ALBIN LESKY

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΦΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1983

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

ALBIN LESKY

ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΑΓΑΠΗΤΟΥ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

5. ΕΚΔΟΣΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1983

Τὰ γνήσια ἀντίτυπα ἔχουν τὴν ὑπογραφὴ τοῦ μεταφραστῆ.

ALBIN LESKY

GESCHICHTE DER GRIECHISCHEN LITERATUR

DRITTE, NEU BEARBEITETE UND ERWEITERTE AUFLAGE 1971
FRANCKE VERLAG, BERN UND MÜNCHEN

1. ἔκδοση 1964
2. ἔκδοση 1972
3. ἔκδοση 1975 (ἀνατύπωση)
4. ἔκδοση 1978 (ἀνατύπωση)
5. ἔκδοση 1981 (μὲ ἀναθεώρηση τῆς μετάφρασης καὶ ἐνσωμάτωση τῶν παραρτημάτων)

Ἐκδοτικὸς Οἶκος Ἀφῶν Κυριακίδη
Κωνσταντίνου Μελενίκου 11 - Τηλ. 208.540 καὶ 210.067
Θεσσαλονίκη

ΣΤΗΝ ΜΝΗΜΗ
ΤΟΥ
RUDOLF HEBERDEΥ
A. Lesky

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ
ΣΤΗΝ ΙΕΡΗ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΓΟΝΙΩΝ ΜΟΥ
Γεωργίου καὶ Ζανέττας
ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΥ ΜΟΥ
Νίκου

Α.Γ.Τ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Νιώθω εἰλικρινὰ τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσω ἐγκάρδια τοὺς συναδέλφους ποὺ ἔκαμαν δυνατὴ τὴν ἐμφάνιση τῆς νεοελληνικῆς μετάφρασης τοῦ βιβλίου μου. Οἱ εὐχαριστίες μου ἀπευθύνονται στὸν καθηγητὴ Τσοπανάκη, ποὺ ὄχι μονάχα ἀνάλαβε τὴν κοπιαστικὴ καὶ δύσκολη ἐργασία τῆς μετάφρασης, ἀλλὰ ἀναθεώρησε αὐτὴν τὴν ἐργασία ἄλλην μιὰ φορὰ ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὅταν κυκλοφόρησε ἡ δεύτερη ἔκδοση· ἀπευθύνονται ἐπίσης καὶ στὸν καθηγητὴ Κακριδὴ καὶ τὴν ἀξιότιμη Σύγκλητο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ποὺ ἐξασφάλισαν στέγη στὴν ἑλληνικὴ μορφὴ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

Κάθε συγγραφέας χαίρεται, ὅταν αὐτὸ ποὺ προσπάθησε νὰ προσφέρῃ γίνεται δεκτὸ καὶ σὲ μιὰν ξένη γλώσσα. Στὴν τωρινὴ περίπτωση ὅμως ἡ χαρὰ τοῦ συγγραφέα ἔχει ἰδιαίτερη ὑφή. Γιατὶ ἡ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ μιᾶς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι κάτι σὰν «νόστος», κάτι σὰν γυρισμὸς στὶς πηγὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια ἄντλησε μὲ εὐγνωμοσύνη καὶ σεβασμόν. Θὰ ἤθελε ὅμως νὰ ἐλπίζῃ ὅτι κι ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἄποψη θὰ ἐκτιμηθῇ αὐτὴ ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου του: σὰν ἔκφραση ἑνὸς θαυμασμοῦ γεμάτου ἀγάπη γιὰ τὸν νεοελληνικὸ λαό, ποὺ βάδισε μὲ μεγάλην ἀνδρεία τὸν πολλαπλὰ δύσκολον δρόμο του μέσα ἀπὸ βάσανα καὶ κινδύνους, καὶ μέσα στὶς γνήσια ἑλληνικὲς ἀρετές του κλείνει τὴν ἐγγύηση ὅτι θὰ συνεχίσῃ τὴν δυναμική του ἐπιβίωση καὶ στὸ μέλλον.*

Wien, 2. März 1964. Albin Lesky

* Ἑλληνικὰ, στὸ γερμανικὸ κείμενο (Σ. τ. Μ.).

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Ἡ ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας τοῦ Albin Lesky γνώρισε ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχία μόλις κυκλοφόρησε στὰ 1957. Καὶ ὁ συγγραφέας της ἦταν γνωστὸς καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης καὶ ἐκλεκτὸς φιλόλογος μὲ πλούσιαν ἐπιστημονικὴ καὶ συγγραφικὴ δραστηριότητα, καὶ τὸ βιβλίο ἔβγαινε σὲ σχῆμα καὶ ὄγκον καὶ ποιότητα περιεχομένου, ποὺ ἱκανοποιοῦσαν τὶς ἀνάγκες καὶ τῶν εἰδικῶν νὰ κατατοπισθοῦν πρόχειρα σ' ἕνα ζήτημα, καὶ τῶν φοιτητῶν ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ διαβάσουν καὶ νὰ μορφώσουν τὶς ἀντιλήψεις τους γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ λόγου καὶ σκέψης, ἀλλὰ κι ἑνὸς εὐρύτερα μορφωμένου κοινοῦ ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ὁδηγηθῇ πρὸς μιὰν καλύτερη ἀποκρυστάλλωση τῶν ἐντυπώσεων ποὺ εἶχε ἀπὸ τὰ μαθητικά του χρόνια καὶ ἀπὸ τὴν κατοπινὴ πνευματική του ἐμπειρία. Καὶ ἀκόμα, πράγμα ὄχι πολὺ συνηθισμένο, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε σπάνιο σὲ τέτοιου εἴδους βιβλία, γιατὶ εἶναι γραμμένη μὲ τρόπον κομψό, ἀνάλαφρον κι εὐχάριστο, μιὰ ποὺ ὁ A. Lesky εἶναι παράλληλα καὶ τεχνίτης τοῦ λόγου. Κι ἂν αὐτὰ τὰ προσόντα τοῦ βιβλίου δὲν φανοῦν πολὺ ἢ δὲν φανοῦν καθόλου στὴν νεοελληνική του μορφή, τὸ λάθος δὲν θὰ εἶναι τοῦ συγγραφέα ἀλλὰ τοῦ μεταφραστῆ.*

Μὲ τὴν εὐγένεια καὶ τὴν ἀνωτερότητα ποὺ τὸν χαρακτηρίζουν, ὁ καθηγητὴς κ. Lesky ἔκαμε τὸ κάθε τὶ γιὰ νὰ διευκολυνθῇ ἡ νεοελληνικὴ ἔκδοση, ποὺ γι' αὐτὴν τὸ ἐνδιαφέρον του ἦταν κυριολεκτικὰ συγκινητικό. Ὄχι μονάχα ὁ ἴδιος παραιτήθηκε ἀπὸ τὰ συγγραφικά του δικαιώματα, ἀλλὰ ἔκαμε φιλικὸ διάβημα καὶ στὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Francke τῆς Βέρνης, γιὰ νὰ παραιτηθοῦν κι αὐτοὶ ἀπὸ τὰ ἐκδοτικά τους δικαιώματα, πράγμα ποὺ πρόθυμα ἔγινε δεκτό. Κι ὄχι μονάχα

---

* Μερικὰ ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά του (ὁ ἀναγνώστης θὰ ἔχῃ τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ πολλὰ ἄλλα στὶς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου) εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. <Erbe und Erziehung im griech. Denken des 5. Jahrhunderts>, *N. Jahrb.* 1939.
2. *Thalatta. Der Weg der Griechen zum Meer.* Βιέννη 1947.
3. <Aia>, *Wien. Stud.* 63, 1948.
4. <Forschungsbericht über die griechische Tragödie>, *AAHG.* 1948 κἑ.
5. <Forschungsbericht über Homer>, *AAHG.* 1951 κἑ.
6. *Die Homerforschung in der Gegenwart.* Βιέννη 1952.
7. *Die tragische Dichtung der Hellenen.* Γοττίγγη 1956.
8. *Die griechische Tragödie.* 2. neugestalt. und erweit. Aufl. Στουττγ. 1958. Πρβλ. καὶ *Festschrift A. Lesky. Wien. Stud.* 69, 1956.

γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση, μὲ τὴν ὁποία ἄρχισε ἡ μετάφραση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν δεύτερη, ὅταν ἡ πρόοδος τῆς μετάφρασης, καὶ ἡ δυσκολία νὰ βρεθῆ ἐκδοτικὸς οἶκος στὴν Ἑλλάδα δημιούργησαν καθυστέρηση ἀρκετή, ὥστε νὰ κινδυνεύη νὰ κυκλοφορήση ἡ νεοελληνικὴ μετάφραση τῆς πρώτης ἔκδοσης ὕστερα ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἔκδοσης. Ἔτσι, χάρη στὴν προθυμία καὶ τὴν ἀφιλοκέρδεια καὶ τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου, ἡ μετάφραση ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ τὰ δοκίμια τῆς β' ἔκδοσης καὶ συνεχίσθηκε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν β' ἔκδοση, ποὺ κυκλοφόρησε πράγματι στὸ μεταξὺ (Ἰούλιος 1963). Ἡ α' νεοελληνικὴ ἔκδοση γίνεται ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπεία Δημοσιευμάτων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ὁ μεταφραστὴς αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωση νὰ εὐχαριστήση θερμὰ καὶ τὸν καθηγητὴ κ. Α. Lesky καὶ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Francke γιὰ τὴν εὐγενική τους χειρονομία, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἐπιτροπεία Δημοσιευμάτων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης· ἰδιαίτερα τὸν Πρόεδρό της καθηγητὴ κ. Ἰ. Θ. Κακριδή, τὴν Σύγκλητο, καὶ τὸν Πρύτανη τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καθηγητὴ κ. Ν. Ἀνδριώτη, γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς σχετικῆς δαπάνης. Εὐχαριστεῖ ἀκόμα ξεχωριστὰ τὸν βοηθό του κ. Δ. Λυπουρλὴ τόσο γιὰ τὴν πολλαπλή του βοήθεια στὴν παραβολὴ τῆς μετάφρασης μὲ τὸ κείμενο, ὅσο καὶ γιὰ τὶς λεπτὲς συμβολές του στὴν βελτίωσή της, καθὼς καὶ γιὰ τὴν προσοχή του στὶς διορθώσεις.

Ὁ μεταφραστὴς δὲν πρόκειται νὰ ἐκθέση τὶς δυσκολίες ποὺ συνάντησε στὴν μετάφραση. Τὸ κυνήγι καὶ τὸ ζύγιασμα τῆς λέξης, τὴν ἰσορρόπηση τῆς φράσης χωρὶς νὰ προδοθῆ ὁ συγγραφέας, αὐτὰ τὰ ἔχουν δοκιμάσει καὶ τὰ ἔχουν περιγράψει καὶ ἄλλοι, πολὺ καλύτεροί του, καὶ εἶναι περιττὸ νὰ τὰ ἐπαναλάβη. Ἐκεῖνο ποὺ προσπάθησε νὰ κάμη ἦταν νὰ διατηρήση, ὅσο ἦταν λογικὰ καὶ πρακτικὰ δυνατό, τὴν συγκρότηση τῆς σύνθετης καὶ ὑποτακτικῆς γερμανικῆς περιόδου, καὶ γιατὶ πιστεύει ὅτι ὁ περιοδικὸς λόγος ἑνὸς συγγραφέα ἀποτελεῖ τὴν κύρια ἐκδήλωση τοῦ ὕφους του, καὶ γιατὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀποκρούει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ νέα ἑλληνικὴ εἶναι παρατακτικὴ γλώσσα, καμωμένη γιὰ μικροπερίοδον λόγο. Αὐτὰ τὰ θεωρεῖ ρομαντικὲς ἀτυχίες τοῦ πρώιμου δημοτικισμοῦ τοῦ περασμένου αἰώνα. Κάθε γλώσσα εἶναι μικροπερίοδη ἢ μακροπερίοδη, παρατακτικὴ ἢ ὑποτακτικὴ ἀνάλογα μὲ τὴν καλλιέργειά της, ἀλλὰ κυρίως ἀνάλογα μὲ τὴν σύνθετη ἢ ὄχι σύλληψη καὶ διατύπωση τῶν γεγονότων καὶ τῶν σχέσεών τους μέσα στὸ μυαλὸ τῶν συγγραφέων της. Ὁ Μακρυγιάννης, ἁπλὸς καὶ ἀγράμματος ἄνθρωπος, γερὸ μυαλὸ ὅμως καὶ μεγάλη ψυχή, ἔγραφε καὶ σὲ μακροπερίοδον λόγο ποὺ τὰ λέει λαμπρὰ ὅλα, μισὸν αἰώνα πρὶν ἀπὸ τὸν Ψυχάρη (καὶ χωρὶς τὴν ἄδειά του), ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε τὴν τύχη νὰ γνωρίση τὸ ἔργο του. Νομίσαμε ἐπίσης ὅτι ἦταν καὶ σκόπιμο καὶ φυσικὸ νὰ δώσουμε ποῦ καὶ ποῦ ἀρχαῖα χωρία, ἐκεῖ ὅπου ὁ κ. Lesky δίνει μόνο τὴν γερμανική τους μετάφραση.

Πιστεύουμε ὅτι μὲ τὴν μετάφραση αὐτὴν προσφέρουμε ἕνα πολύτιμο βοήθημα ὄχι μονάχα στοὺς φοιτητὲς τῶν Πανεπιστημίων μας, στοὺς φιλολόγους καὶ στοὺς ἐκπαιδευτικοὺς γενικά, ἀλλὰ καὶ στοὺς λοιποὺς μορφωμένους ἀνθρώπους,

δικηγόρους, γιατρούς, τεχνικοὺς κλπ., ποὺ ἔχουν σήμερα μεγαλύτερες περιέργειες κι εὐρύτερα ἐνδιαφέροντα, ἀκούουν πολὺ περισσότερα γιὰ τὴν ἀξία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κληρονομιᾶς ἀπὸ ὅ,τι παλαιότερα, καὶ θέλουν νὰ ξέρουν καὶ οἱ ἴδιοι κάτι καλύτερο ἀπὸ τὸ συνηθισμένο, ποὺ νὰ εἶναι ξεκάθαρο καὶ ὑπεύθυνο καὶ νὰ τοὺς ἐπιτρέπη συγχρόνως νὰ πιάσουν (ἢ νὰ ξαναπιάσουν) τὰ κείμενα ἢ τὶς μεταφράσεις τους, ποὺ στὸ Γυμνάσιο μόνο τόσο λίγο καὶ πολλὲς φορὲς τόσο ἐπιφανειακὰ εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ κάμουν. Συντυχαίνοντας πολλὲς φορὲς μὲ πολλοὺς φίλους, διάφορων εἰδικοτήτων, ἐπάνω σὲ σύγχρονα προβλήματα, καὶ ἀνασκοπώντας τὶς συχνὲς ἀναφορὲς τῶν προβλημάτων αὐτῶν στὴν ἀρχαία ἐποχή, ἢ τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τὶς πάντα ἐπίκαιρες παρουσίες του στὴν ἐποχή μας, χαίρεσαι καὶ ἐκπλήττεσαι ἀπὸ τὴν μιὰ γιὰ τὴν περιέργεια καὶ τὴν δεκτικότητα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τους, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη γιὰ τὸ πόσο λίγο καὶ πόσο λίγοι ἄνθρωποι ἔχουν συνειδητοποιήσει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ χρονική μας ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορικὴ ἐποχὴ δὲν εἶναι καὶ τόσο μεγάλη ὅσο φαίνεται, καὶ ὅτι παρὰ τὶς μεγάλες τεχνικὲς προόδους ποὺ ἔχουν πολὺ διευκολύνει τὴν σωματικὴ ζωή μας, ἡ πρόοδος στὸν ψυχικὸ καὶ ἠθικὸ τομέα εἶναι ἀργόπορη καὶ διστακτική. Δύσκολα δημιουργοῦνται νέες μορφὲς στὴν ψυχὴ καὶ στὴν σκέψη, καὶ τὸ ἀνέβασμα τοῦ συνολικοῦ ἀνθρώπου εἶναι κοπιαστικό. Καὶ τὸ πιὸ σπουδαῖο εἶναι ὅτι μὲ τὰ προβλήματα αὐτὰ τοῦ συνολικοῦ ἀνθρώπου καὶ μὲ τὰ ἴδια προβλήματα τῆς σχέσης τῆς τεχνικῆς προόδου μὲ τὴν παιδεία γενικὰ ἀσχολήθηκαν πολὺ πολλὲς καὶ μεγάλες φυσιογνωμίες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ποὺ καλὸ εἶναι νὰ τὶς ξέρουμε.*

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ 2. ΕΚΔΟΣΗΣ

Ἡ πρώτη νεοελληνικὴ ἔκδοση τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας τοῦ Albin Lesky κυκλοφόρησε στὰ 1965 [1964] κι ἐξαντλήθηκε μέσα σὲ τέσσερα χρόνια. Εἶναι ἕνα εὐχάριστο γεγονὸς ὅτι καὶ στὴν Ἑλλάδα ἐκτιμήθηκε ὅσο ἔπρεπε τὸ ἀξιόλογο αὐτὸ βιβλίο, τὸ ὁποῖο τώρα ἔγινε βοήθημα γιὰ τοὺς φιλολόγους καὶ γιὰ τοὺς μορφωμένους ἀνθρώπους ὅλου τοῦ κόσμου χάρη στὶς μεταφράσεις του καὶ στὰ ἰταλικά, γαλλικά, ἀγγλικά, ἱσπανικά, πορτογαλικὰ καὶ νορβηγικά.

Ἡ πρώτη νεοελληνικὴ ἔκδοση ἦταν τυχερή, γιατὶ ἔγινε μὲ βάση τὴν γερμα-

* *Οἱ φοιτητές μου μένουν κατάπληκτοι καὶ δυσκολεύονται νὰ πιστέψουν ὅτι ἀπὸ τὸν Ὅμηρο μᾶς χωρίζουν μόνο 88 παπποῦδες. Καὶ ὅμως αὐτὸς εἶναι ὁ λογαριασμός, ἂν τοποθετήσουμε τὸν Ὅμηρο γύρω στὰ 850 π.Χ. (τρεῖς γενεὲς στὴν ἑκατονταετία).*

νική δεύτερη ἔκδοση. Ἡ ἴδια τύχη συνοδεύει καὶ αὐτὴν τὴν δεύτερη ἔκδοση, γιατὶ ὁ κ. Lesky μὲ τὴν γνωστὴ εὐγένεια καὶ γενναιοφροσύνη του—γιὰ τὶς ὁποῖες καὶ ἐγὼ προσωπικὰ ἀλλὰ καὶ τὸ ἑλληνικὸ κοινό, ἐλπίζω, τοῦ εἴμαστε εὐγνώμονες—παραχώρησε στὸν μεταφραστὴ ὅλες τὶς προσθῆκες καὶ βιβλιογραφικὲς ἐνημερώσεις ποὺ προορίζει γιὰ τὴν γερμανικὴ τρίτη ἔκδοση, ἡ ὁποία κυκλοφορεῖ αὐτὸν τὸν μήνα. Μόνο ποὺ οἱ σημειώσεις αὐτὲς στὴν δική μας ἔκδοση δὲν ἐνσωματώνονται στὸ κείμενο, ἀλλὰ προσθέτονται στὸ τέλος. (Οἱ ἀναγνῶστες θὰ σημειώσουν ὅτι κυρίως τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Μένανδρο εἶναι αὐτὸ ποὺ πλουτίσθηκε καὶ ἀνανεώθηκε πολὺ χάρη σὲ νέα σημαντικὰ εὑρήματα).

Ὁ λόγος εἶναι γιατὶ ἡ δική μας δεύτερη ἔκδοση εἶναι κάπως παράξενη ἀπὸ τυπογραφικὴ ἄποψη: Ἐνῶ εἶναι οὐσιαστικὰ φωτοτυπική, στὴν πραγματικότητα διορθώνει, χάρη στὴν ὑπομονὴ καὶ δεξιότητα τῶν τεχνικῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἱδρύματος Ἐξυπηρετήσεως Πανεπιστημίων, ὅλα τὰ λάθη ποὺ ὑπέπεσαν στὴν ἀντίληψη τοῦ μεταφραστῆ καὶ τῶν καλῶν φίλων ποὺ εἶχαν τὴν ὑπομονὴ νὰ διαβάσουν τὸ βιβλίο καὶ νὰ τὰ θέσουν στὴν διάθεσή του. Ἐνσωματώνει ἐπίσης καὶ ὅσες βελτιώσεις νόμισε ὁ ἴδιος ὅτι ἦταν ἀναγκαῖες ἢ δυνατὲς μὲ αὐτοὺς τοὺς τεχνικοὺς περιορισμούς.

Εἶμαι γι' αὐτὸ ὑποχρεωμένος νὰ εὐχαριστήσω ἰδιαίτερα τὸν κ. Μιχ. Τσιτσικλή, δικηγόρο, τοὺς κκ. Ζ. Λορεντζάτο, Χρ. Τσολάκη, Δ. Λυπουρλή, Κ. Τσαντσάνογλου, Ἰ. Θ. Κακριδή, φιλολόγους, καὶ τὸν Wolfgang Bauer, φιλόλογο, γιὰ τὸ ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον του (βλ. Gymnasium 77, 1970, 234-6, βιβλιοκρισία) καὶ τὶς ἐπιστολικὲς βιβλιογραφικὲς ἐνημερώσεις του.

Ξεχωριστοὶ ἔπαινοι καὶ εὐχαριστίες ὀφείλονται ἐπίσης στὸ Συμβούλιο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἱδρύματος Ἐξυπηρετήσεως Πανεπιστημίων καὶ στὸ τεχνικὸ προσωπικό του γιὰ τὴν ἀνάληψη αὐτοῦ τοῦ δύσκολου ἔργου καὶ ἀπὸ τεχνικὴ καὶ ἀπὸ οἰκονομική—κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος—πλευρά, καθὼς καὶ στὸ Τυπογραφεῖο Σταύρου Γεωργιάδη, γιὰ τὶς δύσκολες τυπογραφικὲς ἐργασίες ποὺ χρειάστηκαν στὶς τροποποιήσεις καὶ προπάντων στὶς προσθῆκες. Εὐχαριστῶ ἐπίσης καὶ τὸν κ. Τηλέμαχο Ἀλαβέρα, λογοτέχνη, γιὰ τὴν ἐποπτεία του. Νομίζω ὅμως ὅτι θὰ ἦταν παράλειψη μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴν νὰ μὴν εὐχαριστήσω καὶ τοὺς κριτικοὺς καὶ λογίους ποὺ μὲ πολὺ εὐνοϊκὰ συνήθως λόγια παρουσίασαν τὴν 1. ἔκδοση τῆς μετάφρασης, στὶς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικὰ μὲ τὰ ὁποῖα συνεργαζόταν ὁ καθένας, ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἕλληνες ἀναγνῶστες ποὺ ἔδειξαν τὴν ἀγάπη τους στὸ ἀξιόλογο αὐτὸ ἔργο.

Ὅσοι ἔχουν ὑπόψη τους τὴν πρώτη ἔκδοση θὰ παρατηρήσουν ὅτι ἐδῶ τὸ τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας παραλείπεται. Αὐτὸ ἔγινε καὶ γιὰ νὰ μὴν διογκωθῆ περισσότερο τὸ βιβλίο μὲ τὶς νέες προσθῆκες τῆς 3. γερμανικῆς ἔκδοσης, ἀλλὰ καὶ γιατὶ οἱ Ἕλληνες ἀναγνῶστες ἔχουν τώρα στὴν διάθεσή τους τὸ γενικὸ βιβλιογραφικὸ δελτίο στὸ βιβλίο τοῦ Κωνστ. Ἰ. Βουρβέρη, καθηγ. Πανεπ.

'Αθηνῶν, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν 'Αρχαιογνωσίαν καὶ τὴν Κλασσικὴν Φιλολογίαν *('Ελληνικὴ 'Ανθρωπιστικὴ 'Εταιρεία), 'Αθήνα 1967, σσ. 273-515.*

Θεσσαλονίκη 1 'Ιανουαρίου 1972

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ 3. ΕΚΔΟΣΗΣ

Μὲ εἰλικρινὴ συγκίνηση καὶ βαθιὰ εὐγνωμοσύνη πρὸς τὸ λόγιο ἀναγνωστικὸ κοινό, διαπιστώνουμε ὅτι μέσα σὲ λιγότερο ἀπὸ τέσσερα χρόνια ἐξαντλήθηκε καὶ ἡ 2. ἔκδοση τοῦ θαυμάσιου αὐτοῦ βιβλίου.

'Η 3. ἔκδοση ποὺ παρουσιάζουμε, εἶναι ὅλη φωτοτυπική, δὲν διαφέρει σὲ τίποτε ἀπὸ τὴν 2., ἐκτελεῖται καὶ πάλι ἀπὸ τὸ 'Ελληνικὸ Ἵδρυμα 'Εξυπηρετήσεως Πανεπιστημίων, τὸ ὁποῖο καὶ συμμετέχει σὲ ἀρκετὸ μέρος τῆς δαπάνης. Οἱ συνθῆκες δὲν ἐπιτρέπουν ἀκόμα τὴν ἀνατύπωση τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν ἐνσωμάτωση τῶν προσθηκῶν καὶ διορθώσεων ποὺ ἔχουν ἐπισυναφθῆ στὸ τέλος (σσ. 1209-1243), ἀπὸ τὴν 3. γερμανικὴ ἔκδοση, ὅπως ἐξηγοῦμε στὸν πρόλογο τῆς 2. ἔκδοσης.

Θεσσαλονίκη 1 Σεπτεμβρίου 1975

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ 4. ΕΚΔΟΣΗΣ

Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐξακολουθεῖ νὰ διαβάζεται μὲ συγκινητικὲς ἐκδηλώσεις τιμῆς γιὰ τὸν συγγραφέα του. 'Ο μεταφραστὴς δὲν μπόρεσε ἀκόμα νὰ πραγματοποιήση τὴν ἀναθεώρηση ποὺ ὅλο καὶ σχεδιάζει. Γι' αὐτὸ καὶ δέχθηκε τὴν προσφορὰ τῶν 'Αφῶν Κυριακίδη γιὰ μιὰν περιορισμένη ἀνατύπωση τῆς 3. ἐκδόσεως.

Θεσσαλονίκη 1 'Ιουνίου 1978

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ 5. ΕΚΔΟΣΗ

Οἱ ἐκδόσεις 3. καὶ 4. ὀνομάζονται «ἐκδόσεις» γιατὶ δὲν ἔχουμε πιὸ κατάλληλη λέξη γιὰ κάτι ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομασθῆ μόνο «ἐπανάληψη». Ἦταν πανομοιότυπα φωτοτυπικὲς ἀπὸ τὴν δεύτερη, μὲ ὁρισμένες μικροδιορθώσεις.

Καὶ ἡ δεύτερη ἔκδοση ὅμως εἶχε, ὅπως τὸ λέμε στὸν πρόλογό της, τὶς ἰδιορρυθμίες της. Τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου ἦταν φωτοτυπικὴ «ἀναπαραγωγή», ἐνῶ οἱ προσθῆκες καὶ διορθώσεις εἶχαν στοιχειοθετηθῆ καὶ τυπωθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ προστέθηκαν στὸ τέλος.

Αὐτὴν τὴν φορὰ «ξαναεκδίδουμε» πραγματικὰ τὸ βιβλίο σὲ νέαν τυπογραφικὴ σύνθεση καὶ σελίδωση, κάτι ποὺ—μαζὶ μὲ τὸ λεπτότερο χαρτὶ—θὰ ἐπιτρέψη νὰ λιγοστέψουν καὶ οἱ σελίδες καὶ ὁ ὄγκος τοῦ βιβλίου, ὁ ὁποῖος, καθὼς φαίνεται, ἀποτελοῦσε τὸ μόνο ἢ τὸ πιὸ σοβαρὸ ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ μόνο πολὺ λίγοι ἄνθρωποι θὰ μπορέσουν νὰ διαπιστώσουν—κι αὐτοὶ θὰ εἶναι ὅσοι ἔχουν κάποιαν ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις καὶ θὰ ἤθελαν νὰ κάμουν δειγματοληπτικὸν ἔλεγχο—εἶναι ὅτι ἔχει γίνει καινούργια ἀντιβολὴ πρὸς τὸ γερμανικὸ κείμενο τῆς 3. ἔκδοσης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, μαζὶ μὲ τὶς σημειώσεις καὶ τὰ βιβλιογραφικὰ δελτία. Γι' αὐτὸ ἔχουν γίνει καὶ κάποιες ἀναθεωρήσεις στὸ κείμενο: φραστικὲς βελτιώσεις, διορθώσεις ἀβλεψιῶν, κάποτε καὶ λαθῶν, λίγων εὐτυχῶς γιὰ ἕνα τόσο ἐκτεταμένο κείμενο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως εἶχα πάλι τὴν ἱκανοποίηση καὶ τὴν εὐκαιρία νὰ χαρῶ στὸ σύνολό της καὶ μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα τὴν ἑλκυστικὴ ἔκθεση τοῦ Albin Lesky στὴν πραγμάτευση τῶν λογοτεχνικῶν καὶ φιλολογικῶν εἰδῶν καὶ τῶν προσώπων.

Τὸ καινούργιο αὐτὸ διάβασμα μὲ ἔκαμε αἰσιόδοξον καὶ γιὰ τὶς δυνατότητες τῆς δημοτικῆς γλώσσας. Ἴσως εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἡ νέα μας γλώσσα ἀναγκάσθηκε νὰ τεντωθῆ τόσο ἐπικίνδυνα καὶ νὰ ἀποδώση σὲ τόσην ἔκταση, ἐλπίζω μὲ ἐπιτυχία, τὴν ἀρχαϊκότητα καὶ τὸν πλοῦτο τῆς γερμανικῆς γλώσσας, ἡ ὁποία μὲ τὴν εὐκολία τῆς ἀπανωτῆς σύνθεσης στὶς λέξεις, τῆς παρενθετικῆς σύνταξης, τῆς ἰδιόρρυθμης αὔξησης καὶ τροπῆς τῶν ρημάτων καὶ τῶν ριζῶν βρίσκεται κοντὰ στὴν μορφὴ τοῦ δημοσθενικοῦ λόγου.

Ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος τῶν Ἀδελφῶν Κυριακίδη, ποὺ ἀνάλαβε καὶ αὐτὴν τὴν ἔκδοση, δὲν παρέλειψε τίποτε ἀπὸ ὅ,τι θὰ τὴν ἔκαμνε πιὸ εὐπρόσδεκτη. Ἰδιαίτερη φροντίδα ἔδειξε καὶ τὸ τυπογραφεῖο τῶν Ἀφῶν Σφακιανάκη, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπιμεληθῆ καὶ τὴν 1. ἔκδοση, καὶ ὁ διορθωτὴς κ. Ν. Ἀποστολάκης. Τοὺς εὐχαριστῶ πολὺ ὅλους γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τους.

Μὲ πολλὴ λύπη πληροφοροῦμε τοὺς ἀναγνῶστες ὅτι ἡ κλασσικὴ φιλολογία στερήθηκε πιὰ ὁριστικὰ τὶς πολύτιμες ὑπηρεσίες τοῦ συγγραφέα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ὁ ὁποῖος πέθανε στὸ Innsbruck τῆς Αὐστρίας στὶς 28-2-1981 σὲ ἡλικία 85 χρόνων. Εἶναι κρίμα ποὺ ἡ ἔκδοση αὐτὴ δὲν τὸν πρόφτασε. Θὰ τοῦ ἔδινε μεγάλη χαρά[1].

Θεσσαλονίκη 1 Ἰουνίου 1981 ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

1. Βλ. νεκρολογία στὴν *Νέα Ἑστία*, ἔτ. 55, τόμ. 109., τεῦχ. 1293, 15 Μαΐου 1981, σ. 690-92.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AfdA	Anzeiger für die Altertumswissenschaft
Am. Journ. Arch.	American Journal of Archaeology
Am. Journ. Phil.	American Journal of Philology
Ann. Br. School Ath.	Annual of the British School at Athens
Ant. Class.	L'Antiquité Classique
Arch. f. Rw.	Archiv fur Religionswissenschaft
Arch. Jahrb.	Jahrbuch des Deutschen Archaolog. Instituts
Ath. Mitt.	Mitteilungen des Deutschen Archäolog. Instituts zu Athen
B.	Poetae Lyrici Graeci. Rec. Th. Bergk. τόμ. 2. καὶ 3. (ὁ 1. περιέχει τὸν Πίνδαρο). Λειψία 1882 (ξανατύπωμα μὲ εὑρετήρια τοῦ H. Rubenbauer 1914/15)
BKT	Berliner Klassikertexte, ἐκδ. τῆς Γεν. Διεύθ. τῶν αὐτοκρατ. Μουσείων τοῦ Βερολίνου
Bull. Corr. Hell.	Bulletin de Correspondance Hellénique
Class. Journ.	Classical Journal
Class. Phil.	Classical Philology
Class. Quart.	Classical Quarterly
Class. Rev.	Classical Review
Coll. des Un. de Fr.	Collection des Universités de France, publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé. Paris, Société d'édition «Les Belles Lettres» (δίγλωσση)
D.	Ernst Diehl, Anthologia Lyrica Graeca, 3. ἐκδ. τεῦχ. 1. Λειψ. 1949, 2., 1950. 3., 1952. Τὰ ὑπόλοιπα στὴν 2. ἐκδ. τεῦχ. 4., 1936. 5. καὶ 6., 1942, μὲ συμπλήρωμα
DLZ	Deutsche Literatur Zeitung
E.	J. M. Edmonds, The Fragments of Attic Comedy. Leiden 1957-1961
F Gr Hist	Felix Jacoby, Die Fragmente der griech. Historiker. 1 κέ. Βερολ. 1923 κέ. (Οἱ παραπομπὲς στοὺς συγγραφεῖς γίνονται γενικὰ μὲ τὴν ἀριθμητική τους σειρά)
Fränkel	Hermann Fränkel, Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums. Νέα Ὑόρκη 1951. 2. ἐπαυξ. ἐκδ. Μόναχο 1961
GGN	Göttinger Gelehrte Nachrichten
Gnom.	Gnomon
Gymn.	Gymnasium
Harsh	Philip Whaley Harsh, A Handbook of Classical Drama. Stanford καὶ Λονδ. 1948
Harv. Stud.	Harvard Studies in Classical Philology
Herm. (E)	Hermes (Μονογραφίες)
Hypomn.	Hypomnemata. Untersuchungen zur Antike und zu ihrem

	Nachleben. 'Ἐκδ. F. A. Dihle, H. Erbse, W.-H. Friedrich, Ch. Habicht, Br. Snell. Γοττίγγη, ἀπὸ τὸ 1962.
Jaeger	Werner Jaeger, Paideia τόμ. 1. ἐκδ. 4., τόμ. 2. καὶ 3. ἐκδ. 2. (3.). Βερολ. 1959
Journ. Hell. Stud.	Journal of Hellenic Studies
K.	Comicorum Atticorum Fragmenta, ἐκδ. Kock, 1880-1888
Kitto	H. D. F. Kitto, Greek Tragedy, ἐκδ. 3. Λονδ. 1961
Lesky	Albin Lesky, Die tragische Dichtung der Hellenen. Γοττίγγη 1956
LP	Edgar Lobel - Denys Page, Poetarum Lesbiorum Fragmenta. 'Οξφ. 1955
Mnem.	Mnemosyne
Mus. Helv.	Museum Helveticum
N.	Tragicorum Graecorum Fragmenta, ἐκδ. A. Nauck. 2. ἐκδ. Λειψ. 1889· ἀναπαρ. μὲ συμπλήρωμα τοῦ Br. Snell, Hildesheim 1964
N. Jahrb.	Neue Jahrbücher für das klassische Altertum
Öst. Jahrh.	Jahreshefte des Österr. Archaolog. Institutes in Wien
Ox. Pap.	B. P. Grenfell, A. S. Hunt, H. J. Bell, E. Lobel κ.ἄ., The Oxyrhynchus Papyri, τόμ. 1. κἑ. Λονδ. 1898 κἑ.
P.	Roger A. Pack, The Greek and Latin Literary Texts from Greco-Roman Egypt. Δεύτερη ἀναθεωρημένη καὶ ἐπαυξ. ἐκδ. Ann Arbor 1965
Pap. Soc. It.	G. Vitelli, M. Norsa κ.ἄ., Pubblicazioni della Società Italiana per la Ricerca dei Papiri Greci e Latini in Egitto. τόμ. 1. κἑ. Φλωρεντ. 1912 κἑ.
Par. del Pass.	La Parola del Passato
Pf.	Rudolf Pfeiffer, Callimachus. τόμ. 1-2. 'Οξφ. 1949/53
Pf. Hist.	Rudolf Pfeiffer, History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age. 'Οξφόρδη 1968
Phil.	Philologus
PMGr	Poetae Melici Graeci, ἐκδ. D. L. Page. 'Οξφόρδη 1962
Pohlenz	Max Pohlenz, Die griech. Tragodie. 2 τόμ. 2. ἐκδ. Γοττίγγη 1954
RE	Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
Rev. Et. Gr.	Revue des Etudes Grecques
Rev. Phil.	Revue de Philologie
Rhein. Mus.	Rheinisches Museum
Riv. Fil.	Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica
Schmid	Wilhelm Schmid, Geschichte der griech. Literatur. I. Müllers Handbuch der Altertumswiss. VII: 1. Μόναχο 1929. 2., 1934. 3., 1940. 4., 1946. 5., 1948
Schw. Beitr.	Schweizerische Beitrage zur Altertumswissenschaft
Severyns	A. Severyns, Homère. 1., 2. ἐκδ. Βρυξ. 1944. 2., 1946. 3., 1948
Stud. It.	Studi Italiani di filologia classica

Suda	Suidae Lexicon. ἐκδ. A. Adler, τόμ. 1-5. Λειψ. 1928-38
Symb. Osl.	Symbolae Osloenses
Tebt. Pap.	B. P. Grenfell, A. S. Hunt, J. G. Smyly, E. J. Goodspeed, The Tebtunis Papyri. τόμ. 1. κέ Λονδ. 1902 κέ.
Trans. Am. Phil. Ass.	Transactions and Proceedings of the American Philological Association
VS	H. Diels-W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker. 11. ἐκδ. Βερολ. 1961 (οἱ παραπομπὲς στοὺς συγγραφεῖς γίνονται σύμφωνα μὲ τὴν ἀριθμητικὴ σειρὰ αὐτῆς τῆς ἔκδοσης)
Wien. Stud.	Wiener Studien
Zet.	Zetemata. Monographien zur klass. Altertumswiss. Ἐκδίδονται ἀπὸ τοὺς Erich Burck καὶ Hans Diller

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ ἀληθινὴ μεσίτισσα εἶναι ἡ Τέχνη. Νὰ μιλοῦμε γιὰ Τέχνη, σημαίνει νὰ θέλουμε νὰ μεσιτέψουμε γιὰ τὴν μεσίτισσα, καὶ μολαταῦτα ἔτσι τὰ ἀποτελέσματα εἶναι πολλὰ καὶ πολύτιμα.

GOETHE, *Γνῶμες καὶ σκέψεις γιὰ τὴν Τέχνη*

Τὰ ὄργανα τῆς γνώσης, ποὺ χωρὶς αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατὴ καμιὰ σωστὴ ἀνάγνωση, ὀνομάζονται *αἰδὼς* καὶ *ἔρως*. Καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀκόμα δὲν μπορεῖ νὰ κάμη χωρὶς αὐτά· γιατὶ αὐτὴ κατανοεῖ καὶ ξεχωρίζει μόνο αὐτὸ ποὺ τὸ κατέχει ἡ ἀγάπη· καὶ χωρὶς ἀγάπη μένει ἄδειανή.

EMIL STAIGER, *Ἀριστουργήματα γερμανικῆς γλώσσας*

Πολλοὶ πιστεύουν σήμερα πὼς δὲν εἶναι πολὺ καθὼς πρέπει νὰ γράφη κανεὶς ἱστορία τῆς γραμματολογίας, ἐνῶ ἄλλοι τὸ θεωροῦν ἁπλῶς ἀδύνατο. Ἡ δεύτερη ἄποψη ἔχει κάτι μὲ τὸ μέρος της, ἡ συνέπεια ὅμως μιᾶς τόσο ἀπαισιόδοξης στάσης δὲν εἶναι καθόλου εὐχάριστη. Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γραμματολογία ἔχουμε σύντομες ἐπισκοπήσεις, ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τοῦ WALTER KRANZ, ποὺ εἶναι πολὺ ἀνώτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες, σὰν ἕνα μικρὸ ἀριστούργημα ποὺ εἶναι· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ἔχουμε τοὺς πέντε τόμους ποὺ μᾶς χάρισε ἡ γιγάντεια ἐργατικότητα τοῦ WILHELM SCHMID, ποὺ ὁ τελευταῖος ἀπὸ αὐτοὺς ἔφτασε μὲ τὸ καλὸ στὸ τέλος τοῦ 5. αἰ. Τὸ μέσο ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ ἀκραῖα ὅρια δὲν καλύπτεται ἀπὸ κανένα βιβλίο. Ἕνας εὔχρηστος τόμος, ποὺ νὰ ἐκθέτη τὴν γνώση μας γιὰ τὸ ἀντικείμενο αὐτό, ἔτσι ποὺ νὰ μπορῆ νὰ εἶναι βάση γιὰ τὸν σπουδαστή, πρῶτο βοήθημα γι' αὐτὸν ποὺ ἐργάζεται ἐπιστημονικά, καὶ μεσολαβητὴς γιὰ μιὰν γρήγορη καὶ μολαταῦτα ἱκανοποιητικὴ προσέγγιση στὴν λογοτεχνία τῶν Ἑλλήνων γιὰ κάθε ἐνδιαφερόμενον, δὲν ὑπάρχει στὴν γερμανικὴ γλώσσα.

Τὸ ἐγχείρημά μας θὰ ἤθελε νὰ γεμίση αὐτὸ τὸ κενό. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ δάμασμα ἑνὸς τόσο ἐκτεταμένου ὑλικοῦ μέσα στὴν ἔκταση ποὺ προβλέπουμε, εἶναι δυνατὸ μόνο ἂν ληφθοῦν ὑπόψη ὁρισμένοι περιορισμοί, ποὺ χρειάζεται νὰ τοὺς δικαιολογήσουμε μὲ συντομία.

Ὁ πρῶτος ἀφορᾶ τὴν ἑλληνο-χριστιανικὴ φιλολογία, ἡ ὁποία θὰ εἶχε ἀνατινάξει τὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ τόμου, καὶ ποὺ χρειάζεται ξεχωριστὴν πραγμάτευση ἐξαιτίας τῆς σημασίας της. Δὲν ἦταν ἐπίσης τόσο εὔκολο νὰ ἀποκλεισθοῦν τμήματα τῆς ἰουδαιοελληνιστικῆς γραμματείας· καὶ αὐτὰ ὅμως ἐξετάζονται μόνο ὡς πρὸς τὴν περιφερειακὴ σχέση τους μὲ τὸ κύριο θέμα. Κανένας ἐπίσης δὲν θὰ ἀπαιτήση

ἀπὸ καμιὰν ἱστορία ὁποιασδήποτε γραμματολογίας νὰ εἶναι μαζὶ ἔκθεση καὶ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης καὶ τῶν ἐπιστημῶν στὶς ἀντίστοιχες περιοχές. Βέβαια τὰ θέματα αὐτά, προπάντων στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Ἑλλήνων, εἶναι πιὸ δύσκολο νὰ ξεχωρισθοῦν παρὰ σὲ ὁποιανδήποτε ἄλλη. Τὰ πραγματευθήκαμε βέβαια καὶ αὐτά, ὡστόσο ὅμως αὐτή μας ἡ ἱστορία τῆς Γραμματολογίας δὲν μπορεῖ καὶ δὲν θέλει νὰ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐπιστημῶν.

Ἐνῶ ὅλα αὐτὰ εἶναι πάρα πολὺ αὐτονόητα, ἕνα ἄλλο μέτρο ποὺ πήραμε χρειάζεται μιὰν ἰδιαίτερη δικαιολόγηση. Τὸ βιβλίο αὐτὸ τοποθετεῖ συνειδητὰ στὸ προσκήνιο τὶς μεγάλες καὶ ἀποφασιστικὲς γιὰ τὴν γένεση τῆς Δύσης συμβολές. Τὴν περιληπτικὴ συντομία σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ τὴν ἀποφύγουμε μόνο ἂν δὲν τονίζαμε ὁλωσδιόλου ἰσόμετρα ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις ἤ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰν ἄλλη παρομοίωση, ἂν δὲν ζωγραφίζαμε ἐπάνω στὸ χαρτὶ τῆς τράπουλας τὴν εἰκόνα στὴν ἴδια κλίμακα γιὰ ὅλα της τὰ μέρη. Δὲν ἔχουμε πρόθεση νὰ σημειώσουμε τὰ ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων ποὺ εἶναι γνωστοὶ—γύρω στοὺς 2000— καὶ νὰ ἀναγράψουμε ὅλα τὰ ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ξέρουμε τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο τους. Οὔτε καὶ οἱ ἐπιμέρους ἐποχὲς ἔχουν δουλευτῆ μὲ τὴν ἴδια διεξοδικότητα. Ἐνῶ γιὰ τὴν ἀρχαικὴ καὶ κλασσικὴ περίοδο προορίζουμε τὸν μεγαλύτερο δυνατὸ χῶρο μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια καὶ θὰ καταξιώσουμε ἄλλο τόσο ἱκανοποιητικὰ καὶ τὶς καίριες ἐκδηλώσεις τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὡστόσο τὸ δυσθεώρητο πλῆθος τῶν φιλολογικῶν προϊόντων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ἐξετάζεται μὲ μεγαλύτερη συντομία. Πρόθεσή μας εἶναι νὰ συμβιβάσουμε αὐτὸ τὸ πρόβλημα μὲ τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ τοῦ τόμου ὅπως τοὺς χαράξαμε εἰσαγωγικά. Ἀσφαλῶς ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀρχαιότητας δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ἀρνιέται ὅτι πέρασε μέσα ἀπὸ τὸν ἱστορισμὸ ποὺ διάσπασε τὴν στενεμένη ἀπὸ τὸν κλασσικισμὸ εἰκόνα τῶν Ἑλλήνων κι ἔδωσε σὲ κάθε φαινόμενο, στὴν θέση του, ὁλοκληρωμένην ἐπιστημονικὴ φροντίδα. Ἀπὸ τὴν πρώτη ὅμως μεταπολεμικὴ περίοδο ἔγινε ἄλλην μιὰ φορὰ συνειδητὸ τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον ποὺ ἔχουμε, αὐτὸ ποὺ συλλάβαμε ἱστορικὰ νὰ τὸ ἀποτιμήσουμε στὴ σημασία του. Ἕνα ἔργο ποὺ ἀποβλέπει στὴν ἀπόλυτη πληρότητα, ἂν θελήση νὰ πραγματευθῆ ἕναν Δίωνα Κάσσιο μὲ τὴν ἴδια διεξοδικότητα ὅπως καὶ τὸν Θουκυδίδη, κι ἕναν Μουσαῖο ὅπως καὶ τὸν Ὅμηρο, σὲ μιὰν ἔκθεση ποὺ θέλει νὰ μεταδώση τὸ οὐσιῶδες, θὰ ἦταν ἀντίθετο πρὸς τὴν κοινὴ λογική.

Μὲ τέτοιους περιορισμοὺς θὰ ἀποκτούσαμε τὸν χῶρο γιὰ τὴν πραγμάτευση τῶν μεγάλων ἔργων τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ποὺ ἐπενεργοῦν πέρα ἀπὸ τὶς ἐποχές, σύμφωνα μὲ καθορισμένες βασικὲς ἀρχές. Δὲν ἦταν ὅμως ἐδῶ πρόθεση τοῦ συγγραφέα νὰ κάμη οἰκονομία στὶς λεπτομέρειες. Ἡ ἐποχή μας ἔχει γίνει νωθρὴ ἀπέναντι στὸ ἱστορικό, καὶ πίσω ἀπὸ ὅλους τοὺς πνευματώδεις ὑποκειμενισμοὺς καὶ τὶς συχνὰ πολὺ στραβὲς ἐκλαϊκεύσεις μπορεῖ νὰ διαγνώση κανεὶς ἕναν δισταγμὸ μπροστὰ στὴν ἔντιμη συζήτηση καὶ ἕνα νερούλιασμα τῆς πραγματικῆς γνώσης,

πού στενόχωρα θυμίζει συμπτώματα τοῦ τέλους τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Τὸ βιβλίο αὐτὸ θὰ ἤθελε νὰ ἀντιμετωπίση τὶς ἀναπτύξεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους στὰ λιγότερο ἐκτεταμένα κεφάλαιά του, χάρη στὸ ὅτι στὰ σημαντικὰ σημεῖα δὲν ἀποφεύγει τὸ πλῆθος τῶν πραγματικῶν γεγονότων καὶ συγχρόνως δείχνει τὸν ἐπιστημονικὸ προβληματισμό. Αὐτὸ πού ἔγραψε κάποτε ὁ WERNER JAEGER (*Gnomon* 23, 1951,247) εἶναι γιὰ μᾶς ὁδηγητικὸς λόγος: «*Τὸ πραγματικὰ σημαντικὸ εἶναι...τὰ προβλήματα, καὶ θὰ ἔχουμε κάμει τὸ καθῆκον μας, ἂν τὰ κρατήσουμε ἀνοιχτὰ καὶ τὰ παραδώσουμε ζωντανὰ σὲ μελλοντικὲς γενεές*». Τὸ δικαίωμα τοῦ συγγραφέα νὰ ἐκπροσωπῆ τὴν δική του ἄποψη μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ συμφιλιωθῆ μὲ τὴν καταξίωση διαφορετικῶν ἀπόψεων, καὶ ὄχι σπάνια ἡ ὁμολογία τῆς ἄγνοιάς μας ἢ ἀμφιβολιῶν πού δὲν ἔχουν λυθῆ, εἶναι ἐπιστημονικὸ καθῆκον.

Ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας βρίσκεται—καὶ γι αὐτὸ τὴν ἀποφεύγουν πολλοί—σήμερα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην φορὰ ἀνάμεσα σὲ δύσκολες ἀντινομίες. Γενετικὴ ἀνάπτυξη καὶ πραγμάτευση τῶν φαινομένων στὴν αὐτοτέλειά τους, ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ περιβάλλον καὶ ἀποτύπωση τοῦ ἀτομικοῦ, διείσδυση μέσα στὸ γένος καὶ διάσπαση τῶν πλαισίων του, ἄμεση προσέγγιση πρὸς τὰ ἔργα μὲ βάση τὶς γενικὲς ἀνθρώπινες προϋποθέσεις (ὁ NIETZSCHE ὅμως μᾶς λέει νὰ προσέχουμε τὴν ἀδιάκριτη οἰκειότητα!) καὶ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες σὰν ἀπὸ ἀνθρώπους πού εἶναι πολυλογῆς χωρισμένοι ἀπὸ τὴ δική μας σκέψη, αὐτὲς εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀντιθετικὲς ἀπόψεις, πού προβάλλουν τὶς διεκδικήσεις τους. Ἀποφεύγουμε διεξοδικὲς θεωρητικὲς συζητήσεις, ὁμολογοῦμε ὅμως τὴν πεποίθησή μας ὅτι ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ γνήσιες ἀντιθέσεις καὶ ὅτι κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις πού διαγράψαμε μπορεῖ νὰ διεκδικήση λίγο δίκαιο γιὰ λογαριασμόν της. Καρποφόρα συζήτηση μὲ αὐτὲς εἶναι δυνατὴ μόνο μὲ τὴν ἴδια τὴν παρουσίασή τους.

Τὸ πιὸ δύσκολο καὶ ἀπὸ κάποιαν ἄποψη ἄχαρο καθῆκον της εἶναι ὁ διαχωρισμὸς σὲ ἐποχὲς καὶ ἡ ὑποδιαίρεσή τους ἀκόμα παραπέρα, γιατὶ ὁπωσδήποτε μόλις ἀρχίσης κάτι τέτοιο, κομματιάζεις ζωντανὲς ἀλληλουχίες. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὴν περίπτωση τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας τὰ μεγάλα κεφάλαια ξεχωρίζουν μόνα τους χωρὶς δυσκολίες, ἡ ὑποδιαίρεσή τους ὅμως εἶναι δύσκολη καὶ ἐπικίνδυνη. Θεωρήσαμε σωστὸ νὰ μὴν ἐπιβάλουμε σ᾽ αὐτὸ τὸ σημεῖο μιὰν αὐστηρὴ συστηματοποίηση, ἀλλὰ νὰ ἐναλλάσσουμε τὴν ἀρχὴ τῆς ὑποδιαίρεσης σύμφωνα μὲ τὴν φύση τῶν πραγμάτων. Στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, πού εἶναι ἡ μεγάλη ἐποχὴ τῆς γένεσης, ἐπιβαλλόταν νὰ τοποθετήσουμε στὸ προσκήνιο τὸν χωρισμὸ ἀνάλογα μὲ τὰ εἴδη· ἡ ἐποχὴ τῆς «πόλης» ἀπαιτεῖ μιὰν χρονικὴ ὑποδιαίρεση, ἐνῶ στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο—τουλάχιστο στὴν ἀρχὴ—ἡ ἀνάπτυξη προχώρησε μὲ ἔντονα τοπικὸν χωρισμὸ τῶν περιοχῶν. Ὁπωσδήποτε ὅμως μᾶς φαίνεται πολὺ σημαντικό, ἡ διαίρεση αὐτὴ ἢ κάθε ἄλλη πού θὰ τῆς ἔμοιαζε, νὰ μὴ δημιουργῆ φράγματα σ᾽ ἕνα ρεῦμα πού πότε ἔτρεχε γρηγορότερα πότε ἀργότερα, ποτὲ ὅμως δὲν εἶχε σταματήσει.

Τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν ἀποφεύγει τὶς βιβλιογραφικὲς πληροφορίες, κι αὐτὸ σχετίζεται μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ κρατήσουμε ἀνοιχτὴ τὴν ἐξέταση τῶν προβλημάτων.

Φυσικὰ μόνο ἐπιλογὴ ἦταν δυνατή, πράγμα ποὺ ἀναπόφευκτα συνοδεύεται ἀπὸ ἕνα ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο. Γενικὰ ἴσχυσε ἡ βασικὴ ἀρχή, νὰ δώσουμε ὅσο ἦταν δυνατὸ τοὺς νεότατους μάρτυρες τῆς ἐπιστημονικῆς συζήτησης καί, παράλληλα μὲ τὴν σημασία τῆς κάθε ἐργασίας, νὰ ἀποτιμοῦμε ἐπίσης καὶ τὸν βαθμὸ μὲ τὸν ὁποῖο διευκολύνει τὴν γνωριμία καὶ ἄλλης ἀκόμα βιβλιογραφίας.Ἂν καὶ ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ προσφέρουν πλήρη στοιχεῖα, ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, οἱ βιβλιογραφικὲς αὐτὲς ἐνδείξεις θὰ ἤθελαν κυρίως νὰ τοποθετήσουν σωστὰ γι' αὐτὸν ποὺ ἐργάζεται ἐπιστημονικὰ τὶς βηματόπετρες γιὰ παραπέρα διείσδυση. Ἔργα ποὺ ἀναφέρονται συχνότερα βρίσκονται στὸν πίνακα τῶν συντομογραφιῶν, καὶ τὸ φοβερὸ «ἔ.ἀ.» μπαίνει μόνο ὅταν ὁ ἀναγνώστης δὲν χρειάζεται νὰ ἀνατρέξη πολὺ πίσω, καὶ συχνὰ μέ αὐτὸ ἢ μὲ ἕνα «βλ. παραπ.», στὸ τμῆμα τῶν ὑποσημειώσεων, παραπέμπουμε στὶς ἀμέσως προηγούμενες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες.

Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέση νὰ ἀπαριθμήσουμε τὰ πλούσια βιβλιογραφικὰ βοηθήματα τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ὡστόσο ἂς ἀναφέρουμε ἀκόμα κοντὰ στὴν *L' Année Philologique* σὰν ἀπαραίτητη βάση τὸ *Classical Hand-List* (Ὀξφ. 1953), τοῦ J. A. NAIRN, καὶ σὰν πολὺ χρήσιμο τὸ *Fifty Years of Classical Scholarship* (Ὀξφ. 1954).

Ἐκτὸς ἀπὸ ὅσες φορὲς τὰ ἀναφέρουμε μέσα στὸ ἔργο μας, θὰ θέλαμε καὶ ἐδῶ νὰ μνημονεύσουμε δυὸ ἔργα, ποὺ προώθησαν σὲ πολλὰ κεφάλαια τὴν κατανόησή μας τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας· ἐννοοῦμε τὴν *Paideia* τοῦ WERNER JAEGER καὶ τὸ βιβλίο τοῦ HERMANN FRÄNKEL, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*. Τέλος, ἔστω κι ἂν βρίσκεται ἔξω ἀπό τὴν φιλολογικὴ παράδοση, ἐπειδὴ φέρνει γιὰ νέα συζήτηση πολλὰ πράγματα μὲ πρωτότυπον καὶ ἐκπληκτικὸ τρόπο, θέλουμε νὰ μὴν παραλείψουμε νὰ ἀναφέρουμε τὸ βιβλίο τοῦ ALEXANDER RÜSTOW, *Ortsbestimmung der Gegenwart*, Ζυρίχη 1950.

ΒΙΕΝΝΗ ALBIN LESKY

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στὸ ξαναδούλεμα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου κατάληξε ὁ συγγραφέας του ἀπὸ τὴν εὐνοϊκὴ κρίση ὁρισμένων συναδέλφων, ποὺ νομίζουν ὅτι βρῆκαν στὸ ἔργο ἕνα χρήσιμο βοήθημα. Περισσότερο ἀκόμα κι ἀπὸ ὅ,τι ἔγινε στὴν πρώτη ἔκδοση, θὰ ἔπρεπε σ' αὐτὴν ἐδῶ νὰ δοθοῦν νύξεις γιὰ ἄλυτα προβλήματα καὶ προόδους ποὺ ἔχουν πραγματοποιηθῆ. Ἡ ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος ἀποδείχτηκε πολὺ κοπιαστική, ὁ κόπος αὐτὸς ὅμως σήμαινε ἐπίσης καὶ χαρά: γιατί, ὅπως καὶ νᾶναι, ἡ ἀξία καὶ ὁ ὄγκος τῆς παραγωγῆς τὰ τελευταῖα χρόνια μαρτυροῦν τὴν ἔντονη ζωὴ τῆς ἐπιστήμης, ποὺ θέλει νὰ διατηρήση ζωντανὴν γιὰ τὴν ἐποχή μας τὴν ἀρχαία κληρονομιά. Εἶναι περιττὸ νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἡ ἐπιλογὴ ἀναγκαστικὰ θὰ εἶναι περιορισμένη, ὅτι ἡ ἐπιθυμία νὰ ξεχωρίσουμε τὸ προωθήσιμο περιέχει μέσα της

τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο. Ὑπογραμμὸς ἦταν καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἐπεξεργασία ἡ ἐπιθυμία, τὸ διάλεγμα τῆς βιβλιογραφίας νὰ γίνη μὲ τέτοιον τρόπο, ποὺ νὰ ἐπιτρέπη τὴν προσέγγιση καὶ πρὸς ἄλλες ἐργασίες σχετικὲς μὲ τὴν παλαιότερη ἱστορία τῶν προβλημάτων.

Ἀπρόθυμα ὑποχωρώντας στὴν ἐπιθυμία κριτικῶν καὶ φίλων (κάτι ποὺ σὲ πολλές εὐτυχῶς περιπτώσεις σημαίνει προσωπικὴ ἕνωση), παραιτήθηκα ἀπὸ τὴν ὁμοιόμορφη τυπογραφικὴ ἐμφάνιση τῶν σελίδων καὶ τοποθέτησα τὶς σημειώσεις κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο. Ἕνα «βλ. παρακ.» σ' αὐτὲς σημαίνει τώρα κατὰ κανόνα τὴν παραπομπὴ στὰ βιβλιογραφικὰ δεδομένα τοῦ τέλους τοῦ κεφαλαίου.

Δὲν εἶναι πάρα πολλὲς οἱ σελίδες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ποὺ ἔμειναν ἀνάλλαχτες· μερικὰ κεφάλαια, ὅπως τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Πλάτωνα, ἀπαιτοῦσαν μεγαλύτερη ἐπεξεργασία, καὶ προστέθηκε ἕνα καινούργιο γιὰ τὴν Ψευδοπυθαγόρεια λογοτεχνία. Ἂν κάτι ἀπὸ τὸ νέο θὰ ἐπρόκειτο νὰ σημαίνη καὶ κάποιαν βελτίωση, αὐτὸ τὸ χρωστῶ κυρίως στὴν βοήθεια ἄλλων. Ὀξυδερκεῖς καὶ σχεδὸν πάντα προωθητικοὶ κριτικοὶ δίκαια σημείωσαν λάθη καὶ ἔδωσαν πολύτιμες ὑποδείξεις. Δὲν θὰ εἶναι ἀχαριστία ἀπέναντι σ' ἐκείνους ποὺ δὲν θὰ ὀνοματίσω, ἂν μνημονεύσω ἰδιαίτερα τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μὲ ὑποχρέωσαν ὁ J. C. Kamerbeek καὶ ὁ F. Zucker. Ἀλλὰ δὲν ἦταν μόνο οἱ τυπωμένες κριτικὲς ποὺ τὸ προωθοῦσαν· ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἐπιστολῶν ἔφερνε αὐτόματη βοήθεια, σὲ βαθμὸν ποὺ ταυτόχρονα καὶ μὲ ἱκανοποιοῦσε καὶ μὲ ἔκαμνε νὰ ντρέπωμαι. Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω προπάντων τὸν Wolfgang Buchwald καὶ τὸν Franz Dolling, ποὺ προσφέρθηκαν καὶ γιὰ τὴν διόρθωση αὐτῆς τῆς ἔκδοσης καὶ διέθεσαν περισσότερον κόπο γιὰ τὸ βιβλίο ἀπὸ ἐκεῖνον στὸν ὁποῖο θὰ μποροῦσα στὸ βάθος νὰ ἀνταποκριθῶ ἐγὼ ὁ ἴδιος.

Σὲ δυὸ σημαντικὰ γιὰ τὸ σύνολο προβλήματα ἐπέμεινα σὲ βασικὲς ἀρχὲς ποὺ ἦταν ἀποφασιστικὲς γιὰ τὴν πρώτη μορφὴ τοῦ βιβλίου.

Ἔμεινα σκεπτικιστὴς ἀπέναντι στὶς ἀνακεφαλαιώσεις, ποὺ στὸ τέλος ἑνὸς κεφαλαίου θέλουν νὰ συλλάβουν σὲ λίγες φράσεις τὸ ἔργο καὶ τὴν φύση ἑνὸς μεγάλου συγγραφέα. Ἔχω σὲ μεγάλη ὑπόληψη τὴν προσπάθεια γιὰ σύνθεση, νομίζω ὅμως ὅτι εἶναι καλύτερη μιὰ ἔκθεση ποὺ δοκιμάζει νὰ κλείση γύρω ἀπὸ ἕνα σταθερὸ κέντρο τὴν πολυμορφία τῶν φαινομένων ἤ, ὅπου χρειάζεται, νὰ τὴν κάμη ὁρατὴ καθὼς προχωρεῖ μιὰ ἐξέλιξη.

Τὸ διαφορετικὸ μέτρο μὲ τὸ ὁποῖο ἔχουν περιγραφῆ οἱ διάφορες ἐποχὲς ἦταν ἀνάγκη νὰ διατηρηθῆ κυρίως γιὰ ἕναν ἐξωτερικὸ λόγο. Γιατὶ ἀλλιῶς δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ κρατήσουμε αὐτὴν τὴν Ἱστορία τῆς Λογοτεχνίας στὴν ἔκταση ἑνὸς εὔχρηστου (ἴσως ἀκόμα) τόμου. Ὡστόσο, καὶ πρὶν καὶ τώρα ἀκόμα πιστεύω ὅτι αὐτὴ ἡ κατανομὴ τῶν ἀποχρώσεων μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῆ μ' ἐκεῖνα τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἐκθέσαμε στὸν πρόλογο τῆς πρώτης ἔκδοσης. Σὲ μιὰν καὶ ἔξυπνη καὶ εὐνοϊκὴ κριτικὴ μὲ ἔβαλαν ἀντιμέτωπο μὲ τὰ λόγια μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Ernst Robert Curtius στὰ «Κριτικὰ δοκίμια γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία» (2.ἔκδ.

Βέρνη 1954, 318)[1] ὑμνοῦσε τὴν ὄψιμη περίοδο τῆς ἀρχαιότητας σὰν ἐποχὴ τῆς ἀφθονίας τῶν καρπῶν καὶ τῆς φθινοπωρινῆς γλύκας, τοῦ οἰκουμενικοῦ ἁπλώματος καὶ τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐκλογή. Καὶ βέβαια: ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ παραγνωρίση τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὴν σπουδαιότητα ποὺ ὑπάρχει στὸν Θεόκριτο καὶ τὸν Πλωτίνο καὶ στοὺς αἰῶνες ποὺ ἁπλώνονται ἀνάμεσά τους! Δὲν εἶναι δυνατὸ ὅμως νὰ ὑπάρχη καὶ ἀμφιβολία γιὰ τὶς πηγὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πνευματικὴ Εὐρώπη δέχτηκε τὶς χορηγίες· κι ἂν εἶναι λάθος τὸ νὰ μὴ θεωροῦμε εὐλογία τὴν κυριαρχία τῆς ρητορικῆς στὴν μεταγενέστερη ἐποχή, τὴν εὐθύνη πρέπει νὰ τὴν ἀναλάβη ὁλόκληρη ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Ἴσως μάλιστα ἐπιτρέπεται νὰ ρωτήσουμε μήπως τὰ λόγια τοῦ E.R. CURTIUS δὲν σημαίνουν περίπου ἕνα ορόσημο ἐπάνω στὸν δρόμο ποὺ ἀκολουθώντας τον ὁ μεγάλος σοφὸς ἔφτασε νὰ διατυπώση ὅσα εἶπε γιὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα τῆς Ἑλλάδας, ποὺ πολλοὶ εὔχονται νὰ μὴν τὰ εἶχε γράψει.

Ἐλπίζουμε καὶ στὴν ἐποχή μας στὸ φῶς τῆς Ἑλλάδας, καὶ γι αὐτὸ θὰ εὐχόμασταν τὸ βιβλίο αὐτὸ στὴν καινούργια του μορφὴ νὰ βοηθήση λίγο, ὥστε νὰ μὴν γίνη πραγματικότητα αὐτὸ ποὺ βρίσκεται σὰν καταθλιπτικὴ πιθανότητα πίσω ἀπὸ μιὰν φράση τοῦ JACOB BURCKHARDT στὰ Ἱστορικὰ ἀποσπάσματα· *Δὲν ὑπάρχει φόβος νὰ χάσουμε ποτὲ τὴν Ἀρχαιότητα, ὅσο δὲν ξαναγινόμαστε βάρβαροι.*

ΒΙΕΝΝΗ ALBIN LESKY

ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ χρειαζόταν μερικὲς παρεμβολὲς μέσα στὸ κείμενο, ποὺ ἀφοροῦν ἰδιαίτερα τὰ ἔργα τοῦ Μενάνδρου ποὺ ἔγιναν γνωστὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Μιὰ διεξοδικὴ καινούργια ἐπεξεργασία ἦταν ἀναγκαία στὰ βιβλιογραφικὰ τμήματα καὶ τὶς ὑποσημειώσεις, ἂν ἐπρόκειτο τὸ βιβλίο νὰ ἐκπληρώνη ἀκόμα τὸ διπλό του καθῆκον: νὰ εἶναι παρουσίαση καὶ χρήσιμο ἐπιστημονικὸ ὄργανο ἐργασίας. Ἡ πολὺ δύσκολη ἐπιλογὴ μπροστὰ στὴν ἐξαιρετικὰ αὐξημένη ἐπιστημονικὴ παραγωγὴ ἀντιμετωπίσθηκε μὲ τὴν ἄποψη ὅτι τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ περιλήφθηκαν ἐδῶ ἔπρεπε νὰ ρίχνουν μιὰν ματιὰ στὴν συζήτηση τῶν ἐπιμέρους προβλημάτων ὡς τὴν τελευταία τους φάση.

Μιὰν ἰδιαίτερη ἀναφορὰ θὰ ἤθελα νὰ κάμω σ' αὐτὴν τὴν θέση γιὰ ἕνα βιβλίο τοῦ RUDOLF PFEIFFER: *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Ὀξφόρδη 1968. Σὲ πολὺ ἀνώτερον βαθμὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ μᾶς ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε ὁ τίτλος του, προβλήματα ἱστορίας τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ πνεύματος ἐξετάζονται σ' αὐτὸ μὲ τέτοιαν ἐπιβλητικὴ αὐθεντία, ὥστε τὸ ἔργο μένει συμπλήρωμα κάθε ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας.

ΒΙΕΝΝΗ ALBIN LESKY

1. *Kritische Essays zur europäischen Literatur.*

I

Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Τόσο ἡ ἔκταση τῶν γραπτῶν ἑλληνικῶν ἔργων πού κατέχουμε ὅσο καὶ ἡ κατάσταση στὴν ὁποία μᾶς παραδόθηκαν εἶναι ἀποτέλεσμα ἱστορικῶν συνθηκῶν πού ἐκτείνονται σὲ χιλιάδες χρόνια καὶ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τοὺς πιὸ διαφορετικοὺς πολιτικοὺς καὶ πολιτιστικοὺς παράγοντες[1]. Ἐπειδὴ στὰ παρακάτω πολὺ συχνὰ γίνεται λόγος γιὰ ἐπιμέρους δείγματα αὐτῆς τῆς ἱστορίας τῆς παράδοσης, θὰ σχεδιάσουμε εἰσαγωγικὰ τὰ πιὸ σημαντικὰ κεφάλαιά της.

Ὡς πολὺ ἀργὰ στὴν ἀρχαιότητα οἱ Ἕλληνες ἔγραφαν πάνω σὲ πάπυρο. Ἡ Αἴγυπτος γνώριζε αὐτὴν τὴν γραφικὴ ὕλη ἀπὸ τὴν 3. χιλιετία καὶ εἶχε τὸ μονοπώλιο τῆς ἐξαγωγῆς της, μιὰ καὶ τὸ φυτὸ τοῦ παπύρου εὐδοκιμοῦσε μόνο σ' αὐτὴν τὴν χώρα. Ἡ πιὸ πολύτιμη ἀπὸ τὶς λογῆς λογῆς χρήσεις του ἦταν ἡ κατασκευὴ φύλλων γραφῆς ἀπὸ τὰ στελέχη τοῦ φυτοῦ, πού τὰ ἔσχιζαν σὲ λεπτὲς λουρίδες. Δυὸ στρώσεις ἀπὸ αὐτὲς τοποθετοῦνταν σταυρωτὰ ἡ μιὰ ἐπάνω στὴν ἄλλη (ὁριζόντιες ἶνες = recto, δηλ. ἡ μπροστινὴ ὄψη, ἡ καλή· κάθετες=verso, δηλ. ἡ ἀνάποδη, ἡ πίσω ὄψη) καὶ πιέζονταν· ἔτσι γινόταν τὸ φύλλο. Ἀπὸ τὴν συγκόλληση περισσότερων φύλλων, τοῦ ἑνὸς δίπλα στὸ ἄλλο, γινόταν ἡ κανονικὴ μορφὴ τοῦ ἀρχαίου βιβλίου, ὁ κύλινδρος. Σὲ τέτοιον πάπυρο σχεδίαζαν οἱ συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητας τὰ ἔργα τους καὶ τοὺς ἔδιναν καὶ τὴν ὁριστικὴ μορφή, ἂν τυχὸν δὲν προτιμοῦσαν γιὰ τὴν πρώτη φάση τῆς δραστηριότητάς τους, σὰν σημειωματάριο, τὸ ξύλινο πιττάκι μὲ τὴν βαθουλωτὴ ἐσωτερικὴ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια στρωμένη μὲ πισσόχρωμο κερί. Αὐτὴ ἡ μεγάλη φθαρτότητα τοῦ ὑλικοῦ ἐξηγεῖ τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὶς νεότερες φιλολογίες, δὲν μποροῦμε ποτὲ νὰ φτάσουμε ὡς τὸ ἀρχικὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα. Κι ἂν καμιὰ φορὰ ἀποτόλμησε κανένας νὰ σκεφθῆ κάτι τέτοιο γιὰ κάποιο παπυρικὸ ἀπόσπασμα, αὐτὸ δὲν συγκρίνεται καθόλου μὲ τὴν περίπτωση τοῦ ἀρχιεπίσκοπου Θεσσαλονίκης Εὐστάθιου (12.αἰ.), πού τὰ σχόλιά του στὸν Ὅμηρο βρίσκονται στὴν Μαρκιανὴ βιβλιοθήκη γραμμένα μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι· ἡ περίπτωσή του δὲν ἔχει τὴν παράλληλή της στοὺς ἀρ-

1. A. Dain, *Les manuscrits*. Παρίσι 1949. G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*. 2. ἐκδ. Φλωρεντία 1952. Τοῦ ἴδ. *Gnom.* 23, 1951, 233. H. Hunger, O. Stegmuller, H. Erbse, M. Imhof, K. Buchner, H.-G. Beck, H. Rudiger, *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*. Τόμ. 1.: *Antikes und Mittelalterliches Buch- und Schriftwesen*. Ζυρίχη 1961.

χαίους συγγραφεῖς. Μποροῦμε ὡστόσο νὰ συναγάγουμε μερικὰ πράγματα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο περίπου ἔγραφαν τὰ χειρόγραφά τους οἱ μεγάλοι ποιητὲς τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς[1]. Χρησιμοποιοῦσαν μόνο κεφαλαῖα γράμματα, ποὺ συνεχίζονταν τὸ ἕνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο, χωρὶς χωρισμὸν τῶν λέξεων. Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχαν οὔτε τόνοι οὔτε πνεύματα, ἕνα τέτοιο κείμενο ἦταν πιὸ δύσκολο στὸ διάβασμα ἀπὸ τὶς δικές μας ἐκδόσεις. Καὶ γιὰ τὴν στίξη λίγα πράγματα εἶχαν γίνει. Ξέρουμε πὼς ἀττικὰ πεζὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰσοκράτη (πβλ. π. *Ἀντιδόσεως* 59 «ἀρξάμενος ἀπὸ τῆς *παραγραφῆς* ἀνάγνωθι...») σημείωναν τὸ τέλος τῆς περιόδου μὲ ἕνα σημάδι στὸ περιθώριο τοῦ κειμένου. Ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν παράδοση τῶν κειμένων τῶν δραμάτων ἦταν ἡ φειδωλὴ δήλωση τῆς ἀλλαγῆς τῶν προσώπων μὲ μιὰν ὁριζόντια παύλα, τὴν *παράγραφον*. Ἡ συνήθεια πάλι νὰ γράφουν τὰ λυρικὰ μέρη σὰν συνεχῆ κείμενα δημιούργησε ἀργότερα γιὰ τοὺς γραμματικοὺς δύσκολα προβλήματα. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι οἱ ἰδιορρυθμίες ποὺ ἀναφέραμε ἀποτελοῦν τὴν πηγὴ πολυάριθμων λαθῶν.

Μόνο ὑποθέσεις ἐπιτρέπονται γιὰ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία φιλολογικὰ ἔργα ἔφτασαν στὰ χέρια τῶν ἀνθρώπων σὰν βιβλία[2]. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης μποροῦσε νὰ διαβάζῃ τὸν Ἡράκλειτό του, ὅταν ὁ Ἑκαταῖος ἀρχίζει τὶς *Γενεαλογίες* του μὲ περήφανα λόγια, ποὺ προφανῶς προορίζονται γιὰ τὴν δημοσιότητα, αὐτὰ καὶ ἄλλα δείχνουν ὅτι τὴν ἀρχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου πρέπει νὰ τὴν ζητήσουμε στὸν χῶρο τῆς νεαρῆς ἰωνικῆς ἐπιστήμης. Μὲ τοὺς δυὸ συγγραφεῖς ποὺ ἀναφέραμε, φτάνουμε περίπου στὴν στροφὴ τοῦ 6. πρὸς τὸν 5. αἰ., καὶ πρέπει νὰ ἀφήσουμε ἀνοιχτὸ τὸ ζήτημα τοῦ πόσο πιὸ πίσω ἀκόμα μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε τὸ βιβλιόσχημο σύγγραμμα. Εὔκολα καταλαβαίνουμε ὅτι τὸ βιβλίο ἔφτασε στὴν Ἀθήνα τὸν 5. αἰ., ὅταν ἡ πόλη ἔγινε τὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς· καὶ μπορεῖ μᾶλλον νὰ σκεφθῇ κανεὶς ὅτι ὁ φιλόσοφος Ἀναξαγόρας, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὶς ἰωνικὲς Κλαζομενὲς καὶ ποὺ ἄσκησε τόσο βαθιὰν ἐπίδραση στὴν Ἀθήνα, ἔπαιξε τὸν ρόλο του σ' αὐτό. Ὁπωσδήποτε, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5. αἰ. κι ὕστερα, μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν ὕπαρξη εἰδικῶν συγγραμμάτων σὲ διάφορους κλάδους, ποὺ ὑποθέτουμε ὅτι διαδόθηκαν μὲ μορφὴ βιβλίου. Κι ὁ τρόπος ἐπίσης μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοφάνης, παρωδώντας τοὺς μεγάλους τραγικούς, τοὺς προϋποθέτει γνωστοὺς

---

1. A. Bömer - W. Menn, <Die Schrift und ihre Entwicklung>, *Handb. d. Bibliothekswiss.* 2. ἔκδ. 1/1, Στουττγ. 1950. Καὶ στὰ κεφάλαια ποὺ δὲν μνημονεύονται, τὸ ἐγχειρίδιο αὐτὸ (2. ἔκδ. ἀπὸ τὸ 1950) εἶναι πολύτιμο γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ πραγματευόμαστε ἐδῶ.

2. Th. Birt, *Das antike Buchwesen in seinem Verhältnis zur Literatur*. Βερολ. 1882. Ἀνατύπ. Aalen/Wurttb. 1959. W. Schubart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*. 2. ἔκδ. Βερολ. 1921. F. G. Kenyon, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*. 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1951. E. G. Turner, *Athenian Books in the fifth and fourth centuries B. C.* Λονδ. 1952. T. C. Skeat, <The use of dictation in ancient book-production>, *Proc. Brit. Acad.* 42, 1956 (Ὀξφ. 1957), 179. H. L. Pinner, *The World of Books in Classical Antiquity*. Leiden 1958. Μιὰ ἔξοχη εἰσαγωγὴ μὲ βιβλιογραφία προσφέρει ὁ H. Hunger στὸ συλλογικὸ ἔργο ποὺ ἀναφέραμε στὴν σημ. 1 τῆς σ. 23.

ἀπὸ τὸ κοινό του, εἶναι νοητὸς μόνον ἂν οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς διάβαζαν πολύ. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ποιητὲς τῆς ἀρχαίας κωμωδίας μιλοῦν γιὰ τὸν «βιβλιοπώλην»[1] δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία γι' αὐτὸ ποὺ εἴπαμε.

Τὸ πιὸ παλιὸ ἑλληνικὸ βιβλίο ποὺ ξέρουμε εἶναι οἱ *Πέρσες* τοῦ Τιμόθεου (ἀρ. 1537 P.), ἀπὸ ἕναν τάφο τοῦ Ἀμπουκὶρ τῆς Κάτω Αἰγύπτου[2]. Μιὰ ποὺ αὐτὸς ὁ ποιητὴς τοῦ νέου διθυράμβου ζοῦσε γύρω στὰ 450 - 360, ὁ κύλινδρος ὅμως τοῦ παπύρου ἀνήκει στὸν 4. αἰ.— πιθανῶς καὶ πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο—, μὲ αὐτὴν τὴν καταγραφὴ ἐρχόμαστε τόσο κοντὰ στὴν ἐποχὴ ποῦ ζοῦσε ὁ συγγραφέας ὅσο σὲ καμιὰν ἄλλη περίπτωση παλαιότερης ποίησης. Μολαταῦτα ὁ TURNER τελευταῖα ἀμφισβήτησε δικαιολογημένα τὸ ὅτι αὐτὸς ὁ πάπυρος μὲ τὶς ὑπερβολικὰ πλατιὲς στῆλες καὶ τὴν ἄχαρη γραφή του προσφέρει τὴν κανονικὴ εἰκόνα ἑνὸς ἑλληνικοῦ βιβλίου αὐτῆς τῆς ἐποχῆς.

Τὸν 4.αἰ. ἡ χρήση τοῦ βιβλίου ἁπλώθηκε τόσο πολύ, ποὺ στὸν *Φαῖδρο* (274c κέ.) ἀκοῦμε τὸν Πλάτωνα νὰ μιλᾶ γιὰ μειονεκτήματα ποὺ παρατηροῦνται μὲ τὴν γραπτὴ μετάδοση τῆς γνώσης. Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε προστασία τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ χειροτέρευση τῶν κειμένων ποὺ εἶχαν μεγάλη διάδοση ἦταν ἡ ἀναγκαία συνέπεια. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ρήτορας καὶ πολιτικὸς Λυκοῦργος θέλησε νὰ προστατεύση τοὺς μεγάλους Τραγικοὺς μὲ τὸν καταρτισμὸ ἑνὸς κρατικοῦ ἀντιγράφου· ἐδῶ ἀσφαλῶς ἔπαιξαν ἀκόμα ἰδιαίτερον ρόλο οἱ προσθῆκες τῶν ἠθοποιῶν. Γιὰ τὸ κακοπάθημα τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ θὰ μιλήσουμε παρακάτω.

Ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ τὰ ἔχουμε ὑπόψη μας, γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε σωστὰ τὴν ἀπόλυτα ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φιλολογία συμβολὴ τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐπιστήμης. Ἤδη ὁ Πτολεμαῖος ὁ Α' στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας του ἵδρυσε στὴν Ἀλεξάνδρεια τὸ *Μουσεῖον*, σὰν κεντρικὴ ἕδρα ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ποὺ σκόπευε νὰ τὸ προικίση μὲ μιὰν ἐπιβλητικὴ βιβλιοθήκη[3]. Τὸ πρότυπο τοῦ Περίπατου καὶ ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρέας, ποὺ ἔμεινε ἀπὸ τὸ 297 περίπου π.Χ. φυγάδας στὴν Ἀλεξάνδρεια, συνέβαλαν σ' αὐτό. Ὁ Πτολεμαῖος ὁ Β' ὁ Φιλάδελφος (297 - 246 π.Χ.) συνέλαβε τὴν ἵδρυση τῆς βιβλιοθήκης μὲ τὴν σκέψη νὰ συγκεν-

---

1. Θεόπομπος, ἀπ. 77K. 77E. Νικοφώντας 19K. 9E. Ἀριστομένης 9K. 9E.

2. Τὸν πάπυρο ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὴν Θεσσαλονίκη μὲ λείψανα ἑνὸς ὑπομνήματος στὴν ὀρφικὴ θεογονία, ὁ S. G. KAPSOMENOS, <Der Papyrus von Dervéni>, *Gnom.* 35, 1963, 222 καὶ *Ἀρχ. Δελτίον* 19, 1964 (1965), 17, τὸν τοποθετεῖ στὰ μέσα τοῦ 4. αἰ. π.Χ. Ὀψιμότερη τοποθέτηση στοῦ *Pf. Hist.* 103, 1.

3. C. WENDEL, <Geschichte der Bibliotheken im griech.-röm. Altertum>, *Handb. d. Bibliothekswiss.* 3, 1940, 1 (στὸν ἴδιο τόμο K. CHRIST γιὰ μεσαιωνικὲς βιβλιοθῆκες). Τοῦ ἴδιου στὸ *Reallex. f. Ant. u. Christentum* στὴν λ. <Bibliothek>. E. A. PARSONS, *The Alexandrian Library.* Amsterd. 1952. C. A. VAN ROOY, <Die problem van die oorsprong van die groot Alexandrynse bibliothek>, *Roman life and letters. Studies presented to T. J. Haarhoff.* Pretoria 1959, 147. J. PLATTHY,, *Sources on the Earliest Greek Libraries with the Testimonia,* Ἄμστερνταμ 1968. *Pf. Hist.* 102.

τρώση ὅλην τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία· 500.000 τόμοι, ποὺ ὡς τὴν καταστροφὴ τοῦ 47 π.Χ. θὰ αὐξήθηκαν σὲ 700.000, ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς συλλεκτικῆς δραστηριότητας, στὴν ὁποία ἑνώθηκαν ὁ ζῆλος, ἡ περίσκεψη, κι ἡ ἀδισταξία. Τὸ τεράστιο καταλογικὸ ἔργο τοῦ Καλλίμαχου, οἱ *Πίνακες*, ἔγινε ἔτσι μιὰ συλλογικὴ ἀπογραφὴ τῆς γραμματείας τῶν Ἑλλήνων, ποὺ σωζόταν τότε. Στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Β' προστέθηκε μιὰ μικρότερη βιβλιοθήκη στὸ Σεράπειο, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐξυπηρετήση εὐρύτερους κύκλους. Τὸ Μουσεῖο ὅμως ἔγινε ἡ ἕδρα στὴν ὁποία ἐξασφαλίστηκε ἀποφασιστικὰ μὲ κριτικὲς ἐκδόσεις τὸ κείμενο τῶν μεγάλων συγγραφέων. Ἀργότερα θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν πλούσια ἑρμηνευτικὴ δραστηριότητα αὐτῶν τῶν λογίων.

Εἶναι εὔκολο νὰ ὑπολογίσουμε τί ἐσήμαινε τὸ κάψιμο τῆς Βιβλιοθήκης τὸ 47 π.Χ. Ἂν ἐπιτρέπεται νὰ πιστέψουμε τὴν προπαγάνδα ἐναντίον τοῦ Ἀντώνιου (Πλουτ.*Ἀντ.* 58), αὐτός, προφανῶς γιὰ ἀντιστάθμισμα, φρόντισε νὰ μεταφερθῆ στὴν Ἀλεξάνδρεια ἡ βιβλιοθήκη τῆς Περγάμου. Θὰ ἔπρεπε νὰ δεχτοῦμε ὅτι αὐτὴ ἦλθε στὸ Σεράπειο, ποὺ ἡ λειτουργία του σταμάτησε πιθανῶς στὰ 391 μ.Χ., μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Πατριάρχη Θεόφιλου. Στὴν παράδοση ἔπαιξε σημαντικὸν ρόλο ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 47 καὶ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ ἀθηναϊκοῦ Γυμναστηρίου *Πτολεμαῖον* (τό), ποὺ ἡ περιουσία του πέρασε στὴν Ἀδριάνεια βιβλιοθήκη, ποὺ χτίστηκε στὴν Ἀθήνα στὰ 131/32 μ. Χ.

Αὐτὰ ὅλα δὲν μποροῦσαν νὰ ἀντικαταστήσουν πραγματικὰ ὅ,τι χάθηκε μιὰν γιὰ πάντα. Μαζὶ μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐπιστήμη ξέπεφτε πάρα πολὺ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ βιβλίο, καὶ πρέπει νὰ λογαριάζουμε ὅτι ἀπὸ τὴν πρώτη προχριστιανικὴ ἑκατονταετία ἡ ἀπώλεια τῶν παραδομένων ἔργων μεγάλωνε σταθερά. Σύντομα προστέθηκαν δυὸ παράγοντες ποὺ εἶχαν σημαντικὰ ἐπακόλουθα. Ὁ Ἀττικισμὸς μὲ τὴν στροφή του πρὸς κλασσικιστικοὺς τύπους καὶ ἡ ἀκμὴ τῆς δεύτερης Σοφιστικῆς στὰ χρόνια τῶν Ἀντωνίνων προκάλεσαν βέβαια καινούργιο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ παρελθόντος. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ ὅμως εἶχε περιορισθῆ σὲ μεγάλον βαθμὸ στὸν κύκλο τοῦ σχολείου, κι αὐτὸ σήμαινε ἐπικράτηση τῶν Ἀνθολογιῶν, τῶν Ἐκλογῶν καὶ τῶν Ἀπανθισμάτων. Τότε ἐπίσης κρίθηκε ποιὰ ἔργα τῶν ἀττικῶν Τραγικῶν ἐπρόκειτο νὰ φτάσουν σ' ἐμᾶς.

Μιὰ δεύτερη αἰτία πολυάριθμων ἀπωλειῶν δημιουργήθηκε ἀπὸ ἐκείνην τὴν μεταβολὴ τῆς μορφῆς τοῦ βιβλίου, ποὺ ἄρχισε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1. αἰ. μ.Χ. καὶ εἶχε ἐπικρατήσει τελείως στὸν 4. αἰ. Τὴν θέση τοῦ κυλίνδρου τὴν πῆρε ὁ κώδικας, ὁ τύπος δηλ. τοῦ βιβλίου ποὺ εἶναι τρεχούμενος καὶ σήμερα. Σχηματιζόταν ἀπὸ περισσότερες τετραδιόσχημες σειρὲς φύλλων, ποὺ μποροῦσαν νὰ γραφοῦν καὶ στὸ πίσω μέρος (verso), καὶ ἦταν πιὸ εὔκολος στὴν χρήση ἀπὸ τὸν κύλινδρο. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ τάση μερικῶν ἀρχαίων συγγραφέων νὰ παραθέτουν ἀπὸ μνήμης, ἐξαιτίας τῆς δυσκολίας ποὺ προκαλοῦσε ἡ ἀναζήτηση ἑνὸς ὁρισμένου χωρίου μέσα στὸν κύλινδρο. Ὁ C. H. ROBERTS[1] ξεκαθάρισε μὲ ἐντυπωσιακοὺς ἀριθ-

1.‹The Codex›, *Proc. Brit. Acad.* 40, 1954 (Ὀξφ. 1955), 169 (οἱ ἀριθμοὶ στὴν σελ. 184).

μούς τὴν ἐξέλιξη ἀπὸ τὸν κύλινδρο στὸν κώδικα, ποὺ ἦταν σταθερὴ κι ἐπηρεάστηκε ἀπὸ διάφορους παράγοντες. Ἐνῶ ὁ κώδικας ἀντιπροσωπεύεται μέσα στὴν ἐθνικὴ λογοτεχνία ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο μὲ 2,31% στὸν 2. αἰ. μ.Χ., μὲ 16,8%στὸν 3., καὶ μόνο στὸν 4. μὲ 73,95%, τὰ ἀποσπάσματα τῆς Βίβλου δείχνουν ἀπὸ νωρὶς σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὴν μορφὴ τοῦ κώδικα. Ἡ ἐξήγηση αὐτῆς τῆς διαφορᾶς ἀπὸ τὸν ROBERTS εἶναι ἑλκυστική. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ὁ Εὐαγγελιστὴς Μάρκος, ὅταν ἔγραφε στὴν Ρώμη τὸ Εὐαγγέλιό του τὸν 1. αἰ., γνώρισε ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ποὺ ἀνῆκαν σὲ φτωχὲς τάξεις τὸ περγαμηνὸ σημειωματάριο καὶ τὸ υἱοθέτησε, ἐπειδὴ ἦταν εὔχρηστο. Ὁπωσδήποτε, παράλληλα πρὸς τὴν νομοθεσία, προπάντων ἡ Ἐκκλησία ἦταν ἐκείνη ποὺ ἔκαμε τὸν κώδικα ἐπικρατέστερον τύπο βιβλίου τὸν 4. αἰώνα. Καὶ ἡ ὕλη ὅμως πάνω στὴν ὁποία ἔγραφαν ἄλλαξε. Βέβαια ὁ πάπυρος ἔμεινε ἀρκετὸν καιρὸ σὲ χρήση καὶ γιὰ τοὺς κώδικες, ὅμως ὅλο καὶ σὲ μεγαλύτερον βαθμὸ ἔμπαινε στὴν θέση του σὰν κατάλληλο ὑλικὸ γιὰ τὴν νέα μορφὴ τοῦ βιβλίου *ἡ περγαμηνή*· ἡ λέξη παράγεται ἀπὸ τὸ *Πέργαμον*, ἁπλῶς γιατὶ αὐτὴ ἡ γραφικὴ ὕλη, ποὺ ἦταν ἀπὸ πολὺν καιρὸ γνωστή, τελειοποιήθηκε ἐκεῖ σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ ἡ Αἴγυπτος ἀπαγόρευε ζηλότυπα τὴν ἐξαγωγὴ παπύρου (Πλίν. *Nat. Hist.* 13,70).

Μιὰ ποὺ ὁ νέος τύπος βιβλίου ἐκτόπισε τὸν παλιό, κάθε πράγμα ποὺ δὲν ταίριαζε μὲ αὐτὴν τὴν μεταβολὴ χάθηκε. Τὸ τέλος τοῦ 4. καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ 5. αἰ. ἔφεραν πάλι ἕνα ξαναζωντάνεμα τῶν φιλολογικῶν ἐνδιαφερόντων, καὶ ἀμέσως ὕστερα αὐτὰ χάθηκαν καὶ ἀντικαταστάθηκαν γρήγορα μὲ ἕνα ρηχό, ἐγκυκλοπαιδικό, παιδευτικὸ ἰδανικό. Τὰ πιὸ χαμηλὰ σημεῖα στὴν ἱστορία τῆς παράδοσής μας, ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ παρακολουθήσουμε, φτάνουν ὣς τοὺς «σκοτεινοὺς» αἰῶνες, τὸν 7. καὶ 8. Καὶ θὰ χανόταν σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ ἡ ἑλληνικὴ γραμματεία[1], ἂν δὲν εἶχε παρεμβληθῆ τὸν 9. αἰ. ἐκείνη ἡ κίνηση ποὺ τὴν ἐνέπνευσε ὁ Πατριάρχης Φώτιος, καὶ ποὺ χαρακτηρίζεται συχνὰ σὰν ἕνα εἶδος Ἀναγέννησης, ἐνῶ οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοὶ μιλοῦσαν γιὰ «δεύτερον ἑλληνισμόν». Ὁ λόγιος φίλος καὶ προστάτης τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας[2] μᾶς ἔγινε πρὶν ἀπὸ λίγο ἀκόμα κάπως περισσότερο γνωστὸς χάρη σ' ἕνα πετυχεμένο εὕρημα. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1959 ὁ ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ ἀνακάλυψε στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Νικάνορα τῆς Ζάβορδας (στὰ νότια τῆς Κοζάνης) ἕναν βομβύκινο κώδικα τοῦ 13. αἰ., ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα περιλαμβάνει ὁλόκληρο τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου. Ἡ δημοσίευση τοῦ εὑρήματος θὰ γίνη ἀπὸ τοὺς φιλολόγους τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Εἶχε μεγάλη σημασία τὸ ὅτι ἡ κίνηση ποὺ εἰσήγαγε

1. Ὁ B. HEMMERDINGER, *Essai sur l'histoire du texte de Thucydide*. Παρίσι 1955, 33, δὲν θεωρεῖ τόσο ἐκτεταμένη τὴν κατάπτωση τῶν κλασσικῶν σπουδῶν στὴν εἰκονοκλαστικὴ ἐποχή.

2. Τὴν *Βιβλιοθήκη* τοῦ Πατριάρχη Φωτίου, μιὰν μαρτυρία συλλεκτικοῦ ζήλου ποὺ δὲν ἔχει προηγούμενο, τὴν διαβάζουμε τώρα στὴν δίγλωσση ἔκδοση τοῦ RÉNÉ HENRY στὴν Coll. Byz. 1: κώδ. 1-84. Παρίσι 1959, 2: κώδ. 84-185. 1960. III (κώδ. 186-222) 1962. IV (κώδ. 223-229), 1965. V. (κώδ. 230-241) 1967, VI (κώδ. 241-245) ἑτοιμάζεται.

ὁ Φώτιος συνέπεσε μὲ μιὰν ριζικὴ μεταβολὴ τοῦ τύπου τῆς γραφῆς. Στὴν θέση τῆς μεγαλογράμματης γραφῆς μὲ τὰ κεφαλαῖα γράμματά της, ποὺ γράφονταν χωριστά, μπῆκε ἡ μικρογράμματη συνεχὴς (*ἐπισεσυρμένη*), ποὺ ἦταν εὔκολη στὸ γράψιμο. Τὸ *Εὐαγγελιάριον τοῦ Οὐσπένσκη* (Leninopolitanus 219) τοῦ ἔτους 835 εἶναι τὸ πιὸ παλιὸ δεῖγμα τοῦ νέου τύπου γραφῆς, ποὺ ἐπιβαλλόταν γρήγορα. Ὅποιους ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς νόμισαν ὅτι ἄξιζε νὰ τοὺς διαφυλάξουν, τοὺς μετάγραψαν τότε. Ἕνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο πότε πότε ἄδραχναν ἀπὸ τὴν ἄκρη τῶν μαλλιῶν αὐτὴν τὴν παράδοση ποὺ βούλιαζε πιά, μᾶς δίνει ὁ λόγιος μαθητὴς τοῦ Φωτίου, ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Καισάρειας Ἀρέθας. Λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸ 900 διηγεῖται πῶς ἔβαλε νὰ μεταγράψουν ἕνα παλιὸ καὶ πολὺ καταστρεμμένο ἤδη ἀντίτυπο τῶν στοχασμῶν (*Τὰ εἰς ἑαυτὸν*) τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου· ἐπάνω σ' αὐτὴν τὴν μεταγραφὴ στηρίζεται ἡ παράδοσή μας. Μιὰ τέτοια δραστηριότητα, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση τοῦ χωρισμοῦ τῶν λέξεων καὶ τὴν τοποθέτηση τῶν πνευμάτων καὶ τῶν τόνων ἀπαιτοῦσε γνώση καὶ ἐπιμονή, ἀφιερωνόταν κατὰ κανόνα μόνο μιὰν φορὰ σὲ ἕναν συγγραφέα. Ὁ Dain[1] κάμνει τὴν πολὺ πιθανὴ σκέψη, ὅτι τὸ νέο ἀντίγραφο τὸ φύλαγαν σὲ μιὰν μεγάλη βιβλιοθήκη, ὅπου —ὅπως γινόταν μὲ τὰ διορθωμένα κείμενα τῶν ἀλεξανδρινῶν—χρησίμευε γιὰ πρότυπο σὲ ἄλλες ἀντιγραφές. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ ὅτι ἡ παράδοση πολλῶν συγγραφέων ἀνάγεται γιὰ μᾶς σὲ ἕνα μοναδικὸ ἀντίγραφο κειμένου. Ἂν μολαταῦτα ἡ παράδοση αὐτὴ παρουσιάζει πολλὲς παραλλαγές, τότε ὑπάρχει πιθανότητα νὰ διατηροῦνταν αὐτὲς καὶ στὸ πρότυπο, ἀπὸ τὴν λόγια ἐργασία τῆς ἀρχαιότητας· ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, ὁρισμένα βυζαντινὰ χειρόγραφα μᾶς δείχνουν, πῶς μὲ νέες ἀντιβολές, ἀλλαγὲς καὶ προσθῆκες τὸ κείμενό τους βρισκόταν διαρκῶς σὲ μιὰν ρευστὴ κατάσταση. Ἡ φάση τῆς μεταγραφῆς ἦταν φυσικὰ συνδεμένη μὲ νέες ἀπώλειες· καὶ οἱ ἑπόμενες ἐποχὲς ὅμως προκάλεσαν τέτοιες. Ἰδιαίτερα ἄσχημες ἦταν οἱ συνέπειες τῆς κατάληψης τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους στὰ 1204. Ἔτσι μᾶς χάθηκαν συγγραφεῖς ποὺ ἀκόμα ὁ Φώτιος τοὺς εἶχε διαβάσει: ὁ Ἱππώνακτας, πολλὰ ἀπὸ τὸν Καλλίμαχο, ὁ Γοργίας καὶ ὁ Ὑπερείδης, πολλὰ ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς.

Στὴν διάρκεια τῆς κατοχῆς τῆς Κωνσταντινούπολης, ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἄλλες πόλεις συνέχισαν ἐνμέρει τὴν φιλολογικὴ ἐργασία, ἐνῶ γύρω στὰ 1280 ξανάρχισε πάλι καὶ στὴν πρωτεύουσα καινούργια δραστηριότητα. Αὐτὴν τὴν κίνηση τὴν στήριζαν ἄνθρωποι σὰν τὸν Μάξιμο Πλανούδη καὶ τὸν Μανουὴλ Μοσχόπουλο, ἐνῶ ἡ Θεσσαλονίκη ἔδωσε τὸν Θωμὰ Μάγιστρο, ποὺ ὁ μαθητής του Δημήτριος ὁ Τρικλίνιος ἐργάσθηκε στὸν τομέα τῆς μετρικῆς.

Ἤδη τὸν 13. αἰ. οἱ πολιτιστικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Ἰταλία εἶχαν ἐνισχυθῆ· τὸ Παλέρμο, ἡ Μεσσήνη καὶ ἡ Νεάπολη ἦταν σημαντικὰ σημεῖα ἐπαφῆς. Λόγιοι σὰν τὸν Μανουὴλ τὸν Χρυσολωρὰ ἔφερναν ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὴν Δύση· ἡ Βατικανὴ βιβλιοθήκη γύρω στὰ μέσα τοῦ 15. αἰ. εἶχε στὴν κατοχή

---

1. *Les Manuscrits*, «Les belles Lettres». Παρίσι 1949, σ. 114.

της κιόλας περίπου 350. Ἔχει ἀρχίσει μιὰ ἐξέλιξη, ποὺ γίνεται μεγάλη πολιτιστικὴ κίνηση μὲ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης στὰ 1453. Τώρα ἡ παράδοση μετατοπίζεται ὁριστικὰ στὴν Δύση. Ἐκεῖ, ἀνάμεσα στὰ 1450 καὶ 1600, σὲ ὅλα τὰ κέντρα πνευματικῆς ζωῆς ἀντιγράφονται μὲ ζῆλον ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ἐκεῖ στὶς μεγάλες βιβλιοθῆκες[1], τὴν Βατικανή, τὴν Λαυρεντιανὴ στὴν Φλωρεντία, τὴν Ἀμβροσιανὴ στὸ Μιλάνο, τὴν Μαρκιανὴ στὴν Βενετία, συγκεντρώνονται οἱ θησαυροί, καὶ γρήγορα ἡ ἀρχαία παράδοση περνᾶ στὴν προστασία τοῦ τυπωμένου βιβλίου. Ὁ Ἄλδος στὴν Βενετία καὶ ὁ Froben στὴν Βασιλεία ἀρχίζουν στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 15. αἰ., μὲ μιὰν ἐργασία ποὺ δίνει κυρίως τὴν ἐντύπωση πὼς ὁ τυπογράφος προσπαθεῖ μὲ τὰ στοιχεῖα του νὰ μιμηθῇ τὰ χειρόγραφα.

Δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐδῶ περισσότερος λόγος γιὰ τὶς μεγάλες προόδους μὲ τὶς ὁποῖες ἐξελίχθηκε στὰ ἑπόμενα χρόνια ἡ νεότερη τεχνικὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔκδοσης[2], χρειάζεται ὅμως νὰ ποῦμε δυὸ λόγια γιὰ τὸ πόσο πλουτίσθηκε μὲ τοὺς παπύρους ἡ γνώση μας γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φιλολογία[3]. Ἂν παραλείψουμε τὰ ἀπανθρακωμένα λείψανα μιᾶς βιβλιοθήκης στὸ Herculaneum, μόνο ἡ καυτὴ ἄμμος τῆς αἰγυπτιακῆς ἐρήμου μᾶς χάρισε κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἐκεῖ ὅπου σκέπασε ἀρχαίους οἰκισμούς. Ἐπακολούθημα τυχαίων εὑρημάτων τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 19. αἰ. ἦταν συστηματικὲς ἀνασκαφές, ποὺ ἄρχισαν ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ἴδιου καὶ προώθησαν δυνατὰ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀρχαιογνωσίας. Ὁ E.G. TURNER ἐξήγησε διαφωτιστικά[4], γιατὶ ἀκριβῶς ἡ Ὀξύρυγχος ὑπῆρξε τόσο γενναιόδωρη σὲ φιλολογικὰ κείμενα. Ἐκεῖ ἐγκαταστάθηκαν συγγραφεῖς καὶ λόγιοι

---

1. W. WEINBERGER, *Wegweiser durch die Sammlungen altphilologischer Handschriften*. Akad. Wien 1930. E. C. RICHARDSON, *A Union World Catalogue of Manuscript Books. Preliminary Studies in Method*. Νέα Ὑόρκη 1933 - 37. (III: *A List of Printed Catalogues of Manuscript Books*). M. RICHARD, *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de Manuscrits Grecs*. Παρίσι 1948. L. BIELER, ‹Les Catalogues des Manuscrits; premier supplément aux listes de Weinberger et de Richardson›, *Scriptorium* 3, 1948, 303. J. IRIGOIN, ‹Les manuscripts Grecs 1931-1939›, *Lustrum* 7, 1962.

2. A. SEVERYNS, ‹Texte et apparat: histoire critique d'une tradition imprimée›, *Mém. de l'Acad. Royale de Belgique. Classe des Lettres* 56/2. Ἀναπτύσσει γιὰ τὸν Βίο Ὁμήρου καὶ τὶς περιλήψεις τῶν ἐπῶν τοῦ Πρόκλου, μὲ βάση ὅλες τὶς ἐκδόσεις, τὶς κατηγορίες λαθῶν καὶ πηγῶν μιᾶς κριτικῆς ἔκδοσης.

3. K. PREISENDANZ, ‹Papyruskunde›, *Handb. d. Bibliothekswiss*. 2. ἔκδ. 1/3, Στουττγ. 1950. R. A. PACK, *The Greek and Latin Literary Texts from Greco-Roman Egypt*. Univ. of Michigan Press 1952, μὲ πλούσια βιβλιογραφία στὰ ἐπιμέρους κείμενα. R. STARK, ‹Textgeschichtliche und literarkritische Folgerungen aus neuen Papyri›, *Annales Univ. Saraviensis. Philos.-Lettres* 8, 1/2, 1959, 31. Γιὰ τὰ παλαιογραφικά: C. H. ROBERTS, *Greek Literary Hands 350 B. C.-400 A. D.* Ὀξφ. 1955. Ἡ Βυζαντινολογικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας ἐργάζεται μὲ διευθυντὲς τοὺς H. GERSTINGER καὶ H. HUNGER γιὰ μιὰν συλλογὴ τῶν ἀσφαλῶς χρονολογημένων παπύρων καὶ χειρογράφων.

4. *Journ. Eg. Arch*. 38, 1952, 78, καὶ *Mitt. aus d. Papyrussamml. d. Öst. Nat. Bibl. N. S. 5*. Βιέννη 1956, 141.

τοῦ ἀλεξανδρινοῦ κύκλου σὰν τὸν Σάτυρο καὶ τὸν Θέωνα. Μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ἡ ἐπαφή τους μὲ τὶς βιβλιοθῆκες τῆς πρωτεύουσας ἦταν ἀρκετὰ ζωηρή. Ἡ φροντίδα ποὺ καταβάλλει αὐτὸς ποὺ ἔγραψε τὸν Πάπ. Ὀξ. 2192 γιὰ τὴν παραγγελία λόγιων βιβλίων εἶναι πάρα πολὺ διδακτικὴ γι' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς σχέσεις. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς παπύρους ποὺ βρέθηκαν ἀνήκουν φανερὰ σὲ ἀντίγραφα καθημερινῆς χρήσης, σύνεργα τῆς δουλειᾶς τέτοιων ἀνθρώπων. Θὰ συναντήσουμε συγγραφεῖς, ποὺ τοὺς γνωρίζουμε γιὰ πρώτη φορὰ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἐνῶ ἄλλων τὰ ἔργα αὐξήθηκαν σημαντικὰ ἔτσι. Πολύτιμα ὅμως εἶναι γιὰ μᾶς καὶ τὰ κείμενα ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ τὰ συγκρίνουμε μὲ τὴν χειρόγραφη παράδοση. Θὰ χρειαστῆ νὰ ποῦμε σχετικὰ λίγα λόγια στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Ὅμηρο. Γενικὰ χάρη στοὺς παπύρους ἀποκτήσαμε τὴν βεβαιότητα ὅτι ἡ μεσαιωνικὴ παράδοση διαφύλαξε τὰ κείμενά μας μὲ μεγάλη πιστότητα. Τὸ γεγονὸς ὅτι μεσαιωνικὰ χειρόγραφα τοῦ *Φαίδωνα* τοῦ Πλάτωνα προσφέρουν ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις πολὺ καλύτερο κείμενο, ἐκεῖ ὅπου μποροῦμε νὰ τὰ συγκρίνουμε μὲ ἕναν πάπυρο τοῦ 3. αἰ. π.Χ. (ἀρ. 1388 P.), εἶναι βέβαια μιὰ ἀκραία περίπτωση, καὶ σὰν τέτοια ὅμως εἶναι ἐντυπωσιακή.

II

ΟΙ ΑΡΧΕΣ

Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία ἀρχίζει γιὰ μᾶς μὲ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, δηλ. μὲ ἔργα ὥριμης τελειότητας. Οἱ ἔρευνες τοῦ τελευταίου μισοῦ τοῦ αἰώνα μας, στὶς ὁποῖες ἄνοιξαν τὸν δρόμο οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ SCHLIEMANN, μᾶς ἔδειξαν πίσω ἀπὸ τὸ ἀκτινοβόλο φῶς αὐτῶν τῶν ποιημάτων περίπου μιὰν χιλιετία ἑλληνικῆς ἱστορίας μέσα σὲ θαμπὰ περιγράμματα[1].

Δὲν εἴμαστε πιὰ σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ποὺ τὰ πρῶτα μεταναστευτικὰ κύματα ἀπὸ ἑλληνικὲς φυλὲς εἰσέβαλαν ἀπὸ τὸν Βοριὰ στὴν νότια Βαλκανική, ἁδρὰ ὅμως μποροῦμε νὰ τὴν τοποθετήσουμε σωστὰ στὴν ἀρχὴ τῆς 2. χιλιετίας[2].Αὐτοὶ ποὺ εἰσέβαλαν πρὸς Νότον βρῆκαν μπροστά τους μιὰν χώρα στὴν ὁποία ἐξελίξεις πολὺ ἀποφασιστικῆς σημασίας, ποὺ συνέβησαν σὲ μιὰν κάπως ὄψιμη ἐποχὴ τῆς ἱστορίας τῆς γῆς, εἶχαν προκαλέσει μιὰν ἀσυνήθιστα πλούσια διάρθρωση[3]. Ἀναπτύγματα καὶ κατακρημνίσεις διαμόρφωσαν ὅλο ἐκεῖνο τὸ πλῆθος τῶν ἀποκλεισμένων δωματιόσχημων περιοχῶν, ποὺ τόσο εὐνοοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἔντονης, δικῆς τους ζωῆς, τὶς περισσότερες φορὲς κυριαρχημένης ἀπὸ ἕναν μεγαλύτερο οἰκισμό[4]. Ἡ θάλασσα ὅμως ἔμπαινε παντοῦ σὲ βαθειὲς ἐντο-

---

1. Πλούσια βιβλιογραφία στὴν προσεκτικὴ ἔκθεση τοῦ H. BENGSTON, *Griech. Geschichte.* 2. ἐκδ. Μόναχο 1960. Πρόσθεσε τὸ δελτίο ἐρευνῶν τοῦ F. SCHACHERMEYR, *AfdA* 6, 1953, 193· 7, 1954, 151· 10, 1957, 65. Ἕνα δελτίο ἀκόμα δημοσιεύεται στὰ 1962. Τοῦ ἴδ. ‹Prähistorische Kulturen Griechenlands›, *RE* 22, 1954, 1350. *Die ältesten Kulturen Griechenlands.* Στουττγ. 1955. *Griech. Geschichte.* Στουττγ. 1960.

2. Ὁ F. HAMPL, ‹Die Chronologie der Einwanderung der griech. Stämme und das Problem der Trager der mykenischen Kultur›, *Mus. Helv.* 17, 1960, 57, καταπιάστηκε μὲ τὴν προσπάθεια νὰ τοποθετήση τὶς ἀποφασιστικὲς μεταναστεύσεις μερικοὺς αἰῶνες ἀργότερα. Ὁ ἀντίλογος τοῦ F. SCHACHERMEYR στὴν θαυμάσια συνόψισή του, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ πλούσια βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα: ‹Zum Problem der griechischen Einwanderung›. *Atti e Memorie del 1° Congresso Int. di Micenologia 1967.* Ρώμη 1968, 297. Πβλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Agàis und Orient.* Denkschr. Österr. Ak. Phil.-hist. Klasse 93, 1967.

3. A. PHILIPPSON, *Beiträge zur Morphologie Griechenlands.* Στουττγ. 1930. *Die griechischen Landschaften.* Τόμ. 1. Der Nordosten der griech. Halbinsel. Μέρ. 1 - 3. Φραγκφ. 1950-52. Τόμ. 2. Der Nordwesten der griech. Halbinsel. Μέρ. 1 καὶ 2, 1956/58. Τόμ. 3. Der Peloponnes. Μέρ. 1 καὶ 2, 1959. Τόμ. 4. Das Ägäische Meer und seine Inseln. 1959.

4. Καλὰ ἐκθέτει τὴν ἐξάρτηση ἀνάμεσα στὸν κάμπο καὶ τὴν πόλη ὁ A. R. BURN, *The Lyric Age of Greece.* Λονδίνο 1960, 15.

μὲς μέσα στὴν ξηρὰ καὶ προσκαλοῦσε πρὸς τοὺς μακρινοὺς ὁρίζοντες, ποὺ τοὺς ἐμπόδιζαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χερσονήσου οἱ ψηλὲς ὀροσειρές. Αὐτὴ ἡ διάρθρωση εἶναι ἰδιαίτερα πλούσια στὴν ἀνατολικὴ ἀκτή, ἀπὸ τὴν ὁποία πολυάριθμες νησογέφυρες κατευθύνονται πρὸς τὴν ἄλλη πλευρά, τὴν δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μικρασίας, ποὺ κι αὐτὴ ἀνοίγεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πρὸς τὴν θάλασσα. Οἱ δρόμοι τῶν μεταναστεύσεων ἦταν ἐδῶ χαραγμένοι ἐκ τῶν προτέρων, κι ἔμελλε νὰ ἔχουν σημασία γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Οἱ Ἕλληνες δὲν ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ ἐγκαταστάθηκαν σ' αὐτὴν τὴν γῆ. Τὰ εὑρήματα ποὺ αὐτὴ μᾶς ἔδωσε, μᾶς πληροφοροῦν ὅτι οἱ μετανάστες συνάντησαν ἀρχαίους πολιτισμούς, φτασμένους κιόλας σὲ ἀξιόλογη ἀκμή. Ἡ ἐπιστήμη προσπαθεῖ νὰ ξεχωρίση τὰ στρώματά τους καὶ νὰ ἀναγνωρίση τὶς ἐπιδράσεις ποὺ δέχτηκαν ἀπὸ διάφορες κατευθύνσεις· γιὰ μᾶς εἶναι σημαντικὴ ἡ γνώση ὅτι οἱ λαοὶ ποὺ οἱ Ἕλληνες βρῆκαν ἐδῶ ἀνῆκαν σὲ τελείως διαφορετικὴ ἐθνικὴ περιοχή. Οἱ ἴδιοι διέσωσαν πληροφορίες γιὰ ξένους λαούς, ὅπως τοὺς Πελασγούς, Κάρες καὶ Λέλεγες· οἱ νεότεροι μιλοῦν συνήθως γιὰ ἕνα αἰγαιακὸ στρῶμα[1]. Ἡ ἀνάμειξη τῶν Ἰνδοευρωπαίων μεταναστῶν μὲ τὸν πληθυσμὸ ποὺ συνάντησαν ἐπηρέασε τὴν γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Δοκίμασαν, ἀξιολογώντας αὐτὸ τὸ γεγονός, νὰ ρίξουν τὸ βάρος στὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὰ δυὸ στοιχεῖα· θὰ ἦταν πιὸ σωστὸ νὰ ἰδοῦμε στὴν συνάντηση καὶ ἀλληλεπίδραση τῶν δυὸ μερῶν τὴν μεγάλη σημασία ἑνὸς γεγονότος, ποὺ δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὸν πολιτισμὸ τῆς Δύσης. Ἀπὸ ἐδῶ καταλαβαίνουμε καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀντίνομων τάσεων, ποὺ ἐπηρέαζαν τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὴ ἡ μακρόχρονη σύγκρουση θὰ πρέπει νὰ διαδραματίστηκε μὲ διάφορες μορφές, εἰρηνικὲς καὶ πολεμικές, ἀφοῦ δὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ μετανάστευση ἁπλώνεται σὲ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16. αἰ. ἐμφανίζεται μπροστά μας, μέσα σ' ἕνα φῶς ποὺ ἡ λάμψη του πολὺ αὐξήθηκε τελευταῖα, ὁ πολιτισμὸς ἐκεῖνος ποὺ τὸν ὀνομάζουμε μυκηναϊκὸ καὶ ποὺ φανερώνεται στὰ ἰσχυρὰ κάστρα τῆς Ἀργολίδας, τῆς Δ. Πελοποννήσου καὶ τοῦ βοιωτικοῦ λεκανοπέδιου. Τὰ εὑρήματα δείχνουν πόσο δυνατὰ αὐτὸς ὁ πρώιμος ἑλληνισμὸς βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ πλούσιου καὶ ξενότροπου πολιτισμοῦ ποὺ ἀκτινοβολοῦσε πολὺ ἀποτελεσματικὰ στὸ πρῶτο μισὸ τῆς 2. χιλιετίας ἀπὸ τὴν θαλασσοκράτειρα Κρήτη. Γύρω στὰ 1400 ἡ δύναμή της τελείωσε, ἀπὸ πιὸ πρὶν ὅμως οἱ Ἕλληνες ἔπιασαν ὀχυρὲς θέσεις ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ νησί. Διακόσια χρόνια ἀργότερα σήμανε ἡ ὥρα καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ πολὺν καιρὸ οἱ Δωριεῖς θεωρήθηκαν οἱ αἴτιοι αὐτῆς τῆς καταστροφῆς· καὶ σήμερα ἀκόμα συνηθίζουν νὰ ὀνομάζουν Δωρικὴ τὴν μεγάλη μετανάστευση ποὺ τοὺς ἔφερε στὸν Νότο. Ὅλο καὶ περισσότερο ὅμως κερδίζει ἔδαφος ἡ ἄποψη ὅτι οἱ Δωριεῖς διείσδυσαν στὶς κατοπινὲς ἕδρες τους σὰν ἀκόλουθοι ἐκεί-

---

1. Μιὰ ἐπισκόπηση γιὰ τὰ προελληνικὰ γλωσσικὰ λείψανα στοῦ F. SCHACHERMEYR, *RE* 22, 1954, 1494.

νων τῶν βαρβαρικῶν φυλῶν πού γύρω στά 1200 εἰσέβαλαν ἀπό τόν Βοριά πρός τήν ἀνατολική Μεσόγειο κι ἔφεραν τόν τρόμο καί τήν καταστροφή ὡς τά σύνορα τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Μεσοποταμίας[1]. Εἶναι δύσκολο νά προσδιορισθῆ ποῦ ἀνῆκαν ἐθνικά· εἶναι δυνατό νά ἔπαιξαν σημαντικόν ρόλο ἀνάμεσα σ' αὐτούς ἰλλυρικά καί φρυγικά στοιχεῖα. Αὐτοί οἱ «βόρειοι καί θαλασσινοί λαοί», στούς ὁποίους ὑποτάχθηκε τό κράτος τῶν Χετταίων στήν 'Ανατολή, προετοίμασαν πιθανῶς τό τέλος καί τῶν κέντρων τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς στήν 2. χιλιετία. Τόσο βίαιη ἦταν ἡ καταστροφή πού σάρωσε τόν μυκηναϊκό κόσμο, ὥστε ἀκολούθησαν οἱ σκοτεινοί ἐκεῖνοι αἰῶνες, πού ἡ γνώση μας γι' αὐτούς εἶναι πιό φτωχή παρά γιά κάθε ἄλλην περίοδο ἑλληνικῆς ζωῆς. Αὐτή ὅμως ἡ νέα εἰσροή ἑλληνικῶν φυλῶν ἀποτέλεσε ταυτόχρονα τήν προϋπόθεση γιά ἐκείνην τήν νέα, ρωμαλέα ὤθηση, πού ἔφερε στόν 8. αἰ. τήν τελείωση τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ καί τήν ἀκμή τῆς ἐπικῆς ποίησης.

'Ο φυλετικός ἤ ἔστω καί διαλεκτικός σύνδεσμος μερικῶν ἑλληνικῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν ἐπιβάλλει νά ρίξουμε μιάν ματιά στήν διάρθρωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. 'Αποφεύγουμε τίς πολυάριθμες τοπικές διαφοροποιήσεις καί σχεδιάζουμε μέ ἁδρές γραμμές. Στήν ἐποχή πού μποροῦμε νά τήν συλλάβουμε ἱστορικά, βρίσκουμε μιάν πλατιά λωρίδα ἰωνικῶν ἐγκαταστάσεων, πού ἁπλώνεται ἀπό τήν Εὔβοια, περνώντας ἀπό τίς Κυκλάδες, ὡς τήν κεντρική καί νότια δυτική ἀκτή τῆς Μικρασίας. Παρ' ὅλην τήν αὐτοτέλειά της, ἕνα τμῆμα τῆς λωρίδας εἶναι καί ἡ 'Αττική, πού ἀργότερα ἔγινε τό κέντρο τῆς ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς ζωῆς. Οἱ αἰολικές φυλές ἐγκαταστάθηκαν γενικά στά βόρεια αὐτῆς τῆς πλατειᾶς ζώνης. Μέ τήν Βοιωτία καί τήν Θεσσαλία, τήν μικρασιατική δυτική ἀκτή στό βόρειό της τμῆμα, καί μέ τήν Λέσβο ὁρίζεται οὐσιαστικά ἡ αἰολική περιοχή. Μέσα στά πλαίσια τῆς μεγάλης μετανάστευσης τῶν λαῶν γύρω ἀπό τό 1200 μετακινήθηκαν οἱ βορειοδυτικοί Δωριεῖς σέ καινούργιους χώρους ἐγκατάστασης. Οἱ Δωριεῖς πῆραν ἔτσι σέ στέρεη κατοχή τήν ἀνατολική καί νότια Πελοπόννησο, ἐγκαταστάθηκαν ὅμως καί στά νησιά, κυρίως στήν Κρήτη καί τήν Ρόδο, καί στό νοτιοδυτικό τμῆμα τῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς. Οἱ βορειοδυτικοί Ἕλληνες πῆραν τό ὄνομά τους κυρίως ἀπό τήν περιοχή στήν ὁποία ζοῦσαν, συνέβαλαν ὅμως σάν στοιχεῖο ἔντονης ἀνάμειξης στήν διαμόρφωση τοῦ θεσσαλικοῦ καί βοιωτικοῦ λαοῦ. Στήν βόρεια καί τήν δυτική Πελοπόννησο πῆραν στήν κατοχή τους περιοχές τῆς 'Αχαΐας καί τῆς Ἤλιδας. Ἔτσι οἱ βορειοδυτικοί Ἕλληνες καί οἱ Δωριεῖς περικύκλωσαν ἀπό ὅλες τίς πλευρές τήν ἀπομακρυσμένη ἀπό τήν θάλασσα 'Αρκαδία, πού ἔμεινε ἔτσι ἡ περιοχή τῆς ὑποχώρησης τοῦ προδωρικοῦ πληθυσμοῦ. Στήν χώρα αὐτήν ἀναγνωρίζουμε ἀπό περιορισμένα καί

1. Μιάν δραστική προώθηση πρός αὐτήν τήν κατεύθυνση ἐπιχείρησε ὁ P. Kretschmer, <Die phrygische Episode in der Geschichte von Hellas>, *Miscellanea Acad. Berolinensia* 1950, 173· τώρα πβλ. F. Schachermeyr, *Griech. Gesch.* Στουττγ. 1960, 69. Γιά τά προβλήματα βλ. ἐπίσης D. Gray, στοῦ J. L. Myres, *Homer and his Critics.* Λονδ. 1958, 278. F. Matz, *Kreta und frühes Griechenland.* Baden-Baden 1962. R. d'A. Desborough, *The last Mycenaeans and their Successors.* 'Οξφ. 1964.

ἐνμέρει προβληματικὰ λείψανα μιὰν ἀρχαιόπρεπη διάλεκτο, ποὺ συμπίπτει μὲ αὐτὴν ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὴν Κύπρο, καὶ δείχνει συγγένεια μὲ τὴν γλῶσσα τῆς νότιας μικρασιατικῆς Παμφυλίας.

Ἐνῶ ἡ κατανομὴ τῶν διαλέκτων στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ εἶναι γενικὰ καθαρὴ καὶ μπορεῖ νὰ σχεδιασθῆ χωρὶς δυσκολία σὲ ἕναν χάρτη, ὅπως π.χ. τῆς Γραμματικῆς τοῦ SCHWYZER (1,83), ἐνῶ ἀκόμα καὶ οἱ ἐπιστρώσεις καὶ οἱ ὑποχωρήσεις ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν «δωρικὴ» μετανάστευση μποροῦν νὰ ἀναγνωρισθοῦν χωρίς μεγάλη δυσκολία ἀπὸ τὶς κατοπινὲς συνθῆκες, ἀντίθετα γιὰ τὴν πρώιμη ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων δημιουργεῖται μιὰ σειρὰ προβλημάτων, τὰ ὁποῖα στὰ πολὺ τελευταῖα χρόνια βρίσκονται σὲ ἔντονη κίνηση[1]. Τὰ κύρια προβλήματα εἶναι τὰ ἑξῆς: ἀπὸ πότε μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ σταθερὰ προσδιορισμένες φυλετικὲς καὶ διαλεκτικὲς ὁμάδες, ὅπως τὶς ἐννοοῦσαν ἀργότερα; Ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς μυκηναικῆς ἑλληνικῆς γλώσσας τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β, γιὰ τὴν ὁποίποία θὰ μιλήσουμε ἀμέσως, μὲ τὶς διαλέκτους ποὺ ξέρουμε; Πῶς θὰ κρίνουμε τὴν σχέση τῆς ἀρκαδο-κυπριακῆς μὲ αὐτές;

Πάρα πολλοὶ ἐρευνητὲς θεωροῦσαν βέβαιο ὅτι πρέπει νὰ τοποθετήσουμε δυὸ μεγάλες μεταναστευτικὲς ὠθήσεις στὸ πρῶτο μισὸ τῆς 2. χιλιετίας, καὶ ὅτι μὲ αὐτὲς ἦλθαν φυλετικὲς ὁμάδες μὲ διαφορετικὴ συγκρότηση στὰ νότια τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου. Σήμερα ὅμως ἡ θεωρία αὐτὴ ἀμφιβάλλεται δυνατά, καί αὐτὸ ἰσχύει κυρίως γιὰ τὴν μορφὴ ποὺ τῆς ἔδωσε ὁ PAUL KRETSCHMER. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, μιὰν παλαιότερη ἰωνικὴ ὤθηση τὴν ἀκολούθησε μιὰ νεότερη αἰολική[2].

Πρῶτα πρῶτα πρέπει νὰ καθορίσουμε ὅτι ἡ θεωρία τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τῶν φυλῶν, ποὺ κυριαρχοῦσε πολὺν καιρό, στὰ νεότερα χρόνια ἔγινε πολὺ ἀμφίβολη. Οὔτε οἱ ἐπιμέρους γλῶσσες μποροῦν νὰ παραχθοῦν εὐθύγραμμα ἀπὸ μιὰν

1. F. R. ADRADOS, <La dialectologia griega como fuente para el estudio de las migraciones indoeuropeas en Grecia>, *Acta Salmanticensia* V/3. Salamanca 1952. M. S. RUIPEREZ, <Sobre la prehistoria de los dialectos griegos>, *Emérita* 21, 1953 (1954), 253. W. PORZIG, <Sprachgeographische Untersuchungen zu den altgriechischen Dialekten>, *Ind(ogermanische) Forsch(ungen)* 61, 1954, 147. E. RISCH, <Die Gliederung der griechischen Dialekte in neuer Sicht>, *Mus. Helv.* 12, 1955, 61. J. CHADWICK, <The Greek dialects and Greek prehistory>, *Greece and Rome* 3, 1956, 38. V. PISANI, *Storia della lingua greca,* στὴν *Encicl. Class.* 2/5/1. Τορίνο 1960, 3. VL. GEORGIEV, <Das Problem der homerischen Sprache im Lichte der kretisch-mykenischen Texte>, *Minoica and Homer.* Βερολ. 1961, 10.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν GEORGIEV (βλ. παραπ.), αὐτὴν τὴν γνώμη. τοῦ KRETSCHMER (πβλ. ἀνάμεσα σὲ ἄλλα τὸ τμῆμα «Sprache» στοῦ GERCKE - NORDEN, *Einleitung in die Altertumswiss.* I 3. ἔκδ. Λειψία 1927, 75) τὴν ἔχει ὑποστηρίξει τελευταῖα καὶ ὁ A. TOVAR, στὸ *Μνήμης χάριν. Gedenkschrift P. Kretschmer* II. Βιέννη 1957, 188. Ἂν ὁ KRETSCHMER δὲν μίλησε γιὰ αἰολική, ἀλλὰ γιὰ ἀχαϊκὴ μετανάστευση, θὰ φανῆ ἀργότερα ὅτι αὐτὴ ἡ διαφορὰ ὀνομασίας δὲν ἔχει σήμερα σχεδὸν σημασία. Ἐναντίον τῆς παραδοχῆς δυὸ πρώιμων μεταναστευτικῶν κυμάτων: F. SCHACHERMEYR, <Zum Problem der griechischen Einwanderung>, (βλ. παραπ.), 298 μὲ βιβλιογρ.

ἀρχικὴ ἰνδογερμανικὴ ἑνότητα οὔτε μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῆ μιὰ ἀντίστοιχη παράσταση γιὰ τὶς σχέσεις τῶν διαλέκτων πρὸς μιὰν ἑνιαία πρωτοελληνικὴ γλώσσα. Ἀντὶ γιὰ ὑποθετικὴν ἑνότητα ἐμφανίζεται πολυμορφία ἀπὸ ἰσόγλωσσες, ποὺ οἱ περιοχὲς τοῦ ἁπλώματός τους δείχνουν μεγάλες διαφορές. Πόσο πολὺ αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὰ ἑλληνικὰ φαίνεται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς ἔρευνες τοῦ ERNST RISCH, ποὺ μπόρεσε νὰ ἀποδείξη πῶς τὰ ἐπιμέρους φαινόμενα ἁπλώνονται κάποτε πέρα ἀπὸ τελείως δαφορετικὰ διαλεκτικὰ σύνορα[1]. Δὲν εἶναι ἡ ἑνότητα ἀλλὰ ἡ πολὺ διαφοροποιημένη ποικιλία ποὺ ἐμφανίζεται πρώτη. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ ὁ RISCH, βρίσκει σχετικὰ νέους γλωσσικοὺς τύπους σὲ δυὸ σημαντικὲς ἑλληνικὲς διαλέκτους: τὴν ἰωνικὴ καὶ τὴν δωρική, ποὺ θὰ πῆραν τὴν ἰδιαίτερή τους μορφὴ μόνο στὶς μεταναστεύσεις καὶ μετακινήσεις ποὺ ἀκολούθησαν τὴν μυκηναϊκὴ ἐποχή. Ἐδῶ πρέπει συγχρόνως νὰ σημειώσουμε ὅτι φυσικὰ καὶ ὁ KRETSCHMER, ὅταν θεωροῦσε τοὺς Ἴωνες σὰν τὸ πρωιμότερο στρῶμα, δὲν σκεφτόταν τοὺς Ἴωνες τῆς Μικρασίας, ἀλλὰ προηγούμενους τύπους τους. Μάλιστα, αὐτὸς ἀκριβῶς μᾶς δίδαξε νὰ ἀντιλαμβανόμαστε τὴν ἑνοποίηση καὶ τὴν διαφοροποίηση σὰν τὶς δυνάμεις ποὺ βρίσκονται σὲ μιὰν ἀκατάπαυτη ἐναλλαγὴ καὶ δημιουργοῦν διαρκῶς μεταβολή. Ὅταν πάλι ὁ RISCH γιὰ τὴν 2. χιλιετία δέχεται μιὰν παλιὰ νοτιοελληνικὴ ὁμάδα, ποὺ γιὰ μᾶς γίνεται χειροπιαστὴ μὲ τὸν πιὸ καθαρὸ τρόπο στὰ ἀρκαδοκυπριακά, κι ἀπὸ αὐτὴν ξεχωρίζει μιὰν ἄλλη ἑλληνικὴν ὁμάδα ποὺ ἀντιπροσωπεύεται καθαρότατα στὰ ἀνατολικοθεσσαλικά, ἔτσι καταλήγουμε καὶ ἐδῶ στὶς δυὸ πρώιμες μεταναστευτικὲς ὠθήσεις καὶ βλέπουμε τὴν δυνατότητα νὰ συνδυάσουμε τὶς νέες γνώσεις μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ ἔδωσε ὁ KRETSCHMER. Σὲ καμιὰν περίπτωση ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ξεχνοῦμε τὴν σημασία τοῦ ὑποστρωματικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ γειτονικοῦ περιβάλλοντος γιὰ τὴν διαμόρφωση τῶν διαλέκτων.

Ἡ ἐνσωμάτωση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ποὺ ἔγινε γνωστὴ μὲ τὴν γραμμικὴ γραφὴ Β ἀποδείχθηκε δύσκολη. Αὐτὸ ὀφείλεται ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ στὴν φύση αὐτῶν τῶν γραπτῶν μνημείων (γι' αὐτὸ θὰ μιλήσουμε λίγο παρακάτω), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὸ ὅτι παράλληλα πρὸς φανερὲς σχέσεις μὲ τὰ ἀρκαδοκυπριακὰ μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε καὶ σχέσεις μὲ ἄλλες διαλέκτους. Ἐδῶ βρίσκονται ἀντιμέτωπες δυὸ ἑρμηνεῖες. Ὁ RISCH[2], σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή του γιὰ τὴν γένεση τῶν διαλέκτων, βλέπει στὴν μυκηναϊκὴ γλώσσα ἕνα κομμάτι προιστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ποὺ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν φωνητικὸ πλοῦτο καὶ τὴν κλίση δὲν ἔχει φτάσει ἀκόμα στὴν χαρακτηριστική του συγκρότηση, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ GEORGIEV θεωρεῖ τὸν γλωσσικὸ τύπο γιὰ τὸν ὁποῖο μιλοῦμε σὰν ἀποτέλεσμα ἐπίστρωσης παλαιῶν

1. Ἕνας ἐντυπωσιακὸς πίνακας ἔ.ἀ. 75.

2. <Fruhgeschichte der griech. Sprache>, *Mus. Helv.* 16, 1959, 215. GEORGIEV ἔ.ἀ. Πβλ. ἐπίσης E. VILBORG, *A tentative Grammar of Mycenaean Greek*. Stud. Gr. et Lat. 9, 1960. Μιὰν κάποια ξεχωριστὴ θέση τῆς μυκηναικῆς ὑπογραμμίζει ὁ A. HEUBECK, <Zur dialektologischen Einordnung des Mykenischen>, *Glotta* 39, 1960/61, 159.

ἰωνικῶν στοιχείων ἀπὸ νεότερα αἰολικά. Τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμα ρευστά, φαίνεται ὅμως ὅτι διαγράφεται μιὰ λύση ἐπάνω στὸν δρόμο ποὺ ἔδειξε ὁ RISCH.

Γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ τέλος τὰ ἀρκαδοκυπριακά, αὐτὰ ἔχασαν σχεδὸν τελείως τὴν ἰδιαίτερη θέση ἑνὸς διαλεκτικοῦ τύπου, ὅπου τὰ εἶχε κατατάξει ἀκόμα ὁ EDUARD SCHWYZER στὴν Γραμματική του (1,88), διατήρησαν ὅμως τὴν ξεχωριστή τους σειρά, ἐξαιτίας τοῦ ὅτι σώζουν, ὅπως νομίζουν μερικοί, σημαντικὰ λείψανα ἀπὸ τὴν πρώιμη ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας[1].

Θὰ ποῦμε ἀκόμα λίγα λόγια γιὰ τὸν ἐποικισμὸ τῆς μικρασιατικῆς δυτικῆς ἀκτῆς, ἡ ὁποία παίζει ἕναν τόσο σημαντικὸ ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ μαζὶ καὶ στὴν λογοτεχνία τους. Τὴν ριζοσπαστικὰ ὄψιμη τοποθέτηση[2] αὐτῆς τῆς ἀποικιακῆς κίνησης ποὺ κατευθυνόταν πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὸν 8. αἰώνα, τὴν ἀκολούθησε ἡ ἀντίρροπη προσπάθεια[3] νὰ τοποθετηθῆ ἡ ἀποφασιστικὴ ἐγκατάσταση ἤδη στὴν μυκηναϊκὴ ἐποχή. Ἀσφαλῶς μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν βέβαιες πρώιμες ἑλληνικὲς ἐγκαταστάσεις στὴν μικρασιατικὴ δυτικὴ ἀκτή, πρὸ πάντων στὴν Ρόδο καὶ τὴν Μίλητο, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως τὸ μεγάλο ρεῦμα τῶν Ἰώνων ἀλλὰ καὶ τῶν Αἰολέων ἀποίκων πρὶν καὶ μετὰ πρέπει νὰ συσχετισθῆ μὲ τὶς συνέπειες τῆς «δωρικῆς» μετανάστευσης καὶ νὰ χρονολογηθῆ ἀνάλογα[4]. Τὸ ὅτι ἐπίσης ἡ Ἀττικὴ ἔπαιξε σημαντικὸν ρόλο σὰν τόπος συγκέντρωσης καὶ ἀναχώρησης τῶν ἀποίκων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Πύλου, ὅπως ἤθελε ὁ ROLAND HAMPE[5], αὐτὸ παρ' ὅλην τὴν ἀβεβαιότητα τῶν ἐπιχειρημάτων ποὺ παίρνονται ἀπὸ τὸν μύθο μένει μιὰ πιθανότητα ποὺ πρέπει νὰ ληφθῆ πολὺ ὑπόψη.

Δυὸ γεγονότα, ποὺ καὶ τὰ δυὸ πέφτουν πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, δημιούργησαν εὐνοϊκὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία: ἡ γένεση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς καὶ ἡ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου[6].

---

1. Μολαταῦτα ὁ C. J. RUIJGH, <Le traitement des sonantes voyelles dans les dialectes grecs et la position du mycénien>, *Mnem.* s. 4, 14, 1961, 193, θέλει νὰ διατηρήση τρεῖς τὶς προδωρικὲς διαλέκτους.

2. G. M. A. HANFMANN, <Archaeology in Homeric Asia Minor>, *Am. Journ. Arch.* 52, 1948, 135. <Ionia, leader or follower?>, *Harv. Stud.* 61, 1953, 1.

3. F. CASSOLA, *La Ionia nel mondo Miceneo.* Νεάπολη 1947.

4. F. SCHACHERMEYR, *Griech. Geschichte.* Στουττγ. 1960, 78, καὶ *Gnom.* 32, 1960, 207. J. BÉRARD, *L'expansion et la colonisation grecques jusqu'aux guerres médiques.* Παρίσι 1960.

5. <Die hom. Welt im Lichte der neuen Ausgrabungen: Nestor>, στό: *Vermächtnis der antiken Kunst.* Heidelb. 1950, 11. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν CASSOLA ἔ.ἀ., διαφωνεῖ ἐπίσης ὁ M. B. SAKELLARIOU, *La migration grecque en Ionie.* Ἀθήνα 1958. Πβλ. ὅμως T. B. L. WEBSTER, *Die Nachfahren Nestors. Mykene und die Anfange der griech. Kultur.* Janus Bücher 19. Μόναχο 1961, 32.

6. A. REHM, *Handb. d. Archäologie* 1, 1939, 182. R. HARDER, <Die Meisterung der Schrift durch die Griechen>, *Das neue Bild der Antike.* I. Λειψ. 1942, 91. — Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴν γραμμικὴ B ἔγινε κιόλας ἀπέραντη. Ὁρόσημο μένει ἡ πρώτη διεξοδικὴ γνωστοποίηση ἀπὸ τοὺς M. VENTRIS - J. CHADWICK, <Evidence for Greek Dialect in the

Γιὰ τὴν γραφὴ τῆς 2. χιλιετίας δοκιμάσαμε πρὶν ἀπὸ λίγο τὴν πιὸ μεγάλη ἔκπληξη ποὺ μπορεῖ νὰ φαντασθῆ κανείς. Στὴν Κνωσσὸ τῆς Κρήτης καὶ στὰ ἠπειρωτικὰ κάστρα τῆς Πύλου καὶ τῶν Μυκηνῶν ἔχουν βρεθῆ συνολικὰ πολλὲς ἑκατοντάδες πήλινες πινακίδες, γραμμένες μέ τὴν ἴδια συλλαβικὴ γραφή, ποὺ ὀνομάζεται γραμμικὴ Β, καὶ προέρχονται ἄλλες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ γύρω στὰ 1400, ἄλλες γύρω στὰ 1200[1]. Χάρη στὴν μεγαλοφυὴ ἐπιτυχία τοῦ Michael Ventris ξέρουμε σήμερα ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ ἕνα σύστημα συλλαβικῶν συμβόλων, ποὺ ἐξελίχθηκε ἀπὸ τὴν παλιὰ κρητικὴ γραφή, τὴν γραμμικὴ Α, γιὰ μιὰν πολὺ βάναυση ἀπόδοση ἑλληνικῶν λέξεων. Τὸ κέρδος μας γιὰ τὴν γνώση τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς κατάστασης τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ τὸ ἐκτιμήσουμε ἀρκετά, ἐνῶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία ἡ μεγάλη ἀνακάλυψη μένει χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία. Αὐτὰ τὰ εὑρετήρια, οἱ λογαριασμοί, καὶ οἱ καταστάσεις δείχνουν ὅτι ἐδῶ δροῦσε μιὰ τάξη γραφιάδων στὴν ὑπηρεσία τῆς διοίκησης, ἐνῶ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθῆ ὅτι οἱ κύριοί τους ἦταν ἐγγράμματοι. Ὅταν κανεὶς συμβιβασθῆ μὲ τὴν σκέψη ὅτι αὐτοὶ οἱ γραφιάδες πιθανῶς ἦταν ὄχι ἐλεύθεροι καὶ προέρχονταν ἀπὸ διάφορα μέρη τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου· ἢ ἀπὸ τὶς γειτονικές του χῶρες, ὅποιος ἀκόμα σκέφτεται τὸν καθαρὰ χρηστικὸ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν σημειώσεων, θὰ ἀναγνωρίση ἀμέσως μιὰν ὀδυνηρὴ ἀντινομία: οἱ πινακίδες αὐτὲς μὲ

Mycenaean Archives», *Journ. Hell. Stud.* 73, 1953, 84. Μιὰν συγκεφαλαιωτικὴ ἔκθεση ἔδωσαν οἱ δύο συγγραφεῖς στὰ *Documents in Mycenaean Greek*. Cambr. 1956. Ἡ ἱστορία τῆς ἀποκρυπτογράφησης, στοῦ J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B*. Cambr. 1958, γερμαν. Γοττίγγη 1959. Μιὰν βολικὴ συγκέντρωση τῶν δημοσιεύσεων γιὰ τὶς ἐπιμέρους ὁμάδες εὑρημάτων βρίσκει κανεὶς στοῦ E. Risch, *Mus. Helv.* 16, 1959, 216, 3. Πρέπει νὰ ἐξαρθῆ τὸ διεξοδικὸ δελτίο ἔρευνας γιὰ τὸ 1952-58 ἀπὸ τὸν F. Schachermeyr, *AfdA* 11, 1958, 193. Βιβλιογραφίες δίνουν τακτικὰ τὸ περιοδικὸ *Minos. Revista de filologia egea.* Salamanca 1951 κ.ἑ. καὶ τὰ *Studies in Mycenaean Inscriptions and Dialect* τοῦ Institute of Class. Stud. τοῦ Πανεπ. τοῦ Λονδίνου. Πλούσια καὶ γρήγορη γνώση τῶν νέων εὑρημάτων καὶ τῆς βιβλιογραφίας ἀνακοινώνει ὁ *Nestor,* ποὺ διευθύνεται ἀπὸ τὸν Bennet καὶ ἀποστέλλεται μὲ τὴν μορφὴ μεμονωμένων φύλλων. Καλὰ πληροφορημένο, μὲ πλούσια βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα τώρα τοῦ J. A. Davison, «The Decipherment of Linear B: The Present Position», *Phoenix* 14, 1960, 14. Ἡ τελευταία συγκεντρωτικὴ ἐπεξεργασία: L. R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets.* Λονδ. 1961. Σημαντικὸ γιὰ τὴν προβληματικὴ τῆς Γραμμικῆς Β: E. Grumach, *Bibliographie der kretisch-mykenischen Epigraphik,* Μόναχο 1963 (συμπλήρωμα γιὰ τὸ 1962-65 δημοσιεύθηκε τὸ 1967).

M. P. Nillson, *The Mycenaean Origin of Greek Mythology.* Berkeley 1932. L. Radermacher, *Mythos und Sage bei den Griechen.* 2. ἐκδ. Βιέννη 1943. H. J. Rose, *Handbook of Greek Mythology.* Λονδ. 1928. Γερμ. μετάφρ.: *Griech. Mythologie.* Μόναχο 1955.

1. Ἡ χρονολόγηση τῶν πινακίδων τῆς Κνωσσοῦ γύρω στὰ 1400, ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀξιοποίηση ἑνὸς ἀνασκαφικοῦ εὑρήματος, χαρακτηρίσθηκε τελευταῖα ἀπὸ τὸν L. R. Palmer ὡς πολὺ πρώιμη καὶ συζητεῖται. Σύντομα πληροφορεῖ τὰ οὐσιώδη ὁ F. Schachermeyr, «Aufregung um Arthur Evans», *Wiener human. Blatter* 4, 1961, 27.

ἑλληνικὰ τῆς 2. χιλιετίας ἔχουν ἀνυπολόγιστη ἀξία γιὰ τὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς γλώσσας, ἡ ἀξιοποίησή τους ὅμως εἶναι δύσκολη ἐξαιτίας τῶν συνθηκῶν ποὺ περιγράψαμε, καὶ ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις προβληματική. Ἡ γνώση αὐτοῦ τοῦ συστήματος γραφῆς, ποὺ πραγματικὰ δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, θὰ χάθηκε μὲ τὴν καταστροφὴ ποὺ ἔφερε ἡ «δωρικὴ» μετανάστευση[1]. Οἱ Ἕλληνες χρειάστηκε νὰ ἀρχίσουν καὶ σ' αὐτὸ τὸ πεδίο ἀπὸ τὴν ἀρχή. Κάποιος μεγαλοφυὴς Ἀνώνυμος ἔδωσε στὴν βορειοσημιτικὴ συμφωνικὴ γραφὴ ἐκεῖνες τὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἔκαμναν δυνατὴ τὴν καταγραφὴ καὶ τῶν φωνηέντων καὶ ὁδήγησαν ἔτσι στὴν ἑλληνικὴ φθογγικὴ γραφή. Τὸ πιὸ παλιὸ μνημεῖο της μᾶς τὸ προσφέρει μιὰ ἀττικὴ οἰνοχόη τοῦ Διπύλου ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 8. αἰ., ποὺ τώρα τὴν συντροφεύει ἡ κύλικα τῆς Ischia, καὶ αὐτὴ μὲ ἔμμετρην ἐπιγραφὴ (*Acc. Lincei* 1955). Ἐπειδὴ στὴν οἰνοχόη ἔχουμε κιόλας μπροστά μας ἕναν τελειοποιημένο καὶ τρεχούμενα χρησιμοποιημένον τύπο γραφῆς, γι' αὐτὸ ἡ ἀνακάλυψη τῆς φθογγικῆς γραφῆς τοποθετεῖται 100 τουλάχιστο χρόνια πρωτύτερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτοῦ τοῦ ἀγγείου[2].

Ὁ NILSSON ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου ἄρχισε στὴν μυκηναϊκὴ ἐποχή. Δύσκολα βέβαια μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε τὴν ἱπποτικὴ κοινωνία τῶν Μυκηνῶν χωρὶς θρύλους καὶ τραγούδια γιὰ μεγάλα κατορθώματα. Μολαταῦτα εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς γνωστούς μας μύθους εἶχαν δημιουργηθῆ κιόλας ἀπὸ τότε. Εἶναι πολὺ πιὸ πιθανὸ ὅτι οἱ ἑλληνικοὶ ἡρωικοὶ θρύλοι πῆραν τὰ χαρακτηριστικά τους, ὅπως τὰ ξέρουμε, στοὺς λεγόμενους σκοτεινοὺς αἰῶνες, δηλ. ἀνάμεσα στὸν 12. καὶ 8. Φυσικὰ οἱ θρύλοι αὐτοὶ δένονταν — κι αὐτὸ τὸ ἔδειξε μὲ ἀναμφισβήτητον τρόπο ὁ NILSSON — μὲ τὰ μεγάλα κέντρα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, γιατὶ αὐτὰ ἀπὸ τὴν μιὰ μὲ τὴν διαφορετική τους παράδοση καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη σὰν ἐπιβλητικοὶ ἐρειπιῶνες ποὺ ἦταν, μιλοῦσαν πολὺ καθαρὰ πρὸς τοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν τὴν κατάρρευση. Μὲ μιὰν κάπως βά-

1. Ὁ A. J. B. WACE νομίζει ὅτι διατηρήθηκε, πβλ. τὸν Πρόλογο στοῦ Ventris - Chadwick, *Documents* (βλ. παραπ.) XXVIII. Διαφορετικὰ ὁ STERLING DOW, ‹Minoan Writing›, *Am. Journ. Arch.* 58, 1954, 77.

2. Δύσκολα θὰ βρῆ ἀκόμα ὀπαδοὺς ἡ ὄψιμη τοποθέτηση στὸ τέλος τοῦ 8. αἰ. ἀπὸ τὸν RHYS CARPENTER, *Am. Journ. Arch.* 37, 1933, 8. Ὁ G. KLAFFENBACH, ‹Schriftprobleme der Agais›, *Forsch. u. Fortschr.* 1948, 195, τοποθετεῖ τὴν παραλαβὴ τῶν σημιτικῶν γραμμάτων στὸν 10. αἰ. Πβλ. ἐπίσης τὴν βιβλιογραφία ποὺ παραθέτει στὴν σ. 25 σημ. 6. Ἐναντίον τῆς ἐπίσης πρώιμης τοποθέτησης τοῦ A. REHMS, στράφηκε ἡ H. L. LORIMER, *Homer and the Monuments*. Λονδ. 1950. Ὀψιμότερη τοποθέτηση ὑποστηρίζει ἡ LILIAN H. JEFFERY, ἔ.ἀ. — Οἱ ἀρχαιότατες ἐπιγραφὲς στοῦ T. B. L. WEBSTER, ‹Notes on the writing of early Greek poetry›. *Glotta* 38, 1960, 253, 1· ἐκεῖ ἐπίσης γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς τῆς κύλικας τῆς Ischia. Γι' αὐτὴν W. SCHADEWALDT, *Von Homers Welt und Werk*. 3. ἔκδ. Στουττγ. 1959, 413. G. PFOHL, *Griech. Inschriften*. Μόναχο (χωρὶς χρον.). H. RUTER - K. MATTHIESSEN, ‹Zur Nestorbecher von Pithekussai›, *Ztschr. f. Papyrologie u. Epigraphik* 2, 1968, 231. A. DIHLE, ‹Die Inschrift vom Nestor-Becher aus Ischia›, *Herm.* 97, 969, 297.

ναυση συνόψιση θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὸ διατυπώση ἔτσι: ὁ θρύλος προϋποθέτει ἐρείπια. Εἶναι συμπτωματικὸ γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος ὅτι στὴν ἀρχὴ χαιρέτησαν τὴν ἐμφάνιση, στὴν γραμμικὴ γραφὴ Β, πολυάριθμων ὀνομάτων ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸν μύθο, ὅπως *Αἴας*, *Ἀχιλλεύς*, *Ἕκτωρ*, *Θησεύς*, σὰν ἐπιβεβαίωση τῆς ἄποψης τοῦ Nilsson· γρήγορα ὅμως κατάλαβαν ὅτι ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάμουμε ἀκόμα μὲ ὀνόματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς[1]. Μόνο ἀργότερα, ὅταν δὲν τὰ χρησιμοποιοῦσαν πιά, ἢ σχεδόν, γιὰ τοὺς κοινοὺς ἀνθρώπους, ἦταν κατάλληλα γιὰ νὰ ὀνοματίσουν τοὺς μεγάλους ἥρωες τοῦ παρελθόντος. Μέσα στὸν μύθο τῶν Ἑλλήνων συνέπεσαν οἱ ἀκτίνες καὶ μᾶς ἔδωσαν ἐκείνην τὴν ἀφάνταστα πλούσιαν ἀπεικόνιση τοῦ κόσμου, ποὺ ἐπηρέασε πλατιὰ τὴν ἑλληνικὴ ποίηση τόσο στὰ θέματά της ὅσο καὶ στὴν πνευματική της στάση. Λάθος εἶχαν ὅλοι ὅσοι προσπάθησαν νὰ συλλάβουν τὴν γένεση αὐτῶν τῶν μύθων ἀπὸ *μιὰν* ρίζα. Μάθαμε νὰ ξεχωρίζουμε τὰ διάφορα χρώματα τοῦ στημονιοῦ καὶ τοῦ ὑφαδιοῦ καὶ ξέρουμε ὅτι στὸν ἑλληνικὸ μύθο ἕνα πολύχρωμο πλῆθος ἀπὸ ἑτερόκλητα στοιχεῖα ἑνώθηκαν σὲ μόνιμη μορφή: ἱστορικὲς ἀναμνήσεις στὴν πιὸ ἐλεύθερη μετάπλαση βρίσκονται δίπλα σὲ ἀρχαῖες ἱστορίες θεῶν, λατρευτικὲς αἰτιολογίες ἑνώνονται μὲ πανάρχαια θέματα παραμυθιῶν ἢ μὲ τὰ εὑρήματα ποὺ γεννᾷ ἡ ἁπλὴ χαρὰ γιὰ τὴν μυθοπλασία. Μόνο πολὺ σπάνια βρίσκεται σ' αὐτὲς τὶς δημιουργίες ἕνας συμβολισμὸς τῆς φύσης.

Ὅπως οἱ Ἕλληνες σὰν λαός, ἔτσι καὶ οἱ μύθοι τους εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἕνωσης ἰνδοευρωπαϊκῶν καὶ μεσογειακῶν στοιχείων. Καὶ μόνη ἡ παρατήρηση ὅτι ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς θεῶν καὶ ἡρώων ἔχουν ὀνόματα ὄχι ἑλληνικά, ἀνοίγει μιὰν πλατιὰ θέα στὴν προβληματικὴ ποὺ σημειώσαμε. Αὐτὴ περιπλέκεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πρέπει νὰ λογαριάζουμε κι ἕναν τρίτο συντελεστή, τὴν ἐπίδραση δηλ. τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν τῆς Ἀνατολῆς. Αὐτὴν πρέπει νὰ τὴν λάβουμε ἰδιαίτερα ὑπόψη μας γιὰ τὴν περίοδο ποὺ οἱ Φοίνικες, ὕστερα ἀπὸ τὴν κρητικὴ καὶ ἀργότερα τὴν μυκηναϊκὴ κατάρρευση, κυριαρχοῦσαν στὸ ἐμπόριο καὶ ἦταν οἱ κατάλληλοι μεσάζοντες[2].

Ἂν δεχόμαστε ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τοποθετήσουμε λογοτεχνία μὲ τὴν ἔννοια τοῦ γραπτοῦ λόγου πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, αὐτὸ δὲν σημαίνει καθόλου πὼς δὲν ὑπῆρχε καὶ ποίηση. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ μύθος διαδινόταν κάπου κάπου σὰν ἁπλὴ πεζὴ διήγηση, ἡ πραγματική του ζωὴ ὅμως βρισκόταν στὸ ἡρωικὸ ἔπος, ποὺ ἡ ἄσκησή του ἔφτανε χωρὶς ἀμφιβολία ὡς πίσω στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια· ὁ Ὅμηρος θὰ μᾶς δώση ἀμέσως τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε γι' αὐτό. Αὐτὸς μᾶς δίνει ἐπίσης μαρτυρίες[3] γιὰ τὸ ὅτι σὲ γάμον καὶ σὲ κηδεία, σὲ ἐπινίκια γιορτὴ καὶ σὲ χορόν,

---

1. Πβλ. A. Heubeck, *Gnom.* 29, 1957, 43. 33, 1961, 118.
2. Γιὰ τὸν 8. καὶ 7. αἰ. T. J. Dunbabin, ‹The Greeks and their eastern neighbours›. *Society for the Promotion of Hell. Stud. Suppl. Paper* 8, 1957.
3. W. Schadewaldt, *Von Homers Welt und Werk*. 3. ἐκδ. Στουττγ. 1959, 62.

στὴν λατρεία τῶν θεῶν ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν καθημερινὴ δουλειὰ τραγουδοῦσαν τραγούδια, σὰν αὐτὰ ποὺ ξέρουμε ἀπὸ κατοπινὰ χρόνια. Ὅλα αὐτὰ χάθηκαν. Τὸ πράγμα διαφέρει κάπως, ὅταν ὁρισμένες θρησκευτικὲς αἱρέσεις ἤθελαν νὰ ἐξυψώσουν τοὺς ἀρχηγέτες τους, ὅπως τὸν Ὀρφέα ἢ τὸν Μουσαῖο, μὲ τὸ νὰ ἐπιζητοῦν νὰ τοὺς τοποθετήσουν χρονικὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Ἐδῶ σημειώνουμε τὴν πρόθεση, ἀρνούμαστε ὅμως νὰ πιστέψουμε.

III

ΤΟ ΟΜΗΡΙΚΟ ΕΠΟΣ

Α. ΙΛΙΑΔΑ ΚΑΙ ΟΔΥΣΣΕΙΑ

Ι. ΗΡΩΪΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΜΗΡΟ

Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἔρευνας[1] ἔκαμε νὰ μὴν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ τὸν Ὅμηρο, χωρὶς νὰ σκεφτόμαστε μαζὶ καὶ τὸ ὁμηρικὸ ζήτημα. Αὐτὸ θὰ προτιμούσαμε νὰ τὸ πραγματευθοῦμε ἀφοῦ πρῶτα κάμουμε ἀπολογισμὸν δυὸ πραγμάτων ποὺ μόνο αὐτὰ μποροῦν νὰ προσφέρουν σταθερὸ ἔδαφος. Ἐννοοῦμε τὴν γνώση μας γιὰ τὴν προομηρικὴ ἡρωικὴ ποίηση καὶ τὴν δομὴ τῆς *Ἰλιάδας*, ὅπως τὴν ἔχουμε σήμερα. Ἐπειδὴ ἡ προβληματολογία γιὰ τὴν ὁμηρικὴ ποίηση ἀναπτύχθηκε κυρίως ἐπάνω στὸ παλιότερο ἀπὸ τὰ δυὸ ἔπη, ἐπιβάλλεται νὰ μιλήσουμε γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῆς *Ἰλιάδας*· ἔτσι μερικὰ πράγματα ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσεια* ἐξηγοῦνται μόνα τους, ἐνῶ σὲ πολλὰ ἄλλα τὸ ἔπος αὐτὸ θέτει ἰδιαίτερα προβλήματα.

Ἡ γερμανικὴ κλασσικὴ ἐποχή, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ξανα-ανακάλυψης τοῦ Ὁμήρου στὴν Ἀγγλία, ἀγάπησε στὸ πρόσωπο τοῦ ποιητῆ τὴν πρωινὴ δροσιὰ καὶ τὴν ἀνεπιτήδευτη φυσικότητα. Σύμφωνα μὲ τὸν Robert Wood (*An Essay on the Original of Homer*, 1769), ὁ Ὅμηρος φαινόταν πὼς εἶχε μέσα του τοὺς νόμους τῆς δημιουργίας του. Ἀλλιῶς μάθαμε *ἐμεῖς* νὰ καταλαβαίνουμε τὸ εἶδος καὶ τὴν θέση αὐτῆς τῆς ποίησης. Ὁ Ὅμηρος εἶναι βέβαια ἕνα ἀρχίνημα, καὶ δὲν εἴμαστε μόνο ἐμεῖς ποὺ τὸν βλέπουμε ἔτσι. Ὁ αἰώνας τοῦ Ὁμήρου — καὶ σὰν

1. Γιὰ τὴν δυσεπισκόπητη σύγχρονη βιβλιογραφία γιὰ τὰ καθέκαστα ὁμηρικὰ προβλήματα παραπέμπω στὸ δελτίο ἐρευνῶν μου στὸν *AfdA*. Τρία δελτία ἀπὸ τοὺς τόμους 4, 1951 καὶ 5, 1952 εἶναι ἑνωμένα στὸ σύγγραμμα: *Die Homerforschung in der Gegenwart*. Βιέννη 1952. Συνέχεια στὸν *AfdA* 6, 1953, 129· 12, 1955, 129· 13, 1960, 1. Συνεχίσθηκε ἀπὸ τὸν Dont 21, 1968, 129, H. J. Mette, <Homer 1930-1956>, *Lustrum* 1956/1. Γοττ. 1957. Προσθήκη *Lustrum* 1956/1, 1957, 1959/4, 1960, 1966/11, 1967. A. Heubeck, <Fachbericht zur neueren Homerforschung>, *Gymn.* 66, 1959, 380, 5. Δελτ. *Gymn.* 71, 1964, 43. Τὸ ἄρθρο *Homeros* στὴν *RE S* 11 δημοσιεύθηκε αὐτοτελὲς στὴν Στουττγάρτη (1967). Πολύτιμες συνοψίσεις καὶ ἐπισκοπήσεις προβλημάτων στὸν *Companion to Homer*, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τοὺς A. J. B. Wace καὶ P. H. Stubbings, Λονδίνο 1962, καὶ στὴν *Introduccion a Homero*, τῶν R. Adrados, F. Galiano, L. Gil, L. de la Vega. Μαδρίτη 1963. Μιὰ καλὴ εἰσαγωγή: F. Codino, *Introduzione a Omero*, Torino 1965· γερμανικά: *Einführung in Homer*. Βερολίνο 1970.

τέτοιον θεωροῦμε μὲ ἐμπιστοσύνη τὸν ὄγδοο— ἄφησε στὶς δυνάμεις ποὺ ἐμποδίζονταν στοὺς σκοτεινοὺς χρόνους ἐλεύθερο τὸν δρόμο γιὰ μιὰν ἐξέλιξη, ποὺ ἐπέτρεψε νὰ φουντώση παντοῦ μιὰ νέα ζωή. Κι ἂν αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη προχώρησε, στὴν ἀρχαϊκὴ κιόλας ἐποχή, πέρα ἀπὸ τὸν πνευματικὸ κόσμο τοῦ ἔπους, ὁ Ὅμηρος μολαταῦτα ἔμεινε σὲ πολλὰ καὶ οὐσιαστικὰ πεδία τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς ἡ πηγή, καὶ τέτοιον τὸν ἔνιωθαν οἱ Ἕλληνες κάθε ἐποχῆς. Καὶ ὅμως ἡ ποίηση αὐτὴ μὲ τὴν τεράστια ἐπίδραση, εἶναι ἀπὸ ἄλλην ἄποψη ὄχι ἕνα ἀρχίνημα, ἀλλὰ περισσότερο ἡ ὥριμη κατάληξη μιᾶς μακρᾶς ἐξέλιξης. Γιατὶ δὲν μᾶς σώθηκε τίποτε ἀπὸ τὸ προομηρικὸ ἡρωικὸ τραγούδι, θὰ τὸ καταλάβουμε, ὅταν μάθουμε ποιὰ ἦταν ἡ φύση του. Ἡ ἴδια ἡ ὁμηρικὴ ποίηση μᾶς δίνει τὴν πρώτη προσέγγιση στὸ πρόβλημα αὐτό.

Καὶ τὰ δυὸ ἔπη τραγουδοῦν τὴν δόξα τῶν ἡρώων, αὐτὸ ὅμως γίνεται μὲ τελείως διαφορετικὸν τρόπο. Οἱ πρέσβεις ποὺ πρόκειται νὰ ἐξευμενίσουν τὸν Ἀχιλλέα, τὸν βρίσκουν νὰ παίζη τὴν λύρα καὶ νὰ τραγουδᾶ τὰ κατορθώματα τῶν παλληκαριῶν (*Ι* 186). Ὁ Πάτροκλος, ποὺ κάθεται κοντά του, θὰ ξαναρχίση τὸ τραγούδι, ὅταν ἐκεῖνος σταματήση. Ἡ *Ὀδύσσεια* ἀντίθετα μᾶς δείχνει τραγουδιστὲς ἐπαγγελματίες: τὸν Δημόδοκο, στὸ παλάτι τῶν Φαιάκων, καὶ τὸν Φήμιο, ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τραγουδᾶ γιὰ χάρη τῶν μνηστήρων, στὰ γλέντια τους. Ἔβγαλαν ἔτσι τὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν *Ἰλιάδα* μποροῦμε νὰ διακρίνουμε μιὰν παλαιότερη βαθμίδα, στὴν ὁποία τραγουδοῦσαν οἱ ἴδιοι οἱ ἥρωες. Πολὺ καλύτερα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὸ διαφορετικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο διαδραματίζονται τὰ δυὸ ἔπη. Ὁ ἀοιδὸς ἔχει τὴν θέση του στὰ εἰρηνικὰ συμπόσια, ἀλλὰ δὲν ἔχει θέση κοντὰ στὸν στρατό, στὸ πεδίο τῆς μάχης. Ὅτι ὅμως καὶ ἡ *Ἰλιάδα*, ὄχι διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσεια*, ξέρει τὴν δύναμη τοῦ τραγουδιοῦ, τὸ ὁποῖο φτάνει ὣς τοὺς πιὸ μακρινοὺς ἀνθρώπους καὶ χρειαζόταν φυσικὰ μιὰν τάξη ἀοιδῶν γιὰ τέτοιαν ἐπίδραση, αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ χωρίο (*Ζ* 357), στὸ ὁποῖο ἀκοῦμε τὴν Ἑλένη νὰ παραπονιέται ὅτι ὁ Πάρης κι αὐτὴ θὰ γίνονταν τραγούδι γιὰ τοὺς κατοπινοὺς (*ὡς καὶ ὀπίσσω ἀνθρώποισι πελώμεθ' ἀοίδιμοι ἐσσομένοισι*). Μαζὶ πρέπει νὰ συσχετίσουμε καὶ τὸ *Υ* 204: ἐδῶ ὁ Αἰνείας λέει στὸν Ἀχιλλέα ὅτι ἤξεραν ὁ καθένας γιὰ τὴν γενιὰ τοῦ ἄλλου, καὶ ἐπικαλεῖται γι' αὐτὸ *πρόκλυτα ἔπεα*. Μέσα στὴν φύση τοῦ ἡρωικοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ διηγεῖται γιὰ μεγάλα κατορθώματα, εἶναι τὸ ὅτι ἐπιφυλάσσει μεγάλον χῶρο καὶ στὶς γενεαλογικὲς πληροφορίες. Ἡ *Ἰλιάδα* τὸ μαρτυρεῖ πλουσιοπάροχα.

Πολλὰ γιὰ τὴν θέση τοῦ ἀοιδοῦ[1] καὶ γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἀπαγγελίας του μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσεια*. Ἐκεῖ (*ϱ* 381) ὁ Εὔμαιος διαμαρτύρεται ποὺ τὸν κατηγοροῦν ὅτι ἔμπασε στὸ σπίτι ἕναν ἄχρηστο ζητιάνο: Ὄχι, τέτοιους ἀνθρώπους δὲν τοὺς καλεῖ κανείς· κι ὅποιον προσκαλεῖς, αὐτὸς πρέπει νἄναι τεχνίτης (*δημιοεργός*), ἕνας ποὺ νὰ ξέρη κάτι: νὰ εἶναι μάντης, γιατρός, τέκτονας ἢ ἀοιδός, ποὺ μὲ

1. W. Schadewaldt, <Die Gestalt des hom. Sängers>, στὸ *Von Homers Welt und Werk*. 3. ἐκδ. Στουττγ. 1959, 54. R. Sealey, <From Phemios to Ion>, *Rev. Et. Gr.* 70, 1957, 312.

τὸ θεϊκό του δῶρο φέρνει χαρὰ στοὺς ἀνθρώπους. Βλέπουμε πῶς ὁ ἀοιδὸς ἔχει σύνδεσμον μὲ μιὰν συντεχνία. Τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς πηγαίνει ἀπὸ τόπον σὲ τόπο, ὅπως κατοπινὲς πληροφορίες διηγοῦνται γιὰ τὸν Ὅμηρο. Θὰ προτιμοῦσε ὅμως ἐπίσης νὰ συνδεθῇ μὲ μιὰν ἡγεμονικὴ αὐλὴ κι ἐκεῖ νὰ ἀποκτήση μεγάλην ὑπόληψη. Ὅταν ὁ Ἀγαμέμνονας ἔφυγε γιὰ τὴν ἐκστρατεία, τὴν γυναίκα του τὴν ἄφησε στὴν προστασία ἑνὸς ἀοιδοῦ (*γ* 267), ποὺ ὁ Αἴγισθος τὸν τιμώρησε γι' αὐτὴν τὴν τιμητικὴ ὑπηρεσία. Στὸ νησὶ τῶν Φαιάκων τὸν Δημόδοκο τὸν φέρνουν στὸ παλάτι, ὅταν χρειάζεται νὰ ὁμορφήνη μὲ τὸ τραγούδι του μιὰν γιορταστικὴ συγκέντρωση (*θ* 44). Ὁ τυφλὸς τραγουδιστής, ποὺ τὸ ὄνομά του λέει πὼς ἔχει φιλικὲς σχέσεις μὲ τὸ κοινὸ (*Δημό-δοκος*), ὁδηγεῖται ἀπὸ τὸν κήρυκα. Τὸ μυαλό μας πάει στὸν τυφλὸ ἀπὸ τὴν Χίο, ποὺ στὸν Ὕμνο γιὰ τὸν Δήλιο Ἀπόλλωνα ζητᾶ ἀπὸ τὶς κοπέλλες νὰ τὸν θυμοῦνται (166). Τυφλοὶ τραγουδιστὲς ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς πολλοὶ στὴν πραγματικότητα, κι ἔτσι παράστησαν καὶ τὸν Ὅμηρο, καὶ θέλουν νὰ ἑρμηνεύσουν τὸ ὄνομά του μὲ ἐσφαλμένη ἑρμηνεία, πὼς σημαίνει τυφλὸς (*ὁ μὴ ὁρῶν*).

Ὁ Δημόδοκος παίρνει τιμητικὴ θέση στοὺς Φαίακες, σὲ δίφρον ἀσημοκάρφωτο, ἀκουμπισμένον σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς κολόνες ποὺ στηρίζουν τὴν ὀροφὴ τῆς αἴθουσας. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του κρέμεται ἡ λύρα του· φαΐ καὶ πιοτὸ τοῦ ἑτοιμάζουν σὲ ὄμορφο τραπέζι. Ὅταν ὅλοι ἔχουν χορτάσει, αὐτὸς ἀρχίζει τὸ τραγούδι. Καὶ ἀλλοῦ στὶς σκηνὲς μὲ τοὺς Φαίακες (*θ* 261,471· *ν* 28) συναντοῦμε τὸν Δημόδοκο νὰ τραγουδᾶ καὶ νὰ παίζη τὴν λύρα. Παράξενο εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀκοῦμε στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ ἀναφέραμε. Ὁ Δημόδοκος τραγουδᾶ μὲ τὴν συνοδεία τῆς λύρας τὸν κρυφὸ ἔρωτα τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἄρη, καὶ πῶς ὁ ἀπατημένος Ἥφαιστος τοὺς ρεζιλεύει. Γύρω ἀπὸ τὸν τραγουδιστὴ ὅμως οἱ νέοι κινοῦνται μὲ ἕναν ἔντεχνο χορό. Ἦταν ἄραγε μιὰ μιμητικὴ παρουσίαση τοῦ τραγουδιοῦ; Δὲν τὸ ξέρουμε, καὶ τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ κάμουμε εἶναι νὰ τὸ συγκρίνουμε γενικὰ μὲ τὴν σκηνὴ ἐκείνην τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἀχιλλέα (*Σ* 590), ποὺ δείχνει τὸν τραγουδιστὴ μὲ τὴν λύρα του κοντὰ στὸν κυκλικὸ χορὸ τῶν νέων καὶ τῶν κοριτσιῶν.

Σημαντικὴ γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν πρώτων μορφῶν τοῦ ἡρωικοῦ ἔπους, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶναι ἡ πρώτη ἐμφάνιση τοῦ Δημόδοκου στὴν ραψωδία *θ* (72). Διαλέγει τὸ θέμα του ἀπὸ τὰ πλούσια γεγονότα τῆς Τροίας καὶ τραγουδᾶ τὴν φιλονεικία ποὺ σηκώθηκε ἀνάμεσα στὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Ὀδυσσέα στὸ γιορταστικὸ τραπέζι. Σὲ ἕνα ὑστερότερο χωρίο (487), τὸ θέμα τὸ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Ὀδυσσέας: πεθυμᾶ νὰ ἀκούση γιὰ τὸν Δούρειο ἵππο. Ἀκολουθεῖ τὸ τραγούδι, ποὺ τοῦ φέρνει θερμὰ δάκρυα καὶ ὁδηγεῖ στὴν ἀναγνώρισή του.

Μεγάλη σημασία ἔχει τὸ ἐγκώμιο τοῦ Ὀδυσσέα γιὰ τὸν Δημόδοκο: ἡ Μούσα ἢ ὁ Ἀπόλλωνας ὁ ἴδιος τὸν δίδαξε, γιατὶ ἡ θεϊκὴ ἔμπνευση εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ ἕνα πετυχημένο τραγούδι, καὶ ὁ Δημόδοκος ξέρει νὰ τραγουδᾶ «μὲ τάξη» (*κατὰ κόσμον*). Μέσα σ' αὐτὸ βρίσκεται τὸ αἴτημα γιὰ τὴν ἀλήθεια, μὲ τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ἕνα τέτοιο ἡρωικὸ ποίημα, βρίσκεται ὅμως καὶ ἡ ἱκανότητα τοῦ τραγουδιστῆ, ποὺ ξέρει πῶς πρέπει νὰ συνταιριάζη τὰ πράγματα.

Τὸ σημαντικὸ πρόβλημα εἶναι ἂν πρέπει νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ὁ Δημόδοκος καὶ οἱ ὅμοιοί του τραγουδοῦν σύμφωνα μὲ ἕνα σταθερὸ κείμενο ἢ αὐτοσχεδιάζουν. Τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ τὸ ἐπισκοπήσουμε μὲ ἐπιτυχία, ἂν τὸ κοιτάξουμε ἀπὸ μιὰν περιοχὴ ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ προομηρικὸ τραγούδι. Ξέρουμε πὼς ἡ *Ἰλιάδα* καὶ ἡ *Ὀδύσσεια*, ἀκόμα καὶ στὰ χρόνια ποὺ τὸ βιβλίο εἶχε πιὰ ἐξελιχθῆ, ἔμεναν ζωντανὰ κυρίως μὲ τὴν προφορικὴ ἀπαγγελία τῶν ραψωδῶν[1] στὶς γιορτὲς τῶν θεῶν. Ὁ *Ἴωνας* τοῦ Πλάτωνα ζωγραφίζει τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἐκπρόσωπου αὐτῆς τῆς συντεχνίας, ποὺ ἔχει πεποίθηση στὸν ἑαυτό του, σὲ μιὰν ἐποχὴ δεξιοτεχνίας. Οἱ ραψωδοὶ αὐτοὶ ἀπὸ καιρὸν πιὰ δὲν κρατοῦν λύρα ἀλλὰ ἕνα ραβδὶ στὸ χέρι· δὲν τραγουδοῦν, παρὰ ἀπαγγέλλουν μὲ ἐξεζητημένον τόνο ὁμιλίας. Εἶναι μαστόροι στὴν ἀπομνημόνευση, δεμένοι σ' ἕνα ὁρισμένο κείμενο, ποὺ φανταζόμαστε ὅτι σὲ παλιότερη ἐποχὴ θὰ ἦταν πολύτιμο κτῆμα μερικῶν οἰκογενειῶν καὶ συντεχνιῶν. Βέβαια ὁ σύνδεσμος αὐτὸς δὲν εἶναι πολὺ αὐστηρός, καὶ ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς παράδοσης ἐξέθεσε τὸ ὁμηρικὸ κείμενο σὲ ὄχι λίγες συγχύσεις. Γιὰ τὸ ζήτημά μας ὅμως εἶναι σημαντικὸ τὸ ὅτι οἱ ραψωδοὶ αὐτοὶ ἀπάγγελλαν ἀπὸ στήθους ἕνα κείμενο ποὺ ἦταν ἤδη ἕτοιμο.

Ἂν πᾶμε τώρα πίσω στοὺς προομηρικοὺς ἀοιδοὺς τοῦ τύπου τοῦ Δημόδοκου, τότε προβάλλει ἀμέσως μιὰ διαφορά: ἀπέναντι στὸν ἀπαγγέλτη μὲ τὸ ραβδὶ βρίσκεται ὁ ἀοιδὸς μὲ τὴν λύρα. Ἀπὸ ποῦ ὅμως παίρνει ὁ ἀοιδὸς αὐτὸ ποὺ τραγουδᾶ; Στὴν πρώτη του ἐμφάνιση (θ 74) ὁ Δημόδοκος παίρνει ἀπὸ ἕνα μεγαλύτερο τραγούδι (*οἴμη*), «ποὺ ἡ φήμη του εἶχε φτάσει τότε ὡς τὸν οὐρανό», τὴν φιλονικεία ἀνάμεσα στὸν Ὀδυσσέα καί τὸν Ἀχιλλέα. Αὐτὸ συνδυάζεται μὲ τὴν ἐπίκληση ποὺ ὁ ποιητής, στὴν ἀρχὴ τῆς *Ὀδύσσειας* (α 10), ἀπευθύνει στὴν Μούσα: νὰ ἀρχίση «*ἁμόθεν*», ἀπὸ ὁπουδήποτε δηλ. ἀπὸ τὰ πλούσια περιστατικὰ τοῦ Ὀδυσσέα, ὅπου τὸ ξεκίνημα αὐτὸ εἶναι στ' ἀλήθεια μὲ περίσσια τέχνη διαλεγμένο. Ὁ Δημόδοκος εἶναι ἐπίσης σὲ θέση, ἂν τοῦ τὸ ζητήσουν, νὰ κάμη τραγούδι ἕνα ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Τροίας, π.χ. τὴν πανουργία μὲ τὸν Δούρειο ἵππο. Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι πίσω ἀπὸ τὸν ἀοιδὸ ὑπάρχει ἕνα σύνολο θρύλων, διαμορφωμένο ὡς τὶς λεπτομέρειες. Εἶχαν ἄραγε ὑπόψη τους αὐτοὶ οἱ ἀοιδοὶ καὶ τὸ κείμενο προκαταβολικὰ ἢ αὐτὸ γεννιόταν καθὼς τραγουδοῦσαν, καινούργιο κάθε φορά; Μήπως τυχὸν ἀκριβῶς σ' αὐτὸ διέφεραν ἀπὸ τοὺς ραψωδοὺς τῆς κατοπινῆς ἐποχῆς; Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἔχουμε βεβαιότητα, ἂν ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση τῆς λογοτεχνίας δὲν μᾶς εἶχε δώσει μιὰν εἰκόνα ἀξιόπιστη καὶ πλούσια σὲ λεπτομέρειες, ἀπὸ τέτοιαν προφορικὴ ἐπικὴ ποίηση.

Καθοδηγητικὲς ὑπῆρξαν οἱ ἐργασίες τοῦ σλαβολόγου Mathias Murko, ποὺ πρὶν ἀπὸ σαράντα κιόλας χρόνια σὲ ζωντανὰ νοτιοσλαβικὰ ἐπικὰ τραγούδια διαπίστωσε οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀποκτοῦν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ

1. Ἡ ἑρμηνεία τῆς λέξης *ῥαψῳδός* ἀπὸ τὸ *ῥάβδος* δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ· ὁ H. Patzer, *Herm.* 80, 1952, 314, ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ ράπτειν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «ἀραδιάσματος». Γιὰ τὴν ἐτυμολογία ἐπίσης: Ellen Wust, *Pindar als geschichtschreibender Dichter*. Διδ. διατρ. Τυβίγγη. Pforzheim 1967, 113. Ἀξιοπρόσεκτο γιὰ τὸν ραψωδὸ τὸ Σχόλ. Πινδ. *Νεμ.* 2, 1.

τὴν κατανόηση τῆς πρώιμης ἑλληνικῆς ἡρωικῆς ποίησης. Οἱ ἀπόψεις τοῦ MURKO ὅμως δὲν ἐπικράτησαν, γιατὶ στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς ἀναλυτικῆς θεωρίας γιὰ τὸν Ὅμηρο δὲν ὑπῆρχε διάθεση γιὰ τέτοιου εἴδους ἀπόψεις. Τὰ πράγματα ἄλλαξαν στὶς ἀγγλοσαξωνικὲς χῶρες ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ MILMAN PARRY καὶ τῶν ὀπαδῶν του[1]. Τριῶν χρόνων ἐπιτόπια ἔρευνα (1933-35) σὲ σερβοκροατικὸ ἔδαφος ἔδωσε γύρω στὶς 12.500 κείμενα, ποὺ ἄλλα ἠχογραφήθηκαν μὲ σύγχρονα μηχανήματα, ἄλλα καταγράφηκαν μὲ ὑπαγόρευση. Φυλάγονται στὴν βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard μὲ τὸν τίτλο *Milman Parry Collection of Southslavic Texts*. Μαζὶ μὲ λαϊκὰ λυρικὰ ποιήματα ὑπάρχει ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἐπικῶν τραγουδιῶν. Ἡ ἀξιοποίησή τους προχωρεῖ. Ὁ PARRY ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴν δουλειά του ἐξαιτίας τοῦ πρόωρου θανάτου του, δὲν ἔλειψαν ὅμως οἱ συνεχιστές του. Ὁ ALBERT B. LORD κυρίως, ποὺ εἶχε συνοδεύσει ὡς βοηθὸς τὸν PARRY, ἔκαμε στὴν Γιουγκοσλαβία καινούργιες ἠχοληψίες καὶ ἐλέγχους τοῦ ἤδη θησαυρισμένου ὑλικοῦ, στὰ 1937, 1950 καὶ 1951. Τὸ βιβλίο του *The Singer of Tales* δίνει μιὰν πλού-

1. Γιὰ τὶς ἔρευνες τοῦ PARRY μὲ βιβλιογραφία: ALBERT B. LORD, <Homer, Parry and Huso>, *Am. Journ. Arch.* 52, 1948, 34. <Composition by theme in Homer and Southslavic Epos>. *Trans. Am. Phil. Ass.* 82, 1951, 71. *The Singer of Tales.* Harvard Stud. in Comp. Lit. 24. Harv. Un. Pr. Cambr. Mass. 1960. JAMES A. NOTOPOULOS, <The Generic and Oral Composition>, *Trans. Am. Phil Ass.* 81, 1950, 28. <Continuity and Interconnexion in Homeric Oral Composition>. *Αὐτ.* 82, 1951, 81. <Homer and Cretan Heroic Poetry>, *Am. Journ. Phil.* 73, 1952, 225 μὲ πολὺ διαφωτιστικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν γένεση καὶ καταγραφὴ ἑνὸς ποιήματος γιὰ τὴν κρητικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1770. *Modern Greek Heroic Oral Poetry.* Νέα Ὑόρκη 1959. <Homer, Hesiod and the Achaean Heritage of Oral Poetry>, *Hesperia* 29, 1960, 177. C. M. BOWRA, *Heroic Poetry.* Λονδίνο 1952. Τοῦ ἴδ., *Homer and his Forerunners.* Ἐδιμβοῦργο 1955. S. J. SUYS - REITSMA, *Het Homerisch epos als orale schepping van een dichterhetairie,* Amsterd. 1955. G. S KIRK, <Homer and Modern Oral Poetry: Some Confusions>, *Class. Quart.* 54, 1960, 271. <Dark Age and Oral Poet>. *Proc. of the Gambr. Philol. Soc.* Ἀρ. 187, 1961, 34. *The Songs of Homer,* Λονδίνο 1962. <The Homeric Poems as History>, *Cambr. Anc. Hist.* 2, κεφ. 99 (b), Cambr. 1964. <Studies in some technical aspects of Homeric style>, *Yale Class. Stud.* 20, 1966, 75. <Formular language and oral quality>. Αὐτ. 155. A. HOEKSTRA, *Homeric Modifications of Formulaic Prototypes,* Nederl. Ak. Amsterdam 1965. J. A. RUSSO, <The structural formula in Homeric verse>, *Yale Class. Stud.* 20, 1966, 219. M. N. NAGLER, <Towards a generative view of the oral formula>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 98, 1967, 269. A. B. LORD, <Homer as oral poet>, *Harv. Stud.* 72, 1968, 1. J. B. HAINSWORTH, *The Flexibility of the Homeric Formula,* Oxford 1968.—Τὸ βιβλίο τοῦ C. M. BOWRA, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, γερμανικά: *Heldendichtung,* Στουττγ. 1965.—Περισσότερη βιβλιογραφία στοῦ A. LESKY, *Homeros,* σ. 16 τοῦ ἀνάτυπου, Στουττγ. 1967, καθὼς καὶ στὰ «Δελτία Ἐρευνῶν» τοῦ E. DONT στὸν *AfdA* ἀρ. 16/21, 1968, 129 κἑ. MILMAN PARRY καὶ ALBERT LORD, *Serbocroatian Heroic Songs. Novi Pazar.* 2 τόμ. Cambridge Mass. καὶ Βελιγράδι 1954. Οἱ δυὸ τόμοι ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴ μιᾶς σειρᾶς, ποὺ πρόκειται νὰ κάμη προσιτὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκεντρώθηκε ἀπὸ τὸν PARRY καὶ τὸν LORD, σὲ περισσότερους ἀπὸ 20 τόμους. Ὁ ἑπόμενος τόμος θὰ περιέχη τὸ τραγούδι τοῦ Avdo Mededovič γιὰ τὸν γάμο τοῦ Smailagič Meho, ἀπὸ 12000 στίχους περίπου.

σια εἰκόνα γιὰ τὶς μορφὲς τῆς νοτιοσλαβικῆς ἐπικῆς ποίησης ποὺ μεταβιβάζεται προφορικά, καὶ περιέχει τὴν ἀπόπειρα, ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ποὺ ἀποκτήθηκε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, νὰ διαφωτισθῇ ἡ ὁμηρικὴ ποίηση. Σημαντικὰ διαπλατύνθηκε ἡ βάση τέτοιων ἐρευνῶν μὲ τὸ βιβλίο τοῦ Maurice Bowra, *Heroic Poetry* (1952), ποὺ παίρνει ἐπικὰ ποιήματα ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου σὰν βάση γιὰ μιὰν πραγμάτευση ποὺ ἀποσκοπεῖ νὰ καθορίσῃ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς προφορικῆς ἡρωικῆς ποίησης.

Τέτοια ποίηση βρίσκεται στοὺς πιὸ πολλοὺς λαοὺς τῆς γῆς, σὲ ὄχι λίγους μάλιστα ὣς τὶς ἡμέρες μας. Ἀνάμεσα στὶς ρωσσικὲς «μπυλίνες», στὰ ἡρωικὰ τραγούδια τοῦ Βορρᾶ, καὶ τὰ τραγούδια τῆς Σουμάτρας, οἱ διαφορὲς στὰ καθέκαστα εἶναι φυσικὰ μεγάλες· καὶ μολαταῦτα ἐμφανίζονται καὶ κοινὰ στοιχεῖα σὲ μεγάλον βαθμό. Πάντα στὸ κέντρο τέτοιων τραγουδιῶν βρίσκεται ὁ ἥρωας σὰν ὁ πιὸ διαλεχτὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους, μὲ τὸ θάρρος του καὶ τὴν φυσική του δύναμη. Οἱ πράξεις του προσδιορίζονται μόνο ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς τιμῆς, ποὺ εἶναι ἀκόμα μιὰ ἔννοια χωρὶς προβληματισμόν. Ἡ στάση του μπορεῖ νὰ εἶναι ὑποδειγματικὴ καὶ στὴν φιλία. Ἡ γέννηση καὶ ἡ καλλιέργεια αὐτῆς τῆς ποίησης ὀφείλεται κυρίως σὲ μιὰν ἱπποτικὴ ἀνώτερη τάξη, ποὺ γι' αὐτὴν ἡ μάχη, τὸ κυνήγι καὶ οἱ χαρὲς τοῦ τραπεζιοῦ ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο τῆς ζωῆς, καὶ κοντὰ σ' αὐτά, τέλος, ἀνήκει καὶ τὸ τραγούδι τοῦ ἀοιδοῦ. Ὅ,τι τραγουδιέται σ' αὐτοὺς τοὺς κύκλους θὰ γίνῃ ἀργότερα τὶς περισσότερες φορὲς ἰδιοκτησία τοῦ συνόλου. Τὸ φόντο τέτοιων τραγουδιῶν τὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἡρωικὴ ἐποχή, ποὺ ἀπέναντι στὴν δική τους οἱ ἀκροατὲς τὴν νιώθουν σὰν ἕνα παρελθὸν πιὸ μεγαλόπρεπο. Σὲ μιὰν ἀπλοικὴ χαρὰ γιὰ τὴν πραγματικότητα, ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν πλατιὰ περιγραφὴ ἁρμάτων, πλοίων, ὅπλων καὶ ἐνδυμασιῶν, ἀντιστοιχεῖ μιὰ πλούσια εναλλαγὴ μαγικῶν στοιχείων. Σχετικά, εἶναι πρόβλημα ἂν ἐπιτρέπεται νὰ δεχθοῦμε μιὰν ἐξέλιξη ἀπὸ μιὰν μαγική-σαμανικὴ φάση πρὸς μιὰν ἡρωική· ἴσως συνυπάρχουν μᾶλλον ἐδῶ, ὁ ἕνας κοντὰ στὸν ἄλλον, τομεῖς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους πραγματοποιήθηκαν διάφορων εἰδῶν ἐπαφές[1]. Πάντα αὐτὴ ἡ ἡρωικὴ ποίηση προβάλλει τὴν διεκδίκηση ὅτι διηγεῖται ἀληθινὰ γεγονότα, καὶ τὴν στηρίζει στὴν σεβασμιότητα τῆς παράδοσης ἢ στὴν θεϊκὴ ἔμπνευση.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφῆς, ἐπικρατεῖ ἡ στιχηρὴ διήγηση, ποὺ μονάδα της

1. Μὲ τὸ μαγικὸ - σαμανικὸ τὸν συνδέει ὁ K. Meuli, <Scythica>, *Herm.* 70, 1935, 121· ὁ Bowra στὸ ἔργο ποὺ ἀναφέραμε ἀντιμετωπίζει ἐξέλιξη τοῦ ἡρωικοῦ θρύλου ἀπὸ μιὰν μαγικὴ σὲ μιὰν περισσότερο ἀνθρωποκεντρικὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου. Πολὺ ἀποφασιστικὰ ὁ K. Marót θέλει νὰ παραγάγῃ τὴν ἐπικὴ ποίηση ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ μαγικοῦ καὶ μάλιστα ἀπὸ παλιὲς μαγικὲς ἀφηγήσεις καὶ λιτανοειδεῖς διηγήσεις, σὰν προδρόμους τῶν Καταλόγων. Ἀπὸ τὸ ἔργο *A Gorog Irodalom Kezdetei* (1956) ὑπάρχει προκαταρκτικὰ τὸ ξαναδουλεμένο πρῶτο μέρος *Die Anfange der griech Literatur Vorfragen,* Βουδαπέστη 1960, σὲ γερμανικὴ μορφή, στὸ ὁποῖο μνημονεύονται καὶ ἄλλες ἐργασίες τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸ θέμα. Τὰ ἐπιχειρήματα ὅμως ποὺ ἐκθέτονται ἐδῶ δὲν μποροῦν νὰ στηρίξουν τὰ πολὺ πλατιὰ συμπεράσματά του· πβλ. *Gnom.* 33, 1961, 529.

δὲν εἶναι ἡ στροφὴ ἀλλὰ ὁ μονόστιχος. Οἱ λόγοι παίζουν σημαντικὸν ρόλο στὴν ἀφήγηση. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ὡστόσο εἶναι ὁ κυρίαρχος ρόλος τυπικῶν στοιχείων. Σ' αὐτὰ ἀνήκει τὸ σταθερὸ ἐπίθετο, ἡ ἐκτεταμένη στερεότυπη διατύπωση ποὺ ἐπαναλαμβάνεται διαρκῶς, τυπικὲς σκηνὲς ὅπως ὁπλισμός, ἀναχώρηση, γάμος καὶ κηδεία.

Τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀναφέραμε ἔχει ἰδιαίτερα στενὴ σχέση μὲ τὴν μορφὴ μὲ τὴν ὁποία ὑπάρχει αὐτὸ τὸ ἡρωικὸ ἔπος. Πρόκειται γιὰ μιὰν τέχνη ἐργοχειρική, ποὺ τὴν μεταβιβάζει ὁ δάσκαλος στὸν μαθητή, συχνὰ ὁ πατέρας στὸν γιό. Χάρη στὶς μελέτες ποὺ ἀναφέραμε, ἀποκτήσαμε ἐξαιρετικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δημιουργεῖται ἡ ποίηση αὐτή. Ὁ τραγουδιστὴς πρέπει νὰ εἶναι ἐξοπλισμένος μὲ δυὸ πράγματα: μὲ τὴν γνώση τοῦ θησαυροῦ τῶν θρύλων τοῦ λαοῦ του καὶ μὲ ὅλα τὰ σύνεργα τῶν τυπικῶν στοιχείων ποὺ σημειώσαμε τωραδά. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ὅλο κι ὅλο, γιατὶ δὲν ἔχει ὑπόψη του ἕνα ἕτοιμο ἀπὸ πρὶν κείμενο, καὶ τὸ τραγούδι του τὸ πλάθει καινούργιο κάθε φορά. Φυσικὰ ξεκινᾶ τὶς περισσότερες φορὲς ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ὁ ἴδιος καὶ οἱ ἄλλοι ἔχουν τραγουδήσει, ὡστόσο ὅμως δὲν μένει πουθενὰ δεμένος σὲ ἕνα κείμενο, ποὺ θὰ ἔπρεπε μόνο νὰ τὸ ἐπαναλαμβάνῃ. Διαρκῶς τροποποιεῖ, καὶ τὶς περισσότερες φορὲς οἱ τροποποιήσεις του ὁδηγοῦν στὴν ἀνάπτυξη αὐτοῦ ποὺ τραγουδήθηκε πρωτύτερα. Ἡ ποίηση αὐτὴ στηρίζεται πέρα πέρα στὴν προφορικότητα — οἱ Ἀμερικανοὶ μιλοῦν γιὰ *oral composition* (*προφορικὴ σύνθεση*) — καὶ αὐτὸ συμβαίνει κι ἐκεῖ ὅπου ἡ γραφὴ εἶναι πολὺ διαδομένη. Καταγραφὴ ἢ μαγνητοφώνηση αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν εἶναι στὸ βάθος κάτι ἀφύσικο: εἶναι σὰν νὰ φράζουμε σὲ ἕνα σημεῖο ἕνα ποτάμι ποὺ ρέει καὶ νὰ τὸ ἀκινητοποιοῦμε.

Ἀπὸ τέτοιαν *oral composition* ὁδηγοῦν τόσοι δρόμοι πρὸς τὴν ὁμηρικὴ ποίηση, ὥστε νὰ μποροῦμε μὲ πλήρη ἐμπιστοσύνη νὰ φαντασθοῦμε ὅτι οἱ προβαθμίδες της ἀκολούθησαν αὐτὸ τὸ πρότυπο. Ἔτσι δίνεται ἀπάντηση καὶ στὴν ἐρώτηση ποὺ θέσαμε παραπάνω: αὐτὰ ποὺ ἀπάγγελλαν ἀοιδοὶ σὰν τὸν Δημόδοκο καὶ τὸν Φήμιο δὲν ἦταν ποίηση ἀποκρυσταλλωμένη μιὰ γιὰ πάντα, ἀλλὰ μιὰ προφορικὴ ἀπαγγελία, ποὺ συνεχῶς ἔπαιρνε νέα μορφὴ καὶ ποὺ μὲ τὴν βοήθεια πολυάριθμων τυπικῶν στοιχείων διάπλαθε στὰ καλούπια μιᾶς ἐπαγγελματικῆς παράδοσης ὑλικὸ ποὺ τὸ ἔπαιρνε ἀπὸ ἕνα πλῆθος θρύλων πλούσια ἀναπτυγμένο.

Πλούσιο ὑλικὸ γιὰ σύγκριση, καθὼς καὶ πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἔπη μᾶς δίνουν μιὰν ἱκανοποιητικὴ εἰκόνα γιὰ ἐκεῖνα τὰ προπλάσματα τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων, ποὺ μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε πὼς ὑπῆρχαν ζωντανὰ αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν γένεση τῆς *Ἰλιάδας* καὶ τῆς *Ὀδύσσειας* στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ παράλια τῆς Μικρασίας ποὺ ἀποίκισαν οἱ Ἕλληνες. Ὁ ἱπποτικὸς κόσμος τῶν Μυκηνῶν δύσκολα μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὸς χωρὶς τὸν ἀοιδό. Ὅ,τι μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε καὶ χωρὶς αὐτὰ τὰ εὑρήματα τὸ μαρτυροῦν τὰ κομμάτια τῆς λύρας ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Μενιδιοῦ τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Πύλο, εἴτε αὐτὸς ποὺ παίζει τὴν λύρα εἶναι θνητὸς ἀοιδὸς ἤ, πράγμα ποὺ εἶναι πιὸ πιθανό, ὁ θεϊκός του προστά-

της[1]. Δὲν ἔχουμε τρόπον νὰ ἀποκτήσουμε μιὰν συγκεκριμένη εἰκόνα γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν μορφὴ αὐτῆς τῆς μυκηναϊκῆς ποίησης[2]. Ὅτι πρόκειται γιὰ ἡρωικὴ ποίηση ποὺ μεταδίνεται προφορικά, εἶναι πολὺ πιθανό. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο δὲν μποροῦμε νὰ περιμένουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καμιὰν προώθηση τῆς γνώσης μας ἀπὸ τὶς μυκηναϊκὲς πινακίδες.

Ἕνα νέο ἐρώτημα ὅμως ἔγινε τώρα ἐπιτακτικό: ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τῶν ἴδιων τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν μὲ αὐτὸν τὸν κόσμο τῆς *προφορικῆς σύνθεσης*; Μὲ τὴν ἐρώτηση αὐτὴ διατυπώνεται συγχρόνως τὸ ὁμηρικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ παραβλέπη ἄλλο πιὰ τὰ πορίσματα τῆς συγκριτικῆς φιλολογίας. Θὰ ξαναγυρίσουμε σ' αὐτὰ στὸ κεφάλαιο ποὺ πραγματεύεται τὰ προβλήματα τῆς γένεσης τῆς *Ἰλιάδας*, θὰ κοιτάξουμε ὅμως ἀμέσως τὸ ὑλικὸ καὶ τὴν δομή της.

2. ΥΠΟΘΕΣΗ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΙΛΙΑΔΑΣ

Τὸ πρόβλημα ποὺ ἀφορᾶ τὴν φύση τῆς ὑπόθεσης στὸ ἔπος εἶναι ἕνα πρόβλημα ποὺ ἀφορᾶ τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο τῆς ἀφήγησης. Κι ἐδῶ ἔχουμε νὰ μάθουμε πολλὰ ἀπὸ τὴν συγκριτικὴ φιλολογικὴ ἐξέταση. Ἡ γερμανικὴ θρυλικὴ ποίηση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε πολὺ καθαρὰ[3] αὐτὸ ποὺ διαπιστώνεται ἀλλοῦ μὲ πολλὲς παραλλαγές: πίσω ἀπὸ τοὺς ἡρωικοὺς θρύλους βρίσκονται τὶς περισσότερες φορὲς ἱστορικὰ γεγονότα, ποὺ μετασχηματίζονται ὅμως μέσα σ' αὐτοὺς μὲ τὴν πιὸ μεγάλη ἐλευθερία ἀπέναντι στὸν χρόνο, τὸ πρόσωπο, καὶ τὴν δράση. Σ' αὐτὰ τὰ παραδείγματα μὲ τὶς μεγάλες διαστάσεις ὁ Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ[4] πρόσθεσε ἕνα ἄλλο, τοῦ περασμένου αἰώνα, ποὺ κι αὐτὸ ἐπιτρέπει νὰ ἰδοῦμε σὰν μέσα σὲ ἕναν δοκιμαστικὸ σωλήνα τὶς δυνάμεις ποὺ ἐπενεργοῦν σὲ κάθε δημιουργία θρύλου. Μιὰ κοπέλλα ἀπὸ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῆς Ζακύνθου χάρισε στὴν βασίλισσα Ὄλγα ἕνα καλοκεντημένο μαντήλι, στολισμένο μὲ παραδοσιακὰ μοτίβα. Δέκα χρόνια ἀργότερα ἕνας νεροκουβαλητὴς τοῦ νησιοῦ τραγούδησε τὸ γεγονὸς καὶ μαζὶ τὸ μικρὸ ἔργο τέχνης: τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ἔμεινε, ὅλες οἱ λεπτομέρειες ὅμως δὲν εἶχαν πιὰ καμιὰν σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα ἤ, στὴν καλύτερη περίπτωση, κάποιαν σχέση ποὺ δύσκολα ἀναγνωριζόταν!

---

1. Πληροφορίες στοῦ T. B. L. WEBSTER, *From Mycenae to Homer*. Λονδίνο 1958, 47 σημ. 1, καὶ 130 σημ. 2· πβλ. τοῦ ἴδιου, *Die Nachfahren Nestors*. Janus-Bücher 19. Μόναχο 1961, 57.

2. Μιὰ ζωντανὴ συζήτηση τῶν δυνατοτήτων, στὸ βιβλίο τοῦ WEBSTER ποὺ ἀναφέραμε. Ὑπόθεση μένει αὐτὸ ποὺ λέγει ὁ W. KULLMANN γιὰ προομηρικὲς μορφὲς ποίησης στὴν *Ἰλιάδα*, στὴν εὔστοχη ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις ἐργασία του *Das Wirken der Götter in der Ilias*. Βερολ. 1956.

3. D. v. KRALIK, ‹Die geschichtlichen Zuge der deutschen Heldendichtung›, *Almanach Ak. Wien* 89, 1939, 299.

4. J. TH. KAKRIDIS, Σὲ διάλεξη ποὺ ἔδωσε στὴν Βιέννη, *Wien Stud*. τ. 76 (1963), 14.

Ἡ ὁμηρικὴ ἔρευνα βρίσκεται ἀκόμη πολὺ μακρυὰ ἀπὸ τὸ νὰ μπορῇ νὰ συνάγῃ τὶς σωστὲς συνέπειες ἀπὸ εὑρήματα τέτοιου εἴδους καὶ νὰ ἀναγνωρίζῃ τὰ σύνορά της· κινεῖται πολὺ ἀνάμεσα σὲ ἀκρότητες. Ἐνῶ ὁ RHYS CARPENTER στὸ βιβλίο του *Folk Tale, Fiction and Saga in the Homeric Epics*[1] ἀρνεῖται σχεδὸν ὁλωσδιόλου τὸν ἱστορικὸ πυρήνα τοῦ ἔπους καὶ σχεδὸν οὔτε παραδέχεται κἂν ἕνα ἀόριστο παρασκηνιακὸ φόντο, διαλύοντας ἔτσι καὶ τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Τροίας σὰν μυθοπλασία, ἀντίθετα ὁ DENYS L. PAGE στὸ καινούργιο του βιβλίο *History and the Homeric Iliad*[2] (κι ἐδῶ ὁ τίτλος φανερώνει ἕνα πρόγραμμα) προσπαθεῖ νὰ βγάλῃ ἀπὸ τὰ χεττιτικὰ κείμενα ἕνα μέγιστο ἀπὸ γεγονότα γιὰ τὸ ἱστορικὸ περιεχόμενο τοῦ ἔπους. Γι' αὐτὸν ἡ *Ἰλιάδα* καθρεφτίζει τὸν ἀγώνα ἀνάμεσα στοὺς Ἀχαιούς, μὲ κέντρο τους τὴν Ρόδο, καὶ τὴν συμμαχία τῆς Assuwa, στὴν ὁποία ἀνῆκε ἡ Truisa - Τροία, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ δύναμη τῶν Χετταίων ἔδυε.

Ἡ ἔρευνα ἐδῶ εἶναι ρευστή, ἀφοῦ ἄλλωστε αὐξάνει σταθερὰ καὶ ἡ γνώση μας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς 2. χιλιετίας· ὁπωσδήποτε ὅμως τὰ ἐρείπια τῆς Τροίας, ποὺ τὰ βρῆκε ὁ SCHLIEMANN, τὰ ἑρμήνευσε ὁ DÖRPFELD, καὶ τὰ διερεύνησε τελευταῖα ὁ BLEGEN, εἶναι πολὺ ἐπιβλητικοὶ μάρτυρες, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ παραμερίσουμε τὸ ἐρώτημα, ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τοῦ θρύλου γιὰ τὸν μεγάλο πόλεμο μὲ αὐτά. Μυκηναϊκὰ ὄστρακα μαρτυροῦν ἐπίσης πολὺ χαρακτηριστικὰ τὶς σχέσεις τῆς Τροίας μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἤπειρο. Οἱ σχέσεις αὐτὲς δὲν ἦταν σχεδὸν πάντα εἰρηνικές. Ὁ χρυσὸς πλοῦτος τῶν Μυκηνῶν καὶ ἡ κατάρρευση τῆς κρητικῆς θαλασσοκρατίας μιλοῦν γιὰ μεγάλες πειρατικὲς ἐκστρατεῖες πέρα ἀπὸ τὴν θάλασσα. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἐγκατάσταση τοῦ 6. στρώματος (μετρώντας ἀπὸ κάτω) στὸν λόφο τοῦ Hissarlik πῆρε τέλος ἀπὸ καταστροφή, ἦταν λογικὸ τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸν ἱστορικὸ πυρήνα τοῦ θρύλου τὸν ἀποτελεῖ μιὰ κοινὴ ἐπιχείρηση δεσποτῶν ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἐναντίον τῆς Τροίας κάτω ἀπὸ τὴν λίγο πολὺ ἑνιαία ἀρχιστρατηγία τοῦ κυρίαρχου τῶν Μυκηνῶν. Οἱ ἔρευνες ὅμως τοῦ BLEGEN προκάλεσαν καινούργια προβλήματα. Ἡ Τροία VI, ὅπως φάνηκε τώρα, σωριάστηκε σὲ ἐρείπια ὄχι ἀπὸ ἐχθρικὴ δράση, ἀλλὰ ἀπὸ σεισμὸν γύρω στὰ 1300. Ἔτσι τώρα πιὰ ὁμηρικὴ

---

1. Sather Class. Lectures 20. 2. ἐκδ. Univ. of Calif. Press 1956.

2. Sather Class. Lectures 31. Univ. of Calif. Press 1959. Τελευταῖα ὁ FRANZ HAMPL σὲ ἕνα ἐπιθετικὸ ἄρθρο, <Die Ilias ist kein Geschichtsbuch>, *Serta Philologica Aenipontana*. Innsbr. 1961, 37, ἔκαμε ἔλεγχον, ἐπικριτικὸ καὶ συνολικὰ σωστόν, τῶν προθέσεών μας, νὰ διεισδύσουμε μὲ τὸ ἔπος στὴν ἱστορία. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἐπιτρέπεται νὰ δεχτῇ κανεὶς ὅτι ὁ ἑλληνικὸς ἡρωικὸς θρύλος ἔχει τόση σχέση μὲ τὴν ἱστορία ὅση κι ὁ γερμανικός, καὶ πρέπει νὰ εἴμαστε προσεκτικοὶ μὲ τὴν ἐπιστροφὴ στὶς ὑποθέσεις τοῦ USENER ὅτι οἱ ἥρωες ἦταν θεοὶ ποὺ ὑποβιβάστηκαν. Πολὺ εὐπρόσδεκτη εἶναι ἡ ἐπισκόπηση τοῦ HAMPL γιὰ τὶς διάφορες ἀπόπειρες νὰ γίνῃ ἐκμετάλλευση τοῦ ἔπους. Γιὰ τὰ ζητήματα αὐτὰ ἐκφράζει τὴν γνώμη του καὶ ὁ L. PARETI, *Omero e la realtà storica*. Μιλάνο 1959. Σχετικά, G. S. KIRK, <The Homeric Poems as History>, *Cambr. Anc. Hist.* 2, κεφ. 39 (b), Cambr. 1964. Περισσότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸ «ἱστορικὸ ὑπόβαθρο» στοῦ A. LESKY, *Homeros*, σ. 64 τῆς ξεχωριστῆς ἐκδόσεως, Στουττγ. 1967.

Τροία πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἡ ἐγκατάσταση VIIα, ποὺ ἡ καταστροφή της πρέπει νὰ τοποθετηθῆ γύρω στὰ 1200[1]. Ἡ συμφωνία μὲ ἀρχαίους ὑπολογισμοὺς γιὰ τὴν ἅλωση τῆς πόλης (ἀνάμεσα σὲ ἄλλους στὰ 1184) εἶναι καταπληκτική. Μολαταῦτα, κατακτητὲς αὐτὴν τὴν ἐποχὴ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν πολὺ περισσότερο οἱ βάρβαροι ποὺ μὲ τὸ ρεῦμα τῆς μεγάλης μετανάστευσης πέρασαν τὰ στενὰ τῆς θάλασσας τραβώντας ἀνατολικά, παρὰ οἱ Ἕλληνες τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ποὺ τότε βρίσκονταν στὰ πρόθυρα τῆς κατάρρευσης τῆς δύναμής τους. Αὐτὴν τὴν σοβαρὴ δυσκολία προσπαθεῖ νὰ τὴν παρακάμψη ὁ SCHACHERMEYR μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ Τροία VI πρέπει νὰ ἐξακολουθήση νὰ θεωρῆται σὰν ἡ πόλη τῆς *Ἰλιάδας* καὶ ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Δούρειου ἵππου βρίσκεται μιὰ πολὺ ξεθωριασμένη ἀνάμνηση τοῦ ἀλογόμορφου κοσμοσείστη Ποσειδῶνα.

Δὲν πρέπει στὴν ὅλη τοποθέτηση τοῦ προβλήματος νὰ ξεχνοῦμε πόσο χαλαρὲς εἶναι γενικὰ οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὸν θρύλο καὶ τὴν ἱστορία. Εἶναι εὔλογο νὰ σκεφθῆ κανεὶς ὅτι κάποτε μιὰ μυκηναϊκὴ ἐπιχείρηση κατευθύνθηκε ἐναντίον τῆς Τροίας· δὲν εἶναι ὅμως ἀπαραίτητο, τὸ ἰσχυρὸ φρούριο τῆς βορειοδυτικῆς Μικρασίας, ποὺ τὰ ἐρείπιά του γιὰ πολὺν καιρὸ ἀκόμα μαρτυροῦσαν τὴν ἀλλοτινὴ δύναμή του, νὰ γίνη καὶ κέντρο ἑνὸς δυνατοῦ κύκλου θρύλων. Ἡ *Ἰλιάδα* μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ρίξουμε μερικὲς ματιὲς στὴν διόγκωσή του. Ἕνα ἀπὸ τὰ κέντρα δύναμης τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς στὰ δυτικὰ τῆς Πελοποννήσου ἦταν ἡ Πύλος, τὴν ὁποία ἐπιτρέπεται νὰ ἀναγνωρίσουμε πιθανῶς σ' ἐκεῖνο τὸ παλάτι τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ, ποὺ ἀνασκάφτηκε ἐνμέρει στὰ 1939, κοντὰ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ κόλπου τοῦ Ναυαρίνου. Τὸ παλάτι αὐτὸ εἶναι ποὺ μᾶς χάρισε τὸ μεγάλο εὕρημα τῶν πήλινων πινακίδων μὲ γραμμικὴ γραφὴ Β[2]. Αὐτὴ ἡ περιοχὴ μυκηναϊκῆς ζωῆς περιλαμβάνεται στὸν Τρωικὸ θρύλο χάρη στὴν μορφὴ τοῦ Νέστορα. Καὶ ἡ χαρὰ αὐτοῦ τοῦ γέρου νὰ διηγῆται ἐπιτρέπει στὸν ποιητὴ νὰ ἐνσωματώση μέσα στὸ ἔπος του ὀνομαστὰ κομμάτια ἀπὸ πυλιακοὺς θρύλους (ἰδιαίτερα *Λ* 670 μάχη μὲ τοὺς Ἐπειούς, *Η* 132 μὲ τοὺς Ἀρκάδες). Ἕνα ἄλλο παράδειγμα ἀφορᾶ τὸν σημαντικὸ ρόλο Λύκιων ἡρώων σὰν τὸν Γλαῦκο, τὸν Πάνδαρο καὶ τὸν Σαρπηδόνα[3]. Ἐπειδὴ οἱ Μυκηναῖοι Ἕλληνες εἶχαν ἤδη ἐγκατασταθῆ στὴν Ρόδο, γιὰ χάρη τους ἡ σύγκρουση μὲ τοὺς Λύκιους δὲν μποροῦσε νὰ παραλειφθῆ. Τὸ μαρτυρεῖ ὁ θρύλος τοῦ Βελλεροφόντη. Ὁ ἐγγονός του ὁ Γλαῦκος ἀπὸ τὴν Λυκία συναντᾶ στὸ πεδίο τῆς μάχης μπροστὰ

---

1. F. SCHACHERMEYR, *Poseidon*. Βέρνη 1950, 194. Μιὰ ἐπισκόπηση καὶ βιβλιογραφία προσφέρει τὸ κεφάλαιο <The History of Troy>, στοῦ D. L. PAGE, *History and the Homeric Iliad*. Sather Class. Lectures 31. Univ. of Calif. Press 1959.

2. R. HAMPE, <Die hom. Welt im Lichte der neuen Ausgrabungen: Nestor>, *Vermachtnis der alten Kunst*. Heidelb. 1950, 11· πβλ. *Gymn.* 63, 1956, 21. Ἡ ταύτιση μὲ τὴν Πύλο δὲν εἶναι μολαταῦτα ἀναμφισβήτητη· πβλ. E. MEYER, <Pylos und Navarino>, *Mus. Helv.* 8, 1951, 119, ποὺ ἐπιμένει στὴν τοποθέτηση τῆς ὁμηρικῆς Πύλου στὴν Τριφυλία ἀπὸ τὸν DORPFELD (θολωτοὶ τάφοι καὶ κάστρο στὸν Κακόβατο).

3. M. P. NILSSON, *Homer and Mycenae*. Λονδ. 1933, 261.

στὴν Τροία τὸν 'Αργεῖο Διομήδη· ἀναγνωρίζονται φίλοι ἀπὸ τοὺς παπποῦδες τους καὶ ἀνταλλάσσουν τὶς διαφορετικὲς πανοπλίες τους (*Ζ* 119). Οἱ μάχες μὲ τοὺς Λύκιους ὅμως συμπεριλήφθηκαν στὸν κύκλο τῆς τρωικῆς ὑπόθεσης, καὶ ἔτσι, παρὰ τὴν μεγάλη ἀπόσταση, τοὺς ἔκαμαν συμμάχους τῶν Τρώων. Ὁ Τληπόλεμος ὁ Ρόδιος, ποὺ σκοτώνεται ἀπὸ τὸν Λύκιο Σαρπηδόνα (*Ε* 657), μπορεῖ νὰ ἀνάγεται στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, μπορεῖ ὅμως νὰ ἀπηχῇ τοὺς ἀγῶνες Δωριέων ἀποίκων μεταγενέστερης ἐποχῆς. Ἡ περίπτωση αὐτὴ φανερώνει πόσο μεγάλος εἶναι ὁ ὄγκος τῶν προσχώσεων, ποὺ πρέπει νὰ τὸν λαμβάνουμε ὑπόψη μας γιὰ τὸν κύκλο αὐτὸν τῶν θρύλων. Ἡ ἔρευνα ἀπασχολήθηκε πολλὲς φορὲς μὲ στοιχεῖα ποὺ φέρνουν τὸν Πάρη στὴν Θεσσαλία καὶ τὸν Ἕκτορα στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα, ὅπου σύμφωνα μὲ τὸν Παυσανία (9, 18, 5) ἔδειχναν τὸν τάφο του στὶς Θῆβες[1]. Δύσκολα μπορεῖ νὰ κρίνη κανεὶς αὐτὲς τὶς πληροφορίες, ὁπωσδήποτε ὅμως πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι στὸ ἔπος γιὰ τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Τροίας συναντήθηκαν ἥρωες μὲ πολὺ διαφορετικὴ προέλευση καὶ ὡς πρὸς τὸν τόπο καὶ ὡς πρὸς τὸν χρόνο.

Σὲ ἄλλου εἴδους θέματα ὁδηγεῖ ἡ δικαιολόγηση τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῆς Τροίας ἐξαιτίας τῆς ἁρπαγῆς τῆς Ἑλένης. Κανένας δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι ἡ Ἑλένη ἦταν κάποτε θεά, γιατὶ λατρευόταν στὸ Μενελάειο τῆς Θεράπνης καὶ τὴν τιμοῦσαν στὴν Ρόδο σὰν θεὰ τῶν δένδρων (*δενδρῖτις*). Ἀρκετὰ παράξενος εἶναι ἕνας ἄλλος μύθος ποὺ διηγεῖται τὴν ἀπαγωγὴ τῆς νεαρῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Θησέα. Ὁ NILSSON[2], ποὺ σύγκρινε τὴν ἁρπαγὴ τῆς Περσεφόνης καὶ τὴν τύχη τῆς Ἀριάδνης, κατέληξε στὴν ἑλκυστικὴ ὑπόθεση ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν αἰτιολογία τοῦ τρωικοῦ πολέμου βρίσκεται ἕνας παλιὸς μινωικὸς μύθος γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῆς θεᾶς τῆς βλάστησης.

Τὸ ὁμηρικὸ ἔπος σὲ ἕνα σημαντικό του μέρος διαδραματίζεται στὴν περιοχὴ τῶν θεῶν, ποὺ τὴν ἐπέμβασή τους δὲν μποροῦμε νὰ τὴν φαντασθοῦμε ξένην πρὸς τὴν δράση. Ἡ κοινωνία τῶν ὀλύμπιων θεῶν, ἑνωμένη μὲ χαλαρὸν σύνδεσμο κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Δία, ἔγινε χάρη στὸ ἔπος ἕνα συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἑλληνικῆς ποίησης. Αὐτὸ δὲν μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸ ἐρώτημα, ἀπὸ ποῦ κατάγεται τὸ πρότυπο αὐτοῦ τοῦ κράτους τῶν θεῶν. Ὁ NILSSON[3] καὶ ἐδῶ πηγαίνει πίσω στὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ βρίσκει τὸ πρότυπο τοῦ Δία στὴν θέση ποὺ κατέχει ὁ μυκηναῖος δεσπότης. Πραγματικὰ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἀναγνωρίση κανεὶς τὴν παραλληλία ἀνάμεσα στὴν στάση τῶν ἐπιμέρους ἀρχόντων πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα—στάση ποὺ ταλαντεύεται διαρκῶς ἀνάμεσα στὸν σεβασμὸ καὶ τὴν πεισματάρικη ἐπαναστατικότητα—καὶ τὶς θεϊκὲς σκηνὲς τῆς *Ἰλιάδας*. Βέβαια ἡ μυκηναϊκὴ βασιλεία ὡς πρὸς τὴν θεμελίωση καὶ τὴν ἔκταση τῆς δύναμής της εἶναι γιὰ μᾶς ἕνα μέγεθος ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ προσδιορισθῆ. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ ὑποτιμοῦμε, πρέπει ὅμως πάλι νὰ λαμβάνουμε ὑπόψη μας καὶ τὴν ἐπίδραση τῆς Κοντινῆς Ἀνατολῆς

---

1. Μαρτυρίες στοῦ F. HAMPL, ἔ.ἀ. 44.
2. ἔ.ἀ. 252.
3. ἔ.ἀ. 266.

γιὰ τὴν γένεση τῶν ἑλληνικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὸ κράτος τῶν θεῶν. Τὰ χεττιτικὰ κείμενα, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μιλήσουμε στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Ἡσίοδο, ποὺ προδίνουν μὲ τὴν σειρά τους ἐπίδραση ἀπὸ τὴν Βαβυλώνα, προσφέρουν καλὰ στηρίγματα γι' αὐτὴν τὴν ὑπόθεση.

Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη προϋποθέτουν ὄχι μόνο τὴν διαμόρφωση τοῦ τρωικοῦ θρυλικοῦ κύκλου, ἀλλὰ καὶ ἀνοίγουν σὲ πολλὰ χωρία προοπτικὲς σὲ ἄλλα θέματα. Σχετικὰ μὲ αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ θρύλοι ζοῦσαν μέσα σ' ἐκείνην τὴν παράδοση τοῦ ἡρωικοῦ ἔπους, ποὺ τὴν χαρακτηρίσαμε σὰν προβαθμίδα τῶν ποιημάτων ποὺ σώθηκαν. Μιλήσαμε ἤδη γιὰ τὴν Πύλο καὶ τὸν Νέστορα. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν τὰ στοιχεῖα ποὺ ὁδηγοῦν στὸν δεύτερο μεγάλο κύκλο θρύλων, τὸν θηβαϊκό. Κι ἐδῶ, πίσω ἀπὸ τὸν πλούσια διαμορφωμένο μύθο, στὴν ἀντιζηλία ἀνάμεσα στὰ δυὸ κέντρα δύναμης τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, στὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα, ὑπάρχει ἱστορικὴ πραγματικότητα. Στὴν *Ἰλιάδα* ὁ Διομήδης ὑποχρεώνεται νὰ ἀκούση ἀδιαμαρτύρητα μιὰν φορὰ τὸν Ἀγαμέμνονα (*Δ* 370) καὶ ὕστερα τὴν Ἀθηνὰ (*Ε* 800) νὰ τοῦ θυμίζουν τὸν πατέρα του τὸν Τυδέα, ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἄγριους ἥρωες τοῦ ἄκαρπου ἀγώνα ἐναντίον τῆς Θήβας. Ὁ σύντροφός του ὅμως ὁ Σθένελος, γιὸς τοῦ Καπανέα, ποὺ ἐπίσης πολέμησε στὴν Θήβα, δίνει μιὰν εὔστοχη ἀπάντηση (*Δ* 404): ἡ γενιὰ τῶν γιῶν, οἱ Ἐπίγονοι, γονάτισαν τὴν περήφανη Θήβα, ποὺ οἱ πατέρες τους δὲν κατάφεραν νὰ κυριεύσουν[1]. Βλέπουμε ἐδῶ πολὺ σημαντικὲς προεκτάσεις γιὰ τὸ ὅτι ὁ μύθος ἔχει διαποτισθῆ μὲ ἱστορικὸ νόημα. Ἡ γενεαλογικὴ σύνδεση, ποὺ δημιουργεῖ πλῆθος ἀπὸ ἀμοιβαῖες σχέσεις, ὁδηγεῖ σὲ μιὰν σχετικὴ χρονολόγηση τῶν ἐπιμέρους κύκλων. Ἡ ἐκστρατεία τῶν Ἑπτὰ ἐναντίον τῶν Θηβῶν πέφτει μιὰν γενεὰ πρὶν ἀπὸ τὴν Τρωική, ἐνῶ ἡ ἐπιτυχία τῶν Ἐπιγόνων ἀμέσως πρὶν ἀπὸ αὐτὴν ἐδῶ. Συνάπτουμε ἐδῶ τὸ χωρίο τῆς *Ὀδύσσειας* (*μ* 69), ποὺ ἀναφέρει πὼς ἡ Ἀργὼ ἦταν τὸ μόνο πλοῖο ποὺ ἀντιμετώπισε τὸν κίνδυνο τῶν Πλαγκτῶν Πετρῶν. Τὴν λέει *πᾶσι μέλουσαν*, κι αὐτὴ ἡ ἔκφραση δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνη τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι κάποιο περίφημο ποίημα, ποὺ γιὰ μᾶς βέβαια χάθηκε στὸ σύνολό του, τὴν τραγουδοῦσε.

Ἐνδείξεις γιὰ ἄλλα θέματα θρύλων ἐμφανίζονται καὶ ἐκεῖ ὅπου αὐτὰ χρησιμοποιοῦνται σὰν παραδείγματα. Ἕνα τέτοιο παράδειγμα εἶναι ἡ ἱστορία τῆς Νιόβης, ποὺ τὸ *Ω* τῆς *Ἰλιάδας* (602) τὴν διηγεῖται μὲ πάρα πολὺ ἀξιοθαύμαστα στοιχεῖα, ὅταν ὁ Ἀχιλλέας προτρέπει τὸν Πρίαμο νὰ φάη, θυμίζοντάς του τὴν δύστυχη μάνα, ποὺ παρ' ὅλον τὸν πόνο της πάλι δέχτηκε τροφή. Τὸ πιὸ διεξοδικὸ παράδειγμα, μὲ τὸ ὁποῖο συνδέεται μιὰ σειρὰ ἀπὸ προβλήματα ποὺ ἔχουν πλατιὲς συνέπειες,

---

1. *Δ* 404 κἑ.: *Ἀτρεΐδη, μὴ ψεύδε' ἐπιστάμενος σάφα εἰπεῖν·*
ἡμεῖς τοι πατέρων μέγ' ἀμείνονες εὐχόμεθ' εἶναι·
ἡμεῖς καὶ Θήβης ἕδος εἵλομεν ἑπταπύλοιο,
παυρότερον λαὸν ἀγαγόνθ' ὑπὸ τεῖχος ἄρειον
. . . .
τῶ μή μοι πατέρας ποθ' ὁμοίῃ ἔνθεο τιμῇ.

εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Μελέαγρου[1] στὸ *Ι* τῆς *Ἰλιάδας* (524). Στὸ περίτεχνα χτισμένο τρίπτυχο τῶν λόγων, ποὺ ἀποβλέπουν νὰ ἐπηρεάσουν τὸν Ἀχιλλέα, ὁ Φοίνικας κρατᾶ τὴν κεντρικὴ θέση. Ἐδῶ τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δυὸ κέντρα τοῦ βάρους τὸ ἀποτελεῖ ἡ ἱστορία τοῦ Μελέαγρου, τοῦ ἥρωα στὸ κυνήγι τοῦ καλυδώνιου κάπρου, ποὺ ἡ ἴδια ἡ μάνα του τὸν καταράστηκε νὰ πεθάνῃ, γιατὶ τῆς εἶχε σκοτώσει τὸν ἀδελφό. Στὸν πόλεμο μὲ τοὺς Κουρῆτες ὁ Μελέαγρος θυμωμένος γιὰ τὴν κατάρα τῆς μάνας του τραβήχτηκε ἀπὸ τὴν μάχη, κι ἔτσι ἡ Καλυδώνα βρέθηκε σὲ μεγάλη δυσκολία. Μάταια ἱκέτευαν οἱ ἱερεῖς, σταλμένοι ἀπὸ τοὺς γέροντες, τὸν ἐκλιπαροῦσαν ὁ πατέρας, οἱ ἀδελφὲς ἀκόμα καὶ ἡ ἴδια ἡ μάνα του καὶ οἱ πιὸ ἀκριβοί του φίλοι. Μόνο ὅταν τὰ πράγματα ἔφτασαν στὴν κόψη τοῦ ξυραφιοῦ καὶ τὸν ἐξόρκισε ἡ Κλεοπάτρα ἡ γυναίκα του, ἀποφάσισε νὰ ἐπέμβῃ, καὶ φυσικὰ τώρα πιὰ δὲν βρέθηκε κανένας νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ μὲ δῶρα γι' αὐτήν του τὴν ἀπόφαση. Στὸ πολυσυζητημένο πρόβλημα, ἂν ὁ Ὅμηρος ἐδῶ δημιούργησε μόνος του ἢ διάπλασε σύμφωνα μὲ κάποιο πρότυπο, θὰ πρέπει, ἐξαιτίας τῆς ἰδιομορφίας αὐτοῦ τοῦ ἀφηγήματος, νὰ ἀπαντήσουμε ὅτι ὑπάρχει ἐξάρτηση ἀπὸ παλαιότερο ποίημα. Τίποτε δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι μέσα σ' αὐτὸ τὸ ποίημα ὑπάρχει ἤδη «ἐνεργείᾳ» τὸ θέμα τῆς ὀργῆς. Φυσικὰ ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιώντας τὴν ἱστορία τοῦ Μελέαγρου τὴν τόνισε ἔτσι, ὥστε ὁ παραλληλισμὸς ποὺ ὑπογραμμίστηκε διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν Φοίνικα νὰ προβάλλῃ ἔντονα.

Ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει ἕνα προομηρικὸ ποίημα γιὰ τὴν ὀργὴ τοῦ Μελέαγρου, τότε προκύπτει ἀμέσως τὸ πρόβλημα, μήπως τυχὸν ὁ Ὅμηρος ἔπλασε τὸ θέμα τῆς ὀργῆς στὴν *Ἰλιάδα* κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἐκείνου. Μάλιστα μερικοὶ προχώρησαν τόσο πολύ, ὥστε νὰ βρίσκουν ἐπίδραση τοῦ ἔπους τοῦ Μελέαγρου σὲ ὁλόκληρο τὸ δομικὸ σχέδιο τῆς *Ἰλιάδας*, καὶ νὰ θέλουν νὰ παραγάγουν ἀπὸ αὐτὸ τοὺς χαρακτῆρες τῶν κεντρικῶν της ἡρώων. Στὸ σημεῖο αὐτὸ χρειάζεται ἐπιφυλακτικότητα· θὰ πρέπει νὰ δεχτῇ κανεὶς ἁπλῶς τὴν πιθανότητα ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ὀργῆς τοῦ Μελέαγρου ἔδωσε στὸν ποιητὴ ἕνα κέντρισμα, ποὺ δὲν ξεπέρασε τὰ πιὸ ἁδρὰ περιγράμματα τῆς σύλληψης.

Ἕνα ἄλλο πρόβλημα ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν δομὴ καὶ μὲ σημαντικὰ θέματα τῆς *Ἰλιάδας*, τὸ ξανάπιασαν τελευταῖα μὲ ἔμφαση[2]. Ἀπὸ τὸν τρωικὸ κύκλο μᾶς

---

1. J. Th. Kakridis, *Homeric Researches,* Lund 1949. W. Kraus, ‹Meleagros in der Ilias›, *Wien. Stud.* 63, 1948, 8. Σκεπτικιστὴς μένει ὁ A. Heubeck, *Gymn.* 66, 1959, 399.

2. H. Pestalozzi, *Die Achilleis als Quelle der Ilias.* Ζυρίχῃ 1945. W. Schadewaldt, ‹Einblick in die Erfindung der Ilias. Ilias und Memnonis›, *Von Homers Welt und Werk.* 3. ἔκδ. Στουττγ. 1959, 155. Γιὰ τὴν κριτική: J. Th. Kakridis, *Homeric Researches,* Lund 1949, 65, 1. F. Focke, *La Nouvelle Clio* 1951, 335, καὶ πολὺ διεισδυτικὰ ὁ U. Holscher, *Gnomon* 27, 1955, 392. Ὁ W. Kullmann ὕστερα ἀπὸ μιὰν σειρὰ μονογραφιῶν (*Mus. Helv.* 12, 1955, 253. *Phil.* 99, 1955, 167· 100, 1956, 132) πραγματεύθηκε τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τῆς *Ἰλιάδας* πρὸς ἄλλα ἔπη σὲ μεγάλο πλαίσιο: *Die Quellen der Ilias* (*Troischer Sagenkreis*). *Herm.* E 14, 1960. Καὶ ἂν ἀκόμα οἱ πιθανότητες ὁρισμένων γνωμῶν εἶναι πολὺ ὑπερτιμημένες, μολαταῦτα μερικὲς παρατηρήσεις καὶ ἐπιχειρήματα θὰ διατηρήσουν

εἶναι γνωστὸ τὸ περιεχόμενο ἑνὸς ἔπους, τῆς *Αἰθιοπίδας*, ποὺ διηγόταν τὰ τελευταῖα κατορθώματα τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τὸν θάνατό του, στὸ ὁποῖο καταλαμβάνει μιὰν ξεχωριστὴ θέση ἡ μάχη μὲ τὸν ἀρχηγὸ τῶν Αἰθιόπων, τὸν Μέμνονα. Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ σειρὰ ἀπὸ θέματα ποὺ μὲ ὅμοια διαμόρφωση βρίσκονται καὶ στὴν *Ἰλιάδα*. Γιὰ μερικὰ εἶχαν ἤδη πρωτύτερα ἐκφράσει τὴν ἄποψη ὅτι αὐτὰ μποροῦν νὰ εἶναι παλαιότερα, ἂν τὰ συσχετίσουμε μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Μέμνονα. Καὶ στὴν *Ἰλιάδα* καὶ στὴν *Αἰθιοπίδα* ὑπάρχει μιὰ σκηνή, στὴν ὁποία ἡ ζωὴ τοῦ Νέστορα κινδυνεύει, γιατὶ ἕνα ἄλογο πληγώθηκε ἀπὸ τὸν Πάρη καὶ ἐμποδίζει τὸ ἅρμα του. Στὴν *Ἰλιάδα* ὁ Διομήδης προστατεύει τὸν γέρο παίρνοντάς τον στὸ ἅρμα του (*Θ* 90), ἐνῶ στὴν *Αἰθιοπίδα* τὸν σώζει ὁ γιός του ὁ Ἀντίλοχος θυσιάζοντας τὴν ζωή του. Ὁ Ἀχιλλέας ἐκδικεῖται τὸν θάνατο αὐτοῦ τοῦ φίλου του σκοτώνοντας τὸν Μέμνονα, ὅπως ἐκδικεῖται καὶ τὸν Πάτροκλο σκοτώνοντας τὸν Ἕκτορα. Καὶ στὰ δυὸ ἔπη ἕνας θεὸς ζυγίζει πρὶν ἀπὸ τὴν κρίσιμη μάχη τὶς τύχες τῶν δυὸ ἡρώων, καὶ στὰ δυὸ ἡ Θέτιδα καθιστᾶ προσεκτικὸν τὸν γιό της, ὅτι ἡ νίκη του στὴν ἐπικείμενη μάχη σημαίνει τὸ σύντομο τέλος του. Ἡ ἀναρπαγὴ τοῦ νεκροῦ τοῦ Μέμνονα ἀπὸ τὸν Ὕπνο καὶ τὸν Θάνατο ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἀναρπαγὴ τοῦ σκοτωμένου Σαρπηδόνα στὴν *Ἰλιάδα* (*Π* 454.671). Στὴν *Αἰθιοπίδα* ὁ Ἀχιλλέας, ἀφοῦ σκότωσε τὸν Μέμνονα, ὁρμᾶ ἐναντίον τῆς Τροίας, καὶ ἐκεῖ, κοντὰ στὶς Σκαιὲς Πύλες, τὸν βρίσκει τὸ βέλος τοῦ Πάρη. Σὰν ἀπήχηση αὐτῆς τῆς συσχέτισης μοιάζει ἡ ἄλλη τῆς *Ἰλιάδας* (*Χ* 378), ὅταν ὁ Ἀχιλλέας ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἕκτορα ἀμέσως καλεῖ τοὺς Ἀχαιοὺς νὰ ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τῆς πόλης, ὕστερα ὅμως ἀλλάζει γνώμη καὶ ξαναγυρνᾶ στὸ στρατόπεδο. Ἔτσι φαίνεται ὅτι πολλὰ πράγματα συνηγοροῦν μὲ τὴν ἄποψη, ὅτι ὁ Ὅμηρος, ὅταν οἰκοδομοῦσε τὴν *Ἰλιάδα* του ἐπάνω στὸ θέμα τῆς ὀργῆς τοῦ Ἀχιλλέα, γιὰ μεγάλα τμήματα πῆρε ἰδέες ἀπὸ τὸ ἔπος τοῦ Μέμνονα.

Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς σκέψης ἀπαιτεῖ μολαταῦτα προσεκτικὸν ἔλεγχο τῶν ἀντεπιχειρημάτων, τὰ ὁποῖα στέκονται ἐμπόδιο γιὰ ἕνα βέβαιο συμπέρασμα. Ἡ *Αἰθιοπίδα* ἀνήκει σ' ἐκεῖνα τὰ Κύκλια ἔπη, ποὺ μὲ βάσιμους λόγους θεωροῦνται νεότερα ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα* (βλ. σ. 136 κέ.). Ἐννοεῖται ὅτι πρέπει ἀμέσως νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι αὐτὴ ἡ διαπίστωση δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο νὰ διατηρήθηκαν παλαιότερες συνάφειες, γιατὶ πρὶν ἀπὸ τὰ Κύκλια ὑπάρχουν φυσικὰ ἐξίσου παλαιότερα ἔπη, ὅσο καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα*. Ἐπιπλέον, ὅταν συγκρίνουμε θέματα ποὺ σὲ ἕνα σημεῖο τὰ συναντοῦμε σὲ πλήρη ἀνάπτυξη, μόνο ἀδροκομμένα ὅμως σ' ἕνα ἄλλο, πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε καὶ τὴν πιθανότητα ὅτι ἡ ἐξέλιξη προχώρησε ἀπὸ μιὰν φάση ποὺ δὲν ἦταν καὶ τόσο καλὰ δουλεμένη, πρὸς ἐκείνην ποὺ σ' ἐμᾶς φαίνεται ἡ καλύτερη.

Δίνουμε παρακάτω μιὰν ἐπισκόπηση τοῦ περιεχομένου τῆς *Ἰλιάδας*, ποὺ θὰ

τὴν ἀξία τους, ὅταν κανένας λογαριάζῃ ὅτι ἐκεῖ ποὺ ἐμεῖς νομίζουμε ὅτι ἀναγνωρίζουμε πὼς ἡ *Ἰλιάδα* παράλαβε παλιότερο κεφάλαιο, ἡ πηγὴ δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ Κύκλια ἔπη. Πρὶν ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχει χωρὶς ἀμφιβολία πολλὴ καὶ ποικίλη ἐπικὴ παράδοση, ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἐπενεργήσει ἐπάνω στὸν Ὅμηρο.

δείξη κυρίως τὶς μεγάλες συνάφειες ποὺ παρατηροῦνται στὴν ἐξέλιξη τῆς δράσης. Τὴν ὕπαρξή τους δύσκολα θὰ θελήση κανεὶς σήμερα νὰ τὴν ἀρνηθῆ. Μολαταῦτα δὲν πρόκειται νὰ παρασυρθοῦμε ἀπὸ τὴν ψευδαίσθηση ὅτι ὑπάρχει ὁμαλότητα, ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει. Στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο θὰ γίνη λόγος γιὰ τὶς ἀσυμφωνίες ἐκεῖνες, ποὺ χρησίμευσαν σὰν ἀφετηρία στὴν ἀναλυτικὴ θεωρία.

Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δυὸ ἔπη διαιρεῖται, σύμφωνα μὲ τὴν φιλολογικὴ παράδοση, σὲ εἰκοσιτέσσερις ραψωδίες, ποὺ ἡ ἔκτασή τους κυμαίνεται στὴν *Ἰλιάδα* ἀνάμεσα σὲ 424 (*Τ*) καὶ 909 (*Ε*) στίχους. Ἡ διαίρεση αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ σχετικὰ ἀργά, καὶ δημιουργός της μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Ζηνόδοτος. Οἱ ραψωδίες τελειώνουν συνήθως σὲ φανερὲς τομὲς τῆς δομῆς, ἐνῶ γιὰ μερικὰ τμήματα συναντοῦμε τίτλους καὶ παλαιότερα (π.χ. Θουκ. 1, 10, 4). Ἡ διαίρεση λοιπὸν ποὺ μᾶς παραδόθηκε δὲν εἶναι αὐθαίρετη καὶ ἔχει ἀσφαλῶς τὴν προϊστορία της στὴν ραψωδικὴ ἐμπειρία.

Ἡ ραψωδία *Α* (*Λοιμός. Μῆνις*) ὁδηγεῖ μὲ γοργὸν ρυθμὸ στὴν σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν Ἀχιλλέα. Μὲ τὴν λέξη *μῆνις*, πρώτην στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου στίχου, ἐξαγγέλλεται χτυπητὰ τὸ κεντρικὸ θέμα· ὕστερα γίνονται πηδήματα πρὸς τὰ πίσω, ὡς τὴν πρώτη ἀρχὴ τῆς φιλονεικίας, τότε ποὺ ὁ Ἀγαμέμνονας ἐπρόσβαλε τὸν ἱερέα τοῦ Ἀπόλλωνα. Ἐδῶ σταματᾶ ἡ ἀναδρομὴ καὶ ἀρχίζει ἡ συνεχὴς διήγηση[1]. Ὁ ἀρχιστράτηγος προκάλεσε τὸ ξέσπασμα τῆς ὀργῆς τοῦ Ἀπόλλωνα, ἐπειδὴ ἀρνήθηκε νὰ δώση πίσω στὸν πατέρα της τὴν Χρυσηίδα, ποὺ τὴν εἶχε πάρει ἀπὸ τὴν μοιρασιὰ τῶν λαφύρων, καὶ τὰ βέλη τοῦ θεοῦ ρημάζουν τὸ στρατόπεδο. Καθὼς ὁ Ἀγαμέμνονας βρίσκεται ὑποχρεωμένος στὴν συνέλευση τοῦ στρατοῦ νὰ συμμορφωθῆ μὲ τὴν ρήση τοῦ μάντη, ἀπαιτεῖ γιὰ ἀντάλλαγμα τὴν Βρισηίδα, ποὺ τὴν εἶχε πάρει γέρας ὁ Ἀχιλλέας καὶ τὴν εἶχε στὴν σκηνή του. Φιλονεικία τῶν ἀρχηγῶν, ἐπέμβαση τῆς Ἀθηνᾶς, ποὺ ἐμποδίζει μιὰν παράφορη πράξη τοῦ Ἀχιλλέα, ἀπαγωγὴ τῆς Βρισηίδας, ὅρκος τοῦ ταπεινωμένου νὰ μὴν πάρη μέρος στὴν μάχη: 'ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ'. Ὁ Ἀχιλλέας καλεῖ τὴν μητέρα του νὰ ρθῆ ἀπὸ τὸ βάθος τῆς θάλασσας καὶ τῆς ζητᾶ νὰ πάρη ἱκανοποίηση ἀπὸ τὸν Δία γιὰ τὴν λύπη του. Ἡ Θέτιδα θὰ τὸ κάμη μόλις γυρίσουν οἱ θεοὶ ἀπὸ τὸ δωδεκαήμερο γιορταστικὸ συμπόσιο τῶν Αἰθιόπων. Στὸ μεταξὺ ὁ Ὀδυσσέας ἔχει ὁδηγήσει τὴν Χρυσηίδα πίσω στὸν πατέρα της, καὶ αὐτὸς συμφιλιώνει τὸν θεὸ μὲ τοὺς Ἕλληνες. Ἡ Θέτιδα ὑποβάλλει τὴν παράκλησή της στὸν Δία, ποὺ δίνει τὴν συγκατάθεσή του. Τὸ σχέδιό του μένει κρυφὸ ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν Ἥρα, ποὺ γκρινιάζει ἀπὸ ζήλεια. Ὁ Ἥφαιστος σὰν οἰνοχόος ποὺ κουτσαίνει γελοῖα, πρέπει νὰ ξαναδώση στοὺς θεοὺς τὸ κέφι, καθὼς ταιριάζει στὸ τραπέζι τους. (*Α*)

Στὸν 5. στίχο τῆς ραψωδίας *Α* μαθαίνουμε ὅτι μὲ ὅλα αὐτὰ ποὺ συνέβαιναν ἐκπληρωνόταν ἡ ἀπόφαση τοῦ Δία (*Διὸς δ' ἐτελείετο βουλή*)[2]. Ἡ πορεία αὐτὴ ἀρ-

1. Πβλ. A. LESKY, *Göttliche und menschliche Motivation im hom. Epos*. Sitzb. Heidelb. Phil. - hist. Kl. 1961/4, 16.

2. Τὴν *Διὸς βουλὴν* δὲν τὴν συσχετίζουμε σὰν τὸν W. KULLMANN (*Phil.* 99, 1955,

χίζει μέ ἕνα ἀπατηλὸ ὄνειρο, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ θεὸς τὴν ἀκόλουθη νύχτα ξεσηκώνει τὸν 'Αγαμέμνονα νὰ ἐπιτεθῇ ἐναντίον τοῦ 'Ιλίου. 'Ο 'Αγαμέμνονας ἀνακοινώνει στοὺς γέροντες τὸ ὄνειρό του καὶ προκαλεῖ συγκέντρωση τοῦ στρατοῦ. Βρισκόμαστε στὸ τέλος τῆς 9. χρονιᾶς τοῦ πολέμου (*Β* 134.295), καὶ φαίνεται φρόνιμο νὰ δοκιμασθῇ ἡ διάθεση τῶν πολεμιστῶν. 'Η πλαστὴ προτροπή, νὰ γυρίσουν στὴν πατρίδα, ἔχει ἀπροσδόκητην ἐπιτυχία. 'Η διάθεση τοῦ στρατοῦ ἐπιβραδύνει τὴν ἔναρξη τῆς μάχης. 'Ο 'Οδυσσέας ὅμως καὶ ὁ Νέστορας ἀποκαθιστοῦν τὴν πολεμικὴ ὁρμή· ἐδῶ ταπεινώνεται βίαια ὁ θορυβοποιὸς Θερσίτης[1]. Μιὰ λαμπρὴ ἀλυσίδα ἀπὸ παρομοιώσεις ζωγραφίζει τὴν παρέλαση τῶν στρατευμάτων· ὕστερα παρεμβαίνει ὁ ποιητὴς μὲ μιὰν καινούργια ἐπίκληση στὶς Μοῦσες, γιὰ νὰ δώση στὸν *Κατάλογο τῶν πλοίων* μιὰν ἀκριβὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων, στὶς ὁποῖες ἐπισυνάπτεται ἕνας συντομότερος κατάλογος τῶν Τρώων καὶ τῶν συμμάχων τους. (*Β*, *Ὄνειρος, Διάπειρα. Βοιωτία ἢ κατάλογος νεῶν.*)[2]

'Ωστόσο, ὕστερα ἀπὸ ἕναν τόσο τρομερὸν συναγερμὸ δὲν ἀκολουθεῖ ἀκόμα ἡ σύγκρουση στὸ πεδίο τῆς μάχης. Μιὰ νέα ἐπιβράδυνση ἐμποδίζει τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ποὺ ἐπίκεινται. 'Ο Πάρης-'Αλέξανδρος, μὲ τὴν προθυμία του νὰ μονομαχήση μὲ τὸν Μενέλαο καὶ νὰ δώση τὴν τελικὴ κρίση, προκαλεῖ τὸ σταμάτημα τῆς μάχης ποὺ ἄρχιζε. 'Η Ἴριδα μὲ ἀνθρώπινη μορφὴ εἰδοποιεῖ τὴν 'Ελένη, καὶ αὐτὴ σπεύδει στὸ κάστρο κοντὰ στὶς Σκαιὲς Πύλες, ἀπὸ ὅπου ὁ Πρίαμος καὶ οἱ γέροντες ἐπισκοποῦν τὴν πεδιάδα. 'Εκεῖ, ἀπαντώντας στὶς ἐρωτήσεις τοῦ βασιλιᾶ, ὀνοματίζει τοὺς καλύτερους ἥρωες τῶν 'Αχαιῶν. Ὕστερα ὁ Πρίαμος προσκαλεῖται κάτω στὴν πεδιάδα, γιὰ νὰ ἐπισφραγίση ἐπίσημα μὲ ὅρκον τὴν συμφωνία γιὰ τὴν ἐπικείμενη μονομαχία. Στὴν μονομαχία αὐτὴν ὁ Μενέλαος, ἀφοῦ ἔσπασε τὸ σπαθί του ἐπάνω στὴν περικεφαλαία τοῦ ἀντιπάλου του, ἁρπάζει τὸν Πάρη ἀπὸ τὸ λοφίο τοῦ κράνους, καὶ θὰ τὸν σκότωνε, ἂν ἡ 'Αφροδίτη δὲν ἔσπαζε τὸ λουρὶ τῆς περικεφαλαίας καὶ δὲν τὸν πήγαινε πίσω στὸ παλάτι του μέσα σὲ ἕνα σύννεφο. Ὕστερα ἡ ἴδια, παίρνοντας τὴν μορφὴ γριᾶς, τοῦ φέρνει στὸ σπίτι τὴν 'Ελένη καὶ μὲ βαριὲς ἀπειλὲς τὴν σπρώχνει, ἐνῶ αὐτὴ ἀντιστέκεται, στὸ κρεβάτι του. 'Η 'Αφροδίτη σώζοντας μὲ αὐτὸν τὸν θαυμαστὸ τρόπο τὸν εὐνοούμενό της, δημιούργησε μιὰν τελείως συγκεχυμένη κατάσταση. 'Ενῶ ὁ Πάρης ἡσυχάζει κοντὰ στὴν 'Ελένη καὶ ὁ Μενέλαος ὁρμᾶ μέσα στὸν στρατὸ γιὰ νὰ βρῇ τὸν ἀντίπαλο, ὁ 'Αγαμέμνονας διακηρύσσει τὴν νίκη τοῦ ἀδελφοῦ του: ἡ 'Ελένη καὶ οἱ θησαυροὶ νὰ δοθοῦν πίσω, ὁ

167· 100, 1956, 132· *Herm.* Ε 14, 1960, 47 σημ. 2. 210) μὲ τὸ σχέδιο ποὺ διηγεῖται ἡ ἀρχὴ τῶν *Κυπρίων ἐπῶν,* δηλ. νὰ ἐλαφρωθῇ ἡ γῆ ἀπὸ τὸ πολὺ μεγάλο βάρος τοῦ πλήθους τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ μὲ ἐκεῖνες τὶς ἀποφάσεις ποὺ ὁ Δίας παίρνει γιὰ τὸ κακὸ τῶν 'Αχαιῶν ἀπὸ τὰ παρακάλια τῆς Θέτιδας. Πβλ. τὴν ἐργασία (σ. 15), ποὺ ἀναφέρουμε στὴν προηγούμενη σημείωση.

1. J. Ebert, ‹Die Gestalt des Thersites in der Ilias›, *Phil.* 113, 1969, 159.

2. K. Hope Simpson - J. F. Lazenby, *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad,* Oxford 1970.

πόλεμος νὰ τελειώση. (*Γ, Ὅρκοι. Τειχοσκοπία. Ἀλεξάνδρου καὶ Μενελάου μονομαχία.*)

Ἂν ὁ βασιλιᾶς τῶν Ἀχαιῶν κάμνει στὰ σοβαρὰ αὐτὴν τὴν διακήρυξη, ὁ Δίας ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, στὴν σκηνὴ τῶν θεῶν ποὺ ἀκολουθεῖ, θέλει μὲ μιὰν ὅμοια πρόταση νὰ ἐρεθίση μόνο τὴν Ἥρα καὶ τὴν Ἀθηνά. Οἱ θεὲς ζητοῦν τὴν καταστροφὴ τῆς Τροίας, χωρὶς νὰ μαθαίνουμε κιόλας τὸν λόγο τοῦ μίσους τους. Ὡστόσο ὁ Δίας, ὅταν τοῦ τὸ ζητᾶ ἡ Ἥρα, στέλλει—πῶς ἀλλιῶς θὰ κρατοῦσε καὶ τὴν ὑπόσχεση ποὺ εἶχε δώσει στὴν Θέτιδα;—τὴν Ἀθηνὰ στὴν τρωικὴ πεδιάδα, ὅπου παρασύρει τὸν Πάνδαρο νά παραβιάση τὴν ἀνακωχὴ ρίχνοντας ἕνα βέλος. Ὁ Μενέλαος πληγώνεται καὶ γρήγορα θεραπεύεται ἀπὸ τὸν χειροῦργο τοῦ στρατοῦ Μαχάονα, τὸν γιὸ τοῦ Ἀσκλήπιοῦ. Ἡ μάχη θὰ φουντώση ξανά, καὶ ὁ Ἀγαμέμνονας κεντρίζει τὸν κάθε ἀρχηγὸ μὲ παρότρυνση ἢ μὲ ψόγον. Αὐτὴ ἡ ἐπιθεώρηση τελειώνει κοντὰ στὸν Διομήδη, ποὺ ὁ Ἀγαμέμνονας τὸν προσβάλλει βαριά. Διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα, ὁ ἥρωας καταπίνει τὰ δυσάρεστα λόγια, στὰ ὁποῖα ἀπαντᾶ ὁ Σθένελος μὲ εὔστοχη συγκράτηση. Τώρα ἀρχίζει ἡ μάχη αὐτῆς τῆς πρώτης μέρας τοῦ ἀγώνα, ποὺ ἡ περιγραφή της φτάνει ὡς τὴν ραψωδία *Η*. (*Δ, Ὁρκίων σύγχυσις. Ἀγαμέμνονος ἐπιπώλησις.*)

Ὁ Διομήδης μπαίνει στὸ προσκήνιο. Ἕνα βέλος τοῦ Πάνδαρου δὲν καταφέρνει νὰ τὸν σταματήση, ἡ Ἀθηνὰ τοῦ δίνει δύναμη, καὶ αὐτὸς ἀνεβάζει τὴν ἀριστεία του ὡς τὴν ἐπίθεση ἐναντίον θεῶν. Τὴν Ἀφροδίτη, ποὺ προστατεύει τὸν γιό της τὸν Αἰνεία, τὴν πληγώνει στὸ χέρι. Αὐτὴ φεύγει στὸν Ὄλυμπο, ὅπου τὴν παρηγορεῖ ἡ μητέρα της ἡ Διώνη. Τὸν Αἰνεία τὸν προστατεύει ὁ Ἀπόλλωνας, καὶ ὅταν ὁ Διομήδης ἐπιτίθεται ἐναντίον καὶ τοῦ θεοῦ, τότε αὐτὸς μὲ τὴν ἠχηρὴ φωνή του τὸν βάζει στὴν θέση του. Τώρα οἱ Τρῶες, μὲ τὴν ἐμψύχωση καὶ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ἄρη, προχωροῦν μὲ ὁρμή. Τότε ἐπεμβαίνουν ἡ Ἥρα καὶ ἡ Ἀθηνά, ποὺ αὐτοχειροτονεῖται μάλιστα καὶ ἡνιόχισσα στὸ ἅρμα τοῦ Διομήδη. Μὲ τὴν βοήθειά της αὐτὸς πληγώνει τὸν Ἄρη, ποὺ φεύγει στὸν Ὄλυμπο. Καὶ οἱ θεὲς ὅμως ἐπιστρέφουν ἐκεῖ. (*Ε, Διομήδους ἀριστεία.*)

Οἱ δυσκολίες τῶν Τρώων μεγαλώνουν. Αὐτὸ δίνει ἀφορμὴ στὸν μάντη Ἕλενο νὰ προτρέψη τὸν ἀδελφό του Ἕκτορα καὶ τὸν Αἰνεία, νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν ἰσορροπία τῆς μάχης. Ὕστερα στέλλει τὸν Ἕκτορα στὴν πόλη, γιὰ νὰ παρακαλέσουν οἱ γυναῖκες μὲ δῶρα καὶ τάματα τὴν Ἀθηνὰ νὰ δείξη συμπόνια. Στὸ μεταξὺ ὁ Γλαῦκος καὶ ὁ Διομήδης συναντιοῦνται στὸ πεδίο τῆς μάχης, ὅπου ἀνακαλύπτουν ὅτι συνδέονται μὲ φιλοξενία καὶ προβαίνουν στὴν ἄνιση ἀνταλλαγὴ τῆς χρυσῆς πανοπλίας τοῦ Λύκιου μὲ τὴν χάλκινη τοῦ Ἀργείτη. Ἡ συνάντηση αὐτὴ στέκεται μέσα στὶς μάχες σὰν ὑπόδειγμα ἱπποτικῆς - εὐγενικῆς συμπεριφορᾶς, ἐνῶ λειτουργικὰ ἔχει τὴν πρόθεση νὰ δημιουργήση μιὰν ἠρεμία μέσα στὰ ταραγμένα γεγονότα ποὺ ἔχουν ἐνταθῆ ὑπερβολικὰ στὴν ραψωδία *Ε*, καὶ νὰ μᾶς ἐπιτρέψη νὰ ἐπισκοπήσουμε τὰ γεγονότα μέσα στὴν Τροία. Ὁ Ἕκτορας σπεύδει στὴν μητέρα του καὶ οἱ Τρωαδίτισσες ἐκτελοῦν τὴν μάταιη λιτανεία. Ὕστερα ἀναζητεῖ τὸν Πάρη, γιὰ νὰ τὸν ξα-

ναφέρη στὴν μάχη. Θέλει νὰ χαιρετήση ἐπίσης τὴν γυναίκα του καὶ τὸ παιδί του, δὲν τοὺς βρίσκει ὅμως στὸ σπίτι παρὰ μόνο κοντὰ στὶς Σκαιὲς πύλες, ὅπου ἡ ἀγωνία εἶχε σπρώξει τὴν Ἀνδρομάχη. Ἐκεῖ συναντιέται τὸ ἀντρόγυνο, σὲ μιὰν συνομιλία γεμάτην ἀγάπη καὶ πένθος, σὰν νὰ μὴν ἐπρόκειτο νὰ ξαναγυρίση ποτὲ πιὰ ὁ Ἕκτορας στὸ σπίτι του. Καὶ ὅταν ἡ Ἀνδρομάχη γύρισε στὸ σπίτι, τὸν θρηνεῖ σὰν νὰ ἦταν νεκρός. Ὁ Πάρης συναντᾶ τὸν Ἕκτορα καὶ τρέχουν καὶ οἱ δυὸ στὸ πεδίο τῆς μάχης. (*Ζ, Ἕκτορος καὶ Ἀνδρομάχης ὁμιλία.*)

Ἡ μάχη ζωηρεύει τώρα, ἡ Ἀθηνὰ ὅμως καὶ ὁ Ἀπόλλωνας συμφωνοῦν νὰ προτείνουν πὼς εἶναι ἀρκετὸ ὅ,τι ἔγινε σήμερα καὶ πὼς ὁ Ἕκτορας μπορεῖ νὰ προκαλέση σὲ μονομαχία κάποιον ἀπὸ τοὺς Ἀχαιούς. Ὁ μάντης Ἕλενος διαβιβάζει τὴν συμβουλὴ τῶν θεῶν καὶ ὁ Ἕκτορας διακηρύσσει τὴν πρόκλησή του. Ὁ κλῆρος ορίζει τὸν Αἴαντα γιὰ ἀντίπαλό του. Κήρυκες, καθὼς πέφτει ἡ νύχτα, διαχωρίζουν τοὺς δυὸ πολεμιστές[1], καὶ ἡ μέρα τελειώνει μὲ μιὰν σύγκρουση χωρὶς ἀποτέλεσμα, ὅπως εἶχε ἀρχίσει μὲ μιὰν τέτοια. Οἱ Ἕλληνες ἀποφασίζουν νὰ θάψουν τοὺς νεκροὺς τὸ ἄλλο πρωὶ καὶ νὰ προστατεύσουν μὲ κάστρο τὸ ναυτικὸ στρατόπεδο[2]. Οἱ Τρῶες ὅμως θέλουν νὰ ζητήσουν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες νὰ θάψουν καὶ αὐτοὶ τοὺς νεκρούς τους, καὶ ἐπειδὴ ὁ Πάρης ἀποκρούει τὴν ἀπόδοση τῆς Ἑλένης, δέχονται νὰ ἐπιστρέψουν τουλάχιστο τοὺς θησαυρούς. Οἱ Ἀχαιοὶ ἀποκρούουν τὴν τελευταία πρόταση, ἀφήνουν ὅμως τοὺς Τρῶες νὰ συγκεντρώσουν τοὺς νεκρούς τους τὸ ἄλλο πρωὶ καὶ νὰ τοὺς κάψουν. Τὸ κάστρο γύρω ἀπὸ τὰ πλοῖα στήνεται στὴν διάρκεια τῆς ἑπόμενης μέρας. (*Η, Ἕκτορος καὶ Αἴαντος μονομαχία. Νεκρῶν ἀναίρεσις.*)

Ὁ Δίας ἀπαγορεύει σὲ ὅλους τοὺς θεοὺς νὰ πάρουν μέρος στὶς μάχες, καὶ ἐπισκοπεῖ τὸ πεδίο τῆς μάχης ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς Ἴδης. Ἡ μάχη ἀρχίζει ἀπὸ τὸ πρωί, καὶ τὸ μεσημέρι ὁ Δίας βάζει τὶς τύχες τῶν στρατευμάτων στὴν ζυγαριά, ἡ ὁποία ἀποφασίζει πρὸς ὄφελος τῶν Τρώων. Στὶς ἀμφίρροπες μάχες ὁ Διομήδης ἀπομένει τὸ στήριγμα τῶν Ἀχαιῶν, ἐνῶ ὁ Ἕκτορας ἔχοντας πλήρη ἐμπιστοσύνη στὴν νίκη εἶναι ὁ πρόμαχος τῶν Τρώων. Ἡ Ἥρα ὅλο καὶ θέλει νὰ ἀθετήση τὴν ἐντολὴ τοῦ Δία. Μάταια προσπαθεῖ νὰ παρασύρη τὸν Ποσειδώνα νὰ ἐπέμβη, βάζει ὅμως θάρρος καὶ μιὰν σωτήρια προσευχὴ στὴν ψυχὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα. Μόλις ἀποφάσισε νὰ σπεύση νὰ βοηθήση τοὺς Ἕλληνες ποὺ πιέζονται πολύ, ἡ Ἶριδα τὴν γυ-

---

1. Αὐτὴν τὴν μονομαχία μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ δώρων, ποὺ ἀκολουθεῖ, τὴν ἀναγνώρισε ὁ K. Friis Johansen, *Aias und Hektor*. Κοπεγχάγη 1961, σὲ μιὰν ἀττικὴ γεωμετρικὴ οἰνοχόη, ποὺ τὴν χρονολογεῖ στὰ μέσα τοῦ 8. αἰ. Σωστὰ συμπεραίνει ἀπὸ αὐτὸ ὄχι γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς *Ἰλιάδας* ποὺ ἔχουμε, ἀλλὰ γιὰ μιὰν προγενέστερή της ποίηση, τὴν ὁποία ἡ *Ἰλιάδα* μας χρησιμοποίησε. Ἡ Ἀθηνὰ καὶ ὁ Ἀπόλλωνας εἶναι καθισμένοι σὰν θεατὲς τῆς μονομαχίας *ὄρνισιν ἐοικότες* (*Η* 59) ἐπάνω σὲ μιὰν βαλανιδιά. Ὁ F. Dirlmeier, ***Die Vogelgestalt homerischer Götter,*** Sitzb. Ak. Heidelberg 1967/2, προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξη ὅτι σ' αὐτὴν καὶ σὲ ὅμοιες περιπτώσεις δὲν πρόκειται γιὰ μεταμόρφωση ἀλλὰ γιὰ παρομοίωση μὲ πουλιά.

2. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς κατασκευῆς τῶν τειχῶν: O. Tsagarakis, <The Achaean wall and the Homeric Question>, ***Herm.*** 97, 1969, 129. M. L. West, <The Achaean wall>, ***Class. Rev.*** 19, 1969, 255.

ρίζει πίσω μὲ τὰ σκληρὰ λόγια τοῦ Δία. Γρήγορα ἔρχεται καὶ ὁ ἴδιος πίσω στὸν Ὄλυμπο καὶ ἀποκαλύπτει τὸ σχέδιό του γιὰ ὅ,τι θὰ ἀκολουθήση: Ἡ ἐρχόμενη μέρα θὰ φέρη ἀκόμα χειρότερη δυστυχία στοὺς Ἀχαιούς, καὶ ὁ Ἕκτορας δὲν θὰ ἡσυχάση παρὰ μόνο ὅταν σηκωθῆ ὁ Ἀχιλλέας κοντὰ στὰ πλοῖα καὶ ἡ μάχη θὰ φουντώση γύρω ἀπὸ τὸν νεκρὸ τοῦ Πατρόκλου. Κάτω ὅμως στὴν πεδιάδα ἡ νύχτα δίνει τέλος στὴν ἄκριτη ἀκόμα μάχη. Ὁ Ἕκτορας μὲ τοὺς στρατιῶτες του στρατοπεδεύουν στὸ ὕπαιθρο. (*Θ, Κόλος μάχη.*)

Ὁ Ἀγαμέμνονας ἀνακινεῖ μέσα στὴν κατάπτωσή του αὐτὸ ποὺ στὴν ραψωδία *Β* τὸ εἶχε προτείνει μόνο δοκιμαστικά: νὰ σταματήσουν τὸν πόλεμο καὶ νὰ γυρίσουν στὴν πατρίδα. Αὐστηρὰ ἀντιμιλᾶ ὁ Διομήδης, ἐνῶ ὁ Νέστορας σὲ μιὰν συγκέντρωση τῶν βασιλιάδων συμβουλεύει νὰ ἐξευμενίσουν τὸν Ἀχιλλέα. Ὁ Ἀγαμέμνονας εἶναι πρόθυμος νὰ δώση πολὺ πλούσια δῶρα γιὰ ἐξευμενισμόν, ποὺ θὰ τὰ προτείνη στὸν Ἀχιλλέα μιὰ πρεσβεία. Ὁ Ὀδυσσέας, ὁ Αἴαντας, κι ὁ Φοίνικας ξεκινοῦν. Βρίσκουν φιλικὴν ὑποδοχή, καὶ μὲ τὰ λόγια τους ἀσκοῦν πίεση ἐπάνω στὸν ὀργισμένο Ἀχιλλέα. Ὁ Ὀδυσσέας μὲ μελετημένη δεξιοτεχνία, ὁ Φοίνικας μὲ ζεστὴ ἀνθρωπιά, ποὺ τὴν ὑπογραμμίζει μὲ ἕνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα, ὁ Αἴαντας μὲ σύντομον στρατιωτικὸ λόγο. Ἡ ἐπίδραση ἐπάνω στὸν Ἀχιλλέα μεγαλώνει, αὐτὸς ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ κατανικήση τὴν ὀργή του. Θὰ πολεμήση μόνο ὅταν ὁ Ἕκτορας φτάση στὰ πλοῖα τῶν Μυρμιδόνων. Οἱ ἀπεσταλμένοι φέρνουν πίσω ἀπογοήτευση, ὁ Διομήδης ὅμως τοὺς προτρέπει νὰ ἡσυχάσουν καὶ νὰ ἔχουν θάρρος. (*Ι, Πρεσβεία πρὸς Ἀχιλλέα. Λιταί.*)

Ἐνῶ ὅλοι κοιμοῦνται, ἡ ἀνησυχία σπρώχνει τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν Μενέλαο νὰ τριγυρίζουν στὸ στρατόπεδο. Σὲ μιὰν σύσκεψη στὸ ὕπαιθρο, κοντὰ στὶς φρουρές, ἀποφασίζουν νὰ πάη ὁ Διομήδης κι ὁ Ὀδυσσέας γιὰ κατασκόπευση. Καὶ ὁ Ἕκτορας ἔχει στείλει ἕναν κατάσκοπο, τὸν Δόλωνα, στὸν ὁποῖο ὑποσχέθηκε τὰ ἄλογα τοῦ Ἀχιλλέα. Αὐτὸς ὅμως πέφτει στὰ χέρια τῶν δυὸ Ἑλλήνων, ποὺ τοῦ ἀποσποῦν ὅ,τι ξέρει καὶ ὕστερα τὸν σκοτώνουν. Ἀπὸ αὐτὸν μαθαίνουν καὶ τὴν ἄφιξη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Θράκης Ρήσου μαζὶ μὲ τὰ λαμπρὰ ἄλογά του. Τὰ ἁρπάζουν καὶ σκοτώνουν συγχρόνως τὸν βασιλιὰ μαζὶ μὲ δώδεκα συντρόφους του. Ὕστερα γυρίζουν καβαλλάρηδες στὸ στρατόπεδο. (*Κ, Δολώνεια.*)

Ἡ καινούργια μέρα τῆς μάχης, ποὺ ἡ περιγραφή της φτάνει ὡς τὸ *Σ*, ἀρχίζει μὲ τὴν ἀριστεία τοῦ Ἀγαμέμνονα. Μὲ τὴν εὐκαιρία περιγράφεται διεξοδικὰ ὁ ὁπλισμός του. Ἄλλην μιὰ φορὰ βλέπουμε ὅτι ἡ ροὴ τῶν γεγονότων ποὺ περιμένουμε ἐπιβραδύνεται στὴν ἀρχή της: ἡ μανία τοῦ Ἀγαμέμνονα κάμνει προβληματικὴ τὴν ταπείνωση τῶν Ἀχαιῶν, ποὺ εἶχε σχεδιάσει ὁ Δίας, ὁ θεὸς ὅμως ξέρει τὸν σκοπό του. Στέλλει τὴν Ἶριδα στὸν Ἕκτορα: ὅσην ὥρα μάχεται ὁ Ἀγαμέμνονας, ὁ Ἕκτορας νὰ τραβηχτῆ· μόλις ὅμως ἐκεῖνος πληγωθῆ καὶ ἐγκαταλείψη τὴν μάχη, τότε εἶναι ἡ σειρά του. Ἔτσι γίνεται κιόλας, ὡστόσο ὅμως ὁ Ὀδυσσέας καὶ ὁ Διομήδης στὴν ἀρχὴ κρατοῦν ἀκόμα τὴν μάχη σὲ ἰσορροπία. Μὲ τὸν τραυματισμὸ τοῦ Διομήδη ὁ Ὀδυσσέας ἔρχεται σὲ δύσκολη θέση. Τώρα, ἀκόμα καὶ ὁ Αἴαντας ὑπο-

χωρεῖ μπροστὰ στὸ ἐχθρικὸ πλῆθος. Ὁ Νέστορας προστατεύει τὸν πληγωμένο Μαχάονα στὸ ἅρμα του. Ὁ Ἀχιλλέας, ποὺ ἀπὸ τὴν πρύμνη τοῦ πλοίου του παρακολουθεῖ τὴν μάχη, θέλει νὰ μάθη ποιὸν κουβαλᾶ ὁ Νέστορας μαζί του, καὶ στέλλει τὸν Πάτροκλο. Ὁ Γέρος τοῦ ἀνοίγει μεγάλη συνομιλία καὶ τὸν καλεῖ νὰ παρακινήση τὸν Ἀχιλλέα στὸν ἀγώνα. Ἢ θὰ μποροῦσε τουλάχιστον νὰ δώση στὸν Πάτροκλο τὰ ὅπλα του καὶ νὰ τὸν στείλη στὴν μάχη! Συγκινημένος τρεχει ὁ Πάτροκλος πίσω, συναντᾶ ὅμως ἀκόμα στὸν δρόμο του τὸν Εὐρύπυλο πληγωμένο, ποὺ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ περιποίηση καὶ ποὺ δίνει ἄσχημα μαντάτα γιὰ τὴν κατάσταση τῆς μάχης. (*Λ, Ἀγαμέμνονος ἀριστεία.*)

Μὲ τὴν ραψωδία Μ ἀρχίζει ἕνα τμῆμα τῆς μεγάλης μάχης, τὸ ὁποῖο φτάνει ὣς τὸ τέλος τοῦ *Ο*. Στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ μέρους βρίσκουμε τοὺς Ἀχαιοὺς κοντὰ στὸ ναυτικό τους στρατόπεδο νὰ μάχωνται γιὰ τὸ κάστρο, χωρὶς νὰ ἔχη προηγηθῆ διήγηση τῆς ὑποχώρησης ἀπὸ τὸν ἀνοιχτὸ κάμπο. Οἱ σκηνὲς Νέστορα-Πάτροκλου καὶ Πάτροκλου-Εὐρύπυλου ἐπικαλύπτουν αὐτὸ τὸ γεγονὸς μὲ μιὰν τεχνικὴ ποὺ εἶναι ἀσυνήθιστη στὸ ἔπος. Στὸ τέλος τοῦ *Ο*, ὁ Ἕκτορας ἑτοιμάζεται νὰ βάλη φωτιὰ στὰ ἑλληνικὰ πλοῖα. Στὸ μεταξὺ παρεμβάλλεται — οὐσιαστικὰ ἀδιάσπαστο ἀπὸ τὸν δόλο τῆς Ἥρας στὸ *Ξ* — ἕνα τρικυμισμένο πήγαινε κι ἔλα, ποὺ μὲ τὴν ἐναλλαγὴ ὁμαδικῶν καὶ ἀτομικῶν μαχῶν, μὲ τὰ κατορθώματα τῶν προμάχων καὶ τὶς τύχες τῶν μικρότερων, ἀποτελεῖ μιὰν καλοδουλεμένη σύνθεση[1].

Ἀφοῦ ὑποχώρησαν οἱ Ἀχαιοὶ στὰ πλοῖα, οἱ Τρῶες περνοῦν στὴν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ στρατοπέδου. Πρόθεση τοῦ Ἕκτορα εἶναι νὰ ἐπιτεθοῦν μὲ τὰ ἅρματα σὲ ὁρμητικὴ ἔφοδο· ὁ Πολυδάμαντας ἀντιπροτείνει καλύτερο σχέδιο, νὰ ἀφήσουν τὰ ἅρματα ἔξω ἀπὸ τὴν τάφρο. Ἐδῶ ἀρχίζει ὁ ρόλος τοῦ Πολυδάμαντα, ποὺ ὣς τὴν ραψωδία *Σ* συμβουλεύει καὶ κάμνει προσεκτικὸν τὸν Ἕκτορα, μὲ τὸν ὁποῖο διαφωνεῖ. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τοῦ Ἄσιου, ποὺ μόνος αὐτὸς ἐπιτίθεται μὲ τὸ ἅρμα, ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ λόγια τοῦ Πολυδάμαντα δὲν τὰ παρακούει κανεὶς ἀτιμώρητα. Ἐνῶ οἱ Τρῶες σὲ πέντε ὁμάδες ἐφορμοῦν, τοὺς τρομάζει ἕνας κακὸς οἰωνός, καὶ ὁ Πολυδάμαντας συμβουλεύει νὰ σταματήσουν τὴν ἐπίθεση. Ὁ Ἕκτορας ἀπορρίπτει τὴν συμβουλὴ καὶ ἡ ἐπίθεση ξαναρχίζει. Ὁ Σαρπηδόνας γκρεμίζει ἕνα τμῆμα τῆς ἔπαλξης, ὁ Ἕκτορας μὲ πελώρια πέτρα σπάζει μιὰν πύλη. (*Μ, Τειχομαχία.*)

Παρὰ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ Δία, οἱ θεοὶ ποὺ συμπαθοῦν τοὺς Ἕλληνες δὲν ἀντέχουν περισσότερο νὰ μένουν θεατὲς στὴν δύσκολη θέση τῶν Ἀχαιῶν. Ὁ Ποσειδώνας μὲ τὴν μορφὴ τοῦ Κάλχαντα ἐνθαρρύνει τοὺς πολεμιστὲς καὶ δυναμώνει τὴν προσπάθειά του, μοιάζοντας τώρα μὲ τὸν Θόαντα, ὅταν ὁ Ἕκτορας τοῦ σκοτώνει τὸν ἐγγονὸ Ἀμφίμαχο. Σὲ μεγάλες μάχες, στὶς ὁποῖες ξεχωρίζει ὁ βασιλιὰς

---

1. Αὐτὸ τὸ ἀπέδειξε στὰ καθέκαστα ὁ F. J. Winter, *Die Kampfszenen in den Gesängen MNO der Ilias*. Διδακτ. διατρ. Φραγκφ. 1956. Γιὰ τὴν τεχνικὴ ἐπεισοδίων μικρότερης σημασίας σημαντικὴ εἶναι ἡ διδακτ. διατριβὴ τῆς Gisela Strasburger, *Die kleinen Kämpfer der Ilias*. Φραγκφ. 1954.

τῶν Κρητικῶν, ὁ Ἰδομενέας, ἐνισχύεται ἡ ἀντίσταση τῶν Ἀχαιῶν. Τέλος ὁ Πολυδάμαντας συμβουλεύει νά συγκεντρωθοῦν οἱ Τρῶες, προτείνει συμβούλιο καὶ προειδοποιεῖ ὅτι ὁ Ἀχιλλέας δὲν εἶναι δυνατὸ πιὰ νὰ μείνη μακριὰ ἀπὸ τὴν μάχη. Ὁ Ἕκτορας ἀκούει τὴν συμβουλὴ νὰ συγκεντρώση τοὺς δικούς του, μπροστὰ ὅμως στὴν συμφορὰ ποὺ τὸν τραβᾶ, παρακούει τὴν προειδοποίηση. Ἡ μάχη συνεχίζεται. (*N, Μάχη ἐπὶ ταῖς ναυσίν.*)

Ὁ Νέστορας ἀφήνει τὸν Μαχάονα, τὸν ὁποῖο περιποιεῖται στὴν σκηνή του, γιὰ νὰ πάη νὰ ἐπισκοπήση τὴν μάχη. Συναντᾶ τὸν Διομήδη, Ὀδυσσέα, καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα, ποὺ ὅλοι ἔρχονται ἀπὸ τὴν μάχη πληγωμένοι. Γιὰ τρίτη φορὰ ὁ Ἀγαμέμνονας κάμνει λόγο γιὰ γυρισμὸν στὴν πατρίδα, ποὺ τώρα θὰ εἶναι νυκτερινὴ φυγή. Ὁ Ὀδυσσέας καὶ ὁ Διομήδης εἶναι ἀντίθετοι, ὁ Ποσειδώνας ἐμψυχώνει τὸν βασιλιὰ μὲ ἐνθαρρυντικὰ λόγια καὶ τὸν στρατὸ μὲ πελώρια ἰαχή. Ἐδῶ ἐπεμβαίνει ἡ θεϊκὴ γυναικεία πανουργία. Ἡ Ἥρα δανείζεται ἀπὸ τὴν Ἀφροδίτη τὴν μαγική της ζώνη[1] καὶ παρασύρει ἐπάνω στὴν Ἴδη σὲ ἐρωτικὴ συντροφιὰ τὸν Δία, ὁ ὁποῖος ὕστερα πέφτει σὲ βαθὺν ὕπνο. Ὁ Ὕπνος βοήθησε τὴν Ἥρα, ποὺ σπεύδει τώρα στὸ πεδίο τῆς μάχης, γιὰ νὰ ἀναγγείλη στὸν Ποσειδώνα πὼς μπορεῖ ξέγνοιαστος νὰ παρασταθῆ στοὺς Ἕλληνες. Ὁ θεὸς χαρούμενος σπρώχνει τοὺς Ἀχαιοὺς σὲ νέα μάχη, στὴν ὁποία ὁ Ἕκτορας χτυπιέται βαριὰ ἀπὸ μιὰν πέτρα ποὺ τοῦ πέταξε ὁ Αἴαντας. Τὸν πιάνει μεγάλη λιποθυμία, ἐνῶ οἱ Τρῶες παθαίνουν καὶ ἀλλοῦ βαριὲς ζημιές. (*Ξ, Διὸς ἀπάτη.*)

Ἔχουν κιόλας ξαναδιωχτῆ πέρα ἀπὸ τὴν τάφρο, ὅταν ξυπνᾶ ὁ Δίας καὶ καταλαβαίνει τὴν ἀπάτη. Ἡ Ἥρα ὑποχρεώνεται νὰ συμμορφωθῆ μὲ τὴν προσταγή του, νὰ τοῦ στείλη τὴν Ἶριδα καὶ τὸν Ἀπόλλωνα. Μόνο τώρα αὐτὴ μαθαίνει τὴν θέληση τοῦ Δία ὡς τὴν τελευταία γραμμή: ἡ Ἶριδα θὰ ἀπομακρύνη τὸν Ποσειδώνα ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης, ἐνῶ ὁ Ἕκτορας ἐμψυχωμένος ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα θὰ ξανασπρώξη τοὺς Ἀχαιοὺς ὡς τὰ πλοῖα τοῦ Πηλείδη, ὁπότε ἐκεῖνος θὰ στείλη τὸν Πάτροκλο νὰ βοηθήση. Θὰ τοῦ χαρίση μερικὲς νίκες, ἀκόμα κι ἐναντίον τοῦ Σαρπηδόνα, ὕστερα ὅμως κι αὐτὸς θὰ σκοτωθῆ ἀπὸ τὸν Ἕκτορα. Ὁ Ἀχιλλέας γι' αὐτὸ θὰ σκοτώση τὸν Ἕκτορα, κι ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα μόνο φυγὴ ὑπάρχει γιὰ τοὺς Τρῶες, ὥσπου τέλος νὰ πέση ἡ πόλη τους μὲ τὴν συμβουλὴ τῆς Ἀθηνᾶς (Δούρειος ἵππος). Ἡ Ἥρα πηγαίνοντας στὸν Ὄλυμπο, ἐκτελεῖ τὴν παραγγελία τοῦ Δία· ἐκεῖ ἡ Ἀθηνὰ συγκρατεῖ καὶ τὸν Ἄρη τὸν ἴδιο ἀπὸ μιὰν ἀστόχαστη εἰσόρμηση στὴν μάχη. Ὁ Ποσειδώνας γκρινιάζοντας συμμορφώνεται μὲ τὴν διαταγὴ ποὺ φέρνει ἡ Ἶριδα, ὁ Ἕκτορας ὅμως δυναμωμένος καὶ πάλι σπρώχνει ξανὰ τοὺς Ἀχαιοὺς στὸ στρατόπεδο. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόλλωνας προσχώνει τὴν τάφρο, γκρεμίζει τὸ τεῖχος καὶ

1. Δὲν πρόκειται γιὰ ζώνη. Ὁ C. Bonner, «Κεστὸς ἱμὰς and the Saltire of Aphrodite», *Am. Journ. Phil.* 70, 1949, 1, παρακολούθησε τὰ σταυρόσχημα μαγικὰ λουριὰ ποὺ τοποθετοῦνται ἐπάνω στὸ στῆθος, ἀπὸ τὶς παραστάσεις γυμνῶν θεοτήτων τῆς γονιμότητας (Kish καὶ Σοῦσα στὴν 3. χιλιετία), ὡς τὴν πομπηιανὴ τοιχογραφία μὲ τὸν Ἄρη καὶ τὴν Ἀφροδίτη.

κουνώντας τὴν αἰγίδα τρομάζει τοὺς Ἕλληνες. Μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν Τρώων ὁ Πάτροκλος ἀφήνει τὸν πληγωμένο Εὐρύπυλο καὶ τρέχει στὸν Ἀχιλλέα. Οἱ Τρῶες πλησιάζουν κιόλας μὲ δαυλοὺς στὰ πρῶτα πλοῖα καὶ μόνος ὁ Αἴαντας προβάλλει ἀκόμα ἐκεῖ ἀποτελεσματικὴν ἀντίσταση. (*Ο, Παλίωξις παρὰ τῶν νεῶν.*)

Κλαίγοντας ὁ Πάτροκλος παρακαλεῖ τὸν φίλο του. Αὐτὸς δὲν ἔχει ξεχάσει τὴν προσβολὴ καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμα τὴν ὥρα, καὶ δὲν θέλει νὰ ἀκούῃ παρακάλια γιὰ τοὺς Ἀχαιούς, στέλλει ὅμως τὸν Πάτροκλο μὲ τοὺς Μυρμιδόνες, δίνοντάς του τὴν δική του πανοπλία. Νὰ διώξῃ τοὺς Τρῶες ἀπὸ τὰ πλοῖα, νὰ μὴν προχωρήσῃ ὅμως πιὸ μακριά, γιὰ νὰ μὴν τοῦ μειώσῃ τὴν δόξα καὶ γιὰ νὰ μὴν συναντήσῃ κανέναν θεό, φίλον τῶν Τρώων. Ἐπειδὴ ὁ Αἴαντας ἔχει κακοπαθήσει, ὁ Ἀχιλλέας πιέζει τὸν φίλο του νὰ σπεύσῃ, κάμνει σπονδὴ καὶ παρακαλεῖ τὸν Δία τὸν Δωδωναῖο νὰ τὸν ἀξιώσῃ νὰ γυρίσῃ στὴν πατρίδα. Ὁ Πάτροκλος διώχνει τοὺς Τρῶες ἀπὸ τὰ πλοῖα καὶ σκορπίζει τὸν θάνατο. Ὁ Σαρπηδόνας, ὁ γιὸς τοῦ Δία, σκοτώνεται ἀπὸ χτύπημά του. Γύρω ἀπὸ τὸν νεκρό του φουντώνει ἡ μάχη, ὁ Δίας ὅμως βάζει τὸν Ἀπόλλωνα νὰ τὸν προστατεύσῃ, καὶ τὸν Ὕπνο καὶ τὸν Θάνατο νὰ τὸν μεταφέρουν στὴν Λυκία. Ὁ Πάτροκλος ξέχασε τὴν συμβουλὴ τοῦ φίλου του καὶ ὁρμᾷ ὣς τὰ κάστρα τῆς Τροίας. Ἀπὸ αὐτὰ τὸν διώχνει ὁ Ἀπόλλωνας, ποὺ παίρνοντας τὴν μορφὴ τοῦ Ἄσιου προτρέπει τὸν Ἕκτορα νὰ πολεμήσῃ ἐναντίον τοῦ Πατρόκλου. Καθὼς ὁ ἥλιος χαμηλώνει, ὁ θεὸς ὁ ἴδιος πηγαίνει πίσω ἀπὸ τὸν Πάτροκλο καὶ τὸν χτυπᾷ ἀνάμεσα στοὺς ὤμους, ἔτσι ποὺ νὰ πέσουν τὰ ὅπλα ἀπὸ πάνω του. Ὁ Εὔφορβος τὸν πληγώνει μὲ τὸ δόρυ κι ὁ Ἕκτορας τὸν τρυπᾷ μὲ τὸ δικό του. (*Π, Πατρόκλεια.*)

Γύρω ἀπὸ τὸ πτῶμα τοῦ Πατρόκλου ἀνάβει ἄγρια μάχη. Ὁ Μενέλαος σκοτώνει τὸν Εὔφορβο, φεύγει ὅμως μπροστὰ στὸν Ἕκτορα, ποὺ ἀφαιρεῖ τὰ ὅπλα τοῦ σκοτωμένου, τοῦ Ἀχιλλέα τὰ ὅπλα, καὶ τὰ φορεῖ. Ὑποστηριγμένοι γενναῖα ἀπὸ τὸν Αἴαντα προασπίζουν οἱ Ἀχαιοὶ τὸ πτῶμα. Πυκνὴ ὁμίχλη πέφτει ἐπάνω στοὺς μαχητές. Στὰ θεϊκὰ ἄλογα τοῦ Ἀχιλλέα, ποὺ κλαῖν γιὰ τὸν Πάτροκλο, ὁ Δίας δίνει καινούργιο θάρρος. Ἡ Ἀθηνὰ κι ὁ Ἀπόλλωνας σπρώχνουν τὴν μάχη γιὰ τὸν νεκρὸ τοῦ Πατρόκλου σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερη σφοδρότητα. Ὁ Αἴαντας παρακαλεῖ τὸν Δία νὰ σηκώσῃ τὴν ὁμίχλη, εἰσακούεται, κι ἔτσι μπορεῖ τώρα ὁ Μενέλαος νὰ ψάξῃ νὰ βρῇ τὸν Ἀντίλοχο, τὸν γιὸ τοῦ Νέστορα, γιὰ νὰ τὸν στείλῃ στὸν Ἀχιλλέα μὲ τὸ μήνυμα γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Πατρόκλου. Ἡ νίκη γέρνει πρὸς τὸ μέρος τῶν Τρώων, ὁ Μενέλαος ὅμως μὲ τὸν Μηριόνη κατορθώνουν νὰ σύρουν τὸν νεκρὸ ἀπὸ τὴν μάχη, προκαλυμμένοι ἀπὸ τοὺς δυὸ Αἴαντες ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν ποὺ ἐπιτίθενται ὁρμητικά. (*Ρ, Μενελάου ἀριστεία.*)

Τὸ πονεμένο ξέσπασμα τοῦ Ἀχιλλέα εἶναι τόσο σφοδρό, ποὺ ἡ Θέτιδα μὲ τὶς Νηρηίδες ἔρχεται κοντά του ἀπὸ τὰ βάθη τῆς θάλασσας. Ἡ μητέρα του θὰ τοῦ φέρῃ καινούργια ὅπλα, ἂν ὅμως αὐτὸς σκοτώσῃ τὸν Ἕκτορα, τότε κι ὁ δικός του θάνατος θὰ εἶναι κοντά. Ἀκόμα τὸ πτῶμα τοῦ Πατρόκλου βρίσκεται σὲ ἐξαιρετικὸν κίνδυνο· γι' αὐτὸ ὁ Ἀχιλλέας μὲ προτροπὴ τῆς Ἴριδας καὶ μὲ ἐνθάρρυνση

τῆς Ἀθηνᾶς πηγαίνει πρὸς τὴν τάφρο καὶ τρομάζει τοὺς Τρῶες μὲ τὶς κραυγές του. Ἡ Ἥρα κάμνει νὰ βασιλέψῃ ὁ ἥλιος γρηγορότερα, κι ἔτσι δίνει τέλος στὴν μάχη. Ἀκόμα μιὰν φορὰ ὁ Πολυδάμαντας προειδοποιεῖ, ὁ Ἕκτορας ὅμως βάζει τοὺς Τρῶες νὰ στρατοπεδεύσουν στὴν πεδιάδα, γιὰ νὰ συνεχίσουν τὸν ἀγώνα. Στὸ μεταξὺ ὁ Ἀχιλλέας θρηνεῖ τὸν νεκρὸ φίλο του, ἐνῶ ὁ Ἥφαιστος, ποὺ τὸν παρακάλεσε ἡ Θέτιδα, ἑτοιμάζει καινούργια ὅπλα, προπάντων μιὰν ὑπέροχη ἀσπίδα, ποὺ μὲ λογιῶν λογιῶν μέταλλα ἀπεικονίζει ὅλην τὴν πληρότητα τῆς ζωῆς σὲ ὡραιότατες σκηνές[1]. (*Σ*, *Ὁπλοποιία.*)

Μὲ τὴν αὐγὴ ἡ Θέτιδα φέρνει στὸν γιό της τὰ ὅπλα, καὶ μὲ ἀμβροσία ἀσφαλίζει τὸν νεκρὸ τοῦ Πατρόκλου ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση. Ὁ Ἀχιλλέας συγκαλεῖ σὲ συνέλευση τὸν στρατό, στὴν ὁποία μὲ σύντομα λόγια ἀποκηρύσσει τὴν ὀργή του, ἐνῶ ὁ Ἀγαμέμνονας ἐλεεινολογεῖ τὴν τύφλωση ποὺ ἔπιασε τὸν ἴδιο, σταλμένη ἀπὸ τὸν Δία, καὶ ὑπόσχεται δῶρα ἐξιλασμοῦ. Ὁρκίζεται κιόλας ὅτι δὲν ἄγγιξε τὴν Βρισηίδα. Μὲ δυσκολία ὁ Ἀχιλλέας μέσα στὴν ἀνυπομονησία του ἀφήνει τοὺς πολεμιστὲς νὰ φᾶνε. Ὕστερα ξεχύνονται ὅλοι μαζὶ οἱ ὁπλισμένοι καὶ ὁπλίζεται κι ὁ Ἀχιλλέας. Ὁ Ξάνθος του ὅμως τοῦ προαναγγέλλει σύντομον θάνατο. (*Τ*, *Μήνιδος ἀπόρρησις.*)

Ὁ Δίας ἐπιτρέπει στοὺς θεοὺς νὰ συμμετάσχουν στὴν ἀποφασιστικὴ μάχη, τὴν τελευταία καὶ πιὸ ἄγρια τῆς *Ἰλιάδας*. Βροντὴ τοῦ Δία καὶ σεισμὸς τοῦ Ποσειδώνα συνοδεύουν τὴν ἔναρξή της· μολαταῦτα γιὰ λίγο μένουν οἱ θεοὶ θεατές. Στὴν ἀρχὴ συγκρούεται ὁ Ἀχιλλέας μὲ τὸν Αἰνεία, ποὺ ὁ Ποσειδώνας τὸν ἀναρπάζει ἀπὸ τὴν μάχη. Κι ὁ Ἕκτορας γλυτώνει ἄλλην μιὰ φορὰ ἀπὸ τὴν μοίρα του χάρη στὸν Ἀπόλλωνα. Ὁ Ἀχιλλέας λυσσομανᾶ σὰν πυρκαϊὰ σὲ κατάξερο δάσος. (*Υ*, *Θεομαχία.*)

Στὴν μάχη κοντὰ στὸν ποταμό, ὁ πόλεμος ὑψώνεται σὲ πρωτόγονη ἀγριότητα. Ὁ Ἀχιλλέας γεμίζει τὸν Σκάμανδρο μὲ πτώματα. Αἰχμαλωτίζει δώδεκα νέους γιὰ νὰ τοὺς θυσιάσῃ στὸν Πάτροκλο. Μάταια ἱκετεύει γιὰ τὴν ζωή του ὁ γιὸς τοῦ Πριάμου, ὁ Λυκάονας· ὁ Ἀχιλλέας σφενδονίζει κι αὐτουνοῦ τὸ πτῶμα στὸ ποτάμι. Ἐπειδὴ ὅμως, παρ' ὅλα τὰ παρακάλια τοῦ ποτάμιου θεοῦ, ὁ Ἀχιλλέας ἐξακολουθεῖ νὰ λυσσομανᾶ, ὁ ποταμὸς μὲ τὰ κύματά του φέρνει τὸν ἥρωα σὲ

1. Τελευταῖα ὁ PHANIS J. KAKRIDIS, <Achilleus Rüstung>, *Herm.* 89, 1961, 288, ἀπέδειξε ὅτι τὸ θέμα τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τοῦ χασίματος τῶν ὅπλων, ποὺ εἶναι πιθανῶς ὄψιμο καὶ ἴσως ὁμηρικὸ ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἔδινε στὸν ποιητὴ σημαντικὲς δυνατότητες, τοῦ δημιουργοῦσε ὅμως καὶ δυσκολίες. Σωστὰ ὑπενθυμίζει ὅτι καὶ ἡ πρώτη πανοπλία τοῦ Ἀχιλλέα ἦταν θεϊκὸ δῶρο κι ἑπομένως τὴν εἶχε φτιάξει θεὸς (*P* 195. *Σ* 84).—Γιὰ τὴν ἀσπίδα: W. SCHADEWALDT, *Von Homers Welt und Werk.* 3. ἐκδ. Στουττγ. 1959, 352. K. REINHARDT, <Der Schild des Achilleus>, *Freundesgabe fur E. R. Curtius.* Βέρνη 1956, 67, μὲ νύξεις γιὰ τὴν ἀντίθεση τῶν ὅσων ἐξαίρονται πανηγυρικὰ στὴν περιγραφὴ πρὸς ὅσα ἀκολουθοῦν μέσα στὴν *Ἰλιάδα* καὶ γιὰ τὸ πῶς προοικονομεῖ τὸ ἀγωνιστικὸ στοιχεῖο ἀποβλέποντας στὸν ρόλο ποὺ αὐτὸ θὰ παίξῃ στὰ *Ἆθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ*. W. MARG, *Homer über die Dichtung.* Orbis antiquus 11. Münster 1957.

θανάσιμον κίνδυνο. Οἱ θεοὶ ἐπεμβαίνουν, οἱ φλόγες τοῦ Ἥφαιστου καῖν τὴν πεδιάδα καὶ δαμάζουν τὸ ποτάμι. Τώρα μὲ τὸν δικό τους τρόπο παίρνουν καὶ οἱ θεοὶ μέρος στὴν μάχη: ἡ Ἀθηνὰ πετυχαίνει τὸν Ἄρη μὲ μιὰν πέτρα, ὁ Ἀπόλλωνας ὅμως ἀρνεῖται νὰ χτυπηθῆ μὲ τὸν Ποσειδώνα γιὰ τὸ χατήρι τῶν θνητῶν. Πιὸ ἐπιθετικὴ εἶναι ἡ Ἄρτεμη, ποὺ ἡ Ἥρα τῆς χτυπᾶ τὰ αὐτιὰ μὲ τὸ τόξο καὶ τὰ βέλη. Ὕστερα ξαναγυρίζουν ὅλοι στὸν Ὄλυμπο. Ὁ Ἀγήνορας μπροστὰ στὴν πύλη ἀντιστέκεται στὸν Ἀχιλλέα ποὺ ἐφορμᾶ, ὁ Ἀπόλλωνας ὅμως τὸν ἀναρπάζει καὶ μὲ τὴν μορφὴ ἐκείνου ἀποκρούει τὸν Ἀχιλλέα, γιὰ νὰ μπορέσουν ἔτσι οἱ Τρῶες, ποὺ εἶχαν τραπῆ σὲ φυγή, νὰ σωθοῦν μέσα στὰ κάστρα. (*Φ, Μάχη παραποτάμιος.*)

Ὁ Ἕκτορας ἔμεινε ἔξω· μάταια τὸν παρακαλοῦν ὁ Πρίαμος καὶ ἡ Ἑκάβη νὰ θελήση νὰ φυλαχτῆ μέσα στὴν πόλη. Ἀναλογίζεται τὴν τριπλὴ προειδοποίηση τοῦ Πολυδάμαντα καὶ τὴν καταστροφὴ στὴν ὁποία ὁδήγησε τοὺς δικούς του. Ὅμως ὅταν ὁ Ἀχιλλέας ἐφορμᾶ, αὐτὸς τρέπεται σὲ φυγὴ καὶ τριγυρίζει τρεῖς φορὲς γύρω ἀπὸ τὴν πόλη. Ὁ Δίας βάζει τότε στὴν ζυγαριὰ τὶς μοῖρες τοῦ θανάτου καὶ βαραίνει τοῦ Ἕκτορα ἡ μοίρα. Ὁ Ἀπόλλωνας ἐγκαταλείπει τότε τὸν προστατευόμενό του, ἐνῶ ἡ Ἀθηνὰ μὲ τὴν μορφὴ τοῦ Δηίφοβου ὑπόσχεται συμπαράσταση καὶ τὸν ἀναγκάζει νὰ σταματήση. Ὁ Ἕκτορας σκοτώνεται ἀπὸ τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέα. Ὁ νικητὴς εἶναι ἄμετρος στὴν ἐκδίκησή του, ὅπως ἦταν καὶ στὴν ὀργή του. Μάταια τὸν παρακάλεσε ὁ ἑτοιμοθάνατος νὰ παραδώση τὸ πτῶμα του· ὁ Ἀχιλλέας τὸ σέρνει πίσω ἀπὸ τὸ ἅρμα του στὰ πλοῖα. Ὁ Πρίαμος, ἡ Ἑκάβη κι ἡ Ἀνδρομάχη ξεσποῦν σὲ φοβερὸν θρῆνο. (*Χ, Ἕκτορος ἀναίρεσις.*)

Δυὸ νεκροὶ περιμένουν τὶς λυτρωτικὲς φλόγες. Τρεῖς φορὲς οἱ Μυρμιδόνες περιγύρισαν τὸν νεκρὸ τοῦ Πατρόκλου κι ὕστερα ἔφαγαν τὸ νεκρόδειπνο. Τὸ φάσμα του ἐμφανίζεται τὴν νύχτα στὸν Ἀχιλλέα καὶ ζητᾶ τὴν ταφή του. Τὸ ἑπόμενο πρωὶ ἑτοιμάζουν τὴν πυρά· ἐπιβλητικὰ θύματα τροφοδοτοῦν τὴν φωτιά, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ οἱ δώδεκα τρωαδίτες νέοι. Τὴν ἄλλη μέρα πάλι συλλέγουν τὰ κόκκαλα τοῦ Πατρόκλου καὶ προκηρύσσονται διάφορα ἀγωνίσματα πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ μὲ ἀκριβὰ ἔπαθλα. Μέσα στὴν ποικιλία τῶν ἀγώνων ἔρχονται ἀντιμέτωποι ὁ Αἴαντας κι ὁ Ὀδυσσέας, ὁ δυνατὸς κι ὁ πανοῦργος. Ὁ ἄκριτος ἀγώνας πάλης εἶναι ἕνα προοίμιο γιὰ τὴν κατοπινή, γνωστὴ χωρὶς ἀμφιβολία στὸν Ὅμηρο, φιλονεικία γιὰ τὰ ὅπλα. Ὁ Ἀχιλλέας, ποὺ μὲ τὰ ἀπότομα λόγια του εἶχε προκαλέσει τόσα πολλὰ βάσανα, τώρα (491), πολὺ σημαδιακά, σὲ μιὰν φιλονεικία τῶν ἡρώων στὴν ἁρματοδρομία, ἐμφανίζεται σὰν ἕνας φρόνιμος χορηγὸς στὴν εἰρήνη. Ὁ Ἀχιλλέας τῶν *Λύτρων* προεισάγεται ἐδῶ. (*Ψ, Ἆθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ.*)

Ὁ πόνος καὶ ἡ μανία τοῦ Ἀχιλλέα συνεχίζονται ἀμείωτα. Κάθε μέρα σέρνει τὸν νεκρὸ τοῦ Ἕκτορα γύρω ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ φίλου του, ὥσπου τὴν 12. μέρα ἐπεμβαίνουν οἱ θεοί. Παρὰ τὴν θέληση τῶν ἐχθρικῶν πρὸς τὴν Τροία θεῶν — ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ μαθαίνουμε ὅτι ἡ κρίση τοῦ Πάρη[1] ἦταν ἡ αἰτία τοῦ μίσους τῆς

---

1. K. Reinhardt, *Das Parisurteil*. Φραγκφ. 1938 = *Von Werken und Formen*. Godesberg 1948, 11 = *Tradition und Geist*. Γοττ. 1960, 16.

Ἥρας καὶ τῆς Ἀθηνᾶς —, ἡ Θέτιδα στέλνεται στὸν Ἀχιλλέα γιὰ νὰ τὸν παρακινήση νὰ παραδώση τὸ πτῶμα τοῦ Ἕκτορα. Ἡ Ἶριδα προτρέπει τὸν Πρίαμο νὰ ἐπιχειρήση τὸ δύσκολο πέρασμα στὸ ἑλληνικὸ στρατόπεδο. Μέσα στὴν νύχτα πλησιάζει μὲ πλούσια δῶρα τὸν ἄνδρα ποὺ τοῦ σκότωσε τὸν καλύτερό του γιό. Ὁ Ἀχιλλέας θυμᾶται τὸν δικό του πατέρα καὶ μέσα στὰ δάκρυα καὶ τῶν δυὸ διαλύονται ἡ σκληρότητα καὶ τὰ βάσανα. Σὲ ἕνα καινούργιο σκαλοπάτι τῆς κατανόησης τοῦ κόσμου, ὁ ἄγριος, ὁ σκληρὸς ἀνοίγει τὴν καρδιά του, γιὰ νὰ νιώση τὸν ξένο πόνο[1]. Ὁ Πρίαμος γυρνᾶ στὴν Τροία μὲ τὸν νεκρὸ τοῦ Ἕκτορα καὶ μὲ τὴν ὑπόσχεση δωδεκαήμερης ἀνακωχῆς. Ἡ Ἀνδρομάχη, ἡ Ἑκάβη, καὶ ἡ Ἑλένη μοιρολογοῦν τὸν Ἕκτορα. Ἐννιὰ μέρες κουβαλοῦν οἱ Τρῶες ξύλα, ὕστερα ἀνάβουν τὴν πυρά του καὶ ὑψώνουν τὸν τύμβο του. (*Ω, Ἕκτορος λύτρα.*)

Κανένας δὲν ἀξιολόγησε αὐτὴν τὴν μεγαλοδιάστατη δομὴ καλύτερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος στὴν *Ποιητικὴ* (23.1459a 30, πβλ. 26. 1462b 10) ξεχωρίζει τὸ μεγαλοφυές της σχέδιο σὲ σχέση μὲ τὰ Κύκλια ἔπη: ὁ Ὅμηρος δὲν πραγματεύθηκε τὸν Τρωικὸ πόλεμο στὸ σύνολό του, ἀλλὰ ξεχώρισε ἕνα μεμονωμένο γεγονὸς καὶ τὸ ζωντάνεψε μὲ πολυάριθμα ἐπεισόδια. Ὀφείλουμε νὰ προσθέσουμε ὅτι αὐτὰ τὰ ἐπεισόδια ἐκπληρώνουν τὸ αἴτημα τοῦ Ἀριστοτέλη (17.1455b 13), ὅτι πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸ θέμα (*οἰκεῖα*). Γιὰ μιὰν ἐξαίρεση, τὴν *Δολώνεια*, θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε. Μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε ἀκόμα καὶ νὰ συμπληρώσουμε τὸν Ἀριστοτέλη: ἡ ἀποφασιστικὴ σύλληψη, νὰ συγκεντρώση γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ὀργῆς τοῦ Ἀχιλλέα ἕνα πλούσια διαρθρωμένο γεγονός, ἔχει ἐκτελεσθῆ τόσο καλά, ὥστε αὐτὸ τὸ ἔπος γιὰ τὴν ὀργὴ ἔγινε ταυτόχρονα *Ἰλιάδα*. Ὑπολόγισαν ὅτι ἡ δράση βαστᾶ πενήντα μέρες, ἂν ὅμως ἀφαιρέσουμε περιόδους μὲ λίγη δράση, ὅπως τὶς ἐννιὰ μέρες τοῦ θανατικοῦ, τὶς δώδεκα τῆς παραμονῆς τῶν θεῶν στὴν χώρα τῶν Αἰθιόπων, τὶς δώδεκα τῆς κακοποίησης τοῦ Ἕκτορα, τὶς ἐννιὰ τοῦ κουβαλήματος τῶν ξύλων γιὰ τὴν πυρά του, μένουν πολὺ λίγες μέρες γεμάτες μὲ πάρα πολὺ ἔντονη δράση. Ὁ Ὅμηρος πέτυχε νὰ ἀπεικονίση μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύντομο χρονικὸ διάστημα τὸν πόλεμο γύρω ἀπὸ τὴν Τροία χρησιμοποιώντας δυὸ κυρίως μέσα. Τὴν γεμάτη ἔνταση περιγραφὴ τῆς ὀργῆς τὴν ἀκολουθοῦν σκηνὲς μὲ πλατιὰ διάπλαση, ποὺ περιγράφουν τὸν ἀγώνα ἐναντίον τῆς Τροίας. Ἐδῶ, ἀκόμα καὶ ἡ σφυγμομέτρηση τῶν διαθέσεων τοῦ στρατοῦ (*διάπειρα*), ποὺ ἀπὸ μόνη της εἶναι τόσο παράξενη, ἀποκτᾶ ἕνα λογικὸ νόημα: ἔχουν περάσει κιόλας ἐννιὰ χρόνια πολέμου, πολλὴ κούραση ἐπικρατεῖ, καὶ χρειάζονται καινούργιες παρορμήσεις, γιὰ νὰ ξαναμποῦν ὅλα στὸν δρόμο τους. Καὶ στὸ καινούργιο αὐτὸ ξεκίνημα ὁ ποιητὴς μπορεῖ νὰ συμπεριλάβη μέσα στὴν *Ἰλιάδα* του θέματα ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ προσπάθεια νὰ τακτο-

---

1. Αὐτὸ τὸ εἶχε διατυπώσει ἤδη ὁ Walter Nestle: <Odyssee - Interpretationen>, *Herm.* 77, 1942, 70. Ἐκεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ὑπόδειξη τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα σὲ ἕναν Ἀχιλλέα ποὺ μέσα στὸν θυμὸ καὶ τὸν πόνο του δὲν θέλει νὰ φάη (*Τ* 209), καὶ τὸν Ἀχιλλέα τῶν *Λύτρων*, ποὺ προτρέπει τὸν Πρίαμο, μὲ τὸ παράδειγμα τῆς Νιόβης, νὰ δεχτῆ τροφή.

ποιηθῆ ὅλος ὁ πόλεμος μὲ μιὰν μονομαχία, ἢ ἡ τειχοσκοπία.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ὁ ποιητής, μὲ προϊδεάσματα ποὺ ἀφοροῦν τοὺς δυὸ κύριους παράγοντες τῆς δράσης, τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸ Ἴλιο, καὶ ποὺ εἶναι διασκορπισμένα μέσα στὸ ἔπος, ἔκαμε τὴν τραγική τους τύχη προσδιοριστικὸ στοιχεῖο τοῦ ποιήματός του, χωρὶς νὰ τὴν διηγῆται τὴν ἴδια. Ὁ Ἀγαμέμνονας (*Δ* 164) κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ δόλιου τοξεύματος τοῦ Πάνδαρου λέει τὰ λόγια ἐκεῖνα γιὰ τὴν σίγουρη καταστροφὴ τῆς πόλης, ποὺ στὸ στόμα τοῦ Ἕκτορα σὰν νὰ ἐκφράζουν μιὰν πιὸ σκοτεινὴ συνείδηση τῆς κατάστασης (*Ζ* 448). Καὶ ὁ Διομήδης ἀκούγοντας τὴν προσφορὰ μισῆς ἐπανόρθωσης (*Η* 401) ἀναφωνεῖ ὅτι κι ἕνας τρελλὸς μπορεῖ νὰ καταλάβη ὅτι γιὰ τοὺς Τρῶες οἱ θηλειὲς τοῦ ὀλέθρου εἶχαν δεθῆ. Οἱ ἐνδείξεις πυκνώνουν στὸ δεύτερο μέρος[1], καὶ τόσο στέρεα συνυφασμένη μὲ τὸν Ἕκτορα εἶναι ἡ ἐντύπωσή μας γιὰ τὴν ἀντίσταση τῶν Τρώων, ὥστε ὁ θάνατός του νὰ σημαίνη καὶ τὸν θάνατο τῆς πόλης. Τὸν Ἀχιλλέα πάλι τὸν βαραίνει ὁ ἴσκιος τοῦ πρόωρου θανάτου του ἀπὸ τὴν πρώτη συνομιλία μὲ τὴν μητέρα του (*Α* 416), καὶ ἀπὸ χωρίο σὲ χωρίο τὸ προμήνυμα τοῦ τέλους του γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ξεκάθαρο[2].

Παρ' ὅλην τὴν εὐρύτητα καὶ παρ' ὅλα τὰ ἐπεισόδια, ὑπάρχει ὡστόσο μιὰ συνεπὴς σκόπευση κεντρικῶν θεμάτων· σ' αὐτὴν ἀντιστοιχεῖ μιὰ ὅμοια γιὰ ἐπιμέρους ἡγετικὲς μορφές, ποὺ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς προσωπικότητάς τους εἶναι αὐτὸ ποὺ οἱ Ἕλληνες ὀνόμαζαν «ἦθος» καὶ ποὺ γιὰ τὴν διαπλασή του ὁ Ἀριστοτέλης (*Ποιητ.* 24. 1460 a 10) ἐπαινεῖ τὸν Ὅμηρο. Ἔτσι μπῆκαν οἱ μορφὲς αὐτὲς καὶ στὴν ποίηση τῶν Ἑλλήνων καὶ στὴν τέχνη τῆς Δύσης.

Γιὰ τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς ὁ ποιητὴς σχεδίασε μιὰν πορεία τῆς μοίρας, ποὺ ἔχει τραγικοὺς τόνους. Ὁ Ἀχιλλέας[3] προπάντων τραβᾶ τὸν δρόμο του μὲ μεγαλοδιάστατη ὑπερβολή. Ἡ κρίσιμή του ὥρα ἔρχεται ὅταν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ στρατοῦ τὸν προσκαλοῦν νὰ ξαναπάρη μέρος στὸν πόλεμο. Τὸ λέει ὁ ἴδιος (*Ι* 645), ὅτι τὸ λογικό του δὲν μπορεῖ νὰ κυριαρχήση τὴν ὀργή του. Γι' αὐτὸ λοιπὸν θὰ ὑποχρεωθῆ νὰ χάση τὸν πιὸ ἀγαπημένο του φίλο καί, παίρνοντας ἐκδίκηση ἀπὸ τὸν Ἕκτορα, νὰ σπεύση νὰ προϋπαντήση τὸν δικό του πρόωρο θάνατο. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ λάθους ἐπίσης δὲν λείπει ἀπὸ αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Θὰ ἦταν σφάλμα νὰ μιλοῦμε γιὰ μεταμέλεια· γιὰ τὸν Ἀχιλλέα ὅμως ἀποκαλύπτονται τὰ μοιραῖα περιστατικά, ὅταν ὁ ἴδιος λέει στὴν Θέτιδα (*Σ* 98) πὼς παρ' ὅλην τὴν παλληκαριά του μόνο συμφορὰν ἔχει ἁπλώσει γύρω του, κι ὕστερα καταριέται τὴν φιλονεικία καὶ τὸν θυμό, ποὺ θολώνουν τὸ λογικὸ τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὰ στριφογυρνοῦν ἀκόμα στὰ λόγια του πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα στὴν ἀρχὴ τῆς συμφιλίωσης (*Τ* 56). Ὁ Ἕκτορας[4] ὅμως,

---

1. W. Schadewaldt, *Iliasstudien.* Abh Sachs. Ak. Phil. - hist. Kl. 43, 6. Λειψ. 1938, 156, 4.

2. *Α* 416, *Σ* 95. *Τ* 408, 416. *Φ* 110. *Χ* 358.

3. Luciana Quaglia, <La figura di Achille e l'etica dell'Iliade>, *Atti della Accad. delle Scienze di Torino* 96, 1960/61.

4. E. Wust, <Hektor und Polydamas>, *Rhein. Mus.* 98, 1955, 335. Luciana Quag-

ἐξαιτίας τῆς ἐπιτυχίας ξεπερνᾶ τὰ ὅρια ποὺ ἔχουν χαραχθῆ γι' αὐτόν. Παρακούει τὴν τριπλὴ προειδοποίηση τοῦ Πολυδάμαντα καὶ βαδίζει, ὑπεύθυνος γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν δικῶν του, τὸν δρόμο πρὸς τὸν δικό του ὄλεθρο. Στίχοι τῆς ραψωδίας *P* (198-208) ἐπιτρέπουν νὰ χρησιμοποιήσουμε ἐδῶ τὸν ὅρο «τραγικός». Ἐκεῖ ὁ Δίας κοιτάζει τὸν Ἕκτορα ποὺ φορεῖ τὰ λαφυραγωγημένα ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τὸν οἰκτίρει τὸν φτωχό, ποὺ φαντάζει μέσα στὴν ὑπέροχη πανοπλία, ἐνῶ κιόλας μπροστά του ἀνοίγονται οἱ πύλες τοῦ θανάτου. Καὶ στὸν μονόλογό του μπροστὰ στὶς Σκαιὲς πύλες, ὅπου περιμένει τὸν θάνατο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἐχθροῦ του (*X* 99), τοῦ ἔρχεται κι αὐτουνοῦ ἡ γνώση ὅτι ὁ δρόμος του δὲν ἦταν σωστός· πολὺ σημαδιακὰ τὸ ὄνομα τοῦ Πολυδάμαντα ποὺ τὸν προειδοποιοῦσε, βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῶν λόγων του. Καὶ ὁ Πάτροκλος ἐπάνω στὴν νίκη ξέχασε τὸ μέτρο· κι αὐτὸς εἶχε προειδοποιηθῆ ἀπὸ τὸν φίλο του, κι ἔτσι ὀφείλει νὰ πληρώση μὲ τὸν θάνατο.

Ἡ γραμμὴ ἐπάνω στὴν ὁποία προχωρεῖ ἡ μοίρα τῶν τριῶν αὐτῶν μορφῶν ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴν σύγκριση μὲ τὴν τραγωδία. Ἔτσι ὅμως εἰπώθηκε κιόλας κάτι οὐσιῶδες γιὰ ὁλόκληρη τὴν *Ἰλιάδα*. Σ' αὐτὴν οἱ ἐσωτερικοὶ νόμοι τῆς ἐπικῆς ποίησης ὄχι μονάχα ὁλοκληρώθηκαν, ἀλλὰ καὶ ὑπερπηδήθηκαν κιόλας μὲ πολλοὺς τρόπους πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς τραγωδίας. Ἀντὶ γιὰ τὴν ὁμοιόμορφη ροὴ τῆς ἤρεμης παράταξης ἐμφανίζεται κιόλας ἐδῶ ἕνα ἔντεχνο δέσιμο καὶ ἐξάρτηση, μιὰ συσπείρωση καὶ ἔνταση. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὶς μεγάλες σκηνὲς τῆς δράσης. Ἀπεναντίας μεγάλα τμήματα, προπάντων οἱ σκηνὲς μάχης ποὺ ἐκθέτονται ἀραδιαστά, μὰ καὶ ἄλλα ἀκόμα, ὅπως οἱ τυπικὲς σκηνὲς καὶ περιγραφές, ἀποτελοῦν γνήσιο ἐπικὸ κεφάλαιο μὲ τὸ εἰδικό του νόημα. Ὁ Ἀριστοτέλης ξεχωρίζει (*Ρητ.* 3,9. 1409 a 24) δυὸ εἴδη λόγου: τὸ παρατακτικὸ (*εἰρομένη λέξις*) καὶ τὸ περίπλοκο μὲ περιόδους (*κατεστραμμένη ἐν περιόδοις*). Τὶς ἔννοιες αὐτὲς θὰ μπορούσαμε νὰ τὶς μεταφέρουμε στὴν δομὴ τῆς *Ἰλιάδας*: σὲ ἕνα μεγάλο, περίτεχνα χτισμένο δημιούργημα βρίσκουμε ἐκτεταμένα κομμάτια ἐπικῆς διήγησης ἀραδιασμένα ἁπλά. Στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο θὰ μιλήσουμε γιὰ τὶς αἰτίες αὐτῆς τῆς παράταξης καὶ τῆς πλοκῆς.

3 ΤΟ ΟΜΗΡΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Ὅσο ἀναγκαῖο κι ἂν εἶναι σὲ κάθε πραγμάτευση γιὰ τὸν Ὅμηρο νὰ ἀξιολογοῦμε σωστὰ τὸ σχέδιο τῆς *Ἰλιάδας*, τόσο λίγο πρόκειται νὰ συγκαλυφθοῦν μὲ αὐτὴν τὰ πολυάριθμα προσκόμματα ποὺ προκαλοῦν τὴν ἔκπληξη τῆς ἐξονυχιστικῆς κριτικῆς. Μὲ τὴν ἀνίχνευση ἀντιφάσεων ἔχουν μὲ πολλοὺς τρόπους ξεπεράσει τὰ σύνορα ποὺ διαγράφονται γιὰ τὴν ἐξέταση ἑνὸς καλλιτεχνήματος· μένουν ὅμως ἀρκετά, ποὺ χρειάζεται νὰ σταθμισθοῦν προσεκτικά. Μερικὰ παραδείγματα θὰ ὑποδηλώσουν τὴν γραμμή, ἐπάνω στὴν ὁποία βρίσκονται αὐτὰ τὰ προβλήματα.

Ὑπάρχει π.χ. ἕνας Πυλαιμένης, βασιλιὰς τῶν Παφλαγόνων, ποὺ ἂν καὶ

LIA, <La figura di Ettore e l'etica dell'Iliade>, *Atti della Accad. delle Scienze di Torino* 94, 1959/60.

σκοτώνεται ἀπὸ τὸν Μενέλαο (*Ε* 576), ὡστόσο παρακάτω (*N* 658) θρηνεῖ τὸν θάνατο τοῦ γιοῦ του Ἁρπαλίωνα. Ἢ ἀκοῦμε στὴν τελευταία πρόρρηση τοῦ Δία (*Ο* 63) ὅτι ὁ Ἕκτορας θὰ σπρώξῃ τοὺς Ἀχαιούς, ποὺ τράπηκαν σὲ φυγή, ὣς τὰ πλοῖα τοῦ Ἀχιλλέα, ἐνῶ στὸ τέλος τῆς ραψωδίας (704) ἡ ἐπίθεσή του χτυπᾶ τὸ πλοῖο τοῦ Πρωτεσίλαου. Ἢ διαβάζουμε στὴν τελευταία ραψωδία (182, πβλ. 153), πῶς ἡ Ἴριδα ὑπόσχεται ἐκ μέρους τοῦ Δία στὸν Πρίαμο ὅτι θὰ τὸν συνοδεύσῃ μὲ ἀσφάλεια ὁ Ἑρμῆς. Αὐτό, στὶς σκηνὲς ποὺ ἀκολουθοῦν, δηλ. στὴν συνομιλία τοῦ βασιλιᾶ μὲ τὴν ἀνήσυχη γυναίκα του κι ἀργότερα στὴν συνάντησή του μὲ τὸν θεό, μένει ὁλωσδιόλου χωρὶς συνέχεια. Κάπου κάπου ἐμφανίζονται θέματα τόσο ἀπομονωμένα καὶ ἄσχετα, ὅπως ἡ ὀργὴ τοῦ Αἰνεία ἐναντίον τοῦ Πριάμου (*N* 460), γιὰ τὴν ὁποία ἄλλα χωρία (*Υ* 180.306) στὴν καλύτερη περίπτωση μόλις ἐπιτρέπουν νὰ διαισθανθοῦμε κάποιαν συσχέτιση. Τὰ δυσκολότερα ὅμως προσκόμματα στὴν *Ἰλιάδα* μένουν οἱ περιβόητοι δυϊκοὶ ἀριθμοί[1], ποὺ χρησιμοποιοῦνται στοὺς στίχους *Ι* 182 - 198 γιὰ τὴν πρεσβεία τοῦ Ὀδυσσέα, Αἴαντα καὶ Φοίνικα. Καμιὰ ἀπὸ τὶς ἑρμηνεῖες ποὺ δοκιμάστηκαν δὲν ἱκανοποιεῖ.

Προσθέτουμε ἐδῶ μερικὲς περιπτώσεις, ποὺ θὰ δείξουν πῶς κάθε φορά, ἀνάλογα μὲ τὴν θέση τοῦ παρατηρητῆ, προκύπτουν τελείως διαφορετικὲς δυνατότητες ἑρμηνείας. Γιὰ τοὺς Ἀναλυτικοὺς ἕνα θέμα πρώτης σειρᾶς ἦταν τὸ χτίσιμο τοῦ κάστρου γύρω ἀπὸ τὸ ναυτικὸ στρατόπεδο, ποὺ τὸ συμβούλευσε ὁ Νέστορας (*Η* 337) καὶ ποὺ τελείωσε σὲ μιὰ μέρα (465)[2]. Οἱ Ἀναλυτικοὶ πιάστηκαν ἀπὸ τὴν ἐλλιπῆ ἢ ὁπωσδήποτε ὄχι ἄμεσα λογικὴ αἰτιολόγησή του. Οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς ἑνότητας, ποὺ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὸ συνολικὸ σχέδιο, ὑποστήριξαν ὅτι ὁ Ὅμηρος ἁπλῶς χρησιμοποίησε τὸ κάστρο, γιὰ νὰ παραστήσῃ τὴν ἀπελπισία τῶν Ἑλλήνων στὴν ἐξέλιξη τῆς περιγραφῆς τῆς ὀργῆς. Θεωροῦν τὸ χτίσιμο τοῦ κάστρου σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ προσωπικὰ εὑρήματα τοῦ Ὁμήρου καὶ σημειώνουν τὴν φροντίδα ποὺ καταβάλλει ὁ ποιητής, γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἔλλειψη αὐτοῦ τοῦ κάστρου ἢ τῶν λειψάνων του ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ τοπίου τῆς Τρωάδας (*Η* 459. *Μ* 10). Σκόνταψαν ἀκόμα στὸ ὅτι, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες νομίζουν πὼς πρέπει νὰ προστατεύσουν τὸ στρατόπεδό τους μὲ κάστρο, τὴν ἴδια στιγμὴ ὁ Διομήδης (*Η* 401) μιλᾶ γιὰ τὸν ἐπικείμενο ἀφανισμὸ τῶν Τρώων. Ξεκινώντας πάλι ἀπὸ τὴν ἀντίθετη ἄποψη, θὰ ἀναγνωρίσῃ κανεὶς ὅτι τὰ δυὸ ἀντίθετα θέματα ἐνσωματώνονται λογικὰ σὲ καθένα ἀπὸ τὰ δυὸ νήματα τῆς δράσης—στὴν ὀργὴ τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τὸν πόλεμο τῆς Τροίας.

---

1. M. Noé, *Phoinix, Ilias und Homer. Preisschr. Jablonowski - Gesellsch.* 1940, 12. D. L. Page, *History and the Homeric Iliad*. Sather Class. Lectures 31. Univ. of Calif. Press 1959, 324. Ὁ E. Risch, *Mus. Helv.* 21, 1964, 11 παρατηρεῖ: «ὁ Ὅμηρος ξέρει πραγματικὰ ἕναν δυϊκό, τὸν χρησιμοποιεῖ ὅμως πολὺ ἐλεύθερα, ὅπως ξέρουμε, καὶ λαθεμένα». Ὅμως ὁ Risch δὲν συνδέει τὸν ἑαυτό του ἀνοιχτὰ μὲ τὴν παράταξη ποὺ ἐπικρίνει τὴν *Ἰλιάδα*. Ch. Segar, <The Embassy and the duals of Iliad 9, 182-98>, *Gr. Room. and Byz. Stud.* 9, 1968, 101.

2. W. Schadewaldt, *Iliasstudien* 124, 2. Μὲ ἀναλυτικὴ στάση ὁ Page, ἔ.ἀ. 315, ὁ ὁποῖος μάλιστα μὲ βάση τὸ 1, 11 τοῦ Θουκυδίδη νομίζει ὅτι τὸ κομμάτι τὸ σχετικὸ μὲ τὸ τεῖχος πῆγε στὸ *Η* τῆς *Ἰλιάδας* γιὰ πρώτη φορὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ ἱστορικό του ἔργο.

Μάλιστα θὰ σκεφθῇ κανεὶς μήπως ὁ ποιητὴς θέλησε, ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει ἡ μεγάλη δυσκολία τῶν Ἑλλήνων, μὲ ἕναν ὑπαινιγμὸ νὰ μᾶς κρατήση ἀνοιχτὴ τὴν θέα τῆς τελικῆς ἔκβασης. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴν σκηνὴ ἀνάμεσα στὸν Ἕκτορα καὶ τὴν Ἀνδρομάχη[1] στὴν ραψωδία *Ζ* οἱ γνῶμες διχάζονται. Μερικοὶ σκοντάφτουν στὸ ὅτι ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν σκηνὴ ἐναγώνιου ἀποχαιρετισμοῦ ὁ Ἕκτορας μολαταῦτα ξαναγυρίζει στὸ σπίτι του. Αὐτὸ μποροῦμε πραγματικὰ νὰ τὸ συμπεράνουμε, ἔστω κι ἂν ὁ ποιητὴς τὸ ἀποσιωπᾶ. Ἔτσι λοιπὸν θεωροῦν ὅτι τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς *Ἰλιάδας* θὰ ἦταν ἕνα παλιὸ ἀνεξάρτητο ποίημα, ποὺ ἕνας «συνταιριαστὴς» τὸ τοποθέτησε ἀδέξια σὲ ἕνα σημεῖο τοῦ ἔπους, στὸ ὁποῖο δὲν ταιριάζει. Οἱ ἄλλοι πάλι δὲν θεωροῦν σωστὸ νὰ ἀσχολούμαστε μὲ πράγματα ποὺ ὁ ποιητὴς ὄχι μόνο δὲν τὰ τονίζει, μὰ οὔτε τὰ ἀναφέρει κἄν. Ἀπεναντίας τοὺς φαίνεται οὐσιῶδες τὸ ὅτι ἡ ὁμάδα αὐτῶν τῶν σκηνῶν προβάλλει ἐντονότατα τὴν μορφὴ τοῦ Ἕκτορα καὶ ὅτι ὁ ἥρωας, ποὺ μάλιστα πρόκειται νὰ ζήση λίγες μέρες ἀκόμα, σὲ ὅλα ὅσα ἀκολουθοῦν βρίσκεται γιὰ μᾶς κάτω ἀπὸ τὸν ἀστερισμὸ τῆς μοίρας του, βέβαιος γιὰ τὴν συμπάθειά μας, καὶ εἶναι ἀκριβῶς ὁ Ἕκτορας τῆς συνομιλίας. Ἡ ἐρώτηση ποὺ ὁ Ἀχιλλέας στὴν ἀρχὴ τῆς ραψωδίας *Π* ἀπευθύνει στὸν Πάτροκλο, ποὺ κλαίει, μήπως ἦρθε καμιὰ ἄσχημη εἴδηση ἀπὸ τὴν πατρίδα, πρέπει κάτω ἀπὸ ἕναν ἔλεγχο τῆς λογικῆς νὰ φαίνεται σ' αὐτὴν τὴν περίσταση τελείως παράλογη καὶ ἀκατανόητη. Ὅποιος ὅμως τὴν συσχετίση μὲ ἄλλα χωρία, ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ πεῖσμα καὶ τὴν ἀδιαλλαξία μέσα στὴν φύση τοῦ Ἀχιλλέα, θὰ διακρίνη ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ εἶδος ἐρώτησης ἕνα κομμάτι ἀριστουργηματικοῦ χαρακτηρισμοῦ[2]. Ἀμφισβητούμενο μένει ἀκόμα τὸ πρόβλημα ἂν ὁ Ἀχιλλέας μπορεῖ νὰ πῆ τὰ λόγια τοῦ *Λ* 609 καὶ *Π* 72, ὕστερα ἀπὸ τὴν Πρεσβεία[3].

Μερικὰ παραδείγματα ἔχουν ὑποδηλώσει τὸν προβληματισμὸ ποὺ δημιουργεῖται, ὅταν κανεὶς ἐλέγχῃ λεπτομέρειες τῆς ποίησης ἐπάνω σὲ λογικοὺς κανόνες. Εἶχαν ἀρχίσει ἔτσι οἱ ἀλεξανδρινοὶ λόγιοι, χωρὶς βέβαια νὰ φτάσουν στὴν διάλυση τῶν ἐπῶν. Στὴν νεότερη ἐποχὴ[4] ἕνας μοναχικὸς πρόδρομος τῆς ἀναλυτικῆς κίνησης, ὁ ἀββὰς François Hédelin d'Aubignac, εἶναι ἐκεῖνος ποὺ δοκίμασε νὰ ὑπερασπίση τὸν ποιητὴ ἐναντίον τῆς ὑποτίμησης, ποὺ στὴν ἐποχή του ἦταν τῆς μόδας στὴν Γαλλία: σύμφωνα μὲ αὐτόν, ἡ ποιητικὴ ἀξία τῆς *Ἰλιάδας* βρίσκεται μόνο στὰ ἐπιμέρους κομμάτια, ποὺ ἕνας ἄγνωστος τὰ ἕνωσε σὲ ἕνα σύνολο. Αὐτὰ

1. G. Jachmann, ‹Hom. Einzellieder›, *Symbola Colon.* Κολωνία 1949, 1. Ἐναντίον: W. Schadewaldt, ‹Hektor in der Ilias›, *Wien. Stud.* 69, 1956, 5.

2. Ἀναλυτικά: G. Jachmann, *Der hom. Schiffskatalog und die Ilias,* Wiss. Abh. Arbeitsgem. Nordrhein - Westfalen 5. Κολωνία 1958, 59, μὲ ἀναφορὰ στὸν G. Hermann. Ἀντίθετα A. Lesky, ‹Zur Eingangsszene der Patroklie›, *Serta Philol. Aenipontana.* Innsbr. 1961, 19.

3. Οἱ ἀντίθετες ἀπόψεις: W. Schadewaldt, *Iliasstudien* (βλ. παραπ.) 81 καὶ 129. Jachmann, ἔ.ἀ. 56 καὶ 80.

4. G. Finsler, *Homer in der Neuzeit von Dante bis Goethe.* Λειψ. 1912.

τὰ διατύπωσε στὰ 1664, τυπώθηκαν ὅμως μόνο στὰ 1715 μὲ τὸν τίτλο *Conjectures académiques ou dissertation sur l'Iliade*. Ὄχι ἄδικα κατηγορήθηκε ὁ FRIEDRICH AUGUST WOLF ὅτι παράλειψε νὰ ἀναφέρη ὅπως ἔπρεπε αὐτὸ τὸ σύγγραμμα. Γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι ὅλη ἡ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τοῦ ὁμηρικοῦ προβλήματος προῆλθε ἀπὸ τὰ δικά του *Προλεγόμενα στὸν Ὅμηρο* (*Prolegomena ad Homerum*, 1795). Τὰ ἐπιχειρήματά του γιὰ τὴν ἔλλειψη γραφῆς στὴν ὁμηρικὴ ἐποχή, γιὰ τὴν μακρόχρονη προφορικὴ παράδοση αὐτῶν τῶν ποιημάτων καὶ τὴν σημασία τῆς πεισιστρατικῆς «διόρθωσης», ποὺ εἶχε δώσει κατὰ τὴν γνώμη του γιὰ πρώτη φορὰ σταθερὴ μορφὴ στὸ κείμενο, ἔμειναν γιὰ πολὺν καιρὸ βασικὰ στηρίγματα τῆς ὁμηρικῆς θεώρησης. Ἀπέναντι στὴν πλούσια ἐπίδρασή του στὴν ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς του, ἡ ἐπίδραση στοὺς σύγχρονούς του ποιητὲς δὲν ἦταν ὅμοια. Χαρακτηριστικὴ εἶναι προπάντων ἡ στάση τοῦ GOETHE, ποὺ ἐπανειλημμένα ταλαντεύθηκε ἀνάμεσα στὴν ἀναγνώριση τῆς κριτικῆς συμβολῆς τοῦ WOLF καὶ τὴν ἀπόρριψη τοῦ ὑποκειμενικοῦ μέρους ποὺ περιεῖχε.

Ἀπὸ πολὺν καιρὸ τώρα ἡ ἱστορία τῆς ὁμηρικῆς ἔρευνας εἶναι μιὰ ἱστορία τῆς ὁμηρικῆς ἀναλυτικῆς θεωρίας, ποὺ ἐναντίον της οἱ ἑνωτικὲς ἐπιθέσεις ἔγιναν μὲ περιορισμένη διασπαστικὴ δύναμη. Μιὰ λεπτομερειακὴ ἔκθεση τῶν ἀναλυτικῶν ἔργων δὲν θὰ μποροῦσε νὰ προσφέρη ἐδῶ κανένα κέρδος, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν λαβυρινθικὴ ποικιλία τῶν ὑποθέσεων[1]. Θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀρκετὸ τὸ νὰ χαράξουμε ἐπιμέρους τύπους καὶ κατευθυντήριες σκέψεις. Παίρνοντας ὡς βάση τὸ σχέδιο τοῦ ποιήματος, θεωροῦσαν ὅτι μιὰ Πρωτοιλιάδα μὲ μικρὴν ἔκταση μεγάλωνε μὲ τὸν καιρό, ὥσπου πῆρε τὴν ἔκταση μὲ τὴν ὁποία μᾶς παραδόθηκε (*θεωρία τῆς ἐπέκτασης*). Ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ἐκπροσώπους αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης, ἡ ὁποία ὑποστηρίχθηκε πολὺν καιρό, ἦταν ὁ μεγάλος γλωσσομαθὴς καὶ κριτικὸς κειμένων, ὁ GOTTFRIED HERMANN (1772 - 1848). Ὁ σύγχρονός του KARL LACHMANN ξεκινώντας ἀπὸ τὸ τραγούδι τῶν *Nibelungen* κομμάτιαζε τὴν *Ἰλιάδα* σὲ δεκαέξι περίπου μεμονωμένα τραγούδια (*θεωρία τῶν ἀσμάτων*). Ἐδῶ ἡ κριτικὴ συμβάδιζε μὲ ρομαντικὲς ἰδέες γιὰ τὸ ποιητικὸ λαϊκὸ πνεῦμα καὶ γιὰ τὸ ὀργανικὸ μεγάλωμα μιᾶς τέτοιας ἐπικῆς ποίησης, ἰδέες ποὺ βρῆκαν ὑπερβολικὴ διατύπωση στὴν ὁμιλία τοῦ VICTOR HEHN γιὰ τὸν Ὅμηρο[2]. Ἡ θεωρία τῶν ἀσμάτων ζημιώθηκε πολὺ ἀπὸ τὸ ὅτι ἀπὸ γερμανικὴ πλευρὰ[3] τονίσθηκε ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἄσμα καὶ τὸ ἐπικὸ ἐπεισόδιο. Γι' αὐτὸ ζητοῦσαν νὰ ἀποδεί-

1. Ἂς μνημονευθοῦν μόνο μερικὰ παλαιότερα ἔργα, ποὺ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀναλυτικές τους ὑποθέσεις προσφέρουν πλῆθος ἀπὸ ἀξιόλογες ἑρμηνεῖες: U. v. WILAMOWITZ, *Die Ilias und Homer*. Βερολ. 1916. E. BETHE, *Homer*. 1, Λειψ. 1914· 2, 2. ἔκδ. 1929: 3, 1927. E. SCHWARTZ, *Zur Entstehung der Ilias. Schr. d Straßb wiss Ges* 34, 1918. Ἄλλα στὸ κεφ γιὰ τὴν *Ὀδύσσεια*.

2. K. DEICHGRÄBER, ‹Aus Victor Hehns Nachlaß›, *Akad. Mainz. Geistes-u. sozialwiss Kl.* 1951/9, 814

3. A. HEUSLER, *Lied und Epos in germ Sagendichtung*. Dortmund 1905.

ξουν ὡς συστατικὰ στοιχεῖα τῆς *'Ιλιάδας* ὄχι ᾄσματα ἀλλὰ μικρὰ ἔπη μὲ διαφορετικὴν ἔκταση καὶ ἀξία (*θεωρία τῆς συρραφῆς*). Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς *'Οδύσσειας*, ὅπως τὴν διεξήγαγε ὁ A. KIRCHHOFF, ὕστερα ὅμως ἔγινε ἡ ἐπικρατέστερη καὶ γιὰ τὴν *'Ιλιάδα*. Κάπου κάπου συνδεόταν καὶ μὲ τὴν θεωρία τῆς ἐπέκτασης, ἐφόσον θεωροῦσαν ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μικρὰ ἔπη σὰν πυρήνα, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο συγκεντρώθηκαν τὰ ὑπόλοιπα.

Σχετικὰ μὲ τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἀνάλυσης δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίσουμε ὅτι μερικὰ στὴν διάρκεια τῆς δουλειᾶς ἀμβλύνθηκαν. Οἱ ἀντιφάσεις ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ἀμφισβητήσιμων δικαιολογιῶν, γιατὶ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀπαγορεύση κανεὶς στοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς ἑνότητας νὰ ὑποδείχνουν πολλὲς ἀντιφάσεις σὲ σύγχρονα ἔντεχνα ποιήματα, ποὺ κανένας ὡστόσο δὲν διανοήθηκε νὰ διαμελίση. Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἀπέτυχαν οἱ προσπάθειες τῶν 'Αναλυτικῶν νὰ φθάσουν σὲ ἕναν πειστικὸ διαμελισμὸ μὲ τὴν βοήθεια τῆς γλώσσας καὶ τῶν πολιτιστικῶν στρωμάτων θὰ γίνουν σαφεῖς στὰ κεφάλαια ποὺ πραγματεύονται αὐτὰ τὰ δυὸ θέματα. Αὐτὸ ποὺ ἔμεινε, εἶναι διαφορὲς ὕφους, δηλ. ἑνὸς ἐργαλείου, ποὺ γιὰ τὴν ἐφαρμογή του εἶναι περιττὸ νὰ ὑπογραμμίσουμε πρῶτα τὸν κίνδυνο τῆς ὑποκειμενικότητας. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν τέτοιες διαφορές, τὸ πῶς θὰ τὶς ἑρμηνεύσουμε ὅμως εἶναι ἀσφαλῶς ἕνα ἰδιαίτερο πρόβλημα.

Καὶ τότε ἔγινε αὐτὸ ποὺ ὁ GOETHE τὸ εἶχε διατυπώσει κιόλας πολὺ ἐλπιδοφόρα στὰ *Χρονικὰ (Annalen)* τοῦ 1821: «χρειαζόταν μιὰ ἀνατροπὴ ὁλόκληρης τῆς παγκόσμιας τάσης, γιὰ νὰ ξαναζωντανέψουμε κάπως τὸν παλιὸ τρόπο ἀντίληψης». Ὕστερα ἀπὸ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, ἐπειδὴ μεγάλωνε ὁ κόρος ἀπὸ τὰ ἀναλυτικὰ πειράματα, ἄρχισαν νὰ σκέφτωνται τὴν ἑνότητα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν σὰν δυνατότητα[1]. Ὁ καιρὸς ἦταν ὥριμος γιὰ τὶς *Iliasstudien* (*Μελέτες γιὰ τὴν 'Ιλιάδα*) τοῦ WOLFGANG SCHADEWALDT (Λειψία 1938), μὲ τὶς ὁποῖες δόθηκε τὸ πιὸ σημαντικὸ χτύπημα ἐναντίον τῆς ἀνάλυσης, ὅπως τὴν ἤξερε ἡ παράδοση[2]. Οἱ Ἑνωτικοὶ ἀπὸ μιὰν ἀρχὴ εἶχαν στηριχθῆ στὸ συνολικὸ σχέδιο τῆς *'Ιλιάδας*, ἐδῶ ὅμως ἐπρόκειτο γιὰ τὴν τεκτονικὴ αὐτῶν τῶν ἐπῶν στὶς λεπτομερειές τους· ἦταν μιὰ ἑρμηνεία ποὺ σὰν καὶ τὴν ἑρμηνεία τῶν 'Αναλυτικῶν ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν λέξη, ἀναζητοῦσε πολυάριθμες σχέσεις, προιδεασμοὺς γιὰ τὰ ἑπόμενα καὶ ἀναφορὲς στὰ προηγούμενα, προοικονομίες καὶ μελετημένες ἐπιβραδύνσεις, γιὰ νὰ ἀποκτήση ἔτσι μαρτυρίες γιὰ τὴν συνθετικὴ βούληση ἑνὸς ἑνιαίου πλαστουργοῦ. Ἂν τώρα αὐτὸς μπορεῖ ἀκόμα νὰ εἶναι ὁ Ὅμηρος, ὁ SCHADEWALDT δὲν σκέφτεται φυσικὰ ἕναν ποιητὴ ποὺ τὰ δημιούργησε ὅλα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ δική του ἐλεύθερη διάπλαση, ἀλλὰ περισσότερο νομίζει ὅτι ὑπῆρχε ἕνα πολύχρωμο πλῆθος ἀπὸ προμορφώματα καὶ μιὰ παράδοση ποὺ ἔφτανε πολὺ βαθιὰ στὸ παρελθὸν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ ποιητῆ τῆς *'Ιλιάδας*.

1. Ἔτσι ὁ C. M. BOWRA, *Tradition and Design in the Iliad*. 'Οξφ. 1930.
2. Τοῦ ἴδιου συγγρ *Von Homers Welt und Werk*. 3. ἔκδ. Στουττγ. 1959.

Σύμφωνα μὲ μιὰν φράση τοῦ WILLY THEILER στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν TIÈCHE (1947), εἶχε κανεὶς γιὰ κάμποσον καιρὸ τὴν ἐντύπωση ὅτι «ἑνάμισης αἰώνας κριτικῆς εἶχε γκρεμιστῇ στὸ ἔδαφος χάρη στὸ βιβλίο τοῦ SCHADEWALDT, ποὺ ἀσκοῦσε ἰσχυρὴ ἐπίδραση στὴν Γερμανία». Ὅμως τὰ φαινόμενα ξεγελοῦσαν: στὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ἀνάλυση μὲ ὅλα της σχεδὸν τὰ γνωστὰ τερτίπια ξανάκαμε πολὺ ἔντονα τὴν ἐμφάνισή της[1].

Ἂν θελήσουμε νὰ ἐπιτύχουμε κάποιαν σαφήνεια σ' αὐτὸ τὸ δυσεπισκόπητο πεδίο τῆς μάχης, πρέπει πρῶτα νὰ παραμερίσουμε παλιωμένα λάθη. Ἂν στὴν ἀρχαιότητα ὁ Ἰώσηπος σὲ μιὰ μεμονωμένη πληροφορία (κ. Ἀπ. 1, 12) εἶχε ἰσχυρισθῇ ὅτι ὁ Ὅμηρος δὲν εἶχε ἀφήσει κανένα γραπτὸ κείμενο, αὐτὸ ἔγινε γιὰ τὸν WOLF ἕνα κύριο ἐπιχείρημα, ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν ἤξερε καθόλου νὰ γράφη. Αὐτὸ ἔχει ξεκαθαριστῇ ἀπὸ πολὺν καιρό, χάρη στὴν γνώση γιὰ τὴν πρώιμη γένεση τῆς ἑλληνικῆς φθογγικῆς γραφῆς (σ. 35 κέ.). Ἀσφαλῶς τὸ πρόβλημα ἂν ὁ Ὅμηρος ἔγραψε πράγματι, πρέπει νὰ χωριστῇ προσεκτικὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο, δηλ. ἂν ἤξερε νὰ γράφη.

Γιὰ τὸν Ἰώσηπο καὶ τὸν WOLF τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα συναρμολογήθηκαν

1. Ὁ P. MAZON ὑπερασπίζει στὴν χρήσιμη *Introduction à l'Iliade,* Παρίσι 1942, 137, μιὰ θεωρία ἐξάπλωσης. Ὁ W. THEILER, <Die Dichter der Ilias>, *Festchr. f. E. Tièche.* Βέρνη 1947, 125, καὶ <Noch einmal die Dichter der Ilias>, *Thesaurismata. Festschr. I. Kapp.* Μόναχο 1954, 118, δέχεται μιὰν *Πρωτοϊλιάδα* ποὺ σκεπάστηκε ἀπὸ πολλὰ στρώματα, ἐνῶ ἡ ἐργασία τοῦ JACHMANN, ποὺ ἀναφέρθηκε στὴν σ. 69 σημ. 1, ἐφαρμόζει τὴν θεωρία τῶν μικρῶν ποιημάτων κυρίως στὴν «Ὁμιλία» (*Z*). Ἀντίθετα ὁ P. VON DER MUHLL, *Kritisches Hypomnema zur Ilias. Schw. Beitr.* 4. Βασιλεία 1952, ξεχωρίζει ἕναν ἀρχικὸ κύκλο μὲ τὴν *Ὀργὴ* (ποὺ θὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο), ἀπὸ τὶς προσθῆκες ἑνὸς διασκευαστῆ· σχετικὰ J. TH. KAKRIDIS, *Gnom.* 28, 1956, 401. Τελευταῖα ὁ W.-H. FRIEDRICH, *Verwundung und Tod in der Ilias.* Abh. Ak. Gott. Phil. - hist. Kl. 3, συνέχ., 38, 1956, ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ θέματός του ἔβγαλε ἀναλυτικὰ συμπεράσματα. Τὸ βιβλίο τοῦ D. L. PAGE, *History and the Homeric Iliad* (βλ. σ. 49, σημ. 2) περιλαμβάνει ἕνα παράρτημα *Multiple Authorship in the Iliad,* στὸ ὁποῖο ἡ Πρεσβεία καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ τείχους χρησιμοποιοῦνται μὲ τὴν ἀναλυτικὴ ἄποψη. Πάρα πολὺ ριζοσπαστικὴ εἶναι ἡ κρίση τοῦ G. JACHMANN (βλ. σ. 69, σημ. 2), ποὺ ἀρνεῖται τελείως στὸν «συνταιριαστὴ» τῆς *Ἰλιάδας* μας τὴν ἱκανότητα γιὰ λεπτὴ ἐργασία. Βλ. σχετικὰ J. TH. KAKRIDIS, *Gnom.* 32, 1960, 393. Ἡ σχεδὸν ταυτόχρονη ἐμφάνιση δυὸ σοβαρῶν πραγματειῶν γιὰ τὸ πρόβλημα ἐπιτρέπει νὰ προβάλη ἔντονα ἡ ἀγεφύρωτη ἀντίθεση τῶν μετώπων. Ὁ W. THEILER τὴν διακήρυξη ποὺ περιλαμβάνεται στὸν τίτλο κιόλας τῆς πραγματείας του <Ilias und Odyssee in der Verflechtung ihres Entstehens>. *Mus. Helv.* 19, 1962, 1, τὴν ὑποστηρίζει μὲ ὑπερβολικὰ ὑπογραμμισμένη ἐμπιστοσύνη στὶς δυνατότητες τῆς ἀνάλυσης. Χάρη στὴν προσπάθεια τοῦ UVO HOLSCHER, τὴν γεμάτη αὐταπάρνηση, χρωστοῦμε τὴν ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου τοῦ K. REINHARDT, *Die Ilias und ihr Dichter.* Γοττίγγη 1961, στὴν μορφὴ ποὺ πῆρε ἀπὸ τὰ ἀσυμπλήρωτα χειρόγραφα τῶν καταλοίπων. Κι ἐδῶ ὁ τίτλος σημαίνει μιὰν διακήρυξη. Πρόκειται γιὰ τὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ ἑνωτικὴ ἑρμηνεία τῆς *Ἰλιάδας* ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν *Iliasstudien* τοῦ SCHADEWALDT (1938): — Σημαντικὴ μεθοδικὴ νέα γῆ ἀνακάλυψε ὁ J. TH. KAKRIDIS, *Homeric Researches.* Lund 1949. Ζητᾶ νὰ ἀναγνωρίση παλιότερες πηγὲς στὴν παραδομένη ποίηση ἀπὸ τὶς ἐπενέργειές τους καὶ νὰ διαφωτίση ἔτσι ἰδιομορφίες τῆς σύνθεσης ποὺ ἔχουμε. Στὴν πεποίθηση γιὰ μιὰν ἔσχατη ἑνότητα τοῦ ποιήματος στηρίζεται τὸ βιβλίο τῆς ΟΛΓΑΣ ΚΟΜΝΗΝΟΥ - ΚΑΚΡΙΔΗ, *Σχέδιο καὶ τεχνικὴ τῆς Ἰλιάδας.*

γιὰ πρώτη φορὰ ἀρκετὰ ἀργότερα, καὶ ὑπάρχουν ἀρχαῖες πληροφορίες γιὰ τὴν πεισιστρατικὴ «διόρθωση»[1], ποὺ φαινομενικὰ μαρτυροῦν αὐτὴν τὴν ἐνέργεια πεντακάθαρα. Οἱ μαρτυρίες ὅμως εἶναι ὄψιμες, καὶ σ' αὐτὲς ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ μιὰν ἀρχαία ὑπόθεση χωρὶς ἱστορικὴ ἀξία. Ὅταν συγγραφεῖς σὰν τὸν Διευχίδα ἀπὸ τὰ Μέγαρα[2] (στὸν Διογ. Λαέρτ. 1,57) μιλοῦν γιὰ παρεμβολὲς ποὺ τὶς ἔκαμε δῆθεν ὁ Πεισίστρατος στὸ ὁμηρικὸ κείμενο, τότε ἐδῶ ἔχουμε κάτι ἄλλο. Γιατὶ ἀκριβῶς ὁ Διευχίδας μιλᾶ γιὰ μιὰν διάταξη τοῦ Σόλωνα (ἄλλοι τὴν συνδέουν μὲ τὸν Ἵππαρχο), ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν ὕπαρξη ἑνὸς συγκροτημένου ὁμηρικοῦ κειμένου: στὰ Παναθήναια, ποὺ γιορτάζονταν κάθε τέσσερα χρόνια, οἱ ραψωδοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπαγγέλλουν τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου ἔτσι, ὥστε ὁ ἕνας νὰ ἀρχίζη ἐκεῖ ποὺ σταματοῦσε ὁ ἄλλος (*ἐξ ὑποβολῆς*).

Οἱ ἀντιλήψεις ὅτι ὁ Ὅμηρος δὲν γνώριζε γραφὴ καὶ ὅτι ὁ Πεισίστρατος συγκρότησε (*διόρθωσε*) τὰ ἔπη, εἶχαν ἀπὸ πολὺν καιρὸ ἐγκαταλειφθῆ ἀπὸ τοὺς Ἀναλυτικούς. Στὴν θέση τους ξεπρόβαλε σιωπηρά, πίσω ἀπὸ ὅλες τὶς θεωρίες γιὰ κομματιάσματα, παραγεμίσματα καὶ μπαλωματικοὺς στίχους, μιὰ ἄλλη τελείως διαφορετική, ὄχι λιγότερο ἀμφισβητήσιμη ἀντίληψη. Ὅποιος τυχὸν διαβάζει στὸ βιβλίο τοῦ WILAMOWITZ, *Die Ilias und Homer* (Βερολ. 1916) τὶς τελευταῖες σελίδες μὲ τὴν

Ἀθήνα 1947. Ἕνα ἀξιοπρόσεκτο παράδειγμα μιᾶς μὴ προκαταβολικὰ ἀναλυτικῆς πραγμάτευσης προσφέρει ὁ G. BROCCIA, *Struttura e spirito del libro VI dell'Iliade*. Sapri 1962. Τοῦ ἴδ., *La forma poetica dell'Iliade e la genesi dell'epos Omerico*. Messina 1967 (μὲ πολλὴ βιβλιογρ.). Ἀναλυτικά: E. HEITSCH, *Aphroditehymnos, Aeneas und Homer*. Hypomn. 15. Γοττ. 1965. Ἀντίθετα: H. ERBSE, <Über die sogenannte Aeneis im 20. Buche der Ilias>, *Rhein. Mus.* 110, 1967, 1. E. HEITSCH, <Ilias B 557/8>, *Herm.* 96, 1969, 641, G. F. ELSE, *Homer and the Homeric Problems*, Univ. of Cincinnati, 1965, διαφωτίζει τὶς διάφορες ἀπόψεις τοῦ ὁμηρικοῦ προβλήματος καὶ δίνει καλὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν σύνθεση. J. A. SCOTT, *The Unity of Homer*. Berkeley 1921, ξανατυπώθηκε στὴν Νέα Ὑόρκη στὰ 1965. Ὁ 20. τόμ. τῶν *Yale Classical Studies* 1966 εἶναι ὁλόκληρος ἀφιερωμένος στὸν Ὅμηρο. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρθηκαν ἤδη στὴν σ. 45, σημ. 1. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ἐξάρουμε ἀκόμα: A. PARRY (ὁ γιὸς τοῦ MILMAN PARRY), <Have we Homer's Iliad?> (σ. 175). Ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τοῦ μεγάλου δομικοῦ σχεδίου τῆς *Ἰλιάδας* καὶ ἀποτρέπει ἀπὸ τὸ νὰ κάμνουμε πανάκεια τὴν τυπικὴ ἐκφορὰ καὶ τὴν προφορικὴ ποίηση. Μιὰν πολὺ περιεκτικὴ εἰσαγωγὴ προσφέρει ὁ Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, *Εἰσαγωγὴ στὸν Ὅμηρο*. Θεσσαλονίκη 1967 (3. ἔκδ. διορθωμένη 1977). Οἱ διάφορες ἐργασίες τοῦ W. THEILER εἶναι τώρα συγκεντρωμένες στό: *Untersuchungen zur antiken Literatur*. Βερολίνο 1970.—Περισσότερη βιβλιογρ. στοῦ A. LESKY, *Homeros* (ἀνάτ. σ. 78, Στουττγ. 1967). Πρέπει νὰ ἐξαρθοῦν καὶ οἱ μαρτυρίες τῆς σ. 45 σημ. 1. καὶ αὐτὲς ποὺ δόθηκαν στὴν *Ὀδύσσεια*. F. CODINO, *Einführung in Homer*. Βερολ. 1970. A. DIHLE, *Homerprobleme*. Opladen 1970.

1. R. MERKELBACH, <Die pisistratische Redaktion>, *Rhein. Mus.* 95, 1952, 23, ποὺ θέλει νὰ συναγάγη ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τὴν ἱστορικότητα αὐτῆς τῆς «διόρθωσης». J. A. DAVISON, <Peisistratus and Homer>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 86, 1955, 1.

2. J. A. DAVISON, <Dieuchidas von Megara>, *Class. Quart.* 53, 1959, 216. Μονόπλευρα κρίνει τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν πεισιστρατικὴ «διόρθωση» ὁ R. SEALEY, *Rev. Et. Gr.* 70, 1957, 312. Σωστὰ ἐναντίον τῆς παραδοχῆς μιᾶς τέτοιας ὁ R. PFEIFFER, *History of Classical Scholarship*. Ὀξφ. 1968, 6.

ἐπισκόπηση τῆς τόσο περίπλοκης θεωρίας γιὰ τὴν γένεση τῆς *Ἰλιάδας*, μόνο μὲ τὴν προϋπόθεση πλούσιας ἐγγραμματωσύνης μπορεῖ νὰ συλλάβη τόσο περίπλοκα γεγονότα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν εἶναι ἀρκετὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ ποιητὲς ποὺ εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ἀναγνωρισθοῦν μέσα στὴν *Ἰλιάδα* μας ἔγραφαν οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ θὰ ἤμασταν ὑποχρεωμένοι νὰ φαντασθοῦμε ὅτι καὶ τὰ πρότυπά τους ἦταν βιβλία μὲ τὰ ὁποῖα αὐτοί, μιὰ ποὺ τὸ ὑλικὸ ἦταν γραμμένο, κόβοντας, τακτοποιώντας καὶ συνταιριάζοντας τὰ κομμάτια, ἔκαμναν τὴν δουλειά τους. Εἶναι ὅμως καιρὸς νὰ συμπεριλάβουμε μέσα σὲ ὁλόκληρο τὸ περίπλοκο αὐτὸ πρόβλημα αὐτὰ ποὺ μᾶς δίδαξε ἡ συγκριτικὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη ἀπὸ τὸν MURKO ὡς τὸν PARRY. Ἡ γένεση τοῦ μεγάλου ἔπους ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἕνα δύσκολο πρόβλημα, ἔχουμε ὅμως στὴν διάθεσή μας μιὰν χειροπιαστὴ παράσταση τοῦ τί προηγήθηκε πρὶν ἀπὸ αὐτό.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ ὁμηρικὸ ἔπος πρέπει νὰ δεχτοῦμε αἰῶνες ἐπικοῦ τραγουδιοῦ, καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ τραγούδι πρέπει νὰ τὸ φαντασθοῦμε σύμφωνα μὲ τὴν εἰκόνα ἐκείνης τῆς *προφορικῆς σύνθεσης (oral composition)*, ποὺ τὰ οὐσιαστικά της χαρακτηριστικὰ τὰ διατυπώσαμε πιὸ πάνω[1]. Ἡ πλατιὰ βάση, ἐπάνω στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ ὁμηρικὴ ποίηση, μᾶς ἔχει γίνει πολὺ καλύτερα νοητή, κι αὐτὰ ποὺ μάθαμε ἐκεῖ δὲν συνηγοροῦν γιὰ τὴν παραδοχὴ γραπτῶν προτύπων, τὰ ὁποῖα μποροῦσαν νὰ λεηλατοῦν οἱ συρράπτες. Ποιὰ σχέση ὅμως ἔχουν μὲ τὴν *προφορικὴ σύνθεση*—κι αὐτὴ εἶναι ἡ μορφὴ ποὺ πρέπει νὰ δώσουμε σήμερα στὸ ὁμηρικὸ πρόβλημα—τὰ ἔπη ποὺ μᾶς σώζονται; Φτάνει μόνο νὰ κάμη κανεὶς μιὰν σύντομη ἐπισκόπηση τῶν κύριων χαρακτηριστικῶν τους, γιὰ νὰ πεισθῇ ἀμέσως ὅτι αὐτὰ ὑπάρχουν ὅλα στὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσσεια*. Μάλιστα τὸ πιὸ κεντρικὸ χαρακτηριστικό, ἡ χρησιμοποίηση δηλ. τυπικῶν στοιχείων, εἶναι πολὺ ἔντονα δηλωμένο στὸν Ὅμηρο, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελῇ συνάρτηση τοῦ δύσκολου μέτρου τοῦ στίχου.

Θὰ εἶναι αὐτὴ λοιπὸν ἡ λύση τοῦ προβλήματος, ὅτι δηλ. ἡ ὁμηρικὴ ποίηση στὸ σύνολό της ἀνήκει στὸν κύκλο μιᾶς τέτοιας ἡρωικῆς ποίησης ποὺ δημιουργήθηκε προφορικὰ καὶ μεταδινόταν προφορικά, καὶ ὅτι ἡ ἴδια εἶναι *oral composition*; Μερικοὶ ὀπαδοὶ τοῦ PARRY ἀποκλίνουν στὸ νὰ βγάλουν αὐτὸ τὸ συμπέρασμα. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ προφορικὴ ποίηση ποτὲ δὲν ἐπαναλαμβάνεται μὲ τὴν ἴδια μορφή[2],

1. Πβλ. σ. 47.

2. Ἐναντίον τῆς φράσης τοῦ STERLING DOW (*Class. Weekly* 49, 1956, 117) «κατὰ λέξη προφορικὴ μετάδοση ἑνὸς ποιήματος ποὺ συντέθηκε προφορικὰ καὶ δὲν καταγράφηκε εἶναι ἄγνωστη» στράφηκε τελευταῖα ὁ G. S. KIRK, <Homer and Modern Oral Poetry: Some Confusions>, *Class. Quart.* 54, 1960, 271. Μὲ βάση παρατηρήσεις σύγχρονης προφορικῆς ἐπικῆς ποίησης μέσα στὸ πλαίσιό της, θεωρεῖ τὴν πιστὴ διατήρηση ἐκτεταμένων ποιημάτων δυνατή. Ἀκόμα κι ἂν αὐτὸ μποροῦσε νὰ ἐφαρμοσθῇ στὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσσεια*, μολαταῦτα θὰ ἔμενε ἀκόμα τὸ ἐπιτακτικὸ πρόβλημα, ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθῇ μιὰν προφορικὴ σύλληψη τῶν ἐπῶν αὐτῶν. Ὁ KIRK ὑποστηρίζει τὴν ἄποψή του καὶ στὸ ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς ἐξαίρετο βιβλίο του *The Songs of Homer*, Cambridge 1962, βρῆκε ὅμως δικαιολογημένην ἀντίρρηση στὸν ADAM PARRY, <Have we Homer's Iliad?>, *Yale Class. Stud.* 20, 1966, 175.

εἶναι ὑποχρεωμένοι, γιὰ νὰ ἑρμηνεύσουν τὴν σταθερότητα μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζεται γενικὰ τὸ κείμενό μας, νὰ δεχθοῦν ὅτι τὸ ὁμηρικὸ ἔπος, ἐξαιτίας τῆς ἐντύπωσης ποὺ ἔκαμνε, καταγράφτηκε ἀμέσως μετὰ τὴν προφορικὴ γένεσή του καὶ ἔτσι σταθεροποιήθηκε. Ἐδῶ ἀνοίγεται ἕνας καινούργιος ἐπικίνδυνος ἀπόγυρος, ποὺ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν σωστὴ ἀξιολόγηση τῆς μεγάλης ποίησης.

Βέβαια δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντικρούσῃ αὐτὴν τὴν θεωρία μὲ ἐπιχείρημα τὸ μάκρος τῆς *Ἰλιάδας*. Στὴν περιοχὴ τῆς προφορικῆς ἐπικῆς ποίησης ὑπάρχουν παραδείγματα, ὅπως π.χ. τὸ ἔπος τοῦ Avdo Međedović μὲ τοὺς περισσότερους ἀπὸ 12.000 στίχους του. Ἡ ἀπόσταση μεγαλώνει, ὅταν θυμηθοῦμε τὸ σχέδιο τῆς *Ἰλιάδας*. Εἶναι ἀλήθεια πὼς καὶ στὸ σλαβικὸ ποίημα ποὺ ἀναφέραμε τωραδὰ μπορεῖ νὰ διακρίνῃ κανεὶς σχέδιο, ἡ ἀπόσταση ὅμως εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε μποροῦμε μὲ ἐμπιστοσύνη νὰ προϋποθέσουμε γιὰ τὴν σύνθεση τῆς *Ἰλιάδας* ἕναν ποιητὴ ποὺ χρησιμοποίησε βοηθητικὰ τὴν γραφή. Ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν προσθήκη τῆς γραπτῆς σύλληψης ἔχουν ἐκεῖνες οἱ πολυάριθμες συσχετίσεις, ποὺ συνδέουν ἀπομακρυσμένα μέρη, καὶ πρὸς τὶς ὁποῖες ἔστρεψαν τὴν προσοχή μας νεότερες ἔρευνες γιὰ τὸν Ὅμηρο.

Στὴν ἐπισκόπηση τοῦ περιεχομένου τῆς *Ἰλιάδας* ὑπογραμμίσαμε τὸ μήνυμα τοῦ Δία στὶς ραψωδίες *Θ*, *Λ* καὶ *Ο*, ποὺ τὸ περιεχόμενό του ὅλο καὶ αὐξάνεται, τὴν τριπλὴ προειδοποίηση τοῦ Πολυδάμαντα (στὸ *Μ*, *Ν* καὶ *Σ*), καὶ μιλήσαμε πρωτύτερα (σ. 66 κέ.) γιὰ τὴν οἰκονομία μὲ τὴν ὁποία εἶναι διαμοιρασμένα μέσα στὸ ἔπος ἐκεῖνα τὰ χωρία ποὺ φέρνουν στὸ ὀπτικό μας πεδίο τὴν πτώση τῆς Τροίας καὶ τὸν θάνατο τοῦ Ἀχιλλέα. Μερικὰ ἀκόμα παραδείγματα μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμα, γιατὶ δὲν λείπουν φωνὲς ποὺ ὅλες τὶς τέτοιου εἴδους παρενθέσεις, ἀναφορές, καὶ συσχετίσεις τὶς ἐξορίζουν στὴν περιοχὴ τῆς φαντασίας. Στὸ *Ρ* τῆς *Ἰλιάδας* (24) ὁ Μενέλαος ἀναφέρεται στὸν φόνο τοῦ Ὑπερήνορα, ποὺ εἶχε περιγραφῆ τρεῖς ραψωδίες πιὸ μπροστά (*Ξ* 516). Ἀντίστροφα, στὸ *Β* 860 ὑπάρχει ἕνας προϊδεασμὸς γιὰ τὴν μανία τοῦ Ἀχιλλέα στὸν Σκάμανδρο, ἡ ὁποία περιγράφεται στὸ *Φ*. Πάλι στὸν κατάλογο τῶν πλοίων ὁ Ὅμηρος ὀνοματίζοντας τὸν Πάνδαρο (827) τονίζει ἰδιαίτερα τὸ θαυμαστὸ τόξο του, ποὺ τόσο μοιραῖον ρόλο παίζει στὴν ἐπιορκία, τῆς ραψωδίας *Δ*. Πῶς ἡ ἐπανάληψη στίχων μπορεῖ ἀνάλογα μὲ τὴν περίσταση νὰ ἀποκτήσῃ μέσα στὴν τέχνη τοῦ Ὁμήρου ἰδιαίτερη σημασία τὸ δείχνουν ὁ παραλληλισμὸς τῶν δύο προσευχῶν τοῦ Χρύση (*Α* 37 καὶ 451) καθὼς καὶ οἱ στ. 357 κέ. καὶ *Σ* 35 κέ., μὲ τοὺς ὁποίους ὑπογραμμίζεται ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὶς σκηνὲς τῶν ραψωδιῶν *Α* καὶ *Σ*, ποὺ τὴν ὑποδηλώνει ἡ ἴδια ἡ Θέτιδα. Ὅταν ὁ Ἕκτορας στὴν πρόκληση γιὰ μονομαχία (*Η* 77) βάζει ὅρον τὴν ἀπόδοση τοῦ πτώματός του στὴν περίπτωση ποὺ θὰ σκοτωθῇ, αὐτὸ βρίσκεται σὲ σημαδιακὴ σχέση μὲ ὅ,τι συμβαίνει ὕστερα ἀπὸ τὸν πραγματικὸ θάνατό του· καὶ ἡ εὐλαβικὴ ταφὴ τοῦ Ἠετίωνα ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα (*Ζ* 417, ποὺ τὴν διηγεῖται ἡ Ἀνδρομάχη!) ἀποτελεῖ τὸ ἀντείκασμα τῆς μανίας του ἐναντίον τοῦ νεκροῦ Ἕκτορα. Τί λεπτότητα σύνθεσης προδίνει τὸ *Β* 780, ὅπου ὕστερα ἀπὸ τὴν μακρόσυρτη στασιμότητα

τοῦ καταλόγου τῶν 'Αχαιῶν εἰσβάλλει ξανὰ κίνηση, ξαναπιάνεται ἀκριβῶς ἡ πρώτη ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς παρομοιώσεις (*Β* 455), ποὺ πρὶν ἀπὸ τὸν κατάλογο ἐπερίγραφαν λαμπρὰ τὴν σύνταξη τῶν στρατευμάτων! Ἕνα καλὸ παράδειγμα γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς ἀναβολῆς καὶ τῆς προοικονομίας εἶναι ἡ τειχοσκοπία στὴν ραψωδία *Γ*. Ἐκεῖ ἡ Ἑλένη ὀνοματίζει τοὺς πιὸ σπουδαίους ἥρωες, τὸν Ἀγαμέμνονα, Ὀδυσσέα, Αἴαντα, Ἰδομενέα, ὄχι ὅμως καὶ τὸν Διομήδη, ποὺ στὶς ἑπόμενες ραψωδίες παίζει τόσο σημαντικὸν ρόλο. Αὐτουνοῦ ὁ χαρακτηρισμὸς ἀναβάλλεται γιὰ τὸ *Δ*, ὅπου ἀντιπροσωπεύει τὸ κορύφωμα καὶ τὸν σκοπὸ τῆς *Ἀγαμέμνονος ἐπιπωλήσεως*, τῆς ἐπιθεώρησης δηλ. ποὺ ἔκαμε ὁ Ἀγαμέμνονας. Ἀντίστροφα, ἡ Ἀνδρομάχη καὶ στοὺς δυὸ θρήνους γιὰ τὸν σκοτωμένο Ἕκτορα (*Χ* 477. *Ω* 725) δὲν ἀσχολεῖται καθόλου μὲ τὴν τύχη ποὺ τὴν περιμένει. Μὲ τὸ θέμα αὐτὸ εἶχε ἀσχοληθῆ ὁ Ἕκτορας στὸ *Ζ* 450, καὶ μένει ἀξέχαστη ἡ ἐντύπωση. Ὅτι ἡ περιγραφὴ τῆς ἀσπίδας στὸ *Σ* προοικονομεῖ τὸ ἀγωνιστικὸ στοιχεῖο, γιατὶ ὁ ποιητὴς ἔχει στὸν νού του τοὺς ἐπιτάφιους ἀγῶνες (*Ψ*, *Ἆθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ*), τὸ ἔδειξε ὁ K. Reinhardt (βλ. σ. 63 σημ. 1).

Πολλὰ μπορεῖ νὰ παρατηρήση κανεὶς ἀκόμα, ὅσα εἴπαμε ὅμως θὰ εἶναι ἀρκετά, γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὴν γνώμη, ὅτι ὁ τέτοιος τρόπος ποίησης προϋποθέτει γραπτὴ σύλληψη. Ἀκόμα τόσο λεπτὰ γνωρίσματα, ὅπως ἡ ἀλλαγὴ τῆς σειρᾶς: Ἀχιλλέας, Αἴαντας, Ὀδυσσέας (*Α* 138) σέ: Αἴαντας, (Ἰδομενέας), Ὀδυσσέας, Ἀχιλλέας (*Α* 145) στὸν λόγο τοῦ Ἀγαμέμνονα, ὅπου στὴν ἀρχὴ μιλᾶ γιὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δώρου, ὕστερα γιὰ τὸ σημαντικὸ καθῆκον νὰ ὁδηγήσουν τὴν Χρυσηίδα πίσω στὸν πατέρα της· ἢ ἡ διαφορετικὴ προσφώνηση τοῦ Πριάμου πρὸς τὴν Ἑλένη, μὲ τὸ *φίλον τέκος* (*Γ* 162), καὶ τοῦ Ἀντήνορα, ποὺ παρακάτω ἔχει τὴν γνώμη ὅτι πρέπει νὰ τὴν ἐπιστρέψουν στοὺς Ἕλληνες, μὲ τὸ «κυρία» (*γύναι*, *Γ* 204)—τέτοια χαρακτηριστικὰ ἔχουμε τὴν γνώμη ὅτι τὰ συλλαμβάνει ἕνας ποιητὴς ὁ ὁποῖος τὴν στιγμὴ τῆς σύλληψης ἔχει τὴν ἄνεση ποὺ τοῦ τὴν ἐξασφαλίζει τὸ γράψιμο. Ὁ A. B. Lord[1] ὑποστηρίζει μιὰν ἐνδιάμεση λύση καὶ παραδέχεται

---

1. <Homer's Originality: Oral Dictated Texts>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 84, 1953, 124, καὶ *The Singer of Tales* (βλ. σ. 45 σημ. 1). Ἡ ἄποψη ποὺ ἐκθέτεται ἐδῶ ὑποστηρίζεται πιὸ διεξοδικὰ στὸ <Mündlichkeit und Schriftlichkeit im hom. Epos>, *Festschrift Kralik*. Horn 1954, 1. Συμφωνεῖ μὲ αὐτὰ ὁ Per Krarup, <Homer and the Art of Writing>, *Eranos* 54, 1956, 28, τὸ ἴδιο ὁ C. M. Bowra, *Homer and his Forerunners*. Ἐδιμβ. 1955, ποὺ κι οἱ δυὸ λογαριάζουν καὶ τὴν ὑπαγόρευση. Τὸ ἴδιο κάμνει κι ὁ C. H. Whitman, *Homer and the Heroic Tradition*. Harv. Univ. Press. Cambr. Mass. 1958, 82, ἔστω κι ἂν ὑπογραμμίζει πολὺ τὸν χαρακτῆρα τῆς ὁμηρικῆς ποίησης σὰν προφορικῆς σύνθεσης. Ὁρμητικὰ παρεμβαίνουν γιὰ τὴν γραπτὴ σύνθεση τῶν ἐπῶν: H. T. Wade-Gery, *The Poet of the Iliad*. Cambr. 1952, ποὺ (11) νομίζει ὅτι ἡ προσαρμογὴ τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου ἔγινε ἀκριβῶς γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς ποίησης· T. B. L. Webster, *From Mycenae to Homer*. Λονδ. 1958, 272 (351 τῆς γερμ. μετάφρ. Μόναχο 1960). A. Heubeck, *Gymn.* 65, 1958, 44. Ἐπιφυλακτικὸς ὁ D. L. Page, *The Homeric Odyssey*. Ὀξφ. 1955, 140. Περισσότερες παραπομπὲς στοῦ K. Marót, *Die Anfange der griech. Literatur. Vorfragen*. Βουδαπέστη 1960, 314, σημ. 121.

έναν Όμηρο πού ύπαγορεύει. Πραγματικά στις ήμέρες μας ή Γιουγκοσλαβία κι ή Ελλάδα προσφέρουν παραδείγματα άοιδών τής *προφορικής ποίησης (oral poetry)*, πού μέ έναν τέτοιον τρόπο κάμνουν κάποτε δυνατή την καταγραφή τού ποιήματος πού τραγούδησαν. Μιά τέτοια άποψη δέν μπορεί νά άποκλεισθή γιά τόν Όμηρο, πολύ περισσότερο όμως δέν μπορεί νά άποδειχθή. Όπωσδήποτε τά λόγια τού MADVIG[1] ίσχύουν: *utrumque poetam...scribendi arte atque auxilio usum esse persuasum habeo*[2]. Ένα πράγμα πρέπει άσφαλώς νά δεχτοΰμε: δέν μπορούμε νά έχουμε καμιάν συγκεκριμένη παράσταση γιά τήν μορφή πού είχε ένα χειρόγραφο τού Όμήρου στόν 8. αιώνα π.Χ. Ωστόσο αυτό δέν είναι άντεπιχείρημα, άλλά άπλώς ό καθορισμός τών ορίων τής γνώσης μας.

Ανακεφαλαιώνουμε: Ό Όμηρος είναι μιά τελείωση καί μιά άρχή, καί άρκετές άσυμφωνίες τής ποίησής του βρίσκουν σ' αυτό τήν έξήγησή τους. Οί ρίζες τής δημιουργίας του είναι βυθισμένες βαθιά στήν παλιά περιοχή τού προφορικού ήρωικού άσματος, πού τά βασικά του γνωρίσματα διατηρήθηκαν πλατιά μέσα στό έργο του. Τέτοιου είδους προφορική έπική ποίηση ήταν ή πηγή τού Όμήρου, καί πρέπει νά φαντασθή κανείς ότι τό πλήθος τής ζωντανής ποίησης πού ήταν στήν διάθεσή του ήταν πολύ μεγάλο. Όποιος νομίζει ότι αυτόν τόν δρόμο άκολούθησε ή έξέλιξη, δέν θά παραξενεύεται πιά γιά άρκετές άντιφάσεις καί θά καταλάβη μάλιστα, γιατί συναντοΰμε μεγάλα τμήματα μέ παλαιικόν παρατακτικό τρόπο άφήγησης. Προπάντων στις άτέλειωτες περιγραφές μαχών μέ τήν καταλογόμορφη πληθώρα όνομάτων μπορούμε νά άναγνωρίσουμε χαρακτηριστικά τού άρχαίου ήρωικού άσματος. Βέβαια, δέν μάς είναι πιά μπορετό νά καθορίσουμε μέ λεπτομέρειες ώς πού φτάνει ή έξάρτηση τού Όμήρου άπό τέτοια παλιά ποιήματα. Κανένας δέν πρόκειται νά άμφισβητήση ότι ό ποιητής έκμεταλλεύεται ένα μεγάλο κεφάλαιο πού προϋπήρχε, καί άκριβώς σ' αυτό τό σημείο προσφέρεται στούς ύπερασπιστές τής ένότητας ή ευκαιρία ένός διαλόγου μέ συνετούς έκπροσώπους τής άνάλυσης. Άν ή έλπίδα πού διατυπώνεται έδώ είναι δικαιολογημένη, τότε θά έπρεπε νά ξεπεραστή τόσο ένας πρωτόγονος ένωτισμός, πού άπομονώνει τόν Όμηρο, όσο καί μιά άναλυτική έξέταση τής ποίησης, πού χωρίς κατανόηση γιά τήν φύση καί τούς νόμους της κάμνει τό άκμαίο σώμα άντικείμενο άτέλειωτων νεκροτομικών άσκήσεων, πού όλο καί άναζητοΰν καινούργια διαχωριστικά σημεία.

Πέρα άπό αυτό όμως στό όποιο ό Όμηρος είναι κληρονόμος, ύπάρχει—κι

1. *Adversaria critica* 3, 1884, 4. Μέ ίδιαίτερη σφοδρότητα στράφηκε ό E. HEITSCH στήν βιβλιοκρισία τής *Θεογονίας* τού West (*GGA* 220, 1968) καί στό βιβλίο του *Epische Kunstsprache und homerische Chronologie*. Χαιδελβ. 1968, έναντίον τής άποψης γιά ένα χειρόγραφο τού Όμήρου. Ή *Θεογονία* όμως μέ τούς περίπου 1000 στίχους της μπορεί νά έχει καταγραφή γύρω στά 730 καί 700. Είναι άραγε αυτό τό πρός τά πάνω σύνορο; Πβλ. έπίσης καί στό *Companion to Homer*. Λονδ. 1962, τίς γνώμες τού C. M. BOWRA (38), A. B. LORD (179), J. A. DAVISON (215). Σχετικά A. HEUBECK, *Gnom.* 34, 1964, 3.

2. «Έχω πεισθή ότι ό καθένας άπό τούς δυό ποιητές χρησιμοποίησε τήν τέχνη τού γραψίματος καί τήν βοήθειά της».

αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ ξεχνοῦμε—κι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἦταν δημιουργός. Ἂν μὲ τὴν *Ἰλιάδα* του ἔγραψε τὸ πρῶτο μεγάλο ἔπος, δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀποφασίσουμε· ἔπη πολὺ σημαντικῆς ἔκτασης εἶναι τελείως δυνατά, κι αὐτὸ τὸ μάθαμε χάρη στὸν PARRY καὶ LORD. Βέβαιο ὅμως εἶναι ὅτι ἡ *Ἰλιάδα* καθὼς καὶ ἡ *Ὀδύσσεια* χρεωστοῦν τὴν διάσωση καὶ τὴν ἀπροσμέτρητη ἐπίδρασή τους ἀκριβῶς σ' ἐκεῖνες τὶς ἰδιότητες, μὲ τὶς ὁποῖες ὁλοκληρώνεται τὸ ἑλληνικὸ ἔπος, ἐνῶ συγχρόνως ξεπερνᾶ ἔντονα τὰ σύνορα τοῦ εἴδους του. Ἐννοοῦμε ἐκείνην τὴν δραματοποίηση τῶν γεγονότων, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος μαζὶ μὲ τὴν δομή, καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλα ἐννοοῦμε ἐκείνην τὴν ἐξανθρώπιση τοῦ παλιοῦ θρύλου μὲ τὴν ἡρωική του διάθεση, ποὺ μᾶς κάμνει τὸν Ὅμηρο τόσο ἀγαπητόν. Σ' ἐκείνην τὴν σκηνὴ ποὺ ὁ Ἀχιλλέας καὶ ὁ Πρίαμος, ὕστερα ἀπὸ ὅλην τὴν σκληρότητα τῆς μάχης, ἀπὸ ὅλον τὸν πόνο καὶ ὅλην τὴν φρίκη τῆς παράλογης ἐκδίκησης ἀναγνωρίζουν ὁ ἕνας στὸ πρόσωπο τοῦ ἄλλου τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν τιμοῦν, ἡ *Ἰλιάδα* βρίσκει τὴν τελείωσή της καὶ ὁ δρόμος τῆς δυτικῆς ἀνθρωπιᾶς τὴν ἀρχή του.

Δυὸ πράγματα συντέλεσαν ὥστε στὴν *Ἰλιάδα* νὰ νικήση τὸ καινούργιο: τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἀοιδὸ μὲ τὴν λύρα στὸν ραψωδὸ ποὺ ἀπάγγελλε κρατώντας τὸ μπαστούνι, καὶ ἀπὸ τὸ προφορικὰ διατυπωμένο ἡρωικὸ ᾆσμα στὴν γραφτὰ σχεδιασμένη ποίηση. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ποῦμε μὲ ἀκρίβεια πόσο μακριὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο βρίσκονται αὐτὰ τὰ δυὸ βήματα, στὴν δεύτερη περίπτωση ὅμως ἡ μετάβαση πρέπει πιθανῶς νὰ συνδεθῆ μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ὅμηρο.

Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ ἄποψη ποὺ ἀναπτύσσεται ἐδῶ δὲν θέλει νὰ ἀποκλείση ὁλωσδιόλου μεταγενέστερες προσθῆκες. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν θεωροῦμε πιὰ προσθήκη τὸν κατάλογο τῶν πλοίων[1] τῆς ραψωδίας *B*, θὰ ἀκολουθήσουμε ὅμως τὸν Διευχίδα καὶ πολλοὺς νεότερους στὴν παραδοχὴ ἀττικῶν παρεμβολῶν (κυρίως *B* 558). Ἡ ραψωδία *K* μὲ τὴν Δολώνεια[2] εἶναι τόσο ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ γύρω της, ὥστε ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς ξεχωριστῆς της θέσης γίνεται διδακτικὴ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα καὶ κάμνει πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι εἶναι μεταγενέστερη παρεμβολή.

1. V. BURR, ‹Νεῶν Κατάλογος›, *Klio Beih.* 39, 1944. Σχετικὰ A. HEUBECK, *Gnom.* 21, 1949, 197· 29, 1957, 40· 33, 1961, 116· ἀμφιβάλλει γιὰ τὸ μυκηναικὸ - ἱστορικὸ ὑπόβαθρο, καὶ στὸ τελευταῖο χωρίο ἐπιτίθεται κυρίως ἐναντίον τοῦ D. L. PAGE, ***History and the Homeric Iliad*** (βλ. σ. 49 σημ. 2), 118, ποὺ σὰν τὸν T. B. L. WEBSTER, ***From Mycenae to Homer*** (σ. 76 σημ. 1), 132 (πβλ. καὶ 175) θὰ ἤθελε νὰ ἀναγάγη τὸν κατάλογο τῶν πλοίων στὴν μυκηναικὴ ἐποχή. Τὸ ἄλλο ἄκρο μιᾶς ὁλωσδιόλου ὄψιμης τοποθέτησης, στοῦ G. JACHMANN (βλ. σ. 69 σημ. 2). Περισσότερη βιβλιογρ. στὸν HEUBECK, *Gymn.* 66, 1959, 397.

2. H. HEUSINGER, *Stilistische Untersuchungen zur Dolonie.* Διδ. διατρ. Λειψ. 1939. F. KLINGNER, ‹Über die Dolonie›, *Herm.* 75, 1940, 337. Ἐπικριτικὸς ἔλεγχος τῆς ἄποψης ποὺ ἐπικρατεῖ, ἀπὸ τὸν F. DORNSEIFF, ‹Doloneia›, *Mél. Grégoire. Ann. de l'Inst. de phil. et d'hist. Or. et Slav* 10, 1950, 239 W. JENS, ‹Die Dolonie und ihre Dichter›, *Studium Generale* 8, 1955, 616. S. LASER, ‹Uber das Verhaltnis der Dolonie zur Odyssee›, *Herm.* 86, 1958, 385. K. REINHARDT, *Tradition und Geist.* Γοττ. 1960, 9.

Καὶ ἐπειδὴ πραγματευόμαστε ξανὰ τὸν ποιητὴ τῆς *'Ιλιάδας* σὰν ἱστορικὴ προσωπικότητα καὶ δὲν ἑρμηνεύουμε τὸ ὄνομα *Ὅμηρος* σὰν ἐκφραστικὸ ὄνομα (παρατσούκλι), ἀλλὰ σὰν κύριο (=«ἐγγύηση»), γι' αὐτὸ δημιουργεῖται ἡ ἐπιθυμία νὰ ξέρουμε κάτι γιὰ τὴν ζωή του[1]. Ραψωδὸς πρέπει νὰ ἦταν καὶ σὰν τέτοιος θὰ γύρισε ἀρκετὸν κόσμο. Ὄχι ὅμως σὰν τὸν φτωχὸ δάσκαλο καὶ τὸν περιπλανώμενο ἀοιδὸ τοῦ θρύλου, ἀλλὰ σὲ στενότερον σύνδεσμο μὲ τὶς ἡγεμονικὲς αὐλὲς τῆς ἐποχῆς του. Ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πραγματεύθηκε τὶς μορφὲς τοῦ Αἰνεία (ἰδιαίτ. *Υ* 307) καὶ τοῦ Γλαύκου, πιστεύουμε ὅτι μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε πὼς εἶχε ὑποχρεώσεις πρὸς τοὺς Αἰνειάδες στὴν Τρωάδα καὶ τοὺς Γλαυκίδες[2] στὴν Λυκία. Δὲν μποροῦμε νὰ ἐξομαλύνουμε τὴν γνωστὴ διαμάχη τῶν ἑπτὰ πόλεων σχετικὰ μὲ τὸν τόπο ποὺ γεννήθηκε (*Παλ. Ἀνθ.* 16, 295 κέ.). Ἡ Σμύρνη ἐγείρει σοβαρὲς ἀξιώσεις καὶ εἶναι δυνατὸ ὁπωσδήποτε νὰ δηλώνη τὸν μικρασιατικὸ-ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀμφίβολο εἶναι ἂν στὴν ἀρχὴ ὀνομαζόταν πραγματικὰ Μελησιγένης. Ἡ μακροχρονιότερη παραμονή του στὴν Χίο καθὼς καὶ ὁ θάνατός του στὴν νῆσο Ἴο μποροῦν νὰ εἶναι ἱστορικὰ γεγονότα. Ἐξυπακούεται ὅτι, μὲ τὴν σημασία ποὺ ἀποδώσαμε στὴν γραφὴ σὲ σχέση μὲ τὰ δημιουργήματα τοῦ Ὁμήρου, παραμερίζουμε τὴν πληροφορία γιὰ τὴν τυφλότητά του καὶ τὴν θεωροῦμε σὰν τυπικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ θρύλου. Ὑποθέτουμε ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης του δημιουργίας πέφτει στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 8. αἰ., ποὺ πολὺ δικαιολογημένα τὸν χαρακτηρίζουν

1. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα προέρχονται 7 βιογραφίες, ἀπὸ τὴν σύνθεσή τους ὅλες τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, ποὺ ἀνάγονται ὅμως μὲ πολλοὺς τρόπους πίσω πρὸς παλιὰ παράδοση. Κείμενο: WILAMOWITZ, *Vitae Homeri et Hesiodi*. Βόννη 1916, καὶ T. W. ALLEN, *Homeri Opera* V· καὶ στοὺς δύο βρίσκεται καὶ ἡ διήγηση γιὰ τὸν διαγωνισμὸ τῶν δυὸ ποιητῶν *('Αγὼν Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου)*, ποὺ κι αὐτὴ ἐπίσης εἶναι διαρρύθμιση μιᾶς παλιᾶς ἱστορίας στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή. Γιὰ τὸν τύπο, βλ. L. RADERMACHER, *Aristophanes' 'Frosche'*. 2. ἔκδ. *Sitzb. Öst. Akad. Phil. - hist. Kl.* 198/4, 1954, 29. E. VOGT, <Die Schrift vom Wettkampf Homers und Hesiods>, *Rhein. Mus.* 102, 1959, 193 K. HESS, *Der Agon zwischen Homer und Hesiod* Winterthur 1960. Πρόσθεσε E. VOGT, *Gnom.* 33, 1961, 697. M. L. WEST, <The contest of Homer and Hesiod>, *Class. Quart.* 17, 1967, 433. Τὸ κείμενο τελευταῖα στοῦ A. COLONNA, *Esiodo. Le opere e i giorni*. Μιλάνο 1968. Γιὰ ἄλλες ἐκδόσεις M. L. WEST, ἔ.ἀ. Γιὰ τὸν Βίο ἀπὸ τὸν Πρόκλο: A. SEVERYNS, *Recherches sur la Chrestomathie de Proclos III*. Παρίσι 1953. Ἀπὸ τὸν ψευδοηροδότειο Βίο καὶ τὸν «Ἀγώνα» μεταφράζει ὁ W. SCHADEWALDT, *Legende von Homer, dem fahrenden Sanger*. Ζυρίχη 1959. Γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ Ὁμήρου καὶ τὴν (ὑπερτιμημένη) δραστηριότητα τῶν Ὁμηριδῶν βλ. H. T. WADE-GERY, *The Poet of the Iliad*. Cambr. 1952. Ὁ F JACOBY τὰ προβλήματα γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ὁμήρου, ποὺ τὰ εἶχε πραγματευθῆ σὲ ἕνα σπουδαῖο ἄρθρο (*Herm.* 68, 1933, 1), τὰ περίλαβε ξανὰ στὰ F Gr Hist III b (Ὑπομν.) 2 (Σημ.), 407. Γιὰ τὸ ὄνομα: M. DURANTE, <Il nome di Omero>, *Acc. dei Lincei. Rendiconti d. Cl. di Sc. mor. stor. fil.* 8, 12, 1957, 94. Εἰκόνες τοῦ Ὁμήρου: BOEHRINGER, *Homer. Bildnisse und Nachweise.* Breslau 1939. Καὶ γιὰ ὅλα ὅσα ἀκολουθοῦν ἂς ἐξαρθῆ τὸ ἔργο τοῦ K. SCHEFOLD· *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker*. Βασιλεία 1943.

2. L. MALTEN, *Herm.* 79, 1944, 1.

σὰν αἰώνα τοῦ 'Ομήρου[1]. 'Ο τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ποίηση τοῦ 'Ησίοδου προϋποθέτει τὸ ὁμηρικὸ ἔπος, δίνει τὸ πρὸς τὰ κάτω χρονικὸ ὅριο, ἐνῶ προπάντων ἡ πλούσια χρήση τῆς γραφῆς μαζὶ μὲ ἀρχαιολογικὰ ἐπιχειρήματα, ὅπως γνώση ναῶν καὶ λατρευτικῶν ἀγαλμάτων, ὁρίζει τὸ πρὸς τὰ πάνω.

4. ΘΕΜΑ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ

Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ξεχωρίζουν τὴν *'Οδύσσεια* ἀπὸ τὴν *'Ιλιάδα* βρίσκονται στὴν φύση καὶ τὴν προέλευση τοῦ θέματός της[2]. Δυὸ θεματικοὶ κύκλοι γίνονται ἀμέσως εὐδιάκριτοι. Μεγάλην ἔκταση πιάνει μιὰ διήγηση, ποὺ ὁ πυρήνας της ἐμφανίζεται χωρὶς ὑπερφυσικὰ μοτίβα καὶ γι' αὐτὸ τὴν χαρακτηρίζουμε λαϊκὴ μυθιστορία (νουβέλλα): ἕνας ἄντρας, ποὺ ἔμεινε πολὺν καιρὸ μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του σὲ μακρινὸ ταξίδι, καὶ γι' αὐτὸ τὸν θεωροῦσαν πεθαμένο, βρίσκει στὸν γυρισμὸ τὴν γυναίκα του τριγυρισμένην ἀπὸ μνηστῆρες, σὲ μερικὲς μάλιστα παραλλαγὲς ἑτοιμάζεται κιόλας ὁ γάμος. 'Αναγνωρισμὸς καὶ ἀγώνας τὸν ἐγκαθιστοῦν ξανὰ στὰ παλιά του δικαιώματα[3]. Τὸ ὄνομα *Πηνελόπη* προσπάθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ νὰ τὸ ἑρμηνεύσουν μὲ διάφορους, ἀλλὰ ὄχι ἱκανοποιητικούς, τρόπους. 'Ο P. Kretschmer τὸ παράγει ἀπὸ τὴν *πήνη, πηνίον* (=κουβάρι,μασούρι) καὶ *ἑλοπ-*, ποὺ βρίσκεται στὸ ρῆμα *ὀλόπτω* (=ξεϋφαίνω,διαλύω). "Αν ἡ παραγωγὴ εἶναι σωστή, τότε ἡ Πηνελόπη πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν δόλο μὲ τὸν ὁποῖο ξεγελᾶ τοὺς μνηστῆρες, ξεϋφαίνοντας τὴν νύχτα τὸ ὑφαντὸ ποὺ ἔχει ἑτοιμάσει τὴν ἡμέρα (*β* 94). Βέβαια τότε πρέπει νὰ παραγάγουμε τὸ ὄνομα τῆς ἀγριόπαπιας (*πηνέλοψ*) ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς ἡρωίδας, ἐξαιτίας τῆς μονογαμικῆς πίστης αὐτῶν τῶν πουλιῶν. Οἱ ἀρχαῖοι δοκίμασαν τὸν ἀντίθετο δρόμο χωρὶς ἐπιτυχία.

Τὸν δεύτερο θεματικὸ κύκλο τὸν ἀποτελοῦν παραμύθια ναυτικῶν, ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία ἦταν ἄφθονα καὶ γνωστὰ στὴν 2. χιλιετία μὲ τὴν θαλασσοκράτειρά της Κρήτη. "Ηδη ἕνα παλαιοαιγυπτιακὸ παραμύθι, ποὺ ἡ καταγραφή του πέφτει γύρω στὸ 2000 π.Χ.[4], μᾶς δείχνει τὸ θέμα τοῦ ναυαγοῦ, τὸ τόσο σημαντικὸ γιὰ

1. W. Schadewaldt, ‹Homer und sein Jahrhundert›, *Von Homers Welt und Werk*. 3. ἔκδ. Στουττγ. 1959, 87.

2. L. Radermacher, ‹Die Erzählungen der Odyssee›, *Sitzb. Akad. Wien. Phil.-hist. Kl.* 178/1. 1915. K. Meuli, *Odyssee und Argonautica*. Βερολ. 1921. P. Kretschmer, ‹Penelope›, *Anz. Akad. Wien. Phil.-hist. Kl.* 1945, 80. Gabriel Germain, *Genèse de l'Odyssée*. Παρίσι 1954. L. A. Stella, *Il poema di Ulisse*. Φλωρεντία 1955. F. Wehrli, ‹Penelope und Telemachos›, *Mus. Helv.* 16, 1959, 228.

3. W. Splettstosser, *Der heimkehrende Gatte und sein Weib in der Weltliteratur*. Βερολ. 1899. V. Zhirmunsky, ‹The epic of 'Alpamysk' and the return of Odysseus›, *Proc. Brit. Ac.* 52, 1966, 267, μὲ παράθεση τῶν ρωσσικῶν του ἐργασιῶν. 'Ενδιαφέροντες παραλληλισμοί, ποὺ κάμνουν πιθανὸ τὸ συμπέρασμά του (καὶ πρωτύτερα τοῦ Λ. Τολστοΐ) γιὰ κοινὴν πηγὴ σὲ ἀρχαῖες λαϊκὲς διηγήσεις. Σκέφτεται τὴν Μικρασία σὰν ἀφετηρία.

4. L Radermacher, ἔ.ἀ. 38.

τὴν *'Οδύσσεια*, ποὺ εἶναι ὁ μόνος ποὺ πάνω σ' ἕνα κομμάτι ξύλο διασώζεται σὲ ἕνα νησὶ γεμάτο ἀξιοθαύμαστα πράγματα. Τέτοιες διηγήσεις συγκεντρώνονται συχνὰ γύρω ἀπὸ μιὰν κεντρικὴ μορφὴ σὲ ὁλόκληρους κύκλους. Ἕνας τέτοιος Σεβὰχ θαλασσινὸς ἦταν καὶ ὁ 'Οδυσσέας. Τὸ ὄνομά του ἀντιστέκεται σὲ κάθε παραγωγὴ ἀπὸ τὰ ἰνδοευρωπαϊκά, καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ἔπος ἐμφανίζεται μὲ τὸν τύπο *'Ολυσσεύς*, ἐνῶ ὁ στ. τ 407 (*...ὀδυσσάμενος*~410 *τῷ δ' 'Οδυσσεὺς ὄνομ' ἔστω ἐπώνυμον*) τῆς *'Οδύσσειας* προδίνει, μὲ τὴν σημασία ποὺ δίνει ἡ ἐπικὴ ἀλλοίωση, προσέγγιση πρὸς τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Ἔτσι ὅλα φανερώνουν ὅτι ὁ 'Οδυσσέας ἔχει τὶς ρίζες του στὰ προελληνικά, κι ἦταν τότε κιόλας ἥρωας θαλασσινῶν περιπετειῶν τοῦ παραμυθιοῦ. 'Αντίθετα, οἱ προσπάθειες ποὺ ἐπαναλαμβάνονται κάθε τόσο, νὰ ἰδοῦν στὸν 'Οδυσσέα ἕναν ἀρχαῖο θεὸ καὶ νὰ τοῦ ἀποδώσουν ἡλιακὴ φύση, δὲν ἔχουν ἀνθεκτικὴ στήριξη.

'Απὸ μιὰν ἀρχὴ λοιπὸν ἡ μυθιστορία τοῦ ξενιτεμένου ποὺ γυρίζει στὴν πατρίδα του ἦταν δεμένη μὲ τὴν διήγηση περιπετειῶν, ποὺ κρατοῦσαν τὸν ἄνθρωπο τόσον καιρὸ μακριὰ ἀπὸ τὴν αὐλή του καὶ ἀπὸ τὸ τζάκι του. Τέτοιες περιπέτειες στὸν μεσογειακὸ χῶρο πρέπει νὰ ἦταν κυρίως θαλασσινές, κι ἔτσι ὁ ἥρωας τέτοιων διηγήσεων ταιριάζει πολὺ καλὰ γιὰ τὸν ρόλο τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀργεῖ νὰ γυρίση στὴν πατρίδα.

Καὶ οἱ δυὸ θεματικοὶ κύκλοι γιὰ τοὺς ὁποίους μιλοῦμε, ἀπέχουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὸν ἀριστοκρατικὸ-ἡρωικὸ κόσμο τῆς *'Ιλιάδας*. Καὶ ἐπειδὴ θεωροῦμε τὴν *'Οδύσσεια*—ὄχι ἀπὸ τὰ θέματά της, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν σύνθεσή της—ὡς τὸ νεότερο ἔργο, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι σ' αὐτὴν καθρεφτίζεται μιὰ κάποια μετατόπιση τοῦ κύκλου τῶν ἀκροατῶν. Ὁ GOETHE διατύπωσε κάτι οὐσιαστικὸ στὴν 1. ἐπιστολή του:

> «*...καὶ δὲν ἀντηχεῖ πάντα μέσα στὸ ψηλὸ παλάτι,*
> *στοῦ βασιλιᾶ τὴν τέντα, ἡ 'Ιλιάδα, τοῦ ἥρωα ὕμνος;*
> *κι ἡ ταξιδιάρα πάλι πονηριὰ τοῦ 'Οδυσσέα*
> *δὲν εἶν' καλύτερη στὴν ἀγορά, ποὺ σμίγουν οἱ πολίτες;*»

Ὅλες αὐτὲς οἱ διαφορὲς δὲν ἀλλάζουν καθόλου τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ *'Ιλιάδα* καὶ ἡ *'Οδύσσεια* μένουν ἑνωμένες χάρη στὴν κοινότητα τοῦ εἴδους. 'Οφείλουμε νὰ συμπληρώσουμε ἀποφασιστικὰ τὸ σκίτσο ποὺ σχεδιάσαμε γιὰ τὸ δεύτερο ἔπος σχετικὰ μὲ τὴν γένεση τοῦ θέματός του: ὁ ἥρωας τῆς μυθιστορίας τοῦ ξενιτεμένου ποὺ γυρίζει στὴν πατρίδα δὲν ταυτίσθηκε μόνο μὲ τὸν ἥρωα τῶν θαλασσινῶν περιπετειῶν, ἀλλὰ συμπεριλήφθηκε καὶ στὸν κύκλο τοῦ τρωικοῦ θρύλου. Ἔτσι ὁ 'Οδυσσέας ἔγινε πολεμιστὴς στὴν Τροία καὶ μάλιστα, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὴν *'Ιλιάδα*, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους. 'Αλλὰ καὶ μέσα στὴν Οἰκουμένη, στὴν ὁποία τώρα ἀνήκει ὁλόκληρος, διατήρησε πολλὰ ἀπὸ τὰ παλιὰ κύρια χαρακτηριστικά του. Αὐτὸς ποὺ καὶ στὴν *'Ιλιάδα* ὀνομάζεται *τλήμων* (καρτερικός), βρίσκεται στὴν πιὸ μεγάλη δυνατὴ ἀντίθεση πρὸς τὸν 'Αχιλλέα: ἔξυπνη φρονιμάδα ἀπέναντι σὲ γνήσια ἔλλειψη μέτρου, εὔστροφη διαλλακτικότητα ἀπέναντι σὲ ἀπότομη τραχύτητα, προβλεπτι-

κὸς ὑπολογισμὸς τοῦ καλύτερου δρόμου, ἀπέναντι σὲ ἄγρια ἐφόρμηση ἐπάνω στὴν πιὸ εὐθεία γραμμή. Εἶναι πολὺ λογικὸ ὅτι στὴν ραψωδία *I* τῆς *'Ιλιάδας,* ἀκριβῶς ὁ 'Οδυσσέας εἶναι ἐκεῖνος ἀπὸ τοὺς ἀπεσταλμένους ποὺ βρίσκει λιγότερο τὸν δρόμο ἐπαφῆς μὲ τὸν 'Αχιλλέα. Στοὺς δυὸ αὐτοὺς ἀνθρώπους βρίσκονται ἐντυπωσιακὰ ἀντιμέτωπες οἱ ἱστορικὲς πηγὲς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Στὰ τρία στοιχεῖα—μυθιστορία τοῦ ταξιδεμένου ποὺ ἐπιστρέφει, θαλασσινὲς περιπέτειες, καὶ τρωικὸς θρύλος—πρέπει νὰ παρεμβάλουμε ἀκόμα ἕνα τέταρτο: τὸ πνεῦμα καὶ τὴν συμπεριφορὰ μιᾶς νέας ἐποχῆς πού, χωρὶς νὰ διαλύῃ τὸ παλιό, τὸ τοποθετεῖ ὡστόσο μὲ πολλοὺς τρόπους κάτω ἀπὸ ἕνα καινούργιο κοίταγμα. Στὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους θὰ ποῦμε κάτι ἐπάνω σ' αὐτό· ἐδῶ ἂς θεωρηθῇ ἀρκετὸ νὰ σημειώσουμε ὅτι σ' αὐτὸ τὸ καινούργιο συμμετέχει κυρίως τὸ ἰωνικὸ πνεῦμα ποὺ ἀνεβαίνει.

Εἶναι ἀνάγκη νὰ ποῦμε λίγα λόγια γιὰ τὸν ρόλο τοῦ γεωγραφικοῦ στοιχείου στὴν *'Οδύσσεια*[1]. Ὅλα τὰ οὐσιώδη τὰ εἶπε ἤδη ὁ 'Ερατοσθένης (Στράβ. 1, 23c): ὁ 'Ησίοδος ἐντόπισε τὶς περιπλανήσεις τοῦ 'Οδυσσέα στὸν σικελικὸ-ἰταλικὸ χῶρο, ὁ Ὅμηρος ὅμως δὲν σκέφθηκε οὔτε αὐτὸν οὔτε κάποιον ἄλλον ἐντοπισμό. Αὐτὸ τὸ πράγμα δὲν ἤθελαν νὰ τὸ πιστέψουν στὴν ἀρχαία ἐποχή, ὅπως δὲν θέλουν καὶ στὴν σημερινή. 'Ο μάταιος κόπος νὰ χαράξουν ἐπάνω στὸν χάρτη τὰ ταξίδια τοῦ 'Οδυσσέα, ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν 'Ερατοσθένη, ποὺ κάτι ἔνιωθε ἀπὸ γεωγραφία *καὶ* ποίηση, νὰ πῆ τὸν εἰρωνικὸ λόγο, ὅτι τότε μόνο θὰ μπορέσουμε νὰ προσδιορίσουμε τὸν χῶρο τῶν περιπλανήσεων, ὅταν βροῦμε τὸν τεχνίτη ποὺ ἔραψε τὸν ἀσκὸ τοῦ Αἰόλου. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ὑπῆρχαν αἱρέσεις ποὺ τοποθετοῦσαν τὸ θέατρο τῶν περιπλανήσεων στὴν Μεσόγειο ἤ, ὅπως ὁ Κράτητας ἀπὸ τὴν Μαλλὸ (Κράτης ὁ Μαλλώτης), ἔξω στὸν 'Ωκεανό. Αὐτὸ τὸ κουραστικὸ παιχνίδι ξανάρχισε μὲ τὴν νεότερη ἔρευνα καί, καθὼς φαίνεται, τόσο λίγο πρόκειται νὰ ἡσυχάσῃ, ὅσο κι ὁ ἐρασιτεχνισμὸς αὐτῶν ποὺ ψάχνουν γιὰ τὴν 'Ατλαντίδα. Στὴν πραγματικότητα οἱ περιπλανήσεις τοῦ 'Οδυσσέα συμβαίνουν σὲ μιὰν παραμυθένια χώρα, πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν «*οἰκουμένην*», αὐτὴν ποὺ ἦταν γνωστὴ στὴν ἐποχὴ ποὺ γεννήθηκαν αὐτὲς οἱ ἱστορίες. 'Ο ποιητὴς σημείωσε μὲ πολλαπλὴ καθαρότητα τὴν ὑπερπήδηση τῶν συνόρων ἀνάμεσα στὸν γνωστὸ κόσμο καὶ τὸν κόσμο τοῦ παραμυθιοῦ. Θὰ ἀναφέρουμε τὰ σχετικὰ χωρία στὴν ἐπισκόπηση τοῦ περιεχομένου, ποὺ ἀκολουθεῖ. Αὐτὰ ἀκριβῶς

---

1. A. LESKY, ‹Aia›, *Wien. Stud.* 63, 1948, 52. Στὴν δυτικὴ Μεσόγειο ζητᾶ ὁ V. BÉRARD, τὰ χνάρια τοῦ 'Οδυσσέα (ἀνάμ. σὲ ἄλλα βλ. *Les navigations d'Ulysse,* 4. τόμ. Παρίσι 1927-9)· τολμηρὸν ἐξωκεανισμὸ ὑποστηρίζει ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ὁ R. HENNIG, *Die Geographie des homerischen Epos.* Λειψ. 1934. Ὅτι αὐτὰ τὰ πράγματα προχωροῦν πολύ, τὸ δείχνει ὁ A. KLOTZ, ‹Die Irrfahrten des Odysseus und ihre Deutung im Altertum›, *Gymn.* 59, 1952, 289. 'Ακολούθησαν καὶ ἄλλα τέτοιας λογῆς, πβλ. *AfdA* 13, 1960, 20. 'Η τρεχούμενη τελευταία ἐκδήλωση αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι τὸ βιβλίο τῶν H.-H. καὶ A. WOLF, *Der Weg des Odysseus. Tunis, Malta, Italien in den Augen Homers.* Τυβίγγη 1968. 'Ο W. MARG, *Gnom.* 42, 1970, 225 κουράσθηκε πολὺ γιὰ νὰ ἀποκρούσῃ αὐτὲς τὶς ξένες πρὸς τὴν ποίηση φαντασιώσεις· μολαταῦτα αὐτὲς θὰ ἐξακολουθοῦν.

δείχνουν πῶς μερικὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα ὁδηγοῦν πρὸς τὴν μακρινὴ Δύση, ἐνῶ μὲ τὸ νησὶ τῆς Κίρκης βρισκόμαστε ἐντελῶς ξαφνικὰ στὴν Ἀνατολή. Αὐτὸ τὸ νησὶ λοιπὸν ὀνομάζεται «*Αἰαίη*», «ποὺ ἀνήκει δηλ. στὴν Αἶα». «*Αἶα*» ὅμως εἶναι ἡ μακρινὴ ἐκείνη χώρα τοῦ Ἥλιου κοντὰ στὸν Ὠκεανό, τὸν κυκλικὸ ποταμό, ποὺ πρὶν νὰ γίνη προσιτὴ ἡ Μαύρη θάλασσα καὶ γίνη γνωστὴ ἡ Κολχίδα, ὑπῆρξε ὁ παραμυθένιος στόχος τῆς ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας. Ἐδῶ γίνεται χειροπιαστὸ αὐτὸ ποὺ ἀποκάλυψαν κυρίως οἱ ἔρευνες τοῦ KARL MEULI: ὅτι ἕνα παλιό, χαμένο γιὰ μᾶς ποίημα γιὰ τὸ ταξίδι τῶν Ἀργοναυτῶν στὸν Αἰήτη, τὸν βασιλιὰ τῆς Αἴας, ἔδωσε τὸ πρότυπο γιὰ σημαντικὰ τμήματα τῆς *Ὀδύσσειας*. Ἡ μνημόνευση αὐτοῦ τοῦ ἔπους τῶν Ἀργοναυτῶν ἀπὸ τὴν Κίρκη (*μ* 70 *Ἀργώ, πᾶσι μέλουσα, παρ' Αἰήταο πλέουσα*) παρουσιάζεται σὰν σημαντικὸ ἱστορικοφιλολογικὸ παράθεμα.

Στὴν ἐπισκόπηση ποὺ ἀκολουθεῖ γίνονται μερικὲς προσθῆκες, περισσότερες ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἀνάλυση τῆς *Ἰλιάδας*, οἱ ὁποῖες ὑπογραμμίζουν ὁρισμένα μέλη τῆς σύνθεσης καὶ θίγουν ἐπιμέρους προβλήματα.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ποιήματος παρουσιάζει τὸν Ὀδυσσέα στὸ πιὸ μακρινὸ σημεῖο τῶν περιπλανήσεών του, στὸ νησὶ τῆς Καλυψῶς. Ὁ Ποσειδώνας εἶναι θυμωμένος μὲ τὸν Ὀδυσσέα καὶ τὸν ἐμποδίζει νὰ γυρίση στὴν πατρίδα του. Τώρα ὅμως ὁ θεὸς πῆγε στοὺς Αἰθίοπες, ἐνῶ οἱ ἄλλοι Ὀλύμπιοι εἶναι συγκεντρωμένοι στὸ σπίτι τοῦ Δία, ποὺ ἐλεεινολογεῖ τὴν ἁμαρτωλὴ ἀφροσύνη τῶν ἀνθρώπων, ἡ ὁποία ἔκαμε τὸν Αἴγισθο πρὶν ἀπὸ λίγο νὰ πέση κάτω ἀπὸ τὸ ἐκδικητικὸ χέρι τοῦ Ὀρέστη. Μὲ αὐτουνοῦ τὴν θαρραλέα πράξη ὁ ποιητὴς δημιουργεῖ ἀντείδωλο πρὸς τὸν Τηλέμαχο, ποὺ μένει εὐδιάκριτο στὶς πρῶτες ραψωδίες (*γ* 306. *δ* 546). Ἡ Ἀθηνὰ τὰ καταφέρνει νὰ πάρη τὴν ὑπόσχεση τοῦ Δία ὅτι παρ' ὅλην τὴν ὀργὴ τοῦ Ποσειδώνα θὰ βοηθήση γιὰ τὸν γυρισμὸ τοῦ Ὀδυσσέα στὴν πατρίδα, καὶ προτείνει ἀμέσως τὴν ἀποστολὴ τοῦ Ἑρμῆ πρὸς τὴν Καλυψὼ στὴν Ὠγυγία. Ἡ ἴδια ἡ Ἀθηνὰ παίρνοντας τὴν μορφὴ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ταφίων, τοῦ Μέντη, πάει νὰ συναντήση τὸν Τηλέμαχο στὴν Ἰθάκη. Σὲ μακρὰ συνομιλία συζητεῖ μὲ τὸν νέο τὴν κατάστασή του: ὁ πατέρας ἄφαντος, κι οἱ μνηστῆρες γλεντοκοποῦν μέσα στὸ παλάτι. Ἀπὸ τὴν συνομιλία αὐτὴν βγαίνουν δυὸ ἀποφάσεις: συγκεντρώνοντας τὸν λαό, νὰ ζητήση ἕνα τέλος σ' αὐτὴν τὴν ταλαιπωρία, καὶ νὰ κάμη ἔρευνες γιὰ τὴν τύχη τοῦ Ὀδυσσέα συναντώντας παλιοὺς συμπολεμιστές του. Ὅταν ἀπομακρύνεται ἡ Ἀθηνά, ὁ Τηλέμαχος καταλαβαίνει ὅτι τὶς συμβουλὲς τοῦ τὶς ἔδωσε μιὰ θεότητα, κι ἡ στάση του ἀπέναντι στὴν μητέρα του καὶ στοὺς μνηστῆρες μαρτυρεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ ὥρα τοῦ ἄνοιξε τὰ μάτια, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίση τὴν ζωὴ μὲ ἕναν καινούργιο τρόπο. (*α*, *Θεῶν ἀγορά. Ἀθηνᾶς παραίνεσις πρὸς Τηλέμαχον. Μνηστήρων εὐωχία.*)

Ἔτσι, τὴν ἄλλη μέρα, μπροστὰ στὴν συνέλευση τοῦ λαοῦ παρουσιάζει τὴν ὑπόθεσή του μὲ ἔντονα λόγια. Στὶς ἀπαντήσεις τοῦ Ἀντίνοου καὶ τοῦ Εὐρύμαχου, ὁ ὁποῖος κοροϊδεύει ἕνα φανερὸ σημάδι τῶν θεῶν (καὶ τὸν Αἴγισθο ἐπίσης τὸν εἶχαν προειδοποιήσει οἱ θεοί!), γίνεται φανερὸ ὅλο τὸ θράσος τῶν μνηστήρων. Τὴν παράκληση τοῦ Τηλέμαχου νὰ τοῦ ἑτοιμάσουν ἕνα πλοῖο δὲν τὴν συζητοῦν κἄν,

ἀντίθετα μάλιστα ὁ Λεώκριτος διαλύει μὲ λόγια ὕψιστης ἀλαζονείας τὴν συνέλευση. Ἡ Ἀθηνὰ ὅμως μὲ τὴν μορφὴ τοῦ Μέντορα φροντίζει ἕνα πλοῖο γιὰ τὸν Τηλέμαχο, μὲ τὸ ὁποῖο αὐτὸς ξεκινᾶ τὴν νύχτα. *(β, Ἰθακησίων ἐκκλησία, καὶ Τηλεμάχου ἀποδημία.)*

Στὴν παραλία τῆς Πύλου συναντοῦν τὸν Νέστορα τὴν στιγμὴ ποὺ θυσιάζει στὸν Ποσειδῶνα. Ὑποδέχεται φιλικὰ τὸν Τηλέμαχο, διηγεῖται λογιῶν λογιῶν ἱστορίες γιὰ τὸν γυρισμὸ τῶν Ἑλλήνων στὴν πατρίδα τους, τίποτε ὅμως δὲν ξέρει γιὰ τὸν Ὀδυσσέα. Ἡ Ἀθηνὰ χάνεται τὸ βράδυ σὰν ἀετός. Τὸ ἄλλο πρωὶ ὁ Τηλέμαχος μαζὶ μὲ τὸν Πεισίστρατο, τὸν γιὸ τοῦ Νέστορα, φεύγουν γιὰ τὴν Σπάρτη, ὅπου φτάνουν τὸ βράδυ τῆς ἄλλης μέρας. *(γ, Τὰ ἐν Πύλῳ.)*

Βρίσκουν τὸν Μενέλαο νὰ γιορτάζῃ δυὸ γάμους, τοῦ γιοῦ καὶ τῆς κόρης του. Ὁ βασιλιὰς καὶ ἡ Ἑλένη διηγοῦνται κατορθώματα τοῦ Ὀδυσσέα μπροστὰ καὶ μέσα στὴν Τροία[1]. Τὸ ἄλλο πρωὶ ὁ Τηλέμαχος ρωτᾶ γιὰ τὴν τύχη τοῦ πατέρα του καὶ μαθαίνει τὶς περιπέτειες τοῦ Μενέλαου ὥσπου νὰ γυρίσῃ στὴν πατρίδα· μέσα σ' αὐτὲς καὶ τὴν συνάντηση μὲ τὸν θαλασσινὸ γέρο, τὸν Πρωτέα, τὸν θάνατο τοῦ Αἴαντα τοῦ Λοκροῦ καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονα, καὶ τέλος τὴν παραμονὴ τοῦ Ὀδυσσέα στὸ νησὶ τῆς Καλυψῶς. Στὴν Σπάρτη ἑτοιμάζονται γιὰ τὸ δεῖπνο, στὴν Ἰθάκη ὅμως οἱ μνηστῆρες σχεδιάζουν νὰ σκοτώσουν τὸν Τηλέμαχο, καθὼς θὰ γυρνᾶ στὴν πατρίδα του. Ἡ Πηνελόπη μαθαίνει τὴν ἐπιβουλή, ἡ Ἀθηνὰ ὅμως τὴν παρηγορεῖ μὲ ἕνα ὄνειρο. *(δ, Τὰ ἐν Λακεδαίμονι.)*

Οἱ θεοὶ ξανακάμνουν συμβούλιο, καὶ πάλι διεκτραγωδεῖ ἡ Ἀθηνὰ τὰ βάσανα τοῦ Ὀδυσσέα. Τώρα ὁ Δίας ἀποφασίζει νὰ στείλῃ τὸν Ἑρμὴ (ὅπως εἶχε προτείνει ἡ Ἀθηνὰ στὴν πρώτη συνέλευση τῶν θεῶν). Ὁ ἀγγελιαφόρος μεταφέρει στὴν Καλυψὼ τὴν ἀπόφαση τῶν θεῶν. Ἀπρόθυμα ἡ νύμφη βάζει τὸν Ὀδυσσέα νὰ φτειάξῃ μιὰν σχεδία καὶ τὸν στέλλει στὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ. Ὅταν τὴν 18. μέρα βρίσκεται κοντὰ στὴν Σχερία, τὸν παίρνει τὸ μάτι τοῦ Ποσειδῶνα, ποὺ γυρνοῦσε ἀπὸ τοὺς Αἰθίοπες, καὶ τοῦ τσακίζει τὴν σχεδία μὲ μιὰν καταιγίδα. Ὁ κεφαλόδεσμος τῆς Λευκοθέας σώζει τὸν Ὀδυσσέα, ποὺ φτάνει τὴν τρίτη μέρα ὕστερα ἀπὸ τὸ ναυάγιο στὴν ἀκτὴ τῆς Σχερίας, ὅπου πέφτει σὲ βαθὺν ὕπνο. *(ε, Ὀδυσσέως σχεδία.)*

Ἕνα ὄνειρο ποὺ τὸ ἔστειλε ἡ Ἀθηνά, κάμνει τὴν Ναυσικά[2], τὴν βασιλοπούλα, νὰ πάῃ μὲ τὶς συντρόφισσές της στὸν γιαλό, ὅπου ὅλες μαζὶ πλύνουν καὶ παίζουν. Ὁ Ὀδυσσέας ξυπνᾶ καὶ τρομάζει τὶς κοπέλλες, ποὺ τὸ βάζουν στὰ πόδια. Ἡ Ναυσικὰ ὅμως τοῦ προσφέρει βοήθεια, βάζει νὰ τὸν περιποιηθοῦν καὶ νὰ τὸν ντύσουν, καὶ τὸν ὁδηγεῖ ὣς τὸ ἄλσος τῆς Ἀθηνᾶς, ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. *(ζ, Ὀδυσσέως ἄφιξις εἰς Φαίακας.)*

Σκεπασμένος μὲ ὁμίχλη, μέσα στὴν ὁποία τὸν κρύβει ἡ Ἀθηνά, ὁ Ὀδυσσέας

---

1. Γιὰ τὸν γεμάτο ἀντιφάσεις ρόλο τῆς Ἑλένης σ' αὐτὲς τὶς διηγήσεις, βλ. J. Th. Kakridis, <Helena und Odysseus>, *Serta Philologica Aenipontana*. Innsbr. 1961, 27.

2. J. Th. Kakridis, <Nausikaa>, *Wien. Human. Bl.* 12, 1970, 24; Μ. Ι. Τσιτσικλης, <Ὀδυσσέας καὶ Ναυσικά>, *Φίλτρα Σ. Γ. Καψωμένου* 171-182. Θεσσαλονίκη 1976.

διαβαίνει τοὺς δρόμους τῶν Φαιάκων καὶ μπαίνει στὸ παλάτι. Μόλις ἀγκάλιασε τὰ γόνατα τῆς Ἀρήτης, τῆς βασίλισσας, ἡ ὁμίχλη διαλύεται κι ὁ Ἀλκίνοος τοῦ προσφέρει φιλοξενία. Ὅταν ἔφυγαν οἱ ἄρχοντες, ἡ Ἀρήτη ρωτᾶ τὸν ξένο ἀπὸ ποῦ ἔρχεται καὶ ποῦ βρῆκε αὐτὰ τὰ (πολὺ γνωστὰ σ' αὐτὴν) ροῦχα. Ἐκεῖνος διηγεῖται τὰ παθήματά του ἀπὸ τότε ποὺ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Καλυψώ, καὶ παίρνει ἀπὸ τὸν Ἀλκίνοο τὴν ὑπόσχεση ὅτι θὰ φροντίση τὴν ἄλλη μέρα νὰ τὸν στείλη στὴν πατρίδα του. *(η, Ὀδυσσέως εἴσοδος πρὸς Ἀλκίνουν.)*

Μολαταῦτα τὴν ἄλλη μέρα δὲν ἐκπληρώνεται ἡ ὑπόσχεση. Ὁ Ἀλκίνοος διατάσσει βέβαια νὰ γίνουν οἱ ἑτοιμασίες, ὕστερα ὅμως κάμνει ἕνα γιορταστικὸ τραπέζι, ὅπου ὁ Δημόδοκος τραγουδᾶ γιὰ τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Ὀδυσσέα. Καὶ ἐπειδὴ αὐτὸς σκεπάζει τὸ κεφάλι του, ὁ βασιλιὰς διακόπτει τὸν Δημόδοκο καὶ διατάσσει ἀγῶνες, στοὺς ὁποίους ὁ Ὀδυσσέας ντροπιάζει τὸν αὐθάδη Εὐρύαλο. Ἀκολουθεῖ τὸ τραγούδι τοῦ Δημόδοκου γιὰ τὴν ἐρωτικὴ συνάντηση τοῦ Ἄρη μὲ τὴν Ἀφροδίτη καὶ γιὰ τὴν ἐκδίκηση τοῦ ἀντρός της Ἥφαιστου. Τὸ βράδυ ὁ Δημόδοκος τραγουδᾶ γιὰ τὸν Δούρειο ἵππο, καὶ ὅταν ὁ Ὀδυσσέας ξεσπᾶ πάλι σὲ κλάματα, ὁ Ἀλκίνοος τὸν ρωτᾶ τὸ ὄνομά του καὶ τὰ παθήματά του. *(θ, Ὀδυσσέως σύστασις πρὸς Φαίακας.)*

Ὁ Ὀδυσσέας λέει τὸ ὄνομά του κι ἀρχίζει τὴν διήγηση. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Τροίας κατάστρεψε τὴν Ἴσμαρο, ὑποχρεώθηκε ὅμως νὰ φύγη μὲ βαριὲς ἀπώλειες, γιατὶ τοῦ ἐπιτέθηκαν οἱ Κίκονες. (Ἐδῶ βρισκόμαστε στὴν περίπου ἱστορικὴ περιοχὴ τῆς *Ἰλιάδας*, ὅπου οἱ Κίκονες ἐμφανίζονται στὸν κατάλογο τῶν Τρώων.) Μιὰ τρικυμία τοὺς ἀναγκάζει νὰ ποδίσουν κάπου καὶ νὰ ξεκουραστοῦν δυὸ μέρες· ὕστερα συνεχίζουν τὸ ταξίδι, γιὰ νὰ παραπλεύσουν τὸν Μαλέα. Ἐκεῖ τοὺς βρῆκε ἕνας φοβερὸς βοριάς, ποὺ σπρώχνει τὸν στόλο ἐννιὰ μέρες πάνω στὴν θάλασσα. (Ὁ στρογγυλὸς ἀριθμὸς δηλώνει ἕνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα, μέσα στὸ ὁποῖο τὰ πλοῖα πέρασαν στὴν περιοχὴ τοῦ κόσμου τοῦ παραμυθιοῦ.) Τὴν 10. μέρα ἀποβιβάζονται στὴ χώρα τῶν Λωτοφάγων, ὅπου ἀπὸ τὴν καλοφαγία κινδυνεύουν νὰ ξεχάσουν τὸν γυρισμό, καὶ ὕστερα φτάνουν στὸ νησὶ ποὺ βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν χώρα τῶν Κυκλώπων. (Τὸ νησὶ αὐτὸ εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴν σύνθεση: ἀκόμα ὁ Ὀδυσσέας ἔχει στόλον, μολονότι γιὰ τὴν περιπέτεια στὴν σπηλιὰ τοῦ Κύκλωπα θὰ χρειαστῆ μόνο λίγους ἀνθρώπους.) Ὁ Ὀδυσσέας προχωρεῖ ἀπέναντι μὲ ἕνα μόνο πλοῖο, χάνει τοὺς περισσότερους συντρόφους στὴν σπηλιὰ τοῦ τέρατος καὶ τέλος νικᾶ μὲ τὸν δόλο του, μεθώντας τὸν Κύκλωπα καὶ λέγοντας πὼς τὸ ὄνομά του εἶναι *Οὖτις (ὁ Κανένας)*. Ἡ κατάρα τοῦ τυφλωμένου Κύκλωπα προκαλεῖ τὴν ὀργὴ τοῦ πατέρα του, τοῦ Ποσειδῶνα, ἐναντίον τοῦ Ὀδυσσέα. *(ι, Ἀλκίνου ἀπόλογοι. Κυκλώπεια.)*[1]

Ὁ Αἴολος ἀπὸ τὸ νησί του ξεπροβοδίζει τὸν Ὀδυσσέα γιὰ τὴν πατρίδα μὲ

1. Γιὰ τὴν *Κυκλώπεια:* F. WALSDORFF, <Odysseus bei Polyphem>, *Der Altspr. Unterr.* 8/3, 1965, 15· F. MUTHMANN, <Interpretation der Kyklopie>, *Αὐτ.* 4.

πρύμον πουνέντη (βρίσκονταν λοιπὸν αὐτοὶ πολὺ μακριὰ στὴ Δύση). Ὕστερα ἀπὸ ταξίδι ἐννιὰ ἡμερῶν (ξαναβρίσκουμε τὸν ἴδιο ἀριθμὸ ἡμερῶν, ποὺ αὐτὴν τὴν φορὰ μᾶς ξαναφέρνει στὴν περιοχὴ τοῦ πραγματικοῦ) ἀνοίγουν οἱ σύντροφοι τὸ ἀσκὶ τῶν ἀνέμων, ποὺ τοῦ τὸ εἶχε δώσει ὁ Αἴολος· οἱ θύελλες ποὺ ἀπελευθερώθηκαν τοὺς σπρώχνουν ξανὰ στὸ νησὶ τοῦ Αἰόλου, ποὺ διώχνει τὸν Ὀδυσσέα ἀπὸ τὸ κατώφλι του, γιατὶ τὸν νομίζει θεομίσητον. Ὕστερα ἀπὸ ἕξι ἡμερῶν ταξίδι φτάνουν στὴν χώρα τῶν Λαιστρυγόνων, χώρα μὲ σύντομες νύχτες (ἂν καὶ μνημονεύεται ἡ κρήνη Ἀρτακίη, ποὺ τὴν βρίσκουμε καὶ στὴν Κύζικο, βρισκόμαστε στὴν χώρα τοῦ παραμυθιοῦ). Ἐκεῖ, μέσα στὸ στενὸ λιμάνι, ὁ Ὀδυσσέας χάνει ἀπὸ τὴν ἐπίθεση τῶν πελώριων Λαιστρυγόνων ὅλα τὰ πλοῖα ποὺ τοῦ εἶχαν μείνει, καὶ γλυτώνει μόνο μὲ τὸ δικό του στὸ νησὶ ποὺ ἀνήκει στὴν χώρα Αἴα. Ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ νησὶ ἡ Αὐγὴ ἔχει τὸ παλάτι καὶ τὸ χοροστάσι της καὶ ὁ Ἥλιος τὴν Ἀνατολή του (*μ* 3· βρισκόμαστε δηλ. στὴν μακρινὴ Ἀνατολή.) Ἐκεῖ κατοικεῖ ἡ Κίρκη, ποὺ μεταμορφώνει σὲ χοίρους τὴν πρώτη, τὴν ἀναγνωριστική, ὁμάδα. Ὁ Ἑρμῆς δίνει στὸν Ὀδυσσέα τὸ μαγικὸ φυτὸ *μῶλυ*, καὶ μὲ αὐτὸ σώζει τοὺς συντρόφους του καὶ μένει ἕναν χρόνο κοντὰ στὴν Κίρκη. Ὅταν ζήτησε νὰ γυρίση στὴν πατρίδα, ἡ Κίρκη τὸν στέλλει πρῶτα νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν χώρα τῶν νεκρῶν. *(κ, Τὰ περὶ Αἰόλου καὶ Λαιστρυγόνων καὶ Κίρκης.)*

Ταξιδεύουν μιὰν ὁλόκληρη μέρα, γιὰ νὰ φτάσουν στὴν πέρα ὄχθη τοῦ Ὠκεανοῦ, στὴν χώρα τῶν Κιμμερίων[1], ποὺ ζοῦν σὲ αἰώνιο σκοτάδι. Οἱ ψυχὲς τῶν νεκρῶν συγκεντρώνονται κοντὰ στὸν θυσιαστικὸ λάκκο, ποὺ ἔχει γεμίσει μὲ αἷμα: ὁ Ἐλπήνορας, ποὺ σκοτώθηκε ἀπὸ ἀτύχημα στὸ παλάτι τῆς Κίρκης, ἡ μητέρα τοῦ Ὀδυσσέα, ὁ μάντης Τειρεσίας, ποὺ τοῦ προφητεύει δύσκολον γυρισμό, βάσανα ἐξαιτίας τῶν βοδιῶν τοῦ Ἥλιου, νίκη ἐναντίον τῶν μνηστήρων καὶ θάνατον στὴν ξενιτιά. Ἀκολουθεῖ ἕνας κατάλογος ἡρωίδων, ὕστερα μιὰ συνομιλία μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα, μὲ τὸν Ἀχιλλέα, καὶ ἡ θέαση πεθαμένων ἡρώων καὶ μεγάλων ἁμαρτωλῶν. Τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ ἀπὸ τὸν Ὠκεανὸ εἶναι εὔκολο. Ἀνάμεσα στὸν κατάλογο τῶν γυναικῶν καὶ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ἀγαμέμνονα ὑπάρχει ἕνα τμῆμα ποὺ συχνὰ χαρακτηρίζεται ὡς intermezzo. Ὁ Ὀδυσσέας θέλει νὰ διακόψη τὴν διήγηση καὶ μὲ διακριτικὰ συγκρατημένον τρόπο κάμνει ὑπαινιγμὸν στὴν ὑπόσχεση (*η* 317) νὰ τὸν στείλουν στὴν Ἰθάκη. Οἱ ἀκροατές του ὅμως τοῦ ζητοῦν νὰ συνεχίση τὴν διήγηση, κι ὁ Ἀλκίνοος ορίζει τὴν ἐπιστροφὴ γιὰ τὴν ἄλλη μέρα. *(λ, Νέκυια.)*

Ἀπὸ τὴν Κίρκη οἱ περιπέτειες συνεχίζονται μὲ τὴν σειρὰ στὶς Σειρῆνες καί, ὕστερα ἀπὸ τὴν Σκύλλα καὶ τὴν Χάρυβδη, στὴν Θρινακία μὲ τὰ κοπάδια τοῦ Ἥλιου. Ἐμποδισμένοι ἀπὸ ἀντίθετον ἄνεμο, βασανισμένοι ἀπὸ πείνα, οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσέα βάζουν χέρι στὰ βόδια, καὶ ὅταν συνεχίζουν τὸ ταξίδι, τοὺς βρίσκει

1. Ὁ P. von der Mühll, <Die Kimmerier der Odyssee und Theopomp>, *Mus. Helv.* 16, 1959, 145, νομίζει ὅτι ὑπάρχει στὸ *λ* 14-19 σχέση μὲ τοὺς ἱστορικοὺς Κιμμέριους κι ἔτσι θεωρεῖ πιθανὴ τὴν ὄψιμη χρονολόγηση. Μολαταῦτα πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη μας τὴν δυνατότητα νὰ ἦταν οἱ Κιμμέριοι ἕνας μυθικὸς λαὸς γιὰ τὸν ποιητή.

κακοκαιρία, ποὺ τὴν ἔστειλε ὁ Δίας, γιατὶ τὸν παρακάλεσε ὁ Ἥλιος. Ὁ Ὀδυσσέας συνδέοντας τὴν καρίνα καὶ τὸ κατάρτι ξεφεύγει μὲ δυσκολία τὴν Χάρυβδη, πρὸς τὴν ὁποία τὸν ξανασπρώχνει ὁ νοτιάς, παρασύρεται ἐννιὰ μέρες ἀπὸ τὰ κύματα καὶ ὕστερα βγαίνει στὴν Ὠγυγία, ὅπου βρίσκεται ἡ Καλυψώ. (Καὶ πάλι ἐννιὰ μέρες διώχνεται ἔξω στὴν ἀπέραντη θάλασσα ὁ Ὀδυσσέας, πβλ. ε 100, στὶς ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν δεκαοχτὼ μέρες γυρισμοῦ ἀπὸ τὴν Ὠγυγία. Ἐπειδὴ σ' αὐτὸ τὸ ταξίδι ἔχει τὸν ἀστερισμὸ τῆς Ἄρκτου στὰ ἀριστερά του (ε 272), ἡ Ὠγυγία πρέπει νὰ βρίσκεται στὴν μακρινὴ Δύση. Γιὰ τὸ πῶς ἔφτασε ἐκεῖ ὁ Ὀδυσσέας ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ νησὶ τῆς Αἴας, δὲν δίνεται καμιὰ ἐξήγηση. Εἶναι φανερὸ ὅτι στὶς περιπέτειες ποὺ διαδραματίζονται στὴν Δύση παρεμβλήθηκαν ἄλλες ἀπὸ τὸν θρύλο τῶν Ἀργοναυτῶν, ποὺ ἔγιναν στὴν Ἀνατολή.) *(μ, Σειρῆνες, Σκύλλα, Χάρυβδις, βόες Ἡλίου.)*

Ὁ Ὀδυσσέας παίρνει δῶρα ἀπὸ τοὺς Φαίακες καὶ μεταφέρεται τὴν ἄλλη νύχτα μὲ μαγευτικὸ ταξίδι στὴν Ἰθάκη. Ὁ Ποσειδώνας πετρώνει τὸ πλοῖο, ὅταν αὐτὸ γύριζε πίσω. Ὁ Ὀδυσσέας ξυπνᾶ μέσα σὲ ὁμίχλη καὶ δὲν ἀναγνωρίζει τὴν πατρίδα του, πρὶν τοῦ τὸ πῆ ἡ Ἀθηνά, ποὺ πῆρε τὴν μορφὴ ἑνὸς βοσκόπουλου. Ἡ Ἀθηνὰ ἀφήνει τὸν Ὀδυσσέα νὰ τὴν ἀναγνωρίσῃ, καὶ μαζὶ ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ θεὰ κρύβουν τὰ δῶρα τῶν Φαιάκων. Ὕστερα καταστρώνουν σχέδια ἐναντίον τῶν μνηστήρων, καὶ ἡ Ἀθηνὰ μεταμορφώνει τὸν Ὀδυσσέα σὲ γέρον ζητιάνο. *(ν, Ὀδυσσέως ἀπόπλους παρὰ Φαιάκων καὶ ἄφιξις εἰς Ἰθάκην.)*

Πρῶτα ὁ Ὀδυσσέας πηγαίνει νὰ βρῆ τὸν χοιροβοσκὸ Εὔμαιο, στὸν ὁποῖο παρουσιάζεται μὲ μιὰν διήγηση γεμάτη ἀπὸ ἀπανωτὲς πλαστὲς περιπέτειες. Ὁ Εὔμαιος τοῦ δίνει φαγητὸ καὶ μιὰν χλαίνα γιὰ νὰ σκεπαστῆ τὴν νύχτα. *(ξ, Ὀδυσσέως πρὸς Εὔμαιον ὁμιλία.)*

Ἡ Ἀθηνὰ παρακινεῖ τὸν Τηλέμαχο, ποὺ ἀκόμα καθυστερεῖ στὴν Σπάρτη, νὰ γυρίσῃ στὴν πατρίδα. Στὸν γυρισμὸ παίρνει μαζί του ἀπὸ τὴν Πύλο τὸν μάντη Θεοκλύμενο, ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ φύγῃ ἀπὸ τὸ Ἄργος. Δασκαλεμένος ἀπὸ τὴν Ἀθηνὰ ὁ Τηλέμαχος ἀποφεύγει τὴν ἐνέδρα τῶν μνηστήρων. Ὁ Ὀδυσσέας ἀκούει ἀπὸ τὸν Εὔμαιο γιὰ τὸν πατέρα του, τὸν Λαέρτη· ὁ χοιροβοσκὸς διηγεῖται ἐπίσης τὴν ζωή του. Τὴν ἑπόμενη αὐγὴ ὁ Τηλέμαχος ξεμπαρκάρει κι ἔρχεται στὸν Εὔμαιο. *(ο, Τηλεμάχου πρὸς Εὔμαιον ἄφιξις.)*

Ὁ χοιροβοσκὸς φεύγει γιὰ νὰ ἀναγγείλῃ στὴν Πηνελόπη τὸν γυρισμὸ τοῦ γιοῦ της. Ὁ Ὀδυσσέας ἀποκαλύπτεται στὸν γιό του μὲ τὴν πραγματική του μορφή, ποὺ τοῦ τὴν ξανάδωσε ἡ Ἀθηνὰ καὶ μελετοῦν μαζὶ τὴν τιμωρία τῶν μνηστήρων. Αὐτοὶ στὸ μεταξὺ σχεδιάζουν μιὰν καινούργια ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Τηλεμάχου. Ὁ Εὔμαιος ξαναγυρίζει στὸ κτῆμα. *(π, Τηλεμάχου ἀναγνωρισμὸς Ὀδυσσέως.)*

Τὸ πρωὶ ὁ Τηλέμαχος φεύγει πρῶτος γιὰ τὴν πόλη, ὕστερα ἀκολουθεῖ ὁ Εὔμαιος μὲ τὸν Ὀδυσσέα, ποὺ ἔχει ξαναγίνει ζητιάνος. Ὁ Τηλέμαχος χαιρετᾶ τὴν μητέρα του· ὁ Θεοκλύμενος προφητεύει πὼς ὁ Ὀδυσσέας κοντεύει στὴν πόλη· τὸν Ὀδυσσέα συναντᾶ ὁ γιδοβοσκὸς Μελάνθιος, ὁ ὁποῖος τὸν βρίζει καὶ τὸν

κακομεταχειρίζεται, μπροστὰ στὸ παλάτι ὅμως τὸν ἀναγνωρίζει τὸ ἑτοιμοθάνατο σκυλί του, ὁ Ἄργος. Ὁ Ὀδυσσέας ζητιανεύει ἀπὸ τοὺς μνηστῆρες, ὁ Ἀντίνοος τοῦ πετᾶ ἕνα σκαμνὶ καὶ τὸν χτυπᾶ στὸν δεξιὸ ὦμο[1]. Ὁ Εὔμαιος μεσολαβεῖ, γιὰ νὰ δώση πληροφορίες ὁ ζητιάνος τὸ βράδυ στὴν Πηνελόπη, καὶ ξαναγυρίζει στὸ κτῆμα. *(ρ, Τηλεμάχου ἐπάνοδος εἰς Ἰθάκην.)*

Ὁ Ὀδυσσέας νικᾶ σὲ πυγμαχία τὸν ἀναιδὴ ζητιάνο Ἶρο καὶ κάμνει προσεκτικὸν τὸν Ἀμφίνομο, τὸν καλύτερο ἀπὸ τοὺς μνηστῆρες. Ἡ Πηνελόπη παρουσιάζεται στὴν αἴθουσα, ὅπου βρίσκονται οἱ ἄνδρες, ἀφήνει νὰ φανῆ ὅτι δὲν ἀποκλείεται νὰ ξαναπαντρευτῆ, καὶ παίρνει ἔτσι πλούσια δῶρα. Τὸν Ὀδυσσέα τὸν κοροϊδεύει ἡ Μελανθώ, ἡ ὑπηρέτρια, ἐνῶ ὁ Εὐρύμαχος, ἕνας ἀπὸ τοὺς μνηστῆρες, τοῦ πετᾶ ἕνα σκαμνί, τὸ ὁποῖο πετυχαίνει ὅμως τὸν οἰνοχόο. *(σ, Ὀδυσσέως καὶ Ἴρου πυγμή.)*

Ὁ Ὀδυσσέας μαζὶ μὲ τὸν γιό του σηκώνουν τὰ ὅπλα ἀπὸ τὴν αἴθουσα, ἐνῶ ἡ Ἀθηνὰ κρατᾶ τὸ φῶς[2]. Ἔρχεται ἡ Πηνελόπη· ὁ Ὀδυσσέας μὲ μιὰν φανταστικὴ διήγηση τὴν προετοιμάζει γιὰ τὸν γυρισμό του. Στὸ ποδόλουτρο τὸν ἀναγνωρίζει ἡ Εὐρύκλεια, ἡ παραμάνα, ἀπὸ μιὰν οὐλή· ὁ Ὀδυσσέας τὴν κάμνει νὰ σωπάση καὶ νὰ συμπράξη. Ἡ Πηνελόπη διηγεῖται ἕνα ὄνειρο, ποὺ προαναγγέλλει πῶς οἱ μνηστῆρες θὰ τιμωρηθοῦν, καὶ μιλᾶ γιὰ τὴν ἀπόφασή της νὰ γίνη τὴν ἄλλη μέρα μὲ ἕναν ἀγώνα τόξου ἡ κρίση γιὰ τὸ ποιὸς θὰ τὴν παντρευτῆ. *(τ, Ὀδυσσέως καὶ Πηνελόπης ὁμιλία. Τὰ νίπτρα.)*

Ὁ Ὀδυσσέας γεμάτος στενοχώρια γιὰ τὶς ὑπηρέτριες, ποὺ πλαγιάζουν μὲ τοὺς μνηστῆρες, καὶ ὅλος φροντίδα γιὰ ὅ,τι πρόκειται νὰ ἐπακολουθήση, ἀποκοιμιέται στὸν προθάλαμο μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν παρηγοριὰ τῆς Ἀθηνᾶς. Ὅταν ξύπνησε, καλὰ σημάδια τὸν ἐνθαρρύνουν. Ἡ Εὐρύκλεια κι οἱ ὑπηρέτριες κάμνουν ἑτοιμασίες γιὰ τὸ γιορτινὸ τραπέζι τῆς ἡμέρας, ἡ ὁποία εἶναι ἀφιερωμένη στὸν Ἀπόλλωνα. Καταφθάνουν ὁ Εὔμαιος, ὁ Μελάνθιος καὶ ὁ πιστὸς βουκόλος Φιλοίτιος. Ἕνας οἰωνὸς τοῦ Δία τρομάζει τοὺς μνηστῆρες καὶ τοὺς ἀποτρέπει ἀπὸ τὸ σχέδιό τους νὰ δολοφονήσουν τὸν Τηλέμαχο. Στὸ τραπέζι ὁ Κτήσιππος σκοπεύει τὸν Ὀδυσσέα μὲ ἕνα πόδι ἀγελαδινό, ποὺ ἀστοχᾶ καὶ βρίσκει τὸν τοῖχο. Τὸ τρελλὸ γέλιο τῶν μνηστήρων, σύμφωνα μὲ τὴν προφητεία τοῦ Θεοκλύμενου, προμηνᾶ τὴν ἐπικείμενη ἐκδίκηση. *(υ, Τὰ πρὸ τῆς μνηστηροφονίας.)*

Ἡ Πηνελόπη φέρνει τὸ τόξο, ὁ Τηλέμαχος στήνει τὰ τσεκούρια. Ὁ ἴδιος καί, ὕστερα ἀπὸ αὐτόν, μερικοὶ μνηστῆρες μάταια δοκιμάζουν νὰ τεντώσουν τὴν χορδή του. Ἔξω ὁ Ὀδυσσέας δίνει γνωριμία στὸν Εὔμαιο καὶ τὸν Φιλοίτιο. Ἐπει-

---

1. H. REYNEN, ‹Schmahrede und Schemelwurf im ρ und σ der Odyssee›, *Herm.* 85, 1957, 129, μὲ διαφορετικὴν ἄποψη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἐκθέτουμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

2. Ὁ λύχνος τῆς Ἀθηνᾶς ἦταν πρόσκομμα γιὰ τὴν κριτικὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀλεξανδρινῶν. Ὁ R. PFEIFFER, ‹Die goldene Lampe der Athene›, *Stud. It.* 27/28, 1956, 426 = *Ausgewahlte Schriften,* Μόναχο 1960, 1 ὑπόδειξε ὅτι ὁ χρυσὸς λύχνος δηλώνει ἕνα λατρευτικὸ ἀντικείμενο ποὺ ἦταν στενὰ συνδεμένο, πιθανῶς ἀπὸ τὴν μυκηναϊκὴ κιόλας ἐποχή, μὲ τὴν θεά.

δὴ οἱ μνηστῆρες ἀναβάλλουν τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἄλλη μέρα, ὁ Ὀδυσσέας παρὰ τὴν ἀντίδρασή τους κατορθώνει νὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ δοκιμάση καὶ αὐτὸς τὸ τόξο. Ἡ Εὐρύκλεια κλειδώνει μέσα στὸ παλάτι τὶς ὑπηρέτριες, ἐνῶ ὁ Φιλοίτιος κλείνει τὴν αὐλόπορτα. Εὔκολα ὁ Ὀδυσσέας τεντώνει τὸ τόξο καὶ περνᾶ τὸ βέλος μέσα ἀπὸ τὶς στειλιαρότρυπες τῶν δώδεκα τσεκουριῶν[1]. *(φ, Τόξου θέσις.)*

Ἕνα δεύτερο βέλος βρίσκει τὸν Ἀντίνοο, καὶ ὕστερα ὁ ξενιτεμένος δίνει γνωριμία. Μάταια ὁ Εὐρύμαχος προτείνει ἀποζημιώσεις· κι αὐτὸς πέφτει. Ὁ Τηλέμαχος φέρνει ὅπλα, ὁ Μελάνθιος κάμνει τὸ ἴδιο βοηθώντας τοὺς μνηστῆρες, στὸν δεύτερο δρόμο του ὅμως τὸν δένουν οἱ δυὸ πιστοὶ βοσκοί. Ἡ Ἀθηνὰ βοηθᾶ στὴν μάχη, καὶ ὅλοι οἱ μνηστῆρες σκοτώνονται. Ὁ ἀοιδὸς Φήμιος καὶ ὁ κήρυκας Μέδοντας βρίσκουν ἔλεος. Ὁ Ὀδυσσέας ἀπαγορεύει στὴν Εὐρύκλεια νὰ τσιρίξη ἀπὸ χαρὰ γιὰ τοὺς σκοτωμένους, γιατὶ εἶναι ἁμαρτία, καὶ βάζει νὰ καθαρίσουν τὴν αἴθουσα. Τὶς ἄπιστες ὑπηρέτριες τὶς κρεμάζουν, τὸν Μελάνθιο τὸν ἀκρωτηριάζουν καὶ τὸν σκοτώνουν· αὐτοὶ ποὺ ἔμειναν πιστοὶ χαιρετοῦν τὸν κύριό τους. *(χ, Μνηστηροφονία.)*

Ἡ Πηνελόπη ἐπιμένει νὰ μὴν πιστεύη τὴν Εὐρύκλεια, ποὺ τῆς ἀναγγέλλει τὸν γυρισμὸ τοῦ ἄντρός της, καὶ ἀκόμα διστάζει, καθὼς κάθεται ἀπέναντί του. Ἐκεῖνος διατάζει νὰ παίξη ἡ λύρα καὶ νὰ χορέψουν, γιὰ νὰ νομίσουν οἱ Ἰθακήσιοι ὅτι γίνεται γάμος στὸ παλάτι. Ἐξωραϊσμένος ἀπὸ τὴν Ἀθηνὰ γυρνᾶ στὴν αἴθουσα ὕστερα ἀπὸ τὸ λουτρό του, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τώρα ἡ ἐπιμονὴ καὶ οἱ ἀμφιβολίες τῆς Πηνελόπης δὲν διαλύονται, παρὰ μόνο ὅταν ὁ Ὀδυσσέας ἀποδείχνει ὅτι ξέρει ἕνα μυστικὸ ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ συζυγικοῦ κρεβατιοῦ. Ἡ νύχτα ἑνώνει τοὺς συζύγους, ποὺ διηγοῦνται ὁ ἕνας στὸν ἄλλο τὰ βάσανα καὶ τὶς περιπέτειες ποὺ τράβηξαν. Τὸ πρωὶ ὁ Ὀδυσσέας σηκώνεται, γιὰ νὰ πάη νὰ βρῆ τὸν πατέρα του στὸ κτῆμα. *(ψ, Ὀδυσσέως ὑπὸ Πηνελόπης ἀναγνωρισμός.)*

Ὁ Ἑρμῆς ὁδηγεῖ τὶς ψυχὲς τῶν μνηστήρων στὸν Ἅδη. Ἐκεῖ ὁ Ἀγαμέμνονας μιλᾶ μὲ τὸν Ἀχιλλέα, καὶ στὴν συνομιλία του μὲ τὸν Ἀμφιμέδοντα ἀκόμα μιὰ φορὰ ἀφήνει νὰ φανῆ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στῆς Κλυταιμήστρας τὸ φέρσιμο καὶ τῆς Πηνελόπης τὴν πίστη. Ὁ Ὀδυσσέας βρίσκει τὸν Λαέρτη στὸ κτῆμα του καὶ τοῦ δίνει γνωριμία. Στὸ μεταξὺ ὁ πατέρας τοῦ Ἀντίνοου ἔχει προκαλέσει ἐπανάσταση ἀνάμεσα στοὺς Ἰθακήσιους, ἡ μάχη ἀνάβει, ἡ Ἀθηνὰ ὅμως χαρίζει διαρκὴ εἰρήνη. *(ω, Σπονδαί.)*

Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητικὴ* του (24. 1459 b 15) ἔχει τονίσει τὴν ἁπλότητα τοῦ σχεδίου τῆς *Ἰλιάδας* καὶ τὴν πλοκὴ τοῦ σχεδίου τῆς *Ὀδύσσειας*· σ' αὐτὴν προσέχει ἰδιαίτερα τὸ σχέδιο ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀναγνώριση. Ὁπωσδήποτε ἡ κρίση αὐτή, ποὺ πολλὲς φορὲς ἔχει ἐπαναληφθῆ, χρειάζεται ἕναν ἀκριβῆ ἔλεγχο.

Καὶ τῆς *Ὀδύσσειας* τὸ σχέδιο στηρίζεται σὲ μιὰν ἐξαιρετικὴ χρονικὴ σύμπτυξη: τὰ γεγονότα της ἔχουν συμπιεσθῆ σὲ ἕνα χρονικὸ διάστημα 40 ἡμερῶν. Μολαταῦτα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ συγκέντρωση πετυχαίνεται στὴν *Ὀδύσσεια* μὲ τε-

1. B. Stanford, ‹A Reconsideration of the Problem of the Axes in Odyssey XXI›, *Class. Rev.* 63, 1949, 3.

λείως διαφορετικὰ μέσα. Στὴν *Ἰλιάδα* τὸ θέμα τῆς ὀργῆς ἀποτελεῖ τὸ σταθερὸ κέντρο, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο δένεται τελικὰ τὸ κάθε τί. Ὑπάρχει δηλ. ἐδῶ μιὰ γνήσια συμπύκνωση, καὶ ὅταν ἔχῃ κανεὶς ὑπόψη του τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνδέονται μεταξύ τους ἡ μοίρα τοῦ Ἀχιλλέα, τοῦ Πατρόκλου, καὶ τοῦ Ἕκτορα, καὶ ὅλες μαζὶ πάλι μὲ τὸ θέμα τῆς ὀργῆς, θὰ διαπιστώσῃ μιὰν πλοκὴ τῶν διάφορων νημάτων δράσης, ἡ ὁποία δὲν ξαναεμφανίζεται ἔτσι στὴν *Ὀδύσσεια*. Τὰ συνθετικὰ μέσα τῆς *Ὀδύσσειας* εἶναι στὸ βάθος ἁπλούστερα, πιὸ χειροπιαστά, καὶ γι' αὐτὸ πιὸ ἀποτελεσματικά. Μιὰ εὐθύγραμμη ἐξέλιξη εἶναι κομμένη σὲ κομμάτια καὶ ξανὰ συνταιριασμένη, χωρὶς ὅμως νὰ χάνεται αὐτὴ ἡ γραμμικότητα: ὁ Ὀδυσσέας στὸ νησὶ τῶν Φαιάκων διηγεῖται τὶς περιπλανήσεις του ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὥσπου φτάνει στὸ νησὶ τῆς Καλυψῶς. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο γίνεται δυνατὸ μεγάλα ἀφηγηματικὰ τμήματα νὰ μετατραποῦν στὴν διήγηση σὲ πρῶτο πρόσωπο. Ἐπίσης μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ συμβολὴ τῶν πρώτων τεσσάρων ραψωδιῶν, τῆς Τηλεμάχειας δηλ., δὲν εἶναι μικρὴ στὴν συνολικὴ δομὴ τοῦ ἔργου. Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴν σημασία τους γιὰ τὸν φωτισμὸ τῆς μορφῆς τοῦ Ὀδυσσέα καὶ τῶν μνηστήρων, τὰ γεγονότα τῆς Ἰθάκης περιβάλλουν ἔτσι τὶς περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσέα μὲ ἕνα γερὰ συνταιριασμένο πλαίσιο, ὅπως ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἀνακεφαλαίωση τῆς διήγησης τοῦ Ὀδυσσέα στὸ τέλος τοῦ *ψ* δημιουργεῖ μιὰν παρένθεση ἀνάμεσα στὰ γεγονότα τῆς Ἰθάκης καὶ τὶς περιπλανήσεις.

Τὰ δυὸ ἔπη δὲν διαφέρουν μόνο στὸν τρόπο τῆς δομῆς τους· ἀρκετὰ προβλήματα, ποὺ ἀναφέρονται στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἢ στὸν συνολικὸ τρόπο θεώρησης, θὰ τὰ ἀναλύσουμε ἀργότερα. Τὸ νὰ τοποθετοῦμε τὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσσεια*, σὰν ποιητικὰ δημιουργήματα, στὴν ὡριμότητα καὶ στὰ γηρατειά, μέσα στὰ ὅρια τῆς ζωῆς τοῦ ἴδιου ἀνθρώπου, δὲν εἶναι καθόλου ἀδύνατο. Αὐτὸ τὸ δοκίμασαν καὶ ἀρχαῖοι κριτικοί. Καὶ μολαταῦτα εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ κανείς, ἂν ἀκολουθήσῃ τοὺς ἀντιπάλους τους, τοὺς «*χωρίζοντας*», καὶ ἀποδώσῃ τὴν *Ὀδύσσεια* σὲ ἕναν ποιητὴ ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ σύμφωνα μὲ τὰ χνάρια του, γύρω στὸ 700 π.Χ., δημιούργησε αὐτὸ τὸ ἔργο[1].

---

1. A. Heubeck, *Der Odyssee-Dichter und die Ilias*. Erlangen 1954. Τὸν διαφορετικὸ ρόλο ποὺ παίζει τὸ ἠθικὸ στοιχεῖο στὰ δυὸ ἔπη τὸν ὑπογραμμίζει ἔντονα ὁ K. Reinhardt στὸ <Tradition und Geist im hom. Epos>, *Stud. Generale* 4, 1951, 334, τώρα *Tradition und Geist.* Γοττ. 1960, 5. Τὶς διαφορὲς στὸ λεξιλόγιο καὶ τὴν φρασεολογία τὶς ἐπεξεργάσθηκε μὲ πλούσιο ὑλικὸ ὁ D. L. Page, *The Homeric Odyssey*. Ὀξφ. 1955, 149, τὸ συμπέρασμά του ὅμως, ὅτι πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε ἀποφασιστικὰ τὴν περιοχὴ ὅπου γεννήθηκε ἡ *Ὀδύσσεια* ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τῆς *Ἰλιάδας*, προχωρεῖ πάρα πολύ· πβλ. T. B. L. Webster (βλ. σ. 48 σημ. 1), 275 καὶ 354. Γιὰ διαφορετικοὺς ποιητὲς καὶ ὁ W. Burkert, *Rhein. Mus.* 103, 1960, 131, 1 μὲ βιβλιογρ. Ἡ ἄποψη τῶν «χωριζόντων» εἶναι καλὰ θεμελιωμένη, πρέπει ὅμως νὰ λαμβάνεται ὑπόψη γιὰ μερικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἔπη καὶ ἡ διαφορὰ στὴν φύση καὶ τὴν προέλευση τοῦ θέματος. — Ὁ R. Hampe, *Die Gleichnisse Homers und die Bildkunst seiner Zeit*. Τυβίγγη 1952, πίν. 7-11, δημοσιεύει μιὰν ἀττικὴ γεωμετρικὴ οἰνοχόη τῶν μέσων τοῦ 8. αἰ., ποὺ ἴσως δείχνει τὸ ναυάγιο τοῦ Ὀδυσσέα. Δὲν χρονολογεῖται μὲ αὐτὸ ἡ *Ὀδύσσειά* μας,

5. Η ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΙ

Καὶ τῆς *Ὀδύσσειας* τὴν δομὴ προσπάθησαν νὰ τὴν ἑρμηνεύσουν ἀναλυτικά, καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι, ὅπως καὶ γιὰ τὴν *Ἰλιάδα*, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο πέτυχαν νὰ διεισδύσουν σὲ πολυάριθμα προβλήματα· μάλιστα τὰ προβλήματα τῆς συγκρότησης τοῦ ἔπους γενικὰ ἔγιναν φανερὰ γιὰ πρώτη φορὰ ἔτσι. Ὅπως ἤδη σημειώσαμε (σελ. 70-71), τὸν ἀναλυτικὸ δρόμο τῆς *Ὀδύσσειας* μὲ τὸ πνεῦμα τῆς θεωρίας τῆς συρραφῆς τὸν καθόρισε ὁ A. KIRCHHOFF[1]. Ἀκολουθώντας τὰ χνάρια του μερικοὶ θεώρησαν ὅτι ἡ *Ὀδύσσεια* συγκροτήθηκε ἀπὸ τρία ἢ περισσότερα ποιήματα, ποὺ ἡ χάραξη τῶν συνόρων τους ἦταν πολὺ διαφορετική. Ἀπὸ τὶς κατευθύνσεις αὐτὲς ξεχωρίζει μιά, ποὺ τὴν διατύπωσαν ὁ P. VON DER MUHLL καὶ ὁ M. SCHADEWALDT, ἡ ὁποία θέλει νὰ λύση τὸ πρόβλημα μὲ τὴν παραδοχὴ μιᾶς Πρωτο-Ὀδύσσειας καὶ ἑνὸς Διασκευαστῆ, καὶ θεωρεῖ συγγραφέα τοῦ ἀρχικοῦ ποιήματος τὸν Ὅμηρο. Ὁ SCHADEWALDT, πρὶν ἀπὸ ἕνα βιβλίο γιὰ τὴν *Ὀδύσσεια*, ποὺ τὸ περιμένουμε, δημοσίευσε τέσσερις ἔρευνες[2], στὶς ὁποῖες, ἀφοῦ πρῶτα ἔβγαλε ἔξω παρέμβλητα μέρη, προσπαθεῖ ὕστερα νὰ δείξη τὴν γερὴ δομὴ τοῦ ὑπολοίπου. Οἱ προσθῆκες, σύμφωνα μὲ αὐτόν, προέρχονται ἀπὸ ἕναν Διασκευαστή, ποὺ μάλιστα δὲν εἶναι καθόλου μέτριος ποιητής, ὑστερεῖ ὅμως πολὺ ὡς πρὸς τὴν μεγαλοπρέπεια τῆς σύλληψης καὶ τὴν διαπλαστικὴ δύναμη ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῶν ἀρχικῶν μερῶν. Στὶς ἀναλύσεις αὐτὲς βλέπουμε πῶς μὲ πολλοὺς τρόπους παρατηρήσεις τοῦ KIRCHHOFF ξαναπαίρνουν ὑπόληψη. Πιὸ κατηγορηματικὸς ὑπερασπιστὴς τῆς ἀ-

---

θὰ ἦταν ὅμως πολύτιμο νὰ ἀποδειχθῆ μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ θέμα ἦταν γνωστὸ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἀξιοπρόσεκτες ἀντιρρήσεις ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἑρμηνείας κάμνει ὁ H. FRÄNKEL, *Gnom.* 28, 1956, 570.

1. Τὴν ἀρχηγία τὴν εἶχαν: E. SCHWARTZ, *Die Odyssee,* Μόναχο 1924. WILAMOWITZ, *Die Heimkehr des Odysseus.* Βερολ. 1927. Νεότερες ἀναλύσεις· P. VON DER MUHLL, *Odyssee. RE Suppl.* 7, 1940, 696. F. FOCKE, *Die Odyssee. Tub. Beitr.* 37. Στουττγ. 1943 W. SCHADEWALDT, <Die Heimkehr des Odysseus>, *Taschenbuch fur junge Menschen.* Βερολ. 1946, 177, τώρα μὲ ἀλλαγὲς ὕφους στὸ βιβλίο *Von Homers Welt und Werk,* 3. ἐκδ. Στουττγ. 1959, 375. W. THEILER, <Vermutungen zur Odyssee>, *Mus. Helv.* 7, 1950, 102. R. MERKELBACH, <Untersuchungen zur Odyssee>, *Zet* 2. Μόναχο 1951. B. MARZULLO, *Il problema omerico.* Φλωρεντία 1952. D. L. PAGE, *The Homeric Odyssey.* Ὀξφ. 1955. B. STOCKEM, *Die Gestalt der Penelope in der Od.* Διδακτ. διατρ. Κολωνία 1955. Ἄλλα στὰ δελτία ἐρευνῶν τῆς σ. 41 σημ. 1. Θεμελιακὴ σημασία ἔχει ἡ βιβλιοκρισία τοῦ R. PFEIFFER γιὰ τὰ βιβλία τῶν SCHWARTZ καὶ WILAMOWITZ γιὰ τὴν *Ὀδύσσεια* στὴν *D.L.Z.* 49, 1928, 2355, τώρα: *Ausgewahlte Schriften,* Μόναχο 1960, 8.

2. 1.) <Der Prolog der Odyssee>, *Festschrift W. Jaeger. Harv. Stud. in Class. Phil.* 63, 1958, 15. 2.) <Kleiderdinge>, *Herm.* 87, 1959, 13. 3) <Neue Kriterien zur Odyssee - Analyse. Die Wiedererkennung des Odysseus und der Penelope>, *Sitzb. Ak. Heidelb. Phil. - hist. Kl.* 1959/2. 4.) <Der Helioszorn der Odyssee>, *Studi in onore di L. Castiglioni,* Φλωρεντία 1960, 2. τόμ., 859. Πίνακα, ὅλων τῶν στίχων ποὺ ἀποδίδει στὸν διασκευαστὴ ἔχει ἐπισυνάψει ὁ W. SCHADEWALDT στὴν μετάφρασή του τῆς *Ὀδύσσειας* (Rowohlts Klassiker 1958 Artemis 1966).

πόλυτης ἑνότητας εἶναι ὁ K. REINHARDT[1].

Καὶ γιὰ τὴν *Ὀδύσσεια* πότε πότε ἡ ἀναλυτικὴ θεωρία πέρασε τὰ ὅρια. Μιὰ θεωρία, ποὺ καταδικάζει σὰν μειονεκτικὴ τὴν δομὴ τῆς *Ὀδύσσειάς* μας καὶ θέλει νὰ μᾶς πείση ὅτι ὑπῆρχε μιὰ ἀρχικὴ σκηνή, στὴν ὁποία ἡ Ναυσικὰ βαδίζει πρὸς τὴν πόλη στὸ πλευρὸ τοῦ ξένου, γυμνοῦ, ἀναιρεῖ ἡ ἴδια τὸν ἑαυτό της, ἔστω κι ἂν προέρχεται ἀπὸ ἕναν E. SCHWARTZ. Ὀφείλουμε νὰ ἀπαιτοῦμε ἀπὸ τοὺς Ἀναλυτικοὺς νὰ ἐπιτρέπουν καὶ στὴν *Ὀδύσσεια* τουλάχιστο τόσην ἐλαττωματικότητα, ὅσην ἔχει κάθε καλλιτεχνικὸ ποιητικὸ ἔργο μὲ τέτοιαν ἔκταση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὴν ραψωδία *π*(285) ὁ Ὀδυσσέας δίνει ὁδηγίες στὸν Τηλέμαχο, ὅταν θὰ μαζεύη τὰ ὅπλα ἀπὸ τὸ μέγαρο, νὰ κρατήση ὁπλισμὸν γιὰ τοὺς δυό τους· στὴν ἀρχὴ ὅμως τῆς ραψωδίας *τ*, ὅπου γίνεται τὸ σήκωμα, ὁ ὁπλισμὸς αὐτὸς δὲν ἀφήνεται ἐκεῖ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὸ *ε* 108 ὁ Ἑρμῆς λέει πὼς ἡ ὀργὴ τῆς Ἀθηνᾶς ἔγινε αἰτία γιὰ τὸ ναυάγιο τοῦ Ὀδυσσέα, πράγμα ποὺ ἀντιφάσκει πρὸς τὰ πραγματικὰ γεγονότα[2]· τέτοια πράγματα ὅμως βρίσκονται μέσα στὰ πλαίσια τῶν ὅσων ἕνας ποιητὴς μπορεῖ μᾶλλον νὰ παραβλέψη. Καὶ ὁ ποιητὴς τῆς *Ὀδύσσειας* θὰ πρέπει νὰ ἔχη δουλέψει κατὰ τμήματα.

Μένουν ὅμως πιὸ δύσκολα προσκόμματα καὶ σοβαρὰ προβλήματα, ποὺ πραγματικὰ ἀφοροῦν οὐσιαστικὰ σημεῖα τῆς σύνθεσης.

Ἡ συζήτηση ἄναψε μὲ τὴν Τηλεμάχεια, ποὺ ἤδη ὁ GOTTFRIED HERMANN (1832) τὴν χαρακτήριζε προσθήκη. Πραγματικά, μπορεῖ κανεὶς νὰ διατυπώση ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν πορεία τῆς ἀφήγησης· αὐτὲς ἀφοροῦν κυρίως τὸν ὄχι πολὺ καθαρὸ χειρισμὸ τῶν δυὸ θεμάτων, δηλ. τοῦ ἀγώνα γιὰ τὰ δικαιώματά του, ποὺ ὁ Τηλέμαχος τὸν διεξάγει μπροστὰ στὸν λαό, ἐναντίον τῶν μνηστήρων, καὶ τοῦ αἰτήματός του νὰ τοῦ δώσουν αὐτοὶ πλοῖο, γιὰ νὰ πάη νὰ ζητήση πληροφορίες. Λοιπόν, ἕνας προσεκτικὸς καὶ ἀπροκατάληπτος ἔλεγχος τοῦ F. KLINGNER[3] καὶ

---

1. <Homer und die Telemachie>, *Von Werken und Formen*. Godesberg 1948, 37, καὶ <Die Abenteuer der Odyssee>, αὐτ. 52 (ἡ καλύτερη εἰσαγωγὴ στὴν πνευματικὴ συγκρότηση τῆς *Ὀδύσσειας*). Τὴν ποίηση τὴν ἀξιολογεῖ ὁ L. A. STELLA, *Il poema di Ulisse*. Φλωρεντία 1955. F. EICHHORN, *Homers Odyssee. Ein Führer durch die Dichtung*. Gottingen 1965. G. BONA, *Studi sull'Odissea*. Τορίνο 1966 (βρίσκει τὴν ἑνότητα τοῦ ποιήματος στὴν μορφὴ τοῦ Ὀδυσσέα). M. MULLER, *Athene als gottliche Helferin in der Odyssee. Unterguchungen zur Form der epischen Aristie*. Χάϊδελβ. 1966. H. W. CLARKE, *The Art of the Odyssey*. Englewood Cliffs 1967. ΟΛΓΑ ΚΟΜΝΗΝΟΥ - ΚΑΚΡΙΔΗ, *Σχέδιο καὶ τεχνικὴ τῆς Ὀδύσσειας*, Θεσσαλονίκη 1969. Μιὰν καλὴ ἐπισκόπηση γιὰ τὶς ἔρευνες τοῦ KIRCHHOFF στὴν *Ὀδύσσεια* δίνει ὁ A. HEUBECK, *Gymn*. 62, 1955, 112.

2. Περισσότερα τέτοια στοῦ M. VAN DER VALK, *Textual Criticism of the Odyssey*. Leiden 1949, 226. Μιὰν καλὴ ἐπισκόπηση γιὰ τὰ πιὸ σπουδαῖα ξεκινήματα γιὰ τὴν ἀνάλυση δίνει ὁ PAGE (βλ. παραπ. σ. 91 σημ. 1).

3. <Über die vier ersten Bücher der Odyssee>, *Ber. Sachs. Akad*. Λειψ· 1944. (= *Studien zur griechischen und römischen Literatur*. Ζυρίχη - Στουττγ. 1964, σ. 39-85).S. BERTMANN, <The Telemachy and structural symmetry>, *Trans. Am. Phil. Ass*. 97,

γιὰ τὶς τέσσερις ραψωδίες — προπάντων ὅμως γιὰ τὴν πολυκατηγορημένη πρώτη— σὰν ξύπνημα τοῦ Τηλέμαχου, ἔδωσε τόσο πολλὰ θετικὰ στοιχεῖα, ὥστε ἀδυναμίες αὐτοῦ τοῦ τμήματος φαίνεται πὼς ἀντισταθμίζονται πλούσια. Εἶναι ἀλήθεια πὼς κάμνει ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἑρμῆ στὴν Καλυψώ, ποὺ τὴν προκάλεσε ἡ Ἀθηνὰ στὴν συνέλευση τῶν θεῶν στὴν ἀρχὴ τῆς ραψωδίας *α*, ἐκτελεῖται μόνο ὕστερα ἀπὸ τὰ νέα της παράπονα στὴν ἀρχὴ τῆς ραψωδίας *ε*. Ἀναλυτικοὶ πιστεύουν ὅτι ἐδῶ ἔχουν χειροπιαστὴ τὴν διάσπαση μιᾶς ἑνιαίας θεϊκῆς σκηνῆς ἀπὸ τὴν παρεμβολὴ τῆς Τηλεμάχειας, ἐνῶ ὅσοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Τηλεμάχεια ὑπῆρχε ἀπὸ τὴν ἀρχή, θὰ ἀπαντήσουν ὅτι ἔτσι στὴν ραψωδία *ε* ἡ ξανατοποθέτηση τοῦ θέματος τοῦ Ὀδυσσέα εἶναι καλὰ σχεδιασμένη καί, πλαισιώνοντας τὴν Τηλεμάχεια, περιβάλλεται ἀπὸ δυὸ θεϊκὲς συνελεύσεις, ὅπως ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἴδια ἡ Τηλεμάχεια μαζὶ μὲ τὸ δεύτερο μέρος τῆς *Ὀδύσσειας* πλαισιώνει τὶς περιπλανήσεις. Δὲν πρέπει ἀκόμα νὰ παραβλέψουμε πὼς ἡ Ἀθηνὰ στὴν πρώτη συνέλευση δίνει μιὰν παρόρμηση, στὴν δεύτερη ὅμως ὁ Δίας μιὰν διαταγή, κι ἔτσι δὲν εἶναι καθόλου ἄσχημος ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀλληλοσυμπληρώνονται τὰ δυὸ μέρη. Προπάντων ἐδῶ πρέπει νὰ παρεμβάλουμε ὁρισμένες σκέψεις, στὶς ὁποῖες τελευταῖα ὁ EDOUARD DELEBECQUE[1] μπόρεσε νὰ προσδώση ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῆς συνολικῆς σύνθεσης τοῦ ἔπους: ὁ ἐπικὸς ποιητὴς δὲν μπορεῖ νὰ κινῆ ταυτόχρονα δυὸ νήματα δράσης, δὲν μπορεῖ ἐπίσης, ἐκτὸς ἀπὸ πολὺ λίγες περιπτώσεις, ξαναπιάνοντάς τα νὰ τὰ συνυφαίνη μεταξύ τους. Ὅτι ἐδῶ ἐπενεργοῦν τεκτονικοὶ νόμοι τοῦ ἡρωικοῦ ἔπους ποὺ μεταβιβάζεται προφορικά, εἶναι πολὺ πιθανό. Ἀναγκαστικὰ ἐμφανίζονται στὴν *Ὀδύσσεια* «νεκροὶ χρόνοι», γιὰ τὸν Τηλέμαχο στὴν Σπάρτη, γιὰ τὸν Ὀδυσσέα κοντὰ στὸν Εὔμαιο, γιὰ τοὺς μνηστῆρες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Τηλέμαχου, γιατὶ ὅταν ἡ δράση παίζεται σὲ ἕνα θέατρο, τὰ πράγματα ἀδρανοῦν στὸ ἄλλο. Ὁπωσδήποτε βλέπουμε ὅτι ὁ ποιητὴς σὲ τμήματα σὰν τὸ *δ* 625-687 ἢ *π* 322-451 προσπαθεῖ νὰ δημιουργήση συνδετικὰ μέρη. Μὲ αὐτὸ τὸ κοίταγμα καὶ οἱ δυὸ θεϊκὲς συνελεύσεις, τοῦ *α* καὶ τοῦ *ε*, γίνονται χωρὶς ἄλλο νοητές, γιατὶ κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς βάζει σὲ κίνηση ἕνα ἄλλο στοιχεῖο τῆς δράσης.

Ὁ SCHADEWALDT στὴν ἐργασία του γιὰ τὸν πρόλογο τῆς *Ὀδύσσειας* πρόσφερε τὴν σημαντικὴ ὑπόδειξη ὅτι τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Ὀδυσσέα διαγράφεται, χάρη στὴν ἀπόφαση τῶν θεῶν καὶ τὴν δική του, μὲ τυπικὰ ὁμηρικὸν τρόπο, στὶς δυὸ περιοχές, τὴν θεϊκὴ καὶ τὴν ἀνθρώπινη. Νομίζουμε ὅμως ὅτι ἡ διπλὴ συνέλευση τῶν θεῶν δὲν διαταράζει τόσο πολὺ αὐτὴν τὴν σημαντικὴ σχέση, ὥστε νὰ πρέπει νὰ θυσιάσουμε ὁλωσδιόλου τὴν Τηλεμάχεια, μαζὶ μὲ τὸν SCHADEWALDT.

1960, 15. K. RUTER, *Odysseeinterpretationen, Untersuchungen zum ersten Buch und zur Phaakis,* Hypomn. 19. Γοττ. 1969.

1. *Télémaque et la structure de l'Odyssée.* Annales de la Fac. des Lettres Aix-en-Provence. N.S. 21. Gap 1958. Παλαιότερες ἐργασίες γιὰ τὴν πραγμάτευση σύγχρονων γεγονότων στὸ ἔπος μνημονεύονται στὸν *AfdA* 13, 1960, 17.

Καὶ ἂν ἀκόμα τὴν ἔχει παρεμβάλει ὁ Διασκευαστής του, τότε αὐτὸς μὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἀνάπτυξη ἔδειξε πὼς εἶναι οἰκοδόμος πρώτης σειρᾶς.

Ἕνα ἄλλο πρόβλημα ἀφορᾶ τὸν ρόλο τῆς ὀργῆς τοῦ Ποσειδῶνα, σὰν κινήτριας τῶν γεγονότων. Ὁ ρόλος αὐτὸς δὲν παρακολουθεῖ καθόλου τὴν σειρὰ τῶν περιπετειῶν, πράγμα ποὺ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μόνο μιὰν ἀνιαρὴ ἐπανάληψη. Πιὸ πολὺ εἶναι ἡ δυσπιστία τῶν συντρόφων του ποὺ σπρώχνει τὸν στόλο στὴν καταστροφὴ ὕστερα ἀπὸ τὸ νησὶ τοῦ Αἰόλου, ἐνῶ ὕστερα ἀπὸ τὸ ἁμάρτημα ἐναντίον τῶν βοδιῶν ὁ Δίας εἶναι ποὺ ἐπεμβαίνει ἀπὸ πίεση τοῦ Ἥλιου. Οἱ περισσότερες περιπέτειες μένουν χωρὶς συσχέτιση μὲ θεϊκὴ ὀργή· ἀπὸ αὐτὴν δὲν μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἀναλυτικὰ ἐπιχειρήματα. Ἡ ὀργὴ τῶν θεῶν εἶναι φυσικὰ ἕνα δευτερεῦον ἐπικὸ θέμα, ἐνῶ οἱ παλιὲς ἱστορίες περιπετειῶν δὲν χρειάζονταν κάτι τέτοιο. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίσουμε τὴν τέχνη τοῦ ποιητῆ, ποὺ στὸ τέλος τῆς ραψωδίας *κ*, μὲ τὴν παράκληση τοῦ Κύκλωπα πρὸς τὸν Ποσειδῶνα—ποὺ εἰσακούσθηκε—καὶ τὴν θυσία τοῦ Ὀδυσσέα στὸν Δία—ποὺ ἀποκρούσθηκε[1]—, ἐντάσσει τὸ θέμα τῆς διπλῆς θεικῆς ὀργῆς.

Ἀρκετὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἀνάλυσης, ἂν τὰ προσέξουμε ἀπὸ πιὸ κοντά, ἀνατρέπονται καὶ καταλήγουν στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα. Τὸν Ὀδυσσέα ζητιάνο θρασεῖς μνηστῆρες προσπαθοῦν νὰ τὸν χτυπήσουν τρεῖς φορὲς (στὶς ραψωδίες *ρ,σ,υ*). Ὅποιος ἀναλογίζεται τὴν λεπτὴ παραλλαγὴ τοῦ θέματος καὶ τὴν ἀντικλίμακα ποὺ προκαλεῖται μὲ τὸ ὅλο καὶ πιὸ ἀξιοθρήνητο ἀποτέλεσμα, ἀναγνωρίζει τὴν τέχνη ποὺ δρᾶ ἐδῶ.

Σὲ ἰδιαίτερα ἔντονες ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἑνότητα αὐτοῦ ποὺ μᾶς παραδόθηκε ἔδωσε ἀφορμὴ ἡ Φαιακίδα. Ὁ SCHADEWALDT[2] διαγράφει, ὅπως κι ὁ KIRCHHOFF, τὸ *η* 148 - 232 καὶ κερδίζει ἔτσι γιὰ τὴν ἐρώτηση τῆς Ἀρήτης (237) μιὰν ὑπέροχη σύνδεση πρὸς τὴν παράκληση τοῦ Ὀδυσσέα (146). Πρέπει ὅμως νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ἡ ἐρώτηση τῆς Ἀρήτης γιὰ τὰ τόσο πολὺ γνωστά της ροῦχα, ποὺ τὰ φορᾶ ὁ Ὀδυσσέας, ταιριάζει ἐπίσης καλὰ στὴν ἐγκάρδια διάθεση τῆς ὥρας ποὺ σηκώνεται τὸ τραπέζι, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τῶν ἀρχόντων. Ὁ SCHADEWALDT συνδυάζει τὴν ἀθέτησή του μὲ τὴν διαγραφὴ τῆς δεύτερης μέρας κοντὰ στοὺς Φαίακες, ποὺ τὴν θεωρεῖ ἐφεύρεση τοῦ Διασκευαστῆ: τὸ τραγούδι τοῦ Δημόδοκου καὶ ἡ διήγηση τοῦ Ὀδυσσέα ἀρχικὰ θὰ ἀνῆκαν ἀκόμα στὴν ἡμέρα τῆς ἄφιξης. Βέβαια εἶναι ἕνα παλιὸ σκάνδαλο γιὰ τὴν Ἀνάλυση τὸ ὅτι ὁ Ἀλκίνοος στὸ *η* 318 ὑπόσχεται στὸν Ὀδυσσέα πὼς θὰ τὸν στείλη στὴν πατρίδα του τὴν ἄλλη μέρα, ἡ ὑπόσχεση ὅμως αὐτὴ ἐκπληρώνεται μόνο τὴν παράλλη. Ὅ,τι μπορεῖ νὰ λεχθῆ ἀντίθετα—μὲ ἑνωτικὴ ἄποψη—τὸ παρουσίασε μὲ ὑπερβολικὴν ὁρμητικότητα ὁ WILHELM MAT-

---

1. Σχετικὰ ὁ REINHARDT, ἔ.ἀ. 85. Καὶ ὁ SCHADEWALDT, στὴν τέταρτη ἀπὸ τὶς ἐργασίες ποὺ ἀναφέραμε, θεωρεῖ τὴν ὀργὴ τοῦ Ἥλιου ἀρχική, θὰ ἤθελε ὅμως νὰ ἀποδώση τὸν ὅρκο τοῦ *μ* 296-304 στὸν Διασκευαστή.

2. Στὴν δεύτερη ἀπὸ τὶς ἐργασίες ποὺ ἀναφέραμε. Ἀντίθετα ὁ U. HOLSCHER, <Das Schweigen der Arete>, *Herm.* 88, 1960, 257.

TES[1]. Ὅτι τὸ «intermezzo» στὴν ραψωδία λ μπορεῖ νὰ ἐξηγήση τὴν καθυστέρηση, τὸ δηλώσαμε ἤδη στὴν περίληψη τοῦ περιεχομένου. Κάμνει ἐντύπωση ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν πλοῦτο τῆς διήγησης τῆς δεύτερης μέρας καὶ στὸ κενὸ τῆς τρίτης. Μπορεῖ ἄραγε αὐτὸ νὰ ἐξηγηθῆ μὲ τὸ ὅτι ἡ δεύτερη μέρα ξαναφέρνει τὸν πολυπλάνητο στὴν πληρότητα τῆς ζωῆς καὶ στὸν ἑαυτό του, ἐνῶ ἡ τρίτη ἀνήκει μόνο στὴν σκέψη γιὰ τὸν γυρισμό; Μήπως ἄραγε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο πῆραν διαφορετικὴ ἐξέλιξη πράγματα ποὺ συνανῆκαν; Τέτοιες ἐρωτήσεις καταλήγουν ἀναγκαστικὰ σὲ ὑποκειμενικὲς ἀπαντήσεις, κι αὐτὸ πρέπει κανεὶς νὰ ἔχη τὸ θάρρος νὰ τὸ ἀναγνωρίζη.

Ἰδιαίτερα πλούσια σὲ προβλήματα εἶναι ἡ ραψωδία λ μὲ τὴν *Νέκυια*[2]. Ἀρκετὰ στὴν προφητεία τοῦ Τειρεσία καὶ τὴν συνομιλία τοῦ Ὀδυσσέα μὲ τὴν μητέρα του μένουν παράξενα. Ὁ κατάλογος τῶν ἡρωίδων καὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ ἔχουν χαλαρὴ σχέση πρὸς τὸ σύνολο. Καὶ μολαταῦτα δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ δεχτοῦμε ὅτι θὰ ἔλειπε ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσειά* μας ἡ περιπέτεια τοῦ Κάτω κόσμου ἀπὸ τὴν ὅλη σειρά. Ἀσφαλῶς ἐδῶ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ λογαριάζουμε ὅτι θὰ ἔγιναν παρεμβολές. Κάπου κάπου μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε παλαιότερες διαμορφώσεις, ὅπως προπάντων ἐκεῖ ὅπου γίνεται λόγος γιὰ μιὰν γιορτὴ τοῦ Ἀπόλλωνα (*υ* 156,276. *φ* 258), ποὺ κάποτε θὰ πρέπει νὰ ἦταν σημαντικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ γυρισμοῦ.

Μένει νὰ ἀναλύσουμε μιὰν περίπτωση, στὴν ὁποία μὲ μεγάλη πιθανότητα ὑποθέτουμε ὅτι διαφαίνεται μιὰ τέτοια διαμόρφωση. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίσκεψη τῆς Πηνελόπης στοὺς μνηστῆρες, ποὺ βρίσκονται στὴν αἴθουσα, στὴν ραψωδία *σ*, γιὰ νὰ τοὺς ἀποσπάση δῶρα, μιὰν ἐπίσκεψη ποὺ ἡ αἰτιολογία της κιόλας δὲν εἶναι τόσο καθαρή. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, ἡ σκηνὴ μὲ τὸ ποδόλουτρο (*νίπτρα*) στὴν ἑπόμενη ραψωδία φαίνεται ὅτι ἀποβλέπει σὲ ἀναγνώριση τοῦ Ὀδυσσέα ἀπὸ τὴν Πηνελόπη. Ἡ ἀναβολή της χάρη στὴν Ἀθηνὰ (*τ* 479) εἶναι τόσο ἀπότομη ὅσο καὶ ἡ ἀπότομη διακοπὴ τῆς ὀνειροφαντασιᾶς στὸ *δ* 836, ἡ ὁποία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκαλύψη πάρα πολλά. Χωρὶς ἀμφιβολία εἶναι πολὺ πιὸ λογικὴ μιὰ ἀφήγηση ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἐπακολουθήση ἡ ἀναγνώριση ἀμέσως μετὰ τὰ νίπτρα, καὶ ὕστερα νὰ πάη ἡ Πηνελόπη στοὺς μνηστῆρες μὲ τὴν συγκατάθεση τοῦ Ὀδυσσέα, γιὰ νὰ ἐξασφαλίση μὲ τὰ δῶρα τους ἕνα ἀντιστάθμισμα γιὰ τὶς ζημιὲς ποὺ ἔπαθαν. Ἂν μιὰ τέτοια παλαιότερη μορφὴ τοποθετεῖται σωστά, καὶ τὶς μεταβολὲς τὶς ἔχει ἐπιφέρει ὁ ποιητὴς τῆς *Ὀδύσσειάς* μας, τότε ἀσφαλῶς δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίσουμε καὶ τὸ κέρδος τους: προπάντων τὴν θαυμάσια διαδοχὴ σκηνῶν στὴν ραψωδία *ψ*, ποὺ αὐτὴν τὴν φορὰ ὁδηγεῖ στὴν ἀναγνώριση[3]. Ὁ SCHADEWALDT ἀναλύοντας αὐ-

1. *Odysseus bei den Phaaken*. Wurzburg 1958.
2. Ἑνωτικὰ ὁ M. VAN DER VALK, *Beitrage zur Nekyia*. Kampen 1935· νεότερη βιβλιογρ. στὸ ἔργο του (ποὺ μνημονεύσαμε στὴν σ. 92 σημ. 2), σ. 229. Ἀναλυτικὰ ὁ MERKELBACH, ἔ.ἀ. 185.
3. Γιὰ τὴν ἀγωγὴ τῶν σκηνῶν στὶς ραψωδίες πρὶν ἀπὸ τὸν ἀναγνωρισμὸ βλ. O. SEEL, ‹Variante und Konvergenz in der Odyssee›, *Studi in onore di U. E. Paoli*. Φλωρεντ. 1955, 643.

τὸ τὸ τμῆμα θὰ ἤθελε νὰ ἀποδώση στὸν Διασκευαστὴ τοὺς στίχους *ψ* 117-172 μὲ τὰ μέτρα γιὰ τὴν συγκάλυψη τοῦ φόνου τῶν μνηστήρων καὶ τὸ λουτρὸ τοῦ Ὀδυσσέα. Ξανὰ ἡ σύνδεση τῶν ὅσων ἀπομένουν εἶναι ἀσπόνδυλα ὁμαλή· πρέπει ὅμως νὰ στερηθοῦμε πραγματικὰ αὐτὸ τὸ λουτρὸ τοῦ Ὀδυσσέα; Δὲν τὸ προετοιμάζει ὁ ποιητὴς πολὺ καθαρὰ μὲ τὸν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν ἀκαθαρσία καὶ τὰ ἄσχημα ροῦχα (115); Δὲν εἶναι ἄραγε δυνατὸ νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ἤθελε ἔτσι νὰ ἐξυψώση τὸν ἥρωα καὶ νὰ τὸν ἐξωραΐση γιὰ τὴν τελικὴ ἕνωση τῶν συζύγων;

Μολαταῦτα δὲν μποροῦμε νὰ παραβλέψουμε ὅτι ὁρισμένα μέρη μὲ κάποιον τρόπο δὲν ἱκανοποιοῦν, κι ἔτσι δὲν ἀφήνουν καμιὰν δυνατότητα νὰ ἐπικαλεσθοῦμε ὑποκειμενικὲς ἀξιολογήσεις. Στὸν λόγο τῆς Ἀθηνᾶς, στὸν ὁποῖο ἡ θεὰ συμβουλεύει τὸν Τηλέμαχο (*α* 269-296), ἐπικρατεῖ τέτοια σύγχυση, ποὺ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ρωτήσουμε, τί πρόκειται νὰ κάμη τώρα ἀλήθεια ὁ νέος[1]. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ μᾶς παραξενεύη ὁ στ. *η* 215 τῆς Φαιακίδας, μὲ τὴν παράκληση τοῦ Ὀδυσσέα νὰ τὸν ἀφήσουν νὰ φάη, ἂν καὶ ἔφαγε ἤδη πρωτύτερα (177). Πιὸ πέρα ἡ ἐπιδεικτικὴ παρουσίαση τοῦ Θεοκλύμενου στὴν ραψωδία *ο* δὲν ἔχει καμιὰν σχέση μὲ τὸν περιορισμένο του ρόλο στὸ ἔπος. Ὁπωσδήποτε ἐδῶ μπορεῖ νὰ συντέλεσε ἡ εὐχαρίστηση ποὺ εὕρισκε στὸ νὰ διηγηθῆ τὸν θρύλο. Ὁ τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο τὸ τελευταῖο φονικὸ σχέδιο τῶν μνηστήρων (*υ* 241-7) παραμερίζεται μέσα σὲ λίγους στίχους καὶ τὸ νῆμα ποὺ ξαναπιάστηκε στὸ *π* 371 διασπᾶται ἀδέξια, πραγματικὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη διήγηση.

Οἱ ἀνωμαλίες ποὺ ἀναφέραμε ἀφοροῦν λεπτομέρειες καὶ μποροῦν νὰ παραμερισθοῦν μὲ μικρὲς μεταβολές. Γιὰ τὴν γένεσή τους πρέπει κανεὶς νὰ λάβη ὑπόψη του τουλάχιστο τὴν ραψωδικὴ παράδοση. Ὁ ἀναλυτικὸς ζῆλος, ποὺ ἐξαντλιόταν σὲ οἰκοδόμηση ὑποθέσεων γιὰ τὴν γένεση τῶν ἐπῶν, ἐμπόδιζε νὰ κατανοήσουμε ὅτι τὰ ἔπη, ὅσον καιρὸ ἡ διάδοσή τους ἦταν σχεδὸν ἀποκλειστικὴ δουλειὰ τῶν ραψωδῶν, ἔμεναν ἐκτεθειμένα σὲ προσθῆκες καὶ μεταβολὲς σὲ πολὺ μεγαλύτερον βαθμὸ ἀπὸ ὅτι οἱ τραγωδίες στὴν ἐποχὴ ποὺ ἔκαμναν προσθῆκες οἱ ἠθοποιοί, ποὺ ξέρουμε ὁπωσδήποτε ὅτι τὶς ἔκαμναν.

Παράξενη εἶναι ἡ ἐκπληκτικὴ συντομία—θὰ μποροῦσε σχεδὸν κανεὶς νὰ πῆ ἡ ἀκαταστασία—στὰ τελευταῖα μέρη τοῦ *ω*. Αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθῆ βιαστικά, ἂν θέλαμε νὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὸ Σχόλιο στὸ *ψ* 296 ὅτι ἡ πραγματικὴ *Ὀδύσσεια* τελείωνε ἐδῶ. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης καὶ ὁ Ἀρίσταρχος τοποθετοῦσαν σ' αὐτὴν τὴν θέση τὸ τέλος (*πέρας*) τοῦ ἔπους, ἑρμηνεύθηκε πολλὲς φορὲς μὲ τὸ ὅτι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ γνώριζαν χειρόγραφα ποὺ τελείωναν μὲ τὸν στ. 296. Ὅμως δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ στηρίζη τὴν ἄποψη ὅτι αὐτοὶ ἀθετοῦσαν τὸ τέλος τῆς *Ὀδύσσειας* καθὼς καὶ τὰ μέρη ποὺ τὸ προϊδέαζαν,

1. Ζωηρὰ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήση τὸν λόγο ὁ K. Ruter, *Odysseeinterpretationen*. Hypomn. 19, 1969, 148· σύμφωνα μὲ αὐτὸν ὁ λόγος ἀντικαθρεφτίζει τὴν ἀσυμφωνία τῶν ὅσων ἀκολουθοῦν.

ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν κάμει, ἂν ἡ ρητὴ διατύπωση τοῦ Σχολίου ἀφοροῦσε τὸ τέλος τῆς γνήσιας παράδοσης. Ἔτσι, μιὰ ἄλλη ἑρμηνεία, ποὺ τὴν βρίσκουμε ἤδη στὸν Εὐστάθιο, διατηρεῖ τὰ δικαιώματά της. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν οἱ Ἀλεξανδρινοὶ δὲν ἤθελαν νὰ ποῦν τίποτε ἄλλο, παρὰ ὅτι ἡ καθαυτὸ πραγμάτευση τοῦ θέματος τοῦ Ὀδυσσέα, δηλ. οἱ περιπλανήσεις του καὶ ἡ μνηστηροφονία, τελειώνουν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Μὲ αὐτὰ δὲν πρόκειται νὰ ὑποστηρίξουμε ὡστόσο τὴν γνησιότητα τῆς ραψωδίας ω στὸ σύνολό της. Γιὰ τὰ τελικὰ μέρη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν δεύτερη Νέκυια μένουν σοβαροὶ λόγοι γιὰ ἀμφιβολία. Μαζὶ μὲ τὸν SCHADEWALDT μολαταῦτα θὰ θελήση κανεὶς νὰ ἀφήση στὸ γνήσιο ποίημα τὴν περίληψη, δηλ. τὴν διήγηση τοῦ Ὀδυσσέα, μὲ τὴν ὁποία τὸν παίρνει ὁ ὕπνος (*ψ* 310 - 342).

Τὰ προβλήματα ποὺ ἀναπτύξαμε ἐδῶ ἐσκόπευαν νὰ δώσουν μιὰν εἰκόνα τῆς θέσης τοῦ προβλήματος. Συνοψίζοντας ἔχουμε νὰ ποῦμε ὅτι μὲ περισσότερη ἐμπιστοσύνη γιὰ τὴν *Ὀδύσσεια* παρὰ γιὰ τὴν *Ἰλιάδα* μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἀπὸ πρωτύτερα διαμορφώσεις τοῦ ἴδιου θέματος. Ἀπὸ τὸ ἄφθονο ἐπικὸ κεφάλαιο ποὺ εἶχε στὴν διάθεσή του, ὁ ποιητὴς τῆς *Ἰλιάδας* δημιούργησε κάτι καινούργιο εἰσάγοντας τὸ θέμα τῆς ὀργῆς σὰν μιὰν ὀργανωτικὴ ἀρχή· γιὰ τὶς περιπέτειες τοῦ Ὀδυσσέα καὶ τὸν γυρισμό του στὴν πατρίδα μᾶς ἐπιτρέπεται ἐξαιτίας τῆς φύσης τοῦ ὑλικοῦ νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρχαν παλαιότερες διατυπώσεις. Ἴσαμε ποιὸ σημεῖο μποροῦμε ἀκόμα νὰ ἐπιτύχουμε νὰ τὶς προσδιορίσουμε, αὐτὸ εἶναι διαφορετικὸ ζήτημα. Πάντως μὲ κανέναν τρόπο δὲν θὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας συρραφέας συνάρμοσε ἁπλῶς παλαιότερα κομμάτια σὰν νὰ ἔκαμνε μιὰν κουρελλού. Μέσα ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσειά* μας μιλᾶ μιὰ συνθετικὴ δύναμη καὶ μιὰ ἀφηγηματικὴ μαστοριά, ποὺ ταιριάζουν μόνο στὸ μεγάλο καλλιτέχνημα. Μὲ αὐτὸ τὸ νόημα, καὶ αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰν ἑνότητα.

6. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΟΜΗΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ[1] εἶχαν ἤδη παρατηρήσει ὅτι πράγματα ὅπως ἡ ἱππευτικὴ τέχνη, τὰ συνθήματα μὲ τὴν σάλπιγγα καὶ τὸ βράσιμο τοῦ κρέατος ἐμφανίζονται στὴν *Ἰλιάδα* μόνο σὲ παρομοιώσεις. Ἐπειδὴ αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ ποιητῆ, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ ξεχωρίσουμε τουλάχιστο δυὸ ὁρίζοντες[2].

---

1. Σχόλ. Ἰλ. *Ο* 679. *Σ* 219. Φ 362.

2. Γιὰ τὰ διάφορα πολιτιστικὰ στοιχεῖα: M. P. NILSSON, *Homer and Mycenae*. Λονδ. 1933. A. SEVERYNS, 1, 7· 2, 13. W. DEN BOER, <Le rôle de l'art et l'histoire dans les études homériques contemporaines>, *Ant. Class.* 17, 1948, 25. J. L. MYRES, <Homeric Art>, *Ann. Br. School Ath.* 45, 1950, 229. H. L. LORIMER, *Homer and the Monuments*. Λονδ. 1950. W. SCHADEWALDT, <Homer und sein Jahrhundert>, *Von Homers Welt und Werk*. 3. ἔκδ. Στουττγ. 1959, 87. D. H. F. GRAY, <Metal Working in Homer>, *Journ. Hell. Stud.* 74, 1954, 1. L. A. STELLA, *Il poema d'Ulisse*. Φλωρεντ. 1955. C. M. BOWRA,

Ἕναν, μέσα στὸν ὁποῖο θὰ ἐντάξουμε τὰ γεγονότα ποὺ διηγεῖται ὁ ποιητής, κι ἕναν δεύτερο, ποὺ εἶναι ὁ δικός του. Μπροστὰ στὴν ὁλοφάνερη πολυστρωμάτωση αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅλες οἱ προσπάθειες νὰ καταφύγουμε στὴν θεωρία ὅτι ὑπῆρξε μιὰ ἐνδιάμεση ἐποχὴ στὴν ὁποία τὸ παλαιότερο καὶ τὸ νεότερο ἔζησαν τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο, ἔμειναν ἄκαρπες.

Ὁ Ὅμηρος ὁ ἴδιος δηλώνει ὅτι μιλᾶ πολὺ γιὰ πολὺ περασμένες ἐποχές, ποὺ οἱ ἄνθρωποι ἦταν πιὸ δυνατοὶ (ἀνάμεσα σὲ ἄλλα *Μ* 447). Θὰ χρειαστῆ ἀκόμα νὰ συζητήσουμε τὸν λόγο, γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησαν γιὰ μιὰν ἀρχαϊστικὴ τάση τοῦ Ὁμήρου. Ὁπωσδήποτε ἡ ἐπικὴ ποίηση ἀποσιωπᾶ σχεδὸν ὁλωσδιόλου τὴν τρομερὴ ἀνατροπὴ ποὺ ἔφερε ἡ «δωρικὴ» μετανάστευση. Μιὰν καὶ μοναδικὴ φορὰ ἡ *Ὀδύσσεια* (*τ* 177) ὀνομάτιζει τοὺς Δωριεῖς—λέει ὅτι εἶναι χωρισμένοι σὲ τρεῖς φυλές—, καὶ ὅταν ἡ Ἥρα προσφέρει στὸν Δία(*Δ* 51) νὰ καταστρέψη αὐτὸς τὶς τρεῖς πιὸ ἀγαπημένες της πόλεις, Ἄργος, Σπάρτη, Μυκῆνες, εἶναι δυνατὸ νὰ εἶχε στὸν νοῦ του ὁ ποιητὴς ἱστορικὰ γεγονότα. Τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο ποὺ ἀφορᾶ τὸ μυκηναϊκὸ βασίλειο τοῦ Ἀγαμέμνονα, τοῦ Νέστορα τῆς Πύλου, τὰ πλούτη τοῦ Ὀρχομενοῦ (*Ι* 381), τὸ ἔχουμε γνωρίσει· αἰῶνες πολλοὶ τὸ χωρίζουν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ. Ἡ ἀπόσταση αὐτὴ γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὸν ρόλο ποὺ παίζει ὁ χαλκὸς καὶ τὸ σίδερο. Τὸ τελευταῖο κάμνει τὴν ἐμφάνισή του ἀνάμεσα στὰ πολύτιμα ἔπαθλα ποὺ ἀθλοθετεῖ ὁ Ἀχιλλέας στὸν ἐπιτύμβιο ἀγώνα (*Ψ* 261. 834. 850). Στὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν σπανιότητα τοῦ σίδερου ἀντιστοιχεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ ἔπος ὅλα σχεδὸν

Homer and his Forerunners Ἐδιμβ 1955. R. HAMPE, <Die homerische Welt im Lichte der neuesten Ausgrabungen>, *Gymn* 63, 1956, 1 A HEUBECK, *Gnom* 29, 1957, 38. Ἐκτεταμένα κεφάλαια γιὰ μυκηναικὰ στοιχεῖα στὸ ὁμηρ ἔπος περιέχουν τὰ βιβλία τοῦ T. B. L. WEBSTER, *From Mycenae to Homer* Λονδ 1958 (γερμ Μόναχο 1960)· πρόσθεσε: *Die Nachfahren Nestors. Mykene und die Anfange griechischer Kultur.* Janus - Bucher 19. Μόναχο 1961 C. H WHITMAN, *Homer and the Heroic Tradition.* Harv. Univ. Press 1958 D. L. PAGE, *History and the Homeric Iliad Sather Class Lectures* 31. Un. of Calif. Press 1959· πρόσθεσε τὴν σημαντικὴ βιβλιοκρισία τοῦ A. HEUBECK, *Gnom.* 33, 1961, 113. SP. MARINATOS, <Problemi omerici e preomerici in Pilo>, *Par del Pass.* 16, 1961, 219. Μιὰν καλή, σὲ μερικὰ προβληματικὴν ἀναγκαστικὰ συνόψιση δίνει ὁ G S. KIRK, <Objective Dating Criteria in Homer>, *Mus.-Helv* 17, 1960, 189. Γιὰ τὶς φρατρίες (*Ἰλ. Β* 362) A. ANDREWES, *Herm* 89, 1961, 129 Περισσότερα σχετικὰ κεφάλαια στὸ *Companion to Homer.* Λονδ. 1962 (σχετικὰ H. G. BUCHHOLZ, *Gnom.* 36, 1964, 6, μὲ πολλὴ βιβλιογρ.), καὶ στὴν *Introduccion a Homero.* Μαδρίτη 1963, 395. Ch MUGLER, *Les origines de la science Grecque chez Homère* Παρίσι 1963. Γιὰ τὴν μεγαλοδιάστατη ἐπιχείρηση *Archaeologia Homerica,* ποὺ διευθύνεται ἀπὸ τοὺς F. MATZ καὶ H. G. BUCHHOLZ ἔχουν κιόλας ἐμφανισθῆ: Τόμ. 1: SP. MARINATOS, *Kleidung, Haar- und Barttracht.* Γοττ. 1967. E. BIELEFELD, *Schmuck.* 1968. J. WIESNER, *Fahren und Reiten.* 1968. Τόμ. II: W. RICHTER καὶ W. SCHIERING, *Die Landwirtschaft im homerischen Zeitalter.* 1968. R. J. FORBES, *Bergbau, Steinbruchtatigkeit und Huttenwesen.* 1967. H. DRERUP, *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit.* 1969, S. LASER, *Hausrat.* 1968 G. BRUNS, *Kitchenwesen und Mahlzeiten,* 1970. Τόμ. III: M. WEGNER, *Musik und Tanz.* 1968. M. ANDRONIKOS, *Totenkult.* 1968. Πβλ. ἐπίσης A. LESKY, *Homeros* 5, 54 τῆς ἰδιαίτερης ἔκδοσης (Στουττγ. 1967).

τὰ ὅπλα εἶναι χάλκινα. Μόνο ἡ σιδερένια κορύνη τοῦ Ἀρείθου (*Η* 141) καὶ ἡ αἰχμὴ τοῦ βέλους τοῦ Πάνδαρου ἀπὸ τὸ ἴδιο μέταλλο (*Δ* 123) ἀποτελοῦν ἐξαίρεση. Στὸ δεύτερο χωρίο ὅμως ὁ Ὅμηρος προδίνει ὅτι ξέρει συνθῆκες μὲ τὶς ὁποῖες ἡ κατεργασία τοῦ σίδερου εἶναι τόσο εὔκολη, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ τὸ προσκολλοῦν καὶ σὰν τμῆμα τοῦ βέλους. Αὐτὲς ἀνήκουν στὴν ἐποχή του. Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνει συγχρόνως καὶ ἡ ἀβίαστη χρήση τῆς λέξης *σίδηρος* σὲ μεταφορικὸν ἢ παροιμιακὸ λόγο: σιδερένια καρδιὰ (*Ω* 205. 521 *σιδήρειον ἦτορ*)· τὸ ἴδιο τὸ σίδερο τραβᾶ τὸν ἄνθρωπο (τ 13 *αὐτὸς γὰρ ἐφέλκεται ἄνδρα σίδηρος*)[1].

Πῶς πρέπει νὰ ἑρμηνευθῆ αὐτὴ ἡ σχέση τοῦ ποιητῆ μὲ ἕνα παρελθὸν στὸ ὁποῖο βρίσκονται οἱ ἥρωές του καὶ οἱ πράξεις τους; Εἴδαμε κιόλας παραπάνω (σ. 46) ὅτι ἡ τοποθέτηση τῶν γεγονότων ποὺ διηγεῖται ὁ ποιητὴς σ' ἕνα λιγότερο ἢ περισσότερο ἀπομακρυσμένο παρελθὸν ἀνήκει στὰ οὐσιαστικὰ γνωρίσματα τῆς ἡρωικῆς ποίησης. Αὐτὸ ἐξηγεῖται εὔκολα. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ποίηση ἔχει ἕνα ἱστορικὸ ὑπόβαθρο, τὸ ὁποῖο παρ' ὅλην τὴν μεγάλη ἐλευθερία στὴν διάπλασή του ἔμεινε ζωντανὸ στὴν συνείδηση. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ὅμηρος εἶδε τὰ ἐρείπια τῆς Τροίας. Δὲν θὰ μπορούσαμε μολαταῦτα νὰ μιλήσουμε γιὰ ἐνσυνείδητη τάση ἀρχαισμοῦ, ὅπως θὰ μιλούσαμε γιὰ ἕναν νεότερο ποιητὴ ποὺ πραγματεύεται ἱστορικὰ θέματα. Ἡ ἐπικὴ παράδοση φτάνει αἰῶνες πολλοὺς πίσω, κι αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦταν δεμένος μὲ τελείως καθορισμένους ἐκφραστικοὺς τρόπους καὶ παραστάσεις. Ἡ γλώσσα του τὸ ἐπιβεβαιώνει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ βλέπουμε πὼς ὁ ποιητής, συχνότερα ἀπὸ ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἐνσυνείδητην ἀρχαϊκὴ τάση, ἀσχολεῖται καὶ μὲ πράγματα τοῦ καιροῦ του.

Ἔστω καὶ ἂν καὶ τὰ δυὸ ἔπη διαδραματίζονται σὲ μακρινὸ παρελθόν, ὡστόσο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σκεφθῆ κανεὶς ὅτι μέσα σ' αὐτὰ καθρεφτίζονται οἱ κοινωνικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ[2]. Ὁ κόσμος τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων χωρίζεται κοφτὰ ἀπὸ μιὰν κατώτερη τάξη, ποὺ παίρνει συγκεκριμένη μορφὴ στὸ ἔπος μόνο στὶς παρομοιώσεις ἢ στὰ πρόσωπα τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ. Ἡ αὐτάρκης οἰκιακὴ οἰκονομία βρίσκεται στὸ κέντρο, καὶ μόνο κάτι λίγοι χειροτέχνες, ὁ χαλκιάς, ὁ ἀγγειοπλάστης ἢ ὁ τέκτονας, ὁ πλανόδιος γιατρός, ὁ μάντης κι ὁ ἀοιδὸς χειραφετήθηκαν ἀπὸ αὐτήν. Ποῦ βρίσκεται τὸ κέντρο τοῦ βάρους αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης, μᾶς βοηθοῦν νὰ τὸ διακρίνουμε τὰ λόγια τοῦ Ἀχιλλέα, ὅταν βάζη γιὰ ἔπαθλο τὸν μεγάλο σιδερένιο δίσκο (*Ψ* 832): ὅποιος τὸν κερδίση, ἔχει

1. Σχετικά, μὲ ἀπόκρουση τῆς προσπάθειας νὰ ἀναχθῆ ἡ χρήση τοῦ σιδήρου στὴν μυκηναικὴ ἐποχή, H. G. Buchholz, *Gnom.* 36, 1954, 13 μὲ βιβλιογρ.

2. H. Strasburger, <Der soziologische Aspekt der homerischen Epen>, *Gymn.* 60, 1953, 97. Emile Mireaux, *La vie quotidienne au temps d'Homère.* Παρίσι 1955 (γερμ. Στουττγ. 1956, ἀγγλ. Λονδ. 1959). M. I. Finley, *The World of Odysseus* Λονδ. 1956. A Fanfani, *Poemi omerici ed economia antica* Μιλάνο 1960 A Mele, *Società e lavoro nei poemi Omerici* Νεάπολη 1968. Γιὰ τὸ γενικὸ ὑπόβαθρο: H M Chadwick, *The Heroic Age.* Cambr. 1912.

ἀπόθεμα σίδερου γιὰ πέντε χρόνια, καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ στέλλη τὸν βοσκὸ ἢ τὸν γεωργὸ στὴν πόλη ἂν τοῦ χρειαστῆ λίγο σίδερο.

Δίκαια εἶπαν ὅτι πρέπει νὰ εἴμαστε προσεκτικοί, νὰ μὴν παραλληλίζουμε ὑπερβολικὰ μὲ τὴν μεσαιωνικὴ ἱπποτική, αὐτὴν τὴν κοινωνία, γιατὶ αὐτὴ εἶναι δεμένη ἰσχυρότερα μὲ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ μὲ τὶς σχετικὲς μὲ αὐτὴν ἐργασίες. Ὁ Ὀδυσσέας (*σ* 365) μποροῦσε νὰ προκαλέση τὸν Εὐρύμαχο σὲ ἀγώνα θερισμοῦ καὶ ὀργώματος· τὸ ἴδιο καὶ στὴν *Ἰλιάδα (Σ* 556*)*, στὴν σκηνὴ τοῦ θερισμοῦ ποὺ εἰκονίζεται στὴν ἀσπίδα, ὁ ἀριστοκράτης ἀφέντης *(βασιλεὺς)* στέκει χαρούμενος ἀνάμεσα στοὺς θεριστές.

Ὅμως ὁ κόσμος αὐτὸς εἶναι μολαταῦτα ἱπποτικός, καὶ ἡ ὕπαρξη αὐτῶν τῶν εὐγενῶν ὁλοκληρώνεται στὴν μάχη. Μόνο αὐτοὶ λογαριάζονται, ὅταν ὁρμοῦν στὴν πεδιάδα ἐπάνω στὸ ἅρμα τους ἢ ζητοῦν νὰ ἀναδειχθοῦν στὴν μάχη, ἄντρας μὲ ἄντρα. Ἡ μάζα, γιὰ τὴν ὁποία μᾶς δίνει μιὰν ἰδέα ὁ κατάλογος τῶν πλοίων, πέρα ἀπὸ τὶς διάφορες μάχες φαίνεται τὸ πολὺ πολὺ στὶς παρομοιώσεις.

Ἡ ἐντονότερη ἐμφάνιση ἀγωνιστικῶν ἰδεωδῶν στὴν *Ἰλιάδα* ἔχει σχέση μὲ τὸ θέμα της, ὅμως ὅταν ὁ Ὀδυσσέας (*μ* 226), παρὰ τὴν συμβουλὴ τῆς Κίρκης, θέλει νὰ ἀναμετρηθῆ μὲ τὴν Σκύλλα ντυμένος τὴν πανοπλία του καὶ κρατώντας δυὸ ἀκόντια, τότε ἐδῶ διακρίνουμε τὴν ἡρωοποίηση παμπάλαιων διηγήσεων τῶν θαλασσινῶν. Δὲν πρόκειται βέβαια μὲ αὐτὸ νὰ παραγνωρίσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ *Ὀδύσσεια* προσελκύει στὴν περιοχή της ἐντονότερα καὶ ἄλλους ἀκόμα βιοτικοὺς κύκλους.

Ἡ συμπεριφορὰ καὶ ὁ κώδικας τιμῆς τῆς ἀριστοκρατίας δὲν εἶναι μόνο παραδοσιακὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Ὅμηρο· τὰ πράγματα αὐτὰ τὰ εἶδε ζωντανὰ καὶ στὴν δική του ἐποχή. Οἱ περήφανοι ἄρχοντες τῆς Χαλκίδας ὀνομάζονταν *Ἱπποβόται,* γιατὶ ἔτρεφαν ἄλογα, κι ὅταν γύρω στὰ 700 ἄρχισε ὁ πόλεμος μὲ τὴν Ἐρέτρια γιὰ τὸν Ληλαντικὸ κάμπο καὶ συγκέντρωσε ἀριστοκράτες πολεμιστὲς ἀπὸ ὅλην τὴν Ἑλλάδα, μὲ μιὰν συμφωνία ἀπαγόρευσαν ὅλα τὰ «*τηλεβόλα*» ὅπλα, γιὰ νὰ ἀφήσουν τὴν κρίση τοῦ πολέμου μόνο στὴν ἱπποτικὴ «*σταδίαν*» μάχη (Στράβ.448).

Στὶς ἰδιορρυθμίες ποὺ ἀναφέραμε εἰσαγωγικά, ποὺ δείχνουν πῶς καὶ τὰ δυὸ ἔπη εἶναι δημιουργήματα τῆς ἐποχῆς τους, προσθέτουμε ἀκόμα τὸ ὅτι καὶ ὁ Διομήδης καὶ ὁ Ὀδυσσέας μόνο μιὰ φορὰ πηγαίνουν καβαλάρηδες σὲ μιὰν ἐξαιρετικὴ περίσταση (*Κ* 513.541), αὐτὸ ὅμως συμβαίνει στὴν Δολώνεια, ποὺ τὴν ὑποψιάζονται ὡς παρέμβλητη. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς ἐποχὲς γίνεται φανερὴ μὲ ἀστεῖον τρόπο ἀπὸ ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό: οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες τρῶν ψητὰ κρέατα, καὶ μόνο στὴν πιὸ πικρὴ ἀνάγκη καταφεύγουν στὸ ψάρεμα. Ἀντίθετα τὸ ψάρεμα στὶς διάφορες μορφές του ἐμφανίζεται στὶς παρομοιώσεις σὰν κάτι καθημερινό[1]. Πολλὲς σκουτοῦρες καὶ λαθεμένες χρονολογήσεις προκάλεσε τὸ ζήτημα, ἂν ἕνας Ὅμηρος τοῦ 8. αἰ. μποροῦσε νὰ γνωρίζη ναοὺς καὶ λατρευτικὰ ἀγάλματα, ὅπως παρου-

1. Οἱ παραπομπές: A. Lesky, *Thalatta*. Βιέννη 1947, 18.

σιάζονται στὸ *Ζ* τῆς *'Ιλιάδας*. Τὸ μποροῦσε[1], ἀλλὰ καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἐποχή του τοῦ πρόσφερε τέτοιους τύπους θεϊκῆς λατρείας. Καὶ στὰ δυὸ ἔπη συναντοῦμε τοὺς Φοίνικες σὰν ἐμπόρους καὶ πειρατές. Αὐτοὶ παρουσιάζονται στὴν Μεσόγειο ἀνάμεσα στὸ 1000 καὶ τὸ 800 σὰν κληρονόμοι τοῦ μυκηναϊκοῦ ἐμπορίου, μὲ τὴν ἐποχὴ ὅμως τοῦ 'Αγαμέμνονα δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση[2]. 'Επίσης ἡ ἐπικὴ ποίηση ἀκολουθεῖ τὴν ἐποχή της στὸ ἔθιμο τῆς καύσης τῶν νεκρῶν, ἐνῶ οἱ μυκηναϊκοὶ τάφοι, λακκωτοὶ καὶ θολωτοί, δείχνουν ἄλλους τύπους ταφῆς[3]. Δύσκολα προβλήματα δημιουργοῦνται ὅταν θελήσουμε νὰ τοποθετήσουμε χρονικὰ ὁρισμένα ἀντικείμενα στὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ. Γιὰ τὸν θώρακα μὲ τὰ φίδια τὰ ὀρθωμένα πρὸς τὸν αὐχένα, ποὺ τὸν πῆρε δῶρο ὁ 'Αγαμέμνονας ἀπὸ τὸν Κύπριο βασιλιὰ Κινύρα *(Λ 20)*, μιὰ τέτοια χρονικὴ τοποθέτηση εἶναι πιθανή.

'Απέναντι σὲ πράγματα ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν στὴν ἐποχὴ τῆς γένεσης τοῦ ἔπους στέκουν ἄλλα ποὺ τὰ θεωροῦν ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν μυκηναϊκό, ἂν ὄχι μάλιστα ἀπὸ τὸν κρητικὸ πολιτισμό. Δὲν εἶναι πολλά, καὶ δὲν εἶναι ὅλα σίγουρα. Ἦταν εὐνόητο ὅτι στὴν ἀρχὴ περίμεναν πλούσια διαφώτιση ἀπὸ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς γραμμικῆς Β. 'Η προσδοκία αὐτὴ δὲν ἐκπληρώθηκε, καὶ μάλιστα ὄχι γιατὶ τὰ καινούργια κείμενα προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἐμπορίου καὶ ἀπὸ τὰ κατάστιχα τῶν ἀρχοντικῶν. 'Ακριβῶς ἀπὸ τὸ προσεκτικὸ κοίταγμα τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς τους διάρθρωσης ἐπρόκυψαν μᾶλλον σοβαροὶ λόγοι γιὰ νὰ χωρίσουμε τὸν μυκηναϊκὸ κόσμο, ἐντονότερα ἀπὸ ὅ,τι ὡς τώρα, ἀπὸ τὸν ὁμηρικό. 'Η φράση τοῦ RODENWALDT, ὅτι ὁ Ὅμηρος «ἀπὸ ἄποψη ἀρχαιογνωσίας ἔχει λίγη σχέση μὲ τὸν μυκηναϊκὸ πολιτισμό, πάρα πολλὴν ὅμως ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας»[4], ἐπιβεβαιώθηκε στὸ πρῶτο της μέρος, ἔγινε ὅμως προβληματικὴ στὸ δεύτερο. Οἱ γραμμὲς ποὺ ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν Μυκηνῶν στοὺς πολιτισμοὺς τῆς Κοντινῆς 'Ανατολῆς φαίνεται πὼς πυκνώνουν, αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι οἱ σχέσεις τοῦ 'Ομήρου μὲ αὐτὸν δὲν θὰ διακρίνονταν πιὰ καθόλου.

Παροιμιακὸ ἔγινε τὸ ποτήρι τοῦ Νέστορα, ποὺ τὸ περιγράφει ἡ *'Ιλιάδα* (*Λ* 632) καὶ ποὺ τὸ ἀποδίδουν στὸν μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ στηριγμένοι σὲ ἕνα χρυσὸ ἀγγεῖο ποὺ βρέθηκε στὸν τέταρτο λακκωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν. Τελευταῖα ἔχουν ὑπογραμμίσει ἐντονότερα τὶς διαφορὲς παρὰ τὶς ὁμοιότητες[5]. Αὐτὲς ὅμως εἶ-

1. SCHADEWALDT, ἔ.ἀ. 93. σημ. 5 W. KRAIKER, *Gnom* 24, 1952, 453. G. S KIRK, ἔ.ἀ. 194.

2. Δὲν πείθει ἡ χρονολόγηση τῶν ὁμηρικῶν Φοινίκων στὴν 2. χιλιετία π.Χ. ἀπὸ τὸν F. H. STUBBINGS στὸ *Companion to Homer*. Λονδ. 1962, 13.

3. G. MYLONAS, <Homeric and Mycenaean Burial Customs>, *Am. Journ Arch.* 52, 1948, 56. Τοῦ ἴδιου, <'Ομηρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς>, *'Επιστ. 'Επετ. Φιλοσ. Σχ. Παν. 'Αθ.* 4, 1953-54, 263. Πβλ. καὶ Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, <'Ομηρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς>, *'Ελληνικὰ* 17, 1960, 40. Γ. ΜΥΛΩΝΑ, <Τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς>, *'Επιστ. 'Επετ. Φιλοσ. Σχ. Παν. 'Αθ.* 1961-62, 291· Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, <'Ομηρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς> (δευτερολογία), *'Επιστ. 'Επετ. Φιλοσ. Σχ. Παν. Θεσ/νίκης* 8, 1963, 249.

4. *Tiryns*. 2, 1912, 204.

5. Ἔκθεση στοῦ R. HAMPE, σ. 20, στὴν ἐργασία ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω (σ. 50 σημ.

ναι αρκετά μεγάλες, ώστε δικαιολογοῦν αὐτὴν τὴν ἀπόδοση. Στὴν περιγραφὴ τοῦ παλατιοῦ τοῦ Ἀλκίνοου ἡ *Ὀδύσσεια* (*η* 87) ἀναφέρει ἕνα διάζωμα ἀπὸ «*κύανον*» (ὁ), ποὺ σημαίνει τὸ λαζούρι (lapislazuli) ἢ τὴν ἀπομίμησή του μὲ γαλάζια ὑαλόμαζα. Αὐτὸ βρέθηκε ὅτι χρησιμοποιήθηκε σὲ διακοσμητικὲς σειρὲς στὴν Τίρυνθα. Ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ διακοσμητικὴ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Κρήτης, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο φτάνουμε ἴσως ὡς πίσω στὸν πολιτισμό της, πράγμα ποὺ τὸ ἔπος μόνο σπάνια μᾶς τὸ ἐπιτρέπει. Γιὰ τὴν ἐξαίρετη θέση τῆς βασίλισσας Ἀρήτης στοὺς Φαίακες καὶ γιὰ τὸ χοροστάσι ποὺ ἔκαμε ὁ Δαίδαλος γιὰ τὴν Ἀριάδνη στὴν Κνωσσό (*Σ* 591), ὑπάρχει ἡ πιθανότητα τέτοιων ἀναμνήσεων. Ὅταν ἡ *Ἰλιάδα* (*Ι* 381) κι ἡ *Ὀδύσσεια* (*δ* 126) διηγοῦνται γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν Θηβῶν τῆς Αἰγύπτου, αὐτὴ ἡ γνώση πηγαίνει πίσω στὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν λαῶν. Πόσο ἀμυδρὲς ἦταν ἀργότερα οἱ παραστάσεις γιὰ τὴν Αἴγυπτο, μποροῦν νὰ τὸ δείξουν χωρία τῆς *Ὀδύσσειας* (*γ* 318, *δ* 354. 482).

Μιὰν βέβαιη περίπτωση ἀποτελεῖ ἡ δερμάτινη περικεφαλαία, ἡ στολισμένη μὲ σειρὲς ἀπὸ δόντια ἀγριογούρουνων, ποὺ ὁ Μηριόνης (*Κ* 261) δίνει στὸν Ὀδυσσέα. Ἕνα μικρὸ κεφάλι ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο καθὼς καὶ δόντια ἀγριογούρουνου τρυπημένα, ποὺ βρέθηκαν στὶς Μυκῆνες, βεβαιώνουν τὴν πληροφορία. Γιὰ τὴν σημασία τοῦ χαλκοῦ στὸν ὁπλισμὸ τῶν ὁμηρικῶν πολεμιστῶν καὶ γιὰ τὴν σπανιότητα τοῦ σίδερου μιλήσαμε ἤδη. Ἀμέσως πιὸ κάτω θὰ ποῦμε λίγα λόγια γιὰ τὴν ἔνθετη μεταλλουργία. Σπαθιὰ μὲ ἀσημένια κουμπιὰ στὴν λαβὴ τὰ ξέρουμε ἀπὸ τὸν 15., τὰ ξέρουμε ὅμως καὶ ἀπὸ τὸν 7. αἰώνα· εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπῆρχαν καὶ στὸ μεταξύ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ τυπικὴ φράση *φάσγανον ἀργυρόηλον* περιέχει μιὰν λέξη γιὰ τὸ σπαθί, ποὺ στὴν γραμμικὴ Β μαρτυρεῖται ὡς *pa-ka-na* (*πληθ.*), ἀργότερα ὅμως ἔπαψε νὰ χρησιμοποιῆται, εἶναι φυσικὸ νὰ συμπεράνουμε ὅτι καὶ τὸ ἀντικείμενο καὶ ἡ τυπικὴ φράση ἀνάγονται στὴν μυκηναϊκὴ ἐποχή. Ἡ περίπτωση δείχνει τὶς δυνατότητες καὶ τὶς ἀβεβαιότητες ποὺ μᾶς συνοδεύουν στὴν χρησιμοποίηση τοῦ ὑλικοῦ.

Δυὸ φορὲς λέγεται στὴν *Ἰλιάδα* (*Ζ* 320. *Θ* 495) γιὰ τὸ δόρυ τοῦ Ἕκτορα, ὅτι γύρο γύρο τὴν αἰχμὴ τὴν περιβάλλει ἕνας χρυσὸς κρίκος (*πόρκης*). Ἀπὸ τοὺς μυκηναικοὺς καὶ κρητικοὺς τάφους ξέρουμε αἰχμὲς δοράτων, ποὺ περνιοῦνταν σὰν κάλυκες στὴν ἄκρη τοῦ κονταριοῦ καὶ στερεώνονταν μὲ ἕναν κρίκο. Ἀπὸ τότε ποὺ ὁ M. REICHEL ἐδημοσίευσε τὸ βιβλίο του γιὰ τὰ ὁμηρικὰ ὅπλα[1], πίστεψαν πολὺν καιρὸ ὅτι ἀπὸ τοὺς δυὸ τύπους ἀσπίδων ποὺ ἐμφανίζονται στὸ ἔπος, ὁ μακρύς, αὐτὸς ποὺ κάλυπτε ὅλο τὸ σῶμα, μποροῦσε νὰ ἀποδοθῆ στὴν μυκηναϊκή, ὁ στρογγυλὸς

2). Θετικοὶ οἱ DEN BOER καὶ MYRES στὶς ἐργασίες ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω (σ. 95 σημ. 2).

1. Βιέννη 1894, 2. ἔκδ. 1901. Ἄλλη βιβλιογραφία στοῦ H. TRUMPY, *Kriegerische Fachausdrücke im griechischen Epos*. Διδ. διατρ. Βασιλεία 1950, 6 καὶ 20· σχετικὰ SCHADEWALDT, ἔ ἀ. 94. F. H STUBBINGS, ‹Arms and Armour›, στὸ *Companion to Homer*. Λονδ. 1962, 504. A. SNODGRASS, *Early Greek Armour and Weapons from the End of the Bronze Age to 600 B.C.* Ἐδιμβοῦργο 1964.

ὅμως στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου. Τώρα τελευταῖα αὐτὸ ἀμφισβητήθηκε, γιατὶ ὑπάρχουν γεωμετρικὰ ἀγγεῖα, ποὺ δείχνουν παράλληλα καὶ τὴν μικρὴ στρογγυλὴ ἀσπίδα καὶ τὴν μεγάλη ὀκτώσχημη[1] (ἀσπίδα Διπύλου). Βρίσκουμε ὅμως καὶ σὲ μυκηναϊκὲς παραστάσεις, ὅπως στὴν λεπίδα τοῦ ξίφους μὲ τὸ κυνήγι τῶν λεονταριῶν ἀπὸ τὸν 4. λακκωτὸ τάφο, δυὸ τύπους μακριᾶς ἀσπίδας: τὴν τετράπλευρη[2] παράλληλα πρὸς τὴν ὀκτώσχημη, χωρὶς τὶς πλαϊνὲς εἰσοχές. Ἡ μακριὰ ἀσπίδα εἶναι στὴν *Ἰλιάδα* ἰδιαίτερα συνδεμένη μὲ τὸν Αἴαντα· ὅταν λοιπὸν σὲ ἕναν τυπικὸ στίχο (*Η* 219. *Λ* 485. *Ρ* 128) ἀναφέρεται ὅτι αὐτὸς κρατοῦσε μιὰν ἀσπίδα σὰν πύργο *(σάκος ἠΰτε πύργον)*, πρέπει μᾶλλον νὰ σκεφθοῦμε τὸν δεύτερο ἀπὸ τοὺς μυκηναικοὺς μεγάλους τύπους.

Βλέπουμε ὅτι ὅλα τὰ μυκηναϊκὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν στὸν Ὅμηρο δὲν εἶναι βεβαιωμένα καὶ στὴν πραγματικότητα, ὅτι ὅμως ὑπάρχουν τέτοια, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ βέβαιο. Πῶς ὅμως ἔφτασαν αὐτὰ σὲ μιὰν ποίηση τοῦ 8. αἰώνα; Ὁ Κ. ROBERT, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς ἔρευνες τοῦ REICHEL, ἦταν αὐτὸς προπάντων ποὺ στὸ βιβλίο του *Studien zur Ilias* (1901), μὲ βάση τὸν διαφορετικὸ ὁπλισμὸ θέλησε νὰ ξεχωρίση στρώματα μέσα στὴν ποίηση. Ὅτι ὁ δρόμος ἦταν λανθασμένος, ἔχει ἀναγνωρισθῆ ἀπὸ καιρόν. Τί κρίμα, ποὺ ἡ τόσο λαμπρὴ μυκηναικὴ περικεφαλαία μὲ τὰ δόντια τῶν ἀγριογούρουνων βρίσκεται ἀκριβῶς στὴν Δολώνεια, σ' ἐκεῖνο τὸ τμῆμα δηλαδή, ποὺ γιὰ τὴν ὄψιμη γένεσή του συμφωνοῦν οἱ περισσότεροι! Πιὸ πιθανὴ εἶναι ἡ ἀπόπειρα νὰ ἐξηγηθοῦν τὰ ἀμφίβολα στοιχεῖα σὰν παλιὰ κληρονομιά, ὅπως π.χ. ἡ περικεφαλαία ποὺ μνημονεύσαμε τωραδά, ποὺ πράγματι περιγράφεται ὡς ἰδιοκτησία πολλῶν ἀνθρώπων καὶ τελικὰ πέρασε στὸν Μηριόνη ἀπὸ τὸν πατέρα του. Ἀκριβῶς ὅμως σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση τὸ ὑλικὸ τῆς κατασκευῆς κάμνει νὰ φαίνεται ἀπίστευτη μιὰ διάρκεια αἰώνων· δύσκολα ἐξάλλου αὐτὴ ἡ ἐξήγηση μπορεῖ νὰ καλύψη ὅλες τὶς περιπτώσεις.

Ἡ ἔρευνα δὲν ξεπέρασε ἀκόμα σήμερα τὴν ἀντίθεση τῶν δύο ἀπόψεων. Ὀπαδοὶ τῆς ἄποψης ὅτι ἡ ἐπικὴ ποίηση τῶν Ἑλλήνων ὡς πρὸς τὶς ἀρχές της καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς Τροίας πηγαίνει πίσω στὴν μυκηναϊκὴ ἐποχή, ἀνάγουν τὰ διάφορα γλωσσικὰ καὶ πραγματολογικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνήκουν ἢ μποροῦν νὰ ἀνήκουν σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή, σὲ κατευθείαν παράδοση ἀπὸ αὐτὰ τὰ χρόνια. Ὁ WEBSTER, ὁ PAGE καί ὁ WHITMAN δείχνουν μὲ διαφορετικὴ διαβάθμιση μεγάλην ἐμπιστοσύνη πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Τὴν ἀντίθετη θέση ἐκπροσωπεῖ ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ὁ HEUBECK, ἐπιφυλακτικὸς δείχνεται καὶ ὁ KIRK. Ἐδῶ προβάλλει στὸ προσκήνιο ὅ,τι χωρίζει τὸν κόσμο τῶν Μυκηνῶν ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ Ὁμήρου. Τονίζεται ἐπίσης καὶ ἡ δυνατότητα ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς μυκηναϊκὰ νὰ μὴν προέρχωνται ἀπὸ ποίηση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ νὰ ἀποτελοῦν ἀναμνή-

1. Σὲ σχῆμα 8 (Σ.τ.Μ).

2. Τὸ κείμενο τοῦ LESKY λέει: «αὐτὴν ποὺ ὀνομάσθηκε εὔστοχα *Ofenschirmtyp*», δηλ. τύπον ποὺ ἔχει σχῆμα τετράπλευρο, σὰν τὸ προστατευτικὸ πλαίσιο ποὺ τοποθετεῖται μπροστὰ στὰ τζάκια (Σ.τ.Μ).

σεις πού διατηρήθηκαν ἀκόμα πολὺν καιρὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάρρευση αὐτοῦ τοῦ κόσμου κι ἔτσι μπῆκαν στὸ ἔπος. Προπάντων ἀπὸ αὐτὴν τὴν παράταξη ἀποδίδεται στοὺς «σκοτεινοὺς» αἰῶνες ἡ ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ κύκλου τῶν θρύλων καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπικῆς ποίησης.

Ἂν προσθέσουμε καὶ τὴν δική μας ἄποψη, μένουμε φυσικὰ καὶ μὲ αὐτὴν πάλι στὸ ἔδαφος τῶν ὑποθέσεων. Πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὑπῆρχε ἐπικὸ τραγούδι στὸν φεουδαρχικὸ κόσμο τῶν Μυκηνῶν, κι αὐτὸ τὸ εἴπαμε ἤδη. Ὅτι εἶχε κιόλας δακτυλικὴ μορφή, εἶναι δυνατό· ὅτι τὸ περιεχόμενό του ἦταν πόλεμοι καὶ περιπέτειες, αὐτὸ βρίσκεται μέσα στὴν φύση τῶν πραγμάτων. Μποροῦμε μάλιστα νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὸ ὁμηρικὸ ἔπος ἔπαιζαν ἤδη ἐκεῖ κάποιον ρόλο. Τίποτε ὅμως δὲν συνηγορεῖ γιὰ τὸ ὅτι τὸ ὑλικὸ αὐτῶν τῶν ποιημάτων τὸ ἔδωσε ἡ ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Τροίας καὶ ὅτι ἔτσι θὰ εἴχαμε νὰ κάμουμε μὲ σύγχρονη ποίηση ποὺ ὑμνοῦσε μιὰν ἱστορικὴ ἐπιχείρηση. Μᾶλλον πιστεύουμε κι ἐμεῖς ὅτι ἡ διαμόρφωση τῶν θρύλων τοῦ τρωικοῦ κύκλου ἔγινε οὐσιαστικὰ στοὺς λεγόμενους «σκοτεινοὺς» αἰῶνες μὲ τὴν μορφὴ τραγουδιῶν ποὺ μεταδίδονταν προφορικά. Ἡ χαμηλὴ οἰκονομικὴ στάθμη αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δὲν ἀποτελοῦσε καθόλου ἐμπόδιο, ὅπως σωστὰ ἀναγνωρίσθηκε ἤδη[1]. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ξεχωρίσουμε καθαρὰ τὸ μερίδιο τῆς ἑλληνικῆς Μικρασίας καθὼς καὶ τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας σ' αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη, μπορεῖ ὅμως κανεὶς νὰ φαντασθῆ ὅτι δὲν θὰ ἦταν μικρό. Καὶ τὸ μερίδιο τῆς Ἀθήνας πρέπει νὰ τὸ λάβουμε ὑπόψη μας, χωρὶς νὰ τὴν κάμνουμε μαζὶ μὲ τὸν WHITMAN πέρα πέρα λίκνο τοῦ ἔπους. Τὴν γραμμὴ ἀπὸ τὴν Πύλο πρὸς τὶς ἀποικίες μέσο Ἀθηνῶν τὴν παρακολούθησαν ἐπίσης ἔντονα ὁ HAMPE καὶ ὁ WEBSTER. Σὲ καμιὰν περίπτωση δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φανταζόμαστε ὅτι οἱ δυὸ περιοχὲς χωρίζονται ἀγεφύρωτα ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο· αὐτὸ τὸ ἀπέδειξε διεισδυτικὰ ὁ SCHADEWALDT[2].

Γιὰ τὰ μυκηναϊκὰ στοιχεῖα μέσα στὴν ὁμηρικὴ ποίηση πρέπει μολαταῦτα νὰ λάβουμε ὑπόψη μας καὶ τὶς δυὸ δυνατότητες ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα, χωρὶς νὰ μποροῦμε πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀποτολμήσουμε μιὰν βέβαιη ἀπάντηση στὴν συγκεκριμένη περίπτωση. Κατευθείαν παράδοση τέτοιων πραγμάτων καὶ τυπικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμο εἶναι εὔλογο νὰ τὴν σκεφθοῦμε, μπορεῖ ὅμως ἄλλο τόσο νὰ πρόκειται γιὰ ἀναμνήσεις τῆς ἀμέσως κατοπινῆς ἐποχῆς, στὴν ὁποία, παρ' ὅλην τὴν καταστροφή, δὲν ἦταν εὔκολο νὰ διακοπῆ ἡ συνέχεια τῆς παράδοσης· πρέπει νὰ λαμβάνουμε ἐπίσης ὑπόψη καὶ τοπικὲς διαφορές. Ἔτσι φανταζόμαστε κι ἐμεῖς τὸ ρεῦμα τῆς προφορικῆς ποίησης νὰ περνᾶ μέσα ἀπὸ τοὺς αἰῶνες, ὥσπου νὰ χυθῆ στὴν πλατιὰ θάλασσα τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους· μαζί του ἔφερνε πανάρχαια λείψανα, στὸν δρόμο του ὅμως παραλάβαινε κι ἐνσωμάτωνε ὅλο καὶ καινούργια στοιχεῖα ἀπὸ τὶς κατοπινὲς ἐποχές.

---

1. G. S. KIRK, *Mus. Helv.* 17, 1960, 189 καὶ *Proc. of the Cambr. Philol. Soc.* Ἀρ. 187, 1961, 46.

2. *Von Homers Welt und Werk.* 3. ἔκδ. Στουττγ. 1959, 98.

Μὲ παράξενον καὶ ἀληθινὰ συμβολικὸν τρόπο μπερδεύονται τὰ προβλήματα στὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα. Ἡ περιγραφὴ τῆς κατασκευῆς της μᾶς θυμίζει τὶς μυκηναϊκὲς λεπίδες τῶν σπαθιῶν μὲ ἔνθετα διάφορα μέταλλα· ὅμως γιὰ τὸν τύπο καὶ τὴν διάταξη τῆς εἰκαστικῆς διακόσμησης οἱ ἀνατολίζουσες χάλκινες ἀσπίδες τοῦ 8. αἰ. προσφέρουν τὶς πιὸ κοντινὲς παραλληλίες[1].

Μποροῦμε νὰ συνοψίσουμε: Ὁ κόσμος τῆς ὁμηρικῆς ποίησης συνδυάζει πλούσιαν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας της, ἐποχὴ γεμάτη ἀπὸ μεγάλες ὠθήσεις μαζὶ μὲ μιὰν στάση ποὺ μένει στραμμένη πρὸς ἕνα μακρινὸ παρελθόν· αὐτὸ τὸ παρελθὸν τὸ θυμίζουν μερικὰ ἀπολιθώματα, ποὺ ἔχουν περιληφθῆ μέσα στὴν ποίηση αὐτήν. Ὑπάρχει κάποια ἀλήθεια στὴν πειρακτικὴ διατύπωση τοῦ Myres, ὅτι αὐτὸς ὁ κόσμος γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε ἀθάνατος, γιατὶ δὲν ὑπῆρξε πουθενὰ ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν φαντασία τοῦ ποιητῆ.

7. ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΥΦΟΣ

Στὸ ἑλληνικὸ ἔπος, ἰσχυρότερα παρὰ σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο ποιητικὸ εἶδος, ὁ στίχος προσδιορίζει τὴν γλωσσικὴ μορφή. Δὲν ξέρουμε καθόλου ἂν ὑπῆρξαν προβαθμίδες ποὺ νὰ εἶχαν χρησιμοποιήσει κάποιο ἄλλο μέτρο ἀπὸ τὸ ἑξάμετρο· ἡ πάρα πολὺ ἀρχαϊκὴ ἐμφάνιση πολυάριθμων τυπικῶν ἐκφράσεων ὁδηγεῖ μᾶλλον στὴν πεποίθηση, ὅτι ὁ στίχος αὐτὸς φτάνει πίσω στὶς πρώιμες ἐποχὲς τῆς ἑλληνικῆς ἐπικῆς ποίησης. Ἐπειδὴ τὸ ἑξάμετρο κατέχει μιὰν ξεχωριστὴ θέση μέσα στὰ ἑλληνικὰ μέτρα, καὶ ἐπειδὴ ὁρισμένα φαινόμενα, ὅπως ἡ μετρικὴ ἔκταση μιλοῦν γιὰ τὸ πόσο δύσκολο ἦταν τὸ δάμασμά του, ἡ ὑπόθεση τοῦ Meillet[2] ὅτι ὁ στίχος αὐτὸς κατάγεται ἀπὸ ἕνα προελληνικὸ στρῶμα, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ληφθῆ ὑπόψη.

Ὁ κίνδυνος τῆς μονοτονίας ποὺ ἔκλεινε μέσα του τὸ μέτρο αὐτό, ποὺ εἶναι ἀπὸ μόνο του αὐστηρὸ μὲ τὴν στιχηρὴ χρησιμοποίησή του, ἀποφεύχθηκε μὲ διάφορους τρόπους. Πρῶτα πρῶτα μὲ τὴν δυνατότητα νὰ ἀντικαθιστᾶ τοὺς δακτύλους μὲ σπονδείους· (ἔχουμε ἐξαίρεση στὸν 5. πόδα, καὶ περιορισμοὺς στὸν 4., ὅταν δηλ. ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν ἀκολουθεῖ διαίρεση). Ὕστερα, σὲ κάθε ἀράδιασμα στίχων τὴν μονοτονία τὴν διασπᾶ ὁ χειρισμὸς τοῦ τέλους τῆς φράσης μὲ τρόπον ποὺ αὐτὴ νὰ ὑπερπηδᾶ τὸ τέλος τοῦ στίχου (enjambement, *διασκελισμός*)· τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὸν Ὅμηρο. Συχνὰ μιὰ βαρυσήμαντη λέξη πετυχαίνει ἕνα ξεχωριστὸ ἀποτέλεσμα χάρη στὴν τοποθέτησή της στὴν ἀρχὴ τοῦ ἑπόμενου στίχου. Πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὶς τυπικὲς δυνατότητες τοῦ ἑξαμέτρου εἶναι ἡ ποικιλία τῶν τομῶν, ποὺ τὶς ἔχει

1. Schadewaldt, ἔ.ἀ. 94, σημ. 7.

2. *Les origines indo-européennes des mètres grecs*. Παρίσι 1923. K. Marót, <Der Hexameter>. *Acta Ant. Acad. Scient. Hungar.* VI τεῦχ. 1/2, 1958· *Die Anfange der griech. Literatur*. Βουδαπ. 1960, 212. Ἐναντίον τῆς παραδοχῆς προελληνικῶν προτύπων ὁ C. M. Bowra στὸ *Companion to Homer*. Λονδ. 1962, 19· ἐναντίον τῆς τοποθέτησης ἐπικῆς ἑξαμετρικῆς ποίησης στὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ὁ A. Heubeck, *Gnom.* 36, 1964, 2.

ἐγκωμιάσει ἤδη πολὺ ὁ FRIEDRICH SCHLEGEL. Αὐτὲς δὲν τὶς ἐπιβάλλει ἡ ἀνάγκη νὰ δημιουργηθοῦν διαλείμματα γιὰ ἀναπνοή, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἕνα μέσο νὰ συμπέση ἡ διάρθρωση τοῦ νοήματος μὲ τὴν διάρθρωση τῆς μορφῆς, σύμφωνα μὲ ὁρισμένους κανόνες. Οἱ θέσεις τῶν ἐνδεχόμενων τομῶν ὁρίζονται στὸ ἑπόμενο σχῆμα:

$\overset{1}{-}$ | ⏑ | ⏑ | $\overset{2}{-}$ | ⏑ ⏑ $\overset{3}{-}$ | ⏑ | ⏑ $\overset{4}{-}$ | ⏑ ⏑ | $\overset{5}{-}$ ⏑ ⏑ $\overset{6}{-}$ ⏓

Ξεχωρίζουν καθαρὰ τρεῖς ὁμάδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μεσαία περιλαμβάνει τὶς δυὸ σπουδαιότατες τομές. Σὲ 27803 ἑξαμέτρους, ὑπολόγισαν 11361 φορὲς τὴν τομὴ ὕστερα ἀπὸ τὴν μακρὰ συλλαβὴ τοῦ 3. ποδὸς (*πενθημιμερής, ἄρρην τομή*) καὶ 15640 φορὲς ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη βραχεία συλλαβὴ τοῦ ἴδιου ποδὸς (*τριτοτροχαϊκή, θήλεια τομή*). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι σχεδὸν κάθε ἐπικὸς στίχος περιέχει στὸ μέσον ἕνα εὐδιάκριτο χώρισμα, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἄρθρωση τοῦ στίχου σὲ δυὸ μέρη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο ἔχει ρυθμὸν ἀναβατικὸ (ἀπὸ τὴν θέση στὴν ἄρση), τὸ δεύτερο καταβατικὸν (ἀπὸ τὴν ἄρση στὴν θέση). Γύρω ἀπὸ τὴν καθεμιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ κύριες τομὲς κινοῦνται ποικιλότροπα ἄλλες δευτερεύουσες, ποὺ πέφτουν ἀπὸ μιὰ στὸ κάθε ἡμιστίχιο, μὲ ἀποτέλεσμα ἕνα πολύμορφο σπάσιμο τοῦ στίχου σὲ τέσσερα μέρη[1], Ἐπειδὴ ὅμως οἱ τομὲς τῆς πρώτης ὁμάδας συχνὰ ἢ εἶναι ἀδύναμες ἢ καὶ ἐπικαλύπτονται ὁλωσδιόλου, γι' αὐτὸ συχνὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνη στὸ περιεχόμενο καὶ τὴν μορφὴ τοῦ ἑξαμέτρου μιὰν τριχοτόμηση. Τὸ ὅτι μποροῦμε νὰ διαπιστώνουμε σ' αὐτὸν τὸν στίχο ἕνα ἐλεύθερο παιχνίδισμα δυνατοτήτων μέσα στὰ αὐστηρὰ καθορισμένα σύνορα, αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐλευθερία στὸ δέσιμο προδίνει ἐκεῖνο τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἑλληνικῆς δημιουργίας, ποὺ βρίσκει τὴν ὁλοκλήρωσή του στὴν κλασσικὴ ἐποχή.

Ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέταση τῆς ὁμηρικῆς γλώσσας[2] προκύπτει σὰν τὸ πιὸ ἐν-

---

1. Γιὰ τὴν δομὴ τοῦ ὁμηρικοῦ ἑξαμέτρου βλ. FRÄNKEL, 39. Τοῦ ἴδ. *Wege und Formen fruhgriechischen Denkens*. 2. ἔκδ. Μόναχο 1960, 100. H. N. PORTER, ‹The Early Greek Hexameter›, *Yale Class. Stud.* 12, 1951 μὲ πίνακες γιὰ τοὺς ἰδιαίτερους μετρικοὺς τύπους. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα μὲ πλούσιο ὑλικὸ H. J. METTE, ‹Die Struktur des altesten daktylischen Hexameters›, *Glotta* 35, 1956, 1.

2. K. MEISTER, *Die homerische Kunstsprache*. Λειψ. 1921. M. P. NILSSON, *Homer and Mycenae*, Λονδ. 1933, 160. P. CHANTRAINE, *Grammaire homérique* 1. τόμ., 3. ἔκδ. Παρίσι 1958, 2. τόμ. 1953. Τοῦ ἴδιου στὸ *Introduction à l'Iliade*. Παρίσι 1948, 89 - 136. C. GALLAVOTTI - A. RONCONI, *La lingua Omerica*. 3. ἔκδ. Bari 1955. J. S. LASSO DE LA VEGA, *La oraciòn nominal en Homero*. Μαδρίτη 1955. V. PISANI, *Storia della lingua Greca*, στὴν *Encicl. class.* 2/5/1. Τορίνο 1960, 25. Φ. Ι. ΚΑΚΡΙΔΗ, *Ἡ παράταξη τῶν οὐσιαστικῶν στὸν Ὅμηρο καὶ στοὺς Ὁμηρικοὺς Ὕμνους*. Διδ. διατρ. Θεσσαλονίκη 1960. L. R. PALMER στὸ *Companion to Homer*. Λονδ. 1962, 75. L. GIL στὸ *Introducción a Homero*. Μαδρίτη 1963, 161. R. J. CUNLIFFE, *A Lexicon of the Homeric Dialect*. Νέα ἔκδ. Oklahoma Un. Pr. 1963. G. DEVOTO, *La lingua omerica*. Νέα ἔκδ. Φλωρεντ. 1963. G. S. KIRK, *The language and backgrount of Homer. Some recent Studies and Controversies*. Cambridge 1964. J. BECHERT, *Die Diathesen von ἰδεῖν und ὁρᾶν in Homer*. Μόναχο 1964

τυπωσιακὸ χαρακτηριστικὸ ἡ ἀνάμειξη διάφορων διαλέκτων. Τὰ νεότατα στοιχεῖα εἶναι τὰ ἀττικά· ὡστόσο αὐτὰ εἶναι ἀποτέλεσμα συνθηκῶν ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν ἱστορία τῆς δημιουργίας τοῦ ἔπους ἀλλὰ στὴν ἱστορία τῆς μεταβίβασής του. Καὶ ἐπειδὴ αὐτὴ σὲ μιὰν σημαντικὴ φάση της διαδραματίσθηκε στὴν Ἀττική, ἡ διείσδυση τῶν ἀττικισμῶν εἶναι εὐκολονόητη[1]. Διαφορετικὰ πρέπει νὰ κρίνουμε τὴν παρουσία πολυάριθμων αἰολισμῶν[2] μέσα στὴν οὐσιαστικὰ ἰωνικὴ γλώσσα τοῦ ἔπους. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, ἡ συνύπαρξη αἰολικῶν καὶ ἰωνικῶν τύπων εἶναι ἀξιοσημείωτη. Τὸ ἰωνικὸ μόριο *κέ(ν)* ἐμφανίζεται τρεῖς φορὲς συχνότερα ἀπὸ τὸ ἰωνικὸ *ἄν*· κοντὰ στὸ *ἄμμες* καὶ *ὔμμες* βρίσκονται τὰ *ἡμεῖς* καὶ *ὑμεῖς*· στὸν σχηματισμὸ τοῦ ἀπαρεμφάτου συναντιοῦνται οἱ αἰολικοὶ τύποι σὲ *-μεν* καὶ *-μέναι* μαζὶ μὲ τοὺς ἰωνικοὺς σὲ *-ναι* ἢ *-ειν*· στὴν μετοχὴ τοῦ παρακειμένου ἡ αἰολικὴ κλίση (σύμφωνα μὲ τὴν μετοχὴ τοῦ ἐνεστώτα) παράλληλα μὲ τοὺς ἰωνικοὺς τύπους· στὰ οὐσιαστικὰ σχηματισμοὶ δοτικῆς ὅπως τὸ αἰολικὸ *πόδεσσι* κοντὰ στὰ *ποσσὶ* καὶ *ποσί*, γιὰ νὰ δώσουμε μόνο μερικὰ παραδείγματα.

Βέβαια οἱ Ἴωνες τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Μικρασίας ἁπλώθηκαν πρὸς τὰ βόρεια καὶ ἐπικάθησαν ἐπάνω σὲ αἰολικοὺς οἰκισμοὺς πού, ὅπως ἔγινε μὲ τὴν Σμύρνη, συσχετίσθηκαν μὲ τὸν Ὅμηρο. Ἔτσι ἦταν εὔκολο νὰ ὑποτεθῆ ὅτι καὶ τὰ δυὸ ἔπη συντέθηκαν ἀρχικὰ σὲ αἰολικὴ διάλεκτο καὶ ἀργότερα μεταγράφτηκαν στὴν ἰωνική. Ἡ ἔσχατη συνέπεια ἦταν ἡ προσπάθεια τοῦ August Fick (1883 καὶ 1886) νὰ μεταγράψῃ ξανὰ τὰ ποιήματα στὴν αἰολικὴ διάλεκτο. Ὡραῖο παράδειγμα γιὰ τὴν γονιμότητα ἀρκετῶν λαθῶν! Ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ ἀναγνωρίσθηκαν αἰολισμοὶ ποὺ εὔκολα θὰ μποροῦσαν νὰ εἶχαν ἀντικατασταθῆ ἀπὸ ἰωνικοὺς τύπους καὶ «σταθεροὶ ἰωνισμοί», στὴν θέση τῶν ὁποίων ἦταν ἀδύνατο νὰ τοποθετηθῆ αἰολικὸς τύπος. Μὲ λίγα λόγια, ἔγινε φανερὸ ὅτι ἐδῶ δὲν ὑπῆρχαν στρώματα τὸ ἕνα ἐπάνω στὸ ἄλλο, ἀλλὰ αἰολικὰ καὶ ἰωνικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐμφανίζονταν σὲ μιὰν στενὴ καὶ πολλαπλὰ ἀξεδιάλυτη σύνδεση. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἀπόπειρες νὰ προωθήσουν τὴν ἀναλυτικὴ

(Munch. Stud. zur Sprachwissenschaft). Προσοχὴν ἀξίζει ἐπίσης γιὰ μεθοδικοὺς λόγους: J. Latacz, *Zum Wortfeld <Freude> in der Sprache Homers*. Χαιδελβ. 1966 A. Lesky *Homeros* σ. 23 τοῦ ἀνατύπου. Στουττγ. 1967, μὲ βιβλιογρ. M W. Edwards, <Some features of Homeric Craftmanship>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 97, 1966, 115· τοῦ ἴδ. <Some stilistic notes on Iliad XVIII>, *Am. Journ Phil.* 89, 1968, 257 E. Heitsch, *Epische Kunstsprache und homerische Chronologie*. Χαιδελβ. 1968 Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπόψη καὶ ἡ βιβλιογραφία τῆς σ. 34 σημ. 1 γιὰ τὸ διαλεκτικὸ πρόβλημα.

1. Οἱ ἀντίθετες ἀπόψεις: J. Wackernagel, *Sprachliche Untersuchungen zu Homer*. Γοττ. 1916 (1-159, καὶ στὴν *Glotta* 7, 1916, 161) καὶ Wilamowitz, *Die Ilias und Homer*. Βερολ. 1916, 506.

2. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ K. Strunk, *Die sogenannten Aeolismen der homerischen Sprache* (Διδ. διατρ. Κολωνία 1957), νὰ ἐξαφανίσῃ ἐπίσημα τοὺς αἰολισμοὺς τοῦ ἔπους θεωρώντας τους ἀρχαϊσμοὺς καὶ ἀποδίδοντάς τους σὲ μιὰν ἀρχαία πελοποννησιακὴ - κεντροελλαδικὴ διάλεκτο, δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιτύχῃ. Πβλ. P. Chantraine, *Athenaeum* N. S 36, 1958, 317, καὶ F. R. Adrados, *Kratylos* 4, 1959, 177.

θεωρία ἐπάνω σὲ γλωσσοϊστορικὴ βάση δὲν ἔδωσαν κανένα συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα. Πόσο περίπλοκα εἶναι τὰ ζητήματα τὸ δείχνει ἡ Δολώνεια. Τῆς ἀπέδωσαν διάφορους νεότερους τύπους, μόνο αὐτὴ ὅμως προσφέρει (65) τὸ παλιὸ αἰολικὸ *ἀβροτάξομεν*, ἕνα κατάλληλο ταίρι στοῦ Μηριόνη τὴν περικεφαλαία μὲ τὰ δόντια τοῦ κάπρου.

Τὸ ὅτι ἐμεῖς δὲν ξέρουμε οὔτε τὰ αἰολικὰ οὔτε τὰ ἰωνικὰ τῆς σύγχρονης μὲ τὴν ὁμηρικὴ γλώσσα ἐποχῆς δημιουργεῖ δυσκολίες στὴν ἔρευνά της· ἔτσι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ καταφεύγουμε στοὺς μεταγενέστερους τύπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐμφανίζονται οἱ δυὸ αὐτὲς διάλεκτοι. Τὸ μόνο ὅμως ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα εἶναι ὅτι ἡ γλώσσα αὐτῶν τῶν ποιημάτων, ἐξαιτίας τῆς ἀνάμεικτης σύστασής της ἀπὸ διάφορα διαλεκτικὰ στοιχεῖα, δὲν ἀνῆκε στὴν ζωὴ τῆς ἐποχῆς καὶ δὲν μιλήθηκε ποτὲ ἔτσι[1]. Μὲ αὐτὴν τὴν προϋπόθεση εἶναι σωστὸ νὰ τὴν ὀνομάζουμε τεχνητὴ γλώσσα. Αὐτὸ ὅμως δὲν θὰ σημαίνη ὅτι ἡ γλώσσα αὐτὴ προῆλθε ἀπὸ μιὰν προμελετημένη ἀνάμειξη τῶν διάφορων διαλέκτων· ἡ γένεσή της θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἑρμηνευθῆ σὲ συσχετισμὸν μὲ τὴν γένεση τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους. Τὶς λεπτομέρειες αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ τὶς συλλάβουμε. Ὅσο πιὸ βαθιὰ οἱ νεότερες ἀναλυτικὲς ἔρευνες προσπαθοῦν νὰ εἰσδύσουν μέσα στὸν δαίδαλο αὐτῆς τῆς ἐπικῆς τεχνητῆς γλώσσας, τόσο καὶ πιὸ περίπλοκη μᾶς παρουσιάζεται. Ἀναγνωρίσθηκε μιὰ συνένωση διάφορων στοιχείων, ποὺ προχώρησε πρὸς δυὸ χωριστὲς διαστάσεις: μιὰν ὁριζόντια, ἐφόσον ἐμφανίζονται τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο διαλεκτικὰ στοιχεῖα ποὺ διατηρήθηκαν ταυτόχρονα σὲ διάφορες περιοχές, καὶ μιὰν κάθετη, ἀφοῦ βρίσκουμε τύπους πολὺ παλαιοὺς κοντὰ σὲ νεότερους, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε μόνο τὴν παράλληλη χρήση συναιρεμένων καὶ ἀσυναίρετων τύπων σὰν ἕνα ἐνδεικτικὸ παράδειγμα. Μὲ τὴν σημερινὴ κατάσταση τῶν γνώσεών μας θὰ ἦταν ἀσυγχώρητη ἁπλούστευση, νὰ χωρίζουμε ἕνα νεότερο ἰωνικὸ ἀπὸ ἕνα παλαιότερο αἰολικὸ στρῶμα, ἢ νὰ μιλοῦμε ἁπλῶς γιὰ ἐπίστρωση. Ἡ ἀνάμειξη εἶναι παλαιότερη καὶ πυκνότερη ἀπὸ ὅσο γινόταν δεκτὸ πότε πότε. Ὁπωσδήποτε ὑπάρχουν παρατηρήσεις ποὺ μιλοῦν γιὰ ἐξαιρετικὰ μεγάλην ἡλικία ὁρισμένων στοιχείων ποὺ θεωροῦνταν αἰολικά. Καὶ ἡ ἐναλλαξιμότητα ὅμως τῶν παράλληλων τύπων ἔχει τὰ ὅριά της. Ἔτσι τὰ δυὸ ἐπιτατικὰ προφύματα *ἀρι-* καὶ *ἐρι-* δὲν ἐναλλάσσονται στὴν ἴδια λέξη, καὶ τὸ *ἐρι-* παρουσιάζεται μὲ ἰδιαίτερη συχνότητα σὲ τυπικὲς ἐκφορὲς ποὺ σχηματίζουν τὸ τέλος τοῦ στίχου κι ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι πολὺ παλιές.

Γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ φαντασθοῦμε τὴν γένεση τῆς ἐπικῆς γλώσσας πολὺ βοηθητικὲς εἶναι οἱ ὑποδείξεις τοῦ Vittore Pisani[2] σχετικὰ μὲ τὴν

1. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Georgiev, πβλ. σ. 34 σημ. 1 (πρόσθεσε καὶ <Creto - Mycenaean and Homeric>, *Klio* 38, 1960, 69), νὰ ἑρμηνεύση τὴν ὁμηρικὴ γλώσσα μὲ τὴν πολυτυπία της σὰν τὴν τελευταία φάση μιᾶς μυκηναϊκῆς Κοινῆς, ποὺ συμπεριλάμβανε αἰολικὰ καὶ ἰωνικὰ στοιχεῖα, δύσκολα πρόκειται νὰ βρῆ ὀπαδούς.

2. Πβλ. σ. 34, σημ. 1, 38.

ἰταλικὴ ποιητικὴ γλώσσα τοῦ 1800: σ' αὐτὴν συνέρρευσαν ἀπὸ τὸν προηγούμενο αἰώνα στοιχεῖα μὲ τὴν πιὸ διαφορετικὴ προέλευση, ἰδιαίτερα σικελικὰ καὶ τοσκανικά, ἀλλὰ καὶ προβηγκιανά, καὶ χρησιμοποιήθηκαν ἐλεύθερα.

Γιὰ τὴν ὁμηρικὴ γλώσσα κοπίασαν τελευταῖα ζωηρὰ νὰ ξεχωρίσουν διάφορες ἡλικιακὲς βαθμίδες (μυκηναϊκό, προμεταναστευτικό, μεταμεταναστευτικὸ ὕφος)[1]. Ἀκριβῶς ὅμως αὐτὲς οἱ προσεκτικὲς ἔρευνες ἀπέδειξαν τὴν δυσκολία νὰ ξεχωρισθοῦν, μέσα ἀπὸ ἕνα πραγματικὸ ἀνακάτωμα, στρώματα γλωσσικῶν φαινομένων, ἢ μάλιστα νὰ χρονολογηθοῦν σύμφωνα μὲ αὐτὰ ὁρισμένοι ἐκφραστικοὶ τρόποι καὶ τμήματα τῶν ἐπῶν. Μέσα στὴν σταθερὴ ροὴ τῆς ἐπικῆς γλώσσας σχηματίσθηκαν καὶ στὴν νεότατη βαθμίδα της καινούργιοι τύποι, ὅπως εἶχαν προσαρμοσθῆ παλιοὶ γιὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ ἀοιδοῦ. Ἔτσι δημιουργήθηκε μιὰ μοναδικὴ πολλαπλότητα γλωσσικῶν μέσων: παλαιὰ διατηρήθηκαν, καινούργια προσθέτονταν σταθερά, καὶ τύποι μὲ διαφορετικὴ ἡλικία καὶ διαφορετικὴ προέλευση ἔμειναν σὲ χρήση ὁ ἕνας κοντὰ στὸν ἄλλον. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι αὐτὴ ἡ πολυτυπία βόλευε πολὺ καλὰ τοὺς ἀοιδοὺς τῆς προφορικῆς ἐπικῆς ποίησης, καὶ ἀργότερα ἀκόμα διευκόλυνε ἐξαιρετικὰ τὸ δάμασμα τοῦ ἑξαμέτρου. Γιὰ τὴν παραλληλία διάφορων βαθμίδων ἡ ἐναλλασσόμενη χρήση τοῦ μεταγενέστερου ἄρθρου δίνει ἕνα καλὸ παράδειγμα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν προαιρετικὴ χρήση τοῦ δίγαμμα *(F)*, ποὺ ἡ ἀνακάλυψή του στὸν Ὅμηρο ὑπῆρξε ἡ λαμπρὴ ἐπιτυχία τοῦ Bentley. Τὸ ὅτι ὁ φθόγγος αὐτὸς μπορεῖ—κάτι ποὺ παρατηρεῖται καὶ στὰ δυὸ ἔπη—νὰ ληφθῆ ὑπόψη στὴν προσῳδία ἢ καὶ νὰ παραλειφθῆ, πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ μὲ τὸ ὅτι ὑπῆρχαν διαφορὲς στὴν γλώσσα τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἐπέτρεπαν στὸν ἀοιδὸ νὰ χρησιμοποιῆ ἐλαστικὰ τὸν φθόγγο αὐτόν, ποὺ ἠχοῦσε διαφορετικά, ἀνάλογα μὲ τὸ μέτρο[2].

Ὅπως εἴδαμε (σ. 35 κέ.), ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῶν πινακίδων μὲ γραμμικὴ γραφὴ Β ἔφερε στὸ προσκήνιο τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης αὐτῆς τῆς μυκηναϊκῆς γλώσσας μὲ τὶς γνωστὲς διαλέκτους. Μαζὶ ἐκφραζόταν καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ ξεκαθαρισθοῦν οἱ σχέσεις τῆς ἐπικῆς γλώσσας μὲ τὰ καινούργια κείμενα. Τὰ προβλήματα εἶναι πολὺ ρευστά. Ὅ,τι εἴπαμε γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν πολιτιστικῶν στρωμάτων ἐπαναλαμβάνεται καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση. Ἀπέναντι στὴν μεγάλη ἐμπιστοσύνη, ὅτι μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε μυκηναϊκὸ γλωσσικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ὅπως τὴν ἐξαγγέλλει μαζὶ μὲ ἄλλους ὁ Page, ὑπάρχει ἡ ἐπιφυλακτικὴ προειδοποίηση τοῦ Kirk, ὅτι καὶ στὴν μεταμυκηναϊκὴ ἐποχὴ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν δυνατότητες εἰσόδου τέτοιου τυπικοῦ ὑλικοῦ στὸ ρεῦμα τῆς προφορικῆς ποίησης. Παρουσιά-

1. T. B. L. Webster, <Early and Late in Homeric Diction>, *Eranos* 54, 1956, 34. G. S. Kirk, <Objective Dating Criteria in Homer>, *Mus. Helv.* 17, 1960, 197. Μὲ ἰδιαίτερον ζῆλο καὶ πεποίθηση προσπαθεῖ ὁ D. L. Page στὸ βιβλίο του *History and the Homeric Iliad. Sather Class. Lectures* 31. Univ. of Calif. Pr. 1959, προπάντων στὸ κεφ. 6, νὰ διαπιστώση μυκηναϊκὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα στὸ ἔπος.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Γραμματικὲς πβλ. ἐπίσης A. Pagliaro, <Il digamma e la tradizione dei poemi Omerici>, στὸ *Saggi di critica semantica*. Ρώμη 1952, 65.

ζονται ὅμως δυὸ παράγοντες ποὺ δημιουργοῦν ἀβεβαιότητα. Ὁ Manu Leumann[1] ἀμφισβήτησε τὴν διαλεκτικὴ γνησιότητα πολυάριθμων «γλωσσῶν»[2], γιὰ τὶς ὁποῖες νομίζαμε ὅτι ἀνῆκαν στὸ ἀρχαῖο ἀρκαδοκυπριακὸ γλωσσικὸ στρῶμα—ποὺ εἶναι συγγενικὸ πρὸς τὸ μυκηναϊκὸ—καὶ μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ ἐπιγραφὲς καὶ πληροφορίες τῶν γραμματικῶν, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἀποτελοῦσαν ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν γλώσσα τοῦ ἔπους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἑρμηνεία τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς Β, ἐξαιτίας τῆς φύσης αὐτῆς τῆς γραφῆς ποὺ τὴν ἀναφέραμε προηγουμένως (σ. 37), εἶναι ἐνμέρει ἀβέβαιη καὶ ὑπόκειται σὲ ἀμφισβήτηση. Ἀλλὰ καὶ ὅταν τὰ λάβη κανεὶς ὅλα αὐτὰ προσεκτικὰ ὑπόψη του, πάλι μένουν ὄχι λίγες ἀναντίρρητες σχέσεις τῆς ὁμηρικῆς γλώσσας μὲ τὰ μυκηναϊκὰ ἑλληνικά. Αὐτὸ τὸ δείχνει ἡ τόσο πολὺ φροντισμένη καὶ χρήσιμη συγκέντρωση ποὺ δίνει ὁ Vittore Pisani[3]. Ὅπως καὶ γιὰ τὰ πραγματολογικὰ στοιχεῖα, ἄλλο τόσο λίγο πρόκειται κανεὶς ἐδῶ νὰ ἀποφασίση πότε μπῆκε στὴν ἐπικὴ παράδοση γλωσσικὸ ὑλικὸ ποὺ ἐμεῖς τὸ ἀναγνωρίζουμε ὡς ἀρχαϊκό. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὴν ὕπαρξη μυκηναϊκοῦ ἡρωικοῦ τραγουδιοῦ, χωρὶς νὰ τὸ θεωροῦμε ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ θέματος σὰν ἄμεσον πρόδρομο τῆς *Ἰλιάδας*, δὲν ὑπάρχει ἐμπόδιο νὰ δεχθοῦμε ὅτι μιὰ σειρὰ ἀπὸ τυπικὲς φράσεις, ὅπως π.χ. τὸ *φάσγανον ἀργυρόηλον* ποὺ μνημονεύσαμε πρωτύτερα, ἢ λέξεις ὅπως *αἶσα, λεύσσω, ἠπύω*, φτάνουν πίσω σ' αὐτὸ τὸ στρῶμα[4].

Ἐπιβεβαίωση τῆς ἄποψης, ὅτι ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τῆς ἐπικῆς γλώσσας ἦταν ἐξαιρετικὰ μακροχρόνια, ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι συναντοῦμε τύπους καὶ σημασίες ποὺ μόνο σὲ παρανόηση τοῦ παλαιότερου γλωσσικοῦ ὑλικοῦ εἶναι δυνατὸ νὰ ὀφείλουν τὴν ὕπαρξή τους, ὅπως π.χ. ὁ *ἀγγελίης=ἀγγελιαφόρος*, ἢ ἕνα ἐπίθετο *ὀκρυόεις*. Ὁ Leumann ἀσχολήθηκε μὲ τέτοια φαινόμενα μὲ ἀξιοθαύμαστην ὀξύνοια· ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ βγάλη κανεὶς ἀπὸ αὐτὰ κανένα ἀναλυτικὸ ἐπιχείρημα. Ἡ συνύπαρξη ἀρχαίου καὶ νέου γλωσσικοῦ ὑλικοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκπλήξη κανέναν ἀπὸ ὅσους ἀναλογίζονται τὸν ἐξελικτικὸ δρόμο ποὺ σχεδιάσαμε ἐδῶ.

Ἡ γλώσσα καὶ τῶν δύο ἐπῶν χαρακτηρίζεται παραστατικὰ ἀπὸ τὸν σημαντικὸ ρόλο ἐκείνων τῶν τυπικῶν στοιχείων ποὺ τὰ ἀποδώσαμε σὲ κληρονομιὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς προφορικῆς ἡρωικῆς ποίησης. Νεότερες μελέτες μᾶς δίδαξαν νὰ βλέπουμε ἀκόμα καθαρότερα τὴν στενὴ σχέση αὐτῶν τῶν τυπικῶν ἐκφράσεων μὲ τὸ μέτρο[5].

---

1. *Homerische Wörter. Schweiz. Beitr.* 3. Βασιλεία 1950, 262.

2. «Γλῶσσα» ἐννοοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι χονδρικὰ μιὰν σπάνια ἢ διαλεκτικὴ λέξη, ὄχι πολὺ γνωστὴ (Σημ. τ. Μ.).

3. Πβλ. σ. 34, σημ. 1, 39.

4. Τὸ ὅτι δὲν μιλήσαμε πιὰ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση γιὰ ἀρχαϊκὸ στρῶμα ἀποτελεῖ συνάρτηση τῶν ὅσων εἴπαμε γιὰ τὶς διαλέκτους. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔχουμε ἀντίρρηση γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ C. J. Ruijgh, *L'élément Achéen dans la langue épique*. Assen 1958. Ἐναντίον τῆς πολὺ μεγάλης ἐμπιστοσύνης γιὰ τὴν μετάδοση ἀρχαιότατου γλωσσικοῦ ὑλικοῦ ἐστράφηκε ὁ E. Risch, *Gnom.* 30, 1958, 87, ποὺ ὑποστηρίζει ἕναν πολὺ ἔντονο σκεπτικισμὸ ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα νὰ διαπιστώσουμε μυκηναικὰ - ὁμηρικὰ στοιχεῖα

5. Προηγήθηκε ὁ K. Witte, <Zur hom. Sprache>, *Glotta* 1, 1909, 132, καὶ στὸ ἄρθρο

Ὑπάρχει πρῶτα πρῶτα τὸ μόνιμο (κοσμητικὸ) ἐπίθετο, ποὺ συνοδεύει πρόσωπα καὶ πράγματα. Τὰ ἐπίθετα αὐτὰ ἔχουν μὲ πολλοὺς τρόπους τὴν σταθερή τους θέση μέσα στὸν στίχο, μερικὰ μάλιστα βρίσκονται μόνο σὲ μιὰν μοναδικὴ πτώση, ποὺ ἐπιτρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν μετρικὰ μὲ ἕναν ὁρισμένον τρόπο. Σταθερὸς εἶναι στὸν Ὅμηρο ἀκόμα ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς τυπικῶν ἐκφράσεων γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῶν ἀγορεύσεων, γιὰ περιπτώσεις κίνησης, γιὰ γεγονότα τῆς μάχης κλπ. Πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς γεμίζουν ἕνα ἡμιστίχιο καὶ μποροῦν μὲ μικρὲς ἀλλαγὲς νὰ ταιριάξουν σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ στίχου καὶ σὲ ἄλλες χρήσεις. Τρίτο στοιχεῖο πρέπει νὰ ἀναφέρουμε τὶς στερεότυπες σκηνές, ποὺ σὲ ὁλόκληρες σειρὲς στίχων περιγράφουν γεγονότα ποὺ ξαναγυρίζουν μὲ κάποιαν συχνότητα, ὅπως τὸ γεῦμα, τὴν θυσία, τὸν ἐξοπλισμό, τὸ ξεκίνημα ἑνὸς πλοίου[1].

Ὁ σημαντικὸς ὅμως ρόλος ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάμνη νὰ τὰ ὑπερτιμοῦμε. Εἶναι λάθος νὰ πραγματευόμαστε τὴν ὁμηρικὴ ποίηση σὰν συσσώρευση τυπικῶν στοιχείων καὶ νὰ ἀποδίδουμε σ' αὐτὰ μέσα στὸ ἔπος τὴν ἴδια σημασία ποὺ ἔχει στὴν νεότερη ποίηση ἡ καθέκαστη λέξη.

Πρῶτα πρῶτα, μιὰ πραγμάτευση τοῦ τυπικοῦ ὑλικοῦ ἡ ὁποία ἀντιμετωπίζει μόνο τὴν τεχνική του σημασία δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἀτελής. Τὸ κοσμητικὸ ἐπίθετο καὶ οἱ στερεότυπες σκηνὲς ἐπιτρέπουν μὲ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἴδιων πραγμάτων νὰ ἐξαρθῆ τὸ οὐσιῶδες καὶ τὸ ἀξιόλογο καὶ προσφέρουν ἔτσι κάτι ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν εἰκόνα ἑνὸς κόσμου στὸν ὁποῖο ἄνθρωποι καὶ πράγματα κρατοῦν σταθερὰ τὴν θέση τους. Προσθέτουμε σ' αὐτὰ ὅτι ἡ χρησιμοποίηση αὐτῶν τῶν στοιχείων γίνεται μὲ πολὺ διαφορετικοὺς τρόπους. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἡ θέση τους στὸν στίχο εἶναι καθαρὰ τυπική. Τὰ πλοῖα εἶναι «γρήγορα», ἀκόμα κι ὅταν εἶναι τραβηγμένα στὴν ξηρά (*Α* 421), ὁ Ἀχιλλέας εἶναι «*πόδας ὠκύς*», ἀκόμα κι ὅταν κάθεται στὴ σκηνή του (*Π* 5). Αὐτὸ δὲν εἶναι πολὺ λογικό, ἀσφαλῶς ὅμως δὲν εἶναι καὶ παράλογο, γιατὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ πράγματα συν-

---

του γιὰ τὸν Ὅμηρο στὴν *RE*, 1913, 2213. Νέες παρατηρήσεις ἀπὸ τὸν M. PARRY, *L'épithète traditionelle dans Homère*. Παρίσι 1928. Οἱ νεότερες ἐργασίες του στοῦ J. LABARBE, *L'Homère de Platon. Bibl. de la Fac. de Phil. et Lettr. Liège* 117, 1949, ποὺ καὶ ὁ ἴδιος προσφέρει σημαντικὲς συμβολές. SEVERYNS, 2, 49. D. L. PAGE, *History and the Homeric Iliad*. βλ. σ. 49 σημ. 2, 222 E. DIAS PALMEIRA, <O Formalismo da Poesia Homerica>, *Humanitas* N. S. 8/9, 1959/60, 171 W. WHALLON, <The Homeric Epithets>, *Yale Class. Stud.* 17, 1961, 95. A. HOEKSTRA, *Homeric Modifications of Formulaic Prototypes*. Studies in the Development of Greek Epic Diction. Verh. Nederl. Ak. Afd. Letterkunde N.R. 71/1, 1965. Πρόσθεσε καὶ τὴν βιβλιογραφία ποὺ ἀναφέραμε στὴν σ. 76 γιὰ τὴν προφορικὴ ποίηση (*oral poetry*).

1. W. AREND, *Die typischen Szenen bei Homer. Problemata*. 7. Βερολ. 1933. Γιὰ τὶς σκηνὲς μάχης: G. STRASBURGER, *Die kleinen Kampfer der Ilias*. Διδ. διατρ. Φραγκφ. 1954. W H. FRIEDRICH, *Verwundung und Tod in der Ilias*. Abh. Ak. Gott. Phil.-hist. Kl. 3. F. 38, 1956. B. FENIK, *Typical Battle Scenes in the Iliad. Herm. E* 21. 1968. Ἄτυπες παραλλαγὲς μέσα σὲ ὅ,τι μᾶς ἔχει παραδοθῆ σὰν τυπικὸ ζητᾶ νὰ ἀποδείξη ὁ J. A. RUSSO, <Homer against his tradition>, *Arion* 7, 1968, 275.

οδεύονται ἀπὸ μιὰν ἰδιότητα ποὺ τοὺς ἀνήκει ἀχώριστα. Σὲ ἄλλα χωρία ὅμως αὐτὰ τὰ παραδοσιακὰ στοιχεῖα ἀρχίζουν νὰ ἀναπτύσσουν μιὰν δική τους ζωή. Ὅταν ὁ Ἀχιλλέας πλησιάζει τὸν Ἕκτορα καὶ μὲ τὴν ἐμφάνισή του τὸν κάμνει νὰ τὸ βάλη στὰ πόδια, εἶναι «*πελώριος*» (*Χ* 92)· ὅταν ὁ Πολυδάμαντας πολεμᾶ, ὀνομάζεται «*ἐγχέσπαλος*» (*Ξ* 449), ἐκεῖ ὅμως ποὺ μάταια συμβουλεύει τὸ σωστὸ εἶναι «*πεπνυμένος*» (*Σ* 249)· ὅταν σὲ ἕναν συχνὸ στίχο τῆς *Ὀδύσσειας* οἱ ναῦτες χτυποῦν τὰ κύματα τῆς θάλασσας μὲ τὰ κουπιά, αὐτὴ εἶναι «*πολιή*», ἀφρισμένη. Ποιὰν ἐντύπωση ὅμως μποροῦν νὰ δημιουργήσουν τυπικὲς σκηνὲς μποροῦμε νὰ τὸ δοῦμε, ἂν θυμηθοῦμε τὴν θαυμάσια περιγραφὴ τοῦ γοργόφτερου θαλασσινοῦ ταξιδιοῦ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξιλέωση τοῦ Ἀπόλλωνα (*Α* 477)· ἡ περιγραφὴ αὐτὴ βρίσκεται σὲ ἐντυπωσιακὴν ἀντίθεση τόσο μὲ τὸν πηγαιμό, ὅπου τὸ κέντρο τοῦ βάρους τὸ ἀποτελεῖ ἡ ἀπόβαση στὴν Χρύση, ὅσο καὶ μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ ὀργισμένου Ἀχιλλέα, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ ἀμέσως ὕστερα.

Μὲ αὐτὰ πήραμε ἤδη θέση ἀπέναντι σὲ ἕνα πρόβλημα, ποὺ τελευταῖα ἀπέκτησε σημασία. Ὑποστηρικτὲς τῆς ἄποψης ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἀποτελοῦν καθαρὴ *προφορικὴ σύνθεση (oral composition)* ἔβγαλαν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐκεῖνο ποὺ θὰ εἴχαμε νὰ κάμουμε εἶναι νὰ ἀξιολογήσουμε ἀπὸ τεχνικὴν ἀποκλειστικὰ ἄποψη τὴν χρησιμοποίηση τοῦ τυπικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο αὐτὰ ἔχουν πλασθῆ, καὶ ὅτι μὲ κάθε ἑρμηνεία ποὺ βάζει στόχον τὸ ποιητικὸ στοιχεῖο, θὰ προσκομίζαμε στὸ ἔπος[1] τελείως ἀδικαιολόγητα σύγχρονες κατηγορίες. Ὅσο λίγο νομίζουμε ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἀποτελοῦν ἁπλὴ προφορικὴ ποίηση, ἄλλο τόσο λίγο συμμεριζόμαστε γιὰ τὴν ἑρμηνεία τους τὴν νοοτροπία ποὺ περιγράψαμε. Ἀπεναντίας, δὲν θέλουμε νὰ ξεχάσουμε πόση ποίηση ὑπάρχει στὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσσεια*, διαπλασμένη ἐλεύθερα καὶ πέρα ἀπὸ κάθε τυπικὸ ἀπόθεμα. Ἐκεῖ ὅπου ὁ ποιητὴς δημιουργεῖ μὲ σχετικὴ ἐλευθερία ἀπὸ τὴν παράδοση, ἐκεῖ ἀκριβῶς νομίζουμε ὅτι συλλαμβάνουμε καὶ τὴν γλώσσα του. Ἔτσι στὸ *Α* καὶ τὸ *Ω* τῆς *Ἰλιάδας*, ἔτσι ἐκεῖ ὅπου στὴν παρομοίωση πλάθει εἰκόνες ἀπὸ τὸν δικό του κόσμο[2]. Παρὰ τὴν μεγάλη ἐκτίμηση τῶν ὅσων μᾶς ἀπέδειξαν ὁ PARRY καὶ ἡ σχολή του, νομίζουμε ὅτι θὰ ἦταν καιρός, ὕστερα ἀπὸ ὅλα ὅσα διδαχθήκαμε γιὰ τὴν σημασία τοῦ τυπικοῦ στοιχείου στὸν Ὅμηρο, νὰ κοιτάξουμε τώρα πιὰ κι αὐτὸ ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ αὐτὴν τὴν περιοχή[3].

---

1. Ἀποφασιστικὰ ὑποστηρίζει τέτοιες σκέψεις ὁ F. M. COMBELLACK, ‹Milman Parry and Homeric Artistry›, *Comparative Literature* 11, 1959, 193. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ R. SPIEKER, *Die Nachrufe der Ilias*. Διδ. διατρ. Munster 1958, καὶ C. M. WHITMAN (βλ. σ. 97 σημ. 2) πηγαίνουν πολὺ μακριά, καθὼς παραδέχονται καλλιτεχνία καὶ συμβολισμόν. Ἐδῶ παραβλέπονται τὰ σύνορα.

2. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη ἀξίζουν προσοχὴ οἱ ἔρευνες τοῦ G. P. SHIPP: *Studies in the Language of Homer*. Cambr. ²1972.

3. Καλὲς παρατηρήσεις πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση στοῦ G. KURZ, *Darstellungsformen menschlicher Bewegung in der Ilias*. Χαϊδελβ. 1966. S. BESSLICH, *Schweigen-Verschweigen-Übergehen*. Χαϊδελβ. 1966.

Ἡ διπλὴ ὄψη τῆς ὁμηρικῆς τέχνης μᾶς ἀποκαλύπτεται καὶ στὴν γλώσσα. Κοντὰ στὸ τυπικό, τὸ ἀρχαῖο, ὑπάρχει ἐκείνη ἡ δροσερὴ νεανικὴ ἀμεσότητα, ἐκείνη ἡ κελαρυστὴ πληρότητα, ποὺ πάντα γοητεύει μὲ νέον τρόπο. Δὲν κυβερνᾶ ἀκόμα ἡ ἀφαίρεση· ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ κοιτάγματος καὶ τοῦ λόγου εἶναι προνόμιο τοῦ πλούτου ἑνὸς κόσμου, στὸν ὁποῖο, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὰ λόγια τοῦ VICTOR HEHN, ἀκόμα καμιὰ ἀπὸ τὶς στιγμὲς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῆς ἀνθρωπότητας δὲν ἀπομονώθηκε καὶ δὲν σκληρύνθηκε. Δίνουμε δυὸ παραδείγματα γι' αὐτὴν τὴν ζωηρὴ σχέση πρὸς τὶς ἐντυπώσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις: ἡ ὁμηρικὴ γλώσσα ἔχει ἐννιὰ ρήματα γιὰ τὴν δραστηριότητα τῆς ὅρασης· σ' αὐτὰ ἔχουν ἀποτυπωθῆ ὅλες οἱ διαβαθμίσεις, ἀπὸ τὴν καθαρὴ ματιὰ ὣς τὴν προσεκτικὴ κατασκόπευση[1]. Καὶ πόσα δὲν ξέρει μὲ τὶς λέξεις της νὰ πῆ αὐτὴ ἡ γλώσσα γιὰ τὴν θάλασσα: ἡ ἀτέλειωτη ἅπλα, οἱ ὑγροὶ δρόμοι (*ὑγρὰ κέλευθα*), τὸ ἁλμυρὸ κύμα ποὺ ἀφρίζει στὴν ἀκτή[2].

Ὅλα ὅσα μπορεῖ νὰ ἐκφράση κανεὶς συνολικὰ γιὰ τὴν γλώσσα συμπυκνώνονται στὶς παρομοιώσεις[3]. Ἐδῶ ἀνοίγει ὁ ποιητὴς τὰ σύνορα τοῦ ἡρωικοῦ κόσμου κι ἀφήνει νὰ μπῆ ὅλος ὁ πλοῦτος τῆς ζωῆς μέσα στὴν ὁποία ζεῖ καὶ ὁ ἴδιος. Αὐτὲς οἱ παρομοιώσεις δὲν βρίσκονται ἐκεῖ, μόνο γιὰ νὰ δώσουν ἕναν τρίτον ὅρο σύγκρισης, ἀλλὰ δημιουργοῦν πολυποίκιλες σχέσεις, φωτίζουν ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἐπιμέρους χαρακτηριστικὰ καὶ δίνουν στὰ γεγονότα καὶ στὶς μορφὲς πυκνότητα καὶ χρῶμα. Πέρα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν τὴν δική τους ζωὴ καὶ ἀπελευθερώνουν μὲ γνήσια ἑλληνικὸ κοίταγμα ὅ,τι οὐσιαστικὸ ἔχουν τὰ πράγματα. Στὴν γλωσσική τους μορφή, ποὺ τόσο πρόθυμα μεταβαίνει ἀπὸ τὴν συγκριτικὴ πρόταση στὴν αὐθυπόστατη, γίνεται ἀντιληπτὴ αὐτὴ ἡ διπλὴ σημασία τους.

Ἡ διαφορὰ τῆς *Ἰλιάδας* ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσεια* προβάλλει ἔντονα στὶς παρομοιώσεις. Τὸ νεότερο ἔπος εἶναι λιτότερο στὴν χρησιμοποίησή τους, καὶ ὁ ποιητής του συχνότερα ἀσχολεῖται μὲ τὸν μικρόκοσμο καὶ τὸν κόσμο τῆς μέτριας καθημερινῆς ζωῆς, ἐνῶ στὶς παρομοιώσεις τῆς *Ἰλιάδας* ἐκφράζεται μιὰ ἐπιβλητικὴ θεώρηση

---

1. BR. SNELL, <Die Auffassung des Menschen bei Homer> στό: *Die Entdeckung des Geistes*. 3. ἔκδ. Ἀμβοῦργο 1955, 17.

2. A. LESKY, *Thalatta*. Βιέννη 1948, 8.

3. H. FRÄNKEL, *Die hom. Gleichnisse*. Γοττ. 1921. W SCHADEWALDT, <Die hom. Gleichniswelt und die kretisch - mykenische Kunst>, στὸ *Von Homers Welt und Werk*. 3. ἔκδ. Στουττγ. 1959, 130. R. HAMPE, *Die Gleichnisse Homers und die Bildkunst seiner Zeit*. Τυβ. 1952. J. A. NOTOPOULOS, <Homeric Similes in the Light of Oral Poetry>, *Class. Journ.* 52, 1957, 312. M. COFFEY, <The Function of the Homeric Simile>, *Am. Journ. Phil.* 78, 1957, 113. Ἐναντίον τῆς λειτουργικῆς πληρότητας τῶν παρομοιώσεων, ποὺ τὴν ἔδειξε ὁ H. FRANKEL, ὁ G. JACHMANN (βλ. σ. 69 σημ. 2) 222, ξαναφέρνει πάλι ἔντονα στὸ προσκήνιο τὸν τρίτον ὅρο τῆς σύγκρισης. Ἐκεῖ (220) ὁ JACHMANN διαμαρτύρεται ἐπίσης, ὄχι ἀβάσιμα ὅπως νομίζουμε, ἐναντίον μιᾶς πολὺ στενῆς σύνδεσης τῶν ὁμηρ. παρομοιώσεων μὲ τὴν γεωμετρικὴ τέχνη. Γιὰ τὴν γεωμετρικὴ τέχνη βλ. ἀνάμεσα σὲ ἄ. T. B. L. WEBSTER, <Homer and Attic Geometric Vases>, *Ann. Br. School Ath.* 50, 1955, 38. J. A. NOTOPOULOS, <Homer and geometric art>, *Athena* 1957, 65.

τῆς φύσης καὶ τῶν βασικῶν της δυνάμεων.

Μεγάλην ἑνότητα δείχνει τὸ ἐπικὸ ὕφος στὴν ἀποφυγὴ κάθε κοινοτοπικοῦ, ἐνῶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη ἡ *Ὀδύσσεια* πλησιάζει ὁπωσδήποτε ἐντονότερα στὸ ρεαλιστικὸ-βιοτικὸ στοιχεῖο, ὅπως π.χ. στὸν ἀγώνα τῶν ζητιάνων ἢ στὴν παρομοίωση μὲ τὴν κοιλιὰ τὴν παραγεμιστὴ μὲ αἷμα (*υ* 25). Λείπει ἐπίσης καὶ τὸ συναισθηματικὸ στοιχεῖο. Μιὰ τόσο συγκινητικὴ σκηνὴ ὅπως ἐκείνη μὲ τὸ γέρικο σκυλί, τὸν Ἄργο (*ρ* 291), ἐπενεργεῖ μόνο μὲ τὴν λιτὴ διατύπωση τῶν γεγονότων.

Σημαντικὲς διαφορὲς δείχνει ὁ ρυθμὸς τῆς διήγησης, ποὺ δὲν προχωρεῖ σταθερὰ μ' ἐκείνην τὴν ὁμοιόμορφη ροὴ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐπικοῦ ὕφους[1]. Μὲ τὸν ζωηρὸ καλπασμό, ὅπως τὸν δείχνει ἡ ἀρχὴ τῆς *Ἰλιάδας*, ἐναλλάσσονται ἀτέλειωτες σκηνὲς μονομαχιῶν, στὶς ὁποῖες νομίζουμε πὼς ἀκοῦμε τοὺς παλιοὺς ἀοιδοὺς καὶ τὶς καταλογόμορφες ἀπαριθμήσεις.

Ἀκόμα μιὰν φορὰ ἀναγνωρίζουμε τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν παράδοση καὶ στὴν αὐτοτέλεια, ὅταν ἐξετάζουμε τὶς ἀγορεύσεις[2], ποὺ πιάνουν τόσο μεγάλον χῶρο στὴν ὁμηρικὴ ποίηση, ὥστε ὁ Πλάτωνας στὸ 3. βιβλίο τῆς *Πολιτείας* του νὰ κατατάσσῃ τὸ ἔπος σὲ ἕνα μεικτὸ εἶδος ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὸ δράμα καὶ τὴν καθαρὴ ἀφήγηση. Ἡ μεγάλη σημασία τῶν ἀγορεύσεων εἶναι κληρονομιὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἡρωικὴ ποίηση. Ἀρχαιόπρεπη εἶναι ἀκόμα σὲ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς ἡ *κυκλικὴ σύνθεση*[3], ἐκείνη ἡ περιστροφικὴ πορεία τῆς διήγησης, ποὺ στὸ τέλος ξαναγυρίζει ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου ἄρχισε. Ἕνα λαμπρὸ παράδειγμα, ποὺ τὸ παρατήρησαν ἤδη οἱ ἀρχαῖοι (Σχόλ. *Ἰλ. Λ* 671), εἶναι ἡ διήγηση τοῦ Νέστορα γιὰ τὶς μάχες ἐναντίον τῶν Ἐπειῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, ἀκριβῶς οἱ ἀγορεύσεις εἶναι ἐπιβλητικοὶ μάρτυρες μιᾶς νέας τέχνης, ποὺ κάμνει τὸν λόγο νὰ βγαίνῃ ἀπὸ τὴν ψυχὴ ἐκείνου ποὺ μιλᾶ, σὰν νὰ ἦταν φυσικός. Ὅ,τι ὀνόμαζαν οἱ ἀρχαῖοι *ἠθοποιίαν* καὶ τὸ ἀσκοῦσαν ἀργότερα στὶς ρητορικὲς σχολὲς εἶναι κιόλας δαμασμένο στὰ πρωιμότατα ποιήματά τους. Ἡ τέχνη αὐτὴ φτάνει στὴν ὁλοκλήρωσή της στὸ τρίπτυχο τῶν λόγων τῶν πρεσβευτῶν στὴν ραψωδία *Ι* τῆς *Ἰλιάδας*. Τὸ συνταίριασμα τῶν λόγων ἀνάλογα μὲ τὸν ὁμιλητὴ καὶ τὸν προσφωνούμενο, ὁ πλοῦτος τῶν τόνων—ὅλα αὐτὰ δείχνουν τὴν τέχνη τοῦ ποιητῆ στὸ μεγαλεῖο της. Σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἔκταση, τὸ βάρος πέφτει στὸν μεσαῖο ἀπὸ τοὺς τρεῖς λόγους, μιὰ τεκτονικὴ ἀρχή, ποὺ συχνὰ παρατηρεῖται καὶ ἀλλοῦ στὸ ἀρχαῖο ἔπος[4].

---

1. Brigitte Hellwig, *Raum und Zeit im homerischen Epos*. Διδ. διατρ. Τυβίγγη 1962. J. H. Gaisser, ‹A structural analysis of the digressions in the Iliad and the Odyssey›, *Harv. Stud.* 73, 1969, 1.

2. D. Lohmann, *Die Komposition der Reden in der Ilias*. Unters. z. ant. Lit. u. Gesch. 6, 1970.

3. W. A. A. van Otterlo, ‹De ringcompositie als opbouwprincipe in de epiche gedichten van Homerus›, *Nederl. Akad. Afd. Letterkunde* 51, 1, 1948.

4. J. L. Myres, ‹Homeric Art›, *Ann. Br. School Ath.* 45, 1950, 229.

8. ΘΕΟΙ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

Οἱ θεοὶ στὸν ὁμηρικὸ Ὄλυμπο εἶχαν μεγάλην ἱστορία πίσω τους, ὥσπου νὰ δημιουργήσουν τὴν κοινότητα, ἡ ὁποία στὴν *Ἰλιάδα* (διαφορετικὰ στὴν *Ὀδύσσεια*) εἶναι κάποτε πολὺ προβληματική. Πολλὰ πράγματα συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἄποψη τοῦ NILSSON, ὅτι ἡ θέση τοῦ μυκηναϊκοῦ δεσπότη πρόσφερε τὸ ὑπόδειγμα γι' αὐτὲς τὶς σχέσεις· μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἐπιδράσει καὶ ἡ Κοντινὴ Ἀνατολή, ὅπου συναντοῦμε παρόμοιες κοινότητες θεῶν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο.

Ἔχει γίνει τόσο πολὺς λόγος γιὰ τὸν ἀνθρωπομορφισμὸ τῶν ὀλύμπιων θεῶν, ὥστε πότε πότε δύσκολα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὸ βαθὺ χάσμα ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Τὸ χάσμα αὐτὸ δὲν προέρχεται μόνο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτοὶ εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὸν θάνατο, ἀλλὰ κι ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ὑπερφυσικὴ δύναμη ποὺ συνδέεται μὲ αὐτοὺς ὑποτάσσει τὴν δράση τους σὲ ὁρισμένους δικούς της νόμους[1]. Πότε κοντὰ καὶ πότε πάνω ἀπὸ αὐτοὺς προβάλλει ἡ πίστη σὲ μιὰν ἀπρόσωπη μοίρα, ἡ ὁποία ὁρίζει τὸ μερίδιο τοῦ κάθε ἀνθρώπου (*αἶσα, μοῖρα*)[2]. Ἐδῶ προχωροῦν παράλληλα δυὸ τρόποι σκέψης, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους δὲν μποροῦμε νὰ ἐπιτύχουμε ἀναγκαστικὰ ἕναν λογικὸ συμβιβασμό. Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Ἰλιάδας* ἀκοῦμε ὅτι μὲ τὰ γεγονότα της ἐκπληρώνεται ἡ ἀπόφαση τοῦ Δία (*Διὸς βουλή*), τοῦ ἴδιου τοῦ Δία ποὺ στὸ *Π* 458 δὲν μπορεῖ νὰ σώσῃ τὸν γιό του τὸν Σαρπηδόνα ἐνάντια στὴν θέληση τῆς Μοίρας, ἔστω κι ἂν γιὰ μιὰν στιγμὴ τὸ σκέφτεται. Καὶ γιὰ τὶς δυὸ σκηνές (*Θ* 69. *Χ* 209), στὶς ὁποῖες ὁ Δίας πιάνει τὴν ζυγαριά, δὲν θὰ ἦταν σωστὸ νὰ ἀγνοήσῃ κανεὶς τὴν διασταύρωση τῶν δυὸ ἀντιλήψεων, ἐφ' ὅσον τὸ ζύγισμα τῶν τυχῶν θὰ τὸ ἐννοοῦσε σὰν ἐκδήλωση τῆς θείας βούλησης. Αὐτὴ ἡ μοίρα ὡστόσο στὸν ὁμηρικὸ κόσμο δὲν ὁδηγεῖ σὲ μιὰν ἀλύγιστη τελεολογία. Γιατὶ ὁ Δίας ὄχι μόνο σκέφτεται νὰ σώσῃ μολαταῦτα τὸν Σαρπηδόνα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους

---

1. E. EHNMARK, *The idea of God in Homer*. Uppsala 1935. H. SCHRADE, *Gotter und Menschen Homers*. Στουττγ. 1952 μὲ δικαιολογημένη, ἀλλὰ μονόπλευρην ἀντίδραση ἐναντίον τοῦ κλασσικισμοῦ. Πβλ. W. MARG, *Gnom*. 28, 1956, 1. P. CHANTRAINE, ‹Le divin et les dieux chez Homère›, στὰ *Entretiens I* τῆς *Fondation Hardt*. Vandoeuvres (Γενεύη) 1954, 47. W. KULLMANN, *Das Wirken der Gotter in der Ilias*. Βερολ. 1956. G. FRANÇOIS, *Le polythéisme et l'emploi au singulier des mots θεός, δαίμων*. Bibl. fac. de philos. et lettres de l'Univ. Liège 147. Παρίσι 1957. H. STOCKINGER, *Die Vorzeichen im homerischen Epos*. Διδ. διατρ. Μόναχο. St. Ottilien Obb. 1959. W. K. C. GUTHRIE, ‹The Religion and Mythology of the Greeks›, *Cambr. Anc. Hist.* ἀναθεωρ. ἔκδ. τόμ. 2. κεφ. 40. Cambr. 1961 (μὲ βιβλιογρ.). A. SEVERYNS, Les dieux d'Homère. Παρίσι 1966. Ἀπὸ παλαιότερες ἐργασίες μένει σημαντική: O. J. JØRGENSEN, ‹Das Auftreten der Gotter in den Büchern ι-μ der Odyssee›, *Herm*. 39, 1904, 357. E. HEDÉN, *Homerische Götterstudien*. Διδ. διατρ. Οὐψάλα 1912.

2. W. C. GREENE, *Moira*. Cambr. Mass. 1944. W. KRAUSE, ‹Zeus und Moira bei Homer›, *Wien. Stud*. 64, 1949, 10. U. BIANCHI, *Διὸς αἶσα*. Ρώμη 1953. A. HEUBECK, *Der Odyssee - Dichter und die Ilias*. Erlangen 1954, 7 W. POTSCHER, ‹Moira, Themis und τιμή im hom. Denken›, *Wien Stud* 73, 1960, 5.

λέγεται κάπου κάπου σὰν δυνατότητα ἢ σὰν γεγονὸς ὅτι κάμνουν ἢ ὑποφέρουν κάτι παραπάνω ἀπὸ τὸ μερίδιό τους *(ὑπὲρ αἶσαν, ὑπὲρ μόρον)*. Τὰ ρευστὰ σύνορα τῶν ἐπιμέρους περιοχῶν γίνονται πολὺ φανερά, ὅταν ὁ Δίας στὸ *Υ* 30 διατυπώνει τὸν φόβο ὅτι ὁ Ἀχιλλέας θὰ μποροῦσε, ἀντίθετα μὲ τὴν μοίρα *(ὑπὲρ μόρον)*, νὰ γκρεμίση τὸ κάστρο τῆς Τροίας.

Ἦταν λάθος τῶν συγχρόνων, νὰ μεταθέσουν τὴν δράση τῶν ὁμηρικῶν θεῶν στὸ ἐπίπεδο τοῦ αἰσθητικοῦ καὶ τοῦ ποιητικο-τεχνικοῦ. Οἱ θεοὶ αὐτοὶ ἀποτελοῦν ἕνα χαλαρὸ σύστημα ἰσχυρῶν κέντρων δύναμης, μέσα στὰ ὁποῖα εἶναι τοποθετημένη ἡ ἀνθρώπινη ὕπαρξη στὸ σύνολό της. Τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο χωρίζονται θεὸς καὶ ἄνθρωπος, βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ ὁμηρικοῦ κόσμου. Ὁ ποιητής, ποὺ εἶναι δασκαλεμένος ἀπὸ τὶς Μοῦσες, ξέρει νὰ πῆ πάρα πολλὰ γι' αὐτό, ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι στὸ ἔργο του τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς ἐκφράζονται μόνο ἀόριστα γιὰ τὸ θεϊκό.

Ἡ σχέση αὐτῶν τῶν θεῶν πρὸς τὸν ἄνθρωπο δὲν μπορεῖ νὰ ὁρισθῆ σὲ μερικοὺς ἠθικοθρησκευτικοὺς τύπους. Κι ἐδῶ ἐπίσης κυριαρχεῖ μεγάλη ποικιλία, καὶ πολλὲς φορὲς ἡ ἰσχυρὴ θέληση αὐτῶν τῶν ὀλύμπιων δεσποτῶν εἶναι ὁ ἔσχατος νόμος τους. Ἐπιδιώκουμε νὰ ἀποφύγουμε τὸν κίνδυνο νὰ ἁπλοποιήσουμε βάναυσα τὴν πολυμορφία, ἐξετάζοντας τὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις θεοῦ καὶ ἀνθρώπου στηριγμένοι σὲ τρεῖς ἀντινομίες.

Πλησίασμα καὶ *ἀπόσταση* εἶναι τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀντιθετικὰ ζευγάρια. Οἱ θεοὶ αὐτοὶ ἔρχονται συχνὰ μὲ διαφορετικὸν τρόπο σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Δίας στέλλει ἀγγελιαφόρους ἢ σημάδια *(οἰωνούς)*, ἐνῶ ἄλλοι θεοὶ ἐμφανίζονται μὲ ἀνθρώπινη μορφή, ποὺ κάποτε τὴν ρίχνουν ἐπάνω τους σὰν ἕνα φαρδὺ φόρεμα. Ἀνάλογα μὲ τὸ κέφι τους, πλησιάζουν τοὺς προστατευόμενούς τους καὶ χωρὶς τέτοιαν κάλυψη. Ὅταν ὁ Διομήδης στὴν διάρκεια τῆς ἀριστείας του χρειάζεται ἐνθάρρυνση, καθὼς στέκεται κοντὰ στὸ ἅρμα του καὶ δροσίζει τὶς πληγές του, τότε ἔρχεται κοντά του ἡ Ἀθηνὰ καὶ «ἀγγίζει τὸν ζυγό»· ἡ φράση αὐτὴ δύσκολα μπορεῖ νὰ σημαίνη τίποτε ἄλλο, ἀπὸ τὸ ὅτι ἀκουμπᾶ ἐπάνω στὸν ζυγὸ μὲ τὸ μπράτσο *(Ε 799 ἱππείου δὲ θεὰ ζυγοῦ ἥψατο φώνησέν τε)*. Ἡ οἰκεία αὐτὴ στάση ἀντιστοιχεῖ στὸν λόγο της, ὁ ὁποῖος πρῶτα κεντρίζει μὲ μαλλώματα, καὶ ὕστερα ξεσηκώνει μὲ τὴν βοήθεια ποὺ ὑπόσχεται. Πουθενὰ ὅμως αὐτὴ ἡ οἰκειότητα δὲν περιγράφεται θαυμαστότερα ἀπὸ ὅσο σ' ἐκείνην τὴν σκηνὴ τοῦ *ν* τῆς *Ὀδύσσειας*, ὅπου ἡ θεὰ πλησιάζει τὸν Ὀδυσσέα, ποὺ μόλις ξύπνησε, στὴν Ἰθάκη. Τὸ κάμνει πρῶτα παίρνοντας τὴν μορφὴ ἑνὸς τρυφεροῦ βοσκόπουλου ἀπὸ βασιλικὴ γενιὰ —ποιὸς δὲν θὰ ἀναθυμόταν ἐδῶ τὴν Ἀθηνὰ τοῦ Μύρωνα!—καὶ χαίρεται τὸ κατεργάρικο ψευτοπαραμύθι ποὺ τῆς σερβίρει ὁ πονηρός. Ὕστερα τοῦ δίνει γνωριμία, ἀποκρούει τὴν σεμνὰ διατυπωμένη κατηγορία ὅτι ἄφησε τὸν ἥρωά της τόσον καιρὸ ἀβοήθητον, τὸν βοηθᾶ νὰ κρύψη τοὺς θησαυροὺς ποὺ ἔφερε μαζί του, καὶ τέλος ἄνθρωπος καὶ θεὰ κάθονται στὴν ρίζα μιᾶς ἐλιᾶς καὶ ἀνταλλάσσουν σὰν καλοὶ φίλοι γνῶμες γιὰ ὅ,τι πρόκειται νὰ ἐπακολουθήση. Μολαταῦτα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ποὺ

ἀξιώθηκε ἕνα τέτοιο πλησίασμα περιμένουμε νὰ ξέρη νὰ φυλάγη τὴν ἀπόσταση. Στὴν ἀρχὴ τοῦ *τ*, ὁ Ὀδυσσέας κι ὁ γιός του σηκώνουν τὰ ὅπλα ἀπὸ τὴν αἴθουσα τῶν ἀνδρῶν. Ἡ Ἀθηνά, χωρὶς νὰ φαίνεται ἡ ἴδια, τοὺς φέγγει μὲ τὸν λύχνο, κι ἀτέλειωτη λάμψη χύνεται στὰ κουφώματα καὶ τὶς κολόνες. Ὁ πατέρας ὅμως ἐμποδίζει τὸν Τηλέμαχο ἀπὸ κάθε περίεργη ἐρώτηση: οἱ Ὀλύμπιοι ἔχουν τὸν δικό τους τρόπο νὰ ἐνεργοῦν.

Ἡ ἀντίθετη εἰκόνα πρὸς τὸ φιλικὸ πλησίασμα εἶναι ἡ ἀγεφύρωτη ἀπόσταση, στὴν ὁποία οἱ θεοὶ κάθε στιγμὴ εἶναι ἕτοιμοι νὰ ἐξορίσουν τοὺς ἀνθρώπους. Αὐτὸν τὸν θεό, ποὺ καὶ στὴν μεταγενέστερη ἐποχὴ ἔμεινε γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὁ μεγάλος δάσκαλος τῆς *αἰδοῦς* καὶ ποὺ μὲ τὸ «*γνῶθι σαυτόν*» του τοὺς ἔδειξε τὸ ἀμετάθετο σύνορο τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, τὸν συναντοῦμε σὲ μιὰν σκηνὴ τῆς Διομήδειας σ' αὐτὸν τὸν ρόλο[1]. Τρεῖς φορὲς ὁρμᾶ ὁ Διομήδης ἐναντίον τοῦ Αἰνεία, ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀπόλλωνας ἅπλωσε τὸ χέρι του, καὶ τὶς τρεῖς φορὲς ὁ θεὸς τοῦ ἀποκρούει τὴν ἀσπίδα· τὴν τέταρτη φορὰ ὅμως[2] τοῦ φωνάζει: «ἔλα στὰ λογικά σου κι ἀποτραβήξου· γιατὶ ποτὲ τὸ ἀνθρώπινο γένος δὲν ἐξισώνεται μὲ τὸ θεϊκό»[3]. Καὶ ὁ ἥρωας ἀποτραβιέται—κι αὐτὸ ἐπίσης χαρακτηρίζει αὐτὸν τὸν κόσμο τῶν ἡρώων—λίγο πρὸς τὰ πίσω. Αὐτὴ ἡ διαφορετικότητα τῶν θεῶν, ποὺ κανένας δὲν τὴν τραγούδησε ἑλληνικότερα ἀπὸ τὸν HÖLDERLIN στὸ τραγούδι του γιὰ τὴν μοίρα τοῦ Ὑπερίονα, προβάλλει διαρκῶς στὴν *Ἰλιάδα* μὲ ἕναν τρόπο ποὺ βάζει ὅλην τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου—ὕπαρξη ποὺ παρ' ὅλην τὴν πληρότητα καὶ ὅλην τὴν ποικιλία της προορίζεται μολαταῦτα μόνο γιὰ τὸν θάνατο—κάτω ἀπὸ ἕναν τραγικὸ τόνο. Ὁ Ἥφαιστος τὸ λέει (*Α* 573), πόσο ἀνόητο θὰ ἦταν νὰ θέλουν οἱ θεοὶ νὰ μαλλώνουν γιὰ τὸ χατίρι τῶν θνητῶν. Καὶ αὐτὸς ὅμως θὰ ἀκούση τὰ ἴδια ἀπὸ τὴν Ἥρα (*Φ* 379), ὅταν μὲ τὴν φωτιά του ἀναγκάζει τὰ νερὰ τοῦ Σκάμανδρου νὰ βράζουν πολύ. Κι ὅταν ὁ Ἀπόλλωνας στὴν μάχη τῶν θεῶν (*Φ* 461) συναντᾶ τὸν Ποσειδῶνα, ἀρνεῖται νὰ πολεμήση θεὸς μὲ θεὸν γιὰ χάρη τῶν ταλαίπωρων θνητῶν. Οἱ ἄλλοι θεοὶ τὸ κάμνουν, τὸ κάμνουν ὅμως σὰν νὰ πρόκειται γιὰ ἕνα διασκεδαστικὸ παιχνίδι, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει καὶ πάλι νὰ μετρήσουμε τὸ διαχωριστικὸ χάσμα. Στὴν ἴδια ραψωδία *Φ*, τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Λυκάονα ὑπακούει στὸν νόμο τῆς ἀναπότρεπτης ἐκμηδένισης. Τὸν νέο, ποὺ ἱκετεύει γιὰ τὴν ζωή του, ὁ Ἀχιλλέας ἀρνεῖται

1. Ὁ Ἀπόλλωνας αὐτὸς εἶναι πιὰ καὶ κύριος τῶν Δελφῶν, ποὺ δὲν εἶχαν ὅμως ἀκόμα πάρει τὴν κεντρική τους θέση. Τὸ μαντεῖο ἀναφέρεται στὴν *Ὀδ. θ* 79, οἱ θησαυροὶ στὴν *Ἰλ. Ι* 404. Καὶ στὰ δυὸ χωρία μαθαίνουμε γιὰ τὸ πέτρινο κατώφλι (*λάινος οὐδός*), χωρὶς ὅμως νὰ μποροῦμε νὰ ἀποφασίσουμε ἂν πρόκειται γιὰ τὸν ναὸ ἢ γιὰ τὸ τέμενος. Πολὺ ἀργὰ τοποθετεῖ ὁ JEAN DEFRADAS, *Les thèmes de la propagande Delphique*. Etudes et comment. 21. Παρίσι 1954, τὴν ἐγκατάσταση τοῦ θεοῦ στοὺς Δελφούς· σωστά, ἀντίθετα, ὁ H. BERVE, *Gnom.* 28, 1956, 176, ποὺ νομίζει ὅτι εἶχε ἤδη συμπληρωθῆ πρὶν ἀπὸ τὸν 7. αἰ.

2. Γιὰ τὸ 3 καὶ 3+1: F. GOBEL, *Formen und Formeln der epischen Dreiheit in der griechischen Dichtung*. *Tub. Beitr.* 26, 1935.

3. *Ε* 440-442: «*Φράζεο, Τυδεΐδη, καὶ χάζεο, μηδὲ θεοῖσιν/ἶσ' ἔθελε φρονέειν, ἐπεὶ οὔ ποτε φῦλον ὁμοῖον/ἀθανάτων τε θεῶν χαμαὶ ἐρχομένων τ' ἀνθρώπων*».

νὰ τὸν ἀφήση νὰ ζήση. Ὁ Πάτροκλός του εἶναι σκοτωμένος, καὶ τὸ σπουδαιότερο: γιατὶ νὰ θρηνῆς γιὰ τὴν ζωή σου; «δὲν μὲ βλέπεις ἐμένα ποὺ στέκομαι μπροστά σου, ὄμορφος καὶ ψηλός, μιᾶς θεᾶς γιός; κι ὅμως μὲ περιμένει μιὰ ὥρα τοῦ πρωιοῦ, τοῦ βραδιοῦ ἢ τοῦ μεσημεριοῦ, ποὺ κάποιος θὰ πάρη τὴν ζωή μου»[1]. Μόλις τὰ ἄκουσε αὐτὰ ὁ Λυκάονας, σωριάστηκε στὴν γῆ κι ἅπλωσε τὰ χέρια στὸν θάνατο. Ὅπου ὅμως συναντιοῦνται θεοὶ σ' αὐτὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης, ὑπάρχει μόνο κέφι. Γελώντας χτυπᾶ ἡ Ἥρα τὸ τόξο στὸ αὐτὶ τῆς Ἄρτεμης (489), ψηλὰ στὸν Ὄλυμπο ὅμως κάθεται ὁ πατέρας τῶν θεῶν καὶ ἀπολαμβάνει εὐχαριστημένος (389) τὸ θέαμα αὐτοῦ τοῦ τσακωμοῦ. Εἶναι ὁ ἴδιος ὁ θεός, ποὺ τοῦ προξενοῦν λύπη τὰ ἀθάνατα ἄλογα (*P* 443), γιατί, κακορίζικα, μπερδεύτηκαν μέσα στὴν μοίρα τῶν ἀνθρώπων, τῶν πιὸ ἀξιολύπητων ὄντων ποὺ σηκώνει αὐτὴ ἡ γή. Τέτοιες φωνὲς ἀνήκουν μόνο στὴν *Ἰλιάδα*· καὶ ὁ ἄνθρωπος τῆς *Ὀδύσσειας* ξέρει αὐτὸ ποὺ τὸν χωρίζει ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ παραδίνεται στὴν δύναμή τους (*π* 211. *σ* 130. *τ* 80), ξέρει ὅμως περισσότερα γιὰ τὴν δύναμη τῆς καρτερίας, πιὸ ἀποφασιστικὰ καὶ πιὸ εὔστροφα ἀγωνίζεται μέσα σὲ ὅλην τὴν *ἀμηχανίην* (*ι* 295) νὰ διατηρήση τὴν ὕπαρξή του, ἐνῶ οἱ θεότητες αὐτοῦ τοῦ ποιήματος ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι πιὸ προσκολλημένες στὴν ἀξιοπρέπειά τους[2].

Μὲ αὐτὰ ποὺ εἴπαμε συνάπτεται στενὰ ἡ δεύτερη ἀπὸ τὶς ἀντινομίες μας: *καλωσύνη* καὶ *σκληρότητα*. Καλωσύνη δείχνουν αὐτοὶ οἱ θεοὶ πρὸς τοὺς προστατεύομενούς τους καὶ αὐτὸ τὸ κάμνουν ἰδιαίτερα στὴν *Ἰλιάδα*, ἀνάλογα μὲ τὸ κέφι τους. Πολλὰ πράγματα γιὰ τὴν φύση τῶν ὁμηρικῶν θεῶν ἐκφράζονται μὲ τὴν κίνηση μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἀθηνὰ δίνει στὸ βέλος τοῦ Πάνδαρου (*Δ* 130) μιὰν ἀκίνδυνη κατεύθυνση, σὰν τὴν μητέρα ποὺ διώχνει μιὰν μύγα ἀπὸ τὸ μωρό της. Ἡ ἴδια ἀνασηκώνει γιὰ τὸν Διομήδη τὸ μαστίγιο, ποὺ καθὼς αὐτὸς ἔτρεχε μὲ τὸ ἅρμα του, τοῦ τὸ πέταξε ἀπὸ τὰ χέρια ὁ Ἀπόλλωνας. Ὅμως τόσο πλούσια καλωσύνη, σὰν αὐτὴν ποὺ δείχνει ἡ Ἀθηνὰ στοὺς προστατευόμενούς της, γίνεται ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀλύγιστη σκληρότητα. Πουθενὰ δὲν τὸ νοιώθουμε τόσο καλὰ ὅσο στὸν θάνατο τοῦ Ἕκτορα, τὸν ὁποῖο ἡ θεὰ μὲ δολερὴ πανουργία παραδίνει στὸ σπαθὶ τοῦ Ἀχιλλέα. Μὲ ποιὸν τρόπο ὅμως μποροῦν νὰ εἶναι θεοὶ αὐτοὶ πού, σὰν τὴν Ἀφροδίτη, εἶναι ἀκόμα πιασμένοι γερὰ ἀπὸ τὶς φυσικὲς δυνάμεις, ποιὰ φοβερὴ φωτιὰ φλογοβολᾶ ἀπὸ αὐτούς, ἂν ἕνας ἄνθρωπος ἀντιστέκεται στὴν θέλησή τους, αὐτὸ τὸ δείχνει μιὰ σκηνὴ γεμάτη ἀπὸ γνήσια τραγικότητα στὸ τέλος τῆς ραψωδίας *Γ* τῆς *Ἰλιάδας*. Ἡ Ἀφροδίτη ἀπομάκρυνε τὸν Πάρη ἀπὸ τὴν ὀργὴ τοῦ Μενέλαου καὶ τὸν πῆγε στὰ διαμερίσματά του, καὶ τώρα ἡ ἴδια μὲ σπουδὴ προαγωγοῦ πηγαίνει νὰ τοῦ βρῆ τὴν Ἑλένη. Αὐτὴ ὅμως, καθὼς ἀναγνωρίζει τὴν θεά, ἀρνιέται νὰ δοθῆ καὶ πάλι στὸν ἀσήμαντον ἄντρα. Τότε ἀνάβει ἡ θεὰ (*δαίμων*, τὴν λέει ὁ ποιητής), καὶ τόσο

1. *Φ* 111-113: *«ἔσσεται ἢ ἠὼς ἢ δείλη ἢ μέσον ἦμαρ,/ὁππότε τις καὶ ἐμεῖο Ἄρη ἐκ θυμὸν ἕληται/ἢ ὅ γε δουρὶ βαλὼν ἢ ἀπὸ νευρῆφιν ὀιστῷ».*

2. Καλὰ τὸ ἐκθέτει ὁ W. Burkert: <Das Lied von Ares und Aphrodite>, *Rhein. Mus.* 103, 1960, 141.

τρομερὰ φοβερίζει τὴν γυναίκα, ποὺ αὐτὴ σιωπηλὴ τραβᾶ τὸν δρόμο ποὺ τῆς δείχνει.

Ἂν προβάλουμε σὰν τρίτην ἀντίθεση τὴν *αὐθαιρεσία* καὶ τὸ *δίκαιο*[1], τότε σκοντάφτουμε μὲ αὐτὰ στὸ πρόβλημα τῆς ἠθικότητας τῶν ὁμηρικῶν θεῶν, ποὺ καὶ τοὺς ἀρχαίους τοὺς εἶχε ζωηρὰ ἀπασχολήσει. Ἐδῶ ἰδιαίτερα ξεχωρίζει ἡ *Ἰλιάδα* ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσεια*. Πῶς στὸ παλιότερο ἔπος μόνο ἡ θέληση τῶν θεῶν ἰσχύει, τὸ δείχνει μὲ ἰδιαίτερη ὀξύτητα ἡ φιλονεικία τους στὴν ἀρχὴ τῆς ραψωδίας *Δ*. Ἐκεῖ ὁ Δίας κατηγορεῖ τὴν Ἥρα ὅτι ἀπὸ τὸ μίσος της θὰ μποροῦσε νὰ φάῃ ὠμὸν τὸν Πρίαμο καὶ τοὺς Τρῶες. Αὐτὴ δὲν τὸ διαψεύδει· ἀπεναντίας: ὁ Δίας θὰ μποροῦσε νὰ καταστρέψῃ καὶ τὸ Ἄργος καὶ τὴν Σπάρτη καὶ τὶς Μυκῆνες, τὶς πιὸ ἀγαπημένες της πόλεις, φτάνει μόνο νὰ τὴν ἄφηνε νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ ἔργο τῆς ὀργῆς της! Ξανὰ καὶ ξανὰ ἀναρωτήθηκαν γιὰ τὴν αἰτία μιᾶς τέτοιας ἐξωηθικῆς στάσης[2]. Ἡ προσπάθεια νὰ τὴν δικαιολογήσουν μὲ τὴν γένεση αὐτῶν τῶν θεοτήτων ἀπὸ φυσικὲς δυνάμεις δὲν ἱκανοποιεῖ. Οὔτε εἶναι εὔκολο νὰ ὑποστηρίξῃ κανεὶς αὐτὴν τὴν προέλευση, οὔτε βρισκόμαστε μὲ τὸν Ὅμηρο ἀρκετὰ κοντὰ σὲ τέτοιες ρίζες. Εἶναι ἐπίσης καλύτερα νὰ μὴν καταφεύγουμε βεβιασμένα πρὸς τὶς ἐξελικτικὲς θεωρίες, οὔτε νὰ νομίζουμε ὅτι ἡ φύση τῶν Ὀλύμπιων, ὅπως τὴν περιγράψαμε, εἶναι ἀκόμα κάτι ἀδιαμόρφωτο. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι σ' αὐτοὺς τοὺς θεούς, ποὺ ἀγωνίζονται νὰ ἐπιβάλουν τὴν θέλησή τους μὲ δόλον καὶ βία, ποὺ ἐναλλάσσουν τὴν φιλονεικία καὶ τὸν κομματισμὸ μὲ τὴν συμφιλίωση στὸ τραπέζι, καὶ ποὺ εἶναι πολὺ ἀνεμπόδιστοι στὴν ἐρωτική τους ζωή, ἀναγνωρίζουμε φεουδαλικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀριστοκρατῶν δεσποτῶν, ποὺ μέσα στὸν κόσμο τους κινιόταν ὁ ποιητὴς τῆς *Ἰλιάδας*.

Θὰ ἦταν βεβιασμένο, τὴν ἐξωηθικότητα αὐτῶν τῶν θεῶν νὰ τὴν θεωρήσουμε γενικὴν ἀντίληψη τοῦ 8. αἰ. Ἡ ἴδια ἡ *Ἰλιάδα* μᾶς προειδοποιεῖ γι' αὐτὸ μιὰν φορὰ (*Π* 386), σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς παρομοιώσεις ποὺ μεταφέρουν τὸ περιβάλλον τοῦ ποιητῆ μέσα στὸ ἔπος. Ὁ NILSSON εἶχε τὴν γνώμη πὼς ἄκουε[3] μιὰν κραυγὴ ἀπὸ τὰ βάθη τῶν αἰώνων. Ὁ λόγος εἶναι γιὰ μιὰν λαίλαπα, ποὺ ὁ Δίας γεμάτος θυμὸν τὴν στέλλει στοὺς ἀνθρώπους, γιατὶ στὴν ἀγορὰ κρίνουν ἄδικα τὶς δίκες, κλωτσοῦν τὸ δίκαιο καὶ δὲν φοβοῦνται τὸ μάτι τῶν θεῶν. Αὐτὸ εἶναι εἰπωμένο ἀκριβῶς ὅπως θὰ τὸ ἔλεγε καὶ ὁ Ἡσίοδος, καὶ θὰ μᾶς παραξένευε λιγότερο στὴν *Ὀδύσσεια*, ὅπου

1. ERIK WOLF, *Griech. Rechtsdenken I.* Φραγκφ. 1950, 70. M. P. NILSSON, ‹Die Griechengotter und die Gerechtigkeit›, *Harv. Theol. Rev.* 50, 1957, 193. M. S. RUIPÉREZ, ‹Historia de θέμις en Homero›, *Emerita* 28, 1960, 99. Παρεμβάλλουμε ἐδῶ τὴν ἱστορικοφιλοσοφικὰ προσανατολισμένη ἀνάλυση τοῦ Ὁμήρου ἀπὸ τὸν ERIK VOEGELIN: *The World of the Polis. Order and History II.* Louisiana 1957.

2. W. K. C. GUTHRIE, *The Greeks and their Gods.* Βοστώνη 1951, 117.

3. *Gesch. d. gr. Rel.* 1, 2. ἐκδ. 1955, 421. Πρότυπο γιὰ τὸν στ. 221 τῶν *Ἔργων* τοῦ Ἡσίοδου: W. SCHADEWALDT, *Iliasstudien.* Λειψ. 1938, 118, 1· διαφορετικὰ ὁ WALTER NESTLE, *Herm.* 77, 1942. 65, 2.

συναντοῦμε τὴν ἀντιεικόνα τοῦ βασιλιᾶ ποὺ ἀγαπᾷ τὸ δίκαιο (*τ* 109), ποὺ στὴν χώρα του βασιλεύει ἡ εὐλογία τοῦ θεοῦ. Εἶναι ὅμως ἄραγε ἡ παρομοίωση γιὰ τὴν ἠθικὴ κυριαρχία τῆς θεότητας στὴν *Ἰλιάδα* πραγματικὰ τελείως ἀπομονωμένη; Μήπως ἄραγε ὁ ποιητής, ποὺ στὰ στενὰ χρονικά του περιθώρια περιγράφει ὁλόκληρον τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Τροίας, ξανάφερε τὸ θέμα τῆς ἐνοχῆς τῆς πόλης σὰν νὰ ἦταν καινούργιο; Τὴν ἀνακωχή, ποὺ τὴν ἐγγυήθηκαν πανηγυρικὰ μὲ ὅρκους, τὴν παραβίασε ὁ Πάνδαρος· καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ξέρουν (*Η* 351, 401) ὅτι αὐτὴ ἡ πράξη σφραγίζει τὴν μοίρα τῆς Τροίας. Ἤδη τὸ ἁμάρτημα τοῦ Πάρη τράβηξε ἐναντίον τῆς πόλης τὴν ὀργὴ τοῦ ὕψιστου θεοῦ (*Ν* 623). Βέβαια αὐτὸ μένει περιορισμένο στὸν ὅρκο καὶ τὴν φιλοξενία, δυὸ περιοχὲς δηλαδή, πάνω στὶς ὁποῖες ὁ Δίας ἐξουσιάζει μόνιμα.

Δὲν μποροῦμε νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε ὅτι στὴν *Ὀδύσσεια* οἱ ἀντιλήψεις γιὰ μιὰν συμπεριφορὰ τῶν θεῶν ἠθικὰ προσανατολισμένη φτάνουν πολὺ μακρύτερα[1]. Τὸ ἐπίμαχο χωρίο βρίσκεται στὴν ἀρχὴ ἀρχή, ὅπου ὁ Δίας κατηγορεῖ τοὺς ἀνθρώπους, γιατὶ ἀποδίδουν τὶς συμφορές τους στοὺς θεούς, ἐνῶ τὶς τραβοῦν οἱ ἴδιοι στὸ κεφάλι τους, σὰν τὸν Αἴγισθο, ἀπὸ δική τους ἐνοχή. Οἱ θεοὶ τὸν προειδοποίησαν ξανὰ καὶ ξανὰ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς δράσης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ σὰν σύνολο ἀποτελεῖ ἕνα ἠθικὸ παράδειγμα, καὶ σὰν τέτοιο εἶναι στὶς βαθύτατες ρίζες του διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς *Ἰλιάδας*, στὴν ὁποία ὅλα καλπάζουν πρὸς τὸν ὄλεθρο. Ὁ Λαέρτης τὸ διατυπώνει στὸ τέλος τῆς *Ὀδύσσειας* (*ω* 351): ἀκόμα ζοῦν οἱ θεοί, ἀφοῦ οἱ μνηστῆρες πλήρωσαν τὴν ἀσήκωτη ἁμαρτία τους[2]. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσέα, ἂν καὶ προειδοποιημένοι κι ἐκεῖνοι, προκάλεσαν τὴν καταστροφή τους μὲ τὴν «*ὕβριν*» τους. Ἐπίσης μερικὲς μαρτυρίες ποὺ τείνουν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, τὶς συναντοῦμε συχνότερα στὴν *Ὀδύσσεια*. Ὁ Ἶλος ἀρνεῖται νὰ προμηθεύση δηλητήριο γιὰ τὰ βέλη (*α* 262)[3], γιατὶ φοβᾶται τοὺς θεούς· ὁ Δίας σχεδιάζει κακὸν γυρισμὸ στὴν πατρίδα γιὰ τοὺς Ἀργείους, γιατὶ δὲν εἶναι ὅλοι τους «*νοήμονες οὐδὲ δίκαιοι*» (*γ* 132)[4]· ἕνας ὡραῖος στίχος (*ζ* 207. *ξ* 57)[5] λέει πὼς οἱ ξένοι καὶ οἱ ζητιάνοι εἶναι σταλμένοι ἀπὸ τὸν Δία, καὶ στὸ *ρ* 485 μαθαίνουμε ὅτι στοὺς θεοὺς ἀρέσκει νὰ παίρνουν ἀνθρώπινη μορφὴ καὶ νὰ τριγυρνοῦν στὶς πόλεις τῶν θνητῶν, γιὰ νὰ μαθαίνουν τὶς ἁμαρτίες καὶ τὴν δικαιοσύνη τους[6]. Αὐτοὶ εἶναι διαφορετικοὶ θεοὶ ἀπὸ ἐκείνους τοὺς Ὀλύμπιους ποὺ

1. Αὐτὸ τὸ τόνισε πολὺ ὁ K. REINHARDT στὴν ἐργασία του τῆς σ. 90 σημ. 1.

2. *ω* 351-352: *«Ζεῦ πάτερ, ἦ ῥα ἔτ' ἐστὲ θεοὶ κατὰ μακρὸν Ὄλυμπον,/εἰ ἐτεὸν μνηστῆρες ἀτάσθαλον ὕβριν ἔτισαν».*

3. *α* 262-263: *«ἀλλ' ὁ μὲν οὔ οἱ/δῶκεν, ἐπεί ῥα θεοὺς νεμεσίζετο αἰὲν ἐόντας».*

4. *γ* 132-133: *«καὶ τότε δὴ Ζεὺς λυγρὸν ἐνὶ φρεσὶ μήδετο νόστον/Ἀργείοις, ἐπεὶ οὔ τι νοήμονες οὐδὲ δίκαιοι/πάντες ἔσαν».*

5. *ζ* 207 ~ *ξ* 57: *«πρὸς γὰρ Διός εἰσιν ἅπαντες/ξεῖνοί τε πτωχοί τε».*

6. *ρ* 485-487: *«καί τε θεοὶ ξείνοισιν ἐοικότες ἀλλοδαποῖσι/παντοῖοι τελέθοντες, ἐπιστρωφῶσι πόληας,/ἀνθρώπων ὕβριν τε καὶ εὐνομίην ἐφορῶντες».*

λογομαχοῦν καὶ δέρνονται· καὶ οἱ τύποι τῆς συμπεριφορᾶς τους εἶναι διαφορετικοί. Ἀσφαλῶς ὁ Ποσειδώνας βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλους θεούς, πόσο πολιτισμένα ὅμως γίνεται ὁ χειρισμὸς αὐτῆς τῆς σύγκρουσης· μὲ πόσον σεβασμὸ ἡ Ἀθηνὰ ἀποτραβιέται ἀπὸ τὸν προστατευόμενό της, ὅσον καιρὸ ὁ Ποσειδώνας ἔχει κάποιο δικαίωμα ἐπάνω του! Κι οἱ ἄνθρωποι ἐπίσης ὑποτάσσονται πιὸ ἔντονα στὸ ἠθικὸ ἐκεῖνο ἐμπόδισμα ποὺ ὁ Ἕλληνας τὸ ὀνομάζει «*αἰδώς*». Στὴν αἴθουσα, ποὺ ἀχνίζει ἀπὸ τὸ αἷμα τῶν μνηστήρων, ἡ Εὐρύκλεια θέλει νὰ τσιρίξῃ ἕνα ξεφωνητὸ θριάμβου. Ὁ Ὀδυσσέας ὅμως τὴν ἐμποδίζει: εἶναι ἁμαρτία νὰ θριαμβολογῇς ἐπάνω στὰ πτώματα τῶν σκοτωμένων (*χ* 412). Αὐτὸ βρίσκεται ὁπωσδήποτε σὲ χτυπητὴν ἀντίθεση μὲ τὸν παιάνα ποὺ ὁ Ἀχιλλέας ψάλλει ἐπάνω στὸ πτῶμα τοῦ Ἕκτορα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ξεχάσουμε ὅτι καὶ ἐκεῖ, ὅταν ἡ ἐκδίκηση τοῦ Ἀχιλλέα ξεπερνᾶ κάθε μέτρο (*Ω* 53), ὁ Ἀπόλλωνας ἀπειλεῖ ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, παρ' ὅλην του τὴν παλληκαριά, θὰ μποροῦσε νὰ τὸν μισήσουν οἱ θεοί.

Δὲν θὰ θέλαμε νὰ ἐξηγήσουμε καθόλου, ἢ τουλάχιστο πολὺ περιορισμένα, τὶς διαφορὲς ποὺ ἰχνογραφήσαμε, μὲ τὴν χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα σὲ διάφορες βαθμίδες ἐξέλιξης. Σημαντικὸ μᾶς φαίνεται κάτι ἄλλο: ἐνῶ στὴν *Ἰλιάδα* ἀντανακλᾶται μὲ μεγάλη συνοχὴ ἡ ἀντίληψη μιᾶς ἀριστοκρατικῆς τάξης, ἀντίθετα ἡ κοινωνικὴ περιοχὴ στὴν ὁποία ἐκτείνεται ἡ *Ὀδύσσεια* εἶναι πολὺ εὐρύτερη. Στὸ νεότερο ποίημα, τὸ ἔπος ἀνοίχτηκε μὲ περισσότερην ὁρμὴ πρὸς τοὺς πόθους καὶ τὶς πεποιθήσεις τάξεων οἱ ὁποῖες ἀποκλείστηκαν πιὸ συστηματικὰ ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα*[1]. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ἐπίσης ὅτι πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς διαφορὲς ἀποτελοῦσαν δεδομένα τῶν δυὸ διαφορετικῶν θεματικῶν κύκλων. Γιὰ τὴν ἄποψη ὅτι στὴν *Ὀδύσσεια* μιλᾶ ἕνας ἄλλος ποιητής, εἴπαμε τὴν γνώμη μας παραπάνω (σ. 90). Πουθενὰ ὡστόσο μέσα στὴν περιοχὴ τῆς ὁμηρικῆς ποίησης δὲν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος κινεῖται μέσα σὲ σταθεροὺς κανονισμούς. Γιὰ τὸν χαρακτηρισμό τους χρησιμεύει ἡ λέξη *θέμις*, ποὺ σκεπάζει μιὰν πλατιὰ περιοχή. Τὸ περιεχόμενό της περιλαμβάνει τοὺς θεσμοὺς ποὺ δόθηκαν στοὺς βασιλιάδες ἀπὸ τὸν Δία, καὶ ποὺ σύμφωνα μὲ αὐτοὺς πρέπει νὰ δικάζουν δίκαια, περιλαμβάνει ὅμως ἐπίσης ὅλους τοὺς κανόνες ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὰ ἔθιμα καὶ ἀπὸ τὸν φυσικὸ σύνδεσμο τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἡ ἕνωση τοῦ ἄνδρα μὲ τὴν γυναίκα μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ *θέμις* (*Ι* 276. *Τ* 177). Ἀλλὰ καὶ ἡ τάξη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν παράδοση εἶναι πάντα τάξη θεϊκή. Ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ Θέμιδα σὰν θεὰ κατοικεῖ στὸν Ὄλυμπο, ἡ ἴδια προσκαλεῖ ἐκεῖ τοὺς θεοὺς σὲ συνέλευση μὲ ἐντολὴ τοῦ Δία (*Υ* 4), ἢ προσφέρει στὴν Ἥρα τὸ ποτήρι γιὰ νὰ τὴν καλωσορίσῃ (*Ο* 87).

Τὴν μεγάλη καὶ διάφανη φωτεινότητα ποὺ, ὅμοια μὲ τὸ φῶς τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου, φωτίζει αὐτὸν τὸν κόσμο τῶν θεῶν, τὴν ἔδειξε ὁ W. F. Otto στὸ βιβλίο

---

1. F. Jacoby, <Die geistige Physiognomie der Odyssee>, *Die Antike* 9, 1933. 159. Walter Nestle, <Odyssee - Interpretationen>, *Herm.* 77, 1942, 46 καὶ 113, ἰδιαίτ. 136. M. J. Finley, *The World of Odysseus*. Λονδ. 1956.

του *Die Götter Griechenlands*[1]. Ἦταν σωστό, σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτό, νὰ θυμόμαστε καὶ τὸ δαιμονικὸ στοιχεῖο, ποὺ κάθε στιγμὴ εἶναι ἕτοιμο νὰ ξεσπάση μὲ ἀλόγιστη δύναμη[2], αὐτὴ ὅμως ἡ διεύρυνση τῆς εἰκόνας δὲν ἀλλάζει μολαταῦτα τίποτε ἀπὸ τὰ βασικά της χαρακτηριστικά. Μὲ αὐτὸ συμφωνεῖ τὸ ὅτι ὅλα ὅσα σημαίνουν σκοτεινὴ δεισιδαιμονία ἢ μαγικὲς συνταγές, ἂν δὲν εἶναι κιόλας ὁλωσδιόλου ἐξορισμένα ἀπὸ αὐτὸν τὸν κόσμο, εἶναι ὅμως, ὅσο γίνεται, ξεχωρισμένα. Ὅπως στὴν ἱστορία γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Μελέαγρου ἀπὸ τὴν ὀργὴ τῆς μητέρας του, ὁ μαγικὸς δαυλὸς τῆς ἀρχαίας, παραμυθένιας, διήγησης ἀντικαταστάθηκε μὲ τὴν κατάρα ποὺ ἀντιστοιχοῦσε πρὸς τὸ ἐπικὸ ἦθος[3], ὅπως τὸ ἔθιμο νὰ συγκοιμοῦνται στὸ σπαρμένο χωράφι γιὰ νὰ ὑποβοηθοῦν τὴν καρποφορία του βρίσκει ἀπήχηση ἀκόμα σὲ μιὰν θεϊκὴ ἴσα ἴσα ἱστορία (ε 125), ὅπως γενικὰ τὸ θαῦμα ποὺ διασπᾶ τοὺς φυσικοὺς νόμους ἔχει ἐκτοπισθῆ σὲ λίγες θέσεις ὑποχώρησης, ὅλα αὐτὰ ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸ πνεῦμα μιᾶς ποίησης, ποὺ τὴν πρώτη της περιποίηση τὴν βρῆκε στὶς ἕδρες τῶν εὐγενῶν καὶ στὴν ὁποία τὸ ἰωνικὸ πνεῦμα εἶχε συμμετάσχει ἀποφασιστικά.

Τὸν ὁμηρικὸν ἄνθρωπο στὴν ἁπλότητά του καὶ τὴν συνοχή του, στὸ χωρὶς ὅρους ἄνοιγμά του πρὸς τὶς δυνάμεις τοῦ κόσμου, ὅλα αὐτὰ τὰ ἔχει περιγράψει πειστικὰ ὁ HERMANN FRAENKEL[4]. Θὰ θέλαμε ἀσφαλῶς νὰ μὴν ὑπερτιμᾶται τόσο πολὺ ἡ νεοτερικότητα καὶ ἡ διαφορετικότητα τῆς *Ὀδύσσειας*, ὥστε νὰ χωρίζουμε τοὺς ἀνθρώπους της—γιατὶ τάχα ἔγιναν ἀδιαφανεῖς καὶ ἀποκλεισμένοι ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμο—, ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς *Ἰλιάδας*. Εἶναι ὅμως φανερὸ ὅτι ἐδῶ μποροῦμε νὰ ἀκούσουμε νέους ἤχους, ὅτι προπάντων οἱ δυνατότητες ψυχολογικῆς ἐμβάθυνσης ἔχουν γίνει πλουσιότερες. Πάρα πολὺ ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα εἶναι ἡ τρυφερότητα μὲ τὴν ὁποία ὁ ποιητὴς περισσότερο ὑποδηλώνει παρὰ διηγεῖται τὴν συμπάθεια, ποὺ ξεφυτρώνει δειλά, τῆς Ναυσικᾶς πρὸς τὸν ξένο. Ἐδῶ οἱ σκηνὲς τῆς συνάντησης καὶ τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ τους συγκινοῦν πολὺ περισσότερο, γιατὶ στὴν ποίηση αὐτὴν ὁ ἔρωτας τῶν δυὸ φύλων σὰν αὐτοτελὲς θέμα εἶναι ἄγνωστος. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ GOETHE πῆρε ἀπὸ αὐτὸ τὸ μέρος τὴν παρόρμηση γιὰ ἕνα δράμα *Ναυσικά*. Ὁ ποιητὴς τῆς *Ὀδύσσειας* ξέρει νὰ φωτίζη τὸ ψυχικὸ στοιχεῖο μὲ ἐλάχιστα μέσα καὶ στὴν ἱστορία τῆς Καλυψῶς. Ἡ νύμφη πῆρε ἀπὸ τὸν Ἑρμὴ τὴν διαταγὴ τῶν θεῶν, ποὺ σημαίνει γι' αὐτὴν νὰ χάση τὸν ἀγαπημένον ἄνδρα καὶ νὰ ξαναπέση σὲ καινούργια μοναξιά. Ὀφείλει νὰ ὑπακούση, ἀλλὰ θέλει ὡστόσο, ὁ Ὀδυσσέας νὰ πάρη ἀπὸ τὸ χέρι της ὡς δῶρο αὐτὸ ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι προσφορὰ τῶν Ὀλύμπιων θεῶν. Γι' αὐτὸ τοῦ κρύβει τὴν διαταγή τους καθὼς καὶ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ἑρμῆ. Γιὰ ὅλα αὐτὰ δὲν λέει τίποτε ὁ ποιητής, πόσο σημαδιακὴ

---

1. (= *Οἱ θεοὶ τῆς Ἑλλάδας*). 3. ἐκδ. Φραγκφ. 1947.

2. Αὐτὸ τὸ ἔκαμε ὁ H. SCHRADE στὸ βιβλίο του ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω (σ. 115 σημ. 1), ποῦ καὶ ποῦ μὲ πολὺ ἔντονη ὑπογράμμιση.

3. Τὴν διαπίστωση τὴν ἔκαμε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ στὸ βιβλίο του *Ἀραί*. Ἀθήνα 1929.

4. Σελ. 107 κέ.

ὅμως εἶναι ἡ δήλωσή του (ε 195) ὅτι ὁ 'Οδυσσέας στὸ σπήλαιο τῆς νύμφης καθίζει στὴν θέση, ὅπου μόλις πρὶν ἀπὸ λίγο εἶχε καθίσει ὁ Ἑρμῆς! Ἐδῶ ἐπίσης ἀνήκει καὶ ἡ τάση του νὰ ὑπογραμμίζῃ ἔντονα τὴν εἰρωνεία μιᾶς ἔκτακτης περίστασης. Στὴν ραψωδία ϱ 201 ὁ χοιροβοσκὸς ὁδηγεῖ τὸν κύριό του, ποὺ ἔχει τὴν μορφὴ ἑνὸς ἀξιολύπητου ζητιάνου, στὴν πόλη. Ἡ ἐπαφὴ τῶν λέξεων *ἄνακτα πτωχῷ* ἐκφράζει ζωηρὰ τὴν ἀλλόκοτη αὐτὴν κατάσταση. Ἢ πῶς παίζει ὁ 'Οδυσσέας μὲ τὴν μεταμόρφωσή του (π 100), καὶ πῶς διαμαρτύρεται ἡ Πηνελόπη ἐναντίον τῆς σκέψης ὅτι ὁ ζητιάνος αὐτὸς θὰ μποροῦσε νὰ τὴν κάμῃ γυναίκα του (φ 314)!

Θίγουμε ἕνα πρόβλημα μὲ βασικὴ σημασία, ἂν διερωτηθοῦμε γιὰ τὴν ὄψη τοῦ ψυχικοῦ στοιχείου καὶ γιὰ τὶς δυνατότητες ἐλεύθερης βούλησης. Ἡ ὁμηρικὴ γλώσσα δὲν ἔχει καμιὰν ἔκφραση ποὺ νὰ ἀντιστοιχῇ τέλεια πρὸς τὴν δική μας λέξη *ψυχή*. Αὐτὸ ποὺ ἡ ὁμηρικὴ γλώσσα ὀνομάζει *ψυχὴ* ἐμφανίζεται κυρίως στὸν θάνατο τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου ἡ πνοὴ ἢ τὸ εἴδωλο τῆς ψυχῆς ἐγκαταλείπει τὸν ἑτοιμοθάνατο, γιὰ νὰ πάῃ νὰ περάσῃ μιὰν ἄθλια ὕπαρξη στὸν μουχλιασμένο Ἅδη. Στὸν ζωντανὸν ἄνθρωπο ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ θεμέλιο ὅλων τῶν ὁρμῶν καὶ τῶν τάσεων του, γιὰ τὴν φύση της ὅμως καὶ τὴν δράση της δὲν μαθαίνουμε σχεδὸν τίποτε. Πιὸ χειροπιαστὲς γίνονται γιὰ μᾶς μόνο ἐπιμέρους ὄψεις της, ποὺ μὲ κάποιαν ἐνσυνείδητη μεταφορὰ τὶς εἶπαν ὄργανα τῆς ψυχῆς: *θυμός*, ποὺ προπάντων εἶναι φορέας τῶν παθῶν καὶ ποὺ αὐτὸς παρασύρει καὶ τὴν φρονιμάδα τοῦ Ἀχιλλέα· ἡ *φϱήν*, τὸ διάφραγμα, σὰν ἕδρα λογικῆς δραστηριότητας, χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν λογικὴ δραστηριότητα, καὶ ὁ *νοῦς*, ἡ νόηση, ἡ σκέψη[1]. Μὲ αὐτὰ ὅμως δὲν πρέπει νὰ φαντασθοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα σύστημα, γιατὶ καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς λέξεις δὲν δηλώνει μιὰν σταθερὰ ὁρισμένη περιοχή. Ἐνῶ συχνὰ μὲ τὴν φράση «*κατὰ φϱένα καὶ κατὰ θυμὸν*» δηλώνεται παρατακτικὰ ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ ἑνὸς ἀνθρώπου, στὴν ραψωδία ε 458, γιὰ τὸ ξύπνημα τοῦ ἥρωα ἀπὸ βαθιὰν ἐξάντληση, διαβάζουμε: «*ἐς φϱένα θυμὸς ἀγέϱθη*». Καὶ πόσο παράξενα διατυπώνεται μιὰ ἀλλαγὴ γνώμης τοῦ 'Οδυσσέα στὸ ι 302 μὲ τὸ «*ἕτεϱος δέ με θυμὸς ἔϱυκεν*»! Ἔχουν παραλληλίσει τὶς ἐκφράσεις αὐτὲς γιὰ τὸ ψυχικὸ στοιχεῖο μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ὁμηρικοὶ ἄνθρωποι μιλοῦν γιὰ τὸ σῶμα. Τὴν λ. *σῶμα*, ποὺ ἀργότερα χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸ κορμί, ὁ Ὅμηρος τὴν χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸ λείψανο[2]. Γιὰ τὸν ζωντανὸν ἄνθρωπο συναντοῦμε πάλι τὶς ἐπιμέρους ὄψεις, τὸ δέρμα, τὰ μέλη, ἢ τὸ κε-

---

1. Br. Snell, *Die Entdeckung des Geistes*. 3. ἔκδ. Ἀμβ. 1955, 17. O. Regenbogen, <Δαιμόνιον ψυχῆς φῶς (Erwin Rhodes Psyche und die neuere Kritik). Ein Beitrag zum hom. Seelenglauben>, *Synopsis. Festgabe fur A. Weber*. Heidelb. 1948, 361. R. Br. Onians, *The Origins of European Thought*. Cambr. 1951, πολὺ ὑλικό, τὰ συμπεράσματα ποῦ καὶ ποῦ ἀμφίβολα. E. L. Harrisson, <Notes on Homeric Psychology>. *Phoenix* 14, 1960, 63, μὲ καλὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν ρευστότητα τῶν ὁρίων αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν. H. Rahn, *Tier und Mensch in der homerischen Auffassung der Wirklichkeit*. 2. ἔκδ. Darmstadt 1968.

2. Ὁ H. Herter, <Σῶμα bei Homer>, *Charites* (*Festschrift Langlotz*). Βόννη 1957, 206, καθιστᾶ πιθανὴ μιὰν ἐξαίρεση (*Γ* 23)· πρβλ. H. Koller, *Glotta* 37, 1958, 276.

φάλι. Αὐτὸν τὸν ἐκφραστικὸ τρόπο τοῦ ὁμηρικοῦ ἀνθρώπου μᾶς τὸν ἔδειξε κυρίως ὁ SNELL. Οἱ παρατηρήσεις του εἶναι ἀξιόλογες, ὀφείλουμε ὅμως νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοὶ μπροστὰ στὸ συμπέρασμα ὅτι τάχα ὁ κόσμος τοῦ Ὁμήρου γενικὰ δὲν ἔβλεπε τὸν ἄνθρωπο σὰν σύνολο. Ἀπεναντίας, οἱ ἥρωες αὐτῆς τῆς ποίησης ἔχουν προσωπικότητα σὲ ὑψηλὸν βαθμό, ἀλλιῶς ἡ ἀποτύπωσή της δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀντέξη τόσες χιλιετίες. Ὁ ἄνθρωπος νιώθεται σὰν σύνολο, ποὺ νοεῖται μαζὶ μὲ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ μέρη του ἄμεσα καὶ προπάντων χωρὶς προβλήματα. Ὅταν ὁ Ὀδυσσέας στὴν ἀρχὴ τῆς ραψωδίας *υ* λέει στὴν καρδιά του, ποὺ ἀλυχτάει, νὰ ἡσυχάση, τὴν ἀντιμετωπίζει σὰν ἕνα πονεμένο μέρος τοῦ σώματος. Αὐτὸς ὅμως ποὺ τὴν πιέζει νὰ κάμη ὑπομονή, ὁ Ὀδυσσέας, εἶναι κάτι συνολικὸ καὶ ἀδιαίρετο. Εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ὀδυσσέας, ποὺ στὴν *Ἰλιάδα* (*Λ* 402) ἀνακαλεῖ στὴν τάξη τὸν «*θυμόν*» του ποὺ λιγοψύχησε, ἐπειδὴ ἔχει συνείδηση τοῦ καθήκοντος ποὺ ἐπιβάλλεται στοὺς ἀρίστους. Ἀσφαλῶς ἐμφανίζονται ἐπιμέρους ὄψεις, αὐτὲς ὅμως ἀφοροῦν τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου σὰν συνόλου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται διαρκῶς πίσω ἀπὸ τὸ ἄτομο καὶ τοῦ ἐξασφαλίζει κυρίως ὕπαρξη καὶ νόημα.

Μὲ τὸ πρόβλημα τῆς προσωπικῆς αὐτογνωσίας συνάπτεται στενὰ τὸ ἄλλο, κατὰ πόσο δηλ. οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ παίρνουν ἀποφάσεις ποὺ εἶναι δικές τους καὶ γιὰ τὶς ὁποῖες εἶναι ὑπεύθυνοι[1]. Τόσο πυκνὰ μπλεγμένη εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν θεῶν μέσα στὴν ἀνθρώπινη δράση, τόσο ἀμέτρητες οἱ ἐπεμβάσεις τους, ὥστε θέλησαν νὰ ποῦν ὅτι τὰ πρόσωπα τοῦ Ὁμήρου δὲν ἔπαιρναν καθόλου δικές τους ἀποφάσεις. Ὅτι τάχα ἔλειπε ἀπὸ αὐτὴν τὴν ποίηση ἡ ἐπίγνωση τοῦ ὅτι οἱ ἀποφάσεις, καὶ γενικὰ οἱ ὁποιεσδήποτε παρορμήσεις ἔχουν τὴν ἀρχή τους μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο· ὅτι γιὰ τὶς πράξεις του ἐνεργοῦσαν οἱ θεοί.

Γιὰ τὸ ξεκαθάρισμα αὐτῶν τῶν πραγμάτων εἶναι πρὶν ἀπὸ ὅλα σημαντικὸ τὸ ὅτι ὑπάρχουν γνήσιες ἀποφάσεις χωρὶς θεϊκὴν ἐπενέργεια, ὅπως ἐκείνη ποὺ ἀφορᾶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ὀδυσσέας (*ζ* 145) ἐξασφαλίζει τὴν βοήθεια τῆς Ναυσικᾶς. Τί θὰ ποῦμε ὅμως γιὰ τὶς πολλὲς ἄλλες περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες ἐπεμβαίνει ἕνας θεὸς καὶ τὶς ἐμποδίζει ἢ τὶς ἐπισπεύδει; Εἶναι μήπως ὁ ἄνθρωπος ἐδῶ ἁπλῶς μιὰ μαριονέττα, ποὺ κινεῖται ἀπὸ τὴν θεϊκὴ ὤθηση; Μιὰ τέτοια ἀντίληψη θὰ παραγνώριζε συθέμελα τὴν συγκρότηση τοῦ ὁμηρικοῦ κόσμου. Ὅποιος διερωτᾶται ἂν οἱ ἄνθρωποι μέσα σ' αὐτὸν ἐνεργοῦν ἀπὸ δικήν τους θέληση καὶ μὲ δικήν τους εὐθύνη, ἢ ἂν οἱ θεοὶ τοὺς κινοῦν σὰν νευρόσπαστα, κάμνει ἕναν διαχωρισμὸ ποὺ

1. H. GUNDERT, ‹Charakter und Schicksal hom. Helden›, *N. Jahrb.* 1940, 225. H. RAHN, ‹Tier und Mensch in der hom. Auffassung der Wirklichkeit›, *Paideuma* 1953, 277 καὶ 431. K. LANIG, *Der handelnde Mensch in der Ilias*. Διδ. διατρ. Erlangen 1953. A. HEUBECK (πβλ. σ. 90 σημ. 1), 80. H SCHWABL, ‹Zur Selbständigkeit des Menschen bei Homer›, *Wien. Stud.* 67, 1954, 46. E. WUST, ‹Von den Anfängen des Problems der Willensfreiheit›, *Rhein. Mus.* 101, 1958, 75. A. LESKY, ‹Gottliche und menschliche Motivation im hom. Epos›, *Sitzb. Ak. Heid. Philol.-hist. Kl.* 1961/4. Ὁμηρικὴ σύλληψη τῆς πραγματικότητας στὴν γλωσσικὴ ἔκφραση ἐρευνᾶ ὁ M. TREU, *Von Homer zur Lyrik*, *Zet.* 12. Μόναχο 1955.

εἶναι ξένος πρὸς τὴν φύση αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ἀνθρώπινη βούληση καὶ θεϊκὸ σχέδιο βρίσκονται μᾶλλον τελείως τὸ ἕνα μέσα στὸ ἄλλο, ἔχουν τέτοιαν ἐσωτερικὴ σύνδεση, ὥστε κάθε χωρισμός τους σύμφωνα μὲ λογικὲς σκέψεις διασπᾶ καίρια τὴν ἑνότητα αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ὅταν ὁ Ἀχιλλέας ξανασπρώχνει στὸ θηκάρι τὸ σπαθί του, ποὺ τὸ τραβοῦσε ἐναντίον τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἐνεργεῖ ἔτσι μὲ ὑπόδειξη τῆς Ἀθηνᾶς, συγχρόνως ὅμως ἐνεργεῖ καὶ μὲ τὴν δική του ἰδιότητα, σὰν Ἀχιλλέας, αὐτὸς ὁ Ἀχιλλέας, ποὺ κορώνει ἄγρια καὶ ὅμως σταματᾶ ἀκριβῶς στὴν κρίσιμη στιγμή. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ τελευταία, ἡ πιὸ μεγάλη του νίκη, ἡ νίκη ἐπάνω στὴν δική του ἄγρια καρδιά, ἀνήκει στοὺς θεούς, ποὺ ἐπεμβαίνουν γιὰ χάρη τοῦ σκοτωμένου Ἕκτορα, ἀνήκει ὅμως καὶ στὸν ἴδιο, ποὺ σηκώνει τὸν γέρο-Πρίαμο ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ σμίγει τὰ δικά του δάκρυα μὲ τὰ δάκρυα τοῦ ἐχθροῦ του. Θεϊκὴ ἐξουσία καὶ ἀνθρώπινη ἐνέργεια, ποὺ βρίσκεται σὲ ἀξεδιάλυτον σύνδεσμο μὲ τὴν φύση αὐτῶν τῶν μορφῶν, μᾶς παρουσιάζονται σὰν δυὸ περιοχὲς ποὺ ἀλληλοσυμπληρώνονται, ποὺ μποροῦν ὅμως ἐπίσης νὰ ἐφάπτωνται μὲ ἀντιθετικότητα. Καὶ οἱ δυό τους συμμετέχουν κατὰ κανόνα τόσο στὴν ἐξέλιξη ὅσο καὶ στὸ ἀποτέλεσμα μὲ τρόπον ποὺ ἀποκλείει νὰ ἀπομονώσουμε τὴν μιὰν ἀπὸ αὐτές. Ἡ σύνδεση αὐτῶν τῶν δυὸ περιοχῶν γίνεται στὸν κόσμο τοῦ Ὁμήρου τελείως ξέγνοιαστα καὶ ἀπροβλημάτιστα. Ἀργότερα ἀλλάζουν τὰ πράγματα, κυρίως στὴν ἀττικὴ τραγωδία, ὅπου θὰ διακρίνουμε τὴν ἔνταση τῶν προβλημάτων ποὺ φύτρωσαν ἀπὸ τὸ παλιὸ ἔδαφος.

Καὶ ἐδῶ ἡ *Ὀδύσσεια* ξεμακραίνει ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα*, χωρὶς νὰ ἐπιτρέπεται νὰ μιλοῦμε γιὰ τέλειαν ἀνομοιότητα. Σὲ ἀνώτερον βαθμὸ στὸ νεότερο ποίημα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ποὺ ὁρίζει τὴν συμπεριφορά του κι ἔχει τὴν εὐθύνη γι' αὐτήν. Καμιὰ τύφλωση δὲν ἐπενεργεῖ ἐπάνω στοὺς μνηστῆρες, ποὺ νὰ τοὺς τὴν εἶχε στείλει κάποιος θεός· αὐτὴ ἀνήκει σ' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους. Δὲν διαφέρουν τὰ πράγματα μὲ τοὺς συντρόφους τοῦ Ὀδυσσέα, ποὺ ἔσφαξαν τὰ βόδια τοῦ Ἥλιου· δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὸν Αἴγισθο, γιὰ τὸν ὁποῖον μιλᾶ ὁ Δίας στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔπους. Ὄχι μονάχα ὁ ἄνθρωπος ἔγινε πιὸ αὐτεξούσιος, ἀλλὰ εἶναι καὶ οἱ θεοὶ ποὺ μὲ πολλοὺς τρόπους τώρα στέκονται ἀπέναντί του σὰν φύλακες τοῦ ἀγαθοῦ καὶ προειδοποιητές. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ πέντε χωρία τῆς *Ὀδύσσειας*, γιὰ τὰ ὁποῖα ἀναλογιζόμαστε ἂν ἡ παρόρμηση ἦλθε ἀπὸ τὸ μέρος τῶν θεῶν ἢ ἀπὸ τὸ μέρος τῶν ἀνθρώπων, μόνο ἕνα μοναδικὸ χωρίο ὑπάρχει στὴν *Ἰλιάδα* ποὺ κάπως νὰ μπορῆ νὰ συγκριθῆ μ' ἐκεῖνα[1]. Ἀρχίζει νὰ γίνεται εὐδιάκριτος ἕνας δρόμος, ποὺ μὲ τὸν Ἡσίοδο ὁδηγεῖ σ' ἐκεῖνον τὸν προβληματισμὸ γιὰ τὴν δικαιοσύνη *(Δίκη)*, ποὺ σύντομα ἐπρόκειτο νὰ περάση στὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς σκέψης.

9. Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Μαζὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους συμμεριζόμαστε τὴν ἄποψη, ὅτι ἡ σύλληψη τῶν δύο ἐπῶν ἀπαιτοῦσε γνώση τῆς γραφῆς. Τέτοιος τρόπος σύνθεσης ἦταν πρόσφατος στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου,

1. *Ὀδύσσ. δ* 712. *η* 263. *ι* 339. *ξ* 178. *π*. 356. *Ἰλ. Ζ* 438.

ἂν δὲν ἦταν κιόλας ὁ Ὅμηρος ὁ πρῶτος ἐπικὸς ποὺ ἔγραφε· αὐτὸ θὰ ἦταν σύμφωνο μὲ τὴν μοναδικότητα τῆς δημιουργίας του καθὼς καὶ μὲ τὸν μεγάλο ρόλο τῶν προφορικῶν στοιχείων της. Μολαταῦτα θὰ ἦταν λάθος νὰ θεωρήσουμε τὸν γραμματισμένο ποιητὴ σὰν ἄμεση ἀφετηρία μιᾶς γραπτῆς παράδοσης, συνδεμένης τελείως μὲ τὸ βιβλίο. Αὐτὴ ἔμεινε μᾶλλον γιὰ πολὺν καιρὸ ἀκόμα στὰ χέρια τῶν ραψωδῶν, ποὺ ἦταν συντεχνιακὰ συγκροτημένοι, κάτι ποὺ στὶς περισσότερες περιπτώσεις μποροῦσε νὰ ἰσοδυναμῆ μὲ τό: οἰκογενειακά. Αὐτὰ ποὺ μαθαίνουμε γιὰ τοὺς Ὁμηρίδες τῆς Χίου[1], πρέπει νὰ τὰ ἀντιληφθοῦμε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Λαμπρὸ φῶς στὴν δραστηριότητα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων ρίχνει ἡ πληροφορία, ὅτι ὁ Σόλωνας ἢ ὁ Ἵππαρχος [2], ὁ γιὸς τοῦ Πεισίστρατου, ὅρισαν γιὰ τὰ Παναθήναια τὴν συνεχιστὴ ἀπαγγελία τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων ἀπὸ ραψωδοὺς ποὺ ἐναλλάσσονταν μεταξύ τους.

Βάση γιὰ τέτοιες ἀπαγγελίες ἦταν φυσικὰ ἕνα γραπτὸ κείμενο, ποὺ πρέπει νὰ τὸ φαντασθοῦμε σὰν πολύτιμο κτῆμα τῶν συντεχνιῶν αὐτῶν. Ἡ πληροφορία τοῦ Αἰλιανοῦ (*Ποικ. Ἱστ.* 9, 15), ὅτι ὁ Ὅμηρος ἔδωσε στὴν κόρη του γιὰ προίκα τὰ *Κύπρια ἔπη*, μπορεῖ, ὅσο παράλογη κι ἂν εἶναι καθεαυτήν, νὰ διαφωτίση τὴν σχέση τῶν ραψωδῶν πρὸς τὸ κείμενο.

Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε γιὰ τὴν ἀρχαικὴ περίοδο μιὰν κατὰ κύριον λόγο προφορικὴ παράδοση τῶν ἐπῶν μὲ βάση τὴν γραπτή τους σταθεροποίηση. Μιὰ τέτοια διάδοσή τους ὅμως, μόνο μέσα σὲ ὁρισμένα σύνορα μποροῦσε νὰ ἐγγυηθῆ τὴν διασφάλιση τοῦ κειμένου, ἐνῶ ὁ πλατιὰ τυποποιημένος χαρακτήρας τῶν ἐπῶν, ποὺ εὐνοοῦσε πολὺ τὴν ἐναλλαγὴ ἰσοδύναμων μετρικὰ ἐκφράσεων καθὼς ἐπίσης προσθῆκες καὶ παραλείψεις, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν ἀσκήση ἀνάλογην ἐπίδραση. Στὴν ἐπίδραση αὐτὴν μποροῦσε σὲ κάποιον βαθμὸ νὰ ἀντιδρᾶ τὸ σχολεῖο, ἀφότου ὁ Ὅμηρος ἔγινε κεντρικὸ ἀντικείμενο διδασκαλίας.

Ἔχουμε ἤδη πεῖ (σ. 73) ὅτι οἱ κατοπινὲς εἰδήσεις γιὰ μιὰν πεισιστρατικὴ «διόρθωση» τῶν ἐπῶν δὲν ἀποδείχνουν ὅτι αὐτὰ εἶχαν πάρει τὴν μορφή τους τότε γιὰ πρώτη φορά Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ συνεχιστὴ ἀπαγγελία στὰ Παναθήναια ἀποδείχνει τὸν μεγάλο ρόλο τῆς Ἀθήνας στὴν παράδοση τοῦ Ὁμήρου, καὶ εἶναι πολὺ εὐνόητο ὅτι μαζὶ μὲ αὐτὴν τὴν καθιέρωση ἔγινε κάτι καὶ γιὰ τὴν διασφάλιση τοῦ κειμένου. Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ συμβῆ διαφορετικά, παρά, μιὰ φάση τῆς ὁμηρικῆς παράδοσης, ποὺ σὲ πολλὰ μέρη εἶχε ἐπηρεασθῆ ἀττικά, νὰ ἔχη ἀφήσει ἴχνη μέσα σ' αὐτήν. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ φαντασθοῦμε γι' αὐτὸ μιὰν συστηματικὴ μεταγραφὴ στὸ ἀττικὸ ἀλφάβητο, γιατὶ ἡ ἰωνικὴ γραφὴ ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη εἰσαγωγή της χάρη στὸν ἄρχοντα Εὐκλείδη (403 π Χ.) χρησιμοποιόταν παράλληλα μὲ τὴν ἀττική. Ἐδῶ κι ἐκεῖ ὅμως ἔχουν κατασταλάξει ὁρισμένοι ἀττικισμοί, ὅπως π.χ. στὴν δάσυνση· γι' αὐτό, στὸ ὁμηρικὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε, κοντὰ στὸ ἀνάττικο *ἦμαρ* διαβάζουμε *ἡμέρη* μὲ δασεία. Ἐπίσης πρέπει νὰ λογαριάζουμε ὅτι ἔγιναν ἀττικὲς προσθῆκες, χωρὶς ὅμως ἰδιαίτερη σημασία.

Νωρὶς ἤδη ἡ ἑρμηνεία τῶν ἐπῶν ἔγινε ἀντικείμενο συζητήσεων. Οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον τους γιὰ ἠθικὲς ἐλλείψεις προκάλεσαν τὴν ἐμφάνιση μιᾶς ἀπολογητικῆς, ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία. Αὐτὸ ἀρχίζει κιόλας πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6. αἰ. μὲ τὸν Θεαγένη ἀπὸ τὸ Ρήγιο, ποὺ φαίνεται πὼς πρῶτος ἔγραψε γιὰ τὸν Ὅμηρο, καὶ συνεχίζεται μὲ συγγραφεῖς σὰν τὸν Στησίμβροτο ἀπὸ τὴν Θάσο (5. αἰ.) καὶ τὸν ἀρχηγὸ τῆς Σχολῆς τῆς Περγάμου στὸν 2. αἰ , τὸν Κράτητα ἀπὸ τὴν Μαλλό, ὣς τὴν ὄψιμη ἀρχαιότητα καὶ ὣς τὸν βυζαντινὸ Τζέτζη [3].

---

1. H. T. WADE-GERY, *The Poet of the Iliad*. Cambr. 1952, 19.

2. Γι' αὐτὸν βλ. J. D. BEAZLEY, *Journ. Hell. Stud.* 54, 1934, 84, σύμφωνα μὲ τὸν FRIIS JOHANSEN.

3. FR. WEHRLI, *Allegorische Deutung Homers*. Διδ. διατρ. Βασιλεία 1928. Συνολικά: F. BUFFIERE, *Les mythes d'Homère et la pensée Grecque*. Παρίσι 1956. P. LEVEQUE, *Aurea catena Homeri. Une étude sur l'allégorie Grecque*. Ann. Litt. de l'Un. de Besançon 27, 1959.

Τὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν ἀρχίζουν ἐπίσης προσπάθειες γιὰ τὴν γλώσσα καὶ τὴν ἑρμηνεία. Ὁ Δημόκριτος ἔγραψε *Περὶ Ὁμήρου ἢ ὀρθοεπείης καὶ γλωσσέων* (=σκοτεινῶν λέξεων) (VS 68 B 20a), ἐνῶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πραγματεύεται δύσκολα χωρία ὁ Ἀριστοτέλης, συμπεραίνουμε ὅτι ὑπῆρχε μιὰ μακρότερη παράδοση σχετικὴ μὲ τέτοια προβλήματα.

Ἀποφασιστικὴ ἦταν κι ἐδῶ ἐπίσης ἡ δραστηριότητα τῶν ἀλεξανδρινῶν λογίων [1]. Τρεῖς ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν Ὅμηρο: ὁ Ζηνόδοτος ὁ Ἐφέσιος, ὁ πρῶτος προϊστάμενος τῆς μεγάλης βιβλιοθήκης (πρῶτο μισὸ τοῦ 3. αἰ.), ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος (περίπου 257-180 π.Χ.), καὶ ὁ Ἀρίσταρχος ἀπὸ τὴν Σαμοθράκη (217 - 145 π.Χ.), ποὺ παράλληλα πρὸς εἰδικὲς πραγματεῖες, σύμφωνα μὲ μιὰν ἀντίληψη ποὺ ἰσχύει ἀπὸ τὸν Lehrs καὶ ἔπειτα, φρόντισε καὶ δυὸ ἐκδόσεις τοῦ κειμένου. Τελευταῖα ὁ Erbse ὑποστηρίζει μιὰν ἐπαναστατικὴ ἄποψη, ποὺ παρουσιάζει σημαντικὴν ἐσωτερικὴ ἀληθοφάνεια: ὅτι ὁ Ἀρίσταρχος δὲν ἔκαμε καθόλου ἐκδόσεις κειμένου μὲ τὸ δικό μας νόημα· μᾶλλον ἔκαμε τὴν ἀντιβολὴ τῶν κειμένων γιὰ τὴν συγκρότηση τῆς 'Κοινῆς', ὕστερα ὅμως συζήτησε τὶς προτάσεις του γιὰ τὸ κείμενο σὲ ἔργα ὑπομνηματιστικὰ ποὺ προορίζονταν γιὰ ἕνα φιλολογικὸ κοινό, συζητώντας μόνιμα μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν προδρόμων του. Πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν μεγάλων Ἀλεξανδρινῶν τὰ ἀναγνωρίζουμε ἀκόμα στὰ σχόλια ποὺ σώθηκαν. Δυὸ προβλήματα ποὺ συζητήθηκαν πολύ, ἀφοροῦν τὸν τρόπο τῆς ἐργασίας τους καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν κρίσεών τους.

Οἱ γραφὲς τῶν Ἀλεξανδρινῶν διαφέρουν πολὺ ἀπὸ ἐκείνην τὴν Κοινὴ (Vulgata), ποὺ τὰ σχόλιά μας τὴν ἀντιθέτουν πρὸς αὐτὲς σὰν γενικὴ παράδοση (ἡ *κοινή*, κλπ.). Ἄνθρωποι σὰν τὸν Ἀρίσταρχο βρῆκαν ἄραγε τὶς παραλλαγὲς τοῦ κειμένου ἀπὸ εἰκασία ἢ ἀπὸ χειρόγραφα ποὺ τοὺς φαίνονταν ἐξαιρετικὰ πολύτιμα; Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι τὸ πελώριο ὑλικὸ τῆς ἀλεξανδρινῆς βιβλιοθήκης πρόσφερε τὴν βάση γιὰ τὶς ἔρευνές τους. Εἶχαν μπροστά τους πλῆθος ἀπὸ διαφορετικὰ κείμενα, ποὺ μερικὰ εἶχαν τὸ ὄνομα μιᾶς πόλης (*πολιτικαί*) [2], ἡ ὁποία εἶχε φροντίσει μιὰν ἔκδοση γιὰ σχολικὴ χρήση ἢ γιὰ ἑορταστικὲς ἀπαγγελίες, ἐνῶ ἄλλα ὀνομαζόνταν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ποὺ εἶχε στὴν κατοχή του τὴν ἔκδοση (*κατ' ἄνδρα*), καὶ σὲ μιὰν περίπτωση, ὅπως μὲ τὸν Ἀντίμαχο τὸν Κολοφώνιο, εἶχε κιόλας συμβάλει μὲ δικήν του ἐργασία στὴν συγκρότησή της. Μὲ κάποιαν ἐμπιστοσύνη μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι σ' αὐτὸ ἔπαιξε ἰδιαίτερον ρόλο, ἴσως μάλιστα νὰ ἀποτέλεσε καὶ τὸ θεμέλιο, ἡ ἀθηναικὴ παράδοση. Ἂν λοιπὸν φανταζόμαστε ὅτι ἕνας Ἀρίσταρχος κατάληξε στὶς γραφές του μὲ κριτικὴ ἐπιλογή, αὐτὸ φυσικὰ δὲν ἀποκλείει σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ὅτι ἔκαμε καὶ διορθώσεις ἀπὸ εἰκασία. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀκολουθήσουμε τὸν van der Valk, ὁ ὁποῖος ὑποτιμᾶ τὴν ἐργασία τῶν Ἀλεξανδρινῶν σὰν δραστηριότητα ποὺ ἀσχολοῦνταν μόνο μὲ εἰκασίες, ἀπέναντι στὴν προαλεξανδρινὴ Κοινὴ (Vulgata), ποὺ δέχεται ὁ ἴδιος.

Πόσο ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐπηρέασε πραγματικὰ τὴν παράδοση, εἶναι ἕνα πρόβλημα ποὺ ἔ-

---

1. P. Mazon, *Introduction à l'Iliade*. Παρίσι 1948, 17 V. Stegemann στὴν *Ἰλιάδα* τῆς *Tusculum - Bucherei*. Μόναχο 1948, 2, 420. Μὲ ὑψηλὴν ἐκτίμηση τῆς 'Κοινῆς' ὁ M. H. A. L. van der Valk, *Textual Criticism of the Odyssey*. Leiden 1949. Βασικὰ σημαντικό: G. Jachmann, <Vom fruhalexandrinischen Homertext>, *G. G. N. Phil-hist. Kl.* 1949, 167. Ἐπικριτικὸς γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ παπ. Ἀμβ. 217 ὁ M. van der Valk, ἔ.ἄ. (*Researches*) 2, 548. H. Erbse, <Über Aristarchs Iliasaugaben>, *Herm.* 87, 1969, 275. Σὲ ὅμοια σύλληψη φτάνει ὁ J. A. Davison, <The study of Homer in Graeco - Roman Egypt>, *Mitt. Pap. Rainer*. N. S. 5, 1956, 51. — Γιὰ τὴν συλλογὴ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζάντιου ἀπὸ τὸν A. Nauck (Halle 1848), ἀνατύπωση στοῦ Olms-Hildesheim 1963.—Γιὰ τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς τώρα προπάντων Pfeiffer, *Hist.*

2. Ἀπὸ τὸν V. Citti, <Le edizioni omeriche 'delle città'>, *Vichiana* 3. 1966, 3, μᾶλλον ὑπερβολικὰ ἀξιολογημένα.

πρεπε ἀπὸ πολὺν καιρὸ νὰ λυθῇ μὲ βάση τὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα καὶ τὰ σχόλια [1]. Γιὰ τὸν Ἀρίσταρχο, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ γνώσεις μας εἶναι καλύτερες, μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἀπὸ 874 γραφὲς ποὺ ἔχουν τὸ ὄνομά του, μόνο 80 ἐμφανίζονται σὲ ὅλα μας τὰ χειρόγραφα, 160 στὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτά, 76 στὰ μισὰ περίπου, 181 σὲ μιὰ μειονότητα, 245 ὁλωσδιόλου μεμονωμένα, καὶ 132 δὲν ἐμφανίζονται καθόλου. Τέτοιου εἴδους διαπιστώσεις δὲν συνηγοροῦσαν ἴσα ἴσα γιὰ μιὰν πολὺ πλατιὰ ἐπίδραση τῆς ἐργασίας τῶν ἀλεξανδρινῶν λογίων. Καὶ ὅμως αὐτὴ ἡ εἰκόνα ἦταν ἀπατηλή, ὅπως χρειάστηκε νὰ μάθουμε μὲ τὴν πρόοδο τῶν παπυρικῶν εὑρημάτων [2]. Ἀπὸ τὶς ἑκατοντάδες ἀποσπασμάτων μὲ ὁμηρικοὺς στίχους, πιὸ σημαντικά, φυσικά, εἶναι γιὰ μᾶς ἐκεῖνα τὰ λιγοστά, ποὺ προέρχονται ἀπὸ κείμενα προγενέστερα ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἢ ὁπωσδήποτε ἀπὸ μιὰν ἐποχή, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχουμε νὰ λογαριάζουμε ἐπιδράσεις της. Τὰ κείμενα αὐτὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε μιὰν κυματιστὴ παράδοση, ποὺ δὲν εἶναι τόσο οἱ παραλλαγὲς ποὺ τὴν κάμνουν νὰ διαφέρῃ ἀπὸ τὸ μεταλεξανδρινὸ κείμενο ὅσο ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς πρόσθετων ἢ λειψῶν στίχων Αὐτὴ ἡ ἀβεβαιότητα στὸ κεφάλαιο τῶν στίχων ἐξηγεῖται εὔκολα ἀπὸ τὴν ραψωδικὴ παράδοση, κι ἐδῶ εἶναι ποὺ ἡ κριτικὴ ἐργασία τῶν Ἀλεξανδρινῶν εἶχε ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ ὅλην τὴν κατοπινὴ ἐποχή. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ πιὸ παλιὸ ὁμηρικὸ κείμενο, στὸ ὁποῖο μποροῦμε νὰ φτάσουμε, ἂν παραβλέψουμε μερικὰ πενιχρὰ λείψανα, εἶναι τὸ ἀλεξανδρινό. Ἔχουμε ἐμπιστοσύνη στὴν κρίση τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐξαρτιόμαστε τόσο πολύ. Μποροῦμε ἀκόμα νὰ ἀναγνωρίσουμε οὐσιαστικὰ πράγματα γιὰ τὸν τρόπο ποὺ δούλευε ὁ Ἀρίσταρχος. Διέγραφε παραπανίσιους στίχους καὶ τοὺς ἀπομάκρυνε ἔτσι γιὰ πάντα ἀπὸ τὸ ὁμηρικὸ κείμενο. Ὅτι ἐνεργοῦσε ἔτσι στηριγμένος σὲ προσεκτικὸν ἔλεγχο τῶν διάφορων μαρτύρων, γι' αὐτὸ συνηγορεῖ ἡ διαφορετική του στάση στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ποὺ ἀπὸ γλωσσικοὺς ἢ πραγματικοὺς λόγους εἶχε ἀμφιβολίες γιὰ τὴν γνησιότητα ἑνὸς χωρίου Ἐκεῖ θεωροῦσε ἀρκετὴ τὴν προσθήκη μιᾶς οριζόντιας κεραίας (*ὀβελός*) στὸ πλάι τοῦ στίχου, ποὺ ἦταν σὰν κριτικὸ σημάδι, δὲν προχωροῦσε ὅμως—κι ἂς ἔχῃ γι' αὐτὸ τὴν εὐγνωμοσύνη μας—στὴν διαγραφή.

Γιὰ τὴν ἔμμεση παράδοση, ἀπὸ παραθέματα ἄλλων συγγραφέων, δίνει μιὰν ἐπισκόπηση ὁ M VAN DER VALK, *Researches on the Text and Scholia of the Iliad,* 2, Leiden 1964, 264,

---

1. Ἐπισκόπηση καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία στὸ πολύτιμο εἰσαγωγικὸ ἔργο τοῦ P. CAUER, *Grundfragen der Homerkritik*. 3. ἔκδ. Λειψ. 1921/23.

2. Πληρέστατα στοῦ PACK· πρόσθεσε P. COLLART, *Les Papyrus de l'Iliade*, στὴν *Indroduction* τοῦ MAZON (βλ σ. 127 σημ. 1), 37, μὲ καταλόγους καὶ καταστάσεις τῶν ἀποκλίσεων. V. MARTIN, *Papyrus Bodmer I. Iliade, chants 5 et 6* Bibl. Bodmer 1954. *Griech. Pap. der Hamb. Staats-und Un.-Bibl.* Ἀμβ. 1954, ἀρ. 153 κέ. H. J. METTE, ‹Neue Homerpapyri›. *Rev. de Phil.* 29, 1955, 193. Κάθε νέα δημοσίευση παπύρων φέρνει καινούργια, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ βέβαια καὶ ἀδιάφορα, λείψανα, ὅπως στοὺς *Pap. Soc. It.* 14, 1957 ἐννιὰ τέτοια. Προσεκτικὰ ἐπεξεργάζεται τὶς ἀρχαιότατες μαρτυρίες ὁ DARIO DEL CORNO, ‹I papiri dell'Iliade anteriori al 150 a. Cr.›. *Ist. Lombardo. Rendiconti, Classe di Lettere* 94, 1960, 73· τοῦ ἴδ. ‹I papiri dell'Odissea anteriori al 150 a. Cr.›. αὐτ. 95, 1961, 3. Συστηματικὰ ἐπεξεργάζεται τὸ παπυρικὸ ὑλικὸ ἀπὸ διάφορες ἀπόψεις ὁ J. A. DAVISON στὴν ἐργασία τῆς σελ. 127 σημ. 1. Μικρὰ ἀποσπάσματα ἑνὸς ὑπομνήματος στὸ *P* τῆς *Ἰλιάδας: Ox. Pap.* 24, 1957, ἀρ. 2397· ἑνὸς λεξιλογίου γιὰ τὸ *A*, αὐτ. ἀρ. 2405. Καλὴν ἐπισκόπηση καὶ πολλὴ βιβλιογραφία προσφέρει ὁ AUG. TRAVERSA, ‹I papiri epici nell'ultimo trentennio›. *Proc. of the IX Int. Congr. of Papyrology.* Norweg. Un. Pr. 1961, 49. Ἔξοχο: STEPHANIE WEST, *The Ptolemaic Papiri of Homer,* Papyrologica Coloniensia 3. Κολωνία 1967. Τὸ εὕρημα ἐπιβεβαιώνει αὐτὰ ποὺ εἴπαμε παραπάνω γιὰ τὴν δραστηριότητα τῶν Ἀλεξανδρινῶν. Νέοι ὁμηρικοὶ πάπυροι: *Antin. Pap.* 3. Λονδίνο 1967, ἀρ. 156-177. V. BARTOLETTI, *Annali della Scuola Normale Super. di Piza* 35, 1966. *Ox. Pap.* 31, 1966, ἀρ. 2540-2542.

στὴν ὁποία ἀποδείχνεται ὅτι σ' αὐτὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε κείμενο διαφορετικὸ ἀπὸ τῆς *Κοινῆς* (Vulgata). Ἡ βάση εἶναι ὁπωσδήποτε πολὺ περιορισμένη. Πολλὲς φορὲς πρέπει νὰ παίρνουμε ὑπόψη μας τὴν συνειδητὴ ἀλλαγὴ τῆς σειρᾶς τῶν λέξεων γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν σκοπῶν τοῦ παραθέτη, ἕνα πρόβλημα ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὰ ὁμηρικὰ παραθέματα στὸν Πλάτωνα: γι' αὐτὰ J. LABARBE, *L'Homère de Platon*, Bibl. de la Fac. de Phil. et Lettres Liège, τεῦχ. 117, 1949. Ἐπικριτικὰ γι' αὐτό: G. LOHSE, <Untersuchurngen über Homerzitate bei Platon>, *Helikon* 4, 1964, 1.

Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ὑπερασπίσθηκαν καὶ ἑρμήνευσαν τὰ κείμενά τους μὲ διεξοδικὰ ὑπομνήματα, ὅπου δὲν λείπει ἡ πολεμική, ὅπως μάλιστα τὴν ἀσκοῦσε μὲ ἰδιαίτερην εὐχαρίστηση ὁ Ἀρίσταρχος ἐναντίον τοῦ Ζηνόδοτου. Αὐτὸς ὁ τόσο πελώριος ὄγκος λόγιας ἐργασίας πρόσφερε στοὺς διαδόχους ὑλικό, ποὺ ἔγινε ἀντικείμενο ζωηρῆς ἐκμετάλλευσης. Ἑρμηνευτικὰ ἔργα καὶ λεξικά, γιὰ τὰ ὁποῖα μᾶς δίνει μιὰν ἰδέα τὸ σωζόμενο Λεξικὸ τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Σοφιστῆ [1], ξεφύτρωσαν ἀπὸ αὐτὴν τὴν κληρονομιά. Τελευταῖοι μάρτυρες αὐτῆς τῆς δραστηριότητας εἶναι οἱ ὄγκοι ἀπὸ παρατηρήσεις (*σχόλια*), ποὺ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφά μας συνοδεύουν στὸ περιθώριο τὸ κείμενο ἢ παρεμβάλλονται ἀνάμεσα στοὺς στίχους. Οἱ μεγάλες συμβολὲς τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἔχουν σκεπαστῆ ἐδῶ ἀπὸ ὁλόκληρα στρώματα. Τὸ ξέμπλεγμα αὐτῆς τῆς παράδοσης θέτει δύσκολα καθήκοντα, ποὺ τώρα τελευταῖα τὰ ξανάπιασαν μὲ ἐπιτυχία [2].—Τὰ πιὸ σημαντικὰ σχόλια στὴν *Ἰλιάδα*, ποὺ ἡ δημοσίευσή τους ἀπὸ τὸν C. D'ANSSE DE VILLOISON στὰ 1788 ἄνοιξε ἕναν καινούργιο τομέα στὴν ὁμηρικὴ ἔρευνα, τὰ πρόσφερε ὁ κώδικας Venetus 454 (A), τοῦ 10. αἰ. Μιὰ σημείωση στὸ τέλος τῶν περισσότερων ραψωδιῶν μνημονεύει σὰν πηγὲς γιὰ τὰ κυριότερα σχόλια ποὺ βρίσκονται στὸ περιθώριο τοῦ κειμένου, τέσσερις λογίους, σπουδαίους μεταδότες τῆς ἀλεξανδρινῆς ἔρευνας στὴν κατοπινὴ ἐποχή: τὸν Ἀριστόνικο, ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου ἔγραψε γιὰ τὰ κριτικὰ σημάδια τοῦ Ἀρίσταρχου (*Περὶ σημείων Ἰλιάδος*), τὸν σύγχρονό του Δίδυμον, ποὺ ἐξ αἰτίας τῆς τεράστιας ἐργατικότητάς του ἐπονομάσθηκε «ὁ χαλκέντερος» καὶ ποὺ σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ὁμηρικὲς ἐργασίες του ἀνάλυε τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Ἀρίσταρχο (*Περὶ τῆς ἀρισταρχείου διορθώσεως*)· τὸν Ἡρωδιανό, συγγραφέα μιᾶς *Καθολικῆς προσῳδίας* (δεύτερο μισὸ τοῦ 2. αἰ. μ.Χ., ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου), ποὺ πραγματεύθηκε ἐπίσης προβλήματα τονισμοῦ, καὶ τὸν Νικάνορα, ποὺ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ὁμηρικὴ στίξη (*Περὶ στιγμῆς*). Τὰ ὁμηρικὰ ὑπομνήματα αὐτῶν τῶν τεσσάρων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τόσο διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες, τὰ συνένωσε ἕνας ἄγνωστός μας (ἴσως λεγόταν Νεμεσίωνας) σὲ ἕναν τόμο. Ξεχωριστὸ πρόβλημα ἀποτελεῖ ὁ χρόνος στὸν ὁποῖο, ἀπὸ αὐτὸν τὸν συλλογικὸ τόμο, μὲ σύμπτυξη καὶ πε-

---

1. H. GATTIKER, *Das Verhaltnis des Homerlexikons des Ap. Soph. zu den Homerscholien*. Ζυρίχη 1945. F. MARTINAZZOLI, *Hapax Legomenon I/2. Il Lexikon Homericum di Ap. Sof.* Bari 1957.

2. H. ERBSE, <Zur handschriftlichen Überlieferung der Iliasscholien>, *Mnem.* S. IV, 6, 1953, 1. Τοῦ ἴδ. *Beitrage zur Überlieferung der Iliasscholien. Zet.* 24, 1960. Ἐδῶ διερευνᾶται μὲ ἀξιοθαύμαστην ἀφοσίωση καὶ πραγματογνωσία ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν ὄγκων τῶν σχολίων καθὼς καὶ ὁ σύνδεσμός τους μὲ γραμματικὴ καὶ λεξικογραφικὴ γραμματεία· σχετικὰ W. BUHLER, *Byz. Zeitschr.* 54, 1961, 117. Χρήσιμο βοήθημα ἀποτελεῖ τοῦ J. BAAR, *Index zu den Ilias-Scholien. Deutsche Beitr. z. Altertumsw.* 15. Baden-Baden 1961. Οἱ ἐργασίες τοῦ M. VAN DER VALK ἀναγράφηκαν παραπάνω. Ὁ H. ERBSE στεφανώνει τώρα τὶς μελέτες του τὶς ἀφιερωμένες στὰ Σχόλια τῆς *Ἰλιάδας* μὲ τὴν ἔκδοση: *Scholia Graeca in Homeri Iliaden (Scholia Vetera) I (Α-Δ)*. Βερολ. 1969. Μιὰ διεξοδικὴ εἰσαγωγὴ κατατοπίζει γιὰ τὰ θεμέλια τῆς παράδοσης καὶ τὴν μέθοδο τῆς ἀξιολόγησης τους. Στὰ προσόντα αὐτῆς τῆς μνημειακῆς ἔκδοσης περιλαμβάνεται καὶ ἕνας πλούσιος βιβλιογραφικὸς πίνακας.

ρικοπὴ ἔγιναν τὰ περιθωριακὰ σχόλια τοῦ ὑπομνήματος ποὺ ὀνομάζεται «τῶν τεσσάρων» *(Διατεσσάρων)*, στὸ ὁποῖο ἀνάγεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν σχολίων τοῦ Ven. A. Τελευταῖα προβλήθηκαν ἐπιχειρήματα ὅτι αὐτὸ ἔγινε στὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ ἀπὸ ἕναν κώδικα μὲ μεγαλογράμματη γραφή, ὁ ὁποῖος ἔσωσε τὶς ἐργασίες τῶν τεσσάρων ἀνδρῶν μέσα ἀπὸ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες. Ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ φαίνεται ὅτι πήγασαν τὰ σχόλια ποὺ ὁ Ven. A ἔχει ἀνάμεσα στὰ κύρια σχόλια καὶ τὸ περιθώριο, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀνάμεσα στὶς γραμμὲς τοῦ κειμένου. Ἂν μέσα στὸν ὄγκο τῶν σχολίων αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου τὸ ἐνδιαφέρον μας γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ κειμένου βρίσκεται στὴν πρώτη σειρὰ ἀπὸ ὅ,τι τὰ ἑρμηνευτικὰ προβλήματα, ἀκριβῶς ἀντίθετη εἶναι ἡ σχέση στὰ σχόλια τοῦ Venetus 453 (B) τοῦ 11. αἰ. καὶ τοῦ Townleyanus Brit. Mus. 86 (T, χρονολογημένου στὰ 1059). Τουλάχιστο τρία ἀρχαῖα ὁμηρικὰ ὑπομνήματα ἀποτέλεσαν τὴν βάση γι' αὐτὲς τὶς συρραφές· δὲν ἔγινε ἀκόμα δυνατὸ νὰ καθοριστῆ πόσο μεγάλη εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς περγαμηνῆς σχολῆς σ' αὐτά. Ὅτι καὶ ἄλλο ἀκόμα ἑρμηνευτικὸ ὑλικὸ ἔφτασε ὡς τὸν Μεσαίωνα, τὸ ἀποδείχνουν τὰ σχόλια τοῦ κώδικα τῆς Γενεύης (Genaviensis 44 = G), τοῦ 13. αἰ., στὴν ραψωδία *Φ* τῆς *Ἰλιάδας,* ποὺ δείχνουν σχέσεις μὲ τὸν πάπυρο τῆς Ὀξυρύγχου 2, 221 (ἀρ. 1205 P). Σὲ ἕνα ἄλλο φύλλο βρίσκονται αὐτὰ ποὺ λέγονται *μικρὰ σχόλια,* ποὺ λαθεμένα τὰ ὀνόμαζαν *Σχόλια τοῦ Διδύμου·* ὁπωσδήποτε ἡ προέλευσή τους εἶναι ἀρχαία, ὅπως ἔδειξαν παπυρικὰ εὑρήματα, καὶ δίνουν κυρίως ἑρμηνεῖες λέξεων [1].

Ὅ,τι μᾶς ἔχει περισωθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχαία κριτικὴ γιὰ τὴν *Ὀδύσσεια,* κυρίως στὰ δυὸ χειρόγραφα Harleianus 5674 (H) καὶ Venetus 613 (M), καὶ τὰ δυὸ ἀπὸ τὸν 13. αἰ., εἶναι λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι ἔχουμε γιὰ τὴν *Ἰλιάδα* Ἡ ἀρχαία ἔρευνα φαίνεται ὅτι εἶχε στραφῆ μὲ μεγαλύτερη ἔνταση πρὸς τὸ μεγαλύτερο ἔπος. Γιὰ τὴν ἀνώτερη ἐκτίμηση πρὸς αὐτὸ ὑπάρχουν μαρτυρίες, ὅπως ἡ φράση στὸν πλατωνικὸ *Ἱππία ἐλ.* (363b), πὼς ἡ *Ἰλιάδα* εἶναι τόσο πιὸ ὄμορφη ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσεια «ὅσῳ ἀμείνων Ἀχιλλεὺς Ὀδυσσέως εἴη».*

Καὶ στὰ ὑπομνήματα ποὺ ἔδωσε καὶ γιὰ τὰ δυὸ ἔπη ὁ Εὐστάθιος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὰ 1175 *(Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσσειαν),* βρίσκεται ἀποθηκευμένη μέσα σὲ πλατιὰν ἀνάπτυξη πολλὴ ἀρχαία παράδοση ἀπὸ γραμματικούς [2]. Χάρη στὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἀπίωνα καὶ τοῦ Ἡρόδωρου ἔχει εἰσρεύσει σ' αὐτὸν ὑλικὸ ἀπὸ τὰ συγγράμματα τῶν τεσσάρων λογίων.

Μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν σχολίων μνημονεύσαμε συγχρόνως καὶ τὰ σπουδαιότερα χειρόγραφα. Γιὰ τὸν Ven. A τῆς *Ἰλιάδας* προσθέτουμε ὅτι ὁ καρδινάλιος Βησσαρίωνας τὸν ἀπέκτησε ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Aurispa, καὶ ὅτι ὁ Severyns [3] νομίζει ὅτι ἔχει ἀντιγραφῆ γιὰ λογαριασμὸν τοῦ Ἀρέθα, ἐπισκόπου τῆς Καισάρειας.

Ἡ *Ἰλιάδα* ἔχει παραδοθῆ σὲ πολυάριθμα χειρόγραφα· ὁ Allen μετρᾶ 188, ὁ ἀριθμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τὰ περιλαμβάνη ὅλα. Γιὰ τὴν *Ὀδύσσεια* ὁ ἀριθμὸς περιορίζεται σὲ κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ μισό. Ἂς ἀναφέρουμε ἀκόμα γι' αὐτὸ τὸ ἔπος τοὺς δυὸ λαυρεντιανοὺς κώδικες τοῦ 10. αἰ., τὸν 32, 24 (G) καὶ τὸν abbat. 52 (F), καθὼς καὶ ἕναν παλατινὸ Heidelb. 45 (P), ποὺ εἶναι χρονολογημένος στὰ 1201 [4].

Ἔχουμε ἤδη διαπιστώσει ὅτι ἡ χειρόγραφη παράδοσή μας δὲν εἶναι ἁπλῶς ἡ ἀλεξανδρινή. Πολὺ λιγότερο ὅμως εἶναι κι ἐκείνη ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα χαρακτηρίζεται ***Κοινὴ*** (Vul-

1. H. Gattiker, βλ. σ. 129, σημ. 1.

2. Ἡ ἔκδοση τοῦ G. Stallbaum, σὲ ἑπτὰ τόμους μὲ τὸ Λεξιλόγιο (Index) ἀπὸ τὸν M. Devarius (Λειψ. 1826-30) ξανατυπώθηκε στὰ 1960 στοῦ Olms - Hildesheim.

3. <De nouveau sur le Venetus d'Homère>, *La Nouvelle Clio* 3, 1951, 164. Ἀμφιβολίες στοῦ H. Erbse, *Zet.* 24, 1960, 123, καὶ D. Mervyn Jones, *Gnom.* 33, 1961, 18. Θαυμάσια φωτοτυπικὴ ἀπόδοση τοῦ χειρογράφου στοῦ Sijthoff Leiden 1901.

4. Γιὰ τὴν ἰδιαίτερη θέση τῆς «οἰκογένειας h» τοῦ Allen, πβλ. J. A. Davison, ***Companion to Homer.*** Λονδίνο 1962, 233, 55.

gata). Μᾶλλον ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ ἕνα ἀπόθεμα ἀπὸ παραλλαγές, ποὺ παρουσιάζει τὴν πιὸ ποικίλη κατανομή. Κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος εἶναι οἱ ἴδιες παραλλαγὲς πού, διαφορετικὰ μοιρασμένες, κάμνουν ξανὰ τὴν ἐμφάνισή τους τώρα στοὺς πολυάριθμους ὁμηρικοὺς παπύρους (ἀρ. 552 - 1156 P.)[1]. Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν συνθηκῶν δὲν κατορθώσαμε νὰ ἔχουμε μιὰν καθαρὴ κατάταξη τῶν χειρογράφων. Ὅλα αὐτὰ ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῆς παράδοσης αὐτῶν τῶν ἔργων, ποὺ σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς πιθανότητες, στοὺς κρίσιμους αἰῶνες, ἀπὸ τὸν 6. ὥς τὸν 9., δὲν διασώθηκαν σὲ ἕναν μοναδικὸ μεγαλογράμματο κώδικα, ὅπως ἄλλα ποιητικὰ ἔργα, ἀλλὰ σὲ μεγαλύτερον ἀριθμὸ κωδίκων, κι ἔτσι, μὲ τὴν Ἀναγέννηση τῶν σπουδῶν στὸ Βυζάντιο, ἀναπτύχθηκαν ταυτόχρονα διάφοροι κλάδοι τῆς παράδοσης, ποὺ κι αὐτοὶ μὲ τὴν σειρά τους δημιούργησαν καινούργιες σχέσεις ἀναμεταξύ τους

Τὴν πιὸ παλιὰ ἔκδοση τοῦ Ὁμήρου τὴν ἔδωσε ὁ Δημήτριος Χαλκο(κο)νδύλης στὰ 1488 στὴν Φλωρεντία· στὰ 1504 ἀκολούθησε ἡ Aldina. Δὲν θὰ παρακολουθήσουμε ἐδῶ τὴν ἱστορία τῶν ὁμηρικῶν ἐκδόσεων· θὰ ἀναφέρουμε μόνο νεότερες καὶ σημαντικὲς γιὰ τὴν χρήση. Ἡ πιὸ εὔχρηστη συνολικὴ ἔκδοση μὲ κριτικὸ ὑπόμνημα εἶναι τῶν D. B MONRO καὶ T. W. ALLEN γιὰ τὴν *Ἰλιάδα* (3. ἔκδ. Ὀξφόρδη 1920), τοῦ δεύτερου γιὰ τὴν *Ὀδύσσεια* (Ὀξφ. 1917/19), ἀπὸ δυὸ τόμους γιὰ τὸ κάθε ἔπος· ἕνας πέμπτος (Ὀξφ. 1912, μὲ διορθώσεις 1946) περιλαμβάνει τοὺς *Ὕμνους*, τὰ ἀποσπάσματα τοῦ *Κύκλου* καὶ τοῦ *Μαργίτη*, τὴν *Βατραχομυομαχία* καὶ τοὺς *Βίους*. Καὶ τὰ δυὸ ἔπη, μὲ κείμενο τοῦ E. SCHWARTZ, μετάφρ. τοῦ J. H. VOSS, γιὰ τὴν *Ἰλιάδα* ἐπεξεργασμένη ἀπὸ τὸν H. RUPÉ, γιὰ τὴν *Ὀδύσσεια* ἀπὸ τὸν E. R. WEISS ἔκδ. τοῦ Br. SNELL. Βερολίνο-Darmstadt 1956. Γιὰ τὴν *Ἰλιάδα* ὁ TH. W. ALLEN προσφέρει μιὰν ἔκδοση μὲ μεγάλο κριτικὸ ὑπόμνημα σὲ 3 τόμ.(Ὀξφ 1931), ἡ *Collection des Universités de France* μιὰν δίγλωσση ἔκδοση τοῦ P. MAZON (Παρίσι 1947/49), μιὰν δίγλωσση ἐπίσης μὲ γερμανικὴ μετάφραση καὶ καλὲς σημειώσεις στὸ τέλος ἡ *Tusculum - Bücherei* (Μόναχο 1948, ἀνανεωμένη στὰ 1961)· τὸ κείμενο τὸ φρόντισε ὁ V. STEGEMANN, τὴν μετάφραση ὁ H. RUPÉ. BR. SNELL, *Ilias. Odyssee* Darmstadt 1964 (Tempel - Klassiker· δίγλωσσο). Ἀπὸ ἄποψη ὑπομνημάτων χρήσιμο εἶναι ἀκόμη τὸ ὑπόμνημα τοῦ W. LEAF (2. ἔκδ. Λονδίνο 1900/02, ξανατύπωμα 1960) καὶ τῶν K. FR. AMEIS καὶ C. HENTZE, ποὺ ξανατυπώθηκε πολλὲς φορὲς καὶ τελικὰ ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ τὸν P. CAUER στὰ 1910, μὲ παλαιωμένα ἀλλὰ ἀπαραίτητα ἀκόμα κριτικὰ παραρτήματα (Teubner· ξανατύπ. Amsterdam 1964). Ὑπομνήματα σὲ μεμονωμένες ραψωδίες: *A*: E. MIONI, Τορίνο, (χωρὶς χρονολ.). *I*: E. VALGIGLIO (Ρώμη 1955)· *Φ*: P. CHANTRAINE - H. GOUBÉ. Παρίσι 1964· *Ω*: F. MARTINAZZOLI (Ρώμη 1948). U. BOELLA Τορίνο 1967. Γιὰ τὴν *Ὀδύσσεια*: A. HEUBECK, ‹Neuere Odyssee-Ausgaben›, *Gymn.* 63, 1956, 87. Τὴν δίγλωσση ἔκδοση τῆς *Ὀδύσσειας* στὴν *Coll. des Univ. de Fr.* τὴν φρόντισε ὁ V. BÉRARD (5. ἔκδ. Παρίσι 1956) μὲ *Εἰσαγωγὴ* (Παρίσι 1924). Ξεχωριστὴ σημασία ἔχει, χάρη στὴν πολὺ μελετημένη διαμόρφωση τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος, ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ P. VON DER MUHLL. Βασιλεία 1946. Δίγλωσση: A. WEIHER, 3. ἔκδ. Μόναχο 1967. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία, κοντὰ στὴν ἔκδοση AMEIS - HENTZE - CAUER (βλ. παραπ.), πρέπει νὰ μνημονεύσουμε καὶ τὴν σχολιασμένη ἔκδοση τοῦ W B. STANFORD (Λονδ. 1947, 2. ἔκδ. 1958). Ὑπομν. σὲ μεμονωμένες ραψωδίες: *α*: FR. MOSINO. Torino 1967· *ζ*: R. STROMBERG. Goteborg 1962· *λ*: M. UNTERSTEINER, Φλωρεντ. 1948. *ψ*: R. STROMBERG. Goteborg 1962· G. MAINA. Torino 1969. Ἐκδόσεις τῶν Σχολίων: τῆς *Ἰλιάδας*: W. DINDORF 4 τόμ., Ὀξφ. 1875/77, 5. καὶ 6. ὁ E. MAASS, αὐτ. 1888. J. NICOLE, *Les scolies genévoises de l'Iliade.* Génève 1891· ἀναπαρ. μὲ πρόλογο τοῦ H. ERBSE. Hildesheim 1965. Ἡ μεγάλη, ὁριστικὴ ἔκδοση τῶν σχολίων τῆς *Ἰλιάδας* ἀπὸ τὸν H. ERBSE ἄρχισε μὲ τὰ *Scholia Graeca in Homeri Iliaden* (*Scholia Vetera*) I *(Α-Δ)*. Βερολ. 1969. Περισσότερη βιβλιογρ. σ. 129,

1. Πρόσθεσε βιβλιογρ. καὶ συμπλήρ. σ. 128, σημ. 2.

σημ. 2· τῆς *Ὀδύσσειας*: W. DINDORF. Ὀξφ. 1855, ξανατύπωμα 1961. A. LUDWICH, *Scholia in Hom. Od.* Konigsberg 1888-90· ἀναπαρ. μὲ πρόλογο τοῦ H. ERBSE. Hildesheim 1965. J. BAAR, *Index zu den Ilias - Scholien.* Die wichtigeren Ausdrucke der gramm., rhet. u. àsthet. Textkritik. *Deutsche Beitr. z. Altertumswiss.* 15. Baden - Baden 1961. —Λεξικά: H. EBELING. Λειψ. 1880/85. A. GEHRING, *Index Homericus.* Λειψ. 1891· ξανατυπώθηκε στοῦ Olms. Hildesheim 1970. Κυκλοφόρησαν τὰ πρῶτα τεύχη ἑνὸς *Lexicon des frühgriechischen Epos* μὲ εὐρύτατη βάση (SNELL, FLEISCHER, METTE). Γοττ. 1953-69. G. L. PRENDERGAST, *A Complete Concordance to the Iliad.* Λονδ. 1875· ἀνατύπωση μὲ συμπληρώσεις ἀπὸ τὸν B. MARZULLO στοῦ Olms - Hildesheim 1960. H. DUNBAR, *A Complete Concordance to the Odyssey and Hymns of Homer.* Ὀξφ. 1880· ἀνατύπ. Hildesheim 1962. Μεταφράσεις ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἀναφέραμε στὶς δίγλωσσες ἐκδόσεις: καὶ γιὰ τὰ δυὸ ἔπη ξανατυπώνεται δικαιολογημένα ἀπὸ διάφορους οἴκους ἡ μετάφραση τοῦ J. H. VOSS· ἐξαιρετικὰ ὡραία τοῦ P. VON DER MUHLL στὴν σειρὰ *Birkhäuser - Klassiker* 23 καὶ 24 (Βασιλεία 1946). Ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ νεότερων μεταφράσεων ἀναφέρουμε μόνο τοῦ TH. V. SCHEFFER, τόμ. 13 καὶ 14 τῆς συλλογῆς Dieterich (1938), καὶ τοῦ R. A. SCHROEDER, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχουμε τώρα καὶ τὰ δυὸ ἔπη στὸν 4. τόμο τῶν *Ἁπάντων* του (Φραγκφ. 1952). Σὲ πεζὸν λόγο ἔχει μεταφράσει ὁ SCHADEWALDT τὴν *Ὀδύσσεια*: Rowohts Klassiker 1958. Ζυρίχη 1966 (Bibl. d. Alten Welt). Ἕνα λαμπρὸ μοναδικὸ πράγμα εἶναι ἡ *Ὀδύσσεια* σὲ ἐλβετογερμανικὰ ἀπὸ τὸν A. MEYER. Βέρνη 1960. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση τῆς *Ἰλιάδας* ἀπὸ τὸν R. FLACELIÈRE καὶ τῆς *Ὀδ.* ἀπὸ τὸν V. BÉRARD ἐκδόθηκε στὴν *Bibl. de la Pléiade* 115. Παρίσι 1955. Μιὰ μετάφραση τῆς *Ἰλιάδας* στὴν νεοελληνικὴ δημοτικὴ γλώσσα (ὕστερα ἀπὸ τοῦ Ἀ. Πάλλη, α' ἔκδ. Παρίσι 1904) ἀπὸ τὸν Ν. Καζαντζάκη καὶ Ἰ. Θ. Κακριδὴ ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα στὰ 1955, ἀνατύπ. 1963· τῆς *Ὀδύσσειας* Ἀθήνα 1965. — Γιὰ προβλήματα τῆς ἐπίδρασης τοῦ Ὁμήρου μένει ἀπαραίτητο τὸ βιβλίο τοῦ G. FINSLER, *Homer in der Neuzeit von Dante bis Goethe.* Λειψ. 1912. Ἐνδιαφέρον: W. B. STANFORD, *The Ulysses Theme. A Study in the Adaptability of a Traditional Hero.* Ὀξφ. 1954· 2. ἔκδ. 1963 A. D. SKIADAS, *Homer im griech. Epigramm.* Ἀθήνα 1965. R. F. JOHANSEN, *The Iliad in Early Greek Art.* Κοπεγχάγη 1967. R. SUHNEL, *Homer und die engl. Humanitat.* Τυβ. 1958 (γιὰ τὶς μεταφράσεις τοῦ CHAPMAN καὶ τοῦ POPE). — Βιβλιογραφικὰ βοηθήματα: H. J. METTE, <Homer 1930-1956>, *Lustrum* 1, 1956 (1957), 7 μὲ προσθῆκες αὐτ. 319· 2, 1957, 294· 4, 1959 (1960), 309· 5, 1961, 649· 11, 1966 (1967), 33. A. LESKY, *Die Homerforschung in der Gegenwart,* Βιέννη 1952, καὶ τὰ δελτία ἐρευνῶν στὸν *AfdA,* ποὺ τὸ τελευταῖο, 18, 1965, 1, ἐκδόθηκε στὰ 1965· ἐκεῖ σημειώνονται καὶ τὰ προηγούμενα δελτία. Συνεχίζεται ἀπὸ τὸν E. DONT ἀπὸ τὸ 21, 1968 129 κέ. A. HEUBECK, Εἰδικὰ δελτία στὸ *Gymn.* 5. Δελτ. 71, 1964, 43. PER KRARUP, *Blade af den nyere forsknings historie,* 2. udg. Κοπεγχάγη 1964. A. LESKY, *RE* S 11. Ἀνάτυπο Στουττγ. 1967.

Β. Ο ΕΠΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Ἀπὸ στίχους τῶν δυὸ μεγάλων ἐπῶν ἔχουμε τὴν δυνατότητα νὰ διαπιστώσουμε τὴν ὕπαρξη ἐπικῆς ποίησης μὲ διαφορετικὸ περιεχόμενο: π.χ. τοὺς πολέμους γιὰ τὴν Θήβα, τὴν Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, τὸ κυνήγι τοῦ Καλυδώνιου κάπρου. Μεγάλο μέρος ἀπὸ αὐτὰ μένει χαμένο γιὰ μᾶς, ὅπως ἦταν ἤδη χαμένο καὶ γιὰ τοὺς Ἀλεξανδρινούς. Ἄλλα πάλι σώζονταν στὴν βιβλιοθήκη τους, χάθηκαν ὅμως ἀργότερα καὶ μᾶς εἶναι κάπως γνωστὰ ἀπὸ πληροφορίες καὶ ἀποσπάσματα. Τὸ ὅτι ὁ

'Αριστοφάνης (*Εἰρήνη* 1270) παραθέτει τὴν ἀρχὴ τῶν *'Επιγόνων* σὰν κάτι γνωστό, δείχνει ὅτι αὐτὸ τὸ ἔπος ἦταν τότε ἀκόμα ζωντανό. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ λυπούμαστε μήπως χάθηκαν ἔτσι ποιητικὰ ἔργα τῆς σειρᾶς τῆς *'Ιλιάδας* καὶ τῆς *'Οδύσσειας*. "Ο,τι συλλαμβάνουμε ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἁπλὴ παρατακτικὴ δομή τους, ἀπὸ τὸ ὕφος μερικῶν ἀποσπασμάτων, ἀπὸ κρίσεις σὰν τοῦ 'Αριστοτέλη (*Ποιητ.* 23. 1459 β 1) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε πόσο μεγάλη πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἀπόσταση ἀπὸ ἐκεῖνα. 'Ακόμα ἀναγνωρίζουμε καὶ τοῦτο, ὅτι δηλ. τὰ ἔπη αὐτὰ ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὸν "Ομηρο καὶ τὸν συμπλήρωναν ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου. 'Η ἀρχαιότητα ἔχει ἤδη κάμει λόγον γιὰ τὸν ἐπικὸ κύκλο· βρίσκουμε ὅτι ὁ ὅρος αὐτὸς περιγράφεται μὲ διαφορετικὸν τρόπον σὲ δυὸ μεταγενέστερα χωρία. 'Απὸ τὴν *Χρηστομάθεια* τοῦ Πρόκλου διαβάζουμε στὴν *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου (σ. 319 Α 17), ὅτι αὐτὸς ὁ κύκλος περιλάμβανε ὅλα τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν ἕνωση τοῦ Οὐρανοῦ μὲ τὴν Γὴ ὣς τὸν θάνατο τοῦ 'Οδυσσέα. Στενότερα σύνορα χαράσσει τὸ σχόλιο στὸν *Προτρεπτικὸ* τοῦ Κλήμεντα τοῦ 'Αλεξανδρινοῦ (2,30), ποὺ τὸ ὑλικὸ τῆς κυκλικῆς ποίησης τὸ κατατάσσει πρὶν καὶ μετὰ τὴν *'Ιλιάδα*. 'Η ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τοῦ ὅρου μᾶς εἶναι ἄγνωστη, καὶ τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς ὁ ἐπικὸς κύκλος δὲν ἦταν τόσο αὐστηρὰ καθορισμένος, ὥστε νὰ μὴν μπορῆ νὰ χρησιμοποιῆται μὲ διαφορετικὸ περιεχόμενο ἀνάλογα μὲ τὴν περίσταση.

Μιὰ *Τιτανομαχία*[1], ποὺ ἀναφέρεται κάπου κάπου, μένει γιὰ μᾶς ἄλλο τόσο θαμπὴ ὅσο καὶ διάφορα ἄλλα ἐπικὰ ποιητικὰ ἔργα γιὰ τὴν ἀρχαιότατη ἱστορία τῶν θεῶν. Πληροφορίες γιὰ πολέμους τοῦ παλιοῦ καιροῦ ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς (π.χ. *'Ιλ. Α* 396) μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μαντέψουμε, πόσα πράγματα ἔπεσαν στὴν λησμονιὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς *Θεογονίας* τοῦ 'Ησίοδου.

Δὲν εἴμαστε σὲ εὐχάριστη θέση καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ ἔπη τοῦ Θηβαϊκοῦ κύκλου, γιὰ τὸν ὁποῖο μᾶς λείπουν οἱ περιλήψεις τοῦ Πρόκλου. 'Η χρησιμοποίηση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τοὺς τραγικούς, οἱ πληροφορίες τῶν μυθογράφων καὶ μερικὰ εἰκαστικὰ ἔργα προσφέρουν πολὺ ἀβέβαιη βάση γιὰ ἀπόπειρες ἀποκατάστασης[2].

Μιὰ βασικὴ παρατήρηση χρειάζεται γιὰ τὴν περίπτωση ποὺ βρίσκουμε ὅτι ὁρισμένα ἔπη ἀποδίδονται ἄλλοτε στὸν "Ομηρο, ἄλλοτε σὲ ἄλλους συγγραφεῖς. Σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες γιὰ ὁρισμένα ἔπη, ἐπιτρέπεται νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἀπὸ και-

1. Γιὰ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἔπους ἡ παλιὰ δυσεύρεστη συλλογὴ τοῦ G. Kinkel, *Epicorum Graec. fragmenta* (1877) ἀντικαταστάθηκε ἐνμέρει ἀπὸ τὸν 5. τόμο τῆς ἔκδοσης τοῦ 'Ομήρου ἀπὸ τὸν Allen ('Οξφ. 1912, μὲ διορθώσεις 1946), ποὺ περιέχει τὰ λείψανα τοῦ Κύκλου μὲ πλατιὰν ἔννοια, ἐνῶ ὁ E. Bethe, *Homer* 2, 2. ἐκδ. Λειψ. 1929, 149, προσφέρει τὰ ἀποσπάσματα τοῦ τρωικοῦ ἐπικοῦ κύκλου μὲ συνημμένη κριτικὴ καὶ ἀνασυγκρότηση. Μιὰ ἔκδοση τῶν ἐπικῶν ἀποσπασμάτων ἑτοιμάζει ὁ W. Kullmann. "Ο,τι μποροῦμε ἀκόμα νὰ συναγάγουμε γιὰ τὴν ἐπικὴ Τιτανομαχία, τὰ συγκεντρώνει ὁ O. Gigon στοῦ J. Dorig καὶ O. Gigon, *Der Kampf der Gotter und Titanen*. Olten/Lausanne 1961.

2. E. Bethe, *Thebanische Heldenlieder*. Λειψ. 1891, διορθωμένο σὲ πολλὰ ἀπὸ τὸν D. Robert. *Oidipus*. Βερολ. 1915. Σχετικὰ L. Deubner, <Oedipusprobleme>. *Preuß. Ak. Phil.-hist. Kl.* 1942/4, 27.

ρὸν σὲ καιρὸ ἀπέδιδαν στὸν Ὅμηρο ὅλο τὸ κεφάλαιο τοῦ ἐπικοῦ κύκλου, ἔστω κι ἂν οἱ εἰδήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους[1] εἶναι ὄψιμες καὶ ἀναξιόπιστες. Νωρὶς διατυπώθηκαν ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ὅτι ὁ Ὅμηρος εἶναι ὁ συγγραφέας τους, ὅπως θὰ δοῦμε γιὰ τοὺς *Ἐπιγόνους* καὶ τὰ *Κύπρια*. Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητικὴ* (βλ. παραπ.) μιλᾶ, χωρὶς νὰ ὀνοματίζῃ, γιὰ κεῖνον ποὺ σύνθεσε τὰ *Κύπρια* καὶ τὴν *Μικρὴ Ἰλιάδα* («*ὁ τὰ Κύπρια ποιήσας καὶ τὴν μικρὰν Ἰλιάδα*»), κι αὐτό, σύμφωνα μὲ τὰ Σχόλια, φαίνεται πὼς ἦταν καὶ ἀλεξανδρινὴ παράδοση. Σὲ μεταγενέστερες μαρτυρίες ἐμφανίζονται διάφορα ὀνόματα[2]. Κατὰ πόσο ἐδῶ ἡ ψευτολογιότητα ἐπιχειροῦσε αὐθαίρετες κατανομές, πόσον ἐπηρεασμὸ ἀσκοῦσαν παλαιότερες πληροφορίες, δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε. Μολαταῦτα μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ἀξιόπιστες τὶς πληροφορίες γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων καὶ τῶν στίχων, ποὺ ἀνεβαίνουν ὣς τοὺς πίνακες τῶν Ἀλεξανδρινῶν.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ θέματος τὴν πρώτη θέση ἀπὸ τὰ τρία Θηβαϊκὰ ἔπη τὴν παίρνει ἡ *Οἰδιπόδεια* μὲ 6600 στίχους. Κάπου κάπου ἀναφέρεται γιὰ συγγραφέας της ὁ Κιναίθωνας. Ἡ κατανίκηση τῆς Σφίγγας καὶ ὁ αἱμομικτικὸς γάμος ἀνῆκαν στὸ περιεχόμενό της. Πιθανῶς ὁ Οἰδίποδας ἔμενε βασιλιὰς στὴν Θήβα καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς αἱμομιξίας, καὶ ξαναπαντρευόταν. Τὸν βάραιναν ὅμως οἱ κατάρες τῆς μητέρας του, ποὺ αὐτοκτόνησε, καὶ ἀφοῦ θὰ ὑπέφερε πολλὰ ἐξαιτίας τῶν δικῶν του, σκοτώθηκε στὴν μάχη ἐναντίον τῶν Μινυῶν.

Γιὰ τὴν *Θηβαΐδα* (7000 στίχοι σύμφωνα μὲ τὸν στρογγυλὸ ἀριθμὸ τῆς πληροφορίας τοῦ *Ἀγώνα Ὁμήρου καὶ Ἡσίοδου*) διαβάζουμε στὸν Παυσανία (9,9,5) ὅτι ἤδη ὁ Καλλῖνος (7. αἰ. π.Χ.) τὴν ἀπέδιδε στὸν Ὅμηρο, καὶ πολλοὶ τὸν ἀκολούθησαν. Μποροῦμε ἑπομένως νὰ συμπεράνουμε πὼς τὸ ποίημα αὐτὸ εἶναι ἀρχαιότατο, καὶ ὁ Παυσανίας ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀξίας τὸ τοποθετοῦσε πολὺ κοντὰ στὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσσεια*. Ἡ ἀρχή της: «*Ἄργος ἄειδε, θεά, πολυδίψιον ἔνθεν ἄνακτες*...» δείχνει μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν δυὸ ἐπῶν ποὺ σώζονται. Αὐτὸ σὰν μίμηση[3] εὔκολα τὸ καταλαβαίνουμε, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τοὺς στίχους τοῦ Καλλίνου δὲν τοὺς ξέρουμε. Ἔτσι, τὴν ἀπόδοσή του στὸν Ὅμηρο δὲν πρόκειται νὰ τὴν κρίνουμε διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι ἔγινε μὲ τὶς ἄλλες περιπτώσεις. Γιὰ τὸ περιεχόμενο μποροῦμε νὰ ξεχωρίσουμε τὴν διπλὴ κατάρα τοῦ Οἰδίποδα ἐναντίον τῶν γιῶν του, ποὺ ἐκπληρώνεται μὲ τὸν σκοτωμὸ καὶ τῶν δυό, σκοτωμὸ ποὺ κλείνει τὴν ἐκστρατεία τῶν Ἑπτὰ ἀρχηγῶν ἐναντίον τῆς Θήβας. Οἱ ἀπηχήσεις δείχνουν ἀκόμα ὅτι αὐτὴ περιγραφόταν πλατιὰ καὶ μὲ ἄφθονα ἐπεισόδια.

Γιὰ τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ Θηβαϊκὰ ἔπη, τοὺς *Ἐπίγονους*, πληροφορούμαστε ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή, ὅπως καὶ γιὰ τὴν *Θηβαΐδα*, τὸν ἴδιο στρογγυλὸν ἀριθμὸ 7000 στί-

---

1. E. Bethe, *Homer* 2, 150.

2. Γιὰ διάφορα ὀνόματα συγγραφέων κύκλιων ἐπῶν πβλ. W. Kullmann, ‹*Die Quellen der Ilias*›, *Herm.* (*E*), 14, 1960, 215, 2.

3. Διαφορετικὰ ὁ E Kalinka, ‹Die Dichtungen Homers›, *Almanach d. Ak. Wien* 1934, 22 τοῦ ἀνάτυπου.

χων. Τὴν ἀπόδοσή του στὸν Ὅμηρο τὴν δίνει ὁ Ἡρόδοτος (4,32) διατυπώνοντας φανερὲς ἀμφιβολίες. Ἡ *Ἰλιάδα* (*Δ* 406) ξέρει τὴν ἅλωση τῆς Θήβας ἀπὸ τοὺς ἄξιους γιοὺς τῶν πρώτων πολεμιστῶν. Φυσικὰ ἐδῶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ κείνην τὴν μορφὴ ποὺ ἀποδιδόταν στὸν Κύκλο.

Εἴμαστε πάρα πολὺ καλὰ πληροφορημένοι γιὰ τὰ ἔπη τοῦ τρωικοῦ κύκλου· αὐτὸ τὸ χρωστοῦμε σὲ περιλήψεις ἀπὸ τὴν *Χρηστομάθεια* τοῦ Πρόκλου, ποὺ μέρος τοὺς βρίσκουμε στὴν *Βιβλιοθήκη* τοῦ Πατριάρχη Φωτίου, μέρος πάλι σὲ μερικὰ χειρόγραφα τῆς *Ἰλιάδας* (κυρίως στὸν Ven. A)[1]. Σὲ ἐποχὲς βασικοῦ σκεπτικισμοῦ θεωρήθηκαν οἱ περιλήψεις αὐτὲς ἀνάξιες λόγου. Τόσο πλατιὲς ἀμφιβολίες ἔχουν ἐγκαταλειφθῆ δικαιολογημένα, δὲν πρόκειται ὅμως νὰ ὑποτιμηθῆ ὁ βαθμὸς τῆς ἀβεβαιότητας ποὺ μένει. Ἂν ἕνας Πρόκλος ποὺ ἔκαμε τὰ ἀπανθίσματα αὐτὰ ζοῦσε στὸν 2. ἢ στὸν 5. αἰ., σὲ καμιὰν περίπτωση δὲν εἶχε ὁ ἴδιος στὰ χέρια του τὰ ἔπη. Ὅ,τι διαβάζουμε προέρχεται ἀπὸ μυθογραφικὴ γραμματεία. Ἐδῶ προβάλλουν δυὸ ἐρωτήματα. Πρῶτα πρῶτα, ἂν στὰ ἀπανθίσματα αὐτά, τὰ σύνορα τῶν καθέκαστων ἐπῶν ὁρίζονται πάντοτε μὲ ἱκανοποιητικὴν ἀκρίβεια. Ὕστερα, ἂν αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀσύνδετη συνένωση τῶν καθέκαστων ἐπῶν ἀνάγεται ἤδη στοὺς συγγραφεῖς τους ἢ εἶναι μόνο ἀποτέλεσμα ἀποστρογγυλωτικῶν περιλήψεων. Θὰ ξαναγυρίσουμε στὸ ζήτημα.

Τὰ *Κύπρια* (ἐνν. *ἔπη*), ποὺ γιὰ τὸν τίτλο τους δὲν βρέθηκε ἀκόμα μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση, ἐπερίγραφαν σὲ 11 βιβλία τὰ γεγονότα ποὺ προηγοῦνται ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα*. Συγγραφεῖς τους ὀνοματίζονται ὁ Στασῖνος, καὶ ὁ Ἡγησίας ἢ Ἡγησίνος. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ εἰσαγωγή, μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ: ὁ Δίας βλέπει τὴν γῆ νὰ ὑποφέρῃ κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ξαλαφρώνει μὲ ἕναν μεγάλο πόλεμο. Ὁ ποιητὴς ξεκινοῦσε ἀπὸ μακριὰ καὶ διηγόταν μὲ λεπτομέρειες τὴν προϊστορία τοῦ πολέμου, γιὰ τοὺς γάμους τῶν γονιῶν τοῦ Ἀχιλλέα, γιὰ τὴν κρίση τοῦ Πάρη, τὴν ἀπαγωγὴ τῆς Ἑλένης, τὰ γεγονότα στὴν Αὐλίδα, ὡς

---

1. Ἀμφισβητεῖται ἂν πρόκειται γιὰ τὸν νεοπλατωνικὸ Πρόκλο τοῦ 5. αἰ. ἢ γιὰ ἕναν γραμματικὸ τοῦ 2. περίπου αἰ. μ.Χ. Δίκαια ὁ M. Sicherl, *Gnom.* 28, 1956, 210, 1, ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴ στὸ πόσο ἀδύναμη εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ συγγραφέα τῆς *Χρηστομάθειας* μὲ τὸν νεοπλατωνικό: ἡ ταύτιση αὐτὴ βρίσκεται μόνο στὸν κώδικα Ottob. gr. 58 καὶ ὀφείλεται σὲ ἕναν βυζαντινὸ λόγιο (Τζέτζης;). Ἐπισκόπηση τῶν χειρόγραφων μαρτυριῶν καὶ μιὰ νέα παραλλαγὴ τῶν *Κυπρίων* στοῦ A. Severyns, <Un sommaire inédit des Chants Cypriens>, *Mél. Grégoire. Ann. de l'Inst. d'hist. Orient. et Slav.* 10, 1950, 571. Τοῦ ἴδιου, ***Recherches sur la Chrestomathie de Proclos. I. Étude paléographique et critique***: Παρίσι 1938. ***II. Texte, traduction, commentaire.*** Παρίσι 1938. ***III. La Vita Homeri et les sommaires du Cycle.*** Παρίσι 1953. *IV. La vita Homeri et les sommaires du Cycle. Texte et traduction* Παρίσι 1963. Στὰ προλεγόμενα διεισδυτικὴ ἀξιολόγηση ὅλων τῶν προηγούμενων ἐκδόσεων ἀπὸ τὸν Ἀλλάτιο (1640) καὶ ὕστερα. Παλαιότερες ἐργασίες τοῦ Severyns γιὰ τὰ λείψανα τῆς *Χρηστομάθειας* τοῦ Πρόκλου σημειώνονται στὸν *Gnom.* 28, 1956, 210, 5. Ἱστορία τοῦ προβλήματος τῶν κύκλιων ἐπῶν προσφέρει ὁ W. Kullmann στὴν σ. 18 τοῦ βιβλίου του ποὺ μνημονεύσαμε στὴν σ. 53 σημ. 11 ἐκεῖ, σ. 52 καὶ τὸ κείμενο τῶν ἀπανθισμάτων τοῦ Πρόκλου.

τὴν πρώτη λαθεμένη ἀπόβαση στὴν Τευθρανία. Ἀκολουθοῦσαν διηγήσεις ἀπὸ τὸ τμῆμα τοῦ πολέμου ποὺ διαδραματίζεται πρὶν ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα*. Τὴν εὐχαρίστηση ποὺ βρίσκει ἡ ποίηση αὐτὴ στὴν διήγηση ἐπεισοδίων τὴν ἀναγνωρίζουμε καλὰ ἀπὸ ἕνα σημεῖο: ὁ Μενέλαος φροντίζει νὰ συγκεντρώση βοήθειες γιὰ τὴν ἐκδικητικὴ ἐκστρατεία κι ἔρχεται πρῶτα στὸν Νέστορα, τὸν βασιλιὰ τῆς Πύλου. Ὁ γέρος τοῦ διηγεῖται γιὰ τὸν Ἐπωπέα, ποὺ ξελόγιασε τὴν γυναίκα ἑνὸς ἄλλου, γιὰ τὸν Οἰδίποδα, γιὰ τὴν τρέλλα τοῦ Ἡρακλῆ, καὶ γιὰ τὸν Θησέα καὶ τὴν Ἀριάδνη. Κι ἐπειδὴ σ' αὐτὰ παντοῦ οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὸν ἄνδρα καὶ τὴν γυναίκα εἶχαν ἄσχημο τέλος, αὐτὸ δημιουργοῦσε κάποιαν συνοχή· ἡ ἔκταση ὅμως αὐτοῦ τοῦ κύκλου διηγήσεων ξεπερνᾶ πολὺ αὐτὸ ποὺ ὁ Νέστορας τῆς *Ἰλιάδας* ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτό του. Ἐκεῖ μᾶλλον πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὸ πρότυπο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ ποιητὴς τῶν *Κυπρίων*.Καὶ αὐτὸ τὸ ἔπος τὸ ἀπέδωσαν στὸν Ὅμηρο. Αὐτὸ τὸ καταλαβαίνουμε ἀπὸ τὴν πολεμικὴ τοῦ Ἡρόδοτου (2, 117), ποὺ δὲν εἶναι καθόλου τόσο ἄκριτος, ὅσο τὸν ἤθελαν πότε πότε, ἐπειδὴ τὸν ἀντιθέτουν πρὸς τὸν Θουκυδίδη. Ἀμφισβητεῖ ὅτι τὸ ἔπος ἀνήκει στὸν Ὅμηρο, γιατὶ σ' αὐτὸ ὁ Πάρης μὲ τὴν Ἑλένη φτάνουν στὴν Τροία ὕστερα ἀπὸ γαλήνιο ταξίδι τριῶν ἡμερῶν, ἐνῶ στὴν *Ἰλιάδα* (*Ζ* 290) κάμνουν μακρινὸ ταξίδι περνώντας ἀπὸ τὴν Σιδώνα. Ἡ περίληψη τῶν *Κυπρίων* στὸν Πρόκλο ἔχει αὐτὴν τὴν ὁμηρικὴ παραλλαγή, κι αὐτὸ δείχνει τὰ ὅρια τῆς ἀξιοπιστίας της.

Στὴν *Ἰλιάδα* συναπτόταν ἡ *Αἰθιοπίδα* μὲ πέντε βιβλία, ποὺ τὴν ἀπέδιδαν στὸν Ἀρκτίνο τὸν Μιλήσιο. Περιεχόμενό της ἦταν τὰ τελευταῖα κατορθώματα τοῦ Ἀχιλλέα, ἡ νίκη του ἐναντίον τῆς Ἀμαζόνας Πενθεσίλειας καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Αἰθιόπων Μέμνονα, ὁ θάνατός του ἀπὸ τὸν Πάρη, τὸν θνητό, καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, τὸν θεϊκό, τοξότη, καὶ ἡ ταφή του. Ζήτημα εἶναι ἂν περιλαμβανόταν ἡ διήγηση τῆς διακομιδῆς του στὸ νησὶ Λευκή, καὶ ἀσφαλῶς δὲν περιλαμβάνονταν σ' αὐτὸ τὸ ἔπος τὰ ἐρωτικὰ θέματα ποὺ ἀργότερα συνδέθηκαν μὲ τὸ ἐπεισόδιο τῆς Πενθεσίλειας. Μιλήσαμε πρωτύτερα (σ. 53-4) γιὰ τὸ ὅτι ἡ *Αἰθιοπίδα* τελευταῖα ἔγινε ἀντικείμενο μιᾶς θεωρίας ποὺ θέλει νὰ ἀπομονώση ἀπὸ αὐτὴν μιὰν *Μεμνονίδα* σὰν πρότυπο τῆς *Ἰλιάδας*.

Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης εἶναι γιὰ ὅλα τὰ ἔπη ἐξαιρετικὰ δύσκολο. Στὴν περίπτωση τῆς *Αἰθιοπίδας* βρίσκουμε ὅτι ὁ ἀγώνας τοῦ Ἀχιλλέα μὲ τὸν Μέμνονα παριστάνεται ἐπάνω στὴν λάρνακα τοῦ Κύψελου, τὴν κέδρινη σαρκοφάγο μὲ τὶς πολλὲς μυθικὲς παραστάσεις, ποὺ αὐτὸ τὸ γένος τῶν τυράννων τῆς Κορίνθου τὴν ἀφιέρωσε στὴν Ὀλυμπία (Παυσ. 5, 17, 5). Εἶναι πιθανὸ ὅτι μὲ αὐτὴν ἔχουμε ἕνα κατώτερο σύνορο γιὰ τὴν χρονολόγηση, ὄχι ὅμως καὶ σίγουρο, γιατὶ μπορεῖ νὰ ἔχη ἀσκήσει ἐπίδραση ὁ θρύλος γιὰ τὸν βασιλιὰ τῶν Αἰθιόπων σὲ μιὰν παλαιότερη διασκευή του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐπειδὴ τάχα ὁ Ἀχιλλέας πρόσβαλε τὸ λείψανο τῆς Πενθεσίλειας καὶ σκοτώνει τὸν Θερσίτη, ἐξαγνίζεται γιὰ τὸν φόνο ἀπὸ τὸν Ὀδυσσέα στὴν Λέσβο μὲ θυσίες στὴν ἀπολλώνεια τριάδα (Λητώ, Ἀπόλλωνα, Ἄρτεμη). Αὐτὸ δείχνει μιὰν αὐξημένη ἐπιρροὴ τοῦ δελφικοῦ ἐξαγνισμοῦ

ἀπὸ τὰ ἐγκλήματα, ὁ ὁποῖος ἀργότερα ἔπαιξε τόσο ἰσχυρὸν ρόλο, καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ χρονολογήσουμε τὴν *Αἰθιοπίδα* μὲ κάποιαν ἐμπιστοσύνη χαμηλὰ στὸν 7. αἰ. Μὲ ἀκόμα μεγαλύτερην ἐπιφύλαξη θὰ τοποθετηθῇ γενικὰ ἡ γένεση τῶν κύκλιων ἐπῶν σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή. Ἂς τονίσουμε ὅμως ἀκόμα μιὰν φορὰ ὅτι αὐτὴ ἡ τοποθέτηση δὲν ἀφορᾶ τὸ θέμα τους, γιατὶ ὅλη αὐτὴ ἡ ποίηση μπορεῖ νὰ νοηθῇ μόνο σὰν συνόψιση μεγάλου παλαιότερου κεφαλαίου κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν[1].

Ἕνα ἔπος γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Τροίας (*Ἰλίου Πέρσις*) σὲ 2 βιβλία συνδέθηκε ἐπίσης μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρκτίνου. Αὐτὸ ποὺ καταλαβαίνουμε ἀπὸ τὸ περιεχόμενο του, μαζὶ μὲ παραστάσεις ἀγγείων, ἀφήνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ περιγραφὴ τῆς μοιραίας γιὰ τὴν Τροία νύχτας ἀναλυόταν σὲ μεμονωμένα ἐπεισόδια. Ἡ *Ἰλίου Πέρσις* συνάπτεται πρὸς τὴν *Αἰθιοπίδα*, καὶ τὰ δυὸ μαζὶ περιγράφουν τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολουθοῦν ὕστερα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς *Ἰλιάδας*. Αὐτὴ ἡ ἁπλὴ διαπίστωση γίνεται προβληματικὴ ἐξαιτίας τοῦ ὅτι παραδίδεται ἀκόμα ἕνα ἔπος γιὰ τὰ μεταομηρικὰ γεγονότα: μιὰ *Μικρὰ Ἰλιὰς* (μὲ τέσσερα βιβλία) τοῦ Λέσχη, ποὺ τὴν ἀποδίδουν καὶ σὲ ἄλλους, ὅπως στὸν Κιναίθωνα. Θέλησαν νὰ παρεμβάλουν τὴν *Μικρὴ Ἰλιάδα* σὰν ἕνα τμηματικὸ ἔπος στὸν χῶρο ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἄλλα, ἐνῶ ὁ BETHE θεωροῦσε τὴν *Αἰθιοπίδα* καὶ τὴν *Ἰλίου Πέρσιν* τμήματα μιᾶς *Μικρῆς Ἰλιάδας* μὲ 11 βιβλία συνολικά. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὰ ἔπη ποὺ προηγοῦνταν καὶ ἀκολουθοῦσαν τὴν *Ἰλιάδα* θὰ εἶχαν τὸ καθένα ἀπὸ 11 βιβλία, αὐτὸ ὅμως μπορεῖ νὰ ἀποτελῇ σύμπτωση. Πιθανότατη μένει ἡ ἄποψη ὅτι ἡ *Μικρὴ Ἰλιάδα* βρισκόταν κοντὰ στὰ ἄλλα δυὸ ἔπη καὶ πραγματευόταν μὲ συντομία τὰ γεγονότα ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἕκτορα.

Οἱ διηγήσεις τῆς *Ὀδύσσειας* ἀποτελοῦσαν τὴν πιὸ διάσημη ἱστορία γυρισμοῦ στὴν πατρίδα. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἄλλες· αὐτὸ τὸ καταλαβαίνουμε καλύτερα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔπος, ποὺ στὴν Τηλεμάχεια καὶ τὴν Νέκυια διηγεῖται πολλὰ ἀπὸ τὶς τύχες τῶν ἄλλων ἡρώων. Αὐτὲς περιλαμβάνονταν στὰ πέντε βιβλία τῶν *Νόστων*, ποὺ λέγεται ὅτι τοὺς σύνθεσε ὁ Ὅμηρος ἢ ὁ Ἁγίας ὁ Τροιζήνιος. Ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ ἔπος πρέπει νὰ πρόβαλλε ἰδιαίτερα ὁ καταλογόμορφος τρόπος τῆς σύνθεσης.

Τὸ πιὸ ἀξιοθαύμαστο βλαστάρι σ' αὐτὸν τὸν κορμὸ εἶναι ἡ *Τηλεγόνεια*[2], ποὺ

---

1. Ὁ W. KULLMANN προσφέρει στὸ βιβλίο ποὺ μνημονεύσαμε στὴν σ. 53 σημ. 2 ἕνα ἰδιαίτερο κεφάλαιο <Zur Struktur des epischen Kyklos> καὶ διερευνᾶ τὴν σχέση τῶν κύκλιων ἐπῶν μὲ τὴν *Ἰλιάδα*. Ἀποκλίνει στὴν ἄποψη ὅτι ὁ κύκλος σχηματίσθηκε νωρὶς καὶ θὰ ἤθελε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *Αἰθιοπίδα* νὰ χρονολογήσῃ προπάντων τὰ *Κύπρια* πρὶν ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα*· σ' αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ συμφωνήσουμε μαζί του. Ὁ Ἀρίσταρχος χρονολόγησε τὸν *Κύκλο* ὕστερα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο· πβλ. A. SEVERYNS, *Le cycle épique dans l'école d'Aristarque*. Λιέγη-Παρίσι 1928.

2. A. HARTMANN, *Untersuchungen über die Sagen vom Tod des Odysseus*. Μόναχο 1917. R. MERKELBACH, *Untersuchungen zur Odyssee*. *Zet.* 2. Μόναχο 1951, 142.

ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς περισσότερους στὸν Εὐγάμμωνα τὸν Κυρηναῖο. Αὐτὴ ἤθελε νὰ εἶναι μιὰ συνέχεια τῆς *Ὀδύσσειας* καὶ συγκολλοῦσε παλαιότερην ποίηση μαζὶ μὲ νεότερες ἐμπνεύσεις. Ἐδῶ ἡ διήγηση γιὰ περιπλάνηση τοῦ Ὀδυσσέα στὴν ἠπειρώτικη χώρα τῆς Θεσπρωτίας, γιὰ ἕναν καινούργιο γάμο καὶ νικηφόρες μάχες ἐναντίον τῶν Βρύγων, προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ μιὰν παλιότερη *Θεσπρωτίδα*, ποὺ τὴν ἀναφέρει ὁ Παυσανίας (8, 12, 5). Ἡ περιπλάνηση τοῦ Ὀδυσσέα γιὰ τὸν ἐξευμενισμὸ τοῦ Ποσειδώνα συσχετίζεται μὲ τὴν προφητεία τοῦ Τειρεσία στὴν *Ὀδύσσεια* (*λ* 121). Ἕνα δεύτερο μέρος τοῦ ἔπους περιλάμβανε τὸ τραγικὸ θέμα πατέρα καὶ γιοῦ, ποὺ βρῆκε τὴν πιὸ μεγαλειώδη διάπλασή του στὸ τραγούδι τοῦ Hildebrand. Ὁ Τηλέγονος, γιὸς τοῦ Ὀδυσσέα ἀπὸ τὴν Κίρκη, ἀναζητώντας τὸν πατέρα του ἀποβιβάζεται στὴν Ἰθάκη, κουρσεύει ἐκεῖ, καὶ σκοτώνει τὸν Ὀδυσσέα, τὸν ὁποῖο δὲν γνωρίζει, μὲ ἕνα δόρυ ποὺ ἡ αἰχμή του ἀποτελεῖται ἀπὸ ψαράγκαθο. Πολλὲς φανταστικὲς λεπτομέρειες, μὲ ἀποκορύφωμα τοὺς μεγαλόπρεπους γάμους τῆς Πηνελόπης μὲ τὸν Τηλέγονο, καὶ τῆς Κίρκης μὲ τὸν Τηλέμαχο, προδίνουν πλούσια τὴν ὄψιμη προέλευση αὐτοῦ τοῦ ποιήματος καὶ κάμνουν πιθανὴ τὴν πληροφορία τοῦ Εὐσέβιου, ὅτι ἡ ἀκμὴ τοῦ Εὐγάμμωνα πέφτει στὴν 53. Ὀλυμπιάδα (568-565 π.Χ.). Μὲ αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὁρισθῆ ἕνα κατώτερο σύνορο γιὰ ἐπικὴν ποίηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ξαναθυμούμαστε τὴν ἀπορία μήπως τὰ ἔπη τοῦ τρωικοῦ κύκλου οἱ δημιουργοί τους τὰ σκέφτονταν ἤδη σὰν συμπλήρωση τῆς *Ἰλιάδας* μέσα στὸν μεγάλο κύκλο τῶν θρύλων. Παρ' ὅλες τὶς ἀβεβαιότητες ποὺ μένουν ἀπὸ τὰ ἀπανθίσματα τοῦ Πρόκλου, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπαντήσουμε καταφατικὰ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Πόσο στενὴ ἦταν ἡ ἐξάρτηση ἀνάμεσα στὰ ἔπη αὐτά, τὸ δείχνει μιὰ παραλλαγὴ τοῦ τελευταίου στίχου τῆς *Ἰλιάδας*, ποὺ τὴν διαφύλαξε τὸ Σχόλιο T στὸ *Ω* 804. Ἐκεῖ τὸ ἐπώνυμο τοῦ Ἕκτορα «*ἱπποδάμοιο*» στὸ τέλος τοῦ στίχου παραλείφθηκε, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ τὸ ἀντικαταστήσουν στὸ τέλος τοῦ ἑξαμέτρου μὲ τὸ «*ἦλθε δ' Ἀμαζών*». Ἔτσι στὴν ἀπαγγελία ἐπιτυγχανόταν τὸ ὁμαλὸ πέρασμα στὴν *Αἰθιοπίδα*[1]. Ἐδῶ ἐκδηλώνεται ἡ ἴδια τάση γιὰ συνένωση τῶν δυὸ ἐπῶν, ὅπως σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς «ὁμηρικὲς κύλικες»[2] ποὺ μιὰν φορὰ δείχνει τὸν Πρίαμο μπροστὰ στὸν Ἀχιλλέα, ὕστερα ὅμως κοντὰ στὸν τάφο τοῦ Ἕκτορα, ὅπου ὑποδέχεται τὴν Πενθεσίλεια, ἐνῶ μιὰ τρίτη σκηνὴ δείχνει τὴν μάχη τοῦ Ἀχιλλέα μὲ τὴν Ἀμαζόνα. Ἡ σκόπιμη συσχέτιση ποὺ ἑνώνει τὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Αἰθιοπίδα* εἶναι φανερή: ἡ καινούργια σύμμαχος προσφέρει στὴν Τροία τὴν ἐλπίδα ὅτι μπορεῖ νὰ ἀναπληρώση τὸν χαμὸ τοῦ καλύτερου ὑπερασπιστῆ της.

Μεμονωμένες πληροφορίες γιὰ ἄλλα ἔπη δείχνουν μέσα σὲ πόσο πλούσια παραγωγὴ βρίσκονταν αὐτὰ ποὺ ἀναφέραμε ὣς τώρα. Ἡ *Οἰχαλίας ἅλωσις* διηγόταν

1. *ὣς οἵ γ' ἀμφίεπον τάφον Ἕκτορος· ἦλθε δ' Ἀμαζών,/Ἄρηος θυγάτηρ μεγαλήτορος ἀνδροφόνοιο.*

2. C. Robert, 50. *Berl. Winckelmannsprogramm*, 1890, 26.

τὴν κατάκτηση τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Ἡρακλὴ καὶ τὴν ἀπαγωγὴ τῆς Ἰόλης. Αὐτὸ ἐπηρεάζει τὶς *Τραχίνιες* τοῦ Σοφοκλῆ. Ἐπειδὴ ἡ παράδοση διηγόταν ὅτι ὁ Ὅμηρος χάρισε τὸ ἔπος αὐτὸ στὸν Κρεώφυλο τὸν Σάμιο ἀπὸ εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴν φιλοξενία του, ὁ Καλλίμαχος (Ἐπιγρ. 6 Pf) ἔβγαλε ἀπὸ αὐτὴν τὸ σωστὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Κρεώφυλος ἦταν ὁ συγγραφέας του. Μιὰ *Ἀλκμεωνίδα* εἶχε γιὰ περιεχόμενό της τὶς περιπέτειες ἑνὸς ἥρωα ἀντίτυπου τοῦ Ὀρέστη ἀπὸ τὸν Θηβαϊκὸ κύκλο, ἐκείνου τοῦ Ἀλκμέωνα, ποὺ ἀναγκάσθηκε νὰ ἐκδικηθῆ τὸν φόνο τοῦ πατέρα του Ἀμφιάραου, σκοτώνοντας τὴν μητέρα του Ἐριφύλη. Ἄλλα σὰν τὴν *Φωκαΐδα*, τὴν *Μινυάδα*, τὴν *Δαναΐδα* δὲν εἶναι γιὰ μᾶς τίποτε περισσότερο παρὰ ἁπλοὶ τίτλοι.

Γ. ΟΙ ΟΜΗΡΙΚΟΙ ΥΜΝΟΙ

Μιὰ ὁμάδα ἀπὸ ἑξάμετρα ποιήματα γιὰ θεοὺς σώθηκε, γιατὶ πιθανῶς οἱ ὕμνοι αὐτοί, ποὺ κυκλοφοροῦσαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ὁμήρου, εἶχαν ἑνωθῆ σὲ μιὰν συλλογὴ μαζὶ μὲ ὕμνους ποὺ τοὺς ἀπέδιδαν στὸν Ὀρφέα, καὶ ἀκόμα μὲ τοὺς ὕμνους τοῦ Καλλίμαχου καὶ τοῦ Πρόκλου. Αὐτὸ τουλάχιστο φανερώνει ἡ χειρόγραφη παράδοση, ποὺ μᾶς προσφέρει τριαντατρεῖς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς «*ὁμηρικοὺς*» *Ὕμνους*[1], ἐνῶ ἡ ἀρχὴ ἑνὸς ἄλλου βρίσκεται μόνο στὸν Διόδωρο (3, 66, 3). Ἡ ἐποχὴ καὶ ἡ προέλευση αὐτῶν τῶν ποιημάτων εἶναι πολὺ διαφορετικές, καὶ ἡ χρονολόγηση μερικῶν ἀπὸ αὐτὰ δύσκολη· οὔτε καὶ εἴμαστε καθόλου σὲ θέση νὰ ποῦμε πότε ἔγινε ἡ συλλογὴ ποὺ μᾶς σώθηκε· αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔγινε πολὺ ἀργά, ἐνῶ ὁ 8. ὕμνος (στὸν *Ἄρη*) μὲ τὴν συνύφανση ἀστρολογικῶν στοιχείων δὲν εἶναι νοητὸς πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Φυσικὰ δὲν ἀποκλείεται ἡ δυνατότητα, ὁ ὕμνος αὐτὸς νὰ ἔχη εἰσχωρήσει ἀργότερα στὴν συλλογή. Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, ἔχουμε μπροστά μας ἕνα σχετικὰ μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὴν πλούσια ὑμνολογικὴ ποίηση τῆς ἀρχαιότητας, ποὺ τὰ σύνορά της ἔτυχε νὰ εἶναι αὐτὰ καὶ ὄχι ἄλλα. Ἔχουμε πληροφορίες γιὰ μιὰν πανάρχαια ποίηση, ποὺ συνδεόταν μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Ὠλήνα (πβλ. Ἡρόδ. 4, 35), τοῦ Πάμφου, τοῦ Ὀρφέα καὶ τοῦ Μουσαίου, καὶ οἱ εἰδήσεις γιὰ μιὰν τέτοια ποίηση φτάνουν ὥς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Τὰ περισσότερα θὰ ἦταν πραγματικὰ τραγούδια στοὺς θεοὺς σὲ λυρικὰ μέτρα, ἄλλοι ὕμνοι ὅμως, ὅπως ἐκεῖνος μὲ τὸν ὁποῖο νίκησε ὁ Ἡσίοδος (*Ἔργα* 657), ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία συνθεμένοι σύμφωνα μὲ τὸ εἶδος τῶν ποιημάτων ποὺ συναντοῦμε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ὁμήρου. Μὲ αὐτοὺς βρισκόμαστε τελείως μέσα στὴν ραψωδικὴ παράδοση, ποὺ δανείζεται ὥς καὶ τὶς ἐπιμέρους ἐκφράσεις ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ γλώσσα. Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸν κόσμο τῶν παραστάσεων, μολονότι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ποικιλία τῶν παραλλαγῶν στὰ ἐπιμέρους ποιήματα εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι στὸ τυπικό τους μέρος. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ δημιουργήματα ἀποκτοῦν τὴν ξεχωριστή τους χάρη, γιατὶ τραγουδοῦ-

1. Λογαριάζοντας χωριστὰ τὸν δηλιακὸ καὶ τὸν πυθικὸ *Ὕμνον στὸν Ἀπόλλωνα*.

σαν σὲ ἐπικὸ ὕφος μπροστὰ στὸ κοινὸ πράγματα ποὺ στὸ βάθος εἶναι ξένα πρὸς τὶς συνθῆκες τῆς μεγάλης ἡρωικῆς ποίησης[1]. Τὸ κοινὸ ποὺ ἀπολάμβανε μιὰν τέτοια ὑποἐπικὴ ποίηση, μποροῦμε νὰ τὸ φαντασθοῦμε ἀπὸ τοὺς στίχους (146 κέ.) τοῦ δηλιακοῦ *Ὕμνου στὸν Ἀπόλλωνα,* ποὺ περιγράφουν τὴν συρροὴ τῶν Ἰώνων μὲ τὰ παιδιὰ καὶ τὰ σκυλιά τους στὴν γιορτὴ τοῦ ἱεροῦ νησιοῦ, τὸ πολύβουο κέφι καὶ τὴν χαρὰ γιὰ τοὺς χοροὺς τῶν κοριτσιῶν. Ἐδῶ καταλαβαίνουμε τί σημασία ἔχει ἡ λατρευτικὴ γιορτὴ γιὰ τὴν ζωὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ γιὰ τοὺς ζωτικοὺς τύπους τῆς τέχνης τους. Εἶναι μακρὺς ὁ δρόμος ποὺ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἰωνικὸ κοινοτικὸ πανηγύρι ὁδηγεῖ στὴν ἑλληνιστικὴ μεγαλόπολη (Θεόκριτος 15) καὶ τὴν γιορτὴ τοῦ Ἄδωνη, ὅπου φλύαρες ἀστὲς σπρώχνονται πρὸς τὸ παλάτι μέσα στὴν ὀχλαγωγία, γιὰ νὰ χαζέψουν τὸν διάκοσμο τῆς Αὐλῆς. Στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ καὶ στὴν κλασσικὴ τὰ πανηγύρια χαρίζουν γνήσια συντροφικότητα.

Γιὰ τὸ μεγάλο πανηγύρι τῆς Δήλου μιλᾶ ὁ Θουκυδίδης (3, 104) δίνοντας συγχρόνως καὶ τὴν πιὸ ἀρχαία μνεία ἑνὸς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ὕμνους, ποὺ τὸν ὀνομάζει «*προοίμιον Ἀπόλλωνος*». Αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν Ὕμνων ὡς *προοιμίων* (=προτραγουδισμάτων) τὸν συναντοῦμε καὶ ἀλλοῦ καὶ εἶναι σύμφωνος μὲ τὰ πράγματα, γιατὶ αὐτοὶ συχνὰ συνδυάζονταν μὲ τὴν ἀπαγγελία ἄλλων τραγουδιῶν· τὸ ἴδιο καὶ ὁ *Ὕμνος στὴν Δήμητρα,* μὲ ἕνα τυπικὸ στοιχεῖο ποὺ ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ (*αὐτὰρ ἐγὼ καὶ σεῖο καὶ ἄλλης μνήσομ' ἀοιδῆς στ.* 495· βλ. *καὶ Ἀπόλλ.* 546. *Ἑρμ.* 580). Ἔτσι ὁ WOLF στὰ *Prolegomena ad Homerum* ἔβγαλε τὸ σωστὸ συμπέρασμα, ὅτι αὐτοὶ οἱ ὕμνοι χρησίμευαν στοὺς ραψωδοὺς σὰν προεισαγωγὴ στὶς ἐπικές τους ἀπαγγελίες.

Ὁ Θουκυδίδης μαρτυρεῖ ἐπίσης ὅτι τοὺς ὕμνους αὐτοῦ τοῦ εἴδους τοὺς ἀπέδιδαν στὸν Ὅμηρο. Πολυάριθμες μαρτυρίες[2], ποὺ φτάνουν ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας, βεβαιώνουν τὸ ἴδιο γιὰ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ποιήματα ἢ γιὰ μιὰν συλλογὴ ἀπὸ αὐτά, ἡ ὁποία ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ εἶναι ἡ δική μας. Ἀντίθετα, ἕνα σχόλιο στὰ *Ἀλεξιφάρμακα* (στ. 130) τοῦ Νίκανδρου μιλᾶ γιὰ τοὺς «*εἰς Ὅμηρον ἀναφερομένους ὕμνους*», καὶ ὁ πέμπτος ἀπὸ τοὺς *Βίους* τοῦ Ὁμήρου ποὺ μᾶς παραδόθηκαν ἀμφισβητεῖ ρητὰ τὸ ὅτι αὐτοὶ ἀνήκουν στὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ. Καὶ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ εἶχαν τὴν ἴδια γνώμη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σχόλια, ποὺ δὲν ἀναφέρουν καθόλου τοὺς ὕμνους[3].

Στὴν ποικιλία τοῦ περιεχομένου τῆς συλλογῆς μας ἀντιστοιχεῖ ἡ διαφορετικὴ ἔκταση τῶν καθέκαστων ποιημάτων. Τέσσερα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν περίπου τὸ μάκρος ραψωδίας τῆς *Ὀδύσσειας*. Ἕνα ἀπόσπασμα ἑνὸς *Ὕμνου στὸν Διόνυσο* τὸ ἔχουμε ἀπὸ τὸν Διόδωρο 3, 66, 3, καὶ τοὺς δώδεκα τελευταίους του στίχους στὴν ἀρχὴ

1. Αὐτὸ τὸ δείχνει μὲ ἕνα ἰδιαίτερο παράδειγμα ὁ K. DEICHGRÄBER, <Eleusinische Frömmigkeit und homerische Vorstellungswelt im hom. Demeterhymmus>, *Akad. Mainz. Geistes-u. sozialwiss. Kl.* 1950/6.

2. Εὔκολα τὶς βρίσκει κανεὶς στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἀγγλικῆς ἔκδοσης.

3. Πιθανῶς μὲ μιὰν ἐξαίρεση, πβλ. τὴν ἀγγλ. ἔκδοση LXXIV.

τοῦ κώδικα τῆς Μόσχας. Ἐπειδὴ ὕστερα ἀπὸ αὐτοὺς ἀκολουθοῦν οἱ πιὸ ἐκτεταμένοι ὕμνοι, πρέπει κι αὐτὸς ποὺ χάθηκε νὰ ἦταν ἀπὸ τοὺς μεγάλους.

Τὸ χειρόγραφο ποὺ ἀναφέραμε τωραδὰ εἶναι τὸ μόνο ποὺ προσφέρει τὸν *Ὕμνο στὴν Δήμητρα*, καὶ τὸν ἀκολουθοῦν ὕστερα τὰ ἄλλα μεγάλα ποιήματα. Ἐδῶ ἡ ἱστορία γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῆς Περσεφόνης, γιὰ τὸ πένθος τῆς Δήμητρας καὶ γιὰ τὸ ξανασμίξιμο μάνας καὶ κόρης εἶναι τόσο συνδεμένη μὲ τὴν πανάρχαια μυστηριακὴ λατρεία τῆς Ἐλευσίνας, ὥστε τὸ ποίημα αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰν ἱερὴ ἱστορία αὐτοῦ τοῦ σπουδαίου λατρευτικοῦ τόπου. Ἡ νηστεία τῆς Δήμητρας ἐπάνω στὸ πένθος της, τὸ ἀνάμεικτο ποτὸ (*κυκεὼν*) ποὺ πίνει, ἡ προβιὰ ποὺ ἡ ὑπηρέτρια Ἰάμβη τῆς βάζει ἐπάνω στὸν θρόνο καὶ τὰ ἀστεῖα μὲ τὰ ὁποῖα τὴν διασκεδάζει, αὐτὰ ὅλα ἐξηγοῦν ἔθιμα τῶν ἐλευσίνιων μυστηρίων. Τὸ τέλος ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν καθιέρωση ἐκείνων τῶν μυστικῶν μυήσεων, ποὺ ἦλθαν στὸν κόσμο τῶν Ἑλλήνων σὰν προελληνικὴ κληρονομιὰ καὶ μὲ ἄφθαρτην ἀποτελεσματικότητα συγκινοῦσαν ἀκόμα ἀνθρώπους τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς[1]. Δὲν εἶναι κάποιος μεγάλος ποιητὴς ποὺ διηγεῖται αὐτὰ τὰ πράγματα, εἶναι ὅμως μολαταῦτα ἕνας ποὺ μὲ τὴν γλώσσα τοῦ ἔπους εἶναι σὲ θέση νὰ πῆ κάτι χαριτωμένο καὶ ἐσώτερο: πῶς οἱ κόρες τοῦ βασιλιᾶ τρέχουν στὸ πηγάδι, γιὰ νὰ παραλάβουν τὴν Δήμητρα, πηδώντας σὰν ζαρκάδια ἢ δαμαλάκια στὸ ἀνοιξιάτικο λιβάδι, πῶς ἡ μάνα κρατᾶ στὴν ἀγκαλιὰ τὸ παιδί της τὸ ξαναευρημένο, μὲ τὴν Ἑκάτη ποὺ συμμετέχει τρυφερὰ στὴν χαρά της· κι ὅταν οἱ κόρες τοῦ βασιλιᾶ περιποιοῦνται σπουδαχτικὰ τὸ μωρὸ ποὺ κλωτσᾶ καὶ κλαίει, ποὺ τὸ ἄφησε ἡ Δήμητρα, ἕνα χαμόγελο γλιστρᾶ ἐπάνω στὴν μορφὴ αὐτοῦ, ποὺ ὡς πρὸς τὰ ἄλλα διηγεῖται μὲ μεγάλη σοβαρότητα.

Ὁ Ὕμνος μαρτυρεῖ ἄμεση γνωριμία μὲ τὴν ἐλευσίνια λατρεία καὶ δὲν πρέπει νὰ ἔχη γεννηθῆ μακριὰ ἀπὸ τὸν λατρευτικὸ τόπο. Προϋποθέτει μιὰν ἐποχή, στὴν ὁποία ἡ Ἐλευσίνα ἀκόμα δὲν ἀνῆκε στὴν ἀθηναϊκὴ περιοχή. Ὅποιος τὸν τοποθετήση στὴν ἔξοδο τοῦ 7. αἰ., δὲν θὰ πέση πολὺ ἔξω. Ἕνας πάπυρος τοῦ Βερολίνου (Kern, *Orph. fragm.* σ. 119) διηγεῖται τὴν ἁρπαγὴ τῆς Περσεφόνης σὲ πεζὸν λόγο, παρεμβάλλει ὅμως ὁλόκληρες σειρὲς ἀπὸ στίχους αὐτοῦ τοῦ Ὕμνου.

Ὁ *Ὕμνος στὸν Ἀπόλλωνα*[2] ἀρχίζει ἐπιβλητικὰ μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ θεοῦ ποὺ προχωρεῖ καὶ τεντώνει τὸ τόξο, ποὺ μπροστά του ἀκόμα κι οἱ Ὀλύμπιοι τρέμουν: σὰν νὰ βλέπουμε μὲ τὰ μάτια μας ἕνα λατρευτικὸ ἄγαλμα. Ἀκολουθεῖ ἡ ἱστορία γιὰ τὴν περιπλάνηση τῆς Λητῶς, ποὺ τέλος τὸ φτωχὸ νησάκι τῆς Δήλου τῆς παραχωρεῖ τὸν τόπο γιὰ τὴν γέννηση τοῦ ἀστραφτεροῦ γιοῦ. Θαυμαστὰ μεγαλώνει ὁ θεός, τριγυρνᾶ ὅλες τὶς χῶρες, ἡ ἀγάπη του ὅμως μένει στὸ νησὶ τῆς γέννησής του, ὅπου οἱ Ἴωνες γιορτάζουν τὸ ἐπιβλητικὸ πανηγύρι τους. Ὁ ποιητὴς ἀπευθύνεται

1. Ἱστορία τῶν μυστηρίων: O. Kern, *RE* 16, 1935, 1209. K. Kerényi, «Über das Geheimnis der eleusinischen Mysterien», *Paideuma* 7, 1959, 69. Γιὰ μιὰν λεπτομέρεια, A. Lesky, *Rhein. Mus.* 103, 1960, 377.

2. Ἀνάλυση τοῦ ὕφους στοῦ B. A. van Groningen, *La composition litteraire archaique Grecque*. Ὀλλανδ. Ἀκαδ. 65/2. Ἄμστ. 1958, 304.

πρὸς τὸν χορὸ τῶν δηλιανῶν κοριτσιῶν καὶ τοὺς λέει: ὅταν κανένας σᾶς ρωτήση γιὰ τὸν ποιητὴ ποὺ σᾶς συγκινεῖ πιὸ βαθιά, τότε νὰ ὀνοματίσετε τὸν τυφλὸ ἀπὸ τὴν Χίο. Ὕστερα ἀπὸ μιὰν σύντομη μετάβαση, ποὺ δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἀνωμαλίες, ἀκολουθεῖ μιὰ σκηνὴ στὸν Ὄλυμπο, ποὺ δείχνει τώρα ὄχι πιὰ τὸν ἀπειλητικὸ τοξότη, ἀλλὰ τὸν θεὸ τῆς λύρας. Ὕστερα τὸν συνοδεύουμε στὴν ἀναζήτηση ἑνὸς τόπου γιὰ μαντεῖο καὶ μαθαίνουμε πὼς ἡ πηγὴ Τελφούσα ἀποτρέπει δολερὰ τὸν θεό, γιὰ μεγάλη της ὅμως ζημιά, ἀπὸ τὴν πρόθεσή του νὰ ἐγκατασταθῆ κοντά της. Ὁ Ἀπόλλωνας τότε ὁρμᾶ πρὸς τὸ βουνὸ καὶ ἱδρύει στοὺς πρόποδες τοῦ Παρνασσοῦ τὸ μεγάλο του ἱερό. Κοντὰ στὴν πηγὴ ποὺ τρέχει ἐκεῖ κοντά, τὸ βέλος του σκοτώνει μιὰν δράκαινα. Ὕστερα παίρνοντας τὴν μορφὴ δελφινιοῦ μπαίνει σ' ἕνα πλοῖο ποὺ ταξιδεύει ἀκολουθώντας τὸν παλιὸ ἐμπορικὸ δρόμο ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Πύλο. Στὸ λιμάνι τῶν Δελφῶν, τὴν Κρίσα, φανερώνεται μὲ θαυματουργὸν τρόπο καὶ εἰσάγει τοὺς Κρητικοὺς γιὰ ἱερεῖς στὸ μαντεῖο του.

Ὁ DAVID RUHNKEN στὰ 1781, στὴν δεύτερη ἔκδοση τῆς *Epistola critica I*, γιὰ πρώτη φορὰ διατύπωσε τὴν γνώμη, ὅτι ἡ παράδοσή μας ἐδῶ δείχνει ὅτι ἑνώθηκαν δυὸ ὕμνοι ποὺ ἦταν στὴν ἀρχὴ αὐτοτελεῖς. Τὴν ἄποψή του ἀργότερα τὴν τροποποίησαν μὲ πολλοὺς τρόπους, τελευταῖα μάλιστα τὴν ἀμφισβήτησαν κιόλας. Ὅμως ἡ καθαρὴ κατάληξη τοῦ δηλιακοῦ μέρους μαζὶ μὲ τὴν νέα εἰσαγωγὴ στὸ πυθικὸ καὶ οἱ ἰδιορρυθμίες τῆς σύνδεσης συνηγοροῦν πέρα πέρα γιὰ τὴν ἄποψη τοῦ RUHNKEN. Ὁ L. DEUBNER[1] θεωρεῖ τοὺς στ. 179 - 206 σὰν παραλλαγή, ποὺ σὲ μιὰν ἀπαγγελία ἔξω ἀπὸ τὴν Δῆλο θὰ ἀντικαθιστοῦσε τὸ τμῆμα (140 κέ.) ποὺ ἀφοροῦσε τὸ δηλιακὸ πανηγύρι. Πολλὰ συνηγοροῦν γι' αὐτὴν τὴν ἄποψη, καὶ πραγματικὰ ὁ συγγραφέας τους θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν ὁ ποιητὴς τοῦ δεύτερου μέρους, τοῦ πυθικοῦ δηλαδή.

Μόνο γιὰ τὸν *Ὕμνο στὸν Ἀπόλλωνα* ἔχουμε μιὰν ἀρχαία πληροφορία γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα: στὸ σχόλιο στὸν *2. Νεμ.* τοῦ Πινδάρου (στ. 1) ὀνοματίζεται ὁ Κύναιθος, ὁ ἀρχηγὸς μιᾶς πετυχημένης ραψωδικῆς σχολῆς, ποὺ μερικὰ δικά της ἔργα τὰ ἀπέδωσε στὸν Ὅμηρο. Λένε πὼς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ στὴν 69. Ὀλυμπιάδα (504/1) ἀπάγγειλε Ὅμηρον στὶς Συρακοῦσες. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν καθιέρωση μιᾶς ἐπίσημης ἀπαγγελίας, ὁπωσδήποτε ὅμως καὶ τὰ δυὸ μέρη τοῦ Ὕμνου εἶναι πολὺ παλαιότερα. Σ' αὐτὰ δὲν γίνεται ἀκόμα κανένας λόγος γιὰ τὴν Πυθία, γιὰ τοὺς ἀγῶνες καὶ γιὰ ἄλλα σημαντικὰ στοιχεῖα τῆς δηλιακῆς καὶ δελφικῆς λατρείας. Αὐτὸ ἀποκλείει τὴν ἁπλὴ λύση ὅτι ὁ Κύναιθος εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ πυθικοῦ μέρους τοῦ Ὕμνου καὶ ὅτι συνταίριαξε καὶ τὰ δυὸ μέρη[2]. Εἶμα-

1. <Der hom. Apollonhymnos>, *Sitzb. Preuß. Ak. Phil. - hist. Kl.* 1938/24. Ἐνωτικὰ ὁ F. DORNSEIFF, *Rhein. Mus.* 87, 1938, 80. Πβλ. O. REGENBOGEN, *Eranos* 54, 1956, 49. D. KOLK, *Der pythische Apollonhymnus als aitiologische Dichtung*. Meisenheim a. Gl. 1963. Τὴν γλωσσικὴ σχέση μὲ τὸν Ὅμηρο ἐρευνᾶ ὁ W. UNTE, *Studien zum hom. Apollonhymnus*. Βερολ. 1968.

2. Ἔτσι ὁ H. T. WADE-GERY, *The Poet of the Iliad*. Cambr. 1952, 21.

στε ὑποχρεωμένοι νὰ μείνουμε στὴν χρονολόγησή του στὸν 7. αἱ. Ἀναπόφευκτο ἦταν νὰ διακρίνουν τὸν Ὅμηρο στὸ πρόσωπο τοῦ τυφλοῦ Χιώτη. Μάλιστα ὁ *Ἀγὼν Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου* ξέρει ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀπάγγειλε τὸν Ὕμνο ὄρθιος ἐπάνω στὸν κεράτινο βωμὸ στὴν Δῆλο κι ὅτι οἱ Δηλιανοὶ τὸν ἔγραψαν ἐπάνω σὲ ἕναν ἄσπρο πίνακα (*λεύκωμα*) καὶ τὸν ἀφιέρωσαν στὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ μπορεῖ μάλιστα νὰ περιέχῃ καὶ κάποιο κομματάκι ἱστορικότητας.

Ὁ *Ὕμνος στὸν Ἑρμῆ*[1] ὁδηγεῖ σὲ ὁλωσδιόλου διαφορετικὲς περιοχές· διηγεῖται τὴν γέννηση, τὰ κατορθώματα καὶ τὰ τερτίπια τοῦ θεϊκοῦ παιδιοῦ-θαύματος. Πῶς ἀπὸ τὸ καύκαλο μιᾶς χελώνας φτειάχνει τὴν πρώτη λύρα, κλέβει ἀπὸ τὸν μεγάλον ἀδελφὸ Ἀπόλλωνα τὰ βόδια, πῶς τὰ καταφέρνει νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν ὀργή του καὶ ἀπὸ τὸ δικαστήριο τοῦ Δία μὲ τόσο γοητευτικὴν ἀναίδεια, ποὺ ὁ Ἀπόλλωνας, ἐξευμενισμένος ἀπὸ τὴν προσφορά τῆς λύρας, γίνεται ὁ ἀδελφικός του φίλος. Ἕνα κέφι ἀπανωτὸ καὶ δροσερὸ δίνει στὸν ὕμνο αὐτὸν τὴν δική του χάρη. Ἡ χάρη αὐτὴ εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκείνην τὴν μαργιολιὰ καὶ τὴν χαρὰ γιὰ τὴν κρυφὴ λεπτομέρεια, ποὺ βρίσκονται σὰν ἰωνικὲς προσθῆκες σὲ μερικὰ χωρία τῶν ἄλλων ὕμνων. Ὁ ποιητὴς τοῦ *Ὕμνου στὸν Ἑρμῆ* μὲ τὴν χαρά του γιὰ τὸ ἐντυπωσιακὸ θυμίζει κάπου κάπου τὴν ξεγνοιασιὰ τῆς ἀρχαίας κωμωδίας. Ὕστερα ἀπὸ τὴν κλεψιὰ τῶν βοδιῶν ὁ μικρὸς Ἑρμής, σὰν νὰ μὴν ἔγινε τίποτε, ξανατυλίχτηκε στὶς φασκιές του, κι ὅταν ὁ Ἀπόλλωνας ὀργισμένος τὸν σηκώνει ψηλά, αὐτὸς ἀπαντᾶ μὲ μιὰ δυνατὴ πορδή, ποὺ κάμνει τὸν Ἀπόλλωνα νὰ τὸν ἀφήσῃ νὰ πέσῃ. Ὅταν τὰ δυὸ ἀνόμοια ἀδέλφια στέκονται μπροστὰ στὸν Δία κι ὁ κοντορεβιθούλης ὑπερασπίζει τὸν ἑαυτό του μὲ μιὰν περίτεχνη ἀγόρευση κρατώντας συγχρόνως τὶς φασκιές του, ὁ Δίας βρίσκεται στὴν ἀνάγκη νὰ γελάσῃ τρανταχτά, καὶ τὸ ἴδιο κάμνουμε κι ἐμεῖς. Ὁ ποιητής μας ξέρει τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα καὶ κατάγεται μᾶλλον ἀπὸ αὐτὴν τὴν περιοχή. Ἐκεῖ ἔχει διηγηθῆ, μπροστὰ σ' ἕνα κοινὸ χωρὶς ἀπαιτήσεις, κυρίως ἀγροτικό, τὴν διασκεδαστική του ἱστορία. Τὸ κάμνει μὲ τὴν γλώσσα τοῦ ἔπους, ἡ συσσώρευση ὅμως ἀπὸ ἀσύνδετες σειρὲς προτάσεων, οἱ πολυάριθμες παρενθέσεις καὶ πότε πότε οἱ χυδαϊσμοί του καθὼς ἐπίσης καὶ ἀρκετὲς ἀδεξιότητες στὴν ἔκφραση δείχνουν ὅτι οἱ κανόνες τῆς παλιᾶς παράδοσης ἀρχίζουν νὰ χαλαρώνουν. Ὁ *Ὕμνος στὸν Ἑρμῆ* εἶναι ὁ νεότερος ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους καὶ θὰ ἀνήκει πιὰ στὸν 6. αἱ.

Σὲ ζωηρὴν ἀντίθεση μὲ αὐτόν, ὁ *Ὕμνος στὴν Ἀφροδίτη*[2] δείχνει φανερὰ ἰωνικὸν χρωματισμό. Ὁ Δίας ταπεινώνει τὴν θεά, ποὺ δημιουργεῖ προβλήματα ἀκόμα καὶ στοὺς θεούς, ἀσκώντας ὁ ἴδιος τὸ ἐπάγγελμά της καὶ κάμνοντάς την νὰ ἐρω-

---

1. Σχολιασμένη ἔκδοση L. Radermacher, *Sitzb. Akad. Wien. Phil.-hist. Kl.* 213/1, 1931.

2. Μιὰν ὡραία ἀνάλυση τοῦ Ὕμνου, γιὰ τὸν ὁποῖο νομίζει ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ τῆς *Ἰλιάδας*, κάμνει ὁ K. Reinhardt, <Zum hom. Aphroditehymnos>, *Festschr. f. Br. Snell.* Μόναχο 1956, 1· ἐκεῖ ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ τμῆμα τοῦ Αἰνεία στὸ *Υ* τῆς *Ἰλιάδας*. F. Solmsen, <Zur Theologie im grossen Aphrodite-Hymnus>, *Herm.* 88, 1960, 1. E. Heitsch, *Aphroditehymnos, Aeneas und Homer.* Hypomn. 15, 1965.

τευθῆ τὸν ὡραῖο βοσκὸ-πρίγκηπα, τὸν Ἀγχίση. Ἡ Ἀφροδίτη παίρνοντας τὴν μορφὴ μιᾶς νεαρῆς κοπέλλας τὸν πλησιάζει στὸ στρωσίδι του. Ἡ ὑπόσχεση ὅτι θὰ γεννηθῆ ὁ Αἰνείας καὶ ἡ αὐστηρὴ σιωπὴ ποὺ τοῦ ἐπιβάλλει κλείνουν τὸ πιὸ χαριτωμένο ποίημα αὐτῆς τῆς συλλογῆς. Τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ Ἀφροδίτη δὲν φαίνεται νὰ κρατᾶ πάντα τὶς ἀποστάσεις δὲν ἐμποδίζει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχε σχέση μὲ τὸ γένος τῶν Αἰνειαδῶν στὴν Τρωάδα. Ὁπωσδήποτε δὲν πρέπει νὰ τὸν ζητήσουμε μακριὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν χώρα. Μιὰ πολὺ μεγαλόπρεπη σκηνὴ περιγράφει πῶς ἡ θεὰ πηγαίνει μέσα ἀπὸ τὸ δάσος τῆς Ἴδης νὰ συναντήση τὸν ἀγαπημένο της, ποὺ μένει στὰ βοσκοτόπια μαζὶ μὲ τοὺς βοσκούς. Τὰ ἀγρίμια τὴν ἀκολουθοῦν χαϊδεύοντάς την: λύκοι καὶ ἀρκοῦδες, λεοντάρια καὶ πάνθηρες, κι ἡ θεὰ τοὺς ἀνάβει τὸν πόθο γιὰ ζευγάρωμα. Ἐδῶ ἡ Ἀφροδίτη ἔχει φανερὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Μεγάλης Μητέρας τοῦ βουνοῦ τῆς Ἴδης, τῆς διαφεντεύτρας τῶν ἀγριμιῶν (*πότνια θηρῶν*).

Ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ὕμνους οἱ δυό, μὲ τοὺς 50 περίπου στίχους ὁ καθένας, στὸν *Διόνυσο* καὶ τὸν *Πάνα*, δείχνουν ἕνα πιὸ ἔντονο ἀνάγλυφο. Λαμπρὰ διηγεῖται ὁ ἕνας πῶς ὁ νέος καὶ ὄμορφος θεὸς τιμωρεῖ τοὺς πειρατὲς ποὺ θέλησαν νὰ τὸν ἀπαγάγουν. Ἰδιαίτερα ἐδῶ νιώθουμε πόσο κοντὰ πρὸς τὴν ἰωνικὴ τέχνη τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς βρίσκονται μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ποιήματα. Σκεφτόμαστε προπάντων τὶς ζωφόρους καὶ τὰ ἀετώματα τῶν δελφικῶν θησαυρῶν. Ὁ *Ὕμνος* στὸν *Πάνα*[1] μᾶς ξαναφέρνει πίσω στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ὅπου ἐγκαταστάθηκε σταθερὰ ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ-τράγου. Οἱ ὑπόλοιποι ὕμνοι συνταιριάστηκαν κυρίως ἀπὸ λατρευτικὲς ἐπικλήσεις, ἐξυμνοῦν τὴν δύναμη καὶ ὁρίζουν τὸν τομέα ποὺ ἐπηρεάζει ἡ κάθε θεότητα[2].

Ὁ Giovanni Aurispa στὸ γράμμα του πρὸς τὸν Ambrogio Traversari, ἀνάμεσα στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ ἔφερνε στὴν Ἰταλία ἀναφέρει ἕνα μὲ τὸν χαρακτηρισμό: *Laudes Deorum Homeri, haud parvum opus*. Μὲ πολλοὺς τρόπους διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὸ θὰ ἦταν ὁ πρόγονος τῶν διάφορων χειρογράφων μας. Οἱ Ἄγγλοι ἐκδότες διαφωνοῦν (LV, 1) στηριγμένοι στὶς ἰσχυρὲς διαφορὲς καὶ χωρίζουν δυὸ τάξεις. Ἕνας καινούργιος κλάδος παράδοσης ἔγινε γνωστός, ὅταν ἕνας Γερμανὸς φιλόλογος, ὁ Christian Friedrich Matthaei, ἀνακάλυψε στὴν Μόσχα τὸν κώδικα ποὺ βρίσκεται τώρα στὸ Leiden καὶ εἶναι ὁ μόνος ποὺ περιέχει τὸ τέλος τοῦ Ὕμνου στὸν Διόνυσο καὶ ὁλόκληρον τὸν Ὕμνο στὴν Δήμητρα[3]. Τὸ πρῶτο παπυρικὸ κείμενο τῶν Ὕμνων τὸ ἔδωσαν οἱ *Πάπ. Ὀξυρ.* 23. 1956, ἀρ. 2379 (*Ὑμν. Δήμ.* 402-407). Ὑποδειγματικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγὴ καὶ κριτικὸ ὑπόμνημα: T. W. Allen-E. E. Sikes-W. R. Halliday, 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1936. Τὰ κείμενα καὶ στοῦ Allen, *Homer* V. Πρόσθεσε δυὸ δίγλωσσες ἐκδόσεις: J. Humbert. *Coll. des Un. de Fr.* 4. Ἔκδ. 1959, A. Weiher, *Tusculum - Bucherei*. Μόναχο 1951, ἀναθεωρημένη 1961. O. Zumbach, *Neuerungen in der Sprache der hom. Hymnen*. Winterthur 1955, σὰν συγκέντρωση γλωσσικὰ νεότερου ὑλικοῦ εἶναι χρήσιμο. Ὁ V. Pisani, *Storia della lingua greca*, στὴν *Encicl. class.* 2/5/1.

1. H. Schwabl, <Der homer. Hymnos auf Pan>, *Wien. Stud.* 82, 1960, 5.
2. Γιὰ τὸν *Ὕμνο στὸν Ἥλιο* (31) E. Heitsch, *Herm.* 88, 1960, 140.
3. Γιὰ τὴν ἀνεύρεσή του, καλὰ ὁ Deichgräber, πβλ. σ. 140 σημ. 1.

Τορίνο 1960, 48, δείχνει στὸν Ὕμνο στὴν Δήμητρα ἀνωμαλίες στὴν χρήση τοῦ ἐπικοῦ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ. Στοὺς ὕμνους στὸν Ἀπόλλωνα, Ἀφροδίτη καὶ Δήμητρα ὁ Α. HOEKSTRA ζητᾶ νὰ δείξῃ μιὰν ἐξέλιξη στὴν μεταομηρικὴ τυπικὴ γλῶσσα αὐτῶν τῶν ποιημάτων: *The Subepic Stage of the Formulaic Tradition,* Verh. Nederl. Ak. Afd, Letterkunde, N. R. 75/2, 1969. Ὁ M. FORDERER δίνει στὸ βιβλίο του *Anfang und Ende der abendlandischen Lyrik.* Ἄμστερνταμ 1971, μετάφραση καὶ σχόλια στοὺς στ. 1-217 τοῦ Ὕμνου στὸν Ἀπόλλωνα.

Δ. ΑΛΛΑ ΜΕ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ

Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀρχέλαου ἀπὸ τὴν Πριήνη μὲ τὴν προσκύνηση στὸν Ὅμηρο, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν 2. αἱ. π.Χ., δείχνει κοντὰ στὸν θρόνο τοῦ ποιητῆ ἕναν ποντικὸ κι ἕναν βάτραχο. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴν θεωροῦσαν πολὺ σοβαρὰ καὶ τὴν *Βατραχομυομαχία*, δηλ. τοὺς 303 ἑξάμετρους στίχους ποὺ μᾶς σώθηκαν γιὰ τὸν πόλεμο ἀνάμεσα στοὺς βατράχους καὶ τοὺς ποντικούς, ἔργο τοῦ ποιητῆ τῆς *Ἰλιάδας*. Μιὰ διαφορετικὴ παράδοση[1], ὄχι περισσότερο ἀξιόπιστη, ἀποδίδει αὐτὸ τὸ ἐργάκι στὸν Πίγρητα ἀπὸ τὴν Καρία. Ἔξυπνη εἶναι ἡ ἀφορμὴ τοῦ πολέμου αὐτῶν τῶν μικρῶν ζώων. Ὁ βασιλιὰς τῶν βατράχων Φουσκομάγουλος *(Φυσίγναθος)*, γεμάτος ἀπὸ φιλοποντικικὰ αἰσθήματα, πῆρε στὴν ράχη του τὸν ποντικὸ Ψιχουλαρπάχτη *(Ψιχάρπαξ)* γιὰ μιὰν βόλτα στὴν λίμνη· ἕνα νερόφιδο ἐμφανίσθηκε, ὁ βάτραχος τρόμαξε καὶ βούτηξε στὸ νερό, καὶ τὸ ποντίκι πνίγηκε. Στὴν περιγραφὴ τῶν σκληρῶν μαχῶν ἡ παρωδικὴ χρησιμοποίηση ἡρωικῶν σκηνῶν καὶ τυπικῶν ἐκφράσεων ἔχει τὴν πρόθεση νὰ προκαλέσῃ κωμικὴν ἐντύπωση. Τὸ γεγονὸς ὅτι ξέρουμε τόσο λίγα γιὰ τὴν παρωδικὴ ποίηση τῶν Ἑλλήνων δημιουργεῖ δυσκολίες γιὰ τὴν χρονολόγηση[2]. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ *Βατραχομυομαχία* περνοῦσε γιὰ ὁμηρικὴ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἔστω κι ἂν ἀγνοήσουμε τὶς ἀρκετὲς ἐκδηλώσεις ἐκφυλισμοῦ στὸν στίχο καὶ στὸ ὕφος, δὲν θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ τὴν προσεγγίσουμε πολὺ κοντὰ σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή[3].

Παρωδίες ὁμηρικῶν πολεμικῶν σκηνῶν ὑπάρχουν καὶ ἀλλοῦ μεταμφιεσμένες στὴν περιοχὴ τῶν ζώων· ἔτσι θὰ πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τίτλους ὅπως *Γερανομαχία, Ψαρομαχία (ψὰρ=ψαρόνι) καὶ Ἀραχνομαχία*, ποὺ στὸν Πρόκλο καὶ στοὺς *Βίους Ὁμήρου* παραδίδονται σὰν ὁμηρικὰ «*παίγνια*». Οἱ *Ἐπικιχλίδες* πῆραν βέβαια τὸ ὄνομα ἀπὸ τὶς *κίχλες*, δὲν ἀνήκουν ὅμως σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία· σύμφωνα μὲ τὸν Ἀθήναιο (14, 639 A) περισσότερο εἶχαν ἐρωτικὸν χαρακτῆρα.

Ὁ Ὅμηρος κι ὁ Πίγρητας ἐμφανίζονται ἐπίσης σὰν συγγραφεῖς τοῦ ποιήμα-

1. Οἱ μαρτυρίες, καθὼς καὶ γιὰ τὸν Μαργίτη, καὶ τὸ κείμενο, στοῦ ALLEN, *Homer V*. H. AHLBORN, *Der Froschmäusekrieg. Theodoros Prodromos, Der Katzenmäusekrieg.* Ἑλλην. καὶ γερμαν. Βερολ. 1968.

2. Τὰ λίγα ποὺ σώζονται, στοῦ P. BRANDT, *Corpusculum poesis epicae Graecae ludibundae*. 1. Λειψ. 1888.

3. Ὁ S. MORENZ, *Festschrift B. Schweitzer* 1954, 87, θὰ ἤθελε νὰ τοποθετήσῃ τὴν *Βατραχομυομαχία* στὸ μέσο τοῦ 6. αἱ. μὲ βάση αἰγυπτιακὰ πρότυπα.

τος γιὰ τὸν χαζὸ τὸν *Μαργίτη*[1], καὶ εἶναι πολὺ δυσάρεστο ποὺ αὐτὸ δὲν μᾶς σώθηκε. Σ' αὐτὸν τὸν πρόδρομο τῆς ἰωνικῆς πεζογραφικῆς μυθιστορίας ἡ διήγηση ἦταν γιὰ τὸν χαζὸ ποὺ τὰ κάμνει ὅλα ἀνάποδα *(πόλλ' ἠπίστατο ἔργα, κακῶς δ' ἠπίστατο πάντα)*. Στὴν λαϊκὴ λογοτεχνία πολλῶν χωρῶν ἔχει πλούσια συντροφιά, καὶ στὴν ἑλληνικὴ ὅμως εἶναι γνωστοὶ ὅμοιοι τύποι, ὅπως ὁ Κόροιβος καὶ ὁ Μελιτίδης. Τὸ θέμα, ὁ Μαργίτης δηλ., ποὺ πρέπει μὲ πολὺν κόπο νὰ τὸν τραβήξῃ ἡ γυναίκα του στὴν ἄσκηση τῶν συζυγικῶν του καθηκόντων, ξαναγυρνᾶ σὲ μικροὺς μεσαιωνικοὺς μύθους. Ὁ ἥρωας, ποὺ κιόλας μὲ τὸ ὄνομά του δείχνει τὴν πνευματική του συγκρότηση *(μάργος*=χαζός, μωρός*)*, κατάγεται σύμφωνα μὲ μιὰν πληροφορία τοῦ Εὐστάθιου (1669, 48) ἀπὸ ἐξαιρετικὰ πλούσιους γονεῖς. Γι' αὐτὸ εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ μὴν εἶναι ἀμέτοχη στὸ ποίημα αὐτὸ καὶ κάποια κοινωνικὴ πολεμική, ἐνῶ τὸν ποιητὴ ἐπιτρέπεται νὰ τὸν φαντασθοῦμε σὰν ἄνθρωπον τοῦ τύπου τοῦ Ἱππώνακτα. Ἡ ἐνδιαφέρουσα μορφὴ τοῦ ποιήματος—ἑξάμετροι μὲ ἄτακτα ἐγκατασπαρμένους ἰάμβους—βρίσκει τώρα μιὰν κάποια διαφώτιση μὲ τὴν κύλικα τῆς Ischia (*Acc. Lincei* 1955). Ἀπὸ τὶς μαρτυρίες γιὰ τὴν μετρικὴ μορφὴ τοῦ *Μαργίτη* μερικὲς μιλοῦν ἁπλῶς γιὰ ἐναλλαγὴ ἀνάμεσα σὲ ἑξάμετρους καὶ ἰαμβικοὺς στίχους, ἐνῶ ἄλλες δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ὅτι μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἑξάμετρους διακοπτόταν κάπου κάπου ἀπὸ ἕναν ἰαμβικὸ στίχο. Ἂν κανεὶς πάρῃ στὰ σοβαρὰ αὐτὲς τὶς μαρτυρίες καὶ ἀποκλείσῃ τὴν πιθανότητα ὅτι ἀποτελοῦν παρανόηση μιᾶς πληροφορίας κάποιου μετρικοῦ, τότε τίθεται σοβαρὰ τὸ πρόβλημα ὅτι τὸ νέο παπυρικὸ ἀπόσπασμα, ποὺ δείχνει ὅτι τὰ μέτρα ἐναλλάσσονται, ἀνήκει στὸν *Μαργίτη*[2].

Ὁ Εὐστράτιος στὰ *Ὑπομνήματα* εἰς τὰ *Ἠθ. Νικ.* τοῦ Ἀριστοτέλη (6, 7. 1141a 12) σημειώνει ὅτι ὁ Ἀρχίλοχος, ὁ Κρατῖνος, καὶ ὁ Καλλίμαχος μνημονεύουν τὸν *Μαργίτη* σὰν ποίημα τοῦ Ὁμήρου. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Κρατῖνος, ὁ μεγάλος πρόδρομος τοῦ Ἀριστοφάνη, ἔγραψε μιὰν κωμῳδία *Ἀρχίλοχοι*, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ μνημόνευση τοῦ ἰαμβικοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὸν Εὐστράτιο ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐμφάνισή του στὸ ἔργο τοῦ Κρατίνου. Ἔτσι εἴμαστε ἐλεύθεροι νὰ τοποθετήσουμε τὸν *Μαργίτη* πιὸ χαμηλά, καὶ γι' αὐτὴν τὴν τοποθέτηση μπορεῖ νὰ προτείνῃ κανεὶς τὸν 6. αἰώνα[3].

---

1. L. Radermacher, *RE* 14, 1930, 1705. Νέα ἀποσπ. *Ox. Pap.* 22, 1954, ἀρ. 2309. σχετικὰ K. Latte, *Gnom.* 27, 1955, 492. W. Peek, ‹Neue Bruchstücke frühgriech. Dichtung›, *Wiss. Zeitschr. Univ. Halle* 5, 1955/56, 189. A. Heubeck, *Gymn.* 66, 1959, 382. H. Langerbeck, ‹Margites. Versuch einer Beschreibung und Rekonstruktion›. *Harv. Stud.* 63, 1958 *(Festschr. Jaeger)*, 33. M. Forderer, *Zum Homerischen Margites*. Amsterdam 1960, μὲ καλὲς παρατηρήσεις, ὅπου ἡ ἀπόπειρα νὰ δοθῇ στὴν μορφὴ τοῦ Μαργίτη, σὰν τοῦ τέλειου χαζοῦ, μιὰ μεγαλύτερη διάσταση σὲ βάθος καὶ νὰ συσχετισθῇ μὲ ἥρωες τοῦ μεγάλου ἔπους μένει ἀναγκαστικά, ὅπως ξέρει ὁ συγγραφέας, ὑποθετική.

2. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα τὸ βγάζει ὁ Forderer, ποὺ ἔ.ἀ. 5 ἐλέγχει τὶς μαρτυρίες τῶν μετρικῶν.

3. Πβλ. J. A. Davison, *Eranos* 53, 1956. 135.

Χρειάζεται νὰ ἀναφερθοῦν ἀκόμα ἐδῶ σὰν δημιουργήματα τοῦ ποιητῆ τὰ μικρὰ ἑξάμετρα ποιήματα ποὺ ἔχουν παρεμβληθῆ στὸν *Βίο* τοῦ Ὁμήρου ποὺ μᾶς παραδίδεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡρόδοτου. Μερικὰ ἀναφέρονται σὲ βιογραφικὰ γεγονότα· οἱ στίχοι αὐτοί, ποὺ δὲν εἶναι καθόλου κακοὶ καὶ ἔχουν κέφι, θὰ πρέπει νὰ ἀνάγωνται σὲ ραψωδικὴ παράδοση. Τὸ ὅτι σ' αὐτὴν τὴν βιογραφία, γιὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖται μὲ εὐκολία ὁ κάπως ξεθωριασμένος ὅρος «λαϊκὸ βιβλίο», περιλαμβάνεται καὶ ἡ *Εἰρεσιώνη*, ἕνα χαριτωμένο λαϊκὸ τραγουδάκι μὲ τὸ ὁποῖο τὰ παιδιὰ ζητοῦν φιλοδωρήματα, δείχνει πόσο ὅλα τὰ ἔβαζαν κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὁμήρου. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ δὲν συσχέτιζαν τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτὰ μὲ τὸν ποιητή.

IV

Η ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Α. ΗΣΙΟΔΟΣ

Ἡ ἀρχαιότητα ἀρεσκόταν νὰ μνημονεύη παράλληλα τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο, καὶ ἔχει συχνὰ ἐπαναληφθῆ ἡ φράση τοῦ Ἡρόδοτου (2, 53), ὅτι οἱ δυὸ αὐτοὶ ποιητὲς εἶναι ποὺ ἔπλασαν γιὰ τοὺς Ἕλληνες τοὺς θεούς τους[1]. Στὴν πραγματικότητα, ἀπέναντι στὰ συνδετικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ τὸ μέτρο, τὴν ἐπικὴ γλώσσα καὶ τὴν ραψωδικὴ παράδοση, εἶναι πολὺ περισσότερα τὰ διαχωριστικά, ποὺ κατατάσσουν τὸν Ἡσίοδο κοινωνικὰ καὶ πνευματικὰ σὲ ἕναν κόσμο διαφορετικὰ διαρθρωμένο. Οἱ ἄμεσες διαφορές τους εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἡ προσωπικότητα τοῦ Ὁμήρου καὶ γιὰ κείνους ἀκόμα ποὺ δὲν ἀμφισβητοῦν τὴν ἱστορικότητά της μένει ἕνας γιγάντειος ἴσκιος, ἐνῶ γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸ περιβάλλον τοῦ Ἡσίοδου μαθαίνουμε καταπληκτικὰ πολλὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο. Εἶναι ὁ πρῶτος ποιητὴς τῆς Δύσης ποὺ μᾶς παρουσιάζεται μὲ δικά του αἰτήματα. Ἂν τοποθετήσουμε μὲ κάποιαν σιγουριὰ τὰ ποιήματά του γύρω στὸ 700, αὐτὸ σημαίνει πὼς βρισκόμαστε σὲ ἄμεση γειτονιὰ μὲ τὴν ἐποχὴ ποὺ γεννήθηκαν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Καὶ ἐπειδὴ διάφορα χωρία τοῦ Ἡσίοδου προδίνουν τὴν συγγένεια ποὺ ἔχουν πρὸς τὰ ὁμηρικά, ἔγινε ἀπόπειρα νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι μερικὰ κομμάτια τῆς *Ὀδύσσειας* ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο. Καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπόπειρες δὲν μποροῦσε νὰ ὁδηγήση σὲ καθαρὸ ἀποτέλεσμα καὶ νὰ ἀποδείξη ὅτι ἦταν ἀδύνατο σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ὁ Ἡσίοδος νὰ εἶναι ὁ παραλήπτης[2].

Ἡ σημαντικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν πνευματικὸ κόσμο τοῦ Ἡσίοδου καὶ τὸν κόσμο τοῦ μεγάλου ἔπους δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα χρονικῆς ἐξέλιξης. Ὁ κυριότερος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀκοῦμε στὸν Ἡσίοδο κάτι διαφορετικὸ καὶ νέο, εἶναι γιατὶ αὐτὸς γεωγραφικὰ καὶ κοινωνικὰ εἶναι ριζωμένος σὲ μιὰν τελείως διαφορετικὴ περιοχή. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θέλουμε ἀμέσως νὰ ὑπενθυμίσουμε σχετικὰ ὅτι σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἡ *Ὀδύσσεια* ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε μιὰν χαλάρωση τῆς ἀριστοκρατικῆς ἀντίληψης τῶν ἀξιῶν καὶ ἐντονότερη παρουσία ἠθικῶν σκέψεων ποὺ τὶς ξαναβρίσκουμε καὶ στὸν Ἡσίοδο[3].

---

1. «*Οὗτοι δέ εἰσι οἱ ποιήσαντες θεογονίας Ἕλλησι καὶ τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες*».

2. F. Solmsen, ἔ.ἀ. 6, 3. W. Schadewaldt, *Von Homers Welt und Werk*. 3. ἔκδ. 1959, 93, σημ. 1. F. Krafft, *Vergleichende Untersuchungen zu Homer und Hesiod*. Hypomn. 6, 1963.

3. Κάπως πιὸ ἔντονα ὑπογραμμίζει τὴν ἀπόσταση τοῦ Ἡσίοδου ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσεια*

Φανταζόμαστε ὅτι τὸ ὁμηρικὸ ἔπος διαμορφώθηκε στὴν ἰωνικὴ Μικρασία, καὶ ὅτι τὸ ἰωνικὸ πνεῦμα εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ συστατικὰ στοιχεῖα του. Ὁ Ἡσίοδος ἀντίθετα εἶναι ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο ἀνιωνικός. Ὁ πατέρας του καταγόταν ἀπὸ τὴν Κύμη, δηλ. ἀπὸ τὸ τμῆμα τῆς Μικρασίας ποὺ ἀποικίσθηκε ἀπὸ Αἰολεῖς. Θέλησε νὰ ἀποκτήση περιουσία, ὅπως πολλοὶ στὴν ἐποχή του, ἀπὸ τὸ ναυτεμπόριο. Δὲν στάθηκε ὅμως τυχερός, κι ἔτσι ἔφυγε ἀπὸ τὴν πατρίδα του, γιὰ νὰ ἐγκατασταθῆ στὴν Βοιωτία, στὴν Ἄσκρα, ἕνα χωριὸ κοντὰ στὶς Θεσπιές. Ἐκεῖ μεγάλωσε ὁ Ἡσίοδος καί, μολονότι ἡ οἰκογένειά του δὲν εἶχε ρίζες στὴν Βοιωτία, ὡστόσο αὐτὸ τὸ παράξενο κομμάτι τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν ἀγροτική του ἀπομόνωση, μὲ τὸν πλοῦτο του ἀπὸ παμπάλαιες παραδόσεις κι ἐκείνην τὴν έντονη καὶ τραχιὰ ζωὴ ποὺ ἐκφράζεται στὴν πρώιμη πλαστικὴ αὐτῆς τῆς χώρας[1], ἄσκησε ἐπάνω στὸν χαρακτήρα του καὶ στὴν ποίησή του ἀποφασιστικὴν ἐπίδραση.

Ἀριστοκράτες μεγαλοκτηματίες ὑπῆρχαν κι ἐκεῖ ὅπως κι ἀλλοῦ. Ὁ Ἡσίοδος πρέπει νὰ εἶχε σχέσεις μαζί τους, ὁ κόσμος τους ὅμως δὲν εἶναι ὁ δικός του. Στὰ νιάτα του ἔζησε βοσκὸς στὰ βουνά, ἀργότερα καλλιέργησε τὴν γῆ, ποὺ μᾶλλον ἦταν πατρική του κληρονομιά. Ὁ κόσμος του εἶναι ὁ κόσμος τῶν μικρῶν γεωργῶν, ποὺ ἦταν βέβαια ἐλεύθεροι, ἦταν ὅμως ὑποχρεωμένοι νὰ διεξάγουν σκληρὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ζήση τους. Τὸ ἔδαφος ἔδινε τόσο λίγα, ὥστε ὁ Ἡσίοδος (*Ἔργα* 376) τοὺς συνιστᾶ νὰ περιορίζωνται μόνο σ' ἕνα παιδί. Κανένα λαμπερὸ φῶς δὲν φωτίζει ἐδῶ τοὺς κόπους καὶ τὰ βάσανα τῆς γεωργικῆς ζωῆς. Ἄσχημη εἶναι αὐτὴ ἡ Ἄσκρα τὸν χειμώνα, ἀνυπόφορη τὸ καλοκαίρι, καὶ ποτὲ καλή (*Ἔργα* 640 *Ἄσκρῃ, χεῖμα κακῇ, θέρει ἀργαλέῃ, οὐδέ ποτ' ἐσθλῇ*). Χρειάστηκε πρῶτα νὰ συνειδητοποιήση ὁ ἀστὸς τὸν χαμὸ τῆς φύσης μέσα στὰ κάστρα τῆς ἑλληνιστικῆς μεγαλόπολης, γιὰ νὰ μπορέση νὰ δώση κάτι σὰν τὰ εἰδύλλια τοῦ Θεόκριτου.

Τὸ πιὸ σημαντικὸ γεγονὸς τῆς ζωῆς του μᾶς τὸ διηγεῖται ὁ ἴδιος ὁ Ἡσίοδος στὸ προοίμιο τῆς *Θεογονίας* του. Καθὼς ἔβοσκε κάποτε πρόβατα στὸν Ἑλικώνα, τὸν πλησίασαν οἱ Μοῦσες σκεπασμένες μὲ πυκνὴν ὁμίχλη, ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ, ὅπου ἔσερναν τοὺς χορούς τους. Ἡ φωνή τους ξύπνησε μέσα του τὸν ποιητή, κι αὐτός, ἐφοδιασμένος μὲ τὸ κλωνάρι τῆς δάφνης, ἔνιωσε ὅτι τὸν καλοῦσαν νὰ τραγουδήση γιὰ τὰ μελλούμενα καὶ γιὰ τὰ περασμένα. Ἐδῶ μιλᾶ ἕνας ποιητὴς γιὰ τὴν στιγμὴ ποὺ ἀνακάλυψε τὸ καθῆκον του, καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ψιλολογήση κανεὶς γιὰ τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν στίχων, ἂν δὲν θέλη νὰ καταντήση κοινοτοπικός, δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι ἔχουμε στὸ βάθος ἕνα γνήσιο βίωμα[2]. Ὅταν ἀργότερα στὰ *Ἔργα* (654) διηγήθηκε πῶς νίκησε μ' έναν

στὴν περιοχὴ τοῦ ἠθικοῦ στοιχείου ὁ D. KAUFMANN, - BUHLER, ‹Hesiod und die Tisis in der Odyssee›, *Herm.* 84, 1956, 267.

1. R. LULLIES, ‹Zur frühen boiotischen Plastik›, *Arch. Jahr.* 51, 1936, 138.

2. K. LATTE, ‹Hesiods Dichterweihe›, *Ant. u. Abendl.* 2, 1946, 152. Παραλληλισμοὶ μὲ ἀοιδοὺς ἄλλων λαῶν: G. M. BOWRA, *Heroic Poetry*. Λονδ. 1952, 427. K. v. FRITZ, ‹Das Prooemium der Hesiodischen Theogonie›, *Festschr. Br. Snell*. Μόναχο 1956, 29.

ὕμνο στοὺς ἐπικήδειους ἀγῶνες γιὰ τὸν 'Αμφιδάμαντα στὴν Χαλκίδα καὶ κέρδισε ἕναν τρίποδα, μᾶς πληροφόρησε συγχρόνως ὅτι τὸ ἔπαθλο τὸ χάρισε στὶς Μοῦσες τοῦ 'Ελικώνα, ἐκεῖ ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ τοῦ φανέρωσαν τὸ μονοπάτι τοῦ μελωδικοῦ τραγουδιοῦ.

Οἱ Μοῦσες ἔδειξαν τὸ τραγούδι στὸν 'Ησίοδο. Γιὰ τὸν βαθμὸ τῆς ἐπιτυχίας του, ὅσην τὴν δείχνουν οἱ στίχοι του, ἀποφασιστικὴ σημασία εἶχε ἡ γνωριμία του μὲ τὴν ὁμηρικὴ ποίηση. Μονάχα ἐκεῖ μποροῦσε τότε νὰ βρῆ τὴν μορφή, γιὰ νὰ πῆ αὐτὰ ποὺ τοῦ ἔδωσαν ἐντολὴ νὰ διαλαλήση. Αὐτὰ ποὺ ἄκουγε ὅμως ἐκεῖ δὲν τὸν δίδαξαν μόνο, ἀλλὰ τὸν ἔσπρωχναν καὶ πρὸς τὴν ἀμφιβολία καὶ τὴν ἀντίρρηση. Οἱ Μοῦσες στὸ προοίμιο τῆς *Θεογονίας* δὲν ἀπευθύνονται κἂν μὲ φιλικὰ λόγια στοὺς βοσκούς. Τοὺς ὀνομάζουν κακότροπα ἀνθρωπάκια καὶ τίποτε ἄλλο ἀπὸ στομάχια (26 *κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον*). Γιὰ πρώτη φορὰ ἔρχεται ἐδῶ τὸ καλλιτεχνικὸ στοιχεῖο σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν χαμηλότερη σφαίρα τῆς καθημερινῆς ἀνάγκης. καὶ ἀκούγεται μιὰ φωνὴ ποὺ πολλὲς ἀκόμα φορὲς ἐπρόκειτο νὰ ἀντηχήση στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Γιὰ τὸ δικό τους ἔργο οἱ Μοῦσες λένε ὅτι ὁ λόγος τους εἶναι πολλὲς φορὲς ἀπατηλός, ποὺ μοιάζει μὲ τὴν ἀλήθεια· ἂν ὅμως τὸ θελήσουν, τότε ξέρουν νὰ τὴν διαλαλήσουν κι αὐτήν. 'Η ποίηση δηλ. εἶναι λογιῶν λογιῶν, κι ἐνῶ ὁ 'Ησίοδος αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του καλεσμένον νὰ λέη στοὺς στίχους του τὴν ἀλήθεια, ὡστόσο ρίχνει μιὰν λοξὴ ματιὰ σ' ἐκείνους ποὺ διεκδικοῦν τὸ ἴδιο πράγμα, χωρὶς νὰ τὸ ἐκπληρώνουν. Σ' αὐτὸ τὸ τόσο σημαντικὸ προοίμιο βρισκόμαστε μπροστὰ στὸ πρῶτο ξεκίνημα γιὰ φιλολογικὴ πολεμική. Στὰ λόγια αὐτὰ προεικονίζεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι ἀμφισβητοῦν, ἀναμεταξύ τους ἢ στοὺς ποιητές, τὴν διεκδίκηση τῆς ἀλήθειας (VS 22 B 40.57), ἢ μὲ τὸν ὁποῖο ὁ 'Εκαταῖος ὁ Μιλήσιος (ἀπ.1 Jac.) γελοιοποιεῖ τὶς διηγήσεις τῶν 'Ελλήνων. Στὸ στόμα τοῦ 'Ησίοδου αὐτὰ τὰ λόγια χαράσσουν τὴν ἀπόσταση μὲ τὴν ὁποία νιώθει τὸν ἑαυτό του χωρισμένον ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους.

Τὴν ὁμηρικὴ ποίηση τὴν γνώρισε ὁ 'Ησίοδος ἀπὸ περιπλανώμενους ραψωδούς. 'Απὸ αὐτοὺς ἔμαθε τὰ ἐπαγγελματικά της μυστικὰ κι ἔγινε ἔτσι κι ὁ ἴδιος ἕνας σὰν κι αὐτούς. Δὲν θὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα ὅτι παράτησε γι' αὐτὸ τὴν γεωργική του ἐργασία, ὁπωσδήποτε ὅμως δὲν ἔκαμε μακρινὰ ταξίδια. 'Η ἐπίσκεψη σ' ἐκείνους τοὺς ἐπικήδειους ἀγῶνες τῆς Χαλκίδας ἦταν γι' αὐτὸν κάτι τὸ ἐξαιρετικό, καὶ τὸ πέρασμα πάνω ἀπὸ τὸν Εὔριπο, ποὺ εἶναι πλατὺς ὅσο ἕνα ποτάμι, ἦταν τὸ μοναδικό του ταξίδι μὲ πλοῖο. Τὴν θάλασσα γενικὰ τὴν ἀγαποῦσε τόσο λίγο, ὅσο κι οἱ περισσότεροι Ἕλληνες τῆς παλιότερης ἐποχῆς[1]. Σχετικά, τίποτε δὲν εἶναι τόσο χαρακτηριστικό, ὅσο ἐκείνη ἡ μοναδικὴ φράση, ὅτι οἱ κάτοικοι μιᾶς δίκαιης κι εὐτυχισμένης πόλης δὲν χρειάζεται νὰ ταξιδεύουν στὴν θάλασσα (*Ἔργα* 236).

---

1. Τὰ χωρία: A. Lesky, *Thalatta*, Βιέννη 1947, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀρκετὰ γιὰ ἀπόδειξη.

Κι ἂν δὲν ἦταν λοιπὸν ὁ Ἡσίοδος ραψωδὸς σὰν τοὺς πολυταξιδεμένους Ὁμηρίδες, ὡστόσο εἶχε μπῆ σ' αὐτὸν τὸν κύκλο. Ἡ συνέπεια αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἦταν νὰ διαδοθοῦν γρήγορα τὰ τραγούδια του μὲ ραψωδικὸν τρόπο, κάτι ποὺ ἦταν σημαντικὸ ἀλλὰ καὶ ὀλέθριο γιὰ τὴν παράδοσή τους.

Πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὸ πόσο πολὺ τὸν φαντάζονταν τὸν Ἡσίοδο σὰν ραψωδὸ ἀποτελεῖ ὁ *Ἀγὼν Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου* (πβλ. σ. 79, σημ. 1). Τὴν ὑπόθεση τὴν διαβάζουμε μὲ προσθῆκες τῆς μεταγενέστερης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς· ἀπὸ ἕναν πάπυρο ὅμως τοῦ 3. αἰ. π.Χ.[1] μάθαμε ὅτι τὰ οὐσιαστικά του στοιχεῖα ὑπῆρχαν ἀπὸ τότε, ἐνῶ ὁ WILAMOWITZ[2] θέλει νὰ ἀνεβάση τὸν *Ἀγώνα* ὡς τὴν κλασσικὴ ἐποχή. Σήμερα μποροῦμε τουλάχιστο μὲ βάση τὴν ὑπογραφὴ (subscriptio) στὸν πάπυρο Michigan 2754 νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ *Ἀγὼν* περιλαμβανόταν στὸ *Μουσεῖον* τοῦ Ἀλκιδάμαντα, τοῦ ἀντίπαλου τοῦ Ἰσοκράτη. Αὐτὸς χρησιμοποίησε χωρὶς ἀμφιβολία παλαιότερην ἀνεκδοτικὴ παράδοση κι ὑπέταξε τὸ σύνολο στὴν θεωρία του γιὰ τὴν σημασία τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ. Τὸ ἔργο γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ τάση γιὰ συγκριτικὴ ἀξιολόγηση *(σύγκρισις)* καὶ προσφέρει πρῶτα ἕνα παιχνίδι ἐρωταποκρίσεων σὲ ἑξάμετρους στίχους ἀνάμεσα στὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Ὅμηρο. Ὕστερα ὁ καθένας ἀπαγγέλλει τοὺς ὡραιότερους στίχους ἀπὸ τὰ ἔργα του, καὶ τὸ κοινὸ βρίσκει καλύτερους τοὺς στίχους τοῦ Ὁμήρου ἀπὸ σκηνὲς μαχῶν τῆς *Ἰλιάδας*. Ὁ Πανήδης ὅμως, ποὺ σὰν ἀδελφὸς τοῦ πεθαμένου Ἀμφιδάμαντα διευθύνει τὸν ἀγώνα, παραχωρεῖ τὸ βραβεῖο στοὺς στίχους τοῦ Ἡσίοδου, ποὺ πραγματεύονται τὴν εἰρηνικὴ γεωργία.

Λογῆς λογῆς μυθεύματα συνδέθηκαν μὲ τὸ τέλος τοῦ ποιητῆ, μιὰ ποὺ ὁ θάνατος διάσημων ἀνδρῶν στὴν ἀρχαία βιογραφία ἦταν γενικὰ μιὰ ἰδιαίτερη εὐκαιρία γιὰ ἀνεκδοτολογία. Τὴν πληροφορία ὅτι ἔδειχναν τὸν τάφο του στὸν Ὀρχομενὸ μποροῦμε νὰ τὴν πιστέψουμε[3].

Οἱ μεγάλες δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζουμε προσπαθώντας νὰ κατανοήσουμε τὴν *Θεογονία* τοῦ Ἡσίοδου προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὴ ποικιλία τοῦ περιεχομένου της. Σ' αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ μιὰ ἀνάπτυξη τῶν νοημάτων, στὴν ὁποία δὲν λείπουν καθόλου στημονικὲς γραμμές· μόνο ποὺ αὐτὲς διασταυρώνονται ἀναμεταξύ τους καὶ σκεπάζονται τόσο πολὺ ἀπὸ παραγεμίσματα, ποὺ συχνὰ τὶς

---

1. *Flinders Petrie Papyri*, Δουβλίνο 1891 ἀρ. 25· στὴν ἔκδοση τοῦ Ὁμήρου τοῦ ALLEN 5, 225. Προστέθηκε ὁ πάπυρος ποὺ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Κάρανης (Michigan 2754) τοῦ 2. ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3. αἰ μ.Χ.: J. G. WINTER, <A New Fragment on the Life of Homer>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 56, 1925, 120. Ὁ πάπυρος προσφέρει τὸ τέλος τοῦ *Ἀγώνα* καὶ τὴν ὑπογραφὴ *Ἀλκι]δάμαντος περὶ Ὁμήρου*, Βιβλιογρ. *Gnom.* 33, 1961, 697, 2.

2. *Ilias und Homer,* 400. Νεότερη βιβλιογρ. βλ. σ. 79 σημ. 1. Σχετικὰ G. WALBERER, *Isokrates und Alkidamas*. Διδ. διατρ. Ἀμβ. 1938.

3. Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ποίηση τοῦ Ἡσίοδου στὴν ἔκδοση τοῦ JACOBY (βλ. παρακ.). Ἀκόμα εἶναι σημαντικὴ ἡ μελέτη τοῦ O. FRIEDEL, <Die Sage vom Tode Hesiods nach ihren Quellen untersucht>, *Jahrb. f. klass. Philol. Suppl.* τόμ. 10. Λειψ. 1878/79.

χάνουμε ἀπὸ τὰ μάτια μας. Ὅλα αὐτά, μαζὶ μὲ τὴν συνειρμικὴ πιὸ πολὺ παρὰ λογικὴ ροὴ μερικῶν τμημάτων καὶ τὴν ἐμφάνιση παρεμβολῶν ποὺ ἔχουν μορφὴ παρεκβάσεων, ἀνήκουν σ' ἐκεῖνα τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχαϊκότητας, ποὺ κυριαρχοῦν στὴν εἰκόνα αὐτῆς τῆς ποίησης. Μαζὶ μὲ αὐτὰ προσθέτονται οἱ δυσκολίες ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου. Ἐπειδὴ τὸ ποίημα ἔπεσε στὰ χέρια τῶν ραψωδῶν, ἀναπόφευκτη ἦταν μιὰ ἐξαγρίωση τοῦ κειμένου ἀπὸ διπλὲς διατυπώσεις καὶ προσθῆκες. Ὅπως θὰ περίμενε κανείς, ἄρχισε μιὰ ζωηρὴ κριτικὴ στὴν νεότερη ἔρευνα, ποὺ πολλὰ στὸν Ἡσίοδο τὰ ἐξηγοῦσε ὡς νόθα καὶ φορὲς φορὲς ξεπέρασε πολὺ τὸν στόχο της[1]. Τμήματα σὰν τὸν λεγόμενο Ὕμνο στὴν Ἑκάτη, καὶ ἡ μάχη τοῦ Τυφωέα[2] νοθεύονται πολλὲς φορές, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι δὲν εἶναι γνήσια. Γιὰ μικρότερες ὁμάδες στίχων μπορεῖ νὰ ἔχῃ κανεὶς ἀμφιβολίες. Εἶναι μέσα στὴν φύση αὐτῆς τῆς ποίησης ὅτι μόνο σὲ λίγες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ βρῆ κανεὶς ἀσφαλῆ κριτήρια. Γι' αὐτὸ ἡ ἐπιφυλακτικότητα ποὺ τώρα τελευταῖα ἐπιβάλλουν πολλοὶ στὸν ἑαυτό τους εἶναι τελείως δικαιολογημένη.

Ἂν στὰ παρακάτω ὑπογραμμίζουμε μερικὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς *Θεογονίας*, ὡστόσο δὲν πρόκειται νὰ ξεχάσουμε πέρα ἀπὸ μιὰν τόσο ἀναγκαστικὴ ἁπλούστευση τὴν ἀρχαϊκὴ πληρότητα καὶ τὴν σύνθεση, μέσα στὴν ὁποία ἀντιμάχεται ἡ τάξη καὶ ἡ ἐλευθερία.

Στὴν *Θεογονία* παραδόσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ διάφορες πηγὲς ἔχουν ποικιλότροπα ἀνακατευθῆ μὲ αὐτὸ ποὺ ὁ Ἡσίοδος ἔπλασε ἀπὸ δικήν του σκέψη. Διαπιστώσεις τῶν τελευταίων χρόνων μᾶς βοήθησαν νὰ κάμουμε ἕνα σημαντικὸ βῆμα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ σπουδαίων χαρακτηριστικῶν. Ἡ *Θεογονία* περιγράφει ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ μιὰν ἐξέλιξη, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μιὰν κατάσταση, ποὺ δημιουργήθηκε μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου στὸν κόσμο, μέσα στὸν ὁποῖο εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ζοῦμε. Καὶ στὰ *Ἔργα* τὸ «γίγνεσθαι» βρίσκεται κοντὰ στὸ «εἶναι». Στὴν *Θεογονία* λοιπὸν ἡ κεντρικὴ γραμμὴ τῆς ἐξέλιξης δίνεται μὲ τὴν διαδοχὴ τῶν τριῶν θεοτήτων ποὺ κυβερνοῦν τὸν κόσμο: Οὐρανοῦ, Κρόνου, καὶ Δία. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς κυριαρχίας γίνεται μὲ τὴν βία. Ὁ Κρόνος εὐνουχίζει τὸν πατέρα του Οὐρανὸ καὶ παίρνει ἔτσι τὴν ἐξουσία. Ἐπειδὴ ὁ Κρόνος καταβροχθίζει τὰ παιδιά του, ἡ γυναίκα του Ρεία τοῦ παίρνει τὸν νεογέννητο Δία καὶ τὸν κρύβει στὴν Κρήτη, ὅπου μεγαλώνει, γιὰ νὰ γίνῃ ὁ μελλοντικὸς δεσπότης τοῦ κόσμου. Στὸν πόλεμο μὲ τοὺς Τιτάνες παίρνει τὸν θρόνο γιὰ ὅλους τοὺς αἰῶνες.

Τὰ τελευταῖα χρόνια ὁ Gustav Güterbock καὶ ὁ Heinrich Otten[3] μᾶς

---

1. Οἱ ἀντίθετες ἀπόψεις: ἔκδοση τοῦ Jacoby καὶ P. Friedländer, *Gött. Gel. Anz.* 1931, 241. = *Studien zur antiken Literatur und Kunst*. Βερολ. 1969, 81.

2. F. Worms, ‹Der Typhoeus - Kampf in Hesiods Theogonie›, *Herm.* 81, 1953, 29. Τὸν ὕμνο τῆς Ἑκάτης ὑπερασπίζει ὁ B. A. van Groningen (βλ. παραπ.), 267, τὴν μάχη τοῦ Τυφωέα ὁ H. Schwabl, *Serta Philol. Aenipontana*. Innsbr. 1961, 71. ‹Zu Hesiod Typhonomachie›, *Herm.* 90, 1968, 122.

3. H. Otten, ‹Mythen vom Gotte Kumarbi›, *D. Ak. d. Wiss. Berl. Inst. f. Orientf.*

ἔκαμαν γνωστὰ δυὸ θρησκευτικὰ ποιήματα τῆς Κοντινῆς ᾿Ανατολῆς, ποὺ ρίχνουν καινούργιο φῶς στὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης μερικῶν ἑλληνικῶν μύθων. Οἱ χεττιτικὰ γραμμένες πινακίδες προέρχονται ἀπὸ τὰ πλούσια εὑρήματα τοῦ Boghazköi μὲ σφηνοειδῆ γραφὴ καὶ χρονολογοῦνται μεταξὺ 1400 - 1200. Διάφορες ἰδιοτυπίες αὐτῶν τῶν διηγήσεων μαζὶ μὲ ἄλλα φτωχὰ ὑπολείμματα δείχνουν ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς χεττιτικὲς παραλλαγὲς ὑπάρχουν παλιὲς χουρριτικές, ποὺ τὴν διαμόρφωσή τους τὴν τοποθετοῦν στὴν ἀκμὴ τοῦ χουρριτικοῦ πολιτισμοῦ, γύρω στὰ μέσα τῆς 2. χιλιετίας. Καὶ οἱ δυὸ μύθοι εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιορισθοῦν μὲ σιγουριὰ στὰ πιὸ σημαντικὰ χαρακτηριστικά τους. Τὸν πρῶτο, ποὺ δὲν ξέρουμε τὸν τίτλο του, μποροῦμε νὰ τὸν ὀνομάσομε *Μύθο γιὰ τὸ βασίλειο τοῦ οὐρανοῦ*. Διηγεῖται τὴν διαδοχὴ τεσσάρων θεοτήτων: *Alalu - Anu - Kumarbi* - καὶ τοῦ θεοῦ τοῦ Καιροῦ, στὸν ὁποῖο μὲ πειστικότητα ἀναγνώρισαν τὸν χουρριτο-χεττιτικὸ θεὸ *Teschub*. Εἶναι ἕνας γνήσιος μύθος διαδοχῆς, στὸν ὁποῖο ἡ ἀλλαγὴ τῆς κυριαρχίας συντελεῖται μὲ βίαιον τρόπο. Τὴν προσοχή μας τὴν τραβᾶ προπάντων ἡ τύχη τοῦ *Anu*. Τὸ ὄνομά του σχετίζεται μὲ τὸ σουμερικὸ *an* (=οὐρανός), καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γκρεμίζεται ἀπὸ τὸν θρόνο τῆς κυριαρχίας του θυμίζει τὴν ἱστορία τοῦ εὐνουχισμοῦ τοῦ Οὐρανοῦ ἀπὸ τὸν Κρόνο. Οἱ πήλινες πινακίδες διηγοῦνται πῶς ὁ *Anu* φεύγει μπροστὰ στὸν *Kumarbi*. ῾Ωστόσο αὐτὸς τὸν ἁρπάζει ἀπὸ τὰ πόδια, τοῦ δαγκώνει τὰ γεννητικὰ μόρια καὶ τὰ καταβροχθίζει. Γι᾽ αὐτὸ τὸν χτυπᾶ ἡ κατάρα τοῦ *Anu*, νὰ γεννήση τρεῖς φοβεροὺς θεούς. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ὁ θεὸς τοῦ Καιροῦ, ποὺ στὴν συνέχεια τῆς τύχης τοῦ κόσμου ἀποσπᾶ ἀπὸ τὸν *Kumarbi* τὴν κυριαρχία. Δυστυχῶς τὸ κείμενο μᾶς ἀφήνει στὴν μέση γιὰ τὸ πῶς ἔγινε αὐτό. Γιὰ τὸν δεύτερο μύθο ἔχουμε τὸν τίτλο *Τραγούδι τοῦ Ullikummi*. ᾿Εδῶ ὁ *Kumarbi* γέννησε ἕναν τιμωρό του τὸ φοβερὸ τέρας *Ullikummi*, καὶ οἱ θεοὶ ποὺ ἔχουν τώρα τὴν ἐξουσία μὲ ἀρχηγὸν τὸν θεὸ τοῦ Καιροῦ, δυσκολεύονται πολὺ νὰ ἐξουδετερώσουν αὐτὴν τὴν ἀπειλή. Αὐτὸ ὅμως τὸ τέρας ἀπὸ διορίτη εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν δρακοντοπόδαρο Τυφωέα τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου, ποὺ ξερνᾶ φωτιές, ἀλλὰ κι ἐδῶ ὅπως κι ἐκεῖ ὁ νέος αὐθέντης τοῦ κόσμου, ὁ νικητὴς ποὺ ἔχει γιὰ ὅπλο τὸν κεραυνό, πρέπει νὰ διεξαγάγη ἕναν ἐπικίνδυνο ἀγώνα γιὰ νὰ στερεώση τὸν θρόνο του. Σημαντικὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη εἶναι ἐπίσης τὰ κείμενα, ποὺ ἔχουν ἀνακαλυφθῆ στὴν *Ras Šamra*, τὴν παλιὰ *Ugarit*, στὴν βόρεια Συρία[1]. Αὐτὰ ξανάφεραν σὲ ὑπόληψη ἕναν συγγραφέα ποὺ πολὺν καιρὸ τὸν θεωροῦσαν ἀπατεώνα, τὸν ῾Ερέννιο Φίλωνα ἀπὸ τὴν Βύβλο, ἕναν λόγιο τῆς ἐποχῆς τοῦ ᾿Αδριανοῦ, ποὺ γράφει ἑλληνικά, καὶ

3, 1950. G. Guterbock, «The Song of Ullikummi», *The Am. Schools of Or. Research*. New Haven 1952. A. Lesky, *Eranos* 52, 1954, 8· *Saeculum* 6, 1955, 35. Γιὰ τὸ συνολικὸ πρόβλημα: F. Dornseiff, *Antike und Alter Orient*. Λειψ. 1956. P. Walcot, *Hesiod and the Near East*. Univ. of Wales Press. Cardiff 1966.

1. C. H. Gordon, *Ugaritic Literatur*. Ρώμη 1949. K. Mras «Sanchuniathon», *Anz. Öst. Ak. Phil. - hist. Kl.* 1952, 75. Τὰ κείμενα τοῦ ῾Ερέννιου Φίλωνα στὰ *F Gr Hist* III, C 2, 802-824.

πού κοντά σέ πολλά άλλα συνέγραψε καί μιάν φοινικική ιστορία (*Φοινικικά*). Γιά τήν ιστορία του αυτήν στηρίχθηκε στό έργο ενός Σαγχουνιάθωνα, πού θά είχε συγγράψει πρίν από τά Τρωικά. Ὁ Εὐσέβιος στήν *Εὐαγγελική Προπαρασκευή* δίνει μεγάλα κομμάτια από τό πρῶτο βιβλίο τοῦ Φίλωνα μέ τήν κοσμογονική του περιγραφή. Πολύν καιρό θεωροῦσαν τόν Φίλωνα ἀπατεώνα πού τάχα εἶχε λεηλατήσει τόν Ἡσίοδο. Τό πράγμα πῆρε ἄλλην ὄψη, ὅταν στήν *Ras Šamra* ἀνακαλύφθηκαν κείμενα γιά τήν χρονική περίοδο 1400 -1200, δηλ. ἀκριβῶς ἐκείνην τήν ἐποχή στήν ὁποία θά εἶχε συγγράψει ὁ Σαγχουνιάθωνας, πού τό περιεχόμενό τους εἶναι λατρευτικό-μυθικό, καί ἐπαληθεύουν ὁρισμένες εἰδήσεις τοῦ Φίλωνα. Καί σ' αὐτά ἔχουμε νά κάμουμε μέ ἕναν παλιό μύθο διαδοχῆς ἀπό τήν Κοντινή Ἀνατολή, πού παρά τό ὅτι περιλαμβάνει πολλά αὐτοτελῆ χαρακτηριστικά, μένει στά γενικά πλαίσια αὐτῶν τῶν διηγήσεων. Τελευταῖα ἔχει περιληφθῆ στόν κύκλο αὐτῶν τῶν μύθων σάν τύπος πολύ ἀρχαῖος καί αὐτό πού λέγεται Ἔπος τῶν Βαβυλωνίων γιά τήν δημιουργία τοῦ κόσμου, πού ὀνομάζεται *Enuma eliš* (=ὅπως παραπάνω), ἀπό τίς πρῶτες του λέξεις[1].

Ὅλες αὐτές οἱ καινούργιες ἐνδιαφέρουσες γνώσεις δέν ἀφήνουν καμιάν ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἡσίοδος μέ τήν διήγησή του γιά τόν Οὐρανό, τόν Κρόνο καί τόν Δία βρίσκεται σέ μιάν γραμμή πανάρχαιας παράδοσης, στήν ὁποία ἀνήκουν καί τά χεττιτικά κείμενα καί τά κείμενα τῆς *Ras Šamra*, χωρίς νά μποροῦμε ἀκόμα σήμερα νά καθορίσουμε τήν ἀρχή της. Γιά τήν μετάδοση στούς Ἕλληνες ὑπάρχουν δυό δυνατότητες: ὅτι οἱ Φοίνικες ἦσαν οἱ διαβιβαστές, ἤ ὅτι Ἕλληνες πού ζοῦσαν στήν μικρασιατική περιοχή τῆς Μιλήτου ἤ στήν Ρόδο, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθῆ ἀπό τήν μυκηναϊκή ἐποχή, γνώρισαν τήν διήγηση γιά τήν διαδοχή τῶν θεῶν καί ὅλα τά σχετικά. Πρέπει κανείς νά εἶναι προσεκτικός μπροστά σέ κάθε τεχνητή ἀπλούστευση αὐτῶν τῶν προβλημάτων, καί νά λογαριάζη ὅτι γιά τόν Ἡσίοδο ἔχει κανείς νά λάβη ὑπόψη του καί μιάν παλιά παράδοση πού ἔφτασε ὡς αὐτόν ἀπό τήν προελληνική ἐποχή καί πού γιά τήν διαφύλαξή της ἀκριβῶς ἡ Βοιωτία ἦταν τό κατάλληλο ἔδαφος. Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δεχθοῦμε γιά τήν *Θεογονία* τήν ἐπίδραση μιᾶς ἐξαιρετικά πολλαπλῆς παράδοσης· ἡ ποικιλία τοῦ ἔργου μᾶς προσφέρει μιάν ἐντυπωσιακή μαρτυρία γι' αὐτό. Δέν πρέπει ἀκόμα νά ξεχνοῦμε ὅτι ὁ πατέρας τοῦ Ἡσίοδου ἦλθε στήν Βοιωτία ἀπό τήν Μικρασία.

Προσθέτουμε ἕνα θέμα, στό ὁποῖο μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε καθαρά τήν ἐξάρτηση τοῦ Ἡσίοδου ἀπό παμπάλαιη παράδοση. Ἡ *Θεογονία* δείχνει γιά τήν διήγηση Οὐρανοῦ-Κρόνου παράξενα καί ἰδιότυπα χαρακτηριστικά. Τά παιδιά πού γεννᾶ ἡ «Γαῖα» ἀπό τόν Οὐρανό, ὁ πατέρας τους τά μισεῖ ἀπό μιάν ἀρχή. Ἀμέσως μετά τήν γέννησή τους τά κρύβει (*Θεογ.* 157 *ἀποκρύπτασκε*) στόν κρυψώνα (*κευθμών*) τῆς γῆς. Ἐπειδή ἡ γῆ ὑποφέρει, παράγει τό σίδερο καί φτειάχνει ἕνα δρεπανοειδές μαχαίρι (*ἡ ἅρπη* τῆς Κοντινῆς Ἀνατολῆς). Μέ αὐτό εὐνουχίζει ὁ

1. G. Steiner, *Der Sukzessionsmythos in Hesiods «Theogonie» und ihren orientalischen Parallelen*. Διδ. διατρ. Ἀμβ. 1958 (δακτ.)· τοῦ ἴδ. *Ant. u. Abendl.* 6, 1957 171.

Κρόνος τὸν πατέρα του, ὅταν αὐτὸς ξαπλώνεται ἐπάνω στὴν Γαῖα μὲ ἐρωτικὸν πόθο. Ἐδῶ ὑπάρχει ἐκεῖνος ὁ μύθος γιὰ τὸν χωρισμὸ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τὴν γή, ποὺ εἶναι διαδομένος σὲ ὅλην τὴν γῆ[1] καὶ ποὺ ἔχει τὴν ἀνταπόκρισή του καὶ στὰ χεττιτικὰ κείμενα ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα. Ἐπὶ πλέον αὐτὸ τὸ τμῆμα ἐπιτρέπει νὰ φανῆ ἰδιαίτερα ἕνα σημαντικὸ γιὰ τὴν *Θεογονία* στοιχεῖο. Ὁ Οὐρανὸς καὶ ἡ Γὴ εἶναι θεότητες ποὺ σχεδιάζουν καὶ ἐνεργοῦν, καὶ ποὺ τὶς φανταζόμαστε ἑπομένως ἀνθρώπους καὶ μὲ ἀνθρώπινη μορφή. Συγχρόνως ὅμως αὐτοὶ ὑποδηλώνουν τὸν οὐρανὸ καὶ τὴν γὴ μὲ τὴν ἔννοια τῶν τμημάτων τοῦ κόσμου: ὁ Οὐρανὸς κρύβει τὰ παιδιά του σ' ἕναν κρυψώνα τῆς Γαίας, κι αὐτὴ παράγει τὸ σίδερο. Αὐτὴ ἡ τέλεια ρευστότητα τῶν συνόρων ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποὺ φαίνεται χειροπιαστὸ μέσα στὴν φύση, καὶ στὴν ἀνθρωπόμορφη παράσταση τοῦ θεοῦ, ταιριάζει μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουν οἱ Ἕλληνες τῆς παλαιότερης ἐποχῆς γιὰ τὸν κόσμο, καὶ ἰδιαίτερα ὁ Ἡσίοδος. Στὴν περιοχὴ τῆς λεγόμενης κατώτερης μυθολογίας, π.χ. στὸ ποτάμι καὶ τὸν ποτάμιο θεό, στὸ βουνὸ καὶ τὸν θεὸ τοῦ βουνοῦ, στὸ δέντρο καὶ τὴν Δρυάδα, διατηρήθηκε πολὺν καιρὸ αὐτὴ ἡ εἰκόνα κι ἔδωσε στὴν ἑλληνιστικὴ ἐκλέπτυνση, ποὺ τὴν συνεχίζει ὁ Ὀβίδιος, εὐπρόσδεκτην εὐκαιρία γιὰ ἔξυπνο παιχνίδι.

Τὸ πρόβλημα τοῦ ρόλου τοῦ παλιοῦ παραδοσιακοῦ ὑλικοῦ στὴν *Θεογονία* χρειαζόταν ἰδιαίτερη προσοχὴ ἐξαιτίας ἀρκετῶν νέων γνώσεων. Αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ μᾶς ὁδηγήση σὲ ὑπερβολικὴν ἐκτίμησή του. Μᾶλλον ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δρόμους ἀποκτήσαμε μόνο τὴν βάση, γιὰ νὰ βγάλουμε ἀπὸ αὐτὴν σὰν τὸ πιὸ σημαντικὸ στοιχεῖο τὴν προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Ἡσίοδου. Τὰ ὅριά της δὲν εἶναι δυνατὸ παντοῦ νὰ χαραχθοῦν καθαρά, ὡστόσο ἡ ἰδιοτυπία ἀρκετῶν χαρακτηριστικῶν καὶ ἡ διεισδυτικότητα μὲ τὴν ὁποία ἔχουν πλασθῆ, συνηγοροῦν γιὰ τὸ ὅτι σ' αὐτὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Ἡσίοδου.

Στὸν Ἡσίοδο προπάντων γίνεται ἕνα ἀποφασιστικὸ βῆμα, ποὺ ὁδηγεῖ πέρα ἀπὸ τοὺς μύθους διαδοχῆς ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὴν Κοντινὴ Ἀνατολή. Στὴν *Θεογονία* δὲν ἔχουμε μόνο τὴν διαδοχὴ διάφορων κυρίων τοῦ Οὐρανοῦ, ἀλλὰ μιὰν ἐξέλιξη ποὺ ὁδηγεῖ μὲ συνέπεια πρὸς τὸν Δία. Γιατὶ ὁ ὀλύμπιος θεὸς τοῦ Καιροῦ δὲν εἶναι προσωρινὸς ἄρχοντας, ὅπως ἦταν οἱ ἄλλοι· μὲ αὐτὸν ὁλοκληρώνεται μιὰ μεγάλη καὶ γιὰ ὅλους τοὺς αἰῶνες ὁριστικὴ τάξη. Τὸ ὅτι ὁ ποιητὴς ξέρει αὐτὸ τὸ μοίρασμα τῶν ἐξουσιῶν ἀνάμεσα στοὺς ἀθάνατους, μᾶς τὸ λέει στὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ ἔργου του (στ. 73). Ἡ νίκη τοῦ Δία στὸν ἀγώνα ἐναντίον τοῦ Κρόνου καὶ τῶν Τιτάνων στερεώνει αὐτὴν τὴν τάξη, καὶ γι' αὐτὸ ἡ Τιτανομαχία εἶναι τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ποιήματος. Αὐτὴ ἡ ἐξύμνηση τῆς κυριαρχίας τοῦ Δία ξεπερνᾶ πολὺ τὴν ὁμηρικὴ περιγραφὴ τοῦ πατέρα τῶν θεῶν, καὶ ὁ Ἡσίοδος χωρὶς ἀμφιβολία θὰ κατάτασσε τοὺς συζυγικοὺς καυγάδες στὸν Ὄλυμπο, ὅπως τοὺς διηγεῖται ἡ *Ἰλιάδα*, σ' ἐκεῖνες τὶς ψευδολογίες τῶν Μουσῶν. Αὐτὸς χαράζει ἐκείνην τὴν γραμμή, ποὺ φτάνει στὸ κορύφωμά της μὲ τὴν μεγαλόπρεπη εἰκόνα τοῦ Δία τῆς αἰσχύλειας ποίησης.

---

1. W. Staudacher, *Die Trennung von Himmel und Erde*. Διδ. διατρ. Τυβ. 1942.

Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Ἡσίοδος ἀναγνωρίζει αὐτὸν τὸν κόσμο ὡς τὸν καλύτερο δυνατό. Ἡ βαθιὰ ἀπαισιοδοξία ποὺ ἐκφράζεται τόσο ἐπίμονα στὰ *Ἔργα* ὑπάρχει ἐπίσης, ὅπως θὰ ἰδοῦμε ἀμέσως, καὶ στὸ πίσω πλάνο τῆς *Θεογονίας*. Ἐδῶ ἀναγνωρίζονται δυὸ ἀντίμαχοι τρόποι σκέψης, ποὺ ἡ ἀντίθεσή τους κινεῖ καὶ τὰ δυὸ ποιήματα.

Ἡ διήγηση γιὰ τὴν διαδοχὴ Οὐρανοῦ-Κρόνου-Δία μὲ τὴν ἐμβάθυνση ποὺ βρῆκε στὸν Ἡσίοδο ἀποτελεῖ ἕνα συστατικὸ στοιχεῖο τῆς *Θεογονίας*. Καὶ τί δὲν συσσωρεύθηκε ὅμως γύρω ἀπὸ αὐτό. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὸ προοίμιο ἀρχίζει ἡ διήγηση τοῦ ποιητῆ, αὐτὴ εἶναι ἀμέσως γιὰ τὴν γένεση τοῦ κόσμου. Στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς κοσμογονίας βρίσκεται τὸ Χάος. Ἡ λέξη αὐτὴ μόνο ἀργότερα πῆρε τὴ σημασία ἑνὸς ἄτακτου ἀνακατώματος. Πρέπει νὰ ἀποκλεισθοῦν ἐπίσης ὅλες οἱ ὑποθέσεις ποὺ νομίζουν ὅτι τὸ Χάος τοῦ Ἡσίοδου εἶναι ἀποτέλεσμα ἐκπληκτικῆς ἀφαίρεσης. Αὐτὸ ἀρχίζει κιόλας μὲ τὸν Ἀριστοτέλη (*Φυσ.* 4, 1. 208b 28) ποὺ θεωροῦσε ὅτι τὸ χάος ἦταν ὁ Χῶρος. Ὁ Ἡσίοδος ὅμως δὲν ἐννοεῖ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἄβυσσο ποὺ χάσκει (*χάος*: *χαίνω*), σὰν πρωταρχικὴν ἔννοια, ποὺ τὴν ξέρουν καὶ ἀνατολικὲς παραστάσεις τοῦ κόσμου καὶ ποὺ ἀσφαλῶς δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο[1].

Ὅτι ὁ ποιητὴς σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα ἐργαζόταν μὲ δανεισμένα στοιχεῖα, τὸ δείχνει καὶ ὁ πολὺ ἀποσπασματικὸς τρόπος τῆς διήγησής του. «*Ἦ τοι μὲν πρώτιστα Χάος γένετο*» (στ. 116), ἀπὸ ποῦ ἔγινε ὅμως, δὲν πρέπει νὰ ρωτοῦμε· κι ὅταν ὕστερα γεννιοῦνται ἡ Γή, τὸ θέατρο τῶν κατοπινῶν γεγονότων, καὶ ὁ Ἔρωτας, τόσο μόνο εἶναι σαφές, ὅτι ἐδῶ ἔχουμε μπροστά μας μιὰν αὐτοτελὴ γένεση κι ὄχι μιὰν πράξη ἀναπαραγωγῆς. Κι ὁ Ἔρωτας κατάγεται, ὅπως μᾶς δείχνει κι ὁ Πόθος στὸν Φίλωνα, ἀπὸ παλιὰν κοσμογονικὴ σκέψη· ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι ὁ Ἡσίοδος ὁ πρῶτος ποὺ ὕψωσε σὲ μεγάλον θεὸ τοῦ σύμπαντος αὐτὸν ποὺ λατρευόταν στὶς γειτονινικὲς Θεσπιὲς μὲ μορφὴ μιᾶς λατρευτικῆς πέτρας (*fétiche*).

Μόνο ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ἀρχίζει ἡ σειρὰ τῶν γεννήσεων καὶ τῶν ἑνώσεων. Ἀπὸ τὸ Χάος γεννιέται τὸ σκοτάδι (Ἔρεβος) καὶ ἡ Νύχτα. Ἡ ἕνωση καὶ τῶν δυὸ γεννᾶ τὰ ἀντίθετά τους, τὸν Αἰθέρα (λεπτὸ - λαμπρό, ἀεροειδὲς ὑλικὸ) καὶ τὴν Ἡμέρα. Ἡ Γὴ γεννᾶ μὲ τὴν σειρά της τὸν Οὐρανὸ μὲ τὰ ἄστρα, τὰ Ὄρη, τὴν Θάλασσα τὴν πολυτάραχη (Πόντος). Γι' αὐτὴν τονίζεται ἰδιαίτερα ὅτι γεννήθηκε χωρὶς ἐρωτικὴν ἕνωση· ὡστόσο τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Οὐρανὸ καὶ γιὰ τὰ βουνά.

Ἡ ἀκολουθία τῶν γεννήσεων γίνεται ὅσο πάει καὶ πυκνότερη. Ὁ Ἔρωτας ὁ ἴδιος δὲν ἔχει ἀπογόνους, μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅμως ὅτι ἐπενεργεῖ σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ζευγαρώματα, ἔστω κι ἂν τὸ ποίημα δὲν λέει τίποτε σχετικό. Τρία γενεαλογικὰ δένδρα ξεχωρίζουν μέσα στὸ πλῆθος ποὺ ἀκολουθεῖ: ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν νύχτα, ἀπὸ τὸ ζευγάρι Οὐρανοῦ-Γῆς, καὶ ἀπὸ τὴν Θάλασσα. Τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο συνυφαίνονται μὲ πολλοὺς τρόπους, τὸ πρῶτο ὅμως μένει αὐστηρὰ χωρισμένο.

---

1. Καλὰ γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ Χάους ὁ U. Holscher, *Herm.* 81, 1953, 398.

Μὲ τὸ μεγάλο ἅπλωμα τῶν ἀπογόνων ἡ κοσμογονικὴ ἰδέα περνᾶ ἔντονα στὸ δεύτερο πλάνο. Κυρίως δὲν πρόκειται πιὰ γιὰ τὴν γένεση ἀλλὰ γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ Ὄντος, γιὰ μιὰν περιγραφὴ τῶν πραγμάτων καὶ τῶν δυνάμεων αὐτοῦ τοῦ κόσμου, γιὰ τὴν ὁποία βέβαια τὸ γενεαλογικὸ σχῆμα[1] ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελῆ τὴν βάση τῆς ταξινόμησης. Ἡ χρήση του μπορεῖ νὰ εἶναι ὁλωσδιόλου ἐξωτερικὴ ἢ πάλι τόσο πολυσήμαντη, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Ἔριδας (=φιλονεικίας), ποὺ παριστάνεται σὰν μητέρα τῶν Βασάνων, τῆς Λησμονιᾶς, τῆς Πείνας, καὶ τοῦ Πόνου.

Κεντρικὸ στοιχεῖο μένει ἡ σειρὰ ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸν Οὐρανὸ καὶ τὴν Γῆ, ποὺ ἀπὸ τὸν Κρόνο καὶ τοὺς Τιτάνες ὁδηγεῖ στὸν Δία, ἐνῶ στὰ ἄλλα ἔχουμε μπροστά μας ἕναν σκελετὸ μὲ ἕνα μπερδεμένο πλῆθος ἀπὸ ὑποστηρίγματα, τραβέρσες καὶ λοξὲς συνδέσεις, ποὺ θέλει νὰ εἶναι μιὰ ἀπεικόνιση τοῦ κόσμου. Σ' αὐτὴν ἡ πραγματικότητα καὶ ὁ μύθος ἀλληλοδιασταυρώνονται ὡς τὸ ἐσώτατο σημεῖο, ἢ γιὰ νὰ μιλήσουμε καλύτερα: ἡ ἐποχὴ αὐτὴ συλλαμβάνει τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου μόνο μὲ τὴν μορφὴ τοῦ μύθου. Ἡ γνώμη ποὺ ἔχει διατυπωθῆ συχνά, ὅτι ὁ Ἡσίοδος ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, πρέπει νὰ γίνη δεκτὴ μὲ ἐπιφυλακτικότητα.

Ὁ περιορισμὸς αὐτὸς δὲν θὰ σημαίνη φυσικὰ ὅτι δὲν ἦταν νοητὴ μιὰ ἐξήγηση τοῦ κόσμου μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια. Καὶ μόνο οἱ ἀπόγονοι τῆς Νύχτας μποροῦν νὰ μᾶς διδάξουν τὸ ἀντίθετο. Ἐδῶ (στ. 211) ὁ Ἡσίοδος μάζεψε ὅλες ἐκεῖνες τὶς ἄμορφες δυνάμεις, ποὺ ἐπενεργοῦν ὅμως τόσο ὀδυνηρὰ στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ τὴν δυναστεύουν καὶ τὴν φοβερίζουν: τὶς δυνάμεις τοῦ θανάτου, τοῦ καταστρεπτικοῦ Ψόγου (*Μῶμος*), τὴν δυστυχία, τὴν Ὀργή, τὴν Ἀπάτη, τὰ Γηρατειὰ καὶ τὴν Ἔριδα, ποὺ γεννοβολᾶ κι αὐτὴ καταπληκτικά. Ξεκινήματα γιὰ ἕνα τέτοιο κοίταγμα δείχνουν στὴν *Ἰλιάδα* (*Τ* 91) τὰ λόγια τοῦ Ἀγαμέμνονα γιὰ τὴν Ἄτη (τὴν τύφλωση ἀπὸ τὴν Μοίρα) καὶ ἡ διήγηση τοῦ Φοίνικα (*Ι* 502) γιὰ τὰ παρακάλια (*Λιταί*), οἱ στίχοι ὅμως τῆς *Θεογονίας* προχωροῦν πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ αὐτὰ καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε ἕνα κοινωνικὸ στρῶμα, στὸ ὁποῖο οἱ σκοτεινὲς πλευρὲς τῆς ζωῆς ἦταν ἀμεσότερα καὶ σκληρότερα αἰσθητὲς παρὰ στὶς περιοχὲς τῆς ἀριστοκρατίας.

Ἀστοχοῦμε τὸ νόημα αὐτῆς τῆς ἀρχαικῆς ποίησης, ἂν μιλήσουμε κι ἐδῶ καὶ σὲ ὅμοιες περιπτώσεις γιὰ προσωποποιήσεις[2]. Ὁ Ἕλληνας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς αἰσθάνεται μέσα στὰ πράγματα τοῦ κόσμου, στὶς δυνάμεις ποὺ τὰ κινοῦν καί, στὶς σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀναμεταξύ τους, τελείως ἄμεση τὴν θεϊκὴ δύναμη. Ἕνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα δίνει ἀκόμα ὁ Εὐριπίδης στὴν *Ἑλένη* του, στὴν σκηνὴ τοῦ ἀναγνωρισμοῦ τῶν συζύγων (560): «Ὦ θεοί! γιατὶ θεὸς εἶναι καὶ τὸ νὰ ἀναγνωρίζη κανεὶς τοὺς ἀγαπημένους του» (*= θεοί· θεὸς γὰρ καὶ τὸ γιγνώσκειν φίλους*).

---

1. P. Philippson, ‹Genealogie als mythische Form›, *Symb. Osl. Suppl.* 7, 1936.
2. L. Peterson, *Zur Geschichte der Personifikation*. Wurzb. 1939. K. Reinhardt, ‹Personifikation und Allegorie›, *Vermachtnis der Antike*. Γοττ. 1960, 7.

Τὸ τμῆμα τῆς *Θεογονίας* ποὺ ἀναλύσαμε εἶναι ἕνα καλὸ παράδειγμα γιὰ τὸ πόσο ἐλεύθερα ὁ Ἡσίοδος κινεῖται μὲ τὶς ἀρχὲς ποὺ διάλεξε γιὰ τὴν κατάταξη. Ἀνάμεσα στὰ παιδιὰ τῆς Νύχτας βρίσκεται μαζὶ μὲ τὸν Θάνατο καὶ ὁ Ὕπνος. Ἀληθινὰ δὲν εἶναι τίποτε κακό, στὸν Ὅμηρο ὅμως εἶναι ἀδελφὸς τοῦ Θανάτου καὶ μόνο γι' αὐτὸ σχετίζεται μὲ τὸν νυκτερινὸ χρόνο. Ἀκόμα πιὸ χτυπητὴν ἐντύπωση προξενοῦν μέσα σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον οἱ Ἑσπερίδες. Ὁ λόγος ποὺ τὶς περίλαβε ἐδῶ εἶναι τελείως ἐξωτερικός: πέρα ἀπὸ τὸν Ὠκεανὸ φυλάσσονται τὰ χρυσὰ μῆλα, πολὺ μακριὰ ἔξω στὴν Δύση, τὴν περιοχὴ τῆς Νύχτας (275). Εὔκολα τὸ καταλαβαίνουμε αὐτό, γιατὶ ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἀπάτη ἐμφανίζεται ἡ Ἀγάπη *(Φιλότης)*. Ἡ στάση τοῦ Ἡσίοδου ἀπέναντι στὶς γυναῖκες ἦταν ἐπικριτική· ὅταν λέει στὰ *Ἔργα* (375) ὅτι ὅποιος ἐμπιστεύεται μιὰν γυναίκα εἶναι τὸ ἴδιο σὰν νὰ ἐμπιστεύεται κλέφτες, σὰν νὰ προλαβαίνη κάπως τὸν ψόγο τῶν γυναικῶν τοῦ Σημωνίδη. Τέτοιος ψόγος ἀποτελεῖ ἐπίσης καὶ τὴν αἰχμὴ τοῦ μύθου γιὰ τὸν γιὸ τοῦ Τιτάνα Ἰαπετοῦ, τὸν πανοῦργο Προμηθέα (521). Αὐτὸς εἶχε ξεγελάσει τὸν Δία στὸ μοίρασμα τῶν μερίδων τοῦ θυσιασμένου ζώου, κι ἔτσι ὁ Δίας διάλεξε τὰ κόκκαλα ποὺ ὁ Προμηθέας τὰ εἶχε καλύψει μὲ ξύγκι. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τέτοια ἔλεγε κάποια παλιὰ μυθικὴ διήγηση (ἀλλὰ ἂς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι οἱ Μοῦσες μποροῦν νὰ λὲν καὶ ψέματα), στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ Δίας πρόσεξε τὴν ἀπάτη κι ἐκδικήθηκε τοὺς ἀνθρώπους στερώντας τους τὴν φωτιά. Ἐπειδὴ ὁ Προμηθέας τὴν ἔκλεψε καὶ τὴν ἔφερε στὴν γῆ, γι' αὐτὸ ἐκεῖνος διέταξε νὰ τὸν συλλάβουν καὶ νὰ τὸν πασσαλώσουν· ἕνας ἀετὸς τὸν βασάνιζε τρώγοντάς του τὸ συκώτι. Ὕστερα ὁ Ἡρακλῆς σκότωσε τὸν ἀετὸ κι ἐλευθέρωσε τὸν Προμηθέα, ὄχι ὅμως χωρὶς τὴν θέληση τοῦ Δία, ὅπως διαβεβαιώνει ὁ εὐσεβὴς ποιητής. Ὁ Δίας ἔστειλε στοὺς ἀνθρώπους τὴν γυναίκα, ποὺ τὴν ἔπλασαν θεοί, σὰν μιὰν ὄμορφη συμφορά, προγόνισσα ἑνὸς κηφηναριοῦ ἀπὸ γυναῖκες, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν συμφορὰ τῶν ἀνδρῶν.

Μέσα στοὺς ἀπογόνους τῆς Γῆς καὶ τῆς Θάλασσας βρίσκονται ἀνθρωπόμορφες θεότητες ὅπως οἱ Τιτάνες ἢ ὁ Νηρέας, ὁ γέρος τῆς θάλασσας μὲ τὶς ὄμορφες κόρες του, βρίσκονται μυθικὲς μορφὲς ὅπως οἱ Κύκλωπες καὶ οἱ Ἑκατόγχειρες, καὶ ὕστερα συναντοῦμε ξανὰ φαινόμενα τῆς Φύσης ὅπως εἶναι ὁ Ἥλιος, τὸ Φεγγάρι, ἡ Αὐγή, καὶ οἱ Ἄνεμοι. Καὶ μὲ τὸ γένος τῶν Ποταμῶν, ποὺ ἀναφέρονται μὲ τὸ ὄνομά τους (337), συνειδητοποιοῦμε ξανὰ πῶς ἐδῶ ὑπάρχουν πολλὰ ἀνάμεσα στὸ συγκεκριμένο φαινόμενο καὶ τὴν ἀνθρωπόμορφη θεότητα.

Χωρὶς ἀμφιβολία αὐτὴ ἡ γενεαλογικὴ συστηματοποίηση ἀνήκει σὲ μεγάλο μέρος στὸν ποιητή. Καθαρότατα ὅμως τὸν νιώθουμε ἐκεῖ ὅπου διαμορφώνει παλιὲς ἔννοιες ἔτσι, ὥστε νὰ γίνεται ὁρατὸς ὁ κόσμος σὰν θέατρο πνευματικῶν δυνάμεων. Ὅποιος θὰ ἤθελε νὰ μιλήση γιὰ ἀπέραντη ἀπαισιοδοξία τοῦ Ἡσίοδου, θὰ τὸν παρεξηγοῦσε. Βλέπει τὸν κόσμο γεμάτον ἀπὸ παιδιὰ τῆς Νύχτας, ποὺ τυραννοῦν τοὺς ἀνθρώπους, ἡ γνώμη του ὅμως ἐδῶ, ὅπως καὶ στὰ *Ἔργα*, εἶναι ἕνα γενναῖο «καὶ ὅμως...». Ψευτιὰ καὶ ἀπάτη, ἀρρώστεια καὶ πείνα παραμονεύουν μέσα

στὸν κόσμο, ὑπάρχουν ὅμως σ' αὐτὸν καὶ καλές, συνεκτικὲς καὶ εὐεργετικὲς δυνάμεις. Αὐτὲς συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὸν Δία.

Οἱ Ὧρες εἶναι παλιὲς φυσικὲς δυνάμεις, ποὺ μὲ τὴν ἐπέμβασή τους τὰ πράγματα ὡριμάζουν καὶ γίνονται ὡραῖα. Μὲ τὰ ὀνόματα ποὺ τοὺς ἔδωσαν, Θαλλώ, Αὐξώ, καὶ Καρπώ, τὶς ἕνωσαν μὲ τὴν ἄνθηση, τὴν αὔξηση, καὶ τὴν καρποφορία. Στὸν Ἡσίοδο ὅμως πέρασαν ὁλωσδιόλου στὴν περιοχὴ τοῦ ἠθικοῦ. Ἀπὸ τὴν Θέμιδα, τὴν ἀπονομὴ τῆς Δικαιοσύνης, τὶς γέννησε ὁ Δίας, καὶ ὀνομάζονται Εὐνομία, Δίκη, καὶ Εἰρήνη: καλοδιοίκηση, δικαιοσύνη, καὶ ἡσυχία. Κι οἱ Χάριτες (Ἀγλαΐα, Εὐφροσύνη, Θαλία) εἶναι παιδιὰ τοῦ Δία, καὶ μὲ αὐτὲς συγκεντρώνονται γύρω του ἡ λαμπρότητα, ἡ καλὴ διάθεση κι ἡ χαρά. Ἡ Μνημοσύνη ὅμως, ἡ θύμηση δηλ., τοῦ χαρίζει τὶς ἐννιὰ Μοῦσες, ποὺ φέρνουν μαζί τους πλούσια γνώση, ὅπως οἱ ἴδιες ἀναγγέλλονται στὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Θεογονίας*. Ἀκόμα βαθύτερα προχωρεῖ ἡ σκέψη τοῦ Ἡσίοδου στὰ παρακάτω: πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ μάχη ὁ Δίας ὑποσχέθηκε στοὺς θεοὺς ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ πολεμήσουν στὸ πλευρό του ἄφθαρτην τιμή. Ὕστερα ἀπὸ τὴν νίκη ἡ Στύγα τοῦ δίνει τὰ παιδιά της γιὰ ἀχώριστους συνοδούς. Αὐτὰ ὀνομάζονται (384): Ζῆλος (=ζήλεια) καὶ Νίκη, Κράτος (=δύναμη) καὶ Βία. Μόνα τους εἶναι ἀδιάφορες δυνάμεις, τώρα ὅμως μπῆκαν στὴν περιοχὴ τοῦ Δία καὶ δέθηκαν στὴν δική του διοργάνωση μιᾶς σταθερῆς τάξης. Ἐπίσης καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν μεγάλη μάχη ἀπελευθέρωσε τρεῖς Κύκλωπες ἀπὸ τὰ δεσμά, στὰ ὁποῖα τοὺς εἶχε ρίξει ὁ Οὐρανός. Τὰ ὀνόματά τους εἶναι Βρόντης, Στερόπης, καὶ Ἄργης (=ὁ λαμπερός). Αὐτοὶ τοῦ δίνουν τὰ ὅπλα μὲ τὰ ὁποῖα παντοδύναμος κυβερνᾷ μέσα στὸν κόσμο. Τὸ ὄμορφο καὶ τὸ φωτεινὸ ἀλλὰ μαζὶ καὶ τὸ ἀπειλητικὸ καὶ φοβερὸ τοῦ παραχωρήθηκαν γιὰ ὅλους τοὺς αἰῶνες.

Ἀπὸ τὴν ἕνωση τοῦ Δία μὲ τὴν Θέμιδα δὲν γεννήθηκαν μόνο οἱ Ὧρες· κάποιοι ἄλλοι ἀπόγονοι φαίνονται ἀκόμα πιὸ σπουδαῖοι: ἡ Θέμιδα γεννᾷ γιὰ τὸν ἀνώτατο θεὸ τὶς Μοῖρες (904), ποὺ χαρίζουν στοὺς ἀνθρώπους εὐτυχία καὶ ἀτυχία. Ἀφοῦ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ θεὲς τῆς μοίρας τοποθετήθηκαν ἀνάμεσα στοὺς ἀπογόνους τοῦ Δία, ἡ γενεαλογικὴ ποίηση, τουλάχιστο στὸ ξεκίνημα, ἔδωσε ἔτσι μιὰν ἀπάντηση στὸ παλιὸ πρόβλημα τῆς κατανομῆς τῆς δύναμης καὶ τῆς ἱεραρχίας ἀνάμεσα σὲ προσωπικοὺς θεοὺς καὶ σὲ μιὰν ἀπρόσωπη δύναμη τῆς μοίρας.

Ἡ ἀνάλυση τῆς μορφῆς τῆς *Θεογονίας* μόλις τελευταῖα μπῆκε σ' ἕνα καινούργιο στάδιο. Ὁ HANS SCHWABL[1] μπόρεσε νὰ διαπιστώσῃ σ' ἕνα τμῆμα τῆς Τιτανομαχίας πλῆθος ἀπὸ λεξιλογικὲς καὶ θεματικὲς σχέσεις, ποὺ ἐμφανίζονται μὲ ὁρισμένους ρυθμοὺς καὶ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα σύμπτωσης. Χωρὶς νὰ

1. <Beobachtungen zur Poesie des Hesiod>, (*Θεογονία* 29-42 829-835· 617-724), *Serta Philol. Aenipontana*. Innsbr. 1961, 69. <Aufbau und Struktur des Prooimions der Hesiodischen Theogonie>, *Herm.* 91, 1963, 385. *Hesiods Theogonie. Eine unitarische Analyse*. Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. Kl. 250/5, 1966, ὅπου ἡ παραδοχὴ σχέσεων ποὺ μποροῦν νὰ πιστοποιηθοῦν ἀριθμητικὰ μοῦ φαίνεται ὅτι ὁπωσδήποτε ξεφεύγει ἀπὸ τὸν στόχο της. Πβλ. ἐπίσης καὶ σ. 116 σημ. 3.

θέλη, ἀκολουθώντας τὸν O. F. GRUPPE ἢ τὸν G. HERMANN, νὰ ὑποτάξῃ ὁλόκληρο τὸ ποίημα σὲ στροφικὴ διαίρεση, κατόρθωσε ὡστόσο γιὰ τὸ τμῆμα ποὺ πραγματεύθηκε νὰ κάμῃ φανερὴ τὴν δομὴ σὲ ὁμάδες ἀπὸ δέκα ἑξάμετρους. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ τεκτονικὴ ἀνάλυση ἀπομακρύνει σημαντικὰ τὴν *Θεογονία* ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ ἑξάμετρη ποίηση καὶ προσφέρει συγχρόνως νέες ἐγγυήσεις ἐναντίον μιᾶς ἀχαλίνωτης κριτικῆς ποὺ ἀσχολεῖται μὲ παρέμβλητους στίχους. Ἡ διαφώτιση τῶν φαινομένων ποὺ σὲ μιὰν πρώτη προσπάθεια ἔδειξε ὁ SCHWABL, εἶναι ὁπωσδήποτε δύσκολη. Πρέπει νὰ ἐπενεργοῦσαν ἐδῶ ἀρχὲς ἑνὸς ἐσωτερικοῦ ρυθμοῦ, ποὺ γιὰ μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ τὶς συλλάβουμε. Τὸ μερίδιο τῆς μουσικότητας, αὐτῆς, ποὺ σὰν σύνολο μορφῶν ἀποτυπωνόταν στὸ ἐσωτερικὸ αἰσθητήριο, μᾶλλον ἦταν μεγαλύτερο ἀπὸ ὅ,τι μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ὁ Ἡσίοδος δούλευε μὲ ἕνα πλῆθος ἀπὸ τυπικὰ στοιχεῖα, ποὺ προϋπῆρχαν χάρη στὴν γλώσσα τοῦ ἔπους, εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχῃ σημασία γι' αὐτὰ τὰ παιχνίδια τῆς σύνθεσης. Πρέπει ὅμως νὰ λεχθῇ ρητά, ἀντίθετα πρὸς τὶς νεότερες ἀπόπειρες[1], ὅτι ὁ ρόλος τῶν τυπικῶν στοιχείων ποὺ βρίσκονται στὴν ποίησή του δὲν τὴν τοποθετεῖ χωρὶς ἄλλο στὴν περιοχὴ τῆς προφορικῆς ποίησης (*oral poetry*).

Καὶ στὰ *Ἔργα* ἐπίσης βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἕνα ἔργο πάρα πολὺ ἰδιόρρυθμο. Τὸ ποίημα ἀναφέρεται συνήθως μὲ τὸν τίτλο *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, μολονότι δὲν εἶναι δυνατὸ ἡ προσθήκη γιὰ τὴν ἐκλογὴ τῶν ἡμερῶν νὰ θεωρηθῇ ἔργο τοῦ Ἡσίοδου. Τὸ γνήσιο τμῆμα μπορεῖ κανεὶς τότε μόνο νὰ τὸ ὀνομάσῃ διδακτικὸ ποίημα, ὅταν περιλάβῃ σ' αὐτὴν τὴν ἔννοια καὶ τὶς ἰδιότητες τῆς ἀρχαϊκῆς ποικιλίας καὶ τῆς πληρότητας. Ἐδῶ ἀκόμα, ἰσχυρότερα παρὰ στὴν *Θεογονία*, τὸ ἕνα κομμάτι συνάπτεται μὲ τὸ ἄλλο μὲ βάση νοηματικὲς συνδέσεις, ποὺ ἐπιτρέπουν βέβαια νὰ καταλαβαίνῃ κανεὶς τί εἶναι ποὺ ὁδηγεῖ κάθε φορὰ στὸ ἑπόμενο βῆμα, δὲν εἶναι ὅμως μέλη ἑνὸς γερὰ συγκροτημένου καὶ ἐπισκοπήσιμου συνόλου. Ὡστόσο ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ μὲ τὴν κίνηση ποὺ εἶναι γεμάτη ἐναλλαγὲς προβάλλουν ὁρισμένες σκέψεις μεγάλης σημασίας.

Τὸ πρῶτο μέρος τῶν *Ἔργων* στὴν ἐσωτερική του δομὴ καθορίζεται ἀπὸ δυὸ ἀντιθέσεις. Τὴν ἀφετηρία τὴν δίνει μιὰ συγκεκριμένη περίπτωση, ἡ φιλονεικία τοῦ Ἡσίοδου μὲ τὸν ἀδελφό του τὸν Πέρση γιὰ τὴν μοιρασιὰ τῆς πατρικῆς κληρονομιᾶς[2]. Ὁ ποιητὴς ἀπέκτησε κακὴν πεῖρα ἀπὸ τὸ αἴσθημα δικαιοσύνης τῶν ἀριστοκρατικῶν δεσποτῶν. Τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ στοιχεῖο εἶναι ὡστόσο μόνο ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ καταπιαστῇ πλατιὰ μὲ τὸ γενικὸ καὶ νὰ ρωτήσῃ γιὰ τὶς συνεκτικὲς δυνάμεις τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Τὸ δεύτερο ἐννοιολογικὸ ζευγάρι μᾶς ὁδηγεῖ στὸ κέντρο τῆς σκέψης τοῦ Ἡσίοδου κι ἔγινε κιόλας φανερὸ στὴν *Θεογονία*. Πρόκειται

1. A. HOEKSTRA, ‹Hésiode et la tradition orale. Contribution à l'étude du style formulaire›, *Mnem. S.* 4, 10, 1957, 193. J. A. NOTOPOULOS, ‹Homer, Hesiod and the Achaean Heritage of Oral Poetry›, *Hesperia* 29, 1960, 177.

2. Γιὰ τὶς πραγματικὲς σχέσεις τῶν *Ἔργων* μὲ τὴν δίκη: F. WEHRLI, *Hauptrichtungen des griech. Denkens*. Ζυρίχη 1964, 81.

γιὰ τὴν μάχη ποὺ ἔχει κάμει ἡ ἀπαισιόδοξη ἀξιολόγηση αὐτοῦ τοῦ κόσμου μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ μὲ τὴν εὐσεβὴ πίστη σὲ αἰώνιες ἀξίες.

Ἂν ὁ πυρήνας τῆς *Θεογονίας* ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰν ἀριστεία τοῦ Δία, τὸ ἴδιο καὶ τὰ *Ἔργα* ἀρχίζουν μὲ ἕναν μικρὸν ὕμνο στὸν ὕψιστο θεό[1]. Τὸ ὅτι αὐτὸς ἔχει τὴν δύναμη νὰ γκρεμίζῃ καὶ νὰ ἀνυψώνῃ, αὐτὸ δὲν εἶναι κανένα καινούργιο χαρακτηριστικὸ στὴν εἰκόνα του· ὅταν ὅμως λέγεται γι' αὐτὸν ὅτι χωρὶς κόπον ἰσιώνει τὸν λοξό (7, *ῥεῖα δέ τ' ἰθύνει σκολιόν...*), μὲ τὴν ἔκφραση αὐτὴν ὀνοματίζονται δυὸ βασικὲς ἔννοιες τῆς ἀρχαϊκῆς νομικῆς γλώσσας. Μὲ τὴν παράκληση τοῦ ποιητῆ στὸν Δία, νὰ ἐπιβάλῃ τὴν τάξη τῆς δικαιοσύνης, θίγεται τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα. Ὁ τελευταῖος στίχος τοῦ προοιμίου ἐκφράζει τὴν πρόθεση τοῦ Ἡσίοδου νὰ πῆ στὸν ἀδελφό του τὴν ἀλήθεια, καὶ τὸ ἴδιο κάμνει διαρκῶς παρακάτω ξαναγυρνώντας ἀπὸ τὴν πραγμάτευση τοῦ καθολικοῦ μὲ εὐθεία προσφώνηση πρὸς τὸν Πέρση.

Ὁ Ἡσίοδος στὴν *Θεογονία* ἀνάμεσα στὰ παιδιὰ τῆς Νύχτας εἶχε ἀναφέρει (225) καὶ τὴν Ἔριδα, τὴν θεὰ τῆς φιλονεικίας. Τώρα διορθώνει τὸν ἑαυτό του δίνοντας ἕνα δεῖγμα τῆς ἀκαταπόνητης πνευματικῆς του ἐργασίας ἐπάνω στὶς μορφὲς τοῦ μύθου: δὲν ἦταν σωστὸ νὰ μιλοῦμε γιὰ μιὰν Ἔριδα· στὴν πραγματικότητα ὑπάρχουν δυό, τελείως διαφορετικές. Τὴν μιά, τὴν κακή, τὴν στέλλουν οἱ θεοὶ σὰν συμφορά, κι αὐτὴ ξεσηκώνει πόλεμον καὶ κακὴ διχόνοια. Τὴν καλὴ Ἔριδα ὅμως τὴν ἔχει κρύψει βαθιὰ μέσα στὴν γῆ ὁ Δίας καὶ—αὐτὸ εἶναι ποὺ θέλει νὰ πῆ ὁ ποιητής—ἔτσι τὴν ἔκαμε μιὰν ἐνεργητικὴ δύναμη τῆς ζωῆς ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀγαθὴ Ἔριδα, ποὺ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἑνὸς τὴν κάμνει κίνητρο καὶ γιὰ τὸν ἄλλον νὰ ἐπιτύχῃ τὸ ἴδιο ἢ (κι αὐτὸ εἶναι ἑλληνικὸ) νὰ τὸν ξεπεράσῃ.

Ἀπὸ ἐδῶ παίρνουν τὸ ξεκίνημά τους τὰ δυὸ πιὸ σπουδαῖα νοηματικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου. Ὁ Πέρσης πρέπει νὰ παρατήσῃ τὴν στραβὴ Ἔριδα ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἀδελφούς. Αὐτὸ ὁδηγεῖ σὲ ὅ,τι ἔχει νὰ πῆ ὁ ποιητὴς γιὰ τὴν δύναμη καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς δικαιοσύνης. Ὁ Πέρσης πρέπει νὰ συμμορφωθῆ μὲ τὶς δυνάμεις τῆς ἀγαθῆς Ἔριδας καὶ νὰ φροντίσῃ ὁ ἴδιος γιὰ τὴν συντήρησή του μὲ τίμιαν ἐργασία. Αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴν πραγμάτευση τῆς δίκαιης ζωῆς καὶ ἐργασίας τῶν γεωργῶν.

Κόποι καὶ βάσανα ὁρίσθηκαν κάποτε γιὰ τὸν ἄνθρωπο σὰν μορφὴ τῆς ζωῆς του, γιατὶ οἱ θεοὶ τοῦ ἀπαγόρευσαν τὴν εὔκολη ἀπόκτηση τῶν ἀγαθῶν. Αὐτὴ ἡ κατάσταση ἑρμηνεύεται μὲ δυὸ μύθους, ποὺ συμπληρώνονται ἐνμέρει ἀναμεταξύ τους. Ὅπως καὶ στὸν μύθο γιὰ τὶς δυὸ Ἔριδες, ἔτσι κι αὐτοὶ ἀποτελοῦν μαρτυρίες τοῦ πνευματικοῦ ἀγώνα μὲ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς· οἱ διηγήσεις αὐτὲς στὰ ἐξωτερικά τους χαρακτηριστικὰ δὲν ἔχουν καθόλου ἀπαίτηση νὰ τὶς πιστέψουμε χωρὶς ἄλλο.

Ὁ ποιητὴς ξαναπαίρνει τὸν μύθο ποὺ διηγήθηκε καὶ στὴν *Θεογονία*, πῶς ὁ

1. E. Livrea, <Il proemio degli Erga considerato attraverso i versi 9-19>, *Helikon* 6, 1966, 442. Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ προοίμιο *Ox. Pap.* 23, 1956, ἀρ. 2354.

Δίας τιμώρησε τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὴν κλεψιὰ τῆς φωτιᾶς ἀπὸ τὸν Προμηθέα στέλλοντάς τους τὴν γυναίκα. Ἐδῶ ὅμως ἡ διήγηση προχωρεῖ πιὸ πέρα. Ὅλοι οἱ θεοὶ χαρίζουν στὴν γυναίκα, ποὺ τὴν ἔπλασε ὁ Ἥφαιστος ἀπὸ πηλόν, ὡραῖα καὶ λεπτὰ δῶρα. Γι' αὐτὸ πῆρε τὸ ὄνομα Πανδώρα, τὸ ὁποῖο στὴν πραγματικότητα ἀνήκει σὲ μιὰν παλιὰ χθόνια θεά. Ὁ Ἐπιμηθέας παίρνει τὴν γόησσα παρὰ τὶς προειδοποιήσεις τοῦ Προμηθέα. Μόλις αὐτὴ σηκώση τὸ σκέπασμα τοῦ πιθαριοῦ ποὺ εἶχε φέρει μαζί της, μολονότι δὲν μᾶς λέει τίποτε γι' αὐτό, ἀμέσως ξεχύνονται ὅλα τὰ κακὰ καὶ οἱ συμφορὲς ἐπάνω στὸν κόσμο. Μόνο ἡ Ἐλπίδα ἔμεινε στὸ πιθάρι, ὅταν τὸ ξανάκλεισε ἡ Πανδώρα. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἔχουν γίνει πολλὲς βαθυστόχαστες σκέψεις, ἡ λύση ὅμως εἶναι πολὺ ἁπλή. Ἡ Ἐλπίδα εἶναι φυσικὰ ἕνα ἀγαθὸ γιὰ τοὺς τυραννισμένους ἀνθρώπους καὶ ἀνήκει σὲ μιὰν διήγηση ποὺ, ὅπως τοῦ Ἀχιλλέα στὴν *Ἰλιάδα* (*Ω* 527), ἔχει ὑπόψη της δυὸ πιθάρια στὸ σπίτι τοῦ Δία· αὐτὰ περιέχουν χωριστὰ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό. Ἀργότερα οἱ δυὸ ἔννοιες, ἡ μιὰ μὲ τὸ κλείσιμο τοῦ πίθου μὲ τὰ ἀγαθά, ποὺ σήμαινε τὴν διαφύλαξή τους, ἐνῶ τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἄλλου μὲ τὰ κακὰ τὴν διασκόρπισή τους, διασταυρώθηκαν στὸν ἡσιόδειο μύθο τῆς Πανδώρας καὶ ἔτσι δημιουργήθηκε σύγχυση[1].

Γιὰ τὴν δυστυχία τοῦ κόσμου μιλᾶ ὁ Ἡσίοδος ἀμέσως ὕστερα, σ' ἕναν δεύτερο μύθο. Μὲ τὴν διαδοχὴ πέντε ἐποχῶν περιγράφει τὴν σταθερὴ κατάπτωση τῆς ἀνθρωπότητας. Μιὰ τέτοια ἐκδοχὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται στὴν πιὸ μεγάλη ἀντίθεση πρὸς τὴν ἐξελικτικὴ αἰσιοδοξία, ποὺ θὰ τὴν συναντήσουμε στὴν ἐποχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Τέσσερις ἀπὸ τὶς ἐποχὲς συσχετίζονται μὲ μέταλλα. Ἡ πρώτη, ἡ χρυσή, εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ Κρόνου, ὕστερα περνᾶ ἀπὸ τὴν ἀσημένια καὶ τὴν χάλκινη στὴν σιδερένια, στὴν ὁποία εἴμαστε καταδικασμένοι νὰ ζοῦμε ἐμεῖς. Ὁ μύθος εἶναι αὐτοτελής, γιατὶ ὁ Κρόνος, σὰν ἀφετηρία μιᾶς ἐξέλιξης ἡ ὁποία ἀπομακρύνεται σταθερὰ ἀπὸ μιὰν παραδεισένια ζωή, δὲν μπορεῖ νὰ συμβιβασθῆ μὲ τὴν εἰκόνα τῆς *Θεογονίας*, τὴν σχετικὴ μὲ τὴν ἐξύψωση τῆς βασιλείας τοῦ Δία. Ὅτι ὁ μύθος δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο, γίνεται φανερὸ ἐπίσης ἀπὸ τὶς δυσκολίες ποὺ τοῦ δημιουργεῖ. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἡσίοδου ἦταν πολὺ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ ἔπος καὶ τὶς ἀφηγήσεις του γιὰ ἡρωικοὺς ἀνθρώπους τῆς προϊστορίας. Παντοῦ τοὺς ἐλάτρευαν καὶ ἔδειχναν τοὺς τάφους τους. Αὐτοὶ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀνήκουν στὸ χάλκινο γένος, ποὺ ἐξολοθρεύθηκε μοναχό του ἀπὸ τὴν βιαιότητά του. Ἔτσι ὁ Ἡσίοδος ἀνάμεσα στὸ χάλκινο καὶ τὸ σιδερένιο παρεμβάλλει τὸ γένος τῶν ἡρώων, ποὺ πολέμησαν μπροστὰ στὴν Τροία καὶ τὴν Θήβα, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀρ-

---

1. A. Lesky, *Wien. Stud.* 55, 1937, 21. Διαφορετικὰ ὁ H. Frankel, *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*. 2. ἔκδ. Μόναχο 1960, 329 (μὲ ἀλλαγὲς ἀπὸ τὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Reitzenstein* 1931). O. Lendle, *Die Pandorasage bei Hesiod*. Würzburg 1957. Σχετικά: J. H. Kuhn, *Gnom.* 31, 1957, 114· πβλ. ἐπίσης G. Broccia, *La parola del passato* 62, 1958, 296. Ὅτι τὸ «κουτὶ» τῆς Πανδώρας προέρχεται ἀπὸ ἕναν μύθο τῆς Ἀναγέννησης, ποὺ ἀνάγεται στὸν Ἔρασμο, τὸ ἀπόδειξαν οἱ O. καὶ E. Panofsky, *Pandora's box*. Νέα Ὑόρκη 1956, 15. *Entretiens sur l'ant. class.* 7. Vandoeuvres-Γενεύη 1962, 34 καὶ 122. Τὸ ἄρθρο τοῦ Lesky τώρα στὰ *Ges. Schr.* 327.

κετοὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό τους βρῆκαν μακάρια ζωὴ στὰ πέρατα τοῦ κόσμου. Ἔτσι ὅμως διασπάσθηκε σ' ἕνα σημεῖο ἡ γραμμὴ τῆς κατάπτωσης καθὼς καὶ ἡ σειρὰ τῶν μετάλλων. Ἂν μαζὶ μὲ αὐτὸ δεχθοῦμε ὅτι ἡ σύνδεσή της μὲ τὶς ἐπιμέρους ἡλικίες τοῦ κόσμου εἶναι τελείως ἐξωτερική, τότε θὰ ἔχουμε ἕναν ἀκόμα λόγο γιὰ νὰ δεχθοῦμε ξένην προέλευση τοῦ μύθου. Κι ἐδῶ πρέπει νὰ σκεφθοῦμε τὴν ἐπίδραση παραστάσεων τῆς Κοντινῆς Ἀσίας[1].

Στὸν Ἡσίοδο ὅλο τὸ βάρος πέφτει στὴν περιγραφὴ τῶν δεινῶν τῆς σιδερένιας ἐποχῆς, τῆς δικῆς μας δηλαδή. Τὰ κακὰ ἀπὸ τὸν πίθο τῆς Πανδώρας, ἀρρώστειες καὶ ἄλλες δυστυχίες, ὁλοκληρώνονται ἐδῶ μὲ τὴν ἠθικὴ κατάπτωση αὐτοῦ τοῦ γένους, τὸ ὁποῖο προχωρεῖ πρὸς τὴν διάλυση ὅλων τῶν δεσμῶν καὶ τὴν πλήρη ἀνομία. Ἡ μοίρα του θὰ ἔχῃ σφραγισθῆ, ὅταν ἡ *Αἰδὼς* (ἡ ἠθικὴ συστολή) καὶ ἡ *Νέμεσις* (ἡ δίκαιη ἀγανάκτηση) ἐγκαταλείψουν αὐτὴν τὴν γή.

Ἡ ἑλληνικὴ ἀπαισιοδοξία ἔχει στὸν Ἡσίοδο ἀκριβῶς τόσο λίγη σημασία, ὅσο σὲ ἄλλους ἡ καρτερικὴ ἀπελπισία. Ὁ ποιητὴς ξέρει ἕνα φώς, ποὺ φέγγει μέσα ἀπὸ ὅλα τὰ σκοτάδια καί, στά μέρη ποὺ ἀκολουθοῦν, τὸ κάμνει ν' ἀκτινοβολῆ μὲ μιὰν λάμψη, ποὺ φώτισε πλατιὰ ἀπὸ τότε τὴν ἑλληνικὴ πνευματικὴ ἱστορία. Τὴν μεγάλη του ἐμπιστοσύνη τὴν διατυπώνει στοὺς στ. 276 κέ. Ὁ Δίας ὅρισε γιὰ τὰ ψάρια, τὰ ἀγρίμια καὶ τὰ πουλιὰ τὴν μορφὴ τῆς ζωῆς τους, νὰ τρώγωνται δηλ. ἀναμεταξύ τους. Στὸν ἄνθρωπο ὅμως ἔδωσε ἕνα μέσο, γιὰ νὰ τὸν γλυτώσῃ ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἐξοντωτικὸν ἀγώνα ὅλων ἐναντίον ὅλων: τὴν δικαιοσύνη[2]. Μὲ τὴν δύναμη μιᾶς θρησκευτικῆς ἰδέας προβάλλει ἐδῶ ἡ πεποίθηση γιὰ τὴν ἱερότητα, τὴν ἀφθαρσία καὶ τὴν σωτήρια δύναμη τῆς *Δίκης*, ποὺ ἀπ' ἐδῶ καὶ πέρα γίνεται ἕνα βασικὸ θέμα τῆς ἑλληνικῆς ποίησης καὶ φιλοσοφίας. Κι ἐδῶ πρέπει νὰ ἀποφύγουμε νὰ χαρακτηρίσουμε αὐτὴν τὴν μορφὴ σὰν προσωποποίηση· πολὺ περισσότερο ἀποτελεῖ ἡ Δίκη μιὰν ἀνθρωπόμορφη ἔκφραση ἐκείνης τῆς θεϊκῆς δύναμης, ποὺ τὴν νιώθουμε ὅτι ἐνεργεῖ μέσα σὲ κάθε δίκαιη ἀπόφαση καὶ μέσα στὸ Δίκαιο, σὰν ἀπόλυτη ἀξία νοημένο.

Ὁ Ἡσίοδος συνάπτει πολὺ στοχαστικὰ στὰ δεινὰ τῆς σιδερένιας ἐποχῆς τὸν πρῶτο μύθο τῆς δυτικῆς λογοτεχνίας, τὴν ἱστορία τοῦ ἀηδονιοῦ, ποὺ μάταια θρηνεῖ στὰ νύχια τοῦ γερακιοῦ (202). Ἐδῶ γίνεται ὁρατὴ ἡ ἀντίμαχη δύναμη πρὸς τὴν Δικαιοσύνη, ἡ ἀδίστακτη Βία *(ὕβρις)*, ἀπὸ τὴν ὁποία θέλει νὰ ἀποτρέψῃ τὸν Πέρση. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως ὠφελεῖται τιμώντας τὴν Δίκη, γιατὶ ἡ δύναμή της εἶναι μεγάλη. Ὁ ποιητὴς μιλᾶ γι' αὐτὴν μὲ ἐντυπωσιακὲς εἰκόνες, ποὺ μὲ ἀρχαϊκὸν τρόπο διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη. Ἐδῶ ζεῖ ἡ ἴδια δύναμη ἀρχαϊκῆς ἁπλο-

1. R. REITZENSTEIN, ‹Altgr. Theologie und ihre Quellen›, *Vortr. Bibl. Warburg* 4. Λειψ. 1929.

2. E. WOLF, *Griech. Rechtsdenken* 1. Φραγκφ. 1950, 120. Τὸ μεγαλόπνοο ἔργο πραγματεύεται ἕνα κεντρικὸ αἴτημα τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, εἶναι ὅμως ἄνισο στὴν ἑρμηνεία. K. LATTE, ‹Der Rechtsgedanke im archaischen Griechentum›, *Ant. u. Abendl.* 2, 1946, 63. = *Kl. Schr.* Μόναχο 1968, 233.

ποίησης, πού τὴν ὁλοκληρώνει μιὰ παράσταση τῆς λάρνακας τοῦ Κύψελου: ἐκεῖ ἡ Δίκη σὰν ὡραία γυναίκα μὲ τὸ ἕνα της χέρι πνίγει τὴν μισητὴ 'Αδικία, ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο τὴν χτυπᾶ μὲ τὸ ραβδί (Παυσ. 5, 18, 2). Δυνατὰ στενάζει ἡ Δικαιοσύνη, στὸν 'Ησίοδο, ὅταν δωροφάγοι ἄνθρωποι, οἱ βασιλιάδες πού ἐξαγοράζονται, θέλουν νὰ τὴν βγάλουν ἀπὸ τὸν ἴσιο δρόμο. Σκεπασμένη μὲ ὁμίχλη προκαλεῖ συμφορὲς στοὺς ἀνθρώπους πού τὴν ἔχουν διώξει, κι ὕστερα πάλι καταγγέλλει στὸν θρόνο τοῦ Δία τὴν προσβολὴ πού ἔπαθε. Μὲ τὸν ὕψιστο ἀπὸ τοὺς θεοὺς ὁλοκληρώνεται καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ σκέψη τοῦ 'Ησίοδου. 'Ο Δίας τὰ βλέπει ὅλα (267)· ἔχει ὁρίσει καὶ 30.000 φύλακες τῶν ἀνθρώπων, χρησιμοποιώντας τοὺς πεθαμένους τοῦ χρυσοῦ γένους. 'Αναγνωρίζουμε πάλι σ' αὐτὴν τὴν συνύπαρξη τῶν παραστάσεων τὴν ἐλευθερία πού παίρνει ἡ ἔκφραση χάρη στὸν μύθο. Καὶ ἡ ἀντιπαράθεση τῆς δίκαιης πόλης, πού ὅλα της προκόβουν, καὶ τῆς ἄδικης, πού τὴν ρημάζουν ἡ πείνα, ἡ ἀρρώστεια καὶ ὁ πόλεμος, περιλαμβάνεται στὴν πλατιὰ περιγραφή, πού ὁλοκληρώνεται γύρω ἀπὸ τὴν μορφὴ τῆς Δίκης.

Εἶναι λάθος νὰ θεωροῦμε τὸν 'Ησίοδο κοινωνικὸν ἐπαναστάτη. Σίγουρα ἡ φτώχεια τῶν μικρῶν γεωργῶν τὸν ἔκαμε νὰ βρῆ λόγια, πού ἦταν καινούργια καὶ πρωτάκουστα· σίγουρα ἀντιθέτει στὴν ταξικὴ ὑπερηφάνεια μιᾶς γνήσιας, κληρονομημένης, ἀριστοκρατίας τὶς ἀξίες τοῦ Δικαίου καὶ τῆς τίμιας ἐργασίας, ὅλα αὐτὰ ὅμως δὲν τὰ κάμνει γιὰ νὰ δώση στὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς του μιὰν καινούργια μορφή, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὴν ἐξυγιάνη μὲ τοὺς ἀπόλυτους κανόνες τῆς δικαιοσύνης καὶ νὰ τῆς ἐπιτρέψη νὰ ἀναλάβη.

"Οπως ὁ 'Ησίοδος στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τμήματος γιὰ τὴν Δίκη (213) στρέφεται μὲ ἔμφαση στὸν Πέρση, τὸ ἴδιο κάμνει, πλαισιώνοντάς το μὲ ἀρχαϊκὸν τρόπο, καὶ στὸ τελευταῖο του μέρος (274) καὶ συνεχίζει τὴν ἐξορκιστικὴ προσφώνηση, στὴν ὁποία τώρα μιλᾶ γιὰ τὴν ἐργασία σὰν μιὰν θεόδοτη ἀνάγκη γιὰ τὸν ἄνθρωπο. 'Εκεῖ βρίσκονται τὰ λόγια γιὰ τὸν ἱδρώτα, πού τὸν ἔβαλαν οἱ θεοὶ γιὰ τὸν ἐνάρετο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία[1]. 'Ακολουθεῖ μιὰ σειρὰ ἀπὸ πιὸ συγκεκριμένα διατυπωμένες συμβουλές, πού ἀφοροῦν τὴν σχέση θεῶν καὶ ἀνθρώπων· αὐτὲς ὁδηγοῦν στὴν περιγραφὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς γεωργικῆς χρονιᾶς καὶ τῶν ἀπαιτήσεών της, στοὺς στ. 381 - 617. Δύσκολα θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ 'Ησίοδος ἐδῶ ἔφτασε στὸ κύριό του θέμα, γιατὶ θὰ μποροῦσε μᾶλλον ὅλο αὐτὸ τὸ μέρος νὰ θεωρηθῆ σὰν μιὰ διεξοδικὴ ὁδηγία, πού ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν προτροπὴ στὸν Πέρση γιὰ ἐργασία. Καλύτερα εἶναι κι ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσουμε τὴν ἰδιοτυπία καὶ ἐλευθερία τῆς ἀρχαϊκῆς σύνθεσης. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν βρίσκουμε καὶ καμιὰν καλὰ τακτοποιημένη ὁδηγία γιὰ τὴν γεωργικὴ οἰκονομία, ἀλλὰ μιὰν ποικίλη ἐναλλαγὴ πρακτικῶν συμβουλῶν καὶ γενικῆς πείρας. Τὸ σύνολο μένει βέβαια ποίηση· εἰκόνες ὅπως ἐκείνη τῆς χαρᾶς τοῦ καλοκαιριοῦ ἢ τῶν δυσκολιῶν τοῦ χειμώνα μᾶς τὸ θυμίζουν ἰδιαίτερα. 'Εδῶ ὁ 'Ησίοδος δείχνει μιὰν ἀμεσότητα καὶ δύναμη στὴν περιγραφὴ τῆς

1. στ. 289 *τῆς δ' ἀρετῆς, ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν.*

φύσης, πού άλλοῦ γίνεται αἰσθητὴ μόνο σὲ μερικὲς παρομοιώσεις τοῦ Ὁμήρου. Καὶ τὸν κόσμο τῶν ζώων τὸν νιώθει κοντά του[1]. Τὴν σκληρότητα αὐτῆς τῆς ζωῆς καὶ τῆς προσπάθειας πουθενὰ δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ τὴν ἐξωραΐση οὔτε νὰ τὴν σκεπάση, ἀλλὰ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ στὴν πρώτη αὐτὴν γεωργικὴ ποίηση τῆς Δυτικῆς λογοτεχνίας ἡ ἀξιοπρέπεια τῆς ἐργασίας, στὴν ὁποία χρωστοῦμε τὸ ψωμί, παίρνει τὴν δίκαιη καταξίωσή της.

Γιὰ τὴν οἰκονομικὴ διάρθρωση τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Ἡσίοδος θέλει νὰ δώση καὶ γιὰ τὴν ναυτιλία μερικοὺς κανόνες (618 - 694), ἔστω κι ἂν δὲν ἔχει οὔτε πείρα οὔτε κλίση γι' αὐτὴν (πβλ. στ. 650). Ὕστερα τὸ ποίημα διασπᾶται σὲ μιὰν σειρὰ ἀπὸ διάφορες συμβουλές: σὲ ποιὰν ἡλικία πρέπει νὰ παντρεύωνται οἱ ἄνθρωποι, πῶς συμπεριφέρεται κανεὶς μὲ τοὺς φίλους του, καὶ ἄλλα τέτοια. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ὑπάρχει μιὰ σειρὰ ὁδηγιῶν πού, ὅπως διατυπώνονται μὲ τὸ πνεῦμα μιᾶς στενῆς δεισιδαιμονίας, τόσο πολὺ ξεκόβουν ἀπὸ τὰ ἄλλα, ὥστε δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὶς ἀποδώση στὸν Ἡσίοδο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ τελικὸ τμῆμα μὲ τὴν ἐκλογὴ τῶν ἡμερῶν, πού εἶναι ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας[2].

Ἡ *Θεογονία* τελειώνει μὲ τὴν ἀναγγελία ἑνὸς νέου θέματος. Ὁ ποιητὴς ὑπόσχεται νὰ τραγουδήση γιὰ γυναῖκες, πού ἀπὸ σύζευξη μὲ θεοὺς ἔγιναν προμάμμες μεγάλων γενῶν. Ραψωδοὶ δημιούργησαν ἐδῶ τὴν μετάβαση σὲ μιὰν ποίηση, πού στὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρξε πολὺ γόνιμη καὶ θεωρήθηκε σχεδὸν ὁλόκληρη[3] ἔργο τοῦ Ἡσίοδου. Ἀναφέρεται μὲ τοὺς τίτλους *Κατάλογος*, *Γυναικῶν κατάλογος*, ἢ *Ἠοῖαι*, ὁ τελευταῖος γιατὶ ἡ διήγηση γιὰ μιὰν καινούργια μητέρα ἡρώων εἰσαγόταν ἀντίστοιχα μὲ τὸ *ἢ οἵη* (= ἢ σὰν τήν). Αὐτὸ δείχνει μιὰν ἁπλὴ παρατακτικὴ διάταξη, μιὰν μορφὴ καταλόγου, πού εἶναι παλιὰ ἐπικὴ κληρονομιά. Καὶ ἡ *Ὀδύσσεια* προσφέρει στὴν Νέκυια (λ 235 - 330) ἕναν κατάλογο γυναικῶν πού εἶχαν παράξενες τύχες. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν 5 βιβλίων τῶν *Ἠοίων* ξέρουμε ἀρκετά, καὶ μερικὰ κομμάτια ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀνασυντεθοῦν. Ἔτσι ἡ *Ἠοίη* τῆς *Κορωνίδας*, πού διηγόταν γιὰ τὴν ἄτυχη μητέρα τοῦ Ἀσκληπιοῦ[4], ἢ ἡ ἱστορία τῆς *Κυρήνης*, πού ὁ Ἀπόλλωνας τὴν ἀπήγαγε ἀπὸ τὴν Θεσσαλία στὴν Λιβύη καὶ τὴν ἔκαμε μητέρα τοῦ Ἀρισταίου[5]. Ἀπὸ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν *Μνηστήρων τῆς Ἑλένης*, ἑνὸς καταλόγου μέσα στοὺς καταλόγους, σώθηκαν σημαντικὰ κομμάτια σὲ

1. Γιὰ τὸ χταπόδι, τὸν «ἀνόστεον» (= χωρὶς κόκκαλα), πού μέσα στὸν κακὸ χειμώνα τρώει τὰ πλοκάμια του, θαυμάσια ὁ J. WIESNER, *Arch. Jahrb.* 74, 1959, 48.

2. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας τοῦ τελικοῦ τμήματος, βιβλιογρ. στοῦ F. KRAFFT, *Vergleichende Untersuchungen zu Homer und Hesiod.* Hypomn. 6, 1965, 1. Γιὰ τὶς ἡμέρες F. SOLMSEN, *Trans. Am. Phil. Ass.* 94, 1963, 293. Τὴν γνησιότητά τους ὑποστηρίζει ὁ P. WALCOT, *Hesiod and the Near East.* Cardiff 1966, 100.

3. Διαφορετικὰ ὁ Παυσανίας 9, 31, 4: οἱ Βοιωτοὶ τοῦ Ἑλικώνα τοῦ ἀπέδιδαν μόνο τὰ *Ἔργα*.

4. WILAMOWITZ, *Isyllos von Epidauros.* Βερολ. 1886. Γιὰ τὰ ὅρια τοῦ ποιήματος A. LESKY, *Sitzb. Ak. Wien. Phil. - hist. Kl.* 203/2, 1925, 44.

5. L. MALTEN, *Kyrene.* Βερολ. 1911.

παπύρους τοῦ Βερολίνου (ἀρ. 519 κέ. P.), ποὺ δίνουν μιὰν καλὴν εἰκόνα γιὰ τὴν ἁπλότητα τοῦ ὕφους. Ὁ πάπυρος τῆς Ὀξυρύγχου 2354 (*Ox. Pap.* 23, 1956) μᾶς ἔδωσε τὴν ἀρχὴ τῶν *Ἠοίων*[1].

Στοὺς *Ox. Pap.* 28, 1962, ὁ E. LOBEL δημοσίευσε πολυάριθμα νέα ἀποσπάσματα μὲ ψευδοησιόδεια γενεαλογικὴ ποίηση. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν καταλογόμορφη ποίηση προκύπτουν θεματικὲς σχέσεις μὲ τὴν *Βιβλιοθήκη* τοῦ Ψευδο-Ἀπολλόδωρου. Προσθέτονται καὶ ἄλλα, ἔτσι ποὺ ὁ R. MERKELBACH καὶ ὁ M. L. WEST στὴν θαυμάσια συλλογή τους τῶν ἀποσπασμάτων (βλ. παραχ.) τακτοποίησαν τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς *Ἠοῖες* ὕστερα ἀπὸ τὰ κεφάλαια τοῦ μυθογραφικοῦ ἔργου.

Τὸ πρόβλημα τοῦ συγγραφέα τῶν *Ἠοίων* εἶναι δύσκολο καὶ δὲν θὰ ἀποκρύψουμε τὴν ἀβεβαιότητά μας σχετικὰ μὲ αὐτό. Βέβαιο εἶναι ὅτι μεγάλα τμήματα δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο. Γι' αὐτὸ πρέπει ἡ *Ἠοίη τῆς Κυρήνης* νὰ τοποθετηθῆ μετὰ τὴν ἀποικία ποὺ στὰ 630 πῆγε ἀπὸ τὴν Θήρα στὴν Κυρηναϊκή. Αὐτονόητο εἶναι ὅτι μιὰ ποίηση γιὰ τὶς προμάμμες εὐγενικῶν γενῶν ἔδινε διαρκῶς ἀφορμὴ γιὰ παρεμβολές. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν ὑπῆρξε καθόλου κάποιος γνήσιος πυρήνας. Ἐπειδὴ ὁ Ἡσίοδος ἐξάσκησε τὸ ραψωδικὸ ἐπάγγελμα καὶ ἡ γενεαλογικὴ ἀρχὴ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸν δικό του τρόπο σκέψης, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀνάγκη νὰ ἀμφιβάλλουμε γι' αὐτό. Δὲν εἴμαστε ὅμως βέβαιοι, καὶ τὸ ζήτημα δὲν ἁπλουστεύεται καθόλου ἀπὸ τὸ ὅτι μὲ τὸ ὄνομά του ἀναφέρονταν καὶ *Μεγάλες Ἠοῖες*. Ὁ R. PFEIFFER ὑποθέτει ὅτι ἕνα ποίημα γιὰ τὴν Τυρώ, ποὺ τὸ συμπέρανε[2] ἀπὸ ἕναν πάπυρο (ἀρ. 513 P.), ἀνῆκε σ' αὐτὴν τὴν ποιητικὴ συλλογή.

Μιὰν Ἠοίη, ποὺ διηγεῖται γιὰ τὴν Ἀλκμήνη, καὶ ποὺ ἀσφαλῶς δὲν τὴν ἔχει συνθέσει ὁ Ἡσίοδος, τὴν διαβάζουμε σὰν εἰσαγωγικὸ κομμάτι (1 - 56) στὴν *Ἀσπίδα*[3]. Αὐτὸ τὸ ποίημα ἀπὸ 480 ἑξάμετρους περιγράφει τὴν μάχη τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ ἐδῶ παρουσιάζεται σὰν ὑπερασπιστὴς ἀπολλώνειας τάξης, ἐναντίον τοῦ τέρατος Κύκνου, ποὺ τὸ βοηθᾶ ὁ πατέρας του Ἄρης. Ἕνα φανταχτερὸ κομμάτι ἤθε-

---

1. Σχετικὰ M· TREU, <Das Proömium der hesiodischen Frauenkataloge>, *Rhein. Mus.* 100, 1957, 169. I. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ, *Ἑλληνικὰ* 16, 1958, 219. Γιὰ τὸν Πάπ. τοῦ Βερολ. 7497+Πάπ. Ὀξ. 421: KL. STIEWE, <Zum Hesiodpapyrus B Merkelbach>, *Herm.* 88, 1960, 253. Τοῦ ἴδ., <Die Entstehungszeit der Hesiodischen Frauenkataloge>, *Phil.* 106, 1962, 291· 107, 1963, 1. Ἡ διεξοδική του βιβλιοκρισία τῶν *Ox. Pap.* 28 (*GGA* 216, 1964, 107) περιλαμβάνει στὴν σ. 109 σημαντικὲς σκέψεις γιὰ τὴν σχέση τοῦ *Καταλόγου γυναικῶν*: *Ἠοίων*: *Μεγάλων Ἠοίων*. Πρόσθεσε: E. HEITSCH, *GGA* 220, 1968, 184, 16. Τὴν αὐτόνομη ὕπαρξη *Μεγάλων Ἠοίων* κοντὰ στὸν *Κατάλογο* τὴν ἀμφισβήτησε ὁ J. SCHWARTZ στὰ *Pseudo - Hesiodea* του (βλ. παραχ.). Οἱ H. MERKELBACH καὶ M. L. WEST τὴν δέχονται μὲ πιθανότητα στὴν νέα τους ἔκδοση τῶν ἀποσπασμάτων (βλ. παραχ.).

2. *Phil.* 92, 1937, 1.

3. Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀρχαία διαμάχη γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς *Ἀσπίδας* στοῦ W. BÜHLER, *Beitr. zur Erklarung der Schrift vom Erhabenen.* Γοττ. 1964, 22. M. VAN DER VALK, <Le bouclier du Pseudo-Hésiode>, *Rev. Et. Gr.* 79, 1966, 450.

λε νὰ δώση ὁ ποιητὴς μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς ἀσπίδας, ἀπὸ τὴν ὁποία ὀνοματίσθηκε τὸ ποίημα. Αὐτὸ σημαίνει ἀνταγωνισμὸν μὲ τὸν Ὅμηρο· ἐνῶ ὅμως ἡ ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα συλλαμβάνει στὶς σκηνές της τὴν ποικιλία τῆς ζωῆς, στὴν *Ἀσπίδα* τοῦ Ἡσίοδου περιγράφονται τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου καὶ συγκεντρώθηκαν οἱ δαίμονες τῆς καταστροφῆς. Ἕνας ποιητὴς μὲ περιορισμένα χαρίσματα κακοποίησε τὴν ἐπικὴ παράδοση, ἐνῶ προσπαθοῦσε νὰ τὴν ἀνεβάση. Ἀπὸ τὴν Ὑπόθεση Ι μαθαίνουμε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι κριτικοὶ διαφωνοῦσαν ζωηρὰ γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς *Ἀσπίδας*· ἡ μὴ γνησιότητά της δὲν ξέφυγε ἀπὸ ἕναν φιλόλογο σὰν τὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιο. Σύγχυση δημιουργεῖ ἡ παρατήρηση ὅτι ὁ Στησίχορος ἀπέδιδε τὸ ποίημα στὸν Ἡσίοδο. Πρόκειται ἄραγε γιὰ τὸν χορικὸ ποιητή; Ἔτσι ὅμως πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ *Ἀσπίδα* περιλήφθηκε ὑποβολιμαῖα στὸ ἔργο τοῦ Ἡσίοδου γύρω στὰ 600. Αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται, γιατὶ κι ὁ Ἡρακλῆς δὲν εἶναι ἐφοδιασμένος μὲ τὸ ρόπαλο, ποὺ ἀργότερα ἔγινε ἀπαραίτητο, οὔτε μὲ τὸ δέρμα τοῦ λεονταριοῦ.

Ὅ,τι ἔγινε μὲ τὸν Ὅμηρο ἔγινε καὶ μὲ τὸν Ἡσίοδο. Καὶ μὲ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐδῶ κυκλοφοροῦσε μιὰ σειρὰ ἔργων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ξέρουμε τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸν τίτλο. Εὔκολα καταλαβαίνουμε αὐτὴν τὴν ἀπόδοση στὴν περίπτωση τῶν *Χίρωνος ὑποθηκῶν*. Ὁ σοφὸς κένταυρος, ὁ ἐπαγγελματίας παιδαγωγὸς ἡρώων, ἦταν πολὺ κατάλληλος γιὰ νὰ δίνη συμβουλές, ποὺ μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ἔμοιαζαν μὲ μερικὰ τμήματα τῶν *Ἔργων* τοῦ Ἡσίοδου. Ἀκόμα καὶ γεωγραφικὰ καὶ ἀστρονομικὰ συγγράμματα (*Γῆς περίοδος*[1], *Ἀστρονομία*) περιλαμβάνονται σ' αὐτά. Ὁ χρόνος τῆς δημιουργίας τους μένει σκοτεινός. Στὸν Ἡσίοδο ἀποδίδεται καὶ ἀφηγηματικὴ ποίηση, ὅπως π.χ. ἕνας *Αἰγίμιος*, ποὺ πραγματευόταν τοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἡρακλῆ στὸ πλευρὸ αὐτοῦ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Δωριέων καὶ ὅπου περιλαμβανόταν καὶ ἄλλο ποικίλο ὑλικό· ἀκόμα μιὰ *Μελαμπόδεια*[2], ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν μάντη Μελάμποδα, περιλάμβανε ἕναν συναγωνισμὸ μὲ αἰνίγματα ἀνάμεσα στοὺς μάντεις Κάλχαντα καὶ Μόψο, πράγμα ποὺ θυμίζει τὸν *Ἀγῶνα Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου*. Ὁ *Κήυκος γάμος*, ποὺ ἀναφέρεται μὲ ξεχωριστὸν τίτλο, ἀνῆκε μᾶλλον στοὺς *Καταλόγους*, ἐνῶ οἱ *Ἰδαῖοι Δάκτυλοι* μένουν γιὰ μᾶς ὁλωσδιόλου σκοτεινοί. Χάρη σὲ νέα ἀποσπάσματα (βλ. παρακ. MERKELBACH - WEST), στὰ ποιήματα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἡσίοδο προστέθηκαν ἕνα μὲ τὸν τίτλο *Πειρίθου κατάβασις* καὶ ἄλλο: *Κάμινος*.

Ἡ χειρόγραφη παράδοση ὑπάρχει στὴν μεγάλη ἔκδοση τοῦ A. RZACH, Λειψ. 1902. Ἀκόμα: M. L. WEST, <The Medieval and Renaissance Manuscripts of Hesiod's Theogony>, *Class.Quart.* 58, 1964, 165· τοῦ ἴδ. *Gnom* 37, 1965, 650 γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Ν. Α. ΛΙΒΑΔΑΡΑ, Ἀθήνα 1963, γιὰ τὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ Ἡσίοδου. Κ. Ι. ΜΕΡΕΝΤΙΤΗ, *Τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἡσιόδου*. Ἀθῆναι 1965. Ὑποδειγματικὴ εἶναι τώρα γιὰ τὴν *Θ* ἡ νέα καὶ ἐξαντλητικὴ διερεύ-

---

1. Γιὰ τὸ ὅτι ἀνῆκε στὶς *Μεγάλες Ἠοῖες* βλ. R. MERKELBACH, *Aegyptus* 31, 1951, 256.
2. P. FRIEDLÄNDER, *Argolica*. Βερολ. 1905, 54. INGRID LOFFLER, *Die Melampodie, Versuch einer Rekonstruktion des Inhalts*. Διδ. διατρ. Erlangen Meisenheim a. Gl. 1963.

νηση στὴν μεγάλη ἔκδοση τοῦ M. L. West (βλ. παρακ.), μὲ τὸν καθορισμὸ μιᾶς νέας κατηγορίας χφ. καὶ ἄφθονες ἀποδείξεις ἐξαρτήσεων καὶ συμφυρμοῦ. Τὰ παπυρικὰ εὑρήματα (ἀρ. 487-535 P.: R. Merkelbach, *Die Hesiodfragmente auf Papyrus*. Λειψ. 1957 ἀπὸ τὸ *Arch. f. Papyrusf.* 16, 1956) ἔδωσαν ἀρκετὰ γιὰ τοὺς *Καταλόγους*. Βασικὸ τώρα R Merkelbagh καὶ M. L. West, *Fragmenta Hesiodea,* Λονδίνο 1967. Νέα ἀποσπάσματα: *Ox. Pap.* 32, 1967, ἀρ. 2638-2651 (ἔκδ. M. L. West) καὶ *Antin. Pap.* 3, 1967, ἀρ. 178. Κ. Μερεντίτης, *Τὰ 'ἀβέβαια' ἀποσπάσματα τοῦ 'Ησιόδου ἐν τῷ παπύρῳ Rainer*. 'Αθήνα 1969 Μιὰ μικρὴ ἔκδοση τοῦ Rzach μὲ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἀποσπάσματα, καὶ τὸν '*Αγώνα* σὲ 3. ἔκδ. Λειψία 1913, ἀνατύπωση 1958. Δίγλωσση: P. Mazon, *Coll. des Un. de Fr.* 1928 (τελευταία ἀνατύπωση 1951). H. G. Evelyn - White, *Hesiod, the Homeric Hymns and Homerica* (*Loeb Libr.*). Λονδ. 1936. F. Jacoby, *Hesiodi Carmina I. Theogonia*. Βερολ. 1830 (ἀναλυτικό). M. L. West, *Hesiod Theogony. Ed. with Prolegomena and Commentary,* 'Οξφόρδη 1966. 'Υπομνηματισμένες ἐκδόσεις τῶν *Ἔργων*: P. Mazon, Παρίσι 1914. Wilamowitz, Βερολ. 1928. T. A. Sinclair, Λονδ. 1932. A. Colonna, Μιλάνο 1968 A. Traversa, *Catalogi sive Eoarum fragmenta. Collana di studi gr.* 21. Νεάπολη 1951. C. F. Russo, *Hesiodi Scutum Bibl. di Studi superiori* 9. Φλωρεντ. 1950. Σχόλια: Gaisford, *Poetae Minores Graeci* 3. 'Οξφ. 1820. H. Flach, *Glossen und Scholien zur hes. Theog.* Λειψ. 1876. A. Pertusi, *Scholia vet in Hesiodi opera et dies*. Μιλάνο 1955 (Σχόλια ποὺ εἶναι πολὺ ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν νεοπλατωνικὴ ἑρμηνεία τοῦ 'Ησιόδου). J. Paulson, *Index Hesiodeus,* Lund 1890· ἀνατύπωση στοῦ Olms, Hildesheim 1962. Μετάφραση: Th. v. Scheffer, 2. ἔκδ. Λειψ. 1965. W Marg, *Hesiod Erga,* Ζυρίχη 1968 (ἐκεῖ καὶ μιὰ ἐπισκόπηση παλαιότερων μεταφράσεων). Τοῦ ἴδ. *Hesiod. Samtliche Gedichte*. Ζυρίχη 1970 (Bibl. d. alt. Welt.).-Ἔρευνες: Inez Sellschopp, *Stilistische Untersuchungen zu Hesiod*. Διδ. διατρ. 'Αμβοῦργ. 1934. φωτοτ. ἀνατ. Darmstadt 1967. F. Schween, *Die Theogonie des Hesiodos*. Χαιδελβ. 1934. H. Diller, <Hesiod und die Anfange der griech. Philosophie>, *Ant. u. Abendl.* 2, 1946, 140· τοῦ ἴδ., <Die dichterische Form von Hesiods Erga>, *Ak. Mainz. Abh. Geistes-u. Sozialwiss. Kl.* 1962/2, μὲ μιὰν θαυμάσια ἀνάλυση τῆς δομῆς· ἐκεῖ 43, 2 καὶ ἄλλη βιβλιογραφία γιὰ τὴν σύνθεση τῶν *Ἔργων* F. Solmsen, *Hesiod and Aeschylus*. Ithaca. N. Y. 1949. Br. Snell, *Die Entdeckung des Geistes*. 3. ἔκδ. 'Αμβοῦργ. 1955, 65. H. Schwabl, *Gymn.* 62, 1955, 526· πρβλ. καὶ σελ. 152 καὶ 160. Διεισδυτικὲς ἀναλύσεις ὕφους γιὰ τὴν *Θεογονία, Ἔργα* καὶ '*Ασπίδα* στοῦ B. A. van Groningen, *La composition littéraire archaïque Grecque. Verh. Niederl. Akad. N. R.* 65/2. Ἄμστερ. 1958. J. Schwartz, *Pseudo - Hesiodea. Recherches sur la composition, la diffusion et la disparition ancienne d'oeuvres attribuées à Hésiode*. Leiden 1960. Ὁ τόμ. 7 τῶν *Entretiens sur l'antiquité classique* τῆς Fondation Hardt, Vandoeuvres - Genève 1962 περιλαμβάνει: I. K. v. Fritz: <Hesiodisches im Hesiod>. II. G. S. Kirk: <Hesiodus, the Theogonie>. III. W. J. Verdenius: <Die Erga des Hesiod>. IV. F. Solmsen: <Hesiodus and Plato>. V. A. La Penna: <Esiodo e Vergilio>. VI. P. Grimal: <Hésiode et Properce>. K. Kumaniecki, <The structure of Hesiod's Works and Days>, *Bull. Inst. Class. Stud. London* 10, 1963, 79. M. Detienne, *Crise agraire et attitude religieuse chez Hésiode,* Coll. Latomus 68. Βρυξέλλ. 1964. W. Nikolai, *Hesiods Erga. Beobachtungen zum Aufbau*. Χαϊδελβ. 1964 (βιβλιογρ.). M. L. West, <Miscellaneus notes on the Works and Days>, *Phil.* 108, 1964, 157. *Hesiod. Wege der Forschung* 44. ἔκδ. ἀπὸ τὸν E. Heitsch. Darmstadt 1966 μὲ πολλὲς σημαντικὲς ἔρευνες ἀπὸ τὸ 1842-1961. Τὸ βιβλίο τοῦ H. Munding, *Hesiods Erga in ihrem Verhältnis zur Ilias*. Φραγκφ. 1959, περιέχει ἀστήρικτες θεωρίες. - Γιὰ τοὺς μορφολογικοὺς καὶ λεξιλογικοὺς νεωτερισμοὺς τοῦ 'Ησίοδου μιὰ καλὴ συνόψιση στοῦ V. Pisani, *Storia della lingua greca* στὴν *Encicl. class.* 2/5/1. Τορίνο 1960, 51. H. Troxler, *Sprache und Wortschatz Hesiods,* δ. διατρ. Ζυρίχη 1964 (βιβλιογρ.). P. Solmsen, *Hesiod, Theogonie, Opera et Dies Scutum*. R. Merkelbach καὶ M. L. West, *Fragmenta selecta*. 'Οξφ. 1970.

Β. ΤΟ ΑΡΧΑΪΚΟ ΕΠΟΣ ΥΣΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΗΣΙΟΔΟ

Τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας ποὺ σώθηκαν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὅλα μαζὶ καὶ τὸ καθένα χωριστὰ σὰν λείψανα ἀπὸ ἕνα ἐξαιρετικὰ πλούσιο κεφάλαιο: νησιὰ ποὺ ἐπιπλέουν ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, ἀφοῦ ὁλόκληρες ζῶνες στεριᾶς βούλιαξαν στὰ κύματα. Ἡ εἰκόνα διατηρεῖ τὴν ἀξία της καὶ σχετικὰ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ κανόνα αὐτὰ ποὺ σώθηκαν εἶναι οἱ κορυφές.

Ἤδη ἡ ἀνάλυση τοῦ ἐπικοῦ κύκλου μᾶς ἔδωσε μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ πλῆθος τῶν ἔργων ποὺ χάθηκαν. Ἂν τώρα προσθέσουμε ὅτι πολυάριθμα θέματα ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο ἔγιναν ἐπίσης τὸν 7. καὶ τὸν 6. αἰ. ἀντικείμενο ἐπικῶν ποιημάτων, τότε ἀποκτοῦμε μιὰν παράσταση γιὰ τὴν ἐπιβλητικότητα τοῦ ἐπικοῦ στρώματος. Σήμερα περπατοῦμε ἐδῶ ἐπάνω σ' ἕναν ἐρειπιώνα. Σύντομες ὑποδηλώσεις πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἀρκετές.

Ἡ Κόρινθος, ποὺ δὲν ἦταν καὶ πολὺ παραγωγικὴ ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη, βρῆκε τὸν ἐπικό της στὸ πρόσωπο τοῦ Εὔμηλου, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν μεγάλη γενιὰ τῶν Βακχιαδῶν[1]. Στὰ *Κορινθιακὰ* διηγόταν τὴν μυθικὴ προϊστορία τῆς πόλης του. Τὸ ἔπος ἦταν σημαντικὸ σὰν πηγὴ ὑλικοῦ καὶ γι' αὐτὸ μεταφέρθηκε καὶ σὲ πεζὸν λόγο (Παυσ. 2, 1, 1)· τὸ ἴδιο ἔκαμε κι ὁ Ἀκουσίλαος ὁ Ἀργεῖος[2] μὲ γενεαλογικὴ ποίηση τοῦ Ἡσίοδου. Στὴν *Τιτανομαχία* τοῦ Εὔμηλου ὁ θαλασσινὸς θεὸς Αἰγαίωνας ἐμφανιζόταν σὰν βοηθὸς τῶν Τιτάνων[3]. Γιὰ τὴν *Εὐρωπία* καὶ τὴν *Βουγονία* του δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτε. Ἀπὸ ἕνα προσόδιο, ποὺ λένε ὅτι τὸ σύνθεσε γιὰ μιὰν γιορτὴ τοῦ Ἀπόλλωνα γιὰ λογαριασμὸν τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μεσσηνίας Φίντα, παραδίδονται δυὸ ἑξάμετροι σὲ αἰολικὴ διάλεκτο (τεῦχ. 5, σ. 1. D.). Προϊστορία τῆς Ἀργολίδας πρόσφερε ἡ ἀνώνυμη *Φορωνίδα*· τὰ *Ναυπακτικά*, ποὺ φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἕναν Καρκίνο ἀπὸ τὴν Ναύπακτο, διηγοῦνταν λογῆς λογῆς πράγματα ἀπὸ τὴν ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, πράγμα ποὺ τὸ ξέρουμε ἀπὸ τὰ Σχόλια στὸ ἔπος τοῦ Ἀπολλώνιου. Ὁ μύθος αὐτὸς ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἦταν τὸ κύριο θέμα. Ὑποθέτουμε ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ποίηση ἦταν πολὺ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο· γιὰ τὸν Λακεδαιμόνιο Κιναίθωνα, ποὺ σὰν ἄλλους ἔκαμε ποίημα γιὰ τὸν Ἡρακλή, μαθαίνουμε (Παυσ. 4, 2, 1) ὅτι ἡ ἐπική του ποίηση ἦταν γενεαλογική. Μὲ τὴν διαμόρφωση τοῦ θρύλου τοῦ Θησέα, ποὺ τὴν ὑποβοηθοῦσε ἡ Ἀθήνα, καὶ συναγωνιζόταν τὸν κύκλο τοῦ Ἡρακλῆ, ἦταν φυσικὰ συνδεμένη ἐπικὴ ποίηση. Ἀνάμεσα σὲ διάφορες πληροφορίες[4] ἰδιαίτερη σημασία ἔχει

1. A. D. Barigazzi, ‹Nuovi frammenti dei Corinthiaca di Eumelo›, *Riv. Fil.* 94, 1966, 129. G. L. Huxley, *Greek Epic Poetry from Eumelos to Panyassis,* Harvard Un. Press 1969.

2. Γιὰ τὸν Ἀκουσίλαο: O. Gigon, ‹Akusilaos, Cicero und Varro›, *Wien. St.* 79, 1966, 213.

3. W. Kullmann, *Das Wirken der Gotter in der Ilias.* Βερολ. 1956, 16, 2· πβλ. καὶ Wilamowitz, *Hellenist. Dichtung,* 2. ἐκδ. Βερολ. 1924, 241, 2.

4. L. Radermacher, *Mythos und Sage bei den Griechen.* 2. ἐκδ. Βιέννη 1943, 252.

τὸ χωρίο τῆς *Ποιητικῆς* (8. 1451a 19), στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ψέγει τοὺς ποιητὲς ἐπῶν, ὅπως εἶναι ἡ *Ἡρακληΐδα* ἢ ἡ *Θησηΐδα*, γιατὶ δὲν ξέρουν νὰ διαγράψουν σωστὰ τὰ σύνορα τοῦ θέματός τους. Ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι μιλᾶ γιὰ ἐπικὴ ποίηση ἀρκετὰ παλιάν.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔπους τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας ἐμφανίζονται καὶ στὴν ποίηση τῆς ἑλληνικῆς Μικρασίας. Στὸν Ἄσιο τὰ γενεαλογικὰ ἔπαιζαν σημαντικὸν ρόλο· ἐπαναλαμβάνεται ἐπίσης ἡ λαϊκότητα τοῦ θέματος τοῦ Ἡρακλῆ. Ἕνα ροδιακὸ ἔπος τέτοιου περιεχομένου ἀποδιδόταν σὲ ἕναν Πείσανδρο. Ἕνας Πεισίνος ἀπὸ τὴν Λίνδο, ποὺ λένε ὅτι ἔγραψε πρὶν ἀπὸ τὸν Πείσανδρο ἕνα ἔπος γιὰ τὸν Ἡρακλή, μένει πολὺ θαμπός.

Ἡ ποίηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους βρῆκε κάποιο τέλος μὲ τὰ 14 βιβλία τῆς *Ἡράκλειας* τοῦ Πανύασση τοῦ Ἁλικαρνασέα[1], ὁ ὁποῖος ἴσως φτάνει ὡς τὸν 5. αἰ. καὶ σκοτώθηκε στὰ 460 πολεμώντας ἐναντίον τοῦ τυράννου Λύγδαμη. Ὁ Ἡρόδοτος, ὁ ἱστορικός, ἦταν ἀνεψιός του. Ἡ *Ἡράκλεια* πρέπει νὰ ξεπέρασε τὸ ἐπίπεδο αὐτῆς τῆς ἐπικῆς ποίησης· ἡ ἀρχαία κριτικὴ (Διον. Ἁλικ., *Περὶ μιμήσεως* 2. Κοϊντιλ. 10, 1, 54) ἐγκωμίασε τὴν δομή της κι ἐπερίλαβε τὸν συγγραφέα της μαζὶ μὲ τὸν Ὅμηρο, Ἡσίοδο, Πείσανδρο καὶ Ἀντίμαχο στὸν κανόνα τῶν πέντε κλασσικῶν ἐπικῶν ποιητῶν. Τὰ ποιήματα τοῦ Πείσανδρου καὶ τοῦ Πανύασση βοήθησαν χωρὶς ἀμφιβολία καὶ αὐτὰ στὴν συγκρότηση τῶν κατορθωμάτων τοῦ Ἡρακλῆ σὲ κύκλους, μὰ ὡστόσο ὁ κύκλος τῶν δώδεκα κατορθωμάτων, τὸ δωδέκαθλο, δὲν ὁλοκληρώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή[2]. Τελείως σκοτεινὰ μένουν τὰ *Ἰωνικὰ* τοῦ Πανύασση, ποὺ πρέπει νὰ μιλοῦσαν σὲ δίστιχα γιὰ τὴν ἵδρυση ἰωνικῶν ἀποικιῶν.

Ἡ γνωμικὴ διδασκαλία, ποὺ τὴν συναντήσαμε στὰ *Ἔργα* τοῦ Ἡσίοδου, συνεχίσθηκε καὶ διαμορφώθηκε μὲ τὸν Φωκυλίδη τὸν Μιλήσιο[3]. Δὲν εἴμαστε βέβαιοι πότε ἔζησε· πιθανότερο εἶναι νὰ σκεφτοῦμε τὶς ἀρχὲς τοῦ 6. αἰ. Τὰ ἑξάμετρα ἀποφθέγματά του τὰ σφράγιζε ἀρχίζοντας μὲ τὸν τύπο: *καὶ τόδε Φωκυλίδεω.* Περίπου στὸν 1. αἰ. μ.Χ. τοῦ ἀποδόθηκε ὑποβολιμαῖα ἕνα γνωμικὸ ποίημα ἀπὸ 230 ἑξαμέτρους, ποὺ ὁ συγγραφέας του γνώριζε τὴν Παλαιὰ Διαθήκη.

Γιὰ τὴν χρονολόγηση ἑνὸς ἔπους γιὰ τὸν Θησέα: W. S. Barrett *Eur. Hipp.* Ὀξφ. 1964, 3, 1.

1. Wallace McLeod, <Studies on Panyassis — an heroic poet of the fifth century>, *Phoenix* 20, 1966, 95.

2. F. Brommer, *Herakles*. Munster 1953.

3. Τὰ γνήσια ἀποσπάσματα στοῦ Diehl, *Anth. Lyr.* τεῦχ. 1, 3. ἔκδ. 57. Ὁ Ψευδο-Φωκυλίδης, ποὺ στίχους του (5-79) συναντοῦμε στοὺς *Σιβυλλικοὺς Χρησμοὺς* (*Oracula Sibyllina* 2, 56-148), *αὐτ.* τεῦχ. 2, 3. ἔκδ. 91, καὶ D. Young, *Theognis*. Λειψ. 1961, 95. A. Farina, *Silloge Pseudofocilidea*, Collana di Studi greci 37. Νεάπολη 1962 (μὲ μετάφρ. καὶ σχόλια).

Γ. ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Ι. ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΕΙΔΗ

Μὲ τὴν ἑλληνικὴ λυρικὴ ποίηση συμβαίνει ὅ,τι καὶ μὲ τὸ ἔπος. Καὶ αὐτὴ ἐμφανίζεται ἀμέσως μὲ δημιουργίες τῆς πιὸ ὑψηλῆς πληρότητας, ποὺ ἀργότερα δὲν τὴν ἔφτασε ξανὰ κανένας· καὶ αὐτὴ ἐπίσης εἶχε διάφορες προβαθμίδες, ποὺ χάθηκαν βέβαια γιὰ μᾶς, μποροῦν ὅμως ἀκόμα νὰ προσδιοριστοῦν. Μιλώντας γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς ἑλληνικῆς ποίησης (σ. 39) εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ μνημονεύσουμε τοὺς πολυάριθμους τύπους τραγουδιοῦ, γιὰ τοὺς ὁποίους μᾶς πληροφορεῖ τὸ ὁμηρικὸ ἔπος. Πολλὰ ἀπὸ τὶς ρίζες τῆς λυρικῆς ποίησης, ποὺ στοὺς Ἕλληνες ἦταν οὐσιαστικὰ οἱ ἴδιες ὅπως καὶ σὲ ἄλλους λαούς, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναγνωρισθοῦν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Σημαντικὸν ρόλο παίζει ἡ λατρεία· ἔτσι ἐξιλεώνουν οἱ Ἀχαιοὶ τὸν θυμωμένο Ἀπόλλωνα μὲ τὸν *παιάνα* (*Α* 472), κοπέλλες τιμοῦν τὴν ἀδελφή του μὲ χορὸν καὶ τραγούδι (*Π* 182). Δεμένες ὅμως μὲ τὴν λατρεία εἶναι καὶ οἱ ἐκδηλώσεις μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος συνοδεύει τὸν γάμο καὶ τὸν θάνατο. Ἔτσι ὁ *ὑμέναιος* ἀντηχεῖ γιὰ νὰ τιμήση τὴν νύφη (*Σ* 493), στὸν *θρῆνο* ὅμως ἀκούγεται πλούσιο μοιρολόι γιὰ πεθαμένους, ὅπως τὸν Πάτροκλο ἢ τὸν Ἕκτορα.

Ἀκόμα μιὰν ἄλλη πολὺ σημαντικὴ ρίζα τοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν θεωρήσουμε σὰν τὴν μοναδική, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὴν γνωρίσουμε ὁ Ὅμηρος: τὸ τραγούδι ποὺ συνοδεύει τὴν δουλειά. Ὅταν θεὲς σὰν τὴν Καλυψὼ καὶ τὴν Κίρκη τραγουδοῦν καθὼς ὑφαίνουν στὸν ἀργαλειό, κάμνουν ὅ,τι καὶ οἱ θνητὲς γυναῖκες· καὶ στὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα ἕνα παιδὶ συνοδεύει τὸν τρύγο μὲ τὸ τραγούδι τοῦ Λίνου. Οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν τραγούδια σχεδὸν γιὰ κάθε δραστηριότητά τους, ἀπὸ τὸ γέμισμα νεροῦ ὥς τὸ ψήσιμο τοῦ ψωμιοῦ. Ἕνα μικρὸ σπάραγμα, ἕνα λεσβιακὸ τραγουδάκι γιὰ τὸ ἄλεσμα (*Carm. pop.* ἀρ. 30 D.), ποὺ προδίνει τὴν μεγάλη του ἀρχαιότητα γιατὶ ἀναφέρει τὸν Πιττακό, μᾶς δίνει μιὰν ἰδέα γιὰ πολλὰ ποὺ χάθηκαν.

Σὲ τρίτη θέση βάζουμε τὰ λαϊκὰ τραγούδια. Ὅπως καὶ ἄλλοι λαοί, ἔτσι καὶ οἱ Ἕλληνες εἶχαν τέτοια, ἐδῶ ὅμως ἡ μεγάλη ποίηση τὰ ἔκαμε νὰ ὑποχωρήσουν πολύ. Ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ ἦταν δεμένα μὲ ἔθιμα[1]. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ μιλήση γιὰ μιὰν κατώτερη μορφὴ λατρείας. Τὴν *Εἰρεσιώνη* τὴν ἀναφέραμε ἤδη (σ. 147)· μὲ αὐτὴν συνάπτεται τὸ *Ροδιακὸ χελιδόνισμα* (*Carm. pop.* ἀρ. 32 D.), στὸ ὁποῖο τὰ παιδιὰ παριστάνουν τὰ χελιδόνια καί, στὴν περίπτωση ποὺ κάποιος ἀρνεῖται νὰ τοὺς χαρίση κάτι, τὸν ἀπειλοῦν μὲ ἀστεία τόλμη πὼς θὰ τοῦ πάρουν τὴν πόρτα ἢ τὴν νοικοκυρά. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ χαίρονταν μὲ αὐτά, κι ἔτσι ἔγραψε ὁ Φοίνικας ὁ Κολοφώνιος τὸ *Τραγούδι τῆς κουρούνας* (*Κορωνισταὶ* ἀπ. 2 D.) μὲ τελείως λαϊκὸν τρόπο. Παράλληλα τὸ λαϊκὸ τραγούδι προσφερόταν σὰν λιτὴ

1. L. Radermacher, *Aristophanes' Frosche. Sitzb. Öst. Ak. Phil.-Kl.* 198/4, 2. ἔκδ. 1954, 7 κέ.

ἐξωτερίκευση τοῦ προσωπικοῦ αἰσθήματος. Ἂν ἡ Σαπφὼ ἔγραψε πραγματικὰ τὸ μικρὸ ποίημα (ἀπ. 94 D.)[1], στὸ ὁποῖο μιὰ κοπέλλα μέσα στὴν βαθιὰ νύχτα κλαίει τὴν μοναξιά της, τότε πρέπει νὰ ἔχῃ ἀντλήσει ἀπὸ λαϊκὸ τραγούδι. Εἶναι ὅμως πιθανὸ πὼς οἱ ἴδιοι αὐτοὶ στίχοι εἶναι λαϊκοί. Ἐπίσης ἀρκετὰ στοιχεῖα στὰ *ἐπιθαλάμια τραγούδια* τῆς Σαπφῶς εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ αὐτὸν τὸν κύκλο, ἐνῶ τὸ λοκρικὸ *τραγουδάκι τῆς ἡμέρας* (*Carm. pop.* ἀρ. 43 D.) εἶναι ἀμφίβολο ἂν εἶναι πραγματικὰ λαϊκό. Στὴν ἀνάλυση τῶν καθέκαστων εἰδῶν θὰ εἰποῦμε ἀκόμα μερικὰ γιὰ τὶς ἀρχές τους. Τώρα θὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν διαίρεσή τους.

Ὁ λυρισμὸς σὰν ἰδέα ποὺ προσπαθεῖ νὰ πραγματωθῇ σὲ ἕνα ὁρισμένο ποιητικὸ εἶδος[2] εἶναι ἀκόμα ξένος πρὸς τὴν ἀρχαία θεωρία τῆς τέχνης[3]. Ὅταν στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ πολιτογραφεῖται ἡ ἔκφραση «λυρικός», ἐννοοῦν μὲ αὐτὸν τὸν ὅρο κάτι συγκεκριμένο: ποίηση, ποὺ τραγουδιόταν μὲ συνοδεία λύρας. Καὶ ὅταν οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἕνωσαν τοὺς κορυφαίους τῆς μονῳδίας, Ἀλκαῖο, Σαπφὼ καὶ Ἀνακρέοντα μαζὶ μὲ τοὺς χορικοὺς ποιητές, Ἀλκμάνα, Στησίχορο, Ἴβυκο, Σιμωνίδη, Βακχυλίδη καὶ Πίνδαρο, στὸν Κανόνα τῶν ἐννιὰ λυρικῶν, εἶχαν νὰ κάμουν πέρα πέρα μὲ δημιουργίες γιὰ τὶς ὁποῖες προβλεπόταν γιὰ συνοδεία τὸ ἔγχορδο ὄργανο (*λύρα, φόρμιγξ, κίθαρις*)[4], ἢ μόνο του ἢ μαζὶ μὲ τὸν αὐλό. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἔγραψε ὁ Δίδυμος—καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μεσάζοντας ἀνάμεσα στοὺς Ἀλεξανδρινοὺς καὶ τὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ ἐποχή—*Περὶ λυρικῶν*.

Ἀπὸ ὅσα εἴπαμε καταλαβαίνουμε ὅτι ἡ ἀρχαία ἔννοια τῆς λυρικῆς ποίησης περιλάμβανε δυὸ σημαντικὰ εἴδη, τὴν *χορικὴ λυρικὴ ποίηση* καὶ τὸ *μονῳδικὸ* τραγούδι ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ λύρα, χωρὶς νὰ ἔχῃ προβάλει στὴν ἀρχαία θεωρία τῆς τέχνης ἡ τόσο οὐσιαστικὴ γιὰ μᾶς διαίρεση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δυὸ εἴδη. Συγχρόνως ὅμως βλέπουμε ὅτι δὲν συμπεριλαμβάνονταν δυὸ εἴδη ποὺ σήμερα τὰ θεωροῦμε λυρικά: ἡ ἐλεγεία καὶ ὁ ἴαμβος. Πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι στὰ δυὸ αὐτὰ τὸ τραγούδημα σταμάτησε νωρίς, ἐνῶ ἡ λυρικὴ ποίηση—ποὺ γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἐσήμαινε: μελική—τὸ προϋπέθετε. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ὑπῆρχε, τουλάχιστο γιὰ τὴν ἐλεγεία, μιὰ ἄλλη σημαντικὴ διαφορά. Τὸ συνοδευτικό της ὄργανο ἦταν ὁ αὐλός, πράγμα ποὺ τὴν ἀπέκλειε ἀπὸ τὴν καθαυτὸ λυρικὴ ποίηση. Γιὰ τὸν ἴαμβο μαρτυ-

---

1. Γιὰ τὸ ὅτι ἡ ποιήτρια εἶναι ἡ Σαπφώ, B. MARZULLO, *Studi di poesia eolica*. Φλωρ. 1958· πβλ. A. W. GOMME, *Journ. Hell. Stud.* 77, 1957, 265· 78, 1958, 85.

2. E. STAIGER, *Grundbegriffe der Poetik*. 4 ἐκδ. Ζυρίχη 1959.

3 H. FÄRBER, *Die Lyrik in der Kunsttheorie der Antike*. Μόναχο 1936.

4. Γιὰ ὄργανα, εἴδη τόνων κλπ.: C. SACHS, *Die Musik der Antike. Handb. d. Musikwiss.* Potsdam 1928. Τοῦ ἴδιου, *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. 2. ἐκδ. Λειψ. 1932. H. HUCHZERMEYER, *Aulos und Kithara*. Διδ. διατρ. Munster 1931. J. W. SCHOTTLÄNDER, *Die Kithara*. Διδ. διατρ. Βερολ. 1933. O. GOMBOSI, *Tonarten und Stimmungen der antiken Musik*. Κοπεγχ. 1939. M. WEGNER, *Das Musikleben der Griechen*. Βερολ. 1949. A. E. HARVEY, <The Classification of Greek Lyric Poetry>, *Class. Quart.* N. S. 5, 1955, 157. R. P. WINNINGTON - INGRAM, <Ancient Greek Music 1932-1957>, *Lustrum* 1958/3 (1959), 5.

ρεῖ ὁ ᾿Αθήναιος (14, 636 b) ἔγχορδα ὄργανα συνοδείας, ὅπως τὴν *ἰαμβύκη* καὶ τὸν *κλεψίαμβο*· μολαταῦτα δὲν εἶναι ἀνάγκη αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ κανόνας. Πάντως ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι τὸ 21. ἐπίγραμμα τοῦ Θεόκριτου ὑμνεῖ τὸν ᾿Αρχίλοχο σὰν ἰαμβικὸν ποιητὴ καὶ σὰν τραγουδιστὴ μὲ τὴν λύρα. ῾Ο Ξενοφώντας ἀναφέρει (*Συμπ.* 6, 3) τὴν ἀπαγγελία τροχαικῶν τετραμέτρων μὲ συνοδεία αὐλοῦ.

Στὴν κατανομὴ τῶν ὀργάνων συνοδείας ποὺ διαγράψαμε πρὶν ἀπὸ λίγο ὀφείλουμε νὰ προσθέσουμε ὅτι δὲν πρέπει νὰ νομίζουμε πὼς τὰ σύνορά τους ἦταν αὐστηρὰ καθορισμένα. Αὐλὸς καὶ λύρα ἐμφανίζονται—καὶ χρησιμοποιοῦνται πάντως ξεχωριστὰ—ἤδη στὴν περιοχὴ τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ στὴν σαρκοφάγο τῆς ῾Αγίας Τριάδας. ῾Η σκηνὴ τοῦ γάμου στὴν ἀσπίδα τοῦ ᾿Αχιλλέα στὴν *᾿Ιλιάδα* (*Σ* 495) δείχνει τὰ δυὸ ὄργανα ἑνωμένα νὰ συνοδεύουν τοὺς νέους ποὺ χορεύουν. Τὸ ἑλληνικὸ χορικὸ τραγούδι δὲν μποροῦσε παρὰ τὸν βασικὰ «λυρικὸν» χαρακτῆρα του νὰ στερηθῆ τὴν μουσικὴ τοῦ αὐλοῦ στὴν συνοδεία. Πολλὰ μποροῦμε νὰ διδαχθοῦμε ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν δελφικῶν γιορτῶν. ᾿Εκεῖ ὁ κιθαρῳδικὸς *Νόμος*, μιὰ μονῳδία στὴν λατρεία τοῦ ᾿Απόλλωνα, ἦταν πολὺ ἀρχαῖος. Στὰ 582 προσθέτεται στοὺς μουσικοὺς ἀγῶνες καὶ ἡ αὐλῳδία, καὶ παράλληλα σὰν καθαρὴ μουσικὴ μὲ ὄργανο μόνο, ἡ αὐλητική. Περίφημος ἦταν ὁ *Πυθικὸς Νόμος* τοῦ Σακάδα τοῦ ᾿Αργείου, ποὺ μὲ τὴν μουσικὴ τοῦ αὐλοῦ ζωντάνευε τὸν ἀγώνα τοῦ ᾿Απόλλωνα μὲ τὸν Πύθωνα, τὸν δράκοντα. Ὄχι πολὺ ἀργότερα (552), στοὺς κιθαριστικοὺς ἀγῶνες τὸ ἔγχορδο ὄργανο μόνο του χωρὶς τὴν συνοδεία τραγουδιοῦ ἄρχισε νὰ συναγωνίζεται τὸν αὐλό.

Ἦταν μέσα στὴν φύση τῶν πραγμάτων ὅτι τὰ δυὸ ὄργανα θὰ ἔμπαιναν σὲ τεχνικὸν ἀνταγωνισμό. Πολὺ χαρακτηριστικὰ μιλᾶ ἕνας λυρικὸς (Στησίχ. ἀπ. 25 D.) γιὰ τὸν «πολύχορδον» αὐλό, καὶ ὁ Πλάτωνας (*Νόμ.* 3, 700 d) κακίζει τὴν πλάνη ἐκείνων ποὺ μὲ τὴν λύρα μιμοῦνται τὸν αὐλό. ᾿Απὸ ἐδῶ καὶ πέρα σ' αὐτὸν τὸν ἀγώνα τὸ τονικὰ πιὸ ἀδύνατο καὶ σημαντικὰ πιὸ φτωχὸ ἔγχορδο ὄργανο, ποὺ δὲν εἶχε βραχίονα, μειονεκτοῦσε ἀπέναντι στὸν αὐλὸ μὲ δυὸ σωλῆνες. ῾Η μάχη ὅμως αὐτὴ τῶν ὀργάνων δὲν διεξαγόταν μόνο στὸ πεδίο τῶν τεχνικῶν δυνατοτήτων τους. ῾Η λύρα λογαριαζόταν ἀριστοκρατικὸ ὄργανο, ποὺ ἀπέναντί της ὁ αὐλὸς ἦταν ἕνας ἐνοχλητικὸς νεόπλουτος. Κι ὁ ᾿Αλκιβιάδης ([Πλάτ.] *᾿Αλκ. Ι* 106 e) φαίνεται πὼς ἀρνήθηκε νὰ τὸν μάθη. Διαφορετικὲς ἦταν καὶ οἱ λατρευτικές τους περιοχές: στὸν ᾿Απόλλωνα ἀνῆκε τὸ ἔγχορδο ὄργανο, ἐνῶ ἡ διαπεραστικὴ μουσικὴ τοῦ αὐλοῦ ἀνῆκε στὶς ὀργιαστικὲς λατρεῖες, κι ἔτσι τὸ μεγάλο διονυσιακὸ κύμα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς τὴν προώθησε κι αὐτήν. ῾Η διήγηση τοῦ ἀγώνα τοῦ ᾿Απόλλωνα μὲ τὸν Σιληνὸ Μαρσύα περιέχει στὸ βάθος αὐτὴν τὴν ἀντίθεση. Σ' αὐτὴν τὴν ἔριδα τῶν ὀργάνων μὲ τὶς κοινωνικὲς καὶ λατρευτικές της προϋποθέσεις ἀνήκει καὶ ἡ ἀπόπειρα νὰ τοποθετηθῆ ὁ αὐλοδιδάσκαλος Ὄλυμπος ἀπὸ τὴν Φρυγία ὅσο τὸ δυνατὸ νωρίς, καὶ μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο (*Σούδα* ἐ.λ. *Ὄλυμπος*).

Οἱ ἀρχαῖες διαιρέσεις τῆς λυρικῆς ποίησης, ὅπως τὶς πληροφορούμαστε ἀπὸ τὸν Πρόκλο (στὸν Φώτιο 319 b B.), μένουν ὁλωσδιόλου ἐπιφανειακές, προσφέ-

ρουν ὅμως πολλοὺς ἐπιμέρους χαρακτηρισμούς· μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς θὰ τοὺς συναντήσουμε παρακάτω.

Τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο τῶν εἰδῶν τῆς λυρικῆς ποίησης καὶ τὴν ἐξέλιξή τους περιγράφει ὁ A. R. BURN, *The lyric Age of Greece*. Λονδ. 1960. Γιὰ τὴν γλώσσα τῶν ἐπιμέρους εἰδῶν καὶ ποιητῶν πολλὰ ἀξιόλογα στοῦ V. PISANI, *Storia della lingua Greca. Encicl. Class.* 2/5/1. Τορίνο 1960. ODYSSEUS TSAGARAKIS, *Die Subjectivitat in der griech. Lyrik*, διδ. διατρ. Μόναχο 1966 (μὲ πολλὴ βιβλιογρ.). *Antike Lyrik. Ars interpretandi* 2. Darmstadt 1970 (μιὰ συλλογὴ ἐκδομένη ἀπὸ τὸν W. EISENHUT). Ἰδιαίτερη μνημόνευση χρειάζεται ἡ ἔντονη καὶ πετυχημένη δραστηριότητα - γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἑλληνικοῦ λυρισμοῦ - τοῦ *Gruppo di ricerca per la lirica Greca e la metrica Greca e Latina* στὸ Urbino. Πολλὲς συμβολὲς στὰ *Quaderni Urbinati* (9 τόμ. στὰ 1970) δίνουν μιὰν ἐντυπωσιακὴ μαρτυρία γι' αὐτό. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ Ἀνθολογίες καὶ μεταφράσεις ποὺ ἔχουν σημασία γιὰ τὸ σύνολο τοῦ λυρισμοῦ σημειώνονται στὸ τέλος τοῦ κεφαλ. 2 (γιὰ τὸν Ἴαμβο).

2 ΙΑΜΒΟΣ

Σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Παυσανία (10, 28, 3) ὁ Πολύγνωτος στὴν περίφημη εἰκόνα τοῦ Ἅδη, ποὺ τὴν ζωγράφισε στὴν λέσχη τῶν Κνίδιων στοὺς Δελφούς, παράστησε έναν Τέλλη καὶ μιὰν Κλεόβοια καθὼς περνοῦν τὸν Ἀχέροντα. Καὶ στὶς δυὸ μορφὲς ὁ μεγάλος Θασίτης ζωγράφος ἔδειξε ἕνα κομμάτι τοπικῆς ἱστορίας. *Τέλλις* ἦταν χαϊδευτικὸ τοῦ Τελεσικλῆς, κι αὐτὸς ἦταν ἀρχηγὸς μιᾶς ἀποικίας ποὺ πῆγε ἀπὸ τὴν Πάρο στὴν Θάσο· ἦταν πρόγονος, σύμφωνα μὲ τὸν Παυσανία ὁ προπαππούς, τοῦ Ἀρχίλοχου. Ἐκείνη ἡ Κλεόβοια ὅμως ποὺ ἦταν στὸ πλευρό του μετέφερε ἀπὸ τὴν Πάρο μέσα σ' ἕνα κουτὶ τὰ «ὄργια» τῆς Δήμητρας στὸ ταξίδι αὐτῶν τῶν ἀποίκων. Στὴν Πάρο, ποὺ λένε πὼς ἄλλοτε ὀνομαζόταν *Δημητριάς*, ὑπῆρχε ἀρχαία λατρεία μυστηρίων τῆς μεγάλης θεᾶς, καὶ στὸ τέλος τοῦ μεγάλου ὁμηρικοῦ ὕμνου στὴν Δήμητρα τὸ νησὶ ὀνομάζεται ἰδιοκτησία της[1]. Ἔχει σημασία τὸ ὅτι ὁ διαμορφωτὴς τῆς ἰαμβικῆς ποίησης κατάγεται ἀπὸ τέτοιο λατρευτικὸ περιβάλλον, γιατὶ ἐκεῖ πρέπει νὰ ζητήσουμε τὶς ρίζες αὐτοῦ τοῦ ποιητικοῦ εἴδους. Ἕνα πολὺ διαδεδομένο στοιχεῖο στὶς λατρεῖες τῆς γονιμότητας ἦταν ἡ τολμηρή, ὡς τὴν ἀδιαντροπιὰ ὑψωμένη βωμολοχία. Αὐτὴν τὴν απερίφραστη αἰσχρολογία καθὼς καὶ τὶς ἄσεμνες ἐπιδείξεις τὶς θεωροῦσαν σὲ τελευταίαν ἀνάλυση σὰν μιὰν ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ. Αὐτὴ ἡ ἀποτροπαϊκὴ αἰσχρολογία χρησιμοποιοῦσε τὸν ἴαμβο, καὶ ἔτσι τὸ νὰ ἐκφράζεται κανεὶς μὲ ἰάμβους μποροῦσε νὰ ἰσοδυναμῆ μὲ τό: *ὑβρίζω*[2]. Τὸν ρόλο τέτοιων σκωπτικῶν λόγων στὴν λατρεία τῆς Δήμητρας τὸν μαρτυρεῖ ἡ μορφὴ τῆς ὑπηρέτριας Ἰάμβης, ποὺ μὲ τὰ ἀστεῖα της καλοκεφιάζει τὴν λυπημένη θεά, τὸν μαρτυροῦν οἱ «γεφυρισμοί», δηλ. τὰ ἀστεῖα ἐπάνω στὴν γέφυρα, στὴν πομπὴ γιὰ τὴν Ἐλευσίνα.

Ὁ ποιητὴς ποὺ ἀπὸ τέτοιαν λατρευτικὴ παράδοση δημιούργησε ἕναν τύπο

1. Διαφορετικὰ στοῦ O. KERN, *RE* 16, 1271.
2. Π.χ. Ἀριστοτ. *Ποιητ.* 4.1448 b 32.

ὑψηλῆς τέχνης χωρὶς ὡστόσο νὰ ἀφαιρέση ἀπὸ τὸν ἴαμβο τὴν φύση του—ἑνὸς ἐπικίνδυνα κοφτεροῦ ὅπλου—ἦταν ὁ Ἀρχίλοχος ἀπὸ τὴν Πάρο. Διάφοροι ὑπαινιγμοὶ στὰ ποιήματά του, ὅπως γιὰ τὸν Γύγη στὸ ἀπόσπ. 22 D. ἐπιβεβαιώνουν τὸ ὅτι ἡ ἔκλειψη τοῦ ἥλιου γιὰ τὴν ὁποία μιλᾶ (ἀπόσπ. 74 D.) εἶναι αὐτὴ ποὺ ἔγινε στὶς 6 Ἀπριλίου τοῦ 648 π.Χ. Ἀπόπειρες πρωιμότερης ἢ ὀψιμότερης χρονολόγησης αὐτοῦ τοῦ γεγονότος δὲν μπόρεσαν νὰ κλονίσουν αὐτὴν τὴν πρώτη ἐξακριβωμένη ἡμερομηνία τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας[1]. Ἔτσι ὁ Ἀρχίλοχος βρίσκεται μέσα στὴν πολυκίνητη ἐποχὴ τοῦ μεγάλου ἀποικισμοῦ, μιὰν ἐποχὴ ποὺ δὲν ἄφησε χωρὶς ἀμφισβήτηση τὴν θέση καὶ τὶς ταξικὲς ἔννοιες τῆς ἀριστοκρατίας. Ἂν ὅμως ἐμεῖς μολαταῦτα τὸν βλέπουμε νὰ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση ποὺ ξεπερνᾶ πολὺ τὸν προβληματισμὸ τῆς ἐποχῆς του, ἡ αἰτία γι' αὐτὸ βρίσκεται στὴν καταγωγή του. Ὁ Ἀρχίλοχος ἦταν νόθος. Ὁ πατέρας του λεγόταν Τελεσικλής, σὰν τὸν περίφημο πρόγονο ποὺ ἀποίκισε τὴν Θάσο· ἡ μητέρα του ὅμως ἦταν, ὅπως διηγεῖται ὁ ἴδιος, δούλη, καὶ ὀνομαζόταν Ἐνιπώ. Ὁ Κριτίας, ὁ ριζοσπαστικὸς μεγαλοκτηματίας, ἀγανακτοῦσε γιὰ τὴν ἀδιαντροπιὰ μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀρχίλοχος μιλοῦσε γιὰ πράγματα, ποὺ γιὰ τὴν ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη ἦταν ὑβριστικὰ καὶ ντροπιαστικά (VS 88 B 44). Ἀπὸ αὐτὸν μαθαίνουμε ἐπίσης ὅτι ὁ Ἀρχίλοχος ἄφησε τὴν Πάρο ἀπὸ μεγάλη φτώχεια, γιὰ νὰ πάη στὴν Θάσο, ἐκεῖ ὅμως δημιούργησε ἔχθρες μὲ τὸν κόσμο. Ἔβγαζε τὸ ψωμί του σὰν ξενιτεμένος μισθοφόρος καὶ σ' ἕνα δίστιχο μὲ ἀποστρογγυλωμένη πληρότητα (1 D.) παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του σὰν ὑπηρέτη τοῦ θεοῦ τοῦ πολέμου καὶ σὰν ἄνθρωπον ποὺ εἶχε χάρισμα ἀπὸ τὶς Μοῦσες[2]. Τὴν στρατιωτικὴ ζωὴ τὴν γεύτηκε ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές, καὶ εἶναι πιθανὸ πὼς ταξίδεψε περισσότερο ἀπὸ ὅσο μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε. Σκοτώθηκε στὴν μάχη ἐναντίον τῶν Ναξίων, καὶ μιὰ ὡραία παράδοση διηγεῖται ὅτι ἡ Πυθία ἔδιωξε ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα τὸν Καλώνδα, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε σκοτώσει.

Στὴν ἐξωτερικὴ ἀνησυχία αὐτῆς τῆς ζωῆς καθρεφτίζεται ἡ ἀντίθεση στὴν ὁποία αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος βρισκόταν μὲ τὸ περιβάλλον. Ὁ πόλεμος ἦταν τὸ στοιχεῖο του, εἴτε τὸν πολεμοῦσε μὲ τὸ δόρυ εἴτε μὲ τοὺς στίχους του. Ὅ,τι σὲ μιὰν ἀριστοκρατικὴ τάξη λογαριαζόταν ἀκλόνητα σταθερὴ παράδοση, αὐτὸ ξεσήκωνε τὴν ἀντίθεσή του, καὶ ἡ παράδοση δὲν ἐσήμαινε γι' αὐτὸν τίποτε, ὅταν νόμιζε πὼς αὐτὴ δὲν ἦταν παρὰ μιὰ φαντασίωση. Σὲ πολλοὺς στίχους του ἀνιχνεύουμε ἀκόμα τὴν ἐπιθυμία του νὰ ὑποτιμήση κληρονομημένες πεποιθήσεις. Εἶναι ἕνα παράξενο θέαμα, ποὺ στηρίζεται στὴν φύση αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, τὸ πῶς ἐπιτίθεται σὲ μιὰν πρωιμότατη ἐποχὴ ἐναντίον πραγμάτων, ποὺ ἀκόμα αἰῶνες ἀργότερα βρίσκονταν σὲ πολὺ μεγάλην ὑπόληψη.

1. E. Lowy, *Anz. Ak. Wien. Phil. - hist. Kl.* 70, 1933, 31: στὰ 557 π Χ. A. Blakeway στὴν *Greek Poetry and Life.* Ὀξφ. 1936, 34: στὰ 711 π.Χ. Ἀντίθετα ὁ F. Jacoby ‹The Date of Archilochos›, *Class. Quart.* 35, 1941, 97 (= *Kl. philol. Schr.* I 249).

2. *εἰμὶ δ' ἐγὼ θεράπων μὲν Ἐνυαλίοιο ἄνακτος/καὶ Μουσέων ἐρατὸν δῶρον ἐπιστάμενος.*

Καὶ τί δὲν ἐσήμαινε δὰ ἡ δόξα γιὰ τοὺς Ἕλληνες! Γιὰ πολλοὺς ἦταν ὁ μόνος τρόπος νὰ νικήσουν τὸν θάνατο. Ὁ Ἀρχίλοχος ὅμως διαπιστώνει νηφάλια (64 D.) ὅτι κανέναν ἄνθρωπο δὲν τὸν τιμοῦν μετὰ τὸν θάνατό του, κι ἡ καλή μας διάθεση σταματᾶ στοὺς ζωντανούς[1]. Πολὺ συχνὰ πρέπει νὰ δοκίμασε αὐτὸ ποὺ διατυπώνει σ' ἕναν στίχο (13 D.): τὸν μισθοφόρο τὸν ἐκτιμοῦν μόνο ὅσον καιρὸ πολεμᾶ. Ἀδιάντροπα μιλᾶ ἀκόμα γιὰ τὸ πῶς φαίνονται στὴν πραγματικότητα μερικὲς ἡρωικὲς πράξεις (61 D.): ἑπτὰ ἐχθροὶ σκοτώθηκαν, χίλιοι βγαίνουν ὅμως καὶ λὲν ὅτι τοὺς σκότωσαν[2].

Στὸν κόσμο τοῦ Ὁμήρου τὰ ἐξωτερικὰ καὶ τὰ ἐσωτερικὰ προσόντα τῶν ἀνθρώπων ἦταν ἀχώριστα δεμένα. Μὲ πόσην ἀκρίβεια παρατηροῦσαν, τὸ δείχνει ἡ *Ἰλιάδα* (*Γ* 210), ἐκεῖ ὅπου ὁ Ἀντήνορας συγκρίνει τὴν ἐντύπωση ποὺ ἔκαμναν ὁ Μενέλαος κι ὁ Ὀδυσσέας, καὶ ὅταν στέκονταν καὶ ὅταν κάθονταν. Ὁ Ἀρχίλοχος (60 D.) διασπᾶ μὲ ἐνσυνείδητη πολεμικὴ αὐτὴν τὴν ἑνότητα. Γελοιοποιεῖ τὸν ἀξιωματικό, ποὺ περπατᾶ κορδωμένος καὶ ἐπιβλητικὸς μὲ περιποιημένα μαλλιά, καὶ προτιμᾶ τὸν μικροκαμωμένο, ἂς εἶναι καὶ στραβοκάννης, φτάνει μόνο νὰ εἶναι παλληκάρι. Δύσκολα θὰ ἔγραφε τέτοια πράγματα ἕνας ποιητής, ποὺ τὸ ἐξωτερικό του θὰ ἀνταποκρινόταν πρὸς τὸ ἰδανικὸ ποὺ κορόιδευε.

Πιὸ σοβαρὰ συγκρούσθηκε ὁ Ἀρχίλοχος μὲ τὴν ἱπποτικὴ ἀντίληψη, ὅπως τὴν εἶχε μάθει ἀπὸ τοὺς ἀφέντες τῆς Εὔβοιας (3 D.), στὸ ποίημά του ἐκεῖνο (6 D.), ὅπου χωρὶς καμιὰ ντροπὴ μιλᾶ γιὰ τὸ χάσιμο τῆς ἀσπίδας του. Στὴν μάχη μὲ τοὺς Σαΐους τὴν πέταξε, σ' ἐκεῖνες τὶς μάχες δηλαδὴ ποὺ χρειάστηκε νὰ διεξαχθοῦν γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς Θάσου, ποὺ τοῦ ἦταν πάρα πολὺ ἀντιπαθητική (18. 54 D.), μὲ τὰ θρακικὰ φύλα τῆς ἀντικρινῆς ἀκτῆς. Ἡ λέξη «*ῥίψασπις*» ἦταν πολὺ ὑβριστική, καὶ οἱ Σπαρτιάτισσες λένε πὼς ξεπροβόδιζαν τοὺς γιούς τους γιὰ τὴν ἐκστρατεία μὲ τὴν ὄχι μητρικὴ φράση: «μ' αὐτὴν ἢ ἐπάνω σ' αὐτήν» (*ἢ τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς*). Ἐκεῖ στὴν Σπάρτη μάλιστα ἔψεξαν μὲ ἀγανάκτηση (Πλουτ. *Λακ. Ἀποφθ.* 34.239 b) τὸν ποιητή, ποὺ ἔγραψε πὼς εἶναι εὐχαριστημένος ποὺ ἔσωσε τὴν ζωή του μὲ τέτοιο ἀντάλλαγμα. Καὶ μολαταῦτα τὸ θέμα τὸ ξαναπῆρε ἕνας αἰολέας ἀριστοκράτης σὰν τὸν Ἀλκαῖο (49 D. 428 LP). Πιθανῶς τὸ ἴδιο ἔκαμε κι ὁ Ἀνακρέοντας (51 D.), καὶ ἡ φράση τοῦ Ὁράτιου *relicta non bene parmula* ἀνταποκρίνεται εὔστοχα στὴν διάθεση μὲ τὴν ὁποία ἀναλογιζόταν τὴν περιπέτεια τῶν Φιλίππων[3].

Παλαιὰ θέματα τῆς λυρικῆς ποίησης κάθε ἐποχῆς, ὅπως τὸ κρασὶ καὶ ὁ ἔρωτας, συναντιοῦνται καὶ στὸν Ἀρχίλοχο· εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν μοναδικότητα τῆς ποίησής του, ὅτι παντοῦ παρουσιάζεται τὸ λυτρωτικὸ συγκε-

---

1. *Οὔ τις αἰδοῖος μετ' ἀστῶν* <*οὐδὲ*> *περίφημος θανὼν / γίγνεται· χάριν δὲ μᾶλλον τοῦ ζοοῦ διώκομεν /* <*οἱ*> *ζοοί· κάκιστα δ' αἰεὶ τῷ θανόντι γίγνεται.*

2. *Ἑπτὰ γὰρ νεκρῶν πεσόντων, οὓς ἐμάρψαμεν ποσίν, / χείλιοι φονῆές εἰμεν.*

3. Γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Ἀρχίλοχου ἀπὸ τὸν ἡρωικὸ κόσμο τοῦ Ὁμήρου βλ. B. Marzullo, <La chioma di Neobule>, *Rhein. Mus.* 100, 1957, 68.

κριμένο βίωμα σὲ πλήρη ἀμεσότητα καὶ πουθενὰ δὲν εἶναι αἰσθητὸς κανένας συμβατικὸς ἦχος. Ἐδῶ ἕνας βρίσκεται στὴν σκοπιὰ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποφέρῃ τὶς μακριὲς ὧρες παρὰ μόνο πίνοντας κόκκινο κρασί (5 D.)· ἢ ὁ ποιητὴς καυχιέται ὅτι μὲ τὴν τέχνη του μπορεῖ νὰ συντονίσῃ τὸ τραγούδι τοῦ βασιλιᾶ Διόνυσου, τὸν διθύραμβο, ἂν τὸ κρασὶ χτυπήσῃ τὰ σωθικά του μὲ τὴν δύναμη τοῦ κεραυνοῦ (77 D.). Πολλὰ πράγματα ἦταν γνωστὰ ἀπὸ τὰ ποιήματά του γιὰ τὸν ἔρωτά του πρὸς τὴν Νεοβούλη, τὴν κόρη τοῦ Λυκάμβη. Νιώθουμε σ' αὐτὰ ἤχους μιᾶς τρυφερότητας, ὅπως σχεδὸν πουθενὰ ἀλλοῦ στὴν ἀρχαία ποίηση. Μόνο μιὰν φορὰ μπόρεσε νὰ ἀγγίξῃ τὸ χέρι τῆς Νεοβούλης (71 D.). Ἀσφαλῶς ἡ ὡραία εἰκόνα τῆς κόρης, ποὺ παίζει μὲ κλαδιὰ μυρτιᾶς καὶ μὲ τριαντάφυλλα καὶ ποὺ τὰ μαλλιὰ τῆς σκέπαζαν τοὺς ὤμους καὶ τὴν πλάτη (25 D.), σχεδιάστηκε μὲ πρότυπο μιὰν ἑταίρα, ἂν εἶναι ἀξιόπιστη ἡ μαρτυρία τοῦ μεταγενέστερου Συνέσιου (*Φαλάκρας ἐγκώμ.* 75). Μὲ τὴν Νεοβούλη ὅμως δὲν εἶχαν καλὸ τέλος τὰ πράγματα. Ὁ Λυκάμβης διέλυσε τὸν ἀραβώνα κι ἔτσι προκάλεσε τὸ μίσος τοῦ ποιητῆ, ὁ ὁποῖος τὸν κατηγορεῖ γιὰ ἐπιορκία (95 D.) καὶ ὅτι ἔτσι ὁ Λυκάμβης ἔγινε γελοῖος στὰ μάτια ὅλων τῶν συμπολιτῶν (88 D.). Ὅταν στὸ ἀπόσπ. 74 D. κάποιος λέει ὅτι δὲν παραξενεύεται πιὰ γιὰ τίποτε, ἀφοῦ ὁ Δίας μέσα στὸ μεσημέρι σκοτείνιασε τὸν ἥλιο, ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα γίνεται πιθανὸ ὅτι ἐμφανιζόταν ὁ Λυκάμβης, ὁ ὁποῖος δήλωνε ὅτι δὲν παραξενευόταν πιὰ γιὰ τὶς πράξεις τὶς κόρης του. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ ὅτι ὁ Ἀρχίλοχος μέσα στὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν ἐπιθέσεων ἀπάγγειλε καὶ τὸν μύθο γιὰ τὴν ἀλεποὺ καὶ τὸν ἀετό (Αἰσώπου, *Μῦθοι* 1 *Hausr.*), ποὺ διηγόταν γιὰ τὴν ἀπιστία ποὺ τιμωρεῖται[1]. Μιὰ ταξιδιάρικη διήγηση, ποὺ τὴν ἴδια τὴν βρίσκουμε καὶ στὸν Ἱππώνακτα, ἔλεγε τέλος ὅτι οἱ στίχοι τοῦ ποιητῆ ἔσπρωξαν στὸν θάνατο τὸν Λυκάμβη ἢ τὴν κόρη του.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τόνους τοῦ τρυφεροῦ ἀραβωνιαστικοῦ ὁ Ἀρχίλοχος εἶχε κι ἄλλους· μιλοῦν γι' αὐτὸ τὰ ἀποσπάσματα 34 καὶ 72D. μὲ τὴν ὠμὴ ἐρωτικότητά τους. Γι' αὐτὸ μποροῦμε νὰ πιστέψουμε τὸν Κριτία, ποὺ τὸν κατηγορεῖ ὅτι ὁ ἴδιος ζωγράφισε τὸν ἑαυτό του ἔτσι, ποὺ νὰ τὸν κοροϊδεύουν ὅλοι. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸν Ἀρχίλοχο προβάλλει μιὰ ἀντίληψη, ποὺ ἔμεινε κυρίαρχη στὴν ἐρωτικὴ ποίηση ὣς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας: ὁ ἔρωτας ὄχι σὰν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ σὰν πάθος, ποὺ χτυπᾶ μὲ τὴν δύναμη μιᾶς βαριᾶς ἀρρώστειας. Τρυπώνει στὴν καρδιά, χύνει σκοτάδι στὰ μάτια, παίρνει τὸ λογικό (112 D.), κι οἱ βασανιστικοί του πόνοι τρυποῦν ὣς τὸ μεδούλι (104 D.). Ὁ πόθος ὀνομάζεται «*λυσιμελής*» ἀπὸ τὸν ποιητή (118 D.), ὅπως ὁ Ἔρωτας ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο (*Θεογ.* 121), καὶ ὅπως θὰ τὸν ἀποκαλέσῃ ξανὰ ἡ Σαπφώ (137 D.).

Τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν τὸν ἔκαμε νὰ γίνῃ λυρικὸς ποιητὴς μιὰ ἔνταση αἰσθήματος στὸ ἔπακρο ἀνεβασμένη. Καθαρότατα τὸ μαρτυροῦν αὐτὸ οἱ στίχοι ποὺ μιλοῦν γιὰ τὴν ἱκανότητά του νὰ μισῇ ἄμετρα καὶ ἐξουθενωτικά. Βέβαια, ὅταν καυ-

1. J. Trencsényi-Waldapfel, <Eine äsopische Fabel und ihre orientalischen Parallelen>, *Acta Antiqua Acad. Scient. Hungaricae* 7, 1959, 317.

χιέται ὅτι μπορεῖ νὰ ἀνταποδώση τὴν ἀδικία ποὺ τοῦ γίνεται (66 D.), ἐκφράζει ἁπλῶς κάτι ποὺ γιὰ τοὺς Ἕλληνες λογαριαζόταν ἀρετή, ὥς τὸν Σωκράτη. Ἡ ἀνάσα του γίνεται ζεστότερη, ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχη μὲ τοὺς ἐχθροὺς λαχταρᾶ γιὰ πιοτὸ σὰν τὸν διψασμένο γιὰ νερό (69 D.). Ξανὰ ὁ Κριτίας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἀρχίλοχος ἔβριζε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐχθροὺς καὶ φίλους. Αὐτὸ εἶναι ἀσφαλῶς κακόβουλη ἁπλοποίηση, καταλαβαίνουμε ὅμως πῶς δημιουργήθηκε, ὅταν βλέπουμε ὅτι κάποιον Περικλή, ποὺ σὲ μερικὰ χωρία τὸν προσφωνεῖ φιλικά, ἀλλοῦ τὸν ταπεινώνει σὰν ἀκάλεστον παράσιτο (78 D.). Τὸ πιὸ ἄγριο ξέσπασμα τὸ περιέχει ἕνα ποίημα ποὺ σώθηκε σ' ἕναν πάπυρο τοῦ Στρασβούργου (79a D.), καὶ μᾶς βάζει μπροστὰ σ' ἕνα δύσκολο πρόβλημα[1]· γιατὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἕνα δεύτερο ἀπόσπασμα, ποὺ ἀνήκει στὸν ἴδιο πάπυρο, περιέχει στίχους τοῦ Ἱππώνακτα. Ἂν συντασσόμαστε μ' ἐκείνους ποὺ μολαταῦτα ἀποδίδουν τὸ πρῶτο ποίημα στὸν Ἀρχίλοχο, αὐτὸ συμβαίνει, γιατὶ ἐδῶ νομίζουμε ὅτι νιώθουμε τὴν φωνὴ αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ πολὺ καθαρά, στηριζόμαστε δηλ. σ' ἕνα ἐπιχείρημα ποὺ τὴν ὑποκειμενικότητά του δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε. Μποροῦμε ἐπίσης νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ πάπυρος προέρχεται ἀπὸ μιὰν ἀνθολογία, πράγμα ποὺ σ' ἐμᾶς δὲν φαίνεται τόσο δύσκολο ὅσο σὲ ἄλλους. Ἀρχαῖοι ποιητὲς χάριζαν σὲ φίλους, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ τολμήματος ἑνὸς θαλασσινοῦ ταξιδιοῦ, ἕνα *προπεμπτικόν*, ἕνα ξεπροβοδιστικὸ δηλ. ποίημα. Ἐδῶ ἔχουμε τὸ ἀνάποδό του: μὲ ἄγρια διάθεση ζωγραφίζεται σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους πῶς ναυαγεῖ αὐτὸς ποὺ τὸν μισεῖ ὁ ποιητής, καὶ παγωμένος καὶ σκεπασμένος μὲ φύκια αἰχμαλωτίζεται στὴν ἀκρογιαλιὰ ἀπὸ τοὺς «*ἀκροκόμους*» Θρακιῶτες, ποὺ τοῦ ἑτοιμάζουν τὸ πικρὸ ψωμὶ τῆς σκλαβιᾶς. Στὸ τέλος ὅμως ξεσπᾶ ὁ ποιητής: «*αὐτὸς ποὺ μὲ ἀδίκησε καὶ τσαλαπάτησε τοὺς ὅρκους, αὐτός, ποὺ ἦταν ὡστόσο κάποτε φίλος μου!*»[2]. Ἐδῶ ἀκοῦμε τὴν καρδιὰ ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ μὲ θέρμη λαχταρᾶ ἀγάπη καὶ πίστη, ποὺ γι' αὐτὸν κάθε ἀπογοήτευση ἀνάβει φωτιὲς μίσους. Ἂν αὐτὰ δὲν εἶναι Ἀρχίλοχος, ὁπωσδήποτε εἶναι ἕνας ποιητὴς ποὺ ἤξερε νὰ μιλᾶ μὲ τὴν γλώσσα ἐκείνου. Γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς φίλους τοῦ Ἀρχίλοχου, τὸν Γλαῦκο, ποὺ τὸν προσφωνεῖ συχνά, ἕνα εὕρημα τῶν Γάλλων στὴν ἀγορὰ τῆς Θάσου ἀποκάλυψε τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἐπιτύμβιου μνημείου του, μιὰν πολύτιμη μαρτυρία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ[3].

Ὁ Ἀρχίλοχος σύνθεσε ποιήματα γιὰ τὴν λατρεία τοῦ Διόνυσου καὶ τῆς Δήμητρας (77. 119 D.)· ἐπίσης ξέρουμε γιὰ ἕναν ὕμνο στὸν Ἡρακλή. Ὅσο μποροῦμε ὡστόσο νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώθηκαν, ὁ μύθος ἔμενε τελείως στὸ δεύτερο πλάνο, καὶ τὰ προβλήματα τῆς θεικῆς δύναμης ἐλάχιστα ἔχουν

---

1. Νέα σύγκριση τοῦ κειμένου καὶ συζήτηση τοῦ προβλήματος τοῦ συγγραφέα: J. Schwartz καὶ O. Masson, *Rev. Et. Gr.* 64, 1951, 427. Διεξοδικὰ συζητεῖ τὸ πρόβλημα ὁ M. Treu στὴν ἔκδοσή του (βλ. παρακ.), 225. Ἀποδίδει καὶ τὰ δυὸ ἀποσπάσματα τοῦ Στρασβούργου στὸν Ἀρχίλοχο.

2. *Ὅς μ' ἠδίκησε, λὰξ δ' ἐφ' ὁρκίοις ἔβη τὸ πρὶν ἑταῖρος ἐών.*

3. J. Pouilloux, *Bull. Corr. Hell.* 1955, 74.

ἀπασχολήσει αὐτὸν τὸν ποιητή, πού τόσο ἔντονα ζοῦσε τὴν κάθε του μέρα. Ὅμως προβάλλει ἤδη σ' αὐτὸν μιὰ σκέψη, πού τὸν ρόλο της στὴν ἀρχαϊκὴ λυρικὴ ποίηση τὸν ἔδειξε ὁ Rudolf Pfeiffer[1]: ἡ ἀνημποριὰ τοῦ ἀνθρώπου μπροστὰ στὴν δύναμη τῶν θεῶν καὶ τῆς Μοίρας, ἡ *ἀμηχανίη* του. Ἡ σκέψη, ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν *Ἔργων* τοῦ Ἡσίοδου, ὅτι ὁ Δίας ἀνάλογα μὲ τὴν θέλησή του, μὲ δύναμη ἀνυψώνει καὶ ταπεινώνει, παρουσιάζεται (58 D.) σὰν ἔκφραση γιὰ τὴν μοίρα τῶν ἀνθρώπων, πού ἀνάλογα μὲ τὴν θέληση τῶν θεῶν ὑψώνονται ἢ γκρεμίζονται σὲ ἀδιέξοδη δυστυχία. Γιὰ τὸν Ἀρχίλοχο ὅμως δὲν ξεφυτρώνει ἀπὸ αὐτὸ οὔτε ἐγκαρτέρηση οὔτε ἀπελπισία. Στὴν *ἐλεγεία στὸν Περικλή* (7 D.), ἡ ὁποία βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐντύπωση ἑνὸς φοβεροῦ ναυαγίου, ὀνοματίζει τὸ φάρμακο πού δίνουν οι θεοὶ στοὺς ἀνθρώπους γιὰ κάθε δυστυχία: ὑπομονὴ μὲ θάρρος (*τλημοσύνη*). Ἔτσι καὶ ἡ ἐλεγεία αὐτὴ ἠχοῦσε ταυτόχρονα καὶ σὰν παρακίνηση νὰ ξαναβροῦμε τὶς χαρὲς πού δόθηκαν στὸν ἄνθρωπο. Τὴν ὡραιότερη ἐξομολόγηση τῆς βιοθεωρίας του μᾶς τὴν ἄφησε ὁ ποιητὴς στοὺς στίχους (67 D.), στοὺς ὁποίους προσφωνεῖ τὴν καρδιά του: θαρραλέα νὰ ἀντιμετωπίζει τοὺς ἐχθρούς του, νὰ μὴ καυχιέται ὑπερβολικὰ στὴν ἐπιτυχία, στὴν ἀτυχία νὰ μὴν ἀπελπίζεται καὶ πάντα νὰ σκέφτεται τὴν μετάπτωση τῆς ζωῆς. Ἔτσι ὑποκύπτει σὲ τελευταίαν ἀνάλυση καὶ τὸ καυτὸ πάθος αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου στὴν πιὸ σοφὴ ἐπιταγὴ τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, στὴν ἐπιταγὴ τοῦ μέτρου σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς ζωῆς.

Ἡ καταδίκη τοῦ ποιητῆ ἀπὸ ἐκπροσώπους ἀριστοκρατικῆς σκέψης, σὰν τὸν Ἡράκλειτο (VS 22 B 42) καὶ τὸν Πίνδαρο (*Πυθ.* 2,54, ὅπου ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν *«ἀμαχανίαν»* τοῦ Ἀρχίλοχου σὰν τὴν αἰτία τῆς κακογλωσσιᾶς του)[2], καὶ τὸν Κριτία, δὲν μπόρεσε νὰ μειώση τὴν φήμη του στοὺς μεταγενέστερους[3]. Τὸ μνημεῖο μὲ τὶς πολλὲς ἐπιγραφές, πού τοῦ ἔστησε ὁ Σωσθένης στὴν Πάρο (51 D.) τὸν 1 αἰ. π.Χ. εἶναι μιὰ ὡραία μαρτυρία γι' αὐτό. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ἔχουμε τώρα σημαντικὰ ὑπολείμματα μιᾶς παλαιότερης ἐπιγραφῆς (3. αἰ. π.Χ.) ἀπὸ τὸ ἴδιο μέρος. Κι αὐτὴ δείχνει μεγαλύτερα μέρη ἀπὸ τὸ ἔργο του μαζὶ μὲ τὴν εὐλαβικὴ διήγηση γιὰ τὴν ζωή του. Τὸ σπουδαιότερο σημεῖο τοῦ καινούργιου εὑρήματος εἶναι τὸ γοητευτικὸ παραμύθι γιὰ τὸ κάλεσμα καὶ τὸ προίκισμα τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὶς Μοῦσες.

Στὸν πλοῦτο αὐτῆς τῆς ποίησης σὲ περιεχόμενο καὶ ἦχους ἀντιστοιχεῖ ὁ πλοῦτος τῆς μορφῆς. Ὁ Ἀρχίλοχος μοιράζει πρόθυμα τὰ χτυπήματά του σὲ ἰαμβικὸ τρίμετρο ἢ τροχαϊκὸ τετράμετρο. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ἔγραψε καὶ ἐλεγεῖες, ἕνωσε σὲ μακροὺς στίχους στοιχεῖα διαφορετικοῦ ρυθμοῦ *(ἀσυνάρτητα)*, καὶ δη-

---

1. <Gottheit und Individuum in der fruhgr. Lyrik>, *Phil.* 84, 1929, 137=*Ausgewahlte Schriften.* Μόναχο 1960, 42. Πβλ. Br. Snell, <Das Erwachen der Persönlichkeit in der fruhgr. Lyrik>, *Die Entdeckung des Geistes.* 3. ἔκδ. Ἀμβ. 1955, 83.

2. *Ἐν ἀμαχανίᾳ ψογερὸν Ἀρχίλοχον βαρυλόγοις ἔχθεσιν πιαινόμενον.*

3. A. v. Blumenthal, *Die Schatzung des Archilochos im Altertum.* Στουττγ. 1922. G. Aur. Privitera, <Archilocho e le divinità dell' Archilocheion>, *Riv. di Fil.* 1966, 3.

μιούργησε μικρὲς στροφές, στὶς ὁποῖες ὕστερα ἀπὸ ἕναν μακρότερο στίχο ἀκολουθεῖ ἕνας μικρότερος τοῦ ἴδιου ἢ διαφορετικοῦ ρυθμικοῦ γένους· αὐτὲς τὶς ὀνομάζουμε *«ἐπῳδούς»*. Ἐδῶ κι ἐκεῖ ἐμφανίζονται ὁμηρικὰ στοιχεῖα στὸ λεξιλόγιο, περισσότερα στὴν ἐλεγεία, πάντοτε ὅμως ἡ γλώσσα του βαδίζει σ' ἕναν δρόμο καὶ σίγουρον καὶ φυσικό, καὶ πουθενὰ δὲν γίνεται ἀντιληπτὸ σὲ τί αὐστηροὺς νόμους ὑπέταξε αὐτὸς ὁ ποιητὴς μέτρα, ποὺ τὰ πῆρε, ὅπως τὸν ἴαμβο, ἀπὸ τὴν λαϊκὴ παράδοση.

Ἀπὸ τὴν Σάμο καταγόταν ὁ ἰαμβογράφος Σημωνίδης· ἐπειδὴ ὅμως ὁδήγησε μιὰν ἀποικία ἀπὸ τὴν πατρίδα του στὸ νησὶ τῆς Ἀμοργοῦ, ἔμεινε τὸ ὄνομά του δεμένο μ' αὐτήν. Δὲν ἔχουμε κανέναν ἰσχυρὸ λόγο νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ἕνα μέρος τῆς ζωῆς του ἀνήκει στὸν 7. αἰ. καὶ βρίσκεται ἐπομένως γι' αὐτὸ χρονικὰ κοντὰ στὸν Ἀρχίλοχο. Σὰν ποιητὴ ὅμως τὸν χωρίζει ἀπὸ αὐτὸν μεγάλη ἀπόσταση. Ἕνα μεγαλύτερο ἀπόσπασμα (1D.) ποὺ, ὅπως καὶ τὸν *ἴαμβο τῶν γυναικῶν*, τὸ διέσωσε ὁ Στοβαῖος στὸ *Ἀνθολόγιόν του*, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε καλά. Κι ἐδῶ ἡ πεποίθηση γιὰ τὴν ἀνημποριὰ τῶν ἀνθρώπων βρίσκεται στὸ προσκήνιο: σὰν τὰ καϋμένα τὰ ζῶα, ζοῦν κι αὐτοὶ μέρα μὲ τὴν μέρα *(ἐφήμεροι)*, χωρὶς νὰ ξέρουν τὸν σκοπὸ ποὺ τοὺς ὅρισε ὁ Θεός. Ἐδῶ ὅμως δὲν ἀκοῦμε τὸν Παριανὸ ποιητή, ποὺ μὲ ἀδάμαστο θάρρος στέκει μέσα στὶς καταιγίδες, ἀλλὰ τὸν πιεσμένο καὶ πιεστικὸν θρῆνο ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ βλέπει ὁλόγυρά του θλίψη στὸν κόσμο. Βέβαια βρίσκουμε ἀκόμα στὸ τέλος τὴν προτροπὴ νὰ παίρνουμε τὸ καλύτερο ἀπὸ τὴν ζωή, αὐτὸ ὅμως δύσκολα μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἀλλάξει οὐσιαστικὰ τὴν βασικὴ διάθεση τοῦ ποιήματος. Ἡ σκέψη γιὰ τὴν μηδαμινότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐλπίδας παίζει κάποιον ρόλο καὶ σὲ ἕνα ἐλεγειακὸ κομμάτι (29D.), ποὺ παραθέτει τὸν στίχο *Ζ* 146 τῆς *Ἰλιάδας* γιὰ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, ποὺ χάνεται σὰν τὰ φύλλα *(οἵη περ φύλλων γενεή, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν)*, σὰν τὸ ὡραιότερο ἀπόφθεγμα τοῦ «ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν Χίο», καὶ συνάπτει σ' αὐτὸ σκέψεις γιὰ τὴν ἐφημερότητα τῆς ζωῆς καὶ κλείνει μὲ τὴν κάπως ἀδύναμη προτροπὴ νὰ χαροῦμε. Ὁ Στοβαῖος ἀποδίδει αὐτοὺς τοὺς στίχους στὸν Σιμωνίδη τὸν Κεῖο. Δὲν ἀποκλείεται κάποια σύγχυση τοῦ ποιητῆ μας μὲ αὐτόν, ἀπὸ τότε ποὺ ὁ ἰωτακισμὸς ἔκαμε καὶ τοὺς δυὸ νὰ συμπέσουν ἀκουστικά. Μαζὶ μὲ τὸν WILAMOWITZ καὶ ἄλλους προτιμοῦμε νὰ δεχθοῦμε τὸ ποίημα σὰν μαρτυρία γιὰ τὴν ἐλεγειακὴ ποίηση, ἡ ὁποία στὴν *Σούδα* ρητὰ ἀποδίδεται στὸν Σημωνίδη. Ἡ ὁμαλότερή του μορφὴ σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἰάμβους μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν ἀφθονότερη χρήση ὁμηρικοῦ πλούτου καὶ στὸ διαφορετικὸ μέτρο[1].

Ἀπαισιόδοξη εἶναι ἐπίσης ἡ βασικὴ ἀντίληψη στὸν μεγάλο *ἴαμβο τῶν γυναικῶν*, ποὺ ἔχουν σωθῆ τὰ πιὸ σημαντικά του στοιχεῖα. Τὸν ψόγο τῶν γυναικῶν

1. Ἡ ἀπόδοση δὲν εἶναι βέβαιη. Ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τοῦ Σιμωνίδη στοῦ O. VON WEBER, *Die Beziehungen zwischen Homer und den alteren griechischen Lyrikern*. Διδ. διατρ. Βόννη 1955 (δακτυλ.), 65.

τὸν συναντήσαμε ἤδη στὸν Ἡσίοδο (σ.159), καὶ ὁ μύθος τῆς Πανδώρας τὶς παρουσιάζει καὶ στὶς δυό του μορφὲς σὰν συμφορά. Πίσω ἀπὸ αὐτὸν βρίσκεται τὸ ἀμοιβαῖο κορόιδεμα τῶν φύλων, ἕνα λαϊκὸ θέμα μὲ μεγάλη διάδοση, ποὺ ἀσφαλῶς ἔπαιζε κάποιον ρόλο στὶς γιορτὲς ἐκεῖνες, στὶς ὁποῖες ὁ ἴαμβος ἀπὸ παλιὰ ἐποχὴ ἦταν σὲ χρήση. Στὸ ποίημα τοῦ Σημωνίδη βρισκόμαστε πολὺ κοντὰ πρὸς τὶς πηγὲς αὐτές. Σὲ μιὰν τέτοια εὐκαιρία ἡ σύγκριση τύπων γυναικείων μὲ ζῶα ἦταν πολὺ πρόχειρη. Κι ὁ Φωκυλίδης (2 D.) τὴν ἔχει σὲ σημαντικὰ συντομότερη μορφή. Λεξιλογικὲς ἀπηχήσεις ἐπιβάλλουν νὰ δεχθοῦμε ἄμεσην ἐξάρτηση, καὶ σ' αὐτὸ μᾶλλον ὁ Σημωνίδης ἦταν ὁ δότης. Ὁ μύθος τῶν ζώων μπορεῖ νὰ ἔχη ἐπηρεάσει τὴν διατύπωση τέτοιων συγκρίσεων.

Ὁ ἴαμβός μας ἀρχίζει μὲ τὴν διαπίστωση ὅτι ὁ θεὸς ἔπλασε μὲ διαφορετικὸν τρόπο τὸ μυαλὸ τῆς γυναίκας. Τὸ «*χωρὶς*» στὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου ἠχεῖ σὰν πολεμικὴ ἐναντίον τῆς ἀντίληψης ὅτι ἑνιαία εἶναι ἡ καταγωγὴ τῆς γυναίκας. Ἀκολουθοῦν λοιπὸν ἐννιὰ κακοὶ τύποι γυναικῶν, ποὺ κατάγονται ἀπὸ γουρούνι, ἀλεπού, καὶ σκυλί, κι ἄλλες ποὺ κατάγονται ἀπὸ γαϊδούρι, ἀπὸ νυφίτσα, ἄλογο, καὶ πίθηκον· ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δυὸ ὁμάδες ὑπάρχουν οἱ τύποι τῶν γυναικῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν γῆ καὶ τὴν θάλασσα. Τὴν γυναίκα τῆς γῆς τὴν ἔπλασαν οἱ θεοί· αὐτὸ προέρχεται, ὅπως τόσα ἄλλα στὸν Σημωνίδη, ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο (*Ἔργα* 60. 70)· ἡ γυναίκα τῆς θάλασσας ὅμως, ποὺ πῆρε καὶ τὴν ἀστάθεια ἐκείνης, προοιμιάζει μὲ τὸ μυθικὸ-συμβολικό της στοιχεῖο μεταγενέστερες θεωρίες τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας ποὺ κάθε ὂν τὸ παράγουν ἀπὸ μιὰν ἀρχικὴ ὕλη. Μετὰ τὰ ἐννιὰ εἴδη, μέσα στὰ ὁποῖα ἀνακατώνονται πραγματικὲς παρατηρήσεις τῶν γυναικείων ἀδυναμιῶν μὲ τυποποίηση σύμφωνη μὲ τὰ ἀντίστοιχα ζῶα, ἀκολουθεῖ μοναδική, αὐτὴ ποὺ φέρνει εὐτυχία καὶ χαρά, ἡ γυναίκα ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν μέλισσα. Μολαταῦτα αὐτὴ ἡ παρηγοριὰ ξεχνιέται πάλι στὸ μικρότερο τμῆμα ποὺ συνάπτεται στὸ προηγούμενο. Ἐδῶ οἱ γυναῖκες εἶναι γενικὰ τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ ὅλα τὰ κακά, πράγμα ποὺ τονίζεται μὲ τὴν μορφὴ ἀρχαϊκῆς κυκλικῆς σύνθεσης (στ. 96=115)[1].

Μέσα στὴν παράδοση τῆς παλαιότερης ἰαμβογραφίας, καὶ πάλι ὅμως σὲ τελείως ξεχωριστὴ θέση, βρίσκεται ὁ Ἱππώνακτας ὁ Ἐφέσιος. Σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρει γι' αὐτὸν ἡ *Σούδα*, ἀναγκάστηκε ἀπὸ τὴν πίεση τῶν τυράννων νὰ ἀφήση τὴν πατρίδα του καὶ νὰ πάη στὶς Κλαζομενές. Ἀπὸ τὴν πολιτική του τοποθέτηση καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομά του συμπέραναν ὅτι καταγόταν ἀπὸ εὐγενεῖς. Ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε θὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ μοίρα του τὸν ἀποξένωσε ὁλωσδιόλου ἀπὸ τὴν τάξη στὴν ὁποίαν ἀνῆκε. Ριγμένος στὴν φτώχεια, ζοῦσε ἀξιολύπητα σὰν ἕνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἐξόριστους, ποὺ τοὺς βρίσκουμε σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἑλληνικῆς

---

1. Ὁ Ι. Θ. Κακριδης, ‹Zum Weiberiambos des Semonides›, *Wiener humanist. Blätter* 5 (1962), 1-10 (=*Κρητικὰ Χρονικὰ* 15-16, τεῦχ. 1 [1963], 294-302), δείχνει, μὲ τὴν προσαγωγὴ νεοελληνικῶν μύθων ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν Σημωνίδη, ὅτι στὸν ἴαμβο τῶν γυναικῶν ἔχουν χρησιμοποιηθῆ λαικὰ θέματα. W. J. Verdenius, ‹Semonides über die Frauen, Ein Kommentar zu Fr. 7›, *Mnem*. 21, 1968, 132.

ἱστορίας σὰν θύματα πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν. Ἔτσι ὁ Ἱππώνακτας (ἀπ.29 D.) θρηνεῖ γιὰ τὴν στραβωμάρα τοῦ Πλούτου—ὁ Ἀριστοφάνης θὰ τὴν κάμη θέμα μιᾶς κωμωδίας—καὶ παρακαλεῖ τὸν Ἑρμὴ νὰ τοῦ δώση ροῦχα καὶ ζεστὰ ὑποδήματα, γιατὶ τουρτουρίζει κι ἔπαθε κρυοπαγήματα (24 κέ. D.). Ἔτσι κατάντησε σὰν πεινασμένο σκυλί, ποὺ βρίσκεται μέσα στὰ πόδια τῶν ἀνθρώπων. Περίφημες ἦταν οἱ ἐπιθέσεις του ἐναντίον τοῦ γλύπτη Βούπαλου, οἱ ὁποῖες σύμφωνα μὲ ἕνα ταξιδιάρικο ἀνέκδοτο, ποὺ τὸ συναντήσαμε καὶ στὸν Ἀρχίλοχο, ἔσπρωξαν τὸν Βούπαλο στὴν αὐτοκτονία. Οἱ μεταγενέστεροι ἔλεγαν ὅτι ὁ ποιητὴς ἐκδικήθηκε ἔτσι γιὰ μιὰν γελοιογραφικὴ προσωπογραφικὴ σπουδή, τὰ ἀποσπάσματα ὅμως (15-17 D.) κάμνουν πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι μάλλωσαν γιὰ μιὰν γυναίκα ποὺ τὴν ἔλεγαν Ἀρήτη. Ἡ φιλονεικία μὲ τὸν Βούπαλο, στὴν ὁποία λένε ὅτι ἔμπλεξε καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτουνοῦ, ὁ Ἄθηνης[1], πρόσφερε τὸ στήριγμα γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς ἀκμῆς τοῦ ποιητῆ στὸ μέσο τοῦ 6. αἱ. (πβλ. *Παρ. μάρμ.* 42).

Οἱ πάπυροι μᾶς ἔδωσαν ἀρκετὰ ἀπὸ τὸν Ἱππώνακτα, δυστυχῶς ὅμως σὲ μιὰν κατάσταση, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε μόνο λίγα. Ὅμως ἕνα μεγαλύτερο παπυρικὸ ἀπόσπασμα (14 A D.)[2] δείχνει ὣς ποῦ μποροῦσε νὰ φτάση ἡ ἀθυροστομία αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ ποιητῆ. Ἡ κάτι περισσότερο ἀπὸ παραστατικὴ ἐρωτικότητα αὐτῆς τῆς σκηνῆς θυμίζει τὰ βιώματα τοῦ Ἐγκόλπιου στὸν Πετρώνιο (*Sat.* 138), κι ἐπειδὴ ὁ Ἱππώνακτας διαβαζόταν σὲ ὅλην τὴν ἀρχαιότητα, μπορεῖ πολὺ καλὰ ἐδῶ νὰ ὑπάρχη συσχέτιση. Πολλά, ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ ἀκρωτηριασμένα κομμάτια, ἔδωσε στὰ 1941 ὁ 18. τόμος τῶν παπύρων τῆς Ὀξυρύγχου[3]. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ βρέθηκαν καὶ σχόλια πολὺ ἀμφίβολης ποιότητας, ποὺ προσκομίζουν κάθε λογῆς λεξιλογικὴ σοφία στὸ κείμενο. Ἀπὸ αὐτὰ κατόρθωσαν νὰ ἀνασυγκροτήσουν τμήματα ἑνὸς σκωπτικοῦ ποιήματος γιὰ ἕναν Σάννον[4], ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀποκτήσουμε μιὰν σημαντικὴ ἐποπτεία τῆς μορφῆς τοῦ ποιήματος. Ἐνῶ δηλ. τοῦ Ἱππώνακτα τὰ ἄλλα ποιήματα ποὺ ξέρουμε εἶναι γραμμένα πιὸ πολὺ σὲ χωλίαμβους, δηλ. σὲ τρίμετρα ποὺ μὲ τὴν ἔκταση τῆς προτελευταίας συλλαβῆς τοῦ στίχου κάμνουν νὰ ἀκούγεται ἕνα σκόνταμα, ἐδῶ συναντοῦμε μιὰν ἐπωδικὴ μορφὴ γνωστὴν ἀπὸ τὸν Ἀρχίλοχο: κανονικὰ ἰαμβικὰ τρίμετρα τὰ ἀκολουθοῦν ἰαμβικὰ δίμετρα. Ἔχουμε καὶ ἑξάμετρους (77 D.), στοὺς ὁποίους ὁ Ἱππώνακτας παρωδεῖ τσουχτερὰ τὸ ὑψηλὸ πάθος.

Ὅ,τι ξεχωρίζει κοφτὰ αὐτὸν τὸν ποιητὴ ἀπὸ τὸν Ἀρχίλοχο εἶναι ὁ δικός του, τελείως διαφορετικός, τρόπος νὰ ἀντιμετωπίζη τὸν κόσμο ποὺ τὸν περιβάλλει. Ἀσφαλῶς νιώθει κανεὶς καὶ στοὺς δυὸ στὴν πλήρη καὶ ἀδιάσπαστη δύναμή της

1. *Ἄθηνις* εἶναι ὁ ἀρχαῖος τύπος.

2. K. LATTE, *Herm.* 64, 1929, 385. Τοῦ ἴδ., *Gott. Gel. Anz.* 207, 1953, 38, γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ ποιητῆ μὲ τοποθέτηση στὸ 2. μισὸ τοῦ 6. αἱ.

3. Ἀπ. I-XII D.

4. Ἀπ. X D., πβλ. E. FRÄNKEL, *Class. Quart.* 36, 1942, 54. K. LATTE, *Phil.* 97 1948, 37. = *Kl. Schr.* Μόναχο 1968, 468.

τὴν ἄμεση ὤθηση ἀπὸ τὴν περίσταση τῆς στιγμῆς. Ὁ Ἀρχίλοχος σχεδὸν πάντα πέρα ἀπὸ αὐτὴν ἀσχολεῖται μὲ τὸ σύνολο τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης ἢ ὁπωσδήποτε μὲ τὸ σύνολο τῆς δικῆς του ὕπαρξης. Πῶς πρέπει νὰ συμπεριφερθῇ κανεὶς μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἀνημποριά, μέσα στὸ πλήρωμα τῆς θλίψης, στὴν ἀνύψωση καὶ τὴν πτώση, αὐτὸ εἶναι τὸ τελικό του πρόβλημα. Ὁ Ἱππώνακτας δὲν ρωτᾶ· στοὺς στίχους του ὑπάρχει ἡ στιγμὴ καὶ τίποτε ἄλλο. Εἶναι ἀληθινὰ ρεαλιστὴς ποιητὴς καὶ εἰσάγει μιὰν κίνηση, ποὺ ὁδηγεῖ σὲ τελευταίαν ἀνάλυση στὸν μίμο. Αὐτὸ ποὺ τὸν στηρίζει στὴν δυσκολία τῆς ζητιάνικης ζωῆς του εἶναι τὸ χιοῦμορ του, ποὺ λάμπει μέσα ἀπὸ κάθε πίκρα. Ποῦ, πίνει μαζὶ μὲ τὴν Ἀρήτη του ἐναλλάσσοντας τὴν ἴδια γαβάθα, γιατὶ ὁ δοῦλος ἔσπασε τὸ ποτήρι (16 D.)· ποῦ, γελώντας κοροϊδεύει ἕναν ζωγράφο ποὺ μουντζουρώνει μὲ τέτοιον τρόπο ἕνα φίδι στὸ τοίχωμα ἑνὸς πλοίου, ποὺ νομίζεις πὼς θὰ δαγκάσῃ τὸν κυβερνήτη ποὺ βρίσκεται στὴν πρύμνη (45 D.)· κι ὅταν μὲ τραγικὸν τόνο ζητᾶ ἕναν μέδιμνο κριθάρι (42 D.), μᾶλλον δὲν φαίνεται οὔτε ὁ ἴδιος νὰ τὸ παίρνῃ καὶ πολὺ στὰ σοβαρά!

Κάποιος ρεαλισμὸς εἶναι στὸν Ἱππώνακτα κι οἱ πολυάριθμες ξένες λέξεις, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ λυδικὴ ἐνδοχώρα ἐπηρέαζε τὴν γλώσσα τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας. *Πάλμυς*=βασιλιάς, εἶναι μιὰ ἀγαπημένη του λέξη· κι ὁ Δίας εἶναι *πάλμυς*. Ἀκόμα καὶ τὸ φρυγικὸ *βέκος*=ψωμί, τὸ συναντοῦμε (75 D.),ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο (2,2) ὁ Ψαμμήτιχος ἀνακάλυψε χάρη στὸ πείραμά του μὲ τὰ παιδιὰ ὅτι εἶναι ἡ παλιότερη λέξη τῶν ἀνθρώπων.

Γιὰ τὶς προτιμήσεις τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς οἱ νευροζουμεροὶ στίχοι τοῦ Ἱππώνακτα ἦταν μιὰ καλόδεχτη ἀλλαγή. Ὁ Καλλίμαχος στὴν ἀρχὴ τῶν *Ἰάμβων* του τὸν φαντάζεται νὰ βγαίνῃ ἀπὸ τὸν Ἅδη (ἀπ.197 Pf.) καὶ νὰ λέῃ παρακάτω (ἀπ.203, 65 Pf.) ὅτι οἱ ποιητὲς χωλίαμβων παίρνουν τὴν φωτιά τους ἀπὸ τὴν Ἔφεσο. Προπάντων ὅμως μὲ τὴν δική του ποίηση ἐξασφάλισε στὸν χωλίαμβο πλατιὰν ἐπίδραση στὴν κατοπινὴ ἐποχή.

Κοντὰ στὸν Ἱππώνακτα ἐμφανίζεται σὰν ποιητὴς καὶ μάλιστα ἐφευρέτης «*σκαζόντων*»[1] στίχων ὁ Ἀνάνιος, ποὺ ἀνήκει ἐπίσης στὸν 6. αἰ. καὶ στὴν ἰωνικὴ πολιτιστικὴ περιοχή. Ἕνας κατάλογος φαγητῶν γιὰ ὅλες τὶς ἐποχὲς τοῦ ἔτους σὲ χωλοτροχαίους εἶναι τὸ πρωιμότατο παράδειγμα ἀπὸ γαστρονομικὴ ποίηση.

Προτάσσουμε μιὰν σειρὰ ἀπὸ ἀνθολογίες καὶ μεταφράσεις, ποὺ ἐνδιαφέρουν τὴν ἑλληνικὴ λυρικὴ ποίηση στὸ σύνολό της: *Anthologia Lyrica Graeca* τοῦ E. DIEHL, τεῦχ. 1-3, ἐκδ. 3. Λειψ. 1949-1952. Τὰ ὑπόλοιπα σὲ 2. ἐκδ. 1936/42. Τὸ ἔργο αὐτὸ μὲ τὶς πλούσιες βιβλιογραφικὲς σημειώσεις του καὶ μὲ τὰ παράλληλα χωρία γιὰ ὅλην τὴν λυρικὴ ποίηση εἶναι ἀπαραίτητο. J. M. EDMONDS, *Greek Elegy and Jambus*. 2. Loeb Class. Libr. Λονδ. 1931· ἀνατύπωση 1954 (δίγλωσσο). F. R. ADRADOS, *Liricos griegos. Elegiacos y Yambógrafos arcaicos*. 1. Βαρκελώνα 1956 (δίγλωσσο). F. WEHRLI, *Lyricorum Graecorum Florilegium*, Ed. Helv. Βασιλεία 1946. G. WIRTH, *Griech. Lyrik*, Ἀμβοῦργο 1963 (δίγλ.). W. MARG, *Griech. Lyrik*, Στουτγ. 1964 (μετάφρ.). B. MARZULO, *Frammenti della lirica Greca*,

1. = ποὺ κουτσαίνουν (= *χωλίαμβοι*).

Φλωρεντ. 1965 (μὲ σχόλια). G. PERROTTA - BR. GENTILI, *Polinnia. Poesia Graeca arcaica*. Messina-Firenze 1965 (μὲ σχόλια). D. A. CAMPBELL, *Greek Lyric Poetry. A selection of early Greek lyrik. Elegiac and Iambic Poetry*. Λονδ. 1967 (μὲ σχόλια). C. FISCHER, *Antike Lyrik*, μὲ ἐπίλογο W.-H. FRIEDRICH. Μόναχο 1967. D. L. PAGE, *Lyrica Graeca Selecta*. 'Οξφ. 1967 (μὲ κριτ. ὑπόμν.). H. RUDIGER, *Griech. Lyriker*. Ζυρίχη 1968 (Bibl. d. Alt. Welt. δίγλ.). Ἕνα πολύτιμο βοήθημα προσφέρει ὁ G. FATOUROS, *Index Verborum zur fruhgr Lyrik*. Χαιδελβ. 1966· σχετικὰ μὲ συμπληρώσεις M. F. GALIANO, *Gnom*. 41, 1969, 1. Σημαντικὸ γιὰ τὴν γλώσσα καὶ τὸν κύκλο παραστάσεων τοῦ λυρισμοῦ: M. TREU, *Von Homer zur Lyrik. Zet* 12. 2 ἔκδ. Μόναχο 1968. R. FUHRER, *Formproblem-Untersuchungen zu den Reden in der fruhgriech. Lyrik. Zet*. 44, 1967. BR. GENTILI, <L'interpretazione dei lirici Greci arcaici nella dimensione del nostro tempo>, *Quad. Urbinati* 8, 1969, 7.- 'Αρχίλοχος: 'Εκδόσεις: F. LASSERRE-A. BONNARD, *Coll. des Univ. de Fr*. Παρίσι 1958 (δίγλωσσο). M. TREU, *Tusculum Bücherei*. Μόναχο 1959 (δίγλωσσο μὲ ὑπόμν. καὶ βιβλιογραφ.). G. TARDITI, *Archiloco*, Ρώμη 1968. 'Η ἔκδοση αὐτὴ προσφέρει ὄχι μόνο τὶς μαρτυρίες, κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ μετάφραση, ἀλλὰ καὶ πλήρη βιβλιογραφία. 'Η νέα ἐπιγραφή: W. PEEK, <Neues von Arch.>, *Phil*. 99, 1955, 4. 'Εκτὸς ἀπὸ τὴν βιβλιογρ. στὴν ἔκδοση τοῦ TREU, πρόσθεσε R. MERKELBACH, *Rhein. Mus*. 99, 1956, 122, σημ. 62. Νέα ἀποσπάσματα: *Ox Pap*. 22, 1954, ἀρ 2310 - 2319. 23, 1956, ἀρ. 2356· σχετικὰ K. LATTE, *Gnom*. 27, 1955, 492 W. PEEK, <Die Archilochosgedichte von Oxyrhynchos>, I. *Phil*. 99, 1955, 193. II. 100, 1956, 1. Τοῦ ἴδ., <Neue Bruchstucke fruhgr. Dichtung>, *Wiss. Zeitschr. Univ. Halle* 5, 1955/56, 191. Οἱ πλήρεις πληροφορίες στοῦ TARDITI.-H. GUNDERT, <Archilochos und Solon> *Das Neue Bild der Antike. I*. Λειψ. 1942, 130. 'Υπερτολμηρὸς στὴν ἀποκατάσταση: F. LASSERRE, *Les Epodes d'Archiloque*. Παρίσι 1950.-Πρόσθεσε F. WOLF, *Untersuchungen zu Archilochos' Epoden. Eine Auseinandersetzung mit François Lasserre «Les Epodes d'Archiloque»*, διδ. διατρ. Halle 1966 (δακτυλ.). Πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ἰδιαίτερα. *Entretiens sur l'ant. class*. 10. *Archiloque. Sept exposés et discussions*. Vandoeuvres - Γενεύη 1964. 'Αγγλικὴ μετάφραση: G. DAVENPORT, Cal. Un. Press. 1964. Λεξικά: A. MONTI, Τορίνο 1905. Σ. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, <'Αρχιλόχου γλωσσάριον>, *Πλάτων* 11, 1959, 295. E. MERONE, *Aggettivazione, sintassi e figure di stile in Arciloco*, Νεάπολη 1960.-Σημωνίδης: 'Ο ἴαμβος τῶν γυναικῶν: W. MARG, *Der Charakter in der Sprache der fruhgr. Dichtung*. Würzb. 1938, 6 (ὑπόμνημα). L. RADERMACHER, *Weinen und Lachen*. Βιέννη 1947, 156 (μετάφραση καὶ ἑρμηνεῖες). A. WILHELM, <Zu Semonides von Amorgos>, *Symb. Osl*. 27, 1949, 40. 'Απομιμήσεις στὴν γερμανικὴ ποίηση: J. BOLTE, *Zeitschr. d. Ver. f. Volkskunde*, 11, 1901, 256.-'Ιππώνακτας: 'Εκδ. A. D. KNOX, *The Greek Choliambic Poets*, Λονδ. 1929. F. R. ADRADOS, *Liricos Griegos. Elegiacos y Yambografos arcaicos*. II, Βαρκελ. 1959. W. DE SOUSA-MEDEIROS. Coimbra 1961 (μὲ πλούσια βιβλιογρ.· γιὰ τὴν ἔκδοση: P. VON DER MUHLL, *Mus. Helv*. 19, 1962, 233). O. MASSON, *Les fragments du poète Hipponax*, Παρίσι 1962. A. FARINA, *Ipponatte*, Νεάπολη 1963 (κριτ. ἔκδ. μὲ σχόλια). O. MASSON, <Nouveaux fragments d'Hipponax>, *La parola del passato* 5, 1950, 71· *Rev. Et. Gr*. 66, 1953, 407. A. WURM, *Der Stil des Hipponax*, διδ. διατρ. Innsbruck 1967 (δακτυλ.). K. LATTE, *Kleine Schriften*, Μόναχο 1968, 787· W. DE SOUSA - MEDEIROS, *Hipponactea*, Coimbra 1969.

3. ΕΛΕΓΕΙΑ

'Ο 'Οράτιος ἀναφέρει στὴν *Ποιητικὴ τέχνη* (*Ars poetica* 77) τὴν φιλονεικία τῶν Γραμματικῶν γύρω ἀπὸ τὸν δημιουργὸ τῆς ἐλεγείας, ποὺ ἔμεινε χωρὶς

ἀποτέλεσμα. Ὁ ἴδιος, λίγους στίχους πρωτύτερα, χαρακτηρίζει σύντομα τὸν θρῆνο σὰν τὸ ἀρχικό της περιεχόμενο, κι αὐτὴ ἦταν ἡ ἄποψη ποὺ ἐπικρατοῦσε, ποὺ τὴν μετέδωσε καὶ ὁ Δίδυμος (Σχόλ. στοὺς *Ὄρν.* τοῦ Ἀριστοφ. 217). Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἀπὸ τότε δὲν ἔχουμε γίνει σοφότεροι. Γιὰ πρώτη φορὰ συναντοῦμε τὴν λ. *ἐλεγεῖον* τὸν 5. αἰ., στὸν Κριτία (VS 88 B 4, 3), γιὰ νὰ χαρακτηρισθῇ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε πεντάμετρο, καὶ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ ἡμιστίχια τοῦ δακτυλικοῦ ἑξάμετρου, κομμένου στὴν πενθημιμερὴ τομή, βαλμένα στὴν σειρά, ὥστε νὰ ἀποτελέσουν ἕναν στίχο. Μαζὶ μὲ ἕναν ἑξάμετρο ποὺ προηγεῖται, κάμνουν τὴν στροφὴ τοῦ ἐλεγειακοῦ δίστιχου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ λ. *ἔλεγος* χρησιμοποιεῖται συχνὰ μὲ τὴν σημασία θρῆνος, μοιρολόι, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο τὸν Εὐριπίδη (*Τρῳάδ.* 119). Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ παραμερίσουμε τὶς πληροφορίες τῶν ἀρχαίων πού, ὅπως ὁ Δίδυμος ἰδιαίτερα, θεωροῦν τὸν νεκρικὸ θρῆνο σὰν ἀρχικὴ περιοχὴ τῆς ἐλεγείας. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὸ γιὰ μικρασιατικὲς χῶρες, ὅπως τὴν Λυδία καὶ τὴν Φρυγία, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ Ἕλληνες πῆραν τὰ ἐρεθίσματα γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ εἴδους. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐπίσης πῆραν πιθανῶς καὶ τὴν συνοδεία τοῦ αὐλοῦ. Ἀσφαλῶς ὀφείλουμε νὰ ἀρκεσθοῦμε στὸ ὅτι ἡ ἐλεγεία, ἐκεῖ ὅπου τὴν συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορά, παρουσιάζει ἤδη τελείως διαφορετικὸ περιεχόμενο[1].

Αὐτὸ συμβαίνει κιόλας στὸν Ἀρχίλοχο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχουμε τὰ ἀρχαιότερα δίστιχα ποιήματα. Μποροῦν νὰ διατυπώνουν πράγματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ζωή του καὶ τὰ ἔργα του, καὶ μάλιστα τὴν ἱστορία μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς ἀσπίδας μπορεῖ νὰ τὴν διηγηθῇ σ' αὐτὸ τὸ μέτρο. Ἄλλα, ὅπως ἡ *ἐλεγεία* στὸν *Περικλή*, δείχνουν μᾶλλον ἐκείνην τὴν προτρεπτικὴ καὶ συμβουλευτικὴ στάση, ποὺ ταιριάζει πολὺ στὴν ἀρχαιότερη ἐλεγεία. Καταλαβαίνουμε ὅμως γιατὶ ὁ Ἀρχίλοχος πέρασε στὴν θύμηση τῶν μεταγενέστερων σὰν ἰαμβογράφος καὶ ὄχι σὰν ἐλεγειακὸς ποιητής. Ἐκεῖ ἔδωσε ὅ,τι δικό του εἶχε νὰ δώσῃ, καὶ κάτι ἀπὸ αὐτὸ τὸ πνεῦμα εἶναι ζωντανὸ καὶ στὶς ἐλεγεῖες του.

Ἀπὸ χρονολογικὴ ἄποψη εἴμαστε δικαιολογημένοι, ἂν ἀρχίσουμε τὴν ἱστορία τῆς ἐλεγείας μὲ τὸν Καλλίνο τὸν Ἐφέσιο, ποὺ μαζὶ μὲ αὐτὸν ἐμφανίζονται ἐντονότερα τὰ τυπικά της στοιχεῖα. Ἀνήκει στὴν ἐποχή, ποὺ ἡ εἰσβολὴ τῶν Κιμμέριων βαρβάρων δημιούργησε σοβαρὴν ἀπειλὴ στὸν μικρασιατικὸ ἑλληνισμό. Ἐπειδὴ αὐτὴ τοποθετεῖται γύρω στὰ 675 π.Χ., ὁ Καλλίνος ἦταν ἕνας πιὸ ἡλικιωμένος σύγχρονος τοῦ Ἀρχίλοχου. Σ' ἐκείνην τὴν δύσκολη ἐποχὴ ὁ Καλλίνος εἶδε τὴν κατάρρευση τοῦ φρυγικοῦ κράτους καὶ τὴν πυρπόληση τοῦ Ἀρτεμίσιου, στὴν πατρίδα του. Ὁ ἴδιος ἀνῆκε μᾶλλον στὴν πολεμικὴ ἀριστοκρατία καὶ μὲ τὶς ἐλεγεῖες του καλεῖ γιὰ τὴν πιὸ μεγάλη προσπάθεια καὶ γιὰ τὴν ἔσχατη θυσία. Τὸ μοναδικὸ μακρότερο κομμάτι ποὺ ἔχουμε εἶναι μιὰ ἔκκληση, ποὺ γεννιέται ἀπὸ

---

1. D. L. Page *Greek Poetry and Life*. Ὀξφ. 1936, 206· P. Friedländer - H. B. Hoffleit, *Epigrammata*. Univ. of Calif. Press. 1948, 65.

ἕνα καλὰ καθορισμένο ἐπεισόδιο, ὅπως εἶναι ὁ κανόνας στὴν ἀρχαία λυρικὴ ποίηση. Παρουσιάζεται ὁ ἴδιος στοὺς νέους, ποὺ τοῦ φαίνονται ὅτι εἶναι ἀδιάφοροι, καὶ τοὺς ξεσηκώνει γιὰ τὴν μάχη. Στοὺς στίχους αὐτοὺς φαίνεται κιόλας αὐτὸ ποὺ ἐπηρέασε τὶς ἀρχὲς τῆς ἐλεγείας σὰν μορφῆς τῆς τέχνης, ὁποιεσδήποτε κι ἂν ἦταν οἱ ἀπώτατες ἀρχές της: περιεχόμενο καὶ γλωσσικὴ μορφὴ εἶναι τόσο πολὺ ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸ ἔπος, ὥστε ἀπὸ ὁρισμένην ἄποψη, ὅπως τὸ διατύπωσε ὁ WILAMOWITZ[1], μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὴν ἐλεγεία σὰν παραβλάσταρό του. Στὸ βάθος δὲν μποροῦσε βέβαια νὰ συμβῆ τίποτε ἄλλο, παρὰ μιὰ ποίηση σὲ δακτυλικὰ μέτρα νὰ χρησιμοποιήση ὅλο τὸ τυπικὸ κεφάλαιο ποὺ βρισκόταν ἕτοιμο στὴν ὁμηρικὴ ποίηση καὶ ἀντηχοῦσε στὸ αὐτὶ τοῦ καθενός. Καὶ τὸ γεγονὸς ἀκόμα ὅτι ὁ ἑξάμετρος στὸ ἐλεγειακὸ δίστιχο δείχνει τὴν ἴδια δομικὴ μορφὴ ὅπως καὶ στὸ ἔπος, ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν διανοημάτων ὁ Καλλῖνος βρίσκεται μέσα σ' ἐκεῖνον τὸν κόσμο τοῦ Ὁμήρου, πρὸς τὸν ὁποῖο ὁ Ἀρχίλοχος κήρυξε τὸν πόλεμο. Ὁ θάνατος θὰ φθάση τότε, ὅταν τὸν ἔχη ὁρίσει τὸ πεπρωμένο μὲ τὴν μορφὴ τῶν Μοιρῶν ποὺ τὸν κλώθουν. Αὐτὸ θυμίζει τὰ λόγια ποὺ λέει ὁ Ἕκτορας στὴν Ἀνδρομάχη (*Ζ* 487). Καὶ ὅταν ἀκοῦμε γιὰ τὸν γενναῖο πολεμιστή, ποὺ εἶναι σὰν πύργος γιὰ τοὺς δικούς του, γιατὶ κάμνει τὸ ἔργο πολλῶν ἀνδρῶν, καὶ ποὺ τὸν θάνατό του ὅλοι τὸν θρηνοῦν πικρά, θυμόμαστε ξανὰ τὸν ἥρωα, ποὺ στὸ πρόσωπό του ὁ Ὅμηρος ἀποτύπωσε τὸ παράτολμο πνεῦμα τῆς θυσίας γιὰ τὴν πόλη του.

Ὅπως γιὰ τὶς ἐλεγεῖες τοῦ Καλλίνου, ἔτσι καὶ γιὰ τοῦ Τυρταίου, ἀφορμὴν καὶ περιεχόμενο ἀποτελοῦν ἡ ἀποφασιστικότητα τῆς πόλης ὅταν κρίνεται ὁ πόλεμος. Τὴν θέση τῆς ποίησής του μέσα στὴν ἱστορία μᾶς τὴν προσδιόρισε ὁ ἴδιος μὲ ἀκρίβεια. Οἱ πρόπαπποι τῆς δικῆς του γενιᾶς ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι χρόνια σκληροῦ πολέμου πῆραν τὴν Μεσσηνία μὲ τὴν εὔφορή της γῆ (4 D.) κι ἐφόρτωσαν στοὺς ὑποταγμένους κατοίκους της, χωρὶς νὰ νοιάζωνται, ἀληθινὰ γαϊδουρινὰ βάρη (5 D.). Στὰ μέσα τοῦ 7. αἰ. ὅμως οἱ ὑποδουλωμένοι ἐπαναστάτησαν, καὶ ὁ 2. μεσσηνιακὸς πόλεμος ἀνάγκασε τὴν Σπάρτη νὰ ριψοκινδυνεύση στὸ ἔπακρο μὲ τὶς δυνάμεις της, γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴν ὕπαρξή της. Ἡ ἀνεκδοτολογία ἔπαιξε κι αὐτὴ τὸν ρόλο της σχετικὰ μὲ τὸν ἄνθρωπο ποὺ βοήθησε μὲ τὰ τραγούδια του νὰ κερδηθῆ τὸ ζήτημα. Πότε εἶναι Σπαρτιάτης στρατηγός, πότε τὸν στέλνουν οἱ Ἀθηναῖοι στοὺς Σπαρτιάτες γιὰ νὰ τοὺς βοηθήση στὶς δυσκολίες τους, καὶ τέλος τὸν κάμνουν ἕναν κουτσὸ σχολάρχη ποὺ συνθέτει ἐνθουσιαστικὰ τραγούδια (Παυσ. 4, 15, 6). Ἂν τὰ ἀφήσουμε ὅλα αὐτὰ στὴν ἄκρη, μένει τὸ πρόβλημα ἂν ὁ Τυρταῖος ἦταν γεννημένος Σπαρτιάτης ἢ ἦρθε ἀπὸ ξένο μέρος. Ἡ *Σούδα* λέει ὅτι ἦταν Λάκωνας ἢ Μιλήσιος. Βέβαια ἡ Σπάρτη τοῦ 7. αἰ. ἦταν ἀκόμα, μὲ ἕναν τρόπο ἀκατανόητον γιὰ τὴν κατοπινὴ ἐποχή, ἀνοιχτὴ στοὺς ξένους. Πολλοὶ ἐπίσης διστάζουν νὰ ἀναγνωρίσουν σὲ ἕναν Σπαρτιάτη τοῦ 7. αἰ. τὴν ἱκανότητα νὰ συνθέ-

---

1. *Griech. Verskunst.* Βερολ. 1921, 38.

ση αὐτὲς τὶς ἐλεγεῖες. Ὅμως ἐναντίον τέτοιων τελείως ἀόριστων σκέψεων μιλοῦν ἀποφασιστικὰ οἱ δωρισμοὶ τῆς γλώσσας του. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι τόσο λιγοστοί[1], μαρτυροῦν τὸ ἀθέλητο γλίστρημα πρὸς τὴν διάλεκτό του, ἑνὸς ποιητῆ ποὺ ἔμαθε νὰ γράφη σὲ μιὰν ἄλλη. Ἔτσι γλυτώνουμε ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀποδώσουμε σ' ἕναν ξένο τέλειαν προσαρμογὴ στὸ πνεῦμα καὶ τὶς συνθῆκες τῆς Σπάρτης, καὶ πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὶς ἐλεγεῖες τοῦ Τυρταίου σὰν ἐκδηλώσεις ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ στὶς κρίσιμες στιγμὲς τῆς κοινότητάς του, βοήθησε ἄμεσα ἴσως σὰν πολεμιστής.

Ὅτι ὁ Τυρταῖος διδάχθηκε ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ ἐλεγεία, εἶναι ὁλοκάθαρο· ἕνα κομμάτι τοῦ Καλλίνου φτάνει νὰ δείξη τὴν συμφωνία καὶ στὴν γλώσσα καὶ στὰ θέματα. Ὅταν διαβάζουμε μὲ τὴν ἴδια διατύπωση καὶ στὸν Καλλῖνο (1, 10 D.) τὴν προτροπὴ τοῦ Τυρταίου νὰ βαδίζουν στὴν μάχη μὲ ὑψωμένο δόρυ (1, 52 D.), κι ἀπὸ ἐκεῖ τελικὰ ἀνεβαίνουμε σὲ ἕνα ὁμηρικὸ χωρίο (*P* 234), παρακολουθοῦμε μιὰν γραμμὴ ποὺ εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ἡ γλώσσα τοῦ Τυρταίου εἶναι μὲ τέτοιον τρόπο ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ἐπική, ὥστε νὰ θεωροῦμε σημαντικὴ καὶ τὴν ἄμεση ἐπίδραση τοῦ Ὁμήρου.

Ἡ ποίηση αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου περικλείεται σὲ ἕνα καὶ μοναδικὸ αἴτημα, νὰ ριψοκινδυνεύση κανεὶς τὴν ζωή του γιὰ τὴν νίκη μπαίνοντας μπροστὰ μὲ τοὺς προμάχους. Ὅταν ψάλλη γιὰ τὸ παρελθὸν τῆς Σπάρτης, τὸ κάμνει γιὰ νὰ συναγάγη ἀπὸ αὐτὸ τὴν πρόκληση γιὰ τὸ παρόν. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὕμνησε στὴν *Εὐνομία* του καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τῆς Σπάρτης σὰν ἄφθαρτο καὶ δοσμένο ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα σύνταγμα (3 D.). Ἀπὸ ἱστορικὴν ἄποψη οἱ στίχοι του εἶναι σημαντικοὶ γιὰ τὴν κριτικὴ ἐξέταση τῆς *Μεγάλης Ρήτρας*. Σήμερα ἀποκλίνουν στὸ νὰ θεωρήσουν ἱστορικὴ αὐτὴν τὴν διοργάνωση τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος καὶ νὰ τὴν τοποθετήσουν στὴν στροφὴ ἀπὸ τὸν 8. στὸν 7. αἰ[2].

Προπάντων ὅμως ὁ Τυρταῖος προβάλλει στὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώθηκαν προτρεπτικὲς γιὰ τὴν ἀνάδειξη στὴν ὥρα τῆς μάχης. Γιὰ τὴν ποίηση αὐτήν, ποὺ δὲν φοβᾶται καθόλου τὴν ἐπανάληψη, χρησιμοποίησαν τὴν πετυχημένη ἔκφραση «ἐντυπωτικὴ ποίηση»[3]. Ξανὰ καὶ ξανὰ κάμνει ἔκκληση νὰ προχωροῦν σταθερά, νὰ σφίγγουν τὰ δόντια, νὰ πολεμοῦν τολμηρὰ σὲ μάχες ἐκ τοῦ συστάδην, στῆθος μὲ στῆθος, καὶ νὰ ἐπιμένουν ὣς τὸν θάνατο, ποὺ εἶναι ἡ ὕψιστη τιμὴ γιὰ τὸν πολεμιστή. Δὲν πρόκειται ὅμως πιά, ὅπως στὴν *Ἰλιάδα*, γιὰ τὸν μεμονωμένο πολεμιστή, γι' αὐτὸν ποὺ μπροστὰ στὰ μεγάλα του κατορθώματα ὅλοι οἱ ἄλλοι περ-

---

1. Μερικὲς αἰτιατ. τῆς 1. κλίσης σε -ᾰς κι ἕνας μέλλ. σὲ -εῦμεν.

2. H. Bengtson, *Griech. Geschichte*. 2. ἔκδ. Μόναχο 1960, 100. A. G. Tsopanakis, *La Rhètre de Lycurgue*. Θεσσαλονίκη 1954. Γιὰ τὴν συμμετοχὴ τῶν Δελφῶν στὴν ρήτρα, ἀντίθετα πρὸς τὸν J. Defradas, *Les thèmes de la propagande Delphique*. Παρίσι 1954: H. Berve, *Gnom*. 28, 1956, 180.

3. *Einpragungspoesie* εἶναι ὁ γερμανικὸς ὅρος· σημαίνει τὴν χτυπητὴ ἐπανάληψη τῶν ἴδιων πραγμάτων, τὴν «ἐγκόλαψη» (Σ.τ.Μ.).

νοῦν στὸ δεύτερο πλάνο· μᾶλλον διαγράφεται ἡ ἐξέλιξη τῆς φάλαγγας, καὶ μόνο ἡ φροντίδα γιὰ τὸ σύνολο, ἡ θυσία γιὰ τὴν κοινὴ ὑπόθεση μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίση τὴν ἀνταμοιβὴ μιᾶς ἄφθαρτης φήμης. Μόνο ἀπὸ τὴν μορφὴ τοῦ Ἕκτορα μιὰ γραμμὴ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα* στὴν ποίηση τοῦ Τυρταίου, ὅπως τὸ ἀναγνωρίσαμε ἤδη καὶ στὸν Καλλίνο.

Ἀφήνοντας κατὰ μέρος κάτι μικρὰ σπαράγματα, ἔχουμε τέσσερις ἐλεγεῖες, ποὺ χρησιμοποιοῦν αὐτὴν τὴν πολεμικὴ παραίνεση. Καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ποιήματα μπορεῖ νὰ παρθῇ σὰν ἕνα σύνολο. Δείχνουν τὸν ἀρχαϊκὸ τρόπο σύνθεσης μὲ συνειρμικὸ ἀράδιασμα τῶν σκέψεων καὶ μὲ ἕνα πλαισίωμα ποὺ ἐξαίρει τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος δίνοντας βάρος καὶ ἔμφαση σ' αὐτὸ ποὺ εἰπώθηκε ἐκεῖ. Δυὸ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐλεγεῖες (6 καὶ 7 D.) παραδίνονται μαζὶ στὸν λόγο τοῦ Λυκούργου ἐναντίον τοῦ Λεωκράτη, τὸ περιεχόμενό τους ὅμως συνηγορεῖ γιὰ τὸν χωρισμὸ σὲ δυὸ αὐτοτελῆ ποιήματα. Ἡ τρίτη ἐλεγεία (8 D.) εἶναι μιὰ ἔκκληση σὲ ὥρα ἐξαιρετικῆς ἀνάγκης καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἰδοῦμε πολὺ ἔντονα τὴν ἄμεση ἐξάρτηση αὐτοῦ τοῦ ποιήματος ἀπὸ τὴν περίσταση. Διαφορετικὰ εἶναι τὰ πράγματα στὸ μακρότερο ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ (9 D.). Ἀρχίζει σὰν ἕνα προοίμιο, μὲ τὴν ἀπαρίθμηση διάφορων ἀρετῶν: ἀγωνιστικὴ ἐπίδοση, ὀμορφιά, βασιλικὴ ἀξιοπρέπεια ἢ γλυκόλογη γλώσσα, ὅλα αὐτὰ δὲν φαίνεται νὰ ἐξασφαλίζουν πραγματικὴν ἀξία (*ἀρετή*) στὸν ἄνθρωπο, σύμφωνα μὲ τὸν ποιητή. Αὐτὸ τὸ μπορεῖ μονάχα ἡ θαρραλέα στάση τοῦ πολεμιστῆ μπροστὰ στὸν ἐχθρό. Καὶ πεθαμένος καὶ ζωντανός, ἕνας τέτοιος ἄνθρωπος ἔχει τὴν μεγαλύτερη τιμή.

Ἐνῶ οἱ διάφορες ἀθετήσεις ὁρισμένων τμημάτων σὲ ἄλλα ποιήματα τοῦ Τυρταίου ἔχουν σήμερα ξεχαστῆ οὐσιαστικά, ἡ διαμάχη γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς ἐλεγείας αὐτῆς δὲν ἡσύχασε. Ὁ WILAMOWITZ τὴν κήρυξε νόθη, κι ὕστερα ἀπὸ ἄλλους αὐτὸ τὸ ξαναεῖπε ὁ FRÄNKEL[1]. Δὲν συμμεριζόμαστε αὐτοὺς τοὺς δισταγμούς. Ἀσφαλῶς λείπει ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐλεγεία ἡ ἄμεση ἀναφορὰ στὴν ὥρα τῆς ἀποφασιστικῆς μάχης· ὁ τόνος της εἶναι πιὸ γενικὸς ἀπὸ τὶς ἄλλες. Δὲν ἔχουμε μολαταῦτα κανέναν λόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Τυρταῖος ἔψαλλε μόνο ὁπλισμένος. Μποροῦμε νὰ σκεφθοῦμε τὴν γέννηση αὐτῆς τῆς ἐλεγείας πολὺ καλύτερα σὲ μιὰν ἐποχὴ μεγαλύτερης γαλήνης, ποὺ ἐπέτρεψε μιὰν συνολικὴ πραγμάτευση ἀντὶ γιὰ τὴν ἄμεση ἔκκληση. Κι ἂν ἡ διάρθρωσή της εἶναι πιὸ μελετημένη παρὰ στὰ ἄλλα ποιήματα, τότε πρέπει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ἀπὸ τὸν Τυρταῖο δὲν ἔχουμε ἀρκετά, γιὰ νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ὅτι ὁ ποιητὴς ἐξελίχθηκε βαθμιαῖα. Ἡ σχέση τῆς ἀμφισβητούμενης ἐλεγείας μὲ τὶς ἄλλες δὲν εἶναι μόνο ἡ συμφωνία της σὲ θέματα καὶ σὲ φράσεις. Περισσότερο ἀποφασιστικὸς εἶναι ὁ ρόλος ποὺ παίζει σ' αὐτὴν ἡ ἔννοια τῆς ἀνδρικῆς ἀνάδειξης, ποὺ γιὰ τὸν σωστὸν ἄνδρα ὁλοκληρώνεται μὲ τὸν θάνατο στὸ πεδίο τῆς μάχης. Αὐτὴ ἡ ἔννοια τοῦ «*ἀνὴρ ἀγαθός*» εἶναι τὸ ἰδεατὸ κεντρικὸ στοιχεῖο ὁ-

---

1. Καλὴ ἐπισκόπηση γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας E. MAIER, ‹Tyrtaios›, *Jahresber. furstbisch. Gymn. Graz* 1946/47.

λόκληρης τῆς ποίησης τοῦ Τυρταίου, ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὸν ἐπηρέασε πλατιὰ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη καὶ ποίηση. Ὑπενθυμίζουμε μόνο τὸ ἐγκώμιο τοῦ Σιμωνίδη *στοὺς μαχητὲς τῶν Θερμοπυλῶν* (5 D). Καὶ ὅμως στὴν ἐλεγεία ποὺ θέλησαν νὰ τοῦ στερήσουν, ὁ Τυρταῖος πέτυχε τὴν πιὸ ὥριμη μορφὴ γιὰ τὴν προσπάθειά του, νὰ ἐξασφαλίση σ' αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ τὴν ἀνώτατη θέση, πάνω ἀπὸ κάθε ἄλλην συμπεριφορὰ καὶ ἀξία τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Καλλίνος καὶ ὁ Τυρταῖος ἀντιπροσωπεύουν τὴν δημιουργία τῆς πολιτικῆς ἐλεγείας, ἐκείνης ποὺ ἀντηχοῦσε ὅσο ἡ ἑλληνικὴ πόλη εἶχε δικήν της ρωμαλέα ζωὴ καὶ ὁ ρήτορας δὲν εἶχε ἀκόμα πάρει τὴν θέση τοῦ ποιητῆ. Μεγάλο μέρος ἀπὸ αὐτὸ ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὸν Μίμνερμο τὸν Κολοφώνιο εἶναι προσαρμοσμένο πρὸς ἕναν τόνο ἄλλου εἴδους. Μὲ τὴν ἀρχαιότερη ἑλληνικὴ ποίηση συνηθίσαμε πιὰ νὰ μὴν προχωροῦμε πέρα ἀπὸ τὶς γενικὲς πληροφορίες, ὅταν θέλουμε νὰ τοποθετήσουμε χρονικὰ κάποιον· κι ἐδῶ πρέπει νὰ ἀρκεσθοῦμε στὴν πιθανότητα ὅτι ἡ ζωὴ καὶ ἡ ποιητική του δράση πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν γύρω στὰ 600. Σὰν τὸν Σημωνίδη (29 D.) παραθέτει κι αὐτὸς (2 D.) τοὺς στίχους τῆς *Ἰλιάδας* ποὺ παρομοιάζουν τὴν γενεὰ τῶν ἀνθρώπων μὲ τὰ φύλλα στὸ δάσος, καὶ ὅπως στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἰαμβικὰ ἀποσπάσματα ἐκείνου τοῦ ποιητῆ, ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται μέσα στὴν δυστυχία τῆς θλιβερὰ περιορισμένης γνώσης του. Οἱ τόνοι ὅμως εἶναι διαφορετικὰ μοιρασμένοι. Ἐνῶ καὶ στὰ δυὸ ποιήματα τοῦ Σημωνίδη ἡ μηδαμινότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐλπίδας ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ θέμα, στὸν Μίμνερμο ὅλα ἔχουν μετατοπισθῆ στὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀνθισμένη χαρὰ τῆς νιότης καὶ στὰ βάσανα τῶν γηρατιῶν, ποὺ τόσο ἐδῶ ὅσο κι ἀλλοῦ τὰ περιγράφει μὲ βαριὲς πινελιές. Τὸ παράπονο γιὰ τὴν ἀπειλητικὴ δυστυχία τῶν γηρατιῶν μποροῦσε ἐνδεχομένως νὰ καταλήγη στὴν προτροπὴ νὰ χαροῦμε τέλεια τὰ σύντομα νιάτα. Αὐτὴ ἡ ἄποψη ὡστόσο δὲν διαπιστώνεται στὸ ποίημα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινήσαμε. Ἂν σ' αὐτὸ ὁ ποιητὴς θρηνεῖ τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ σὰν τὰ ἐφήμερα φύλλα στὸ δάσος, χαίρονται γιὰ λίγο τὰ λουλούδια τῆς νιότης χωρὶς νὰ ξέρουν τὸ κακὸ καὶ τὸ καλό, δὲν εἶναι δυνατὸ τὸ πνεῦμα καὶ ἡ κατάληξη ὅλου τοῦ ποιήματος νὰ εἶναι ἡ προτροπὴ γιὰ τὴν χαρὰ τῆς ζωῆς. Τὸ «καὶ ὅμως» τοῦ Ἀρχίλοχου δὲν ὑπάρχει στὸν Μίμνερμο. Πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ ποιήματά του ἦταν ἐλεγειακὰ μὲ τὴν σύγχρονη σημασία τῆς λέξης καὶ ὅτι ὁ ποιητής, ποὺ θὰ προτιμοῦσε νὰ πεθάνη 60 χρόνων ἄλυπος, ἔνιωθε καὶ ἐξέφραζε ἰσχυρότερα τὸν πόνο τῆς ἐφημερότητας ἀπὸ ὅ,τι τὴν χαρὰ τοῦ παρόντος.

Στὸν Μίμνερμο ὁ μύθος προβάλλει ἐντονότερα τὰ δικαιώματά του. Ἕνα κομμάτι ὡραιότατης ποίησης (10 D.) διηγεῖται τὸ νυχτερινὸ ταξίδι τοῦ θεοῦ Ἥλιου ἐπάνω στὸ χρυσὸ κρεβάτι, ποὺ τὸν φέρνει πίσω στὴν Ἀνατολή[1], ἐπάνω στὸν Ὠκεανό, τὸν κυκλικὸ ποταμό, καὶ ποὺ τὰ ἀγγεῖα τὸν δείχνουν σὰν μεγάλον στρογγυλὸ ἀγγεῖο (κύλικα)· ἕνα ἄλλο διηγεῖται γιὰ τὸν Ἰάσονα, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν πα-

1. A. Lesky, ‹Aia›, *Wien. Stud.* 63, 1948, 24.

λιὸ θρύλο ἁρπάζει τὸ χρυσόμαλλο δέρμα ἀπὸ τὴν ἐξωτικὴ χώρα τῆς Αἴας, στὴν ὄχθη τοῦ Ὠκεανοῦ, ἐκεῖ ὅπου ὁ Ἥλιος ἔχει τὸ παλάτι του καὶ φυλάγει τὶς ἀκτίνες του. Λοιπὸν ἔχουμε μαρτυρίες ὅτι τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ κομμάτια προέρχεται ἀπὸ τὴν *Ναννὼ* τοῦ Μίμνερμου, στὴν ὁποία ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα 4. 5. 8 D. ἀνήκει ἐπίσης τὸ 12 (μὲ πληροφορίες ἀπὸ τὴν πρώιμη ἱστορία τῶν Κολοφώνιων). Στὴν ἐποχὴ ποὺ ἔδιναν τίτλους στὰ ποιήματα[1], σ' ἕνα βιβλίο μὲ ἐλεγεῖες τοῦ Μίμνερμου ἔδωσαν τὸ ὄνομα τῆς αὐλητρίδας Ναννῶς. Δὲν ξέρουμε ὅμως ποιὸς ἦταν ὁ ρόλος της σ' αὐτὸ καὶ πόσην σχέση εἶχαν τὰ ποιήματα τοῦ βιβλίου μὲ αὐτήν. Ὁπωσδήποτε ἦταν διανθισμένο μὲ διάφορα παραδειγματικὰ ἐπεισόδια, κι ἂν καταλαβαίνουμε σωστὰ τὸ ἀπόσπ. 1, 12 Pf. τοῦ Καλλίμαχου, σ' αὐτὸ ἡ *Ναννὼ* ἀντιδιαστέλλεται πρὸς μικρότερα ποιήματα τοῦ Μίμνερμου. Προφανῶς ἔχουμε νὰ κάμουμε ἐδῶ μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς ἀφηγηματικῆς ἐλεγείας. Τὸ ὅτι αὐτὰ ποὺ μᾶς σώζονται προσφέρουν μιὰν πολὺ περιορισμένην εἰκόνα τοῦ Μίμνερμου, τὸ ἀναγνωρίζουμε ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα (13 D.), στὸ ὁποῖο περιγράφει ἕναν ἡρωικὸ πολεμιστή, ποὺ διακρίθηκε στὴν μάχη ἐναντίον τῶν Λυδῶν. Οἱ στίχοι μποροῦν νὰ προέρχωνται ἀπὸ μιὰ *Σμυρνηΐδα*, γιὰ τὴν ὁποία ἀκόμα ἔχουμε σκόρπιες εἰδήσεις[2].

Ὅ,τι ἔχουμε ἀπὸ τὸν Μίμνερμο φτάνει γιὰ νὰ τὸν ἀναδείξη τεχνίτη τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἐλεγειακοῦ μέτρου· γι' αὐτὸ ἐπάξια συμπεριλήφθηκε στὸν ἀρχαῖο Κανόνα τῶν ἐλεγειακῶν ποιητῶν μαζὶ μὲ τὸν Φιλητὰ καὶ τὸν Καλλίμαχο.

Anth. Lyr. ἔκδ. 3., τεῦχ. 1, 1949, 1. 4. 48. J. M Edmonds, *Greek Elegy and Jambus.* Loeb Class. Libr. Λονδ. 1931· ξανατύπωμα 1954 (δίγλωσσο). F. R. Adrados, *Liricos griegos. Elegiacos y Yambografos arcaicos* 1, Βαρκελ. 1956 (δίγλωσσο). Πρόσθεσε τὶς ἀνθολογίες καὶ μεταφράσεις ποὺ ἀναφέραμε στὸν Ἀρχίλοχο. C Prato, *Tyrtaeus. Fragmenta et veterum testimonia,* Ρώμη 1968. C. Calori, *I frammenti di Mimnermo,* Μιλάνο 1964.— Ἀναλύσεις: B. A. van Groningen, *,La composition littéraire archaique Grecque.- Verh. Niederl. Ak. N. R.* 65/2. Ἄμστ. 1958, 124. C. M. Bowra, *Early Greek Elegists.* Cambr. 1938· ξανατύπ. 1959. S. Szádeczky-Kardoss, *Testimonia de Mimnermi vita et carminibus.* Szegedini 1959· <Ein außer Acht gelassenes Mimnermos-Testimonium und Fragment>, *Acta Antiqua* 7, 1959, 287. (Γιὰ τὸν Μίμνερμο στὴν ἐπιστ. 71 τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Τυανέα) Br. Gentili, *Maia,* n. s. 17, 1965, 366. José S. Lasso de la Vega, <El Guerrero Tirteico>, *Emerita* 30, 1962, 9 (μαζὶ μὲ ἄλλα καὶ γιὰ τὴν γνησιότητα τοῦ ἀπ. 9 D.). M. West, <The Berlin Tyrtaeus>, *Ztschr. f. Pap. u. Epigr.* 1, 1967, 173. Br. Snell, *Tyrtaios und die Sprache des Epos. Hypomn.* 22, 1969 (σημαντικὸ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐννοιῶν).

4. ΣΟΛΩΝΑΣ

Βάζουμε τὸν Σόλωνα σ' αὐτὴν τὴν θέση, γιὰ νὰ κάμουμε γνωστὴ μιὰν πορεία, ποὺ ἦταν ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἐκείνη ἡ Ἀθήνα,

---

1. E. Nachmanson, *Der griech. Buchtitel.* Goteborgs Hogsk. Arsskr. 57, 1941.
2. Παυσ. 9, 29, 4 Ἀντίμαχος ἔκδ Wyss, σ. 83.

πού ὁ Πίνδαρος τὴν ὀνόμασε προμαχώνα καὶ στήριγμα τῆς 'Ελλάδας, ὁ Θουκυδίδης πνευματικό της κέντρο, πού ἐμφανίζεται σὲ ἕνα ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα σὰν ἡ πεμπτουσία κάθε ἑλληνικοῦ (*'Ελλάδος 'Ελλάς*)[1], ἔφτασε κάπως ἀργὰ στὴν ὡριμότητά της. Παντοῦ εἴδαμε πῶς ἡ καινούργια πνευματικὴ ζωὴ ἀποκτᾶ τὶς μεγάλες μορφὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἐξωτερικεύεται, ἐνῶ ἡ 'Αττικὴ ἔμενε ἀκόμα βουβή. "Οταν ὅμως ἦρθε ὁ καιρός της, τότε αὐτὸ πού φούντωνε γύρω τριγύρω καὶ ὡρίμαζε, ἤξερε νὰ τὸ δεχθῆ καὶ ἀπὸ δικοῦ της νὰ τὸ ξαναπλάθη καὶ νὰ τοῦ δίνη νέα μορφή. 'Από ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἐσύγκλιναν οἱ γραμμὲς πρὸς τὸ κέντρο τῆς 'Αττικῆς, γιὰ νὰ γεννήσουν ἐδῶ τὴν μεγάλη παγκόσμια ὥρα τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. 'Ο Παρθενώνας μὲ τὴν ἁρμονία τῶν διάφορων στιλιστικῶν του στοιχείων εἶναι ὁ μάρτυράς της, ὁ 'Αθηναῖος Σόλωνας, πρῶτος ἀττικὸς ποιητής, ὁ πρόδρομός της.

'Ο Σόλωνας εἶπε ὅ,τι εἶχε νὰ πῆ σὲ ἰαμβικὰ καὶ τροχαϊκὰ μέτρα, πού ὁ 'Αρχίλοχος τὰ εἶχε ὑψώσει σὲ τεχνικὴ μορφή, κι ἔγραψε ἐλεγεῖες σὰν τὸν Καλλίνο καὶ τὸν Τυρταῖο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρίσκονται ἀπηχήσεις στὰ ποιήματά του. Δὲν εἶναι λιγότερο σημαντικὸ νὰ ἀξιολογήσουμε ὅπως πρέπει τὴν πνευματικὴ κληρονομιὰ τοῦ 'Ησίοδου, πού βρίσκεται στὸν Σόλωνα. Γιατὶ ὁ Σόλωνας καὶ σ' αὐτὸ ἀκόμα ἀποτελεῖ παράδειγμα γιὰ τὴν ἀττική, μάλιστα γενικὰ γιὰ τὴν ἑλληνική, τέχνη, γιατὶ παρ' ὅλες τὶς ἐξαρτήσεις, ἀπηχήσεις καὶ δανεισμοὺς ἔγινε σὲ τελευταίαν ἀνάλυση ἕνας ποιητὴς ὁλότελα αὐτοτελής, πού κυβερνιόταν ἀπὸ τὴν προσωπική του πάλη καὶ σκέψη. Μάλιστα θὰ ἔπρεπε νὰ ψάξουμε πολὺ σὲ νεότερες φιλολογίες, γιὰ νὰ βροῦμε μιὰν δεύτερη προσωπικότητα, στὴν ὁποία ζωὴ καὶ δράση ἀποτελοῦν μιὰν τόσο σύμμετρη ἑνότητα.

'Ο Σόλωνας γεννήθηκε γύρω στὰ 640· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ζωή τού πέφτει σὲ μιὰν ἐποχὴ δύσκολων κοινωνικῶν ἀγώνων. Τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ νομισματικὴ οἰκονομία πού ἐξελίσσεται γοργὰ ὀξύνουν σὲ ἀβάστακτον βαθμὸ τὶς διαμάχες, πού τὶς ἀρχές τους τὶς γνωρίσαμε στὸν 'Ησίοδο. 'Η ἰδιοκτησία τῆς γῆς βρισκόταν στὸ πιὸ μεγάλο μέρος στὰ χέρια τῆς ἀριστοκρατίας, καὶ τώρα ἐμφανίζονται καινούργιες εὐκαιρίες καὶ παρορμήσεις γιὰ τὴν δημιουργία κεφαλαίου. 'Ελεύθεροι μισθωτοὶ ἐργάτες καὶ μικρογεωργοὶ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀντέξουν ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν οἰκονομικὴ ὑπεροχή. 'Ο φτωχὸς ἄνθρωπος ὑποθήκευε τὸ σῶμα του ὁλόκληρο γιὰ χρέη πού δὲν μποροῦσε νὰ ἀποφύγη, καὶ τελικὰ ἔχανε τὴν ἐλευθερία του. Ἦταν μιὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς ἐποχές, στὶς ὁποῖες ἡ ἀδίστακτη ἀπληστία συσσώρευε ὑλικὸ γιὰ κοινωνικὲς συγκρούσεις αἰώνων. "Οσο κι ἂν οἱ εἰδήσεις εἶναι λιγοστές, ὡστόσο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καταλάβουμε τὴν σφοδρότητα τῶν ἐκρήξεων πού ἐπακολουθοῦσαν ἐδῶ κι ἐκεῖ. Σχεδὸν στὴν ἐποχὴ πού γεννήθηκε ὁ Σόλωνας, ἐπαναστάτησε τὸ πλῆθος τῶν πιεσμένων μικρογεωργῶν στὰ Μέγαρα ἐναντίον τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων κι ἔσφαξε τὰ κοπάδια τους. 'Από τοὺς ταξικοὺς ἀγῶνες ὅμως,

---

1. Πίνδ. ἀπ. 76. Θουκ. 2, 41. *Παλατ. 'Ανθ.* 7, 45.

πού άργότερα ξέσπασαν στήν Μίλητο, μαθαίνουμε φρικαλεότητες κι άπό τίς δυό πλευρές, όπως τήν έκτέλεση άθώων παιδιών, πού δύσκολα βρίσκουν παράλληλα στήν έλληνική ίστορία. Έχουμε λοιπόν τήν πληροφορία ότι ύποκινητής αύτής τής έπίθεσης έναντίον τών μεγάλων κοπαδιών τών Μεγάρων ήταν ό Θεαγένης, ένας άπό τούς πρώτους Έλληνες δικτάτορες. Ή πορεία είναι τυπική: έπικεφαλής τής μάζας πού είναι ώριμη γιά έπανάσταση, έμφανίζεται ένα πολιτικά έπιδέξιο άτομο, πού γκρεμίζει τήν κυριαρχία τής άριστοκρατίας καί έγκαθιστά τήν δικτατορία. Ή λέξη *τύραννος* (=δικτάτορας) έφτασε στούς Έλληνες άπό μιάν μικρασιατική γλώσσα, καί σάν χαρακτηρισμός τοῦ μονοκράτορα, όπως τόν γνώριζε ή Άνατολή, έχει προκαταβολικά τήν βάση γιά τήν κακή σημασιολογική έξέλιξη πού πήρε άργότερα. Άλλά δέν έπιτρέπεται νά ξεχάσουμε τό καλό πού έκαμαν σέ άρκετές πόλεις τέτοιοι άνθρωποι. Είναι άρκετό νά θυμηθοῦμε τήν Άθήνα καί τήν Κόρινθο. Όχι λίγοι άπό αύτούς ύπήρξαν άληθινοί προστάτες τής τέχνης, κι έτσι άνθισε καί ή ποίηση στίς αύλές τους. Ίδιαίτερην όμως σημασία είχε τό ότι αύτοί προστάτευσαν τήν λατρεία τών θεών τοῦ κοινοῦ άνθρώπου, ίδιαίτερα τοῦ Διόνυσου, πού στήν ύπηρεσία του ώρίμασε τό πιό εύγενικό βλαστάρι τοῦ έλληνικοῦ πνεύματος, ή τραγωδία.

Μολαταῦτα έκτός άπό τήν δικτατορία ύπήρχε άκόμα μιά άλλη δυνατότητα νά δημιουργηθή μιά ίσορροπία μέσα στίς όρμητικές συγκρούσεις. Τούς διαιτητές τούς καλοῦσαν οί ίδιώτες γιά μικρές διαφορές· σ' αύτούς έμπιστεύονταν πότε πότε καί τά κόμματα τής έσωπολιτικής διαμάχης τήν έξομάλυνση τών άντιθέσεων. Έτσι συναντοῦμε τόν Πιττακό στήν Μυτιλήνη *αἰσυμνήτην*, κι έτσι πήρε ό Σόλωνας γιά τό έτος 594/3 έξαιρετικές έξουσίες, γιά νά δημιουργήση έναν συμβιβασμό: *διαλλακτὴν* τόν όνόμασαν, λέξη πού σημαίνει τόν άνθρωπο πού συμβιβάζει.

Μέ τήν οίκονομική συγκρότηση τής άρχαίας έποχής είναι συνυφασμένο τό γεγονός ότι σ' αύτήν κοινωνικά προγράμματα πού άποσκοποῦσαν στήν κοινωνικοποίηση τής παραγωγής έμεναν στήν περιχή τής ούτοπίας[1]. Τά έπαναστατικά τους κινήματα έπιδίωκαν έναν σοσιαλισμό μοιρασιάς, καί ή άπόσβεση τών χρεών καί τό ξαναμοίρασμα τής γής ήταν έπίσης τά δυό αίτήματα πού έπαναλαμβάνονταν μόνιμα. Αύτά βρήκε μπροστά του καί ό Σόλωνας όταν άνέλαβε τήν θέση τοῦ διαιτητή. Άποφασιστικός γιά τήν έμπιστοσύνη πού τοῦ έδειχναν ήταν ό ρόλος του στόν άγώνα γιά τήν Σαλαμίνα. Καί στήν άνάπτυξη τής ναυτικής της δύναμης ή Άθήνα είχε μείνει πίσω άπό τούς γείτονές της. Άν ήθελε νά έπανορθώση αύτήν τήν καθυστέρηση, ήταν ύποχρεωμένη νά φέρη κάτω άπό τήν έπιρροή της τήν Σαλαμίνα καί τήν Αίγινα. Τό δεύτερο νησί ύποτάχθηκε πολύ άργότερα (456), ένώ ή Σαλαμίνα περιήλθε όριστικά στήν Άθήνα τήν έποχή τοῦ Πεισίστρατου· πολύ πρωτύτερα όμως ή Άθήνα πολεμοῦσε μέ τά Μέγαρα γιά τήν κατοχή τοῦ νησιοῦ.

1. F. Oertel, *Klassenkampf, Sozialismus und organischer Staat im alten Griechenland*. Βόννη 1942.

Τότε ἐμφανίσθηκε ὁ Σόλωνας μὲ τὴν ἐλεγεία του, ποὺ ἀργότερα ὀνομάσθηκε *Σαλαμίς*. Τέσσερα δίστιχα ποὺ σώθηκαν, δείχνουν ὅτι ὁ Σόλωνας ἐμφανίζεται σὰν κήρυκας ποὺ ἦλθε ἀπὸ τὴν Σαλαμίνα καὶ λέει ὅτι ἂν ἡ Ἀθήνα ὑποχωροῦσε, αὐτὸς προτιμοῦσε νὰ εἶναι πολίτης ἑνὸς φτωχοῦ ξερονησιοῦ παρὰ ἕνας ἀπὸ τοὺς «*σαλαμιναφέτας*»· τέλος μὲ τυρταιικοὺς τόνους τοὺς καλοῦσε στὴν μάχη.

Ἀπὸ τὰ δυὸ αἰτήματα, τὴν ἀπόσβεση τῶν χρεῶν καὶ τὸ μοίρασμα τῆς γῆς, ὁ Σόλωνας πραγματοποίησε μόνο τὸ πρῶτο. Τί μέτρα περιλάμβανε ἡ ἀποτίναξη τῶν βαρῶν (*σεισάχθεια*) εἶναι ἀμφισβητημένο θέμα[1]· ὁπωσδήποτε ἀπαγόρευσε νὰ δανείζεται κανεὶς βάζοντας ἐνέχυρο τὸ σῶμα του, δίνοντας ἀναδρομικὴ ἰσχὺ στὴν διάταξη, κι ἔτσι πολλοὶ ξαναπῆραν τὴν ἐλευθερία τους, ἐνῶ ἐξαιτίας τῶν χρεῶν εἶχαν γίνει δοῦλοι. Ἀπὸ τὸν ἴδιο μαθαίνουμε (24 D.) ὅτι ἡ μεγάλη ὑπηρεσία ποὺ διεκδικοῦσε γιὰ τὸν ἑαυτό του ἦταν ὅτι ἐξαφάνισε ἀπὸ τὰ χωράφια τὶς συνοριακὲς πέτρες τῶν ὑποθηκῶν (*ὅρους ἀνεῖλον πολλαχῇ πεπηγότας*). Ὁ Σόλωνας συνέχισε τὸ ἔργο του μὲ μιὰν μεταρρύθμιση τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν καὶ τοῦ νομίσματος, καὶ τὴν συμπλήρωσε μὲ τὴν νομοθεσία του, ποὺ ἔδωσε ἐπίσης σὲ σημαντικὰ σημεῖα νέα μορφὴ στὸ πολίτευμα τῆς Ἀθήνας.

Ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ κεφάλαια τῆς ἑλληνικῆς γραμματολογίας τὸ ὅτι ἀκοῦμε αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο νὰ μιλᾶ ὁ ἴδιος γιὰ τὸ ἔργο του. Ἀκόμα πιὸ σημαντικὸ μᾶς φαίνεται τὸ ὅτι σὲ μιὰν ἐκτεταμένη ἐλεγεία (1 D.)[2] ἀναπτύσσει τὴν κοσμοθεωρία του, ἐπάνω στὴν ὁποία στηρίζεται τὸ κάθε τὶ ποὺ ἔπραξε καὶ σχεδίασε. Αὐτὸ τὸ ποίημα δείχνει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχαϊκῆς σύνθεσης. Ἐδῶ ἕνα πλῆθος ἀπὸ σκέψεις σπρώχνονται σὲ μιὰν κίνηση ποὺ, ἐδῶ κι ἐκεῖ μὲ τὴν ἐπανάληψη καὶ τὴν συσσώρευση τῶν παραδειγμάτων, ὁδηγεῖ σὲ συμφόρηση· ὕστερα πάλι τρέχει πρὸς τὰ ἐμπρὸς βιαστικὰ ἀπὸ τὴν μιὰν ἰδέα στὴν ἄλλη καὶ χωρὶς προβολὴ τῶν συνδετικῶν μελῶν. Ἔτσι δὲν διατρέχουμε τὸν κίνδυνο νὰ καταστρέψουμε ἕνα καλομελετημένο οἰκοδόμημα, ἂν γιὰ τὴν ἐξέτασή του διαλέξουμε μερικὲς ὁμάδες στίχων.

Στὴν εἰσαγωγὴ ὁ Σόλωνας ἐπικαλεῖται τὶς Μοῦσες. Δὲν ζητᾶ ὅμως ἀπὸ αὐτὲς τραγούδι ἀλλὰ τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς. Ἡ ποίησή του ἄλλωστε εἶναι ἕνα κομμάτι τῆς δραστηριότητάς του μέσα στὸν κόσμο, θέλει νὰ ἐξυπηρετήση τὸ καλὸ καὶ τὸ δίκαιο, κι ἔτσι μὲ τὶς Μοῦσες σὰν μεσίτριες ἐλπίζει νὰ ἐπιτύχη ἀπὸ τοὺς θεοὺς τὴν ἀντιμοιβή του γι' αὐτό.

---

1. M. Mühl, ‹Solons sogenannte *χρεῶν ἀποκοπή* im Lichte der antiken Überlieferung›, *Rhein. Mus.* 96, 1953, 214.

2. R. Lattimore, ‹The First Elegy of Solon›, *Am. Journ. Phil.* 68, 1947, 161. A. Masaracchia, ‹L'elegia alle Muse di Solone›, *Maia* N. S. 8, 1956, 92. G. Müller, ‹Der homerische Ate-Begriff und Solons Musenelegie›, *Navicula Chiloniensis.* Leiden 1956, 1. B. A. van Groningen, *La composition littéraire archaïque Grecque. Verh. Niederl. Ak. N. R.* 65/2. Ἄμστ. 1958, 94. K. Büchner, ‹Solons Musengedicht›, *Herm.* 87, 1959, 163, ποὺ ὑπογραμμίζει πιὸ ἔντονα τὴν ἀναγκαιότητα τῆς σύνδεσης τῶν νοημάτων ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὴν δική μας ἔκθεση.

Οἱ στίχοι γιὰ τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς φαίνονται νὰ μένουν ὁλωσδιόλου μέσα στὰ συμβατικά: πλοῦτον καὶ τιμὴ θέλει γιὰ λόγου του. Στοὺς φίλους θέλει νὰ εἶναι εὐχάριστος καὶ στοὺς ἐχθροὺς βλαπτικός, ὅπως ἦταν ἡ παλιὰ ἠθικὴ τῆς ἀριστοκρατίας, στὴν ὁποία ἀνῆκε κι ὁ Σόλωνας ὁ Μεδοντίδης. Στὸ δεύτερο μισὸ τῆς ἐλεγείας ξεχωρίζει μιὰ ὁμάδα στίχων (33-70), ποὺ τὶς κεντρικὲς σκέψεις τους τὶς ξέρουμε καλὰ ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ ποίηση. Τὸ ποίημα τονίζει ξανὰ τὴν περιορισμένη δύναμη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ κάθε πρόβλεψη κι ἐλπίδα, καὶ μιὰ μακριὰ σειρὰ παραδειγμάτων περιγράφει τοὺς κόπους σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας. Οἱ θεοὶ ὅμως μονάχα εἶναι ἁρμόδιοι γιὰ τὴν ἐπιτυχία, καὶ κανένας ἄνθρωπος δὲν ξεφεύγει τὴν μοίρα του· αὐτή, στὴν σκέψη τοῦ Σόλωνα, μένει ἀξεχώριστη ἀπὸ τὴν θέληση τῶν οὐράνιων θεῶν.

Βλέπουμε ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ ἀνθολογήσουμε τμήματα τῆς ἐλεγείας καὶ νὰ τὰ συνταιριάσουμε σὲ μιὰν εἰκόνα, ποὺ νὰ βρίσκεται τελείως μέσα στὴν ἰωνικὴ παράδοση. Αὐτὸ βέβαια δὲν θὰ ἦταν Σόλωνας, γιατὶ στοὺς στίχους ποὺ περικλείνουν τὸ τμῆμα ποὺ ἀναλύσαμε τωραδά, προβάλλουν σκέψεις τελείως διαφορετικές. Ὁ Σόλωνας στὰ εἰσαγωγικὰ λόγια ζήτησε ἀγαθά, τονίζοντας ὅμως ὅτι ζητᾶ αὐτὰ ποὺ χαρίζουν οἱ μακάριοι θεοί. Κι ἀμέσως (στ. 11) μιλᾶ γιὰ κεῖνον τὸν ἄλλο πλοῦτο, ποὺ ἀκολουθεῖ τοὺς ἀνθρώπους μόνο ἄθελά του, γιατὶ τὸν τραβοῦν κοντά τους μὲ ἄδικες πράξεις. Τέτοιου εἴδους λόγος θυμίζει τὸν Ἡσίοδο, στοῦ ὁποίου τὸν πνευματικὸ κόσμο βρισκόμαστε. Στὰ *Ἔργα* (320) εἶχε ἀντιθέσει τὰ κτήματα ποὺ δίνουν οἱ θεοὶ πρὸς ἐκεῖνα τὰ ἄλλα, ποὺ κερδήθηκαν μὲ τὴν βία καὶ τὴν ἀπάτη. Κι ὁ Σόλωνας μιλᾶ γιὰ τὴν κατάρα ποὺ βαραίνει τὰ πλούτη αὐτοῦ τοῦ εἴδους, καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία προβάλλουν οἱ ἔννοιες ἐκεῖνες πού, στενὰ συνδεμένες ὣς βαθιὰ στὴν κλασσικὴ ἐποχή, ἀποτέλεσαν τὸ κέντρο τῆς θρησκευτικοηθικῆς σκέψης. Μὲ τὴν *ὕβριν*, τὴν ἁμαρτία τῆς βίας, ποὺ ἀντιστρατεύεται τὸ δίκαιο, ὁ ἄνθρωπος ξεπερνᾶ τὰ σύνορα ποὺ τοῦ ὁρίσθηκαν, τὸν βρίσκει ὅμως ἡ Δίκη, ἡ θεϊκὴ δύναμη τῆς δικαιοσύνης. Στὸ ἔπος τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κόσμου ἐξουσίαζε ἡ Θέμις, οἱ θεσμοὶ δηλ. ποὺ δόθηκαν ἀπὸ τοὺς θεούς, ἡ ὁποία ρυθμίζει τὴν συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ βρίσκει τὴν πραγμάτωσή της στὶς ἀποφάσεις τῶν βασιλιάδων δικαστῶν. Ἡ Δίκη ποὺ ἐξαγγέλλει ὁ Ἡσίοδος προέρχεται ἀπὸ μιὰν διαφορετικὴ κοινωνικὴ περιοχή. Σ' αὐτήν, τὸ αἴτημα τῶν καταπιεσμένων γιὰ δικαιοσύνη, αὐτῶν ποὺ χτυπήθηκαν ἀπὸ τὴν ὕβρη τῶν ἄλλων, σήκωσε τὴν φωνή του τόσο δυνατά, ποὺ δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ σιγασθῇ μέσα στὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Ἡ Δίκη ὅμως τιμωρεῖ ἀποτελεσματικὰ μέσῳ τῆς *Ἄτης*, ἐκείνης τῆς τύφλωσης, ποὺ χτυπᾶ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ μέρος τῶν θεῶν καὶ μολαταῦτα ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ δικό τους ἔνοχο ἐσωτερικό. Μὲ τὴν λέξη νοεῖται ἐπίσης τὸ πεπρωμένο, ποὺ πάντα συνδέεται μὲ αὐτὴν τὴν τύφλωση[1].

Ὅπως γιὰ τὸν Ἡσίοδο ἔτσι καὶ γιὰ τὸν Σόλωνα ἀνώτατος ἐγγυητὴς τῆς δι-

1. K. Latte, *Arch. f. Rw.* 20, 1920/21, 255 = *Kl. Schr.* Μόναχο 1968, 3.

καιικῆς τάξης εἶναι ὁ Δίας. Ὅπου ἡ ἐλεγεία ψάλλει τὴν δύναμή του, ὁ βασικός της τόνος, γεμάτος ζῆλον καὶ «ἐντυπωτικός»[1], ἀνεβαίνει σὲ ὑψηλὴ καὶ καθαρὴ ποίηση: τὸ δικαστήριο τοῦ Δία ὁρμᾶ στὰ ἔργα τῆς ὕβρης ὅπως ὁ ἀνοιξιάτικος ἄνεμος, ποὺ ξεσηκώνει τὴν θάλασσα, ἐρημώνει τὶς πεδιάδες, ξεκαθαρίζει ὅμως τὸν οὐρανὸ ἀπὸ τὰ σύννεφα, κι ὁ ἥλιος φωτίζει κάτω ξανὰ τὴν γῆ ἀπὸ τὸν ἀστραφτερὸ καὶ γαλάζιον οὐρανό. Ἡ παρομοίωση ἐμφανίζεται μὲ ἰδιαίτερη λειτουργία· εἶναι ἕνα εἰδικὸ μέσο γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς πραγματικότητας καὶ περιέχει ἤδη στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπιστημονική της ἀνάλυση[2]. Στὴν περίπτωσή μας σημαίνει ὅτι ἡ τιμωρία τοῦ Δία εἰσβάλλει μὲ τὴν βεβαιότητα καὶ τὴν δύναμη ἑνὸς φυσικοῦ φαινομένου. Γιὰ τὸν τρόπο αὐτὸν τοῦ Σόλωνα, νὰ διαφωτίζῃ φαινόμενα τοῦ ἠθικοῦ καὶ πολιτικοῦ τομέα ἀπὸ τὰ φυσικά, καὶ νὰ τὰ ἀποδείχνῃ σὰν ἀποτελέσματα νομοτέλειας, τὸ ἀπόσπασμα 10 D. δίνει τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα: ὅπως τὸ σύννεφο ξεσπᾶ σὲ χιόνι ἢ χαλάζι, ὅπως ἡ βροντὴ ἀκολουθεῖ τὴν ἀστραπή, ἔτσι καὶ ἡ συγκέντρωση τῆς δύναμης στὰ χέρια μερικῶν ὁδηγεῖ στὴν δικτατορία.

Εὔκολα ἀναγνωρίζει κανεὶς ὅτι στὴν μεγάλη ἐλεγεία τοῦ Σόλωνα δυό, στὴν βάση διαφορετικά, νοηματικὰ συστήματα εἶναι ἑνωμένα μὲ ἀρχαϊκὴ κίνηση τῶν νοημάτων: ἡ κατανόηση τῶν περιορισμῶν τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς καὶ ἡ παραλογία τῆς ἀνθρώπινης ἐλπίδας ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, ἡ βαθιὰ ἐμπιστοσύνη σὲ μιὰν δίκαιη διακυβέρνηση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἂν δὲν φαίνεται καθαρὰ ἡ σύνδεση αὐτῶν τῶν θεμάτων, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Σόλωνας δὲν μᾶς προσφέρει ἕνα ἕτοιμο σύστημα, ἀλλὰ ἐπιτρέπει ἕνα κοίταγμα στὴν ζωντανὴ νοητικὴ πορεία, μὲ τὴν ὁποία συζητᾶ βασικὲς σκέψεις τῆς ἐποχῆς του καὶ παλεύει γιὰ τὴν πνευματικὴ θεμελίωση τοῦ ἔργου του. Ὅταν μαζὶ ἐμφανίζονται ἡ Ὕβρη, ἡ Δίκη, ἡ Ἄτη σὰν δρῶντα πρόσωπα, ὅταν ἡ ἐμπιστοσύνη σὲ μιὰν δίκαιη κοσμικὴ τάξη στέκεται δίπλα στὸ παράπονο γιὰ τὴν ἀνημποριὰ τοῦ ἀνθρώπου, κυκλοφοροῦμε ἤδη στὸν πνευματικὸ χῶρο τῆς πρώιμης τραγωδίας καὶ ἀναγνωρίζουμε στὸν Σόλωνα, ποὺ σὲ πολλὰ εἶναι κληρονόμος τοῦ Ἡσίοδου, τὸν πνευματικὸ πρόδρομο τοῦ Αἰσχύλου.

Τὸ πόσο ἔντονη εἶναι σ' αὐτὸν ἡ ἀναζήτηση μιᾶς θεοδικίας φαίνεται ἐκεῖ (στ. 29) ὅπου ὁ Σόλωνας προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τὴν εὐτυχία τοῦ ἄδικου ἀνθρώπου. Συχνὰ ὁ Δίας τιμωρεῖ μὲ καθυστέρηση καὶ χτυπᾶ κάποτε τὰ παιδιὰ καὶ τὰ παιδιὰ τῶν παιδιῶν. Σὲ μιὰν θαυμάσια εἰκόνα συγκρίνει ὁ Αἰσχύλος (*Χοηφ.* 506) τὰ ζωντανὰ παιδιὰ ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ πέθανε, μὲ τοὺς φελλούς, ποὺ προφυλάγουν ἀπὸ τὸ βούλιαγμα τὸ δίχτυ ποὺ βρίσκεται στὴν θάλασσα. Τέτοια αἴσθηση γιὰ τὴν ἑνότητα μιᾶς οἰκογένειας πρέπει νὰ διευκόλυνε τοὺς Ἕλληνες στὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ θεὸς τιμωρεῖ τὶς ἁμαρτίες τῶν γονιῶν στὰ πρόσωπα τῶν ἀπογόνων τους.

Ὕστερα ἀπὸ τὸ τμῆμα τῆς *ἐλεγείας τῶν Μουσῶν*, ποὺ ἀναλύσαμε, ἀκολουθεῖ

1. Βλ. σελ. 187, σημ. 3.

2. O. Regenbogen, <Eine Forschungsmethode der antiken Naturwissenschaft>, *Quellen und Studien z. Gesch. d. Math.* 1, 1930, 131 (= *Kl. Schriften* 141). B. Snell *Die Entdeckung des Geistes*. 3. ἔκδ. Ἀμβ. 1955, 258.

αὐτὸ ποὺ συζητήσαμε πρωτύτερα μὲ τὸ θέμα τῆς ἐλπίδας, στὸ τέλος ὅμως τὸ ποίημα ξαναγυρνᾶ μὲ ἔντονη στροφὴ πίσω πρὸς τὸν Δία. Ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων εἶναι γεμάτη ἀβεβαιότητα—ἔτσι πρέπει νὰ συμπληρώσουμε τὴν συνδετικὴ σκέψη—, οἱ ἴδιοι ὅμως φταῖνε πολὺ γιὰ τὴν δυστυχία τους. Δὲν ξέρουν κανένα ὅριο στὸν πλοῦτο, κι ὁ πλούσιος μιὰν μόνο ἐπιθυμία ἔχει, νὰ γίνη πιὸ πλούσιος. Ἀπὸ τὴν ἀπληστία τῶν ἀνθρώπων μπαίνει στὸ παιχνίδι ἡ Ἄτη, ποὺ τὴν στέλλει ὁ Δίας, γιὰ νὰ τιμωρήση τὶς ἁμαρτίες τῶν ἀχόρταγων. Ἔτσι στὸ τέλος τῆς ἐλεγείας ἐμφανίζεται ἐπιβλητικὴ μιὰ βασικὴ ἰδέα σολώνειας ἠθικῆς, ποὺ ξαναγυρνᾶ μόνιμα στοὺς Ἕλληνες ποιητὲς καὶ φιλοσόφους: τὸ ὑγιὲς μέτρο καὶ ἡ σωστὴ μεσότητα. Ἀσκητικὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ξένα πρὸς μιὰν τέτοιαν ἀντίληψη. Ὅτι ὁ Σόλωνας δὲν περιφρονεῖ τὴν δίκαιη ἀπόκτηση πλούτου μᾶς τὸ λέει ὁ ἴδιος, καὶ μερικοὶ στίχοι (13. 14 D.) μιλοῦν ἀνοιχτὰ γιὰ τὰ πράγματα ποὺ κάμνουν εὐχάριστη τὴν ζωή. Παντοῦ ὅμως ὑπάρχουν σύνορα, καὶ τὸ ξεπέρασμά τους σημαίνει ὕβρη, ἡ ὁποία παραδίνει τὸν ἄνθρωπο στὴν Ἄτη. Καὶ ὁ πολιτικὸς Σόλωνας ὁδηγοῦνταν ἀπὸ αὐτὴν τὴν σκέψη γιὰ τὸ μέτρο.

Ὅ,τι δίνει στὴν εἰκόνα τοῦ Σόλωνα τὴν μεγάλη συνοχὴ εἶναι ὅτι χρησιμοποιεῖ σταθερὰ γιὰ τὴν ζωὴ τῆς κοινότητας ἐκείνους τοὺς βασικοὺς κανόνες ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὰ ἄτομα. Μὲ τὸ θέμα αὐτὸ καταπιάνεται σὲ μιὰν ἐλεγεία (3 D.), ποὺ περιγράφει τὴν κατάσταση ποὺ ἐπρόκειτο νὰ θεραπεύσουν οἱ μεταρρυθμίσεις του[1]. Ἂν τὸ ποίημα ποὺ ἀναλύσαμε πρὶν ἀπὸ λίγο προαναγγέλλει μὲ μεγάλην ἔμφαση τὴν τιμωρία τῶν ἀχόρταγων γιὰ τὸν πλοῦτο, ἡ ἴδια ἰδέα, συσχετισμένη μὲ τὴν πόλη, ἐμφανίζεται ἐδῶ στὸ πρῶτο πλάνο ἀμέσως στὴν ἀρχή. Μὲ ἀττικὴν εὐσέβεια ὁ Σόλωνας ἐμπιστεύεται τὴν πόλη στὴν προστασία τῶν θεῶν, προπάντων τῆς Ἀθηνᾶς. Οἱ κίνδυνοι προέρχονται ἀπὸ τὴν κοινότητα τὴν ἴδια. Οἱ πολίτες της δὲν ξέρουν νὰ χαίρωνται μὲ κόσμιες ἀπολαύσεις. Ἡ χόρταση τοὺς γεννᾶ τὴν ὕβρη, ποὺ τοὺς σπρώχνει πάνω ἀπὸ ὅλους τοὺς φραγμοὺς πρὸς τὸ ἄδικο. Τίποτε πιὰ δὲν εἶναι ἱερὸ γιὰ τὴν ἁρπακτική τους διάθεση. Καὶ τώρα εἶναι ποὺ σὰν νὰ ἀκοῦμε τὸν Ἡσίοδο: οἱ ἁμαρτωλοὶ περιφρόνησαν τὰ θεμέλια τῆς Δικαιοσύνης, αὐτὴ ὅμως προσέχει σιωπηλὴ κι ἔρχεται στὸν καιρό της, γιὰ νὰ χτυπήση. Ἀπὸ τέτοιες ἐμπυασμένες πληγὲς μολύνεται τὸ σύνολο τῆς κοινότητας, ἡ δουλεία μπαίνει ὁρμητικὴ κι ἡ ἐσωτερικὴ διχόνοια ρημάζει τὴν πόλη. Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ γλυτώση, ἔστω κι ἂν θελήση νὰ κρυφτῆ στὴν πιὸ βαθιὰ γωνιὰ τοῦ σπιτιοῦ του: ἡ γενικὴ ἀρρώστεια σπάζει τὴν αὐλόπορτα καὶ πηδᾶ πάνω ἀπὸ τὸν περίβολο. Ὁ Σόλωνας χρησιμοποιεῖ εἰκόνες τόσο σπάνια ὅσο καὶ κοσμητικὰ ἐπίθετα. Ἀκόμα καὶ σὲ χωρία σὰν κι αὐτό, δὲν πρόκειται στὸ βάθος γιὰ συμβολικὴ γλώσσα· αὐτὰ ἔχουν περισσότερο τὴν ἀξία μιᾶς ἄμεσης ἐξομολόγησης.

Τὸ μέρος κλείνει μὲ τὴν ἐξομολόγηση τοῦ ποιητῆ ὅτι μιὰ ἐντολὴ ἀπὸ τὸ

---

1. Βιβλιογραφία γιὰ τὴν (πολὺ προβληματική) χρονολόγηση τῶν ποιημάτων στὸν Solmsen (βλ. παρακ.), 120, 66.

ἐσωτερικό του τὸν καλοῦσε νὰ διδάξῃ τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὴν κατάρα τῆς Κακονομίας. Αὐτὸ ὁδηγεῖ στὸν ἔπαινο τῆς ἀντεικόνας της, τῆς Εὐνομίας. Αὐτὴν τὴν θεμελιακὴ λέξη τῆς σολώνειας πολιτειακῆς σκέψης τὴν συναντοῦμε στὴν *Ὀδύσσεια (ρ 487)*, ὅπου οἱ θεοὶ μεταμορφωμένοι ἐπισκοποῦν τὴν δίκαιη ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων· στὸν Ἡσίοδο *(Θεογ.* 902, πβλ. 230*)*, ἡ Εὐνομία, μαζὶ μὲ τὴν Δίκη καὶ τὴν Εἰρήνη, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς Ὧρες, κόρες τοῦ Δία καὶ τῆς Θέμιδας, ἐνῶ ὁ Ἀλκμάνας (44 D.) γενεαλογεῖ τὴν Εὐνομία ἀπὸ τὴν *Προμάθειαν*, δηλ. τὴν προβλεπτικὴ σκέψη. Ἡ λέξη σημαίνει τὴν «δίκαιη τάξη»[1], ποὺ τὸ ἐγκώμιό της ὁ Σόλωνας τὸ ψάλλει στὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ ποιήματος μὲ ὑμνικὰ ὑψηλὸν τόνο.

Ὁ Werner Jaeger ἔχει ἤδη ἀποδείξει πῶς αὐτὸ τὸ ποίημα ἐπεξεργάζεται καὶ διαμορφώνει μὲ σημαντικὸν τρόπο ἡσιοδικὴν σκέψη. Καὶ ὁ Ἡσίοδος ἀντιθέτει σὲ ἕνα τμῆμα τῶν *Ἔργων* (225) μὲ ἔντονα χρώματα τὴν τύχη τῆς δίκαιης καὶ τῆς ἄδικης κοινότητας. Σ' ἐκεῖνον ὅμως ἡ εὐτυχία καὶ ἡ καταστροφὴ ἔρχονται πέρα γιὰ πέρα ἀπὸ ἔξω. Ἐκεῖ ἡ εὐφορία καὶ ἡ φθορὰ τῶν καρπῶν, τῶν ζώων καὶ τῶν απογόνων ὀφείλεται στὴν εὐλογία τῆς εἰρήνης ἢ στοὺς τρόμους τοῦ πολέμου. Ἀπεναντίας στὸν Σόλωνα αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα προέρχονται μὲ στέρεη συνοχὴ ὁλωσδιόλου ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς πόλης. Ἡ ἀπληστία καὶ ἡ ἀδικία τὴν ἐρημώνουν πρῶτα σὲ ὁρισμένες θέσεις, ὁδηγοῦν ὅμως ὕστερα σὲ μιὰν γενικὴ μόλυνση, μέσα στὴν ὁποία χάνονται καὶ ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ εἰρήνη. Ἐδῶ ἀναγνωρίζεται ἡ ἐσωτερικὴ νομιμότητα τῆς κρατικῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ξεφυτρώνει μιὰ σκέψη, ποὺ ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα.

Τὰ τμήματα ποὺ σώζονται ἀπὸ τὰ ποιήματα ἐκεῖνα (5. 23-25 D.), στὰ ὁποῖα ὁ Σόλωνας κάμνει ἀπολογισμὸν τῶν πολιτικῶν του μέτρων, καθρεφτίζουν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δραστηριότητάς του σὰν πολιτικοῦ. Ἀπὸ μιὰν ἐλεγεία προέρχεται τὸ κομμάτι (5), στὸ ὁποῖο ὁμολογεῖ ὅτι ἀκολουθεῖ ἕναν μέσο δρόμο. Ἐκεῖ διαβάζουμε ἀκόμα ὅτι ἡ καλύτερη ἡγεσία τοῦ λαοῦ εἶναι ἐκείνη ποὺ οὔτε τοῦ βάζει δεσμὰ οὔτε τοῦ παραχωρεῖ ὑπέρμετρην ἐλευθερία. Καὶ ξανὰ γίνεται ὁρατὴ ἡ γραμμή, ποὺ ἀπὸ τὸν Σόλωνα ὁδηγεῖ πρὸς ἕναν ἄλλο μεγάλον Ἀττικό, τόν Αἰσχύλο. Εἶναι ἡ ἴδια φρόνιμη ἄποψη, ποὺ στὶς *Εὐμενίδες* (696) ἡ Ἀθηνὰ τὴν ἐξαγγέλλει στοὺς Ἀθηναίους της μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ Ἄρειου Πάγου.

Καὶ στὸν Σόλωνα δὲν ὑπάρχει μιὰ κοφτὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὰ ποιήματα σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο καὶ σ' ἐκεῖνα ποὺ εἶναι γραμμένα σὲ ἰαμβικό. Προσωπικὲς ἀπόψεις ἐκφράζει καὶ στὰ δυό, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσῃ κανεὶς ὅτι στὶς ἐλεγεῖες σημαδεύει πιὸ ἔντονα πρὸς τὸ γενικό, ἐνῶ ἀντίθετα στοὺς ἰάμβους καὶ στὰ σχετικὰ μέτρα ἐκθέτει ὁλωσδιόλου τὰ προσωπικά του. Σὲ τροχαϊκὰ τετράμετρα (23 D.), τὰ βάζει μ' ἐκείνους ποὺ τὸν κοροϊδεύουν γιατὶ δὲν τράβηξε

---

1. W. Jaeger, ‹Solons Eunomie›, *Sitzb. Ak. Berl.* 1926, 69. K. Heinimann, *Nomos und Physis.* Βασιλεία 1945, 64. Solmsen (βλ. παρακ.), 116. Μεταγενέστερη χρήση: G. Grossmann, *Politische Schlagwörter aus der Zeit des Pelop. Krieges.* Ζυρίχη 1950, 30.

τό δίχτυ καὶ δὲν ἅρπαξε τὴν τυραννίδα. Τὸ πιὸ ὄμορφο ἀπὸ τὰ μέρη ποὺ σώθηκαν εἶναι ἐκείνη ἡ σειρὰ ἀπὸ ἰαμβικὰ τρίμετρα στὰ ὁποῖα κάμνει μιὰν ἀνασκόπηση τῆς προσφορᾶς του (24 D.). Δικαιολογημένη ὑπερηφάνεια, βαθιὰ εὐσέβεια καὶ ἡ ἄγρυπνη θέληση γιὰ τὴν ἀπόκρουση τῶν ἀντιπάλων κάμνουν αὐτοὺς τοὺς στίχους νὰ κινοῦνται μὲ ὁρμητικὸν ρυθμό, κάτι ποὺ δὲν ἔχει τὸ ὅμοιό του στὴν ἀρχαϊκὴ ποίηση. Ἄριστα τοὺς συγκρίνει ὁ H. FRÄNKEL μὲ τὶς μεγάλες ρήσεις τῆς τραγωδίας. Ὁ Σόλωνας ἐπιτέλεσε αὐτὸ ποὺ σχεδίαζε καὶ γι' αὐτὸ ἐπικαλεῖται γιὰ μάρτυρα μπροστὰ στὸ δικαστήριο τοῦ Χρόνου τὴν μαύρη Γή, τὴν μάνα τῶν ὀλύμπιων θεῶν. Τὴν ἐλευθέρωσε ἀπὸ τὶς χρεωστικὲς πέτρες, ποὺ ἦταν μπηγμένες στέρεα σ' αὐτήν. Τότε ἦταν σκλαβωμένη, τώρα ὅμως εἶναι ἐλεύθερη. Κι ἐδῶ θὰ ἦταν λάθος νὰ γίνεται λόγος γιὰ μεταφορικὴ γλώσσα ἢ προσωποποίηση, ὅπως τὴν ἐννοοῦσαν οἱ μεταγενέστεροι. Ἡ εὐσεβὴς πίστη αὐτοῦ τοῦ πρώιμου Ἀττικοῦ νιώθει ὁλωσδιόλου ἄμεσα τὴν θεϊκὴ δύναμη σὲ πράγματα καὶ γεγονότα. Μιλᾶ ἐπίσης καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀπελευθέρωσε ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας, καὶ ἀξίζει νὰ προσέξουμε ποιὸ πράγμα μέσα σ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεση τὸ αἰσθάνεται σὰν ξεχωριστὴ ντροπή: ἀρκετοί, ποὺ εἶχαν πάει δοῦλοι στὴν ξενιτιά, εἶχαν κιόλας ξεμάθει νὰ μιλοῦν ἀττικά.

Στὸ βάθος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ παραλλαγὴ τῆς ἔννοιας τοῦ μέτρου ἡ τελευταία ἑρμηνεία ποὺ ὁ Σόλωνας ἐδῶ δίνει στὸν ἀγώνα του: τὴν Βία καὶ τὸ Δίκαιο τὰ συνταίριαξε[1] μὲ γερὸ χέρι καὶ δημιούργησε ἔτσι ἐκεῖνον τὸν σύνδεσμο, ποὺ εἶναι στὴν ἱστορία τῶν λαῶν τόσο σπάνιος καὶ τόσο φευγαλέος καὶ ποὺ μολαταῦτα ἀποτελεῖ τὴν τελευταία κατάληξη τῆς σοφίας κάθε πολιτικοῦ ἄνδρα.

Μιὰ σύντομη ἀλλὰ ἀκέραιη ἐλεγεία (19 D.) φαίνεται στὴν ἀρχὴ πὼς δὲν ταιριάζει εὔκολα στὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν Σόλωνα. Μὲ μιὰν κάπως ξερὴ ἐπισκόπηση χωρίζει τὴν πορεία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς σὲ δέκα τμήματα ἀπὸ ἑφτὰ χρόνια τὸ καθένα καὶ ἀποδίδει σὲ κάθε τμῆμα τὰ σωματικὰ καὶ πνευματικὰ χαρακτηριστικά του. Τὸ ποίημα τὸ νιώθουμε σὰν μιὰν σκόπιμη ἀντεικόνα στὴν θλιβερὴ περιγραφὴ τῶν γηρατειῶν ἀπὸ τὸν Μίμνερμο. Ὁ ἄνθρωπος Σόλωνας διαθέτει ἀκόμα καὶ στὴν ἔνατη ἑπτάδα χρησιμοποιήσιμες πνευματικὲς δυνάμεις καὶ προτιμᾶ νὰ κλείση τὰ μάτια στὰ ἑβδομήντα μὲ τὴν αἴσθηση ὅτι ἔφτασε στὸ τέρμα. Ἡ ζωτικότητα αὐτοῦ τοῦ Ἀττικοῦ δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὶς ἀπολαύσεις τῶν αἰσθήσεων[2]· γι' αὐτὸν ἡ ὑπεροχὴ (ἀρετὴ) τοῦ δίκαιου ἀνθρώπου, ποὺ δὲν εἶναι ἁπλῶς πολεμικὴ σὰν τοῦ Τυρταίου, ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ τὸν πλοῦτο· μόνο αὐτὴ διαρκεῖ καί, διαφορετικὰ παρὰ γιὰ τὸν Ἀρχίλοχο, τὸ νὰ ἐπιβιώσης στὴν θύμηση τῶν φίλων εἶναι γιὰ τὸν Σόλωνα μιὰ ἀληθινὴ ἀξία. Αὐτὸ τὸ λέει σ' ἐκείνην τὴν ἐλεγεία

1. Στὸν στ. 16, σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο, *Σόλων* 15, πρέπει νὰ διαβάσουμε *ὁμοῦ*. πβλ. HEINIMANN, ἔ.ἀ. 72, 41. Γιὰ τὴν ἰδέα, Αἰσχ. ἀπ. 381 N.

2. Τὸ ὅτι ὅμως ὁ Σόλωνας ἄφηνε καὶ σ' αὐτὲς τὴν θέση τους ἀνάμεσα στὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς τὸ τονίζει ὁ F. WEHRLI, *Hauptfiguren des griech. Denkens*. Ζυρίχη 1964, 26, στηριγμένος στὰ ἀποσπ. 12 D. καὶ 20 D.

(22 D.), ὅπου εὐγενικὰ ἀλλὰ καθαρὰ διορθώνει τὸν Μίμνερμο: δὲν ἐπιθυμεῖ, ὅπως ἐκεῖνος, νὰ τὸν βρῆ ὁ θάνατος στὰ ἑξήντα, ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος, ποὺ διαρκῶς μαθαίνοντας βαδίζει πρὸς στὰ γηρατιά, εὔχεται νὰ ζῆ ὡς τὰ ὀγδόντα.

Καὶ τὰ μεγάλα ταξίδια, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση τὰ εἶχε ἀρχίσει ὅταν εἶχε συμπληρώσει τὸ πολιτικό του ἔργο, ἄφησαν τὸ καταστάλαγμά τους στὴν ποίησή του. Ἕνας ἑξάμετρος (6 D.) ἀναφέρει τὸ στόμιο τοῦ Κανωβικοῦ βραχίονα τοῦ Νείλου, τρία ὡραῖα δίστιχα (7 D.) περιέχουν ἕναν ἀποχαιρετισμὸ πρὸς τὸν Φιλόκυπρο, ποὺ ἦταν βασιλιὰς τῆς Κύπρου στοὺς Σόλους.

Ὁ Σόλωνας σημαίνει γιὰ μᾶς τὴν ἀττικὴ γένεση. Εἴμαστε ἀκόμα ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἐποχή, στὰ ποιήματά του ὅμως ὑπάρχει κάτι ἀπὸ τὴν διαφάνειά της, μέσα στὴν ὁποία τὰ πράγματα τῆς ζωῆς γίνονται ἁπλὰ καὶ ὡραῖα.

Anth. Lyr. ἐκδ. 3., τεῦχ. 1, 1949, 20. A. MARTINA, *Solon. Testimonia Veterum*. Ρώμη 1968. W. J. WOODHOUSE, *Solon the Liberator*. Ὀξφ. 1938. H. GUNDERT, ‹Archilochos und Solon›, *Das Neue Bild der Antike I*. Λειψ. 1942, 130. F. SOLMSEN, *Hesiod and Aeschylus*. Νέα Ὑόρκη 1949, 105. A. MASARACCHIA, *Solone*. Φλωρεντία 1958. Ἐπιφυλάξεις γιὰ τὰ ἱστορικὰ στοῦ E. MEYER, *Mus. Helv.* 17, 1960, 240. G. FERRARA, *La politica di Solone*. Νεάπολη 1964· πρόσθ. A. MARTINA, *Quaderni Urbinati* 2, 1966, 131. E. RUSCHENBUSCH, *Σόλωνος νόμοι. Die Fragmente des solonischen Gesetzwerkes mit einer Text- und Überlieferungsgeschichte*. Wiesbaden 1966.

5. ΛΕΣΒΙΑΚΟ ΜΕΛΟΣ

Ὁ ἑλληνιστικὸς ποιητὴς Φανοκλῆς διηγήθηκε στοὺς *Ἐρωτές* του[1] ὅτι θρακιώτισσες γυναῖκες εἶχαν ξεσχίσει τὸν Ὀρφέα, τὸ κεφάλι του ὅμως καὶ ἡ λύρα του παρασύρθηκαν ἀπὸ τὰ κύματα στὴν Λέσβο καὶ θάφτηκαν ἐκεῖ. Ἡ μουσικὴ φήμη τοῦ νησιοῦ, ποὺ ὁ θρύλος αὐτὸς τὸ συνδέει μὲ τὸν μεγάλο μυθικὸ τραγουδιστή, στηρίζεται στὸν Ἀλκαῖο καὶ στὴν Σαπφώ. Ἀρκετὸν χρόνο μολαταῦτα πρὶν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δυὸ ὁ Τέρπανδρος ἀπὸ τὴν Ἄντισσα τῆς Λέσβου ἔκαμε τὸ ὄνομα τοῦ νησιοῦ εὐρύτατα γνωστό. Ἡ προσφορά του, ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία ἦταν σημαντικὴ καὶ γόνιμη, μένει γιὰ μᾶς στὸ μεγαλύτερό της μέρος σκοτεινή. Ἀσφαλῶς μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ἱστορικὸ γεγονὸς τὴν νίκη ποὺ κέρδισε τὴν 26. Ὀλυμπιάδα (676/673), στὴν γιορτὴ τοῦ Κάρνειου Ἀπόλλωνα στὴν Σπάρτη.

Ἀρχαία παράδοση κάμνει τὸν Τέρπανδρο εὑρετὴν τῆς ἑπτάχορδης λύρας. Ἡ ἐπιθυμία τῶν Ἑλλήνων νὰ διεισδύουν παντοῦ ὡς τὴν πηγή, ἔκαμε νὰ δημιουργηθοῦν ὁλόκληροι κατάλογοι, ποὺ ἀπέναντί τους εἴμαστε δικαιολογημένα ἐπιφυλακτικοί, ἐφευρετῶν[2]. Στὴν περίπτωση αὐτὴν ὅμως σὰν νὰ διαφαίνεται ὁ ἱστορικὸς πυρήνας τῆς πληροφορίας[3]. Βέβαια «πρῶτος εὑρετὴς» τοῦ ἑπτάχορδου ὀργάνου δὲν ἦταν

---

1. I. U. POWELL, *Coll. Alex.* σ. 106.
2. A. KLEINGUNTHER, *Πρῶτος εὑρετής*. *Phil. Suppl.* 26, 1933.
3. L. DEUBNER, ‹Die einsaitige Leier›, *Ath. Mitt.* 54, 1929, 194. *Phil. Woch.* 1930,

ἀσφαλῶς ὁ Τέρπανδρος, γιατὶ τὸ βλέπουμε ἤδη τὸν 12. αἰ. στὴν Κρήτη, σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς σκηνὲς τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν, τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἁγίας Τριάδας. Κι ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ μαρτυρεῖται ἡ ἑπτάχορδη καὶ ἡ ὀκτάχορδη λύρα. Δὲν φαίνεται ὅμως πιθανὸ ὅτι ἡ χρήση τοῦ ὀργάνου διατηρήθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ οἱ μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων (Στράβ. 13, 2 σ. 618 C.) μιλοῦν γιὰ τὸ ὅτι ὁ Τέρπανδρος ἀνέβασε τὸν ἀριθμὸ τῶν χορδῶν τῆς λύρας ἀπὸ τέσσερις σὲ ἑπτά. Τὸ τετράχορδο ὄργανο πρόθυμα τὸ ἐξόριζαν στὸ βασίλειο τῆς φαντασίας, ὥσπου ὁ Deubner συγκέντρωσε τὶς ἀποδείξεις γιὰ τὴν παρουσία του στὴν γεωμετρικὴ ἐποχή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἔχουμε τώρα τὴν θαυμάσια παράσταση μιᾶς ἑπτάχορδης λύρας σ' ἕνα ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν ἀρχαία Σμύρνη·[1] ἡ χρονολόγησή του στὸ 2. τέταρτο τοῦ 7. αἰ. μᾶς ὁδηγεῖ ἀκριβῶς στὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Τέρπανδρος ἀπέκτησε πενελλήνια φήμη. Ἔτσι ἡ σύνδεση τοῦ ὀνόματός του μὲ αὐτὸν τὸν νεωτερισμὸ στηρίζεται καλά. Ὁ Πίνδαρος (ἀπ. 125) ἀναφέρει τὴν ἐφεύρεση τοῦ Τέρπανδρου καὶ τὴν συνδυάζει μὲ τὸ ὅτι ὁ Λέσβιος στὰ συμπόσια τῶν Λυδῶν γνώρισε τὴν τετράχορδη *πηκτίδα* τους. Πραγματικὰ εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ λυδικὴ ἐπίδραση στοὺς μικρασιάτες Ἕλληνες, καὶ ταιριάζει καλὰ μὲ τὸ ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν Μέναιχμο (στὸν Ἀθήναιο 14, 37. 635e) ἡ Σαπφὼ χρησιμοποίησε τὴν λυδικὴ πηκτίδα[2].

Ἡ δραστηριότητα τοῦ Τέρπανδρου μαρτυρεῖται προπάντων στὴν Σπάρτη, ὅπου θεωρεῖται ὁ ἱδρυτὴς τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς δυὸ μουσικὲς σχολὲς *(καταστάσεις)*, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνη λόγος στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο σὲ συσχέτιση μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ. Σὲ τί περίπου βοήθησε ὁ Τέρπανδρος ὁ ἴδιος γιὰ τὸ χορικὸ τραγούδι, δὲν ξέρουμε· ὅπου συλλαμβάνουμε τὸν τρόπο του, πρόκειται γιὰ μονωδικὸ τραγούδι μὲ συνοδεία λύρας. Γιὰ τοὺς ρυθμοὺς καὶ τὶς μελωδίες τῶν τραγουδιῶν του ἔχουμε ποικίλες πληροφορίες, προπάντων στὴν διατριβὴ «*περὶ μουσικῆς*», ποὺ ἀποδίδεται στὸν Πλούταρχο καὶ ποὺ σὲ μεγάλα τμήματά της πηγαίνει πίσω στὸν Ἀριστόξενο τὸν Ταραντίνο καὶ τὸν Ἡρακλείδη τὸν Πόντιο. Τὰ περιορισμένα ὑπολείμματα ποὺ παραδίνονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Τέρπανδρου[3] προσφέρουν, ἂν βέβαια εἶναι γνήσια, μόνο πολὺ λίγα. Τὸ ψευδοπλουτάρχειο σύγγραμμα ποὺ ἀναφέραμε τωραδὰ τοῦ ἀποδίδει (κεφ. 4) κιθαρωδικὰ προοίμια σὲ ἐπικὸ μέτρο. Ἔτσι ἐρχόμαστε σὲ κάποιαν προσέγγιση πρὸς τοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους. Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια πηγὴ (κεφ. 3) ὁ Τέρπανδρος εἶχε μελοποιήσει καὶ ὁμηρικὰ κείμενα γιὰ τρα-

---

1566. M. Wegner, *Das Musikleben der Griechen*. Βερολ. 1949. 48. 141. 227. H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments*. Λονδ. 1950. R. P. Winnington - Ingram, *Lustrum*, 1958/3 (1959), 14

1. G. M. A. Hanfmann, *Harv. Stud. in Class. Phil.* 61, 1953, εἰκ. 5. J. M. Cook, *Journ. Hell. Stud.* 71, 1951, 248 κέ., εἰκ. 8. H. Gallet de la Sauterre, *Bull. Corr. Hell.* 75, 1951, 128 κέ., εἰκ. 21.

2. Πβλ. Σαπφὼ 156 LP, Ἀλκαῖος 36 LP.

3. *Anth. Lyr.* 2. ἐκδ., τεῦχ. 5, 1.

γούδημα. Σταθερὰ συνδεμένη μὲ τὸ ὄνομά του εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ *Νόμου*, ἑνὸς ἀρχαίου εἴδους τραγουδιοῦ ποὺ ἦταν ἱερὸ στὸν Ἀπόλλωνα. Ἑπτὰ μέρη ἀποτέλεσαν τὸν σταθερὸ κανόνα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πρῶτα τέσσερα, ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν «βάση» καὶ τὸ «τσάκισμα» (*ἀρχά, μεταρχά, κατατροπά, μετακατατροπά*), βρίσκονταν ζευγαρωτὰ σὲ ἀντιστοιχία. Σὰν μεσαῖο καὶ κύριο μέρος ἀκολουθοῦσε ὁ *ὀμφαλός*, ποὺ περιλάμβανε τὴν διήγηση καὶ ποὺ στὴν παλαιότερη ἐποχὴ ἡ διάπλασή του στηριζόταν ἀσφαλῶς πολὺ στὸ ἔπος. *Σφραγὶς* ὀνομαζόταν τὸ μέρος, στὸ ὁποῖο ὁ ἀοιδὸς ἔδινε στὸν ἑαυτό του τὴν ἐλευθερία νὰ μιλήση γιὰ τὶς προσωπικές του ἐπιθυμίες. Τέτοια αὐτοεξωτερίκευση δὲν περιορίζεται ἐξάλλου μόνο στὸν *Νόμο*. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμε τὸν *Ὕμνο στὸν Δήλιο Ἀπόλλωνα*, μὲ τὸν τυφλὸ ἀοιδὸ ἀπὸ τὴν Χίο (στ. 141 κέ.). Ὁ *ἐπίλογος* ἦταν τὸ ἕβδομο μέρος, ποὺ ἔκλεινε τὸν *Νόμο*[1]. Πῶς διαμορφώθηκε ὁ Νόμος μὲ ποικίλον τρόπο ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα στὸ τραγούδι καὶ τὴν ἐνόργανη μουσικὴ καὶ ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ ἐπίσης ἀνάμεσα στὴν λύρα καὶ τὸν αὐλὸ τὸ εἴδαμε πρωτύτερα (σ. 173).

Ἀκόμα δυσκολότερο, ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τὸν Τέρπανδρο, εἶναι νὰ συνενώσουμε σὲ μιὰν εἰκόνα τὰ ἀποσπάσματα τῆς παράδοσης γιὰ τὸν Ἀρίονα ἀπὸ τὴν Μήθυμνα τῆς Λέσβου. Βρίσκεται μέσα στὴν κιθαρωδικὴ παράδοση τοῦ προηγούμενου, ἡ συμβολή του ὅμως, χάρη στὴν ὁποία κυρίως ἔχει σημασία γιὰ μᾶς, βρίσκεται σὲ ἄλλην περιοχή. Γύρω στὰ 600 τὸν βρίσκουμε στὴν αὐλὴ τοῦ Κορίνθιου δικτάτορα Περίανδρου, ὅπου χάρη στὶς μεταρρυθμίσεις του ὕψωσε τὸν διονυσιακὸ διθύραμβο σὲ ἔντεχνα διαμορφωμένο χορικὸ τραγούδι. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀποφασιστικὰ γεγονότα τῆς πρώιμης ἱστορίας τῆς τραγωδίας καὶ θὰ ἀναλυθῆ σὲ συνδυασμὸν μὲ αὐτήν. Τὰ ταξίδια του τὸν ἔφεραν στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ Σικελία, καὶ θὰ συζητήσουμε ἀργότερα τὴν δυνατότητα νὰ ἐπηρέασαν οἱ νεοτερισμοί του τὴν τέχνη τοῦ Στησίχορου.

Γνωστὸς ἔμεινε ὁ Ἀρίονας μὲ τὴν διήγηση τῆς σωτηρίας του ἀπὸ ἕνα δελφίνι. Σ' αὐτὴν ἑνώθηκαν δυὸ θέματα σὲ μιὰν χαριτωμένη σύνθεση. Τὸ δελφίνι εἶναι ἱερὸ ζῶο τοῦ Ἀπόλλωνα, κι αὐτὸ θέλει νὰ δηλώση ὅτι ὁ θεὸς δὲν ἀφήνει ἀβοήθητον τὸν ψάλτη του στὴν ὥρα τῆς ἀνάγκης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ἡ διήγηση βρίσκεται μέσα στὰ πλατιὰ πλαίσια τῶν ὅσων διηγοῦνταν οἱ Ἕλληνες γιὰ τὴν ἀνθρωποφιλία τῶν δελφινιῶν καὶ τὴν προθυμία τους νὰ βοηθήσουν[2]. Ὁ Ἡρόδοτος (1, 24) ἀναφέρει ἕναν χάλκινο ἀνδριάντα τοῦ Ἀρίονα στὸ Ταίναρο, καβαλλικευμένου στὸ δελφίνι, καὶ ὁ Αἰλιανὸς (*Ζῴ. Ἱστ.* 12, 45) προσθέτει καὶ ἕνα ἐπίγραμμα καθὼς κι ἕναν εὐχαριστηριον ὕμνο τοῦ ποιητῆ στὸν Ποσειδώνα, ποὺ καὶ τὰ δυὸ εἶναι μεταγενέστερα προϊόντα.

Ἀπὸ τὸν Ἀλκαῖο καὶ τὴν Σαπφὼ ἔχουμε τόσα πολλά, χάρη στὰ εὑρήματα

1. Γιὰ τὰ: *ἀρχά, ὀμφαλός, σφραγὶς* σὰν κύρια μέρη: B. A. van Groningen, ‹A propos de Terpandre›, *Mnem.* S. IV 8, 1955, 177.

2. Μερικά: A. Lesky, *Thalatta.* Βιέννη 1947. C. M. Bowra, ‹Arion and the Dolphin›, *Mus. Helv.* 20, 1963, 121.

πού κατὰ καλὴ τύχη πλήθυναν ἀκριβῶς τὸν τελευταῖο καιρό, ὥστε γιὰ μᾶς ἐκπροσωπεῖται καὶ στοὺς δυὸ τὸ σύνολο τῆς λεσβιακῆς μελικῆς ποίησης σὰν σὲ ἕνα «ἀντίτονο συνταίριασμα»[1]. Ἦταν σύγχρονοι, καὶ στὸ βάθος εἶναι ἀδιάφορο ποιὸν ἀπὸ αὐτοὺς θὰ προτάξουμε στὴν πραγμάτευση. Ἀρχίζουμε μὲ τὸν Ἀλκαῖο, γιατὶ οἱ εἰδήσεις γι' αὐτὸν καὶ γιὰ τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἔργου του κάμνουν ὁρατὸν ἐκεῖνον τὸν κόσμο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ ἡ μορφὴ τῆς Σαπφῶς γίνεται κατανοητή, τόσο στὴν ἐξάρτησή της ὅσο καὶ στὴν μοναδικότητά της.

Ὁ Ἀλκαῖος ἀνήκει σ' ἐκείνην τὴν αἰολικὴ ἀριστοκρατία, πού τὰ χαρακτηριστικά της τὰ σχεδίασε μὲ δυνατὲς πινελιὲς ὁ Ἡρακλείδης ὁ Πόντιος σὲ ἕνα μουσικοϊστορικὸ σύγγραμμα[2]. Μιὰ περήφανη γενιά, πού ἀγαποῦσε τὸν μεγάλο πλοῦτο καὶ αὐτὸν τὸν ἐπιδείκνυε πρόθυμα σὲ ἱπποδρομίες καὶ φιλοξενίες. Κάθε ἄλλο παρὰ ξεπεσμένοι, ἀλλὰ ἀκριβῶς γι' αὐτό, καὶ σὲ ὅλα τους κάτι παραπάνω ἀπὸ σεμνοί. Ὑψηλόφρονες ἄνδρες, πού τοὺς τραβοῦσε τὸ πιοτὸ καὶ οἱ χαρὲς τοῦ ἔρωτα, καὶ προπάντων κάθε ἐλευθερία στὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους. Ὁ Ἡρακλείδης λίγο πρωτύτερα εἶχε δώσει τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς σκυθρωπῆς καὶ κλειστῆς σοβαρότητας τῶν Δωριέων, καὶ νιώθουμε πὼς τὰ λόγια του ἀποβλέπουν σὲ μιὰν σκόπιμη ἀντίθεση, χωρὶς ἀμφιβολία ὅμως πετυχαίνουν τὴν οὐσία τῆς τάξης, μέσα στὴν ὁποία ζοῦσε ὁ Ἀλκαῖος.

Ἡ ἐποχή του ἦταν γεμάτη ἀπὸ δύσκολους ἐσωτερικοὺς ἀγῶνες, πού διεξάγονταν προπάντων στὴν πατρίδα τοῦ ποιητῆ, τὴν Μυτιλήνη, πού ἦταν τὸ πολιτικὸ κέντρο δύναμης τοῦ νησιοῦ. Ἐκεῖ, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῆς βασιλείας, τὴν ἐξουσία τὴν πῆρε πρῶτα τὸ γένος τῶν Πενθιλιδῶν, πού ἀνέβαζε τὴν καταγωγή του στὸν γιὸ τοῦ Ὀρέστη Πένθιλο, τὸν μυθικὸ οἰκιστὴ τῆς Λέσβου. Ἡ βίαιη διακυβέρνηση αὐτῆς τῆς γενιᾶς τελείωσε ὁριστικὰ στὸν 7. αἰ., ὕστερα ἀπὸ δυὸ ἐπιθέσεις τῶν ἀντιπάλων της. Ἀκολούθησαν γιὰ ἀρκετὸ διάστημα ἀγῶνες φιλόδοξων ἀριστοκρατικῶν γενῶν γιὰ τὴν ἐξουσία, καὶ ἐπανειλημμένα μερικοὶ δοκίμασαν νὰ γίνουν τύραννοι. Αὐτὸ εἶναι τὸ φόντο, μπροστὰ στὸ ὁποῖο στέκεται ἡ ζωὴ τοῦ Ἀλκαίου καί, γιὰ ἕνα ὄχι περιορισμένο μέρος, ἡ ποίησή του. Ἀρχαῖες καὶ σύγχρονες ἑρμηνεῖες συχνὰ ἔχουν ἁπλουστεύσει σχηματικὰ αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ μέρος καὶ ἐξιδανίκευσαν τὸν ρόλο τοῦ Ἀλκαίου σ' αὐτό.

Γιὰ τὶς περιπέτειες τοῦ ποιητῆ στοὺς ἀγῶνες τῶν διάφορων ἀριστοκρατικῶν γενῶν γιὰ τὴν ἐξουσία διαμορφώθηκε στὴν ἀρχαία ἐποχὴ μιὰ παράδοση, πού ἡ κύρια πηγή της ὑπῆρξαν τὰ ποιήματα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀλκαίου. Εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουν συμβάλει τοπικὲς παραδόσεις, καὶ δὲν ἔλειψαν ἀσφαλῶς συνδυασμοί, πού συμπλήρωναν τὰ κενά. Εἶναι φρόνιμο νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας τὴν ἀβεβαιότητα πού μένει σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ νὰ προτιμοῦμε τὴν ὑπογράμμιση αὐτοῦ πού εἶναι λιγότερο βέβαιο, παρὰ τὴν ὁμαλὴ διήγηση.

---

1. Ἀποδίδεται ἔτσι ἡ *«παλίντονος ἁρμονίη»* τοῦ Ἡράκλειτου (Σ.τ.Μ.)
2. Ἀπ. 163 WEHRLI (Ἀθήν. 14, 19. 624 e).

Τὴν χρονολογία τοῦ ποιητῆ τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸν σύνδεσμό του μὲ τὴν σταδιοδρομία τοῦ Πιττακοῦ, κι ἔτσι φτάνουμε στὴν ἐποχὴ γύρω ἀπὸ τὸ 600. Σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο (1, 75. 79) ἡ ἀκμὴ—στοὺς ἀρχαίους συνήθως τὸ τεσσαρακοστὸ ἔτος—τοῦ Πιττακοῦ ἔπεφτε στὴν 42. Ὀλυμπιάδα, δηλ. 612 - 609. Ἀργότερα κυβέρνησε 10 χρόνια τὴν Μυτιλήνη, ἄλλα 10 χρόνια ἔζησε ἀποτραβηγμένος, καὶ πέθανε στὰ 570. Στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς του βάζει τὸ ἄρθρο *Πιττακὸς* τῆς *Σούδας* τὴν πρώτη του σημαντικὴ πολιτικὴ πράξη: ἐκθρόνισε τὸν τύραννο Μέλαγχρο, καὶ ξανὰ ἀπὸ τὸν Διογένη πληροφορούμαστε πὼς ὁ Πιττακὸς τὸ ἔκαμε αὐτὸ μαζὶ μὲ τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ Ἀλκαίου. Γι' αὐτὸ ὁ Πιττακὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν πληβεῖος, ὅπως τὸν παρουσιάζουν οἱ νεότεροι. Βέβαια, ὁ Ἀλκαῖος ὕστερα ἀπὸ τὴν διαφωνία τους τὸν ὕβρισε ἀποκαλώντας τον ἄνθρωπο ταπεινῆς καταγωγῆς (*κακοπατρίδας* 348 LP)[1]. Αὐτὸ ἐξηγεῖται χωρὶς δυσκολία ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Ὕρρας, ὁ πατέρας τοῦ Πιττακοῦ, ἦταν Θρακιώτης καὶ δὲν εἶχε καθόλου καλὸ ὄνομα ἐξαιτίας τοῦ πάθους του γιὰ τὸ κρασί. Τὰ λείψανα ἑνὸς ποιήματος (72 LP) ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀλκαῖος χτύπησε τὸν Πιττακὸ ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρά.

Τὸ πρόβλημα, γιατί ὁ Ἀλκαῖος δὲν πῆρε μέρος στὴν ἐπιχείρηση ἐναντίον τοῦ Μέλαγχρου, ἔχει τὴν ἁπλούστερη ἀπάντηση στὸ ὅτι ἐκείνην τὴν ἐποχὴ ἦταν ἀκόμα πολὺ νέος γιὰ τοὺς ἀγῶνες τῶν ἀνδρῶν· «ἀκόμα μικρὸ παιδὶ καθόμουν» (*ἔτι γὰρ παῖς... σμικρὸς ἐπίσδανον*) διαβάζουμε σ' ἕνα ἀπόσπασμα (75 LP), ποὺ ἡ σχέση του μὲ πολιτικὰ γεγονότα εἶναι σίγουρη. Ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἴπαμε, δύσκολα θὰ κάμουμε λάθος, ἂν τοποθετήσουμε τὴν γέννηση τοῦ Ἀλκαίου στὴν δεκαετία 630/20.

Τὸν ἴδιο τὸν Ἀλκαῖο τὸν βλέπουμε στὸ πλευρὸ τοῦ Πιττακοῦ, στοὺς ἀγῶνες ποὺ διεξήγαγε ἡ Μυτιλήνη ἐναντίον τῆς Ἀθήνας γιὰ τὸ Σίγειο, στὴν εἴσοδο τοῦ Ἑλλήσποντου. Τὰ κατορθώματά του δὲν ἦταν τότε καὶ πολὺ ἔνδοξα. Μιὰν φορὰ βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ τραπῆ βιαστικὰ σὲ φυγὴ καὶ νὰ πετάξη τὰ ὅπλα του, ποὺ, λάφυρα, στόλισαν ὕστερα τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Σίγειο. Ὁ Ἀλκαῖος πῆρε τὴν ἀτυχία του σὰν τὸν Ἀρχίλοχο καὶ τὴν διηγήθηκε σὲ μιὰν ποιητικὴ ἐπιστολὴ στὸν φίλο του Μελάνιππο. Τὰ φτωχὰ λείψανά της (428 LP) δείχνουν ὅτι κι αὐτός, ὅπως κι ὁ φιλολογικὸς πρόγονός του, ἀπέδωσε τὴν ἀνάλογη ἀξία στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδιος γλύτωσε γερὸς ἀπὸ αὐτὴν τὴν περιπέτεια.

Καὶ ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται (5, 94 κἑ.) τὴν ἱστορία καὶ τοὺς ἀγῶνες γιὰ τὸ Σίγειο. Μαζὶ ἀναφέρει καὶ τὸν Ἡγησίστρατο, γιὸν τοῦ Πεισίστρατου, σὰν ὑπερασπιστὴ τῆς πολὺ ἐπίμαχης θέσης. Αὐτὸ ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ μιὰν σειρὰ ἐρευνητῶν νὰ ἀλλάξουν ριζικὰ τὴν χρονολογία τοῦ Πιττακοῦ καὶ τοῦ Ἀλκαίου καὶ νὰ τοποθετήσουν καὶ τοὺς δυὸ στὰ μέσα τῆς 6. ἑκατονταετίας[2]. Θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ ἀναλο-

1. Ὁ Ἀλκαῖος καὶ ἡ Σαπφὼ παραθέτονται σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοση τῶν LOBEL καὶ PAGE.

2. Βιβλιογραφία στοῦ TREU (βλ. παρακ.), 111· τώρα PAGE (βλ. παρακ.), 155.

γισθοῦν ὅτι ὁ Ἡρόδοτος στὸ ἴδιο μέρος μιλᾶ γιὰ μιὰν ἀναστολὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν, προφανῶς ἐφήμερη, μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ Περίανδρου τῆς Κορίνθου, ποὺ βρισκόταν στὴν ἀκμὴ τῆς δύναμής του γύρω στὰ 600. Τώρα ὁ PAGE διαφώτισε ὁριστικὰ τὸ ζήτημα ἑρμηνεύοντας σωστὰ τὸν Ἱστορικό: ὁ Ἡρόδοτος μιλᾶ γιὰ διάφορες φάσεις αὐτῶν τῶν μακροχρόνιων ἀγώνων, καὶ τὸ τμῆμα τους ποὺ πέφτει κοντὰ στὸ 600, ὅπου ἀνήκουν ὁ Πιττακὸς καὶ ὁ Ἀλκαῖος, βρίσκει πολὺ καλὰ τὴν θέση του μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο.

Ὁ Πιττακὸς διακρίθηκε τότε καλύτερα ἀπὸ τὸν Ἀλκαῖο. Σκότωσε σὲ μονομαχία τὸν ἀρχηγὸ τῶν Ἀθηναίων, τὸν Ὀλυμπιονίκη Φρύνωνα, ποὺ τὸ ὄνομά του ἐμφανίζεται σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ νέα ἀποσπάσματα (167 LP). Τὸ *Χρονικὸ* τοῦ Εὐσέβιου τοποθετεῖ τὸ γεγονὸς στὸ 607/6. Ὁ πόλεμος φαίνεται πὼς ἐξακολούθησε, ὥσπου οἱ ἀντίπαλες παρατάξεις σύμφωνα μὲ παλιὰ συνήθεια παρακάλεσαν τὸν Περίανδρο νὰ γίνῃ διαιτητής· χάρη σ' αὐτὸν τὸν συμβιβασμό, τὸ Σίγειο ἔμεινε στοὺς Ἀθηναίους.

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης στὸ ἐξωτερικὸ ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία τὸ σύνθημα γιὰ τὰ διαρκῶς ἀντίζηλα ἀριστοκρατικὰ γένη νὰ ξαναρχίσουν τὶς παλιὲς διαμάχες. Τὰ γεγονότα δὲν ἦταν διαφορετικὰ τότε ἀπὸ αὐτὰ ποὺ γίνονταν σὲ ἰταλικὲς πόλεις τοῦ Μεσαίωνα. Ὁ καινούργιος ἄνθρωπος, ποὺ ὕστερα ἀπὸ ἀναποδιὲς καὶ ἐξορία ἔβαλε τὴν Μυτιλήνη κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία του, ἦταν ὁ Μυρσίλος ἀπὸ τὴν γενιὰ τῶν Κλεανακτιδῶν. Ἡ συντροφιὰ (*ἑταιρεία*) ποὺ συνωμότησε ἐναντίον του πρέπει νὰ ἦταν οὐσιαστικὰ ἡ ἴδια ποὺ εἶχε διώξει τὸν Μέλαγχρο, μόνο ποὺ ὁ Ἀλκαῖος αὐτὴν τὴν φορὰ πῆρε μέρος στὴν δράση. Ἀφοῦ ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε ἀμέσως ἀναφέρει τοὺς «*περὶ τὸν Ἀλκαῖον*», ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση πὼς αὐτὸς ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐπιχείρησης. Αὐτὸ εἶναι δυνατό, ὡστόσο μπορεῖ κατοπινοὶ νὰ ἔσπρωξαν τὸ ὄνομά του στὸ προσκήνιο ἐξαιτίας τῆς ποιητικῆς του φήμης.

Διαβάζουμε σ' ἕναν πάπυρο ὑπολείμματα ἑνὸς σχολίου σὲ πολὺ ἀκρωτηριασμένους στίχους (114 LP), ποὺ πληροφοροῦν γιὰ μιὰν πρώτη ἐξορία, ὅταν ἡ ὁμάδα τοῦ Ἀλκαίου εἶχε ἑτοιμάσει ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Μυρσίλου καὶ ξέφυγε τὴν τιμωρία μὲ τὴν φυγὴ πρὸς τὴν Πύρρα, μιὰν κώμη στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λεσβιακοῦ κόλπου. Ὁ Πιττακὸς ἦταν κι αὐτὴν τὴν φορά, στὴν ἀρχή, ἕνας ἀπὸ τοὺς συνωμότες, ἄλλαξε ὅμως κόμμα καὶ γιὰ λίγο διάστημα μοιράστηκε μὲ τὸν Μυρσίλο τὴν ἐξουσία (πβλ. 70 LP).

Στὴν περίοδο τῆς φυγῆς στὴν Πύρρα ἀνήκει τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ σώζονται, ἕνα θαυμάσιο πολεμικὸ τραγούδι (129 LP), ποὺ τὸ ξέρουμε ἀφ' ὅτου δημοσιεύθηκε ὁ 18. τόμος τῶν Παπύρων τῆς Ὀξυρύγχου (1941). Ὁ ποιητὴς ἱκετεύει σὲ ἕναν ναὸ τῆς λεσβιακῆς τριάδας, τοῦ Δία, τῆς Ἥρας καὶ τοῦ Διόνυσου Κεμήλιου[1], νὰ τὸν γλυτώσουν ἀπὸ τὴν δυστυχία τῆς ἐξορίας. Τὸν γιὸ τοῦ

1. Γι' αὐτόν, G. TARDITI, <Dioniso Kemelios>, *Quad. Urbinati* 4, 1967, 107.

Ὕρρα ὅμως τὸν χτυπᾶ μὲ καυτὲς κατάρες: μὲ ἐπίσημες θυσίες εἶχαν ὁρκισθῆ κάποτε νὰ σωθοῦν ἢ νὰ χαθοῦν, ὁ κοιλαρὰς ὅμως δὲν σκοτίζεται γιὰ δοσμένους ὅρκους, κι ὁ ἴδιος ἔγινε ὁ μπόγιας τῆς πόλης. Ἡ τελευταία λέξη ποὺ μπορεῖ ἀκόμα νὰ διαβαστῆ γράφει: *Μυρσίλος*.

Ἀπὸ θεματικὴν ἄποψη συνάπτεται μὲ τὸ προηγούμενο ἕνα ποίημα ἀπὸ τὴν ἴδια ὁμάδα νέων κειμένων (130 LP), στὸ ὁποῖο ἀντηχεῖ δυνατὰ ὁ θρῆνος γιὰ τὰ βάσανα τῆς ἐξορίας. Μακριὰ ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς πόλης ἀναγκάστηκε νὰ ζῆ ὁ ποιητής, σὰν χωριάτης, σὰν λύκος. Καταφυγὴ βρῆκε σ' ἕνα τέμενος, ποὺ τοὺς θεούς του δὲν τοὺς ὀνομάζει ἐδῶ. Μᾶς λέει ὅμως πὼς ἐκεῖ κάθε χρόνο ἀντηχεῖ ἡ χαρμόσυνη κραυγὴ τῶν λέσβιων γυναικῶν, ὅταν συγκεντρώνονται γιὰ τὸν ἀγώνα τῶν καλλιστείων. Πράγματι γνωρίζουμε ἕνα τέτοιο ἔθιμο ἀπὸ τὴν λατρεία τῆς Ἥρας στὴν Λέσβο[1], καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς σ' αὐτὸ τὸ ποίημα βρισκόμαστε στὸν περίγυρο τοῦ ἴδιου τεμένους τῶν τριῶν θεοτήτων, ὅπου συναντήσαμε τὸν ποιητή, στὸ τραγούδι ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα.

Καὶ στὰ δυὸ ποιήματα θέλουμε ἀκόμα νὰ ἐπιστήσουμε τὴν προσοχὴ σὲ ἕνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό, γιατὶ ἔχει σημασία γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀλκαίου. Στὸ πρῶτο ὁ ποιητὴς θυμίζει τὸ πρόγραμμα τῆς *εταιρείας*, ποὺ γι' αὐτὸ εἶχαν ὁρκισθῆ, νὰ ἐλευθερώσουν τὸν λαὸ (*δᾶμος*) ἀπὸ τὰ βάσανα, καὶ στὸ δεύτερο βλέπουμε τὴν νοσταλγία του νὰ ἀκούση τὸν κήρυκα, ποὺ καλεῖ τὴν συνέλευση τοῦ λαοῦ (*ἀγορὰ*) καὶ τὴν βουλὴ (*βόλλα*). Τοὺς πολίτες τοὺς ὀνομάζει ἀνθρώπους ποὺ κάμνουν κακὸ ὁ ἕνας στὸν ἄλλον, ἀλλὰ μολαταῦτα θὰ προτιμοῦσε νὰ ζῆ ἀνάμεσά τους, ὅπως ὁ πατέρας του καὶ τοῦ πατέρα του ὁ πατέρας. Τὰ χωρία εἶναι χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸ ὅτι κι αὐτὸς ὁ ἀριστοκράτης, σὰν γνήσιος Ἕλληνας, ἐπαληθεύει τὰ λόγια τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅτι εἶναι *ζῷον πολιτικόν*, θὰ ἦταν ὅμως λάθος ἀπὸ αὐτὰ νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρχε ἕνα δημοκρατικὸ συστατικὸ στὴν σκέψη τοῦ Ἀλκαίου καὶ νὰ τὸν κάμουμε ἕναν πρόδρομο τῆς κλασσικῆς ἀντίληψης τοῦ πολίτη. Τὸ ὅτι σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς ὁποιος θέλει νὰ πάρη τὴν ἐξουσία μιλᾶ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ λαοῦ, αὐτὸ ἔγινε πιὰ σταθερὸ ἔθιμο. Συνέλευση καὶ βουλὴ δὲν θὰ τὰ σκεφτοῦμε σύμφωνα μὲ τὴν Ἀθήνα τοῦ Κλέωνα, παρὰ σύμφωνα μὲ τὶς συνθῆκες, ὅπως περίπου τὶς ἀπεικονίζει ἡ ραψωδία *Β* τῆς *Ἰλιάδας*. Κι ἐκεῖ (50) ὁ κήρυκας καλεῖ σὲ συνέλευση (*ἀγορὴ*) καὶ οἱ γέροντες καθίζουν γιὰ συμβούλιο (*βουλή*), ὅ,τι γίνεται ὅμως τὸ ἀποφασίζουν οἱ «*βασιλεῖς*».

Ἔχουμε δυὸ στίχους (332 LP) ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ποιήματος στὸ ὁποῖο ὁ Ἀλκαῖος γιόρτασε τὸν θάνατο τοῦ Μυρσίλου μὲ ἄγρια χαρά. Ὁ Ὁράτιος σύμφωνα μὲ αὐτὸ ἔπλασε τὴν ἀρχὴ τῆς ᾠδῆς 1,37 γιὰ τὸν θάνατο τῆς Κλεοπάτρας. Πῶς συνεχιζόταν τὸ ποίημα στὸν Ἀλκαῖο δὲν ξέρουμε, δύσκολα ὅμως θὰ τὸν ἀδικούσαμε, ἂν λέγαμε πὼς θὰ ἦταν ἀκατανόητο νὰ βρισκόταν σ' αὐτὸν κάτι ποὺ νὰ ἀντιστοιχοῦσε πρὸς τὴν εὐγενικὴ ἀνοχὴ τοῦ ρωμαίου ποιητῆ γιὰ τὴν ἐχθρικὴ γυναίκα.

---

1. Πβλ. E. Diehl, *Rhein. Mus.* 92, 1943, 17.

Ἡ χαρὰ τοῦ Ἀλκαίου ἦταν πρόωρη, γιατὶ ὁ λαὸς ἐξέλεξε τὸν Πιττακὸ «*αἰσυμνήτην*». Ὁ ρόλος τοῦ τοποτηρητῆ μὲ ἐξαιρετικὴ παντοδυναμία καὶ μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ συμβιβάση καὶ νὰ δώση τέλος σὲ ἀνυπόφορες ὀξύτητες ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν θέση στὴν ὁποία βλέπουμε τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸν Σόλωνα νὰ δρᾶ στὴν Ἀθήνα. Ἔστω κι ἂν ὁ Πιττακὸς στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του ἦταν βαθιὰ μπλεγμένος στοὺς κομματικοὺς ἀγῶνες τῶν ἀριστοκρατικῶν, ὡστόσο ἦταν ἄνθρωπος ποὺ μποροῦσε νὰ ἀπαλλάξη καὶ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν πόλη ἀπὸ τὴν ἀναταραχὴ καὶ νὰ ἐξασφαλίση τὴν τάξη. Ὕστερα ἀπὸ δέκα χρόνια κατάθεσε τὴν ἐξουσία του, ποὺ ἡ ἄσκησή της τοῦ ἐξασφάλισε τὴν θέση του ἀνάμεσα στοὺς Ἑπτὰ σοφούς.

Γιὰ τὶς τύχες τοῦ Ἀλκαίου σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ λίγα σίγουρα πράγματα ξέρουμε νὰ ποῦμε. Ἂς θυμηθοῦμε ὅτι ἕνα σχόλιο (114 LP) μιλοῦσε γιὰ τὴν πρώτη ἐξορία, ποὺ ὁδήγησε τὸν ποιητὴ στὴν Πύρρα. Πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ συνέχεια.

Στὰ ἀποσπάσματα σπιθίζουν ἐδῶ κι ἐκεῖ φῶτα ποὺ διαφωτίζουν μικρὰ κομμάτια αὐτῶν τῶν συσχετίσεων. Ἐδῶ ὁ Ἀλκαῖος λέει νὰ προσέχουν τὸν ἄνθρωπο ποὺ στὴν ἐπιδίωξή του γιὰ τὴν ἐξουσία γρήγορα πρόκειται νὰ γκρεμίση τὴν πόλη, ποὺ κιόλας κλονίζεται (141 LP)· ἀλλοῦ πάλι προσκαλεῖ τοὺς Μυτιληναίους νὰ σβήσουν τὸν δαυλό, ὅσο βγάζει καπνὸν μονάχα, γιὰ νὰ μὴν ἀνάψη μὲ λαμπερὴ φλόγα (74 LP Σχόλ.). Καὶ ἐπειδὴ αὐτὸ ποὺ φοβόταν ἔγινε κιόλας, αὐτὸς κοροϊδεύει γιὰ τὴν ἐκλογή, ποὺ τὴν ὁμοφωνία της δὲν τὴν ἀποσιωπᾶ (348 LP). Ὅτι δὲν μιλᾶ γιὰ αἰσυμνήτη ἀλλὰ γιὰ δικτάτορα, δὲν εἶναι καθόλου παράξενο, ἀλλὰ εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς αὐτὸς ὁ θερμὸς ἄνθρωπος κατηγορεῖ τὴν πόλη ὅτι δὲν ἔχει καθόλου κότσια. Ὅμοια μίλησε καὶ ὁ Ἀρχίλοχος (96 D.), καὶ βλέπουμε πὼς ἔχουν κάποιαν ψυχικὴ συγγένεια.

Ὁ γάμος τοῦ μεγάλου του ἐχθροῦ Πιττακοῦ μὲ μιὰν κοπέλλα ἀπὸ τὴν μεγάλη γενιὰ τῶν Πενθιλιδῶν (70 LP) τοῦ ἔδωσε καλόδεχτην ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἐπιτεθῆ ἐναντίον του. Μεταγενέστερα ἀνέκδοτα ἀναφέρουν ὅτι ἡ ἕνωση ἦταν ἄτυχη, κι ἔβαλαν στὸ στόμα τοῦ Πιττακοῦ τὴν συμβουλὴν νὰ μὴν παίρνη κανένας γυναίκα πάνω ἀπὸ τὴν τάξη του. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐφεύρημα μιᾶς ἐποχῆς ποὺ τὸν ἔβλεπε σὰν ἁπλὸν ἄνθρωπο τοῦ λαοῦ.

Ἕνα ὁλόκληρο κομμάτι σύγχρονης ἱστορίας τὸ μαντεύουμε πίσω ἀπὸ τοὺς λίγους στίχους (69 LP), ποὺ ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἐπίκληση στὸν Δία διηγοῦνται σὲ στεγνὸν ἀφηγηματικὸ τόνο πὼς τάχα οἱ Λυδοὶ εἶχαν δώσει στοὺς συνωμότες 2000 στατῆρες, γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἐπίθεση ἐναντίον μιᾶς πόλης. Μὲ διαφορετικὸν τρόπο ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἰδοῦμε στὴν Σαπφώ, ξεχωρίζει πίσω ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ Ἀλκαίου τὸ μεγάλο κράτος τῶν Λυδῶν, ποὺ ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς ἀνατολικοὺς Ἕλληνες πειρασμὸν καὶ ἀπειλή.

Ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀλκαῖος πῆγε σὲ ξένες χῶρες, δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀμφιβάλλουμε, γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὅμως κάμνουμε μόνο ὑποθέσεις. Τὸ ὅτι σὲ ἕναν ὕμνο δοξάζει (325 LP) τὴν Ἰτωνία Ἀθηνά, αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται σὲ κάποιαν παραμονή του στὴν Βοιωτία, ὁ ἔπαινός του γιὰ τὰ ἁπαλὰ νερὰ τοῦ Ἕβρου (45 LP)

σὲ παραμονὴ στὴν Θράκη, ὅλα ὅμως εἶναι τελείως ἀόριστα. Σύμφωνα μὲ τὸν Στράβωνα (1, 37) ὁ Ἀλκαῖος ὁ ἴδιος μίλησε γιὰ τὴν παραμονή του στὴν Αἴγυπτο.

Ἡ ἱστορία τῆς φιλίας καὶ τῆς ἔχθρας τοῦ Ἀλκαίου καὶ τοῦ Πιττακοῦ δὲν ξέρουμε σίγουρα πῶς τελείωσε. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὑπάρχει πληροφορία[1] πὼς ὁ Πιττακὸς εἶχε πιάσει τὸν Ἀλκαῖο καὶ τοῦ ἔδωσε χάρη, μὲ τὸν ὡραῖο λόγο ὅτι ἡ συχώρεση εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴν ἐκδίκηση. Γιὰ τὴν μεγαλοψυχία τοῦ Πιττακοῦ ὅμως ἔχουν ἐφευρεθῆ τόσες ἱστορίες μὲ σκοποὺς ἐποικοδομητικούς, ὥστε καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση ἔχουμε ἀμφιβολίες. Μολαταῦτα ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀλκαῖος γύρισε στὴν πατρική του πόλη. Σὲ χαριτωμένους στίχους καί, ἂν δὲν γελιόμαστε, μὲ ἐνσυνείδητα χαρούμενην ὑπερβολή, ὁ ποιητὴς χαιρετᾶ τὸν ἀδελφό του Ἀντιμενίδα, ποὺ πρόσφερε πολεμικὲς ὑπηρεσίες στοὺς Βαβυλώνιους καὶ συγχρόνως ἐπιτέλεσε πολὺ καταπληκτικὰ κατορθώματα (350 LP). Αὐτὴ ἡ ἄφιξη πρέπει νὰ ἦταν ἕνας γυρισμὸς στὴν πατρίδα, καὶ φανταζόμαστε μᾶλλον ὅτι ὁ Ἀλκαῖος βρίσκεται στὴν Μυτιλήνη κι ἐκεῖ ὑποδέχεται τὸν ἀδελφό του.

Σ' ἕνα συμποτικὸ τραγούδι (50 LP) θέλει νὰ χύση μύρα στὸ κεφάλι καὶ στὸ γκριζόμαλλο στῆθος του. Αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ νύξη γιὰ τὴν ὄψιμη περίοδο τῆς ζωῆς του.

Γνωρίσαμε ὣς τώρα τὸν Ἀλκαῖο ἀπὸ μιὰν μοναδικὴ πλευρά: σὰν ἕνα κομματικὸ μέλος μιᾶς ὁμάδας λέσβιων ἀριστοκρατῶν· γι' αὐτόν, μέσα στὸν ἐναλασσόμενον ἀγώνα γιὰ τὴν ἐξουσία, ἡ ὀργὴ καὶ τὸ μίσος τοῦ πολέμου, ἡ χαρὰ καὶ ἡ ἀποκαρδίωση γίνονταν συγκινητικὸ τραγούδι. Ἔχουμε νὰ προσθέσουμε ἀκόμα μερικὰ στοιχεῖα σ' αὐτὴν τὴν εἰκόνα.

Τὰ ποιήματα τοῦ Ἀλκαίου δὲν ξεχωρίζουν γιὰ τὴν ἀφθονία τῶν εἰκόνων. Αὐτὸ ἔχει σχέση μὲ τὴν φύση τους, γιὰ τὴν ὁποία ἀργότερα θὰ ποῦμε λίγα. Σὲ μιὰν εἰκόνα ὅμως, ποὺ ἔχει τὴν μορφὴ μιᾶς μεγάλης καὶ ἐντυπωσιακῆς ἀλληγορίας, βρῆκε δικαίωση γιὰ ὅλες τὶς κατοπινὲς ἐποχές, ἔστω κι ἂν ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶχε ἤδη προετοιμασθῆ ἀπὸ ἄλλους. Στίχοι τοῦ Ἀρχίλοχου (56 D.) μιλοῦν γιὰ μιὰν βαθιὰ θαλασσοταραχὴ μαζὶ μὲ σύννεφα ποὺ ὑψώνονται ἐπικίνδυνα, ἐνῶ ὁ Ἡράκλειτος, ἕνας συγγραφέας τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ποιητὴς μιλᾶ ἐδῶ ἀλληγορικὰ γιὰ ἀπειλὴ πολέμου[2]. Ἂν οἱ στίχοι ἑνὸς παπύρου τοῦ Λονδίνου (56 a D.) ἀνήκουν σ' αὐτὸ τὸ ποίημα, τότε αὐτὸ περιλάμβανε καὶ τὴν συμβουλὴ νὰ ὁδηγοῦν τὰ πλοῖα σὲ ἀσφαλὲς καταφύγιο μὲ κατάλληλη διακυβέρνηση. Ὁ Ἀλκαῖος ὅμως περιγράφει (326 LP) σὲ σφιχτοδεμένους στίχους τὴν πιὸ χειρότερη θαλασσοταραχή: μπερδεμένα λυσσομανοῦν οἱ ἄνεμοι, τὸ νερὸ σκέπασε

1. Διογ. Λαέρτ. 1, 76. Διόδ 9, 12

2. F. R. Adrados, «Origen del tema dela nave del estado en un papiro de Arquiloco», *Aegyptus* 35, 1955, 206 D. van Nes, *Die maritime Bildersprache des Aischylos*. Groningen 1963, 72. Ἐναντίον τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἀρχίλοχου καὶ τοῦ Ἀλκαίου ἀδικαιολόγητα ὁ K Latte, *Kl Schr.* Μόναχο 1968, 719 (= *GGA* 207, 1953, 36)

κιόλας τὴν βάση τοῦ καταρτιοῦ, κουρελιάστηκαν τὰ πανιά. Ὁ Ἡράκλειτος μαρτυρεῖ τὸν ἀλληγορικὸ χαρακτήρα καὶ αὐτοῦ τοῦ ποιήματος, καὶ θὰ ἦταν μιὰ ἀκατανόητη παραγνώριση αὐτῆς τῆς τέχνης, ἂν θέλαμε νὰ τοῦ φέρουμε ἀντίρρηση. Τὰ ὑπολείμματα ἑνὸς ἑρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος ἐπιτρέπουν νὰ συνάψουμε μερικοὺς ἀκόμα στίχους στοὺς ἴσαμε τώρα γνωστούς[1]. Δύσκολα προβλήματα θέτει ἕνα ἀπόσπασμα (73 LP), ποὺ τὸ ἔχουν συνενώσει πολλὲς φορὲς—ἔτσι καὶ στὴν *Ἀνθολογία* τοῦ Diehl—μὲ τὸ ποίημά μας· ἡ διαφώτιση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος μένει ἀκόμα ἀνοιχτή. Μὲ βεβαιότητα ὅμως μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε τὸν ἴδιο μεταφορικὸ λόγο σὲ ἕνα ἄλλο ποίημα (6 LP): ψηλὰ κύματα ἀναγγέλλουν βαριὰν τρικυμία, τώρα πρέπει νὰ στερεώσουμε τὴν κουπαστή, καὶ νὰ σπεύσουμε σὲ σίγουρο λιμάνι· κανένας νὰ μὴν τεμπελιάζῃ· καλύτερα εἶναι νὰ συμπεριφέρεται ὁ καθένας σὰν σωστὸς ἄντρας, ἀντάξιος τῶν γονιῶν του, ποὺ ξεκουράζονται μέσα στὴν γῆ.

Αὐτὴ ἡ ἀλληγορία, ποὺ ἦταν γιὰ τὸν Ἀλκαῖο ἕνα τόσο σημαντικὸ ἐκφραστικὸ μέσο, σὰν εἰκόνα τοῦ σκάφους τῆς πολιτείας ἔχει πλούσιαν ἱστορία. Ἂς θυμηθοῦμε μόνο τὴν τραγωδία καὶ τὸν Ὁράτιο (1, 14). Ὁ Jean Anouilh στὴν νεότερη ἐποχὴ ἀνανέωσε θαυμάσια τὴν εἰκόνα στὴν *Ἀντιγόνη* του. Τὰ ποιήματα αὐτὰ τοῦ Ἀλκαίου τὰ πραγματεύθηκαν, ἀσυναίσθητα ξεκινώντας ἀπὸ τοὺς ἄφθονους ἀπογόνους τους, σὰν νὰ γινόταν κιόλας λόγος σ' αὐτὰ γιὰ τὸ σκάφος τῆς πολιτείας μὲ τὸ ἴδιο νόημα ποὺ ὁ Αἰσχύλος βάζει τὸν Ἐτεοκλῆ νὰ μιλᾷ στοὺς *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* καὶ ὁ Σοφοκλῆς τὸν Κρέοντα στὴν *Ἀντιγόνη*, καὶ μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ὁράτιος ἐκδηλώνει τὸ καινουργιοξυπνημένο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ σύνολο τοῦ κράτους. Μολαταῦτα δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζουμε τὴν διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς ἐποχές. Ὁ Ἀλκαῖος δὲν ἐννοεῖ τὸ κράτος ὅπως ὁ κατοπινὸς πολίτης· ἐννοεῖ τὴν τύχη τῆς ὁμάδας του καὶ τὰ βάσανα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ὑποβληθῇ κανεὶς στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐξουσία.

Σ' ἕνα παράξενο ποίημα—παράξενο, γιατὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰν ἀπαρίθμηση ἀντικειμένων καὶ μολαταῦτα δὲν χάνει τὴν ἀποτελεσματικότητά του—ὁ Ἀλκαῖος μᾶς ὁδηγεῖ στὸ μέρος ποὺ περικλείνει ἕνα οὐσιῶδες τμῆμα τοῦ κόσμου του, στὸ ὁπλοδωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ του (357 LP). Ὁ μπροῦντζος ἀστράφτει, ἀλογοουρὲς γνέφουν ἀπὸ γυαλιστερὲς περικεφαλαῖες, κνημίδες, θώρακες καὶ σπαθιὰ ἀπὸ τὴν Χαλκίδα εἶναι ἕτοιμα. Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ τμήματος ποὺ σώθηκε, ἑνώνονται νοηματικὰ σὲ μιὰν ὅμορφη ἀποστρογγύλωση· τὸ τόξο δὲν ἀναφέρεται καθόλου. Βρισκόμαστε μέσα σ' ἕναν κύκλο στενὰ συνδεμένον μὲ τοὺς ἱππότες ἐκείνους τῆς Χαλκίδας καὶ τῆς Ἐρέτριας, ποὺ εἶχαν συμφωνήσει, ὅταν πολεμοῦσαν γιὰ τὸ Ληλάντιο πεδίο, νὰ μὴ χρησιμοποιήσουν τηλέμαχα ὅπλα.

Ἂν διερωτηθοῦμε γιὰ τὶς περιοχὲς τῆς ζωῆς τοῦ Ἀλκαίου, θὰ ἰδοῦμε ὅτι κοντὰ στὸ ὁπλοδωμάτιο ἐμφανίζεται ἀμέσως ἡ αἴθουσα τῶν ἀνδρῶν, σὰν τόπος εὐχάριστου γλεντιοῦ. Μάχη καὶ πιοτὸ ἦταν ἕνα ἀχώριστο ζευγάρι σὲ ὅλες τὶς ἐπο-

1. 305 + 208 LP, πβλ. Page (βλ. παρακ.), 186.

χές. Αὐτὸ ἄλλωστε συμφωνεῖ μὲ ὅ,τι ἀναφέρει ὁ Χαμαιλέοντας (᾿Αθήναιος 10, 430) γιὰ τὸν ποιητή, ὅτι σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς τοῦ χρόνου καὶ μὲ ὁποιεσδήποτε συνθῆκες, τὸν ἔβρισκαν κοντὰ στὸ ποτήρι. Σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα αὐτῆς τῆς σκονισμένης λογιότητας ὁ ᾿Αθήναιος δίνει καὶ ἄλλα παραδείγματα, γιὰ τὰ ὁποῖα εἴμαστε πολὺ εὐγνώμονες. ῾Υπάρχει τὸ θαυμάσιο τραγοῦδι γιὰ τὸν χειμώνα, ποὺ τὸ μιμήθηκε ὁ ῾Οράτιος στὸ *Vides ut alta stet..*, κι ἐκεῖνο τὸ ἄλλο, ποὺ στὴν ἀρχή του ὁ ποιητὴς μιλᾶ γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς ἄνοιξης. Κι ἀμέσως ἀκοῦμε τὴν προτροπή: γρήγορα γεμίστε τὸν κρατήρα. Τὸ καλοκαιρινὸ συμποτικὸ ποίημα ὅμως εἶναι ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις ἀξιοπρόσεκτο. Δρόσισε τὰ πλεμόνια μὲ κρασί[1], λέει, ὁ Σείριος τραβᾶ τὸν δρόμο του, ἀποπνιχτικὴ εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ ἔτους, τὸ κάθε τὶ διψᾶ ἀπὸ τὴν κάψα, τὰ τζιτζίκια τραγουδοῦν μέσα στὰ φύλλα, τὸ γαϊδουράγκαθο εἶναι ἀνθισμένο. Οἱ γυναῖκες εἶναι ἀναμμένες, οἱ ἄνδρες ἐξαντλημένοι, γιατὶ ὁ Σείριος τοὺς στραγγίζει τὸ κεφάλι καὶ τὰ γόνατα. Μὲ συναρπαστικὴ δύναμη καὶ ἀμεσότητα ὑψώνεται ἀπὸ τοὺς στίχους αὐτοὺς ἡ εἰκόνα μιᾶς καυτῆς, νότιας, καλοκαιρινῆς μέρας μὲ τὸ ἐκτυφλωτικό της φῶς, καὶ ὅμως ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι ἀνεξάρτητος σὲ κανένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς εἰκόνας. Στὰ *῎Εργα* (582 κέ.) τοῦ ῾Ησίοδου ἔχουμε τὸ πρότυπο καὶ μποροῦμε νὰ μάθουμε γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ τὴν σημασία τῆς παράδοσης σὲ μιὰν τέχνη ποὺ δὲν ζητᾶ νὰ διακριθῆ, οὔτε μόνο οὔτε προπάντων, μὲ τὴν δημιουργία τοῦ ἀπόλυτα νέου.

Αὐτὴ ἡ αἰολικὴ ἀριστοκρατία εἶναι σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς μορφὲς τῆς ζωῆς της ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἡ γνήσια κληρονόμα τοῦ ὁμηρικοῦ κόσμου. Καὶ ἐδῶ δὲν ὑπάρχει καμμιὰ παρήγορη προοπτικὴ πρὸς τὴν ὕπαρξη πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν θάνατο. Μᾶλλον ἔχουμε γίνει λίγο φτωχότεροι σ' αὐτὸ τὸ πεδίο, γιατὶ ἀκόμα καὶ ἡ πίστη τοῦ ἐπικοῦ ἥρωα ὅτι ἐπιζεῖ μέσα στὴν δόξα, δὲν ἔχει πιὰ ἐδῶ καμιὰν πλήρη ἀνταπόκριση. ῎Αλλο ἕνα ποίημα (38 LP) ἀρχίζει μὲ τὴν προτροπὴ γιὰ πιοτό, κι ὁ ᾿Αλκαῖος θυμίζει στοὺς συμπότες του ὅτι ἀπὸ τὸ λαμπρὸ φῶς τοῦ ἥλιου, σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες, ὁ δρόμος ὁδηγεῖ στὸν ᾿Αχέροντα. ῾Ο ῾Οράτιος τὸν μιμήθηκε στὴν 4. ᾠδὴ τοῦ 1. βιβλίου. Σ' αὐτὸ τὸ ποίημα τοῦ ᾿Αλκαίου συναντοῦμε ἀκόμα—κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει συχνὰ—τὸν μύθο. ῾Η ἱστορία τοῦ Σίσυφου χρησιμεύει γιὰ παράδειγμα, ὅτι κι ὁ πιὸ παμπόνηρος δὲν ξεφεύγει τὸν θάνατο.

῞Ο,τι ἔχουμε ἀπὸ τὸν ᾿Αλκαῖο ἀποτελεῖ, ἀπέναντι στὶς ἐκδόσεις τῶν ᾿Αλεξανδρινῶν, τοῦ ᾿Αριστοφάνη καὶ τοῦ ᾿Αρίσταρχου, οἱ ὁποῖες περιλάμβαναν τουλάχιστο δέκα βιβλία χωρισμένα σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενο, ἕνα θλιβερὸ ἐρείπιο. Γι' αὐτὸ θὰ κοιτάξουμε μὲ προσοχὴ τὸ κάθε τὶ ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διευρύνουμε τὴν εἰκόνα αὐτῆς τῆς ποίησης.

Τὸ πρῶτο βιβλίο τῆς ἀλεξανδρινῆς ἔκδοσης περιλάμβανε τοὺς *῞Υμνους* καὶ ἄρχιζε μὲ τὸν *῞Υμνο στὸν ᾿Απόλλωνα* (307 LP). ῾Η πεζὴ ἀπόδοσή του σ' ἕναν λόγο τοῦ ῾Ιμέριου ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε ὅτι μικρότερο ἦταν τὸ θρησκευτικὸ περιε-

1. Γι' αὐτὴν τὴν παράξενη ἀνατομία: Gellius 17, 11, 1.

χόμενο τοῦ ὕμνου ἀπὸ τὴν πολύχρωμη διήγηση τῶν μύθων. Κεντρικὸ σημεῖο ἀποτελοῦσε ἡ «ἐπιφάνεια», δηλ. ἡ ἐμφάνιση, τοῦ θεοῦ μέσα στὸ κατακαλόκαιρο στοὺς Δελφούς, ὅπου ὁλόκληρη ἡ φύση χαιρέτιζε τὴν ἐμφάνισή του. Τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ δεῖγμα γιὰ τὴν χάρη αὐτῶν τῶν ποιημάτων μᾶς τὸ δίνουν τρεῖς στροφὲς ἀπὸ τὸν *Ὕμνο στοὺς Διόσκουρους*, ποὺ μποροῦμε ἀκόμα νὰ τὶς ἀποκαταστήσουμε. Τὰ δίδυμα ἀδέλφια ὑμνοῦνται σὰν βοηθοὶ τῶν θαλασσινῶν, καὶ σώζουν τὰ πλοῖα ποὺ κινδυνεύουν μέσα στὶς τρικυμισμένες νύχτες. Μποροῦμε νὰ τὸν συγκρίνουμε μὲ τοὺς ὕμνους στοὺς Διόσκουρους τῆς ὁμηρικῆς συλλογῆς καὶ τοῦ Θεόκριτου. Ἀπὸ τὴν σύγκριση προβάλλουν ἀρκετὰ συγγενικὰ χαρακτηριστικά, ὡστόσο ἡ ἰδιαίτερη ὀμορφιὰ τοῦ λεσβιακοῦ ποιήματος βρίσκεται στὴν περιγραφὴ τῆς ἐμφάνισης: οἱ θεϊκοὶ δίδυμοι ἐμφανίζονται σὰν τὴν φωτιὰ τοῦ ἅγιου Ἔλμου, ποὺ σπινθηροβολεῖ ἀπὸ τὰ ξάρτια φωτίζοντας γαλήνια μέσα στὴν ἐναγώνια νύχτα. Ἔχουμε τὴν εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸν *Ὕμνο στὸν Ἑρμὴ* τοῦ Ἀλκαίου, καὶ μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν Πορφυρίωνα σχετικὰ μὲ τὸ ἀντίστοιχο ποίημα τοῦ Ὁράτιου ὅτι ὁ Ρωμαῖος χρωστᾶ ἀνάμεσα σὲ ἄλλα στὸν Ἀλκαῖο ἕνα ἰδιαίτερα χαριτωμένο στοιχεῖο: τὴν ἀναίδεια τοῦ Ἑρμῆ βρέφους, ποὺ ἔκλεψε—ποιὸς θὰ τὄλεγε!—τὴν φαρέτρα τοῦ Ἀπόλλωνα, κι ἔκαμε νὰ γίνῃ γέλιο ὁ θυμὸς τοῦ μεγάλου ἀδελφοῦ ἐξαιτίας τῆς κλεψιᾶς τῶν βοδιῶν. Ἀναγνωρίζουμε ἴχνη ἀπὸ ὕμνους σὲ ἄλλους θεούς, ὅπως στὸν *Ἥφαιστο* ἢ τὴν *Ἰτωνία Ἀθηνά*, κι ἀπὸ τὸν ὕμνο στὸν *Ἔρωτα* (327 LP) τὸ ὡραῖο, ἀλλὰ τελείως ἐφευρεμένο ἀπὸ τὸν ποιητὴ στοιχεῖο, ὅτι ὁ θεὸς εἶναι παιδὶ τοῦ Ζέφυρου καὶ τῆς Ἴριδας, τοῦ δυτικοῦ δηλ. ἀνέμου καὶ τῆς ἀγγελιαφόρισσας τῶν θεῶν, ποὺ κατεβαίνει σὰν οὐράνιο τόξο. Ἀνώνυμα ὑπολείμματα μιᾶς διήγησης, ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχωνται ἀπὸ ἕναν *Ὕμνο στὴν Ἄρτεμη*, οἱ Ἄγγλοι ἐκδότες τὰ ἀπέδωσαν στὸν Ἀλκαῖο (304). Θὰ ἦταν πολὺ εὐχάριστο νὰ ἤμασταν βέβαιοι γι' αὐτό, γιατὶ ἐδῶ προεικονίζεται ἡ χαριτωμένη σκηνὴ ποὺ ὑπάρχει στὸν Καλλίμαχο, γιὰ τὸ πῶς ἡ Ἄρτεμη πετυχαίνει νὰ ἐξασφαλίσῃ ἀπὸ τὸν πατέρα της Δία αἰώνιαν παρθενικότητα.

Τὰ νεότατα κείμενα ποὺ μᾶς ἔγιναν γνωστὰ τὸ 1951 μὲ τὸν 21. τόμο τῶν παπύρων τῆς Ὀξυρύγχου ἅπλωσαν σημαντικὰ τὴν γνώση μας σχετικὰ μὲ τὴν πραγμάτευση ἐπικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸν Ἀλκαῖο[1]. Ἕνα ἀπόσπασμα (283 LP) διηγεῖται γιὰ τὴν κακοτυχία ποὺ ἔφερε στὴν Τροία τὸ ἐρωτικὸ πάθος τῆς Ἑλένης, ἕνα ἄλλο (298 LP) γιὰ τὴν ἱεροσυλία τοῦ Αἴαντα τοῦ Λοκροῦ, ποὺ ἀπέσπασε τὴν Κασσάνδρα ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς. Πρωτύτερα ἀναφέραμε ἕνα ποίημα, στὸ ὁποῖο ὁ Ἀλκαῖος χρησιμοποίησε τὸν μύθο τοῦ Σίσυφου γιὰ παράδειγμα. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι καὶ τὰ τελευταῖα ἀποσπάσματα ποὺ μνημονεύσαμε ἀνήκουν σὲ ὅμοιαν ἀλληλουχία· μιὰν τέτοιαν ὅμως ἐξήγηση τὴν ἀντιστρατεύεται ἕνα ἄλλο ποίημα (42 LP), ὅπου συγκρίνονται ἡ Ἑλένη καὶ ἡ Θέτιδα, καὶ τὸ ἔπαθλο τὸ παίρ-

1. Ἀβέβαιη μένει ἡ ἀπόδοση τοῦ Παπ. Ὀξυρ. ἀρ. 2378 στὸν Ἀλκαῖο: M. Treu, *Phil.* 102, 1958, 13· *Gnom.* 32, 1960, 744, 2.

νει ἡ κόρη τοῦ Νηρέα. Τὸ ἀπόσπασμα, ποὺ τὸ τέλος του εἶναι καθαρὰ σχεδιασμένο στὸν πάπυρο[1], ἐμφανίζεται σὰν ἕνα πλῆρες σύνολο καὶ ἀπὸ τὴν ἔντονα ἔκδηλη κυκλική του σύνθεση. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑπολογίζουμε ὅτι ὁ Ἀλκαῖος ἔπαιρνε ἀπὸ τὸν ἐπικὸ θησαυρὸ μικρὰ στολίδια καί τὰ διαμόρφωνε σὲ τραγούδι γιὰ μιὰν ἀνεπίσημη ἀπαγγελία μέσα στὸν κύκλο του. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πρέπει νὰ κριθοῦν καὶ οἱ στίχοι ἑνὸς πολὺ σύντομου ποιήματος (44 LP), ποὺ διηγοῦνται τὴν ἐπέμβαση τῆς Θέτιδας γιὰ τὸν Ἀχιλλέα ποὺ ὑποφέρει. Μιὰν ἀξιόλογη αὔξηση τῶν κειμένων τοῦ Ἀλκαίου ἔφερε ἕνας πάπυρος τῆς Κολωνίας (1. αἰ. μ.Χ.)[2]. Οἱ ἀλκαϊκὲς στροφὲς (οἱ ὁποῖες στοὺς στ. 15-28 συμπίπτουν μὲ τὸν *Pap. Ox.* ἀρ. 2303 ἀπόσπ. 1a=ἀπόσπ. 298 LP) διηγοῦνται τὴν ἁμαρτία τοῦ Αἴαντα τοῦ Λοκροῦ καὶ τὴν τιμωρία ποὺ τοῦ ἐπέβαλε ἡ θεά. Ἂν καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ποιήματος εἶναι ἀκρωτηριασμένη, καὶ γιὰ τὰ λείψανα τῶν τελευταίων στίχων δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν ἀνήκουν στὸ ἴδιο ποίημα, εἶναι μολαταῦτα πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ μακριὰ διήγηση γιὰ τὸν Αἴαντα περικλεινόταν ἀπὸ κατάρες ἐναντίον τοῦ ἐπίορκου Πιττακοῦ. Ἔτσι τὸ ποίημα θὰ ἀποδεικνυόταν πολύτιμη μαρτυρία γιὰ μιὰν χρησιμοποίηση τοῦ μύθου[3], τὸν ὁποῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παραδειγματικὸ διδακτικό του περιεχόμενο, φορτίζει καὶ μὲ δικήν του ἀξία.

Μικρὰ ξεσκλίδια μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀποκτήσουμε μιὰν πλήρη εἰκόνα τῆς ποίησης τοῦ Ἀλκαίου. Τὸ πιὸ ἀξιοσημείωτο (10 LP) μποροῦμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε *Θρῆνον τῆς κόρης*, γιὰ νὰ τονίσουμε ἔτσι τὴν θεματικὴ συγγένεια μὲ ἕνα γνωστὸ ἑλληνιστικὸ τραγούδι (*Anth. lyr.* τεῦχ. 6, 197). Ὁ εἰσαγωγικὸς στίχος, ποὺ σώζεται, περιέχει τὸν θρῆνο ἑνὸς γυναικείου προσώπου γιὰ κάποιον βαρὺν πόνο, κι ὕστερα γίνεται λόγος, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ διαφωτίσουμε τὰ συμφραζόμενα, γιὰ τὸ θρηνητικὸ μούγκρισμα τοῦ ἐλαφιοῦ. Ἔχουμε μπροστά μας ἐδῶ ἕνα κομμάτι δραματικοῦ λυρισμοῦ τελείως ἀπομονωμένο μέσα στὴν ποίηση τοῦ Ἀλκαίου, ὅσο τὴν ξέρουμε.

Ὁ Ὁράτιος (*Carm.* 1, 32, 9) εἶπε γιὰ τὸν Ἀλκαῖο ὅτι τραγούδησε τὸν Βάκχο, τὶς Μοῦσες, τὴν Ἀφροδίτη μαζὶ μὲ τὸ παιδὶ ποὺ εἶναι πάντα κρεμασμένο ἐπάνω της, καὶ τὸν Λύκο μὲ τὰ μαῦρα του μάτια καὶ τοὺς μαύρους βοστρύχους. Καὶ ἄλλοι Ρωμαῖοι συγγραφεῖς[4] μιλοῦν γιὰ ἐρωτικὴ ποίηση τοῦ Ἀλκαίου. Σ' αὐτὰ ποὺ

1. Χάρη στὸν *κολοφώνα* (Σ.τ.Μ.).

2. R. Merkelbach, ‹Ein Alkaios Papyrus›, *Ztschr. f. Pap. u. Epigr.* 1, 1967, 81, 224· 2, 1968, 154. D. L. Page, *Lyrica Graeca Selecta*. Ὀξφ. 1968, ἀπόσπ. 138. H. Lloyd-Jones, ‹The Cologne Fragment of Alcaeus›, *Gr. Rom. and Byz. Stud.* 9, 1968, 125. C. Gallavotti, ‹Ricostruzione del nuovo carme di Alceo›, *Quad. Urbinati* 8, 1969, 83· τοῦ ἴδ., ‹Aiace e Pittaco nel carme di Alceo›, *Boll. del com. per la preparazione dell'ed. naz.* N. S. 18, 1970, 3. G. Tarditi, ‹L'ἀσέβεια di Aiace e quella di Pittaco›. Αὐτ. 86.

3. H. Eisenberger, *Der Mythos in der äolischen Lyrik*. Φραγκφ. 1956.

4. Cic. *Tusc.* 4, 71. *De nat. deor.* 1, 79. Quintil. 10, 1, 63.

μᾶς σώθηκαν οὔτε ὁ ὄμορφος Λύκος φάνηκε οὔτε ἔγιναν γνωστὰ ὁποιαδήποτε θέματα ἀπὸ τὸν ἐρωτικὸ τομέα. Ἴσως θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μερικὰ ὀνόματα αὐτῶν ποὺ τοὺς προσφωνεῖ στὸ συμπόσιο ἀνήκουν σ' αὐτὸν τὸν κύκλο.

Μιὰν φορὰ μάλιστα φαίνεται νὰ τραγουδᾶ φιλοσοφικά. Ὅμως ἡ φράση ὅτι τίποτε δὲν γεννιέται ἀπὸ τὸ τίποτε (320 LP), μπορεῖ νὰ εἶναι προϊὸν μιᾶς τελείως ἁπλῆς, χωρὶς φιλοσοφικὴ προσπάθεια, σκέψης, ἔστω κι ἂν ἀργότερα ἔπαιξε βασικὸν ρόλο σὲ διάφορα συστήματα.

Ἡ τέχνη τοῦ Ἀλκαίου εἶναι τόσο σίγουρο ὅτι ἀσκεῖ ἐπίδραση, ὅσο εἶναι δύσκολο νὰ βροῦμε τὸν λόγο γι' αὐτό. Στὴν ζωὴ αὐτοῦ τοῦ αἰολέα ἀριστοκράτη τὸ πιὸ σημαντικὸ πράγμα εἶναι οἱ ἀγῶνες συλλόγων διψασμένων γιὰ τὴν ἐξουσία καὶ τὰ συμπόσια στὴν αἴθουσα τῶν ἀνδρῶν, πράγματα ποὺ δύσκολα μᾶς τραβοῦν ἀπὸ μόνα τους. Ἂν εἴχαμε ὁλόκληρον τὸν Ἀλκαῖο, τότε ὁ πλοῦτος τῶν θεμάτων, ἴσως ἀκόμα καὶ τῶν ἐκφραστικῶν τύπων, θὰ μεγάλωνε, δύσκολα ὅμως θὰ ἄλλαζε ἡ ἐντύπωσή μας γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ. Μπορεῖ κανεὶς νὰ χαρακτηρίση τὴν λυρική του ποίηση, ἔστω καὶ μὲ κάποιους περιορισμούς, σὰν ταξικὴ ποίηση. Ἀσφαλῶς εἶναι τέτοια, στὸ μέτρο ποὺ ὁλόκληρο τὸ πεδίο τῶν παραστάσεών του εἶναι βασικὰ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴν δράση καὶ τὶς ἀσχολίες μιᾶς αὐστηρὰ περιγραμμένης κοινωνικῆς τάξης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ ποιητὴς δὲν νοιάζεται νὰ ἐκθέση στὰ ποιήματά του τὶς ἀξίες ποὺ διαμόρφωσαν καὶ καθοδήγησαν αὐτὴν τὴν τάξη. Τουλάχιστο δὲν τὸν ἀπασχολεῖ κατὰ κύριον λόγο, καὶ ἀκριβῶς σ' αὐτὸ ξεχωρίζει ἐντονότατα ἀπὸ ἕναν ποιητὴ σὰν τὸν Πίνδαρο, ποὺ τὸ ἔργο του ἀποτελεῖ μιὰν μοναδικὴ προβολὴ ἀριστοκρατικῶν ἀξιῶν. Ὁ σημαντικὸς ρόλος τοῦ γνωμικοῦ, τοῦ ἀποφθέγματος, στὸν Βοιωτό, ἡ σχεδὸν πλήρης ἀπουσία τους στὸν Λέσβιο ποιητὴ ἀποτελοῦν ὁλοφάνερη ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος.

Ἡ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὸν Πίνδαρο, τὸν πιὸ ξεχωριστὸν ἐκπρόσωπο τῆς χορικῆς λυρικῆς ποίησης, εἶναι ἐπίσης διδακτική, ἂν στρέψουμε τὴν ματιά μας στὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα. Ἀπέναντι στὴ γλώσσα τοῦ Πινδάρου μὲ τὰ βαριὰ στολίδια τῶν ἐπιθέτων, μὲ τὶς πλατιὰ ἁπλωμένες, συχνὰ δυσνόητες, συναρμογὲς τῶν προτάσεων, σὲ μιὰν γλώσσα ποὺ προχωρεῖ μὲ λογῆς λογῆς ἀνεβάσματα, δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ σκεφθῆ κανεὶς μεγαλύτερην ἀντίθεση ἀπὸ τὸν ὁμαλὸ τρόπο αὐτῆς τῆς λεσβιακῆς ποίησης. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ἀλκαῖος παραλλάσσει μέσα σὲ ὁρισμένα σύνορα. Ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασέας (*Π. μιμ.* 2, 2, 8) κάμνει τὴν λεπτὴ παρατήρηση, ὅτι φτάνει νὰ βγάλη κανεὶς ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀπὸ τὰ ποιήματά του μόνο τὸ μέτρο, γιὰ νὰ ἔχη μπροστά του ἕναν πολιτικὸ λόγο· ἡ διήγηση γιὰ τὴν χρηματικὴ ὑποστήριξη τῶν ἐπαναστατῶν ἀπὸ τοὺς Λυδοὺς διαβάζεται ποῦ καὶ ποῦ σὰν κομμάτι ἀπὸ ἕναν ἱστορικό. Στοὺς Ὕμνους ὅμως ἡ ἀνύψωση τῆς γλώσσας εἶναι διαφορετική, ἐνῶ στὰ ποιήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν μύθο, ἐπειδὴ τὸ θέμα στηρίζεται στὸ ἔπος, ἡ ἀναλογία τῶν ἐπικῶν γλωσσικῶν στοιχείων εἶναι ἰσχυρότερη. Παντοῦ ὅμως οἱ στίχοι τοῦ Ἀλκαίου κυλοῦν χωρὶς βαρὺ φορτίο, καὶ ἡ ἀνάλαφρη ροή τους δημιουργεῖ μιὰν γοητευτικὴν ἀντίθεση πρὸς τὴν αὐστηρότητα τῆς

ἐξαιρετικὰ περίτεχνης μετρικῆς τοῦ αἰολικοῦ μέλους, ποὺ στηριζόταν στὸν ἀριθμὸ τῶν συλλαβῶν.

Ἂν διερωτηθοῦμε ὅμως ποιὰ εἶναι ἡ πραγματικὴ αἰτία τῆς ἐπίδρασης αὐτῶν τῶν ποιημάτων, ποὺ τὴν θίξαμε πρὶν ἀπὸ λίγο μὲ κάθε ἐπιφύλαξη καὶ περιορισμούς, θὰ τὴν βροῦμε στὴν μοναδικὴ ἀμεσότητα, μὲ τὴν ὁποία μιὰ ἰσχυρὴ ἰδιοσυγκρασία μποροῦσε νὰ μεταβάλη τὶς ἐντυπώσεις τοῦ κόσμου ποὺ μᾶς περιτριγυρίζει μὲ ὅλην τὴν πολυχρωμία του, σὲ λόγον μὲ καθαρὰ περιγράμματα καὶ μεγάλη φωτοβολία. Ἂς βάλουμε τὸ χειμωνιάτικο συμποτικὸ τραγούδι κοντὰ σ' ἐκεῖνο ποὺ ὁ Ὁράτιος ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ αὐτό, γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε σωστὰ αὐτὴν τὴν ἀμεσότητα. Πῶς στέκουν τὰ λιγόλογα μέλη: *Ὁ Δίας βρέχει, Δυνατὴ καταιγίδα ἀπὸ τὸν οὐρανό, Παγωμένα εἶναι τὰ νερά*, κοντὰ στὴν καλοδουλεμένη γιαλάδα τοῦ ὁρατιανοῦ ποιήματος, ποὺ τὸ ἐπιστεγάζει περίτεχνα ἡ ἀλκαϊκὴ στροφὴ μὲ τὴν φροντισμένη ἀρχιτεκτονικὴ τῶν προτάσεών της. Παντοῦ στὸν Ἀλκαῖο συναντοῦμε τὴν ξεχωριστὴ ἀποτύπωση, τὴν ἀδραγμένη μὲ ζωηράδα: οἱ στίχοι του τὴν ἀντανακλοῦν μ' ἐκείνην τὴν φαινομενικὴ ἀτεχνία, ποὺ μόνο στὴν περιοχὴ τῆς μεγάλης τέχνης μπορεῖ νὰ βρεθῇ. Ἐδῶ οἱ μεγάλες, πολύχρωμες κύλικες, γεμάτες ὣς τὰ χείλη γνέφουν στὸν διψασμένο, ἐκεῖ θαυμάζει τὴν χρυσελεφάντινη λαβὴ τοῦ σπαθιοῦ τοῦ ξενιτεμένου ἀδελφοῦ του, ποὺ ξαναγύρισε, ἢ βλέπει τὴν φωτιὰ τοῦ ἁγίου Ἕλμου νὰ λάμπη ἀπὸ τὰ ξάρτια. Κι ἀκόμα κι ἐκεῖ ὅπου μᾶς μιλᾶ μὲ ἀλληγορία, στὶς εἰκόνες τοῦ πλοίου μέσα στὴν τρικυμία, ὅλα εἶναι κοιταγμένα μὲ μιὰν ἀμεσότητα, ποὺ μᾶς κάμνει νὰ παραμελοῦμε τὸν συμβολισμὸ αὐτῶν τῶν στίχων. Ἀναφέραμε πρωτύτερα σχετικὰ μὲ τὸ ποίημα τοῦ καλοκαιριοῦ τὸ χωρίο τοῦ Ἡσίοδου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι παρμένα τὰ ἐπιμέρους θέματα. Ἀλλὰ κι ἐδῶ ἐπίσης εἶναι ἐντυπωσιακὸ νὰ βλέπουμε πῶς ἀπὸ τὴν ἐπικὴ περιγραφὴ γίνεται στὸν Ἀλκαῖο ἡ γοργὴ ἀκολουθία σύντομων φράσεων. Ὁ Διονύσιος εἶδε τὸ σωστό, ὅταν μιλᾶ γιὰ τὴν συντομία καὶ τὴν γλύκα, τὴν γεμάτη δύναμη, ποὺ ἔχουν οἱ στίχοι αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ.

Ἡ Σαπφὼ κατάγεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀριστοκρατικὴ τάξη ὅπως κι ὁ Ἀλκαῖος, ὅσο κι ἂν ὁ κόσμος της ἔχει τόσα λίγα κοινὰ μὲ τὸν δικό του. Καὶ τὴν ζωὴ τῆς Σαπφῶς τὴν παράσυραν οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν ἐξουσία στὴν Λέσβο κι ἔδιωξαν τὴν ἴδια γιὰ ἕνα διάστημα στὴν ἐξορία. Αὐτὸ τὸ κομμάτι τῆς ἱστορίας τῆς ζωῆς της μᾶς προσφέρει τὴν πιὸ ἀξιόπιστη στήριξη ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἐποχῆς της. Οἱ πληροφορίες τοῦ Πάριου Χρονικοῦ (36) ἐπιτρέπουν νὰ τοποθετήσουμε τὴν φυγή της στὴν Σικελία ἀνάμεσα στὸ 604/3 καὶ 596/5. Κυμαινόμενα συμπεράσματα ἀπὸ τὸ *Χρονικὸ* τοῦ Εὐσέβιου δίνουν γιὰ τὴν ἀκμή της τὸ 600/599 ἢ τὸ 595/4. Φαίνεται πὼς ἦταν λίγο μεγαλύτερη συνομήλικη τοῦ Ἀλκαίου.

Ἡ Σαπφὼ διαβαζόταν πολὺ σὲ ὅλην τὴν ἀρχαιότητα, κι ἔτσι συναντοῦμε μιὰν σειρὰ ἀπὸ εἰδικὲς πληροφορίες, ποὺ φαίνονται πὼς εἶναι παρμένες ἀπὸ τοὺς στίχους της, ὅπως κι ἐμεῖς παίρνουμε ἀρκετὲς λεπτομέρειες ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σώθηκαν. Ἐκεῖ ὅπου δὲν ἔχουμε πιὰ τὴν ἀντανάκλαση μέσα στὴν ποίησή της, ἔχουν περιο-

ρισμένο ἐνδιαφέρον κάτι πληροφορίες σὰν κι αὐτὲς ποὺ θὰ ἀναφέρουμε, καὶ μόλις ἀξίζει νὰ τὶς σημειώσουμε: Σκαμανδρώνυμος ὁ πατέρας, Κλεΐδα ἡ μητέρα, ἀμφισβητούμενος ὁ τόπος τῆς γέννησής της στὴν Λέσβο. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ λυθῆ ἔτσι, ὅτι ἡ Σαπφὼ γεννήθηκε στὴν Ἐρεσσό, ἔζησε ὅμως κυρίως στὴν Μυτιλήνη. Τὸ ὄνομά της ἐμφανίζεται στὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων κειμένων καὶ σὲ νομίσματα μὲ τύπον Ψαπφώ[1], χωρὶς ἀνομοίωση. Πληροφορούμαστε ὅτι στὰ ποιήματά της μίλησε μὲ περηφάνεια γιὰ τὸν ἀδελφό της Λάριχο, ποὺ ἔκαμνε τὸν οἰνοχόο στὴν βουλὴ σὲ ἑορταστικὲς εὐκαιρίες. Ἡ Σαπφὼ δὲν γνώρισε μόνο χαρὲς ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς της· ὑπῆρχε μάλιστα μιὰ ἱστορία, ποὺ τὴν διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος[2], γιὰ τὴν ὁποία ἐπίσης ἔχουμε ὑπέροχους στίχους τῆς ποιήτριας. Ὁ ἀδελφός της Χάραξος δοκίμασε τὴν τύχη του στὸ ἐμπόριο καὶ ταξίδεψε μὲ λεσβιακὸ κρασὶ στὴν Ναύκρατη, τὴν ἑλληνικὴ πόλη στὸ Δέλτα τοῦ Νείλου. Μιὰ τέτοια ἐπιχείρηση ἦταν μέσα στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ συσχετισθῆ μὲ τὸ κύμα τῶν ἐξοριῶν ποὺ σάρωσε τὴν Λέσβο. Ἡ Ναύκρατη εἶχε ἐξελιχθῆ γρήγορα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7. αἰ. κι ἔφθασε σὲ σημαντικὴν ἄνθηση· ἦταν, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, τὸ κατάλληλο ἔδαφος γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τῶν μεγάλων ἑταιρῶν. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς ἦταν ἡ Δωρίχα, ποὺ στὰ δίχτυα της ἔμπλεξε ὁ Χάραξος. Τῆς ἐξαγόρασε τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἄφησε νὰ τὸν μαδήση γενναῖα. Ἔχουμε ἕνα ποίημα τῆς Σαπφῶς (5 LP), ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθῆ στὰ οὐσιαστικά του σημεῖα, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ποιήτρια συνοδεύει τὸν γυρισμὸ τοῦ ἀδελφοῦ. Τὴν Κύπριδα παρακαλεῖ, ποὺ σὰν Ἀφροδίτη Γαληναία κάμνει τὴν θάλασσα λάδι, καὶ τὶς Νηρηίδες, νὰ φέρουν τὸν ἀδελφό της γερὸν στὴν πατρίδα. Πρέπει ὁ ἀδελφός της νὰ διορθώση παλαιότερα σφάλματα καὶ νὰ ξαναβρῆ τὴν ὑπόληψή του· αὐτὸ στὴν γλώσσα τῆς ἀριστοκρατικῆς ἠθικῆς σημαίνει, νὰ εἶναι χαρὰ γιὰ τοὺς φίλους του καὶ συμφορὰ γιὰ τοὺς ἐχθρούς. Τὴν ἀδελφή του ὅμως πρέπει νὰ τὴν κρατᾶ τιμημένη, νὰ τὴν λυτρώση ἀπὸ τὴν θλίψη ποὺ κάποτε τῆς δημιούργησε. Ἡ θέρμη τοῦ ἀδελφικοῦ συναισθήματος, ποὺ μιλᾶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς στίχους, μᾶς συγκινεῖ, σὰν νὰ ἦταν τὸ τραγούδι αὐτὸ μιὰ μαρτυρία ἀπὸ τὶς ἡμέρες μας. Τὸ χαιρόμαστε σὰν κάτι μεμονωμένο, ὀφείλουμε ὅμως νὰ μὴν ξεχνοῦμε ὅτι βρισκόταν μέσα σὲ μιὰν ἀλληλουχία, ποὺ εἶχε τὶς ἐναλλαγές της, καὶ ποὺ μόνο πολὺ μικρά της τμήματα μᾶς εἶναι γνωστά. Ἕνα δεύτερο ποίημα (15 LP) συνοδεύει ἴσως τὸν ἀδελφὸ σὲ καινούργιο ταξίδι. Αὐτὸ εἶναι τελείως ἀβέβαιο, φανερὴ ὅμως εἶναι ἡ κατάρα στὴν Δωρίχα, νὰ μὴν ἀξιωθῆ νὰ καυχηθῆ γιὰ μιὰν δεύτερη νίκη ἐπάνω στὸν Χάραξο. Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἀξιοσημείωτες πηγὲς γιὰ τὴν ζωὴ τῆς Σαπφῶς εἶναι τὸ γράμμα στὸν Φάωνα, ποὺ ὁ Ὀβίδιος βάζει τὴν ποιήτρια νὰ τὸ γράφη στὴν 15. ἐπιστολὴ τῶν *Ἡρωίδων* του *(Heroides)*. Σ' αὐτὸ ἀξιόπιστες εἰδήσεις μπλέχτηκαν σὲ μιὰν παράξενη σύνδεση μαζὶ μὲ ἀνεκ-

1. Τὰ χωρία τῶν ποιημάτων: 1, 20. 65, 5. 94,5. 133, 2 LP. G. Zuntz, <On the Etymology of the Name Sappho>, *Mus. Helv.* 8, 1951, 12.

2. 2, 135, ὅπου ἡ ἑταίρα ὀνομάζεται μολαταῦτα *Ῥοδῶπις*.

δοτικὸν κυκεώνα. Στὶς πρῶτες θὰ μπορούσαμε νὰ περιλάβουμε τοὺς στίχους στοὺς ὁποίους ἡ Σαπφὼ θρηνεῖ γιατὶ ὁ ἀδελφός της μαζὶ μὲ τὴν ντροπὴ σμίγει καὶ τὴν ζημιά, καὶ τώρα φτωχὸς τριγυρίζει τὶς θάλασσες. Τὴν καλόβουλή της προτροπὴ αὐτὸς τῆς τὴν πλήρωσε μὲ μίσος. Καὶ ὁ Ἡρόδοτος ξέρει ὅτι ἡ Σαπφὼ μαλλώνει ζωηρὰ τὸν ἀδελφό της ὕστερα ἀπὸ τὸν γυρισμό του ἀπὸ τὴν Ναύκρατη. Ἔτσι εἶναι ἐνδεχομένο, τὸ ὡραῖο προπεμπτικὸ ποίημα νὰ ἀποτελῇ μιὰν ἀκτίνα ἐλπίδας, ποὺ δὲν τὴν ἀκολούθησε τέλειο ἡλιοφώς.

Νεότεροι φαντάσθηκαν τόσο παράξενα πράγματα γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῆς Σαπφῶς, ὥστε δὲν κατάφεραν νὰ δημιουργήσουν κοντά της θέση γιὰ ἕναν σύζυγο. Μαζὶ μὲ τὸν πλούσιον ἄντρα της Κερκύλα ἀπὸ τὴν Ἄνδρο ἔπρεπε ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ κι ἡ κόρη της ἡ Κλεΐδα νὰ σβηστῇ ἀπὸ τὴν ἱστορία. Σήμερα, ποὺ χάρη σὲ νέα εὑρήματα ἡ σχέση τῆς ποιήτριας μὲ τὸ παιδί της ἀπέκτησε γοητευτικὴ ζωντάνια, πρέπει αὐτὰ ὅλα νὰ θεωρηθοῦν ἐξοφλημένα. Πρῶτα πρῶτα ὑπάρχουν στίχοι της (132 LP), ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἀκόμα ἀργότερα: «*τὸ παιδί μου εἶναι ἕνα ὄμορφο παιδί, ποὺ μοιάζει μὲ χρυσὰ λουλούδια στὸ παράστημα, ἡ Κλεΐδα, ἡ ἀγαπημένη. Δὲν θὰ τὴν ἄλλαζα μὲ ὅλην τὴν Λυδία, οὔτε τὴν ἀγαπητὴ...*». Ἀπὸ ἕναν πάπυρο τῆς Κοπεγχάγης καὶ ἕναν τοῦ Μιλάνου γνωρίσαμε μὲ εὐτυχισμένον συνδυασμὸ ἕνα ποίημα[1], ποὺ εἶναι τόσο χαριτωμένο, ὅσο καὶ ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἀξιοπρόσεκτο. Πρῶτα πρῶτα μιλᾶ ἡ Σαπφὼ στὸ παιδί της γιὰ συμβουλές, ποὺ ἡ μητέρα της κάποτε τῆς ἔδινε γιὰ τὸ στόλισμα τῶν νέων κοριτσιῶν: ἕνας κόκκινος φιόγκος στὰ μαλλιὰ πηγαίνει καλά· οἱ ξανθὲς θὰ ἔπρεπε καλύτερα νὰ διαλέγουν στεφάνια παρὰ χρυσαφικὰ γιὰ στολίδια τοῦ κεφαλιοῦ. Ἀπὸ τὶς Σάρδεις ὅμως ἦρθε ἡ μόδα τῆς πολύχρωμης σκούφιας (*μιτράνα*), ποὺ—ἔτσι συμπληρώνουμε—τὴν λαχταρᾶ κάθε κοπέλλα καὶ φυσικὰ καὶ ἡ Κλεΐδα. Ἡ Σαπφὼ ὅμως δὲν ξέρει πῶς μπορεῖ νὰ ἀποκτήσῃ μιὰν τέτοια. Ἀκολουθοῦν στίχοι, ποὺ δὲν εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὸ περιεχόμενό τους, καθαρὰ ὅμως γίνεται λόγος γιὰ τὸν *Μυτιληναῖο*, παρακάτω γιὰ τοὺς *Κλεανακτίδες* καὶ γιὰ ἐξορία. Δὲν ὑπάρχει δηλ. καμιὰ ἀμφιβολία, ὅτι ἐδῶ ἡ Σαπφὼ ἐννοεῖ ἐκεῖνες τὶς ταραχὲς στὴν Λέσβο, ποὺ τὶς ξέρουμε ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ἀλκαίου. Αὐτὸ εἶναι ἀξιοσημείωτο, γιατὶ δὲν ξαναβρίσκουμε τόσο διεξοδικὴν ἀναφορὰ στὴν πολιτικὴ κατάσταση στὰ ἄλλα ποιήματα ποὺ σώζονται. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Σαπφὼ ἑνώνει τοὺς ἀγῶνες τῶν ἀνδρῶν μὲ ἕνα ζήτημα χτενίσματος τῆς μόδας, δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ διακρίνουμε μὲ γοητευτικὸν τρόπο τὴν ἀποκλειστικὴ καὶ ἄμεση συνάρτηση αὐτῆς τῆς ποίησης πρὸς τὴν ζωὴ τῆς γυναίκας. Ἐπίσης σ' αὐτὸ τὸ τόσο σημαντικὸ πρόβλημα τῆς «μίτρας» διακρίνεται καθαρὰ τὸ μεγάλο λυδικὸ πολιτιστικὸ φόντο, μπροστὰ στὸ ὁποῖο στέκεται ἡ ζωὴ αὐτῶν τῶν ἀνατολικῶν Ἑλλήνων νησιωτῶν.

Στὸν Ὀβίδιο ἡ Σαπφὼ παρηγοριέται μὲ τὴν δόξα της, γιὰ τὸ ὅτι ἡ φύση τῆς

1. 98 LP, σχετικὰ SCHADEWALDT, *Studies pres. to D. M. Robinson*. Saint Louis 1951, 499, καὶ PAGE (βλ. παρακ.), 97.

ἀρνήθηκε σωματικὴ χάρη, καὶ μάλιστα ψηλὸ ἀνάστημα καὶ ἄσπρο δέρμα. Αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὴν βεβαίωση τῶν πηγῶν[1] ὑπῆρξε ἕνα σταθερὸ στοιχεῖο τῆς βιογραφίας της, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό.

Γιὰ μερικὰ ἀποσπάσματα[2] μπορεῖ νὰ κάμη κανεὶς τὴν σκέψη ὅτι ἀνήκουν σ' ἕναν θρῆνο τῆς ποιήτριας γιὰ τὰ χαμένα νιάτα, οὐσιαστικὰ ὅμως δὲν ξέρουμε τίποτε γιὰ τὴν ἡλικία τῆς Σαπφῶς καὶ δὲν αἰσθανόμαστε τὴν ἐλλειψή τους. Ὁ Gundolf στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Γκαῖτε ἐσημείωσε ὅτι ἔχουμε συνηθίσει νὰ ἀναπολοῦμε τὶς μεγάλες μορφὲς τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας σὲ μιὰν ὁρισμένη περίοδο τῆς ζωῆς τους. Γιὰ τὴν Σαπφὼ αὐτὴ εἶναι ἡ ὥριμη ἀκμὴ μιᾶς γυναικείας ζωῆς πού, ἐπειδὴ εἶναι πολὺ εὐαίσθητη σὲ κάθε ὀμορφιὰ καὶ στὰ νιάτα, δὲν ἔχει ἀκόμα χάσει τὴν λάμψη της ἀπὸ τοὺς ἴσκιους τῆς παρακμῆς.

Δὲν ἀρκέσθηκαν στὴν ἀρχαιότητα νὰ τσιμπολογήσουν ἀπὸ τὰ ποιήματα τῆς Σαπφῶς αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖο· ἡ μορφή της τραβοῦσε τοὺς ἀνθρώπους πρὸς μιὰν ἀχαλίνωτη μυθοπλασία. Μυθιστορηματικὰ διαπλάσθηκε τὸ τέλος της. Ὁ ἀρχαιότερος μάρτυράς μας εἶναι ὁ Μένανδρος στὴν *Λευκαδίαν* (Στράβ. 10, 452). Ὁπωσδήποτε ὁ Μένανδρος παίζει μὲ τὴν διήγηση μὲ τρόπον ποὺ ἀφήνει νὰ φανῆ ὅτι αὐτὴ τότε κιόλας εἶχε γίνει παράδοση. Ἐπειδὴ ἤδη τὴν Μέση κωμωδία τὴν ἀπασχολοῦσε ἡ μορφὴ τῆς ποιήτριας, αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραξενεύη πολύ. Ὁ Μένανδρος διηγεῖται (κατὰ παράδοξον τρόπο σὲ ἀνάπαιστους) ὅτι ἡ Σαπφὼ κυνηγοῦσε τὸν περήφανο Φάωνα καὶ πήδησε πρώτη στὸ βάθος ἀπὸ τὸν ψηλὸ βράχο. Μὲ αὐτὸ ὑπονοεῖται τὸ ἀκρωτήριο τῆς Λευκάδας, στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα Λευκάτα. Τὸ παραμυθολόγημα, ποὺ στὸν Ὀβίδιο πῆρε ἀστικὴ μορφὴ καὶ πρόσφερε στὸν Grillparzer τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὸ δράμα του, εἶναι ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τοῦ θέματος πολὺ ἐνδιαφέρον. Φαίνεται πὼς αὐτὸς ὁ Φάωνας ἦταν ἀρχικὰ ἕνα μυθικὸ ὄν. Ἀρχαῖες πληροφορίες (211 LP) τὸν ξέρουν σὰν ἐπιδέξιον περαματάρη, ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἐπικοινωνία τῆς Λέσβου μὲ τὴν στεριὰ καὶ κέρδισε ἰδιαίτερα τὴν εὔνοια τῆς Ἀφροδίτης. Ἡ παράξενη αὐτὴ μορφὴ χάνει ὁλωσδιόλου τὴν μάσκα της γιὰ μᾶς, ὅταν μαθαίνουμε ὅτι ἡ Ἀφροδίτη τὸν ἀγάπησε καὶ τὸν ἔκρυψε μέσα σὲ μαρούλια. Ἔτσι φτάνουμε σ' ἕναν δαίμονα τῆς βλάστησης, τοῦ κύκλου τῆς Ἀφροδίτης, ποὺ ἔχει στενὴ σχέση μὲ τὸν Ἄδωνη. Ἐπειδὴ μαρτυρεῖται ρητὰ ὅτι ἡ Σαπφὼ τραγούδησε συχνὰ αὐτὸν τὸν Φάωνα, εἶναι εὔκολο νὰ ἐννοήσουμε ὅτι ἀπὸ αὐτὰ δημιουργήθηκε ἡ ἱστορία τοῦ ἔρωτά της γιὰ τὸν ὄμορφο νέο. Εἶναι πιθανὸ πὼς στὴν ἐφεύρεση αὐτὴν προηγήθηκε ἡ κωμωδία. Δυσκολότερο εἶναι νὰ καταλάβουμε τὸ πήδημα ἀπὸ τὸν βράχο τῆς Λευκάδας. Τὴν εἰκόνα τὴν συναντοῦμε καὶ ἀλλοῦ, καὶ κυρίως μποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσουν δυὸ στίχοι τοῦ Ἀνακρέοντα (17 D.), ποὺ εὔχεται, μεθυσμένος ἀπὸ ἔρωτα νὰ πέση ἀπὸ τὸν βράχο τῆς Λευκάδας στὴν ἀφρισμένη θάλασσα. Ὁ βράχος αὐτὸς εἶναι ἀρχικὰ ἕνας μυ-

---

1. Page (βλ. παρακ.), 133, σημ.
2. Ἔτσι 58 LP· πβλ. Schadewaldt (βλ. παρακ.), 157.

θικὸς χῶρος, ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχῃ σχέση μὲ παραστάσεις τοῦ Κάτω Κόσμου (ω 11), καὶ τὸ πήδημα ἀπὸ αὐτὸν ἐσήμαινε ἕνα βύθισμα στὸ μηδὲν καὶ στὴν λησμονιά. Προκάλεσε ἄραγε ἡ ἴδια ἡ ποιήτρια κι αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἱστορίας τοῦ Φάωνα, χρησιμοποιώντας κάποτε αὐτὴν τὴν ἔκφραση; Μποροῦμε ἴσως νὰ τὸ ὑποθέσουμε[1].

Τὸ ἔργο τῆς Σαπφῶς τὸ ἐπισκοποῦμε σήμερα τόσο πλατιὰ χάρη σὲ πολυάριθμα παπυρικὰ εὑρήματα, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι μέσα σ' αὐτὸ μιὰ ὁμάδα ποιημάτων ἔπιανε μιὰν ξεχωριστὴ θέση. Ἦταν τὰ *τραγούδια τοῦ γάμου (ἐπιθαλάμια)*, ποὺ ἄρεσκαν πολὺ στοὺς ἀρχαίους. Οἱ μιμήσεις τοῦ Κάτουλλου ἀποτελοῦν τὴν ὡραιότερη μαρτυρία γι' αὐτό. Καὶ ἡ θέση αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν εἶναι πάρα πολὺ ξεχωριστή, γιατὶ ἡ Σαπφώ, ποὺ ἦταν ἡ μαστόρισσα τῆς λεσβιακῆς μονῳδίας μὲ λύρα, τὰ σύνθεσε γιὰ νὰ ἐκτελεσθοῦν ἀπὸ χορούς.

Διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι ἔγινε μὲ τὸν Ἀλκαῖο, οἱ Ἀλεξανδρινοὶ κατάταξαν τὰ ποιήματα τῆς Σαπφῶς ὄχι σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενό τους ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὶς στιχουργικές τους μορφές. Ἔτσι τὸ πρῶτο βιβλίο περιλάμβανε τὰ ποιήματα σὲ σαπφικὴ στροφή. Πάντως μένει ὑπόθεση τὸ ὅτι ἀπὸ τὰ ἐννιὰ βιβλία αὐτῆς τῆς ἔκδοσης τὸ τελευταῖο περιλάμβανε τὰ *Ἐπιθαλάμια*. Μιὰ κάποια στήριξη γι' αὐτὴν τὴν παραρτηματικὴ τοποθέτηση τῶν *Ἐπιθαλάμιων* προσφέρει ἕνας νέος πάπυρος (103 LP) μὲ ὑπολείμματα ἑνὸς εἴδους εὑρετηρίου τῶν σαπφικῶν ποιημάτων.

Μολονότι τὰ παπυρικὰ εὑρήματα εἶναι τόσο πολυάριθμα, ἐμεῖς ἐπισκοποῦμε μόνο μικρὰ σπαράγματα ἀπὸ τὸ λυρικὸ ἔργο τῆς Σαπφῶς. Τὸ ὅτι ἀνάμεσά τους τὰ ὑπολείμματα ἀπὸ τὰ *Ἐπιθαλάμια* εἶναι ἐξαιρετικὰ φτωχά, αὐτὸ μπροστὰ σ' ἐκεῖνο ποὺ συλλαμβάνουμε ἀκόμα ἀπὸ αὐτά, εἶναι πολὺ ὀδυνηρό. Στὰ *Ἐπιθαλάμια* τῆς Σαπφῶς βλέπουμε καθαρὰ πῶς μιὰν λαϊκὴ ἐθιμικὴ ποίηση μὲ ὅλην τὴν λουλουδισμένη φυσικὴ φρεσκάδα της τὴν παίρνει μιὰ μεγάλη ποιήτρια καὶ τὴν διαμορφώνει, στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης της, σὲ δημιουργήματα ποὺ ἀποκτοῦν ὁλοκληρωμένη μορφή, χωρὶς νὰ χάνουν τὴν χάρη τοῦ εἴδους ποὺ μεγάλωσε σὲ λαϊκὸ περιβάλλον. Τέτοια τραγούδια συνόδευαν τὴν κόρη στὸν δρόμο της πρὸς τὸ καινούργιο σπιτικὸ καὶ ἀντηχοῦσαν μπροστὰ στὴν παστάδα τῶν νιόπαντρων[2]. Παινεύουν μὲ αὐτὰ τὴν τύχη τοῦ γαμπροῦ, τὴν ὀμορφιὰ τῆς νύφης, καὶ ἡ Σαπφώ, ποὺ τὶς εἰκόνες τὶς τσιγκουνεύεται λιγότερο ἀπὸ τὸν Ἀλκαῖο, σκόρπισε ἐδῶ τὶς ὀμορφότερές της. Σὰν ἕνα κοκκινομάγουλο μῆλο σὲ ψηλὸ κλαδὶ φάνταζε ἡ νύφη. Τὸ ξέχασαν οἱ συλλέκτες—ἄ, ὄχι, δὲν τὸ ξέχασαν, μόνο ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ τὸ φτάσουν (105a LP). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σὰν ἐγκώμιο τῆς ἁγνότητας, μὲ τὰ ἀκροβατικὰ ὅμως χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ποίησης δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῇ ὅτι οἱ στίχοι ἀφοροῦ-

---

1. Πουθενὰ δὲν στηρίζεται ἡ ὑπόθεση τοῦ J. Carcorino, *De Pythagore aux apôtres*. Παρίσι 1956, ὅτι τὸ πήδημα τῆς Σαπφῶς ἀπὸ τὸν βράχο τῆς Λευκάδας ἦταν μιὰ ἐφεύρεση τῶν Πυθαγόρειων τοῦ Τάραντα στὸν 4. αἰ.

2. Γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν ποιημάτων, R. Muth, <Hymenaios und Epithalamion>, *Wien. Stud.* 67, 1954, 5.

σαν μιὰν νύφη, ποὺ παντρεύτηκε χωρὶς νὰ βρίσκεται στὴν πρώτη πρώτη νεότητά της. Ἡ μιὰ ἄλλη εἰκόνα (105c LP): τὸ ζουμπούλι στὸ βουνὸ ἔπεσε στὸ χῶμα, ἀπρόσεκτα τσαλαπατημένο ἀπὸ τὰ πόδια τῶν βοσκῶν. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀφορᾶ τὴν χοντροκοπιὰ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ δὲν σέβεται αὐτὸ ποὺ ἀποκτᾶ, ὡστόσο πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπόψη ἡ ἑρμηνεία τοῦ FRÄNKEL, ὅτι ἡ ἀγνότητα τῆς νύφης ἐξυψώνεται μὲ τὴν ἀντεικόνα μιᾶς ποὺ ἀσυλλόγιστα ἐξευτελίστηκε. Στὰ τρυφερότατα δημιουργήματα τῆς ἑλληνικῆς ποίησης ἀνήκουν δυὸ στίχοι ἑνὸς διαλόγου (114 LP). Τὸ κορίτσι θρηνεῖ: *παρθενία, παρθενία, ποῦ μ' ἄφησες καὶ φεύγεις*; Ἡ Παρθενία ἀπαντᾶ: *ποτὲ πιὰ δὲν θὰ ξανάρθω σὲ σένα, ποτὲ πιά*. Μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ αὐτό, μόνο ὁ ἀποχωρισμὸς τῆς νεότητας, ὅπως τὸν διατύπωσε ὁ Raimund[1], καὶ δὲν διστάζουμε νὰ κάμουμε τὴν σύγκριση, γιατὶ καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἡ πραγματικὴ ποίηση ἄντλησε ἀπὸ τὴν ἴδια βρύση, πολὺ κοντὰ πρὸς τὴν πηγή της. Ἀλλὰ καὶ κεφάτο κοροΐδεμα, σὰν κι αὐτὸ ποὺ ἀνήκει στὸ ἴδιο ἔθιμο, δὲν λείπει στοὺς στίχους ποὺ σώζονται. Μπροστὰ στὴν πόρτα τοῦ γαμήλιου θαλάμου φυλάγει ἕνας ἀπὸ τοὺς φίλους τοῦ γαμπροῦ, γιατὶ ἀλλιῶς εὔκολα θὰ μποροῦσαν οἱ κοπέλλες νὰ πάρουν τὴν συντρόφισσα ποὺ ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴν παρέα τους. Αὐτὲς δὲν ἔχουν φιλικὲς διαθέσεις πρὸς τὸν θυροφύλακα καὶ τὸν κοροϊδεύουν (110 LP): ἑφτὰ ὀργιὲς μάκρος εἶναι τὰ πόδια του, γιὰ τὰ σάνταλά του χρειάστηκαν πέντε βοϊδοτόμαρα, δέκα τσαγκάρηδες τὰ δούλεψαν[2].

Χωριστὰ στέκει ἕνα κομμάτι σαπφικῆς ποίησης (44 LP), ποὺ ἂν καὶ παρουσιάζει κάποιες γραμματικὲς καὶ προσωδιακὲς ἰδιορρυθμίες, ἄδικα ἀμφισβητήθηκε ἡ γνησιότητά του. Σ' αὐτὸ ἔρχεται ὁ Τρωαδίτης κήρυκας Ἰδαῖος καὶ ἀναγγέλλει πὼς βρίσκεται κοντὰ τὸ πλοῖο ποὺ φέρνει τὴν Ἀνδρομάχη στὴν Τροία, γιὰ νὰ παντρευτῆ τὸν Ἕκτορα. Πάλι προδίνεται ἡ γυναίκα, ὅταν ὁ λόγος της ξεφεύγει πρὸς τὴν χαλαρὴ κι ἀραδιαστὴ ἀπαρίθμηση πολύτιμων στολιδιῶν καὶ σκευῶν. Τώρα ὅλοι ἔρχονται νὰ τοὺς προϋπαντήσουν, καὶ ὕστερα ἀπὸ ἕνα κενὸ ἀκοῦμε γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ νέου ζευγαριοῦ, ποὺ τὴν συνοδεύουν χαρὲς καὶ μουσική. Τί θέλει αὐτὸ τὸ ποίημα; Τὸ τέλος του σώζεται, καὶ ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχη ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν μύθο. Μολαταῦτα θέλησαν πολλὲς φορὲς νὰ τὸ θεωρήσουν ἐπιθαλάμιο, στὸ ὁποῖο ἡ λάμψη τοῦ μύθου θὰ σκέπαζε μὲ τὴν ἀκτινοβολία του τὸ πανηγύρι τοῦ γάμου. Ὅμως ἡ ἐξιστόρηση τοῦ γάμου τοῦ ἄντρα, ποὺ τὸ πτῶμα του τὸ χαμόσυρε ὁ Ἀχιλλέας, καὶ τῆς γυναίκας, ποὺ ἔγινε σκλάβα, δὲν εἶναι καθόλου καλοσήμαδη γιὰ μιὰν γιορτή. Ἡ ἀπόφαση εἶναι δύσκολη, βρήκαμε ὅμως μέσα στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀλκαίου τραγούδια, ποὺ δὲν μπορέσαμε νὰ τὰ ἑρμηνεύσουμε ἀλλιῶς παρὰ ἀπὸ τὴν χαρὰ γιὰ τὴν μυθικὴ εἰκόνα γιὰ χάρη τῆς ἴδιας τῆς εἰκόνας. Θὰ προτιμούσαμε

1. F. Raimund, ἠθοποιὸς καὶ δραματικὸς συγγραφέας (Βιέννη 1790-1836), στὸ ἔργο του *Das Mädchen aus der Feenwelt* (1826). (Σ.τ.Μ.).

2. *Θυρώρωι πόδες ἐπτορόγυιοι, /τὰ δὲ σύμβαλα πεμπεβόηα, /πίσυγγοι δὲ δέκ' ἐξεπόναισαν.*

γιὰ τὴν κατανόηση αὐτοῦ τοῦ ἀμφίβολου σαπφικοῦ ποιήματος νὰ κρατήσουμε ἀνοιχτὴ αὐτὴν τὴν δυνατότητα.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ *'Επιθαλάμια* εἶναι δακτυλικά, καὶ σ' αὐτὰ παρατηροῦμε πῶς ἡ Σαπφὼ σὲ τέτοια ποιήματα πολὺ περισσότερο παρὰ ἀλλοῦ[1] παραλαμβάνει στοιχεῖα τῆς ἐπικῆς γλώσσας . Αὐτὸ ἐξηγεῖται εὔκολα καὶ τὸ παρατηροῦμε καὶ στὸν 'Αρχίλοχο ἤδη. Τὸ τραγούδι γιὰ τὸν γάμο τῆς 'Ανδρομάχης εἶναι γραμμένο σὲ αἰολικοὺς δακτύλους, κι αὐτὴ ἡ μετρικὴ γειτονιὰ πρὸς τὸ ἔπος ἐξηγεῖ τὸν ἰδιαίτερό του πλοῦτο σὲ ὁμηρικὴ περιουσία, κυρίως σὲ σύνθετα κοσμητικὰ ἐπίθετα. 'Απεναντίας ἡ σύνταξη μὲ τὴν ὁμαλὴ παράταξη λιγόλογων μελῶν ἀνήκει πέρα πέρα στὴν Σαπφώ.

Τὰ χορικὰ *'Επιθαλάμια* ἀποτελοῦσαν μόνο ἕνα μικρὸ μέρος τοῦ ἔργου της. 'Η μονωδία μὲ συνοδεία λύρας ἦταν ὁ δικός της ἐκφραστικὸς τύπος, καὶ προσωπικό της βίωμα τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ποιημάτων. Πρὶν φτάσουμε σ' αὐτὴν τὴν ἐσώτατη περιοχὴ τῆς τέχνης της, πρέπει νὰ ἀναλύσουμε μερικοὺς δύσκολους στίχους. 'Ο 'Αριστοτέλης στὴν *Ρητορική του* (1367a. 137 LP) δίνει ἀπόσπασμα ἑνὸς διαλόγου σὲ ἀλκαϊκὸ μέτρο, ποὺ πρόσωπά του ἀναφέρει ὀνομαστικὰ τὸν 'Αλκαῖο καὶ τὴν Σαπφώ. 'Ο ἄντρας: *Θέλω νὰ σοῦ πῶ κάτι, μὰ ντρέπομαι.* 'Η γυναίκα: *"Αν ἦταν καλὸ αὐτὸ ποὺ ἤθελες ἢ ὄμορφο κι ἡ γλώσσα σου δὲν ἀνακάτευε ἄσχημα λόγια, ἡ ντροπὴ δὲν θάπιανε τὰ μάτια σου, μόνο θὰ τὄλεγες τὸ σωστό.* Λοιπόν, ὑπάρχει μέσα στὰ ἀποσπάσματα τοῦ 'Αλκαίου ἕνα (384 LP), ποὺ σώζεται ἡ προσφώνησή του σὲ δωδεκασύλλαβον στίχο: *μενεξοπλέξουδη, ἁγνή, γλυκόγελη Σαπφώ.* Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀναφέρει ὁ 'Αριστοτέλης, ἂν διαβάσουμε κι ἐδῶ μαζὶ μὲ τὸν Bergk ἕναν δωδεκασύλλαβο στίχο. Μερικὰ πράγματα ὁπωσδήποτε εἶναι ἀπὸ μορφολογικὴν ἄποψη ἀξιοσημείωτα[2], προπάντων *Σάπφοι* ἀντὶ τοῦ *Ψάπφοι,* ποὺ περιμένουμε σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση. 'Οπωσδήποτε, αὐτὸς ποὺ ἀποδίδει τὸν διάλογο στὸν 'Αλκαῖο καὶ τὴν Σαπφὼ εἶναι ὁ 'Αριστοτέλης, κι ὁ Page παρατήρησε σωστὰ ὅτι δὲν φαίνεται νὰ συντρέχη κανένας λόγος ποὺ νὰ ἐμποδίζη αὐτὴν τὴν ἀπόδοση. Φαίνεται ἐπίσης ὅτι ὁ ζωγράφος ἑνὸς ἐρυθρόμορφου ἀγγείου τοῦ 5. αἰ.[3], ποὺ βάζει τὴν Σαπφὼ ἀπέναντι στὸν 'Αλκαῖο σὲ πολὺ ἐκφραστικὴ στάση, ἤξερε τοὺς στίχους αὐτοὺς καὶ τοὺς κατάλαβε ὅπως καὶ ὁ 'Αριστοτέλης. 'Ωστόσο ἡ ἀμφιβολία δὲν εἶναι μόνο ἐδῶ παιδὶ τοῦ σύγχρονου σκεπτικισμοῦ. Σχόλια στὸν 'Αριστοτέλη περιέχουν τὸν ἀντίλαλο ἀπὸ μιὰν συζήτηση, στὴν ὁποία ἐκφράζεται ἡ ἄποψη μήπως ἐδῶ ἔχουμε ἁπλῶς μιὰν ποιητικὴ διατύπωση τοῦ θέματος τῆς ἐρωτικῆς πρότασης ποὺ ἀποκρούεται, χωρὶς νὰ ὑπάρχη λόγος νὰ δώσουμε ὀνόματα στὰ πρόσωπα τοῦ διαλόγου.

---

1. Τέτοιες λεπτομέρειες σημειώνει γιὰ ὅλους τοὺς συγγραφεῖς ποὺ σώζονται ὁ Diehl, *Anth. Lyr.* μὲ πολλὴ γνώση. Γιὰ τὸ 44 τῆς Σαπφῶς Page (βλ. παρακ.), 66.
2. Page (βλ. παρακ.), 108, 1.
3. Furtw. - Reichh. T. 64.

Δὲν ἦταν φρόνιμο, ἀπὸ στίχους (121 LP) ποὺ περιέχουν τὴν ἀπόκρουση ἑνὸς πολὺ νέου ὑποψήφιου, νὰ δημιουργήσουμε ἕνα κομμάτι βιογραφίας τῆς Σαπφῶς. Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι ἀξιοπρόσεκτο, γιατὶ σ' αὐτὸ ἡ φιλία ἀνάμεσα στὸν ἄντρα καὶ τὴν γυναίκα χωρίζεται καθαρὰ ἀπὸ τὴν κοινότητα τοῦ κρεβατιοῦ. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῆς συσχέτισής του μένει ἀνοιχτό, γιατὶ μποροῦμε νὰ βροῦμε καὶ ἄλλα ποιήματα τῆς Σαπφῶς μὲ διαλογικὸν λυρισμό, ὅπου μιλοῦν ξένα πρόσωπα. Τὸ πολὺ δημοτικότροπο παράπονο π.χ. τῆς κοπέλλας πρὸς τὴν μάνα της (102 LP), ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑφάνη γιατὶ εἶναι ἐρωτευμένη μὲ ἕναν νέο, ἀσφαλῶς δὲν τὸ τραγούδησε ἡ Σαπφὼ μὲ τὸ ὄνομά της. Αὐτὰ τὰ τραγούδια μοιάζουν μ' ἐκείνους τούς στίχους· στοὺς ὁποίους μιὰ κοπέλλα σὲ νυχτερινὲς ὧρες παραπονιέται γιὰ τὸ μοναχικὸ κρεβάτι της (94 D.).[1] Δύσκολα θὰ λέγαμε ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν Σαπφώ, χαρακτηρίζουν ὅμως τὸ εἶδος.

Σύμφωνα μὲ αὐτὰ ποὺ σώζονται, ἡ Σαπφὼ μίλησε στὰ περισσότερα ποιήματά της γιὰ τὸν δικό της κόσμο, καὶ νιώθουμε σ' αὐτὰ τὴν φωνὴ μιᾶς γυναίκας ποὺ ἀγαπᾶ. Κοπέλλες τοῦ κύκλου της, ποὺ πολλὲς φορὲς μποροῦμε νὰ ποῦμε τὸ ὄνομά τους, τῆς ξυπνοῦν τὴν νοσταλγία μιᾶς καρδιᾶς ποὺ ψάχνει αἰώνια, τὴν γοητεύουν καὶ τὴν ἀπογοητεύουν, τὴν βασανίζουν καὶ τὴν κάμνουν εὐτυχισμένη. Ἐκεῖνα τὰ δυὸ ποιήματα (1. 31 LP), ποὺ σ' αὐτὰ μόνο, πρὶν ἀρχίσουν τὰ παπυρικὰ εὑρήματα, στηριζόταν ἡ φήμη τῆς Σαπφῶς, προέρχονταν ἀπὸ αὐτὸν τὸν κόσμο τοῦ αἰσθήματος. Ἡ *προσευχὴ στὴν Ἀφροδίτη*[2] καλεῖ τὴν θεὰ νὰ τὴν βοηθήση στὴν δυσκολία ἑνὸς ἀνεκπλήρωτου πόθου. Αὐτὴ ἡ ἐπίκληση, γιὰ νὰ ἐμφανισθῆ ἡ θεὰ καὶ νὰ τῆς συμπαρασταθῆ, ἀντηχεῖ στὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ ποιήματος, ποὺ σώζεται ὁλόκληρο. Εἶναι γνωστὸ πὼς ἦταν ἕνα σταθερὸ χαρακτηριστικὸ θρησκευτικῶν ἐπικλητικῶν ὕμνων τὸ νὰ θυμίζουν στὸν θεὸ τὰ παλιά, ὅταν δεχόταν προσφορὲς ἢ μοίραζε χάρες. Ἀπὸ αὐτὰ ποὺ πρόσφερε ἡ παράδοση, ἡ Σαπφὼ ἀκολουθώντας τὸν τρόπο τῆς ἑλληνικῆς τέχνης δημιούργησε κάτι δικό της, καὶ μέσα στὸ πλαίσιο, ποὺ τὸ σχηματίζουν ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, παράχωσε τὴν εἰκόνα προηγούμενων «ἐπιφανειῶν» τῆς θεᾶς. Τότε ἡ Ἀφροδίτη ὁδηγώντας χρυσὸ ἅρμα, ποὺ τὄσερναν σπουργίτια ποὺ κουνοῦσαν ζωηρὰ τὰ φτερά τους, κατέβηκε στὴν σκοτεινὴ γῆ καὶ εἰσάκουσε τὴν παράκληση τῆς Σαπφῶς. Γελαστή, ὅπως μιλᾶ κανεὶς σ' ἕνα κάπως δύσκολο παιδί, τὴν ρώτησε ἡ θεὰ τί τῆς συνέβαινε πάλι, γιὰ ποιὸν λόγο τὴν καλοῦσε ξανὰ καὶ τί ἦταν αὐτὸ ποὺ λαχταροῦσε. Κι ὅπως τότε τῆς ἔδωσε ὑπόσχεση, ἔτσι μποροῦσε τώρα νὰ τῆς χαρίση καὶ τὴν ἐκπλήρωση. Ἡ γοητεία τῶν σαπφικῶν ποιημάτων εἶναι δύσκολο νὰ περικλεισθῆ σὲ λόγια, ἡ ἰδιαίτερη ὅμως χάρη αὐτῆς τῆς προσευχῆς στὴν Ἀφροδίτη στηρίζεται ἐπάνω σὲ μιὰν παράξενη ἀντίθεση. Τὸ ποίημα εἶναι γεμάτο ἀπὸ ζεστό, πιεστικὸ πάθος, καὶ μολαταῦτα εἶναι συγχρόνως

---

3. G. Jachmann, *Rhein. Mus.* 107, 1964, 25, ὁ ὁποῖος σταθμίζει τὴν γνησιότητα.

1. G. Aur. Privitera, <La rete di Afrodite, Ricerche sulla prima ode di Saffo>, *Quad. Urbinati* 4, 1967, 7. T. Kirscher, <Sappho's Ode an Aphrodite>, *Herm.* 96, 1968, 1.

πλασμένο ἀπὸ μιὰν Σαπφὼ ποὺ εἶναι ἡ ἴδια τὸ ἀντικείμενο καὶ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴν κατάσταση καὶ τὴν παρατηρεῖ. Ἡ δομή του ἀπὸ πλαισιωτικὰ τμήματα, ποὺ ἀναφέρονται στὸ παρόν, καὶ ἀπὸ ἕνα ἐσωτερικὸ κομμάτι, ποὺ θυμίζει παρελθόν, εἶναι ὑπέροχη ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἀντινομίας, ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα σπουδαῖο χαρακτηριστικὸ τῆς οὐσίας τῆς σαπφικῆς ποιητικῆς.

Βασικὰ ἡ ἴδια δομὴ ξαναεμφανίζεται καὶ στὸ ποίημα ποὺ ὁ συγγραφέας τοῦ συγγράμματος *Περὶ ὕψους*, τοῦ 1. αἰ. μ.Χ.,τὸ διάσωσε σὰν παράδειγμα ὁλοκληρωμένης περιγραφῆς πάθους, καὶ ποὺ τὸ μιμήθηκε ὁ Κάτουλλος[1]: Μὲ τοὺς θεοὺς φαίνεται στὴν Σαπφὼ πὼς μοιάζει ὁ ἄντρας ποὺ ἥσυχος κάθεται ἐκεῖ ἀπέναντι στὴν κοπέλλα καὶ ἀκούει τὰ λόγια της, ἀκούει τὸ γέλιο της. Τῆς Σαπφῶς ἡ καρδιὰ ὅμως ταράζεται ἀπὸ μιὰν ματιά του πρὸς τὴν ἀγαπημένη μορφή: ἡ γλώσσα βουβαίνεται, μιὰ λεπτὴ φωτιὰ τρέχει κάτω ἀπὸ τὸ δέρμα, τὰ μάτια δὲν βλέπουν πιά, τ' αὐτιὰ βουίζουν, ἱδρώτας ἀναβλύζει, τρέμει ὁλόκληρη· ὁλοκίτρινη, μοιάζει νὰ βρίσκεται κοντὰ στὸ τέλος της. Μὲ τὶς αἰνιγματικὲς γιὰ μᾶς λέξεις, *καὶ μολαταῦτα ὅλα πρέπει νὰ τὰ ὑπομένουμε γιατί...*, τὸ κείμενο διακόπτεται.

Αὐτὴ ἡ περιγραφὴ τῶν συμπτωμάτων ἐρωτικοῦ πάθους ἄσκησε σταθερότατην ἐπίδραση περισσότερο ἀπὸ μιὰν χιλιετία. Ἀκόμα ὁ Ἀρισταίνετος, ὁ μεταγενέστερος κατασκευαστὴς ἐρωτικῆς κουρελοφιλολογίας, στηρίζεται στὴν Σαπφὼ γιὰ πολλὰ παραγεμίσματα, ὅταν περιγράφει τὸν καημὸ μιᾶς ἐρωτευμένης κοπέλλας. Ἡ ἀντίληψη τοῦ ἀρχαίου ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἔρωτα σὰν μιὰν ἐξωλογικὴ δύναμη ποὺ πέφτει στοὺς ἀνθρώπους σὰν ἀρρώστεια, βρῆκε στοὺς στίχους τῆς Σαπφῶς ὁλοκληρωμένην ἔκφραση.

Προέρχονται ἄραγε ἀπὸ ἕνα γαμήλιο ποίημα, ὅπως πιστεύουν οἱ περισσότεροι; Ἀσφαλῶς ὄχι· δὲν εἶναι νοητὸ ὅτι ἡ ποιήτρια ἀπάγγειλε αὐτὴν τὴν περιγραφὴ τῆς δικῆς της ταραχῆς, γιὰ νὰ ἐξυμνήση τὴν νύφη σὲ μιὰν γαμήλια συντροφιά. Σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους ἐλευθερώνεται ἕνας ἄνθρωπος ἀπὸ μιὰν ἀβάσταχτη κατάσταση, χάρη στὴν ἀντικειμενοποίησή της μέσα στὸ ἔργο τέχνης. Ἡ κατάσταση τὴν ὁποία προϋποθέτει τὸ ποίημα, μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι τῆς γαμήλιας συντροφιᾶς, ὅπου τὸ πιὸ εὔκολο ποὺ μπορεῖ νὰ σκεφτῆ κανεὶς εἶναι τὸ οἰκεῖο ἀντίκρισμα μιᾶς κοπέλλας κι ἑνὸς ἄντρα.

Σχεδὸν πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν βλέπουμε τὴν Σαπφὼ σὲ τέτοιες φλόγες. Μιὰν φορὰ τραγουδᾶ γιὰ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ πόθου (48 LP) καὶ γιὰ τὸν Ἔρωτα ποὺ συγκλονίζει τὰ σωθικά της σὰν τὸν βουνίσιον ἄνεμο ποὺ πέφτει στὶς βαλανιδιές (47 LP). Ἀλλοῦ, μὲ μιὰν λεξιπλασία ποὺ ἔγινε περίφημη, ὀνομάζει τὸν θεὸ «γλυκόπικρο ἑρπετό», ποὺ ἐναντίον του δὲν ὑπάρχει βοήθεια (130 LP). Ἡ εὐχή της νὰ πάη στὶς

---

1. M. MANFREDI, <Sull'ode 31 L.P.>, *Pap. Soc. It. Omaggio all' 11. Congresso int. di papirol.* Μιλάνο 1965, 16. G. AUR. PRIVITERA, <Ambiguità antitesi analogia nel fr. 31 L.P. di Saffo>, *Quad. Urbinati* 8, 1969, 37 (μὲ βιβλιογρ.). G. JACHMANN, <Sappho und Catull>, *Rhein. Mus.* 107, 1964, 1. (Ἐναντίον τῆς ἀπόψεως ὅτι τὸ ποίημα ἦταν γαμήλιο).

νοτισμένες (*δροσόεντας*) λωτόφυτες ὄχθες τοῦ Ἀχέροντα (95 LP) προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ μιὰν διάθεση σὰν ἐκείνην τοῦ ποιήματος ποὺ ἀναλύσαμε. Ὅμως ἡ λύρα τῆς Σαπφῶς ἔχει πολλοὺς τόνους. Ἡ νοσταλγία χαμογελᾶ σ' ἕνα ποίημα (16 LP)[1] ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὶς διαφορὲς στὶς ἀνθρώπινες προτιμήσεις. Σ' αὐτὸν ἢ σ' ἐκεῖνον, καβαλλάρηδες, πεζοὶ ἢ ἕνας στόλος φαίνονται τὸ πιὸ ὡραῖο πράγμα, γιὰ τὴν Σαπφὼ ὅμως ὄμορφο εἶναι ὅ,τι ἀγαπᾶ ὁ ἄνθρωπος. Γι' αὐτὸ θὰ προτιμοῦσε πολὺ νὰ βλέπη τῆς Ἀνακτορίας τὸ γοητευτικὸ βάδισμα καὶ τὸ φῶς στὸ πρόσωπό της, ἀπὸ τὰ ἅρματα καὶ τὰ ὅπλα τῶν Λυδῶν, ποὺ πῆραν γιὰ γυναῖκες στὴν χώρα τους πολλὲς ἀπὸ τὶς κοπέλλες της. Ἕνα τέτοιο γεγονὸς ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν κατανόηση ἑνὸς ἀπὸ τὰ πιὸ ὡραῖα ποιήματά της (96 LP), ποὺ καὶ σ' αὐτὸ ἡ λαχτάρα εἶναι ἁπαλὴ καὶ σκεπασμένη. Μὲ τὴν Ἀτθίδα μιλᾶ γιὰ μιὰν μακρινὴ φίλη[2], ποὺ τώρα ζεῖ στὶς Σάρδεις. Τώρα αὐτὴ ξεπερνᾶ μὲ τὴν λάμψη της ὅλες τὶς γυναῖκες τῆς Λυδίας, ὅπως τὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ ξεθωριάζει τὰ ἄστρα. Καὶ νά, ποὺ ἀπὸ τὴν παρομοίωση βγαίνει μιὰ ἀπαράμιλλη στὴν ἠχητική της ἐντύπωση περιγραφὴ τῆς φεγγαρόλουστης νύχτας, μὲ τὸ φῶς της ἐπάνω στὰ ἁλμυρὰ κύματα καὶ τοὺς λουλουδιασμένους κάμπους, μὲ τὴν γιαλιστερὴ δροσιὰ καὶ ὅλην τὴν πλούσια βλάστηση. Τὸ ζύγισμα τῶν στίχων δὲν συμφωνεῖ καθόλου μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ἐδῶ θὰ εἴχαμε μιὰν περιγραφικὴ ἐκτόνωση τῆς παρομοίωσης, ὅπως τὴν κάμνει ὁ Ὅμηρος. Αὐτὴ ἡ σεληνοφώτιστη νύχτα ποὺ περιγράφεται ἐδῶ, εἶναι ἐκείνη στὴν ὁποία ἡ Σαπφὼ καὶ ἡ Ἀτθίδα στέλλουν τὶς σκέψεις τους ἐπάνω ἀπὸ τὴν θάλασσα πρὸς τὴν ξενιτεμένη.

Ἐκεῖνος ποὺ δὲν περιορίζεται στὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση αὐτῶν τῶν ποιημάτων νιώθει νὰ γίνεται πιὸ καυτὸ σὲ κάθε βῆμα τὸ πρόβλημα τῶν μορφῶν τῆς ζωῆς ποὺ τὰ γέννησαν. Οἱ ἀπαντήσεις ταλαντεύονται ἀπὸ ἑκατονταετίες ἀνάμεσα σὲ ἀκρότητες. Τὸ ἄρθρο *Σαπφὼ* τοῦ Pierre Bayle (1695)[3], ποὺ τὴν χαρακτηρίζει πρόστυχη, ἀποτελεῖ τὴν μιὰν ἀκρότητα· προϊσταμένη ἑνὸς οἰκοτροφείου θηλέων, ποὺ τὴν ἔκαμε ὁ WILAMOWITZ, ἀποτελεῖ τὴν ἄλλη[4]. Βασικὰ οἱ πόλοι εἶναι

---

1. G. L. KONIARIS, <On Sappho fr. 16 (L.P.)>, *Herm.* 95, 1967, 25. G. AUR. PRIVITERA, <Su una nuova interpretazione di Saffo>, *Quad. Urbinati* 4, 1967, 182.

2. Τὸ ὄνομά της θὰ εἶναι *Ἀριγνώτα*. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ ἑρμηνεία ἀμφισβητεῖται, πβλ. PAGE (βλ. παρακ.), 89.

3. Γάλλος (1647 - 1706) συγγραφέας ἑνὸς *Dictionnaire historique et critique*, ποὺ ἐπηρέασε ἀρκετὰ τὸν 18. αἰ. (Σ.τ.Μ.). ,

4. Ἡ ἱστορία τῆς εἰκόνας τῆς Σαπφῶς: H. RÜDIGER, *Sappho. Ihr Ruf und Ruhm bei der Nachwelt. Erbe der Alten* 21, 1933. Τοῦ ἴδιου, <Das sapphische Versmaß in der deutschen Literatur>, *Ztschr. f. Deutsche Philol.* 58, 1933, 140. R. MERKELBACH, <Sappho und ihr Kreis>, *Phil.* 101, 1957, 1 Πβλ. ἐπίσης τὸν συλλογικὸ τόμο *El. Descubrimiento del Amor in Grecia.* Μαδρίτη 1959. P. VON DER MÜHLL, *Mus. Helv*, 21, 1964, 172. O. G. JACHMANN, *Rhein Mus.* 107, 1964, 3 κατηγορεῖ τὸν WELCKER καὶ τὸν WILAMOWITZ γιὰ τὴν στενοκέφαλη κρίση τους γιὰ τὴν Σαπφώ, ἐπιμένει ὅμως στὴν καθαρότητα τῆς ποιήτριας. M. TREU, <Neues uber Sappho und Alkaios (P. Ox. 2506)>, *Quad. Urbinati* 2, 1966, 9. BR. GENTILI, <La veneranda Saffo>. Αὐτ. 37,

κιόλας στὴν ἀρχαιότητα τὸ ἴδιο ἀπομακρυσμένοι. Ὁ Μάξιμος ὁ Τύριος ἐσύγκρινε τὴν Σαπφὼ μὲ τὸν Σωκράτη, ἐνῶ στὸν Σενέκα βρίσκουμε τὸ ἐρώτημα: «*an Sapho publica fuerit*»[1]. Ἔτσι καταλαβαίνουμε, γιατὶ οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ διχοτόμησαν τὴν Σαπφώ. Στὴν *Σούδα* ἐμφανίζονται δυὸ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μιὰ πρέπει νὰ φορτωθῆ τὴν βρωμιά.

Δὲν μποροῦμε νὰ ἔχουμε μιὰν πλήρη εἰκόνα τῆς λεσβιακῆς κοινωνίας, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅμως θὰ μπορούσαμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὴν συνοχὴ τῆς ἀνδρικῆς ἀριστοκρατίας στὸν πόλεμο καὶ στὸ συμπόσιο ἀντιστοιχοῦσε ἀπὸ τὴν γυναικεία πλευρὰ ἡ ἐπιθυμία νὰ δημιουργήσουν δεσμούς, κατάλληλους νὰ ἐμποδίσουν μιὰν πνευματικὴ στασιμότητα μέσα σ' ἕναν τέτοιο κόσμο. Τὰ ποιήματα τῆς Σαπφῶς τὸ βεβαιώνουν καί, παρ' ὅλην τὴν πενιχρότητα τῶν μαρτυριῶν, δίνουν μολαταῦτα ἀρκετὰ πολύτιμα ἐπιμέρους στοιχεῖα. Σήμερα προσέχουν νὰ μὴν ἀφήνουν τὴν εἰκόνα τῆς Σαπφῶς καὶ τοῦ κύκλου της νὰ γλιστρᾶ πάρα πολὺ πρὸς παιδαγωγικὲς ἔννοιες. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως δὲν χάνει τὴν σημασία του τὸ γεγονὸς ὅτι βλέπουμε τὴν ποιήτρια σὰν κέντρο μιᾶς ὁμάδας νέων κοριτσιῶν ποὺ εἶχαν στενὴ σχέση μαζί της. Ἡ *Σούδα*, ποὺ δίνει καὶ ὀνόματα, μιλᾶ γιὰ μαθήτριες τῆς Σαπφῶς. Δὲν θέλουμε νὰ δώσουμε ὑπερβολικὸ κύρος σ' αὐτὴν τὴν μεταγενέστερη μαρτυρία, ὑπῆρχε ὅμως ἕνας κύκλος νέων ἀνθρώπων γύρω ἀπὸ τὴν Σαπφώ, καὶ μποροῦμε νὰ προσθέσουμε τὴν σημαντικὴ διαπίστωση ὅτι αὐτὸς γιὰ τὴν Μυτιλήνη ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν ἀποτελοῦσε καθόλου μοναδικὸ φαινόμενο. Ξέρουμε γιὰ τὴν Ἀνδρομέδα καὶ τὴν Γοργώ, ποὺ ἡ Σαπφὼ τὶς ἔνιωθε σὰν ἀνταγωνίστριες καὶ μποροῦσε νὰ ἐξαγριώνεται ἐξαιτίας τους. Ἡ Ἀνδρομέδα τῆς πῆρε τὴν Ἀτθίδα (131 LP), ποὺ ἡ Σαπφὼ τὴν συμπάθησε ὅταν κάποτε ἦταν ἀσήμαντη κοπελλίτσα (49 LP), καὶ ποὺ τὴν συναντοῦμε κι ἀλλοῦ στὰ τραγούδια της. Ἐναντίον τῆς Ἀνδρομέδας ἐπίσης στρέφεται ἡ κοροϊδία γιὰ τὴν χωριάτισσα ποὺ δὲν ξέρει νὰ τραβήξη τὸ φόρεμά της στοὺς ἀστραγάλους (57 LP). Ἡ κοσμιότητα τῆς ἐμφάνισης λογαριαζόταν πολὺ σ' αὐτὸν τὸν κύκλο, καὶ τὰ ἀρχαικὰ ἀγάλματα κοριτσιῶν ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη φωτίζουν καλὰ αὐτὸ τὸ γεγονός.

Γιὰ τὴν ζωὴ αὐτοῦ τοῦ κύκλου γύρω ἀπὸ τὴν Σαπφὼ μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε μολαταῦτα μιὰν ἀρκετὰ καθαρὴ εἰκόνα, ὥστε νὰ θεωρήσουμε ἔτσι ἀνεξήγητες ἀρκετὲς ἀντιλήψεις τῶν νεότερων. Ὑπάρχει ἕνα ποίημα γεμάτο τρυφεροὺς τόνους (94 LP), ποὺ τὸ τμῆμα του ποὺ σώζεται ἀρχίζει μὲ τὴν ἐπιθυμία τῆς Σαπφῶς νὰ πεθάνη. Βαθιὰ τὴν πονᾶ ὁ χαμὸς τῆς φίλης ποὺ θὰ ἔφευγε ἀπὸ κοντά της. Τὴν παρηγοριὰ ὅμως τὴν ψάχνει στὴν θύμηση τῆς στιγμῆς τοῦ ἀποχωρισμοῦ, ὅπου ἡ Σαπφὼ ἦταν ἡ ἰσχυρότερη, ἡ κυριαρχημένη, καὶ θύμιζε στὴν ἄλλη, ποὺ ἔκλαιγε μὲ λυγμούς, ὅλες τὶς ὄμορφες καὶ κοινὲς χαρές. Ἐκεῖ ἀκοῦμε γιὰ πολλὰ μυρωδάτα ἀνθοστέφανα καὶ γιὰ μύρα, γιὰ γλυκιὰ ξεκούραση καὶ—ἀκρωτηριασμένο τελικὸ τμῆμα—γιὰ τὸν ἱερὸ τόπο ἢ τὴν γιορτή, ἀπ' ὅπου δὲν ἔλειπε ποτέ. Μιὰ ἀπὸ τὶς τε-

---

3. «ἦταν κοινὴ γυναίκα ἡ Σαπφώ;». Μάξ. Τύρ. *Διαλ.* 18, 9. Seneca, *Ep.*8 8, 37.

λευταῖες λέξεις ποὺ διαβάζουμε: *ἄλσος*. Ἐδῶ νομίζουμε ὅτι συνάπτεται ἕνα ἄλλο ποίημα (2 LP, *Pap. Soc. It.* ἀρ. 1300), ποὺ σώθηκε σ' ἕνα «ὄστρακον»[1] (κεραμίδι). Γίνεται ἐπίκληση στὴν Ἀφροδίτη μέσα στὸ ἱερό της ἄλσος, καὶ ἡ παράκληση πρὸς τὴν θεὰ περικλείνει πάλι ἕνα ἐσωτερικὸ τμῆμα, ποὺ περιλαμβάνει ἐδῶ τὴν περιγραφὴ τοῦ ἄλσους. Μιὰν περιγραφή, μὲ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ συγκριθῇ μόνο ἐκείνη τῆς φεγγαρόλουστης νύχτας, στὸ ποίημα γιὰ τὴν μακρινὴ φίλη. Βωμοὶ καπνίζουν ἀπὸ θυμιάματα, κρύο νερὸ τρέχει μέσα ἀπὸ κλωνιὰ μηλιᾶς, ἀπὸ ρόδα εἶναι ὅλο τὸ μέρος σκιασμένο, ἀπὸ τρεμάμενα φύλλα σταλάζει ὁ ὕπνος.

Κι ἐδῶ ἐπίσης δὲν εἶναι σωστὸ νὰ σπεύδουμε νὰ βγάζουμε συμπεράσματα καὶ νὰ κάμνουμε τὴν Σαπφὼ ἕνα εἶδος ἱέρειας καὶ τὸν κύκλο της ἕναν λατρευτικὸ θίασο. Ὅτι ὁ κύκλος αὐτὸς εἶχε ὁπωσδήποτε σχέση μὲ τὴν λατρεία καὶ ὅτι οἱ πανηγυρικοὶ ἑορτασμοὶ ἀποτελοῦσαν τὶς ὑψηλὲς ὧρες αὐτοῦ τοῦ κύκλου, τὸ συνάγουμε ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σώθηκαν. Ὅτι οἱ κοπέλλες ἔψαλλαν κιόλας κι ἐχόρευαν σὲ τέτοιες εὐκαιρίες, μποροῦμε νὰ τὸ συμπεράνουμε ἀπὸ ὅλα ὅσα ξέρουμε γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ζωή. Τραγουδοῦσαν καὶ σὲ ἄλλες εὐκαιρίες στὸν κύκλο τῆς Σαπφῶς, κι οἱ κοπέλλες τὸ τραγούδι τὸ διδάχθηκαν ἀπὸ αὐτήν, χωρὶς γι' αὐτὸ νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποθέτουμε τὴν ὕπαρξη κάποιου σχολείου. Πῶς ἔνιωθε ἡ Σαπφὼ τὴν δική της περιοχὴ τῆς ζωῆς, τὸ ἐξέφρασε ἡ ἴδια, ὅταν, ἄρρωστη τοῦ θανάτου, ἀπαγόρευσε στὸ παιδί της νὰ θρηνῇ φωναχτά: τέτοιοι θρῆνοι δὲν πρέπει νὰ ἀντηχοῦν σ' ἕνα σπίτι ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὴν φροντίδα τῶν Μουσῶν (150 LP). Νὰ εἶναι ὑπηρέτριά τους (*μουσοπόλος*), εἶναι τὸ τάξιμο καὶ ἡ περηφάνεια τῆς ζωῆς της, γιατὶ τὸ τραγούδι της, ποὺ τῆς τὄδωσαν οἱ Μοῦσες, πρόκειται νὰ διαρκέσῃ. Τὸ ὄνομά της θὰ βρίσκεται στὸ στόμα τῶν ἀνθρώπων, κι ὁ θάνατος ἀκόμα δὲν θὰ τὸ σβήσῃ (65. 193 LP). Κι ἂν θέλῃ νὰ πῇ κακὸ γιὰ καμιὰν ἀντίπαλή της, τότε τῆς προφητεύει μιὰν ἔρημῃ καὶ σκοτεινὴ ὕπαρξη στὸν Ἅδη, ὅπως εἶναι ὁ κλῆρος τῶν ἀνθρώπων ποὺ δὲν ἔχουν καθόλου μερίδιο στὰ ρόδα τῆς Πιερίας (55 LP). Εἶναι ἴσως μολαταῦτα κάτι περισσότερο ἀπὸ ἕνα παιχνίδι τῆς παράδοσης τὸ ὅτι ἡ παρήγορη πίστη τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κόσμου στὴν ἐπιβίωσή του χάρη στὴν δόξα ἐμφανίζεται στὴν Σαπφὼ διαφορετικὴ ἀπὸ ὅ,τι στὸν Ἀλκαῖο, ὁ ὁποῖος ζεῖ ἐντονότερα τὸ Ἐδῶ καὶ τὸ Τώρα. Καὶ ἡ δύναμη τῆς θύμησης εἶναι πολὺ βαθύτερη σ' αὐτήν.

Ἡ Σαπφὼ ἔδειχνε κάθε τόσο ἰδιαίτερη συμπάθεια σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς κοπέλλες ποὺ ἔμπαιναν διαδοχικὰ στὸν κύκλο της. Τραγουδᾶ γιὰ τὸν καϋμὸ τῆς καρδιᾶς της σὲ τόνους ποὺ ἀποκλείουν ὁποιανδήποτε προσπάθεια νὰ θεωρήσουμε μητρικὸ αὐτὸ τὸ συναίσθημα. Ἡ ἀγάπη αὐτὴ εἶναι ζεστὴ ἀπαίτηση γιὰ ψυχικὴν ἀπόκτηση, εἶναι ἱκανὴ γιὰ τρυφερότατον πόθο, καὶ ξανὰ πάλι γίνεται ἕνας συγκλονισμὸς ἰσχυρότατος, ποὺ φτάνει ὡς τὴν ἐκμηδένιση, τίποτε ὅμως δὲν φανερώνει ὅτι αὐτὸς

1. Βιβλιογραφία γι' αὐτὸ τὸ ποίημα στὸν K. MATTHIESSEN, *Gymn.* 64, 1957, 554. σχετικὰ G. LANATA, <L'ostracon Fiorentino con versi di Saffo>, *Stud. It.* 32, 1960, 64. E. RISCH, <Der gottliche Schlaf bei Sappho>, *Mus. Helv.* 19, 1962, 197, γιὰ τὸ δυσκολογιάτρευτο *καταγριον* τοῦ στ. 8.

γεννήθηκε ἀπὸ τὴν λάσπη. Ἡ χαρὰ γιὰ τὴν ὀμορφιὰ ποὺ βλέπει μὲ τὰ μάτια της, καὶ ἡ ἐσωτερικότητα τοῦ ψυχικοῦ κόσμου εἶναι ἀκόμα ἐδῶ ὁλωσδιόλου ἀξεχώριστα. Τίποτε δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι πιὸ χαρακτηριστικὸ γι' αὐτό, ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Σαπφὼ μιλᾶ γιὰ τὸ παιδί της, τὴν Κλεΐδα, στοὺς στίχους ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα.

Ἕνας ὁλόκληρος κόσμος χωρίζει τὴν Σαπφὼ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, καὶ μολαταῦτα ὁ φιλόσοφος ἀρχίζει τὸν δρόμο πρὸς τὴν τελευταία καὶ ὕψιστη γνώση, ποὺ τὸν περιγράφει στὸ *Συμπόσιο*, μὲ τὴν θέαση τοῦ ὡραίου μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ αἰσθητοῦ, καὶ τοῦ πόθου ποὺ ἀνάβει ἡ θέαση αὐτή. Ἡ Σαπφὼ ὅμως ἔγραψε μιὰν φορὰ στίχους, παράξενους στίχους, στοὺς ὁποίους τὴν βλέπουμε σ' ἕναν δρόμο, ποὺ ὁδηγεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἐποχή της καὶ πέρα ἀπὸ τὸν κόσμο της (50 LP): «*γιατὶ ὁ ὄμορφος (=καλὸς) εἶναι ὄμορφος ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὅραση, ὅμως καὶ ὁ καλὸς (=ἀγαθὸς) θὰ εἶναι ἐπίσης ὄμορφος*»[1]. Μὲ τὰ *καλὸς* καὶ *ἀγαθὸς* χρησιμοποιεῖ τὶς δυὸ λέξεις, ποὺ ἑνώθηκαν ἀργότερα γιὰ νὰ σχηματίσουν τὴν καίρια λέξη: *καλοκαγαθία*.

Γιὰ κεῖνον ποὺ τὰ προηγούμενα τοῦ φαίνονται πολὺ ἀκατανόητα γιὰ μιὰν σωστὴ ἀξιολόγηση τοῦ σαπφικοῦ ἔρωτα, αὐτὸς μπορεῖ νὰ στηριχθῆ σ' ἕνα πιὸ χειροπιαστὸ ἐπιχείρημα. Ἔχουμε σ' ἕναν πάπυρο (ἀρ. 2070 P.) ὑπολείμματα μιᾶς ἀρχαίας βιογραφίας, στὴν ὁποία λέγεται ὅτι «μερικοὶ» κατηγοροῦν τὴν Σαπφὼ γιὰ ἀνηθικότητα. Οὔτε τὰ ποιήματά της λοιπὸν οὔτε καὶ ἡ σίγουρη παράδοση μποροῦν νὰ ἔχουν δώσει ἕνα σταθερὸ στήριγμα γιὰ τὰ κουτσομπολιά, ποὺ οἱ κατοπινοὶ χρόνοι τὰ ἀντέγραψαν ἀπὸ τὰ ἀδιάντροπα ἀστεῖα τῆς κωμωδίας.

Ἡ τέχνη τῆς Σαπφῶς, ὅπως καὶ τοῦ Ἀλκαίου, ξεχωρίζει χάρη στὴν ἀμεσότητά της. Ἐνῶ ὅμως ἐκεῖ παρελαύνουν μπροστά μας αἴθουσες ὅπλων καὶ συμπόσια, ἐδῶ εἶναι ἕνας ἄλλος κόσμος αὐτὸς ποὺ μᾶς μιλᾶ. Ἐδῶ τὸ πᾶν εἶναι αἴσθημα, καὶ δοκιμάζουμε τὶς μεταβολές του, τὴν δύναμη καὶ τὸ βάθος του τόσο ἀδιάσπαστα, σὰν νὰ μὴν μεσολαβοῦσε καθόλου ἡ καλλιτεχνικὴ-τεχνικὴ μορφή, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ὅλα πρέπει νὰ περάσουν, γιὰ νὰ φτάσουν σ' ἐμᾶς. Εἴδαμε ὅτι ἡ Σαπφὼ ἔχει μεγάλην ἱκανότητα αὐτοπαρατηρησίας, καὶ ὄχι σπάνια ἡ στάση της ἀπέναντι σ' ἕνα περασμένο περιστατικὸ εἶναι ἀντικείμενο τῆς ποίησής της. Ἀλλὰ καὶ τότε ἡ ζωντάνια καὶ ἡ θέρμη τοῦ αἰσθήματος δὲν παραχωροῦν τὴν θέση τους οὔτε γιὰ μιὰν στιγμὴ στὴν ψυχρὴ λογική. Ἡ γλώσσα της εἶναι ἁπλή· ὁμαλὸς καὶ οὐσιαστικὸς κάθε της στίχος. Ἀραιὸ εἶναι τὸ ὁμηρικὸ γλωσσικὸ ὑλικὸ καὶ χρησιμοποιημένο μόνο στὰ δακτυλικὰ ποιήματα, ἀλλὰ σχεδὸν ποτὲ σὰν ἁπλὸ στολίδι τοῦ λόγου. Τὸ αἴσθημα ποὺ κατέχει ἔντονα αὐτὴν τὴν ποίηση ἔχει ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφῆς τὴν ἀντιστοιχία του στὴν μουσικότητα τῆς γλώσσας, ποὺ φανερώνεται προπάντων στὸ παιχνίδι τῶν φωνηέντων. Ἀπὸ τὴν ἴδια μουσικότητα ὁδηγεῖται καὶ ἡ δομὴ τῶν προτάσεών της, ποὺ εἶναι πάντα πολὺ ἁπλή. Τὸ κάθε τὶ ἐνεργεῖ σὰν προϊὸν τῆς φύσης.

---

1. *ὁ μὲν γὰρ κάλος ὄσσον ἴδην πέλεται ⟨κάλος⟩, /ὁ δὲ κἄγαθος αὔτικα καὶ κάλος ἔσσεται.*

Μὲ τὴν ἴδιαν ἀμεσότητα μὲ τὴν ὁποία μᾶς δείχνει τὴν καρδιά της, ἡ Σαπφὼ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἰδοῦμε τὸν κόσμο ποὺ τὴν περιβάλλει: τὸ ἄλσος τῆς θεᾶς, τὴν σεληνοφώτιστη νύχτα, τὰ λουλούδια καὶ τὴν θάλασσα. Κοφτὰ καὶ καθορισμένα εἶναι τὰ περιγράμματα στὸν Ἀλκαῖο, ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει μιὰ ἁπαλὴ λάμψη, σὰν τὸ φῶς μιᾶς ἀσημένιας νύχτας πάνω σὲ ὅλα. Ἀληθινὰ περνοῦμε ἀπὸ τὴν αἴθουσα τῶν ὅπλων στοὺς ἰσκιεροὺς κήπους τῆς Ἀφροδίτης. Καὶ πάλι ἡ ἀρχαία τεχνοκριτικὴ ἔχει ἀντιληφθῆ τὸ καίριο στοιχεῖο τῆς τέχνης τῆς Σαπφῶς, ὅταν ὁ Δημήτριος (*Π. ἑρμ.* 132), ἐκεῖ ὅπου μιλᾶ γιὰ τὴν χάρη τῶν πραγμάτων, αὐτὴν τὴν τέχνη παίρνει γιὰ παράδειγμα, στὸ σύνολό της.

Ἀρκετὰ ποιήματα τῆς Σαπφῶς διατηρήθηκαν καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ λείψανα τοῦ 5. βιβλίου ἐπάνω σὲ φύλλα περγαμηνῆς στὸ Βερολίνο. Σύμφωνα μὲ τὸν Θεμίστιο ἡ Σαπφὼ διαβαζόταν στὰ σχολεῖα τὸν 4. αἰ. μ.Χ. Ὁ Ἱμέριος δείχνει καλὴ γνώση τοῦ Ἀλκαίου· πβλ. R. STARK, *Annal. Saravienses* 8, 1959, 43. Λείψανα ἑνὸς ἀρχαίου ὑπομνηματισμοῦ τοῦ Ἀλκαίου προσφέρει ὁ Πάπ. Ὀξυρ. ἀρ. 2307, ἀπ. 14 (LP, σ. 248). Λείψανα ἐπίσης ἑνὸς ὑπομνήματος γιὰ τὴν λυρικὴ ποίηση ὁ Πάπ. τῆς Ὀξυρ 29, 1963, ἀρ. 2506. Γιὰ τὸν Ἀλκαῖο πρέπει νὰ μνημονευθοῦν ἰδιαίτερα τὰ ἀποσπ. 77 καὶ 98, γιὰ τὴν Σαπφὼ τὸ ἀποσπ. 48· πβλ. M. TREU, *Quad. Urbinati* 2, 1966, 20. W. BARNER, ‹Zu den Alkaios-Fragmenten von Pap. Ox. 2506›, *Herm* 95, 1967, 1. Βλ. ἐπίσης σ. 210 —Κείμενο: γιὰ τὴν Σαπφὼ καὶ τὸν Ἀλκαῖο: E. LOBEL - D. PAGE, *Poetarum Lesbiorum fragmenta*. Ὀξφ. 1955, μὲ τοὺς νέους παπύρους καὶ λεξιλόγιο. Πρόσθεσε *Ox. pap.* 23, 1956, ἀρ. 2358 γιὰ τὸν Ἀλκαῖο, ἀρ. 2357 γιὰ τὴν Σαπφώ· γιὰ τὸν ἀρ. 2378 πβλ. σελ. 210, σημ. 1. Ἡ *Anthologia Lyrica* τοῦ E. DIEHL μένει χάρη στὶς πολυάριθμες πληροφορίες χρήσιμη. J. M. EDMONDS, *Lyra Greca I. Loeb Class. Libr.* Λονδ. 1922 (δίγλ.). TH. REINACH - A. PUECH, *Alcée, Sappho. Coll. des Un. de Fr.* Παρίσι 1937, ἀνατύπωση 1960 (δίγλ.). C. GALLAVOTTI, *Saffo e Alceo*. τόμ. 2, 2. ἔκδ. Νεάπολη 1956/57. 1, 3. ἔκδ. 1962. M. TREU, *Alkaios*. 3. ἔκδ. Μόναχο 1963. Τοῦ ἴδ., *Sappho*. 3. ἔκδ. Μόναχο 1963 (μετάφραση, ἑρμηνευτικὲς σημειώσεις καὶ πλούσια βιβλιογραφία). E. STAIGER, *Sappho* (ἑλλ. καὶ γερμ.). Ζυρίχη 1957. EDITH MORA, *Sappho. Histoire d'un poète et traduction intégrale de l'oeuvre*. Παρίσι 1966 (μὲ βιβλιογρ.). W. BARNER, *Neuere Alkaios-Papyri aus Oxyrhynchos*. Spudasmata 14. Hildesheim 1967. Μποροῦμε ἐπίσης νὰ παραπέμψουμε στὶς Ἀνθολογίες ποὺ μνημονεύσαμε σχετικὰ μὲ τὸν Ἀρχίλοχο. —Ἑρμηνεία: A. TURYN, *Studia Sapphica. Eos* Παράρτ. 6, 1929. C. M. BOWRA, *Greek Lyrik Poetry*. Ὀξφ. 1936. 2. ἔκδ. 1961. W. SCHADEWALDT, *Sappho*. Potsdam 1950. D. L. PAGE, *Sappho and Alcaeus*. Ὀξφ. 1955. Γιὰ ὅλην τὴν παλιότερη λυρικὴ ποίηση: M. TREU, *Von Homer zur Lyrik. Zet.* 12, 2. ἔκδ. Μόναχο 1968. Τοῦ ἴδ. ‹Neues uber Sappho und Alkaios (P. Ox. 2506)›, *Quad. Urbinati* 2, 1966, 3. Παρουσίαση: C. GALLAVOTTI, *Storia e poesia di Lesbo nel VII-VI secolo a. C., Alceo di Mitilene*. Bari 1949. A. COLONNA, *L'antica lirica greca*. Τορίνο 1955. B. MARZULLO, *Studi di poesia eolica*. Φλωρεντία 1958. M. F. GALIANO, *Safo*. Μαδρίτη 1958· τοῦ ἴδιου ἕνα δελτίο ἐρευνῶν: ‹La lirica griega a la luz de los descubrimientos papirologicos›, *Actas del Prim. Congr. Espan. de Est. Clas.* Μαδρίτη 1958, 59. — Γλώσσα: C. GALLAVOTTI, *La lingua dei poeti eolici*. Bari 1948. A BRAUN, ‹Il contributo della glottologia at testo critico di Alceo e Saffo›, *Annali Triestini* 20, 1950, 263. H. FRÄNKEL, ‹Eine Stileigenheit der fruhgriechischen Literatur›, στό: *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*. 2. ἔκδ. Μόναχο 1960, 40. (= *GGN* 1924, 63). C. A. MASTRELLI, *La lingua di Alceo*. Φλωρεντία 1954. A. E. HARVEY, ‹Homeric epithets in the Greek lyrik›, *Class. Quart.* 7, 1957, 206. EVA-MARIA HAMM, *Grammatik zu*

Sappho und Alkaios. Abh. Ak. Berlin 2. ἐκδ. 1958. IRENA KAZIK - ZAWADZKA, *De Sapphicae Alcaicaeque elocutionis colore epico.* Wroclaw 1958 (Polska Ak. Nauk. Archivum filol. 4). —Μεταφράσεις: H. H. RUDIGER, ‹Geschichte der deutschen Sappho - Übersetzungen›, *Germ. Stud.* 151. Βερολ. 1934. E. MORWITZ, *Sappho.* Βερολ. 1936 (ἑλλ. καὶ γερμ.). H. RUDIGER, *Griech. Lyriker.* Ζυρίχη 1949 (ἑλλ. καὶ γερμ.). Ἀξιόλογα στοῦ SCHADEWALDT (βλ. παραπ.), FRÄNKEL, καὶ στοῦ SNELL, *Entdeckung des Geistes.* 3. ἐκδ. Ἀμβ. 1955 (ZOLTAN V. FRANYÓ).

6. ΧΟΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Πολυάριθμα εὑρήματα ἀρχαίας μικροτεχνίας ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ὀρθιας Ἄρτεμης[1], μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ γνωρίσουμε τὴν Σπάρτη τοῦ 7. αἰ. πολὺ καλύτερα. Ἀποκτοῦμε τὴν εἰκόνα μιᾶς κοινωνίας ποὺ ἦταν σὲ πολὺ ψηλότερον βαθμὸ στραμμένη πρὸς ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ πρὸς τὰ ἐρεθίσματα ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ ξένα μέρη, ἀπὸ ὅ,τι τὸ κατοπινὸ στρατιωτικὸ κράτος ποὺ ζοῦσε σὲ μιὰν κατάσταση μόνιμης πολιορκίας. Μὲ αὐτὰ συμφωνοῦν ὅσα ξέρουμε ἀκόμα γιὰ τὴν μουσικὴ καὶ τὴν ποίηση σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή.

Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀξιολογότερες πηγὲς γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία τῆς μουσικῆς εἶναι ἡ συγγραφὴ ποὺ διασώζεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Πλουτάρχου: *Περὶ μουσικῆς,* ποὺ μιλᾶ γιὰ δυὸ σχολὲς (*καταστάσεις*) στὴν Σπάρτη τοῦ 7. αἰ. καὶ λέει ὅτι τὴν πρώτη τὴν ἵδρυσε ὁ Τέρπανδρος, στὸν ὁποῖο ἀποδίδουν τὴν νίκη στὸν καλλιτεχνικὸν ἀγῶνα τῶν πρώτων Καρνείων, ποὺ γιορτάσθηκαν πανηγυρικὰ στὴν 26. Ὀλυμπιάδα (676/73). Ἡ δραστηριότητα τῆς δεύτερης σχολῆς συσχετίζεται μὲ τὴν διοργάνωση μιᾶς ἄλλης γιορτῆς τοῦ Ἀπόλλωνα, τῶν Γυμνοπαιδιῶν, ποὺ θεσπίσθηκαν στὰ 665. Γιὰ τὴν φιλελευθερία τῆς Σπάρτης σ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴ χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ εἰδήσεις γιὰ τὴν προέλευση τῶν διάφορων καλλιτεχνῶν. Ὁ Θαλήτας ἀπὸ τὴν Γόρτυνα ἀναφέρεται κοντὰ στὸν Ξενόκριτο ἀπὸ τοὺς Λοκροὺς τῆς Κάτω Ἰταλίας, ὁ Ξενόδαμος ὁ Κυθήριος κοντὰ στὸν Σακάδα τὸν Ἀργεῖο καὶ τὸν Πολύμνηστο τὸν Κολοφώνιο, ποὺ τὸν μνημόνευαν ὁ Ἀλκμάνας καὶ ὁ Πίνδαρος (Πλούτ. *αὐτ.* 5). Τὰ ἐπιτεύγματα αὐτῶν τῶν ἀνδρῶν εἶναι χαμένα γιὰ μᾶς· προπάντων δὲν εἴμαστε πιὰ σὲ θέση νὰ ξεχωρίσουμε τί ἀπὸ αὐτὰ ἦταν μονῳδία καὶ τί χορικὸ τραγούδι. Ὅτι αὐτὸ μολαταῦτα τὸ καλλιεργοῦσαν ζωηρὰ στὴν Σπάρτη αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καὶ ὅτι ὁ Ἀλκμάνας, ὁ πρῶτος χορικὸς ποιητὴς ποὺ ξέρουμε, βρισκόταν κιόλας μέσα σὲ μιὰν πολὺ πλούσιαν παράδοση, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία Ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γίνεται φανερὸς ὁ στενὸς σύνδεσμος τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ μὲ τὴν λατρεία. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν τραγωδία, ποὺ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸ χορικὸ τραγούδι. Τὸ χορικὸ τραγούδι ὑπῆρξε σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς γνήσια *μολπή,* ἦταν δηλαδὴ συνδεμένο μὲ κίνηση χορευτική. Ὅσο κι ἂν ἡ ἀπώλεια τῆς μουσικῆς μᾶς εἶναι ἀπὸ μόνη της ὀδυνηρὴ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀρχαίας λυρικῆς ποίησης,

1. R. M. DAWKINS, *The Sanctuary of Artemis Orthia in Sparta.* Λονδ. 1929.

ἄλλο τόσο ὀφείλουμε, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν χορικὴ λυρικὴ ποίηση, νὰ μὴν ξεχνοῦμε καθόλου ὅτι τὰ λόγια ποὺ σώζονται, μεταδίνουν μόνο ἕνα ἀποσπασματικὸ τμῆμα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ κάποτε ἦταν μιὰ πληρότητα ἀπὸ ἦχον καὶ κίνηση. Ἡ ζωηρὴ ἀνάπτυξη τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ μέσα στὸν δωρικὸ χῶρο, ποὺ καθόρισε γιὰ πάντα τὸ δωρικὸ γλωσσικὸ χρωμάτισμα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἦταν στενότατα δεμένη μὲ τὸν τύπο τῆς μουσικῆς ποὺ τὸ συνόδευε. Κοντὰ στὸ ἔγχορδο ὄργανο κρατοῦσε γερὰ τὴν θέση του ὁ αὐλός.

Καὶ ὁ Ἀλκμάνας ἦλθε ἀπὸ ξένο μέρος στὴν Σπάρτη, ἡ ὁποία μάλιστα θέλησε νὰ θεωρηθῆ πατρίδα του, πράγμα ποὺ ἀνάγεται πιθανῶς στὸν Λακεδαιμόνιο Σωσίβιο, ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ 2. ἔγραψε ἕνα ὀγκῶδες ἔργο γιὰ τὸν ποιητή. Γιὰ μᾶς ὅμως τὸ πρόβλημα τὸ λύουν στίχοι ἑνὸς ἀπὸ τὰ *Παρθένιά* του (13 D.). Ἐκεῖ ὁ Ἀλκμάνας, μὲ τὸν ἀγαπημένο του τρόπο τοῦ πλατιοῦ ἀραδιάσματος, διηγεῖται τί δὲν εἶναι ἕνας κάποιος ἄνθρωπος καὶ ἀπὸ ποῦ δὲν κατάγεται, κι ἀπάνω σ' αὐτὸ ἀναγγέλλει μὲ περηφάνεια τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὶς Σάρδεις. Ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ποιητή, εἶναι πολὺ εὔλογο. Ἦταν ὅμως Λυδός; Ἂν σκεφθοῦμε τί ἔγινε ὁ Τερέντιος ὁ Ἀφρικανὸς στὴν Ρώμη, δὲν θὰ τὸ ἀποκλείσουμε ἀσυζήτητα. Πιθανότερο εἶναι ὅτι ἦταν Ἕλληνας καὶ μάλιστα Ἴωνας, πράγμα ποὺ ἐπιτρέπεται νὰ τὸ σκεφθοῦμε ἀπὸ τὴν ἔντονη ἐπικοινωνία τῆς λυδικῆς πρωτεύουσας μὲ τοὺς Ἕλληνες τῆς παραλίας[1]. Οἱ ἀρχαῖες πληροφορίες γιὰ τὸν χρόνο τῆς ἀκμῆς του κυμαίνονται, ὅλες ὅμως συγκλίνουν πρὸς τὸν 7. αἰ. Ἐπειδὴ ἀναφέρει τὸν Πολύμνηστο, πρέπει νὰ ἀνήκη μᾶλλον στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα.

Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἐνδιαφέρθηκαν ζωηρὰ γιὰ τὸν ποιητὴ τῆς ἀρχαίας σπαρτιατικῆς χορικῆς λυρικῆς ποίησης καὶ ἐξέδωσαν τὰ ποιήματά του σὲ 5 βιβλία. Ὁ Ἀττικισμὸς δὲν μπόρεσε νὰ ἀποκτήση καμιὰν ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἀλκμάνα, κι ἔτσι τὸ ἔργο του χάθηκε γιὰ μᾶς. Ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυάριθμα παραθέματα στίχων του, ἔχουμε, χάρη σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα παπυρικὰ εὑρήματα, 100 περίπου στίχους ἑνὸς ἀπὸ τὰ *Παρθένιά* του: Ἀρκετοὺς γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰν εἰκόνα τῆς χάρης καὶ τῆς πολυχρωμίας τους, ἀρκετοὺς ἐπίσης γιὰ νὰ μᾶς θέσουν μιὰν σειρὰ ἀπὸ δύσκολα προβλήματα. Ὁ MARIETTE βρῆκε τὸν πάπυρο στὰ 1855 μέσα σ' ἕναν αἰγυπτιακὸ τάφο· ἡ γραφὴ δὲν χρονολογεῖται μὲ ἀκρίβεια, μολαταῦτα δὲν εἶναι πολὺ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ Χριστοῦ.

Ὅ,τι ἔχουμε ἀπὸ αὐτὸ τὸ παρθένιο, ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τρία στοιχεῖα, ποὺ ἔμειναν καὶ ἀργότερα βασικὰ γιὰ τὴν χορικὴ ποίηση. Πρῶτα πρῶτα ὑ-

---

1. Ὁ *Ox. Pap.* 24, 1957 (κυκλοφόρησε στὰ 1958), ἀρ. 2389, ἀπ. 9 προσφέρει λείψανα ἑνὸς ὑπομνήματος στὸν Ἀλκμάνα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸν θεωρεῖ Λυδόν, πράγμα ποὺ τὸ ἀμφισβητεῖ ὁ ὑπομνηματιστής. Ὁ P. JANNI ὑποστηρίζει στὸ βιβλίο ποὺ μνημονεύεται παρακ. τὴν σπαρτιατικὴ καταγωγὴ τοῦ Ἀλκμάνα, μολαταῦτα ὅμως δὲν μποροῦν τόσο εὔκολα νὰ ὑποτιμηθοῦν οἱ πληροφορίες τοῦ Ἀριστοτέλη (ἀπόσπ. 611, 9 Rose). Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ τώρα καὶ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα στοὺς μελικοὺς ποιητὲς στοῦ PAGE, *Poet. Mel. Gr.* ἀπόσπ. 10 (Pap. Ox. 29, 1963, ἀρ. 2506).

πάρχει ὁ μύθος, πού τὸν βρίσκουμε στὴν φθαρμένη εἰσαγωγὴ τοῦ μέρους πού σώζεται. Ὁ λόγος ἦταν γιὰ τοὺς γιοὺς τοῦ Ἱπποκόωντα, ποὺ τοὺς σκότωσε ὁ Ἡρακλῆς. Τὸ μακρύ, στολισμένο ἀράδιασμα τῶν ὀνομάτων μᾶς δείχνει ὅτι αὐτὴ ἡ πρώιμη χορικολυρικὴ ἀφήγηση ἀκολούθησε διαφορετικοὺς δρόμους ἀπὸ τὸ ἔπος. Ὁ Πίνδαρος καὶ ὁ Βακχυλίδης θὰ μᾶς τοὺς διδάξουν καλύτερα.

Τὸν μύθο τὸν ἀκολουθεῖ τὸ ἀπόφθεγμα πού ἔχει γενικὴ ἀξία, ἡ *γνώμη*. Ὁ λόγος ἦταν γιὰ τὴν *Αἶσαν*, τὸ μερίδιό μας στὴν μοίρα, καὶ γιὰ τὸν *Πόρον*, τὴν εὐνοϊκὴ διέξοδο, σὰν θεοὺς παλιοὺς καὶ σεβαστούς, κάτι πού θυμίζει τὸν τρόπο τοῦ Ἡσίοδου. Ὕστερα ἀκοῦμε τὴν προειδοποίηση ἐναντίον τῆς Ὕβρης: ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ θέλη νὰ πετάξη στὸν οὐρανό, οὔτε νὰ θέλη τὴν Ἀφροδίτη γιὰ γυναίκα. Κι οἱ Ἱπποκοωντίδες ἔμαθαν πρὸς τὰ ποῦ ὁδηγοῦν αὐτὰ τὰ καμώματα. Ὕστερα προχωρεῖ: ὑπάρχει ἐκδίκηση τῶν θεῶν. Εὐτυχισμένος εἶναι ἐκεῖνος πού χωρὶς δάκρυα τελειώνει τὴν μέρα του. Ἐγὼ ὅμως ψάλλω τὸ φῶς τῆς Ἀγιδῶς—. Ἐκεῖ, στὴν μέση τοῦ στίχου, ξεπροβάλλει μὲ ἕναν αἰφνιδιασμό, πού δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θέλουμε νὰ τὸν σκεπάσουμε, ἡ μετάβαση σ' ἕνα ὁλωσδιόλου διαφορετικὸ μέρος, πού φτάνει ὡς τὸ τέλος τοῦ ποιήματος. Στὸν Ἀλκμάνα τὸ κάθε τὶ εἶναι τελείως προσωπικὸ καὶ στηρίζεται σὲ προϋποθέσεις, πού χωρὶς ἄλλο ἦταν γνωστὲς στὰ κορίτσια πού τραγουδοῦσαν, καὶ στοὺς ἀκροατές τους. Μιὰ Ἁγησιχόρα καὶ ἡ Ἀγιδὼ πού ἀναφέραμε, ἐξυμνοῦνται ἰδιαίτερα. Βρίσκονται σὲ κάποιον ἀνταγωνισμὸ αναμεταξύ τους καὶ παίζουν μέσα στὸν χορὸ ἕναν ξεχωριστὸ ρόλο. Σχεδὸν θὰ μπορούσαμε, σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους μὲ τὴν χαλαρὴ σύνδεση, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀκοῦμε τὴν χαρούμενη φλυαρία τῶν κοριτσιῶν, νὰ ξεχάσουμε ὅτι ἔχουν σχέση μὲ τὴν λατρεία. Ὁ πάπυρος ἔχει σχόλια, πού ἀποτελοῦν μαρτυρία τῆς ἐργασίας ἀλεξανδρινῶν λογίων, καὶ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς σημειώσεις ἀναφέρει τὴν γιορτὴ τῆς Ὄρθιας Ἄρτεμης· ἕναν πέπλο τῆς ἔφεραν οἱ κοπέλλες τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς, πρὸς τιμήν της συναγωνίζονται μὲ ἄλλους χορούς. Πολλὰ συνηγοροῦν μὲ τὴν ἄποψη ὅτι μὲ τὶς Πλειάδες, πού ἐμφανίζονται ἐκεῖ καθὼς ὁ Σείριος ἀνατέλλει «*νύκτα δι' ἀμβροσίαν*» (στ. 60), πρέπει νὰ ἐννοήσουμε ἕναν τέτοιον ἀνταγωνιστικὸ χορό. Ἐπανειλημμένα δοκίμασαν νὰ μοιράσουν τοὺς στίχους τῶν κοριτσιῶν σὲ δυὸ ἡμιχόρια πού ψάλλουν, τὸ ἕνα ἀπέναντι στὸ ἄλλο. Τὸ περιεχόμενο τὴν καθιστᾶ πιθανὴ αὐτὴν τὴν ἄποψη σὲ πολλὰ σημεῖα, κι ἕνα σχόλιο στὸν στ. 48 μοιάζει ἐπίσης νὰ τὸ συνιστᾶ αὐτό, ὅλες ὅμως οἱ ὡς τώρα ἀπόπειρες κομμάτιασαν ἀνυπόφορα τὸ ποίημα. Παρ' ὅλην τὴν διαλογικὴ στάση μερικῶν τμημάτων πρέπει νὰ τὸ ἀφήσουμε μᾶλλον σὲ *ἕναν* χορό. Ἁπλὴ εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ δομὴ σὲ στροφὲς ἀπὸ 14 στίχους, πού ἐπαναλαμβάνονται ὁμοιόμορφα, μὲ ἐπικράτηση τροχαϊκοῦ καὶ δακτυλικοῦ ρυθμοῦ[1].

Τὰ πολυάριθμα ἄλυτα προβλήματα δὲν λιγοστεύουν τὴν χαρά μας γι' αὐτὸ

1. Ὁ D. L. Page, *Alcman. The Partheneion*. Ὀξφ. 1951, 23, διστάζει νὰ δεχτῆ τὴν ἀπόπειρα νὰ ἀναγνωρισθοῦν μέσα στὴν στροφὴ ἀρχὲς τριαδικῆς συγκρότησης. Δ. Δ. Λυπουρλης, <Ἄρτεμις Ὀρθρία;>, *ΕΕΦΣΠΘ* 10, 1968, 363-401.

τὸ κομμάτι ὡραιότατης ποίησης. Μέσα του ὑπάρχει ἡ δροσιὰ τῶν νιάτων, κι ἡ γλώσσα του, παρὰ τὶς ὁμηρικὲς ἀπηχήσεις, ἀνθεῖ καὶ ἀκτινοβολεῖ τὸν δικό της πλοῦτο εἰκόνων. Σὰν εὐγενικὸ ἄλογο μέσα στά ζῶα τοῦ λιβαδιοῦ στέκεται ἡ ὄμορφη ἀρχηγίνα τοῦ χοροῦ ἀνάμεσα στὶς κοπέλλες, καὶ τὴν συγκρίνει μὲ ἄλογο κούρσας, ποὺ οἱ ὁπλές του ἀντηχοῦν, ποὺ εἶναι συνηθισμένο νὰ νικᾶ, ἕνα ἀπὸ τὸ γένος τῶν Ὀνείρων[1], ποὺ κατοικοῦν κάτω ἀπὸ βράχους.

Ἕνας καινούργιος τόμος τῶν παπύρων τῆς Ὀξυρύγχου[2] μᾶς ἔδωσε σὰν ξεχωριστὸ στολίδι δυὸ φύλλα μὲ λείψανα ἑνὸς ἄλλου παρθένιου. Κι ἐδῶ ἐπίσης στὶς ἐκδηλώσεις τῶν κοριτσιῶν, στὰ ἐλαφρὰ ἀμοιβαῖα πειράγματα τῶν ὁμάδων, μᾶς εὐχαριστεῖ ἡ χαρούμενη πολυχρωμία τῆς γλώσσας καὶ μιὰ φρεσκάδα τῆς ἔκφρασης, ποὺ συμφωνεῖ τέλεια μὲ ἕνα πιὸ εὐδιάκριτο τώρα στιλιζάρισμα. Ὅπως τὸ παρθένιο τοῦ Mariette, ἔτσι κι αὐτὸ εἶναι συνθεμένο μονοστροφικά: ἕνα σύστημα ἀπὸ ἐννιὰ στίχους, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται.

Μέσα στὰ ὑπόλοιπα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ πέντε βιβλία τῶν Ἀλεξανδρινῶν, μερικὰ δείχνουν ὅτι ὁ Ἀλκμάνας ἀρεσκόταν νὰ βάζῃ τοὺς χοροὺς νὰ ψάλλουν γιὰ λογαριασμόν του. Γιὰ τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὶς Σάρδεις ἀκούσαμε ἤδη, ἄλλα (π.χ. 49. 50 κέ. 55 κέ. D.) μαρτυροῦν γιὰ τὴν γενναία φαγοποτικὴ διάθεση τῶν Δωριέων, ποὺ ὁ Ἡρακλῆς τὴν ἀνέβασε στὴν περιοχὴ τῆς ἡρωικότητας. Τρυφερὸ εἶναι τὸ παράπονο τοῦ ποιητῆ ποὺ γερνᾶ (94 D.), πρὸς τὶς κοπέλλες τοῦ χοροῦ του: τὰ πόδια του δὲν τὸν σηκώνουν πιά, θὰ ἤθελε νὰ εἶναι *κηρύλος* (ἀρσενικὴ ἀλκυόνα), ποὺ ὅταν γεράσῃ, τὸ θηλυκό του ταίρι τὸν κουβαλᾶ μακριά, πάνω ἀπὸ τὰ κύματα τῆς θάλασσας. Κι ἐδῶ ὑπάρχει κάτι ἀπὸ τὴν διάθεση τοῦ παραμυθιοῦ μέσα στοὺς στίχους τοῦ ποιητῆ, ποὺ ξέρει ὅλες τὶς μελωδίες τῶν πουλιῶν καὶ ἤξερε νὰ μιμηθῆ καὶ τὸ κελάιδημα τῆς πέρδικας μέσα στὸ τραγούδι του (92 κέ. D.).

Πολὺ θαυμάστηκαν οἱ στίχοι (58 D.) ποὺ μᾶς δίνει τὸ ὁμηρικὸ Λεξικὸ τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Σοφιστῆ. Πραγματικὰ τὸ ἀπόσπασμα ποὺ περιγράφει τὴν γαλήνη τῆς νύχτας ἀνήκει στὰ πιὸ συναισθηματικὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ὁ ὕπνος ὁλόκληρης τῆς φύσης ἀγκαλιάζεται μὲ ἕνα ἥσυχο πλατὺ κοίταγμα: βουνοκορφὲς καὶ φαράγγια καὶ ὅλα τὰ ζῶα, ὅσα βρίσκονται στὴν στεριά, στὰ βάθη τῆς θάλασσας καὶ στὸν ἀέρα[3], κείτονται μέσα στὴν ἡσυχία τοῦ ὕπνου. Διατυπώθηκαν ἀμφιβολίες ἂν οἱ θαυμάσιοι αὐτοὶ στίχοι ἀνήκουν πραγματικὰ στὸν Ἀλκμάνα. Θὰ προτιμούσαμε ὡστόσο νὰ μὴν πάρουμε στὰ σοβαρὰ τὴν ἀμφιβολία ἂν τάχα μιὰ τέ-

1. *...ὥσπερ αἴ τις/ἐν βοτοῖς στάσειεν ἵππον/παγὸν ἀεθλοφόρον καναχάποδα τῶν ὑποπετριδίων ὀνείρων.*

2. *Ox Pap.* 24, 1957 (κυκλοφόρησε στὰ 1958), ἀρ. 2387. A. Giannini, ‹Alcmane Pap. Ox. 2387›, *Rendiconti dell'Istituto Lombardo. Class. di lett.* 93, 1959, 183. M. Treu, *Gnom.* 31, 1959, 558. W. Peek, ‹Das neue Alkman - Parthenion›, *Phil.* 104, 1960, 163. Ὁ *Ox. Pap.* 24, 1957, ἀρ. 2388 δίνει μόνο ἀσήμαντα σπαράγματα ἀπὸ τὸν Ἀλκμάνα· δὲν εἶναι βέβαιο σὲ ποιὸν ἀνήκει ὁ ἀρ. 2394.

3. R. Pfeiffer, ‹Vom Schlaf der Erde und der Tiere›, *Herm.* 87, 1959, 1.

τοια αἴσθηση τῆς φύσης εἶναι δυνατὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο στὸ ποίημα τῆς Σαπφῶς (96 LP) ἡ εἰκόνα τῆς νύχτας ἀπαντᾶ στὴν δική της νοσταλγία, μπορεῖ νὰ μᾶς καθησυχάση. Παράξενη εἶναι βέβαια ἡ γλωσσική τους μορφή. Ὁ Ἀλκμάνας στὰ ἄλλα γράφει στὴν λακωνικὴ διάλεκτο τῆς ἐποχῆς του, ἐλαφρὰ μετριασμένην ἀπὸ ἐπικὴν ἐπίδραση. Ἀρχαῖοι γραμματικοί, ὅπως ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος, ὑπερτίμησαν πολὺ τὰ αἰολικὰ στοιχεῖα τῶν στίχων του. Ἄλλα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἔπος, ἄλλα μπορεῖ νὰ ἦταν ντόπια στὴν Σπάρτη[1]. Τὸ τραγούδι τῆς νύχτας ὡστόσο δείχνει τόσο λίγο λακωνικὸ καὶ τόσο πολὺ ἐπικὸ χρῶμα, ὅσο κανένα ἄλλο κομμάτι. Αὐτὸ ὅμως μπορεῖ νὰ τὸ ἀποδώσουμε στὴν παράδοση, καὶ ἐξάλλου ἡ ἔκταση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλκμάνα δὲν μᾶς εἶναι γνωστή. Μὲ κανέναν τρόπο ὅμως δὲν ἀνήκουν οἱ στίχοι σὲ μιὰν εἰκόνα τῆς φύσης μὲ τὸ νόημα τοῦ σύγχρονου λυρισμοῦ καταστάσεων. Χωρία ὅπως τοῦ Θεόκριτου 2, 38, τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Ρόδιου 3, 744, τοῦ Βεργίλιου (*Αἰνειάδα* 4, 522) ὑπαγορεύουν τὴν ἄποψη ὅτι καὶ ὁ Ἀλκμάνας ἔβαζε σὲ ἀντίθεση τὴν ἀνησυχία τῆς καρδιᾶς του μὲ τὸν ὕπνο τῆς φύσης.

Στὸ πλούσιο παιχνίδι τῶν δυνάμεων τῆς ἀρχαϊκῆς ποίησης τὸ ὄνομα τοῦ Στησίχορου σημειώνει τὸ πιὸ ὀδυνηρὸ κενό. Μὲ αὐτὸν μπαίνει στὸ ὀπτικό μας πεδίο ὁ δυτικὸς ἑλληνισμός, ποὺ μὲ τὴν πορεία τῆς ἀποικιακῆς κίνησης τοῦ 8. αἰ. ἔφθασε γρήγορα σὲ μεγάλην οἰκονομικὴν ἄνθηση[2]. Πρὶν ἀπὸ λίγο συναντήσαμε τὸν Ξενόκριτο ἀπὸ τοὺς Ἐπιζεφύριους Λοκρούς· καὶ ὁ Ξάνθος, ποὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Στησίχορο ἔγραψε μιὰν *Ὀρέστεια*[3], πρέπει νὰ ἦταν ἐπίσης Ἕλληνας τῆς Δύσης. Ὁ Στησίχορος —σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα* ὀνομαζόταν ἀρχικὰ Τεισίας, καὶ πῆρε αὐτὸ τὸ ὄνομα γιατὶ ἦταν δάσκαλος χοροῦ— γεννήθηκε στὸ Μάταυρο, μιὰν λοκρικὴ ἀποικία στὴν Κάτω Ἰταλία, πραγματική του ὅμως πατρίδα ἔγινε ἡ Ἱμέρα τῆς βόρειας σικελικῆς ἀκτῆς. Ὁ Θουκυδίδης (6, 5) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σ' αὐτὴν τὴν πόλη ἀπὸ ἄποψη πληθυσμοῦ καὶ γλώσσας εἶχαν ἀναμειχθῆ δωρικὰ καὶ χαλκιδικὰ στοιχεῖα. Ἂν στὸν Στησίχορο ἡ δωρικὴ διάλεκτος ἐμφανίζεται ἀραιὰ καὶ ποῦ, αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἑρμηνευθῆ ἀπὸ τὴν φύση τῆς λυρικῆς τεχνητῆς γλώσσας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔζησε, δείχνουν κάποιαν σύγχυση, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ μπέρδεμα μὲ ἄλλους μεταγενέστερους ποὺ εἶχαν τὸ ἴδιο ὄνομα· τὸν τοποθετοῦμε μὲ ἐμπιστοσύνη στὴν ἔξοδο τοῦ 7. καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6. αἰ. Ἐμφανίζεται στὸν *Κάτωνα* τοῦ Κικέρωνα (23) ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἡ πνευματική τους δύναμη διατηρήθηκε ἀκόμα καὶ στὰ βαθιὰ γεράματα. Ἡ *Σούδα* μιλᾶ γιὰ τὸν τάφο του στὴν Κατάνη, ὅπου πρέπει νὰ ἦρθε ἐξόριστος ἀπὸ τὸ Παλ-

---

1. E. Schwyzer, *Griech. Gramm.* 1, 110. Page (βλ. παραπ.), 155· ἐκεῖ σ. 159 γιὰ τὸ ἀπόσπ. 58 D.

2. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν στὴν Δύση: G. Vallet, *Rhégion et Zancle. Histoire, commerce et civilisation des cités chalcidiennes du détroit de Messina.* Παρίσι 1958.

3. Ἀθήν. 12, 513a. Στησίχ. ἀπόσπ. 57B. Page, *Poetae Mel. Gr.* ἀρ. 229.

λάντιο τῆς 'Αρκαδίας. Ἔχουμε τὸ δικαίωμα, ὕστερα ἀπὸ ὅσα μαθαίνουμε γιὰ τὴν γένεση τῆς *Παλινῳδίας*, νὰ δυσπιστοῦμε πρὸς τὶς πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ζωὴ τοῦ Στησίχορου. Φαίνεται ὅμως πὼς ἀνακατεύθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν 'Αριστοτέλη (*Ρητ.* 2, 20. 1393 b), ἀντιστάθηκε στὸ ἀνέβασμα τοῦ τυράννου Φάλαρη. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ κάποια ἀλήθεια σχετικὰ μὲ τὴν ἐξορία του.

Ὁ Στησίχορος εἶναι χορικὸς λυρικὸς ποιητής. Ὅ,τι ὅμως ἔδωσε στὴν ποίησή του ἰδιοτυπία καὶ ἐπίδραση ἦταν ἡ κυριαρχία τοῦ μύθου, ποὺ στὸν 'Αλκμάνα τὸν συναντήσαμε σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ τεκτονικὰ μέλη. Ἔτσι ὁ Στησίχορος μὲ τὴν ποίησή του βρίσκεται σὲ μεγαλύτερη γειτονιὰ πρὸς τὸ ἔπος, κάτι ποὺ ὁ Κοϊντιλιανὸς (10, 1, 62) τὸ διατύπωσε μὲ λατινικὴν εὐστοχία: *Stesichorum... epici carminis onera lyra sustinentem*[1]. Ἴσως νὰ ἔπαιξε ρόλον γι' αὐτό, τὸ ὅτι στοὺς Ἕλληνες τῆς Δύσης τὸ ἔπος κυριαρχοῦσε σὲ πιὸ περιορισμένον βαθμὸ στὴν παράδοση, κι ἔτσι ὁ νεότερος λυρισμὸς βρῆκε ἐδῶ ἐλεύθερο ἔδαφος γιὰ ἀφηγηματικὴ ποίηση. Σὲ παράλληλη θέση μὲ αὐτὸν βρίσκεται ἡ διαμόρφωση τοῦ διθύραμβου ἀπὸ τὸν 'Αρίονα. Αὐτὸς πραγματοποίησε τὴν μεταρρύθμιση τοῦ διονυσιακοῦ λατρευτικοῦ τραγουδιοῦ στὴν αὐλὴ τοῦ τυράννου τῆς Κορίνθου Περίανδρου (γύρω στὰ 600), ἐξασφαλίζοντας θέση στὴν μυθικὴ ἀφήγηση καὶ καθιστώντας ἔτσι δυνατὴ τὴν πλούσια διαμόρφωση αὐτῆς τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς στὴν κατοπινὴ ἐποχή. 'Επειδὴ ὁ Ἡρόδοτος (1, 24) λέει ὅτι ὁ 'Αρίονας ταξίδεψε καὶ στὴν 'Ιταλία καὶ Σικελία, δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείωνται σχέσεις μὲ τὴν ποίηση τοῦ Στησίχορου.

Οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν συγκεντρώσει τὰ κατάλοιπα τοῦ Στησίχορου σὲ 26 βιβλία. 'Απὸ τοὺς τίτλους ποὺ στὴν μεταγενέστερη ἐποχὴ δόθηκαν στὰ ἐπιμέρους ποιήματα μᾶς σώζονται τόσο πολλοί, ὥστε μποροῦμε τουλάχιστο νὰ ἐπισκοπήσουμε τὸν κύκλο τῶν θεμάτων τους. Τὸ μέγιστο μέρος προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν κύκλιων ἐπῶν. Ὅπως σ' αὐτά, ἔτσι καὶ ἀπὸ τὸν Στησίχορο ἔχουμε μιὰν *'Ιλίου Πέρσιν*, καὶ *Νόστους*, μὲ τὶς διηγήσεις τοῦ γυρισμοῦ στὴν πατρίδα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μάλιστα τώρα μᾶς ἔγιναν γνωστὲς δυὸ σκηνὲς χάρη σ' ἕναν πάπυρο[2]. Καὶ οἱ δυὸ δείχνουν πολλὴν συγγένεια πρὸς τὴν *'Οδύσσεια*: ἡ ἑρμηνεία ἑνὸς οἰωνοῦ ἀπὸ τὴν Ἑλένη, ἡ ὁποία μιλᾶ πρὸς τὸν Τηλέμαχο, θυμίζει τὴν σκηνὴ τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ στὸ *ο* 171, ἡ μνεία ἑνὸς πολύτιμου ἀντικειμένου θυμίζει τὸν ὡραῖο κρατῆρα ποὺ ὁ Μενέλαος χαρίζει στὸν γιὸ τοῦ 'Οδυσσέα· στοὺς στίχους τῆς *'Οδύσσειας* (115 κέ.), ὅπως καὶ στὸν πάπυρο, ἀναφέρονται τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο τὸ χρυσάφι καὶ τὸ ἀσήμι. Μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ θέματα ἀναπτύσσονταν μόνο σὲ ποιήματα μεγαλύτερης ἔκτασης, καὶ μὲ αὐτὸ συμφωνεῖ τὸ ὅτι ἡ *'Ορέστεια* τοῦ Στησίχορου περιλάμβανε δυὸ βιβλία. 'Εδῶ προπάντων μποροῦμε ἀκόμα νὰ

1. *«Τὸν Στησίχορο...,ποὺ ὑποβαστάζει μὲ τὴν λύρα του τὰ βάρη τοῦ ἐπικοῦ τραγουδιοῦ».*

2. *Ox. Pap.* 23, 1956, ἀρ. 2360. W. Peek, <Die Nostoi des Stesichoros>, *Phil.* 102, 1958, 169. H. Lloyd - Jones, *Class. Rev.* N. S. 8, 1958, 17. C. M. Bowra, *Greek Lyrik Poetry*. 2. ἔκδ. 'Οξφ. 1961, 77.

ἰδοῦμε, ἔστω κι ἂν εἶναι λιγοστὰ ὅσα μᾶς σώζονται, πῶς αὐτὴ ἡ χορικολυρικὴ διαμόρφωση τοῦ μύθου στέκεται σημαδιακὰ ἀνάμεσα στὸ ἔπος καὶ στὴν τραγωδία. Τὸ ὄνειρο τῆς Κλυταιμνήστρας, ὁ ρόλος τῆς παραμάνας τοῦ Ὀρέστη, ποὺ καὶ τὰ δυὸ εἶναι σημαντικὰ στὴν τραγωδία, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ βέβαιο ὅτι ὑπῆρχαν στὴν *Ὀρέστεια* τοῦ Στησίχορου. Τὸ πρόβλημα τῆς μητροκτονίας εἶχε λυθῆ ἐδῶ ἁπλά: οἱ Ἐρινύες κυνηγοῦσαν τὸν Ὀρέστη, μποροῦσε ὅμως νὰ τὶς ἀποκρούη μὲ ἕνα τόξο, ποὺ τοῦ τὸ χάρισε ὁ Ἀπόλλωνας[1]. Δυὸ ποιήματα ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ μιὰν κεντρικὴ μορφὴ τοῦ Τρωικοῦ μύθου, ἔγιναν ἀντικείμενο μιᾶς παράδοσης σχετικῆς μὲ τὸν Στησίχορο: ἡ *Ἑλένη* καὶ ἡ *Παλινῳδία*[2]. Τὸ πρῶτο ποίημα λένε ὅτι διηγόταν ὅ,τι ἄσχημο ἔλεγε ὁ θρύλος γιὰ τὴν Ὡραία. Τότε τυφλώθηκε τάχα ὁ Στησίχορος, μὲ τὴν προτροπὴ ὅμως τῆς ἴδιας τῆς Ἑλένης ἀνακάλεσε τὰ λόγια του μὲ ἕνα καινούργιο τραγούδι κι ἔτσι ξαναβρῆκε τὸ φῶς του. Εἶναι ἑλκυστικὴ ἡ ὑπόθεση τοῦ Bowra ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ δεύτερο ποίημα καὶ ἀπὸ ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ τῆς *Ὀρέστειας* κρύβεται μιὰ λεπτότητα πρὸς τὴν Σπάρτη, ὅπου ὑπῆρχε λατρεία τῆς Ἑλένης. Στὸν θηβαϊκὸ κύκλο ἀνήκει ἡ *Ἐριφύλα*, ἡ ἱστορία τῆς ἄπιστης ποὺ πρόδωσε τὸν ἄντρα της καὶ τὴν ἐκδικήθηκε ὁ γιός της Ἀλκμέωνας, καὶ ἡ *Εὐρώπεια*, μὲ τὴν ἵδρυση τῆς πόλης. Ἕνα θέμα, ποὺ ἡ ἀρχαία ἐπικὴ ποίηση ἀγαποῦσε ἐξαιτίας τοῦ ἀγωνιστικοῦ περιεχομένου του, τὸ πραγματεύονταν τὰ *Ἆθλα ἐπὶ Πελίᾳ*, ἐνῶ οἱ *Συοθῆραι* ὁδηγοῦν στὸ κυνήγι τοῦ καλυδώνιου κάπρου. Καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔχουμε τώρα παπυρικὰ λείψανα[3]. Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δυὸ στῆλες ποὺ ἀναγνωρίζονται, περιλαμβάνει μιὰν ἀπαρίθμηση ἀνθρώπων, ποὺ συμμετέχουν στὸ κυνήγι. Ἑπομένως οἱ κατάλογοι ἔπαιζαν καὶ στὸν Στησίχορο τὸν ρόλο τους, ὅπως καὶ στὸ ἔπος. Οἱ ἐπωνυμίες ἔρχονται ὅλες ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Εἶναι εὐκολονόητο ὅτι ἐξαιτίας τῆς μεγάλης σημασίας ποὺ εἶχε ἡ λατρεία τοῦ Ἡρακλῆ γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Δύσης, πολλὰ ποιήματα

1. P. Zancani - Montuoro, <Rifflessi di una Oresteia anteriore ad Eschilo>, *Rend. della acc. di arch. lett. e belle arti,* Νεάπολη 1952, 270, πραγματεύεται μιὰν μετώπη τοῦ Ἡραίου στὴν ἐκβολὴ τοῦ Sele, τοῦ 2. τετάρτου τοῦ 6. αἰ., μὲ τὸν Ὀρέστη ποὺ τοῦ ἐπιτίθεται μιὰ φιδόμορφη Ἐρινύα. Ἡ σχέση μὲ τὸν Στησίχορο μένει ὑποθετική. Τὸ ὑπόμνημα στοὺς Μελικοὺς ποιητὲς (Pap. Ox. 29, 1963, ἀρ. 2506, ἀπόσπ. 26, στήλ. II = *Poet. Mel. Gr.* ἀπόσπ. 217· Page, *Lyrica Graeca Selecta* ἀρ. 87) ἐπιβεβαιώνει τὴν πληροφορία τοῦ Σχολ. στὸν *Ὀρέστη* τοῦ Εὐρ. στ. 268, ὅτι ὁ Εὐριπίδης τὸ θέμα τοῦ τόξου, ποὺ ὁ Ἀπόλλωνας χάρισε στὸν Ὀρέστη ἐναντίον τῶν Ἐρινύων, τὸ πῆρε ἀπὸ τὸν Στησίχορο.

2. Τώρα τὸ Ὑπόμνημα στοὺς Μελικοὺς ποιητὲς (Pap. Ox. 29, 1963, ἀρ. 2506, ἀπόσπ. 26 i = *Poet.Mel.Gr.* ἀπόσπ. 193· Page, *Lyrica Graeca Selecta* ἀρ. 63) μᾶς πρόσφερε τὴν ἔκπληξη ὅτι ὁ περιπατητικὸς Χαμαιλέοντας μαρτυροῦσε δυὸ *Παλινωδίες* τοῦ Στησίχορου· πβλ. F. Sisti, <Le due palinodie di Stesicoro>, *Stud. Urbinati* 39, 1961, 301). J. A. Davison, <De Helena Stesichori>, *Quad. Urbinati* 2, 1966, 80. A. M. Dale, *Euripides Helen.* Ὀξφ. 1967, XX.

3. *Ox. Pap.* 23, 1956, ἀρ. 2359, ἀπ. 1. Br. Snell, *Herm.* 85, 1957, 249. C. M. Bowra, ἔ. ἀ. 96. Ὁ C. Gallavotti, *Gnom.* 29, 1957, 420 θὰ ἤθελε νὰ ἀποδώση στὸν Στησίχορο τὸν πάπυρο τῆς Ὀξυρ. 2359 κἑ., καὶ μάλιστα στοὺς *Νόστους* καὶ στοὺς *Συοθῆρες*.

επερίγραφαν κατορθώματα αυτού του ήρωα· έτσι ή *Γηρυονηίς*[1], με την αρπαγή των κοπαδιών του τρισώματου τέρατος, ό *Κέρβερος*, με την αναγωγή του σκυλιού του Άδη, και ό *Κύκνος*, ονομασμένος από τον ληστή γιον του Άρη, πού τον σκότωσε ό Ηρακλής. Σκοτεινή μένει ή *Σκύλλα*, πού μερικοί δεν θέλουν να την αποδώσουν στον ποιητή.

Ό Στησίχορος ασχολήθηκε ευκαιριακά και με λαϊκά θέματα της πατρίδας του και διαμόρφωσε από αυτά ερωτικά μοτίβα. Ή *Καλύκη* (έτσι λεγόταν από παλιά κι ένα τραγούδι των γυναικών σύμφωνα με τον Αριστόξενο, Αθήν. 14, 619 d) και ό *Δάφνις*, ονομασμένος από τον αγαπημένο μιας νύμφης, πραγματεύονταν και τα δυο άτυχους έρωτες. Για το ποίημα της Ραδίνης, πού ήταν αραβωνιασμένη με τον τύραννο της Κορίνθου, αυτός όμως την σκότωσε μαζί με τον εξάδελφό της, πρέπει να αφήσουμε ανοιχτό το ενδεχόμενο να προέρχεται από έναν νεότερο Στησίχορο Ίμεραΐο, έναν διθυραμβοποιό, πού το Πάριο μάρμαρο (73) τον τοποθετεί στον 4. αι.

Ή επίδραση του Στησίχορου ήταν, προπάντων στο ζήτημα των θεμάτων, εξαιρετικά ισχυρή. Σε πολλές λεπτομέρειες έχουμε την γνώμη ότι βλέπουμε την επίδρασή του στις εικαστικές τέχνες της αρχαικής εποχής[2]. Έτσι ή βεβαίωση του Μεγακλείδη (Αθήν. 12, 512 κέ.), ότι ό Στησίχορος πρώτος έδωσε στον Ηρακλή το δέρμα του λενταριού και το ρόπαλο, συμφωνεί χρονικά με τα ευρήματα των αγγείων. Βέβαια με την τόσο πλούσια μυθολογική παράδοση διατρέχουμε τον κίνδυνο να απλουστεύσουμε τα ζητήματα σε βαθμόν πού δεν επιτρέπεται. Την σημασία του Στησίχορου για την ποίηση της κατοπινής εποχής, ολωσδιόλου ξεχωριστά για την τραγωδία, μπορούμε σε αρκετά ακόμα να την διαπιστώσουμε, στο σύνολο όμως μόνο να την μαντέψουμε. Αυτός προπάντων είναι ό εκπρόσωπος εκείνου του χορικολυρικού στρώματος, πού στην παράδοση του ελληνικού μύθου βρίσκεται ανάμεσα στο έπος και την λυρική ποίηση, για την διαμόρφωση του οποίου ή δική του συμβολή ήταν επίσης πολύ μεγάλη.

Δεν ξέρουμε τίποτε σχεδόν για την μορφή αυτής της ποίησης. Ό Κοϊντιλιανός (10, 1, 612) επαινεί την αξιοπρέπεια πού ό Στησίχορος έδινε στα πρόσωπά του. Αυτό δείχνει την συνέχεια επικού ύφους, ενώ αντίθετα ό ψόγος για κάποιαν υπερβολή δείχνει την χορικολυρική μεγαλοπρέπεια. Αν πρέπει να πιστέψουμε την *Σούδα*, ό Στησίχορος αντικατάστησε την μονοστροφική ωδή του Αλκμάνα με την επω-

---

1. Μερικά αποσπάσματα της *Γηρυονηίδας*, τώρα *Ox. Pap.* 32, 1967, άρ. 2617. Ό Lobel συνόδευσε με ερωτηματικό την απόδοση, ό D. L. Page όμως (*Lyrica Graeca Selecta*. Όξφ. 1968, 263) αποδίδει τους στίχους στον Στησίχορο. Δικαιολογημένη βεβαιότητα δείχνει ό Br. Snell, *Gnom.* 40, 1968, 117 ότι ό άρ. 2618 με αποσπάσματα διαλόγου ανάμεσα στον Άδραστο και τον Αμφιάραο θα μπορούσε να προέρχεται από την *Εριφύλη*. Για τον άρ. 2619 με 47 μικρά αποσπάσματα ό Lobel σκέπτεται ότι μπορεί να ανήκουν στην *Ιλίου Πέρσιν*.

2. Bowra (βλ. παραπ.), 123.

δική τριάδα[1]. Τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ποὺ φαίνεται καλύτερα μὲ τὰ νέα εὑρήματα, τὴν παρατήρησε ἤδη ὁ συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους* (13, 3).

Anth. lyr. 2. ἔκδ., τεῦχ 5, 6, 44. J M. EDMONDS, *Lyra Graeca* 1 (Ἀλκμάνας). 2 (Στησίχορος) *Loeb Class. Libr.* Λονδ. 1922-27 (δίγλ.). C. M. BOWRA, *Greek Lyric Poetry*. 2. ἔκδ. Ὀξφ 1961, 16.74. W. SCHADEWALDT, *Sappho*. Potsdam 1950, 59. D L. PAGE, *Alcman. The Partheneion*. Ὀξφ. 1951. A. GARZYA, *Alcmane*. Νεάπολη 1954 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπομν.). E. RISCH, ‹Die Sprache Alckmans›, *Mus. Helv*. 11, 1954, 20. Οἱ Παπ Ὀξυρ. 24, 1957 ἔδωσαν μὲ τὸν ἀρ. 2389 κέ. λείψανα ἑνὸς ὑπομνήματος στὸν Ἀλκμάνα, ἐνῶ στὸν ἀρ. 2392 φαίνεται ὁ «κολοφώνας» (σημάδι καὶ τίτλος στὸ τέλος) ἑνὸς ὑπομνήματος στὸ 4. βιβλίο τῶν ᾠδῶν τοῦ Ἀλκμάνα ἀπὸ ἕναν Διονύσιο. Ὁ ἀρ. 2391 δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνήκει σὲ ἑρμηνεία τοῦ Ἀλκμάνα. Ἐπίσης ὁ ἀρ. 2393 μὲ ἀποσπάσματα ἑνὸς Λεξικοῦ τοῦ Ἀλκμάνα δείχνει τὸ ζωηρό, κυρίως γλωσσικὸ καὶ ἀρχαιογνωστικό, ἐνδιαφέρον τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς γιὰ τὸν ποιητή Γιὰ τὸν ἀρ. 2387, μὲ στίχους ἀπὸ ἕνα καινούργιο παρθένιο, βλ. παραπ. Ὁ K. LATTE, *Phil.* 97, 1948, 54 μᾶς ἔκανε νὰ προσέξουμε ἕνα παραμελημένο ἀπόσπασμα τοῦ Ἀλκμάνα. J. A. DAVISON, ‹Notes on Alcman›, *Proc. of the IX. Congr of Papyrology*. Norw. Univ. Pr. 1961, 30. Τὴν ὑποδειγματικὴ ἔκδοση ὅλων τῶν ἀποσπασμάτων προσφέρει τώρα ὁ D. L. PAGE, *Poetae Melici Graeci* Ὀξφ. 1962· ἐκεῖ ἐπίσης γιὰ τὸν Ἀλκμάνα (ἀποσπάσματα 10, 13 b, c, d) ἀπὸ τὸ Ὑπόμνημα στοὺς Μελικοὺς ποιητὲς οἱ Παπ. Ὀξυρ. 29, 1963, ἀρ. 2506. P. JANNI, *La cultura di Sparta arcaica*, Ρώμη 1965· τοῦ ἴδ ‹Nuovi studi alcmanei›, *Quad. Urbinati* 4, 1967, 188. G. O. PAVESE, ‹Alcmane, Il Partenio del Louvre›, αὐτ. 113. — J. VURTHEIM, *Stesichoros. Fragmente und Biographie*. Leyden 1919. F. RAFFAELE, *Indagini sul problema Stesicoreo*. Κατάνη 1937. Γιὰ τοὺς νέους παπύρους βλ. παραπ.· ὅλα στοῦ PAGE, ἔ ἀ., 95 Στοῦ PAGE, *Poet. Mel. Gr* στοὺς ἀρ. 193 καὶ 217 (= PAGE, *Lyrica Graeca Selecta*, Ὀξφ. 1968, ἀρ. 63 καὶ 87) τὰ ἀποσπάσματα ποὺ συζητήθηκαν παραπάνω καὶ ἀναφέρονται στὸν Στησίχορο ἀπὸ τὸ Ὑπόμνημα στοὺς Μελικοὺς ποιητὲς Παπ. Ὀξυρ. 29, 1963, ἀρ. 2506. Γιὰ τὰ ἀποσπάσματα τῆς *Γηρυονηΐδας* Πάπ. Ὀξυρ. 32, 1967, ἀρ. 2617 βλ. παρχπ. R. FUHRER, ‹Die metrische Struktur von Stesichoros Γηρυονηίς›, *Herm.* 96, 1969, 675· τοῦ ἴδ., ‹Zum Stesichorus redivivus›, *Ztschr. f Pap. u. Epigr.* 5, 1970, 11 (γιὰ τοὺς Παπ. Ὀξυρ. 2619, *Ἰλίου Πέρσις* καὶ 2735 *Ἑλένη;*).

Δ. ΛΑΪΚΟΣ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ

Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸ μεγάλο στρῶμα λαϊκοῦ τραγουδιοῦ καὶ λαϊκῆς διήγησης τῶν Ἑλλήνων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναδείχθηκαν τὰ δημιουργήματα τῆς μεγάλης τέχνης κι ἔγιναν αἰώνιο ἀπόκτημα, εἶναι λιγότερες ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλους τομεῖς. Κάτι εἴπαμε ἤδη γιὰ λαϊκὰ τραγούδια στὸ κεφάλαιο τῆς λυρικῆς ποίησης. Δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ἐνωρὶς θὰ ὑπῆρχαν σὲ πεζὸν λόγο κάποιου εἴδους ἀφηγήσεις. Πολὺ θὰ θέλαμε νὰ ξέραμε πόσοι ἀπὸ τοὺς μύθους διαδόθηκαν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Μόνο στὸ πεδίο τῶν μύθων μὲ θέμα τὰ ζῶα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὁρισμένα πράγματα.

Ἀξίζει νὰ προσέξουμε σὲ ποιοὺς συγγραφεῖς τοὺς συναντοῦμε στὴν ἀρχή.

---

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα W. THEILER, *Mus. Helv.* 12, 1955, 181. Γιὰ τὸν Ἴβυκο βλ. παρακ. σελ. 272 κέ.

Ὁ Ὅμηρος δὲν τοὺς ἔχει, ὁ Ἡσίοδος ὅμως προσφέρει τὸ ἀρχαιότερο παράδειγμα, τὴν διήγηση τοῦ γερακιοῦ καὶ τοῦ ἀηδονιοῦ (*Ἔργα* 202)· ὁ Ἀρχίλοχος διηγήθηκε γιὰ τὴν ἀλεποὺ καὶ τὸν πίθηκο (81 D.) καὶ γιὰ τὴν ἐκδίκηση ποὺ πῆρε ἡ ἀλεποὺ ἀπὸ τὸν ἀετό, ποὺ πάτησε τὸν λόγο του (89 κέ. D.), ἐνῶ τὸ σπάραγμα ἀπὸ ἕνα ποίημα τοῦ Σημωνίδη (11 D.) προέρχεται ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ κοπροκάνθαρου, ποὺ τιμώρησε τὴν ἀλαζονεία τοῦ ἀετοῦ.

Προφανῶς καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀφηγήσεις δὲν ἀποτελεῖ εὕρημα τοῦ ποιητῆ ποὺ τὴν ἀναφέρει· μᾶλλον ὁ καθένας ἀπὸ αὐτοὺς πῆρε ἀπὸ τὸν πλούσιο θησαυρὸ τῶν λαϊκῶν μύθων. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι πάρα πολὺ νωρὶς οἱ μῦθοι γιὰ ζῶα ἦταν πολὺ διαδομένοι. Χωρὶς ἀμφιβολία ὄχι λίγοι ἀπὸ αὐτοὺς ἦρθαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή[1]. Ὁ ρόλος τοῦ μύθου μὲ ζῶα στὶς Ἰνδίες εἶναι ἀπὸ καιρὸν γνωστός, ἐνῶ στοὺς νεότερους χρόνους μπορέσαμε νὰ προσέξουμε τὴν μεγάλη του ἀρχαιότητα καὶ στοὺς πολιτισμοὺς τῆς Μεσοποταμίας. Ἀκριβῶς οἱ Ἴωνες, ποὺ τὸ πνεῦμα τους θαρρεῖς πὼς μιλᾶ μέσα ἀπὸ πολλοὺς μύθους, ἦταν οἱ κατάλληλοι μεσίτες, καθὼς κατοικοῦσαν στὴν Μικρασία. Ἀσφαλῶς τὸ μερίδιο τῶν Ἑλλήνων σ' αὐτοὺς τοὺς θησαυροὺς τῶν μύθων δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ περιορισμένο, εἶναι ὅμως, ἐννοεῖται, δύσκολο νὰ τὸ προσδιορίσουμε.

Ἀκόμα ἕνα δεύτερο πράγμα μαθαίνουμε ἀπὸ τοὺς πρώιμους ποιητές. Ὁ Ἡσίοδος καὶ ὁ Ἀρχίλοχος δηλώνουν καθαρὰ πὼς τὸ νόημα αὐτῶν τῶν μύθων (*αἶνοι*) εἶναι ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ πού, μὲ διάφανη συγκάλυψη στὸ ὄνομα τῶν ἀδυνάτων καὶ στὸ ὄνομα τοῦ Δικαίου, στρέφεται ἀρκετὰ φανερὰ ἐναντίον τῆς αὐθαιρεσίας τῶν ἰσχυρῶν. Ὁ μύθος ἀργότερα χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ κάθε τί: γιὰ τὴν μετάδοση ἠθικοπλασιῶν καὶ σὰν θέμα ἀσκήσεων στὶς ρητορικὲς σχολές, στὴν ἀρχὴ ὅμως εἶναι ἕνα εἶδος τοῦ λόγου, ποὺ σὲ μιὰν ὁρισμένη κατάσταση δείχνει τὸ ἀληθινὸ καὶ τὸ σωστό, χωρὶς νὰ πληγώνη μὲ καθαρὴ διατύπωση[2].

Γιὰ τὴν ἀρχαία Ἀνατολὴ μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε πολὺ ὡραῖα στὸ *μυθιστόρημα* τοῦ *Achiqar*[3] πῶς συνάπτονται λογιῶν λογιῶν ἀφηγήματα ἀκόμα καὶ μῦθοι στὴν ἱστορία τῆς ζωῆς ἑνὸς ἀνθρώπου, διάσημου ἐξαιτίας τῆς σοφίας του. Ἔτσι φανταζόμαστε καὶ τὴν γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ *μυθιστορήματος τοῦ Αἰσώπου*, ποὺ τὸ τοποθετοῦμε στὸν 6. αἰ. Ὁ Ἡρόδοτος (2, 134) τὸν ξέρει ἤδη. Πρόκειται γιὰ παράδοση, γιὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἡ ἄστοχη ἔκφραση «λαϊκὸ βιβλίο»· τὴν παράδοση αὐτὴν τὴν ἀντιλαμβανόμαστε καλὰ σὲ διηγήσεις ὅπως εἶναι ὁ *ἀγὼν Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου* ἢ μερικοὶ *Βίοι Ὁμήρου*. Ὅσα στοιχεῖα τοῦ Αἰσώπου μποροῦσαν νὰ εἶναι ἱστορικά, ἔχουν σκεπασθῆ ὁλωσδιόλου ἀπὸ φανταστικὲς

1. Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Assur στοῦ W. G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literatur*. Ὀξφ. 1960, 213, ἀφορᾶ τὸν μύθο τοῦ κουνουπιοῦ καὶ τοῦ ἐλέφαντα, ποὺ ἐμφανίζεται στὸν Βάβριο σὰν μύθος τοῦ κουνουπιοῦ καὶ τοῦ ταύρου.

2. K. Meuli, <Herkunft und Wesen der Fabel>, *Schweiz. Arch. f. Volkskunde* 50, 1954, 65.

3. Βιβλιογρ. στοῦ Meuli, ἔ.ἀ. 22.

ἀφηγήσεις, ποὺ μέσα ἀπὸ τὶς πιὸ διαφορετικὲς χῶρες καὶ περιπέτειες φέρνουν τὸν δοῦλο, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Φρυγία, στοὺς Δελφούς, ὅπου τὸν σκοτώνουν ἀπὸ φθόνον, μὲ δόλον. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Ἀπόλλωνας ἐκδικεῖται τὸν θάνατό του καὶ ἐξυψώνει τὴν φήμη του.

Ἐπιτρέπεται νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἀρχικὰ αὐτὴν τὴν διήγηση τοῦ βίου τὴν συνόδευαν πολὺ περισσότεροι μύθοι, καὶ μάλιστα ὅτι αὐτὸ τὸ ἴδιο *μυθιστόρημα τοῦ Αἰσώπου* ὑπῆρξε ἡ ἀρχαιότερη συλλογὴ μύθων. Ἀργότερα αὐτὲς οἱ συλλογὲς ἔγιναν αὐτοτελεῖς. Ἡ ἀρχαιότερη γνωστὴ σ' ἐμᾶς εἶναι τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα *(λόγων Αἰσωπείων συναγωγαί)*[1]. Οἱ συλλογὲς ποὺ ἔχουμε τώρα δημιουργήθηκαν ὅλες ἀρκετὰ ἀργότερα, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὶς παραλλαγὲς τοῦ βιογραφικοῦ μυθιστορήματος ποὺ ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς· ἡ εἰκόνα εἶναι ἡ ἴδια ὅπως στὸν *Ἀγῶνα Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου*· μιὰ παράδοση, ποὺ γεννήθηκε στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, ἔφθασε πιὰ ὡς ἐμᾶς μόνο σὲ μορφὲς ποὺ ἀνήκουν σὲ πολὺ μεταγενέστερην ἐποχή.

Ἡ ἀρχαιότατη συλλογὴ μύθων ποὺ σώζεται μᾶς ἔγινε γνωστὴ μόνο χάρη σ' ἕνα ἀπόσπασμα, ἕναν πάπυρο τοῦ Ryland, τοῦ 1. αἰ. μ. Χ. (ἀρ. 50 P.). Ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνες ποὺ σώζονται ὁλόκληρες, ἡ καλύτερη εἶναι ἡ *Collectio Augustana*, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ ἕναν κώδικα ποὺ φυλασσόταν ἄλλοτε στὸ Augsburg καὶ τώρα στὸ Μόναχο (gr. 564). Ὁ PERRY ὑποθέτει ὅτι ἡ συλλογὴ αὐτὴ συγκροτήθηκε τὸν 1. ἢ 2. αἰ. μ. Χ., ὁ ADRADOS θὰ προτιμοῦσε νὰ τὴν τοποθετήση ἀργότερα, ὁ ἀκριβέστερος ὅμως προσδιορισμὸς ὅλων αὐτῶν τῶν συλλογῶν εἶναι δύσκολος. Ἡ *Collectio Vindobonensis* ἔχει πιὸ χρωματισμένη διήγηση, ἀλλὰ καὶ γλωσσικὴ σύγχυση· ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη ἐποχή, ἴσως μόνο στὸν 6. αἰ. μ. Χ. Ἕνα μέρος τῶν μύθων της εἶναι σὲ στίχους. Ἡ *Collectio Accursiana* ἦταν γιὰ πολὺν καιρὸ ἡ πιὸ διαδομένη, ὥσπου παραχώρησε τὴν θέση της στὴν *Augustana*. Γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἐξέδωσε ὁ Bonus Accursius στὰ 1479 ἢ 1480. Καμιὰν φορὰ ὀνομάζεται *Planudea*, ἡ συμμετοχὴ ὅμως τοῦ Μάξιμου Πλανούδη σ' αὐτὴν δὲν εἶναι σημαντικὴ *(Phil. Woch.*1937, 774*)*. Αὐτὴ δημιουργήθηκε ἀπὸ μιὰν ἐπεξεργασία τῆς *Vindobonensis* καὶ ἐν μέρει τῆς *Augustana*. Ἡ ἄποψη τοῦ HAUSRATH ὅτι ἡ διαφορὰ τῶν παραλλαγῶν στὶς τρεῖς συλλογὲς ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ ἀποτελοῦσαν ἀσκήσεις στὶς ρητορικὲς σχολές, δικαιολογημένα δὲν ἐπικράτησε. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς συλλογὲς ὑπάρχει καὶ ἄλλη παράλληλη παράδοση διαφορετική. Ἡ παράδοση τοῦ *μυθιστορήματος τοῦ* Αἰσώπου διαφωτίσθηκε ἀποφασιστικὰ τώρα πιὰ ἀπὸ τὸν PERRY. Τὸ χειρόγραφο 397 τῆς Βιβλιοθήκης Pierpont Morgan τῆς Νέας Ὑόρκης, ποὺ ἀποδείχθηκε πὼς εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιο ποὺ χάθηκε ἀπὸ τὴν Grottaferrata (A 33) στὰ χρόνια τοῦ Ναπολέοντα, εἶναι τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ χειρόγραφά μας (10. αἰ.), καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν *Collectio Augustana* περιέχει τὸ *μυθιστόρημα* τοῦ Αἰσώπου στὴν πιὸ διεξοδικὴ του μορφὴ (G). Κοντὰ σ' αὐτὸ στέκει

1. F. WEHRLI, *Die Schule des Aristoteles* 4, ἀπ. 112.

μιὰ παραλλαγή, ποὺ βρίσκεται πρὶν ἀπὸ χειρόγραφα τῆς *Collectio Vindobonensis*. Ἀπέναντι στὸ G δείχνει συντμήσεις στὴν διήγηση, ἀλλὰ καὶ νεωτερισμούς. Τὴν δημοσίευσε ὁ Perry στηριγμένος γιὰ πρώτη φορὰ σὲ πλατιὰ χειρόγραφη βάση, ὀνομάζεται ὅμως ἔκδοση τοῦ Westermann (W) ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ προηγούμενου ἐκδότη. Οἱ πάπυροι (ἀρ. 2072 - 2075 P, καὶ Πάπ. Ryland 493) δείχνουν ὅτι τὸ πρότυπο καὶ τῶν δυὸ παραλλαγῶν ἦταν τοῦ 1. αἰ. μ. Χ. Ἐντύπωση προξενεῖ στὸ G ὁ ρόλος τῆς Ἴσιδας Μουσαγωγοῦ· ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, στοιχεῖα ἀπὸ τὸ *μυθιστόρημα* τοῦ *Achiqar* στὸ G εἶναι φανερὸ ὅτι προέρχονται ἀπὸ μιὰν αἰγυπτιακὴ διασκευή. Ἔτσι εἶναι δυνατό, τὸ πρότυπο τῶν διασκευῶν ποὺ ἔχουμε, νὰ εἶναι καὶ αὐτὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς μακριᾶς ἐξέλιξης καὶ νὰ ἀποδοθῆ στὴν Αἴγυπτο τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς.

Ὁ Fr. R. Adrados καταπιάστηκε μὲ τὰ προβλήματα τῆς παράδοσης σὲ μιὰν νέα ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα[1] καὶ ζητᾶ νὰ ἀποδείξη ὅτι καὶ οἱ τρεῖς συλλογές, ἡ *Augustana*, ἡ *Vindobonensis* καὶ ἡ *Accursiana* προῆλθαν ἀπὸ μετατροπὴ σὲ πεζὸν λόγο μιᾶς ἀρχικὰ ἔμμετρης σύνθεσης τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ. Ὡς πρὸς αὐτὸ στηρίζεται σὲ ἴχνη χωλιαμβικῶν καὶ ἰαμβικῶν στίχων ποὺ ὑπάρχουν στὶς συλλογὲς αὐτές. Σ' αὐτὴν τὴν σύνθεση ἀνάγονταν ἐπίσης καὶ οἱ μύθοι τοῦ Βάβριου, ἄλλοι τοὺς ὁποίους ἔβαλαν κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ποὺ περιλαμβάνονται στὸν πάπ. Ryland. Ἡ μετατροπὴ σὲ πεζὸ θεωρεῖ ὁ Adrados ὅτι ἄρχισε στὴν βυζαντινὴ ἐποχή. Μὲ βάση αὐτὲς τὶς σκέψεις προσπαθεῖ νὰ διαφωτίση τὴν σχέση τῶν ἐπιμέρους κλάδων τῆς παράδοσης[2].

Γνωρίσαμε ἤδη τὴν μεγάλη σημασία τοῦ μύθου γιὰ τὴν ἀφηγηματικὴ λογοτεχνία τῶν Ἑλλήνων. Οἱ μύθοι τῶν ζώων μᾶς ἔδειξαν ὅμως ὅτι ὑπῆρχε καὶ κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ αὐτόν. Ἤδη ἕνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ θέματα τῆς *Ὀδύσσειας*, ὁ καθυστερημένος γυρισμὸς καὶ ἡ ἐκδίκηση τοῦ ἄντρα, ποὺ τὴν γυναίκα του ἤθελαν νὰ τὴν παντρευτοῦν ἄλλοι, ἀνήκει σ' ἐκεῖνες τὶς ἱστορίες, ποὺ μιλοῦν γιὰ παράξενες τύχες, κι ἔχουν τὴν ἀρχή τους ἀποκλειστικὰ στὴν χαρὰ γιὰ τὴν μυθοπλασία. Αὐτὰ τὰ δημιουργήματα (τὰ ὀνομάζουμε *νουβέλλες*=μυθιστορίες) τὰ εἶχαν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς, καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξεγελᾶ, ὡς πρὸς τὸ πλῆθος τους, ὁ σχετικὰ περιορισμένος ἀριθμὸς αὐτῶν ποὺ πῆραν λογοτεχνικὴ διατύπωση. Ἡ κελαρυστὴ δροσιὰ μὲ τὴν ὁποία ξεφυτρώνουν μέσα στὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου μπορεῖ μόνη της νὰ μᾶς δείξη τὴν σημασία τους, ποὺ ἰδιαίτερα στὸν ἰωνικὸ χῶρο πρέπει νὰ ἦταν με-

1. ‹La tradicion fabulistica griega y sus modelos metricos›, *Emerita* 37, 1969, 235· 38, 1970, 1.

2. M. Nojgaard, *La fable antique*. I. Κοπεγχ. 1964. II. 1967, πραγματεύεται στὸν 1. τόμο τὴν Augustana, γιὰ τὴν ὁποία δέχεται ἕναν μόνο συγγραφέα, στὸν 2. τὴν σχέση τοῦ Φαίδρου καὶ Βάβριου μὲ αὐτὴν τὴν συλλογή. Δικαιολογημένες ἀντιρρήσεις προβάλλει ὁ Fr. R. Adrados, *Gnom.* 42, 1970, 44, ὁ ὁποῖος δὲν δέχεται ὅτι ἡ Augustana γεννήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸν 4. αἰ., καὶ νομίζει ὅτι ἡ θέση τοῦ κάθε μύθου μέσα στὶς πολλαπλὰ διασταυρωμένες γραμμὲς τῆς παράδοσης πρέπει νὰ ἐξετασθῆ ξεχωριστά.

γάλη. Ὅπως τὸ παραμύθι, ἔτσι καὶ ἡ μυθιστορία ἔζησε τὴν ζωή της μὲ πολλοὺς τρόπους κάτω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν λογοτεχνικῶν δημιουργημάτων. Καὶ τὰ δυὸ εἴδη ἔχουν κοινὸ τὸ ὅτι ἀρχικὰ εἶναι διηγήσεις μετέωρες, συνδέονται ὅμως εὔκολα μὲ προσωπικότητες τοῦ μύθου ἢ τῆς ἱστορίας.

Ἡ ἐποχὴ γύρω στὰ 600 εἶναι ἐποχὴ τῶν ἰσχυρῶν ἀνδρῶν. Σὰν δικαστές, νομοθέτες καὶ ἀκόμα σὰν μονοκράτορες ἔκαμαν πολλὰ καλὰ καὶ ἔμειναν στὴν μνήμη τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμα καὶ σὲ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἡ ἠθικὴ ἀξία τῶν πράξεών τους ἦταν ἀμφίβολη. Ὅταν ἐπικράτησε ἡ ζωηρὴ κλίση τῶν Ἑλλήνων στὴν συλλογὴ καὶ διαμόρφωση κύκλων, γεννήθηκε ἡ παράδοση γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὶς γνῶμες τῶν *Ἑπτὰ Σοφῶν*, ποὺ μέσα σὲ μιὰν ἐξαιρετικὰ γοητευτικὴ διαδικασία σταθερῆς μετατροπῆς καὶ νέας συμπλήρωσης τοῦ νοήματος ἔμεινε ζωντανὴ ὣς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας. Συνάμα ὁ ἀριθμὸς ἑπτὰ καθορίσθηκε μᾶλλον ἀπὸ ἀνατολικὴ παράδοση. Ἤδη τὸ ἔπος τοῦ *Gilgamesch* (11. πίν.) μιλᾶ γιὰ Ἑπτὰ Σοφούς, ποὺ πῆραν μέρος στὸ χτίσιμο τῶν τειχῶν τοῦ Uruk. Αὐτὸ τὸ πανάρχαιο θέμα συμπληρώθηκε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες μὲ ἱστορικὸ-ὀρθολογιστικὸ περιεχόμενο, καὶ εἶναι γοητευτικὸ νὰ βλέπῃ κανεὶς πῶς στὸν Μεσαίωνα ἡ πολὺ διαδομένη διήγηση γιὰ τοὺς *Ἑπτὰ σοφοὺς τεχνίτες*, ἕνα προϊὸν ἀνατολικοῦ παραμυθένιου κόσμου, αὐξαίνει καὶ πάλι τὴν ἀρχαία παράδοση.

Παρ' ὅλην τὴν καλειδοσκοπικὴ ἐναλλαγὴ τῶν ὀνομάτων, τέσσερις ἄνθρωποι κράτησαν σταθερὰ τὴν θέση τους μέσα στὸν διάσημο κύκλο: ὁ φιλόσοφος Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, ὁ Βίαντας ἀπὸ τὴν Πριήνη, ποὺ τὸν ἐπαινοῦν ἐξαιτίας τῶν γνωμικῶν του, ὁ Πιττακός, ποὺ τὸν ξέρουμε ἀπὸ τὸν Ἀλκαῖο, καὶ ὁ Σόλωνας. Καὶ ὁ Περίανδρος ὁ Κορίνθιος ἐμφανίζεται στὴν παλαιότερη παράδοση, ἔπεσε ὅμως ἀργότερα θῦμα τῆς καταδικαστικῆς κρίσης γιὰ τοὺς τυράννους. Σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο (1, 30), τὸν εἶχε ἀπομακρύνει ὁ Πλάτωνας, καὶ λείπει πραγματικὰ ἀπὸ τὸν κατάλογό του (*Πρωτ.* 343a). Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι στὸν 4. αἰ. ἡ εἰσχώρηση τοῦ Σκύθη Ἀνάχαρση[1] σ' αὐτὸν τὸν κύκλο. Εἶναι φορέας τοῦ ἰδανικοῦ μιᾶς ἀδιάφθορης καὶ πρωτόγονης ἀντίληψης γιὰ τὴν ζωή.

Στὴν παλαιότερη εἰκόνα τῶν *Ἑπτὰ Σοφῶν* οἱ τύποι τῆς θεωρητικῆς καὶ τῆς πρακτικῆς ζωῆς, ποὺ χωρίστηκαν στὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν, δὲν ἔχουν ἀκόμα χωριστῆ ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ γνῶμες τους ἀποβλέπουν πέρα πέρα στὴν πρακτικὴ σοφία. Ὅτι ἡ προτροπὴ γιὰ τὸ *μέτρον* ἠχεῖ συνάμα πολὺ ἔντονη, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἕνα γενικὸ ἑλληνικὸ φαινόμενο καὶ ἀσφαλῶς μπορεῖ νὰ ἔχῃ συμβάλει σ' αὐτὸ καὶ δελφικὴ ἐπίδραση.

Πιστεύουμε ὅτι ὑπῆρχε μιὰ πρώιμη λαϊκὴ περιγραφὴ ἑνὸς *Συμπόσιου* τῶν *Ἑπτὰ Σοφῶν*, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπίδραση σὲ μεταγενέστερες δημιουργίες.

1. Γιὰ τὴν παραμυθικὴ παράδοση γύρω ἀπὸ αὐτόν: F. H. Reuters, *De Anacharsidis epistulis*. Διδ. διατρ. Βόννη 1957. Τοῦ ἴδ. *Die Briefe des Anacharsis*. Ἑλλην. καὶ γερμ. Βερολ. 1963

Τὰ συμποτικά τους τραγούδια (*σκόλια*), ποὺ σώζονται στὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου, δείχνουν ἀπὸ τὸν τύπο τους ὅτι ἀνήκουν στὸν 5. αἰ. Μιὰ συλλογὴ τῶν ἀποφθεγμάτων κατάρτισε ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρέας, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐνδιαφέρθηκε καὶ γιὰ τοὺς μύθους τοῦ Αἴσωπου. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ διάσωσε ὁ Στοβαῖος (3, 1, 172)[1]. Πρώτη φορὰ στὸν Θεόφραστο[2] βρίσκουμε τὴν ὡραία ἱστορία γιὰ τὸν τρίποδα, ποὺ θὰ τὸν ἔπαιρνε ὁ πιὸ σοφὸς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς σοφούς. Ὁ ἕνας ὅμως τὸν ἔδινε στὸν ἄλλο, γιατὶ θεωροῦσε ἐκεῖνον πιὸ σπουδαῖο, ὥσπου ὁ τρίποδας ἔκαμε τὸν γύρο ὅλων καὶ τέλος ἀφιερώθηκε στὸν Ἀπόλλωνα. Τὴν ἴδια ἱστορία, γιὰ ἕνα χρυσὸ ποτήρι, ὁ Ἱππώνακτας, γυρισμένος ἀπὸ τὸν Ἅδη (Καλλίμ. ἀπ. 191 Pf.), τὴν διηγεῖται στὸν ἐριστικότατο κόσμο τῶν λογίων. Γιὰ νὰ δώσουμε μιὰν εἰκόνα τῆς πλούσιας ἐπιβίωσης αὐτῶν τῶν ἀποφθεγμάτων καὶ ἱστοριῶν, ἀναφέρουμε ἀκόμα ἕνα εἶδος μυθιστορήματος μὲ ἐπιστολὲς τῶν σοφῶν ἀνδρῶν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μᾶς διάσωσε τμήματα ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, καὶ παραπέμπουμε ἐπίσης στὸ *Ἑπτὰ Σοφῶν Συμπόσιον* τοῦ Πλουτάρχου, στὸ ὁποῖο παίρνει μέρος καὶ ὁ Αἴσωπος, καθισμένος σ' ἕνα σκαμνὶ (*ἐπὶ δίφρου τινὸς χαμαιζήλου*), καὶ τελειώνουμε μὲ τὸν ἀδέξιο *Ludus Septem Sapientium* τοῦ Ausonius[3].

Ἐκδόσεις τῶν μύθων: E. Chambry, *Aesopi fabulae*. Παρίσι 1925, ἀνατύπωση 1959. Τοῦ ἴδ., *Esope. Fables* (μὲ μετάφρ), *Coll. des Un. de Fr.* 1927, 2. ἔκδ. 1960. A. Hausrath, *Corpus fabularum Aesopicarum* I/1. Λειψ 1940. Ἀνατύπ. μὲ προσθῆκες ἀπὸ τὸν H. Haas 1957 (μύθ. 1-181). I/2. 2 ἔκδ. ἀπὸ τὸν H. Hunger, Λειψ. 1959 (μύθ. 182-345 μαζὶ κι οἱ μύθοι ἀπὸ τοὺς ῥήτορες. Πίνακες καὶ τῶν δύο βιβλίων ἀπὸ τὸν H. Haas). A. Hausrath, *Aesopische Fabeln*. Μόναχο 1940 (δίγλ.). Μῦθοι καὶ μυθιστόρημα: B. E. Perry, *Aesopica*. Un. of Illinois Press. 1952. —Ἔρευνες· B. E Perry, *Studies in the Text-History of the Life and Fables of Aesop* Haverford 1936 F. R. Adrados, *Estudios sobre el lexico de las fabulas Esopicas* Salamanca 1948· τοῦ ἴδ., *Gnom.* 29, 1957, 431. A. Wiechers, *Aesop in Delphi*. Beitr zur klass. Phil., ποὺ ἐκδίδ. ἀπὸ τὸν R. Merkelbach, 2 (διδ. διατρ.) Κολωνία) 1959

Οἱ Ἑπτὰ σοφοί· VS 10. Br Snell, *Leben und Meinungen der Sieben Weisen*. 3. ἔκδ. Μόναχο 1952, μὲ ἑρμηνευτικὲς σημειώσεις καὶ μετάφραση. Πρόσθ τοῦ ἴδ., *Thesarurismata. Festschr. f. Ida Kapp* Μόναχο 1954, 105. Στὴν ἔκδοσή του τοῦ Βάβριου καὶ τοῦ Φαίδρου (Loeb Class. Libr Λονδ 1965) ὁ B E. Perry δίνει ἕνα εὐπρόσδεκτο παράρτημα μὲ ἐπισκόπηση τῶν ἑλλην καὶ λατιν. μύθων σὲ αἰσωπικὴ παράδοση.

Ε. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Ὁρισμένες προσωπικότητες, σὰν τὸν Ἀρχίλοχο καὶ τὸν Σόλωνα, τὶς ἔχουμε

---

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας: Wehrli, ἔ.ἀ. 69.
2. Πλουτ., *Σόλων*. 4.
3. Πῶς ξαναεμφανίζεται ἡ ἱστορία τοῦ τρίποδα, ποὺ κάμνει τὸν γύρο τῶν σοφῶν, στὴν *Historia Monachorum* τὸ ἔδειξε ὁ A. J. Festugière, σ' ἕνα σημαντικὸ ἄρθρο: ‹Lieux communs littéraires et thèmes de folklore dans l' Hagiographie primitive›, *Wien. Stud.* 73, 1960, 123 (144).

μπροστὰ σ' ἕνα φόντο σημαντικῶν κοινωνικῶν μεταβολῶν, οἱ ὁποῖες δὲν πραγματοποιοῦνταν μόνο σὲ οἰκονομικὸ καὶ κρατικὸ πεδίο· στὸ ἀνέβασμα νέων τάξεων ἀνταποκρίνονταν θρησκευτικὰ προβλήματα καὶ ἀνάγκες, ποὺ ὁ ὁμηρικὸς κόσμος δὲν ἦταν πιὰ σὲ θέση νὰ τὶς ἱκανοποιήση. 'Αφότου τὸν ἀφήσαμε αὐτόν, εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήσουμε μιὰν ἐντονότερη διαφοροποίηση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Σὲ μιὰν στροφὴ πρὸς τὸν ρεαλισμό, ποὺ τὴν παρατηρήσαμε στοὺς Ἴωνες ποιητὲς στὴν διάρκεια τοῦ 7. πρὸς τὸν 6. αἰ., ἀντιστοιχεῖ ἡ ἐπιστροφὴ στὸ θαυματικὸ καὶ ἡ ἐμβάθυνση τῆς θρησκευτικῆς σκέψης. 'Επίσης πρέπει νὰ λαμβάνουμε ὑπόψη μας ὅτι μεταβολὲς τῆς κοινωνικῆς δομῆς ξανάφεραν στὴν ἐπιφάνεια μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὴν νοοτροπία, ποὺ κάτω ἀπὸ τὸ ὁμηρικὸ στρῶμα εἶχαν ζήσει μιὰν κρυφὴ ζωή.

'Ο ἴδιος ὁ 6. αἰώνας, ποὺ μὲ τὴν γέννηση τῆς ἰωνικῆς φιλοσοφίας ἔφερε καὶ τὴν γέννηση τῆς Δυτικῆς ἐπιστήμης, ἔδειχνε πὼς εὐχαριστιόταν μὲ θαυματοποιοὺς τοῦ τύπου τοῦ 'Αριστέα τοῦ Προκοννήσιου. 'Απὸ τὴν ἁλυσίδα τῶν παραδόσεων ποὺ πλέχτηκε γύρω ἀπὸ αὐτόν, ὁ 'Ηρόδοτος (4, 14 κέ.) μᾶς δίνει νόστιμα δείγματα. Μιὰν φορὰ ὁ 'Αριστέας ἔπεσε νεκρὸς στὴν πατρίδα του, τὸ πτῶμα του ὅμως ἐξαφανίσθηκε, καὶ ἄλλοι τὸν εἶδαν τὴν ἴδια ἐποχὴ νὰ εἶναι μιὰ χαρὰ σὲ μακρινοὺς τόπους. Στὸ Μεταπόντιο πάλι (ἡ μνεία τῆς μεγαλοελλαδικῆς περιοχῆς ἔχει σημασία) ἐμφανίσθηκε σὰν κόρακας στὴν ἀκολουθία τοῦ 'Απόλλωνα.

Μὲ τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἡ *Σούδα* τὸν τοποθετεῖ ἀνάμεσα στὸν Κροῖσο καὶ τὸν Κύρο[1], παραδινόταν τὸ ἔπος τῶν 'Αριμασπῶν (*'Αριμάσπεια ἔπη*). Αὐτὸ τὸ φανταστικὸ ταξιδιωτικὸ μυθιστόρημα σὲ ἑξάμετρους ἔφερνε τὸν 'Αριστέα, κυριευμένον ἀπὸ 'Απολλώνεια μανία (*φοιβόλαμπτος*, 'Ηρόδ. 4, 13), πρὸς βορρὰν ὡς τοὺς 'Ισσηδόνες. Τὰ λίγα λείψανα δείχνουν ὅτι ἐδῶ γινόταν ἕνα παράξενο ἀνακάτεμα ἰωνικῆς ἐξερεύνησης καὶ μυθοπλαστικῶν στοιχείων. Στὴν χώρα τῶν 'Ισσηδόνων συγκέντρωνε σὰν γνήσιος ταξιδιώτης πληροφορίες γιὰ τοὺς βορεινοὺς λαοὺς κι ἔμαθε πολλὰ γιὰ τοὺς μονόφθαλμους 'Αριμασποὺς, γιὰ τοὺς γρύπες ποὺ φύλαγαν τὸ χρυσάφι, καὶ γιὰ τὸν ἀγαπημένο λαὸ τοῦ θεοῦ του, τοῦ 'Απόλλωνα, τοὺς 'Υπερβόρειους, στὴν περιφέρεια τοῦ κόσμου.

Πόση ἱστορικότητα ὑπάρχει σ' αὐτὸν τὸν 'Αριστέα καὶ ἂν πραγματικὰ αὐτὸς ἐσύνθεσε τὰ *'Αριμάσπεια ἔπη*, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ εἴμαστε βέβαιοι. 'Ο Κ. MEULI[2] ὅμως μᾶς ἔδειξε τὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ἀνήκουν ὅλα αὐτά. Ὅ,τι διηγήσεις ἔχουμε γιὰ τὸν ἄνθρωπο αὐτόν, ποὺ ἡ ψυχή του σύμφωνα μὲ μιὰν πληροφορία τῆς *Σούδας* ἔβγαινε ἀπὸ τὸ σῶμα του ἀνάλογα μὲ τὸ κέφι της, ποὺ ὁ ἴδιος σὲ κατάσταση θεοληψίας ἔκαμνε θαυματικὰ ταξίδια κι ἔπαιρνε κάποτε μορφὴ ζώου, προέρχονται ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ «σαμανισμοῦ» (μαγείας). 'Ο MEULI ἔδειξε καθαρὰ τὴν

1. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν 'Ολυμπιάδων E. ROHDE, *Kl. Schr.* 1, 136, 2.

2. <Scythica>, *Herm.* 70, 1935, 121. J. D. P. BOLTON, *Aristeas of Proconnesus*. 'Οξφ. 1962. Διεξοδικὴ βιβλιοκρισία τοῦ C. J. HERRINGTON, *Phoenix* 18, 1964, 78.

σημασία τῆς μαγείας στὸν σκυθικὸ κόσμο, ἔδειξε τὸ πλῆθος τῶν σαμανικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἐθίμων καὶ χάραξε τὶς γραμμές, ποὺ ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸν σκυθικὸ κόσμο στὸν ἀρχαϊκὸν ἑλληνισμό.

Μιὰ ὅμοια μορφὴ ἦταν καὶ ὁ δῆθεν Ὑπερβόρειος Ἄβαρης, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο (4, 36) βαστοῦσε ἕνα βέλος καὶ τριγυρνοῦσε νηστικὸς ὅλον τὸν κόσμο *(τὸν οἰστὸν περιέφερε κατὰ πᾶσαν τὴν γῆν οὐδὲν σιτεόμενος)*. Αὐτὸ εἶναι ὀρθολογιστικὴ διαμόρφωση τοῦ θρύλου ποὺ διηγήθηκε ὁ Ἡρακλείδης ὁ Πόντιος στὸν διάλογό του *Ἄβαρις*[1]· ἐκεῖ ὁ θαυματοποιὸς ἱερέας πετοῦσε πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἐπάνω σ' ἕνα βέλος τοῦ θεοῦ. Ὁ κατάλογος τῶν ὑποθετικῶν ἔργων τοῦ Ἄβαρη στὴν *Σούδα* δίνει μιὰν ἐντυπωσιακὴ εἰκόνα γιὰ τὸ πλῆθος αὐτῆς τῆς λογοτεχνίας. Ὑπῆρχαν *Σκυθικοὶ χρησμοί*, *Γάμος τοῦ Ἕβρου ποταμοῦ*, *Καθαρμοὶ* καὶ ἡ *Ἀπόλλωνος ἄφιξις εἰς Ὑπερβορέους*.

Τοῦ ἀπέδωσαν ἐπίσης καὶ μιὰν *Θεογονία* σὲ πεζὸν λόγο, ὅπως καὶ στὸν Ἀριστέα. Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν σκέψη ὅτι τέτοιου εἴδους ἔργα κυκλοφοροῦσαν αὐτὴν τὴν ἐποχὴ σὲ μεγάλον ἀριθμό. Ἐκεῖ ὅπου μποροῦμε ἀκόμα νὰ διαπιστώσουμε κάτι, βλέπουμε ὅτι τὰ ἔργα αὐτά, ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ δικά τους στοιχεῖα, ὡστόσο παρακολουθοῦσαν τὸν Ἡσίοδο. Θέλουν ὄχι μόνο νὰ διηγοῦνται γιὰ θεούς, ἀλλὰ νὰ εἶναι μαζὶ καὶ Κοσμογονίες. Ἀναγκαστικὰ μπῆκαν γι' αὐτὸ σὲ κάποιον ἀνταγωνισμὸ μὲ τοὺς Ἴωνες φιλοσόφους, ποὺ μὲ τὴν σειρά τους δὲν εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὶς θρησκευτικὲς ἰδέες τῆς ἐποχῆς[2]. Μιὰ *Θεογονία* σὲ 5000 ἑξάμετρους ἀποδιδόταν στὸν Ἐπιμενίδη ἀπὸ τὴν Κρήτη (VS 3), τὸν ἱερέα ποὺ ἀναφέρεται ὅτι καθάρισε τὴν Ἀθήνα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνομία τοῦ Κύλωνα. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἱστορικὸ γεγονός, κοντὰ σ' αὐτὸ ὅμως ὑπάρχουν διηγήσεις, ὅπως γιὰ τὸν μακροχρόνιον ὕπνο του μέσα σ' ἕνα σπήλαιο, καὶ ἄλλες ποὺ θυμίζουν τὸν Ἀριστέα. Καὶ καθαρτήρια ποιήματα καὶ χρησμοὶ κυκλοφοροῦσαν μὲ τὸ ὄνομά του. Οἱ τελευταῖοι ἀποτελοῦν μέρος μιᾶς παράδοσης, ποὺ φούντωσε πολὺ τὸν 6. αἰ. Ὑπῆρχαν συλλογὲς δελφικῶν χρησμῶν, ἀλλὰ καὶ πολυάριθμες ἄλλες. Διάσημες ἦταν αὐτὲς ποὺ ἀποδίδονταν στὸν Μουσαῖο (VS 2), στὸν ὁποῖο ἀποδιδόταν καὶ μιὰ *Θεογονία*.

Μέσα στὴν ἀρχαία παράδοση ὁ Μουσαῖος βρίσκεται κοντὰ στὸν Ὀρφέα, κι ἔτσι μᾶς ὁδηγεῖ πρὸς τὰ προβλήματα ποὺ συνδέονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου. Ἀπὸ τὸν μυθικὸ τραγουδιστὴ τῆς Θράκης, ποὺ οἱ ὀπαδοί του τὸν τοποθετοῦσαν πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, πῆρε τὸ ὄνομά της μιὰ θρησκευτικὴ κίνηση ποὺ τὴν σημασία της τὴν ὑπερτίμησαν ὑπερβολικὰ σὲ ὁρισμένες ἐποχές, γιὰ νὰ τὴν ἀποκηρύξουν ὕστερα σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ μὲ ριζοσπαστικὸν σκεπτικισμό[3].

---

1. Meuli, ἔ.ά. 159, 4. Ἀπόσπ. 73-75W.

2. Βλ. τὸ ἑπόμενο κεφάλαιο. Γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῶν ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο Θεογονιῶν, ἰδιαίτερα τοῦ Ἐπιμενίδη, βλ. U. Hölscher, *Herm.* 81, 1953, 404 καὶ 408.

3. Γιὰ τὴν ἱστορικο - κριτικὴ ἐξέταση πρωτοποριακὸ ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Ch. A. Lobeck, ***Aglaophamus***. Königsb. 1829. Ὁ Wilamowitz ξερίζωσε ὁλωσδιόλου τὸν Ὀρφισμὸ ἀπὸ τὴν εἰκόνα του γιὰ τὸν Ἑλληνισμό. Τὸ ὑλικό: O. Kern, *Orphicorum Fragmenta*. Βερολ.

Ξέρουμε περισσότερους ἀπὸ μισὴν ἑκατοντάδα τίτλους ποιημάτων ποὺ παρουσιάζονταν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ὀρφέα, ἐνῶ ὅσα σώθηκαν, οἱ *Ὕμνοι*, τὰ *Ἀργοναυτικά*, τὰ *Λιθικά* (γιὰ τὴν δύναμη καὶ τὴν ἐνέργεια τῶν λίθων), δείχνουν πόσο αὐτὰ πολλαπλασιάζονταν ἀκόμα καὶ στὴν ὄψιμη αὐτοκρατορικὴ ἐποχή. Ἐκεῖνα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διεισδύσουμε μέσα ἀπὸ ὅλην τὴν σύγχυση ὡς τὶς πρώιμες μορφὲς εἶναι ὁρισμένες μνημονεύσεις, προπάντων στὸν Πίνδαρο, Εὐριπίδη καὶ Πλάτωνα. Στὴν ἀρχαιότητα κυκλοφοροῦσαν πολλὲς *Θεογονίες*, ποὺ παρουσιάζονταν σὰν ὀρφικές. Ὁ νεοπλατωνικὸς Δαμάσκιος στὸ σύγγραμμά του *Περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν* δίνει μιὰν ἐπισκόπηση (ἀπόσπ. 28. 54. 60 KERN). Μεγάλη κυκλοφορία εἶχε τὸ ποίημα, ποὺ σήμερα τιτλοφορεῖται *Ῥαψῳδικὴ Θεογονία*, ἀπὸ 24 ραψωδίες[1]. Ὑπολείμματα ποὺ σώζονται ἐπιτρέπουν νὰ ἰδοῦμε ὅτι στηριζόταν πολὺ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφῆς στὸν Ἡσίοδο. Ἐδῶ, στὴν ἀρχὴ βρισκόταν ὁ Χρόνος, ποὺ δημιουργεῖ τὸν Αἰθέρα κι ἕνα ἀσημένιο Αὐγό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ ἀρσενικοθήλυκο παράδοξο πλάσμα ὁ Φάνης. Ὁ θεὸς αὐτός, ποὺ τὸν ὀνομάζουν μὲ πολλὰ ὀνόματα καὶ ἀκόμα καὶ Ἔρωτα, ἀποτελεῖ τώρα τὴν ἀφετηρία τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου· σ' αὐτὸ ἐμφανίζονται ἐπίσης ὁ Οὐρανός, ὁ Κρόνος καὶ ὁ Δίας. Σήμερα συμφωνοῦν οἱ περισσότεροι ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ τερατικὸ κατασκεύασμα ἀνήκει σὲ μεταγενέστερην ἐποχή. Ὡστόσο ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένη τὸ πρόβλημα, μήπως ἡ σειρὰ τῶν προγόνων αὐτῆς τῆς *ραψῳδικῆς Θεογονίας* φτάνει πολὺ ψηλά. Πραγματικὰ ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς (μαρτ. 191 KERN) μαρτυρεῖ ὅτι τὰ *Ὀρφικὰ* ἐκείνου τοῦ Ὀνομάκριτου, ποὺ ἔπαιξε ἕναν σημαντικό, ἔστω καὶ ταλαντευμένον ρόλο κοντὰ στοὺς Πεισιστρατίδες[2], εἶχαν κοσμογονικὸ περιεχόμενο. Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανὸ ὅτι μέσα στὴν πλούσια θεογονικὴ ποίηση, ποὺ πρέπει νὰ τὴν προϋποθέσουμε γιὰ τὸν 6. αἰ., ὑπῆρχε καὶ ὀρφική. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κοσμογονικὴ παρωδία στοὺς *Ὄρνιθες* τοῦ Ἀριστοφάνη (685), εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολο

1922. Ξανατ. 1962. Σκεπτικιστὲς μένουν ὁ I. LINDFORTH, *The Arts of Orpheus*. Calif. Un. Press 1941, καὶ ὁ E. R. DODDS, *The Greeks and the Irrational*. Λονδ. 1951, 147. Προσεκτικὰ γιὰ πρώιμη γένεση ὁ M. P. NILSSON, <Early Orphism and Kindred Religious Movements>, *Harvard Theol. Rev.* 28, 1935, 181 (= *Opusc. Sel.* 2, 628). Ἐπίσης στὸν *Gnom.* 28, 1956, 18, παρουσιάζεται ἀντίθετος πρὸς τὸν ὑπερβολικὸ σκεπτικισμὸ τοῦ L. MOULINIER, *Orphée et l'orphisme à l'époque classique*. Παρίσι 1955. W. K. C. GUTHRIE, *Orpheus and Greek Religion* 2. ἐκδ. Λονδ. 1952. τοῦ ἴδ., *The Greeks and their Gods*. Βοστώνη 1951, 307. Βασικὰ καὶ πειστικὰ ὁ K. ZIEGLER, <Orpheus> καὶ <Orphische Dichtung>, *RE* 18, 1200 καὶ 1321 Σημαντικὲς ἀπόψεις στοῦ W. JAEGER, *Die Theologie der frühen griech. Denker*. Στουττγ. 1953, 69. Ξεχωρίζει ὁ R. BÖHME, *Orpheus*. Βερολ. 1953, μὲ πολὺ πρώιμη τοποθέτηση. Γιὰ τὰ ὀρφικὰ νεκροδιαβατήρια σὲ χρυσὲς πλακίτσες: O. KERN, *Orph. Fragm.* ἀρ. 32, VS 1 B 17. Πρόσθεσε Ν. Μ. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, *Ἀρχ. Ἐφ.* 1953/54, β' μέρος 1958, 55. Ἕνα ἐνδιαφέρον ὀρφικὸ κείμενο τοῦ 4. αἰ. π.Χ.: Σ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, <Ὁ Ὀρφικὸς πάπυρος τῆς Θεσσαλονίκης>, *Ἀρχ. Δελτ.* 1965, 17. Γιὰ τοὺς ὄψιμους ὀρφικοὺς ὕμνους βλ. παρακ.

1. *Σούδα* στὴν λ. *Ὀρφεύς: ἱεροὶ λόγοι ἐν ῥαψῳδίαις κδ'*.
2. Ἡρόδ. 7, 6 γιὰ τὴν νόθευσή του σὲ χρησμοὺς τοῦ Μουσαίου.

νὰ ὁρίσουμε σ' αὐτὴν μὲ βεβαιότητα τὰ ὀρφικὰ στοιχεῖα[1].

Ζωηρὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει συνάμα καὶ τὸ πρόβλημα, ἂν ἐκεῖνος ὁ κεντρικὸς μύθος ποὺ ἑρμηνεύει τὴν φύση τῶν ἀνθρώπων ἀνήκει ἤδη σ' αὐτὸ τὸ ἀρχαιότερο στρῶμα ὀρφικῆς φιλολογίας. Σύμφωνα μὲ αὐτὸν οἱ Τιτάνες κατασπάραξαν τὸν Διόνυσο μωρὸ καὶ τὸν καταβρόχθισαν. Ὁ κεραυνὸς τοῦ Δία τοὺς ἔκαμε στάχτη, ἀπὸ αὐτὴν ὅμως βγῆκε ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἔχει γι' αὐτὸ μέσα του τὸ διονυσιακὸ-θεϊκὸ καὶ τὴν τιτανικὴ-γήινη κακότητα. Ἡ διήγηση δὲν μαρτυρεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα (ἀπόσπ. 34 Kern), ὁ Πλάτωνας ὅμως μιλᾶ στοὺς *Νόμους* του (3, 701c) γιὰ τὴν ἀρχαία τιτανικὴ φύση αὐτῶν ποὺ ἐπαναστατοῦν ἐναντίον τοῦ ἀνθρώπινου καὶ τοῦ θεικοῦ, καὶ τὸ λέει σὰν νὰ εἶναι κάτι γνωστό. Οὔτε μποροῦμε νὰ παραμερίσουμε ἐπιπόλαια αὐτὸ ποὺ διηγεῖται ὁ Παυσανίας (8, 37, 5): ὁ Ὀνομάκριτος πῆρε τὴν λέξη «Τιτᾶνες» ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ἵδρυσε ὀργιαστικὴ λατρεία γιὰ τὸν Διόνυσο κι ἐπερίγραψε τοὺς Τιτάνες σὰν αἴτιους τῶν παθῶν τοῦ Διόνυσου. Καὶ πάλι μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε μὲ κάποιαν ἐμπιστοσύνη τὰ οὐσιαστικὰ στοιχεῖα ἤδη στὸν 6. αἰ. Ὁπωσδήποτε σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἀναπτύχθηκαν ἀντιλήψεις γιὰ τὴν φύση καὶ τὶς τύχες τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ποὺ διαφέρουν σημαντικὰ ἀπὸ τὶς ὁμηρικές[2]. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν πίστη, τὴν πραγματικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, ὅ,τι θεϊκὸ ὑπάρχει μέσα του, τὸ ἔχει μαζί της ἡ ψυχή, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο δὲν βυθίζεται σὰν φευγαλέα σκιὰ στὸν μουχλιασμένον Ἅδη, μόνο πρέπει νὰ δώση λογαριασμὸν γιὰ τὶς πράξεις της καὶ ὑποχρεώνεται νὰ περάση μιὰν σειρὰ ἀπὸ γεννήσεις, ποὺ τὴν φέρνουν ἢ πίσω στὴν θεϊκή της πατρίδα ἢ σὲ αἰώνια καταδίκη. Ἀνεκτίμητο εἶναι αὐτὸ ποὺ μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πίνδαρος στὸν 2. Ὀλυμπιόνικο (63, πβλ. καὶ ἀπόσπ. 129-133) γι' αὐτὴν τὴν πίστη. Δὲν τὴν ὀνομάζει ρητὰ ὀρφική, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Πίνδαρος ἐδῶ κινεῖται σ' αὐτὴν τὴν περιοχή· μάλιστα οἱ στίχοι ἀφοροῦν τὸν βασιλιὰ Θήρωνα τοῦ Ἀκράγαντα, κι ἀνήκουν ἔτσι στὸν σικελικὸ-κατωιταλικὸ χῶρο, ποὺ ἄνοιξε πολὺ πλατιὰ τὶς πύλες του στὸν μυστικισμό. Αὐτὸ τὸ μαρτυροῦν ἐπίσης ἐκεῖνα τὰ κατωιταλικὰ χρυσὰ φύλλα, «νεκροδιαβατήρια» τὰ ὀνόμασε ὁ Diels, ποὺ συνόδευαν τοὺς νεκροὺς αὐτῆς τῆς αἵρεσης μέσα στὸν τάφο καὶ θὰ τοὺς βοηθοῦσαν νὰ βροῦν τὸν σωστὸ δρόμο στὸν Κάτω Κόσμο. Τὰ παλαιότερα φτάνουν ὡς πίσω στὸν 4. αἰ. π.Χ.

Ἔτσι μποροῦμε παρ' ὅλην τὴν φτώχεια τῶν μαρτυριῶν νὰ διαπιστώσουμε μὲ ἀσφάλεια στὸν 5. αἰ. μιὰν ὀρφικὴ κίνηση ποὺ ἤθελε νὰ ὁδηγήση τὸν ἄνθρωπο στὴν κάθαρση τῆς ψυχῆς του, στὴν ἀπελευθέρωσή της ἀπὸ τὴν σωματικότητα[3] καὶ σὲ διαρκὴ ἕνωση μὲ τὴν θεότητα. Εἶναι ἐπίσης δυνατὸ νὰ διαπιστωθῆ ὅτι ἡ κίνηση αὐτὴ εἶχε στὴν διάθεσή της πλούσια γραμματεία. Ἐκτὸς ἀπὸ θεογονικὰ συγγράμ-

---

1. Βλ. H. Schwabl στὸ περιεκτικὸ ἄρθρο τῆς *RE S* 9, 1433 ⟨Weltschöpfung⟩.
2. Jaeger, ἔ.ἀ. 88
3. Ὅτι ὁ τύπος *σῶμα - σῆμα* εἶναι ὀρφικὸς στὸ νόημά του, τὸ ἀποδεικνύουν ἀντίθετα πρὸς τὸν Wilamowitz, ὁ Ziegler, ἔ.ἀ. 1378 καὶ ὁ Guthrie στὸ δεύτερο ἔργο 311, 3. Διαφορετικὰ ὁ Nilsson, *Gnom.* 28, 1956, 18.

ματα πρέπει νὰ τῆς ἀποδώσουμε καὶ *Καθαρμοὺς* (καθαρτήρια ποιήματα) καὶ πιθανῶς μιὰν *Κατάβασιν*, ἕνα ποίημα γιὰ τὴν κάθοδο τοῦ Ὀρφέα στὸν Ἅδη. Ὅλα ὅσα ξέρουμε γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς δυνάμεις καὶ τάσεις τοῦ 6. αἰ. συνηγοροῦν γιὰ τὸ ὅτι τὴν γένεση τῆς ὀρφικῆς κίνησης καὶ τῆς γραμματείας της πρέπει νὰ τὴν τοποθετήσουμε σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή.

Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ σπανιότητα τῶν μαρτυριῶν μᾶς προειδοποιεῖ νὰ μὴν ὑπερτιμοῦμε τὴν ἔκταση αὐτῆς τῆς κίνησης. Τοὺς ὀπαδούς της τοὺς προσελκύει, ὅπως οἱ περισσότερες αἱρέσεις, ἀπὸ τὰ πιὸ διαφορετικὰ στρώματα, καὶ ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς μιὰ βαθειὰ θρησκευτικότητα ἑνώθηκε μὲ ἕνα ἀνακάτωμα τύπων καὶ μὲ ἐπιφανειακὲς καθαρτήριες τελετές. Κατὰ πόσο ἡ κίνηση αὐτὴ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ καθαρὰ ἑλληνικὰ ξεκινήματα, κατὰ πόσο εἶχε σχέση μὲ τὴν διδασκαλία τῆς Ἀνατολῆς γιὰ τὴν περιπλάνηση τῶν ψυχῶν, εἶναι προβλήματα ποὺ ἡ λύση τους δὲν εἶναι εὔκολη. Ὅμως πρέπει νὰ ἀποκρουσθῆ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔκαμαν τὸν Ὀρφισμό, καὶ ὕστερα ὅπου ἦταν δυνατὸ καὶ τὸν Πλάτωνα, ξένην σταγόνα μέσα στὸ ἑλληνικὸ αἷμα. Ὁ Ὀρφισμὸς συνανήκει στὴν εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου· ποιὰ εἶναι ἡ σχέση του πρὸς τοὺς Πυθαγόρειους θὰ τὸ ἐξετάσουμε ἀργότερα.

Στὸν χῶρο ποὺ περιγράψαμε ἐδῶ ἀνήκει ἡ *Θεολογία* τοῦ Φερεκύδη ἀπὸ τὴν Σύρο (VS 7), ποὺ περνοῦσε γιὰ τὸ ἀρχαιότερο πεζὸ ἔργο καὶ ποὺ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὰ μέσα τοῦ 6. αἰ. Ὅ,τι ξέρουμε γιὰ τὴν κοσμογονία καὶ τὴν θεογονία της δείχνει πῶς ἀρχαῖοι μύθοι, φαντασία, καὶ θέματα μὲ τὴν πιὸ διαφορετικὴ προέλευση συνδυάζονταν διαρκῶς. Στὴν εἰσαγωγὴ μαθαίνουμε ὅτι ὁ Ζάς, ὁ Κρόνος[1], καὶ ἡ Χθονίη εἶναι οἱ ἀρχικὲς προαιώνιες δυνάμεις. Αὐτὸ σημαίνει μιὰν πρόοδο ἀπέναντι στὸν Ἡσίοδο, στὸν ὁποῖο ἀκόμα καὶ τὸ Χάος γεννήθηκε. Ὁ πανάρχαιος ἱερὸς γάμος τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς γίνεται στὸν Φερεκύδη ἕνωση τοῦ Δία καὶ τῆς Χθονίης, δηλ. τῶν ἐγκάτων τῆς Γῆς. Ὁ Δίας τῆς χαρίζει—μυθικὸ πρότυπο γιὰ τὰ δῶρα πρὸς τὴν νύφη στὰ *Ἀνακαλυπτήρια*, τὴν γιορτὴ τῆς ἀποκάλυψης τῆς νύφης—ἕναν πέπλο, στὸν ὁποῖο ὕφανε τὴν Γῆ καὶ τὸν Ὠκεανό. Ἔτσι ἡ Γῆ γίνεται κτῆμα τῆς Χθονίης, τὰ ἔγκατα σκεπάζονται μὲ τὴν ποικιλόχρωμη ἐπιφάνεια. Ὁ Κρόνος κάμνει ἀπὸ τὸ σπέρμα του φωτιά, ἐτάραξε τὸν ἀέρα καὶ τὸ νερό, καὶ ἀπὸ αὐτὸ ξαναγίνεται πάλι σὲ πέντε σπηλαιόμορφους χώρους *(μυχοί)* τοῦ σύμπαντος ἡ πληθώρα τῶν θεῶν. Ἡ διήγηση περιλάμβανε καὶ μάχες ἀναμεταξύ τους γιὰ τὴν κυριαρχία τοῦ κόσμου, καὶ ἀρκετά, ὅπως ὁ Ἔρωτας, στὸν ὁποῖο μεταμορφώνεται ὁ Δίας κατὰ τὴν δημιουργία (ἀπόσπ. 3), θυμίζουν ὀρφικὴ διδασκαλία.

ϛ. ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ Δύση μὲ τὴν τάση της πρὸς τὸν μυστικισμὸ στέκε-

---

1. Ἔτσι, ἀντὶ *Χρόνος* μὲ τὸν H. FRÄNKEL, *Zeitschr. f. Ästh.* 25, 1931, Παρενθήκη σ. 115 = *Wege und Formen frühgriech. Denkens*, Μόναχο 2. ἔκδ. 1960, 19· γιὰ τὸν Φερεκύδη

ται μέσα στὸν πολυτάραχο 6. αἰ. ἡ Μίλητος σὰν ὁ τόπος ὅπου γεννήθηκε ἡ φιλοσοφία. Ὁ Θαλής, ὁ Ἀναξίμανδρος καὶ ὁ Ἀναξιμένης εἶναι πολίτες αὐτῆς τῆς ἰωνικῆς μητρόπολης, ποὺ ἔστειλε ἕναν καταπληκτικὸν ἀριθμὸ ἀποικιῶν καὶ δέχθηκε μὲ ἀνοιχτὲς ἀγκάλες τὰ ἐρεθίσματα ποὺ συνέρρεαν σ' αὐτὴν ἀπὸ μακρινὲς χῶρες[1]. Τὰ προσόντα καὶ οἱ περιπέτειες τῆς ἰωνικῆς φυλῆς, ποὺ ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνιες περιπλανήσεις μόνο στὸ μικρασιατικὸ ἔδαφος μπόρεσε νὰ ἀναπτυχθῆ, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καταλάβουμε ὅτι ἀκριβῶς ἐδῶ ἔκαμνε τὴν ἐμφάνισή της μιὰ καινούργια στάση γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου. Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ γεγονότος μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε μὲ τρόπον ἰδιαίτερα ὀδυνηρὸ τὰ σύνορα τῆς γνώσης μας. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀνθρώπους ποὺ ἀναφέραμε, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὅτι μᾶς παραδόθηκε μόνο μιὰ μοναδικὴ φράση μὲ κάποιαν βεβαιότητα, καὶ πάλι κι αὐτὴ μόνο μερικά. Πολυάριθμες εἰδήσεις προέρχονται ἀπὸ τὸ χαμένο ἔργο τοῦ Θεόφραστου μὲ τὶς *γνῶμες τῶν φυσικῶν φιλοσόφων (Φυσικῶν δόξαι)*[2]. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐμεῖς μαθαίνουμε αὐτὲς τὶς διδασκαλίες στὸ μεγαλύτερό τους μέρος μόνο ἀπὸ τὴν ἑρμηνευτικὴ συζήτηση τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῆς σχολῆς του μὲ τοὺς παλαιότερους στοχαστές[3].

Συνάρτηση τῶν συνθηκῶν ποὺ περιγράψαμε εἶναι ὅτι συναντοῦμε μιὰν δίμορφη ἄποψη γιὰ τὰ ξεκινήματα αὐτὰ τῆς φιλοσοφίας. Τὴν σημασία τους γιὰ τὸ θεμέλιωμα τῆς Δυτικῆς ἐπιστήμης τὴν ἐξηγεῖ τὸ πάθος μὲ τὸ ὁποῖο πολλοὶ θεωροῦν τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ὅλα τὰ μυθικὰ δεσμὰ σὰν μιὰν ριζοσπαστικὴ ἀνατροπή, σὰν ἕνα ἐνσυνείδητα ἀποφασιστικὸ βῆμα πρὸς ἕναν πνευματικὸ Νέον Κόσμο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ γίνεται μιὰ προσπάθεια κι αὐτὸ τὸ κομμάτι τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς νὰ τὸ ἑρμηνεύσουν ἀπὸ τὶς συνθῆκες μέσα στὶς ὁποῖες βρίσκεται. Ἔτσι ἡ εἰκόνα αὐτῆς τῆς ἀρχαϊκῆς φιλοσοφίας, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν προσδιόρισε σὰν μιὰν ἀρκετὰ αὐτοτελὴ διδασκαλία γιὰ τὰ πρῶτα στοιχεῖα, διευρύνθηκε σημαντικὰ πρὸς δυὸ πλευρές. Πρῶτα πρῶτα ὁ WERNER JAEGER[4] μᾶς ἔδειξε πῶς μέσα σ' αὐτὴν τὴν πρώιμη φιλοσοφία περιλαμβάνεται καὶ λίγη θεολογία, πῶς τὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας τῆς Φύσης εἶναι κι ἐδῶ ὁπωσδήποτε καὶ πρόβλημα παρουσίας τοῦ θεϊκοῦ μέσα σ' αὐτήν. Ὕστερα τὸ καινούργιο ἄνοιγμα τῆς ἀρχαιογνωσίας πρὸς τὴν Ἀνατολὴ εἶχε καὶ σ' αὐτὸ τὸ πεδίο συνέπειες. Ἀπὸ ἐργασίες, ὅπως τοῦ UVO HÖLSCHER[5], μαθαίνουμε ὅτι αὐτοὶ οἱ στοχαστὲς πραγματικὰ ἀπελευθερώθηκαν ἀπὸ

τὰ ὀνόματα ἦταν μᾶλλον συνώνυμα. Πβλ. J. DE ROMILLY, *Time in Greek Tragedy*. Ithaca, Νέα Ὑόρκη, 1968, 35.

1. Οἰκονομικὴ ἄνθηση τῆς Ἰωνίας: C. ROEBUCK, *Ionian Trade and Colonization*. Ν. Ὑόρκη 1959.

2. O. REGENBOGEN, *RE S* 7, 1535. Γιὰ τὸν βαθμὸ τῆς ἐξάρτησης τῶν μεταγενέστερων βλ. U. HÖLSCHER, *Herm*. 81, 1953, 259.

3. H. CHERNISS, *Aristotle's Criticism of Pre-Socratic Philosophy*. Βαλτιμόρη 1935.

4. *The Theology of Early Greek Philosophers*. Ὀξφ. 1947. Γερμ.: *Die Theologie der frühen griech. Denker*. Στουττγ. 1953.

5. «Anaximander und die Anfange der Philosophie», *Herm*. 81, 1953, 257 καὶ 385.

τὸν μύθο τοῦ ἔπους, οἱ μεγάλοι ὅμως κοσμογονικοὶ μύθοι τῆς Ἀνατολῆς μὲ τὰ φαντασιακά τους στοιχεῖα ἔδωσαν ἀποφασιστικὲς παρορμήσεις.

Κι ἂν ὑπῆρξε ποτὲ ἕνα βιβλίο στὸ ὁποῖο ὁ Θαλῆς εἶχε διατυπώσει τὶς ἀπόψεις του, αὐτὸ χάθηκε νωρίς. Ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* (1, 3· 983 b 20) τὸν κάμνει ἀρχηγέτη μιᾶς διδασκαλίας ποὺ ὅλα τὰ παράγει ἀπὸ μιὰν ἑνιαία ἀρχικὴ ὕλη, ἡ ὁποία γι' αὐτὸν ἦταν τὸ νερό[1]. Ἐπάνω σ' αὐτὸ ἔπλεε τάχα ἡ γῆ. Τοὺς σεισμοὺς τοὺς ἐξηγοῦσε ἀπὸ κουνήματα τοῦ νεροῦ ποὺ ὑποβάσταζε τὴν γῆ (A 15). Δὲν μποροῦμε νὰ πιστέψουμε πὼς ὁ Θαλῆς παραδεχόταν ἤδη μιὰν ἀρχικὴ ὕλη ποὺ μεταβαλλόταν σὲ ὁ,τιδήποτε ἄλλο, ἀλλὰ μᾶλλον θὰ πιστέψουμε τὴν παράδοση ὅτι θεωροῦσε τὸ νερὸ σὰν ἀρχὴν ὅλων τῶν πραγμάτων καὶ ὑπόβαθρο τῆς γῆς. Δύσκολα μποροῦν οἱ στίχοι τῆς *Ἰλιάδας* (*Ξ* 201. 246) γιὰ τὸν Ὠκεανὸ σὰν ἀρχὴν τῶν θεῶν καὶ τῶν πραγμάτων, μόνο αὐτοί, νὰ ἔχουν δώσει τὴν ὤθηση γι' αὐτὴν τὴν θεωρία. Ἡ ἐπίδραση αἰγυπτιακῶν καὶ βαβυλωνιακῶν ἀντιλήψεων στὸν Θαλῆ γιὰ τὴν γένεση καὶ διάταξη τοῦ σύμπαντος πρέπει νὰ γίνη δεκτή, μάλιστα μιὰ ποὺ οἱ πληροφορίες γιὰ παραμονή του στὴν Αἴγυπτο εἶναι ἀξιόπιστες (A 11). Ἐκεῖ ἔμαθε τὴν μέτρηση τῶν Πυραμίδων ἀπὸ τὴν σύγκριση τῆς σκιᾶς (A 21) κι ἐνδιαφέρθηκε γιὰ μιὰν θεωρία γιὰ τὶς πλημμύρες τοῦ Νείλου[2], ποὺ ἀπὸ τότε ἔμειναν ἕνα παραδοσιακὸ πρόβλημα τῆς ἀρχαίας φυσιογνωσίας. Ἐκεῖ ἢ ἀπὸ τὴν Κοντινὴ Ἀνατολὴ ἔμαθε γιὰ τὶς κατὰ προσέγγιση ἀποστάσεις τῶν ἐκλείψεων τοῦ ἥλιου, καὶ ἔτσι μπόρεσε νὰ προφητέψη τὴν ἔκλειψη τοῦ 585. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὶς ἔρευνές του εἶναι τὸ ὅτι τοῦ ἀπέδιδαν μιὰν *Ναυτικὴ ἀστρολογία*, ποὺ σύμφωνα μὲ ἄλλους τὴν ἔγραψε ὁ Φῶκος ὁ Σαμιώτης. Δὲν μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε καμιὰν βέβαιη κρίση κατὰ πόσο ὁ Θαλῆς μὲ γεωμετρικὰ θεωρήματα ἔμπαζε καινούργιες μεθόδους ἔρευνας. Ὡστόσο σήμερα ἀποκλίνουν νὰ μὴν θεωροῦν μικρὴ τὴν σημασία του σ' αὐτὴν τὴν κατεύθυνση[3]. Ἂν θεωρήσουμε σοβαρὴ τὴν πληροφορία ποὺ στηρίζεται στὸν Χοιρίλο τὸν Σαμιώτη, ἕναν ἐπικὸ τοῦ 5. αἰ., ὅτι ὁ Θαλῆς πρῶτος δίδαξε τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς (A 1), τότε εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουμε κι ἐδῶ αἰγυπτιακὴν ἐπίδραση. Βέβαια δὲν ξέρουμε τίποτε γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Θαλῆ γιὰ τὴν ψυχή, καὶ γι' αὐτὸ τὰ λόγια του (A 22), ὅτι ἡ μαγνητικὴ πέτρα *(ἡ μαγνῆτις λίθος)* εἶχε ψυχή, δὲν σημαίνουν γιὰ μᾶς τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι ὁ Θαλῆς διαπίστωνε ὅτι αὐτὴ εἶχε μιὰν ἐνεργητικὴ δύναμη. Ἐπίσης λένε ὅτι εἶπε πὼς τὸ σύμπαν εἶναι γεμάτο ἀπὸ θεούς, ἕνα ἀπόφθεγμα ποὺ—εἴτε προέρχεται ἀπὸ αὐτὸν εἴτε ὄχι—χαρακτηρίζει προγραμματικὰ τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς πρώιμης φιλοσοφίας τῆς φύσης.

Ὅσο κι ἂν φανταζόμαστε τοὺς Μιλήσιους κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ξένων κοσμογονιῶν, ὡστόσο καὶ ἡ δική τους συμβολὴ προβάλλει πιὸ διεισδυτική· αὐτοὶ ἀπε-

1. Br. Snell, *Phil.* 96, 1944, 170, γιὰ τὸν Ἱππία σὰν πηγὴ τῶν ἀριστοτελικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸν Θαλῆ. Σχετικὰ C. J. Classen, *Phil.* 109, 1965, 175.

2. A 16 μὲ τὸν Gigon (βλ. παρακ.), σ. 48.

3. Ἔτσι ὁ O. Becker, *Das mathematische Denken der Antike.* Studienh. z. Altertumswiss. 3. Γοττίγγη 1957. K. v. Fritz, *Gnom.* 30, 1958, 81.

λευθέρωσαν τὴν φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς φύσης ἀπὸ τὸ παμπάλαιο μυθικὸ περίβλημα καὶ διατηροῦν ἀμείωτη τὴν τιμὴ νὰ εἶναι οἱ θεμελιωτὲς τῆς Δυτικῆς ἐπιστήμης.

Ὁ Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος, ποὺ σύμφωνα μὲ ἀρχαῖες πληροφορίες (Α 1.11) γεννήθηκε στὰ 610 καὶ πέθανε ἀμέσως μετὰ τὸ 546, ἦταν σχεδὸν σύγχρονος τοῦ Θαλῆ καὶ θεωρήθηκε μαθητής του ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη παράδοση. Εἰδήσεις γιὰ τὴν συμμετοχή του στὴν κτίση τῆς Ἀπολλωνίας, ἀποικίας στὸν Εὔξεινο Πόντο, καὶ γιὰ παραμονὴ στὴν Σπάρτη ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε στὸ πρόσωπό του τὸν Ἴωνα τὸν κοσμογυρισμένο. Ὑπῆρχε ἕνα βιβλίο του, στὸ ὁποῖο ἀργότερα, ὅπως καὶ σὲ ὅμοια ἔργα, δόθηκε ὁ τίτλος *Περὶ φύσεως*, ποὺ ἀκόμα τὸ εἶχαν στὴν διάθεσή τους οἱ πρῶτοι Περιπατητικοί.

Καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχῆς τῶν ὄντων· ἂν τὴν ὀνόμαζε ἤδη *ἀρχήν*, εἶναι ἀβέβαιο (πβλ. Α 9. 11). Αὐτὴν τὴν ἀρχὴ τὴν βρίσκει στὸ *ἄπειρον*, μέσα στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται καὶ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀπέραντο καὶ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἄμορφο. Αὐτὸ τὸ ἄπειρο δὲν εἶναι οὔτε ἕνα ὑλικὰ καθορισμένο στοιχεῖο οὔτε ἕνα μεῖγμα[1] μέσα στὸ ὁποῖο ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς θὰ περιλαμβανόταν τὸ κάθε τί. Ἂν ἀπὸ αὐτὸ προέρχωνται τὰ ἐπιμέρους μὲ διαχωρισμὸν (*ἐκκρίνεσθαι*, λέει ὁ Ἀριστοτέλης *Φυσ.* 1, 4· 187a 20), τότε ἡ ἑρμηνεία ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία ἦταν ξεχώρισμα τῶν στοιχείων τοῦ μείγματος εἶναι μᾶλλον ἐπουσιώδης, καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος ἐννοοῦσε ὅτι ἡ γνήσια γένεση προερχόταν ἀπὸ τὴν ἄπειρη καὶ ἀνεξάντλητη ἀρχικὴ αἰτία ποὺ ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ κάθε ἀτομικὸ ὄν. Τὸ ἀπροσμέτρητο βάθος, ἡ ἄβυσσος, ἀπὸ τὴν ὁποία σὲ ἀνατολικὲς κοσμογονίες προέρχεται ἡ γένεση, χάρη στὴν ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα τῆς ἑλληνικῆς σκέψης καὶ τοῦ λόγου ἔγινε στὸν Ἀναξίμανδρο ἔννοια *(τὸ ἄπειρον)*. Μιὰν καθαρὰ ὑλικὴν ἑρμηνεία αὐτοῦ τοῦ ἀπείρου τὴν ἀντιμάχονται τὰ ἐπίθετα τῆς θεότητας ποὺ τὸ συνοδεύουν: εἶναι ἀθάνατο καὶ ἄφθαρτο, εἶναι ὅμως συγχρόνως καὶ *ἀγένητον*, κι ἔτσι ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ Χάος τοῦ Ἡσιόδου, ὁ ὁποῖος στὸ βάθος δὲν εἶναι κοσμολόγος· καθὼς τὰ περιλαμβάνει ὅλα καὶ τὰ κυβερνᾶ ὅλα, τὸ ἄπειρο εἶναι ἡ θεικότητα (Α 15).

Ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἄπειρο καὶ ἀξεχώριστο χωρίζονται οἱ γενεσιουργοὶ σπόροι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους γεννιέται τὸ κάθε τί (Α 10). Πῶς ὁ Ἀναξίμανδρος ἔβλεπε αὐτὴν τὴν γένεση κάτω ἀπὸ μιὰν ἠθικὴ ὀπτικὴ γωνία ποὺ συνάπτεται στενότατα μὲ τὸ πρόβλημα τῆς Δίκης, τὸ μαρτυρεῖ ἡ φράση του ποὺ σώζεται στὸν Σιμπλίκιο (Β 1) «...*ἐξ ὧν δ' ἡ γένεσίς ἐστι τοῖς οὖσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεών· διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν*»[2]. Ὁ καθορισμὸς τῶν λέξεων ποὺ ἀνήκουν στὸν ἴδιο τὸν Ἀναξίμανδρο

---

1. Holscher, ἔ.ἀ. 263.

2. *«Ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ τὰ ὄντα παίρνουν τὴν ἀρχή τους, ἀναγκαστικὰ ἐκεῖ πρέπει νὰ καταλήγῃ καὶ ἡ φθορά τους· γιατὶ αὐτὰ τιμωροῦνται καὶ πληρώνουν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο γιὰ τὴν ἀδικία σύμφωνα μὲ τὴν σειρὰ τοῦ χρόνου»*. Γιὰ τὴν ἔκφραση αὐτὴ βλ. Holscher, ἔ.ἀ. 270.

εἶναι ἕνα πολυσυζητημένο πρόβλημα[1]. Ὁπωσδήποτε δικά του εἶναι τὰ λόγια γιὰ τὴν τιμωρία πού, ἐξαιτίας τῆς ἀδικίας τους, πληρώνουν τὸ ἕνα στὸ ἄλλο ὅλα τὰ πράγματα ποὺ γεννιοῦνται. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἐξατομίκευση εἶναι ἁμάρτημα, ἀλλὰ ὅτι ἡ «σύγκρουση τῶν πραγμάτων μέσα στὸν χῶρο» ἀφαιρεῖ ἢ περιορίζει ἀμοιβαῖα τὴν δυνατότητα νὰ ζήσουν τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο.

Μέσα στὴν αἰώνια γένεση καὶ φθορὰ ἐμφανίζονται μέσα στὸ ἄπειρο πολυάριθμοι κόσμοι[2]. Κέντρο τοῦ δικοῦ μας εἶναι ἡ γή, ποὺ μένει ἀκίνητη χάρη στὴν ἴση ἀπόσταση ἀπὸ τὰ σύνορα αὐτοῦ τοῦ Κόσμου. Ἔχει σχῆμα σπονδύλου κολόνας, ποὺ τὸ ὕψος του εἶναι τὸ ἕνα τρίτο τῆς διαμέτρου του. Γι' αὐτὸ ὁ χάρτης τῆς γῆς, τὸν ὁποῖο πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες σχεδίασε ὁ Ἀναξίμανδρος (Α 6), εἶχε σχῆμα κυκλικό. Θὰ τὸν φαντασθοῦμε σὰν τοὺς γεωμετρικὰ ἁπλοὺς χάρτες, ποὺ τοὺς κορόιδευε ὁ Ἡρόδοτος (4, 36) καὶ ποὺ τὰ ἀνατολικά τους πρότυπα τὰ ξέρουμε ἀπὸ ἕνα βαβυλωνιακὸ δεῖγμα[3]. Τὸ ἡλιακὸ ὡρολόγιο ποὺ κατασκεύασε ὁ Ἀναξίμανδρος (Α 4), ἐκεῖ ἔχει τὴν ἀρχή του.

Ὅταν ὁ Ἀναξίμανδρος θεωρεῖ ὅτι ἡ γῆ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ νερὸ ποὺ τὴν σκέπαζε ἀρχικά, μὲ μιὰν διαδικασία ἀποξήρανσης, αὐτὴ εἶναι μιὰ παράδοση ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν Θαλή. Καὶ ἡ ζωὴ γεννήθηκε μέσα στὸ νερό, καὶ οἱ ἄνθρωποι ἦταν κάποτε ψαρόμορφα ὄντα, ποὺ στὴν ξηρὰ πέταξαν ἀπὸ πάνω τους τὸν «*φλοιόν*», ποὺ τοὺς ἦταν ἀπαραίτητος γιὰ νὰ ζήσουν μέσα στὸ νερό, καὶ ἄλλαξαν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους (Α 30).

Τολμηρὴ καὶ μεγαλοφάνταστη εἶναι ἡ εἰκόνα του γιὰ τὴν γένεση τῶν ἄστρων (Α 10 κέ., 21 κέ.). Γύρω ἀπὸ τὴν γή, ποὺ περιβαλλόταν ἀπὸ ἀέρα, ἀναπτύχθηκε ἀρχικά, σὰν φλοιὸς γύρω ἀπὸ ἕνα δέντρο, μιὰ φλούδα ἀπὸ φωτιά. Αὐτὴ «ἔσκασε» («*ἀπορραγείσης*») καὶ χωρίστηκε σὲ τροχόμορφα δημιουργήματα, ποὺ ἐσωτερικὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ φωτιά, ἐνῶ ἐξωτερικὰ περιβάλλονται ἀπὸ ἕνα ἀέρινο περίβλημα. Ὅπου τὸ περίβλημα αὐτὸ ἔχει τρύπα, ἐκεῖ μᾶς παρουσιάζεται ἡ φωτιὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ σὰν ἄστρο. Κλείσιμο τοῦ ἀνοίγματος σημαίνει σκοτείνιασμα τοῦ φωτός του. Ἀλλὰ ὁ Ἀναξίμανδρος φαίνεται πὼς ἔκαμε καὶ ὑπολογισμοὺς μεγεθῶν. Στὸν ἥλιο ἔδινε τὸν ἴδιον ὄγκο ὅπως καὶ στὴν γή, πράγμα ποὺ ἀξίζει νὰ τὸ προσέξουμε, ἀφοῦ ἀκόμα στὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ ἕνας στοχαστὴς σὰν τὸν Ἀναξαγόρα, τὸν θεωροῦσε λίγο μεγαλύτερον ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (VS 59 Α 42).

Κάπως ἀργότερα πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ὁ τρίτος Μιλήσιος, ὁ Ἀναξιμένης, ποὺ φυσικὰ λογαριαζόταν μαθητὴς τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ πέθανε στὴν 63. Ὀλυμπιάδα (528/25). Σὲ ἀρχαιότερες περιγραφὲς μένει κάπως στὴν σκιὰ τοῦ προ-

1. R. Mondolfo, *Problemi del pensiero antico*. Bologna 1936, 23. F. Dirlmeier, *Rhein. Mus.* 87, 1938, 376· *Herm.* 75, 1940, 329. K. Deichgräber, *Herm* 75, 1940, 10. G. Vlastos, *Class. Phil.* 42, 1947, 168. W. Kraus, *Rhein. Mus.* 93, 1950, 372.

2. Ἐναντίον τῆς ἀπόψεως ὅτι ὑπάρχουν ἄπειροι κόσμοι στὸν Ἀναξίμανδρο: E. Schwabl, *Gnom.* 37, 1965, 226.

3. Bengtson - Milojčić, *Grosser hist. Weltatlas* 1. Μόναχο 1953, πίν. 8, a b.

δρόμου του, καὶ θεωρήθηκε ὀπισθοχώρηση τὸ ὅτι τὸ χωρὶς ποιότητα ἄπειρο ἐκείνου τὸ ἀντικατάστησε μὲ τὸν ἀέρα σὰν ἀρχικὴν ὕλη. Στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀναξιμένης ἀποτελεῖ μιὰν οὐσιαστικὴ πρόοδο στὸν ἀγώνα γιὰ ἕνα ἐπιστημονικὸ κοσμοείδωλο τῆς φύσης. Καταβολὲς ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ὑπάρχουν ἐπίσης στὴν διδασκαλία του. Στὴν κοσμογονία τοῦ Σαγχουνιάθωνα[1] ἀπὸ τὴν «συμπλοκὴ» τοῦ κινημένου ἀέρα γεννιέται ὁ Μώτ, ἡ ὑγρὴ ἀρχικὴ γή, καὶ ὅταν ὁ Ἀναξιμένης, διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο, πιστεύει ξανὰ ὅτι ὁ Οὐρανὸς ἀκουμπᾶ ἐπάνω στὰ πέρατα τῆς γῆς, πίσω ἀπὸ ψηλὰ βουνά, τότε ἔχουμε ἀνάπτυξη βαβυλωνιακῶν ἀντιλήψεων. Σημαντικότερη ὅμως κι ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπηχήσεις εἶναι ἡ ἀπόπειρα νὰ ἑρμηνευθῆ ἡ ἐξέλιξη τοῦ Κόσμου ἀπὸ μιὰν ὕλη, ποὺ τὴν μεταβλητική της ἱκανότητα τὴν ξέρουμε ἀπὸ προσωπικὴν ἐμπειρία. Ὁ ἀέρας μπορεῖ μὲ τὴν μεταβολὴ τῆς θερμοκρασίας καὶ τῆς ὑγρασίας του νὰ γίνη ὁρατός (Α 7). Ἀλλὰ καὶ ἡ διαδικασία τῆς συμπύκνωσης, ποὺ χάρη σ' αὐτὴν ἀπὸ τὸν ἀέρα σταδιακὰ γεννιοῦνται σύννεφα, νερό, χῶμα, καὶ πέτρες, εἶναι πολὺ ὀρθολογιστικὰ μελετημένη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἀραίωση ὁδηγεῖ στὴν φωτιά. Ὁ ἀέρας εἶναι γιὰ τὸν Ἀναξιμένη χωρὶς τέλος, ξαναγυρίζει δηλ. ἡ λέξη *ἄπειρος*, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀναξίμανδρος ὀνόμασε τὴν ἀρχή. Ἀέρας στηρίζει τὸν γήινο δίσκο, ποὺ ἔχει γίνει πάλι πιὸ ἀραιός, κι ἕνα τμῆμα τοῦ ἀέρα εἶναι καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου (Β 2). Αὐτὸ τὸ καταλαβαίνουμε εὔκολα χάρη στὴν ἀρχαία παράσταση τῆς πνοῆς - ψυχῆς, ἔστω κι ἂν εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἔχουμε τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ φιλοσόφου. Γιὰ τὴν γλώσσα του ἔχουμε τὴν πληροφορία (Α 1) ὅτι ἦταν ὁμαλὴ ἰωνικὴ διάλεκτος. Ὅταν χρησιμοποιεῖ παρομοιώσεις, ὅπως τὴν κίνηση τῶν ἄστρων γύρω ἀπὸ τὸν γήινο δίσκο, ποὺ τὴν παρομοιάζει μὲ τὴν περιστροφὴ ἑνὸς σκούφου (*πιλίον*, Α 7) γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι μας, ἢ ὅταν τὸν κεραυνὸ τὸν παρομοιάζει παραστατικὰ μὲ τὴν λάμψη τοῦ νεροῦ ποὺ τὸ σχίζουν τὴν νύχτα τὰ κουπιὰ (Α 17), αὐτὰ δὲν εἶναι στολίδια τοῦ λόγου, ἀλλὰ ἕνα μέσο γιὰ τὴν γνώση, τὸ ὁποῖο ἔπαιξε σημαντικὸν ρόλο στὴν ἀρχαϊκὴ σκέψη[2].

Μόνο χρονικὰ βρίσκεται κοντὰ στοὺς τρεῖς Μιλήσιους μιὰ προσωπικότητα, ποὺ ἐπηρέασε δυνατὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἀρχαιότητας. Ξέρουμε γιὰ πυθαγόρειες κοινότητες, ποὺ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6. αἰ. εἶχαν μεγάλη ὑπόληψη σὲ κατωιταλικὲς πόλεις καὶ ἀσκοῦσαν ἀριστοκρατικὴ πολιτική[3]. Δυὸ δύσκολους ὅρους: *Μαθηματικοὶ καὶ Ἀκουσματικοί*, ποὺ ἐμφανίζονται στὴν παράδοση γιὰ τοὺς Πυθαγόρειους, εἶναι εὔλογο νὰ τοὺς ἑρμηνεύσουμε ἔτσι: Μαθηματικοὶ χαρακτηρίζονται ἐκεῖνοι ποὺ ἀποτελοῦσαν πλήρη μέλη αὐτῆς τῆς κοινότητας, ἐνῶ Ἀκουσματικοὶ λέγονταν οἱ ὀπαδοὶ τῆς διδασκαλίας, ποὺ ἦταν ὅμως ἔξω ἀπὸ τὶς αὐστηρὰ κλειστὲς κοινότη-

1. Ὁ Φίλωνας στὸν Εὐσέβιο, *Εὐαγγ. Προπ.* 1, 10.

2. B. Snell, ‹Gleichnis, Vergleich, Metapher, Analogie›, στό: *Die Entdeckung des Geistes*. 3. ἐκδ. Ἀμβ. 1955, 258· μὲ περισσότερα στοιχεῖα 284, 2.

3. Βιβλιογρ. στοῦ H. Bengtson, *Griech. Gesch* 2. ἐκδ. Μόναχο 1960, 139, 3. K. v. Fritz, βλ. παραχ. καὶ ‹Mathematiker und Akusmatiker bei den alten Pythagoreern›, *Sitzb. Bayer. Ak. Phil. - hist. Kl.* 1960/11.

τες. Ἀκριβῶς ἀπὸ Ἀκουσματικοὺς πρέπει νὰ ξεκίνησε ἡ πλατιὰ ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας καὶ ἡ ἰσχυρὴ πολιτική της ἐπίδραση στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ ἐνμέρει καὶ στὴν Σικελία. Δημοκρατικὰ ἀντιπλήγματα δὲν ἔλειψαν· γύρω στὰ μισὰ τοῦ 5. αἰ. κατέληξαν σὲ καταστροφή, καὶ στὴν διάρκειά της τὸ σπίτι ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ Πυθαγόρειοι στὸν Κρότωνα πυρπολήθηκε. Ὅμως ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ 400 βλέπουμε στὸν Τάραντα τὸν Ἀρχύτα, σπουδαῖον ὀπαδὸ αὐτῆς τῆς σχολῆς, στὴν ἐξουσία. Ὁ Πλάτωνας συνδέθηκε μαζί του στὴν διάρκεια τῶν ταξιδιῶν του καὶ δέχθηκε μάλιστα πολλὲς παρορμήσεις ἀπὸ τὸν Πυθαγορισμό. Ἂν στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀκούεται λιγότερο ἡ διδασκαλία αὐτή, ὡστόσο βρισκόταν πάντα ἐκεῖ, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Σὲ μιὰν καινούργια πρόοδο τὴν βλέπουμε τὸν 1. αἰ. π.Χ., καὶ ἡ ὄψιμη αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ ἐπροκάλεσε μιὰν νέαν ἄνθηση αὐτοῦ ποὺ τώρα ἐμφανιζόταν σὰν Πυθαγορισμός.

Γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅμως ποὺ προκάλεσε αὐτὴν τὴν κίνηση ξέρουμε πολὺ λίγα. Ἡ βιογραφία ποὺ ὑπάρχει στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο (8,1) καθὼς καὶ οἱ βιογραφίες τοῦ Πορφύριου καὶ Ἰάμβλιχου, ὅλες προϊόντα μεταγενέστερης ἐποχῆς, δείχνουν μαζὶ μὲ ἄλλες εἰδήσεις, τί κυκεώνας ἀπὸ ἀνέκδοτα καὶ παράδοξες διηγήσεις ἐσκέπασε τὴν ἱστορικὴ προσωπικότητα[1]. Ὁ Πυθαγόρας κατάγεται ἀπὸ τὴν Σάμο, ἀνέπτυξε ὅμως τὴν δραστηριότητά του στὴν Κάτω Ἰταλία, ὅπου ἵδρυσε τὴν κοινότητά του στὸν Κρότωνα, καὶ πρέπει νὰ πέθανε στὸ Μεταπόντιο. Εἶναι πιθανὸ ὅτι μὲ τὴν μετανάστευσή του, ποὺ ἔγινε γύρω στὰ 530, θέλησε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν δικτατορία τοῦ Πολυκράτη.

Ἀπέναντι στὴν μεταγενέστερη παράδοση οἱ λίγες παλαιότερες εἰδήσεις ἀποκτοῦν πολὺ μεγαλύτερη σημασία. Ἐπικεφαλῆς βρίσκονται σκωπτικοὶ στίχοι τοῦ Ξενοφάνη, ποὺ γράφτηκαν τὴν ἐποχὴ τοῦ Πυθαγόρα ἢ ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του (VS 21 B 7): κάποτε ὁ Πυθαγόρας ἀκούοντας ἕνα δαρμένο σκυλάκι νὰ φωνάζῃ παραπονιάρικα εἶπε πὼς ἀναγνώρισε ἑνὸς φίλου του τὴν ψυχή, ποὺ κατοικοῦσε μέσα στὸ ζῶο. Μὲ αὐτὸ βεβαιωνόμαστε ὅτι ὁ Πυθαγόρας δίδασκε τὴν μετεμψύχωση, κι ἔτσι καταλαβαίνουμε καὶ τὶς πληροφορίες γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος σὲ προηγούμενες μορφὲς ὕπαρξης ἦταν αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο. Μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὴν σειρὰ τῶν γεννήσεων ἔβαζε ἕναν θρησκευτικοηθικὸ σκοπό, ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴν τέλεια κάθαρση τῶν ψυχῶν. Ὁ Ἴωνας ὁ Χιώτης, ποὺ ἔζησε τὸν 5. αἰ., δηλ. ὄχι πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα, μαρτυρεῖ (VS 36 B 4) σὰν διδασκαλία τοῦ Πυθαγόρα τὸ ὅτι μιὰ ζωὴ γεμάτη ἀπὸ ἀνδρεία καὶ ἀρετὴ ἐπιφυλάσσει καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο μιὰν καλύτερη τύχη στὸν ἄνθρωπο. Ἀπὸ αὐτὰ συμπεραίνουμε ὅτι οἱ αὐστηρὰ ρυθμισμένες μορφὲς ζωῆς τοῦ *πυθαγόρειου τρόπου* ἀνήκουν ἤδη στὴν ἀρχὴ τῆς κίνησης αὐτῆς. Ἀπὸ τὴν διδασκαλία γιὰ τὴν μετεμψύχωση ἐννοεῖται εὔκολα ἡ ἀπαγόρευση τῆς κρεοφαγίας, τῆς χρήσης μάλλινων φορεμάτων, δυσκολότερα ἡ γνωστὴ ἀπαγόρευση τῶν ὀσπρίων, ἐνῶ ἄλλα φαίνονται κυριολεκτικὰ παρά-

1. J. Lévy, *Recherches sur les sources de la légende de Pythagore*. Παρίσι 1926.

λογα. Φυσικὰ δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ χρονολογήσουμε ὅλα τὰ τμήματα αὐτοῦ τοῦ ἄμορφου ὄγκου ἀπὸ κανόνες.

Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ πρώιμου Πυθαγορισμοῦ μὲ τὸν Ὀρφισμὸ εἶναι ἀνοιχτό, δὲν μπορεῖ ὅμως πιὰ νὰ λυθῆ ἀναμφισβήτητα μὲ τὰ δικά μας μέσα[1]. Οἱ γραμμὲς μπορεῖ νὰ πηγαίνουν πρὸς τὰ ἐδῶ ἢ πρὸς τὰ ἐκεῖ, κοιτάζοντας ὅμως συνολικὰ θὰ παρατηρήση κανεὶς τὴν γεμάτη συνέπειες συμβολὴ τοῦ Πυθαγόρα ἀκριβῶς στὸ ὅτι αὐτὸς ἀνέβασε στὴν περιοχὴ τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης ἐκείνην τὴν διδασκαλία γιὰ τὴν γένεση καὶ τύχη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ποὺ εἶδε τὸ φῶς ἀπὸ κρυμμένες πηγὲς τὸν 6. αἰ., καὶ τὴν διέδωσε στοὺς μεταγενέστερους σὰν φιλοσοφικὸ κτῆμα. Ὅτι ἡ ἐπίδραση ξένων πολιτισμῶν ἔπαιξε κάποιον ρόλο στὴν ἐξέλιξή του πρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε πιθανό[2]. Ἡ ἀρχαία παράδοση, ποὺ εἶναι ἀσφαλῶς ἀμφισβητήσιμη, μιλᾶ γιὰ μεγάλα ταξίδια, ἐνῶ μιὰν παραμονὴ στὴν Αἴγυπτο τὴν ἀναφέρει πρῶτος ὁ Ἰσοκράτης (*Βούσ.* 28).

Κατὰ παράξενον τρόπο ὁ κύκλος τῶν Πυθαγόρειων, ποὺ ἦταν πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ μυστικισμόν, πρόσφερε γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν περισσότερα ἀπὸ τοὺς Μιλήσιους φυσικοὺς φιλοσόφους. Ὅταν ὁ ἴδιος ἴσως ὁ Πυθαγόρας θεώρησε τὸν ἀριθμὸ σὰν διαμορφωτικὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου, αὐτὸ ἦταν ἤδη ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ βαρυσήμαντα βήματα. Ἀπὸ ἐκεῖ ξεκίνησαν οἱ πιὸ διαφορετικοὶ δρόμοι γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν μαθηματικῶν, γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ δυαδισμοῦ τῆς ὕλης καὶ τῆς μορφῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς λογῆς λογῆς θεωρίες γιὰ τοὺς ἀριθμούς. Ἂν μὲ αὐτὴν τὴν τεράστια παραγωγὴ συγκρίνουμε τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ θεώρημα ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα ἦταν ἤδη πρωτύτερα γνωστό, τὸ βρίσκουμε ὅτι εἶναι χωρὶς σημασία. Τὴν κυριαρχία τοῦ ἀριθμοῦ σὰν ἀρθρωτικοῦ στοιχείου μέσα στὴν πολλαπλότητα τῶν φαινομένων μποροῦμε νὰ τὴν δοῦμε ἀμέσως στὴν σχέση ἀνάμεσα στὸ μάκρος τῆς χορδῆς καὶ τὸν ἦχο. Ἡ ἀνακάλυψη ὅτι οἱ ἦχοι ἀπὸ μουσικὴ ἄποψη προσδιορίζονται πάντοτε ἀριθμητικά, πρέπει νὰ ἔκαμε τεράστιαν ἐντύπωση. Ἀπὸ ἐδῶ ἀνοιγόταν ὁ δρόμος γιὰ τὴν γενικὴ θέση: μόνο ὅ,τι προσδιορίζεται ἀριθμητικὰ εἶναι ὑπαρκτό. Ἡ μουσικὴ εἶχε πάντα μεγάλη σημασία σ' αὐτοὺς τοὺς κύκλους, κι ἔπρεπε νὰ συνόδευε μὲ θαυμάσιαν ἁρμονία τὴν ὀργανωμένη περιστροφὴ τῶν ἀστρικῶν σφαιρῶν. Κατὰ πόσο οἱ βασικὲς γνώσεις καὶ θεωρίες ἀνήκουν ἤδη στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Πυθαγορισμοῦ, πόσο μεγάλο εἶναι τὸ μερίδιο τοῦ ἴδιου τοῦ Πυθαγόρα καὶ πόσο μεγάλο τὸ μερίδιο τῶν ὀπαδῶν του, εἶναι προ-

---

1. W. Rathmann, *Quaestiones Pythagoreae Orphicae Empedocleae*. Διδ. διατρ. Halle 1933. K. Kerényi, *Pythagoras und Orpheus: Präludien zu einer künftigen Geschichte der Orphik und des Pythagoreismus*. 3. ἐκδ. Ζυρίχη 1950. Ὅ,τι τὰ χωρίζει, τὸ ὑπογραμμίζει ὁ K. v. Fritz, *RE*. 24, 244.

2. Ὁ K. v. Fritz, ὑποδεικνύει (*Gnom*. 40, 1968, 8) τὴν πεποίθηση ποὺ ὅλο καὶ ἐπεκτείνεται, ὅτι ἡ ἰνδικὴ θρησκεία καὶ φιλοσοφία, ἤδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Πυθαγόρα, ἂν ὄχι καὶ νωρίτερα, εἶχαν διεισδύσει ὡς τὴν Περσία. Παραπέμπει στὸν Fr. Cornelius, *Indogermanische Religionsgeschichte*. Μόναχο 1942, 97.

βλήματα στὰ ὁποῖα σὲ μεγάλο μέρος δὲν μποροῦμε νὰ δώσουμε ἀπάντηση. Κι ἐδῶ ὅμως ἕνας σκεπτικισμὸς ποὺ θέλει νὰ ἀμφισβητήση στὸν Πυθαγόρα τὰ μεγάλα ξεκινήματα γιὰ τὸ σύνολο, ἀποτυχαίνει στὸν σκοπό του[1]. Ἡ ἄποψη τοῦ E. FRANK ὅτι τὰ λεγόμενα Πυθαγόρεια μαθηματικὰ γεννήθηκαν μόνο στὸ τέλος τοῦ 5. καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 4. αἰ. καὶ ὅτι ἔχουν λίγη σχέση μὲ τὸν πραγματικὸ Πυθαγορισμὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἐξοφλημένη. Μολαταῦτα ὁ W. BURKERT στὸ ἔργο του ποὺ τὸ μνημονεύουμε παρακάτω ὑποστήριξε μὲ μεγάλην ἔμφαση τὶς ἀμφιβολίες γιὰ πρωτότυπες ἐπιστημονικὲς καὶ ἰδιαίτερα μαθηματικὲς συμβολὲς τοῦ Πυθαγόρα.

Τὸν Πυθαγόρα, ἀνάλογα μὲ τὴν στάση ποὺ ἔπαιρναν, εἴτε τὸν ἐγκωμίαζαν γιὰ τὴν πολυγνωσία του εἴτε, ἄνθρωποι σὰν τὸν Ἡράκλειτο, τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ ἀσήμαντη πολυμάθεια (VS 22 B 40. 129). Οἱ ὀπαδοί του ἐξηγοῦσαν τὴν ἔκταση τῆς σοφίας του ἀπὸ τὸ ὅτι αὐτὸς χάρη σὲ ἐξαιρετικὰ προσόντα ὑπερνίκησε τὴν λησμονιὰ ποὺ μεσολαβοῦσε ἀνάμεσα στὴν κάθε μετεμψύχωση (A 8, μὲ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ VS 31 B 129). Ἡ φήμη καὶ ἡ ἐκτίμηση τῆς σοφίας του κάμνουν νὰ δυσκολευόμαστε νὰ πιστέψουμε τὴν πληροφορία (A 17) ὅτι δὲν ὑπῆρχε τάχα κανένα σύγγραμμά του. Εἶναι δυνατὸ ὅμως ἐμεῖς, συνηθισμένοι στὸ βιβλίο, νὰ ὑποτιμοῦμε τὴν σημασία τῆς προφορικῆς μετάδοσης.

O. GIGON, *Bibliographische Einfuhrungen in das Studium der Philos.* 5, *Antike Philos.* Βέρνη 1948. D. J. ALLAN, ‹A Survey of Work Dealing with Greek Philos. from Thales to the Age of Cicero 1945-49›, *Philos. Quart.* 1, 1950, 61. E. L. MINAR, ‹A Survey of Recent Work in Pre-Socratic Philos.›, *Class. Weekly* 47, 1953/4, 161. 177. Διατηρεῖ τὴν σημασία της γιὰ τὸ σύνολο τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, τοῦ E. ZELLER, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung.* 1845-52· ἀνατύπωση τῆς τελευταίας ἔκδοσης (Λειψία 1920, 3 μέρη σὲ 6 τόμους) δημοσιεύθηκε στοῦ Olms-Hildesheim 1963. Ἀξιόλογη νέα ἔκδοση τῶν δυὸ πρώτων τόμων σὲ ἰταλικὴ γλώσσα ἀπὸ τὸν R. MONDOLFO 1932-38. Τοῦ ἴδ. *Il pensiero antico. Storia della filosofia greco-romana.* Φλωρ. 1967. Σημαντικὸ μένει ἐπίσης ἐξαιτίας τῶν πλούσιων βιβλιογραφικῶν πληροφοριῶν τὸ 1. μέρος τοῦ F. ÜBERWEG, *Grundriss,* ἐπεξεργασμένο ἀπὸ τὸν K. PRACHTER, 12. ἔκδ. 1926 (ξανατ. Darmst. 1960). O. GIGON, *Grundprobleme der antiken Philosophie.* Συλλ. Dalp 66. Βέρνη 1959. W. K. C. GUTHRIE. *Die griech. Philosophen von Thales bis Aristoteles.* Μετάφρ. G. RAABE. Γοττ. 1960. Τοῦ ἴδ. *A History of Greek Philosophy,* 1 Cambr. 1962· 2, 1965. J. KERSCHENSTEINER, *Kosmos.* Zet. 30, 1962. W. TOTOK, *Handbuch der Geschichte der Philosophie* 1: *Altertum.* Φραγκφ. 1964 (μὲ πλούσια βιβλιογραφία). W. BROCKER, *Die Geschichte der Philosophie vor Sokrates.* Φραγκφ. 1965. W. JAEGER, βλ. σ. 246, 4.—Κείμενα μὲ βιβλιογραφ.

---

1. Ὁ G. MARTIN, *Klassische Ontologie der Zahl.* Κολωνία 1956, θεωρεῖ μεγάλη τὴν σημασία τοῦ Πυθαγόρα γιὰ τὰ μαθηματικά· ὁ O. BECKER, *Gnom.* 29, 1957, 441, συμφωνεῖ. Ἐναντίον του ὁ E. FRANK, *Platon und die sogenannten Pythagoreer.* Halle 1923. K. v. FRITZ, σελ. 19 τῆς ἐργασίας ποὺ ἀναφέραμε στὴν σελ. 250 σημ. 3, καὶ στὸν *Gnom.* 40, 1968, 10. Οἱ ἐργασίες τοῦ B. L. VAN DER WAERDEN, στὶς ὁποῖες αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ ἀνασυγκροτήση τὰ πυθαγορικὰ μαθηματικά, ἀναγράφονται στὴν πλούσια βιβλιογραφία τοῦ BURKERT (βλ. παρακ.). Πολὺ ἀρνητικὰ πρὸς τὴν ἀποδοχὴ πρώιμων πυθαγορικῶν μαθηματικῶν τοποθετεῖται ὁ J. A. PHILIP στὸ βιβλίο του ποὺ ἀναφέρουμε παρακάτω.

στοῦ Diels-Kranz VS. G. S. Kirk καὶ J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers, A Critical History with a Selection of Texts*. Cambr. 1957. Φοιτητικὴ ἔκδοση 1961.—Μελέτες: Wilh. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*. 2. ἔκδ. Στουττγ. 1942. O. Gigon, *Der Ursprung der griech. Philos*. Βασιλεία 1945. F. M. Cornford, *Principium Sapientiae*. Cambr. 1952. K. Deichgräber, <Persönlichkeitsethos und philosophisches Forschertum der vorsokr. Denker>, στό: *Der listensinnende Trug des Gottes*. Γοττ. 1952, 57. J. B. Mc Diarmid, <Theophrastus on the Presocratic Causes>, *Harv. Stud*. 61, 1953, 85.—Μεταφράσεις: E. Howald - M. Grunwald, *Die Anfange der abendlandischen Philos*. Ζυρίχη 1949. Wilh. Nestle, *Vorsokratiker* (ἐκλογὲς μὲ εἰσαγωγές). Κολωνία 1956 (ἐκδόσεις τσέπης Dieterich). Qu. Cataudella, *I frammenti dei Presocratici*. Μετάφρ. 1, Padova 1958. W. Capelle, *Die Vorsokratiker*. 6. ἔκδ. Στουττγ. 1963 (ἔκδοσις τσέπης Kroner). A. Maddalena, *Ionici. Testimonianze e frammenti·* (Εἰσαγ., μετάφρ , ὑπόμν.) Φλωρεντ. 1963.—Ἀναξίμανδρος: N. Rescher, <Cosmic Evolution in A.>, *Stud. Generale* 11, 1958, 718. Ch. H. Kahn, *A. and the Origins of Greek Cosmology* Νέα Ὑόρκη 1960.C. J. Classen, <Anaximander>, *Herm*. 90, 1962, 159 (μὲ πολλὴ νεότ. βιβλιογρ). H. Schwabl, <Anaximander. Zu den Quellen und seiner Einordnung im vorsokratischen Denken>, *Arch. f. Begriffsgesch*. 9, 1964, 59 (ἐπικριτικὰ ἐναντίον τῆς παραδοσιακῆς ἀξιοποίησης τῶν μαρτυριῶν).—Γιὰ τὸν Πυθαγορισμό: A. Delatte, *La vie de Pythagore de Diogène Laerce*. Βρυξ. 1922. K. V. Fritz, *Pythagorean Politics in Southern Italy*. Νέα Ὑόρκη 1940. πβλ. ἐπίσης σ. 251 σημ. 3 J. E. Raven, *Pythagoreans and Eleatics*. Cambr. 1948. L. Ferrero, *Storia del Pitagorismo nel mondo Romano* Τορίνο 1955. J S. Morrison, <P. of Samos>, *Class. Quart*. 6, 1956, 135. M Timpanaro Cardini, *I Pitagorici. Testimonianze e frammenti*, τεῦχ. 1, Φλωρεντ. 1958. 2, 1962, 3, 1964. J. A. Philip, <The Biographical Tradition: Pythagoras>, *Trans. Am. Phil. Ass*. 90, 1959, 185. Τοῦ ἴδ. *Pythagoras and Early Pythagoreanism*. Τορόντο 1966 (*Phoenix* παράρτ. 7· θέλει νὰ ἀποκτήση τὴν εἰκόνα τοῦ πρώιμου πυθαγορισμοῦ κυρίως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν E. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*. Βαλτιμόρη 1935). W. Burkert, *Weisheit und Wissenschaft. Studien zu Pythagoras, Philolaos und Platon*. Erlang. Beitr. z. Sprach - und Kunstwiss. 10. Νυρεμβ. 1962, μὲ μνημειακὴ ἐπεξεργασία τοῦ συνολικοῦ πλέγματος προβλημάτων καὶ ἀντίστοιχη πλούσια βιβλιογραφία. Σχετικὰ J. S. Morrison, *Gnom*. 37, 1965, 344. A. Farina, *I versi aurei di Pitagora* (εἰσαγ , κείμ., μαρτυρίες, μετάφρ., ὑπομν.). Θεμελιακὰ εἶναι τὰ ἄρθρα τοῦ K. v. Fritz, <Pythagoras>, *RE* 24 (1963), 171-209. Τοῦ ἴδιου, <Pythagoreer und Pythagoreismus> (ὡς τὸν 4. αἰ. π.Χ.), αὐτ. 209. Αὐτ. H. Dorrie, <Der nachklassische Pythagorismus>, σ. 268 κέ.(βλ. καὶ σ. 250, σημ. 3).

Ζ. ΩΡΙΜΟΣ ΑΡΧΑΪΚΟΣ ΛΥΡΙΣΜΟΣ

1. ΘΕΟΓΝΗΣ

Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θέογνη[1] τοῦ Μεγαρέα ἔχουμε μιὰν συλλογὴ 1400 περίπου στίχων σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο, ποὺ ἡ φύση καὶ ἡ δομή τους θέτουν δύσκολα προβλήματα. Γενικὰ πρόκειται γιὰ ποιήματα μικρὰ σὲ ἔκταση, ποῦ καὶ ποῦ δίστιχα, ὕστερα πάλι μικρὲς ἐλεγεῖες, ποὺ σπάνια ξεπερνοῦν τοὺς δώδεκα στίχους. Εἶναι μιὰ

1. *Θέογνις-ιδος* εἶναι ὁ ἀρχαῖος τύπος.

ποίηση πού εἶχε τὴν θέση της στὸ ἀνδρικὸ γλέντι, στὸ συμπόσιο. Μερικὰ τμήματα τῆς συλλογῆς δίνουν μιὰν ἐντυπωσιακὴ εἰκόνα τοῦ πῶς ἀναπτύχθηκε μιὰ ἀγωγὴ στὸ πιοτό, ἡ ὁποία ἕνωνε τὴν ἀπόλαυση τοῦ δώρου τοῦ Διόνυσου μὲ ἀξιοπρέπεια καὶ ὑπόληψη πρὸς τοὺς συντρόφους. Πρώτην ἀναφέρουμε τὴν ἐλεγεία 467-496, πού ἀποτρέπει ἀπὸ κάθε ἐξαναγκασμὸν στὸ πιοτό, καὶ συμβουλεύει ρητὰ ἕναν ὁμοτράπεζο σὲ μετρημένη συμπεριφορά. Ὡραῖο εἶναι τὸ ἐγκώμιο ἐκείνης τῆς μετέωρης κατάστασης ἀνάμεσα στὴν νηφαλιότητα καὶ τὸ τέλειο μεθύσι, πού δίνει στὸν ὁμιλητὴ ἰδιαίτερην ἄνεση. Κι ἡ παροιμία 'in vino veritas' ὑπάρχει ἐδῶ (499, *ἀνδρὸς δ' οἶνος ἔδειξε νόον*)[1].

Στὸ συμπόσιο μνημονεύονται καὶ οἱ θεοὶ μὲ μικρὰ ποιήματα· τέσσερα τέτοια ἀρχίζουν τὴν συλλογή μας. Δυὸ στὸν Ἀπόλλωνα, ἕνα στὴν Ἄρτεμη, ἕνα τέταρτο στὶς μοῦσες καὶ τὶς Χάριτες.

Στὸν κώδικα Mutinensis ἔχουμε σὰν 2. βιβλίο τῶν ἐλεγειῶν μιὰν συλλογὴ ποιημάτων πού τραγουδοῦν τὸν ἔρωτα γιὰ ὡραῖα ἀγόρια. Εἶναι πιθανὸ αὐτὰ τὰ πολὺ ρηχὰ προϊόντα νὰ ἦταν κάποτε διασκορπισμένα μέσα στὴν συλλογὴ καὶ νὰ ἑνώθηκαν ἀργότερα. Γιὰ γυναῖκες γίνεται λιγότερος λόγος, ἕνα ὡραῖο δίστιχο ὅμως (1225) βάζει στὸ στόμα τοῦ τραγουδιστῆ τὴν βεβαίωση ὅτι δὲν ὑπάρχει γλυκύτερη εὐτυχία ἀπὸ μιὰν καλὴ γυναίκα.

Ἕναν τόνο σπάνιας ἐσωτερικότητας νιώθουμε στὸ μικρὸ ποίημα 783-8, πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἰδοῦμε ὅτι ὁ συγγραφέας του εἶναι ἕνας πολυταξιδεμένος ἄνθρωπος, πού ὅμως πουθενὰ δὲν βρῆκε τόση χαρὰ ὅπως στὴν ἀγαπημένη πατρίδα· ἡ ἀνησυχία γιὰ τὴν κατάσταση τῆς πολιτείας ἀποτελεῖ ἕνα σταθερὸ θέμα τῆς συλλογῆς. Διαφορετικὰ ὅμως ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὸν Καλλῖνο καὶ τὸν Τυρταῖο, ἐδῶ μόνο κάπου κάπου πρόκειται γιὰ ἐξωτερικὴν ἀπειλὴ καὶ διάκριση στὸ πεδίο τῆς μάχης. Σὲ μιὰν μικρὴ ὁμάδα ἐλεγειῶν μνημονεύεται ὁ ἀπειλητικὸς περσικὸς κίνδυνος, ἀλλὰ ὅπως συμβαίνει καὶ ἀλλοῦ, γειτονικὰ ποιήματα κάποτε ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μεταξύ τους: τὴν μιὰ φορὰ ὁ κοντινὸς κίνδυνος δὲν πρέπει νὰ ταράξῃ τὴν χαρὰ τοῦ πιοτοῦ (763), ἐνῶ τὴν ἄλλη (773) μὲ βαθιὰν ἀνησυχία γίνεται ἐπίκληση στὸν Ἀπόλλωνα νὰ προστατεύσῃ τὴν πόλη, πού τὰ κάστρα της κάποτε τὰ πύργωσε ὁ ἴδιος.

Μὲ τελείως διαφορετικὸν τρόπο οἱ κρίσεις καὶ οἱ ἀνησυχίες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πολιτείας ἀπασχολοῦν τὸν κύκλο ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθαν οἱ ἐλεγεῖες αὐτές. Βρισκόμαστε στὸ κέντρο ἐκείνης τῆς μεγάλης ἀνακατάταξης, πού ἔγινε ἤδη ὁρατὴ μὲ πολλοὺς τρόπους στὸ φόντο τοῦ ἀρχαϊκοῦ λυρισμοῦ. Τὸ οἰκονομικὸ καὶ πολιτικὸ ἀνέβασμα νέων στοιχείων ἀπὸ τὴν κατώτερη τάξη εἶχε γίνει ἀσυγκράτητο. Νεόπλουτοι κόρδωναν, καὶ ἡ δυσαρέσκεια τῶν μαζῶν μποροῦσε κάθε στιγμὴ νὰ βοηθήσῃ ἕναν δικτάτορα νὰ γίνῃ ἀπόλυτος κύριος τῆς πόλης. Ἔτσι αὐτὲς οἱ ἐλεγεῖες ἀντηχοῦν ἀπὸ τὴν ὀργὴ καὶ τὰ παράπονα τῶν ἀριστοκρατικῶν. Ἄλλοτε ὅλα ἦταν

1. Ὁ στ. 501 καλύτερα στὸν Στοβαῖο, πβλ. Ἀλκαῖος 333. 366 LP.

στὴν θέση τους: οἱ 'καλοί' *(ἀγαθοί, ἐσθλοὶ)* ἦταν οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς, ἀναθρεμμένοι μὲ ἱπποτικὸν τρόπο. Ἰδιοκτησία καὶ ἀξία ταυτίζονται γι' αὐτούς. Ἕνα βαθὺ χάσμα τοὺς χώριζε ἀπὸ τοὺς 'κακούς' *(κακοί, δειλοί)*, ποὺ δὲν εἶχαν τίποτε καὶ δὲν ἦταν τίποτε. Τώρα ὅμως ὅλα ἀναποδογυρίστηκαν: αὐτοὶ ποὺ κάποτε ζοῦσαν ἔξω σὰν τὰ ἀγρίμια στὸ δάσος, τώρα παρουσιάζονται σὰν οἱ 'καλοί', κι αὐτοὶ ποὺ πρωτύτερα λέγονταν ἔτσι, ἔχουν ἐξαθλιωθῆ. Αὐτὴ εἶναι μιὰ κακὴ ἐποχὴ γιὰ ἀριστοκράτες, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀγόρια, ἄλογα καὶ κυνηγόσκυλα ἀποτελοῦν τὴν ἀληθινὴ χαρά (1255). Τώρα τὸ ἄθλιο τὸ χρῆμα παρασύρει τοὺς παλιοὺς εὐγενεῖς νὰ κάμνουν συνοικέσια μὲ τοὺς 'κακούς', μόνο καὶ μόνο γιὰ τὸ πρόστυχο κέρδος. Γιὰ τὰ κριάρια, τὰ γαϊδούρια καὶ τὰ ἄλογα φροντίζουμε πολὺ νὰ ἀνήκουν σὲ καλὴ ράτσα, τὸ χρῆμα ὅμως ἀναγκάζει τὸν ἄνθρωπο νὰ κάμνη γάμους, ποὺ σ' αὐτοὺς ξεπέφτει τὸ παλιὸ αἷμα (183). Μὲ τὸ παράπονο αὐτὸ συμβαδίζει καὶ ἡ ἔντονα διατυπωμένη πεποίθηση (535) γιὰ τὴν ἀπεριόριστη σταθερότητα τῶν κληρονομικῶν ἰδιοτήτων, ἕνα κεντρικὸ σημεῖο ἀριστοκρατικῆς σκέψης, ποὺ θὰ τὸ συναντήσουμε ἀκόμα πολλὲς φορές, καὶ ὅταν διαφυλάσσεται καὶ ὅταν ἀλλάζῃ.

Μόνο μὲ δυσκολία μποροῦν οἱ καθὼς πρέπει ἄνθρωποι νὰ κρατηθοῦν μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἀνατροπὴ τῆς παλιᾶς κατάστασης. Ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ὅπλα τους εἶναι ἡ φιλία, ποὺ τοὺς συγκρατεῖ, καὶ γι' αὐτὸ μαθαίνουμε πολλὰ γιὰ τὸν σωστὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ τὴν ἀσκῇ κανείς.

Δώσαμε μιὰν ἐπισκόπηση γιὰ τὴν συλλογὴ τῶν ποιημάτων, χωρὶς νὰ θίξουμε τὰ προβλήματά της. Ἤδη ἡ εἰκόνα τῆς ποικιλίας της, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀρκετὰ λείπουν ἀκόμα—ὑπάρχει π.χ. ἕνας διάλογος ἀνάμεσα σὲ μιὰν παρδαλὴ γυναίκα καὶ τὸν ἄντρα ποὺ τὴν ἀποκρούει (579), καὶ μάλιστα καὶ ἕνα αἴνιγμα (1229)—, ἀποκλείει τὴν ἀντίληψη ὅτι ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ ποίηση συνθεμένην ἑνιαῖα, σύμφωνα μὲ καθορισμένες κατευθύνσεις τῆς σκέψης. Ἐπιπλέον ὑπάρχουν διαφορὲς τόνου καὶ περιεχομένου, ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ ἰδοῦμε τὴν συμμετοχὴ περισσότερων ποιητῶν. Ἐδῶ τὸ μίσος ἐναντίον τῶν δικτατόρων ἀνεβαίνει ὡς τὴν προτροπὴ στὸν φόνο (1181), ὁ ὁποῖος σὲ ἄλλο σημεῖο (824) ἀποκρούεται. Ἡ *ἀρετή*, ποὺ τὸ ἐσωτερικό της νόημα εἶναι ἡ δικαιοσύνη, ἐξυμνεῖται πολὺ σὰν πλοῦτος (145), λίγο πρωτύτερα ὅμως (129) διαβάζουμε ὅτι αὐτὸ ποὺ χρειάζεται ὁ ἄνθρωπος εἶναι νὰ ἔχῃ τύχη. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν μέρη, στὰ ὁποῖα ἡ ἀριστοκρατικὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀφθαρσία τῆς κληρονομικῆς εὐγένειας δείχνεται χαλαρὴ ἢ ἀποσυνθεμένη: οἱ κακοὶ δὲν εἶναι δὰ κακοὶ ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τῆς μάνας τους, μόνο τοὺς ἔκαμαν ἔτσι οἱ συντροφιές τους (305), γιὰ τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς πολὺ προσεκτικός (31). Ἡ ἐξυπνάδα εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴν ἀρετή (1071), καὶ μιὰν φορὰ μάλιστα (1117) ὁ Πλοῦτος ὀνομάζεται ὁ πιὸ ὄμορφος θεός, ποὺ καὶ τὸν κακὸ τὸν κάμνει καλόν.

Τέτοια παχυλὴ ἀντιφατικότητα νοημάτων εἶναι ἡ πιὸ ἰσχυρὴ ἀπόδειξη γιὰ τὸ ὅτι ἡ προέλευση αὐτῶν τῶν ποιημάτων εἶναι διαφορετική. Ἀπὸ καιρὸν ἀναγνω-

ρίζουμε ὅτι τὰ Θεογνίδεια ἀποτελοῦν μιὰν συλλογή, ποὺ ἔχει πίσω της πλούσια γνωμολογικὴ παράδοση. Τὰ λίγα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸν Φωκυλίδη ἢ τὸν Δημόδοκο τὸν Λέριο, ποὺ τὰ ἐλάχιστα λείψανα τὸν παρουσιάζουν σὰν πνευματώδη κι ἐπιθετικὸν (τεῦχ. 1, σ. 61 D.), μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν μιὰν ἰδέα γι' αὐτὴν τὴν ποίηση στὸν 6. αἰ. Ὅταν μέσα στὰ Θεογνίδεια βλέπουμε ὅτι ἡ προχώρηση ἀπὸ τὸ ἕνα θέμα στὸ ἄλλο γίνεται ἐπάνω σὲ ὁρισμένες βασικὲς λέξεις, τότε καταλαβαίνουμε ὅτι ἐδῶ δὲν ἐνεργεῖ ἡ νοηματικὴ πορεία ἑνὸς συγγραφέα, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἕνας συλλογέας ἀράδιαζε κι ἔβαζε καμιὰ φορὰ κοντὰ κοντὰ φωνὲς κι ἀντίφωνα.

Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν συλλογὴ πρέπει νὰ θεωρῆται βέβαιη, ὅμως θὰ ξεπερνοῦσε κανεὶς τὸν στόχο, ἂν ἤθελε νὰ ἀρνηθῆ ὁλωσδιόλου τὴν συνοχὴ τοῦ οἰκοδομήματος. Ἔστω κι ἂν τὰ νοήματα τῶν ἐπιμέρους ποιημάτων ἀρκετὰ συχνὰ διασταυρώνονται καὶ ἀντιθέτονται τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο, μολαταῦτα εἶναι ἀπαραγνώριστη μιὰ τελικὴ ἑνότητα: σχεδὸν ὅλες αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις προέρχονται ἀπὸ ἕναν κόσμο, στὸν ὁποῖο ἡ ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, ἄλλοτε σίγουρη κι ἄλλοτε ἀπελπισμένη, ἄλλοτε ἀκλόνητη κι ἄλλοτε ἕτοιμη νὰ συμβιβασθῆ, ἀγωνίζεται γιὰ τὸ δικαίωμα τῆς ὕπαρξής της. Οὐσιαστικὰ εἶναι ἡ κατάσταση τοῦ 6. αἰ., ἔστω κι ἂν μερικὰ ποιήματα εἶναι νεότερα· ὅμως μὲ τὸ τέλος τῆς ἀκμῆς τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς τὰ προβλήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔχασαν ὁριστικὰ τὸ νόημα καὶ τὸν πραγματικό τους χῶρο.

Ὑπῆρχαν καὶ ἀλλοῦ τέτοιες συλλογές, καὶ ἀναρωτιόμαστε τί ἦταν ποὺ τὴν ἔκαμε αὐτὴν ἐδῶ τόσο περίφημη, ὥστε στὴν ἀρχαιότητα κυκλοφοροῦσε ἡ φράση: «αὐτὸ τὸ ξέραμε καὶ πρὶν νὰ γεννηθῆ ὁ Θέογνης» *(τουτὶ μὲν ᾔδειν πρὶν Θέογνιν γεγονέναι)*[1]. Ἡ πιὸ ἁπλὴ ἀπάντηση μένει, ὅτι ἡ συλλογή μας ξεκίνησε ἀπὸ γνήσια ποιήματα τοῦ Θέογνη τοῦ Μεγαρέα, ποὺ ἦταν ἱστορικὸ πρόσωπο καὶ ποὺ ἡ *Σούδα* τοῦ ἀποδίδει διάφορα ἔργα γνωμικοῦ περιεχομένου καὶ ἐλεγειακῆς μορφῆς. Ὁ,τιδήποτε κι ἂν συμβαίνη, ποιητὴς Θέογνης ὑπῆρξε, καὶ τὸ νὰ ξεδιαλύνουμε τὸ μερίδιό του εἶναι ἕνα πρόβλημα πάντοτε ἑλκυστικό, ποὺ ὥς τώρα δὲν γνώρισε ἀποφασιστικὴν λύση.

Ἀφετηρία γιὰ ὅλες τὶς προσπάθειες θὰ μένη πάντοτε ἡ ἔμμετρη *σφραγίδα* τοῦ βιβλίου τῶν ποιημάτων, ποὺ ὁ Θέογνης τὸ ἀφιερώνει στὸν ἀγαπημένο του νέον, τὸν Κύρνο. Στὴν συλλογὴ ποὺ ἔχουμε, ἡ σφραγίδα βρίσκεται στοὺς στίχους 19-26, καὶ ἡ ἔκφραση αὐτὴ *(σφρηγὶς)* στὸν ἀπολλώνειο Νόμο χαρακτηρίζει ἐκεῖνο τὸ τμῆμα, στὸ ὁποῖο ὁ ποιητὴς μιλᾶ γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἔτσι κι ἐδῶ ἡ μνημόνευση τοῦ ὀνόματος τοῦ ποιητῆ πρέπει νὰ θεωρηθῆ σὰν σφραγίδα γνησιότητας, καὶ ὄχι, ὅπως νόμισαν συχνά, ἡ προσφώνηση πρὸς τὸν νεαρὸ Κύρνο. Ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίση τὴν ἀκεραιότητα τῆς περιουσίας του οὔτε μὲ τὸν ἕνα οὔτε μὲ τὸν ἄλλον τρόπο εἶναι αὐτονόητο. Μὲ ἐμπιστοσύνη μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποδώση στὸ ἀρ-

1. **Lucilius 952 M. *Ἠθικὰ* τοῦ Πλουτάρχου 777 c.**

χικὸ τοὺς στ. 237-54, ὅπου ὁ Θέογνης μιλᾶ γιὰ τὸ πῶς ἔδωσε φτερὰ στὸ ἀγόρι του μὲ τὸ τραγούδι καὶ γλύτωσε τὴν ἀνάμνησή του ἀπὸ τὴν φθορά. Τὸ παράπονο στὸ τέλος γιὰ ἔλλειψη εὐγνωμοσύνης ἔχει πολὺ προσωπικὸν τόνο. Καὶ ἀλλοῦ, στίχους ποὺ ὑπαινίσσονται εἴτε τὶς προσωπικὲς τύχες τοῦ ποιητῆ εἴτε μεγάλη δυστυχία του καὶ ἀπιστία τῶν φίλων, θὰ τοὺς ἀποδώσουμε στὸν ποιητὴ τὸν ἴδιο.

Οἱ ἀρχαῖοι τοποθετοῦσαν τὴν ἀκμὴ τοῦ Θέογνη γύρω στὰ μέσα τοῦ 6. αἰ.· πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀνήκει στὴν ἔξοδο αὐτοῦ τοῦ αἰώνα καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἑπόμενου. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες δυσκολίες τοῦ ποιητῆ συμπεριλαμβάνονταν καὶ ἐξορία καὶ φτώχεια. Δύσκολο εἶναι νὰ φτάσουμε σὲ μιὰν βάσιμη ἄποψη γιὰ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία συγκροτήθηκε ἡ συλλογή μας. Ὁ Πλάτωνας (*Μένων*. 95 d[1]) παραθέτει μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θέογνη στίχους ποὺ ὑπάρχουν στὴν συλλογή μας. Μὲ αὐτὸ φυσικὰ δὲν θέλουμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς ἦταν ἡ συλλογὴ ποὺ εἶχε μπροστά του. Δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ἡ συγκρότησή της ἔγινε μονομιᾶς. Εἶναι πιὸ πιθανὸ ὅτι τὰ γνήσια ποιήματα τοῦ Θέογνη ἀποτέλεσαν τὴν ἀφετηρία μιᾶς διαδικασίας, ποὺ κατάληξε στὴν σημερινὴ μορφὴ πιθανῶς μὲ τὸ πέρασμα αἰώνων, μὲ σύμπτυξη καὶ ἐμπλουτισμὸν λογῆς λογῆς, χάρη στὸν ὁποῖο εἰσχώρησαν καὶ στίχοι ποιητῶν σὰν τὸν Σόλωνα καὶ τὸν Μίμνερμο. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ὁλοκληρώθηκε ἔξω ἀπὸ τὴν μεγάλη φιλολογία, γιατὶ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ δὲν εἶχαν πάρει τὸν Θέογνη στὴν προστασία τους. Μιὰν ἀκραία ἄποψη ὑποστήριξε ὁ AURELIO PERETTI[2], ποὺ τοῦ χρωστοῦμε τὴν ἔνταξη τῆς συλλογῆς αὐτῆς στὴν μεγάλη γνωμολογικὴ παράδοση, καὶ τὴν συγκέντρωση καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν ἔμμεσων μαρτυριῶν ποὺ σχετίζονται μὲ αὐτήν. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή του ὁ γνήσιος Θέογνης θὰ εἶχε χαθῆ κιόλας ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη, καὶ οἱ ἑλληνιστικοὶ καὶ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς θὰ συγκέντρωσαν τὰ Θεογνίδεια παραθέματά τους κατευθείαν ἀπὸ ἀνθολογίες, ἐνῶ ἡ συλλογὴ ποὺ ἔχουμε εἶναι πιὰ ἀποτέλεσμα βυζαντινῆς συρραφῆς. Ἔτσι ἀποκτᾶ σημασία ὁ πρῶτος πάπυρος τοῦ Θέογνη, ποὺ τὸν ἔχουμε ἀπὸ λίγον καιρὸ (*Ox. Pap.* 23, 1956, ἀρ. 2380)· γράφτηκε τὸν 2. ἢ 3. αἰ. μ.Χ. καὶ προσφέρει τοὺς στ. 254-278 μὲ τὴν σειρὰ τῆς συλλογῆς μας. Πολὺ μεγαλύτερη πιθανότητα συγκεντρώνει ἡ θεωρία τοῦ ADRADOS, ὁ ὁποῖος ὑποθέτει ὅτι ὁ Θέογνης ὁ ἴδιος, καθὼς γερνοῦσε, ἔκαμε μιὰν χαλαρὴ συλλογὴ τῶν ποιημάτων ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν Κύρνο, καὶ νομίζει ὅτι ἡ συλλογὴ αὐτὴ θὰ πλουτίσθηκε τὸν 5. αἰ. μὲ ξένες προσθῆκες· τέλος ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὑλικὸ θὰ προῆλθε στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ συρραφὴ ποὺ μᾶς σώθηκε. Δὲν ἀπέχει πολὺ ἡ ὑπόθεση τοῦ CARRIÈRE, ὁ ὁποῖος νομίζει ὅτι τὸ *Corpus* ποὺ ἔχουμε βγῆκε ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη κι ἐπεξεργασία μιᾶς Ἀθηναϊκῆς συλλογῆς γύρω στὸ 400 π.Χ. καὶ μιᾶς ἀλεξανδρινῆς τοῦ πρώτου περίπου μεταχριστιανικοῦ αἰώνα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν μποροῦν οἱ γνώσεις μας νὰ

1. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ *ὀλίγον μεταβὰς* PERETTI (βλ. παρακ.), 74, 2.
2. Τὰ παραθέματα βρίσκονται στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου

εἶναι ἀσφαλεῖς· γι' αὐτὸ εἶναι εὐνόητη ἡ ἐπιφυλακτικότητα ποὺ δείχνει ὁ τελευταῖος διερευνητὴς τοῦ προβλήματος, ὁ BURN[1].

Τὰ πιὸ σημαντικὰ χειρόγραφα: Mutinensis (τώρα Parisinus Suppl. gr. 388), τοῦ 10. αἰ., Vaticanus gr. 915, τοῦ 13. αἰ. (τὸ χειρόγραφο προέρχεται σύμφωνα μὲ τὸν D. C. C. YOUNG, *Parola del Passato* 10, 1955, 206, ἀπὸ τὴν σχολὴ τοῦ Μάξιμου Πλανούδη. Ἡ ἀντιβολή, σύμφωνα μὲ τὸν C GALLAVOTTI, *Riv. Fil* 27, 1949, 265, παρουσιάζει ἐλλείψεις), Marcianus 522, τοῦ 15. αἰ Γιὰ ἕνα χειρόγρ. τῶν Βρυξελλῶν βλ. A. GARZYA, *Riv. Fil.* 31, 1953, 143. A PERETTI, «A proposito del papiro di Teognide», *Maia* 19, 1967, 113. —Κείμενο: *Anth. Lyr.* τεῦχ 2., 3. ἔκδ. J. CARRIÈRE, *Coll des Univ. de Fr.* 1948 (μὲ κριτικὸ ὑπόμνημα, δίγλ.), πβλ. σχετικὰ J. KROLL, *Gnom.* 27, 1955, 76. ΣΤ. ΚΟΡΡΕΣ, *Ἀρχαῖοι Ἕλληνες Λυρικοί. Ι. Θεόγνιδος Ἐλεγεῖαι*, Ἀθήνα 1949. A. GARZYA, Φλωρεντ 1958 (δίγλ. μὲ παρατηρ., μαρτυρίες καὶ λεξιλόγιο). F. R ADRADOS, *Liricos Griegos. Elegiacos y Yambografos arcaicos* 2. Βαρκελώνα 1959 (δίγλ.) D. C. C. YOUNG. Λειψ. 1961 (μὲ βιβλιογρ. καὶ λεξιλόγιο). A. B. VAN GRONINGEN, *Théognis. Le premier livre.* Verh. Nederl. Ak. 72/1, 1966 (μὲ ὑπομν.). —Ἀνάλυση P. FRIEDLANDER, «Ὑποθῆκαι. 2. Theognis», *Herm.* 48, 1913, 572= *Studien zur antiken Literatur und Kunst.* Βερολ. 1969, 275. J. KROLL, *Theognis-Interpretationen. Phil. Suppl.* 29/1, 1936 J. CARRIÈRE, *Theognis de Mégare.* Παρίσι 1948. L. WOODBURY, «The seal of Theognis», *The Phoenix. Suppl.* 1, 1952, 20. AUR. PERETTI, *Teognide nella tradizione gnomologica.* Πίζα 1953, μὲ πλούσια βιβλιογρ. M. VAN DER VALK, «Theognis», *Humanitas* 7/8, 1956, 68. B. A. VAN GRONINGEN, *La composition littéraire archaïque grecque. Verh. Niederl. Ak. N. R.* 65/2. Ἄμστ. 1958, 140. C. M. BOWRA, *Early Greek Elegists.* Λονδίνο 1938, ξανατυπ. 1959. F. S. HASLER, *Untersunchungen zu Theognis Zur Gruppenbildung im 1. Buch.* Winterthur 1959. A. R. BURN, *The Lyric Age of Greece.* Λονδ. 1960, 247. G. NENCI, «Il sigillo di Teognide», *Riv. di Fil.* 91, 1963, 30 (μὲ νέα ἀξιολόγηση τῆς σφραγῖδας). D. YOUNG, «Borrowings and self-adaptations in Theognis, with reference to the constitution of the extant sylloge and the Suda-notice of the poet's works», *Miscellanga Critica* I, Λειψ. 1964, 307. G. CERRI, «La terminologia socio-politica di Teognide», *Quad. Urbinati* 6, 1968, 7· «Ἴσος δασμὸς come equivalente di ἰσονομίη nella silloge teognidea», Αὐτ, 8, 1969, 97· «Un nuovio studio sulle elegie di Teognide», Αὐτ., 134, γιὰ τοῦ V. STEFFEN, «Die Kyrnos-Gedichte des Theognis», *Archiw. filol.* 16, 1968

2. ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΣΚΟΛΙΟ

Παρακολουθήσαμε τὴν ἱστορία τῆς ἐλεγείας ὡς τὰ Θεογνίδεια, ποὺ εἶναι πλούσια σὲ προβλήματα, καὶ πρέπει τώρα νὰ μνημονεύσουμε δυὸ εἴδη ποὺ ἔχουν στενὴ σχέση μὲ αὐτήν, τὸ ἕνα ὡς πρὸς τὴν μορφή, τὸ ἄλλο ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο.

Τὰ ἀρχαιότερα ἑλληνικὰ ἐπιγράμματα ἔχουν ἀπέναντι στὴν μεγάλη ποίηση

---

1. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ μνημονεύσουμε τὸν χρήσιμο κατάλογο τοῦ BURN (258) μὲ 14 παραθέματα ἀπὸ τὸν Θέογνη, στὰ ὁποῖα στίχοι ἀπὸ τὸ Corpus ποὺ ἔχουμε, ἀποδίδονται σὲ ἄλλους συγγραφεῖς, ὅπως καὶ τὴν συλλογὴ παραθεμάτων τοῦ Θέογνη, ποὺ βρίσκονται σὲ συγγραφεῖς πρὶν ἀπὸ τὸ 300 π.Χ. (260) καθὼς καὶ τὴν καταγραφὴ τῶν στίχων ποὺ βρίσκονται στὸν Ἀθήναιο καὶ τὸν Στοβαῖο καὶ λείπουν ἀπὸ τὸ κείμενό μας.

τὴν ἴδια σχέση ποὺ ἔχουν οἱ ζωγραφισμένες κύλικες μὲ τοὺς πίνακες ἑνὸς Πολύγνωτου. Εἶναι ὅμως ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τὸ ὅτι, σ' αὐτόν, τὸ καλλιτεχνικὸ χειροτέχνημα ἔχει περισσότερο μερίδιο στὴν μεγάλη τέχνη, κι αὐτὴ πάλι ἔχει περισσότερο μερίδιο στὸ ἐργόχειρο ἀπὸ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ. Γι' αὐτὸ δικαιολογοῦνται ἐδῶ λίγα λόγια γιὰ τὶς ἔμμετρες ἀρχαϊκὲς ἐπιγραφές.

Ἡ ἀρχαιότερη (53[1]), ποὺ τὴν ἀναφέραμε ἤδη (σ. 38) σὰν τὸ πιὸ πρώιμο ἀττικὸ γραπτὸ μνημεῖο, βρίσκεται σὲ μιὰν οἰνοχόη τοῦ Διπύλου καὶ σὲ ἑξάμετρη μορφὴ ὑπόσχεται νὰ χαρίση τὸ ἀγγεῖο σὰν βραβεῖο στὸν πιὸ καλὸ χορευτή. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα ξεχωριστὴ περίπτωση εἶναι τὸ ποτήρι ἀπὸ τὴν Ischia, λίγο μονάχα νεότερο, ποὺ ἡ ἐπιγραφή του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα ἰαμβικὸ τρίμετρο (μὲ ἀνώμαλη ἀρχὴ) καὶ δυὸ ἑξάμετρους. Ἑξάμετρα ἐπιγράμματα μὲ δυὸ ἢ περισσότερους στίχους εἶναι σχετικὰ συχνὰ τὸν 6. αἰ. Ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα προσφέρει ἐδῶ πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή· ἡ Κόρινθος ἔρχεται πρώτη μὲ τὴν ἀποικία της τὴν Κέρκυρα. Ἐπιτύμβιο καὶ ἀναθηματικὸ εἶναι τὸ εὐγενέστερο περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ἐπιγραμμάτων· οἱ ἑξάμετρες διασαφήσεις στὶς μυθολογικὲς ἀπεικονίσεις τῆς σαρκοφάγου τοῦ Κύψελου, ποὺ ἀναγράφει ὁ Παυσανίας (5, 18 κἑ.), ἀποτελοῦν, ὅσο ξέρουμε, μιὰν ἰδιαίτερη περίπτωση.

Τὸ ὑλικό μας εἶναι πενιχρό, δίνει ὅμως τὴν ἐντύπωση ὅτι σ' αὐτὸ μποροῦμε ἀκόμα νὰ διακρίνουμε τὴν διείσδυση τῶν δίστιχων ἐπιγραμμάτων ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴ ἑλληνικὴ περιοχή. Στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα αὐτὸν τὸν τύπο τὸν δέχθηκε προπάντων ἡ Ἀθήνα καὶ τὸν ἀνάδειξε λαμπρά. Αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ πολὺ καλά, ἂν σκεφθοῦμε τὸν Σόλωνα, μὲ τὸν δρόμο ποὺ ἀκολούθησε ἡ ἐλεγεία ἡ ἴδια.

Ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὶς ἑξάμετρες ἐπιγραφὲς βρίσκεται ἡ τέχνη τῶν ραψωδῶν, τὰ δίστιχα ἐπιγράμματα εἶναι σύντομες ἐλεγεῖες, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς περιορίζονται σ' ἕνα ζευγάρι στίχων, καὶ μόνο λίγες φορὲς ἐπεκτείνονται περισότερο. Οἱ συνθῆκες παραμένουν σκοτεινὲς γιὰ μᾶς, μποροῦμε ὅμως νὰ τολμήσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἐλεγεία, σὰν μοιρολόι στοὺς νεκρούς, ἐπηρέασε τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα καί, σὰν ὕμνος στοὺς θεούς, τὸ ἀναθηματικὸ ἐπίγραμμα. Τὸ ἀρχαιότατο ἀπόσπασμα ἑνὸς τέτοιου ἀναθηματικοῦ ἐπιγράμματος (94· 7. αἰ.) ἀπηχεῖ τὴν γλώσσα τῆς ἐλεγείας.

Ἰαμβικὰ καὶ τροχαϊκὰ ἐπιγράμματα εἶναι πολὺ σπανιότερα. Ἰδιαίτερην ὑπογράμμιση χρειάζονται τὰ πέντε τρίμετρα μιᾶς ἐπιγραφῆς (167) ἀπὸ τὸ βοιωτικὸ ἱερὸ τοῦ Πτῴου Ἀπόλλωνα, στὰ ὁποῖα ὁ Ἀλκμεωνίδης, γιὸς τοῦ Ἀλκμέωνα, μέλος τῆς γενιᾶς ποὺ ἦταν τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν Ἀθήνα, ἀφιερώνει ἕνα ἄγαλμα τοῦ θεοῦ γιὰ μιὰν παναθηναϊκὴ νίκη. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐδῶ ἡ μορφὴ τοῦ ὀνόματος ἐπέβαλε τὸ ἰαμβικὸ μέτρο.

Τὰ ἀρχαιότερα ἐπιγράμματα εἶναι ἀνώνυμα προϊόντα, κι ἔτσι δὲν ἦταν δυνα-

---

1. Οἱ ἀριθμοὶ σύμφωνα μὲ τοὺς FRIEDLÄNDER - HOFFLEIT (βλ. παρακ.).

τὸ παρὰ τὰ πιὸ πετυχημένα προπάντων ἀπὸ αὐτὰ νὰ τὰ τοποθετήσουν κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα μεγάλων ποιητῶν. Αὐτὸ ἀρχίζει ἤδη μὲ τὸν Ὅμηρο καὶ εἶναι σὲ πολλὲς περιπτώσεις τόσο ἀδέξιο, ὥστε βασικὰ κάθε σκεπτικισμὸς εἶναι δικαιολογημένος[1].

Ὅτι στὰ *Θεογνίδεια* ὑπάρχει πολλὴ συμποτικὴ ποίηση, ὅτι ἡ ἐλεγεία κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος εἶχε τὴν θέση της στὰ συμπόσια, τὸ εἴπαμε ἤδη στὴν κατάλληλη θέση. Ἡ ἀνδρικὴ ὅμως συντροφικότητα, αὐτὸ τὸ σημαντικὸ κομμάτι τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, ἐγέννησε ἕναν δικό της τύπο τραγουδιοῦ ποὺ συνόδευε τὸ κρασί, τὸ *σκόλιον*. Πληροφορίες τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, Δικαιάρχου καὶ Ἀριστόξενου, ποὺ κατεστάλαξαν σ' ἕνα σχόλιο στὸν *Γοργία* τοῦ Πλάτωνα (451 e), δίνουν τὴν εἰκόνα ὅτι τὸ *σκόλιον* ἦταν ἕνα τραγούδι ποὺ ἀπαγγελλόταν στὸ τραπέζι, ὄχι ἀπὸ τὸν καθένα μὲ τὴν σειρά του ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς πιὸ κατάλληλους, ἄσχετα ἀπὸ τὴν θέση ποὺ βρίσκονταν. Τὸ τραγούδι θὰ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴν ἀνώμαλή του πορεία μέσα στὴν συντροφιά (*σκολιός*=στραβός, λοξός). Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ εἶναι πολὺ τραβηγμένη, καὶ ἄλλες ὅμως ἀπόπειρες τῶν ἀρχαίων εἶναι ἀκόμα περισσότερο, οἱ νεότεροι ὅμως δὲν βρῆκαν τίποτε καλύτερο.

Στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς συνήθειας ὑπῆρχε χωρὶς ἀμφιβολία ὁ αὐτοσχεδιασμός, ποὺ τὸν βρίσκουμε ἀκόμη καὶ σήμερα στὸ λαϊκὸ τραγούδι. Ὅμως καὶ ποιητὲς ὑψηλῆς σειρᾶς σύνθεσαν σκόλια. Χάρη στὴν ἑρμηνεία τοῦ Πλάτωνα στὸν *Πρωταγόρα* ἔγινε περίφημο τὸ σκόλιο τοῦ Σιμωνίδη, στὸ ὁποῖο αὐτὸς παίρνει θέση στὰ λόγια τοῦ Πιττακοῦ γιὰ τὴν δυσκολία τῆς ἀρετῆς. Κομμάτια τόσο πολύτιμα τὰ κατάγραφαν ἀμέσως, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως καὶ ἀνώνυμα ποιήματα ποὺ εἶχαν ἐπιτυχία, τὰ ἔσωζαν ἀπὸ τὸ στιγμιαῖο καὶ τὰ φύλασσαν σὲ συλλογές. Ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ σκόρπια ἔχουμε χάρη στὸν Ἀθήναιο (15. 694c) μιὰν μικρὴ συλλογὴ ἀπὸ 25 τέτοια ἀττικὰ τραγούδια τοῦ πιοτοῦ, ἕνα πολύτιμο δῶρο. Στὸ μεγάλο τους μέρος εἶναι τετράστιχα, ὕστερα ζευγάρια πάλι στίχων καὶ τέλος ἕνα δίστιχο (23), ὅλα σὲ εὔκολα λυρικὰ μέτρα.

Δὲν εἶναι μόνο οἱ τέσσερις ἁπλοὶ ὕμνοι στοὺς θεοὺς στὴν ἀρχὴ τῆς συλλογῆς οἱ ὁποῖοι μᾶς θυμίζουν τὰ *Θεογνίδεια*. Καὶ στὰ ἄλλα μέρη ἀκοῦμε ἀριστοκράτες, ποὺ στὸ πιοτὸ ψάλλουν γιὰ τὶς χαρὲς καὶ τὶς ἀνησυχίες τους καὶ γιὰ τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς τους. Τὴν συντροφιὰ μόνο μὲ τοὺς καλοὺς συμβουλεύει ἕνα μικρὸ τραγούδι (14), ποὺ παρουσιάζεται σὰν σοφία τοῦ Ἄδμητου, δηλ. ἑνὸς βασιλιᾶ τῆς Θεσσαλίας, τῆς περήφανης γιὰ τοὺς ἀριστοκράτες της· τὶς ἴδιες συμβουλὲς ἔχει δώσει κι ὁ Θέογνης στὸν Κύρνο του. Ἕνας ἄλλος προλαβαίνει τὶς προτάσεις τοῦ Εὐριπίδη γιὰ τὴν καλυτέρευση τοῦ κόσμου, καὶ θὰ ἤθελε νὰ μποροῦσε νὰ ἀνοίξη τὸ στῆθος ἑνὸς ἀνθρώπου, πρὶν τὸν κάμη φίλο. Ὡραιότατη ποίηση ἀποτελοῦν δυὸ ζευγάρια στίχων, ποὺ εὔχονται στὸν τραγουδιστή τους νὰ μποροῦσε νὰ εἶναι λύρα στὰ χέρια τῶν ἀγοριῶν στὴν γιορτὴ τοῦ Διόνυσου, ἢ χρυσάφι, ποὺ νὰ τὸ φορᾶ μιὰ ὡραία γυναίκα μὲ ἁγνὴ ψυχή. Ἡ πολιτικὴ σ' αὐτὰ τὰ τραγούδια εἶ-

1. Τὰ ἐπιμέρους τὰ ἐκθέτει καλὰ ὁ FRIEDLÄNDER, ἔ.ἀ. 67.

ναι ἔντονη. Ἀκριβῶς τέσσερα ἀπὸ αὐτὰ (10-13) ὑμνοῦν, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπίσημη ἐκδοχὴ (ὁ Θουκυδίδης 1,20· 6,54 τὰ λέει ἀλλιῶς), τὸν Ἁρμόδιο καὶ τὸν Ἀριστογείτονα, ποὺ σκότωσαν τὸν Ἵππαρχο, σὰν θεμελιωτὲς τῆς Ἀθηναϊκῆς ἐλευθερίας[1]. Τὸ 24. ποίημα θρηνεῖ τοὺς νεκροὺς τοῦ Λειψύδριου, ποὺ σκοτώθηκαν στὴν μάχη τῶν Ἀλκμεωνιδῶν ἐναντίον τοῦ Ἱππία.

Πολλὰ συνηγοροῦν στὸ νὰ τοποθετήσουμε ὁλόκληρη τὴν μικρὴ συλλογὴ στὸ τέλος τοῦ 6. καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ 5. αἰ. Αὐτὸ ποὺ μὲ τελείως διαφορετικὸ περιεχόμενο ἀποτελεῖ τὴν ὀμορφιὰ τῆς ποίησης τοῦ Σόλωνα, ἐπαναλαμβάνεται ἐδῶ: μιὰ θαρραλέα προσέγγιση πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὶς δυνάμεις αὐτοῦ τοῦ κόσμου ἐκφράζεται μὲ συγκινητικὴ σαφήνεια. Κάτι ἀπὸ τὸ θαῦμα τοῦ Ἀττικοῦ λόγου, ποὺ ὁλοκληρώθηκε στὴν κλασσικὴ ἐποχή, ὑπάρχει καὶ σ' αὐτὰ τὰ δημιουργήματα.

Ὁλωσδιόλου διαφορετικὰ ἠχεῖ ἕνα σκόλιο τοῦ Ὑβρία ἀπὸ τὴν Κρήτη. Τὸ ποίημα εἶναι νεότερο· τὸ ἀναφέρουμε ὡστόσο ἐδῶ, γιατὶ δίνει μιὰν καλὴ ἰδέα γιὰ τὸ πῶς ἠχοῦσαν τέτοια τραγούδια στοὺς πολεμικοὺς Δωριεῖς σὲ ἀρχαιότερη ἐποχή.

P. Friedländer - H. B. Hoffleit, *Epigrammata. Greek Inscriptions in Verse from the Beginnings to the Persian Wars*. Univ. of Calif. Press 1948. W. Peek, *Griech Vers-Inschriften I. Grab-Epigramme*. Βερολ. 1955 (σχετικὰ βλ. τὴν διεξοδικὴ κριτικὴ τοῦ L. Robert, *Gnom.* 31, 1959, 1)· τοῦ ἴδ., *Griechische Grabgedichte* (ἑλλην. καὶ γερμ.). Βερολ. 1960· τοῦ ἴδ. *Verzeichnis der Gedicht-Anfange und vergleichende Übersicht zu den Griechischen Vers-Inschriften* I. Βερολ. 1957. G. Pfohl, *Bibliographie der griech. Vers-Inschriften*. Hildesheim 1964· τοῦ ἴδ. *Monument und Epigramm. Studien zu den metrischen Inschriften der Griechen*. 75 Jahre Neues Gymnasium Nürnberg 1964 (πολλὴ βιβλιογρ.). Ὁ ἴδ. ἐξέδωσε καὶ τὸν συλλογικὸ τόμο *Das Epigramm. Zur Geschichte einer inschriftlichen und literarischen Gattung* Darmstadt 1969, ὁ ὁποῖος συγκεντρώνει μελέτες γιὰ τὸ ἐπίγραμμα ἀπὸ ὅλες τὶς εὐρωπαικὲς πολιτιστικὲς περιοχές. R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*. Urbana 1962. Σχετικά: G. Pfohl, *Gnom.* 36, 1964, 116, μὲ βιβλιογρ. Γιὰ τὸ ποτήρι τῆς Ischia: G. Buchner - C. F. Russo, *Acc. Lincei. Rend.* 10, 1955, 215. Νεότερη βιβλιογρ. βλ. σ. 38, σημ. 2. —Σκόλια· *Anth. Lyr.* 2. ἔκδ. τεῦχ. 6, 16· τεῦχ. 5., 159. C. M. Bowra, *Greek Lyric Poetry*. 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1961, 373· γιὰ τὸ ποίημα τοῦ Ὑβρία 398. Πρόσθεσε: D. L. Page, ‹The Song of Hybrias the Cretan›, *Proc. Cambr. Philol. Soc.* 191, 1965, 62. Γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ ὅρου «σκόλιον», ἡ ὁποία στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ περιορίστηκε: A. E. Harvey, ‹The Classification of Greek Lyric Poetry›, *Class. Quart.* N. S. 5, 1955, 157.

3. ΑΝΑΚΡΕΟΝΤΑΣ

Περισσότερο ἀπὸ μισὸς αἰώνας χωρίζει τὴν ἀκμὴ τοῦ λεσβιακοῦ λυρισμοῦ ἀπὸ τὸν Ἀνακρέοντα, ποὺ ὁ Κανόνας τῶν Ἀλεξανδρινῶν τὸν ἔβαλε συντροφιὰ μὲ τὸν Ἀλκαῖο καὶ τὴν Σαπφώ. Ἡ ποίησή του βρίσκεται σ' ἕναν τελείως διαφορετικὸν κόσμο. Οἱ Λέσβιοι ποιητὲς ἦταν ταιριασμένοι μέσα στὶς ἀντιλήψεις καὶ τὸν τρόπο ζωῆς μιᾶς ἀριστοκρατικῆς τάξης, ποὺ θανάσιμος ἐχθρός της ἦταν ὁ τύραννος.

---

1. V. Ehrenberg, ‹Das Harmodioslied›, *Wien. Stud.* 69, 1956, 57.

Ὅλα αὐτὰ ὅμως τὰ ξεπέρασε θεώρατα γύρω στὰ μέσα τοῦ 6. αἰ. μιὰ ἄλλη ἐξέλιξη. Τὸ βασίλειο τῶν Λυδῶν, ποὺ τὸ κοίταζαν μὲ θαυμασμὸν ἀπὸ τὴν Λέσβο, κατέρρευσε κάτω ἀπὸ τὴν περσικὴ πίεση. Στὰ 546 κυριεύθηκαν·οἱ Σάρδεις καὶ μαζὶ κρίθηκε καὶ ἡ τύχη τῶν ἰωνικῶν πόλεων τῆς Μικρασίας. Μόνο ἡ Μίλητος μπόρεσε νὰ πετύχη τὴν ἀνανέωση τῆς συνθήκης συμμαχίας, ποὺ εἶχε κλείσει μὲ τοὺς Λυδούς, ἐνῶ ἀμέσως ὕστερα, στὴν Σάμο, ὁ πιὸ ἱκανὸς πολιτικὸς ἀνάμεσα σὲ ὅλους τοὺς δικτάτορες, ὁ Πολυκράτης, στερέωσε τὴν ἐξουσία του, ποὺ τὴν στήριζαν ἕνας ἰσχυρὸς στόλος καὶ ἕνα πολὺ ἐκτεταμένο ἐμπόριο. Ἡ περσικὴ ἐπέκταση χτύπησε ἕναν ἰωνικὸ κόσμο, ποὺ εἶχε φτάσει σὲ μιὰν στιβαρὴ ὡριμότητα. Οἰκονομικὴ ἄνθηση, πλούσια ἐρεθίσματα ἀπὸ ξένους πολιτισμοὺς καί, ὄχι λιγότερο, ἡ τάση γιὰ τὴν ἀπόλαυση τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀφ' ὑψηλοῦ θεώρηση, τὴν εἶχαν προετοιμάσει. Σ' αὐτὸν τὸν κόσμο ἀνήκει ὁ Ἴωνας Ἀνακρέοντας ἀπὸ τὴν Τέω. Καὶ ἕνας ἄλλος ποιητὴς ἰωνικῶν μονωδικῶν ποιημάτων, ὁ Πύθερμος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν ξέρουμε τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ὄνομά του, κατάγεται ἀπὸ τὸ ἴδιο μέρος.

Καθὼς προσέγγιζε ὁ περσικὸς κίνδυνος, οἱ κάτοικοι τῆς Τέω καθὼς καὶ τῆς Φώκαιας ἐγκατέλειψαν τὴν πόλη τους μὲ πλοῖα. Τὰ θρακικὰ Ἄβδηρα τοὺς πρόσφεραν μιὰν νέα πατρίδα σὲ ἔδαφος ποὺ ἀπειλοῦνταν μόνιμα. Ὅταν ὁ Ἀνακρέοντας πῆγε μαζί τους, ἦταν νέος καὶ στὴν νέα πατρίδα γεννήθηκαν οἱ πρῶτοι του στίχοι. Σὲ τροχαίους (90 D.) θρηνεῖ ἕναν φίλο, ποὺ ἴσως καὶ αὐτὸς σκοτώθηκε γιὰ τὰ Ἄβδηρα, ὅπως ἔγινε καὶ μὲ κάποιον ἄλλο, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλᾶ ἕνα ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα (100). Ἕνας μοναχικὸς στίχος (51) μιλᾶ γιὰ κάποιον ποὺ *πέταξε τὴν ἀσπίδα του (στὰ κύματα) τοῦ καλλίρροου ποταμοῦ*[1], καὶ θὰ ἦταν κάτι ποὺ θὰ ταίριαζε στὸν Ἀνακρέοντα, τὸ ὅτι διηγόταν μὲ ἐπικὴ μεγαλοστομία αὐτὸ ποὺ ἕνας Ἀρχίλοχος τὸ εἶχε τακτοποιήσει μὲ ἄνεση. Τὸ περιβάλλον ὅμως δὲν ἔφερνε μόνο στενοχώριες. Σ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴ ἀνήκει καὶ τὸ χαριτωμένο ποίημα (88) γιὰ τὸ ἀτίθασο θρακιώτικο πουλάρι, ποὺ μὲ ἀδέξια πηδήματα τρέχει μέσα στὸ λιβάδι καὶ χρειάζεται τὸν ἐπιδέξιο καβαλλάρη, ποὺ ὁ Ἀνακρέοντας πολὺ θὰ τὸ ἤθελε νὰ εἶναι αὐτός. Ἡ τέχνη του, νὰ διατυπώνη τὰ ἐρωτικὰ μὲ ἐλαφρὰ συγκαλυμμένες εἰκόνες, εἶναι κιόλας τέλεια ἐξελιγμένη.

Οἱ μεγάλες αὐλὲς τῶν τυράννων φιλοδοξοῦσαν νὰ εἶναι αὐλὲς τῶν Μουσῶν, κι ἔτσι ὁ ποιητὴς πῆρε σὰν τὸν Ἴβυκο τὸν δρόμο γιὰ τὸν Πολυκράτη τῆς Σάμου. Κι ἂν ἀκόμη εἶναι τελείως φανταστικὸ τὸ ὅτι ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ σατράπη Ὀροίτη βρῆκε τὸν τύραννο νὰ κείτεται νωχελικὰ μὲ συντροφιὰ τὸν Ἀνακρέοντα (Ἡρόδ. 3, 121), ὁπωσδήποτε ἡ διήγηση δείχνει πῶς φανταζόταν ὁ κόσμος τὴν θέση τοῦ ποιητῆ καὶ πῶς πραγματικὰ ἔπρεπε νὰ τὴν φαντάζωνται. Τὰ μεγαλεῖα τελείωσαν, ὅταν γύρω στὰ 522 ὁ Πολυκράτης ἔπεσε θύμα τοῦ δόλου τοῦ Πέρση ἀντιπάλου του. Ὁ Ἀνακρέοντας ἦρθε τώρα στὴν αὐλὴ τοῦ τυράννου τῆς Ἀθήνας Ἱππαρχου, ποὺ σύμφωνα μὲ μιὰν ἀρχαία πληροφορία (Ψευδο-Πλάτ., *Ἵππαρχ.* 228 c) ἔστει-

1. *ἀσπίδα ῥῖψ' ἐς ποταμοῦ καλλιρόου προχοάς.*

λε μιὰν πεντηκόντορο γιὰ νὰ τὸν πάρη. Ὄχι λίγοι ἀπὸ τοὺς στίχους ποὺ σώζονται πρέπει νὰ ἔχουν δημιουργηθῆ στὴν Ἀθήνα, καὶ μολαταῦτα οἱ προσπάθειες νὰ βρεθοῦν ἀττικὲς λέξεις καὶ ἐκφράσεις[1] δὲν ἔχουν ὅλες τὸ ἴδιο βάρος, γιατὶ τὸ ὑλικὸ ποὺ χρησιμεύει γιὰ σύγκριση εἶναι λιγοστό. Ξέρουμε ὅτι σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς ἑρμαϊκὲς στῆλες μὲ ρητά, ποὺ ὁ Ἵππαρχος τὶς εἶχε στήσει στὴν χώρα, ἦταν χαραγμένο ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ ποιητῆ (103).

Ἡ δραστηριότητα τοῦ Ἀνακρέοντα στὴν Ἀθήνα ἄφησε καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς ἀξιοσημείωτα ἴχνη. Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ ἀγόρια, ποὺ τὰ πολιορκοῦσε γιὰ τὴν ὀμορφιά τους, ἦταν κι ἕνας Κριτίας, ὁμώνυμος πρόγονος τοῦ πολιτικοῦ, ποιητῆ καὶ θείου τοῦ Πλάτωνα. Ἔτσι ἐννοοῦμε τοὺς δέκα ἑξάμετρους (8 D.=VS 88 B 4), στοὺς ὁποίους ὁ νεότερος Κριτίας μὲ πλούσιους τόνους διασαλπίζει τὴν δόξα τοῦ Ἀνακρέοντα. Ὁ Ἀνακρέοντας εἶναι γιὰ τὸν Κριτία τὸ «*ἐρέθισμα*» τῶν συμποσίων, ὁ ξελογιαστὴς τῶν γυναικῶν, ὁ ἀντίπαλος τοῦ αὐλοῦ, ὁ ἀριστοτέχνης τραγουδιστὴς μὲ τὴν λύρα. Ἄλλην μιὰν φορὰ ὁ παλιὸς διαχωρισμὸς τῶν ὀργάνων, ποὺ ἔχει καὶ κοινωνικὴν ὑπόσταση! Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι ὁ Κριτίας ὑπόσχεται πὼς ἡ δόξα τοῦ Ἀνακρέοντα θὰ κρατᾶ ὅσον καιρὸ οἱ χοροὶ τῶν γυναικῶν θὰ γιορτάζουν τὶς ἱερὲς ὁλονύκτιες γιορτές. Πρέπει νὰ πιστέψουμε τὸν Κριτία[2] ὅτι ὁ Ἀνακρέοντας ἔγραψε χορικὰ ᾄσματα γιὰ τέτοιες γιορτές. Τὴν ἀνάμνησή του τὴν ἀπαθανάτισαν καὶ μὲ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες. Ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα[3] τὸν δείχνουν νὰ παίζη τὴν λύρα σὲ νέους ποὺ εἶναι μαζεμένοι γύρω του, καὶ ὁ Παυσανίας (1,25, 1) εἶδε τὸν ἀνδριάντα του στὴν Ἀκρόπολη. Δὲν ἔχουμε πληροφορίες γιὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του. Περαστικὴ διαμονὴ στὴν Θεσσαλία εἶναι πιθανή, ἐνῶ ορισμένα φανταστικὰ ἐπιγράμματα μεταγενέστερης ἐποχῆς[4] προϋποθέτουν τὸν τάφο του στὴν Τέω.

Τὸ πλαίσιο γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Ἀνακρέοντα τὸ ἀποτελεῖ τὸ διαλεχτὸ συμπόσιο, ποὺ στὶς αὐλὲς τῶν τυράννων τὸ φρόντιζαν μὲ τὸν ἴδιο ζῆλο, ὅπως καὶ στοὺς κύκλους τῆς αἰολικῆς ἢ τῆς μεγαρικῆς ἀριστοκρατίας. Ἀκόμα πιὸ αὐστηρὰ κρατοῦσαν ἐδῶ τοὺς λεπτοὺς συμποσιακοὺς τρόπους. Ὁ ποιητὴς αὐτὸς δὲν θέλει νὰ ἔχη σχέση μὲ μεθυσμένη φασαρία σύμφωνα μὲ τὰ σκυθικὰ ἤθη, καὶ ὅταν λέει στὸν οἰνοχόο νὰ βάλη δέκα μέρη νεροῦ σὲ πέντε κρασιοῦ, αὐτὸ εἶναι πραγματικὰ ἕνα μετρημένο πιοτό, ποὺ τὸ θέλει γιὰ νὰ τραγουδᾶ ὡραῖα τραγούδια (43). Ὁ τόνος τῆς διασκέδασης στὴν αὐλὴ τοῦ Πολυκράτη καὶ τῶν Πεισιστρατιδῶν, ποὺ ἔκλιναν πρὸς τὸν ἰωνικὸ τρόπο, ἦταν ἀσφαλῶς διαφορετικὸς ἀπὸ τῆς Λέσβου. Ἡ ἀριστοκρατικὴ ταξικὴ συνείδηση δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ ἔχη τὸν λόγο ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε ἕνας δεσπότης, καὶ σὲ ἄλλα ὅμως ἡ πραγμάτευση τῶν γενικῶν προβλημάτων ὑπο-

1. Bowra (βλ παρακ.), 304.
2. Πβλ. Πάπ. ἀρ. 1205 P.
3. Παραπομπές: J. G. Griffith, *Fifty Years of Class. Scholarship*. Ὀξφ. 1954, 68, πίν. 3, 5.
4. *Παλ Ἀνθ*. 7, 23-33.

χώρησε. Ἡ ἀντίθεση εἶναι ἰσχυρή, ὅταν σκεφτόμαστε τὸν Ἀλκαῖο νὰ ἐκτελῇ στὸν κύκλο τῶν ὁμόφρονων συμποτῶν ἐκεῖνο τὸ τραγούδι γιὰ τὸ δωμάτιο ποὺ εἶναι γεμάτο ὅπλα, καὶ νὰ βάζουμε κοντὰ τὸν Ἀνακρέοντα, ποὺ πλάι στὸν γεμάτο κρατήρα δὲν θέλει ν' ἀκούῃ τίποτε γιὰ φιλονεικίες καὶ γιὰ τὸν πολυδάκρυτο πόλεμο (96)[1]. Καὶ τὰ ἀττικὰ σκόλια γιὰ τὸν Ἁρμόδιο καὶ τὸν Ἀριστογείτονα ἀποτελοῦν ἕνα δυνατὸ ἀντίφωνο. Γιὰ ποιὸ πράγμα πεθυμᾶ νὰ ψάλλῃ ὁ Ἀνακρέοντας, τὸ λέει στὸ ἴδιο μέρος: γιὰ τὰ λαμπρὰ δῶρα τῆς Ἀφροδίτης καὶ τὸ χαρούμενο κέφι τῆς γιορτῆς, ἐκείνην τὴν *εὐφροσύνην*, ποὺ κι ὁ Σόλωνας (3, 10 D.) τὴν εὔχεται στοὺς Ἀθηναίους του. Μιὰ τόσο χαρούμενη ἀπόλαυση ἔχει ὅμως στὸν Ἀνακρέοντα καὶ στὴν συντροφιά του πέρα πέρα ἐρωτικὴ σφραγίδα. Ὡραῖα ἀγόρια χρησιμεύουν γιὰ οἰνοχόοι, μερικὰ ποιήματα ἀπευθύνονται σ' αὐτοὺς καὶ μερικοί, ὅπως ὁ Κλεόβουλος ἢ ὁ Σμερδίης, μᾶς εἶναι γνωστοὶ μὲ τὰ ὀνόματά τους. Συναντοῦμε ὅμως καὶ γυναῖκες, κι ὁ ρόλος τους στὴν ζωὴ καὶ στὸ τραγούδι τοῦ ποιητῆ δὲν ἦταν καθόλου περιορισμένος· οἱ ἑξάμετροι τοῦ Κριτία μιλοῦν μόνο γι' αὐτές. Κατὰ κανόνα ἦταν σκλάβες, σὰν τὶς αὐλητρίδες π.χ., ποὺ τὶς ἔπαιρναν γιὰ τὰ συμπόσια. Μεγάλος ἔρωτας μὲ τραγικοὺς τόνους δὲν εἶχε καμιὰν θέση ἐδῶ. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παίρνουμε πολὺ στὰ σοβαρὰ τὴν ἐρωτικότητα τοῦ Ἀνακρέοντα, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὴν κοιτάζουμε μὲ εἰρωνεία. Δὲν εἶναι οὔτε παιχνίδι οὔτε ἐλαφρότητα αὐτὸ ποὺ μιλᾶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς στίχους· ἡ γλύκα τῆς ζωῆς νιώθεται ἐδῶ μὲ μιὰν ἔνταση, ποὺ κάπου κάπου εἶναι κιόλας σχεδὸν πόνος. Μιὰ παράξενη συνένωση ἀντιθέσεων ἀποτελεῖ τὴν ξεχωριστὴ χάρη αὐτῆς τῆς τέχνης τῆς ὕψιστης ἰωνικῆς ὡριμότητας. Ὁ ποιητὴς αὐτός, ποὺ μισεῖ κάθε τὶ ἄμετρο καὶ τόσο σίγουρα παρατηρεῖ τὴν μεσοκατάσταση ἀνάμεσα στὸν ἔρωτα καὶ τὸν μὴ ἔρωτα, στὴν τρέλλα καὶ τὴν νηφαλιότητα (79), μένει πάντα κύριος τῆς ἔκφρασής του. Καὶ μολαταῦτα ἡ γοητεία τῶν στίχων του βρίσκεται σὲ μιὰν ἀπαλὴ ἐγκατάλειψη, ποὺ ὅλα τὰ κάμνει νὰ κινοῦνται μέσα σὲ ὁμίχλη. Πάνω ἀπὸ τὰ ποιηματά του κάθονται λεπτὰ βέλα, πίσω ἀπὸ αὐτὰ γλιστροῦν περιγράμματα καὶ φῶτα. Ἡ Σαπφὼ ζητᾶ τὴν ἀγάπη μὲ ζεστὴ καρδιά, καὶ ἀπὸ τοὺς στίχους της ἀντηχοῦν ἀρκετοὶ στριγγοὶ θρῆνοι, ὁ Ἀνακρέοντας ὅμως ρίχνεται ἀπὸ τὸν λευκαδικὸ βράχο στὴν ἀφρισμένη θάλασσα *μεθυσμένος ἀπὸ ἔρωτα* (17)[2]. Ἡ παράξενη διατύπωση τοῦ θανάσιμου πηδήματος ἔχει ἐδῶ τὸ νόημα ἑνὸς μακάριου βυθίσματος. Καὶ μολαταῦτα τὴν στιγμὴ ποὺ πέφτει, ὁ ποιητὴς διατηρεῖ τὴν συνείδηση τῆς γλύκας αὐτοῦ τοῦ μεθυσιοῦ.

Ἔχουμε ὑπογραμμίσει εὐκαιριακὰ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ τέχνη δείχνει κατὰ κανόνα ἕνα καλὸ καὶ ὑγιερὸ μέρος χειροτεχνικότητας. Αὐτὸ στὸν Ἀνακρέοντα ὑποχωρεῖ, καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐπίσης ἡ τέχνη του φτάνει ὡς τὰ σύνορα τῆς ἑλληνικῆς

---

1. *οὐ φιλέω, ὃς κρητῆρι παρὰ πλέῳ οἰνοποτάζων/νείκεα καὶ πόλεμον δακρυόεντα λέγει,/ ἀλλ' ὅστις Μουσέων τε καὶ ἀγλαὰ δῶρ' Ἀφροδίτης/συμμίσγων ἐρατῆς μνήσκεται εὐφροσύνης.*

2. *ἀρθεὶς δηὖτ' ἀπὸ Λευκάδος/πέτρης ἐς πολιὸν κῦμα κολυμβέω μεθύων ἔρωτι.*

γλώσσας. Τὰ ἄφθονα ἐπίθετα εἶναι κάποτε τελείως ἰδιόρρυθμα· ὅπως στὸ ποίημα (2) ποὺ ἐπικαλεῖται τὸν Διόνυσο, ὁ ὁποῖος μαζὶ μὲ τὸν Ἔρωτα, τὸν νέο ταῦρο[1], μὲ τὶς μαυρομάτες νύμφες καὶ τὴν πορφυροντυμένη Ἀφροδίτη τριγυρνᾶ στὰ βουνά. Ἢ ὅταν ὁ Ἔρωτας βλέποντας τὰ γκριζωπὰ γένεια τοῦ ποιητῆ φεύγει πετώντας μὲ χρυσαστραφτερὲς φτεροῦγες (53)[2]. Τὰ χρωματικὰ ἐπίθετα εἶναι βαλμένα ἐδῶ κολλητά· διακρίνουμε μιὰν αἴσθηση τῆς πολυχρωμίας, ποὺ θὰ τὴν ξανασυναντήσουμε μόνο πολὺ ἀργά. Ἰδιομορφία δείχνουν ἐπίσης ἀρκετὲς εἰκόνες. Ὁ Ἔρωτας συμπεριφέρεται πρὸς τὰ θύματά του σὰν σιδεράς: τὰ χτυπᾶ μὲ μεγάλο σφυρὶ καὶ τὰ βουτᾶ στὸ κρύο ρυάκι (45)[3]. Παίζει κότσια, ποὺ ὀνομάζονται ὅμως *μανία καὶ ταραχή* (34)[4]. Ἡ αἴσθηση αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ γιὰ τὸ τρυφερὸ καὶ τὸ εὔθραυστο ἐκφράζεται στοὺς στίχους στοὺς ὁποίους συγκρίνει τὰ δειλὰ νιάτα μὲ τὸ ἐλαφάκι τὸ βυζανιάρικο, ποὺ φοβᾶται μέσα στὸ δάσος, γιατὶ τὸ ἄφησε ἡ μητέρα του (39)[5]. Κι ἐκεῖ ἀκόμα ποὺ ὁ ποιητὴς παραπονιέται γιὰ τὰ γηρατειά του (5. 44.53)[6], τὸ παράπονο ἠχεῖ ἁπαλὸ καὶ συγκρατημένο.

Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἤξεραν ἀπὸ τὸν Ἀνακρέοντα τραγούδια, ἰάμβους, καὶ ἐλεγεῖες καὶ ἐξέδωσαν τὰ ποιήματά του σὲ πέντε βιβλία. Ὅτι τὸ ἔργο του εἶχε μεγαλύτερην ἔκταση ἀπὸ ὅ,τι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἰδοῦμε ἡ μεταγενέστερη εἰκόνα τοῦ ποιητῆ, τὸ δείχνει ἕνα ἄσχημο σκωπτικὸ ποίημα γιὰ τὸν νεόπλουτο Ἀρτέμωνα, τὸ ὁποῖο μαστιγώνει μὲ ἀρχιλόχειον τρόπο αὐτὸ τὸ παλιόπαιδο, ποὺ τώρα ταξιδεύει μὲ ὡραῖο ἁμάξι καὶ κορδώνεται μὲ ἐλεφάντινο ἀλεξήλιο (54)[7]. Εἰρωνικὸ πάθος ἀντηχεῖ ἀπὸ τὰ νέα ἀποσπάσματα, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν θρῆνο γιὰ τὴν κόμη τοῦ Σμερδίη.

Μιὰ τέχνη σὰν τοῦ Ἀνακρέοντα δὲν σηκώνει συνέχεια. Ἐκεῖ ὅπου, μακριὰ ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς συνθῆκες τῶν Ἰώνων, δοκίμασαν κάτι τέτοιο, ἀναγκαστικὰ τὴν χάρη τὴν ἔκαμαν πλατειασμόν, τὴν γλυκοπονεμένη ἀπόλαυση τῆς ζωῆς ἐπιφανειακὴν εὐτυχία τοῦ κρασιοῦ καὶ τοῦ ἔρωτα. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι οἱ μεταγενέστερες μιμήσεις διάλεξαν ἀπὸ τὴν πλούσια μετρικὴ τῶν γνήσιων ποιημάτων, κυρίως μέτρα σὰν τὸν καταληκτικὸ ἰαμβικὸ ἢ τὸν ἀνακλαστικὸ ἰωνικὸν δίμετρο[8], ποὺ μὲ συμβατικὴ χρησιμοποίηση δίνουν ἕναν ρυθμὸ ποὺ ἠχεῖ μονότονα. Ἀνακρεόντεια τραγούδια σύνθεταν ὡς καὶ στὴν βυζαντινὴ ἐποχή· ἑξήντα τέτοια εἶναι συγκεντρωμένα σὲ μιὰν συλλογή, ποὺ σώθηκε στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου τῆς Πα-

1. Ἔτσι, μὲ γραφὴ *δαμάλης*.
2. *⟨ὅς⟩ μ' ἐσιδὼν/γένειον ὑποπόλιον χρυσοφαέννων πτερύγων ἀήταις/παραπέτεται.*
3. *Μεγάλῳ δηὖτε μ' Ἔρως ἔκοψεν ὥστε χαλκεὺς/πελέκει, χειμερίῃ δ' ἔλουσεν ἐν χαράδρῃ.*
4. *ἀστραγάλαι δ' Ἔρωτός εἰσιν,/μανίαι τε καὶ κυδοιμοί.*
5. *οἷά τε νεβρὸν νεοθηλέα/γαλαθηνόν, ὅς τ' ἐν ὕλῃ κεροέσσης/ἀπολειφθεὶς ὑπὸ μητρὸς ἐπτοήθη.*
6. Σχετικὰ J. A. Davison, ⟨Anacreon, Fr. 5 D.⟩, *Trans. Am. Phil. Ass.* 90, 1959, 40.
7. *καὶ σκιαδίσκην ἐλεφαντίνην φορεῖ.*
8. ⏓ — ⏑ — ⏑ — — : ⏑ ⏑ — ⏑ — ⏑ — ⏓.

λατινῆς 'Ανθολογίας. Ὁ χρόνος καὶ ἡ ποιότητα αὐτῶν τῶν ποιημάτων δὲν εἶναι ἑνιαῖος· γενικὰ ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ ἀνόητες μπουρμπουλῆθρες, ποὺ εἶναι συνυπεύθυνες γιὰ τὴν ψεύτικη εἰκόνα τοῦ 'Ανακρέοντα, ποὺ ἐπικρατοῦσε πολὺν καιρό. 'Αλλὰ ὅπως συμβαίνει πάντα, ἀκριβῶς ἡ μετριότητα εὐδοκίμησε πολὺ καὶ δημιούργησε ὁλόκληρα κινήματα, ὅπως τὸν γερμανικὸ ἀνακρεοντισμό. Ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν πνοὴ τῆς μεγαλοφυΐας βέβαια καὶ τὸ ἀγκάθι βγάζει ρόδο, τὸ δείχνει ὁ Γκαῖτε.

Κείμενο στὴν *Anth. Lyr.* 2. ἔκδ., τεῦχ. 4, 160 (τὰ παραθέματα σύμφωνα μὲ αὐτό). Br. Gentili, *Anacreonte. Introd., testo critico, traduz., studio sui framm. pap.* Ρώμη 1958. Τὰ ἀνακρεόντεια τοῦ Σωφρόνιου τὰ ἐξέδωσε ὁ M. Gigante, Ρώμη 1957. Νέα ἀποσπάσματα: *Ox. Pap.* 22, 1954, ἀρ. 2321 κέ., σχετικὰ K. Latte, *Gnom.* 27, 1955, 495. W. Peek, <Neue Bruchstücke fruhgr. Dichtung>, *Wiss. Ztschr. Univ. Halle* 5, 1955/56, 196. Br. Gentili, *Maia* N. S. 8, 1956, 181. Ὅλα τώρα στοῦ D. L. Page, *Poetae Melici Graeci.* 'Οξφ. 1962, 172. *Lyrica Graeca Selecta.* 'Οξφ. 1968, 148. Τοῦ Latte ἡ βιβλιοκρισία ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, τώρα στὰ *Kl. Schr.* 792.—'Ανάλυση: C. M. Bowra, *Greek Lyric Poetry.* 2. ἔκδ. 'Οξφ. 1961, 268.

4. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΕΛΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Ἂν πραγματευόμαστε ἐδῶ μιὰν ὁμάδα ποιητριῶν, αὐτὸ τὸ κάμνουμε γιὰ νὰ βγοῦμε ἀπὸ μιὰν ἀμηχανία. Πρόκειται γιὰ προσωπικότητες, γιὰ τὶς ὁποῖες καὶ ἡ συχνότητα καὶ ἡ ἀξιοπιστία τῶν μαρτυριῶν εἶναι κακές, ἔτσι ποὺ ἡ κατάταξή τους μέσα στὴν ἱστορικὴ ροὴ νὰ μένη προβληματική.

'Απὸ τὴν Κόριννα σώθηκαν μερικοὶ στίχοι (15 D. 5 Page), στοὺς ὁποίους μαλλώνει τὴν Μυρτίδα, γιατὶ ἀρνήθηκε τὴν γυναικεία της φύση καὶ τόλμησε νὰ συναγωνισθῆ μὲ τὸν Πίνδαρο. Ἡ γλωσσικὴ διατύπωση ἐννοεῖται καλύτερα, ἂν ὁ ἀγώνας γινόταν ἀνάμεσα σὲ δυὸ σύγχρονους. 'Απὸ αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ χρονολογήση τὴν ποιήτρια Μυρτίδα, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν 'Ανθηδόνα τῆς βόρειας βοιωτικῆς ἀκτῆς· ἂν ὁ μουσικός της συναγωνισμὸς μὲ τὸν Πίνδαρο ἦταν πραγματικότητα ἢ ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ φιλολογικοϊστορικὰ πλάσματα, αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Στὸν Πλούταρχο (*Ἑλλην. Αἰτ.* 40, 300 f) ἡ Μυρτίδα ὀνομάζεται *ποιήτρια μελῶν*. Αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ σημαίνη μᾶλλον μονωδικὰ ποιήματα, καὶ ἡ Κόριννα, ποὺ ἐσύνθετε τέτοια, θεωρεῖται μαθήτριά της. Μολαταῦτα δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ καὶ ὁ χορικὸς λυρισμός, καὶ ἡ ἱστορία γιὰ τὸν ἀγώνα μὲ τὸν Πίνδαρο ὁδηγεῖ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Ὁ Πλούταρχος διηγεῖται, στὸ χωρίο ποὺ ἀναφέραμε, τὸ περιεχόμενο ἑνὸς ποιήματός της. Ὁ λόγος ἦταν γιὰ τὸν ἄτυχο ἔρωτα τῆς Ὄχνας μὲ τὸν ἁγνὸ νέο Εὔνοστο, ποὺ πεθαίνει ἀπὸ τὶς διαβολές της. Αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἑλληνικὲς διασκευὲς τοῦ θέματος «τῆς γυναίκας τοῦ Πετεφρῆ», γιὰ μᾶς ὅμως εἶναι μιὰ ἀξιοσημείωτη ἔνδειξη γιὰ τὸν πλοῦτο τῆς τοπικῆς παράδοσης σὲ ἐρωτικὰ θέματα, ποὺ ἀργότερα ἔδωσαν ὑλικὸ στὴν μεγάλη ποίηση.

Μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε μιὰν καλύτερη εἰκόνα γιὰ τὴν ποίηση τῆς Κό-

ριννας τῆς Ταναγραίας ἀπὸ τότε ποὺ ἕνας πάπυρος ἀπὸ τὴν Ἑρμούπολη (ἀρ. 251 P. 4 D. 1 Page) μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἐπισκοπήσουμε μεγαλύτερες ὁμάδες στίχων. Ἐδῶ ἔχουμε ἕνα κι ἀπὸ ἀλλοῦ γνωστὸ θέμα συναγωνισμοῦ[1]: τὰ βουνά, ὁ Ἑλικώνας κι ὁ Κιθαιρώνας, πιάστηκαν σὲ μουσικὸν συναγωνισμό· μποροῦμε νὰ καθορίσουμε ἀκόμα μὲ ἀκρίβεια ὅτι τὸ πρῶτο βουνὸ τελείωνε τὸ τραγούδι του μὲ τὴν ἱστορία τῶν Κουρήτων καὶ τοῦ Δία βρέφους. Ὕστερα οἱ Μοῦσες—σὰν ντόπιες ποὺ εἶναι, σ' αὐτὲς ἀνήκει ἡ ἐποπτεία τοῦ ἀγώνα—βάζουν τοὺς θεοὺς νὰ ψηφίσουν. Ὁ Κιθαιρώνας νικᾶ, κι ὁ Ἑλικώνας, ἕνας δύστροπος νικημένος, θυμώνει καὶ πετᾶ βράχους.

Ἕνα δεύτερο μέρος τοῦ παπύρου πληροφορεῖ πῶς ὁ μάντης Ἀκραιφήνας καθησυχάζει μὲ εὐχάριστα νέα τὸν Ἀσωπό, ποὺ ἀνησυχεῖ γιὰ τὶς κόρες του: μεγάλοι θεοὶ τὶς θεώρησαν ἄξιες τῆς ἀγάπης τους, καὶ θὰ γίνουν προμάμμες ἰσχυρῶν γενῶν. Ὕστερα ὁ Ἀκραιφήνας, ποὺ φανταζόμαστε ὅτι βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ Πτῴου Ἀπόλλωνα, διηγεῖται πῶς ἔφτασε σ' αὐτὸ τὸ ἀξίωμα.

Ὅ,τι ἄλλο ξέρουμε γιὰ τὴν ποίηση τῆς Κόριννας, ὅλα ἀφοροῦν βοιωτικοὺς θρύλους καὶ μάλιστα τόσο τὰ γνωστὰ γνωρίσματα ὅσο καὶ τὰ τοπικὰ περιορισμένα. Ἐτραγούδησε τὸν πόλεμο τῶν Ἑπτὰ ἐναντίον τῆς Θήβας καὶ τὸν φόνο τῆς Τευμησσικῆς ἀλεποῦς ἀπὸ τὸν Οἰδίποδα, ὁ ὁποῖος ἦταν στὴν Βοιωτία ἥρωας διάφορων ἀφηγημάτων. Ὁ Ἡρακλῆς δὲν μποροῦσε νὰ λείπη, κι ἕνα ποίημα ἦταν ἀφιερωμένο στὸν πιστό του βοηθὸ Ἰόλαο. Ἐκεῖ ὅπου φτάνουμε σὲ λεπτομερειακὰ στοιχεῖα, βρίσκουμε στενὸν σύνδεσμο πρὸς μιὰν πλούσια τοπικὴ παράδοση. Ἐδῶ φαίνεται νὰ ἀποτελῆ ἐξαίρεση ἕνα ποίημα *Ὀρέστας*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται ὁ τίτλος καὶ ἡ ἀρχὴ σ' ἕναν πάπυρο (ἀρ. 250 P. 5 B D. 2 Page). Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν ἀνατολὴ τοῦ φεγγαριοῦ, ἡ τελευταία λέξη ὅμως ἀναφέρεται στὴν Ἑπτάπυλη Θήβα, καὶ μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι κι ἐδῶ ὑπῆρχε μιὰ συσχέτιση μὲ τὰ τοπικά, προφανῶς μέσα ἀπὸ τὴν λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα.

Σ' ἕνα ἀπόσπασμα (2 D. 4 Page) νόμιζαν πῶς διάβαζαν ὅτι ἡ Κόριννα περηφανεύοταν γιὰ τὰ ὡραῖα *γεροῖα*, ποὺ τὰ διηγόταν στὶς Ταναγραῖες της. Ἡ λέξη ξαναγυρίζει στὸν Ἀντωνίνο Liberalis (25) σὰν τίτλος ἑνὸς ἔργου τῆς Κόριννας. Θέλησαν νὰ τὴν ἑρμηνεύσουν σὰν *ἱστορίες γριῶν*, τάχα ὅτι ἡ Κόριννα εἶχε ὀνοματίσει ἔτσι τὰ τραγούδια της μὲ χαριτωμένην εἰρωνεία. Τώρα ὅμως ἕνας πάπυρος (*Ox. Pap.* 23, 1956, ἀρ. 2370)[2] δίνει τὸν τύπο *Fεροια*, ποὺ ἐπομένως πρέπει νὰ τὸν

1. Τὴν μεγάλη προϊστορία αὐτῶν τῶν ἀγώνων μαρτυροῦν οἱ σουμερο-ἀκκαδικοὶ ἀνταγωνιστικοὶ διάλογοι στοῦ J. VAN DIJK, *La sagesse sumére - accadienne*. Leiden 1953. Βαβυλωνιακοὶ διάλογοι ἀνάμεσα στὴν μυρίκη καὶ τὴν φοινικιά, τὴν κρανιὰ καὶ τὴν λεύκα, τὸ κριθάρι καὶ τὸ σιτάρι καὶ ἀνάμεσα σὲ διάφορα ζῶα, στοῦ W. G. LAMBERT, *Babylonian Wisdom Literatur*. Ὀξφ. 1960. Τὸ Σχόλ. στὴν *Ὀδ. γ* 267 ἀναφέρει κάποιον Αὐτομήδη ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, ποὺ πρῶτος διηγήθηκε τὸν ἀγώνα ἀνάμεσα στὸν Κιθαιρώνα καὶ Ἑλικώνα *«δι' ἐπῶν»*.

2. Γι' αὐτὸ βλ. C. GALLAVOTTI, *Gnom.* 29, 1957, 422· βοιωτικὴ ποίηση περιέχουν ἐπίσης οἱ πάπυροι ἀρ. 2371-2374, ἡ ἀπόδοσή της ὅμως στὴν Κόριννα δὲν εἶναι βέβαιη.

εἰσαγάγουμε καὶ στὸν Ἀντωνίνο. Δὲν ξέρουμε τί σημαίνει, γλυτώσαμε ὅμως ἀπὸ λίγη ψευτοσοφία. Στὸ καινούργιο ἀπόσπασμα ἡ Κόριννα μιλᾶ μὲ περηφάνεια γιὰ τὴν ποίησή της καὶ τὴν ἐπιτυχία της. Ἡ Τερψιχόρα τὴν ἔχει ἐμπνεύσει, καὶ ἡ Τανάγρα χαίρεται τὰ τραγούδια της.

Λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τῶν ὅσων σώζονται ἔδειξε πὼς δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ταυτίζεται ἡ γλώσσα τῆς Κόριννας μὲ τὴν βοιωτικὴ διάλεκτο τῆς πατρίδας της. Καθαρὰ ἐμφανίζονται καὶ στοιχεῖα τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς ποιητικῆς γλώσσας. Ὁ βοιωτικὸς χρωματισμὸς εἶναι ὁπωσδήποτε φανερός, πιὸ φανερὸς βέβαια γιὰ μᾶς στὴν ὀρθογραφία, ἡ ὁποία ἤδη προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς φωνητικῆς γραφῆς. Ἡ σύγκριση μὲ τὶς ἐπιγραφὲς δείχνει ὅτι τὸ κείμενο τῆς Κόριννας πῆρε ἀνάμεσα στὰ 255 καὶ 175 π.Χ. τὴν μορφὴ μὲ τὴν ὁποία ἔφθασε ὣς ἐμᾶς.

Ἂν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο εἴμαστε σὲ θέση νὰ σχηματίσουμε μιὰν ὑποφερτὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ποίηση τῆς Κόριννας, ὡστόσο ἡ χρονολόγησή της θέτει ἕνα δύσκολο πρόβλημα. Δὲν ἔχουμε γι' αὐτὴν τὴν ποιήτρια, ποὺ στὴν μεταγενέστερη ἀρχαιότητα γνώρισε ἀρκετὴ φήμη, ὥστε κάποιος τὴν ἔσπρωξε μέσα στὸν ἀλεξανδρινὸ Κανόνα τῶν ἐννιὰ μεγάλων λυρικῶν[1], καὶ ποὺ ἀπὸ αὐτὴν ὀνομάτισε ὁ Ὀβίδιος τὴν κεντρικὴ μορφὴ τῶν ἐρωτικῶν ἐλεγειῶν του, καμιὰν μαρτυρία ποὺ νὰ φτάνη πρὶν ἀπὸ τὸν 1. αἱ. π.Χ. Οἱ μεγάλοι ἀλεξανδρινοὶ γραμματικοὶ δὲν ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτήν· προφανῶς κάποιος ἀπὸ τοὺς διαδόχους τους ἐξέδωσε τὰ ποιήματά της σὲ πέντε βιβλία.

Αὐτὴ ἡ ἀνησυχητικὴ διαπίστωση ἐπιτρέπει δυὸ ἑρμηνεῖες. Μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ἡ Κόριννα ἔγραψε περίπου στὴν ἐποχὴ τοῦ Πινδάρου, γιὰ πολὺν καιρὸ ὅμως ἡ παράδοσή της ἔμενε τοπική, ὥσπου στὴν μεταγενέστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο ὁ πρωτόγονος τρόπος τῆς ἀφήγησής της καὶ ἡ ἰδιοτυπία τῆς γλώσσας της τράβηξε θαυμαστές. Ἡ δεύτερη λύση, ποὺ τὸν τελευταῖο καιρὸ ἀντιμετωπίσθηκε σοβαρά, ὑποστηρίζει τὴν ριζοσπαστικὰ ὄψιμη χρονολόγηση τῆς ποιήτριας στὴν ἐποχὴ γύρω ἀπὸ τὸ 200 π.Χ. Ἀπόλυτα κριτήρια δὲν διαθέτουμε· φαινομενικὰ παράλληλα μὲ ἄλλους ποιητὲς δὲν δίνουν κανένα ἀποτέλεσμα[2]. Ἡ μετρικὴ τῆς Κόριννας εἶναι ἁπλή, ὅπως καὶ ὁλόκληρο τὸ ὕφος της. Στροφὲς ἑξάστιχες ἢ πεντάστιχες συγκροτοῦνται ἀπὸ ἰωνικὰ ἢ χοριαμβικὰ δίμετρα. Ἡ χρησιμοποίηση τῶν τελευταίων μοιάζει προπάντων μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὰ μεσαῖα ἔργα τοῦ Εὐριπίδη· αὐτὸ ὅμως δὲν δίνει κανένα στήριγμα, γιατὶ καὶ οἱ δυὸ ποιητὲς μπορεῖ νὰ ἔχουν ἀντλήσει ἀπὸ λαϊκοὺς τύπους[3]. Ἂν καὶ υἱοθετοῦμε τὴν ἄποψη γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς Κόριννας στὰ χρόνια τοῦ Πινδάρου, ὡστόσο τὰ ἐπιχειρήματά μας δὲν εἶναι πολὺ ἰσχυρά. Ἡ *Σούδα* λέει ὅτι ἡ Κόριννα ἦταν μαθήτρια τῆς Μυρτίδας καὶ

1. Παραπομπὲς στοῦ PAGE (βλ. παρακ.), 68, 1.

2. Ἡ Κόριννα ὕστερα ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη; Ὑλικὸ στοῦ PAGE, 20, 5. Ὁ Ἀντίμαχος ὁ Κολοφώνιος ὕστερα ἀπὸ τὴν Κόριννα; B. WYSS, *Antim. Coloph. reliquiae.* Βερολ. 1935, Πρόλογ. III. PAGE, *Poet. Mel. Gr.* Ὀξφ. 1962, 325: τὸ ζήτημα μένει ἀμφίβολο.

3. Ἔτσι ὁ WILAMOWITZ, *Griech. Verskunst* 227.

ὅτι νίκησε πέντε φορὲς τὸν Πίνδαρο. Τὴν ἴδια πληροφορία τὴν ξαναβρίσκουμε μὲ διαφορετικὴ διατύπωση, μάλιστα καὶ ὁ Πλούταρχος (*Πότερ. Ἀθην...ἐνδοξ.*4, 347 f) διηγεῖται μιὰν χαριτωμένη ἱστορία γιὰ τὸν ἀγώνα τῶν δυό. Ἡ Κόριννα κατηγορεῖ τὸν Πίνδαρο ὅτι δὲν τραγουδᾶ μύθους, ποὺ ὅμως ἀποτελοῦν τὴν οὐσία τῆς ποίησης· καὶ ὅταν καμιὰ φορὰ τοὺς μαζέψη, τότε, λέει ἡ Κόριννα, τοὺς σκορπᾶ μὲ τὰ δυὸ χέρια. Ὁ Παυσανίας, ποὺ εἶδε ἕνα «*μνῆμα*» καὶ εἰκόνα τῆς ποιήτριας στὴν Τανάγρα (9, 22, 3), μιλᾶ γιὰ μιὰν νίκη της ἐναντίον τοῦ Πινδάρου, ποὺ τὴν δικαιολογεῖ ἀπὸ τὴν εὐκολονόητη διάλεκτό της καὶ ἀπὸ τὴν δική της ὀμορφιά. Ξέρουμε βέβαια πόσα τέτοια παραμύθια δημιουργοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι, καὶ δὲν θὰ ὑψώσουμε ἀσφαλῶς σὲ ἱστορικὸ γεγονὸς τὸν ἀγώνα τῆς Κόριννας μὲ τὸν Πίνδαρο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως πάει πολὺ νὰ πιστέψουμε ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἀνεκδοτοπλασία, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν κάπως προγενέστερη ἀπὸ τὸν Πλούταρχο καὶ τὸν Παυσανία, θὰ ἔκαμνε μὲ ἐλαφρὴ συνείδηση σύγχρονην τοῦ Πινδάρου μιὰν ποιήτρια ποὺ ζοῦσε στὴν ἐποχὴ τῶν μακεδονικῶν πολέμων καὶ τῶν Ρωμαίων. Ἡ *antiqua Corinna* τοῦ Προπέρτιου (2. 3, 21) δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἕνα ἀκριβὲς χρονολογικὸ στοιχεῖο, ταιριάζει ὅμως πολὺ καλύτερα μὲ τὴν πρωιμότερη τοποθέτηση.

Ὁ Παυσανίας (2, 20, 8) εἶδε στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης κοντὰ στὸ θέατρο τοῦ Ἄργους μιὰν στήλη μὲ τὴν ποιήτρια Τελέσιλλα. Ἡ παράσταση τὴν ἔδειχνε νὰ ἔχῃ πετάξει μακριὰ τὰ βιβλία της καὶ νὰ προσπαθῆ νὰ φορέση μιὰν περικεφαλαία. Πραγματικὰ ἡ δόξα αὐτῆς τῆς Ἀργείτισσας στηριζόταν ἐπάνω στὴν πληροφορία ποὺ ἐπαναλήφθηκε μὲ πολλοὺς τρόπους, ὅτι σὲ μιὰν κρίσιμη στιγμή, μαζὶ μὲ τὶς γυναῖκες τῆς πόλης ἀπέκρουσε τοὺς Λακεδαιμόνιους. Γιὰ τὴν ποίηση αὐτῆς τῆς γυναίκας, ποὺ ἔζησε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5. αἰ., δύσκολα μποροῦμε νὰ ποῦμε περισσότερα ἀπὸ τὸ ὅτι ἦταν πολὺ συνδεμένη μὲ τὴν λατρεία. Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Ἐπιδαύρου βρέθηκαν ἐπιγραφὲς μὲ διάφορους *Ὕμνους στοὺς θεούς* (IG 4/1², 129 - 134), ποὺ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς διηγεῖται πῶς ἡ μητέρα τῶν θεῶν τριγυρνᾶ ἀγριεμένη βουνὰ καὶ λαγκάδια καὶ ζητᾶ τὸ μερίδιό της ἀπὸ τὶς χῶρες τοῦ κόσμου. Οἱ κακὰ παραδομένοι στίχοι δείχνουν ἕνα μέτρο[1], ποὺ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τὸ ὀνόμασαν τελεσίλλειο, ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς ποιήτριας, κι ἐπειδὴ ξέρουμε ὅτι αὐτὴ σύνθεσε ὕμνους στοὺς θεούς, μποροῦμε αὐτὸν νὰ τὸν θεωρήσουμε ἔργο της[2]. Τὸ ὕφος της εἶναι ἐξαιρετικὰ ἁπλό, λιγότερο ἀπαιτητικὸ ἀπὸ τῆς Κόριννας· μόνο ἡ ἀπότομη παρεμβολὴ λόγου καὶ ἀντίλογου φέρνει κάποιαν ζωηράδα. Ἡ γλώσσα εἶναι μὲ μικρὲς ἀποκλίσεις ἡ λυρικὴ κοινὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς. Ἕνας πάπυρος (ἀρ. 1487 P.) περιέχει ἕνα σχόλιο στὸν στ. 15,64 τοῦ Θεόκριτου: *ὅλα τὰ ξέρουν οἱ γυναῖκες,*

---

1. ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ —.

2. Τὴν ἀπόδοση στὴν Τελέσιλλα προσπάθησε νὰ τὴν ὑποστηρίξη ὁ P. Maas, *Epidaurische Hymnen, Schr. d. Konigl. Gel. Ges. Geistesw. Kl.* 9/5· ὡστόσο ὁ W. J. W. Koster, *De Epidaurische Hymne op de Magna Mater, Meded. Nederl. Ak. Afd. Letterkunde,* N. R. 25/4, 1962, ὑποστηρίζει μιὰν οὐσιαστικὰ μεταγενέστερη χρονολόγηση (στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή). Γιὰ τὸ πρόβλημα E. Vogt, *Gnom.* 37, 1965, 145.

ἀκόμα καὶ τὸ πῶς ὁ Δίας ἔκαμε γυναίκα του τὴν Ἥρα[1], τὸ ὁποῖο ἐδῶ ὑποθέτει μιὰν σχέση μὲ τὴν Τελέσιλλα. Ὁπωσδήποτε μποροῦμε σύμφωνα μὲ αὐτὸ νὰ τῆς ἀποδώσουμε ἕνα ποίημα γιὰ τοὺς γάμους τοῦ θεϊκοῦ ζευγαριοῦ.

Ἡ Βοιωτία κι ἡ Πελοπόννησος, ὄχι ὅμως ἡ Ἀττική, μᾶς προσφέρουν ὀνόματα ποιητριῶν, ποὺ ἡ ἀνάμνησή τους κράτησε πολύ. Αὐτὸ δείχνει μιὰν διαφορετική, πιὸ ἐλεύθερη, θέση τῆς γυναίκας, ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε ὅτι συνέβαινε στὴν Ἀθήνα. Ἡ Σικυώνα, ἡ γειτονικὴ πόλη τῆς Κορίνθου, εἶχε τὴν Πράξιλλά της, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν θεωρήσουμε σχεδὸν σύγχρονη τῆς Τελέσιλλας. Δύσκολα μποροῦμε νὰ συλλάβουμε τὴν προσωπικότητά της, ἔδειξαν ὅμως βιασύνη ὅσοι ἤθελαν νὰ τὴν κάμουν ἑταίρα. Τὴν ἀνάμνησή της τὴν τιμοῦσαν, καὶ ὁ πατριώτης της ὁ Λύσιππος τὸν 4. αἰ. ἔχυσε τὸ ἄγαλμά της σὲ χαλκόν. Ἔχουμε ἕναν στίχο (1 D.) ἀπὸ ἕναν διθύραμβό της ποὺ εἶχε τὸν τίτλο *Ἀχιλλεύς*. Ὅτι ἡ Πράξιλλα ἐσύνθεσε διθύραμβους μὲ ἀφηγηματικὸ περιεχόμενο, εἶναι πιθανό· τὸ ὅτι ὁ στίχος, στὸν ὁποῖο κάποιος ψάλλει τὴν σκληρὴ καρδιὰ τοῦ Ἀχιλλέα, εἶναι ἑξάμετρος, αὐτὸ εἶναι βέβαια παράξενο. Τρεῖς ἑξάμετροι σώζονται ἀπὸ ἕνα ποίημα *Ἄδωνις* (2 D.). Σ' αὐτοὺς ὁ νεκρὸς Ἄδωνης, ὅταν τὸν ρωτοῦν στὸν Ἅδη ποιὰ ἦταν τὰ πιὸ ὄμορφα πράγματα ποὺ ἄφησε στὴν γῆ, ὀνοματίζει μαζὶ μὲ τὸν ἥλιο καὶ τὸ φεγγάρι διάφορους καρπούς (*καὶ σικύους καὶ μῆλα*). Στὴν ἀρχαιότητα αὐτὸ τὸ θεωροῦσαν σὰν ἔκφραση ἰδιαίτερης ἀπλοϊκότητας κι ἑταίριασαν τὴν παροιμιακὴ φράση: *ἠλιθιώτερος τοῦ Πραξίλλης Ἀδώνιδος*. Εἶναι πιὸ πιθανὸ ὅτι μὲ αὐτὸ ἤθελαν νὰ κοροϊδέψουν τὴν Πράξιλλα, παρὰ νὰ δείξουν ὅτι ἡ ἴδια ἤθελε νὰ παρουσιάση ἀνόητον τὸν Ἄδωνη[2]. Ἀπὸ τὰ ἀττικὰ σκόλια ποὺ πραγματεύθηκαμε παραπάνω, ἀπέδωσαν στὴν Πράξιλλα τὴν συμβουλὴ τοῦ Ἀδμητου γιὰ τὴν καλὴ συντροφιά (14 D.), καθὼς καὶ τὴν σύσταση νὰ προσέχουμε τὸν σκορπιό, ποὺ παραμονεύει κάτω ἀπὸ κάθε πέτρα (20 D.). Τὰ σκόλια αὐτὰ εἶναι τραγούδια τοῦ κρασιοῦ (*παροίνια*), κι αὐτὸ δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι μερικὰ ποιήματά της τὰ ἐπερίλαβαν στὰ συμποτικά.

Κόριννα: *Anth. Lyr.* 2 ἔκδ., τεῦχ. 4, 193. D. L. Page, *Corinna*. Λονδ. 1953. *Poet. Mel. Gr.* σ. 325. *Lyr. Gr. Sel.* Ὀξφ. 1958, 191. K. Latte <Die Lebenszeit der Korinna>, *Eranos* 54, 1956, 57 = *Kl. Schr.* 499, ἐρευνᾶ τὰ προβλήματα τῆς χρονολόγησης καὶ τοῦ «μεταχαρακτηρισμοῦ»· καταλήγει στὴν πρώιμη τοποθέτηση, ποὺ ὑποστηρίζουμε καὶ ἐδῶ.—Τελέσιλλα: *Anth. Lyr.* 2. ἔκδ., τεῦχ 5, 72. P. Maas, <Epidaurische Hymnen>, *Schr. d. Königsb. Gel. Ges., Geisteswiss. Kl.* 9/5, 1933, 134.—Πράξιλλα: *Anth. Lyr.* 2. ἔκδ. τεῦχ. 5, 160. Ἡ ἀρχὴ δυὸ στίχων (3 D.) στὸ μέτρο ποὺ ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς ποιήτριας ὀνομάσθηκε πραξίλλειο, βρίσκεται μὲ ἐλαφρὴ διαφορὰ σὲ μιὰν βοιωτικὴ κύλικα ποὺ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ γύρω στὸ 450 (P. Jacobsthal, *Gotting. Vasen* 1912. T. 22 ἀρ. 81). Ἐπειδὴ ὅμως οἱ στίχοι δὲν ἀναφέρονται ρητὰ μὲ τὸ ὄνομα τῆς Πράξιλλας, αὐτὸ τὸ στήριγμα γιὰ τὴν χρονολόγηση δὲν εἶναι σίγουρο. Τὰ ἀποσπάσματα αὐτῶν τῶν ποιητριῶν τώρα στοῦ D. L. Page, *Poetae Melici Graeci*. Ὀξφ. 1962.

---

1. *Πάντα γυναῖκες ἴσαντι, καὶ ὡς Ζεὺς ἀγάγεθ' Ἥραν.*
2. Πβλ. W. Aly, *RE* 22, 1764.

5. ΧΟΡΙΚΗ ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Ὁ Ἴβυκος ἀποτελεῖ μέσα στὸν ἑλληνικὸ χορικὸ λυρισμὸ μιὰν ἰδιότυπη ἐξέλιξη, ἕναν δρόμο πού, σὰν τοῦ Ἀνακρέοντα, δὲν μπόρεσε νὰ βρῆ πραγματικὴ συνέχεια. Τὴν χρονολόγησή του τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὴν παραμονή του στὴν αὐλὴ τοῦ Πολυκράτη, ὁ ὁποῖος σκοτώθηκε ἀπὸ τοὺς Πέρσες γύρω στὰ 522 π.Χ.

Σὰν τὸν Στησίχορο, κατάγεται κι αὐτὸς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Δύση, ἀπὸ τὸ Ρήγιο, ποὺ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ χαλκιδιῶτες καὶ μεσσήνιους ἀποίκους. Ἀπὸ διάφορα ὀνόματα ποὺ ἡ παράδοση ἀποδίνει στὸν πατέρα του, τὸ *Φύτιος* ἔχει τὴν μεγαλύτερη πιθανότητα· δὲν εἶναι βέβαιο, ἂν ὁ Φύτιος αὐτὸς εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ ἔμεινε στὴν ἀνάμνηση τῶν ἀνθρώπων χάρη στὴν νομοθετική του δραστηριότητα (Ἰάμβλ., *Βί. Πυθ.* 130, 172). Ἀρχοντικὴν καταγωγὴ τοῦ ποιητῆ δείχνει ἡ διήγηση ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ γίνη τύραννος στὴν πατρίδα του. Ὁπωσδήποτε τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς ζωῆς του τὸ πέρασε στὴν πατρίδα του, καὶ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ μὴν τὸν ἐπηρέασε ἐκεῖ πάρα πολὺ ἡ τέχνη τοῦ Στησίχορου. Ὁ Ἴβυκος, ποὺ τὸν ξέρουμε πολὺ λίγο, εἶναι πολὺ διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν μεγάλο σικελιώτη ποιητή, ἡ πενιχρὴ παράδοση ὅμως κάμνει πολὺ πιθανὴ τὴν πρόταξη μιᾶς πρώτης δημιουργικῆς περιόδου, στὴν ὁποία ὁ Ἴβυκος θὰ ἀκολουθοῦσε τὸν Στησίχορο. Μέσα στὰ μικρὰ θρύψαλα ἀπὸ τὸ ἔργο του ὑπάρχουν πολλὰ ποὺ ἀναφέρονται στὸν μύθο, καὶ σ' αὐτὸν δείχνει μιὰν προτίμηση γιὰ ξεχασμένες παραλλαγές. Ὁ Ἴβυκος διηγήθηκε γιὰ τὸν Μενέλαο, πῶς τοῦ ἔπεσε ἀπὸ τὸ χέρι τὸ σπαθὶ μπροστὰ στὴν ὀμορφιὰ τῆς Ἑλένης, καθὼς ἑτοιμαζόταν νὰ τιμωρήση τὴν ἄπιστη· μίλησε γιὰ ἕναν σύνδεσμο τοῦ Ἀχιλλέα μὲ τὴν Μήδεια στὰ Ἠλύσια πεδία, κάπου κάπου ἔμπαζε τοπικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸ λουτρὸ τοῦ Ἡρακλῆ στὶς θερμοπηγές, ποὺ εἶναι μᾶλλον αὐτὲς τῆς Ἱμέρας, πρόσφερε ὅμως καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς μεγάλους κύκλους τοῦ μύθου. Τὸ ὅτι σ' αὐτὸν βρίσκουμε τὴν πρωιμότατη ποιητικὴ μνεία τοῦ Ὀρφέα (17 D.) δὲν εἶναι ἀνεξήγητο, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν σημασία τοῦ Ὀρφισμοῦ στὴν Κάτω Ἰταλία. Ἀπὸ τὰ μεμονωμένα ὅμως στοιχεῖα ποὺ σώζονται, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ἂν πρόκειται γιὰ εὐκαιριακὴ μνεία ἢ γιὰ διεξοδικὴ μυθικὴ διήγηση, ὅπως ἔκαμνε ὁ Στησίχορος. Κι ἐνῶ ἤδη τὸ πλῆθος τῶν ὀνομάτων καὶ θεμάτων ὁδηγεῖ πολὺ περισσότερο πρὸς τὴν δεύτερη δυνατότητα, ἔτσι καὶ ἡ διήγηση (2 D.) γιὰ τὸν σκοτωμὸ τῶν γιῶν τῆς Μολιόνας, ποὺ μεγάλωσαν μαζὶ μέσα σ' ἕνα ἀσημένιο αὐγὸ (προφανῶς μιλᾶ ὁ Ἡρακλῆς), μπορεῖ νὰ νοηθῆ ἴσως μόνο σὲ συσχετισμὸν μὲ μιὰν μεγαλύτερη μυθικὴ διήγηση. Ἐπιπλέον, σὲ μεταγενέστερους συγγραφεῖς βρίσκουμε νὰ ἀποδίδωνται καὶ στὸν Στησίχορο καὶ στὸν Ἴβυκο πάρα πολλὲς ἐκφράσεις καὶ θέματα[1]. Ἐπειδὴ αὐτὰ ἀφοροῦν σπάνια πράγματα, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ὑπῆρχαν ὅλα καὶ στοὺς δυὸ ποιητές, στὶς περισσότερες περιπτώσεις θὰ συμβαίνη ὅ,τι καὶ μὲ τὰ *Ἆθλα ἐπὶ Πελίᾳ*, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ Ἀθήναιος (4, 172) δὲν ἤξερε νὰ πῆ ἂν

1. Page (βλ. παρακ.), 167.

ἀνῆκαν στὸν Στησίχορο ἢ στὸν Ἴβυκο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχαν ποιήματα τοῦ τελευταίου ποὺ τόσο πολὺ ἔμοιαζαν μὲ τὰ ποιήματα τοῦ Στησίχορου μὲ τὶς χορικολυρικές τους μυθικὲς διηγήσεις, ὥστε νὰ δημιουργοῦν τέτοιες ἀμφιβολίες.

Ὑποθέτουμε ὅτι ἡ μεγάλη στροφὴ στὴν ζωὴ τοῦ Ἴβυκου ἦταν ἐπίσης καὶ στροφὴ στὴν δημιουργία του. Ὁ δρόμος του τὸν ἔφερε στὴν αὐλὴ τοῦ Πολυκράτη τῆς Σάμου, ἀκριβῶς ἐκείνου τοῦ δικτάτορα, ποὺ τὴν πίεσή του τὴν ξέφυγε ὁ Πυθαγόρας μὲ τὴν φυγή του πρὸς τὴν Κάτω Ἰταλία. Στὴν Σάμο ὁ Ἴβυκος συνάντησε τὸν Ἀνακρέοντα σὲ μεγάλες τιμές, δὲν ἔχουμε ὅμως καμιὰν πληροφορία ἂν δημιουργήθηκαν σχέσεις μεταξύ τους. Στὴν αὐλὴ τοῦ Πολυκράτη ἡ ποίηση τοῦ Ἴβυκου πῆρε ἐκείνην τὴν ἰδιαίτερη στροφὴ πρὸς μιὰν ἐρωτικὰ χρωματισμένη χορικὴ ποίηση, ποὺ τὴν ἐπηρέασαν διάφοροι συντελεστές. Σ' αὐτὸν τὸν ὥριμο ἰωνικὸ κόσμο οἱ ἄνθρωποι στέκονταν πιὰ ἀπέναντι στὸν ἀρχαῖο μύθο σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπὸ ὅ,τι στὴν Μεγάλη Ἑλλάδα, ὅπου ὁ χορικὸς λυρισμὸς ἀντικατάστησε τὴν ἀκμὴ τοῦ ἔπους. Ἀναγκαστικὰ ὅμως ἡ λεσβιακὴ μονωδία σὰν μεγαλόπρεπη ἔκφραση τοῦ ἔρωτα θὰ ἐπηρέαζε δυνατὰ τὸν χορικὸ λυρισμό, ποὺ ἤδη μὲ τὸν Ἀλκμάνα ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκφράση ὅ,τι πιὸ προσωπικὸ εἶχε ὁ ποιητής. Ἀποφασιστικὴ ὅμως ἦταν ἡ κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία καλοῦσε τὸν Ἴβυκο ἡ ἴδια ἡ φύση του· καὶ οἱ πενιχρὲς εἰδήσεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πραγματευόταν τοὺς μύθους, ἐπιτρέπουν ἀκόμα νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν προτίμησή του γιὰ τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο.

Αὐτὰ ποὺ τραγούδησε ὁ Ἴβυκος στὴν αὐλὴ τοῦ Πολυκράτη ἀποτύπωσαν τὴν εἰκόνα του γιὰ τοὺς μεταγενέστερους. Ὅταν ὁ Κικέρωνας (*Tusc.* 4, 71) καὶ τὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας* τὸν ὀνομάζουν ποιητὴ περίπαθου ἔρωτα, καὶ οἱ δυὸ ἀποδίνουν τὴν γενικὴ κρίση. Ἀνάμεσα στὰ δείγματα τῆς τέχνης του ὑπερέχουν δυὸ ἀποσπάσματα. Τὸ ἕνα (6 D.) μιλᾶ γιὰ τὸν σταθερὸ ρυθμὸ τῆς πορείας τῆς κάθε χρονιᾶς, ποὺ τὴν ἄνοιξη κάμνει τὶς κυδωνιὲς καὶ τὶς «*οἰνανθίδες*» νὰ ἀνθίζουν στοὺς κήπους τῶν Νυμφῶν. Μὲ ξαφνικὴ ἀλλαγὴ ἔρχεται ἡ ἀντίθεση: Σὲ καμιὰν ἐποχὴ τῆς ζωῆς τοῦ ποιητῆ ὁ ἔρωτας δὲν ἡσυχάζει· ἄσπλαχνα τὸν καίει σὰν θρακικὸς βοριᾶς, ποὺ φυσᾶ συνοδευμένος ἀπὸ κεραυνούς. Στὸ δεύτερο ἀπόσπασμα (7 D.) ὁ Ἔρωτας, μὲ λιγωμένη ματιὰ μέσα ἀπὸ τὰ μαῦρα βλέφαρα πιάνει τὸν ποιητὴ στὸ δίχτυ τῆς Ἀφροδίτης. Αὐτὸς ὅμως τρέμει μπροστὰ στὸν θεὸ ποὺ πλησιάζει, σὰν ἕνα ἄλογο κούρσας ποὺ κέρδισε ἀρκετὲς νίκες, τώρα ὅμως, κουρασμένο ἀπὸ τὰ γηρατειά, θὰ προτιμοῦσε νὰ ἀποφύγη καινούργιους ἀγῶνες. Καὶ στὰ δυὸ ποιήματα διατυπώνεται ἡ ἀντίληψη ποὺ κυριαρχεῖ πλατιὰ στὴν ἑλληνικὴ σκέψη: ὁ Ἔρωτας προσεγγίζει τὸν ἄνθρωπο σὰν μιὰ δύναμη ἐπικίνδυνα συνταρακτική, ποὺ τοῦ παίρνει τὸ λογικό, καὶ στὸ βάθος εἶναι πάθος. Καὶ τὶς δυὸ φορές, ὁ ποιητὴς πρέπει νὰ εἶναι ἡλικιωμένος, γιατὶ καὶ τὸ παράπονό του γιὰ τὸν θεό, ποὺ σὲ καμιὰν περίοδο τῆς ζωῆς δὲν δείχνει λύπηση, πρέπει νὰ τὸ ἐννοήσουμε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.

Γιὰ τὰ βάσανα ποὺ ὁ Ἔρωτας φέρνει στὸν ἄνθρωπο τραγούδησε καὶ ἡ Σαπφώ· ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς στίχους της καὶ τοὺς στίχους τοῦ Ἴβυκου εἶναι ἡ ἴδια σὰν τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ λεσβιακὸ μέλος μὲ τὴν δύναμη τῆς ἀμεσότητάς

του, καὶ τὸν βαρὺ πλοῦτο τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ. Αὐτὴ ἡ μεγαλοπρέπεια, ποὺ δείχνεται προπάντων μὲ τὴν ἀφθονία τῶν ἐπιθέτων, δὲν βρίσκεται μολαταῦτα ἐκεῖ, γιὰ νὰ σκεπάσῃ μιὰν ἐσωτερικὴ γύμνια τῆς ποίησης· μᾶλλον ἐμφανίζεται σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους σὰν ἡ ταιριαστὴ μορφὴ ἑνὸς μεγάλου πάθους, ποὺ συμπιέζει κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία του ὁλόκληρον τὸν ἄνθρωπο.

Ἀπέναντι σὲ ὅ,τι βλέπουμε ἐδῶ γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Ἴβυκου, ἡ ἀνάλυση ἑνὸς μεγαλύτερου κομματιοῦ, ποὺ σώθηκε σὲ πάπυρον (3 D. 282 PMG), γίνεται δύσκολη[1]. Ξεχωρίζουμε τέσσερις τριάδες, καὶ ἂν πραγματικὰ εἶναι Ἴβυκος, τότε ἔχουμε μπροστά μας τὸ ἀρχαιότατο παράδειγμα ἐκείνου τοῦ τρόπου σύνθεσης, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν στροφὴ καὶ τὴν ἀντιστροφὴ κάμνει νὰ ἀκολουθῇ ἡ ἐπῳδός. Ἡ *Σούδα* ἀποδίδει τὴν «εὕρεσή» του στὸν Στησίχορο:

Τὸ τέλος τοῦ ποιήματος σώθηκε, καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχή του ἀσφαλῶς δὲν χάθηκαν τόσο πολλά, ὥστε ἕνα καινούργιο εὕρημα νὰ μπορῇ νὰ ἀλλάξῃ τὴν εἰκόνα τοῦ συνόλου. Ὡς τὴν τελευταία τριάδα ὁ ποιητὴς ἀπαριθμεῖ μορφὲς καὶ γεγονότα ἀπὸ τὸν τρωικὸ πόλεμο, μόνο γιὰ νὰ μᾶς βεβαιώσῃ ὅτι δὲν ἔχει πρόθεση νὰ μιλήσῃ γι' αὐτά. Ἡ διήγηση τέτοιων ἱστοριῶν εἶναι δουλειὰ τῶν «*σεσοφισμένων*» (περίπου=λόγιων) Μουσῶν τοῦ Ἑλικώνα, κι ἕνας θνητὸς δὲν μπορεῖ νὰ τὴν πετύχῃ. Αὐτὸ μοιάζει σὰν ἀποδοκιμασία τῆς ἀφηγηματικῆς ἡρωικῆς ποίησης, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας θὰ τὴν δοκίμασε πρωτύτερα ἢ εἶδε ἄλλους νὰ τὴν δοκιμάζουν. Ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἀνδρειότερους ἥρωες ὀνοματίζονται οἱ ὀμορφότεροι: ἕνας ἄγνωστός μας γιὸς τῆς Ὑλλίδας καὶ ὁ γιὸς τοῦ Πριάμου ὁ Τρωίλος, ποὺ ὅλους τοὺς ἐπισκιάζει μὲ τὴν λάμψη του, ὅπως τὸ χρυσάφι τὸν πάφυλλα. Σὲ τρεῖς στίχους ἀκολουθεῖ ἡ κατάληξη: μ' αὐτοὺς καὶ ἐσύ, Πολυκράτη, θὰ χαίρεσαι ἄφθαρτη τὴν δόξα τῆς ὀμορφιᾶς, ὅπως ἄφθαρτη εἶναι κι ἡ δόξα μου στὸ τραγούδι.

Ἡ μακριὰ ἀπαρίθμηση ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποτελεῖται στὸ μεγαλύτερό του μέρος τὸ τμῆμα ποὺ σώθηκε, δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ οὔτε στὴν σύνθεση οὔτε καὶ στὴν γλωσσικὴ ἔκφραση, καὶ βρίσκεται σὲ παράξενην ἀντίθεση πρὸς τὸ βιαστικὰ συγκολλημένο τέλος. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀνακαλύψουμε κανένα ἴχνος ἀπὸ συμμετοχὴ τοῦ συναισθήματος, ποὺ καίει τόσο γλυκόπικρα στὰ δυὸ ἀποσπάσματα ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα. Ἢ αὐτὸ τὸ ποίημα—ποὺ δὲν παραδίνεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα του—δὲν εἶναι Ἴβυκος, καὶ προέρχεται ἑπομένως ἀπὸ ἕναν ὀπαδὸ τοῦ ποιητῆ ποὺ δοκίμασε νὰ πετάξῃ μὲ τὰ φτερὰ αὐτουνοῦ, ἢ ὁ Ἴβυκος τὸ σύνθεσε σὰν εὐκαιριακὸ ποίημα, βιαστικὰ καὶ χωρὶς ἐσωτερικὴ συγκίνηση. Ἕνα πράγμα ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπόψη, ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ αὐλικὴν ἐξύμνηση τῆς ὀμορφιᾶς ἑνὸς νέου ποὺ κρατοῦσε ὑψηλὴ θέση, ὄχι ὅμως ὅπως στὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἀναφέραμε, ὅπου ἔχουμε τὴν ἔκφραση ἑνὸς πάθους πρὸς ἕνα χαριτωμένο

1. Ὑψηλότερα ἀπὸ ἄλλους ἀξιολογεῖ τὸ ποίημα ὁ Br. Snell, ‹Dichtung und Gesellschaft in Griechenland der spatarchaischen Zeit›, *Jahrb. Ak. Gottingen* 1961, 20· *Dichtung und Gesellschaft*. Ἀμβοῦργο 1965, 119. Περισσότερη βιβλιογρ. γιὰ τὸ ποίημα στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου.

ἀγόρι, πάθους ποὺ καίει τὸν ποιητὴ ὣς τὸ μεδούλι[1]. Ἂν παρ' ὅλες τὶς δυσκολίες ἐπιμένουμε νὰ τὸ ἀποδίδουμε στὸν Ἴβυκο, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι μνημονεύει τὸν Πολυκράτη. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἐννοεῖ τὸν τύραννο, γιατὶ ἕνα ἀπάνθισμα ἀπὸ τὸν Ἱμέριο[2], ποὺ τὸν 4. αἰ. μ.Χ. διάβασε καὶ ἤξερε γιὰ τοὺς ἀρχαίους λυρικοὺς περισσότερα ἀπὸ μᾶς, τοποθετεῖ τὸ ποίημά μας στὸν σωστὸ περίγυρο: ὁ μεγάλος δικτάτορας εἶχε ἕναν ὁμώνυμο γιό, ποὺ ἦταν ἐγκαταστημένος στὴν Ρόδο σὰν ἀντιπρόσωπός του, ὅπως κι ὁ Περίανδρος ὁ Κορίνθιος εἶχε στείλει τὸν γιό του στὴν Κέρκυρα. Αὐτὸς ὁ νεότερος Πολυκράτης ἦταν ἐραστὴς τῆς μουσικῆς τέχνης καὶ πῆρε ἀπὸ τὸν πατέρα του γιὰ δάσκαλον τὸν Ἀνακρέοντα. Σ' αὐτὸν φανταζόμαστε πὼς ἀπευθύνει ὁ Ἴβυκος τὴν ἐξύμνησή του.

Δὲν ἀποδείχνει πολλά, προσθέτεται ὅμως στὰ ἄλλα, τὸ ὅτι ἡ διάλεκτος τοῦ ποιήματος ταιριάζει μὲ τῶν ἄλλων ἀποσπασμάτων. Ὅπως στὸν Στησίχορο ἔτσι καὶ στὸν Ἴβυκο ὑποθέτουμε ὅτι ἡ ἀνάμειξη διάφορων στοιχείων στὴν γλῶσσα του μπορεῖ νὰ καθρεφτίζῃ τὶς διαλεκτικὲς συνθῆκες μιᾶς ἀποικίας ποὺ περιλάμβανε ἀνάμεικτον πληθυσμό. Στοιχεῖα ὅμως ὅπως ἡ παράλειψη τῆς συλλαβικῆς αὔξησης ἢ ἡ χρήση τοῦ δίγαμμα ἀνάλογα μὲ τὶς μετρικὲς ἀνάγκες ὁδηγοῦν μᾶλλον πρὸς μιὰν λογοτεχνικὴ διάλεκτο, ποὺ βρίσκεται ἔντονα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἔπους καὶ δείχνει ἕνα λεπτὸ δωρικὸ ἐπίχρισμα, ἀνακατεύοντας κάπου κάπου καὶ αἰολικοὺς τύπους.

Ἂν λοιπὸν εἶναι ὁ γιὸς τοῦ Πολυκράτη, αὐτὸς τὸν ὁποῖον ὑμνεῖ ὁ Ἴβυκος μέσα σὲ μυθικὰ πλαίσια, ὅπως ἔγινε καὶ μὲ τὴν ἐξύμνηση γιὰ ἕναν Γοργία, ποὺ τὸν σύνδεσε μὲ τὸν μύθο τῆς ἁρπαγῆς τοῦ Γανυμήδη (Σχόλ. Ἀπολλ. Ρόδ. 3, 158), τότε αὐτὸ συμφωνεῖ χρονικὰ μὲ τὴν τοποθέτηση τῆς ἀκμῆς τοῦ ποιητῆ μας στὴν 61. Ὀλυμπιάδα (536/33) ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο[3]. Ὁ τύραννος ἦταν ἑπομένως σχεδὸν συνομήλικός του. Δὲν ξέρουμε ἂν ὁ ποιητὴς ἔζησε ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ προστάτη του (γύρω στὰ 522). Ὁ θανατός του στολίσθηκε μὲ πολλὲς παραδόσεις. Ἡ γνωστὴ ἱστορία γιὰ τοὺς γερανούς, ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἀνακάλυψη τῶν φονιάδων του, ἀποδείχνεται ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιχο (*Βί. Πυθ.* 126) σὰν ταξιδιάρικη διήγηση.

Ὁ χορικὸς λυρισμὸς ὑπῆρξε μιὰ παιδευτικὴ δύναμη μεγάλης σημασίας στὴν ὥριμη ἀρχαϊκὴ ἐποχή. Βέβαια σ' ἕνα μεγάλο μέρος ζοῦσε ἀπὸ τὴν εὔνοια φιλόδοξων δεσποτῶν καὶ μποροῦσε, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Ἴβυκου, μένοντας στὴν οἰκειότητα, νὰ ἀδιαφορῇ γιὰ τὴν ἔκταση τῆς ἄμεσης ἐπίδρασης. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου ὀμόρφαινε τὴν γιορτὴ τῶν θεῶν καὶ τὶς ὑψηλὲς στιγμὲς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἐκεῖ εἶχε ἐξασφαλισμένη μιὰν τέτοιαν ἀπήχηση. Μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸν χο-

1. Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἀκολουθήσουμε τὸν P. von der Mühll (*Mus. Helv.* 21, 1964, 171), ὁ ὁποῖος—ὅπως ἄλλοτε ὁ Welcker—βλέπει στὴν λυρικὴ ἐρωτικὴ ποίηση (Στησίχορος, Ἴβυκος, Πίνδαρος) μόνο συμβατικὴν ἀφοσίωση.

2. *Herm.* 46, 1911, 422.

3. Τὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας* δίνει τὴν 54. Ὀλυμπ. (564/1).

ρικό λυρισμό μιὰν σημαντικὴ θέση ἀνάμεσα στὸ ἔπος καὶ τὴν τραγωδία μέσα στὴν ἑλληνικὴ πολιτιστικὴ ζωή. Πολύφωνη σὰν τὴν τραγωδία ὑπῆρξε καὶ ἡ χορικὴ ποίηση, καὶ εἶναι ἑλκυστικὸ νὰ συγκρίνουμε τὴν ἰδιότυπη, πολύπλευρη, πρωτοπορειακὴ ἐμφάνιση τοῦ Σιμωνίδη μὲ τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ Ἀνακρέοντας καὶ ὁ Ἴβυκος μᾶς ἔδειξαν γιὰ τὴν ἰωνικὴ περιοχὴ μιὰν πλούσια ὁλοκλήρωση μὲ ἰδιότυπη γλύκα, ποὺ πιὸ πέρα ἀπὸ αὐτὴν δὲν μποροῦσε νὰ περιμένη κανεὶς κι ἄλλην ἐξέλιξη, ἐνῶ στὸν Σιμωνίδη ὁ ἰωνικὸς κόσμος τῆς ἐποχῆς περιγράφεται ἀπὸ μιὰν τελείως διαφορετικὴ πλευρά: ἐδῶ ὁ σπόρος καὶ τὸ χωράφι εἶναι προορισμένα νὰ προκαλέσουν τεράστιαν ἐπίδραση τόσον στὴν μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὴν Δύση.

Ὁ Σιμωνίδης γεννήθηκε περίπου στὰ 556 στὴν Κέα. Τὸ νησὶ εἶναι ἀπὸ τὶς Κυκλάδες τὸ πιὸ κοντινὸ στὴν Ἀττική, καὶ εἶχε σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο (8,46) ἰωνικὸν πληθυσμό, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἐδῶ δὲν ἤθελαν νὰ ἔχουν καμιὰν σχέση μὲ τὴν τρυφὴ τοῦ μικρασιατικοῦ ἰωνισμοῦ, καὶ ἡ Κέα εἶχε τὴν φήμη ὅτι δὲν ἀνεχόταν καθόλου αὐλήτριες καὶ ἑταῖρες. Ὁ Σιμωνίδης, ποὺ ἡ τέχνη του χάρη στὴν ρωμαλέα ἁπλότητά της πῆρε μιὰν θέση ἰδιόμορφη, μεγάλωσε μέσα σὲ μιὰν κοινωνία ποὺ ἐξόρισε τὴν πολυτέλεια ἀπὸ τὰ σύνορά της[1].

Στὸν Ἀθήναιο (10, 456 c κἑ.) μᾶς παραδίνονται δυὸ ἑξάμετρα αἰνίγματα (69 κἑ. D.), ποὺ περιγράφουν σὲ σκοτεινὸ ὕφος χρησμῶν ἀρκετὰ μπερδεμένες ἐπίκαιρες καταστάσεις. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν οἱ περίπλοκες ἑρμηνεῖες ποὺ παραδίνει ὁ Ἀθήναιος ἀπὸ τὸν περιπατητικὸ Χαμαιλέοντα, ποὺ στὶς βιογραφίες ποὺ ἔγραψε εἶναι καὶ γόνιμος καὶ ἐπικίνδυνος, διασώζουν τὴν σωστὴ λύση. Ἀφοῦ ὅμως τὸ πρῶτο αἴνιγμα ἀποδίνεται στὸν Σιμωνίδη νέον, καὶ τὸ δεύτερο σχετίζεται μὲ τὴν δραστηριότητά του σὰν χοροδιδάσκαλου στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Καρθαία, ποὺ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες πόλεις τοῦ νησιοῦ, αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνη τόσο μόνο, ὅτι δηλ. αὐτὸς ἄρχισε μὲ τέτοια παιχνίδια καί, διδάσκοντας τραγούδια γιὰ τὶς γιορτὲς τῶν θεῶν τῆς πατρίδας του, ἔγινε ὁ ἴδιος χορικὸς λυρικὸς ποιητής.

Ὅταν ἔγινε διάσημος ποιητής, ζοῦσε μιὰν ταξιδιάρικη ζωή, ποὺ τὸν ὁδήγησε σὲ ἀπομακρυσμένα μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, κυρίως ὅμως στὸ ταξίδι τῶν ἰσχυρῶν τῆς ἐποχῆς. Ὁ γιὸς τοῦ Πεισίστρατου ὁ Ἵππαρχος, καθὼς λένε, τὸν κέρδισε γιὰ τὴν Ἀθήνα δίνοντάς του πλούσια δῶρα. Γενικὰ ἔλεγαν γιὰ τὸν ποιητὴ ὅτι ἦταν ἕνας καλὸς λογαριαστὴς καὶ ἤξερε νὰ κόβη νομίσματα μὲ τὴν τέχνη του. Ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῶν Πεισιστρατιδῶν πῆγε στοὺς φίλους τους στὴν Θεσσαλία, ὅπου κι ὁ Ἀνακρέοντας εἶναι πιθανὸ πὼς ἔζησε λίγον καιρό. Μὲ τοὺς Σκοπάδες προπάντων ἦρθε σὲ στενὲς σχέσεις, καὶ θὰ ἰδοῦμε ποιήματα ποὺ τὸ μαρτυροῦν. Τὴν ἐποχὴ τῶν Περσικῶν πολέμων ἔζησε ξανὰ στὴν Ἀθήνα καὶ πῆρε μέρος μὲ τὴν ποίησή του στὰ γεγονότα αὐτῶν τῶν ἐτῶν. Ὅτι εἶχε οἰκειότητα μὲ τοὺς ἡγετικοὺς ἄνδρες τῆς ἐποχῆς ἐπιτρέπεται νὰ τὸ ὑποθέσουμε, κι ἔτσι εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπάρχη ἱστορικὴ βάση στὰ ἀνέκδοτα ποὺ τὸν παρουσιάζουν νὰ ἔχη σχέσεις μὲ τὸν

1. *Syll. Inscr. Graec.* 1218.

Θεμιστοκλή, ὁ ὁποῖος ἔκαμε ἄσπονδον ἐχθρὸ τὸν ποιητὴ Τιμοκρέοντα ἀπὸ τὴν Ἰαλυσὸ τῆς Ρόδου, γιατὶ ὁ Θεμιστοκλῆς δὲν τὸν βοήθησε νὰ γυρίση στὴν πατρίδα του, ἀπὸ ὅπου εἶχε ἐξορισθῆ. Ἔχουμε ὑπολείμματα ποιημάτων, μᾶλλον σκολίων, στὰ ὁποῖα ὁ ἀπογοητευμένος ποιητὴς ἐπιτίθεται μὲ πάθος ἐναντίον τοῦ ἀθηναίου πολιτικοῦ. Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Σιμωνίδη ὅμως ἔχουμε ἕνα ἐπίγραμμα (99 D.)[1], ποὺ δίνεται σὰν ἐπιτύμβιο γιὰ τὸν πότη, φαγὰ καὶ κακολόγο Τιμοκρέοντα. Αὐτὸς πέθανε ὕστερα ἀπὸ τὸν Σιμωνίδη. Γι' αὐτό, ἂν τὸ ποίημα εἶναι γνήσιο, μόνο σὰν ἄσχημο ἀστεῖο μπορεῖ νὰ νοηθῆ, καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἦταν μιὰ ἀξιόλογη μαρτυρία, ἂν ξέραμε ὅτι ὁ Σιμωνίδης, γιὰ νὰ εὐχαριστήση τὸν Θεμιστοκλή, χτύπησε τὸν ἐχθρό του. Ὡστόσο γιὰ τὴν κακογλωσσιὰ τοῦ Τιμοκρέοντα διηγοῦνταν ἀκόμα ἱστορίες στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, κι ἔτσι σχετικὰ μὲ τὴν πατρότητα αὐτοῦ τοῦ ἐπιγράμματος εἴμαστε τόσο λίγο σίγουροι ὅτι ἀνήκει στὸν Σιμωνίδη, ὅσο καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα.

Ὁ ἴδιος ἀπομνημόνευσε σ' ἕνα ἐπίγραμμα (77 D.) ὅτι στὰ 476 στὴν Ἀθήνα ὀγδοντάχρονος δίδαξε ἀνδρικὸν χορό, ποὺ κέρδισε τὴν νίκη. Ἀμέσως ὕστερα τὸν βλέπουμε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἱέρωνα στὶς Συρακοῦσες. Ἀκριβῶς στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς παραμονῆς πέτυχε νὰ συμφιλιώση τὸν Ἱέρωνα μὲ τὸν Θήρωνα τὸν Ἀκραγαντίνο, ποὺ ἦταν κιόλας ἀποφασισμένοι νὰ συγκρουσθοῦν. Αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν τὸ τελευταῖο ποὺ τοῦ ἐξασφάλισε μιὰν καλὴ θέση στὴν αὐλή. Τὴν συναναστροφὴ τοῦ δεσπότη μὲ τὸν ποιητὴ στὰ κατοπινὰ χρόνια τὴν διακόσμησαν μὲ πολλοὺς τρόπους. Ὁ *Ἱέρωνας* τοῦ Ξενοφώντα δίνει μιὰν ἰδέα γι' αὐτό. Τὸν ἀνιψιό του Βακχυλίδη τὸν τράβηξε ὁ ποιητὴς στὴν Σικελία, καὶ ἐκεῖ θὰ συναντήθηκε μὲ τὸν Πίνδαρο. Ἀντιζηλίες δὲν μποροῦσαν νὰ λείψουν, καὶ θὰ συναντήσουμε ἀργότερα τὶς ἀπηχήσεις τους στὸ ἔργο τοῦ Πινδάρου. Ὁ Σιμωνίδης πέθανε γύρω στὰ 468 στὴν Σικελία, καὶ εἰδικότερα στὸν Ἀκράγαντα.

Ἀνάμεσα στὰ ποιήματα τοῦ Σιμωνίδη πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ λατρευτικά· ἔτσι ἡ *Σούδα* μιλᾶ γιὰ *Παιᾶνες*. Οἱ εἰδήσεις ὅμως γι' αὐτὰ εἶναι τόσο πενιχρὲς καὶ ἀβέβαιες, ὥστε μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε ἀσήμαντο τὸ ποσοστὸ τῶν λατρευτικῶν ποιημάτων στὸ ἔργο του. Τὴν δόξα του τὴν κέρδισε σὲ ἄλλο πεδίο. Τὸν νικητὴ ποὺ γύριζε στὴν πατρίδα ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἀγῶνες, τὸν ὑποδέχονταν πανηγυρικά, ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν παλιὰ ἐποχή, καὶ τὸν τιμοῦσαν μὲ πολλοὺς τρόπους. Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν συνθέτουν μὲ τὴν εὐκαιρία κοντὰ στὰ ἄλλα καὶ κανένα αὐτοσχέδιο ποίημα. Τὸ νὰ στήνη ὅμως ἕνας χορὸς ἕνα ἔντεχνο τραγούδι, ποὺ τὸ εἶχε συνθέσει ἐπίτηδες ἕνας σπουδαῖος ποιητὴς γι' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία, αὐτὸ δὲν μᾶς μαρτυρεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν Σιμωνίδη, κι ἔχουμε σοβαροὺς λόγους νὰ δεχθοῦμε ὅτι αὐτὸς ἦταν ποὺ κατάκτησε ἕνα καινούργιο πεδίο γιὰ τὴν χορικολυρικὴ ἔντεχνη ποίηση. Χάρη σ' αὐτὸ τὸ βῆμα ἡ ἀθλητικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων δέθηκε μὲ τὴν ὑψηλὴ τέχνη μὲ ἕναν τρόπο ποὺ δὲν εἶχε κανένα προηγούμενο. Μοναχοί τους οἱ μεγά-

---

1. *πολλὰ φαγὼν καὶ πολλὰ πιὼν καὶ πολλὰ κάκ' εἰπὼν/ἀνθρώπους κεῖμαι Τιμοκρέων Ῥόδιος.*

λοι ἀγῶνες ἦταν βιώματα ἰδιόρρυθμα, ποὺ δὲν εἶναι εὔκολο νὰ τὰ συλλάβουμε στὸ σύνολό τους, ἔστω κι ἂν ὑπάρχουν οἱ Ὀλυμπιάδες τῶν ἡμερῶν μας. Θὰ εἶναι σωστὸ νὰ σκεφθοῦμε ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴν ἡ τεχνικὴ καθυστέρηση ἦταν μιὰ ξεχωριστὴ εὐλογία γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Τοὺς ἔλειπαν μηχανικὰ μέσα, γιὰ νὰ καταγράφουν συστηματικὰ τὶς καλύτερες ἐπιδόσεις καὶ νὰ τὶς ἔχουν ἔτσι ἕτοιμες γιὰ τὴν σύγκριση. Γι' αὐτὸ στὶς ἀθλητικές τους ἐπιδείξεις ὁ σκοπὸς δὲν ἦταν νὰ σπάσουν ἕνα προηγούμενο ρεκὸρ καὶ νὰ καθηλώνουν ἔτσι τὸ ἐνδιαφέρον ἑνὸς ὁλόκληρου ἔθνους σὲ λίγες ἀνώτατες ἐπιδόσεις. Πολὺ περισσότερο ἐπρόκειτο σὲ κάθε ἀθλητική τους γιορτὴ νὰ ἀγωνίζωνται *hic et nunc* γιὰ τὸν σκοπό, ποὺ οἱ νέοι τὸν εὕρισκαν διατυπωμένον στὸν Ὅμηρο: *αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων*. Τέτοιος ἀγωνιστικὸς ζῆλος συνένωνε τοὺς ἀγωνιστὲς καὶ τοὺς θεατὲς σὲ μιὰν κοινότητα, γεμάτην ἀπὸ ὁλοζώντανη κίνηση. Ἡ μεγάλη σημασία αὐτῶν τῶν ἀγώνων γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἐθνικὸ αἴσθημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔλειπε ἡ ἀντίστοιχη κρατικὴ μορφή, ἔχει δικαιολογημένα ἐξαρθῆ πολλὲς φορές[1]. Ὁ χορικὸς λυρισμὸς ὅμως, ποὺ μὲ τὸ *ἐπινίκιο* ἀνέβασε τὸ ἀθλητικὸ γεγονὸς στὴν περιοχὴ τῆς μεγάλης τέχνης, τὸ πέτυχε αὐτὸ μὲ ἕναν ἰδιόρρυθμο τρόπο. Πουθενὰ τὸ ἀθλητικὸ γεγονὸς μὲ τὶς τεχνικές του λεπτομέρειες δὲν ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο, ἀλλὰ παρεμβάλλεται μὲ χαρακτηριστικά, ποὺ συχνὰ ὑποδηλώνονται μόνο φευγαλέα, σὰν τμῆμα ἑνὸς κόσμου ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ πνευματικὸ στοιχεῖο, τρέφεται ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ μύθου καὶ ξέρει νὰ τοποθετῆ τὸ κάθε τὶ σὲ ζωντανὴ σχέση πρὸς θεμελιώδη προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Ὁ πλοῦτος φράσεων γενικοῦ κύρους (*γνῶμαι*) θὰ κατανοηθῆ ἀπὸ αὐτὴν τὴν στάση. Ἐπειδὴ ὅμως βρισκόμαστε ἀκόμα στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης, ἡ σύνδεση τῶν ἐπιμέρους στοιχείων δὲν γίνεται σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ μιᾶς εὐδιάκριτης συγκρότησης, ἀλλὰ σὰν ἕνα ἀράδιασμα, ποὺ ἐπηρεάζεται πολὺ ἀπὸ συνειρμοὺς λογῆς λογῆς.

Ὁ Πίνδαρος προσφέρει πλούσιες εὐκαιρίες γιὰ νὰ μελετήσουμε τὴν ἰδιαίτερη χάρη αὐτῶν τῶν δομικῶν τύπων, ἐνῶ τὰ λείψανα τοῦ Σιμωνίδη δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν να ἀποκτήσουμε μιὰν καθαρὴ ἀντίληψη γιὰ τὰ *Ἐπινίκιά* του. Ὅτι όμως πολλὰ ἦταν διαφορετικὰ ἀπὸ τοῦ Πινδάρου, τὸ προδίνουν καὶ τὰ ἐλάχιστα σπαράγματα. Σὲ μιὰν πρώιμη ἐποχὴ τῆς ποίησής του πέφτει τὸ *Ἐπινίκιο γιὰ τὸν Γλαῦκο ἀπὸ τὴν Κάρυστο*, ποὺ νίκησε στὰ 520 στὴν Ὀλυμπία, στοὺς ἀγῶνες πυγμῆς τῶν παιδιῶν. Μιὰ φράση του (23 D.) ἐξαγγέλλει ὅτι αὐτὸν τὸν πυγμάχο οὔτε ὁ Πολυδεύκης ἀκόμα, ὁ μεγάλος πυγμάχος, οὔτε καὶ ὁ σιδερένιος Ἡρακλὴς δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν. Ἂν αὐτὸ τὸ εἶπε στὰ σοβαρά, θὰ ἀποτελοῦσε μιὰν ἀξιοσημείωτη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἀρχαία θρησκευτικότητα, γιὰ τὴν ὁποία μιὰ τέτοια ἀνύψωση πάνω ἀπὸ τὰ παιδιὰ τῶν θεῶν λογαριαζόταν ἁμαρτία. Ἐδῶ ὅμως

1. Τελευταῖα ἀπὸ τὸν BR. BILINSKI, *L'agonistica sportiva nella Grecia antica. Aspetti sociali e ispirazioni letterarie*. Πολωνικὴ Ἀκαδημία, Βιβλιοθήκη Ρώμης. Διαλέξεις τεῦχ. 12. Ρώμη 1960. J. JUTHNER, *Die athletischen Leibesübungen der Griechen. I Sitzb. Öst. Ak.* 249/1, 1965· *II* 249/2, 1968.

αὐτὸς ποὺ νίκησε εἶναι παιδί, κι ἔτσι εἶναι πιὸ φυσικὸ νὰ θεωρήσουμε τὴν ὑπερβολὴ σὰν ἀστεῖο. Μὲ ἕνα τέτοιο ἀστεῖο ἄρχιζε ὁ Σιμωνίδης κι ἕνα ἄλλο ἐπινίκιο· σ' αὐτὸ λέει (22 D.) ὅτι ἕναν παλαιστή, τὸν Κριό, τὸν «κούρεψαν κανονικὰ» (*ἐπέξαθ' ὁ Κριὸς οὐκ ἀεικέως*), ὅταν πῆγε στὴν Νεμέα. Ἐπειδὴ τὸ ὄνομά του σημαίνει *κριάρι*, ὑπάρχει προφανῶς ἕνα λογοπαίγνιο, ποὺ ὁπωσδήποτε εἶναι δύσκολο νὰ τὸ καταλάβουμε. Τὴν προσπάθεια νὰ συσχετίσουμε τὸ χωρίο μὲ τὴν κόμμωση τοῦ παλαιστῆ, καλύτερα νὰ τὴν ἀποκλείσουμε· μερικοὶ σκέφτονται τὴν σκληρότητα τοῦ ἀγώνα ποὺ χρειάστηκε νὰ διεξαγάγη ὁ νικητής· μολαταῦτα πιὸ φυσικὸ εἶναι νὰ ἐννοήσουμε ὅτι ὁ νικημένος «κουρεύτηκε» γενναῖα[1]. Ὁ Κριὸς αὐτὸς ἦταν Αἰγινήτης καὶ πιθανῶς ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ὁποῖο διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος (6, 50. 73) ὅτι οἱ Σπαρτιάτες, ἀφοῦ ἀποκρούσθηκε ἡ πρώτη περσικὴ ἐπίθεση, κατὰ τὴν διάρκεια ἀντεκδικητικῶν μέτρων τους ἐναντίον τῆς Αἴγινας τὸν ἐκτόπισαν στὴν Ἀθήνα. Καὶ στὴν διήγηση τοῦ Ἡρόδοτου συναντοῦμε ἕνα λογοπαίγνιο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθρώπου. Ἂν εἶναι σωστὴ ἡ ἑρμηνεία ὅτι αὐτὸς στὴν Νεμέα ἦταν ὁ νικημένος, τότε ἡ κοροϊδία γιὰ τὸ κούρεμά του ταιριάζει καλὰ μὲ τὴν στάση τοῦ Σιμωνίδη, ὁ ὁποῖος εἶχε πάρει τὸ μέρος τῶν Ἀθηνῶν. Ὅσο κι ἂν εἶναι φτωχὰ τὰ δυὸ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ *Ἐπινίκια*, ὡστόσο μᾶς δείχνουν ὅτι αὐτὰ τὰ ποιήματα περιεῖχαν στοιχεῖα, ποὺ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ταιριάξουν μὲ τὴν αὐστηρὴ σοβαρότητα τῶν πινδαρικῶν ἐπινίκιων.

Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ εἶχαν κατατάξει τὰ *Ἐπινίκια* τοῦ Σιμωνίδη, διαφορετικὰ ἀπὸ τοῦ Πινδάρου, ὄχι σύμφωνα μὲ τοὺς τόπους ἀλλὰ μὲ τὰ εἴδη τῶν ἀγωνισμάτων. Ἀπὸ τὰ ἐπινίκια γιὰ δρομεῖς ἔχουμε θλιβερὰ καταστρεμμένα λείψανα σὲ πάπυρον (1909 P.)· ἀπὸ τοὺς νέους παπύρους[2] τῆς Ὀξυρύγχου, ὁ ἀρ. 2431 ἀπόσπ. 1a περιέχει τὴν ἀρχὴ ἑνὸς ἐπινίκιου, ποὺ συγγραφέας του εἶναι πιθανῶς ὁ Σιμωνίδης. Ἀφορᾶ τοὺς γιοὺς τοῦ Αἰάτιου, ποὺ ἀνῆκαν σὲ μιὰν ἐκλεκτὴ θεσσαλικὴ γενιά, γιὰ μιὰν νίκη δρόμου μὲ ἄλογα.

Ὁ Σιμωνίδης, ἂν ἡ ὑπόθεσή μας εἶναι σωστή, ἅπλωσε καὶ ἐγκατάστησε τὸν χορικὸ λυρισμὸ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου. Ὁ θρῆνος γιὰ τὸν θάνατο ἀγαπημένων ἀνθρώπων καὶ ἡ παρηγοριὰ στὸν πόνο, ὅπως τὴν ἐξέφρασε ὁ Ἀρχίλοχος στὴν ἐλεγεία πρὸς τὸν Περικλὴ ὕστερα ἀπὸ μιὰν βαριὰ ἀτυχία στὴν θάλασσα, βρίσκουν τώρα στὸν χορικολυρικὸ *Θρῆνο* τοῦ Σιμωνίδη μιὰν νέα μορφή. Ἡ ἐξέλιξη μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μ' ἐκείνην ποὺ ἔκαμε τὸν Ἴβυκο νὰ παραλάβη μοτίβα τῆς λεσβιακῆς μονῳδίας στὰ χορικά του τραγούδια.

Κι ἀπὸ τοὺς *Θρήνους* ἔχουμε μόνο μερικὲς μικρὲς ὁμάδες στίχων. Ξέρουμε τὴν παράξενη καὶ συγκλονιστικὴ ἀφορμὴ ποὺ δημιούργησε ἕναν ἀπὸ αὐτούς. Σ' ἕνα συμπόσιο τῶν Σκοπαδῶν ἔπεσε τὸ σπίτι κι ἔθαψε τὰ συγκεντρωμένα μέλη τῆς δυνατῆς γενιᾶς. Ὁ ποιητὴς ἀρχίζοντας τὸν θρῆνο του ἀναλογίζεται τὴν παράξενη

1. PAGE (βλ. παραχ.), 140. Σημαντικὰ ὁ H. FRÄNKEL, 495, 20.
2. Γι' αὐτοὺς βλ. στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου.

γρηγοράδα τῆς μεταβολῆς τῆς ἀνθρώπινης τύχης. Αὐτὸ εἶναι συχνὰ διατυπωμένο καὶ ἀλλοῦ, ἡ εἰκόνα ὅμως ποὺ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Σιμωνίδης ἔχει αὐτοτέλεια κι ἐπενεργεῖ χάρη στὴν μετριοφροσύνη της, ποὺ στὴν ἀρχὴ σχεδὸν μᾶς παραξενεύει: τόσο γρήγορο, ὅσο τὸ πέταγμα μιᾶς μύγας ἀπὸ μιὰν θέση στὴν ἄλλη, εἶναι τὸ ἀναποδογύρισμα τῆς ἀνθρώπινης τύχης.

Ἡ καταστροφὴ τῶν Σκοπαδῶν μᾶς ἐπιτρέπει ἐπίσης νὰ βροῦμε τὴν ἀρχὴ μιᾶς πολὺ διαδομένης παράδοσης. Ὁ Σιμωνίδης σ' ἕναν ὕμνο γιὰ ἕναν νικηφόρο πυγμάχο εἶχε τάχα ἀφιερώσει πολὺν χῶρο γιὰ τοὺς Διόσκουρους· ἦταν ἄλλωστε φυσικὸ νὰ περιμένουμε ὅτι στὰ *Ἐπινίκιά* του θὰ ὑπῆρχαν μεγάλα παραγεμίσματα ἀπὸ τὸν μύθο. Γι' αὐτὸ ὁ παραγγελιοδότης τοῦ ὕμνου τοῦ κράτησε ἕνα σημαντικὸ μέρος τῆς ἀμοιβῆς καὶ τὸν ἔστειλε νὰ τὸ πάρη ἀπὸ τοὺς Διόσκουρους, τοὺς ὁποίους ὕμνησε μὲ τόσην ἀπλοχεριά. Στὸ γιορταστικὸ τραπέζι ὅμως δυὸ νέοι, ποὺ ἀμέσως ὕστερα χάθηκαν, κάλεσαν τὸν ποιητὴ ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, ποὺ κατάρρευσε κι ἔθαψε τοὺς γιορταστές. Ἔτσι ἤξεραν οἱ Διόσκουροι νὰ δείχνουν τὴν εὐγνωμοσύνη τους. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ εἶδος αὐτῶν τῶν διηγήσεων εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχουν πολλὲς καὶ διαφορετικὲς πληροφορίες γι' αὐτοὺς ποὺ πανηγύριζαν καὶ γιὰ τὸν τόπο τοῦ γεγονότος, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε ὁ εὐσυνείδητος Κοϊντιλιανός (11, 2, 14).

Ρητὰ γιὰ τοὺς *Θρήνους* μαρτυροῦνται στίχοι (7 D.) μὲ τὴν μελαγχολικὴ διαπίστωση ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ γιοὶ τῶν θεῶν δὲν μποροῦσαν νὰ ζοῦν χωρὶς κόπους καὶ χωρὶς φθαρτότητα. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ λόγια ὑπάρχει ὁ πυρήνας γιὰ ἐκείνην τὴν τραγικὴ σύλληψη τῆς μορφῆς τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ ὁλοκληρώθηκε στὸν Εὐριπίδη.

Τὸ θέμα γιὰ τὴν ματαιότητα τῶν ἐγκόσμιων τὸ συναντήσαμε συχνὰ στὸν ἑλληνικὸ λυρισμό, ὅμως πουθενὰ σχεδὸν μὲ τόση ριζοσπαστικότητα ὅπως στὸ ἀπόσπασμα (8 D.)[1], ποὺ μιλᾶ γιὰ τὴν φονικὴ Χάρυβδη καὶ τὴν παρουσιάζει σὰν τὸ μοναδικὸ καὶ ἔσχατο τέρμα ὅλων τῶν πραγμάτων σ' αὐτὸν τὸν κόσμο: κι ἡ μεγάλη παλληκαριὰ ξεπέφτει στὰ χέρια της κι ὁ πλοῦτος. Ἐδῶ ξεχάστηκε ἀκόμα κι ἡ ἐπιβίωση ποὺ ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν δόξα, γιὰ τὴν ὁποία ὁ ποιητὴς ἀλλοῦ βρίσκει ὑψηλὲς λέξεις. Συγκαλυμμένην ἀπαισιοδοξία διατυπώνει, ὅταν κάμνει καὶ τὴν ὑστεροφημία νὰ βουλιάζη τελευταία στὴν γῆ (59 D.)· ἀλλὰ οὔτε κι αὐτὴ δὲν εἶναι ἄφθαρτη, κι αὐτὸ τὸ ξέρει ὁ ποιητής. Ποιὸ πράγμα λοιπὸν θὰ ἐξαιρεθῆ ἀπὸ τὴν φθορά; Μήπως δὲν κόμπαζε μιὰ ἐπιγραφὴ ἐπάνω σ' ἕνα ἐπιτύμβιο μνημεῖο ὅτι αὐτὸ τὸ χάλκινο ἄγαλμα δὲν θὰ φθειρόταν ὅσο λειτουργοῦσαν οἱ δυνάμεις τῆς φύσης (*Ἀνθολ. Παλ.* 7, 153); Κάτι σχετικὸ θὰ πρέπει νὰ εἶχε συνθέσει κι ὁ Κλεόβουλος ὁ Λίνδιος, ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἑπτὰ σοφούς. Μὲ ἀγενὴ εἰλικρίνεια ὁ Σιμωνίδης χαρακτηρίζει ἀνόητο νὰ βάζουμε στὴν ἴδια μοίρα τὴν διάρκεια μιᾶς στήλης μὲ τὶς αἰώνιες δυνάμεις τῆς φύσης (48 D.).

Ἂν τὰ λείψανα πάνω ἀπὸ τριάντα στίχων σ' ἕναν πάπυρο (ἀπ. 1908 P.), γιὰ

1. *πάντα γὰρ μίαν ἱκνεῖται δασπλῆτα Χάρυβδιν,/αἱ μεγάλαι τ' ἀρεταὶ καὶ ὁ πλοῦτος.*

τοὺς ὁποίους καὶ ὁ Βακχυλίδης προβάλλει ἀπαιτήσεις, ἀποδόθηκαν στοὺς *Θρήνους* τοῦ Σιμωνίδη, αὐτὸ ἔγινε, γιατὶ στὴν μεταγενέστερη ἐποχὴ φαίνεται ὅτι μόνο τὰ *Ἐπινίκια* καὶ οἱ *Θρῆνοι* του διαβάζονταν. Ἂν ἡ ὀνομασία εἶναι σωστή, τότε οἱ *Θρῆνοι* θὰ εἶχαν τίτλους, ὅπως καὶ οἱ διθύραμβοι τοῦ Βακχυλίδη, γιατὶ πάνω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἑνὸς νέου ποιήματος διαβάζουμε *Λευκιππίδης* (13 B D.). Ἐδῶ ὅλα εἶναι ἀβέβαια.

Μὲ ἀξιομνημόνευτον τρόπο συνένωσε ὁ Σιμωνίδης τὸν *θρῆνο* μὲ τὸ *ἐγκώμιο*, ἢ καλύτερα μετάτρεψε τὸ θρηνητικὸ ποίημα σὲ ἐγκωμιαστικό, ὅταν γιὰ τὴν μνήμη αὐτῶν ποὺ σκοτώθηκαν στὶς Θερμοπύλες ἔψαλε (5 D.): «*ἔνδοξη εἶναι ἡ τύχη τους, ὡραῖος ὁ θάνατός τους, βωμὸς ὁ τάφος τους, ἀντὶ γιὰ θρήνους τὰ μνημόσυνα, ἡ συμπόνια ἔπαινος*»[1]. Στὸ ἀράδιασμα αὐτῶν τῶν ἐννοιολογικῶν ζευγαριῶν, στὰ ὁποῖα τὸ ἕνα μέλος πρῶτα διαφοροποιεῖ τὸ ἄλλο καὶ ὕστερα τὸ ἀντικαθιστᾶ, θέλησαν νὰ ἀναγνωρίσουν ἀρχὲς τῆς ρητορικῆς καὶ σοφιστικῆς[2]. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ ἐπιχειρήση κανείς, δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραβλέψη ὅτι μὲ αὐτὲς τὶς λέξεις, τὶς τόσο ἁπλὲς παρ' ὅλην τὴν τέχνη τους, ἐκφράζεται γνήσιο δέος γιὰ τὸ μέγεθος αὐτῆς τῆς θυσίας. Ἐδῶ σιωπᾶ καὶ ὁ θρῆνος γιὰ τὴν φθαρτότητα τῶν πραγμάτων καὶ δὲν ἀφήνει παρὰ μιὰν μικρὴ παραφωνία: οὔτε ἡ μούχλα οὔτε ὁ χρόνος, ποὺ ὅλα τὰ δαμάζει (!), δὲν πρόκειται νὰ πειράξουν καθόλου αὐτὸν τὸν τάφο.

Τὸ ποίημα εἶναι μιὰ ὡραία μαρτυρία γιὰ τὴν ποιητικὴ συμμετοχὴ τοῦ Σιμωνίδη στὸν μεγάλον ἀγώνα γιὰ τὴν ἐλευθερία. Στὴν βιογραφία τοῦ Αἰσχύλου διαβάζουμε ὅτι αὐτὸς ὑποβάλλοντας ἕνα ποίημα σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο γιὰ τοὺς σκοτωμένους τοῦ Μαραθώνα νικήθηκε ἀπὸ τὸν Σιμωνίδη, γιατὶ τοῦ ἔλειπε «*ἡ περὶ τὸ συμπαθὲς λεπτότης*», ἡ τρυφερότητα στὴν συμπόνια. Αὐτὸ ὅμως εἶναι συγχρόνως μιὰ πετυχημένη κρίση γιὰ τὸν Σιμωνίδη. Ἡ προσπάθεια νὰ ἀναγνωρισθοῦν καὶ τὰ δυὸ ἐπιγράμματα σὲ μιὰν ἐπιγραφὴ τῆς ἀθηναικῆς ἀγορᾶς (88 AB D.) εἶναι ὁλωσδιόλου προβληματική. Ὁ Σιμωνίδης ἀφιέρωσε ἕνα ποίημα στὴν ναυμαχία ποὺ ἔγινε κοντὰ στὸ Ἀρτεμίσιο, ποὺ ἀπὸ τὶς λίγες λέξεις (1, 2 D.) ποὺ σώζονται, ἦταν χορικολυρικό. Κοντὰ σ' ἐκεῖνο τὸ ἀκρωτήριο ὁ βοριὰς προξένησε μεγάλην καταστροφὴ στοὺς Πέρσες, καὶ φαίνεται πιθανὸ[2] ὅτι ἡ *Ὠδὴ γιὰ τὸ Ἀρτεμίσιο* τραγουδήθηκε στὰ ἐγκαίνια ἑνὸς ναοῦ, ποὺ οἱ Ἀθηναῖοι ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ 479 ἵδρυσαν πρὸς τιμὴν τοῦ Βορέα. Καὶ τὴν ἡμέρα τῆς Σαλαμίνας τὴν ὕμνησε ὁ ποιητὴς μὲ τραγούδι (83 B. 536 PMG).

Ἰδιαίτερη δόξα τοῦ Σιμωνίδη ἀποτελοῦσαν τὰ *Ἐπιγράμματά* του, καὶ γι' αὐτὸ πολλὰ νόθα μπῆκαν κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομά του. Ὁ Σιμωνίδης ἀποτελεῖ ἕναν σημαντικὸ σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ εἴδους πρὸς τὸ ὁλοκληρωμένο μικροτέχνημα. Ἀκριβῶς στὴν ἐποχὴ τῶν Περσικῶν πολέμων ὑπῆρχαν πολλὰ πράγματα, γιὰ

1. *Τῶν ἐν Θερμοπύλαισι θανόντων / εὐκλεὴς μὲν ἁ τύχα, καλὸς δὲ ὁ πότμος, / βωμὸς δ' ὁ τάφος, πρὸ γόων δὲ μνᾶστις, ὁ δ' οἶκτος ἔπαινος.*

2. Wilamowitz, *Pindaros*. Βερολ. 1922, 458.

3. Wilamowitz, *Sappho und Simonides*. Βερολ. 1913, 206.

νὰ τὰ ὑμνήση κανεὶς μὲ τέτοιον τρόπο ἢ νὰ τὰ θρηνήση. Εἶναι λυπηρὸ ὅτι μὲ ἀπόλυτην ἀσφάλεια μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε γνήσιο μόνο τὸ ἐπιτύμβιο (83 D.) γιὰ τὸν φίλο του, τὸν μάντη Μεγιστία, ποὺ σκοτώθηκε στὶς Θερμοπύλες. Ἤδη γιὰ τὸ πιὸ περίφημο ἀπὸ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ ἐπιγράμματα, τὸ «*ὦ ξεῖν', ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις...*», δὲν συμβαίνει πιὰ τὸ ἴδιο.

Ὅ,τι χαιρόταν ὁ Σιμωνίδης στὰ τραπέζια τῶν Μεγάλων, ἔπρεπε νὰ τὸ ἐξοφλήση μὲ πνευματικὰ δῶρα, καὶ γι' αὐτὸ ἐσύνθεσε καὶ *σκόλια*. Ἕνα ἀπὸ αὐτὰ (4 D.) τὸ ἔκαμε ὁ Πλάτωνας στὸν *Πρωταγόρα* του ἀντικείμενο μιᾶς πολὺ αὐθαίρετης ἑρμηνείας[1]. Τὴν ἀποφεύγουμε, ἂν ρωτήσουμε τί ἐννοοῦσε ὁ ποιητὴς μὲ τὸ σκόλιο αὐτό, ποὺ ἀπευθυνόταν στὸν Σκόπα. Ὁ Σιμωνίδης ξεκινᾶ ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Πιττακοῦ τοῦ Μυτιληναίου, ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ γίνη κανεὶς ἕνας πραγματικὰ τέλειος ἄνθρωπος. Ἕνας σοφὸς λόγος, ποὺ ὅμως λέει πολὺ λίγα. Μόνο στὸν θεὸ ἐπιφυλάσσεται τέτοια εὐτυχία. Ὁ ἄνθρωπος, ὅταν τὸν χτυπήση μιὰ ἀθεράπευτη ἀτυχία (*ἀμήχανος συμφορά*), μπορεῖ νὰ χάση ὅλην του τὴν ἀξία. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ βάζουμε τὸν στόχο μας περιορισμένον, καὶ νὰ ἐπαινοῦμε ἐκεῖνον ποὺ μὲ τὴν θέλησή του δὲν κάμνει τίποτε ἄσχημο· τὸ κάθε τὶ στὸ ὁποῖο δὲν ἀνακατεύεται ἀσχήμια, εἶναι ὡραῖο. Ὁ HERMANN FRÄNKEL ἔδειξε μὲ τὴν ἑρμηνεία του πῶς ἐδῶ διαλύεται ἡ σύνδεση τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιτυχίας καὶ εὐτυχίας (*πράξας εὖ*, στ. 10) μὲ τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ μὲ φιλάνθρωπην ἀνεκτικότητα ὁρίζεται ἕνας στόχος, ποὺ μιὰ ἐπίμονη θέληση ἴσως μπορεῖ νὰ τὸν πετύχη. Σὲ κάποιαν σχετικὴ συγγένεια μὲ αὐτὸ τὸ σκόλιο βρίσκεται ἐκεῖνο τὸ ποίημα, ποὺ τελευταῖα μᾶς ἔδωσε ἕνα μέρος του ὁ *Πάπ. Ὀξυρ.* ἀρ. 2432, ἀπὸ 21 στίχους ποὺ διαβάζονται οἱ περισσότεροι καλά[2]. Κι ἐδῶ νιώθουμε τὴν ἴδια ἐπιφυλακτικότητα, τὴν ἴδια ἐλαφρὴ ἐγκαρτέρηση στὴν κρίση γιὰ τὴν ἠθικὴ ἱκανότητα τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι σημαντικό, καὶ γιατὶ ἐδῶ μὲ τὸν *βίον φιλοχρήματον, φιλήδονον καὶ φιλότιμον* ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ ἐκεῖνες οἱ τρεῖς ἀντίθετες δυνάμεις ποὺ ἀπειλοῦν τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ τῆς ζωῆς καὶ ποὺ ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ παίξουν ἕναν τόσο σημαντικὸ ρόλο στὴν ἑλληνικὴ ἠθική.

Γνωρίσαμε τὸν Σιμωνίδη σὰν ἀριστοτέχνη διαφορετικῶν ποιητικῶν μορφῶν, πρέπει ὅμως νὰ προσθέσουμε ὅτι ἕνα σημαντικὸ μέρος τῆς δημιουργίας του μένει τελείως ἄγνωστο γιὰ μᾶς. Στὸ τέλος τῆς ἀθηναϊκῆς του δραστηριότητας, μὲ ἕνα ἐπίγραμμα (79 D.) ποὺ ἀφοροῦσε ἕναν ἀναθηματικὸ κατάλογο, ὕμνησε τὶς πενηνταέξι νίκες του μὲ ἀνδρικοὺς χορούς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι πῆρε μέρος μὲ διθυράμβους στοὺς διονυσιακοὺς ἀγῶνες. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τοῦ Βακχυλίδη μποροῦμε νὰ πάρουμε μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ εἶδος αὐτῶν τῶν χορικολυρικῶν ἀφηγηματικῶν ποιημάτων· μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ ἕνα χωρίο τοῦ Ἀριστοφάνη (*Σφ.*

1. H. GUNDERT, ⟨Die Simonides - Interpretation in Platons Protagoras⟩, *Ἀφιέρωμα στὸν O. Regenbogen*. Χάιδελβ. 1952, 71.

2. Καλὰ γι' αὐτὸ ὁ M. TREU, ⟨Neues zu Simonides (P. Ox. 2432)⟩, *Rhein. Mus.* 103, 1960, 319.

1410) ὅτι αὐτὴ ἡ δραστηριότητα σήμαινε ἀνταγωνισμὸν μὲ τὸν Λάσο, τὸν μεταρρυθμιστὴ τοῦ διθύραμβου, πιὸ πέρα ἀπὸ αὐτὸ ὅμως θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς ὁδηγήση μόνο ἕνα καινούργιο εὕρημα. Σὲ συλλογὴ μᾶς βάζει ἡ πληροφορία τοῦ ἄρθρου τῆς *Σούδας*[1] ὅτι ὁ Σιμωνίδης ἔγραψε καὶ *τραγωδίες*. Ποιός θὰ ἤθελε νὰ τὸ ἀποκλείση μὲ βεβαιότητα γιὰ ἕναν πιὸ ἡλικιωμένον σύγχρονο τοῦ Αἰσχύλου; Ἐπειδὴ ὅμως, καθὼς θὰ ἰδοῦμε στὸν Βακχυλίδη, μερικοὶ διθύραμβοι περιεῖχαν διαλογικὰ στοιχεῖα, θὰ πρέπει μὲ μεγαλύτερη πιθανότητα νὰ συσχετίσουμε τὴν πληροφορία μὲ αὐτὴν τὴν μορφὴ χορικολυρικῆς ποίησης. Ὅμοιαν παράδοση θὰ συναντήσουμε καὶ γιὰ τὸν Πίνδαρο.

Ὁ Σιμωνίδης ἀποτυπώνει ὁρισμένες πλευρὲς τῆς ἰωνικῆς ζωῆς μὲ μεγάλη σαφήνεια καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα τείνει πρὸς τὴν σοφιστική, ποὺ μιὰν γενεὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του ἀναστάτωσε τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας. Ἤδη τὸ γεγονὸς ὅτι τοποθέτησε τὸν ἄνθρωπο στὸ κέντρο τῆς χορικῆς του ποίησης, βρίσκεται σ' αὐτὴν τὴν γραμμή. Στὸ *Σκόλιο στὸν Σκόπα* καὶ στὴν διαμαρτυρία του ἐναντίον τοῦ Κλεόβουλου εἴδαμε τὴν τάση του γιὰ τὴν κριτική, ἡ ὁποία βάζει ἀντιμέτωπο πρὸς τὴν παραδοσιακὴ ἀξιολόγηση τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς του σκέψης. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀνέκδοτο ποὺ διηγεῖται ὁ Κικέρωνας (*De nat. deor.* 1, 60): Ὁ Σιμωνίδης ζητοῦσε ὅλο καὶ περισσότερον χρόνο, γιὰ νὰ σκεφθῆ τὴν ἐρώτηση τοῦ Ἱέρωνα γιὰ τὴν φύση τοῦ θεοῦ, ὥσπου ὁμολόγησε στὸ τέλος ὅτι ὅσο περισσότερο τὸ συλλογιζόταν τὸ πράγμα, τόσο σκοτεινότερο γινόταν γι' αὐτόν. Τὸ κοντινότερο παράλληλο σ' αὐτό, τὸ βρίσκουμε στὰ λόγια τοῦ σοφιστῆ Πρωταγόρα (VS 80 B 4), ὅτι ἡ δυσκολία τοῦ θέματος καὶ ἡ συντομία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς μᾶς ἐμποδίζουν νὰ γνωρίσουμε τοὺς θεούς[2]. Στὸ δικό του σύστημα ἀξιῶν, ὅσο τὸ ξέρουμε, διατυπώνεται ἕνα ρεαλιστικὸ πνεῦμα γιὰ τὰ ἄμεσα δεδομένα τῆς ζωῆς. Δὲν λείπουν καὶ λεπτομέρειες. Ἡ μνήμη του ἦταν περίφημη, καὶ πρέπει νὰ διδάχθηκε τὴν ἄσκηση αὐτῆς τῆς ἱκανότητας[3], γιὰ τὴν ὁποία καὶ ὁ Ἱππίας ὁ Ἠλεῖος ἦταν τόσο περήφανος. Δὲν ξέρουμε πόση ἀλήθεια ὑπάρχει στὶς πληροφορίες ὅτι ἀσχολήθηκε μὲ ὀρθογραφικὲς λεπτομέρειες, αὐτὲς ὅμως ὑποδηλώνουν μεταρρυθμιστικὲς τάσεις. Τέλος, γιὰ τὴν ἱκανότητά του στὴν ἀπόκτηση χρημάτων μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς μεγάλους σοφιστές.

Συνθέτοντας τὴν εἰκόνα τοῦ Σιμωνίδη δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά, θὰ ἦταν ὅμως λάθος νὰ τὸν κρίνουμε κυρίως ἀπὸ τὰ ὀρθολογιστικὰ στοιχεῖα τῆς δραστηριότητάς του. Ὑπῆρξε ἕνας καλλιτέχνης, ποὺ ἤξερε νὰ δημιουργῆ ἀπὸ τὴν δύναμη τοῦ γνήσιου αἰσθήματος, καὶ χάρη σ' αὐτὴν νὰ συγκινῆ. Τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ τεκμήριο τῆς τέχνης του εἶναι γιὰ μᾶς τὸ *ἀπόσπασμα τῆς Δανάης* (13 D.), ποὺ δὲν ξέρουμε ἀπὸ ποιὸ σύνολο προέρχεται, μπορεῖ ὅμως μο-

1. Σχετικά: Σχόλ. Ἀριστοφ. *Σφ.* 1410.

2. *Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὔθ' ὡς εἰσὶν οὔθ' ὡς οὐκ εἰσὶν οὔθ' ὁποῖοί τινες ἰδέαν· πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἥ τ' ἀδηλότης καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου.*

3. Γιὰ τὴν ἀρχαία μνημοτεχνικὴ W. Schmid, *Lit. Gesch.* 1. 521, 12.

ναχό του νὰ θεωρηθῆ ἕνα κομμάτι μεγάλης τέχνης. Κλεισμένη στὸ ξύλινο σεντούκι παραδέρνει ἡ μητέρα μὲ τὸ παιδὶ μέσα στὴν τρικυμισμένη θάλασσα καὶ κλαίει τὰ βάσανα τῆς καρδιᾶς της. Ὁ ἄγριος πόνος της βρίσκει τὸν ἀπόηχό του στὸ κύλισμα τῶν κυμάτων, ἡ γλυκιὰ ὅμως γαλήνη τοῦ ἀθώου παιδιοῦ[1] βρίσκεται σὲ συγκινητικὴν ἀντίθεση πρὸς τὸν χαλασμὸ κόσμου τριγύρω. Παρακαλεῖ τὸν Δία, ποὺ εἶναι ὁ αἴτιος ὅλου αὐτοῦ τοῦ πόνου, νὰ θελήση νὰ τὴν γλυτώση, καὶ τὴν ἱκεσία της ἡ Δανάη τὴν κλείνει μὲ βαθιὰ ταπεινοσύνη, νὰ τὴν συγχωρέση, ἂν ζητᾶ κάτι ἀταίριαστο. Ἐδῶ ὁ μύθος τοῦ δίνει τὴν ἀφορμή, γιὰ νὰ περιγράψη τὸ ἀνθρώπινο μὲ ὑπέροχη διεισδυτικότητα καὶ τρυφερότητα.

Μπροστὰ σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους μὲ τὴν ὁμαλή τους γλώσσα, τὴν καθαρὴ τοποθέτηση τῶν λέξεων καὶ μὲ τὴν πέρα ὣς πέρα στοχαστικὴ χρήση τῶν ἐπιθέτων καταλαβαίνουμε τὴν κρίση ποὺ διαβάζουμε στὸν Διονύσιο τὸν Ἁλικαρνασσέα (*Π. μιμ.* 2, 2, 6): ὁ Σιμωνίδης, ξεπερνώντας σ' αὐτὸ καὶ τὸν Πίνδαρο, εἶχε βρεῖ γιὰ τὸν *θρῆνο* ὄχι μεγαλόηχες λέξεις, ἀλλὰ τέτοιες ποὺ ἄγγιζαν τὴν καρδιά.

Μιὰ ἀκόμα ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἄγρυπνη κριτικὴ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ ὅτι στοχαζόταν γύρω ἀπὸ τὰ θεμέλια τῆς δημιουργίας του καὶ κατάληγε στὴν ἑξῆς φράση (Πλούτ., *Πότ. Ἀθ... ἔνδ.* 3), ποὺ ἀφορᾶ ἕνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ποίησής του: ἡ ζωγραφική, σιωπηλὴ ποίηση, ἡ ποίηση, ζωγραφικὴ ποὺ μιλᾶ. Ἡ φράση αὐτὴ εἶχε πλατιὰν ἐπίδραση ὣς τὴν νεότερη ἐποχή, καὶ ὅ,τι στραβὸ ὑπάρχει μέσα της βρῆκε τοὺς ἐπικριτές του. Ὁ Σιμωνίδης ὅμως προσεγγίζοντας τὴν ποίηση πρὸς τὴν ζωγραφικὴ διατύπωσε κάτι οὐσιαστικό. Ἀκριβῶς τὸ *ἀπόσπασμα τῆς Δανάης* τὸ μαρτυρεῖ, καὶ εἶναι λυπηρὸ ὅτι δὲν ἔχουμε πιὰ στὴν κατοχή μας ἕνα ἄλλο πολυφημισμένο δεῖγμα τῆς τέχνης του στὴν παραστατικὴ περιγραφή· εἶναι ἡ σκηνὴ μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ἀχιλλέα στοὺς Ἕλληνες ποὺ εἶναι ἕτοιμοι γιὰ τὸν γυρισμό, ποὺ ὁ συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους* τὴν ἐπαινεῖ πάρα πολὺ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη.

Ὁ Πίνδαρος εἶναι ὁ δεύτερος μεγάλος ποιητὴς ποὺ ἡ Βοιωτία χάρισε στοὺς Ἕλληνες. Σὰν καλλιτέχνης ἀνήκει σὲ διαφορετικὲς παραδόσεις ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο, καὶ στοὺς κοινωνικούς του δεσμοὺς εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ αὐτόν· ὅπου ὅμως βλέπουμε τὴν φύση του καθαρότατα, ἐκεῖ γίνεται ἐπίσης φανερὸ αὐτὸ ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὸν ποιητὴ τῆς *Θεογονίας*. Ἡ ἀπόλυτη σοβαρότητα μιᾶς θρησκευτικότητας ποὺ ἀγκαλιάζει ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις, καὶ ἡ αὐστηρότητα τῆς ἔκφρασής του, ποὺ ἀποφεύγει κάθε συμβιβασμόν.

Γεννήθηκε στὶς Κυνὸς Κεφαλές, ἕναν οἰκισμὸ ποὺ ἀνῆκε στὴν Θήβα. Ὁ ἴδιος ὁ μεγάλος λάτρης τοῦ δελφικοῦ θεοῦ, λέει (ἀπ. 193) ὅτι ἡ γέννησή του ἐσύμπεσε μὲ τὴν γιορτὴ τῶν Πυθίων. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν πρόκειται γιὰ τὰ Πύθια τοῦ 522

1. Ἡ ἀβέβαιη φράση τοῦ στίχου 11 δὲν ἐπιτρέπει νὰ βεβαιώσουμε ὅτι τὸ παιδὶ φέγγει μὲ δικό του φῶς μέσα στὸ σκοτάδι· πβλ. τώρα D. L. Page, *Poetae Melici Graeci*. Ὀξφ. 1962, ἀρ. 543.

ἤ τοῦ 518, γιατὶ οἱ ἀρχαῖοι μὲ κάποιαν ἀσάφεια ὅριζαν τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ξέρξη σὰν χρόνο τῆς ἀκμῆς τοῦ Πινδάρου. δηλ. τὰ σαράντα του χρόνια.

Ἔχουμε τέσσερις χειρόγραφες βιογραφίες καὶ ἐπιπλέον τὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας*. Οἱ εἰδήσεις εἶναι τῆς ὄψιμης ἀρχαιότητας ἢ βυζαντινές, μεταβίβαζαν ὅμως μιὰν παράδοση τῶν γραμματικῶν, ποὺ ἐνμέρει ἀνεβαίνει ὣς τοὺς πιὸ παλιοὺς γνωστοὺς βιογράφους τοῦ Πινδάρου, δηλ. τὸν περιπατητικὸ Χαμαιλέοντα καὶ τὸν Ἴστρο, μαθητὴ τοῦ Καλλίμαχου. Ὅπως συμβαίνει τὶς περισσότερες φορές, ἔτσι κι ἐδῶ λίγα χρήσιμα περιλαμβάνονται μέσα σὲ πολλὴν παραμυθολογία. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ὑπάρχουν μερικὰ πολὺ χαριτωμένα, ὅπως ἡ ἱστορία γιὰ τὶς μέλισσες, ποὺ σὰν προφητικὰ ζῶα μάζευαν τὸ μέλι τους ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ παιδιοῦ, καθὼς κοιμόταν.

Τυπικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν δυσκολία στὴν ἑρμηνεία τοῦ Πινδάρου ἀποτελεῖ τὸ χωρίο ὅπου ὁ ἴδιος μιλᾶ γιὰ τὴν καταγωγή του. Στὸν *Πυθιόνικο* 5, 76 μιλώντας γιὰ τοὺς Αἰγεΐδες, μιὰν γενιὰ ποὺ ἐμφανίζεται στοὺς θηβαϊκοὺς καὶ στοὺς σπαρτιατικο-θηραϊκοὺς θρύλους, λέει: «*ἐμοὶ πατέρες*». Μὲ αὐτὸ βρισκόμαστε μπροστὰ στὸ πρόβλημα τοῦ χορικολυρικοῦ Ἐγώ, ποὺ στὸν Πίνδαρο μπορεῖ νὰ δηλώνῃ τὸν ποιητή, τὸν χορὸ ποὺ τραγουδᾶ, ἀκόμα καὶ ἕνα γενικό: Κάποιος. Στὴν διασάφηση τοῦ χωρίου ποὺ ἀναφέραμε οἱ καλύτεροι ἑρμηνευτὲς τοῦ Πινδάρου ἀκολούθησαν ἀντίθετες κατευθύνσεις[1], ἡ συσχέτιση ὅμως μὲ τὸν χορὸ εἶναι πιὸ πιθανή. Εἶναι εὔλογο ὅτι ὁ Πίνδαρος σὰν Θηβαῖος θὰ ὀνόμαζε τοὺς Αἰγεΐδες προγόνους μὲ γενικὴ ἔννοια. Δὲν βγαίνει ὅμως καθόλου ἀπὸ αὐτὸ τὸ χωρίο ἡ ἀριστοκρατική του καταγωγή, καὶ ἡ ἀρχαία παράδοση, ποὺ δίνει διάφορα ὀνόματα τοῦ πατέρα του, δείχνει στὸ σημεῖο αὐτὸ πλήρη ἀβεβαιότητα[2].

Μποροῦμε νὰ πιστέψουμε ὅτι καταγόταν ἀπὸ ἀρχοντικὴν οἰκογένεια, καὶ ὅταν ἔστειλαν τὸ παιδὶ στὴν Ἀθήνα, ἐκεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μουσικὴ μόρφωση ἐπρόκειτο νὰ ἀποκτήσῃ καὶ σύνδεση μὲ τὴν παλιὰ ἀριστοκρατία τῆς πόλης. Ἂν καὶ ἀπὸ ἀρκετὸν καιρὸ οἱ παλιὲς γενιὲς ἀπειλοῦνταν ἀπὸ νέες δυνάμεις, ὡστόσο κυριαρχοῦσαν πάντα στὰ πολιτικὰ γεγονότα. Οἱ ἀριστοκρατικὲς ἀξίες διατηροῦσαν ἐπίσης καλὰ τὴν δύναμή τους. Σὲ μεγάλο μέρος οἱ ἴδιες ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ἀκμὴ τῆς κλασσικῆς περιόδου, καὶ ποτὲ δὲν ἐξαφανίσθηκαν ὁλωσδιόλου ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ συνείδηση. Ἡ διαμονὴ τοῦ νεαροῦ Πινδάρου στὴν Ἀθήνα ἔβαλε τὰ θεμέλια τῶν στενῶν του σχέσεων μὲ τοὺς Ἀλκμεωνίδες, ποὺ στὴν ἱστορία τῆς πόλης ἔπαιξαν ἕναν τόσο σημαντικό, ἔστω κι ἂν ὄχι πάντα εὐεργετικό, ρόλο. Τὸ μοναδικὸ ἐπινίκιο ποὺ ὁ Πίνδαρος ἔγραψε γιὰ Ἀθηναῖον (*Πυθ.* 7., τοῦ 486 π.Χ.), εἶναι γιὰ τὸν Ἀλκμεω-

1. Βιβλιογραφία στὸν SCHWENN, *RE* 20, 1950, 1614, 24.

2. Ὁ καινούργιος πάπυρος *Ox. Pap.* 26, 1961, ἀρ. 2438, μὲ λείψανα ἑνὸς βίου τοῦ Πινδάρου, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε μιὰν ζωηρὴ πολεμικὴ γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του: ἡ Κόριννα (σημαντικὴ μάρτυρας) ἔδινε τὸ ὄνομα *Σκοπελῖνος* στὸν πατέρα τοῦ Πινδάρου, ἐνῶ *«κατὰ...τοὺς πλείστους ποιητὰς»* τὸ ὄνομά του ἦταν *Δαΐφαντος*. Ἀπὸ ἄλλην παράδοση ἐμφανίζεται καὶ τὸ ὄνομα *Παγώνδας* ἢ *Παγωνίδας*.

νίδη Μεγακλή, πού ὁ ὀστρακισμὸς λίγο πρωτύτερα τὸν εἶχε στείλει στὴν ἐξορία. Σύμφωνα μὲ τὸ σχόλιο στὸν στ. 18 αὐτοῦ τοῦ ποιήματος ὁ Πίνδαρος εἶχε συνθέσει ἕναν θρῆνο γιὰ τὸν πατέρα τοῦ Μεγακλῆ, τὸν Ἱπποκράτη, ἀδελφὸν τοῦ Κλεισθένη. Τέσσερα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα ὁ ποιητὴς ὑμνεῖ τὴν Ἀθήνα ὄχι γιὰ τὴν νίκη της ἀλλὰ γιὰ τὸν ὡραῖο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ Ἀλκμεωνίδες ἀνοικοδόμησαν τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς, πού εἶχε καταστραφῆ ἀπὸ πυρκαϊὰ στὰ 548.

Ἡ βιογραφικὴ παράδοση ἀναφέρει δασκάλους τῆς μουσικῆς τοῦ νεαροῦ Πινδάρου ἕναν Ἀπολλόδωρο καὶ ἕναν Ἀγαθοκλή, ἀλλὰ μόνο τὸ δεύτερο ὄνομα μᾶς λέει κάτι, γιατὶ ὁ Ἀγαθοκλὴς φαίνεται πὼς εἶχε μαθητὴ καὶ τὸν μεγάλο θεωρητικὸ Δάμωνα. Σημαντικότερο εἶναι ὡστόσο τὸ ὅτι ἀπὸ τὰ 508 στὴν Ἀθήνα οἱ χοροὶ ἀνδρῶν ἀρχίζουν μιὰν νέα καὶ ἔντονη ἐξέλιξη, σὰν τμῆμα τῶν Μεγάλων Διονυσίων κρατικὰ ἀναγνωρισμένο. Τὸ ὅτι ἔτσι κι ὁ διθύραμβος μπόρεσε νὰ διατηρήση τὴν θέση του κοντὰ στὴν τραγωδία, πού ὡρίμαζε ἐπιβλητικά, αὐτὸ τὸ χρωστοῦσε στὴν διαμόρφωσή του χάρη στὸν Λάσο ἀπὸ τὴν Ἑρμιόνη[1]. Ἐπειδὴ αὐτὸν δύσκολα μποροῦμε νὰ τὸν φαντασθοῦμε στὴν Ἀθήνα ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῶν Πεισιστρατιδῶν, γι' αὐτὸ ἡ παράδοση ὅτι ἦταν δάσκαλος τοῦ Πινδάρου μπορεῖ ἔμμεσα νὰ εἶναι σωστή. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Σιμωνίδη πού, παρ' ὅλην τὴν βαθιὰ διαφορὰ τῆς φύσης του, ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἐπέδρασε καθόλου ἐπάνω στὸν νεαρὸ Πίνδαρο.

Ἡ ποίηση τοῦ Πινδάρου τὸν ἐσύνδεσε μὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ κέντρα δύναμης καὶ παιδείας τῆς ἐποχῆς του, καὶ γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεών του ἔκαμε καὶ ταξίδια. Διαφορετικὰ ὅμως ἀπὸ ὅ,τι γινόταν μὲ ἀρκετοὺς περιπλανώμενους ποιητὲς τῆς ἀρχαικῆς ἐποχῆς, αὐτὸς ἔμεινε πάντα πιστὸς στὴν πατρίδα του. Αὐτὰ πού ἔψαλε στὸν *Παιάνα γιὰ τὴν Κέα* (32), γιὰ τὴν ἀξία τῆς πατρίδας καὶ τῶν συγγενῶν στὸν ἄνθρωπο, ταιριάζουν ἐπίσης γιὰ τὴν ζωή του.

Τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ ἐπινίκια πού σώζονται, ὁ 10. *Πυθιόνικος,* δείχνει τὸν Πίνδαρο νὰ συνδέεται μὲ τὴν Θεσσαλία, πού ἡ ἀριστοκρατία της κάλεσε ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ποιητὲς στὴν ὑπηρεσία της. Στὰ Πύθια τοῦ 498 νίκησε ὁ Ἱπποκλῆς *(Ἱπποκλέας)* ἀπὸ τὴν Πέλιννα στὸν δίαυλο τῶν παιδιῶν, καὶ ὁ Θώρακας *(Θώραξ),* ὁ πιὸ ἡλικιωμένος ἀπὸ τὴν μεγάλη γενιὰ τῶν Ἀλευαδῶν, παράγγειλε στὸν Πίνδαρο τὸ τραγούδι γιὰ τὸν ἐπινίκιο πανηγυρισμό. Ὁ νέος ποιητής, πού ἦταν συνδεμένος μὲ δεσμοὺς φιλοξενίας μὲ τὸν Θώρακα καὶ ἴσως μάλιστα ἦρθε κι ὁ ἴδιος γιὰ τὴν ἐκτέλεση, εἶναι πιθανὸ πὼς μὲ αὐτὴν τὴν εὐκαιρία δημιούργησε ἀρκετὲς ἐλπίδες γιὰ τὸ μέλλον. Μολαταῦτα δὲν ξέρουμε τίποτε γιὰ συνέχιση αὐτῶν τῶν σχέσεων. Γενικὰ φαίνεται ὅτι τὸ ἀνέβασμα τοῦ Πινδάρου δὲν ἔγινε ἀπότομα, καὶ μόνο ἡ Σικελία ἔφερε τὴν ἀποφασιστικὴ ἔκρηξη.

Στὴν πρώιμη περίοδο τοῦ Πινδάρου τὰ λατρευτικὰ ποιήματα ἦταν, φαίνεται,

1. G. Aur. Privitera, *Laso di Ermione nella cultura ateniese e nella tradizione storiografica.* Ρώμη 1965.

πιὸ πολλά, κι ἐπειδὴ αὐτὰ χάθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα ὑπολείμματα, δὲν ξέρουμε ἀρκετὰ γιὰ τὴν δημιουργία του σ' αὐτὰ τὰ χρόνια. Πάπυροι ὅμως (ἀρ. 1361-1363 P.), ἐκτὸς ἀπὸ τμήματα ἀπὸ ἄλλους *Παιᾶνες*, μᾶς ἔσωσαν καὶ κομμάτια ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ὁ Πίνδαρος (ἴσως στὰ 490) ἐσύνθεσε γιὰ τὴν γιορτὴ τῶν Θεοξένιων στοὺς Δελφούς, ἐπειδὴ δὲν εἶχε παρουσιασθῆ κανένας ἄλλος χορός. Ἂν οἱ τραγουδιστὲς ἦταν Αἰγινῆτες, αὐτὸ μένει ὑπόθεση, γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι ἀμέσως ἀντηχεῖ τὸ ἐγκώμιο γιὰ τὸ νησί, ποὺ εἶχε τόσην σημασία σὲ ὅλην τὴν διάρκεια τῆς ζωῆς του. Ἡ Αἴγινα, στὴν ὁποία ὅπως καὶ στὴν Βοιωτία δωρικὰ στοιχεῖα ἀνακατώθηκαν μὲ αἰολικά, ἦταν τότε ἀκόμα ἡ ἐπικίνδυνη ἀντίζηλη τῆς Ἀθήνας καί, χάρη σ' αὐτὴν τὴν ἀντίθεση, πολιτικὰ δεμένη μὲ τὴν Θήβα. Ἡ δύναμη βρισκόταν στὰ χέρια μιᾶς ἀριστοκρατικῆς ἀνώτερης τάξης ἀπὸ πλούσιες γενιές, ποὺ ἀγαποῦσαν τὸν ἀθλητισμό. Αὐτὸς ἀκριβῶς ἦταν ὁ κόσμος τῶν πινδαρικῶν ἐπινίκιων. Μὲ τὸν παιάνα ἐκεῖνον ὅμως ὁ Πίνδαρος παρ' ὅλην τὴν θέρμη τοῦ ἐπαίνου του πλήγωσε σοβαρὰ τοὺς Αἰγινῆτες. Γιατί, ναὶ μὲν τραγούδησε γιὰ τὸν Νεοπτόλεμο, ἀπόγονον τοῦ ἥρωά τους τοῦ Αἰακοῦ, ὁ Ἀπόλλωνας ὅμως, γιὰ νὰ τὸν τιμωρήση ποὺ σκότωσε βάρβαρα τὸν γέρο Πρίαμο, τοῦ εἶχε ἐπιφυλάξει ἀξιοθρήνητον θάνατο στοὺς Δελφούς. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ ποιητής, ὑμνώντας στὸν 7. *Νεμ.* τὴν νίκη τοῦ Σωγένη ἀπὸ τὴν Αἴγινα στὸ πένταθλο τῶν παιδιῶν, ἔκαμε μιὰν ἐπανόρθωση καὶ ὕμνησε ἔντονα τὴν τιμὴ ποὺ ἔβρισκε ὁ Νεοπτόλεμος στὸ Δελφικὸ ἱερό. Οἱ σχέσεις του ὅμως μὲ τὸ νησί, ποὺ ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ γίνουν τόσο συχνές, πρὶν ἀπὸ τοὺς μεγάλους Περσικοὺς πολέμους εἶναι περιορισμένες. Κι ἕνας ἄλλος σύνδεσμος ποὺ ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ ἀποκτήση ἀποφασιστικὴ σημασία, ἀναγγέλλεται στὰ 490. Ὁ Ξενοκράτης, ὁ ἀδελφὸς τοῦ τυράννου Θήρωνα τοῦ Ἀκραγαντίνου, εἶχε νικήσει μὲ τὸ ἅρμα του στοὺς Δελφούς. Ὁ 6. *Πυθιόνικος* ὑμνεῖ τὸν γιό του Θρασύβουλο, ποὺ εἶχε ἔρθει γιὰ τὴν ἁρματοδρομία ἀπὸ τὴν Σικελία. Ὁ Πίνδαρος εἶχε κιόλας αὐτὴν τὴν ἐποχὴ δημιουργήσει ἐνδιαφέρον γύρω ἀπὸ τὸν ὄνομά του, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν ἀκόμα πολὺ ἐκλεκτικός, κι ἔτσι ὕμνησε στὸν 12. *Πυθιόνικο*, τὸν μοναδικὸ ποὺ ἀναφέρεται σὲ μουσικὸν ἀγώνα, ἕναν αὐλητὴ Μίδα ἀπὸ τὸν Ἀκράγαντα, ποὺ εἶχε ἔρθει μὲ τὸν Θρασύβουλο στοὺς Δελφούς.

Τὸν θανάσιμο κίνδυνο ποὺ ἔφερε στὴν Ἑλλάδα ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη πρέπει νὰ τὸν ἔζησαν ὁ Πίνδαρος κι ἡ πόλη του μὲ ἰδιαίτερον τρόπο[1]. Ἡ Θήβα ἐμήδισε, καὶ τώρα τὴν ἀπειλοῦσε ἐξολοθρεμὸς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες νικητές. Ὁ κίνδυνος ὅμως ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀποτραπῆ μὲ τὴν παράδοση τῶν σπουδαιότερων φίλων τῶν Περσῶν, κι «ἕνας θεὸς παραμέρισε σπλαχνικὰ τὴν πέτρα τοῦ Τάνταλου, ποὺ εἶχε κρεμαστῆ πάνω ἀπὸ τὴν πόλη». Ὁ Πίνδαρος χρησιμοποιεῖ αὐτὴν τὴν εἰκόνα στὸν 8. *Ἰσθμιόνικο*, κι ἔχει σημασία ὅτι τὸ τραγούδι ἔγινε γιὰ νὰ ὑμνήση τὴν νίκη ἑνὸς Αἰγινήτη στὸ παγκράτιο. Δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ὁ Πίνδαρος εἶχε σχέσεις μὲ τὴν περσόφιλη ἀριστοκρατία τῆς πόλης του· ἀκόμα καὶ στὰ χρόνια τῆς με-

1. JOHN H. FINLEY JR., ⟨Pindar and the Persian Invasion⟩, *Harv. Stud.* 63. 1958 (*Ἀφιέρωμα στὸν Jaeger*), 121.

γάλης φήμης του ὕμνησε ἐπανειλημμένα (*Ἰσθμ.* 1, 3, 4)[1] διάφορα μέλη ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς γενιές, ποὺ εἶχαν συνεργασθῆ τότε μὲ τοὺς Πέρσες. Στὰ χρόνια ὅμως ποὺ ἀκολούθησαν τὴν νίκη, τό πολιτικό του λάθος τοῦ ἦταν μεγάλο βάρος, καὶ τὸ καταλαβαίνουμε ἀπὸ τὶς ἰδιαίτερες σχέσεις μὲ τὴν Αἴγινα, ὅτι ἀκριβῶς ἐκεῖ ὁ Πίνδαρος ἀναζητοῦσε ὑποστήριξη καὶ προώθηση. Προπάντων ὁ Λάμπωνας, ποὺ τοὺς γιούς του τοὺς εἶχε ὑμνήσει λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν μεγάλο πόλεμο (6. *Ἰσθμ.*), τοῦ τὴν παραχώρησε γενναιόδωρα.

Ἀποφασιστικὲς ὅμως γιὰ τὸ ἀνέβασμα τοῦ ποιητῆ σὲ πανελλήνιο ἐπίπεδο ἦταν οἱ σικελικές του ἐπιτυχίες. Ἐκεῖ πέρα στὴν Δύση ὁ ἑλληνισμὸς κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση σπουδαίων τυράννων, μὲ τὴν πετυχημένη ἀπόκρουση τοῦ καρχηδονιακοῦ κινδύνου εἶχε προχωρήσει σὲ πολιτικὰ σχήματα ποὺ ξεπέρασαν πολὺ τὶς παλιὲς κρατουπόλεις μὲ τὶς μικρές τους διαστάσεις. Τὴν πρώτη θέση τὴν πῆρε ὁ Ἱέρωνας, ποὺ ἄρχισε στὰ 478 σὰν ἐπίτροπος τοῦ διπλοῦ κράτους τῆς Γέλας καὶ τῶν Συρακουσῶν, κληρονομιᾶς τοῦ Γέλωνα, τοῦ ἱδρυτῆ αὐτῆς τῆς δύναμης. Μὲ συγγενικοὺς δεσμοὺς συνδεόταν μὲ αὐτὸν ὁ Θήρωνας τοῦ Ἀκράγαντα, μὲ τὸν ὁποῖο ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη οἱ σχέσεις ἦταν ἄστατες. Γιὰ τὴν μεσολάβηση τοῦ Σιμωνίδη μιλήσαμε πρωτύτερα. Ὁ Πίνδαρος ἀπέκτησε στενὲς σχέσεις καὶ μὲ τοὺς δυὸ ἰσχυρούς. Ἔστω κι ἂν λείπῃ μιὰ ἄμεση μαρτυρία, μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε μὲ μεγάλη βεβαιότητα ὅτι ἔμεινε ἀνάμεσα στὸ 476 καὶ 474 στὴν Σικελία κι ἔζησε ἀρκετὸν καιρὸ στὶς αὐλὲς τοῦ Ἱέρωνα καὶ τοῦ Θήρωνα. Ἡ πληθώρα νέων ἐντυπώσεων, ποὺ τοῦ πρόσφερε ἡ δύναμη καὶ ἡ λάμψη αὐτοῦ τοῦ δυτικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀντηχεῖ ἀπὸ στίχους, σὰν κι ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους στὸν 1. *Ὀλυμπ.* ἀρχίζει τὴν νίκη τοῦ Ἱέρωνα στὰ 476. Ἦταν μιὰ νίκη μὲ ἄλογο κούρσας (*κέλης*), ἐνῶ τὴν περισσότερο ἐπίσημη, μὲ τὸ ἅρμα, τὴν κέρδισε ὁ Θήρωνας. Καὶ γι' αὐτὸν ἔγραψε ὁ Πίνδαρος τὸ ἐπινίκιο (3. *Ὀλυμπ.*), τὸ ὁποῖο ἐκτελέσθηκε στὸν Ἀκράγαντα σὲ ἕνα μεγάλο λατρευτικὸ συμπόσιο. Μὲ ἕναν τελείως διαφορετικό, οἰκεῖο, καὶ προσωπικὸν τρόπο ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἴδια νίκη στὸν 2. *Ὀλυμπιόνικο*. Ἐδῶ δὲν πρόκειται τόσο γιὰ τὸ ἀθλητικὸ γεγονός, ὅσο γιὰ νὰ παρηγορήσῃ τὸν Θήρωνα, ἀρρωστημένον καὶ πιεσμένον ἀπὸ φροντίδες. Αὐτός, καθὼς φαίνεται, ἦταν ὀπαδὸς τῆς ὀρφικο-πυθαγορικῆς διδασκαλίας, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Πίνδαρος παίρνει τὰ γιατρευτικά του λόγια. Ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ μυστικιστικὸ μήνυμα γιὰ τὴν τύχη τῆς ψυχῆς ἔκαμε μεγάλην ἐντύπωση στὸν ποιητή, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποθέσουμε ἀπὸ αὐτὸ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος, ποὺ εἶχε τὶς ρίζες του στὸν δελφικὸ κύκλο, ἔγινε μύστης.

Στὴν Σικελία πρέπει νὰ βρέθηκαν στὸν δρόμο του οἱ δυὸ Κεῖοι, ὁ Σιμωνίδης καὶ ὁ Βακχυλίδης. Ὑπέθεσαν ὅτι ἀρκετοὶ στίχοι του ἀποτελοῦν πολεμικὴ ἐναντίον τῶν δυό, ὅπως π.χ. (ἤδη στὴν ἀρχαιότητα) ἡ παρέκβαση στὸν *Ὀλυμπ.* 2, 86 ἐναντίον τῶν *διαβασμένων*, ποὺ σὰν κοράκια κρώζουν ἐναντίον τῶν ἀετῶν (*μαθόντες*

---

1. WILAMOWITZ (βλ. παραχ.), 331. 337.

δὲ λάβροι/παγγλωσσίᾳ κόρακες ὣς ἄκραντα γαρήετων), ἀλλοῦ ἡ προειδοποίηση νὰ φυλάγωνται ἀπὸ κόλακες καὶ διαβολεῖς (*Πυθ.* 2, 74), καὶ ὁ ψόγος του γιὰ ὅσους ὑπηρετοῦσαν τὶς Μοῦσες γιὰ κέρδος (*Ἰσθμ.* 2, 6 *ἁ Μοῖσα γὰρ οὐ φιλοκερδής / πω τότ' ἦν οὐδ' ἐργάτις).* Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ταιριάζη στὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο χωρίο, ἐπειδὴ ὅμως τὴν εὔνοια τῶν σικελιωτῶν δεσποτῶν ἀσφαλῶς δὲν τὴν πολιορκοῦσαν μόνο οἱ Κεῖοι, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ εἴμαστε βέβαιοι στὴν κάθε περίπτωση.

Ὅταν ὁ Πίνδαρος γύρισε ἀπὸ τὴν Σικελία, μποροῦσε νὰ διεκδικῆ τὴν πρώτη θέση ἀνάμεσα στοὺς χορικοὺς ποιητὲς τῆς ἐποχῆς του, καὶ ἡ ὑλικὴ ἐπιτυχία τῆς παραμονῆς του στὴν Δύση δύσκολα μποροῦσε νὰ εἶναι κατώτερη ἀπὸ τὴν καλλιτεχνική. Ἀπὸ ἐκεῖ ἴσως ἦρθαν ἐπίσης τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα ἔχτισε κοντὰ στὸ σπίτι του τὸ ἱερὸ τῆς Μητέρας τῶν θεῶν καὶ τοῦ Πάνα, ποὺ τὸ εἶδε ἀκόμα ὁ Παυσανίας (9, 25, 3). Σώθηκαν λείψανα ἀπὸ ἕνα *Παρθένιον* πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ (ἀπ. 95 κέ.), ὁ ὁποῖος συνδεόταν μὲ τὴν Μεγάλη Μητέρα σὰν σύντροφος καὶ θυρωρός της.

Ἀκολούθησε μιὰ περίοδος ἰδιαίτερα ἔντονης δημιουργίας, στὴν ὁποία ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας ἐπιζητοῦσαν ἐργασίες τοῦ ποιητῆ. Ὁ σύνδεσμος μὲ τὶς σικελικὲς αὐλὲς ἔμενε ἀκόμα ζωντανὸς γιὰ μερικὸν καιρό. Τὰ δυὸ ποιήματα ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα (2. *Πυθ.*, 2. *Ἰσθμ.*) ἀπηχοῦν τὴν ἀνησυχία τοῦ ποιητῆ, ὅτι ἐκεῖ συνωμοτοῦσαν ἐναντίον του, καὶ πραγματικὰ κάμνει ἐντύπωση ὅτι δὲν κατόρθωσε νὰ ὑμνήση οὔτε τοῦ Ἱέρωνα τὴν δεύτερη πυθικὴ νίκη (τοῦ 472) μὲ τὸ ἄλογο, οὔτε τὴν ἐπίζηλη νίκη τοῦ 468 μὲ τὸ ἅρμα στὴν Ὀλυμπία. Αὐτὴν τὴν ἀνέθεσαν στὸν Βακχυλίδη. Τὸ τραγούδι γιὰ τὴν νίκη μὲ τὸ ἅρμα στὰ Πύθια τοῦ 470 π.Χ. ἦταν τὸ τελευταῖο ποίημα τοῦ Πινδάρου γιὰ τὸν Ἱέρωνα (*Πυθ.* 1.), ποὺ ἀνακηρύχθηκε νικητὴς στοὺς Δελφοὺς σὰν κάτοικος τῆς Αἴτνας, κι ἔτσι δείχνει πόσο σημαντικὴ ἦταν γι' αὐτὸν αὐτὴ ἡ νεοιδρυμένη πόλη, ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ γιοῦ του Δεινομένη. Ὁ Αἰσχύλος τῆς ἀφιέρωσε ἕνα δράμα, καὶ τὸ τραγούδι τοῦ Πινδάρου ἀντηχεῖ ἀπὸ εὐχὲς γιὰ τὴν εὐημερία της.

Μέσα στὴν ἐξέλιξη ποὺ κοίταζε μὲ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸ μέλλον, τὴν ὁποία ξεκίνησε ἡ νίκη ἐναντίον τῶν Περσῶν, καὶ ὁ Πίνδαρος, ποὺ βρισκόταν καὶ ὁ ἴδιος στὸν κολοφώνα τῆς δόξας του, δὲν ξεχώρισε τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας. Πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 480 – 470 θὰ μποροῦσε νὰ ἀνήκη ὁ *διθύραμβος,* ποὺ ξέρουμε τὴν ἀρχή του (ἀπ. 76): *Ὦ ταὶ λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ ἀοίδιμοι, Ἑλλάδος ἔρεισμα, κλειναὶ Ἀθᾶναι, δαιμόνιον πτολίεθρον.* Οἱ Ἀθηναῖοι ἔβαλαν τὰ θεμέλια τῆς ἐλευθερίας, διακηρύσσουν ἄλλοι στίχοι (ἀπ. 77, *ἐπ' Ἀρτεμισίῳ*)[1]. Οἱ Θηβαῖοι τὸν τιμώρησαν μὲ πρόστιμο χίλιων δραχμῶν γι' αὐτὸν τὸν ἔπαινο τῆς μισητῆς τους πόλης, ἀναφέρει ἡ ἀρχαία παράδοση, οἱ Ἀθηναῖοι ὅμως τὸν ἀντάμειψαν μὲ *προξενίαν* καὶ ἕνα μεγάλο τιμητικὸ ποσό. Σ' αὐτὸ μπορεῖ νὰ κρύβεται ἕνα ποσοστὸ ἀλήθειας, ὁ ἀνδριάντας ὅμως τοῦ ποιητῆ, ποὺ βρισκόταν στὴν

1. *Ὅθι παῖδες Ἀθαναίων ἐβάλοντο φαεννὰν κρηπῖδ' ἐλευθερίας.*

ἀθηναϊκὴ ἀγορά (Ψευδο-Αἰσχίν. *Ἐπιστ.* 4. Παυσ. 1, 8, 4), μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων συνδυάσθηκε μὲ αὐτὸ τὸ γεγονός.

Διαρκῶς καινούργιες σχέσεις δημιουργοῦνται γιὰ τὸν ποιητή: ἀνάμεσα στοὺς νικητὲς τῶν ἀγώνων ποὺ ἤθελαν νὰ ἐξασφαλίσουν ἕνα μνημεῖο τῆς ἐπιτυχίας τους μὲ τὸ τραγούδι του, ὑπῆρξαν καὶ Ρόδιοι (*Ὀλυμπ.* 7.) καὶ Κορίνθιοι. Ἀπὸ μιὰν ἀπὸ τὶς πλουσιότερες οἰκογένειες αὐτῆς τῆς πλούσιας πόλης καταγόταν ὁ Ξενοφώντας, ποὺ στὰ 464 στὴν Ὀλυμπία νίκησε στὸν δρόμο καὶ στὸ πένταθλο. Ὡστόσο δὲν τοῦ ἔφτανε μόνο τὸ ἐπινίκιο (*Ὀλυμπ.* 13.), ἀλλὰ ἤθελε νὰ τοῦ ὑμνήσουν καὶ τὸ ξυπασμένο του δῶρο στὴν Ἀφροδίτη. Γιὰ τὴν πορνεία ποὺ ἦταν συνδεμένη μὲ τὸν ναὸ τῆς θεᾶς καὶ ποὺ εἶναι παράδοξα ξένη πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ζωή, αὐτὸς εἶχε ἀφιερώσει πενήντα σκλάβες. Ὁ Πίνδαρος ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἀντιμετώπισε πιὸ παράξενο καθῆκον, καὶ τὸ ἔλυσε μὲ ἕνα ποίημα—ἡ παράδοση τὸ ὀνομάζει *σκόλιον* (ἀπ. 122)—ποὺ τὸ χαρακτήριζε εὐγενικὴ ἀνωτερότητα καὶ λεπτὸ χιοῦμορ.

Στὴν Δύση ὁ Ἱέρωνας πέθανε στὰ 466, καὶ μὲ τὸν θάνατό του εἶχε σημάνει τὸ τέλος τῆς σικελικῆς τυραννίδας. Γιὰ τὸν Πίνδαρο ὅμως ἀνοιγόταν ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ὁ δρόμος γιὰ μιὰν ἄλλη ἀρχοντικὴ αὐλὴ τῆς ἐποχῆς. Ἤδη τὸ 474 εἶχε ὑμνήσει στὸν 9. *Πυθ.* τὸν Τελεσικράτη ἀπὸ τὴν Κυρήνη, τὴν ἀκμαία ἑλληνικὴ πόλη τῆς Λιβύης, ὁ ὁποῖος εἶχε νικήσει στὸν δρόμο ὁπλιτῶν *(ὁπλιτοδρόμος)*· ὅταν δώδεκα χρόνια ἀργότερα ὁ βασιλιὰς Ἀρκεσίλαος ὁ 4. νίκησε μὲ τὸ ἅρμα στοὺς Δελφούς, ὁ Πίνδαρος ὕμνησε τὸ γεγονὸς μὲ δυὸ ᾠδές. Ἡ μιὰ (5. *Πυθ.*) προοριζόταν γιὰ τὸν πανηγυρισμὸ τῆς νίκης στὴν Κυρήνη, στὴν γιορτὴ τοῦ δωρικοῦ Κάρνειου Ἀπόλλωνα, ἡ δεύτερη (4. *Πυθ.*), ποὺ εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅλα τὰ χορικὰ τραγούδια ποὺ σώζονται, τραγουδήθηκε στὴν γιορτὴ ποὺ ἔγινε μέσα στὸ παλάτι. Σχεδὸν δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴν νίκη, ἡ ἐξιστόρηση ὅμως τῶν προσπαθειῶν τοῦ Βάττου γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς πόλης μὲ τοὺς ἀποίκους ἀπὸ τὴν Θήρα δίνει στὸν ποιητὴ τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήση διεξοδικὰ γιὰ τὸν μύθο τῶν Ἀργοναυτῶν, στὸ ὕφος τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ. Στὸ τέλος τῆς μεγάλης ᾠδῆς ὁ Πίνδαρος συνηγορεῖ γιὰ τὸν ἐξόριστο συνωμότη Δαμόφιλο καὶ συμβουλεύει σοφὴ μετριοπάθεια. Τέτοιου εἴδους ἐνδιαφέρον σπάνια κάμνει καλό· ἡ ἐξύμνηση τῆς ὀλυμπιακῆς νίκης μὲ τὸ ἅρμα, ποὺ τὴν κέρδισε ὁ Ἀρκεσίλαος ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια, δὲν ἀνατέθηκε στὸν Πίνδαρο.

Παρ' ὅλες τὶς ἐναλλαγὲς τῶν σχέσεων ἡ φιλία του μὲ τὴν Αἴγινα ἦταν πάντα ἕνα σίγουρο κεφάλαιο. Ἐπανειλημμένα ὁ Πίνδαρος ὕμνησε Αἰγινῆτες νικητές, καὶ ἡ τελευταία λέξη ποὺ ἀκοῦμε ἀπὸ αὐτὸν (8. *Πυθ.*, στὰ 446), εἶναι γιὰ τὸ ἀγαπημένο του νησί. Στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς ᾠδῆς ἀκοῦμε ἕναν λυπητερὸ λόγο, ποὺ ἠχεῖ συχνὰ μέσα ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ φῶς. Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος; Ἕνα ὄνειρο τοῦ ἴσκιου, τίποτε περισσότερο[1]. Ὁ θεὸς ὅμως μπορεῖ νὰ κάμνη λαμπερὲς ὅλες τὶς ἀβεβαιότητες τῆς ζωῆς, καὶ ἂς εὐδοκήσουν οἱ οὐράνιοι θεοὶ νὰ ἐξασφαλίζουν στὴν πόλη τὸν δρόμο τῆς ἐλευθερίας. Αὐτὴν τὴν εἶχε χάσει κιόλας μερικά, ὅταν ἡ Ἀθήνα τὸ 456

1. (στ. 95) *τί δέ τις; τί δ' οὔ τις; σκιᾶς ὄναρ ἄνθρωπος.*

τὴν ὑποχρέωσε νὰ μπῆ στὴν ναυτικὴ συμμαχία. Τὴν τελευταία καταστροφή, τὸ διώξιμο τῶν Αἰγινητῶν στὰ 431, δὲν χρειάστηκε νὰ τὴν ζήση πιὰ ὁ ποιητής.

Τὸ δοξασμένο στεφάνι τοῦ ποιητῆ εἶχε καὶ τὰ ἀγκάθια του. Ζηλόφθονα τὸν σχολίαζαν γιὰ τὶς σικελικές του ἐπιτυχίες καὶ τὸν κατηγοροῦσαν πὼς ἦταν φίλος τῶν δικτατόρων καὶ παραμελοῦσε τὴν πατρίδα του. Ὁ κάπως βίαιος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο στὴν 9. *πυθικὴ ᾠδή*, ποὺ ἀφορᾶ ἕναν Κυρηναῖο, τραγουδήθηκε ὅμως στὴν Θήβα, παρεμβάλλει τὴν ἀναφορὰ στὶς ποιητικές του συμβολὲς γιὰ τὴν πατρίδα του, δείχνει πόσο τὸν ἀπασχολοῦσαν τέτοιες κατηγορίες. Πολὺ πιὸ βαριὰ ὅμως πρέπει νὰ τὸν στενοχωροῦσε στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του ἡ πολιτικὴ ἐξέλιξη. Ὅσο περισσότερο ἀπομακρύνονταν οἱ μέρες τοῦ κοινοῦ κινδύνου, τόσο βαθύτερα ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀθηναϊκὴ καὶ τὴν σπαρτιατικὴ δύναμη κατάτρωγε τὸ σῶμα τῆς Ἑλλάδας. Ἡ μάχη στὰ Οἰνόφυτα (457) στερέωσε γιὰ μιὰν δεκαετία τὴν καταθλιπτικὴ κυριαρχία τῆς Ἀθήνας ἐπάνω στὴν Βοιωτία. Μόνο δυὸ ἐπινίκια (4. *Ὀλ.*, 7. *Ἰσθμ.*) μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν σ' αὐτὴν τὴν περίοδο. Ὁ Πίνδαρος εἶδε ἀκόμα τὴν ἀποκατάσταση τῆς βοιωτικῆς ἐλευθερίας, χάρη στὴν νίκη τῆς Κορώνειας (447). Σύμφωνα μὲ τὸν ἀρχαῖο *Βίο* πέθανε στὸ Ἄργος, καὶ ἀποτελεῖ ὡραῖο εὕρημα ἡ πληροφορία ὅτι ὁ ἱερόπρεπος ποιητὴς τοῦ Ὡραίου κοιμήθηκε τὸν τελευταῖο του ὕπνο στὰ γόνατα ἑνὸς ἀγαπημένου ἀγοριοῦ.

Ἕνας ποιητὴς σὰν τὸν Πίνδαρο ἔπρεπε στὴν κλασσικὴ περίοδο νὰ θεωρῆται γρήγορα ξεπερασμένος. Ὅτι ἐπικρατοῦσε αὐτὴ ἡ ἀντίληψη, καθὼς καὶ γιὰ τὸν Ἀλκμάνα, τὸν Στησίχορο, καὶ τὸν Σιμωνίδη, τὸ μαρτυρεῖ ὁ κωμικὸς ποιητὴς Εὔπολης (στὸν *Ἀθήν.* 1,3 a καὶ 14, 638 e). Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως πάλι εὔκολα καταλαβαίνουμε, γιατὶ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἔδειξαν πολὺ μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν δύσκολο ποιητή, τὸν πλούσιο σὲ ἀναφορές, ποὺ μολαταῦτα δημιουργοῦσε ἀπὸ βαθύτατην ἔμπνευση. Ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος πρόσφερε κι ἐδῶ σπουδαίαν ἐργασία· χώρισε τὰ λυρικὰ κείμενα σὲ κῶλα καὶ ἐξέδωσε σὲ δεκαεπτὰ βιβλία αὐτὰ ποὺ σώζονταν τότε. Ἡ *Vita Ambrosiana* μᾶς διαφύλαξε τὴν καλύτερη ἐπισκόπηση τῶν ὅσων εἶχαν οἱ Ἀλεξανδρινοί. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ὑπῆρχαν ἕνδεκα βιβλία ποιημάτων, ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴν λατρεία: Προηγοῦνταν οἱ *Ὕμνοι στοὺς θεούς*, ἀκολουθοῦσαν οἱ *Παιᾶνες*, ἀπὸ ἕνα βιβλίο τὸ κάθε εἶδος· ἀκολουθοῦσαν οἱ *Διθύραμβοι*, τὰ *Προσόδια*, τὰ *Παρθένια*, καὶ τὰ *Ὑπορχήματα*, ἀπὸ δυὸ βιβλία τὸ κάθε εἶδος· μόνο ποὺ στὰ *Παρθένια* συναπτόταν ἀκόμα ἕνα ξεχωριστὸ βιβλίο ποιημάτων γιὰ κοπέλλες, κάτι ποὺ προφανῶς δείχνει δυσκολίες στὴν κατάταξη. Τὶς περιοχὲς ποὺ ὁ Σιμωνίδης τὶς ἔκαμε προσιτὲς στὸ χορικὸ ἄσμα τὶς ἐξυπηρετοῦσαν *Ἐγκώμια* καὶ *Θρῆνοι*, ἀπὸ ἕνα βιβλίο γιὰ τὸ κάθε εἶδος, καὶ τὰ τέσσερα βιβλία *Ἐπινίκιων* ποὺ μᾶς σώζονται.

Μιὰ ματιὰ σ' αὐτὸν τὸν κατάλογο μᾶς δείχνει πόσο θλιβερὰ λίγο μᾶς ἔμεινε. Ἔχουμε λόγους νὰ δεχόμαστε ὅτι καὶ γιὰ τὸν Πίνδαρο ὅπως καὶ γιὰ τοὺς Τραγικοὺς ἡ ἴδια ἐποχὴ καὶ οἱ ἴδιοι λόγοι ἀντικατάστησαν τὸν πλοῦτο τῆς παράδοσης μὲ φτωχὲς ἐπιλογές. Ἡ ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων μὲ τὴν ἔντονη στροφή της πρὸ τὶς

ἀπαιτήσεις τοῦ σχολείου ἀρκέσθηκε σὲ μιὰν ἔκδοση τοῦ Πινδάρου, ποὺ περιλάμβανε πιὰ μόνο τὰ *Ἐπινίκια*. Ὅταν ὁ Εὐστάθιος τῆς Θεσσαλονίκης τὸν 12. αἰ. ἐργαζόταν σ' ἕναν ὑπομνηματισμὸ τοῦ Πινδάρου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώθηκε ἡ εἰσαγωγή, δικαιολόγησε αὐτὸν τὸν περιορισμὸ μὲ τὸ ὅτι τὰ *Ἐπινίκια* ἦταν σχετικὰ τὰ πιὸ εὐκολονόητα ποιήματα τοῦ Πινδάρου. Τὰ παπυρικὰ εὑρήματα[1] ἐπανόρθωσαν λίγο αὐτὴν τὴν στενότητα τῆς παράδοσης, καὶ χάρη σὲ μερικὰ μεγαλύτερα ἀποσπάσματα μᾶς πρόσφεραν μιὰν ἐντύπωση γιὰ ὁρισμένα ἄλλα ποιήματα. Σὲ πολλὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀρκεσθοῦμε σὲ τίτλους καὶ παραθέματα ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς. Γιὰ τοὺς *Ὕμνους* αὐτὰ εἶναι σὲ μιὰν περίπτωση ἀρκετὰ ἄφθονα, γιὰ νὰ μᾶς δώσουν μιὰν ἰδέα γιὰ τὸν ὄγκο αὐτῶν ποὺ χάθηκαν. Στὸν *Ὕμνο στὸν Δία*, γιὰ τὴν Θήβα[2], περιλαμβανόταν ἕνα τραγούδι τοῦ Ἀπόλλωνα·(ἢ τῶν Μουσῶν γιὰ τὴν λύρα του), ποὺ τραγουδήθηκε τάχα στὸν γάμο τοῦ Κάδμου καὶ τῆς Ἁρμονίας κι ἔψαλλε τὴν γέννηση τοῦ κόσμου καὶ τῆς τάξης ποὺ τοῦ ὅρισε ὁ Δίας. Ὅταν τὸ ἔργο τελείωσε, ἔτσι ἔλεγε τὸ ποίημα, ρώτησε ὁ Δίας τοὺς θεοὺς σὰν τί νὰ ἔλειπε ἀκόμα ἀπ' αὐτὸν τὸν ὡραῖο κόσμο, κι αὐτοὶ ἀπάντησαν: θεϊκὰ ὄντα, γιὰ νὰ ὑμνοῦν αὐτὴν τὴν ὀμορφιά. Μεγαλόπρεπα ὁ Πίνδαρος ἐδῶ μέσα στὸν μύθο ἀντικαθρέφτισε τὴν θέση τοῦ ποιητῆ στὸν κόσμο, ὅπως αὐτὸς τὴν ἐννοοῦσε καὶ τὴν ἐπιβεβαίωνε.

Περισσότερο πλούτισαν οἱ πάπυροι τὶς γνώσεις μας γιὰ τοὺς *Παιάνες*. Γιὰ κεῖνον μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Πίνδαρος ἔκαμε τὴν ἐμφάνισή του στοὺς Δελφοὺς γύρω στὰ 490, ἔγινε ἤδη λόγος. Ὁ *παιάνας γιὰ τοὺς Ἀβδηρίτες*, ἕνα δύσκολο ποίημα, ζη-

---

1. ἀρ. 1350 - 1085 P. Πρόσθεσε τὸ κεφάλαιο τοῦ IRIGOIN (βλ. παραχ.), 77, καὶ τὸν κατάλογο στοῦ SNELL. Ὁ τόμος τῶν *Ox. Pap.* 26, 1961, περιέχει μόνο ἀποσπάσματα τοῦ Πινδάρου, ἐνμέρει ἀπὸ ἄγνωστα ἔργα. Ὑπάρχουν καὶ ἀποσπάσματα ποὺ ἀποδίδονται ὑποθετικὰ στὸν Πίνδαρο, ἀκόμα ἀποσπάσματα ὑπομνημάτων (κυρίως γιὰ τοὺς *Ἰσθμιόνικους* ἀρ. 2451) καὶ τμήματα μιᾶς καινούργιας βιογραφίας τοῦ Πινδάρου. Γιὰ τὴν πολεμικὴ της διάθεση μιλήσαμε ἤδη, ὅταν κάμαμε λόγον γιὰ τὸ πατρικὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ, στὸ τμῆμα ποὺ σώζεται· ἀποκρούεται ἐπίσης μὲ χρονολογικὰ ἐπιχειρήματα ἡ πληροφορία ἄλλων ὅτι ὁ Πίνδαρος πέθανε 50 χρονῶν, ὅταν ἦταν ἄρχοντας ὁ Ἄβρωνας (458/7). Τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Πινδάρου, ποὺ προσφέρει αὐτὸς ὁ τόμος, εἶναι κυρίως σπαράγματα, ποὺ ὁ E. LOBEL τὰ ἐπεξεργάσθηκε μὲ ἐγγυημένη ἐπιδεξιότητα. Ἰδιαίτερα μποροῦν νὰ ὑπογραμμισθοῦν τουλάχιστο ὁ ἀρ. 2441 μὲ ἕνα μεγαλύτερο ἀπόσπασμα ποὺ πιθανῶς ἀνήκει σ' ἕνα Προσόδιο, ὁ ἀρ. 2450 ἀπ. 1 (διθύραμβος;) γιὰ τὰ κατορθώματα τοῦ Ἡρακλῆ, καὶ ὁ ἀρ. 2442 ἀπ. 7 μὲ στίχους ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν γέννηση τοῦ Ἡρακλῆ. Τὴν πιὸ εὐχάριστη ἔκπληξη ὅμως ἔφερε τὸ ἀπόσπ. ἀρ. 2450 μὲ μεγάλα μέρη τοῦ ποιήματος ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ πολυμνημονευμένο καὶ πολυσχολιασμένο *Νόμος ὁ πάντων βασιλεύς*. B. SNELL, *Pindarus* 2, 3. ἔκδ. Λειψ. 1964, ἀπόσπ. 169. M. GIGANTE, <Nuovi resti dell'ode Pindarica>, *Atti XI. Congr. Int. di Papirol.* Milano 1965 (1966), 286. W. THEILER, <*Νόμος ὁ πάντων βασιλεύς*>, *Mus. Helv.* 22, 1965, 69= = Unters. zur ant. Literatur. Βερολ. 1970, 192, μὲ τὴν χωρὶς ἀμφιβολία σωστὴν ἑρμηνεία τῆς λ. *νόμος* σ' αὐτὸ τὸ ποίημα: «ὅπως τὸ ἐπιτρέπουν οἱ ἄνθρωποι νὰ ἰσχύη».—Ὁ πάπ. Ὀξ. 31, 1966, ἀρ. 2536 προσφέρει τὸ τέλος τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Θέωνα (γιοῦ τοῦ Ἀρτεμίδωρου) στοὺς *Πυθιόνικους* μὲ ὑπογραφή.

2. BR. SNELL, *Die Entdeckung des Geistes*, 3. ἔκδ. Ἀμβ. 1955, 118.

τᾶ θεϊκὴ βοήθεια γιὰ τὴν ἰωνικὴ ἀποικία, ποὺ μόνιμα βρισκόταν σὲ δύσκολους ἀγῶνες μὲ τὸν θρακικὸ πληθυσμό. Ἕνας ἄλλος παιάνας καθρεφτίζει τὸν τρόμο τῆς Θήβας στὴν ἔκλειψη τοῦ ἥλιου τῆς 30. Ἀπριλίου τοῦ 463. Ἀνέγγιχτος ἀπὸ ὅλην τὴν ἰωνικὴ φυσικὴ φιλοσοφία, παρακαλεῖ ὁ ποιητὴς νὰ βγῆ ἡ ἀκτίνα τοῦ ἥλιου, ποὺ αὐτὸς ὁ ἡλιόχαρος τὴν ὀνομάζει «μάνα τῶν ματιῶν» (*μᾶτερ ὀμμάτων*, ἀπ. 52, 2). Καὶ γιὰ τὴν Κέα, τὴν πατρίδα τῶν ἀνταγωνιστῶν του, τοῦ Σιμωνίδη καὶ Βακχυλίδη, ἔγραψε ὁ Πίνδαρος ἕναν παιάνα καὶ βεβαιώνει μεγαλόψυχα τὴν μουσικὴ δόξα τοῦ νησιοῦ. Ἀπὸ τοὺς *Διθυράμβους*[1] δυὸ εἶχαν συντεθῆ γιὰ τοὺς Ἀθηναίους, κι ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς περιλάμβανε τὸ ἐγκώμιο τῆς πόλης, ποὺ τὸ ἀναφέραμε παραπάνω. Τὰ ποιήματα αὐτὰ εἶχαν τίτλους, ἔτσι ποὺ ἕνα ποὺ εἶχε συντεθῆ γιὰ τὴν Θήβα λεγόταν *Κατάβασις Ἡρακλέους* (ἐνν. στὸν Ἅδη) ἢ *Κέρβερος*. Στοὺς στίχους ποὺ σώζονται, ὁ Πίνδαρος ἐπιτίθεται ἐναντίον τῆς μακρολογίας (*σχοινοτένεια*) τοῦ παλιοῦ διθύραμβου, καὶ εἶναι δύσκολο νὰ μὴν σκεφθοῦμε τὴν ἐπίδραση τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Λάσου. Τὰ *τραγικὰ δράματα* ποὺ ἀπαριθμεῖ ἡ *Σούδα* μαζὶ μὲ τὰ ἔργα τοῦ Πινδάρου πρέπει νὰ εἶναι οἱ *Διθύραμβοι*.

Πενιχρὰ εἶναι τὰ λείψανα τῶν *Προσοδίων*· περισσότερα ἔχουμε ἀπὸ τὰ *Παρθένια*. Μαζὶ μὲ αὐτὰ περιλαμβάνονταν τὰ *Δαφνηφορικά*, ποὺ τὰ τραγουδοῦσαν στὴν Θήβα, ὅταν μετάφερναν ἕνα ραβδὶ (*ἡ κωπώ*), στολισμένο μὲ δάφνες, λουλούδια καὶ κορδέλες, στὸν ναὸ τοῦ Ἰσμήνιου Ἀπόλλωνα. Ἔχουμε σημαντικὰ λείψανα ἑνὸς τέτοιου τραγουδιοῦ (ἀπ. 94 b), καὶ ξέρουμε γιὰ κάποιο ἄλλο ποὺ τὸ σύνθεσε ὁ Πίνδαρος, ὅταν ὁ γιός του ὁ Δαΐφαντος εἶχε τὴν τιμὴ νὰ παρελάση σὰν δαφνοφόρος. Λιγότερο σίγουρα πράγματα μποροῦμε νὰ ξέρουμε γιὰ τὰ *Ὑπορχήματα*, καὶ οἱ δυσκολίες ἀρχίζουν κιόλας μὲ τὸν ὅρο. Τὸ ὅτι σ' αὐτὰ ἕνας χορὸς χόρευε παρακολουθώντας τὸ τραγούδι μιᾶς ἄλλης ὁμάδας μένει ὑπόθεση. Οἱ ἀρχαῖες ἑρμηνεῖες εἶναι μπερδεμένες καὶ μᾶς κάμνουν νὰ καταλάβουμε πόσο μεγάλη εἶναι ἡ ἐξάρτησή μας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους γραμματικοὺς σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς ὑποδιαιρέσεις καὶ τοὺς ὁρισμοὺς τῶν ἐννοιῶν. Ἐδῶ ἐπικρατοῦσε πολλὴ ἀβεβαιότητα, καὶ ἀρκετὰ χαρακτηρίζονται *σκόλια*, ποὺ ὁ Ἀριστοφάνης προφανῶς τὰ περιλάμβανε στὰ *ἐγκώμια*. Ὁπωσδήποτε, ποιήματα αὐτοῦ τοῦ τελευταίου εἴδους τραγουδιοῦνταν στὸ γιορταστικὸ συμπόσιο πρὸς τιμὴν ὁρισμένων προσώπων[2]. Ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον ἔχει ἕνα ἐγκώμιο γιὰ τὸν βασιλιὰ τῶν Μακεδόνων Ἀλέξανδρο τὸν φιλέλληνα (ἀπ. 120 κέ.)· προσωπικὸ ἐνδιαφέρον ἔχει ἕνα ἐγκώμιο γιὰ τὸ ὄμορφο ἀγόρι, τὸν Θεόξενο ἀπὸ τὴν Τένεδο (ἀπ. 123), ποὺ στὰ γόνατά του λένε ὅτι κοιμήθηκε τὸν τελευταῖο του ὕπνο ὁ ποιητής· ἕνα ποίημα παιδεραστίας, ἐξαϋλωμένης ὅμως: οἱ ἀκτίνες ποὺ ἀστράφτουν ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ Θεόξενου, ἀνάβουν φωτιὰ στὴν καρδιὰ τοῦ ποιητῆ. Ὑπολείμματα τῶν *Θρήνων* συγγενεύουν μὲ τὸν 2. *Ὀλυμπιόνικο* γιὰ τὸν Θήρωνα,

1. Γιὰ τοὺς διθύραμβους τοῦ Πινδάρου καὶ γιὰ τὶς διεκδικήσεις τους σὲ νεωτερικότητα A. Pickard-Cambridge, *Dithyramb, Tragedy and Comedy*, 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1962, 20.

2. B. A. van Groningen, *Pindare au banquet. Les fragments des scolies*. Leyden 1960 (ἀπ. 122-128 Sn. μὲ ὑπόμν.).

χάρη σὲ σκέψεις γιὰ τὰ μυστήρια, τὰ ὁποῖα, λέει, ἐξασφαλίζοντας μιὰν εὐτυχισμένη ζωὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο, μποροῦν νὰ δώσουν παρηγοριά. Συναντοῦμε ὀρφικο-πυθαγορικὰ θέματα γιὰ δικαστήριο τῶν νεκρῶν καὶ περιπλάνηση τῶν ψυχῶν (ἀπ. 129 κέ., 133) καθὼς καὶ μακαρισμοὺς τῶν μυημένων στὰ Ἐλευσίνια μυστήρια (ἀπ. 137). Μὲ παράξενον τρόπο ἕνα ἀπόσπασμα (131 b) ἀνακατώνει τὴν ὁμηρικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ εἴδωλο ποὺ εἶναι κρυμμένο μέσα στὸ σῶμα, μὲ τὴν πίστη σὲ μιὰν ἀθάνατη ψυχὴ ποὺ κατάγεται ἀπὸ τοὺς θεούς. Δὲν ξέρουμε τὰ συμφραζόμενα, ἴσως ὅμως ἀκριβῶς αὐτοὶ οἱ στίχοι δείχνουν ὅτι ὁ Πίνδαρος ἦταν μόνο περιστασιακὸς ἐπισκέπτης σ' αὐτὲς τὶς θρησκευτικὲς περιοχές.

Ἀνάμεσα στὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται, σχεδὸν κανένα ἄλλο δὲν μᾶς κάμνει νὰ νιώσουμε τόσο ἰδιόρρυθμους ἤχους ὅσο ὁ *διθύραμβος γιὰ τὸν Κέρβερο* (ἀπ. 70 b), μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς ἔξαλλης ἔκστασης, ποὺ στὴν γιορτὴ τῶν Διονυσίων ἀδράχνει ἀκόμα καὶ τοὺς ἐπουράνιους. Μολαταῦτα, τμήματα ποὺ γι' αὐτὸν τὸν λόγο μένουν αὐθύπαρκτα, ἀποτελοῦν ἐξαίρεση. Γενικὰ τὸ ὕφος—δίνουμε στὴν λέξη πλατὺ νόημα—τῶν ἀποσπασμάτων συμφωνεῖ μὲ τὸ ὕφος τῶν *Ἐπινίκιων*, κι ἔτσι ἔχουμε τὴν βεβαιότητα ὅτι μέσα σ' αὐτὰ ἐδῶ συλλαμβάνουμε τὴν ποιητικὴ προσωπικότητα τοῦ Πινδάρου σὲ ὅλα της τὰ κύρια χαρακτηριστικά.

Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ κατάταξαν τὰ 4 βιβλία τῶν *Ἐπινίκιων* σύμφωνα μὲ τὶς γιορτές, ἀπὸ ἕνα βιβλίο τόσο γιὰ τοὺς μεγάλους ἀγῶνες τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῶν Δελφῶν μὲ τὸν τετράχρονο κύκλο τους, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς μικρότερους τῆς Νεμέας καὶ τοῦ Ἰσθμοῦ τῆ Κορίνθου, ποὺ ἐπαναλαμβάνονταν κάθε δυὸ χρόνια[1]. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ *Νεμεόνικοι* ἀποτελοῦσαν κάποτε τὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς συλλογῆς ἐξηγεῖ τὴν προσκόλληση ξένης παραγωγῆς σ' αὐτούς: ὁ 9. «*Νεμεόνικος*» γιὰ μιὰν νίκη τοῦ Χρόμιου τοῦ Αἰτναίου στὴν Σικυώνα, ὁ 10. «*Νεμεόνικος*» γιὰ τὴν νίκη ἑνὸς Θεαίου στὰ Ἡραῖα τοῦ Ἄργους, κι ὁ 11. «*Νεμεόνικος*», ποὺ δὲν εἶναι ἐπινίκιο ἀλλὰ ἕνας χαιρετισμὸς γιὰ τὸν Ἀρισταγόρα τὸν Τενέδιο, ὅταν ἀνέλαβε τὴν πρυτανεία. Προφανῶς ὅταν οἱ κύλινδροι μετατράπηκαν σὲ κώδικες, ἡ θέση τῶν δυὸ τελευταίων βιβλίων ἐναλλάχθηκε· οἱ *Ἰσθμιόνικοι* πῆγαν στὸ τέλος, κι ἔπαθαν σ' αὐτὴν τὴν ἀκρινὴ θέση ἀκρωτηριασμοὺς τῶν τελικῶν τμημάτων. Οἱ *Ὀλυμπιόνικοι*, μὲ τὴν 5. ᾠδή, δέχθηκαν ἕνα νόθο ποίημα, στὸ ὁποῖο ἕνας σύγχρονος τοῦ Πινδάρου, μᾶλλον ἕνας Σικελὸς ποιητής, ὕμνησε τὸν Ψαύμη[2] ἀπὸ τὴν Καμάρινα, ποὺ τὴν νίκη του μὲ ἅρμα τὴν ὕμνησε ὁ Πίνδαρος στὸν 4. *Ὀλυμπιόνικο*.

Στίχοι ὅπως *Νεμ.* 4. 13 δείχνουν ὅτι κάπου κάπου ὕστερα ἀπὸ τὴν γιορτὴ τὰ *Ἐπινίκια* τραγουδιοῦνταν μονωδικὰ μὲ συνοδεία λύρας. Ὅτι μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ προ-

1. Χρονολόγηση τῶν ἐπιμέρους *Ἐπινίκιων*: Schwenn, *RE* 20, 1950, 1613. Γιὰ τὸ δύσκολο πρόβλημα, κατὰ πόσο ἡ ἐξέλιξη τοῦ Πινδάρου φαίνεται ἀπὸ τὴν μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ποιημάτων του, Fr. Schwenn, *Der junge Pindar*. Βερολ. 1940. W. Theiler, *Die zwei Zeitstufen in Pindars Stil und Vers*. Halle 1941. Schadewaldt (βλ. παρακ.), 337.

2. = *Ψαῦμις-ιος*.

ορίζονταν κιόλας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γιὰ μονωδικὴ ἐκτέλεση[1], δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀποκλείσουμε, εἶναι ὅμως λίγο ἀπίθανο. Ὁ χορὸς τραγουδοῦσε αὐτὰ τὰ τραγούδια τῆς νίκης μὲ αὐλὸν καὶ λύρα σπάνια μόνο στὸν τόπο τῆς ἐπιτυχίας, κανονικὰ ὅμως στὸν γιορτασμὸ τῆς νίκης στὴν πατρίδα.

Σχεδὸν κάθε ἐπινίκιο στὴν δομή του ἐμφανίζει καὶ ὁρισμένα συστατικά. Ὑπάρχουν ἐκεῖ πληροφορίες ποὺ ἀνταποκρίνονται στὸν σκοπὸ τῆς ᾠδῆς, γιὰ τὸν νικητή, γιὰ τὴν οἰκογένειά του, γιὰ τὶς ἀθλητικές του ἐπιτυχίες σὲ ἄλλες γιορτές. Μόνο λίγα μαθαίνουμε γιὰ τὸ πῶς διαδραματίσθηκε τὸ ἴδιο τὸ ἀγώνισμα. Ὁ Πίνδαρος τοῦ *Wanderers Sturmlied*[2], ποὺ ἡ ψυχή του πυρώνει στὸν κίνδυνο, ἐπάνω στὸ κροτάλισμα τῶν τροχῶν καὶ στὸ πλατάγισμα τοῦ μαστιγίου, δὲν εἶναι ὁ ἱστορικὸς Πίνδαρος, ἀλλὰ ὁ Πίνδαρος τοῦ Γκαῖτε. Ἕνα δεύτερο συστατικό, ποὺ ἐμφανίζεται μὲ πολὺ διαφορετικὴν ἔκταση, ποὺ πιάνει ὅμως γενικὰ σημαντικὸν χῶρο, εἶναι ὁ μύθος. Τὸ ὅτι ὁ ἐντολέας κι ὁ ποιητὴς ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχουν διαφορετικὴ γνώμη γιὰ τὴν σωστὴ ἀναλογία τῶν δυὸ στοιχείων ποὺ ἀναφέραμε, αὐτὸ τὸ δείχνει ἡ ἱστορία γιὰ τὴν περικοπὴ τῆς ἀμοιβῆς τοῦ Σιμωνίδη, μὲ τὴν δικαιολογία ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ τραγουδιοῦ ἀφοροῦσε τοὺς Διόσκουρους. Ἡ παρεμβολὴ τοῦ μύθου γίνεται σύμφωνα μὲ διάφορα κριτήρια. Ὁ μύθος μπορεῖ νὰ συσχετίζεται μὲ τὴν νίκη, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὶς ᾠδὲς γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Δύσης, ποὺ εἶχαν λίγους δικούς τους ἀντιπροσωπευτικοὺς μύθους· μπορεῖ νὰ δίνουν τὴν ἀφορμὴ γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ νικητῆ, ἢ μπορεῖ ὁ μύθος νὰ τοποθετηθῇ σὲ ἐσωτερικὴ συσχέτιση, μὲ τὸν νικητὴ σὰν μεγάλο ὑπόδειγμα. Ἡ χορικολυρικὴ διήγηση τῶν μύθων εἶναι ἀπὸ τὴν φύση της διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐπική. Ἕνα τόσο ἐκτεταμένο κομμάτι, ὅπως ὁ 4. *Πυθ.* μὲ τὴν ἱστορία τῶν Ἀργοναυτῶν, ἐπιτρέπει νὰ ἰδοῦμε πολὺ καλὰ τὰ χαρακτηριστικά της. Ἡ «εἰσβολὴ» στὴν διήγηση συχνὰ δὲν ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ ποὺ πρόκειται νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενό της, παρὰ ἀπὸ μιὰν μεταγενέστερη φάση τοῦ γεγονότος· ἀπὸ αὐτὴν τὴν φάση γίνεται ἡ πορεία, ἢ μᾶλλον τὸ πήδημα, πρὸς τὰ πίσω. Γιατὶ ὁ ποιητὴς δὲν κάμνει εὐθύγραμμη διήγηση, παρὰ μιὰν πλαισιωτικὴ ἐπεξεργασία αὐτοῦ ποὺ ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ φαίνεται οὐσιαστικὸ καὶ προβάλλει σὰν ὁλοκληρωμένη εἰκόνα μπροστὰ στὴν ψυχή. Ἀξέχαστος ὁ Πέλοπας, ποὺ μέσα στὴν νύχτα, κοντὰ στὴν ἀκρογιαλιά, καλεῖ τὸν θεὸ ἀπὸ τὴν θάλασσα (*Ὀλ.* 1.)· ἡ τολμηρὴ κυνήγισσα Κυρήνη, ποὺ αἰχμαλωτίζει τὴν καρδιὰ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τὸν κάμνει νὰ ψάχνῃ μὲ προφυλάξεις νὰ τὴν βρῇ, καὶ νὰ ζητᾶ πληροφορίες ἀπὸ τὸν σοφὸ Κένταυρο μπροστὰ στὴν σπηλιά του (*Πυθ.* 9.)· ὁ νεαρὸς Ἰάσονας, ποὺ κατέβηκε ἀπὸ τὸ βουνὸ καὶ στέκεται μέσα στὴν ἀγορὰ τῆς Ἰωλκοῦ σὰν ἀκτινοβόλος θεὸς ἀνάμεσα στοὺς πολίτες ποὺ τὸν κοιτοῦν μὲ θαυμασμὸν (*Πυθ.* 4.). Ὁ ποιητὴς ἀρέσκεται νὰ ἐγκλωβίζῃ μὲ ἀρχαϊκὴ σύνθεση τὶς

1. Ἔτσι ὁ WILAMOWITZ (βλ. παραπ.), 233. 240. 254.

2. = *Τραγούδι τοῦ ὁδοιπόρου μέσα στὴν καταιγίδα*, ἀπὸ τὰ *Vermischte Gedichte* (Σ.τ.Μ.).

ἐπιμέρους εἰκόνες καὶ τμήματα[1]. Πλούσια εἶναι ἡ χρησιμοποίηση διαλόγων, ποὺ τὸ ἀποτέλεσμά τους εἶναι μιὰ κάποια δραματοποίηση. Ἡ διακοπὴ τῆς διήγησης γίνεται κάπου κάπου ἀκόμα πιὸ ἀπότομα κι ἀπὸ τὴν εἰσβολή της, μὲ μιὰν σύντομη στερεότυπη ἔκφραση. Παρ' ὅλην τὴν ἐναλλαγὴ στὸν ρυθμὸ καὶ στὴν συχνότητα δὲν πρέπει μολαταῦτα νὰ νομίζουμε ὅτι ἡ χορικολυρικὴ ἀφήγηση τοῦ Πινδάρου εἶναι χωρὶς μορφή[2], ἀλλὰ ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συνάρτησή της μὲ ὁρισμένες ἀξίες, ποὺ τὸ φεγγοβόλημά τους εἶναι ἡ κύρια ἔγνοια τοῦ ποιητῆ.

Τρίτο συστατικὸ στοιχεῖο θὰ προσθέσουμε τὴν γνωμολογικὴ σοφία, ποὺ ἐμπλουτίζει μὲ ἐπισημότητα τὸ κάθε ποίημα, προβάλλοντας κάθε τόσο σὰν γνωμικό *(γνώμη)*. Κατὰ κανόνα ὁ ποιητὴς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἰδοῦμε ὅτι οἱ στοχασμοὶ αὐτοὶ εἶναι δικοί του. Ἔτσι αὐτὰ τὰ γνωμικὰ στοιχεῖα συνάπτονται στενὰ μ' ἐκεῖνα τὰ ἄλλα, ποὺ μόνο μὲ αὐτὴν τὴν ἐπιφύλαξη τὰ ξεχωρίζουμε σὰν τέταρτη ὁμάδα: προσωπικὲς ἐξομολογήσεις τοῦ Πινδάρου, ποὺ διακηρύσσουν προπάντων τὴν μεγαλοπρέπεια καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ ποιητικοῦ του ἐπαγγέλματος, συχνὰ ὅμως μὲ ὑμνικὴν ἔξαρση ἐκφράζουν τὴν θρησκευτικότητά του.

Τὸ *Παρθένιο* τοῦ Ἀλκμάνα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα ποὺ πραγματευθήκαμε ἐδῶ ὑπῆρχαν ἤδη στὴν πρώιμη περίοδο τῆς χορικῆς ᾠδῆς. Κι ὅταν βλέπουμε πῶς ὁ Ἀλκμάνας στὸν μύθο τῶν Ἱπποκοωντιδῶν προσκολλᾶ τὴν «γνώμη» γιὰ τὴν ἐκδικητικὴ δύναμη τῶν θεῶν, γιὰ νὰ συνεχίση ὕστερα: *ἐγὼ ὅμως τραγουδῶ τὸ φῶς τῆς Ἀγιδῶς*, τότε καταλαβαίνουμε ὅτι ὁ ἁλματικὸς τρόπος τῆς μετάβασης ἀποτελεῖ κιόλας ἐδῶ στοιχεῖο τοῦ ὕφους. Ὁ Πίνδαρος μιλᾶ ὁ ἴδιος κάπου κάπου γιὰ τὴν ξαφνικὴ ἐναλλαγὴ τῶν θεμάτων του, σὰν γιὰ κάτι ποὺ ἀναποκρίνεται στοὺς κανόνες τῆς τέχνης του, κι ἔχει μεγάλη σημασία ὅτι κοντὰ στὶς δικές του μαρτυρίες (*Πυθ.* 10, 54· 11, 41) μποροῦμε νὰ βάλουμε πιθανῶς τοῦ Στησίχορου (ἀπ. 25) καὶ ἀσφαλῶς τοῦ Βακχυλίδη (10, 51). Εἶναι μέσα στὴν φύση αὐτῶν τῶν *Ἐπινίκιων*, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἑνότητάς τους τὸν τελευταῖο καιρὸ ἔγινε ξανὰ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ἑρμηνείας. Ὁ August Boeckh, ποὺ μὲ τὴν μεγάλη του ἔκδοση τοῦ 1821 ἑτοίμασε τὸν δρόμο στὴν πινδαρικὴ ἔρευνα, ἄρχισε μὲ τὰ προβλήματα τῶν κεντρικῶν ἰδεῶν μέσα σ' αὐτὰ τὰ τόσο δύσκολα, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς συγκρότησης, δημιουργήματα, ὁ L. Dissen καὶ ἄλλοι μὲ φαντασιώσεις ἐκλόνισαν τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν μέθοδο κι ἔκαμαν ἀναγκαία τὴν ἐκκαθάριση ποὺ πέτυχε ὁ A. B. Drachmann[3]. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ πρόβαλε στὸ προσκήνιο γιὰ μερικὸν καιρὸ μιὰ πραγμάτευση τοῦ Πινδάρου, ποὺ ἔστρεψε τὴν προσοχή της στὴν σύνδεση τῶν ἐπιμέρους στοιχείων, σύνδεση φαινομενικὰ περισσότερο συνειρμικήν. Τὸ βιβλίο τοῦ Wilamowitz γιὰ τὸν Πίνδαρο ἔχει

1. W. A. A van Otterlo, ⟨Untersuchungen uber Begriff, Anwendung und Entstehung der griech. Ringkomposition⟩, *Meded. Nederl. Akad. afdeeling letterkunde* 7/3. Ἄμστ. 1944.

2. L. Illig, *Zur Form der pindarischen Erzahlung*. Βερολ. 1932.

3. *Moderne Pindarfortolkning*. Κοπεγχ. 1891.

προετοιμάσει μιὰν καινούργια ἀλλαγή, ἐνῶ τὸ βιβλίο τοῦ SCHADEWALDT ἔφερε ξανὰ στὸ προσκήνιο τὸ πρόβλημα τῆς ἑνότητας.

Τὸ πρόβλημα εἶναι τὸ ἑξῆς: Τὰ *Ἐπινίκια* τοῦ Πινδάρου δημιουργοῦν πολὺ συχνὰ τὴν ἐντύπωση μιᾶς καλειδοσκοπικῆς ἀνάμειξης διάφορων στοιχείων, ποὺ συχνὰ συνδέονται μεταξύ τους μὲ χαλαρές, μάλιστα αὐθαίρετες, μεταβάσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν θὰ ὑπάρχη ἄνθρωπος ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ νιώση ἀπὸ ποίηση, ποὺ νὰ μὴν ἔχη τὴν ἐντύπωση ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ πολυμορφία στὸ τέλος τέλος μένει ἑνωμένη σὲ μιὰν μεγαλόπρεπη ἑνότητα. Σὲ τί συνίσταται αὐτή; Τὸν ἀποφασιστικὸ λόγο τὸν εἶπε ὁ HERMANN FRÄNKEL[1]. Τὸ ἐπινίκιο ἀνεβάζει τὸ σημαντικὸ γεγονὸς τῆς νίκης ὡς τὸν κόσμο τῶν ἀξιῶν, ποὺ ἀπὸ αὐτὸν ξεκινώντας δημιουργεῖ ὁ ποιητής. Ὁ κόσμος αὐτῶν τῶν ἀξιῶν γίνεται μὲ παραδειγματικὸν τρόπο φανερὸς στοὺς διάφορους τομεῖς του: στὸν τομέα τῶν θεῶν, στὸν ἡρωικὸ μύθο, στὴν ἠθικὴ τάξη κι ὄχι λιγότερο στὸν ἴδιο τὸν ποιητή, ὁ ὁποῖος δρᾶ σὰν νὰ βρίσκεται μέσα σ' ἕνα τέμενος τῶν Μουσῶν μὲ δικούς του κανόνες. Ἂν αὐτὸ τὸ ἀντιληφθοῦμε σωστά, δὲν θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀποδώσουμε στὰ πινδαρικὰ ποιήματα μιὰν ἑνότητα ποὺ νὰ μποροῦσε νὰ συγκριθῆ ἔστω καὶ μόνο ἀπὸ μακριὰ μὲ τὴν ἑνότητα τῶν κλασσικῶν καλλιτεχνημάτων. Πιὸ δικαιολογημένες εἶναι οἱ παρατηρήσεις, προπάντων ὅπως τοῦ DORNSEIFF, γιὰ τὶς ἰδιορρυθμίες αὐτοῦ τοῦ τρόπου σύνθεσης, ποὺ ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ γλιστρᾶ ὁμαλὰ κι ἀπὸ τὴν ἄλλη πηδᾶ τολμηρά. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως οἱ γραμμὲς ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τέμνονται ὅλες σὲ μιὰν περιοχὴ ποὺ εἶναι δοσμένη ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ ποιητῆ καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο βλέπει τὸν κόσμο. Ἔτσι ἡ ἑνότητα αὐτῶν τῶν ποιημάτων δὲν βρίσκεται στὴν ἐσωτερική τους δομή, ἀλλὰ στὴν καθολικὴ συνάφεια τῶν στοιχείων τους πρὸς τὸν κόσμο τῶν ἀριστοκρατικῶν ἀξιῶν, ποὺ γιὰ τὸν ποιητὴ εἶναι ἀκλόνητος.

Μόνο τὰ πιὸ σημαντικὰ μποροῦν νὰ σημειωθοῦν μὲ συντομία ἐδῶ. Στὸ κέντρο αὐτῆς τῆς ἀριστοκρατικῆς ἀντίληψης γιὰ τὸν ἄνθρωπο βρίσκεται ἡ πεποίθηση γιὰ τὴν ἀποφασιστικὴ ἀξία τοῦ ἔμφυτου καὶ κληρονομημένου χαρακτήρα, τῆς φυᾶς[2]. *Μάταιος ἀγώνας εἶναι νὰ θέλουμε νὰ κρύψουμε τὸν ἔμφυτό μας τρόπο* (*Ὀλ.* 13, 13). Ὁ Πίνδαρος μιλᾶ τελείως μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀριστοκρατίας, ὅταν ἀπέναντι στοὺς φορεῖς τῆς ἔμφυτης ἀρετῆς πολὺ λίγο ἐκτιμᾶ τοὺς *διαβασμένους*. Ἀσφαλῶς ὁ μελλοντικὸς Ὀλυμπιονίκης χρειάζεται τὸν προπονητή, ποὺ τὴν σημασία του τὴν μαρτυροῦν ἀρκετὰ ποιήματα: ὁ προπονητὴς ὅμως μόνο ἕναν ποὺ γεννήθηκε γιὰ τὴν ἀρετὴ μπορεῖ νὰ τὸν *ἀκονίση* (*Ὀλ.* 10, 20). Ἀντίθετα, ὅποιος ἔχει ἐπίκτητην ἀρετή, αὐτὸς μένει ἕνας σκοτεινὸς ἄνθρωπος, ποὺ δὲν περπατᾶ ποτὲ μὲ σίγουρο πόδι (*Νεμ.* 3, 41).

---

1. *Gnom.* 6. 1930, 10, τώρα *Wege und Formen fruhgriechischen Denkens.* 2. ἔκδ. Μόναχο 1960, 366. Πρόσθεσε τὸ ὡραῖο κεφάλαιο <Die «Mächte» bei Pindar>, τοῦ βιβλίου του *Dichtung und Philosophie des fruhen Griechentums*, 2. ἔκδ. 549.

2. W. HAEDICKE, *Die Gedanken der Griechen uber Familienherkunft und Vererbung.* Διδ. διατρ. Halle 1936.

Μόνο ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιοχὲς παραστάσεων πέφτει ἐπάνω στοὺς μύθους τὸ σωστὸ φῶς. Αὐτὲς οἱ μορφὲς ἡρώων, αὐτὰ τὰ κατορθώματα ἐξαιρετικῆς τόλμης, ὅλα μαρτυροῦν ἐκεῖνο τὸ ἀνώτερο ἦθος, ποὺ διαδηλώνεται καὶ στὰ ἐπίπονα ἐπιτεύγματα τῶν νικητῶν στοὺς μεγάλους ἀγῶνες. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις αὐτὲς οἱ δυὸ περιοχὲς ἔχουν ἄμεση συνάρτηση, ἐπειδὴ συμβαίνει ἥρωες τοῦ μύθου νὰ εἶναι πρόγονοι τῶν οἰκογενειῶν ποὺ ἔστειλαν τὸν νικητὴ στὸν ἀγώνα.

Κοντὰ στὸ ἐπίτευγμα τοῦ ἀγωνιστῆ στέκεται μὲ τὰ ἴδια δικαιώματα καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ ποιητῆ[1]. Μὲ αὐτὴν ἡ νίκη ἀποκτᾶ διάρκεια, γιατὶ χάρη στὸν ὕμνο τοῦ ποιητῆ γίνεται ὁ νικητὴς δεκτὸς στὸν κόσμο τοῦ ὑψηλοῦ καὶ τοῦ ἄφθαρτου. Εἶναι ὅπως στὸν Ὅμηρο, ποὺ ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου ἐξασφαλίζεται μόνο χάρη στὴν ἀναγνώριση ποὺ βρίσκεται στὰ τιμητικὰ δῶρα καὶ στὰ ἐπαινετικὰ λόγια. Ὁ Πίνδαρος ἔχει συνείδηση τῆς σημαντικῆς του ὑπηρεσίας καὶ μιλᾶ συχνὰ καὶ μὲ ἔμφαση γι' αὐτό. *Θὰ χαθῆ ἡ ὡραία πράξη, ἂν δὲν ποῦν τίποτε γι' αὐτήν* (ἀπ. 121)[2]. Ὁ Goethe ἐκφράζει τὸ ἴδιο νόημα, ὅταν στὸ *Νόθη κόρη* βάζει στὸ στόμα τῆς Εὐγενίας τὰ ἑξῆς: *Θὰ ὑπῆρχε ἦθος ἂν δὲν φαινόταν;*

Ὅλα αὐτά, ἡ ἐπιτυχία τοῦ νικητῆ, ποὺ ξεφυτρώνει ἀπὸ τὶς προγονικὲς καταβολές, καὶ ὁ ποιητικὸς λόγος, ποὺ νικᾶ τὸν χρόνο, εἶναι ὡστόσο συνδεμένα μὲ τὴν βασικὴ προϋπόθεση κάθε ἐπιτυχίας, ποὺ εἶναι ἡ εὐλογία ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὸν θεό. Μὲ ἄλλα λόγια: ὁ κόσμος αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ προσδιορίζεται πέρα ὣς πέρα ἀπὸ θρησκευτικότητα. *Ἀπὸ τοὺς θεοὺς βγαίνουν ὅλες οἱ δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης ἀρετῆς, καὶ σοφοὶ καὶ χεροδύναμοι καὶ ρήτορες* (*Πυθ.* 1, 41)[3]. Ὁ Δίας εἶναι κύριος καὶ χορηγὸς τῶν πάντων. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν ὅμως, πιὸ κοντὰ στὴν καρδιὰ τοῦ ποιητῆ βρίσκεται ὁ θεὸς τῶν Δελφῶν, ὁ προστάτης τοῦ ἀριστοκρατικοῦ τρόπου. Ὁ θεϊκὸς κόσμος τοῦ Πινδάρου δὲν δείχνει τὴν ποικιλία τοῦ ὁμηρικοῦ. Ὁ ποιητὴς βλέπει τοὺς θεούς του λιγότερο ἀτομικούς· πιὸ πολὺ τοὺς βλέπει στὴν δραστηριότητά τους, ποὺ διαπερνᾶ ὅλον τὸν κόσμο. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὁ μεγάλος ρόλος ποὺ παίζουν στὸ ἔργο του μορφὲς σὰν τὴν Τύχη, τὴν Ἡσυχία, τὴν Ὥρα, μέσα στὶς ὁποῖες συμπυκνώνεται ἡ θεϊκότητα σὲ ὁρισμένες δυνάμεις ἢ καταστάσεις τῆς ζωῆς. Εἶναι σφάλμα νὰ τὶς νομίζουμε προσωποποιήσεις. Ἡ πιὸ ἐπιβλητικὴ ἔκφραση τοῦ κοιτάγματος τοῦ κόσμου μὲ ἕναν τέτοιο τρόπο εἶναι τὸ προοίμιο τοῦ 5. *Ἰσθμ.* Ἡ Θεία εἶναι στὴν *Θεογονία* τοῦ Ἡσίοδου ἡ μάνα τοῦ Ἥλιου, τῆς Σελήνης καὶ τῆς Ἠῶς· στὸν Πίνδαρο ἡ Τιτανίδα αὐτὴ γίνεται ἡ πρώτη αἰτία τοῦ κόσμου τῆς ὀμορφιᾶς καὶ τῆς λάμψης, καὶ τέλος θεϊκὴ αἰτία γιὰ τὸ θαῦμα τοῦ κάθε τὶ ποὺ εἶναι φωτεινὸ καὶ ἀκτινοβόλο, τοῦ χρυσαφιοῦ καθὼς καὶ τῆς νίκης στοὺς ἱεροὺς τόπους.

Ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἄποψη ὁ θεϊκὸς κόσμος τοῦ Πινδάρου πέρασε σὲ ἀκόμα πιὸ

1. Ὁ ἀοιδὸς κοντὰ στὸν βασιλιά: F. WEHRLI, *Hauptrichtungen des griech. Denkens.* Ζυρίχη 1964, 38.

2. *Θνᾴσκει δὲ σιγαθὲν καλὸν ἔργον.*

3. *Ἐκ θεῶν γὰρ μαχαναὶ πᾶσαι βροτέαις ἀρεταῖς / καὶ σοφοὶ καὶ χερσὶ βιαταὶ περίγλωσσοί τ' ἔφυν.*

βαθιὰν ἀντίθεση πρὸς τὸν ὁμηρικό. Σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ ποιητῆ (*Ὀλ.* 1, 35), ὁ ἀοιδὸς εἶναι σωστὸ νὰ λέη ὡραῖα λόγια γιὰ τοὺς θεούς. Αὐτὸ σημαίνει ἄρνηση ὄχι λίγων στοιχείων τῆς ὁμηρικῆς μυθολογίας, καὶ πραγματικὰ βλέπουμε ὅτι ὁ ποιητὴς πολλὲς φορὲς καθαρίζει τὴν παράδοση. Ἡ ἀπόρριψη τῆς ἱστορίας γιὰ τὸ κομμάτιασμα τοῦ Πέλοπα καὶ ἡ ἀντικατάστασή της μὲ τὸ ἀπαρεξήγητο γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς θέμα τῆς ἀπαγωγῆς τοῦ ἀγοριοῦ ἀπὸ τὸν Ποσειδώνα, εἶναι τὸ πιὸ γνωστὸ παράδειγμα[1]. Αὐτὴ ἡ μέθοδος εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν φλογερὴ διαμαρτυρία ἑνὸς Ξενοφάνη ἢ ἀπὸ τὸν ἀγώνα τοῦ Αἰσχύλου γιὰ μιὰν θεοδικία, τελικὰ ὅμως ἔχει τὴν ρίζα της στὴν ἴδια ἔλλειψη ἱκανοποίησης ἀπὸ τὴν θρησκευτικότητα τοῦ ἔπους. Ἡ στάση τοῦ ποιητῆ ἀπέναντι σ' αὐτὸν τὸν κόσμο τῶν θεῶν εἶναι μὲ ἕναν ἰδιότυπο καὶ μολαταῦτα γνήσια ἑλληνικὸν τρόπο ἀντινομική, καὶ βρῆκε συγκινητικὴ ἔκφραση στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἕκτου *Νεμεόνικου*: ὁ ποιητὴς ξέρει τὴν ἀνημποριὰ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ αἰώνια τὸν χωρίζει ἀπὸ τὴν δύναμη καὶ τὴν σιγουριὰ τῶν θεῶν. Ξέρει ὅμως καὶ τὴν ἄλλη ἄποψη: ὅτι ὁ ἄνθρωπος παρ' ὅλα αὐτά, μὲ τὴν δύναμη τοῦ πνεύματός του καὶ μὲ τὴν εὐγένεια τῆς φύσης του, μπορεῖ νὰ ἀντιπαραβληθῆ μὲ τοὺς οὐράνιους. Δυὸ διαφορετικὰ σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες γένη, καὶ μολαταῦτα καὶ τὰ δυὸ ἀναπνέουν σὰν παιδιὰ τῆς ἴδιας μητέρας. Καὶ ὁ ὄγδοος *Πυθιόνικος* (95) κηρύσσει τὶς δυὸ πλευρὲς τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Ἐδῶ βρίσκεται ὁ μελαγχολικὸς λόγος γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἕνα ὄνειρο τοῦ ἴσκιου. Ἀμέσως ὅμως ἀκολουθεῖ τὸ χαρούμενο ἀνάβλεμμα: ὅταν πέση φῶς ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἐπάνω σ' αὐτὴν τὴν φτωχὴ ζωή, τότε τὴν φωτίζει μὲ μεγάλη λάμψη κι ἔτσι ὑποφέρεται εὔκολα. Νὰ συλλαμβάνη αὐτὸ τὸ φῶς σὲ τραγούδι καὶ μὲ τὴν δύναμη τοῦ τραγουδιοῦ νὰ τὸ χαρίζη στοὺς ἀνθρώπους, αὐτὸ εἶναι τὸ καθῆκον τοῦ ποιητῆ, ὅπως τὸ ἔβλεπε ὁ Πίνδαρος.

Ἡ γλώσσα τοῦ Πινδάρου κινεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μέσα στὰ πλαίσια τῆς χορικολυρικῆς φιλολογικῆς γλώσσας. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι φέρνει μαζί της ἐπικὸ ὑλικό, δείχνει δωρικὸν χρωματισμὸ (στὸν Πίνδαρο ἐντονότερα ἀπὸ ὅ,τι στοὺς Κείους, ποὺ εἶχαν ἰωνικὴ καταγωγὴ) καὶ περιέχει αἰολικὰ στοιχεῖα, ποὺ ὁ ἔλεγχός τους βέβαια ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη μας στὴν παράδοση. Βοιωτικὰ τοπικὰ στοιχεῖα διαπιστώνονται μόνο σὲ πάρα πολὺ περιορισμένον βαθμό. Τὸ γλωσσικὸ ὑλικὸ ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ποιητικὸ εἶδος δὲν ἔχει γιὰ τὸν Πίνδαρο τὴν ἴδια σημασία ὅπως γιὰ ἕναν ἐπικὸ ποιητή. Ἡ παράδοση δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ ἀξιοποιῆ δυνατὰ στὰ ποιήματά του τὸ προσωπικό του ὕφος. Μὲ τὶς ρωμαλέα συγκροτημένες περιόδους του, στὶς ὁποῖες ἡ τεκτονικὴ δύσκολα πιὰ διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὰ ὑπερπλούσια στολίδια, μὲ τὴν ἀποφυγὴ τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῶν μορίων, ποὺ ἄρεσκαν στοὺς Ἕλληνες, γιὰ χάρη ἑνὸς ἰδιότροπα βίαιου ἀραδιάσματος καὶ ἔλλειψης, μὲ τὴν μετάθεση τοῦ βάρους στὸ οὐσιαστικό, ποὺ ἀπέναντί του τὸ ρῆμα συχνὰ εἶναι μόνο μιὰ βοηθητικὴ περισσότερο λέξη μὲ φτωχὸ περιεχό-

1. Διαφορετικὰ στοῦ Dornseiff, *Pindars Stil,* 126.

μενο, μὲ τὶς ἄφθονες εἰκόνες του, ποὺ συλλαμβάνουν τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων ὄχι ὅμως τὴν αἰσθητή τους ἐμφάνιση, καὶ ποὺ διασταυρώνονται ἐπιπλέον μὲ τολμηρὴ ἀφροντισιά—μὲ ὅλα αὐτὰ ὁ Πίνδαρος δημιούργησε ἐκεῖνο τὸ μεγαλόστομο ὕφος τῆς ᾠδῆς, ποὺ ξεπερνώντας τὸν χρόνο ἐπηρέασε ὥς καὶ τὶς νεότερες λογοτεχνίες[1].

῾Ο Πίνδαρος παρ' ὅλην τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸ εἶδος ποὺ καλλιέργησε, μένει στὸ τέλος ὁ μεγάλος μοναδικός. Γι' αὐτὸ εἴμαστε εὐγνώμονες στὴν Τύχη, γιατὶ μᾶς ἔκαμε νὰ γνωρίσουμε χάρη σ' ἕνα ἐκτεταμένο παπυρικὸ εὕρημα ἕναν χορικὸ ποιητή, ποὺ ἦταν ἀνταγωνιστὴς τοῦ Πινδάρου, χωρὶς νὰ φτάση στὴν περιοχὴ τοῦ μεγαλείου του. Στὰ 1896 τὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο ἀπέκτησε τὰ λείψανα δύο παπυρικῶν κυλίνδρων μὲ ποιήματα τοῦ Βακχυλίδη (ἀρ. 175 P.), ποὺ εἶχαν βρεθῆ σ' ἕναν τάφο. Μερικὰ μικρότερα λείψανα προστέθηκαν ἀργότερα (ἀρ. 176 - 185 P.)· νέα ἀποσπάσματα περιέχει καὶ ὁ 23. τόμ. τῶν *Ox. Pap.* (1956, ἀρ. 2361 - 68).

῾Ο ποιητής, ποὺ ἦταν γιὰ μᾶς πρωτύτερα σκιά, κατάγεται ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ Κέα, ὅπως καὶ ὁ θεῖος του ὁ Σιμωνίδης. ῾Ο Εὐσέβιος τοποθετεῖ στὸ *Χρονικό* του (*Χρονικῶν κανόνων παντοδαπὴ ἱστορία*) τὴν ἀκμὴ τοῦ Βακχυλίδη στὰ 467, κάτι ποὺ πρέπει νὰ εἶναι σύμφωνο μὲ τὰ πράγματα. ῾Ο θάνατός του τοποθετεῖται μὲ πιθανότητα στὰ μέσα τοῦ αἰώνα.

Οἱ ᾿Αλεξανδρινοὶ τὸν ἔχουν περιλάβει στὸν κανόνα τῶν ἐννιὰ μεγάλων λυρικῶν καὶ ταξινόμησαν τὸ ἔργο του. Αὐτὸ φαίνεται πὼς ἐκτεινόταν σὲ ἐννιὰ βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ἕξι περιλάμβαναν ποιήματα γιὰ τὴν λατρεία, δηλ. *διθυράμβους, παιᾶνες, ὕμνους, προσόδια, παρθένια,* καὶ *ὑπορχήματα,* ἐνῶ τὰ ἄλλα τρία μὲ τοὺς τίτλους *ἐπινίκια, ἐρωτικὰ* καὶ *ἐγκώμια,* περιλάμβαναν ποιήματα ποὺ ἀφοροῦσαν ἀνθρώπους. ᾿Αποκτήσαμε δηλ. καὶ γιὰ τὸν Βακχυλίδη, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Πίνδαρο, μόνο μιὰν προσέγγιση πρὸς ἕνα σχετικὰ ὄχι πολὺ μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου του.

῾Ο ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ κυλίνδρους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουμε λείψανα, περιλάμβανε τὰ *᾿Επινίκια* σὲ ὁμάδες, στὶς ὁποῖες ἡ βάση γιὰ τὴν διαίρεση δὲν ἦταν οὔτε ὁ τόπος τῶν ἀγώνων, ὅπως στὸν Πίνδαρο, οὔτε τὸ εἶδος τῶν ἀθλημάτων, ὅπως στὸν Σιμωνίδη. ᾿Επειδή, παρ' ὅλα τὰ σημαντικὰ κενὰ καὶ τοὺς ἀκρωτηριασμούς, οὐσιαστικὰ μποροῦμε νὰ διαβάσουμε δεκατέσσερα ἀπὸ αὐτά, ἀποκτοῦμε μιὰν ἱκανοποιητικὴ εἰκόνα γιὰ τὶς ἐπινίκιες ᾠδὲς τοῦ Κείου ποιητῆ. ῾Η σύγκριση μὲ τὸν Πίνδαρο ἔχει ἐδῶ ἐξαιρετικὴ σημασία, ἐκεῖ ὅπου καὶ οἱ δυὸ ποιητὲς συμβαίνει νὰ ὑμνοῦν τὴν ἴδια νίκη στὶς ᾠδές τους. Αὐτὸ ἀφορᾶ ἀκριβῶς τὸ πιὸ παλιὸ ἐπινίκιο ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸν Βακχυλίδη καὶ ποὺ μὲ μεγάλη πιθανότητα τὸ τοποθετοῦμε στὰ 485. ᾿Επρόκειτο γιὰ μιὰν νεμεακὴ νίκη τοῦ Αἰγινήτη Πυθέα, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς γιοὺς τοῦ Λάμπωνα, στὸ παγκράτιο. Καὶ τὸ νησὶ καὶ ἡ οἰκογένεια εἴδαμε πὼς βρί-

1. Σ' αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη ἔπαιξαν ρόλο καὶ παρανοήσεις, ποὺ φτάνουν πίσω στὸν ῾Οράτιο, ὅπως ἔδειξε ὁ F. Zucker, «Die Bedeutung Pindars fur Goethes Leben und Dichtung», *Das Altertum* 1, 1955, 180 κέ.

σκονταν σὲ στενὴ σχέση μὲ τὸν Πίνδαρο, ποὺ ὕμνησε αὐτὴν τὴν νίκη στὸν 5. *Νεμ.* Προπάντων ὅμως διασταυρώθηκαν οἱ δρόμοι τῶν δυὸ ποιητῶν στὴν αὐλὴ τοῦ Ἱέρωνα. Τουλάχιστο στὰ ποιήματά τους· ἂν καὶ ὁ Βακχυλίδης ὁ ἴδιος βρισκόταν στὴν Σικελία, δὲν εἶναι βέβαιο, ἂν ὅμως λάβουμε ὑπόψη μας τὸν σύνδεσμό του μὲ τὸν Σιμωνίδη, εἶναι πολὺ πιθανό. Ὅταν ὁ Ἱέρωνας νίκησε στὴν Ὀλυμπία μὲ ἄλογο κούρσας *(κέλητα)*, καὶ ὁ Πίνδαρος ὕμνησε τὸ γεγονὸς στὸν 1. *Ὀλυμπιόνικό* του, ἔστειλε καὶ ὁ Βακχυλίδης μιὰν ᾠδὴ ἀπὸ τὴν Κέα (5). Ἡ ἑπόμενη ἐντολὴ τοῦ Ἱέρωνα—ἐπρόκειτο γιὰ τὴν πρώτη του δελφικὴ νίκη μὲ ἅρμα (470)—δόθηκε πάλι στὸν Πίνδαρο, ἐνῶ ὁ Βακχυλίδης ἐμφανίσθηκε μὲ ἕνα μικρὸ χορικο-λυρικὸ συγχαρητήριο ποίημα (4). Τέλος ἔφτασε κι αὐτὸς στὸν σκοπό του, γιατὶ αὐτὸς καὶ ὄχι ὁ Πίνδαρος ἐσύνθεσε τὴν πανηγυρικὴ ᾠδὴ (3) γιὰ τὴν ὀλυμπιακὴ νίκη τοῦ Ἱέρωνα μὲ ἅρμα στὰ 468.

Ὁ Βακχυλίδης ἔγραψε ποιήματα γιὰ τὴν πατρίδα του· πέντε ἀπὸ τὰ *Ἐπινίκιά* του εἶναι γιὰ νίκες συμπατριωτῶν του. Κάμνει ἐντύπωση ὅτι ὁ Πίνδαρος στὰ 458[1] πῆρε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Κέας τὴν ἐντολὴ νὰ συνθέση ἕναν παιάνα γιὰ τὸν δελφικὸ Ἀπόλλωνα. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ πάρουμε στὰ σοβαρὰ τὴν πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου (*Π. φυγ.* 14.605 c) ὅτι ὁ Βακχυλίδης ἔζησε ἕνα διάστημα ἐξόριστος στὴν Πελοπόννησο.

Στὰ *Ἐπινίκια* τοῦ Βακχυλίδη ἐμφανίζονται τὰ ἴδια στοιχεῖα ὅπως καὶ στοῦ Πινδάρου· καὶ τὴν δομή τους μποροῦμε νὰ τὴν συγκρίνουμε ἴσαμε ἕνα σημεῖο, γιατὶ ὁ μύθος, ποὺ κάπου κάπου εἶναι πολὺ πλατιὰ ἁπλωμένος, πιάνει τὸ κεντρικὸ τμῆμα καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα. Ὁ Βακχυλίδης εἶναι κάποτε κάπως πιὸ διεξοδικὸς γιὰ τὶς συνθῆκες τῆς νίκης, ἐνῶ εἶναι ἰδιαίτερα γενναιόδωρος σὲ γνωμικὰ στὰ τελικὰ μέρη. Ἀκριβῶς σ' αὐτὰ συλλαμβάνουμε τὴν ἀπόστασή του ἀπὸ τὸν Πίνδαρο: ἡ σοφία του εἶναι ἡ εὐχάριστη σοφία τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ποὺ ὁ ποιητὴς τὴν προσφέρει σὲ εὐχάριστην ἐπίσης μορφή. Πουθενὰ τὸ πινδαρικὸ βάθος τῆς αἴσθησης τῶν ἀξιῶν. Δὲν λείπουν καὶ μέρη στὰ ὁποῖα ὁ ποιητὴς μιλᾶ γιὰ τὴν τέχνη του. Μιὰν φορὰ (5, 16) τὸ κάμνει μὲ πινδαρικὰ μεγαλόπρεπον τρόπο καὶ θέλει νὰ ἁπλώση τὰ φτερά του σὰν ἀετὸς μπροστὰ στὸν Ἱέρωνα. Ἡ περήφανη εἰκόνα ἀναπτύσσεται ὡραῖα, πιστεύουμε ὅμως πὼς τοῦ ταιριάζει καλύτερα ἡ ἐπωνυμία *Κηΐα ἀηδών*, ποὺ καυχιέται ὁ ἴδιος ἀλλοῦ (3, 98) ὅτι εἶναι. Μιὰ πολὺ λεπτὴ διάκριση γίνεται σ' ἕνα ἐπίγραμμα τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας* (9, 184), στὸ ὁποῖο ὁ Πίνδαρος προσφωνεῖται «*Μουσάων ἱερὸν στόμα*», ὁ Βακχυλίδης ὅμως «*λάλε Σειρήν*».

Ἤδη στὰ *Ἐπινίκια* γίνεται φανερὸ πὼς ἡ δύναμη αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ βρίσκεται στὴν ἀφηγηματική του ἱκανότητα. Τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ *Ἐπινίκιά του* (13) πραγματικὰ μαρτυρεῖ περισσότερο ὅτι ὁ Βακχυλίδης τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, σὲ βαθμὸν ποὺ εἶναι ξένος γιὰ τὸν Πίνδαρο. Συγχρόνως ἡ ἐπιδεξιότητά του

---

1. Πβλ. *Ἰσθμιόν.* 1, 7 κέ.

γίνεται φανερὴ σὲ μικρὰ εὑρήματα: ἡ προέλαση τῶν Τρώων, ἡ κατάρρευσή τους ὅταν ξαναεμφανίζεται ὁ Ἀχιλλέας, περιγράφεται ἐδῶ ἀπὸ τὴν Τρωικὴ πλευρά. Τὴν ἐξόρμηση τῶν πολιορκημένων γιὰ τὴν ἐπίθεση τὴν ζωγραφίζει μὲ μιὰν παρομοίωση ἀπὸ τὴν θάλασσα, ποὺ εἶναι στὸ θέμα καὶ τὴν δομὴ ὁλωσδιόλου ὁμηρική. Ἀνεξάρτητος ἐμφανίζεται ὁ Βακχυλίδης στὰ δυὸ μεγαλύτερα ποιήματα γιὰ τὸν Ἱέρωνα (3.5), μολονότι θὰ ἔπρεπε νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι μπορεῖ νὰ στηρίζεται σὲ χαμένα πρότυπα. Στὸ δεύτερο, πού ἀναφέρεται στὴν ὀλυμπιακὴ νίκη μὲ τὸ ἄλογο κούρσας, πλάθει τὴν συνάντηση τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὸν Μελέαγρο στὸν Ἅδη σὰν ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα γιὰ τὴν ἀστάθεια κάθε ἡρωικοῦ μεγαλείου[1]. Ἡ ἀπότομη διακοπὴ τῆς διήγησης μόνο ἐξωτερικὰ μπορεῖ νὰ θυμίση Πίνδαρον. Δὲν ὑπάρχει ἐδῶ τίποτε ἀπὸ τὰ τολμηρὰ ἅλματα ἐκείνου, ἀλλὰ ἁπλῶς ἕνα σταμάτημα τοῦ θέματος, δηλ. μᾶλλον ὁ τρόπος τοῦ Ἀλκμάνα. Στὴν 3. ὠδὴ γιὰ τὴν ὀλυμπιακὴ νίκη μὲ τὸ ἅρμα στὰ 468 ὁ Βακχυλίδης ἀπευθύνεται στὸν Ἱέρωνα, βαριὰ ἄρρωστον, ποὺ ἀμέσως ὕστερα πέθανε. Ἕνα λεπτὸ στοιχεῖο εἶναι ἐδῶ τὸ ὅτι τὸν παρηγορεῖ μὲ μιὰν ὡραία διατύπωση τῆς παράδοσης γιὰ τὸν Κροῖσο: καὶ τὸν βασιλιὰ τῶν Λυδῶν, ποὺ σὰν τὸν Ἱέρωνα μὲ ὑπερπλούσια δῶρα πρὸς τὸν δελφικὸ ναὸ κέρδισε τὴν εὔνοια τοῦ Ἀπόλλωνα, δὲν τὸν παράτησε ὁ θεὸς τὴν ὥρα τοῦ θανάσιμου κινδύνου. Ὅταν ἔπεσαν οἱ Σάρδεις, ἀνάρπασε τὸν προστατευόμενό του ἀπὸ τὴν πυρά, ποὺ τὴν εἶχε σβήσει ἡ βροχὴ τοῦ Δία, σὲ μιὰν μακαρισμένη ζωὴ στὴν χώρα τῶν Ὑπερβόρειων[2]. Ὅπως ἐδῶ, ἔτσι καὶ στὶς ἄλλες περιπτώσεις, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἀνευρεθῆ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν διήγηση καὶ στὰ πραγματικὰ περιστατικὰ τῆς ὠδῆς.

Τὰ ὑπόλοιπα λείψανα τοῦ παπύρου τοῦ Λονδίνου ἀνήκουν σὲ ἕναν δεύτερο κύλινδρο, ποὺ περιλάμβανε *διθυράμβους*. Ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ τίτλος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ἐπιβεβαιώθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ σποραδικὰ παραθέματα, καὶ ἀπὸ τὴν ἐτικέτα *(σίλλυβος)*, ποὺ βρισκόταν στὸ τέλος ἑνὸς παπυρικοῦ κυλίνδρου μὲ αὐτὰ τὰ κείμενα (ἀρ. 177 P.). Κάτω ἀπὸ αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἐπερίλαβαν χορικὰ ἄσματα ἀφηγηματικοῦ περιεχομένου, καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν τοὺς ἔνοιαζε πολύ, ποὺ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ (16. 17) ὁλοφάνερα ἦταν ἀφιερωμένα στὸν Ἀπόλλωνα. Τὰ σύνορα ὅμως ἀνάμεσα στὸν *παιάνα* καὶ τὸν *διθύραμβο* εἶχαν γίνει στὴν λόγια θεωρία καὶ στὴν λατρεία ἀσαφῆ[3]. Τὰ ἐπιμέρους ποιήματα εἶχαν τίτλους, καὶ κατατάχθηκαν σύμφωνα μὲ τὴν ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν τίτλων. Ἕξι ἀπὸ αὐτὰ σώθηκαν σὲ διαφορετικὴ κατάσταση. Οἱ *Ἀντηνορίδαι ἢ Ἑλένης ἀπαίτησις*, μὲ τὴν ἀποστο-

1. Ἕνας διάλογος τοῦ Μελέαγρου μὲ τὸν Θησέα καὶ τὸν Πειρίθουν βρισκόταν στὴν *Πειρίθου κατάβασιν*, ποὺ ὁ Παυσανίας (9, 31, 5) τὴν ἀποδίδει στὸν Ἡσίοδο: R. MERKELBACH, *Die Hesiodfragmente auf Papyrus*. Λειψ. 1957, 52.

2. Γιὰ τὸ ποίημα αὐτὸ καὶ τὶς διάφορες λυδικὲς καὶ δελφικὲς παραλλαγὲς τοῦ θανάτου τοῦ Κροίσου πβλ. BR. GENTILI, στὸ 2. κεφ. τοῦ βιβλίου του *Bacchilide. Studi*, 2. ἔκδ. Urbino 1958.

3. Ψευδο-Πλουτ., *Π. Μουσ.* 10, 1134e. A. v. BLUMENTHAL, *RE* στὸ ἄρθρ. «Paian» 2351.

λὴ τοῦ Ὀδυσσέα καὶ τοῦ Μενέλαου στὴν Τροία, γιὰ τὴν ὁποία μιλᾶ ἡ *Ἰλιάδα* (*Γ* 205). Ὁ *Ἡρακλῆς* (ὁ τίτλος ἀπὸ εἰκασία), ὅπου ὁ θάνατος τοῦ ἥρωα ἐξαιτίας τῆς Δηιάνειρας (δηλ. τὸ θέμα τῶν *Τραχίνιων* τοῦ Σοφοκλῆ)[1] ὑποδηλώνεται μᾶλλον παρὰ περιγράφεται. Οἱ *Ἠίθεοι* (=*νέοι*) καὶ ὁ *Θησεύς*, δυὸ ποιήματα, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ ποῦμε ἀκόμα λίγα λόγια. Ἡ *Ἰώ*, ἕνας διθύραμβος συνθεμένος γιὰ τοὺς Ἀθηναίους, μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἀγαπημένης τοῦ Δία καὶ μὲ τὸν χαιρετισμὸ πρὸς τὸν Διόνυσο, ποὺ πρέπει νὰ τὸν περιμένουμε σ' αὐτὸ τὸ εἶδος. Μόνο λίγοι στίχοι σώζονται ἀπὸ ἕναν *Ἴδαν*, ποὺ ὁ Βακχυλίδης, ἴσως στὴν περίοδο τῆς ἐξορίας του, τὸν ἔγραψε γιὰ τοὺς Λακεδαιμόνιους. Τὸ θέμα ἦταν ἡ ἁρπαγὴ τῆς Μάρπησσας ἀπὸ τὸν Ἴδα.

Ἀπὸ τὰ ποιήματα ποὺ ἀπαριθμήσαμε ὑπερέχουν τὰ δυὸ ποὺ εἶναι ἀφιερωμένα στὸν μύθο τοῦ Θησέα, σὰν τεκμήρια τῆς ἀφηγηματικῆς τέχνης τοῦ ποιητῆ. Εἶναι λυρικὴ ἀφήγηση, ποὺ, ὅπως καὶ στὸν Πίνδαρο, δὲν ἀκολουθεῖ τὴν χρονικὴ διαδοχὴ τῶν γεγονότων, ἀλλὰ ἀπομονώνει περιστατικά. Ἐτόνισαν σωστὰ ὅτι μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ποιήματα μοιάζουν μὲ παραλογές (μπαλλάντες). Ἡ σοβαρὴ καὶ ἔντονη πειστικότητα τῆς διήγησης, ἡ ἀγαλματένια μεγαλοπρέπεια τῶν μορφῶν, ποὺ τὴν βρίσκουμε στὸν Πίνδαρο, λείπει ἀπὸ τὸν Βακχυλίδη. Αὐτὸ ἔχει σχέση μὲ τὴν φύση αὐτοῦ τοῦ Ἴωνα, κυρίως γιατὶ αὐτὸς δὲν ἔγραψε τὰ ποιήματά του σὰν τὸν Πίνδαρο, περιτριγυρισμένος ἀπὸ ὅλες τὶς θεϊκὲς δυνάμεις, ποὺ ὁ σοφὸς ἔχει τὸ χάρισμα νὰ τὶς βλέπῃ μέσα στὶς εἰκόνες αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Στὸν Βακχυλίδη τὸ μεγαλύτερο μέρος μένει ἐπιφανειακὸ καὶ γι' αὐτὸ τὰ ἀποφθέγματά του δὲν ἔχουν καθόλου βάθος. Ξέρει ὅμως νὰ παρουσιάζῃ ἕνα πολὺ ζωντανὸ θέατρο, ἐπάνω στὸ ὁποῖο τὸ χαριτωμένο καί τὸ συγκινητικὸ ἐναλλάσσονται, καὶ ὅπου πάντα κυριαρχεῖ ποικίλη ζωὴ καὶ κίνηση ποὺ αἰχμαλωτίζει τὶς αἰσθήσεις.

Στοὺς *Ἠίθεους* βρισκόμαστε ἐπάνω στὸ πλοῖο ποὺ πηγαίνει τὰ ἄτυχα παιδιὰ τῆς Ἀθήνας νὰ θυσιαστοῦν στὸν Μινώταυρο τῆς Κρήτης. Στὸν Μίνωα, τὸν ἰσχυρὸ γιὸ τοῦ Δία, ὁ Θησέας ἀντιστέκεται μὲ μιὰν τολμηρὴ λογομαχία, γιὰ νὰ προστατεύσῃ μιὰν κοπέλλα. Κι αὐτὸς εἶναι, λέει, γιὸς θεοῦ, καὶ φέρνοντας ἀπὸ τὸν βυθὸ τὸ δαχτυλίδι, ποὺ ὁ Μίνωας τὸ ἔριξε στὴν θάλασσα, ἀποδείχνει πὼς πατέρας του εἶναι ὁ Ποσειδώνας. Δελφίνια τὸν πηγαίνουν στὸ παλάτι τοῦ θεοῦ· ἐκεῖ κάτω τρομάζει μπροστὰ στὴν ἐξαίσια λάμψη ποὺ ἀκτινοβολεῖ ὁ χορὸς τῶν κορῶν τῆς θάλασσας, ἡ Ἀμφιτρίτη ὅμως τοῦ χαρίζει ἕναν πορφυρὸ μανδύα κι ἕνα στεφάνι ἀπὸ ρόδα. Ἔχουμε δυὸ ἀγγειογραφίες αὐτῆς τῆς σκηνῆς, ποὺ ἡ ἀντιπαράθεσή τους εἶναι πολὺ διδακτική. Μιὰ θαυμάσια κύλικα τοῦ Εὐφρόνιου[2] δείχνει στὴν ἐσωτερική της παράσταση τὸν Θησέα παιδί, ποὺ τὸν ὁδηγεῖ ἡ Ἀθηνά, νὰ ἁπλώνῃ τὸ χέρι του πρὸς τὰ δῶρα τῆς Ἀμφιτρίτης, ποὺ κάθεται στὸν θρόνο. Ἔτσι πανηγυρικὰ καὶ μὲ ἀξιοπρέπεια θὰ τὸ διηγόταν ὁ Πίνδαρος. Ἕνας ἀρκετὰ νεότερος κυλικοκρατή-

1. Γιὰ τὴν σχέση μὲ τὸν Σοφοκλή, ποὺ ἡ περιγραφὴ τοῦ μύθου ἀπὸ αὐτὸν εἶναι μᾶλλον νεότερη, βλ. POHLENZ, *Griech. Trag.*, 2. ἔκδ. 2, 88.

2. E. BUSCHOR, *Griech. Vasen.* Μόναχο 1940, εἰκ. 169.

ρας τῆς Μπολώνιας[1] παρουσιάζει τὸ ἴδιο γεγονὸς μὲ σκηνογραφία ὄπερας, σὲ μιὰν σκηνὴ μὲ πολλὰ πρόσωπα καὶ πολλὴν κίνηση, ὅπου οἱ θεοὶ δείχνουν ἐντυπωσιακὴ πόζα ἀντὶ γιὰ γνήσιαν εὐγένεια. Αὐτὴ ἡ εἰκόνα μπορεῖ νὰ εἰκονογραφῆ τὸν Βακχυλίδη.

Ἂν καὶ οἱ *Ἠΐθεοι* δείχνουν ἤδη πλούσια χρήση τοῦ ἀπευθείας λόγου στὶς διηγήσεις, ὡστόσο ὁ διθύραμβος *Θησέας* ἀποτελεῖ πιὰ διάλογον. Τὸ ἕνα πρόσωπο τοῦ διαλόγου εἶναι ὁ Αἰγέας, ὁ βασιλιὰς τῆς Ἀθήνας. Πρὶν λίγο πῆρε εἰδήσεις γιὰ τὴν προσέγγιση ἑνὸς νέου ἥρωα, ποὺ ἔκαμε καταπληκτικὰ κατορθώματα στὸν Ἰσθμό. Ἀκόμα δὲν ξέρει ὅτι ὁ νέος αὐτὸς εἶναι ὁ Θησέας, ὁ γιός του. Δύσκολο εἶναι τὸ πρόβλημα, ποιὸς εἶναι ὁ δεύτερος συνομιλητής, ποὺ μὲ τὶς ἐρωτήσεις του δίνει τὴν εὐκαιρία στὸν βασιλιὰ νὰ διηγηθῆ τὰ κατορθώματα καὶ νὰ κάμη μιὰν ὡραία περιγραφὴ τοῦ νέου ποὺ ἔρχεται. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ φαντασθοῦμε ἕναν χορὸ ἀθηναίων πολιτῶν. Τὴν τριαδικὴ στροφικὴ διάρθρωση τῶν ὑπόλοιπων *διθύραμβων* καὶ τῶν *Ἐπινίκιων* ποὺ ἔχουν κάποιαν ἔκταση, τὴν παράτησε σ' αὐτὸν τὸν διθύραμβο ὁ ποιητὴς γιὰ χάρη τοῦ παιχνιδιοῦ τῶν ἐρωτήσεων καὶ ἀπαντήσεων, ποὺ ἐδῶ τὸ ἐκτελεῖ σὲ τέσσερις ὅμοιες στροφές. Ἦταν ἑλκυστικὴ ἡ σκέψη νὰ θεωρήσουμε ὅτι σ' αὐτὸ τὸ δημιούργημα, ποὺ νομίζουμε πὼς δὲν ἔχει τὸ ὅμοιό του, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ἐκεῖνον τὸν διθύραμβο ἀπὸ τὸν ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ξεκίνησε ἡ τραγωδία. Ὅταν ὅμως ἀναλογιζόμαστε τὴν ἐποχὴ ποὺ σύνθετε ὁ Βακχυλίδης, εἶναι πολὺ πιὸ πιθανὸ νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ μορφὴ τοῦ ποιήματος ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸ δράμα, ποὺ ἦταν κιόλας ἐξελιγμένο.

Στοὺς διθύραμβους μποροῦμε ἀκόμα νὰ περιλάβουμε ἕναν *Φιλοκτήτη* καὶ ἕναν *Λαοκόωντα*. Ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀποσπάσματα ἀξίζει νὰ προσέξουμε ἕνα (ἀπ. 20 Β.), ποὺ προέρχεται ἀπὸ μιὰν συμποτικὴ ᾠδὴ γιὰ τὸν βασιλιὰ τῶν Μακεδόνων Ἀλέξανδρο τὸν Α'. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τέτοια ποιήματα τὰ κατάτασσαν μαζὶ μὲ τὰ *ἐγκώμια*, ὅπως εἴδαμε στὸν Πίνδαρο, ποὺ κι ὁ ἴδιος ἄλλωστε ἔγραψε ἕνα γιὰ τὸν ἴδιο Μακεδόνα. Ἡ περιγραφὴ τοῦ συμποσίου, στὸ ὁποῖο ἡ φαντασία ἀπλώνει ἀνεμπόδιστα τὶς φτεροῦγες της, εἶναι ἔξοχη· ἡ σύγκριση μὲ τὴν διάπλαση τοῦ θέματος στὸν Πίνδαρο (ἀπ. 124 a. b.), ὅπως τὴν πραγματεύεται ὁ FRÄNKEL, εἶναι διδακτικὴ καὶ ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίση κανεὶς τυπικὰ χαρακτηριστικά.

Ἡ γλώσσα τοῦ Βακχυλίδη εἶναι ἀπὸ δυὸ ἀπόψεις «εὐκολότερη» ἀπὸ τοῦ Πινδάρου. Ἀντὶ γιὰ μετρημένο βῆμα, ἕνα ρευστὸ γλίστρημα, ἀντὶ γιὰ βαριὰ βαθυστόχαστα συνταιριάσματα, μιὰ φανταχτερὰ σπινθηριστὴ μεγαλοπρέπεια τῶν λέξεων, ποὺ δὲν τραβᾶ πουθενὰ στὸ βάθος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἄφθονη χρήση κοσμητικῶν ἐπιθέτων, μὲ τὴν ὁποία, ὅσο μποροῦμε νὰ ἰδοῦμε, ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν Σιμωνίδη. Πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅ,τι στὸν Πίνδαρο προέρχονται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, αὐτὰ χρησιμοποιοῦνται ὅμως τὶς περισσότερες φορὲς σὲ ἄλλους συνδυασμούς, ποὺ δίνουν καινούργιους τόνους σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἔπος. Ἄλλα ἔχουν σχηματισθῆ ἀπὸ τὸν Βακχυλίδη τὸν ἴδιο, ποὺ στὴν περίπτωση αὐτὴν κατορθώνει μὲ

1. E. PFUHL, *Malerei und Zeichnung der Griechen*. Μόναχο 1923, εἰκ. 590.

ἀσυνήθιστη σύνθεση νὰ δώση καινούργια χρώματα σὲ κοινόχρηστα στοιχεῖα. Ἀπὸ διαλεκτικὴν ἄποψη γράφει στὴν χορικολυρικὴ τεχνητὴ γλώσσα, ὅπως τὴν ξέρουμε καὶ ἀπὸ ἀλλοῦ. Ἰωνισμοὶ γενικὰ λείπουν, μολαταῦτα τὸ *ποίημα τῆς Μάρπησσας* (ἀπ. 20 A) ἀποτελεῖ μιὰν ἀξιοσημείωτη ἐξαίρεση[1].

Ἀπὸ ἄλλους χορικολυρικοὺς ποιητὲς συναντήσαμε, μιλώντας γιὰ τὸν Σιμωνίδη, τὸν Τιμοκρέοντα μὲ τὴν ἔχθρα του ἐναντίον τοῦ Θεμιστοκλῆ καὶ τὴν ἐπιθετικὴ διάθεση τῶν *σκολίων* του. Τὸν Λάσο ἀπὸ τὴν Ἑρμιόνη τὸν μνημονεύσαμε μιλώντας γιὰ τὸν Πίνδαρο. Θὰ θέλαμε νὰ ξέραμε περισσότερα γι' αὐτόν, ἐπειδὴ ἡ δραστηριότητά του στὴν Ἀθήνα τῶν Πεισιστρατιδῶν ἦταν σημαντικὴ γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ διαμόρφωση τοῦ διθύραμβου, κι ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ σημαντικὴ γιὰ τὸ ξεκίνημα μιᾶς θεωρίας γιὰ τὴν μουσική. Ἀπὸ τὸν Λαμπροκλὴ τὸν Ἀθηναῖο ξέρουμε τὴν ἀρχὴ ἑνὸς ρωμαλέου τραγουδιοῦ στὴν Ἀθηνά, ἀπὸ ἕναν Ἀντιγένη ἕνα ἐπίγραμμα, στὸ ὁποῖο αὐτὸς ὑμνεῖ μιὰν νίκη σὰν χοροδιδάσκαλος στὰ ἀθηναικὰ Διονύσια. Ὁ Τύννιχος ὁ Χαλκιδέας ἔμεινε πολὺν καιρὸ περίφημος χάρη σ' ἕναν *παιάνα*.

Ἴβυκος: *Anth. Lyr.* 2. ἔκδ., τεῦχ. 5, 58. D L. PAGE, *Poet. Mel Gr.*, 144· *Lyr. Gr. Sel.* Ὀξφ 1968, 133. C. M. BOWRA, *Greek Lyric Poetry.* 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1961, 241. D. L. PAGE, ‹Ibycus' Poem in Honour of Polycrates›, *Aegyptus* 31, 1951, 158. M. L. WEST, *Phil.* 110. 1966, 147. F. SISTI, ‹Ibico e Policrate›, *Quad. Urbinati* 2, 1966, 91· ‹L'ode a Policrate. Un caso di recusatio in Ibico›, Αὐτ. 4, 1967, 59 —Σιμωνίδης: *Anth. Lyr.* 2. ἔκδ. τεῦχ 5, 76· αὐτ. παραρτ. 49. 59 D. L. PAGE, *Poet. Mel Gr.* 238· *Lyr. Gr. Sel.* Ὀξφ. 1968, 168. O. WERNER, *Simonides, Bakchylides.* Μόναχο 1969 (δίγλ). Ὕστερα ἀπὸ μερικὰ ἀποσπάσματα στοὺς *Ox. Pap.* 23, 1956, ὁ τόμ. 25, 1959 ἔδωσε ἐνμέρει σπουδαῖα κομμάτια. Ἀπὸ τοὺς ἀρ. 2430-32 ὁ LOBEL ἀποδίδει τὸ ἀπόσπ. μὲ τὸν ἀριθ. 2431 μὲ μεγάλη βεβαιότητα, τὰ ἄλλα δυὸ μὲ κάποιαν ἐπιφυλακτικότητα, στὸν Σιμωνίδη. Ὁ BR GENTILI, *Gnom.* 33, 1961, 338, ὑποστηρίζει καὶ γιὰ τὰ τρία κομμάτια μᾶλλον δικαιολογημένα τὴν ἀπόδοση στὸν Σιμωνίδη, ἐνῶ ὁ M. TREU (βλ. σ. 282 σημ. 2) τὴν θεωρεῖ ἀναμφισβήτητη γιὰ τὸν ἀρ. 2432. Γιὰ τὸ ἐπινίκιο ἀρ. 2431 βλ. σ. 279. Ἀβέβαιο μένει, ἂν τὰ λείψανα ἑνὸς ὑπομνηματισμοῦ λυρικῶν στίχων (ἀρ. 2434) ἀναφέρονται στὸν Σιμωνίδη. Γιὰ τὰ νέα κείμενα βλ. ἐπίσης BR. GENTILI, ‹Studi su Simonide Pap. Ox. 2431›, *Riv. di cult. class. e medioev.* 2, 1960, 113 *Maia* 16, 1965, 278. C. M. BOWRA, ἔ.ἀ. 308. Τοῦ ἴδ , *Early Greek Elegists.* Λονδ. 1938. ξανατύπ. 1959, 173, G. CHRIST, *Simonides-Studien.* Διδ. διατρ. Ζυρίχη 1941. D. L. PAGE, ‹Simonidea›, *Journ. Hell. Stud.* 71, 1951, 133. G. PERROTTA, ‹Simonidea›, *Maia* 5, 1952, 242. BR. GENTILI, *Simonide.* Ρώμη 1959. U. ALBINI, ‹Frammenti di un' ode di Simonide?›, *La parola del passato* 93, 1963, 456. A. BARRIGAZZI, ‹Nuovi frammenti delle elegie di Simonide (*Ox. Pap.* 2327)›, *Mus. Helv.* 20, 1963, 61.

Πίνδαρος: Δελτίο ἔρευνας: E. THUMMER, *AfdA* 11, 1958, 65· 19, 1966, 289. Μιὰν διεισδυτικὴ περιγραφὴ τῆς παράδοσης δίνει ὁ J. IRIGOIN, *Histoire du texte de Pindare.* Παρίσι 1952. Τὸν ἀρχέτυπο τῆς ἀποκατάστασης (recensio), ποὺ τὴν ἐκπροσωπεῖ ὁ Ambros. C 222 (13. αἰ.), τὸν πηγαίνει πίσω στὸν 4. αἰ. μ X Τοῦ ἴδ., *Les scholies métriques de Pindare.* Bibl. de l'Ecole des hautes études 310. Παρίσι 1958. Σχετικά: A. TURYN, *The Byz.*

1. BR. SNELL, ‹Bakchylides' Marpessa-Gedicht›, *Herm.* 80, 1952, 156. Εἶναι ἄραγε πραγματικὰ σκωπτικὸ ποίημα;

Man. Trad. of the Trag. of Eur. Urbana 1957, 34, σημ. H. Erbse, <Beiträge zum Pindar-text>, *Herm.* 88, 1960, 23. Γιὰ τοὺς παπύρους πβλ. σ. 292, σημ. 1. Ἡ κυριότερη ἔκδοση εἶναι τοῦ Br. Snell, 2 τόμ. 1, 4. ἔκδ. Λειψ. 1964· 2, 3. ἔκδ. 1964. Πρόσθεσε: C. M. Bowra, 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1947. Aimé Puech, *Coll. des Un. de Fr.* 4 τόμ. 3. καὶ 2. ἔκδ. Παρίσι 1949-1958 (δίγλ.). A. Turyn, Ὀξφ. 1952. M. F. Galiano, *Olimpicas, Texto, introd. y notas.* 2. ἔκδ. Μαδρίτη 1956. J. Sandys, *Loeb Class. Libr.* Λονδ. 1918· ἀνατύπ. 1957 (δίγλ.). St. L. Radt, *Pindars 2. u. 6. Paian.* Ἄμστ. 1958 (κείμενο, σχόλια, ὑπόμνημα). L. R. Farnell, *The Works of Pindar.* 1: Μετάφραση. 2: Κριτικὸ ὑπόμνημα. 3: κείμενο. Λονδ. 1930-32. Τόμ. 2: ξανατύπ. 1961. B. H. van Groningen, *Pindare au banquet. Les fragments des Scholies.* Leiden 1960 (μὲ κριτικὸν ὑπομνηματισμό). J. B. Bury, *Nem. und Isthm.* Λονδ. 1890, 1892. B. L. Gildersleve, *Ol. und Pyth.* Νέα Ὑόρκη 1890· ὅλα ξανατυπ. Ἄμστ. 1965. Br. Gentili, *Lirica corale greca. Pindaro, Bacchilide, Simonide. Testo, versioni, introd. e note.* Parma 1965. O. Werner, *Pindar. Siegesgesänge und Fragmente.* Μόναχο 1967 (Tusculum ἑλλ. καὶ γερμ.). E. Thummer, *Pindar. Die Isthmischen Gedichte.* 1: Ἀνάλυση, κείμ. καὶ μετάφρ. Χαιδελβ. 1968. 2: Ὑπομνηματισμὸς 1969.—A. B. Drachmann *Scholia vetera in Pindari carmina.* 1, Λειψ. 1903· 2, 1910· 3, 1927. Ξανατύπ. 1964. J. Rumpel, *Lexicon Pindaricum.* Λειψ. 1883, ξανατύπ. στοῦ Olms, Hildesheim 1961. Πρόσθ. τὸ συμπληρωματικὸ λεξιλόγιο στὴν ἔκδοση τοῦ Snell. W. J. Slater, *Lexicon to Pindar.* Βερολ. 1969. —Περιγραφὲς καὶ γλώσσα: F. Dornseiff, *Pindars Stil.* Βερολ. 1921. U. v. Wilamowitz, *Pindaros.* Βερολ. 1922. H. Fränkel, <Pindar's Religion>, *Die Antike* 3, 1927, 39. W. Schadewaldt, *Der Aufbau des pindarischen Epinikion.* Halle 1928. H. Gündert, *Pindar und sein Dichterberuf.* Φραγκφ. 1935. G. Norwood, *Pindar.* Berkeley 1945, ξανατύπ. 1956. (Ἡ ἄποψή του γιὰ κεντρικὲς ἔννοιες ἐπιμέρους ποιημάτων εἶναι κάποτε προβληματική). E. des Places, *Le pronom chez Pindare.* Παρίσι 1947. Τοῦ ἴδ., *Pindare et Platon.* Παρίσι 1949. M. Untesrteiner. *La formazione poetica di Pindaro.* Μεσσήνη 1951. F. Schwenn, *RE* 20, 1950, 1606. J. Duchemin, *Pindare, poète et prophète.* Παρίσι 1955. J. H. Finley Jr., *Pindar and Aeschylus.* Cambr. Mass. 1955. E. Thummer, *Die Religiositat Pindars. Comm. Aenipont.* 13. Innsbruck 1957. B. A. van Groningen, *La composition littéraire archaïque Grecque, Verh. Niederl. Akad.* N. R. 65/2. Ἄμστ. 1958, 324. G. Perrotta, *Pindaro.* Ρώμη 1959. S. Lauer, *Zur Wortstellung bei Pindar.* Winterthur 1959. Βιβλιογρ. γιὰ τὴν μετρικὴ δομὴ τῶν περιόδων στὸν St. L. Rådt, *Gnom.* 32, 1960, 223, 1. Asta-Irene Sulzer, *Zur Wortstellung und Satzbildung bei Pindar.* Ζυρίχη 1961. G. Nebel, *Pindar und die Delphik.* 1961. —W. Stokkert, *Klangfiguren und Wortresponsionen bei Pindar.* Διδ. διατρ. Βιέννη 1962 (δακτυλ.). R. W. B. Burton, *Pindar's Pythian Odes. Essays in Interpretation.* Ὀξφ. 1962. E. L. Bundy, *Studia Pindarica.* 1. *The 11. Ol. Ode.* 2: *The 1. Isthm. Ode.* Berkeley καὶ Los Angeles 1962. A. Maehler, *Die Auffassung des Dichterberufs im fruhen Griechentum bis zur Zeit Pindars.* Hypomn. 3, 1963. C. M. Bowra, *Pindar.* Ὀξφ. 1964. J. van Leeuwen, *Pindar's tweede Ol. Ode.* 1.2. Assen 1964. Br. Snell, *Dichtung und Gesellschaft.* Ἀμβοῦργο 1965, 122. B. Forssman, *Untersuchungen zur Sprache Pindars.* Wiesbaden 1966 (Klass.-phil. Stud. 33). F. Schachermeyr, *Die frühe Klassik der Griechen.* Στουττγ. 1966, 243. Paola A. Bernardini, <Linguaggio e programma poetico in Pindaro>, *Quad. Urbinati* 4, 1967, 80. Ch. Segal, <Pindar's seventh Nem.>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 98, 1967, 431. Ellen Wust, *Pindar als Geschichtschreibender Dichter. Interpretationen der 12 vorsizilischen Siegeslieder, des* 6. *Paians* und *der 10. Ol. Ode.* Διδ. διατρ. Τυβίγγη. Pforzheim 1967. Σχετικά: P. A. Bernardini, *Quad. Urbinati* 6, 1968, 136. C. Pavese, <The new Heracles poem of Pindar>, *Harv. Stud.* 72, 1968, 47. D. C. Young, *Three Odes of Pindar. A Literary Study of Pyth. 11, Pyth. 3 and Ol.* 7. Leiden

1968 (*Mnem. Suppl.* 9). Τοῦ ἴδ., *Pindar, Isthm. 7. Myth and Exempla.* Leiden 1970 (*Mnem. Suppl.* 15). W. THEILER, *Die zwei Zeitstufen in Pindars Stil and Vers.* Schr. der Kònigsberger Gel. Ges., Geisteswiss. Kl. 17, 1941=*Untersuchungen zur antiken Literatur.* Βερολ. 1970, 148. —Μεταφράσεις: F. DORNSEIFF, Λειψ. 1921· *Die Olympischen Hymnen.* Wiesbaden 1960, Insel Bucherei ἀρ. 513. L. WOLDE, Λειψ. 1942· ξανατύπ. Wiesbaden 1958. L. TRAVERSO, Φλωρ. 1956. R. LATTIMORE, Σικάγο 1958. Ὁ Athanasius Kircher δημοσίευσε στὴν *Musurgia universalis* 1, 1650, 541, μιὰν μελωδία στὸν *1. Πυθιόν.*, ποὺ λέει ὅτι τὴν βρῆκε στὸ μοναστήρι τοῦ San Salvatore στὴν Μεσσήνη. Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας τῶν στοιχείων του ἄνοιξε μιὰν ζωηρὴ συζήτηση, ποὺ τὶς διάφορες φάσεις της τὶς περιγράφει στὰ οὐσιαστικά τους ὁ R. P. WINNINGTON-INGRAM, *Lustrum* 1958/3 (1959), 11. Ἐνῶ αὐτὸς ὁ ἴδιος κλίνει πρὸς τὴν ἀθέτηση, ὁ P. FRIEDLÄNDER τελευταῖα ἔχει φέρει (*Herm.* 87, 1959, 385) ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τοῦ Kircher· τώρα: *Studien zur antiken Literatur und Kunst.* Βερολ. 1969, 395, 437, 448, 655. PAOLA A. BERNARDINI, «Russegna critica delle edizioni, traduzioni e studi Pindarici dal 1958 al 1964», *Quad. Urbinati* 2, 1966, 136. D. E. A. GERBER, *A Bibliography of Pindar 1513-1969.* Philol. Monogr. of the Am. Phil. Ass. 28, 1969 (πρωτύτερα δημοσιεύτηκαν εἰδήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λυρικὴ ποίηση στὸ *Class. World* 61, 1968, 265. 317-373), σχετικὰ P. A. BERNARDINI, *Quad. Urbinati* 8, 1969, 169. MARIA RICO, Ensayo de bibliografia Pindarica. Μαδρίτη 1969.

Βακχυλίδης: Τὸ κείμενο: BR. SNELL, 10. ἔκδ. μὲ ἐπιμέλ. H. MAEHLER. Λειψ. 1970. H. MAEHLER, *Bakchylides. Lieder und Fragmente.* Βερολ. 1967 (ἑλλ. καὶ γερμ.). Ἡ ἔκδοση τοῦ R. C. JEBB, Cambridge 1905, ξανατυπ. στὰ 1966. O. WERNER. βλ. στὸν Σιμωνίδη. Γιὰ ἐπιμέρους παπύρους: SNELL, *Herm.* 75, 1940. 177· 76, 1941, 208. Ἀπὸ τὰ νέα κείμενα τῶν *Ox. Pap.* 23, 1956, ἀρ. 2361-68, τὰ δυὸ τελευταῖα περιέχουν λείψανα ἐξηγητικῶν ὑπομνημάτων. Ὁ C. GALLAVOTTI, *Gnom.* 29, 1957, 421, μὲ βάση τὸν ἀρ. 2364 ἀποδίδει τὸ ἀπόσπ. τοῦ Πινδάρου ἀρ. 336 Sn. (342 Bowra) στὸν Βακχυλίδη. Ὁ τόμ. 14, 1957, ἀρ. 1391 τῶν *Pap. Soc. It.* περιέχει λείψανα ἑνὸς ὑπομνήματος γιὰ χορικὸν λυρισμό, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ προσδιορισθῇ σχέση μὲ τὸν Πίνδαρο ἢ τὸν Βακχυλίδη· πρβλ. H. LLOYD-JONES, *Gnom.* 31, 1959, 112. A. SEVERYNS, *Bacchylide: Essai biographique.* Παρίσι 1933. BR. GENTILI, *Bacchilide. Studi.* Μεσσήνη 1953. 2. ἔκδ. Urbino 1958. HELGA KRIEGLER, *Untersuchungen zu den optischen und akustischen Daten der bakch. Dichtung.* Διδακτ. διατρ. τοῦ Πανεπ. Βιέννης 37, 1969. Μιὰ καινούργια ἀγγλικὴ μετάφραση: R. FAGLES, New Haven/Λονδ. 1961 (πρόλογος τοῦ C. M. BOWRA, εἰσαγωγὴ καὶ σημειώσ. τοῦ A. M. PARRY).

Η. Η ΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Ἐναντίον τῆς ἐξύμνησης τῶν παλαιστῶν, τῶν πυγμάχων καὶ τῶν ἁρματοδρόμων, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντηχοῦν τὰ *Ἐπινίκια*, ἕνας ἀνεξάρτητος στοχαστὴς καὶ τολμηρὸς ὁμιλητὴς τοποθέτησε τὸ πνεῦμα σὰν τὸ σπουδαιότερο καὶ πιὸ χρήσιμο πράγμα γιὰ τὴν πολιτεία (VS 21 B 2). Ὁ ἄνθρωπος ποὺ προετοίμασε τὰ λόγια τοῦ Εὐριπίδη (ἀπ. 282 N.) καὶ τοῦ Ἰσοκράτη (4, 1) κι ἔκαμε συνειδητὴ τὴν θεμελιώδη ἀντίθεση τῶν δύο μορφῶν τῆς ζωῆς, ἦταν ὁ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος. Σύμφωνα μὲ δικήν του πληροφορία (B 8) ἄφησε τὴν πατρίδα του 25 χρονῶν, δηλ. στὰ 540, ὅταν ὁ Ἅρπαγος προχώρησε ἐναντίον τῶν πόλεων τῆς παραλίας, καὶ περιπλανήθηκε ἀπὸ τότε ἄλλα 67 χρόνια μέσα στὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Πρέπει νὰ

πέθανε γύρω στὰ 470. Ὁ δρόμος του, ποὺ δὲν διέφερε ἀπὸ τὸν δρόμο τοῦ Πυθαγόρα, τὸν ἔφερε στὴν ἑλληνικὴ Δύση, ὅπου σχετίσθηκε στενὰ προπάντων μὲ τὴν Ἐλέα. Ὅπως γιὰ τὴν μικρασιατικὴ του πατρίδα εἶχε γράψει μιὰν *Κολοφῶνος κτίσιν*, ἔτσι ἐσύνθεσε καὶ γιὰ τὴν νέα ἰωνικὴ ἐγκατάσταση στὴν Λουκανία τὴν *Μετανάστευση στὴν Ἐλέα* (*Ὁ εἰς Ἐλέαν τῆς Ἰταλίας ἀποικισμός*). Αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ παλιὰ ἐπικὴ περιγραφὴ σύγχρονης ἱστορίας ποὺ ξέρουμε. Κατὰ τὰ ἄλλα τὶς σκέψεις του τὶς διατύπωνε σὲ ἐλεγειακὴ μορφή, ποὺ ἦταν κατάλληλη γιὰ τὴν ὑποκειμενικὴ ἐξωτερίκευση, στοὺς *Σίλλους* του ὅμως δημιούργησε καὶ μιὰν καινούργια, ἰδιότυπη. Αὐτὰ τὰ ἑξάμετρα ποιήματα, μέσα στὰ ὁποῖα ἦταν ἐγκατασπαρμένοι ἴαμβοι, περιεῖχαν ὀξεῖες ἐπιθέσεις ἐναντίον ξεπερασμένων καὶ ψεύτικων ἀξιῶν. Ὁ Τίμωνας ἀπὸ τὸν Φλειοῦντα τὸν μιμήθηκε στὸν 3. αἰ. π.Χ., καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ λαϊκὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ρωμαϊκὴ σάτιρα εἶναι προεικονισμένα μέσα σ' αὐτά.

Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (9, 18) παραδίδει ὅτι ὁ Ξενοφάνης ἀπάγγελλε καὶ ὁ ἴδιος τὰ ποιήματά του (*ἐρραψῴδει*). Ἦταν ὅμως βιασύνη νὰ τὸν θεωρήσουμε γι' αὐτὸ ἕναν περιπλανώμενο ραψωδό, ποὺ ἀπάγγελλε σὲ πλατύτερους κύκλους τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο, γιὰ νὰ ἐπιτίθεται ὕστερα σὲ στενότερον κύκλο μὲ λυσσαλέα κριτικὴ ἐναντίον αὐτῶν τῶν ποιητῶν. Γιὰ τὴν κοινωνική του θέση δὲν εἶναι πιὰ δυνατὸ νὰ σχηματίσουμε μιὰν καθαρὴ εἰκόνα. Κάτι ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του μαντεύουμε στὴν ὡραία ἐλεγεία (B 1), ποὺ ἀφορᾶ τὴν λαμπρότητα ἑνὸς καλογιορτασμένου συμποσίου.

Ἡ νηφάλια καὶ καθαρὴ γλώσσα τῶν στίχων ποὺ σώθηκαν δὲν μαρτυρεῖ ἕναν μεγάλο ποιητή, καὶ ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου δὲν βρισκόταν στὴν φιλοσοφία του: ἡ πλατιά του ἐπίδραση περικλείνεται μέσα στὸ βάθος καὶ τὴν δύναμη τῆς θεολογικῆς του σκέψης. Τὸ αἰσθάνεται κανεὶς ἀκόμα, πῶς ἀπὸ τὴν ἀγανάκτηση γιὰ τοὺς κλέφτες καὶ πόρνους θεοὺς τοῦ ἔπους (B 11), ἀπὸ τὸ γέλιο γιὰ τὶς μωρίες τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ, γεννήθηκε ἡ δική του ἐπιβλητικὴ ἀντίληψη γιὰ τοὺς θεούς. Αὐτοὶ οἱ ὁμηρικοὶ θεοὶ εἶναι κατασκευάσματα τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὰ βόδια καὶ τὰ λιοντάρια, ἂν εἶχαν χέρια, θἄκαμναν θεοὺς ποὺ θἄμοιαζαν μ' αὐτά (B 15), ὅπως καὶ οἱ Αἰθίοπες παριστάνουν τοὺς θεούς τους μαύρους καὶ πλατυμύτηδες, οἱ Θρακιῶτες πάλι γαλανομάτηδες καὶ πυρόξανθους (B 16). Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὑπάρχει ἕνας μοναδικὸς θεός, ὁ πιὸ μεγάλος, ὅλος μάτια, ὅλος πνεῦμα, ὅλος αὐτιά. Χωρὶς προσπάθεια, ὁ θεὸς αὐτὸς τὰ τραντάζει ὅλα μὲ τὴν δύναμη τοῦ πνεύματος, στηριγμένος στὸν ἑαυτό του, ἀκίνητος, γιατὶ ἡ κίνηση δὲν ταιριάζει στὸ μεγαλεῖο του (B 23 - 26). Ἤδη ἀναγγέλλεται «τὸ *πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον*», ὁ *ἀκίνητος κινητής*, τοῦ Ἀριστοτέλη. Σὲ μιὰν ἀπίστευτη γιὰ τὸν πρώιμο ἑλληνισμὸ σύλληψη, ἐγκαταλείπεται ἐδῶ κάθε ἀνθρωπόμορφη εἰκόνα τοῦ θεοῦ καὶ μπαίνει στὴν θέση της ἕνα ἀνώτατο Ὄν, ποὺ ἀπὸ ἔξω ἐπενεργεῖ ἐπάνω στὸν κόσμο. Ἂν πάρουμε κατὰ λέξη τὸ B 23, 1 (*«εἷς θεὸς ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος»*)[1], τότε θὰ δεχό-

1. Καὶ στὴν ὡραία συμποτικὴ ἐλεγεία (πβλ. C. M. Bowra, *Problems in Greek Poet-*

ταν ὁ Ξενοφάνης ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὕψιστο ὄν καὶ ἄλλες θεότητες καὶ ἴσως συμβιβαζόταν ἔτσι μὲ τὴν λαϊκὴ θρησκεία. Στὸ σημεῖο αὐτὸ μποροῦμε μόνο ὑποθέσεις νὰ κάμνουμε. Καὶ τὸ περιπατητικὸ σύγγραμμα, *Περὶ Μελίσσου, Ξενοφάνους καὶ Γοργίου*, ποὺ ἔχει προκαλέσει πολλὲς ἀμφισβητήσεις, δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἐμπιστοσύνη ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς προσφέρη μιὰν πλουσιότερη εἰκόνα γιὰ τὴν θεολογία τοῦ Ξενοφάνη[1].

Μερικὰ ἀποσπάσματα πραγματεύονται φυσικὰ φαινόμενα μὲ φανερὸν σκεπτικισμὸ ἀπέναντι σὲ κατασκευὲς ποὺ εἶναι ξένες πρὸς τὴν ἀντίληψη, καὶ μὲ θαυμάσιες παρατηρήσεις. Ὁ Ξενοφάνης ἀπὸ τὰ ἀπολιθώματα στρειδιῶν καὶ ἀποτυπώματα θαλασσινῶν ζώων στοὺς βράχους ἔβγαλε τὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρξε μιὰ περίοδος, στὴν ὁποία ἡ γὴ εἶχε κατακλυσθῆ ἀπὸ τὴν θάλασσα (Α 33)· ἡ ἐναλλαγὴ πλημμύρας καὶ ξηρασίας παίζει μεγάλον ρόλο στὸ φυσικό του κοσμοείδωλο. Πολλοὶ δέχονται ὅτι αὐτὰ τὰ ἀνέπτυξε σ' ἕνα διδακτικὸ ποίημα, ποὺ οἱ μεταγενέστεροι τὸ τιτλοφοροῦσαν *Περὶ φύσεως*. Οἱ μαρτυρίες γιὰ ἕνα τέτοιο ἔργο εἶναι ὡστόσο ἀδύναμες (Β 30.39)[2].

Ὁ κίνδυνος μήπως ἀμφισβητηθοῦν οἱ ὀλύμπιοι θεοὶ μὲ τὸ φῶς νέων ἰδεῶν, προκάλεσε μιὰν ἄμυνα, ποὺ δὲν ἡσύχασε ὣς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας. Ὁ Θεαγένης ἀπὸ τὸ Ρήγιο, ποὺ ὁ Τατιανὸς (VS 8, 1) τὸν τοποθετεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Περσῶν Καμβύση, θεωρεῖται ὁ ὑποκινητής της. Οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἱστορίες τους ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ἀλληγορικά· αὐτοὶ εἶναι ποὺ ἐκφράζουν τὰ φυσικὰ γεγονότα, καὶ ἡ συμπεριφορά τους παύει νὰ προκαλῆ τὴν ἀντίδρασή μας, ὅταν ὁ Ἀπόλλωνας ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν φωτιὰ καὶ ἡ Ἥρα μὲ τὸν ἀέρα. Τέτοιες ἀπόψεις ἔφθασαν ἀπὸ ἀνθρώπους σὰν τὸν Στησίμβροτο τὸν Θάσιο στὴν Στοὰ καὶ ἐπηρέασαν πολὺ τὶς μυθολογικὲς θεωρίες τῆς νεότερης ἐποχῆς[3].

Ἡ ἀρχαία ἱστορία τῆς φιλοσοφίας θεωροῦσε τὸν Ξενοφάνη δάσκαλον τοῦ Παρμενίδη καὶ ἔτσι ἱδρυτὴν τῆς ἐλεατικῆς σχολῆς· ὁπωσδήποτε ὁ Θεόφραστος (VS 21 A 31)[4] χρειάστηκε νὰ διευκρινίση σχετικὰ ὅτι ὁ Ξενοφάνης δὲν δίδασκε τὴν ἑνότητα τοῦ ὄντος, ἀλλὰ τὴν ἑνότητα τοῦ θεοῦ του. Ὁ KARL REINHARDT στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Παρμενίδη[5] ἀδυνάτισε τὴν ἄποψη τῆς ἄμεσης ἐξάρτησης καὶ ξαναέδωσε

---

ry. Ὀξφ. 1953, 1), βρίσκουμε *θεὸς* καὶ *θεοί*. G. FRANÇOIS, *Le polythéisme et l'emploi au singulier des mots θεός, δαίμων dans la litt. Gr. d'Homère à Platon*. Παρίσι 1957, 160· καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους φιλοσόφους ποὺ πραγματευόμαστε ἐδῶ.

1. Ἡ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος στοῦ JAEGER, *Theologie der frühen griech. Denker*. Στουττγ. 1953, 65. Κείμενο: VS 21 A 28.

2. JAEGER, ἔ.ἀ. 52.

3. Πβλ. τὴν ἀντίρρηση τοῦ J. BURCKHARDT, *Griech Kulturgesch.* (Kröner) 1, 326, 1. F. WEHRLI, *Zur Geschichte der allegorischen Deutung Homers*. Διδ. διατρ. Βασιλεία 1928. F. BUFFIERE, *Les mythes d'Homère et la pensée Grecque*. Παρίσι 1956.

4. Πβλ. FRÄNKEL, 297, 17.

5. Βόννη 1916.

ἔτσι στὸν Παρμενίδη τὴν αὐτοτέλειά του, ἡ ὁποία ὁπωσδήποτε δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἀμφισβητηθῆ καὶ γιὰ τὸν Ξενοφάνη σὰν θεολόγον.

Στὸν *Θεαίτητο* τοῦ Πλάτωνα (183 e) ὁ Σωκράτης διηγεῖται πῶς συνάντησε, νέος αὐτός, τὸν Παρμενίδη γέρον καὶ τὸν ἀποκαλεῖ ὅπως ὁ Ὅμηρος τὸν Πρίαμο: σεβάσμιον καὶ ἐπιβλητικό *(αἰδοῖός τε δεινός τε)*. Ἡ ζωὴ τοῦ Παρμενίδη πέφτει στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6. καὶ στὸ πρῶτο τοῦ 5. αἰ. Τὴν σημασία τῆς Ἐλέας, τῆς κατωιταλικῆς πατρίδας του, τὴν εἴδαμε ἤδη μιλώντας γιὰ τὸν Ξενοφάνη· δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ γειτονιά της πρὸς τὰ κέντρα τοῦ Πυθαγορισμοῦ σημαίνει ὅτι ἡ κίνηση αὐτὴ ἀσκοῦσε τὴν ἐπιρροή της κι ἐδῶ. Ἰσχυρίσθηκαν ἐπανειλημμένα ὅτι ὁ Παρμενίδης εἶχε σχέσεις μὲ τὸν Ἡράκλειτο, αὐτὸ ὅμως εἶναι δύσκολο νὰ βεβαιωθῆ· γνώρισε ὅμως τοὺς παλαιότερους Ἴωνες, καὶ ἀρκετὲς σκέψεις του προϋποθέτουν τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τὸν Ἀναξιμένη.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Παρμενίδη δὲν στέκεται στὸ κενό· τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἦταν μαθητὴς τοῦ Ξενοφάνη δὲν σημαίνει ὅτι οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες τοῦ τελευταίου δὲν τὸν ἐπηρέασαν καθόλου. Σημαντικότερο ὅμως ἀπὸ ὅλες τὶς ὑποθετικὲς σχέσεις, εἶναι τὸ ὅτι σχεδὸν σὲ καμιὰν ἄλλη περίπτωση ἡ ἑλληνικὴ σκέψη δὲν κατάκτησε μιὰν νέα περιοχὴ τοῦ πνεύματος μὲ τόσο ριζοσπαστικὴν ἀποφασιστικότητα. Καὶ σ' αὐτὸ ὅμως ὁ Παρμενίδης χαράζει νέους δρόμους, γιατὶ δὲν θέλει νὰ μείνη στὸ ἁπλὸ ἀπόφθεγμα, ἀλλὰ θέλει καὶ νὰ τὸ ἀποδείξη. Οἱ πρῶτοι Ἴωνες ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ κόσμου, ὅσην μποροῦσαν νὰ ἀποκτήσουν μὲ τὶς αἰσθήσεις τους, καὶ ἀναζητοῦσαν τὴν πρώτη ἀρχὴ αὐτῆς τῆς πολυμορφίας καὶ τὸν μηχανισμὸ τῆς ἐξέλιξής της. Τώρα ὅμως ἔρχεται ἕνας, ποὺ μὲ ἕνα μοναδικὸ πήδημα ξεπερνᾶ αὐτὸν τὸν κόσμο τοῦ ὁρατοῦ καὶ ψάχνει γιὰ τὴν ἀλήθεια πέρα ἀπὸ τὰ σύνορά της, μὲ τὴν δύναμη τοῦ πνεύματός του. Τὴν βρίσκει στὸ ἕνα καὶ μοναδικὸ ὄν, ποὺ εἶναι ἀγέννητο καὶ ἄφθαρτο. Ἡ αἰωνιότητά του προϋποθέτει ὅτι αὐτὸ δὲν ἔχει οὔτε παρελθὸν οὔτε μέλλον, ἀλλὰ εἶναι πάντα παρὸν καὶ ὑπαρκτό. Ἡ πληρότητα αὐτοῦ τοῦ ὄντος δὲν ἀνέχεται κανέναν μερισμὸ καὶ καμιὰν μεταβολή. Εἶναι κάτι συνεχές, ἀκίνητο, καὶ ὁμοειδές, ποὺ μποροῦμε νὰ τὸ παρομοιάσουμε μὲ μιὰν σφαίρα (VS 28 B 8, 43), καὶ πουθενὰ δὲν διακόπτεται ἀπὸ τὸ μὴ ὄν. Ὅτι αὐτὸ τὸ μὴ ὂν δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ σὰν ἀντείδωλο τοῦ πραγματικοῦ ὄντος, καὶ ἑπομένως ἀνύπαρκτο, τὸ τονίζει κάθε τόσο ὁ Παρμενίδης. Μολονότι σ' αὐτὴν τὴν ἀπόλυτη ἀντίληψη τοῦ ὄντος φτάνει ξεπερνώντας τὸν κόσμο τῶν αἰσθήσεων μὲ τὸν δρόμο τοῦ πνεύματος, καὶ μάλιστα ταυτίζει τὸ ὂν μὲ τὴν σκέψη (B 3), ὡστόσο αὐτὸ τὸ ὂν δὲν ἐξαϋλώνεται ὥστε νὰ γίνη καθαρὴ ἔννοια. Μᾶλλον νοεῖται σὰν κάτι ἀντικειμενικό, χωρὶς νὰ ἔχουμε περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ποιότητά του. Σημαντικὸ εἶναι ὅμως ὅτι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Παρμενίδης τὸ ἀληθινὸ ὂν τὸ ἀντιλαμβανόταν πεπερασμένο (B 8, 30), πράγμα ποὺ δημιούργησε δυσκολίες στοὺς ὀπαδούς του καὶ γρήγορα ἐγκαταλείφθηκε. Ἀπεναντίας οἱ διάδοχοί του πρόβαλαν πολὺ ἐντονότερα τὴν ἀρχὴ τῆς ἑνότητας[1].

1. M. Untersteiner, «L'essere di Parmenide è *οὖλον*, non *ἕν*», *Riv. crit. di storia*

Ἀντιμέτωπος πρὸς τὸν κόσμο τοῦ ὄντος στέκει ὁ κόσμος τῶν φαινομένων· ἂν ὁ πρῶτος εἶναι προσιτὸς στὴν σκέψη τοῦ σοφοῦ, ὁ δεύτερος εἶναι προϊὸν ἀνθρώπινων ἀπόψεων, κι ἔτσι ἀπέναντι στὸ ἕνα ἀληθινὸ *ὂν* στέκουν οἱ πολλὲς δοξασίες *(δόξαι)*. Σ' αὐτὸν ὅμως τὸν κόσμο τῆς δοξασίας ὑπάρχουν διαβαθμίσεις. Ὁ Παρμενίδης ἐπισυνάπτει σ' ἕνα δεύτερο μέρος τοῦ διδακτικοῦ του ποιήματος μιὰν κοσμολογία[1], ποὺ τὴν ἀναπτύσσει ὡς τὶς λεπτομέρειες, ἡ ὁποία ἀνήκει στὴν περιοχὴ τῆς δοξασίας, καὶ ποὺ μέσα σ' αὐτὴν τὴν δοξασία μπορεῖ νὰ διεκδικήση τὸν ἀνώτατο βαθμὸ πληρότητας καὶ συνοχῆς (Β 8, 60). Τὸ βασικὸ λάθος τῶν ἀνθρώπων εἶναι ὅτι στὴν θέση τοῦ ἑνός, τοῦ ἀδιαίρετου, τοποθετοῦν μιὰν δυάδα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ φωτιὰ καὶ νύχτα. Μέσα ὅμως ἀπὸ τὴν πλάνη αὐτὴν ποὺ ἐπεκτείνεται στὸ κάθε τί, ἀναπτύσσεται μὲ ἐσωτερικὴ συνέπεια ὁ κόσμος τῆς δοξασίας. Ἡ φωτιὰ καὶ ἡ νύχτα μόνο αὐτὸ τὸ κοινὸ ἔχουν μὲ τὸ ἀληθινὸ ὄν, ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἀλλάξουν τὴν φύση τους. Ἔτσι ἀποκρούονται ἑρμηνεῖες τοῦ κόσμου ὅπως τοῦ Ἀναξιμένη, καὶ στὴν θέση τους ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο ἡ βασικὴ γιὰ ὅλην τὴν κατοπινὴ ἐποχὴ ἔννοια τῆς ἀνάμειξης. Ὁ βαθμὸς καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀνάμειξης τῶν δύο ἀρχῶν εἶναι σημαντικὸς γιὰ τὴν κοσμολογία τοῦ φαινομενικοῦ κόσμου.

Ποιὰ εἶναι ἡ σχέση αὐτοῦ τοῦ κόσμου τῆς «*δόξης*» πρὸς τὸν κόσμο τοῦ ἀληθινοῦ ὄντος εἶναι τὸ πιὸ δύσκολο καὶ ἀκόμα ἄλυτο πρόβλημα ποὺ μᾶς θέτει ὁ Παρμενίδης. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἔχει ἐγκαταλειφθῆ ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὸ τὸ μέρος ἀποτελοῦσε μιὰν ἔκθεση τῶν ἀπόψεων ἄλλων ἢ μιὰν πολεμικὴ ἐναντίον τους· μένει ὅμως τὸ πρόβλημα, ἴσαμε ποιὸν βαθμὸ ὁ Παρμενίδης ὑποστήριξε ὅτι αὐτὴ ἡ κοσμολογία, ποὺ κατασκευάσθηκε ἀπὸ τὰ στοιχεῖα φωτιὰ καὶ νύχτα, προσέγγιζε πρὸς τὴν ἀλήθεια ἢ συμμετεῖχε στὸ πραγματικὸ ὄν[2].

Ὁ Παρμενίδης παρουσίασε τὶς ἀπόψεις του σ' ἕνα ἑξάμετρο *διδακτικὸ ποίημα*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μᾶς σώθηκαν σημαντικὰ τμήματα. Μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι αὐτὸ βρίσκεται σὲ μιὰν παράδοση, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο, ἐνῶ ἀπὸ κάποιες συνηχήσεις μὲ τὸν Πίνδαρο[3] μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἐπηρεάστηκε ἀπὸ παλιότερη χορικολυρικὴ ποίηση· κι ἐδῶ ὅμως ἡ αὐτοτέλεια αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου μένει τὸ ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο. Μερικοὶ παρατήρησαν ἐδῶ κι ἐκεῖ τὴν αὐστηρότητα καὶ ἀλυγισιὰ αὐτῶν τῶν στίχων, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ καὶ νὰ τὸ ἀρνηθῆ κανείς, ἐμεῖς ὅμως προτιμοῦμε νὰ χαιρετίσουμε τὸν ποιητή, ποὺ στὸ προοίμιό του παρουσίασε ἕνα ταξίδι μὲ τὸ ἅρμα στὸ φωτεινὸ βασίλειο τῆς ἀλήθειας. Θεϊκὲς κόρες, οἱ Ἡλιάδες, συνοδεύουν τὸ ἅρμα, ποὺ σφυρίζοντας πηγαίνει πρὸς τὰ ἐκεῖ τὸν Παρμενίδη. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς νύχτας τὸ ἅρμα φτάνει στὴν πύλη ποὺ χωρίζει τὸ σκοτάδι ἀπὸ τὴν ἡμέρα. Ἡ Δικαιοσύνη *(Δίκη)*, ἡ κλειδοκρατόρισσα, πείθεται ἀπὸ τὶς κόρες τοῦ Ἥλιου νὰ ἀνοίξη τὴν ἐπιβλητικὴ πύλη. Μιὰ θεά, ποὺ δὲν μαθαί-

---

della filos. 1955, 51. Πάει πολὺ ὅμως νὰ διώξουμε τὸ *ἓν* ἀπὸ τὸ ἀπόσπ. Β 8, 6.

1. Σχετικὰ προπάντων Gigon, *Ursprung* (βλ. σ. 254), 271.
2. H. Schwabl, ‹Sein und Doxa bei Parm.›, *Wien. Stud.* 66, 1953, 50.
3. *Ὀλ.* 6, 22 κέ. Γιὰ τὸ προοίμιο βλ. Bowra, σ. 244, σημ. 1, 38.

νουμε τὸ ὄνομά της, ὑποδέχεται τὸν ἀπόκοτο καὶ τοῦ ἀποκαλύπτει τὸν κόσμο τῆς ἀλήθειας καὶ τὸν κόσμο τῆς δοξασίας.

Σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους ὁ Παρμενίδης ἔδωσε μορφὴ στὸ πνευματικό του βίωμα. Ἡ Κάτω Ἰταλία νωρὶς ὑπῆρξε μιὰ χώρα μύησης στὰ μυστήρια, καὶ ἡ γνωστοποίηση τῆς ἀλήθειας στὸν κόσμο τοῦ φωτὸς δὲν μπορεῖ νὰ πραγματωθῆ χωρὶς νὰ στηριχθῆ σ' αὐτά. Αὐτὸ ποὺ δοκιμάζει ὁ Παρμενίδης εἶναι μιὰ ἀποκάλυψη, τὸ ἅρμα ὅμως μὲ τὰ ἀξόνια ποὺ σφυρίζουν τὸν ὁδηγεῖ σὰν *«τὸν ἄνθρωπο ποὺ ξέρει»* (Β 1, 3). Αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει μέσα στὸν ἄνθρωπο καὶ αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἐπενέργεια τῆς θεότητας συναντιοῦνται ἐδῶ στὴν περιοχὴ τῆς γνώσης μὲ ἕναν τρόπο, ποὺ τὸν εἴδαμε νὰ ἐπηρεάζῃ τὴν συμπεριφορὰ ὁμηρικῶν ἀνθρώπων.

Δὲν πρόκειται νὰ ἀναπτύξουμε ἐδῶ πῶς ἡ ὑπεράσπιση καὶ τροποποίηση τῆς παρμενιδικῆς ἔννοιας τοῦ ὄντος μέσα στὴν ἐλεατικὴ σχολὴ κατάληξε σὲ καθαρὴ διαλεκτική, χάρη σὲ ἀνθρώπους ὅπως ὁ Ζήνωνας ὁ Ἐλεάτης[1]. Ὁ Μέλισσος ὁ Σάμιος, ποὺ στὰ 441 ἀντιμετώπισε τὸν Περικλὴ σὰν στρατηγὸς τῆς πατρίδας του, ὑπεράσπισε πιστὰ τὶς βασικὲς διδασκαλίες, θυσίασε ὅμως ρητὰ τὸν ὁρισμὸ τοῦ ὄντος (VS 30 B 3).

Ὁ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος βρισκόταν γύρω στὰ 500 στὴν ἀκμὴ τῆς ζωῆς του, ἦταν ἑπομένως σύγχρονος τοῦ Παρμενίδη. Δύσκολο εἶναι νὰ καθορισθῆ μιὰ πιὸ ἀκριβὴς σχέση. Ἡ ἄποψη τοῦ REINHARDT ὅτι ὁ Παρμενίδης ἦταν μεγαλύτερος, ἔχασε ἔδαφος. Ἂν κανεὶς θελήσῃ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ ἀντίθετο ἐνδεχόμενο, τότε δημιουργεῖται ἡ πιθανότητα νὰ πῆρε ὁ Παρμενίδης ἀντίθετη στάση πρὸς τὸν Ἡράκλειτο. Αὐτὸν τὸν ἀντιθέτουν συχνὰ σὰν φιλόσοφον τοῦ γίγνεσθαι πρὸς τὸν Ἐλεάτη σὰν στοχαστὴ τοῦ ὄντος· καὶ πραγματικὰ ὁ Ἡράκλειτος τὴν ἐμπειρία τῶν αἰσθήσεων δὲν τὴν ὑποτιμᾶ σὰν κόσμον τῆς δοξασίας, ὅπως ὁ Παρμενίδης, ἀλλὰ τὴν κάμνει βάση τῆς φιλοσοφίας του, μὲ τὴν θεωρία του γιὰ τὴν ἀδιάκοπη μεταβολή. Ἀποφθέγματα σὰν ἐκεῖνο, ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ περάσῃ κανεὶς τὸ ἴδιο ποτάμι (Β 91[2], πβλ. 12. 49 a), ἐπιτρέπουν νὰ ἐννοήσουμε πῶς ἔγινε δυνατὸ νὰ θεωρῆται ἡ ροὴ ὅλων τῶν πραγμάτων σὰν κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς διδασκαλίας του, ἔστω κι ἂν τὸ πολυθρύλητο *πάντα ῥεῖ* δὲν βρίσκεται κατὰ λέξη στὰ ἀποσπάσματα του, ἀλλὰ προφανῶς διαμορφώθηκε ἀπὸ μεταγενέστερους σύμφωνα μὲ χωρία ὅπως τὸ προηγούμενο.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅμως ποὺ προσέχουμε ὅ,τι τὸν χωρίζει, θὰ προσέξουμε καὶ ὅ,τι προσεγγίζει τὸν Ἡράκλειτο πρὸς τὸν Παρμενίδη· καὶ ἡ σκέψη του ἐπίσης ὑπερβαίνει τὸν κόσμο τοῦ αἰσθητὰ νοητοῦ, ἔστω καὶ μὲ διαφορετικὸν τρόπο. Ἂν τὴν μεταβολὴ τῶν πραγμάτων τὴν φανταζόταν κυρίως σὰν μόνιμη ἀμοιβαία διά-

---

1. J. ZAFIROPULO, *L'école éléate*. Παρίσι 1950. Τοῦ ἴδ., *Vox Zenonis*. Παρίσι 1958. W. KULLMANN, <Zenon und die Lehre des Parmenides>, *Herm.* 86, 1958, 157. H. FRÄNKEL (βλ. παρακ.), 198. O. GIGON, *Sokrates*. Βέρνη 1947, 214. M. BLACK, *Zeno's Paradoxes*. Ithaca 1954. M. UNTERSTEINER, *Zenone, testimonianze e frammenti*. Φλωρεντία 1963.

2. *ποταμῷ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δὶς τῷ αὐτῷ.*

λυση τῶν ἀντιθέσεων, τῆς μέρας καὶ τῆς νύχτας, τοῦ χειμώνα καὶ τοῦ καλοκαιριοῦ, τοῦ πολέμου καὶ τῆς εἰρήνης, τῆς χόρτασης καὶ τῆς πείνας (Β 67), ἄλλο τόσο εἶναι ὁλωσδιόλου δική του ἡ γνώση, ποὺ τὴν ἀναγγέλλει ἀκούραστος κάπου κάπου σὲ παράδοξη μορφή, ὅτι πίσω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ βρίσκεται μιὰ τελικὴ ἑνότητα, ποὺ τὰ περιέχει ὅλα. Στὴν ἐμπειρία μας ὁ κόσμος παρουσιάζεται σὰν ἕνα σύνολο ἀπὸ ἐντάσεις, καὶ μέσα σ' αὐτὸν βασιλεύει ὁ πόλεμος σὰν *παμ-πατέρας* καὶ *παμ-βασιλιὰς* (*πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς*, Β 53), ὅμως ὅλες οἱ ἀντιθέσεις συνδέονται ταυτόχρονα σὲ μιὰν σταθερὴ ἑνότητα: τὸ ἀόρατο συνταίριασμα εἶναι πιὸ δυνατὸ ἀπὸ τὸ φανερό (*ἁρμονία ἀφανὴς φανερῆς κρείττων*, Β 54). Τὸ ἀντίτονο συνταίριασμα (*παλίντροπος ἁρμονίη*) τοῦ τόξου καὶ τῆς λύρας (Β 51) εἶναι τὸ ἐντυπωσιακὰ ἐκφραστικὸ σύμβολο αὐτῆς τῆς σκέψης, ποὺ διαπερνᾶ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου μὲ ὄχι λιγότερην τόλμη ἀπὸ τοῦ Παρμενίδη.

Αὐτὴ ἡ ἑνότητα τῶν ἀντιθέσεων εἶναι τὸ κεντρικὸ σημεῖο ἐκείνου τοῦ *λόγου*, ποὺ ὁ Ἡράκλειτος ἔχει τὴν συνείδηση ὅτι ὁρίσθηκε γιὰ νὰ διακηρύξη τὴν αἰώνιά του ἀξία. Αὐτὸς ὁ *λόγος*[1] εἶναι ἡ κεντρικὴ λέξη τοῦ ἔργου του, εἶναι ἡ σκέψη ποὺ δουλεύει μέσα στὸν Ἡράκλειτο, εἶναι ὅμως προπάντων ἡ μεγάλη ἔγκυρη τάξη τοῦ κόσμου. Εἶναι ὁ θεϊκὸς νόμος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τροφοδοτοῦνται ὅλοι οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι (Β 114), βρίσκεται κοντὰ στὸν θεό, ποὺ μόνος αὐτὸς κατέχει τὶς ἐνοράσεις ποὺ ἔχουν ἀποκλεισθῆ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους (Β 78), εἶναι ἐκεῖνο τὸ Ἕνα, τὸ μόνο Σοφό, ποὺ θέλει καὶ δὲν θέλει νὰ ὀνομάζεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δία (Β 32). Ἐδῶ συγκρίνουμε τὸν Ὕμνο στὸν Δία τοῦ *Ἀγαμέμνονα* τοῦ Αἰσχύλου καὶ βλέπουμε τὸν συγγενικὸ τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο μιὰ πολὺ διαφορετικὴ θρησκευτικὴ σκέψη προσεγγίζει τὸ πιὸ μεγάλο ὄνομα τῆς παραδοσιακῆς πίστης στοὺς θεούς.

Ἀπὸ τὰ τελευταῖα χωρία ποὺ χρησιμοποιήσαμε, προβάλλει ἡ εἰκόνα ἑνὸς στοχαστῆ, ποὺ διακηρύσσει τὴν διδασκαλία του ἐπηρεασμένος ἀπὸ ἰσχυρὲς ἠθικὲς παρορμήσεις. Ὑποχρέωσή μας εἶναι νὰ γνωρίσουμε τὸν μεγάλο νόμο τοῦ κόσμου, ποὺ ἀγκαλιάζει καὶ τὴν κίνηση τοῦ ἥλιου (Β 94) καθὼς καὶ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου, ἂν δὲν ἔχουμε βαρβαρικὲς ψυχές. Μποροῦμε ἄραγε νὰ προχωρήσουμε ἕνα βῆμα ἀκόμα καὶ νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ὅριζε σὰν τελικὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὴν συμφωνία μὲ αὐτὸν τὸν νόμο ποὺ τὰ ἐξουσιάζει ὅλα; Μὲ αὐτὸ θίγουμε τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς στωικῆς ἠθικῆς καὶ συγχρόνως ἕνα δύσκολο πρόβλημα ὅλης τῆς ἡρακλείτειας ἑρμηνείας: ἡ σκέψη του ἀποτέλεσε σὲ σημαντικὸν βαθμὸ τὸ θεμέλιο τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ περικλείνει μέσα του τὸν κίνδυνο νὰ χρωματίσουμε στωικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἡράκλειτου. Τὸ μεθοδικὸ βασικὸ αἴτημα τοῦ REINHARDT διατηρεῖ τελείως τὴν ἀξία του: τὰ κατὰ λέξη

---

1. W. KRANZ, ‹Der Logos Heraklits und der Logos des Johannes›, *Rhein. Mus.* 93, 1949, 81. U. HOLSCHER, ‹Der Logos bei Heraklit›, *Ἀφιέρωμα στὸν Reinhardt*. Κολωνία 1952, 69. W. BRÖCKER, *Gnom.* 30, 1958, 435. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν συμφραζόμενων τοῦ Θεόφραστου στὸν Σιμπλίκιο: J. KERSCHENSTEINER, *Herm.* 83, 1955, 385.

ἀποφθέγματα τοῦ στοχαστῆ πρέπει νὰ τὰ χωρίζουμε αὐστηρὰ ἀπὸ τὶς παραφραστικὲς παρερμηνεῖες τῶν μεταγενέστερων.

Μέσα στὴν κοσμολογικὴ σκέψη τοῦ Ἡράκλειτου ἀναγνωρίζεται ἡ ἰδιαίτερη θέση ποὺ αὐτὸς ἔδωσε στὴν φωτιά. *Μεταβολὲς τῆς φωτιᾶς: πρῶτα πρῶτα θάλασσα, κι ἀπὸ τὴν θάλασσα πάλι τὸ μισὸ γή, τὸ ἄλλο μισὸ σίφουνας καὶ κεραυνός*[1]. Σὲ ἄλλο σημεῖο μιλᾶ γιὰ τὴν ἱκανότητα τῆς μετατροπῆς τοῦ παντὸς σὲ φωτιὰ καὶ τῆς φωτιᾶς σὲ κάθε τί (*πυρός τε ἀνταμοιβὴ τὰ πάντα καὶ πῦρ δὲ πάντων*, B 90). Ἦταν ὅμως πολλὴ σπουδή, ἀπὸ τέτοια χωρία νὰ κατατάξουμε τὸν Ἡράκλειτο σὰν ὑλοζωιστὴν μαζὶ μὲ τοὺς ἀρχαιότερους Μιλήσιους φιλοσόφους. Ἡ φωτιά του δὲν εἶναι μόνο ἡ βασικὴ ὕλη, ποὺ κάμνει νὰ προέρχωνται ἀπὸ αὐτὴν ὅλα τὰ ἄλλα. Αὐτὴ ἡ φωτιὰ εἶναι ἐφοδιασμένη μὲ λογικό[2], καὶ ὅταν ἀκοῦμε ὅτι ὁ κεραυνὸς κυβερνᾶ τὸ σύμπαν, ἀναγνωρίζουμε τὴν θεϊκή της φύση καὶ μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε σὲ στενότατη σχέση τὶς τρεῖς ἔννοιες: λόγος, θεός, καὶ κοσμικὴ φωτιά. Καὶ ἡ ψυχὴ ὅμως τοῦ ἀνθρώπου ἔχει μερίδιο σ' αὐτὴν τὴν φωτιά, γιατὶ ἀπὸ αὐτὲς τὶς σκέψεις μποροῦμε ἴσως νὰ καταλάβουμε πῶς ἡ στεγνὴ ψυχὴ ὀνομάζεται ἡ πιὸ σοφή (B 118). Σωστὰ ὑπέθεσαν ὅτι χάρη σ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ ψυχὴ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀναγνωρίζῃ τὸν Λόγο, καὶ εἶναι ἀρκετὸ μόνο νὰ ὑπενθυμίσουμε πόσο κοντὰ κιόλας φτάνουμε πρὸς τὰ στωικὰ μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς κινήσεις τῆς σκέψης.

Ἡ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ στοχαστῆ στέκεται μπροστά μας σὰν εἰκόνα ἑνὸς μεγάλου ἐρημίτη. Καταγόταν ἀπὸ παλιὰ γενιὰ βασιλικῆς σειρᾶς, εἶχε παραχωρήσει ὅμως τὰ προνόμια τοῦ ἀξιώματός του στὸν ἀδελφό του. Ἀπομακρύνθηκε τελείως ἀπὸ τοὺς πολλούς, γιὰ τοὺς ὁποίους εἶχε μόνο περιφρόνηση, καὶ τοὺς παρομοιάζει πρόθυμα μὲ κοιμισμένους. Νιώθει ὅμως τὸν ἑαυτό του μακριὰ καὶ ἀπὸ ποιητὲς καὶ φιλοσόφους τοῦ λαοῦ του, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Ἀρχίλοχο καὶ τὸν Ἡσίοδο, ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα, τὸν Ξενοφάνη καὶ τὸν Ἑκαταῖο (B 40. 42). Τὴν ἀπάντηση γιὰ τὶς πηγὲς τῆς γνώσης του μποροῦμε νὰ τὴν δώσουμε μὲ τὰ ἴδια του τὰ λόγια: *διερεύνησα τὸν ἑαυτό μου* (*ἐδιζησάμην ἐμεωυτόν*, B 101). Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τοῦ ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀπεραντοσύνη τῆς ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς περιοχῆς, ποὺ τὰ σύνορά της δὲν μποροῦν νὰ ξεπεραστοῦν[3].

Στὴν ἰδιορρυθμία αὐτῆς τῆς σκέψης ἀντιστοιχεῖ καὶ ἡ μορφὴ μὲ τὴν ὁποία διατυπώθηκε. Ξέρουμε γιὰ ἕνα σύγγραμμα ποὺ ὁ Ἡράκλειτος τὸ κατάθεσε στὸν ναὸ τῆς μεγάλης Ἄρτεμης τῆς Ἐφέσου. Ἀργότερα τοῦ ἔδωσαν διάφορους τίτλους, κι ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τὸν συνηθισμένο *Περὶ φύσεως*. Τὰ ὑπολείμματα ποὺ ἔχουμε εἶναι ἀρκετὰ πλούσια, γιὰ νὰ ἀποκλείσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ βιβλίο εἶχε τὸν τύπο ἀδιάσπαστου μαθήματος. Μὲ ἀποφθέγματα ἐξαιρετικῆς λιτότητας—ἐπανειλημ-

---

1. *Πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἥμισυ γῆ, τὸ δὲ ἥμισυ πρηστήρ* (B 31).

2. B 64. K. Reinhardt, <Heraklits Lehre vom Feuer>, *Herm.* 77, 1942, 1· τώρα στὸ *Vermächtnis der Antike*. Γοττίγγη 1960, 41· ἐκεῖ σ. 72 καὶ τὰ <Heraclitea>.

3. B 45, Br. Snell, *Entdeckung des Geistes*. 3. ἐκδ. Ἀμβ. 1955, 36.

μένα συναντοῦμε σύντομες ὀνοματικὲς προτάσεις—τοποθετοῦνται ἀγκωνάρια ἐπάνω σὲ ἀγκωνάρια. Νομίζεις πὼς ἀκοῦς τὶς φράσεις του, ποὺ διασποῦν ἐκρηκτικὰ τὰ ἐμπόδια, τὰ συνυφασμένα μὲ τὴν φύση αὐτοῦ τοῦ λιγόλογου ἀνθρώπου καὶ μὲ τὴν περιφρόνησή του πρὸς τοὺς κοιμισμένους πολλούς. Παλιὲς συλλογὲς ἀποφθεγμάτων, *ὑποθῆκαι*, εἶναι δυνατὸ νὰ εἶχαν προσφέρει κάτι, ποὺ τουλάχιστο θεωρητικὰ θὰ μπορούσαμε κάπως νὰ τὸ παρομοιάσουμε μὲ τὴν παράταξη. Ὅλες οἱ ἐποχὲς ἐκοπίασαν μὲ τὴν γλώσσα του· ὀνόμασαν τὸν Ἡράκλειτο *σκοτεινό*, καὶ ἔχουμε πληροφορίες ὅτι ἕνας καλοπροαίρετος ἄνθρωπος ποὺ λεγόταν Σκυθίνος, ἀπὸ τὴν Τέω, πιθανῶς τὸν 4. αἱ. π.Χ., ἔχυσε τὶς δυσκολονόητες φράσεις σὲ τροχαϊκὰ τετράμετρα.

Ἡ ζωὴ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ τοῦ Ἀκραγαντίνου ξεπερνᾶ ἀρκετὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5. αἱ. καὶ φτάνει κάμποσο μέσα στὸ δεύτερο. Ἡ πρώιμη μνεία αὐτοῦ τοῦ σύγχρονου ἑνὸς Ἀναξαγόρα καὶ Δημόκριτου σ' αὐτὴν τὴν θέση ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ εἰκόνα του προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἡ εἰκόνα τῶν δύο ἄλλων.

Στὸ παλιό, πλούσιο πολιτιστικὸ ἔδαφος τοῦ δυτικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀναπτύχθηκε ἡ ζωή του σὲ μιὰν πληρότητα, ποὺ ἔδωσε πολλὲς ἀφορμὲς στὸ νὰ διαμορφωθοῦν ἀργότερα διάφορες παραδόσεις. Μὲ ἔντονη συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ τῆς πατρίδας του συνεργάσθηκε σὰν κομματικὸς ὑποστηρικτὴς τῶν δημοκρατικῶν, γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς ὀλιγαρχικῆς διακυβέρνησης ποὺ εἶχε ἀκολουθήσει ὕστερα ἀπὸ τὴν δικτατορία. Σὰν γιατρὸς καὶ περιπλανώμενος ἱερέας συγκέντρωνε θαυμαστὲς καὶ ὀπαδούς, ποὺ τὸν συνόδευαν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη. Στὴν εἰσαγωγὴ τῶν *Καθαρμῶν* περιγράφει τὸν ἑαυτό του σὰν ἀρχηγὸν ἑνὸς λατρευτικοῦ θιάσου (VS 31 B 112). Καὶ σ' ἕνα ἄλλο χωρίο (B 111) ὑπόσχεται στοὺς ὀπαδούς του ὄχι μονάχα τὴν γνώση τῶν φαρμάκων ἀλλὰ καὶ τὴν μυστικὴ τέχνη νὰ διατάσσουν τοὺς ἀνέμους καὶ τὸν καιρό. Τὸ ἔργο του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουμε πολυάριθμα ἀποσπάσματα, ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πολυμορφία αὐτῆς τῆς ζωῆς. Σὲ ἕνα διδακτικὸ ποίημα, ποὺ εἶχε περίπου 2000 στίχους (A 2) σὲ δυὸ βιβλία καὶ ποὺ ἀργότερα πῆρε τὸν τίτλο *Περὶ φύσεως*, ἀνέπτυξε τὴν κοσμολογία του μὲ ἀρχαϊκὸν τρόπο, σὰν διδασκαλία πρὸς τὸν μαθητή του Παυσανία. Καὶ αὐτὸς ἀναζητᾶ τὸ *ὄντως ὄν*, τὸ βρίσκει ὅμως, χωρὶς νὰ ἀγνοῆ τὸν κόσμο τῶν αἰσθήσεων, στὶς τέσσερις *ῥίζες*, τὰ τέσσερα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν σχηματισθῆ τὰ πάντα: γή, νερό, φωτιά, καὶ ἀέρας ἔχουν αἰώνιαν ὑπόσταση καὶ μένουν ἀδιατάρακτα μέσα στὴν κυκλικὴ πορεία (B 17, 13. 26, 12). Ἔτσι ἡ ἀκινησία τοῦ Παρμενίδη καὶ ἡ κίνηση τοῦ Ἡράκλειτου περικλείνονται καὶ τὰ δυὸ μέσα σ' αὐτὸ τὸ κοσμοείδωλο. Ὅμως μέσα στὰ τέσσερα ἀρχικὰ στοιχεῖα δὲν ἔγινε μιὰ ἀριθμητικὴ μόνο διαφοροποίηση τῆς ἀρχικῆς ὕλης τῶν Ἰώνων στοχαστῶν. Γιατὶ τώρα δὲν εἶναι πιὰ ἡ μιὰ ἀρχικὴ ὕλη ἀπὸ τὴν ὁποία παράγονται ὅλα, ἀλλὰ οἱ δυνάμεις ποὺ καθορίζουν κάθε γένεση καὶ φθορὰ βρίσκονται μᾶλλον μέσα στὶς ἀρχὲς τῆς ἀνάμειξης καὶ τοῦ διαχωρισμοῦ. Αὐτὸ τὸ σύστημα, ποὺ ἔχει ὀρθολογιστικὴ διαμόρφωση, παρουσιάζεται συγχρόνως σὰν δράση καὶ ἀντίδραση

θεϊκῶν δυνάμεων. Τὸ νὰ βλέπουμε ἐδῶ μόνο ἀλληγορίες ἀποτελεῖ παραγνώριση τῆς προσωπικότητας ποὺ κρύβεται κάτω ἀπὸ αὐτά. Τὰ τέσσερα στοιχεῖα ἐμφανίζονται σὰν θεϊκά[1], μὲ τὰ ὀνόματα Δίας, Ἥρα, Ἀιδωνέας καὶ Νῆστις. Θεϊκὲς εἶναι καὶ οἱ δυὸ μεγάλες κινητήριες δυνάμεις ποὺ ἐπιτελοῦν τὴν ἕνωση καὶ τὸν χωρισμό: *φιλότης καὶ νεῖκος*, ἀγάπη δηλ. καὶ διχόνοια. Ἡ ἐναλλαγὴ στὴν ὑπερίσχυσή τους καθορίζει τὴν ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν εὐτυχισμένη συνένωση καὶ συνοχὴ μέσα στὸν σφαιρόμορφο *σφαῖρον* (Β 27, πβλ. Παρμενίδη Β 8, 43), στὴν ἐχθρικὴ διάσπαση καὶ ἀντίστροφα.

Ὅποιος σκέφτεται σωστὰ τὰ μυθικὰ στοιχεῖα μέσα σ' αὐτὴν τὴν κοσμικὴ εἰκόνα, δὲν θὰ τὸ θεωρήση πιὰ τόσο παράξενο ὅτι ὁ δημιουργός της ἔγραψε καὶ τοὺς *Καθαρμούς*, ποὺ θὰ ἦταν ἕνα μεγάλο ποίημα, ἂν ὁ Διογένης Λαέρτιος (8, 77) δίνει σωστὰ τὸ συνολικὸ περιεχόμενο τῶν δυὸ ἔργων σὲ 5000 στίχους. Τὰ ἀποσπάσματα ἐπιτρέπουν ἀκόμα νὰ ἰδοῦμε θεματικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ δυὸ ποιήματα, ἀπὸ ὅσα βλέπουμε ὅμως, τὸ περιεχόμενο τῶν *Καθαρμῶν* ἦταν ὁλωσδιόλου διαφορετικό. Στοὺς στίχους ποὺ σώζονται, τὸ θέμα περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν τύχη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ποὺ ὁ Ἐμπεδοκλῆς τὴν παρουσιάζει σὰν τῆς δικῆς του τὴν τύχη. Μιλᾶ γιὰ τὴν θεϊκὴ προέλευση αὐτῆς τῆς ψυχῆς, καὶ ἡ ἐμφάνισή του σὰν θεόπνευστου θαυματοποιοῦ στηρίζεται σ' αὐτὴν τὴν γνώση[2]. Σὲ ἄλλο χωρίο (Β 115) ὅμως μαθαίνουμε ὅτι ἁμάρτησε, καὶ γι' αὐτό, ἐνῶ βρισκόταν κοντὰ στὸν θεό, τιμωρήθηκε μὲ μιὰν πολυχρόνια περιπλάνηση. Τριάντα χιλιάδες «ὧρες» (μᾶλλον χρόνια) πρέπει νὰ περιπλανιοῦνται μέσα στὸ σύμπαν οἱ τέτοιοι πεσμένοι δαίμονες, παίρνοντας ὅλο καὶ κανούργιες μορφὲς θνητῶν δημιουργημάτων, διωγμένοι ἀπὸ τὸ ἕνα στοιχεῖο στὸ ἄλλο. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς νομίζει πὼς σὲ προηγούμενες ζωὲς ἦταν ἀγόρι, κορίτσι, θάμνος, πουλί, καὶ ψάρι (Β 117). Ὁ ἀγώνας του, γιὰ νὰ μὴ θυσιάζουν καὶ νὰ μὴν τρῶν ζῶα ἀνήκει στὴν ἴδια περιοχὴ παραστάσεων. Ἂν καταλαβαίνουμε σωστὰ τὸ ἀπόσπ. Β 120, αὐτὴ ἡ γὴ ὑπῆρξε γι' αὐτὸν ἕδρα τοῦ σκοταδιοῦ καὶ τοῦ θρήνου, τὸ *ὑπόστεγον ἄντρον*, τὸ σῶμα ὅμως εἶναι ὁ παράξενος σάρκινος χιτώνας τῆς ψυχῆς (Β 126 *σαρκῶν ἀλλογνῶτι περιστέλλουσα χιτῶνι*).

Εἶναι φανερὸ ὅτι μὲ ὅλα αὐτὰ βρισκόμαστε κοντὰ στὸ κέντρο τῶν ὀρφικο-πυθαγορικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ἀθανασία καὶ τὴν περιπλάνηση τῶν ψυχῶν, ποὺ ἀκριβῶς στὸν κατωιταλικὸ-σικελικὸ ἑλληνισμὸ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς εἶχαν πλούσια ζωή[3]. Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τῶν *Καθαρμῶν* μὲ τὸ *Κοσμολογικὸ ποίημα* ὁδή-

1. Γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν ὀνομάτων πβλ. VS 31 A 33 καὶ τὴν σημείωση.

2. Μολαταῦτα γιὰ τὸ Β 112, 4 κέ. πρέπει νὰ προτιμήσουμε τὴν ἑρμηνεία τοῦ W. Kranz, *Empedokles* (βλ. παρακ.), 27. Γιὰ τὴν «μαγικὴ» διάσταση μιᾶς φυσιογνωμίας σὰν τοῦ Ἐμπ. βλ. E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*. Berkeley 1951, 145. Γιὰ τὸ ἀπόσπ. Β 132 τοῦ Ἐμπεδοκλῆ: G. Muller, *Mus. Helv.* 17, 1960, 122.

3. Γιὰ ἐπιμέρους προβλήματα W. Rathmann, *Quaestiones Pythagoreae Orphicae Empedocleae*. Διδ. διατρ. Halle 1933. Γιὰ τὴν σχέση τῶν δυὸ ἔργων βλ. H. Schwabl, *Wien. Stud.* 69, 1956, 50, 6.

γησε σὲ διάφορες ἐξελικτικὲς θεωρίες, ποὺ μεταβάλλουν τὸν ἑρμηνευτὴ τῆς φύσης σὲ μυστικιστὴ τῆς ψυχῆς ἢ ἀντίστροφα. Καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ὑποθέσεις δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ σὲ στέρεο ἔδαφος. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποτιμοῦμε τὴν ἔκταση αὐτοῦ τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖο ἦταν σὲ θέση νὰ ἀγκαλιάζη μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἰωνικοὺς προβληματισμοὺς καὶ ὀρφικὴν πίστη. Ἡ δύναμή του δὲν βρισκόταν στὴν διαμόρφωση ἑνὸς συστήματος χωρὶς ἀντιφάσεις, σὰν ποιητὴς ὅμως ἔδειξε σημαντικὴ δύναμη στὴν τροποποίηση παλιοῦ ἐπικοῦ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ καὶ στὴν δημιουργία νέου. Καὶ στὸ σύνολο νιώθουμε περισσότερο τὴν θέρμη παρὰ τὴν λάμψη τῆς φωτιᾶς ποὺ ἔκαιγε μέσα του.

Γιὰ τὴν βιβλιογραφία πβλ. σ. 254. Τὰ κείμενα στοὺς VS. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε ἐκεῖ, τῶν Deichgräber, Gigon, Howald-Grunnald, Jaeger (σ. 246, σημ. 4), Nestle καὶ Snell (σ. 250, σημ. 2): W. Luther, *Wahrheit, Licht und Erkenntnis in der griech. Philosophie bis Demokrit*. Βόννη 1966. U. Holscher, *Anfangliches Fragen. Studien zur fruhen griech. Philosophie*. Γοττίγγη 1968. Ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Ξενοφάνη: M. Untersteiner, *Senofane. Testimonianze e frammenti*. Bibl. di studi super. 33. Φλωρεντ. 1950. A. Farina, *Senofane di Colofone, Ione di Chio*. Νεάπ. 1961 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπομνηματισμόν). A. Lumpe, *Die Philosophie des Xenophanes von Kolophon*. Διδ. διατρ. Μόναχο 1952. H. Thesleff, *On dating X*. Ἑλσίνκι 1957. H. Fränkel, <Xenophanesstudien>, *Wege und Formen fruhgr. Denkens*. 2. ἔκδ. Μόναχο 1960, 335. Ἕνα κεφάλαιο γιὰ τὸν Ξενοφάνη στὸ σύγγραμμα τοῦ Aš-Šakrastāni, μεταφράσθηκε ἀπὸ τοὺς Fr. Altheim καὶ R. Stiehl *Geschichte der Hunnen* 3, 1961, 138. E. Heitsch, <Das Wissen des Xenophanes>, *Rhein. Mus.* 109, 1966, 193. —Παρμενίδης: Βιβλιογρ. δελτίο: H. Schwabl, *AfdA* 9, 1956, 129. 10, 1957, 195. Ἐκδόσεις: J. Beaufret, *Le poème de P.* Παρίσι 1955 (δίγλ., κείμενο σύμφωνα μὲ τοὺς VS). M. Untersteiner, *P. Testimonianze e frammenti*. Bibl. di Studi sup. 38. Φλωρεντ. 1958. L. Tarán, *Parmenides*. Princeton 1965 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπόμν.). —Ἔρευνες: W. J. Verdenius. *P., some comments on his poem*. Groningen 1942· ἀνάτ. 1964· *Mnem.* 4, 1949, 116. M. Buhl, <Zum Stil des P.>, *Ἀφιέρ. στὸν Regenbogen*. Χαϊδελβ. 1956, 35. U. Holscher, <Grammatisches zu P.>, *Herm.* 84, 1956, 385. H. Schwabl, <Zur Theogonie bei P. und Empedokles>, *Wien. Stud.* 70, 1957, 278. K. Deichgräber, <P. Auffahrt zur Gottin des Rechts>, *Abh. Ak. Mainz. Geistes- u. sozialwiss. Kl.* 1958/11. V. Gnazzoni Foà, <Le recenti interpretazioni italiane e straniere dell' essere eleatico>, *Rivista di filosofia neo-scolastica* 50, 1958, 326. K. Reinhardt, *P. und die Geschichte der griech. Philosophie*, 1916, 2. ἀμετάβλ. ἔκδοση Φραγκφ. 1959. W. R. Chalmers, <P. and the beliefs of mortals>, *Phronesis* 5, 1960, 5. R. Falus, <P.-Interpretationen>, *Acta antiqua Acad. Scient. Hungar.* 8, 1960, 267. J. H. M. M. Loenen, *P., Melissus, Gorgias. A reinterpretation of Eleatic Philosophy*. 1960. H. Fränkel, ἔ ἀ. 157. J. Mansfeld, *Die Offenbarung des Parmenides und die menschliche Welt*. Assen 1964 (μὲ πολλὴ βιβλ.). H. Jucker, <Zur Bildnisherme des Parmenides>, *Mus. Helv.* 25, 1968, 181.—Ἡράκλειτος: Βιβλιογρ. δελτίο R. Muth, *AfdA* 7, 1954, 65. A. N. Ζουμπος, <Βιβλιογραφικὰ περὶ Ἡ.>, *Πλάτων* 9, 1957, 69. Ἐκδόσεις: R. Walzer, Φλωρεντ. 1939 (μὲ μετάφρ). ἀνατ. Hildesheim 1964. C. Mazzantini, Τορίνο 1945. M. Marcovich, *Heraclitus, Greek Text with a Short Commentary*. Merida (Βενεζουέλα). ed. maior 1967, ed. minor (ἑλλην. καὶ ἱσπαν.) 1968. Μετάφραση: Br. Snell, 5. ἔκδ. Μόναχο 1965. Br. Salucci, Φλωρεντ. 1967. —Ἔρευνες: O. Gigon, *Untersuchungen zu H.* Λειψ. 1935. Misch, *Der Weg in die Philosophie* 1. Βέρνη 1950, 335. G. S. Kirk, *H., The Cosmic Fragments*. Cambr. 1954,

μὲ διεξοδικὸν ὑπομνηματισμό, ποὺ προσφέρει καὶ τὶς ἑρμηνεῖες τῶν προδρόμων. A. JEANNIÈRE, *La pensée d'Héraclite d'Ephèse*. Παρίσι 1958 (μὲ μετάφρ. τῶν ἀποσπασμάτων). E KURTZ, *Interpretationen zu den Logos-Fragmenten H.s*. Διδ. διατρ. Τυβίγγη 1959 (δακτυλογρ.). CL. RAMNOUX, *Héraclite ou l'homme entre les choses et les mots*. Παρίσι 1959. PH. WHEELWRIGHT, *Heraclitus*. Princeton 1959. Οἱ ἐργασίες τοῦ K. REINHARDT, <Heraklitus Lehre vom Feuer> καὶ <Heraclitea> βρίσκονται τώρα στὸ *Vermachtnis der Antike*. Γοττίγγη 1960, 41.72. H. FRÄNKEL (βλ. παραπ.) 237.251.253. *H. und seine Lehre. Materialien des Kolloquiums über den altgr. Philosophen Heraclit am 30.10.1961 in Leipzig*>, *Wiss. Zeitschr. d. Karl-Marx.-Univ. Gesellsch.-u. sprachw. Reihe*. τεῦχ. 3/1962. CL. RAMNOUX, *Héraclite ou l'homme entre les choses et les mots*. 2. ἔκδ. Παρίσι 1968. D. HOLWERDA, *Helios en Dike bij Heraclitus. De fragmenten* 28, 120, 16, 94, 63 καὶ 23. Groningen 1969.—'Εμπεδοκλῆς: W. KRANZ, *E. Antike Gestalt und romantische Neuschopfung*. Ζυρίχη 1949 (μὲ μετάφρ.). Τοῦ ἴδ. γιὰ τὰ «Φυσικὰ» τοῦ 'Εμπεδοκλῆ ποὺ ὁ ἴδιος τὰ ἐκτιμᾶ πολύ: <Kosmos I>, *Arch. f. Begriffsgesch*. 2/1 Βόννη 1955, 39. Στὰ *Studien zur antiken Lit. und ihrem Fortwirken*. Χαιδελβέργη 1967, περιλαμβάνονται πολλὲς ἐργασίες σχετικὲς μὲ τοὺς φιλοσόφους ποὺ ἐξετάζονται ἐδῶ. K. REINHARDT, <E. Orphiker und Physiker>, *Class. Phil*. 45, 1950, 170· τώρα στὸ *Vermächtnis der Antike*. Γοττίγγη 1960, 101. MARIA SOPHIA BUHL, *Untersuchungen zur Sprache und Stil des E*. Διδ. διατρ. Χαιδελβ. 1956 (δακτυλογρ.). J. BOLLACK, <Die Metaphysik des E. als Entfaltung des Seins>, *Phil*. 101, 1957, 30. Τοῦ ἴδ., *Empédocle I. Introd. à l'ancienne Physique. 2. Les origines. Comm*. Παρίσι 1965-1969. B. A. GRONINGEN, *La composition littéraire archaïque Grecque. Verh. Niedert. Ak. N. R*. 65/2. "Αμστερνταμ 1958, 201. M. DETIENNE, <La «démonologie» d'E.>, *Rev. Et. Gr*. 72, 1959, 1. G. NÉLOD, *Empédocle d'Agrigente*. Βρυξ. 1959. G. CALOGERO, <L'eleatismo di E.>, *Studi L. Castiglioni* 1, 1960, 129, CH. H. KAHN, <Religion and Natural Philosophy in E.s' Doctrine of the Soul.>, *Arch. f. Gesch. d. Philos*. 42, 1960, 3. Στοιχεῖα γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν *Καθαρμῶν* στὸ σύγγραμμα τοῦ Aš-Šakrastāni, βλ. παραπ. στὸν Ξενοφάνη. E. BIGNONE, *Empedocle*. Τορίνο 1916, ἀνατύπ. Ρώμη 1963 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπομν.). U. HOLSCHER, *Empedocles und Holderlin*. Φραγκφ. 1965. Τοῦ ἴδ., <Weltzeit und Lebenszyklus. Eine Nachprüfung der Empedocles-Doxographie>, *Herm*. 93, 1965, 7. E. SOLMSEN, <Love and Strife>, *Phronesis*, 10, 1965, 109. J. BRUN, *Empédocle*. Παρίσι 1966 (Philosophes de tous les temps 27). G. A. SEECK, <Empedocles B 17, 9-13 (= 26, 8-12), B 8, B 100 bei Aristoteles>, *Herm*. 95, 1967, 28. D. O'BRIEN, *Empedocles' Cosmic Cycle. A Reconstruction from the Fragments and Secondary Sources* Λονδίνο 1969.

Θ. ΑΡΧΕΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

'Απὸ τὶς πιὸ ἀξιόπιστες πληροφορίες γιὰ τὸν Θαλῆ εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν τὰ μαθηματικά του ἐνδιαφέροντα. Τὰ ἐπιτεύγματα τῶν πυθαγόρειων σ' αὐτὸ τὸ πεδίο τὰ συλλαμβάνουμε μόνο στὴν γενική τους σημασία. 'Ο 'Αναξίμανδρος σχεδίασε ἕναν χάρτη τῆς γῆς· τὴν ἀνακάλυψη τῆς σφαιρικότητάς της τὴν διεκδικοῦν οἱ πυθαγόρειοι ἢ ὁ Παρμενίδης. "Οτι ὁ 'Εμπεδοκλῆς ἐργαζόταν σὰν γιατρός, τὸ εἴδαμε πρὶν ἀπὸ λίγο.

'Απὸ αὐτὰ τὰ λίγα παραδείγματα γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ ἀρχὲς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας περιλαμβάνουν καὶ τὶς ἀρχὲς τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν καὶ ὅτι δὲν θὰ

χρησιμοποιούσαμε σωστὰ τὶς σύγχρονες ἔννοιες, ἂν κάμναμε ἐδῶ διαχωρισμούς. Μόνο μὲ αὐτὴν τὴν ἐπιφύλαξη, καὶ μὲ τὴν δεύτερη, ὅτι αὐτὰ τὰ προβλήματα τὰ ἀφήνουμε ἀναγκαστικὰ στὸ περιθώριο τῆς ἔκθεσής μας, θὰ προσθέσουμε τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ προηγούμενα παραδείγματα μᾶς θυμίζουν σημαντικὲς συσχετίσεις. Γιὰ τὰ μαθηματικὰ τοῦ Θαλῆ τὰ αἰγυπτιακὰ ἐρεθίσματα εἶναι ἀναμφισβήτητα, καὶ γιὰ τοῦ Ἀναξίμανδρου τὸν χάρτη τῆς γῆς μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθῆ ἡ βαβυλωνιακή του προβαθμίδα (σ. 249). Οἱ Ἴωνες τῆς Μικρασίας, ποὺ στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ πάνω ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους ἄνοιγαν τὸν δρόμο τῆς πνευματικῆς προόδου, βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση πολὺ ἐξελιγμένων ἀρχαίων πολιτισμῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διδάχθηκαν καὶ σὲ ἄλλα πεδία. Μὲ τὴν βαθμιαία ἀναγνώριση αὐτῶν τῶν σχέσεων φάνηκε νὰ κλονίζεται καὶ σ' αὐτὸ ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη εἶχε τὴν ἀρχή της στοὺς Ἕλληνες. Βέβαια κι ἐδῶ δὲν θὰ θεωρήσουμε τοὺς Ἕλληνες σὰν δημιουργοὺς ἀπὸ τὸ μηδέν. Ἀλλὰ πάνω ἀπὸ τὶς πρόσθετες γνώσεις μας γιὰ αἰγυπτιακὴν ἰατρικὴ ἢ βαβυλωνιακὰ μαθηματικὰ πρέπει νὰ ἐξετάζουμε τὶς βασικὲς διαφορές, ποὺ χωρίζουν τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη ἀπὸ τὰ προηγούμενα καὶ θεμελιώνουν τὴν βασική της σημασία γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία τοῦ πνεύματος[1]. Πρῶτοι οἱ Ἕλληνες τῆς Μικρασίας μπόρεσαν, προσπαθώντας νὰ μάθουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε πρακτικὴ σκοπιμότητα, νὰ παραγάγουν ἐκεῖνον τὸν τύπο πνευματικῆς ἐργασίας, ποὺ τὸν ὀνομάζουμε ἐπιστήμη. Αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ συναγάγη κανεὶς εὐκολότατα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν μαθηματικῶν, μὲ τὴν στροφή τους πρὸς τὸ ἀξίωμα, τὸ αἴτημα, καὶ τὸν ὁρισμό, μὲ τὶς ἀπόπειρές τους γιὰ τὴν συστηματοποίηση, ποὺ εἶναι ἀπὸ νωρὶς εὐδιάκριτες, ἰσχύει γιὰ ὅλην τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ ἱστοριογραφία, ποὺ βλάστησε ἀπὸ ὅμοια ρίζα. Ἡ θέληση γιὰ κριτικὴ διαφώτιση καὶ σύλληψη τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ ἀληθινοῦ γεννᾶ τὴν συζήτηση, ποὺ χάρη σὲ ὑποθέσεις καὶ ἀντιρρήσεις τείνει πρὸς τὸ βέβαιο, ἕναν καινούργιο τύπο πνευματικοῦ ἀγώνα, μέσα στὸν ὁποῖο ἀπὸ τότε ἐπιτελέσθηκε κάθε πρόοδος τῆς ἐπιστήμης.

Ἀκόμα γύρω στὴν στροφὴ ἀπὸ τὸν 6. στὸν 5. αἰ. ἐνεργοῦσε ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἡ δραστηριότητά του ἐπιτρέπει νὰ ἰδοῦμε ἐντυπωσιακὰ τὰ ξεκινήματα μιᾶς εἰδικευμένης ἐπιστήμης μέσα στὰ πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς: ὁ Ἀλκμαίωνας ἀπὸ τὸν Κρότωνα. Πρέπει νὰ πρόλαβε ἀκόμα τὸν Πυθαγόρα, ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας του ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ γι' αὐτόν[2]. Τὸ βιβλίο του, ποὺ τὸ ἔγραψε σὲ ἰωνικὴ διάλεκτο καὶ ποὺ ἀναφερόταν μὲ τὸν τίτλο *Περὶ φύσεως*, εἶναι ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε τὸ πρῶτο ἰατρικὸ βιβλίο τῶν Ἑλλήνων. Δίνεται σὰν συντε-

1. Γι' αὐτὰ ἰδιαίτερα οἱ ἐργασίες τοῦ O. NEUGEBAUER καὶ τοῦ K. v. FRITZ ποὺ μνημονεύονται παρακάτω.

2. Βιβλιογρ. γι' αὐτὲς τὶς σχέσεις: ERNA LESKY, *Herm.* 80, 1952, 250, 5. Γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ Ἀλκμαίωνα: L. EDELSTEIN, *Am. Journ. Phil.* 63, 1942, 371, καὶ W. JAEGER, *Aristoteles Metaphysik*. Ὀξφ. 1957, στὸ ὑπόμνημα τοῦ 986 a 29 κέ.

χνιακὴ διδασκαλία γιὰ τρεῖς μαθητὲς καὶ ἀρχίζει (Β 1) μὲ τὴν προγραμματικὴ φράση ὅτι τοῦ ἀνθρώπου ἡ προσέγγιση πρὸς τὴν γνώση, ποὺ εἶναι ἐπιφυλαγμένη γιὰ τοὺς θεούς, εἶναι δυνατὴ μόνο μὲ συμπερασμὸν ἀπὸ αὐτὸ ποὺ μποροῦν νὰ συλλάβουν οἱ αἰσθήσεις. Αὐτὸ συνδέεται ἀναδρομικὰ μὲ τὴν αὐτογνωσία τοῦ Ξενοφάνη (VS 21 B 34), καὶ προκαταβολικὰ μὲ μιὰν περίφημη φράση τοῦ Ἀναξαγόρα (VS 59 B 21a): *ὅσα δὲν φαίνονται βλέπονται ἀπὸ αὐτὰ ποὺ φαίνονται (ὄψις τῶν ἀδήλων τὰ φαινόμενα)*[1].

Μὲ ὑποδειγματικὸν τρόπο καὶ γιὰ ὅλην τὴν ἐποχὴ καί, ἀκόμα, γιὰ μεγάλες περιοχὲς τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης σμίγουν μέσα στὸ ἔργο τοῦ Ἀλκμαίωνα ἡ θεωρία καὶ ἡ ἐμπειρία. Ἡ ὑγεία εἶναι γι' αὐτὸν μιὰ κατάσταση ἰσορροπίας ἀνάμεσα σὲ ἀντίθετες ποιότητες, ὅπως τῆς ὑγρότητας καὶ τῆς ξηρασίας, τῆς ψυχρότητας καὶ τῆς θερμότητας, τῆς γλυκύτητας καὶ τῆς πικράδας. Διαταραχὴ αὐτῆς τῆς κατάστασης προκαλεῖ τὴν ἀρρώστεια. Τέτοια ἑρμηνεία τῶν σχέσεων τοῦ μικρο- καὶ τοῦ μακρόκοσμου ἀπὸ τὸ παιγνίδι τῶν ἀντιθέσεων, ἀπὸ ἀνάμειξη ἢ ἐπικράτηση, ἀνταποκρίνεται πέρα πέρα πρὸς τὴν θεωρητικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἴδιος ἄνθρωπος ὅμως πραγματοποίησε ἕνα γιγαντιαῖο βῆμα στὴν περιοχὴ τῆς φυσιολογίας, ὅταν προσδιόρισε τὴν σημασία τοῦ ἐγκεφάλου σὰν κεντρικοῦ ὀργάνου τῶν αἰσθησικῶν ἀντιλήψεων. Ἀσφαλῶς ξεπερνοῦσε κι ἐδῶ τὴν περιοχὴ τῆς ἁπλῆς παρατήρησης, καὶ σὲ ἕνα πολυσυζητημένο πρόβλημα τῆς ἀρχαιότητας ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἀνδρικὸ σπέρμα προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο.

Ὁ Ἀλκμαίωνας παρ' ὅλην τὴν σημασία του δὲν ἦταν βέβαια μόνος. Δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ὑπῆρχαν εἰδικὰ συγγράμματα σὲ πεζὸν λόγο στὴν ὄψιμη ἀρχαϊκὴ ἐποχή, ὅσο κι ἂν εἶναι ἐλλιπὴς ἡ γνώση μας. Ὁπωσδήποτε μποροῦμε ἀκόμα νὰ συλλάβουμε κάπως ἕναν ἄνθρωπο σὰν τὸν Μενέστορα ἀπὸ τὴν Σύβαρη, περίπου σύγχρονον τοῦ Ἐμπεδοκλῆ. Ἔγραψε γιὰ τὴν βοτανικὴ καὶ σὰν τὸν Ἀλκμαίωνα ἔβαλε στὴν βάση τοῦ συστήματός του τὸν δυαδισμὸ τῶν ἀντιθέσεων.

Ὅπως ἡ ἐπιστήμη ἔτσι καὶ ἡ ἱστοριογραφία μὲ τὸ νόημα ποὺ πῆρε ἀργότερα, ἀναπτύχθηκε πρῶτα στοὺς Ἕλληνες ἀπὸ πολὺ διαφορετικὰ ξεκινήματα. Γιὰ πολὺν καιρὸ οἱ μῦθοι της ὑπῆρξαν γι' αὐτοὺς ἱστορία, καὶ χρειάστηκε ἕνας μακρὺς δρόμος, ποὺ οὐσιαστικὰ ὁλοκληρώθηκε μόνο μὲ τὸν Θουκυδίδη, γιὰ νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν μυθικὴ ἀντίληψη τοῦ παρελθόντος μὲ μιὰν ὀρθολογιστικὴ καὶ κριτική. Τὸ πράγμα ὅμως δὲν εἶναι τόσο ἁπλό· δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὴν θέση ἑνὸς στραβοῦ καὶ λαθεμένου μπῆκε τὸ ἴσιο καὶ τὸ σωστό. Ἀπεναντίας πολὺ μεγάλη σημασία γιὰ τὴν κατοπινὴ ἐξέλιξη ἔχουν ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ἱστορικῆς σκέψης, ποὺ ἤδη ὑπῆρχαν στὴν φάση τοῦ μύθου[2]. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ ἀναλογισθοῦμε ὅτι τὸ ἑλληνικὸ

1. H. Diller, *Herm.* 67, 1932, 14.

2. Σχετικὰ W. Schadewaldt, <Die Anfange der Geschichtsschreibung bei den Griechen>, *Die Antike* 10, 1934, 44· τώρα *Hellas und Hesperien.* Ζυρίχη 1960, 395. K. Deichgräber, <Das griech. Geschichtsbild in seiner Entwicklung zur wissenschaftlichen Historiographie>. Στό: *Der listensinnende Trug des Gottes.* Γοττίγγη 1952, 7. K. v.

έπος περιέχει σὲ σημαντικὸν βαθμὸ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ χωρὶς ἄλλο γνώρισαν πλατιὰ μεταμόρφωση. Ὁπωσδήποτε τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μέσα στὸ ἔπος δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχουν ἐνταχθῆ σ' ἕναν ὁρισμένο χωροχρόνο, ποὺ εἶναι χωρισμένος ἀπὸ τὸ παρὸν τοῦ ἀφηγητῆ μὲ πολὺ σημαντικὴν ἀπόσταση. Ἀκόμα περισσότερο: μέσα σ' αὐτὰ τὰ ὅρια οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν νὰ ἐντάσσουν σὲ μιὰν χρονικὴ συνέχεια τὰ ἐπιμέρους γεγονότα καὶ πρόσωπα χάρη στὴν γενεαλογικὴ σύνδεση. Ἔτσι π.χ. δυὸ σπουδαῖα μυθικὰ γεγονότα συνταιριάστηκαν σὲ μιὰν σταθερὴ χρονολογικὴ σχέση, ὅταν μπροστὰ στὴν Τροία ἀγωνιστὲς σὰν τὸν Διομήδη καὶ τὸν ἡνίοχό του τὸν Σθένελο εἶναι γιοὶ ἡρώων ποὺ πῆραν μέρος στὴν ἐκστρατεία τῶν Ἑπτὰ ἐναντίον τῶν Θηβῶν. Πιὸ σημαντικὸ ὅμως ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι τὸ ἑξῆς: ἡ ἐπικὴ ποίηση, πέρα ἀπὸ τὴν λεπτομέρεια τοῦ ἀτομικοῦ γεγονότος, ποὺ τὸν γεωγραφικό του τόπο καὶ τὴν σημασία του τὰ συλλάμβανε μὲ τὴν ματιὰ μέσα στὸ σύνολο τοῦ κόσμου, ἐρευνοῦσε τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν γεγονότων καὶ τὴν προέλευσή τους καὶ ἔκαμνε νὰ προβάλλη μιὰ τελικὴ λογικότητα μέσα στὴν πορεία τους. Ὅμηρος: πατέρας τῆς ἱστορίας, κι ἐδῶ ἐπίσης ἕνα ἀρχίνημα.

Ἂν θελήσουμε νὰ μάθουμε τὴν ἱστορία τῆς λέξης *ἱστορία*, πέφτουμε μέσα σ' ἕναν ἄλλον κύκλο πηγῶν τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας. Ξεκινοῦμε ἀπὸ τὴν ρίζα *Fιδ*-(vid-), ποὺ σημαίνει *βλέπω*, καὶ φτάνουμε πρῶτα στὴν λ. *ἵστωρ* ἐκεῖνος ποὺ ἔχει δεῖ κάτι καὶ τώρα μπορεῖ νὰ παρουσιαστῆ σὰν αὐτόπτης μάρτυρας. Ἔτσι *ἱστορίη* εἶναι ἡ ἐξερεύνηση καὶ διήγηση μὲ βάση τὴν προσωπικὴ παρατήρηση. Ὕστερα, καθὼς ἐξελίσσονταν τὰ πράγματα, δὲν ἦταν πιὰ ἀναγκαία ἡ ἄμεση αὐτοψία· ἡ ἐξερεύνηση μπορεῖ νὰ συντελεσθῆ καὶ μὲ τὴν ἐξέταση μαρτύρων. Αὐτοὶ βέβαια δὲν ἔχουν πάντα τὴν ἴδια ἀξία, καὶ οἱ βεβαιώσεις τους μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντιφατικές. Καθῆκον μας εἶναι κι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν περιοχὴ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, νὰ ἀνεύρουμε τὸ σωστὸ μὲ ὀρθολογιστικὴ κριτική, καὶ βλέπουμε ὅτι, καὶ πάλι, μὲ τοὺς Ἴωνες τῆς Μικρασίας ἀρχίζει ὁ δρόμος ποὺ ἔφτασε στὴν ἀκμή του μὲ τὸν Θουκυδίδη.

Ἡ κατάλληλη μορφὴ τέτοιας συλλεκτικῆς ἐργασίας καὶ κριτικῆς ἀξιοποίησης τῶν μαρτυριῶν εἶναι ὁ πεζὸς λόγος. Καὶ μάλιστα στὴν ἀρχὴ ἕνας πεζὸς λόγος ποὺ ἀποφεύγει τὰ στολίδια καὶ ἀφήνει τὰ γεγονότα νὰ μιλήσουν μόνα τους[1]. Ὁ ἀφηγηματικός του τρόπος, ποὺ εἶναι κυρίως παρατακτικός, ἀποτελεῖ εὔστοχη διατύπωση τῶν πνευματικῶν γεγονότων, χάρη στὰ ὁποῖα αὐτὸ ποὺ βρίσκεται μπροστὰ συλλαμβάνεται στὴν πληρότητά του καὶ κλώθεται σ' ἕνα νῆμα. Ἐπειδὴ αὐτοὶ οἱ τύποι θεώρησης καὶ περιγραφῆς ἀναπτύχθηκαν στὴν Ἰωνία, γι' αὐτὸ ὁ ἀρχαιότερος πεζὸς λόγος γράφεται ἐπίσης σὲ ἰωνικὴ διάλεκτο, ἀκόμα κι ἔξω ἀπὸ τὴν δική της περιοχή, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὸν Ἀλκμαίωνα στὸν Κρότωνα.

FRITZ (βλ. παραχ.). BR. SNELL, ‹Die Entstehung des geschichtlichen Bewußtseins›, στὸ *Die Entdeckung des Geistes*. 3. ἔκδ. Ἀμβ. 1955, 203.

1. H. FRÄNKEL, ‹Eine Stileigenheit der fruhgriech. Lit.›, *GGN* 1924, 63· τώρα στὸ ***Wege und Formen frühgriech. Denkens***. 2. ἔκδ. Μόναχο 1960, 40.

Πουθενὰ ἡ ἐξερεύνηση δὲν ἔχει τόσο πλούσια ἀποτελέσματα ὅσο στὰ ταξίδια σὲ ξένες χῶρες. Ἀποικισμὸς καὶ ὑψηλὰ ἐξελιγμένο ἐμπόριο ὁδήγησαν τοὺς Ἴωνες τῆς Μικρασίας σὲ μακρινὲς χῶρες, ταξίδια ὅμως σὰν τοῦ Ἑκαταίου καὶ τοῦ Ἡρόδοτου εἶχαν προκαταβολικὰ σκοπόν τους τὴν ἀπόκτηση γνώσεων. Ἀπὸ τὴν μεγάλη σημασία τῆς ξενιτιᾶς γιὰ τὴν ἱστοριογραφία ποὺ ἀναπτυσσόταν στὴν Ἰωνία προκύπτουν οἱ δυὸ πιὸ σημαντικὲς ἀρχές της: ἡ γεωγραφικὴ καὶ ἡ ἐθνογραφική.

Ἡ ἀρχαία ἀκτοπλοΐα, ἀπὸ πρακτικὴ σκοπιμότητα, ἄρχισε πρῶτα νὰ καταγράφη τὴν ἐμπειρία ποὺ συγκεντρωνόταν γιὰ τὴν θέση καὶ τὴν ἀμοιβαία ἀπόσταση λιμανιῶν καὶ ἐκβολῶν ποταμιῶν, ἐπικίνδυνων σημείων, θέσεις μὲ πόσιμο νερό, καὶ γιὰ ἀρκετὰ ἄλλα ποὺ ἦταν χρήσιμο νὰ τὰ συγκρατῇ κανείς. Αὐτοὶ ὅμως ποὺ κατάγραψαν αὐτὲς τὶς διαδρομὲς ἦταν Ἕλληνες ἀνοιχτομάτηδες, κι ἔτσι συχνὰ τὸ ἐνδιαφέρον γι' αὐτὰ ξεπερνοῦσε τὴν πρακτικότητα. Τὴν προσοχή τους προπάντων τὴν αἰχμαλώτιζε ὁ *νόμος*, τὰ παραδοσιακὰ δηλ. ἔθιμα ξένων λαῶν, καὶ θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ἀκόμα περισσότερα γιὰ τὴν σημασία ποὺ εἶχαν αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις καὶ συγκρίσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς σκέψης.

Ἡ συνηθισμένη μορφὴ περιγραφῆς τῶν διαδρομῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἦταν ὁ *περίπλους*, ἡ περιγραφὴ δηλ. τῶν παραλίων ποὺ φαίνονταν ἀπὸ τὸ πλοῖο, μὲ τὴν διαδοχὴ τῶν ἐπὶ μέρους τόπων, ὅπως τὴν ὑπαγόρευε τὸ ταξίδι. Μὲ αὐτὴν τὴν μορφὴ ὁ Σκύλακας ἀπὸ τὰ Καρύανδα ἐπερίγραψε τὸ ταξίδι ποὺ ἔκαμε μὲ ἐντολὴ τοῦ Δαρείου τοῦ Α' πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6. αἰώνα ἀπὸ τὸν Ἰνδὸ ποταμὸ ὡς τὸν Ἀραβικὸ κόλπο. Τὰ πενιχρὰ λείψανα ἐπιτρέπουν ἀκόμα νὰ ἰδοῦμε τὸν πλοῦτο τῶν γεωγραφικῶν καὶ ἐθνογραφικῶν του ἐνδιαφερόντων. Πρέπει νὰ συνέγραψε καὶ ἄλλες περιγραφὲς ἀκτῶν, ὡστόσο ὁ *Ψευδο-Σκύλακας*, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰν περιγραφὴ τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου συρραμμένη τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' τῆς Μακεδονίας, δὲν ἔχει καμιὰν σχέση μὲ αὐτόν. Περίπου στὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸν Σκύλακα ἀνῆκε κι ἐκεῖνος ὁ παλιὸς *Περίπλους*, ποὺ μποροῦμε νὰ ἀποκαταστήσουμε τὰ οὐσιαστικά του χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὰ *Ora maritima* τοῦ ὄψιμου Λατίνου στιχοπλόκου Ἀβιηνοῦ. Ὁ συγγραφέας, ποὺ ἴσως καταγόταν ἀπὸ τὴν Μασσαλία, ἔδωσε μιὰν ἀκριβὴ περιγραφὴ τῶν ἀκτῶν ἀπὸ τὴν Ταρτησσὸ ὡς τὴν γενέτειρά του. Ξαναβρισκόμαστε στὴν Μασσαλία μὲ τὸν Εὐθυμένη, ποὺ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6. αἰώνα ταξίδεψε ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς τὶς Δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὶς ἐπερίγραψε σ' ἕναν *Περίπλουν* ποὺ χάθηκε. Ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν θαλασσινῶν δυνάμεων στὴν προσπάθεια νὰ ἀνακαλύψουν νέες ἀκτὲς γίνεται φανερὸς ἀπὸ τὸ ταξίδι τοῦ Ἄννωνα τοῦ Καρχηδόνιου πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, σχεδὸν τὴν ἴδια ἐποχή. Ὁ *Περίπλους* του γράφτηκε σὲ φοινικικὴ γλῶσσα, ἔχουμε ὅμως μιὰν ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο.

Εἴδαμε παραπάνω διάφορα ξεκινήματα γὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἱστοριογραφίας, δὲν ἔχουμε ὅμως κανένα ἀξιόπιστο στήριγμα γιὰ τὸ ὅτι οἱ χρονικόμορφες ἀναγραφές, ὅπως τὶς ξέρουμε ἀπὸ ἄλλους λαούς, ἔπαιξαν ἰδιαίτερον ρόλο. Ἐτήσιες κατα-

γραφὲς μαρτυροῦνται γιὰ μεμονωμένους τόπους ὅπως τὴν Σάμο, μᾶς λείπουν ὅμως τὰ μέσα γιὰ νὰ χρονολογήσουμε μὲ βεβαιότητα αὐτὴν τὴν γραμματεία. Ὡστόσο ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Χάρωνας ὁ Λαμψακηνός, ποὺ ἔγραψε ὕστερα ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, ἐκτὸς ἀπὸ δυὸ βιβλία ἱστορίας τῶν Περσῶν (*Περσικά*) συνέγραψε καὶ τέσσερα βιβλία μὲ τὸν τίτλο *Ὧροι Λαμψακηνῶν*. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἦταν μιὰ φιλολογικὴ διασκευὴ παλιότερων ἐτήσιων χρονικῶν (*ὧροι*). Ὡστόσο, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας δὲν ὀφείλεται καθόλου στὶς χρονογραφικὲς καταγραφές[1].

Γιὰ τὴν ἑνότητα τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴν ἀρχαϊκὴ Ἰωνία εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τόσο ὁ φυσικὸς φιλόσοφος Ἀναξιμένης ὅσο καὶ ὁ γεωγράφος Ἑκαταῖος ἦταν καὶ οἱ δυὸ μαθητὲς τοῦ Ἀναξίμανδρου. Ὅλοι αὐτοὶ κατάγονται ἀπὸ τὴν Μίλητο, τὸ κέντρο τῆς ἰωνικῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὁ Ἑκαταῖος μάλιστα ἀπὸ τὴν παλιὰ ἀριστοκρατία τῆς πόλης. Ἐπειδὴ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰωνικῆς ἐπανάστασης ἐμφανίζεται σύμβουλος καὶ παρεμποδιστής της, πρέπει νὰ ἦταν τότε ἡλικιωμένος ἄνθρωπος. Ἡ σύστασή του νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ πολύτιμα ἀφιερώματα τοῦ Κροίσου, ποὺ βρίσκονταν στὸν ναὸ τοῦ Διδυμαίου Ἀπόλλωνα, γιὰ τὴν κατασκευὴ στόλου ἐκφράζει τὸν ἴδιον ὀρθολογισμὸ ποὺ θὰ συναντήσουμε στὸ ἔργο του.

Τὸ κοσμοείδωλό του τὸ πλούτισε μὲ μεγάλα ταξίδια. Κυρίως ξέρουμε τὸ ταξίδι του στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὸ 2. βιβλίο τοῦ Ἡρόδοτου, κι ἐκεῖ (143) διαβάζουμε τὴν νόστιμη ἱστορία γιὰ τὴν σύγκρουση δύο πολιτισμῶν πολὺ διαφορετικῆς ἡλικίας: πόσο μικρὸς φάνηκε ὁ Ἑκαταῖος μὲ τοὺς δεκαέξη προγόνους του, ποὺ ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν τάχα κιόλας θεός, μπροστὰ στὸν ὑπολογισμὸ τῶν αἰγύπτιων ἱερέων, ποὺ πήγαινε 345 γενεὲς πίσω.

Ὁ Ἑκαταῖος σχεδίασε ἕναν χάρτη τῆς γῆς (*Γῆς περίοδος*), γιὰ τὸν ὁποῖο υἱοθέτησε τὴν ἀντίληψη τοῦ Ἀναξίμανδρου, ποὺ εἶναι ἀνατολικὴ σὲ τελευταίαν ἀνάλυση, καὶ γι' αὐτὸ ὁ χάρτης του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν δίσκο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὸν Ὠκεανό. Ἤδη ὁ Ἡρόδοτος (4, 36) κορόιδεψε αὐτὴν τὴν ἀντίληψη. Ἡ Μεσόγειος καὶ ἡ Μαύρη Θάλασσα σὰν γραμμὴ Δύσης καὶ Ἀνατολῆς, καὶ ὁ Νεῖλος μαζὶ μὲ τὸν Δούναβη (Ἴστρος) σὰν γραμμὴ Νότου καὶ Βοριᾶ χώριζαν τὶς στεριὲς σὲ τέσσερα τέταρτα. Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μέσα σ' αὐτὰ ὁ Ἑκαταῖος ἔμπασε ἕνα πλῆθος ἀπὸ λεπτομέρειες, ποὺ τὶς πῆρε ἀπὸ τὴν φιλολογία τῶν *περίπλων* ἢ ἀπὸ δικήν του πεῖρα, κι ἔτσι συναντοῦμε ξανὰ τὴν σύνδεση θεωρητικῶν καὶ ἐμπειρικῶν στοιχείων. Ὁ χάρτης συνοδευόταν ἀπὸ μιὰν περιγραφὴ τῆς γῆς σὲ δυὸ βιβλία, ποὺ ἀργότερα τὴν μνημόνευαν περισσότερο σὰν *Περιήγησιν*. Ἡ δομή της εἶναι ἡ δομὴ ἑνὸς περίπλου τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου καὶ τῆς Μαύρης Θάλασσας μὲ ξεκίνημα ἀπὸ τὸ Γιβραλτάρ, πρῶτα στὶς βόρειες ἀκρογιαλιὲς ὣς τὸν ποταμὸ Φάση, καὶ ὕστερα, ἀπὸ τὶς νότιες, πίσω πρὸς τὴν ἀφετηρία. Ἀπὸ τὶς ἀκτὲς ἡ ματιὰ πήγαινε κάποτε πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῶν χωρῶν. Μὲ ξερὸ ἀράδιασμα συσσω-

1. Μὲ δικαιολογημένην ἐπιφυλακτικότητα πραγματεύονται τὸ ζήτημα ὁ F. Jacoby, *Atthis*. Ὀξφ. 1949, 176 καὶ H. Strasburger, *Saeculum* 5, 1954, 398.

ρεύονταν γεωγραφικὲς πληροφορίες, στὸ μεταξὺ ὅμως ἕνα πλῆθος ἐθνολογικοῦ ὑλικοῦ ἔδειχνε τὴν χαρὰ τοῦ Ἴωνα γιὰ τέτοια πράγματα. Πιστεύουμε ὅτι ἐκεῖ ὅπου ὁ Ἡρόδοτος περιγράφει (2,70 -73) τὶς αἰγυπτιακὲς ἰδιορρυθμίες, ὅπως στὸ κυνήγι τοῦ κροκόδειλου,συλλαμβάνουμε καλὰ τὸ ἁπλὸ παρατακτικὸ ὕφος τοῦ Ἑκαταίου[1].

Ἡ ἐπιθυμία του νὰ συγκεντρώση καὶ νὰ χαράξη τὰ ὅρια αὐτῶν ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν γνωστὰ ἐπηρέασε καὶ τὰ τέσσερα βιβλία γενεαλογιῶν (*Γενεηλογίαι*). Ἡ ἐπιθυμία του ὅμως αὐτὴ δὲν τὸν ἔσπρωξε καθόλου στὴν διάλυση τοῦ μύθου, ἀλλὰ μᾶλλον σὲ παράξενα ὀρθολογιστικὲς διορθώσεις. Ἔτσι ὁ Κέρβερος γίνεται ἕνα ἐπικίνδυνο φίδι, ποὺ ὀνομαζόταν σκυλὶ τοῦ Ἅδη—στὸ Ταίναρο—,γιατὶ ἔστελλε τόσους πολλοὺς στὸν Κάτω Κόσμο, τὰ βόδια τοῦ Γηρυονέα, ποὺ ὁ Ἡρακλῆς τὰ ἔφερε ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου, τοποθετοῦνται στὸν Ἀμβρακικὸ κόλπο· οἱ πενήντα κόρες τοῦ Δαναοῦ περιορίζονται ἀπὸ τὸν ἀπίθανα μεγάλο τους ἀριθμὸ σὲ εἴκοσι περίπου. Ὁ ὀρθολογισμὸς αὐτὸς ἔσβηνε τὴν λάμψη τοῦ ἀρχαίου μύθου, ὁ ὁποῖος ὡστόσο κι ἔτσι δὲν γινόταν ἱστορία. Ὅμως δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζουμε τὸ ὅτι ἐδῶ ἄρχιζε ἡ κριτικὴ τῶν ἀπίθανων πραγμάτων, ποὺ ἡ ἴδια ἀργότερα γέννησε τὴν πραγματικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα. Στὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας ὁ Ἑκαταῖος τελειοποίησε πιθανῶς τὸν ὑπολογισμὸ μὲ γενεές[2], ποὺ ἐμφανίζεται νωρὶς στὴν μυθικὴ παράδοση, γιὰ τὸν ὁποῖο φαίνεται ὅτι δέχθηκε ἕναν μέσον ὅρο σαράντα χρόνων γιὰ τὴν κάθε γενεά.

Ὁ Ἑκαταῖος καὶ ἄλλοι πρόδρομοι τοῦ Ἡρόδοτου ἀναφέρονται κυρίως σὰν *λογογράφοι* στὴν ἱστορία τῆς φιλολογίας. Ὁ Ἡρόδοτος (2, 143. 5,36· 125) ὀνομάζει τὸν Ἑκαταῖο *λογοποιόν*, πράγμα ποὺ δὲν λέει τίποτε περισσότερο, παρὰ ὅτι γράφει σὲ πεζὸν λόγο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἐπικὸ ποιητή. Γιὰ λογογράφους μιλᾶ ὁ Θουκυδίδης (1, 21) στὶς εἰσαγωγικές του σημειώσεις, ἐννοώντας ἰδιαίτερα τὸν Ἡρόδοτο μὲ αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμό.

Ὁ Ἑκαταῖος δὲν ἦταν μόνος. Ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσέας (*Π. Θουκ.* 5) δίνει ἕναν ἐντυπωσιακὸ κατάλογο παλαιότερων συγγραφέων, ποὺ ἱστόρησαν λαοὺς καὶ χῶρες. Ὁ Χάρωνας ὁ Λαμψακηνὸς ἀναφέρθηκε πρωτύτερα, ἐνῶ ἕνας Διονύσιος ἀπὸ τὴν Μίλητο, ποὺ συνέγραψε καὶ αὐτὸς *Περσικά*, μένει τελείως στὸ σκοτάδι. Περίπου μιὰν γενεὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο ἔγραψε ὁ Ξάνθος, ἐξελληνισμένος Λυδὸς ἀπὸ τὶς Σάρδεις, γιὸς ἑνὸς Κανδαύλη, τὴν *Λυδιακὴ ἱστορία* (*Λυδιακά*), ποὺ πολὺν καιρὸ τράβηξε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ποὺ περίληψή της κυκλοφόρησε στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Ἀβέβαιο μένει ἂν τὰ *Μαγικά*, ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν περσικὴ θρησκεία, ἀνῆκαν σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἢ ἀποτελοῦσαν ἰδιαίτερο σύγγραμμα.

---

1. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γι' αὐτὸ τὸ ὕφος ὅτι ὁ K. LATTE, *Entretiens sur l'antiquité classique*. 4. Vandoeuvres - Γενεύη 1956, 5, 1, ἀποκρούει, προφανῶς δικαιολογημένα, μιὰν διόρθωση στὸ ἀπόσπ. 217 Jacoby, ἡ ὁποία δημιουργεῖ μιὰν ἀναφορικὴ πρόταση. Σ' αὐτὰ ποὺ σώζονται ὁ Ἑκαταῖος ἔχει μόνο ἀναφορικὰ τοπικὰ ἐπιρρήματα.

2. D. PRAKKEN, *Studies in Greek genealogical Chronology*. Lancaster 1943.

Μνημονεύσαμε πρωτύτερα (σ. 169) τὸν Ἀκουσίλαο ἀπὸ τὸ Ἄργος, ποὺ μετάγραψε ἐπικὴν ποίηση σὲ πεζὸν λόγο. Ἔγραψε ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο, σὰν τὸν Φερεκύδη, σὲ ἰωνικὴ διάλεκτο, ποὺ ἦταν ἡ γλώσσα τοῦ ἀρχαϊκοῦ πεζοῦ λόγου. Πρέπει νὰ πῆρε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ καὶ τὴν παρακίνηση γιὰ τὴν συγγραφική του δραστηριότητα, δὲν βρίσκουμε ὅμως τίποτε στὰ λείψανα, ποὺ νὰ μπορῇ νὰ συγκριθῇ μὲ τὴν ζωηρὰ κριτικὴ σύλληψη τοῦ Ἑκαταίου. Σώθηκε σὲ πάπυρον ἕνα μεγαλύτερο ἀπόσπασμα μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Καινέα[1].

Στὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀκουσίλαου βρίσκεται ὁ Φερεκύδης ὁ Ἀθηναῖος. Γιὰ τὴν χρονολόγησή του δὲν ἔχουμε νὰ ποῦμε τίποτε περισσότερο παρὰ ὅτι ἔγραψε στὴν ἰωνικὴ διάλεκτο πρὶν ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο. Ἀπὸ μορφολογικὴ ἄποψη βρίσκεται ὁπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἐποχή. Χρησιμοποίησε τὸ ἀρχαῖο ἔπος σὲ μεγαλύτερον ἀκόμα βαθμό, ἀγνόησε ὁπωσδήποτε τὴν κοσμογονία, πραγματεύθηκε ὅμως διάφορους γενεαλογικοὺς μύθους καὶ φυσικὰ προπάντων τοὺς ἀττικούς. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τὸ ἔργο του ἦταν χωρισμένο σὲ δέκα βιβλία· τίτλοι ὅπως *Θεογονία* καὶ παρόμοιοι δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅλοι βέβαιοι, γιατὶ σ' αὐτὴν τὴν πρώιμη ἐποχὴ δὲν μποροῦμε νὰ ὑπολογίζουμε σὲ τίτλους βιβλίων[2]. Γιὰ τὸν Φερεκύδη, τὰ γενεαλογικὰ δέντρα τῶν ἡρώων ἀποτελοῦν τὶς ὁδηγητικὲς γραμμές, κι ἀπὸ αὐτὰ διαμορφώνεται πιὸ πέρα ἕνα μέσο γιὰ ἐπισκόπηση, ποὺ τὸ εἴδαμε κιόλας νὰ δρᾷ στὸ ἔπος. Βασικὰ μὲ τὸν Φερεκύδη ἀρχίζει ὁ δρόμος ποὺ τελειώνει ἀργότερα στὸ μυθογραφικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ τύπου τοῦ Ψευδο-Ἀπολλόδωρου, καὶ πραγματικὰ τὸ ἔργο του ὡς τὴν ἐμφάνιση τέτοιων ἐγχειριδίων ὑπῆρξε μιὰ βασικὴ πηγὴ γιὰ ὅλους ὅσοι ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὸν ἀρχαῖο μύθο.

Γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς ἑλλ. ἐπιστήμης εἶναι σημαντικὴ καὶ ἡ βιβλιογραφία ποὺ ἀναφέρθηκε γιὰ τὴν πρώιμη φιλοσοφία. Ἀκόμα: K. v. Fritz, ‹Der gemeinsame Ursprung der Geschichtsschreibung und der exakten Wissenschaft bei den Griechen›, *Philosophia Naturalis* 2, 1952, 200. 376. Θεμελιακὸ τώρα τὸ μνημειακὸ ἔργο του: *Die griechische Geschichtsschreibung* I (2 μέρη), Βερολ. 1967. Br. Snell, ‹Gleichnis, Vergleich, Metapher, Analogie und die naturwissenschaftliche Begriffsbildung im Griechischen›, στὸ *Die Entdeckung des Geistes*. 3. ἔκδ. Ἁμβ. 1955, 258 καὶ 299. G. Sarton, *A History of Science. Ancient Science through the golden Age of Greece*. Λονδ. 1953. Μιὰ χρήσιμη συλλογὴ πηγῶν (σὲ μετάφρ.) γιὰ ὅλες τὶς ἐπιμέρους περιοχὲς μὲ πλούσια βιβλιογρ.: M. R. Cohen.-I. E. Drabkin, *A Source Book in Greek Science*. Νέα Ὑόρκη 1948. A. Reymond, *Histoire des sciences exactes et naturelles dans l'antiquité grécoromaine*. 2. ἔκδ. Παρίσι 1955. M. Clagett, *Greek Science in Antiquity*. Νέα Ὑόρκη 1956. Στὸ συλλογικὸ ἔργο *Histoire générale des sciences*. I., ποὺ σύνταξε ὁ R. Taton, Παρίσι 1957, ὁ P.-H. Michel ἐπεξεργάσθηκε τὶς ἐπιστῆμες ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰατρική, ποὺ τὴν πραγματεύθηκε ὁ L. Bourgey. G. de Santillana, *The Origins of Scientific Thought. From Anaximander to Proclus*. Chicago Univ. Press 1961. —Μαθηματικά: B. L. van der Waerden, *Erwachende Wissenschaft*. Βασιλεία 1956. O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*. Princeton 1952, 2. ἔκδ. Providence,

1. 2. *Ox. Pap*. 13, ἀρ. 1611. *F Gr Hist* 2, 22· σχετικὰ L. Deubner, *Sitzb. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1919/17.

2. E. Nachmanson, ‹Der griech. Buchtitel›, *Göteborgs Högsk. Arsskr.* 47, 1941.

Brown Univ. Press 1957. J. E. Hofmann, *Gesch. der Mathem.* Συλλογή Göschen 226. Βερολ. 1953. G. Martin, *Klassische Ontologie der Zahl.* Κολωνία 1956. O. Becker, *Das mathem. Denken der Antike.* Γοττίγγη 1957. Ch. Mugler, *Dictionnaire historique de la terminologie géometrique des Grecs.* Etudes et commentaires 28/29. Παρίσι 1958/59. —'Αστρονομία: H. Balss, *Antike Astronomie* (μὲ κείμενα καὶ μετάφρ.). Μόναχο 1949. B. L. van den Waerden, *Die Astronomie der Pythagoreer.* Ἄμστερνταμ 1951.—'Αλκμαίωνας: Κείμενο στοὺς VS (24). L. A. Stella, <Importanza di Alcmeone nella storia del pensiero greco>, *Acc. d. Linc.* 6/8/4. 1939. Γιὰ τὶς συνεξαρτήσεις ἀνάμεσα στὴν φιλοσοφία καὶ τὴν ἀρχαιότερη ἰατρική: J. Schumacher, *Die Anfange abendlandischer Medizin in der griech. Antike.* Στουτγ. 1965. Erna Lesky, *Die Zeugungs- und Vererbungslehren der Antike.* Akad. Mainz 1950.—Βιβλιογραφία γιὰ τοὺς Περίπλους: R. Gungerich, *Die Küstenbeschreibung in der griech. Literatur.* Munster 1950. —'Εθνογραφία καὶ Γεωγραφία: K. Trudinger, *Studien zur Geschichte der griech.-rom. Ethnographie.* Διδ. διατρ. Βασιλεία 1918. J. O. Thomson, *A History of Ancient Geography.* Cambr. 1948. E. H. Bunbary, *A History of Ancient Geography among the Greeks and Romans.* 2. ἔκδ. 2 τόμ. 1960. Τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἀρχαιότερων ἱστοριογράφων μὲ ὑπομνήματα, στοῦ F. Jacoby, *Die Fragmente der griech. Historiker.* 1. Βερολ. 1923. Ξανατύπωμα μὲ προσθῆκες Leiden 1957. Πρόσθ.: L. Pearson, *Early Ionian Historians.* 'Οξφ. 1939. G. Nenci, *Hecataei Milesii Fragm.* Φλωρεντ. 1954. K. Latte, <Die Anfänge der griech. Geschichtsschreibung>, στό: *Histoire et historiens dans l'antiquité. Entretiens sur l'antiquité class.* 4. Vandoeuvres - Γενεύη 1956, 3. J. B. Bury, *Ancient Greek Historians.* Λονδ. 1958. Giampolo Bernagozzi, *La storiografia greca dai logografi ad Erodoto.* Bologna 1961. Γιὰ τὸ ὕφος: H. Fränkel, *Wege und Formen frühgr. Denkens.* 2. ἔκδ. Μόναχο 1960, 62. Πλούσια βιβλιογρ. στὸ *Fifty Years of Class. Scholarship.* 'Οξφ. 1954, 177. A. Hepperle, <Charon von Lampsakos>, *'Αφιέρωμα* στὸν *Regenbogen.* Χαιδελβ. 1956, 67. —Γιὰ τὸν Ξάνθο: H. Diller, <Zwei Erzahlungen des Lyders X.>, *Navicula Chiloniensis ('Αφιέρωμα F. Jacoby).* Leiden 1956, 66. —Γιὰ τὸν Φερεκύδη: A. Uhl, *Ph. von Athen. Grundriss und Einheit des Werkes.* Διδακτ. διατρ. Μόναχο 1964. *Fifty Years of Class. Schorarship,* σὲ 2. ἔκδ. 'Οξφ. 1968.

Ι. ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ

1. Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ[1]

'Ενῶ στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ οἱ ἀνατολικὲς καὶ δυτικὲς χῶρες τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου προκάλεσαν ζωηρὴ κίνηση σὲ διάφορα πεδία, ἡ μητροπολιτικὴ 'Ελλάδα ἔμενε πιὸ ἥσυχη. 'Εκεῖ ὅμως συντελέσθηκαν ἐξελίξεις ποὺ ὁδήγησαν στὴν τελειοποίηση τῶν δραματικῶν μορφῶν πάνω σὲ ἀττικὸ ἔδαφος καὶ δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὸ εὐρωπαϊκὸ δράμα. Αὐτὲς ἦταν προϊόντα μιᾶς πλούσιας βλάστησης, ποὺ δὲν διαφωτίζονται οὔτε μὲ ἐπιτεύγματα ποὺ σώθηκαν οὔτε μὲ σαφεῖς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν δράση τῶν ἀτόμων. Ἔτσι τὸ πρόβλημα τῆς γένεσης τῆς

1. Γιὰ καμιὰν περιοχὴ—μὲ ἐξαίρεση τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν 'Αριστοτέλη—ἡ αὔξηση τῆς νεότερης βιβλιογραφίας δὲν εἶναι τόσο μεγάλη ὅσο γιὰ τὴν τραγωδία. 'Επειδὴ ἐδῶ μόνο μιὰ λιτὴ ἐπιλογὴ μπορεῖ νὰ προσφερθῆ, γι' αὐτὸ ἂς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ παραπέμψουμε στὴν 3. ἔκδ. τῆς *Tragische Dichtung der Hellenen,* Vandenhoeck καὶ Ruprecht. Γοττίγγη 1972.

τραγωδίας έμεινε άπό την εποχή της αλεξανδρινής επιστήμης ένα άπό τα πιο δύσκολα και τα πιο επίμαχα προβλήματα[1].

Οι γνώμες των νεότερων χωρίστηκαν με την *Ποιητική* του 'Αριστοτέλη. Στους οπαδούς μιας εθνολογικής κατεύθυνσης, πού ξεκινούσε άπό των πρωτόγονων λαών τους χορούς και τις μιμικές τελετές βλάστησης, οι πληροφορίες του φάνηκαν ή λαθεμένες ή ασήμαντες. 'Εδώ και κάμποσον καιρό πραγματώθηκε στο σημείο αυτό μια διευκρίνηση: όλο το εθνολογικό υλικό διατηρεί την αξία του γι' αυτό πού ονομάζουμε υποδομή του δράματος[2]. 'Από τα στρώματα αυτά προέρχεται κυρίως ή μάσκα σαν μέσο της μεταμόρφωσης, πού αποτελεί την πρώτη προϋπόθεση του γνήσιου δραματικού έργου. 'Αλλά και το σημαντικό φαινόμενο της θεοληψίας υπάρχει ήδη προκαταβολικά εκεί όπου ό άνθρωπος, καθώς μιμείται τις δαιμονικές δυνάμεις, νομίζει πώς τις νιώθει κιόλας στο εσώτερό του 'Εγώ. "Ολα αυτά είναι βέβαια σημαντικά, τα συναντούμε όμως σε πολλά μέρη και σε πολλούς λαούς. Πρέπει να χωρίσουμε όμως άπό το τμήμα αυτό της προϊστορίας εκείνην την εξέλιξη, πού επάνω σε ελληνικό έδαφος, και μόνο σ' αυτό, οδήγησε στην διάπλαση του τραγικού καλλιτεχνήματος και παρ' όλες τις αλλαγές του περιεχομένου προσδιόρισε την δομή του ίσαμε σήμερα.

Για να ασχοληθούμε όμως με το πρόβλημα των κύριων χαρακτηριστικών αυτής της εξέλιξης πρέπει πρωτύτερα να αποφασίσουμε αν θα ακολουθήσουμε τον 'Αριστοτέλη ή θα απορρίψουμε τις πληροφορίες της *Ποιητικής* του. Δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε την πιο απλή σκέψη, ότι ό 'Αριστοτέλης στέκει πολύ πιο κοντά άπό μας προς τα πράγματα για τα όποια μιλά, και για την *Ποιητική* του ασφαλώς δεν έκαμε λιγότερο επιμελημένες προμελέτες άπό ό,τι ξέρουμε ότι έκαμε για τα *Πολιτικά* του. 'Ωστόσο αυτό πού έχει αποφασιστική σημασία είναι αν οι πληροφορίες πού έχουμε άπό άλλες πηγές μπορούν μαζί με τις πληροφορίες της *Ποιητικής* να συναποτελέσουν μιαν πειστική εικόνα. Κι αυτή είναι, όπως θα δούμε, ή περίπτωση. Πολλά ακόμα μένουν υποθετικά, δεν υπάρχει όμως κανένας λόγος, στην πορεία μας, ούτε να διαστρέψουμε την παράδοση ούτε να την αγνοήσουμε.

Στο 4. κεφ. (1449 a 9) ό 'Αριστοτέλης παράγει το δράμα στο σύνολό του άπό τον αυτοσχεδιασμό και θεωρεί αφετηρία της εξέλιξης της τραγωδίας τους πρωτοτραγουδιστές *(εξάρχοντες)* του διθύραμβου. Μπορούμε να μεταφράσουμε την αρχαία ελληνική λέξη με τό: *κανονάρχος,* αν με αυτόν τον όρο εννοήσουμε τους τραγουδιστές, πού αρχίζουν, εισάγουν δηλ. το τραγούδι, κι έτσι στέκονται αντιμέτωποι στον χορό, πού αποκρίνεται. Σ' αυτόν τον ρόλο πρέπει να αναλογισθούμε τον 'Αρχί-

1. Καλή επισκόπηση: DEL GRANDE (βλ. παραχ.), 255.

2. Με αυτόν τον τίτλο *(Unterbau des Dramas)*: K. TH. PREUSS, *Vortr. d. Bibl. Warburg* 1927/28. Βερολ. 1930, 1. Πλούσιο υλικό αντλεί άπό την 'Ανατολή ό TH. H. GASTER, *Thespis. Ritual, Myth, and Drama in the Ancient Near East.* Νέα 'Υόρκη 1950. Στην αποτίμηση των τελετουργικών τύπων σαν προβαθμίδων του έντεχνου δράματος χρειάζεται πολλή προσοχή. Λάθος ήταν και ή συσχέτιση με τα ελευσίνια μυστήρια άπό τον A. DIETERICH και ά.

λοχο, πού περηφανεύεται ὅτι ξέρει νὰ κανοναρχήση *(ἐξάρξαι)* τὸ ὡραῖο τραγούδι τοῦ Διόνυσου, ὅταν τὸ κρασὶ τοῦ πάρη τὸ μυαλό (77 D.). Στὴν ἀντιμέτωπη αὐτὴν στάση κανονάρχου καὶ χοροῦ ἔβλεπε προφανῶς ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ διαλογικοῦ-δραματικοῦ στοιχείου[1].

Ὁ διθύραμβος, πού τὸ ὄνομά του ἴσαμε σήμερα δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ἑρμηνευθῆ μὲ βεβαιότητα καὶ μᾶλλον δὲν εἶναι ἑλληνικό, ἦταν τραγούδι στὴν ὑπηρεσία τοῦ Διόνυσου. Τὰ ποιήματα τοῦ Βακχυλίδη, πού γνωρίσαμε μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα (σ. 302 κέ.), παρουσιάζουν ἤδη μιὰν τεχνικὰ ἐξελιγμένη μορφή, πού εἶχε μᾶλλον ὑποστῆ μὲ τὴν σειρά της τὴν ἐπίδραση τῆς ἐξελιγμένης πιὰ τραγωδίας. Γενικὰ ἡ ἱστορία τοῦ διθύραμβου παρουσιάζει πλούσιες μεταβολές. Θὰ μιλήσουμε σύντομα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἔντεχνο εἶδος γεμάτο μέλλον, καὶ ἀργότερα μιλώντας γιὰ τὸν Εὐριπίδη θὰ ποῦμε λίγα λόγια γιὰ τὴν καθαρότερη μορφή του, τὸν νεοαττικὸ διθύραμβο.

Τὰ πράγματα φαίνεται πὼς ἀμέσως περιπλέκονται, γιατὶ ὁ Ἀριστοτέλης δίνει ἀκόμα καὶ μιὰν δεύτερη προβαθμίδα τῆς τραγωδίας. Λέει ὅτι ἡ τραγωδία ξεκινώντας στὴν ἀρχὴ ἀπὸ μικρὰ θέματα καὶ εὐτράπελη γλώσσα, ἀργὰ μόλις ἀπέκτησε πλήρη σοβαρότητα, γιατὶ ἡ διαμόρφωσή της ἔγινε ἀπὸ τὸ Σατυρικό. Καὶ ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ μαθαίνουμε ὅτι τὸ μέτρο της πρὶν ἀπὸ τὸν ἰαμβικὸ τρίμετρο ἦταν τὸ τροχαϊκὸ τετράμετρο, πού ἀνταποκρινόταν πρὸς τὸν σατυρόμορφο καὶ πιὸ χορευτικὸν χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ποίησης. Ἐδῶ φάνηκε ὅτι ἤδη οἱ ἀλεξανδρινοὶ σοφοὶ συναντοῦσαν ἕνα σοβαρὸ ἐμπόδιο, ἐξαιτίας τῆς πληροφορίας ὅτι εὑρετὴς τοῦ σατυρικοῦ δράματος ἦταν ὁ Πρατίνας ἀπὸ τὸν Φλειοῦντα, πού ἡ δράση του πέφτει ὕστερα ἀπὸ τὸν Θέσπη. Αὐτὸ ὁδήγησε αὐτοὺς τοὺς κύκλους σὲ μιὰν θεωρία γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς τραγωδίας, διαφορετικὴν ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰ τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ μιλήσουμε ἀκόμα. Στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει πρόβλημα ἐδῶ, ἂν καταλάβουμε σωστὰ τὸ «*σατυρικὸν*» τῆς *Ποιητικῆς*. Μὲ αὐτὸ δὲν ἐννοοῦσε τὸ διαμορφωμένο σατυρικὸ δράμα, ἀλλὰ τὶς σατυρόμορφες προβαθμίδες του. Αὐτὲς ἀπωθήθηκαν ἀπὸ τὴν τραγωδία στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξής της καὶ ἀπορροφήθηκαν σὲ βαθμὸν πού ὅλο καὶ μεγάλωνε· τέλος θὰ εἶχαν ξεχαστῆ, ἂν δὲν ἐπέμβαινε ὁ Πρατίνας σὰν ἀνανεωτὴς καὶ μεταρρυθμιστής. Ξανάδωσε στὸ εὔθυμο δράμα τῶν Σατύρων τὰ δικαιώματά του καὶ τὸ τελειοποίησε τόσο, ὥστε νὰ μπορέση στὴν διαμόρφωση τῆς τετραλογίας νὰ ἐπιτύχη τὴν σταθερή του θέση, σὰν ἐπισφράγισμα ὕστερα ἀπὸ τρεῖς τραγωδίες.

Ἂν μὲ αὐτὴν τὴν ἑρμηνεία ἡ ἱστορικὴ ἀντίληψη δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ πληροφορία ὅτι τὸ σατυρικὸ ἦταν τὸ γενετικὸ στοιχεῖο τῆς τραγωδίας, τότε ἡ μαρτυρία αὐτὴ παίρνει ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρὰ μιὰν σημαντικὴ στήριξη. Μέσα στὴν ἑλληνικὴ ποίηση, ἀπέναντι στὴν ξεκάθαρη ἀποτύπωση τῶν ἐπιμέρους εἰδῶν ἀντιστοιχεῖ ὁ αὐστηρὸς διαχωρισμός τους. Γιὰ τὴν κωμωδία καὶ

1. Καὶ ὁ τρόπος ἐπίσης μὲ τὸν ὁποῖο τὰ διάφορα πρόσωπα τῆς ὁμάδας παίρνουν μέρος στὸν θρῆνο στὸ *Ω* τῆς *Ἰλιάδας* ἔχει σπουδαιότητα γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὅρου.

τὴν τραγωδία ἡ τελικὴ συζήτηση στὸ πλατωνικὸ *Συμπόσιο* (223 d) ἀποτελεῖ μιὰν γνωστὴ μαρτυρία. Ἡ δυνατότητα, ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς νὰ μπορῇ νὰ συνθέτῃ καὶ κωμωδίες καὶ τραγωδίες, ποὺ ἀπορρίπτεται ρητὰ στὴν *Πολιτεία* (395 a), παρουσιάζεται στὸ *Συμπόσιο* μόνο σὰν θεωρητικὸ αἴτημα. Ἀρχίζοντας ὅμως ἀπὸ τὴν πρωιμότατη ἐποχὴ πρὸς τὰ κάτω, τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά· ἡ συγγραφὴ σατυρικῶν δραμάτων ἦταν πάντα ἔργο τοῦ τραγικοῦ ποιητῆ. Ἔχουμε λοιπὸν ἐδῶ βλαστάρια ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα.

Πῶς μποροῦν ὅμως νὰ συμβιβαστοῦν τὰ δεδομένα τῆς *Ποιητικῆς*, ποὺ τὴν μιὰν φορὰ βάζουν τὸν διθύραμβο καὶ τὴν ἄλλη τὸ σατυρικὸ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐξέλιξης τοῦ τραγικοῦ δράματος; Ἐδῶ χρωστοῦμε ἰδιαίτερην εὐγνωμοσύνη στὴν παράδοση—ποὺ σὲ ἄλλα εἶναι τόσο πενιχρή—,γιατὶ μᾶς ἐπισημαίνει τὸ σημεῖο ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἑνώνονται αὐτὲς οἱ δυὸ ἐξελικτικὲς γραμμές. Ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται (1, 23) ὅτι, ὅσο μποροῦσε νὰ ξέρῃ, πρῶτος ὁ Ἀρίωνας ἐσύνθεσε διθύραμβον, τοῦ ἔδωσε τὸ ὄνομα καὶ τὸν παρουσίασε στὴν Κόρινθο. Πιὸ διεξοδικὴ εἶναι ἡ *Σούδα*, ποὺ ὀνομάζει τὸν Ἀρίωνα «*εὑρετὴν τοῦ τραγικοῦ τρόπου*», καὶ ἀναγράφει ὅτι αὐτὸς πρῶτος παρουσίασε χορόν, τραγούδησε διθύραμβον, ἔδωσε ὄνομα σ' αὐτὸ ποὺ τραγουδοῦσε ὁ χορός, καὶ παρουσίασε Σατύρους, ποὺ ἀπάγγελλαν ἔμμετρα[1]. Ἡ μεταγενέστερη αὐτὴ πληροφορία βρῆκε μιὰν ἐκπληκτικὴ στήριξη χάρη στὸν Ἰωάννη τὸν Διάκονο στὸ *Ὑπόμνημα εἰς Ἑρμογένη*[2], ὅπου ἡ βεβαίωση ὅτι ὁ Ἀρίωνας παρουσίασε τὸ πρῶτο τραγικὸ δράμα *(τῆς τραγωδίας πρῶτον δρᾶμα)*, ἀποδίδεται στὶς ἐλεγεῖες τοῦ Σόλωνα.

Ὅτι ὁ Ἀρίωνας δὲν ὑπῆρξε ὁ εὑρετὴς τοῦ ἀρχαίου διονυσιακοῦ λατρευτικοῦ τραγουδιοῦ, εἶναι φανερό. Ἡ συμβολή του ἑπομένως ἦταν ὅτι ἔκαμε τὸν διθύραμβο χορικολυρικὸ καλλιτεχνικὸ εἶδος. Ὅτι αὐτὸ ἔγινε στὴν Κόρινθο τοῦ Περίανδρου, συμφωνεῖ πολὺ καλὰ μὲ ὅ,τι ξέρουμε κι ἀπὸ ἀλλοῦ γιὰ τοὺς τυράννους, ὅτι δηλ. ὑποβοήθησαν τὴν διονυσιακὴ λατρεία, ποὺ ἦταν βαθιὰ ριζωμένη στὸν λαό. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Ἀρίωνας ὀνόματισε αὐτὸ ποὺ τραγουδοῦσε ὁ χορός, δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῇ καλὰ μὲ ἄλλον τρόπο, παρὰ μὲ τὸ ὅτι ἔδωσε τίτλους στὰ χορικὰ ἄσματα. Αὐτὰ λοιπὸν εἶχαν ἀφηγηματικὸ περιεχόμενο, πράγμα ποὺ ταιριάζει καλὰ μὲ τὴν κατοπινὴ ἱστορία αὐτοῦ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους (Βακχυλίδης). Ὡστόσο τὸ πιὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν εἰκόνα μας τὴν σχετικὴ μὲ τὴν πρώιμη ἱστορία τῆς τραγωδίας εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Ἀρίωνας τέτοιους διθυράμβους, διαμορφωμένους σὲ λογοτεχνικὴ μορφή, τοὺς παρουσίασε μὲ σατύρους. Τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ἑνώθηκαν ὁ διθύραμβος μὲ τὸ σατυρικὸ ἐπισημαίνεται ἔτσι μὲ μεγάλην ἀκρίβεια, καὶ ἡ διπλὴ βεβαίωση τῆς *Ποιητικῆς* βρίσκει τὴν ἱστορική της θεμελίωση.

Στὴν πορεία πρὸς τὸ τραγικὸ λογοτεχνικὸ εἶδος ὁ Ἀρίωνας μπορεῖ νὰ θεωρῆται μιὰ ἀπὸ τὶς δημιουργικὲς προσωπικότητες, καὶ δὲν ἦταν τόσο ἀδικαιολόγη-

1. Τὸ ὄχι πολὺ εὔστοχο: («λέγεται...καὶ Σατύρους εἰσενεγκεῖν ἔμμετρα) *λέγοντας*», τῆς *Σούδας*, δὲν πρέπει νὰ τὸ πάρουμε κυριολεκτικά. Ὁ χορὸς τῶν Σατύρων τραγουδοῦσε.

2. Ἔκδ. H. Rabe, *Rhein. Mus.* 63, 1908, 150.

τοι οἱ Πελοποννήσιοι, ὅταν πρόβαλλαν ἀξιώσεις ἀπέναντι στούς Ἀττικούς ὅτι ἡ τραγωδία ἦταν βλαστάρι τῆς χώρας τους[1].

Πόσο σταθερὰ ἀνήκουν οἱ Σάτυροι, αὐτὰ τὰ ξαδέρφια τῶν δαιμόνων τῆς γονιμότητας σὲ ἄλλους λαούς, στὴν πρώιμη ἱστορία τῆς τραγωδίας, ἔγινε φανερό. Ὕστερα καὶ ἀπὸ αὐτά, καὶ ἡ ἑρμηνεία τῆς λέξης *τραγῳδία=τράγων ᾠδὴ* μένει σὰν ἡ πολὺ πιὸ πιθανή. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μᾶς δυσκολεύει κάπως τὸ ὅτι οἱ Σάτυροι, πού λέγονταν καὶ Σιληνοί, ἀκριβῶς στὰ ἀγγεῖα τοῦ 5. αἰ. παριστάνονται μὲ αὐτιὰ καὶ οὐρὲς ἀλόγων, καὶ ὅτι ὅλες οἱ ἀπόπειρες νὰ ἐντοπίσουμε τραγοσάτυρους στὴν Πελοπόννησο μένουν προβληματικές. Οἱ Σάτυροι ὅμως τῆς πλαστικῆς μὲ τὶς τραγοουρές τους καὶ τὰ τραγοαυτιά τους εἶναι ἑλληνιστικοὶ καὶ δείχνουν τὴν ἐπίδραση τοῦ τύπου τοῦ Πάνα. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέση νὰ ἐξονυχίσουμε αὐτὰ τὰ ἐξαιρετικὰ περίπλοκα ζητήματα· μᾶς φτάνει μονάχα ἡ διαπίστωση ὅτι μολαταῦτα μὲ διάφορους τρόπους γίνεται νοητὸς γιὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἤδη ἐποχὴ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν Σατύρων ὡς τράγων. Ὁ πατέρας τῶν Σατύρων, ὁ Παπποσιληνός, φορεῖ πάντα ἕνα εἶδος πλεχτὸ φλοκάτο ροῦχο *(μαλλωτὸς χιτών)*· αὐτό, ἁπλοποιημένο στὰ μαργιόλικα παιδιά του, μοιάζει σὰν μαλλιαρὴ προβιά, ἐπάνω στὴν ὁποία στερεώνεται ὁ φαλλός. Αὐτός, καθὼς καὶ τὰ μακριὰ γένεια, τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ γνώρισμα κάθε γνήσιου σατύρου, ἀνήκει ἀκριβῶς ὄχι στὸ ἄλογο ἀλλὰ στὸν τράγο. Αὐτοὶ οἱ Σάτυροι εἶναι ἄγρια ζῶα *(θῆρες)* καὶ ἔτσι ὀνομάζονται κιόλας[2]. Ἄμετρη εἶναι ἡ ἀσέλγειά τους, καὶ δὲν εἶναι ἡ χειρότερη ἑρμηνεία τῆς ἐπωνυμίας τους *(τράγοι)* αὐτὴ πού δίνει τὸ *Μέγα Ἐτυμολογικὸν* (στὴν λ. *τραγῳδία*), ἀπὸ τὴν ἀφροδισιακὴ πλευρὰ τῆς φύσης τους («*οὓς* [δηλ. τοὺς Σατύρους] *ἐκάλουν Τράγους σκώπτοντες ἢ... διὰ τὴν περὶ τὰ ἀφροδίσια σπουδήν...*»).

Θὰ ἔπρεπε νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία πού ἐκθέσαμε, ἂν εἶχε δίκαιο ὁ E. Buschor[3], ὁ ὁποῖος ἀκολουθώντας μιὰν παλιότερη θεωρία τοῦ G. Löschcke, χαρακτηρίζει σὰν τοὺς πραγματικοὺς Σατύρους κάτι δαίμονες-χορευτὲς μὲ μεγάλη κοιλιὰ καὶ μεγάλα πισινά, πού συμπεριφέρονται ἄτσαλα σὲ πολυάριθμα ἀρχαϊκὰ ἀγγεῖα. Αὐτὸ ὅμως δὲν βρίσκει κανένα στήριγμα οὔτε σὲ μιὰν ἄμεση ὀνομασία τους οὔτε πουθενὰ ἀλλοῦ καὶ ὁδηγεῖ σὲ πολὺ περίπλοκες συνέπειες. Ἡ ἔκθεσή μας ἐπιμένει στὴν παλαιότερη ἀντίληψη, πού σχετίζει τοὺς τέτοιους χορευτὲς μὲ τὴν πρώιμη ἱστορία τῆς κωμωδίας[4].

Οἱ λόγιοι τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Πρατίνας ἦταν μὲ ὅλη τὴν σημασία τοῦ ὅρου *«εὑρετὴς τοῦ σατυρικοῦ δράματος»*, δὲν μποροῦσαν φυσικὰ νὰ ἐννοήσουν τὴν τραγωδία σὰν *ᾠδὴ τῶν τράγων*. Μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τους στραμμέ-

---

1. Ἀριστοτ., *Ποιητ.* 3, 1448a 29. Ψευδο - Πλάτ., *Μίνωας* 321a (ἔμμεσα). Ὁ Ἰωάννης Διάκονος (βλ. προηγ. σημ.), πού ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν τὴν συζήτηση μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε ὡς πίσω στὸν Χάρωνα τὸν Λαμψακηνό.
2. *Ἰχν.* 141. 215 (113, 168 Page, *Greek Lit. Pap. I*).
3. ‹Satyrtänze› (βλ. παρακ.).
4. Ἔτσι κι ὁ Herter (βλ. σ. 348, σημ. 1), 13.

νο ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ σὲ κάθε τὶ ἀγροτικὸ καὶ πρωτόγονο, παρῆγαν τὴν τραγωδία ἀπὸ ἕνα ἀττικὸ χωριάτικο ἔθιμο, παίρνοντας ἔτσι συγχρόνως θέση ἀνάμεσα στὴν Πελοπόννησο καὶ Ἀττικὴ γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ δράματος. Ἔτσι τὴν τραγωδία τὴν ἐννοοῦσαν σὰν *τραγούδι στὴν θυσία τράγων* ἢ *τραγούδι ποὺ τὸ ἔπαθλό του ἦταν ἕνας τράγος*. Ἕναν ἀντίλαλο αὐτῆς τῆς ἑλληνιστικῆς θεωρίας τὸν βρίσκουμε στὴν *Ποιητικὴ τέχνη* (*Ars poetica* 220) τοῦ Ὁράτιου. Εἶναι λογικὸ ἑπομένως ὅτι γι' αὐτοὺς τὸ σατυρικὸ δράμα ἐμφανίζεται μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν τραγωδία.

Ὁ διθύραμβος καὶ τὸ σατυρικὸ βρίσκονται σὲ στενὴ σχέση μὲ τὴν λατρεία τοῦ Διόνυσου. Τὸ παιχνίδι τῆς μεταμόρφωσης ἔρχεται ἀπὸ τὴν δικαιοδοσία τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἀδράχνει τὸν ἄνθρωπο ἀλλιώτικα καὶ πιὸ βαθιὰ ἀπὸ ὅσο μποροῦσαν οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου. Ἀλλὰ καὶ στὰ ἐξωτερικά της χαρακτηριστικὰ ποτὲ δὲν ἀπαρνήθηκε ἡ τραγωδία τὴν διονυσιακή της προέλευση. Στὴν Ἀθήνα, ἐποχὴ τῶν παραστάσεών της εἶναι κυρίως ἡ γιορτὴ τῶν Μεγάλων ἢ «*ἐν ἄστει*» Διονυσίων, ποὺ ὀργάνωσε ὁ Πεισίστρατος, στὰ ὁποῖα ἡ τραγωδία κάλυπτε τὴν 11.-13. τοῦ Ἐλαφηβολιῶνα (Μάρτιος-Ἀπρίλιος). Ἡ γιορτὴ γινόταν πρὸς τιμὴν τοῦ Διόνυσου τοῦ Ἐλευθερέα, ποὺ τὸ παλαιικὸ ξόανό του εἶχε μεταφερθῆ στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ μικρὸ συνοριακὸ ἀττικοβοιωτικὸ χωριὸ Ἐλευθερές. Μέσα στὴν πόλη εἶχε τὸ ἱερό του στὴν νότια πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης, κι ἐκεῖ βρισκόταν κοντὰ χίλια χρόνια τὸ θέατρο τοῦ Διόνυσου[1] μὲ τὶς ἐναλλασσόμενες οἰκοδομικὲς μορφές του, ὡς τὴν μετατροπή του γιὰ θηριομαχίες στοὺς ρωμαικοὺς χρόνους. Γιὰ τὸν κοινὸ σὲ ὅλους τοὺς Ἴωνες Διόνυσο ἦταν ἀφιερωμένα τὰ Λήναια τοῦ Γαμηλιώνα (Ἰανουάρ.-Φεβρ.). Ἦταν ἡ γιορτὴ τῆς κωμωδίας, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 432 περίπου γινόταν καὶ ἐδῶ ἐπίσης ἕνας ἐπίσημος ἀγώνας τραγωδίας σὲ περιορισμένον βαθμό[2]: δύο τραγωδίες χωρὶς σατυρικὸ δράμα γιὰ κάθε ποιητή, ἀπέναντι στὴν πλήρη τετραλογία τῶν Διονυσίων. Σημαντικὰ στοιχεῖα τῆς σκευῆς τῶν ἠθοποιῶν εἶναι διονυσιακά: π.χ. ὁ «χειριδωτός» (=μὲ μανίκια) χιτώνας, ὁ κόθορνος, ποὺ μόνο στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἔγινε χοντροκομμένο ξυλοπάπουτσο, ἐνῶ ἀρχικὰ ἦταν ἕνα μαλακὸ πόδημα ποὺ σκέπαζε λίγο καὶ τὴν γάμπα, ὅπως τὸ φορᾶ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Διόνυσος.

Ὅσο πολλὰ κι ἂν εἶναι τὰ διονυσιακὰ στοιχεῖα στὴν τραγωδία, ἕνα τουλάχιστο δὲν εἶναι διονυσιακὸ τὶς πιὸ πολλὲς φορές, κι αὐτὸ εἶναι τὸ ὑλικό της. «*Αὐτὸ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸν Διόνυσο*» (*οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον·—ἀπροσδιόνυσον*) ἦταν κιόλας στὴν ἀρχαιότητα μιὰ παροιμιακὴ φράση, καὶ οἱ διάφορες ἀπόπειρες ἑρμηνείας της δείχνουν πόσο τὸ πρόβλημά μας τοὺς ἀπασχολοῦσε ζωηρὰ πάντα. Κάπου κάπου συναντοῦμε σὰν θέμα της τὶς ἱστορίες τῆς γέννησης τοῦ θεοῦ ἢ τοὺς μύθους τῶν ἀντιπάλων του, Λυκούργου καὶ Πενθέα, αὐτὰ ὅμως δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ διακρίνουμε ἕνα κεφάλαιο τῆς ἐξέλιξής της, στὸ ὁποῖο ἡ τραγωδία θὰ ἦταν ἕνα δράμα μὲ καθαρὰ διονυσιακὸ περιεχόμενο. Δὲν μπο-

1. PICKARD - CAMBRIDGE, βλ. παραπ.
2. Γιὰ τὴν χρονολογία C. F. RUSSO, *Mus. Helv.* 17, 1960, 165, 1.

ροῦμε ἑπομένως νὰ προχωρήσουμε μὲ βάση τὶς πληροφορίες τοῦ Ἀριστοτέλη—χωρὶς βέβαια νὰ παραγνωρίζουμε τὴν ἀξία τους—καὶ πρέπει νὰ τὶς συμπληρώσουμε μὲ συλλογισμοὺς ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ καταλάβουμε ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς ἐξελιγμένης τραγωδίας ἦταν κατεξοχὴν ἀδιονυσιακός. Κι ἐδῶ ἐπίσης μιὰ μοναδικὴ πληροφορία ρίχνει φῶς σὲ πολὺ μπερδεμένα γεγονότα. Ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται (5, 67) γιὰ λατρευτικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη στὴν Σικυώνα, ποὺ ἦταν ἀπὸ τὴν μητέρα του παπποὺς τοῦ Ἀθηναίου Κλεισθένη. Ἐπειδὴ βρισκόταν σὲ πόλεμο μὲ τὸ Ἄργος, ἤθελε νὰ σταματήση, ὅσο ἐξαρτιόταν ἀπὸ αὐτόν, τὴν λατρεία τοῦ ἥρωα Ἄδραστου στὴν Σικυώνα, ὅπου πρὸς τιμήν του ὑπῆρχε στὴν ἀγορὰ ἕνα ἡρῷο καὶ τὸν τιμοῦσαν μὲ τραγικοὺς χοροὺς (*τραγικοῖσι χοροῖσι*), ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὶς θλιβερές του περιπέτειες. Ὁ Κλεισθένης λοιπὸν μεταφύτεψε τὴν λατρεία τοῦ Μελάνιππου, θανάσιμου ἐχθροῦ τοῦ Ἄδραστου, ἀπὸ τὴν Θήβα στὴν Σικυώνα, τοῦ πρόσφερε θυσίες καὶ γιορτές, τοὺς χοροὺς ὅμως τοὺς ἀφιέρωσε στὸν Διόνυσο. Πολλὲς λεπτομέρειες δὲν εἶναι ξεκάθαρες: π.χ. μὲ τὶς σημερινές μας γνώσεις δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ καθορίσουμε μὲ ἀναμφισβήτητον τρόπο ἂν ὁ Ἡρόδοτος δίνει τὸ ἴδιο νόημα μ' ἐμᾶς στὴν ἔκφραση *τραγικοὶ χοροὶ* ἢ μήπως τῆς δίνει ἁπλῶς τὴν σημασία *χορὸς τράγων*. Τὰ οὐσιαστικὰ σημεῖα ὅμως εἶναι καθαρά. Πάλι ἔχουμε μπροστά μας ἕνα κεφάλαιο ἐκείνης τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τῶν τυράννων, ποὺ ἔκαμε νὰ διαδοθῆ τόσο ἔντονα τὸν 6. αἰ. ὁ θεὸς τῶν χωρικῶν, ὁ λυτρωτὴς τοῦ πόνου καὶ τῆς ἀγωνίας, ὁ μεγάλος μεταμορφωτής[1]. Ἔστω κι ἂν δὲν μαθαίνουμε τίποτε ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν χορικῶν ἀσμάτων ποὺ πέρασαν τότε στὴν λατρεία τοῦ Διόνυσου, εἶναι ὡστόσο βέβαιο ὅτι ἡ πληροφορία αὐτὴ μᾶς δείχνει μὲ ὑποδειγματικὸν τρόπο ἐκείνην τὴν σύνδεση τοῦ λατρευτικοῦ ἄσματος γιὰ τοὺς ἥρωες, μὲ τὴν λατρεία τοῦ Διόνυσου, ποὺ ἔγινε ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐξελιγμένης τραγωδίας. Τραγούδια γιὰ ἥρωες ὑπῆρχαν σὲ πολλοὺς τόπους, καὶ τὶς περισσότερες φορὲς πρέπει νὰ ἦταν νεκρικοὶ θρῆνοι. Ὁ μεγάλος ρόλος τοῦ θρήνου στὴν τραγωδία βρίσκει ἀπὸ ἐδῶ τὴν ἐξήγησή του.

Ἔχουμε πολὺ ἀόριστες εἰδήσεις γιὰ ἕναν Ἐπιγένη ἀπὸ τὴν Σικυώνα, τὸν πρῶτο τάχα τραγικό, ὕστερα ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Θέσπης[2] θεωρεῖται τὴν μιὰ φορὰ ὁ 16., ἄλλη φορὰ ὁ 2. διάδοχος. Ὅτι αὐτὸς εἶχε κάποιαν σχέση μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη στὴν Σικυώνα, μπορεῖ νὰ διατυπωθῆ σὰν ὑπόθεση.

Πάρα πολὺ μεγάλη σημασία εἶχε καὶ γιὰ τὸν μύθο καὶ γιὰ τὴν τραγωδία τὸ γεγονὸς ὅτι χάρη στὴν ἐπίδραση τῆς λατρείας τῶν ἡρώων οἱ ἡρωικοὶ θρύλοι ἀποτέλεσαν τὸ περιεχόμενό της. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ μύθος, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπικὴ καὶ χορικολυρικὴ περίοδο τῆς ὕπαρξής του, πέρασε στὴν τραγική, ποὺ οἱ ποιητές της τὸν ἔκαμαν χαρακτηριστικὰ φορέα ἠθικοθρησκευτικοῦ προβληματισμοῦ[3]. Ἡ

1. Ὅτι ὁ θεὸς ἦταν γνωστὸς στοὺς Ἕλληνες ἤδη στὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ μᾶς τὸ γνώρισαν τώρα οἱ πινακίδες μὲ γραμμικὴ γραφὴ Β.

2. *Θέσπις-ιδος.*

3. Br. Snell, «Mythos und Wirklichkeit in der griech. Tragödie», στὸ *Die Entdeckung des Geistes*. 3. ἔκδ. Ἀμβ. 1955, 138.

τραγωδία ὅμως κέρδισε μὲ τὸν ἡρωικὸ μύθο ἕνα πεδίο θεμάτων, ποὺ ἦταν πολὺ ζωντανὰ μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ λαοῦ, γιατὶ ἦταν ἕνα κομμάτι τῆς ἱστορίας του· ταυτόχρονα ὅμως τῆς ἐξασφάλιζε ἐκείνην τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ πραγματευόταν, ἀπόσταση ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὸ μεγαλεῖο ἑνὸς καλλιτεχνήματος.

Ὅ,τι θέλαμε νὰ ἰδοῦμε ὡς τώρα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς τραγωδίας ἀφοροῦσε κυρίως τὸ τραγούδι κάποιου χοροῦ. Μένει ἀκόμα νὰ διερευνήσουμε τὸ ἀποφασιστικὸ ἐκεῖνο βῆμα, ποὺ ὁδήγησε στὴν χρήση τοῦ ἀπαγγελτοῦ στίχου. Ἂν ὡς τώρα ἔχουμε κάμει ἀρκετὸν λόγο γιὰ πελοποννησιακὲς προβαθμίδες, τώρα πιὰ κινούμαστε σὲ ἀττικὸ ἔδαφος. Ἀπόπειρες νὰ ἀποδοθῆ ὁ ἀπαγγελτὸς στίχος ἤδη σὲ ἕνα πρώιμο πελοποννησιακὸ στρῶμα δὲν ὑπῆρξαν πειστικές· ἀκόμα καὶ ἡ παρουσία τοῦ μὴ καθαροῦ *α (α impurum)*, ὅπως τὸ ὀνομάζουμε, στὸν διαλογικὸ στίχο δὲν μπόρεσε νὰ στηρίξη αὐτὴν τὴν θεωρία.[1]

Ὁρισμένοι ἐρευνητὲς[2] θέλουν νὰ παραγάγουν τὸν διαλογικὸ στίχο ἀπὸ τὸ χορικὸ ἄσμα, ὅπου τὴν προβαθμίδα θὰ τὴν ἀποτελοῦσε ἕνας τραγουδιστὸς διάλογος. Στὴν ἄποψη αὐτὴν ἐναντιώνεται ἀμέσως γενικὰ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ χορικὸ τραγούδι καὶ τὸν ἀπαγγελτὸ στίχο, τόσο στὴν γλώσσα ὅσο καὶ στὸ ὕφος. Περισσότερες πιθανότητες ἔχει μιὰ ἄλλη ἄποψη, ποὺ θεωρεῖ ὅτι ὁ ἀπαγγελτὸς στίχος ἔρχεται ἀπὸ ἔξω στὸ χορικὸ δράμα, καὶ γιὰ μιὰν τέτοια πορεία τῆς ἐξέλιξης κατέχουμε μιὰν ρητὴ μαρτυρία. Ὁ Θεμίστιος (*Λόγ.* 26. 316 d) ἀναφέρει σὰν ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι σὲ μιὰν πρώιμη βαθμίδα τραγουδοῦσε μόνο ὁ χορός, ὁ Θέσπης ὅμως ἐφεῦρε τὸν πρόλογο καὶ τὸν λόγο *(ῥῆσις)*. Οἱ ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ Θεμίστιου ἔχουν σήμερα σὲ πολὺ μεγάλον βαθμὸ ἐγκαταλειφθῆ. Ὁ ρήτορας παράφρασε τὸν Ἀριστοτέλη, κι ἀπὸ αὐτὰ φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς *Ποιητικῆς* ἤξερε περισσότερα γιὰ τὰ πράγματα, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ διαβάζουμε στὰ τμήματά της ποὺ σώζονται[3]. Φτάνουμε ἔτσι σὲ μιὰν ἄποψη, ποὺ ἴσως μπορεῖ νὰ διεκδικῆ ἐσωτερικὴν ἀληθοφάνεια: τὰ χορικὰ τραγούδια στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξής τους ἔπαιρναν στὸ περιεχόμενό τους θέματα μὲ ὅλο καὶ πιὸ πλούσιες προϋποθέσεις ἀπὸ τοὺς θρύλους. Ἦταν λοιπὸν φυσικὸ νὰ προετοιμάζουν τοὺς ἀκροατὲς μὲ μιὰν προεισαγωγὴ γι' αὐτὰ ποὺ ἀκολουθοῦσαν, καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ ἀκολουθία τῶν χορικῶν τραγουδιῶν τὰ ὁποῖα πραγματεύονταν διάφορα στάδια μιᾶς μυθικῆς ἱστορίας ἔγινε δυνατὴ μὲ ἕνα ἁπλὸ τέχνασμα, μὲ τὴν παρεμβολὴ δηλ. ἑνὸς ὁμιλητῆ ἀνάμεσα σὲ δυὸ χορικὰ ἄσματα. Τὸ ἑπόμενο βῆμα ἦταν νὰ συνομιλῆ αὐτὸς μὲ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ χοροῦ.

---

1. E. Bickel, <Geistererscheinungen bei Aischylos>. *Rhein. Mus.* 91, 1942, 134. G. Bjork, *Das Alpha Impurum und die tragische Kunstsprache. Acta Soc. Upsaliensis* 39:1, 1950.

2. Προπάντων ὁ W. Kranz, *Stasimon.* Βερολ. 1933. Οἱ ἐπιφυλάξεις μου: *Phil. Woch.* 1937, 1404.

3. 1449 a 29.37· b 4.

Τὰ συμπεράσματα ποὺ ἔβγαλαν μερικοὶ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ διαλογικοῦ στίχου ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἠθοποιὸς ὀνομάζεται *ὑποκριτής*, δὲν εἶναι καθόλου δεσμευτικά. Ἡ ἑρμηνεία *ἀποκριτὴς* (=αὐτὸς ποὺ ἀπαντᾶ σὲ κάποιον) δὲν εἶναι καθόλου τόσο σίγουρη, ὅσο θὰ μποροῦσε νὰ φανῆ ἀπὸ τὴν βεβαιότητα μὲ τὴν ὁποία συνήθως ὑποστηρίζεται[1]. Τὴν ἀποκλείει προπάντων ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Πινδάρου (140b), ἐνῶ ἀπὸ ἄλλα χωρία, ὅπως ἀπὸ τὸν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα (72b), γίνεται πιὸ πιθανὴ ἡ σημασία: *ὑποκριτὴς*=*ἑρμηνευτής*, ἐξηγητής.

Χωρὶς νὰ τὸ θέλουμε, ἡ πορεία τῆς πραγμάτευσης μᾶς ἔφερε στὸν πρῶτο ποιητὴ τραγῳδιῶν, ποὺ μποροῦμε κάπως—ἔστω καὶ περιορισμένα—νὰ τὸν συλλάβουμε. Ἀπὸ τὴν παράδοση γνωρίζουμε δυὸ εἰκόνες τοῦ Θέσπη[2]. Στὴν μιὰν εἶναι ὁ μεγάλος ἀνακαινιστής, ποὺ ἐπανειλημμένα χαρακτηρίζεται ὡς ὁ δημιουργὸς τῆς τραγῳδίας· ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἀνήκει στὴν περιπατητικὴ σχολή, καὶ μὲ αὐτὴν τὴν εἰκόνα συμφωνεῖ πολὺ αὐτὴ ποὺ σχεδιάσαμε ἐδῶ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ βρίσκεται ὁ ἀγροτικὸς Θέσπης, ποὺ συνδυάζεται μὲ ἁπλοϊκὰ ἔθιμα καὶ βρίσκεται στὴν ἑλληνιστικὴ θεωρία γιὰ τὴν προέλευση τοῦ *τραγουδιοῦ γιὰ τὸν τράγο* ἀπὸ κάθε λογῆς ἔθιμα τοῦ χωριοῦ[3]. Ἡ καταγωγή του ἀπὸ τὸν ἀττικὸ δῆμο Ἰκαρία (τὸν σημερινὸ Διόνυσο) πρέπει νὰ βοήθησε γιὰ τὴν γέννηση μιᾶς τέτοιας ἄποψης. Ἡ ἱστορία τοῦ Ἰκάριου, ποὺ πῆρε ἀπὸ τὸν Διόνυσο τὸ κλῆμα, καὶ ποὺ τὸν σκότωσαν οἱ μεθυσμένοι χωρικοί, συνδυάστηκε στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ μὲ τὴν αἰτιολογικὴ ἑρμηνεία κάθε εἴδους γιορταστικῶν ἐθίμων. Αὐτὸ τὸ ἔκαμε προπάντων ὁ Ἐρατοσθένης στὴν *Ἠριγόνη του*, ποὺ πραγματευόταν τὴν αὐτοκτονία τῆς Ἠριγόνης, κόρης τοῦ Ἰκάριου, καὶ τὸν ἐξιλασμὸ γι' αὐτὴν τὴν αὐτοκτονία. Καὶ τὸ ἅρμα τοῦ Θέσπη, ποὺ ἀπὸ τὸν Ὁράτιο (*Ars poet.* 276) κι ὕστερα ἔγινε φτερωτὴ λέξη, τὸ παράγουν ἀπὸ τὰ λαϊκὰ ἔθιμα. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ θυμηθῆ τὰ ἁμαξόπλοια τοῦ Διόνυσου ἢ καλύτερα τὶς ἅμαξες μὲ εὔθυμους ἐπιβάτες, ποὺ τριγυρνοῦσαν ἐδῶ κι ἐκεῖ στὶς ἀττικὲς ἀνοιξιάτικες γιορτές.

Γιὰ τὸν Θέσπη ἔχουμε *μιὰν* τουλάχιστο βεβαιωμένη χρονολογία, ποὺ ἔχει μεγάλη σημασία. Τὸ Πάριο μάρμαρο (43) μαρτυρεῖ μαζὶ μὲ τὴν *Σούδα* (στὴν λ. *Θέσπις*) ὅτι πρῶτος ὁ Θέσπης στὴν 61. Ὀλυμπιάδα (536/5-533/32) ἀνέβασε

---

1. Πβλ. A. Lesky, <Hypokrites>, *Studi in onore di U.E. Paoli*. Φλωρ. 1955,469. Μὲ παραλλαγὲς πηγαίνουν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση οἱ H. Koller, <Hypokrisis und Hypokrites>, *Mus. Helv.* 14, 1957, 100, H. Schreckenberg, *Δρᾶμα* Wurzburg 1960, 111. Ἀντίθετα ἐπιμένουν στὴν σημασία «ἀποκριτής» ὁ M. Pohlenz, *Herm.* 84, 1956, 69, 1, καὶ ὁ G. F. Else, <Ὑποκριτής>, *Wien Stud.* 72, 1959, 75. Ὁ τελευταῖος ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ποὺ εἶχε διατυπώσει καὶ πρωτύτερα (*Trans. Am. Phil. Ass.* 76, 1945, 1), ὅτι ὁ ὅρος *«ὑποκριτής»* ἐμφανίσθηκε μαζὶ μὲ τὸν δεύτερο ἠθοποιό. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο στὸ *Συμπόσιο* τοῦ Ξενοφῶντα (9, 2) ὁ Συρακούσιος προετοιμάζει διασαφητικὰ τὴν παντομίμα ποὺ πρόκειται νὰ ἀκολουθήση, μπορεῖ νὰ διαφωτίση τὸν ρόλο πού, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή μας, ἦταν ὁ ἀρχικὸς γιὰ τὸν «ὑποκριτή».
2. E. Tièche, *Thespis*. Λειψ. 1933.
3. Γιὰ τὴν «ἐρατοσθενικὴ» θεωρία K. Meuli, *Mus. Helv.* 12, 1955, 226.

τραγωδία στὰ Μεγάλα Διονύσια. Τότε δηλαδή, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση μεγαλόπνοων μεταρρυθμίσεων τοῦ Πεισίστρατου, ἔγινε ἡ τραγωδία ἕνα οὐσιαστικὸ τμῆμα τῆς κρατικῆς λατρείας. Αὐτὴν τὴν σημαντικὴ χρονολογία μποροῦμε νὰ τὴν συλλάβουμε μὲ λίγο ἀκόμα μεγαλύτερην ἀκρίβεια, ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντα ἐπάνω στὸ Πάριο μάρμαρο ἀποκλείεται τὸ 4. ἔτος τῆς Ὀλυμπιάδας αὐτῆς. Τὸ νὰ δεχθοῦμε δραματικὸν ἀγῶνα ἤδη γι' αὐτὴν τὴν πρωιμότατη κρατικὴ παράσταση εἶναι πιθανό, ὡστόσο ὅμως δὲν ξέρουμε τίποτε σχετικό.

Ἀπὸ τὸν Θέσπη μᾶς σώθηκαν μερικοὶ τίτλοι[1] καὶ μερικοὶ στίχοι. Τὴν χαρά μας γι' αὐτοὺς τὴν θολώνει τὸ ὅτι ὁ περιπατητικὸς Ἀριστόξενος (ἀπ. 114 W.) κατηγόρησε τὸν Ἡρακλείδη τὸν Πόντιο ὅτι δικές του τραγωδίες τὶς ἐξέδωσε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θέσπη.

Σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα* ὁ Θέσπης στὴν ἀρχὴ ἔβαφε τὸ πρόσωπό του μὲ ψιμύθιο καὶ ὕστερα ἔφτιαξε τὴν μάσκα ἀπὸ λινὸ ὕφασμα. Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό, γιατὶ ἡ μάσκα ἀνήκει ἤδη στὴν προϊστορία τῆς τραγωδίας. Μποροῦμε ὅμως νὰ σκεφθοῦμε ὅτι στὸν τομέα αὐτὸν ἔκαμε μεταρρυθμίσεις, κι αὐτὲς εἶχαν σχέση μὲ τὴν χρησιμοποίηση προσωπείων ἀπὸ τὸν ἠθοποιό.

Στὶς διάφορες ἐπιγραφὲς δραματικῶν ἀγώνων[2], ποὺ ἀποτελοῦν κατασταλαγμα ἀρχειακῶν ἀναγραφῶν, ἀνήκει ἕνας κατάλογος νικητῶν στοὺς δραματικοὺς ἀγῶνες τῆς Ἀθήνας, ποὺ σημειώνει ποιητὲς καὶ ἠθοποιοὺς τῆς τραγωδίας καὶ κωμωδίας μὲ τὴν σειρὰ τῶν πρώτων τους νικῶν στίς δυὸ κύριες γιορτές. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὁρισθῇ μὲ ἀκρίβεια ἡ χρονιὰ στὴν ὁποία ἄρχισε ἡ καταγραφή, πέφτει ὅμως στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 6. αἰ., στὰ πρῶτα δηλ. χρόνια τῆς ἐλεύθερης πόλης. Τὰ ὑπολείμματα ποὺ σώζονται ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν νικητῶν ἐπιτρέπουν ἀκόμα νὰ ἰδοῦμε ὅτι σ' αὐτὸν ὁ Αἰσχύλος εἶχε περίπου δέκα προδρόμους. Μόνο γιὰ μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς εἴμαστε σὲ θέση νὰ ποῦμε κάτι.

Τελείως θαμπὸς μένει ὁ Χοιρίλος. Ἀρχαῖοι λεξικογράφοι μεταθέτουν τὴν πρώτη του παράσταση στὴν 64. Ὀλυμπιάδα, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ Διονύσια τοῦ 523 - 20, καὶ ἀναφέρουν στὴν 70., δηλ. 499 - 96, ἕναν ἀγώνα τοῦ Πρατίνα καὶ τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ διατηρήθηκε στὴν μνήμη τῶν ἀνθρώπων, γιατὶ τότε κατέρρευσαν οἱ ξύλινοι πάγκοι τῶν θεατῶν. Δὲν ἔχουμε κανέναν λόγο νὰ ἀμφισβητοῦμε αὐτὲς τὶς χρονολογίες, ποὺ ἡ δεύτερη ἀπὸ αὐτὲς σημαίνει γιὰ μᾶς τὸν ἀρχαιότατο μαρτυρημένο τραγικὸν ἀγώνα. Ἐπίσης οἱ δεκατρεῖς του νίκες μπορεῖ νὰ ἔχουν παρθῇ ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῶν ἀγώνων *(διδασκαλίαι)*. Ἔχουμε κάποιαν δυσπιστία γιὰ τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τραγωδιῶν ποὺ ἔγραψε (160), ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν εὔκολη φθορὰ τῶν ἀριθμητικῶν συμβόλων. Ξέρουμε μονάχα μιὰν τραγωδία του *(Ἀλόπη)*, στὴν ὁποία δραματοποιοῦσε ἕναν ἀττικὸ τοπικὸ θρύλο: τὴν ἡρωίδα

1. *Ἆθλα ἐπὶ Πελίᾳ ἢ Φόρβας, Ἱερεῖς, Ἠίθεοι, Πενθεύς.*

2. Pickard - Cambridge, *Festivals* (βλ. παραχ.), 103. Ἀξέχαστο πρέπει νὰ μένῃ ὅτι ἐδῶ ὅλα στηρίζονται στὰ θεμέλια ποὺ ἔβαλε ὁ A. Wilhelm: *Urkunden dramatischer Auffuhrungen in Athen*. Βιέννη 1906.

ὁ Ποσειδώνας τὴν ἔκαμε μητέρα τοῦ Ἱπποθόωντα, ποὺ τὸ ὄνομά του τὸ εἶχε μιὰ φυλή. Τὸ θέμα ξαναγυρνᾶ στὸν Εὐριπίδη.

Κάπως καλύτερα ξέρουμε τὸν Φρύνιχο, τὸν γιὸ τοῦ Πολυφράσμονα. Τὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας* ἀναφέρει μιὰν δραματικὴ νίκη του στὰ Διονύσια τῆς 67. Ὀλ. (511-08), καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ νίκη αὐτὴ ἀπομνημονεύθηκε, γιατὶ ἦταν ἡ πρώτη του. Στὸ ἴδιο ἄρθρο διαβάζουμε τὴν ἀρχὴ ἑνὸς ἀλφαβητικοῦ καταλόγου τῶν δραμάτων του, ποὺ δείχνει ἀρκετὰ θέματα γνωστὰ ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη τραγωδία. Οἱ *Αἰγύπτιοι* καὶ οἱ *Δαναΐδες* ἔχουν τοὺς ἴδιους τίτλους μὲ τὰ δυὸ ἔργα τῆς αἰσχύλειας τριλογίας ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται οἱ *Ἱκέτιδες*. Γιὰ τὴν *Ἄλκηστη* ἔχουμε μαρτυρία[1] ὅτι ὁ Εὐριπίδης πῆρε ὁρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Φρυνίχου. Οἱ *γυναῖκες τῆς Πλευρώνας (Πλευρώνιαι)* ὁδηγοῦν στὸν θεματικὸ κύκλο τοῦ κυνηγιοῦ τοῦ καλυδώνιου κάπρου καὶ στὴν μοίρα τοῦ Μελέαγρου.

Πιὸ σημαντικὲς εἶναι οἱ πληροφορίες ἐκεῖνες ποὺ μᾶς δείχνουν ὅτι ὁ Φρύνιχος δοκίμασε νὰ δραματοποιήση καλλιτεχνικὰ καὶ σύγχρονην ἱστορία. Ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται (6, 21) ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔβαλαν πρόστιμο χίλιων δραχμῶν στὸν ποιητὴ καὶ ἀπαγόρευσαν τὸ ἔργο του *Μιλήτου ἅλωσις*[2] ἀπὸ λύπη καὶ στενοχώρια, γιατὶ τοὺς θύμισε τὴν ὑποδούλωση τῆς φυλετικὰ συγγενικῆς τους πόλης. Ἡ Μίλητος ἔπεσε στὰ 494, κι ἔτσι εἶναι πιθανὸ ὁ Φρύνιχος νὰ παράδωσε τὸ ἔργο στὸν ἄρχοντα τοῦ 493/2, ποὺ ἦταν ὁ Θεμιστοκλῆς. Δύσκολα θὰ δεχτοῦμε ὅτι ἀπὸ ἁπλὴ σύμπτωση ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος συνδέεται ἄλλη μιὰν φορὰ μὲ τὴν παράσταση ἑνὸς ἄλλου ἱστορικοῦ δράματος τοῦ Φρύνιχου. Ὁ Πλούταρχος στὸν *Βίο τοῦ Θεμιστοκλῆ* (5) μᾶς παραδίδει τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἀφιερωτικοῦ πίνακα γιὰ μιὰν νίκη τραγωδίας στὰ 476. Ὁ Θεμιστοκλῆς τότε ἦταν ὁ χορηγός, ποὺ ἔπρεπε δηλ. νὰ ἀναλάβη τὰ ἔξοδα γιὰ τὰ κοστούμια καὶ τὴν διδασκαλία, ὁ Φρύνιχος ὅμως ἦταν ὁ ποιητὴς ποὺ δίδαξε τὸ ἔργο του. Δὲν ἀναφέρεται ὁ τίτλος, ὡστόσο πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἦταν οἱ *Φοίνισσες*, ποὺ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὸ μεγάλο κατόρθωμα τοῦ Θεμιστοκλῆ, τὴν νίκη τῆς Σαλαμίνας. Στὴν ὑπόθεση τῶν *Περσῶν* τοῦ Αἰσχύλου σώζεται ἡ πολύτιμη πληροφορία ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Γλαύκου ἀπὸ τὸ Ρήγιο γιὰ τὰ θέματα αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ, ὅτι οἱ *Φοίνισσες* ἄρχιζαν μὲ τὸν πρόλογο ἑνὸς εὐνούχου ποὺ ἔστρωνε τὶς πολυθρόνες γιὰ τοὺς συμβούλους τοῦ βασιλιᾶ καὶ ἀνάγγελλε συγχρόνως τὴν ἧττα τοῦ Ξέρξη[3]. Αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ ἧττα τῆς Σαλαμίνας, καί, ἀντίθετα πρὸς ὅλες τὶς φαντασιολογίες[4], θὰ δεχθοῦμε ὡς περιεχόμενο τοῦ ἔργου

1. Σχόλια Dan. στὴν *Αἰν* τοῦ Βιργ. 4, 694. Οἱ συμφωνίες φαίνεται ὅτι ἀφοροῦν προπάντων τὶς περιθωριακὲς σκηνὲς στὸν Εὐριπίδη, πβλ. *Sitzb. Wien. Phil.-hist. Kl.* 203/2, 1925, 63. Λίγο βοηθᾶ ὁ L. Weber, ‹Φρυνίχου Ἄλκηστις›, *Rhein. Mus.* 79, 1930, 35.

2. G. Freymuth, ‹Zur Μιλήτου ἅλωσις des Phrynichos›, *Phil.* 99, 1955, 51.

3. *«...πλὴν ἐκεῖ εὐνοῦχός ἐστιν ἀγγέλλων ἐν ἀρχῇ τὴν Ξέρξου ἧτταν, στορνύς τε θρόνους τινὰς τοῖς τῆς ἀρχῆς παρέδροις».*

4. F. Marx, ‹Der Tragiker Phrynichos›, *Rhein. Mus.* 77, 1928, 337. F. Stoessl, ‹Die Phoinissen des Phrynichos und die Perser des Aischylos›. *Mus. Helv.* 2, 1945, 148.

τὴν διήγηση τῆς μάχης καὶ τὸν θρῆνο γιὰ τὴν καταστροφή. Μὲ ποιὰν ἰδιότητα οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὴν Φοινίκη ἀποτελοῦσαν τὸν χορό, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε· ὑπέθεσαν ὅτι ἦταν χῆρες τῶν ναυτικῶν ἢ ἱερόδουλες. Οἱ Σύμβουλοι, ποὺ τὴν εἴσοδό τους τὴν προετοίμαζε ὁ εὐνοῦχος μὲ τὸν πρόλογό του, ἦταν βουβὰ πρόσωπα ἢ κάποιος πρόσθετος χορός (*παραχορήγημα*). Ἀνάμεσα στὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρει ἡ *Σούδα* ἐμφανίζονται ἐπίσης καὶ οἱ *Πέρσαι* μαζὶ μὲ δυὸ ἄλλους παράλληλους τίτλους (*Δίκαιοι* ἢ *Πέρσαι* ἢ *Σύνθωκοι*). Ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι πολὺ μπερδεμένα καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε ἂν πρόκειται γιὰ παράτιτλους τῶν *Φοινισσῶν* ἢ γιὰ κάτι διαφορετικό.

Ἂν βάλουμε κοντὰ στὰ δυὸ ἱστορικὰ δράματα τοῦ Φρύνιχου τοὺς *Πέρσες* τοῦ Αἰσχύλου τοῦ ἔτους 472, τότε βλέπουμε ὅτι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐμφανίζονται σημαντικὰ ξεκινήματα γιὰ τὴν διάπλαση θεμάτων τῆς σύγχρονης ἱστορίας. Στὴν διδασκαλία τοῦ Αἰσχύλου χορηγὸς ἦταν ὁ Περικλῆς, πράγμα ποὺ μᾶς θυμίζει τὸν Θεμιστοκλῆ, ποὺ ὑποθέσαμε ὅτι δυὸ φορὲς σχετίζεται μὲ τὴν δημιουργία τοῦ Φρύνιχου. Πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ προσωρινὴ στροφὴ τῆς τραγωδίας πρὸς αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ θέματα δὲν ἔγινε χωρὶς τὴν ἐπίδραση πολιτικῶν ἀνδρῶν, ποὺ ἤθελαν νὰ συμβουλεύουν τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὰ λάθη τοῦ παρελθόντος, ἢ νὰ τοὺς ἐξυψώνουν μὲ μεγάλες ἀναμνήσεις. Μαζὶ μὲ ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ ἀναλογιζόμαστε ὅτι γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὁ μύθος ἦταν ἐπίσης ἕνα κομμάτι ἱστορίας καὶ γι' αὐτὸ τὰ σύνορα ἦταν λιγότερο σταθερὰ ἀπὸ ὅ,τι γιὰ μᾶς.

Γιὰ τὸν Πρατίνα τὸν Φλειάσιο γνωρίσαμε ἤδη τὴν σημαντικότατή του συμβολή, τὴν ἀναμόρφωση τοῦ σατυρικοῦ δράματος, ποὺ ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ δωρικοῦ πνεύματος τῆς πατρίδας του. Τότε, ἀπὸ τὸ ἄτεχνο Σατυρικὸ δημιουργήθηκε ἡ δραματικὴ καλλιτεχνικὴ μορφὴ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἔχῃ διάρκεια. Τὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας* μιλᾶ γιὰ τριανταδυὸ σατυρικὰ δράματά του καὶ δεκαοχτὼ τραγωδίες. Κι ἂν ἀκόμα οἱ ἀριθμοὶ δὲν εἶναι ἀξιόπιστοι στὶς λεπτομέρειες, ὡστόσο εἶναι δυνατὸ νὰ εἶναι σωστοὶ στὸ ὅτι ὁ ποιητὴς αὐτὸς ἔγραψε περισσότερα σατυρικὰ δράματα. Ἂν τοποθετήσουμε τὴν μεταρρύθμισή του περίπου στὰ 515, τότε οἱ παρατηρήσεις τοῦ BUSCHOR[1], ὁ ὁποῖος διαπιστώνει πολυάριθμες ἀντανακλάσεις σατυρικῶν δραμάτων ἐπάνω σὲ ἀγγεῖα ὕστερα ἀπὸ τὸ 520, μᾶς προσφέρουν καλὴ στήριξη.

Ὁ Ἀθήναιος (14. 617 c) παραθέτει στίχους τοῦ Πρατίνα, χαρακτηρίζοντάς τους σὰν «*ὑπόρχημα*», ποὺ δείχνουν ἕναν χορὸ Σατύρων νὰ ἐπιτίθεται μὲ ἐχθρικὲς διαθέσεις ἐναντίον τῆς μουσικῆς τοῦ αὐλοῦ ἑνὸς ἀντίπαλου χοροῦ. Σ' αὐτὸν μόνο ἀνήκει ὁ θεός, ὁ κύριός του, καὶ τὸν ἀκολουθεῖ μαζὶ μὲ τὶς Ναϊάδες μέσα στὸ δάσος, ὁ αὐλὸς ὅμως ἂς περιοριστῇ στὸν ρόλο ἑνὸς ὑπηρέτη τοῦ τραγουδιοῦ. Τελευταῖα ἀμφισβητήθηκε, καὶ μολαταῦτα εἶναι πιθανή, ἡ ἑρμηνεία ὅτι οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀνήκουν σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ σατυρικὰ δράματα τοῦ Πρατίνα καὶ ἀποτελοῦν μιὰν ἀντανάκλαση τοῦ ἀγώνα του γι' αὐτὴν τὴν δραματικὴ μορφή[2]. Ἡ ἄποψη ποὺ ὑποστη-

1. <Satyrtänze> (βλ. παρακ.), 83.
2. Ἔτσι κι ὁ E. Roos, *Die tragische Orchestik im Zerrbild der altattischen Komö-*

ρίχθηκε ἀπὸ πολλούς, ὅτι ὑπάρχουν δυὸ ἀντίπαλοι χοροί, στὴν πραγματικότητα βρίσκεται κοντὰ πρὸς τὴν προηγούμενη. Διαφορετικὰ σκέφτεται ἡ A. M. WEBSTER-DALE[1], ποὺ νομίζει ὅτι ἔχουμε ἕναν μοναδικὸ χορὸ ποὺ ἐπιτίθεται ἐναντίον τοῦ δικοῦ του αὐλητῆ. Κι αὐτὸ ἐπίσης μποροῦμε νὰ τὸ προσέξουμε, ὅτι στὴν σύγκριση τοῦ αὐλοῦ μὲ βάτραχον (*φρῦν-ο-ης*) κρύβεται λογοπαίγνιο γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Φρυνίχου.

Στὴν ὑπόθεση τῶν *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* τοῦ Αἰσχύλου διαβάζουμε ὅτι τότε (467) ὁ γιὸς τοῦ Πρατίνα Ἀριστίας πῆρε τὴν δεύτερη θέση στὸν διαγωνισμό, μὲ τὸν *Περσέα, Τάνταλον* καὶ μὲ τὸ σατυρικὸ δράμα *Παλαισταὶ* τοῦ πατέρα του. Αὐτὸ ἑρμηνεύθηκε ἔτσι: ὅτι ὁ Ἀριστίας, ποὺ καὶ ὁ ἴδιος ἦταν ποιητὴς καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Παυσανία (2, 13, 6) τιμήθηκε μὲ ἕνα μνημεῖο (*μνῆμα*) στὴν ἀγορὰ τοῦ Φλειούντα, πῆρε μόνο τὸ σατυρικὸ δράμα ἀπὸ τὸν πατέρα του. Ἡ ἀνεύρεση ὅμως ἑνὸς παπύρου (*Ox. Pap.* 2256, ἀπ. 2) μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε ἀφορᾶ καὶ τὰ τρία ἔργα· ὁ πάπυρος δηλ. μιλώντας γιὰ τὴν ἴδια νίκη λέει: Δεύτερος ὁ Ἀριστίας μὲ τὶς τραγωδίες τοῦ πατέρα του Πρατίνα.

Οἱ στίχοι ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸν Φρύνιχο δείχνουν ἰωνισμούς. Ὁ ποιητής, ποὺ ἐπαίνεσαν τὴν ἁπαλὴ γλύκα τῶν τραγουδιῶν του καὶ ποὺ ὁ Ἀριστοφάνης τὸν παρουσιάζει ὄμορφον καὶ κάπως κομψευόμενο[2], κλίνει φανερὰ πρὸς τὸν ἰωνικὸ τρόπο ζωῆς. Ἀπέναντί του στέκεται ὁ Πρατίνας, ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν Φλειούντα, ὁ φίλος τῶν Σατύρων, ποὺ τοὺς βάζει, στοὺς στίχους ποὺ ἀναφέραμε, νὰ καλοῦν τὸν Διόνυσο: *τώρα ἄκουσε τὸ δωρικό μου τραγούδι*. Βλέπουμε ἐδῶ τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο ἀσυμβίβαστα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ ρεύματα, ποὺ ἀπὸ τὴν σύνθεσή τους ἐπρόκειτο νὰ προέλθη ἡ ἀττικὴ κλασσικὴ ἐποχή. Ὁ Παρθενώνας μὲ τὴν ἰωνική του ζωφόρο καὶ τὶς δωρικὲς κολόνες εἶναι τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ σύμβολο γι' αὐτὴν τὴν πορεία.

A. W. PICKARD-CAMBRIDGE, *Dithyramb, Tragedy and Comedy*. Ὀξφ. 1927· 2. ἐκδ. 1962. Τοῦ ἴδ., *The Theatre of Dionysos*. Ὀξφ. 1946 (εἰσαγωγὴ στὰ θέματα τῆς σκηνῆς). Τοῦ ἴδ., *The Dramatic Festivals of Athens*. Ὀξφ. 1953. 2. ἐκδ. μὲ τὴν ἐπιμέλεια τῶν J. GOULD καὶ D. M. LEWIS. Ὀξφ. 1968. T. B. L. WEBSTER, *Greek Theatre Production*. Λονδ. 1956.—AUR. PERETTI, *Epirrema e Tragedia*. Φλωρεντ. 1939. M. UNTERSTEINER, *Le origini della tragedia e del tragico*. Τορίνο 1955. E. BUSCHOR, ‹Satyrtanze und fruhes Drama›, *Sitzb. Ak. Munchen. Phil.-hist. Abt.* 1943/5. F. BROMMER, *Satyrspiele*. 2. βελτ. καὶ ἐπαυξ. ἐκδ. Βερολ. 1959. P. GUGGISBERG, *Das Satyrspiel*. Ζυρίχη 1947. C. DEL GRANDE, *Τραγῳδία*. Νεάπ. 1952· 2. ἐκδ. Μιλάνο 1962. Πρόσθεσε, POHLENZ, LESKY καὶ D. W. LUCAS, *Greek Tragic Poets*. 2. ἐκδ. Λονδ. 1959. Μὲ ριζοσπαστικὰ καινούργιαν τοποθέτηση πραγματεύθηκε ὁ G. F. ELSE, ‹The Origin of Tragodia›, *Herm.* 85, 1957, 17, τὴν πρώιμη

---

die. Lund 1951, 209, μὲ πολλὴ βιβλιογραφία ἀλλὰ μὲ ἀβέβαια συμπεράσματα.

1. *Words, Music and Dance*. Ἐναρκτήριο μάθημα στὸ Κολλέγιο Birkbeck. Λονδ. 1960, 11.

2. Ἀριστοφ., *Σφ.* 220, *Ὀρν.* 50, *Θεσμ.* 164, *Βάτρ.* 1298 (ὅπου τὸ ὕφος του ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοῦ Αἰσχύλου).

ἱστορία τῆς τραγωδίας. Ἡ ἀπόρριψη τῶν πληροφοριῶν τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ὁ διαχωρισμὸς τῶν ἀρχῶν της ἀπὸ τὸ διονυσιακὸ στοιχεῖο βρίσκεται σὲ ἰσχυρὴ ἀντίθεση πρὸς τὴν εἰκόνα ποὺ ἀναπτύξαμε ἐδῶ· ἐπίσης τοῦ ἴδ., *The Origin and Early Form of Greek Tragedy*. Cambridge, Mass. 1965. Στὴν ὑποδομὴ τῆς τραγωδίας ἀναφέρονται: T. B. L. WEBSTER, ‹Some Thoughts on the Pre- History of Greek Drama›, *Inst. of Class. Stud. Univ Lond. Bull.* ἀρ. 5, 1958, μὲ τὴν προσπάθεια νὰ ὑποστηρίξη μὲ νέο ὑλικὸ τὴν ἄποψη γιὰ τὴν γένεση τῆς τραγωδίας ἀπὸ τελετὲς πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ τῆς ἄνοιξης, ἀκολουθώντας τὴν J. HARRISON καὶ τὸν G. MURRAY· πβλ. τοῦ ἴδ., ‹Die mykenische Vorgeschichte des griech. Dramas›, *Ant. u. Abendl.* 8, 1959, 7. Ὡς τὴν προελληνικὴ-μεσογειακὴ ἐποχὴ ἀνατρέχει ὁ M. UNTERSTEINER, *Le origini della tragedia e del tragico*. Τορίνο 1955. Τὸ βιβλίο τοῦ G. THOMSON, *Aeschylus and Athens*. 2. ἔκδ. Λονδ. 1946, ἀνατύπ. 1950, μεταφράσθηκε σὲ πολλὲς γλώσσες καὶ τυπώθηκε γερμανικὰ στὸ Βερολίνο στὰ 1957· στὸ πρῶτο του μέρος παράγει τὴν προϊστορία τῆς τραγωδίας κυρίως ἀπὸ τελετὲς μύησης. Ὁ K. KERÉNYI, ‹Naissance et renaissance de la tragédie›, *Diogène* 28, 1959, 22 (ἐπίσης στὸν τόμο *Streifzuge eines Hellenisten*. Ζυρίχη 1960), στηρίζεται σὲ ὁρισμένες πληροφορίες τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ στὸ διονυσιακὸ στοιχεῖο, στὴν χρησιμοποίησή τους ὅμως ἀκολουθεῖ διαφορετικοὺς δρόμους ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀκολουθοῦμε ἐδῶ. Ὁ H. SCHRECKENBERG, *Δρᾶμα. Vom Werden der griech. Tragodie aus dem Tanz.* Würzburg 1960, ἀναπτύσσει πολὺ βίαια τὸν σκοπὸ ποὺ χαράζει στὸν ὑπότιτλό του. H. RATZER, *Die Anfange der griech. Tragödie*. Wiesbaden 1962. Ἐνδιαφέροντες παραλληλισμοὺς γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἰαπωνικοῦ δράματος (Noh) στοῦ A. LESKY, ‹Noh-Buhne und griech. Theater›, *Maia* n.s. 15, 1962, 38 = *Ges. Schr.* 275. J. LINDSAY, *The Clashing Rocks. A Study of Early Greek Religion and Culture and the Origins of Drama*. Λονδ. 1965. W. BURKERT ‹Greek tragedy and sacrificial ritual›, *Gr. Rom. and Byz. Stud.* 7, 1966, 87. J. P. GUÉPIN, *The Tragic Paradox*. Ἄμστερνταμ 1968 (πολὺ ὑλικὸ ποὺ ἀνήκει στὴν «ὑποδομὴ» ἀπὸ τὴν λατρεία καὶ τὰ ἔθιμα).—Σημαντικὸ γιὰ τοὺς πρώιμους Τραγικούς: H. LLOYD-JONES, ‹Problems of early Greek tragedy›, *Estudios sobre la tragedia Griega*. Μαδρίτη 1966, 11.

2. Η ΚΩΜΩΔΙΑ

Ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 4. κεφ. τῆς *Ποιητικῆς* του, στὴν ἴδια πρόταση στὴν ὁποία παράγει τὴν τραγωδία ἀπὸ τοὺς κανονάρχους τοῦ διθύραμβου, λέει πὼς αὐτοὶ ποὺ τραγουδοῦσαν τὰ φαλλικὰ ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴ τῆς κωμωδίας, καὶ προσθέτει ὅτι τέτοιες παρελάσεις μὲ τὸν φαλλὸ ἦταν καὶ στὴν ἐποχή του σὲ πολλὲς πόλεις ζωντανὸ ἔθιμο. Στὸ ἀκόλουθο κεφάλαιο λέει ὅτι διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὴν τραγωδία, οἱ πρώιμες βαθμίδες τῆς ἐξέλιξης τῆς κωμωδίας μένουν σκοτεινές, γιατὶ ὁ ἐπώνυμος ἄρχοντας μόνο ἀργὰ ὅρισε χορὸν καὶ γι' αὐτήν. Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσουμε ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν ἀγώνων καὶ ἀπὸ ἄλλες εἰδήσεις. Φυσικὸ περιβάλλον τῶν κωμωδιῶν εἶναι τὰ Λήναια *(Διονύσια τὰ ἐπὶ Ληναίῳ)*, ἡ γιορτὴ δηλ. ποὺ ὀργάνωνε ὁ «ἄρχων βασιλεὺς» στὸν Γαμηλιώνα (Ἰανουάρ.-Φεβρ.) γιὰ κεῖνον τὸν Διόνυσο, ποὺ στὴν Ἀθήνα ἡ λατρεία του ἦταν ἀρχαιότερη ἀπὸ τοῦ Ἐλευθερέα τῆς τραγωδίας. Πιὸ πιθανὴ εἶναι ἡ παραγωγὴ τοῦ ὀνόματος τῆς γιορτῆς ἀπὸ τὶς γυναῖκες ποὺ ὁρμοῦν σὰν μαινάδες *(λῆναι)* παρὰ ἀπὸ τὸν *ληνό*[1]. Ἀπὸ πολὺν καιρὸ ἔχουν δεχθῆ σὰν τόπον τῆς γιορτῆς τὸ ἱερὸ τοῦ Διό-

1. Γιὰ τὰ ἀγγεῖα ποὺ τὰ προσονομάζουν 'τῶν Ληναίων': PICKARD, *Festivals* (βλ. σ. 338), 27.

νυσου στὶς *Λίμνες (ἐν Λίμναις)*, ὅπως λέει ὁ Ἡσύχιος (στὴν λ. *Λίμναι*)[1], ὅτι ὅμως ὑπάρχουν ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ Λήναιου στὴν ἀγορά, τὸ ἔδειξε ὁ PICKARD-CAMBRIDGE[2].

Τὸ κράτος δὲν παραχώρησε τὴν προστασία του πρὸς τὴν κωμωδία στὴν γιορτὴ τῶν Ληναίων πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5. αἰώνα, δηλ. περίπου γύρω στὰ 442. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν διαγωνισμὸ ποιητῶν κωμωδίας, ἀπὸ τότε προβλεπόταν κι ἕνας διαγωνισμὸς ἠθοποιῶν. Ἐπειδὴ τὰ *ἐν ἄστει* (=Μεγάλα) Διονύσια σὰν γιορτὴ ἦταν πολὺ πλουσιότερη, γίνονταν σ' αὐτὴν πολὺ πιὸ νωρίς, δηλ. ἀπὸ τὰ 486, παραστάσεις κωμωδίας μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐπίσημης λατρείας. Οἱ διαγωνισμοὶ ὅμως τῶν κωμικῶν ἠθοποιῶν μπῆκαν βέβαια μόνο ἀργότερα, ἀνάμεσα στὰ 329 καὶ 312, ἐνῶ οἱ τραγικοὶ ἠθοποιοὶ διαγωνίζονταν γιὰ τὸ ἔπαθλο τῆς νίκης ἤδη ἀπὸ τὰ 449 στὰ Μεγάλα Διονύσια. Διαγωνισμοὶ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν καλύτερων ἠθοποιῶν τῆς κωμωδίας γιὰ τὰ ἑπόμενα Διονύσια γίνονταν τὴν τρίτη ἡμέρα τῶν Ἀνθεστήριων (Φεβρ.-Μάρτ.), ἡ ὁποία λεγόταν *Χύτροι*. Ὁ Λυκοῦργος ξανάφερε τὸ ἔθιμο στὸ 3. τέταρτο τοῦ 4. αἰ[3].

Ἡ σύντομη ἐπισκόπηση διάφορων ἡμερομηνιῶν ἀγώνων ἔδειξε ὅτι ἡ κωμωδία πολὺν καιρὸ ἔζησε ἀνεξάρτητη, σ' ἕνα στάδιο αὐτοσχεδιασμοῦ. Γι' αὐτὴν τὴν πρώιμη ἐποχὴ τὸ ὄνομά της δίνει μιὰν ἀξιόλογη ἔνδειξη. Ὁ Ἀριστοτέλης (*Ποιητ.* 3. 1448 a 37) τὸ ἑρμηνεύει σωστὰ ἀπὸ τὸ τραγούδι μιᾶς θορυβώδικης συντροφιᾶς *(κῶμος)*, ποὺ ἕνωνε προπάντων μὲ τὴν λατρεία τοῦ Διόνυσου τοὺς πιστοὺς τοῦ θεοῦ σ' ἕνα ἀχαλίνωτο κέφι. Ἀλλὰ καὶ ἡ λαθεμένη παραγωγὴ ἀπὸ τὴν *κώμη* (=χωριό), ποὺ τὴν ἀντικρούει στὴν ἴδια θέση ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ οἱ διεκδικήσεις τῶν Πελοποννήσιων γύρω ἀπὸ τὴν γένεση τῆς κωμωδίας, διεκδικήσεις ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν λέξη, περιέχουν, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ἕναν πυρήνα ἀλήθειας.

Ξέρουμε σήμερα ἕνα μεγάλο στρῶμα ἐθίμων, μαρτυρημένο ἀπὸ πλουσιότατο λαογραφικὸ ὑλικό, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεση τῆς καλλιτεχνικῆς κωμωδίας. Ἐδῶ προπάντων ἡ μελέτη τῶν μνημείων, ποὺ χωρὶς αὐτὴν ἡ φιλολογικὴ ἐξέταση εἶναι πενιχρή, ἔδωσε πλούσιους καρπούς· ἀρκετὰ χρωστοῦμε ἐπίσης στὶς πολλὲς ἀρχαῖες πραγματεῖες[4] γιὰ τὴν κωμωδία, ποὺ σώζονται, μέσα στὶς ὁποῖες ἀνόητα βλαστήματα βρίσκονται κοντὰ σὲ πολύτιμες πληροφορίες.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, συναντοῦμε ἀμέσως πομπὲς μὲ τὸν φαλλό, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἀνάλογα τραγούδια. Ἡ κεφάτη δραστηριότητα τοῦ Δικαιόπολη στοὺς *Ἀχαρνεῖς* τοῦ Ἀριστοφάνη (263) δίνει συγχρόνως μιὰν περίληψη τοῦ τί γινόταν στὰ *κατ' ἀγροὺς* Διονύσια. Πληρέστερη εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ μᾶς ζωγρα-

---

1. *Λίμναι ἐν Ἀθήναις τόπος ἀνειμένος Διονύσῳ, ὅπου τὰ Λήναια ἤγετο*.
2. Μολαταῦτα οἱ ἐκδότες τῆς 2. ἔκδ. ἔχουν ἀμφιβολίες (*Festivals* 38)· πβλ. G. T. W. HOOKER, *Journ. Hell. Stud.* 80, 1960, 114.
3. Ψευδο-Πλούτ., *Βί. δέκα ῥητ.* 841 κέ.
4. Κείμενα στοῦ KAIBEL (βλ. παρακ.), ἀπαρίθμηση στοῦ KÖRTE (βλ. παρακ.), 1212.

φίζει ὁ Σῆμος ἀπὸ τὴν Δῆλο, ἕνας ἑλληνιστικὸς συγγραφέας, στὸν Ἀθήναιο (14, 622). Δυστυχῶς δὲν δίνει καθόλου στοιχεῖα γιὰ τοὺς τόπους στοὺς ὁποίους γνώρισε αὐτὸ τὸ ἔθιμο, ἡ μεγάλη διάδοση ὅμως τέτοιων ἐθίμων εἶναι ἀναμφισβήτητη. Οἱ φαλλοφόροι ποὺ περιγράφει μπορεῖ νὰ εἶναι τῆς Σικυώνας. Στεφανωμένοι μὲ πολλὰ κλαδιὰ καὶ λουλούδια, μὲ ἐπικεφαλῆς ἕνα παλληκάρι μουτζουρωμένο μὲ καπνιά, ποὺ κρατοῦσε τὸν φαλλό, ἔμπαιναν στὴν ὀρχήστρα, στὴν ὁποία τότε κιόλας εἶχε μεταφερθῆ αὐτὸ τὸ ἔθιμο. Στενοὶ συγγενεῖς αὐτῶν τῶν τύπων εἶναι οἱ *Ἰθύφαλλοι*, ποὺ ἀνάμεσα στὰ ἐξαρτήματά τους συναντοῦμε καὶ μάσκες μεθυσμένων. Λίγα ξέρει νὰ πῆ ὁ Σῆμος γιὰ μιὰν τρίτη ὁμάδα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, τοὺς *Αὐτοκάβδαλους*. Ὅλες αὐτὲς οἱ πομπὲς συνοδεύονταν ἀπὸ τραγούδια, καὶ ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ πληροφορία ὅτι οἱ φαλλοφόροι ξεχώριζαν ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς θεατὲς γιὰ νὰ τοὺς περιλούσουν μὲ τὴν κοροϊδία τους.

Ἡ πραγμάτευσή μας μᾶς ὁδήγησε στὴν ἑλληνικὴ ἀποκριά, μιὰν λέξη ποὺ ἴσως ταιριάζει ἐδῶ, ἂν πᾶμε πίσω στὴν ἀρχικὴ φύση ὅλων αὐτῶν τῶν ἐθίμων: καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ τὰ ἔθιμα αὐτὰ ἐκφράζουν ἕνα πληθωρικὸ ξέσπασμα τῆς ζωῆς καὶ προσπαθοῦν νὰ βοηθήσουν τὴν καινούργια βλάστηση μὲ λογῆς λογῆς ἐκδηλώσεις. Κεφάτη καὶ χοντρὴ κοροϊδία τῶν πανηγυριστῶν εἶναι ἕνα σταθερό της στοιχεῖο. Τὴν συναντοῦμε μὲ ἕναν ξεχωριστὸ τύπο στὴν ἀττικὴ ἀνοιξιάτικη γιορτὴ τῶν Ἀνθεστήριων, ἀπὸ ὅπου πέρασε στὴν πομπὴ τῶν Ληναίων. Ἐκεῖ ἀστεῖοι τύποι τριγυρνοῦσαν μὲ ἅμαξες καὶ περίλουζαν μὲ τὴν τολμηρὴ κοροιδία τους—ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς θὰ ἦταν σὲ στίχους—τοὺς θεατές. Ἡ χοντρὴ ἀδιαντροπιὰ τέτοιων ἀστείων ἔχει πέρα πέρα τὶς ρίζες της στὴν λατρεία. Πίσω ἀπὸ ὅλα τὰ τολμηρὰ ἀστεῖα βρίσκεται, σὲ τελευταίαν ἀνάλυση, κάτι ποὺ δὲν τὸ καταλάβαιναν πιὰ οἱ κατοπινὲς ἐποχές, ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀποτροπαϊκὴ δύναμη τοῦ ἄσεμνου. Τὰ ***Φεσκέννια (Fescennīna)***, ποὺ τὰ τραγουδοῦσαν στὸν ρωμαικὸ γάμο, καὶ τὸ μουρντάρικο σκῶμμα, ποὺ συνόδευε τὸν θριαμβευτὴ στὸν πιὸ περήφανο δρόμο τῆς ζωῆς του, εἶναι καλὰ παραδείγματα γι' αὐτό. Ἔτσι καταλαβαίνουμε ὅτι ἡ καταπληκτικὰ ζουμερὴ χοντροκοπιὰ τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ μαζὶ μὲ αὐτὴν ἡ τάση τῆς ἀρχαίας κωμωδίας γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐπίθεση εἶναι ριζωμένες πέρα γιὰ πέρα σὲ παλιὸ καὶ ζωντανὸ ἔθιμο.

Διαφορετικὰ πράγματα μαθαίνουμε ἀπὸ μιὰν πιθανῶς ἑλληνιστικὴ θεωρία[1] γιὰ τὴν γένεση τῆς κωμωδίας, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν *κώμη* (=χωριό). Χωρικοὶ πηγαίνουν τὴν νύχτα στὴν πόλη καὶ τραγουδοῦν μπροστὰ στὰ σπίτια πολιτῶν ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀδικήθηκαν, τραγούδια μὲ τὰ ὁποῖα τοὺς κατηγοροῦν. Τὸ ἔθιμο αὐτὸ ἀποδείχνεται χρήσιμο καὶ γι' αὐτὸ ὑποχρεώνουν τοὺς χωρικοὺς νὰ ἐπαναλάβουν τὰ τραγούδια τους στὸ θέατρο. Ἔτσι καὶ γίνεται, αὐτοὶ ὅμως ἀλείφονται μὲ μούργα τοῦ κρασιοῦ καὶ γίνονταν ἀγνώριστοι. Ἐδῶ τὰ χάνουμε κυριολεκτικά: τὸ θέατρο ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὴν κωμωδία, καὶ ἡ μούργα σὰν ἀντικατάσταση τῆς μάσκας

---

1. Kaibel (βλ. παραχ.), 12. Herter (βλ. παραχ.), 53, 135.

δείχνει ὅτι ὁ εὑρετὴς αὐτῆς τῆς θεωρίας πῆρε τὴν λέξη *τρυγῳδία* στὰ σοβαρὰ σὰν ὄνομα τῆς κωμωδίας. Αὐτὸ στὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ ἕναν ἀστεῖο παράλληλον σχηματισμὸ πρὸς τὴν *τραγῳδία*, ἀπὸ τὸ *τρύξ*, ποὺ μπορεῖ νὰ σημαίνῃ μοῦστος ἢ μούργα[1]. Ὅσο μπερδεμένα κι ἂν εἶναι αὐτά, μολαταῦτα μαζὶ μὲ ὅσα λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ πολίτευμα τῶν Ναξίων (ἀπ. 558R.) γιὰ τὴν κοροϊδία σὲ βάρος τοῦ πλούσιου Τελεσταγόρα, μᾶς ἐπιτρέπουν μιὰν σημαντικὴ κατανόηση. Εἶχαν καὶ οἱ Ἕλληνες τὸν ἴδιο τύπο λαϊκῆς δικαιοσύνης, ποὺ μᾶς εἶναι πολὺ γνωστὴ ἀπὸ τὰ ἰταλικὰ ἔθιμα, ὅπως τὰ ἑρμήνευσε ὁ USENER[2], κι ἀπὸ τὰ βαυαρικὰ νυκτερινὰ λυντσαρίσματα. Ὅτι τὸ προσωπικὸ σκῶμμα τῆς κωμωδίας, ἡ *ἰαμβικὴ ἰδέα*, ὑποκινήθηκε καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρά, εἶναι τελείως πιστευτό. Καὶ παρέες ὅμως ποὺ ἔβγαιναν γιὰ ζητιανιά[3], ὅπως τῶν *χελιδονιστῶν*, κορόιδευαν τοὺς ἀνθρώπους ποὺ συναντοῦσαν, καὶ ἀπὸ αὐτὰ ἀκριβῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνῃ ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν γενικὴ ἀντίληψη τὸ σκῶμμα ἦταν συνδεμένο μὲ τὴν πεποίθηση γιὰ τὴν εὐλογία τοῦ θεοῦ καὶ τὴν καλὴ τύχη.

Σ' αὐτὲς τὶς πομπὲς ἔπαιζαν συχνὰ κάποιον ρόλο καὶ ζῶα, ποὺ τὰ τραβοῦσαν μαζί τους. Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ σὲ *χοροὺς* ἀπὸ ζῶα, οἱ ὁποῖοι σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τῶν ἀγγείων ἄλλοτε χόρευαν καὶ στὴν Ἀθήνα[4]. Κωμωδίες ὅπως οἱ *Σφῆκες*, τὰ *Πουλιὰ (Ὄρνιθες)*, οἱ *Βάτραχοι* δείχνουν καθαρὰ τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκίνησαν.

Ὅ,τι εἴδαμε ὡς τώρα, ὅλα ἀφοροῦν πομπές, χοροὺς καὶ τραγούδια χορωδιῶν, καὶ πραγματικὰ ἡ χορωδία βρίσκεται τὸ ἴδιο στὴν ἀρχὴ τῆς κωμωδίας ὅπως καὶ τῆς τραγωδίας. Τὸ ξεχωριστό της ἐπίτευγμα, ποὺ τὸ βρίσκουμε στὰ δράματα τοῦ Ἀριστοφάνη στὴν ἐξελιγμένη τους μορφή, ἦταν ἡ «παράβαση»[5], ἡ ἐφόρμηση δηλ. μὲ τοὺς ἐπιθετικοὺς στίχους.

Γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ κεντρικὸ σημεῖο προσθέτονται μέρη ποὺ χρειάζονται πιὰ τὴν χρησιμοποίηση ἠθοποιῶν. Ἀπὸ τὰ δυὸ στοιχεῖα ποὺ προβάλλουν ἰδιαίτερα, τὸ ἕνα εἶναι ἡ σκηνὴ τῆς φιλονεικίας, ὁ *ἀγών*. Αὐτὸν μποροῦμε νὰ τὸν παρακολουθήσουμε ἀπὸ τὴν φιλολογία πολλῶν λαῶν καὶ ἐποχῶν[6], καὶ στοὺς Ἕλληνες ἦταν γνωστὸς μὲ ἀρκετοὺς τρόπους. Κι ἐδῶ συμβαίνει τὸ ἴδιο ὅπως καὶ στὴν παράβαση, ὅτι δηλ. γνωρίζουμε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν τεχνικὰ ἐξελιγμένον τύπο τοῦ Ἀριστοφάνη. Ἐπειδὴ καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις παρουσιάζεται σὰν *ἐπιρρηματικὴ συζυγία* (βλ. σ. 363), μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ *ἀγώνας* ἀναπτύχθηκε σὲ ἐξαιρετικὰ στενὴ σύνδεση μὲ τὸν χορό, καὶ ἴσως μάλιστα θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποθέσουμε

1. Ὅτι ἡ *τρύξ-γός* σημαίνει τὴν μούργα τοῦ κρασιοῦ, τὸ δείχνει μὲ πιθανότητα ὁ K. KERÉNYI, *Symb. Osl.* 36, 1960, 5.

2. <Italische Volksjustiz>, *Kl. Schr.* 4, 356.

3. Ἡσύχ.: '*χελιδονισταί· οἱ τῇ χελιδόνι ἀγείροντες*'. Πβλ. τὴν 35. Ὁμιλία τοῦ Ἰω. Χρυσ., βλ. RADERMACHER (βλ. παρακ.), 7.

4. G. M. SIFAKIS, *Parabasis and Animal Choruses*. Univ. of London, 1971.

5. Γιὰ τὴν σημασία τῆς λ., HERTER (βλ. παρακ.), 31. POHLENZ (βλ. παρακ.), 42, 18

6. RADERMACHER (βλ. παρακ.), 23.

ὅτι στὴν ἀρχὴ ὑπῆρχαν δυὸ χοροὶ ἢ ἡμιχόρια, ποὺ φιλονεικοῦσαν[1].

Μέσα στὶς σκηνὲς τοῦ ἀγώνα ξεχωρίζουν καθαρὰ διάφορες ἐπεισοδιακὲς σκηνές, ποὺ εἶχαν πολὺ πιὸ χαλαρὴ σύνδεση μὲ τὴν δράση τοῦ χοροῦ καὶ πολλὲς φορὲς τὶς ἐσύγκριναν μὲ τὰ κατορθώματα καὶ τὶς περιπέτειες τοῦ αὐστριακοῦ Μπάρμπα-Μυτούση. Κι ἐδῶ ἐπίσης μποροῦμε νὰ δώσουμε μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἔρχονται αὐτὲς οἱ σκηνές. Ὁ Ἀθήναιος μᾶς διέσωσε (14, 621d) μιὰν πληροφορία τοῦ Σπαρτιάτη Σωσίβιου γιὰ τοὺς *δεικηλικτὰς* τῆς Σπάρτης, οἱ ὁποῖοι μὲ γλώσσα τῆς καθημερινῆς χρήσης παρίσταναν σκηνές, ὅπως τὴν κλεψιὰ φρούτων ἢ τὸν πλανόδιο γιατρό. Ὁ Ξενοφώντας περιγράφει στὴν *Ἀνάβαση* (6, 1) μαζὶ μὲ διάφορους μιμικοὺς χοροὺς τὴν *καρπαία*, ὅπως τὴν ἔλεγαν, τῶν Αἰνιάνων καὶ τῶν Μαγνήτων: ἕνας παριστάνει τὸν χωρικὸ ποὺ σπέρνει καὶ ζευγαρίζει, ἕνας ἄλλος τοῦ ἐπιτίθεται παριστάνοντας τὸν ληστή, καὶ παλεύουν μὲ ρυθμικὲς κινήσεις μὲ τὸν ἦχο τοῦ αὐλοῦ. Στὸ τέλος ὁ ληστὴς παίρνει τὸν νικημένο μαζὶ μὲ τὸ ζευγάρι. Τρίτον ἀναφέρουμε τὸν κορινθιακὸ κρατήρα τοῦ Λούβρου[2], ποὺ ἀπὸ τὴν μιὰν πλευρὰ δείχνει δυὸ ποὺ τοὺς τσάκωσαν νὰ κλέβουν κρασί, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ βαριὰ δεσμά τους στὸν φάλαγγα. Οἱ μορφὲς παρουσιάζονται μὲ παχιὰν κοιλιὰ καὶ μὲ οὐρά, ἐνῶ ὁ φαλλὸς εἶναι ὑπέρμετρα τονισμένος. Ἕνας αὐλητὴς κι ἕνας χορευτὴς μὲ μάσκες, οἱ ὁποῖες ξεχωρίζουν καθαρά, ἀποδείχνουν ὅτι ἡ σκηνὴ ἀπεικονίζει ἠθοποιούς. Αὐτοὶ οἱ κοιλαράδες παριστάνουν πληθωρικοὺς δαίμονες, στοὺς ὁποίους, ὅπως καὶ στοὺς Σατύρους, ἐνσαρκώνονται γιὰ τὸ ἑλληνικὸ μάτι οἱ γεννητικὲς δυνάμεις τῆς φύσης.

Οἱ μαρτυρίες μας, ἐπιβεβαιώνοντας κάπως τὶς διεκδικήσεις τῶν Δωριέων ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης (*Ποιητ.* 3, 1448a 30), μᾶς ὁδήγησαν μὲ πολλοὺς τρόπους σὲ δωρικὲς περιοχές, κι ἔτσι συνδέεται ἐδῶ ἡ μεγαρικὴ φάρσα, ποὺ στὴν χοντροκοπιά της ἀντιθέτουν τοὺς ἑαυτούς τους οἱ ἀττικοὶ κωμωδιογράφοι, χωρὶς νὰ ἔχουν πάντα δίκαιο. Μιὰ ἀρχαία θεωρία φαίνεται ὅτι ἐταύτιζε μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ ποιητῆ Σουσαρίωνα, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὸν συλλάβουμε περισσότερο, τὴν ἐπίδραση ποὺ τὸ μεγαρικὸ αὐτοσχέδιο δράμα λέγεται ὅτι ἄσκησε ἐπάνω στὴν ἀθηναϊκὴ κωμωδία. Ἡ δωρικὴ φάρσα ἦταν προφανῶς ἕνα δράμα μὲ ἀνθρώπινους τύπους περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἡ πολιτικὴ κωμωδία τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς. Γιὰ δυὸ ἀπὸ αὐτούς, τὸν μάγειρα καὶ τὸν ὑπηρέτη του, μᾶς εἶναι ἀκόμα γνωστὰ τὰ ὀνόματά τους (Μαίσων[3] καὶ Τέττιξ)· βλαστάρι ἀπὸ αὐτὸ τὸ δωρικὸ ἔδαφος εἶναι καὶ ἡ κατωιταλικὴ-ἑλληνικὴ φάρσα[4], οἱ *φλύακες*, ποὺ ἀργότερα, γύρω στὰ 300 π.Χ.,

1. Ὁ Th. Gelzer, *Der epirrhematische Agon bei Aristophanes*. Zet. 23. Μόναχο 1960, πραγματεύεται σ' ἕνα κεφάλαιο (187) <τὴν γένεση τοῦ ἐπιρρηματικοῦ ἀγώνα>.

2. M. Bieber, *History of Gr. and Rom. Theater*. Princeton 1939, εἰκ. 84 κέ. Βιβλιογρ. στοῦ Herter (βλ. παρακ.), σημ. 33 κέ.

3. Γι' αὐτὴν τὴν μορφή: A. Giannini, <La figura del cuoco nella commedia Greca>, *Acme* 13, 1962, 137.

4. L. Radermacher, <Zur Geschichte der griech. Komödie>, *Sitzb. Ak. Wien. Phil.-hist. Kl.* 202/1, 1924. Bieber, ἔ.ἀ. 258.

ἔγινε κάπως φιλολογικὴ ὡς *ἱλαροτραγῳδία*, χάρη στὸν Ρίνθωνα τὸν Συρακόσιο. Ἐνῶ τὰ φιλολογικὰ ἀποσπάσματα εἶναι λίγα, ἀντίθετα ἔχουμε πολλὰ ἀγγεῖα μὲ φλύακες, ποὺ δείχνουν κυρίως διακωμώδηση μύθων. Ἡ πληθωρικότητα τῶν ἠθοποιῶν ποὺ εἶναι φουσκωμένοι μπροστὰ καὶ πίσω καθὼς καὶ ἡ παρουσία τοῦ φαλλοῦ κάμνουν φανερὴ τὴν συγγένειά τους μὲ τοὺς κοιλαράδες, ποὺ εἴδαμε στὸν κορινθιακὸ κρατήρα. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παρασιωπήσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μεγάλη βεβαιότητα μὲ τὴν ὁποία πολὺν καιρὸ γινόταν δεκτὸς ἕνας ἰσχυρὸς δωρικὸς συντελεστὴς στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀττικῆς κωμωδίας δέχτηκε τελευταῖα ἕνα δυνατὸ χτύπημα. Ἡ δυσκολία προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν ἔχουμε κανένα μέσο στὴν διάθεσή μας, γιὰ νὰ τοποθετήσουμε τὴν δωρικὴ φάρσα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀττικὴ κωμωδία[1]. Αὐτὸ δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι παραμερίζεται ὁλωσδιόλου ἡ δυνατότητα τέτοιων ἐπιδράσεων, πρέπει ὅμως νὰ δεχθοῦμε ἀπόλυτα τὸ στοιχεῖο ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν σύγχρονη ἔρευνα, ὅτι δηλ. ἡ ἀθηναικὴ κωμωδία πρέπει νὰ νοηθῇ κυρίως σὰν ἀττικὸ δημιούργημα.

Ὁ ALFRED KÖRTE διατύπωσε γιὰ τὴν γένεση τῆς ἀττικῆς κωμωδίας μιὰν θεωρία ποὺ προσέχθηκε πολύ[2]. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, στὸν ἐγχώριο ἀττικὸν χορὸ ποὺ χόρευε μὲ κάθε λογῆς μασκάρεμα, τὶς περισσότερες φορὲς ζωόμορφο, μπῆκαν ἠθοποιοὶ ποὺ ἦρθαν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο κι ἔφεραν ἀπὸ ἐκεῖ μαζί τους τὴν στολὴ τῶν διονυσιακῶν κοιλαράδων. Τελευταῖες ἔρευνες δημιούργησαν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν βεβαιότητα τῆς θεωρίας αὐτῆς. Ὁ BUSCHOR μπόρεσε νὰ διαπιστώση παραστάσεις μὲ κοιλαράδες χορευτὲς καὶ ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6. αἰ., καὶ πρέπει νὰ τεθῇ τὸ ἐρώτημα μήπως αὐτὲς οἱ εἰκόνες ἔχουν ἕνα γνήσιο ἀττικὸ ὑπόστρωμα. Ὁ HERTER διατύπωσε ἀντιρρήσεις ἐναντίον τοῦ πολὺ αὐστηροῦ χωρισμοῦ τοῦ χοροῦ καὶ τῶν ἠθοποιῶν στὴν κωμωδία. Πραγματικὰ μένει προβληματικὸ τὸ ὅτι οἱ κοιλαράδες ποὺ ἐμφανίζονται εἶναι πάντα χορευτές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀκόμα καὶ σήμερα ἁπλὲς σκηνὲς ἐντάσσονται μέσα στὸ πλαίσιο ἑνὸς χοροῦ· ἔτσι καμιὰν φορὰ στὸν κυκλικὸ χορὸ τῶν Ἄλπεων ἐμφανίζεται ὁ ξένος γιατρὸς τοῦ Σωσίβιου σὰν κομπογιαννίτης σπαζοδόντης. Καὶ τοῦ Ξενοφώντα ἡ διήγηση δείχνει ἀρκετὰ καθαρὰ τὸν σύνδεσμο τέτοιας πρωτόγονης δραματοποιίας μὲ τὴν ὄρχηση ἑνὸς χοροῦ. Δυσκολευόμαστε νὰ ἀποφασίσουμε κατὰ πόσο ἡ σκευὴ τοῦ ἠθοποιοῦ ἦταν ἤδη προεικονισμένη μέσα στὸν χορό, γιατὶ ξέρουμε λίγα γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ χοροῦ στὴν ἀττικὴ κωμωδία. Ὁ *Πλοῦτος* (στ. 295) μπορεῖ μόνο νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ χορὸς καμιὰν φορὰ κρατοῦσε φαλλόν, ἐνῶ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο δύσκολα θὰ τὸ συνδυάσουμε μὲ τὸ συχνὸ ζωόμορφο μασκάρεμα. Κυρίως θὰ πρέπει νὰ φαντασθοῦ-

1. L. BREITHOLTZ, *Die dorische Farce im griech. Mutterland vor dem 5. Jahrhundert: Hypothese oder Realität?* Στοχχ. 1960. Μὲ τὸν σκεπτικισμό του συντάσσεται ὁ T. B. L. WEBSTER, *Gnom.* 33, 1961, 452 κἑ.

2. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα *RE* 11, 1921, 1221. Ἡ ἀντίθετη ἄποψη: BUSCHOR (βλ. παρακ.) καὶ HERTER (βλ. παρακ.). Τὴν θεωρία τοῦ KORTE τὴν ὑποστηρίζουν ὁ POHLENZ (βλ. παρακ.) καὶ ὁ T. B. L. WESTER, *Wien. Stud.* 69, 1956, 110.

με ὅτι τὸ κουστούμι τοῦ χοροῦ ἦταν πολὺ παρδαλὸ καὶ ὅτι μετατρεπόταν εὔκολα. Ὅτι ὅμως ὁ χορὸς ἐμφανιζόταν καμιὰν φορὰ καὶ μὲ φορεσιὰ φαλλοφόρων κοιλαράδων χορευτῶν, αὐτὸ δὲ νμποροῦμε, ἐξαιτίας τῆς ἐλλειμματικότητας τῶν γνώσεών μας, οὔτε νὰ τὸ ἀρνηθοῦμε οὔτε νὰ τὸ βεβαιώσουμε. Τὰ ἀγγεῖα ὅμως καὶ οἱ τερρακότες καθιστοῦν βέβαιο τὸ ὅτι ὁ ἠθοποιὸς τῆς κωμωδίας κατὰ κανόνα φοροῦσε τὸ χονδροειδὲς παραγέμισμα, τὸ *σωμάτιον*, καὶ τὸν φαλλό. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα ἂν αὐτὴ ἡ φορεσιὰ τῶν ἠθοποιῶν εἶχε τὴν προβαθμίδα της σὲ ἰθυφαλλικοὺς χοροὺς τοῦ κωμικοῦ θεάτρου τῆς Ἀθήνας (HERTER), μποροῦμε ὅμως νὰ τὴν παρακολουθήσουμε μὲ βεβαιότητα νὰ πηγαίνη σὲ τελευταίαν ἀνάλυση πίσω στὴν Πελοπόννησο, δηλ. στὴν δωρικὴ περιοχή. Αὐτὸ ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη τοῦ KÖRTE, ἡ πενιχρότητα ὅμως τῶν ὅσων σώζονται συμβουλεύει περίσκεψη.

Τὰ μέρη ἀπὸ τὰ ὁποῖα συναπαρτίσθηκε ἡ ἀττικὴ κωμωδία, βρίσκονται ἀκόμα στὸν κλασσικό της ποιητή, τὸν Ἀριστοφάνη, σὲ πολὺ χαλαρὴ σύνδεση. Στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ὅμως ἔλειπε ὁλωσδιόλου ἡ ἑνιαία δράση, καὶ μόνο του τὸ διονυσιακὸ πανηγυριώτικο κέφι ἔδενε μὲ χαλαρὸν δεσμὸ τὰ διάφορα καὶ διαφορετικὰ στοιχεῖα. Ὁ Ἀριστοτέλης (*Ποιητ*. 5. 1449b) συσχετίζει τὴν ἐξέλιξη ποὺ ὁδήγησε σὲ ἔργα μὲ σχεδιασμένη πλοκή, μὲ τοὺς σικελιῶτες ποιητὲς Ἐπίχαρμον καὶ Φόρμη[1], οἱ ὁποῖοι νομίζει ὅτι ἐπηρέασαν τὴν κωμωδία τῆς Ἀθήνας. Θὰ μπορούσαμε νὰ δώσουμε περισσότερην ἔμφαση στὶς ἐνδοαθηναϊκὲς δυνάμεις, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείσουμε γι' αὐτὸ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ σικελικοῦ δράματος[2].

Σὲ ἕνα ἄλλο χωρίο (1448 a 33) ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ὁ Ἐπίχαρμος πρέπει νὰ τοποθετηθῆ κάμποσο πρὶν ἀπὸ τὸν Χιωνίδη καὶ τὸν Μάγνητα[3]. Ὁ Χιωνίδης νίκησε στὰ 486 στὴν Ἀθήνα, στὸν πρῶτο κρατικὸ διαγωνισμὸ κωμωδίας στὰ *ἐν ἄστει Διονύσια*, ἐνῶ μιὰ ἀπὸ τὶς ἕντεκα νίκες τοῦ Μάγνητα εἶναι μαρτυρημένη στὰ Διονύσια τοῦ 472. Ἔτσι, μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς δραστηριότητας τοῦ Ἐπίχαρμου, φθάνουμε στὸν 6. αἰ[4]. Ἐπειδὴ ὅμως αὐτὸς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς διάσημους μακρόβιους τῆς ἀρχαιότητας, ἡ δημιουργικότητά του ἔφτασε ὣς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἱέρωνα, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἀνεκδοτολογία τὸν ἐσύνδεε μὲ πολλοὺς τρόπους. Ὁ Ἐπίχαρμος μιλᾶ μὲ μεγάλον σεβασμὸ (ἀπ. 88 K.) γιὰ ἕναν πρόδρομό του, τὸν Ἀριστόξενο ἀπὸ τὸν Σελινοῦντα, ποὺ γιὰ μᾶς μένει τελείως θαμπός. Ἐπειδὴ ὅμως αὐτὸς κατάγε-

---

1. *Φόρμις, ὁ – τοῦ Φόρμιδος*.
2. Τελευταῖα τὴν ἐπίδραση αὐτὴν τὴν ὑπολογίζει ὁ BR. GENTILI, *Gnom*. 33, 1961, 338, ἀντίθετα μὲ τὸν E. WUST, *Rhein. Mus*. 93, 1950, 337.
3. *Μάγνης, ὁ – τοῦ Μάγνητος*.
4. Ὁ T. B. L. WEBSTER, *Gnom*. 33, 1961, 453, ἀπορρίπτει τὴν τοποθέτηση τοῦ Ἐπίχαρμου πρὶν ἀπὸ τὸν Χιωνίδη καὶ τὸν Μάγνητα. Ἂν ὅμως λογαριάσουμε ὅτι ὁ ποιητὴς ἔζησε περίπου ἀπὸ τὰ 550-460, τότε οἱ διάφορες πληροφορίες μποροῦν νὰ διατηρήσουν παράλληλα τὴν ἀξία τους. Καὶ ὁ BR. GENTILI *Gnom*. 33, 1961, 338, τοποθετεῖ στὸ τέλος τοῦ 6. αἰ. μιὰν σικελικὴ κωμωδία, ποὺ εἶχε φτάσει κιόλας σὲ ἀρκετὰ ὑψηλὸ ἐπίπεδο.

ται ἀπὸ μιὰν μεγαρικὴ ἀποικία, θὰ μποροῦσε ὁπωσδήποτε νὰ ἔχῃ σημασία, ἂν συσχετισθῇ μὲ τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν δωρικὴ φάρσα στὰ Μέγαρα.

Δύσκολο εἶναι νὰ συλλάβουμε τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ἐπίχαρμου καὶ νὰ τὸ ἐντάξουμε μέσα στὴν ἐξέλιξη. Ἡ δυσκολία ὑπάρχει ἤδη μέσα στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἄλλοι τὸν περιλαμβάνουν βέβαια στὴν ἐξέλιξη τῆς κωμωδίας, τὰ ἔργα του ὅμως δὲν χαρακτηρίζονται κωμωδίες ἀλλὰ «*δράματα*». Μᾶς εἶναι γνωστοὶ τριανταεπτὰ τίτλοι, καὶ αὐτοί, μαζὶ μὲ τὰ λιγοστὰ ἀποσπάσματα, ἐπιτρέπουν νὰ μαντεύσουμε τὴν μεγάλη ποικιλία αὐτῆς τῆς δραματικῆς παραγωγῆς. Ἡ διακωμώδηση τοῦ μύθου πῆρε μεγάλην ἔκταση. Εἴδαμε ὅτι τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴν φάρσα τῶν φλυάκων. Κι ἐδῶ ὅπως κι ἐκεῖ ὁ Ἡρακλῆς ἀποτελεῖ ἕναν πολὺ ἀγαπητὸν τύπο. Ἕνας γνήσια δωρικὸς Ἡρακλῆς, ἕνας ἀσουλούπωτος παλληκαράς, ποὺ, καὶ στὴν μάσα καὶ στὴν ρούφα καὶ στὰ ἐρωτικά, τὰ μέτρα του εἶναι πελώρια. Αὐτὸ γίνεται ἰδιαίτερα φανερὸ στὸν *Γάμο τῆς Ἥβης (Ἥβας γάμος)*[1], μὲ τοὺς καταλόγους ἀπὸ λιχουδιές, καὶ στὸν *Βούσιρη*, ὅπου ἕνας περιγράφει ἀναστατωμένος τὸν ἥρωα ποὺ καταβροχθίζει, κροταλίζοντας τὶς μασέλες. Ἀνάμεσα στοὺς τίτλους βρίσκουμε ἐπίσης τὸν *Ἡρακλῆ ποὺ πάει γιὰ τὴν ζώνη τῆς Ἱππολύτης (Ἡρακλῆς ὁ ἐπὶ τὸν ζωστῆρα)* καὶ τὴν *Ἐπίσκεψη στὸν Κένταυρο Φόλο (Ἡρακλῆς ὁ παρὰ Φόλῳ)*. Μὲ εὐχαρίστηση ἔφερνε ὁ Ἐπίχαρμος στὴν σκηνή του τὸν Ὀδυσσέα. Μαζὶ μὲ διάφορες περιπέτειες διασκευάσθηκε σὲ φαιδρὸ ἔργο καὶ ἡ ἱστορία τῆς κατασκοπείας του στὴν Τροία *(Ὀδυσσεὺς αὐτόμολος)*, στὸ ὁποῖο ὁ πονηρὸς ἥρωας, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη ποὺ ἐπικρατοῦσε, προσπαθοῦσε νὰ ξεφύγῃ τὸ δύσκολο καθῆκον. Ἡ ὑπόθεση ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ διάπλαση τοῦ θέματος, ἔγινε μολαταῦτα ἀμφίβολη μὲ τὰ νέα κείμενα. Ἡ ἄποψη ποὺ ἐπικρατοῦσε ὡς σήμερα καὶ ποὺ τὴν ὑποστήριξε καὶ ὁ Kaibel, στηριζόταν κυρίως στοὺς στίχους ἑνὸς βιεννέζικου παπύρου (ἀπ. 99 K. 50 Oliv.), ποὺ τοὺς ἀπέδιδαν σὲ ἕναν μονόλογο τοῦ Ὀδυσσέα, ποὺ δίσταζε καὶ συλλογιζόταν. Ὅμως ὁ πάπυρος τῆς Ὀξυρύγχου *(Ox. Pap.* 25, 1959, 2429*)* μὲ ἑπτὰ ἀποσπάσματα ἑνὸς ἑρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος σχετικοῦ μὲ τὸ ἔργο, δείχνει ὅτι ἐδῶ ξεχωρίζουν μέρη ἑνὸς διαλόγου. Ὁ Br. Gentili[2] ὑποθέτει ὅτι πρόκειται γιὰ διάλογον τοῦ Ὀδυσσέα μὲ ἕναν σύντροφό του, ἴσως τὸν Διομήδη· στὸν διάλογο αὐτόν, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς κατασκοπείας, δοκιμάζει μιὰν προσφώνηση πρὸς τοὺς Ἀχαιούς, γιὰ νὰ τοὺς ξεγελάσῃ.

Οἱ νέοι πάπυροι τοῦ Ἐπίχαρμου ἔφεραν στὸ φῶς (*Ox. Pap.* 25, 1959, 2426) τὰ ὑπολείμματα ἑνὸς καταλόγου τῶν ἔργων τοῦ ποιητῆ. Τὰ ἀποσπάσμτα τοῦ καταλόγου δείχνουν ὅτι ἔχουν συνταχθῆ σὲ ἰαμβικὸ τρίμετρο, πράγμα ποὺ μᾶς κάμνει νὰ σκεφθοῦμε τὸν Ἀπολλόδωρο τὸν Ἀθηναῖο, ποὺ εἶχε μάλιστα συνθέσει καὶ

---

1. Ἀπὸ τὰ ἀποσπ. τῶν νέων παπύρων ποὺ ἔχουν συνενωθῆ στοὺς *Ox. Pap.* 25, 1959, 2427, τὸ ὑπ' ἀρ. 27 περιέχει κάτι ἀπὸ τὸν *Ἥβας γάμον*· καὶ οἱ *Μοῦσες* ὅμως διεκδικοῦν κάτι ἀπὸ αὐτά.

2. *Gnom.* 33, 1961, 336.

τὰ *Χρονικά* του σὲ στίχους. Μποροῦμε ἐπίσης νὰ ὑποθέσουμε ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ συγγραφέας ἢ ἔστω ἡ πηγὴ τοῦ ὑπομνήματος, στὸ ὁποῖο ἀνήκει ἕνα μέρος τῶν παπυρικῶν κειμένων (βλ. παραπ.).

Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ καταλόγου δίνουν μὲ νέα μορφὴ ἕναν γνωστὸ ἤδη τίτλο, *Προμαθεὺς ἢ Πύρρα*· ἀκόμα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *Ὀδυσσέα αὐτόμολον*, ἕναν *Ὀδυσσέα ναυαγόν*, ὅπως μπορεῖ κανεὶς μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα νὰ τὸν συμπληρώσῃ. Καινούργια εἶναι καὶ μιὰ *Μήδεια*· ὁ τίτλος αὐτὸς ἦταν μαρτυρημένος ὡς τώρα ἀπὸ αὐτὴν τὴν περιοχὴ μόνο γιὰ τὸν Δεινόλοχο τὸν Συρακούσιο ἢ Ἀκραγαντίνο καὶ γιὰ τὸν Ρίνθωνα τῆς *Ἱλαροτραγῳδίας* (*ὅ ἐστι φλυακογραφία*, Σούδα).

Ὁ *Ox. Pap.* 25, 1959, 2427 ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ἀπὸ τὸν *Προμαθέα ἢ Πύρραν* τμήματα ἑνὸς διαλόγου ἀνάμεσα στὴν Πύρρα καὶ ἕναν σύντροφο, πιθανῶς τὸν Δευκαλίωνα, στὸν ὁποῖο διάλογο συζητοῦν γιὰ τὴν κιβωτὸ ποὺ θὰ τοὺς σώσῃ ἀπὸ τὸν κατακλυσμό. Ἐδῶ ἕνα παλαιότερο πρόβλημα ξανάρχεται γιὰ συζήτηση: ἤδη ὁ KAIBEL[1] ἀπὸ τὸ ἀπόσπ. 6 (3 Oliv.) ἀπὸ τὸν *Ἄμυκο*, εἶχε βγάλει τὸ συμπέρασμα ὅτι στὸν Ἐπίχαρμο ἔχουμε τρεῖς ἠθοποιούς. Ὁ LOBEL, ὁ ἐκδότης τοῦ παπύρου, καὶ ὁ GENTILI θέλουν τώρα νὰ βγάλουν τὸ ἴδιο συμπέρασμα καὶ ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τῆς *Πύρρας*. Ὁ WEBSTER ὅμως μπόρεσε μὲ μιὰν δοκιμαστικὴ συμπλήρωση τοῦ πολὺ κομματιασμένου αὐτοῦ μέρους νὰ δείξῃ ὅτι μιὰ τέτοια ἄποψη δὲν μπορεῖ νὰ συναχθῇ ἀπὸ τὸ κείμενο. Μένουμε στὸ σκοτάδι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, γιατὶ ἄλλο τόσο δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ προβάλουμε μιὰν ἀντίθετη ἀπόδειξη ἐναντίον ἑνὸς μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἠθοποιῶν στὸν Ἐπίχαρμο. Παράλληλα μὲ τὸν μύθο ὑπῆρχε καθημερινὴ ζωὴ κοιταγμένη ρεαλιστικά. Πολύτιμη εἶναι ἡ γνώση ὅτι ὁ Ἐπίχαρμος χρησιμοποίησε τύπους ποὺ τοὺς ξέρουμε καλὰ ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη ἐξέλιξη τῆς ἀττικῆς κωμωδίας, ὅπως τὸν παράσιτο στὸ ἔργο *Ἐλπὶς ἢ Πλοῦτος* καὶ τὸν χωριάτη (*Ἀγρωστῖνος*). Ὕστερα ξαναβρίσκουμε πάλι τὸν ἐριστικὸ διάλογο, ποὺ τὸν ξέρουμε ἀπὸ τὴν προϊστορία τῆς κωμωδίας. *Γᾶ καὶ θάλασσα* ὀνομαζόταν ἕνα ἔργο, ἐνῶ ὁ *κὺρ Λόγος καὶ ἡ κυρὰ Λόγαινα* (*Λόγος καὶ Λογίνα*) θυμίζουν τὸν ἀγώνα ἀλληγορικῶν μορφῶν στὶς *Νεφέλες* τοῦ Ἀριστοφάνη. Δὲν ὑπάρχει ἴχνος ἀπὸ προσωπικὸ σκῶμμα, ὡστόσο τὰ λίγα ἀποσπάσματα δείχνουν πολὺ μεγάλη ποικιλία. Κοντὰ σὲ χοντρὲς περιγραφὲς τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ ὅμως βρίσκονται σὲ ἀρκετὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν αἰσχρολογία τῆς ἀττικῆς κωμωδίας, ὑπάρχουν ἐπικὲς ἀναμνήσεις· ὕστερα πάλι ἡ διδασκαλία τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὴν διαρκὴ ροὴ τῶν πραγμάτων χρησιμοποιεῖται γιὰ μιὰν ἀστεία ἱστορία, πῶς ὁ χρεώστης καὶ ὁ πιστωτὴς ξεγελοῦν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον μὲ τὴν ἴδια δικαιολογία, ὅτι ἀπὸ καιρὸν δὲν εἶναι πιὰ οἱ ἴδιοι ὅπως τὴν προηγούμενη μέρα. Κάπου κάπου (π.χ. ἀπ. 170) θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ νομίσῃ ὅτι συμμετέχει σ' ἕναν διάλογο τοῦ Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος ξέρουμε ἄλλωστε ὅτι ἐκτιμοῦσε ἐξαιρετικὰ τὸν ποιητή (*Θεαίτ.* 152 e). Τὰ ἔργα τοῦ Ἐπίχαρμου εἶναι ἐφοδιασμένα μὲ πολλὰ ἀποφθέγμα-

1. KAIBEL, *RE* 6, 1907, 37 (στὸ ἄρθρο: Ἐπίχαρμος). GENTILI, *Gnom.* 33, 1961, 334. WEBSTER, *Serta Philologica Aenipontana*, Innsbruck 1961, 88.

τα, πού τὰ συγκέντρωσαν, ὅπως καὶ τοῦ Μένανδρου, σὲ ἰδιαίτερες συλλογές· αὐτὲς πάλι ἔδωσαν ἀφορμὴ γιὰ ἄφθονες νοθεῖες.

Τέτοιαν ποικιλία μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν καταλάβη, μόνο ἂν κρίνη τὰ δράματα τοῦ Ἐπίχαρμου, ὅπως καὶ τὶς κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη, σὰν δημιουργήματα μὲ πολὺ πλούσιες προϋποθέσεις. Πολλὰ πράγματα τὰ πῆραν ἀπὸ τὸν δωρικὸ λαϊκὸ μίμο καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ σύγχρονα πνευματικὰ κινήματα· ὁλωσδιόλου ξεχωριστὰ ὅμως ἔχει ἀναπτυχθῆ μέσα σ' αὐτὰ ἐκεῖνο τὸ μιμικὸ στοιχεῖο πού εἶχε τὴν ἰδιαίτερή του πατρίδα στὴν ἑλληνικὴ Δύση, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀρνηθοῦμε ἰταλικὲς ἐπιδράσεις.

Καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφῆς δείχνουν τὰ λείψανα μιὰν πολύχρωμη εἰκόνα. Ὁ ἰωνικὸς «ἴαμβος» πρόσφερε τὸ τρίμετρο καὶ τὸ τροχαϊκὸ τετράμετρο γιὰ τὴν δωρικὴ δραματουργία. Ἐδῶ τὰ ὑπολείμματα δείχνουν μιὰν ἐλευθερία πού ἀποκλείεται σ' αὐτὸν τὸν βαθμὸ στὴν ἀττικὴ κωμωδία, μὲ ἄφθονους δακτύλους στὶς πρῶτες πέντε θέσεις τοῦ στίχου. Δυὸ ἔργα ὅμως, οἱ *Χορεύοντες* καὶ ὁ *Ἐπινίκιος*, ἀπαγγέλλονταν ὅλα μὲ ἀνάπαιστους. Ἐδῶ φθάνουμε σὲ μιὰν παλιὰ συζήτηση. Τὸν διάλογο τῶν ὑποκριτῶν τὸν βλέπουμε τέλεια ἐξελιγμένον στὸν Ἐπίχαρμο πολὺ πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἀττικούς, ἐνῶ, καθὼς εἴπαμε, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑποκριτῶν του μένει προβληματικός. Εἶχαν ὅμως αὐτὰ τὰ ἔργα χορόν; Εἶναι μᾶλλον βέβαιο ὅτι δὲν εἶχαν πάντοτε, ἀπὸ τίτλους ὅμως, ὅπως οἱ *Χορεύοντες*, ἀπὸ τὴν χρήση ἀνάπαιστων, καὶ μὲ τὴν σκέψη ὅτι, στὶς *Σειρῆνες*, αὐτὲς ἀντιμετώπιζαν τὸν Ὀδυσσέα μᾶλλον σὰν χορός, εἴμαστε σήμερα προσεκτικότεροι καὶ δὲν ἀμφισβητοῦμε πιὰ ἀπόλυτα τὴν περιστασιακὴ χρήση χοροῦ στὴν σικελικὴ κωμωδία[1].

Ρίχνουμε μόνο μιὰν ματιὰ στὴν συνέχιση καὶ τὴν ἀνύψωση τοῦ μιμικοῦ στοιχείου τῶν ἐπιχαρμικῶν δραμάτων σ' ἐκεῖνα τὰ δημιουργήματα τοῦ Σώφρονα, πού ὁ Πλάτωνας τὰ εἶχε κάτω ἀπὸ τὸ προσκέφαλό του. Ὁ Σώφρονας ἔδρασε σὰν τὸν Ἐπίχαρμο στὶς Συρακοῦσες καὶ ἡ ἀκμή του πέφτει γύρω στὰ μέσα τοῦ 5. αἰ. Ἀπὸ τοὺς γυναικείους καὶ ἀνδρικοὺς μίμους του ἀναφέρουμε μονάχα τὶς *Γυναῖκες πού βεβαιώνουν ὅτι διώχνουν τὴν θεά (Γυναῖκες αἳ τὰν θεὸν φαντὶ ἐξελᾶν)*[2]. Θὰ συναντήσουμε τὸν Σώφρονα σὰν πρότυπο τοῦ Θεόκριτου, θὰ ἔχουμε ὅμως καὶ ἀλλοῦ

---

1. Πβλ. Herter (βλ. παραχ.), 57, 176. Τίτλοι ὅπου ὑποδηλώνονται χοροί: *Χορεύοντες, Ἐπινίκιος, Σειρῆνες, Μοῦσαι, Βάκχαι, Κωμασταί, Διόνυσοι, Πέρσαι, Τρῶες*. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ καταλήξουμε σὲ βέβαιο ἀποτέλεσμα, γιατὶ ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ χοροῦ μπορεῖ νὰ στηριχθῆ μόνο σὲ ἕνα ἐπιχείρημα ex silentio, ἐνῶ ἡ παρουσία του δὲν φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα. Ὁ T. B. L. Webster στὴν ἐργασία του γιὰ τὰ νέα ἀποσπάσματα τοῦ Ἐπίχαρμου (βλ. παραχ., 91) δέχεται σὰν δυνατότητα μιὰν ἐξέλιξη τοῦ ποιητῆ «ἀπὸ τὸ ἀναπαιστικὸ ἀπαγγελτικὸ μπαλλέτο στὸν ἀφηγηματικὸ ἰαμβικὸ διάλογο».

2. Ἕνα ἀπόσπασμα παπύρου καὶ βιβλιογρ. στοῦ Gow, *Theocritus*, 2, Cambr. 1950, 34. Page, *Lit. Pap. Loeb. Class. Libr.* Λονδ. 1950, σ. 328. Ἕνα μικρὸ σπάραγμα μὲ δωρικὸν πεζὸ λόγο: *Pap. Soc. It.* 14, 1957, 1387. K. Latte, <Zu dem neuen Sophron-fragment>, *Phil.* 88, 1933, 259, 467 = *Kl. Schr.* Μόναχο 1968, 492.

τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν ὑπερπλούσια συνέχεια ποὺ αὐτὲς οἱ ρεαλιστικὲς εἰκόνες τῆς ζωῆς βρῆκαν στὸν πεζὸ λόγο.

A. Körte, *RE* 11, 1921, 1207. H. Herter, *Vom dionysischen Tanz zum komischen Spiel*. Iserlohn 1947. M. Pohlenz, <Die Entstehung der attischen Komodie>, *Nachr. Ak. Gött. Phil.-hist. Kl.* 1949, 31. L. Radermacher, *Aristophanes' Frosche*. 3. ἔκδ. φροντ. ἀπὸ τὸν W. Kraus, *Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. Kl.* 198/4, 1967. T. B. L. Webster, *Greek Theatre Production*. Λονδ. 1956. G. Giangrande, <The origin of the Attic comedy>, *Eranos* 61, 1963, 1.—Οἱ ἀρχαῖες πραγματεῖες γιὰ τὴν κωμωδία, καὶ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ 'Επίχαρμου καὶ τοῦ Σώφρονα στοῦ G. Kaibel, *Com. Graec. Fragm.* I/1. Βερολ. 1899· ἀνατύπ. Βερολ. 1958. —'Επίχαρμος: VS 23. A. Olivieri, *Frammenti della comm. Greca e del mimo nella Sicilia e nella Magna Grecia*. 1: *Framm. della comm. Dorica Siciliana*. 2. ἔκδ. Νεάπ. 1946. 2 καὶ 3: *Framm. della comm. Fliacica. Framm. del mimo Siciliano*. 2. ἔκδ. Νεάπ. 1947. J. U. Powell, *Collectanea Alexandrina*. 'Οξφ. 1925, 219. Τὰ νέα κείμενα *Ox. Pap.* 25, 1959, 2426-2429, στὰ ὁποῖα τὸ ἀπ. 2428 πρέπει νὰ καταταχθῆ μὲ πιθανότητα στὴν δωρικὴ κωμωδία, ὄχι ὅμως μὲ βεβαιότητα στὸν 'Επίχαρμο. Γιὰ τοὺς παπύρους (γιὰ τὸ περιεχόμενο βλ. παραπ.) Br. Gentili, *Gnom.* 33, 1961, 332. T. B. L. Webster, <Some Notes on the New Epicharmus>, *Serta Philologica Aenipontana*. Innsbruck 1961, 85. 'Ο E. Siegmann, *Lit. griech. Texte der Heidelberger Papyrussammlung*. Χαϊδελβ. 1956, ἀποδίνει τὸν πάπ. 181 τῆς Χαϊδελβ. σὲ μιὰν κωμωδία τοῦ 'Επίχαρμου μὲ ἥρωα τὸν 'Ηρακλῆ. L. Berk, *Epicharmus*. Groningen 1964.

V

Η ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ

Α. ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

1. ΑΙΣΧΥΛΟΣ

Ἡ ἀκμὴ τῆς ἀττικῆς κλασσικῆς ἐποχῆς περικλείνεται ἀνάμεσα σὲ δυὸ πολέμους. Ὁ Πελοποννησιακὸς προκάλεσε ὄχι μονάχα τὸ τέλος τῆς ὑπεροχῆς τῆς Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ συντέλεσε στὴν παρακμὴ τῶν ἐσωτερικῶν δυνάμεων ποὺ εἶχαν δημιουργήσει τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ. Αὐτὲς ὅμως τὶς δυνάμεις τὶς εἶχε ἀποδεσμεύσει ὕστερα ἀπὸ μιὰν περίοδο ἀργῆς ὡρίμανσης ὁ δίκαιος ἀγώνας ποὺ χρειάστηκε νὰ διεξαγάγη ὁ ἑλληνικὸς λαὸς γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματική του ὕπαρξη.

Ὅταν πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη τοῦ Μαραθώνα—ἔτσι κυκλοφοροῦσε ὁ λόγος—ὁ κήρυκας ποὺ ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τὴν Σπάρτη γυρνοῦσε ἄπρακτος στὴν Ἀθήνα, καθὼς περνοῦσε ἀπὸ τὸ μοναχικὸ βουνὸ Παρθένιο, τοῦ φανερώθηκε ὁ Πάνας καὶ ὑποσχέθηκε στοὺς Ἀθηναίους φιλία καὶ βοήθεια. Στὴν μάχη λοιπὸν ἕνας ἄνθρωπος μὲ χωριάτικον χιτώνα θέριζε τοὺς Πέρσες, ὁ ἥρωας Ἔχετλος, ποὺ τὸ ὄνομά του σήμαινε τὴν χειρολαβὴ τοῦ ἀλετριοῦ, καὶ ποὺ ξεφύτρωσε ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς πατρίδας. Ὅταν στὴν Σαλαμίνα κρίνονταν τὰ πάντα, τότε ἀνάλαμψαν ἀπὸ τὴν κοιτίδα τῶν μυστηρίων, τὴν Ἐλευσίνα, φῶτα μυστηριακά, καὶ ἀπὸ τὴν Αἴγινα γίγαντες ἔνοπλοι ἅπλωσαν τὰ μπράτσα τους πάνω ἀπὸ τὰ πλοῖα τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ἡρόδοτος (8, 109) βάζει στὸ στόμα τοῦ Θεμιστοκλῆ αὐτὰ ποὺ σκεφτόταν ὁ καθένας ὕστερα ἀπὸ τὴν νίκη: δὲν τὰ κατορθώσαμε ἐμεῖς αὐτά· τἄκαμαν οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ διάπλασε τὸν Αἰσχύλο. Ἀπὸ τὸν Παυσανία (1, 14, 5) κι ἐδῶθε σημειώνεται πάντα σὰν σημαντικὸ γεγονὸς τὸ ὅτι τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τοῦ ποιητῆ, ποὺ τὸ ἀποδίδουν στὸν ἴδιον, δὲν μνημονεύει καθόλου τὸ ἔργο του, ἀλλὰ μόνο τὸν ἀγώνα του ἐναντίον τῶν Περσῶν. Πῆρε μέρος στὸν Μαραθώνα, ὅπου ἔπεσε ὁ ἀδελφός του Κυναίγειρος, πῆρε καὶ στὴν Σαλαμίνα, καὶ τὸ ἴδιο διηγοῦνται καὶ γιὰ ἄλλες μάχες τῶν Περσικῶν πολέμων.

Στὸ χωρίο τοῦ Ἡρόδοτου, ποὺ ἀναφέραμε πρὶν ἀπὸ λίγο, ὁ Θεμιστοκλῆς συνεχίζοντας λέει ὅτι οἱ θεοὶ βοήθησαν τοὺς Ἕλληνες, γιατὶ δὲν ἤθελαν νὰ κυριαρχήση στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀσία ἕνας μόνος ἄνθρωπος «*ἀνάξιός τε καὶ ἀτάσθαλος*», ποὺ πρόσβαλε καὶ τὰ ἱερὰ τῶν θεῶν καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης. Ὁ Ἡρόδοτος, ποὺ ἀπὸ τὸ κοσμοείδωλό του πολλὲς γραμμὲς ὁδηγοῦν στὸν Αἰσχύλο, κάμνει τὸν νι-

κητὴ τῆς Σαλαμίνας νὰ μιλᾶ ὁλωσδιόλου μὲ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ. Καὶ ἀπὸ αὐτουνοῦ τὸ ἔργο δὲν ἠχεῖ ἀγαλλίαση καὶ περηφάνεια γιὰ τὴν νίκη, οὔτε χαρὰ γιὰ τὸ παιχνίδι τῶν ὅπλων, ἀλλὰ τὸ βαθὺ συνέπαρμα ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ γνώρισε τὴν πραγματικότητα τῆς δικαιοσύνης μέσα στὴν πορεία τῆς ἱστορίας. Εἴχαμε κιόλας τὴν εὐκαιρία νὰ δοῦμε πιὸ μπροστὰ τὴν κεντρικὴ σημασία τοῦ προβλήματος τοῦ δικαίου γιὰ τὴν σκέψη τῶν Ἑλλήνων, καὶ ὁ Αἰσχύλος ἀποτελεῖ μιὰν ἀπὸ τὶς κορυφὲς αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης. Τὸ δίκαιο, ποὺ πραγματώθηκε τόσο ὁλοφάνερα γι' αὐτὸν στὶς πιὸ συγκλονιστικὲς ἐμπειρίες τῆς ζωῆς του, τὸ ἔνιωθε ὁλωσδιόλου σὰν θεϊκὴ δύναμη. Στὴν νεότερη ἐποχὴ διαρκῶς εἶχαν τὴν διάθεση νὰ ἀντιθέτουν τὸν θρησκευτικὸ φιλόσοφο ἐναντίον τοῦ ποιητῆ, ἢ αὐτὸν ἐναντίον τοῦ θεολόγου. Γιὰ τὸν Αἰσχύλο ὅμως, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Σοφοκλή, αὐτὸ τὸ βασικὸ σφάλμα παραγνωρίζει τὸ ὅτι ἔτσι ξεσχίζεται μιὰ ἑνότητα, ποὺ ἡ κατανόησή της εἶναι ταυτόσημη μὲ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο.

Ὁ Αἰσχύλος γεννήθηκε στὰ 525/524 στὴν Ἐλευσίνα ἀπὸ ἕναν εὐγενὴ γαιοκτήμονα ποὺ λεγόταν Εὐφορίωνας[1]. Δὲν ἔχουμε κανένα στήριγμα γιὰ τὸ ὅτι τὰ μεγάλα μυστήρια τῆς πατρίδας του ἐπηρέασαν τὴν πνευματική του ἐξέλιξη. Γενικὰ ἡ περιοχὴ τῶν μυστηρίων στὴν ὁποία, σύμφωνα μὲ μιὰν φράση τοῦ Ἀριστοτέλη (ἀπ. 15R.), δὲν πρέπει νὰ μαθαίνη κανεὶς ἀλλὰ νὰ παθαίνη καὶ νὰ παραδίνεται[2], πρέπει νὰ χωρίζεται ἀπὸ τῆς τραγωδίας τὴν περιοχή, στὴν ὁποία σὲ τελευταίαν ἀνάλυση πρόκειται γιὰ τὸ *λόγον διδόναι*, γιὰ μιὰν ἀποτίμηση τῆς θέσης τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν κόσμο. Μᾶλλον θὰ μποροῦσε νὰ πιστέψη κανεὶς τὴν ὄχι κακὰ μαρτυρημένη ἱστορία, ὅτι σὲ μιὰν δίκη γιὰ ἀσέβεια ὁ Αἰσχύλος ἀθωώθηκε ἀπὸ τὴν κατηγορία ὅτι τάχα παραβίασε τὸ μυστικὸ τῶν μυστηρίων, ἐπειδὴ εἶχε δημιουργήσει σκάνδαλο χωρὶς νὰ τὰ ξέρη αὐτὰ τὰ πράγματα.

Νωρὶς μπῆκε στὸν διαγωνισμὸ τῶν τραγικῶν ποιητῶν: μιλήσαμε ἤδη (σ.335) γιὰ τὸν ἀγώνα τῆς 70. Ὀλυμπιάδας (499/96), ὅταν παρουσιάσθηκε ἐναντίον τοῦ Πρατίνα καὶ τοῦ Χοιρίλου. Τὴν πρώτη του νίκη τὴν σημειώνει τὸ Πάριο μάρμαρο στὰ 484, ποὺ τὴν ἀκολούθησαν δώδεκα ἄλλες. Ὁ ἀριθμὸς 28 τῆς *Σούδας*, ἂν ἔχη παραδοθῆ σωστά, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὸν συνυπολογισμὸ τοῦ ξανανεβάσματος τῶν ἔργων ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του.

Δὲν ξέρουμε τοὺς λόγους ποὺ στὴν ἀκμὴ τῆς ζωῆς του ἔφεραν τὸν ποιητὴ στὴν Σικελία, στὴν αὐλὴ τοῦ Ἱέρωνα. Ἤδη οἱ ἀρχαῖοι ἔκαμναν διάφορες ὑποθέσεις, ἀλλὰ βασικὰ δὲν χρειάζεται καμιὰ ἰδιαίτερη ἐξήγηση γιὰ τὸ ὅτι κι ὁ Αἰσχύλος ἀκολούθησε τὴν πρόσκληση ἑνὸς ἰσχυροῦ ἄρχοντα, ποὺ καλοῦσε μεγάλους καλλιτέχνες τῆς ἐποχῆς του στὶς Συρακοῦσες[3]. Πιθανῶς ἐκεῖ ἀνέβασε γιὰ δεύτερη

1. Τὸ βιογραφικὸ ὑλικὸ στὴν ed. maior τοῦ WILAMOWITZ. Ὁ *Βίος* τῶν χειρογράφων στὰ κύρια σημεῖα του ἀνάγεται στὴν βιογραφία τοῦ Χαμαιλέοντα, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3. αἱ. π.Χ.

2. (Δίων. 10. 48 a) *«καθάπερ Ἀριστοτέλης ἀξιοῖ τοὺς τελουμένους οὐ μαθεῖν τι δεῖν ἀλλὰ παθεῖν καὶ διατεθῆναι, δηλονότι γενομένους ἐπιτηδείους»*.

3. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Αἰσχύλου μὲ τὴν Σικελία: M. BOCK, ‹Aisch. und Akragas›, *Gymn.* 65, 1958, 402.

φορὰ τοὺς *Πέρσες*, ποὺ τοῦ εἶχαν δώσει τὴν νίκη στὴν Ἀθήνα στὰ 472. Μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι οἱ *Πέρσες* ἦταν τὸ κατάλληλο ἔργο γιὰ τὸν Ἱέρωνα, πολεμικὸν ἀρχηγὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Δύσης. Ἰδιαίτερη φροντίδα αὐτοῦ τοῦ τυράννου ἦταν ἡ νεοίδρυμένη πόλη Αἴτνα. Ἡ ἐγκατάσταση ἔγινε στὰ 476/5, μόνο ὅμως στὰ 470, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἧττα τῶν ἀντιπάλων του, ἐγκατάστησε ἐκεῖ ὁ Ἱέρωνας βασιλιὰ τὸν γιό του Δεινομένη. Τότε ὁ Πίνδαρος ὕμνησε τὴν νέα πόλη στὸ ποίημα ποὺ εἶναι τὸ πρῶτο στὴν σειρὰ τῶν *Πυθιόνικων*, τότε σύνθεσε ὁ Αἰσχύλος τὸ δράμα του *Αἶτναι*[1]. Ἕνας πάπυρος (*Ox. Pap.* 2257, 1) μᾶς δίνει τώρα τὸ τέλος μιᾶς ὑπόθεσης, ποὺ μὲ ἀρκετὴν πιθανότητα τὴν συνάπτουν μὲ αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἡ δυνατότητα νὰ ἀνήκη ἡ ὑπόθεση αὐτὴ στὸ νόθο ὁμώνυμο δράμα, τὸ ὁποῖο μνημονεύει ὁ κατάλογος ποὺ σώζεται στὰ χειρόγραφα, εἶναι πολὺ περιορισμένη. Πολὺ παράξενη εἶναι ἡ πληροφορία ὅτι τὸ ἔργο εἶχε πέντε μέρη, καὶ τοῦ καθενὸς ἡ σκηνὴ διαδραματιζόταν σὲ διαφορετικὸν τόπο· μόνο στὸ πρῶτο καὶ στὸ τρίτο ἡ σκηνὴ ἦταν στὴν Αἴτνα. Ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιοσημείωτα νέα ἀποσπάσματα τοῦ Αἰσχύλου δείχνει τὴν Δίκη, ποὺ ἔρχεται στοὺς ἀνθρώπους σταλμένη ἀπὸ τὸν Δία, γιὰ νὰ τοὺς δώση μὲ τὴν παρουσία της ὅλα τὰ ἀγαθά. Δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀγνοήση κανεὶς τὴν λαμπρὴ ὑπόθεση τοῦ E. Fraenkel, ὅτι αὐτοὶ οἱ στίχοι ἀνήκουν στὸ γιορταστικὸ ἔργο τοῦ Αἰσχύλου. Ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε ὁ Αἰσχύλος ἐξευγένισε τὸ εὐκαιριακὸ ποίημα μὲ τὴν θρησκεία του: Δίας - Δίκη (=δικαιοσύνη).

Ἀμέσως ὕστερα τὸν ξαναβρίσκουμε στὴν Ἀθήνα, γιατὶ στὸν διαγωνισμὸ τοῦ 468 ξέρουμε ὅτι διαγωνίσθηκε μὲ τὸ Σοφοκλὴ καὶ ἦρθε δεύτερος. Τὸν ἄλλο χρόνο ὅμως νίκησε μὲ τὴν *Θηβαϊκὴ τριλογία*, καὶ στὰ 458 μὲ τὴν *Ὀρέστεια*. Γιατί ξαναπῆγε στὴν Σικελία, δὲν τὸ ξέρουμε. Ἕνα χωρίο στοὺς *Βατράχους* τοῦ Ἀριστοφάνη (807), ποὺ δείχνει κάποιαν διαφωνία του μὲ τὸ ἀθηναϊκὸ κοινό, μπορεῖ νὰ δικαιολογήση μὲ μεγάλη πιθανότητα τὴν ἀναχώρησή του. Πέθανε στὴν Γέλα στὰ 456/55. Ὁ τάφος του ἔγινε εὐλαβικὸ προσκύνημα γιὰ τοὺς ὑπηρέτες τῆς τραγικῆς Μούσας. Οἱ Ἀθηναῖοι τίμησαν τὴν μνήμη του μὲ ἕναν ἰδιαίτερο νόμο, ποὺ ἐπέτρεπε σὲ ὅποιον ἤθελε, νὰ συμμετάσχη στὸν διαγωνισμὸ μὲ ἔργα τοῦ Αἰσχύλου. Τὸ πιὸ μεγαλοφυὲς μνημεῖο ὅμως γιὰ τὸν μέγιστο τραγικὸ τὸ ἔστησε ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς *Βατράχους* του. Αὐτὴ ἡ φιλολογικὴ κωμωδία ἔχει ὅλα τὰ παράξενα χαρακτηριστικὰ τῆς ἀριστοφανικῆς κωμικῆς τέχνης, μέσα ὅμως ἀπὸ τὰ κωμικὰ παραγεμίσματα βλέπουμε τὰ περιγράμματα μιᾶς μεγαλόπρεπης εἰκόνας τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ εἶναι δέκα φορὲς πιὸ πολύτιμη ἀπὸ κάθε ἀνεκδοτικὴ φλυαρία.

Καὶ στὴν μεγάλη ποίηση τῶν Ἑλλήνων διαπιστώνουμε ὅτι ἡ τέχνη αὐτοῦ τοῦ λαοῦ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ ὑψηλὴ ἐξευγένιση τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ. Γι' αὐτὸ τὴν βλέπουμε πολὺ δεμένην μὲ τὶς οἰκογένειες, καὶ οἱ Τραγικοὶ προσφέρουν καλὰ παρα-

---

1. Ἡ παράδοση ὁδηγεῖ σὲ *Αἶτναι* ἢ *Αἰτναῖαι*, μολαταῦτα πβλ. Pohlenz, 2, 200. Γιὰ τοὺς νέους παπύρους: E. Fraenkel, <Vermutungen zum Aetna-Festspiel des Aisch.>, *Eranos* 52, 1954, 61 = *Kl. Beitr.* Ρώμη 1964, 1, 249.

δείγματα. Καὶ οἱ δυὸ γιοὶ τοῦ Αἰσχύλου ἔγραφαν τραγωδίες: ὁ Εὐαίωνας καὶ ὁ Εὐφορίωνας, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς *Μήδειας* τοῦ Εὐριπίδη, στὰ 431 νίκησε κι αὐτὸν καὶ τὸν Σοφοκλή. Ἕνας Φιλοκλής, γιὸς τῆς ἀδελφῆς του, ἦταν ἐπίσης Τραγικὸς καὶ πέτυχε, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ *Οἰδίποδα τυράννου*, στὸν διαγωνισμὸ τὴν θέση πρὶν ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἀπὸ αὐτὸν προέρχεται ἡ γενεαλογικὴ γραμμὴ πού, περνώντας ἀπὸ τὸν Μόρσιμο καὶ τὸν Ἀστυδάμαντα, πηγαίνει στὸν Ἀστυδάμαντα τὸν 2. καὶ τὸν Φιλοκλῆ τὸν 2. Ὅλοι εἶναι τραγικοὶ ποιητές.

Ὁ κατάλογος τῶν δραμάτων τοῦ Αἰσχύλου ποὺ σώζεται στὰ χειρόγραφα προσφέρει ἑβδομήντα τρεῖς τίτλους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐξαιροῦνται οἱ νόθες *Αἰτναῖες*. Ξέρουμε ἀκόμα ἄλλους ἑπτὰ τίτλους, κι ἔτσι ὅλοι γίνονται ἑβδομήντα ἐννιά. Τὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας* μιλᾶ γιὰ ἐνενήντα δράματα. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλούσια παραγωγὴ μᾶς σώθηκαν ὁλόκληρες μόνο ἑπτὰ τραγωδίες, κι ἔχουμε σοβαροὺς λόγους νὰ πιστεύουμε ὅτι αὐτὲς εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνες ποὺ βρῆκαν καταφύγιο στὰ σχολεῖα τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, ὅταν ἔσβηνε τὸ ζωντανὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχή.

Ξέραμε ὅτι ἡ παράδοση μᾶς στέρησε πρώιμα ἔργα τοῦ Εὐριπίδη καὶ τοῦ Σοφοκλῆ. Μὲ τὸν Αἰσχύλο νομίζαμε πὼς ἤμασταν σὲ καλύτερη θέση καὶ ὅτι μπορούσαμε νὰ τοποθετήσουμε τὶς *Ἱκέτιδες* πρὶν ἀπὸ τὴν Σαλαμίνα, ἂν ὄχι καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Μαραθώνα. Αὐτὴ ἡ πεποίθηση κλονίσθηκε σοβαρὰ ἀπὸ ἕνα παπυρικὸ κείμενο (*Ox. Pap.* 2256, 3): ὑπολείμματα ἀπὸ μιὰν διδασκαλία δείχνουν ὅτι ἡ τριλογία στὴν ὁποία ἀνήκουν οἱ *Ἱκέτιδες* διαγωνίσθηκε μὲ ἔργα τοῦ Σοφοκλῆ[1]. Ξέρουμε ὅμως ὅτι ἡ πρώτη νίκη αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ ἔγινε στὰ 468 μὲ τὴν πρώτη του ἐμφάνιση. Ἐπειδὴ ὁ πάπυρος ἀναφέρει ὅτι νίκησε ὁ Αἰσχύλος, ἀποκλείεται αὐτὴ ἡ χρονιὰ γιὰ τὶς *Ἱκέτιδες* καθὼς καὶ ἡ κατοπινή, στὴν ὁποία ὁ Αἰσχύλος νίκησε μὲ τὴν *Θηβαϊκὴ τριλογία*. Ἔτσι γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἔργου φτάνουμε πολὺ χαμηλά· μάλιστα, ἂν θέλαμε νὰ δώσουμε ἐμπιστοσύνη στοὺς λόγους ποὺ ἐπιβάλλουν νὰ συμπληρώσουμε μὲ μερικὰ γράμματα τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα τοῦ 463 σὲ «*Ἀρχεδημίδης*», θὰ ἔπρεπε νὰ φτάσουμε ὡς αὐτὴν τὴν χρονιά. Καθόλου παράξενο ὅτι ἔγινε ἀμέσως ἐπίθεση ἐναντίον μιᾶς τόσο ὄψιμης τοποθέτησης. Οἱ *Ἱκέτιδες* φαίνονταν πολὺ ἀρχαϊκὲς γιὰ μιὰν τέτοια, καὶ ὁ χρόνος γιὰ τὸ ἀνέβασμα στὸ μεγαλεῖο τῆς *Ὀρέστειας* στὰ 458 πολὺ σύντομος. Ἡ ἄποψη πάλι ὅτι πρόκειται γιὰ ξανανέβασμα τοῦ ἔργου δὲν ταιριάζει μὲ τὰ λόγια τῆς διδασκαλίας· καὶ ἡ ἄλλη ἄποψη ὅμως, ὅτι ὁ Αἰσχύλος εἶχε ἀφήσει τὸ ἔργο στὸ συρτάρι του καὶ τὸ ἀνέβασε μόνο πολὺ πιὸ ἀργά, ἀποτελεῖ μεταφορὰ τῶν συνθηκῶν ἐργασίας τῶν σύγχρονων λογίων στὴν ἀρχαία ἐποχή. Ἔτσι πληθαίνουν οἱ φωνὲς ἐκείνων ποὺ προτιμοῦν νὰ ἀκολου-

1. A. Lesky, <Die Datierung der Hiketiden und der Tragiker Mesatos>, *Herm.* 82, 1954, 1. Βιβλιογρ. *AfdA* 7, 1954, 135 καὶ 12, 1959, 10, ὅπου δίνεται καὶ μιὰ εἰκόνα τῶν ἀντίθετων ἀπόψεων. Σχετικὰ E. A. Wolff, <The date of Aisch. Danaid Tetralogy>, *Eranos* 56, 1958, 119. 57. 1959, 6. Πλούσια βιβλιογρ. γιὰ τὴν ζωηρὴ συζήτηση ποὺ ἐπακολούθησε, στοῦ H. van Looy, <Aeschyli Supplices.. und ein Ende?>, *Ant. Class.* 38, 1969, 489.

θήσουν τὴν ρητὴ πληροφορία τοῦ κειμένου, παρὰ νὰ σώσουν μὲ κάθε θυσία τὴν μεθοδικὰ ἀμφισβητήσιμη πεποίθηση ὅτι εἶναι εὐθύγραμμη ἡ ἐξέλιξη τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Βασικά, μιὰ ματιὰ στοὺς *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* τοῦ 467 μπορεῖ νὰ διαλύσῃ τοὺς δισταγμοὺς ἐναντίον τῆς νέας χρονολόγησης τῶν *Ἱκέτιδων*. Τὰ ἑπτὰ ζευγάρια λόγων τοῦ θηβαϊκοῦ δράματος ἀνήκουν στὰ πιὸ ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα ποὺ συναντοῦμε στὶς τραγωδίες ποὺ σώθηκαν.

Οἱ συνέπειες ἀπὸ τὴν καινούργια τοποθέτηση φτάνουν μακριά. Τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ δράματα ποὺ σώζονται, ἂν παραλείψουμε τὴν τελείως ἀμφίβολη χρονολόγηση τοῦ *Προμηθέα*, εἶναι τώρα πιὰ οἱ *Πέρσες*, τοῦ 472. Ἐπειδὴ ὅμως βλέπουμε ὅτι ὁ Αἰσχύλος συμμετέχει ἤδη στὸν διαγωνισμὸ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας 500-490, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὅλη του ἡ πρώιμη δημιουργία μένει γιὰ μᾶς ἄγνωστη χώρα καὶ ὅτι ἀκοῦμε τὸν λόγο τοῦ ποιητῆ γιὰ πρώτη φορὰ ὅταν ἦταν πάνω ἀπὸ πενήντα χρονῶν. Ἔτσι θὰ μπορούσαμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι τὰ παλαιότερα ἔργα τοῦ Αἰσχύλου ἦταν ἀκόμα πολὺ ἁπλά, καὶ νὰ δεχθοῦμε μιὰν ἀκόμα μεγαλύτερη χρονικὴ ἔκταση γιὰ τὴν ἐξέλιξή του ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα ὣς τὴν *Ὀρέστεια*, ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἦταν δυνατὸ μὲ τὴν πρώιμη τοποθέτηση τῶν *Ἱκέτιδων*. *Δημιουργὸς τῆς τραγωδίας* (*The Creator of Tragedy*) ὀνομάζεται ὁ ποιητὴς στὸν τίτλο τοῦ ὡραίου βιβλίου τοῦ GILBERT MURRAY γιὰ τὸν Αἰσχύλο, κι αὐτὸ παίρνει τώρα μιὰν πολὺ ἐντονότερη ἔμφαση. Ὁ Αἰσχύλος εἶχε στὴν ἀρχὴ τῆς δημιουργίας του ἕναν μοναδικὸ ἠθοποιὸ στὴν διάθεσή του, καὶ ἦταν σημαντικὸ βῆμα ἡ προσθήκη καὶ τοῦ δεύτερου. Ὁ Ἀριστοτέλης μαρτυρεῖ ὅτι τὸν δεύτερο ἠθοποιὸ τὸν πρόσθεσε ὁ Αἰσχύλος (*Ποιητ.* 1449 a 16) καί, σύμφωνα μὲ τὸ νόημα, ὅτι ὁ ἴδιος μείωσε τὸ μέρος τοῦ χοροῦ κι ἔδωσε τὴν πρώτη θέση στὸν «*λόγον*». Ἦταν μακρὺς ὁ δρόμος ἀπὸ τὸ χορικὸ δράμα μὲ τοὺς παρέμβλητους λόγους ὣς τὸ τριλογικὸ ἐκπληκτικὸ οἰκοδόμημα τῆς *Ὀρέστειας*. Ὅτι, ἀπὸ τὴν ἀρχή, τὸ περιεχόμενο τῶν τριῶν τραγωδιῶν ποὺ παριστάνονταν δὲν ἦταν ἑνιαῖο, ἀλλὰ ὅτι ἀποτελοῦσε ἐπιστέγασμα τῆς συμβολῆς τοῦ Αἰσχύλου στὴν διαμόρφωση τοῦ τραγικοῦ δράματος, αὐτὸ τολμοῦμε μὲ βάση τὶς νεότερες γνώσεις νὰ τὸ ἐκφράσουμε μὲ ἐνισχυμένην ἐμπιστοσύνη[1]. Ἡ δικαιολογία προβάλλει ἀπὸ τὸ ἔργο, ποὺ τώρα πιὰ πρέπει νὰ θεωρῆται τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σώζονται.

Στὰ 472 ὁ Αἰσχύλος νίκησε μὲ μιὰν τετραλογία, ποὺ περιλάμβανε τὶς τραγωδίες *Φινεύς*, *Πέρσαι*, *Γλαῦκος Ποτνιεὺς* καὶ τὸ σατυρικὸ δράμα *Προμηθεὺς Πυρκαεύς*. Στὸν *Φινέα* πρέπει νὰ προϋποθέσουμε γιὰ περιεχόμενο τὸ ἐπεισόδιο τῆς ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας, μὲ τὸ ὁποῖο ἀπελευθερωνόταν ὁ τυφλὸς ἀπὸ τὶς Ἅρπυιες. Ὁ *Γλαῦκος Ποτνιεὺς* καθὼς καὶ ὁ *Γλαῦκος Πόντιος*, ποὺ πρέπει νὰ τὸν ξεχωρίζουμε ἀπὸ τὸν προηγούμενο, εἶναι ἕνα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ἔργα, γιὰ τὰ ὁποῖα τὰ καινούργια εὑρήματα μᾶς ἔδωσαν μικρὰ σπαράγματα. Αὐτὰ ὅμως δὲν μᾶς φτάνουν, γιὰ νὰ προχωρήσουμε πιὸ πέρα ἀπὸ μιὰν γενικότατη διαγραφὴ τοῦ θέματος: θά-

1. Παλαιότερη θέση τοῦ προβλήματος: P. WIESMANN, *Das Problem der trag. Tetralogie*. Ζυρίχη 1929.

νατος τοῦ Γλαύκου, ποὺ τὸν διαμελίζουν τὰ ἄλογά του. Γιὰ τὸν *Προμηθέα Πυρκαέα*, ποὺ ἔδειχνε μαζὶ μὲ τοὺς Σατύρους αὐτὸν ποὺ ἔφερνε τὴν φωτιά, εἴχαμε τὴν χαρὰ νὰ ἀποκτήσουμε ἕνα θαυμάσιο δῶρο. Γιατὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἀπόσπασμα[1] μὲ τμήματα ἑνὸς τραγουδιοῦ στὸ ὁποῖο Σάτυροι ὑμνοῦν τὴν φλόγα, προέρχεται ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο.

Ἡ συσχέτιση τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ τοῦ σατυρικοῦ δράματος μὲ τὰ ὑπόλοιπα δράματα τῆς τετραλογίας εἶναι προκαταβολικὰ ἄσκοπη. Καὶ οἱ προσπάθειες ὅμως νὰ βρεθῇ ἕνας θεματικὸς σύνδεσμος ἀνάμεσα στὶς τρεῖς τραγωδίες ἀπέτυχαν τόσο ἀπόλυτα, ὥστε τὸ μόνο ποὺ κατάφεραν ἦταν νὰ ἀποδείξουν τὴν ἔλλειψη ἑνὸς τέτοιου. Τὰ ὑπόλοιπα ἔργα ποὺ σώζονται ἀνήκουν ὅλα σὲ τριλογίες μὲ ἑνιαῖο περιεχόμενο[2], καὶ μποροῦμε ἀκόμα νὰ ὀνοματίσουμε μερικὲς ἄλλες ποὺ ἀνήκουν στὸν Αἰσχύλο. Νὰ εἶναι ἆραγε σύμπτωση τὸ ὅτι ἡ τραγωδία μὲ τὴν πιὸ πρώιμη χρονολογία ποὺ ξέρουμε, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπαχθῇ σὲ ἕνα τέτοιο σύνολο; Θὰ ἦταν βιαστικὸ νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Αἰσχύλος στὰ 472 δὲν εἶχε ἀκόμα δημιουργήσει τὴν τριλογία μὲ ἑνιαῖο περιεχόμενο· ὅτι ὅμως ἡ θεματικὴ ἀπομόνωση τῶν ἔργων αὐτῆς τῆς χρονιᾶς μᾶς ὁδηγεῖ στὸ ὅτι αὐτὸς ὁ θεσμὸς δὲν εἶχε ἀκόμα τότε γίνει σταθερὸς γιὰ τὸν ποιητή, αὐτὸ ὁπωσδήποτε μποροῦμε νὰ τὸ συμπεράνουμε.

Γιὰ τὶς *Φοίνισσες* τοῦ Φρύνιχου, ποὺ ἀνεβάσθηκαν στὰ 476, μιλήσαμε πρωτύτερα. Ξεκινοῦμε ἀπὸ τὴν ἄποψη ποὺ διατυπώσαμε ἐκεῖ, ὅτι ἡ περσικὴ καταστροφὴ στὴν Σαλαμίνα ἦταν ἐπίσης τὸ θέμα αὐτοῦ τοῦ ἀρχαιότερου ἔργου. Ἀμέσως βλέπουμε λοιπὸν μιὰν πρόοδο στὴν δραματικὴ διάπλαση. Ἐνῶ δηλ. στὸν Φρύνιχο ὁ εὐνοῦχος ποὺ προλόγιζε ἀνακοίνωνε κιόλας τὴν καταστροφή, στὸν Αἰσχύλο ἡ ἀναγγελία τῆς συμφορᾶς πέφτει μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἔργο. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὄχι μόνο πετυχαίνεται μεγαλύτερη κίνηση, ἀλλὰ συγχρόνως ὁ ποιητὴς ἀποκτᾶ ἔτσι τὴν δυνατότητα νὰ διαπλάσῃ σκηνὲς γεμάτες ἀπὸ ἐναγώνια προαισθήματα κάτω ἀπὸ ἕναν οὐρανὸ καταιγίδας, ποὺ ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ εἶναι ἕτοιμη νὰ ξεσπάσῃ. Ἡ ἀριστοτεχνία ποὺ κρύβεται ἐδῶ ὑψώνεται στὴν ὁλοκλήρωσή της στὸν *Ἀγαμέμνονα*.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μποροῦμε ἴσως νὰ διακρίνουμε ἀκόμα ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαιότερου ἔργου. Ὁ Αἰσχύλος ἀρχίζει μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ χοροῦ, ποὺ τὸν ἀποτελοῦν Πέρσες γέροντες *(σύμβουλοι)*. Στὸ τέλος τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἄσματος προτείνεται ἕνα συμβούλιο, τὸ ὁποῖο μολαταῦτα δὲν γίνεται, ἐξαιτίας τῆς ἐμφάνισης τῆς μητέρας τοῦ βασιλιᾶ. Ἐπίσης τὸ εἶδος τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος (στ. 141 *στέγος ἀρχαῖον*), στὸ ὁποῖο θὰ γίνει ἡ σύσκεψη, μένει ἀσαφές. Ἐδῶ ἔχουμε μᾶλλον ἐπίδραση ἀπὸ τὶς *Φοίνισσες* τοῦ Φρύνιχου, ποὺ στὴν ἀρχή τους ὁ εὐνοῦχος ἑτοίμαζε τὶς πολυθρόνες γιὰ τοὺς συμβούλους. Τέτοιες ἐπιβιώσεις ἔχουν λίγη ση-

1. *Ox. Pap.* ἀρ 2245 (ἀπ. 343 M.)· ἕνας κυλικοκρατήρας τοῦ Ashmolean Museum μὲ τὸν Προμηθέα ποὺ κρατᾶ τὴν φλόγα μέσα σὲ ἕναν νάρθηκα, ἀνάμεσα στοὺς Σατύρους: J. D. Beazley, *Am. Journ. Arch.* 43, 1939, 618.

2. Schmid 2, 188, 8.

μασία, ἐνῶ ἀντίθετα εἶναι οὐσιῶδες νὰ παρακολουθήσουμε τὶς γραμμὲς μιᾶς μεγαλόπρεπης ἀνύψωσης, ποὺ ἀπὸ τὶς φορτωμένες προαισθήματα εἰσαγωγικὲς στροφὲς τοῦ χοροῦ, περνώντας ἀπὸ τὴν σκηνὴ τῆς Ἄτοσσας μὲ τὴν διήγηση τοῦ ὀνείρου, ἀπὸ τὴν ἀγγελικὴ ρήση μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς ναυμαχίας—ποὺ εἶναι τὸ ὡραιότερο μνημεῖο γιὰ τὴν ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας—καί, πιὸ πέρα ἀκόμα, ἀπὸ τὸν ἐξορκισμὸ τοῦ Δαρείου ὁδηγεῖ στὸ τέλος ποὺ φέρνει τὴν καταστροφή, ἐπάνω στὴν σκηνή, ἐνσαρκωμένην στὸ πρόσωπο τοῦ νικημένου Ξέρξη καὶ κάμνει νὰ τελειώνη τὸ ἔργο μὲ ἄγριον ἀσιατικὸ θρῆνο. Αὐτὴ ἡ σύνθεση θὰ ἔπρεπε νὰ προστατεύση τὸ δράμα ἀπὸ τὴν ἐπίκριση, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ἰδῆ σ' αὐτὸ τρεῖς ἀσύνδετες μεταξύ τους πράξεις[1].

Τὸ καινούργιο ὅμως σ' αὐτὸ τὸ ἔργο δὲν βρισκόταν μόνο στὴν προχωρημένη δραματοποίηση αὐτοῦ ποὺ στὸν Φρύνιχο ἦταν προπάντων πλατιὰ ἀναλυμένος θρῆνος. Ὁ Αἰσχύλος ὑμνήθηκε συχνὰ καὶ δίκαια, γιατὶ χάρισε ὑπερχρονικὴ διάρκεια στὶς ὕψιστες ὧρες τοῦ λαοῦ του, χωρὶς τὸ ἐλάχιστο ἴχνος στενόκαρδου μίσους. Αὐτὸ ὅμως ἦταν ἡ αὐτονόητη συνέπεια τοῦ ὅτι ὁ ποιητὴς πέρα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἱστορικὸ γεγονὸς προχωροῦσε στὴν σημασία του γιὰ τὸ σύνολο ἑνὸς κόσμου ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν δικαιοσύνη τοῦ θεοῦ.

Στοὺς εἰσαγωγικοὺς ἀνάπαιστους καὶ στὸ χορικὸ τραγούδι ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀκοῦμε τὴν συνήχηση διάφορων μοτίβων μὲ ἕναν τρόπο ποὺ ξαναγυρνᾶ ὅμοια στὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Ὀρέστειας*. Μπροστά μας ὑψώνεται μιὰ καταπληκτικὴ εἰκόνα τῆς περσικῆς δύναμης, ποὺ ξεκίνησε γιὰ νὰ συντρίψη τὴν ἑλληνικὴ ἐλευθερία. Ταυτόχρονα ἡ τεχνικὴ αὐτῶν τῶν περιγραφῶν εἶναι ὁλωσδιόλου ἀρχαϊκή· ὀνόματα καὶ ὀνόματα, πόλεων, χωρῶν καὶ ἀρχηγῶν τοῦ στρατοῦ, βροντοῦν μὲ τοὺς ἐξωτικοὺς ἤχους τους μπροστά μας καὶ ξυπνοῦν, μὲ αὐτὴν τὴν συσσώρευση, τὴν ἐντύπωση τῆς ἀφθονίας καὶ τῆς δύναμης. Ὅμως τὰ πάντα βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ἀνησυχίας ποὺ ἐκφράζεται στοὺς πρώτους στίχους. Στὴν ἀρχὴ ἡ ἀνησυχία δικαιολογεῖται πολὺ ἁπλά: ὁ ἀγγελιαφόρος ἄργησε πολὺ νὰ ρθῆ. Μὲ τὴν πρόοδο τοῦ ᾄσματος ἀποκαλύπτεται ἕνας ἄλλος βαθύτερος λόγος: ὁ πιὸ ἀπειλητικὸς κίνδυνος βρίσκεται στὴν ὑπέρμετρη δύναμη καὶ βούληση, ποὺ φανερώθηκε μὲ τὴν περσικὴ ἐκστρατεία. Καὶ ὅπως στὸ πρῶτο χορικὸ τοῦ *Ἀγαμέμνονα*, πάνω ἀπὸ τὸ κάθε τὶ ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὸ στιγμιαῖο, τὸ ἔσχατο νόημα τῆς ἀνθρώπινης τύχης κορυφώνεται στὸν ὕμνο στὸν Δία, ἔτσι ἀκοῦμε κι ἐδῶ, μέσα στὸ κέντρο τοῦ ᾄσματος, τὰ σκοτεινά, βαριὰ λόγια γιὰ τὴν δολερὴ ἀπάτη τοῦ θεοῦ, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ξεφύγη κανένας. Ἀκοῦμε γιὰ τὴν Ἄτη καὶ συναντοῦμε ἔτσι μιὰν ἔννοια, ποὺ στὴν τραγωδία, τὴν αἰσχύλεια προπάντων, εἶναι ἕνα βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἑρμηνείας τοῦ κόσμου. Ἡ γλώσσα μας δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐκφράση μὲ μιὰν λέξη. Θὰ τὴν ἀναλύσουμε σὲ δυὸ ἀπόψεις, ποὺ ὁ Ἕλληνας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τὶς ἔβλεπε

1. WILAMOWITZ, *Aisch. Int.* 42. Καλὰ ὁ K. DEICHGRÄBER, <Die Perser des Aisch.>, *Nachr. Gött. Phil.-hist. Kl.* 1/4, 1941, 155.

σὰν ἑνότητα. Ἀπὸ τὸ μέρος τῶν θεῶν ἡ Ἄτη εἶναι τὸ πεπρωμένο, ποὺ αὐτοὶ τὸ στέλλουν στοὺς ἀνθρώπους, ἐνῶ ἀπὸ τὸ μέρος τῶν ἀνθρώπων ἡ Ἄτη παριστάνεται σὰν ἡ τύφλωση, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἔρχεται κοντά τους χαμογελαστή, τοὺς θολώνει ὅλο καὶ περισσότερο τὸ μυαλό, τοὺς ξεγελᾶ, καὶ τοὺς ἀφήνει τέλος νά τραβήξουν τὸν δρόμο τῆς καταστροφῆς τους.

Αὐτὸ ποὺ ὑπαινίσσεται τὸ εἰσαγωγικὸ ἄσμα τῶν *Περσῶν*, φανερώνεται στὸ σύνολό του στὴν σκηνὴ τοῦ ἐξορκισμοῦ στὸν τάφο τοῦ Δαρείου. Ἡ σκηνὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ μᾶς κάμη νὰ κατανοήσουμε δυὸ πολὺ διαφορετικὲς πλευρὲς τῆς αἰσχύλειας δημιουργίας. Τὸ ἀρχαῖο ταφικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ στὴν κορυφή του ἐμφανίζεται ὁ νεκρὸς βασιλιάς, ὁ χορός, ποὺ τρομαγμένος ἔπεσε στὴν γή, ἡ Ἄτοσσα, ποὺ ἀπὸ τὴν φρίκη αὐτῆς τῆς στιγμῆς προσπαθεῖ νὰ φτάση τὸν ἄντρα της πάνω ἀπὸ τὸ χάσμα τοῦ θανάτου μὲ τὴν προσφώνησή της, αὐτὰ ὅλα δημιουργοῦν μιὰν σκηνικὴ εἰκόνα μοναδικοῦ μεγαλείου καὶ ἀποτελεσματικότητας. Ὅσο λίγο εἴμαστε σὲ θέση νὰ καθορίσουμε ἀκριβῶς μὲ λεπτομέρεια τὰ μέσα ποὺ πρόσφερε στὸν ποιητὴ ἡ σκηνὴ τῆς ἐποχῆς του, τόσο ἐμφαντικὰ προβάλλει ξανὰ καὶ ξανὰ ἡ τέχνη του νὰ πετυχαίνη μὲ αὐτὰ τὰ μέσα ἐπιβλητικὴν ἐντύπωση. Τελείως διαφορετικὸς ὁ Σοφοκλής, ποὺ σ' αὐτὸν ἡ ἐντύπωση στηρίζεται κυρίως στὸν λόγο καὶ στὸ ψυχικὸ στοιχεῖο, πιὸ ὅμοιος μὲ τὸν Αἰσχύλο καὶ μολαταῦτα διαφορετικὸς ἀπὸ αὐτὸν εἶναι ὁ Εὐριπίδης, ποὺ σὲ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του παραχωρεῖ στὸ σκηνικὸ ἀποτέλεσμα καθεαυτὸ ἕναν σημαντικὸ ρόλο. Στὸν ἀριστοτέχνη τοῦ θεάτρου ὀφείλεται ἡ μιὰ πλευρὰ τῆς σκηνῆς μὲ τὸν Δαρεῖο, ἡ ἄλλη της ὅμως ἀφορᾶ τὸν θρησκευτικὸ διανοητή. Ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ μεγάλου βασιλιᾶ μαθαίνουμε τὸ νόημα αὐτοῦ ποὺ παίζεται μπροστά μας. Τὸ ποίημα γιὰ τὴν νίκη τῶν Ἑλλήνων μᾶς ἀποκαλύπτεται σὰν μιὰ μεγάλη εἰκόνα τῆς ἐξουσίας τοῦ θεοῦ. Ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ περηφάνεια τοῦ νικητῆ, ποὺ ψάλλει τὸ δικό της ἐγκώμιο· εἶναι μᾶλλον τὸ πρόβλημα τῶν αἰτίων τῆς μοίρας, ποὺ βρίσκει τὴν ἀπάντησή του ἀπὸ μιὰν σκέψη ποὺ εἶναι ριζωμένη βαθιὰ στὴν ἑλληνικὴ ὑπόσταση, εἶναι ὅμως μὲ ἰδιαίτερον τρόπο διαμορφωμένη στὸν Αἰσχύλο. Ἡ καταστροφὴ τῆς περσικῆς βασιλικῆς δύναμης παριστάνεται σὰν συνέπεια ἐκείνης τῆς ἀρχικῆς ἁμαρτίας, ποὺ ὁ Ἕλληνας τὴν ὀνομάζει *Ὕβριν*. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ τὸν βρῆκε ἡ Ἄτη ξεπερνᾶ τὰ σύνορα ποὺ τοῦ ἔχουν ὁρισθῆ, κλονίζει τὴν τάξη τοῦ κόσμου καὶ πρέπει νὰ πέση θύμα τῆς δικῆς του τύφλωσης. Ἔτσι καὶ τὸ περσικὸ κράτος ξεπέρασε τὸ μέτρο ποὺ τοῦ ἦταν ὁρισμένο, καὶ ἡ *Ὕβρις* αὐτῆς τῆς ἐκστρατείας βρῆκε τὴν καθαρή της ἔκφραση στὴν ἁμαρτία τοῦ Ξέρξη, ὁ ὁποῖος τάραξε τὴν τάξη τῶν στοιχείων κι ἔκαμε τὴν θάλασσα στεριά, καθὼς ἔδεσε τὸν Ἑλλήσποντο στὰ δεσμὰ τῆς τεράστιας πλοιογέφυράς του. Ἡ Σαλαμίνα ἦταν τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἀνταπόδοσης, καὶ οἱ Πλαταιές, ποὺ τὶς προφητεύει ὁ Δαρεῖος, θὰ εἶναι τὸ δεύτερο.

Ὁ Δίας, ποὺ τιμωρεῖ τὸ μυαλὸ ποὺ τραβᾶ πολὺ ψηλά[1],—αὐτὸ εἶναι περισσό-

---

1. *Ζεύς τοι κολαστὴς τῶν ὑπερκόμπων ἄγαν φρονημάτων ἔπεστιν*...827.

τερο μιὰ πεποίθηση ποὺ ὁ ποιητὴς τὴν συμμεριζόταν μὲ τοὺς περισσότερους ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ του. Διαβάζουμε ὅμως σ' αὐτὴν τὴν σκηνὴ κι ἕναν ἄλλο, σκοτεινὸν λόγο· λέει ἐκεῖ (742): ὅταν ἕνας δείχνη βιασύνη ὁ ἴδιος, τότε κι ὁ θεὸς τοῦ δίνει ἕνα χέρι *(ἀλλ' ὅταν σπεύδῃ τις αὐτός, χὠ θεὸς συνάπτεται)*. Ὁ ἄνθρωπος, ξεκινώντας γιὰ τὴν ἁμαρτία, βρίσκει πρόθυμον βοηθὸ τὸν θεό. Ἡ παράξενη σκέψη γιὰ ἕναν θεὸ ποὺ βοηθᾶ γιὰ τὸ κακό, πρέπει σ' αὐτὸ τὸ χωρίο νὰ μείνη ἀκόμα σκοτεινή. Μόνο ἡ *Ὀρέστεια* θὰ ἀποκαλύψη τελείως τὴν σημασία της[1].

Σύμφωνα μὲ μιὰν πληροφορία ποὺ ἀναφέρεται συχνά[2], ὁ Αἰσχύλος ὀνόμαζε τὶς τραγωδίες του κομμάτια ἀπὸ τὸ πλούσιο τραπέζι τοῦ Ὁμήρου. Αὐτὸ ἔχει σχέση μὲ τὰ θέματα, τὸ ἐννοεῖ ὅμως σὲ μιὰν ἔκταση ποὺ ἁπλωνόταν πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσσεια*. Ἡ ἐποχὴ ἐκείνη ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἄλλα ἔπη ἀπέδιδε στὸν Ὅμηρο καὶ τὴν *Θηβαΐδα*, καὶ χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Αἰσχύλος ἔνιωθε τὸν ἑαυτό του ὀφειλέτη σ' αὐτόν, ὅταν ἔγραφε τὴν *Θηβαϊκὴ τριλογία* του καὶ τὴν ἀνέβαζε στὰ 467 στὴν σκηνή.

Ἐδῶ ὁ στενὸς σύνδεσμος τοῦ περιεχομένου τῶν τριῶν τραγωδιῶν καὶ τοῦ σατυρικοῦ δράματος φαίνεται ἤδη ἀπὸ τοὺς τίτλους: *Λάιος, Οἰδίπους, Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, Σφίγξ*. Ἐνοεῖται ὅτι οἱ τίτλοι αὐτοὶ ἀποτελοῦν ὅλα ὅσα ξέρουμε γιὰ τὰ χαμένα ἔργα. Γιὰ τὸν *Λάιο* καὶ τὸν *Οἰδίποδα* μποροῦμε γενικὰ νὰ προϋποθέσουμε σὰν περιεχόμενό τους τὰ σταθερὰ στοιχεῖα τοὺ θρύλου: τὴν πατροκτονία καὶ τὸν γάμο τοῦ Οἰδίποδα μὲ τὴν μητέρα του, ὁ ὁποῖος χωρὶς νὰ τὸ ξέρη γίνεται ἡ καταφρόνια τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του, καὶ τὴν κατάρα ποὺ ἀπευθύνει στοὺς γιούς του ποὺ γεννήθηκαν ἀπὸ τὸ αἱμομικτικὸ κρεβάτι, τὴν κληρονομιά του νὰ τὴν μοιρασθοῦν μὲ τὸ σπαθί[3]. Οἱ ἀπόπειρες νὰ βγάλουμε κάτι πιὸ συγκεκριμένο γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν δομὴ τῶν χαμένων δραμάτων μένουν ἐδῶ ὅπως καὶ σὲ ὅμοιες περιπτώσεις ἄκαρπες[4].

Σ' ἕνα χορικὸ ὅμως τῶν *Ἑπτά*, ποὺ σώζονται, διαβάζουμε στίχους ποὺ δίνουν τὴν στημονικὴ σκέψη γιὰ τὰ δυὸ χαμένα δράματα: ὅλα ὅσα ἔγιναν βγῆκαν ἀπὸ τὴν κατάρα κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία βρίσκεται ἡ βασιλικὴ γενιὰ τῶν Θηβῶν. Αὐτὴ ἡ κατάρα ὅμως, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ ἕνα σημαντικὸ χωρίο (742), γεννήθηκε ἀπὸ μιὰν παλιὰ ἀδυσώπητη τιμωρία γιὰ κάποιο ἀνεξόφλητο ἐκπρόθεσμο χρέος, ἡ ὁποία τώρα πιὰ ἀγγίζει τὸ τρίτο της μέλος. Τρεῖς φορὲς ὁ θεὸς τῶν Δελ-

---

1. Ἐδῶ κιόλας μπορεῖ νὰ γίνη φανερὸ ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ συμμερισθοῦμε τὴν ὑποτίμηση τοῦ Αἰσχύλου σὰν θρησκευτικοῦ διανοητῆ, πρὸς τὴν ὁποία τείνουν ὁ D. L. PAGE στὴν ἔκδοση τοῦ *Ἀγαμέμνονα*. Ὀξφ. 1957, XV, καὶ ὁ H. LLOYD-JONES, <Zeus in Aesch.>, *Journ. Hell. Stud.* 76, 1956, 55.

2. Ἀθήν. 8, 347e.

3. Γιὰ τὸν μύθο FR. DIRLMEIER, *Der Mythos von König Oedipus*. 2. ἔκδ. Mainz 1964.

4. FR. STOESSL, *Die Trilogie des Aisch.* Baden b. Wien 1937. Γιὰ τὸν *Οἰδίποδα* L. DEUBNER, *Sitzb. Berl. Phil.-hist. Kl.* 1942, 40.

φῶν προειδοποίησε τὸν Λάιο νὰ μὴν κάμῃ γιόν. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως παράκουσε τὴν ἐντολὴ τοῦ θεοῦ καὶ ἁμάρτησε, καὶ ἡ ἁμαρτία καινουργεύει ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά. Οἱ στίχοι, ποὺ μὲ ἐξαιρετικὴ δύναμη ἀντηχοῦν στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς τριλογίας, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε καθαρὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Αἰσχύλου γιὰ τὸ ὅτι ἡ κατάρα τῆς γενιᾶς εἶναι μιὰ ἁμαρτία ποὺ βγάζει καινούργια βλαστάρια.

Ἡ εἰσαγωγὴ τῶν *Ἑπτὰ ἐναντίον τῆς Θήβας* κρατᾶ ἀκόμα αὐτὸν τὸν προβληματισμὸ στὸ δεύτερο πλάνο καὶ μᾶς μεταφέρει στὴν κίνηση μέσα στὴν πολιορκημένη πόλη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ ἐπίθεση. Ὁ προλογικὸς λόγος τοῦ Ἐτεοκλῆ μιλᾶ γιὰ τὴν σοβαρότητα τῆς ὥρας, καὶ τὸ μήνυμα ἑνὸς ἀγγελιαφόρου γιὰ τὴν δράση τῶν ἐχθρῶν δίνει ἀμέσως στὰ λόγια του ἀκόμα μεγαλύτερο βάρος. Σὰν ὑπεύθυνος προστάτης τῆς πόλης του ὁ Ἐτεοκλῆς βρίσκεται μπροστά μας σὲ μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου. Οἱ πρῶτες του λέξεις γιὰ τὰ καθήκοντα ἐκείνου ποὺ φυλάγει στὸ πηδάλιο τοῦ κράτους εἰσάγουν μιὰν ἤδη γνωστὴ εἰκόνα, ποὺ τὴν συναντοῦμε συχνὰ στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἔργου. Ἐδῶ, στὴν εἰκόνα τοῦ πλοίου τῆς πολιτείας, φαίνεται πολὺ καθαρὰ ἡ συχνὴ στημονικὴ χρησιμοποίηση τέτοιων μεταφορῶν ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο[1].

Ὁ χορός, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ Θηβαῖες γυναῖκες, ὁρμᾶ μὲ ἔξαλλο τρέξιμο στὴν σκηνή, γιὰ νὰ βρῇ καταφυγὴ σ' ἕναν μεγάλο βωμὸ τῆς πόλης ἢ σ' ἕνα σύμπλεγμα βωμῶν τῶν θεῶν ποὺ προστατεύουν τὴν πόλη. Τὴν ἀσυγκράτητη ἀγωνία τους τὴν ἀντιμετωπίζει ὁ Ἐτεοκλῆς· ὁ ἄντρας στέκεται ἀπέναντι στὴν γυναικεία φύση, ποὺ ἀποτελεῖ κίνδυνον σύγχυσης, ὁ προστάτης τῆς πόλης ἀπέναντι σ' ἐκείνους ποὺ ἐκθέτουν σὲ κίνδυνον τὸ ἔργο του. Πιὸ συγκρατημένη καὶ μολαταῦτα ζεστὴ καὶ συγκινητικὴ πλημμυρίζει ὕστερα στὸ τραγούδι ἡ προσευχὴ τοῦ χοροῦ. Ἀκολουθεῖ τὸ μεγάλο, μεσαῖο μέρος τοῦ ἔργου, ποὺ ἁπλώνεται σὲ περισσότερους ἀπὸ τριακόσιους στίχους, ἕνας ἀρχαϊκὰ συνθεμένος διάλογος ἀνάμεσα στὸν Ἐτεοκλῆ καὶ τὸν ἀγγελιαφόρο ποὺ γύρισε μὲ καινούργιες εἰδήσεις. Ἡ ἐπιβλητικὴ σύνθεση περιλαμβάνει ἑφτὰ ζευγάρια λόγων, στοὺς ὁποίους ὁ ἀγγελιαφόρος γιὰ κάθε μιὰν ἀπὸ τὶς ἑφτὰ πύλες ὀνομαστίζει καὶ περιγράφει τὸν ἐχθρικὸ πολεμιστὴ ποὺ ἔχει ἀναλάβει νὰ τῆς ἐπιτεθῇ, ἐνῶ ὁ Ἐτεοκλῆς ἀπαντᾶ μὲ ἀντίστοιχες ὁδηγίες. Ἔτσι οἰκοδομοῦνται μπροστά μας ἡ ἐπίθεση καὶ ἡ ἄμυνα. Παράλληλα ὁ ποιητὴς ἀφήνει σκόπιμα σκοτεινὸ τὸ ἂν ὁ Ἐτεοκλῆς ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη του ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν σκηνὴ ἔχει ὁρίσει τοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς κάθε πύλης[2].

Ὅταν παραστάθηκε ἡ *Θηβαϊκὴ τριλογία*, ἡ ἐπίθεση τῶν Περσῶν ἦταν στὴν μνήμη ὅλων. Ἔτσι ἡ πολιορκημένη Θήβα γινόταν ὁ καθρέφτης τοῦ ἀθηναϊκοῦ κινδύνου, κι αὐτὸ ἐξηγεῖ καλὰ τὸ παράξενο στοιχεῖο, ὅτι ἀντίθετα πρὸς τὰ δεδομένα

---

1. J. DUMORTIER, *Les images dans la poésie d'Eschyle*. Παρίσι 1935. O. HILTBRUNNER, *Wiederholungs- und Motivtechnik bei Aisch.* Βέρνη 1950.

2. Ἔτσι ὁ A. LESKY, *Wien. Stud.* 74, 1961, 7, ἐναντίον E. WOLFF, *Harv. Stud.* 63, 1958 (*Ἀφιέρ. Jaeger*), 89. Ἐναντίον τοῦ WOLFF, ἐπίσης ὁ K. v. FRITZ, *Antike und moderne Tragödie*. Βερολ. 1962, 201.

τοῦ θρύλου οἱ ἐπιδρομεῖς ἀναφέρονται στὸ δράμα σὰν ξενόγλωσσος λαός (170, πβλ. 72)[1].

Περίφημη ἔμεινε ἡ κρίση τοῦ Γοργία γιὰ τοὺς *Ἑπτά*, ὅτι ἦταν γεμάτοι ἀπὸ πόλεμον (*Ἄρεως μεστόν*)[2], καὶ ὁ Ἀριστοφάνης ἀφήνει νὰ φανῇ ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ γενικὴ ἀξιολόγησή του. Ἡ κρίση ὅμως αὐτὴ σταματᾶ στὴν ἐπιφάνεια. Ὁ Αἰσχύλος ἦταν τόσο λίγο ἐγκωμιαστὴς τοῦ πολέμου γιὰ χάρη τοῦ πολέμου ὅσο καὶ ὁποιοσδήποτε ἄλλος ἀπὸ τοὺς μεγάλους τοῦ λαοῦ του. Χαρακτηριστικὸ γι' αὐτὸ εἶναι, σὲ ποιὸ μισόφωτο ἐμφανίζεται ὁ Τρωικὸς πόλεμος στὸν *Ἀγαμέμνονα*. Ὁ Αἰσχύλος ἤξερε βέβαια νὰ πῆ πολλὰ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ προστατεύοντας τὸ ἔδαφος τῆς πατρίδας του στὸν δίκαιο ἀγώνα ἐκπληρώνει μιὰν ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες δυνατότητες τῆς ὕπαρξής του, κι ἔτσι ζωγράφισε τὸν Ἐτεοκλή του. Καὶ ὅμως αὐτὴ εἶναι μόνο ἡ μιὰ πλευρὰ τοῦ ἥρωα, ἐνῶ ἡ ἄλλη του ἔρχεται στὸ φῶς ἄγρια καὶ φοβερὴ στὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ἑφτὰ ζευγάρια λόγων. Στὴν τελευταία ἀπὸ τὶς πύλες γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ ἀγγελιαφόρος δίνει πληροφορίες, ὁ ποιητὴς βάζει στὴν ἐπίθεση τὸν Πολυνείκη· αὐτὸς παρακαλεῖ τοὺς θεοὺς τῆς Θήβας νὰ κυριεύση τὴν πόλη καὶ ἐπιδείχνει σὰν τοὺς συντρόφους του τὸ σῆμα τῆς ἀσπίδας του, τὸ ὁποῖο προαναγγέλλει τὴν ἐπιστροφή του στὴν ἐξουσία. Ὁ Ἐτεοκλῆς ἀπαντᾶ ἀμέσως μὲ ἕνα ξέσπασμα ἀπελπισίας γιὰ τὴν θεομίσητη γενιά του, ποὺ ἐπάνω της πρόκειται νὰ ἐκπληρωθοῦν τώρα οἱ κατάρες τοῦ Οἰδίποδα. Ἀμέσως ὅμως ἡ ἀπόφασή του ἀποκρυσταλλώνεται: στὴν ἕβδομη πύλη θὰ ἀντιμετωπίση αὐτὸς ὁ ἴδιος τὸν εἰσβολέα, βασιλόπουλο τὸ βασιλόπουλο, ἀδελφὸς τὸν ἀδελφό, ἐχθρὸς τὸν ἐχθρό. Αὐτὸς ὁ ἀγώνας θὰ εἶναι ἐπίσης ἀγώνας τοῦ βασιλιᾶ γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς πόλης του, τώρα ὅμως πῆρε μιὰν δεύτερη φρικιαστικὴ ὄψη: θὰ εἶναι ἕνας ἀγώνας συγγενικοῦ αἵματος, καὶ ὁ νικητὴς θὰ λέγεται ἀδελφοκτόνος. Σ' αὐτὴν τὴν διπλὴ ἐμφάνιση προβάλλει ἀνάγλυφα ἕνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς αἰσχύλειας τραγικότητας. Ἡ ἀνθρώπινη δράση ἀποτελεῖ κίνδυνον, καὶ ὅλο καὶ ὁδηγεῖ στὸ ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖο ἡ ἴδια πράξη σημαίνει ἀναγκαιότητα, καθῆκον, ὑπηρεσία καὶ ταυτόχρονα μολαταῦτα βαρύτατην ἐνοχή. Ἡ σκηνὴ ποὺ ἀκολουθεῖ τώρα ἀνάμεσα στὸν Ἐτεοκλὴ καὶ τὸν χορό, ποὺ παρ' ὅλην τὴν ἐσωτερική της κίνηση δένει σὲ στενὴ ἀντιστοιχία τοὺς τραγουδημένους στίχους τῶν γυναικῶν μὲ τοὺς ἀπαγγελμένους τοῦ Ἐτεοκλῆ, ἀποκαλύπτει τὸν προβληματισμὸ τῆς κεντρικῆς μορφῆς τοῦ ἔργου. Πίσω ἀπὸ τὸν ὑπερασπιστὴ τῆς πόλης, ποὺ ἔχει ἐπίγνωση τοῦ καθήκοντός του, διακρίνεται ὁ γιὸς τοῦ Οἰδίποδα, ποὺ κάτω ἀπὸ τὴν κατάρα τοῦ πατέρα του ξεκινᾶ γιὰ νὰ σκοτώση τὸν ἀδελφό του.

Ἀκόμα κάτι μποροῦμε νὰ δοῦμε στὸν Ἐτεοκλὴ σ' αὐτὴν τὴν σκηνή, ποὺ θὰ εἶναι ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς *Ὀρέστειας*. Ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται κάτω

---

1. Διαφορετικὰ ὁ H. LLOYD - JONES, *Class. Quart.* 53, 1959, 85, 3, νομίζει ὅτι ἡ φράση ἀφορᾶ διαλεκτικὲς διαφορές.

2. Πλουτ., *Συμπ. Προβλ.* 715e. Ἀριστοφ., *Βάτρ.* 1021.

ἀπὸ τὴν φοβερὴ ἀναγκαιότητα νὰ ἐνεργήση, καὶ ξέρει ὅτι αὐτή του ἡ ἐνέργεια θὰ εἶναι ἔγκλημα. Ἂν ὅμως κάμη πὼς ὑποχωρεῖ στὴν ἀνάγκη, τότε προσθέτει ἀπὸ πάνω ὕστερα καὶ τὴν θέλησή του. Κι ὄχι μονάχα παίρνει πιὰ ἐπάνω του τὴν πράξη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκτελεῖ κιόλας. Ὁ χορὸς καὶ ὁ Ἐτεοκλής, ἂν τοὺς συγκρίνουμε μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου, ἔχουν ἀνταλλάξει ἐδῶ τοὺς ρόλους τους. Ὁ χορὸς προτρέπει καὶ συμβουλεύει—τὸν βασιλιὰ τὸν προσφωνεῖ *τέκνον*—,ἐνῶ ὁ Ἐτεοκλὴς ὑπερασπίζει τὴν ἀλύγιστη ἀπόφασή του. Ἐδῶ (686.692) ὁ χορὸς λέει: ἡ ψυχή σου ἡ ἴδια ζητᾶ αὐτὸ ποὺ ἔρχεται καταπάνω σου σὰν μοίρα, ὁ δικός σου πόθος σπρώχνει τὸν ἑαυτό σου πρὸς τὸ τρομερό.

Τελευταῖα δοκίμασαν νὰ βγάλουν ἀπὸ τὴν μέση χωρὶς πολλὴ συζήτηση τὰ λόγια τοῦ χοροῦ, λογαριάζοντάς τα σὰν παρεξήγηση, ἐπειδὴ τάχα δὲν ἀγγίζουν οὔτε τὴν φύση οὔτε τὶς προθέσεις τοῦ Ἐτεοκλῆ[1]· ἔτσι ὅμως ἡ ἀντινομία τῆς ἀνθρώπινης δράσης, ὅπως τὴν βλέπει ὁ Αἰσχύλος, πρὸς τὴν Ἀδικία παραμερίζεται.

Ἐξηγήσαμε πρωτύτερα τὴν ὁμηρικὴ ψυχολογία σὰν μιὰ δυσκολονόητη γιὰ τοὺς νεότερους καὶ μολαταῦτα ἀξεδιάλυτην ἐμπλοκὴ ἀνθρώπινης πρόθεσης καὶ θεϊκῆς μοίρας, ἐνῶ στὸν Αἰσχύλο ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὴν μοίρα, τὴν ἐνοχὴ καὶ τὴν πράξη θεμελιώνεται πολὺ βαθιά, θεμελιώνεται ὅμως στὸ ἴδιο ἔδαφος.

Ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό, ποὺ τώρα ὅμως δὲν ἀνήκει μόνο στὸν Αἰσχύλο ἀλλὰ σὲ κάθε γνήσια τραγικότητα, εἶναι ἡ καθαρὴ ἐπίγνωση τοῦ Ἐτεοκλῆ ὅτι τραβᾶ τὸν δρόμο τῆς καταστροφῆς. Μεγαλόστομα μιλᾶ γιὰ τὸ σκοτάδι μέσα στὸ ὁποῖο βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος ποὺ τὸν ἀπόριξαν οἱ θεοί, ὅταν στὴν συμβουλὴ τοῦ χοροῦ νὰ προσευχηθῆ καὶ νὰ παρακαλέση, ἀπαντᾶ: *Οἱ θεοὶ ἀπὸ καιρὸν δὲν νοιάζονται πιὰ γιὰ μᾶς· προσφορὲς ἀπὸ μέρους μου, ποὺ εἶμαι πιὰ ἀφιερωμένος στὸν θάνατο, τοὺς παραξενεύουν*[2]. Καὶ ὁ τελευταῖος του λόγος, μὲ τὸν ὁποῖο βαδίζει στὸν θάνατο, εἶναι: *δὲν μπορεῖς νὰ ξεφύγης τὶς συμφορές, ὅταν τὶς στέλλουν οἱ θεοί.*

Τὸ χορικὸ ποὺ ἀκολουθεῖ καλύπτει, ὅπως συμβαίνει πολὺ συχνά, ἕνα μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα, καὶ θὰ θέλαμε νὰ διατυπώσουμε τὴν ἄποψη ὅτι αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ποὺ εἶναι τόσο σημαντικὸ γιὰ τὴν σύνθεση τῆς τραγωδίας, ἔμεινε ἀπὸ μιὰν ἐποχή, στὴν ὁποία ὁ ἐνδιάμεσος λόγος τοῦ μοναδικοῦ ἠθοποιοῦ εἶχε ἀποκλειστικὸν σκοπὸ νὰ δημιουργήση τὶς προϋποθέσεις γιὰ ἕνα καινούργιο τραγούδι τοῦ χοροῦ.

Χαρακτηριστικὸ τῆς δομῆς τῶν δραμάτων τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ μένει ἡ ἴδια ὣς τὴν *Ὀρέστεια*, εἶναι ἡ ἀντιπαράθεση εἰσαγωγικῶν μερῶν ποὺ ἁπλώνονται πολὺ καὶ ἀναπτύσσουν τὴν ψυχικὴ διάθεση, καὶ τελικῶν μερῶν ποὺ ἔχουν δραματικὴ κίνηση καὶ σπεύδουν γρήγορα πρὸς τὸν σκοπό τους. Ἔτσι κι ἐδῶ ἕνα σύντομο μήνυμα τοῦ ἀγγελιαφόρου διηγεῖται τὸν ἀλληλοσκοτωμὸ τῶν ἀδελφιῶν καὶ προετοιμάζει τὸν τελικὸ θρῆνο *(κομμός)* καὶ γιὰ τοὺς δυὸ νεκρούς.

---

1. Ἔτσι ὁ H. Patzer, *Harv. Stud.* 63, 1958 (*Ἀφιέρ. Jaeger*), 114. K. v. Fritz, ἔ.ἀ. 214.
2. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ στ. 703 εἶναι δύσκολη. Τελείως διαφορετικὰ τὸν ἀντιλαμβάνεται π.χ. ὁ H. J. Mette, *Glotta* 39, 1960, 59.

Ἡ ἔξοδος τοῦ ἔργου, ὅπως τὴν ἔχουμε σήμερα, εἶναι δραματικὰ διαμορφωμένη μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς Ἀντιγόνης καὶ τῆς Ἰσμήνης. Ἐμφανίζεται ἀκόμα καὶ ὁ κήρυκας ἑνὸς σώματος *προβούλων*, ποὺ τώρα κυβερνᾶ τὴν Θήβα, καὶ ἀπαγορεύει τὴν ταφὴ τοῦ Πολυνείκη, τοῦ προδότη τῆς χώρας του. Ἡ Ἀντιγόνη ἀναγγέλλει τὴν ἀντίθεσή της καὶ ἑτοιμάζει ἔτσι καινούργιες συμφορές.

Τὸ τέλος αὐτὸ προκάλεσε ζωηρὲς συζητήσεις[1]· ἐμεῖς ὡστόσο νομίζουμε ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ ὑπερασπίσουμε τὴν γνησιότητά του. Παραλείποντας διάφορες λεπτομέρειες, θεωροῦμε ἀκατανόητο ὅτι ὁ Αἰσχύλος θὰ ἔκλεινε τὴν τριλογία του ἀνοίγοντας μιὰν νέα σύγκρουση. Ξέρουμε ὅτι τὰ ἔργα του διδάσκονταν ξανά, καὶ εἶναι εὔκολο νὰ ὑποθέση κανεὶς ὅτι σὲ ἕνα τέτοιο ξανανέβασμα, κάτω ἀπὸ τὴν ἐντύπωση τῆς *Ἀντιγόνης* τοῦ Σοφοκλῆ, θέλησαν νὰ ἐμπλουτίσουν θεματικὰ τὸ τέλος τῶν *Ἑπτά*. Μαζὶ μὲ τὸν MURRAY[2] μποροῦμε νὰ κάμουμε τομὴ πρὶν ἀπὸ τὸν στ. 1005. Μένει νὰ ἐξετασθῆ ἂν ἡ συμμετοχὴ τῆς Ἀντιγόνης καὶ τῆς Ἰσμήνης στὸν νεκρικὸ θρῆνο πρέπει καὶ αὐτὴ νὰ ἐγγραφῆ σὲ βάρος τῆς διασκευῆς τοῦ δράματος.

Οἱ *Ἱκέτιδες* εἶναι τὸ πρῶτο ἔργο τῆς τριλογίας τῶν *Δαναΐδων*, γιὰ τὴν ὁποία ἤδη ὑποστηρίξαμε στὴν ἀρχή, γιατί, ἀντίθετα μὲ τὶς παλιότερες χρονολογήσεις, πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ὕστερα ἀπὸ τὴν *Θηβαϊκή*. Τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ δροῦν, εἶναι ἐδῶ ὁ χορὸς τῶν κορῶν τοῦ Δαναοῦ, ποὺ μὲ ἀρχηγὸν τὸν πατέρα τους φεύγουν, γιὰ νὰ μὴν παντρευτοῦν τοὺς ξαδέλφους τους, γιοὺς τοῦ Αἰγύπτου, καὶ τώρα ζητοῦν νὰ τὶς προστατεύσουν οἱ Ἀργεῖτες ἀπὸ τοὺς διῶκτες τους. Τὸ θέμα τὸ ἴδιο εἶναι ποὺ δικαιολογεῖ τὴν ἐπικράτηση τοῦ χοροῦ στὸ δράμα, ἡ ὁποία τόσον καιρὸ φαινόταν νὰ τοῦ ἐξασφαλίζη μιὰν ὑπερβολικὰ πρώιμη χρονολόγηση. Δεύτερο στοιχεῖο ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐδῶ ὅπως καὶ στὸν *Ἀγαμέμνονα* ἔχουμε τὸ πρῶτο ἔργο μιᾶς τριλογίας. Καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἀσυμμετρία τῆς δομῆς, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε στοὺς *Ἑπτά*, μεγαλώνει ἀκόμα περισσότερο, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πελώρια χορικὰ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ δράματος ἀναπτύσσουν ὄχι μονάχα τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, ἀλλὰ τὸ σύνολο τῆς τριλογίας.

Ὁ μύθος ξέρει πενήντα Δαναΐδες. Αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ εἶχαν οἱ κυκλικοὶ χοροὶ τοῦ διθύραμβου, καὶ ὁ Πολυδεύκης (4,110) αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ δίνει ὡς ἀρχικὸν γιὰ τὸν τραγικὸ χορό. Ὅσον καιρὸ τοποθετοῦσαν τὶς *Ἱκέτιδες* στὴν πρώιμη περίοδο τοῦ Αἰσχύλου, ἦταν αὐτονόητο νὰ δεχόμαστε γι' αὐτὸ τὸ ἔργο πενήντα χορευτές. Ἔτσι ὅμως ἡ σκηνὴ θὰ ἦταν πάρα πολὺ στοιβαγμένη. Ὅλοι οἱ ὑπολογισμοὶ γίνονταν μὲ βάση τὶς πενήντα κοπέλλες τοῦ χοροῦ, στὶς ὁποῖες πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔργου προσθέτονταν ἕνας ἰσάριθμος παραχορὸς ἀπὸ ὑπηρέτριες, ὕστερα ἡ ἀκολουθία τοῦ βασιλιᾶ τῆς χώρας, καὶ οἱ Αἰγύπτιοι ποὺ ἔρχονταν γιὰ νὰ ἀπαγάγουν τὶς Δαναΐδες. Οἱ σκέψεις αὐτὲς ἀνατρέπονται τώρα μὲ τὴν πιὸ ὄψιμη τοποθέτηση. Μὲ τὶς *Ἱκέτιδες*, ὅπως καὶ μὲ τὰ ἄλλα δράματα τοῦ Αἰσχύλου, πρέπει νὰ

1. Βιβλιογρ. στοῦ SCHMID, 2, 215, 5. POHLENZ, 2, 46. Νεότερη βιβλιογραφία στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου στὸ τμῆμα *Ἑπτὰ ἐπὶ Θ.*

2. Ὁ ὁποῖος εἶχε προδρόμους τὸν BERGK καὶ WILAMOWITZ.

ὑπολογίζουμε δώδεκα χορευτές. Ὁ ἴδιος ἀριθμὸς εἶναι ἀκόμα εὐδιάκριτος στὸ πρῶτο ἔργο τῆς *Ὀρέστειας*, ἐκεῖ ὅπου οἱ Ἀργεῖτες γέροντες ἀναποφάσιστοι, διστάζουν μπροστὰ στὸ σπίτι τοῦ ἐγκλήματος. Ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χορευτῶν σὲ δεκαπέντε ἀποδίδεται στὸν Σοφοκλή, καὶ ἀναγνωρίζουμε ὅτι ὁ Αἰσχύλος, διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι ἔκαμε μὲ τὸν τρίτο ὑποκριτή, δὲν χρησιμοποίησε καθόλου αὐτὴν τὴν καινοτομία τοῦ νεότερού του ἢ δὲν μποροῦσε ἀκόμα νὰ τὴν χρησιμοποιήση.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε κάτι περισσότερο γιὰ τὴν σκηνὴ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλα. Αὐτὴ ἔδειχνε ἕνα προσιτὸ ὕψωμα, ἕναν βωμὸ τῆς πόλης μὲ τὰ σύμβολα ἢ ἀκόμα καὶ τὰ ἀγάλματα πολλῶν θεῶν. Δὲν ἀποτελεῖ ἴσως σύμπτωση, ὅτι γιὰ τὰ ἔργα πρὶν ἀπὸ τὴν *Ὀρέστεια* ἡ λύση δίνεται μὲ μιὰν ἁπλὴ κατασκευή, κάτι σὰν βῆμα στὸ περιθώριο τῆς ὀρχήστρας ἢ στὸ τμῆμα της ποὺ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὸν θεατή. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ μποροῦσε νὰ δηλώνη τὴν ἀκρόπολη τῆς Θήβας μὲ τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν, τὸν τάφο τοῦ Δαρείου, καὶ ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν Προμηθέα μπορεῖ νὰ φαντασθῆ κανεὶς ὅτι παίχτηκε μὲ τέτοιον ἐξοπλισμό[1].

Πρὸς τὸν μεγάλο βωμό, ποὺ θὰ τὸν ὑποθέσουμε ἔξω ἀπὸ τὸ Ἄργος, προχωρεῖ ὁ χορὸς μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου. Μὲ τραγούδι ποὺ ξεχύνεται ρωμαλέο, τραγουδοῦν γιὰ τὴν γενάρχισσά τους Ἰώ[2]—ποὺ εἶχε ἔλθει ἀπὸ τὸ Ἄργος, τὸ τέρμα τῆς δικῆς τους φυγῆς—, γιὰ τὴν θλιβερή τους ἀγωνία καὶ τὴν ἐλπίδα σὲ θεοὺς βοηθούς. Ἀπὸ τὸ μέσο αὐτῶν τῶν στροφῶν ὑψώνεται ὁ ὕμνος πρὸς στὸν Δία, ποὺ ὅλα τὰ ἐκπληρώνει, γκρεμίζει μάταιες ἐλπίδες καὶ πετυχαίνει ἀκοπίαστα τὸν σκοπό του.

Μὲ προτροπὴ τοῦ Δαναοῦ ὁ χορὸς ἀνεβαίνει στὸν ψηλὸ βωμὸ κι ἐκεῖ ἀσφαλισμένος διεξάγει τὸν μακρύ, ζωηρὸν διάλογο μὲ τὸν βασιλιὰ τοῦ Ἄργους, ποὺ πληροφορήθηκε τὴν ἄφιξη τῆς ξένης ὁμάδας. Ὁ διάλογος ἀρχίζει ἀπὸ μακριά, τὰ δυὸ μέρη μποροῦν νὰ ρωτήσουν πολλὰ καὶ νὰ μάθουν πολλά, ὁδηγεῖ ὅμως μὲ σταθερὴ γραμμὴ σὲ μιὰν δραματικὴ κλίμακα, ποὺ βρίσκει ἀντίστοιχη μορφικὴ διατύπωση. Τὰ ἐναγώνια παρακάλια τοῦ χοροῦ γιὰ προστασία ἔχουν μορφὴ τραγουδιοῦ, ἐνῶ ὁ διστακτικὸς καὶ ἀμφίρροπος βασιλιὰς ἀπαγγέλλει. Δημιουργεῖται ἔτσι μιὰ ἐναλλαγή, ποὺ τὴν ὀνομάζουμε «*ἐπιρρηματικήν*».

Στὸν ρόλο τοῦ βασιλιᾶ συμπυκνώνεται ἐκείνη ἡ τραγικὴ νότα, ποὺ εἴδαμε ὅτι ἀποτελεῖ τὸ αἰσχύλειο πρόβλημα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐνέργεια. Ἀποδοχὴ τῶν κοριτσιῶν σημαίνει πόλεμον μὲ τοὺς Αἰγύπτιους ποὺ τὶς κυνηγοῦν καὶ αἱματηρὴ θυσία τῆς πόλης, τὸ διώξιμό τους ὅμως εἶναι ὁλοφάνερο ἁμάρτημα ἀπέναντι στὸν

---

1. Ὁ H. Kenner, *Das Theater und der Realismus in der griech. Kunst*. Βιέννη 1954, δέχεται πλουσιότερον ἐξοπλισμὸ τοῦ θεάτρου καὶ πρώιμη ὕπαρξη σκηνῆς στὸ ἔργο. Ἐκεῖ καὶ βιβλιογρ.

2. Ὁ R. D. Murray Jr., *The Motif of Io in Aesch. Suppliants*. Princeton 1958, ἀσφαλῶς μὲ ἀρκετὴν ὑπερβολὴ καὶ ὑπερπίεση τοῦ κειμένου ἔστρεψε τὴν προσοχὴ στὴν σημασία ποὺ ἔχει τὸ θέμα τῆς Ἰῶς γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῶν Δαναΐδων.

Δία, πού προστατεύει τὸ δίκαιο τῆς φιλοξενίας. Ἡ δυσκολία μιᾶς ἀπόφασης, πού ἔτσι κι ἀλλιῶς θὰ εἶναι συμφορά, διατυπώνεται σὲ πλατὺν θρῆνο καὶ σὲ διαρκῶς καινούργιες εἰκόνες. Ἡ ἀπόφαση εἶναι δύσκολη, γιατὶ οἱ κοπέλλες τὸν πιέζουν μὲ τὴν ἀπειλὴ νὰ κρεμαστοῦν ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν καὶ νὰ φέρουν ἀξερίζωτη κατάρα στὴν πόλη. Τώρα ὁ βασιλιὰς τοῦ Ἄργους μαλακώνει, τὴν θέλησή του ὅμως πρέπει πρῶτα νὰ τὴν ἐπιβεβαιώση μιὰ ἀπόφαση τῶν πολιτῶν, γιατὶ αὐτὸ τὸ Ἄργος τῆς προϊστορίας ἔχει δημοκρατικὰ χαρακτηριστικά. Ἐδῶ, ὅπου στὴν ἀπόφαση τοῦ βασιλιᾶ πρέπει νὰ προστεθῆ ἡ ψῆφος τῆς συνέλευσης τοῦ λαοῦ, βλέπουμε χειροπιαστὰ πῶς ἡ τραγωδία βάζει τὰ παλιὰ ὑλικὰ τοῦ μύθου μέσα στὸν κόσμο τῆς πόλης.

Ὡραῖα συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ κείμενο πῶς ὁ ποιητὴς ρυθμίζει τὴν σκηνοθεσία. Πρὶν ἀποχωρήση ὁ βασιλιάς, καλεῖ τὶς κοπέλλες νὰ κατεβοῦν ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ βωμοῦ στὸ ἐπίπεδο ἄλσος, πού θὰ πῆ ὅτι ὁ χορὸς κινεῖται ἀπὸ τὸ ψηλὸ κτίσμα πρὸς στὴν ὀρχήστρα, ὅπου μπορεῖ καὶ νὰ χορεύη κιόλας τραγουδώντας.

Ὁ Δαναὸς ἔφερε καλὲς εἰδήσεις γιὰ τὴν ἀπόφαση τῆς συνέλευσης, καὶ τώρα ἀντηχοῦν οἱ εὐχαριστίες τοῦ χοροῦ καὶ ἡ εὐλογία του γιὰ τὸ Ἄργος. Γρήγορα ὅμως προσεγγίζει καινούργια ταραχή, γιατὶ ὁ γέρος βλέπει ἀπὸ τὸ ψήλωμά του τὰ πλοῖα τῶν Αἰγυπτίων νὰ ἀράζουν καὶ τρέχει στὴν πόλη, γιὰ νὰ ζητήση βοήθεια. Ἔτσι ἐξηγεῖται καλὰ τὸ ὅτι ἀφήνει τὶς κοπέλλες μόνες σ' αὐτὸν τὸν κίνδυνο, ὁ ποιητὴς ὅμως δὲν θὰ μποροῦσε καθόλου νὰ πλάση διαφορετικὰ αὐτὴν τὴν συνέχεια τῶν σκηνῶν. Ὁ Αἰσχύλος ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νὰ χρησιμοποιῆ δυὸ ἠθοποιούς, καὶ τοὺς χρειάζεται καὶ τοὺς δυὸ στὴν ἀκόλουθη σκηνὴ ἀνάμεσα στὸν κήρυκα τῶν Αἰγυπτίων, πού μὲ τοὺς στρατιῶτες του θέλει νὰ ἀποσπάση τὶς κοπέλλες ἀπὸ τοὺς βωμούς, καὶ στὸν βασιλιά, ὁ ὁποῖος μὲ ἔντονον λόγο καὶ φανερὴν ἀπειλὴ τὸν διώχνει πίσω στὰ πλοῖα. Τώρα τίποτε πιὰ δὲν ἐμποδίζει τὴν εἴσοδο τῶν Δαναΐδων στὴν πόλη. Μαζὶ μὲ τὸν παραχορὸ τῶν ὑπηρετριῶν σχηματίζουν τὴν πομπὴ καὶ ὅλοι μαζὶ ἀφήνουν τὴν σκηνὴ μὲ ἐναλλασσόμενο *(ἀμοιβαῖον)* τραγούδι[1].

Ὅσο εὔκολο εἶναι νὰ διαγράψουμε τὰ ἐξωτερικὰ περιγράμματα τῆς δράσης, τόσο δύσκολο εἶναι γιὰ μᾶς νὰ συλλάβουμε τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ δράματος. Ὄχι μονάχα γιατὶ εἶναι τὸ πρῶτο ἔργο μιᾶς τριλογίας, στὸ ὁποῖο προαναγγέλλονται ἐξελίξεις τὶς ὁποῖες δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρακολουθήσουμε, ἀλλὰ καὶ γιατὶ ἀπὸ αὐτὰ πού ὑπάρχουν στοὺς στίχους πού σώζονται, ἀρκετὰ μένουν σκοτεινά. Γιατί παίρνουν δρόμο αὐτὲς οἱ κοπέλλες μὲ τόσο παθιασμένην ἀποστροφὴ μπροστὰ στὸν ἀραβώνα μὲ τὰ ξαδέρφια τους; Ὁ βασιλιὰς δὲν μπορεῖ νὰ ρωτήση τίποτε συγκεκριμένο στὸν μακρὺ διάλογο· καὶ ὕστερα, τί σημαίνει αὐτὸ πού οἱ Δαναΐδες ψάλλουν σ' ἕναν στίχο τῆς εἰσαγωγῆς (9), πού εἶναι βέβαια φθαρμένος, ἀπο-

1. Ἐδῶ θὰ ἦταν μᾶλλον ἕνα πραγματικὸ παραχορήγημα· ὅτι ὁ χορὸς στὴν τελευταία σκηνὴ χωριζόταν σὲ Δαναΐδες καὶ Ὑπηρέτριες, ὅπως νομίζει ὁ C. van der Graaf, *Mnem.* 10, 1942, 281, καὶ τώρα τελευταῖα πάλι ὁ R. D. Murray, ἔ.ἀ., θὰ ἦταν μολαταῦτα πολὺ μεγάλη ἀπαίτηση ἀκόμα καὶ γιὰ ἕνα κοινὸ τόσο πρόθυμο γιὰ ψευδαίσθηση.

καταστάθηκε ὅμως μὲ μεγάλη πιθανότητα σὲ *αὐτογενεῖ φυξανορίᾳ*, δηλ. αὐτοπροαίρετην ἀποφυγὴ τῶν ἀνδρῶν; Ἡ ἄποψη ποὺ ὑποστηριζόταν πολὺν καιρό, ὅτι ἐννοοῦσαν μὲ αὐτὸ ἔμφυτην ἀποστροφὴ γιὰ τοὺς ἄντρες, ἀμφισβητεῖται πολὺ σοβαρά. Ἂν ὅμως οἱ λέξεις δὲν σημαίνουν τίποτε ἄλλο, παρὰ ὅτι ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν φυγὴ βγῆκε ἀπὸ τὰ δικά τους στήθια, τότε μὲ αὐτὸ δὲν κερδίζουμε πολλὰ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ συνόλου. Αὐτὸ μᾶς τὸ διδάσκει κυρίως τὸ τελικὸ μέρος. Τόσο σημαντικὸ ἦταν—γιὰ τὸν ποιητὴ—αὐτὸ ποὺ εἶχε νὰ πῆ ἐδῶ, ὥστε ἀφήνει νὰ ἀντιπαραταχθοῦν στὶς Δαναΐδες, σὰν παραχορὸς ποὺ τραγουδᾶ, οἱ ὑπηρέτριές τους, ποὺ ὡς τώρα ἦταν βουβὲς συντρόφισσες. Ἀκόμα μιὰν φορὰ ἀκοῦμε τὴν παράκληση τῶν Δαναΐδων, νὰ μπορέσουν νὰ ἀποφύγουν τὸν ἀναγκαστικὸ γάμο καὶ νὰ τὶς εὐλογήση ἡ ἁγνὴ Ἄρτεμη μὲ καλωσυνάτη ματιά. Διαφορετικὰ ἠχεῖ ὅμως τὸ τραγούδι τοῦ χοροῦ τῶν ὑπηρετριῶν: τιμοῦν μὲ εὐλαβικὴ διάθεση τὴν Ἀφροδίτη, ποὺ μαζὶ μὲ τὴν Ἥρα, τὴν θεὰ τοῦ γάμου, κυβερνᾶ κοντὰ στὸν θρόνο τοῦ ὕψιστου θεοῦ. Καὶ ὅταν οἱ Δαναΐδες θέλουν νὰ μάθουν ποιὸ εἶναι τὸ σωστό, οἱ ὑπηρέτριες τὸ ξέρουν: νὰ συμμορφώνεται κανεὶς μὲ τὴν θέληση τῶν θεῶν.

Ἀφοῦ εἴδαμε στὸ ἔργο τὴν τύχη τῶν Δαναΐδων μὲ τὰ μάτια τους, ἀκούσαμε γιὰ τὴν ἀγωνία τους καὶ γιὰ τὴν βαρβαρότητα τῶν διωκτῶν τους, τώρα ἀντιμετωπίζουμε μιὰν ἄλλη πλευρά: ἡ φυγὴ τῶν κοριτσιῶν εἶναι ταυτόχρονα μάχη ἐναντίον ἑνὸς μεγάλου νόμου, ποὺ κυβερνᾶ πέρα πέρα ἕναν κόσμο ποὺ τὸν ταίριαξαν οἱ θεοί, καὶ ὁδηγεῖ τὸν ἄντρα καὶ τὴν γυναίκα τὸν ἕναν κοντὰ στὸν ἄλλο. Καὶ πάλι ἐμφανίζεται ἡ ἀνθρώπινη ἐνέργεια σ' ἐκεῖνο τὸ παράξενο μισόφωτο, ποὺ τὸ ἀκολουθεῖ ἡ νύχτα τῆς συμφορᾶς, ἂν ὁ θεὸς δὲν ἁπλώση τὴν λάμψη τῆς καλωσύνης του.

Γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Αἰσχύλος συνέχιζε καὶ τελείωνε τὸν προβληματισμὸ αὐτῆς τῆς τριλογίας στὰ δυὸ κομμάτια ποὺ ἀκολουθοῦσαν, τοὺς *Αἰγύπτιους* καὶ τὶς *Δαναΐδες*, μόνο λίγα μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα[1]. Στὸ δεύτερο ἔργο, μολονότι οἱ Δαναΐδες ἔγιναν δεκτὲς στὸ Ἄργος, ἔφθασαν σὲ μιὰν θέση, ποὺ τὶς ἀνάγκασε νὰ συμφωνήσουν νὰ σμίξουν φαινομενικὰ μὲ τοὺς μισητοὺς ξαδέρφους τους. Ὅτι ἡ κατάσταση αὐτὴ ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς μάχης, στὴν ὁποία ὁ βασιλιὰς τοῦ Ἄργους τελείωνε μὲ τὸν θάνατό του τὸν τραγικό του ρόλο, μποροῦμε νὰ τὸ ὑποθέσουμε. Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο πρέπει νὰ εἶχε τὴν θέση του καὶ τὸ σχέδιο τῶν Δαναΐδων νὰ δολοφονήσουν τοὺς συζύγους τους τὴν πρώτη νύχτα τοῦ γάμου. Ἔτσι ὅμως δὲν μποροῦσαν οἱ γιοὶ τοῦ Αἴγυπτου νὰ ἀποτελέσουν τὸν κύριο χορό, ὅπως θέλει νὰ δηλώση ὁ τίτλος τοῦ ἔργου[2]. Αὐτὸν πρέπει καὶ στὸ δεύτερο ἔργο νὰ τὸν ἀποτελοῦσαν οἱ Δαναΐδες, κοντὰ στὶς ὁποῖες οἱ γιοὶ τοῦ Αἴγυπτου μποροῦσαν νὰ παρουσιασθοῦν

1. K. v. FRITZ, <Die Danaidentrilogie des Aeschylus>, *Phil.* 91, 1936, 121. 249· τώρα ***Antike und moderne Tragödie.*** Βερολ. 1962, 160. KRAUS (βλ. παραχ.), 117. POHLENZ 1, 49. 2, 21. Ἡ M. L. CUNNINGHAM, <A Fragment of Aesch. Aigyptioi?>, *Rhein. Mus.* 96, 1953, 223, θέλησε νὰ συσχετίση τὸν Πάπυρο τῆς Ὀξυρύγχου (*Ox. Pap.* 20) ἀρ. 2251 μὲ τὸν θάνατο τοῦ τοπικοῦ βασιλιᾶ.

2. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν οἱ ἐπιμέρους τίτλοι τῆς τριλογίας προέρχονται ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο.

σὰν «*παραχορήγημα*», ὅπως οἱ ὑπηρέτριες στὸ πρῶτο.

Τὸ τρίτο ἔργο, οἱ *Δαναΐδες*, ἄρχιζε μὲ τὴν αὐγή, ὕστερα ἀπὸ τὴν νύχτα τοῦ φόνου. Γιὰ τὴν ἐξέλιξή του ἡ παράδοση τοῦ θέματος, ὅπως τὴν ξέρουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές, προσφέρει δυὸ μοτίβα. Τὸ ἕνα εἶναι ἡ ἱστορία τῆς 'Υπερμήστρας, ποὺ τὴν διηγεῖται σύντομα ὁ Αἰσχύλος στὸν *Προμηθέα* (865). Αὐτὴ ἡ κόρη τοῦ Δαναοῦ ἀνοίγει τὴν καρδιά της στὸν ἔρωτα καὶ τὴν συμπόνια καὶ σώζει τὴν ζωὴ τοῦ συζύγου της. 'Ακούει βαριὲς κατηγόριες, γίνεται ὅμως ἡ προμάμμη ἀργείων βασιλιάδων. Διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὴ ἡ Δαναΐδα, ἐπειδὴ δὲν ὑπάκουσε στὴν διαταγὴ τοῦ πατέρα της καὶ πρόδωσε τὸ κοινὸ σχέδιο, σύρθηκε μπροστὰ σ' ἕνα ἐπίσημο δικαστήριο. Μὲ αὐτὸ φαίνεται νὰ συμφωνῇ τὸ ὅτι ἡ ἴδια ἡ 'Αφροδίτη ἐμφανίζεται στὸ ἔργο καὶ μὲ μεγαλόπνοους στίχους (ἀπ. 44 Ν.) ἀποκαλύπτει, στὴν εἰκόνα τοῦ ἱεροῦ γάμου τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, τὴν δύναμή της σὰν δύναμη τοῦ παγκόσμιου ἔρωτα. Δικαιολογημένα ὅμως διατυπώνεται ἡ ἀντίρρηση ὅτι ὁ Αἰσχύλος δὲν εἶχε στὴν διάθεσή του ἀκόμα ἐδῶ τὸν σκηνικὸ ἐξοπλισμὸ γιὰ μιὰν ἐπίσημη διεξαγωγὴ δίκης ὅπως στὶς *Εὐμενίδες*. Ὅτι ὅμως τὴν πράξη τῆς 'Υπερμήστρας τὴν συζητοῦσαν στὸ ἔργο καὶ ὅτι αὐτὴν τὴν ἴδια τὴν κατάκριναν σκληρά, γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε καμιὰν ἀμφιβολία. Ἔτσι καὶ οἱ στίχοι τῆς 'Αφροδίτης μποροῦσαν νὰ χρησιμεύσουν γιὰ τὴν ὑπεράσπισή της. Ὅτι οἱ στίχοι αὐτοὶ βρίσκονται σὲ νοηματικὴν ἀνταπόκριση μὲ τὸ τέλος τῶν '*Ικετίδων*, εἶναι ὁπωσδήποτε φανερό. Μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ἀσφαλῶς ὅτι ἔχουν σχέση καὶ μὲ τὸ δεύτερο μοτίβο, ποὺ ἀποτελοῦσε πιθανῶς τὸ κλείσιμο τῆς τριλογίας καὶ μποροῦσε νὰ βρῇ πολὺ καλὰ τὴν θέση του πλάι στὸ μοτίβο τῆς 'Υπερμήστρας. Οἱ Δαναΐδες ἀθωώνονταν καὶ ὁδηγοῦνταν στὸν γάμο. 'Η τιμωρία τους στὸν Ἅδη, νὰ κουβαλοῦν νερὸ μὲ ἕνα τρυπημένο ἀγγεῖο, ἀνήκει σὲ μεταγενέστερον μύθο καὶ σὲ διαφορετικὴ συσχέτιση.

Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι αὐτὴ ἡ τριλογία, ποὺ εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἀγριότητα καὶ πόνον μαζὶ μὲ συμφιλίωση, τελείωνε μὲ τὴν ἔνταξη τοῦ ἀντίμαχου στοιχείου μέσα στὴν μεγάλη θεϊκὴ τάξη τοῦ κόσμου. Ξέρουμε ὅτι τὸ ἴδιο γινόταν καὶ γιὰ τὴν τριλογία στὴν ὁποία ἀνῆκε τὸ δράμα τοῦ *Προμηθέα* ποὺ σώζεται, καὶ στὴν '*Ορέστεια* βλέπουμε μπροστά μας τὸν συμβιβασμὸ ἀρχικὰ ἀντίμαχων δυνάμεων. Καὶ γιὰ μερικὲς ἀπὸ τὶς χαμένες τριλογίες μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἕνα συμφιλιωτικὸ τέλος. Θὰ ξαναγυρίσουμε ἀκόμα στὸ πρόβλημα τῆς σημασίας ποὺ ἔχει αὐτὸ γιὰ τὸ κοσμοείδωλο τοῦ Αἰσχύλου καὶ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς τραγικότητας.

Ἂν τώρα ἐδῶ συνεχίζουμε μὲ τὸν *Προμηθέα Δεσμώτην*, αὐτὸ συμβαίνει γιατὶ ἡ '*Ορέστεια* σὰν τὸ ἀποκορύφωμα τῆς αἰσχύλειας δημιουργίας πρέπει νὰ ἀποτελέσῃ τὸ κλείσιμο τῆς παρουσίασης αὐτῶν ποὺ σώζονται. Αὐτὴ ἡ διάταξη δὲν λέει ὡστόσο τίποτε γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ ἔργου, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχουμε κανένα πραγματικὰ βέβαιο στήριγμα. 'Ακόμα καὶ ἡ περιγραφὴ τῆς Αἴτνας (365 κέ.) δύσκολα προσφέρει ἕνα τέτοιο, γιατὶ αὐτὸ τὸ καταπληκτικὸ φυσικὸ φαινόμενο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ γνώρισε ὁ Αἰσχύλος γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὴν Σικελία. Ὅμως μιὰ ὀψιμότερη τοποθέτηση τοῦ ἔργου εἶναι ὁπωσδήποτε πιθανή,

καὶ ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὶς νεότερες ἀπόπειρες[1] νὰ τὸ τοποθετήσουν χαμηλότερα ἀπὸ τὴν *Ὀρέστεια*, στὴν τελευταία σικελικὴ διαμονὴ τοῦ ποιητῆ.

Ἀπὸ τὴν προϊστορία τοῦ ἔργου βγαίνει μιὰ παράξενη σκηνοθεσία. Ὁ Τιτάνας Προμηθέας εἶναι φίλος τῶν ἀνθρώπων. Τοὺς ἔφερε τὴν φωτιά, κι ἔτσι τοὺς ἔσωσε ἀπὸ τὴ καταστροφή· αὐτὸ ἦταν ἕνα στοιχεῖο τῆς παράδοσης, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε ἐπιστεγάζεται ἔντονα στὸ ἔργο ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Προμηθέα σὰν γενικοῦ πολιτιστικοῦ φορέα (442). Ὁ Δίας διατάσσει νὰ ἁλυσοδεθῇ ὁ Τιτάνας ποὺ ταράζει τὰ σχέδιά του, στὴν ἄκρη τοῦ κόσμου, σ' ἕναν βράχο ἑνὸς μοναχικοῦ βουνοῦ. Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου ὁ Ἥφαιστος μὲ τοὺς ἀκόλουθούς του, τὸ *Κράτος* καὶ τὴν *Βίαν* (=Δύναμη καὶ Ἐξαναγκασμός), ἐκτελεῖ τὴν διαταγή. Ἡ συμπόνια τοῦ θεοῦ καὶ ἡ ὠμότητα τοῦ δαίμονα *Κράτους* δημιουργοῦν ἕναν ἀντιθετικὸ διάλογο. Ὁ Προμηθέας μένει βουβός, καὶ μόνο ὅταν ἔχουν φύγει οἱ δεσμοφύλακες ἀνοίγει τὸ στόμα του γιὰ νὰ θρηνήση. Ὅλα ὅσα ἀκολουθοῦν ἔχουν τὴν μορφὴ μιᾶς σειρᾶς μὲ ἐπεισοδιακὲς σκηνὲς ἐπίσκεψης, στὶς ὁποῖες ὁ δεμένος Τιτάνας παίρνει μέρος στὸν διάλογο μὲ πρόσωπα ποὺ ἐναλλάσσονται. Ἐπάνω σὲ φτερωτὸ ἅρμα[2] ἔρχεται ὁ χορὸς τῶν Ὠκεανίδων, γεμάτος ἀπὸ βαθιὰ συμπόνια γι' αὐτὸν ποὺ εἶναι σκληρὰ τιμωρημένος, ὕστερα ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος ὁ Ὠκεανὸς ἐπάνω σ' ἕνα φτερωτὸ ζῶο, γιὰ νὰ συμβουλέψη μιὰν φρόνιμη ὑποχώρηση, ἡ καλοπροαίρετη πρόθεσή του ὅμως ναυαγεῖ ἐπάνω στὴν ἀντίσταση τοῦ Τιτάνα. Στὸ ἑπόμενο ἐπεισόδιο ὁρμᾶ ἐπάνω στὴν σκηνὴ ἡ Ἰώ, σπρωγμένη σὲ περιπλάνηση καὶ ἀπελπισία ἀπὸ τὸν ἔρωτα τοῦ Δία καὶ τὴν ὀργὴ τῆς Ἥρας. Προφητεύοντας τὸ μέλλον της ὁ Προμηθέας ἀφήνει νὰ φανῇ ὁ δεσμὸς ποὺ τοὺς ἑνώνει σὲ τελευταίαν ἀνάλυση καὶ τοὺς δυό, ποὺ σὰν θύματα τοῦ Δία ὑποφέρουν τὰ πάνδεινα. Στὴν ὄχθη τοῦ Νείλου ὁ Δίας ἀγγίζοντάς την ἁπαλὰ θὰ τῆς δώση τὴν γαλήνη καὶ θὰ τὴν κάμη προμάμμη ἐκείνης τῆς γενιᾶς, ποὺ κάποτε χάρη στὴν φυγὴ τῶν Δαναΐδων θὰ φτάση στὸ Ἄργος. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν γενιὰ θὰ γεννηθῇ ὁ Ἡρακλῆς, ποὺ θὰ δώση τέλος στὰ βάσανα τοῦ Προμηθέα. Μόλις ἔφυγε ἡ Ἰώ, γιὰ νὰ συνεχίση τὴν περιπλάνησή της, ὁ Τιτάνας κάμνει ὑπαινιγμὸν στὸν χορὸ γιὰ ἕνα μυστικό, ποὺ ἀκόμα καὶ μέσα σ' αὐτὴν τὴν τόσο βαθιὰ δυστυχία τοῦ δίνει ἐξουσία ἐπάνω στὸν Δία. Ξέρει ἕναν δεσμὸ—ἐννοεῖ τὸν δεσμὸ μὲ τὴν Θέτιδα—ποὺ ἂν τὸν συνάψη ὁ ἀνώτατος θεός, θὰ καταστραφῇ. Ἀπὸ αὐτὴν θὰ γεννήση τὸν γιό, ποὺ θὰ εἶναι πολὺ δυνατὸς καὶ θὰ τοῦ κάμη ὅ,τι ἔκαμε ὁ ἴδιος κάποτε σὲ βάρος τοῦ πατέρα του Κρόνου. Τὰ λόγια τοῦ Προμηθέα τὰ ἀντιλήφθηκαν κι ἀπὸ τὸν Ὄλυμπο, κι ἔτσι ἔρχεται κοντὰ ὁ Ἑρμῆς, γιὰ νὰ ἀποσπάση ἀπὸ τὸν Τιτάνα, μὲ ἐντο-

1. E. C. Yorke, *Class. Quart.* 30, 1936, 153. H. J. Rose, *Eranos* 45, 1947, 99, ἄλλα στὸ βιβλιογραφικὸ παράρτημα.

2. Ὁ E. Fraenkel, ‹Der Einzug des Chores im Prometheus›, *Ann. Scuola Norm. di Pisa* 1954, 269, δὲν δέχεται τὴν ἄποψη ὅτι ὑπῆρχε φτερωτὸ ἅρμα γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν Ὠκεανίδων, ἀλλὰ φτερωτοὶ θρόνοι. Ὁ W. Buchwald ὑποθέτει στὴν εὔστοχη εἰσαγωγικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου (Bamberg 1962) ὅτι κάθε κοπέλλα καθόταν σ' ἕνα μικρὸ φτερωτὸ ἅρμα. Οἱ κινήσεις μὲ τὶς ὁποῖες κυλοῦσαν τὰ ἅρματα πρὸς τὴν σκηνὴ θὰ καλύπτονταν ἀπὸ τὰ φτερά.

λὴ τοῦ Δία, τὸ μυστικό του. Μάταια καλοπιάνει καὶ ἀπειλεῖ ὁ Ἑρμῆς. Ὁ Προμηθέας ἀντιστέκεται καὶ στὸν κεραυνὸ τοῦ Δία, καὶ στὸ τέλος τοῦ ἔργου βουλιάζει στὰ βάθη μαζὶ μὲ τὸν χορό, ποὺ τοῦ μένει πιστός.

Ὅταν ὁ Westphal στὰ 1856 ὑπογράμμισε ὁρισμένες ἰδιορρυθμίες τῶν χορικῶν τοῦ *Προμηθέα*, δημιουργήθηκε ἕνα πρόβλημα, ποὺ ἀπασχολεῖ ὥς τὰ σήμερα τὴν ἔρευνα. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ὅλο καὶ μάζευαν ἰδιοτυπίες ποὺ ἀνήκουν μόνο σ' αὐτὸ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Αἰσχύλου. Τὸ πρῶτο ποὺ ἐντυπωσιάζει εἶναι ἡ ἁπλότητα τῆς γλώσσας. Σ' αὐτὴν τὴν γενικὴ ἐντύπωση προσθέτεται ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἐπιμέρους παρατηρήσεις[1], ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐκλογὴ λέξεων, τὴν χρήση τῶν μοτίβων, καθὼς καὶ νοηματικὰ προβλήματα. Ἔτσι, δὲν ἦταν μόνο ἡ ἀφανιστικὴ προθυμία τῶν παλαιότερων φιλολόγων, ποὺ στήριξε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ *Προμηθέας* ποὺ σώζεται ἔχει ξαναδουλευτῆ ἢ εἶναι νόθος. Πιὸ μακριὰ προχώρησε ὁ Wilhelm Schmid, ποὺ πραγματεύεται τὸ ἔργο στὴν *Ἱστορία* του *τῆς Λογοτεχνίας* σὰν ἀνώνυμο δράμα ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας. Ἀπέναντι σὲ τέτοιαν ἐμπιστοσύνη μάθαμε νὰ ἀναλογιζόμαστε πόσο λίγα ἔχουμε ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο καὶ πόσο στενὴ εἶναι ἡ βάση γι' αὐτὲς τὶς συγκρίσεις. Ὅσες κι ἂν εἶναι οἱ ἰδιορρυθμίες, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθῆ στὰ καθέκαστα τὴν ἐπιβλητικότητα αὐτῆς τῆ σύλληψης καί, παράλληλα πρὸς τὶς πολλὲς παρεκκλίσεις, νὰ μὴν ἐκτιμήση τὸ πλῆθος αὐτῶν ποὺ πάντα ἠχοῦν πέρα γιὰ πέρα αἰσχύλεια. Σήμερα ὑπερισχύει ἡ ἄποψη ὅτι ἐδῶ διαβάζουμε γνήσιον Αἰσχύλο. Κι ἐμεῖς τὴν ἀκολουθοῦμε, ἔχουμε ὅμως ἀντιρρήσεις γιὰ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο μερικοὶ ἐρευνητὲς τῶν ἡμερῶν μας δὲν ἀναγνωρίζουν καθόλου ὅτι ὑπάρχει ἕνα πρόβλημα *Προμηθέα*, καὶ προσπερνοῦν, χωρὶς νὰ ποῦν λέξη, τὰ τόσα πολλὰ ποὺ χρειάζονται προσεκτικὸν ἔλεγχο.

Τὸ δυσκολότερο πρόβλημα δίνεται μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Δία σ' αὐτὸ τὸ ἔργο. Ποιάν σχέση ἔχει ὁ νέος ἀφέντης τοῦ Ὀλύμπου, ποὺ ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία του βίαια καὶ προκαλεῖ βάσανα σὰν τῆς Ἰῶς, μὲ τὸν δίκαιο κυβερνήτη τοῦ κόσμου, ποὺ ἡ εὐλαβικὴ προσευχὴ στὸν *Ἀγαμέμνονα* σχεδὸν δὲν τολμᾶ πιὰ νὰ τὸν ὀνοματίση μὲ τὸ ὄνομα Δίας; Ἂν ὑπῆρχε ἐδῶ κάποιος συμβιβασμός—ὁ Jacob Burckhardt τὸν ἀμφισβήτησε πολὺ ἐμφατικά[2]—, αὐτὸν πρέπει νὰ τὸν πρόσφεραν τὰ ἔργα τῆς τριλογίας ποὺ χάθηκαν. Καλὸ θὰ ἦταν νὰ πάψουμε νὰ χρησιμοποιοῦμε γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ *Προμηθέα* τὰ λόγια τοῦ Fr. Th. Vischer γιὰ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, «*τότες ἦταν κι ὁ καλὸς θεὸς ἀκόμα νέος*», ἔστω κι ἂν ἔκαμε τὴν ἀρχὴ ὁ Wilamowitz[3]. Τίποτε δὲν μᾶς δικαιολογεῖ στὸ νὰ εἰσαγάγουμε ἐδῶ τὴν σκέψη γιὰ μιὰν

1. Μερικὰ *Gnom* 19, 1943, 198. Πρόσθεσε: F. Heinimann, *Nomos und Physis*. Βασιλεία 1945, 44. 92, σημ. 5. O. Hiltbrunner, *Wiederholungs- und Motivtechnik bei Aisch.* Βέρνη 1950, 75.

2. *Griech. Kulturgeschichte* 1, 319 (Kröner).

3. Ὁ J. A. Davison, *Ant. Class.* 1958, 445, σχετικὰ μὲ τὴν θεωρία μιᾶς ἐξέλιξης τοῦ Δία μιλᾶ ὄχι ἀδικαιολόγητα γιὰ μιὰν τερατόμορφη διαστροφὴ τῆς θεολογίας τοῦ Αἰσχύλου·

ἐξέλιξη τοῦ θεοῦ· καὶ οἱ Ἐρινύες τῆς *Ὀρέστειας* δὲν ἐξελίσσονται, ἀλλὰ δείχνουν μόνο στὸ τέλος τῆς τριλογίας τὴν ἄλλη ὄψη μιᾶς διαμετρικὰ ἀντίθετης φύσης. Ἕνα πράγμα ὅμως μᾶς δείχνει τὸ τέλος τῆς *Ὀρέστειας*, ὅτι ὁ Αἰσχύλος ἀντιλαμβανόταν τὸν ἠθικὸ κόσμο στὸν ὁποῖο πίστευε, σὰν συμβιβασμὸν δυνάμεων ποὺ ἀρχικὰ εἶχαν διαφορετικὲς κατευθύνσεις. Καὶ πολλὰ ὑποδηλώνουν ὅτι καὶ ἡ τριλογία τοῦ Προμηθέα τελείωνε μὲ μιὰν συμφιλίωση τοῦ ὀλύμπιου στοιχείου καὶ τοῦ προμηθεϊκοῦ.

Ἀπὸ τὰ δράματα μὲ ἥρωα τὸν Προμηθέα, ποὺ ξέρουμε τὸν τίτλο τους, δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν τριλογία αὐτὴ ὁ *Πυρκαεύς*, ποὺ τὸν εἴδαμε σατυρικὸ δράμα τῆς τριλογίας στὴν ὁποία ἀνῆκαν οἱ *Πέρσες*. Μένουν ὁ *Λυόμενος* καὶ ὁ *Πυρφόρος*, κι ἀπὸ αὐτὰ τὸ πρῶτο δράμα, σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο του, περιλάμβανε τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Τιτάνα. Ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση αὐτὴ γινόταν πραγματικά, τὸ μαρτυρεῖ ρητὰ τὸ σχόλιο στὸν στ. 511 τοῦ ἔργου ποὺ σώζεται. Τὸ εὕρημα αὐτὸ γίνεται ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς ἄποψης ποὺ ὑποστηρίζεται συχνά, ὅτι δηλ. ὁ Προμηθέας ἐπάνω στὸν βράχο παριστανόταν ἀπὸ μιὰν τεράστια κούκλα. Ἡ θεωρία αὐτὴ εἶχε τὰ πλεονεκτήματά της. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δυὸ ἠθοποιοὶ ἦταν ἀρκετοὶ γιὰ τὴν εἰσαγωγικὴ σκηνὴ τοῦ δράματος ποὺ σώζεται, μιὰ ποὺ ἡ Βία μένει βουβή, καὶ ἡ καταβύθιση τοῦ Προμηθέα στὸ τέλος φαινόταν μιὰ καλὰ μελετημένη διέξοδος, γιὰ νὰ ἀπομακρυνθῆ αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφασίσουμε ἂν ὁ ποιητὴς μποροῦσε νὰ ζητήση ἀπὸ τὴν ψευδαίσθηση τοῦ κοινοῦ του νὰ ἱκανοποιηθῆ μὲ μιὰν κούκλα, ἡ ἀπελευθέρωση ὅμως τοῦ Τιτάνα στὸ τέλος τοῦ δεύτερου ἔργου μιλᾶ ἀποφασιστικὰ ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἄποψης.

Μένει ὁ *Πυρφόρος* (αὐτὸς ποὺ μεταφέρει ἢ ποὺ δίνει τὴν φωτιὰ) καί, μαζὶ μὲ αὐτόν, τὸ δύσκολο πρόβλημα τῆς θέσης του στὴν τριλογία. Ἀποτελοῦσε ἄραγε τὴν ἀρχὴ καὶ περιλάμβανε τὸ κλέψιμο τῆς φωτιᾶς ἢ ἦταν τὸ τρίτο ἔργο, ποὺ ὁλοκλήρωνε τὴν συμφιλίωση τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων κι ἔκλειε μὲ τὴν δημιουργία μιᾶς λατρείας τοῦ Προμηθέα; Ὁ παραλληλισμὸς μὲ τὶς *Εὐμενίδες* εἶναι ἑλκυστικός, δὲν ἀποτελεῖ ὅμως πειστικὸ ἐπιχείρημα. Δὲν ἔχουμε λοιπὸν κανένα βέβαιο δεδομένο γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ *Πυρφόρου* καὶ πρέπει νὰ ἔχουμε ἐπίγνωση τῶν περιορισμῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονός. Μὲ κανέναν τρόπο δὲν πρέπει νὰ ταυτίσουμε αὐτὸ τὸ ἔργο μὲ τὸ σατυρικὸ δράμα *Πυρκαεὺς* καὶ νὰ καταφύγουμε γιὰ τὰ δυὸ ἄλλα δράματα στὴν παραδοχὴ μιᾶς διλογίας. Ἂν ὅμως ὁ *Πυρφόρος* ἀνῆκε σὲ μιὰν τριλογία, τότε εἶναι δυνατὸ νὰ φαντασθοῦμε γι' αὐτόν, σὰν πρῶτο ἔργο, περισσότερη δραματικὴ πλοκή, παρὰ ἂν ἀποτελοῦσε τὸ κλείσιμό της. Μόνο τόσο κι ὄχι περισσότερο μπορεῖ νὰ συμφωνήση κανεὶς μὲ τὸν POHLENZ[1] στὴν πολεμική του ἐναντίον τοῦ REINHARDT.

Ὁ GILBERT MURRAY στὸ ὡραῖο του βιβλίο γιὰ τὸν Αἰσχύλο ἐπανέλαβε τὰ

ἂν ὑπάρχει κάτι ποὺ ἐξελίσσεται, αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ κατανόηση τοῦ Προμηθέα γιὰ τὸν Δία.

1. 2. 41.

λόγια τοῦ Swinburn, ὅτι ἡ *'Ορέστεια* εἶναι ἴσως «τὸ *μεγαλύτερο ἐπίτευγμα τῆς ἀνθρώπινης σκέψης*». 'Η ἐποχή μας, ἀπὸ τὴν ὀδυνηρή της ἀγωνία μπροστὰ στοὺς ἐνθουσιασμοὺς σὲ ἀκατάλληλες περιστάσεις, θεώρησε πὼς κάθε ἐνθουσιασμὸς ἦταν ἄστοχος. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ ὅμως, ἀκόμα καὶ σήμερα θὰ μπορούσαμε νὰ ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ λέμε ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰν ἀπὸ τὶς κορυφὲς τῆς ἀνθρώπινης τέχνης. Λίγα μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ αὐτό· πιὸ ταιριαστὰ ἡ γλυπτικὴ τοῦ Μιχαηλάγγελου. 'Επιπλέον πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι μὲ τὴν μορφὴ τῆς *'Ορέστειας* ἡ κλασσικὴ ἐποχὴ δὲν ἔχει ἀκόμα φθάσει στὴν ἀκρότατη τελείωσή της. 'Η ποίηση αὐτή, ποὺ ἀγκαλιάζει ἕνα ὁλόκληρο σύμπαν, ἔχει χαρακτηριστικὰ ἀρχαϊκότητας, δὲν τὰ κουβαλᾶ ὅμως σὰν δεσμὰ ποὺ τὴν ἐμποδίζουν, ἀλλὰ σὰν κάτι ποὺ ἔχει κιόλας δαμασθῆ στὸν δρόμο γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση. Τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Δία στὴν 'Ολυμπία δὲν βρίσκονται μόνο χρονικὰ κοντά της, ἀλλὰ καὶ ὁ 'Απόλλωνας τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος ἔχει στενὴν σχέση μὲ τὸν 'Απόλλωνα τῶν *Εὐμενίδων*.

"Οταν ὁ Αἰσχύλος ἀνέβασε τὴν τριλογία στὰ 458, ποὺ τὴν ἀκολουθοῦσε τὸ χαμένο σατυρικὸ δράμα *Πρωτεύς*, τὸ θέμα εἶχε κιόλας μακριὰν ἱστορία. 'Απὸ τὸν "Ομηρο κι ὕστερα μᾶς γίνονται γνωστὰ διάφορα κεφάλαιά της, στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως εἶναι ἰδιαίτερα λυπηρὸ ὅτι ἔχει χαθῆ γιὰ μᾶς ἡ χορικολυρικὴ διαμόρφωση τοῦ μύθου ἀπὸ τὸν Στησίχορο. Τὰ λίγα ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὴν *'Ορέστειά* του δείχνουν μοτίβα, ποὺ γονιμοποιοῦνται στὴν τραγωδία. Μαζὶ μὲ αὐτὰ ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὴν ὑπόθεση τοῦ WILAMOWITZ, ὅτι ἡ σημασία τοῦ 'Απόλλωνα γι' αὐτὸ τὸ ὑλικὸ τοῦ μύθου προέρχεται ἀπὸ παλιὰν ἐπικὴ ποίηση ἐπηρεασμένην ἀπὸ τοὺς Δελφούς. 'Οπωσδήποτε καὶ στὴν *'Ορέστεια* τὸ οὐσιαστικὸ ἐπίτευγμα τοῦ ποιητῆ δὲν εἶναι ἡ ἐφεύρεση τοῦ θέματος. Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ δυνατὲς μορφὲς τοῦ θεάτρου εἶναι ἡ Κλυταιμνήστρα τοῦ πρώτου ἔργου. Στὸν παλιότερο θρύλο γιὰ τὴν δολοφονία τοῦ 'Αγαμέμνονα προβάλλει ἐντονότερα ὁ Αἴγισθος σὰν δράστης (π.χ. *'Οδ. λ* 409), κι ἔτσι θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑποθέση ὅτι ἔχουμε ἕναν νεωτερισμὸ τοῦ Αἰσχύλου. 'Ωστόσο ὁ ρόλος τῆς Κλυταιμνήστρας στὶς ἀφηγήσεις τῆς *'Οδύσσειας* χρειάζεται ἐπανεξέταση, ἐνῶ ὁ 11. *Πυθιόνικος* τοῦ Πινδάρου μᾶς δείχνει ὅτι ἤδη ἡ ποίηση πρὶν ἀπὸ τὴν τραγωδία τὴν παρουσιάζει νὰ ἐκτελῆ τὴν ἀνόσια πράξη μὲ τὰ ἴδια της τὰ χέρια. Τὴν πιὸ μεγάλη ἀνεξαρτησία ἀπέναντι στὴν παράδοση ὁ Αἰσχύλος τὴν φύλαξε γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ τρίτου ἔργου, κι αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐδῶ, τόσο στὴν νοηματικὴ διείσδυση ὅσο καὶ στὴν ἀνάπλαση τοῦ ἀρχαίου ὑλικοῦ, ἔδωσε ὅ,τι πιὸ δικό του.

'Η σκηνοθεσία τῆς τριλογίας ἀπέκτησε μεγαλύτερην ἐλευθερία καὶ μεγαλύτερον πλοῦτο ἀπέναντι στὰ παλαιότερα ἔργα. 'Ο τρίτος ὑποκριτὴς χρησιμοποιεῖται γενναιόδωρα, ἔστω κι ἂν εἴμαστε ἀκόμα ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ πραγματικὲς σκηνὲς τριῶν προσώπων. Τὸ σκηνικὸ τῆς *'Ορέστειας* μᾶς δείχνει γιὰ πρώτη φορὰ τὴν πρόσοψη τῆς σκηνῆς διαμορφωμένην σὲ πρόσοψη παλατιοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία μιὰ μεγάλη κεντρικὴ πύλη καὶ πλευρικὲς εἴσοδοι ὁδηγοῦν στὴν σκηνή.

Καὶ τὰ τρία ἔργα ἀρχίζουν μὲ προλόγους. "Αν ἡ ἄποψη ποὺ δικαιολογήσαμε

πρωτύτερα (σ. 333) εἶναι σωστή, ὅτι ὁ πρόλογος ἀποτελεῖ ἕνα ἀρχαῖο τεχνικὸ μέσο γιὰ τὴν προπαρασκευὴ τῶν τραγουδιῶν τοῦ χοροῦ, γιὰ πρώτη φορὰ τώρα διαφωτίζεται καλὰ ἡ τέχνη μὲ τὴν ὁποία ὁ Αἰσχύλος ἔκαμνε τὸν πρόλογο φορέα ἐναλλασσόμενων διαθέσεων.

Ἡ δράση τοῦ *Ἀγαμέμνονα* ἀρχίζει νύχτα ἀκόμα, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν αὐγή. Ἕνας φύλακας εἶναι πλαγιασμένος στὸ δῶμα τοῦ παλατιοῦ, διαταγμένος ἀπὸ τὴν Κλυταιμνήστρα νὰ προσέχῃ γιὰ τὸ φωτεινὸ σῆμα, ποὺ ἀπὸ βουνοκορφὴ σὲ βουνοκορφὴ ἐπρόκειτο νὰ ἀναγγείλῃ στὸ Ἄργος τὴν πτώση τῆς Τροίας. Τὸ παράπονο γιὰ τὸ ἀτέλειωτο βάσανο αὐτῆς τῆς φρούρησης τὸ ἀκολουθεῖ ἡ ἀγαλλίαση γιὰ τὸ ἄναμμα τοῦ *φρυκτοῦ*. Ὡστόσο ἀμέσως βουβαίνεται ἡ χαρά, ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση τῆς ἐνοχῆς καὶ τοῦ κινδύνου, ποὺ ἐνεδρεύουν μέσα στὸ παλάτι. Σὲ τριανταεννιὰ στίχους ζωγραφίζεται ἐδῶ ἡ ἀντίθεση ποὺ συγκροτεῖ ὁλόκληρο τὸ ἔργο, καὶ ἀνακρούεται ὁ ἦχος σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἔχουν ἐναρμονισθῆ μεγάλα τμήματα αὐτῆς τῆς τραγωδίας. Μέσα στὸ πλατιὰ συνθεμένο πρῶτο μισὸ τοῦ ἔργου, πρὶν ἀκόμα συναντηθοῦν ὁ Ἀγαμέμνονας καὶ ἡ Κλυταιμνήστρα, πνίγεται διαρκῶς, ὅπως καὶ στὸν πρόλογο τοῦ φύλακα, ἐκείνη ἡ κραυγὴ τῆς χαρᾶς σὲ ἐναγώνιο προαίσθημα, καὶ τόσο σφιχτὰ ἡ μαστοριὰ τοῦ ποιητῆ συσσωρεύει τὰ σκοτεινὰ σύννεφα, ποὺ τὸν κεραυνὸ ποὺ ξεσπᾶ τὸν νιώθουμε σὰν ἀνακούφιση ὕστερα ἀπὸ μακριὰν ἀγωνία.

Ἡ ἔκταση τῶν εἰσαγωγικῶν μερῶν, προπάντων τῶν λυρικῶν μέτρων, ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν πρόλογο καὶ τοὺς ἀνάπαιστους τῆς παρόδου τοῦ χοροῦ, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ γέρους Ἀργεῖτες, θὰ κατανοηθῆ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐδῶ δὲν ἀναπτύσσεται μόνο ὁ *Ἀγαμέμνονας*, ἀλλὰ ὁλόκληρη ἡ τριλογία. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη ἀποκτοῦν σημασία οἱ ἀριθμοὶ τῶν στίχων τῶν τριῶν ἔργων (1673. 1076. 1047).

Ἡ πολύστροφη πάροδος μᾶς πηγαίνει πίσω στὸ ξεκίνημα τοῦ στόλου. Ἐκεῖ, στὴν Αὐλίδα, ὁ Ἀγαμέμνονας τοποθετεῖται μπροστὰ στὸ φοβερὸ αἴτημα, νὰ θυσιάσῃ τὸ δικό του παιδί, τὴν Ἰφιγένεια, γιὰ νὰ ἐξιλεώσῃ τὴν ὀργὴ τῆς Ἄρτεμης καὶ νὰ μερώσῃ τοὺς ἀντίθετους ἀνέμους. Πάλι ὁ ἄνθρωπος στενάζει κάτω ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῆς Ἀνάγκης, πάλι βρίσκεται μπροστὰ στοὺς δυὸ δρόμους, ποὺ ὁ καθένας τους μοιάζει ἀπέραστος, καὶ ποὺ μολαταῦτα ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς πρέπει νὰ περαστῆ. Οἱ Ἀτρεῖδες, ποὺ πετοῦν καταγῆς τὸ σκῆπτρο τους, ποὺ τὰ δάκρυα τρέχουν ἀπὸ τὰ μάτια τους, γίνονται σύμβολο τῆς ἀνάγκης στὴν ὁποία βρίσκονται, νὰ πάρουν μιὰν μοιραία ἀπόφαση. Κι ἐδῶ ὅμως ὁ ἄνθρωπος ποὺ πῆρε τὴν ἀπόφασή του κάτω ἀπὸ τὸν πιὸ πικρὸ ἐξαναγκασμό, προσθέτει ἀπὸ πάνω καὶ τὴν δική του βούληση. Ὁ Ἀγαμέμνονας εἶναι τώρα ἀποφασισμένος γιὰ ὅλα (221), θυσιάζει τὸ παιδί του καὶ ἐξασφαλίζει ἔτσι ἐλεύθερην ἀναχώρηση στὴν μεγάλη ἐκστρατεία. Στὴν γυναίκα του ὅμως ἀνάβει μιὰν φλόγα μίσους, ἡ ὁποία δὲν θὰ σβήσῃ πιά. Μολαταῦτα θὰ ἦταν λαθεμένη ἁπλοποίηση, νὰ ἐξηγήσουμε τὴν πράξη τῆς Κλυταιμνήστρας μόνο ἀπὸ αὐτὸ τὸ κίνητρο. Μὲ ὅμοια δύναμη τὸ δικό της πάθος σπρώχνει αὐτὴν τὴν γυναίκα στὴν ἀγκαλιὰ ἑνὸς κατώτερου ἀνθρώπου καὶ τελικὰ στὸν φόνο τοῦ

συζύγου της· Πῶς ὅμως ὅλα αὐτὰ σὲ τελευταίαν ἀνάλυση συνταιριάζονται ἀξεδιάλυτα, θὰ γίνη φανερὸ μόνο μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἔργου.

Μέσα ἀπὸ τὰ λυρικὰ μέτρα τῆς παρόδου, μὲ τὴν πλούσια διάρθρωσή τους, ὑψώνεται ὁ ὕμνος στὸν Δία. Ὁ τύπος τῆς παλιᾶς παρακλητικῆς ᾠδῆς, ἡ ὁποία ζητᾶ νὰ φτάση ὣς τὸν θεὸ μὲ ὅλα του τὰ λατρευτικὰ ἐπίθετα (πρβλ. *Ἰλιάδα Α* 37), ἔγινε ἐδῶ φορέας ἑνὸς θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι πιὰ ἀρκετὸ κανένα ὄνομα: *ὁ Δίας, ὅποιος κι ἂν εἶναι, ἂν τοῦ ἀρέση νὰ τὸν ὀνομάζουμε ἔτσι...* Σὲ λίγα σημεῖα ἀντιλαμβανόμαστε τὴν φωνὴ τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ μὲ τόσην ἀμεσότητα. Αὐτὸς ὁ Δίας, ποὺ ἐξελίχθηκε ἀπὸ τὸν ὁμηρικὸ πατέρα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ ποὺ ἀπὸ καιρὸν δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ συγκριθῆ μὲ αὐτόν, εἶναι γιὰ τὴν πίστη τοῦ ποιητῆ ὁ ἐγγυητὴς μιᾶς μεγάλης καὶ λογικῆς τάξης τοῦ κόσμου. Γιατὶ ὅσο μπερδεμένοι κι ἂν εἶναι οἱ δρόμοι τοῦ θεοῦ, ὡστόσο εἶναι πολὺ εὐδιάκριτο ἕνα τελικὸ νόημα, καὶ ὁ Αἰσχύλος τὸ διακηρύσσει σ' αὐτὸ τὸ τραγούδι. Ὁ δρόμος τοῦ ἀνθρώπου ἀνάμεσα ἀπὸ τὴν ἐνοχὴ καὶ τὰ βάσανα εἶναι ὁ δρόμος του γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ νόμου. Ὁ λόγος: *τὸ πάθημα μάθημα* (*πάθει μάθος*, 177), ποὺ στὴν ἀρχὴ δὲν σημαίνει τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος γίνεται προσεκτικὸς μὲ τὰ σφάλματά του, ἔγινε ἐδῶ στημονικὸς λόγος ἑνὸς θρησκευτικοῦ κοσμοείδωλου, ποὺ ἔχει μεγάλο βάθος[1]. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ μιὰν δεύτερη φράση, ποὺ πρέπει νὰ μπῆ μπροστὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη: *ὅποιος κάμνει, πρέπει νὰ ὑποφέρῃ* (*παθεῖν τὸν ἔρξαντα· θέσμιον γάρ*, 1564)[2]. Σ' αὐτὴν τὴν ἁλυσίδα πράξης, ἐνοχῆς, ἐξιλέωσης καὶ γνώσης παρεμβάλλεται τώρα καὶ τὸ παράξενο θέμα, ποὺ τὸ συναντήσαμε στοὺς *Πέρσες*, ἡ ἀντίληψη γιὰ ἕναν θεὸ ποὺ ὑποβοηθεῖ τὴν ἐνοχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ὁ θεὸς τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ ἀπὸ αὐτὸν τὸν σκληρὸ δρόμο μᾶς ὁδηγεῖ στὴν γνώση.

Ὁ *Ἀγαμέμνονας* δείχνει στὴν σύνθεσή του πέρα πέρα ἀκόμα ἐκείνην τὴν ἀνισότητα τοῦ δραματικοῦ ρυθμοῦ, ποὺ ὕστερα ἀπὸ μακριὰ προπαρασκευὴ κάμνει νὰ ἀκολουθῆ μιὰ ἀπότομη ἐκτόνωση τῶν συσσωρευμένων ἀντιθέσεων. Σὲ μακρὺν λόγο ἡ Κλυταιμνήστρα περιγράφει τὸν δρόμο τῶν φρυκτωριῶν ἀπὸ βουνοκορφὴ σὲ βουνοκορφή, καὶ μὲ ὁμαλὲς μεταβάσεις ὁ χορὸς ψάλλει ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ στὸ πρῶτο στάσιμο[3] πῶς ὁ Δίας τιμώρησε τὸν Πάρη, ποὺ πρόσβαλε τὸ δίκαιο τῆς φιλοξενίας κι ἔκλεψε τὴν ξένη γυναίκα, μαζὶ ὅμως καὶ γιὰ τὴν κατάρα ποὺ βαραίνει ἐπάνω στὸν αἱματηρὸ πόλεμο ἐξαιτίας μιᾶς γυναίκας. Ὅλα εἶναι στενόχωρα, γεμάτα ἀπὸ ἐναγώνια προαισθήματα. Μὲ μεγάλην ἀποτελεσματικότητα, γιὰ τὴν ὁποία οἱ *Χοηφόρες* θὰ μᾶς δώσουν ἕνα ἀκόμα παράδειγμα, ὁ Αἰσχύλος σ' αὐτὸν τὸν περίγυρο ἀπὸ ἀνησυχία καὶ ἀγωνία τοποθετεῖ τὸν ἁπλό, ὁλωσδιόλου ξέγνοια-

1. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς λέξης H. Dorrie, *Leid und Erfahrung. Abh. Ak. Mainz. Geistes- und sozialwiss. Kl.* 1956/5.

2. Πβλ. ἀνάμ. σὲ ἄλλα: Ἡσίοδ., ἀπόσπ. 174 Rz.

3. Ὁ ὅρος δηλώνει ἕνα τραγούδι μὲ ἥσυχα μέτρα, ὄχι μὲ ρυθμοὺς ἐμβατηριακοὺς ὅπως στὴν *πάροδο* (= εἴσοδο) καὶ ἔξοδο· πβλ. W. Kranz, *Stasimon*. Βερολ. 1933, 114.

στον ἄνθρωπο, πού δὲν συμμετέχει καθόλου στὰ βάσανα ἐκείνων πού εἶναι μέσα στὰ πράγματα. Ἔτσι ἐμφανίζεται ἐδῶ στὴν σκηνὴ ὁ ἀγγελιαφόρος, πού ἀναγγέλλει τὴν ἀποβίβαση τοῦ βασιλιᾶ, χαίρεται μὲ ὅλην του τὴν καρδιὰ γιὰ τὸν γυρισμό, καὶ ἀπὸ τὴν χαρούμενη ἀσφάλεια τῆς στιγμῆς ἀνασκοπεῖ τὰ βάσανα τοῦ στρατοπέδου.

Τὸ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ στάσιμο ἀκούσαμε τὴν ἀφήγηση τῆς Κλυταιμνήστρας γιὰ τὴν φωτεινὴ σηματοδότηση καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν ἔχουν ἀράξει κιόλας τὰ πλοῖα τοῦ Ἀγαμέμνονα, αὐτὸ δείχνει τὸν ἡγεμονικὸ χειρισμὸ τοῦ χρόνου ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο. Ἡ γενικὴ ὑποδήλωση ὅτι ἕνα χορικὸ τῆς τραγωδίας μπορεῖ νὰ καλύπτη μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα, ἐδῶ δὲν εἶναι ἀρκετή, γιατὶ ἡ ἄφιξη τοῦ ἀγγελιαφόρου συσχετίζεται ρητὰ (489) μὲ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς φρυκτωρίας πού προηγήθηκε πρὶν ἀπὸ λίγο.

Τὸ δεύτερο στάσιμο ξαναφέρνει τὴν σκέψη ἀπὸ τὴν Ἑλένη, πού εἶναι ἡ μεγάλη αἰτία τοῦ πόνου, στὰ γενικά. Ἐδῶ ἀκοῦμε (750) τὴν προσωπικὴ ὁμολογία τοῦ ποιητῆ, ὅτι αὐτὸς δὲν συμμερίζεται τὴν πεποίθηση τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὸν φθόνο τῶν θεῶν. Δὲν εἶναι ὁ φθόνος ἐναντίον τῆς πολὺ μεγάλης εὐτυχίας, ἀλλὰ μόνο ἡ ἐπιβολὴ τῆς δικαιοσύνης, πού κινεῖ τὸ χέρι τοῦ θεοῦ ὅταν τιμωρῆ τὴν ἁμαρτία. Γιατὶ κάθε κακὸ ἔχει τὴν ρίζα του στὴν ἁμαρτία. Ἔτσι ἀντηχεῖ τὸ τραγούδι, ὡς τὴν στιγμὴ πού μπαίνει ὁ νικητής. Ὁ Ἀγαμέμνονας ἔρχεται μὲ ἅρμα, πίσω του ὅμως εἶναι κουλουριασμένη ἡ Κασσάνδρα, ἡ τρωαδίτισσα βασιλοπούλα, πού τὴν φέρνει στὴν Κλυταιμνήστρα σὰν παλλακίδα του στὸ σπίτι. Ἡ ἔνταση πάνω ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ πρῶτο μέρος τοῦ *Ἀγαμέμνονα* ἔχει φτάσει ἐδῶ στὸ ὕψιστο σημεῖο. Στὴν ψυχρὴ ἐπιφυλακτικότητα τοῦ Ἀγαμέμνονα ἀπαντᾶ ἡ προσποιητὴ χαρὰ τῆς γυναίκας του, πού ἡ προσποίησή της τὴν ζαλίζει ὡς τὸ σημεῖο νὰ παρασυρθῆ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ τεχνάσματά της. Τὴν σκηνὴ τὴν τελειώνει ἕνας ἀγώνας λόγων, στὸν ὁποῖο ἡ Κλυταιμνήστρα ἐπιβάλλει τὴν θέλησή της στὸν ἄντρα της, νὰ μπῆ δηλ. στὸ παλάτι βαδίζοντας ἐπάνω σὲ πορφυρὸ χαλί. Ἡ νίκη αὐτὴ εἶναι πρόλογος τῆς ἄλλης, ἐκείνης τὴν ὁποία προσδοκᾶ μέσα στὸ σπίτι[1].

Πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ὁ Αἰσχύλος τοποθέτησε μιὰν σκηνή, πού κάμνει μονομιᾶς νὰ πλαταίνη ὁ ορίζοντας τοῦ ἔργου. Ἡ Κασσάνδρα, ὕστερα ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ βασιλικοῦ ζευγαριοῦ, ἔμεινε πίσω, πάνω στὴν σκηνή. Ἡ Κλυταιμνήστρα ξαναγυρίζει, γιὰ νὰ τραβήξη μὲ δόλον τὸ θύμα της μέσα στὸ παλάτι, ἡ τρωαδίτισσα βασιλοπούλα ὅμως σιωπᾶ καὶ μένει στὴν θέση της. Τότε τὴν ἐπιφοιτᾶ ὁ θεός, ὁ Ἀπόλλωνας, πού κάποτε τῆς ἔδωσε σὰν κατάρα τὴν δύναμη τῆς προφητείας. Σὲ μιάν, καὶ μορφολογικὰ μεγαλόπρεπη, ἐναλλαγὴ ἐκστατικὰ ὁραματικοῦ τραγουδιοῦ καὶ συγκροτημένου προφητικοῦ λόγου ὑψώνει μπροστά μας τὴν προϊστορία τοῦ

1. Πρὸς αὐτὴν τὴν ἀντίληψη τῆς σκηνῆς βρίσκεται κοντὰ καὶ ἡ ἑρμηνεία της ἀπὸ τὸν H. Gundert, <*Θεωρία*>, *Ἀφιέρ. Schuchardt*. Baden-Baden 1960, 69, ὁ ὁποῖος συζητᾶ ἐπίσης ἑρμηνεῖες ἄλλων.

οἴκου τῶν Ἀτρειδῶν: τὸν ἀδελφό, ποὺ ντρόπιασε τὸ κρεβάτι τοῦ ἀδελφοῦ, τὴν φρίκη τοῦ θυέστειου δείπνου καί, κάτι ποὺ τό βλέπουν τὰ μάτια της, μέσα στὸ σπίτι τὸ κοπάδι τῶν Ἐρινύων, ποὺ μὲ κανέναν τρόπο δὲν θέλει νὰ φύγη καὶ πού, ὅμοιο μὲ μεθυσμένους κωμαστές, τραγουδᾶ τὸ φοβερό του τραγούδι. Τώρα ὅμως χαλκεύεται ἕνας καινούργιος κρίκος στὴν ἁλυσίδα τῆς ἁμαρτίας. Μέσα ἑτοιμάζεται ἡ γυναίκα νὰ χτυπήση τὸν σύζυγο καὶ βασιλιὰ ποὺ ἔχει γυρίσει σπίτι του, σὰν νὰ ἦταν ζῶο θυσίας. Ἡ Κασσάνδρα θὰ μοιραστῆ τὴν τύχη του, καὶ ὕστερα ἀπὸ ἕνα τελευταῖο ξέσπασμα τῆς θελησής της νὰ ζήση, μπαίνει προετοιμασμένη στὸ σπίτι, γιὰ νὰ ἀντικρύση τὸν θάνατό της. Ἀμέσως ἀντηχεῖ ἡ πονεμένη κραυγὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα ἀπὸ τὸ παλάτι. Ἐνῶ ὁ χορὸς συζητᾶ ἀκόμα καὶ διστάζει, ἀνοίγεται ἡ μεγάλη κεντρικὴ πύλη[1], καὶ ἡ Κλυταιμνήστρα φαίνεται μὲ τὸ φονικὸ ὅπλο στὸ χέρι κοντὰ στὰ πτώματα τῶν δυό της θυμάτων. Ἀκόμα κατέχεται ἀπὸ τὸ μεθύσι τῆς πράξης της κι εὐλογεῖ τὶς σταγόνες τοῦ αἵματος, ποὺ τὴν πιτσίλισαν ἀπὸ τὸ χτύπημα τοῦ θανάτου, σὰν τὴν βροχὴ ποὺ ποτίζει τὴν σπορὰ τὸν καιρὸ ποὺ μεγαλώνει. Τώρα ὅμως ἀρχίζει ἕνας μακρὺς ἀγώνας μὲ τὸν χορό, ὁ ὁποῖος στὴν ἐπινίκια ἀγαλλίασή της ἀντιτάσσει τὴν σοβαρότητα τῆς πράξης της καὶ τὴν βεβαιότητα τῆς τιμωρίας. Τότε ἡ Κλυταιμνήστρα ἀρχίζει νὰ βλέπη. Ὄχι ὅτι νιώθει μεταμέλεια ἢ ὅτι ἔπαψε νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι δίκαια ἔκαμε ὅ,τι ἔκαμε. Ἀναγνωρίζει ὅμως ὅτι ἡ ἴδια τώρα μπλέχτηκε μέσα στὴν ἁλυσίδα τοῦ ἐγκλήματος καὶ τῆς τιμωρίας, ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὸ παρελθὸν αὐτῆς τῆς γενιᾶς καὶ πρόκειται νὰ συνεχισθῆ καὶ στὸ μέλλον, χωρὶς νὰ μπορῆ νὰ ἰδῆ κανεὶς τὸ τέλος. Ἐδῶ θὰ ἤθελε νὰ κλείση μιὰν συμφωνία μὲ τὸν δαίμονα τοῦ σπιτιοῦ, πὼς φτάνουν πιὰ ὅσα ἔχουν συμβῆ. Σὰν γιὰ ἀπάντηση ἔρχεται ὁ Αἴγισθος στὴν σκηνή, ὁ ἐραστής της, ποὺ τὴν ἄφησε νὰ ἐκτελέση τὸ ἔργο, καὶ τώρα παριστάνει τὸν ἀφέντη. Τώρα ἀνάβει τὸ αἷμα τῶν γερόντων, καὶ θὰ ξεσποῦσε ἀνοιχτὴ μάχη, ἂν δὲν ἔμπαινε στὴν μέση ἡ Κλυταιμνήστρα. Μιὰ ἄλλη, μιὰ Κλυταιμνήστρα ποὺ δείχνει κουρασμένη, ποὺ τώρα μιλᾶ σὰν γυναίκα καὶ δὲν θέλει πιὰ νὰ ἀφήση νὰ χυθῆ ἄλλο αἷμα. Μαζὶ μὲ τὸν Αἴγισθο μπαίνει στὸ παλάτι, ποὺ μέσα σ' αὐτὸ καὶ οἱ δυό τους τώρα πρόκειται νὰ διαφεντέψουν.

Τὸ δεύτερο ἔργο, *αἱ Χοηφόροι*, δείχνει μιὰν μεγάλη παραλληλία στὴν δομὴ μὲ τὸ πρῶτο, ποὺ σὲ ὁρισμένα καίρια σημεῖα τῆς δράσης χτυπᾶ μὲ ἰδιαίτερην ἔμφαση στὸ μάτι. Ξανὰ μέσα στὸν κύκλο ποὺ ἔχει κλείσει γύρω ἀπὸ τὸ σπίτι τῶν Ἀτρειδῶν μπαίνει μὲ ἐγκληματικὴ δράση ἕνας ἄνθρωπος, ξανὰ παρ' ὅλην του τὴν

1. Δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, γι' αὐτὴν καὶ γιὰ ἄλλες σκηνές, νὰ ἐπικαλούμαστε τὸ «ἐκκύκλημα», ἕνα κυλιστικὸ μηχάνημα, ποὺ ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη ἐποχή· πβλ. E. Bethe, <Ekkyklema und Thyroma>, *Rhein. Mus.* 83, 1934, 21. Τὸ ἐκκύκλημα τὸ ἀμφισβητεῖ γιὰ τὴν κλασσικὴ σκηνὴ καὶ ὁ A. Pickard-Cambridge, *The Theatre of Dionysos in Athens*. Ὀξφ. 1946, 100 κἑ. Διαφορετικὰ ὁ T. B. L. Webster, τελευταῖα, <Staging and Scenery in the Ancient Greek Theatre>, *Bull. Rylands Libr.* 42/2, 1960, 493. Τώρα ὅμως ὁ N. C. Hourmouziades, *Production and Imagination in Euripides*. Ἀθήνα 1965, πρόβαλε πειστικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν παραδοχὴ τοῦ ἐκκυκλήματος στὸν Εὐριπίδη, προπάντων γιὰ τὸν *Ἡρακλῆ*.

ἀντίσταση ὑποχρεώνεται νὰ γνωρίση αὐτὲς τὶς ἀλληλοεξαρτήσεις. Ὅπως στὸν *Ἀγαμέμνονα*, ἔτσι κι ἐδῶ ἡ σκηνικὴ δομὴ ὁδηγεῖ μὲ τέσσερις βαθμίδες στὴν συνάντηση τῶν δυὸ συναγωνιστῶν. Τὸν πρόλογο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο μᾶς σώζονται μόνο ἀποσπάσματα, τὸν ἀπαγγέλλει ὁ Ὀρέστης στὸν τάφο τοῦ πατέρα του. Ἡ προσευχὴ τοῦ ἀγνοῦ νέου, ποὺ μεγάλωσε στὴν ξενιτιά, βρίσκεται σὲ πάρα πολὺ ἔντονην ἀντίθεση πρὸς τὴν πένθιμη ἀπήχηση τοῦ προηγούμενου ἔργου. Τότε ἀκούεται τὸ τραγούδι γυναικῶν ποὺ μαζὶ μὲ τὴν Ἠλέκτρα ἔρχονται κοντὰ στὸν τύμβο, κι ὁ Ὀρέστης κρύβεται μὲ τὸν σύντροφό του τὸν Πυλάδη, γιὰ νὰ διερευνήσουν ἀθέατοι τὸ νόημα αὐτῆς τῆς πομπῆς. Ἡ Κλυταιμνήστρα, τρομαγμένη ἀπὸ ἕνα ἄσχημο ὄνειρο, ἔστειλε τὴν κόρη της μὲ ἐξιλαστικὲς προσφορὲς στὸν τάφο τοῦ σκοτωμένου, ἡ Ἠλέκτρα ὅμως τὶς προσφέρει παρακαλώντας νὰ γυρίση ὁ Ὀρέστης καὶ νὰ ἐκπληρώση τὴν ἐκδίκηση. Ἐδῶ ἀνακαλύπτει τὴν κοτσίδα τῶν μαλλιῶν, ποὺ ὁ ἀδελφός της θυσίασε στὸν τάφο, ἀνακαλύπτει τὰ χνάρια τῶν ποδιῶν του[1] καὶ προαισθάνεται τὸν ἐρχομό του. Σὲ μιὰν τρίτη βαθμίδα τῆς δράσης τὰ ἀδέλφια βρίσκονται μέσα σὲ μιὰν σκηνὴ ἀναγνωρισμοῦ τεχνικὰ ἁπλήν, ποὺ ὅμως συγκινεῖ μὲ τὴν θέρμη τῶν τόνων της. Τὰ ἀδέλφια ἑνώνονται τώρα μὲ τὸν χορὸ σὲ ἕνα μακρὺ ἀμοιβαῖο τραγούδι κοντὰ στὸν τάφο, καὶ ὕστερα ὁ Ὀρέστης ἀναπτύσσει τὸ σχέδιό του, τὸ ὁποῖο, μὲ τὴν τελευταία ἀπὸ τὶς βαθμίδες ποὺ ἀναφέραμε, ὁδηγεῖ στὴν συνάντηση μὲ τὴν μητέρα του. Ἐκείνη δὲν τὸν ἀναγνωρίζει ἀκόμα, καθὼς αὐτὸς παρουσιάζεται σὰν ἀγγελιαφόρος τοῦ δικοῦ του θανάτου. Δέχεται τὸν ξένο καὶ τὸν σύντροφό του Πυλάδη σὰν φιλοξενούμενους στὸ σπίτι καὶ στέλλει ἀγγελιαφόρον στὸν Αἴγισθο, ποὺ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸ σπίτι. Ἀγγελιαφόρος εἶναι ἡ γριὰ παραμάνα τοῦ Ὀρέστη, καὶ μέσα της ξαναβρίσκεται ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἔχοντας ὁ ἴδιος παραμείνει ἀμόλυντος, μὲ τὰ ἁπλά της λόγια ἐκφράζει καθαρὴν ἀνθρωπιά. Κι αὐτὴ πιστεύει τὴν εἴδηση γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Ὀρέστη καὶ βρίσκει τὰ δάκρυα ποὺ ἡ μητέρα του δὲν ἔχει γι' αὐτόν. Τὰ λόγια της, μὲ τὰ ὁποῖα αὐτὴ ξαναθυμᾶται ὅλην τὴν ἀκριβὴ ἔγνοια γιὰ τὸ ἔρημο παιδί, τὰ ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ποὺ στὴν πάροδο τοῦ *Ἀγαμέμνονα* μᾶς συναρπάζει μὲ τὴν κατανόησή του γιὰ τὸ ἄφωνο πλάσμα.

Στὸ ἀληθινὸ καλλιτέχνημα κάθε μέρος ἐπενεργεῖ πρὸς πολλὲς πλευρές. Ἔτσι ἡ σκηνὴ τῆς παραμάνας δὲν ἔχει μόνο τὸ δικό της φώς, ἀλλὰ ἔχει σημασία καὶ γιὰ τὴν συγκρότηση τοῦ συνόλου. Ἡ γριὰ πρόκειται νὰ καλέση τὸν Αἴγισθο μὲ τοὺς ὁπλοφόρους του, ὁ χορὸς ὅμως, ποὺ τὴν ἀφήνει νὰ διαισθανθῆ ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, τὴν πείθει νὰ ἀλλάξη τὸ μήνυμά της σ' αὐτὸ τὸ κρίσιμο σημεῖο. Ὕστερα

1. Ἡ γνησιότητα ὅμως τῶν στίχων ποὺ ἀναφέρονται στὰ χνάρια τῶν ποδιῶν (205-11 καὶ 228 κέ.) καθὼς καὶ ἡ πολεμικὴ τοῦ Εὐριπίδη ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ θέματος (*Ἠλ.* 518-44) ἀμφισβητοῦνται: E. Fraenkel, *Aesch. Agam.* Ὀξφ. 1950, 3, σ. 815· πβλ. ὅμως τώρα H. Lloyd-Jones, <Some alleged interpolations in Aesch. Choe. and Eur. El.>, *Class. Quart.* N. S. 11, 1961, 171, καὶ H.-J. Newiger, *Herm.* 89, 1961, 427. F. Solmsen, <Electra and Orestes. Three recognitions in Greek tragedy>, *Meded. Nederl. Ak. Afd. Letterkunde.* N. R. 30/2, 1967.

ἀπὸ ἕνα τραγούδι τοῦ χοροῦ, ποὺ καλύπτει τὸν χρόνο ποὺ χρειάζεται γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἐντολῆς,— ὅπως σὲ πολλὲς τέτοιες περιπτώσεις—, ἔρχεται ὁ Αἴγισθος καὶ σκοτώνεται μέσα στὸ παλάτι ἀπὸ τὸ σπαθὶ τοῦ 'Ορέστη. Τώρα ἕνας ὑπηρέτης καλεῖ τὴν Κλυταιμνήστρα ἀπὸ τὸν γυναικωνίτη, ἡ ὁποία ἀμέσως κατάλαβε τὸν λόγο του, ὅτι ὁ πεθαμένος σκοτώνει τοὺς ζωντανούς. Ἄλλην μιὰ φορὰ ὁ δαίμονας ξυπνᾶ μέσα της, φωνάζει νὰ τῆς δώσουν τὸ τσεκούρι, νά, ὅμως, ποὺ βρίσκεται ἀντιμέτωπη μὲ τὸν γιό της. Σὲ μιὰν γοργὴ στιχομυθία, στὴν ὁποία ἀδράχνεται ἀπὸ τὴν μοναδικὴ λέξη «παιδί», σὰν νὰ εἶναι ἡ σωτηρία της, μάταια προσπαθεῖ νὰ ἀλλάξη τὴν μοίρα της. Ὁ 'Ορέστης τὴν σπρώχνει πρὸς τὸν θάνατο μέσα στὸ παλάτι. Ἡ μεσαία πύλη του ἀνοίγει ξανά, ὕστερα ἀπὸ τὸ τραγούδι τοῦ χοροῦ, ξανὰ στέκεται ὁ δράστης κοντὰ στὰ πτώματα τῶν δυό του θυμάτων. Καὶ ὅπως ἡ Κλυταιμνήστρα στὸν *'Αγαμέμνονα*, ἔτσι προσπαθεῖ καὶ ὁ 'Ορέστης ἀμέσως νὰ δικαιολογήση τὴν πράξη του. Τὸν ἥλιο καλεῖ μάρτυρα τοῦ δικαίου του καὶ ζητᾶ καὶ τοῦ φέρνουν τὸ δίχτυ μέσα στὸ ὁποῖο πέθανε ἀβοήθητος ὁ 'Αγαμέμνονας. Ὅμως κάθε δικαιολογία, ποὺ τὴν ψάχνει γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, δὲν μπορεῖ νὰ τὸν προφυλάξη· στὸ λογικό του κατεβαίνει ἡ νύχτα τῆς φρίκης. Τὰ πνεύματα ποὺ θέλουν νὰ ἐκδικηθοῦν τὸν θάνατο τῆς μητέρας του βγαίνουν ἀπὸ τὴν γῆ μπροστὰ στὰ μάτια του, καὶ χασολογημένος ὁρμᾶ ἔξω ἀπὸ τὴν σκηνή, γιὰ νὰ βρῆ στοὺς Δελφοὺς τὴν λύτρωση.

Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ἔργου ἕνα λυρικὸ μέρος, ὁ κομμός, ἔχει μεγάλην ἔκταση (306-478) καὶ ἑνώνει μὲ μεγάλα τραγούδια τὸν χορὸ καὶ τὰ δυὸ ἀδέλφια ἐπάνω στὸν τάφο τοῦ 'Αγαμέμνονα. Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ συνόλου τραγουδιῶν μὲ τὴν ἐξαιρετικὰ καλλιτεχνική, ἐνμέρει τριαδική, ἀρχιτεκτονικὴ ἔχει ἐξαιρετικὴ σπουδαιότητα, πέρα ἀπὸ τὶς *Χοηφόρες*, καὶ γιὰ τὸ σύνολο τῆς τριλογίας[1]. 'Αντίθετα πρὸς μιὰν στατικὴ ἑρμηνεία, ὑποστηρίζουμε τὴν ἄποψη, ὅτι ὁ κομμὸς ἔχει πολὺ μεγάλη σημασία γιὰ τὴν σχέση τοῦ 'Ορέστη μὲ τὴν πράξη του. Ὄχι σὰν νὰ ἔπαιρνε τώρα γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἀπόφαση γιὰ τὸν φόνο τῆς μάνας του, γιατὶ αὐτὴν τὴν φέρνει ἤδη μαζί του μὲ τὴν πρώτη του ἐμφάνιση. 'Αλλὰ σὰν μὲ τὴν ἔξαρση τῶν κινήτρων του νὰ ὑπεισέρχεται μιὰ ἀποφασιστικὴ μετατόπιση. Πρὶν ἀπὸ τὸν κομμὸ ὁ 'Ορέστης δικαιολογεῖ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς πράξης του μὲ ἕναν μακρὺν λόγο, καὶ τὴν δικαιολογεῖ μὲ τὴν αὐστηρὴ προσταγὴ τοῦ δελφικοῦ 'Απόλλωνα, ὁ ὁποῖος ἀπειλοῦσε νὰ τὸν χτυπήση μὲ τὶς πιὸ φοβερὲς τιμωρίες, ἂν δὲν τὴν ἐκτελοῦσε[2]. Στὸν ἴδιο τὸν κομμὸ ὅμως ἡ προσταγὴ τοῦ 'Απόλλωνα ὑποχωρεῖ τόσο ὁλοκληρωτικά, ὥστε δὲν ἀναφέρεται πιὰ καθόλου. Ὁ 'Ορέστης, ποὺ ὕστερα ἀπὸ ὅλες τὶς περιγρα-

---

1. Οἱ ἀντίθετες ἀπόψεις: W. SCHADEWALDT, <Der Kommos in Aisch. Choephoren>, *Herm.* 67, 1932, 312· τώρα *Hellas und Hesperien.* Ζυρίχη 1960, 106. A. LESKY, <Der Kommos der Choephoren>, *Sitzb. Ak. Wien. Phil.-hist. Kl.* 221/3, 1943· πρόσθεσε <Göttliche und menschliche Motivation im hom. Epos>, *Sitzb. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1961/4, 52.

2. Ἂν οἱ στ. 297-305, ποὺ σὰν νὰ ἀποτελοῦν μιὰν προσθήκη στὸν λόγο τοῦ 'Ορέστη, εἶναι γνήσιοι, τότε πρέπει νὰ νοηθοῦν σὰν μετάβαση πρὸς τὸν κομμό.

φὲς τῶν κινδύνων καὶ τῆς φρίκης μέσα στὸ σπίτι τῶν 'Ατρειδῶν προβάλλει σὰν δικαιολογία τὸ ὅτι *πρέπει αὐτὴ νὰ πληρώση*, δὲν σκέφτεται πιὰ τὴν διαταγὴ τοῦ 'Απόλλωνα, δὲν σκέφτεται πιὰ οὔτε καὶ τὸν Αἴγισθο, ἀλλὰ παρουσιάζει τὴν φοβερὴ πράξη τῆς μητροκτονίας σὰν δική του θέληση, καὶ θὰ τὴν ἐκτελέση μὲ δική του εὐθύνη. Στὸ βάθος συναντοῦμε πάλι ἐκείνην τὴν διπλὴ κίνηση ἀνάμεσα στὴν θεϊκὴ καθοδήγηση καὶ τὴν ἀνθρώπινη βούληση, ποὺ μᾶς φάνηκε σὰν κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ὁμηρικῆς ψυχολογίας. Ὅ,τι ὅμως ἐκεῖ ἦταν μιὰ ἑνότητα χωρὶς προβλήματα, αὐτὸ τὸ ἴδιο δημιουργεῖ ἐδῶ μιὰν τραγικὴ σύγκρουση μὲ μεγάλο βάθος. Τὸ γνήσια αἰσχύλειο στοιχεῖο, ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐνέργεια δείχνει ξαφνικὰ μιὰν ὀλέθρια διπλὴ ὄψη, ἐξαίρεται ἀνάγλυφα ἐδῶ μὲ ἰδιαίτερην ἀκρίβεια. Ὁ 'Ορέστης, ποὺ ὑπακούει στὸν θεὸ καὶ ἐκδικεῖται γιὰ τὸν πατέρα του, εἶναι ὁ πιὸ θεοφοβούμενος ἀπὸ ὅλους τοὺς γιούς, καὶ μολαταῦτα, τὴν ἴδια στιγμή, σὰν φονιὰς τῆς μάνας του, μπαίνει στὸν κύκλο τύφλωσης, κακουργίας καὶ ἐξιλασμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀγκαλιάζει τὴν γενιά του.

'Εκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ὅμως μένει ξεκάθαρη καὶ ἡ κίνηση τοῦ θέματος τῆς μητροκτονίας σὲ δυὸ διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Ὅταν ὁ 'Ορέστης ἀντικρύζοντας τὴν μητέρα του κινδυνεύει νὰ χάση τὴν δύναμη γιὰ δράση, μιλᾶ ὁ Πυλάδης, μιὰν καὶ μοναδικὴ φορὰ σὲ ὁλόκληρο τὸ δράμα, καὶ μιλᾶ σὰν ἐκπρόσωπος τοῦ θεοῦ τῶν Δελφῶν, ποὺ ἡ διαταγή του εἶναι ἀνάγκη τώρα νὰ κάμη τὴν ἐμφάνισή της, ἐκεῖ ὅπου ἡ θέληση τοῦ 'Ορέστη δὲν ἐπαρκεῖ πιά. Στὸ τέλος τοῦ ἔργου ὅμως, ὅπου ἡ φρίκη αὐτῆς τῆς πράξης ἐνσαρκώνεται γιὰ τὸν 'Ορέστη μὲ τὶς 'Ερινύες, ὁ ἴδιος καταφεύγει στὸν θεό, αὐτὸν ποὺ τὸν διάταξε νὰ ἐκτελέση αὐτὸ ποὺ δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ τὸ βαστάξη μὲ τὶς δικές του δυνάμεις.

Τὸ τέλος τῶν *Χοηφόρων*, μὲ τὸ σκοτάδιασμα τοῦ 'Ορέστη, ἀνήκει στὶς πιὸ καταθλιπτικὲς σκηνὲς τοῦ αἰσχύλειου θεάτρου. 'Ακολουθεῖ πάλι σὲ ἐντυπωσιακὴν ἀντίθεση ὁ πρόλογος τοῦ ἀκόλουθου ἔργου, τῶν *Εὐμενίδων*, μὲ τὴν θεϊκὴ εἰρήνη ἑνὸς δελφικοῦ πρωινοῦ. Ἡ ἱέρεια, ποὺ ὕστερα ἀπὸ μιὰν εὐλαβικὴ προσευχὴ μπῆκε στὸν ναό, ἀμέσως γυρίζει πίσω ἀναστατωμένη, σερνάμενη περισσότερο παρὰ βαδίζοντας. Τὸ φοβερὸ θέαμα ποὺ βλέπει, γίνεται ὁρατὸ μέσα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς πλατιᾶς μεσαίας πύλης. 'Εκεῖ, στὸν ἱερὸ ὀμφαλὸ τῆς γῆς, κάθεται ὁ 'Ορέστης, τριγυρισμένος ὅμως ἀπὸ τὶς φοβερὲς μορφὲς τῶν 'Ερινύων, τῶν διωκτριῶν του, ποὺ ὕστερα ἀπὸ γρήγορο κυνηγητὸ βυθίστηκαν σὲ ὕπνο. Ὁ 'Απόλλωνας ἔχει παρουσιασθῆ στὸν καταδιωγμένο καὶ τοῦ ὑπόσχεται τὴν συμπαράστασή του. Ὁ Ἑρμῆς θὰ τὸν συνοδέψη στὴν 'Αθήνα ὣς τὸ ἀρχαῖο ξόανο τῆς θεᾶς προστάτισσας τῆς πόλης, κι ἐκεῖ θὰ βρῆ δικαστές, ποὺ θὰ δικάσουν τὴν περίπτωσή του. Ὁ θεὸς ἔστειλε τὸν 'Ορέστη μὲ ἀσφαλὴ συνοδεία γιὰ τὸν δρόμο, καὶ τώρα ὁ φωτεινὸς 'Ολύμπιος διώχνει τὶς θεὲς τοῦ σκοτεινοῦ πρωτόκοσμου ἀπὸ τὸν ναό του.

Σ' αὐτὸν τὸν δρόμο τοῦ 'Ορέστη γιὰ τὴν 'Αθήνα—ἕναν δρόμο ποὺ ὁ θεὸς τῶν Δελφῶν τὸν δείχνει νὰ φτάνη πέρα ἀπὸ τὴν δική του περιοχή—ὁ Αἰσχύλος διάπλασε μὲ περισσότερην ἐλευθερία τὰ στοιχεῖα τῆς παράδοσης ἀπὸ ὅ,τι στὰ ἄλλα μέρη τῆς

τριλογίας. Αὐτὰ ποὺ διηγόταν ἡ παλιὰ παράδοση γιὰ τὴν δύναμη τοῦ Ἀπόλλωνα, ποὺ ἐξιλέωσε τὸν μητροκτόνο μὲ καθαρτήριες ἱεροτελεστίες ἢ τοῦ ἔδωσε τὸ τόξο μὲ τὸ ὁποῖο ἀπομάκρυνε τὶς Ἐρινύες, δὲν ἱκανοποιοῦσαν τὸν στοχασμὸ αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ. Ὡς τὰ τρίσβαθα εἶχε διαταραχθῆ ἡ Δικαιοσύνη μέσα στὸ σπίτι τῶν Ἀτρειδῶν, ἔτσι ποὺ ἐξωτερικὰ μέσα, σὰν τὸν καθαρμὸ μὲ αἷμα ζώων, δὲν μποροῦσαν νὰ τὴν ἀποκαταστήσουν ξανά. Ἡ μεταφορὰ τῆς σκηνῆς τοῦ δράματος συμβολίζει ὅτι κοντὰ στὴν ἀπολλώνεια κάθαρση μπῆκε κάτι ἄλλο σημαντικότερο.

Ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἀλλαγὴ σκηνῆς, ποὺ πρέπει νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ἐκτελέσθηκε ἁπλά, μὲ κλείσιμο τῆς πύλης τοῦ ναοῦ καὶ τοποθέτηση ἑνὸς ἀγάλματος τῆς Παλλάδας (ἐφόσον δὲν ὑπῆρχε ἕνα τέτοιο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴν ὀρχήστρα), βλέπουμε τὸν Ὀρέστη στὴν ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν, κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς. Ὁ χορὸς τῶν Ἐρινύων τὸν ξαναβρίσκει, ὁρμοῦν μὲ ἄγρια πηδήματα μέσα στὴν ὀρχήστρα καὶ κλείνουν μὲ ἕνα συνδετικὸ τραγούδι τὸν φοβερό τους κύκλο γύρω του. Ὅμως οἱ ρυθμοὶ τοῦ χοροῦ γίνονται πιὸ ἤρεμοι, καὶ τὸ τραγούδι τῶν δαιμονισσῶν διακηρύσσει ὅτι κι αὐτὲς ἔχουν τιμητικὴ θέση μέσα στὸ μεγάλο κοσμικὸ σύστημα τοῦ Δία. Τὰ εὐγενικὰ παιδιὰ τῆς νύχτας, ποὺ δὲν ξεχνοῦν ποτέ, ἐνσαρκώνουν τὴν ἰδέα ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐξιλασμὸς γιὰ τὸ αἷμα ποὺ χύθηκε. Ἡ φωτεινὴ θεὰ τῆς ἄλλης περιοχῆς, ἡ Ἀθηνά, ἡ ἴδια θὰ πῆ ἀργότερα (698): «*μὴ διώχνετε κάθε τὶ ποὺ προξενεῖ φόβον ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη σας, γιατὶ ποιός ἄνθρωπος μένει μέσα στὴν δικαιοσύνη, ὅταν δὲν φοβᾶται πιὰ τίποτε;*»

Ὕστερα ἀπὸ τὸ τραγούδι τοῦ χοροῦ ἔρχεται ἡ θεὰ στὴν ἀκρόπολή της, βλέπει τὴν παράξενη συγκέντρωση γύρω ἀπὸ τὸ ἄγαλμά της καὶ ζητᾶ νὰ μάθη τὶ συμβαίνει. Γρήγορα ἡ θέση τῆς θεᾶς εἶναι παρόμοια μὲ τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Ἄργους στὶς *Ἱκέτιδες*: ἱκέτης καὶ διώκτριες βρίσκονται πάλι ἐκεῖ μπροστά του, καὶ εἶναι τὸ ἴδιο δύσκολο νὰ διώξη καὶ τὰ δυὸ μέρη. Ἡ κόρη τοῦ Δία ὅμως παίρνει μιὰν ἀπόφαση: θὰ δημιουργήση ἕνα δικαστήριο αἰώνιο, ποὺ θὰ ἀπονέμη δικαιοσύνη στὶς περιπτώσεις τοῦ φόνου. Ἀμέσως πηγαίνει νὰ καλέση τοὺς καλύτερους πολίτες της.

Ἡ σκηνὴ ὕστερα ἀπὸ τὸ χορικὸ ποὺ ἀκολουθεῖ πρέπει νὰ φαντασθοῦμε ὅτι παίζεται ἐπάνω στὸν λόφο τοῦ Ἄρη, ποὺ βρίσκεται ἀμέσως πιὸ κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, χωρὶς μολαταῦτα νὰ εἶναι ἀναγκαῖο οὔτε καὶ δυνατὸ νὰ δεχθοῦμε ὅτι δηλώνεται ἡ ἀλλαγὴ τῆς σκηνῆς. Ἐδῶ ἐμφανίζονται τώρα, ὁδηγημένοι ἀπὸ τὴν Ἀθηνά, οἱ πολίτες ποὺ διαλέχτηκαν γιὰ δικαστές, κι ἔρχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόλλωνας, γιὰ νὰ ἀγωνισθῆ μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ δικαστήριο ἐναντίον τῶν Ἐρινύων γιὰ τὴν τύχη τοῦ Ὀρέστη. Μὲ τὶς ἀγορεύσεις τῆς κορυφαίας καὶ τοῦ θεοῦ ἀναπνέουμε τὴν ἀτμόσφαιρα τῶν ἀθηναϊκῶν δικαστηρίων· ὅμως πίσω ἀπὸ τὰ δικηγορικὰ εἶναι ὁρατὴ μιὰ σύγκρουση γιγαντιαίων διαστάσεων. Ὁ Ἀπόλλωνας, ὁ γιὸς τοῦ Δία, ὑποστηρίζει ἕναν νεότερο θεϊκὸν κόσμο, ποὺ εἶναι ὁ κόσμος τοῦ πατέρα. Ἔτσι, γι' αὐτὸν βαραίνει περισσότερο ὁ φόνος τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ ἡ προσταγὴ στὸν Ὀρέστη νὰ ἐκδικηθῆ, παρὰ ἡ φονικὴ πράξη ἐναντίον τῆς μητέρας. Οἱ Ἐρινύες ὅμως ἀντιπροσωπεύουν ἐκεῖνον τὸν δυνατὸ πρωτόκοσμο, ποὺ εἶναι βλαστάρι ὅλων τῶν γεννή-

σεων καὶ στὸν ὁποῖο ἡ μητέρα εἶναι τὸ πᾶν. Μὲ μιὰν διαίσθηση ποὺ ἡ δύναμή της εἶναι χωρὶς προηγούμενο, ὁ Αἰσχύλος ἐδῶ, ἀπὸ τὴν θρησκεία τοῦ λαοῦ του, θεμελιακὲς δυνάμεις τῆς ἀνθρώπινης τάξης τὶς ἀνύψωσε στὸ φῶς τῆς ποίησής του.

Οἱ ἀντίδικοι μίλησαν, καὶ ἡ Ἀθηνὰ ἀναγγέλλει τώρα, προτοῦ ἐκδοθῆ ἡ πρώτη ἀπόφαση, τὴν δημιουργία τοῦ δικαστηρίου, ποὺ θὰ ἔχη τὸ ὄνομα τοῦ λόφου τοῦ Ἄρη (*Ἄρειος πάγος*) καὶ θὰ ρυθμίζη τὶς φονικὲς δίκες στὸν αἰώνα τὸν ἅπαντα. Πάνω στὴν σκηνὴ τῆς *Ὀρέστειας*, ποὺ στὸ τελευταῖο της μέρος γίνεται πραγματικὰ παγκόσμια, βρίσκει τώρα τὴν θέση της καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἐποχῆς. Τέσσερα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ ἀνέβασμα τῆς τριλογίας ὁ Ἐφιάλτης εἶχε ἐπιβάλει μιὰν μεταρρύθμιση τοῦ πολιτεύματος, ποὺ ἀφαίρεσε ἀπὸ τὴν ἀρχαία αὐτὴν ἀριστοκρατικὴ βουλή, τὸν Ἄρειο Πάγο, τὰ πολιτικά της δικαιώματα καὶ τῆς ἄφησε μόνο τῶν φονικῶν ζητημάτων τὴν δικαιοδοσία μαζὶ μὲ δικαιώματα θρησκευτικῆς ἐποπτείας. Ὁ Αἰσχύλος δὲν ἔχει πάρει στὶς *Εὐμενίδες* θέση στὴν διαμάχη τῶν κομμάτων, καὶ μὲ τὸ στόμα τῆς Ἀθηνᾶς δὲν ζητᾶ γιὰ τὸν Ἄρειο Πάγο τίποτε περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τοῦ ἔμεινε ὕστερα ἀπὸ τὴν μεταρρύθμιση. Σὰν προπύργιο ἐκείνου τοῦ δικαίου ποὺ διάλυσε τὸ χάος τῆς παλιᾶς βεντέτας θὰ τιμᾶται ὁ Ἄρειος Πάγος ἀπὸ τοὺς πολίτες, ποὺ ζοῦν σύμφωνα μὲ τὸν μεγάλο λόγο τῆς Ἀθηνᾶς (696): *τὸ μήτ' ἄναρχον μήτε δεσποτούμενον... σέβειν.*

Τὸ δικαστήριο προχωρεῖ στὴν ἀπόφαση, καὶ ἡ Ἀθηνά, ἡ κόρη τοῦ Δία, ἡ ὁποία δὲν γεννήθηκε ἀπὸ μητέρα, δίνει τὴν ψῆφο της ἀθωωτικὴν γιὰ τὸν Ὀρέστη. Ἡ ψῆφος της δημιουργεῖ ἰσοψηφία, γιὰ τὴν ὁποία ἀπὸ πρωτύτερα εἶχε πεῖ ὅτι θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἀθώωση.

Τονίσθηκε συχνά, καὶ ἀσφαλῶς ὄχι ἄδικα, ὅτι ὁ Αἰσχύλος στὴν σκηνὴ τοῦ δικαστηρίου στὶς *Εὐμενίδες* ὕμνησε μὲ μεγαλόπρεπον τρόπο τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ κράτους σὰν προπύργιου τῆς δικαιοσύνης. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ ἔκαμε ὄχι χωρὶς νὰ μᾶς ἀφήση νὰ δοῦμε ταυτόχρονα τὰ σύνορα τῆς ἀνθρώπινης ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης. Σ' ἐκείνην τὴν ἰσοψηφία βρίσκει τὴν ἔκφρασή της ἡ ἀδυναμία νὰ λυθῆ μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἐξυπνάδα ἡ σύγκρουση τῆς *Ὀρέστειας*, σύγκρουση ποὺ ἐπεκτείνεται καὶ στὸν ἴδιο τὸν κόσμο τῶν θεῶν. Αὐτὸ ποὺ φέρνει τὴν σωτηρία στὸν Ὀρέστη καὶ διασπᾶ τὴν ἁλυσίδα τοῦ ἐγκλήματος καὶ τοῦ ἐξιλασμοῦ εἶναι μόνο ἡ εὔνοια τοῦ θεοῦ. Αὐτὴ δίνεται ἀπὸ τὴν Ἀθηνά, ποὺ, σὰν ἀγαπημένη κόρη τοῦ Δία, ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τὴν θέλησή του, κι ἔτσι ἐπίσης σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα του δημιουργεῖ τὴν χαριστικὴ ρήτρα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἰσοψηφία ἀθωώνει τὸν κατηγορούμενο.

Ἡ εὐγνωμοσύνη πλημμυρίζει τώρα τὸν Ὀρέστη, ποὺ ὑπόσχεται αἰώνιαν πίστη στὴν πόλη ποὺ τὸν ἔσωσε. Ποτὲ ἀργείτικο δόρυ δὲν πρόκειται νὰ στραφῆ ἐναντίον τῆς Ἀττικῆς. Κι ἐδῶ ἀκοῦμε τὸν ἀθηναῖο ποιητή, ποὺ ἤξερε καλὰ ποιὰν σημασία εἶχε γιὰ τὴν πόλη του ἡ ἀργείτικη δύναμη στὶς συγκρούσεις ποὺ ἀναφαίνονταν ἐκείνην τὴν ἐποχή.

Ἀκόμα ἀπομένει νὰ συμπληρωθῆ τὸ ἔργο τῆς συμφιλίωσης μέσα στὴν περιοχὴ τῆς θεότητας. Τὰ πνεύματα τῆς ἐκδίκησης, ποὺ νικήθηκαν, θυμώνουν καὶ ἀ-

πειλοῦν. Ὅμως σὲ ἕναν μακρὺν ἀγώνα λόγων ἡ Ἀθηνά, ποὺ ἀκριβῶς σ' αὐτὴν τὴν σκηνὴ ἐνσαρκώνει ὅλο τὸ θαῦμα τῆς ἀττικῆς ζωῆς, πετυχαίνει νὰ μεταπείση τὰ τέρατα. Οἱ δυνάμεις τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς, τὰ ὁποῖα εἶναι συγχρόνως περιοχὴ καὶ τοῦ θανάτου καὶ τῆς σπερματικῆς ζωῆς, μποροῦν ἐπίσης νὰ εὐλογοῦν. Σὰν Εὐμενίδες, σὰν Καλόβουλες, Εὐνοϊκές, θὰ ἔχουν οἱ θεὲς τῆς ἐκδίκησης τὸ ἱερό τους στὴν Ἀθήνα καὶ θὰ δίνουν τὴν εὐλογημένη ἀφθονία, γιὰ τὴν ὁποία τώρα, ἐξευμενισμένες, ψάλλουν τὸ τραγούδι τους. Στὸ τέλος διαμορφώνεται ἡ γιορταστικὴ πομπή, γιὰ νὰ συνοδέψουν τὶς Σεβάσμιες στὴν νέα τους ἕδρα. Καὶ στὸν κόσμο τῶν θεῶν ἡ σύγκρουση ἔφτασε σὲ εὐχάριστην ἔκβαση. Ὅλα ὅμως ἔγιναν σύμφωνα μὲ τὴν θέληση τοῦ ὕψιστου θεοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλοῦν τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ χοροῦ τῶν συνοδῶν. Ἔτσι ὁ Δίας ποὺ τὰ βλέπει ὅλα, καὶ ἡ Μοίρα, ἑνωμένοι, ἔφτασαν στὸ τέρμα. Ἐπίσης πετυχαίνεται γιὰ τὴν εὐλαβικὴ πίστη τοῦ ποιητῆ ἡ ἄρση τῆς παλιᾶς ἀντινομίας ἀνάμεσα στὴν ἀπρόσωπη μοίρα καὶ τὸν κυβερνήτη τοῦ κόσμου, ποὺ ἐνεργεῖ προσωπικὰ μὲ τὴν μορφὴ τοῦ Δία.

Ἡ σύγχρονη προσπάθεια νὰ ἐμβαθύνουμε στὴν τραγικότητα, ξεκινᾶ συχνὰ ἀπὸ τὰ λόγια, ποὺ ὁ Γκαῖτε εἶπε στὶς 6 Ἰουνίου 1824 στὸν καγκελλάριο von Müller: «*Κάθε τραγικὸ στηρίζεται ἐπάνω σὲ μιὰν ἀσυμβίβαστη ἀντίθεση. Μόλις ἐμφανισθῆ ὁ συμβιβασμὸς ἢ γίνη δυνατός, τὸ τραγικὸ ἐξαφανίζεται*». Ἀπὸ ἐδῶ φεύγει μιὰ γραμμὴ πού, περνώντας ἀπὸ τὴν παν-τραγικότητα τοῦ Hebbel καὶ τὴν θεωρία τοῦ Scheler, ὅτι ἡ ἐκμηδένιση τῶν ἀξιῶν σὰν βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ κόσμου μας εἶναι ἀναπόφευκτη, φτάνει ὣς τὰ σύγχρονα φιλοσοφήματα. Πρὶν ἀπὸ τὴν *Ὀρέστεια* τοῦ Αἰσχύλου μπαίνει ἰδιαίτερα ἐπιτακτικὸ τὸ πρόβλημα, σὲ ποιὰν σχέση βρίσκονται μὲ τὴν καινούργια ἀντίληψη τοῦ τραγικοῦ ἐκεῖνες οἱ τριλογίες τοῦ ποιητῆ, ποὺ τελειώνουν μὲ τὸν συμβιβασμὸ τῶν ἀντιθέσεων ποὺ ἐνεργοῦν στὸ ἔργο. Μήπως τυχὸν μποροῦσαν νὰ ὀνομάζωνται τραγωδίες μόνο γιατὶ ἀνήκουν σ' ἕνα ὁρισμένο ἀρχαῖο εἶδος, ὄχι ὅμως γιατὶ ἐκφράζεται σ' αὐτὲς γνήσια τραγικότητα; Μιὰ τέτοια ἐκδοχὴ θὰ ἔπρεπε νὰ προκαλέση ἀμέσως τὴν ἀντίρρησή μας, καὶ πραγματικὰ εἶναι δύσκολο νὰ φαντασθῆ κανεὶς κάτι τραγικότερο ἀπὸ τὸν Ὀρέστη, ποὺ τὴν ἴδια πράξη τὴν ἐκτελεῖ ἀπὸ τὴν μιὰ σὰν ἕνας εὐσεβὴς ὑποτακτικὸς κι ἀπὸ τὴν ἄλλη σὰν ἐγκληματίας ποὺ δίνεται βορὰ στὶς Ἐρινύες. Καὶ μολαταῦτα στὸ τέλος τῆς *Ὀρέστειας* ἐμφανίζεται ἐκεῖνος ὁ συμβιβασμός, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Γκαῖτε ἔλεγε πὼς μὲ αὐτὸν ἡ τραγικότητα ἐξαφανίζεται.

Ἡ τέτοια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος μᾶς ὁδηγεῖ βαθιὰ μέσα στὸν μπερδεμένο προβληματισμὸ τῆς τραγικότητας, ποὺ στὴν νεότερη ἐποχὴ ἔβαλε σὲ κίνηση ἕναν τόσο ζωηρὸ διάλογο. Δὲν μποροῦμε ἐδῶ νὰ ἀναπτύξουμε αὐτὸ τὸ πρόβλημα, θέλουμε ὅμως, τὴν δυσκολία ποὺ εἴδαμε στὸν Αἰσχύλο, νὰ τὴν παραμερίσουμε μὲ ἕναν διαχωρισμὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς χρησιμεύση καὶ ἀλλοῦ. Ξεχωρίζουμε ἕνα βασικὰ τραγικὸ κοίταγμα τοῦ κόσμου, τὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ στὴν ἐκμηδένιση, ἀπὸ ἕνα ἄλλο, ποὺ γνωρίζει μιὰν περιοχὴ συμφιλίωσης καὶ λύτρωσης, ποὺ δὲν ἀποκλείει ὅμως γι' αὐτὸ καθόλου τὴν τραγικὴ κατάσταση, ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ ὀξύτατες μορ-

φὲς τῆς ἐμφάνισής της. Τὸ ἄμεσο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ Αἰσχύλος τῆς *Ὀρέστειας* ἀποδείχνεται ἀριστοτέχνης στὴν διαμόρφωση τραγικῶν καταστάσεων ποὺ ἔχουν μεγάλην ἔνταση καὶ πυκνότητα, τὸ κοσμοείδωλό του ὅμως εἶναι ἀτραγικό, σύμφωνα μὲ τὴν σύγχρονη ἀντίληψη τῆς λέξης. Τὸν τελικὸ σκοπὸ ἐδῶ δὲν τὸν ἀποτελοῦν ἡ ἐκμηδένιση καὶ ἡ ἀμοιβαία ἐξαφάνιση τῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ ἡ διαφύλαξή τους μέσα σ' ἕναν κόσμο ποὺ κυβερνιέται δυνατὰ ἀπὸ τὴν σοφία τοῦ θεοῦ[1].

Ἀπὸ τὶς χαμένες τριλογίες τοῦ Αἰσχύλου ἀναφέρουμε ἐξαιτίας τοῦ θεματικοῦ της ἐνδιαφέροντος ἐκείνην ποὺ γιὰ περιεχόμενό της εἶχε τὴν τύχη τοῦ Αἴαντα (*Ὅπλων κρίσις, Θρᾷσσαι, Σαλαμίνιαι)*, καὶ τὴν *Λυκούργεια (Ἠδωνοί, Βασσάραι, Νεανίσκοι*, μὲ τὸ σατυρικὸ δράμα *Λυκοῦργος)*[2]. Ἐδῶ τὸ θέμα ἀφοροῦσε ἕναν ἀπὸ τοὺς διονυσιακοὺς θρύλους, ποὺ διηγόταν γιὰ τοὺς ἀντίπαλους τοῦ θεοῦ τῆς ἔκστασης, στὴν περίπτωση αὐτὴν γιὰ τὸν θρακιώτη βασιλιὰ Λυκοῦργο. Στίχοι ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔργο (ἀπόσπ. 57 N. 71 M.) μᾶς ἐπιτρέπουν ἀκόμα νὰ νιώσουμε τὴν δύναμη μὲ τὴν ὁποία ὁ Αἰσχύλος σὰν πραγματικὰ *βακχεῖος ἄναξ* ἔδενε μὲ τοῦ λόγου του τὰ μάγια τὴν μέθη τῆς ὀργιαστικῆς λατρείας. Καὶ αὐτὴ ἡ τριλογία φαίνεται ὅτι τελείωνε μὲ μιὰν συμφιλίωση τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων. Σὲ διονυσιακοὺς μύθους ἀνήκουν ἀκόμα οἱ τίτλοι *Βάκχαι, Σεμέλη ἢ Ὑδροφόροι*[3], μὲ τὴν ὁποία ἴσως ὁ *Πενθεὺς καὶ αἱ Ξάντριαι* ἀποτελοῦσαν τριλογία, καὶ τὸ σατυρικὸ δράμα *Διονύσου τροφοί (Οἱ παραμάνες τοῦ Διόνυσου)*.

Ἂν καὶ ὁ WILAMOWITZ στὶς *Aischylos-Interpretationen* (1914) παραπονιόταν ὅτι ἡ Αἴγυπτος «ὡς τώρα ἀκόμα οὔτε ἕνα σπάραγμα» δὲν μᾶς διάσωσε ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ποιητῆ, ὡστόσο τὰ πράγματα ἐξελίχθηκαν διαφορετικά, ὅταν ὁ BRECCIA στὰ 1932 ἄνοιξε ἕναν σωρὸ ἀποριμμάτων τῆς Ὀξυρύγχου, ποὺ ὡς τότε προστατευόταν ἀπὸ τὸν τάφο ἑνὸς Ἄραβα ἁγίου. Ὄχι μόνο γιατὶ ὁ ἴδιος βρῆκε πολύτιμα εὑρήματα ποὺ τὰ δημοσίευσαν ὁ GIROLAMO VITELLI καὶ ἡ MEDEA NORSA στοὺς *Pap. Soc. It.* 11 (1935), ἀλλὰ γιατὶ ἀκολούθησαν ἀμέσως καὶ ἀγγλικὲς δημοσιεύσεις μὲ ἀποσπάσματα τοῦ Αἰσχύλου. Ἤδη στὰ 1902/03 οἱ GRENFELL καὶ HUNT εἶχαν ἐρευνήσει μερικὰ αὐτὴν τὴν Kôm προφυλάγοντας τὸν τάφο, κι ἐπερίσωσαν ἀπὸ ἐκεῖ πολυάριθμα παπυρικὰ ἀποσπάσματα. Ἀπὸ αὐτὰ ὁ EDGAR LOBEL στὸν 18. καὶ 20. τόμο τῶν *Oxyrhynchos Papyri* (1941.1952) δημοσίευσε σημαντικὸν ἀριθμὸ ἀποσπασμάτων τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ τὰ περισσότερα ἦταν ὁπωσδήποτε πολὺ μικρά.

Τὸ εὕρημα τῶν Ἰταλῶν περιλάμβανε εἰκοσιδυὸ στίχους ἀπὸ τὴν *Νιόβη*,

---

1. Τὰ προβλήματα ποὺ σημειώνονται ἐδῶ τὰ πραγματεύεται περιληπτικὰ ὁ A. LESKY, *Die griech. Tragodie*. Ἐκδόσεις τῆς τσέπης τοῦ Kroner 143. 4. ἔκδ. Στουττγ. 1968, 11· ἐκεῖ (269) καὶ βιβλιογρ. γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς τραγικότητας.

2. K. DEICHGRÄBER, ‹Die Lykurgie des Aisch.›, *Nachr. Gott. Phil.-hist. Kl.* 1/3, 1938/39, 231. K. VYSOKÝ, ‹Aischylova Lykurgeia›, *Listy Filologické* 82, 1959, 177.

3. Ἀπόδοση τοῦ *Ox. Pap.* 18, 1941, ἀρ. 2164 (ἀπ. 355 M.) σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἀπὸ τὸν K. LATTE, *Phil.* 97, 1948, 47 = *Kl. Schr.* 477.

στοὺς ὁποίους περιγράφεται ὁ πόνος τῆς ἄτυχης μάνας καὶ ἡ συμβουλὴ γιὰ τὴν διαφύλαξη τοῦ ἀνθρώπινου μέτρου. Οἱ στίχοι εἶναι τόσο ἀκρωτηριασμένοι, ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ λυθῆ τὸ πρόβλημα τοῦ ὁμιλητῆ. Ἀπίθανο νὰ εἶναι μιὰ θεότητα ποὺ προλογίζει, ὅπως ἡ Λητώ, καὶ σχολίαζε τὰ βάσανα τῆς Νιόβης· μᾶλλον μπορεῖ νὰ φαντασθῆ κανεὶς τὴν παραμάνα ἢ κάποιον ἄλλον, ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὴν πονεμένη. Στὶς νεότερες πραγματεύσεις τοῦ ἀποσπάσματος ἡ πιθανότητα ποὺ συζητιόταν πρωτύτερα, ὅτι μιλοῦσε ἡ ἴδια ἡ Νιόβη, ἔχασε ἔδαφος. Στὴν περίπτωση αὐτὴν τὸ ἀπόσπασμα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνήκη στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἔργου, ἐπειδὴ στοὺς *Βατράχους* τοῦ Ἀριστοφάνη (911) καὶ στὸν χειρόγραφο *Βίο τοῦ Αἰσχύλου* (6) δείχνεται ἡ Νιόβη μαζὶ μὲ τὸν Ἀχιλλέα σὰν παράδειγμα γιὰ τὸν τρόπο τοῦ ποιητῆ νὰ παρουσιάζη πρόσωπα ποὺ μένουν πολλὴν ὥρα σιωπηλά, καὶ νὰ τὰ βάζη νὰ μιλοῦν μόνο ὕστερα ἀπὸ τὸ μισὸ τοῦ δράματος. Στὸ ἀπόσπασμα τῆς *Νιόβης* βρίσκουμε ἐπίσης καὶ τὰ λόγια ποὺ γνωρίζαμε ἤδη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα (*Πολιτ.*2. 380a): «*ὁ Θεὸς κάμνει νὰ φυτρώση μιὰ ἀφορμὴ* (αἰτία) *στοὺς ἀνθρώπους, ὅταν θέλη νὰ ξεκληρίση συθέμελα ἕνα σπίτι*»[1], ὅπου στὴν ἑλληνικὴ λέξη «*αἰτία*» πρέπει νὰ ἐννοήσουμε μαζὶ καὶ τὴν *ἐνοχὴ* καὶ τὴν *αἰτία*. Σύμφωνα μὲ ὅσα εἴπαμε πρωτύτερα, ἐντάσσουμε εὔκολα τὴν φράση μέσα στὸ θρησκευτικὸ κοσμοείδωλο τοῦ ποιητῆ καὶ τοποθετοῦμε κοντὰ τὸ γνωμικό (ἀπ. 301 N. 601 M.): *ὁ θεὸς δὲν ἀποφεύγει νὰ χρησιμοποιήση τὴν δίκαιη ἀπάτη*[2].

Τὸ δεύτερο σημαντικὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ εὕρημα τοῦ 1932 ἦταν τριανταέξι, στὸ μεγαλύτερο μέρος πολὺ κομματιασμένοι, στίχοι ἀπὸ τοὺς *Μυρμιδόνες*. Αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν τὸ πρῶτο δράμα τῆς *τριλογίας τοῦ Ἀχιλλέα*, μὲ τὶς *Νηρηΐδες*, ποὺ πῆραν τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν χορὸ τῶν κορῶν τῆς θάλασσας, ποὺ φέρνουν στὸν Ἀχιλλέα τὰ νέα ὅπλα, καὶ τοὺς *Φρύγες ἢ Ἕκτορος λύσιν*. Ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ ἔργο ἔδειχνε τὸν Ἀχιλλέα πολλὴν ὥρα βουβό, βυθισμένον στὸν πόνο του γιὰ τὸν Πάτροκλο. Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τῶν *Μυρμιδόνων* ἀναγνωρίζουμε μέρη μιᾶς δράσης σχετικῆς μὲ πεῖσμα, στὴν ὁποία ἡ ἀλύγιστη ὀργὴ τοῦ Ἀχιλλέα σπρωχνόταν ὣς τὶς ἀκρότατες συνέπειές της. Ὁ *Ox. Pap.* 20 ἀρ. 2253 (223a M.) μπορεῖ νὰ ἀνήκη στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου.

Τὴν κρίση τῆς ἀρχαιότητας (Διογ. Λαέρτ. 2, 133, Παυσ. 2, 13, 6), ποὺ δίνει στὸν Αἰσχύλο τὴν πρώτη θέση ἀνάμεσα στοὺς ποιητὲς σατυρικῶν δραμάτων, δὲν μπορούσαμε ὣς πρὶν ἀπὸ λίγο νὰ τὴν ἐπαληθεύσουμε. Γι' αὐτὸ ἀπὸ τὰ νέα εὑρήματα ἐκτιμοῦμε ἰδιαίτερα ἐκεῖνα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίσουμε κι ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρὰ τὸν ποιητὴ τῆς *Ὀρέστειας*. Ἔτσι ἡ προσφορὰ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μοιάζει μ' ἐκείνην ποὺ μᾶς χάρισε μεγάλα μέρη ἀπὸ τοὺς *Ἰχνευτὲς* τοῦ Σοφοκλῆ. Γι' αὐτὸ ἕνα ἀπόσπασμα ποὺ δημοσίευσαν οἱ Ἰταλοί, κι ἕνα μεγαλύτερο ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ δημοσίευσαν οἱ Ἄγγλοι, μᾶς δίνουν μιὰν σχετικὰ καλὴν εἰκόνα

1. *Θεὸς μὲν αἰτίαν φύει βροτοῖς, ὅταν κακῶσαι δῶμα παμπήδην θέλῃ.*

2. Πβλ. K. Deichgräber, *Der listensinnende Trug des Gottes*. Gott. 1952, 108 (= *GGN* 1940).

ἀπὸ τοὺς *Τρατάρηδες (Δικτυουλκοί)*[1], γιατὶ τὰ δυὸ ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπὸ ἐντελῶς διαφορετικὰ μέρη αὐτοῦ τοῦ σατυρικοῦ δράματος, τὸ ὁποῖο ἔκλεινε τὴν *τριλογία τοῦ Περσέα*· ἀπὸ τὰ ἄλλα της ἔργα ξεχωρίζουμε ἀκόμα τὶς *Φορκίδες* μὲ τὴν περιπέτεια τῆς Γοργῶς, καὶ τὸν *Πολυδέκτη*, στὸν ὁποῖο παριστανόταν πῶς ὁ Περσέας ὕστερα ἀπὸ τὶς περιπέτειές του ξαναγυρνᾶ στὴν Σέριφο κι ἐκεῖ προστατεύει τὴν Δανάη μπροστὰ στὸν βασιλιὰ τοῦ νησιοῦ.

Τὸ ἀπόσπασμα τῶν *Δικτυουλκῶν*, ποὺ βρῆκε ὁ Breccia, προέρχεται ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου καὶ μᾶς δείχνει δυὸ ψαράδες—ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ὁ Δίκτυς, ὁ ἀδελφὸς τοῦ βασιλιᾶ—, ποὺ τραβοῦν μὲ κόπον ἕνα ἀνεξήγητα βαρὺ δίχτυ[2]. Τὸ βάρος προέρχεται ἀπὸ τὸ σεντούκι μὲ τὴν Δανάη καὶ τὸν Περσέα μωρό, ποὺ σπρώχτηκε στοὺς βράχους τῆς Σερίφου. Ἐπειδὴ οἱ δυό τους δὲν μποροῦν νὰ τὸ τραβήξουν στὴν στεριά, ζητοῦν βοήθεια. Ἐδῶ σταματᾶ αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε, φυσικὰ ὅμως ἦρθε ὁ χορὸς τῶν Σατύρων, γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν διάσωση τοῦ σεντουκιοῦ. Πρέπει νὰ ἦταν μιὰ ἐντυπωσιακὴ σκηνή, ὅταν ἀπὸ αὐτὸ βγῆκε ξαφνικὰ μιὰ γυναίκα, καὶ μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι οἱ φοβιτσιάρηδες Σάτυροι, μπροστὰ στὸ ἀσυνήθιστο γεγονός, στὴν ἀρχὴ ἔπαιρναν δρόμο. Τὸ μεγαλύτερο ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς *Ox. Pap.* 18 προέρχεται ἀπὸ ἕνα πολὺ κατοπινὸ μέρος, ποὺ δείχνει κοντὰ σ' ἕναν στίχο τὸν ἐντυπωσιακὸ ἀριθμὸ 800. Ἐντυπωσιακόν, γιατὶ τὸ ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ τελείωνε μὲ αὐτὴν τὴν σκηνή, κι ἔτσι πρέπει νὰ δεχτοῦμε μιὰν σημαντικὴ γιὰ σατυρικὸ δράμα ἔκταση. Ἡ σκηνὴ αὐτὴ τότε μόνο ἀποκτᾶ μεγαλόπρεπη ζωντάνια, ἂν σύμφωνα μὲ τὸν Siegmann δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀδιάντροπος καὶ μουρντάρης πατέρας τῶν Σατύρων, ὁ γερο-Σιληνός, ἦταν αὐτὸς ποὺ συζητοῦσε μὲ τὴν Δανάη. Ὁ Δίκτυς πῆγε στὴν πόλη, γιὰ νὰ προκαλέσῃ μιὰν ἀπόφαση γιὰ τὴν Δανάη, ἐνῶ ὁ Σιληνὸς διπλαρώνοντας τὸν ὡραῖο θησαυρὸ τῆς ἀμμουδιᾶς ἐξυμνεῖ τὶς δικές του ὑπηρεσίες καὶ τῆς τάζει μιὰν εὐχάριστη συμβίωση. Ἡ Δανάη ὅμως ἐπικαλεῖται μὲ ἄγριαν ἀπελπισία τοὺς θεοὺς νὰ τὴν σώσουν ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀγριάνθρωπο. Πολὺ χαριτωμένες εἶναι ὕστερα οἱ προσπάθειες τοῦ Σιληνοῦ, νὰ κατακτήσῃ μὲ κάθε λογῆς παιχνίδια μὲ τὸ μωρό, τὴν καρδιὰ τῆς μητέρας, καὶ πάρα πολὺ κεφάτοι οἱ ἀνάπαιστοι τοῦ χοροῦ τῶν Σατύρων, οἱ ὁποῖοι προσκαλοῦν στὸν γάμο ἑρμηνεύοντας μὲ τὸ μυαλό τους τὴν ἀπελπισία τῆς Δανάης σὰν φλογερὴν ἀγάπη. Πάνω ἀπὸ ὅλα ὑπάρχει μιὰ φυσικὴ δροσιά, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε καλὰ τὴν κρίση τῆς ἀρχαιότητας.

Ὄχι λιγότερο φαιδρὰ πράγματα θὰ γίνονταν στοὺς *Πανηγυριῶτες* ἢ *Ἰσθμιαστές (Θεωροὶ* ἢ *Ἰσθμιασταί)*, ποὺ τὰ πενιχρὰ λείψανά τους ἀσφαλῶς μόνο ὑποθέσεις μᾶς ἐπιτρέπουν. Ἐκεῖ οἱ Σάτυροι φέρνουν μάσκες ποὺ ἀπεικονίζουν μὲ ἀκρίβεια τὴν προβληματικὴ ὀμορφιά τους, γιὰ νὰ τὶς ἀφιερώσουν γιὰ στολίδι στὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνα στὸν Ἰσθμό. Ἐπίσης μαθαίνουμε ὅτι θὰ ἤθελαν νὰ ἀσχο-

---

1. Ὑποδειγματικὰ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση: Pfeiffer καὶ Siegmann (βλ. παρακ.).
2. Γιὰ τὸ κείμενο R. Stark, *Rhein. Mus.* 102, 1959, 3.

ληθοῦν καὶ μὲ τὴν γυμναστική, καὶ ἀκριβῶς ἐξαιτίας αὐτῆς τους τῆς ἐπιθυμίας δραπέτευσαν ἀπὸ τὸν ἀφέντη τους τὸν Διόνυσο. Ὁ ἀγωνιστικός τους ζῆλος πρέπει νὰ ἔβγαζε παράξενα φροῦτα, καὶ στὸ τέλος ξαναγύριζαν ἀσφαλῶς στὴν παλιά τους ὑπηρεσία.

Μικρὰ σπαράγματα ἀπὸ ἄλλα ἔργα, ὅπως εἶναι ὁ *Γλαῦκος πόντιος* ἢ *Γλαῦκος ποτνιεύς*, καὶ περισσότερα ἀπὸ ἄγνωστα δράματα, δὲν ἐπιτρέπουν κανένα συμπέρασμα γιὰ τὸ περιεχόμενο. Γιὰ τὸ γιορταστικὸ δράμα *Αἶτνα* μιλήσαμε ἤδη.

Στὸ μεγάλο περιεχόμενο τῆς αἰσχύλειας τραγωδίας ἀντιστοιχεῖ τὸ βάρος τῆς γλωσσικῆς της μορφῆς. Ὁ Ἀριστοφάνης, καὶ ὁ ἴδιος μεγάλος μάστορης τοῦ λόγου, τὸ συνέλαβε μὲ ψυχικὰ συγγενικὸν τρόπον, ὅταν στὸν ἀγώνα τῶν ποιητῶν, στοὺς *Βατράχους* (1059), βάζει τὸν Αἰσχύλο νὰ λέῃ ὅτι στὰ μεγάλα διανοήματα πρέπει νὰ ἀντιστοιχῇ ἀνάλογη γλωσσικὴ ἔκφραση (*ἀνάγκη μεγάλων γνωμῶν καὶ διανοιῶν ἴσα καὶ τὰ ῥήματα τίκτειν*). Μάλιστα σ᾿ αὐτὸ τὸ μέρος βρίσκεται ὁ πιὸ καταπληκτικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς γλώσσας τοῦ Αἰσχύλου, ἔτσι ποὺ κι ἐκεῖ ἀκόμα ὅπου τὸ ἀριστοφάνειο πνεῦμα πηγαίνει πρὸς τὴν κωμικότητα, νιώθουμε τὸν σεβασμὸ μπροστὰ στὸν *βακχεῖον ἄνακτα*, ὅπως ὀνομάζει ὁ χορὸς (1259) τὸν ποιητή.

Στὸν Αἰσχύλο δὲν ὑπάρχει στολίδι (*«κόσμος»*) τοῦ λόγου· βρισκόμαστε ἐδῶ σὲ μιὰν περιοχή, ὅπου τὸ ὄνομα ἀνήκει ἀκόμα σ᾿ αὐτὸ ποὺ ὀνοματίζεται σὰν τμῆμα τῆς οὐσίας του καὶ μέσα στὸ ὁποῖο ὑπάρχει κάτι σὰν μαγεία τῆς λέξης. Τρία φαινόμενα φαίνονται νοητὰ μὲ ἕνα τέτοιο κοίταγμα. Πρῶτα πρῶτα εἶναι οἱ ἐτυμολογίες, ποὺ ὁ Αἰσχύλος τὶς προσφέρει χωρὶς δυσκολία. Οἱ ἐτυμολογικές του ἑρμηνεῖες μᾶς φαίνονται παράξενες καὶ ἐξεζητημένες, στὴν πραγματικότητα ὅμως ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴν ἀντίληψη ὅτι πρέπει νὰ ζητοῦμε ἀπὸ τὴν λέξη τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Δεύτερο, καταλαβαίνουμε ὅτι ἡ ἐπανάληψη ὁρισμένων λέξεων, ποὺ πηγαινοέρχονται σὰν στημονικὰ θέματα σὲ ἀρκετὰ μέρη[1], δὲν ἀποτελεῖ διακόσμηση, ἀλλὰ ἔκφραση αὐτοῦ ποὺ ὁ ποιητὴς τὸ βλέπει σὰν οὐσιῶδες μὲ ὅλο τὸ βάρος τῆς σημασίας του. Τέλος στὴν ἴδια συσχέτιση ἀνήκει καὶ ἡ μεταφορικὴ γλώσσα τοῦ Αἰσχύλου. Μόνο σπάνια βάζει τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο, μὲ τὸ κατάλληλο μόριο, τὰ πράγματα ποὺ συγκρίνονται, ὅπως π.χ. στὶς *Χοηφ.* (506), ἀνάμεσα στὰ παιδιὰ ποὺ διατηροῦν τὴν ἀνάμνηση τοῦ πεθαμένου γονιοῦ, καὶ τοὺς φελλούς, ποὺ προφυλάγουν τὸ δίχτυ ἀπὸ τὸ βούλιαγμα. Πολὺ πιὸ συχνὰ ἡ γλώσσα αὐτὴ ἀποσπᾶ μὲ πρωτόγονη δύναμη μόνο ἀπὸ ἕνα σημεῖο τῆς ἐπαφῆς ὅλο τὸ βάθος αὐτοῦ ποὺ ὁ Ὅμηρος τὸ ἔδειχνε τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο μὲ μιὰν κανονικὴ παρομοίωση. Ἔτσι ὁ Ἀγαμέμνονας (*Χοηφ.* 501) πρέπει νὰ ἐλεήσῃ τὰ κλωσσοπουλάκια, ποὺ ἔχουν κουρνιάσει ἐπάνω στὸν τάφο του, ἔτσι κάθεται ὁ Ἐτεοκλῆς (*Ἑπτ.* 2) σὰν καπετάνιος στὸ τιμόνι τῆς πόλης. Αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς γλωσσικῆς ἔκφρασης φτάνει κάποτε ὣς τὰ ἀκρότατα σύνορα τῆς ἀνοχῆς, ὅπως ὅταν (*Ἑπτ.* 371) ἕνας ποὺ πλησιάζει βιαστικὸς *στριφογυρνάει τὰ κεφαλάρια τῶν ποδιῶν του.*

1. Πβλ. τὴν ἐργασία τοῦ Hiltbrunner ποὺ ἀναφέραμε στὴν σελ. 368 σημ. 1.

Ἐξαιρετικὴ εἶναι ἡ εὐρύτητα τῶν ἐκφραστικῶν μέσων τοῦ Αἰσχύλου. Τὴν ἀναγνωρίζουμε πρῶτα ἀπὸ τὴν ἀντίθεση τῆς γλώσσας τῶν διαλογικῶν μερῶν, ποὺ εἶναι καθαρὰ διαρθρωμένη, ὑπογραμμίζει ἔντονα τὶς ἀντιθέσεις, καὶ εἶναι γενικὰ λιτὴ στὴν χρήση τοῦ κοσμητικοῦ ἐπιθέτου, καὶ ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν χορικῶν, μὲ τὴν πλατιὰ ροὴ καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῆς αὐστηρῆς διάρθρωσης. Ἀλλὰ καὶ μέσα στὴν περιοχὴ τῶν δυὸ διαφορετικῶν περιοχῶν αὐτῶν τῶν τραγωδιῶν ἐξαιρετικὰ μεγάλη εἶναι ἡ δυνατότητα ποικιλίας τῆς γλωσσικῆς ἔκφρασης. Στὸν ἀφηγηματικὸ στίχο ἰδιαίτερα ὑπάρχουν μέρη, στὰ ὁποῖα ὁ Αἰσχύλος *πυργώνει* πραγματικὰ τὶς λέξεις (Ἀριστοφ., *Βάτρ.* 1004 *πυργώσας ῥήματα σεμνά*), κοντὰ σὲ ἄλλα, στὰ ὁποῖα ἡ ἐξαιρετικὴ ἁπλότητα πετυχαίνει τὸ πιὸ μεγάλο ἀποτέλεσμα. Πάντα ὅμως τὸ ὕφος του ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση ἐκείνου τοῦ μεγάλου τρόπου (*μεγαλοπρέπεια*), γιὰ τὸν ὁποῖο τὸν θαύμαζαν οἱ ἀρχαῖοι τεχνοκριτικοί, ἀσφαλῶς ὄχι χωρὶς νὰ νιώθουν πάντα τοὺς ἑαυτούς τους συνθλιμμένους καὶ κατάπληκτους ἀπὸ τὴν ἰδιοτυπία αὐτοῦ τοῦ μεγαλείου[1].

Ἡ ἱστορία τοῦ κειμένου τοῦ Αἰσχύλου βρίσκεται μέσα στὰ πλαίσια τῆς γενικῆς ἱστορίας τῆς παράδοσης, ὅπως τὴν περιγράφει σύντομα τὸ πρῶτο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Γιά τοὺς Τραγικοὺς δημιουργοῦνται μερικὰ πρόσθετα προβλήματα. Ἐπαναλήψεις ἔργων τοῦ Αἰσχύλου γίνονταν ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του καὶ συνεχίστηκαν μὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερον ρυθμὸ ἀπὸ τὸ 386 γενικὰ γιὰ ἔργα παλιότερων Τραγικῶν. Φαίνεται φυσικὴ ἡ ἄποψη ὅτι μὲ αὐτὲς τὶς εὐκαιρίες γίνονταν ἀρκετὲς μεταβολές· μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴν πρέπει νὰ συναφθῆ ἡ πληροφορία (Ψευδο-Πλούτ., *Βί. δέκα ῥητ.* 7, 841) ὅτι ὁ ρήτορας Λυκοῦργος, ποὺ πρὸς τὰ τέλη τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 4. αἰ. εἶχε τὴν ἐποπτεία τῆς ἀθηναϊκῆς λατρείας, μὲ νόμον ποὺ πρότεινε ὁ ἴδιος, φρόντισε νὰ συνταχθῆ ἕνα κρατικὸ ἀντίγραφο τῶν τραγωδιῶν καὶ ἀπαγόρευσε στοὺς ἠθοποιοὺς νὰ κάμνουν ἀλλαγές. Εἶναι βέβαιο ὅτι πρέπει νὰ λογαριάζουμε πὼς θὰ γίνονταν προσθῆκες, ποὺ ὀφείλονταν στοὺς ἠθοποιούς, ὁ καθορισμός τους ὅμως εἶναι δύσκολος· πβλ. D. L. PAGE, *Actors' Interpolations in Greek Tragedy*. Ὀξφ 1934.

Πιθανῶς ἐκεῖνο τὸ ἐπίσημο ἀντίγραφο τοῦ Λυκούργου ἦταν τὸ χειρόγραφο, γιὰ τὸ ὁποῖο μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν Γαληνὸ στὸ Ὑπόμνημα στὶς *Ἐπιδημίες* (*CMG V*, 10, 2, 1, σ. 79) ὅτι τὸ ἀπόκτησε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ὁ Πτολεμαῖος ὁ Εὐεργέτης μὲ ὄχι πολὺ τίμια μέσα Στὴν Ἀλεξάνδρεια ἀποφασιστικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζάντιου στὴν ἐργασία γιὰ τὴν ἀττικὴ τραγωδία, ὁ ὁποῖος ἔτσι δημιούργησε τὰ θεμέλια γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ κειμένου καὶ τὶς ἑρμηνεῖες ποὺ ἀκολούθησαν. Τὸ ἔργο τῶν τραγικῶν ποιητῶν ἔφθασε στοὺς Ἀλεξανδρινοὺς μὲ σχετικὰ μικρὲς ἀκόμα ἀπώλειες. Αὐτὲς ἄρχισαν κυρίως μὲ τὴν κατάπτωση τῆς παιδείας στοὺς αἰῶνες τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, καὶ περιόρισαν τότε ὁπωσδήποτε τὸ ἀπόθεμα τοῦ Αἰσχύλου στὰ ἑπτά μας ἔργα. Ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπιλογὴ ἔγινε τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων γιὰ τὸ σχολεῖο, ἦταν ἡ γενικὴ ἄποψη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ WILAMOWITZ ἐξέδωσε τὸν *Ἡρακλῆ*. Τώρα ἡ ἀνεύρεση τῶν παπύρων δημιουργεῖ ἀμφιβολίες μήπως αὐτὴ ἡ τοποθέτηση εἶναι πολὺ πρώιμη[2].

Γιὰ τὸ ἀπόθεμά μας σὲ χειρόγραφα, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπισκόπηση τοῦ H. W. SMYTH, <Catalogue of the Manuscripts of Aesch>, *Harv. Stud. Class. Phil.* 44, 1933, πρέπει νὰ ἐξαρθῆ ἰδιαίτερα ἡ κριτικὴ ἐπεξεργασία τους ἀπὸ τὸν A. TURYN, *The Manuscript Tradition of the Trag. of Aesch.* Νέα Ὑόρκη 1943 (ξανατ. Hildesheim 1967).

---

1. A. DE PROPRIS, *Eschilo nella critica dei Greci*. Τορίνο 1941.
2. Πβλ. R. STARK, *Annales Univ. Saraviensis. Philos. - Lettres* 8, 1959, 35.

Διαφορὲς στὰ χειρόγραφά μας ἀπαγορεύουν νὰ ἀποβλέψουμε σὲ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ σὰν πηγὴ τῶν ἄλλων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως οἱ συμφωνίες εἶναι τόσο μεγάλες, ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ ἀναγάγουμε ὅλα σὲ ἕναν ἑνιαῖο ἀρχέτυπο. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας σώθηκε προφανῶς ἕνας μεγαλογράμματος κώδικας μὲ τὰ ἑπτὰ ἔργα, ποὺ ἐπέζησε μέσα ἀπὸ τοὺς «σκοτεινοὺς» αἰῶνες, καὶ στὴν ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων τὸν 9. αἰώνα ἀποτέλεσε τὴν βάση τῆς βυζαντινῆς παράδοσης, ποὺ διακλαδωνόταν μὲ πολλοὺς τρόπους. Φαίνεται ὅτι, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τοὺς παπύρους, περιλάμβανε καὶ διαφορετικὲς γραφὲς σημειωμένες στὸ πλάι, πράγμα ποὺ ἑρμηνεύει καλὰ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ ἐπιμέρους ὁμάδες τῶν χειρογράφων μας. Ἐπικεφαλῆς βρίσκεται ὁ Mediceus (Laurentianus) 32, 9. Περιλαμβάνει τὶς ἑπτὰ τραγωδίες μὲ τὰ καλύτερα σχόλια, καὶ ἐπιπλέον τὰ *Ἀργοναυτικὰ* τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Ρόδιου. Ἀργότερα ἔδεσαν μαζί του τὶς ἑπτὰ τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ. Ἡ ἀπώλεια πολλῶν φύλλων ἀφορᾶ μεγάλα μέρη τοῦ *Ἀγαμ.* (311-1066 καὶ 1160-τέλος) καὶ τὴν ἀρχὴ τῶν *Χοηφ.* Τὸ πολύτιμο αὐτὸ χειρόγραφο γράφτηκε γύρω στὰ 1000· στὰ 1423 ὁ G. Aurispa τὸ μετέφερε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Ἰταλία, καὶ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 16. αἰ. ἔφθασε στὴν Λαυρεντιανὴ βιβλιοθήκη.

Τὴν ἐπιλογὴ ποὺ ἔγινε στὴν ὄψιμη ἀρχαιότητα οἱ Βυζαντινοὶ τὴν περιόρισαν ἄλλην μιὰ φορὰ σὲ μιὰν τριάδα, ποὺ περιλάμβανε *Προμηθέα, Ἑπτά,* καὶ *Πέρσες.* Τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀνήκουν σ' αὐτὴν κατεβαίνουν ἀπὸ ἕνα κοινὸ πρότυπο, προφανῶς ἀνεξάρτητο ἀλλὰ παράλληλο πρὸς τὸν Mediceus. Ἕνας ἄλλος κλάδος τῆς παράδοσης αὔξησε τὴν τριάδα ποὺ ἀναφέραμε, μὲ τὸν *Ἀγαμ.* καὶ τὶς *Εὐμ.* Σ' αὐτὴν τὴν ὁμάδα ἀνήκει ἕνας κώδικας Neapolitanus (II F 31), ποὺ τὸν ἔγραψε μὲ τὸ χέρι του ὁ Τρικλίνιος γύρω στὰ 1320. Γιὰ χειρόγραφα αὐτῆς τῆς ὁμάδας: R. D. DAWE, ‹The mss., F, G, T of Aesch.›, *Eranos* 57, 1959, 35. Ὁ DAWE, στὸ *Collation and Investigation of Manuscripts of Aeschylus.* Cambridge 1964, ἀντιπαράβαλε 16 χειρόγραφα τῆς βυζαντινῆς τριάδας καὶ γιὰ τὰ ἔργα αὐτὰ πρόσφερε τὸ δεῖγμα ἑνὸς κριτικοῦ ὑπομνήματος, ὄχι χωρὶς ἐπισήμανση ἐλλείψεων στὶς ὡς τώρα ἐκδόσεις. Τὸ βιβλίο εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου καὶ γιὰ τὴν διόρθωσή του. Στὸ *Repertory of Conjectures on Aischylus.* Leiden 1965, ὁ DAWE ἐνημέρωσε τὸν *Appendix conjecturas minus probabiles continens* τῆς ἔκδ. τοῦ N. WECKLEIN (1885, ἐπαυξ. 1893) καὶ πρόσφερε ἔτσι ἕνα πολύτιμο βοήθημα. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ὅμως ἐπιτρέπει νὰ προβάλῃ ἀμείλικτα τὸ πόσο περιορισμένη εἶναι ἡ θετικὴ προσφορὰ αὐτῆς τῆς δραστηριότητας γύρω ἀπὸ εἰκασίες, ποὺ ἔχει ἀσκηθῆ μὲ τόσην αὐταπάρνηση. Γιὰ τὴν σημασία τῶν παπύρων γιὰ τὴν αὔξηση τῶν νέων ἀποσπασμάτων μιλήσαμε πρωτύτερα. Οἱ σχέσεις τῆς Ὀξυρύγχου μὲ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπως τὶς ἔδειξε ὁ E. G. TURNER, *Journ. Eg. Arch.* 38, 1952, 78, καὶ *Mitt. aus. d. Papyrussamml. d. Öst. Nat. Bibl.* N. S. 5. συνέχεια. Βιέννη 1956, 141, κάμνουν πολὺ πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι τὰ νέα κείμενα βρίσκονται στὴν γραμμὴ καταγωγῆς ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ ἀντίγραφο ποὺ εἶχε πάει στὴν Ἀλεξάνδρεια. Μιὰν θαυμάσια ἐπισκόπηση προσφέρει ὁ M. F. GALIANO, ‹Les papyrus d'Eschyle›, *Proc. of the IX. Int. Congr. of Papyrol.,* Norwegian Un. Press 1961, 81.

Βιβλιογραφικά: M. UNTERSTEINER, *Guida bibliografica ad Eschilo.* Arona 1947· πβλ. ἀκόμα τὰ δικά μου δελτία ἐρευνῶν στὸ *AfdA* ἀπὸ τὸ 1948 καὶ πέρα, ποὺ συνεχίσθηκαν ἀπὸ τὸν H. STROHM καὶ H. J. METTE, *Gymn.* 62, 1955, 393.—Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις ἀναφέρουμε πρῶτα τοῦ GOTTFRIED HERMANN (Λειψ. 1852, 2. ἔκδ. 1859), ποὺ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Γιὰ τὴν ὥρα κύριες ἐκδόσεις εἶναι: U. v. WILAMOWITZ, Βερολ. 1914 (ed. min. 1915), ἀνατ. 1958. P. MAZON, *Coll. des Un. de Fr.* 2 τόμ. μὲ μετάφρ. Παρίσι 1965. G. MURRAY, 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1955. M. UNTERSTEINER, Milano 1946. Δίγλωσση στὴν *Loeb Class. Libr.* H. W. SMYTH, 2. ἔκδ. Λονδ. 1957, καὶ στὴν *Tusculum-Bücherei* O. WERNER, Μόναχο 1959 μὲ τὰ ἀποσπάσματα καὶ καλὰ παραρτήματα.—Γιὰ τὴν ἑρμηνεία: U. v. WILAMOWITZ, *Aisch.—Interpr.* Βερολ. 1914. H. J. ROSE, *A Commentary to the Surviving Plays of Aesch.* 2 τόμ. *Verh. Niederl. Ak. Afd Letterkunde* N.R. 64, 1 καὶ 2. Ἄμστερνταμ 1957/58. Ἐ(κδόσεις) μὲ ὑπόμνημα καὶ Δ(ιασαφήσεις) τῶν ἐπιμέρους ἔργων: *Πέρσες:*

'Ε: P. Groeneboom, Groningen 1930· τώρα γερμανικά σὲ δύο μέρη, Γοττίγγη 1960 (Studientexte III/1). M. Pontani, Ρώμη 1951. G. Italie, Leiden 1953. H. D. Broadhead. Cambr. 1960, μὲ διεξοδικὸ ὑπόμνημα. L. Roussel, Presses Univ. de France 1960, ἀνεξάρτητο, ἀλλὰ καὶ ἀμφίβολο. Δ: K. Deichgräber, βλ. σ. 356΄σημ. 1.—*Ἑπτά:* 'Ε· P. Groeneboom, Groningen 1938. G. Italie, Leiden 1950. Δ: E. Fraenkel, *Sitzb. Münch.* 1957/3, μὲ θαυμάσιαν ἀνάλυση τῶν ζευγαρωτῶν λόγων. Γιὰ τὴν συμπλήρωση ἑνὸς κενοῦ ὕστερα ἀπὸ τὸν στ. 676 W. Schadewaldt, <Die Wappnung des Eteokles>, *Eranion.* *'Αφιέρ. Hommel.* Τυβ. 1961, 105. Τὴν ἀθέτηση τοῦ τέλους ὑποστηρίζει ὁ W. Pötscher, *Eranos* 56, 1958, 140. Τὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς γνησιότητας τὰ ἐλέγχει ἐπικριτικὰ ὁ H. Lloyd-Jones, *Class. Quart.* 53, 1959, 80. Μὲ τὴν ἑρμηνεία τῆς μορφῆς τοῦ 'Ετεοκλῆ ἀσχολεῖται μιὰ σειρὰ ἐργασιῶν: E. Wolff, <Die Entscheidung des E. in den Sieben gegen Theben>, *Harv. Stud.* 63, 1958 *('Αφιέρωμα Jaeger)*, 89. H. Patzer, <Die dramatische Handlung der Sieben gegen Theben>, αὐτ. 97. A. Lesky, <Eteokles in den Sieben gegen Theben>, *Wien. Stud.* 74, 1961, 5. K. v. Fritz, <Die Gestalt des Eteokles in Aesch. «Sieben gegen Theben»>, *Antike und moderne Tragödie.* Βερολ. 1962, 193. Γιὰ τὸν προβληματισμὸ τῆς ἀπόφασης στοὺς *Ἑπτά, 'Αγ., Χοηφ.:* A. Lesky, <Decision and responsibility in the tragedy of Aeschylus>, *Journ. Hell. Stud.* 86, 1966, 78 (μὲ βιβλ.). A. Rivier, <Remarques sur le nécessaire et la nécessité chez Eschyle>, *Rev. Et. Gr.* 81, 1968, 15. —*Ἱκέτιδες:* 'Ε: J. Vurtheim, 'Αμστερντ. 1928. M. Untersteiner, Νεάπολη 1935. W. Kraus, Φραγκφ. 1948· ἡ μετάφραση Στουττγ. 1966 (Reclam). H. F. Johansen, *Aesch. The Suppliants.* I Κοπεγχ. 1970 (κείμ., εἰσαγ., κριτ. ὑπομν. καὶ ἀγγλ. μετάφρ.)· Δ: R. P. Winnington-Ingram, <The Danaid Trilogy of Aisch>, *Journ. Hell. Stud.* 81, 1961, 141. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τριλογίας W. Kraus, ὅ.π., καὶ K. v. Fritz, *Antike und moderne Tragödie,* Βερολ. 1962, 160. —*Προμηθέας:* 'Ε: P. Groeneboom, Groningen 1928. E. Rapisarda, Torino 1936. O. Longo, Ρώμη 1959. Δ: J. Coman, *L'authenticité du Prom. enchaîné.* Βουκουρ. 1943. W. Kraus, *RE* 23, 1957, 666. B. H. Fowler, <The Imagery of the Pr. Bound>, *Am. Journ. Phil.* 78, 1957, 173. H. S. Long, <Notes on Aesch. Prom. Bound>, *Proc. Am. Philos. Soc.* 102/3, 1958, 229. G. Méautis, *L'authenticité et la date du Prom. enchaîné d'Esch.* Γενεύη 1960. L. Golden, *In Praise of Prometheus.* Chapel Hill 1966. —*'Ορέστεια:* 'Ε: W. G. Headlam-G. Thomson, Cambr. 1938. Δ: E. R. Dodds, <Morals and Politics in the Oresteia>, *Proc. Cambr. Philol. Soc.* 186, 1960, 19. K. v. Fritz, <Die Orestessage bei den drei grossen griech. Tragikern>, *Antike und moderne Tragödie.* Βερολ. 1962, 113. Μόνο μὲ διαμαρτυρίες μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε τὴν ἀποτυχημένη ἀπόπειρα τοῦ R Böhme νὰ ἀποδείξη ὅτι ἡ *'Ορέστειά* μας ἀποτελεῖ θεατρικὴ διασκευὴ τοῦ 408/5: *Bühnenbearbeitung Äsch. Tragodien.* Βασιλεία 1956. 2. μέρος Βασιλεία 1959. Πρόσθεσε: <'Αρχύστατα>, *Die Sprache* 7, 1961, 199.—*'Αγαμέμν.:* 'Ε: P. Groeneboom, Groningen 1944. E. Fraenkel, 3. τόμ. 'Οξφ. 1950, μνημειακὴ ἔκδοση, ποὺ προσφέρει καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση, καὶ εἶναι βασικὰ σημαντικὴ γιὰ τὴν συνολικὴ ἔρευνα τῶν τραγωδιῶν. G. Ammendola, Φλωρεντ. 1956. J. D. Denniston καὶ D. Page, 'Οξφ. 1957. Δ: E. Fraenkel, *Der Agam. des Aisch.* Ζυρίχη 1957 (διάλεξη).—*Χοηφόρες:* 'Ε: P. Groeneboom, Groningen 1949.—*Εὐμενίδες:* 'Ε: P. Groeneboom, Groningen 1952. (S. J. Lyrja), *Die politische Tendenz der Tragod. «Die Eum.»,* ἀνάτυπο ἀπὸ *Bibl. Class. Or.* 1960, 295.—Τὰ ἀποσπάσματα: 'Ε: A. Nauck, *Trag. Graec. Fragm.* 2. ἔκδ. Λειψ. 1889 (ἀνατ. μὲ Supplem. τοῦ Br. Snell, Hildesheim 1964). H. J. Mette, *Suppl. Aesch.* Βερολ. 1939, μὲ προσθήκη Βερολ. 1949. R. Cantarella, *I nuovi frammenti Eschilei di Ossirinco.* Νεάπολη 1948. Μερικὰ στοῦ D. L. Page, *Lit. Pap. Loeb Class. Libr.* 1950. H. J. Mette, *Die Fragmente der Tragödien des Aisch.* Βερολ. 1959. *Der verlorene Aischylos.* Βερολ. 1963. Πολύτιμο χάρη στὴν διαμόρφωση τοῦ κειμένου καὶ τὶς πλούσιες βιβλιογρ. πληροφορίες γιὰ τὰ μεγαλύτερα παπυρικὰ ἀπο-

σπάσματα εἶναι τὸ παράρτημα ποὺ πρόσθεσε ὁ H. LLOYD-JONES στὴν 2. ἔκδ. τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τὸν H. W. SMYTH (βλ. παραπ.). Γιὰ διάφορα ἀποσπάσματα W. STEFFEN, *Studia Aeschylea*. Wroclaw 1958. Δ: Γιὰ τὴν *Νιόβη* βιβλιογρ. στοῦ PAGE, ἔ. ἀ.· γιὰ τοὺς *Μυρμιδόνες* W. SCHADEWALDT, *Herm.* 71, 1936, 25. K. VYSOKÝ, <Aischylova Achilleis>, *Listy Filologické* 6, 1958, 147. Ἕνας βιεννέζικος κρατήρας γι' αὐτὴν τὴν τριλογία: H. KENNER, *Öst. Jahrb.* 33, 1941, 1· γιὰ τοὺς *Δικτυουλκούς*: R. PFEIFFER, <Die Netzfischer des Aisch. und der Inachos des Soph.>, *Sitzb. Münch.* 1938/2. E. SIEGMANN, <Die neuen Aischylos-Bruchstücke>, *Phil.* 97, 1948, 71 (καὶ γιὰ τὰ μικρότερα παπυρικὰ ἀποσπ.). A. SETTI, <Eschilo Satirico>, *Ann. Scuola Norm. di Pisa* 1948, 1 καὶ 1952, 3 (καὶ γιὰ τοὺς *Ἰσθμιαστές*). M. WERRE-DE HAAS, *Aesch.' Dictyulci. An Attempt of Reconstruction of a Satyric Drama.* Leiden 1961· γιὰ τοὺς *Ἰσθμιαστές:* BR. SNELL, <Aischylos' Isthmiastai>, *Herm.* 84, 1956, 1. K. REINHARDT, αὐτ. 85, 1957, 1· τώρα *Tradition und Geist.* Γοττίγγη 1960, 167. Τὸν πάπυρο 185 τῆς Χαιδελβέργης τὸν ἀπέδωσε ὑποθετικὰ ὁ E. SIEGMANN, *Lit. griech. Texte der Heidelb. Pap. Samml.* Χαϊδελβ. 1956, 21, στὸν *Προμ. Λυόμενο.* Σχετικὰ K. REINHARDT, *Herm.* 85, 1957, 12· τώρα *Tradition und Geist* (βλ. παραπ.), 182, ὁ ὁποῖος ὑποθέτει ὅτι ἡ Πανδώρα ἐμφανίζεται μὲ ἕνα χτύπημα σφυριοῦ. N. TERZAGHI, <Il Prom. di Heidelberg>, *Athenaeum* N. S. 39, 1961, 3. Τὸν πάπ. τῆς Χαϊδελβ. 186 ὁ M. GIGANTE, *Parola del Passato* 51, 1956, 449, θὰ ἤθελε νὰ τὸν τοποθετήσῃ στὸ ἀρχικὸ μέρος τῶν *Δαναΐδων*. Τὸν παπ. Ὀξυρ. ἀρ. 2253 ὁ R. STARK, *Herm.* 82, 1954, 372, τὸν ἀποδίνει στὸν Πρόλογο τῆς *Ἰφιγένειας* μὲ ὁμιλητὴ τὸν Κάλχαντα.—Σχόλια: W. DINDORF, Ὀξφ. 1851· γιὰ τοὺς *Πέρσες*. O. DÄHNHARDT, Λειψ. 1894.—Λεξικά: W. DINDORF, *Lex. Aeschyleum.* Λειψ. 1873. G. ITALIE, *Index Aeschyleus.* Leiden 1955· 2. ἔκδ. φροντισμένη ἀπὸ S. L. RADT, 1964.—Μεταφράσεις: L. WOLDE, Βρέμη 1955 καὶ Μόναχο 1957. Ἡ μετάφραση τοῦ DROYSEN ξαναδουλεύτηκε ἀπὸ τὸν W. NESTLE, 4. ἔκδ. Στουττγ. 1957. FR. STOESSL, Ζυρίχη 1952. S. MÜLLER, Wiesbaden 1958, καὶ σὲ καινούργια ἔκδοση ἀπὸ τὸν W. STEFFEN, Βερολ. 1968· καὶ ὁ W. H. FRIEDRICH τὴν περίλαβε στοὺς *Tragici Graeci.* Μόναχο 1958.—*Πέρσες* καὶ *Ὀρέστεια:* E. BUSCHOR, Μόναχο 1953. Μιὰν ἐνδιαφέρουσα συγκέντρωση ἀπὸ παλιότερους μεταφραστὲς ἔδωσε ὁ W. H. FRIEDRICH στὴν *Fischer Bücherei* 1961. *Πέρσες* καὶ *Ἑπτὰ* ἀπὸ τὸν W. SCHADEWALDT στὸ *Griechisches Theater.* Φραγκφ. 1964. Μιὰ ἀγγλ. μετάφραση στὸν 1. τόμο τῶν *The Complete Greek Tragedies,* ἐκδόθ. ἀπὸ τοὺς D. GRENE καὶ R. LATTIMORE, Univ. of Chicago Press 1959. Ἰταλικὰ C. CARENA, Einaudi 1956. Πέρα ἀπὸ ὅλες τὶς νεότερες δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονηθῇ τί σημαντικὴ πράξη ἦταν γιὰ τὴν ἐποχή της ἡ μετάφραση τῆς *Ὀρέστειας* ἀπὸ τὸν WILAMOWITZ!—Γλώσσα: C. F. KUMANIECKI, *De elocutionis Aeschyleae natura.* Archivum Filogiczne 12. Κρακοβία 1935. W. B. STANFORD, *Aeschylus in his Style.* Δουβλ. 1942. F. R. EARP, *The Style of Aesch.* Cambr. 1948. LEIF BERGSON, *L'épithète ormamentale dans Esch. Soph. et Eur.* Upsala (Lund) 1956. FR. JOHANSEN, *General Reflections in Tragic Rhesis.* Κοπεγχάγη 1969. DOROTHY M. CLAY, *A. Formal Analysis of the Vocabularies of Aesch., Soph. and Eur.* 2 μέρη: Am. School Athens 1958, καὶ Minneapolis 1960. V. CITTI, *Il linguaggio religioso e liturgico nelle tragedie di Eschilo.* Bologna 1963. —Μονογραφίες: BR. SNELL, *Aischylos und das Handeln im Drama. Phil.* παράρτ. 20/1. Λειψ. 1928· ἰταλ.: *Eschilo e l'azione drammatica.* Φλωρεντ. 1969. WALTER NESTLE, *Menschiche Existenz und politische Erziehung in der Tragödie des Aisch.* Tüb. Beitr. 23, 1934. G. MURRAY, *Aeschylus, the Creator of Tragedy.* Ὀξφ. 1940. R. CANTARELLA, *Eschilo.* Φλωρεντία 1941. G. THOMSON, *Aeschylus and Athens.* 2. ἔκδ. Λονδ. 1946. ξανατ. 1966· γερμαν. Βερολ. 1967. K. REINHARDT, *Aischylos als Regisseur und Theologe.* Βέρνη 1949. F. SOLMSEN, *Hesiod and Aesch.* Νέα Ὑόρκη 1949. A. MADDALENA, *Interpretazioni Eschilee.* Τορίνο 1951 (1963). E. T. OWEN, *The Harmory of Aeschylus.* Τορόντο 1952. M. UNTERSTEINER, *Le origini della tragedia.* 2. ἔκδ. Einaudi 1955 μὲ παρουσίαση τοῦ

Αἰσχύλου. J. H. FINLEY JR., *Pindar and Aisch.* Harvard Univ. Press 1955. D. KAUFMANN-BUHLER, *Begriff und Funktion der Dike in den Trag. des Aisch.* Βόννη 1955. G. J. M. J. TE RIELE, *Les femmes chez Eschyle.* Groningen 1955. W. KRAUS, *Strophengestaltung in der griech. Tragödie. I. Aisch. u. Soph. Sitzb. Öst Ak Phil. hist. Kl.* 231/4, 1957. J. DE ROMILLY, *La crainte et l'angoisse dans le théatre d'Esch.* Παρίσι 1958, ἕνα βιβλίο πού ἀπό τήν λέξη εἰσχωρεῖ βαθιά στό πνεῦμα τῆς τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου. Τῆς ἴδ., *L'Evolution du pathétique d'Esch. à Euripide.* Παρίσι 1961. J. KELLER, *Struktur und dram Funktion der Botenberichte bei Aisch. u Soph.* Διδακτ. διατρ. Τυβίγγη 1959 (δακτυλ.). E. MOUTSOPOULOS, <Une philosophie de la musique chez Esch >, *Rev. Et. Gr.* 72, 1959, 18. H. D. F. KITTO, *Form and Meaning in Drama.* 2. ἐκδ. Λονδ. 1960. R. D. DAWE, <Inconsistency of plot and character in Aesch>, *Proc. Cambr. Phil Soc.* 189, 1963, 21. U. FISCHER, *Der Telosgedanke in den Dramen des Aischylos.* Spudasmata 6 Hildesheim 1965. W. KIEFNER, *Der religiöse Allbegriff des Aischylos.* Spudasmata 5. Hildesheim 1965. J. PODLECKI, *The Political Background of Aeschylean Tragedy.* Ann Arbor 1966. F. SCHACHERMEYR, *Die fruhe Klassik der Griechen.* Στουτγ. 1966, 139 *Wege der Forschung* 87, ἐκδ. H. HOMMEL, Darmstadt 1974. Πρόσθεσε τά κεφάλαια στοῦ POHLENZ, HARSH, LESKY, KITTO καί D. W. LUCAS, *Greek Tragic Poets,* 2. ἔκδ. Λονδ. 1959.—'Επιβίωση: J. T. SHEPPARD, *Aesch. and Soph. Their Work and Influence.* Νέα Ὑόρκη 1963 (Τό χρέος μας πρός τήν Ἑλλάδα καί τήν Ρώμη).—A. W. G. HEADLAM-G. THOMSON, *The Oresteia* σέ 2. ἐκδ. Πράγα 1966.

2. ΣΟΦΟΚΛΗΣ

Ἀρχαῖες πληροφορίες συσχετίζουν ἰδιαίτερα τούς τρεῖς μεγάλους Τραγικούς μέ τήν ἀποφασιστική μάχη τῶν Περσικῶν πολέμων: ὁ Αἰσχύλος συμπολέμησε, ὁ Σοφοκλῆς ἔφηβος μέ γυμνή ὀμορφιά ἦταν ἀρχηγός τοῦ νικητήριου χοροῦ, κι ὁ Εὐριπίδης γεννήθηκε ἀκριβῶς τήν ἡμέρα τῆς ναυμαχίας στήν Σαλαμίνα. Ἀπό αὐτά μποροῦμε νά πιστέψουμε μόνο τά δυό πρῶτα γεγονότα, τό σύνολο ὅμως ἀποκτᾶ γιά μᾶς βαθύ νόημα, ἄν πάρουμε αὐτήν τήν τριπλή καί διαφορετική σχέση σάν σύμβολο τοῦ τί σήμαιναν γιά τόν καθένα ἀπό αὐτούς τούς ποιητές οἱ μέρες, στίς ὁποῖες καιγόταν ἡ Ἀθήνα καί κερδιζόταν ἡ ἐλευθερία. Γιά τόν Αἰσχύλο ἀποτελοῦσαν τήν μεγάλη ἀπόδειξη τῆς δικαιοσύνης τοῦ θεοῦ, στήν ζωή τοῦ Σοφοκλῆ ἔπεσε ἀπό αὐτές μιά φωτεινή λάμψη, καί ὁ Εὐριπίδης ἄκουσε τό μήνυμά τους ἀπό τούς ἀνθρώπους πού ἀνῆκαν σέ ἄλλη γενεά.

Ὅσο κι ἄν ἐπιτρέπεται νά ἔχουμε δισταγμούς γιά μιάν τέτοια παράδοση, αὐτή ὁπωσδήποτε γεννήθηκε ἀπό τήν δυσάρεστη προσπάθεια τῆς ἀρχαίας φιλολογίας νά δημιουργῆ ὅσο τό δυνατό περισσότερους ἐντυπωσιακούς συγχρονισμούς. Δέν τούς στενοχωροῦσε καθόλου νά μεταθέτουν γι' αὐτόν τόν σκοπό χρονολογίες ἤ νά τίς ἐφευρίσκουν. Μιά ἀπό τίς περιπτώσεις στίς ὁποῖες αὐτή ἡ συνήθεια μᾶς δημιουργεῖ σημαντικήν ἀβεβαιότητα εἶναι καί τό ἔτος τῆς γέννησης τοῦ Σοφοκλῆ[1]. Ἀπό τίς διάφορες πληροφορίες τήν μεγαλύτερη πιθανότητα τήν συγκεντρώνει αὐτή τοῦ Πάριου χρονικοῦ, πού ὁδηγεῖ στά 497/6.

1. F. JACOBY, *F Gr Hist* στό 239 Πάρ. Χρον. ep. 56 καί 64 καί στό 244 Ἀπολλόδωρος, ἀπόσπ. 35.

Ἀντίθετα μποροῦμε μὲ ἀκρίβεια νὰ καθορίσουμε τὴν χρονολογία τοῦ θανάτου του. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν ὡραία διήγηση τοῦ *Βίου* τοῦ Εὐριπίδη, ὅτι ὁ Σοφοκλής, μόλις ἔμαθε τὸν θάνατο τοῦ ἀνταγωνιστῆ του, παρουσίασε στὸν προάγωνα τῶν Διονυσίων τοῦ 406 τὸν χορὸ καὶ τοὺς ἠθοποιοὺς μὲ πένθιμο φόρεμα καὶ ἀστεφάνωτους. Ὅταν ὅμως ὁ Ἀριστοφάνης ἀνέβασε τοὺς *Βατράχους* στὰ Λήναια τοῦ 405, ὁ Σοφοκλῆς εἶχε κιόλας πεθάνει.

Σ' αὐτὴν τὴν φιλολογικὴ κωμωδία ὁ ποιητὴς ἐκθέτει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Αἰσχύλο καὶ στὸν Εὐριπίδη, ποὺ σημαίνει τὴν ἀντίθεση δυὸ ἐποχῶν. Γιὰ τὸν Σοφοκλῆ δὲν ὑπῆρχε κατάλληλη θέση, ὁ Ἀριστοφάνης ὅμως ἔκαμε τὴν ἀνάγκη φιλοτιμία καὶ τὸν κράτησε μακριὰ ἀπὸ τὴν διαμάχη ποὺ γίνεται στὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν, μὲ ἕναν χαρακτηρισμὸ ποὺ στήνει ὡραῖο μνημεῖο στὴν φωτεινὴ εἰρηνικότητα τοῦ ποιητῆ (82). Ἔτσι τὸν γνώρισαν οἱ Ἀθηναῖοι ὅταν ἀκόμα ζοῦσε μαζί τους, καὶ ὁ *Βίος*, ποὺ σώθηκε σὲ μερικὰ χειρόγραφα καὶ προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχή, μαρτυρεῖ γιὰ τὴν γοητεία τῆς προσωπικότητάς του, ποὺ τὸν ἔκαμνε νὰ κατακτᾶ πάντα τὶς καρδιές. Ὁ ποιητὴς αὐτός, ποὺ ἤξερε ὅπως κανένας ἄλλος τὴν τραγικὴ δυστυχία τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης καὶ ὅλα τὰ βάθη τοῦ πόνου, πέρασε τὸν δρόμο τῆς ἐξωτερικῆς του ζωῆς σὲ λαμπρὸ φώς, καὶ λογαριαζόταν ἀπὸ τοὺς συμπολίτες του εὐτυχισμένος ἄνθρωπος.

Πατέρας του ἦταν ὁ Σόφιλλος, ποὺ χρωστοῦσε τὸν πλοῦτο του στὴν χειροτεχνικὴ ἐργασία τῶν δούλων του. Ἡ οἰκογένειά του ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρχοντικὲς τῆς Ἀθήνας. Ὁ *Βίος* ἐξαίρει τὴν ἐκπαίδευση τοῦ παιδιοῦ στὴν μουσικὴ καὶ γυμναστική, κι αὐτὸ συμφωνεῖ μὲ τὸν τιμητικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔλαβε μέρος στὸν ἑορτασμὸ τῆς νίκης τῆς Σαλαμίνας. Ἂν δάσκαλός του στὴν μουσικὴ ὑπῆρξε πραγματικὰ ὁ Λάμπρος, τότε ἡ κατάρτισή του σ' αὐτὸν τὸν κλάδο βγῆκε ἀπὸ καλὴ παράδοση. Στὸ σύγγραμμα γιὰ τὴν μουσική, ποὺ τὸ ἔχουμε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Πλουτάρχου, ὁ Λάμπρος ἐμφανίζεται μαζὶ μὲ τὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Πρατίνα (1142 b).

Ὁ *Βίος* πληροφορεῖ ὅτι ὁ Σοφοκλῆς ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὴν Ἀθήνα *(φιλαθηναιότατος)* ἀποποιήθηκε τὶς προσκλήσεις σὲ βασιλικὲς αὐλές. Σ' αὐτὸ μπορεῖ νὰ βρίσκεται κάποια ἀλήθεια, γιατὶ ὁπωσδήποτε ἄφησε τὴν πόλη του μόνο γιὰ νὰ τὴν ὑπηρετήση. Γιατὶ καὶ σ' αὐτὸ βρίσκεται σὲ κάποιαν ἀντίθεση πρὸς τοὺς δυὸ ἄλλους, ὅτι δηλ. ἔδειξε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ζωὴ τῆς πόλης μὲ τὴν ἀνάληψη ὑψηλῶν ἀξιωμάτων. Μεγάλην ἐντύπωση προξένησε τὸ ὅτι στὸν Σαμιακὸ πόλεμο ἦταν στρατηγὸς μαζὶ μὲ τὸν Περικλῆ (441/40). Ἡ «ὑπόθεση» τῆς *Ἀντιγόνης* πληροφορεῖ ὅτι ἡ ἐκλογή του σ' αὐτὸ τὸ ἀξίωμα ἦταν ἀναγνώριση τῆς ἀξίας τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου. Στὴν Ἀθήνα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μιὰ τέτοια συσχέτιση θὰ ἦταν ὡστόσο δικαιολογημένη. Ὁπωσδήποτε ὁ Σοφοκλῆς τὴν χρονιὰ τῆς ὑπηρεσίας του στὸ δεκαμελὲς σῶμα τῶν στρατηγῶν, ποὺ τὴν ψυχή του φυσικὰ τὴν ἀποτελοῦσε ὁ Περικλής, δὲν ἔγινε πολεμιστής. Διαβάζουμε στὸν Ἀθήναιο[1] μιὰν σύγ-

1. 13, 603e = Ἴωνας ἀπόσπ. 8 BLUMENTHAL F. SCHACHERMEYR, ‹Sophokles und die perikleische Politik›, *Wien. Stud.* 79, 1966, 45.

χρονη πληροφορία ἀπὸ τὶς *'Επιδημίες* τοῦ Ἴωνα τοῦ Χιώτη, ποὺ διηγεῖται μιὰν διαμονὴ τοῦ ποιητῆ στὴν Χίο. 'Ενῶ ὁ Περικλῆς μὲ τὶς κύριες δυνάμεις ἐξεστράτευσε ἐναντίον τῆς Σάμου, ὁ Σοφοκλῆς στάλθηκε στὴν Χίο καὶ τὴν Λέσβο, γιὰ νὰ ζητήση βοήθεια. Ὁ πρόξενος τῶν 'Αθηναίων στὴν Χίο φιλοξένησε τὸν ἐκλεκτὸ ξένο, ποὺ στὸ συμπόσιο ἔκαμε νὰ λάμψη μὲ ἀξιαγάπητον τρόπο τὸ πνεῦμα καὶ ἡ σοφία του. Κι ὅταν κατάφερε νὰ κλέψη ἕνα φιλὶ ἀπὸ ἕνα ὡραῖο ἀγόρι ποὺ ἐκτελοῦσε χρέη οἰνοχόου, εἶπε πὼς ἡ στρατηγία του δὲν ἦταν καὶ πολὺ δυσάρεστη, ὅπως νόμιζε ὁ Περικλῆς. Πλάι σ' αὐτὴν τὴν κριτική, ποὺ τὴν διάδωσε μὲ σοφὴν αὐτοειρωνεία, βρίσκεται ἡ κρίση τοῦ Ἴωνα τοῦ Χιώτη, ὅτι ὁ Σοφοκλῆς γιὰ τὶς ὑποθέσεις τοῦ κράτους δὲν ἔδειξε οὔτε ὑπερβολικὴν ἱκανότητα οὔτε δραστηριότητα, καὶ μᾶλλον ἦταν σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς καλοὺς μεσαίους 'Αθηναίους. Ὅλες οἱ μαρτυρίες συμφωνοῦν: τὰ βάθη ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνάβλυσε ἡ ποίηση τοῦ Σοφοκλῆ γιὰ τὴν ἀνημποριὰ καὶ τὸν πόνο τοῦ ἀνθρώπου, βρίσκονταν κάτω ἀπὸ μιὰν ἐπιφάνεια ποὺ ἁπλωνόταν σ' ἕνα λαμπρὸ φῶς καὶ σάλευε μὲ χαριτωμένην ἄνεση.

Λιγότερο ἀξιόπιστες εἰδήσεις[1] ἐπιτρέπουν μολαταῦτα νὰ φανῆ πιθανὸ ὅτι ὁ Σοφοκλῆς ἀναγορεύθηκε ἄλλην μιὰ φορὰ στρατηγός. Σημαντικότερη ἀπὸ τὴν στρατιωτική του ὑπηρεσία πρέπει νὰ ἦταν ἡ δραστηριότητά του στὴν κύρια οἰκονομικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ κράτους. 'Επειδὴ ὁ κατάλογος τῶν εἰσφορῶν τοῦ ἔτους 443/42 ἀναφέρει μόνο ἐκεῖνον γιὰ ἑλληνοταμία, πρέπει νὰ εἶχε καταλάβει σ' αὐτὸ τὸ σῶμα μιὰν ξεχωριστὴ θέση, πιθανῶς τὴν προεδρία[2]. Τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ συναντοῦμε ἐδῶ αὐτὸν τὸν τίτλο, δείχνει τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ εἶχε ἡ ὑπηρεσία ἐκείνης τῆς χρονιᾶς, στὴν ὁποία οἱ ἑλληνοταμίες ἔπρεπε νὰ πραγματοποιήσουν σημαντικὲς μεταρρυθμίσεις στὸ καθεστὼς τῶν εἰσφορῶν τῆς ἀττικῆς ναυτικῆς συμμαχίας.

Ἡ ἀνωτερότητα τὴν ὁποία ἀκτινοβολοῦσε ἡ προσωπικότητα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου προκάλεσε τὴν ἐκλογή του, πολὺ ἡλικιωμένου στὰ 413, σ' ἐκεῖνο τὸ σῶμα τῶν προβούλων, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν σικελικὴ καταστροφὴ ἐπρόκειτο νὰ λάβη ὑπόψη του τὶς ὀλιγαρχικὲς ἐπιθυμίες γιὰ μιὰν πιὸ αὐστηρὴ διοίκηση τῆς πολιτείας. Ὁ 'Αριστοτέλης, ποὺ τὸ μαρτυρεῖ αὐτὸ στὴν *Ρητορική* του (1419a 26), διηγεῖται ἀκόμα ὅτι ὁ Σοφοκλῆς εἶπε τότε στὸν Πείσανδρο, σχετικὰ μὲ τὸ πραξικόπημα τοῦ 411, ὅτι δὲν τὸ ἐνέκρινε, δὲν ἔβλεπε ὅμως τότε καμιὰν καλύτερη διέξοδο.

Ὅ,τι ἀκούσαμε γιὰ τὶς διάφορες θέσεις ποὺ πῆρε ὁ Σοφοκλῆς, δὲν εἶναι οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ποιητῆ κι ἔχει σημασία μόνο γιατὶ συμπληρώνει τὴν εἰκόνα του μὲ χαρακτηριστικὰ ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς περιοχὲς τῆς φύσης του. Κάπως πιὸ κοντὰ σ' αὐτὲς βρίσκονται ὅσα ξέρουμε γιὰ τὴν δραστηριότητά του στὴν λατρεία. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὸ ἔχει ξεκαθαρίσει ὁ WAL-

---

1. *Βίος* 9. Πλουτ., *Νικίας* 15, 2. Πβλ. EHRENBERG (βλ. παρακ.), 117, 1. H. D. WESTLAKE, ‹Soph. and Nikias›, *Herm.* 84, 1956, 110.
2. EHRENBERG (βλ. παρακ.), 120.

TER[1]. Ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι δέχθηκαν στὰ 420 τὴν λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοῦ μεγάλου θεραπευτῆ θεοῦ τῆς Ἐπιδαύρου, ὁ Σοφοκλῆς εἶχε πάρει μέρος σ' αὐτὴν τὴν πράξη. Ἕνας παιάνας, ποὺ τὸν ἐσύνθεσε γιὰ τὸν θεό, ψαλλόταν ἀκόμα τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλόστρατου (*Βίος Ἀπολλ. Τυαν.* 3, 17), καὶ λείψανά του βρέθηκαν σὲ ἀποσπάσματα ἐπιγραφῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς (πβλ. D. *Anth. Lyr. Suppl.* 4 καὶ 56). Γιὰ τέτοιες ὑπηρεσίες ὁ Σοφοκλῆς τιμήθηκε μάλιστα μετὰ τὸν θάνατό του σὰν «ἥρως Δεξίων»). Ἡ ἰδιαίτερή του σχέση μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ *Βίου*, ὅτι ὑπῆρξε ἱερέας ἑνὸς ἥρωα θεραπευτῆ, ποὺ ὀνομαζόταν Ἅλωνας. Ὅταν οἱ ἀνασκαφὲς στὴν δυτικὴ πλαγιὰ τῆς Ἀκρόπολης ἀποκάλυψαν τὸ ἱερὸ ἑνὸς θεραπευτῆ θεοῦ Ἄμυνου, τὸ ὁποῖο ἔφτανε ὡς πίσω στὸν 6. αἰ., κι ἔφεραν στὸ φῶς ἐπιγραφὲς μὲ τὴν μνεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ Δεξίωνα, ὑπέθεσαν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀντικαταστήσουν τὸ ὄνομα ποὺ παραδόθηκε ἀπὸ τὸν *Βίο*, μὲ τὸ ὄνομα Ἄμυνος. Ὁ O. WALTER, μολαταῦτα, ἀπέδειξε ὅτι οἱ δυὸ ἐπιγραφὲς IG 2/3², 1252 κἑ. ἀναφέρονται ἀναμφισβήτητα σὲ δυὸ ἱερά, ἕνα τοῦ Ἄμυνου καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ἕνα τοῦ Δεξίωνα. Ἔτσι πέφτει τὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν διόρθωση ποὺ πρότεινε ὁ A. KÖRTE, καὶ ἐμεῖς ἀκολουθώντας τὸν *Βίο* συνδέουμε τὸν Σοφοκλῆ μὲ τὸν Ἅλωνα, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ καθορίσουμε ἀκριβέστερα τὴν φύση αὐτοῦ τοῦ θεραπευτῆ, ποὺ μαζὶ μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ θὰ μαθήτευσε κοντὰ στὸν Χίρωνα.

Ὁ Σοφοκλῆς—πόσο μεγάλη εἶναι ἐδῶ ἡ ἀντίθεση μὲ τὸν Εὐριπίδη!—κέρδισε τὸ κοινό του γρήγορα καὶ ἐξασφάλισε σταθερὰ τὴν εὔνοιά του. Στὰ νιάτα του, ἀκολουθώντας παλιότερη συνήθεια, πρέπει νὰ ὑποδύθηκε ρόλους καὶ ὁ ἴδιος, καὶ ἀπὸ τότε ἔμεινε στὴν μνήμη τῶν Ἀθηναίων τὸ παίξιμό του μὲ τὴν λύρα στὸν ρόλο τοῦ *Θάμυρη* καὶ τὸ παιχνίδι μὲ τὸ τόπι στὴν *Ναυσικά*. Ὕστερα ὅμως παράτησε τὸ παίξιμο, πράγμα ποὺ ὁ *Βίος* τὸ ἐξηγεῖ ἀπὸ τὴν πολὺ ἀδύναμη φωνή του. Τὰ ξεκινήματα τοῦ Σοφοκλῆ εἶναι δυνατὸ νὰ συμπίπτουν περίπου μὲ τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ ποιητὲς ἔπαψαν πιὰ νὰ ἐμφανίζωνται καὶ σὰν ἠθοποιοί. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ *Βίου* ὅμως εἶναι μᾶλλον αἰτιολογικὴ ἐφεύρεση, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα τὸν χωρισμὸ αὐτὸν τὸν ἐπέβαλαν οἱ ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ ἠθοποιοῦ, οἱ ὁποῖες μεγάλωναν.

Ὁ Σοφοκλῆς ἐμφανίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 468, καὶ διαβάζουμε στὸν *Κίμωνα* (8) τοῦ Πλουτάρχου ὅτι τότε ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κόμματος καὶ οἱ ἐννιὰ συστράτηγοί του διατάχθηκαν ἀπὸ τὸν ἄρχοντα ποὺ διεύθυνε τὶς παραστάσεις νὰ ἀποτελέσουν τὴν κριτικὴ ἐπιτροπή, κι ἔδωσαν τὸ πρῶτο βραβεῖο στὸν Σοφοκλή. Ἤδη ὁ LESSING συμπέρανε ἀπὸ τὸν Πλίνιο, *Nat. Hist.* 18, 65, ὅτι ἡ νικήτρια τετραλογία πιθανῶς περιλάμβανε τὸν *Τριπτόλεμο*. Ἡ ἱστορία τοῦ ἐλευσίνιου ἥρωα, ποὺ ἐπάνω στὸ φτερωτό του ἅρμα ἔφερνε στὸν κόσμο τὰ δῶρα τῆς Δήμητρας καὶ μαζὶ τὰ ἀγαθὰ τῆς καλλιέργειας, ἔπρεπε νὰ ἦταν γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ἕνα θέμα ποὺ ἄγγιζε τὴν καρδιά τους.

---

1. O. WALTER <Das Priestertum des Soph.>, *Ἀφιέρωμα εἰς Κεραμόπουλλον*. Ἀθήνα 1953, 469. Ὑποδοχὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ: WILAMOWITZ, *Glaube der Hell.* 2, 1932, 224. J. H. OLIVER, *Hesperia* 5, 1936, 91.

Ὁ ἐπιγραφικὸς κατάλογος τῶν νικητῶν στὰ Διονύσια (IG 2/3², 2325) σημειώνει δεκαοκτὼ νίκες τοῦ Σοφοκλῆ. Ἐπειδὴ στὴν *Σούδα* ἀναφέρονται εἰκοσιτέσσερις καὶ στὸν *Βίο* εἴκοσι, τότε ἡ διαφορὰ πρὸς τὰ πάνω, ποὺ ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ γίνῃ δεκτή, ἐξηγεῖται ἀπὸ νίκες στὰ Λήναια[1]. Πολύτιμες πληροφορίες τοῦ *Βίου* εἶναι ἐπίσης ὅτι στὸν διαγωνισμὸ ὁ Σοφοκλῆς ποτὲ δὲν κατατάχθηκε στὴν τρίτη θέση καὶ ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος, στὴν Ἀλεξάνδρεια, εἶχε ἀκόμα ἑκατὸν τριάντα ἔργα του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅμως ἑπτὰ[2] εἶχαν κηρυχθῆ νόθα. Τὸ ξεχώρισμα τόσων δραμάτων ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινούς, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εἶχαν σοβαροὺς λόγους γι' αὐτό, πρέπει νὰ κάμνῃ ἐπιφυλακτικοὺς ἐκείνους ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ παραμερίσουν τὰ προβλήματα τῆς γνησιότητας δραμάτων ποὺ σώζονται, ὅπως τοῦ *Ρήσου*, μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἡ διείσδυση νόθων ἔργων στὸ Corpus τοῦ κάθε τραγικοῦ ἦταν τελείως ἀπίθανη.

Σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα* ὁ Σοφοκλῆς ἔγραψε καὶ *παιᾶνες* καὶ *ἐλεγεῖες*. Γιὰ ἕνα ποίημα τοῦ πρώτου εἴδους μιλήσαμε πρὶν ἀπὸ λίγο σὲ σχέση μὲ τὸν Ἀσκληπιό· γιὰ μιὰν *Ὠδὴ στὸν Ἡρόδοτο* (D. *Anth. Lyr.* τεῦχ. 1, σ. 79), ποὺ ὁ ποιητής, ὅπως μᾶς λέει ὁ ἴδιος, τὴν ἔγραψε πενηνταπέντε χρονῶν[3], ἔχουμε σὲ ἕνα ἀπόσπασμα τὴν προσωπική του μαρτυρία. Σὲ ἀμηχανία μᾶς βάζει ἡ ἴδια ἡ *Σούδα*, ποὺ ἀναφέρει ἕνα ἔργο του σὲ πεζὸν λόγο, *Περὶ χοροῦ*, στὸ ὁποῖο ὁ Σοφοκλῆς ἐρχόταν τάχα σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Θέσπη καὶ τὸν Χοιρίλο. Μολαταῦτα ξέρουμε ὅτι ἐκείνην τὴν ἐποχὴ ἄνθρωποι σὰν τὸν Ἰκτίνο, τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ Παρθενώνα, καὶ τὸν γλύπτη Πολύκλειτο διατύπωσαν σὲ εἰδικὲς μελέτες τὶς ἀπόψεις τους γιὰ προβλήματα τῆς τέχνης τους, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι μᾶλλον εὔλογο ὅτι καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἀσχολήθηκε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ προβλήματα ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὸν χορό. Ὁ ἀριθμὸς τῶν χορευτῶν πρέπει νὰ ἔπαιζε τὸν ρόλο του σ' αὐτὸ τὸ ἔργο. Ὅτι ὁ Σοφοκλῆς ἀνέβασε τὸν ἀριθμὸ τῶν χορευτῶν ἀπὸ δώδεκα σὲ δεκαπέντε, μαρτυρεῖται καλὰ στὸν *Βίο* καὶ στὴν *Σούδα*. Αὐτὸς ὁ νεωτερισμὸς εἶναι ἢ πιὸ νέος ἀπὸ τὴν *Ὀρέστεια* τοῦ Αἰσχύλου ἢ δὲν υἱοθετήθηκε πιὰ ἀπὸ αὐτόν. Διαφορετικὸ εἶναι τὸ θέμα τοῦ τρίτου ὑποκριτῆ, ποὺ στὴν χρησιμοποίησή του ὁ Αἰσχύλος ἀκολούθησε τὸν νεότερό του[4]. Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς σκηνογραφίας ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ 4. κεφ. τῆς *Ποιητικῆς*, μᾶς εἶναι ὅμως μολαταῦτα πολὺ δύσκολο, ἐξαιτίας τῆς περιορισμένης γνώσης μας γιὰ τὴν ἀρχαία ζωγραφικὴ τοῦ θεάτρου, νὰ τὴν ἐντάξουμε μέσα στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης. Ἀντίθετα, μποροῦμε ἀκόμα νὰ καταλάβουμε καλὰ ἕναν νεωτερισμὸ ποὺ εἶχε μεγάλη σημασία γιὰ τὴν συγκρότηση

1. Πβλ. C. F. Russo, *Mus. Helv* 17, 1960, 166, 2 Γιὰ χρονολογίες τῶν παραστάσεων H. Hoffmann, *Chronologie der att. Tragodie*. Διδακτ. διατρ. Ἀμβ. 1951 (ἀτύπ.).

2. Ὁ *Βίος* ὀνοματίζει 17· ὡστόσο ἡ ἀλλαγὴ ποὺ προτείνει ὁ Th. Bergk ὁδηγεῖ σὲ πιὸ πιθανὸν ἀριθμό, ποὺ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὴν πληροφορία τῆς *Σούδας* (123 δράματα). Σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Dain, *Sophocle* I, LXVI, ὁ ἀριθμὸς 7 βρίσκεται καὶ στὸν G.

3. *Ὠιδὴν Ἡροδότῳ τεῦξεν Σοφοκλῆς ἐτέων ὢν / πέντ' ἐπὶ πεντήκοντα...*

4. Ἡ παράδοση στοῦ Pickard-Cambridge, *Dramatic Festivals*, 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1968, 130.

τῆς τραγωδίας. Ὁ Σοφοκλῆς διάλυσε ξανὰ τὴν τριλογία τοῦ ἑνιαίου περιεχομένου σὲ μεμονωμένα αὐτοτελῆ ἔργα. Μὲ αὐτὸ ἀπέφυγε τὴν μεγάλη σύνθεση, ποὺ ἦταν μᾶλλον προσωπικὴ δημιουργία τοῦ Αἰσχύλου, ἡ ἀπώλεια ὅμως αὐτὴ ἀντισταθμιζόταν μὲ πλουσιότερο κέρδος ἀπὸ τὴν αὐστηρότητα τῆς δομῆς τοῦ κάθε ἔργου. Σὲ τελευταίαν ἀνάλυση ὅμως ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἐκφράζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο, στὴν τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ, ἡ μοίρα τῆς κάθε προσωπικότητας γινόταν σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερον βαθμὸ τὸ κεντρικὸ θέμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἀποδέσμευση τῶν ἐπιμέρους ἔργων ἀπὸ μιὰν μεγάλη συνεξάρτηση δὲν ἦταν γιὰ τὸν Σοφοκλὴ κανόνας χωρὶς ἐξαίρεση. Ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Αἰξωνῶν μὲ διδασκαλίες[1] ἀναφέρει μιὰν *Τηλέφεια,* ποὺ ὑποθέτουμε μὲ πιθανότητα ὅτι ἦταν τριλογία γύρω ἀπὸ τὶς περιπέτειες τοῦ Τήλεφου, γιοῦ τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ ἔγινε ὕστερα βασιλιὰς τῶν Μυσῶν.

Ἐξαιτίας τῆς ἀποσπασματικῆς μας παράδοσης, τὶς μεγάλες μορφὲς τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς τὶς βλέπουμε μέσα σὲ μιὰν ἀπομόνωση, ποὺ μᾶς κάμνει νὰ ξεχνοῦμε πόσο ζωηρὴ πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἐπαφή τους μὲ τὰ πνευματικὰ κινήματα τῆς ἐποχῆς. Αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἔχουμε ὑπόψη μας, ὅταν πρόκειται νὰ κρίνουμε τὴν δύσκολη γιὰ μᾶς πληροφορία τοῦ *Βίου,* ὅτι ὁ Σοφοκλῆς εἶχε συγκροτήσει πρὸς τιμὴν τῶν Μουσῶν ἕναν θίασο ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν μορφωμένων. Ἕνας «θίασος Μουσῶν» ἀναφέρεται καὶ στὶς *Θεσμοφοριάζουσες* τοῦ Ἀριστοφάνη (41), καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Σοφοκλῆ θὰ πρέπει νὰ φαντασθοῦμε ἕναν κύκλο, ποὺ καλλιεργοῦσε τὴν κοινωνικότητα μὲ πνευματικὸν τρόπο. Ὁ διάλογος στὴν Χίο, ποὺ τὸν ἀναφέραμε πρωτύτερα, μπορεῖ νὰ μᾶς δώση μιὰν ἰδέα γιὰ τὸν τόνο ποὺ ἐπικρατοῦσε σ' αὐτὸν τὸν θίασο. Ἡ λατρευτικὴ ἀφιέρωση ἦταν αὐτονόητη γι' αὐτὴν τὴν ἐποχή.

Ἡ βιογραφική μας παράδοση περιλαμβάνει πολλὴν ἀνεκδοτολογία, ὥστε νὰ μᾶς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τὴν ξεχωρίσουμε ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἱστορικά. Ἔτσι καὶ ἡ πληροφορία γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ διαφωνία, ποὺ λὲν ὅτι ἀμαύρωσε τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Σοφοκλῆ, ἀξιολογήθηκε καὶ θὰ ἀξιολογῆται διαφορετικά. Ὁ Ἰοφώντας, ὁ γιὸς τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὴν Νικοστράτη, κίνησε μιὰν δίκη μπροστὰ στοὺς φράτορες ἐναντίον τοῦ πατέρα του, γιατὶ αὐτὸς ἔδειχνε ἐξαιρετικὴν ἀδυναμία γιὰ ἕναν ἐγγονό του ἀπὸ ἐξώγαμη διαδοχή. Αὐτὸς εἶχε τὸ ὄνομα τοῦ παπποῦ κι ἦταν γιὸς τοῦ Ἀρίστωνα, ποὺ ὁ Σοφοκλῆς τὸν εἶχε κάμει μὲ μιὰν Θεωρίδα ἀπὸ τὴν Σικυώνα. Ὁ Σοφοκλῆς εἶχε πράγματι ἕναν γιὸ Ἀρίστωνα, ποὺ ἀπόκτησε καὶ ἀπογόνους[2], ὡστόσο τὴν ἱστορία γιὰ τὴν δίκη ποὺ ἀποσκοποῦσε νὰ βάλη τὸν Σοφοκλὴ ὑπὸ ἀπαγόρευση, μιὰν δίκη ἄλλωστε ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ γίνη μπροστὰ στοὺς φράτορες, ἔχουμε κάθε δικαίωμα νὰ τὴν ἀμφισβητήσουμε, τόσο περισσότερο, γιατὶ στὸν *Βίο,* μαζὶ μὲ τὴν πληροφορία αὐτήν,

---

1. Pickard - Cambridge, ἔ.ά. 54 Γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιμέρους ἔργων *Ἀλεάδαι, Μυσοὶ* καὶ *Ἀχαιῶν σύλλογος* (;) A. Szantyr, <Die Telephostril des Soph.>, ***Phil.*** 93, 1938, 287. St. Srebrny, *Studia scaenica.* Wroclaw 1960.

2. Πβλ. τὸ γενεαλογικὸ δέντρο: *RE* 3 A 1927, 1042.

ἐμφανίζεται τὸ ὄνομα τοῦ Σάτυρου. Ἡ ποιότητα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἀξιολογηθῆ, ὅταν μιλήσουμε γιὰ τὴν βιογραφία τοῦ Εὐριπίδη.

Μιὰν ἰδιαίτερη ἀφορμὴ γιὰ μυθοπλασίες ἀποτελεῖ στὴν ἀρχαία βιογραφία ἡ πληροφορία γιὰ τὴν αἰτία τοῦ θανάτου του. Γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε μιὰν καὶ καλὴ αὐτὴν τὴν πλευρὰ τῆς τέτοιας συγγραφικῆς δραστηριότητας, δίνουμε ἐδῶ ἕνα δεῖγμα ἀπὸ τὸν *Βίο*: ὁ Σοφοκλῆς πνίγεται ἀπὸ μιὰν ρώγα σταφυλιοῦ, παρακουράστηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση ἑνὸς μεγάλου μέρους ἀπὸ τὴν *Ἀντιγόνη* (μιὰ ἔνδειξη, ἐξάλλου, γιὰ φωναχτὸ διάβασμα), ἢ πέθανε ἀπὸ χαρὰ γιὰ μιὰν νίκη. Τὰ εὑρήματα ὅμως τῶν βιογράφων μποροῦν νὰ εἶναι καὶ ὄμορφα, ὅπως ἡ δήλωση ὅτι ὁ Λύσανδρος, ποὺ πολιορκοῦσε τότε τὴν Ἀθήνα, εἶχε δυὸ φορὲς στὸν ὕπνο του εἰδοποιηθῆ ἀπὸ τὸν Διόνυσο κι ἔδωσε τὴν ἄδεια νὰ περάση ἐλεύθερα ἡ νεκρικὴ πομπὴ τοῦ Σοφοκλῆ πρὸς τὸν οἰκογενειακὸ τάφο τοῦ ποιητῆ, ποὺ βρισκόταν στὸν δρόμο γιὰ τὴν Δεκέλεια.

Ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ Σοφοκλῆ[1] ἡ πιὸ γνωστὴ εἶναι τὸ ἄγαλμα στὸ Λατερανό. Πρέπει ὡστόσο νὰ ξέρουμε ὅτι τὸ κεφάλι του εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς κλασσικιστικῆς συμπλήρωσης ἀπὸ τὸν Tenerani. Παλιότερο εἶναι ἕνα γύψινο ἐκμαγεῖο στὴν Villa Medici· δείχνει ἕνα πρόσωπο, στὸ ὁποῖο καθρεφτίζεται ἡ ἀκμαία πληρότητα τῆς ζωῆς, ὅπως καὶ ἡ θανατερή της σοβαρότητα.

Σχετικὰ μὲ τὴν χρονολογία τῶν δραμάτων τοῦ Σοφοκλῆ οἱ πληροφορίες μας δὲν εἶναι καὶ τόσο ἄσχημες, ὥσπου δὲν ζητοῦμε πολὺ ἀκριβεῖς χρονολογίες. Τέτοιες ἔχουμε μόνο δυὸ γιὰ τὴν τελευταία περίοδο τοῦ ποιητῆ. Ὁ *Φιλοκτήτης* του διδάχθηκε στὰ 409, ὁ *Οἰδίποδας στὸν Κολωνὸ* στὰ 401, μόνο ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του. Δὲν εἶναι τὸ ἴδιο σίγουρη ἡ χρονολόγηση τῆς *Ἀντιγόνης* στὰ 442. Ὅταν ὅμως ἡ ὑπόθεση τοῦ δράματος πληροφορεῖ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι χάρη σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἐξέλεξαν τὸν ποιητὴ στρατηγὸν στὸν Σαμιακὸ πόλεμο, τότε εἶναι πιθανότατο ὅτι ἀπὸ ἕνα post hoc (ἀποτέλεσμα) δημιουργήθηκε ἕνα propter hoc (αἴτιο), καὶ δὲν θὰ μπορούσαμε καθόλου νὰ τοποθετήσουμε τὴν *Ἀντιγόνη* πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν στρατηγία τοῦ Σοφοκλῆ.

Ἔτσι ἔχουμε ἕνα-δυὸ σταθερὰ σημεῖα, γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὴ ἡ κατάταξη τῶν ὑπόλοιπων μὲ κάποιαν πιθανότητα. Εἶναι μιὰ διαδομένη ἄποψη καὶ στηριγμένη σὲ ἀρχαιόπρεπα χαρακτηριστικὰ τῆς γλώσσας καὶ τῆς σύνθεσης, ὅτι ὁ *Αἴαντας* εἶναι τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ σώζονται καὶ πιθανῶς πηγαίνει πίσω ἀκόμα στὴν δεκαετία τοῦ 460-450.

Στὴν εἰσαγωγὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἔχουμε τὴν μοναδικὴ σκηνὴ ἀπὸ τὰ ἔργα

---

1. Γενικὰ γιὰ τὰ πορτραῖτα ἀρχαίων συγγραφέων: L. LAURENZI, *Ritratti Greci*. Φλωρεντ. 1941. A. HEKLER, *Bildnisse beruhmter Griechen*. 3. ἐκδ. Βερολ. 1962. K. SCHEFOLD, *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker*. Βασιλεία 1943· *Griechische Dichterbildnisse*. Ζυρίχη 1965. G. M. A. RICHTER, *The Portraits of the Greeks*. Λονδ. 1965. Τὸ κεφάλι τοῦ Σοφοκλῆ στοῦ W. SCHADEWALDT, *Soph. und das Leid*. Potsdam 1948· τώρα στὸ *Hellas und Hesperien*. Ζυρίχη 1960, πίν. 3.

του πού σώζονται, όπου ακούμε μιάν από τις μεγάλες θεότητες του Ὀλύμπου. Ἀθέατη ἀπὸ τὸν Ὀδυσσέα (ὄχι ὅμως καὶ ἀπὸ τοὺς θεατὲς) ἀκολούθησε ἡ Ἀθηνὰ τὸν προστατευόμενό της στὴν παράξενή του κατασκόπευση. Ὁ Αἴαντας νικήθηκε ἀπὸ τὸν Ὀδυσσέα στὸ δικαστήριο ποὺ ἀποφάσισε γιὰ τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέα. Βγῆκε λοιπὸν τὴν νύχτα, γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ μὲ τὸ σπαθὶ τὸν ἀντίπαλό του· ἡ θεὰ ὅμως τοῦ θόλωσε τὸ μυαλό, κι ἔτσι ἔπεσε πάνω στὰ κοπάδια τῶν Ἑλλήνων καὶ τὰ ἔσφαζε. Κάτι μπερδεμένες πληροφορίες ἔφτασαν ὡς τὸν Ὀδυσσέα, ποὺ σηκώθηκε νὰ πάη κοντὰ στὴν σκηνὴ τοῦ Αἴαντα, γιὰ νὰ μάθη τὶ ἔγινε. Ἐκεῖ τὸ μαθαίνει ἀπὸ τὴν θεά, ἡ ὁποία ἐπίσης τοῦ διηγεῖται καὶ αὐτό, ὅτι ὁ Αἴαντας τώρα βρίσκεται στὴν σκηνὴ μὲ μιὰν κρίση μανίας καὶ βασανίζει τὰ ζῶα, ποὺ νομίζει πὼς εἶναι Ἕλληνες. Αὐτὴ ἡ Ἀθηνὰ ἔχει ἕνα παράξενο διπλό πρόσωπο. Πρῶτα πρῶτα μοιάζει ὁλωσδιόλου μὲ τὴν ὁμηρικὴ Ἀθηνά, ποὺ χαρίζει τὴν εὔνοιά της στοὺς προστατευόμενούς της σύμφωνα μὲ τὸ κέφι της, κι ἔτσι φωνάζει τὸν Αἴαντα ἔξω ἀπὸ τὴν σκηνή, γιὰ νὰ χαρίση στὸν Ὀδυσσέα ἐκείνην τὴν χαρά, ποὺ ἡ ἴδια τὴν ἀποκαλεῖ τὴν πιὸ μεγάλη: νὰ γελᾶς γιὰ τὸν πεσμένο ἐχθρό. Ὅμως σὲ μιὰν ἀντίθεση πολὺ ὑψηλῆς ὀμορφιᾶς ὁ ποιητὴς προετοιμάζει ἐδῶ τὸν Ὀδυσσέα τοῦ τελευταίου μέρους καὶ τοῦ δανείζει χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἀνθρωπιᾶς, μὲ τὴν ὁποία ἡ ποίησή του καὶ ἀλλοῦ[1] ξεπερνᾶ τὴν ἐποχή του. Αὐτὸς ὁ Ὀδυσσέας δὲν θέλει τὸ γέλιο ποὺ τοῦ προορίζει ἡ Ἀθηνά, δὲν θέλει νὰ ἰδῆ τὸ θέαμα ποὺ τὸν περιμένει, κι ἐπειδὴ μολαταῦτα δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀποφύγη, ἔχει μόνο λόγια βαθιᾶς συμπόνιας. Ἀκόμα περισσότερο: αὐτὸς ὁ Ὀδυσσέας βλέπει μέσα στὴν μοίρα τοῦ ἐχθροῦ τὸν δικό του ἀνθρώπινον κλῆρο, καὶ μὲ λόγια βαθιᾶς κατανόησης γιὰ τὴν ἰσκιόμορφη ὕπαρξη τῶν θνητῶν γίνεται ὁ ἰδανικὸς θεατὴς τῆς τραγωδίας τοῦ Σοφοκλῆ.

Αὐτὴ ἡ Ἀθηνὰ ὅμως ποὺ παίζει τὸ φρικτό της παιχνίδι μὲ τὸν χασολογισμένον Αἴαντα, ὑψώνεται στὸ τέλος τῆς προλογικῆς σκηνῆς σὲ σοβαρὴν ἠθικὴ συμβουλατόρισσα. «*Αἰδῶ*» καὶ αὐτοκυριαρχία θέλουν οἱ θεοὶ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, καὶ ξέρουν νὰ τιμωροῦν φοβερὰ τὴν ἀλαζονεία. Ἐκείνη ποὺ μιλᾶ εἶναι ἡ Ἀθηνά, ἐδῶ ὅμως κηρύσσει τὴν διδασκαλία τοῦ δελφικοῦ της ἀδελφοῦ.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν σκηνὴ τοῦ προλόγου, στὴν ὁποία κιόλας ἀναπτύχθηκε ὁλόκληρος ὁ προβληματισμὸς αὐτοῦ τοῦ ἔργου, μπαίνει ὁ χορὸς ἀπὸ σαλαμίνιους ναυτικούς. Ἡ Τέκμησσα, γυναίκα τοῦ Αἴαντα ἀπὸ αἰχμαλωσία, διηγεῖται στὸν χορὸ τὰ παράξενα γεγονότα αὐτῆς τῆς νύχτας· ὕστερα ἀνοίγει τὸ κατάλυμα, καὶ βλέπουμε τὸν Αἴαντα, ποὺ συνῆλθε ἀπὸ τήν τρέλλα, ἀνάμεσα στὰ σφαγμένα ζῶα. Αὐτὸς ὁ Αἴαντας εἶχε τὴν γνώμη κάποτε ὅτι τὸ δικαστήριο γιὰ τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέα πρόσβαλε τὴν τιμή του, τώρα ὅμως βλέπει ὅτι μέ τὰ καμώματα τῆς τρέλλας του τὴν ἔχασε ὁλότελα. Μὲ ἐπιβλητικὴν ἀποφασιστικότητα χαράζει τὴν συνέπεια ποὺ τοῦ προδιαγράφει τὸ ἦθος του: νὰ ζῆ μὲ τιμὴ ἢ νὰ πεθαίνη μὲ τιμή, αὐτὸ ταιριάζει στὸν «*ἀγαθὸν*» ἄνδρα (479). Ἀμετάπειστος ἀπὸ τὰ παρακάλια τῆς γυναίκας

1. Πβλ. τὴν διάλεξη ποὺ ἀναφέρεται παρακ. *Soph. und das Humane.*

του καὶ τοῦ χοροῦ ἀποχαιρετᾶ τὸν μικρό του γιό. Στὸν δρόμο γιὰ τὸν θάνατο, ποὺ εἶναι ὁ μοναδικὸς δρόμος ποὺ τοῦ ἔμεινε, ὑπάρχει ἕνα ἐνδιάμεσο ἐπεισόδιο, ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ στὶς πιὸ διαφορετικὲς παρερμηνεῖες[1]. Ὕστερα ἀπὸ ἕνα τραγούδι τοῦ χοροῦ γεμάτο ἀπὸ ἀγωνία καὶ λύπη, ὁ Αἴαντας ξαναβγαίνει ἀπὸ τὴν σκηνή του καὶ ἀναγγέλλει ὅτι κατάλαβε πῶς ὑπάρχει μιὰ τάξη τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία στηρίζεται ἐπάνω σὲ αἰώνια μεταβολὴ καὶ ζητᾶ καὶ ἀπὸ αὐτὸν νὰ ὑποταχθῇ. Γι' αὐτὸ θὰ ἤθελε νὰ καθαριστῇ μὲ ἕνα θαλασσινὸ μπάνιο, νὰ θάψη τὸ μοιραῖο σπαθί, ποὺ κάποτε τοῦ τὸ χάρισε ὁ Ἕκτορας, καὶ νὰ συμφιλιωθῇ μὲ τοὺς Ἀτρεῖδες. Ὑπέθεσαν ὅτι ὁ Αἴαντας δὲν θὰ μποροῦσε νὰ λέη ψέματα, καὶ θεώρησαν τὸν λόγο σὰν ἔκφραση τῆς πραγματικῆς του πρόθεσης, ἐνῶ ἄλλοι κατάλαβαν σωστὰ τὰ τελευταῖα του λόγια γιὰ τὸν δρόμο ποὺ ἔπρεπε νὰ πορευθῇ καὶ γιὰ τὸ καλὸ ποὺ ἔλπιζε νὰ βρῇ σύντομα, ἔδιναν ὅμως στὸν λόγο του ἕνα ξεχωριστὸ νόημα: ὅτι ὁ Αἴαντας καὶ πρὶν καὶ μετὰ τραβοῦσε πρὸς τὸν θάνατο, τώρα ὅμως τὸν ἀκολουθοῦσε σὰν ἄνθρωπος ποὺ προσηλυτίσθηκε στὴν κατανόηση μιᾶς τάξης, ποὺ σὰν νὰ τὴν ἄφηνε ἔνοχα. Ἀπέναντι σὲ μιὰν τέτοιαν ἑρμηνεία εἶναι ἀναγκαία ἡ νηφάλια διαπίστωση ὅτι αὐτὸς ὁ πλαστὸς λόγος, πάνω ἀπὸ ὁ,τιδήποτε ἄλλο, ἔχει τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὸ ἔργο δραματικὴ λειτουργία, νὰ ἀπομακρύνη τὸν Αἴαντα ἀπὸ τὴν φύλαξη τῶν δικῶν του καὶ νὰ τοῦ ἀνοίξη τὸν δρόμο πρὸς τὸν θάνατο. Μὲ αὐτὸ ἀσφαλῶς δὲν εἰπώθηκαν ὅλα. Ἡ ἔμφαση μὲ τὴν ὁποία μᾶς μιλᾶ ὁ Αἴαντας γιὰ τὴν μεταβολὴ καὶ τὴν συμφιλίωση σὰν γιὰ νόμους τῆς ζωῆς, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Ὄχι ὅμως ὅτι ἀναγνωρίζει ἐδῶ ὁ Αἴαντας ὅτι ἔκαμε λάθος, ἀλλὰ ἕνα πράγμα μόνο, ὅτι σ' ἕναν τέτοιον κόσμο ἡ δική του φύση δὲν ἔχει καμιὰν θέση. Ἂν τὸ κοιτάξουμε μὲ αὐτὸ τὸ νόημα, τὸ μέρος αὐτὸ ἀποκαλύπτει ὁπωσδήποτε τὴν τραγικότητα τοῦ ἔργου στὴν ἐσώτατή του περιοχή[2].

Ἀκόμα καὶ ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἄποψη αὐτὸς ὁ πλαστὸς λόγος εἶναι σημαντικὸς γιὰ τὴν δραματικὴ πλοκή. Ὁ χορὸς πιστεύει στὰ λόγια καὶ ψάλλει ἀμέσως ἕνα τραγούδι γεμάτο ἀπὸ ἀπελευθερωμένη χαρά. Ἕνα ὅμοιο βρίσκουμε πρὶν ἀπὸ τὴν «καταστροφὴ» στὴν *Ἀντιγόνη* καὶ στὸν *Οἰδίποδα Τύραννο*. Αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς σοφόκλειας τεχνικῆς ἦταν τόσο γνωστὸ στοὺς ἀρχαίους, ὥστε μιλοῦσαν μὲ μιὰν εἰδικὴ ἔκφραση γιὰ «ἐπέκταση τῆς τραγικότητας»[3]. Αὐτὸ ὅμως τὸ τέχνασμα δὲν πρέπει νὰ τὸ ἐννοήσουμε σὰν καθαρὰ τεχνικὸ μέσο, ποὺ θὰ κάμη τὴν καταστροφὴ ποὺ ἀκολουθεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ σὲ βαθύτερα βάθη· χάρη σ' αὐτὸ γίνεται φανερὴ μὲ ἰδιαίτερον τρόπο ἡ ὑπουλότητα τῆς ἀνθρώπινης παραίσθησης,

1. Μιὰν ἐπιλογή, ποὺ τὴν ἐπαυξάνει ὁ ἴδιος, δίνει ὁ R. EBELING, ‹Missverstandnisse um den Aias des Soph ›, *Herm* 76, 1941, 283

2. Ὁ Φαβωρίνος, *Περὶ φυγῆς* 18, ἀποδίδει στὸν Χίλωνα τὸν Λακεδαιμόνιο, στὸν ὁποῖο ἀπέδιδαν διάφορα σοφὰ ρητά, τὴν φράση *οὕτως φιλεῖν ὡς μισήσοντα*. Αὐτὴ εἶναι παγκόσμια σοφία, μὲ τὴν ὁποία ὁ Αἴαντας βρίσκεται σὲ ἀνέκκλητη ἀντίθεση. Ὁ Ὀδυσσέας ἀντίθετα υἱοθετεῖ ἕνα *μισεῖν ὡς φιλήσοντα*.

3. Ὁ Δονάτος στοῦ Τερέντιου, *Ad* 297: *haec omnis παρέκτασις* (coni. R. STEPHANUS, *περίστασις* trad.) *tragica est: gaudiorum introductio ante funestissimum nuntium.*

πού εἶναι ἕνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς σοφόκλειας τραγικότητας.

Γρήγορα σβήνει ἡ χαρὰ τοῦ χοροῦ, ὅταν ἕνας ἀγγελιαφόρος ἀναγγέλλει τὴν παράξενη μαντεία τοῦ Κάλχαντα: νὰ φυλάγουν μὲ προσοχὴ τὸν Αἴαντα σήμερα, γιατὶ ἡ ὀργὴ τῆς Ἀθηνᾶς ἀπειλεῖ νὰ τὸν καταστρέψη. Ἂν μπορέση νὰ ἐπιζήση σήμερα, τότε θὰ μπορέση νὰ σωθῆ. Μὲ βαθιὰν ἀνησυχία φεύγουν ὁ χορὸς καὶ ἡ Τέκμησσα, γιὰ νὰ ἀναζητήσουν αὐτὸν πού κινδυνεύει.

Τώρα ἡ σκηνὴ ἀλλάζει, καὶ βρίσκουμε τὸν Αἴαντα στὴν ἀκρογιαλιά. Ἡ ἀλλαγὴ τῶν σκηνικῶν μποροῦσε νὰ ἐκτελεσθῆ πολὺ ἁπλὰ χάρη στὸ ὅτι ἡ σκηνὴ τοῦ θανάτου τοῦ Αἴαντα διαδραματιζόταν μπροστὰ σ' ἕνα ἀπὸ τὰ παρασκήνια, τὶς πλευρικὲς δηλ. προεξοχὲς τοῦ θεατρικοῦ οἰκοδομήματος. Ἕνα σκηνικὸ θάμνου πρόσφερε εὔκολα ἐδῶ τὴν χρειαζούμενη κάλυψη γιὰ τὸ πέσιμο ἐπάνω στὸ ξίφος καὶ τὴν ἀποχώρηση τοῦ ἠθοποιοῦ, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθῆ σὲ ἄλλον ρόλο στὶς ἀκόλουθες σκηνές. Στὸν μονόλογο τοῦ θανάτου του ὁ Αἴαντας ἀφήνει ἀκόμα μιὰν φορὰ νὰ ξεσπάση τὸ μίσος του ἐναντίον τῶν Ἀτρειδῶν, ὕστερα ὅμως ἀγκαλιάζει μὲ ματιὰ γεμάτην ἀπὸ βαθιὰ συγκίνηση τὸν κόσμο ἀπὸ τὸν ὁποῖο φεύγει, τὸ φῶς τῆς μέρας, τοὺς κάμπους τῆς πατρίδας του καὶ τὰ νερὰ τῆς τρωαδίτικης πεδιάδας.

Ἡ θέση τοῦ ἐπιθανάτιου μονόλογου τοῦ Αἴαντα δὲν βρίσκεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ἔργου. Τὸ δράμα γιὰ τὸν θάνατο τοῦ ἥρωα τὸ ἀκολουθεῖ τώρα ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν μεταθανάτια τιμή του. Ὁ χορὸς καὶ ἡ Τέκμησσα βρίσκουν τὸν νεκρό, καὶ μαζὶ μὲ αὐτοὺς πού θρηνοῦν ἑνώνεται ἀμέσως καὶ ὁ Τεῦκρος, ὁ μηλαδερφὸς τοῦ σκοτωμένου. Αὐτὸς εἶναι πού φιλονεικᾶ στὰ παρακάτω μὲ τὸν Μενέλαο καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα, πού μὲ μιὰν μικρόπρεπη ἐκδικητικότητα θέλουν νὰ ἀφήσουν τὸ πτῶμα τοῦ Αἴαντα στὰ ὄρνια καὶ στὰ σκυλιά. Θὰ νικιόταν ὁπωσδήποτε σ' αὐτὸν τὸν ἀγώνα, ἂν δὲν ἔβρισκε βοηθὸν τὸν Ὀδυσσέα, ὁ ὁποῖος ἐξασφαλίζει ἔντιμη ταφὴ γιὰ τὸν νεκρό.

Αὐτὸ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ Αἴαντα προαναγγέλλει μὲ ἀξιοσημείωτον τρόπο τὴν *Ἀντιγόνη*. Κι ἐδῶ κι ἐκεῖ ξεσπᾶ ἡ σύγκρουση γιὰ μιὰν ἀπαγόρευση ταφῆς, ἐνῶ ἡ ἀνθρωπιὰ ὑψώνει τὴν φωνή της ἐναντίον τῆς ἐκδικητικῆς θέλησης μιᾶς ἐξουσίας πού δὲν γνωρίζει τὸ μέτρο της. Ἐδῶ τὴν ἀκοῦμε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Ὀδυσσέα, ἐκείνου πού στὸν πρόλογο ἔβλεπε στὸν Αἴαντα μόνο τὸν πόνο. Ὁ Ἀγαμέμνονας, μέσα στὴν στενότητα τοῦ μίσους του, πού κρατᾶ πέρα κι ἀπὸ τὸν θάνατο, δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβη τὸν Ὀδυσσέα. Καὶ αὐτὸς ἐδῶ ξέρει νὰ μισῆ τὸν ἐχθρό του, ξέρει ὅμως τὰ σύνορα αὐτῆς τῆς καταστρεπτικῆς δύναμης (1347), ξέρει καὶ τὸ δίκαιο τοῦ νεκροῦ, πού καμιὰ αὐθαιρεσία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ προσβάλη. Καὶ ὅταν ὁ Ὀδυσσέας λέει στὸν Τεῦκρο (1376) ὅτι θέλει τώρα νὰ τοῦ εἶναι φίλος στὸν ἴδιο βαθμὸ πού τοῦ ἦταν ἐχθρός, καὶ προσφέρεται νὰ βοηθήση ὁ ἴδιος γιὰ μιὰν ἀξιόπρεπη ταφὴ τοῦ ἀνθρώπου πού ἦταν ὁ πιὸ ἄσπονδός του ἀντίπαλος, τότε ἡ στενὴ περιοχὴ μίσους ὑπερπηδήθηκε πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐκείνης τῆς ἀγάπης, πού προσδιορίζει τὴν εὐγενέστερη μορφὴ τοῦ ποιητῆ.

Ἤδη ἡ ἀρχαία κριτικὴ (σχόλ. 1123) ἔψεξε τὴν δομὴ τοῦ ἔργου, καὶ νεότεροι ἐνοχλήθηκαν ἀπὸ τὸ ὅτι τὸν θάνατο τοῦ ἥρωα τὸν ἀκολουθεῖ ἕνα δεύτερο, ὄχι πολὺ μικρότερο μέρος τοῦ δράματος. Ἔχει ὅμως κριθῆ πραγματικὰ ἡ τύχη τοῦ Αἴαντα μὲ τὸ πέσιμό του ἐπάνω στὸ ξίφος; Δὲν εἶναι ἄραγε ἡ τύχη τοῦ λειψάνου του, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχαῖες ἀντιλήψεις, ἐξίσου ἕνα κομμάτι τῆς ἱστορίας του, ὅπως καὶ τὰ κατορθώματα καὶ τὰ βάσανα τοῦ ζωντανοῦ; Ἡ ἐσωτερικὴ ἑνότητα τοῦ δράματος εἶναι ἀναμφισβήτητη, καὶ χάρη στὸ λείψανο ἐπάνω στὴν σκηνή, ποὺ κοντά του γονατίζει ὁ μικρὸς Εὐρυσάκης, γίνεται καὶ ὁλοφάνερη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ θὰ ἦταν ἀνοησία νὰ ἀμφισβητήσουμε τὸ ὅτι ἐδῶ δὲν ἔχει ἀκόμα κατορθωθῆ ἐκείνη ἡ ἀξιοθαύμαστη συνοχὴ τῆς σύνθεσης, ποὺ προσιδιάζει στὰ ἔργα τῆς κλασσικῆς ἀκμῆς σὰν τὸν *Οἰδίποδα*. Πολὺ σωστὰ μίλησαν γιὰ ἕναν δίπτυχο τύπο, ποὺ θὰ τὸν διαπιστώσουμε καὶ στὰ ἀκόλουθα δράματα.

Τὸ δύσκολο ἑρμηνευτικὸ πρόβλημα αὐτοῦ τοῦ ἔργου περικλείνεται στὸ ἐρώτημα, σὲ ποιὸν βαθμὸ ἡ καταστροφὴ τοῦ Αἴαντα εἶναι ἀποτέλεσα τῆς ἐνοχῆς του. Ξανὰ καὶ ξανὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ δῆ ὅτι γίνεται ἕνας ἁπλὸς λογαριασμός, ποὺ ἐξισώνει τὸ πάθημα καὶ τὴν «ὕβριν» τοῦ ἥρωα. Δὲν εἶναι ἡ Ἀθηνά, ποὺ στὸ τέλος τῆς σκηνῆς τοῦ προλόγου μιλᾶ γιὰ τὴν ὀργὴ τῶν θεῶν, ἡ ὁποία χτυπᾶ τὸν ἀλαζονικὸν ἄνθρωπο, καὶ ὁ Κάλχαντας στὴν προφητεία του δὲν ἀναφέρεται στὸ ὅτι ὁ Αἴαντας δυὸ φορὲς πρόσβαλε τὴν θεὰ μὲ ἀνυπάκουα λόγια; Γενήκαμε μολαταῦτα δύσπιστοι ἀπέναντι σ' ἕναν τόσο ἁπλὸν ὑπολογισμὸ ἠθικῆς ἐνοχῆς στὴν ἀρχαία καὶ ἰδιαίτερα στὴν σοφοκλεικὴ τραγωδία[1], καὶ ὁ *Αἴαντας* δείχνει χαρακτηριστικά, ποὺ τέτοιους δισταγμοὺς μόνο νὰ τοὺς αὐξήσουν μποροῦν. Ἡ «ὕβρις» τοῦ Αἴαντα δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῆ, πόσο παράξενα ὅμως τὸ θέμα αὐτὸ μένει στὸ περιθώριο! Περικλεισμένο τελείως μέσα στὶς γενικότητες, ἀκούεται στὴν ἐντολὴ τῆς Ἀθηνᾶς πρὸς τὸ τέλος τῆς σκηνῆς τοῦ προλόγου, καὶ μόνο στὴν μαντεία τοῦ Κάλχαντα (761) γεμίζει μὲ καθορισμένο περιεχόμενο. Ὅμως τί παράξενη ρήτρα εἶναι αὐτή, ποὺ λέει ὅτι μόνο αὐτὴν τὴν ἡμέρα ἡ ὀργὴ τῆς Ἀθηνᾶς ἀπειλεῖ ἀκόμα τὸν ἥρωα, κι ἂν τὸν προσέξουν σήμερα, τότε μπορεῖ νὰ σωθῆ! Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη ἡ διαπίστωση τοῦ Franz Dirlmeier[2] εἶναι ἐπίσης σημαντική, ὅτι ἡ «ὕβρις» τοῦ Αἴαντα ἦταν ἕνα δεδομένο γιὰ τὸν ποιητὴ ἀπὸ τὴν ἐπικὴ παράδοση. Αὐτὴν τὴν πῆρε ὁ Σοφοκλῆς καὶ τὴν ἐπερίλαβε μέσα στὸν *Αἴαντά* του, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν εἶναι μόνο ἕνα δράμα ἐνοχῆς καὶ ἐξιλασμοῦ, ἀλλὰ ἡ τραγωδία τοῦ μεγάλου ἀνδρός, ποὺ μὲ τὴν ὑπερβολική του δύναμη τραβᾶ τὸν κεραυνὸ ἐπάνω του καὶ δέχεται μὲ ἐπιβλητικὴ στάση τὴν θανατερή του φωτιά. Ὁ Friedrich Gottlieb Welcker[3] τὸ κατάλαβε καλύτερα ἀπὸ μερικοὺς νεότερους ἑρμηνευτές: «*Μοῦ φαί-*

1. K. v. Fritz, <Tragische Schuld und poetische Gerechtigkeit in der griech. Trag.>, *Studium Generale* 8, 1955, 194 καὶ 219· τώρα στὸ *Antike und moderne Tragödie*. Βερολ. 1962, 1.

2. Βλ. παρακ., 308.

3. *Rhein. Mus.* 3, 1829, 68.

νεται ὅμως ὅτι ὁ Αἴαντας γεμίζει τὸ δράμα πολὺ περισσότερο μὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι, παρὰ μ' ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ἔλειψε».

Ἐπίσης μπορεῖ νὰ ἐπιτραπῇ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Σοφοκλῆς ἐκείνης τῆς δεκαετίας τοῦ 460-50, ποὺ παίρνει τὸ θέμα τῆς ἐνοχῆς χωρὶς νὰ τοῦ δίνῃ μιὰν κεντρικὴ θέση, εἶχε ἀπαλλαχθῆ πολύ, ὄχι ὅμως καὶ ἀπόλυτα, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Αἰσχύλου. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ κινεῖται παράλληλα πρὸς μιὰν φράση τοῦ ποιητῆ, ποὺ μᾶς τὴν διέσωσε μιὰ ἀξιόπιστη παράδοση[1]: Πρῶτα ἔπρεπε νὰ ὑποτάξῃ τὸ στομφῶδες ὕφος τοῦ Αἰσχύλου (*ὄγκος*) καὶ ὕστερα τὴν δική του στιφάδα καὶ περιτεχνία (*τὸ πικρὸν καὶ κατάτεχνον*), γιὰ νὰ πετύχῃ τὴν ὁλοκλήρωση.

Μὲ ἐπιφυλάξεις, ποὺ τὶς κάμνουμε στὴν ἀνάλυση τῶν *Τραχινίων*, μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ πιθανὸ ὅτι ἡ *Ἀντιγόνη* εἶναι τὸ δεύτερο σὲ ἀρχαιότητα ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ σώζονται[2]. Γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς τοποθέτησης στὰ 442 ἔγινε πρωτύτερα λόγος.

Σὲ κανένα ἄλλο ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ σώζονται δὲν ἄφησε ὁ Σοφοκλῆς νὰ προβάλουν τόσο καθαρὰ οἱ στημονικὲς σκέψεις, καὶ μολαταῦτα κανένα ἄλλο δὲν παρεξηγήθηκε τόσο πολὺν καιρὸ καὶ τόσο ἐπίμονα. Ἀφορμὴ ἦταν ἡ αὐθεντία τοῦ Hegel, ποὺ στὴν *Αἰσθητική* του (II 2, 1) ἐσύνδεσε τὸν ὑψηλὸ ἔπαινο τοῦ ἔργου μαζὶ μὲ τὴν ἑρμηνεία ὅτι στὸν Κρέοντα καὶ τὴν Ἀντιγόνη στέκονται ἀντιμέτωπες ἡ πολιτεία καὶ ἡ οἰκογένεια σὰν δυὸ περιοχὲς μὲ ἴσα δικαιώματα, ποὺ οἱ ἀντιπρόσωποί τους ἀναγκαστικὰ καταστράφηκαν μέσα σ' αὐτὴν τὴν σύγκρουση. Ἔτσι ὁ Hegel χάραξε μιὰν πολὺ σημαντικὴ δυνατότητα τῆς τραγικότητας, ποὺ ἀναπτύχθηκε τέλεια στοῦ Schopenhauer τὴν θεωρία καὶ τοῦ Hebbel τὴν ποίηση, καὶ ἀπὸ τότε παίζει τὸν ρόλο της στὴν σύγχρονη πραγμάτευση τῆς τραγικότητας. Μεταφερμένη στὴν *Ἀντιγόνη*, ἡ θεωρία γιὰ τὶς ἀντίδρομες καὶ ἰσότιμες ἀξίες ὁδηγεῖ μολαταῦτα σὲ παρερμηνεία.

Ὁ Πολυνείκης προκάλεσε τὴν ἐκστρατεία τῶν Ἑπτὰ ἐναντίον τῆς Θήβας, τῆς πατρίδας του, καὶ σκοτώθηκε σὰν προδότης τῆς χώρας του μπροστὰ στὰ κάστρα της. Ἡ ἄποψη νὰ τοῦ ἀρνηθοῦν τὴν ταφὴ στὸ ἔδαφος τῆς πατρίδας, θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηριχθῆ σύμφωνα μὲ τὶς ἑλληνικὲς δικαιικὲς ἀντιλήψεις, φτάνει νὰ τὸν ξάπλωναν κάπου πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα στὴν τελευταία του ἀνάπαυση. Αὐτὸς ὁ Κρέοντας ὅμως, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν διπλὴ ἀδελφοκτονία πῆρε τὴν ἐξουσία στὴν Θήβα, πάει πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ αὐτό. Ἔβαλε φρουροὺς κοντὰ στὸν νεκρό, ποὺ θὰ φρόντιζαν νὰ τὸν ξεσχίσουν τὰ σκυλιὰ καὶ τὰ ὄρνια, καὶ τὰ ὑπολείμματα νὰ σαπίσουν στὴν λαύρα τοῦ ἥλιου. Οἱ Ἀθηναῖοι ποὺ ἄκουγαν αὐτὸν τὸν Κρέοντα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναλογίζονταν τὴν κατάρα ποὺ ἔριξε ἐπάνω σὲ ὅλους ἕνας ἱερέας ἀπὸ τὸ γένος τῶν Βουζύγων, γιατὶ ἄφησαν νὰ κείτεται ἄταφος ἕνας νεκρός. Αὐτὸς ὁ Κρέοντας δὲν εἶναι ἡ φωνὴ τῆς Πολιτείας, ποὺ ξέρει τὰ δικαιώματα ἀλλὰ καὶ τοὺς

1. Πλουτ., *Πῶς ἂν τις προκ.* ἀρ. 7, 79b. Πβλ. C. M. Bowra, <Soph. on his own Development>, *Am. Journ. Phil.* 61, 1940, 385.

2. Γιὰ τὴν προιστορία τοῦ θέματος, ποὺ φαίνεται ὅτι ὁδηγεῖ στὸ ἔπος, H. Lloyd-Jones, *Class. Quart.* 53, 1959, 96.

περιορισμούς της. Αὐτὸν τὸν σπρώχνει ἐκείνη ἡ ὑπερβολή, ποὺ τίποτε ἄλλο δὲν βλέπει ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἑαυτό της, μιὰ «ὕβρις» διπλὰ ἐπικίνδυνη καὶ ἀπαράδεκτη, γιατὶ ἐμφανίζεται μὲ τὸ κύρος τῆς ἐξουσίας. Ἡ *Ἀντιγόνη* δὲν εἶναι ἕνα δράμα θέσεων, στὴν συμπεριφορὰ ὅμως καὶ τὸν πόνο αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων γίνεται ἀρκετὰ εὐδιάκριτο τὸ πρόβλημα, ἂν ἡ Πολιτεία μπορεῖ νὰ θεωρῇ τὸν ἑαυτό της σὰν ἔσχατην καὶ ἀνώτατη ἀξία, ἢ ἂν καὶ αὐτὴ πρέπει νὰ σέβεται νόμους, ποὺ δὲν προῆλθαν ἀπὸ αὐτὴν καὶ ποὺ ξεφεύγουν αἰώνια ἀπὸ τὴν δικαιοδοσία της.

Στὴν ἐξέλιξή του τὸ ἔργο ἐμφανίζεται σὰν δράμα τῆς ἀντίστασης ἐναντίον τοῦ Κρέοντα καὶ τῆς βαθμιαίας πραγμάτωσης τῆς ἀποδοκιμασίας του. Τὴν ἀντίσταση τὴν ἀναλαμβάνει ἡ Ἀντιγόνη, καὶ ὁ ποιητὴς τὴν δείχνει νὰ καταπιάνεται δυὸ φορὲς μὲ τὴν πράξη της. Τὴν πρώτη φορὰ πετυχαίνει νὰ σκεπάσῃ, χωρὶς νὰ τὴν δοῦν, τὸν νεκρὸ ἀδελφό της μὲ ἕνα στρῶμα σκόνης· ὅταν ὅμως οἱ φρουροὶ καθάρισαν ξανὰ τὸ πτῶμα, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ λειώνῃ, αὐτὴ ξαναγυρνᾶ, καὶ συλλαμβάνεται τὴν στιγμὴ ποὺ ξαναδοκιμάζει μιὰν συμβολικὴ ταφή. Ἡ ἐπανάληψη τοῦ θέματος ἔχει κυρίως τὸ νόημα νὰ ἀφήσῃ νὰ φανῇ τόσο γερὸ τὸ χτύπημα ποὺ κατευθύνεται ἐναντίον τοῦ Κρέοντα, ὅσο τὸ ἐπιτρέπουν γενικὰ οἱ δύσκολες συνθῆκες αὐτῆς τῆς ταφῆς. Καὶ μποροῦμε ἔτσι νὰ δοῦμε τὴν Ἀντιγόνη γιὰ μιὰν στιγμὴ νὰ πετυχαίνῃ, πρὶν νὰ συμμερισθοῦμε τὸν πόνο τῆς καταστροφῆς της.

Μόλις ὁ Κρέοντας ἔχει ξεστομίσει τὴν θανατικὴ καταδίκη τῆς Ἀντιγόνης, κι ἀρχίζει κιόλας ὁ δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν καταστροφή του. Ὁ γιός του ὁ Αἵμονας, ὁ μνηστήρας τῆς Ἀντιγόνης, εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ τὸν ἀποδοκιμάζει. Ὕστερα ἀπὸ μεγάλον «ἀγῶνα», ποὺ ἀνεβαίνει ἀπὸ τὴν ὑπάκουη υἱικὴ παράκληση στὴν κραυγὴ τῆς ἀπελπισίας, ὁ Αἵμονας ἀφήνει τὸν πατέρα του. Ἀπὸ αὐτὸν πρέπει ἐπίσης νὰ ἀκούσῃ ὁ Κρέοντας (692. 733) ὅτι ἡ πόλη καταδικάζει ὁμόφωνα τὴν ἀπόφασή του. Αὐτὸς ὅμως ἀκόμα ἐπιμένει σ' αὐτὸ ποὺ θεωρεῖ δίκαιό του, δίκαιο τῆς πολιτείας. Γιατὶ αὐτὸς ὁ Κρέοντας δὲν εἶναι ἁπλὰ ὁ κακοποιὸς ποὺ ἐν γνώσει του θέλει τὸ ἄδικο. Εἶναι τόσο ἀδιέξοδα αἰχμάλωτος τῆς πίστης πρὸς τὴν ἀπεριόριστη δύναμη τῆς πολιτείας καὶ τὴν δική του, ποὺ τὴν ταυτίζει μ' ἐκείνην (738), ὥστε ὁ δρόμος του ἀπὸ τὴν «ὕβριν» στὴν καταστροφὴ δὲν εἶναι μονάχα ἕνα ἠθικὸ παράδειγμα, ἀλλὰ κι ἕνα κομμάτι γνήσιας τραγικότητας.

Καὶ οἱ θεοὶ ἀποδοκιμάζουν τὸν Κρέοντα. Τὸ κάμνουν πρῶτα μὲ τὸ στόμα τοῦ μάντη Τειρεσία, ὁ ὁποῖος μιλᾶ γιὰ τὰ φριχτὰ σημάδια ποὺ προδίνουν τὴν μόλυνση τῆς πόλης ἀπὸ τὸ πτῶμα ποὺ λειώνει. Ὁ Κρέοντας βρίσκεται καὶ τώρα ἀκόμα μέσα σὲ μιὰν γοργοκίνητη παραίσθηση, κι ἐνῶ εἶναι χτυπημένος ἀπὸ τοὺς θεούς, φαντάζεται ὅτι ὁ μάντης τὸν ἀπατᾶ, καὶ φωνάζει σὲ μιὰν τελευταία ἔξαρση τῆς ἀλαζονείας του νὰ μὴν ταφῇ ὁ νεκρός, κι ἂν ἀκόμα οἱ ἀετοὶ τοῦ Δία ἔφερναν ξεσκλίδια ἀπὸ τὸ πτῶμα στὸν θρόνο τοῦ ὕψιστου θεοῦ. Ὅταν ὅμως ὁ Τειρεσίας ἔφυγε μὲ τὴν φοβερὴ κατάρα ὅτι ὁ Κρέοντας θὰ πληρώσῃ μὲ τὴν δική του σάρκα καὶ μὲ τὸ δικό του αἷμα τὸ ἔγκλημά του ἐναντίον τοῦ δικαιώματος τοῦ νεκροῦ, τότε ὅλα μαζί,

τύφλωση, περηφάνεια καὶ παραίσθηση σωριάζονται μὲ ἕνα χτύπημα μέσα του, κι ὁ Κρέοντας θέλει νὰ σώση ὅ,τι μπορεῖ νὰ σωθῆ.

Οἱ θεοὶ ὅμως δὲν δέχονται πιὰ τὴν θέλησή του νὰ ἐξιλεωθῆ. Τὴν Ἀντιγόνη τὴν βρίσκει κρεμασμένη στὸν ὑπόγειο θάλαμο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο θέλει νὰ τὴν ἀπελευθερώση, κι ἐπάνω στὸ πτῶμα της ὁ Αἵμονας, ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἔκρηξη ἄγριου μίσους ἐναντίον τοῦ πατέρα του, αὐτοκτονεῖ. Ἕνας ἀγγελιαφόρος ἀναγγέλλει τὰ συμβάντα στὴν Εὐρυδίκη, τὴν γυναίκα τοῦ Κρέοντα, ποὺ ἀμίλητη ξαναμπαίνει στὸ παλάτι, γιὰ νὰ σκοτωθῆ ἐκεῖ μὲ μιὰν κατάρα ἐναντίον τοῦ ἀντρός της. Ἔρημος καὶ τσακισμένος ἀπομένει ὁ Κρέοντας ζωντανός, γλυτώνοντας ἀπὸ τὴν καθυστερημένη ἀναγνώριση τοῦ σφάλματός του.

Τὸ ἔργο εἶναι ἕνα δράμα μὲ δυὸ ἥρωες, καὶ χωρὶς νὰ μεταθέσουμε μονόπλευρα τὸν τόνο, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε μιὰν τραγωδία τοῦ Κρέοντα καὶ μιὰν τῆς Ἀντιγόνης. Ἀκολουθώντας τὸν Hegel προσπάθησαν πολὺν καιρὸ νὰ καταλογίσουν καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἡρωίδα κάτι σὰν τραγικὴν ἐνοχή. Τὸ ὡραῖο βιβλίο τοῦ V. Ehrenberg θὰ μποροῦσε προπάντων νὰ θεωρηθῆ κατάλληλο νὰ βάλη μιὰ γιὰ πάντα τέλος σ' αὐτὴν τὴν λαθεμένη ἑρμηνεία. Γιὰ ποιὸ πράγμα πολεμᾶ αὐτὴ ἡ Ἀντιγόνη, τὸ λέει στὴν μεγάλη συζήτηση μὲ τὸν Κρέοντα ἀρκετὰ καθαρά: αὐτὴ ὑποστηρίζει τοὺς αἰώνιους καὶ ἀνάλλαγους νόμους τῶν θεῶν, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς ἀχρηστεύση καμιὰ ἀνθρώπινη διαταγή. Τὸ ὅτι αὐτὴ μιλᾶ ἐδῶ μὲ τὰ πιὸ ἐσώψυχα λόγια τοῦ ποιητῆ, τὸ νιώθουμε ἀπὸ τὸ «ἦθος» τοῦ χωρίου· καὶ πάνω ἀπὸ αὐτό, τὴν ἀναμφισβήτητη ἀπόδειξη τὴν δίνει ἕνα προγραμματικὸ χορικὸ τοῦ πρώτου *Οἰδίποδα* (865). Ἐκεῖ ὁ Σοφοκλῆς ὑμνεῖ τὸν νόμο τοῦ ὑψηλοῦ Αἰθέρα, ποὺ κατάγεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν θεῶν καὶ δὲν ἔχει τὴν ἀρχή του στὴν φύση τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ Ehrenberg ἔδειξε πῶς ἡ τρεχούμενη ἄποψη, ἡ ὁποία θεωρεῖ τὸν Σοφοκλὴ καὶ τὸν Περικλὴ σὰν ἐκπρόσωπους μιᾶς οὐσιαστικὰ ἑνιαίας περιόδου τῆς κλασσικῆς ἀκμῆς, στὴν πραγματικότητα καλύπτει μιὰν πάρα πολὺ σημαντικὴν ἀντίθεση. Ὁ ποιητὴς καὶ ὁ πολιτικὸς στέκονται ὁ ἕνας ἀπέναντι στὸν ἄλλον σὰν ἐκπρόσωποι ἑνὸς θεόνομου καὶ ἀνθρωπόνομου κοσμοείδωλου, ὄχι βέβαια σὲ ἀνοιχτὴ σύγκρουση, ἀλλὰ μᾶλλον σὲ μιὰν ἔνταση, μέσα στὴν ὁποία προετοιμάζεται ἡ γιγαντομαχία (Πλάτ. *Σοφ.* 246a), ποὺ μιὰ μεταγενέστερη ἐποχή, τὴν διεξήγαγε γιὰ τὸ «εἶναι» καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ Σοφοκλῆς ἔζησε τὴν ὁρμητικὴ ἐξέλιξη τῆς ἐποχῆς του μὲ βαθιὰν ἀνησυχία. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ἀναγγελλόταν στὴν πολιτικὴ ζωὴ μὲ τὶς τάσεις γιὰ δημιουργία ἑνὸς κράτους κάτω ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ ἡγεσία, στὴν πνευματικὴ ὅμως μὲ τὶς ἰδέες τῆς σοφιστικῆς, ποὺ ἀνέτρεπαν τὴν παράδοση. Ἀκριβῶς ἡ ἐποχὴ ποὺ σ' αὐτὴν γεννήθηκε ἡ *Ἀντιγόνη*, φαινόταν πὼς ἤθελε νὰ διασπάση ὅλα τὰ σύνορα, καὶ τότε τραγούδησε ὁ ποιητὴς ἐκεῖνο τὸ τραγούδι, ποὺ τὸ διαβάζουμε σὰν πρῶτο στάσιμο στὸ δράμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ ποὺ ἀντηχεῖ πάνω ἀπὸ τὶς χιλιετίες ὅπως δὲν ἀντηχεῖ κανένα ἄλλο στὶς ἡμέρες μας. Μεγάλος καὶ δυνατός, ἀλλὰ καὶ φοβερὸς καὶ παράξενος (καὶ τὰ δυὸ ὑπάρχουν στὸ *δεινὸς*) ὀνομάζεται ὁ ἄνθρωπος, ποὺ θέλει νὰ ὑποτάξη ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς φύσης κάτω

ἀπὸ τὴν θέλησή του, κι ἐπάνω σ' αὐτὸν τὸν δρόμο νὰ τολμήση τὰ πιὸ τολμηρὰ πράγματα. Ὅμως πάντα ἕνα πράγμα ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι τὸ ἀποφασιστικό: ἂν ἔχη γνώση τοῦ Ἀπόλυτου, ποὺ τὸ ἔβαλαν ἀπὸ πάνω του οἱ θεοί, ἢ ἂν σὰν περιφρονητὴς τῆς αἰώνιας τάξης σπρώχνει καὶ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν κοινωνία στὴν ἐκμηδένιση.

Στὸ πρῶτο σχεδίασμα τοῦ *Ἐμπεδοκλῆ* του, σὲ μιὰν ὡραία σκηνή, ὁ Hölderlin βάζει τὴν Ρέα νὰ μιλᾶ γιὰ τὸ πῶς οἱ Ἀθηναῖες κοπέλλες ρωτοῦν ποιὰν ἀπὸ αὐτὲς εἶχε μπροστὰ στὰ μάτια τῆς ψυχῆς του ὁ Σοφοκλής, ὅταν ἔπλαθε τὴν Ἀντιγόνη του, τὴν «*τρυφερὴ καὶ σοβαρὴ ἡρωίδα*». Ἐδῶ ἔχει συλληφθῆ σὲ ὅλην τὴν πληρότητα τοῦ ἀνθρώπινου, ποὺ ἤθελε νὰ τῆς δώση ὁ ποιητής, ἡ μορφὴ ποὺ μερικὲς σύγχρονες ἑρμηνεῖες[1] τὴν ἔχουν διαστρέψει ἀλλόκοτα. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν πληρότητα λέχθηκε καὶ ὁ στίχος (523) «δὲν γεννήθηκα γιὰ νὰ μισῶ μαζὶ μὲ ἄλλους, ἀλλὰ γιὰ ν' ἀγαπῶ μαζί τους» *(οὔ τοι συνέχθειν, ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν)*. Καὶ τί δὲν ἔχουν μηχανευθῆ, γιὰ νὰ ἀμφισβητήσουν σ' αὐτὴν τὴν πρώτη φράση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀνθρωπιᾶς τὴν ἔκταση τῆς ἀξίας της καὶ νὰ τὴν ἀπομακρύνουν ἀπὸ μιὰν ἔννοια ἀγάπης, ποὺ σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις τους ὁ Σοφοκλῆς δὲν μποροῦσε νὰ τὴν ἔχη[2]! Ἀκόμα θέλησαν νὰ ἐκφράσουν τὴν ἔκπληξή τους γιὰ τὸ ὅτι ἡ Ἀντιγόνη στὸν δρόμο πρὸς τὸν θάνατο θρηνεῖ γιὰ τὴν χαμένη της ζωὴ καὶ κλαίει. Καὶ ὅμως αὐτὸ τὸ δράμα διατηρεῖ τὴν ἀξία του πάνω ἀπὸ τὸν χρόνο κυρίως γι' αὐτό, γιατὶ ἡ Ἀντιγόνη δὲν εἶναι μιὰ ἡρωίδα ὑπεράνθρωπων διαστάσεων, ἀλλὰ μιὰ ἀπὸ μᾶς, μὲ τοὺς ἴδιους πόθους κι ἐλπίδες σὰν κι ἐμᾶς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ μεγαλύτερο θάρρος, αντίθετα μὲ τὴν κοινὴ γνώμη, νὰ ἀκολουθήση τὸν μεγάλο νόμο τοῦ θεοῦ. Ὅμως αὐτή, ἡ γεμάτη ἀγάπη, πρέπει νὰ βαδίση αὐτὸν τὸν δρόμο, σὰν ὅλες τὶς μεγάλες μορφὲς τοῦ ποιητῆ, σὲ ἀπόλυτη μοναξιά. Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου ζητᾶ τὴν βοήθεια τῆς ἀδελφῆς της Ἰσμήνης. Τοῦ κάκου, γιατὶ μὲ ἕνα τέχνασμα ποὺ ὁ ποιητὴς θὰ τὸ ἐπαναλάβη στὰ ἔργα του, κοντὰ στὴν μεγάλη ψυχὴ ποὺ εἶναι ἀνέγγιχτη ἀπὸ τὸν φόβο καὶ τὴν κολακεία, ἡ Ἰσμήνη ἀντιπροσωπεύει τὸν ἄνθρωπο ποὺ εἶναι ἕτοιμος γιὰ τὸν συμβιβασμό, ποὺ λυγίζει στὶς δυσκολίες τῆς ὕψιστης ἠθικῆς ἀπαίτησης.

Καὶ ὁ χορὸς ὅμως τῶν Θηβαίων γερόντων δὲν πάει μὲ τὸ μέρος τῆς Ἀντιγόνης, κι ἀπὸ αὐτὸ θέλησαν νὰ συμπεράνουν ὅτι καταδικάζει τὴν στάση της. Ὅποιος ὅμως διαβάζει παρακάτω καὶ λογαριάζει πὼς αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ χορός, ὕστερα ἀπὸ τὴν σκηνὴ τοῦ Τειρεσία, ὡς τὰ σπουδαῖα τελικὰ λόγια, καταδικάζει τὸν Κρέοντα, θὰ ἀναγνωρίση ἀμέσως ὅτι ὁ ποιητής, στὸ πρῶτο μέρος, μὲ τὴν ἐπιφυλακτικότητα τῶν γερόντων προσπάθησε νὰ δείξη τὴν ἀπόλυτη ἀπομόνωση τῆς Ἀντιγόνης. Ὁ φόβος μπροστὰ στὸν Κρέοντα ἔδινε στὸν χορὸ μιὰν εὔκολη καὶ ἱκανοποιητικὴ δικαιολογία γιὰ τὴν στάση του.

Μιὰν φορὰ μονάχα παραξενεύει ἐμᾶς τοὺς σημερινοὺς αὐτὴ ἡ Ἀντιγόνη, ὅ-

1. Τελείως ἔξαλλη, ὁλωσδιόλου ρημαγμένη ἀπὸ δαίμονες: G. NEBEL, *Weltangst und Gotterzorn*. Στουττγ. 1961, 192.

2. Πβλ. A. LESKY, *Herm.* 80, 1952, 95.

πως παραξένεψε καὶ τὸν Goethe[1]. Εἶναι τὸ χωρίο στὸν τελευταῖο της λόγο (905), στὸ ὁποῖο δικαιολογεῖ τὴν πράξη της μὲ τὸ ὅτι, ἂν ἦταν παντρεμένη, θὰ μποροῦσε στὴν ἀνάγκη νὰ πάρη ἄλλον ἄντρα ἢ νὰ κάμη ἄλλο παιδί, δὲν θὰ μποροῦσε ὅμως ποτέ, ἀφοῦ πέθαναν οἱ γονιοί της, νὰ ἀποκτήση ἄλλον ἀδελφό. Ἐδῶ διατυπώνεται ἕνα βασικὸ γνώρισμα τῆς ἑλληνικῆς φύσης, νὰ βρίσκη, ἀκόμα καὶ γιὰ ὅ,τι συμβουλεύει ἡ καρδιά, μιὰν δικαιολογία στὴν περιοχὴ τοῦ λογικοῦ· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως τὸ χωρίο ἀποτελεῖ μιὰν ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία—ὄχι τὴν μοναδική—γιὰ τὴν οἰκειότητα τοῦ ποιητῆ μὲ τὸν Ἡρόδοτο, ὁ ὁποῖος στὴν ἱστορία του χρησιμοποίησε τὸ θέμα σὲ κατάλληλη θέση γιὰ τὴν γυναίκα τοῦ Ἰνταφέρνη (3, 119).

Σχεδὸν δὲν θὰ χρειαζόταν, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐξηγήσεις ποὺ προηγήθηκαν, νὰ ὑπερασπίσουμε τὴν ἐσωτερικὴ ἑνότητα τοῦ ἔργου ἐναντίον ἐκείνων ποὺ στὸ τελευταῖο τρίτο του βρίσκουν μιὰν ὁλωσδιόλου αὐτοτελὴ τραγωδία τοῦ Κρέοντα. Μὲ αὐτὸ δὲν ἀμφισβητοῦμε ὡστόσο τὸ ὅτι ἡ συνοχὴ τῆς σύνθεσης δὲν εἶναι—ἐδῶ μάλιστα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε καλύτερα «δὲν εἶναι ἀκόμα»—ἐκείνη ποὺ ὁ Σοφοκλὴς πετυχαίνει στὰ δράματα τῆς ὡριμότητάς του.

Δίπτυχον τύπο δείχνουν ἐπίσης οἱ *Τραχίνιες*· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ πάλι θὰ φανῆ ἀμέσως ἡ γειτονιὰ τῶν θεμάτων τους μὲ τὸν πρῶτο *Οἰδίποδα*. Γι' αὐτὸ τὶς τοποθετοῦμε ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ ἔργο καὶ τὴν *Ἀντιγόνη*. Μὲ αὐτὸ ταιριάζει καλὰ τὸ ὅτι ὁ Reinhardt ἐπισημαίνει χαρακτηριστικὰ τῶν παλιότερων δραμάτων στὶς *Τραχίνιες*: ἡ ἀπομόνωση τῆς μοναδικῆς ἡρωίδας, ποὺ τὸ πάθος της παριστάνεται σὰν ἀντίδραση γιὰ τὴν μοίρα της, καὶ ὁ στατικὸς ἀκόμα τύπος τῶν σκηνῶν ἀπέναντι στὴν κατοπινὴ δυναμικότητά τους. Μολαταῦτα δύσκολα μπορεῖ νὰ τὸν ἀκολουθήσει κανεὶς στὴν τοποθέτηση τοῦ ἔργου πρὶν ἀπὸ τὴν *Ἀντιγόνη*. Μὲ ὅλην τὴν ἐπιφυλακτικότητα ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ σύγκριση συγγενικῶν σκηνῶν, μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθῆ ὅτι οἱ διηγήσεις τοῦ ἀποχωρισμοῦ τῆς Δηιάνειρας ἀπὸ τὸ συζυγικὸ κρεβάτι (920) καὶ τοῦ ὅμοιου ἀποχαιρετισμοῦ τῆς Ἄλκηστης τοῦ Εὐριπίδη, δὲν προῆλθαν ἀνεξάρτητα ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ συνεξαρτήσεις καὶ ἡ διάπλαση συνηγοροῦν γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ ἀνέβασε τὴν *Ἄλκηστή του* στὰ 438, ἀποκτοῦμε ἔτσι ἕναν terminus post quem μὲ ὅσην πιθανότητα μπορεῖ νὰ πετύχη κανεὶς σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις[2].

Ἐνῶ τὰ ἔργα τοῦ Σοφοκλῆ ποὺ ἀναλύσαμε ὡς τώρα ἀρχίζουν διαλογικά, αὐτὸ ἀρχίζει μὲ μιὰν προλογικὴ ρήση τῆς Δηιάνειρας, ὅπου ἡ ἴδια ἀναπτύσσει τὴν ἀπαραίτητη προϊστορία τοῦ ἔργου. Αὐτὸ θυμίζει τὴν συνήθεια τοῦ Εὐριπίδη ποὺ τοῦ ἔγινε μανιέρα, καὶ θέλησαν νὰ ἀναγνωρίσουν καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἴδιου ἔργου εὐριπιδικὰ στοιχεῖα, ὅπως προπάντων στὰ ἐρωτικὰ κίνητρα τῆς συμπεριφορᾶς τῆς Δηιάνειρας. Βέβαια δὲν πρόκειται ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν πιθανοτήτων νὰ ἀποκλεί-

---

1. *Συνομιλίες μὲ τὸν Ἔκκερμαν* 28 Μαρτ. 1827.

2. Δὲν ἀγνοοῦμε ὅτι οἱ συγκρίσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους στηρίζονται πάντοτε σὲ ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα. Τὴν προτεραιότητα τῶν *Τραχίνιων* ὑποστηρίζουν τώρα: E. R. Schwinge, *Die Stellung der Trach. im Werk des Soph. Hypomnemata*. I. Γοττίγγη 1962, 63.

σουμε ἐπηρεασμὸν τοῦ Σοφοκλῆ ἀπὸ τὸν νεότερο ἀντίτεχνό του, καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὸ γιὰ τὴν χρήση τοῦ προλόγου, ἔστω κι ἂν ὁ Σοφοκλῆς κι ἐδῶ διαφύλαξε τὸν τρόπο του. Γιὰ ἄλλα σημεῖα ὅμως ἡ ἐπίδραση τῆς τέχνης τοῦ Εὐριπίδη ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἔχει μεγαλοποιηθῆ χωρὶς λόγον. Ἀπὸ τὴν ἥσυχη ἀγάπη τῆς γυναίκας τοῦ Ἡρακλῆ καμιὰ γραμμὴ δὲν ὁδηγεῖ στὶς καταστρεπτικὲς ἐκρήξεις γυναικείου πάθους τὶς ὁποῖες δείχνει τὸ θέατρο τοῦ Εὐριπίδη, καὶ τὸ βασικὸ θέμα ἐπάνω στὸ ὁποῖο διαμορφώθηκαν οἱ *Τραχίνιες* εἶναι τελείως διαφορετικό, σοφοκλεϊκὸ στὸ πιὸ ἀληθινό του νόημα [1].

Ἡ Δηιάνειρα περιμένει μαζὶ μὲ τὸν γιό της τὸν Ὕλλο στὴν Τραχίνα τὸν γυρισμὸ τοῦ ἀντρός της, ποὺ οἱ περιπέτειες τῆς ἀνήσυχης ζωῆς του τὸν ὁδήγησαν σὲ ἄγνωστα ξένα μέρη. Καὶ ὅταν τέλος τῆς μηνᾶ πὼς θὰ γυρίση γρήγορα, μαζὶ μὲ τὸ μήνυμα φτάνει στὸ σπίτι μιὰ νέα καὶ ὄμορφη βασιλοπούλα, ἡ Ἰόλη. Μὲ ἰδιαίτερα ὀδυνηρὸν τρόπο— ἐπειδὴ ὁ Λίχας, ὁ κήρυκας, ἀπὸ τρυφερὸ ἐνδιαφέρον τῆς κρύβει τὴν ἀλήθεια, καὶ μόνο ἕνας ἀγγελιαφόρος διαλύει αὐτὸ τὸ εὐλαβικὸ ψέμα—, μαθαίνει ἡ Δηιάνειρα τί πρόκειται νὰ εἶναι ἡ ξένη αὐτὴ κάτω ἀπὸ τὴν στέγη της: ἡ καρδιὰ τοῦ Ἡρακλῆ ξεμάκρυνε ἀπὸ τὴν ἴδιαν, κι αὐτὸς τῆς στέλλει τὴν παλλακίδα του στὸ σπίτι. Αὐτὴ ἡ Δηιάνειρα δὲν ξεσπᾶ σὲ μίσος κι ἐπανάσταση· ὁ ποιητὴς ἔπλασε τὴν γυναίκα, ποὺ πέρασαν τὰ πρῶτα της νιάτα καὶ τρέμει γιὰ τὴν καρδιὰ τοῦ ἀντρός της, μὲ ἐξαιρετικὴ τρυφερότητα. Αὐτὴ θυμᾶται ἕνα ἐρωτικὸ φίλτρο, ποὺ τὸ φυλάει στὸ σπίτι. Πεθαίνοντας ὁ Κένταυρος Νέσσος τῆς ἔδωσε λίγο αἷμα του, ποὺ μπορεῖ ὅποτε τὸ χρειαστῆ νὰ τῆς ξαναδώση τὴν ἀγάπη τοῦ Ἡρακλῆ. Ἔχει σημασία γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου καὶ τὴν κρίση μας γιὰ τὴν Δηιάνειρα, νὰ μὴν εἰσαγάγουμε ἕνα θέμα ἐνοχῆς ἀντίθετα πρὸς τὴν θέληση τοῦ ποιητῆ. Ἡ κρίση τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὰ ἐρωτικὰ φίλτρα μπορεῖ νὰ ἦταν ποικίλη, σ' αὐτὴν τὴν γυναίκα ὅμως, ποὺ πιστεύει στὰ λόγια τοῦ ἑτοιμοθάνατου Κένταυρου, ὁ ποιητὴς ἔδωσε τὴν ἀθωότητα μιᾶς ἐρωτευμένης καρδιᾶς. Ὁ μοναδικός της πόθος εἶναι νὰ ξανακερδίση τὴν ἀγάπη τοῦ ἀντρός της, κι αὐτὸ στὰ μάτια της εἶναι χωρὶς κανέναν δισταγμὸ τὸ μόνο μέσο γιὰ νὰ πετύχη. Γι' αὐτό, μὲ τὸ αἷμα τοῦ Κένταυρου διαποτίζει τὸ γιορτινὸ ροῦχο ποὺ στέλλει στὸν Ἡρακλὴ γιὰ τὴν ἐπίσημη εὐχαριστήρια θυσία. Τὸ αἷμα αὐτὸ ὅμως μολύνθηκε μὲ τὸ φαρμάκι τῆς Ὕδρας ἀπὸ τὸ βέλος τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ πλήγωσε θανάσιμα τὸν Νέσσο, καὶ μὲ φρίκη βλέπει ἡ Δηιάνειρα πὼς τὸ μαλλὶ ποὺ χρησιμοποίησε γιὰ νὰ ἀλείψη τὸ ροῦχο, ἀμέσως ἀφανίζεται καὶ διαλύεται στὸ φώς. Γρήγορα ἔρχεται ὁ Ὕλλος καὶ διηγεῖται πῶς ὁ πατέρας του, ποὺ θυσιάζοντας φόρεσε τὸ κακορίζικο φόρεμα, προσβλήθηκε ἀπὸ τρομεροὺς πόνους, πῶς λυσσομανοῦσε καὶ τσίριζε, καὶ τώρα ἑτοιμοθάνατος μεταφέρεται στὴν Τραχίνα. Ὅπως ἡ Εὐρυδίκη στὴν *Ἀντιγόνη*, ἔτσι καὶ ἡ Δηιάνειρα ἀφήνει τὴν σκηνὴ χωρὶς νὰ πῆ λέξη. Ἡ διήγηση τῆς παραμάνας της περιγράφει τὸν δύστυχο θάνατό της· οἱ τελευταῖες της λέξεις ἀφοροῦν τὸν συζυγικὸ θάλαμο, ποὺ γιὰ χάρη του ὑπόφερε καὶ τόλμησε, καὶ μέσα στὸν ὁποῖο τώρα αὐτοκτονεῖ.

1. Βλ. Stylianos G. Kapsomenos, *Sophokles' Trachinierinnen und ihr Vorbild*. Athen 1963, σ. 18-42.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀγγελία τοῦ θανάτου της—ὅπως πάντα, ἕνα χορικὸ χωρίζει τὶς σκηνὲς—μεταφέρεται στὴν σκηνὴ ὁ Ἡρακλής. Βυθίστηκε σὲ ὕπνον ὕστερα ἀπὸ τοὺς φοβεροὺς πόνους, ξυπνᾶ ὅμως γρήγορα γιὰ καινούργια βάσανα. Οἱ πόνοι καὶ οἱ θρῆνοι του καθὼς καὶ ἡ τελευταία ἐπιθυμία του γεμίζουν τὸ ἔργο ὣς τὸ τέλος. Κι ἐδῶ δυὸ μορφὲς ποὺ εἶναι δεμένες ἀπὸ τὴν μοίρα ὁδηγοῦνται ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους πρὸς τὸν θάνατο: ἀναγνωρίζουμε σ' αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τὴν διμερὴ σύνθεση τῶν παλιότερων ἔργων.

Ὁ Ἡρακλῆς ξεσπᾶ σὲ ἄγριους θρήνους ὕστερα ἀπὸ τὸ ξύπνημά του· εἶναι ὁ ἴδιος Ἡρακλής, ποὺ στὴν γιορταστικὴ θυσία σφεντόνισε στὸν βράχο τὸν ἄνθρωπο ποὺ τοῦ ἔφερε τὸ θανατερὸ ροῦχο. Μολαταῦτα, μόλις ἄκουσε γιὰ τὸ δηλητήριο τοῦ Νέσσου, παραδόθηκε στὴν μοίρα του. Παλιοὶ χρησμοί, τὸ ξέρει, ξεπληρώνονται τώρα, καὶ ὁ θάνατός του εἶναι ἀποφασισμένος. Δίνει ὁδηγίες στὸν γιό του νὰ ἑτοιμάση τὴν ταφικὴ πυρὰ ἐπάνω στὴν Οἴτη καὶ νὰ πάρη γυναίκα του τὴν Ἰόλη· ὕστερα ἡ πομπὴ ποὺ συνοδεύει τὸν ἥρωα πρὸς τὸν θάνατο, ἀφήνει τὴν σκηνή.

Ξεχωριστὸν ρόλο παίζουν στὸ ἔργο οἱ χρησμοί, καὶ γι' αὐτὸ κιόλας βρίσκεται σὲ κάποιαν συγγένεια μὲ τὸν *Οἰδίποδα*. Στοὺς χρησμοὺς αὐτούς, τοὺς σκοτεινοὺς καὶ διφορούμενους, ποὺ πίσω τους ὅμως βρίσκεται πάντα ἡ βεβαιότητα γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ πραγματικοῦ τους νοήματος, οἱ θεϊκὲς δυνάμεις φανερώνονται στὸν ἄνθρωπο. Αὐτὲς ὅμως κάμνουν μόνο ὑπαινιγμοὺς καὶ ἀφήνουν στὰ σχέδια καὶ τὶς παραισθήσεις τῶν θνητῶν ἕναν πλατὺ χῶρο. Σ' αὐτὸν τὸν χῶρο ξεδιπλώνεται ἡ δράση στὶς *Τραχίνιες* ὅπως καὶ στὸν *Οἰδίποδα*. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἕνα νωθρὸ θύμα τῆς μοίρας του· ὁ ἴδιος ἐπεμβαίνει στὰ γεγονότα, οἱ θεοὶ ὅμως τὰ ἔχουν ταιριάσει ἔτσι, ὥστε κάθε βῆμα του ποὺ νομίζει ὅτι τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ πεπρωμένο του, τὸν φέρνει πιὸ κοντὰ σ' αὐτό. Μιὰ γυναίκα, ποὺ μὲ τὴν ἀθωότητα τῆς καρδιᾶς της θέλει νὰ ξανακερδίση τὴν ἀγάπη τοῦ συζύγου της, τὸν γκρεμίζει μὲ αὐτὸ σὲ μαρτύριο καὶ θάνατο. Ὁ ἥρωας, ποὺ ἐλευθέρωσε χῶρες ἀπὸ τὰ βάσανά τους, τελειώνει ἀνήμπορος μέσα σὲ φοβεροὺς πόνους. Καὶ κανένας λόγος ἀνάλογος μὲ τὸ αἰσχυλικὸ «*πάθει μάθος*» δὲν μᾶς βοηθᾶ νὰ ἑρμηνεύσουμε αὐτὸ τὸ γεγονός. Ἀπὸ ἄφθαστα μάκρη καὶ αἰώνια σκοτεινὴν θέληση ἡ θεότητα ἐνεργεῖ ἔτσι καὶ ὄχι ἀλλιῶς μέσα στὸν κόσμο. Γιὰ τὴν μεγάλη εὐσέβεια, μὲ τὴν ὁποία ὁ Σοφοκλῆς τὴν λατρεύει καὶ ἐκεῖ ἀκόμα ὅπου ἡ δύναμή της ἐκδηλώνεται ἀνελέητη, τὸ τέλος τοῦ ἔργου μᾶς προσφέρει τὴν πιὸ ἐντυπωσιακὴ μαρτυρία. Στὰ τελευταῖα λόγια τοῦ Ὕλλου (1264), καὶ γιὰ μοναδικὴ φορὰ ἐδῶ, στὰ ἔργα ποὺ σώζονται, σηκώνει ὁ ἄνθρωπος τὸ χέρι του κατηγορητικὸ ἐναντίον τοῦ οὐρανοῦ: ἔτσι ξεχνοῦν οἱ θεοὶ αὐτούς, ποὺ τοὺς γέννησαν οἱ ἴδιοι. Ντροπή τους εἶναι νὰ ἀφήνουν νὰ συμβαίνη τέτοιος πόνος. Ἀμέσως ὅμως αὐτὸς ὁ ἄμετρος λόγος παίρνεται πίσω στὸν τελευταῖο στίχο τοῦ χοροῦ. Ἐδῶ ἀκοῦμε, στὸ τέλος τοῦ δράματος, αὐτὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ βρίσκεται πάνω ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ: «Τίποτε δὲν ὑπάρχει μέσα σὲ ὅλα αὐτά, ποὺ νὰ μὴν εἶναι Δίας» (1278, *κοὐδὲν τούτων ὅ,τι μὴ Ζεύς*).

Ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸν *Οἰδίποδα Τύραννον* παρωδεῖται στοὺς *Ἀχαρνεῖς* τοῦ Ἀριστοφάνη (27), ἑπομένως τὸ ἔργο αὐτὸ πρέπει νὰ διδάχθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 425. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ μὲ βεβαιότητα ὅτι τὴν περιγραφὴ τοῦ θανατικοῦ, ποὺ προκαλεῖ τὴν ροὴ τῶν γεγονότων μένει ὅμως χωρὶς σημασία στὴν κατοπινὴ ἐξέλιξη τοῦ ἔργου, τὴν ἐπηρέασαν ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸ θανατικὸ τοῦ 429. Αὐτὸ ποὺ περιγράφεται δὲν εἶναι θανατικό, ἀλλὰ μιὰ γενικὴ καταστροφὴ ἀνθρώπων, ζώων, καὶ γεννημάτων, σὰν κι αὐτὴν μὲ τὴν ὁποία ἀπειλοῦσαν οἱ Ἐρινύες τὴν Ἀττικὴ στὸ τελευταῖο μέρος τῆς *Ὀρέστειας*. Κι ἂν ὑπάρχει λοιπὸν κάποια σχέση μ' ἐκείνην τὴν χρονιὰ τοῦ τρόμου, ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι πολὺ χαλαρή. Ὁπωσδήποτε μποροῦμε νὰ τολμήσουμε νὰ τοποθετήσουμε τὴν διδασκαλία τοῦ δράματος στὸ πρῶτο μισὸ τῆς δεκαετίας 430-420.

Ἀρχίζουμε τὴν ἀνάλυσή του ξεκινώντας ἀπὸ τὴν μορφή, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἐδῶ συναντοῦμε μιὰν δύναμη καὶ συνοχὴ στὴν σύνθεση, ποὺ εἶναι καινούργια ἀπέναντι στὰ παλιότερα ἔργα. Ὁ Οἰδίποδας δὲν βρίσκεται μονάχα θεματικὰ στὸ κέντρο αὐτοῦ τοῦ ἔργου, ἀλλά, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν «ἀγγελικὴ ρήση» καὶ πολὺ περιορισμένα εἰσαγωγικὰ τμήματα, δὲν ὑπάρχει καμιὰ σκηνή, ποὺ νὰ μὴν τὴν γεμίζει μὲ τὴν παρουσία του. Ἡ *Ἠλέκτρα* θὰ μᾶς δείξη ἕνα ὅμοιο παράδειγμα. Καὶ στὰ δυὸ ἔργα ἡ σημασία τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα γιὰ τὸ θέμα βρίσκει τὴν πλήρη της ἀντιστοιχία στὴν θέση τὴν ὁποία αὐτὸς κρατᾶ στὴν δομὴ τοῦ συνόλου. Αὐτὴν τὴν ὁλοκληρωμένη συμφωνία τὴν θεωροῦμε ἕνα ἀπὸ τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα τῆς κλασσικότητας.

Ὀνόμασαν τὸν *Οἰδίποδα* ἀναλυτικὴ τραγωδία, γιατὶ τὰ ἀποφασιστικὰ γεγονότα βρίσκονται πρὶν ἀπὸ τὸ ἔργο, ἐνῶ τὸ δίχτυ τοῦ πεπρωμένου ἔχει ἁπλωθῆ κιόλας πάνω ἀπὸ τὸν ἥρωα. Τὸ πῶς ὅμως ὁ ἄνθρωπος σέρνοντας καὶ τραβοκοπώντας ὁ ἴδιος αὐτὸ τὸ δίχτυ μπερδεύεται ὅλο καὶ πιὸ σφιχτὰ μέσα στὰ νήματά του καὶ τελικὰ ὅλα τὰ ὁδηγεῖ στὴν κατάρρευση, αὐτὸ ἔχει διαμορφωθῆ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο μὲ μιὰν ἀριστοτεχνία στὴν συμπύκνωση καὶ τὴν ἔνταση, ποὺ δὲν ἔχει τὸ ὅμοιό της στὴν δραματικὴ λογοτεχνία. Ἁπλὰ εἶναι στὸ βάθος τὰ τεχνάσματα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ποιητὴς πετυχαίνει ἕνα τέτοιο ἀποτέλεσμα. Ὁ Λάιος, ὁ βασιλιὰς τῆς Θήβας, τρομαγμένος κάποτε ἀπὸ ἕναν χρησμό, ἔδωσε τὸ νεογέννητο ἀγόρι του νὰ τὸ ἐκθέσουν στὸν ἄγριο Κιθαιρώνα. Ὁ δοῦλος ποὺ θὰ ἐκτελοῦσε τὴν ἐντολή, παράδωσε τὸ παιδὶ σ' ἕναν βοσκὸ ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ὁ ὁποῖος τὸ πῆγε σ' αὐτὴν τὴν πόλη καὶ τὸ ἔδωσε στὸν βασιλιὰ Πόλυβο. Καὶ οἱ δυὸ μορφές, ὁ βοσκὸς καὶ ὁ δοῦλος, παίρνουν τώρα στὴν ἐξέλιξη τῆς δράσης καὶ ἄλλες σημαντικὲς λειτουργίες, καὶ ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ συμπαράθεση ἐπιτρέπει τὴν ἐξαιρετικὴ συνοχὴ τῆς δραματικῆς δομῆς. Ὁ δοῦλος ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐκθέση τὸ παιδί, εἶναι ὁ μόνος ποὺ ἀργότερα γλύτωσε ἀπὸ τὴν μοιραία σύγκρουση στὸ τρίστρατο τῆς Φωκίδας. Ἐκεῖ ὁ Οἰδίποδας, φεύγοντας μπροστὰ στὸν δελφικὸ χρησμὸ ποὺ τοῦ προφήτεψε τὸν φόνο τοῦ πατέρα του καὶ τὸν γάμο μὲ τὴν μητέρα του, σκότωσε τὸν γέρο Λάιο σὲ μιὰν πεισματάρικη φιλονεικία. Ὁ βοσκὸς ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ὡστόσο, ξαναγυρνᾶ στὸ ἔργο

σὰν ἀγγελιαφόρος, καὶ σ' ἕνα σημαντικὸ σημεῖο φέρνει τὴν εἴδηση γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Πόλυβου.

Ἡ ἀναγνώριση τέτοιων τεχνασμάτων τοῦ ποιητῆ ἀποτελεῖ δικαίωμα καὶ καθῆκον τῆς ἀναλυτικῆς μεθόδου. Στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Σοφοκλὴ ὁ TYCHO V. WILAMOWITZ ἔκαμε ἄφθονη χρήση αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων κι ἔδειξε στὰ δράματα πολλὲς ἀνωμαλίες, ποὺ τὶς βρίσκουμε μὲ τὸν ψυχρὸ λογισμό. Ἀρκετὰ μπορεῖ νὰ διδαχθῇ κανεὶς ἀπὸ αὐτά, ποτὲ ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται μιὰ τέτοια θεώρηση νὰ εἶναι ἀπόλυτη καὶ νὰ ἀμφισβητῇ τὰ δικαιώματα τῆς αὐτονομίας τοῦ δραματικοῦ ἔργου τέχνης.

Μὲ θανάσιμη συνέπεια ἡ πορεία αὐτοῦ τοῦ Οἰδίποδα ὁδηγεῖ στὰ σκοτάδια τῆς καταστροφῆς του. Γεμάτος καλωσύνη καὶ φροντίδα στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου ἀπάντησε στὸν θρῆνο τῆς πόλης. Περιμένει κιόλας τὸν Κρέοντα, ποὺ θὰ ρωτοῦσε τοὺς Δελφοὺς γιὰ τὴν αἰτία τῆς καταστρεπτικῆς ἐπιδημίας. Αὐτὸς φέρνει τὸν χρησμὸ τοῦ θεοῦ, ποὺ ζητᾶ ἐξιλασμὸν γιὰ τὸν φόνο τοῦ Λάιου. Μὲ ζεστὸν ζῆλο ἁδράχνει ὁ Οἰδίποδας τὴν ἐντολὴ τῶν Δελφῶν, ποὺ σημαδεύει τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Προσκαλεῖ τὸν Τειρεσία, τὸν τυφλὸ μάντη, αὐτὸς ὅμως δὲν θέλει νὰ μιλήση. Κι ἐπειδὴ ὁ Οἰδίποδας τὸν ἐρεθίζει ὑπερβολικὰ μὲ ἀστήρικτες ὑποψίες, φωνάζει στὸν βασιλιά, αὐτὸς ὁ τυφλὸς πρὸς τὸν δῆθεν ἀνοιχτομάτη, ὅτι ὁ Οἰδίποδας ὁ ἴδιος εἶναι ὁ φονιὰς καὶ ὅτι ζεῖ μέσα σ' ἕναν φοβερὸ γάμο. Τόσο ἀπότομη, τόσο ἀντίθετη μὲ ὅλα τὰ φαινόμενα ἔρχεται αὐτὴ ἡ ἀποκάλυψη, ποὺ κανένας δὲν τὴν παίρνει στὰ σοβαρά, λιγότερο ἀπὸ ὅλους ὁ Οἰδίποδας. Ἡ γρήγορή του σκέψη παίρνει ἄλλον στραβὸ δρόμο. Ὑποψιάζεται μηχανορραφία τοῦ Κρέοντα, μὲ τὴν ὁποία θὰ γινόταν αὐτὸς βασιλιὰς τῆς Θήβας. Ἔχει κιόλας ἕτοιμη τὴν θανατικὴ καταδίκη, καὶ πρέπει νὰ μεσολαβήση ἡ Ἰοκάστη, γιὰ νὰ ἀποτρέψη τὸ χειρότερο, καὶ ὕστερα καθησυχάζει τὸν ἄντρα της: τί ἀξία ἔχουν ἡ μαντικὴ τέχνη καὶ οἱ χρησμοὶ τῶν μαντείων! Ὁ Ἀπόλλωνας δὲν προφήτεψε ὅτι ὁ Λάιος θὰ σκοτωνόταν ἀπὸ τὸν γιό του; Τὸ παιδὶ ὅμως χάθηκε στὸν Κιθαιρώνα, καὶ τὸν Λάιο τὸν σκότωσαν ληστὲς σ' ἕνα σταυροδρόμι. Κάθε ἀπόπειρα γιὰ καθησύχαση εἶναι σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ταυτόχρονα κι ἕνα βῆμα πρὸς τὴν καταστροφή. Μὲ θανατερὸν τρόμο θυμᾶται ὁ Οἰδίποδας τὴν ἄγρια του πράξη στὸ φωκικὸ τρίστρατο, ἡ Ἰοκάστη ὅμως μίλησε γιὰ ληστές, γιὰ περισσότερους δράστες. Αὐτὸ εἶναι ἡ ἐλπίδα του, καὶ ὁ ὑπηρέτης ἐκεῖνος, ποὺ μόνος αὐτὸς γλύτωσε τότε καὶ τώρα ζεῖ στὰ χωράφια, θὰ φέρη τὴν βεβαιότητα. Στὸ μεταξὺ ἔρχεται ὁ ἀγγελιαφόρος ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ποὺ ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ Πόλυβου. Αὐτὸς ἀκόμα γιὰ τὸν Οἰδίποδα εἶναι πατέρας του, καὶ ξανὰ ἡ Ἰοκάστη σκέφτεται ὅτι μπορεῖ νὰ γελοιοποιήση τοὺς χρησμοὺς τοῦ Ἀπόλλωνα. Καὶ ὁ Οἰδίποδας νιώθει πὼς ξέφυγε τὸ πεπρωμένο, νὰ γίνη δηλ. φονιὰς τοῦ πατέρα του. Ὑπάρχει βέβαια ἀκόμα τὸ δεύτερο μέρος τοῦ χρησμοῦ, πὼς θὰ πάρη γυναίκα τὴν μητέρα του, καὶ αὐτὴ ζεῖ ἀκόμα στὴν Κόρινθο. Ξανὰ ἐπακολουθεῖ μιὰ καταθλιπτικὴ ἡσυχία. Ὁ ἀγγελιαφόρος φανερώνει ὅ,τι ξέρει γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ Οἰδίποδα. Ἦταν ἁπλῶς θετὸς γιὸς τοῦ βασιλικοῦ ζευγαριοῦ τῆς Κορίνθου, ἕνα ἔκθετο

ἀπὸ τὸν Κιθαιρώνα, ὅπου τὸν παράδωσε στὸν Κορίνθιο ἕνας δοῦλος τοῦ Λάιου. Τώρα τὰ πέπλα σχίζονται ἀπὸ τὰ μάτια τῆς Ἰοκάστης, ἀκόμα ὅμως θέλει νὰ ἐμποδίση τὸν Οἰδίποδα νὰ συνεχίση τὶς ἔρευνες· μάταια θέλει νὰ σταματήση τὸν τροχὸ τῆς μοίρας, καὶ ἀπελπισμένη τρέχει μέσα στὸ παλάτι. Ξανὰ τὸ γοργὸ μυαλὸ τοῦ Οἰδίποδα ὁρμᾶ πρὸς ἕναν λαθεμένο δρόμο: ἡ Ἰοκάστη θὰ φοβᾶται ἴσως μήπως ἡ καταγωγή του εἶναι ταπεινή, αὐτὸς ὅμως θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του περήφανον—τί ὕψη τραγικῆς εἰρωνείας!—, ἕνα παιδὶ τῆς Τύχης. Αὐτὸ δίνει στὸν χορὸ τὴν ἀφορμὴ νὰ τραγουδήση ἕνα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ χορικά, ποὺ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ κάμνουν νὰ ἀντηχήσουν χαρούμενες μελωδίες. Πόσοι θεοὶ δὲν τριγυρνοῦν ἐπάνω στὰ βουνά! Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς μπορεῖ νὰ ἔσπειρε ἐκεῖ ἐπάνω τὸν ἀγαπημένο βασιλιά. Τότε ὅμως ἔρχεται ὁ ὑπηρέτης ποὺ σώθηκε κάποτε στὸ τρίστρατο, ὁ ἴδιος ποὺ ἐξέθεσε τὸ μωρό. Δύσκολο εἶναι νὰ τὸν κάμνουν νὰ μιλήση, ὕστερα ὅμως ὅλα στέκουν μπροστὰ στὸν Οἰδίποδα μὲ φοβερὴ διαύγεια. Ὁρμᾶ μέσα στὸ παλάτι, βρίσκει κρεμασμένη τὴν Ἰοκάστη καὶ τρυπᾶ μὲ τὶς ἀγκράφες βαθιὰ τὰ μάτια του, γιὰ νὰ κλείση γιὰ πάντα τὴν πηγὴ τῆς ὅρασης. Τυφλωμένος ταλαντεύεται ἐπάνω στὴν σκηνή, ἀποχαιρετᾶ συγκινητικὰ τὰ κορίτσια του κι ἑτοιμάζεται νὰ βαδίση στὴν δυστυχία.

Γιὰ τὴν κατανόηση αὐτοῦ τοῦ ρωμαλέου ἔργου πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε πρῶτα ἕνα πρόβλημα, ποὺ δὲν εἶναι πιὰ σήμερα πρόβλημα. Πληρώνει αὐτὸς ὁ Οἰδίποδας κάποιο χρέος; Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητικὴ* (13. 1453a 10) ἀποδίδει τὴν καταστροφή του σὲ κάποιο σφάλμα *(ἁμαρτία τις)*, ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἴδιος πρωτύτερα ἀποκλείει ρητὰ τὴν ἠθικὴ κακότητα *(κακία καὶ μοχθηρία)*, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι φανερὸ ὅτι αὐτὸ τὸ σφάλμα ἐναντίον τοῦ δικαίου δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἠθική. Ἔτσι τακτοποιοῦνται ὅλες οἱ μπερδεμένες ἀπόπειρες νὰ θεωρηθῆ αὐτὴ ἡ τραγωδία σὰν ἕνας συμβιβασμὸς ἐνοχῆς καὶ ἐξιλασμοῦ καὶ νὰ διαλυθῆ ἡ πρωτάκουστη δύναμη τῆς τραγικότητάς της σὲ ἕνα ἠθικὸ παράδειγμα. Ἀκόμα καὶ τὸ ἔγκλημα στὸ τρίστρατο, ὅπου ὁ Οἰδίποδας σὲ ἄγριον βρασμὸ σκότωσε ἕναν ἄγνωστό του γέρο, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελῆ ἐνοχὴ μὲ τέτοιαν βαρύτητα, τουλάχιστο σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀντίληψη. Ἡ γρήγορη σκέψη τοῦ Οἰδίποδα ὡστόσο, ποὺ ἀφηνιάζει τόσο εὔκολα, δὲν εἶναι καθόλου ὑπεύθυνη, ἀλλὰ διατηρεῖ τὴν σημασία της μόνο στὴν ἀντίθεση μὲ τὴν φοβερὴ παντοδυναμία τοῦ θεοῦ, ἡ ὁποία πάνω ἀπὸ ὅλην αὐτὴν τὴν βούληση καὶ τὴν παραίσθηση τραβᾶ ἀμείλικτη τὸν δρόμο της. Τόσο μεγάλη εἶναι αὐτὴ ἡ ὑπερδύναμη καὶ μὲ τόσο θανάσιμη βεβαιότητα τσακίζει τὴν ἀνθρώπινη εὐτυχία σὲ συντρίμια, ὥστε συχνὰ ἤθελαν μόνο αὐτὴν νὰ βλέπουν, καὶ νὰ χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο αὐτὸ σὰν δράμα τῆς μοίρας. Πολλοὶ προχώρησαν ἀκόμα παραπέρα καὶ εἶπαν ὅτι ἔτσι μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν ἑλληνικὴ τραγωδία σὰν σύνολο. Εἶναι περιττὸ νὰ μιλήσουμε ἐδῶ γι' αὐτὴν τὴν παρανόηση, ἀλλὰ ἔτσι καὶ τοῦ *Οἰδίποδα* ἡ κατανόηση μένει μισή. Γιατὶ αὐτὸς ὁ βασιλιὰς δὲν εἶναι μόνο ἕνας ἄνθρωπος ποὺ ὑπομένει, ἕνας ποὺ περιμένει τὸ πεπρωμένο του παθητικά, ἀλλὰ ἕνας ποὺ μὲ ἐπιβλητικὴ στάση πάει νὰ τὸ συναντήση καὶ τὸ ἁρπάζει μὲ μιὰν φλόγα γιὰ τὴν ζήτηση τῆς ἀλήθειας καὶ μ' ἕνα ξεχείλισμα τοῦ πάθους, ποὺ

τὸν κάμνει νὰ γίνη μιὰ ἀπὸ τὶς ὕψιστες μορφὲς τοῦ θεάτρου. Ὅταν ὁ δοῦλος στριφογυρνᾶ μπροστὰ στὴν τελευταία ἀποκάλυψη τοῦ τρομεροῦ μυστικοῦ καὶ λέει: «*ἀλίμονό μου, τώρα ἦρθε ἡ στιγμή, νὰ τὸ πῶ τὸ φοβερό*», ὁ Οἰδίποδας ἀπαντᾶ: «*κι ἐγὼ νὰ τὸ ἀκούσω· καὶ ὅμως πρέπει νὰ τὸ ἀκούσω*»! Σ' αὐτὰ τὰ λόγια ὑπάρχει καὶ ἡ μοίρα του καὶ ἡ ἐπιβλητική του φύση. Ὁ Tycho von Wilamowitz καὶ ἄλλοι ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν ἀμφισβήτησαν στὸν Σοφοκλὴ τὴν ἱκανότητα νὰ πλάθη ἀποστρογγυλωμένους χαρακτῆρες. Τὸ σωστὸ εἶναι, τὸ ἦθος μέσα στὸ ὁποῖο ὁ ποιητὴς μᾶς δείχνει τοὺς ἥρωές του νὰ τὸ ξεχωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ χαρακτηρολογία τῆς σύγχρονης δραματουργίας, ἀφήνοντας μάλιστα κατὰ μέρος τὸ πρόβλημα, ἂν ἡ ἐπικράτηση τοῦ ψυχολογικοῦ στοιχείου ἀποτελεῖ μόνο προσὸν γι' αὐτὸ τὸ εἶδος τέχνης. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ ἀμφισβητηθῆ ὅτι ὑπάρχουν μεμονωμένες περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες γιὰ τὸν ἀρχαῖο ποιητὴ ἡ τακτοποίηση τῶν σκηνῶν ἔχει τὸ προβάδισμα, πρὶν ἀπὸ τὴν συνέπεια στὸ ζωγράφισμα τῶν προσώπων. Πιὸ σημαντικὴ ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ εἶναι ἡ ἐνόραση μὲ τὴν ὁποία ὁ Σοφοκλῆς ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ὕλη τοῦ μύθου ἔπλασε μορφές, ποὺ βέβαια δὲν εἶναι χαρακτῆρες μὲ τὸ νόημα τῆς σύγχρονης ψυχολογίας, εἶναι ὅμως μεγάλες προσωπικότητες, ποὺ ἡ ζωή τους κινεῖται σταθερὰ γύρω ἀπὸ ἕνα κέντρο. Ἐλεύθεροι ἀπὸ κάθε συμπτωματικὸ καὶ ἀποκλειστικὰ ἀτομικὸ στοιχεῖο στέκονται μὲ τὰ μεγάλα χαρακτηριστικὰ τῆς φύσης τους μπροστά μας σὰν αἰώνια κληρονομιά. Καὶ ὁ Οἰδίποδας εἶναι ἀνάμεσα σ' αὐτούς.

Καὶ σ' αὐτὸ τὸ δράμα τοῦ Σοφοκλῆ ἀπέναντι στὸν μεγαλόπρεπον ἄνθρωπο μὲ τὴν ἀπολυτότητα τῆς βούλησής του προσφέρεται σὰν ἀντιστάθμισμα ἡ βολικὴ προθυμία γιὰ ὑποχώρηση καὶ συμβιβασμόν. Αὐτὸ ποὺ ἐξαγγέλλει ἡ Ἰοκάστη σὰν βασικὴ θεωρία της, *νὰ ζῆ κανεὶς ὅπως μπορεῖ, εἶναι τὸ καλύτερο* (*εἰκῆ κράτιστον ζῆν, ὅπως δύναιτό τις*, 979), ζωγραφίζει τὴν πιὸ ἔντονη ἀντίθεση ποὺ μπορεῖ νὰ φαντασθῆ κανεὶς πρὸς τὸν δρόμο ποὺ τραβᾶ ὁ Οἰδίποδας.

Ἀκριβῶς ὁ *Οἰδίποδας Τύραννος* εἶναι ὡς ἐπάνω γεμάτος ἀπὸ θεότητα. Τί θεοὶ ὅμως εἶναι αὐτοί, ποὺ ὁδηγοῦν τοὺς ἀνθρώπους στὴν πιὸ βαθιὰν ἀθλιότητα, χωρὶς νὰ ξέρουμε γιατὶ γίνονται ὅλα αὐτά; Μήπως πρόκειται δηλ. νὰ γνωρίσουμε φρικτοὺς θεούς, ποὺ γι' αὐτοὺς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα παιγνίδι; Ὁ Hofmannstahl ἐπεξεργάστηκε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ θέμα στὸν «*Οἰδίποδα καὶ τὴν Σφίγγα*» του, αὐτὴ ὅμως ἡ σύλληψη δὲν ἔχει καμιὰν σχέση μὲ τὸν Σοφοκλή. Πρέπει νὰ προσέξουμε ὅτι στὸ ἴδιο ἔργο ποὺ μᾶς δείχνει τὸ πιὸ φοβερὸ χωρὶς νὰ τὸ δηλώνη μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἔχει δηλώσει ὁ Αἰσχύλος τὴν ἀνθρώπινη μοίρα, βρίσκεται τὸ χορικὸ (864) γιὰ τοὺς αἰώνιους θεϊκοὺς νόμους, ποὺ γεννήθηκαν στὰ ὕψη τοῦ οὐρανοῦ. Στὸ τέλος καὶ αὐτοῦ τοῦ ἔργου θὰ μποροῦσε νὰ λεχθῆ: «δὲν ὑπάρχει τίποτα ἐδῶ, ποὺ νὰ μὴν εἶναι Δίας». Ἀπροσπέλαστη στὴν ἀνθρώπινη σκέψη ἐκπληρώνεται ἡ θεϊκὴ ἐξουσία μὲ φοβερὸν τρόπο, πάντοτε ὅμως ἔγκυρη καὶ ἀξιοσέβαστη. Ὅταν ὁ Σοφοκλῆς ἔγραψε αὐτὸ τὸ ἔργο, ἡ σοφιστικὴ ἀπὸ καιρὸν ἔκαμνε γενικὴν ἐπίθεση ἐναντίον κάθε πράγματος ποὺ τὸ καθιέρωνε ἡ παράδοση. Ὁ Σοφοκλῆς στὸ χορικὸ

τοῦ *Οἰδίποδα*, ποὺ μνημονεύσαμε, ἐξέφρασε τὴν ἀποδοκιμασία του γιὰ κάθε καινούργιο, ἀνατρεπτικό, ἄλλο τόσο καθαρὰ ὅσο καὶ στὸ πρῶτο στάσιμο τῆς *᾿Αντιγόνης*.

῾Ο *Οἰδίποδας* ὄχι μόνο ἀποτυπώνει καθαρὰ τὴν τραγικότητα μέσα στὴν δυτικὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε μὲ ἰδιαίτερον τρόπο ἐκεῖνο τὸ φαινόμενο τῆς τραγικῆς ἡδονῆς, ποὺ ὁ Hölderlin τὸ διατύπωσε στὸ περίφημο ἐπίγραμμα στὸν Σοφοκλή:

Μάταια δοκίμασαν πολλοὶ τὸ πιὸ χαρούμενο χαρούμενα νὰ ποῦνε,
Κι αὐτὸ τέλος ἐδῶ μοῦ φανερώνεται, ἐδῶ μέσα στὸ πένθος.

Τὸ ἀναμφισβήτητο φαινόμενο, ὅτι φεύγουμε ἀπὸ μιὰν παράσταση τοῦ *Οἰδίποδα* μὲ αἴσθημα ἀνακούφισης, μάλιστα χαρᾶς, εἶναι πάρα πολὺ δύσκολο νὰ ἐξηγηθῆ. Ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ παίζη ἐλάχιστον ρόλο γι' αὐτό, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ποιητὴς παρ' ὅλην τὴν φρίκη καὶ τὴν ἀπελπισία οὔτε γιὰ μιὰν στιγμὴ δὲν ἀποστρέφει τὸ πρόσωπό του ἀπὸ μιὰν μεγάλη τάξη, ἡ ὁποία παρ' ὅλες τὶς μεταβολὲς τῶν πραγμάτων καὶ ὅλους τοὺς πόνους τῶν ἀτόμων διατηρεῖ αἰώνια τὴν ἰσχύ της.

Στὰ ὄψιμα ἔργα τοῦ ποιητῆ λογαριάζουμε μὲ βεβαιότητα τὴν *᾿Ηλέκτρα*, χωρὶς νὰ μποροῦμε πέρα ἀπὸ αὐτὸ νὰ ριψοκινδυνεύσουμε μιὰν ἀκριβέστερη χρονολόγηση. Τὸ ἔργο δίκαια ἔχει αὐτὸν τὸν τίτλο, γιατὶ ἡ μορφὴ ποὺ στὶς *Χοηφόρες* τοῦ Αἰσχύλου, ὕστερα ἀπὸ τὴν σκηνὴ τοῦ ἀναγνωρισμοῦ καὶ τὸν κομμό, φεύγει ἀπὸ τὸ ἔργο, ἐδῶ κυριαρχεῖ ἀπὸ τὴν πάροδο τοῦ χοροῦ ὡς τὸ τέλος. Καὶ μιὰ ποὺ αὐτὸ τὸ ἔργο διαφέρει ἀπὸ τὶς *Χοηφόρες* καὶ δὲν εἶναι ἕνα δράμα τοῦ ᾿Ορέστη, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ ἠθικὸς προβληματισμὸς τῆς μητροκτονίας ἔχει περάσει τελείως στὸ δεύτερο πλάνο[1]. ῾Ο Σοφοκλῆς ἐκθέτει αὐτὴν τὴν πράξη τόσο ἀπροβλημάτιστα, ὥστε μόνο τὴν ὑπαινίσσεται (1425), καὶ τὴν ἔκαμε ὑποφερτὴ μὲ τὸ ζωγράφισμα τῆς Κλυταιμνήστρας του. Αὐτὴ ἐδῶ εἶναι τὸ ἀπόλυτο κακό, χωρὶς ὅμως τὸ δαιμονικὸ μεγαλεῖο μὲ τὸ ὁποῖο τὴν ἔδειξε ὁ Αἰσχύλος. Στὸν Σοφοκλὴ αὐτὴ μένει ἔξω ἀπὸ τὸν μοιραῖο σύνδεσμο μὲ τὴν κατάρα τῆς γενιᾶς, μιὰ παραπεταμένη, ποὺ τὸν ἀφανισμό της τὸν νιώθουμε δίκαιον. Ποιὰ εἶναι ἡ στάση τοῦ γιοῦ μπροστὰ στὴν μάνα σ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεση, δὲν θὰ τὸ ρωτήσουμε. Γι' αὐτὸ σκοτώνεται ἐπίσης σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἡ Κλυταιμνήστρα πρὶν ἀπὸ τὸν Αἴγισθο, ποὺ στὸν θάνατό του ὁ ποιητὴς ἔβαλε τὸν κύριο τόνο τῆς τελικῆς σκηνῆς.

Παλιὸς θρύλος ἔλεγε ὅτι ἡ ᾿Ηλέκτρα εἶχε σώσει τὸν μικρὸ ᾿Ορέστη καὶ παραστάθηκε πολὺ στὸν νέο ποὺ ξαναγύριζε στὴν πατρίδα. ᾿Απὸ αὐτὲς τὶς βάσεις ὁ Σοφοκλῆς ἔπλασε τὴν μορφὴ ποὺ μένει ἡ πιὸ προσωπική του δημιουργία. Στὴν προλογικὴ σκηνή, ποὺ ἔχει χαρακτήρα ἑνὸς προδράματος πρὶν ἀπὸ τὸ δράμα τῆς

1. Αὐτὸ τὸ ἀρνοῦνται ἀρκετοὶ ἑρμηνευτές. ῾Ο A. Wasserstein, *Gnom.* 32, 1960, 178, ἔχει λοιπὸν ἀσφαλῶς δίκαιο, ὅταν στρέφεται ἐναντίον τῆς ἀντίληψης ὅτι ὁ Σοφοκλῆς δὲν κατάδικασε ἠθικὰ τὴν μητροκτονία. Αὐτὸ ὅμως, ὅπως κι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, σημαίνει ὅτι δὲν ἦταν πρόθεση τοῦ ποιητῆ νὰ τοποθετήση αὐτὸ τὸ πρόβλημα στὸ κέντρο τοῦ ἔργου του. Διαφορετικὰ ὁ H. F. Johansen στὴν ἔρευνά του ποὺ μνημονεύεται στὸ βιβλιογρ. μέρος.

'Ηλέκτρας, ἔρχεται ὁ 'Ορέστης μαζὶ μὲ τὸν γέρο παιδαγωγό του στὸ παλάτι τῶν 'Ατρειδῶν στὶς Μυκῆνες καὶ προετοιμάζει τὸ ψέμα, ποὺ θὰ τοῦ ἀνοίξη τὸν δρόμο πρὸς τὴν ἐκδίκηση. Ταιριαστοὶ ἀντηχοῦν στὸν λόγο του οἱ θρῆνοι τῆς 'Ηλέκτρας ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ σπίτι. 'Ο 'Ορέστης πῆγε στὸν τάφο τοῦ πατέρα του, καὶ τότε ἐμφανίζεται ἡ ἴδια στὴν σκηνὴ καί, πρῶτα μόνη της, ὕστερα σὲ «ἀμοιβαῖο» τραγούδι μὲ τὸν χορὸ ἀπὸ μυκηναῖες γυναῖκες, ἀφήνει τὸν πόνο της νὰ ξεχυθῆ. 'Ο πατέρας σκοτωμένος ἐπαίσχυντα, ὁ ἀδελφὸς στὴν ξενιτιά, ἡ θέση αὐτῆς τῆς ἴδιας, σὰν τῆς πιὸ παρακατιανῆς ὑπηρέτριας. Πιὸ βαριὰ ὅμως ὑποφέρει ἡ 'Ηλέκτρα γιὰ τὸ ἄδικο ποὺ βλέπει μέσα στὸ σπίτι ἐξαιτίας τοῦ ἀφέντη. Θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποταχθῆ καὶ ἡ ἴδια, ἂν ἤθελε νὰ συμβιβαστῆ μὲ αὐτόν, ὅπως τὸ μπόρεσε ἡ ἀδελφή της Χρυσόθεμη, ποὺ στέκεται κοντά της ὅπως ἡ 'Ισμήνη κοντὰ στὴν 'Αντιγόνη. 'Η Κλυταιμνήστρα, τρομαγμένη ἀπὸ ἕνα ἀπειλητικὸ ὄνειρο, ἔστειλε τὴν ὑπάκουη κόρη της στὸν τάφο τοῦ 'Αγαμέμνονα, ἡ 'Ηλέκτρα ὅμως συμβουλεύει κρυφὰ τὴν ἀδελφή της, ὅταν κάμνη τὶς σπονδές, νὰ μὴν παρακαλέση γιὰ τὴν μάνα τους ἀλλὰ γιὰ τὸν 'Ορέστη καὶ γιὰ τὴν τύχη τοῦ σπιτιοῦ.

Τὸ ἀπειλητικὸ ὄνειρο τῆς Κλυταιμνήστρας μποροῦμε νὰ τὸ παρακολουθήσουμε πέρα ἀπὸ τὶς *Χοηφόρες* ὡς πίσω στὴν χορικολυρικὴ *'Ορέστεια* τοῦ Στησιχόρου, καινούργια ὅμως εἶναι ἐδῶ ἡ περιγραφή του. Τὸ θέμα τοῦ δέντρου ποὺ φυτρώνει ἀπὸ τὸ σκῆπτρο τοῦ 'Αγαμέμνονα καὶ ἰσκιώνει τὴν χώρα, προέρχεται— μιὰ ἀκόμα μαρτυρία γιὰ τὴ οἰκειότητα τοῦ ποιητῆ μὲ τὸν 'Ηρόδοτο—ἀπὸ τὸ ὄνειρο τοῦ 'Αστυάγη πρὶν ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ Κύρου (1, 108).

Τὸ μεσαῖο τμῆμα τοῦ ἔργου ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ σκηνές, ποὺ περιλαμβάνουν τὴν διαμαρτυρία τῆς 'Ηλέκτρας καὶ τὴν πτώση της σὲ βαθύτατον πόνο. Σὲ μιὰν μεγάλη ἀγωνιστικὴ σκηνὴ ἡ 'Ηλέκτρα ξεσκίζει τὴν μάσκα τῆς ὑποκρισίας ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς μητέρας της καὶ μέσα σὲ ὅλην της τὴν δυστυχία ὑπερασπίζει τὸ δίκαιο καὶ τὴν θέση του σ' αὐτὸν τὸν κόσμο. Οἱ σκέψεις καὶ τῶν δυὸ γυναικῶν στριφογυρνοῦν γύρω ἀπὸ τὸν 'Ορέστη. 'Ο ἐρχομός του ἀποτελεῖ τὴν μόνη ἐλπίδα τῆς 'Ηλέκτρας, ἐνῶ ἡ Κλυταιμνήστρα στὸ τέλος τῆς σκηνῆς αὐτῆς παρακαλεῖ μὲ σκεπασμένα λόγια τὸν 'Απόλλωνα νὰ τὴν σώση ἀπὸ τὴν ἐκδίκηση. Τότε φθάνει ὁ γέρος παιδαγωγὸς τοῦ 'Ορέστη καὶ ἀνακοινώνει τὸν θάνατό του σὲ μιὰν δελφικὴ ἁρματοδρομία. Τόσην ἀμεσότητα ἔχει ἡ διήγηση αὐτή, στὴν ὁποία ἡ τέχνη τοῦ ποιητῆ δείχνεται ἰσάξια μὲ τὴν ἐπικὴ ἀριστοτεχνία τῶν ἀγγελικῶν ρήσεων τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ ἐμεῖς, σχεδὸν καὶ οἱ ἴδιοι ξεγελασμένοι, συζοῦμε τὰ συναισθήματα τῶν δυὸ γυναικῶν: τὴν βαθιά, λυτρωμένη ἀνάσα τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τὸ γκρέμισμα τῆς 'Ηλέκτρας ἀπὸ τὴν τελευταία της ἐλπίδα, σὲ μιὰν δυστυχία ποὺ φαίνεται ἀδιέξοδη.

Τὸν κομμό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀκούγεται ἡ ἠχὼ γιὰ τὴν εἴδηση τοῦ θανάτου, τὸν ἀκολουθεῖ μιὰ σκηνὴ ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν πρώτη, ἐκείνην ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἀδελφές, καὶ κλείνει μαζί της ἕναν κύκλο γύρω ἀπὸ τὸ ζευγάρι τῶν σκηνῶν τοῦ κεντρικοῦ τμήματος. 'Η Χρυσόθεμη ξαναγυρνᾶ χαρούμενα ἀναστατωμένη ἀπὸ

τὸν τάφο τοῦ πατέρα της. Λουλούδια κι ἕναν βόστρυχο, καθὼς καὶ σημάδια ἀπὸ μιὰν ὑγρὴ σπονδὴ βρῆκε ἐκεῖ: αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ Ὀρέστης, ποὺ ξαναγύρισε στὴν πατρίδα, ποὺ θυσίασε καὶ προσευχήθηκε στὸν τάφο τοῦ πατέρα. Τώρα ἡ Ἠλέκτρα βρίσκεται ἀνάμεσα στὴν παραίσθηση καὶ στὴν ἀλήθεια· σ' αὐτὴν τὴν τραγικὴ θέση χάνει στὴν ἀρχὴ τὸν σωστὸ δρόμο. Αὐτὸ ποὺ τῆς διηγεῖται ἡ Χρυσόθεμη καὶ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀλήθεια, θὰ ἐσήμαινε τὴν ἐκπλήρωση ὅλων τῶν ἐπιθυμιῶν. Πιασμένη ὅμως μέσα στὴν πλάνη δὲν μπορεῖ νὰ δῆ τὸ σωστὸ καὶ μὲ τὴν ψευτογνώση της ἀντιμιλᾶ στὴν ἀδελφή της, ποὺ τώρα κι αὐτὴ πέφτει μαζί της στὴν πλάνη. Ἡ Ἠλέκτρα ἀντιμετωπίζει τὴν κατάσταση ὅπως πρέπει νὰ τὴν βλέπη, μὲ τὴν ἀπόφαση νὰ δράση. Μόνη της θὰ ἐκτελέση τὴν δίκαιη ἐκδίκηση, καὶ παρακαλεῖ τὴν Χρυσόθεμη νὰ τὴν βοηθήση. Ἔτσι ὅμως ζητᾶ ἀπὸ αὐτὴν κάτι ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ζητήση ἀπὸ τὴν ἀδύναμη, τὴν ὑποχωρητική. Ἂν στὴν πρώτη σκηνὴ μὲ τὴν Χρυσόθεμη οἱ δυὸ ἀδελφὲς παρουσιάζονται τόσο διαφορετικές, τώρα ἐδῶ τὸ ἦθος τῆς καθεμιᾶς ξεχωρίζει μὲ τὴν πιὸ ἔντονη ἀντίθεση. Τώρα εἶναι ἡ Ἠλέκτρα τόσο μόνη, ὅσο ἡ Ἀντιγόνη στὸν δρόμο της πρὸς τὸν θάνατο. Τότε ἔρχεται ὁ Ὀρέστης μὲ τὴν ὑδρία, ποὺ δῆθεν περιέχει τὴν τέφρα του.Δὲν ξέρει τὴν ἀδελφή του, αὐτὴ πιστεύει τὴν ἀπάτη καὶ ἀρχίζει ἕναν συγκινητικὸ διάλογο μὲ αὐτὸ ποὺ τῆς ἔμεινε πιὰ ἀπὸ τὸν ἀδελφό της. Τώρα καταλαβαίνει ὁ Ὀρέστης ποιὰ εἶναι αὐτὴ ποὺ θρηνεῖ μπροστά του (θὰ ἦταν ἄραγε σωστὸ νὰ κρατήσουμε λογαριασμὸ πόσο ἀργεῖ νὰ συμβῆ αὐτό;) καὶ δίνει γνωριμία. Ἡ ξέφρενη ἀγαλλίαση τῆς Ἠλέκτρας πῆρε τώρα τὴν θέση τοῦ θρήνου, ποὺ τὸν ἀκούσαμε ἀπὸ αὐτὴν στὶς πρῶτες σκηνές. Ὅμως σὲ μιὰν τελευταία, τὴν πιὸ μακρινὴ ἀντιστοιχία βρίσκονται σ' αὐτὸ τὸ ἔργο μὲ τὸ ἀριστοτεχνικὸ χτίσιμο οἱ πιὸ ὑπέροχες περιθωριακὲς σκηνές. Ἐκεῖ ὁ νέος ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν ξενιτιὰ στὸ σπίτι τῶν προγόνων του, γιὰ νὰ στήση δικαστήριο, ἐδῶ ἡ ἐκπλήρωση τῆς ἐκδίκησης, ποὺ τὸν ἀποκαθιστᾶ στὰ δικαιώματά του.

Ἡ *Ἠλέκτρα* δείχνει τὸ ὕφος τοῦ ἡλικιωμένου Σοφοκλῆ, ποὺ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά του τὰ ἔφερε πιὸ κοντά μας ὁ KARL REINHARDT. Ἀντὶ γιὰ τὴν ἀπομόνωση τοῦ κάθε ἥρωα στὰ παλιότερα δράματα, καὶ τὸν «στατικὸ τύπο τοῦ πάθους» τους, μπῆκε ἕνα καινούργιο ἀμοιβαῖο δέσιμο τῶν προσώπων ποὺ δροῦν. Σὲ συνάρτηση μὲ αὐτὸ ἔχουμε μιὰν ἐκτέλεση τῶν σκηνῶν ἐπηρεασμένην ἐντονότερα ἀπὸ τὸ ψυχικὸ στοιχεῖο καὶ πλούσιαν σὲ ἐναλλαγές, ἕναν διάλογο μὲ καινούργιον τρόπο ζωντανεμένο, χάρη σὲ ἀγωνίες καὶ μεταπτώσεις.

Τὰ φαινόμενα ποὺ μνημονεύσαμε τώρα δά, μποροῦν νὰ νοηθοῦν σὰν συμπτώματα μιᾶς πολὺ σημαντικῆς πορείας. Μὲ ἐλάχιστα λόγια μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ ὅτι σὲ δράματα ὅπως τὴν *Ἠλέκτρα* καὶ τὸν *Φιλοκτήτη* ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται μὲ καινούργιον τρόπο στὸ κέντρο τοῦ ἔργου. Αὐτὸ μολαταῦτα δὲν σημαίνει μιὰν ἐγκοσμιοποίηση τῆς τραγωδίας—ποὺ εἶναι συνδεμένη μὲ τὴν λατρεία—,ἐγκοσμιοποίηση ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν δοῦμε στὸν Εὐριπίδη, μάλιστα σὲ ἔργα στὰ ὁποῖα αὐτὸς ἐμφανίζει θεοὺς ἐπάνω στὴν σκηνή του. Δὲν ἔχουμε τὴν παραμικρὴ ἀφορμὴ νὰ δεχθοῦμε ὅτι

στὴν βαθιὰ θρησκευτικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν Σοφοκλὴ εἰσχώρησε ὁποιαδήποτε ἀλλαγή. Περισσότερο πρόκειται γιὰ μιὰν μετατόπιση τῶν τόνων, ποὺ εἶχε συνέπειες. Τὸν ἄνθρωπο ἐξακολουθοῦν νὰ τὸν κυβερνοῦν πάντα οἱ ἴδιοι θεοί, τυπικὰ ὅμως αὐτοὶ τραβήχτηκαν πίσω, στὸ δεύτερο πλάνο τοῦ ἔργου. Σὲ ἔργα ὅπως τὸν *Αἴαντα, τὴν Ἀντιγόνη, τὸν Οἰδίποδα*, ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σὲ ἕναν μόνιμο διάλογο μὲ τὴν θεότητα, καὶ πόσο ἀκριβῶς ὁ *Οἰδίποδας Τύραννος* εἶναι ἕνας τέτοιος διάλογος φαίνεται στὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ σώζονται, ποὺ φέρνει τὸν θαυμάσιο ἀπόηχο αὐτοῦ τοῦ διαλόγου. Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα ἡ φωνὴ τῶν θεῶν ἠχεῖ μὲ χρησμοὺς ἢ μὲ τὸ στόμα τῶν μάντεων ρωμαλέα μέσα στὰ γεγονότα. Σὲ σύγκριση μὲ αὐτά, πόσο ἡ ἐντολὴ τοῦ Ἀπόλλωνα στὸν Ὀρέστη νὰ ἐκδικηθῇ, μένει στὸ περιθώριο τοῦ δράματος! Καὶ πόσο δυνατὰ ἡ ἐντολὴ αὐτὴ συγκεντρώνεται στὸ μόνο πρόσωπο τῆς Ἠλέκτρας, στὸν πόνο της, τὴν ἐλπίδα της καὶ τὸν γενναῖον ἀγώνα της! Μέσα στὸ καινούργιο φῶς στὸ ὁποῖο παρουσιάζεται μπροστά μας ὁ ἄνθρωπος σ' αὐτὰ τὰ δράματα τοῦ Σοφοκλῆ, γίνεται ὁρατὸς ἕνας νέος πλοῦτος τοῦ ψυχικοῦ στοιχείου. Ὅταν αὐτὴ ἡ Ἠλέκτρα μιλᾶ στὴν ὑδρία, ποὺ ὅπως πιστεύει κρύβει τὴν τέφρα τοῦ ἀδελφοῦ της, βρίσκει τόνους ὕψιστης τρυφερότητας καὶ ἐσωτερικότητας, τέτοιους στίχους ποὺ σχεδὸν πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν τοὺς νιώθουμε στὸ ἀττικὸ θέατρο. Ἡ ἴδια Ἠλέκτρα κορώνει μὲ ἄγριο μίσος ἐναντίον τῆς μητέρας της, καὶ ἐνῶ ὁ Ὀρέστης μέσα στὸ παλάτι χτυπᾶ, ἀκοῦμε τὴν φράση ποὺ δύσκολα τὴν ἀντέχουμε (1415): *χτύπα διπλά, ἂν τὸ μπορεῖς (παῖσον, εἰ σθένεις, διπλῆν)!* Ἡ Ἠλέκτρα ἔχει τὴν μεγάλη καὶ ἀλύγιστη ἀποφασιστικότητα τῆς Ἀντιγόνης, ἀκριβῶς ὅμως ἡ σύγκριση τῶν δυὸ μορφῶν μπορεῖ νὰ δείξῃ πόσο πιὸ πλούσια ἔγινε ἡ περιγραφὴ τῶν ἀνθρώπων στὸν Σοφοκλή.

Θέμα τῆς *Ἠλέκτρας* δὲν εἶναι πιὰ ὅπως στὶς *Τραχίνιες* ἢ στὸν *Οἰδίποδα* ἡ ἀγεφύρωτη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ ἀνθρώπινα σχέδια καὶ τὴν θεϊκὴ καθοδήγηση, καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν εἶναι τραγωδία μὲ τὸ ἴδιο νόημα ὅπως τὰ παλιότερα δράματα. Ἐδῶ ὁ ποιητὴς δὲν ὑποστηρίζει πιὰ μιὰν μεγάλη, ἀνεξερεύνητη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, παγκόσμιαν τάξη, ποὺ ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀτόμου. Αὐτὸ ποὺ βλέπουμε εἶναι ἡ ψυχὴ ἑνὸς ἀνθρώπου καθὼς ὑπομένει γενναῖα τὸν πόνο καὶ χαίρεται τὴν λύτρωση. Ξαναγυρνοῦμε σὲ κάτι ποὺ εἴπαμε πρωτύτερα, ἂν ριψοκινδυνεύσουμε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ *Ἠλέκτρα* δείχνει ἀληθινὰ καταστάσεις μεγάλης δύναμης καὶ βάθους, στὸ σύνολό της ὅμως δὲν εἶναι ἔκφραση μιᾶς τραγικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου, ὅπως π.χ. ὁ πρῶτος *Οἰδίποδας*.

Πολλὰ ἀπὸ ὅσα εἴπαμε ἰσχύουν ἐπίσης καὶ γιὰ τὸν *Φιλοκτήτη*, ποὺ τὸν δίδαξε ὁ Σοφοκλῆς στὰ 409. Ἀρχαία ἐπικὴ παράδοση, ποὺ τὴν πραγματεύονταν ἤδη τὰ *Κύπρια* καὶ ἡ *Μικρὴ Ἰλιάδα*, ἔλεγε ὅτι οἱ Ἕλληνες στὴν ἐκστρατεία τους ἐναντίον τῆς Τροίας ἄφησαν τὸν Φιλοκτήτη στὸ νησὶ τῆς Λήμνου. Ἡ ἀθεράπευτα ἐξελκωμένη καὶ κάκοσμη πληγὴ ἀπὸ τὸ δάγκωμα ἑνὸς φιδιοῦ τὸν ἔκαμνε ἀνυπόφορον στοὺς ἄλλους. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐκστρατείας ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ τὸν πάρουν ἀπὸ ἐκεῖ, γιατὶ ἡ Τροία, σύμφωνα μὲ ἕναν χρησμό, θὰ κυριευόταν μόνο ἂν

ὁ Φιλοκτήτης μὲ τὸ θαυματουργὸ τόξο του, ποὺ κάποτε ἦταν τὸ ὅπλο τοῦ Ἡρακλῆ, ἔπαιρνε μέρος στὸν πόλεμο. Ὁ Βακχυλίδης, σύμφωνα μὲ ἕνα σχόλιο στὸν Πίνδαρο (*Πυθ.* 1, 100), εἶχε συνθέσει ἕναν διθύραμβο μὲ περιεχόμενο τὴν μοίρα τοῦ Φιλοκτήτη, καὶ ὁ Πίνδαρος ἀναφέρθηκε σ' αὐτὸν στὸν 1. *Πυθιόνικο*. Καὶ οἱ τρεῖς μεγάλοι τῆς ἀττικῆς τραγωδίας πραγματεύθηκαν αὐτὸ τὸ θέμα, καὶ χρωστοῦμε στὸν 52. λόγο τοῦ Δίωνα ἀπὸ τὴν Προύσα μιὰν ἀσφαλῶς πολὺ ἀτελὴ καὶ ρητορικὴ σύγκριση τῶν ἔργων τους. Μὲ ποιὰ μέσα ὁ Ὀδυσσέας στὸν *Φιλοκτήτη* τοῦ Αἰσχύλου παρακινοῦσε αὐτὸν ποὺ τὸν εἶχαν ἐγκαταλείψει κάποτε, νὰ πάη μαζί τους τώρα, δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀναπαραστήσουμε. Ἕνα σπάραγμα ἀπὸ μιὰν «ὑπόθεση» αὐτοῦ τοῦ δράματος (*Ox. Pap.* 20, 1952, ἀρ. 2256 ἀπόσπ. 5) περιέχει τὰ ὀνόματα Νεοπτόλεμος, Φιλοκτήτης καὶ Ὀδυσσέας. Εὔλογο ἦταν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀναγνωρίζουμε σ' αὐτὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου· μολαταῦτα ἡ Στ. Γ. Κοσσυφοπουλου (*Ἑλληνικὰ* 14, 1955/56, 449) ἔδειξε τὴν δυνατότητα μιᾶς συμπλήρωσης, ποὺ τὸ ἀποτέλεσμά της εἶναι ἡ συσχέτιση τῶν ὀνομάτων αὐτῶν μὲ τὸ δράμα τοῦ Σοφοκλῆ. Τὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη ἀνεβάσθηκε στὰ 431 μαζὶ μὲ τὴν *Μήδεια*. Ἐδῶ τὸ ἀρχαῖο θέμα ἔγινε φορέας ἐθνικοῦ ἑλληνικοῦ προβληματισμοῦ. Ἀπεσταλμένοι τῶν Τρώων καὶ τῶν Ἑλλήνων (Ὀδυσσέας καὶ Διομήδης) καλόπιαναν τὸν κάτοχο τοῦ θαυματουργοῦ ὅπλου, καὶ ὁ ἴδιος βρισκόταν ἀνάμεσα στὴν πίκρα καὶ στὸ ἑλληνικὸ φιλότιμο. Αὐτὸ νίκησε στὸ τέλος.

Οἱ δυὸ πρόδρομοι τοῦ Σοφοκλῆ στὴν ἐπεξεργασία αὐτοῦ τοῦ θέματος, τὸν χορὸ τὸν σχημάτιζαν ἀπὸ κατοίκους τῆς Λήμνου. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ ἔχει μεγάλη σημασία ὁ νεωτερισμός του, νὰ κάμη τὴν Λῆμνο ἀκατοίκητο νησί. Ὁ Φιλοκτήτης του δὲν εἶναι μόνο ἀποκλεισμένος ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ εἶναι ἕνας ἄνθρωπος ποὺ ὑπομένει σὲ βαθύτατη δυστυχία, εἶναι ὁ ἀρρωστημένος ἀπὸ χρόνια, ποὺ σὲ φοβερὴ μοναξιὰ καταφέρνει νὰ ζῆ μιὰν ἄθλια ζωὴ τρώγοντας ὅ,τι χτυπᾶ μὲ τὸ τόξο του. Πόσο βαθιὰ πρέπει αὐτὴν τὴν μεγάλη καὶ περήφανη καρδιὰ νὰ τὴν ἔτρωγε ἡ πίκρα, μὲ πόσο συγκινητικὴν ἐμπιστοσύνη ξανοίγεται στὸν νέο, ποὺ τὸν ἀναγνωρίζει σὰν ὅμοιό του καὶ ὁ ὁποῖος τοῦ ὑπόσχεται τὸν γυρισμὸ στὴν πατρίδα! Ὑποκινητὴς τῆς δολοπλοκίας εἶναι ὁ Ὀδυσσέας, καὶ δὲν θὰ μπορέση κανεὶς νὰ πῆ ὅτι αὐτὴ ἡ μορφὴ ἔχει ἐπάνω της χαρακτηριστικὰ σοφοκλεϊκῆς ἀνθρωπιᾶς. Ἂν ἐξετάσουμε μονόπλευρα ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ Νεοπτόλεμου αὐτὸ τὸ δράμα, τὸ ὁποῖο μὲ μοναδικὸν τρόπο βάζει σὲ μιὰν πολὺ περίπλοκη κίνηση τρεῖς ἀνθρώπους, τελείως διαφορετικοὺς ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἡλικίας καὶ τοῦ χαρακτήρα, ὁ Ὀδυσσέας χωρὶς ἀμφιβολία ἐμφανίζεται σὰν ἕνας ἀπατεώνας. Καὶ μολαταῦτα θὰ ἦταν λάθος σ' αὐτὸν νὰ δοῦμε μόνο τὸν κακὸν ἄνθρωπο καὶ νὰ θελήσουμε νὰ τοῦ ἀποδώσουμε μεφιστοφελικὰ χαρακτηριστικά. Ὁ Ὀδυσσέας ἐνεργεῖ σὰν ἐντολοδόχος τῆς συνέλευσης τοῦ στρατοῦ κι ἔχει τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἑνὸς σχεδίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρέμεται ἡ ἔκβαση τῆς ἐκστρατείας.

Σωστὰ παρατήρησαν ὅτι δὲν ἀποκτοῦμε μιὰν καθαρὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Ὀδυσσέα στὸ ἔργο. Πρόκειται νὰ μεταφερθῆ στὴν Τροία ὁ Φιλοκτήτης

μὲ τὸ ὅπλο του, ἢ τὸ ὅπλο μονάχα; Αὐτὸ σὲ μιὰν σειρὰ χωρίων μένει σὲ μισόφωτο, ἐνῶ σὲ ἄλλην ἡ ἔμφαση δίνεται σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς δυὸ δυνατότητες[1]. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν παρατήρηση ἐπιχείρησαν μάλιστα μιὰν ἑρμηνεία τοῦ ἔργου[2], σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία αὐτὸ θὰ πλησίαζε χρονικὰ τὸν *Οἰδίποδα Τύραννο*: ὁ χρησμὸς τῶν θεῶν, ποὺ σύμφωνα μὲ αὐτὸν ὁ Φιλοκτήτης θὰ μεταφερόταν στὴν Τροία μὲ τὸ καλό, τάχα παρανοήθηκε ἀπὸ τὸν Ὀδυσσέα, ποὺ προχώρησε μὲ δόλον καὶ θέλησε νὰ πάρη στὸ χέρι του μόνο τὸ τόξο. Ἔτσι ὅλα του τὰ σχέδια θὰ ἀποτύχαιναν. Ἂν ἦταν αὐτὸ τὸ κεντρικὸ νόημα τοῦ ἔργου, θὰ ἔπρεπε νὰ ψέξουμε τὸν ποιητή, γιατὶ ἀκριβῶς τὸ ἔκρυψε μὲ ἐπιμέλεια. Καλὰ θὰ κάμνουμε νὰ μὴν δίνουμε ὑπερβολικὴ σημασία στὶς ἀσυμφωνίες ποὺ σημειώσαμε, ποὺ τὶς βρίσκει βέβαια μόνο ὁ κριτικὸς στὸ γραφεῖο του. Ἀσφαλῶς ἔχουμε τὴν ἄδεια νὰ βλέπουμε τὰ τεχνάσματα, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ποιητὴς κάμνει δυνατὴ τὴν ροὴ αὐτοῦ τοῦ ζωντανοῦ ἔργου, ὁπωσδήποτε ὅμως σημασία ἔχουν μόνο οἱ δραματικοὶ παλμοὶ καὶ ἡ ψυχικὴ ἀπήχηση ποὺ κερδήθηκε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο.

Ἂν ὁ Ὀδυσσέας στὴν ἐξέλιξη τῆς δολοπλοκίας του ἔρχεται σὲ κοφτὴν ἀντίθεση μὲ τὸν Νεοπτόλεμο, ἔτσι ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἀντίθεση μὲ τὴν ὁποία τὸν δείχνει ἡ *Ἰλιάδα* πρὸς τὸν πατέρα τοῦ Νεοπτόλεμου, τὸν Ἀχιλλέα. Αὐτὸς στὸ *Ι* τῆς *Ἰλιάδας* (312) λέει στοὺς πρεσβευτὲς ὅτι μισεῖ σὰν τὶς πόρτες τοῦ Ἅδη ἐκεῖνον ποὺ ἄλλα λέει κι ἄλλα κρύβει στὴν ψυχή του. Καὶ ὁ γιός του μισεῖ τὴν ψευτιά, κι ἐπειδὴ γίνεται ὄργανό της, ὅλη ἡ ὕπαρξή του μπερδεύεται μὲ ἐπικίνδυνον τρόπο.

Ὁ Ὀδυσσέας τὸν ἔπεισε—μὲ ἀρκετὴ δυσκολία—νὰ παρασύρη τὸν Φιλοκτήτη μὲ μιὰν ψεύτικη διήγηση. Ὁ Νεοπτόλεμος ἀπὸ μιὰν ἀρχὴ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐντύπωση τῆς φοβερῆς δυστυχίας τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὁποῖο πρόκειται νὰ ξεγελάση. Ὑπακούει ὅμως στὸ κύρος τοῦ πιὸ ἡλικιωμένου, τοῦ πολύπειρου. Καὶ νά, τώρα, ποὺ ζεῖ τὴν ξέφρενη χαρὰ τοῦ δυστυχισμένου, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ξαναδῆ ἀνθρώπους, νὰ ἀκούση ἑλληνικοὺς φθόγγους, καὶ ποὺ πιστεύει κι αὐτὸν καθὼς καὶ τὸν χορὸ τῶν ναυτῶν, ὅτι θὰ τὸν ξαναπᾶν τάχα πίσω στὴν Ἑλλάδα, στὴν πατρίδα του. Ἑτοιμάζονται κιόλας γιὰ τὴν ἀναχώρηση, ὅταν ὁ Φιλοκτήτης παθαίνει μιὰν φοβερὴ προσβολὴ τῆς ἀρρώστειάς του. Ὁ Νεοπτόλεμος πρέπει νὰ τὸν δῆ στὸ ἀκρότατο σημεῖο τῆς δυστυχίας του: τὶς συγκινητικὲς λυπητερὲς ἀπόπειρες νὰ κρύψη τοὺς πόνους, τὸ ἄγριο ξέσπασμα καὶ τὸ βύθισμα σ' ἕναν λυτρωτικὸ ὕπνο. Πρωτύτερα ὁ ἄρρωστος τοῦ ἔδωσε στὸ χέρι τὴν πιὸ μεγάλη ἀπόδειξη τῆς ἐμπιστοσύνης του, τὸ τόξο, ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐξασφαλίζη τὴν ζήση—καὶ τί ζήση! — ἐπάνω στὸ ἔρημο νησί. Τὸ δράμα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δὲν ἔχει τὰ μέσα νὰ παραστήση μιὰν ψυχικὴ πορεία στὶς βαθμίδες της, ἀκριβῶς ἐδῶ ὅμως μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὶς πρῶτες προσπάθειες. Ὁ Νεοπτόλεμος, ποὺ πρῶτα ἦταν τόσο εὔγλωττος, ὕστερα, μπροστὰ στὸν θρῆνο τοῦ ἄλλου, ὅλο καὶ χάνει τὰ λόγια του καὶ

1. Τὰ χωρία: 68. 77. 101. 112. 612. 839. 1055.
2. Bowra (βλ. παρακ.), 261.

τὸ λέει ὁ ἴδιος (806): «ὥρα τώρα ὑποφέρω κι ἐγὼ τὸν πόνο σου». Αὐτὴ ἡ συμπόνια τὸν ὁδηγεῖ στὴν ἀπόφαση νὰ ἐπανορθώση τὴν ἀπάτη του, καὶ ἐπιμένει σ' αὐτὴν τὴν ἀπόφαση παρ' ὅλες τὶς μεγάλες δυσκολίες ποὺ τοῦ δημιουργοῦν ἡ ἀντίσταση τοῦ 'Οδυσσέα καὶ ἡ δυσπιστία καὶ τὸ πεῖσμα τοῦ Φιλοκτήτη. 'Η ὁμολογία τοῦ ψέματός του εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα, ἡ ἀπόδοση τοῦ τόξου, κάτι ποὺ ἀναγκάζει τὸν 'Οδυσσέα νὰ τὸν φοβερίση ἄγρια, τὸ δεύτερο, καὶ ὅταν ὁ Φιλοκτήτης παρ' ὅλες τὶς προτροπὲς ἀρνιέται νά πάη μαζί τους μὲ τὸ καλὸ στὴν Τροία, ὁ Νεοπτόλεμος ἔχει ἀποφασίσει τὰ ἔσχατα: τὴν ὑπόσχεση νὰ ὁδηγήση πίσω στὴν 'Ελλάδα τὸν ἄρρωστο, ποὺ ὡς τότε ἦταν ἕνα ψέμα ἀπατηλό, τώρα θὰ τὴν κάμη πραγματικότητα. Τὴν ἑλκυστικὴ δόξα μπροστὰ στὴν Τροία δὲν τὴν λογαριάζει πιά, καὶ τὴν ἀπειλητικὴ ἐκδίκηση τῶν 'Ελλήνων θὰ τὴν ὑπομείνη. 'Ακουμπώντας στὸν Νεοπτόλεμο τρικλίζει ὁ Φιλοκτήτης πρὸς τὸ πλοῖο.

Τὸ ἔργο τελειώνει οὐσιαστικὰ ἐδῶ, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ τελειώση ἔτσι. Γιατί, ἔστω κι ἂν ὁ τραγικὸς ποιητὴς ἔχει ἀρκετὴν ἐλευθερία ἀπέναντι στὴν μυθικὴ παράδοση καὶ μπορεῖ νὰ τραβήξη δικούς του δρόμους, προπάντων στὴν ψυχικὴ αἰτιολόγηση τῶν γεγονότων, ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλάζη τὴν πορεία τους στὰ σημεῖα ποὺ ἐξάπαντος ἦταν σταθερά. Γιατὶ ὁ Φιλοκτήτης βρέθηκε βέβαια κάποτε στὴν Τροία καὶ μὲ τὸ τόξο του βοήθησε ἀποφασιστικὰ στὴν πτώση της. Γι' αὐτὸ καὶ τοὺς δυὸ τοὺς σταματᾶ στὸν δρόμο τους πρὸς τὸ πλοῖο ἡ ἐμφάνιση τοῦ 'Ηρακλῆ. 'Αφοῦ αὐτὸς ποὺ ἀνυψώθηκε στὸν Ὄλυμπο δίνει μὲ τὰ λόγια του ἕνα τέλος στὴν ἀντίσταση τοῦ Φιλοκτήτη καὶ ὁδηγεῖ τὰ πράγματα στὸν προκαθορισμένο δρόμο, ἔτσι ὁ ρόλος του εἶναι ὁ ἴδιος ὅπως καὶ τῶν «ἀπὸ μηχανῆς θεῶν» τοῦ Εὐριπίδη. 'Ο 'Ηρακλὴς ὅμως, διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκείνους, εἶναι στενὰ δεμένος μὲ τὴν ἁρμογὴ τοῦ συνόλου[1]. Ὅτι ὁ Φιλοκτήτης κουβαλᾶ τὸ τόξο τοῦ 'Ηρακλῆ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Οἴτης, εἶναι ἕνα ἐξωτερικὸ στοιχεῖο· πιὸ οὐσιῶδες εἶναι ὅτι ὁ 'Ηρακλὴς δὲν ἀναγκάζει μὲ μιὰν θεϊκὴ ἐπιταγὴ τὸν φίλο του νὰ κάμη μεταβολή, ἀλλὰ μὲ τὴν ὑπόδειξη τοῦ δικοῦ του δρόμου, ποὺ τὸν ὁδήγησε στὴν ἀνύψωση μέσα ἀπὸ μεγάλα βάσανα. Μέσα στὴν προτροπὴ ὅμως τοῦ 'Ηρακλῆ γιὰ θεοσέβεια μιλᾶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, ποὺ διατήρησε τὴν εὐλαβική του πίστη κι ἔμεινε ὁ ἴδιος σὲ ὅλην του τὴν ζωή

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν συνοχὴ τοῦ καλλιτεχνήματος τοῦ Σοφοκλῆ, ἀποκλείεται προκαταβολικὰ ἡ συσχέτισή του μὲ σύγχρονα ἐπίκαιρα γεγονότα, ὅπως τὴν ἀποζητᾶ κάποτε ὁ Εὐριπίδης. Ὅτι ὅμως ἡ σοφιστική, ποὺ στὴν περίοδο τῆς ὡριμότητάς του ἔφτασε σὲ μιὰν ριζικὴ ἀναθεώρηση τῆς παράδοσης, τὸν συγκλόνισε δυνατά, θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ τὸ δοῦμε, προπάντων στὴν *'Αντιγόνη*. Τότε τὰ πνεύματα εἶχαν χωρισθῆ στὸ ζήτημα τῆς παιδείας. Γιὰ τοὺς μὲν ἴσχυε ἀκόμα ἡ παλιὰ ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη, ὅτι ἡ κληρονομικότητα *(φύσις)* καθορίζει τὸν τρόπο καὶ τὶς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου· οἱ νεότεροι ἀπεναντίας συμφωνοῦσαν μὲ τὸν σο-

---

1. Καλὰ διερευνᾶ τὴν ἰδιοτυπία αὐτοῦ τοῦ σοφοκλεικοῦ «ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ» ὁ A. Spira, *Untersuchungen zum «deus ex machina» bei Soph. und Eur.* Διδακτ. διατρ. Φραγκφ. Kallmünz 1960.

φιστὴ 'Αντιφώντα, ποὺ ἔλεγε (VS 87 B 60): «*πρῶτον, οἶμαι, τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ παίδευσις*». Δὲν μποροῦμε ἐδῶ νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ αὐτὴν τὴν ἐνδιαφέρουσα συζήτηση[1], στὴν ὁποία μὲ τὸν τρόπο του πῆρε μέρος καὶ ὁ Εὐριπίδης. 'Ο *Φιλοκτήτης* ὅμως ἀποτελεῖ τὴν ρητὴ πίστη τοῦ Σοφοκλῆ στὴν ἀρχαιοελληνικὴ πεποίθηση, ποὺ μὲ ἰδιαίτερην ἔμφαση προβάλλει στὸν Πίνδαρο: «*μεγάλη εἶναι ἡ ἀξία ἐκείνου ποὺ εἶναι γεννημένος μέσα σὲ εὐδοξία, ἐνῶ ἐκεῖνος ποὺ τὴν γνώση του τὴν ἔχει ἀπὸ μάθηση μόνο, εἶναι ἕνας σκοτεινὸς ἄνθρωπος*» (*Νεμ.* 3, 40). Πάνω ἀπὸ τὸν *Φιλοκτήτη* θὰ μποροῦσε νὰ σταθῆ μιὰ ἄλλη φράση τοῦ Πινδάρου: «τὸ φυσικό τους δὲν τὸ ἀλλάζουν οὔτε ἡ κόκκινη ἀλεποὺ οὔτε τὸ βροντερὸ λιοντάρι» (*τὸ γὰρ ἐμφυὲς οὔτ' αἴθων ἀλώπηξ οὔτ' ἐρίβρομοι λέοντες διαλλάξαιντο ἦθος. 'Ολ.* 11, 19). Ἔτσι ὁ Νεοπτόλεμος πέφτει σὲ μιὰν κατάσταση ἐξαιρετικῆς τραγικότητας, γιατὶ παραβιάζει τὴν φύση του ὑπακούοντας στὸν 'Οδυσσέα, καὶ ἀναλαμβάνει μιὰν ὑποχρέωση, ποὺ θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ τὴν ἐκτελέση μόνο μὲ καταστροφὴ τῆς ἐσώτερής του ἀξίας. Τὸ ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος (902): «ὅλα εἶναι δύσκολα, ὅταν κανεὶς ἀφήνει τὸ φυσικό του καὶ κάμνει ὅ,τι δὲν τοῦ ταιριάζει» (*ἅπαντα δυσχέρεια, τὴν αὑτοῦ φύσιν ὅταν λιπών τις δρᾷ τὰ μὴ προσεικότα*). Καὶ ὅταν ἔδωσε πίσω στὸν Φιλοκτήτη τὸ ὅπλο του, αὐτὸς ἐδῶ λέει (1310): *τὴν φύσιν ἔδειξας, ὦ τέκνον, ἐξ ἧς ἔβλαστες*. Ὅπως σὲ κάθε μεγάλο καλλιτέχνημα, ἔτσι καὶ στὸν *Φιλοκτήτη* ἀνοίγονται διάφορες προσβάσεις. Ἕνας ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς τρόπους θεώρησης εἶναι νὰ τὸν ἐννοήσουμε σὰν δράμα τῆς κληρονομικῆς εὐγένειας, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ διαφθαρῆ.

Ἕνα σημαντικὸ γιὰ τὸν Σοφοκλὴ χαρακτηριστικὸ μᾶς φαίνεται ὅτι προβάλλει ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ ἔργο. Ὅταν ὁ Φιλοκτήτης βλέπει τὸν ἑαυτό του φρικτότατα ξεγελασμένον ἀπὸ τὸν Νεοπτόλεμο, τότε μὲ θρηνητικὴν ἐπίκληση ἀποζητᾶ (936) τὰ λιμάνια, τοὺς βράχους, καὶ τὴν συντροφιὰ τῶν ζώων, ποὺ κατοικοῦσαν μαζί του στὸ νησί. Καὶ ὅταν τὰ ἐγκαταλείπει ὕστερα ἀπὸ τὴν εὐνοϊκὴ τροπή, τότε ἀποχαιρετᾶ ἀκόμα μιὰν φορὰ μὲ συγκίνηση τὸν τόπο τῶν βασάνων του, μὲ τοὺς χτύπους τῆς θάλασσάς του, τὸν ἀντίλαλο τῶν βουνῶν του καὶ τὶς πηγὲς ποὺ τὸν πότιζαν. Θυμόμαστε τὸν ἀποχαιρετισμὸ τοῦ Αἴαντα καὶ καταλαβαίνουμε ἐδῶ πολὺ ἔντονα πῶς ὁ ποιητὴς κάμνει τοὺς ἥρωές του νὰ τείνουν πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα ἐκείνης τῆς ἀπομόνωσης, μέσα στὴν ὁποία τοὺς τοποθετεῖ ἡ μοίρα τους καὶ τὸ μεγαλεῖο τους.

Σὲ βαθιὰ γηρατειὰ ἔγραψε ὁ Σοφοκλῆς τὸ δεύτερό του δράμα γιὰ τὸν *Οἰδίποδα*. Μόνο ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του τὸ δίδαξε ὁ ὁμώνυμος ἐγγονός του στὰ 401.

Λίγες περιπτώσεις μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ αὐτήν, ποὺ ἕνας ποιητὴς ὕστερα ἀπὸ δυὸ δεκαετίες περίπου δίνει συνέχεια σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερά του ἔργα, συνάπτοντας μὲ τὴν πρώτη του δημιουργία τὴν νέα σὲ μιὰν ξεχωριστή, ἰδιότυπην ἑνότητα. Στὸν *Οἰδίποδα Τύραννο* βλέπουμε τὸν τραγικὰ χτυπημένον ἄνθρωπο, ποὺ

1. W. Haedicke, *Die Gedanken der Griechen uber Familienherkunft und Vererbung*. Διδακτ. διατρ. Halle 1936. A. Lesky, ‹Erbe und Erziehung im griech. Denken des 5. Jh.›, *N. Jahrb.* 1939, 361.

τὸν τιμώρησαν τόσο σκληρὰ οἱ θεοί, ἐνῶ στὸν *Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῷ* ἀναγνωρίζουμε ἕνα ὑπέροχο παράδοξο: ὁ ἴδιος ἄνθρωπος, ποὺ τόσο φοβερὰ τὸν χτύπησαν οἱ θεοί, ἦταν ταυτόχρονα ἕνας διαλεχτός. Ἐξαιτίας τοῦ ὅτι τὸν ἔκαμαν μεγάλο παράδειγμα, ἡ φρικτή του πτώση ἔγινε μαζὶ καὶ ἀνύψωση. Γι' αὐτό, τὸν καλοῦν στὸ τέλος τῆς βασανιστικῆς περιπλάνησης καὶ τὸν ἀνυψώνουν σὲ ἥρωα, ποὺ κυβερνᾶ ἀπὸ τὸν τάφο *σὰν εὐεργετικὰ προστατευτικὸ πνεῦμα μιᾶς χώρας ποὺ ἀξίζει τὴν αὐτοθυσία*[1]. Ὅτι ἐδῶ πρόκειται νὰ ἀνυψωθῆ ἐκεῖνος ποὺ ταλαιπωρήθηκε, τὸ λέει ρητὰ ὁ χορὸς σ' ἕνα σπουδαῖο χωρίο (1565), στὸ ὁποῖο ἐπίσης γίνεται λόγος γιὰ τὴν δικαιοσύνη τοῦ θεοῦ. Μολαταῦτα πρέπει νὰ προσέχουμε νὰ μὴν εἰσάγουμε πολὺ βιαστικὰ σ' αὐτὸ τό δράμα ἔννοιες χριστιανικῆς περιοχῆς, καὶ νὰ μιλοῦμε γιὰ λύτρωση τοῦ Οἰδίποδα, ποὺ θὰ ἑρμηνευόταν σὰν ἀνταμοιβὴ τῶν πόνων, ποὺ τοὺς ὑπέμεινε μὲ σταθερότητα. Γενικὰ κάθε ἀπόπειρα ὀρθολογιστικῆς ἀνάλυσης θὰ χάση ἀναγκαστικὰ τὴν σχέση ἀνάμεσα στὸν θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο, ὅπως αὐτὴ περιγράφεται στοὺς δυὸ *Οἰδίποδες*. Ὅταν στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ *Οἰδίποδα στὸν Κολωνὸ* ἀκοῦμε τὰ λόγια (1627) μὲ τὰ ὁποῖα οἱ θεοὶ καλοῦν κοντά τους τὸν Οἰδίποδα σὰν ἕναν ποὺ ἀνήκει σ' αὐτούς, ἕναν ποὺ τὸν περίμεναν ἀπὸ καιρόν, νιώθουμε μαζὶ μὲ ὅλο τὸ ἀνατρίχιασμα ἕναν τόνο βαθιᾶς οἰκειότητας[2]. Ὁ Hölderlin στὸν *Ἐμπεδοκλή* του βάζει μιὰ φορὰ τὴν Πάνθεια νὰ λέη ὅτι οἱ σχέσεις τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων μοιάζουν μὲ διαφωνίες ἐρωτευμένων. Θὰ μπορούσαμε νὰ νομίσουμε ὅτι μὲ αὐτὰ τὰ λόγια φτάνουμε κοντὰ σ' ἐκεῖνο ποὺ μᾶς δείχνει ὁ ποιητὴς στὴν μεγάλη παραβολὴ αὐτῶν τῶν δυὸ δραμάτων.

Ὅταν ὁ Σοφοκλῆς ἔγραψε αὐτὴν τὴν ἱστορία γιὰ τὸν θάνατο τοῦ γέρου ἀνθρώπου, βρισκόταν καὶ ὁ ἴδιος μπροστὰ στὴν σκοτεινὴ πύλη ποὺ τὴν περνᾶ ὁ Οἰδίποδάς του, προορισμένος νὰ γίνη καὶ ὁ ἴδιος ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του ἥρωας γιὰ τὸν λαό του. Ἡ γειτονιὰ τοῦ ποιητῆ μὲ τὸν θάνατο, ποὺ ἀντηχεῖ ἀπὸ ἀρκετοὺς στίχους, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ τραγούδι γιὰ τὰ βάσανα τῶν γηρατειῶν καὶ τὸν θάνατο ποὺ τὰ ἀνακουφίζει, δίνει στὸ ἔργο μιὰν συγκινητικὴ ὑπόκρουση ἀπαλῆς μελαγχολίας.

Ἀττικὴ τοπικὴ παράδοση ἦταν ὅτι ὁ Οἰδίποδας βρῆκε τὴν εἰρήνη στὸ ἄλσος τῶν Εὐμενίδων τοῦ Ἵππιου Κολωνοῦ, τοῦ λόφου ποὺ ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Ποσειδώνα, κοντὰ στὴν Ἀθήνα. Ὁ Εὐριπίδης τὴν ἀναφέρει σὲ στίχους τῶν *Φοινισσῶν* (1703), ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν ἔμειναν ἀνόθευτοι.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου ὁ Οἰδίποδας, ἕνας τυφλὸς ζητιάνος ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν δρόμο τῆς δυστυχίας του, μπαίνει στὸ ἄλσος τῶν φρικτῶν καὶ σεβαστῶν θεαινῶν. Ὅταν ὅμως ἕνας κάτοικος τῆς χώρας θέλει νὰ τὸν διώξη ἀπὸ τὸν ἱερὸ τόπο, αὐτὸς καταλαβαίνει ποῦ βρίσκεται καὶ θυμᾶται τὸν δελφικὸ χρησμό, ποὺ τοῦ ὑποσχόταν ἐδῶ τὴν εἰρήνη ὕστερα ἀπὸ τὶς δυστυχίες. Μὲ τρόμον μαθαίνει ὁ χορὸς τῶν

1. Goethe, *Nachlese zu Aristoteles' Poetik*. Ἔκδ. Ἰωβηλαίου 38, 83.
2. Σχετικὰ A. Lesky, *Rhein. Mus.* 103, 1960, 376, ὅπου παραθέτεται καὶ ἡ ἐπιβλητικὴ ἀξιολόγηση τοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν Reinhardt.

ἀττικῶν γερόντων ποιὸς εἶναι ὁ ξένος ποὺ ἔφτασε στὴν χώρα τους. Ἔστειλαν ὅμως κιόλας μήνυμα στὸν Θησέα, ποὺ θὰ πάρη τὴν ἀπόφαση γιὰ τὴν δύσκολη αὐτὴν περίπτωση. Στὸ μεταξὺ ὁ Οἰδίποδας ἐξευμενίζει μὲ συμβουλὴ τοῦ χοροῦ τὶς Σεβαστές, ποὺ μπῆκε στὴν περιοχή τους. Ὁ ἴδιος ὁ τυφλὸς δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρη τὶς ὑγρὲς σπονδές, καὶ γι' αὐτὸ στέλλει τὴν Ἰσμήνη, ποὺ ἦρθε νὰ συναντήση τὴν Ἀντιγόνη καὶ αὐτόν, γιὰ νὰ συμμετάσχη στὰ βάσανα καὶ τοὺς κόπους τοῦ πατέρα καὶ τῆς ἀδελφῆς. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο βρίσκονται οἱ στίχοι (498 κέ.), γιὰ τὴν δυνατότητα νὰ θυσιάση κανεὶς μὲ ἀντιπρόσωπον, στοὺς ὁποίους ἡ εὐσέβεια τοῦ ποιητῆ, γεμάτη ἀγάπη, μὲ παράξενον τρόπο μοιάζει νὰ προαναγγέλλη χριστιανικὲς ἰδέες: «*γιὰ ἕναν τέτοιον ἐξιλασμό, θαρρῶ πὼς μιὰ ψυχὴ κάμνει γιὰ χιλιάδες, ἂν πλησιάζη μὲ καθαρὴ καρδιά*».

Ὕστερα ἔρχεται ὁ Θησέας, ὁ βασιλιάς τῆς χώρας. Εἶναι ἡ ἀγαπημένη μορφὴ τοῦ ἀττικοῦ μύθου· γιὰ χάρη του ἡ περηφάνεια αὐτῆς τῆς χώρας ἔπλασε ἕναν κύκλο μεγάλων κατορθωμάτων, γιὰ νὰ τὸν τοποθετήση κοντὰ στὸν Ἡρακλῆ. Ἡ ἀττικὴ τραγωδία τοῦ χάρισε τὴν καινούργια δόξα τῆς ἀνθρωπινότητας κι ἔκαμε αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν μορφὴ μνημεῖο τῆς ἀττικῆς ἀνθρωπιᾶς. Ὁ Εὐριπίδης θὰ μᾶς δώση μαρτυρία γι' αὐτὸ στὶς *Ἱκέτιδες* καὶ στὸν *Ἡρακλῆ*. Ὁ Θησέας αὐτῶν τῶν δραμάτων εἶναι εὐγενικός, φρόνιμος, ἀλλὰ καὶ κάπως διδακτικός, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Εὐριπίδης. Πλουσιότερα καὶ προπάντων ζεστότερα εἶναι ζωγραφισμένος ὁ Θησέας τοῦ Σοφοκλῆ. Ἀκτινοβολεῖ ἐκεῖνο τὸ θαῦμα τῆς ἀττικῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖο μᾶς γοητεύει στὰ ἀγγεῖα τῆς ἐποχῆς, στὶς παραστάσεις τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα καὶ στὶς ἐπιτύμβιες στῆλες, καὶ χαρίζει στὶς μορφὲς τοῦ Μενάνδρου τὴν χάρη τους, ἔστω κι ἂν αὐτὲς ἔχασαν τὴν εὐγένεια τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Στὴν ἐμφάνιση τοῦ Θησέα ὁ ποιητὴς ἐπρόταξε μιὰν παράξενη σκηνὴ τραγουδιοῦ ἀνάμεσα στὸν χορὸ καὶ τὸν Οἰδίποδα, ἕναν κομμό. Μὲ ὠμὴ περιέργεια ὁ χορὸς τραβᾶ τὰ σκοτεινὰ μυστικὰ τοῦ Οἰδίποδα καὶ τοῦ ἀποσπᾶ κομματιαστὰ τὴν ὀδυνηρὴ διήγηση γιὰ τὸ παρελθόν του. Τὸ μέρος αὐτὸ μαζὶ μὲ δυὸ ἄλλα (266. 960 κέ.) ἔχει σκοπὸν νὰ μᾶς δείξη ὅτι ὁ Οἰδίποδας εἶναι ὑποκειμενικὰ ἀθῶος καὶ τὸ ξέρει· αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι τὸ μοναδικό του νόημα. Μὲ αὐτὴν τὴν σκηνὴ ὁ Σοφοκλῆς κέρδισε ἕνα ἀποτελεσματικὸ ἐπικάλυμμα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Θησέας του συναντᾶ τὸν τυφλὸ ζητιάνο. Μὲ καμιὰν ἐρώτηση δὲν θίγει τὸν πόνο του· σκέφτεται τὶς δικές του δυσκολίες καὶ τὴν ἀστάθεια τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων καὶ σκύβει πρὸς τὴν δυστυχία τοῦ ἄλλου, γιὰ νὰ τοῦ γίνη προστάτης καὶ βοηθός. Τέτοιος ἀποδείχνεται στὶς στενοχώριες ποὺ ἀκόμα πρόκειται νὰ περάση ὁ Οἰδίποδας, καὶ θὰ τὸν ἀκολουθήση ἀκόμα σὰν συνοδὸς στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ ἔργου, καθὼς θὰ βαδίζη πρὸς τὸ μυστήριο τοῦ θανάτου του. Μὲ μιὰν ἀγγελικὴ ρήση, ποὺ δὲν ἔχει τὸ ὅμοιό της στὴν ποίηση, ὁ ποιητὴς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμμετάσχουμε μὲ στοχαστικὴν ἀπόσταση στὸ μυστήριο αὐτοῦ τοῦ θανάτου, ποὺ σημαίνει τὴν εἴσοδο σὲ μιὰν ἀνώτερη ζωή. Ὁ Θησέας μαζὶ μὲ τὶς κόρες τοῦ μακαρίτη, καθὼς τὶς παρηγορεῖ τρυφερὰ καὶ

ὑπόσχεται σ' αὐτὲς τὴν βοήθειά του, αὐτὸ εἶναι τὸ σύμπλεγμα ποὺ στὸ κλείσιμο αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἔχουμε μπροστὰ στὰ μάτια μας.

Τὸν δρόμο τοῦ Οἰδίποδα πρὸς τὴν ταφὴ ἑνὸς ἥρωα τὸν περιγράφει αὐτὸ τὸ δράμα στὸ πρῶτο καὶ στὸ τελευταῖο του μέρος. Στὸ μεταξὺ ὑπάρχει μιὰ ὁμάδα ἀπὸ σκηνὲς ἄλλου εἴδους, μὲ ἐντονότερη κίνηση. Ἡ Ἰσμήνη διηγήθηκε μόλις ἦρθε πὼς οἱ γιοὶ τοῦ Οἰδίποδα διχογνώμησαν, πὼς ἐπίκειται ἡ μάχη γιὰ τὴν κυριαρχία στὴν Θήβα, καὶ σύμφωνα μὲ ἕναν χρησμὸ ἡ νίκη θὰ εἶναι μ' ἐκείνους ποὺ θὰ κατόρθωναν νὰ κερδίσουν μὲ τὸ μέρος τους τὸν γέρο. Καὶ γι' αὐτὸ φτάνουν κιόλας: πρῶτα ὁ Κρέοντας, ποὺ μαζὶ μὲ τὸν Ἐτεοκλὴ ὑπερασπίζει τὴν Θήβα. Αὐτὸς ὁ Κρέοντας δὲν ἔχει τίποτα ἀπὸ τὸ μέτρο καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια ποὺ ἔχει στὸν πρῶτο *Οἰδίποδα*, καὶ κοντὰ στὴν βάναυση αὐταρχικότητα τοῦ ἀφέντη στὴν *Ἀντιγόνη*, σὰν καινούργιο χαρακτηριστικό του ἐμφανίζεται ἐδῶ ἡ συμφεροντολογικὴ κολακεία. Ὅταν αὐτὴ δὲν ὠφελεῖ σὲ τίποτε, καὶ ὁ Οἰδίποδας δὲν πείθεται, ὁ Κρέοντας ἁρπάζει τὶς δυὸ κοπέλλες γιὰ ὁμήρους. Ὁ Θησέας ὅμως ἐπεμβαίνει μὲ λόγια καὶ μὲ βία γιὰ τὸ δίκαιο καὶ ὁδηγεῖ πίσω στὸν πατέρα τους τὶς κοπέλλες. Σὲ ἐντυπωσιακὴν ἀντίθεση πρὸς τὴν δεσποτικὴ ἐμφάνιση τοῦ Κρέοντα βρίσκεται ἡ σκηνὴ τοῦ Πολυνείκη. Αὐτὸς ὁ γιός, ποὺ ἀπὸ τὴν ξενιτιὰ ὁδηγεῖ ἕναν στρατὸ ἐναντίον τῆς πατρίδας του καὶ μοιάζει νὰ ἔχῃ κιόλας στὸ μέτωπό του τὸ σημάδι τοῦ Κάιν, κατάβαθα ἀναστατώνεται καθὼς ἀντικρύζει τὸν πατέρα του, τὸν ὁποῖο κάποτε ὁ ἴδιος ἄφησε νὰ φύγῃ στὴν ἐξαθλίωση. Ἔχοντας συνείδηση τῆς ἐνοχῆς του ἱκετεύει τὸν γέρο νὰ τοῦ ἐξασφαλίσῃ μὲ τὴν βοήθειά του τὴν σωτηρία καὶ τὴν βασιλεία. Πολλὴν ὥρα σιωπᾶ ὁ γέροντας, καὶ ὕστερα ξεσπᾶ μὲ ἄγριον θυμό, πάντα τὸν ἴδιο, ποὺ στὸ φωκικὸ τρίστρατο τὸν ἔσπρωξε στὸν φόνο, καὶ μὲ μιὰν κατάρα στέλλει τὸν γιό του στὴν καταστροφή: θὰ γίνῃ φονιὰς τοῦ ἀδελφοῦ του καὶ θὰ πέσῃ ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἀδελφοῦ. Τσακισμένος φεύγει ὁ Πολυνείκης ἀπὸ τὴν σκηνή· ταφὴ καί νεκρικὲς τιμὲς—οἱ Ἀθηναῖοι σ' αὐτὴν τὴν σκηνὴ θυμοῦνταν τὴν *Ἀντιγόνη*—εἶναι τὸ τελευταῖο ποὺ παρακαλεῖ τὶς ἀδελφές του. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν σκηνὴ ἕνας κεραυνὸς καλεῖ τὸν Οἰδίποδα στὸν τελευταῖο του δρόμο.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἑνότητας τοῦ ἔργου προβάλλει ξανὰ ἐδῶ. Ὄχι ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ἕναν δίπτυχο τύπο· τὸ πρόβλημα μᾶλλον ἀφορᾶ τὴν σχέση ἀνάμεσα στὸ μεσαῖο τμῆμα μὲ τὶς σκηνὲς τοῦ Κρέοντα καὶ τοῦ Πολυνείκη, ποὺ ἀναλύσαμε τώρα, πρὸς τὰ πλαισιακὰ τμήματα μὲ τὸν δρόμο τοῦ Οἰδίποδα πρὸς τὴν ἀνάπαυσή του. Μιὰ παλιότερη γενιὰ φιλολόγων, ἐξασκημένη στὴν ὁμηρικὴ ἀνάλυση, θέλησε νὰ βρῇ ἐδῶ στρώματα. Ὁ WILAMOWITZ στὸ βιβλίο τοῦ γιοῦ του TYCHO γιὰ τὸν Σοφοκλὴ ἑρμηνεύει τὸ μεσαῖο τμῆμα σὰν μεταγενέστερη ἐπεξεργασία, ποὺ εἶχε σκοπὸν νὰ ἐνσωματώσῃ στὸ ἔργο δραματικὰ ζωηρὲς σκηνές. Ἡ θεωρία δικαιολογημένα δὲν βρῆκε καμιὰν ἀπήχηση, καὶ μᾶλλον ἔκλιναν νὰ ἐξηγήσουν τὴν δομὴ τοῦ ἔργου ἔτσι: ὁ ποιητὴς στὴν ὄχι πολὺ δραματικὴ διήγηση γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Οἰδίποδα ἔβαλε ἀπὸ μιὰν ἀρχὴ σκηνὲς ποὺ θὰ ἐξασφάλιζαν στὸ σύνολο μεγαλύτερη κίνηση. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη θυσιάζει φυσικὰ πολὺ τὴν

ἑνότητα τοῦ δράματος. Κι ἐδῶ ἐπίσης νομίζουμε σήμερα ὅτι εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀξιολογήσουμε καλύτερα τὴν τέχνη τοῦ ποιητῆ. Ἂν τὴν κοιτάξουμε ἐξωτερικά, ἡ ἑνότητα τοῦ ἔργου ἐξασφαλίζεται σὲ ἀρκετὸ ποσοστὸ χάρη στὸ ὅτι ὁ Οἰδίποδας ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας στιγμὴ κυριαρχεῖ στὴν σκηνή, καὶ τὸ ἴδιο κάμνει καὶ στὴν ἀγγελικὴ ρήση καὶ στὸν θρῆνο τῶν κοριτσιῶν του στὸ τέλος. Στὴν ἐσωτερική του διάρθρωση ὅμως τὸ δράμα τὸ ἐννοοῦμε ἔτσι, ὅτι ὁ βασανισμένος γέρος, ὥσπου νὰ φτάση στὴν ἀνάπαυση, πρέπει νὰ ἀπαλλαχθῆ ἀπὸ ὅλες τὶς δυνάμεις ποὺ ἄλλην μιὰ φορὰ τὸν ἀδράχνουν, γιὰ νὰ συνταράξουν τὴν ὕπαρξή του. Αὐτὸς ὅμως τὶς ἀντιμετωπίζει ὄχι πιὰ σὰν θύμα, ἀλλὰ μὲ τὴν δύναμη νὰ καταριέται καὶ νὰ εὐλογῆ, μὲ τὴν ὁποία θὰ ἐνεργῆ ἀπὸ τὸν τάφο του, ποὺ θὰ εἶναι τάφος ἥρωα. Ἀκόμα καὶ μὲ ἕναν ἄλλον τρόπο τὸ κεντρικὸ τμῆμα βρίσκεται σὲ ἐντυπωσιακὴν ἀντίθεση πρὸς τὰ μέρη ποὺ τὸ περιβάλλουν: καὶ στὶς δυὸ κόρες τοῦ ταλαίπωρου ὁ ποιητὴς ζωγράφισε ἀξέχαστες εἰκόνες συγκινητικῆς φιλοστοργίας, ἐνῶ στὶς σκηνὲς μὲ τὸν Κρέοντα καὶ τὸν Πολυνείκη φουντώνει ἄγριο μίσος. Ἡ κατάρα ἐναντίον τοῦ γιοῦ καὶ ὁ ἀποχαιρετισμὸς ἀπὸ τὶς κόρες, μὲ τὰ τελευταῖα λόγια ἀγάπης, ἀφήνουν νὰ προβάλη ἰδιαίτερα αὐτὴ ἡ ἀντίθεση χάρη στὴν γειτονιὰ τῶν δυὸ μοτίβων.

Ὅλα ὅσα εἴπαμε, πρέπει νὰ τὰ ἔχουμε ὑπόψη μας γιὰ τὴν ἀξιολόγηση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὰ δράματα ποὺ σώζονται. Ὅμως μὲ αὐτὰ δὲν θὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ἡ σύνδεση τῶν καθέκαστων μερῶν δὲν δείχνει τὴν ἴδια συνοχὴ ὅπως στὰ ἔργα τῆς ὡριμότητας, καὶ ὅτι ἐπίσης ἡ σταθερότητα καὶ ἡ εὐκινησία τῆς δραματικῆς ροῆς δὲν εἶναι πιὰ ἡ ἴδια ὅπως σ' ἐκεῖνα. Μὲ τὸν λυρικὸ χαρακτήρα ποὺ αὐτὸ τὸ ἔργο τῆς γεροντικῆς ἡλικίας δείχνει σὰν σύνολο, συνδέεται τὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὸ ἀκριβῶς βρίσκονται μαργαριτάρια σοφοκλεϊκῆς χορικῆς ποίησης. Ὁ ὕμνος πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του, τοῦ Κολωνοῦ, ἔγινε τὸ κύκνειο τραγούδι τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου γιὰ τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς χώρας του. Τὸ ὅτι δὲν ἀναγκάσθηκε νὰ ζήση πιὰ καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης, ἦταν ἕνα καλόβουλο δῶρο τῶν θεῶν γιὰ τὸν εὐλαβικὸ διαλαλητὴ τοῦ μεγαλείου της.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἑπτὰ ἔργα τοῦ Σοφοκλῆ ποὺ σώθηκαν, μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ἀκόμα ἑκατὸν εἴκοσι τρία[1]. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔτσι ξέρουμε σχεδὸν ὅλα τὰ δράματα ποὺ εἶχαν οἱ Ἀλεξανδρινοί. Ἀπεναντίας, τὸ κέρδος ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἔργων ποὺ χάθηκαν εἶναι πολὺ μικρό, καὶ οἱ πάπυροι ἐπίσης δὲν μᾶς χάρισαν τίποτε τὸ ἰδιαίτερα πλούσιο. Μὲ μιὰν μοναδική, ἀνεκτίμητην ἐξαίρεση: στὰ 1912 ὁ HUNT καὶ ὁ WILAMOWITZ δημοσίευσαν στὸν 9. τόμο τῶν *Παπύρων τῆς Ὀξυρύγχου (Ox. Pap.)* μεγάλα κομμάτια ἀπὸ ἕνα σατυρικὸ δράμα τοῦ Σοφοκλῆ, τοὺς *Ἰχνευτές*. Ἡ χρονολόγησή τους εἶναι ἀβέβαιη, ἡ τοποθέτησή τους ὅμως στὴν πρώτη δημιουργικὴ περίοδο τοῦ Σοφοκλῆ πολὺ πιθανή. Μικρὰ συμπληρώματα ἀκολούθησαν στοὺς *Ox. Pap.* 17, 1927 (ἀρ. 1153 P.).

Ὡς τὸν καιρὸ ποὺ βρέθηκαν οἱ *Ἰχνευτές*, εἴχαμε μόνο τὸν *Κύκλωπα* τοῦ Εὐ-

1. Ἔτσι σύμφωνα μὲ τὸν κατάλογο τοῦ A. BLUMENTHAL, *RE* 3 A, 1927, 1051, ποὺ ἀσφαλῶς περιλαμβάνει ἀμφίβολα.

ριπίδη σὰν παράδειγμα τοῦ ἀττικοῦ σατυρικοῦ δράματος. Σήμερα, ποὺ μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε τὸν Σοφοκλή, καὶ τελευταῖα καὶ τὸν Αἰσχύλο, χαιρόμαστε γιὰ τὴν πολὺ μεγαλύτερη δροσιὰ ποὺ δείχνουν οἱ δυὸ αὐτοὶ ποιητὲς στὰ σατυρικά τους δράματα, σὲ σύγκριση μὲ τὸν Εὐριπίδη. Αὐτοὶ οἱ Σάτυροι εἶναι δαίμονες τῆς φύσης, στοὺς ὁποίους προσωποποιήθηκε ἡ χαρὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ ἡ δύναμη τῆς βλάστησης· καὶ στοὺς *Δικτυουλκοὺς* ὅπως καὶ στοὺς *Ἰχνευτὲς* ἔχει ἀπαθανατισθῆ μὲ ἀξιοθαύμαστην ἀμεσότητα ἡ ἀδιάντροπη, γεμάτη πόθο, ἡ ὁλωσδιόλου ἀπείραχτη ἀπὸ ὅλες τὶς ἠθικὲς ἔννοιες καὶ μαζὶ μὲ αὐτὰ μολαταῦτα πάντα ἀξιαγάπητη, φύση αὐτῶν τῶν διαβόλων. Στὸ ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπως καὶ στοῦ Αἰσχύλου, τὸ κέφι καὶ τὴν χάρη αὐτῶν τῶν ποιητικῶν ἔργων τὴν βρίσκουμε κοντὰ σὲ τραγωδίες στὶς ὁποῖες ἡ τραγικὴ δυσκολία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς βρῆκε τὴν αἰώνια ἔκφρασή της.

Ἀνάμεσα στοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους βρήκαμε τὸν *Ὕμνο στὸν Ἑρμή*, ποὺ διηγεῖται τὴν βρεφικὴ ἡλικία τοῦ κλεφταράκου θεοῦ μὲ ζωηρὴ ζαβολιά. Ὁ Σοφοκλῆς ἔκαμε περιεχόμενο τοῦ ἔργου του τὴν κλεψιὰ τῶν βοδιῶν τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τὴν ἐφεύρεση τῆς λύρας, σύγχρονα ὅμως πιθανῶς ἀντίστρεψε τὴν σειρὰ τῶν δυὸ πράξεων τοῦ Ἑρμῆ σὲ σύγκριση μὲ τὸν ὕμνο. Ὁ Ἀπόλλωνας στὴν ἀναζήτηση τῶν κλεμμένων βοδιῶν ζήτησε βοήθεια, καὶ τώρα οἱ Σάτυροι μὲ ὁδηγὸν τὸν πατέρα τους Σιληνὸ ψάχνουν σὰν κυνηγάρικα σκυλιὰ μέσα στὸ δάσος τῆς Κυλλήνης, γιὰ νὰ πάρουν τὸ ἔπαθλο ποὺ ἀθλοθετήθηκε. Τὸ πράγμα φτάνει ὁπωσδήποτε σὲ κρίσιμο σημεῖο, ὅταν ἀπὸ τὴν σπηλιὰ στὴν ὁποία ἡ Μαία περιποιεῖται τὸ παράξενο μωρό της, βγαίνει ἕνας ἐξωτικός, πρωτάκουστος ἦχος, ὁ πρῶτος παλμὸς τῆς λύρας σ' αὐτὴν τὴν γή. Ἐπίσης ἀκοῦμε ἕναν χαριτωμένο διάλογο ἀνάμεσα στοὺς δειλοὺς καὶ μολαταῦτα τόσο περίεργους Σατύρους καὶ τὴν νύμφη Κυλλήνη, ποὺ βοηθᾶ μέσα στὴν σπηλιὰ γιὰ τὴν περιποίηση τοῦ μικροῦ Ἑρμῆ. Τὸ τέλος, ποὺ δὲν σώθηκε, ὁδηγοῦσε στὴν συμφιλίωση τῶν θεϊκῶν ἀδελφῶν καὶ στὴν ἀνταμοιβὴ τῶν Σατύρων μὲ χρυσάφι καὶ μὲ τὴν ἐλευθερία τους. Ὅτι αὐτὰ ἔχουν κάποιαν σχέση μὲ τὸν εὔθυμο λαουτζίκο, φαίνεται ὅτι ἦταν ἕνα σταθερὸ στοιχεῖο τῶν σατυρικῶν δραμάτων. Δύσκολα μπορεῖ νὰ καθορισθῆ ἀπὸ τὰ λείψανα, ποιὸς εἶναι ἐδῶ ὁ ἀφέντης τῶν Σατύρων. Ὁ Siegmann ὑποθέτει τὸν Πάνα, ὁ Page στὴν ἔκδοσή του *(Lit. Pap.)* τὸν Διόνυσο, πράγμα ποὺ ἐπιβάλλει νὰ τοποθετήσουμε ἕνα κενὸ ὕστερα ἀπὸ τὸν στ. 171.

Ἑβδομηνταοχτὼ πολὺ καταστραμμένοι στίχοι ἀπὸ ἕνα περιτύλιγμα μούμιας (*Tebt. Pap.* 3/1, 1933, ἀρ. 692) ἀνήκουν πιθανῶς σὲ ἕνα ἄλλο σατυρικὸ δράμα, τὸν *Ἴναχο*. Ὁ R. Pfeiffer[1] ἀποκατάστησε μιὰν σκηνή, στὴν ὁποία οἱ δειλοὶ

---

1. *Sitzb. Akad. Munch. Phil.-hist. Kl.* 1938/2, 23. Γιὰ τὸν νέο πάπυρο αὐτ. 1958/6. Ι. Θ. Κακριδης, στὴν *Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης 1960*, 101. Καὶ οἱ δυὸ συγγραφεῖς συμπεραίνουν μὲ μεγάλη πιθανότητα ἀπὸ τὰ λείψανα ὅτι πρόκειται γιὰ σατυρικὸ δράμα. Ὁ W. M Calder III, ‹The Dramaturgy of Soph.' Inachus›, *Greek and Byz. Stud.* 1, 1958, 137, στὴν ἀπόπειρά του γιὰ ἀποκατάσταση ὑποθέτει ὅτι εἶναι τραγωδία.

Σάτυροι ἀσχολοῦνται μὲ τὸν Ἑρμή, ποὺ ἔρχεται σκεπασμένος μὲ μιὰν κουκούλα τοῦ Ἅδη, γιὰ νὰ σκοτώση τὸν Ἄργο. Τώρα προστέθηκε τὸ ἀπόσπασμα *Ox. Pap.* 23, 1956, 2369, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔγινε γνωστὴ μιὰ ρήση τοῦ Ἴναχου, ποὺ περιγράφει τὴν μεταμόρφωση τῆς Ἰῶς ἀπὸ ἕναν μυστηριακὸ ἐπισκέπτη, ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Δία.

Μαζὶ μὲ τοὺς *Ἰχνευτὲς* βρέθηκαν λείψανα τῆς τραγωδίας *Εὐρύπυλος* (ἀρ. 1472 P.). Ὁ Εὐρύπυλος ἦταν γιὸς τῆς Ἀστυόχης, ἀδελφῆς τοῦ Πριάμου. Ἡ μητέρα του δωροδοκήθηκε ἀπὸ τὸν Πρίαμο καὶ τὸν ἔστειλε στὴν Τροία, ὅπου σκοτώθηκε ἀπὸ τὸν Νεοπτόλεμο. Σώθηκε ἕνα κομμάτι τῆς ἀγγελικῆς ρήσης γιὰ τὸν θρῆνο τοῦ Πριάμου.

Ὁ R. PFEIFFER[1] κατόρθωσε νὰ ἀποδώση στοὺς *Σκυρίους* τὰ λείψανα τραγικῶν τριμέτρων ἑνὸς παπύρου. Ὑποθέτουμε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ πραγματευόταν τὴν ἀπαγωγὴ τοῦ Νεοπτόλεμου ἀπὸ τὸν Ὀδυσσέα καὶ τὴν ἀντίσταση τῆς μητέρας του Δηϊδάμειας.

Ἀντίθετα, χάρη σὲ καινούργια εὑρήματα κι ἔρευνες, ἡ ἀπόδοση τοῦ παπύρου τοῦ Βερολίνου ἀρ. 9908 στὴν *Συγκέντρωση τῶν Ἀχαιῶν (Ἀχαιῶν σύλλογος)* ἀποδείχθηκε λαθεμένη. Τὸ ἀπόσπασμα πρέπει νὰ ἀποδοθῆ μᾶλλον στὸν *Τήλεφο* τοῦ Εὐριπίδη.

Θὰ θέλαμε πολὺ νὰ ξέρουμε κάτι σίγουρο γιὰ τὴν *Φαίδρα* τοῦ Σοφοκλῆ, στὴν ὁποία αὐτὸς πραγματευόταν ἕνα ἀπὸ τὰ ἐρωτικὰ θέματα, ποὺ τὰ ἀνέβαζε στὴν σκηνὴ ὁ Ευριπίδης. Εἶναι μιὰ πιθανὴ ὑπόθεση, ὅτι ὁ Σοφοκλῆς τὴν ἔγραψε παίρνοντας ἀντίθετη θέση πρὸς τὸ πρῶτο δράμα τοῦ Εὐριπίδη, τὸν *Ἱππόλυτον Καλυπτόμενον*. Σ' ἕνα ἀπόσπασμα (619 N.), ποὺ ἴσως προέρχεται ἀπὸ μιὰν ρήση τῆς Φαίδρας, ὁ ἔρωτας ὀνομάζεται θεόσταλτη ἀρρώστεια *(νόσους...θεηλάτους)*.

Ἂς ἀναφέρουμε ἀκόμα τὸν *Τηρέα*, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἐντύπωσης ποὺ προκάλεσε τὸ ἔργο. Σ' αὐτὸ δραματοποιήθηκε ὁ θλιβερὸς θρύλος τῆς Πρόκνης, ποὺ σκότωσε τὸν γιό της τὸν Ἴτυ, γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ τὸν ἄντρα της τὸν Τηρέα, ὁ ὁποῖος ἀτίμασε τὴν ἀδελφή της Φιλομήλα. Μπορεῖ κανεὶς νὰ τολμήση τὴν ὑπόθεση, χωρὶς νὰ μπορῆ νὰ τὴν ἀποδείξη[2], μήπως ὁ Εὐριπίδης πλάθοντας τὴν *Μήδειά* του βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐντύπωση αὐτοῦ τοῦ ἔργου.

Ἀναφέραμε πρωτύτερα στὸν *Αἴαντα* τὴν δήλωση τοῦ Σοφοκλῆ, στὴν ὁποία ὁ ἴδιος λέγεται ὅτι χαρακτήριζε τὴν ἐξέλιξη τοῦ ὕφους του σὰν νὰ ἔγινε σὲ τρεῖς βαθμίδες. Ἐπίσης συχνὰ ἔγινε λόγος γιὰ τὸ ὅτι τὰ παλιότερα ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ σώζονται, στὴν δομή, τὴν διαμόρφωση τοῦ διαλόγου, καὶ τὴν διεξαγωγὴ τῶν σκηνῶν διαφέρουν οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν μορφὴ στὴν ὁποία ἔφτασε μὲ τὸν πρῶτο *Οἰδίποδα*, τὴν *Ἠλέκτρα*, καὶ τὸν *Φιλοκτήτη*. Γι' αὐτὸ φαίνεται εὔλογη ἡ ἐρώτηση ἂν εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθῆ ἐξέλιξη καὶ στὴν γλώσσα τοῦ Σοφοκλῆ, ὅσο τὴν ξέρουμε.

1. *Phil.* 88, 1933, 1.

2. W. BUCHWALD, *Stud. z. Chronologie der att. Trag. 455 bis 431.* Διδακτ. διατρ. Königsb. 1939, 35 (μὲ πραγμάτευση τῶν ἀποσπασμάτων).

Πραγματικὰ τὰ παλαιότερα ἔργα, προπάντων ὁ *Αἴαντας*, μὲ τὴν μεγαλύτερη γειτονιὰ πρὸς τὸν Ὅμηρο καὶ τοὺς λυρικούς, μὲ ἀρκετὲς ἐκφράσεις αἰσχυλικὲς ἢ ποὺ ἀπηχοῦν Αἰσχύλο, μὲ κάποιαν πληθώρα πότε πότε, καὶ μὲ μεμονωμένα γεμίσματα τοῦ τριμέτρου μὲ λίγες βαριὲς λέξεις (πβλ. *Αἴ.* 17), δείχνουν χαρακτηριστικὰ ποὺ ὑποχωροῦν ἀργότερα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν βαθμὸ μὲ τὸν ὁποῖο ἐμφανίζονται τὰ σύνθετα ἐπίθετα στὸν ἀφηγηματικὸ στίχο. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς γλώσσας κινεῖται πρὸς μιὰν ἁπλούστευση, ποὺ ὅμως δὲν σημαίνει καθόλου κατέβασμα τοῦ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου καὶ προσέγγιση πρὸς τὴν γλώσσα τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας, ὅπως μποροῦμε νὰ τὸ διαπιστώσουμε συχνὰ στὸν Εὐριπίδη. Αὐτὴ ἡ μεγάλη ἀποφυγὴ τῆς βαριᾶς μεγαλοπρέπειας τῆς γλώσσας τοῦ Αἰσχύλου, ὁ περιορισμὸς τῆς ἀφθονίας τῶν εἰκόνων της, ἡ ἰδιαίτερη διάπλαση τοῦ λόγου, ποὺ ἀγκαλιάζει τὰ διανοήματα σὰν ἕνα φόρεμα μὲ τέλειαν ἐφαρμογή, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως μὲ πολυάριθμες παρενθέσεις καὶ συχνὲς ἀντιθετικὲς συνδέσεις, ἀποκτᾶ μιὰν ἰδιαίτερη ἔνταση: αὐτὰ ὅλα τείνουν πρὸς μιὰν ἄλλη κατεύθυνση. Ἡ γλώσσα τοῦ Σοφοκλῆ μὲ τὴν συγκράτηση καὶ τὸ μέτρο της, ποὺ μὲ κοντινότερην ἐξέταση φανερώνει πολὺ πλούσια κίνηση καὶ ζωὴ γεμάτη δύναμη, εἶναι στὸν ἴδιο βαθμὸ ἔκφραση τῆς ἀκμῆς τῆς ἀττικῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ὅπως τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενώνα, στὰ ὁποῖα οἱ εἰκόνες μιᾶς ὑψηλὰ ἐναρμονισμένης τέχνης καὶ ἡ πραγματικότητα τῆς ζωῆς ἑνώνονται σὲ μιὰν ἀνεπανάληπτην ἑνότητα.

Ἡ παράδοση τῶν δραμάτων τοῦ Σοφοκλῆ ἔγινε μὲ τὶς ἴδιες συνθῆκες ὅπως καὶ τοῦ Αἰσχύλου. Ἀποφασιστικὴ ἦταν κι ἐδῶ ἡ κριτικὴ ἐργασία τῶν Ἀλεξανδρινῶν, ἰδιαίτερα τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζάντιου Οἱ ἑρμηνεῖες ποὺ ὑπάρχουν στὰ σχόλιά μας σώθηκαν χάρη στὴν ἐπιμέλεια τοῦ Δίδυμου. Κάπου κάπου μποροῦμε ἀκόμα νὰ διαπιστώσουμε τὴν πολεμική του ἐναντίον παλιότερων ὑπομνημάτων. Καὶ γιὰ τὸν Σοφοκλὴ ἐπίσης οἱ ἀνάγκες τοῦ σχολείου ὁδήγησαν σὲ μιὰν ἐκλογὴ ἀπὸ ἑπτὰ ἔργα τὸν 2. αἰ. μ.Χ. Γιὰ τὴν χρονικὴ τοποθέτηση ὡστόσο πρέπει νὰ συγκρίνουμε ὅ,τι εἴπαμε γιὰ τὴν παράδοση τοῦ Αἰσχύλου. Ἕνας Σαλούστιος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται ὑποθέσεις στὴν *Ἀντιγόνη*, τὸν *Οἰδίποδα στὸν Κολωνό*, καὶ ἴσως σὲ ἄλλα ἔργα, ἐπεξεργάσθηκε τὴν ἔκδοση αὐτῶν τῶν δραματων πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4. αἰ. Ἔχουν δεχθῆ ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ ἔργα διασώθηκαν σὲ ἕνα μοναδικὸ χειρόγραφο μέσα ἀπὸ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἀναγέννησης τῶν σπουδῶν στὸ Βυζάντιο Ἀντίθετα μὲ τὶς ἀμφιβολίες ποὺ δημιουργήθηκαν στὴν νεότερη ἐποχή, τώρα ὁ καλύτερος γνώστης τῆς παράδοσης τοῦ Σοφοκλῆ, ὁ A. Turyn, ὑπεράσπισε στὸ νεότατο ἀπὸ τὰ ἔργα του ποὺ θὰ ἀναφέρουμε ἀμέσως, τὴν ἄποψη μιᾶς μονόκλωνης παράδοσης. Ἡ ἀξιολόγηση καὶ χρησιμοποίηση τῶν χειρογράφων μπῆκε σὲ ἕνα νέο στάδιο χάρη σὲ ἐργασίες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀναφέρουμε σὰν τὶς πιὸ σημαντικές: A. Turyn, *The manuscripts of Sophocles. Traditio* 2. Νέα Ὑόρκη 1944· <The Sophocles Recension of Manuel Moschopulus>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 80, 1949, 94· *Studies in the Manuscript Tradition of the Tragedies of Sophocles. Illinois Studies* 36/1-2. Urbana 1952· σχετικὰ P. Maas, *Gnom.* 25, 1953, 441. V. de Marco, <Intorno al testo di Edipo a Colono in un manoscritto Romano>, *Rendiconti Accad. Napoli* 26, 1951 (1952), 260. R. Aubreton, *Démétrius Triclinius et les recensions médiévales de Sophocle.* Παρίσι 1949. Γιὰ τὴν παράδοση τοῦ Σοφοκλῆ, ἐπίσης A. Turyn, *The Byz. Manuscript Tradition of the Trag. of Euripides.* Urbana 1957, 37, σημ. H. P. Dietz, *Thomas Magistros' Recension of the Soph. Plays Oed. Col., Trach. Phil.* Διδ. διατρ. Univ. of Illinois 1965 (μικροταινία).

Κύριο ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τῶν μεριδίων ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐργασία Βυζαντινῶν λογίων, προπάντων τοῦ Πλανούδη, Μοσχόπουλου, Θωμᾶ Μάγιστρου καὶ Τρικλίνιου, σχετικὰ μὲ τὸ πλῆθος τῶν παραλλαγῶν ποὺ ἔχουμε. Ἡ ἀπόφαση ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι παντοῦ βέβαιη· οἱ παρατηρήσεις ποὺ θὰ κάμουμε ἀμέσως σχετικὰ μὲ τὸν Παρισ. κώδ. 2712 (A) θὰ δείξουν ὅτι σὲ ὄχι λίγες περιπτώσεις οἱ ἀπόψεις γιὰ τὸ τί εἶναι γνήσια παράδοση καὶ τί βυζαντινὴ εἰκασία διαφέρουν σημαντικά. Σκοπὸς αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν εἶναι νὰ ἐλαφρώσουν προπάντων τὰ κριτικά μας ὑπομνήματα, ἀπὸ αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἐπουσιῶδες, καὶ ἔτσι νὰ καθορίσουν ἀκριβέστερα αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἰσχύη σὰν ἀρχαία παράδοση. Γι' αὐτήν, τὴν πρώτη θέση τὴν κατέχει ὁ ἴδιος Mediceus, ποὺ τὸν γνωρίσαμε σὰν τὸν πολυτιμότερο γιὰ τὸν Αἰσχύλο. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Σοφοκλῆ, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν 11. αἰ. καὶ σταχώθηκε ἀργότερα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Ἀπολλώνιου, ἐπικράτησε ἡ συνήθεια νὰ τὸ ὀνομάζουμε Laurentianus 32,9. Μὲ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ συγγενεύει πολὺ τὸ παλίμψηστο 60 A τοῦ Leiden, ποὺ προσφέρει ὅμως λίγα (J. Irigoin, *Rev. Et. Gr.* 64, 1951, 443). Ἐνῶ ὡς τώρα θεωροῦσαν ὡς δεύτερον κύριο στύλο τῆς παράδοσης τὸν Παρισινὸ 2712 (13./14. αἰ.), ὁ Turyn κλόνισε τὸ κῦρος του σοβαρὰ μὲ τὴν ἀπόπειρα νὰ ἀποδείξη ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς παραλλαγές του στὴν τριάδα *Αἴαντας, Ἠλέκτρα, Οἰδ. Τύ.* εἶναι βυζαντινὲς εἰκασίες. Τὰ πράγματα ἐδῶ εἶναι ἀκόμα ρευστά. Ὁ J. C. Kamerbeck, ‹De Soph. memoria›, *Mnem.* S. 4, 11, 1958, 25, ὑποστηρίζει μὲ ὑλικὸ ἀπὸ χωρία τὴν ἄποψή του ὅτι ὁ Παρισινὸς 2712 ἀκόμα καὶ σ' αὐτὴν τὴν τριάδα ποὺ ἀναφέραμε, προσφέρει ἀρχαῖες γραφές, καὶ καθόλου δὲν ἐξαρτᾶται στὸ σύνολό του ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Μοσχόπουλο. Πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ἐπίσης τοῦ P. E. Easterling, ‹The manuscript A of Soph. and its Relation to the Moschopulean Recension›, *Class. Quart.* N.S. 10, 1960, 51 [1]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Turyn ἀκολουθώντας τὸν De Marco θέλει νὰ δώση ἰδιαίτερην ἀξία σὲ μιὰν «ρωμαικὴ ὁμάδα», ποὺ περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα χειρόγραφα: Laur. Conv. Soppr. 152· Paris suppl. Gr 109· Vat. 2291· Moden. α T. 9.4. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκτίμηση αὐτῆς τῆς ὁμάδας ὁ P. Maas, *Gnom.* 25, 1953, 441, καὶ ὁ H. Lloyd-Jones, *Gnom.* 31, 1959, 478, εἶναι ἐπιφυλακτικοί. Πολυάριθμα ἄλλα χειρόγραφα περιλαμβάνουν μόνο τὴν τριάδα ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ τοὺς Βυζαντινούς: *Αἴαντας, Ἠλέκτρα, Οἰδίπ Τύραννος.*

Βιβλιογρ. γιὰ τὸ 1936-38: A. v. Blumenthal, *Bursians Jahresber.* 277, 1942 (τοῦ ἴδ. *RE* 3 A, 1927, 1040). Γιὰ τὸ 1939-1959 λαμπρὰ H. F. Johansen, *Lustrum* 1962/7 (1963). Περισσότερα στὰ δικά μου δελτία ἐρευνῶν *AfdA* ἀπὸ τὸ 1949 κέ., ποὺ συνεχίζονται ἀπὸ τὸν H. Strohm. H. J. Mette, *Gymn.* 63, 1956, 547. G. M. Kirkwood, *Class. Weekly* 50, 1956/57, 157.—Νεότερες ἐκδόσεις: A. C. Pearson, Ὀξφ. 1924. P. Masqueray, *Coll. des Univ. de Fr.* 2. ἔκδ. 1929· τώρα A. Dain-P. Mazon, 3 τόμοι, αὐτ. 1955-62. Μιὰ δίγλωσση ἱσπανικὴ ἔκδοση ἄρχισε στὰ 1959 στὴν Βαρκελόνα ἀπὸ τὸν Ἰησουίτη μοναχὸ I. Errandonea, στὴν *Collecciòn Hispanica de autores Griegos y Latinos.* Τυπώθηκε ὁ 1. τόμος, ποὺ περιέχει τοὺς δυὸ Οἰδίποδες. Γιὰ τὸ κείμενο μένουν ἐπίσης σημαντικὲς δυὸ παλιότερες ἐκδόσεις μὲ ὑπομνηματισμόν. R. Jebb, Cambr. 1883-1896 (ἀνάλλαγη ανατύπωση 1902-1908· τώρα 1962), τὸ κείμενο μόνο Cambr. 1897, καὶ τρεῖς ἀκόμα τόμοι μὲ τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν A. C. Pearson, Cambr. 1917. Schneidewin-Nauck στὴν νέα ἐπεξεργασία τοῦ E. Bruhn (*Οἰδ. Τ.* 1910· *Ἠλ.* 1912· *Ἀντ.* 1913) καὶ L. Radermacher (*Οἰδ Κολ* 1909· *Φιλ.* 1911· *Αἴ.* 1913· *Τραχ.* 1914). Μιὰ δίγλωσση ἔκδοση W. Willige-K. Bayer, *Soph. Tragodien und Fragmente.* Μόναχο 1966.

---

1. Στὸν τόμ. 85, N.S. 6, 1972, 117-139 τῶν *Wien Stud.* δημοσιεύθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ H. Dietz: ‹Die besonderen Lesarten des Codex A in Sophocles' Oed. Col.›, ἡ ὁποία προσφέρει ἀξιοπρόσεκτα ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀξία τοῦ παπ. 2712.

'Ε(κδόσεις) μὲ ὑπομνήματα καὶ Δ(ιασαφήσεις) τῶν ἐπιμέρους ἔργων: *Αἴαντας:* 'Ε. M. UNTERSTEINER, Μιλάνο 1934. V. DE FALCO 3 ἔκδ. Νεάπολη 1950. A. COLONNA, 2. ἔκδ. Τορίνο 1951. G. AMMENDOLA, Τορίνο 1953. J. C. KAMERBEEK, Leiden 1953 (χωρὶς κείμενο): W. B. STANFORD, Λονδ. 1963. Δ: F. DIRLMEIER, <Der Aias des Soph.>, *N. Jahrb.* 1938, 297. R. CAMERER, <Zu Soph. Aias>, *Gymn.* 60, 1953, 289. J. M. LINFORTH, *Three Scenes in Soph. «Aiax».* Un. Cal. Press 1954. K. v. FRITZ, <Zur Interpretation des Aias>, *Rhein. Mus.* 83, 1934, 113· τώρα *Antike und moderne Tragodie.* Βερολ. 1962, 241. B.M. W. KNOX, <The Aiax of Soph.>, *Harv Stud* 65, 1961, 1. M. SICHERL, <Die Tragik des Aias>, *Herm* 98, 1970, 14 —*'Αντ.* CHR. DE VLEMINCK καὶ R. VAN COMPERNOLLE, <Bibliographie analytique de l'Antigone de Soph.>, *Phoibos* 2, 1947/48, 85. 'Ε : A. COLONNA, Τορίνο 1941. J. C. KAMERBEEK, Leiden 1945. E ANANIA, Φλωρεντ. 1957. G. MULLER, *Soph. Ant ,* Χαιδελβ. 1967 (ἐξαιρετικὰ διεισδυτική, σὲ μερικὲς ἑρμηνεῖες προβληματικὸς ὑπομνηματισμός· χωρὶς κείμενο). Δ: R. E. GOHEEN, *The Imagery of Soph. Ant.* Princeton 1951. H. LLOYD-JONES, <Notes on Soph. Ant.>, *Class. Quart.* N. S. 7, 1957, 12. J. M. LINFORTH, <Antigone and Creon>, *Univ. of Calif Publ. in Class. Phil.* 15/5, 1961, 183. G. MULLER, <Überlegungen zum Chor der Antig.>, *Herm.* 89, 1961, 398. K. v FRITZ, <Haimons Liebe zu Ant.>, *Phil* 89, 1934, 19· τώρα *Antike und moderne Tragodie.* Βερολ. 1962, 227. F. R. ADRADOS, <Religion y politica en la Antigona>, *Revista Univ. Madrid* 13, 1964, 493. J. GOTH, *Soph. Ant. Interpretationsversuche und Strukturuntersuchungen,* διδ. διατρ. Tubingen 1966 A. LESKY, <Der Herren eigner Geist>, *Das Altertum und jedes neue Gute. Festschr. Schadewaldt.* Στουττγ. 1970, 79. —*Τραχ.* 'Ε: J C. KAMERBEEK, Leiden 1946. Αὐτ. 1959 (χωρὶς κείμενο). G. SCHIASSI, Φλωρεντ. 1953. Δ: H. D. F. KITTO, <Soph. Statistics and the Trach.>, *Am. Journ. Phil.* 60, 1939, 178. G. CARLSSON, <Le personnage de Déianire chez Sénèque et chez Soph.>, *Eranos* 45, 1947, 68. J. M. LINFORTH, <The pyre on mount Oeta in Soph. 'Trach'.>, *Univ. of Calif. Press Publ. in Class. Phil* 14/7, 1952, 255. ST. G. KAPSOMENOS, *Soph. Trach. und ihr Vorbild.* 'Αθήνα 1963 E.-R. SCHWINGE, *Die Stellung der Trach im Werk des Soph.,* Hypomn. 1, 1962.—*Οἰδ Τ.:* F. DIRLMEIER, *Der Mythos vom Konig Ödipus.* Mainz 1964. 'Ε: L. ROUSSEL, Παρίσι 1940. D. PIERACCIONI, Φλωρεντ. 1966. O. REGENBOGEN, Χαιδελβ. 1949 (κείμενο). I ERRANDONEA, Βαρκελώνη 1959 (δίγλ.). J. C. KAMERBEEK, Leiden 1967 (διεισδυτικὸς ὑπομνηματισμὸς χωρὶς κείμενο). Δ: E. SCHLESINGER, *El Edipo Rey de Sof* La Plata 1950. W. SCHADEWALDT, <Der Konig Oed. des Soph. in neuer Deutung>, *Schweiz Monatsh.* 36, 1956, 21 = *Hellas und Hesperien,* 277. B.M. W. KNOX, <The Date of the Oed. Tyr. of Soph.>, *Am. Journ. Phill.* 77, 1956, 133. Τοῦ ἴδ., *Oed. at Thebes* New Haven 1957. ξανατ. 1966. M. OSTWALD, <Aristotle on ἁμαρτία and Soph. Oed. Tyr.>, *'Αφιέρωμα Kapp* 1958, 93. G. KREMER, *Strukturanalyse des Oid. Tyr. von Soph.* Διδ. διατρ. Tubingen 1963 E. R. DODDS, <On misunderstanding the Oed. Rex>, *Greece and Rome* 13, 1966, 37, J. C KAMERBEEK, *Problemen van de Eenheid en de Zin van Soph. Oed. Tyr.,* Meded. Nederl. Ak Afd. Letterkunde N. R. 29/6, 1966. *Twentieth Century Interpretations of Oed. Rex. Ed.* M. J. O'BRIEN. Prentice Hall 1968. A. CAMERON, *The Identity of Oedipus the King: Five Essays on the Oed. Tyr.* Νέα 'Υόρκη 1968.—*'Ηλ.* 'Ε: G. KAIBEL, Λειψ. 1896 (1911). N. CATONE, Φλωρεντ. 1959. Δ: W. WUHRMANN, *Strukturelle Untersuchungen zu den beiden El. und zum eur. Or.* Winterthur 1940. R. P. WINNINGTON- INGRAM, <The El. of Soph. Prolegomena to an Interpretation>, *Proc. Cambr. Phil. Soc.* 1954/55, 20, μὲ ἐντονότερη προσοχὴ στὴν μητροκτονία καὶ τὶς 'Ερινύες. K. v. FRITZ, <Die Orestessage bei den drei grossen griechischen Tragikern>, *Antike und moderne Tragódie.* Βερολ. 1962, 113. J. M. LINFORTH, *Electra's Day in the Tragedy of Soph.* Un of Cal. Press 1963, H. F. JOHANSEN, *Die El. des Soph.*

Versuch einer neuen Deutung, Class. et Med. 25, 1964, 8. Ch. P. Segal, <The El. of Soph.>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 97, 1966, 473. A. Vogler, *Vergl. Studien zur soph. und eur. El.* Χαϊδελβ. 1967 (μὲ πολλὴ βιβλιογρ. γιὰ τὸ πρόβλημα προτεραιότητας στὸν Σοφ. καὶ τὸν Εὐρ., ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ λυθῆ μὲ βεβαιότητα). W. Steidle, *Studien zum antiken Drama.* Μόναχο 1968, 91. —*Φιλοκτ.* Ἐ: J. C. Kamerbeek, Leiden 1946. A. Taccone, Φλωρεντ. 1948. T. B. L. Webster, Gr. and. Lat. Class., I 1969, Δ: J. M. Linforth, *Philoctetes. The Play and the Man.* Un Cal. Press 1956. R. Muth, <Gottheit und Mensch im Phil. des Soph.>, *Studi Castiglioni.* Φλωρεντ. 1959, 641. K. Alt, <Schicksal und Physis im Phil. des Soph.>, *Herm.* 89, 1961, 141, ποὺ ἐκπηγάζει ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία τοῦ Bowra (βλ. σ. 416, σημ. 2). Πρόσθεσε: Ph. W. Harsh, <The Rôle of the Bow in the Phil. of Soph.>, *Am. Journ. Phil.* 81, 1960, 408. K. I. Βουρβερης, *Σοφ. Φιλ.* Ἀθήνα 1963. W. Steidle, ἔ. ἀ. 169. E. Schlesinger, <Die Intrigue im Aufbau von Soph. Phil.>, *Rhein. Mus.* 111, 1968, 97, 156.—*Οἰδ. Κολ.:* Ἐ: G. Ammendola, Torino 1953. D. Pieraccioni, Φλωρεντ. 1956. Δ: G. Méautis, *L'Oedipe à Colone et le culte des héros.* Neuchâtel 1940. J. M. Linforth, *Religion and Drama in «Oed. at Col.».* Un of Cal. Press 1951. H. W. Schmidt, *Das Spatwerk des Soph. Eine Strukturanalyse des Oid. auf Kol.* Διδ. διατρ. Tubingen 1961 (δακτυλ.). —Τὰ ἀποσπάσματα: Nauck, *Trag. Graec. Fragm.* 2. ἔκδ. Λειψ. 1889. (ξανατύπ. μὲ Συμπλήρωμα ἀπὸ τὸν Br. Snell, Hildesheim 1964). A. C. Pearson (βλ. παραπ. στὴν ἔκδοση τοῦ Jebb). E. Diehl, *Suppl. Soph.* Βόννη 1913. Οἱ πάπυροι στοῦ P.' *Ἰχνευτὲς* μὲ μερικὰ ἄλλα ἀποσπ. στοῦ D. L. Page, *Lit. Pap. Loeb. Class. Libr.* 1950. D Ferrante, Νεάπ. 1958 (μὲ μετάφρ.). V. Steffen, Βαρσοβία 1960. E. Siegmann, *Untersuchungen zu Soph. Ichn.* Ἀμβ. 1941.—Σχόλια: W. Dindorf, Ὀξφ. 1852. P. N. Papageorgios, Λειψ. 1888. V. de Marco, *Schol. in Soph. Oed. Col.* Ρώμη 1952.—Λεξικά: F. Ellendt, 2. ἔκδ. ἀπὸ τὸν H. Genthe, Λειψ. Βερολ. 1872· ἀνατύπ. Hildesheim 1958.—Μεταφράσεις: Παλαιότερες στοῦ W. Schildknecht, *Deutscher Soph.* Βόννη 1935. Συνολικὲς ἀποδόσεις: H. Weinstock, 3. ἔκδ. Στουττγ. 1957. E. Staiger, Ζυρίχη 1944. Στὸν ἀγγλοσαξωνικὸ κόσμο οἱ πολυάριθμες μεταφράσεις τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφ. καὶ ἄλλων ἀπὸ τὸν G. Murray ἄσκησαν μεγάλην ἐπίδραση. Γαλλικά: P. Mazon, 2 τόμ. Παρίσι 1950· τώρα στὴν ἔκδοση τῆς *Coll. des Un. de Fr.* (βλ. παραπ.). Μιὰ ἰδιαίτερη ἔκδοση μὲ λαμπρὴ εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὴν J. de Romilly, στὸ *Club du meilleur livre.* Παρίσι 1959. Ἰταλικά: E. Bignone, 4. τόμ. Φλωρεντ. 1937/38. Μεμονωμένα δράματα: E. Buschor, *Ἀντ., Οἰδ. Τ., Οἰδ. Κ.* Μόναχο 1954. *Αἴ., Τραχ., Ἠλ., Φιλ.* 1959. K. Reinhardt, *Ἀντ.* Godesberg 1949· τώρα σὲ 3. ἔκδ. σὰν 116/7 τόμος (1961) τῆς μικρῆς σειρᾶς Vandenhoeck. W. Schadewaldt, *Οἰδ. Τ.* Φραγκφ. 1955. *Ἀντ., Οἰδ. Τ., Ἠλ.* στό: *Griech. Theater.* Φραγκφ. 1964. Καὶ οἱ 7 τραγωδίες στὴν Fischer Bucherei, Φραγκφ. 1963 (Staiger, Reinhardt, Schadewaldt, Buschor). Στὴν Bibliothek der Alten Welt, Ζυρίχη 1968 (Schadewaldt, Buschor). R. Schottlaender, Βερολ. καὶ Βαϊμάρη 1966. Τὴν μετάφραση τοῦ Holderlin τὴν ἐξέδωσε ὁ W. Schadewaldt στὴν Fischer Bucherei, Φραγκφ. 1957. Στοὺς *Tragici Graeci.* Μόναχο 1958, ὁ W. H. Friedrich περίλαβε τὴν μετάφραση τοῦ K. W. F. Solger. Στὸ ἀμερικανικὸ μεταφραστικὸ ἔργο *The complete Greek Tragedies* (βλ. στὸν Αἰσχ.), ὁ D. Grene καὶ διάφοροι ἄλλοι μετάφρασαν τὸν Σοφοκλῆ.—Γλώσσα: Σημαντικὸ τὸ παράρτημα (8. τόμος) στὴν ἔκδοση τοῦ Σοφοκλῆ τοῦ Schneidewin-Nauck ἀπὸ τὸν E. Bruhn, Βερολ. 1899. F. R. Earp, *The Style of Soph.* Cambr. 1944. J. C. F. Nuchelmans, *Die Nomina des Soph. Wortschatzes.* Utrecht 1949 (μὲ βιβλιογρ.). Leif Bergson, D. M. Clay, Fr. Johansen, βλ. στὸ παράρτημα γιὰ τὸν Αἰσχύλο, στὸ τμῆμα <Γλώσσα>.—Μονογραφίες: Ἀκόμα χρειάζεται συζήτηση μὲ τὸν T. v. Wilamowitz, *Dram. Techn. des Soph.* Βερολ. 1917. Ἐπίσης G. Perrotta, *Sof.* Μεσσήνη 1935· ξανατ. 1963. M. Untersteiner, *Sof.* Φλωρεντ. 1935. T. B. L. Webster, *Introduction to Soph.* 2. ἔκδ. Λονδ. 1969. C. M. Bowra, *Sophoclean Tragedy.* Ὀξφ. 1944 (ἀναπαρ. 1947, χαρτο-

στάχωμα 1965). K. Reinhardt, *Soph.* 3. ἐκδ. Φραγκφ. 1948. H. Weinstock, *Soph.* 3. ἐκδ. Wuppertal 1948. A. J. A Waldock, *Soph. the Dramatist.* Cambr 1951. C H. Whitman, *Soph.* Harvard Un. Press 1951. J. C Opstelten, *Soph. and Greek Pessimism.* Ἄμστερνταμ 1952. Τοῦ ἰδ. <Humanistisch en religieus Standpunt in de moderne Beschouwing van Soph.>, *Niederl. Akad.* 1954. F. Egermann, *Vom attischen Menschenbild.* Μόναχο 1952. Τοῦ ἰδ., <Arete und tragische Bewusstheit bei Sophokles und Herodot>, *Vom Menschen in der Antike,* Κλασσικὴ σειρὰ II. Μόναχο 1957, 5, σὲ βεβιασμένη ἀντίθεση πρὸς τὴν ἑρμηνεία τοῦ Σοφοκλῆ ἀπὸ τὸν Reinhardt κ.ἄ., καὶ προπάντων ἀπὸ τὸν συγγραφέα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. F. J. H. Letters, *The Life and Work of Soph* Λονδ. 1953 V. Ehrenberg, *Soph. and Pericles.* Ὀξφ. 1954· γερμ. Μόναχο 1956· ἰταλ. Brescia 1958. H. D. F. Kitto, <The Idea of God in Aesch. and Soph.>, *Fondation Hardt* (πβλ σ. 115, σημ. 1), 169. H. Diller, <Über das Selbstbewusstsein der soph. Personen>, *Wien. Stud.* 69, 1956, 70. Τοῦ ἰδ., <Menschendarstellung und Handlungsfuhrung bei Soph.>, *Ant. u. Abendl.* 6, 1957, 157. H. D. F. Kitto, *Form and Meaning in Drama.* Λονδ. 1956 Τοῦ ἰδ., *Soph. Dramatist and Philosopher.* Λονδ. 1958. S. M. Adams, *Soph the Playwright.* Toronto 1957. M. Imhof, *Bemerkungen zu den Prologen der soph u. eurip. Tragodien.* Winterthur 1957. W. Kraus, *Strophengestaltung in der griech. Tragodie. I. Aisch u. Soph. Sitzb. Oest. Ak. Phil.-hist. Kl.* 231/4, 1957. G. Méautis, *Soph., Essai sur le héros tragique.* Παρίσι 1957. I. Errandonea· (S. J.), *Sof. Investigaciones sobre la estructura dramatica de sus 7 trag. y sobre la personalidad de sus coros.* Μαδρίτη 1958. G. M. Kirkwood, *A study of Soph Drama.* Cornell Stud. in Class. Phil. 31, 1958 J. Keller, *Struktur und dram. Funktion des Botenberichtes bei Aisch. und Soph.* Διδακτ διατρ. Τυβίγγη 1959 (δακτυλ.). A. Maddalena, *Sof.* 2. ἐκδ. Τορίνο 1963. J. de Romilly, *L'évolution du pathétique d'Eschyle à Euripide.* Παρίσι 1961. Πρόσθεσε τὰ κεφάλαια τῶν Harsh, Pohlenz, Lesky, Kitto καὶ D W. Lucas, *Greek Tragic Poets.* 2 ἐκδ Λονδ 1959. Τρεῖς διαλέξεις προσπαθοῦν νὰ συλλάβουν τὸν ποιητὴ ἀπὸ διάφορες ἀπόψεις: W. Schadewaldt, *Soph. und das Leid.* 4. ἐκδ. Potsdam 1948· τώρα *Hellas und Hesperien.* Ζυρίχη 1960, 231. H Diller, *Gottliches und menschl. Wissen bei Soph.* Κίελο 1950. A Lesky, <Soph. und das Humane>, *Alman. Öst. Akad.* 1951 (1952), 222. Οἱ τρεῖς διαλέξεις ἑνωμένες στὸ *Gottheit und Mensch in der Tragodie des Soph.* Darmstadt 1963 W N Bates, *Sophocles: Poet and Dramatist.* Λονδίνο 1964. B. M. W. Knox, *The Heroic Temper. Studies in Sophoclean Tragedy,* Sather Class. Lect. 35. Berkeley 1964 J. Trencsényi-Waldapfel, *Sophokles.* Βουδαπέστη 1964. H. Diller, *Sophokles.* Wege der Forschung 95 (22 πραγματεῖες διάφορων συγγραφέων, μὲ εἰσαγωγὲς καὶ μερικὴ βιβλιογρ γιὰ τὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ 1960 χρόνια, ἀπὸ τὸν H. D.). Darmstadt 1967 Ch. A. Uhsadel, *Der Chor als Gestalt Seine Teilnahme am Geschehen sophokleischer Stücke.* Διδ. διατρ. Tubingen 1969.

3 Η ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΠΟΙΗΣΗ

Ἡ ἀττικὴ τραγωδία ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς πόλης, μὲ ἕναν τρόπο ποὺ δὲν δευτερώθηκε στὴν ἱστορία, σὲ παγκόσμιο ἔργο τέχνης, στὸ ὁποῖο ἑνώθηκαν ὁ λόγος καὶ τὸ τραγούδι, ὁ χορὸς καὶ ἡ σκηνικὴ εἰκόνα σὲ μιὰν μεγαλειακὴ ἀνανέωση τοῦ μύθου ἀπὸ τὸν πνευματικὸ προβληματισμὸ τῆς ἐποχῆς. Δὲν εἶναι γι' αὐτὸ παράξενο ὅτι εἶναι κάπως κουραστικὸς ὁ ἀπολογισμὸς γιὰ τὴν ὕπαρξη ἄλλων ποιητικῶν εἰδῶν σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή.

Τὸ ἀρχαῖο χορικὸ ἄσμα γνώρισε καινούργιαν ἄνθηση μέσα στὸ δράμα[1], κι εἶχε μεγάλη σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ νέα δημοκρατία ἔδωσε στὸν διθύραμβο σταθερὴ θέση στὰ Μεγάλα Διονύσια καὶ τοῦ ἐξασφάλισε ἔτσι μιὰν αὐτόνομη ὕπαρξη. Αὐτὸ τὸ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Πάριου Χρονικοῦ (46), ὅτι πρῶτος ὁ Ὑπόδικος ἀπὸ τὴν Χαλκίδα παράστησε διθύραμβον στὰ Μεγάλα Διονύσια τοῦ 508. Ἀπὸ τότε στὰ Μεγάλα Διονύσια πρὶν ἀπὸ τὶς μέρες τῶν δραματικῶν παραστάσεων προηγοῦνταν ἡ παράσταση διθύραμβων στὶς 8 τοῦ Ἐλαφηβολιώνα. Πέντε ἀπὸ τὶς δέκα φυλὲς παρουσίαζαν ἡ καθεμιὰ ἀπὸ ἕναν ἀνδρικὸ χορό, οἱ πέντε ἄλλες ἀπὸ ἕναν παιδικό. Ὀνομάζονταν *κύκλιοι χοροί*, γιατὶ οἱ πενήντα χορευτές τους χόρευαν γύρω ἀπὸ τὸν βωμὸ ποὺ ἦταν στὸ κέντρο τῆς ὀρχήστρας. Ὄργανο συνοδείας ἦταν ὁ αὐλός. Κι ἐδῶ νικοῦσε ὁ χορηγὸς ποὺ ἔκαμνε τὰ ἔξοδα, καὶ εἶχε δικαίωμα νὰ στήσῃ σὲ δημόσιο μέρος τὸν τρίποδα τῆς νίκης του[2]. Προορισμὸς τοῦ κομψοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτη ἦταν νὰ ἔχῃ ἐπάνω του ἕναν τέτοιον. Δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς πότε σταμάτησε ὁ διθυραμβικὸς διαγωνισμός, φαίνεται ὅμως ὅτι αὐτὸ ἔγινε μόνο στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή. Ἀπὸ ὅλην τὴν χορικὴ ποίηση, ποὺ κάθε χρόνο τὴν ζητοῦσε ἡ γιορτὴ τοῦ θεοῦ, κοντὰ σ' αὐτὴν ὅμως καὶ τὰ Παναθήναια καὶ ἄλλες γιορτές, δὲν μᾶς σώθηκε σχεδὸν τίποτε. Γιὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ μᾶς δίνουν μιὰν ἰδέα κυρίως οἱ διθύραμβοι τοῦ Βακχυλίδη, ἐνῶ γιὰ τὶς βαρυσήμαντες ἀλλαγὲς αὐτοῦ τοῦ καλλιτεχνικοῦ εἴδους στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 5. αἰ. θὰ μιλήσουμε ἀργότερα.

Ὅπως συνέβαινε καὶ στὴν ἀρχαικὴ ἐποχή, μεγάλο μέρος τῆς ἀντρικῆς ζωῆς ὁλοκληρωνόταν μέσα στὴν χαρούμενη συντροφιὰ τοῦ συμποσίου. Τὰ ἀγγεῖα δίνουν ὡραῖες εἰκόνες σχετικὲς μὲ αὐτό. Τώρα δὲν γλεντοῦσε μόνο ἡ ἀριστοκρατία μὲ ἕναν τόσο φρόνιμον τρόπο· τοὺς ἀρχαίους τύπους τοὺς ἀποζητοῦσαν πλατύτεροι κύκλοι, κι αὐτὸ χαρακτηρίζει προπάντων τὴν καλύτερη ἐποχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ὅτι ἡ κληρονομιὰ τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κόσμου διατηρήθηκε σὲ μεγάλην ἔκταση καὶ καλλιεργήθηκε μέσα σὲ νέα πλαίσια. Φυσικὰ τὸ τραγούδι ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι τὸ ξεχωριστὸ στολίδι αὐτῶν τῶν συγκεντρώσεων, καὶ μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι τὸ σκόλιο καὶ ἡ ἐλεγεία βρίσκονταν σὲ μεγάλην ἀκμή. Σ' αὐτὲς τὶς μορφὲς θὰ τραγουδοῦσαν συχνὰ τὰ πολιτικά τους τραγούδια, αὐτὰ ὅμως ἦταν ἐφήμερα. Μόνο ἀπὸ ἕναν Διονύσιο, ποὺ εἶχε τὸ παρατσούκλι *«ὁ Χαλκοῦς»*, γιατὶ κάποτε πρότεινε τὴν εἰσαγωγὴ χάλκινων νομισμάτων, ἔχουμε μερικοὺς στίχους, ἄκακα δείγματα τῆς χαρᾶς τοῦ συντροφικοῦ πιοτοῦ[3]. Τραγουδοῦν καὶ γιὰ τὸ παιχνίδι τοῦ κότταβου, ποὺ τὸ ξέρουμε ἀπὸ τὶς κύλικες. Σ' αὐτό, μὲ τὸ κρασὶ ποὺ ἔμενε στὸν κρατήρα, ἔπρεπε νὰ πετύχουν ἕναν μεταλλικὸ δίσκο ποὺ ἰσορροποῦσε ἐπάνω σ' ἕνα πηχάκι, καὶ νὰ τὸν ρίξουν. Τὸ παιχνίδι εἶχε μεγάλη διάδοση

1. W. Kranz, *Stasimon*. Βερολ. 1933.

2. Λεπτομέρειες στοῦ A. Pickard-Cambridge, *Dramatic Festivals*. Ὀξφ. 1953, 74 κἑ.

3. Τεῦχ. 1, 88 D.

στοὺς Ἕλληνες σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Ὁ Διονύσιος ἔπαιζε ἀναποδογυρίζοντας τὸ ἐλεγεῖο, ἀρχίζοντας δηλ. μὲ τὸ πεντάμετρο, μιὰ σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὸ ὅτι οἱ ἀρχαῖες μορφὲς ἔχασαν τὴν σταθερότητα τῆς κατασκευῆς τους. Μὲ κάποιον τρόπο ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι χρονολογημένος χάρη στὴν συμμετοχή του στὴν ἵδρυση τῶν Θουρίων στὰ 444. Ἡ εὐχαρίστησή του νὰ παίρνη τὶς μεταφορὲς ἀπὸ τὴν ναυτικὴ ζωή, τὸν χαρακτηρίζει σὰν παιδὶ τῆς μεγάλης ἐποχῆς τῆς ἀττικῆς ἡγεμονίας.

Ἐλεγεῖες ἔγραψαν πολλοὶ τότε, κι ἀνάμεσά τους ὁ Σοφοκλῆς καὶ ὁ Εὐριπίδης. Οἱ ἡγετικοὶ ἄνδρες τῆς ἐποχῆς εὐχαριστιοῦνταν νὰ ὑμνοῦνται μὲ τέτοιον τρόπο, καὶ ἀπὸ τὸν *Κίμωνα* τοῦ Πλουτάρχου (4) μαθαίνουμε ὅτι ὑπῆρχαν ποιήματα, ποὺ ὁ τραγικὸς Μελάνθιος καὶ ὁ φιλόσοφος Ἀρχέλαος ἔγραψαν γιὰ τὸν πολιτικὸ αὐτὸν ἄνδρα.

Πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὴν ἐλεγεία αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μποροῦμε ἐπίσης νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν ἐπιγραμματικὴ ποίηση, ποὺ εἶναι συγγενικὸ εἶδος. Μιὰ ἐξέλιξη, δυναμικὴ ἤδη πρὶν ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους (βλ. σ. 260), συνεχίστηκε μὲ τὸν πιὸ ὡραῖο τρόπο στὴν κλασσικὴ ἐποχή. Μεγάλοι ποιητές, ἀπὸ τὸν Σιμωνίδη ὡς τὸν Εὐριπίδη, καὶ ἀναρίθμητοι ἀνώνυμοι κόσμησαν τάφους, τιμητικὰ μνημεῖα καὶ ἀφιερώματα μὲ τοὺς στίχους τους. Φυσικὰ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποφευχθῆ ἡ ἀπόδοση πολλῶν ἀπὸ αὐτὰ σὲ διάσημους συγγραφεῖς. Ὁ Σιμωνίδης προπάντων, σὰν ἀναγνωρισμένος τεχνίτης τοῦ ἐπιγράμματος ποὺ ἦταν, χρειάστηκε νὰ στεγάση πολλοὺς στίχους κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομά του[1]. Ἡ φιλολογικὴ παράδοση καὶ οἱ ἐπιγραφὲς[2] ἔσωσαν ἀρκετά, γιὰ νὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν συνοχὴ τῆς μορφῆς καὶ τὴν δύναμη τῆς ἔκφρασης ποὺ ἔφτασε αὐτὴ ἡ ποίηση τὸν 5. αἰ. στὸ μεγαλύτερό της ποσοστό. Ἡ πληθωρικὴ δραστηριότητα ποὺ ξεχύθηκε ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, γίνεται ὁρατὴ καὶ σ' αὐτὸ τὸ πεδίο. Σχεδὸν ποτὲ ἄλλοτε δὲν ξανάγινε λόγος μὲ τὴν ἴδιαν ἀξιοπρέπεια καὶ μὲ τὸ ἴδιο βάθος γιὰ τὴν θυσία τοῦ ἀτόμου γιὰ τὸν λαό του, ὅπως στὰ ἀττικὰ ἐπιγράμματα τοῦ 5. αἰ. γιὰ τοὺς πεσόντες. Ἡ μορφὴ εἶναι τὶς πολὺ περισσότερες φορὲς δίστιχη, ἡ γλώσσα εἶναι ἡ τοπική, μὲ περισσότερο ἢ λιγότερο ἰσχυρὰ δάνεια ἀπὸ τὸ ἔπος.

Ὅτι ὁ ἴαμβος αὐτὴν τὴν ἐποχὴ δὲν δείχνει καμιὰν αὐτόνομη ἐξέλιξη, τὸ καταλαβαίνουμε ἀπὸ τὴν ἔνταση μὲ τὴν ὁποία ἡ κωμωδία ἀνέλαβε νὰ τὸν συνεχίση. Ὁπωσδήποτε ἔχουμε ἴχνη ἀπὸ ἰάμβους τοῦ κωμικοῦ ποιητῆ Ἕρμιππου (*Anth. Lyr.* τεῦχ. 3, 64 D.), παράλληλα πρὸς τὴν δραματική του παραγωγή.

---

1. Γνήσια καὶ ψευδεπίγραφα 2, 107 D.

2. Th. Preger, *Inscriptiones Graecae metricae ex scriptoribus praeter anthologiam collectae* Λειψ. 1891 G. Kaibel, *Epigrammata Graeca ex lapidibus collecta*. Βερολίνο 1878. W. Peek, *Griech. Vers-Inschriften I Grab-Epigramme*. Βερολ. 1955· τοῦ ἴδ., *Griech. Grabgedichte*. Βερολ. 1960 (μὲ μετάφραση πρόχειρη καὶ μετρικὴ ἀπόδοση). U. v. Wilamowitz, *Hellenistische Dichtung* 1. Βερολ. 1924, 124. H. Bengtson, *Griech. Gesch* 2. ἐκδ. Μόναχο 1960, 181. Τὶς ἐργασίες τοῦ G. Pfohl, βλ. στὴν σ. 262.

Ἐξαιτίας τῆς ἐλλειμματικότητας τῆς παράδοσης γιὰ ὅλα ὅσα ἀναπτύχθηκαν στὸν ἴσκιο τῆς τραγωδίας, πρέπει νὰ θεωρήσουμε σὰν λαχεῖο τὸ ὅτι μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε μιὰν κάπως πιὸ καθαρὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἐπικὴ ποίηση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Αὐτὸ ὁπωσδήποτε δὲν ἀφορᾶ τὰ ἔπη γύρω ἀπὸ τὸν Θησέα, ποὺ τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχαν στὴν Ἀττική[1]. Γιὰ ἕναν Δίφιλο, ποὺ ἔγραψε μιὰν *Θησηΐδα* καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο παραθέτονται δυὸ χωλίαμβοι (*Anth. Lyr.* τεῦχ. 3, 138 D.), δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἀνήκει στὸν 5. αἰώνα.

Περισσότερα ξέρουμε γιὰ τὸν Χοιρίλο ἀπὸ τὴν Σάμο καὶ τὸ ἔργο του. Ὁ Πλούταρχος στὴν *βιογραφία τοῦ Λύσανδρου* (18) διηγεῖται ὅτι αὐτὸς ἐδῶ εἶχε μόνιμα κοντά του τὸν ποιητὴ περιμένοντας ἀπὸ αὐτὸν τὸ ἐγκώμιο γιὰ τὰ κατορθώματά του. Τότε ὁ Χοιρίλος εἶχε κιόλας ἀποκτήσει ὄνομα, καὶ πρέπει νὰ ἔφτασε σὲ βαθιὰ γεράματα. Ἀπὸ τὰ μυθολογήματα τοῦ ἄρθρου τῆς *Σούδας* ἀναφέρουμε μόνο τὴν πληροφορία ὅτι ἦταν σκλάβος στὴν Σάμο, δραπέτευσε καὶ προσκολλήθηκε στὸν Ἡρόδοτο. Τὸ ἀνέκδοτο ἀντανακλᾶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸ ἱστορικὸ ἔπος αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ πρὸς τὸ ἔργο τοῦ ἱστοριογράφου. Οἱ ἀρχαῖες εἰδήσεις[2] ἀναφέρουν τὸ κύριο ἔργο του μὲ τὸν τίτλο *Περσικὰ* ἢ *Περσηΐς*. Ἕνας πάπυρος ὅμως (ἀρ. 245 P.) μᾶς δίνει τὸν τίτλο, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία συνήθεια ἔμπαινε στὸ τέλος, μὲ τὸν τύπο: *Χοιρίλου ποιήματα βαρβαρικά, μηδικά, περσ(ικά)*. Δὲν πρόκειται ἀπὸ αὐτὸν νὰ σπεύσουμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἦταν τρία ποιήματα, ποὺ θὰ πραγματεύονταν γιὰ τοὺς βάρβαρους, τοὺς Μήδους, καὶ τοὺς Πέρσες· ἡ ὑπογραφὴ αὐτὴ δίνει μᾶλλον τὴν ἐντύπωση μιᾶς χοντρικῆς ἀπόδοσης τῶν περιεχομένων. Ἑλκυστικὸ εἶναι ὁπωσδήποτε νὰ σχετίσουμε τὰ *Βαρβαρικὰ* μὲ πολέμους ποὺ διεξήγαγαν οἱ Πέρσες πρὶν ἀπὸ τὶς ἐκστρατεῖες τους ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας. Ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε φτάνουμε σὲ μιὰν σύνθεση ποὺ μοιάζει καταπληκτικὰ μὲ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Ἡρόδοτου. Καὶ θεματικὲς ἀκόμα σχέσεις μὲ τὸν Ἡρόδοτο ἔρχονται στὸ φῶς ἀπὸ τὰ λίγα ἀποσπάσματα. Πολὺ καθαρὰ στὸ ἀπόσπασμα 4, ὅπου σὲ μιὰν ἐπιθεώρηση τοῦ στρατοῦ, ὅπως στὸν Ἡρόδοτο (7,70), ἐμφανίζονται ἐξωτικοὶ πολεμιστές, ποὺ γιὰ περικεφαλαία φοροῦν τὸ δέρμα ἀπὸ τὸ κεφάλι ἀλόγου. Ἔτσι ἀρκετὰ πράγματα δείχνουν ὅτι ὁ Χοιρίλος πῆρε γιὰ πρότυπό του τὸν Ἡρόδοτο, ἀκριβῶς ὅμως τὰ χωρία ποὺ σημειώσαμε, μὲ τὶς διαφορές τους μᾶς συνιστοῦν νὰ κρατήσουμε ἀνοιχτὴ τὴν πιθανότητα κοινῶν πηγῶν, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ὅμως διαφορετικά.

Ἐξαιρετικὰ χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ στίχοι ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ αὐτοῦ τοῦ ἔπους (ἀποσπ. 1 καὶ 1a). Ἐκεῖ ὁ ποιητὴς παραπονιέται γιὰ τὸ πόσο τυχεροὶ ἦταν κάποτε οἱ ὑπηρέτες τῶν Μουσῶν, ὅταν ἀκόμα τὸ λειβάδι ἦταν ἀνέγγιχτο[3]. Τώρα ὅλα ἀσωτεύθηκαν, οἱ τέχνες περιορίσθηκαν, καὶ οἱ ποιητὲς τῆς ἐπο-

---

1. Ἔπη γιὰ τὸν Θησέα: L RADERMACHER, *Mythos und Sage bei den Griechen*. 2. ἐκδ. Βιέννη 1943, 252.

2. G. KINKEL, *Ep. Graec. Fragm.* Λειψ. 1877, 265.

3. *ἀκήρατος λειμών*=Εὐρ. *Ἱππ.* 73.

χῆς κυνηγοῦν τὴν ἐξέλιξη. Ἔτσι ὁ ποιητὴς αὐτός, ποὺ δοκιμάζει ἀκόμα μιὰν φορὰ νὰ διηγηθῆ ἱστορικὰ γεγονότα μὲ τὰ μέσα τῆς ὁμηρικῆς ἐπικῆς ποίησης, ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὅτι ἡ ποίηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶχε φτάσει στὸ τέλος της. Ἡ ζωή του συμπίπτει ἀρκετὰ μὲ τὴν ζωὴ τοῦ Ἀντίμαχου τοῦ Κολοφώνιου, ποὺ στὴν ἐπικὴ ποίησή του τράβηξε ἄλλους, νέους δρόμους. Ἡ κατοπινὴ ἐποχὴ ἐσύγκρινε συχνὰ τοὺς δυὸ ποιητές. Γενικὰ ἐπικράτησε ἡ ὑψηλότερη ἀξιολόγηση τοῦ Ἀντίμαχου, ποὺ τὴν διατυπώνει ζωηρὰ σ' ἕνα ἐπίγραμμα ὁ Κράτητας (*Παλ. Ἀνθ.* 11, 218). Ὁ Χοιρίλος ὅμως σημαίνει τὸ τέλος τῆς ἐπικῆς ποίησης ποὺ μιμεῖται τὸν Ὅμηρο, κι ἔτσι ἔνιωθε καὶ ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του.

4. Ο ΔΑΜΩΝΑΣ, Ο ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

Ἡ ἀπώλεια τῆς ἀρχαίας μουσικῆς εἶναι γιὰ δυὸ λόγους ἰδιαίτερα ὀδυνηρὴ γιὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχή. Πρῶτα γιατὶ δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ συλλάβουμε στὸ σύνολό της τὴν τραγωδία σὰν καλλιτέχνημα, ὕστερα γιατὶ προβλήματα γιὰ τὴν ἐπίδραση καὶ τὴν παιδευτικὴ δύναμη τῆς μουσικῆς σχεδὸν ποτὲ ἄλλοτε δὲν ἔπαιξαν τόσο σημαντικὸν ρόλο ὅπως τότε.

Ἡ κατεύθυνση ὅλων τῶν δημιουργικῶν ρευμάτων πρὸς τὴν Ἀθήνα, κατεύθυνση ποὺ διαγράφεται ὅλο καὶ περισσότερο μὲ τὸ τέλος τοῦ 6. αἰ., ἐκφράζεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Λάσος ἀπὸ τὴν Ἑρμιόνη, ὁ μεγάλος μεταρρυθμιστὴς τοῦ διθύραμβου ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀρίωνα, ἔδρασε στὴν Ἀθήνα, στὴν αὐλὴ τοῦ Ἵππαρχου τοῦ τυράννου, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα*, ἐθέσπισε διαγωνισμὸν μὲ ἐκτέλεση διθύραμβων, ποὺ τὸν υἱοθέτησε ὕστερα ἡ δημοκρατία σὰν σταθερὸ στοιχεῖο τῶν διονυσιακῶν γιορτῶν. Ὁπωσδήποτε ὁ Λάσος δὲν προώθησε μόνο τὸ διονυσιακὸ χορικὸ τραγούδι μὲ σημαντικὲς μεταρρυθμίσεις, ποὺ βέβαια δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ τὶς συλλάβουμε, ἀλλὰ καὶ ἀντιμετώπισε θεωρητικὰ διάφορα μουσικὰ προβλήματα. Μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν ὀνομάση ἱδρυτὴ τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς ἐπιστήμης, εἴτε ὑπῆρχε εἴτε ὄχι τὸ βιβλίο ποὺ τοῦ ἀποδίδει ἡ *Σούδα*.

Ὁ Ἀγαθοκλῆς, ὁ δάσκαλος τοῦ Πινδάρου, καὶ ἴσως ἀκόμα ὁ Λαμπροκλῆς, συγγραφέας διθύραμβων καὶ μιᾶς ᾠδῆς στὴν Ἀθηνά, ποὺ τὴν ἀναφέραμε νωρίτερα (σ. 305), ἦταν οἱ δασκάλοι ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἄσκησε μεγάλην ἐπίδραση ὄχι σὰν ποιητὴς ἀλλὰ σὰν θεωρητικὸς τῆς μουσικῆς. Ὁ Δάμωνας[1] ἀπὸ τὸν ἀττικὸ δῆμο

---

1 U. v. Wilamowitz, *Griech. Verskunst.* Βερολ. 1921, 59 κέ. μὲ τὶς μαρτυρίες VS 37. H. Ryffel, ‹Eukosmia. Ein Beitrag zur Wiederherstellung des Areopagitikos des Damon›, *Mus. Helv.* 4, 1947, 23 H. Koller, *Mimesis in der Antike* Βέρνη 1954. 21.V. Ehrenberg, *Sophocles and Perikles.* Ὀξφ. 1954. 92. A. E. Raubitschek, ‹Damon›, *Classica et Mediaevalia* 16, 1955, 78. Διεισδυτικὰ καὶ μὲ πλούσια βιβλιογρ. πραγματεύεται τὰ σχετικὰ προβλήματα ὁ F. Schachermeyr, ‹Damon›, *Beitr. zur Alten Gesch. und deren Nachleben.* Ἀφιέρωμα Altheim. Βερολ. 1969, 192· τοῦ ἴδ. *Perikles.* Στουττγ. 1969 (συχνά).

τῆς Ὄας βρισκόταν μὲ δυὸ τρόπους κοντὰ στὸν Περικλή. Λένε πὼς ἦταν δάσκαλός του στὴν μουσικὴ καὶ σύμβουλός του στὶς πολιτικὲς ὑποθέσεις, ἂν καὶ μερικοὶ θεωροῦν πιθανὸ ὅτι ἐκεῖνος ποὺ πρότεινε στὸν Περικλὴ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς δικαστικῆς ἀποζημίωσης δὲν ἦταν ὁ Δάμωνας ἀλλὰ ὁ πατέρας του ὁ Δαμωνίδης. Ὁπωσδήποτε ὁ Δάμωνας πῆρε ζωηρὸ μέρος στὴν πολιτική, καὶ γι' αὐτὸ προκάλεσε σὲ βάρος του ὄχι μόνο τὴν κοροϊδία τῶν κωμικῶν ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξορία μὲ ὀστρακισμόν (Πλουτ. *Περ.* 4). Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς συνέλαβε σὲ ὅλο του τὸ βάθος τὸ πρόβλημα τῆς ἐπίδρασης τῆς μουσικῆς στὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου. Σὲ ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Φιλόδημου (*Π. Μουσ.* 1, 13) διαβάζουμε ὅτι ὁ Δάμωνας ἀπαντώντας στὸ πρόβλημα ἂν ἡ μουσικὴ καλυτερεύει τὸν ἄνθρωπο ἠθικὰ σὰν σύνολο ἢ μόνο σὲ ὁρισμένα τμήματά του, ὑποστήριζε μὲ ἔμφαση τὸ πρῶτο. Ἄλλο τόσο μεγάλη ἦταν ἡ ἐκτίμησή του γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς μουσικῆς στὴν κοινωνία, ὥστε ὑποστήριζε ὅτι μεταβολὲς σ' αὐτὸ τὸ πεδίο κλόνιζαν ἀναγκαστικὰ ὁλόκληρη τὴν νομικὴ συγκρότηση μιᾶς πόλης (Πλάτ. *Πολ.* 424c). Τὶς σκέψεις του τὶς διατύπωσε σὲ ἕνα σύγγραμμα, ποὺ τὸ παρουσίαζε σὰν λόγον πρὸς τὸν Ἄρειο Πάγο. Ἡ ἐκλογὴ αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι εὐεξήγητη, ἂν τὸ ἔργο πραγματευόταν κυρίως ζητήματα μουσικῆς ἀγωγῆς καὶ ἑπομένως πράγματα ποὺ ἀφοροῦσαν ἄμεσα τὴν σεβάσμια βουλὴ τοῦ λόφου τοῦ Ἄρη. Δὲν ὑπάρχει ὅμως κανένας λόγος νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ σύγγραμμα γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τῶν ἁρμοδιοτήτων τοῦ Ἄρειου Πάγου στὰ 462. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Αἰσχύλος μιλᾶ στὶς *Εὐμενίδες* γι' αὐτὸ τὸ σῶμα, ἐπιτρέπει τὸ δίχως ἄλλο νὰ ἐννοήσουμε ὅτι καὶ στὰ κατοπινὰ χρόνια διατηροῦσε τὴν γνωστὴ μορφή του. Τέλος καὶ ὁ Ἰσοκράτης ἀκόμα στὸν *Ἀρεοπαγιτικό* του μαρτυρεῖ γιὰ τὴν σημασία αὐτοῦ τοῦ σώματος σὰν ἰδέας.

Τὸ σύγγραμμα τοῦ Δάμωνα τὸ χρησιμοποίησε πάρα πολὺ ὁ Πλάτωνας στὴν *Πολιτεία* (400b), κι ἀπὸ ἐκεῖ βλέπουμε ὅτι ὁ Δάμωνας πραγματεύθηκε γιὰ τὴν ρυθμικὴ καὶ προχώρησε στὴν ἀνάλυση τῶν ἐπιμέρους μέτρων. Τὸ βιβλίο του ὅμως δὲν ἦταν ὁπωσδήποτε ἐγχειρίδιο μετρικῆς· χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἐπίδραση τῆς μουσικῆς στὸ ἦθος, καὶ μαζὶ τὸ πρόβλημα τῆς μουσικῆς μόρφωσης βρισκόταν στὸ προσκήνιο. Στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Φιλόδημου, ποὺ τὸ ἀναφέραμε πρωτύτερα, γίνεται λόγος γιὰ τὸ τραγούδι καὶ τὴν κιθάρα· εἶναι εὔλογο νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Δάμωνας ἔπαιρνε θέση στὸν παλιὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν ὀργάνων καὶ ὅτι ἀπέκλεισε τὸν αὐλό. Εἶναι δυσάρεστο ποὺ δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ καθορίσουμε τὸ μερίδιο τῆς πυθαγορικῆς διδασκαλίας στὶς θεωρίες τοῦ Δάμωνα, φαίνεται ὅμως πὼς δύσκολα μπορεῖ νὰ τὸ ἀρνηθῇ κανείς. Ὁ μουσικὸς Πυθοκλείδης, ποὺ σὰν δάσκαλος τοῦ Ἀγαθοκλῆ καὶ τοῦ Λαμπροκλῆ βρίσκεται στὴν σειρὰ τῶν πνευματικῶν του προγόνων, ὀνομάζεται Πυθαγόρειος (σχόλ. Πλάτ. *Ἀλκ. I* 118c)[1].

1. Ὁ W. Burkert, *Weisheit und Wissenschaft*. Νυρεμβ. 1962, 270, 79, παραθέτει βιβλιογραφία γιὰ τὴν προέλευση τῆς θεωρίας τοῦ ἤθους στὴν μουσικὴ ἀπὸ τὸν Πυθαγορισμό, εἶναι ὅμως ὁ ἴδιος σκεπτικιστής.

Ἡ βαθιὰ ἐπίδραση τοῦ Δάμωνα γίνεται φανερὴ προπάντων στὸν Πλάτωνα, ποὺ εἶχε γιὰ μουσικοδιδάσκαλον τὸν μαθητὴ ἐκείνου, τὸν Δράκοντα. Στὴν ζωηρὴ συζήτηση γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ πραγματεύθηκε ὁ Δάμωνας, ὁ πάπυρος τοῦ Hibeh μὲ τμήματα ἑνὸς λόγου πρὸς τοὺς Ἀθηναίους—πιθανῶς τοῦ πρώιμου 4. αἰ. (ἀρ. 2438 P.)—μᾶς προσφέρει μιὰν ἄποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐπίδραση τῆς μουσικῆς στὴν ἀνθρώπινη ὕπαρξη ἀμφισβητεῖται ριζικά.

5 ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Μὲ τὴν τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ καὶ μὲ τὸν Παρθενώνα ἡ ἑλληνικὴ κλασσικότητα ἔφτασε στὴν ἀκμή της[1]. Ὡρίμασε σὲ ἀττικὸ ἔδαφος, καὶ ἡ συνένωση ἰωνικῶν καὶ δωρικῶν στοιχείων στὸν μεγάλο ναὸ τῆς Ἀκρόπολης εἶναι ἕνα εὔγλωττο σύμβολο γιὰ τὶς ἰδιαίτερες συνθῆκες, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁλοκληρώθηκε αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη.

Στὴν Ἑλλάδα ἐντονότερα παρὰ ἀλλοῦ τὰ καθέκαστα εἴδη τέχνης ζοῦσαν μιὰν δική τους ζωή, ποὺ στηριζόταν στὴν παράδοση, κι ἔτσι μποροῦμε νὰ καταλάβουμε τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀκολουθοῦσαν συγχρονικὰ τὸν δρόμο τους πρὸς τὴν κλασσικότητα. Κοντὰ στὴν ὥριμη τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ βρίσκεται τὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου μὲ ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἀρχαϊκὰ χαρακτηριστικὰ καὶ μ' ἐκείνην τὴν ποικιλία τῶν στοιχείων, ἡ ὁποία δὲν ἔχει συμπηχθῆ ἀκόμα σὲ σταθερὴν ἑνότητα καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἰδιαίτερη χάρη τῆς διήγησης τοῦ Ἡρόδοτου.

Ὅ,τι ξέρουμε γιὰ τὴν ζωὴ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τόσο φτωχό, ὅπως συνήθως συμβαίνει μὲ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, μολαταῦτα ὅμως ἀρκετὸ γιὰ νὰ μᾶς ἐπιτρέψη νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ πολυμορφία τῶν στοιχείων ποὺ συνενώθηκαν στὸ ἔργο του εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν συνθηκῶν τῆς ἐξέλιξής του.

Ὁ Ἡρόδοτος γεννήθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη, στὴν Ἁλικαρνασσό, ποὺ βρισκόταν στὴν νοτιοδυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μικρασίας. Ἡ ἀποικία εἶχε ἱδρυθῆ ἀπὸ τὴν Τροιζήνα, δηλαδὴ ἦταν οὐσιαστικὰ δωρική. Πρωτύτερα ἀνῆκε καὶ στὴν ἕνωση τῆς δωρικῆς ἑξάπολης, ἀποκλείσθηκε ὅμως ἀπὸ αὐτὴν στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρόδοτου. Νωρὶς κιόλας πρέπει νὰ διείσδυσαν στὴν πόλη ἰωνικὰ στοιχεῖα, ὅπως δείχνουν ἐπιγραφὲς τοῦ 5. αἰ. σὲ ἰωνικὴ διάλεκτο. Ὁπωσδήποτε ἡ πατρίδα τοῦ Ἡρόδοτου ἦταν κυρίως δωρική, καὶ αὐτὸς διατήρησε πάντοτε κάποιαν κλίση πρὸς τὸν χαρακτήρα αὐτῆς τῆς φυλῆς, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπευόταν καθαρότατα ἀπὸ τὴν Σπάρτη. Ὅμως νωρὶς γνώρισε καὶ τὸν ἰωνικὸ χαρακτήρα, χωρὶς ἀσφαλῶς νὰ τὸν συμπαθήση πολύ[2]. Ὁ πατέρας του λεγόταν Λύξης, εἶχε δηλ. καρικὸ ὄνομα, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Πανύασση, ποὺ τὸν γνωρίσαμε σὰν ἐπικὸν ποιητὴ καὶ ποὺ ἦταν στενὸς συγγενὴς τοῦ Ἡρόδοτου, πιθανῶς θεῖος του ἀπὸ τὸν πατέρα.

1. Γιὰ τὴν προβληματικὴ τῆς κλασσικότητας σὰν ἱστορικοῦ φαινομένου: *Das Problem des Klassischen in der Antike*. Λειψία 1931 (συλλογικὸς τόμος).

2. Ὑλικό: Jacoby (βλ. παρακ.), 211.

Ἔτσι ἡ σειρὰ τῶν προγόνων τοῦ Ἡρόδοτου μᾶς δείχνει τὴν καρικὴ ἐνδοχώρα καὶ μαζὶ μὲ αὐτὴν πολιτιστικὲς ἐπιδράσεις τῆς Κοντινῆς Ἀνατολῆς.

Ὅταν μεγάλωνε ὁ Ἡρόδοτος, ἡ Ἁλικαρνασσὸς βρισκόταν κάτω ἀπὸ μιὰν καρικὴ δικτατορία, ποὺ ὁ σημαντικότερος ἐκπρόσωπός της ἦταν ἡ Ἀρτεμισία. Μιὰ ὄχι συνηθισμένη γυναίκα, ποὺ ἀκολούθησε πιστὰ τὸν Ξέρξη στὴν ἐκστρατεία του ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας, καὶ γιὰ τὴν ὁποία νιώθει κανεὶς ὅτι ὁ Ἡρόδοτος μιλᾶ μὲ εὐδιάκριτην ἐκτίμηση. Ὅταν μέσα στὸ Αἰγαῖο στερεώθηκε ἡ ἑλληνικὴ δύναμη χάρη στὶς ἐπιτυχίες ἐναντίον τῶν Περσῶν, ξεσηκώθηκε καὶ ἡ Ἁλικαρνασσὸς ἐναντίον τῆς ξένης κυριαρχίας. Στὴν προσπάθεια νὰ ρίξουν τὸν Λύγδαμη, τὸν γιὸ τῆς Ἀρτεμισίας, ἔχασε πιθανῶς τὴν ζωή του ὁ Πανύασσης, ἐνῶ ὁ Ἡρόδοτος ἀναγκάστηκε νὰ φύγη ἀπὸ τὴν πατρίδα του. Τότε ἔζησε λίγον καιρὸ στὴν Σάμο, πράγμα ποὺ σημαίνει μιὰν καινούργια καὶ πιὸ ἐντατικὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν ἰωνικὴ ζωή. Ἀπὸ ἐκεῖ ξαναγύρισε στὴν πατρίδα του καὶ πῆρε μέρος στὴν ἀνατροπὴ τοῦ Λύγδαμη. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἔγινε ὄχι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 454, ἐπειδὴ ἀπὸ αὐτὴν τὴν χρονιὰ τὴν Ἁλικαρνασσὸ τὴν συναντοῦμε συμμαχικὴ πόλη στοὺς ἀττικοὺς φορολογικοὺς καταλόγους.

Τὸ ἑπόμενο χρονολογικὸ στήριγμα μᾶς τὸ δίνει ἡ ἵδρυση τῶν Θουρίων στὰ 444/3. Ἡ πολιτικὴ τοῦ Περικλῆ εἶχε κατορθώσει νὰ δημιουργήση αὐτὴν τὴν πανελλήνια ἀποικία κοντὰ στὰ ἐρείπια τῆς καταστραμμένης Σύβαρης, καὶ πῆραν μέρος σ᾽ αὐτὸ σημαντικὲς προσωπικότητες, ὅπως ὁ ἀρχιτέκτονας Ἱππόδαμος ὁ Μιλήσιος, ἕνας μεταρρυθμιστὴς τῆς πολεοδομίας, καὶ ὁ σοφιστὴς Πρωταγόρας· καὶ τὸν Ἐμπεδοκλὴ ἐπίσης τὸν συσχετίζουν μὲ τὸ ἴδιο γεγονός. Δὲν ξέρουμε ἂν ὁ Ἡρόδοτος ξεκίνησε μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς ἀποικίας ἢ μήπως ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ ἀργότερα. Ὁπωσδήποτε ἀπέκτησε τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη στὴν καινούργια πόλη, καὶ γι᾽ αὐτὸ σὲ καλὰ χειρόγραφα τοῦ ἔργου του ἔχουμε στὶς εἰσαγωγικὲς λέξεις ὄχι «*Ἡροδότου Ἁλικαρνησσέος*» ἀλλὰ «*Ἡροδότου Θουρίου*» (Ἀριστ., *Ρητ.* 3, 9. 1409a 28).

Ἀνάμεσα στὴν ἀνατροπὴ τοῦ Λύγδαμη καὶ τὴν πολιτογράφηση στοὺς Θουρίους πέφτουν τὰ ταξίδια, ποὺ ὑπῆρξαν ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν γέννηση τοῦ ἔργου του. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε δυὸ μεγάλα ἐγχειρήματα. Τὸ ἕνα τὸν ἔφερε στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἔμεινε περίπου τέσσερις μῆνες, κι ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Φοινίκη καὶ τὴν Μεσοποταμία. Ἕνα δεύτερο ταξίδι ἀφοροῦσε τὴν χώρα τῶν Σκυθῶν, ποὺ γιὰ τὴν διερεύνησή της προφανῶς βάση του ἦταν ἡ Ὀλβία. Οἱ ἀπόπειρες νὰ ἐξακριβωθῆ ἡ σχετικὴ χρονολογία αὐτῶν τῶν ταξιδιῶν δὲν ὁδήγησαν σὲ κανένα βέβαιο ἀποτέλεσμα. Ἴσως ὅμως εἶναι δυνατὸ νὰ ποῦμε σύμφωνα μὲ τὸ 3, 12 ὅτι ὁ Ἡρόδοτος βρισκόταν στὴν Αἴγυπτο λίγον καιρὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχη τῆς Πάπρημης (460 π.Χ.).

Σκοπὸς αὐτῶν τῶν ταξιδιῶν ἦταν ἡ γνωριμία ξένων τόπων, ποὺ τὴν ὑποκινοῦσε ἡ ἴδια φιλομάθεια, ἡ ὁποία στὴν ἰωνικὴ περιοχὴ εἶχε προωθήσει τὶς πρῶτες ἀρχὲς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης. Τὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει σὰν κίνη-

τρο τῶν ταξιδιῶν ἑνὸς Σόλωνα (1, 30) καὶ ἑνὸς 'Ανάχαρση (4, 76) τὴν *θεωρίαν* δείχνει ὅτι τὸν κρίνουμε σωστὰ ὡς πρὸς αὐτό.

Ὅμως μέσα στὰ ἴδια χρονικὰ ὅρια ποὺ σημειώσαμε πρωτύτερα πέφτει καὶ ἡ παραμονὴ τοῦ 'Ηρόδοτου στὴν 'Αθήνα, ποὺ δὲν τοῦ πρόσφερε καθόλου λιγότερον πλουτισμὸ ἀπὸ ὅ,τι τὰ μεγάλα του ταξίδια. Ἂν τοποθετήσουμε αὐτὴν τὴν συνάντησή του μὲ τὴν πόλη στὰ χρόνια πρὶν ἢ ἴσως γύρω ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῶν Θουρίων, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ περικλεϊκὴ 'Αθήνα μὲ ὅλην τὴν ὁρμητικὴ κίνησή της ἦταν αὐτὴ ποὺ τώρα πῆρε ἀποφασιστικὸ μέρος στὴν διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ συγγραφέα. Τότε ἄρχιζε ἡ ἀναστάτωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς χάρη στὴν σοφιστική, καὶ ὁ 'Ηρόδοτος ἀσφαλῶς ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Πρωταγόρα, ποὺ ἐργάσθηκε γιὰ τοὺς Θουρίους. Θὰ δοῦμε ὅμως ἀκόμα, ἀπὸ τὴν στάση του ἀπέναντι στὸν νόμο, ὅτι δὲν γλύτωσε ἀπὸ τὴν βαθιὰ ἐπίδραση τῆς σοφιστικῆς. Πολὺ περισσότερα—κι ἐδῶ ὀφείλουμε νὰ παραπέμψουμε στὰ παρακάτω—τοῦ ἔδωσε ἡ τραγωδία. Πόσο στενὴν οἰκειότητα εἶχε ὁ 'Ηρόδοτος μὲ τὴν ἐπικὴ καὶ τὴν λυρικὴ ποίηση, τὸ μαρτυρεῖ τὸ ἔργο του σὲ πολυάριθμα χωρία[1]. Αὐτὴν τὴν γνώση τὴν ἔφερε χωρὶς ἀμφιβολία μαζί του ἀπὸ τὴν πατρίδα του· τώρα ὅμως ὁλοκληρωνόταν μπροστὰ στὰ μάτια του στὴν 'Αθήνα ἐκεῖνο τὸ ποιητικὸ εἶδος, στὸ ὁποῖο ὅλες οἱ δυνάμεις τῆς παράδοσης ἑνώθηκαν σ' ἕνα καινούργιο καὶ πρωτοφανέρωτα ὑψηλὸ ἀποτέλεσμα. 'Εξαιρετικὰ κοντὰ βρίσκεται ὁ 'Ηρόδοτος μὲ τὸν ὁλοκληρωτὴ τῆς κλασσικῆς τραγωδίας. Πόσο αὐτὴ ἡ γειτονιὰ διαπιστώνεται κάπου κάπου στὰ ἔργα τοῦ Σοφοκλῆ χάρη στὶς θεματικές του συσχετίσεις μὲ τὸ ἱστορικὸ ἔργο, τὸ εἴπαμε στὴν ἀνάλυση τῆς *'Αντιγόνης* καὶ τῆς *'Ηλέκτρας*. Μνημονεύσαμε ἐπίσης καὶ τὸ ποίημα (σ. 393) ποὺ ὁ τραγικὸς αὐτός, πενηνταπέντε χρονῶν σύμφωνα μὲ τὴν δική του βεβαίωση, τὸ ἔγραψε γιὰ τὸν φίλο του. Ἔτος τῆς γέννησης τοῦ Σοφοκλῆ μὲ κάποιαν ἀληθοφάνεια μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ τὸ 497· ἐπιτρέπεται λοιπὸν νὰ παίξουμε μὲ τὴν σκέψη ὅτι τὸ ποίημα τοῦ Σοφοκλῆ θὰ μποροῦσε νὰ ἔχη σχέση μὲ τὸ ξεκίνημα τοῦ 'Ηρόδοτου γιὰ τοὺς Θουρίους.

Ἂν εἶναι σκόπιμο νὰ θεωρήσουμε τὸν 'Ηρόδοτο σὰν υἱοθετημένον 'Αθηναῖο, αὐτὸ θὰ τὸ ἐξετάσουμε σὲ συσχετισμὸν μὲ τὸ ἔργο του. 'Οπωσδήποτε ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ 'Αλικαρνασσέας αὐτὸς πέρασε σημαντικὸ μέρος τῆς ζωῆς του στὴν 'Αθήνα, εἶναι ἕνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς ἡ πόλη, ποὺ εἶχε διακριθῆ στοὺς Περσικοὺς πολέμους, μὲ γρήγορη ἄνοδο ἔγινε τὸ κέντρο τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν 'Ελλήνων. 'Ο Πλούταρχος στὸ ἔργο του *Περὶ τῆς 'Ηροδότου κακοηθείας* (26) ἀναφέρεται στὴν πληροφορία τοῦ Δίυλλου, ὅτι ὁ 'Ηρόδοτος μὲ εἰσήγηση ἑνὸς Ἄνυτου ἔλαβε ἀπὸ τοὺς 'Αθηναίους τιμητικὴν ἀμοιβὴ ἀπὸ δέκα τάλαντα. 'Ο Εὐσέβιος στὸ Χρονικό του τοποθετεῖ αὐτὸ τὸ γεγονὸς τόσο σταθερά, ὥστε φτάνουμε στὰ 445/44, καὶ λέει ὅτι ἀφορμὴ ὑπῆρξε μιὰ ἀνάγνωση ποὺ ἔκαμε ὁ 'Ηρόδοτος. Αὐτὸ μένει ἀβέβαιο, καὶ τὸ ποσὸ τῶν δέκα ταλάντων εἶναι ἀπίστευ-

1. SCHMID, 2, 553 κέ.

το, τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ὁ ἱστοριογράφος τιμήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφισβητηθῆ.

Δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτα γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ ἱστορικοῦ. Δὲν μᾶς εἶναι κἂν γνωστὸ ἂν ξαναγύρισε ἀπὸ τοὺς Θουρίους στὴν Ἀθήνα. Ζοῦσε ὅμως ἀκόμα στὴν ἔκρηξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Πολλὰ χωρία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τέσσερα (6,91.7,137·233.9,73) εἶναι ἀναμφισβήτητα, ἀναφέρονται στὴν πρώτη περίοδο τοῦ πολέμου. Ἂν εἶναι σωστὴ ἡ προυπόθεση ὅτι αὐτὸς δούλευε τὸ ἔργο του σχεδὸν ὡς κοντὰ στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, τότε πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸν θανατό του σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς γένεσης τοῦ ἔργου του τὰ χωρία ποὺ μνημονεύσαμε δὲν μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν ἀσφαλεῖς χρονολογίες, γιατὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση καὶ σὲ ἄλλες ὅμοιες πρέπει νὰ λογαριάζουμε ὅτι μπορεῖ νὰ ἔγιναν μεταγενέστερες ἐπεξεργασίες.

Τὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου εἶναι δύσκολο νὰ τὸ ἐπισκοπήσουμε σὲ ὅλην τὴν πληρότητά του καὶ ἀκόμα πιὸ δύσκολο νὰ τὸ ἀξιολογήσουμε. Γι' αὐτὸ ἄλλοτε χαρακτηρίζουν τὸν συγγραφέα του ἕναν καλόκεφο, κάπως ἐπιπόλαιον ἀφηγητὴ ἱστοριῶν, ἄλλοτε βαθυστόχαστον ἀναλυτὴ τῆς ἀνθρώπινης μοίρας, καὶ ἄλλοτε πάλι ἕναν ἱστορικὸ ποὺ εἶναι σίγουρος γιὰ τὸν σκοπό του. Ὁπωσδήποτε στὸ προσκήνιο θὰ βρίσκεται πάντα τὸ ἐρώτημα, πόσο δίκαιο εἶχε ὁ Κικέρωνας νὰ χαρακτηρίζη τὸν Ἡρόδοτο *pater historiae* (*De leg*. 1, 5). Γιὰ νὰ προσφέρουμε κάποιο στήριγμα στὴν ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους, θὰ προτάξουμε μιὰν ἐπισκόπηση τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ὁπωσδήποτε δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρη τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰν εἰκόνα μὲ ἀδρὰ χαρακτηριστικά.

Γιὰ τὴν προγραμματικὴ εἰσαγωγικὴ φράση ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι αὐτὴ προσφέρει περίπου τὸ ἴδιο ποὺ περιμένουμε σήμερα ἀπὸ τὸν τίτλο ἑνὸς βιβλίου. Μαθαίνουμε τὸ ὄνομα καὶ τὴν πατρίδα τοῦ συγγραφέα καθὼς καὶ τὴν πρόθεσή του νὰ διαφυλάξη στὴν μνήμη τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἀνθρώπων[1]. Στὸ τέλος της βρίσκεται ἡ ἰδιαίτερη δήλωση ὅτι θὰ γίνη λόγος καὶ γιὰ τὴν αἰτία τοῦ πολέμου ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς βαρβάρους. Τὴν περιγραφὴ τῆς αἰτίας ὁ Ἡρόδοτος τὴν εἰσάγει ἀναφέροντας ρητὰ Πέρσες ἀφηγητές, πράγμα ποὺ τὸ προσημειώνουμε γιὰ τὴν συζήτηση τοῦ προβλήματος τῶν πηγῶν. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς τὶς πληροφορίες ἡ κληρονομικὴ ἔχθρα ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἠπείρους ξεκίνησε ἀπὸ ἁρπαγὲς γυναικῶν. Οἱ Φοίνικες ἅρπαξαν τὴν Ἰὼ ἀπὸ τὸ Ἄργος, ὕστερα μερικοὶ Ἕλληνες τὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὴν Τύρο. Ὡς ἐδῶ θὰ ἦταν ἴσια καὶ ἴσια, ὕστερα ὅμως ἔκαμαν τὴν ἀρχὴ οἱ Ἕλληνες μὲ τὴν ἐκστρατεία στὴν κολχικὴ Αἶα καὶ μὲ τὴν ἁρπαγὴ τῆς Μήδειας. Τώρα ἦταν ἡ σειρὰ τῶν Ἀσιατῶν νὰ ζητήσουν ἐπανόρθωση, καὶ μιὰν γενεὰ ἀργότερα—πράγμα ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴν σχετικὴ χρονολογία τοῦ μυθικοῦ κύκλου—ξεκίνησε ὁ Πάρης, γιὰ νὰ κλέψη τὴν Ἑλένη. Ὡς τώρα εἴχαμε ἕνα πήγαιν'-ἔλα ἀπὸ ἁρπαγές, τώρα ὅμως οἱ Ἕλληνες φορτώ-

1. Γιὰ τὴν φράση, πβλ. σελ. 449.

θηκαν μεγάλην εὐθύνη, γιατὶ ἐξαιτίας τῆς ἁρπαγῆς μιᾶς γυναίκας κατάληξαν σ' ἕναν πόλεμο τῶν λαῶν.

Αὐτὰ τὰ πέντε πρῶτα κεφάλαια εἶναι ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἀξιοσημείωτα. Ἡ παλιὰ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀσία, ποὺ γιὰ τὸν Ἡρόδοτο φτάνει στὸ κορύφωμά της μὲ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη, συνάπτεται βέβαια πρὸς τὸν μύθο, αὐτὸς ὅμως μοιάζει νὰ ἔχη χάσει παράξενα τὴ λάμψη τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς, νὰ ἔχη στριμωχθῆ μέσα σ' ἕνα ψευτοιστορικὸ σχῆμα καὶ σχεδὸν νὰ ἔχη γίνει κοινοτοπικός. Ὁ Ἡρόδοτος ὅμως κρατᾶ ἀπέναντι σὲ ὅλα αὐτὰ κριτικὴν ἀπόσταση. Στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ μέρους, στὴν περσικὴ διήγηση γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῆς Ἰῶς ἀντιθέτει μιὰν φοινικικὴ παραλλαγή, ὁ ἴδιος ὅμως δηλώνει ὅτι δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποφασίση γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης. Παραμερίζοντας λοιπὸν αὐτὲς τὶς διηγήσεις παίρνει ὁ ἴδιος τὸν λόγο καὶ λέει ὅτι θέλει νὰ ἀρχίση τὴν διήγησή του ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο πού, σύμφωνα μὲ ὅσα ἤξερε ὁ ἴδιος, ἄρχισε τὶς ἀδικίες ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων.

Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κροίσου ἀρχίζει τὸ κεφάλαιο ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Λυδία (1, 6-94). Ὕστερα ἀπὸ τὴν διαπίστωση ὅτι αὐτὸς ὁ βασιλιὰς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ὑποδούλωσε ἑλληνικὲς πόλεις καὶ τὶς ἀνάγκασε νὰ τοῦ πληρώνουν φόρο, ἡ ματιὰ τοῦ ἀφηγητῆ γλιστρᾶ ἀμέσως, μὲ ἕναν τρόπο ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὸς στὸν Ἡρόδοτο, ἀπὸ τὴν προσωπικότητα ποὺ παρουσίασε πρὶν ἀπὸ λίγο, πίσω, στὸ μακρινότερο παρελθόν: ὁ Κροῖσος εἶναι Μερμνάδης, κι αὐτὸ τὸ σόι ἔδιωξε τοὺς Ἡρακλεῖδες ὕστερα ἀπὸ τραγικὰ γεγονότα. Ἀκολουθεῖ ἡ ἱστορία τοῦ Κανδαύλη καὶ τοῦ Γύγη, μιὰ ἱστορία μὲ διπλὴν ἐνοχή, μὲ τὴν ὁποία φτάνουμε πίσω ὡς τὸν θεμελιωτὴ τῆς δυναστείας τῶν Μερμναδῶν. Ὕστερα ἀπὸ τὸν Γύγη, περνώντας ἀπὸ τὸν Ἄρδυ καὶ τὸν Σαδυάττη, πηγαίνει στὸν Ἀλυάττη καὶ στὴν ἐκστρατεία του ἐναντίον τῆς Μιλήτου. Σ' αὐτὴν παρεμβάλλεται μὲ χαλαρὴ σύνδεση ἡ διήγηση γιὰ τὸν Ἀρίωνα. Διάδοχος τοῦ Ἀλυάττη ἦταν ὁ Κροῖσος, κι ἔτσι κλείνει ἕνας ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους κύκλους, ποὺ διαγράφονται μέσα στὸν ἀρχαϊκὸ τρόπο σύνθεσης τοῦ ἔργου.

Τώρα βρισκόμαστε ξανὰ (1, 26, πβλ. 1, 6) στὴν ἐπίθεση τοῦ Κροίσου ἐναντίον ἑλληνικῶν πόλεων καὶ ἀκοῦμε γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς δύναμής του. Βρίσκεται στὸ κορύφωμά της, ὅταν τὸν ἐπισκέπτεται ὁ Σόλωνας, καὶ φτάνουμε σ' ἐκεῖνες τὶς συζητήσεις ἀνάμεσα στὸν πλούσιον Ἀνατολίτη καὶ τὸν Ἀθηναῖο σοφό (1, 30-33), στὶς ὁποῖες ἀποκαλύπτονται τὰ προβλήματα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὶς ἀνθρώπινες ἀξίες καὶ τὴν θεϊκὴ δύναμη. Τὸν Κροῖσο ὅμως, ποὺ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του σὰν τὸν πιὸ εὐτυχισμένον ἄνθρωπο, τὸν βρίσκουν τὰ ἀντίποινα τοῦ θεοῦ καὶ τὸν ρίχνουν, σὲ δυὸ στάδια, στὴν πιὸ βαθιὰ ἐξαθλίωση. Τὸν γιό του τὸν χάνει σ' ἕνα κυνηγετικὸ δυστύχημα, ποὺ προξενήθηκε ἀπὸ ἕναν Ἄδρηστο, αὐτὸν τὸν ἴδιο ποὺ τὸν καθάρισε ὁ Κροῖσος ἀπὸ ἐνοχὴ φόνου καὶ τὸν κράτησε κοντά του (1, 34-45). Ὕστερα πάλι ἑτοιμάζει ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Περσῶν, ποὺ δυνάμωναν κάτω ἀπὸ τὸν Κύρο, ἡ ὁποία πρόκειται νὰ τοῦ στοιχίση τὴν ἐξουσία του. Στὴν

πλατιὰ περιγραφὴ τῶν προπαρασκευῶν μὲ τὰ ἐρωτήματα στὰ μαντεῖα καὶ τὴν ἀναζήτηση ἰσχυρῶν συμμάχων στὴν Ἑλλάδα, παρεμβάλλονται παρεκβάσεις γιὰ τὸν Πεισίστρατο καὶ τὴν ἀρχαιότερη σπαρτιατικὴ ἱστορία. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Κροίσου στὴν Καππαδοκία, ὁ ἀποκλεισμός του στὶς Σάρδεις, ἡ πτώση τῆς πόλης καὶ ἡ θαυματικὴ διάσωση τοῦ αἰχμάλωτου βασιλιᾶ ἀπὸ τὸν θάνατο ἐπάνω στὴν πυρά. Πληροφορίες γιὰ ἀξιοσημείωτα πράγματα τῶν Λυδῶν (1, 93 κέ) συνάπτονται χαλαρὰ μὲ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, ποὺ τὸ ὑπογραμμίζει σύντομα καὶ ἔντονα μὲ τὴν τελικὴ φράση *Λυδοὶ μὲν δὴ ὑπὸ Πέρσησι ἐδεδούλωντο.*

Τώρα ἐμφανίζονται οἱ Πέρσες στὸ προσκήνιο, καὶ πάλι γίνεται μιὰ διεξοδικὴ ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν. Σταματοῦμε ἐδῶ μιὰν στιγμή, γιὰ νὰ βεβαιώσουμε τὴν διαπίστωση ὅτι αὐτὴ ἡ δομὴ γίνεται περίτεχνα μὲ ἀρχαϊκὸν τρόπο, δηλ. σὲ μεγάλον βαθμὸ μὲ συνειρμούς. Ἀπὸ πολὺν καιρὸ ἔχει ἀναγνωρισθῆ σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους τεκτονικοὺς νόμους τοῦ ἔργου, ὅτι οἱ διάφοροι λαοὶ τότε μονάχα ἐμφανίζονται στὸ ὀπτικὸ πεδίο, ὅταν τὸ περσικὸ κράτος στὴν διάρκεια τῆς ἐξάπλωσής του ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μαζί τους. Αὐτὸ ὅμως θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ πρῶτο βιβλίο νὰ ἀρχίζῃ μὲ τὰ πρῶτα βήματα τῆς περσικῆς δύναμης καὶ νὰ ἐπιφυλάσσεται στὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς Λυδοὺς μιὰ θέση πιὸ κατοπινή. Στὴν πραγματικότητα ἡ διήγηση κυλᾶ διαφορετικά, συνειρμικά: ὁ Ἡρόδοτος γιὰ χάρη τῆς πληρότητας ἀναφέρει διάφορες ἱστορίες γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἔχθρας, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρά. Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ πῆ ὁ ἴδιος εἶναι ὅτι πρῶτος ὁ Κροῖσος ὑποδούλωσε ἑλληνικὲς πόλεις. Μὲ αὐτὸ ἐμφανίζεται ἡ λυδικὴ ἱστορία. Αὐτὴ τελειώνει μὲ τὴν πτώση τοῦ Κροίσου, ποὺ τὴν προκάλεσαν οἱ Πέρσες. Τώρα ἦρθε ἡ ὥρα νὰ μιλήσῃ διεξοδικότερα γι' αὐτούς, πράγμα ποὺ ἀπαιτεῖ μιὰν γενναία ἀναδρομή. Αὐτὰ ὅλα κυλοῦν ὁμαλὰ καὶ ἀβίαστα, τὸ ἀποτέλεσμά τους ὅμως γιὰ τὸ σύνολο εἶναι ἕνα κέρδος σημαντικὸ καὶ καθόλου συμπτωματικό, γιατὶ ἔτσι ἔγινε δυνατὸ νὰ περιληφθῆ ἡ βαρυσήμαντη διήγηση γιὰ τὸν Κροῖσο καὶ τὸν Σόλωνα στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου καὶ νὰ τοποθετηθῆ ἐκεῖ ἕνα θέμα, ποὺ τοὺς ἤχους του θὰ τοὺς ἀκοῦμε διαρκῶς σὲ ὅλα ὅσα ἐπακολουθοῦν.

Μιὰ τεκτονικὴ ἀρχή, ποὺ μένει εὐδιάκριτη σὲ μεγάλα τμήματα τοῦ ἔργου, προέρχεται ἀπὸ τὴν διαδοχὴ τῶν Περσῶν βασιλιάδων. Ὡστόσο, πρὶν νὰ καταπιαστῆ ὁ Ἡρόδοτος μὲ τὴν βασιλεία τοῦ Κύρου, γυρνᾶ πίσω στοὺς Μήδους βασιλιάδες, ὕστερα διηγεῖται τὴν θαυματικὴ νεανικὴ ἱστορία τοῦ Κύρου μὲ ἀνατολίτικη ἄποψη, καὶ ἐπισυνάπτει τὴν πτώση τῆς μηδικῆς κυριαρχίας. Τὸ ἀνέβασμα τῶν Περσῶν σὲ κυρίαρχον λαὸ τοῦ προσφέρει τὴν εὐκαιρία νὰ προσθέσῃ ἕνα κεφάλαιο γιὰ τὰ περσικὰ ἔθιμα (1, 131-140).

Μὲ τὴν βασιλεία τοῦ Κύρου ἡ προώθηση τῶν Περσῶν πρὸς τὰ δυτικὰ κάμνει γρήγορα τοὺς Μικρασιάτες Ἕλληνες νὰ ἀντιληφθοῦν τὸν ἀπειλητικὸ κίνδυνο, κι ἔτσι στέλλουν ἀπεσταλμένους στὸν Κύρο· ὕστερα ἀπὸ τὴν ὄχι ἱκανοποιητικὴν ἀπάντηση τοῦ βασιλιᾶ ἀποφασίζουν νὰ ζητήσουν βοήθεια ἀπὸ τὴν Σπάρτη. Ἀναγνωρίζουμε καὶ πάλι ἕνα κομμάτι ἀρχαϊκῆς τεχνικῆς στὴν σύνθεση, γιατὶ πρῶτα

βάζει ένα μεγαλύτερο κεφάλαιο (1, 142-151) γιὰ τὶς ἑλληνικὲς φυλὲς τῆς μικρασιατικῆς παραλίας, καὶ μόνο ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ἔρχεται ἡ διήγηση γιὰ τὴν αἴτηση πρὸς τοὺς Σπαρτιάτες γιὰ βοήθεια καὶ τὴν ἀποστολὴ τῶν Σπαρτιατῶν πρέσβεων πρὸς τὸν Κύρο.

Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ πρώτου βιβλίου διηγεῖται σὲ δυὸ μεγάλα κεφάλαια τὴν γρήγορη ἐξάπλωση τῆς περσικῆς δύναμης, τὸ πρῶτο γιὰ τὴν ὑποδούλωση τῶν δυτικομικρασιατικῶν χωρῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἀπὸ τὸν Ἅρπαγο, τὸ δεύτερο γιὰ τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Βαβυλωνίας, ποὺ ὁ Ἡρόδοτος τὴν ὀνομάζει Ἀσσυρία. Ἐδῶ βρίσκεται ὁ βαβυλωνιακὸς «λόγος» (1, 178-200) μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς Βαβυλώνας καὶ τῆς χώρας καὶ μὲ τμήματα τῆς ἱστορίας τῆς πόλης. Ἐπίσης ἡ διήγηση ποὺ ἀκολουθεῖ γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου ἐναντίον τῶν Μασσαγετῶν καὶ γιὰ τὸν θάνατό του σ' αὐτὴν τὴν ἐπιχείρηση (1, 201-216) περιλαμβάνει περιγραφὴ τῆς χώρας καὶ τῆς διαμονῆς αὐτοῦ τοῦ λαοῦ.

Μὲ τὸ δεύτερο βιβλίο ἀρχίζει ἡ βασιλεία τοῦ Καμβύση, καὶ στὴν ἀρχὴ διαβάζουμε ὅτι ὁ νέος κυρίαρχος λογάριαζε τοὺς Ἴωνες καὶ Αἰολεῖς σὰν σκλάβους, ποὺ τοὺς κληρονόμησε ἀπὸ τὸν πατέρα του· τοὺς στρατολόγησε κι αὐτούς, ὅταν ἐπιχείρησε τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Αἰγύπτου. Μὲ τὰ ἴδια δεδομένα ἀρχίζει καὶ τὸ τρίτο βιβλίο, καὶ μὲ αὐτὸ διαγράφονται τὰ πλαίσια ποὺ περικλείνουν τὴν πιὸ ἐκτεταμένη ἀπὸ ὅλες ἐκεῖνες τὶς δημιουργίες, ποὺ ἔξω ἀπὸ τὴν συνεχὴ ἱστορικὴ διήγηση ζοῦν μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἔργο μιὰν κάποια δική τους ζωή. Ὁ «*αἰγύπτιος λόγος*», ποὺ γεμίζει τὸ δεύτερο βιβλίο, εἶναι στὴν ἀρχὴ μιὰ πλατιὰ περιγραφὴ τῆς φύσης τῆς χώρας, τῶν ἀξιοθέατων, τῆς θρησκείας καὶ ποικίλων ἐθίμων τῶν κατοίκων της (2,5-98). Ὕστερα ἀκολουθεῖ μιὰ ἐπιτομὴ τῆς αἰγυπτιακῆς ἱστορίας (2,99-182), ποὺ φτάνει ὡς τὸν Ἄμαση, τὸν ἀντίπαλο τοῦ Καμβύση. Ἔτσι ξαναγυρνᾶ στὴν διήγηση τῆς ἐπιχείρησης τοῦ βασιλιᾶ τῶν Περσῶν.

Τὸ δεύτερο βιβλίο[1] προσφέρει ἕνα ἐξαιρετικὰ ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς στὸν Ἡρόδοτο, παρ' ὅλην τὴν ποικιλία τῶν ἐθνογραφικῶν στοιχείων, μολαταῦτα ἡ ἱστορικὴ διάσταση διατηρεῖ σταθερὰ τὰ δικαιώματά της. Ἔτσι ὁ «*αἰγύπτιος λόγος*» στὸ δεύτερό του μέρος γίνεται ἱστορία τῆς χώρας. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ προσέξουμε τὴν φροντίδα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἡρόδοτος σημειώνει τὴν ἀλλαγὴ τῶν πηγῶν του στὸ σημεῖο τῆς ἁρμογῆς τῶν δυὸ τμημάτων αὐτοῦ τοῦ λόγου (2, 99 ἀρχή). Ἂν ὡς τώρα ἀντλοῦσε ἀπὸ προσωπικὴ θέα καὶ περιήγηση, τώρα πιὰ πρέπει γιὰ τὸ ἱστορικὸ μέρος νὰ πιάση τὴν αἰγυπτιακὴ παράδοση.

Τὸ τρίτο βιβλίο δίνει πρῶτα τὴν προπαρασκευὴ τῆς ἐκστρατείας καὶ τὴν κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τὸν Καμβύση (3, 1-16). Ἀκολουθοῦν οἱ παράξενες ἐπιχειρήσεις του μὲ ὁρμητήριο αὐτὴν τὴν χώρα (3, 17-26) καὶ ἡ περιγραφὴ τῆς συμπεριφορᾶς του (3, 27-38), ποὺ τὸν δείχνει ὑβριστὴ τῆς ντόπιας θρησκείας καὶ τρελλὸν δεσπότη.

---

1. S. MORENZ, *Die Begegnung Europas mit Ägypten* (μὲ συμβολὴ τοῦ M. KAISER, γιὰ τὴν συνάντηση τοῦ Ἡροδότου μὲ τὴν Αἴγυπτο). Ζυρίχη 1969.

Τὸ πέρασμα στὰ ἑπόμενα γίνεται μὲ καθαρὰ συγχρονικὸν τρόπο: στὴν διάρκεια τῆς ἐκστρατείας τοῦ Καμβύση στὴν Αἴγυπτο ξεκίνησαν καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐναντίον τῆς Σάμου καὶ τοῦ τυράννου της Πολυκράτη (3, 39). Αὐτὸ δίνει, στὸ 3, 44, μὲ τὴν γνωστή μας πιὰ τεχνική, τὸ πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο ἐκθέτεται ἡ ἱστορία ἀπὸ τὴν ἄνοδο τοῦ Πολυκράτη στὴν ἐξουσία[1] καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς τύχης του χάρη στὸ ρίξιμο τοῦ δαχτυλιδιοῦ του στὴν θάλασσα. Ὁ ρόλος ποὺ παίζει σ' αὐτὸ ἐδῶ ὁ Ἄμασης, δημιουργεῖ χαλαρὴ σύνδεση πρὸς τὴν ἐκστρατεία τοῦ Καμβύση.

Ἡ ἐπιχείρηση τῆς Σπάρτης ἐναντίον τῆς Σάμου περιγράφεται διεξοδικὰ (3, 39-59) καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀφορμὴ καὶ ὡς πρὸς τὴν πορεία της, καὶ κοντὰ σ' αὐτὴν περιλήφθηκε καὶ ἡ ἔχθρα ἀνάμεσα στὴν Κόρινθο καὶ τὴν Σάμο. Αὐτὸ πάλι τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ διηγηθῇ ἕνα σκοτεινὸ ἐπεισόδιο ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ ἱστορία τοῦ τυράννου Περίανδρου.

Γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀπὸ παντοῦ προσκολλιέται ὑλικὸ στὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου, τὸ 3, 60 εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό. Ἐδῶ μᾶς βεβαιώνει ὅτι ἦταν τόσο διεξοδικὸς γιὰ τοὺς Σαμιῶτες, γιατὶ αὐτοὶ εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν τρία ἐπιτεύγματα, ποὺ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες δὲν τὰ εἶχαν κατορθώσει: τὸ τρύπημα τοῦ βουνοῦ γιὰ τὸ ὑδραγωγεῖο, τὸν μεγάλο μῶλο τοῦ λιμανιοῦ, καὶ τὸν ναὸ τῆς Ἥρας. Δὲν θὰ τὸν ἀδικήσουμε ὅμως καθόλου, ἂν κοιτάξουμε τὸ πράγμα ἀπὸ τὴν ἀνάποδη: τὴν δικαιολογητικὴ φράση τὴν χρειάζεται μόνο καὶ μόνο, γιατὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀφήση τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήση γι' αὐτὰ τὰ ἀξιοθαύμαστα πράγματα, κάτι ποὺ τὸ καταλαβαίνουμε καλὰ ἀπὸ τὶς προσωπικές του σχέσεις μὲ τὴν Σάμο.

Μὲ τὸ 3, 61 ἀρχίζει ἡ περιγραφὴ τῆς βασιλείας τοῦ Δαρείου, γιὰ τὴν ὁποία ἀναπτύσσεται πρῶτα ἡ προϊστορία μὲ τὸν θάνατο τοῦ Καμβύση καὶ τὴν πτώση τοῦ Ψευτο-Σμέρδη. Ἐδῶ βρίσκονται τὰ κεφάλαια 80-83 μὲ τὴν σύσκεψη τῶν συνωμοτῶν γιὰ τὴν μελλοντικὴ μορφὴ τοῦ κράτους[2]. Δημοκρατία, ὀλιγαρχία, καὶ μοναρχία συγκρίνονται μεταξύ τους, ἡ μοναρχία κερδίζει, καὶ ὁ Δαρεῖος γίνεται μονάρχης, ὄχι χωρὶς λογιῶν λογιῶν κατεργαριές. Ἡ ἐπισκόπηση τῶν σατραπειῶν καὶ τῶν ἐσόδων τους (3, 89-96) δίνει μιὰν εἰκόνα τῆς περσικῆς δύναμης σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή. Ἀκολουθοῦν οἱ λαοὶ ποὺ δὲν πλήρωναν φόρον, ἔστελλαν ὅμως δῶρα, πράγμα ποὺ τοῦ δίνει ξανὰ τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήση γιὰ τὰ πλούτη τῶν περιφερειακῶν χωρῶν (3, 106-116). Ἐδῶ βρίσκει τὴν θέση της καὶ μιὰ σύντομη περιγραφὴ τῶν Ἰνδιῶν.

Τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὴν πτώση τοῦ Ἰνταφέρνη, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς συνωμότες ἐναντίον τῶν Μάγων (3, 118 κέ), τὸ ἀκολουθεῖ ἕνα γεγονὸς πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴν περσικὴ ἐξάπλωση πρὸς τὴν Δύση, ἡ κατάκτηση τῆς Σάμου (3, 120-149). Μὲ αὐτὴν τὴν εὐκαιρία διηγεῖται τὴν πτώση τοῦ Πολυκράτη, κι ἔτσι, κάτι ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ κλώθεται πρωτύτερα, συνεχίζεται καὶ τελειώνει. Μὲ τὴν καταστολὴ

1. H.-J. Diesner, ‹Die Gestalt des Tyrannen Polykrates bei Herodot›, *Acta Antiqua Acad. Scient. Hungaricae* 7, 1959, 211.

1. H. Apffel, *Die Verfassungsdebatte bei Herodot.* Διδακτ. διατρ. Erlangen 1957.

τῆς βαβυλωνιακῆς ἐπανάστασης τελειώνει τὸ τρίτο βιβλίο.

Τὸ τέταρτο, στὸ μεγαλύτερό του μέρος (ὥς τὸ 144) διηγόταν τὴν περιγραφὴ τοῦ πολέμου ποὺ ἔκαμε ὁ Δαρεῖος ἐναντίον τῶν Σκυθῶν. Ἡ τυπικὴ σύνθεση ξαναγυρνᾶ: στὰ πρῶτα τέσσερα κεφάλαια ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται τὴν αἰτία τοῦ πολέμου, καὶ μόνο στὸ 83 ξαναπιάνει τὰ στημόνια μὲ τὴν ἐξιστόρηση τῶν προπαρασκευῶν τοῦ πολέμου. Ἐνδιάμεσα βρίσκεται ὁ «*σκυθικὸς λόγος*», μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς χώρας, τῶν λαῶν της καὶ τῶν ἐθίμων τους, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν σειρά του χάρη στὴν ἱστορία τοῦ Ἀριστέα, τὴν διήγηση γιὰ τοὺς Ὑπερβόρειους, καὶ κάθε λογῆς γεωγραφικὲς πληροφορίες, παρουσιάζει ἀρκετὲς διακυμάνσεις. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν τὰ κεφάλαια γιὰ τὸ σχῆμα τῆς Οἰκουμένης (4, 36-45), μὲ τὴν φανερὴ πολεμικὴ ἐναντίον τῆς σχηματοποιημένης εἰκόνας τῆς γῆς τοῦ Ἑκαταίου. Στὴν περιγραφὴ τῶν προετοιμασιῶν ἀπὸ περσικὴ καὶ σκυθικὴ πλευρὰ (4, 83-121) παρεμβάλλεται ἡ σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας παρέκβαση γιὰ τὸν Ζάμολξη καὶ μερικὰ γιὰ τὴν γεωγραφία τῆς Σκυθίας καὶ τῶν γειτονικῶν της λαῶν. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ πολέμου ὥς τὴν ὑποχώρηση τοῦ Δαρείου κλείνει αὐτὸ τὸ κεφάλαιο (4, 122-144).

Κάπως διαφορετικὰ ἔχει συντεθῆ ἡ ἀφήγηση γιὰ τὴν λιβυκὴ ἐκστρατεία, ποὺ συμπληρώνει τὸ ὑπόλοιπο τοῦ τέταρτου βιβλίου (145-205). Ἐδῶ ὁ Ἡρόδοτος ἀμέσως μὲ τὴν εἰσαγωγὴ μεταθέτει τὰ γεγονότα τῆς ἀφορμῆς τοῦ πολέμου γιὰ ἀργότερα καὶ βάζει στὴν ἀρχὴ τὴν ἱστορία τῆς Κυρήνης καὶ τῶν βασιλιάδων της. Καὶ μόνο ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ἀκολουθεῖ ἡ γνωστή μας πιὰ συνθετικὴ τριάδα: αἰτία τοῦ πολέμου, περιγραφὴ τῆς Λιβύης, καὶ πορεία τῆς ἐκστρατείας.

Τὸ πέμπτο βιβλίο ἀρχίζει μὲ τὴν ὑποταγὴ τῆς Θράκης ἀπὸ τοὺς Πέρσες (1-27). Πολὺ ἐπιδέξια παρεμβάλλεται σὲ δυὸ σημεῖα ἡ ἱστορία τοῦ Ἱστιαίου, ποὺ ἀνταμείφθηκε πολὺ ἀπὸ τὸν Δαρεῖο γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του στὴν σκυθικὴ ἐκστρατεία, ὕστερα ὅμως προσκλήθηκε στὰ Σοῦσα ἐξαιτίας ὑποψιῶν. Αὐτὸ προοιμιάζει τὴν διήγηση τῆς ἰωνικῆς ἐπανάστασης, ποὺ φτάνει ὥς τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἑπόμενου βιβλίου (5, 28—6, 32). Ἔχουμε καὶ πάλι στὴν ἀρχὴ ἕνα σχετικὰ σύντομο τμῆμα μὲ τὴν ἀφορμὴ τῆς ἰωνικῆς ἐπανάστασης, τὸ συμβούλιο στὴν Μίλητο, καὶ τὶς πρῶτες προπαρασκευές, στὶς ὁποῖες ἀνήκει ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἀρισταγόρα στὴν μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα (5, 28-38). Ἡ διήγηση τῆς πρεσβείας του, ποὺ ἀποτυχαίνει στὴν Σπάρτη, ἔχει ὅμως κάποιαν ἐπιτυχία στὴν Ἀθήνα, συνοδεύεται ἀπὸ παρενθέσεις ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν δυὸ αὐτῶν πόλεων, κι ἔτσι ἐδῶ, ἔστω καὶ περιορισμένα, δημιουργεῖται μιὰ ἐξίσωση μὲ τοὺς «*λόγους*» γιὰ τοὺς ξένους λαούς. Ὑπενθυμίζουμε ἐπίσης ὅτι μιὰ ἄλλη διπλωματικὴ ἐνέργεια, ἡ ἀναζήτηση Ἑλλήνων συμμάχων ἀπὸ τὸν Κροῖσο, ἤδη στὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ πρόσφερε τὴν εὐκαιρία νὰ παρεμβάλη μερικὰ ἀπὸ τὴν σπαρτιατικὴ καὶ τὴν ἀθηναϊκὴ ἱστορία.

Ἡ πορεία τῆς ἐπανάστασης ἐκθέτεται μὲ ὅλες τὶς ἐπεκτάσεις της στὴν Φρυγία, Καρία, τὸν Ἑλλήσποντο καὶ τὴν Κύπρο, ὥς τὴν καταστροφὴ στὴν Λάδη, τὴν πτώση τῆς Μιλήτου, καὶ τὸν θάνατο τοῦ Ἱστιαίου, χωρὶς οὐσιαστικὴ διακοπή.

Πρὶν νὰ καταπιαστῇ μὲ τὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις τῶν Περσῶν, ποὺ ἀπειλοῦσαν τὴν ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδας, παρεμβάλλονται, σὰν μιὰ ἐνδιάμεση σκηνὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ στὴν ἰωνικὴ ἐπανάσταση, διάφορες ἐχθρικὲς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον ἑλληνικῶν πόλεων στὸ βόρειο Αἰγαῖο καὶ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μαρδόνιου στὴν Μακεδονία (6, 33-47). Στὴν ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν ἀφηγήσεων τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ παρεμβάλῃ τὴν ἱστορία τοῦ Μιλτιάδη καὶ νὰ προετοιμάσῃ ἔτσι τὸν ἐπικείμενο ρόλο του στὴν ἀποφασιστικὴ στιγμή.

Τὸ κύριο μέρος τοῦ ἕκτου βιβλίου (48-140) ἀγκαλιάζει τὴν ἐκστρατεία ποὺ διάταξε ὁ Δαρεῖος, καὶ περιγράφει τὴν πρώτη μεγάλη ἀνάδειξη τῶν Ἀθηναίων στὸν Μαραθώνα, μὲ τὰ γνωστὰ πιὰ μέσα τῆς ἡροδότειας σύνθεσης. Ὁ Δαρεῖος ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τὰ δείγματα τῆς ὑποταγῆς, καὶ ἐπειδὴ μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα νησιὰ δίνει καὶ ἡ Αἴγινα *«γῆν καὶ ὕδωρ»*, αὐτὸ ὁδηγεῖ σὲ παράπονα τῶν Ἀθηναίων κι ἐπέμβαση τῶν Σπαρτιατῶν μὲ τὸν Κλεομένη. Σ' αὐτὴν τὴν ἐπιχείρηση δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ ἀναπτυχθοῦν τὰ προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν σχέση τῆς Ἀθήνας πρὸς τὸ νησὶ ποὺ βρίσκεται μπροστά της. Αὐτὸ ὅμως τὸ αἰγινητικὸ κεφάλαιο (49-93) γίνεται μὲ τὴν σειρά του τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο τοποθετοῦνται σημαντικὰ κομμάτια σπαρτιατικῆς ἱστορίας. Ἡ εἰκόνα τοῦ πλαισίου ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ κατανομὴ τῶν περιφερειακῶν μελῶν του ἔχει γίνει ἰσόμετρα. Ἐδῶ ὅπως καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες περιπτώσεις μιὰν σύντομη διήγηση γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ μιᾶς δράσης τὴν ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἡ ἀρχὴ τῆς παρέκβασης, ἐνῶ τὰ οὐσιαστικὰ γεγονότα ἐκθέτονται διεξοδικὰ ὕστερα ἀπὸ αὐτήν. Στὴν περίπτωσή μας τὸ πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σπάρτης Κλεομένη τοῦ προσφέρει τὸ ξεκίνημα, γιὰ νὰ ἀναπτύξῃ τὴν σύγκρουση ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν Δημάρατο καὶ νὰ διηγηθῇ τὴν τύχη τῶν δυὸ ἀνδρῶν. Ἡ παρεμβολὴ αὐτὴ προσφέρει σὰν ὑποπροϊὸν ἕνα σημαντικὸ κομμάτι ἀπὸ τὴν προπαρασκευή, γιατὶ ὁ Δημάρατος, ποὺ καταφεύγει στὸν βασιλιὰ τῶν Περσῶν, θὰ παίξῃ στὴν ἀκόλουθη διήγηση ἕναν ρόλο βασικῆς σημασίας.

Τὴν περιγραφὴ τῆς περσικῆς ἐκστρατείας, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἧττα τῶν Περσῶν καὶ τὴν ὑποχώρησή τους, τὴν ἀκολουθοῦν δυὸ παραρτήματα. Ἀπορρίπτοντας τὴν διάδοση ὅτι οἱ Ἀλκμεωνίδες ἤθελαν νὰ βοηθήσουν τὸν ἐχθρὸ μὲ ἕνα προδοτικὸ σύνθημα, ἀνοίγει μιὰν παρέκβαση (121-131) γιὰ τὴν γενιὰ αὐτήν, ποὺ ἦταν τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀθήνας. Στὸ τέλος της βρίσκεται ἡ διήγηση γιὰ τὴν Ἀγαρίστη, ποὺ ὀνειρεύθηκε ὅτι γέννησε λεοντάρι. Ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες ἔφερε στὴν ζωὴ τὸν Περικλῆ.

Ἂν ὁ Ἡρόδοτος στὸ δεύτερο παράρτημα διηγεῖται τὸν θάνατο τοῦ Μιλτιάδη, αὐτὸ εἶναι σύμφωνο μὲ τὴν συνήθειά του νὰ παρακολουθῇ ὣς τὸ τέλος τὶς τύχες ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἐμφανίστηκε στὴν διήγησή του. Ἔτσι ἔκαμε πρωτύτερα στὸ κεφάλαιο τῶν Σπαρτιατῶν μὲ τὸν Λεωτυχίδη καὶ τὸν Κλεομένη.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἕβδομου βιβλίου ἐκθέτει τὸν θάνατο τοῦ Δαρείου καὶ τὴν διαδοχὴ τοῦ Ξέρξη στὸν θρόνο (1-4). Ἡ περιγραφὴ τῆς ἐκστρατείας του ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας γεμίζει τὰ τελευταῖα τρία βιβλία τοῦ ἔργου. Στὴν ἔκταση καὶ τὴν

σημασία τῆς ἐπιχείρησης ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀνύψωση τῆς περιγραφῆς σὲ ἔκταση καὶ ἔνταση. Ἕνα ἐκτεταμένο προλογικὸ κομμάτι (5-19) ἐκθέτει μὲ ἕναν μεγάλο διάκοσμο ἀπὸ συνεδριάσεις τοῦ συμβουλίου τοῦ στέμματος, ἀπὸ λόγους καὶ ἀντίλογους τῶν πολεμόχαρων καὶ τῶν μετριοπαθῶν καὶ ἀπὸ παράξενες ἱστορίες ὀνείρων, τὶς δραματικὲς συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ Ξέρξη στερεώνεται ἡ ἀπόφαση γιὰ τὸν πόλεμο. Τὰ ἀκόλουθα κεφάλαια τονίζουν μὲ ἰδιαίτερη γλωσσικὴν ἀνύψωση τὴν μοναδικότητα αὐτῆς τῆς γιγάντιας ἐκστρατείας. Αὐτὰ δίνουν τὸ ἴσον, ἐπάνω στὸ ὁποῖο συντονίζεται στὰ ἑπόμενα (22-137) ἡ περιγραφὴ τῶν πολεμικῶν προπαρασκευῶν καὶ τῆς ἐκστρατείας τῶν Περσῶν. Κέντρα βάρους τῆς σύνθεσης ἀποτελοῦν ἡ διάβαση τοῦ Ἑλλήσποντου (44-57), μὲ τὸν διάλογο ἀνάμεσα στὸν Ξέρξη καὶ τὸν Ἀρτάβανο, καθὼς καὶ ἡ μεγάλη στρατιωτικὴ ἐπιθεώρηση στὸν Δορίσκο (59-104), μὲ τὸν κατάλογο τῶν στρατιωτικῶν τμημάτων καὶ τὴν συνομιλία τοῦ βασιλιᾶ μὲ τὸν Δημάρατο. Καὶ οἱ δυὸ συνομιλίες παρεμβάλλονται σὰν προειδοποιήσεις μέσα σὲ περιγραφὲς μὲ ἐπιβλητικὴν ἐπίδειξη δύναμης.

Ἡ περιγραφὴ τοῦ πολέμου ἀκολουθεῖ ἀναγκαστικὰ πολλὲς παράλληλες γραμμές. Ἀρχίζει στὸ κεφ. 58, ὅπου τὴν ἀναχώρηση τοῦ στόλου τὴν ἀκολουθεῖ ἡ ἀντίστοιχη προέλαση τοῦ στρατοῦ. Ἔτσι, στὸ τμῆμα ποὺ περιγράφει τὶς προπαρασκευὲς τῶν Περσῶν ἀντιστοιχεῖ ἔστω καὶ χονδρικὰ ἐκεῖνο ποὺ διηγεῖται (138-178), μὲ κοφτὰ δηλωμένην παρεμβολή, γιὰ τὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸν ὁπλισμό τους. Στὶς ἑλληνικὲς προετοιμασίες περιλαμβάνεται κυρίως μιὰ σειρὰ ἀπὸ πρεσβεῖες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μιὰ πάει στὴν Σικελία, στὸν Γέλωνα. Σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο τοῦ Ἡρόδοτου αὐτὸ τοῦ δίνει τὴν ἀφορμὴ νὰ διηγηθῆ γιὰ τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν καὶ τὴν κατάσταση στὴν ἑλληνικὴ Δύση. Ἐδῶ ὅμως δὲν ἔχουμε τὸν τύπο ἐκείνων τῶν μεγάλων «*λόγων*», ὅπως τοὺς ξέρουμε ἀπὸ τὰ προηγούμενα βιβλία, ἀλλὰ μιὰν περισσότερο ἱστορικὴν ἔκθεση, ἡ ὁποία μὲ τοὺς ἀγῶνες ἐναντίον τῶν Καρχηδόνιων δημιουργεῖ ἕναν πολυσήμαντο παραλληλισμὸ πρὸς τὴν κύρια δράση.

Τὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς πολεμικὲς προπαρασκευὲς τῶν Ἑλλήνων τελειώνει μὲ τὴν παράταξη στὶς Θερμοπύλες καὶ στὸ Ἀρτεμίσιο. Ὕστερα ἡ διήγηση ξαναγυρνᾶ στοὺς Πέρσες καὶ παρακολουθεῖ τὴν πορεία τοῦ στόλου τους ὣς τὶς Ἀφέτες (179-195). Σὲ ὅλα ὅσα ἀκολουθοῦν, ὁ Ἡρόδοτος περιορίζεται στὴν ἐξέλιξη τῶν πολεμικῶν γεγονότων, κι ἔτσι μποροῦμε νὰ τὰ ἐκθέσουμε μὲ συντομία. Στὴν μάχη τῶν Θερμοπυλῶν (7, 196-206) ἀντιστοιχεῖ ἡ ναυμαχία τοῦ Ἀρτεμίσιου (8, 1-21). Ἀκολουθεῖ ἡ προέλαση τῶν Περσῶν μὲ τὴν ἀποτυχημένη ἐπιχείρηση ἐναντίον τῶν Δελφῶν (8, 23-39) καὶ τὴν πορεία τῶν ἀντιπάλων γιὰ τὴν ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας (8, 40-82), μὲ λεπτομερὴ περιγραφὴ τῶν συμβουλίων καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές, ἰδιαίτερα ὅμως τῶν τριῶν πολεμικῶν συμβουλίων τῶν Ἑλλήνων. Ἡ περιγραφή τῆς ναυμαχίας (8, 83-95) ἀνταποκρίνεται στὴν σημασία της, ἐνῶ καὶ οἱ συνέπειές της καθὼς καὶ οἱ κινήσεις τῶν δυνάμεων τῶν δυὸ πλευρῶν ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχη ἐκθέτονται διεξοδικά (8, 96-129).

Ἡ διήγηση τῆς δεύτερης χρονιᾶς τοῦ πολέμου ἀρχίζει μὲ τὶς κινήσεις καὶ

τῶν δυὸ στόλων (8, 130-132), μετατοπίζεται ὅμως γρήγορα στὰ γεγονότα τῆς ξηρᾶς, ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀναμέτρηση κοντὰ στὶς Πλαταιές. Σὲ ἕνα ἀκόμα ἀνέβασμα περιγράφονται πολὺ διεξοδικὰ καὶ διεισδυτικὰ οἱ διαπραγματεύσεις πρὶν ἀπὸ αὐτὸ τὸ τμῆμα τῆς ἐκστρατείας, οἱ στρατιωτικὲς κινήσεις καὶ τῶν δυὸ στρατῶν, ἡ παράταξη γιὰ τὴν μάχη καὶ ἡ ἐξέλιξή της, καθὼς καὶ τὰ λάφυρα καὶ ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν (8, 133 - 9, 89). Οὐσιαστικὰ συνοπτικότερη εἶναι ἡ ἀφήγηση τοῦ τελευταίου μεγάλου γεγονότος μέσα στὴν ἴδια χρονιὰ τοῦ πολέμου, τῆς ἐκπόρθησης τοῦ περσικοῦ ναυτικοῦ στρατοπέδου στὸ ἀκρωτήριο τῆς Μυκάλης (90-113).

Τὸ κλείσιμο ὁλόκληρου τοῦ ἔργου εἶναι ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἀξιοπρόσεκτο. Στὴν διάρκεια τῆς ὑποχώρησης τῶν νικημένων Περσῶν πρὸς τὶς Σάρδεις, ὁ Μασίστης, ἕνας ἀδελφὸς τοῦ Ξέρξη, βρίζει τὸν στρατηγὸ Ἀρταΰντη μὲ τὸν χειρότερο τρόπο γιὰ τὴν κακή του ἀρχηγία. Αὐτὸς ξεσπαθώνει γιὰ νὰ χτυπήσῃ τὸν Μασίστη, ἕνας τρίτος ὅμως ἐμποδίζει τὸν φόνο. Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ἀκολουθεῖ ἡ ἱστορία (108-113), πῶς ὁ Ξέρξης στὶς Σάρδεις ἐρωτοχτυπήθηκε μὲ τὴν γυναίκα τοῦ ἀδελφοῦ του καὶ πῶς συνδέονται μὲ αὐτὸ τὸ πάθος διάφορες περιπέτειες, ποὺ τελικὰ ὁδηγοῦν στὴν ἐξόντωση τοῦ Μασίστη καὶ τῆς οἰκογένειάς του. Ἆραγε ὁ Ἡρόδοτος, μόνο καὶ μόνο γιατὶ ἀνάφερε μιὰν φορὰ τὸν Μασίστη, προσκόλλησε μιὰν περσικὴ αὐλικὴ ἱστορία ἐξαιτίας τοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ μποροῦσε μόνη της νὰ προκαλέσῃ; Ἢ μήπως μὲ τὴν παρεμβολή της θέλει νὰ πῆ περισσότερα; Τονίζεται ρητὰ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔσωσε τὸν Μασίστη ἀπὸ τὴν σπαθιὰ τοῦ ταπεινωμένου Ἀρταΰντη, τὸ ἔκαμε γιὰ χάρη ὄχι μόνον αὐτοῦ τοῦ ἴδιου ποὺ ἔπαθε τὴν ἐπίθεση, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ξέρξη, γιατὶ τοῦ ἔσωσε τὸν ἀδελφό. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἴδιος Ξέρξης, ποὺ μέσα στὸ πάθος του ζητᾶ νὰ ντροπιάσῃ τὸ κρεβάτι αὐτοῦ τοῦ ἀδελφοῦ κι ἑτοιμάζει γι' αὐτὸν καὶ τοὺς δικούς του τὴν καταστροφή. Πρόκειται ἄραγε μὲ αὐτὴν τὴν ἀντίθεση νὰ νιώσουμε ἀκόμα μιὰν φορὰ ὡς τὰ κατάβαθα τῆς ψυχῆς μας πόσο παράξενες μεταπτώσεις παθαίνουν οἱ ἀνθρώπινες τύχες, καὶ πρόκειται νὰ ἀκούσουμε ἀκόμα μιὰν φορὰ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου γιὰ ἐκείνην τὴν δεσποτικὴ αὐθαιρεσία, ποὺ ἀπείλησε θανάσιμα τὴν ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδας; Θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὑποθέσουμε, ξέρουμε ὅμως ὅτι διατρέχουμε τὸν κίνδυνο νὰ παρεμβάλουμε μέσα στὴν πολύχρωμη πληρότητα τοῦ ἔργου γραμμὲς ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν πρόθεση τοῦ ἀφηγητῆ. Ὁ Ἡρόδοτος μᾶς κάμνει τὸ πράγμα δύσκολο, γιατὶ δὲν φροντίζει νὰ ἑρμηνεύσῃ συσχετίσεις σὰν αὐτὴν ποὺ ὑποθέσαμε τώρα[1]. Οἱ ἀμφιβολίες ποὺ μᾶς γεννιοῦνται ἔτσι ἔχουν σχέση μὲ τὴν φύση ἑνὸς ἔργου, ποὺ ἀκόμα βρίσκεται πολὺ μέσα στὴν ἀρχαικότητα.

Ὁ προβληματισμὸς ποὺ δείξαμε τωραδὰ ἐπαναλαμβάνεται στὸ τελευταῖο κεφάλαιο. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Μασίστη ἡ διήγηση ξαναγυρνᾶ στοὺς Ἕλληνες καὶ δίνει σὰν τελευταῖα συμβάντα τὴν μετάβασή τους στὸν Ἑλλήσποντο καὶ

---

1. Ἕνα καλὸ παράδειγμα στοῦ H. Strasburger, «Herodot und das perikleische Athen», *Historia* 4, 1955, 1.

τὴν κατάληψη τῆς Σηστοῦ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους. Ἐκεῖ παίρνει ὁ Ἀρταΰκτης, ποὺ εἶχε ἀνομήσει εἰς βάρος ἑνὸς ἱεροῦ τοῦ Πρωτεσίλαου, τὴν τιμωρία του. Ἀμέσως ὕστερα, στὸ τέλος ὁλόκληρου τοῦ ἔργου, ἀκοῦμε ὅτι ἕνας πρόγονος αὐτοῦ τοῦ Ἀρταΰκτη εἶχε κάμει μιὰν πρόταση, ποὺ κάποτε τὴν μεταβίβασαν Πέρσες μεγιστάνες στὸν Κύρο: Οἱ Πέρσες, ἀφοῦ πιὰ τώρα εἶχαν πάρει τὴν ἐξουσία, νὰ ἀποσύρονταν ἀπὸ τὴν μικρὴ καὶ τραχιά τους χώρα καὶ νὰ κατακτοῦσαν μιὰν ἄλλη, καλύτερη. Ὁ Κύρος ὅμως τοὺς συμβουλεύει ὅτι σὲ ἄγονο ἔδαφος βλασταίνει ἡ παλληκαριὰ καὶ ἡ ἐλευθερία, ἐνῶ τὸ εὔφορο ἔδαφος κάμνει νὰ εὐδοκιμοῦν μόνο μαλθακοὶ ἄνθρωποι, ποὺ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ κρατήσουν τὴν ἐξουσία, καὶ οἱ Πέρσες δέχονται τὴν ἄποψή του, ποὺ εἶναι ἡ καλύτερη.

Αὐτὲς εἶναι οἱ τελευταῖες λέξεις τοῦ Ἡρόδοτου, καὶ ἦταν καὶ εἶναι ἕνα ἐπίμαχο πρόβλημα, ἂν οἱ ἴδιες ἀποτελοῦν καὶ τὸ τέλος τοῦ ἔργου του ἢ ἂν αὐτὸ ἔμεινε ἀτελείωτο[1]. Τὴν τελευταία ἄποψη ἤθελαν νὰ τὴν ἀποδείξουν ἀπὸ ὑποσχέσεις, ποὺ τὶς κάμνει ὁ Ἡρόδοτος στὴν διάρκεια τῆς διήγησης, χωρὶς νὰ τὶς ἐκπληρώνη ἀργότερα. Ἔτσι στὸ 7, 213 λέει ὅτι θὰ διηγηθῆ τὸν θάνατο τοῦ Ἐφιάλτη σ' ἕνα κατοπινὸ κεφάλαιο· μεγαλύτερην ἐντύπωση ἔκαμε τὸ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος στὸ 1, 184 (πβλ. 106) ἀναγγέλλει ὅτι θὰ διηγηθῆ γιὰ τοὺς βασιλιάδες τῆς Βαβυλώνας στοὺς «*ἀσσυρίους λόγους*», αὐτὸ ὅμως δὲν ἀκολουθεῖ στὰ παρακάτω. Ὡστόσο ἀπὸ ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κριθῆ τὸ πρόβλημα. Ὁ Ἡρόδοτος δούλεψε πολὺν καιρὸ τὸ ἔργο του, καὶ ὑπάρχουν σημάδια κατοπινῶν παρεμβολῶν[2]. Ὅτι σ' αὐτὸ καμιὰν φορὰ κάποια προαναγγελία ἔμεινε ἀνεκτέλεστη, αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπροσεξία. Τὸ δικαίωμα νὰ νυστάζη καμιὰν φορὰ τὸ εἶχε καὶ ὁ Ἡρόδοτος τόσο ὅσο καὶ ὁ Ὅμηρος. Γιὰ νὰ λύσουμε τὸ πρόβλημα τοῦ ἂν ἐπρόκειτο τὸ 9, 122 νὰ ἀποτελέση τὸ τέλος τοῦ ἔργου, δὲν ἔχουμε τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κεφάλαιο. Ἡ ξαναεμφάνιση ἐδῶ τοῦ Κύρου, τοῦ ἱδρυτῆ τῆς περσικῆς δύναμης, μὲ ἕνα ἀπόφθεγμα πολὺ βασικῆς σημασίας, δίνει τὴν δυνατότητα γιὰ διάφορες συσχετίσεις. Τὸ τμῆμα αὐτὸ ἔχει κίνηση ἀντίθετη πρὸς τὸν λόγο τοῦ Ξέρξη στὸ συμβούλιο τοῦ στέμματος (7,8), στὸν ὁποῖο δικαιολογεῖ ρητὰ τὴν ἄμετρη προσπάθεια γιὰ τὴν αὔξηση τῶν ἐδαφικῶν κτήσεων μὲ τὴν κληρονομημένη τάση γιὰ ἐξουσία· καὶ στὰ δυὸ χωρία ἐμφανίζεται ἡ κεντρικὴ λέξη *ἡγεμονίη*. Ἔτσι ἡ ἀποφασιστικὴ φάση τοῦ πολέμου, ποὺ τὴν διηγοῦνται τὰ τρία τελευταῖα βιβλία, πλαισιώνεται μὲ βαρυσήμαντες προγραμματικὲς δηλώσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως εἶναι δυνατὸ ἐπίσης ἡ γραμμὴ ἀπὸ τὸ ἐπίμαχο τελικὸ κεφάλαιο νὰ ὁδηγῆ πίσω πρὸς τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου· κι ἐκεῖ κι ἐδῶ ἡ σωστὴ καὶ μετρημένη συμπεριφορὰ ἀποτελεῖ τὴν ἐγγύηση στὴν μιὰν περίπτωση γιὰ τὴν ἀνθρώπινη κυρίως εὐτυχία, στὴν ἄλλη γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν λαῶν. Οὔτε μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ἡ φράση τοῦ Κύρου στὴν ἐποχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς μποροῦσε νὰ ἔχη πολλὰ ὑπονοούμενα. Ὅλα αὐτὰ χάνουν ἀ-

1. Μὲ βιβλιογρ. Pohlenz (βλ. παρακ.), 163.
2. Ἔτσι στὸ 4, 99 ἡ ἀναφορὰ στὴν Ἰαπυγία, μιὰ προσθήκη ποὺ ἔγινε στὴν Δύση.

σφαλῶς κάπως τὴν σημασία τους, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι στὸ τελικὸ κεφάλαιο ἔχουμε μιὰν ἐξαιρετικὴ περίπτωση βίαιης ἐπέκτασης, δηλαδὴ τὴν κατάκτηση μιᾶς ξένης χώρας, μὲ τὸν σκοπὸ νὰ μετοικήσουν ἀπὸ τὴν δική τους. Ἐπίσης ἡ νοηματικὴ σχέση τοῦ μέρους αὐτοῦ πρὸς τὰ προβλήματα ποὺ ἦταν ἐπίκαιρα τότε, ἀποτελοῦσε χωρὶς ἀμφιβολία μιὰν παρόρμηση, γιὰ νὰ τὸ παρεμβάλη μέσα στὸ ἔργο. Εὔφορο ἔδαφος—μαλθακοὶ ἄνθρωποι καὶ τὸ ἀντίθετο, αὐτὰ μοιάζουν μὲ τὶς θεωρίες ποὺ θὰ συναντήσουμε ἀργότερα στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο γιὰ τὸν ἀέρα, τὸ νερὸ καὶ τὴν τοποθεσία *(Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων)*[1].

Ἂν ἀπὸ τὸ περιεχόμενο μποροῦμε νὰ βροῦμε ἀρκετὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὸ ὅτι τὸ 9, 122 ἀποτελεῖ λογικὸ κλείσιμο τοῦ ἔργου, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴν μορφή. Δύσκολα ἡσυχάζει κανεὶς μὲ τὴν σκέψη ὅτι ἕνα ἔργο μὲ τόσο ἀρχαϊκὰ πολύχρωμην πληρότητα τελειώνει ὅπως ὅπως κάπου κάποτε, ὅταν συλλογίζεται τὴν μελετημένη διάπλαση τῆς εἰσαγωγῆς· ἐδῶ ὅμως προβάλλουν δικαιολογημένα ὁρισμένες σκέψεις ποὺ ὁ VAN GRONINGEN[2] τὶς τοποθέτησε μέσα σὲ εὐρύτερα πλαίσια: αὐτὸς μπόρεσε νὰ ἀποδείξη ὅτι, σὲ ἀρχαϊκὲς καὶ προκλασσικὲς συνθέσεις, ἀπέναντι στὴν συχνὰ πολὺ φροντισμένη διάπλαση τῆς εἰσαγωγῆς ἐμφανίζεται ἕνα ἀπότομο κλείσιμο. Γι' αὐτὸ ἔχει τὴν γνώμη ὅτι ὁ λόγος τοῦ Κύρου ἀποτελεῖ τὸ γνήσιο τέλος τοῦ ἔργου.

Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν στοιχείων ποὺ συνενώνει μέσα του τὸ πολύμορφο καὶ πολυστρώματο ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου, τὸ καλύτερο ποὺ ἔχουμε νὰ κάμουμε εἶναι νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὶς δικές του εἰσαγωγικὲς δηλώσεις. Τὴν *ἔκθεση τῆς ἀναζήτησής του* ὑπόσχεται μὲ τὶς πρῶτες λέξεις αὐτῆς τῆς προγραμματικὰ σημαντικῆς καὶ συντακτικὰ περίπλοκης φράσης: «*ἱστορίης ἀπόδεξις*». Μὲ αὐτὸ δίνει μιὰν σπουδαία σημαδιακὴ λέξη γιὰ τὴν περιοχὴ ὅπου γεννήθηκε τὸ ἔργο. Αὐτὸ εἶναι, περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο, ἔκφραση ἐκείνης τῆς πάντα ἄγρυπνης φιλομάθειας ποὺ συνόδευε τοὺς Ἴωνες ἀποίκους στὰ μακρινά τους ταξίδια καὶ βρῆκε τὴν καθαρότερή της ἀποτύπωση στὸν ἐξερευνητὴ—ταξιδιώτη, ποὺ ἀποζητοῦσε τὰ ξένα μέρη μόνο καὶ μόνο γιὰ χάρη τῆς γνώσης ποὺ θὰ κέρδιζε. Ἔτσι ὁ Ἡρόδοτος τοποθετεῖ τὸν ἑαυτό του μὲ τὶς λέξεις ποὺ παραθέσαμε, μέσα στὴν παράδοση τῆς ἰωνικῆς ἐθνογραφίας[3] καὶ ἀποδείχνεται μὲ ἕνα μέρος τοῦ ἔργου του—ἀλλὰ μόνο μὲ ἕνα μέρος—συνεχιστὴς μιᾶς κατεύθυνσης, ποὺ τὴν χάραξε ὁ Ἑκαταῖος. Αὐτὸ τὸ συστατικὸ τοῦ ἡροδότειου ἔργου βρῆκε τὴν καθαρότατη ἀποτύπωσή του στοὺς μεγάλους λαογραφικοὺς «*λόγους*», ὅπως τὸν αἰγυπτιακό, τὸν σκυθικό, καὶ τὸν λιβυκό, ποὺ ἡ θέση τους μέσα στὸ ἔργο φάνηκε ἀπὸ τὴν ἐπισκόπησή μας. Κοντὰ σ'

1. Γιὰ διαφορὲς στὸν τρόπο τῆς θεώρησης: F. HEINIMANN, *Nomos und Physis*. Βασιλεία 1945, 24.

2. *La composition littéraire archaïque Grecque*. *Verh. Niederl. Ak. N. R.* 65/2. Ἄμστερντ. 1958, 70.

3. K. TRUDINGER, *Studien zur Geschichte der griech.-röm. Ethnographie*. Διδακτ. διατρ. Βασιλεία 1918.

αὐτοὺς ὑπάρχει μιὰ σειρὰ ἀπὸ μικρότερες ἐθνογραφικὲς παρεμβολές, ὅπως π.χ. ὁ μασσαγετικὸς λόγος στὸ τέλος τοῦ πρώτου βιβλίου. Πέρα ἀπὸ αὐτά, τὸ ἐθνογραφικὸ ἐνδιαφέρον διαποτίζει τὸ ἔργο ὥς τὰ μικρότατα μέρη του καὶ φανερώνεται διαρκῶς σὲ μεμονωμένες παρατηρήσεις.

Τραβήξαμε τωραδὰ μιὰν γραμμὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο, ὀφείλουμε ὅμως νὰ προσέξουμε μιὰν σημαντικὴ διαφορά. Ἡ ἐντόπιση ποὺ ἀφορᾶ τὸν Ἡρόδοτο διατυπώνεται στὴν εἰσαγωγικὴ φράση, ἀπὸ τὴν ὁποία μᾶς ἀπασχόλησαν μερικὲς λέξεις τῆς ἀρχῆς. Ὁ Ἡρόδοτος ὁρίζει ἐκεῖ σὰν σκοπὸν τῆς περιγραφῆς του «*αὐτὰ ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, νὰ μὴν σβήσουν μὲ τὸν καιρό, καὶ μεγάλα καὶ ἀξιοθαύμαστα ἐπιτεύγματα, ἐκτελεσμένα ἄλλα ἀπὸ Ἕλληνες ἄλλα ἀπὸ ἀλλόγλωσσους, νὰ μὴν χάσουν τὴν φήμη τους γενικά, καὶ ἀκόμα, ποιὰ ἦταν ἡ αἰτία ποὺ πολέμησαν μεταξύ τους*»[1]. Σ' αὐτὴν τὴν φράση, στὴν ὁποία βλέπει κανεὶς ἀκόμα τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν διατύπωση, δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ποῦμε σὲ ποιὰν νοηματικὴ σχέση βρίσκονται τὰ μέρη της ἀναμεταξύ τους. Γιὰ νὰ φτάσουν σὲ μιὰν κατάταξη ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ μισὰ στὶς ἀπαιτήσεις νεότερων ἐρευνητῶν, θέλησαν τά μεγάλα καὶ ἀξιοθαύμαστα *ἐπιτεύγματα* («*ἔργα*») νὰ τὰ συσχετίσουν ἀποκλειστικὰ μὲ οἰκοδομήματα, ποὺ θὰ συμπλήρωναν λογικὰ τὸ ἄλλο, δηλ. «*αὐτὰ ποὺ ἔγιναν ἀπὸ ἀνθρώπους*»[2]. Βέβαια, πράγματα σὰν τὶς πυραμίδες θὰ τὰ περιλάβουμε ἀσφαλῶς στὰ *ἐπιτεύγματα*, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως δὲν θὰ στενέψουμε τὸ περιεχόμενό τους μὲ ἕναν τρόπο ποὺ δὲν τὸν ἐπιτρέπουν οὔτε τὰ συμφραζόμενα οὔτε ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀφήγησης. Μᾶλλον φαίνεται ὅτι ἡ τελικὴ πρόταση μὲ τὴν ὄχι πολὺ ὁμαλὴ τριμέρειά της θέλει νὰ καθορίσῃ μὲ μεγαλύτερην ἀκρίβεια τὸ θέμα τοῦ ἔργου. Γιὰ ἀνθρώπινα γεγονότα θὰ μιλήσῃ ὁ Ἡρόδοτος, αὐτὰ ὅμως ἀφοροῦν κυρίως φημισμένα ἐπιτεύγματα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀλλόγλωσσων, καὶ τέλος ἀποκαλύπτει ὅτι κύριο θέμα θὰ εἶναι ἡ πολεμικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα σ' αὐτούς· μὲ αὐτὸ φυσικὰ ἐννοεῖ τοὺς Περσικοὺς πολέμους.

Δυὸ εἰδῶν παρατηρήσεις κάμνουμε σ' αὐτὴν τὴν εἰσαγωγικὴ φράση: πόσο πολὺ ὁ Ἡρόδοτος νιώθει τὸν ἑαυτό του σὰν διαλεχτὸν φύλακα τῆς δόξας, διάδοχον τοῦ Ὁμήρου, καὶ πόσο δυνατὰ συγκεντρώνεται ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα τὸ ἐνδιαφέρον του γύρω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν συμπεριφορά του. Ἐδῶ ἀκριβῶς προβάλλει ἡ διαφορὰ πρὸς τὸν Ἑκαταῖο. Ἀσφαλῶς δὲν λείπουν τὰ γεωγραφικὰ στὸν Ἡρόδοτο, γιὰ νὰ θυμίσουμε μόνο τὶς παρεκβάσεις του γιὰ τὰ μέρη τῆς Οἰκουμένης (4,36), αὐτὰ ὅμως, ὅπως ἡ περιγραφὴ τοῦ Νείλου ἢ τῶν σκυθικῶν ποταμῶν, συνάπτονται στὸ μεγαλύτερό τους μέρος μὲ τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος, διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε γιὰ τὸν Ἑκα-

1. *Ἡροδότου Ἁλικαρνησσέος ἱστορίης ἀπόδεξις ἥδε, ὡς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι τὰ δὲ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τά τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι.*

2. Jacoby (βλ. παρακ.), 334. Πβλ. ἐπίσης H. Erbse, *Ἀφιέρωμα Snell*. Μόναχο 1956, 209.

ταῖο, βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ ἡροδότειου ἔργου. Τὸ γεγονὸς ὅτι μόνο σπάνια ἔρχονται στὸ ὀπτικὸ πεδίο ἰδιορρυθμίες τοῦ βίου τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων, ἀποτελεῖ συνάρτηση τῶν προηγούμενων, ὅπως καὶ τὸ γεγονὸς ποὺ σημειώσαμε ἤδη, ὅτι καὶ στοὺς ἐθνογραφικοὺς «*λόγους*» εἶναι διαρκῶς εὐδιάκριτη ἡ ἱστορικὴ διάσταση.

Ἂν ἐξαίρουμε τόσο ἐμφατικὰ τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῶν διαφερόντων τοῦ Ἡρόδοτου, μὲ αὐτὸ δὲν θέλουμε νὰ ἀνακαλύψουμε βέβαια τὸν φιλόσοφο μέσα στὸν ἀφηγητή. Ποιὲς σκέψεις ἔκαμνε ὁ Ἡρόδοτος γιὰ τὴν γενικὴ πορεία τοῦ κόσμου καὶ πόσο βαθιὰ πήγαιναν αὐτές, θὰ τὸ δοῦμε ἀργότερα. Αὐτὸς πρὶν ἀπὸ ὅ,τιδήποτε ἄλλο ἦταν γνήσιο παιδὶ τοῦ ἰωνικοῦ πνεύματος, ποὺ τὸν ἔσπρωχνε ἀνείπωτη φιλομάθεια γιὰ ὅλα τὰ γεγονότα καὶ τὰ φαινόμενα, ἐκεῖνα πού, ἀξιοθαύμαστα καὶ πρωτάκουστα, ξεχώριζαν ἀπὸ τὸν κανόνα καὶ ἀπὸ τὸ καθημερινό. Ἐδῶ εἶναι ποὺ ἔχει τὶς ρίζες της ἡ χαρά του γιὰ τὰ ἐθνογραφικὰ παραγεμίσματα μὲ τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς καὶ τὰ ἔθιμα ξένων λαῶν, ἐδῶ ὅμως βρίσκει τὴν ἐξήγησή του καὶ ὁ μεγάλος ρόλος ποὺ παίζει στὸ ἔργο του ἕνα δεύτερο οὐσιαστικὸ στοιχεῖο. Ἡ μυθιστορία (=Novelle), ποὺ τὸ ὄνομά της σημαίνει τὴν διήγηση ἑνὸς φανταστικοῦ γεγονότος, ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ παραμύθι καὶ τὸν θρύλο χάρη στὸ ὅτι σ' αὐτὴν κάθε τὶ ἀξιοπρόσεχτο γίνεται μέσα στὴν περιοχὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ χωρὶς τὴν ἐπενέργεια τοῦ θαύματος. Εἴπαμε πρωτύτερα (σ. 238) ὅτι αὐτὸς ὁ ἀφηγηματικὸς τύπος ἀναμφίβολα εἶχε ἀπὸ νωρὶς στὴν Ἰωνία ἔντονη ζωή, ἔστω κι ἂν αὐτὴν μποροῦμε ἀκόμα νὰ τὴν ἀναγνωρίσουμε μόνο σὲ λίγα σημεῖα. Ἂν ὁ Ἡρόδοτος συγκέντρωσε γιὰ τὸ ἔργο του μυθιστορίες σὲ μεγάλον ἀριθμό, τὶς ἐγκατάσπειρε ἐδῶ κι ἐκεῖ καὶ ὕστερα πάλι τὶς συνένωσε γύρω ἀπὸ μερικὲς σπουδαῖες μορφὲς σὲ ὁλόκληρα στεφάνια ἀπὸ μυθιστορίες, αὐτὸς ἄντλησε ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῆς ἰωνικῆς κυρίως παράδοσης, γιὰ τὴν ὁποία, ἀκριβῶς χάρη σ' αὐτόν, μποροῦμε ἀκόμα νὰ σχηματίσουμε μιὰν ἰδέα. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς παραξενιὲς τῶν ἀνθρώπινων πράξεων καὶ τυχῶν ἦταν ἡ μιὰ ρίζα γιὰ τὸ ὀργιαστικὸ φούντωμα τῆς μυθιστορίας στὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου· ἡ ἄλλη ἦταν ἡ καταπληκτική του εὐχαρίστηση νὰ διηγῆται, μιὰ χαρὰ ποὺ βλάστησε ἀπὸ τὴν ἱκανότητά του.

Ὁ Ἡρόδοτος εἶναι τὸ ἴδιο σημαντικὸς καὶ τὸ ἴδιο γοητευτικὸς σὰν ζωγράφος ξένων λαῶν καὶ σὰν ἀριστοτεχνικὸς ἀφηγητὴς μυθιστοριῶν. Πότε πότε βλέπουν μόνο αὐτὰ τὰ δυὸ στοιχεῖα τοῦ ἔργου του καὶ ξεχνοῦν πέρα ἀπὸ αὐτὸ ὅτι κοντὰ καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἤδη γιὰ τοὺς ἀρχαίους λογαριαζόταν σὰν πατέρας τῆς ἱστοριογραφίας. Αὐτὴ ἡ πλευρὰ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Ἡρόδοτου δὲν ἐκτιμήθηκε, γιατὶ διάδοχός του ἦταν ὁ Θουκυδίδης. Ὁ Θουκυδίδης, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ συναντήθηκε μαζί του στὴν Ἀθήνα καὶ ποὺ τὸ ἀνέκδοτο τὸν ἤθελε ἀκροατὴ σὲ μιὰν ἀπαγγελία τοῦ Ἡρόδοτου στὴν Ὀλυμπία, σὰν ἱστοριογράφος χάρη στὴν κριτικὴ ἀναζήτηση τῶν αἰτίων, καὶ σὰν φιλόσοφος χάρη στὴν φυσιολογία καὶ τὴν παθολογία τῆς δύναμης, ἄφησε πολὺ πίσω του τὸν Ἡρόδοτο. Ἦταν ἁπλῶς μιὰ συνέπεια τῆς ὑπερβολικῆς καὶ λανθασμένης χρήσης τῆς ἐξελικτι-

κῆς θεωρίας τὸ ὅτι μέτρησαν τὸν Ἡρόδοτο ἐπάνω στὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν χαρακτήρισαν ξεκινώντας ἀπὸ τὸ τὶ δὲν ἦταν ἀκόμα ἐκεῖνος σὲ σύγκριση μὲ αὐτὸν ἐδῶ. Ἂν τὰ πάρουμε μονάχα τους τὰ ξεκινήματα τοῦ Ἡρόδοτου γιὰ μιὰν γνήσια ἱστορικὴ σύλληψη τῶν γεγονότων, εἶναι ἀρκετὰ σημαντικά, ὥστε νὰ δικαιολογήσουν τὸν τιμητικὸ τίτλο ποὺ διαβάζουμε στὸν Κικέρωνα.

Μιὰ δίκαιη ἀξιολόγηση τοῦ Ἡρόδοτου σὰν ἱστορικοῦ πρέπει νὰ ἀρχίση μὲ τὶς πηγὲς ποὺ εἶχε στὴν διάθεσή του. Ὑπέθεσαν ὅτι χρησιμοποίησε κυρίως γραπτὲς πηγὲς καὶ τὶς ἀναζήτησαν μὲ μεγάλον ζῆλο. Μολαταῦτα, μόνο λίγο στέρεο ἔδαφος βρῆκαν. Ὁ χρόνος τῆς δημιουργίας ἔργων ὅπως ἡ *Περσικὴ ἱστορία* τοῦ Χάρωνα τοῦ Λαμψακηνοῦ ἢ ἡ *Λυδικὴ ἱστορία* τοῦ Ξάνθου δὲν εἶναι τόσο πολὺ σταθερός, ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ ἐξασφαλίσουμε τὴν χρονολογικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐξάρτηση τοῦ Ἡρόδοτου. Ἀπὸ τὰ φτωχικά τους λείψανα τίποτα δὲν δείχνει ὅτι ὑπάρχει σχέση, καὶ γι' αὐτὸ μὲ πολὺν σκεπτικισμὸ μνημονεύουμε τὴν βεβαίωση τοῦ Ἔφορου (Ἀθήν. 12, 515e), ὅτι τάχα ὁ Ξάνθος ἦταν τὸ θεμέλιο γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου. Τελείως λανθασμένη ἦταν ἡ ἄποψη νὰ ἀνεβάσουν τὸν Διονύσιο τὸν Μιλήσιο σὲ πραγματικὸν πατέρα τῆς ἱστορίας, ἐπειδὴ τάχα αὐτὸς ἦταν κύρια πηγὴ τοῦ Ἡρόδοτου. Τὸ ἔργο του ὅμως μένει γιὰ μᾶς ἄπιαστο, καὶ τὸ λίγο ποὺ ξέρουμε δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ Ἡρόδοτος τοῦ χρωστοῦσε πάρα πολλά. Ἔτσι ὁ πιὸ σίγουρος πρόδρομος ποὺ μποροῦμε νὰ ἀποδείξουμε, μένει πάντα ὁ Ἑκαταῖος, κι ἐδῶ βλέπουμε ἀμέσως ὅτι ὁ Ἡρόδοτος τὸν χρησιμοποίησε μὲ ἄγρυπνη κριτικὴ διάθεση. Μὲ κοφτὰ λόγια ἀπορρίπτει στὸ 2, 21 τὴν ἐξήγηση τῶν πλημμυρῶν τοῦ Νείλου ἀπὸ τὴν συσχέτιση τοῦ ποταμοῦ μὲ τὸν Ὠκεανό, ποὺ καὶ αὐτὸν ἀμέσως παρακάτω τὸν διώχνει στὴν περιοχὴ τοῦ μύθου. Καὶ ἡ κοροϊδία του γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ σχεδιάζουν γεωμετρικοὺς σχηματοποιημένους χάρτες τῆς γῆς θέλει κυρίως νὰ χτυπήση τὸν Ἑκαταῖο. Μολαταῦτα διατηρεῖ τόσην ἐπιφυλακτικότητα, ὥστε νὰ μὴν τὸν ὀνοματίζη καὶ στὰ δυὸ χωρία, ἐνῶ τὸν μνημονεύει ἀνεπιφύλακτα ἐκεῖ ὅπου δὲν ἑτοιμάζεται γιὰ ἐπίθεση. Ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ τὸ 6, 137 εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Ἡρόδοτου νὰ βρῆ τὴν ἀλήθεια. Τοὺς Πελασγοὺς τοὺς ἔδιωξαν οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τὴν Ἀττική, καὶ τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν αὐτὴ ἡ πράξη ἦταν δίκαιη ἢ ἄδικη. Ὁ Ἡρόδοτος τονίζει ὅτι αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρη σχετικὰ τίποτε πέρα ἀπὸ τὴν παράδοση, ποὺ εἶναι δυὸ εἰδῶν. Ἀπέναντι στὸν Ἑκαταῖο, ποὺ νομίζει ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι μὲ τὸ μέρος τῶν Πελασγῶν, βρίσκονται οἱ «*ἴδιοι οἱ Ἀθηναῖοι*» μὲ τὴν ἀντίθετη δήλωση. Ἐδῶ βλέπουμε συγχρόνως ἕνα οὐσιαστικὸ κομμάτι προβληματικῆς τῶν πηγῶν στὸν Ἡρόδοτο. Ποιοί εἶναι σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση οἱ «*ἴδιοι οἱ Ἀθηναῖοι*»; Εἶχε ἄραγε ὁ Ἡρόδοτος ὑπόψη του μιὰν ἀθηναϊκὴ γραπτὴ πηγή, ἢ ἔβαλε νὰ τοῦ διηγηθοῦν τὸ ζήτημα στὴν διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὴν πόλη; Ἡ περίπτωση αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀπὸ πολυάριθμες ὅμοιες, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ καταλήξη κανεὶς σὲ καθαρὴν ἀπόφαση.

Τὸ ὅτι γιὰ τὶς γραπτὲς πηγὲς τοῦ Ἡρόδοτου ξέρουμε πολὺ λίγα πράγματα, δὲν σημαίνει φυσικὰ ὅτι ὑπῆρχαν τόσο λίγες. Μποροῦμε νὰ λογαριάζουμε καὶ τὴν

χρησιμοποίηση διάφορων συλλογῶν, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ σκεφθοῦμε τὴν συγκέντρωση χρησμῶν, ποὺ ὁ Ἡρόδοτος τοὺς παραθέτει μὲ ἰδιαίτερην ἐπιμέλεια, ἀνάλογη μὲ τὴν ἀξιοποίησή τους ἀπὸ αὐτόν. Ἀλλὰ καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα μὲ τὴν δική μας ἔννοια χρησιμοποιοῦσε κάπου κάπου. Ὁ πίνακας τῶν περσικῶν φορολογικῶν διαμερισμάτων στὸ τρίτο βιβλίο μπορεῖ νὰ ἔχῃ δουλευτῆ μόνο σύμφωνα μὲ ἐπίσημες καταγραφές, καὶ σὲ μερικὰ χωρία προσάγονται καὶ ἐπιγραφές. Τὸ πιὸ ὡραῖο παράδειγμα εἶναι ἡ χρησιμοποίηση τοῦ τρίποδα, ποὺ ἀφιέρωσαν στοὺς Δελφοὺς ὅσοι πῆραν μέρος στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἐλευθερία (8, 82)[1].

Ὅλα ὅσα εἴπαμε ὡς τώρα γιὰ τὶς πηγὲς τοῦ Ἡρόδοτου δὲν μποροῦν ὡστόσο νὰ μειώσουν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδιος θεωροῦσε τὴν προσωπική του ἐξερεύνηση σὰν τὸ καλύτερο μέσο γιὰ νὰ βρῆ τὴν ἀλήθεια. Καὶ μὲ αὐτὸ δὲν ἐννοοῦσε τὰ συγγράμματα τῶν προδρόμων του, ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσωπικῶν του αναζητήσεων πού, ὅσο τοῦ ἦταν δυνατό, τὶς ἐκτελοῦσε στὸν τόπο τους. Πολὺ μεγάλη σημασία γιὰ τὸ πῶς ἀξιολογοῦσε προσωπικὰ ὁ Ἡρόδοτος τὸ δικό του κριτικὸ ὄργανο καὶ γιὰ τὸ βάθος ἴσαμε τὸ ὁποῖο μποροῦσε νὰ φτάση, ἔχει ἕνα χωρίο τοῦ «*αἰγύπτιου λόγου*» (2, 99), ποὺ ἀποτελεῖ μιὰν μετατόπιση. Στὸ τμῆμα ποὺ προηγήθηκε, διηγήθηκε γιὰ τὴν χώρα καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῆς Αἰγύπτου αὐτὰ ποὺ ἔμαθε στὴν διάρκεια τῆς παραμονῆς του. Ὡς ἐδῶ, λέει λοιπόν, μίλησαν ἡ δική μου παρατήρηση (*ὄψις*), ἡ κρίση μου (*γνώμη*), καὶ ἡ ἀναζήτησή μου (*ἱστορίη*). Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα μπορῶ νὰ δώσω μόνο αἰγυπτιακὴν παράδοση (*λόγοι*), ὅπως τὴν ἔχω ἀκούσει. Ἀκολουθεῖ μιὰ ἐπιτομὴ τῆς αἰγυπτιακῆς ἱστορίας, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν Μίνα. Ὁ Ἡρόδοτος δηλ. χωρίζει μὲ τὸν πιὸ καθαρὸ τρόπο τὰ ἀποτελέσματα τῶν δικῶν του διαπιστώσεων ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ μεταδίνει σὰν ἁπλὴν παράδοση. Εἶναι φανερὸ ὅτι αὐτὴ ἡ σειρὰ σημαίνει συγχρόνως καὶ μιὰν ἀξιολογικὴ κατάταξη, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης ὁμάδας. Προηγεῖται τὸ δικό του μάτι σὰν ὁ πιὸ ἀξιόπιστος μάρτυρας, ὕστερα ἀκολουθοῦν τὰ πορίσματα ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκτήση ρωτώντας μάρτυρες. Ἀκόμα κάτι εἶναι σημαντικό. Μόνο σ' αὐτὴν τὴν τριάδα τῆς παρατήρησης, κρίσης, καὶ ἀναζήτησης παρουσιάζεται σὰν ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο ἡ δική του κρίση, ποὺ ζυγίζει τὰ δεδομένα. Αὐτὸ ποὺ προσφέρουν ἡ δική του παρατήρηση καὶ ἡ μαρτυρία ἄλλων ἀποτελεῖ τὸ ὑλικό, τὸ ὁποῖο μόνο μὲ κριτικὸν ἔλεγχο παρέχει χρησιμοποιήσιμο ἀποτέλεσμα γιὰ τὴν «*ἱστορίης ἀπόδεξιν*», τὴν «ἔκθεση τῆς δικῆς του ἐξερεύνησης». Ἀπέναντι στὴν παράδοση ἕνας τέτοιος ἔλεγχος καὶ μιὰ τέτοια ἀξιολόγηση εἶναι δύσκολη. Αὐτὴ πρέπει τὶς περισσότερες φορὲς ἁπλῶς νὰ γίνεται δεκτή, ὅπως τὸ διατυπώνει ρητὰ ὁ Ἡρόδοτος στὸ προηγούμενο παράδειγμα γιὰ τὶς αἰτίες τοῦ διωξίματος τῶν Πελασγῶν. Ἡ ἐξερεύνηση δὲν ἦταν πάντα εὔκολη γιὰ τὸν Ἡρόδοτο, προπάντων στὶς ξένες χῶρες, στὶς ὁποῖες στηριζόταν σὲ διερμηνεῖς. Ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο συνέβησαν ἀρκετὰ ἀπίθανα πράγματα καὶ ὅτι ἀρκετὲς πληροφορίες ποὺ πῆρε ἦταν κομμένες στὰ

1. Διαφορετικὰ στοῦ Schmid 2, 629, 4.

μέτρα τῶν ἐρωτήσεών του, εἶναι πολὺ πιθανό. Μιὰν φορὰ μᾶς λέει καὶ ὁ ἴδιος πῶς τὸν κοροΐδεψαν στὴν Αἴγυπτο. Τότε τοῦ διηγήθηκαν στὴν Σάη φοβερὰ πράγματα γιὰ ἀγάλματα ποὺ τὰ ἔστησαν τάχα ἀκρωτηριασμένα, γιὰ νὰ θυμίζουν μερικὲς κοπέλλες ποὺ τιμωρήθηκαν μὲ κόψιμο τῶν χεριῶν τους. Ὁ Ἡρόδοτος ὅμως εἶδε νὰ κείτωνται ἀκόμα μπροστὰ στὰ ἀγάλματα τὰ χέρια ποὺ εἶχαν πέσει μὲ τὸν καιρὸ καὶ ἀπέρριψε ἑπομένως ὅλην τὴν ἱστορία. Ὁ Ἡρόδοτος, παρ' ὅλα τὰ ἐμπόδια, μάζεψε στὰ ταξίδια του πολλὲς πολύτιμες γνώσεις καὶ μᾶς τὶς ἔσωσε. Ὑποδειγματικὲς γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα εἶναι οἱ ἔρευνες τοῦ K. MEULI,[1] ποὺ ἐπιβεβαίωσαν καταπληκτικὰ τὴν ἱστορικὴ ἀξία σημαντικῶν πληροφοριῶν τοῦ «σκυθικοῦ λόγου».

Πόσην ἐπίγνωση εἶχε ὁ Ἡρόδοτος ὅτι ἔφερνε στὸ ἔργο του ἕνα στοιχεῖο ἀβεβαιότητας υἱοθετώντας παραδόσεις ποὺ ὁ ἴδιος δὲν μποροῦσε νὰ τὶς ἐλέγξη, αὐτὸ τὸ δείχνει ἐμφατικὰ ἐκεῖνο τὸ χωρίο (7, 152), στὸ ὁποῖο ἀναφέρει διάφορες παραδόσεις, ποὺ δὲν ἦταν μάλιστα εὐνοϊκὲς γιὰ τοὺς Ἀργείους: *«ἐγὼ εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ λέω αὐτὰ ποὺ μοῦ διηγοῦνται, ὄχι ὅμως καὶ νὰ τὰ πιστεύω σὲ ὅλα τους τὰ σημεῖα, κι αὐτὸς ὁ λόγος ἰσχύει γιὰ ὅλο μου τὸ ἔργο»*[2]. Ἀλλὰ ὁ Ἡρόδοτος δὲν ἱκανοποιεῖται μὲ ἕνα «λέω αὐτὰ ποὺ μοῦ εἶπαν» (relata refero). Ἂν τυχὸν δὲν μπορῆ πιὰ νὰ ἀποσπάση ἀπὸ τὴν παράδοση τὸ πῶς ἔγιναν τὰ πραγματικὰ γεγονότα, τότε μπορεῖ νὰ ἀντιθέση τὸν σκεπτικισμό του σὲ ὅ,τι εἶναι ἀναξιόπιστο. Ἐδῶ προπάντων ἔχει σημασία ἡ στάση του ἀπέναντι στὸν μύθο, γιατὶ σ' αὐτὴν φαίνεται μιὰ ἐνδιάμεση τοποθέτηση, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν διαπιστώσουμε καὶ σὲ ἄλλες περιοχές.

Ἐδῶ πρέπει ἀμέσως νὰ σημειώσουμε τὴν ἀποφασιστικότητα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἡρόδοτος στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου του χαράσσει μιὰν ἔντονη ὁροθετικὴ γραμμὴ ἀπέναντι στὸν ἐπικὸ κόσμο. Ἀποφεύγει νὰ ἐκφράση ὁποιανδήποτε γνώμη γιὰ τὸ πόσην ἀλήθεια περιέχουν οἱ διάφορες ἱστορίες γιὰ τὶς ἁρπαγὲς γυναικῶν κι ἐπεμβαίνει μὲ ἔμφαση ἐκεῖ ὅπου, μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Κροίσου, νομίζει ὅτι μπορεῖ νὰ προσφέρη σίγουρα πράγματα. Καὶ μορφολογικὰ ἡ διήγηση γιὰ τὶς ἀρχαῖες ἱστορίες εἶναι καθαρὰ χωρισμένη, γιατὶ στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος της μᾶς λέει ὅτι αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ περσικὴ παράδοση. Αὐτὴν πρέπει νὰ τὴν θεωρήσουμε πολὺ σοβαρή· πόσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρὰ ἀπὸ ἄποψη θεμάτων καὶ πνευματικῆς στάσης μπῆκαν τὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου ἀπὸ περσικὲς διηγήσεις τοῦ χαρεμιοῦ καὶ τῶν ὑποτελῶν, μᾶς ἔκαμε νὰ τὸ καταλάβουμε ὁ KARL REINHARDT[3].

Ὁ Ἡρόδοτος κινεῖται, διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, σ' ἕναν κόσμο στὸν ὁποῖο ἀκόμα σὲ κάθε βῆμα συναντᾶ τὸν μύθο. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ἀντιμε-

---

1. <Scythica>, *Herm.* 70, 1935, 121.

2. *«ἐγὼ δὲ ὀφείλω λέγειν τὰ λεγόμενα, πείθεσθαί γε μὲν οὐ παντάπασιν ὀφείλω, καί μοι τοῦτο τὸ ἔπος ἐχέτω ἐς πάντα λόγον».*

3. <Herodots Persergeschichten>, *Von Werken und Formen.* Godesberg 1948, 163· τώρα *Vermächtnis der Antike.* Γοττίγγη 1960, 133. Δισταγμὸν διατυπώνει ὁ W. BURKERT, *Gymn.* 67, 1960, 549.

τωπίζει, δὲν εἶναι πάρα πολὺ ἑνιαῖος: οὔτε ἐπιδιώκει ἕναν γενικὸν ὀρθολογισμό, οὔτε εἶναι βασικὰ σκεπτικιστής, καὶ πολὺ λιγότερο δέχεται ἀβασάνιστα τὴν μυθικὴ παράδοση· ἀντίθετα εἶναι ἕτοιμος καὶ νὰ τὴν ἐπικρίνη, ὅταν χρειασθῆ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἔχουμε ἀκραῖες περιπτώσεις μὲ πολλὲς παραλλαγὲς ἐνδιάμεσα.

Τὴν χαριτωμένη ἱστορία, πῶς ἡ Ἑλένη στὸ ἱερό της κάμνει θαῦμα σὲ ἕνα ἄσχημο κοριτσάκι, ποὺ ἔγινε ὕστερα ἡ πιὸ ὄμορφη γυναίκα τῆς Σπάρτης (6,61), ὁ Ἡρόδοτος τὴν διηγεῖται βέβαια σὰν κάτι «*ὅπως λένε*», ὅμως χωρὶς κριτικὴ προσθήκη. Ἀντίθετα δηλώνει (2, 45) ὅτι ἡ ἱστορία τῶν Αἰγύπτιων, ποὺ ἤθελαν τάχα νὰ θυσιάσουν τὸν Ἡρακλή, ἦταν ἀνοησία, πρῶτα γιατὶ κάποτε ἀπαγορεύονταν ἐκεῖ οἱ ἀνθρωποθυσίες καὶ γιατὶ ἐξάλλου ὁ Ἡρακλὴς παρ᾿ ὅλην τὴν παλληκαριά του δὲν θὰ μποροῦσε νὰ σκοτώση τόσες πολλὲς χιλιάδες Αἰγύπτιους. Ἐννοεῖται πὼς ἀμέσως ὕστερα προσθέτει ὅτι τέτοια λόγια ἂς τοῦ τὰ ἐπιτρέψουν οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες χωρὶς νὰ θυμώσουν. Αὐτὸ εἶναι ἐξίσου χαρακτηριστικὸ καὶ γιὰ τὴν εὐσέβειά του, ποὺ εἶναι μὲν πάντα ἕτοιμη γιὰ κριτική, εἶναι ὅμως μολαταῦτα στὴν βάση της σταθερή, ὅπως εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ βεβαίωσή του (2,65) ὅτι ἀποφεύγει μὲ προσοχὴ νὰ μιλᾶ γιὰ θεικὰ πράγματα.

Ἐδῶ κι ἐκεῖ εἶναι ἐπιφυλακτικός, ὅπως ὅταν διηγεῖται πῶς οἱ Ἀθηναῖοι κάλεσαν σὲ βοήθεια τὸν Βορέα (7, 189). Ἂν γι᾿ αὐτὸ πράγματι ἔπεσε ὁ βοριὰς ἐπάνω στὸν περσικὸ στόλο, δὲν ξέρει νὰ πῆ· αὐτὴ εἶναι πάντως ἡ ἀθηναϊκὴ παράδοση. Ἐπίσης εἶναι ὡραῖο νὰ βλέπη κανεὶς πῶς κάπου κάπου συμβιβάζεται ἡ ἐπιστημονικὴ θεώρηση τῆς φύσης μὲ τοὺς ἀρχαίους μύθους γιὰ τοὺς θεούς. Ἡ κοιλάδα τῶν Τεμπῶν εἶναι ὁλοφάνερα συνέπεια σεισμοῦ. Μπορεῖ ὅμως κανεὶς ἐπίσης νὰ πῆ ὅτι τὸν προκάλεσε ὁ Ποσειδώνας, ἐφόσον πιστεύει ὅτι ὁ Ποσειδώνας εἶναι ἴσα ἴσα ὁ θεὸς ποὺ κουνᾶ τὴν γή (7, 129). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ πάλι ὑπάρχουν ἀφηγήσεις στὶς ὁποῖες ἡ ὀρθολογιστικὴ ἑρμηνεία καὶ τὸ ὑπερφυσικὸ στέκονται ἀσυμβίβαστα τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο. Οἱ ἑπτὰ Πέρσες μεγιστάνες συμφώνησαν νὰ πάρουν μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἥλιου τὴν τελικὴ ἀπόφαση γιὰ τὸν θρόνο (3, 84). Ὅποιου τὸ ἄλογο πρῶτο θὰ χαιρετοῦσε μὲ τὸ χρεμέτισμά του τὸν ἥλιο, αὐτὸς θὰ γινόταν βασιλιάς. Ὁ ἔξυπνος ἱπποκόμος τοῦ Δαρείου ἐξασφαλίζει στὸν κύριο του τὴν ἐπιτυχία μὲ κατεργαριά, καὶ τὸ χρεμέτισμα τοῦ βαρβάτου ἀλόγου τοῦ Δαρείου ἐξηγεῖται πολὺ φυσικά. Συγχρόνως ὁ Δίας ἀστράφτει καὶ βροντᾶ μὲ ἀσυννέφιαστον οὐρανό.

Ὅ,τι εἴπαμε γιὰ τὸν μύθο, ἰσχύει γενικὰ γιὰ τὸν Ἡρόδοτο σὰν ἱστορικόν. Δὲν μποροῦμε νὰ τοῦ ἀρνηθοῦμε τὴν κριτική, γιατὶ τὴν παρεμβάλλει σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του, καὶ ὑπενθυμίζουμε ὅτι παραπάνω (σ. 136) εἴδαμε ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἐξετάζει κριτικὰ τὸν ἐπικὸ κύκλο. Βέβαια εἶναι μιὰ κριτικὴ ποὺ περισσότερο καταπιάνεται μὲ τὶς λεπτομέρειες καὶ δὲν πηγαίνει ὡς τὸ βάθος τῶν πραγμάτων.

Τὸ πρόβλημα, σὲ ποιὸν βαθμὸ ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ἱστορικός, χρειάζεται φυ-

σικὰ ἕνα ξεκαθάρισμα τοῦ τί ἐννοοῦμε μὲ αὐτὸν τὸν ὅρο. Ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴ πλευρά[1] μᾶς ἀνάπτυξαν τὴν εἰκόνα μιᾶς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομασθῆ θετική, καὶ ποὺ ἀσφαλῶς θὰ εἶχε ἀναγκαστικὰ διαφορετικὴν ἐμφάνιση ἀπὸ τὴν συγγραφὴ τῆς ἱστορίας σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῆς ἀρχαίας ἱστοριογραφίας. Ἀπαιτοῦν ἀπὸ αὐτὴν νὰ ἔχη τὸ θάρρος τῆς ἐγκαρτέρησης μπροστὰ στὸ ἀποσπασματικό της ὑλικὸ καὶ νὰ ἀποφεύγη, ὅσο μπορεῖ, χρησιμοποιώντας καλλιτεχνικὰ μέσα, νὰ ζωγραφίζη πλαστικὲς εἰκόνες. Νὰ μὴ μοιάζη μὲ ἱστορικὸ μυθιστόρημα, ἀλλὰ μᾶλλον μὲ ἕναν μεγάλο ἐρειπιώνα, μὲ μερικοὺς τοίχους ποὺ ἐξέχουν.

Βεβαιότατα ὁ Ἡρόδοτος δὲν καλλιέργησε τὴν ἱστοριογραφία μὲ τὸ νόημα ποὺ εἴπαμε τωραδά. Μᾶλλον θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πῆ ὅτι ὁ *pater historiae* ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ ἡ δυτικὴ ἱστοριογραφία γενικὰ δὲν περιορίσθηκε στὸν εὑρετηριασμὸ ἐρειπίων. Ὅποιος στήνει ἕνα προγραμματικὸ αἴτημα ὄχι ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ αἰτήματος, ἀλλὰ τὸ πραγματεύεται σὰν πνευματικὸ φαινόμενο, θὰ διαπιστώση πῶς αὐτὸ κατὰ κύριον λόγο κατευθύνεται πάντα πρὸς τὴν σύλληψη τοῦ συγκεκριμένου, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως προσπαθεῖ νὰ ἀντιληφθῆ τὸ μεμονωμένο γεγονὸς σὰν φορέα ἑνὸς γενικοῦ φαινομένου καὶ νὰ τὸ προβάλη[2]. Μὲ τέτοιαν στάση ἔγραψε ὁ Ἡρόδοτος τὸ ἔργο του, καὶ μάλιστα φαίνεται πολὺ λογικό, μὲ αὐτὸ τὸ κοίταγμα, νὰ τὸν τοποθετήσουμε στὴν ἀρχὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστοριογραφίας.

Ἐξετάζουμε τὴν ἑνότητα τοῦ ἔργου πρῶτα ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ὑλικοῦ, γιὰ νὰ τὴν ἀναζητήσουμε ὕστερα στὴν περιοχὴ τοῦ πνεύματος.

Ἤδη ἡ εἰσαγωγικὴ φράση δείχνει τὴν ἀντίθεση τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας, μιὰν ἀντίθεση ποὺ ἔφτασε στὸ ψηλότερο σημεῖο της, καὶ γιὰ τὸν Ἡρόδοτο στὸ τέλος της, μὲ τοὺς Περσικοὺς πολέμους. Τὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου δὲν εἶναι συλλογὴ ἐθνογραφικοῦ καὶ μυθιστοριακοῦ ὑλικοῦ μὲ χαλαρὰ συναρμολογημένη περιθωριακὴν ἀντίθεση, οὔτε θέλει νὰ μεταδώση μιὰν γενικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου, ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα νὰ διηγηθῆ τὸν πόλεμο, στὸν ὁποῖο ἡ Ἑλλάδα νίκησε τὴν περσικὴ πίεση. Μαζὶ μὲ αὐτὸ συνδέονται δυὸ σημαντικὲς διαπιστώσεις. Ἡ μιὰ ἀφορᾶ τὴν ὑψηλὴ θέση, ποὺ μέσα στὴν κατάταξη τῶν ἀξιῶν τοῦ Ἡροδότου παίρνει ἡ ἐλευθερία[3]. Αὐτὴ ἀναγνωρίζεται σὰν ἑλληνικὴ μορφὴ τῆς ζωῆς, ποὺ μόνη ἐπιτρέπει στὸ ἄτομο ὅπως καὶ στὴν κοινότητα τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἠθικῶν δυνάμεων, καὶ τοποθετεῖται σὲ κοφτὴν ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀνατολίτικη (7, 135). Ὅτι ὅμως αὐτὴ ἡ ἐλευθερία εἶναι δυνατὴ μόνο μέσα στὴν δέσμευση τοῦ νόμου, τὸ μαρτυρεῖ παραδειγματικὰ ἡ Σπάρτη στὸν διάλογο ἀνάμεσα στὸν Ξέρξη καὶ τὸν Δημάρατο, στὴν στρατιωτικὴ ἐπιθεώρηση τοῦ Δορίσκου (7, 104).

---

1. V. Kraft, ‹Geschichtsforschung als exakte Wissenschaft›, *Anz. Öst. Ak.* 1955, 239.

2. Πβλ. K. v. Fritz, *Philosophia naturalis* 2, 1952, 217.

3. M. Pohlenz, *Griech. Freiheit.* Λειψ. 1955, 17.

Ἡ δεύτερη, ποὺ ὑπάρχει μέσα στὸ θέμα τοῦ Ἡρόδοτου καὶ ἀσφαλῶς ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν προσωπική του σχέση μὲ τὴν πόλη, εἶναι ὅτι ἡ Ἀθήνα στὴν ἱστορία αὐτῶν τῶν ἀγώνων προβάλλει μέσα σὲ λαμπρὸ φώς. Τὴν ἀποφασιστική της σημασία ὁ Ἡρόδοτος τὴν ὕμνησε μὲ λόγια (7, 139)[1], ποὺ ὅταν τὰ ἔγραφε, ἔπρεπε κιόλας νὰ εἶχε ὑπόψη του καὶ τὸ μίσος ποὺ εἶχε δημιουργήσει σὲ βάρος της ἡ ἀθηναϊκὴ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ στὴν πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ EDUARD MEYER ὑπερτίμησαν πολὺ τὴν φιλοαθηναικὴ στάση τοῦ Ἡρόδοτου, καὶ καμιὰν φορὰ τὴν παρουσίασαν σὰν στάση ποὺ κυριαρχεῖ σὲ ὅλο τὸ ἔργο. Αὐτὸ εἶναι ὑπερβολικό, καὶ θὰ καταλάβουμε καλύτερα ὅτι οἱ γνῶμες του γιὰ τὴν πόλη προέρχονται πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν προσπάθειά του νὰ τὴν ἀξιολογήση δίκαια παρὰ ἀπὸ ἀπόλυτη μεροληπτικότητα[2].

Ἡ ὑπόταξη τῶν ἐπιμέρους τμημάτων τοῦ ἔργου κάτω ἀπὸ τὴν στημονικὴ ἰδέα εἶναι κυρίως ἀποτέλεσμα τοῦ ὅτι οἱ μεγάλες ἐθνογραφικὲς παρεκβάσεις μπαίνουν ἐκεῖ ὅπου ὁ λαὸς γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος ἔρχεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἀποφασιστικὴ σχέση μὲ τὴν περσικὴ ἐξάπλωση. Ἡ ἐξάπλωση τῆς περσικῆς δύναμης ἀνήκει μολαταῦτα ἄμεσα στὸ κύριο θέμα, μὲ τὸ ὁποῖο αὐτὲς οἱ παρεμβολὲς ἔρχονται ἔτσι σὲ λογικὴ σχέση. Θὰ παραγνωρίζαμε ὡστόσο τὸν μερικὰ ἀρχαϊκὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου, ἂν θέλαμε κάθε ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους τμήματά του νὰ τὸ συνδέσουμε στέρεα μὲ τὸ στημονικὸ θέμα. Ὁ Ἡρόδοτος στοὺς δρόμους τῆς ἰωνικῆς ἀναζήτησης συγκέντρωσε ἀρκετά, ποὺ τὰ παρεμβάλλει στὸ ἔργο του ἀπὸ γνήσια χαρὰ γιὰ τὴν ἀφήγηση. Ὁ ἴδιος λέει ὅτι «*αἱ προσθῆκαι*» ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέσα στὴν φύση τῆς συγγραφῆς του, χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος ἕνα τμῆμα σὰν παρεμβολὴ (*παρενθήκην* 7, 171), καὶ ξαναφέρνει κάπου κάπου τὸν ἑαυτό του πίσω στὸ θέμα (4, 82 κ.ἀ.). Αὐτὸ δείχνει ὅτι ξέρει τὸν δρόμο του, ἕναν δρόμο ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν σκέφτεται νὰ τὸν περάση οὔτε μὲ βιασύνη οὔτε μὲ τὴν ἀποφυγὴ ἀρκετῶν ἑλκυστικῶν παραγεμισμάτων.

Μὲ ποιὸν τρόπο τὸ ἱστορικὸ στημονικὸ θέμα δὲν ὁδήγησε πραγματικὰ ὁλόκληρο τὸ ἔργο σὲ μιὰν αὐστηρὴ διάταξη, ἐπηρέασε ὅμως μολαταῦτα ἀποφασιστικὰ τὴν σύνθεσή του, τὸ δείχνει μιὰ σύντομη παρατήρηση, ποὺ εἶναι πιὰ στὴν θέση της ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπισκόπηση τοῦ περιεχομένου. Τὰ τελευταῖα τρία βιβλία μὲ τὰ μεγάλα καὶ ἀποφασιστικὰ γεγονότα εἶναι οὐσιαστικὰ πιὸ στέρεα συνταιριασμένα ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Οἱ παρεκβάσεις ὑποχωροῦν πολὺ σὲ ἔκταση καὶ συχνότητα, καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ὅτι ἕνα παράξενο ἔθιμο στὴν Ἄλο παρεμβάλλεται μὲ τὴν μορφὴ μιᾶς διήγησης πρὸς τὸν Ξέρξη (7, 197). Ἂν ἐπισκοπήσουμε τὴν σύνθεση στὸ σύνολό της, τὴν βλέπουμε σὰν μιὰν ἔκθεση μὲ ἐξαιρετικὰ πλατιὰ διάπλαση μέσα στὴν ὁποία ὁ Ἡρόδοτος ἐπεξεργά-

---

1. Γι' αὐτὸ καὶ γιὰ ἄλλα ὅπως 8, 143 κέ. H. KLEINKNECHT, ‹Herodot und Athen›, *Herm.* 75, 1940, 241.
2. Πβλ. H. STRASBURGER (βλ. σ. 446, σημ. 1).

σθηκε ένα τεράστιο πλῆθος ἀπὸ πληροφορίες, καὶ σὰν περιγραφὴ ποὺ πυκνώνει καθὼς προχωρεῖ τὸ ἔργο καὶ ποὺ στὰ τρία τελευταῖα βιβλία διηγεῖται τὰ ἀποφασιστικὰ γεγονότα μὲ μεγάλον βέβαια ἀπόγυρο, μὲ συνοχὴ ὡστόσο στὰ οὐσιώδη. Γνωρίσαμε τέτοιαν σύνθεση στὸ δράμα τοῦ Αἰσχύλου καὶ θυμίζουμε τὸν *Ἀγαμέμνονα*, μὲ τὰ ἐπιβλητικὰ χορικὰ στὸ πρῶτο μισό, ποὺ τὰ ἀκολουθεῖ τὸ δραματικὸ γεγονὸς στὸ ἄλλο μέρος μὲ σφιχτότερο δέσιμο. Καὶ αὐτὸ ἐπίσης εἶναι ἀρχαϊκό.

Ἐπισκοπήσαμε μὲ συντομία τὴν χαλαρή, εὐδιάκριτην ὅμως, διάταξη, μέσα στὴν ὁποία μπῆκαν τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα—ἐθνογραφικὸς λόγος, μυθιστορία καὶ ἱστορικὴ διήγηση—στὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου, καὶ ἀναφέρουμε μιὰν θεωρία, ποὺ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐξελικτικῆς σκέψης προσπάθησε νὰ ταξινομήση γενετικὰ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα. Ὁ Jacoby στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν Ἡρόδοτο (330) ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι οἱ μεγάλοι ἐθνογραφικοὶ λόγοι ἦταν στὴν ἀρχὴ αὐτοτελῆ δημιουργήματα καὶ ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Ἡρόδοτος ἦταν ἕνας περιηγητὴς μὲ ἐθνολογικὰ ἐνδιαφέροντα, δὲν ἦταν ὅμως ἀκόμα ἱστορικός. Μολαταῦτα δὲν ὑπάρχει ἀπόδειξη γιὰ τὸ ὅτι οἱ ἐπιμέρους λόγοι εἶχαν ἀρχικὰ ἀνεξάρτητην ὕπαρξη, καὶ δύσκολα θὰ μπορέσουμε νὰ τὴν κάμουμε πιθανή· ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν δυνατότητα ὅτι ἡ αὐξημένη πυκνότητα καὶ ἡ πιὸ ἀποφασιστικὴ στροφὴ σ' αὐτὸ ποὺ ἔχει ἱστορικὴ σημασία, ὅπως γίνεται φανερὸ στὰ τελευταῖα βιβλία, δείχνει μιὰν μεταγενέστερη βαθμίδα τῆς δημιουργίας τοῦ Ἡρόδοτου καὶ μᾶς ἀφήνει ἔτσι νὰ ἰδοῦμε κάτι ἀπὸ τὴν ἐξέλιξή του μέσα στὸ ἔργο του[1].

Κοιταγμένο ἀπὸ μέσα, τὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου διατηρεῖ τὴν ἑνότητά του χάρη στὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα ὅσα αὐτὸς διηγεῖται ὑποτάσσονται στὴν πεποίθησή του, ὅτι ἡ ροὴ τῶν γεγονότων καθορίζεται ἀπὸ τὴν Μοίρα. Αὐτὸ δὲν προσφέρεται πουθενὰ σὰν διδασκαλία, διατυπώνεται ὅμως καθαρὰ στὴν συνολικὴ ἀντίληψη καθὼς καὶ σὲ ἐπιμέρους ἐκφράσεις. Ὅτι αὐτὸ ποὺ συμβαίνει εἶναι πεπρωμένο καὶ πρέπει νὰ συμβῆ, εἶναι πεποίθηση τοῦ Ἡρόδοτου, καὶ δυὸ φορές[2] διαβάζουμε ὅτι ἕναν ἄνθρωπο ἦταν γραφτό του νὰ τὸν χτυπήση συμφορά, αὐτὴ ὅμως βρῆκε αὐτὴν ἢ ἐκείνην τὴν ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἐμφανισθῆ. Τέτοια πίστη βρίσκεται πίσω ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ ἔργο, ποτὲ ὅμως δὲν γίνεται ἀπόλυτα δογματική, ὥστε νὰ μπορῆ νὰ μειώνη τὴν σημασία τῆς ἀνθρώπινης ἀπόφασης καὶ τὸ βάρος τῆς ἀνθρώπινης εὐθύνης. Κι αὐτὸ ἐπίσης εἶναι ἕνα κομμάτι γνήσιας ἀρχαϊκότητας, καὶ μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἀντίληψη αὐτὴν ὡς πίσω στὸν Ὅμηρο, ὅτι ὅλα ὅσα συμβαίνουν

---

1. Μιὰν ἐξέλιξη τοῦ Ἡρόδοτου, ἡ ὁποία κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Ἀθήνας τὸν ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν χαρὰ γιὰ τὸν πλοῦτο τῆς πραγματικότητας μέσα στοὺς «λόγους», στὸ πνευματικὸ δάμασμα τοῦ παρελθόντος, δέχεται καὶ ὁ K. Latte, <Die Anfange der griechischen Geschichtsschreibung>, στὰ *Entretiens sur l'antiquité class.* 4. Vandoeuvres-Γενεύη 1956, 3. Ἀνεπηρέαστα ἀπὸ αὐτὴν τὴν δυνατότητα, τὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου μποροῦμε νὰ τὸ δοῦμε καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἑνότητας μέσα στὴν ὁποία συγκροτοῦνται τὰ διάφορα στοιχεῖα, προπάντων οἱ παρεμβολές. Αὐτὴν τὴν ἄποψη τὴν διατυπώνει ἔντονα ὁ H. Erbse, <Tradition und Form im Werke Herodots>, *Gymn.* 68, 1961, 239.

2. 1, 8. 2, 161· πβλ. 5, 33· 92, 4.

ἐδῶ παίρνουν τὴν ὤθηση καὶ τὴν κατεύθυνσή τους τόσο ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ὅσο κι ἀπὸ τὴν θεϊκὴ περιοχή, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ καθορισθοῦν ὀρθολογικὰ τὰ ἐπιμέρους συνθετικά. Μὲ ἕναν θαυμάσιο συνδυασμό, ποὺ θυμίζει τὸν Αἰσχύλο, ἐμφανίζονται οἱ δυὸ αἰτιολογικὲς σφαῖρες στὸ παιχνίδι γύρω ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τοῦ Ξέρξη γιὰ τὸν πόλεμο, τὸ ὁποῖο περιγράφεται διεξοδικὰ στὸ ἀρχικὸ μέρος τοῦ ἕβδομου βιβλίου. Τὸν βασιλιὰ τὸν σπρώχνει πρὸς τὸν πόλεμο ἡ δική του ἐπιθυμία, ἡ γνώμη ὅμως τοῦ ἐμποδιστῆ θὰ ἦταν πιὸ ἰσχυρή, ἂν δὲν ἐπέμβαινε μιὰ θεόσταλτη ὀνειροφαντασιὰ κι ἔσπρωχνε τὸν διστακτικὸ πρὸς τὴν μοιραία ἀπόφαση.

Μαζὶ μὲ τὴν πίστη ὅτι τὰ γεγονότα εἶναι προκαθορισμένα, συνάπτεται ἡ ἄλλη γιὰ τοὺς οἰωνοὺς καὶ τοὺς χρησμούς, μὲ τοὺς ὁποίους ἀναγγέλλονται. Ἔτσι ἀποδείχνεται ὅτι ὁ μεγάλος ρόλος ποὺ παίζουν στὸν Ἡρόδοτο οἱ χρησμοὶ εἶναι στέρεα θεμελιωμένος μέσα στὴν κοσμοθεωρία του[1]. Τὴν πληροφορία τῆς *Σούδας*, ποὺ παρουσιάζει τὸν ποιητὴ Πανύασση, τὸν συγγενή του, καὶ σὰν ἐξηγητὴ σημαδιῶν *(τερατοσκόπος)*, πρέπει νὰ τὴν προσέξουμε, γιατὶ ὁπωσδήποτε ἐγγυᾶται τὴν πρώιμη γνωριμία τοῦ Ἡρόδοτου μὲ αὐτὰ τὰ πράγματα.

Μ' ἐκείνην τὴν εἰρωνεία, ποὺ βρῆκε μεγαλόπρεπην ἔκφραση στὴν τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ, ἀντιθέτει καὶ ὁ Ἡρόδοτος ἀπέναντι στὴν ἀλάθητη σιγουριὰ μὲ τὴν ὁποία οἱ χρησμοὶ τῶν θεῶν πετυχαίνουν τὸν σκοπό τους, τὶς μάταιες ψευδαισθήσεις καὶ τὰ σχέδια τοῦ ἀνθρώπου ποὺ θέλει νὰ τοὺς ξεφύγη. Ὁ Κροῖσος τῆς ἱστορίας τοῦ Ἄδρηστου καὶ ὁ Ἀστυάγης εἶναι ἐντυπωσιακὰ παραδείγματα γι' αὐτό. Ὅταν ὅμως ὁ κάθε ἄνθρωπος ξέρη ἀπὸ πρωτύτερα τὸ μέλλον του, τότε αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνη γι' αὐτὸν βαθιὰν τραγικότητα, ὅπως γιὰ τὸν Πέρση στὴν σκηνὴ τοῦ συμποσίου πρὶν ἀπὸ τὶς Πλαταιές (9, 16): *αὐτὸς εἶναι ὁ χειρότερος καϋμὸς στὴν ἀνθρώπινη ζωή, νὰ καταλαβαίνης πολλὰ πράγματα, νὰ μὴν μπορῆς ὅμως νὰ ἐξουσιάσης κανένα*[2].

Ἡ μοίρα γιὰ τὸν Ἡρόδοτο δὲν εἶναι τυφλὴ δύναμη, ἀλλὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ θεϊκό. Αὐτὸ μόνο σπάνια ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὁμηρικῆς θρησκείας. Ἡ συχνότατη μνεία τοῦ Ἀπόλλωνα ἔχει σχέση μὲ τὴν μεγάλη σημασία τῶν μαντείων, ἰδιαίτερα φυσικὰ τοῦ δελφικοῦ[3]. Ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα, σὲ μερικὰ χωρία, προπάντων στὸν αἰγυπτιακὸ λόγο (2, 3 καὶ 49 κέ.), ἐμφανίζεται ἡ ἄποψη ὅτι ὑπάρχει μιὰ κοινὴ στοὺς ἀνθρώπους βασικὴ γνώση τῆς δύναμης καὶ τῆς δράσης τῶν θεῶν, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ὀνόματα καὶ τὶς ἱεροτελεστίες, ποὺ δια-

---

1. R. Crahay, *La littérature oraculaire chez Hérodote* Παρίσι 1956, ὁ ὁποῖος προχωρεῖ πολὺ στὴν παραδοχὴ νοθεύσεων καὶ στὴν ὑποτίμηση τῆς πολιτικῆς ἐπίδρασης τῶν Δελφῶν

2 *ἐχθίστη δὲ ὀδύνη ἐστὶ τῶν ἐν ἀνθρώποισιν αὕτη, πολλὰ φρονέοντα μηδενὸς κρατέειν.*

3 R. Grahay, *La litterature oraculaire chez Herodote*. Παρίσι 1956. J. Kirchberg, *Die Funktion der Orakel im Werke H's*. Hypomn. 11, 1965 H. Klees, *Die Eigenart des griech Glaubens an Orakel und Seher. Ein Vergleich zwischen griech. und nicht-griech. Mantik bei Herodot*. Tub. Beitr. 63. Στουττγ. 1965.

φέρουν ἐδῶ κι ἐκεῖ. Τὸ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος θεωρεῖ τὸ σύστημα τῶν ἑλληνικῶν θεῶν μιὰν σχετικὰ νέα δημιουργία τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἡσίοδου, μέσα στὴν ὁποία ὑπάρχουν πολλὰ αἰγυπτιακά, ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐντύπωση ποὺ τοῦ προξένησαν οἱ παμπάλαιες λατρεῖες τῆς χώρας τοῦ Νείλου καὶ οἱ διηγήσεις τῶν ἱερέων της. Ἐπιδράσεις τῆς ἰωνικῆς σκέψης καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀναζήτησής του τὸν ἔκαμαν νὰ θέλη νὰ μιλᾶ γενικὰ γιὰ τὸν *θεὸ* καὶ γιὰ τὸ *θεϊκὸ* χωρὶς προσωπικὴ διαφοροποίηση[1].

Αὐτὸ τὸ θεϊκὸ κυβερνᾶ τὴν μοίρα μὲ ἕναν ἰδιαίτερο τρόπο, ποὺ στὴν διάρκεια τῆς διήγησης σημειώνεται ρητὰ ἐδῶ κι ἐκεῖ. Εἶναι φανερὸ ἐπίσης ὅτι ὁ Ἡρόδοτος σκέψεις βαθιὰ ριζωμένες στοὺς Ἕλληνες τὶς ἔχει ἀνυψώσει στὴν τάξη γνώσεων ποὺ ἐξηγοῦν τὴν ἱστορία. Ἡ ἀκολουθία τῶν γεγονότων φαίνεται σὰν νὰ ὑποτάσσεται κάποτε σὲ ἠθικὲς ἀρχές, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐνοχῆς καὶ τοῦ ἐξιλασμοῦ. Ἰσχυρότατο παράδειγμα εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Γλαύκου (6, 86), ποὺ ὅλη του ἡ γενιὰ ἐξολοθρεύτηκε, γιατὶ θέλησε νὰ δοκιμάση τὸν θεὸ τῶν Δελφῶν ρωτώντας τον ἂν τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ καταχρασθῆ μιὰν παρακαταθήκη ποὺ τοῦ ἐμπιστεύθηκε κάποιος. Πολὺ συχνὰ ἐπίσης ὁ Ἡρόδοτος διατυπώνει τὸ ἐρώτημα, ποιὸς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἄρχισε μιὰν ἀδικία. Αὐτὲς οἱ περιπτώσεις ὅμως δίνουν μόνο μιὰν μερικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἐπενέργεια τοῦ θεικοῦ, τὸ ὁποῖο δὲν ἐπηρεάζεται πάντοτε ἀπὸ ἠθικὲς ἔννοιες, ὅπως τὶς ἐννοοῦμε ἐμεῖς. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Σόλωνα, ποὺ εἶναι τόσο σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ θέματος, λέει (1, 34) ὅτι τὸν Κροῖσο τὸν βρῆκε «*νέμεσις*» θεική, προφανῶς γιατὶ θεώρησε τὸν ἑαυτό του σὰν τὸν πιὸ εὐτυχισμένον ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Τὴν λέξη «*νέμεσις*» πρέπει νὰ τὴν καταλάβουμε ἐδῶ στὴν βασική της σημασία τῆς *ἀγανάκτησης*, κι αὐτὴ εἶναι ἡ ἰδιότητα τῆς θεότητας, ποὺ ἐμφανίζεται στὸν Ἡρόδοτο: κάθε τὶ ποὺ ξεπερνᾶ τὸ μέτρο, κάθε τὶ ποὺ ἀπειλεῖ τὰ κανονικὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ κόσμου προκαλεῖ τὴν ἀγανάκτηση τοῦ θεοῦ καὶ μαζὶ τὴν σίγουρη καταστροφή. Παράδειγμα εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Πολυκράτη. Ἀλλὰ κι ἐκεῖ ἀκόμα ὅπου ὁ Θεμιστοκλῆς σ' ἕνα σημαντικὸ χωρίο τοῦ ἔργου (8, 109) ἐκφράζει τὶς εὐσεβεῖς σκέψεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ἡρόδοτου, ὅτι δὲν ἦταν οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες ποὺ ἔσωσαν τὴν Ἑλλάδα, ξαναγυρνᾶ τὸ βασικὸ θέμα: οἱ θεοὶ «*ἐφθόνησαν*» τὴν κυριαρχία ἑνὸς ἀνθρώπου ἐπάνω στὴν Ἀσία καὶ τὴν Εὐρώπη, ἑνὸς ποὺ ἔκαιε ναούς, γκρέμιζε ἀγάλματα τῶν θεῶν κι ἔβαζε νὰ μαστιγώσουν καὶ νὰ δέσουν τὴν θάλασσα. Ἡ ἀπήχηση ἀπὸ τὸν βαρυσήμαντο λόγο τοῦ Δαρείου στοὺς *Πέρσες* τοῦ Αἰσχύλου (745) χτυπᾶ ζωηρὰ στ' αὐτιά μας. Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα ὁ παραλληλισμὸς τῆς ἀγανάκτησης τῶν θεῶν ἐναντίον τοῦ πανίσχυρου, μὲ τὴν τιμωρία τοῦ ἠθικὰ ἔνοχου, εἶναι σ' αὐτὸ τὸ χωρίο χαρακτηριστικὸς γιὰ τὸν Ἡρόδοτο. Ξανὰ ἡ σκηνὴ τοῦ Σόλωνα στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου ἀποκτᾶ ἰδιαί-

1 G. Francois, *Le Polytheisme et l'emploi au singulier des mots θεός, δαίμων. Bibl. de la Fac. de Philos. et Lettres Liège* 147. Παρίσι 1957, 201. W. Potscher, <Gotter und Gottheit bei Herodot>, *Wien. Stud.* 71, 1958, 5.

τερο βάρος. Ὁ σοφὸς τὸ διατυπώνει (1, 32) ἔτσι: ἡ θεότητα ἔχει ἕτοιμον τὸν φθόνο καὶ τὴν ταραχὴ ἐναντίον μιᾶς εὐτυχίας ποὺ εἶναι φαινομενικὰ σίγουρη.

Ἀπὸ τὴν κεντρικὴ σημασία τοῦ μέτρου ξεκινᾶ ἐπίσης καὶ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀναγκαστικὴ ἐξίσωση ἀνάμεσα στὰ πράγματα καὶ τὰ πεπρωμένα, ποὺ ἀνήκει στὶς κυρίαρχες ἰδέες τοῦ ἔργου. Ἔτσι ὁ Ὀροίτης ἐξοφλᾶ μὲ τὸ κεφάλι του τὴν τύχη ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἑτοιμάσει στὸν Πολυκράτη (3, 126.128, σὲ κυκλικὴ σύνθεση), ἔτσι τιμωρεῖται ὁ Κλεομένης γιὰ τὶς ἀνομίες του[1] πρὸς τὸν Δημάρατο, καὶ ὁ Ἡρόδοτος τὸ σημειώνει ρητὰ σὰν προσωπική του ἀντίληψη (6, 84)[2]. Μέσα στὴν ἱστορία βλέπει νὰ δροῦν οἱ ἴδιες δυνάμεις ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Ἀναξίμανδρο (VS 12 B 1) προσδιορίζουν μέσα στὸν «*κόσμον*» τὶς ἀμοιβαῖες ἀποζημιώσεις τῶν πραγμάτων μὲ τὴν γένεση καὶ τὴν φθορά τους.

Ὁ Ἡρόδοτος ἦταν σύγχρονος τῶν σοφιστῶν, οἱ ἀπόπειρες ὅμως νὰ ἀνιχνευθοῦν σχέσεις μὲ ὁρισμένους ἐκπρόσωπους αὐτῆς τῆς τάσης μέσα στὸ ἔργο του[3], δὲν εἶχαν κανένα σίγουρο ἀποτέλεσμα. Σημαντικὸ εἶναι ὅτι ἡ στάση του ἀπέναντι στὴν παράδοση βρίσκεται ὁλωσδιόλου στὴν ἀντίθετη πλευρά. Αὐτὸ διατυπώνεται ἤδη σὲ μιὰν ἱστορία τοῦ τρίτου βιβλίου (38). Ἐκεῖ ὁ Δαρεῖος ρωτᾶ Ἕλληνες, ποὺ καῖνε τοὺς νεκρούς τους, καὶ κάποιους ἄλλους ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰν ἰνδικὴ φυλή, ποὺ συνηθίζουν νὰ τρῶν τοὺς δικούς τους, τί ἀντίτιμο θὰ ζητοῦσαν, γιὰ νὰ ἀνταλλάξουν τὰ ἔθιμά τους. Κατάπληκτη ἄρνηση ἦταν ἡ ἀπάντησή τους. Ὁ Ἡρόδοτος ὅμως ἀπὸ αὐτὸ δὲν βγάζει τὸ συμπέρασμα, σύμφωνα μὲ τὴν σοφιστική, γιὰ τὴν σχετικότητα τοῦ νόμου, ἀλλὰ ἀντίθετα θεωρεῖ τὴν ἀφήγηση σὰν παράδειγμα γιὰ τὴν ἀτράνταχτη ἰσχύ του στὴν δική του κάθε φορὰ περιοχή, καὶ τελειώνει τὴν διήγηση μὲ τὰ λόγια τοῦ Πινδάρου γιὰ τὸν νόμο ποὺ εἶναι ὁ βασιλιὰς τῶν ὅλων.

Τὸ ὕφος καὶ ἡ γλώσσα τοῦ ἡροδότειου ἔργου εἶναι ἕνας πιστὸς καθρέφτης τοῦ πλούτου τοῦ περιεχομένου του, καὶ ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν «*ποικιλίαν*» τὴν ὑπογράμμισε ἰδιαίτερα καὶ ἡ ἀρχαία τεχνοκριτική[4].

Ὁ Ἡρόδοτος μπορεῖ νὰ συσσωρεύῃ ἄτεχνα τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀναζήτησής του καὶ κάπου κάπου νὰ μιλᾶ μὲ ἕναν τόνο, ποὺ ἡ ἁπλότητά του κάμνει νὰ ἀναγνωρίζουμε καθαρὰ τὴν προέλευσή του ἀπὸ τύπους λαϊκῶν διηγήσεων. Ἡ παράταξη σύντομων φράσεων δὲν εἶναι μολαταῦτα πέρα γιὰ πέρα ἡ κανονικὴ μορφὴ τοῦ ὕφους του. Ἀπεναντίας, συχνὰ βρίσκουμε μεγάλες περιόδους μὲ μιὰν σειρὰ ἀπὸ ἐξαρτημένες προτάσεις, ποὺ προτάσσονται ἢ ἐπιτάσσονται στὸν πυρήνα[5].

---

1. *Ἐμοὶ δὲ δοκέει τίσιν ταύτην ὁ Κλεομένης Δημαρήτῳ ἐκτεῖσαι*
2. Διαφορετικὰ στοῦ Schmid 2, 571, 5.
3. Wilh. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*. Στουττγ. 1950, 509. Διαφορετικὰ ὁ H. Diehle, <Herodot und die Sophistik>, *Phil.* 106, 1962, 207.
4. Διον. Ἁλικ., *Πρὸς Πομπ.* 3, 11· *Περὶ Θουκ.* 23.
5. Ὁ F. Zucker, ποὺ στὴν μελέτη του <Der Stil des Gorgias nach seiner inneren Form>, *Sitzb. Ak. Berl. Kl. f. Sprachen, Lit. und Kunst.*, 1956/1, 10 χαρακτήρισε εὔστοχα αὐτὸν τὸν τύπο φράσεων, ὑποθέτει ὅτι ἡ ἀρχαία κριτικὴ τοῦ ὕφους τὸν κατάτασσε κι αὐτὸν

Οὐσιαστικὸ εἶναι ὅτι σ' αὐτὲς τὰ ἐπιμέρους τμήματα ἀραδιάζονται τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο; χωρὶς νὰ ἐμπλέκωνται ἀναμεταξύ τους καὶ νὰ φτιάχνουν ἔτσι ἐκεῖνον τὸν «ὀδοντωτὸ» λόγο, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει τὴν ἔντονη προβολὴ τῆς λογικῆς σχέσης τῶν μερῶν στὴν περίτεχνη περίοδο. Ὁ Ἡρόδοτος μὲ αὐτὸ τὸ ὀγκολιθικὸ χτίσιμο τῶν φράσεών του πετυχαίνει κάποτε συμπαγῆ δημιουργήματα ποὺ προξενοῦν ἐξαιρετικὴν ἐντύπωση. Ἔτσι σὲ κάθε ἀνάγνωση θὰ μένη ἀξέχαστη ἡ φράση μὲ τὴν ὁποία κλείνει ἡ τραγωδία τοῦ Ἄτυ–Ἄδρηστου (1, 45). Πολὺ πιὸ συχνὸ ὅμως εἶναι τὸ αἴσθημα μιᾶς ἄνετης ἅπλας, ποὺ τὸ νιώθουμε σὰν ἀποτέλεσμα τῆς διήγησης αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Πότε πότε παραφορτώνει τὶς προτάσεις μὲ τὸ πλῆθος τῶν πραγμάτων ποὺ ἀξίζει νὰ γίνουν γνωστά. Οἱ ἀνακοινώσεις του γιὰ τὶς πηγὲς τοῦ Μαίανδρου (7, 26) προσφέρουν μὲ τὶς ἀπανωτὲς ἀναφορικὲς προτάσεις ἕνα ὁλωσδιόλου τερατόμορφο παράδειγμα.

Σημαντικὸν ρόλο παίζουν οἱ ἀγορεύσεις, ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν ἀφήνουν νὰ φανοῦν, ὅπως συμβαίνει στὶς δημηγορίες τοῦ Θουκυδίδη, οἱ ἐνδιάθετες δυνάμεις μιᾶς κατάστασης, οὔτε προσφέρουν ἐπίσης ἀτομικοὺς χαρακτηρισμοὺς τῶν προσώπων ποὺ δροῦν, ἀλλὰ ἐπιτρέπουν νὰ προβάλλουν ἔντονα οἱ γενικὰ ἀνθρώπινοι τρόποι συμπεριφορᾶς καὶ οἱ μεγάλες θεωρήσεις ποὺ ξεπερνοῦν τὸ ἀτομικό. Μὲ τὸν ρόλο τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀποτρέπει ἀπὸ κάτι[1] σχετίζονται ἡ συχνότητα καὶ τὸ βάρος τῶν συμβουλευτικῶν λόγων, ποὺ καμιὰν φορὰ παίρνουν τὸν τύπο μιᾶς ἱστορίας ποὺ δίνεται σὰν παράδειγμα (6, 86). Μὲ αὐτὰ ὅμως σκεφτόμαστε τόσο τὸ παράδειγμα τοῦ Μελέαγρου στὴν *Ἰλιάδα*, ὅσο καὶ λαϊκὲς δημιουργίες ποὺ συγγενεύουν μὲ τὸν μύθο *(αἶνος)*, κι αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ πόσο διαφορετικὲς εἶναι οἱ περιοχὲς ποὺ συνεισφέρουν, καὶ ποὺ πρέπει νὰ τὶς ἔχουμε ὑπόψη μας ὅταν μιλοῦμε γιὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἡροδότειου ἔργου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει βέβαια γενικὰ γιὰ τὶς ἀγορεύσεις, ποὺ ἀνήκουν τόσο στὸ ἔπος ὅσο καί, ἀπὸ ἀνέκαθεν, στὴν μυθιστορία.

Σὲ πολλὰ μέρη ἐπικρατεῖ ὁ διάλογος ὄχι λιγότερο ἀπὸ τὸν ἀτομικὸ λόγο. Τὰ εἴδη του φτάνουν ἀπὸ τὴν ἄνετη συνομιλία ὣς τὴν ἀγωνιστικὴ ἔνταση. Ὁ Ἡρόδοτος μὲ τὸν τρόπο τῆς διήγησής του βρίσκεται κοντὰ στὸ ἔπος, καὶ πολλῶν εἰδῶν παρατηρήσεις πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ὁδήγησαν τοὺς ἀρχαίους ἤδη[2] στὸ νὰ τὸν χαρακτηρίζουν σὰν «*ὁμηρικώτατον*». Παράλληλα, φαινόμενα σὰν κι αὐτὰ ποὺ ἀναφέραμε τωραδὰ μιλοῦν γιὰ τὴν ἐπίδραση ποὺ διοχετεύθηκε σ' αὐτὸν ἀπὸ τὴν δραματουργία τῆς ἐποχῆς του. Ὅταν ἔγινε γνωστὸς ὁ πάπυρος μὲ ὑπολείμματα μιᾶς, ἑλληνιστικῆς πιθανῶς, τραγωδίας τοῦ Γύγη[3], ποὺ ἔχει δουλευτῆ σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο, μποροῦσε κανεὶς νὰ σκεφθῆ νὰ ἀντιστρέψη τὴν σχέση καὶ νὰ θεω-

---

σ' ἐκείνην τὴν «*εἰρομένην λέξιν*», ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης, *Ρητ* 1409a 27, θεωρεῖ τὸν Ἡρόδοτο ἐκπρόσωπόν της.

1. H. Bischoff, *Der Warner bei Herodot*. Διδ. διατρ Marb 1932.

2. *Περὶ ὕψους* 13, 3.

3. *Herm*. 81, 1953, 1. K. H. Waters, <The purpose of dramatisation in Herodotus>, *Historia* 15, 1966 157.

ρήση τὴν διήγηση τοῦ ἱστορικοῦ σὰν περίληψη ἑνὸς δράματος. Ἕνα πολὺ ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα προσφέρει ἡ τραγικὴ ἱστορία τοῦ Ἄδρηστου, ὅπου ἡ μιὰ σκηνὴ ἀκολουθεῖ τὴν ἄλλη, ὁ ἕνας διάλογος τὸν ἄλλο, καὶ ὅπου ὑπάρχει ἕνας πραγματικὸς ἀγώνας λόγων ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ τὸν γιό. Πῶς ὅμως ὁ Ἡρόδοτος καὶ στὴν ἱστορικὴ διήγηση καὶ μάλιστα στὰ καίρια μέρη της ἐπιζητεῖ δραματικὴ συμπύκνωση, αὐτὸ φαίνεται πολὺ καθαρὰ στὶς διηγήσεις γιὰ τὴν Σαλαμίνα[1].

Σχετικὰ μὲ τὴν διάλεκτο παρατήρησαν ἤδη στὴν ἀρχαιότητα[2] ὅτι ἀντίθετα πρὸς τὴν καθαρὴ ἰωνικὴ τοῦ Ἑκαταίου ὁ Ἡρόδοτος ἔγραψε τὴν μεικτὴ καὶ ποικίλη. Αὐτὴ ἡ ἐντύπωση δημιουργεῖται προπάντων ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη ποιητικοῦ γλωσσικοῦ πλούτου, ποὺ ἀνάμεσα σ' αὐτὸν τὰ ὁμηρικὰ στοιχεῖα παίρνουν τὴν πρώτη θέση[3]. Ὅταν ὁ πεζὸς λόγος ἄρχισε νὰ συναγωνίζεται τὴν ποίηση, ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ παραλάβη ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ λεξιλόγιό της. Ὁ Ἡρόδοτος βέβαια βρισκόταν πολὺ κοντὰ σὲ διάφορες ἐπιδράσεις. Ἐπίσης ἡ μακροχρόνια παραμονή του στὴν Ἀττικὴ ἄφησε ἴχνη στὴν γλώσσα του[4].

Στὴν κρίση μας γιὰ τὴν διάλεκτο τοῦ Ἡρόδοτου ἕνα ἰδιαίτερο πρόβλημα δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου. Ἴσως ἀπὸ τὰ διδάγματα τῶν γραμματικῶν μπῆκαν στὸ κείμενο ψευτοαρχαϊσμοί. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα πρέπει νὰ ἀποδώσουμε σ' αὐτοὺς τὴν ἀσυναίρετη γραφὴ τύπων ποὺ τοὺς περιμένουμε μὲ συναίρεση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τρύπωσαν μεταγενέστεροι τύποι τῆς Κοινῆς. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ δικαιολογηθῆ μιὰ βίαιη συμμόρφωση τῆς γλώσσας τοῦ Ἡρόδοτου σύμφωνα μὲ τὶς λίγες ἰωνικὲς ἐπιγραφὲς τῆς ἐποχῆς του, δὲν ἀποκλείεται ἕνα ὁρισμένο ποσοστὸ ἀβεβαιότητας σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχικὴ γλωσσικὴ μορφὴ τοῦ ἔργου.

Ὁ Ἡρόδοτος ἔμεινε ζωντανὸς στὴν μνήμη τῶν Ἑλλήνων ὡς τὴν μεταγενέστερη ἐποχή. Πῶς τὸν ἐκτιμοῦσε ἡ πρώιμη αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, τὸ δείχνει ὁ συμπατριώτης του Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσέας Κοντὰ σὲ χωρία ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα, πρέπει νὰ προσθέσουμε τὴν «σύγκρισιν» μὲ τὸν Θουκυδίδη (*Π. μιμ.* 207 Us.-Rad.), στὴν ὁποία ὁ Ἡρόδοτος κάμνει καλὴν ἐμφάνιση Ἐκεῖ ὑπάρχει ἐπίσης ἡ ἀξιοπρόσεκτη κρίση, ὅτι ἡ δύναμή του εἶναι τὸ ἦθος, ἐνῶ τοῦ Θουκυδίδη τὸ πάθος Μιὰν κάπως ἀμφίβολη τιμὴ γιὰ τὸν ἱστορικὸ ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, ἴσως σὲ συσχέτιση μὲ νεοιωνικὴ συγγραφικὴ δραστηριότητα, τοῦ ἀπέδωσαν ἕναν ἀπὸ τοὺς βίους τοῦ Ὁμήρου ποὺ ἔφτασαν σὲ μᾶς. Φυσικὰ δὲν ἔλειψε καὶ ἡ ἐπίκριση, καὶ ἤδη ὁ Θουκυδίδης ἀσκεῖ ἐπανειλημμένα πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ προδρόμου του, χωρὶς νὰ ἀναφέρη τὸ ὄνομά του. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὅλες οἱ ἑλληνικὲς πόλεις δὲν ἦταν εὐχαριστημένες μὲ τὴν εἰκόνα τους στὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου, καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦ Πλουτάρχου *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* μᾶς δίνει μὲ τὸν βοιωτικό του τοπικὸν πατριωτισμὸ ἕνα δεῖγμα αὐτῆς τῆς πολεμικῆς φιλολογίας.

Ἡ πιὸ σημαντικὴ ἐκδήλωση τῆς ἐκτίμησης πρὸς τὸ ἔργο τοῦ Ἡρόδοτου φαίνεται ἀπὸ τὸ

---

1. Πβλ. W. Marg, ‹Herodot uber dıe Folgen von Salamıs›, *Herm.* 81, 1953, 196.
2. Ἑρμογένης, *Π. ἰδ.* 423, 25 Sp. 411, 12 Rabe.
3. Σημαντικὸ M. Leumann, *Homerısche Worter* Βασιλεία 1950, 303.
4. Ἀττικισμοὶ στοῦ Schmid 2, 594, 8.

γεγονὸς ὅτι οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι πῆραν τὸ ἔργο του κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τους, τιμὴ ποὺ τὴν χάρισαν σὲ λίγους πεζογράφους. Ἔχουμε ἕναν πάπυρο (ἀρ. 483 P.) μὲ λείψανα ἑνὸς ὑπομνήματος ποὺ τὸ ἔγραψε ὁ Ἀρίσταρχος γιὰ τὸν Ἡρόδοτο. Ἔτσι θὰ πρέπει ὁ ἴδιος λόγιος νὰ εἶχε φροντίσει καὶ μιὰν ἔκδοση τοῦ ἔργου. Ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν Ἀλεξανδρινῶν πρέπει νὰ φαντασθῇ κανεὶς ὅτι πιθανότατα προῆλθε καὶ ἡ διαίρεση σὲ ἐννέα βιβλία, ποὺ τὴν μαρτυρεῖ γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Διόδωρος (11, 37, 6). Ἂν εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχε συνδεθῇ καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν ἐπιμέρους βιβλίων στὰ ὀνόματα τῶν Μουσῶν, ὅπως δείχνουν τὰ χειρόγραφά μας, δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε. Ὁ Λουκιανὸς (*Ἡρόδοτος* 1) τὴν ξέρει ἤδη Ξέρουμε ὅτι ὁ Ἥρωνας καὶ ὁ Εἰρηναῖος, λόγιοι τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς, ἔγραψαν τὸν 1. αἰ μ.Χ. ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα στὸν Ἡρόδοτο. Νωρὶς ἔβγαλαν περικομμένες ἐκδόσεις· ὑπῆρχε μιὰ τέτοια ἀπὸ τὸν Θεόπομπο (F Gr Hist 115 F 1-4). Ἕνα φύλλο περγαμηνῆς τοῦ 4. αἰ. μ.Χ (484 P) δείχνει μὲ ποιὸν τρόπο παράλειπαν τὶς παρεκβάσεις.

Γιὰ τὰ χειρόγραφα διατηρήθηκε ἡ διαίρεση σὲ 2 ὁμάδες, ποὺ τὴν ἔκαμε ὁ H. Stein στὴν θεμελιακή του ἔκδοση (Βερολίνο 1869/72)· ἀπέναντι σὲ μιὰν παλιὰ φλωρεντινὴ οἰκογένεια βρίσκεται μιὰ νεότερη ρωμαική, ποὺ δείχνει ἐξομαλύνσεις, καὶ σὲ ὁρισμένα χωρία δημιουργεῖ ὑποψίες παρεμβολῶν Μιὰν ἐπισκόπηση καὶ ἀξιολόγηση τῶν χειρογράφων ποὺ σώζονται προσφέρει ὁ A. Colonna, «De Herodoti memoria», *Boll. del Comitato per la preparazione della ediz. nazion. dei Classici greci e latini*. N. S. τεῦχ 1, 1945, 41. Ὁ ἴδιος φιλόλογος στὶς «Note alla trad. manoscritta di Erodoto» (αὐτ. τεῦχ. 2, 1953, 13) ἀπέκρουσε τὴν ἄποψη τοῦ B. Hemmerdinger («Eliminatio codicum Herodoteorum», *Class. Quart.* N.S. 2, 1952, 97), ὅτι μέσα στὴν ρωμαικὴ ὁμάδα μιὰ σειρὰ ἀπὸ κώδικες (URSV) ἐξαρτᾶται (μὲ ἐνδιάμεσες παρεμβολὲς κωδίκων) ἀπὸ τὸν Vat Gr. 2369 (D) τοῦ 11. αἰ , καὶ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἀπὸ αὐτήν. Νέες συμβολὲς γιὰ τὴν χειρόγραφη παράδοση: G. B. Alberti, «Note ad alcuni manoscritti di Erodoto», *Maia* 12, 1960, 331. G. Gottlieb, *Das Verhaltnis der ausserherodoteischen Überlieferung zu Herodot* Διδ διατρ. Φραγκφ 1963

Ὁ A. H. R E Paap, *De Herod reliquiis in papyris et membranis Aegyptiis servatis*. Leiden 1948, ἀναλύει τοὺς 21 γνωστοὺς ὡς τώρα παπύρους. Κοινὰ χαρακτηριστικὰ λάθη τῶν παπύρων καὶ τῶν κωδίκων δείχνουν μιὰν ἑνιαία στὸ τέλος-τέλος καταγωγή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὑπάρχουν πάπυροι τῶν τριῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων μὲ σωστὲς γραφὲς ἀπέναντι σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα, κι ἔτσι ὁ κοινὸς καὶ γιὰ τὶς δυὸ ὁμάδες ἀρχέτυπος πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐποχή. Μιὰν ἐπισκόπηση τῆς παράδοσης δίνει ὁ M. Untersteiner (βλ. παρακ.). Γιὰ ὅλους τοὺς ἱστορικούς· A. καὶ R Calderini, «De papyris ad historiarum scriptores pertinentibus nuper repertis quid ad studia profecerint», *Proc. of the IX. Int. Congr of Papyrol.* Norwegian Univ. Press. 1961, 139.

Ἐκδόσεις· H. R. Dietsch-H Kallenberg, 2 τόμ , 2. ἔκδ. Teubner 1924/33 (ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἀνανέωση). C Hude, 2 τόμ., 3. ἔκδ. Ὀξφ. 1927. Ph E. Legrand, 10 τόμ. (εἰσαγ , I-IX, ἀναλυτ. πίν), *Coll. des Un. de Fr.* 1932-54· ξανατυπωμένη πολλὲς φορὲς (δίγλωσση). Στὴν *Loeb Class Libr.* ὁ A. D. Godley ἐξέδωσε τὸν Ἡρόδοτο (δίγλ.) σὲ 4. τόμους L Annibaletto, *Le storie*. 2. τόμ. Μιλάνο 1956 A. Barguet, *Historici Graeci* I. Παρίσι 1964 (δίγλωσσο) Τὸ 1. βιβλ μὲ ὑπομν. ὁ Δ. Μαρωνιτης, Ἀθήνα 1964. Τὸ 7. βιβλίο μὲ κριτικὴ μελέτη καὶ ἑρμηνευτικὸ ὑπόμνημα ὁ G. Ammendola, Τορίνο 1956. Μιὰ ἐπιλογὴ μὲ σημειώσεις στοῦ M. I Finley, *The Essence of Herod. Thuc. Xen. Polyb.* Λονδ. 1959. Μὲ ἑρμην. ὑπόμνημα: C. W. W. How -J. Wells, 2 τόμ , 2. ἔκδ Ὀξφ. 1928 (ἱστορικά). B. A. van Groningen, ξανατύπ. Leiden 1949-1959 (πετυχημένη σχολικὴ ἔκδοση).—Λεξικό: J. E. Powell, Cambr 1938· ξανατύπ. 1960. Emilia Martinez-Fresneda, *Vocabulario basico de Heródoto*. Μαδρίτη 1966. —Μεταφράσεις: Th. Braun, Λειψ 1927, Wiesbaden 1958· Hannelore Barth, 2 τόμ. μὲ εἰσαγ. τοῦ H. J. Diesner καὶ σημ. τῆς H. Barth, Βερ. 1967. A. Horneffer, 2. ἔκδ. Στουττγ. 1959, ἐκδομ. ἀπὸ J. Feix. Μό-

ναχο 1963 (Tusculum). J. E. Powell, 2 τόμ. 'Οξφ. 1948. Aug. Izzo d'Accini. Φλωρεντ. 1951.—Γλώσσα: M. Untersteiner, *La lingua di Erodoto.* Bari 1949. Carla Schick, *Appunti per una storia della prosa greca. 3: La lingua di Erodoto. Acc. dei Lincei. Memorie. Cl. sc. mor. stor. fil.* 8/7/7, 1956, 344. H. Fränkel, *Wege und Formen fruhgr. Denkens.* 2. ἔκδ. Μόναχο 1960, 65. 83. Μιὰ καλὴ συγκέντρωση, ἀπὸ τὴν ὁποία προβάλλει καθαρὰ τὸ πρόβλημα <ἰωνισμὸς ἢ ἐπικὸ στοιχεῖο;>, (γιὰ τὸ ὁποῖο μένει χρήσιμος ὁ Chr. Favre, *Thesaurus verborum quae in titulis Jonicis leguntur cum Herodoteo sermone comparatus.* Χαιδελβ. 1914), στοῦ V. Pisani, *Storia della lingua greca,* στὴν *Encicl. Class.* 2/5/1. Τορίνο 1960, 100. 'Εκεῖ ἐπίσης καλὰ συντακτικὰ παραδείγματα καὶ ἡ δικαιολογημένη διαμαρτυρία ἐναντίον τῆς ἐξομάλυνσης τοῦ κειμένου σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφές. Haim B. Rosén, *Eine Laut- und Formenlehre der herodotischen Sprachform.* Χαιδελβ. 1961. J. Kerschensteiner, <Zum Gebrauch der Parenthese bei Herodot> *Munch. St z. Sprachwiss.* 17, 1964, 3. E. Lamberts, *Untersuchungen zur Parataxe bei Herodot* Διδ διατρ. Βιέννη 1967 (δακτυλ.). —Μονογραφίες: F. Jacoby, *RE* S 2, 1913, 205· τώρα μὲ ἄλλα ἄρθρα γιὰ ἱστορικοὺς ἀπὸ τὴν *RE* στοὺς *Griech. Historiker.* Στουττγ. 1956. M. Pohlenz, *Herodot* Λειψ 1937. J. E Powell, *The History of Herodotus.* Cambr 1939. J. L. Myres, *Herodotus· Father of History.* 2. ἔκδ. 'Οξφ. 1961.—Πραγματεῖες· O. Regenbogen, <Herodot und sein Werk>, *Die Antike* 6, 1930, 202 = *Kl. Schr* Μόναχο 1961, 57 F Hellmann, <Herodot>, *Das Neue Bild der Antike* I Λειψ. 1942, 237 (μὲ βιβλιογρ). A Maddalena, <L'umano e.il divino in Erodoto>, *Studi di filos. Greca.* Bari 1950, 57. H. Strasburger, <Herodots Zeitrechnung>, *Historia* 5, 1956, 129. H. R Immerwahr, <Aspects of Historical Causation in H.>, *Trans. Am. Phil. Ass* 87, 1956, 241· τοῦ ἴδ <Ergon: History as a Monument in H. and Thuc >, *Am Journ. Phil* 81, 1960, 261 M Miller, <The earlier Persian Dates in H.>, *Klio* 37, 1959, 29. H. T Wallinga, <The Structure of H. 2, 99-142>, *Mnem.* s. 4, 12, 1959, 204. T. Sinko, <L'historiosophie dans le prologue et épilogue de l'oeuvre d'H. d'Halicarnasse>, *Eos* 50, 1959/60, 3. A. E. Raubitschek, <H. and the Inscriptions>, *Univ. of Lond. Bull of the Inst. of Class Stud* 8, 1961, 59 Μιὰν ἐργασία τοῦ K. Latte στὰ *Entretiens sur l'ant class.* βλ. σ. 457 σημ. 1. Πλούσιες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες: *Fifty Years of Class. Scholarship.* 2. ἔκδ 'Οξφ. 1968. Hannelore Barth, *Methodologische und historiographische Probleme der Geschichtsschreibung des Herodot.* Διδ. διατρ. Halle 1963. Kl Goldscheider, *Die Darstellung des Themistokles bei H.* Διδ. διατρ. Freibung 1963. L. Huber, *Religiose und politische Beweggrunde des Handelns in der Geschichtsschreibung des H.* Διδ. διατρ. Tubingen 1965. H. Montgomery, *Gedanke und Tat. Zur Erzahlungstechnik bei Herodot, Thukydides, Xenophon, und Arrian.* Lund 1965. G. Vogel. *Herodots Naturgefuhl.* Διδ. διατρ. Erlangen. Nurnberg 1965. H. R. Immerwahr, *Form and Thought in H.* Am. Phil. Ass. Monograph 23. Cleveland 1966. E. H. Schulte, *Herodots Darstellung der grossen griech. Feldherren.* Διδ. διατρ. Marburg 1966. W. Denboor, <H. und die Systeme der Chronologie>, *Mnem.* 20, 1967, 30. K. v. Fritz, *Die griech. Geschichtsschreibung* I. Μόναχο 1967, 104 καὶ 79 (θεμελιακό). K.- A. Riemann, *Das herodoteische Geschichtswerk in der Antike.* Διδ. διατρ. Μόναχο 1967. Aubrey de Selincourt, *The World of H.* Λονδ. 1962· γερμ. Wiesbaden 1967. H.-Fr. Bornitz, *H.-Studien.* Βερολίνο 1968. P. Frisch, *Die Träume bei H.* Meisenheim a. Glan 1968 (Beitr. z. klass. Phil. 27)). W. Marg, *Herodot.* Wege der Forschung 26. 2. ἔκδ. Darmstadt 1968. Th. Spath, *Das Motiv der doppelten Beleuchtung bei H.* Διδ. διατρ. Πανεπ. Βιέννης 13, 1968. H. Schwabl, <Herodot als Historiker und Erzahler>, *Gymn.* 76, 1969, 253. Μιὰ συλλογὴ νεότερων ἐργασιῶν στοῦ W. Marg, *Herodot. Eine Auswahl aus der neueren Forschung* Μόναχο 1962. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Ἔρευνες στὸ ὕφος τοῦ Ἡροδότου. Μιὰ μορφὴ ὑπερβατοῦ.* Διδ. διατρ. Θεσσαλονίκη 1962.

6. ΑΛΛΟΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ

Ὁ Ἡρόδοτος ἔχτισε τὸ οἰκοδόμημά του πάνω σὲ ἀρχαϊκὰ ἰωνικὰ θεμέλια, προχωρώντας ὅμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ ξεκινήματα σὲ νέες περιοχὲς ἱστορικῆς σκέψης δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν κατοπινὴ ἐξέλιξη. Αὐτὴ περιλαμβάνει μιὰν σειρὰ ὀνομάτων, ποὺ τοὺς φορεῖς της τοὺς συλλαμβάνουμε ἀκόμα τόσο πλατιά, ὥστε νὰ ἀναγνωρίζουμε ὅτι αὐτοὶ συνεχίζουν ἀκόμα τὴν παλαιότερη ἰωνικὴ παράδοση ὡς τὴν στροφὴ τοῦ αἰώνα καὶ ἀκόμη πιὸ πέρα. Ἡ χρονολόγηση εἶναι συχνὰ προβληματικὴ στὶς λεπτομέρειες, ἀπὸ φυλετικὴν ἄποψη ὅμως κυριαρχοῦν, ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ περιμένουμε, οἱ Ἴωνες.

Ἀπὸ τὰ λείψανα φαίνεται πόσο ἔντονα συγκινοῦσε τὴν σκέψη αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἡ ἀναμέτρηση μὲ τὸν μύθο. Αὐτὸ ἄρχισε στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας, καὶ ὁ Ξενοφάνης—ἀσφαλῶς ὄχι μόνο αὐτὸς—εἶναι γιὰ μᾶς ἕνας ἐντυπωσιακὸς μάρτυρας τῆς ριζοσπαστικότητας μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζονταν αὐτὰ τὰ μεγάλα δεδομένα τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης. Μὲ τὶς κριτικὲς ἀντιρρήσεις τοῦ λογικοῦ προσπαθοῦσαν νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα καὶ νὰ παραμερίσουν τὶς δυσκολίες ἐπάνω σὲ δυὸ κυρίως δρόμους, ἢ μὲ ἀλληγορικὲς ἑρμηνεῖες ἢ μὲ ὀρθολογισμόν[1]. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δρόμους ἀρχίζει ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε μὲ τὸν Θεαγένη ἀπὸ τὸ Ρήγιο καὶ συνεχίζεται σ' αὐτὸν τὸν τομέα μὲ τὸν Στησίμβροτο τὸν Θάσιο[2], ποὺ ἔγραψε ἕνα βιβλίο γιὰ τὸν Ὅμηρο κι ἔκαμε καὶ ὁμιλίες γιὰ τὸ ἴδιο θέμα. Τὸ σύγγραμμά του *Περὶ τελετῶν* ἀνήκει στὴν ὀρφικὴ φιλολογία καὶ θὰ πρέπει νὰ πραγματευόταν τὶς ἱερὲς ἱστορίες τοῦ κύκλου τῶν μυστηρίων μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο τὶς πραγματεύθηκε καὶ τὸ ἔπος. Πιθανῶς γύρω στὴν δεκαετία 440-30 ἔδρασε καὶ στὴν Ἀθήνα, ἀργότερα ὅμως μὲ ἕνα μελέτημα *Περὶ Θεμιστοκλέους, Θουκυδίδου καὶ Περικλέους* ἐπιτέθηκε ἐναντίον τῆς δυναμικῆς πολιτικῆς τῆς πόλης. Τὸ σύγγραμμα, γιὰ τὸ ὁποῖο ἕνα παράθεμα (ἀπ. 11) μᾶς βεβαιώνει ὅτι ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς του πέφτει ὕστερα ἀπὸ τὸ 430/29, ἦταν μιὰ ἔκφραση τῆς βαθιᾶς ἀντίθεσης τῶν συμμάχων στὴν *ὕβριν* τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας[3].

Στὸν *Ἴωνα* τοῦ Πλάτωνα (530) ἀναφέρονται στὴν ἴδια σειρὰ μαζὶ μὲ τὸν Στησίμβροτο σὰν ἑρμηνευτὲς τοῦ Ὁμήρου ὁ Μητρόδωρος ὁ Λαμψακηνὸς[4] καὶ ὁ Γλαύκωνας. Ὅ,τι ξέρουμε γιὰ τὸν πρῶτο δικαιολογεῖ τὴν κρίση τοῦ Τατιανοῦ, ὅτι ἡ μέθοδός του γιὰ τὸν Ὅμηρο ἦταν πολὺ ἀστεία. Τὸ παιχνίδι του μὲ τὶς ἀλλη-

1. Πβλ. WEHRLI, βλ. παραπ. σ. 126 σημ. 3. F. WIPPRECHT, *Die Entwicklung der rationalistischen Mythendeutung bei den Griechen.* 1, 1902 2, 1908. F. BUFFIÈRE, *Les mythes d'Homère et la pensée Grecque.* Παρίσι 1956.

2. F Gr Hist ἀρ. 107.

3. Καὶ στὸν συγγραφέα του θὰ ἤθελε νὰ ἀναγνωρίση προπάντων τὸν δάσκαλο καὶ διανοητὴ ὁ F. SCHACHERMEYR, *Stesimbrotos und seine Schrift uber die Staatsmanner.* Sitzb. Öst. Ak. Phil. -hist. Kl. 247/5,1965. Τοῦ ἴδ. <Das Bild des Themistokles in der antiken Geschichtsschreibung>, *XIIe Congr. Int. des sciences historiques. Rapports* IV, 84.

4. VS 61.

γορίες ἀνακάλυπτε στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες τοῦ ἔπους ὄχι μονάχα φυσικὰ φαινόμενα ἀλλὰ ἀκόμα καὶ μέλη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Ὁ Ξενοφώντας (*Συμπ.* 3, 6) τοποθετεῖ, μαζὶ μὲ τὸν Στησίμβροτο, καὶ τὸν νεότερο Ἀναξίμανδρο τὸν Μιλήσιο[1], ποὺ ὅμως πρέπει νὰ τοποθετηθῆ λίγο ἀργότερα—σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα* στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀρταξέρξη τοῦ Β' (404-358). Ἡ *Ἡρωολογία* του περιλάμβανε ἀλληγορικὲς ἑρμηνεῖες, ἐνῶ μὲ τὴν *Συμβόλων Πυθαγορείων ἐξήγησιν* ἀρχίζει τὴν σειρὰ τῶν συγγραμμάτων γιὰ τὰ παράξενα χαρακτηριστικὰ ἀποφθέγματα αὐτῶν τῶν κύκλων, μέσα στὰ ὁποῖα ἔχει κατασταλάξει πολλὴ λαϊκὴ δεισιδαιμονία.

Ἐνῶ ἡ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία, ποὺ τελευταία της ἐκδήλωση ἦταν ἡ φυσικοσυμβολικὴ ἑρμηνεία τοῦ μύθου στὸν 19. αἰ., ἀναζητοῦσε βαθύτερο νόημα στὴν παράδοση, ὁ ὀρθολογισμὸς προσπαθοῦσε νὰ ἀνακαλύψη ἱστορικὰ γεγονότα κάτω ἀπὸ τὸ μυθικὸ περικάλυμμα. Πρωτοπόρος σ' αὐτὸν τὸν δρόμο ἦταν ὁ Ἑκαταῖος καθὼς καὶ ἡ μέθοδός του, ἡ ὁποία τοποθετοῦσε π.χ. τὸν Κέρβερο στὴν ζωολογία, σὰν φαρμακερὸ φίδι, καὶ βρῆκε ἀτελείωτους διαδόχους.

Σ' αὐτὴν τὴν σειρὰ ἀνήκει ὁ Ἡρόδωρος ἀπὸ τὴν Ποντοηράκλεια[2], ποὺ ἡ συγγραφική του δραστηριότητα πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὸ τέλος τοῦ 5. αἰ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μεγάλη του *Ἱστορία τοῦ Ἡρακλῆ (Ὁ καθ' Ἡρακλέα λόγος)* μᾶς εἶναι ἀκόμα γνωστὴ μιὰ πραγμάτευση τοῦ μύθου τῶν Ἀργοναυτῶν *(Ἀργοναυτικὰ)* καὶ μιὰ *Πελόπεια*. Τὸ χρυσὸ ἀρνί, γιὰ τὸ ὁποῖο φιλονεικοῦσαν ὁ Ἀτρέας καὶ ὁ Θυέστης, τὸ ἑρμηνεύει σὰν ἕνα χρυσὸ γλυπτὸ στὸ κέντρο μιᾶς ἀσημένιας κύλικας (ἀπ. 57). Τὸ παράδειγμα αὐτό, ποὺ δείχνει ἀρκετὰ καθαρὰ τὴν ἐγκοσμιοποίηση καὶ τὸ ἄδειασμα τοῦ μύθου, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἀντιπροσωπευτικὸ γιὰ πολλὰ ἄλλα τέτοια. Ὁ ἴδιος ὅμως παρουσίασε καὶ ἀλληγορίες, ἂν μποροῦμε νὰ πιστέψουμε ἕνα μεταγενέστερο συμπίλημα (ἀπ. 14). Ὁπωσδήποτε, τὸν Ἡρακλὴ σὰν φιλόσοφον τῆς ἀρετῆς, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ ρόπαλο τοῦ πνεύματος ἐξοντώνει τὰ πάθη, μπορεῖ νὰ τὸν φαντασθῆ κανεὶς μᾶλλον στὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Πρόδικος δημιούργησε τὴν ἀλληγορία του γιὰ τὸν τρόπο ζωῆς ποὺ ἔπρεπε νὰ διαλέξη ὁ ἥρωας. Μολαταῦτα μὲ τέτοια χαρακτηριστικὰ δὲν ζωγραφίζεται ἱκανοποιητικὰ ἡ εἰκόνα τοῦ Ἡρόδωρου· σύμφωνα μὲ τὰ λείψανα ποὺ σώζονται, φαίνεται μᾶλλον ὅτι εἶχε γεμίσει τοὺς μύθους του μὲ λογῆς λογῆς πραμάτειες ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῆς ἐθνογραφίας καὶ τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης.

Ὁ Σιμωνίδης ὁ Κεῖος[3], ποὺ ἡ *Σούδα* τὸν παρουσιάζει σὰν ἐγγονὸν τοῦ ποιητῆ, ἀπὸ τὴν πραγμάτευσή του τοῦ μύθου τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἰοδάμας (ἀπ. 1), καταλαβαίνουμε ὅτι ἦταν βλαστάρι τοῦ ἴδιου πνεύματος. Ἔγραψε μιὰν *Γενεαλογία* σὲ τρία βιβλία, ποὺ ἀπὸ μεθοδικὴ ἄποψη νομίζουμε ὅτι ἀκολουθεῖ τὸν Ἑκαταῖο, καὶ ἕνα βιβλίο γιὰ ἐφευρέσεις *(Εὑρήματα)*, ποὺ εἶχε τὴν ἴδια ἔκταση.

Τὶς γραμμὲς τῆς παράδοσης ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἰωνία τὶς προώθησε μὲ πλούσια συγγραφικὴ δράση καὶ σημαντικὴν ἐπίδραση ἕνας ἄνθρωπος ἀπὸ αἰολι-

1. F Gr Hist ἀρ. 9. 2. Αὐτ. ἀρ 31. 3 Αὐτ. ἀρ. 8.

κὴ περιοχή: ὁ Ἑλλάνικος ἀπὸ τὴν Μυτιλήνη τῆς Λέσβου[1]. Ἡ χρονολόγησή του μὲ τὴν βοήθεια τῶν ὑπολειμμάτων μᾶς ὁδηγεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5. αἰ. Ἀπὸ κάτι λίγες[2] λεπτομέρειες βλέπουμε ὅτι προϋποθέτει τὸν Ἡρόδοτο· μολαταῦτα δὲν μποροῦμε νὰ πιστοποιήσουμε μιὰν βαθύτερη ἐπίδραση ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρά. Μᾶλλον θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πῆ ὅτι τὸ στημόνι προσπερνᾶ τὸν πατέρα τῆς ἱστορίας καὶ πάει στὸν Ἑκαταῖο.

Ὁ Ἑλλάνικος εἶναι ὁ πρῶτος πολυγράφος ποὺ συναντοῦμε στὴν γραμματολογία τῶν Ἑλλήνων. Ἔχουμε πληροφορίες γιὰ εἰκοσιτρία ἔργα του, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ὑποδιαιροῦνται πολλὲς φορὲς σὲ δυὸ βιβλία. Αὐτὸ ἔχει σημασία: ἔστω κι ἂν τὰ συγγράμματα τοῦ Ἑλλάνικου θυμίζουν ἀκόμα τόσο πολὺ τοὺς Ἴωνες προδρόμους του, ὡστόσο ἄλλαξαν οἱ βάσεις. Ἀντὶ γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐμπειρία τῶν κοσμογυρισμένων ἔχουμε τώρα μιὰν συγκέντρωση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ βιβλία. Δημιουργεῖται γραμματεία, ποὺ πραγματικὰ μένει δεμένη μὲ τὰ *γράμματα*.

Διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο ὁ Ἑλλάνικος ἐπιφύλαξε στὸν μύθο εὐρύτατον χῶρο. Τὸ κυριότερο μέσο γιὰ νὰ δαμασθοῦν καὶ νὰ περιγραφοῦν τὰ γεγονότα ἦταν ἡ γενεαλογία, γιὰ τὴν ὁποία αὐτὸς λογάριαζε τρεῖς γενεὲς στὰ ἑκατὸ χρόνια, πράγμα ποὺ ἐπικράτησε. Οἱ τίτλοι, ποὺ ἴσως προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἑλλάνικο, μοιάζουν μὲ τοὺς τίτλους τῆς ἐπικῆς ποίησης ἢ εἶναι παρμένοι ἀπὸ αὐτήν, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς *Φορωνίδας*, στὴν ὁποία ἀπὸ τὸν φανταστικὸ πρωτοάνθρωπο Φορωνέα ξεκινοῦσαν διάφορα πελοποννησιακὰ γενεαλογικὰ δέντρα. Ἐκεῖ γινόταν λόγος γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ Ὁμήρου ἀπὸ τὸν Ὀρφέα ὕστερα ἀπὸ δέκα γενεές. Στὴν ἴδια σειρὰ βρίσκονται μιὰ *Ἀτλαντίς*, *Ἀσωπίς*, *Δευκαλιωνεία* καὶ τὰ *Τρωικά*. Δὲν ἔλειπαν ὀρθολογισμοὶ (ἀπ. 28 κ.ἄ.), φαίνεται ὅμως ὅτι ἔπαιξαν οὐσιαστικὰ πιὸ περιορισμένον ρόλο ἀπὸ ὅ,τι στὸν Ἑκαταῖο. Πιὸ κοντὰ πρὸς τὴν ἰωνικὴ ἐθνογραφία νιώθουμε μὲ τοὺς τίτλους *Κτίσεις ἐθνῶν καὶ πόλεων*, *Περὶ ἐθνῶν*, *Ἐθνῶν ὀνομασίαι*, ὅπου ἴσως ἔχουμε διαφορετικὲς ὀνομασίες τοῦ ἴδιου ἔργου. Ἡ *Χίου κτίσις* μπορεῖ νὰ ἦταν αὐτοτελής· καὶ ὁ Ἴωνας ἔγραψε ἕνα ἔργο μὲ τὸν ἴδιο τίτλο. Στὰ *Βαρβαρικὰ νόμιμα* προδίνεται ἕνα ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ξένους λαούς, ποὺ ἦταν ζωηρὸ καὶ στὸν Ἡρόδοτο. Γιὰ πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Ἑλλάνικος ἀφιέρωσε ἰδιαίτερα ἔργα, καὶ ἀναφέρονται *Αἰγυπτιακά*, *Κυπριακά*, *Λυδιακά*, *Περσικά*, καὶ *Σκυθικά*. Φυσικά, κοντὰ στὰ ἤθη καὶ ἔθιμα μεγάλην ἔκταση ἔπιαναν τὰ ἱστορικά, στὰ ὁποῖα λογαριαζόταν καὶ ὁ μύθος. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὰ βιβλία ποὺ ἦταν ἀφιερωμένα σὲ ἑλληνικὲς χῶρες, ὅπως τὰ *Αἰολικά*, *Λεσβιακά*, *Ἀργολικά*, *Βοιωτικά*, καὶ *Θεσσαλικά*.

Σ' αὐτὴν τὴν σειρὰ ἀνήκουν ἐπίσης τὰ δυὸ βιβλία τῆς *Ἀτθίδας*, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ αἰολέας Ἑλλάνικος δημιούργησε μιὰν ἰδιαίτερη παράδοση ἀττικῆς συγγραφι-

1. Αὐτ. ἀρ. 4. F. Jacoby, *Atthis*. Ὀξφ. 1949. K. v. Fritz, *Gnom*. 22, 1950, 220.
2. Jacoby, στὸ ἀπόσπ. 166 κέ.

κῆς δραστηριότητας. Ἀπὸ αὐτὸν ὡς τὸν Φιλόχορο, ποὺ ἔγραψε τὸ δεκαεπτάτομο ἔργο του τὸν 3. αἰ., ἐκτείνεται ἡ σειρὰ ἀττικῶν τοπικῶν συγγραφέων, ποὺ τοὺς ὀνομάζουμε *ἀτθιδογράφους*. Πολὺν καιρὸ ἐπικράτησε ἡ θεωρία ποὺ θεμελίωσε ὁ WILAMOWITZ στὸ ἔργο του *Aristoteles und Athen*, ὅτι τὰ συγγράμματα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων ἀνάγονται ὡς πρὸς τὸν πυρήνα τους σὲ χρονικόμορφα σχεδιάσματα τῶν ἐξηγητῶν. Ὁ JACOBY στὸ σύγγραμμά του *Atthis* ἔδειξε ὅτι ἡ δραστηριότητα αὐτοῦ τοῦ συλλόγου[1] εἶχε σχέσεις μὲ τὴν τρεχούμενη λατρεία, λείπουν ὅμως οἱ προϋποθέσεις γιὰ νὰ δεχθοῦμε μιὰν χρονογραφικὴ παράδοση, προγενέστερην ἀπὸ τὴν διαμορφωμένη ἱστοριογραφία στὴν Ἀττικὴ ὅπως καὶ ἀλλοῦ ἐπάνω σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος. Οἱ νόμοι ποὺ σώζονταν, οἱ κατάλογοι τῶν ἀρχόντων, καὶ ἡ προφορικὴ παράδοση, ποὺ συνδεόταν ἴσως μὲ πολλοὺς τρόπους μὲ τὰ μεγάλα γένη, εἶναι οἱ κύριες πηγὲς τῆς *Ἀτθίδας* τὶς ὁποῖες μποροῦμε ἀκόμα νὰ συμπεράνουμε.

Ὁ Ἑλλάνικος συγκρότησε, ὄχι ὁλωσδιόλου χωρὶς αὐθαιρεσία, ἕναν κατάλογο τῶν Ἀθηναίων βασιλιάδων, καὶ φαίνεται ὅτι συμπλήρωνε τὸν κατάλογο τῶν ἀρχόντων τόσο πολὺ πρὸς τὰ πάνω, ὥστε ἀποκατάστησε ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας. Σ' αὐτὸ γίνεται φανερὴ ἡ ἐπιθυμία νὰ κλεισθῇ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸν μύθο καὶ τὴν ἱστορικὴ παράδοση, ὅπως τὴν ἐννοοῦμε ἐμεῖς, καὶ νὰ συλληφθῇ χρονολογικὰ ὁλόκληρη ἡ πορεία ἀπὸ τὴν πολὺ παλιὰ ἐποχή. Αὐτὸ γίνεται πολὺ φανερὸ στὴν *Ἀτθίδα*, καὶ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἴδια σκέψη βρισκόταν στὴν βάση καὶ ἄλλων ἔργων τοῦ Ἑλλάνικου.

Ἂν στὸ σύνολο μᾶς εἶναι δύσκολο σ' αὐτὰ ποὺ σώζονται νὰ βροῦμε ξεκινήματα γιὰ ἐπιστημονικὴν ἱστοριογραφία, μολαταῦτα ὁ Ἑλλάνικος ἐπιχείρησε ἕνα σημαντικὸ βῆμα σὲ μιὰν σπουδαία περιοχή. Τὰ βιβλία του γιὰ τοὺς νικητὲς τῶν Καρνείων *(Καρνεονῖκαι)* καὶ τὶς *Ἱέρειες τῆς Ἥρας* καταπιάνονταν μὲ τὴν ἀξιοπρόσεκτη ἀπόπειρα, μὲ τὴν βοήθεια τῆς σπαρτιατικῆς γιορτῆς καὶ τῶν ἱερειῶν τοῦ Ἄργους, νὰ δημιουργήσῃ ἕναν σταθερὸ χρονολογικὸ σκελετὸ γιὰ ἱστορικὴν ἔκθεση. Ἀργότερα βέβαια ἐπικράτησε ὁ ὑπολογισμὸς σύμφωνα μὲ τὶς Ὀλυμπιάδες, ποὺ τὴν βάση του τὴν ἔβαλε ὁ Ἱππίας μὲ τὸν *Κατάλογο τῶν νικητῶν στὴν Ὀλυμπία (Ὀλυμπιονικῶν ἀναγραφή)*.

Μαθητὴς τοῦ Ἑλλάνικου ἀναφέρεται ὁ Δαμάστης ἀπὸ τὸ Σίγειο[2], ποὺ ἔγραψε πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5. αἰ. μυθογραφικὰ καὶ γενεαλογικὰ γιὰ τοὺς προγόνους αὐτῶν ποὺ πῆραν μέρος στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Τροίας, καθὼς καὶ ἐθνογραφικὰ καὶ ἕνα ἔργο ἑλληνικῆς ἱστορίας. Πολυτιμότατο θὰ μᾶς ἦταν νὰ ξέραμε κάτι γιὰ τὸ βιβλίο του *Περὶ ποιητῶν καὶ σοφιστῶν*. Ποιοὺς θεωροῦσε σοφιστὲς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ τοποθετοῦσε κοντὰ στοὺς ποιητές, δὲν μποροῦμε νὰ ὁρίσουμε ἀκριβῶς· γιὰ τὸ σύνολο μπορεῖ κανεὶς σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο νὰ ὑποθέσῃ μᾶλλον ξεκινήματα γιὰ μιὰν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραμματολογίας. Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ

1. Πβλ. ἐπίσης J. H. OLIVER, *The Athenian Expounders of the Sacred and Ancestral Law*. Βαλτιμόρη 1950. M. P. NILSSON, *Gesch. d. griech. Rel.* 1, 2. ἔκδ. Μόναχο 1955, 636.
2. F Gr Hist ἀρ. 5.

γιὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ Γλαύκου ἀπὸ τὸ Ρήγιο, *Περὶ τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ μουσικῶν*, ποὺ ἀνήκει περίπου στὴν ἴδια ἐποχή.

Ἤδη στὴν γενεαλογικὴ ἐποποιία μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ἐνδιαφέροντα μὲ τοπικὸ περίγραμμα· ὁ Ἑλλάνικος δείχνει πῶς αὐτὰ συνεχίζονται στὴν πεζογραφία. Ἀρχίζει ἡ ἐποχὴ τῆς τοπικῆς ἱστορίας, ποὺ ἀργότερα σημειώνει τόσο ὀργιαστικὴ βλάστηση. Γιὰ τὴν Κέα αὐτὸ τὸ βεβαιώνει ὁ Ξενομήδης, γιὰ τὴν Ἀργολίδα ὁ Δημήτριος, ποὺ ἀσφαλῶς μπορεῖ νὰ ἔγραψε ἀργότερα ἀπὸ τὸν 5. αἰώνα.

Ὅπως γιὰ τὴν ποίηση, τὴν φιλοσοφία, καὶ τὴν ἰατρική, ἔτσι καὶ γιὰ τὴν ἱστοριογραφία οἱ ἀποφασιστικὲς παρορμήσεις ἔφθασαν στὴν ἑλληνικὴ Δύση ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ Ἀνατολή. Στὴν *Σούδα* ἐμφανίζεται σὰν ὁ παλιότερος δυτικοελλαδικὸς ἱστορικὸς ὁ Ἵππυς ἀπὸ τὸ Ρήγιο, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ *Χρονικὰ* καὶ *Ἀργολικὰ* φαίνεται πὼς ἔγραψε καὶ γιὰ ἰταλικὴ καὶ σικελικὴν ἱστορία. Ὁ Jacoby[1] δημιούργησε σοβαρὲς ἀμφιβολίες ἐναντίον τοῦ Ἵππυ καὶ τοῦ Μύρητα, ὁ ὁποῖος εἶχε κάμει τάχα ἐπιτομὴ τῶν *Σικελικῶν* τοῦ πρώτου, καὶ ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς φανταστικὲς διηγήσεις κρυβόταν ἕνα συγγραφικὸ δημιούργημα τῆς ἐποχῆς γύρω ἀπὸ τὸ 300 π.Χ. Ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε γιὰ μᾶς πιὸ παλιὸς ἱστορικὸς τῆς Σικελίας γίνεται ὁ Ἀντίοχος ὁ Συρακόσιος[2]. Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο προσπάθησε νὰ ὁλοκληρώση γιὰ τὴν Δύση τὸ ἱστορικὸ ἔργο ἐκείνου. Αὐτὴν τὴν πρόθεση τὴν ἐξυπηρετοῦσαν τὰ ἐννιὰ βιβλία σικελικῆς ἱστορίας (*Τῶν Σικελικῶν ἱστορία*), ποὺ ἀπὸ τὸν μυθικὸ βασιλιὰ Κώκαλο ἔφταναν ὥς τὸ συνέδριο εἰρήνης τῆς Γέλας, τοῦ 424/23, κι ἕνα *Περὶ Ἰταλίας σύγγραμμα*. Τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5. αἰ. μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς δραστηριότητάς του.

7. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἐκείνη ἡ κεντρομόλα δύναμη ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο κατευθυνόταν στὴν διάρκεια τοῦ 5. αἰ. ἀπὸ τὶς περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ πρὸς τὴν Ἀθήνα κι ἔκαμε αὐτὴν τὴν πόλη τὸ μορφωτικὸ κέντρο τῆς Ἑλλάδας (Θουκ. 2, 41), ἐπέτρεψε καὶ στὴν ἰωνικὴ φιλοσοφία νὰ βρῆ ἐκεῖ τὴν τελευταία της, σημαντικὰ μεταμορφωμένην, διατύπωση. Ἀπὸ τὶς Κλαζομενές, τὴν ἰωνικὴ πόλη ποὺ τὸ ὄνομά της συνδέεται γιὰ μᾶς μὲ τὶς λαμπρὰ ζωγραφισμένες πήλινες σαρκοφάγους, καταγόταν ὁ Ἀναξαγόρας, ποὺ δίδαξε φιλοσοφία τριάντα ὁλόκληρα χρόνια στὴν Ἀθήνα, ποὺ ὑπῆρξε φίλος τοῦ Περικλῆ, καὶ βρῆκε ἐπίσης καὶ ἀλλοῦ πολλήν, ἔστω κι ἂν ὄχι πάντα φιλική, προσοχή. Ἡ χρονική του κατάταξη εἶναι προβληματική. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἕνας τόσο καλὸς μάρτυρας σὰν τὸν Ἀπολλόδωρο μὲ τὸ *Χρονικό του* (F Gr Hist 244 ἀπ. 31) δίνει τὸ 428/27 γιὰ ἔτος τοῦ θανάτου του, καὶ τὴν Ὀλυμπιάδα τοῦ 500/497 γιὰ τὴν γέννησή του, εἶναι ἀμφίβολη ὅμως ἡ τοποθέτηση τῆς δί-

1. Στὸ ὑπόμν. στὸν ἀρ. 554 τῶν F Gr Hist.
2. F Gr Hist ἀρ. 555. *Atthis* 352, 2.

κης πού κίνησαν ἐναντίον του γιὰ ἀσέβεια, καὶ τῆς φυγῆς του στὴν Λάμψακο, πού τὸν φιλοξένησε ὡς τὸν θάνατό του. Φαίνεται ὅτι ἦρθε στὴν 'Αθήνα ἤδη μὲ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη, καὶ σ' αὐτὸ συμφωνεῖ ἡ πληροφορία ἀπὸ τὴν καταγραφὴ τῶν ἀρχόντων τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα (ἀπ. 150 W.), ὅτι ἄρχισε ἐκεῖ σὲ ἡλικία 20 χρονῶν «ἐπὶ Καλλίου ἄρχοντος» μὲ τὴν φιλοσοφία. 'Ο Δημήτριος μνημονεύει ἐπίσης τὰ τριάντα χρόνια τῆς ἀθηναϊκῆς του παραμονῆς, πού μᾶς ὁδηγοῦν στὸ νὰ τοποθετήσουμε γύρω στὰ 450 τὴν κατηγορία πού τὸν ἀνάγκασε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν πόλη. "Αλλοι, στηριγμένοι στὴν γενικὴ κατάσταση, προτιμοῦν τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Περικλῆ· μολαταῦτα ἡ ἐνωρίτερη τοποθέτηση τῆς δίκης εἶναι πολὺ πιθανή[1].

Σχεδὸν μιὰν γενεὰ πρὶν ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ 'Αναξαγόρα εἶχε πεθάνει ὁ 'Αναξιμένης, ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς Μιλήσιους φυσικοὺς φιλοσόφους, τώρα ὅμως βρίσκεται ἕνας συνεχιστὴς αὐτῆς τῆς σκέψης, πού ἀπὸ τὸν 'Αναξίμανδρο κυρίως πῆρε σημαντικὲς παρορμήσεις. 'Η φράση τοῦ Παρμενίδη, ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε γένεση ἀπὸ τὸ Τίποτε οὔτε φθορὰ πού νὰ καταλήγῃ στὸ Τίποτε, βρίσκεται καὶ γι' αὐτὸν στὴν ἀρχή. Τὴν γένεση καὶ φθορὰ αὐτὸς τὴν ἐννοεῖ μόνο σὰν ἀνάμειξη καὶ ξεχώρισμα τῆς ἄφθαρτης ὕλης (Β 10. 17. Α 43. 45), φαινόμενα πού πρέπει νὰ τὰ θεωρήσουμε σὰν τελείως μηχανικὰ γεγονότα, ἀντίθετα πρὸς τὴν φυσιολογικὴ ἔννοια τῆς ἀνάμειξης τῶν 'Ιπποκρατικῶν[2]. 'Ο 'Αναξαγόρας ξεκινᾶ ἀπὸ ἕνα ἀρχικὸ μεῖγμα, μέσα στὸ ὁποῖο περιέχονται ὅλες οἱ ὕλες καὶ οἱ ποιότητες πού εἶναι συνδεμένες σὲ ἄπειρον ἀριθμὸ καὶ μικροσύνη μὲ αὐτές. Τὸ πρόβλημα, πῶς συμπεριφέρονται μέσα στὸ φυσικὸ κοσμοείδωλό του ἡ ὕλη καὶ ἡ ποιότητα ἀναμεταξύ τους, εἶναι πολὺ ἐπίμαχο, καὶ μολαταῦτα δύσκολα μποροῦμε νὰ προϋποθέσουμε κιόλας ἕναν σαφὴ ἐννοιολογικὸν χωρισμό[3]. 'Απὸ αὐτὸ τὸ ἀρχικὸ μεῖγμα, πού βρίσκεται σὲ μακρινὴ συγγένεια μὲ τὸ ἄπειρο τοῦ 'Αναξίμανδρου, παράγονται μὲ διάσπαση καὶ συνένωση τὰ διάφορα πράγματα, ὅπου προφανῶς τὴν ἀρχὴ τὴν ἀποτελοῦσε ὁ χωρισμὸς τοῦ ἀέρα καὶ τοῦ αἰθέρα (Β 1. 2). 'Η σκέψη, ὅτι ἀπὸ τὸ σπέρμα *(γονή)* γεννιοῦνται τόσο διαφορετικὰ πράγματα, ὅπως τὸ κρέας καὶ οἱ τρίχες (Β 10), καὶ ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν τροφὴ (Α 45), ὁδήγησαν τὸν 'Αναξαγόρα στὴν ἄποψη ὅτι καὶ μέσα στὰ πράγματα πού προέρχονται ἀπὸ ξεχώρισμα καὶ καινούργιαν ἀνάμειξη, περιλαμβάνονταν κάθε φορὰ τὰ πάντα. Μόνο ἡ ποσοτικὴ ὑπερίσχυση μιᾶς ὕλης καθόριζε τὴν ἐμφάνιση κάθε ἰδιαίτερου ἀντικειμένου καί, χάρη στὴν ἀνταπόκριση τῶν συγγενικῶν μερῶν πού ὑπάρχουν μέσα μας, τὴν γνώση. Τοὺς ἀπειροελάχιστους ὑλικοὺς φορεῖς τῶν διάφορων ποιοτήτων, πού ὑπάρχουν μόνο μέσα στὴν ἀνάμειξη καὶ χάρη σ' αὐτὴν διαμορφώνουν τὸν κόσμο, ὁ 'Αναξαγό-

---

1. A. E. Taylor, *Class. Quart.* 11. 1917, 81. Μολαταῦτα, τελευταῖα ὁ F. Schachermeyr, *Religionspolitik und Religiositat bei Perikles.* Sitzb. Öst. Ak. 258/3, 1968, 75, πρόβαλε σοβαρὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ὀψιμότερη χρονολόγηση καὶ τὴν τοποθέτηση τῆς δραστηριότητας τοῦ 'Αναξαγόρα στὰ χρόνια περίπου 461-431.
2. W. Muri, *Gymn.* 57,1950, 198.
3. F. Heinimann, *Gnom.* 24, 1952, 272.

ρας τοὺς ὀνόμασε *σπέρματα*, ἐνῶ ἡ ἔκφραση *ὁμοιομέρειαι* ἀνήκει μᾶλλον μόνο στὴν ἔκθεση τῆς διδασκαλίας του ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη[1].

Ἡ κληρονομιὰ τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς φιλοσοφίας μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύστημα εἶναι ἀναμφισβήτητη, ἐξίσου σημαντικὰ εἶναι ὅμως καὶ τὰ νέα στοιχεῖα. Ἡ κινητήρια καὶ μορφοποιητικὴ δύναμη βρίσκεται τώρα ὄχι πιὰ στὴν ἴδια τὴν ἀρχικὴ ὕλη, ποὺ σὲ μερικοὺς Μιλήσιους μποροῦσε νὰ περιέχῃ ἰδιότητες τῆς θεότητας, ἀλλὰ ὑπάρχει σὰν πνευματικὴ δύναμη ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Μόνο ὁ «*Νοῦς*» ὑπάρχει ξεχωρισμένος καὶ ἀσύμμεικτος, αὐτεξούσιος καὶ ἀπεριόριστος· αὐτὸς δημιούργησε ἐκείνην τὴν περιστροφικὴ κίνηση, ποὺ ὁδήγησε στὴν γένεση ὅλων τῶν πραγμάτων, καὶ ἡ ἱκανότητά του νὰ σκέφτεται τὸ ξεχώρισμά τους εἶναι συγχρόνως καὶ ἡ δύναμη γιὰ νὰ τὸ πραγματοποιῇ. Ὁ «*Νοῦς*» ἐξουσιάζει ὅλα τὰ ζωντανὰ ὄντα, καὶ μολονότι δὲν ἔχουμε καμιὰν καθαρὴ διατύπωση γι' αὐτό, ὡστόσο πολλὰ συνηγοροῦν μὲ τὸ ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου τὸ συνέλαβε σὰν μέρος αὐτοῦ τοῦ μεγάλου πνεύματος ποὺ ὁρίζει τὸν κόσμο. Ἡ διαμορφωτικὴ δραστηριότητα τοῦ Νοῦ φτάνει ὣς τὴν κρατικὴ κοινότητα καὶ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἡ ἀναφορὰ σ' αὐτὸν δημιουργεῖ ἕνα καινούργιο διανοητικὸ θέμα, ποὺ ἔχει μεγάλη σημασία[2]. Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται ὁ Νοὺς δὲν ὀνομάζεται θεϊκὸ ἢ θεός. Ὅμως τὰ ἐπίθετα μὲ τὰ ὁποῖα τὸν συνοδεύει ὁ Ἀναξαγόρας, καὶ ἡ ὑμνικὴ μορφὴ μὲ τὴν ὁποία μιλᾶ γι' αὐτόν[3], δὲν ἀφήνουν καμιὰν ἀμφιβολία ὅτι τὸν ἔνιωθε σὰν τὴν θεϊκὴ δύναμη μέσα στὸν κόσμο. Καὶ μολαταῦτα ὁ Νοὺς τοῦ Ἀναξαγόρα δὲν εἶναι καθαρὸ πνεῦμα, ἀλλὰ μόνο τὸ πιὸ λεπτὸ καὶ τὸ πιὸ καθαρὸ ἀπὸ ὅλα τὰ ἀντικείμενα. Ἀπὸ ἐδῶ πορεύεται μιὰ φανερὴ γραμμὴ στὸν ἐπίσης λεπτότατα ὑλικὸν Λόγο τῶν Στωικῶν, ἐνῶ οἱ ἀπόψεις τῆς ἀτομιστικῆς θεωρίας γιὰ τὴν ἰδιότητα τῶν ἀτόμων τῆς ψυχῆς μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ κάπως μεγαλύτερην ἀπόσταση.

Στὸν δρόμο του γιὰ τὴν ὁριστικὴ διατύπωση ἑνὸς ὁλοκληρωμένου δυαδικοῦ κοσμοείδωλου ὁ Ἀναξαγόρας ἔμεινε ἀκόμα πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸν στόχο. Ἔτσι ὁ Σωκράτης τοῦ πλατωνικοῦ *Φαίδωνα* (97 b) ὁμολογεῖ τὴν ἀπογοήτευσή του γιὰ τὸν «νοῦν» τοῦ Ἀναξαγόρα, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπίσης τὸν κατηγορεῖ στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* (985a 18) ὅτι αὐτὴν τὴν δύναμη τὴν ἀφήνει νὰ δρᾶ μόνο ἐκεῖ ὅπου δὲν χωρᾶ τίποτε ἄλλο.

Γιὰ τοὺς Ἀθηναίους, ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔβαζε μπροστὰ στὰ μάτια τους τὴν νέα μορφὴ τῆς ζωῆς, μιᾶς ζωῆς ποὺ παραδινόταν ὁλωσδιόλου στὴν θεώρηση, ἀναγκαστικὰ δὲν ἐνέπνεε καθόλου ἐμπιστοσύνη. Δὲν ἔχουμε πληροφορίες γιὰ καμιὰν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς παραδομένης θρησκείας, ποὺ νὰ τὴν περιεῖχε τὸ ἰωνικὰ γραμμένο βιβλίο του (ποὺ ἀργότερα, ἐννοεῖται, τιτλοφορήθηκε *Περὶ φύσεως*). Ἡ ἀν-

1. Συνολικὰ γιὰ τὸ σημαντικὸ αὐτὸ σύμπλεγμα προβλημάτων: H. Cherniss, ***Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy.*** Βαλτιμόρη 1935.

2. H. Fränkel, ***Wege und Formen frühgriech. Denkens.*** 2. ἐκδ. Μόναχο 1960, 285.

3. B 12 «*...ἄπειρον, αὐτοκρατὲς*» κλπ., σχετικὰ K. Deichgräber, ***Phil.*** 88, 1933, 347.

τίθεση ὅμως στὴν ὁποία βρισκόταν μὲ τὴν παράδοση ἕνας ἄνθρωπος, ποὺ γι' αὐτὸν ὁ Ἥλιος ἦταν μιὰ πυρωμένη πέτρινη μάζα μὲ μέγεθος πολλαπλάσιο ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (Α 72), καὶ ποὺ ἀκόμα ἀλλοῦ ἐξηγοῦσε τελείως ὀρθολογικὰ τὰ φυσικὰ φαινόμενα, δὲν μποροῦσε νὰ μείνῃ κρυφή. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπάντησαν στὴν ἀπειλὴ ἐναντίον τῆς παράδοσης μὲ τὴν κατηγορία, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Περικλῆς γλύτωσε τὸν φίλο του.

Μαθητὴς τοῦ Ἀναξαγόρα ἦταν ὁ Ἀρχέλαος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ τὴν Μίλητο, δηλ. μᾶλλον ἕνας Μιλήσιος ποὺ ἦρθε στὴν Ἀθήνα. Ἐδῶ εἶχε σχέσεις μὲ τὸν Κίμωνα, γιὰ τὸν ὁποῖο μάλιστα ἔγραψε ποιήματα (Πλουτ., *Κίμ.* 4), καὶ μὲ τὸν Σοφοκλή, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζεται ἕνα πεντάμετρο ἀπὸ μιὰν ἐλεγεία γιὰ τὸν φιλόσοφο (*Anth. Lyr.* 1, σ. 79 D.). Προπάντων ὅμως τὸν ἤξεραν οἱ ἀρχαῖοι σὰν δάσκαλον τοῦ Σωκράτη, καὶ ὁ Ἴωνας ὁ Χιώτης (ἀπ. 11 Bl.) ἐπερίγραφε ἕνα ταξίδι καὶ τῶν δυὸ στὴν Σάμο. Ἀκριβῶς γύρω ἀπὸ αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα πολὺ θὰ θέλαμε νὰ ξέραμε ἂν ἡ ἠθικὴ περιλαμβανόταν—ὅπως νομίζουν—μέσα στὴν διδασκαλία του[1]. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὅμως εἶναι ἄλλο τόσο δύσκολο νὰ περιμένουμε κάτι πιὸ συγκεκριμένο, ὅσο καὶ στὸ ζήτημα τῆς διαμόρφωσης ποὺ ἔδωσε στὴν θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα, στὴν ὁποία διαμόρφωση πιθανῶς τὸ κρύο καὶ ἡ θερμότητα ἔπαιζαν κάποιον ρόλο σὰν δημιουργικὲς ἀρχές.

Καὶ σὲ ἄλλα μέρη, ἄνθρωποι σὰν τὸν Ἵππωνα ἀπὸ τὴν Σάμο ἢ τὸν Ἴδαῖο ἀπὸ τὴν Ἱμέρα ἐπεξεργάσθηκαν στοιχεῖα τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς, πραγματικὴ σημασία ὅμως ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς οὐραγοὺς ἀποκτᾶ ὁ Διογένης ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία (τὴν κρητικὴ ἢ τὴν φρυγική). Κι αὐτὸς ξεκινᾶ πρῶτα ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις τῶν Μιλήσιων καὶ παραδέχεται μὲ ἰδιαίτερην ἔμφαση τὴν ἀρχαία διδασκαλία γιὰ μιὰν ἑνιαία ἀρχικὴ ὕλη. Ἀλλιῶς δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἀμοιβαία ἀνάμειξη καὶ ἀλληλεπίδραση τῶν διάφορων στοιχείων (Β 2). Μὲ τὴν θεωρία ὅτι ἡ βασικὴ ὕλη ἦταν κυρίως ὁ ἀέρας, συνεχίζει τὴν διδασκαλία τοῦ Ἀναξιμένη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ἐπαράλαβε καὶ συνέχισε τὴν πεποίθηση τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅτι στὴν διαμόρφωση καὶ διατήρηση τοῦ κόσμου ἐπενεργεῖ μιὰ πνευματικὴ δύναμη. Γι' αὐτὸν ὁ κόσμος αὐτὸς εἶναι ὁ καλύτερος ἀπὸ ὅλους τοὺς δυνατούς, καὶ αὐτὸ συμβαίνει, γιατὶ τὰ φαινόμενα ποὺ παρουσιάζονται σ' αὐτόν, ὅπως οἱ ἐποχὲς τοῦ ἔτους, ἡ μέρα καὶ ἡ νύχτα, ὁ ἄνεμος καὶ τὸ φῶς τοῦ ἥλιου βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸν νόμο. Γιὰ νὰ τὰ ὁρίζῃ ὅμως αὐτὰ κανεὶς καὶ νὰ τὰ ἐπιτηρῇ, χρειάζεται μιὰ πνευματικὴ δύναμη *(νόησις)*, ποὺ ὁ Διογένης τὴν ταυτίζει μὲ τὸν ἀέρα (Β 5). Ἔτσι ἡ ἀρχικὴ ὕλη ποὺ παραδέχεται ὁ Διογένης, ἀποκτᾶ ὕψιστη πνευματικὴ σοβαρότητα, ὀνομάζεται θεὸς καὶ περιγράφεται μὲ ὑμνικὰ σχήματα, ὅπως ὁ «νοῦς» τοῦ Ἀναξαγόρα. Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ Διογένη, ποὺ καὶ σὰν γιατρὸς εἶχε μεγάλην ἐκτίμηση, βρίσκεται στὴν ἔντονη τελεολογική του τοποθέτηση[2]· γι' αὐτόν, τὸ θεϊκὸ

1. A. Graeser, *Gnom.* 41, 1969, 11 ἀποδίδει ἰδιαίτερη σημασία στὸ VS 60 A 40 γιὰ τὴν δυσκολονόητη πολιτιστικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀρχέλαου.

2. W. Theiler, *Zur Geschichte der teleologischen Naturbetrachtung.* Ζυρίχη 1925.

πνεῦμα ποὺ κυβερνᾶ τὸν κόσμο φανερώνεται μὲ τὴν πληρότητα τῆς τάξης ποὺ πετυχαίνεται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι γνῶμες σὰν αὐτὲς ποὺ ὑπάρχουν στὸ μεγάλο ἀπόσπασμα ποὺ πραγματεύεται γιὰ τὶς φλέβες τοῦ ἀνθρώπου (B 6), ἐξυπηρετοῦσαν τὴν τεχνικο-τελεολογική του σύλληψη.

Καὶ γιὰ τὸν Διογένη πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔμεινε πολὺν καιρὸ στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἐπίδρασή του ἐκεῖ ἦταν ἰδιαίτερα ἰσχυρή· μιλοῦν γι' αὐτὸν ἡ κωμωδία καὶ ἡ τραγωδία, προπάντων τοῦ Εὐριπίδη.

Εἶναι εὔκολο νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ δημιουργία ἑνὸς ἀτομιστικοῦ κοσμοείδωλου φαίνεται τὴν ἐποχή μας σὰν μιὰ ξεχωριστὴ συμβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ποὺ στὴν περιοχὴ τῆς ἑρμηνείας τῆς φύσης ξεπερνᾶ ὅλες τὶς ἄλλες. Κι αὐτὴν ὅμως πρέπει νὰ τὴν ἐννοήσουμε μέσα στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης, πράγμα ποὺ σημαίνει—σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση—,σὲ σχέση μὲ τὴν ἰωνικὴ φιλοσοφία.

Ὁ ἀτομισμὸς συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δημόκριτου ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα, ποὺ βρίσκεται στὴν ἀρχὴ μιᾶς σειρᾶς, ποὺ ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο, τὸν Λουκρήτιο καὶ τὸν Gassendi ὁδηγεῖ στὴν φυσικὴ τῶν νέων χρόνων[1]. Ἡ πατρίδα του, μιὰ ἰωνικὴ ἀποικία σὲ θρακικὸ ἔδαφος, ἦταν καὶ τοῦ Πρωταγόρα πατρίδα. Ὁ Δημόκριτος ἦταν νέος, σύμφωνα μὲ δικήν του πληροφορία (B 5), ὅταν ὁ Ἀναξαγόρας ἦταν γέρος, πράγμα ποὺ μᾶς δίνει γιὰ ἔτος τῆς γέννησής του περίπου τὸ 460. Ἡ ἀρχαία παράδοση τὸν κατάτασσε στοὺς μεγάλους μακρόβιους, δίνοντάς του ἑκατὸ ἢ καὶ περισσότερα χρόνια ζωῆς. Ὁπωσδήποτε ἡ ζωή του συνεχίστηκε ἀκόμα κάμποσο μέσα στὸν 4. αἰ.· συνομήλικος σχεδὸν μὲ τὸν Σωκράτη, ἔζησε ἀρκετὰ πιὸ πολὺ ἀπὸ αὐτόν. Ἦταν μεγάλος ταξιδευτής, καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Διόδωρο (1, 98, 3· ἀμφίβολο τὸ B 299) ἔμεινε τάχα πέντε χρόνια στὴν Αἴγυπτο, ὅπου σπούδασε ἀστρονομία. Αὐτὸ ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὰ συγγράμματά του δείχνει ὁπωσδήποτε ὅτι ζητοῦσε ἐκεῖ διαφορετικὰ πράγματα ἀπὸ ὅ,τι ὁ Ἑκαταῖος καὶ ὁ Ἡρόδοτος. Ὁ ἴδιος μαρτυρεῖ ὅτι πῆγε στὴν Ἀθήνα (B 116) καὶ προσθέτει ὅτι κανένας δὲν τὸν ἤξερε ἐκεῖ. Διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸν Πρωταγόρα δὲν δημιούργησε καμιὰν στενότερη σχέση μὲ αὐτὴν τὴν πόλη.

Σὲ τελευταίαν ἀνάλυση θὰ μπορούσαμε νὰ συνδέσουμε τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀτομισμοῦ μὲ ἕνα κάπως συγκεκριμένο πρόσωπο, ἂν δὲν ἐμφανιζόταν ἀμέσως στὸν δρόμο μας ἕνα δύσκολο πρόβλημα. Σὲ διάφορα συγγράμματά του ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸν Λεύκιππο καὶ τὸν Δημόκριτο σὰν ἐκπρόσωπους τοῦ ἀτομισμοῦ, καὶ μάλιστα ὁ πρῶτος μιὰν φορὰ (VS 67 A 6) παρουσιάζεται σὰν σύντροφος (*ἑταῖρος*), ἀντίθετα ἀλλοῦ σὰν δάσκαλος τοῦ Ἀβδηρίτη (A 2). Αὐτὸς ὁ Λεύκιππος μπῆκε τόσο πολὺ στὴν σκιὰ ἀπὸ τὸ ὀγκῶδες καὶ ἐντυπωσιακὸ ἔργο τοῦ διαδόχου του, ποὺ τὴν πατρίδα του μόνο μὲ ἀδύναμους συσχετισμοὺς προσπάθησαν νὰ τὴν τοποθετήσουν στὰ Ἄβδηρα, τὴν Ἐλέα, ἢ τὴν Μίλητο· ὁ Ἐπίκουρος μάλιστα ἔφτανε

1. Ὁ Schmid 5, 347 κέ. συμπληρώνει τὴν σειρὰ τῶν ἀτομιστῶν, ποὺ τὴν δίνουμε ἐδῶ μὲ κενά.

στὸ σημεῖο νὰ ἀρνιέται τὴν ὕπαρξη ἑνὸς φιλοσόφου μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα (Α 2). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἦταν μᾶλλον ἐπιπολαιότητα παρὰ ἱστορικὴ διαπίστωση, γιατὶ ἂν εἶναι σωστὴ ἡ συμπλήρωση ἢ χρονολόγηση ἑνὸς παπύρου τοῦ Herculaneum (VS 75 Α 7), ὁ Λεύκιππος ἦταν γιὰ τὸν Ἐπίκουρο ἕνα ἀρκετὰ γνωστὸ ὄνομα. Αὐτὸ ποὺ ἀποκλείει κάθε ἀμφιβολία γιὰ τὴν σημασία του σὰν θεμελιωτῆ τῆς ἀτομικῆς θεωρίας εἶναι ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Θεόφραστος καὶ οἱ μαθητές του τὸν *Μέγαν διάκοσμον*, δηλ. τὴν μεγάλη διάταξη τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος τρύπωσε στὸν κατάλογο τῶν συγγραμμάτων τοῦ Δημόκριτου (VS 68 Α 33.Β 4 b), τὸν ἀπέδωσαν στὸν Λεύκιππο. Κι ἕνα δεύτερο σύγγραμμα μὲ τὸν τίτλο *Περὶ νοῦ* ἀποδόθηκε στὸν Λεύκιππο, καὶ στὴν πραγματικότητα ἡ συζήτηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀναξαγόρα γιὰ τὸν *νοῦν* ἦταν γιὰ τὸν ἀτομισμὸ ἕνα πολὺ σημαντικὸ στήριγμα. Ἂν αὐτὴ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸ σύγγραμμα ποὺ ἀναφέραμε εἶναι σωστή, τότε πρέπει νὰ τὸ τοποθετήσουμε ὕστερα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀναξαγόρα, ὁπότε ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν Δημόκριτο ὁ Λεύκιππος θὰ βρῆ τὴν σωστή του θέση.

Ὅ,τι ξέρουμε γιὰ τὴν διδασκαλία του μοιάζει μὲ τὶς φράσεις τοῦ Δημόκριτου τόσο πολύ, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιχειρηθῆ ἕνας πειστικὸς διαχωρισμὸς γιὰ τὸ κοσμοείδωλο τῶν δυὸ φιλοσόφων τὸ σχετικὸ μὲ τὴν φύση. Μποροῦμε νὰ λογαριάζουμε ὅτι ὁ Δημόκριτος ἐδῶ, στὶς μεγάλες γραμμές, ἦταν ποὺ δέχθηκε ἰδέες. Ἀπὸ αὐτὰ ποὺ εἴπαμε, καταλήγουμε στὴν ἀπόφαση νὰ ἐκθέσουμε τὴν φυσικὴ θεωρία τοῦ ἀτομισμοῦ χωρὶς νὰ καταμερίσουμε τὰ στοιχεῖα της στὸν καθένα ἀπὸ τοὺς δυὸ φιλοσόφους.

Αὐτὴ ἡ θεωρία ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξηγήση τὸν κόσμο σὲ ὅλα του τὰ μέρη μόνο ἀπὸ δυὸ δεδομένα: ἀπὸ ἐλάχιστα, ἀμέριστα μόρια, τὰ ἄτομα (*ἡ ἄτομος*, ἐνν. *ἰδέα*) καὶ τὸν κενὸ χῶρο, μέσα στὸν ὁποῖο κινοῦνται. Ὁλόκληρος ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐλάχιστα μόρια: αὐτὸ μοιάζει περίπου σὰν μιὰ παραλλαγὴ τῆς «πανσπερμίας» τοῦ Ἀναξαγόρα. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῆ ἡ δυνατότητα μιᾶς ἐξάρτησης, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως τὸ ἄτομο ἤδη μὲ τὸ ὄνομά του διαμαρτύρεται ἐναντίον τοῦ ἄπειρου μερισμοῦ ποὺ ἦταν δυνατὸς στὰ ἀναξαγόρεια «σπέρματα». Ἄλλες διαφορὲς εἶναι ἀκόμα πολὺ πιὸ σημαντικές. Διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα ὁ ἀτομισμός, τὶς ποιότητες ποὺ προσφέρονται στὶς αἰσθήσεις μας τὶς χώρισε στὸ μεγαλύτερό τους μέρος ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἀτόμων, ποὺ εἶναι ἡ μόνη πραγματικότητα, καὶ τὶς θεωρεῖ ὑποκειμενικὲς (VS 68 Β 9.125). Σὰν πραγματικὲς ἀναγνωρίζει μόνο ποιότητες μορφῆς τῶν ἀτόμων, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ εἶναι στρογγυλὰ ἢ γωνιαστά, λεῖα ἢ μὲ τραχιὰν ἐπιφάνεια, καὶ νὰ συγκροτηθοῦν ἀναμεταξύ τους σὲ ὁμάδες σὲ διάφορες θέσεις. Τόνισαν δικαιολογημένα[1] ὅτι αὐτὴ ἡ ἀναγωγὴ τῶν αἰσθησικῶν μας ἐντυπώσεων σὲ μεγέθη ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ συλλάβουμε μαθηματικά, σημαίνει ἕνα σημαντικὸ βῆμα πρὸς τὶς μεθόδους τῆς σύγχρονης φυσικῆς ἐπιστήμης. Πραγματικὰ διαβάζουμε στὸν Ἀριστοτέλη (*Π. οὐρ.* 3, 4. 303a 4) τὴν διε-

1 Br. Snell, *Die Entdeckung des Geistes*. 2 ἔκδ. Ἀμβοῦργο 1955, 311.

γερτική πληροφορία ὅτι μὲ τὸν τρόπο τους οἱ ἀτομιστὲς ὅλα τὰ ὑπαρκτὰ τὰ εἶχαν ἀναγάγει σὲ ἀριθμούς. Ἀναφέρεται μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ μαθηματικῶν συγγραμμάτων τοῦ Δημόκριτου, ὁ ὁποῖος ἔγραψε καὶ ἕνα βιβλίο γιὰ τὸν Πυθαγόρα καὶ πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ διάφορους πυθαγόρειους.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἀτομισμὸ καὶ στὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα φτάνει στὸ βαθύτατο σημεῖο της, ὅταν πρόκειται νὰ ἑρμηνευθῆ ἡ κίνηση ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸν σχηματισμὸ καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν σωμάτων, δηλ. γιὰ κάθε φαινομενικὴ γένεση καὶ φθορά. Ὁ Ἀναξαγόρας ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ὕλη τὸν *νοῦν* σὰν ὑποκινητή, ἔστω κι ἂν ἡ φύση του εἶναι ὑλική, καὶ τὸν κάμνει νὰ φέρνη ἀπὸ ἔξω τὴν κίνηση στὴν ὕλη. Ὁ ἀτομισμός, διαφορετικά, δέχεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ-ἀρχὴ μαζὶ μὲ τὰ ἄτομα μιὰν αἰώνια, περιστροφικὴ κίνηση, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθῆ σὲ καμιὰν αἰτία. Μαζὶ μὲ αὐτὸ προσθέτεται κάτι σὰν μιὰ ἄνωση τῶν ἐλαφρότερων καὶ μιὰ τάση τῶν βαρύτερων τμηματιδίων πρὸς τὸ κέντρο καθὼς καὶ μιὰ ἀναπήδηση ἀπὸ ἀμοιβαίαν ἐπαφή, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ συνθετικὰ τμήματα ἐκείνης τῆς κίνησης, ἡ ὁποία προκαλεῖ τὴν κάθε μεταβολὴ στὴν σύνθεση τῶν ἀμετάβλητων ἀτόμων.

Στὰ ἄτομα, ποὺ εἶναι ὁμοειδῆ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὕλης καὶ διαφέρουν μόνο στὴν μορφὴ καὶ στὴν ἐπιφάνειά τους, ἐπιτρέπεται νὰ ἰδοῦμε μιὰν τελευταία μεταμόρφωση τῆς ἀρχικῆς ὕλης τῶν Μιλήσιων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μποροῦμε ἐπίσης νὰ χαράξουμε μιὰν γραμμὴ καὶ πρὸς τοὺς Ἐλεάτες. Μὲ τὰ ἄτομα καὶ τὸν κενὸ χῶρο παριστάνεται ἕνα «εἶναι» βασικὰ ἀμετάβλητο, πρὸς τὸ ὁποῖο ἡ ἀνθρώπινη γνώση ἔρχεται μόνο ὅταν διαπερασθῆ τὸ στρῶμα τῶν αἰσθησικῶν φαινομένων. Ἀπέναντι στὶς μαρτυρίες τῶν αἰσθήσεων ὁ ἀτομισμὸς ἔχει, ὅπως καὶ οἱ Ἐλεάτες, βασικὴ δυσπιστία. Σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία του οἱ ἐντυπώσεις μας ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα πραγματοποιοῦνται χάρη σὲ ὁμάδες ἀτόμων ποὺ μοιάζουν μὲ μικρὲς εἰκόνες *(εἴδωλα)*, οἱ ὁποῖες φεύγουν ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα καὶ μπαίνουν μέσα στὸ σῶμα μας ἀπὸ ἀνοίγματά του. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκτήσουμε γνώση τοῦ ἀληθινοῦ ὄντος (Β 6. 7)[1]. Ἐνῶ ὅμως οἱ Ἐλεάτες ξεκινώντας ἀπὸ τήν ἀναξιοπιστία τῆς αἰσθησικῆς ἀντίληψης ἔφθαναν στὸ συμπέρασμα, τὸν κόσμο, ποὺ τὸν ἀντιλαμβάνονταν χάρη σ' αὐτήν, νὰ τὸν ὑποτιμοῦν ριζικὰ καὶ νὰ τὸν χωρίζουν, ἐπειδὴ τὸν θεωροῦσαν φαινομενικό, μὲ ἕνα βαθὺ χάσμα ἀπὸ τὸ ἀληθινὸ ὄν, ἀντίθετα οἱ ἀτομιστὲς τράβηξαν διαφορετικὸν δρόμο. Ὅ,τι μεταδίνουν οἱ αἰσθήσεις εἶναι ἀσφαλῶς ἀνεπαρκὴς πρώτη ὕλη, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινώντας τὸ λογικό, ποὺ ἐλέγχει καὶ ζυγίζει, ἀποκτᾶ βαθύτερην ἐνόραση. Ἔτσι λοιπὸν ὁ Δημόκριτος στὸ λογικὸ σύγγραμμα γιὰ τοὺς κανόνες τῆς σκέψης (*Κανόνες* Β 11) χώρισε τὴν σκοτεινὴ γνώση *(σκοτίη)*, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, ἀπὸ τὴν πραγματικὴ *(γνησίη)*, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν νού. Ἡ δεύτερη ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου ἀμβλύνεται ἡ πρώτη. Ὁ Δημόκριτος ὅμως δὲν ἄφησε τὸν ἑαυτό του νὰ ξεγελασθῆ

1. Γιὰ τό: *«δόξις ἐπιρυσμίη»*: H. Langerbeck, *N. Phil. Unters.* 10, 1935.

γιὰ τὸ πόσο ἀμφίβολη εἶναι μὲ αὐτοὺς τοὺς δρόμους τῆς γνώσης ἡ εὔθραυστη βάση ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινᾶ. Ἀκοῦμε ἀπὸ αὐτὸν πολλοὺς θρήνους γιὰ τὴν ἄγνοιά μας, ὅπως π.χ. τὸν λόγο γιὰ τὴν ἀλήθεια ποὺ μένει στὸν βυθό (Β 117)[1], καὶ μιὰν φορὰ ἀφήνει νὰ προβάλῃ πολὺ δραματικὰ τὸ βασικὸ κακό. Ἐδῶ μιλοῦν οἱ αἰσθήσεις στὸν νού, ποὺ νομίζει πὼς βρίσκεται σὲ πολὺ καλύτερη θέση ἀπὸ αὐτές: *φτωχὸ λογικό, ἀπὸ μᾶς πῆρες τὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα καὶ θέλεις νὰ μᾶς ρίξῃς μ' αὐτά;* (Β 125)[2].

Ἡ συνοχὴ τοῦ ἀτομιστικοῦ συστήματος διασπᾶται ἀποφασιστικὰ σὲ ἕνα σημεῖο. Ἡ ψυχὴ ἐξηγεῖται βέβαια κι αὐτὴ σὰν σύνθεση ἀπὸ ἄτομα, καὶ ὥσπου αὐτὰ τὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς νοοῦνται στρογγυλὰ καὶ γι' αὐτὸ εἶναι εὐκίνητα, αὐτὴ μένει ἀκόμα μέσα στὰ πλαίσια τῆς διδασκαλίας· δὲν χωρᾶ ὅμως πιὰ μέσα σ' αὐτά, ὅταν τὰ ἄτομα ἀποκτοῦν τὴν ποιότητα τῆς φωτιᾶς (VS 68 A 101-107). Τέτοιου εἴδους ἄτομα βρίσκονται καὶ μέσα στὸν «κόσμον» καὶ παίρνονται ἀπὸ τὰ ζωντανὰ ὄντα μὲ τὴν εἰσπνοὴ τοῦ ἀέρα· εἶναι ἄλλωστε ἀναμφισβήτητο ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ ἀντίληψη στηρίζεται στὴν ἀρχαία πίστη γιὰ τὴν ψυχὴ-ἀναπνοή, ποὺ συνδέθηκε μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῆς φωτιᾶς ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο. Μέσα στὸν κόσμο βρίσκονται ἄφθονα τέτοιου εἴδους ἄτομα, ὅμως δὲν ἔχουν καμιὰν ἐπίδραση στὸν μηχανισμὸ τῆς ὕλης. Στὸ σῶμα ὅμως σχηματίζουν ἕνα συγκρότημα ἀτόμων, ποὺ διαλύεται βέβαια μὲ τὸν θάνατο, κι ἔτσι ἀποκλείεται ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ἐνῶ στὸν ζωντανὸν ὀργανισμὸ αὐτὸ διατηρεῖται σὰν ἕνα δεύτερο, λεπτότερο σῶμα χάρη στὴν διαρκὴ εἴσοδο καινούργιων ἀτόμων τῆς ψυχῆς χάρη στὸν ἀέρα τῆς ἀναπνοῆς, καὶ ἐκτελεῖ καταπληκτικὲς λειτουργίες. Ἡ ψυχὴ εἶναι φορέας ἀνεξάρτητων κινητικῶν παρορμήσεων, φορέας τῆς σκέψης καὶ τῆς αἴσθησης, κι ἔτσι ὁ ἄνθρωπος κρίνοντας καὶ σχεδιάζοντας βρίσκεται μέσα στὴν ὕλη, ποὺ εἶναι ὡς πρὸς τὰ ἄλλα ἄψυχη καὶ κινεῖται μόνο μηχανικά. Αὐτὴ ἡ ψυχὴ ὡς πρὸς τὴν σύνθεσή της καὶ τὴν τελική της μοίρα εἶναι προσαρμοσμένη μέσα στὸ ἀτομιστικὸ κοσμοείδωλο, τὸ διασπᾶ ὅμως χάρη στὴ δική της κίνηση, ποὺ τὴν μεταδίνει στὸ σῶμα, καὶ χάρη σ' ἐκεῖνες τὶς λειτουργίες, ποὺ τὴν προσεγγίζουν πρὸς τὴν ἀντίληψη ἑνὸς δυαδιστικοῦ κοσμοειδώλου γιὰ τὴν ψυχή.

Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰ ἰδιαίτερα προβλήματά του καὶ τὶς δυνατότητές του ἔπιασε μεγάλην ἔκταση στὴν φιλοσοφία τοῦ Δημόκριτου· στὸν ἄνθρωπο ἀφιερώθηκε ὁ *Μικρὸς διάκοσμος* (=ἡ μικρὴ διάταξη τοῦ κόσμου), χωρὶς ἀμφιβολία τὸ ἀντίστοιχο στὸ ἔργο τοῦ Λεύκιππου. Γι' αὐτὸ λοιπόν, πολλὰ συνηγοροῦν μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν ψυχὴ ἀνήκει κυρίως στὸν Δημόκριτο, ἐνῶ ὁπωσδήποτε τὰ στοιχεῖα, ἂν δὲν μᾶς ξεγελοῦν οἱ εἰδήσεις (Α 28.34), ὑπῆρχαν ἤδη στὸν Λεύκιππο.

Πάντως ἐδῶ βρίσκονται οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὸ ὅτι ὁ ὑλιστὴς Δημόκριτος

1. *ἐτεῇ δ' οὐδὲν ἴδμεν· ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀλήθεια.*
2. *τάλαινα φρήν· παρ' ἡμέων λαβοῦσα τὰς πίστεις, ἡμέας καταβάλλεις;*

ἔγινε ἠθικολόγος. Στὸ κέντρο τῶν συγγραμμάτων ποὺ ἀνήκουν σ' αὐτὸν τὸν τομέα βρισκόταν τὸ *Περὶ εὐθυμίης*, ποὺ ἡ ἀρχή του (B 3) συμβουλεύει νὰ ἀποφεύγεται τὸ κακὸ τῆς ἀκατάπαυστης δραστηριότητας, καὶ ποὺ μὲ τὸν ἔπαινο τοῦ μέτρου μένει δεμένο στὴν ἀρχαιοελληνικὴ σκέψη. Καὶ μολαταῦτα ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ σχεδιάζεται ἡ εἰκόνα ἑνὸς νέου σκοποῦ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, μπροστὰ στὸν ὁποῖο οἱ ἀρχαῖες ἀξίες τῆς ἀριστοκρατικῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ κόσμου τῆς πόλης ἀρχίζουν νὰ γίνωνται μουντές. Ὁ κάθε ἄνθρωπος βλέπεται τώρα σὰν ἕνας ξεχωριστὸς κόσμος, ἀληθινὰ ἕνας μικρὸς κόσμος, μέσα στὸν ὁποῖο ἡ διατήρηση τῆς τάξης καὶ τῆς εἰρήνης εἶναι τὸ κυριότερο καθῆκον του. Αὐτὸ μοιάζει καὶ ἀτομικιστικὸ (individualistisch) καὶ καθαρὰ ὠφελιμιστικό. Καὶ ἐδῶ ὅμως δὲν πρέπει νὰ βλέπουμε τὰ πλαίσια, ἀλλὰ τὴν εἰκόνα, καὶ μένουμε ἔκπληκτοι μπροστὰ στὴν διαλεχτὴ σοφία μιᾶς ἠθικῆς, ποὺ προτρέχοντας πολὺ τὴν ἐποχή της εὐδοκίμησε ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος. Ὅ,τι ἔχουμε εἶναι ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἀποφθέγματα, κυρίως στὸν Στοβαῖο (B 169-297) καὶ σὲ μιὰν συλλογὴ ποὺ παρουσιάζεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοκράτη (*Δημοκράτους γνῶμαι*, B 35-115), ποὺ θαρρεῖς πὼς συνεχίζουν τὴν φιλολογία τῶν ἀρχαίων ὑποθηκῶν. Ὡστόσο, τὰ μεγαλύτερα ἀποσπάσματα ἀποκλείουν τὴν ἄποψη ὅτι τάχα ὁ Δημόκριτος εἶχε ἀραδιάσει ἀποφθέγματα σὲ ἀτέλειωτη σειρά· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ πάλι οἱ ἀπόπειρες νὰ βγάλουμε ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σώζονται ἕνα συγκροτημένο σύστημα ἠθικῆς δὲν εἶχαν ἐπίσης ἀποτέλεσμα. Κυρίως πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε καμιὰν συγκεκριμένη ἀντίληψη γιὰ τὴν σύνθεση τῶν συγγραμμάτων τοῦ Δημόκριτου. Πολὺ πιὸ ἐντυπωσιακὲς εἶναι οἱ λεπτομέρειες: ἐδῶ ζητᾶ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο νὰ ντρέπεται πρῶτα τὸν ἑαυτό του, γιὰ νὰ διορθωθῇ (B 84)[1], θεωρεῖ ἀποφασιστικὴ τὴν θέληση, κι ἂν εἶναι ἀκόμα χωρισμένη ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση (B 62. 68)[2]—ἐδῶ σκεφτόμαστε τὴν ἱστορία τοῦ Γλαύκου στὸν Ἡρόδοτο (βλ. σ. 459). Τὴν μετάνοια γιὰ τὶς αἰσχρὲς πράξεις τὴν ὀνομάζει σωτηρία τῆς ζωῆς (B 43)[3], καὶ διατυπώνει τὴν φράση, ποὺ ξαναγυρνᾶ στὸν *Γοργία* τοῦ Πλάτωνα, ὅτι τὸ νὰ ἀδικῆται κανεὶς εἶναι καλύτερο ἀπὸ τὸ νὰ ἀδικῇ (B 45)[4]. Ἡ εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου ὁρίζεται σὰν σύνολο τῶν συναισθημάτων ἡδονῆς, αὐτὸ ὅμως δὲν ἰσχύει γιὰ κάθε ἡδονή, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴν ἡδονὴ τοῦ ὡραίου (B 207)[5]. Καὶ ὁ ὑλιστὴς μᾶς καταπλήσσει μὲ τὴν φράση (B 189)[6], πὼς τὴν μεγαλύτερη χαρὰ θὰ τὴν βρῇ ὁ ἄνθρωπος, ἂν δὲν τὴν ψάχνῃ μέσα στὰ θνητά. Ἐδῶ γίνεται ὁρατὸ τὸ νέο ἰδανικὸ μιᾶς ζωῆς δοσμένης ὁλωσδιόλου στὴν πνευματικὴ ἐργα-

1. *ἑωυτὸν πρῶτον αἰσχύνεσθαι χρεὼν τὸν αἰσχρὰ ἔρδοντα*

2. *ἀγαθὸν οὐ τὸ μὴ ἀδικεῖν, ἀλλὰ τὸ μηδὲ ἐθέλειν. 68 δόκιμος ἀνὴρ καὶ ἀδόκιμος οὐκ ἐξ ὧν πράσσει μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξ ὧν βούλεται.*

3. *μεταμέλεια ἐπ' αἰσχροῖσιν ἔργμασιν βίου σωτηρίη.*

4. *ὁ ἀδικῶν τοῦ ἀδικουμένου κακοδαιμονέστερος.*

5. *ἡδονὴν οὐ πᾶσαν, ἀλλὰ τὴν ἐπὶ τῷ καλῷ αἱρεῖσθαι χρεών*

6. *ἄριστον ἀνθρώπῳ τὸν βίον διάγειν ὡς πλεῖστα εὐθυμηθέντι καὶ ἐλάχιστα ἀνιηθέντι· τοῦτο δ' ἂν εἴη, εἴ τις μὴ ἐπὶ τοῖς θνητοῖσι τὰς ἡδονὰς ποιοῖτο.*

σία, καὶ ἀκοῦμε τὸν ἄνθρωπο ποὺ λένε πὼς εἶπε ὅτι τὸ νὰ βρῆ τὴν ἐξήγηση ἑνὸς μονάχα αἰτίου, ἄξιζε γι' αὐτὸν περισσότερο ἀπὸ ὅλο τὸ περσικὸ βασίλειο[1].

Ἡ ἠθικὴ τοῦ Δημόκριτου στηρίζεται ἐπάνω στὴν κατανόηση ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσῃ ὁ ἄνθρωπος, καὶ σ' αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ ἡ σημασία ποὺ εἶχε ἡ παιδεία στὴν σκέψη του. Ξανὰ διαπιστώνουμε τὴν εἰσβολὴ νέων ἰδεῶν, ὅταν τὴν φράση (B 242)[2] ὅτι περισσότεροι ἄνθρωποι γίνονται καλύτεροι μὲ τὴν ἄσκηση παρὰ ἀπὸ τὰ φυσικά τους χαρίσματα, τὴν τοποθετήσουμε κοντὰ στὴν ἀπεριόριστη ἐκτίμηση τῆς «*φύσεως*», ποὺ τὴν βρήκαμε ἀκόμα ζωντανὴ στὸν *Φιλοκτήτη* τοῦ Σοφοκλῆ σὰν συνέχεια τῆς ἀριστοκρατικῆς ἠθικῆς.

Ἡ ἠθικὴ προτροπὴ τοῦ Δημόκριτου δὲν στηρίζεται στὴν ἀπειλὴ τιμωριῶν στὸν ἄλλο κόσμο· σὲ βιβλία ὅπως στὸ *Περὶ τῶν ἐν Ἅιδου* αὐτὸς θέλησε μᾶλλον νὰ ἀφαιρέση τὶς φοβερὲς εἰκόνες ἀπὸ τὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἠθική του δὲν στηρίζεται ἐπίσης ἐπάνω σ' ἕναν ἠθικὸ νόμο δοσμένο ἀπὸ τοὺς θεούς. Δύσκολο εἶναι νὰ ποῦμε κατὰ πόσον ὑπῆρχαν θεοὶ στὸ κοσμοείδωλο τοῦ Δημόκριτου καὶ τὶ ἔκαμναν ἐκεῖ. Μιὰν φορὰ (B 175)[3] γίνεται αὐθόρμητα λόγος γιὰ τοὺς θεοὺς σὰν χορηγοὺς ὅλων τῶν ἀγαθῶν στοὺς ἀνθρώπους, δὲν ξέρουμε ὅμως τὰ συμφραζόμενα. Ὕστερα πάλι (B 166) μιλᾶ γιὰ μεγάλες δυσκολόφθαρτες εἰκόνες *(δύσφθαρτα εἴδωλα)*, ποὺ πλησιάζουν τὸν ἄνθρωπο γιὰ νὰ τοῦ ἀναγγείλουν τὰ μέλλοντα, καὶ ξυπνοῦν μέσα του τὴν παράσταση τοῦ θεοῦ. Ὁ Κικέρωνας εἶχε ἴσως δίκαιο, ὅταν ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ πεδίο κατηγοροῦσε τὴν σύγχυση τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Δημόκριτου (*de nat. deor.* 1,29·120). Τολμοῦμε νὰ τὴν ἑρμηνεύσουμε σὰν ἔκφραση μιᾶς ἀντινομίας, ἡ ὁποία ἤδη μὲ πολλοὺς τρόπους ἀποδείχθηκε ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν συνοχὴ αὐτοῦ τοῦ ἀτομιστικοῦ κοσμοείδωλου.

Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε σὲ ποιὸ σημεῖο τοῦ ἀτομιστικοῦ του κοσμοείδωλου ἔχει ἐγκαταστήσει ὁ Δημόκριτος ἀξίες ποὺ ἔχουν γενικὸ κύρος καὶ πῶς τὶς ἔχει δικαιολογήσει. Μὲ βεβαιότητα ὅμως μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἀναγνώριζε τέτοιες ἀξίες καὶ οἰκοδομοῦσε τὴν ἠθική του ἐπάνω σ' αὐτές. Ὁ στοχαστής, ποὺ σ' ἕνα ἀπόσπασμα ποὺ παραθέσαμε πρωτύτερα (B 125) ἔλεγε ὅτι ἔννοιες ὅπως *χρῶμα, γλυκός, πικρὸς* τὶς χρησιμοποιοῦσε συμβατικὰ *(νόμῳ γλυκύ, νόμῳ πικρόν)*, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ὑπάρχουν μόνο τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενό, δὲν εἶναι δυνατὸ αὐτὸν τὸν σκεπτικισμὸ ἀπέναντι στὶς ἰδιότητες ποὺ διαπιστώνονται μὲ τὶς αἰσθήσεις νὰ μὴν τὸν ἔχῃ μεταφέρει καὶ στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς. Ἦταν ὅμως μᾶλλον τόσο ἀπομακρυσμένος ἀπὸ τὸν βασικὸ σχετικισμό, ὥστε παρουσιάσθηκε περισσότερο σὰν ἀντίπαλός του. Ἐδῶ ἕνα χωρίο τοῦ συγγράμματος τοῦ Πλουτάρχου *Πρὸς Κολώτην* (4, 1108f=B 156) ἀποκτᾶ μεγάλη σημασία. Ἐκεῖ ὁ Πλούταρχος ὑπερασπίζει τὸν Δημόκριτο, ποὺ τὸν κατηγοροῦσαν πὼς προκάλεσε

---

1. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Σωκράτης στὸν *Εὐθύδ.* 274a τοῦ Πλάτωνα.
2. *πλέονες ἐξ ἀσκήσιος ἀγαθοὶ γίνονται ἢ ἀπὸ φύσιος.*
3. *οἱ δὲ θεοὶ τοῖσι ἀνθρώποισι διδοῦσι τἀγαθὰ πάντα καὶ πάλαι καὶ νῦν.*

σύγχυση στὴν ζωὴ ὑποστηρίζοντας ὅτι δὲν ὑπάρχει πράγμα στὸ ὁποῖο μιὰ ἰδιότητα νὰ ταιριάζῃ καλύτερα ἀπὸ μιὰν ἄλλη. Ἀπεναντίας μάλιστα ὁ Δημόκριτος μὲ πολυάριθμες καὶ πειστικὲς γνῶμες του χτύπησε τὸν Πρωταγόρα, ποὺ ὑποστήριζε αὐτὴν τὴν διδασκαλία. Ἐδῶ δὲν διατυπώνεται καθαρὰ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς γνώμης του στὴν ἠθική, ἔστω κι ἂν ἐπιτρέπεται νὰ τὴν συμπεράνουμε, κάθε ἀμφιβολία ὅμως τὴν ἀφαιρεῖ μιὰ φράση (Β 69) ποὺ τὴν διαβάζουμε στὰ ἀποφθέγματα τοῦ Δημοκράτη[1]: *Γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τὸ καλὸ καὶ τὸ σωστὸ εἶναι τὸ ἴδιο: εὐχάριστο ὅμως εἶναι ἄλλο γιὰ τὸν ἕνα κι ἄλλο γιὰ τὸν ἄλλον*[2].

Τὰ συγγραφικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Δημόκριτου κάλυψαν ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Στὸν *Μικρὸν διάκοσμον* διατύπωσε γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ ἀπὸ μιὰν ἀπολίτιστη πρωτόγονη κατάσταση ἀπόψεις ποὺ θὰ τὶς συναντήσουμε ὅμοιες σύντομα στὸν Πρωταγόρα[3]. Στὴν συζήτηση γιὰ τὴν γέννηση τῆς γλώσσας πῆγε μὲ τὸ μέρος ἐκείνων ποὺ τὴν ἀρχή της τὴν ζητοῦσαν ὄχι στὶς φυσικὲς συνθῆκες *(φύσει)* ἀλλὰ στὴν ἀνθρώπινη συμφωνία *(θέσει)*. Καὶ στὴν τέχνη ἔστρεψε τὸ ἐνδιαφέρον του προπάντων στὴν ποίηση, καὶ στὸ σύγγραμμά του *Περὶ Ὁμήρου* παρουσιάζεται μὲ τὶς ἔρευνές του γιὰ τὴν χρήση τῆς γλώσσας σὰν πρώιμος πρόδρομος τῆς ὁμηρικῆς φιλολογίας.

Ἡ ἐπισκόπησή μας γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὶς κατευθύνσεις τῶν ἐρευνῶν τοῦ Δημόκριτου δὲν μπόρεσε ἀκόμα νὰ δώσῃ καμιὰν ἰδέα γιὰ τὴν τεράστια ἔκταση τοῦ φιλολογικοῦ του ἔργου, ποὺ τὸ ὅμοιό του δὲν τὸ βρίσκουμε σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους φιλοσόφους. Ἔχουμε τὸν κατάλογο τῶν συγγραμμάτων του, ποὺ τὸν κατάρτισε ὁ πυθαγόρειος Θράσυλλος, ἀστρονόμος τοῦ Τιβέριου, στηριγμένος στὶς ἐργασίες τῶν Ἀλεξανδρινῶν (Α 33). Αὐτὸς συνένωσε τὰ βιβλία τοῦ Δημόκριτου σὲ δεκατρεῖς τετραλογίες ποὺ, ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενό τους, τὶς χώρισε σὲ πέντε ὁμάδες: συγγράμματα γιὰ τὴν ἠθική, φυσική, μαθηματικά, μουσική, καὶ τέλος τὰ τεχνικὰ συγγράμματα. Ἔξω ἀπὸ τὶς τετραλογίες ἄφησε ἐννιὰ ἔργα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀχτὼ πραγματεύονταν—πολὺ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν Δημόκριτο—*Αἰτίες (Αἰτίαι)* γιὰ τὰ πιὸ διαφορετικὰ πεδία, ἐνῶ τὸ ἔνατο μιλοῦσε γιὰ τὴν *μαγνητόπετρα (Περὶ λίθου)*. Τὰ *Ὑπομνήματα*, ποὺ ὁ Θράσυλλος τὰ ἔβαλε στὸ τέλος ξεχωριστά, θεωροῦνται νόθα.

Γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Δημόκριτου δὲν εἴμαστε πιὰ σὲ θέση νὰ ἔχουμε μιὰν ζωντα-

---

1. Γιὰ τὸ ὅτι στὰ ἀποφθέγματα ποὺ παραδίνονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοκράτη διαβάζουμε οὐσιαστικὰ γνήσιον Δημόκριτο πβλ. H. Diels στὸ Β 35.

2 *Ἀνθρώποις πᾶσι τωὐτὸν ἀγαθὸν καὶ ἀληθές· ἡδὺ δὲ ἄλλῳ ἄλλο.*

3. Ὁ K. Reinhardt, *Herm.* 47, 1912, 492· τώρα: *Vermächtnis der Antike.* Γοττίγγη 1960, 114, ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι τὰ κοσμολογικὰ καὶ πολιτιστικοϊστορικὰ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια τοῦ Διόδωρου, περνώντας ἀπὸ τὰ *Αἰγυπτιακὰ* τοῦ Ἑκαταίου τοῦ Ἀβδηρίτη φθάνουν πίσω στὸν Δημόκριτο. Τὴν ἄποψη αὐτὴν τὴν κλονίζει τώρα ὁ W. Spoerri, *Späthellenistische Berichte über Welt, Kultur und Götter.* Schweiz. Beitr. z. Altertumswiss. 9. Βασιλεία 1959, ποὺ ὑποθέτει ὅτι στὸν Διόδωρο ἔχουμε ἕνα εἶδος ὀψιμοελληνιστικῆς Κοινῆς γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

νὴ εἰκόνα, νομίζουμε ὅμως ὅτι ἀκόμα ἀναγνωρίζουμε τόσα πολλὰ γιὰ τὴν διαύγεια καὶ τὴν χρωματικότητα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἀναμφισβήτητα ἦταν πολὺ προικισμένος καλλιτεχνικά, ὥστε καταλαβαίνουμε ὅτι εἶναι δικαιολογημένος ὁ ἔπαινος ἀρχαίων συγγραφέων (A 34): τὴν ὑψηλὴ ποιότητα τοῦ ὕφους του, ἡ ὁποία συνδυάζεται μὲ εὐστοχία, τὴν τάση γιὰ τὴν παραλληλία τῶν μελῶν καὶ τὴν ἐπιμέλεια στὴν τοποθέτηση τῶν λέξεων μποροῦμε ἀκόμα νὰ τὰ ἀντιληφθοῦμε καθαρὰ ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα. Δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ κρίνουμε τὴν καθαρότητα τῆς ἰωνικῆς του διαλέκτου, γιατὶ τὰ ἀποσπάσματα τὰ ἔχουμε μόνο μὲ τὴν μεσολάβηση ἄλλων συγγραφέων.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Δημόκριτου ἁπλώνεται σὲ μεγάλες ἐκτάσεις, ποῦ καὶ ποῦ ὅμως ἐκδηλώθηκε μὲ παράξενες μορφές. Κοντὰ στὸν ἐρευνητὴ τῆς φύσης, ποὺ ἡ κληρονομιά του στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων γεννοῦσε ὅλο καὶ καινούργιες δυνάμεις, βρίσκεται ὁ μαθητὴς τῶν Περσῶν μάγων, ὁ φορέας μυστικῆς γνώσης, ποὺ στὴν ἐποχὴ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Β′ ὁ πυθαγόρειος Βῶλος ἀπὸ τὴν Μένδη τὸν ἔκαμε μάρτυρα καὶ συνήγορον τῆς σκοτεινῆς του σοφίας (B 300). Αὐτουνοῦ τὰ προϊόντα εἶχαν μὲ τὴν σειρά τους σημαντικὴν ἐπίδραση, καὶ συνεχίζονταν πρὸς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας στὰ συγγράμματα τῶν κατασκευαστῶν χρυσαφιοῦ. Ὁ Δημόκριτος ἐμφανίζεται σὰν μεγάλος σοφὸς μὲ μαγικὲς ἱκανότητες στὶς ψευδεπίγραφες ἐπιστολές, ποὺ στὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ τὶς νόθευαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱπποκράτη (C 2-6).

Γιὰ τὴν βιβλιογραφία πβλ. σ. 253. Ἀναξαγόρας: VS 59. D. Ciurnelli, *La filosofia di Anassagora*. Padova 1947. J. Zafiropulo, *Anaxagore de Clazomène*. Παρίσι 1948. F. M. Cleve, *The Philosophy of Anaxagoras*. Νέα Ὑόρκη 1949· πβλ. F. Heinimann, *Gnom.* 24, 1952, 271, μὲ τὴν νεότερη βιβλιογραφία. J. E. Raven, <The Basis of Anaxagoras Cosmology>, *Class. Quart.* 48, 1954, 123. Ch. Mugler, <Le problème d'Anaxagore>, *Rev. Et. Gr.* 69, 1956, 314, D. Bargrave-Weaver, <The Cosmogony of Anaxagoras>, *Phronesis* 4, 1959, 77. K. Bloch, <Anaxagoras und die Atomistik>, *Class. et Mediaev.* 20, 1959, 1. K. v. Fritz, <Der νοῦς des Anaxagoras>, *Arch. f. Begriffsgesch.* 9. 1964, 87. D. Lanza, <Il pensiero di Anassagora>, *Mem. dell'Ist. Lombardo.* 29, 1965, 223· τοῦ ἴδ. *Anassagora. Testimonianze e frammenti.* Φλωρεντία 1966 (μὲ μετάφρ., ὑπόμν. καὶ πολλὴ βιβλιογρ.). Fr. Romano, *Anassagora.* Padova 1965. M. Stokes, <On Anaxagoras 1: Anaxagoras' theory of matter>, *Arch. Gesch. Philos.* 47, 1965, 1. —Ἀρχέλαος: VS 60.—Διογένης: VS 64. J. Zafiropulo, *Diogène d'Appollonie.* Παρίσι 1956. F. Huffmeier, <Teleologische Weltbetrachtung bei Diogenes von Apollonia?>, *Phil.* 107, 1963, 131 (συζήτηση μὲ τὸν W. Theiler). Τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ Διογένη τονίζει ὁ W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* 2. Cambridge 1965, 362. —Λεύκιππος: J. Kerschensteiner, <Zu Leukippos A 1>, *Herm.* 87, 1959, 441.—Δημόκριτος: VS 68. K. v. Fritz, *Philosophie und sprachlicher Ausdruck bei Demokrit, Plato und Aristoteles.* Νέα Ὑόρκη 1940. Τοῦ ἴδ., <Democritus' theory of vision>, *Ἀφιέρ. Singer* 1, 1953, 83. G. Vlastos, <Ethics and Physics in Demokritus>, *Philosophical Rev.* 54, 1945, 578· 55, 1946. 53. F. Enriques-M. Mazziotti, *Le dottrine di Democrito d'Abdera.* Bologna 1948. I. Lana, <Le dottrine di Protagora e di Democrito>, *Acc. d. Lincei. Rend.* 1950. τόμ. 5, 185. W. Kranz, <Die Entstehung des Atomismus>, *Convivium. Ἀφιέρωμα Ziegler.* Στουττγ.

1954, 14. Ch. Mugler, <Les théories de la vie et de la conscience chez Démocrite>, *Rev. Phil.* 33, 1959, 7. Στὸ σύγγραμμα τοῦ Aš-Šakrastāni βρίσκονται 15 ἠθικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Δημόκριτου: F. Altheim καὶ R. Stiehl, *Die aramaische Sprache unter den Achaimeniden* 2 τεῦχ 1960, 187. J. Ferguson, <On the date of Democritus>, *Symb. Osl.* 40, 1965, 17. Th. Cole, *Democritus and the Sources of Greek Anthropology*. Ann Arbor 1967. C. C. W. Taylor, <Pleasure, knowledge and sensation in Democritus>, *Phronesis* 12, 1967, 6.

Β. Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ ΤΟΥ

1. ΟΙ ΣΟΦΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΝΤΕΧΝΗΣ ΡΗΤΟΡΕΙΑΣ

Σχεδὸν πρὸς τὰ μέσα τοῦ 5. αἰ. ἀρχίζει στὴν Ἀθήνα μιὰ κίνηση, ποὺ στὴν διάρκειά της βρῆκαν τὴν λύση τους οἱ πολυάριθμες καὶ πλούσιες τάσεις ἐκείνης τῆς ἐποχῆς μὲ τὸν πολύπλευρο πλοῦτο, ἡ ὁποία ἁπλώνεται ἀπὸ τὴν περσικὴ εἰσβολὴ ὣς τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο. Ἀπὸ τὸν Hegel καὶ ὕστερα συνηθίσαμε νὰ παραλληλίζουμε τὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν μὲ τὸν διαφωτισμὸ τοῦ 18. αἰ., καὶ ὄχι λίγα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά της μποροῦν μᾶλλον νὰ δικαιολογήσουν μιὰν τέτοια σύγκριση. Μόνο ποὺ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ σοφιστικὴ σὲ μεγαλύτερον βαθμὸ ζήτησε καὶ βρῆκε τὴν περιοχὴ τῆς ἐπίδρασής της σὲ μιὰν πνευματικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἀνώτερη τάξη. Ὁ χαριτωμένος μίμος, ποὺ τὸν ἔβαλε ὁ Πλάτωνας στὴν ἀρχὴ τοῦ *Πρωταγόρα* του καὶ ποὺ μᾶς δείχνει τοὺς μεγάλους τῆς σοφιστικῆς στὸ σπίτι τοῦ πλούσιου καὶ φιλομαθῆ Καλλία, δίνει μιὰν καλὴ εἰκόνα γιὰ τὸν κοινωνικὸ περίγυρο αὐτῆς τῆς κίνησης. Ὡστόσο ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους της ἐπιδίωξαν εὐρύτερην ἀπήχηση καὶ στὰ ἐθνικὰ πανηγύρια.

Ἔχει καὶ ἡ σοφιστικὴ τὴν προιστορία της, ἡ ὁποία φτάνει πολὺ πίσω. Τὸ παραγέρασμα τῆς ἀριστοκρατικῆς ἠθικῆς σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν χρηματιστικὴ δημιουργοῦνταν καινούργιες οἰκονομικὲς μορφές, ἡ τεράστια ἐπέκταση τοῦ ὀπτικοῦ ὁρίζοντα χάρη στοὺς ἀποικισμούς[1], τὸ ξύπνημα τοῦ ἀτόμου, ποὺ ἔμαθε νὰ ἐκφράζεται μὲ τὴν λυρικὴ ποίηση, ἡ κοφτερὴ κριτικὴ μερικῶν γιὰ τὸν παραδομένο μύθο καὶ τὴν εἰκόνα ποὺ ἔδινε γιὰ τὸ θεϊκό, ἡ διάλυση τῆς ἑνότητας τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καὶ γνώσης ἀπὸ φιλοσόφους σὰν τὸν Ἡράκλειτο ἢ τὸν Παρμενίδη, ὅλα αὐτὰ τὴν προπαρασκεύασαν ἔντονα. Μπορεῖ κανεὶς καὶ ἐδῶ νὰ θέση τὸ ἐρώτημα ποὺ εἶναι βασικὸ γιὰ κάθε ἱστορία τοῦ πνεύματος, κατὰ πόσο ἡ κίνηση αὐτὴ ἄλλαξε μὲ νέες ὠθήσεις τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς της ἢ ἔφερε σὲ τέλειαν ἀνάπτυξη αὐτὸ ποὺ ὑπῆρχε ἤδη σὰν δυνατότητα. Ὅπως συμβαίνει σχεδὸν πάντα σὲ τέτοιες περιπτώσεις, κάθε ἀπόλυτη ἀπάντηση θὰ ἦταν λαθε-

1. J. Boardman, *The Greeks overseas*. Penguin Books 1964 (μὲ βιβλιογρ.).

μένη. Ἔξυπνα πρὶν ἀπὸ λίγο ὁ Br. Snell[1] γιὰ ἕνα τέτοιο θέμα θύμισε τὸ πρόβλημα τί εἶναι πρῶτο, ἡ κότα ἢ τὸ αὐγό.

Καμιὰ ἄλλη πνευματικὴ κίνηση δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὴν σοφιστικὴ ὡς πρὸς τὴν ἀνθεκτικότητα τῶν συνεπειῶν της. Ὄχι ὅτι μεταμόρφωσε μὲ ἕνα χτύπημα τὴν ἑλληνικὴ πνευματικὴ ζωή· χρειάστηκε ἀπεναντίας νὰ ποῦμε ὅτι οἱ κύκλοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους πρωτοάρχισε τὴν δραστηριότητά της ἦταν κάπως κλειστοί. Ὅμως αὐτὸ ποὺ διάλυσε ἡ σοφιστική, δὲν μπόρεσε ποτὲ πιὰ νὰ ξαναγίνη μέσα στὴν ἑλληνικὴ ζωὴ ἕνα πραγματικὸ σύνολο, καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἔθεσε, οἱ ἀμφιβολίες ποὺ ξύπνησε, δὲν καταλάγιασαν πιά, περνώντας μέσα ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ ἱστορία, ἴσαμε σήμερα.

Τὸ ἑλληνικὸ κοσμοείδωλο γνώρισε ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἀρκετοὺς ἐμπλουτισμοὺς καὶ μεταβολές, ποὺ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ ὑπονόμευση τῆς ἀσφάλειάς του, οὐσιαστικὰ ὅμως συνεχίσθηκε ὡς τὴν ἀκμὴ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς χωρὶς ἀποφασιστικὴ διάσπαση. Ὁ ἄνθρωπος ἀκόμα ζοῦσε μέσα σ' ἕναν σίγουρο ὁρίζοντα, καὶ ἂν ἀκόμα καμιὰ φορὰ τὸν τράνταζαν καὶ μερικοὶ φουρτουνιασμένοι ἄνεμοι μέσα στὴν στέρεη κατοικία τῆς ὕπαρξής του, ὡστόσο τὰ πράγματα ἔμεναν στὴν θέση ποὺ τοὺς εἶχαν ὁρίσει οἱ πατεράδες καὶ οἱ παπποῦδες. Ὅλα ὅμως ἦταν γεμάτα ἀπὸ θεούς, ἐκείνους τῆς μεγάλης παλιᾶς ποίησης καὶ τοὺς πολλοὺς ἄλλους, ποὺ ἦταν ἀκριβοὶ γιὰ τὴν τοπικὴ πίστη. Αὐτὸ ἰσχύει προπάντων γιὰ τὴν Ἀττική, ποὺ ἡ ἐξέλιξή της καθυστέρησε σὲ πολλά, πίσω ἀπὸ τὶς περιφερειακὲς περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς πεντηκονταετίας (480-431). Ὅ,τι ἔλεγε ἐκεῖ μακριὰ ἕνας Ξενοφάνης ἢ ἕνας Ἡράκλειτος γιὰ τοὺς θεούς, δὲν μποροῦσε νὰ κλονίση τὴν πίστη τῆς παράδοσης, καὶ σχεδὸν δὲν τὸ ἔπαιρναν εἴδηση. Καὶ κάτω ἀπὸ τὴν φύλαξη αὐτῶν τῶν θεῶν ἦταν καλὰ προστατευμένη ὅλη ἡ τάξη τῆς ζωῆς, ποὺ μάλιστα αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὴν εἶχαν κάποτε ὁρίσει: τὸ δίκαιο, ποὺ τὸ ἀπένεμαν σὲ ἱεροὺς τόπους, ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ ἀγωγὴ τῶν παιδιῶν, ποὺ μεγάλωναν μέσα σὲ μιὰν στέρεη τάξη ἀξιῶν, ἡ ἀναστροφὴ μὲ συμπολίτες καὶ ξένους, μὲ λίγα λόγια ὁλόκληρη ἡ τάξη τῆς πόλης, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ θεὰ τῆς χώρας ἅπλωνε προστατευτικὰ τὸ χέρι της ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ὅπως τὸ εἶχε νιώσει καὶ ἐκφράσει τόσο ζωντανὰ ὁ Σόλωνας. Ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν στὸ ἐσωτερικὸ ἀρκετοὶ πολιτικοὶ ἀγῶνες, ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρὰ ὅμως δὲν ὑπῆρχε πρόβλημα σχετικὰ μὲ τὴν ἑνότητα τῶν πολιτῶν: ἡ γνώση καὶ ἡ μόρφωση δὲν εἶχαν ἀκόμα γίνει χωριστικὲς δυνάμεις, ποὺ ἄνοιγαν ἕνα βαθὺ χάσμα. Ὅταν οἱ τραγικοὶ ποιητὲς ἔδιναν στὸν παλιὸ μύθο νέαν ἑρμηνεία, τὸ πελώριο κοῖλο τοῦ θεάτρου στὴν νότια πλαγιὰ τῆς Ἀκρόπολης συνένωνε ὅλους τοὺς ἐλεύθερους κατοίκους τῆς πόλης, ποὺ πάνω ἀπὸ ὅλες τὶς ἀντιθέσεις τους βρίσκονταν ὅλοι μαζὶ ἑνωμένοι μπροστὰ στὸ λατρευτικὸ δράμα.

---

1. Στὸ πλούσιο σὲ ἐρεθίσματα βιβλίο *Poetry and Society*. Indiana Un. Pr. Bloomington 1961, 2.

Ἦταν ἀνάγκη νὰ ρίξουμε ἐδῶ μιὰν ματιὰ στὴν παράδοση, στὸν Νόμο ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν παππούδων, γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὶς δυνάμεις ποὺ ἐναντίον τους κήρυξε τὸν πόλεμο ἡ σοφιστικὴ καὶ τὶς διάλυσε, ὄχι ἀμέσως καὶ ὅλες, ἀλλὰ μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων καὶ πολλές. Ἡ ἀξιολόγηση αὐτῆς τῆς κίνησης—δύσκολη ἀπὸ μόνη της, γιατὶ ὁ πιὸ διεξοδικὸς μάρτυράς της, ὁ Πλάτωνας, εἶναι συγχρόνως ὁ πιὸ φανατικός της ἀντίπαλος—ἀναγκαστικὰ παρουσιάζεται πολὺ διαφορετική. Ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις καὶ μὲ τὶς ἀπόψεις του, ὁ ἕνας τὴν ἐξηγεῖ σὰν ἀρχὴ τῆς διάλυσης τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ θανάσιμην ὑπονόμευση ἀπαραίτητων θεμελίων τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, ἐνῶ ὁ ἄλλος θέλει νὰ ἰδῆ σ' αὐτὴν ἕνα τολμηρὸ ξέσπασμα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ἀπὸ τὴν σιγουριὰ τῆς παράδοσης, τὸ ἀναγκαστικὸ ξύπνημα τῶν ὅσων ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τὸν κίνδυνο τῆς μαργωμάρας. Μὲ αὐτὴν τὴν κραυγὴ ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἑλληνικῆς σκέψης ὁ καθένας πρέπει νὰ ξεκαθαρίση μοναχός του τὰ πράγματα, γιὰ ὅλους ὅμως ἡ σοφιστικὴ μένει ἕνα ἀποφασιστικὸ κομμάτι ἱστορίας ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων, ποὺ σ' αὐτούς, σύμφωνα μὲ τὴν φράση τοῦ Holderlin, δόθηκε τὸ προνόμιο νὰ μὴν ἡσυχάζουν σὲ καμιὰν θέση.

Οἱ πιὸ σημαντικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν σοφιστικὴ δημιουργήθηκαν σὲ ἰωνικὲς περιοχές, καὶ ὅποιος δὲν φοβᾶται μιὰν κάποιαν ἁπλούστευση καὶ ὑπερβολή, θὰ μποροῦσε νὰ πῆ ὅτι μὲ αὐτὴν ἡ ἰωνικὴ ἀνησυχία ὑπερνίκησε τὶς συντηρητικὲς δυνάμεις τῆς Ἀττικῆς. Ἀπὸ ἰωνικὴ περιοχὴ κατάγεται καὶ ὁ ἱδρυτής της, ὁ Πρωταγόρας ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα, τὴν πατρίδα τοῦ Δημόκριτου. Γεννημένος περίπου στὰ 485, εἶναι ἀρκετὰ πιὸ ἡλικιωμένος ἀπὸ τὸν Δημόκριτο, τοῦ ὁποίου μαθητὴ ἤθελε νὰ τὸν κάμη ἡ ἀρχαία παράδοση. Δὲν πρόκειται νὰ πάρουμε στὰ σοβαρά, ὅπως συμβαίνει τελευταῖα[1], τὴν ἱστορία (Α 2) ὅτι πῆρε μαθήματα ἀπὸ Πέρσες μάγους ποὺ συνόδευαν τὸν Ξέρξη στὴν ἐκστρατεία του.

Οἱ περισσότεροι σοφιστὲς εἶναι ἄνθρωποι χωρὶς πραγματικὴ πατρίδα, γλυτωμένοι καὶ σ' αὐτὸ ἀπὸ στέρεους δεσμούς, πράγμα ποὺ τοὺς τὸ κατηγορεῖ ὁ Πλάτωνας (*Τίμ.* 19e). Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ φανταζόμαστε ὅτι καὶ ὁ Πρωταγόρας ταξίδευε διαρκῶς, χωρὶς νὰ μποροῦμε ὅμως γιὰ τὶς διαδρομές του νὰ ποῦμε πολλὲς λεπτομέρειες. Πῆγε στὴν Σικελία, κι ἔμεινε πολλὲς φορές, καὶ ἴσως πολὺν καιρὸ στὴν Ἀθήνα. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι βρισκόταν ἐδῶ γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα, γιατὶ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ πρέπει νὰ κλώστηκε ὁ στενὸς δεσμὸς μὲ τὸν Περικλή· τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ἀναθέση ὁ ἀθηναῖος πολιτικὸς στὸν Πρωταγόρα τὴν νομοθεσία τῶν Θουρίων, ποὺ ἱδρύθηκαν στὰ 444/43. Τὸν βρίσκουμε ξανὰ στὴν Ἀθήνα τὴν δεύτερη χρονιὰ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τότε εἶδε τὸν Περικλὴ κοντὰ στὰ λείψανα τῶν δυὸ γιῶν του, ποὺ εἶχαν πέσει θύματα τῆς φοβερῆς ἐπιδημίας ἐκείνης τῆς χρονιᾶς, καὶ θαύμασε τὸ μεγαλεῖο τῆς συμπεριφορᾶς

1. Ἑλληνικὲς σχέσεις τῶν μάγων J. Bidez-F. Cumont, *Les mages hellénisés.* Παρίσι 1938.

του. Οἱ παραμονὲς τοῦ Πρωταγόρα στὴν Ἀθήνα πρέπει νὰ ἦταν περισσότερες ἀπὸ ὅσες ξέρουμε. Ὁπωσδήποτε ἐκεῖ κινδύνευσε ἀπὸ τὴν κατηγορία τοῦ Πυθόδωρου γιὰ ἀσέβεια, καὶ γλύτωσε ἀπὸ αὐτὴν μὲ τὴν φυγή. Τὰ βιβλία του κάηκαν δημόσια, καὶ ὁ ἴδιος φαίνεται ὅτι ἔχασε τὴν ζωή του ἀπὸ ναυάγιο στὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Σικελία, πράγμα ποὺ ὡστόσο δὲν φαίνεται νὰ τὸ ξέρη ὁ Πλάτωνας στὸν *Μένωνα* (91e). Στὸ πρόσωπο τοῦ Πυθόδωρου ὀρθώθηκε ἡ συντηρητικὴ Ἀθήνα ἐναντίον τῶν σοφιστῶν. Ὁ κατήγορος ἀνῆκε στοὺς ὀλιγαρχικοὺς κύκλους ποὺ ὑποκίνησαν τὸ πολιτειακὸ πραξικόπημα τοῦ 411, καὶ περίπου στὴν ἴδια ἐποχὴ πέφτει ἴσως καὶ ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Πρωταγόρα.

Στὸν διάλογο τοῦ Πλάτωνα *Πρωταγόρας*, αὐτὸς ὁμολογεῖ μὲ μεγάλην ἔμφαση καὶ χαρακτηρίζει τὸν ἑαυτό του σοφιστή (317b). Τέτοια ἐπωνυμία, σύμφωνα μὲ ὅσα λέει ὁ προηγούμενος ὁμιλητής, δὲν φαίνεται ἀναμφίλεκτη. Ὅλοι ὅσοι πρὶν ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ἐπιζητοῦσαν μὲ τὴν διδασκαλία νὰ διαπλάσουν ἀνθρώπους, θὰ εἶχαν διαλέξει προνοητικὰ ἕναν ἄλλον χαρακτηρισμό. Τὸ χωρίο προϋποθέτει κιόλας μιὰν ἔντονα διαφοροποιημένη καὶ ὄχι πολὺ κολακευτικὴ χρήση τῆς λέξης *σοφιστής*, ποὺ ἀρχικὰ χρησιμοποιόταν πολὺ πλατύτερα καὶ χωρὶς παρασημασία[1]. Αὐτὴ ἡ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη, ποὺ δείχνει ἔκτυπην τὴν ὀξεία ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς σοφιστὲς καὶ τοὺς φιλοσόφους, πραγματοποιήθηκε κυρίως στὸν κύκλο τῶν σωκρατικῶν, ποὺ βρίσκονταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν σοφιστική.

Τὰ ἀποφασιστικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συντεχνίας αὐτῆς εἶναι ἤδη καθαρὰ ἀποτυπωμένα στὸ πρόσωπο τοῦ Πρωταγόρα. Ὁ σοφιστὴς πηγαίνει ἀπὸ πόλη σὲ πόλη διδάσκοντας, γιὰ νὰ μεταδίνη τὴν γνώση του σὲ κείνους ποὺ ἔρχονται κοντά του νὰ μαθητεύσουν. Ἡ διδασκαλία δὲν ἀφορᾶ φιλοσοφήματα, ἀλλὰ ἱκανότητες καὶ γνωστικὰ ἀγαθά, ποὺ ἀποβλέπουν νὰ καταστήσουν ἱκανὸν αὐτὸν ποὺ τὶς διδάχθηκε νὰ καταλάβη μὲ *εὐβουλίαν*—ποὺ εἶναι μιὰ λέξη τῆς μόδας αὐτὴν τὴν ἐποχὴ—τὴν καλύτερη θέση στὸν ἀγώνα τῆς ζωῆς καὶ στὴν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς[2]. Τὰ ἀγαθὰ ποὺ μεταδίνονται ἔτσι, εἰδικὲς γνώσεις καθὼς καὶ διαλεκτικὲς καὶ ρητορικὲς ἱκανότητες, φαίνονται στὸν σοφιστὴ καὶ στοὺς ἀκροατές του τόσο σημαντικά, ὥστε αὐτὸς κανονικὰ ζητᾶ μιὰν ἀποζημίωση γι' αὐτά, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ φτάση σὲ σημαντικὸ ποσό. Ὁ τρόπος τῆς μετάδοσης εἶναι ὁ προφορικὸς σὲ κλειστὰ μαθήματα, κοντὰ στὰ ὁποῖα κάπου κάπου ὑπῆρχαν καὶ δημόσιες διαλέξεις.

1. Γιὰ τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη VS 79. WILH. NESTLE (βλ. παραχ.), 249. M. UNTERSTEINER (ἔκδοση) 1, 2.

2. Ὁ F. HEINIMANN, «Eine vorplatonische Theorie der τέχνη», *Mus. Helv.* 18, 1961, 105, κάμνει πιθανὸ τὸ ὅτι ὁ Πρωταγόρας εἶχε ἤδη ἀναπτύξει μιὰν θεωρία τῆς τέχνης, στὴν ὁποία ζητοῦσε ἀπὸ μιὰν τέχνη μιὰν ὁρισμένη τοποθέτηση σκοπῶν ποὺ διευκόλυναν τὴν ζωή, διαχωρισμὸν ἀπὸ ἄλλες τέχνες καὶ ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ μὲ κατάλληλη ὁδηγία. Ὁ HEINIMANN ὑποθέτει ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ εἶχε ἐπίδραση στοὺς Ἱπποκρατικοὺς (*Περὶ τέχνης* καὶ *Περὶ ἀρχαίης ἰητρικῆς*) καθὼς καὶ στὸν πλατωνικὸ Σωκράτη καὶ στὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Αὐτὲς ὁ σοφιστὴς φροντίζει νὰ τὶς ἀναγγέλλη (*ἐπαγγέλλεσθαι*) μὲ ἕνα εἶδος διακήρυξης. Τὴν τέχνη του τὴν δείχνει τόσο στοὺς λόγους ποὺ ἔχουν προετοιμασθῆ μὲ ἐπιμέλεια ὅσο καὶ στὸν αὐτοσχεδιασμό, πράγμα ποὺ σημαίνει τὴν θεμελίωση μιᾶς ἄσκησης, ποὺ δὲν διακόπηκε ποτὲ πιὰ στὴν ἀρχαιότητα καὶ παραμέριζε ὅλο καὶ περισσότερο στὸ δεύτερο πλάνο τὴν ποίηση ἀπὸ τὴν ζωὴ τοῦ ἔθνους.

Ὅμως ὁ μεγάλος ρόλος τῆς προφορικότητας στὴν δράση τῶν σοφιστῶν δὲν ἀπέκλειε καὶ τὴν διάδοση τῆς διδασκαλίας τους μὲ τὴν μορφὴ βιβλίων. Δυστυχῶς—καὶ σ' αὐτὸ δὲν ἦταν ἐλάχιστη ἡ ἐπίδραση τῶν ἀντιπάλων τους—σχεδὸν ὅλα τὰ ἔργα τῶν σοφιστῶν χάθηκαν. Γιὰ τὴν δημοσίευση τῶν σοφιστικῶν ἐπιδεικτικῶν λόγων (*ἐπιδείξεις*) μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν μιὰν ἰδέα ἡ *Ἑλένη* καὶ ὁ *Παλαμήδης* τοῦ Γοργία· γιὰ σοφιστικὰ διδακτικὰ συγγράμματα στηριζόμαστε σὲ τόσο θλιβερὰ προϊόντα σὰν τὶς *Διαλέξεις* (βλ. παρακ.) ἢ στὸν πιὸ πολύτιμο *Ἀνώνυμο τοῦ Ἰάμβλιχου*. Καὶ ἡ διάλεξη γιὰ τὴν θεραπευτική (*Περὶ τέχνης*), ποὺ περιλαμβάνεται στὸ ἱπποκρατικὸ Corpus, μπορεῖ νὰ χρησιμεύση σὰν παράδειγμα σοφιστικῆς παραγωγῆς, ἔστω κι ἂν ἡ ἀπόδοσή της στὸν Πρωταγόρα ἀνήκει στὸ παρελθόν.

Στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο διαβάζουμε ἕναν πολὺ μεγάλον κατάλογο ἔργων τοῦ Πρωταγόρα, ποὺ συνενώνει τοὺς τίτλους διάφορων τεχνικῶν συγγραμμάτων μὲ ἄλλα, ποὺ θὰ ἀναλυθοῦν παρακάτω. Ὁ κατάλογος θὰ μποροῦσε νὰ ἀναχθῆ στὴν ἀλεξανδρινὴ βιβλιοθήκη, ποὺ θὰ ἐνδιαφέρθηκε καὶ γι' αὐτὸν τὸν σοφιστή. Ἡ κριτικὴ ἐξέταση τῶν τίτλων γίνεται δύσκολη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὰ συνηγοροῦν στὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀποτελοῦν ἁπλῶς τμήματα μεγαλύτερων ἔργων. Ἀσφαλῶς ἡ ἄποψη τοῦ UNTERSTEINER[1], ὅτι ὁ κατάλογος περιλάμβανε μόνο ὑποδιαιρέσεις τῶν *Ἀντιλογιῶν* καὶ ὅτι ὁ τίτλος *Περὶ θεῶν* ἀποτελοῦσε μιὰν τέτοιαν ὑποδιαίρεση, δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιωθῆ σ' αὐτὴν τὴν ἔκταση.

Ἀπὸ τὸν Διογένη πάλι (9,54) ἔχουμε τὴν θετικὴ πληροφορία ὅτι ἡ πρώτη ἐργασία του ποὺ διάβασε ὁ Πρωταγόρας ἦταν ἡ *Περὶ θεῶν*, καὶ κοντὰ σὲ ἄλλα ὀνοματίζεται τὸ σπίτι τοῦ Εὐριπίδη σὰν τόπος τῆς ἀξιομνημόνευτης ἀνάγνωσης. Ὅτι ἡ κατοπινὴ κατηγορία ἐναντίον τοῦ Πρωταγόρα προφανῶς στηριζόταν σ' αὐτὸ κυρίως τὸ σύγγραμμα, δὲν ἀποκλείει τὴν πρώιμη γένεσή του. Τὸ ἔργο ἀρχίζει ἔτσι (B 4): *Γιὰ τοὺς θεοὺς δὲν μπορῶ νὰ ξέρω οὔτε ἂν ὑπάρχουν οὔτε ἂν δὲν ὑπάρχουν οὔτε ποιὰ εἶναι ἡ μορφή τους. Γιατὶ πολλὰ πράγματα ἐμποδίζουν τὴν γνώση: τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἀόρατοι καὶ ἡ συντομία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς*[2]. Καθαρότερα δὲν μποροῦσε νὰ διατυπωθῆ ἕνας ἀγνωστικισμός, ποὺ μὲ μιὰν χειρονομία σβήνει τὶς ἀκτινοβόλες εἰκόνες τοῦ μύθου ἀπὸ τὸν πίνακα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς. Ἂν πίσω ἀπὸ αὐτὴν τὴν διατύπωση κρύβεται μιὰ πλήρης ἄρνηση τῆς θεότητας,

---

1. <Le «Antilogie» di Protagora>, *Antiquitas* 2/3, 1947/48, 34· *I sofisti* (βλ. παρακ.), 17.

2. *περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὔθ' ὡς εἰσὶν οὔθ' ὡς οὐκ εἰσὶν οὔθ' ὁποῖοί τινες ἰδέαν· πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἥ τ' ἀδηλότης καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου.*

δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφασίσουμε. Καμιὰν φορὰ (A 12) κατατάσσουν τὸν Πρωταγόρα μαζὶ μὲ τοὺς ἄθεους, ἐνῶ ὁ Κικέρωνας (*de nat. deor.* 1, 2· 117) τὸν χωρίζει ἀπὸ αὐτούς. Ἡ ὑποχώρηση μπροστὰ στὶς ἔσχατες συνέπειες θὰ ταίριαζε μᾶλλον μὲ τὴν ὑπόλοιπη εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ στοχαστῆ. Μολαταῦτα ὁ Διογένης ἀπὸ τὰ Οἰνόανδα, στὴν μεγάλη ἐπικούρεια ἐπιγραφή[1], λέει ὅτι «*δυνάμει*» ὁ Πρωταγόρας πίστευε τὰ ἴδια ὅπως ὁ ἄθεος Διαγόρας ἀπὸ τὴν Μῆλο, ἦταν ὅμως πιὸ προσεκτικὸς στὴν διατύπωση.

Ἂν ὁ Πρωταγόρας σύμφωνα μὲ τὸν κατάλογο ἔγραψε τὸ *Περὶ τῶν ἐν Ἅιδου*, τότε αὐτὸ πρέπει νὰ ἔγινε μέσα στὰ πλαίσια τοῦ βιβλίου *Περὶ θεῶν* καὶ μὲ τὴν πρόθεση νὰ μειώση τὴν ἀξία τῶν φοβερῶν εἰκόνων τοῦ μύθου.

Τὸ θεμέλιο τῆς δραστηριότητάς του, ποὺ κατευθυνόταν πρὸς τὴν παιδεία τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρώπου, ὁ Πρωταγόρας τὸ ἔθεσε στὸ ἔργο ποὺ ἀργότερα κυκλοφοροῦσε μὲ τὸν ἐπιθετικὸ διπλὸ τίτλο *Ἡ ἀλήθεια ἢ οἱ λόγοι ποὺ νικοῦν (Ἀλήθεια ἢ καταβάλλοντες)*. Ἄρχιζε μὲ τὴν φράση πού, στὴν «γιγαντομαχία» γιὰ τὴν φύση τοῦ ὄντος, γιὰ τὴν ὁποία μιλᾶ μιὰν φορὰ ὁ Πλάτωνας (*Σοφ.* 246a), ὁρίζει τὴν μιὰν ἀπὸ τὶς δυὸ ἀντίθετες θέσεις: *γιὰ ὅλα τὰ πράγματα μέτρο εἶναι ὁ ἄνθρωπος· γι' αὐτὰ ποὺ ὑπάρχουν, ὅτι ὑπάρχουν, γι' αὐτὰ ποὺ δὲν ὑπάρχουν, ὅτι δὲν ὑπάρχουν*[2]. Δώσαμε μιὰν ὁμαλὴ ἀπόδοση τῆς φράσης, χωρὶς νὰ τὴν φορτώνουμε μὲ τὸν προβληματισμὸ τῆς σύγχρονης συζήτησης[3]. Θὰ μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ νομίζουμε ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ κατὰ πόσο ἡ φράση αὐτὴ ἀναφέρεται μόνο στὴν θεωρία τῆς γνώσης καὶ κατὰ πόσο ἐκτείνεται στὸν χῶρο τῆς ἠθικῆς, ἂν μὲ τὰ *χρήματα* νοοῦνται ἀντικείμενα ἢ ποιότητες ἢ ἀξίες, ἂν ὁ *ἄνθρωπος* πρέπει νὰ νοηθῆ γενικὰ ἢ ἀτομικά, ὅλα αὐτὰ ἀπαιτοῦν ἀπὸ τὶς λέξεις διαφοροποιήσεις ποὺ δὲν περιλαμβάνονται καθόλου σ' αὐτές. Καὶ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας κυριαρχεῖ ἡ διαδοχὴ δράσης καὶ ἀντίδρασης, καὶ ἔτσι ἡ φράση αὐτὴ πρέπει καταρχὴν νὰ νοηθῆ σὰν ἐπίθεση. Περιέχει τὴν διαμαρτυρία ἐναντίον τοῦ ἐλεατικοῦ χωρισμοῦ τῆς αἰσθησιακῆς ἀντίληψης καὶ τῆς πραγματικότητας, ἐναντίον τοῦ αἰτήματος μιᾶς ἀπόλυτης, ἀμετάβλητης οὐσίας, ποὺ εἶναι προσιτὴ μόνο στὴν σκέψη. Αὐτὴ ἡ ἄποψη ὑποστηρίζεται θαυμάσια ἀπὸ μιὰν παρατήρηση τοῦ Πορφύριου γιὰ ἕνα σύγγραμμα τοῦ Πρωταγόρα *Περὶ τοῦ ὄντος* (B 4), ποὺ ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὴν *Ἀλήθειαν*. Τὸ σύγγραμμα κατευθυνόταν ἐναντίον ἐκείνων ποὺ θεωροῦσαν τὸ ὂν σὰν ἕνα καὶ μοναδικὸ καὶ ἑπομένως ἀπόλυτο. Ἔτσι ἡ σκέψη τοῦ Πρωτα-

---

1. ἀπόσπ. 12 c. 2, 1 σ. 19 William = VS 80 A 23.

2. B 1 *πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν.*

3. Καλὰ ὁ E. Kapp, *Gnom.* 12, 1936, 71. Διεξοδικὰ καὶ αὐθαίρετα (καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἑρμηνεῖες τῶν σοφιστῶν) ὁ M. Untersteiner, *I sofisti* (βλ. παραπ.), 96· ἐκεῖ ἡ φράση σημαίνει τάχα: ὁ ἄνθρωπος εἶναι κυρίαρχος ὅλων τῶν ἐμπειριῶν. Πβλ. ἐπίσης E. Schwartz, *Ethik der Griechen*. Στουττγ. 1951, 77. E. Wolf, *Griech. Rechtsdenken*. 2. Φραγκφ. 1952, 21. Μερικὴ βιβλιογραφία στοῦ B. M. W. Knox, *Oedipus at Thebes*. New Haven 1957, 208,

γόρα βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τοῦ Παρμενίδη, καὶ μολαταῦτα ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρὰ στενὰ συνδεμένη μὲ αὐτήν. Γιατὶ στὴν φράση *μέτρον-ἄνθρωπος* ἐπιτρέπεται νὰ ἰδοῦμε ξανὰ τὴν παρμενιδικὴ ἑνότητα τῆς σκέψης καὶ τοῦ εἶναι, ἡ ὁποία τώρα πιὰ μεταφέρεται ριζοσπαστικὰ στὸν ἀτομικὸ ἄνθρωπο, ποὺ αἰσθάνεται καὶ σκέφτεται[1]. Ἡ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιηθῆ αὐτὴ ἡ φράση ἀφορᾶ τὸν ἀτομικὸ ἄνθρωπο. Ὅποιος θέλει νὰ ἀρνηθῆ αὐτὸ τὸ πράγμα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδώση στὸν Πλάτωνα ἢ λάθος ἢ σκόπιμη παρερμηνεία, γιατὶ ὁ ἴδιος στὸν *Θεαίτητο* (152a) ἑρμηνεύει τὴν φράση ἔτσι: «...*ἐννοεῖ δηλ. τὰ ἑξῆς: ὅπως φαίνονται σὲ μένα τὰ καθέκαστα πράγματα, ἔτσι εἶναι γιὰ μένα, κι ὅπως φαίνονται σὲ σένα, ἔτσι εἶναι γιὰ σένα· κι ἐσὺ κι ἐγὼ εἴμαστε ἄνθρωποι*». Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ἡ φράση βρίσκεται καὶ στὸν *Κρατύλο* (386a). Ὅποιος ὅμως θὰ ἤθελε νὰ ἐπιμένη νὰ δυσπιστῆ ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα, θὰ ἔπρεπε πρῶτα νὰ ἐξετάση χωρία ἄλλων συγγραφέων[2], στοὺς ὁποίους φαίνεται ἀρκετὰ καθαρὰ ὅτι μέσα στὴν φράση *μέτρον-ἄνθρωπος* θὰ ἐννοήσουμε τὴν λ. *ἕκαστος*, ἡ ὁποία θὰ ἀφορᾶ τὸν κάθε ἄνθρωπο.

Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξη καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι στὴν φράση ποὺ ἀναλύσαμε, ἕνας ἀπεριόριστος σχετικισμὸς μπαίνει σὲ ὅλες τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις ἀξιῶν καὶ περιέχεται σὰν δυνατότητα. Ἕνα ἄλλο πρόβλημα εἶναι ἂν ὁ Πρωταγόρας, ποὺ ἤθελε βέβαια πρῶτα πρῶτα νὰ γκρεμίση μιὰν ἀντίπαλη θέση, οἰκοδομώντας τὴν δική του ἔβγαλε πέρα τὸν σχετικισμὸ αὐτὸν μὲ συνέπεια. Ἐδῶ λοιπὸν ἐμφανίζεται σὲ σημαντικὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ριζοσπαστισμὸ μερικῶν διαδόχων του, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁπωσδήποτε αὐτὸς δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις. Στὸν *Θεαίτητο* τοῦ Πλάτωνα (166d) διαβάζουμε μιὰν ὑπεράσπιση τῆς διδασκαλίας τοῦ Πρωταγόρα, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν φράση *μέτρον-ἄνθρωπος*. Εἶναι σύμφωνο μὲ τὴν γραμμή του, τὸ ὅτι ἡ γεύση τοῦ ὑγιοῦς ἀνθρώπου, ποὺ γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα εἶναι ἀντίθετη ἀπὸ τοῦ ἄρρωστου, ἀναγνωρίζεται καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις τὸ ἴδιο ἀληθινὴ καὶ ἔγκυρη. Ὁπωσδήποτε ὅμως—κι ἐδῶ ὁ Πρωταγόρας μᾶς πιάνει ἀπὸ τὸ χέρι καὶ πηδᾶ μαζί μας πάνω ἀπὸ ἕνα χάσμα—ἡ κατάσταση τοῦ ὑγιοῦς εἶναι καλύτερη ἀπὸ τοῦ ἄρρωστου, καί, γι' αὐτό, καθῆκον τοῦ γιατροῦ εἶναι νὰ τὸν ξανακάμη καλά, γιὰ νὰ ξαναβρῆ καὶ τὰ αἰσθήματα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν κατάσταση τῆς ὑγείας, ὅπως μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ὁ παιδαγωγὸς πρέπει νὰ ὁδηγήση τὸν μαθητή του κι ὁ πολιτικὸς νὰ ἀποκαταστήση τὴν «καλύτερη» κατάσταση γιὰ τὴν κοινότητα. Ἀκούσαμε ὅμως στὴν ἀρχὴ τοῦ ἴδιου κεφαλαίου ὅτι ὁ καθένας ἀπὸ μᾶς ἀποτελεῖ τὸ μέτρο τῶν πραγμάτων, ποὺ γιὰ τὰ ἄτομα ἐμφανίζονται μὲ χιλιόμορφες διαφορὲς καὶ μόνο μὲ αὐτὴν τὴν ἐμφάνιση ὑπάρχουν γι' αὐτούς. Ἐδῶ λοιπὸν δημιουργεῖται τὸ πρόβλημα, ἀπὸ ποῦ ἔρχονται στοὺς ἀνθρώπους τὰ μέτρα γιὰ τὸ «καλύτερο» ἢ τὸ «χει-

---

1. O. Gigon, *Hermes* 71, 1936, 206. F. Heinimann, *Nomos und Physis*. Schw. Beitr. 1, Βασιλεία 1945, 117.

2. Ἀριστοτ., *Μετὰ τὰ φυσ.* 1062 b 14. Σέξτ., *Πυρρών. ὑ.* 1, 216=VS 80 A 14· καὶ ὁ Πλάτωνας χρησιμοποιεῖ τὴν λέξη στὴν Ἀπολογία, ὅπως ὀνομάζεται, τοῦ Πρωταγόρα στὸν *Θεαίτητο* 166d.

ρότερο», πού ξεπερνοῦν κάθε τὶ ἀτομικό. Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι πολὺ εὔκολη, ἂν ἡ φράση *μέτρον-ἄνθρωπος* πρόκειται νὰ τηρηθῆ μὲ συνέπεια. Στὴν καλύτερη περίπτωση καταλήγουμε σ' ἕναν ἁπλοϊκὸν ὠφελιμισμό. Μολαταῦτα ἡ ἀπόπειρα τοῦ Πρωταγόρα νὰ δώση λύση, μπορεῖ νὰ νοηθῆ καλύτερα, ἂν στραφοῦμε πρὸς τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν φύση καὶ τὴν γένεση τοῦ κράτους.

Γιὰ τὰ προβλήματα αὐτὰ ὁ Πρωταγόρας διατύπωσε τὶς ἀπόψεις του σὲ ἕνα σύγγραμμα *Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως*, καὶ μποροῦμε μὲ ἐμπιστοσύνη νὰ ἀναγνωρίσουμε τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀπόψεών του σ' ἕνα τμῆμα τοῦ ὁμώνυμου μὲ αὐτὸν πλατωνικοῦ διαλόγου (320c κέ). Στὸν μύθο ποὺ ἀπαγγέλλει ἐκεῖ καὶ στὸν ὁποῖο ἀποφεύγει ρητὰ μιὰν πραγμάτευση τοῦ θέματος σύμφωνη μὲ τὸν Λόγο, δίνει μιὰν θεωρία γιὰ τὴν γένεση τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, ποὺ τὸν ξεκινᾶ κάτω ἀπὸ πρωτόγονες συνθῆκες. Ὁ ἄνθρωπος, ποὺ γιὰ τὸν ἀγώνα τῆς ζωῆς εἶναι ἐξοπλισμένος χειρότερα ἀπὸ τὰ ζῶα, δὲν μπορεῖ νὰ ζήση ἀπομονωμένος, παρ' ὅλο ποὺ ὁ Προμηθέας τοῦ χάρισε τὴν φωτιά. Ὡστόσο οἱ ἀπόπειρες γιὰ τὴν συνένωση ἀποτυγχάνουν ἀπὸ τὴν ἔλλειψη σημαντικῶν προϋποθέσεων, καὶ καταλήγουν σ' ἕναν πόλεμο ὅλων πρὸς ὅλους. Τότε ὁ Δίας στέλλει μὲ τὸν Ἑρμὴ τὴν *αἰδῶ* καὶ τὴν *δίκην* (ἠθικότητα-δικαιοσύνη) στοὺς ἀνθρώπους κι ἔτσι τοὺς κάμνει δυνατὴ τὴν κρατικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ τους.

Ἡ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης ποὺ ὑπάρχει σ' αὐτὴν τὴν διήγηση, βρίσκεται φυσικὰ σὲ ὀξύτατην ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀπαισιόδοξη εἰκόνα ποὺ ὁ Ἡσίοδος ζωγραφίζει στὰ *Ἔργα*, γιὰ τὴν παρακμὴ ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν διαδοχὴ τῶν αἰώνων τοῦ κόσμου. Ἀπεριόριστη αἰσιοδοξία γιὰ τὴν πρόοδο βρίσκεται τόσο στὴν φύση τῆς σοφιστικῆς ὅσο καὶ στὸν διαφωτισμὸ τῶν νεότερων χρόνων.

Ὅταν ἀφαιρέσουμε τὸ περικάλυμμα τοῦ μύθου, εἰσδύουμε στὴν πεποίθηση τοῦ Πρωταγόρα ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἔχει μέσα του ἀπὸ τὴν φύση τὸ αἴσθημα τῆς ἠθικότητας καὶ τῆς δικαιοσύνης. Τὶς ἐξαιρέσεις ἀπὸ τὸν κανόνα, δηλ. τοὺς ἀνθρώπους ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν καθόλου σ' ἕνα κοινωνικὸ σύστημα, ἡ κοινότητα εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ τοὺς παραμερίζη σκοτώνοντάς τους. Μολαταῦτα ἡ συνηθισμένη ἔμφυτη ἱκανότητα γιὰ τὶς πολιτικὲς ἀρετές, μόνη της δὲν εἶναι ἀρκετή, καὶ πρέπει νὰ ἀναπτυχθῆ μὲ τὴν παιδεία. Ἡ σημασία αὐτῆς ἐδῶ, βασικὴ γιὰ ὅλην τὴν σοφιστική, προβάλλει μὲ ἰδιαίτερη καθαρότητα ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν συμφραζόμενων. Σ' ἕνα σημαντικὸ ἀπόσπασμα (B 3) ἀκοῦμε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ μάθηση χρειάζεται τὴν φυσικὴ ἱκανότητα *(φύσις)* καὶ τὴν ἄσκηση *(ἄσκησις)*. Ὁ Πρωταγόρας δὲν ἀντιθέτεται—κι ἐδῶ ἐπίσης χωρὶς ριζοσπαστικότητα—ἄμεσα πρὸς τὴν ἀρχαϊκὴ-κλασσικὴ πεποίθηση γιὰ τὴν ἀποφασιστικὴ ἀξία τῆς φυσικῆς ἱκανότητας, βάζει ὅμως κοντά της μὲ ὅμοιαν ἔμφαση τὴν παιδαγωγικὴ ἐπίδραση[1]. Σκεφτόμαστε τὸ γέλιο τοῦ Πινδάρου γιὰ τοὺς «διαβασμένους» καὶ βλέπουμε σ' αὐτὴν

1. Στὸν Πλάτωνα (*Πρωτ.* 323d) ὁ Πρωταγόρας ὀνοματίζει τὴν παιδαγωγικὴ τριάδα: *ἐπιμέλεια, ἄσκησις, διδαχή.*

τὴν παιδαγωγικὴ αἰσιοδοξία ἕνα καινούργιο στοιχεῖο, ποὺ ἐξασφαλίζει στὸν σοφιστὴ πάνω ἀπὸ ὅλα τὴν βάση τῆς δραστηριότητάς του. Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα ὁ Πρωταγόρας τοῦ Πλάτωνα, ποὺ καὶ σ' αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸν ταυτίσουμε μὲ τὸ ἱστορικὸ πρόσωπο, δίνει καὶ στὴν τιμωρία μόνο τὴν ἔννοια ἑνὸς παιδαγωγικοῦ μέτρου.

Ὁ Πρωταγόρας ξέφυγε τὸν κίνδυνο νὰ καταστρέψη μὲ τὴν σχετικοποίηση τὰ θεμέλια τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Συμβιβάσθηκε μὲ τὸν Νόμο, εἴτε τὸν ἐννοοῦμε σὰν τὸ ἔθιμο τῆς παράδοσης εἴτε σὰν τὸν νόμο τοῦ κράτους. Ἀπέναντι στὸν νόμο δὲν ἐμφανίζεται ἀκόμα στὸν Πρωταγόρα μὲ ἀπαιτήσεις παντοδυναμίας τὸ ἄτακτο δίκαιο τῆς φύσης σὰν μιὰ ἀκαταμάχητη ἀντιδύναμη. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ἀγνοήσουμε ὅτι ἡ γραμμὴ ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν φράση *μέτρον-ἄνθρωπος* στὸν σχετικισμό, παρουσιάζει σὲ ἕνα ἀποφασιστικὸ χωρίο ἕνα ρῆγμα, καὶ ἡ εἰσαγωγὴ γενικῶν ἀξιῶν ὅπως τῆς ἠθικότητας καὶ τῆς δικαιοσύνης σ' ἕναν κόσμο στὸν ὁποῖο μόνο ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τὸ μέτρο, δημιουργεῖ τὴν πιὸ μεγάλη δυσκολία. Ὁ Πρωταγόρας τὰ βόλεψε μὲ κάτι ποὺ μοιάζει βοηθητικὸ κατασκεύασμα, ὅταν δίνει ἰδιαίτερο κύρος στὸν νόμο τοῦ κράτους γιατὶ εἶναι νόμος ἑνὸς συνόλου. Ὄχι δηλ. πὼς θὰ προέρχονταν ἀπόλυτα ἔγκυροι θεσμοὶ ἀπὸ τὴν κοινὴ φύση τῶν ἀνθρώπων· οἱ νόμοι τῶν ἐπιμέρους πόλεων καὶ κρατῶν διαφέρουν τελείως μεταξύ τους—αὐτὸ τὸ εἶχε κιόλας ἰδεῖ στὴν ἰωνικὴ *ἱστορίην*—, καὶ στὸν *Θεαίτητο* (167c) δίνεται ρητὰ σὰν διδασκαλία τοῦ Πρωταγόρα τὸ ὅτι γιὰ κάθε πόλη δίκαιο καὶ ὡραῖο εἶναι αὐτὸ ποὺ ἡ ἴδια θεωρεῖ τέτοιο, καὶ μόνο τόσον χρόνο, ὅσον τὸ ἐφαρμόζει. Ἔτσι ὁ σχετικισμὸς σὲ μιὰν ἀξιοθαύμαστη σύνθεση ἑτερόκλητων στοιχείων διατηρεῖ τὰ δικαιώματά του, χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ θυσιαστῆ ἡ ἐξουσία τοῦ κράτους καὶ μαζί της ὁ σκοπὸς τῆς σοφιστικῆς, τὸ νὰ ἐκπαιδεύη δηλ. τοὺς ἀνθρώπους γι' αὐτό.

Τὸ πιὸ ἐκτεταμένο ἔργο τοῦ Πρωταγόρα πρέπει νὰ ἦταν οἱ *Ἀντιλογίες (Ἀντιλογίαι)*, γιατὶ μόνο γι' αὐτὲς παραδίνεται ὁ ἀριθμὸς δυὸ βιβλίων. Γιὰ τὸ περιεχόμενό τους δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε μιὰν καθαρὴ ἀντίληψη, καὶ τὸ πράγμα δὲν γίνεται πιὸ εὔκολο μὲ τὴν βεβαίωση τοῦ Ἀριστόξενου (VS 80 B 5), ὅτι ἡ *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα σχεδὸν ὁλόκληρη βρισκόταν μέσα στὶς *Ἀντιλογίες* τοῦ Πρωταγόρα. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πάρη μιὰν πολὺ γενικὴ ἔνδειξη γιὰ τὸ περιεχόμενο ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου (9, 51), ὅτι γιὰ κάθε πράγμα ὑπάρχουν δυὸ λόγοι, ποὺ εἶναι ἀντίθετοι ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλον. Πρόθεση τοῦ ἔργου θὰ ἦταν νὰ βρῆ αὐτὴν τὴν ἀντίθεση στοὺς διάφορους τομεῖς τῆς ζωῆς. Εἶναι πολὺ φυσικὸ ὅτι τὰ προβλήματα τῆς κρατικῆς ζωῆς καὶ τοῦ δικαίου εὕρισκαν ἰδιαίτερη προσοχή, καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονὸς εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξηγηθῆ καὶ ἡ ὑπερβολικὴ ἄποψη τοῦ Ἀριστόξενου. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν *δισσῶν λόγων* μπορεῖ πάλι κι αὐτὴ νὰ ἔχη διπλὴ σημασία: ἢ τὴν βαρυσήμαντη ἀναγνώριση, ὅτι ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται μέσα σ' ἕναν κόσμο ἀπὸ ἀντινομίες, ἢ τὴν προτροπὴ πρὸς τὸν ἐπιδέξιο ρήτορα νὰ μοιράζη τὸ φῶς καὶ τοὺς ἴσκιους ἀνάλογα μὲ τὸ τὶ συμφέρει στὴν ἄποψή του. Μὲ αὐτὴν τὴν τελευταία σημασία ἀντιλαμβανόταν κιόλας ἡ ἀρχαιότητα τὰ λόγια τοῦ Πρωταγόρα στὶς προγραμματικές του δηλώσεις *(ἐπάγγελμα)*: νὰ κάμνη

τὴν ἀδυνατότερη ἄποψη ἰσχυρότερη *(τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν)*. Γιὰ τὸν Πρωταγόρα μιὰ τέτοια δυνατότητα ἔβγαινε μονάχη της ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν *δισσῶν λόγων*, καὶ σίγουρα αὐτὸς δὲν ἤθελε μὲ αὐτὸ νὰ διαδώση μόνο ρητορικὰ τεχνάσματα. Δὲν εἶναι δυνατὸ ὅμως νὰ παραγνωρισθῆ τὸ ὅτι δημιούργησε τὶς θεωρητικές του προϋποθέσεις.

Γιὰ τὸν Πρωταγόρα ἰσχύει σὲ ἰδιαίτερον βαθμὸ αὐτὸ ποὺ εἶπε ὁ Πρόδικος (Β 6) γιὰ τοὺς σοφιστές: ὅτι αὐτοὶ εἶναι κάτι ἀνάμεσα στοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς πολιτικούς, πράγμα ποὺ σημαίνει κυρίως, ἀγωνιστὲς μὲ τὸν λόγο. Ἔτσι ἀπὸ τὴν δράση τοῦ Πρωταγόρα ξεκινοῦν διάφορες γραμμές, ποὺ περιπλέκονται μὲ πολλαπλοὺς τρόπους μέσα στὴν πλούσια διαφοροποιημένην ὁμάδα τῶν σοφιστῶν καὶ παίρνουν ἐπιπλέον, χάρη στὸν Γοργία, μιὰν ἰδιαίτερη ἔμφαση. Ἐδῶ πρέπει κάθε συστηματοποίηση νὰ παραλείψη τὶς λεπτομέρειες· μολαταῦτα θὰ εἶναι χρήσιμο νὰ κατατάξη κανεὶς κοντὰ στὸν ἱδρυτὴ τῆς κίνησης δυὸ ἀνθρώπους ποὺ στέκονται δίπλα του μὲ κάποιαν αὐτοτέλεια, χωρὶς νὰ ἀφήνουν νὰ φανῆ ἐπίδραση τοῦ Γοργία. Ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Πρόδικος, ὀνομάζεται μάλιστα καὶ μαθητὴς τοῦ Πρωταγόρα, ἡ ἀρχαία παράδοση ὅμως εἶναι τόσο εὔκολη γιὰ τέτοιες συνδέσεις, ποὺ οἱ εἰδήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν ἔχουν μεγάλη σημασία.

Ὁ Πρόδικος κατάγεται ἀπὸ ἰωνικὴ περιοχή, ἀπὸ τὴν Ἰουλίδα τῆς Κέας, ὅπου γεννήθηκε σύμφωνα μὲ μιάν πιθανὴ ἄποψη ἀνάμεσα στὰ 470 καὶ 460. Ξέρουμε ὅτι καμιὰν φορὰ ἀντιπροσώπευε τὰ συμφέροντα τῆς πατρίδας του στὴν Ἀθήνα, πράγμα ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία τοῦ ἔδινε τὴν εὐκαιρία νὰ διδάσκη. Κατὰ τὰ ἄλλα τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸν πλατωνικὸ *Πρωταγόρα*, ὅπου σκεπασμένος προσεκτικὰ μὲ πολλὲς κουβέρτες, διδάσκει ἀπὸ τὸ κρεβάτι, σὰν ἕνας σοφὸς ποὺ δὲν ἐπιζητοῦσε τὴν δημοσιότητα στὸν ἴδιο βαθμὸ μὲ τοὺς συναδέλφους του. Μὲ αὐτὴν τὴν εἰκόνα συμφωνεῖ τὸ ὅτι τὰ φωνητικά του μέσα ἦταν ἀνεπαρκῆ (VS 84 A 1a *δυσήκοον καὶ βαρὺ φθεγγόμενος*), καὶ ἔχουμε πληροφορίες γιὰ λόγους του ποὺ τοὺς διάβαζε, δὲν ἔχουμε ὅμως γιὰ τὸ ὅτι αὐτοσχεδίαζε. Σύμφωνα μὲ τὴν *Ἀπολογία* τοῦ Πλάτωνα, (19e) φαίνεται ὅτι ζοῦσε ἀκόμα τὴν ἐποχὴ τῆς δίκης τοῦ Σωκράτη, ὅπως καὶ ὁ Γοργίας καὶ ὁ Ἱππίας.

Στὴν διδασκαλία του, ποὺ τοῦ προσπόριζε ἄφθονα χρήματα, ἰδιαίτερον ρόλο ἔπαιζαν οἱ γλωσσικὲς ἔρευνες. Τέτοια ἐνδιαφέροντα ἐμφανίζονται καὶ στὸν Δημόκριτο καὶ τὸν Πρωταγόρα, ὁ Πρόδικος ὅμως τὰ προώθησε κυρίως πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἔρευνας τῶν συνωνύμων[1]. Ἡ συχνὰ ἐξεζητημένη προσπάθειά του νὰ ἀνακαλύψη διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ σημασιολογικὰ συγγενικὲς λέξεις, πήγαινε παράλληλα μὲ τὴν διάκριση τῶν ἐννοιῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σ' αὐτὴν τὴν ἀλληλουχία ἐμφανίζεται τὸ ρῆμα *διαιρεῖν* (A 17, 19), γιατὶ πραγματικὰ ἡ δραστηριότητα τοῦ Πρόδικου προετοιμάζει ἐκείνην τὴν διαίρεση, ποὺ ἔγινε σημαντι-

---

1. P. M. Gentinetta, *Zur Sprachbetrachtung bei den Sophisten und in der stoisch-hellenistischen Zeit.* Διδ. διατρ. Ζυρίχη 1961.

κὸ μεθοδικὸ ὄργανο τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας.

Ἡ συνωνυμικὴ ἀποτελοῦσε τὸ περιεχόμενο παραδόσεων, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ συλλάβουμε τὴν γραπτή τους ἀποκρυστάλλωση· λίγες εἶναι οἱ γνώσεις μας γιὰ ἄλλα συγγράμματα τοῦ Πρόδικου. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τὰ κατάγραψαν μαζὶ μὲ τὰ ρητορικὰ συγγράμματα, ἐνῶ στὸ σχόλ. Ἀριστοφ. *Ὄρν.* 692 κατατάσσονται στὴν φιλοσοφία. Μιὰ ἀκόμα ἔνδειξη γιὰ τὴν ἐνδιάμεση θέση αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Ἕνας τίτλος *Περὶ φύσεως* ἢ *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* μένει ἀμφίβολος, ἐνῶ πιστεύουμε ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ WILHELM NESTLE[1] ξέρουμε κάτι περισσότερο γιὰ τὶς *Ὧρες* (*Ὧραι*). Ἐπειδὴ δὲν μποροῦμε νὰ καθορίσουμε ἀκριβέστερα τὴν χρονολογία αὐτοῦ τοῦ ἔργου, μένει πιθανὴ μιὰ μεταγενέστερη τοποθέτηση καὶ μαζί της ἡ δυνατότητα ὅτι ἔχουμε νὰ κάμουμε ἐδῶ μὲ ἕναν τίτλο ποὺ τὸν ἔδωσε ἤδη ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὶς *Ὧρες* τὶς φανταζόταν σὰν θεὲς τῆς εὐφορίας, γιατὶ ἡ γεωργία σὰν θεμέλιο τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ ἔπαιζε σημαντικὸν ρόλο μέσα στὸ σύγγραμμα. Βλέπουμε ὅτι ἡ θέση τοῦ προβλήματος ἐσυγγένευε μὲ τοῦ βιβλίου τοῦ Πρωταγόρα *Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως*, ἔστω κι ἂν ἡ πραγμάτευση ἦταν διαφορετικὴ καὶ τὸ κέντρο τοῦ βάρους ἔπεφτε στὴν γεωργία. Μὲ πολὺ μεγάλη πιθανότητα ἀποδίνουμε στὶς *Ὧρες* τὶς σκέψεις τοῦ Πρόδικου γιὰ τὴν γένεση τῆς θρησκείας, σὰν ἀντίδρασης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὶς φυσικὲς συνθῆκες τῆς ὕπαρξής του. Σὲ μιὰν πρώτη βαθμίδα ὁ ἄνθρωπος θεώρησε τὶς δυνάμεις καὶ τὰ δῶρα τῆς φύσης σὰν κατευθείαν θεϊκά, ἐνῶ σὲ μιὰν δεύτερη, ἀπὸ ἀναλογία μὲ τὶς δικές του τεχνικὲς ἱκανότητες, παραδέχτηκε εὐεργετικοὺς ἐφευρέτες, ποὺ τοὺς ὕψωσε σὲ θεούς. Τέτοιος ὀρθολογισμὸς ἔχει προετοιμασθῆ στὴν ἰωνικὴ σκέψη καὶ εἶναι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἕνα προοίμιο γιὰ τὴν θεωρία τοῦ Εὐήμερου. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Πρόδικου στὴν ἀρχαιότητα πότε πότε[2] ἀνάμεσα στοὺς ἄθεους εἶχε σοβαρὴ δικαιολογία.

Τὸ στολίδι τῶν *Ὡρῶν* ἦταν ἡ ἀλληγορία γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ ἡ Ἀρετὴ καὶ ἡ Κακία τὸν συνάντησαν σὰν δυὸ γυναῖκες μὲ διαφορετικὸ παράστημα καὶ φορεσιά. Πρόγονοι τῆς διήγησης αὐτῆς εἶναι ἡ γνήσια ποίηση τοῦ Ἡσίοδου γιὰ τοὺς δυὸ δρόμους τῆς ζωῆς (*Ἔργα* 286) καὶ ὁ μύθος γιὰ τὴν ἐκλογὴ καὶ τὴν κρίση τοῦ Πάρη, ὅπως τὸν διατύπωσε ὁ Σοφοκλῆς μὲ ἠθικοπλαστικοὺς τόνους[3] στὸ σατυρικό του δράμα *Κρίσις*. Ὅμως ἡ διήγηση τοῦ Πρόδικου δὲν εἶναι οὔτε ποίηση οὔτε μύθος· βρίσκεται στὴν ἀρχὴ μιᾶς ἀτέλειωτης σειρᾶς ἀπὸ ἀλληγορίες ποὺ εἶναι ἐγκεφαλικὰ κατασκευάσματα, καὶ δὲν ἔχει πιὰ καμιὰν σχέση μὲ τὴν ἀναγνώριση θεϊκῶν δυνάμεων, ἡ ὁποία στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ στήριζε τὶς διηγήσεις μὲ παράλληλα θέματα κι ἔδινε σ' αὐτὲς περιεχόμενο. Εἶναι συμπτωματικό, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ξενοφώντας (*Ἀπομν.* 2, 1, 21) ἐπανέλαβε τὴν διήγηση διεξοδι-

1. ‹Die Horen des Prodikos›, *Herm.* 71, 1936, 151. *Griech. Studien.* Στουττγ. 1948, 403.
2. Σέξτ. Ἐμπ., *Πρὸς Μαθημ.* 9, 51. Κικέρ., *de nat. deor.* 1, 118.
3. BR. SNELL, *Die Entdeckung des Geistes*, 3. ἐκδ. Ἀμβοῦργο 1955, 327.

κότατα. Ἡ ἐπίδρασή της ὑπῆρξε τεράστια κι ἐκδηλώθηκε μὲ τὸν πιὸ παράδοξο τρόπο στὸ σύμβολο *Y*, ποὺ ἐμφανίζεται στὸν 1. αἰ. μ.Χ. καὶ ἀποδινόταν στὸν Πυθαγόρα. Τὸ γράμμα ἀπεικονίζει μὲ τὸ σχῆμα του τὸ τρίστρατο, πάνω στὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἀποφασίση ὁ Ἡρακλῆς καὶ κάθε ἄνθρωπος ὕστερα ἀπὸ αὐτόν.

Ὁ Πρωταγόρας στὸν ὁμώνυμο διάλογο τοῦ Πλάτωνα ἐπιτίθεται ἐναντίον ἐκείνων τῶν σοφιστῶν ποὺ φορτώνουν τοὺς μαθητές τους μὲ κάθε λογῆς εἰδικὲς γνώσεις, ὅπως μαθηματικά, ἀστρονομία καὶ μαντική, καὶ τὸ κάμνει μὲ μιὰν λοξὴ ματιὰ πρὸς τὸν Ἱππία, ποὺ εἶναι παρὼν (318e). Αὐτὸς εἶναι ὁ πιὸ κατηγορηματικὸς ἐκπρόσωπος ἐκείνης τῆς σοφιστικῆς κατεύθυνσης, ἡ ὁποία θέλει νὰ ὁλοκληρωθῆ μέσα στὴν παντογνωσία καὶ τὴν παντεχνία. Μὲ τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴν Ἦλιδα ἀντιπροσώπευε ἀνάμεσα στοὺς σοφιστὲς τὴν Πελοπόννησο. Σὰν τοὺς συντρόφους του, ταξίδεψε κι αὐτὸς πάρα πολὺ μέσα στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ἀντιπροσώπευσε τὴν πατρίδα του σὲ διάφορες ἀποστολές, καὶ κέρδισε μὲ τὶς ὁμιλίες του ἄφθονα χρήματα. Τὸ ταξίδι στὴν' Ολυμπία ἦταν ἰδιαίτερα κοντινὸ γι' αὐτὸν τὸν Ἠλεῖο, καὶ τὸ φρόντιζε μάλιστα μὲ μεγαλοπρέπεια, φορώντας πορφυρὸν μανδύα, ὅπως ἀργότερα οἱ διάσημοι σοφιστὲς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Ἐκεῖ μάλιστα καυχήθηκε ὅτι ὅλα ὅσα φοροῦσε στὸ σῶμα του, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ δαχτυλίδι, τὰ εἶχε φτειάξει μὲ τὰ χέρια του (Πλάτ., *Ἱππ. ἐλ.* 368b). Ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πέννα τὰ κατάφερνε τὸ ἴδιο καλὰ ὅλα. Σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο χωρίο τοῦ Πλάτωνα, ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ἔπος, τὴν τραγωδία, τὸν διθύραμβο, καὶ ἰδιαίτερα διεξοδικὰ μὲ τὴν πεζογραφία. Γιὰ τὸ τελευταῖο ἔχουμε μερικοὺς τίτλους, ποὺ μᾶς λὲν λίγα πράγματα, ὅπως *Ἐθνῶν ὀνομασίαι ἢ Συναγωγή,* δὲν ξέρουμε ποιῶν πραγμάτων, σύμφωνα ὅμως μὲ σκόρπιες εἰδήσεις φανταζόμαστε ὅτι τὸ περιεχόμενο θὰ ἦταν πολὺ ποικίλο. Ὁ Ἱππίας ἀσχολήθηκε μὲ τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς τότε προσιτὲς περιοχὲς τῆς γνώσης, κι ἂν σ' αὐτὴν τὴν σειρὰ βρίσκουμε Ἀριθμητική, Γεωμετρία, Ἀστρονομία, Γραμματική, Ρητορική, Διαλεκτική, καὶ Μουσική, μποροῦμε ἐδῶ, ἀσφαλῶς ἀκόμα χωρὶς συστηματοποίηση, νὰ ἀναγνωρίσουμε τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀργότερα συναπαρτίζουν τὴν ἔννοια τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς μόρφωσης[1].

Ἴσως, κάτω ἀπὸ τὴν ἐντύπωση τῶν δυὸ διαλόγων τοῦ Πλάτωνα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱππία, νὰ δείχνουμε πολὺ περιορισμένην ἐκτίμηση στὴν δραστηριότητα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὁπωσδήποτε ὅμως ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα του, ἡ *Ὀλυμπιονικῶν ἀναγραφή,* πρόσφερε τὴν ὄχι μικρὴ ὑπηρεσία ὅτι ἔδωσε στὴν ἑλληνικὴ χρονολογία ἕνα σταθερὸ θεμέλιο. Πολὺ θὰ θέλαμε νὰ ξέραμε περισσότερα γιὰ τὶς ἑρμηνεῖες του τῶν ποιητῶν, στὶς ὁποῖες, ὅπως καὶ σὲ συγγενικὲς προσπάθειες ἄλλων σοφιστῶν, βρίσκονται οἱ ἀρχὲς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας. Γιὰ νὰ συγκρατῆ τὸ πλῆθος τῶν γνώσεών του ὁ Ἱππίας χρησιμοποιοῦσε τὴν μνημοτεχνική, μὲ τὴν ὁποία ἀσχολήθηκε συστηματικά.

Στὰ πλαίσια τοῦ συνηθισμένου προγράμματος τῶν σοφιστῶν μὲ τὴν μετατό-

---

1. Ἐπιφυλακτικὸς ὁ R. MEISTER, *Wien. Stud.* 69, 1956, 258.

πισή του πρὸς τὰ παιδαγωγικά, βρισκόταν ὁ *Τρωικός*, στὸν ὁποῖο ὁ Νεοπτόλεμος ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Τροίας συμβουλευόταν τὸν Νέστορα μὲ ποιὲς ἀσχολίες ἕνας νέος μποροῦσε νὰ ἀποκτήση δόξα. Ἐπειδὴ ὁ φανταστικὸς διάλογος γινόταν στὸ τέλος ἑνὸς μεγάλου πολέμου, ὁ Νέστορας θὰ μιλοῦσε κυρίως γιὰ τὰ ἔργα τῆς εἰρήνης. Γιὰ τὸν πόλεμο οἱ ἰδέες τῶν περισσότερων σοφιστῶν θὰ ἦταν οἱ ἴδιες μὲ τοῦ Γοργία[1].

Ἀνάμεσα στὶς εἰδήσεις γιὰ τὸν Ἱππία τὴν προσοχή μας τὴν τραβᾶ ἕνα χωρίο στὸν πλατωνικὸ *Πρωταγόρα* (337c). Ἐδῶ ὁ Ἱππίας προσφωνεῖ τοὺς συγκεντρωμένους: *συγγενεῖς τε καὶ οἰκείους καὶ πολίτας* (συμπολίτες) *φύσει, οὐ νόμῳ*. Καὶ προσθέτει ὅτι ἡ φύση ἑνώνει τὸ ὅμοιο μὲ τὸ ὅμοιο, ὁ νόμος ὅμως σὰν δικτάτορας (*τύραννος*, μιὰ φανερὴ παραλλαγὴ τοῦ πινδαρικοῦ *νόμος-βασιλεύς*) σὲ πολλὰ βιάζει τὴν φύση. Ὁ τόνος καὶ τὰ συμφραζόμενα δὲν ἀφήνουν καμιὰν ἀμφιβολία ὅτι ὁ Πλάτωνας ἐπαναλαμβάνει πραγματικὲς γνῶμες τοῦ Ἱππία. Ἐδῶ δηλαδὴ ὁ νόμος, μὲ μιὰν ἀντίθεση ποὺ εἶναι ἀκόμα ξένη πρὸς τὸν Πρωταγόρα, πολὺ δυναμικὴ ὅμως στὴν κατοπινὴ ἐποχή, ἐμφανίζεται σὰν ἀνταγωνιστὴς τῆς φύσης, ποὺ μόνο αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἀξία. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθῆ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας 430-20. Γύρω σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ τὴν βρίσκουμε ἐκπροσωπημένην ἔντονα ἀπὸ τὸν σοφιστὴ Ἀντιφῶντα, γύρω σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ θὰ ἔδρασε καὶ ὁ Ἱππίας στὴν Ἀθήνα. Ἐπειδὴ ὁ Ἱππίας δὲν εἶχε σχεδὸν δικά του φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέροντα, ἐπροτάθηκαν ἀξιοπρόσεκτα ἐπιχειρήματα, ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴν ἐκεῖνος ἦταν ὁ δέκτης[2].

Τὰ χρόνια τῆς δεκαετίας 430-20, στὰ ὁποῖα ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Περικλῆ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ πολέμου ἡ ἐξέλιξη μιᾶς καινούργιας πνευματικῆς τάσης προχωρεῖ ἐξαιρετικὰ γοργά, ἔφεραν καὶ τὸν Γοργία στὴν Ἀθήνα. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ στὰ 427 ἦταν ἐπικεφαλῆς μιᾶς πρεσβείας ἀπὸ τὴν σικελική του πατρίδα, τοὺς Λεοντίνους, στὴν Ἀθήνα, ὅπου χάρη στὴν τέχνη τῶν λόγων του ἐπροξένησε πάρα πολὺ μεγάλην ἐντύπωση, ἦταν τότε κιόλας πολὺ ἡλικιωμένος. Ἡ γέννησή του πέφτει πιθανῶς στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 5. αἰ.· ὁ θάνατος αὐτοῦ τοῦ μακρόβιου πρέπει νὰ τοποθετηθῆ λίγα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τοῦ Σωκράτη. Γιὰ τὰ ταξίδια του ξέρουμε λίγα πράγματα—μὲ τὴν Θεσσαλία φαίνεται ὅτι εἶχε καλὲς σχέσεις—,καὶ ἀκόμα λιγότερα γιὰ τὴν ἐξέλιξή του. Θὰ ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, καὶ φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος μαρτυροῦσε—σύμφωνα μὲ τὸν Σάτυρο (A3), ποὺ εἶναι ὁπωσδήποτε ὕποπτος—ἕναν τέτοιον σύνδεσμο. Γιὰ τὶς σχέσεις του πρὸς τὴν δυτικοελλαδικὴ φιλοσοφία μιλᾶ πολὺ πιὸ καθαρὰ τὸ σύγγραμμά του *Περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ περὶ φύσεως*, ποὺ γιὰ τὸ περιεχόμενό του μᾶς δίνει κυρίως μιὰν ἰδέα ἡ περίληψη τοῦ Σέξτου καθὼς καὶ αὐτὴ ποὺ βρίσκεται στὴν ἀνώνυμη πραγματεία *Περὶ Μελίσσου, Ξενοφάνους καὶ Γοργίου*[3] (βλ. παραπ. σ. 309). Ἔπρεπε

1. Πβλ. Wilh. Nestle (βλ. παρακ.), 313, 34.
2. F. Heinimann (πβλ. σελ. 487, σημ. 1), 142.
3. Δὲν ὑπάρχει στὰ ἀποσπ. τῶν Προσωκρατικῶν (VS). Πρβ. ὅμως 82 B 3. Γιὰ τὴν ἀ-

νὰ ἀποδειχθοῦν οἱ τρεῖς προτάσεις: Δὲν ὑπάρχει τίποτε· κι ἂν ὑπάρχη, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ στὸν ἄνθρωπο νὰ τὸ καταλάβη· κι ἂν μποροῦσε νὰ τὸ καταλάβη, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ τὸ μεταδώση καὶ νὰ τὸ ἐξηγήση στοὺς ἄλλους[1]. Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ δὲν ἦταν οὔτε καθαρὸ παιχνίδι οὔτε σοβαρὴ φιλοσοφία, γιατὶ ἂν ἦταν τέτοια, θὰ εἶχε ἀφαιρέσει κάθε θεμέλιο ἀπὸ τὴν σοφιστικὴ δραστηριότητα. Ὁ Gigon δικαιολογημένα τὸ συνάπτει μὲ τὶς γνῶμες ἀνθρώπων ὅπως ὁ Πρωταγόρας ἢ ὁ Ξενιάδης (VS 81), ποὺ σὲ τελευταίαν ἀνάλυση ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν Παρμενίδη, καὶ παρακολουθοῦσαν ἐπιμέρους προβλήματα τῆς γνωσιολογίας ὡς τὶς πιὸ ἔσχατες, πότε πότε παράδοξες, ἀκρότητες. Βλέπουμε ἀκόμα καθαρὰ ὅτι ὁ Γοργίας αὐτὸ τὸ κατορθώνει μὲ τὴν ἴδια ἀπαγωγικὴ ἐπιχειρηματολογία ὅπως καὶ στὰ ἐπιδεικτικὰ ἔργα τῆς τέχνης του ποὺ σώζονται: ἀπὸ μιὰν σειρὰ δυνατοτήτων, ὅλες ἐκτὸς ἀπὸ μιὰν ἀποκλείονται σὰν παράλογες[2].

Μαζὶ μὲ τὴν ἀξιολόγηση αὐτὴν τοῦ συγγράμματος ἀποκλείεται καὶ ἡ πιθανότητα νὰ τὸ ἐντάξουμε σὰν σημαντικὸ ἔργο στὴν εἰκόνα μιᾶς ἐξέλιξης, ποὺ κάμνει τὸν Γοργία πρῶτα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἐμπεδοκλῆ φυσικόν, ὕστερα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Ἐλεατῶν φιλόσοφον, καὶ τέλος, ἀφοῦ ἔχασε τὰ νερά του μὲ τὴν φιλοσοφία, δάσκαλον τῆς ρητορικῆς. Δὲν ξέρουμε τὸ παραμικρὸ γιὰ μιὰν τέτοιαν ἐξέλιξη τοῦ Γοργία καὶ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ἀπὸ νωρὶς κιόλας ἦταν ὁ ἴδιος ὅπως τὸν συναντοῦμε στὰ γηρατειά του: τεχνίτης καὶ δάσκαλος τῆς ἀγωγῆς τῶν ψυχῶν μὲ τὸν λόγο.

Τὴν δύναμη τοῦ λόγου δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ τὴν ἀνακαλύψη ἡ ἐποχὴ τοῦ Γοργία· τὴν ἤξερε ἤδη τὸ ἔπος. Στὴν *Ἰλιάδα* (*I* 443) μαθαίνουμε ποιοὺς σκοποὺς εἶχε ἡ διαπαιδαγώγηση τοῦ νέου ἀριστοκράτη: νὰ εἶναι ρήτορας λόγων καὶ ἐκτελεστὴς ἔργων *(ῥητῆρ λόγων—πρηκτῆρ ἔργων)*. Ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια τὰ δικαστήρια καὶ ἡ βουλὴ ἦταν οἱ τόποι στοὺς ὁποίους ἔπρεπε νὰ ἀναδειχθῆ ὁ ρήτορας. Ἡ μεγάλη σημασία ποὺ πῆραν αὐτὲς οἱ προυποθέσεις μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς δημοκρατίας καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν λαικῶν δικαστηρίων εἶναι ὁλοφάνερη. Μὲ ἀκρίβεια δὲν ξέρουμε νὰ ποῦμε πότε πραγματοποιήθηκε τὸ σημαντικὸ βῆμα τῆς ἀντικατάστασης τοῦ τραγουδιστοῦ μοιρολογιοῦ γιὰ τοὺς νεκροὺς ἀπὸ τὸν πανηγυρικὸ ἐπιτάφιο[3]. Δύσκολο εἶναι νὰ δεχτοῦμε ὅτι αὐτὸ ἔγινε κάτω ἀπὸ τὴν σοφιστικὴ ἐπί-

ξιολόγηση αὐτῆς τῆς πραγματείας: O. Gigon, <Gorgias «Über das Nichtsein»>, *Herm.* 71, 1936, 186. Γιὰ τὴν πνευματικὴ θέση τοῦ Γοργία, ἡ ὁποία δὲν ἦταν ὁπωσδήποτε ἡ ἐλεατική: C. M. Sicking, <Gorgias und die Philosophen>, *Mnem* s. 4, 17, 1964, 225. Γιὰ τὸν Γοργία σὰν δημιουργὸ μιᾶς ἠθικῆς φαινομενολογίας: F. Wehrli, *Hauptrichtungen des griech. Denkens.* Ζυρίχη 1964, 47. Πβλ. ἐπίσης τὸ κεφ. γιὰ τὸν Γοργία στοῦ M. Untersteiner, *I Sofisti I.* Μιλάνο 1967· ἐκεῖ 221, 4a, γιὰ τὴν ἀντίθεση τοῦ *εἰδέναι* καὶ *δοξάζειν* στὸν Γοργία.

1. B 3 *ἓν μὲν καὶ πρῶτον ὅτι οὐδὲν ἔστιν, δεύτερον ὅτι εἰ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ, τρίτον ὅτι εἰ καὶ καταληπτόν, ἀλλά τοί γε ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας.*

2. «ἀπαγωγὴ εἰς ἄτοπον».

3. Γιὰ τὸ πρόβλημα: F. Jacoby, *Journ. Hell. Stud.* 64, 1944, 39, 8 καὶ 57, 92.

δραση, ἀσφαλῶς ὅμως αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἐπιδεικτικοῦ λόγου (*ἐπίδειξις*) στὶς μεγάλες ἐθνικὲς γιορτές. Ἐδῶ μποροῦμε νὰ δοῦμε πολὺ καθαρὰ πῶς ὁ ρήτορας ἀμφισβητεῖ τὴν θέση[1] τοῦ ποιητῆ, προπάντων τοῦ χορικολυρικοῦ.

Γενικὰ ἡ ρητορικὴ σὰν μεταδόσιμη ἔντεχνη διδασκαλία δὲν ὑπῆρξε κάτι δημιουργικό, ἀλλὰ ἀποκρυστάλλωση πραγμάτων, ποὺ πολὺν καιρὸ ἦταν συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ποίησης καὶ τοῦ λόγου. Τώρα ὅμως ἀρχίζει ἐκεῖνο τὸ ἐξαιρετικὸ ἀνέβασμα στὴν χρήση καὶ τὴν ἐκτίμηση τῶν ρητορικῶν μέσων καὶ μεθόδων, ποὺ ἔχει κιόλας μέσα του τοὺς σπόρους γιὰ τὴν ἐξαντλητικὴ καλλιέργεια καὶ τὴν φθορά. Ἡ ἀνάπτυξη μεγάλης καὶ γνήσιας τέχνης τοῦ λόγου στὸν 4. αἰ. δὲν μπορεῖ νὰ ὑποτιμηθῆ, ἔστω κι ἂν αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς ἔχουν σήμερα ὑποχωρήσει πιὸ μακριά, δὲν μποροῦμε ὅμως καθόλου νὰ παραγνωρίσουμε ὅτι ἡ ρητορικὴ δραστηριότητα στοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες εὐθυνόταν σημαντικὰ γιὰ τὴν κατάπτωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

Ὁ Γοργίας ἔρχεται ἤδη μὲ ἕνα σύστημα στὴν ἑλλαδικὴ μητέρα-πατρίδα. Στὴν Σικελία ὁ Κόρακας ὁ Συρακούσιος καὶ ὁ μαθητής του Τεισίας ἔχουν γράψει τὸ πρῶτο διδακτικὸ βιβλίο *Ρητορικῆς*, ποὺ ξέρουμε[2]. Ἐπιδράσεις ἐπάνω στὸν Γοργία ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρὰ πρέπει νὰ τὶς δεχτοῦμε μὲ βεβαιότητα· ἄλλωστε ὁ Τεισίας τὸν συνόδεψε στὰ 427 στὴν Ἀθήνα.

Ἐνῶ ἡ δύναμη τοῦ λόγου στὰ προγράμματα ὅλων τῶν σοφιστῶν ἔπαιζε λίγο πολὺ σημαντικὸν ρόλο, γιὰ τὸν Γοργία ἔγινε ὁλωσδιόλου κέντρο τῆς δραστηριότητας καὶ τῆς διδασκαλίας του. Ἡ *πειθοῦς δημιουργός*, ὅπως ὀνόμασαν ἤδη πιθανῶς οἱ Σικελοὶ τὴν ρητορική, γίνεται γι' αὐτὸν ἕνα μέσον ἀπεριόριστης ψυχαγωγῆς, μιᾶς γοητείας, ποὺ περιγράφεται στὴν *Ἑλένη* μὲ ἐκφράσεις ἀπὸ τὴν σφαίρα τῆς μαγείας. Ὁ Πρωταγόρας, γιὰ νὰ κάμη τὸν *ἥττω λόγον κρείττω*, εἶχε κυρίως ἐπιστρατεύσει τὰ μέσα κατάλληλης ἐπιχειρηματολογίας, δηλ. τὸν λόγο σὰν σκέψη. Καὶ στὸν Γοργία, στὴν θέση τοῦ ἀληθινοῦ, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ γνωρίσουμε οὔτε νὰ τὸ ποῦμε, καὶ ποὺ ἴσως δὲν ὑπάρχει καθόλου, ἐμφανίζεται τὸ εὔλογο, τὸ πιθανό (*τὰ εἰκότα*: Πλάτ. *Φαῖδρ.* 267a), ποὺ αὐτὸς θέλει νὰ τὸ ἀποδείξη τέτοιο ἀποκλείοντας κυρίως ἄλλα ἐνδεχόμενα. Ἰδιαίτερα ὁ Γοργίας ἔδινε μεγάλη σημασία στὴν εὔστοχη ἐκμετάλλευση τῆς κατάλληλης εὐκαιρίας, τοῦ *καιροῦ*, καὶ εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἔγραψε γι' αὐτὸ τὸ θέμα (B 13)[3]. Τὸ καινούργιο ὅμως ποὺ ἐμφανιζόταν τώρα κι ἔκαμνε τὸν λόγο του προπάντων μαγικὸ ψυχαγωγὸ μέσο ἦταν ὁ «λόγος» στὴν ἄλλη του σημασία, ἦταν ἡ λέξη. Σὰν ἠχητικὸν φορέα ὁ Γοργίας τὴν ἔκαμε ἐνσυνείδητα ὄργανο ρητορικῆς ἐπίδρασης καὶ διάσπασε πολύτροπα τὰ σύνορα ἀνάμεσα στὸν πεζὸ λόγο καὶ τὴν ποίηση. Ὄχι μόνο καὶ ὄχι τόσο χάρη στὴν ἐκλογὴ τῶν λέξεων, ὅσο χάρη στὰ λεπτεπίλεπτα παιχνίδια τῶν σχημάτων,

1. V. Buchheit, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles*. Μόναχο 1960.

2. Radermacher (βλ. παρακ.), 28.

3. Κοντὰ βρίσκεται τὸ *πρέπον*, ποὺ γιὰ τὴν θεωρία του βλ. M. Pohlenz, *GGN* 1920, 170. 1933, 54.

πού πῆραν τὸ ὄνομά του (*Γοργίεια σχήματα*). Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τελείως καινούργιων πραγμάτων, ἀλλὰ γιὰ τὴν συστηματικὴ ἐκμετάλλευση καὶ τὴν ἄμετρη ὑπερβολὴ μέσων πού χρησιμοποιοῦσε μὲ φυσικότητα ἡ ποίηση καὶ ὁ συναισθηματικὸς λόγος. Ἡ συντακτικὴ ἀντιστοιχία μελῶν, πού συνδέονται νοηματικὰ μὲ παραλληλία ἢ ἀντίθεση, ἀνεβάζεται τώρα μὲ ἰσόκωλα καὶ πάρισα ὡς τὴν ὁμοιότητα συλλαβῶν καὶ θέσεων· σταθερά, ἀκόμα κι ἐκεῖ ὅπου αὐτὸ δὲν στηρίζεται στὸ νόημα, ἀνάμεσα στὶς ἐπιμέρους λέξεις πηγαινοέρχονται ἠχητικὲς σχέσεις, κι ὡς τὸν κόρο χτυποῦν στ' αὐτιά μας ὁμοιοκατάληκτες λέξεις (*ὁμοιοτέλευτα*)[1].

Ἀπὸ τοὺς λόγους του μᾶς σώζεται ἕνα μεγαλύτερο ἀπόσπασμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (B 6), ἀπὸ τὸν *Ἐπιτάφιο* σὲ Ἀθηναίους πού σκοτώθηκαν στὸν πόλεμο. Ἀπὸ αὐτὸν ἦταν ἡ φράση (B 5b): «*τὰ μὲν κατὰ τῶν βαρβάρων τρόπαια ὕμνους ἀπαιτεῖ τὰ δὲ κατὰ τῶν Ἑλλήνων θρήνους*». Αὐτὸ εἶναι σύμφωνο μὲ τὴν προτροπή του γιὰ τὴν ὁμόνοια τῶν Ἑλλήνων, πού ἀποτελοῦσε τὸν πυρήνα τοῦ *Ὀλυμπικοῦ* του. Ὁ μαθητής του Ἰσοκράτης υἱοθέτησε αὐτὴν τὴν διακήρυξη, πού στρεφόταν ἐναντίον τῆς Ἀνατολῆς. Ξέρουμε ἀκόμα ἕνα *Ἐγκώμιον Ἤλιδος* καὶ ἕναν *Πυθικόν*, πού τὸν ἀπάγγειλε ἀπὸ τὰ σκαλοπάτια τοῦ δελφικοῦ βωμοῦ, καὶ πού εἶχε σχέση μὲ τὴν ἀφιέρωση ἑνὸς ἀνδριάντα του ἀπὸ καθαρὸ χρυσάφι (A 1. 7).

Δυὸ δημιουργήματα μᾶς σώθηκαν ὁλόκληρα—οἱ ἀρχαιότερες ρητορικὲς ἐπιδείξεις πού ἔχουμε—, γραμμένα καὶ τὰ δυό, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ὑπολείμματα, σὲ ἀττικὴ διάλεκτο, ἀνυψωμένην ρητορικά: τὸ *Ἑλένης ἐγκώμιον*, στὸ ὁποῖο ὁ Γοργίας ὑπερασπίζει μὲ τὰ δικά του μέσα τὴν πολυκατηγορημένη, χωρὶς νὰ καταφεύγῃ στὴν παραλλαγὴ τοῦ Στησίχορου γιὰ τὸ ψεύτικο ἄγαλμα, καὶ ἡ *Παλαμήδους ἀπολογία*, μὲ τὴν ἀπολογία τοῦ ἀδικοκατηγορημένου. Καὶ στοὺς δυὸ λόγους θέλει μὲ πιθανὰ ἐπιχειρήματα (*εἰκότα*) νὰ ἀποκλείσῃ τὰ ἐπιβαρυντικὰ γιὰ τοὺς κατηγορούμενους ἐνδεχόμενα. Τὴν *Ἑλένη* ὁ ἴδιος ὁ Γοργίας τὴν χαρακτηρίζει στὸ τέλος παιχνίδι (*παίγνιον*).

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ δυὸ αὐτοὶ λόγοι περιλαμβάνονταν σὰν παραδείγματα στὸ τεχνικὸ σύγγραμμα τοῦ Γοργία, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουμε μόνο πολὺ ἀόριστες πληροφορίες[2]. Ἄλλο τόσο πιθανὸ εἶναι ὅτι αὐτὸ ἀπαρτιζόταν ὁλόκληρο ἢ στὸ μεγαλύτερό του μέρος ἀπὸ τέτοια δείγματα. Ποιὰν ἔκταση ἔπιαναν οἱ θεωρητικὲς ἀπόψεις σ' αὐτό, δὲν τὸ ξέρουμε.

Ὁ Γοργίας εἶχε συνείδηση τοῦ ὅτι μὲ τὴν ρητορική του τέχνη ἄγγιζε τὶς συνοριακὲς περιοχὲς τῆς ποίησης, καὶ εἶναι ἀξιοπρόσεκτος ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο διατύπωσε τὶς ἀπόψεις του γι' αὐτὴν ἐδῶ. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔβλεπε τὴν φυσικὴ συγγένεια ἀνάμεσα στὸν λόγο, ὅπως τὸν καλλιεργοῦσε ὁ ἴδιος, καὶ τὴν ποίηση,

1. Καλὲς ἀναλύσεις παραδειγμάτων στοῦ Pisani, *Storia della lingua Greca* στὴν *Encicl. Class.* 2/5/1. Τορίνο 1960, 107.

2. Τὰ χωρία πρὶν ἀπὸ τὸ B 12, πβλ. Schmid 3, 68, 12. Μὲ πολλὴν ἐμπιστοσύνη στὴν ἀποκατάσταση ὁ Nestle (βλ. παρακ.), 310· πβλ. Radermacher (βλ. παρακ.), 43.

πού σύμφωνα μὲ τὸν ὁρισμό του εἶναι ἔμμετρος λόγος, στὸ ὅτι δηλ. καὶ τὰ δυὸ εἴδη μποροῦν νὰ ἀσκήσουν ἀπεριόριστη ἐξουσία ἐπάνω στὶς ψυχές (*Ἑλ.* 8 κέ.). Ὅταν χαρακτηρίζει τὴν ἐπίδραση τῆς ποίησης στοὺς ἀκροατὲς σὰν «*φρίκην περίφοβον καὶ ἔλεον πολύδακρυν καὶ πόθον φιλοπενθῆ*», σὰν νὰ ἀκοῦμε μιὰν προανάκρουση τῶν γνωστῶν λέξεων μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης ὁρίζει στὴν *Ποιητικὴ* τὴν ἐπίδραση τῆς τραγωδίας[1]. Πόσο ὅλα γιὰ τὸν σοφιστή, πού δὲν ξέρει ἕνα ἀπόλυτο «εἶναι» καὶ ἀπόλυτες ἀξίες, διαδραματίζονται μέσα στὴν περιοχὴ τῆς φαντασίωσης, τὸ προδίνει ἡ γνώμη του γιὰ τὴν τραγωδία (B 23): αὐτή, λέει, δημιουργεῖ μιὰν ἀπάτη, «*ἣν ὅ τ' ἀπατήσας δικαιότερος* (εἶναι πιὸ δικαιολογημένος) *τοῦ μὴ ἀπατήσαντος, καὶ ὁ ἀπατηθεὶς* (πού ἄφησε νὰ τὸν ξεγελάσουν) *σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος*». Σὲ τέτοια κομμάτια κρύβονται ξεκινήματα γιὰ μιὰν Ποιητική, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Γοργίας ἀντιμετώπισε κιόλας τὴν συστηματικὴ πραγμάτευση τοῦ θέματος[2].

Ὁ Γοργίας ἄσκησε ἰσχυρὴν ἐπίδραση σὲ πολυάριθμους μαθητές. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὑπῆρχαν καὶ ποιητές, ὅπως ὁ τραγικὸς Ἀγάθωνας, πού στὸ *Συμπόσιο* τοῦ Πλάτωνα ἀπάγγειλε τὸν λόγο του μὲ συνέπεια σὲ γοργιανὸ ὕφος, καὶ ὁ διθυραμβοποιὸς Λικύμνιος, πού ἔγραψε ἕνα ρητορικὸ διδακτικὸ βιβλίο (*Τέχνη*) καὶ σ' αὐτὸ ἔδινε μεταφορικὴ σημασία στοὺς ὅρους[3]. *Τέχνην* ἔγραψε καὶ ὁ Πῶλος ὁ Ἀκραγαντίνος[4], ὁ συνοδὸς τοῦ δασκάλου του στὰ ταξίδια. Ὁ Ἀντισθένης[5] ἦταν ἕνα διάστημα, πρὶν νὰ συναντήση τὸν Σωκράτη, μαθητὴς τοῦ Γοργία. Ἂν καὶ ὁ δάσκαλος ἦταν μάστορας καὶ τοῦ τεχνικὰ καλοδουλεμένου λόγου ὅσο καὶ τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ, ὡστόσο αὐτὲς οἱ δυὸ ἰδιότητες ἐμφανίσθηκαν μὲ κοφτὴν ἀντίθεση σὲ δυὸ ἀπὸ τοὺς μαθητές του. Ἐνῶ ὁ Ἰσοκράτης ἔκαμε τὴν *ἐπίδειξιν* ἕνα καλὰ ὑπολογισμένο ἔργο τέχνης, ἀντίθετα ὁ Ἀλκιδάμαντας, ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴ-αἰολικὴ Ἐλαία, στὸ ἐριστικό του σύγγραμμα *Περὶ τῶν τοὺς γραπτοὺς λόγους γραφόντων* ἢ *Περὶ σοφιστῶν*[6] (διάβαζε: Ἰσοκράτη) ὑπεράσπισε μαχητικὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ. Ἔχουμε μὲ τὸ ὄνομά του καὶ μιὰν *Κατηγορία* τοῦ Ὀδυσσέα ἐναντίον τοῦ Παλαμήδη (*Ὀδυσσεὺς κατὰ Παλαμήδους προδοσίας*), πού ἡ γνησιότητά της ὅμως ἀμφισβητεῖται. Χάθηκε μιὰ συλλογή, *Μουσεῖον*, πού στὸ ποικίλο περιεχόμενό της

1. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τῆς *Ποιητικῆς* ἀπὸ τὸν W. SCHADEWALDT, ‹Furcht und Mitleid?›, *Herm.* 83, 1955, 129· τώρα *Hellas und Hesperien*. Ζυρίχη 1960, 346, κάμνει τὴν ἐξάρτηση ἀκόμα στενότερη.

2. Γιὰ τὸ πρόβλημα, M. POHLENZ, ‹Die Anfange der griech. Poetik›, *GGN* 1920, 142, Πβλ. L. RADERMACHER-W. KRAUS, *Aristophanes' «Frosche»*. *Sitzb. Ak. Wien.* 1954, 368. H. FLASHAR, *Herm.* 84, 1956, 18. G. LANATA, *Poetica pre-platonica. Testimonianze e frammenti. Testo, trad e comm.* Φλωρεντ. 1963.

3. RADERMACHER (βλ. παρακ.), 117. 4. Αὐτ. 112. 5. Αὐτ. 120.

6. Αὐτ. 135. Γιὰ τὴν ἀντίθεση τοῦ Ἀλκιδάμαντα ἐναντίον τοῦ Ἰσοκράτη: G. WALBERER, *Isokrates und Alkidamas*. Διδ. διατρ. Ἀμβ. 1938. W. STEIDLE, *Herm.* 80, 1952, 285. Γιὰ ἰδιορρυθμίες ὕφους τοῦ Ἀλκιδάμαντα βλ. Ἀριστοτ., *Ρητορ.* III 3, 1405b 34· πβλ. F. SOLMSEN, *Herm.* 67, 1932, 133.

ἀνῆκε ὁ *Ἀγὼν Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου*[1].

Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σοφιστικῆς κίνησης, ποὺ διέδιδε τὶς ἰδέες τοῦ Πρωταγόρα καὶ τοῦ Γοργία διαφοροποιώντας τες μὲ πολλοὺς τρόπους, τὸ πρόβλημα τοῦ Ἀντιφώντα θέτει μιὰν σειρὰ ἀπὸ δύσκολα ἐρωτήματα. Μὲ τὸ ὄνομα αὐτό, ποὺ ἦταν πολὺ συχνὸ στὴν Ἀττική, ξέρουμε ἕνα ὁλόκληρο δεμάτι ἀπὸ συγγράμματα, ἀποσπάσματα, καὶ τίτλους: διάφορους *λόγους*, ποὺ ἀπαγγέλθηκαν πραγματικὰ ἢ καὶ φανταστικούς, ἕνα σύγγραμμα κομματικὸ *Κατὰ Ἀλκιβιάδου*, ἕναν *Πολιτικόν*, δυὸ βιβλία *Περὶ ἀληθείας*, ἕνα *Περὶ ὁμονοίας* καὶ ἕνα *Περὶ κρίσεως ὀνείρων*. Ὁ Δίδυμος, ποὺ τὸν ἀναφέρει ὁ Ἑρμογένης καὶ τὸν ὑποστηρίζει μερικὰ (VS 87 A2), εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ξεχώρισε δυὸ ὁμώνυμους συγγραφεῖς καὶ ἀπέδωσε στὸν ἕναν τοὺς λόγους, καὶ στὸν ἄλλον τὰ προγραμματικὰ συγγράμματα καὶ τὸ βιβλίο γιὰ τὰ ὄνειρα. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς νεότερους τοὺς ἀκολούθησαν μὲ διάφορες παραλλαγές, ἐνῶ ἄλλοι ἐπέμειναν σὲ ἕναν μοναδικὸ συγγραφέα[2]. Ὑποφερτὰ καλὰ εἴμαστε πληροφορημένοι γιὰ τὸν ρήτορα Ἀντιφώντα τὸν Ραμνούσιο, ποὺ γιὰ τὶς ἱκανότητές του ὁ Θουκυδίδης (8, 68) δίνει μιὰν θαυμάσια μαρτυρία: ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα μυαλὰ τῆς ἐποχῆς του, κρατιόταν γενικὰ στὸ πίσω πλάνο, μποροῦσε ὅμως νὰ προσφέρῃ ἀποτελεσματικὴ βοήθεια σὲ ἀμφισβητήσεις μπροστὰ καὶ στὸ δικαστήριο καὶ τὸν λαό. Ἦταν ἡ ψυχὴ τοῦ ὀλιγαρχικοῦ πραξικοπήματος τοῦ 411 καί, ὅταν κατάρρευσε ἡ ἐξουσία τῶν τετρακόσιων, καταδικάσθηκε σὲ θάνατο. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἀνάπτυξε μιὰν πολύπλευρη δραστηριότητα: σὰν συγγραφέας δικηγορικῶν λόγων γιὰ ἄλλους (*λογογράφος*) κέρδισε πολλὰ—ὁ ἴδιος λέει στὴν «Ἀπολογία» του (*Περὶ μεταστάσεως*) ὅτι τὸν κατηγοροῦσαν γι' αὐτό—,καὶ στὸν *Μενέξενο* τοῦ Πλάτωνα (236a) ἀναφέρεται σὰν σπουδαῖος δάσκαλος τῆς ρητορικῆς· κάπου κάπου ὁ Θουκυδίδης ὀνομάζεται μαθητής του. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πολυμέρεια ἐμποδίζει νὰ ξεχωρίσουμε μὲ μιὰν σίγουρη τομὴ τὸν σοφιστὴ Ἀντιφώντα, ποὺ στὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Ξενοφώντα (1, 6) πολεμᾶ τὸν σωκρατικὸ τρόπο ζωῆς, ἀπὸ τὸν ρήτορα[3]. Μιὰ τέτοια διάκριση θὰ ἐπιτρεπόταν, ἂν στὸν Ξενοφώντα (1, 6, 13) τὸ *παρ' ἡμῖν* τοῦ Σωκράτη μποροῦσε νὰ νοηθῇ ὅτι ἀπευθυνόταν πρὸς τὸν Ἀντιφώντα σὰν πρὸς ἄνθρωπον ποὺ δὲν καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀττική[4]· αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀμφίβολο. Ἐπίσης ζητήματα ὕφους δὲν μποροῦν νὰ βεβαιώσουν τὸν χωρισμό· ἤδη ὁ Ἑρμογένης μᾶς ἔκαμε δικαιολογημένα προσεκτικοὺς γιὰ τὶς διαφορὲς ὕφους ποὺ εἶναι συνυφασμένες μὲ τὰ λογοτεχνικὰ εἴδη. Μένει ὅμως νὰ λάβουμε σοβαρὰ ὑπόψη τὸ ἐρώτημα τοῦ Wilh. Nestle, ἂν ὁ καθοδηγητὴς τοῦ ὀλιγαρχικοῦ πραξικοπήματος μποροῦσε νὰ ἐκφραστῇ γιὰ τὴν φυσικὴ ἰσότητα ὅλων τῶν

1. Radermacher (βλ. παρακ.), 134 μὲ παλαιότερη βιβλιογρ. Διάφορες θεωρίες γιὰ τὴν φύση τοῦ *Μουσείου* στὸν E. Vogt, *Rhein. Mus.* 102, 1959, 217, 68.

2. Ἐπισκόπηση στὸν Untersteiner, *I sofisti* (βλ. παρακ.), 274.

3. Μὲ ἐμπιστοσύνη γιὰ τὴν ταυτότητα P. von der Mühll, ‹Zur Unechtheit der antiphontischen Tetralogien›, *Mus. Helv.* 5, 1948, 1. Γιὰ τὸ χωρίο τοῦ Ξενοφώντα O. Gigon, *Schw. Beitr.* 5, 1953, 151.

4. E. R. Dodds, *Class. Rev.* 68, 1954, 94.

ἀνθρώπων μὲ τὸν τρόπο ποὺ βλέπουμε σὲ ἕνα ἀπόσπασμα τῆς *'Αληθείας* (B 44, ἀπ. B, στήλη 2). Βέβαια δὲν ξέρουμε οὔτε τὰ συμφραζόμενα αὐτοῦ τοῦ χωρίου οὔτε τὴν ἔκταση ποὺ κάλυπτε ἡ σκέψη αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, κι ἔτσι, ὅταν στὰ παρακάτω χωρίζουμε τὸν ρήτορα ἀπὸ τὸν σοφιστή, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπογραμμίσουμε τὸ ποσοστὸ τῆς ἀβεβαιότητας ποὺ μένει ἀναγκαστικά.

Οἱ 'Αλεξανδρινοὶ ἤξεραν ἑξήντα λόγους τοῦ 'Αντιφώντα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως ἤδη στὸν 1. αἰ. ὁ Καικίλος ἀπὸ τὴν Καλὴ 'Ακτή, ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ ἐπιτυχία μὲ τοὺς ρήτορες, ξεχώριζε εἰκοσιπέντε σὰν νόθους. Σὲ μᾶς ἔφθασε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ 'Αντιφώντα ἕνα μικρὸ Corpus *λόγων*, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τρεῖς, ποὺ ἀπαγγέλθηκαν σὲ φονικὲς δίκες, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀναμφίβολα γνήσιοι: ὁ 1. μὲ τὴν κατηγορία ἑνὸς προγονοῦ ἐναντίον τῆς μητρυιᾶς του γιὰ δηλητηρίαση· 5. καὶ 6. μὲ ὑπεράσπιση, στὸν πρῶτο ἐναντίον ὑποψίας φόνου, στὸν δεύτερο ἐναντίον τῆς κατηγορίας γιὰ τὸν θάνατο ἑνὸς παιδιοῦ τοῦ χοροῦ ἀπὸ ἀμέλεια. Κοντὰ σ' αὐτὰ ἔρχονται ὑπολείμματα ἀπὸ παπύρους[1], ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν λόγο ποὺ ὁ 'Αντιφώντας ἀπάγγειλε γιὰ νὰ ὑπερασπίση τὸν ἑαυτό του στὴν δίκη του. Οἱ λόγοι ποὺ σώζονται ἀποτελοῦν μὲ τὴν καθαρὴ καὶ ἐπιδέξια δομή τους καὶ μὲ τὴν στρωτὴ ἀττική τους γλώσσα πολύτιμες μαρτυρίες πρώιμης ρητορείας. 'Ο FR. SOLMSEN[2] ἔδειξε πῶς μέσα σ' αὐτοὺς τὰ παλιὰ ἐξωτεχνικὰ ἀποδεικτικὰ μέσα, ὁ ὅρκος καὶ ἡ ὁμολογία τῶν δούλων στὸν φάλαγγα, ἀντικαθασταίνονται ἀπὸ ἕναν καινούργιο τρόπο ἐπιχειρηματολογίας, ποὺ στηρίζεται στὴν ἀπόδειξη τοῦ πιθανοῦ. 'Η ἐπίδραση σοφιστικῶν διδαγμάτων φαίνεται καθαρά.

'Ο Ραμνούσιος ἦταν σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα (*Μεν.* 236a) ἕνας ρητοροδιδάσκαλος περιωπῆς, καὶ μὲ λογικὴ συνέπεια θὰ τοῦ ἀποδώσουμε ὅσα ρητορικὰ διδακτικὰ συγγράμματα ξέρουμε μὲ τὸ ὄνομα ἑνὸς 'Αντιφώντα[3]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι κιόλας στὴν ἀρχαιότητα (Πολυδ. 6, 143) οἱ *Τέχνες* θεωροῦνταν νόθες, εἶναι γνήσια ὅμως μιὰ συλλογὴ ἀπὸ κοινοὺς τόπους γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ τὸ τέλος τῶν λόγων, δηλ. γιὰ τὰ «προοίμια» καὶ τοὺς «ἐπιλόγους».

Τὰ ρητορικὰ συγγράμματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς θὰ ἦταν κυρίως συλλογὲς παραδειγμάτων, καὶ ἀπὸ ἕνα τέτοιο προέρχονται πιθανῶς οἱ *Τρεῖς Τετραλογίες*, στὶς ὁποῖες ἔχουν συνενωθῆ ἀπὸ τέσσερις λόγοι γιὰ φονικὲς δίκες μὲ τὸ ὄνομα τοῦ 'Αντιφώντα—ὁ κατήγορος καὶ ὁ κατηγορούμενος μιλοῦν ἀπὸ δυὸ φορές. Πραγματολογικὰ ζητήματα καὶ γλωσσικὲς διαφορὲς πρὸς τοὺς γνήσιους λόγους μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ κρατοῦμε ἀνοιχτὴ τὴν ἀμφιβολία μήπως ὁ 'Αντιφώντας δὲν εἶναι ὁ συγγραφέας τῶν *Τετραλογιῶν*[4]. Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας δὲν θίγει τὴν σημασία αὐτῶν τῶν λόγων γιὰ τὴν δικαιικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς.

---

1. 'Αρ. 91 P. Πβλ. W. S. FERGUSON, <The condemnation of Antiphon>, *Mélanges Glotz* 1, 1932, 349.

2. *Antiphonstudien*. Βερολ. 1931. 3. RADERMACHER (βλ. παρακ.), 76.

4. VON DER MUHLL, πβλ. σ. 498 σημ. 3. 'Αντίθετα ὁ G. ZUNTZ, <Once again the Antiphontean Tetralogies>, *Mus. Helv.* 6, 1949, 100, ὑποστηρίζει τὴν γνησιότητα καὶ τὴν

Κατατάσσουμε ἐδῶ τοὺς λόγους ἑνὸς ἀνθρώπου, μὲ τὸν ὁποῖο πηδοῦμε τὰ σύνορα τοῦ 5. αἰ., ποὺ ἡ τύχη του ὅμως καὶ ἡ ρητορική του δραστηριότητα προσδιορίζονται ἀπὸ περιστατικὰ ποὺ βρίσκονται πρὶν ἀπὸ τὴν σικελικὴ ἐκστρατεία. Ὁ Ἀνδοκίδης καταγόταν ἀπὸ παλιὰν ἀθηναϊκὴ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια, μπῆκε νέος στὴν ἀριστοκρατικὴ λέσχη τοῦ Εὐφίλητου καὶ πῆρε μέρος στὰ κινήματα μὲ τὰ ὁποῖα ἐκδηλώνονταν ὀλιγαρχικὲς πεποιθήσεις ἑνωμένες μὲ ἀντιθρησκευτικὸ ἐλεύθερο πνεῦμα, ποὺ τὰ βρίσκουμε ἀποτυπωμένα στὸν Κριτία. Ἡ ἀσέβεια τῶν Ἑρμοκοπιδῶν τοῦ 415 π.Χ. ὁδήγησε τὸν Ἀνδοκίδη στὴν φυλακή, ἀπὸ τὴν ὁποία μπόρεσε νὰ σωθῆ μόνο προδίνοντας τοὺς ἐνόχους, κι ἀπὸ αὐτὸ βέβαια τοῦ ἔμεινε μιὰ ἄσχημη κηλίδα. Στὰ 407 ἔκαμε μπροστὰ στὴν συνέλευση τοῦ λαοῦ, στὸν ἀρχαιότερο ἀπὸ τοὺς λόγους του ποὺ σώζονται *(Περὶ τῆς ἑαυτοῦ καθόδου)*, τὴν μάταιη ἀπόπειρα νὰ ξαναγυρίση στὴν Ἀθήνα. Αὐτὸ τὸ πέτυχε μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀμνηστία τοῦ 403, οἱ ἐχθροί του ὅμως δὲν ἡσύχασαν καὶ τὸν κατηγόρησαν στὰ 399, σὲ μιὰν *δίκην ἀσεβείας*: Στοὺς λόγους τοῦ Λυσία βρίσκεται ἕνας νόθος (ἀρ. 6), ποὺ ἀναπτύσσει τὴν κατηγορία ἐναντίον τοῦ Ἀνδοκίδη καὶ μᾶλλον εἶναι προϊὸν τῆς πολιτικῆς δημοσιογραφίας τῶν ἀρχῶν τοῦ 4. αἰ. Ἡ ἀπολογία τοῦ κατηγορουμένου στὸν λόγο του *Περὶ τῶν μυστηρίων* σώζεται. Αὐτὴν τὴν φορὰ ἦταν τυχερὸς κι ἔφτασε σὲ κάποιαν ὑπόληψη στὴν Ἀθήνα, ὅπως μαρτυρεῖ ἕνα χορηγικὸ μνημεῖο γιὰ τὴν νίκη του μὲ ἕναν χορὸ παιδιῶν στὰ Διονύσια (IG II/III, 2.ἔκδ. ἀρ. 1138) καὶ ἡ συμμετοχή του σὲ μιὰν πρεσβεία στὴν Σπάρτη (393/92). Τότε παρουσιάστηκε μπροστὰ στὸν λαὸ μὲ τὸν λόγο του *Περὶ τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους εἰρήνης*. Ὁ πόλεμος ὅμως συνεχίστηκε, κι αὐτὸς ἀναγκάσθηκε νὰ αὐτοεξορισθῆ, γιὰ νὰ ἀποφύγη τὴν θανατικὴ καταδίκη ποὺ χτύπησε τοὺς ἀπεσταλμένους. Ἕνας τέταρτος λόγος, *Κατὰ Ἀλκιβιάδου*, ποὺ ἀποδίδεται σ' αὐτόν, ἐπιτίθεται φανταστικὰ ἐναντίον τοῦ Ἀλκιβιάδη, μὲ σκοπὸν τὸν ἐξοστρακισμό του, καὶ εἶναι νόθος. Τὸ ὕφος τοῦ Ἀνδοκίδη δείχνει ἐκείνην τὴν ἁπλότητα καὶ δροσιά, ποὺ εἶναι ἀκόμα ἀνέγγιχτη ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση τῶν ρητορικῶν ἐντυπωσιασμῶν.

Ἐνῶ ὁ Ἀντιφώντας ἔγραφε γιὰ ἄλλους, ὁ Ἀνδοκίδης μιλᾶ γιὰ λογαριασμόν του, μὲ λιγότερη τέχνη ἀπὸ ἐκεῖνον, μὲ ἰσχυρὴν ὅμως ἔκφραση τῆς προσωπικότητάς του. Ἡ ἀμεσότητα τοῦ λόγου *Ὑπὲρ Πολυστράτου*, ποὺ τὸν διαβάζουμε μὲ ἀρ. 20 ἀνάμεσα στοὺς λόγους τοῦ Λυσία, ἔστω κι ἂν αὐτὸς εἶναι ἀκόμα κάπως πιὸ ἄτεχνος, μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τοῦ Ἀνδοκίδη. Ἐδῶ ἕνας γιὸς ὑπερασπίζει τὸν πατέρα του, ποὺ ἐπιβαρυνόταν πολὺ γιὰ τὴν δράση του στὴν ὀλιγαρχικὴ κυβέρνηση τῶν Τετρακοσίων. Κι αὐτὸ τὸ δεῖγμα εἶναι γιὰ μᾶς πολύτιμο σὰν μαρτυρία μιᾶς ρητορικῆς ἄσκησης, ποὺ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἤδη ἐκείνην τὴν ἐποχὴ εἶχε σημαντικὸν ὄγκο.

Ξαναγυρνοῦμε ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν σύντομη ἐπισκόπηση στὸ πρόβλημα τοῦ

τοποθέτηση γύρω στὰ 444. Ἐναντίον τῆς γνησιότητας: F. Solmsen, *Antiphonstudien*. Βερολ. 1931, 3. E. Fraenkel, *Kolon und Satz II*. Nachr. Gött. Ges. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. 1933, 321, 1 = *Kl. Beitr.* I 95, 1.

'Αντιφώντα καὶ δεχόμαστε, μὲ πρῶτο σταθερὸ σημεῖο τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ διατυπώσαμε πρωτύτερα, ὅτι ἕνας ἄγνωστος ὡς πρὸς τὰ ἄλλα σοφιστής, ποὺ πρέπει νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὸν ρήτορα, ἔγραψε τὸ σύγγραμμα *'Αλήθεια*[1] σὲ δυὸ βιβλία. Σὲ σκόρπια θρύψαλα προστέθηκαν δυὸ μεγαλύτερα παπυρικὰ ἀποσπάσματα (ἀρ. 92 κέ. P.), ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ δεύτερο βιβλίο καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν μιὰν ματιὰ στὸν προβληματισμὸ τοῦ ἔργου. Σκέψεις ποὺ τὶς θίγει σύντομα ὁ 'Ιππίας στὸν *Πρωταγόρα* τοῦ Πλάτωνα, ἐδῶ ἀναπτύσσονται δυναμικά. 'Ο Πρωταγόρας ἤθελε νὰ προστατεύσῃ τὸν Νόμο, δὲν μποροῦσε ὅμως νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ὑποτίμησή του, γιατὶ ἐκεῖ τὸν ἔφερνε ὁ δρόμος τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος εἶχε ἀρχίσει. Γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μιὰ γραμμὴ ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν Γοργία κατευθυνόταν πρὸς τὸν ἴδιο στόχο, εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ χωρίο τοῦ *'Επιτάφιου* (VS 82 B 6), στὸ ὁποῖο οἱ νεκροὶ ἐπαινοῦνται, γιατὶ πολλὲς φορὲς προτίμησαν τὴν ἤπια καλωσύνη ἀντὶ γιὰ τὴν τραχιὰ δικαιοσύνη *(τὸ πρᾶον ἐπιεικὲς τοῦ αὐθάδους δικαίου προκρίνοντες)*. Αὐτὸ εἶχε γίνει προβληματικό, ὅπως ἀναγκαστικὰ θὰ γινόταν προβληματικὴ κάθε ἀλήθεια ποὺ διεκδικοῦσε ἀπόλυτο κύρος, μέσα σὲ μιὰν κίνηση ποὺ στὴν ἀρχή της βρισκόταν ἡ φράση «*πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος*». Εἶναι μιὰ διαδικασία ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ σὰν ἱστορικὸ παράδειγμα, ὅτι ἡ ἐγκοσμιοποίηση τοῦ Νόμου σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ δὲν ἤξερε πιὰ νὰ διατυπώσῃ τίποτε γιὰ τοὺς θεούς, ἐσήμαινε ἀναπόφευκτα τὴν ὑποτίμησή του. Ἔτσι ὅμως πρόβαλλε ἤδη καὶ ἡ ἀναζήτηση ἑνὸς καινούργιου ἀξιόπιστου κανόνα, ἐνῶ μιὰ ἐξέλιξη ποὺ ἀπὸ καιρὸν προετοιμαζόταν στὴν ἰωνικὴ ἐπιστήμη, ὁδηγοῦσε στὸ νὰ τοποθετήσουν τὴν φύση στὴν ἀδειανὴ πιὰ θέση τοῦ ὕψιστου καὶ ἀπεριόριστα ἰσχυροῦ θεσμοῦ.

'Ο 'Αντιφώντας στὸ πρῶτο βιβλίο τῆς *'Αλήθειας* πραγματεύθηκε προβλήματα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης μὲ τὸ πνεῦμα τῶν 'Ιώνων φιλοσόφων, ἐνῶ στὸ δεύτερο ἐξαίρεται ἔντονα ἡ ἀντίθεση νόμος-φύση, καὶ κατηγορεῖται ὁ συμβατικὸς νόμος σὰν παράλογη χειροπέδη τῆς φύσης. Δὲν μποροῦμε νὰ καθορίσουμε μὲ ἀπόλυτην ἀκρίβεια οὔτε τὴν πηγὴ αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης οὔτε τὴν πηγὴ τοῦ φυσικοῦ δικαίου, μποροῦμε ὅμως νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν σοφιστικὴ σὰν περιοχὴ αὐτῆς τῆς πηγῆς καὶ τὸν 'Αντιφώντα σὰν ἕνα σημαντικὸ μέλος αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης.

Σύμφωνα μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο ὁ 'Αντιφώντας κήρυξε μὲ ἐπαναστατικὴ στάση τὴν ἰσότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων· πρῶτα μέσα στὴν πόλη τὴν ἰσότητα ταπεινῶν καὶ ἀριστοκρατῶν, ὕστερα ὅμως καὶ τῶν 'Ελλήνων καὶ τῶν βαρβάρων, γιατὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀναπνέουμε ἀπὸ τὸ στόμα καὶ τὴν μύτη καὶ τρῶμε μὲ τὰ χέρια. Καὶ ἡ ἰσότητα τῶν ἐλεύθερων καὶ τῶν δούλων συμπεριλαμβάνεται σ' αὐτὲς τὶς λέξεις, ἐνῶ ἀργότερα ρητὰ ὁ 'Αλκιδάμαντας, ποὺ τὸν γνωρίσαμε πρὶν λίγο σὰν ὑπερασπιστὴ τοῦ ρητορικοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ, κήρυξε στὸν *Μεσσηνιακὸ λόγο*[2] ὅτι ὁ θεὸς ἄφησε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἐλεύθερους καὶ ἡ φύση δὲν προόρισε κανέναν

1. J. S. Morrison, <The 'Truth' of Antiphon>, *Phronesis* 8, 1963, 35.
2. Σχόλια 'Αριστοτ. *Ρητορ.* 1, 13. 1373 b 18. «Προμαχώνας»: *Ρητορ.* 3, 3. 1406 b 11.

γιὰ σκλάβον. Ἡ ἐξίσωση θεοῦ καὶ φύσης εἶναι ἐδῶ φανερή, ἐνῶ ὡς πρὸς τὰ ἄλλα μιλᾶ ἐδῶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀλκιδάμαντας, ποὺ ὀνόμασε τὴν φιλοσοφία προμαχώνα ἐναντίον τῶν νόμων (*ἐπιτείχισμα τῷ νόμῳ*).

Δυσκολίες συναντοῦμε μὲ τὸ σύγγραμμα *Περὶ ὁμονοίας*. Τὰ ὑπολείμματα ποὺ σώζονται, δείχνουν κάθε λογῆς ἀπαισιόδοξες θεωρίες γιὰ τὴν πορεία τῆς ζωῆς, καὶ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ σύγγραμμα πραγματευόταν τὴν ὁμόνοια σὰν θεμέλιο τῆς ἀνθρώπινης, ἰδιαίτερα τῆς πολιτειακῆς συμβίωσης. Ἐπειδὴ μιὰ τέτοια συμβίωση δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξη χωρὶς τὸν νόμο, δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ἀναγνωρίσουμε σ' αὐτὰ πάλι τὸν συγγραφέα τῆς *Ἀληθείας*· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἄποψη ὅτι ὁ συγγραφέας ὡρίμασε καὶ ἐξελίχθηκε πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ Πρωταγόρα γιὰ τὴν νομιμότητα τῶν νόμων, μένει μιὰ ὑπόθεση. Ὑπάρχει ἀκόμα ἡ σημαντικὴ διαφορὰ ὕφους ἀνάμεσα στὴν ξερὰ συλλογιστικὴ *Ἀλήθεια* καὶ τὴν ζωηρὴ διεισδυτικότητα τοῦ συγγράμματός μας. Ὁπωσδήποτε δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμοῦμε τὶς δυνατότητες ποὺ περικλείονται σ' ἕνα ἄτομο καὶ μάλιστα ἕναν σοφιστή, κι ἔτσι ἀρκούμαστε νὰ δείξουμε τὶς διαφορές, χωρὶς νὰ ἐξαγγείλουμε μιὰν ριζικὴ λύση[1]. Τελείως στὸ πλαίσιο τοῦ γενικοῦ προγράμματος τῶν σοφιστῶν βρίσκεται τὸ ἐγκώμιο τῆς (ἐκ)παίδευσης, ποὺ ἀνακηρύσσεται τὸ πιὸ σπουδαῖο ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ χρησιμοποιήθηκε μὲ χίλιους τρόπους ἀπὸ τότε, γιὰ τὸν σπόρο ποὺ φυτεύεται στὴν γῆ (Β 60 *πρῶτον, οἶμαι, τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ παίδευσις...· καὶ γὰρ τῇ γῇ οἷον ἄν τις τὸ σπέρμα ἐναρόσῃ, τοιαῦτα καὶ τὰ ἔκφορα δεῖ προσδοκᾶν*).

Γιὰ τὸ σύγγραμμα *Κατὰ Ἀλκιβιάδου*, γιὰ τὸν *Πολιτικὸν* καὶ τὴν *Ὀνείρων κρίσιν* δὲν θὰ ἦταν φρόνιμο νὰ διατυπώσουμε ὑποθέσεις πατρότητας, ἐξαιτίας τῆς κατάστασης τοῦ προβλήματος.

Ἂν στὸν Ἀντιφῶντα ἐμφανίζεται κιόλας ἀρκετὰ ἔντονη ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν νόμο καὶ τὸ φυσικὸ δίκαιο, ὡστόσο ἄλλοι τὴν ἀνέβασαν στὴν ἀκρότατη ριζοσπαστικότητα. Γι' αὐτοὺς ἡ παράδοση ἔγινε χειροπέδη, ποὺ ἐπιβάλλει τὴν συμφεροντολογικὴ σκέψη τῶν πολλῶν καὶ ἀδύνατων ἐπάνω στοὺς μεγάλους καὶ δυνατούς, γιὰ νὰ τοὺς κρατᾶ μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς ἀστικῆς τάξης. Τὸ δίκαιο τῆς φύσης ὅμως βρίσκεται μ' ἐκείνους ποὺ σπάζουν αὐτὰ τὰ πλαίσια καὶ σὰν πραγματικοὶ ὑπεράνθρωποι τὴν δική τους βούληση τὴν κάμνουν τὸν μοναδικὸ νόμο στὸν ὁποῖο ὑπακούουν. Αὐτὴ εἶναι ἡ διδασκαλία ποὺ ὁ Πλάτωνας στὸν *Γοργία* βάζει τὸν Καλλικλή, καὶ στὸ πρῶτο βιβλίο τῆς *Πολιτείας* τὸν Θρασύμαχο, νὰ τὴν κηρύσσουν. Ὅταν ὁ ὁμιλητὴς τοῦ πρώτου χωρίου βλέπει τὸ δίκαιο τῆς φύσης νὰ φωτίζη τὸν δυνατὸ ἄντρα ποὺ γκρεμίζει ὅλους τοὺς νόμους, τότε ἡ σκέψη ὁλόκληρων αἰώνων γιὰ τὸ δίκαιο ἀναποδογυρίζεται, καὶ μόνο ἡ καταστροφὴ τοῦ μύθου ἀπὸ τὴν σοφιστικὴ δίνει τὴν δυνατότητα νὰ χρησιμοποιηθῆ τώρα γιὰ μιὰν τέτοια διδασκαλία ἡ φράση τοῦ Πινδάρου γιὰ τὸν νόμο σὰν βασιλιὰ τῶν πάντων.

---

1. Συμβιβαστικὰ M. POHLENZ, *Griech. Freiheit*. Χαιδελβ. 1955, 75.

Ἐνῶ γιὰ τὸν Καλλικλὴ ξέρουμε τόσο λίγα, ὥστε θέλησαν ἀδικαιολόγητα νὰ τοῦ ἀμφισβητήσουν τὴν ἱστορικὴ ὕπαρξη, γιὰ τὸν Θρασύμαχο εἴμαστε σὲ θέση νὰ ποῦμε κάπως περισσότερα. Ὁ μέτοικος αὐτὸς ἀπὸ τὴν Χαλκηδόνα τοῦ Βοσπόρου ἐμφανίσθηκε στὴν Ἀθήνα μὲ πολιτικὰ συγγράμματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα (*Περὶ πολιτείας*) διαμαρτύρεται γιὰ τὶς κομματικὲς ἔριδες μέσα στὴν κρίσιμη πολεμικὴ περίοδο, ἐνῶ τὸ ἄλλο (*Ὑπὲρ Λαρισαίων*) ὑποστηρίζει τὸ αἴτημα τῆς αἰολικῆς πόλης γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἐναντίον τοῦ Ἀρχέλαου. Τὰ λείψανα (VS 85) εἶναι πολὺ φτωχικά, ὡστόσο ὅμως μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Θρασύμαχος ἦταν ἕνας πρόδρομος τῆς πολιτικῆς δημοσιογραφίας τοῦ Ἰσοκράτη.

Τίποτε στὰ ὑπολείμματα ποὺ σώζονται δὲν φανερώνει ὅτι ὁ Θρασύμαχος ἦταν ὁ ἔνθερμος συνήγορος τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυρότερου· μολαταῦτα ἡ δυνατότητα μιᾶς γεφύρωσης φαίνεται σὲ ἕνα ἀπόσπασμα (Β 8), ποὺ περιέχει τὸ παράπονο γιὰ τοὺς θεούς, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἀνθρώπινα πράγματα. Γιατὶ ἀλλιῶς δὲν θὰ παράβλεπαν τὴν δικαιοσύνη, τὸ πιὸ μεγάλο ἀγαθό, ποὺ δὲν τὴν βρίσκουμε ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Ὅμως αὐτὰ ποὺ σώζονται δύσκολα δίνουν τὴν εἰκόνα ἑνὸς Θρασύμαχου, ποὺ ἀπὸ ὀργισμένην ἀπογοήτευση θὰ ἔφτανε στὸν ριζοσπαστισμὸ τὸν ὁποῖο ὑποστηρίζει στὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα[1]. Ἐδῶ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ἀγνοηθῆ τὸ πρόβλημα τοῦ προσωπικοῦ μεριδίου τοῦ Πλάτωνα στὴν διαμόρφωση αὐτοῦ τοῦ μέρους.

Σημαντικὴν ἐπίδραση εἶχε τὸ διδακτικὸ βιβλίο τοῦ Θρασύμαχου γιὰ τὴν ρητορικὴ (*Μεγάλη Τέχνη*), ποὺ συντέλεσε στὴν διαμόρφωση τῆς ἀττικῆς ἔντεχνης πεζογραφίας. Ὅσο μποροῦμε νὰ δοῦμε, στὸ πρῶτο ἐπίπεδο βρισκόταν ἡ δομὴ καὶ ἡ συναρμολόγηση τῶν γλωσσικῶν μορφῶν, ἐνῶ τὰ γοργιανὰ παρηχητικὰ σχήματα ὑποχωροῦσαν· μολαταῦτα ὁ Θρασύμαχος ἔδινε σημασία στὴν ρυθμικότητα τοῦ τέλους τῆς φράσης[2].

Θεωρητικὴ γραμματεία γιὰ τὴν ρητορικὴ ἀναπτύσσεται ἐκείνην τὴν ἐποχὴ μὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερη συχνότητα. *Τέχνες* ἔγραψε ὁ Θεόδωρος ὁ Βυζάντιος, δίνοντας ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴν διδασκαλία γιὰ τὴν διάταξη τῆς ὕλης, ἐνῶ ὁ Εὔηνος ὁ Πάριος, ποὺ ἔγραψε κι ἐλεγεῖες, ἐσύνθεσε τμήματα τοῦ διδακτικοῦ του βιβλίου σὲ στίχους. Δωρικὰ γραμμένη εἶναι ἡ *Ρητορικὴ τῆς Ὀξυρύγχου*[3].

Κανένας ἄλλος δὲν ἐξαργύρωσε τόσο ἀδίστακτα πρὸς τὸ συμφέρον του τὶς σοφιστικὲς διδασκαλίες ποὺ ὑποστήριζε, ὅσο ὁ Κριτίας, ὁ θεῖος τοῦ Πλάτωνα, ποὺ ἀνῆκε σὲ παλιὰν ἀθηναϊκὴ ἀρχοντικὴ οἰκογένεια. Στὴν προσωπικότητά του συνενώνονται ὅλες οἱ ὠθήσεις τῆς σοφιστικῆς κίνησης, ποὺ ἡ περίοδος τῆς ἐπίθεσης καὶ ὁρμῆς της κλείνει συμβολικὰ μὲ τὸν δραματικό του θάνατο. Ὡστόσο τὸ ἀπελευθερωτήριο ἔγγραφο τοῦ ἀτόμου δὲν ἦταν πιὰ μπορετὸ νὰ ἀκυρωθῆ, καὶ σὲ ἀρκετὰ ὁ Κριτίας προαναγγέλλει τοὺς δυνατοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς τῶν Διαδόχων, ὅπως π.χ. ἕναν Δημήτριο Πολιορκητή.

1. WOLF (βλ. παρακ.), 106. 2. RADERMACHER (βλ. παρακ.), 75.
3. Ἀρ. 2295 P.· RADERMACHER (βλ. παρακ.), 231.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι αὐτὸς ὁ ριζοσπαστικὸς ὀλιγαρχικός, ἀπὸ νωρὶς ἀνῆκε σὲ μιὰν ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς ἀριστοκρατικὲς ἑταιρεῖες, ποὺ ὁρκίζονταν τὴν καταστροφὴ τῆς Δημοκρατίας καὶ ἀνοίγονταν θεληματικὰ στὴν νέα σκέψη. Φυσικὰ ἦταν μπλεγμένος στὸ σκάνδαλο τῶν Ἑρμοκοπιδῶν καὶ βρισκόταν ἀργότερα σὲ σύνδεσμον μὲ τὸν Ἀλκιβιάδη, ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ ὁποίου πέρασε λίγον καιρὸ στὴν Θεσσαλία. Ἡ καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας τοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἀρχομανία του. Γρήγορα ἀπέκτησε ἡγετικὴ θέση μέσα στοὺς Τριάκοντα, ἄφησε νὰ θανατωθῇ ὁ μετριοπαθὴς Θηραμένης, καὶ κηλίδωσε τὸ ὄνομά του μὲ πράξεις μιᾶς τρομοκρατίας, ποὺ οὔτε τοῦ Πλάτωνα τὸ εὐνοϊκὸ ζωγράφισμα[1] δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς κάμῃ νὰ τὶς ξεχάσουμε. Σκοτώθηκε στὰ 403, στὴν μάχη ἐναντίον τῶν δημοκρατικῶν, ποὺ κυρίευσαν μὲ τὸν Θρασύβουλο τὴν Μουνιχία.

Τὰ ὑψηλὰ καὶ πολύπλευρα προσόντα τοῦ Κριτία καθὼς καὶ ἡ ἀνησυχία τοῦ πνεύματός του τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ ἀναπτύσσῃ φιλολογικὴ δραστηριότητα στὰ πιὸ διαφορετικὰ πεδία. Εἶναι ὁ τελευταῖος ποιητὴς ἐκείνης τῆς πολιτικῆς ἐλεγείας, ποὺ ἀπευθυνόταν σ' ἕναν κύκλο ὁμόφρονων καὶ ποὺ τὸ τέλος της ἦταν ἀναπόφευκτο μὲ τὴν κατάρρευση τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἀνάμεσα στὰ λείψανα τῶν ἐλεγειῶν του ὑπάρχουν μερικὰ ἀπὸ ἕνα ποίημα στὸν Ἀλκιβιάδη. Γιὰ τὸ ζωηρὸ πολιτικό του ἐνδιαφέρον μιλοῦν τὰ *Πολιτεύματα (Πολιτεῖαι)*, ποὺ τὰ ἔγραψε ἄλλα σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο *(πολιτεῖαι ἔμμετροι)*, ἄλλα σὲ πεζὸν λόγο. Εἶναι δυνατὸ ἀκόμα νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι στὰ τελευταῖα περιλαμβάνονταν τῆς Ἀθήνας, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Σπάρτης· γιὰ τὴν Σπάρτη σώζεται καὶ ἕνα ἐλεγειακὸ ἀπόσπασμα. Ὅσο μποροῦμε νὰ διακρίνουμε, παντοῦ τὰ ἔθιμα βρίσκονται στὸ προσκήνιο. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἕνα μεγαλύτερο ἑξάμετρο ἀπόσπασμα (Β 1), ποὺ μὲ μεγαλόπρεπο πέταγμα ὑμνεῖ τὸν Ἀνακρέοντα. Προφανῶς προέρχεται ἀπὸ ἕνα ἔργο ἀφιερωμένο στοὺς μεγάλους τῆς ποίησης καὶ τοποθετεῖται κοντὰ σὲ συγγράμματα ὅπως τοῦ Γλαύκου ἀπὸ τὸ Ρήγιο *Περὶ τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ μουσικῶν*.

Καὶ τραγωδίες ἐσύνθεσε ὁ Κριτίας. Στὸν *Βίο* τοῦ Εὐριπίδη διαβάζουμε ὅτι οἱ τραγωδίες του *Τέννης, Ραδάμανθυς, Πειρίθοος*[2] θεωροῦνταν νόθες. Τὴν πληροφορία αὐτὴν τὴν συμπλήρωσε μιὰ εἴδηση τοῦ Ἀθήναιου (11,496b), ὅτι ἡ πατρότητα τοῦ *Πειρίθοου* ἀμφισβητιόταν ἀνάμεσα στὸν Κριτία καὶ τὸν Εὐριπίδη. Σ' αὐτὴν τὴν βάση στηρίζεται ἡ ὁπωσδήποτε πιθανὴ ἀπόδοση τῶν τραγωδιῶν αὐτῶν στὸν Κριτία. Ἀπὸ τὰ λείψανα ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ Β 22: μιὰ ἐνάρετη προσωπικότητα εἶναι πιὸ σταθερὴ ἀπὸ τὸν νόμο, τὸν ὁποῖο ἡ ρητορικὴ τέχνη μπορεῖ νὰ τὸν ἀνατρέψῃ πολὺ εὔκολα *(τρόπος δὲ χρηστὸς ἀσφαλέστερος νόμου· τὸν μὲν γὰρ οὐδεὶς ἂν διαστρέψαι ποτὲ ῥήτωρ δύναιτο· τὸν δ' ἄνω τις καὶ κάτω λόγοις ταράσσων πολλάκις λυμαίνεται)*. Καὶ αὐτὸ εἶναι κάποια ὑποτίμηση τοῦ νόμου. Ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς μᾶς διάσωσε ἕνα μεγαλύτερο, σημαντικὸ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς

1. Τὰ χωρία στὸν NESTLE (βλ. παραχ.), 400, 5.

2. Ἕνα λείψανο παπύρου (ἀρ. 254 P.) στοῦ D. L. PAGE, *Greek Lit. Pap.* 1950, 120. Τέλος τῆς ὑπόθεσης τοῦ *Ραδάμανθη*: *Pap. Soc. It.* 12/2, 1951, ἀρ. 1286.

ἱστορίας τοῦ πνεύματος, ἀπόσπασμα ἀπὸ ἕνα σατυρικὸ δράμα *Σίσυφος* (B 25) τοῦ Κριτία, ποὺ νομίζουν ὅτι μποροῦν νὰ τὸ ἑνώσουν μὲ τὶς τρεῖς τραγωδίες σὲ μιὰν τετραλογία. Ὅπως στὸν Πρωταγόρα, ἔτσι καὶ γι' αὐτόν, ὕστερα ἀπὸ μιὰν χαωτικὴ μορφὴ ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητας ἀκολουθεῖ πρῶτα ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ Νόμου καὶ τοῦ Δικαίου. Τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐπικράτησή τους ὅμως τὴν ἐξασφαλίζει ἡ ἐφεύρεση ἑνὸς πανούργου ἀνθρώπου. Αὐτὸς εἰσάγει τοὺς θεούς, ποὺ παρατηροῦν τὶς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου κι ἐκεῖ ἀκόμα ὅπου αὐτὸς μπορεῖ νὰ ἀποφύγη τὴν ματιὰ τῶν ἐπίγειων ἀρχόντων. Αὐτὴ ἡ ἑρμηνεία γιὰ τὴν φύση καὶ τὴν γένεση τῆς θρησκείας εἶναι ἡ πιὸ ριζοσπαστικὴ συνέπεια τῆς σοφιστικῆς σκέψης.

Ἀπὸ τὰ πεζογραφήματα τοῦ Κριτία ἔχουμε ἀκόμα μερικοὺς τίτλους, ὅπως *Ἀφορισμοὶ* καὶ *Ὁμιλίαι*, γιὰ τὶς ὁποῖες μπορεῖ κανεὶς νὰ παίξη μὲ τὴν σκέψη νὰ τὶς συγκρίνη μὲ σωκρατικοὺς διαλόγους· μολαταῦτα εἶναι καλύτερα νὰ ὁμολογήσουμε ἄγνοια. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Κριτίας ἔγραψε *Προοίμια* γιὰ δημηγορίες. Ἐνῶ οἱ προσπάθειες τῆς ρητορικῆς ἀλλοῦ κατευθύνονταν πρὸς τοὺς δικηγορικοὺς λόγους, βλέπουμε ὅτι ὁ πολιτικὸς Κριτίας ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἐπίδραση στὸ πλῆθος.

Ὁ ριζοσπαστισμὸς τοῦ Κριτία δὲν εἶναι γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς σοφιστικῆς τοῦ τέλους τοῦ 5. αἰ. Μὲ σύνθημα τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ κηρύξη κανεὶς τὸν Ὑπεράνθρωπο· ἐξίσου καλὰ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ δοκιμάση νὰ στηρίξη σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος τὴν ὀργάνωση τῆς κοινότητας, καὶ μαζὶ τὴν ἰσχὺ τῶν νόμων τῆς πολιτείας. Ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἐφόσον κανεὶς ἀνήκει στὸν καινούργιο κόσμο, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὀλιγαρχικός. Γιὰ καλή μας τύχη ἡ εἰκόνα πλουτίζεται χάρη σὲ μιὰν διατριβή, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ νεοπλατωνικὸς Ἰάμβλιχος πῆρε ἀξιόλογα κεφάλαια στὸν *Προτρεπτικό* του. Ἐπικράτησε ἡ συνήθεια νὰ τὴν ὀνομάζουν *ὁ Ἀνώνυμος τοῦ Ἰαμβλίχου*[1]. Ἐδῶ τὸ κοσμοείδωλο δὲν τὸ καθορίζει πιὰ ἡ ἀπότομη ἀντίθεση τοῦ Νόμου καὶ τῆς Φύσης· μᾶλλον ὁ συγγραφέας αὐτὸς ἀποδείχνει ὅτι ὁ νόμος εἶναι μιὰ ἔμφυτη ἀναγκαιότητα καὶ ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ὕπαρξη τῆς κοινωνίας. Ἡ παιδεία, στὴν ὁποία, μαζὶ μὲ τὸν χαρακτήρα, αὐτὸς σὰν σοφιστὴς ἀναγνωρίζει τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο, γίνεται ἐδῶ παιδεία πρὸς τὸν νόμο. Ἡ πορεία τῶν ἰδεῶν ξαναγυρνᾶ στὸν Πρωταγόρα.

Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ἦταν διατυπωμένη μιὰ πραγματεία, ποὺ τὴν ἀπομιμήθηκαν τμήματα τοῦ πρώτου ψευδοδημοσθενικοῦ λόγου *Κατὰ Ἀριστογείτονος*[2]· Ὁ συγγραφέας της, ὄχι καὶ πολὺ σπουδαῖο μυαλό, συσσώρευσε μὲ μιὰν ἀνεξήγητη γιὰ τότε ἀδεξιότητα τὶς πιὸ διαφορετικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν γένεση τῶν νόμων: οἱ νόμοι εἶναι δῶρα τῶν θεῶν, κανόνες φρονίμων ἀνθρώπων, καὶ κοινὲς συμφωνίες ὅλων τῶν πολιτῶν.

---

1. VS 89. R. Roller, *Untersuchungen zum Anonymus Iamblichi*. Τυβίγγη 1931.
2. Ὁ M. Gigante, *Νόμος βασιλεύς*. Νεάπ. 1956, θὰ ἤθελε νὰ ἀποδώση τὴν συμπίληση στὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα τοῦ λόγου.

Ἕνα πολὺ ἐλλειμματικὸ δημιούργημα εἶναι ἐπίσης μιὰ πραγματεία, ποὺ σώθηκε στὰ χειρόγραφα τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ, ποὺ ἀπὸ τὸ κύριο μέρος της τὴν ὀνομάζουν *Δισσοὶ λόγοι* (VS 90). Εἶναι γραμμένη δωρικά, ἀναφέρεται στὴν σπαρτιατικὴ νίκη τοῦ 404 σὰν νὰ ἔχῃ γίνει πρὶν ἀπὸ λίγο, καὶ εἶναι μᾶλλον ἀντιγραφὴ ἀπὸ ἕνα σοφιστικὸ μάθημα. Σὲ πέντε κεφάλαια ἀποδείχνεται ἡ ὀρθότητα τῆς διδασκαλίας τοῦ Πρωταγόρα σὲ διάφορους τομεῖς, ἐνῶ συγχρόνως γιὰ κάθε ἔθιμο ἢ γιὰ κάθε ἄποψη προσφέρεται ἕνα ἀντίθετο παράδειγμα. Ἡ ἐπίδειξη παλαιότερης ἰωνικῆς ἐθνογραφίας εἶναι ἐδῶ ἰδιαίτερα φανερή. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀντιθέσεις ἀξίζει νὰ ἀπομνημονευθῆ σὰν φωτεινὴ μαρτυρία ἑλληνικῆς ἀνθρωπιᾶς: *«οἱ Σκύθες νομίζουν ὅτι εἶναι ὄμορφο πράγμα, ὅταν σκοτώσῃ κανεὶς κάποιον, νὰ τοῦ γδάρῃ τὸ κεφάλι καὶ νὰ στολίσῃ μὲ τὸ τριχωτό του δέρμα τὸ ἄλογό του· νὰ χρυσώσῃ τὸ καύκαλο ἢ νὰ τὸ ἀσημώσῃ καὶ νὰ πίνῃ ἀπὸ αὐτὸ ἢ νὰ κάμνῃ σπονδὴ στοὺς θεούς· οἱ Ἕλληνες ὅμως δὲν θὰ ἤθελαν οὔτε νὰ μποῦν κἂν στὸ ἴδιο σπίτι μὲ αὐτὸν ποὺ ἔκαμε τέτοια πράγματα»*[1]. Ἄλλα τέσσερα κεφάλαια ἀσχολοῦνται μὲ τὸ παιδευτικὸ καθῆκον τῆς σοφιστικῆς, μὲ ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀρχόντων μὲ κλῆρον, οἱ ὁποῖες προτείνονται σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς δημοκρατίας, καὶ διάφορων προβλημάτων τῆς ρητορικῆς, στὴν ὁποία γιὰ τὸν σοφιστὴ βρίσκονται ὅλα τὰ καλά.

Κείμενα τῶν σοφιστῶν: VS καὶ στοῦ M. Untersteiner, *Sofisti, Testimonianze e frammenti*. Μετάφρ. καὶ Ὑπόμν. I: *Protagora e Seniade*. 2. ἔκδ. Φλωρεντία 1961· II: *Gorgia, Licofrone e Prodico*. 2. ἔκδ. 1961· III: *Trasimaco, Ippia, Anonymus Iamblichi, «Dissoi Logoi», Anonymus Περὶ νόμων, Anonymus Περὶ μουσικῆς* 1954· IV: *Antifonte, Crizia* (μὲ ἐπιμέλεια A. Battegazzore), 1962. A. Capizzi, *Protagora. Ed. rivista e amplif. con uno studio su la vita, le opere, il pensiero e la fortuna*. Φλωρεντ. 1955. M. Gronewaldt, <Ein neues Protagoras-Fragment>, *Ztschr. f. Papyrol. u. Epigr.* 2, 1968, 1.—Κείμενα τῶν ρητόρων στοῦ L. Radermacher, *Artium Scriptores. Sitzb. Österr. Ak.* 227/3, 1951. —Γοργίας: W. Vollgraff, *L'oraison funèbre de Gorgias*. Leiden 1952. H. Metzger, <Ein neues Gorgias-Fragment aus der Papyrussammlung Erzherzog Rainer in Wien (Pap. Graec. Vindob. 39880)>, *Wien. Stud.* 78, 1965, 40. —Ἀντιφῶντας: L. Gernet, *Coll. des Un. de Fr.* 1923· ξανατύπ. 1954. A. Barrigazzi, Φλωρεντ. 1955 (1. καὶ 6. λόγ. ὑπομν.). F. Blass-Th Thalheim, Λειψία 1914· ἔκδ. στερεότ. 1966. J. Nicole, *L'Apologie d'Antiphon. D'après des fragments inédits sur Papyrus d'Egypte*. Γενεύη 1907. W. Luppe <Ein neues Antiphon-Fragment>, *Phil.* 113, 1969, 279. Λεξικὸ τοῦ F. L. van Cleef, *Cornell Stud. in Class. Phil.* 5, 1895.—Ἀνδοκίδης: F. Blass, 4. ἔκδ. Λειψ. 1913· ἔκδ. στερεότ. Στουττγ. 1966. G. Dalmeyda, *Coll. des Un. de Fr.* 1930· ξανατύπ. 1960. A. D. J. Makkink, Ἄμστερνταμ 1932 (1. λόγ. μὲ ὑπόμν.). U. Albini, *Andocide, De reditu*. Φλωρεντ. 1961 (μὲ ὑπόμν.). *De pace* (Περὶ εἰρήνης). Φλωρεντ. 1964 (μὲ ὑπόμν.). D. MacDowell, *Andocides, On the Mysteries*. Ὀξφ. 1962 (μὲ ὑπόμν.). —Παρουσιάσεις καὶ ἔρευνες:

1. VS 90, 2, 13 *τοὶ δὲ Σκύθαι καλὸν νομίζοντι, ὅς κ' ἄνδρα κατακανὼν ἐκδείρας τὰν κεφαλὰν τὸ μὲν κόμιον πρὸ τοῦ ἵππου φορῇ, τὸ δ' ὀστέον χρυσώσας ἢ καὶ ἀργυρώσας πίνῃ ἐξ αὐτοῦ καὶ σπένδῃ τοῖς θεοῖς· ἐν δὲ τοῖς Ἕλλασιν οὐδέ κ' ἐς τὰν αὐτὰν οἰκίαν συνεισελθεῖν βούλοιτό τις τῷ ταῦτα ποιήσαντι.*

W. NESTLE, *Vom Mythos zum Logos*. Στουττγ. 1940. O. GIGON, *Sokrates*. Βέρνη 1947, 240. M. UNTERSTEINER, *I Sofisti*. 2 τόμ. 2. ἐκδ. Μιλάνο 1967 (μὲ πλούσ. βιβλιογρ)· ἀγγλ. Ὀξφ. 1954 (μὲ πλούσ. βιβλιογρ.). E. WOLF, *Griech. Rechtsdenken*. 2. τόμ. Φραγκφ. 1952. M. GIGANTE, *Νόμος Βασιλεύς*. Νεάπολη 1956.—G. M. SCIACCA, *Gli dei in Protagora*. Παλέρμο 1958.—F. ZUCKER, *Der Stil des Gorgias nach seiner inneren Form*. *Sitzb. Ak. Berl* 1956/1. CARLA SCHICK, <Appunti per una storia della prosa greca>, *Paideia* 11, 1956, 161. W. BROCKER, <Gorgias contra Parmenides>, *Herm*. 86, 1958, 424. V BUCHHEIT, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles*. Μόναχο 1960. J. H. M. M. LOENEN, *Parmenides, Melissus, Gorgias. A Reinterpretation of Eleatic Philosophy*. 1960—U. ALBINI, <Antifonte logografo 1 >, *Maia* N. S. 10, 1958, 38 —M ALBINI, <Rassegna di studi Andocidei>, *Atene e Roma* 3, 1958, 129. Τοῦ ἴδ , <Per un profilo di Andocide>, *Maia* N. S. 8, 1956, 163

2. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

Μιλώντας γιὰ τὸν Σοφοκλὴ μνημονεύσαμε ἐκεῖνον τὸν συγχρονισμό, ποὺ συσχέτιζε μὲ διαφορετικὸν τρόπο τοὺς τρεῖς μεγάλους Τραγικοὺς μὲ τὴν χρονιὰ τῆς Σαλαμίνας. Τὸ ὅτι ὁ Εὐριπίδης γεννήθηκε τὴν μέρα τῆς ναυμαχίας, εἶναι ἀσφαλῶς πλάσμα τῆς φαντασίας, γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν ὑπάρχουν καὶ ἄλλες τοποθετήσεις. Αὐτὴ ποὺ βρίσκεται στὸ Πάριο Χρονικὸ (60) γιὰ τὸ 485/84 εἶναι ἴσως, σὰν συγχρονισμὸς[1] μὲ τὴν πρώτη νίκη τοῦ Αἰσχύλου, ἄλλο τόσο ἀμφίβολη, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἀπέχῃ πολὺ ἀπὸ τὸ σωστό. Ὅπως κι ἂν εἶναι, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία τὸ ὅτι ὁ Εὐριπίδης ἀνήκει σὲ μιὰν γενεά, ποὺ αὐτὰ ποὺ ἤξερε γιὰ τὰ μεγάλα χρόνια τῶν Περσικῶν πολέμων προέρχονταν ἀπὸ τὶς διηγήσεις τῶν πατέρων. Ὁ Εὐριπίδης ἦταν περίπου συνομήλικος τοῦ Πρωταγόρα, καὶ μολονότι ἡ διαφορὰ μὲ τὸν Σοφοκλή, ποὺ γεννήθηκε περίπου στὰ 497/96, δὲν εἶναι πολὺ μεγάλη, ὡστόσο μέσα στὴν θυελλώδη ἐξέλιξη ποὺ ἄρχισε γύρω στὰ μισὰ τοῦ 5. αἰ., μιὰ δεκαετία ἔχει ἤδη μεγάλην σημασία. Ἀποφασιστικὸ εἶναι τὸ ὅτι ὁ Σοφοκλῆς μὲ ἀκλόνητη εὐσέβεια κράτησε ἀρνητικὴ στάση ἐναντίον τῆς ἀναστάτωσης τῶν πνευμάτων ἀπὸ τὴν σοφιστική, ἐνῶ ἡ θέση τοῦ νεότερου ἦταν διαφορετική. Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Εὐριπίδης ὑπῆρξε ἁπλῶς ὁ ποιητὴς τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ, ὅπως τὸν ὀνόμασαν κάπου κάπου. Ἤδη ἡ ἀρχαία παράδοση τοῦ ἔδινε γιὰ δασκάλους τὸν Ἀναξαγόρα, τὸν Πρόδικο, καὶ τὸν Πρωταγόρα. Φυσικὰ τοὺς γνώρισε καὶ αὐτοὺς καὶ πολλὲς ἄλλες προσωπικότητες τῆς πνευματικῆς Ἀθήνας, καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις μπορεῖ νὰ δημιούργησε στενότερες σχέσεις, ὁ Εὐριπίδης ὅμως δὲν ἦταν οὔτε ἕνας ἁπλὸς μαθητὴς τῶν σοφιστῶν οὔτε προπαγανδιστὴς τῶν ἰδεῶν τους. Ἀσφαλῶς ἄνοιξε πλατιὰ τὸν ἑαυτό του στὴν ἐπίδρασή τους,

1. Γι' αὐτὰ τὰ χρονολογικὰ παιχνίδια F. JACOBY, F Gr Hist. Ὑπομν. στὸ 239 A 50. 63 καὶ 244 ἀπ. 35. Οἱ ἀρχαῖες πηγὲς γιὰ τὴν βιογραφία, στὴν ἔκδοση τοῦ A. NAUCK, Λειψ. 1871. Ὁ *Βίος* τῶν χειρογράφων καλύτερα στὴν ἔκδοση τῶν σχολίων ἀπὸ τὸν E. SCHWARTZ. Βερολ. 1887/91.

τὰ προβλήματά τους εἶναι σὲ σημαντικὸν βαθμὸ καὶ δικά του, πάντοτε ὅμως διατήρησε τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ πνεύματός του καὶ ὄχι σπάνια διατύπωσε τὴν ἐπίκρισή του[1], ἔτσι ποὺ νὰ πρέπει νὰ μιλοῦμε ὄχι γιὰ μιὰν μαθητεία του στὴν σοφιστική, ἀλλὰ περισσότερο γιὰ μιὰν ἀδιάκοπη καὶ φλογερὴ πάλη μαζί της.

Ἡ μεγάλη πνευματικὴ ἀνησυχία εἶναι κυρίως ἡ σφραγίδα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἔργου του. Αὐτὴ μιλᾶ συγκλονιστικὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Εὐριπίδη τῆς Νεάπολης, καὶ ὁ ἥρωας τῆς τραγωδίας *Βελλεροφόντης*, ποὺ ἐπάνω στὸν Πήγασο θέλει νὰ ὁρμήση στὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ διεισδύση στὰ μυστικὰ τῶν θεῶν, γίνεται σύμβολο τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ.

Σχεδὸν καμιὰ ἄλλη μορφὴ τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας δὲν εἶναι τόσο δύσκολο νὰ συλληφθῆ στὴν πολυστρωματικότητά της ὅσο ὁ Εὐριπίδης. Μὲ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά του ἀνήκει ἀκόμα στὴν ἀκμὴ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, καὶ μολαταῦτα ἐκείνη ἡ ἐπιβλητικὴ συνοχή, ποὺ τὴν δείχνει τόσο ὁ Παρθενώνας ὅσο καὶ ἡ ὥριμη τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ, ἀρχίζει νὰ διαλύεται στὸ ἔργο του. Ἐδῶ ἡ ἔνταση ἑνὸς φλογεροῦ πάθους στέκει κοντὰ σὲ ὀρθολογισμοὺς ξένους πρὸς τὴν δράση τοῦ ἔργου, ὠδὲς ψάλλονται στοὺς ἴδιους θεοὺς ποὺ σὲ ἄλλα σημεῖα τοὺς βλέπουμε νὰ ἐξορίζονται στὸ βασίλειο τοῦ μύθου, καὶ παντοῦ ἡ ἔνταση τοῦ προβληματισμοῦ εἶναι πολλαπλάσια μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν βεβαιότητα τῆς ἀπάντησης. Μὲ αὐτὴν τὴν τόσο ἰσχυρὴ διαφοροποίηση τοῦ ἔργου τοῦ Εὐριπίδη, στὴν ὁποία ὀφείλεται καὶ ἡ ἀνισότητα τῆς καλλιτεχνικῆς ἀξίας, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ζητήσουμε ἕναν ἑνιαῖο τύπο ἑρμηνείας. Τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ κάμουμε, εἶναι νὰ συγκροτοῦμε ὁμάδες ἀπὸ συγγενικὰ φαινόμενα.

Ὅπως μὲ τὸ ἔργο του, ἔτσι καὶ μὲ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του ὁ Εὐριπίδης μᾶς δίνει νὰ καταλάβουμε ὅτι μὲ αὐτὸν ἀρχίζει κάτι καινούργιο. Ὁ Αἰσχύλος πολέμησε μὲ τὰ ὅπλα γιὰ τὴν πόλη, ὁ Σοφοκλῆς ἀνάλαβε σ' αὐτὴν μιὰν σειρὰ ἀπὸ ὑψηλὰ ἀξιώματα, ἐνῶ τὸν Εὐριπίδη δὲν τὸν βρίσκουμε σὲ κανέναν παρόμοιο σύνδεσμο μαζί της. Πολλὲς φορὲς στὰ δράματά του πῆρε θέση σὲ προβλήματα τῆς πολιτικῆς ζωῆς κι ἐπέβαλε στὸ λογοτεχνικό του ἔργο σκέψεις πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση μὲ πολὺ μεγαλύτερη ἀδιαφορία ἀπὸ τοὺς προδρόμους του, μιλᾶ ὅμως σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις σὰν ἕνας φιλόσοφος ποὺ ἐξετάζει, κι ὄχι σὰν ἕνας πολίτης ποὺ ἐνδιαφέρεται ἄμεσα, ὅπως ὁ Αἰσχύλος στὶς *Εὐμενίδες* ἢ ὁ Σοφοκλῆς στὸ πρῶτο στάσιμο τῆς *Ἀντιγόνης*.

Στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ ὁδηγοῦσαν τοὺς ξένους σὲ ἕνα σπήλαιο στὴν Σαλαμίνα[2], μέσα στὸ ὁποῖο ὁ Εὐριπίδης, μακριὰ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, μὲ τὴν ματιὰ πρὸς τὴν θάλασσα, λένε ὅτι ἀναλογιζόταν τὸ αἴνιγμα τῆς ὕπαρξης. Τέτοιου εἴδους διαμονὴ μεγάλων ποιητῶν καὶ φιλοσόφων εἶναι ἕνα ταξιδιάρικο μοτίβο, ἡ διήγηση ὅμως εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν εἰ-

1. Πβλ. *Ἑκ.* 1187 ἐναντίον τῶν ρητορικῶν τεχνασμάτων, καὶ ἀπόσπ. 439.
2. *Βίος.* Σάτυρος στήλ. 9. Gellius 15, 20, 5. Τὸ ταξιδιάρικο θέμα: H. Gerstinger, *Wien. Stud.* 38, 1916, 65.

κόνα πού σχημάτισε ὁ κόσμος γιά τόν Εὐριπίδη. Ἡ δημιουργική μεγαλοφυΐα ἀποτραβιέται τώρα σέ μιάν ἀπομόνωση, πού ἦταν ἀκόμα ξένη πρός τήν ἀκμή τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς καί πού ἀνοίγει ἕνα πλατύ, συχνά μοιραῖο χάσμα ἀνάμεσα στόν μεγάλο μοναδικό καί τόν λαό του.

Μέ αὐτήν τήν τοποθέτηση τοῦ ποιητῆ καί μέ τό γεγονός ὅτι ἀρκετές σκέψεις τῆς σοφιστικῆς μποροῦν νά βρεθοῦν μέσα στούς στίχους του, συσχετίζεται καί ἡ προτίμηση πού ἔδειχνε σ' αὐτήν τήν πολύ ἀνήσυχη ἐποχή ἡ ἀγανάκτηση καί τό σκῶμμα τῶν συντηρητικῶν ἐναντίον κυρίως τοῦ Εὐριπίδη. Ἡ κωμωδία εἶναι γεμάτη ἀπό αὐτά. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι θλιβερό· οἱ λίγες χειροπιαστές χρονολογίες τῆς ζωῆς αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ σκεπάστηκαν ἀκόμα πιό ἔντονα ἀπό ἀνεκδοτικόν κυκεώνα ἀπό ὅ,τι ἔγινε μέ ἄλλους. Ὁ *Βίος Εὐριπίδου*, πού σώζεται σέ μερικά χειρόγραφα, δίνει δείγματα γι' αὐτό, ἕνα ξεχωριστό κομμάτι ὅμως ἦταν ἡ βιογραφία τοῦ Εὐριπίδη ἀπό τόν περιπατητικό Σάτυρο. Ἕνας πάπυρος (ἀρ. 1456 P.)[1] ἀπό τό τελικό τμῆμα τοῦ 6. βιβλίου τῶν *Βίων* του μᾶς μεταδίνει ζωηρή τήν ἐντύπωση αὐτῆς τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητας, καί εἶναι στενόχωρο νά βλέπουμε ὅτι ἐδῶ οἱ *Θεσμοφοριάζουσες* τοῦ Ἀριστοφάνη χρησιμοποιοῦνται σάν ἱστορική πηγή. Ὁ Σάτυρος προβάλλει συνάμα λογοτεχνικές ἀπαιτήσεις: τόν *Βίο* τόν ἔγραψε διαλογικά.

Μέ τέτοιαν παράδοση δέν εἶναι μεθοδικά σωστό, ἀνάλογα μέ τήν προτίμησή μας, νά θεωροῦμε ἱστορική ἄλλοτε αὐτήν καί ἄλλοτε τήν ἄλλη διήγηση. Πρέπει νά ἀρκεσθοῦμε στό ὅτι μόνο λίγα μποροῦμε νά μήν τά θεωρήσουμε ὕποπτα.

Ὁ πατέρας τοῦ ποιητῆ ἦταν ὁ κτηματίας Μνήσαρχος ἤ Μνησαρχίδης, ἡ μητέρα του λεγόταν Κλειτώ, πού ἡ κωμωδία τούς ἔκαμε τόν ἕναν μπακάλη καί τήν ἄλλην μανάβισσα. Οἱ γονεῖς του κατάγονταν ἀπό τόν ἀττικό δῆμο Φλυά, ὁ ποιητής ὅμως γεννήθηκε στό πατρικό του κτῆμα τῆς Σαλαμίνας. Στίς ἱστορίες γιά χρησμούς πού παρανοήθηκαν, ἀνήκει ἡ διήγηση ὅτι ὁ πατέρας του τόν ἄφησε πρῶτα νά ἀσκηθῆ στήν γυμναστική, γιατί ἕνας χρησμός ὑποσχόταν ἀγωνιστικές νίκες («*στεφανηφόρους ἀγῶνας*»). Λένε ὅτι στήν ἀρχή ἔγινε καί ζωγράφος. Ἡ πληροφορία τοῦ *Βίου*, ὅτι στά Μέγαρα ὑπῆρχαν πίνακές του, μοιάζει πολύ ἀκριβής, σέ τέτοιες περιπτώσεις ὅμως πρέπει νά λογαριάζη κανείς καί τήν ὁμωνυμία. Ἡ πιό ἀξιόπιστη πληροφορία εἶναι ὅτι ὁ νεαρός Εὐριπίδης ἦταν χορευτής καί λαμπαδηφόρος στήν ὑπηρεσία τῆς λατρείας τοῦ Ζωστήριου Ἀπόλλωνα, γιατί ἐδῶ δύσκολα μπορεῖ νά δικαιολογηθῆ μιά ἐξεπίτηδες ἐφεύρεση. Πολύ ἄσχημο κουτσομπολιό, πού τό ἐκμεταλεύθηκε πολύ ἡ κωμωδία, δημιουργήθηκε γύρω ἀπό τό σπιτικό τοῦ ποιητῆ. Λένε ὅτι παντρεύτηκε πρῶτα τήν Μελιτώ, ὕστερα τήν Χοιρίνη, κι ἐπῆρε κακές ἐμπειρίες ἀπό τόν γάμο του. Αὐτές θά εἶχαν σχέση μέ ἕναν Κηφισοφώντα, συγκάτοικόν τους, πού βοηθοῦσε τάχα κάπου κάπου τόν Εὐριπίδη στό γράψιμο τῶν ποιημάτων, ἀλλά ὄχι μονάχα σ' αὐτό.

---

1. G. Arrighetti, *Satiro, Vita di Euripide*. Πίζα 1964.

Ἡ βαθιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Σοφοκλή, ποὺ ἡ ζωή του ἦταν τόσο στέρεα συνταιριασμένη μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινότητα, καὶ τὸν Εὐριπίδη, βρίσκει τὴν ἔκφρασή της καὶ στὴν διαφορετικὴ σχέση τῶν δυὸ πρὸς τὸ κοινό τους. Στὸν Εὐριπίδη δόθηκε χορὸς γιὰ πρώτην φορὰ στὰ 455, δὲν πέτυχε ὅμως νίκη. Ἕνα ἀπὸ τὰ δράματα τῆς τριλογίας ἦταν καὶ οἱ *Πελιάδες* (=οἱ κόρες τοῦ Πελία), τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ ποιητῆ γιὰ τὴν Μήδεια. Ἡ φρικτὴ καὶ δόλια ἐκδίκηση ποὺ ἡ Μήδεια πῆρε πρὸς ὄφελος τοῦ Ἰάσονα ἐναντίον τοῦ Πελία στὴν Ἰωλκό, ἀποτελοῦσε τὸ περιεχόμενο τοῦ δράματος. Τὸν γέρο βασιλιὰ τὸν σκότωναν οἱ ἴδιες οἱ κόρες του, γιατὶ ἡ Μήδεια τοὺς ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ τὸν ἔκαμνε νέον, ἀφοῦ θὰ τὸν ἔβραζαν πρῶτα μέσα σ' ἕνα καζάνι.

Μόνο στὰ 441 σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ Πάριου Χρονικοῦ (60) πέτυχε ὁ Εὐριπίδης τὴν πρώτη του νίκη στὸν διαγωνισμό[1]. Σ' αὐτὴν προστέθηκαν ἀκόμα ἄλλες τρεῖς: πολὺ λίγες, γιατὶ ξέρουμε ὅτι τοῦ δόθηκε χορὸς γιὰ εἰκοσιδυὸ τετραλογίες. Ἂν μερικὲς πηγὲς μιλοῦν γιὰ πέντε νίκες, εἶναι γιατὶ λογαριάζεται καὶ ἡ μεταθανάτια, ποὺ τὴν κέρδισε ὁ ὁμώνυμος γιὸς ἢ ἀνιψιός του[2] μὲ τὰ κατάλοιπα ἔργα του, τὴν *Ἰφιγένεια στὴν Αὐλίδα*, τὸν *Ἀλκμέωνα στὴν Κόρινθο* καὶ τὶς *Βάκχες*.

Ἡ ἀντίδραση τοῦ κοινοῦ ἐναντίον τοῦ Εὐριπίδη πρέπει νὰ συμπυκνώθηκε σὲ μιὰν κατηγορία τοῦ Κλέωνα γιὰ ἀσέβεια, ὡστόσο ὁ Σάτυρος σὰν πηγὴ εἶναι πολὺ ὕποπτος. Ὁπωσδήποτε, παρ' ὅλες τὶς παραμορφώσεις, φαίνεται ὅτι σὲ τελευταίαν ἀνάλυση ὑπάρχει ἱστορικὴ βάση. Ὁ Ἀριστοτέλης (*Ρητ.* 3, 15. 1416a 29) μιλᾶ γιὰ μιὰν δίκη τοῦ ποιητῆ ἐναντίον ἑνὸς Ὑγιαίνοντα, ποὺ τὸ θέμα της ἦταν ἡ ἀνταλλαγὴ περιουσιῶν *(ἀντίδοσις)* ἐξαιτίας μιᾶς εἰσφορᾶς στὸ κράτος *(λειτουργία)*, καὶ στὴν ὁποία πρέπει νὰ ἔπαιξαν κάποιον ρόλο καὶ κατηγορίες ἐναντίον τοῦ ποιητῆ γιὰ ἀθεΐα.

Στὸν Εὐριπίδη ἀποδιδόταν ἕνα *Ἐπινίκιο* γιὰ μιὰν ὀλυμπιακὴ νίκη μὲ ἅρμα, ποὺ τὴν νίκησε ὁ Ἀλκιβιάδης στὴν Ὀλυμπία πιθανῶς στὰ 416[3]. Ἀπὸ αὐτὸ ἔχουμε μισὴ δωδεκάδα στίχων (ἀπόσπ. 3 D.), ἀπὸ τὸν *Δημοσθένη* ὅμως τοῦ Πλουτάρχου (1) μαθαίνουμε ὅτι στὴν ἀρχαιότητα τοῦ ἀπέδιδαν καὶ ἄλλα ποιήματα. Στενότερη σχέση τοῦ ποιητῆ πρὸς τὸν Ἀλκιβιάδη δὲν εἶναι πολὺ πιθανή, ἐξαιτίας τῆς διαφορετικῆς φύσης τῶν δυὸ ἀνδρῶν.

Μποροῦμε νὰ πιστέψουμε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἀνάθεσαν στὸν ποιητὴ τῶν *Τρῳάδων* τὴν σύνθεση τοῦ ἐπιτύμβιου ἐπιγράμματος γι' αὐτοὺς ποὺ σκοτώθηκαν στὶς

1. Ὁ C. F. Russo, ‹Euripide e i concorsi tragici lenaici›, *Mus. Helv.* 17, 1960, 165, δίνει τὶς χρονολογίες ποὺ μποροῦν ἀκόμα νὰ καθορισθοῦν καὶ προσπαθεῖ μὲ πολὺ λεπτόλογη ἐπιχειρηματολογία νὰ ἀποδείξη ὅτι ἡ συμμετοχὴ τοῦ ποιητῆ στοὺς διαγωνισμοὺς τῶν Ληναίων εἶναι πολὺ ἀπίθανη.

2. Γιός: Σχόλ. Ἀριστοφ. *Βάτρ.* 67· ἀνιψιός: *Σούδα*.

3. C. M. Bowra, ‹Epinician for Alcibiades›, *Historia* 9, 1960, 68.

Συρακοῦσες. Τὸ ἐπίγραμμα ποὺ παραδίνει ὁ Πλούταρχος (*Νικίας* 17) τὸ ἀξιολόγησε καλὰ ὁ Ε. HEITSCH[1].

Σὰν τὸν Αἰσχύλο, καὶ ὁ Εὐριπίδης πέθανε στὴν ξενιτιά. Στὰ 408 ἀνέβασε ἀκόμα τὸν *Ὀρέστη* του στὴν Ἀθήνα, κι ἀμέσως ὕστερα πῆγε τὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρχέλαου στὴν Πέλλα. Πρὶν ἀπὸ τὴν διαμονή του στὴν Μακεδονία ὁ *Βίος* τῶν χειρογράφων τοποθετεῖ μιὰν τέτοια στὴν Μαγνησία, ὅπου λέγεται ὅτι τὸν τίμησαν μὲ *προξενίαν* καὶ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ φόρους (*ἀτέλεια*). Δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς γιὰ ποιὰν Μαγνησία πρόκειται, καὶ ὀφείλουμε νὰ διατηρήσουμε ἀνοιχτὴ τὴν πιθανότητα ὅτι τὴν εἴδηση τὴν προκάλεσε κάποια τιμητικὴ ἐπιγραφὴ γιὰ τὸν ποιητή.

Ὁ Ἀρχέλαος, κοντὰ στὸν ὁποῖο ὁ Εὐριπίδης πέρασε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, εἶχε τὴν φιλοδοξία νὰ στολίση τὴν αὐλή του, ποὺ τὰ ἔθιμά της κατὰ τὰ ἄλλα μποροῦμε νὰ τὰ φαντασθοῦμε πολὺ βαρβαρικά, μὲ μεγάλα ὀνόματα. Ὀνοματίζονται διάφοροι, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁ τραγικὸς Ἀγάθωνας καὶ ὁ διθυραμβοποιὸς Τιμόθεος, ποὺ σὰν μουσικὸς τῆς μοντέρνας σχολῆς θὰ βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὸν Εὐριπίδη.

Πόσο πολὺ ὁ θάνατος μεγάλων ἀνδρῶν γίνεται ἀφορμὴ γιὰ ἀνεκδοτολογία, αὐτὸ φαίνεται καὶ στὸν Εὐριπίδη. Λένε πὼς τὸν κατασπάραξαν σκυλιὰ μολοσσικῆς ράτσας, παιδιὰ μιᾶς βασιλικῆς κυνηγετικῆς σκύλας, ποὺ τὴν σκότωσαν κάτι κυνηγοὶ κι ὁ ποιητὴς εἶχε μεσολαβήσει στὸν Ἀρχέλαο νὰ μὴν τοὺς τιμωρήση. Ἡ κατασπάραξη ἀπὸ σκυλιὰ ἔχει μᾶλλον τὸν νόημα τῆς τιμωρίας τοῦ ἄθεου, ὅπως καὶ τὸ ὅτι ὁ τάφος τοῦ Εὐριπίδη καὶ τὸ κενοτάφιό του στὴν Ἀθήνα, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, χτυπήθηκαν ἀπὸ κεραυνόν.

Ἡ εἴδηση γιὰ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ ἔφτασε στὴν Ἀθήνα τὴν ἄνοιξη τοῦ 406 πρὶν ἀπὸ τὰ Μεγάλα Διονύσια. Μοιάζει ἀξιόπιστο τὸ ὅτι ὁ Σοφοκλῆς στὸν «προάγωνα», ποὺ ἦταν ἕνα εἶδος παρουσίασης ἠθοποιῶν ποὺ ἔπαιρναν μέρος στοὺς ἀγῶνες τῶν ἑπόμενων ἡμερῶν, ντυμένος ὁ ἴδιος πένθιμη στολὴ παρουσίασε τὸν χορὸ καὶ τοὺς ἠθοποιοὺς χωρὶς στεφάνια. Ὁ Ἀρχέλαος θὰ ἔθαψε τὸν ποιητὴ στὴν Πέλλα, παράλληλες πληροφορίες ὅμως μιλοῦν γιὰ ἕναν τάφο κοντὰ στὸν ταξιδιωτικὸ σταθμὸ τῆς Ἀρέθουσας. Μνημονεύσαμε ἤδη τὸ ἀθηναϊκὸ κενοτάφιο στὸν δρόμο πρὸς τὸν Πειραιά· ἐκεῖ βρίσκονταν οἱ ὡραῖοι στίχοι ποὺ διαβάζουμε στὸν *Βίο*, μὲ τὴν τολμηρὴ πληροφορία γιὰ τὸν ποιητή τους: «*Θουκυδίδου τοῦ ἱστοριογράφου ποιήσαντος ἢ Τιμοθέου τοῦ μελοποιοῦ*».

Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν δεκαοχτὼ ἔργων ποὺ σώζονται—τὸν *Ρῆσο* τὸν θεωροῦμε νόθο—τὴν πρώτη καὶ ἀσφαλέστατη στήριξη τὴν δίνουν οἱ χρονολογίες ποὺ μᾶς παραδίνονται γιὰ τὴν παράστασή τους: 438 *Ἄλκηστις*, 431 *Μήδεια*, 428 *Ἱππόλυτος*, 415 *Τρῳάδες*, 412 *Ἑλένη*, 408 *Ὀρέστης*, καὶ ξέρουμε ἐπίσης ὅτι ἡ *Ἰφιγένεια στὴν Αὐλίδα* καὶ οἱ *Βάκχες* ἀνεβάστηκαν μόνο ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ. Μιὰν ἄλλη βέβαιη στήριξη δίνουν οἱ ὑπαινιγμοὶ τῆς κωμῳδίας, ποὺ

1. <ΤΑ ΘΕΩΝ>, *Phil.* 111, 1967, 21.

γιὰ τὸν Εὐριπίδη εἶναι πάρα πολὺ συχνοὶ καὶ δαγκανιάρικοι καὶ πότε πότε προσφέρουν ἕναν σίγουρο terminus ante quem. Ἀντίθετα οἱ ὑπαινιγμοὶ σὲ σύγχρονα γεγονότα σχεδὸν ποτὲ δὲν προσφέρουν σίγουρα στηρίγματα γιὰ χρονολόγηση. Ἀμφισβητήθηκε μάλιστα τελευταῖα καὶ ἡ σχέση τῶν στίχων, μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Διόσκουροι ἀποχωροῦν στὸ τέλος τῆς *Ἠλέκτρας*, μὲ τὸν στόλο τῆς Ἀθήνας, ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὰ σικελικὰ νερά. Τέτοιου εἴδους σκέψεις στὰ τελευταῖα χρόνια τὶς ἔσπρωξαν πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν στόχο καὶ κάπου κάπου ἑρμηνεύθηκε ἡ τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη σὰν συγκαλυμμένη ἱστορία[1]. Βέβαια ὁ τρίτος ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγάλους Τραγικοὺς μιλᾶ ἀπὸ τὴν σκηνὴ πρὸς τὴν ἐποχή του συχνότερα ἀπὸ τοὺς προδρόμους του, χειροπιαστοὶ ὅμως πολιτικοὶ ὑπαινιγμοὶ δὲν συναντιοῦνται πολὺ συχνά, καὶ τὸ νὰ θέλῃ κανεὶς νὰ ἀναγνωρίσῃ σὲ πρόσωπα τῶν δραμάτων του κεντρικὲς μορφὲς τῆς σύγχρονης ἱστορίας, θὰ ἀπαγορευόταν ἀπὸ τὸν σεβασμὸ πρὸς τὸ ἔργο τῆς τέχνης. Τὸ ὕφος ἐπίσης καὶ ἡ μετρικὴ δίνουν χρονολογικὴ βοήθεια, ποὺ πάντως δὲν πρέπει νὰ ὑπερτιμᾶται. Εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητο ὅτι στὴν πλούσια παραγωγὴ τοῦ Εὐριπίδη συγγενικὰ φαινόμενα, ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῶν θεμάτων, ἑνώνονται σὲ ὁμάδες ποὺ συνανήκουν χρονικά.

Ἀπὸ τὴν χρονολογία τῶν δραμάτων τοῦ Εὐριπίδη, γιὰ τὴν ὁποία πατοῦμε σὲ ὑποφερτὰ σίγουρο ἔδαφος, βλέπουμε ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ σώζονται δὲν εἶναι ἀρχαιότερο ἀπὸ τὴν *Ἄλκηστη*, ποὺ ἀνεβάστηκε στὰ 438. Ὡς τότε εἶχαν περάσει κιόλας δεκαεπτὰ χρόνια ποὺ ὁ Εὐριπίδης ἔγραφε γιὰ τὸ θέατρο, κι ἔτσι καὶ γι' αὐτὸν ἀποκλείεται νὰ γνωρίσουμε τὴν πρώτη ἐποχὴ τῆς δημιουργίας του ἀπὸ ἕνα ἔργο ποὺ νὰ σώζεται.

Ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ξέρουμε ὅτι ἡ *Ἄλκηστη* ἦταν τὸ τέταρτο ἔργο μιᾶς τετραλογίας, βρισκόταν δηλ. στὴν θέση στὴν ὁποία ἀλλοῦ συνηθίσαμε νὰ βρίσκουμε ἕνα σατυρικὸ δράμα. Ἔχουμε λόγους νὰ δεχόμαστε ὅτι αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση ποὺ ὁ Εὐριπίδης ἀντὶ γιὰ σατυρικὸ δράμα στὸ τέλος μιᾶς τετραλογίας, τοποθέτησε ἕνα ἔργο μὲ εὐχάριστο τέλος. Τὸ χαρούμενο ξαμόλημα, ποὺ ἀκόμα τὸ χαιρόμαστε στὰ λείψανα τῶν *Ἰχνευτῶν* καὶ τῶν *Δικτυουλκῶν*, δὲν ἦταν καὶ δικό του χάρισμα· αὐτὸ τὸ δείχνει ὁ *Κύκλωπας*, ποὺ ἡ ζαβολιά του εἶναι ἀλλιώτικη.

Ἀπὸ τὴν θέση, ποὺ ἀναφέραμε, τῆς *Ἄλκηστης* στὴν τετραλογία οἱ φιλόλογοι θεώρησαν τὸν ἑαυτό τους ὑποχρεωμένο νὰ βροῦν σ' αὐτὴν ὅσο μποροῦσαν περισσότερα στοιχεῖα κωμωδίας ἢ φάρσας, καὶ σὲ τέτοιες προσπάθειες χάνεται συχνὰ ἡ οὐσία τοῦ ὡραίου ἔργου, ποὺ στάθηκε τόσο γόνιμο στὴν παγκόσμια λογοτεχνία.

Ὁ Εὐριπίδης ἐδῶ καταπιάστηκε μὲ ἕναν μύθο, ποὺ ἑνώνει σ' ἕνα χαριτωμένο σύνολο δυὸ μοτίβα παραμυθιοῦ πολὺ διαδομένα ἀνάμεσα στοὺς λαούς. Εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἐρωτευμένης γυναίκας, ποὺ προσφέρει τὴν ζωή της, ὅταν ὁ θάνατος ἔρχεται νὰ ζητήσῃ τὴν ζωὴ τοῦ ἀντρός της. Μαζὶ μὲ αὐτὸ ἔχουμε τὴν νικηφόρα πάλη—ἡ

1. Πάρα πολὺ μακριὰ πάει ὁ E. Delebecque, *Eur. et la guerre du Péloponnèse*. Παρίσι 1951. Ἐκεῖ περισσότερη βιβλιογρ.

ὁποία ἐδῶ χρησιμοποιεῖται σὰν λύση—τοῦ δυνατοῦ ἄντρα μὲ τὸν θάνατο, ἕνα θέμα ποὺ συχνὰ ἐμφανίζεται μόνο του ἢ μαζὶ μὲ ἄλλες συσχετίσεις. Ὁ Φρύνιχος πραγματεύθηκε ἤδη τὸ θέμα τῆς Ἄλκηστης, καὶ φαίνεται ὅτι ἐπηρεάζει ἰδιαίτερα ἐκεῖνες τὶς σκηνὲς τοῦ δράματος τοῦ Εὐριπίδη, στὶς ὁποῖες ἔχουμε τὸν ἐρχομὸ καὶ τὴν ἥττα τοῦ προσωποποιημένου θανάτου. Ὁ Εὐριπίδης ὅμως, χωρὶς νὰ ἀλλάζη οὐσιαστικὰ τὴν ὑφὴ τοῦ μύθου, μολαταῦτα μὲ ἕνα μονάχα τέχνασμα δημιούργησε ὁλωσδιόλου νέες προϋποθέσεις στὴν περιοχὴ τῆς ψυχικότητας. Ἐνῶ στὸν ἀρχαῖο θρύλο καὶ μάλιστα καὶ στὸν Φρύνιχο ἡ νύφη τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου ἔπρεπε νὰ δηλώση ὅτι εἶναι πρόθυμη νὰ θυσιαστῆ, καὶ τὴν ὑπόσχεση νὰ τὴν ἐκτελέση κιόλας ἀμέσως, ὁ Εὐριπίδης ἔβαλε ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ γεγονότα ἕνα χρονικὸ διάστημα ἀπὸ περισσότερα χρόνια, στὰ ὁποῖα ἡ Ἄλκηστη ἔζησε τέλεια τὴν εὐτυχία τῆς συζύγου καὶ τῆς μητέρας. Μὲ ποιὸν τρόπο ὅμως ἡ Ἄλκηστη μποροῦσε νὰ ὑπομείνη αὐτὴν τὴν ὁρισμένη μέρα τοῦ θανάτου, αὐτὸ ξεφεύγει ἀπὸ τὴν φύση τοῦ ἔργου τῆς τέχνης. Τὸν ποιητὴ τὸν ἐνδιέφερε μόνο αὐτὸ ποὺ κέρδισε μὲ τὸ τόλμημά του: ἡ Ἄλκηστή του θυσιάζει τὴν ζωή της ὅπως τὸ ὑποσχέθηκε κάποτε τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου, τώρα ὅμως μὲ πλήρη συνείδηση τοῦ τὶ ἀπαρνιέται.

Τὸ ἔργο ἀρχίζει μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Ἀπόλλωνα, τὸν ἀκτινοβόλο θεό, ποὺ ἀφήνει τὸ σπίτι τοῦ Ἄδμητου, καὶ τὸν Θάνατο, ποὺ ἔρχεται νὰ πάρη τὸ θύμα του. Στὴν ἀντιπαράθεση τῶν δυὸ θεοτήτων ἀπὸ διαφορετικοὺς κόσμους ὑπάρχει ἐπίδραση ἀπὸ τὴν δελφικὴ σκηνὴ τοῦ ναοῦ στὶς *Εὐμενίδες*. Ὁ χορὸς τῶν γέρων ἀπὸ τὶς Φερὲς μπαίνει μὲ στίχους ἀνησυχίας καὶ θρήνου· μιὰ ὑπηρέτρια τοὺς πληροφορεῖ ὅτι μέσα ἡ Ἄλκηστη ἀποχαιρετᾶ τὸ σπίτι καὶ τοὺς ὑπηρέτες. Αὐτὴ ἡ πρωιμότατη ἀγγελικὴ ρήση ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη δείχνει κιόλας ἐκείνην τὴν ἐπικὴ μαστοριά, ποὺ τὴν βρίσκουμε πάντα στὰ ἀφηγηματικὰ μέρη τῶν δραμάτων του. Ὕστερα ἀπὸ ἕνα χορικὸ οἱ σύζυγοι μπαίνουν στὴν σκηνή, καὶ γινόμαστε μάρτυρες τῶν τελευταίων λόγων καὶ θρήνων τῆς Ἄλκηστης, καὶ τοῦ θανάτου της. Ἤδη μὲ τὸ ἀκόλουθο ἐπεισόδιο ἔρχεται ὁ Ἡρακλῆς, ὁ σωτήρας, ποὺ στὸν δρόμο γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἄθλους του θέλει νὰ κάμη μιὰν ἐπίσκεψη στὸν Ἄδμητο. Αὐτὸς τοῦ κρύβει ποιὸν ἔχασε, γιὰ νὰ μπορέση νὰ δεχτῆ στὸ σπίτι τὸν φίλο του. Ἑτοιμάζεται κιόλας ἡ νεκρικὴ πομπή, ὁπότε ἔρχεται ὁ Φέρητας, ὁ πατέρας τοῦ Ἄδμητου, μὲ δῶρα γιὰ τὴν νεκρή. Τώρα γνωρίζουμε στὴν τέλεια ἀνάπτυξή του ἕνα καινούργιο σημαντικὸ στοιχεῖο, ποὺ ξαναγυρνᾶ μόνιμα: τὴν σκηνὴ τῆς φιλονεικίας, τὸν *ἀγώνα*, ὁ ὁποῖος μὲ καθαρὴ μορφολογικὴ διάταξη καὶ προπάντων μὲ τὴν καλὰ ὑπολογισμένην ἐναλλαγὴ ἀνάμεσα σὲ μεγαλύτερους λόγους καὶ τὴν στιχομυθία, στὴν ὁποία οἱ στίχοι ἐναλλάσσονται χτυπητὰ ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀντιπάλους, ἐπιτρέπει τὴν διεξαγωγὴ τῆς μάχης τῶν λόγων μὲ ἀξιοποίηση ὅλων τῶν μπορετῶν ἐπιχειρημάτων. Ἐδῶ βρίσκει τὴν δραματική του διαμόρφωση ὁ κόσμος τῶν *δισσῶν λόγων*, ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τοὺς σοφιστές. Ὁ Φέρητας ἀρνήθηκε τότε νὰ θυσιάση τὴν ζωή του γιὰ τὸν γιό του, κι αὐτὸς τώρα τὸν κατηγορεῖ γιὰ τὴν τα-

πεινή του φιλοζωία, ἀκούει ὅμως κι ὁ ἴδιος τὴν κατηγορία ὅτι ἀπὸ ἀδίσταχτον ἐγωισμὸ ἄφησε τὴν γυναίκα του νὰ πεθάνη. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν φιλονεικία, ἡ νεκρικὴ πομπή, μαζί της καὶ ὁ χορός, ἀφήνουν τὴν σκηνή,—μιὰ ἀπὸ τὶς σπάνιες περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες ὕστερα ἀπὸ τὴν πάροδο τοῦ χοροῦ ἡ σκηνὴ ἀδειάζει ξανά. Ὁ Ἡρακλῆς, ποὺ στὸ ἀναμεταξὺ τρωγόπινε χαρούμενα μέσα στὸ σπίτι, μαθαίνει ἀπὸ ἕναν ὑπηρέτη τὴν πραγματικὴ κατάσταση. Ἀμέσως ἑτοιμάζεται, γιὰ νὰ ἀποσπάση ἀπὸ τὸν θάνατο τὸ θύμα του, καὶ ὅταν ὁ Ἄδμητος γυρνώντας ἀπὸ τὸν τάφο θρηνεῖ ἀπαρηγόρητα μπροστὰ στὸ παλάτι, ὁ Ἡρακλῆς τοῦ ξαναδίνει τὴν γυναίκα, ποὺ ἔχει ξαναποδοθῆ στὴν ζωή. Ὁ Ἄδμητος πρέπει νὰ ὑποστῆ ἀκόμα ἕνα μικρὸ παιχνίδι μηχανορραφίας, καθὼς ὁ Ἡρακλῆς τοῦ παραδίνει τὴν Ἄλκηστη, σκεπασμένην μὲ βέλα σὰν μιὰν ξένη, δοκιμάζοντας τὴν πίστη του· ὕστερα ὅμως οἱ σύζυγοι ποὺ ξαναενώθηκαν, μποροῦν νὰ διαβοῦν τὸ κατώφλι τοῦ παλατιοῦ πρὸς μιὰν καινούργια ζωή.

Ἀμέσως ἡ *Ἄλκηστη* μᾶς θέτει τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδη σὲ ὅλην τὴν ὀξύτητά του. Δὲν χρειάζεται νὰ χάνη κανεὶς πολλὰ λόγια γιὰ τὸ ὅτι οἱ θεοὶ ἐδῶ δὲν σημαίνουν πιὰ τὸ ἴδιο ὅπως γιὰ τὸν Αἰσχύλο, καὶ γιὰ τὸν Σοφοκλῆ ὅπως τὸν βλέπουμε στὶς δυὸ τραγωδίες τοῦ *Οἰδίποδα*. Οἱ ἄνθρωποι μὲ τὶς δυσκολίες καὶ τὶς ἀγωνίες τους, μὲ τὶς ἐλπίδες καὶ τὰ σχέδιά τους, ἔχουν περάσει στὸ κέντρο τοῦ δράματος. Πῶς ὅμως τοὺς βλέπει ὁ Εὐριπίδης; Χωρὶς ἀμφιβολία τὰ ψυχικὰ γεγονότα παίζουν μεγάλον ρόλο σ' αὐτόν, μποροῦμε ὅμως γι' αὐτὸ νὰ τὸν ὀνομάσουμε ἐφευρέτη τοῦ ψυχολογικοῦ δράματος; Καὶ εἶναι πραγματικὰ ψυχολογία αὐτὸ ποὺ κρατᾶ τὰ ἔργα του σὲ κίνηση;

Ἡ *Ἄλκηστη* δείχνει σὲ ἰδιαίτερον βαθμὸ τὶς δυσκολίες ποὺ συναντοῦμε ἀμέσως μὲ τὶς ἔννοιες καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν Νεότερων. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ Ἄλκηστη, ἡ ἐρωτευμένη γυναίκα ποὺ θυσιάζεται γιὰ τὸν ἄντρα της. Ποῦ ὅμως μιλᾶ γι' αὐτὴν τὴν ἀγάπη; Ὁ ποιητὴς μᾶς ἄφησε νὰ δοῦμε δυὸ φορὲς τὸν ἀποχαιρετισμό της ἀπὸ τὴν ζωή: ἀπό τὴν διήγηση τῆς ὑπηρέτριας καὶ ἀπὸ τὴν μεγάλη σκηνὴ τῆς ἴδιας τῆς Ἄλκηστης. Οἱ τόνοι εἶναι διαφορετικὰ βαλμένοι στὰ δυὸ μέρη: στὴν ἀγγελικὴ ρήση ἀδύναμοι θρῆνοι· στὴν σκηνὴ τοῦ θανάτου, ὕστερα ἀπὸ τὸ λυρικὰ εἰπωμένο δραμα τῆς ἀγωνίας, ἐκείνη ἡ καθαρὴ θεώρηση καὶ ὁ ἀπολογισμὸς τῆς θυσίας ποὺ προσφέρθηκε, ποὺ ἐπανειλημμένα ἔχουν δημιουργήσει ἀπορίες. Πουθενὰ ὅμως δὲν μιλᾶ ἡ Ἄλκηστη γιὰ τὴν φλόγα τῆς καρδιᾶς της, ποὺ τὴν σπρώχνει πρὸς τὴν θυσία, πουθενὰ δὲν ἀκοῦμε ἤχους ὅπως τοὺς περιμένουμε ἀπὸ τὴν ἐρωτευμένη γυναίκα. Τὶς πιὸ μεγάλες δυσκολίες γιὰ τοὺς νεότερους τὶς προκάλεσε ἡ μορφὴ τοῦ Ἀδμητου. Πῶς μποροῦμε νὰ πάρουμε στὰ σοβαρὰ τὸν ἄντρα ποὺ ἀφήνει τὴν γυναίκα του νὰ πεθάνη γι' αὐτόν, ἱκετεύοντας ταυτόχρονα τὴν ἑτοιμοθάνατη νὰ μὴν τὸν ἐγκαταλείψη; Ποὺ γεμίζει καὶ τὸ παλάτι καὶ τὴν πόλη μὲ θρῆνον γιὰ τὴν τύχη του, καὶ θὰ ἤθελε νὰ τὸν συμπονέσουν κιόλας γιὰ τὸ ἀντάλλαγμα ποὺ πῆρε;

Στὶς δυσκολίες ποὺ ἐδῶ γιὰ μᾶς θεωροῦνται δεδομένες, οἱ ἑρμηνευτὲς χωρί-

ζονται ὅπως πάντα μὲ ἕναν τρόπο, στὸν ὁποῖο περιλαμβάνονται σημαντικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν συνολικὴ ἑρμηνεία τοῦ Εὐριπίδη.

Φτάνουμε καλύτερα στὴν κατάλληλη ἄποψη, ἂν προσδιορίσουμε ἀμέσως τὶς ἀντίθετες ἀκραῖες θέσεις. Πολὺν καιρὸ ζήτησαν οἱ Νεότεροι, αὐτὸ ποὺ δὲν τοὺς ἔδινε ἄμεσα τὸ κείμενο ἀπὸ ἄποψη ψυχολογίας, νὰ τὸ βροῦν ἀνάμεσα στὶς γραμμὲς καὶ νὰ τὸ βάλουν μέσα στὴν ἑρμηνεία. Ὄχι λίγα τέτοια βρίσκονται στὸν WILAMOWITZ, ποὺ πάνω κάτω ἦταν βέβαιος[1] ὅτι ἡ Ἄλκηστη εἶχε χάσει ἀρκετὲς ψευδαισθήσεις καὶ δὲν ἤθελε νὰ ἐπαναλάβη τὴν ὑπόσχεση τῆς θυσίας της. Ἡ μέθοδος αὐτὴ ἔχει ἀκόμη καὶ σήμερα τοὺς ὑποστηρικτές της καὶ εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονη στὸ βιβλίο τοῦ VAN LENNEP γιὰ τὸν Εὐριπίδη καθὼς καὶ στὴν ἔκδοσή του τῆς *Ἀλκήστης*. Ὁ Ἄδμητος βγαίνει φυσικὰ πολὺ ζημιωμένος, καὶ ἡ μελλοντικὴ συμβίωση τῶν συζύγων παίρνει δυσάρεστη πρόγνωση.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἑρμηνεία ἔγινε πιὰ σπάνια σήμερα, ἐνῶ ἐνισχύθηκε περισσότερο ἡ πεποίθηση ὅτι ἕνας τέτοιος ψυχολογισμὸς ἀδικεῖ βασικὰ τὸν ἀρχαῖο ποιητή. Ἔτσι λοιπὸν τὸ ἐκκρεμὲς πῆγε ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, καὶ ὁ WALTER ZÜRCHER στὸ ἐνδιαφέρον βιβλίο του γιὰ τὴν «*ἀπεικόνιση τοῦ ἀνθρώπου στὸ δράμα τοῦ Εὐριπίδη*» (*Die Darstellung des Menschen im Drama des Euripides*) μπόρεσε νὰ καταπιαστῆ μὲ τὴν ἀπόπειρα νὰ περιορίση ἔντονα τὴν σημασία τοῦ ψυχολογικοῦ παράγοντα σ' αὐτὸν τὸν ποιητή, καὶ σὲ σημαντικὲς περιπτώσεις νὰ τὴν ἀρνηθῆ ὁλωσδιόλου. Ἀκολουθώντας τὴν ἑρμηνεία τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπως τὴν ὑποστήριξε ὁ TYCHO VON WILAMOWITZ, ὁ ZÜRCHER ἀμφισβητεῖ ὅτι ἔχουμε νὰ κάμουμε στὸν Εὐριπίδη μὲ χαρακτῆρες ζωγραφισμένους στὶς λεπτομέρειές τους. Νομίζει μᾶλλον ὅτι, ἀπέναντι στὴν δράση, ποὺ ἔχει τὰ πρωτεῖα, τὸ πρόσωπο εἶναι δευτερότερο καὶ ἀποτελεῖ μόνο μιὰν λειτουργία τοῦ δραματικοῦ μύθου. Στὰ παρακάτω, ἐκεῖ ὅπου αὐτὴ ἡ θεώρηση σπρώχνεται πολὺ μακριὰ καὶ τελικὰ φτάνει ὣς τὴν διάλυση μεγάλων εὐριπίδειων μορφῶν, θὰ χρειαστῆ νὰ διατυπώσουμε ἀντιρρήσεις. Ὅμως κάτι οὐσιαστικὸ ἔχει μολαταῦτα ἰδωθῆ: στὴν διάπλαση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη δὲν ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ χαρακτῆρες μὲ τὸ νόημα τῆς σύγχρονης ἀτομικότητας, ὅσο πιὸ πολὺ μὲ γενικὰ ἀνθρώπινους τρόπους ἀντίδρασης στὸ μίσος καὶ τὴν ἀγάπη, τὸν πόνο καὶ τὴν χαρά. Ἐδῶ ὁ Εὐριπίδης εἶναι μάστορης, ἐδῶ ἄνοιξε στὸ δραματικὸ θέατρο μεγάλες περιοχὲς τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, καὶ μόνο ὡς πρὸς αὐτὸ ἔχουμε ἐπίσης τὸ δικαίωμα νὰ μιλοῦμε γιὰ τὴν σημασία τοῦ ψυχολογικοῦ στοιχείου στὸ ἔργο του. Τὴν διαφορά του σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸν Σοφοκλὴ τὴν διατύπωσε πολὺ εὔστοχα ἀπὸ καιρὸν ὁ J. BURCKHARDT[2]: «*ἐνῶ ὁ Σοφοκλῆς ἀσχολεῖται ἀμέσως πάντοτε μὲ τὸ σύνολο ἑνὸς χαρακτῆρα, ὁ Εὐριπίδης ἔχει κάποτε τὸν τρόπο νὰ ἐκμεταλλεύεται ὣς τὶς ἀκρότατες λεπτομέρειες τὸ αἴσθημα ἑνὸς μεμονωμένου προσώπου σὲ μιὰν ὁρισμένη σκηνή*».

---

1. *Griech. Trag.* 3, 87.

2. *Griech. Kulturgesch.* 2, 306 (Kroner). Ἀντὶ «χαρακτήρας» θὰ λέγαμε σήμερα γιὰ τὸν Σοφοκλὴ «ἦθος».

Σχετικὰ μὲ τὶς δυσκολίες ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σύγχρονης ἀντίληψης γιὰ τὴν *Ἄλκηστη*, πρέπει ἐπίσης νὰ κοιτάξουμε καὶ τὴν προέλευση τοῦ θέματος καὶ τὴν αὐτονομία τοῦ ἀρχαίου καλλιτεχνήματος. Ἡ σκέψη τῆς ἡρωίδας συχνὰ φαίνεται ψυχρή, ἀντιστοιχεῖ ὅμως στὴν γνήσια ἑλληνικὴν ἀνάγκη νὰ δίνη κανεὶς λογαριασμὸν γιὰ τὶς πράξεις του, καὶ ταιριάζει καλὰ σ' αὐτὴν τὴν ὥριμη γυναίκα. Ἀκόμα καὶ ἡ Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλῆ δὲν ἐνεργεῖ διαφορετικὰ καὶ προκάλεσε τὶς ἴδιες ἀπορίες.

Ἡ μορφὴ τοῦ Ἄδμητου ὅμως βάζει τὸν κάθε ποιητὴ μπροστὰ σὲ ἀξεπέραστες σχεδὸν δυσκολίες. Στὸν Εὐριπίδη αὐτὸ ποὺ τὴν κάμνει ἀποκρουστικὴ γιὰ τὴν εὐαισθησία μας τὸ ἐπεξεργάσθηκε μὲ κοφτερὴν ἔμφαση τελευταῖα ὁ K. v. FRITZ σὲ μιὰν σπουδαία πραγματεία[1]. Δύσκολα θὰ δεχτοῦμε ὅτι τέτοιου εἴδους κριτικὴ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὶς δυνατότητες τοῦ 5. αἰώνα· ἀκοῦμε μάλιστα στὸν «ἀγώνα» ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Φέρητα (ἑνὸς Φέρητα ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν ἔχει ζωγραφισθῆ καθόλου συμπαθητικὰ) κατηγορίες ποὺ μοιάζουν μὲ τὶς δικές μας. Ὁ K. v. FRITZ λοιπὸν διατύπωσε τὴν γόνιμη σκέψη, ποὺ ἰσχύει γιὰ μεγάλα τμήματα τῆς δημιουργίας τοῦ Εὐριπίδη, ὅτι μὲ τὴν μετατόπιση τῶν παλιῶν θεμάτων τοῦ παραμυθιοῦ καὶ τοῦ θρύλου στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης τοῦ Εὐριπίδη, μιᾶς τέχνης ποὺ ἀποκάλυπτε καινούργιους χώρους ψυχικοῦ κόσμου, δημιουργοῦνταν ἀναγκαστικὰ παραφωνίες. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ἀκριβῶς στὴν *Ἄλκηστη* νιώθουμε τέτοιες. Εἶναι ὅμως ἀμφίβολο ἂν αὐτὲς τὶς προκάλεσε ἡ ἀρχικὴ πρόθεση τοῦ ποιητῆ ἢ ἦταν ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο δημιουργοῦσε. Δὲν ζητοῦμε μιὰν γενικὴ ἀπάντηση, ποὺ ὅπως καὶ νἆναι, θὰ ἀδικοῦσε ἀναγκαστικὰ ἕνα μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Εὐριπίδη, νομίζουμε ὅμως ὅτι παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ ποιητὴς στὴν περίπτωση τοῦ Ἄδμητου προσπάθησε ἀρκετά, γιὰ νὰ κάμη ἂν ὄχι ἀξιαγάπητον, τουλάχιστο ὑποφερτὸν αὐτὸν τὸν φιλόξενο, τὸν ἀγαπημένο τοῦ Ἀπόλλωνα, αὐτὸν ποὺ πενθοῦσε μὲ ἀφοσίωση. Ἀπὸ τὸν ἀποχωρισμὸ τῆς Ἄλκηστης ἀπὸ τὸ συζυγικὸ κρεβάτι, ποὺ τὸν περιγράφει ἡ ὑπηρέτρια, δὲν πέφτει ἐπίσης φῶς καὶ στὸν σύζυγο; Οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ ὑποτιμήσουμε τὴν σημασία τῆς φράσης της (στ. 287), ὅτι δὲν θἄθελε νὰ ζήση χωρὶς τὸν Ἄδμητο, ἐξαιτίας τοῦ ὅτι τὴν ἴδια στιγμὴ ἀναφέρει τὰ ὀρφανεμένα παιδιά. Καὶ ἔχει σημασία αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Ἄδμητος, ὅταν ἔχει γυρίσει ἀπὸ τὸν τάφο (940): «τώρα καταλαβαίνω» *(ἄρτι μανθάνω)*. Αὐτὸ δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι ἀλλάζει, ὁπωσδήποτε ὅμως ὅτι καταλαβαίνει. Ἀσφαλῶς ὁ ποιητὴς δὲν μποροῦσε νὰ δικαιολογήση τὴν ἀποδοχὴ τῆς θυσίας ἀπὸ τὸν Ἄδμητο. Γι' αὐτὸ ἔπραξε φρόνιμα ποὺ οὔτε κἂν δοκίμασε, καὶ δὲν ἔδωσε ἐδῶ τίποτε περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τοῦ πρόσφερε ἡ διήγηση τοῦ παλιοῦ παραμυθιοῦ. Ἔδειξε ὅμως—κι αὐτὸ εἶναι τὸ νέο—πῶς ἡ θυσία στρέφεται μὲ πικρὸν πόνο ἐναντίον

1. ‹Euripides «Alkestis» und ihre modernen Nachahmer und Kritiker›, *Ant. u. Abendl.* 5, 1956, 26· τώρα *Antike und moderne Tragodie*. Βερολ. 1962, 256. Τεκμηρίωση γιὰ τὴν νεότερη συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν κρίση τοῦ ἔργου βρίσκεται παρακάτω στὸ τμῆμα τῆς βιβλιογρ.

ἐκείνου πού τὴν δέχτηκε. Μόνο τότε ὅμως μποροῦμε νὰ πάρουμε στὰ σοβαρὰ αὐτὸν τὸν πόνο καὶ νὰ χαροῦμε κι ἐμεῖς γιὰ τὴν διάλυσή του, ὅταν ἰδοῦμε τὸν Ἄδμητο σὰν κάτι περισσότερο ἀπὸ ἕναν θλιβερὸ ἐγωιστή, πού γλυτώνει ἀπὸ τὸν θάνατο χάρη στὴν θυσία τῆς γυναίκας του. Δὲν θέλουμε νὰ ἀποφύγουμε τὴν δυσκολία αὐτοῦ τοῦ προβλήματος βρίσκοντας προστασία κάτω ἀπὸ τὴν αὐθεντία τοῦ Goethe. Ὅτι ὅμως ἕνα τέτοιο κοίταγμα εἶναι δυνατό, τὸ μαρτυρεῖ ἀξιόπιστα ἡ φάρσα του *Θεοί, ἥρωες, καὶ ὁ Wieland (Götter, Helden und Wieland)*.

Ἀπὸ τὶς τρεῖς τραγωδίες πού προηγοῦνταν στὴν *Ἄλκηστη*, ἡ πρώτη, οἱ *Κρητικιὲς (Κρῆσσαι)*, πραγματευόταν τὴν ἱστορία τῆς ἐγγονῆς τοῦ Μίνωα Ἀερόπης, πού ὁ πατέρας της ὁ Κατρέας τὴν ἔδωσε στὸν Ναύπλιο νὰ τὴν πνίξη, ἐπειδὴ δείχτηκε ἀκόλαστη. Αὐτὸς ὅμως τὴν πάντρεψε μὲ τὸν Πλεισθένη. Γιὰ τὸν *Ἀλκμέωνα στὴν Ψωφίδα (Ἀλκμέων ὁ διὰ Ψωφῖδος)*, χάρη στὴν ἀξιοποίηση τῶν ἀποσπασμάτων[1] ἀποκτήσαμε μιὰν καλύτερη εἰκόνα. Στὸ κέντρο βρισκόταν ἡ πίστη πού ἡ Ἀρσινόη, ἀδελφικὰ συγγενικὴ μὲ τὴν Ἄλκηστη, δείχνει στὸν φευγάτο ἀπὸ τὴν πατρίδα του καὶ ἄστατον Ἀλκμέωνα. Ἰδιαίτερην αἴσθηση προκάλεσε τὸ τρίτο ἔργο, ὁ *Τήλεφος*[2]. Ἐδῶ, αὐτὸς ὁ βασιλιὰς τῶν Μυσῶν, πού τὸν εἶχε πληγώσει ὁ Ἀχιλλέας, ἀνάγκασε τὸν τελευταῖο νὰ τὸν θεραπεύση, τρυπώνοντας ὁ ἴδιος στὸ στρατόπεδο τῶν Ἑλλήνων στὸ Ἄργος σὰν ζητιάνος καὶ ἀπειλώντας τὴν ζωὴ τοῦ μικροῦ Ὀρέστη. Βασιλιὰς μὲ κουρέλια ἦταν πρωτάκουστος γιὰ τὸ ἀττικὸ θέατρο αὐτῶν τῶν χρόνων.

Στὰ 431 ὁ Εὐριπίδης ἔμεινε τρίτος στὸν διαγωνισμὸ μὲ τὴν *Μήδεια*, πού σήμερα τὴν κατατάσσουμε στὰ ἀριστουργήματά του. Κι ἐδῶ, μὲ μιὰν ὁπωσδήποτε βαθιὰν ἐπέμβαση στὸν ἀρχαῖο μύθο, ἔδινε μιὰν καινούργια καὶ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς ψυχικότητας στροφή. Στὴν Κόρινθο ἤξεραν γιὰ ἕναν τάφο τῶν παιδιῶν τῆς Μήδειας, καὶ ὑπῆρχε μάλιστα μιὰ παραλλαγή, ὅτι αὐτὴ τὰ σκότωσε ἀπὸ κάποιαν ἀπροσεξία, καθὼς προσπαθοῦσε νὰ τὰ καταστήση ἀθάνατα[3]. Ὁ Εὐριπίδης ἀπὸ αὐτὸ τὴν ἔκαμε φόνισσα τῶν παιδιῶν της, πού ἐκδικεῖται μὲ ἄγριο πάθος τὴν ἀπιστία τοῦ Ἰάσονα. Ὁ φόνος τῶν παιδιῶν σὰν ἐκδίκηση τῆς ἀπατημένης δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχη διαμορφωθῆ σύμφωνα μὲ τὸν μύθο τοῦ Τηρέα καὶ τῆς Πρόκνης, ὡστόσο δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ ἔχη ἐπιδράσει ἀκριβῶς ὁ *Τηρέας* τοῦ Σοφοκλῆ. Ἡ πληροφορία τῆς Ὑπόθεσης, ὅτι ὁ Εὐριπίδης μιμήθηκε μιὰν

---

1. W. SCHADEWALDT, ‹Zu einem Florentiner Papyrusbruchstück aus dem «Alkmeon in Psophis» des Eur.›, *Herm.* 80, 1952, 46· τώρα *Hellas und Hesperien*. Ζυρίχη 1960, 316. Γι' αὐτὸ καθὼς καὶ γιὰ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἀποσπάσματα τοῦ Εὐρ. μπορεῖ κανεὶς τώρα νὰ παραπέμψη στὸν H.-J. METTE, *Lustrum* 1967/12 (1968).

2. Σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση: E. W. HANDLEY-J. REA, ‹The Telephus of Eur.›, *Univ. of London. Bull. of Inst. of Class. Stud. Suppl.* 5, 1957, μὲ νέα παπυρικὰ ἀποσπάσματα καὶ μὲ τὴν ἀπόδειξη ὅτι ὁ Πάπ. Βερολ. 9908 (*Berl. Klass. Texte* 5/2, σ. 64) ἀνήκει σ' αὐτὸ τὸ ἔργο κι ὄχι στὸν *Ἀχαιῶν σύλλογον* τοῦ Σοφοκλῆ.

3. *RE* 15, 1932, 42.

Μήδεια τοῦ Νεόφρονα, εἶναι ἀναξιόπιστη· τὰ ὑπολείμματα αὐτοῦ τοῦ δράματος δείχνουν μᾶλλον ἕναν μιμητή, ποὺ ἤθελε νὰ βελτιώση τὸν Εὐριπίδη[1].

Ἡ δράση τῆς *Μήδειας* ὁδηγεῖται ὡς τὴν καταστροφὴ μ' ἐκείνην τὴν τέχνη πού, αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ καλλιτεχνικὸ πλάσμα, τὸ κάμνει νὰ φαίνεται σὰν ἀναγκαιότητα. Ἡ Κόλχισσα, ποὺ ἀκολούθησε τὸν Ἰάσονα ἴσαμε τὴν Κόρινθο σὲ ὅλους τοὺς δρόμους του, βλέπει ὅτι αὐτὸς τὴν προδίνει γιὰ χάρη τῆς κόρης τοῦ βασιλιᾶ τῆς χώρας, ἐνῶ τὴν ἴδια τὴν παράδωσε στὴν δυστυχία. Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐπεξηγηματικὸ πρόλογο τῆς παραμάνας καὶ ἀπὸ μιὰν σκηνὴ ποὺ μᾶς δείχνει τὰ παιδιὰ τῆς Μήδειας, ἀκοῦμε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ τὰ ἄγρια ξεφωνητὰ καὶ τὶς κατάρες τῆς ἐγκαταλειμμένης. Ὕστερα ὅμως ἔρχεται συγκρατημένη μπροστὰ στὸν χορὸ ἀπὸ Κορίνθιες γυναίκες, γιὰ νὰ τοὺς πῆ γιὰ τὸν κοινὸ κλῆρο τῆς γυναίκας καὶ γιὰ τὴν δική της προσωπικὴ τύχη. Ἡ ὀρθολογιστικὴ διατύπωση τῶν ἀπόψεων στὸν Εὐριπίδη ἐπιβάλλει τὰ δικαιώματά της ἀκόμα καὶ στὰ δράματα τοῦ πιὸ ἐναγώνιου πάθους· ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζουμε ὅτι ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὴν ἐναλλαγὴ πάθους καὶ λογισμοῦ ξέρει νὰ δημιουργῆ σημαντικὲς ἀντιθέσεις, ἐνῶ ἀκολουθώντας τὴν ἀντίθετη σειρὰ προκαλεῖ ἀποτελεσματικὲς ἐντάσεις.

Ἡ Μήδεια εἶναι ἀποφασισμένη νὰ ἐκδικηθῆ, ἔστω κι ἂν δὲν ξέρη ἀκόμα τὸν δρόμο της. Προχωρεῖ μὲ βῆμα σημειωτό. Πρέπει νὰ ὑποχρεώση τὸν χορὸ νὰ σωπάση—μιὰ παραχώρηση πρὸς τὶς συμβατικότητες τοῦ θεάτρου. Τὸ ὅτι γυναῖκες παραστέκουν τὴν γυναίκα, θὰ ἦταν μόνο του πιστευτό, τὸ ὅτι ὅμως οἱ Κορίνθιες ὑποστηρίζουν τὴν βαρβαρικὴ γυναίκα ἐναντίον τοῦ δικοῦ τους βασιλικοῦ οἴκου, πρέπει νὰ τὸ δεχτοῦμε γιὰ χάρη τοῦ ἔργου.

Σὲ μιὰν σκηνὴ μὲ τὸν Κρέοντα ἡ Μήδεια παίρνει ἄδεια νὰ ἀναβάλη γιὰ μιὰν ἡμέρα τὴν ἐξορία ποὺ τὴν ἀπειλεῖ. Ἀκολουθεῖ ὁ μεγάλος «ἀγώνας» ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ τὸν Ἰάσονα, ὅπου ἡ δράση δὲν προχωρεῖ, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει σὲ τέτοιους ἀγῶνες λόγων· γνωρίζουμε ὅμως ἔτσι τὸν ἄνθρωπο, ποὺ τὴν προδοσία πρὸς τὴν γυναίκα ποὺ κάποτε τοῦ ἔσωσε τὴν ζωὴ τὴν χρυσώνει μὲ γλυκὰ λόγια. Στὴν ἀκόλουθη σκηνὴ ἐμφανίζεται κάπως σὰν κομήτης μέσα στὴν πλοκὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου ὁ βασιλιὰς τῆς Ἀθήνας, ὁ Αἰγέας, ποὺ ἐπιστρέφει ἀπὸ τὸ δελφικὸ μαντεῖο. Πολλὲς φορὲς ἔψεξαν τὸν ἐπεισοδιακὸ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ μέρους, ἡ ὑπόσχεση ὅμως τοῦ Αἰγέα νὰ ἐξασφαλίση καταφύγιο στὴν *Μήδεια*, στηρίζει τὴν δράση ποὺ ἀκολουθεῖ. Εἶναι πιθανὸ πὼς πρὶν ἀπὸ τὴν Μήδεια προηγήθηκε ὁ *Αἰγέας*, ποὺ ἔδειχνε τὴν ἡρωίδα στὸ παλάτι τοῦ βασιλιᾶ στὴν Ἀθήνα καὶ παρουσίαζε στὴν σκηνὴ τὴν σκευωρία της ἐναντίον τοῦ προγονοῦ της Θησέα. Στὴν περίπτωση αὐτὴν ἡ σκηνὴ τῆς *Μήδειας* συνδυαζόταν μὲ πράγματα γνωστὰ στὸ κοινό.

---

1. Γιὰ τὸν *Τηρέα:* W. Buchwald, *Studien zur Chronologie der att. Trag. 455 bis 431.* Διδ. διατρ. Königsb. 1939, 35. —Νεόφρονας: D. L. Page στὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου (βλ. παραχ.), XXX. Προτεραιότητα τοῦ Νεόφρονα ἀντιμετωπίζει ὁ K. v. Fritz, *Antike und moderne Tragodie.* Βερολ. 1962, 334. Ἐπίσης τελευταῖα ὁ Br. Snell στὸ 2. παράρτημα στὴν γερμανικὴ ἔκδοση τῶν *Scenes from Greek Drama.* Berkeley 1964.

Τώρα ἡ Μήδεια εἶναι σίγουρη γιὰ τὸν δρόμο της: θὰ στείλη μὲ τὰ παιδιά της δῶρα στὴν νεόνυμφη, στὸ παλάτι, ποὺ θὰ φέρουν τὴν καταστροφὴ σ' αὐτὴν ἐδῶ, ὕστερα ὅμως θὰ σκοτώση τὰ ἴδια τὰ παιδιά της. Ὁ Ἰάσονας ἡσυχάζει μὲ μιὰν ψεύτικη συμφιλίωση, καὶ τὰ μοιραῖα δῶρα παίρνουν τὸν δρόμο τους πρὸς τὴν Κρέουσα. Ὕστερα ἀπὸ ἕνα σύντομο χορικό, ποὺ ὅπως συμβαίνει συχνὰ καλύπτει ἕνα μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα, τὰ παιδιὰ ἐπιστρέφουν ἀπὸ τὸ παλάτι. Τώρα ἡ Μήδεια ξέρει ὅτι τὰ παιδιὰ εἶναι χαμένα, γιατὶ παράδωσαν τὰ θανατερὰ δῶρα, κι ἂν ἀκόμα ἡ δύναμή της ἀπειλεῖ νὰ τὴν ἀφήση, τώρα πρέπει ἀπὸ τὴν πίεση τῶν περιστατικῶν νὰ ἐκτελέση αὐτὸ ποὺ σχεδίαζε στὴν ἀρχὴ σὰν πράξη τῆς δικῆς της θέλησης. Ἤδη ἔρχεται ὁ ἀγγελιαφόρος καὶ ἀναγγέλλει ὅτι ἡ Κρέουσα καὶ ὁ Κρέοντας πέθαναν μὲ φρικτοὺς πόνους· τότε ἡ Μήδεια δίνει τὰ θανάσιμα χτυπήματα, ποὺ ξέρει ὅτι χτυποῦν τὴν ἴδια τὴν καρδιά της. Πολὺ ἀργὰ τρέχει κοντὰ ὁ Ἰάσονας, ἀλλὰ συναντᾶ μόνο τὴν καταφρόνια, ἡ ὁποία θριαμβεύει πάνω ἀπὸ τὸν θρῆνο του.

Καμιὰ ἄλλη ἑλληνικὴ τραγωδία, ἂν ἐξαιρέσουμε ἴσως τὸν *Ἱππόλυτο,* δὲν εἶναι σὲ τόσον βαθμὸ κινημένη ἀπὸ τὶς δυνάμεις, ποὺ ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὑψώνονται σὲ δαιμονικὴ δράση. Σ' αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ τὸ ὅτι ὁ Εὐριπίδης πουθενὰ ἀλλοῦ ὅπως ἐδῶ δὲν ἔκαμε τὴν ψυχὴ ποὺ συζητᾶ μὲ τὸν ἑαυτό της θέατρο ἀντίμαχων δυνάμεων. Αὐτὸ γίνεται σὲ τρεῖς λόγους (364. 1021. 1236), γιὰ τοὺς ὁποίους, παρὰ τὴν στροφὴ κάπου κάπου (1043) πρὸς τὸν χορό, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἔχουν μονολογικὴ ὑφή, γιατὶ σ' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχουν ἀνακοινώσεις ἀλλὰ ἀποκάλυψη τῆς δικῆς της σκέψης καὶ πάλης. Ὁ μεσαῖος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τρεῖς λόγους εἶναι γεμάτος ἀπὸ τὴν πιὸ ἰσχυρὴ κίνηση καὶ δὲν ἔχει τὸν ὅμοιό του στὴν ἑλληνικὴ τραγωδία. Τέσσερις φορὲς ἀλλάζει στὴν Μήδεια ἡ κατεύθυνση τῆς βούλησής της: ἡ ἄγρια ἀπαίτηση γιὰ ἐκδίκηση, ἡ ἀγάπη πρὸς τὰ παιδιά, ἡ ἐπίγνωση τῆς βέβαιης καταστροφῆς στὸ παλάτι καὶ τῶν συνεπειῶν της συγκρούονται στὸ πεδίο τῆς μάχης αὐτῆς τῆς ψυχῆς. Νικᾶ ἡ γνώση ὅτι τὰ παιδιὰ εἶναι ὁπωσδήποτε χαμένα, στὴν τελευταία φράση ὅμως ἡ Μήδεια ἀφήνει νὰ φανοῦν οἱ δυνάμεις, ποὺ ἀπὸ τὴν σύγκρουσή τους βγῆκαν ὅλα αὐτά: ἡ φλογερὴ καρδιὰ *(θυμός)* καὶ ἡ σκέψη ποὺ ζυγίζει τὰ πράγματα *(βουλεύματα),* ποὺ ἡ ὕπαρξή τους στὸ βάθος τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ αἰτία τῶν χειρότερων κακῶν γι' αὐτούς.

Προβλήματα ποὺ μᾶς παρουσιάστηκαν ἤδη στὴν *Ἄλκηστη,* γίνονται ἐδῶ ξανὰ πιεστικά. Ἤδη ἀρχαῖοι κριτικοί, ποὺ νιώθουμε τὴν ὕπαρξή τους στὴν «Ὑπόθεση» καὶ στὸ σχόλιο τοῦ στ. 922, ἀμφισβήτησαν στὴν Μήδεια ποὺ κλαίει γιὰ τὰ παιδιά της καὶ μολαταῦτα τὰ σκοτώνει, τὴν ἑνότητα τοῦ χαρακτήρα της. Νεότεροι τὰ ξαναεῖπαν καὶ διατύπωσαν τὴν γνώμη ὅτι ἡ μορφὴ αὐτὴ διαλύεται στὰ συνθετικά της. Ἐδῶ ὅμως παραγνωρίζεται ὁ ποιητής, ποὺ ἤξερε περισσότερα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ ἀπὸ τοὺς κριτικοὺς ποὺ θάθελαν νὰ ὁρίσουν τόσο στενὰ τὰ σύνορά της. Τὸ ἄμετρο μίσος ἐναντίον τοῦ προδότη καὶ ἡ τρυφερὴ ἀγάπη πρὸς τὰ παιδιά, καὶ πολλὰ ἄλλα, ποὺ εἶναι χωρισμένα σὰν τὴν φωτιὰ ἀπὸ τὸ νερό, μποροῦν νὰ βροῦν πολὺ καλὰ τὴν θέση τους σὲ *μιὰν* ἀνθρώπινη ψυχή. Ἡ ἐπίδραση αὐτῆς τῆς

μορφῆς στὴν παγκόσμια λογοτεχνία, μὲ τὴν ὁποία μόνο λίγες μποροῦν νὰ συγκριθοῦν, ἀποτελεῖ μιὰν σίγουρη μαρτυρία γιὰ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς σύλληψής της.

Ἕνα πράγμα ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῆ: ἡ συμπάθειά μας γιὰ τὴν Μήδεια, σὰν ἄνθρωπον ποὺ ὑποφέρει μέσα στὴν δυστυχία καὶ τὴν ἐνοχή, σβήνει ἐκεῖ ποὺ ἔρχεται νὰ τὴν πάρη τὸ μαγικὸ ἅρμα τοῦ παπποῦ της, τοῦ Ἥλιου. Ἐδῶ ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν σφαίρα τῆς ἀνθρώπινης κατανόησης καὶ συμπόνιας, ἐνῶ ὁ δαιμονικός της θρίαμβος τὴν ἀποχωρίζει ἀπὸ τὶς δικές μας περιοχές. Ὁ θεατρικὸς ποιητὴς κέρδισε ἕνα ἐντυπωσιακὸ τέλος, αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ὅλο. Στὰ λόγια ποὺ λέει γιὰ τὸ θαυματικό της ἅρμα (μποροῦμε νὰ τὸ φαντασθοῦμε ψηλὰ κάπως στὴν στέγη τῆς σκηνῆς), θεσπίζει τὴν λατρεία τῶν παιδιῶν της, ἡ ὁποία ὑπῆρχε πραγματικὰ στὴν Κόρινθο. Ἡ περίπτωση εἶναι τυπική, γιατὶ πάρα πολὺ συχνὰ τὰ δράματα τοῦ Εὐριπίδη, παρ' ὅλην τὴν ἐλευθερία στὴν διαμόρφωση, στὸ τέλος ἐπιστρέφουν στὶς θεσπισμένες λατρεῖες, σὰν νὰ μὴν εἶχαν ἄλλον σκοπὸ ἀπὸ τὸ νὰ ἑρμηνεύσουν τὴν προέλευση αὐτῆς τῆς λατρείας.

Τὴν *Μήδεια* τὴν ἀκολουθοῦσε στὴν παράσταση τοῦ 431 ὁ *Φιλοκτήτης*, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλήσαμε ὅταν πραγματευόμασταν τὸ θέμα στὸν Σοφοκλή, καὶ σὰν τρίτο ἔργο ὁ *Δίκτυς* μὲ περιπέτειες τῆς Δανάης στὴν Σέριφο, ὅπου τὴν πίεζε ὁ βασιλιὰς Πολυδεύκης καὶ τὴν ἔσωσε ὁ γιός της, ὁ Περσέας, γυρνώντας ἀπὸ τὸν ἄθλο του ἐναντίον τῆς Γοργῶς.

Στὸν *Ἱππόλυτο*, ποὺ ἀνεβάστηκε στὰ 428, τὴν σκηνὴ στὴν ὁποία ἡ Φαίδρα, ρημαγμένη ἀπὸ τὸ πάθος, φανερώνει τὸ μυστικό της, τὴν ἀκολουθεῖ (373) μὲ γνήσια εὐριπίδειον τρόπο μιὰ ἤρεμη ἐξέταση τῆς πορείας τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν ἁμαρτία. Ἡ Φαίδρα ἀμφισβητεῖ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἐνοχὴ προέρχεται ἀπὸ ἔλλειψη φρονιμάδας· ἀντίθετα οἱ περισσότεροι ξέρουν τὸ σωστό, ὅμως ἡ ἕλξη πρὸς τὶς κακὲς ἐπιθυμίες εἶναι πιὸ δυνατή. Σωστὰ παρατήρησαν[1] ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει πολεμικὴ ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτη γιὰ τὴν γνώση τῆς ἀρετῆς. Γίνεται ἐπίσης φανερὸ ὅτι τὰ λόγια τῆς Φαίδρας ζωγραφίζουν μὲ κατανόηση καὶ πάθος τὶς ἴδιες ἀντιθέσεις, ποὺ ὁ μεγάλος μονόλογος τῆς Μήδειας τὶς ὀνόμασε προσδιοριστικὲς δυνάμεις τῆς μοίρας της. Στὴν πραγματικότητα, μὲ τὸν *Ἱππόλυτο* εἴμαστε ὄχι μονάχα χρονικὰ πολὺ κοντὰ στὴν *Μήδεια*, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ τὰ δυὸ δράματα, στὰ ὁποῖα μποροῦμε ἀκόμα νὰ προσθέσουμε ἄλλα, ζωγραφίζουν ἄλλο ἕνα κεφάλαιο τῆς δημιουργίας τοῦ Εὐριπίδη, στὸ ὁποῖο ἡ τραγικὴ σύγκρουση ὑψώνεται μὲ ἰδιαίτερην ἔνταση ἀπὸ τὶς θεμελιακὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπινου πάθους.

Ὁ Εὐριπίδης εἶχε ξαναπαρουσιάσει μερικὰ χρόνια πρωτύτερα στὸ ἀθηναϊκὸ θέατρο τὴν ἱστορία τῆς Φαίδρας, τῆς κόρης τοῦ Μίνωα, τῆς γυναίκας τοῦ Θησέα ποὺ, ἀπὸ βασανιστικὸν ἔρωτα πρὸς τὸν προγονό της Ἱππόλυτο, καταστρέφει καὶ

---

1. Br. Snell, <Das fruheste Zeugnis über Sokrates>, *Phil.* 97, 1948, 125. Τοῦ ἴδ., *Scenes from Greek Drama.* Berkeley 1964, 59. γερμανικὴ ἔκδοση, Βερολ. 1971, 63.

τὸν ἑαυτό της κι αὐτόν. Σ' ἐκεῖνο τὸ ἔργο ἡ Φαίδρα πρόσφερε τὸν ἔρωτά της χωρὶς συστολὴ στὸν προγονό της, ποὺ ἀναστατωμένος σκέπαζε τὸ πρόσωπό του. Γι' αὐτὸ ὀνόμασαν τὸ ἔργο *Ἱππόλυτος καλυπτόμενος*, γιὰ τὸ ὁποῖο παίρνουμε μιὰν ἰδέα ἀπὸ τμήματα τῆς *Φαίδρας* τοῦ Σενέκα, ἀπὸ τὴν 4. *Ἡρωίδα* τοῦ Ὀβίδιου καὶ ἀπὸ περιορισμένα λείψανα[1]. Οἱ σύγχρονοί μας δύσκολα θὰ μποροῦσαν νὰ φαντασθοῦν ὡς τὰ πολὺ τελευταῖα χρόνια ἀφηγηματικὴν καὶ δραματικὴ λογοτεχνία χωρὶς τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἐρωτικοῦ στοιχείου, καὶ μόνο σπάνια σκεφτόμαστε πόσο ἀποφασιστικὸς ἦταν ὁ ρόλος τοῦ Εὐριπίδη γιὰ τὴν προώθησή του. Ἡ ριζοσπαστικότητα μὲ τὴν ὁποία ἔδειχνε στὴν σκηνὴ πράγματα ποὺ τῆς ἦταν ὁλωσδιόλου νέα, τρόμαξε καὶ ἀναστάτωσε ὄχι λίγο τοὺς Ἀθηναίους. Ἡ κωμωδία δίνει γι' αὐτὸ πλούσιες μαρτυρίες. Ὁ πρῶτος *Ἱππόλυτος* εἶχε ἀποτυχία. Ἀντίθετα ὁ δεύτερος, ποὺ τὸν ἐπονόμασαν *στεφανηφόρον* ἢ *στεφανίαν*, ἔδωσε στὸν ποιητὴ τὴν νίκη στὰ 428.

Ἡ νέα διασκευὴ—αὐτὸ μποροῦμε ἀκόμα νὰ τὸ διαπιστώσουμε—βγῆκε ἀπὸ τὴν μορφὴ τῆς Φαίδρας. Ἐδῶ δὲν εἶναι πιὰ ἡ ἐρωτόπαθη Κρητικιὰ ποὺ ξέρει μονάχα τὸν νόμο τοῦ πάθους της· ἐδῶ εἶναι ἡ μεγάλη κυρία, ποὺ τὸν ἁμαρτωλὸ πόθο θέλει νὰ τὸν κρύψη στὰ βάθη τῆς ψυχῆς της, ἔστω κι ἂν πρόκειται γι' αὐτὸ νὰ καταστραφῆ. Ἴσως τὸ ἔργο νὰ ἔχασε σὲ βασικὴ ζωντάνια μὲ τὴν νέα του μορφή, ἴσως ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ πρωταγωνιστὲς νὰ πρόβαλλε ἐντονότερη στὴν πρώτη του σύλληψη· γιὰ τὸ τραγικὸ περιεχόμενο ὅμως ἀποτελοῦσε μιὰν οὐσιαστικὴ ἐμβάθυνση τὸ ὅτι τώρα τὸν ἁγνὸ νέο τὸν ἀντιμετωπίζει ἡ ὑψηλὴ κυρία, ποὺ στὴν πάλη μὲ τὸν δαίμονα τῆς καρδιᾶς της θὰ ὑποταχθῆ καὶ θὰ καταστρέψη ὁλόκληρο τὸ σπίτι της.

Ὁ ποιητὴς τὴν δείχνει ἑτοιμοθάνατη ἀπὸ μαρασμόν, καὶ σ' αὐτὴν τὴν κατάσταση τῆς ἀποσπᾶ τὸ μυστικὸ ἡ ἀνήσυχη παραμάνα της. Ὁ Εὐριπίδης ζωγράφισε πολὺ λεπτὰ αὐτὴν ἐδῶ τὴν μορφή, ἔτσι ποὺ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν πρώτη κατάπληξη τῆς ἁπλοϊκῆς γυναίκας στὴν μαστροπική της προθυμία φαίνεται πιστευτή. Ὅμως οἱ καλοπροαίρετες ὑπηρεσίες τῆς παραμάνας καταλήγουν ἄσχημα, ὁ Ἱππόλυτος δοκιμάζει γιὰ τὶς ἀποκαλύψεις της μόνο ἀποστροφὴ καὶ ἀναστάτωση, ἡ Φαίδρα ὅμως, ποὺ κρυφακούει, ξέρει ὅτι ὅλα χάθηκαν γι' αὐτήν. Τώρα βαδίζει τὸν δρόμο, ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔβλεπε ὅτι ἦταν ἀκόμα ὁ μόνος ἀνοιχτός, τὸν δρόμο γιὰ τὸν θάνατο. Τὸ ὅτι ἀφήνει ἕνα γράμμα ποὺ κατηγορεῖ τὸν Ἱππόλυτο ὅτι πρόσβαλε τὴν τιμή της καὶ τὸν τραβᾶ ἔτσι μαζί της στὴν καταστροφή, ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία

---

1. W. H. Friedrich, *Unters. zu Sen. dram. Technik*. Λειψ. 1933, 24· τοῦ ἴδ. στὸ βιβλίο ποὺ ἀναφέρουμε παρακ. 118, ὅπου (148) προσπαθεῖ νὰ χρονολογήση τὸν πρῶτο *Ἱππόλυτο* στὰ Διονύσια τοῦ 434, ἐξαιτίας τῆς ἔκλειψης τοῦ φεγγαριοῦ στὴν *Φαίδρα* (788) τοῦ Σενέκα. Γιὰ τὴν διάπλαση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Σενέκα βλ. ἐπίσης Friedrich καὶ K. v. Fritz στὶς μελέτες ποὺ μνημονεύονται στὴν βιβλιογραφία τὴν σχετικὴ μὲ τὸ ἔργο, ἀκόμα Cl. Zintzen, *Analytisches Hypomnema zu Senecas Phaedra. Beitr. z. klass. Phil.* 1 Meisenheim 1960. Br. Snell, *Scenes* (βλ. προηγ. σημ.), 23.

πιὸ καλὰ δικαιολογημένο στὸ πρῶτο δράμα, μὲ τὸ ζωγράφισμα αὐτῆς τῆς μορφῆς. Καὶ στὸν δεύτερο *'Ιππόλυτο* ὅμως αὐτὸ τὸ βῆμα δικαιολογεῖται καλὰ ἀπὸ τὴν ἀφάνταστη πίκρα τῆς γυναίκας ποὺ ἀποκρούσθηκε, ποὺ τὴν ἀπειλοῦσε ὁ ἐξευτελισμός, ἐναντίον τοῦ αὐτοκυριαρχημένου, τοῦ περήφανου γιὰ τὴν ἀρετή του. Μποροῦμε μὲ τὴν ἀνάλυση νὰ ξεχωρίσουμε τὰ κίνητρα καὶ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι γιὰ τὴν τιμή της ἡ Φαίδρα βαδίζει πρὸς τὸν θάνατο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία της γιὰ ἐκδίκηση ἀφήνει τὸ μοιραῖο γράμμα, ἡ ἑνότητα ὅμως τῆς μορφῆς της μπορεῖ τόσο λίγο νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ αὐτό, ὅσο καὶ τῆς Μήδειας μὲ τὸ ἀντιπάλεμα τῶν αἰσθημάτων της.

Παράξενος καὶ προβληματικὸς εἶναι σ' αὐτὸ τὸ δράμα, ποὺ τόσο ὁλοκληρωτικὰ διαμορφώνεται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ὁ ρόλος τῶν θεῶν. Ἡ 'Αφροδίτη ἀνοίγει τὸ δράμα μὲ τὴν προλογική της ρήση, ἡ Ἄρτεμη τὸ κλείνει σὰν θεὰ ἀπὸ μηχανῆς. Πιὸ στέρεα καὶ πιὸ λογικὰ ταιριασμένη στὸ ἔργο εἶναι ἡ Ἄρτεμη. Χάρη σ' αὐτὴν ὁ Ἱππόλυτος παριστάνεται μὲ μιὰν ἀμεσότητα, ποὺ μόνο ἔτσι μποροῦσε νὰ τὴν πετύχη ἕνας ποιητὴς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Τὰ μέρη στὰ ὁποῖα ὁ Εὐριπίδης περιγράφει τὴν σχέση τοῦ ἁγνοῦ νέου πρὸς τὴν θεά του, εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ὄμορφα ποὺ ἔγραψε. Ἐδῶ ὑπάρχει ἡ σκηνὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν πρόλογο τῆς 'Αφροδίτης, στὴν ὁποία ὁ Ἱππόλυτος τιμᾶ τὴν Ἄρτεμη μὲ στεφάνι ἀπὸ ἕνα ἀνέγγιχτο, ἀπάτητο λιβάδι. Ὅμως ἡ ἴδια σκηνὴ ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα ἐκείνην τὴν μονομέρεια τῆς ὕπαρξής του, ποὺ ὁ Ἕλληνας τὴν ὀνομάζει *ὕβριν*. Τὸν γέρο ὑπηρέτη, ποὺ τοῦ ὑποδείχνει καὶ τὴν 'Αφροδίτη σὰν ἀξιοτίμητη θεά, ὁ Ἱππόλυτος τὸν ἀποπαίρνει, ἀποδοκιμάζοντας ἔτσι μιὰν μεγάλη, θεϊκὴ γιὰ τοὺς Ἕλληνες, δύναμη τῆς πραγματικότητας τῆς ζωῆς.

Ξεχωριστὴν σημασία ἔχει ἡ Ἄρτεμη στὴν διάπλαση τοῦ τελικοῦ μέρους. Ὁ Θησέας γυρνώντας ἀπὸ μακρινὸ ταξίδι βρῆκε τὴν Φαίδρα νεκρὴ κι ἐπάνω της τὸ γράμμα μὲ τὴν κατηγορία. Εἶναι τόση ἡ κατάπληξή του, ποὺ στὸν μεγάλο ἀγώνα λόγων μένει κουφὸς σὲ ὅλες τὶς διαμαρτυρίες τοῦ γιοῦ του, ὁ ὁποῖος ἐπιπλέον εἶναι ὑποχρεωμένος ἀπὸ ἕναν ὅρκο νὰ ἀποσιωπήση τὰ κίνητρα τῆς Φαίδρας. Ὁ Θησέας, μὲ μιὰν ἀπὸ τὶς τρεῖς εὐχές, ποὺ τὴν ἐκπλήρωσή τους τοῦ τὴν εἶχε ὑποσχεθῆ ὁ πατέρας του ὁ Ποσειδώνας, ζητᾶ τὴν καταστροφὴ τοῦ γιοῦ του καὶ τὸν διώχνει ἀπὸ τὴν Τροιζήνα. Ἡ ἀγγελικὴ ρήση περιγράφει μὲ ἀσυνήθιστη πλαστικότητα πῶς ὁ πελώριος ταῦρος ποὺ στάλθηκε ἀπὸ τὸν Ποσειδώνα τρόμαξε τὰ ἄλογα τοῦ Ἱππόλυτου καὶ προκάλεσε τὸν θάνατό του. Ξεψυχώντας μεταφέρεται στὴν σκηνή, ὁπότε ἐμφανίζεται ἡ Ἄρτεμη καὶ ἀποχαιρετᾶ μὲ στίχους ἀξέχαστης τρυφερότητας τὸν κυνηγό της, ὕστερα ὅμως φανερώνει στὸν Θησέα τὴν ἀλήθεια καὶ θεσπίζει ἐκείνην τὴν λατρεία τοῦ Ἱππόλυτου, ποὺ τὴν γιόρταζε ἡ Τροιζήνα καὶ ποὺ ἔδωσε τὴν ἀφετηρία γιὰ τὸν μύθο.

Ὑπάρχουν ὅμως στὴν τελικὴ σκηνὴ ποὺ περιγράψαμε, ὅπως καὶ στὸν πρόλογο ποὺ τὸν ἀπαγγέλλει ἡ 'Αφροδίτη, χωρία, ποὺ ὅλην τὴν σύγκρουση τὴν κάμνουν νὰ φαίνεται σὰν μιὰ φιλονεικία ἀνάμεσα στὶς δυὸ θεὲς γιὰ τὴν τάξη τους καὶ τὴν

τιμή τους. Πῶς μποροῦμε νὰ τὸ καταλάβουμε αὐτό, νὰ τὸ καταλάβουμε μάλιστα σ' αὐτὸ τὸ δράμα, ποὺ εἴπαμε ὅτι πλάσθηκε ὁλωσδιόλου ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο; Σὲ καμιὰν περίπτωση δὲν πίστεψε ὁ Εὐριπίδης στὴν ὕπαρξη τέτοιων θεῶν, καὶ οἱ σκηνὲς στὶς ὁποῖες ἐμφανίζονται εἶναι χωρισμένες ἀπὸ ἕνα βαθὺ χάσμα (ποὺ ὀνομάζεται σοφιστική) ἀπὸ τὶς θεϊκὲς σκηνὲς τῆς *Ὀρέστειας* ἢ ἀπὸ τὴν εἰσαγωγικὴ σκηνὴ τοῦ *Αἴαντα* μὲ τὴν Ἀθηνά. Πρέπει νὰ ἀποκρουσθῆ ὅμως ἐπίσης καὶ ἡ ἄλλη ἀκρότητα μιᾶς ἑρμηνείας, ποὺ στὰ χνάρια τοῦ VERRALL τίποτε ἄλλο δὲν θέλει νὰ βλέπη σ' αὐτὲς τὶς θεϊκὲς μορφὲς παρὰ μόνο τὴν διαμαρτυρία τοῦ ποιητῆ ἐναντίον τῆς παράδοσης καὶ τὴν ἀπόπειρά του νὰ δείξη τὸν παραλογισμό της. Τὸ πρόβλημα στὸ σύνολό του, ὅπως ὅλα τὰ εὐριπίδεια προβλήματα, δὲν μπορεῖ νὰ πάρη στερεότυπην ἀπάντηση, στὸν *Ἱππόλυτο* ὅμως καὶ ἡ Ἀφροδίτη καὶ ἡ Ἄρτεμη εἶναι σύμβολα παρμένα ἀπὸ τὴν λαϊκὴ πίστη, ποὺ ὁδηγοῦν γρήγορα καὶ ἄμεσα στὴν κατανόηση τῶν βασικῶν δυνάμεων ποὺ κινοῦν τὸ ἔργο[1]. Τὸ ἀττικὸ κοινὸ τὶς καταλάβαινε, καὶ ὁ εὐσεβὴς ἄνθρωπος μποροῦσε νὰ τὶς θεωρῆ πραγματικές. Αὐτὲς πρέπει νὰ ἔχουν βοηθήσει στὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου ποὺ σώθηκε, καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέση ὅτι ἔλειπαν ἀπὸ τὴν πρώτη μορφή του.

Ὁ Εὐριπίδης τροποποιοῦσε πρόθυμα κάτι ποὺ δοκιμάστηκε μιὰν φορά, καὶ αὐτὸ θὰ τὸ ἰδοῦμε συχνά. Τὸ θέμα τῆς γυναίκας τοῦ Πετεφρῆ ἐπαναλήφθηκε σὲ μιὰν τραγωδία *Σθενέβοια*[2], ποὺ χρονικὰ δὲν ἀπέχει πολύ, στὴν ὁποία μολαταῦτα ὁ Βελλεροφόντης δὲν γινόταν θύμα τῆς ἁμαρτωλὰ ἐρωτευμένης γυναίκας, ἀλλὰ τιμωροῦσε τὴν ἴδια μὲ τὸν θάνατο. Δὲν ξέρουμε τὸ περιεχόμενο τοῦ *Πηλέα*, εἶναι ὅμως δυνατὸ τὴν βάση του νὰ τὴν ἀποτελοῦσε τὸ ἴδιο θέμα καὶ νὰ περιλάμβανε τὸν πειρασμὸ τοῦ ἥρωα ἀπὸ τὴν Ἀστυδάμεια στὴν Ἰωλκό.

Ὁ *Φοίνικας* ἔδειχνε τὸν ἄνθρωπο ποὺ συναντοῦμε σύμβουλον τοῦ Ἀχιλλέα στὴν πρεσβεία τῆς *Ἰλιάδας*, νὰ κινδυνεύη στὰ νιάτα του ἀπὸ ἐρωτικὴ παράκρουση.

Συνεχίζουμε μὲ ἄλλα χαμένα ἔργα, ἔστω κι ἂν ἀπέχουν πολὺ χρονικὰ ἢ ἔχουν ἀβέβαιη χρονολόγηση, γιατὶ σ' αὐτὰ τὸ ἐρωτικὸ θέμα κυριαρχοῦσε. Στὸν *Αἴολο*, ἀπὸ τὴν διήγηση τοῦ παραμυθιοῦ τῆς *Ὀδύσσειας* (κ 7) γιὰ τὸν θεὸ τοῦ ἀνέμου, ποὺ πάντρεψε ἀναμεταξύ τους τοὺς γιοὺς καὶ τὶς κόρες του, ὁ ποιητὴς ἔπλασε τὸ θέμα τῆς οἰκογενειακῆς αἱμομιξίας. Στοὺς *Κρητικοὺς (Κρῆτες)* τὴν δράση τὴν κινοῦσε τὸ πάθος τῆς Πασιφάης, τῆς γυναίκας τοῦ Μίνωα, πρὸς τὸν ταῦρο ποὺ στάλθηκε ἀπὸ τὸν Ποσειδώνα[3]. Ἀσφαλῶς ὄψιμος εἶναι ὁ *Χρύσιππος*, ποὺ διδάχθηκε μαζὶ μὲ τὶς *Φοίνισσες*· τὸ ὄνομα τὸ πῆρε ἀπὸ τὸν ὡραῖο γιὸ τοῦ Πέλοπα. Ὁ Λάιος ἅρπαξε τὸ παιδὶ τοῦ φιλοξενητῆ του, καὶ γι' αὐτὸ ἦταν δυὸ φορὲς ἔνοχος, γιατὶ ὁ Εὐριπίδης καταδικάζει τὴν παιδεραστία. Ἡ *Ἀντιγόνη* τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ

---

1. Ὅμοια ὁ NORWOOD, *Essays* (βλ. παραχ.), 108.
2. B. ZÜHLKE, <Eur. Stheneboia>, *Phil.* 105, 1961, 1.
3. Ὁ A. RIVIER, <Eur. et Pasiphaé>, *Lettres d'Occident. Etudes et Essais offerts à A. Bonnard.* Neuchâtel 1958, 51, προσπαθεῖ ἀπὸ τὰ λείψανα νὰ βγάλη μιὰν ἑρμηνεία, ποὺ κάμνει τὴν Πασιφάη νὰ φαίνεται ὄχι μιὰ μεγάλη ἁμαρτωλὴ ἀλλὰ ἕνα τραγικὸ παράδειγμα.

ἀκολούθησε ὕστερα ἀπὸ τοῦ Σοφοκλῆ, ἀξιοποιοῦσε, διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτόν, τὸν ἔρωτα τοῦ Αἵμονα σὰν ἀποφασιστικὸ θέμα τῆς δράσης. Στὸν *Μελέαγρο* ὁ ἔρωτας τοῦ ἥρωα τοῦ Καλυδώνιου κάπρου γιὰ τὴν Ἀταλάντη ἦταν ἀποφασιστικὸς γιὰ τὴν τύχη του, καὶ οἱ *Σκυριανοὶ (Σκύριοι)* ξέρουμε ὅτι περιλάμβαναν τὸ ξεγέννημα τῆς Δηιδάμειας κι ἔδειχναν τὸν Ἀχιλλέα ἀνάμεσα στὸν ἔρωτα καὶ τὴν ἡρωικὴ δόξα.

Στὴν ὁμάδα ποὺ σχηματίζεται γύρω ἀπὸ τὴν *Μήδεια* καὶ τὸν *Ἱππόλυτο* τοποθετεῖται ἐξαιτίας τῆς ἔντασης τοῦ πάθους ἡ *Ἑκάβη*. Ἀνήκει ἀκόμα στὴν δεκαετία τοῦ 430-420 καὶ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ πρὶν ἀπὸ τὶς *Ἱκέτιδες*[1]. Στὸ δράμα αὐτὸ προβάλλει προπάντων τὸ πρόβλημα τῆς ἑνότητας τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ξαναγυρνᾶ καὶ σὲ ἄλλες τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη. Ἐκεῖνοι ποὺ θέλουν νὰ κομματιάζουν, νομίζουν ὅτι τοὺς εἶναι πολὺ εὔκολο στὴν *Ἑκάβη* νὰ δέχωνται δυὸ χαλαρὰ συγκολλημένα μέρη. Τὸ πρῶτο θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθῆ σὰν τραγωδία τῆς Πολυξένης, στὴν ὁποία ἡ κόρη τῆς Ἑκάβης σφάζεται θύμα στὸν τάφο τοῦ Ἀχιλλέα καὶ ὑπομένει τὴν πικρή της τύχη μὲ μεγάλην ἀξιοπρέπεια. Σύμφωνα μὲ αὐτοὺς τοὺς κριτικοὺς θὰ ἔπρεπε νὰ ξεχωρίσουμε τὸ δεύτερο μέρος σὰν τραγωδία τοῦ Πολύδωρου. Ἡ δύστυχη βασίλισσα τῆς Τροίας, ὅταν ἀκόμα κρατοῦσε ἡ πόλη, εἶχε στείλει τὸν τελευταῖο της γιὸ Πολύδωρο μὲ θησαυροὺς στὸν βασιλιὰ τῶν Θρακῶν Πολυμήστορα. Αὐτὸς ὅμως δολοφόνησε τὸ παιδί, γιὰ νὰ πάρη τὸ χρυσάφι, καὶ τώρα ποὺ οἱ Ἕλληνες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Τροίας ἐμποδίζονται ἀπὸ ἐνάντιους ἀνέμους καὶ καθυστεροῦν στὴν θρακικὴ χερσόνησο, τρωαδίτισσες γυναῖκες, συναιχμάλωτες τῆς Ἑκάβης, βρίσκουν τὸ πτῶμα. Ὁ πόνος της εἶναι ἄμετρος, ὅπως καὶ ἡ ἐκδίκησή της. Ἐξασφαλίζοντας ὑπόσχεση τοῦ Ἀγαμέμνονα ὅτι θὰ τὴν προστατεύση, ἐξοντώνει τὸν Πολυμήστορα μὲ φρικτὴν ἀπάτη. Τὸν κλείνει μαζὶ μὲ τοὺς γιούς του στὴν σκηνή της, ὅπου οἱ γυναῖκες σκοτώνουν τὰ παιδιὰ καὶ τυφλώνουν τὸν βασιλιά.

Κανένας δὲν θὰ ἀρνηθῆ ὅτι σ' αὐτὴν τὴν τραγωδία συνταιριάστηκαν δυὸ μέρη, δὲν πρόκειται ὅμως νὰ ἀμφισβητηθῆ ὅτι ὁ ποιητὴς πέτυχε πολὺ νὰ τὰ συνδέση σὲ μιὰν ἑνότητα. Αὐτὸ φαίνεται κιόλας ἀπὸ τὸν ἐπιδέξιο καὶ διακριτικὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἔργο διαδραματίζεται σὲ δυὸ χωριστὰ μέρη, χωρὶς νὰ ἐνοχλῆ πουθενά. Τὸ φάντασμα τοῦ Ἀχιλλέα καὶ ἡ θυσία τῆς Πολυξένης συνδέονται στέρεα μὲ τὸν τύμβο τῆς Τρωάδας, ἐνῶ ἡ ἱστορία τοῦ Πολύδωρου διαδραματίζεται στὴν θρακικὴ χερσόνησο, κι αὐτὸ τὸ ἀντιλαμβανόμαστε μόνο μὲ κριτικὴ διερεύνηση τῶν χωρίων[2]. Στὴν πορεία τῆς δράσης ὁ Εὐριπίδης ἐτοποθέτησε καλὰ μελετημένα συνδετικὰ στοιχεῖα. Τὸ δράμα ἀρχίζει μὲ μιὰν προλογικὴ ρήση, ποὺ τὴν ἀπαγγέλλει τὸ φάντασμα τοῦ Πολύδωρου, κι ἔτσι προϊδεάζεται τὸ δεύτερο μέρος ὕστερα

1. Ἐναντίον τῆς ὄψιμης τοποθέτησης τοῦ Schmid (3, 464) ὁ Pohlenz 2, 116 καὶ ὁ A. Lesky, *Trag. Dichtung der Hell.* Γοττ. 1964, 170, 2.

2. Βλ. Kl. Joerden, *Hinterszenischer Raum und außerszenische Zeit.* Διδ. διατρ. Τυβίγγη 1960 (δακτυλ.), 231.

ἀπὸ τὸ θέμα τῆς Πολυξένης. Σκοτεινὰ προαισθήματα γιὰ τὴν τύχη τοῦ παιδιοῦ ὑπάρχουν στὸ πρῶτο μέρος (429), καὶ τὸ πτῶμα του τὸ βρῆκε ἡ ὑπηρέτρια, ποὺ τὴν ἔστειλε ἡ Ἑκάβη νὰ φέρη νερὸ ἀπὸ τὸν γιαλό, γιὰ νὰ πλύνουν τὸ πτῶμα τῆς Πολυξένης. Πιὸ μεγάλο βάρος ὅμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ συνδετικὰ κομμάτια τῶν δυὸ μερῶν τῆς δράσης ἔχει ἡ ἐσωτερικὴ ἑνότητα ποὺ ἔδωσε σ' αὐτὸ τὸ δράμα ὁ Εὐριπίδης χάρη σὲ μιὰν καλὰ μελετημένη ἀνύψωση. Βαρὺ εἶναι τὸ χτύπημα ἀπὸ τὴν θυσία τῆς Πολυξένης γι' αὐτὴν τὴν πονεμένη μητέρα τοῦ ἀρχαίου μύθου, ἀλλὰ ἡ εὐγενικὴ συμπεριφορὰ τῆς κοπέλλας, ὁ θαυμασμὸς καὶ τῶν ἐχθρῶν ἀκόμα φέρνει ἕναν ἐλαφρὸ μετριασμὸ τοῦ πόνου (591). Ἄγριο εἶναι ὅμως τὸ ξέσπασμα τῆς Ἑκάβης, γιατὶ στὸ πτῶμα τοῦ Πολύδωρου βλέπει νὰ ἐκμηδενίζεται καὶ ἡ τελευταία της ἐλπίδα. Προχωρήσαμε ἔτσι μαζί της σ' ἕνα μεγάλο τμῆμα τοῦ πονεμένου της δρόμου, καὶ μποροῦμε νὰ καταλάβουμε πῶς αὐτὴ ἡ βασανισμένη γριά, ποὺ τὴν βλέπουμε νὰ περπατᾶ ἐπάνω στὴν σκηνὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Πολύδωρου, μεταμορφώνεται σὲ δαιμονικὴν ἐκδικήτρα, ποὺ θρέφεται μὲ τὴν ἀνήμπορη λύσσα τοῦ θύματός της. Ἡ *Ἑκάβη* δὲν προσδιορίζεται μὲ τὴν ἴδια συνοχή, σὰν τὴν *Μήδεια* καὶ τὸν *Ἱππόλυτο*· ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ἐδῶ ἐπιδρᾶ ἰσχυρότερα τὸ ἐξωτερικὸ γεγονός, στὸ τελικό της μέρος ὅμως καίει ἡ φλόγα τοῦ πόνου μὲ τὴν ἴδια φοβερὴ δύναμη.

Ἡ *Ἑκάβη* μπορεῖ νὰ χρησιμεύση σὰν ἕνα πολὺ καλὸ παράδειγμα γιὰ μιὰν σημαντικὴ μορφολογικὴ ἐξέλιξη μέσα στὴν τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ χορός, ποὺ ἐδῶ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ αἰχμάλωτες Τρωαδίτισσες, καλύπτει μὲ τὸ τραγούδι του μόνο μερικὰ σύντομα κομμάτια ἀνάμεσα στὰ ἐπεισόδια. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει καθόλου μιὰν ὑποχώρηση τοῦ λυρικοῦ στοιχείου· ἀπεναντίας τὸ τραγούδι τῶν ἠθοποιῶν διεκδικεῖ τώρα πολὺ περισσότερον χῶρο παρὰ στὴν παλιότερη τραγωδία. Ἀφοῦ μίλησε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου ἡ σκιὰ τοῦ Πολύδωρου, ἀκοῦμε τοὺς θρηνητικοὺς ἀνάπαιστους τῆς Ἑκάβης, ποὺ τοὺς ἀκολουθοῦν οἱ ἀνάπαιστοι τοῦ χοροῦ ποὺ μπαίνει. Σ' αὐτοὺς προαναγγέλλεται ἡ τύχη τῆς Πολυξένης, καὶ αὐτὴ ἡ διήγηση προκαλεῖ ἕνα μοιρολόι, ποὺ τὸ ψάλλει πρῶτα μόνη της ἡ Ἑκάβη, ὕστερα ὅμως σὲ ἐναλλαγὴ μὲ τὴν κόρη της. Ἡ μονωδία τῆς τελευταίας κλείνει τὸ ἐκτεταμένο λυρικὸ σύνολο.

Μὲ ἕναν χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν Εὐριπίδη τρόπο ἐμφανίζονται μολαταῦτα σ' αὐτὸ τὸ δράμα, δίπλα στὶς περιγραφὲς ποὺ ξεχειλίζουν ἀπὸ παράφορα αἰσθήματα, ἄλλες στὶς ὁποῖες ἐκδηλώνεται ψύχραιμη λογική. Ἔτσι τὸ ἀγωνο-διαλεκτικὸ στοιχεῖο, παρ' ὅλους τοὺς λυρισμούς, εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονο σ' αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἡ Ἑκάβη ἀντιμετωπίζει στὸ πρῶτο μέρος τὸν Ὀδυσσέα, ποὺ τῆς ἁρπάζει τὴν Πολυξένη ἀπὸ τὸ πλευρό της, ἐνῶ στὸ δεύτερο συναντᾶ τὸν σημαδεμένο Πολυμήστορα σὲ μιὰν ἐπίσημη δίκη, ποὺ τὴν προεδρεύει ὁ Ἀγαμέμνονας.

Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ διαλογισμοὶ τῆς Ἑκάβης στοὺς στ. 592κἑ.: τώρα μόλις ἔμαθε τὴν εἴδηση γιὰ τὸν ἡρωικὸ θάνατο τῆς κόρης της Πολυξένης, καὶ παραδίνεται σὲ σκέψεις, ποὺ τὸν παρεκβατικὸ χαρακτῆρα τους τὸν ὑπογραμ-

μίζει ἔντονα ἡ ἴδια στὸ τέλος (603): διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ χωράφι, ποὺ δίνει πότε καλοὺς πότε κακοὺς καρπούς, μένει ἀναλλοίωτα σταθερὴ ἡ φύση τοῦ εὐγενικοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴν ὅμως τὴν πεποίθηση, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἀριστοκρατίας, βλέπουμε πῶς τὴν ἀμφισβητοῦν τώρα μὲ καινούργιον τρόπο. Ἀπὸ ποῦ νὰ προέρχεται ἄραγε αὐτὸς ὁ σταθερὸς χαρακτήρας; Καθορίζεται ἀπὸ τοὺς γονιοὺς ἢ μήπως εἶναι ἀποτέλεσμα ἀγωγῆς; Ἀκόμα ἀμφιβάλλει ὁ Εὐριπίδης, ποὺ ἐδῶ μιλᾶ φανερὰ μὲ τὸ στόμα τῆς Ἑκάβης, γρήγορα ὅμως θὰ πάρῃ πιὸ ἀποφασιστικὰ τὸ μέρος τῆς νέας παιδευτικῆς αἰσιοδοξίας. Σχεδὸν πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν φαίνεται τόσο καθαρά, πόσο ἡ προβληματικὴ ποὺ συγκινεῖ τὸν Εὐριπίδη ἐπιβάλλεται δυναμικὰ ἀκόμα καὶ σὲ θέσεις στὶς ὁποῖες κάμνει παράξενην ἐντύπωση.

Εἶναι μέσα στὴν φύση τοῦ ἔργου τοῦ Εὐριπίδη τὸ ὅτι ἡ ἑρμηνεία του κινεῖται ἀνάμεσα σὲ δυὸ πολὺ ἀπομακρυσμένα ἄκρα. Ἐνῶ οἱ μέν, ἀκολουθώντας τὴν γραμμὴ τῶν μαθημάτων τοῦ A. W. Schlegel, καταλογίζουν στὸν ποιητὴ λάθη ἐπάνω σὲ λάθη, ξεχνώντας συγχρόνως καμιὰν φορὰ καὶ τὰ λόγια τοῦ Goethe στὸν Eckermann[1], ὅτι τέτοια πράγματα ἕνας σύγχρονος θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ κάμνῃ μόνο γονατιστός, ἄλλοι δὲν θέλουν νὰ ἰδοῦν οὔτε μιὰν σκονίτσα ἐπάνω στὴν ἀσπίδα αὐτοῦ τοῦ τραγικοῦ, συνεχίζοντας ἔτσι, τὶς περισσότερες φορὲς χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν, τὴν μονομέρεια τῆς νεοανθρωπιστικῆς ὑπερτίμησης.

Μὲ ἀμερόληπτη κρίση, ἡ *Ἀνδρομάχη* δὲν μπορεῖ νὰ λογαριαστῇ ἀριστούργημα. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ κρίση τῶν ἀρχαίων, γιατὶ ὑπολείμματα μιᾶς Ὑπόθεσης, ποὺ πιθανῶς φτάνει στὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιο, κατατάσσουν τὸ ἔργο στὰ δευτερότερα. Σύμφωνα μὲ τὸ σχόλιο τοῦ στ. 445 ἡ *Ἀνδρομάχη* δὲν ἀνεβάστηκε στὴν Ἀθήνα. Νεότεροι σκέφτηκαν τὸ Ἄργος ἢ τὴν χώρα τῶν Μολοσσῶν, αὐτὰ ὅμως μένουν εἰκασίες. Ἡ ἴδια πληροφορία τοποθετεῖ τὸ δράμα στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Στὴν ἀρχὴ βλέπουμε μιὰν ὁμάδα, ποὺ ξαναγυρνᾶ σὲ πολλὰ δράματα τοῦ Εὐριπίδη[2]. Ἱκέτισσες γυναῖκες ἔτρεξαν σ' ἕναν βωμό, γιὰ νὰ ξεφύγουν τοὺς διῶκτες τους. Τέτοια ἔργα ἀρχίζουν μὲ μιὰν ἕτοιμη εἰκόνα, καὶ δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ποῦμε πῶς τὰ σκηνοθετοῦσαν στὸ ἀρχαῖο θέατρο. Ἡ αὐλαία ἐμφανίζεται πολὺ ἀργότερα, καὶ τὸ μόνο σχεδὸν ποὺ μᾶς μένει νὰ σκεφθοῦμε εἶναι ὅτι ἡ ὁμάδα ἔπαιρνε τὴν θέση της μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ κοινοῦ.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔργου δείχνει τὴν Ἀνδρομάχη νὰ ἔχῃ καταφύγει στὸν βωμὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Θέμιδας στὴν Φάρσαλο. Ἡ δύσκολή της θέση τὴν ἐμποδίζει, σύμφωνα μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ Εὐριπίδη ὄχι ὅμως κι ἐξαιτίας της, νὰ ἐκθέσῃ πλατιὰ τὴν πολὺ περίπλοκη προϊστορία. Ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἕκτορα δόθηκε σὰν λάφυρο πολέμου στὸν Νεοπτόλεμο, τὸν γιὸ τοῦ Ἀχιλλέα, ποὺ τὴν πῆρε μαζί του στὴν θεσσαλική του πατρίδα, ὅπου τοῦ γέννησε ἕνα ἀγόρι. Ὁ Νεοπτόλεμος ὅμως παντρεύ-

1. 28 Μαρτίου 1827.

2. Γιὰ τὸ θέμα τῆς καταφυγῆς στὸν βωμὸ H. STROHM, *Euripides. Zet.* 15. Μόναχο 1957, 17.

τηκε τὴν Ἑρμιόνη, τὴν κόρη τοῦ Μενέλαου, ποὺ ἔμενε στείρα. Ἐνῶ ὁ κύριος τοῦ σπιτιοῦ τώρα βρίσκεται στοὺς Δελφούς, γιὰ νὰ τακτοποιήση μιὰν δουλειὰ μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, ἡ Ἑρμιόνη μαζὶ μὲ τὸν πατέρα της τὸν Μενέλαο, ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὴν Σπάρτη, θέλουν νὰ σκοτώσουν τὴν Ἀνδρομάχη μὲ τὸ παιδί της. Ὁ Μενέλαος εἶναι ἕνας παλιάνθρωπος τοῦ θεάτρου, μὲ τὶς ἀξιοθρήνητες ἰδιότητες τοῦ ὁποίου ὁ ποιητὴς διεξάγει ἀσυγκάλυπτα ἀντισπαρτιατικὴν προπαγάνδα. Τὰ σκοτεινά του σχέδια βρίσκονται στὰ πρόθυρα τῆς ἐπιτυχίας, γιατὶ ὁ χορὸς ἀπὸ φθιώτισσες γυναῖκες μπορεῖ μόνο νὰ τὴν συμπονέση, ὄχι ὅμως καὶ νὰ τὴν βοηθήση. Ὁ Μενέλαος ὅμως δὲν λογάριασε τὴν δύναμη ποὺ εἶναι πάντα ζωντανὴ στὸν γέρο Πηλέα, τὸν παπποὺ τοῦ Νεοπτόλεμου. Ἔρχεται αὐτός, κι ἐπάνω στὴν λογομαχία *(ἀγὼν)* στολίζει τὸν τιποτένιο βασιλιὰ τῶν Σπαρτιατῶν καὶ ἀπὸ πάνω ὁλόκληρη τὴν χώρα του μὲ ἕναν τέτοιο ἠθικὸ ἐξευτελισμό, ποὺ ὁ Μενέλαος ἀφήνει τὴν Ἑρμιόνη στὰ κρύα τοῦ λουτροῦ καὶ φεύγει ἀξιοθρήνητα. Τώρα ἡ Ἀνδρομάχη σώθηκε, καὶ ἡ δράση, ποὺ τὴν εἰσάγει ὁ πρόλογός της, βρίσκεται στὸ τέλος της. Τὸ ἔργο ἀσφαλῶς δὲν τελειώνει ἀκόμα. Ἀπὸ μορφολογικὴ ἄποψη ἀξιοσημείωτη εἶναι σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο μέρος μιὰ θρηνητικὴ ἐλεγεία τῆς Ἀνδρομάχης σὲ δίστιχα (103), ποὺ εἶναι μοναδικὴ στὰ ἔργα ποὺ σώζονται.

Ἀκολουθεῖ ἕνα δεύτερο μέρος, ποὺ χάρη στὴν μορφὴ τῆς Ἑρμιόνης βρίσκεται σὲ κάποιον σύνδεσμο μὲ τὸ πρῶτο, χωρὶς μολαταῦτα νὰ μπορῆ νὰ γίνη πειστικὴ μιὰ ὀργανικὴ σχέση[1]. Ἡ Ἑρμιόνη ἀναλογίζεται αὐτὸ ποὺ μηχανεύτηκε, καὶ τρέμει τὸν γυρισμὸ τοῦ ἀντρός της. Τότε ἔρχεται ὁ Ὀρέστης, ποὺ τὴν διεκδικοῦσε ἀπὸ παλιότερα κι ἐχθρεύεται πολὺ τὸν Νεοπτόλεμο. Πολὺν καιρὸ παραμόνευε, κι ἐκμεταλλεύεται τὴν εὐκαιρία, γιὰ νὰ ἀπαγάγη τὴν Ἑρμιόνη. Μιὰ καινούργια σκηνὴ φέρνει ἕναν ἀγγελιαφόρο, ποὺ διηγεῖται πῶς ὁ Νεοπτόλεμος στοὺς Δελφοὺς ἔπεσε θύμα μιᾶς ἐπίθεσης ποὺ τὴν εἶχε ὀργανώσει ὁ Ὀρέστης. Αὐτὴν τὴν διήγηση πολλοὶ τὴν ἑρμηνεύουν σὰν νὰ ἦταν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ὀρέστης στοὺς Δελφούς, ὅταν ἔγινε τὸ κακό. Αὐτὸ θὰ δημιουργοῦσε μεγάλες ἀσυμφωνίες στὴν χρονολογία τῆς δράσης καὶ θὰ ἐπιβάρυνε τὸν ποιητὴ μὲ τὴν κατηγορία μεγάλης ἐπιπολαιότητας. Μολαταῦτα φαίνεται[2] ὅτι τὸ λάθος βρίσκεται μὲ τὸ μέρος τῶν νεότερων ἑρμηνευτῶν. Ὁ Ὀρέστης προετοιμάζει προσεκτικὰ τὴν ἐπίθεση στοὺς Δελφούς, ἔχει ὅμως φύγει ἀπὸ ἐκεῖ τὸν καιρὸ ποὺ αὐτὴ ἐκτελεῖται, γιὰ νὰ ἀπαγάγη τὴν Ἑρμιόνη. Ὁ Εὐριπίδης χειρίζεται κι ἐδῶ πολὺ προσεκτικὰ τὶς λεπτομέρειες, χωρὶς ἀσφαλῶς νὰ μπορῆ νὰ ἀποφύγη κάθε δυσκολία. Σὲ μιὰν τέτοια φροντίδα γιὰ τὸ «*πιθανὸν*» φαίνεται ὅτι ὑπάρχει ἕνα στοιχεῖο ἀστικοποίησης τοῦ τραγικοῦ ἔργου. Ὑπενθυμίζουμε, γιὰ νὰ δείξουμε τὴν ἀντίθεση, τὴν ἄμεση συνέχεια τῶν φρυκτωριῶν καὶ τοῦ γυρισμοῦ τοῦ στόλου στὸν *Ἀγαμέμνονα* τοῦ Αἰσχύλου.

1. Διαφορετικὰ ὁ J. C. Kamerbeek, *Mnem.* 3. σειρ. 11, 1942, 54.

2. A. Lesky, <Der Ablauf der Handlung in der Andr. des Eur.>, *Anz. Öst. Ak.* 1947, 99 = *Ges. Schr.* 144.

Ὁ νεκρικὸς θρῆνος στὸ τέλος τοῦ ἔργου τελειώνει μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς Θέτιδας σὰν θεᾶς ἀπὸ μηχανῆς, ποὺ κλείνει τὸ ἔργο μὲ εὐχάριστες ὑποσχέσεις. Ὁ γιὸς τῆς Ἀνδρομάχης θὰ ἱδρύση τὸν βασιλικὸ οἶκο τῶν Μολοσσῶν, ὁ Πηλέας ὅμως θὰ ἀνυψωθῆ σὲ θεὸν καὶ θὰ κατοικῆ μαζί της στὸ παλάτι τῆς θάλασσας· θὰ ξαναϊδῆ καὶ τὸν Ἀχιλλέα, ποὺ κατοικεῖ σὰν ἥρωας στὸ νησὶ *Λευκή*. Ἂν πραγματικὰ τὸ ἔργο εἶχε γραφῆ γιὰ τοὺς Μολοσσούς, τότε αὐτοὶ θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι εὐχαριστημένοι μὲ τὴν λάμψη ποὺ περιβάλλει τὶς ρίζες τοῦ βασιλικοῦ τους γένους.

Ἡ βίαιη ἀντισπαρτιατικὴ τάση, ποὺ ἐκφράζεται στὸ ζωγράφισμα τοῦ Μενέλαου, συμφωνεῖ μὲ τὴν σύνθεση τοῦ ἔργου στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τὴν διάθεση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς τὴν ξαναβρῆκαν καὶ σὲ ἄλλα δράματα, καὶ θέλουν νὰ ὁρίσουν μιὰν πατριωτικὴ περίοδο στὴν δημιουργία τοῦ ποιητῆ, γιὰ τὴν ὁποία προσκαλοῦνται μάρτυρες προπάντων οἱ *Ἡρακλεῖδες* καὶ οἱ *Ἱκέτιδες*. Αὐτὸ εἶναι σωστὸ τόσο μόνο, ὅσο γιὰ νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ σκέψεις καὶ διαθέσεις αὐτῶν τῶν ἐτῶν ἀναμφίβολα ἔχουν σημασία γι' αὐτὰ τὰ ἔργα· ὁ GÜNTHER ZUNTZ ὅμως ἔδειξε σωστὰ ὅτι πέρα ἀπὸ αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραβλέπουμε τὴν γενικὴ ἀνθρώπινη προβληματικότητα αὐτῶν τῶν δραμάτων, καὶ τὴν χρονική τους τοποθέτηση νὰ μὴν τὴν ἀναζητοῦμε στὶς κεντρικὲς μορφὲς καὶ στοὺς πολλοὺς ἐπίκαιρους πολιτικοὺς ὑπαινιγμούς.

Γιὰ τοὺς *Ἡρακλεῖδες* ὁ ZUNTZ ἐπρότεινε ἀρκετὰ ἐπιχειρήματα, ποὺ συνιστοῦν τὴν χρονολόγησή τους στὰ 430, ὁπωσδήποτε ὅμως ἐπιβάλλουν τὴν τοποθέτησή τους πρὶν ἀπὸ τὸ 427. Ὡς τότε μποροῦσε νὰ ἀπαιτήση κανεὶς ἀπὸ ἕνα ἀθηναϊκὸ κοινὸ νὰ περιμένη τὴν προφητεία τοῦ Εὐρυσθέα (1032), ὅτι τὸ λείψανό του θὰ προστάτευε τὴν Ἀττικὴ ἐναντίον ἀπογόνων τῶν Ἡρακλειδῶν.

Κι αὐτὸ τὸ ἔργο ἀρχίζει μὲ τὴν εἰκόνα τῆς καταφυγῆς στὸν βωμό. Τὰ παιδιὰ τοῦ Ἡρακλῆ φεύγουν μπροστὰ στὸν Εὐρυσθέα, τὸν θανάσιμο ἐχθρὸ τοῦ πατέρα τους, διαβαίνοντας χῶρες καὶ χωριά, καὶ ζητοῦν τώρα προστασία στὸν βωμὸ τοῦ Δία στὸν Μαραθώνα. Αὐτὴν τοὺς τὴν ἐξασφαλίζει ἡ ἀττικὴ μεγαλοψυχία, χάρη στὸν βασιλιὰ τῆς χώρας Δημοφῶντα καὶ τὸν χορὸ τῶν γερόντων. Ὁ κήρυκας τοῦ Εὐρυσθέα, ποὺ ἔρχεται συνήγορος τῆς κτηνώδικης ἀντίληψης γιὰ τὴν δύναμη, ἀποπέμπεται ὕστερα ἀπὸ μιὰν λογομαχία, στὴν ὁποία ὁ Ἰόλαος ἐκθέτει τὸ ζήτημα τῶν Ἡρακλειδῶν μπροστὰ στὸν βασιλιά, ποὺ ἀποφασίζει νὰ χρησιμοποιήση τὰ ἀθηναϊκὰ ὅπλα γιὰ τὸ δίκαιο τῶν κυνηγημένων. Ἡ μάχη, στὴν ὁποία ἐπεμβαίνει ὁ γιὸς τοῦ Ἡρακλῆ, ὁ Ὕλλος, μὲ στρατόν, ὁδηγεῖ στὴν νίκη τῆς δίκαιης ὑπόθεσης. Ὁ Εὐρυσθέας αἰχμαλωτίζεται καὶ θανατώνεται.

Ὁ Εὐριπίδης μέσα στὴν ἁπλὴ πλοκὴ ἔβαλε ἔντονη κίνηση χάρη σὲ μεμονωμένες μορφὲς καὶ θέματα. Ἡ σύνδεση τῶν μερῶν δὲν εἶναι πάντα πολὺ στέρεη, ἡ ἀντίθεση ὅμως ἀνάμεσα στὴν ἐξουσία καὶ τὸ δίκαιο, ποὺ εἶναι τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη, μένει κυρίαρχη κι ἐξασφαλίζει τὴν ἐσωτερικὴ συνοχὴ αὐτοῦ τοῦ δράματος.

Φλογερὸς ὑπερασπιστὴς τοῦ δικαίου εἶναι ὁ Ἰόλαος, ὁ παλιὸς συναγωνιστὴς

τοῦ Ἡρακλῆ. Θὰ μποροῦσε νὰ καθίση ἥσυχος, μιὰ ποὺ εἶναι πιὰ γέρος, ὅπως μαθαίνουμε στὸν πρόλογο ἀπὸ τὸν ἴδιο, συνοδεύει ὅμως σὰν προστάτης τοὺς κυνηγημένους στὸν βασανισμένο τους δρόμο. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ μάχη ὁ ἑτοιμόρροπος γέρος φορᾶ τὴν πανοπλία του μὲ τὴν βοήθεια ἑνὸς ὑπηρέτη, σὲ μιὰν σκηνὴ πού, ἀντίθετα μὲ τὴν πρόθεση τοῦ ποιητῆ, τὰ χαρακτηριστικά της φαίνονται κωμικὰ στὴν αἴσθησή μας. Ὁ ἀγγελιαφόρος ὅμως ἀναγγέλλει τὸ θαῦμα τοῦ ξανανιώματος τοῦ γέρου, ποὺ μπόρεσε νὰ αἰχμαλωτίση μὲ τὸ χέρι του τὸν Εὐρυσθέα. Ὁ Ἰόλαος ἦταν σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση νικητὴς τοῦ ἀρχιεχθροῦ του[1], καὶ ὁ Εὐριπίδης ἐδῶ ὅπως καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες περιπτώσεις ἄφησε τοὺς θεατές του νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στὴν στάση τοῦ διαφωτισμένου ἢ τοῦ πιστοῦ.

Τὸ ἐπίμονο θάρρος τοῦ γέρου γιὰ τὴν θυσία συμπληρώνεται μὲ μιὰν ἐντυπωσιακὴ ἀντίθεση, ἀπὸ τὸ θάρρος ἑνὸς νέου ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖο ἀνάβει μιὰν λαμπρὴ φλόγα. Πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη οἱ μάντεις ζήτησαν νὰ θυσιασθῆ μιὰ ζωή, καὶ ἡ Ἀθήνα παρ' ὅλην τὴν προθυμία της νὰ βοηθήση, δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρη τὴν θυσία ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν δικῶν της. Τότε προσφέρεται μιὰ κόρη τοῦ Ἡρακλῆ—μεταγενέστερη παράδοση τὴν ὀνομάζει Μακαρία—νὰ προστατεύση τοὺς δικούς της, καὶ μὲ τὴν θυσία της ἐξασφαλίζει τὴν νίκη.

Παράξενο εἶναι τὸ τέλος τοῦ ἔργου. Ὁ Εὐρυσθέας, αἰχμάλωτος, ὁδηγεῖται μπροστὰ στὴν Ἀλκμήνη, τὴν μάνα τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ ἐγγόνια της στὴν φυγή. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐπεμβαίνουν γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ αἰχμάλωτου, ἡ Ἀλκμήνη ὅμως ἀπαιτεῖ μὲ ἄγριο μίσος τὸν θάνατό του. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ ἐκπληκτικὴ δοσοληψία: ἡ Ἀλκμήνη θὰ βάλη νὰ σκοτώσουν τὸν αἰχμάλωτο, θὰ δώση ὅμως τὸ λείψανο νὰ τὸ θάψουν. Ὁ Εὐρυσθέας ὑποτάσσεται καὶ ἀναγγέλλει γιὰ χάρη τῶν Ἀθηναίων ἕναν χρησμὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ τάφος του θὰ προστατεύη ἀποτελεσματικὰ τὴν Ἀττική. Τὸ τέλος αὐτὸ δὲν ἱκανοποιεῖ, μπορεῖ ὅμως νὰ προσφέρη, σύμφωνα μὲ τὴν πρόθεση τοῦ ποιητῆ, διάφορα πράγματα. Τὸ πρόβλημα τῆς τύχης τῶν αἰχμαλώτων ἦταν στὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου ἕνα θέμα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσε ὅλους ζωηρά, καὶ ἡ πραγμάτευσή του ἐπάνω στὴν σκηνὴ εἶχε ἐξασφαλισμένο ἐνδιαφέρον. Ὁ τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο διαμοιράσθηκαν οἱ διάφοροι τόνοι, ἄφησε τὴν ἀθηναικὴ ἀνθρωπιὰ νὰ ἀκτινοβολήση λαμπερὰ σ' αὐτὸ τὸ δραματικὸ ἐγκώμιο τῆς πόλης. Καὶ ἴσως μαντεύουμε τὴν σκέψη τοῦ ποιητῆ, ἂν δεχτοῦμε ἀκόμα ὅτι αὐτὸ τὸ τέλος περιέχει ἕνα εἶδος εἰρωνικῆς ἀντιστροφῆς τῶν ὅρων. Γιατὶ ἀνάμεσα στοὺς κυνηγημένους, ποὺ εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ τὸ δίκαιο τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὑψώνεται τώρα μιὰ φωνή, ἡ φωνὴ τῆς Ἀλκμήνης, ποὺ αὐτὸ τὸ δίκαιο τὸ ἀρνιέται βάναυσα στὸν ἄνθρωπο ποὺ ἦταν ὣς τώρα διώκτης της.

Μὲ τὸ ἔργο συνδέεται ἕνα πρόβλημα, ποὺ σήμερα τὶς περισσότερες φορὲς παραμερίζεται πολὺ βιαστικά. Ἡ ἐκπλήρωση τῆς θυσίας τῆς Μακαρίας δὲν ανα-

1. Πίνδ., *Πυθ.* 9, 79.

φέρεται μὲ καμιὰν λέξη ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή της. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ συσχετίση καλὰ τὸν στ. 821 μὲ αὐτήν[1], κι ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ κάμουμε, τότε τὸ εὕρημα θὰ ἦταν πολὺ ἀνησυχητικό. 'Ακόμα: ἡ 'Υπόθεση μιλᾶ γιὰ τιμὲς πρὸς τὸ κορίτσι—*ταύτην μὲν οὖν εὐγενῶς ἀποθανοῦσαν ἐτίμησαν*—,ποὺ τώρα μόνο πολὺ τεχνητὰ μποροῦμε νὰ τὶς ἀνακαλύψουμε σ' αὐτὰ ποὺ σώζονται[2]. Στὸν Στοβαῖο διαβάζουμε στίχους—σὲ μιὰν παράδοση ποὺ δὲν εἶναι ὁπωσδήποτε πολὺ ἀναμφισβήτητη—ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸ δράμα, μόνο ὅμως μὲ ἐξαιρετικὲς προϋποθέσεις μποροῦν νὰ ἀποκλεισθοῦν ἀπὸ τοὺς '*Ηρακλεῖδες*[3]. Τέλος τὸ δράμα αὐτὸ μὲ τοὺς 1055 στίχους του εἶναι τὸ πιὸ σύντομο ἀπὸ ὅλα τὰ εὐριπίδεια ποὺ σώζονται. 'Ο WILAMOWITZ ὑποστήριξε τὴν ἄποψη[4] ὅτι οἱ '*Ηρακλεῖδες* ἔφθασαν σὲ μᾶς σὲ συντομευμένη διασκευὴ γιὰ μιὰν μεταγενέστερη παράσταση. Κανένα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προτάθηκαν δὲν εἶναι ἀναντίρρητα πειστικό, καὶ ὀφείλουμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν δυνατότητα ἄφθονων παραλλαγῶν στὴν δημιουργία τοῦ Εὐριπίδη, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης χρονικῆς της ἔκτασης. Μολαταῦτα δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀμφισβητήση κανεὶς ὅτι ἐδῶ ἀμφιβολίες μένουν ἀνοιχτές.

Πόσο λείπει ἀκόμα ἕνα σταθερὸ θεμέλιο ἀπὸ τὴν εἰκόνα μας γιὰ τὸν Εὐριπίδη, θὰ γίνη ὀδυνηρὰ καθαρὸ ἀπὸ δυὸ ἀναλύσεις τῶν '*Ικετίδων*, ποὺ παραστάθηκαν σχεδὸν τὴν ἴδια ἐποχή. 'Ο GÜNTHER ZUNTZ, στὸ βιβλίο του ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ 1955, ἑρμήνευσε τὸ ἔργο τόσο σὰν ὕμνον πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴ ἀνθρωπιὰ ὅσο καὶ σὰν μαρτυρία μιᾶς νέας, ὀρθολογιστικῆς καὶ στὸ βάθος ἐξωτραγικῆς, θέσπισης κανόνων, ποὺ ἄλλοτε στηρίζονταν σταθερὰ στὴν θρησκευτικὴ παράδοση. 'Ο GILBERT NORWOOD ὅμως ἕναν χρόνο πρωτύτερα ἑρμήνευσε τὶς '*Ικέτιδες*, στὴν μορφὴ ποὺ τὶς ἔχουμε σήμερα, σὰν ἕναν σωρὸ ἀπὸ ἐρείπια, ποὺ τὰ συσσώρευσε ὅλα μαζὶ ἕνας ἀνόητος. 'Η θεωρία του, ὅτι αὐτὸς ὁ θλιβερὸς κύριος συνένωσε τμήματα ἑνὸς δράματος τοῦ Εὐριπίδη καὶ ἑνὸς τοῦ Μοσχίωνα σὲ ἕνα καλλιτεχνικὰ καὶ λογικὰ ἀπίθανο σύνολο, δύσκολα θὰ βρῇ ὀπαδούς, δείχνει ὅμως τὶ εἶναι ἀκόμα δυνατὸ στὴν ἔρευνα τοῦ Εὐριπίδη.

'Η ἄποψή μας συμπίπτει πάρα πολὺ μὲ τοῦ ZUNTZ. Τὸ θέμα, πῶς ὁ Θησέας μὲ τὴν ἐπέμβασή του πέτυχε τὴν ταφὴ τῶν ἑπτὰ ἀρχηγῶν ποὺ σκοτώθηκαν μπροστὰ στὴν Θήβα, τὸ εἶχε πραγματευθῆ ἤδη ὁ Αἰσχύλος στοὺς '*Ελευσίνιούς* του. Οἱ διαθέσεις τοῦ κόσμου στὰ ἀρχικὰ στάδια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ποιητῆ γιὰ τὸ παλιὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα τοῦ δικαίου σ' αὐτὸν τὸν κόσμο ἐπιτρέπουν νὰ ἐννοήσουμε γιατὶ καταπιάστηκε μὲ αὐτὸ τὸ θέ-

1. Καλὰ ὁ ZUNTZ (βλ. παρακ.), 153.

2. SCHMID, 3, 422, 3, 7. Γιὰ τὴν διασκευὴ D. L. PAGE, *Actors' Interpolations*. 'Οξφ. 1934, 38. 'Αντίθετα κυρίως ὁ G. ZUNTZ, ‹Is the «Heraclidae», mutilated?›, *Class. Quart.* 41, 1947, 46.

3. Ἔτσι ὁ POHLENZ, 2, 145.

4. *Herm.* 17, 1882, 337· τώρα *Kl. Schr.* 1, 82· πβλ. *Glaube der Hellenen* 1. Βερολ. 1931, 298, 3.

μα. Οἱ διαπραγματεύσεις, ποὺ ἔγιναν μὲ τοὺς Θηβαίους στὰ 424, γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν σκοτωμένων ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχη στὸ Δήλιο (Θουκ. 4, 97), μπορεῖ νὰ εἶχαν αὐξήσει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα, ἔστω κι ἂν δὲν μποροῦμε νὰ ἀναζητήσουμε στὸ ἔργο τὸ ἀντικαθρέφτισμα ἱστορικῶν γεγονότων. Ἡ συσχέτιση ἀνατρέπεται, ἂν μαζὶ μὲ τὸν ZUNTZ δεχτοῦμε τὸ ἀνέβασμα ἤδη τὴν ἄνοιξη τοῦ 424· ἄλλοι σκέφθηκαν τὸ 421, σὲ καμιὰν περίπτωση ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ πᾶμε ἀκόμα πιὸ κάτω[1].

Πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀπορίες μερικῶν ἑρμηνευτῶν ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Εὐριπίδης—θὰ θέλαμε πολὺ νὰ ξέρουμε πῶς τὸ πραγματεύθηκε ὁ Αἰσχύλος—ἀπογύμνωσε τὶς μητέρες τῶν ἑπτὰ ἡρώων κι αὐτοὺς τοὺς ἴδιους ἀπὸ τὴν μυθική τους ἀτομικότητα, γιὰ νὰ ἀφήση νὰ προβάλη ἔτσι μὲ πλήρη καθαρότητα τὸ γενικὸ ἀνθρώπινο πρόβλημα. Ὅταν δηλ. στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου βλέπουμε τὶς μητέρες τῶν σκοτωμένων μὲ τὶς ὑπηρέτριές τους κοντὰ στὸν βωμὸ τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναζητήσουμε τὴν Ἰοκάστη ἢ κάποιαν ἄλλην, ἀλλὰ πρέπει νὰ καταλάβουμε τὴν ὁμάδα τῶν δεκαπέντε χορευτριῶν σὰν ἔκφραση ἑνὸς συλλογικοῦ πόνου καὶ μιᾶς συλλογικῆς ἱκεσίας. Ἡ Αἴθρα, ἡ μητέρα τοῦ Θησέα, παρουσιάζει στὸν πρόλογο τὴν συγκινητικὴ ὁμάδα. Καὶ ὅταν ἔρχεται ὁ Θησέας κι ἀρνιέται νὰ ὑποστηρίξη τὸν Ἄδραστο, τὸν νικημένο βασιλιὰ τοῦ Ἄργους, ἡ Αἴθρα τὸν κάμνει νὰ προσέξη ὄχι τὴν «*ὕβριν*» τῆς ἐκστρατείας τῶν Ἀργείων ἀλλὰ τὸν θρῆνο τῶν μητέρων, ποὺ ἱκετεύουν γιὰ τὰ λείψανα τῶν γιῶν τους.

Ἀπὸ τὰ μέρη ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ ποὺ εἶναι περισσότερα σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, τὸ πρῶτο βρίσκεται στὸν ἐπιτιμητικὸ λόγο τοῦ Θησέα πρὸς τὸν Ἄδραστο. Ὁ αἰσιόδοξος αὐτὸς ὕμνος στὸ ἀνθρώπινο λογικὸ καὶ στὴν ἀνθρώπινη ἐξυπνάδα, ποὺ μὲ μυθικὸ ἔνδυμα παρουσιάζονται σὰν δῶρα τῶν θεῶν, θυμίζει ἄμεσα τὴν διήγηση τοῦ Πρωταγόρα γιὰ τὴν γένεση τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.

Ὁ Θησέας τὴν ἀπόφασή του νὰ βοηθήση τὶς ἱκέτισσες θὰ τὴν δείξη γιὰ πρώτη φορὰ μπροστὰ στὸν θηβαῖο κήρυκα, ποὺ ἀπὸ μέρους τῆς πόλης του ζητᾶ τὴν ἐκδίωξη τοῦ Ἀδράστου. Ἐδῶ βρίσκει τὴν θέση του ὁ «ἀγών», ποὺ πρὶν ἀπὸ τὴν διεξαγωγὴ τῆς πραγματικῆς λογομαχίας δημιουργεῖ μιὰν μεγάλη βασικὴ συζήτηση. Ὁ κήρυκας ζήτησε τὸν *τύραννον* τῆς χώρας, καὶ μὲ τὴν ἀπάντηση τοῦ Θησέα ὅτι ὁ κήρυκας βρίσκεται ἐδῶ σὲ μιὰν ἐλεύθερη χώρα, ἀνάβει ἡ διαλογικὴ μάχη γιὰ τὴν μονοκρατορία καὶ τὴν δημοκρατία. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ βασιλιᾶ τῆς χώρας Θησέα σὰν ἱδρυτῆ καὶ ὑπερασπιστῆ τῆς δημοκρατίας ἀποτελεῖ ἕνα ἱστορικὸ παράδοξο. Δὲν λείπουν ὅμως παραδείγματα γιὰ τὸ ὅτι ἡ ἀττικὴ παράδοση γιὰ τὸν Θησέα συσχέτιζε μὲ διάφορους τρόπους τὸν ἥρωά της μὲ τὴν νίκη τῆς δημοκρατίας[2].

Μὲ τὸν Θησέα του ὁ Εὐριπίδης δὲν ἤθελε μόνο νὰ ἀνεβάση στὴν σκηνὴ ἕναν

---

1. Βλ. H. DILLER, *Gnom.* 32, 1960, 232, γιὰ τὸ ἂν πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπόψη ἡ συμμαχία τοῦ 420 ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Ἄργος γιὰ τὴν χρονολόγηση.

2. NORWOOD (βλ. παραπ.), 136 (ὁ ἴδιος συγκεντρώνει τὶς μαρτυρίες)· βλ. τώρα A. E. RAUBITSCHEK, <Demokratia>, *Hesperia* 31, 1962, 238.

Περικλή μὲ ἡρωικὴ μεταμφίεση· θὰ ἦταν ὅμως ἄδικο νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι αὐτὸς ὁ εὐαγγελιστὴς τῆς ἀττικῆς δημοκρατίας ἔχει πλασθῆ σὲ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς καὶ ἴσως ἔχει καὶ χαρακτηριστικὰ τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ. Στὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του ἡ εἰκόνα του ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ προβάλλη πάντα λαμπρότερη.

Ὅπως ὁ Δημοφώντας στοὺς *Ἡρακλεῖδες*, ἔτσι κι ὁ Θησέας ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχη τῶν λόγων πρέπει νὰ διεξαγάγη καὶ τὴν μάχη μὲ τὰ ὅπλα. Τὴν παράδοση τῶν νεκρῶν τὴν πετυχαίνει μὲ μιὰν μάχη ποὺ τὴν διηγεῖται ὁ ἀγγελιαφόρος. Καὶ τώρα ἔρχεται ἡ ἐλευσινιακὴ σκηνὴ στὸ τελικὸ μέρος τοῦ ἔργου, στὸν τόπο τῆς νεκρικῆς τελετῆς. Ἡ διαμόρφωση τῆς σκηνῆς αὐτῆς γίνεται, ὅπως τόσο συχνὰ στὸν Εὐριπίδη, μὲ τὴν ἐναλλαγὴ λυρικοπαθητικῶν καὶ ὀρθολογιστικῶν μερῶν, ποὺ ἀπαγγέλλονται. Τὸν θρῆνο τοῦ χοροῦ τὸν ἀκολουθεῖ ἕνας ἐπιτάφιος λόγος τοῦ Ἀδράστου, ποὺ στὸ δραματικὸ ἔργο τέχνης καθρεφτίζει τὸ ζωντανὸ ἔθιμο τῶν ἀττικῶν ἐπιτάφιων λόγων, γιὰ τοὺς ὁποίους μᾶς δίνουν παραδείγματα ὁ Γοργίας, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Λυσίας, ὁ Ὑπερείδης καὶ ὁ *Ἐπιτάφιος* τοῦ Δημοσθένη, ποὺ εἶναι ἴσως γνήσιος. Κι ἐδῶ ἐπίσης ἡ εἰκόνα τῶν γιγάντιων μορφῶν τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς, ὅπως τὴν ζωγράφισε ὁ Αἰσχύλος, εἶναι τελείως ξεθωριασμένη· γι' αὐτὸ μιλᾶ ἡ ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ρήτορα, καὶ μάλιστα ἐκεῖ ὅπου αὐτός (911), διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν Ἑκάβη τοῦ ὁμώνυμου ἔργου, ὑποστηρίζει μιὰν ἀπεριόριστη παιδευτικὴ αἰσιοδοξία.

Ὕστερα ἀπὸ ἕνα χορικὸ μὲ καινούργιους θρήνους ἀκολουθεῖ μιὰ πολὺ παθητικὴ μονῳδία τῆς Εὐάδνης, τῆς γυναίκας τοῦ σκοτωμένου Καπανέα. Θέλει νὰ ἀκολουθήση τὸν ἄντρα της καὶ δικαιολογεῖ τὴν ἀπόφασή της, ὕστερα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λυρισμούς, στὴν στιχομυθία μὲ τὸν πατέρα της τὸν Ἶφη. Ὕστερα ρίχνεται μέσα στὴν πυρά. Ὅποιος σκέφτεται τὴν μεγάλη σημασία τῆς ἐθελοντικῆς θυσίας καὶ τοῦ πάθους τῆς παράφορης ἀγάπης στὸν Εὐριπίδη, δὲν θὰ χρειαστῆ ἰνδικὰ ἔθιμα, γιὰ νὰ καταλάβη αὐτὸ τὸ μελοδραματικὸ ἐντυπωσιακὸ κομμάτι.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν σπαρακτικὴ σκηνὴ ἀκολουθεῖ διαφορετικὸ πένθος. Μπαίνει ἕνας μικρὸς χορὸς *(παραχορήγημα)* ἀπὸ ἀγόρια: τὰ παιδιὰ τῶν σκοτωμένων φέρνουν τὶς λάρνακες γιὰ τὴν τέφρα κι ἑνώνουν τοὺς θρήνους τους μὲ τοὺς θρήνους τῶν γριῶν σ' ἕνα καινούργιο μοιρολόι, ποὺ περιλαμβάνει ὅλο τὸ συγκρότημα τῆς σκηνῆς. Ὁ Ἄδραστος ἀποχαιρετᾶ μὲ μιὰν ὑπόσχεση πίστης τῶν Ἀργείων πρὸς τὴν Ἀθήνα, τότε ὅμως ἐμφανίζεται ἡ Ἀθηνὰ ἀπὸ μηχανῆς σὰν προβλεπτικὴ μητέρα τῆς χώρας καὶ ζητᾶ νὰ ἐνισχύσουν οἱ Ἀργεῖοι τὴν ὑπόσχεσή τους μὲ μιὰν πανηγυρικὴ ἔνορκη συνθήκη. Καὶ αὐτὸ καθρεφτίζει τὴν ἱστορικὴ κατάσταση, γιατὶ ὁ ρόλος τοῦ Ἄργους ἦταν γιὰ τὴν Ἀθήνα σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς τῆς ἔχθρας της μὲ τὴν Σπάρτη πολὺ σημαντικός. Ἀσφαλῶς, δύσκολα μποροῦμε νὰ βοηθηθοῦμε ἰδιαίτερα γιὰ τὴν χρονολόγηση, ἀπὸ τὸ στοιχεῖο αὐτό.

Τὸ ἀττικὸ θάρρος γιὰ τὴν αὐτοθυσία ὑμνοῦσε καὶ ὁ *Ἐρεχθέας*[1], ποὺ θέλησαν

1. Τὰ νέα ἀποσπάσματα στὸν Pap. Sorb. 2328 στοῦ C. Austin, *Nova Fragm. Eur.* Βερολ.

ὑποθετικὰ νὰ τὸν ἀποδώσουν στὴν ἴδια τριλογία μὲ τὶς *Ἱκέτιδες*. Ὁ βασιλιὰς τῶν Ἀθηνῶν πρόσφερε τὴν κόρη του γιὰ τὴν σωτηρία τῆς πόλης, γιὰ νὰ ἐκπληρώση κάποιον χρησμὸ σὲ μιὰν πολεμικὴ ἀνάγκη, καὶ ἡ Πραξιθέα ἡ γυναίκα του ἐγκρίνει τὴν βαριὰ θυσία. Πρὶν ἀπὸ τὰ 422 ἀνεβάστηκε ὁ *Θησέας*, ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία συγκέντρωνε πλούσια λάμψη γύρω ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ ἥρωα τῆς Ἀθήνας. Στὸ θέμα τῆς Εὐάδνης τῶν *Ἱκέτιδων* μποροῦμε νὰ συνάψουμε τὸν *Πρωτεσίλαο*, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθῆ ἀκριβέστερα. Ἐδῶ ἡ Λαοδάμεια φύλαγε στὸ δωμάτιό της ἕνα «*εἴδωλον*» τοῦ ἀντρός της, ὁ ὁποῖος εἶχε σκοτωθῆ στὴν Τροία. Ὁ πατέρας της τὸ καίει, ἡ χήρα ὅμως πέφτει, σὰν τὴν Εὐάδνη, μέσα στὶς φλόγες.

Ὁ *Ἡρακλῆς* στὸ θέατρο τοῦ Εὐριπίδη κρατᾶ μιὰν ξεχωριστὴ θέση, καὶ τὴν χρονολογία του μποροῦμε νὰ τὴν δώσουμε μόνο μὲ προσέγγιση ἀνάμεσα στὰ 421 καὶ 415. Ὅταν δὲν ἔχουμε ἀπὸ πουθενὰ ἀλλοῦ βοήθεια, ἡ μετρικὴ δίνει κάποιαν στήριξη γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν ἔργων τοῦ Εὐριπίδη. Στὸ ἰαμβικὸ τρίμετρο οἱ ἀναλύσεις, σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδείξεις τῶν ἀσφαλῶς χρονολογημένων ἔργων, πληθαίνουν σταθερά[1]. Σύμφωνα μὲ αὐτὸν τὸν ὑπολογισμὸ ὁ *Ἡρακλῆς* ἔρχεται κοντὰ στὶς *Τρῳάδες*—τοῦ ἔτους 415—,καὶ μὲ αὐτὸ συμφωνεῖ τὸ ὅτι ὁ *Ἡρακλῆς* εἶναι τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ σώζονται, ποὺ περιέχει τροχαϊκὰ τετράμετρα[2]. Τὸ ξαναγύρισμα σ' αὐτὸ τὸ μέτρο τῆς πρώιμης περιόδου τῆς τραγωδίας ἀνήκει στὰ ἀρχαϊστικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὄψιμων ἔργων τοῦ Εὐριπίδη.

Ἀκατανόητο εἶναι τὸ ὅτι θέλησαν νὰ κατατάξουν αὐτὸ τὸ δράμα στὰ πολιτικοπατριωτικά! Εἶναι ἀλήθεια ὅτι βρίσκουμε στὸ τέλος ἕναν γνήσια ἀθηναϊκό, ἀνθρωπιστὴ καὶ φωτισμένον Θησέα, ποὺ ὅμως τὸ μόνο του καθῆκον εἶναι νὰ συνεργασθῆ στὴν λύση μιᾶς σύγκρουσης ποὺ βρίσκεται σὲ τελείως διαφορετικὸ ἐπίπεδο.

Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι στὸ πρῶτο του μέρος ἕνα δράμα σωτηρίας κατατρεγμένων, τὴν τελευταία στιγμή. Ἐνῶ ὁ Ἡρακλῆς μὲ τὴν κάθοδό του στὸν Ἅδη ἐκτελεῖ τὸ πιὸ δύσκολο κατόρθωμά του, στὴν Θήβα ὁ Λύκος, ὁ σφετεριστὴς τῆς βασιλείας, θέλει νὰ ἐξοντώση τὴν γενιὰ τοῦ ἥρωα. Ὁ γέρος πατέρας του Ἀμφιτρύωνας, ἡ γυναίκα του ἡ Μεγάρα, καὶ τὰ παιδιά του κατέφυγαν στὸν βωμὸ τοῦ Δία. Ὁ Λύκος ὅμως, ποὺ στὴν λογομαχία μὲ τὸν Ἀμφιτρύωνα ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πρά-

---

1968 (Kl. Texte 187), σ. 33. Χρονολόγηση τοῦ *Θησέα* Σχόλ. Ἀριστοφ. *Σφ.* 313. Βιβλιογρ. στὸν H. HERTER, *Rhein. Mus.* 91, 1942, 234.

1. E. B. CEADEL, <Resolved Feet in the Trimeter of Eur. and the Chronology of the Plays>, *Class. Quart.* 35, 1941, 66. Ὁ T. B. L. WEBSTER, *Euripides*. Λονδ. 1967, χρησιμοποιεῖ μετρικὰ στοιχεῖα μὲ ἀφθονία γιὰ τὴν χρονολόγηση, στηρίζεται ὅμως στοῦ TH. ZIELINSKI, *Tragodumenon libri tres*. Κρακοβία 1925. Ὁ K. MATTHIESSEN, *Elektra, Taur. Iphigenie und Helena*. Hypomn. 4, 1964, 170, δίνει ἕναν ἐποπτικὸ πίνακα. Ὅτι ὅμως ἡ αὔξηση τῶν ἀναλύσεων δὲν ἐκτελεῖται μὲ μαθηματικὴ νομοτέλεια τὸ ἀποδείχνει ὁ A. VOGLER, *Vergl. Studien zur soph. und eurip. Elektra*. Χαϊδελβ 1967.

2. Πίνακας στοῦ W. KRIEG, *Phil.* 91, 1936, 43. Ἐναντίον τῆς ἀπόπειρας νὰ χρησιμοποιηθῆ ὁ *Ox. Pap.* 24, 1957, 2400, γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ δράματος, σωστὰ ὁ W. M. CALDER III, *Class. Phil.* 55, 1960, 128.

ξη του ἦταν μέτρο πρόνοιας, ἀπειλεῖ νὰ κάψῃ τοὺς ἱκέτες. Ὁ χορὸς τῶν Θηβαίων γερόντων δὲν μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ, καὶ ἡ Μεγάρα ἑτοιμάζεται νὰ τραβήξῃ μὲ τὰ παιδιά της τὸν δρόμο πρὸς τὸν θάνατο, ἔτσι ὅπως ταιριάζει στὴν γυναίκα ἑνὸς Ἡρακλῆ. Τότε φτάνει ὁ ἥρωας, στὴν κατάλληλη ἀκόμα στιγμή, γιὰ νὰ σώσῃ τοὺς δικούς του καὶ νὰ ἐξοντώσῃ τὸν τύραννο. Ἀπὸ τὶς τελευταῖες σκηνὲς αὐτοῦ τοῦ τμήματος συγκρατοῦμε τὴν εἰκόνα τῆς εἰσόδου τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὴν γυναίκα καὶ τὰ παιδιά του στὸ παλάτι, τὸ πῶς κρέμονται τὰ μικρὰ ἀπὸ τὰ ροῦχα τοῦ πατέρα τους, χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ τὰ ἀπομακρύνῃ καμιὰ ἐνθάρρυνση (627).

Ἐνῶ ὁ Ἡρακλῆς μέσα θυσιάζει στοὺς θεούς, μιὰ καινούργια δράση ἑτοιμάζεται μὲ ἕναν καινούργιο πρόλογο, ποὺ φανερὰ σχεδιάστηκε σὰν τέτοιος. Ψηλά, δηλαδὴ στὸ θεολογεῖο, ποὺ τὸ φανταζόμαστε ἐπάνω στὴν στέγη τῆς σκηνῆς, ἐμφανίζεται ἡ ἀγγελιαφόρισσα τῶν θεῶν Ἴριδα μαζὶ μὲ τὴν Λύσσα, τὴν δαιμόνισσα τῆς τρέλλας, ποὺ φτάνει στὸ σπίτι σταλμένη ἀπὸ τὴν Ἥρα. Μιὰ ἀγγελικὴ ρήση, ποὺ δείχνει τὰ παθολογικὰ συμπτώματα μὲ ἀσυνήθιστη πλαστικότητα, περιγράφει τὴν κρίση μανίας ποὺ χτύπησε τὸν ἥρωα, ὁ ὁποῖος στὴν διάρκειά της σκοτώνει γυναίκα καὶ παιδιά, τὰ ἴδια ποὺ πρὶν ἀπὸ λίγο τὰ γλύτωσε ἀπὸ τὸν θάνατο. Ἡ Ἀθηνὰ τὸν ρίχνει ἀναίσθητο μὲ μιὰν πετριά, γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τουλάχιστο τὴν πατροκτονία. Τότε μποροῦν νὰ τὸν δέσουν σὲ μιὰν κολόνα, κι ἔτσι τὸν βλέπουμε τὸν ἥρωα ὅταν ἀνοίγῃ ἡ πύλη τοῦ παλατιοῦ. Ὅταν ξυπνᾶ μέσα στὸ μακελιὸ ποὺ προξένησε, σκεφτόμαστε ἐκεῖνο τὸ ἄλλο ξύπνημα ἑνὸς ἥρωα ποὺ χτυπήθηκε ἀπὸ τρέλλα, ποὺ τὸ ἔδειξε ὁ Σοφοκλῆς στὸν *Αἴαντα*. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χωρίζονται ἐδῶ οἱ δρόμοι τῶν ποιητῶν, δείχνει τὴν ἀρχὴ ἑνὸς νέου τρόπου σκέψης, τὴν μεταβολὴ ἀπὸ τὴν ἡρωικὴ σὲ μιὰν καινούργια καὶ διαφωτισμένη ἀντίληψη τιμῆς. Γιὰ τὸν *Αἴαντα*, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τοῦ τί ἔκαμε μέσα στὸν παραλογισμό του, ἔμενε ἀνοιχτὸς μόνο ὁ δρόμος τοῦ θανάτου, καὶ εἴδαμε πόσο ἀκλόνητα τὸν πορεύεται. Καὶ ὁ Ἡρακλῆς δὲν βλέπει στὴν ἀρχὴ καμιὰν ἄλλη δυνατότητα, γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ σ' αὐτὸ ποὺ ἔγινε. Ὁ Θησέας ὅμως, ὁ φίλος του, ποὺ κι αὐτὸς κάποτε σώθηκε ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ σὲ δύσκολη στιγμή, τοῦ δείχνει νὰ τραβήξῃ τὸν ἄλλο δρόμο, ποὺ τώρα πιὰ λογαριάζεται ὁ καλύτερος. Ἡ ἡρωικότητα τοῦ Ἡρακλῆ δὲν πρόκειται νὰ ἀποδειχθῇ ἂν ὁ ἴδιος πετάξῃ τὴν ζωή του, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἂν τὴν συνεχίσῃ μὲ ὅλην τὴν δυστυχία του, μὲ ὅλην τὴν συμφορά του. Ἀκουμπῶντας στὸν Θησέα παίρνει τὸν δρόμο γιὰ τὴν Ἀθήνα, ἡ ὁποία θὰ τοῦ προσφέρῃ καταφύγιο.

Ὅσο ἔντονα κι ἂν ἀπέχουν τὰ δυὸ μέρη τοῦ δράματος μεταξύ τους, ὡστόσο κανένας δὲν θὰ θελήσῃ νὰ πῇ ὅτι βρίσκονται σὲ διάσταση. Μᾶλλον εἶναι συνδεμένα σὲ μιὰν ἀντίθεση μεγάλης ἀποτελεσματικότητας: ὁ ἥρωας ποὺ ἀκτινοβολεῖ μέσα στὴν λάμψη τῶν κατορθωμάτων του, ὁ σωτήρας τῶν δικῶν του, μᾶς δείχνεται στὸ δεύτερο μέρος σὰν φτωχός, τσακισμένος ἄνθρωπος τοῦ πόνου, ποὺ τὴν δύναμή του τὴν χρειάζεται τώρα πιὰ μόνο γιὰ νὰ σέρνῃ μιὰν ζωὴ ἔσχατης δυστυχίας.

Ἐδῶ κι ἐκεῖ ἐπενεργεῖ ἀκόμα μιὰ λαθεμένη ἑρμηνεία, ποὺ τὴν ὑποστήριξε

ὁ WILAMOWITZ, ἀργότερα ὅμως τὴν ἀνακάλεσε ὁ ἴδιος[1]. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, ἡ τρέλλα θὰ ἀνέβηκε ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἡρακλῆ, ἀπὸ τὴν ὑπερμετρία τοῦ ἡρωικοῦ του μεγαλείου, καὶ θὰ ἔπρεπε κιόλας στὸ πρῶτο μέρος νὰ νιώσουμε τὸ κουφοβρόντημα τῆς καταιγίδας ποὺ ἔρχεται. Ὅμως ἡ ὀργὴ τοῦ ἥρωα γιὰ τὴν ἐπιβουλὴ τοῦ Λύκου εἶναι μοναχή της ἀρκετὰ νοητή, καὶ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ στηρίξη μιὰν ἑρμηνεία, ποὺ φράζει μὲ περίπλοκες ψυχολογικὲς προϋποθέσεις τὸν δρόμο γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου. Ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο μιᾶς πληθωρικῆς δύναμης, αὐτὸς ὁ Ἡρακλῆς γκρεμίζεται ἀπὸ ἐξωλογικὲς δυνάμεις στὸ βάθος τῆς συμφορᾶς του. Ὅλα τὰ κατορθώματα ποὺ ἔκαμε ὑπηρετώντας τὴν ἀνθρωπότητα θέλει νὰ τὰ στεφανώση μὲ τὴν σωτηρία τῶν δικῶν του, ὅλες ὅμως οἱ δυνάμεις του, ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ εὐτυχία του τσακίζονται τὴν στιγμὴ ποὺ τὸν βρίσκει τὸ ἐξοντωτικὸ χτύπημα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ μυστηρίου. Κανένα ἀπὸ τὰ δράματά του δὲν τὸ ἔγραψε ὁ Εὐριπίδης σὲ τόσην γειτονιὰ πρὸς τὸν Σοφοκλή, ὅπως αὐτό, ποὺ ἀκόμα μιὰν φορὰ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς γνήσιας τραγικότητας βάζει μπροστά μας τὴν ἀπελπισία καὶ τὴν ἀστάθεια τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης.

Ἡ τρέλλα τοῦ Ἡρακλῆ καὶ ὁ φόνος τῆς γυναίκας καὶ τοῦ παιδιοῦ του ἦταν δοσμένα ἀπὸ τὸν μύθο. Κι ἐδῶ ἐπίσης ὁ Εὐριπίδης πέτυχε τὴν ἐσωτερικὴ μορφὴ τοῦ ἔργου χάρη σ' ἕνα μεγαλοφυὲς τέχνασμα. Ἐνῶ στὸν μύθο αὐτὰ τὰ γεγονότα βρίσκονταν πρὶν ἀπὸ τοὺς ἄθλους ποὺ ὁ Ἡρακλῆς ἔπρεπε νὰ ἐκτελέση ὑπηρετώντας τὸν Εὐρυσθέα, ὁ ποιητὴς τώρα τὰ ἔσπρωξε στὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἡρωικῆς πορείας. Ἔτσι ὅλα πῆραν μιὰν καινούργια ἀλληλουχία. Ἐνῶ πρωτύτερα ὅσα ἔκαμε ὁ Ἡρακλῆς στὴν τρέλλα του θὰ ἐξιλεώνονταν μὲ τοὺς ἄθλους του, τώρα, τοποθετημένα στὸ τέλος, ἀποδείχνουν τὴν τραγικὴ προβληματικότητα κάθε ἀνθρώπινου μεγαλείου.

Ὁ Εὐριπίδης ὅμως κι ἐδῶ δὲν εἶναι Σοφοκλής. Πάνω ἀπὸ ὅλα τὰ αἰνίγματα καὶ ὅλην τὴν φρίκη τῆς ὕπαρξης δὲν ὑπάρχει καθόλου ἡ πίστη ποὺ στηριζόταν στὴν παράδοση· ἐδῶ δὲν ἀκούγεται ὅπως στὸ τέλος τῶν *Τραχίνιων* ἡ κραυγή: *κοὐδὲν τούτων ὅ,τι μὴ Ζεύς*! Πιὸ πολὺ ὁ ποιητὴς μιλᾶ ξαφνικὰ ἀπὸ τὴν μάσκα τοῦ ἥρωά του μὲ τὴν στάση ἑνὸς Ξενοφάνη, ἀρνιέται τὶς ἀνόητες ἱστορίες τῶν ἀοιδῶν γιὰ μοιχεῖες καὶ ἔχθρες τῶν ἐπουράνιων, καὶ ὑψώνει τὴν εἰκόνα ἑνὸς θεοῦ μπροστά μας, ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τίποτε, ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του (1345, *δεῖται γὰρ ὁ θεός, εἴπερ ἔστ' ὀρθῶς θεός, / οὐδενός· ἀοιδῶν οἵδε δύστηνοι λόγοι*). Τὸ ἔργο στὸ σύνολό του τὸ κινοῦσε ἡ ὀργὴ τῆς Ἥρας, καὶ ρωτοῦμε ἔκπληκτοι μήπως ὁ ποιητὴς μὲ μιὰν τέτοια κριτικὴ δὲν αναιρεῖ τὴν προϋπόθεση τοῦ ἔργου του. Καταλαβαίνει κανεὶς πῶς ἔγινε δυνατὸ νὰ φτάσουν μερικοὶ στὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ Εὐριπίδης μὲ τὰ δράματά του ἤθελε νὰ ὁδηγήση τὸ περιεχόμενο τῆς κριτικῆς του στὸν παραλογισμό[2]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε μιὰν παραδοξότητα,

1. *D. Lit. Zeit.* 1926, 853· τώρα *Kl. Schr.* 1, 466.
2. Ἔτσι ὁ GREENWOOD κ.ἄ. (βλ. παρακ.).

πού ἀναγκαστικὰ βγῆκε ἀπὸ τοὺς θεματικοὺς περιορισμοὺς τοῦ εὐριπίδειου ἔργου καὶ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ δημιουργοῦ του, πού δὲν τὸ χωροῦσε ἡ μυθικὴ παράδοση.

Τὸ μεγάλο σχῆμα τῆς αἰσχύλειας τριλογίας μὲ ἑνιαῖο περιεχόμενο τὸ εἶχαν ἀπὸ καιρὸν παρατήσει. Αὐτὸ δὲν τοὺς ἐμπόδιζε βέβαια κάπου κάπου τὶς τρεῖς τραγωδίες πού παριστάνονταν μαζὶ νὰ τὶς συνδέουν θεματικὰ σὲ μιὰν σύνδεση, πού τὴν ἔντασή της ἀσφαλῶς δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἐλέγξουμε σὲ κανένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού σώζονται. Ἡ ἔνταση αὐτὴ δὲν θὰ ἦταν πολὺ μεγάλη στὴν τριλογία πού ὁ Εὐριπίδης ἀνέβασε στὰ 415. Τὸ πρῶτο ἔργο, ὁ *Ἀλέξανδρος*[1], ἦταν ἕνα δράμα γιὰ τὸν Πάρη. Οἱ γονιοί του, στηριγμένοι σὲ κακοὺς χρησμούς, τὸν εἶχαν ἐκθέσει στὴν Ἴδα, ὅπου τὸν ἀνάθρεψαν βοσκοί. Τώρα ἔρχεται στὴν Τροία καὶ κερδίζει τὰ βραβεῖα σὲ ἀγῶνες. Οἱ πιὸ κοντινοὶ συγγενεῖς του θέλουν νὰ τὸν σκοτώσουν, ἡ ἀναγνώρισή του ὅμως ἐμποδίζει τὴν πράξη, καὶ ὁ Πάρης γίνεται δεκτὸς στὴν πόλη, πού ἐπρόκειτο νὰ γίνη ὁ ἐξολοθρευτής της. Σημαντικὰ λείψανα, προπάντων πάπυροι τοῦ Στρασβούργου, ἐπιτρέπουν μιὰν ἀρκετὰ μεγάλη ἀνασυγκρότηση τοῦ δράματος.

Λιγότερα ξέρουμε γιὰ τὸ δεύτερο ἔργο, τὸν *Παλαμήδη*. Πρωτύτερα γνωρίσαμε τὴν *Ἀπολογία* πού ἔγραψε ὁ Γοργίας γιὰ τὸν ἐφευρετικὸ ἥρωα, πού ἡ ἀντιζηλία τοῦ Ὀδυσσέα τὸν κατάστρεψε μὲ μιὰν κακὴ δολοπλοκία. Δράματα μὲ ἥρωα τὸν Παλαμήδη ἔγραψαν καὶ οἱ τρεῖς μεγάλοι τῆς ἀττικῆς τραγωδίας.

Οἱ *Τρῳάδες*, τὸ τρίτο ἔργο—πού σώζεται—,ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὴν *Ἑκάβη*. Ἐνῶ ὅμως ἐκεῖ ὁ ποιητὴς προσπάθησε μὲ ἐπιτυχία νὰ συμπλέξη τὰ μέρη, σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἔκαμε δομικὴν ἀρχὴ τὸ ἀράδιασμα. Καὶ ἐνῶ στὴν *Ἑκάβη* προετοιμάσθηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε τὸ φούντωμα ἑνὸς καταλυτικοῦ πάθους, οἱ *Τρῳαδίτισσες* εἶναι ἕνα μοναδικὸ δράμα γιὰ τὸν πόνο. Γιὰ τὸν πόνο πού φέρνει ὁ πόλεμος στοὺς ἀνθρώπους.

Κι ἐδῶ ἡ Ἑκάβη βρίσκεται στὸ κέντρο. Τὰ τραγούδια της καὶ τῶν συναιχμαλώτισσών της Τρωαδιτισσῶν τὰ πλημμυρίζει πλατιὰ ὁ θρῆνος γιὰ ὅ,τι ἔχασαν, ἡ ἀγωνία γιὰ τὸν πόνο πού θὰ ὑποστοῦν ἀκόμα. Ἡ θυσία τῆς Πολυξένης ὑποδηλώνεται μόνο σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὴν προηγούμενη πραγμάτευση τοῦ θέματος στὴν *Ἑκάβη*, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως σχεδὸν ὅλες οἱ διηγήσεις της γιὰ τὶς δυσκολίες καὶ τὰ βάσανα ἔχουν συγκεντρωθῆ στὸ δράμα ἀπὸ τὴν παράδοση. Ὕστερα ἔρχεται ὁ κήρυκας τῶν Ἑλλήνων, ὁ Ταλθύβιος, πού κι αὐτὸν τὸν ἴδιο τὸν συγκινεῖ ὁ θρῆνος τῶν νικημένων, καὶ μοιράζει τὶς γυναῖκες στοὺς νέους τους ἀφέντες γιὰ σκλάβες. Ἐκστατικὰ ἡ Κασσάνδρα περιδινώντας τὴν δάδα, τραγουδᾶ τὸ δικό της γαμήλιο τραγούδι. Αὐτὴ ἔλαχε στὸν Ἀγαμέμνονα, καὶ ξέρει ποῦ θὰ τὴν ὁδηγήση ὁ δρόμος της. Ἀπὸ τὴν Ἀνδρομάχη, πού ἔλαχε στὸν Νεοπτόλεμο, ἀποσποῦν τὸν Ἀστυάνακτα, γιὰ νὰ τὸν πετάξουν ἀπὸ ἕναν πύργο τῆς Τροίας. Ἦταν συμβουλὴ τοῦ Ὀ-

---

1. PAGE, *Greek Lit. Pap.* 1950, 54 μὲ βιβλ. Σημαντικὸ μένει BR. SNELL, *Herm.* E 5, 1937.

δυσσέα, νὰ μὴν ἀφήσουν ζωντανὸν τὸν μελλοντικὸ ἐκδικητὴ τῆς Τροίας. Ὅλα τὰ μέσα του τὰ συγκέντρωσε ὁ ποιητὴς στὴν τελικὴ εἰκόνα. Ἡ Ἑκάβη ξάπλωσε τὸ λείψανο τοῦ παιδιοῦ ἐπάνω στὴν ἀσπίδα τοῦ Ἕκτορα, κι ἔτσι θὰ τὸ θάψη. Ὕστερα τὰ σαλπίσματα δίνουν τὸ σύνθημα τῆς ἀναχώρησης, κι ἐνῶ στὸ βάθος χάνεται ἡ Τροία μέσα στὶς φλόγες, οἱ γυναῖκες ὁδηγοῦνται στὰ πλοῖα, γιὰ νὰ δουλεύουν σκλάβες στὴν ξενιτιά.

Ὁ Εὐριπίδης ὅμως δὲν ἐπερίγραψε μονάχα τὴν δυστυχία τῶν νικημένων. Παρατηροῦμε στὸ ἔργο πόσο νοιαζόταν νὰ κηρύξη τὴν βαθιὰ σοφία, ὅτι ὁ δαίμονας τοῦ πολέμου τώρα πολὺ εὔκολα χτυπᾶ μὲ φοβερὸ μαστίγιο καὶ τὸν νικητή. Τὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τὸν ἀπαγγέλλει ὁ Ποσειδώνας· ὕστερα ἔρχεται ἡ Ἀθηνά,καὶ στὸν διάλογο τῶν δυὸ θεῶν προαναγγέλλεται ἡ καταστροφή, ποὺ θὰ ἐξολοθρεύση τὸν στόλο τῶν Ἑλλήνων στὸν γυρισμὸ καὶ θὰ σπείρη στὰ κύματα τοῦ Αἰγαίου τὰ πτώματα. Καὶ ἀργότερα ἀνεβαίνει ἀπὸ τὴν προφητεία τῆς Κασσάνδρας ἡ εἰκόνα τῆς δυστυχίας ποὺ θὰ βρῆ τοὺς νικητές, ποὺ γιὰ μιὰν παλιογυναίκα προξένησαν ἀφάνταστη δυστυχία. Μέσα σ' ἕνα παράξενο φῶς ὁ μεγάλος μυθικὸς πόλεμος, ποὺ ἀλλοῦ καμιὰν φορὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Εὐριπίδης τὸν ὑμνεῖ σὰν τὸ πιὸ μεγάλο κατόρθωμα τοῦ ἔθνους, μεταφέρεται στὴν σκηνὴ τοῦ «ἀγώνα», πρὶν ἀπὸ τὸ τελικὸ μέρος τοῦ δράματος. Τότε ἔρχεται ὁ Μενέλαος μαζὶ μὲ τὴν Ἑλένη, ποὺ τὴν κρατᾶ σφιχτὰ σὰν αἰχμάλωτη. Ἡ ἄπιστη καὶ ἡ Ἑκάβη ἀντιμετωπίζονται σὰν σὲ μιὰν σκηνὴ δικαστηρίου, στὴν ὁποία καὶ τὰ δυὸ μέρη χρησιμοποιοῦν ὅλα τὰ δικηγορικὰ μέσα. Ἰδιαίτερα ἡ ὑπεράσπιση τῆς Ἑλένης, ποὺ στηρίζεται ὁλόκληρη στὸν μύθο γιὰ τὴν κρίση τοῦ Πάρη καὶ τὴν δράση τῆς Ἀφροδίτης, δίνει ἕνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα γιὰ κεῖνο τὸ παιχνίδι μὲ τὴν μυθικὴ παράδοση, τὸ ὁποῖο ὑποχρεωτικὰ θὰ ἐμφανιζόταν ὅταν πιὰ κανένας δὲν τὴν ἔπαιρνε στὰ σοβαρά. Βέβαια ὁ Μενέλαος ἀναγγέλλει πὼς θὰ σκοτώση τὴν Ἑλένη στὸν γυρισμό, οἱ Ἀθηναῖοι ὅμως ἤξεραν τὸν Ὅμηρό τους καὶ ἤξεραν ὅτι τὸ ἀδύναμο ἀντράκι ξανακύλησε στὴν γοητεία τῆς ὄμορφης γυναίκας καὶ τὴν εἶχε σὲ μεγάλη ὑπόληψη στὸ παλάτι του στὴν πατρίδα, παρ' ὅλην τὴν μεγάλην εὐθύνη της στὴν φοβερὴ συμφορά.

Πρὶν νὰ μπῆ ἡ Ἑκάβη στὴν λογομαχία, ἀπαγγέλλει μιὰν προσευχή, ἡ ὁποία δίνει μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ ἐντυπωσιακὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν ἀγώνα τοῦ ποιητῆ γιὰ μιὰν νέα ἔννοια τοῦ θεοῦ (884): *«Σὺ ποὺ βαστᾶς τὴν γῆ καὶ εἶσαι θρονιασμένος ἐπάνω στὴν γῆ, ὅποιος κι ἂν εἶσαι, δύσκολος νὰ σὲ γνωρίσουμε, Δία, εἴτε εἶσαι νόμος τῆς φύσης εἴτε λογικὸ τῶν ἀνθρώπων, σ' ἐσένα προσευχήθηκα: γιατὶ προχωρώντας ἀθόρυβα ὁδηγεῖς τὴν τύχη τῶν ἀνθρώπων σύμφωνα μὲ τὴν δικαιοσύνη»*. Ἀκόμα ζεῖ ὁ παλιὸς τύπος τοῦ ἐπικλητικοῦ ὕμνου στὰ βασικά του χαρακτηριστικά, ἀκόμα νιώθουμε τὸν ἴδιο τύπο τῆς ψηλαφητῆς ἀναζήτησης, ὅπως στὸν ὕμνο πρὸς τὸν Δία; στὸν *Ἀγαμέμνονα* τοῦ Αἰσχύλου. Ὅμως πῶς ἄλλαξε τὸ περιεχόμενο, πῶς ἑνώνεται στοὺς λίγους στίχους ἡ πνευματικὴ ἐργασία τῶν Ἰώνων φιλοσόφων μὲ τὴν προσωπικὴ ἀναζήτηση τοῦ βαθιὰ συγκινημένου ποιητῆ!

Ὁ Εὐριπίδης ἀνέβασε αὐτὸ τὸ ποίημα γιὰ τὴν δυστυχία τοῦ πολέμου στὰ 415

στὸ θέατρο τῆς Ἀθήνας. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ θέληση τῆς Ἀθήνας γιὰ δύναμη προχώρησε πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Αἰγαιίδας. Τὸ ἴδιο καλοκαίρι ὁ στόλος ξεκίνησε ἐναντίον τῆς Σικελίας. Δικαιολογημένα ἔχει διατυπωθῆ συχνὰ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ ποιητὴς αὐτὴν τὴν χρονιὰ ἔφερε μπροστὰ στὰ μάτια τῶν Ἀθηναίων ποὺ ἦταν συγκεντρωμένοι στὸ θέατρο τοῦ Διόνυσου, ἀνήσυχος βαθιά, τὴν εἰκόνα τοῦ πολέμου σὲ ὅλην του τὴν φοβερότητα.

Σὲ κατοπινὰ ἔργα τοῦ Εὐριπίδη πιὸ ἐπίμονα ἐμφανίζονται θέματα ἀπὸ τὸν μύθο τῶν Ἀτρειδῶν. Ἕναν *Θυέστη*, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἴσως κάτι μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ δράμα τοῦ Σενέκα, τὸν ἔγραψε πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὰ 425, σύμφωνα μὲ τὸ σχόλ. Ἀριστοφ. *Ἀχ.* 433. Τὴν *Ἠλέκτρα* τὴν τοποθετοῦν ἀπὸ καιρὸν μὲ ἐμπιστοσύνη στὴν ἄνοιξη τοῦ 413. Ὅταν οἱ Διόσκουροι, ποὺ ἐμφανίζονται σὰν θεοὶ ἀπὸ μηχανῆς, μιλοῦν γιὰ τὴν φροντίδα τους γιὰ τὰ πλοῖα στὶς σικελικὲς θάλασσες, ἦταν φυσικὸ αὐτὸ νὰ συσχετισθῆ μὲ τὶς ἐνισχύσεις σὲ πλοῖα, ποὺ ἔκαμναν πανιὰ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν Σικελία. Ὅπως εἴπαμε πρωτύτερα, δὲν νομίζουμε εὔκολο νὰ ἀποκλείσουμε ἐδῶ μιὰν πραγματικὴ σχέση, ὡστόσο δὲν μποροῦν νὰ παραβλεφθοῦν τὰ μετρικὰ κυρίως ἐπιχειρήματα, ποὺ ἐπρόβαλε ὁ Zuntz γιὰ μιὰν πρωιμότερη τοποθέτηση τοῦ ἔργου ἀνάμεσα στὶς *Ἱκέτιδες* καὶ τὶς *Τρῳάδες*[1].

Τὸ παλιὸ ζήτημα τῆς χρονικῆς σχέσης τῶν δραμάτων τῆς *Ἠλέκτρας* τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Εὐριπίδη μένει πάντα ἕνα ἀπελπιστικὸ πρόβλημα[2]. Ἡ ἔκταση τῆς συζήτησης καὶ τὰ πάρα πολὺ λεπτολόγα ἐπιχειρήματα δείχνουν ὅτι δὲν ὑπάρχουν χρήσιμα στηρίγματα, κι ἐμεῖς πρέπει νὰ ἀρκεσθοῦμε στὴν κρίση, ὅτι δυὸ μεγάλοι ποιητὲς πραγματεύθηκαν μέσα σὲ περιορισμένη χρονικὴν ἀπόσταση τὸ ἴδιο θέμα μὲ τελείως διαφορετικὸν τρόπο. Ἀκόμα κι ἂν ἐπρόκειτο νὰ ἀποδειχθῆ ἡ πρώιμη χρονολόγηση τῆς *Ἠλέκτρας* τοῦ Εὐριπίδη, καὶ πάλι ἡ προτεραιότητά της δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ βέβαιη, γιατὶ γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ δράματος τοῦ Σοφοκλῆ μένει ἀνοιχτὸ ἕνα σημαντικὸ χρονικὸ διάστημα.

Πραγματικὰ ἡ *Ἠλέκτρα* τοῦ Εὐριπίδη εἶναι τελείως ἀλλιώτικη ἀπὸ τοῦ Σοφοκλῆ. Ὅπως καὶ ἀλλοῦ ἀρκετὲς γραμμὲς ἐπιτρέπουν νὰ φτάσουμε ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη στὸν ἀρχαιότατο ἀπὸ τοὺς τρεῖς Τραγικούς, ἔτσι κι ἐδῶ αὐτὸς συμβαδίζει μὲ τὸν Αἰσχύλο στὸ πρόβλημα τῆς μητροκτονίας, ἡ ὁποία πιάνει τὴν πρώτη θέση, ἐνῶ ὁ Σοφοκλῆς σημάδευε ἄλλους στόχους. Ἡ σύλληψη τῆς σύγκρουσης στὸν Εὐριπίδη εἶναι ἀσφαλῶς τόσο διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ Αἰσχύλου, ὅσο

---

1. *The Political Plays of Eur.* 2. ἐκδ. Manchester 1963, 67· ἀσφαλῶς σωστὴ εἶναι ἡ ἀντίρρησή του ἐναντίον τῆς χρησιμοποίησης τοῦ στ. 1278 κἑ. σὰν προαναγγελίας τῆς *Ἑλένης*. Γιὰ τὴν πρωιμότερη τοποθέτηση ἐπίσης K. Matthiessen, *Aufbau und Datierung der El., der Taur. Iph. und der Hel. des Eur.* Διδ. διατρ. Ἀμβ. 1961 (δακτυλ.), 195, καὶ H.-J. Newiger, *Herm.* 89, 1961, 427.

2. Βιβλιογρ. στοῦ Pohlenz, 2, 127, ποὺ καὶ ὁ ἴδιος δίνει προτεραιότητα στὸν Εὐρ. Μιὰ πλούσια δοξογραφία τώρα στοῦ A. Vögler, *Studien zur soph. und eur. Elektra.* Χαϊδελβέργη 1967.

εἶναι καὶ ὁ κόσμος τῶν Μαραθωνομάχων ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ μὲ τὸ σύνθημα τῆς σοφιστικῆς ἔμαθε νὰ ἀμφιβάλλη γιὰ τὴν παράδοση.

Οἱ *Χοηφόρες* τοῦ Αἰσχύλου διαδραματίζονταν στὸ Ἄργος, ἡ *Ἠλέκτρα* τοῦ Σοφοκλῆ στὶς Μυκῆνες—μιὰ ἀσήμαντη παραλλαγὴ στὴν τοποθεσία—,ὁ Εὐριπίδης ὅμως κάμνει τὴν κόρη τοῦ Ἀγαμέμνονα νὰ περιμένη τὴν ἡμέρα τῆς ἐκδίκησης σ' ἕνα κτῆμα στὰ σύνορα τῆς ἀργείτικης χώρας. Γιὰ νὰ μὴν γεννήση ἕναν ἐπικίνδυνο ἐκδικητή, ὁ Αἴγισθος τὴν πάντρεψε μὲ ἕναν φτωχὸν ἄνθρωπο, ποὺ ἔχει βέβαια ἀριστοκρατικὴ καταγωγή, τώρα ὅμως βγάζει τὸ ψωμί του δουλεύοντας μὲ τὰ χέρια του.

Ὁ Εὐριπίδης μὲ αὐτὴν τὴν μετατόπιση τῆς σκηνῆς τοῦ δράματος κέρδισε ἀρκετὰ γιὰ τὴν πλοκή, τὴν χρησιμοποίησε ὅμως ἔντονα καὶ πρὸς κάποιαν ἄλλη πλευρά. Ὁ φτωχὸς γεωργός, ποὺ δὲν ἄγγιξε τὴν Ἠλέκτρα καὶ μὲ βαθιὰν κατανόηση προσπαθεῖ νὰ γλυκάνη τὸν πόνο της, εἶναι μιὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς μορφές, στὶς ὁποῖες ὁ ποιητὴς δείχνει τὴν διείσδυση νέων ἀξιῶν. Παλιοὶ φραγμοὶ γκρεμίζονται, καὶ στὸν Εὐριπίδη συναντοῦμε ἐπανειλημμένα[1] τὸν δοῦλο, ποὺ τὸ σκλαβωμένο του σῶμα κρύβει εὐγενικὴν ψυχή.

Τὴν διεξαγωγὴ τῆς ἀναγνώρισης τῶν ἀδερφιῶν καὶ τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ βασιλικοῦ ζευγαριοῦ ὁ Εὐριπίδης τὴν ἀνύψωσε—ὄχι λίγο καὶ χάρη στὸν τοπικὸ χωρισμὸ τῶν ἐπιμέρους μορφῶν—πολὺ καλλιτεχνικὰ σὲ σχέση μὲ τὸν Αἰσχύλο. Ὑπάρχουν βέβαια ἀμφιβολίες[2] ἂν οἱ στίχοι μὲ τὴν ἀνοιχτὴ ἐπίκριση τῆς αἰσχύλειας σκηνῆς τοῦ ἀναγνωρισμοῦ (518-544) προέρχονται πραγματικὰ ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη. Δραματικὴ ἀποδείχνεται καὶ ἡ χρησιμοποίηση τοῦ παλιοῦ ὑπηρέτη τοῦ Ἀγαμέμνονα, ποὺ ζεῖ σὰν βοσκὸς λίγο πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἠλέκτρα. Ὅταν ὁ Ὀρέστης καὶ ὁ Πυλάδης κοντεύουν στὴν αὐλὴ τῆς Ἠλέκτρας καί, ἄγνωστοι ἀκόμα, διερευνοῦν τὴν κατάσταση, ἡ Ἠλέκτρα, γιὰ νὰ μπορέση νὰ φιλοξενήση κάπως τοὺς ξένους, στέλλει νὰ ζητήση τρόφιμα ἀπὸ τὸν γέρο. Αὐτὸς ἔρχεται καὶ συντελεῖ στὴν ἀναγνώριση—ὁ ἴδιος δὰ εἶχε σώσει κάποτε τὸν Ὀρέστη—μὲ ἀδιάψευστα σημάδια. Τώρα καταστρώνεται τὸ σχέδιο καὶ ἐκτελεῖται βῆμα μὲ βῆμα. Πρῶτα πέφτει (ὅπως στὸν Αἰσχύλο) ὁ Αἴγισθος, ποὺ τὸν σκοτώνει ὁ Ὀρέστης σὲ μιὰν τοπικὴ θυσία. Ἡ Κλυταιμνήστρα ὅμως παρασύρεται στὸ ξώσπιτο χάρη στὸ παραμύθι ὅτι ἡ Ἠλέκτρα γέννησε. Ὁ «ἀγώνας» ἀνάμεσα στὴν μητέρα καὶ τὴν κόρη βγαίνει σὲ τελευταίαν ἀνάλυση ἀπὸ τὴν ἴδια κατάσταση ποὺ ὑπάρχει ἀντίστοιχα στὸν Σοφοκλή, καὶ μολαταῦτα χάρη στὸ ζωγράφισμα τῆς Κλυταιμνήστρας προσφέρεται μιὰ διαφορὰ ποὺ φτάνει βαθιά. Αὐτὴ δὲν θὰ ἤθελε νὰ ἀρνηθῆ τὴν πράξη της, ἔσωσε ὅμως τὴν Ἠλέκτρα ἀπὸ τὸν θάνατο ποὺ τῆς εἶχε ὁρίσει ὁ Αἴγισθος· τώρα εἶναι

---

1. Χωρία στοῦ WILH. NESTLE, *Eur.,der Dichter der griech. Aufklärung*. Στουττγ. 1901, 357.

2. Βλ. σ. 375, σημ. 1. Ὡστόσο ἡ κριτικὴ εἶναι τελευταῖα πιὸ ἐπιφυλακτική.

ἐπιεικὴς στὰ σκληρὰ λόγια τῆς κόρης της, ἔμαθε νὰ μετανιώνη, καὶ σὲ τόνον ἀνείπωτης κούρασης βεβαιώνει ὅτι οἱ πράξεις της δὲν τὴν χαροποίησαν πολύ. Αὐτὴ εἶναι ἡ γυναίκα, ποὺ ἡ Ἠλέκτρα τὴν μπάζει στὸ σπίτι γιὰ νὰ τὴν σφάξη.

Μὲ τὴν ἐκτέλεση τοῦ φόνου ἔχει σβήσει ἐπίσης μέσα στὴν φρίκη ἡ φωτιὰ τοῦ πάθους, ποὺ ἔκαιε προπάντων στὴν ψυχὴ τῆς Ἠλέκτρας. Στὸν κομμὸ τῶν δυὸ ἀδερφιῶν ἀκοῦμε δυὸ ἀνθρώπους ποὺ σωριάζονται κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς πράξης τους, μιᾶς πράξης ποὺ δὲν ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνει ποτέ. Ἐδῶ κιόλας ὁ Εὐριπίδης ἔχει βγάλει τὴν ἀπόφασή του γιὰ τὸν μύθο τῆς μητροκτονίας τοῦ Ὀρέστη, καὶ τὸ κάμνει ἀκόμα μιὰν φορὰ μὲ καθαρὰ λόγια ἀπὸ τὸ στόμα τῶν Διόσκουρων, ποὺ στὸ τέλος τοῦ ἔργου ξαναφέρνουν τὰ πράγματα στὸν δρόμο τῆς παράδοσης. Ἡ Ἠλέκτρα θὰ παντρευτῆ τὸν Πυλάδη κι ὁ Ὀρέστης θὰ βρῆ τὴν λύση μπροστὰ στὸν Ἄρειο Πάγο. Ὡς ἐδῶ τὸ ἀθηναϊκὸ κοινὸ μποροῦσε νὰ κάθεται ἥσυχο, ὁ ποιητὴς ὅμως ἐνδιαφερόταν νὰ πῆ μὲ τὸ στόμα τῶν θεϊκῶν δίδυμων ὅτι ναὶ μὲν ἡ Κλυταιμνήστρα ἔπαθε δίκαια, ὁ Ὀρέστης ὅμως δὲν ἔπραξε δίκαια. Ὁ σοφὸς θεὸς τῶν Δελφῶν ἐχρησμοδότησε ἄσοφα. Ἐκεῖ ὅπου ὁ Αἰσχύλος εἶχε νὰ κάμη μὲ μιὰν βαθιά, περικλεισμένη ὅμως ὁλότελα στὴν θρησκευτική του σκέψη προβληματικότητα, ὁ Εὐριπίδης βλέπει μόνο τὴν ἀσήκωτη ὄψη τοῦ μύθου, ποὺ κάμνει τὸν γιὸ νὰ στρέφη τὸ φονικὸ ὅπλο ἐναντίον τῆς ἴδιας τῆς μητέρας του. Ἡ *Ἠλέκτρα* του θέλει βέβαια νὰ εἶναι προπάντων ἕνα δραματικὸ καλλιτέχνημα καὶ ὄχι ἁπλῶς μιὰ προκήρυξη διαμαρτυρίας τοῦ διαφωτισμοῦ, τὴν περιέχει ὅμως αὐτὴν τὴν διαμαρτυρία καὶ τὴν ἐπερίλαβε μέσα στὸ ἔργο. Εἶναι σωστὸ ὅτι ἔτσι οἱ προϋποθέσεις ὁλόκληρου τοῦ δράματος διακυβεύονται, κι ἄλλην μιὰν φορὰ ἀναγνωρίζουμε σ' αὐτὴν τὴν διαπίστωση τὴν βαθιὰ ἀντινομία ποὺ διαπερνᾶ τὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ Τραγικοῦ.

Λίγη σημασία ἔχει σ' αὐτὸ τὸ δράμα ὁ χορὸς ἀπὸ γειτόνισσες τῆς Ἠλέκτρας. Τὸ ὅτι θέλουν νὰ τὴν πάρουν σὲ μιὰν γιορτή, αὐτὸ δικαιολογεῖ τὴν εἴσοδό τους, καὶ τὸ τραγούδι τους ἐνμέρει δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σφήνα ποὺ χωρίζει τὶς πράξεις. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὸ χορικὸ στὸν 432 κέ. μὲ τὴν περιγραφὴ τῶν πρώτων ὅπλων τοῦ Ἀχιλλέα, ποὺ τὰ χάλκευσε ὁ Ἥφαιστος, καὶ μὲ τὴν διήγηση τῆς μεταφορᾶς τους στὴν θεσσαλική του πατρίδα ἀπὸ τὶς Νηρηίδες. Ἕνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα γιὰ κεῖνα τὰ χορικὰ τῶν ὄψιμων ἔργων μὲ καθαρὰ ἀφηγηματικὸ περιεχόμενο ποὺ ὁ WALTHER KRANZ[1] τὰ παρομοίασε, σὰν διθυραμβικὰ στάσιμα, μὲ τοὺς διθύραμβους τοῦ Βακχυλίδη.

Ἕνα σταθερὸ σημεῖο στὴν χρονολογία τῶν δραμάτων τοῦ Εὐριπίδη προσφέρει ἡ *Ἑλένη*. Ἀπὸ δυὸ σχόλια στὸν Ἀριστοφάνη (*Θεσμ.* 1012 καὶ 1060) ξέρουμε ὅτι ἀνεβάστηκε στὰ 412 μαζὶ μὲ τὴν *Ἀνδρομέδα*. Αὐτὴ ἡ σταθερὴ τοποθέτηση μᾶς εἶναι διπλὰ πολύτιμη, γιατὶ συγχρόνως μᾶς προσδιορίζει χρονικὰ μιὰν ὁλόκληρη ὁμάδα δραμάτων τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ συνανήκουν καὶ στὸ περιεχόμενο καὶ στὴν μορφή.

1. *Stasimon*. Βερολ. 1933, 254.

Στὴν *Ἠλέκτρα* ἤδη ἡ ἀκολουθία ἀναγνώρισης καὶ πλοκῆς (*ἀναγνώρισις καὶ μηχάνημα*) εἶχε διαμορφώσει τὸν καμβὰ τῆς δράσης. Ἂν ἐκεῖ ὅμως πίσω ἀπὸ ὅλα ὑπῆρχε ἕνα σοβαρὸ πρόβλημα, τώρα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέραμε ἀποκτοῦν ἕναν ὑψηλὸ βαθμὸ αὐτοτέλειας κι ἐπηρεάζουν συνολικὰ τὸ ἔργο[1].

Ὁ Στησίχορος εἶχε τραγουδήσει στὴν *Παλινῳδία* του ὅτι μόνο ἕνα εἴδωλο τῆς Ἑλένης πῆγε στὴν Τροία, καὶ ὁ Ἡρόδοτος (2, 112) ἤξερε τὴν παραμονή της στὴν Αἴγυπτο. Ἐκεῖ βρίσκουμε τὴν Ἑλένη στὸ δράμα τοῦ Εὐριπίδη ἀκριβῶς τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Μενέλαος, κουβαλώντας τὸ εἴδωλο τῆς γυναίκας του, ποὺ γιὰ χάρη του χρειάστηκε νὰ καταστραφῆ ἡ Τροία, στὸν γυρισμό του ναυαγεῖ στὴν ἀκρογιαλιὰ τῆς Αἰγύπτου. Ὁ προστάτης τῆς Ἑλένης, ὁ γέρος βασιλιὰς Πρωτέας, ἔχει πεθάνει, κι ὁ γιός του ὁ Θεοκλύμενος, ποὺ θέλει νὰ τὴν παντρευτῆ μὲ τὴν βία, τὴν ἀναγκάζει νὰ καταφύγη στὸν τάφο τοῦ πατέρα του. Ἐκεῖ ἀπαγγέλλει τὸν πρόλογό της, ποὺ τὸν χρειαζόταν πολὺ ἐξαιτίας τῆς περίπλοκης προϊστορίας αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Ἡ ἀκόλουθη ἐμφάνιση τοῦ Τεύκρου, ποὺ πηγαίνει γιὰ τὴν Κύπρο, τὴν ρίχνει ἀκόμα σὲ πιὸ βαθιὰ θλίψη. Μαζὶ μὲ ἄλλα ἄσχημα νέα αὐτὸς τῆς φέρνει καὶ τὴν εἴδηση ὅτι ὁ Μενέλαος σκοτώθηκε. Ὕστερα ἀπὸ ἄφθονον θρῆνο, στὸν ὁποῖο συμμετέχουν οἱ γυναῖκες τοῦ χοροῦ, ἡ Ἑλένη πηγαίνει μαζί τους στὸ παλάτι, γιὰ νὰ ρωτήση τὴν ἀδελφὴ τοῦ βασιλιᾶ, τὴν Θεονόη, ποὺ ἔχει προφητικὰ χαρίσματα, γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἀντρός της. Μιὰ ἀπὸ τὶς σπάνιες περιπτώσεις ποὺ ἡ σκηνὴ μένει ἀδειανὴ ὕστερα ἀπὸ τὴν πάροδο τοῦ χοροῦ. Ἔτσι δημιουργεῖται γιὰ τὸν Μενέλαο, ποὺ μπαίνει στὴν σκηνή, ἡ εὐκαιρία νὰ ἐκθέση μὲ ἕναν καινούργιο πρόλογο τὴν δική του κατάσταση. Ἡ Ἑλένη, ποὺ ἡ Θεονόη τῆς ἔδωσε περισσότερες ἐλπίδες, ἐμφανίζεται ξανὰ μὲ τὸν χορό, κι ἐξελίσσεται τότε ἡ ἀναγνώριση πού, περνώντας ἀπὸ διάφορες βαθμίδες, παραμερίζει τὴν δυσπιστία καὶ τὴν ἀμφιβολία τῶν συζύγων.

Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἕνα ξανασμίξιμο μέσα στὴν δυσκολία καὶ τὸν κίνδυνο. Ἂν ὁ Θεοκλύμενος ἀπειλεῖ μὲ θάνατον ὅλους τοὺς ξένους, τουλάχιστον ὁ σύζυγος τῆς Ἑλένης θὰ μποροῦσε νὰ ὑπολογίζη ὅτι θὰ τοῦ γίνη χάρη. Πολλὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν Θεονόη· ἡ σιωπή της κερδίζεται σὲ μιὰν μεγάλη σκηνὴ μετάπεισης, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μορφολογικὰ μὲ τὸν ἀγώνα λόγων ἄλλων δραμάτων, καὶ ὁ δρόμος γιὰ τὰ σχέδια τῆς σωτηρίας εἶναι ἐλεύθερος. Ὅπως συμβαίνει συνήθως σὲ τέτοια ἔργα, τὸ σχέδιο τὸ ἐφευρίσκει ἡ γυναικεία πανουργία. Ὁ Μενέλαος θὰ παρουσιασθῆ στὸν Θεοκλύμενο σὰν ἀγγελιαφόρος τοῦ δικοῦ του θανάτου, ὕστερα ἡ Ἑλένη θὰ ζητήση ἀπὸ τὸν βασιλιὰ νὰ τῆς δώση τὴν ἄδεια νὰ κάμη θυσία μέσα στὴν θάλασσα γιὰ τὸν πεθαμένο της σύζυγο, καὶ μόλις αὐτοὶ πάρουν στὰ χέρια τους τὸ πλοῖο, θὰ τὸ χρησιμοποιήσουν γιὰ νὰ φύγουν στὴν πατρίδα. Τὸ σχέδιο πετυχαίνει, καὶ ὁ Θεοκλύμενος θὰ μάθη ἀπὸ τὸν ἀγγελιαφόρο πῶς ἡ ἑλληνικὴ ἐξυπνάδα νίκησε τὴν βαρβαρικὴ ἀπλοικότητα. Ἐξαγριωμένος, θέλει πρῶτα νὰ ἐκδικηθῆ τὴν Θεονόη, τοῦ παρου-

1. F. Solmsen, <Zur Gestaltung des Intriguenmotivs in den Trag. des Soph. und Eur.>, *Phil.* 87, 1932, 1· τοῦ ἴδ., <Eur. Ion im Vergleich mit anderen Trag.>, *Herm.* 69, 1934, 390.

σιάζονται ὅμως οἱ Διόσκουροι. Τὸν διαφωτίζουν γιὰ τὴν θέληση τῆς μοίρας καὶ τὸν κάμνουν νὰ μείνη εὐχαριστημένος μὲ αὐτὰ ποὺ ἔγιναν.

Εἶναι τραγωδία ἡ *Ἑλένη;* Ἡ ἐρώτηση ὁδηγεῖ εὔκολα σὲ σύγχυση, ἂν δὲν προσέξουμε τὶς διάφορες δυνατότητες προσδιορισμοῦ τῆς ἔννοιας. Ἕνας Ἕλληνας τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ δὲν θὰ καταλάβαινε τὴν ἐρώτηση. Γι' αὐτόν, τὸ ἔργο ποὺ παριστανόταν στὰ Διονύσια μὲ θέμα ἀπὸ τὸν μύθο, ἦταν φυσικὰ τραγωδία. Τὰ πράγματα παίρνουν διαφορετικὴν ὄψη, ἂν πάρουμε σὰν βάση τὴν σύγχρονη ἔννοια τῆς τραγικότητας. Ἀναλύοντας τὴν *Ὀρέστεια* ὑποστηρίξαμε τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ τραγικότητα στὸ δράμα δὲν συνδέεται ὁπωσδήποτε μὲ μιὰν θανατερὴ ἔκβαση, καὶ ὅτι περισσότερο ἡ ὕπαρξη τραγικῶν καταστάσεων μέσα στὸ ἔργο ἐπιτρέπει νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε κι αὐτὸ τραγωδία μὲ τὴν δική μας ἔννοια, ἂν αὐτὲς οἱ καταστάσεις εἶναι γεμάτες γνήσιαν τραγικότητα, ποὺ φτάνει στὶς ρίζες τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Ἀκριβῶς ὅμως αὐτὸ δὲν συμβαίνει πιὰ σ' ἕνα ἔργο σὰν τὴν *Ἑλένη*. Οὔτε ὁ ἄνθρωπος στέκει ἀντιμέτωπος σὲ δυνάμεις ποὺ μπορεῖ νὰ τὶς ἀναγνωρίση σὰν θεϊκές, οὔτε πρέπει νὰ ὁλοκληρώση τὸν ἑαυτό του σὲ μιὰν μοίρα ποὺ τοῦ ἔρχεται ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ μυστηρίου, οὔτε ἡ ἀπόστασή του ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ ἡ παράδοσή του στὸ παράλογο γίνεται τραγικὸ πρόβλημα. Βέβαια οἱ θεοὶ δροῦν ἀκόμα, καὶ στὴν *Ἑλένη* ἀκοῦμε ἀκριβῶς ὅτι μιὰ φιλονεικία ἀνάμεσα στὴν Ἥρα καὶ τὴν Ἀφροδίτη εἶναι τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν τύχη τοῦ ζευγαριοῦ, ὅλα αὐτὰ ὅμως δὲν ἀφοροῦν τὸν πραγματικὸ κόσμο στὸν ὁποῖο αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι σχεδιάζουν καὶ ριψοκινδυνεύουν, παλεύουν καὶ κερδίζουν. Ἕνας καινούργιος ρυθμιστὴς γίνεται ὁρατὸς πίσω ἀπὸ ὅλα αὐτά, ἡ σύμπτωση, ποὺ μὲ τὸ ὄνομα Τύχη κυριαρχεῖ στὰ ἔργα τῆς Νέας κωμωδίας. Διατυπώθηκε συχνὰ ἡ ἄποψη, ὅτι στὸν ὄψιμο Εὐριπίδη, μὲ ἔργα σὰν τὴν *Ἑλένη*, βρισκόμαστε στὸν δρόμο πρὸς τὸ ἀστικὸ δράμα, πρὸς τὴν κωμωδία ἑνὸς Μενάνδρου. Πρωτύτερα μὲ τὴν «ἀναγνώριση» καὶ τὸ «μηχάνημα» ὁρίσαμε δυὸ στοιχεῖα, ποὺ εἶναι κι ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν δομὴ τῆς δράσης, καὶ θὰ ἔχουμε ἀκόμα τὴν εὐκαιρία νὰ ὑποδείξουμε παραλληλίες στὴν θεματολογία καὶ παραλληλίες ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Μένανδρος τὶς δημιουργεῖ μὲ παιχνιδιάρικη διάθεση.

Ὄχι λιγότερο σημαντικὴ εἶναι μολαταῦτα ἡ συμφωνία σὲ ἕνα ἄλλο πεδίο. Ὁ Μένανδρος δὲν θὰ μᾶς ἔλεγε πολλά, ἂν ἡ ἐφεύρεση περίπλοκων δράσεων μὲ ἀπαγωγὲς κοριτσιῶν, ἐκθέσεις παιδιῶν καὶ κατεργάρικες δολοπλοκίες ἦταν ὅλα ὅσα ἔχει νὰ μᾶς δώση. Πολὺ περισσότερο μᾶς μαγεύει καὶ σήμερα ἀκόμα στὰ ἔργα του προπάντων τὸ ζωγράφισμα τῶν ἀνθρώπων, ποὺ μὲ τὰ βάσανα καὶ τὶς ἐλπίδες τους, μὲ τὰ σχέδια καὶ τὶς χαρές τους ἀπαντοῦν στὰ παιχνίδια τῆς τύχης. Βέβαια δὲν θέλουμε, παρ' ὅλην τὴν θεματικὴ συγγένεια, νὰ παραγνωρίσουμε τὸ ὅτι ὁ κόσμος τῆς ὀψιμότερης τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδη εἶναι ἀκόμα κάτι τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν μικροαστικὸ-ἀθηναϊκὸ τῆς Νέας κωμωδίας. Στὰ βασικὰ ὅμως συμβαίνει ὥστε καὶ στὴν περιοχή της ὅλα αὐτὰ τὰ παράξενα γεγονότα, αὐτοὶ οἱ ἀναγνωρισμοὶ καὶ οἱ σωτηρίες νὰ ὑπάρχουν μόνο γιὰ νὰ μᾶς δείξουν τὸν ἄνθρωπο καὶ νὰ

μᾶς ἀφήσουν νὰ ἀκούσουμε ἕναν καινούργιο πλοῦτο ἀπὸ ἦχους πόνου καὶ νοσταλγίας, ἀπελπισίας καὶ χαρᾶς.

Μολαταῦτα τὴν ἰδιαίτερή της θέση μέσα στὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη τὴν διεκδικεῖ ἡ *Ἑλένη* χάρη σ' ἐκείνην τὴν ἐλαφρότητα τοῦ παραμυθένιου-φανταστικοῦ παιχνιδιοῦ, ποὺ ὁ ποιητὴς δὲν τὴν ἔφτασε σὲ καμιὰν ἄλλη ἀπὸ τὶς δημιουργίες του. Μιὰ λεπτὴ παρατήρηση τοῦ GÜNTHER ZUNTZ[1] τὴν τοποθετεῖ κοντὰ σὲ ἔργα ὅπως ἡ *Τρικυμία*, *Ὁ μαγεμένος αὐλός*, ἢ *Ἡ Ἀριάδνη στὴν Νάξο*. Μὲ ὅλες τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ πρέπει νὰ ἔχουμε γι' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς συγκρίσεις, ὡστόσο στὴν περίπτωση αὐτὴν ἔχει συλληφθῆ θαυμάσια ὁ μελοδραματικὸς χαρακτήρας τῆς διάπλασης.

Ὁ Εὐριπίδης ξαναχρησιμοποιεῖ καμιὰν φορὰ σὲ μικρὴ χρονικὴ ἀπόσταση ἕνα σχῆμα δράσης ποὺ εἶχε ἐπιτυχία. Ἡ δράση τῆς *Ἰφιγένειας στοὺς Ταύρους*[2] συμπίπτει πολὺ μὲ τὴν δράση τῆς *Ἑλένης*, χωρὶς νὰ μποροῦμε μὲ αὐτὸ νὰ προσδιορίσουμε καθαρὰ τὴν ἀντίστοιχη χρονική τους σχέση[3]. Κι ἐδῶ κι ἐκεῖ ἕνα ζευγάρι βρίσκεται σὲ μακρινή, ἐχθρικὴ γιὰ τοὺς ξένους, χώρα καὶ πρέπει νὰ μπορέση νὰ σωθῆ μὲ πονηριὰ καὶ θάρρος. Μάλιστα ἡ συμφωνία σ' ἕνα ὁρισμένο τμῆμα, στὸ χαρούμενο τραγούδι τῶν ξανασμιγμένων, εἶναι τόσο μεγάλη, ποὺ στὰ δυὸ ἔργα ὁ ἀριθμὸς τῶν στίχων καὶ μερικὲς ἐκφράσεις ἀντιστοιχοῦν.

Ἡ θαυμάσια δημιουργία τοῦ Goethe ἔδωσε—κάθε ἄλλο παρὰ σύμφωνα μὲ τὴν θέληση τοῦ δημιουργοῦ της—σὲ μερικοὺς τὴν ἀφορμὴ νὰ ὑποτιμήσουν τὸν Εὐριπίδη καὶ ὕστερα καὶ τοὺς Ἕλληνες συνολικά. Ἡ Ἰφιγένεια ποὺ λέει ψέματα καὶ ποὺ ἐξαπατᾶ μὲ μαστοριὰ ἔκαμνε σ' αὐτὲς τὶς συγκρίσεις κακὴν ἐμφάνιση κοντὰ στὴν ὑψηλὴ γυναικεία μορφὴ τοῦ Νεότερου. Σὰν νὰ ἐπιτρεπόταν ἡ σύγκριση καὶ ἡ ἀξιολόγηση δυὸ ποιημάτων, ποὺ δὲν ἔχουν τίποτε κοινὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θέμα. Τὸν εὐγενικὸ ἄνθρωπο, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποφέρη τὸ ψέμα, τὸν ἔπλασε μὲ τὸν πιὸ καταπληκτικὸ τρόπο ἕνας Ἕλληνας ἐπίσης τραγικός: ὁ Σοφοκλῆς στὸν *Φιλοκτήτη* του. Ἡ *Ἰφιγένεια* τοῦ Εὐριπίδη ὅμως εἶναι τὸ δράμα τῆς σωτηρίας δυὸ ἀνθρώπων τοῦ ἴδιου αἵματος ἀπὸ ἕναν κόσμο γεμάτον ἀπὸ βαρβαρικὴ ὠμότητα.

Ἡ ἐντύπωση δυναμώνει ἀπὸ τὸ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση μπαίνει σὲ δράση ἕνα θέμα ποὺ τὸ χρησιμοποιεῖ ἐπίσης συχνὰ ὁ Εὐριπίδης: ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν στενότατον φυσικὸ δεσμό, κινδυνεύουν νὰ σκοτώσουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον ἀπὸ μιὰν ἀνάποδη σύμπτωση. Ἡ Ἰφιγένεια, ποὺ ἡ Ἄρτεμη τὴν γλύτωσε ἀπὸ τὴν θυσία στὴν Αὐλίδα, εἶναι ἱέρειά της στὴν χώρα τῶν Ταύρων. Ἐκεῖ ἕνα ἄγριο ἔθιμο ἀπαι-

---

1. Στὴν σ. 226 τῆς ἐργασίας του ποὺ μνημονεύουμε στὴν βιβλιογρ. γιὰ τὸ ἔργο.

2. Σωστὰ παρατηρεῖ ὁ PLATNAUER στὴν ἔκδοσή του (V, 1) ὅτι ὁ τίτλος *Iph. in Tauris* εἶναι μιὰ λαθεμένη ἀπόδοση τοῦ *Ἰφ. ἡ ἐν Ταύροις* (= [ποὺ βρέθηκε] στὴν χώρα τῶν Ταύρων).

3. Τὴν προτεραιότητα τῆς *Ἰφιγένειας* ὑποστηρίζει ὁ W. LUDWIG, *Sapheneia*. Διδ. διατρ. Τυβίγγη. 1954, 120. Σὲ διεξοδικὴ ἐπιχειρηματολογία, ποὺ πηγάζει προπάντων ἀπὸ προβλήματα δομῆς, τὸ κάμνει αὐτὸ ὁ K. MATTHIESSEN, *Elektra, Taur. Iphigenie und Helena*. Hypomn. 4, 1964, 16.

τεῖ νὰ θυσιάζωνται οἱ ξένοι στὴν θεά, καὶ ἡ Ἰφιγένεια εἶναι ποὺ ἐκτελεῖ τὶς θυσίες. Ὁ Ὀρέστης ὅμως κυνηγιέται ἀπὸ ἕνα τμῆμα τῶν Ἐρινύων ἀκόμα καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τοῦ Ἄρειου Πάγου, καὶ πῆρε ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα τὴν συμβουλὴ νὰ μεταφέρη στὴν Ἀττικὴ τὸ ξόανο τῆς Ταυρικῆς Ἄρτεμης. Ὁ Πυλάδης τὸν συνοδεύει καὶ σ' αὐτὸν τὸν κίνδυνο. Ἡ Ἰφιγένεια συσταίνεται στὸ κοινὸ μὲ τὸν πρόλογό της, ὁ Ὀρέστης μὲ τὴν κατασκοπευτικὴ εἴσοδο τῶν δυὸ νέων. Ὁ χορὸς ἀπὸ αἰχμάλωτες ἑλληνίδες κοπέλλες ἔχει λίγη σημασία γιὰ τὸ σύνολο, ὑπογραμμίζει ὅμως μὲ ὡραίους στίχους, ποὺ ψάλλουν τὸν πόνο τους γιὰ τὴν πατρίδα, τὴν νοσταλγία τῆς Ἰφιγένειας γιὰ τὸ Ἄργος καὶ τοὺς δικούς της. Στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δυὸ ἀγγελικὲς ρήσεις αὐτοῦ τοῦ δράματος—καὶ οἱ δυὸ εἶναι ἀριστουργήματα ἀφηγηματικῆς τέχνης τοῦ Εὐριπίδη—ἕνας βοσκὸς πληροφορεῖ πῶς μιὰ κρίση μανίας τοῦ Ὀρέστη προκάλεσε τὴν σύλληψη τῶν δυὸ φίλων. Τώρα θὰ θυσιασθοῦν στὸν βωμὸ τῆς θεᾶς. Ἡ ἀναγνώριση ἐδῶ ἐπλάσθηκε πάρα πολὺ ἔντεχνα κι ἐπαινέθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Ποιητ.* 16. 1455a). Ἡ Ἰφιγένεια θέλει νὰ σώση τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς φίλους, κι αὐτὸς πρέπει νὰ πάη ἕνα γράμμα της στὴν πατρίδα. Μὲ ἔντεχνο καὶ περίπλοκο παιχνίδι, ἡ ἐντολή, πῶς θὰ μπορέση ἡ παραγγελία νὰ φτάση στὸν σκοπό της, γίνεται τὸ μέσο ἀναγνώρισης. Ὕστερα ἀπὸ τὴν χαρὰ ἀκολουθεῖ ἕνα προσεκτικὸ σχέδιο, σὲ μιὰν σκηνή, στὴν ὁποία φαίνεται πολὺ καθαρὰ μιὰ καινούργια ἄποψη αὐτῶν τῶν δραμάτων. Ἡ Ἰφιγένεια θέλει νὰ πετύχη τὴν σωτηρία τοῦ ἀδελφοῦ της, ἔστω καὶ ἂν χρειαστῆ νὰ παραιτηθῆ ἀπὸ τὴν δική της. Ὁ Ὀρέστης ὅμως σκέφτεται μόνο τὴν κοινὴ σωτηρία ἢ τὸν κοινὸ θάνατο μὲ τὴν ἀδελφή του. Ἔτσι συμβούλευσε καὶ ἡ Ἑλένη τὸν ἄντρα της νὰ δραπετεύση χωρὶς αὐτὴν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, κι ἔτσι ἤθελε κι ἐκεῖνος νὰ μοιραστῆ μαζί της τὸν γυρισμὸ ἢ τὸν θάνατο. Ἡ μεγάλη ἡρωικὴ στάση τῶν σοφόκλειων μορφῶν λείπει ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτῶν τῶν ἔργων, κι αὐτὰ ὅμως μὲ συγκινητικὲς χειρονομίες μεγαλοψυχίας, αὐτοθυσίας, καὶ πίστης ξέρουν νὰ ἐξασφαλίζουν τὴν συμπάθειά μας.

Τὸ σχέδιο τῆς σωτηρίας τὸ βρίσκει ξανὰ ἡ γυναικεία πονηριά: Ἡ Ἰφιγένεια ξεγελᾶ τὸν Θόαντα, τὸν βασιλιὰ τῶν βαρβάρων, λέγοντάς του ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ καθαρίση τὸ ξόανο τῆς θεᾶς καὶ τοὺς αἰχμαλώτους, κι αὐτὸ πρέπει νὰ γίνη στὴν ἀκρογιαλιά. Ἐκεῖ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ δεύτερος ἀγγελιαφόρος, γίνεται μιὰ δραματικὴ μάχη, γιὰ νὰ φύγουν ὅλοι ἐπάνω στὸ πλοῖο ποὺ ἔφερε τὸν Ὀρέστη καὶ τὸν Πυλάδη.

Ἡ Ἀθηνὰ εἶναι θεὰ ἀπὸ μηχανῆς, ἐμφανίζεται ὅμως κάτω ἀπὸ παράδοξες συνθῆκες. Οἱ τρεῖς συνωμότες βρίσκονται κιόλας μαζὶ μὲ τὸ ξόανο στὸ πλοῖο καὶ ξεκινοῦν, ἕνα κύμα ὅμως τοὺς ξαναφέρνει στὴν ξηρά. Αὐτὸς ὁ καινούργιος κίνδυνος, ποὺ ὁ Θόαντας θέλει ἀμέσως νὰ τὸν ἐκμεταλλευθῆ πρὸς ὄφελός του, εἰσάγεται μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ δικαιολογήση τὴν ἐμφάνιση τῆς Ἀθηνᾶς. Μαθαίνουμε δηλαδὴ ὅτι ὁ ἀπὸ μηχανῆς θεὸς δὲν ἐμφανίζεται κυρίως μόνο γιὰ νὰ λύση τὸν κόμπο. Τουλάχιστο ἄλλο τόσο σημαντικὴ ἦταν καὶ ἡ καθιέρωση τῆς λατρείας χάρη στὸν θεό, στὸ τέλος τοῦ ἔργου. Ἔστω κι ἂν ὁ Εὐριπίδης στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἔργου

ἀκολούθησε ὅσο ἤθελε τὸν δικό του δρόμο, ὡστόσο στὸ τέλος ἐντάσσει τὴν ποίησή του στὰ πλαίσια λατρειῶν, ποὺ τὸ κοινό του τὶς ἤξερε καὶ τὶς ἀγαποῦσε. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὶς λατρεῖες τῆς Ἄρτεμης στὶς Ἁλὲς καὶ στὴν Βραυρώνα, ποὺ ἡ καθιέρωσή τους ἀποδίδεται στὴν θεά[1].

Ἐνῶ ὁ Εὐριπίδης στὰ τρία δράματα ποὺ ἀναλύσαμε τωραδὰ κάμνει τὴν ἀναγνώριση καὶ τὴν περιπέτεια νὰ ἀκολουθοῦν ἡ μιὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη μὲ μιὰν κανονικότητα ποὺ κινδύνευε νὰ σχηματοποιηθῇ, στὸν *Ἴωνα* ἔπλασε ἕνα πολὺ περίπλοκο ἔργο καὶ μάλιστα τὸ ὡραιότερο ἀπὸ τὰ δράματά του μὲ τὴν Τύχη. Πόσο κατόρθωσε ὁ ποιητὴς στὰ δράματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους νὰ συγκινῇ μὲ τὴν ποικιλία τῶν ἤχων ποὺ κάμνουν τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ νὰ δονῆται, πουθενὰ δὲν γίνεται τόσο φανερὸ ὅσο ἐδῶ. Βέβαιο εἶναι καὶ τὸ ἄλλο, ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν συγκίνηση τὴν χωρίζει ἕνας κόσμος ἀπὸ τὸν συγκλονισμὸ μὲ τὸν ὁποῖο μᾶς ἀφήνει ἡ *Ὀρέστεια* ἢ ὁ *Οἰδίποδας*.

Ὁ Ἀπόλλωνας κάποτε ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη κέρδισε τὴν ἀγάπη τῆς Κρέουσας, κόρης τοῦ Ἐρεχθέα. Τὸ παιδί της ἀνάθεσε στὸν Ἑρμῆ, ποὺ ἀπαγγέλλει τὸν πρόλογο τοῦ ἔργου, νὰ τὸ πάῃ στοὺς Δελφούς· ἐκεῖ, ὁ μικρὸς Ἴωνας μεγαλώνει ὑπηρετώντας μὲ εὐσέβεια τὸν ναό. Τὴν Κρέουσα ὅμως τὴν ἔδωσαν γυναίκα στὸν Ξοῦθο, ποὺ εἶναι βασιλιὰς στὴν Ἀθήνα. Ἐπειδὴ ὁ γάμος ἔμενε ἄτεκνος, τὸ ζευγάρι τραβᾶ πρὸς τοὺς Δελφούς. Τὴν Κρέουσα τὴν συνοδεύουν οἱ ὑπηρέτριές της, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν χορὸ τοῦ ἔργου. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι τὸ πρῶτο τους τραγούδι, ποὺ ἀκολουθεῖ μιὰν μονῳδία τοῦ Ἴωνα, καὶ περιγράφει τὰ ἔργα τέχνης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα. Σὲ μιὰν σκηνὴ γεμάτην ἀπὸ τοὺς πιὸ λεπτοὺς ἐνδιάμεσους ἤχους συναντιοῦνται ἡ μητέρα καὶ ὁ γιὸς καὶ μιλοῦν μὲ ὑπαινιγμοὺς καὶ σκεπασμένα λόγια ὁ καθένας γιὰ τὴν τύχη του: τὸ παιδὶ ποὺ μεγάλωσε χωρὶς μητέρα κι ἡ γυναίκα ποὺ τῆς πῆραν τὸ παιδί της.

Ὁ Ξοῦθος ρωτᾶ τὸν θεὸ γιὰ τὴν ἀτεκνία του, καὶ ὁ θεὸς βάζει σὲ ἐνέργεια μιὰν λεπτά—ὅπως θὰ φανῇ ἀργότερα—,πολὺ λεπτά, ὑφασμένην ἀπάτη. Τὸν ξεγελᾶ μὲ ἕναν χρησμό, ὅτι ὁ Ἴωνας εἶναι γιός του, κι ὁ βασιλιὰς πιστεύει τὸν χρησμὸ γεμᾶτος χαρά, γιατὶ θυμᾶται περιπέτειες, ποὺ καρπός τους μποροῦσε πολὺ καλὰ νὰ εἶναι ὁ Ἴωνας. Αὐτὸς βέβαια θὰ μπῇ στὸ παλάτι, στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ μὴν στενοχωρηθῇ ὅμως ἡ Κρέουσα, ὄχι ἀμέσως σὰν γιὸς τοῦ βασιλιᾶ. Τότε ὅμως αὐτὴ ἐπαναστατεῖ μὲ ἄγριο πάθος. Νὰ χάσῃ τὸ δικό της παιδὶ καὶ νὰ βλέπῃ τώρα τὸν μπάσταρδο μὲ δικαιώματα καὶ τιμὲς στὸ σπίτι της! Ἀπὸ τὴν πίκρα της συλλαμβάνει τὸ φονικὸ σχέδιο ἐναντίον τοῦ Ἴωνα, ποὺ τὸ συζητᾶ μὲ τὸν γέρο παιδαγωγὸ τοῦ πατέρα της καὶ ποὺ πρόκειται νὰ τὸ ἐκτελέσῃ αὐτός. Στὴν ἀγγελικὴ ρήση ὅμως, ποὺ

1. Ὁ A. SPIRA, *Untersuchungen zum deus ex machina bei Soph. und Eur.* Διδ. διατρ. Φραγκφ. Kallmünz 1960, κάμνει τὴν ἀξιοπρόσεκτη προσπάθεια νὰ ξανασυνδέσῃ τὸν ἀπὸ μηχανῆς θεὸ μὲ τὴν συνολικὴ ἑρμηνεία τῶν δραμάτων. Αὐτὸ πετυχαίνεται γιὰ τὸν Σοφοκλῆ πολὺ καλύτερα παρὰ γιὰ τὸν Εὐριπίδη. Σὲ περιπτώσεις ὅπως τῆς *Ἰφ. στοὺς Ταύρ.* δὲν πρέπει νὰ παραβλεφθῇ ὁ παραρτηματικὸς χαρακτήρας τῆς καθιέρωσης τῆς λατρείας.

ἐδῶ ἀντίθετα πρὸς τὴν συνήθεια ἀπευθύνεται στὸν χορό, μαθαίνουμε ὅτι ἡ ἀπόπειρα νὰ σκοτώσουν τὸν Ἴωνα μὲ δηλητηριασμένο κρασὶ στὸ συμπόσιο ἀπέτυχε. Ἀπὸ τὴν ὁμολογία τοῦ παιδαγωγοῦ ἔγινε φανερὸ πὼς ἡ Κρέουσα ἦταν ἡ ὑποκινήτρια, καὶ τώρα θὰ θανατωθῆ. Ἐπειδὴ ὁ Ἴωνας τὴν ἀπειλεῖ, αὐτὴ καταφεύγει στὸν βωμό, τότε ὅμως ἡ Πυθία φέρνει τὸ πανέρι, μέσα στὸ ὁποῖο εἶχε ἐκτεθῆ κάποτε τὸ παιδὶ μαζὶ μὲ διάφορα ἀντικείμενα, κι ἡ μητέρα καὶ ὁ γιὸς ἀναγνωρίζονται μὲ τὴν βοήθεια αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ποὺ ἀργότερα στὴν Νέα κωμωδία θὰ παίζουν τὸν στερεότυπο ρόλο τους. Στὸ τέλος ἐμφανίζεται ἡ Ἀθηνὰ καὶ δίνει μερικὲς ὁδηγίες, ποὺ ἐξασφαλίζουν μιὰν ἀνώδυνη ἐξέλιξη τῶν μελλοντικῶν γεγονότων.

Ἂν τοποθετήση κανεὶς τὸν *Ἴωνα* ὕστερα ἀπὸ τὴν *Ἑλένη*, δὲν θὰ κάμη λάθος. Τὰ δοκιμασμένα μέσα τῶν δραμάτων τῆς Τύχης χρησιμοποιήθηκαν ἐδῶ πολὺ ἀριστοτεχνικά. Σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή, στὴν ὁποία μόνο λίγοι μᾶλλον φαντάζονταν τὴν κατάρρευση τῆς ἀθηναϊκῆς δύναμης, μπορεῖ νὰ νοηθῆ καὶ τὸ τέχνασμα τοῦ ποιητῆ, μὲ τὸ ὁποῖο σήκωνε τόσο ψηλὰ τὸν Ἴωνα κι ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ἔκαμνε τὴν Κρέουσα, τὴν κόρη τοῦ Ἐρεχθέα, ἀρχὴ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν. Γιατί, σύμφωνα μὲ τὴν προφητεία τῆς Ἀθηνᾶς, ἐπρόκειτο νὰ γίνη ἀκόμα μητέρα τοῦ Δώρου καὶ τοῦ Ἀχαιοῦ ἀπὸ τὸν Ξοῦθο.

Ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἀντιμετωπίζουμε ξανὰ τὸ π.΄βλημα πῶς εἶδε ὁ Εὐριπίδης τοὺς θεοὺς τῆς παράδοσης. Ἐπρόσεξαν ὅτι ὁ Ἀπόλλωνας τὰ τακτοποίησε ὅλα καλά, καὶ ἔτσι ἐμφανίζεται δικαιολογημένη καὶ ἡ σοφία του καὶ ἡ φροντίδα του. Μὲ αὐτὸ ὅμως δὲν πετυχαίνουμε τὴν στάση τοῦ ποιητῆ σ' αὐτὰ τὰ προβλήματα. Προπάντων ὁ λόγος τῆς Ἀθηνᾶς βρίσκεται σ' ἐκεῖνο τὸ μισόφωτο, ποὺ ἁπλώνεται πάνω ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν θεῶν τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ εὐσεβὴς Ἀθηναῖος μποροῦσε νὰ κοιτάζη μὲ θαυμασμὸν τὴν ἐμφάνιση τῆς τοπικῆς του θεᾶς καὶ νὰ χαίρεται γιὰ τὴν πρόνοιά της. Ὅποιος ὅμως παρατηροῦσε πιὸ καλά, αὐτὸς δὲν μποροῦσε νὰ μὴν προσέξη τὶς ὕποπτες κηλίδες ἐπάνω σ' αὐτὴν τὴν γιαλάδα. Πόσο ἀξιοθρήνητα φέρνεται ὁ μεγάλος θεὸς τῶν Δελφῶν, ποὺ δὲν θέλει νὰ παρουσιαστῆ ὁ ἴδιος μπροστὰ στοὺς ἀνθρώπους, γιατὶ θὰ μποροῦσαν νὰ τοῦ ποῦν τοῦ κόσμου τὶς κατηγόριες (1557)! Τὸ πιὸ σοβαρὸ ὅμως εἶναι ὅτι ὁ θεὸς ὁλοφάνερα ἔπεσε ἔξω στοὺς λογαριασμούς του· ἦταν τόσο καλὰ μαγειρεμένο ὅτι ὁ ἀπατημένος Ξοῦθος θὰ ἔπαιρνε τὸν Ἴωνα στὸ σπίτι του καὶ μόνο ἐκεῖ αὐτὸς θὰ ἔβρισκε τὴν μητέρα του. Ἐδῶ ὅμως τὸ πάθος τῆς Κρέουσας χάλασε τὰ σχέδια, καὶ παρὰ τρίχα ὅλα θὰ πήγαιναν στραβά. Καὶ οἱ θεοὶ λοιπὸν πρέπει νὰ λογαριάζουν τὰ ἄσχημα παιγνίδια τῆς Τύχης· ὄχι τὴν μεγάλη μοίρα, ποὺ μπορεῖ νὰ λυγίση καὶ τὴν θέλησή τους ἀκόμα, ἀλλὰ τὰ τερτίπια τῆς ἰδιότροπης σύμπτωσης, ἡ ὁποία κόβει τὸν δρόμο τῶν ὄχι πολὺ ἄδολων σχεδίων τους. Ἡ Ἀθηνὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὑποβοηθεῖ μὲ ζῆλον τὰ σχέδια τοῦ ἀδελφοῦ της: καλύτερα θὰ εἶναι νὰ ἀφήσουν τὸν Ξοῦθο στὸ σκοτάδι σχετικὰ μὲ τὰ πραγματικὰ περιστατικά.

Στὸν *Ἴωνα* συνενώθηκαν μιὰ σειρὰ ἀπὸ θέματα, ποὺ ὁ Εὐριπίδης τὰ χρησιμοποίησε συχνὰ καὶ ἀλλοῦ. Στὸν *Αἰγέα*, ποὺ παίχτηκε ἴσως ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν

Μήδεια, οἱ δολοπλοκίες τῆς Κόλχισσας ἔσπρωχναν τὸν βασιλιὰ νὰ σχεδιάζῃ τὸν φόνο τοῦ Θησέα ποὺ γυρνοῦσε στὴν πατρίδα, ὥσπου τέλος ἀναγνωρίσθηκαν πατέρας καὶ γιός. Στὸν *Ἀλέξανδρο*, μὲ ἕνα παιχνίδι τῆς Τύχης ὁ Πάρης λίγο ἔλειψε νὰ σκοτωθῆ ἀπὸ τὰ χέρια τῶν δικῶν του. Ἔτσι καὶ στὸν *Κρεσφόντη* ὁ ἥρωας κόντευε νὰ σκοτωθῆ ἀπὸ τὴν μητέρα του, γιατὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς πλοκῆς παρουσιαζόταν. σὰν φονιὰς τοῦ ἑαυτοῦ του. Κάτι ξέρουμε γιὰ τὴν δράση τῆς *Ἀντιόπης*[1]. Τὸ ἔργο βρίσκεται χρονικὰ κοντὰ στὸν *Ἴωνα*, γιατὶ τὸ σχόλιο τῶν *Βατράχων* τοῦ Ἀριστοφάνη στ. 53 τὸ βάζει μαζὶ μὲ τὴν *Ὑψιπύλη* καὶ τὶς *Φοίνισσες* σὰν ἕνα δράμα ποὺ λίγο μόνο προηγεῖται ἀπὸ τὴν *Ἀνδρομέδα*, ποὺ ἀνεβάσθηκε στὰ 412. Σ' αὐτὸ ἡ Ἀντιόπη, γιὰ νὰ γλυτώσῃ ἀπὸ τὴν κακὴ Δίρκη, ἡ ὁποία ἤθελε νὰ τὴν σκοτώσῃ δένοντάς την ἀπὸ τὰ κέρατα ἑνὸς ταύρου, συναντᾶ τὸν Ἀμφίονα καὶ τὸν Ζῆθο, τοὺς δικούς της γιούς, ποὺ τοὺς γέννησε κάποτε ἀπὸ τὸν Δία. Ἡ ἀναγνώριση ἔφερε τὴν σωτηρία στὴν Δίρκη, καὶ στὴν Ἀντιόπη τὴν δίκαιη τιμωρία. Τὸ ἔργο ἦταν σημαντικό, γιατὶ ἔδειχνε ἕνα χάσμα ἀνάμεσα στοὺς δυὸ διόσκουρους τῆς Θήβας, ποὺ τὸ εἶχε ἀνοίξει ἡ σοφιστική: ὁ Ἀμφίονας κι ὁ Ζῆθος στέκονταν ἀντιμέτωποι σὰν ἐκπρόσωποι ὁ ἕνας τοῦ *πρακτικοῦ* καὶ ὁ ἄλλος τοῦ *θεωρητικοῦ βίου*, ὅπως ὁ Ἐπιμηθέας κι ὁ Προμηθέας στὴν *Πανδώρα* τοῦ Goethe.

Φοβερὴ πραγματικότητα γινόταν ὁ συγγενικὸς φόνος στὴν *Ἰνώ*. Ἡ Θεμιστὼ θέλει νὰ σκοτώσῃ τὰ παιδιὰ τῆς Ἰνῶς, ἡ ὁποία πρὶν ἀπὸ αὐτὴν ἦταν γυναίκα τοῦ Ἀθάμαντα, καὶ διατάσσει νὰ σκεπάσουν τὰ δικά της παιδιὰ μὲ ἄσπρες κουβέρτες, τῆς Ἰνῶς ὅμως μὲ μαῦρες. Γίνεται τὸ ἀντίθετο, καὶ ἡ Θεμιστὼ τὴν νύχτα σκοτώνει τὰ δικά της παιδιά.

Μὲ τὴν ἐπιφύλαξη ὅτι σὲ μιὰν τέτοια ἐπισκόπηση χαμένων ἔργων ἐκθέτουμε μόνο τὸ θεματικό τους μέρος ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἐσωτερική τους μορφή, ἀναφέρουμε ἀκόμα μερικὰ δράματα, ποὺ εἶχαν περιεχόμενο τὴν ἀποπλάνηση κοριτσιῶν, κρυφὲς γέννες καὶ ἀναγνωρίσεις τῶν παιδιῶν, ὅλα θέματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀργότερα ζεῖ ἡ Νέα κωμωδία.

Ἐδῶ ἔχουμε τὴν Μελανίππη, ποὺ γέννησε δίδυμα ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα. Ὁ Εὐριπίδης πραγματεύθηκε τὴν τύχη της σὲ δυὸ δράματα. Τὸ ἕνα ἦταν ἡ *Μελανίππη ἡ σοφή*, ὅπου ἡ ἡρωίδα ἀγωνίζεται νὰ σώσῃ τὴν ζωὴ τῶν παιδιῶν της, ποὺ τὰ εἶχε κρύψει σ' ἕναν στάβλο βοδιῶν καὶ τὰ βρῆκαν ἐκεῖ. Ἡ *Μελανίππη ἡ δεσμῶτις* διηγόταν πῶς ἡ ἡρωίδα, τυφλωμένη καὶ φυλακισμένη ἀπὸ τὸν πατέρα της, ἀπελευθερώθηκε ὕστερα ἀπὸ ἀρκετὲς περιπέτειες ἀπὸ τοὺς δυό της γιούς[2]. Θεματικὰ παράλληλα μὲ τὰ δυὸ ἔργα πρόσφεραν ἡ *Ἀλόπη*, στὴν ὁποία πάλι τὸ θέμα

1. Page (βλ. σ. 536 σημ. 1), 60 μὲ βιβλιογρ.

2. Γιὰ τὰ δυὸ δράματα τῆς *Μελανίππης* Page, ἔ.ἀ. 108 καὶ 116. Πολλὰ μένουν προβληματικά. Γι' αὐτὸ καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα ἀποσπασματικὰ ἔργα παραπέμπουμε στὴν βιβλιογραφία τοῦ τέλους τοῦ κεφ., ἰδιαίτερα T. B. L. Webster, *The Tragedies of Euripides*. Λονδ. 1967, καὶ H.-J. Mette, *Lustrum* 1967/12 (1968).

εἶναι ἕνα ἔκθετο παιδὶ τοῦ Ποσειδώνα, ποὺ ξαναβρέθηκε, καὶ ἡ *Ὑψιπύλη*[1], ποὺ τὴν ὄψιμη γένεσή της τὴν βεβαιώνει τὸ σχόλ. Ἀριστοφ. *Βάτρ.* 53. Ἐδῶ οἱ δίδυμοι γιοί, ποὺ ἡ Ὑψιπύλη τοὺς συνέλαβε ἀπὸ τὸν Ἰάσονα κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Λῆμνο, ἐλευθερώνουν τὴν μητέρα τους ἀπὸ τὴν δύσκολη θέση στὴν ὁποία βρέθηκε, ὅταν πέθανε ἕνα παιδὶ ποὺ τῆς εἶχαν ἀναθέσει νὰ τὸ φροντίζη.

Καὶ τῆς *Δανάης* τὸ περιεχόμενο ἦταν ἡ μοίρα μιᾶς θνητῆς, ποὺ ὁ ἔρωτας ἑνὸς θεοῦ τῆς προξένησε βάσανα. Στὴν *Αὔγη* ὅμως ἦταν ὁ Ἡρακλῆς, ποὺ σ' ἕνα νυχτερινὸ γλέντι (ξανὰ ἡ Νέα κωμωδία προσφέρεται γιὰ σύγκριση) ἄφησε ἔγκυο τὴν ἱέρεια τῆς Ἀθηνᾶς. Τὸ ἔργο περιλάμβανε (ἀπ. 266) τὴν διαμαρτυρία τοῦ διαφωτισμοῦ ἐναντίον τῆς ἀντίληψης ὅτι μιὰ γέννηση μποροῦσε νὰ μολύνη τὸν οἶκο τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία μολαταῦτα δεχόταν εὐχάριστα τὶς πανοπλίες σκοτωμένων ἀνθρώπων γιὰ ἀφιερώματα.

Τὸ θέμα τῆς μητρυιᾶς, ποὺ στὸν *Ἴωνα* ἐπίσης ἔπαιζε κάποιον ρόλο, προσδιόριζε τὴν δράση τοῦ *Φρίξου*. Ἐδῶ ἡ Ἰνὼ ἔπλαθε ἕναν ψεύτικο χρησμό, ποὺ ζητοῦσε τὴν θυσία τοῦ προγονοῦ της ἐξαιτίας μιᾶς κακῆς ἐσοδείας, ποὺ ἡ Ἰνὼ ἡ ἴδια τὴν εἶχε προκαλέσει καβουρδίζοντας τὸ σιτάρι τῆς σπορᾶς. Αὐτός, πολὺ συγγενικὸς μὲ τὶς αὐτοθυσιαστικὲς μορφὲς ἄλλων δραμάτων, ἦταν πρόθυμος νὰ θυσιάση τὴν ζωή του, φανερώθηκε ὅμως ἡ ἀπάτη. Τώρα θὰ σκοτωνόταν ἡ Ἰνώ, ὁ Διόνυσος ὅμως ἐμφανιζόταν σὰν θεὸς ἀπὸ μηχανῆς καὶ τὴν ἔσωζε.

Ἀνάμεσα στὰ δράματα, ποὺ τὸ σχόλιο στὸν Ἀριστοφάνη, ποὺ ἀναφέραμε, τὰ τοποθετεῖ ὕστερα ἀπὸ τὸ 412, εἶναι καὶ οἱ *Φοίνισσες*. Παραστάθηκαν μαζὶ μὲ τὸν *Οἰνόμαο* καὶ τὸν *Χρύσιππο*. Ἡ ἀκρωτηριασμένη ὑπόθεση τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζάντιου φαίνεται πὼς δείχνει μιὰν ἐσωτερικὴ συγγένεια τῶν τριῶν ἔργων, δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ προσδιορίσουμε τὸν βαθμό της.

Ἂν ἀπὸ τὰ λίγα δράματα ποὺ μᾶς σώζονται ἀπὸ τὴν τελευταία ἀθηναϊκὴ περίοδο τοῦ ποιητῆ μπορούσαμε νὰ βγάλουμε κάποιο συμπέρασμα, τότε θὰ βλέπαμε τὴν προσπάθειά του νὰ συμπιέζη μέσα στὰ πλαίσια τῆς δράσης ἕνα διαρκῶς μεγαλύτερο πλῆθος θεμάτων καὶ νὰ πλάθη ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ ζωηρὴ τὴν κίνησή τους. Ὕστερα ἀπὸ τὸν κατατοπιστικὸ πρόλογο τῆς Ἰοκάστης, τὸ ὁμηρικὸ θέμα τῆς τειχοσκοπίας τὸ βλέπουμε νὰ μεταφέρεται ἐπιδέξια στὴν Ἀντιγόνη, ἡ ὁποία ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐπεκτείνη τὴν εἰσαγωγὴ καὶ νὰ ἁπλώση μὲ δύναμη τὸ ὀπτικό μας πεδίο πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς σκηνῆς. Οἱ *Φοίνισσες* περιλαμβάνουν ἕναν «ἀγώνα», ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ ἐξαιρετικὰ ρωμαλέους τόνους. Ὁ Πολυνείκης ἦρθε στὴν πόλη, καλεσμένος ἀπὸ τὴν μητέρα του Ἰοκάστη, γιὰ τὶς τελευταῖες διαπραγματεύσεις, γιὰ τὴν μοιρασιὰ τῆς ἐξουσίας. Ὁ χαρακτήρας τῶν δυὸ ἀδελφῶν ἔχει τρο-

---

1. PAGE, ἔ.ἀ. 76. G. W. BOND, *Eur., Hypsipyle*. Λονδ. 1963, μὲ καλὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἐνμέρει ἐκτεταμένων παπυρικῶν κειμένων. Παλαιότερες ἐκδόσεις στὸν W. MOREL, *Gnomon* 36, 1964, 233.

ποποιηθῆ ἀντίθετα μὲ τὰ ὀνόματά τους, ὅπως τὰ εἶχε ἀποτυπώσει ἡ ἀρχαία παράδοση, μὲ τὴν πρόθεση νὰ «σωθῆ» ὁ Πολυνείκης. Ἐνῶ εἶναι πρόθυμος νὰ συμβιβασθῆ καὶ ὑποφέρει σκληρὰ ποὺ λείπει ἀπὸ τὴν πατρίδα καὶ κουβαλᾶ ἔτσι τὴν μοίρα τοῦ ἐξόριστου, ὅπως τὴν ἤξερε δυστυχῶς πολὺ καλὰ ἡ ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ, ὁ Ἐτεοκλῆς εἶναι ὁ ἄνθρωπος τῆς ἄμετρης δύναμης, ὅπως ἀρέσκονταν νὰ τὸν ζωγραφίζουν οἱ ἀδιάλλακτοι τῆς σοφιστικῆς σὰν ἀληθινὸν γιὸ τῆς φύσης. Οἱ διαπραγματεύσεις ἀποτυχαίνουν, καὶ ὁ Πολυνείκης ἐπιστρέφει στὸν στρατὸ τῶν Ἀργείων, γιὰ νὰ τὸν ὁδηγήση ἐναντίον τῆς πατρίδας του. Ἀναγκαστικὰ ὁ Ἐτεοκλῆς, μὲ τὴν συμβουλὴ τοῦ θείου του Κρέοντα, παίρνει ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα τὸν ρόλο τοῦ ὑπερασπιστῆ τῶν Θηβῶν, χωρὶς νὰ δίνεται συγχρόνως μιὰ ἀλλαγὴ τῆς προσωπικότητάς του ἢ ἡ γνήσια τραγικότητα τῶν διπλῶν κινήτρων, ὅπως στοὺς *Ἑπτὰ* τοῦ Αἰσχύλου. Ρωτοῦν καὶ τὸν Τειρεσία, ποὺ δίνει στὸν Κρέοντα τὸν χρησμὸ ὅτι ἡ Θήβα μόνο μὲ τὴν θυσία τοῦ γιοῦ του Μενοικέα μπορεῖ νὰ σωθῆ. Ὁ Κρέοντας θέλει νὰ σώση τὸ παιδί του καὶ τὸ διατάσσει νὰ φύγη στοὺς Δελφούς. Ὁ Μενοικέας προσποιεῖται πὼς ὑπακούει, θυσιάζει ὅμως ἐθελοντικὰ τὴν ζωή του. Δυὸ ἀγγελικὲς ρήσεις κλείνουν τὰ νήματα τῆς δράσης, ποὺ ἄρχισαν στὸ πρῶτο μέρος. Ὁ πρῶτος ἀγγελιαφόρος περιγράφει πῶς ἀπέτυχε ἡ ἔφοδος τῶν Ἑπτά, ἐνῶ οἱ ἐχθροὶ ἀδελφοὶ ὁπλίζονται γιὰ τὴν ἀποφασιστικὴ μονομαχία. Ὁ δεύτερος διηγεῖται τὸν ἀμοιβαῖο σκοτωμὸ τῶν ἀδελφῶν καὶ τὴν αὐτοκτονία τῆς Ἰοκάστης πάνω στὰ πτώματά τους. Ἡ παράκληση τοῦ ἑτοιμοθάνατου Πολυνείκη νὰ ταφῆ στὴν πατρίδα του δικαιολογεῖται σὰν ἀναφορὰ στὰ ἀκόλουθα, τὸ ὅτι ὅμως αὐτὸς ἔχει ἀκόμα ἕναν λόγο ἀγάπης γιὰ τὸν ἀδελφό του, αὐτὸ εἶναι εὐριπίδειο, μιὰ θεατρικότητα ποὺ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν αὐστηρότητα τῆς ἀρχαιότερης τραγωδίας.

Τὸ ἔργο ὅμως δὲν τελειώνει ἀκόμα. Ὁ Κρέοντας, σὰν καινούργιος κύριος τῶν Θηβῶν, διατάσσει τὴν ἐξορία τοῦ Οἰδίποδα καὶ ἀπαγορεύει νὰ ταφῆ ὁ Πολυνείκης σὲ θηβαϊκὴ γῆ. Ἐδῶ ἐμφανίζεται ἡ Ἀντιγόνη. Ἀπορρίπτει τὴν ἀπαγόρευση τῆς ταφῆς καὶ ὑπόσχεται νὰ θάψη τὸν ἀδελφό της μὲ τὰ χέρια της. Δηλώνει πὼς ὁ ἀραβώνας της μὲ τὸν Αἵμονα, τὸν γιὸ τοῦ Κρέοντα, διαλύεται, καὶ θέλει νὰ ἀκολουθήση τὸν πατέρα της στὴν δυστυχία του.

Καλὰ βαλμένα εἶναι στὶς *Φοίνισσες* τὰ χορικά, ποὺ ἀποτελοῦν ἕνα εἶδος «κύκλου» τοῦ θηβαϊκοῦ θρύλου. Παράξενη καὶ μολαταῦτα εὐκολοεξήγητη, ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ ἐντυπωσιάση μὲ τὴν ἐξωτικότητα, εἶναι ἡ συγκρότηση τοῦ χοροῦ ἀπὸ Φοίνισσες σκλάβες, ποὺ πήγαιναν στοὺς Δελφούς.

Ἡ ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ποὺ ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ πολυδιαβασμένα καὶ μαζὶ μὲ τὴν *Ἑκάβη* καὶ τὸν *Ὀρέστη* εἶχε μιὰν ξεχωριστὴ θέση στὰ βυζαντινὰ σχολεῖα, εἶναι πολὺ ἐπίμαχη. Τὸ ὅτι ἡ θεατρική του ἀποτελεσματικότητα στηριζόταν μὲν στὸν θεματικό του πλοῦτο, περιεῖχε ὅμως μέρη παρέμβλητα χωρὶς ὀργανικὴ σύνδεση, αὐτὸ τὸ διαβάζουμε κιόλας σὰν μαρτυρία τῆς ἀρχαίας τεχνοκριτικῆς στὴν νεότερη ἀπὸ τὶς Ὑποθέσεις. Προσπάθησαν τελευταῖα νὰ ἀντιταχθοῦν

σ' αὐτὴν τὴν γνώμη[1], λέγοντας ὅτι τὸ δράμα αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἐννοήσουμε σὰν δράμα τῆς θηβαϊκῆς κρατούπολης καὶ νὰ τοῦ ἀναγνωρίσουμε μιὰν σφιχτὴ καὶ ὀργανικὴ σύνθεση γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ κέντρο. Βέβαια πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν μοίρα τῶν Θηβῶν σὰν τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο διαδραματίζονται ὅλα, τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι ἂν αὐτὸ τὸ πλαίσιο φαίνεται μόνο ἢ ἂν τὰ ἐπιμέρους τμήματα βρίσκονται σὲ μιὰν τόσο ἀξεδιάλυτη σύνδεση, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ ἀριστουργήματα τοῦ Σοφοκλῆ, αὐτὲς τὶς μαρτυρίες τῆς ὥριμης κλασσικότητας. Ἀσφαλῶς ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς κρίσεις γιὰ τὸν Εὐριπίδη χρειάζονται ἀναθεώρηση, θὰ ἦταν ὅμως λάθος νὰ θέλουμε τὴν ἀνισότητα τοῦ ἔργου του καὶ στὸ σύνολο καὶ σὲ μερικὰ δράματα νὰ τὴν δικαιολογοῦμε μὲ παρερμηνεῖες.

Ἰδιαίτερα προβλήματα συνδέονται μὲ τὸ τέλος τῶν *Φοινισσῶν*. Ἡ ἀναγγελία τῆς Ἀντιγόνης ὅτι, ἀντίθετα μὲ τὴν ἀπαγόρευση, θὰ θάψη τὸν Πολυνείκη, καὶ ἡ ἀναχώρησή της γιὰ νὰ συνοδεύση τὸν τυφλὸ πατέρα της στὸν δρόμο του πρὸς τὴν δυστυχία, δὲν μποροῦν εὔκολα νὰ συμβιβασθοῦν. Τουλάχιστο ἐπιτρέπεται νὰ ρωτήσουμε, τί γίνεται ὕστερα μὲ τὸν Πολυνείκη; Ἔτσι ἐννοεῖται ἡ ἀπόπειρα[2] νὰ ἐξοβελίσουν τὸ θέμα τῆς ταφῆς καὶ νὰ ἀποδώσουν τοὺς ἀντίστοιχους στίχους σὲ μιὰν μεταγενέστερη παρεμβολή. Εἶναι ὅμως ἀμφίβολο ἂν μποροῦμε ἀπὸ ἕνα ἔργο, ποὺ τὴν τάση του γιά θεματικὴ πληρότητα τὴν παρατήρησε ἤδη ἡ ἀρχαία κριτική, νὰ ἀποκόψουμε ἕνα θέμα ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζει αὐτὴν τὴν πληρότητα, ἔστω κι ἂν ἔτσι εἶναι πιθανὸ νὰ ζημιώνεται ἡ λογικὴ ὁμαλότητα. Ἐπίσης τὸ θέμα τῆς ταφῆς ἦταν τόσο στενὰ συνδεμένο μὲ τὴν Ἀντιγόνη ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ, ποὺ μόνο δύσκολα μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ὁ Εὐριπίδης θὰ παράλειπε αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικό. Ἀντίθετα καταδίκασαν δικαιολογημένα σὰν νόθους τοὺς τελευταίους στίχους, δηλ. ἀπὸ τὸ 1737 κέ. ἢ 1742 κέ. Ὁ πάπυρος τοῦ Στρασβούργου μὲ χορικὰ τραγωδιῶν[3] δὲν ἔχει ὑπόψη του αὐτὸ τὸ τμῆμα.

Τὴν *Ἀντιγόνη* τοῦ Εὐριπίδη τὴν ἀναφέραμε πρωτύτερα (σ. 523). Ὁ Εὐριπίδης ἔγραψε κι ἕναν *Οἰδίποδα*, ποὺ τὴν ὄψιμη γένεσή του τὴν κάμνουν πιθανὴ οἱ τροχαϊκοὶ τετράμετροι στίχοι. Γιὰ τὸ περιεχόμενο, ποὺ ἀπομακρυνόταν προφανῶς ἔντονα ἀπὸ τὸν Σοφοκλή, ξέρουμε μονάχα τὸ στοιχεῖο ὅτι τὸν Οἰδίποδα τὸν τύφλωναν ὑπηρέτες[4].

Τὸ τελευταῖο ἔργο ποὺ ξέρουμε ὅτι παραστάθηκε στὴν Ἀθήνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τοῦ ποιητῆ στὴν Μακεδονία εἶναι ὁ *Ὀρέστης* (στὰ 408). Δὲν εἶναι

---

1. RIEMENSCHNEIDER καὶ LUDWIG (καὶ τοὺς δυὸ βλ. παραχ.). Ἀπὸ τὴν νεότερη βιβλιογρ. (βλ. παραχ.) ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς J. DE ROMILLY.

2. W. H. FRIEDRICH, <Prolegomena zu den Phoin.>, *Herm.* 74, 1939, 265· ἐπίσης ἡ βιβλιογρ. ποὺ ἀναφέρουμε παρακάτω.

3. BR. SNELL, *Herm.* E 5, 1937, 69.

4. Προβληματικὴ εἶναι ἡ ἀπόπειρα τοῦ L. DEUBNER, <Ödipusprobleme>, *Sitzb. Berl.* 1942/4, 19, νὰ συμπεράνη τὸ περιεχόμενο τοῦ δράματος ἀπὸ τὸ σχόλιο τοῦ Πείσανδρου στὶς *Φοίν.* 1760.

καθόλου σύμπτωση, ὅτι ἡ ἀρχαία κρίση γιὰ τὴν τέχνη του, ὅπως μᾶς σώθηκε στὴν Ὑπόθεση, μοιάζει μὲ τὴν κρίση γιὰ τὶς *Φοίνισσες*. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ σύνθεση αὐτοῦ τοῦ ὀψιμότερου ἔργου εἶναι πολὺ πιὸ ἀλύγιστη, διακρίνεται ὅμως καὶ σ' αὐτὸ φανερὰ ἡ προσπάθεια ζωντανέματος τῆς δράσης μὲ ὅλο καὶ καινούργια τεχνάσματα. Γι' αὐτὸ καὶ εἶχε ἐπιτυχία στὸ θέατρο. Τὴν σχετικὴ παρατήρηση τῆς Ὑπόθεσης *(τὸ δρᾶμα τῶν ἐπὶ σκηνῆς εὐδοκιμούντων)* θὰ τὴν ἀποδώσουμε σὲ ξανανεβάσματα τοῦ ἔργου, ποὺ ἦταν συχνὰ στὰ ἔργα τοῦ Εὐριπίδη, καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα γιὰ τὸν *Ὀρέστη* ἕνα εἶναι ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένο στὰ 341 π.Χ. (IG II / III 2. ἔκδ. ἀρ. 2320). Κοντὰ σ' αὐτὴν τὴν ἀναγνώριση διαβάζουμε τὴν κρίση, ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ μὲ ἐξαίρεση τὸν Πυλάδη ἔδειχνε μονάχα κακοὺς χαρακτῆρες *(χείριστον δὲ τοῖς ἤθεσι· πλὴν γὰρ Πυλάδου πάντες φαῦλοι ἦσαν)*. Αὐτὸ συζητήθηκε πολύ, ὥσπου μὲ μιὰν καινούργια προσπάθεια[1] θέλησαν νὰ διερευνήσουν αὐτὸ ποὺ ἤθελε νὰ δώση ἐδῶ ὁ ποιητής. Ἀσφαλῶς δὲν τοῦ ἦταν δυνατὸ νὰ κάμη τὸν Ὀρέστη συμπαθητικὸν ἥρωα, ἔστω κι ἂν τὸ ἔγκλημα τῆς μητροκτονίας, ὅπως καὶ στὴν *Ἠλέκτρα*, μετατοπίζεται ἔντονα στὸν Ἀπόλλωνα. Οὔτε ἐπίσης τὰ μέσα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐδῶ τρεῖς ἄνθρωποι ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ζωή τους, προσπαθοῦν πάντα νὰ ξυπνήσουν τὴν ἐντύπωση ὑψηλοῦ φρονήματος. Αὐτὸς ὁ ἀγώνας ὅμως, ποὺ τὸν διεξάγουν γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸν θάνατο, στρέφεται ἐναντίον ἑνὸς κόσμου γεμάτου ἀπὸ διεφθαρμένη κατωτερότητα καὶ ἄπονη κακότητα. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἑνώνονται σὲ μιὰν ἀξεδιάλυτη κοινότητα, μὲ ἀδελφικὴν ἀγάπη καὶ φιλικὴ πίστη, μποροῦν νὰ ζητήσουν τὴν συμπάθειά μας καὶ τὴν κερδίζουν πραγματικά.

Τὸ ἔργο ἀρχίζει μὲ μιὰν ἐντυπωσιακὴ εἰκόνα. Μπροστὰ στὸ παλάτι τῶν Ἀτρειδῶν, ποὺ τοποθετεῖται στὸ Ἄργος[2], ἡ Ἠλέκτρα περιποιεῖται τὸν ἀδελφό της, ποὺ κείτεται ἄρρωστος τοῦ θανατᾶ ἀπὸ τότε ποὺ σκότωσε τὴν μητέρα του. Σύμφωνα μὲ τὴν περίσταση, αὐτὴ ἀπαγγέλλει τὸν πρόλογο καὶ συμβουλεύει ἀργότερα τὸν χορὸ ἀπὸ Ἀργείτισσες νὰ περπατοῦν ἥσυχα, καθὼς μπαίνουν. Στὴν συνηθισμένη θέση τῆς παρόδου, ἐδῶ ἔχουμε κοινὸν θρῆνο γιὰ τὰ βάσανα τοῦ Ὀρέστη. Ἡ σκηνὴ ὕστερα ἀπὸ τὸ ξύπνημά του δείχνει τὴν ταραχὴ τῆς σκοτεινιασμένης ψυχῆς του, δείχνει ὅμως καὶ τὴν βαθιὰν ἀγάπη ποὺ δένει τ' ἀδέρφια μεταξύ τους στὴν δυστυχία. Τώρα ἔχει γυρίσει ὁ Μενέλαος μὲ τὴν Ἑλένη ἀπὸ τὴν μεγάλη του περιπλάνηση, καὶ ὅλη ἡ ἐλπίδα τῶν ἀδερφιῶν ποὺ κινδυνεύουν κρέμεται ἀπὸ τὴν παρέμβασή του ὑπὲρ τοῦ Ὀρέστη, ἐναντίον τῆς πόλης ποὺ ἔχει ξεσηκωθῆ. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Μενέλαος πλησιάζει τὰ ἀδέρφια ἀφήνει ἀνοιχτὴ αὐτὴν τὴν ἐλπίδα, ἔρχεται ὅμως τότε ὁ Τυνδάρεως, ὁ πατέρας τῆς σκοτωμένης Κλυταιμνήστρας, καὶ σὲ ἕναν μεγάλο ἀγώνα λόγων μὲ τὸν Ὀρέστη ἀναγκάζει τὸν Μενέλαο σὲ μιὰν ἄνανδρη ὑποχώρηση, ποὺ δύσκολα σκεπάζεται μὲ τὰ ὡραῖα λόγια.

1. Krieg (βλ. παραχ.) κ.ἄ.
2. Βλ. παραπ. σ. 539.

Ὁ Ἀριστοτέλης (*Ποιητ.* 15. 1454a 28) ἔφερε αὐτὸν τὸν Μενέλαο σὰν παράδειγμα ἥρωα μὲ ἀδικαιολόγητα κακὸν χαρακτῆρα (*παράδειγμα πονηρίας ἤθους μὴ ἀναγκαίου*). Νομίζουμε μᾶλλον ὅτι ὁ ποιητὴς παρουσίασε τόσην ἐλεεινότητα, μὲ τὴν πρόθεση σ' αὐτὴν νὰ στηρίξῃ τὴν θέλησῃ τοῦ Ὀρέστη γιὰ ἀντίσταση. Ἀπὸ τὸν βαθὺ λήθαργο τῶν ἀρχικῶν σκηνῶν ὁ Ὀρέστης ξυπνᾶ στὶς ἀκόλουθες, γιὰ νὰ δράσῃ δυναμικά. Πολὺ συντείνει σ' αὐτὸ ἡ ἄφιξη τοῦ φίλου του Πυλάδη, ποὺ θέλει νὰ μοιραστῆ ὅλες τὶς δυσκολίες μαζὶ μὲ τὰ ἀδέρφια. Μὲ δικήν του ἐνθάρρυνση ἀποφασίζει ὁ Ὀρέστης νὰ φέρῃ τὸ ζήτημά του μπροστὰ στὴν συνέλευση τῶν ἴδιων τῶν Ἀργείων. Κι αὐτὴ ὅμως ἡ ἀπόπειρα ἀποτυχαίνει. Μόνο ἕνας γενναῖος ἀγρότης ὑπερασπίζει τὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο, παρ' ὅλα ὅσα ἔγιναν, ἦταν μὲ τὸ μέρος τοῦ Ὀρέστη. Ξανὰ συναντοῦμε, ὅπως στὴν *Ἠλέκτρα*, μιὰν ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς μορφές, πάνω στὶς ὁποῖες ἐξευτελίζονται οἱ παλιὲς ταξικὲς προκαταλήψεις. Ὅμως στὴν λαϊκὴ συνέλευση τῶν Ἀργείων τὸν λόγο τὸν ἔχουν οἱ δημαγωγοί, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταδικασθοῦν τὰ δυὸ ἀδέρφια σὲ θάνατον, ποὺ θὰ τὸν ἐκτελέσουν μὲ τὰ ἴδια τους τὰ χέρια. Μὲ γνήσια εὐριπίδειον τρόπο ἡ ἀνθρώπινη μεγαλοψυχία ὑψώνεται σὲ θεατρικὴ χειρονομία, ὅταν ὁ Πυλάδης θέλει νὰ πεθάνῃ μὲ τὸν φίλο του. Μολαταῦτα πρέπει πρωτύτερα νὰ ἐκδικηθοῦν τὸν Μενέλαο. Θὰ σκοτώσουν τὴν Ἑλένη, ποὺ εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ ὅλες τὶς συμφορές, καὶ μαζὶ μὲ αὐτὸ τὸ ἐκδικητικὸ σχέδιο συνδέεται ἡ σκέψη ὅτι ἔτσι θὰ μποροῦσαν ἴσως ἀκόμα νὰ δοξασθοῦν καὶ νὰ σωθοῦν. Ἡ Ἠλέκτρα συμβουλεύει νὰ πιάσουν ὅμηρον τὴν Ἑρμιόνη, τὴν κόρη τοῦ Μενέλαου. Πιάνουν τὴν κοπέλλα, καθὼς ἔρχεται ἀπὸ τὸν τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας. Τὴν ἐκτέλεση τῆς ἐπίθεσης ἐναντίον τῆς Ἑλένης τὴν φέρνει ὁ ποιητὴς στὴν σκηνὴ μὲ τὴν πιὸ παράξενη ἀπὸ τὶς ἀγγελικές του ρήσεις. Ἕνας Φρύγας σκλάβος, ποὺ τὸν ἔφερε ἡ Ἑλένη ἀπὸ τὴν Τροία, ἔτρεξε μὲ θανάσιμη ἀγωνία ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο καὶ διηγεῖται σὲ μιὰν σκηνὴ τραγουδιοῦ, παράξενα στιλιζαρισμένην ἴσαμε ἕνα βαρβαρικὸ τσάτρα-πάτρα, καὶ παραφορτωμένην, στὴν ὁποία προετοιμάζεται τὸ μπαρὸκ τῶν *Περσῶν* τοῦ Τιμόθεου, πῶς οἱ φίλοι πήγαιναν μέσα νὰ σκοτώσουν τὴν Ἑλένη, αὐτὴ ὅμως ἀναρπάσθηκε μὲ θαυματουργὸν τρόπο.

Τὸ ἔργο τελειώνει μὲ μιὰν σκηνή, ποὺ πιὸ φουρτουνιασμένην ἀπὸ αὐτὴν ὁ Εὐριπίδης δὲν ἔκαμε σὲ κανένα ἀπὸ τὰ δράματά του. Ἐπάνω στὴν στέγη παρουσιάζονται οἱ τρεῖς συνωμότες, ὁ Ὀρέστης κρατώντας τὴν Ἑρμιόνη, ἐναντίον τῆς ὁποίας ἔχει τραβήξει τὸ σπαθί του. Μπροστὰ τὴν κλειστὴ πύλη τοῦ παλατιοῦ ὁ Μενέλαος λυσσᾶ ἀνήμπορος. Τέλος, μπροστὰ στὴν ἀπαίτηση τοῦ Ὀρέστη νὰ μεσολαβήσῃ γιὰ τὰ ἀδέρφια στοὺς Ἀργείους, ὁ Μενέλαος ὑποχρεώνεται νὰ συνθηκολογήσῃ μὲ τὶς λέξεις: «μὲ κρατᾶς στὸ χέρι» (*ἔχεις με* 1617). Τώρα ἴσως καταλαβαίνουμε ὅτι ἕνας δραματικὸς ποιητὴς δὲν μποροῦσε νὰ τελειώσῃ ἕνα ἔργο μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, μὲ τὸν Μενέλαο δηλ. καὶ τὸν Ὀρέστη νὰ ἀφήνουν τὴν σκηνὴ ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐκβιαστικὴ εἰρήνευση. Ὁ Εὐριπίδης ὅμως μᾶς κάμνει νὰ καταλάβουμε κάτι, ὅταν βάζῃ τὸν Ὀρέστη ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑποχώρηση τοῦ Μενέλαου νὰ διατάσσῃ νὰ βάλουν φωτιὰ στὸ παλάτι. Αὐτὴ ἡ παράξενη ἀντίδραση δὲν

μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ οὔτε ψυχολογικὰ οὔτε μὲ ἄλλον τρόπο, ἀλλὰ βρίσκεται ἁπλῶς ἐκεῖ, γιὰ νὰ σπρώξη τὴν κατάσταση ὡς τὰ ἔσχατα. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἀδιέξοδο ἐμφανίζεται ὁ Ἀπόλλωνας σὰν θεὸς ἀπὸ μηχανῆς, καὶ περισσότερο παρὰ σὲ ὁποιοδήποτε δράμα τοῦ Εὐριπίδη, αὐτὸς χρειάζεται ἐδῶ γιὰ νὰ βάλη τάξη. Καὶ φροντίζει γι' αὐτὸ μὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες: ἀναγγέλλει τὴν ἀνάληψη τῆς Ἑλένης, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται κοντά του, τὴν ἀθώωση τοῦ Ὀρέστη ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο, ἐπικυρώνει τὴν ἕνωση τοῦ Πυλάδη μὲ τὴν Ἠλέκτρα καὶ προσθέτει τὴν ὑπόσχεση νὰ πάρη ὁ Ὀρέστης γυναίκα τὴν Ἑρμιόνη, ποὺ στὴν ἀρχὴ τὴν εἶχε πλησιάσει ὄχι πολὺ φιλικά. Τὸ τέλος, κι ὄχι μόνο αὐτό, μᾶς δείχνει πῶς σ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα ἀθηναϊκὰ χρόνια τοῦ ποιητῆ ἡ ἐπιθυμία γιὰ πληρότητα καὶ ἐντύπωση ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται μὲ ἕναν τρόπο ἐπικίνδυνον γιὰ τὸ ἔργο τέχνης.

Στὴν ὄψιμη περίοδο εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνήκουν ὁ *Ἰξίονας*, ποὺ πραγματευόταν γιὰ τὸν μεγάλο μυθικὸ ἁμαρτωλό, ὁ *Πολύιδος*, στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἔπαιζαν κάποιον ρόλο ἡ μορφὴ αὐτοῦ τοῦ μάντη καὶ μαζὶ καὶ ἡ μαντική, καὶ ὁ *Φαέθοντας*. Ἀπὸ αὐτὸν μᾶς σώθηκαν ἀπὸ τὴν χειρόγραφη παράδοση[1] μεγαλύτερα ἀποσπάσματα, ἡ ἀνασυγκρότηση ὅμως τοῦ ἔργου μένει προβληματική. Ὁ *Φαέθοντας* ἐπρόκειτο νὰ γίνη σύζυγος τῆς Ἀφροδίτης, αὐτὸ μόνο μποροῦμε νὰ διακρίνουμε· δυσκολότερο εἶναι τὸ πρόβλημα, πῶς αὐτὸ τοῦ ἔδινε τὴν ἀφορμὴ νὰ διερευνήση τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὸν Ἥλιο καὶ νὰ ζητήση νὰ κάμη τὸ μοιραῖο ταξίδι μὲ τὸ ἅρμα τοῦ Ἥλιου.

Στὰ 408 ὁ Εὐριπίδης ἀνέβασε ἕνα ἔργο στὴν Ἀθήνα καὶ ἴσως ἦταν καὶ ὁ ἴδιος ἐκεῖ, στὰ 406 πεθαίνει στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρχέλαου. Ἡ σύντομη περίοδος στὴν Μακεδονία ἦταν συνδεμένη μὲ μιὰν ἐξαιρετικὰ ποικίλη παραγωγή. Τὸν *Ἀρχέλαο*[2], στὸν ὁποῖο ἔπλασε γιὰ τὸν φιλοξενητή του ἕναν πρόγονο γεμάτον ἀπὸ ἀξιοθαύμαστες ἰδιότητες, πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸν ἔγραψε στὴν Μακεδονία, παρὰ νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἔργο, ποὺ ἡ ἀπώλειά του πολὺ μᾶς λυπεῖ, τὸ εἶχε γράψει ἀπὸ πρωτύτερα, ἔτσι ποὺ ἡ πρόσκληση στὴν Μακεδονία νὰ ἦταν συνέπεια αὐτῆς τῆς τιμητικῆς προσφορᾶς.

Ὅλον τὸν πλοῦτο τῶν ἱκανοτήτων του τὸν ἀνέπτυξε καὶ τὸν ἀνύψωσε ὁ ποιητὴς σ' ἐκεῖνα τὰ δράματα τῆς μακεδονικῆς περιόδου, ποὺ ὁ ὁμώνυμος γιός του (σχόλ. Ἀριστοφ. *Βάτρ.* 67· ἡ *Σούδα* μιλᾶ γιὰ ὁμώνυμον ἀνιψιὸ) τὰ ἀνέβασε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του, κι ἔφεραν τὴν νίκη, ποὺ τόσο σπάνια τὴν εἶχε πετύχει ὁ ποιητὴς ὅσο ζοῦσε.

Δυὸ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα, ἡ *Ἰφιγένεια στὴν Αὐλίδα* καὶ οἱ *Βάκχες*, σώζονται. Ὁ *Ἀλκμέωνας στὴν Κόρινθο*, ποὺ χάθηκε, φαίνεται ὅτι βρίσκεται κοντὰ στὰ δρά-

---

1. Ἀπόσπ. 781 N.· H Volmer, *De Eur. fab. quae Φ. inscribitur restituenda.* Διδ. διατρ. Münster 1930.

2. Ἕνα νέο ἀπόσπασμα πρόσφερε ὁ πάπυρος ἀρ. 118 τοῦ Ἁμβούργου: E. Siegmann, *Veröffentlichungen der Hamburger Staats- und Universitätsbibl.* 4, 1954, 1. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ καθὼς καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἀποσπάσματα H.-J. Mette, *Lustrum* 1967/12 (1968).

ματα τῆς περιόδου τοῦ *Ἴωνα*. Ἡ τύχη τὰ ἔφερε ἔτσι, ὥστε ὁ Ἀλκμέωνας νὰ ἀγοράση, χωρὶς νὰ τὸ ξέρη, τὴν κόρη του γιὰ σκλάβα. Ἀναγκαστικὰ ἡ ἀναγνώριση ἦταν τὸ κεντρικὸ θέμα αὐτοῦ τοῦ ἔργου.

Ἂν σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ὀψιμότερα δράματα τοῦ Εὐριπίδη παρατηρεῖται ἕνας καινούργιος πλοῦτος καὶ ἀκόμα μιὰ καινούργια εὐκινησία τοῦ ψυχικοῦ στοιχείου, αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη βρίσκει τὸ ὑψηλότερό της σημεῖο σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς ὡραιότερες δημιουργίες του, στὴν *Ἰφιγένειαν ἐν Αὐλίδι*.

Κάτι ἀσυνήθιστο δείχνει ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔργου. Σὲ μιὰν ἀναπαιστικὴ σκηνὴ ἀνάμεσα στὸν Ἀγαμέμνονα κι ἕναν πιστὸν ὑπηρέτη ἔχει παρεμβληθῆ ἕνας κατατοπιστικὸς ἰαμβικὸς πρόλογος μὲ συνηθισμένο ὕφος. Δὲν μποροῦμε ἴσως νὰ τὸ θεωρήσουμε ὅλο σὰν ἑνιαίαν παράδοση, ἐξαιτίας τῆς διαφορᾶς τοῦ ὕφους ἀνάμεσα στὰ δυὸ μέρη ποὺ ἀναφέραμε. Οἱ ἀνάπαιστοι ἐκφράζουν ἐνμέρει ὑψηλὴ ψυχικὴ διάθεση, καὶ ἡ χρησιμοποίησή τους ἀπὸ τὸν Ἔννιο (*Iph.* ἀπ. 1.2 Kl.) καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Χρύσιππο (ἀπ. 180 A) μαρτυρεῖ τὴν μεγάλη τους ἀρχαιότητα. Μιὰν τέτοια διαμόρφωση τῆς εἰσαγωγῆς μποροῦμε νὰ τὴν ἀποδώσουμε πολὺ καλὰ στὸν Εὐριπίδη, γιατὶ αὐτὸς ἄρχιζε καὶ τὴν *Ἀνδρομέδα* του μὲ ἀνάπαιστους τῆς ἡρωίδας, στοὺς ὁποίους ἀπαντοῦσε ἡ Ἠχώ. Εἶναι λογικὸ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἀσυνήθιστη μορφὴ τοῦ εἰσαγωγικοῦ μέρους τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπὸ δυὸ σχεδιάσματα τοῦ ποιητῆ, ποὺ ἀνακατεύθηκαν[1].

Οἱ πρῶτες σκηνὲς μᾶς δείχνουν μιὰν πάρα πολὺ ζωηρὴ κίνηση, ποὺ στηρίζεται τελείως στὸ ψυχικὸ στοιχεῖο. Ὁ Ἀγαμέμνονας ἐκάλεσε τὴν Κλυταιμνήστρα μὲ τὴν Ἰφιγένεια στὸ στρατόπεδο τῆς Αὐλίδας, δῆθεν γιὰ νὰ παντρέψη τὸ κορίτσι μὲ τὸν Ἀχιλλέα, στὴν πραγματικότητα ὅμως γιὰ νὰ τὸ θυσιάση στὴν Ἄρτεμη καὶ νὰ ἐξασφαλίση ἔτσι εὐνοϊκὸν ἄνεμο στὸν στόλο. Τώρα σκέφτεται ὅτι δὲν θὰ μπορέση νὰ ἐκτελέση αὐτὴν τὴν φοβερὴ πράξη καὶ στέλλει τὸν γέρο μὲ ἕνα δεύτερο γράμμα, στὸ ὁποῖο ἀνακαλεῖ τὶς ὁδηγίες τοῦ πρώτου.

Ἡ πάροδος τοῦ χοροῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ γυναῖκες τῆς Χαλκίδας, πλάθεται ἐδῶ μὲ ἐξαιρετικὴν ἅπλα καί, μετατρέποντας σὲ λυρικὴ τὴν ἐπικὴ μορφὴ ποὺ ἦταν ἐνμέρει καταλογική, δίνει μιὰν εἰκόνα τοῦ ναυτικοῦ στρατοπέδου καὶ τῶν ἡρώων του. Ὕστερα ὁρμᾶ στὴν σκηνὴ ὁ Μενέλαος. Ἔπιασε τὸν γέρο ὑπηρέτη καὶ δὲν κάμνει καθόλου οἰκονομία στὶς κατηγορίες ἐναντίον τῆς παλιμβουλίας τοῦ ἀδελφοῦ του. Ὕστερα ἀπὸ μιὰν σκηνὴ ζωηρῆς φιλονεικίας ἀναγγέλλεται ἡ ἄφιξη τῆς Κλυταιμνήστρας, καὶ τώρα ποὺ ὁ Μενέλαος βλέπει τὴν ἀπελπισία τοῦ ἀδελφοῦ του, ἡ στάση του ἀλλάζει. Δίνει τὸ χέρι στὸν Ἀγαμέμνονα καὶ θέλει νὰ παραιτηθῆ ἀπὸ τὴν θυσία. Οἱ ρόλοι καὶ τῶν δύο ἄλλαξαν ὁλωσδιόλου, γιατὶ καὶ ὁ Ἀγαμέμνονας δηλώνει ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ σταματήσουν τὴν πορεία τῶν πραγμάτων.

1. Ὁ E. Fraenkel, *Studi in onore U. E. Paoli*. Φλωρεντ. 1955, 302, ἀποδίνει τοὺς ἀνάπαιστους στὸν Εὐρ., τοὺς τρίμετρους σ' ἕναν μεταγενέστερο.

῾Ο χαιρετισμὸς τῆς γυναίκας καὶ τοῦ παιδιοῦ, μιᾶς Κλυταιμνήστρας ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποξενωθῆ ἀπὸ αὐτὸν καὶ μιᾶς ᾿Ιφιγένειας τρυφερῆς καὶ ὑπάκουης, φέρνει στὸν ᾿Αγαμέμνονα καινούργιον πόνο καὶ δυστυχία. ᾿Ακόμα καὶ οἱ δυὸ εἶναι ἀνύποπτες, ἡ Κλυταιμνήστρα ὅμως συναντᾶ τὸν ᾿Αχιλλέα καὶ τὸν χαιρετᾶ χαρούμενα σὰν μελλοντικὸν σύζυγο τῆς κόρης της. ῾Η σκηνὴ ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἀνίδεα θύματα αὐτῆς τῆς ἀπάτης περιέχει, παρὰ τὴν τραγική της διάθεση, τὰ στοιχεῖα ἐκείνης τῆς ἐπεισοδιακῆς κωμικότητας, ποὺ χωρὶς αὐτὴν οὔτε ἡ Νέα Κωμωδία οὔτε οἱ εὐρωπαϊκοὶ συνεχιστές της θὰ ἦταν νοητοί.

Καὶ ἡ ᾿Ιφιγένεια μαθαίνει τώρα γιατὶ χρειάστηκε νὰ ρθῆ στὴν Αὐλίδα καί, σὰν τὴν Κλυταιμνήστρα, ἀντιστέκεται σ᾿ αὐτὸ ποὺ ἔρχεται. ᾿Ενῶ ὅμως ἡ μητέρα κατηγορεῖ πικρὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ θέλει νὰ θυσιάση τὸ παιδί του, ἡ ᾿Ιφιγένεια παρακαλεῖ ἀπὸ τὴν ζεστὴ ἀγάπη τῆς νιότης γιὰ τὴν ζωή, μὲ τὰ πιὸ συγκινητικὰ λόγια, νὰ τὴν ἀφήσουν νὰ ζήση. ᾿Αποκρούει τὸ πιὸ ὑψηλὸ θεμέλιο τῆς ἀρχαίας ἀριστοκρατικῆς ἠθικῆς, ὅταν τελειώνει τὸν λόγο της μὲ τὶς λέξεις: «καλύτερα νὰ ζῆ κανεὶς ἄδοξα παρὰ νὰ πεθαίνη τιμημένος» (1252 *κακῶς ζῆν κρεῖσσον ἢ καλῶς θανεῖν*). Αὐτὴ ὅμως δὲν εἶναι ἡ τελευταία της λέξη.

῾Η συνάντηση μὲ τὸν ᾿Αγαμέμνονα δείχνει μιὰν σημαντικὴ μεταβολὴ τῆς ἄποψης μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζεται ἡ ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Τροίας. Αὐτὸ ποὺ πρὶν φαινόταν κυρίως σὰν ὑπόθεση τῶν ᾿Ατρειδῶν, ἡ ἁρπαγὴ μιᾶς γυναίκας καὶ ἡ ἀνάκτησή της, παίρνει τώρα τὴν μορφὴ μιᾶς μεγάλης ἐθνικῆς ὑπόθεσης τῶν ῾Ελλήνων, μιᾶς ἀποφασιστικῆς ἐνέργειας ἐναντίον τῆς ἀσιατικῆς αὐθαιρεσίας. ᾿Αμέσως βλέπει ἀπὸ μιὰν νέα πλευρὰ ἡ ᾿Ιφιγένεια τὴν σημασία τῆς ἐπιχείρησης ποὺ κρέμεται ἀπὸ τὴν θυσία της. ῾Ο ᾿Αχιλλέας πῆρε ἀμέσως, στὴν σκηνὴ ποὺ περιγράψαμε πρωτύτερα μὲ τὴν Κλυταιμνήστρα, τὸ μέρος τῶν γυναικῶν. Δὲν θὰ ἀφήση κανέναν νὰ παίξη μὲ τὸ ὄνομά του καὶ θὰ προστατεύση τὴν ᾿Ιφιγένεια, ὅ,τι κι ἂν συμβῆ. Κι ἐπειδὴ τώρα θέλει νὰ κρατήση τὴν ὑπόσχεσή του καὶ νὰ ἐμποδίση τὴν θυσία, ὁ στρατὸς ἐπαναστατεῖ ἐναντίον του, καὶ φαίνεται ὅτι θὰ ἀναγκασθῆ νὰ θυσιάση τὴν ζωή του γιὰ νὰ κρατήση τὸν λόγο του. Τότε ἐπεμβαίνει ἡ ᾿Ιφιγένεια, μιὰ ᾿Ιφιγένεια διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ἱκέτευε γιὰ τὴν ζωή της καὶ ἀναστάτωνε τὴν καρδιὰ τοῦ πατέρα της μὲ τρυφερὲς ἀναμνήσεις. ᾿Αποκρούει τὶς κατηγορίες τῆς Κλυταιμνήστρας ἐναντίον τοῦ ᾿Αγαμέμνονα, ἀποκρούει ἐπίσης καὶ τὴν διάθεση τοῦ ᾿Αχιλλέα γιὰ θυσία. Τώρα ξέρει τὸν δρόμο της καὶ θὰ τὸν ἀκολουθήση, γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴν νίκη στὰ ἑλληνικὰ ὅπλα. Παρηγορεῖ ἀκόμα τὴν μητέρα της καὶ ψάλλει ἕνα τραγούδι στὴν ῎Αρτεμη, ἡ ὁποία ζητᾶ τὴν θυσία της, καὶ ὕστερα προχωρεῖ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίση τὸν θάνατο.

῾Η παράδοση τοῦ τέλους εἶναι ἀπελπιστική. ῞Ενα ἀπόσπασμα στὸν Αἰλιανὸ (*Hist. nat.* 7, 39) φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ γνήσιο τέλος καὶ ὑποδεικνύει μιὰν μορφή, στὴν ὁποία ἡ ῎Αρτεμη, σὰν θεὰ ἀπὸ μηχανῆς, ἀνάγγελλε τὴν σωτηρία τῆς ᾿Ιφιγένειας, θυσιάζοντας στὴν θέση της μιὰν ἐλαφίνα καὶ προορίζοντας τὴν κόρη γιὰ τὴν ὑπηρεσία της. Τὸ τέλος αὐτὸ ἔχει χαθῆ (ἴσως ὁ Εὐριπίδης τὸ ἄφησε

ἀτελείωτο) καὶ ἀντικαταστάθηκε μὲ μιὰν ἀγγελικὴ ρήση πρὸς τὴν Κλυταιμνήστρα, ποὺ διηγεῖται τὸ θαῦμα ποὺ ἔγινε τὴν στιγμὴ τῆς θυσίας. Αὐτὴ ἡ διήγηση, ποὺ ἴσως ἡ σύνθεσή της ἔγινε γιὰ τὴν μεταθανάτια παράσταση τοῦ ἔργου, πρέπει μὲ τὴν σειρά της νὰ ἔχασε τὸ τελευταῖο της μέρος. Γιατὶ αὐτὸ ποὺ διαβάζουμε τώρα στὸ τέλος εἶναι μεταγενέστερη, πιθανῶς μάλιστα βυζαντινή, συμπλήρωση.

Ὁ Εὐριπίδης σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἀνύψωσε κι ἔκαμε πολὺ συγκινητικὸ τὸ θέμα τῆς ἐθελοντικῆς θυσίας, ποὺ τόσο συχνὰ τὸ χρησιμοποίησε. Αὐτὸ ποὺ σὲ μερικὰ δράματα ἔμενε ἐπεισοδιακό, ἐδῶ ἔγινε κεντρικὸ θέμα, καὶ σὰν τέτοιο ἔχει συνδεθῆ μὲ μιὰν νέα ἀντίληψη τῶν ψυχικῶν παραγόντων ποὺ προκαλοῦν μιὰν τέτοια θυσία. Βέβαια ὑπάρχουν προσπάθειες γιὰ τὴν περιγραφὴ μιᾶς ἐναλασσόμενης ἐσωτερικῆς στάσης ἤδη σὲ παλιότερα ἔργα—ὑπενθυμίζουμε τὸν Ἄδμητο ἢ τὸν Ἡρακλή—, ἐδῶ ὅμως γιὰ πρώτη φορὰ γίνεται ἀντικείμενο τοῦ δράματος ἡ μεταμόρφωση μέσα στὴν ψυχὴ ἑνὸς νέου ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν ἀγωνία τοῦ θανάτου καὶ τὴν παράφορη θέληση γιὰ τὴν ζωὴ ὁδηγεῖ στὴν συνειδητὴ καὶ τελείως θεληματικὴ αὐτοθυσία. Δὲν θέλουμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴν τὴν μεταμόρφωση τὴν περιγράφει, δηλ. τὴν παρακολουθεῖ ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὣς τὸ τέλος μέσα ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους φάσεις της. Ἡ *Ἰφιγένεια στὴν Αὐλίδα* εἶναι μιὰ ἰσχυρὴ πρόοδος πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ νεότερου δράματος, πρόκειται ὅμως γιὰ μιὰν ἀρχή. Ὁ ποιητὴς μᾶς δείχνει τὴν ἀφετηρία καὶ τὸ τέρμα μιᾶς ψυχικῆς κίνησης, καὶ τὰ δυὸ ἀσφαλῶς μὲ μεγάλη διεισδυτικότητα.

Γενικὰ ὁ Ἕλληνας ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὶς μορφὲς τῆς μεγάλης ποίησης, κυρίως ἀπὸ τὶς μορφὲς τῆς τραγωδίας, τὴν σταθερότητα τοῦ χαρακτήρα τους[1]. Ὁ Εὐριπίδης, μὲ αὐτό ποὺ ἔδειξε στὴν *Ἰφιγένεια στὴν Αὐλίδα*, ἔμεινε ἀπομονωμένος, καὶ γι' αὐτὸ δὲν βρῆκε καμιὰν κατανόηση ἀκόμα κι ἀπὸ τὸν πιὸ μεγάλο κριτικὸ τῆς τέχνης του. Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητικὴ* (15. 1454a *τοῦ δὲ ἀνωμάλου* [ἤθους παράδειγμα μὴ ἀναγκαῖον] *ἡ ἐν Αὐλίδι Ἰφιγένεια· οὐδὲν γὰρ ἔοικεν ἡ ἱκετεύουσα τῇ ὑστέρᾳ*) ἔψεξε τὸ ἔργο, γιατὶ ἡ Ἰφιγένεια ποὺ ἀγωνιᾷ μπροστὰ στὸν θάνατο, δὲν μπορεῖ νὰ ἑνωθῆ σὲ μιὰν ἑνιαία μορφὴ μὲ τὴν Ἰφιγένεια τῆς ἡρωικῆς αὐτοθυσίας. Θὰ σημειώσουμε πόσο χαρακτηριστικὴ εἶναι αὐτὴ ἡ κρίση γιὰ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη, δὲν πρόκειται ὅμως νὰ τὴν ἐπαναλάβουμε[2].

Τὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη προσδιορίζεται πολὺ ἀπὸ ἐκείνην τὴν διαπλοκὴ πρωτόγονου αἰσθήματος καὶ ὀρθολογιστικῆς σκέψης, μέσα στὴν ὁποία ἐκφράζεται τόσο ἡ δική του προσωπικότητα ὅσο καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου μιᾶς ἐποχῆς, ποὺ πάνω ἀπὸ τὰ συντρίμια τῆς παράδοσης ἔβλεπε νὰ διεισδύη παντοῦ τὸ καινούργιο. Αὐτὲς τὶς τάσεις στὸ τέλος τοῦ ἔργου τοῦ Εὐριπίδη νομίζουμε ὅτι τὶς συμβολίζουν

1. Σημαντικὰ χωρία γιὰ τὸ αἴτημα τῆς σταθερότητας τοῦ χαρακτήρα στὸν Κικέρωνα, *De off.* 1, 111. 114. 144. Πβλ. Wolf-H. Friedrich, *Nachr. Ak. Gott. Phil. hist. Kl.* 1960/4, 107.

2. Διαφορετικὰ Zurcher (βλ. παρακ.), 184 καὶ H. Funke στὴν ἔρευνα ποὺ ἀναφέρεται παρακ. σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο.

οἱ *Βάκχες*. Τὸ ὑλικὸ τὸ ἔδωσε ἕνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς μύθους μὲ ἀνταγωνιστές, ποὺ μέσα σ' αὐτοὺς καθρεφτίζεται περισσότερο ἡ ἄμυνα τοῦ λογικοῦ ἐναντίον τῆς διονυσιακῆς μέθης, παρὰ ἱστορικὰ περιστατικὰ ἀπὸ τὴν διείσδυση αὐτῆς τῆς λατρείας. Ἐδῶ εἶναι ὁ βασιλιὰς τῆς Θήβας Πενθέας, ποὺ ἀντιστέκεται στὸν θεὸ καὶ τοῦ δίνει ἔτσι τὴν εὐκαιρία ἑνὸς φρικτοῦ θριάμβου. Ὁ Πενθέας ξεσκίζεται ἀπὸ τὶς μαινάδες, ποὺ τὴν ὁμάδα τους τὴν ὁδηγεῖ ἡ ἴδια ἡ μητέρα του ἡ Ἀγαύη μὲ τὶς ἀδελφές της. Ἤδη ὁ Αἰσχύλος εἶχε πραγματευθῆ αὐτὸ τὸ θέμα στὸν *Πενθέα* του.

Σχεδὸν κανενὸς ἄλλου ἔργου τοῦ Εὐριπίδη ἡ ἑρμηνεία δὲν τραβοκοπήθηκε πρὸς τὰ ἐδῶ καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ τόσο ὅσο αὐτουνοῦ. Θέλησαν νὰ δοῦν σ' αὐτὸ κάτι σὰν μιὰν μεταστροφὴ τοῦ ποιητῆ, ποὺ ὁ σκεπτικισμός του τάχα ἀποβουβάθηκε στὸ τέλος τῆς ζωῆς του μπροστὰ στὴν ἰσχυρὴ ἕλξη τοῦ ψυχολυτρωτικοῦ θεοῦ. Ὁ ὀρθολογισμὸς τῆς στροφῆς τοῦ αἰώνα μας, ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμα ἔχει ὀπαδούς, προτίμησε τὸ ἀντίθετο ἄκρο. Γι' αὐτὸν ὁ Πενθέας ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ μὲ τὴν σημαία τοῦ λογικοῦ διεξάγει τὸν ἀγώνα ἐναντίον τοῦ ξεφρενιάσματος καὶ τῆς παράκρουσης, μέχρι ποὺ ἐξοντώνεται. Ὁ Εὐριπίδης ὅμως ἐδῶ ἀκριβῶς θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀγωνισθῆ ἐναντίον μιᾶς παράδοσης ποὺ ἔδειχνε τέτοιους θεούς[1]. Ἡ ἁπλουστευτικὴ ἀπολυτότητα αὐτῶν τῶν δυὸ ἑρμηνειῶν σήμερα ἔχει ἐγκαταλειφθῆ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτὸ τὸ ἔργο βγῆκε ἀπὸ μιὰν γνήσια ἀναμέτρηση τοῦ Εὐριπίδη μὲ τὸ διονυσιακὸ φαινόμενο, ἡ ὁποία δὲν σημαίνει οὔτε μεταστροφὴν οὔτε ὀρθολογιστικὴ διαμαρτυρία. Παρατήρησαν σωστὰ ὅτι στὰ ὀψιμότερα ἔργα τοῦ Εὐριπίδη ἐκφράζεται ἕνα πιὸ αὐξημένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν μυστικισμὸ καὶ τὴν ἔκσταση, συνδυασμένο μὲ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν ἐπίσημο κόσμο τῶν μύθων, ποὺ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὸ ἔπος. Ἐπίσης πρέπει νὰ λογαριάζουμε καὶ τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ ὀργιαστικὲς ξένες λατρεῖες, ὅπως τῆς θρακικῆς Βενδίδας ἢ τοῦ φρυγικοῦ Σαβάζιου, ὅταν αὐτὲς μπῆκαν στὴν Ἀθήνα στὴν διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου· σ' αὐτὰ προστέθηκε στὴν Μακεδονία μιὰ τόσο ἄμεση θέαση τῆς διονυσιακῆς λατρείας, ποὺ τέτοιαν δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὴν προσφέρη καμιὰ ἄλλη ἑλληνικὴ χώρα. Ὁ Εὐριπίδης, ποὺ σὲ ἕνα σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς δημιουργίας του εἶχε κάμει τὶς ἄλογες δυνάμεις τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου βασικὸ δραματικὸ θέμα, δάμασε καὶ τώρα μὲ μεγαλεπήβολον τρόπο, προβάλλοντάς το μέσα στὸ ἔργο τέχνης, τὸ ἄλογο στοιχεῖο, ποὺ τὸ ἔβλεπε σὲ τελείως διαφορετικὲς περιοχές. Ἡ θρησκεία τοῦ Διόνυσου μὲ τὴν αἰνιγματική της πολικότητα δὲν βρῆκε καμιὰν πιὸ ἐντυπωσιακὴ παρουσίαση. Ἐδῶ ἔχουμε τὶς εἰκόνες τῆς βαθιᾶς εἰρήνης, στὴν ὁποία ὁ θεὸς εἰσδέχεται τοὺς ἀνθρώπους. Ὅταν οἱ γυναῖκες τοῦ διονυσιακοῦ θιάσου κοιμοῦνται εἰρηνικὰ μέσα στὸ δάσος, δίνουν τὸ στῆθος τους στὰ νεογέννητα τῶν ἀγριμιῶν, καὶ βγάζουν μὲ τὸν θύρσο δροσιστικὸ πιοτὸ ἀπὸ τὸ ἔδαφος, τότε κάθε ἐχθρικὸς χωρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν φύση ἔχει ξεπεραστῆ, καὶ

1. Στὴν βιβλιογρ. ποὺ ἀναγράφεται ἀπὸ τὸν R. NIHARD, *Mus. Belge* 16, 1912, 91, πρόσθ. τὴν ἐργασία τοῦ DILLER γιὰ τὶς *Βάκχες* (βλ. παρακ.) καὶ LESKY, 199, 1 καὶ 200, 2, καθὼς καὶ τὴν βιβλιογρ. ποὺ ἀναγράφεται παρακ.

πετυχαίνεται ἡ μακαριότητα ἐκείνης τῆς ἕνωσης, γιὰ τὴν ὁποία μίλησε μὲ διθυραμβικὰ λόγια ὁ Nietzsche. Ὅμως οἱ ἴδιες γυναῖκες, κάθε φορὰ ποὺ ταράσσει κάποιος τὴν ἔκστασή τους, ἀπαντοῦν μὲ μαιναδικὴ μανία, μὲ πρωτόγονη δύναμη γκρεμίζουν τοὺς οἰκισμοὺς τῆς κοιλάδας, ξεσχίζουν ζῶα τῶν κοπαδιῶν καὶ κάμνουν τέρατα καὶ σημεῖα στὶς ἄγριες δυνάμεις τῆς φύσης. Σ' αὐτὴν τὴν πολικότητα εἰρήνης καὶ ἀναταραχῆς, γελαστῆς χάρης καὶ δαιμονικῆς ἐκμηδένισης εἶδε προπάντων ὁ Εὐριπίδης τὸ διονυσιακὸ στοιχεῖο σὰν καθρέφτη τῆς φύσης, καὶ μάλιστα σὰν καθρέφτη τῆς ζωῆς. Στὶς δυὸ ἀγγελικὲς ρήσεις τοῦ δράματος, ποὺ ἀποτελοῦν τὶς τελειότερες προσφορές του σ' αὐτὸ τὸ εἶδος, μᾶς δείχνει τὴν τόσο ἀντιθετικὴν εἰκόνα, ποὺ παρ' ὅλες τὶς ἀντιφάσεις της εἶναι συναρπαστική. Ἡ πρώτη διήγηση γιὰ τὰ φερσίματα τῶν βακχῶν (677) βάζει μπροστὰ στὸν Πενθέα τὴν πραγματικότητα τοῦ διονυσιασμοῦ, ἡ δεύτερη διηγεῖται τὴν καταστροφή (1043). Πῶς οἱ γυναῖκες, οἰστρηλατημένες ἀπὸ τὸν θεό, βλέπουν τὸν Πενθέα ποὺ κρυφακούει ἀπὸ τὴν κορυφὴ ἑνὸς ἔλατου, πῶς ξεριζώνουν σύρριζο τὸ δέντρο, πέφτουν μὲ λύσσα ἐπάνω στὸν ἄτυχο, καὶ πῶς ἡ ἴδια ἡ μάνα του, θριαμβολογώντας γιὰ τὴν λεία της, τοῦ ἀνασπᾶ τὸ χέρι μαζὶ μὲ τὸν ὦμο ἀπὸ τὸ σῶμα.

Ὁ ἀντίδικος τοῦ θεοῦ, ὁ Πενθέας, ὁ βασιλιὰς τῶν Θηβῶν, ἐνσαρκώνει τοὺς ἀνθρώπους ποὺ κρατιοῦνται στὸ πιὸ κοντινό, τὸ χειροπιαστό, τὸ ἄμεσα νοητό, καὶ ἀντιτάσσουν πεισματάρικην ἀντίσταση στὸ ξύπνημα τοῦ ἄλογου στοιχείου. Σὲ μιὰν σκηνή, ποὺ σπρώχνεται ὡς τὰ σύνορα τοῦ τερατικοῦ, συναντᾶ τὸν μάντη Τειρεσία καὶ τὸν παππού του τὸν Κάδμο, ποὺ προσκυνοῦν τὸν νέο θεὸ σὰν πρόθυμοι ὑπηρέτες. Βλέποντας τὴν ἐμφάνισή τους καὶ ἀκούοντας τὶς συμβουλές τους ὅλο καὶ σκληραίνει τὴν ἀντίστασή του. Ὅπως ἀναγγέλλει ὁ ἴδιος ὁ θεὸς στὸν πρόλογο, ἦρθε μὲ ἀνθρώπινη μορφὴ στὴν Θήβα, ὅπου οἱ ἀδελφὲς τῆς μητέρας του Σεμέλης, καὶ μαζὶ μὲ αὐτὲς ἡ Ἀγαύη, ἡ μάνα τοῦ Πενθέα, ἀμφισβητοῦν τὴν θεϊκότητά του. Θὰ τὶς τιμωρήση καὶ θὰ κερδίση τὴν πόλη γιὰ τὴν λατρεία του. Στὴν ἀνθρώπινη μορφή του ἀφήνει τοὺς ὑπηρέτες τοῦ Πενθέα νὰ τὸν αἰχμαλωτίσουν καὶ νὰ τὸν ὁδηγήσουν μπροστὰ στὸν βασιλιά. Στὴν ἀνάκριση, χάρη στὸν διπλό του ρόλο εἶναι ὁ λογικός, καὶ χωρὶς κόπον ξεφεύγει ἀπὸ τὰ δεσμὰ ποὺ τοῦ ἐπέβαλε ὁ Πενθέας. Τὴν σκηνὴ τῆς ἀπελευθέρωσης τὴν ἀκολουθεῖ ἐκείνη ἡ ἀγγελικὴ ρήση γιὰ τὰ φερσίματα τῶν ἔνθεων γυναικῶν, ποὺ αὐξάνει ἀκόμα πιὸ πολὺ τὴν ὀργὴ τοῦ βασιλιᾶ, συγχρόνως ὅμως ἐρεθίζει τὴν περιέργειά του. Εἶναι ἕνα κομμάτι τραγικῆς εἰρωνείας, διαφορετικῆς ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ἔπλασε ὁ Σοφοκλής, ὅταν ὁ ἀγωνιστὴς ἐναντίον τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀπάτης πέφτει ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ κινήματα τοῦ ἄλογου στοιχείου, ποὺ ὁ θεὸς ξέρει νὰ τοῦ ξυπνήση μέσα στὴν ψυχή. Ἡ ζέση του νὰ παρατηρήση τὸ ἀπόκρυφο, ζευγαρωμένη μὲ περιέργεια, τὸν σπρώχνει, μισοσαστισμένον καὶ παράξενα ἐκστατικό, νὰ παρακολουθήση τὸν θεό, ποὺ τὸν ὁδηγεῖ στὸ δάσος. Ἐκεῖ ὁ Διόνυσος τὸν βάζει στὴν κορυφὴ ἑνὸς ἔλατου καὶ τὸν ἀφήνει νὰ γίνη θυσία τῶν μαινάδων.

Ἡ σκηνὴ στὴν ὁποία ἡ Ἀγαύη φέρνει ἐπάνω στὸν θύρσο τὸ κεφάλι τοῦ σκο-

τωμένου της γιοῦ καὶ θριαμβολογεῖ γιὰ τὴν λεία της εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ τολμηρὲς ποὺ ἔγραψε ποτὲ ἕνας ἕλληνας δραματουργός. Μὲ ψυχολογικὴ μαστοριὰ διαπλάθεται τὸ ἀργό της ξύπνημα πρὸς τὴν φοβερὴ πραγματικότητα. Τὸ τελικὸ μέρος σώθηκε λειψό. Ξανά, ὅπως καὶ στὴν εἰσαγωγή, ἐμφανίζεται ὁ Διόνυσος σὰν θεός, διώχνει τὴν Ἀγαύη καὶ τὶς ἀδελφές της στὴν ἐξορία, ἐπιφυλάσσει ὅμως στὸν Κάδμο τὴν παρήγορη ὑπόσχεση ὅτι μαζὶ μὲ τὴν γυναίκα του, τὴν Ἁρμονία, ὕστερα ἀπὸ πολλὰ βάσανα θὰ κατοικήσῃ στὴν χώρα τῶν Μακάρων.

Ἀκόμα μιὰν φορά, στὸ σημεῖο ποὺ τελειώνει γιὰ μᾶς ἡ ἑλληνικὴ τραγωδία, ζοῦμε τὸ τρομακτικὸ θαῦμα τῆς διονυσιακῆς μεταμόρφωσης, τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὶς ἀρχές της. Ἂν σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ὀψιμότερα ἔργα τοῦ Εὐριπίδη ἀμφιβάλλαμε ἂν αὐτὸ τὸ θαῦμα συμβιβαζόταν μὲ τὴν δική μας ἀντίληψη τῆς τραγικότητας, ἐδῶ βλέπουμε ὅτι ἡ τραγικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο ποὺ θέλει νὰ βαδίσῃ σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τοῦ λογικοῦ, καὶ στὸν κόσμο τοῦ ἄλογου στοιχείου ἔχει διαπλασθῆ μὲ ἐξαιρετικὴ σκληρότητα.

Στὴν μεγάλη ἐσωτερικὴ δύναμη ποὺ γεμίζει αὐτὸ τὸ ἔργο, ἀντιστοιχεῖ μιὰ συνοχὴ τῆς μορφῆς του, ποὺ στὸν Εὐριπίδη ἔχει λίγα παρόμοια. Πολὺ πιὸ στενὰ ἀπὸ ἀλλοῦ εἶναι ἐδῶ δεμένος μὲ τὴν δράση ὁ χορὸς ἀπὸ Λυδὲς βάκχες, ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν θεὸ στὴν νικηφόρα πορεία του. Τὰ μεγάλα χορικὰ περιορίζουν τὸ τραγούδι τῶν ἠθοποιῶν, οἱ στιχομυθίες εἶναι πολυάριθμες καὶ στέρεα χτισμένες.

Πολὺν καιρὸ ὁ *Κύκλωπας* τοῦ Εὐριπίδη ἦταν τὸ μοναδικὸ ἔργο ποὺ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ἔχουμε μιὰν ἀντίληψη ἑνὸς σατυρικοῦ δράματος. Ἀπὸ τότε ποὺ ἔχουμε μεγάλα τμήματα τῶν *Ἰχνευτῶν* τοῦ Σοφοκλῆ καὶ ὁπωσδήποτε μιὰν καλὰ νοητὴ σκηνὴ ἀπὸ τοὺς *Δικτυουλκοὺς* τοῦ Αἰσχύλου, ξέρουμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἀντίληψη ἦταν πολὺ μονόπλευρη. Ἡ ἀνάλαφρη καλοκεφιά, ἡ δροσοβόλα φρεσκάδα παραμυθιοῦ αὐτῶν τῶν ποιητικῶν ἔργων δὲν ἔπεφταν στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης τοῦ Εὐριπίδη. Ἤδη γιὰ τὴν *Ἄλκηστη* παρατηρήσαμε ὅτι ἀσφαλῶς αὐτὴ δὲν ἦταν ἡ μόνη περίπτωση ποὺ μιὰ τετραλογία ἔκλεινε μὲ ἕνα δράμα ποὺ εἶχε καλὴν ἔκβαση, ἀντὶ νὰ τελειώνῃ μὲ ἕνα σατυρικό.

Μὲ αὐτὰ ποὺ εἴπαμε δὲν σημαίνει ὅτι ἀρνιόμαστε ὅτι ὁ *Κύκλωπας* ἔχει ζαβολιά, αὐτὴ ὅμως, διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὰ ἔργα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τώρα ἔχουμε κάτι λίγα, εἶναι ἐπηρεασμένη ἰσχυρότερα ἀπὸ τὴν διανόηση.

Ἡ περιπέτεια τοῦ Ὀδυσσέα στοὺς Κύκλωπες, ποὺ τὴν πραγματεύθηκε κάπου κάπου καὶ ἡ κωμωδία, ἀναγκαστικὰ θὰ παρουσιαζόταν στὴν σκηνὴ διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἐπικὴ διήγηση. Ἡ δράση δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ παιχθῆ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηλαίου—αὐτὸ τὸ ἔβλεπαν μᾶλλον στὸ βάθος—καὶ ὅπως ἀποδείχθηκε εὔστοχα[1], στὴν τελικὴ σκηνὴ θὰ φαντασθοῦμε ὅτι αὐτό, σὰν τὴν σπηλιὰ τοῦ *Φιλοκτήτη* στὸν Σοφοκλή, εἶχε μιὰν δεύτερη πισινὴ ἔξοδο. Μαζὶ μὲ τὴν σκηνὴ ἄλ-

---

1. A. Dale, ‹Seen and Unseen on the Greek Stage›, *Wien. Stud.* 69, 1956, 105· βλ. ἀκόμα P. D. Arnott, *An Introduction to the Greek Theatre*. Λονδ. 1959, 130.

λαξε καὶ τὸ νόημα τῆς τύφλωσης: ἂν στὸν Ὅμηρο ἡ τύφλωση ὁδηγεῖ στὴν σωτηρία τῶν ἔγκλειστων, τώρα αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ἐκδίκηση τοῦ Ὀδυσσέα γιὰ τὴν θανάτωση τῶν συντρόφων του. Πρέπει νὰ μὴν ἦταν πάντα εὔκολο στοὺς ποιητὲς τῶν σατυρικῶν δραμάτων νὰ συσχετίσουν τὸν χορὸ τῶν ἀδιάντροπων δαιμόνων τοῦ δάσους μὲ τὸ θέμα τοῦ μύθου ποὺ διάλεξαν. Μιὰ εὔκολη λύση, ποὺ τὴν χρησιμοποίησε ὁ Εὐριπίδης ἐδῶ καὶ πιθανῶς καὶ στὸν *Βούσιριν*, τὸν *Σκ(ε)ίρωνα*, καὶ τὸν *Συλέα*, ἦταν νὰ κάμη τοὺς Σατύρους δούλους ἑνὸς τέρατος. Αὐτὸ τοῦ ἔδινε ἐπίσης τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκμεταλλευθῆ κωμικὰ τὴν δειλία καὶ πονηριά τους. Ἔτσι καὶ στὸν *Κύκλωπα*, ὁ Σιληνός, ὁ πατέρας καὶ ἀρχηγός τους, εἶναι ἡ ἀστεία μορφή. Παριστάνει τὸν οἰνοχόο τοῦ Κύκλωπα καὶ γίνεται μάλιστα ἀπίθανος στόχος τῶν ἐρωτικῶν διαθέσεων τοῦ μεθυσμένου. Ἰσχυροὺς τόνους ἔβαλε ὁ Εὐριπίδης στὴν μορφὴ τοῦ Κύκλωπα, γνήσια εὐριπίδειους τόνους. Αὐτὸς ὁ γίγαντας εἶναι περιφρονητὴς τῶν νόμων ἀπὸ λόγους ἀρχῆς, θυσιάζει μόνο στὸν ἑαυτό του καὶ στὴν κοιλιά του, χωρὶς νὰ νοιάζεται γιὰ ἔθιμα καὶ θεσμούς. Ἔτσι παρουσιάζεται σὰν ἀδιάλλακτος ὀπαδὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ δίνει, σύμφωνα μὲ τὴν πρόθεση τοῦ ποιητῆ, μιὰν ἐντυπωσιακὴ ἀπεικόνιση τῶν διδασκαλιῶν ποὺ τότε ἔβρισκαν ὑπερασπιστὲς ἀνάμεσα στοὺς πιὸ ριζοσπαστικοὺς ὀπαδοὺς τῆς σοφιστικῆς.

Γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ ἔργου δὲν ἔχουμε κανένα σίγουρο στήριγμα, γιατὶ ξέρουμε πολὺ λίγα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σατυρικοῦ δράματος, ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ ἐντάξουμε μὲ σιγουριὰ ὁρισμένα φαινόμενα. Αὐτὸ ποὺ παρατηρήσαμε γιὰ τὴν σκιαγραφία τοῦ Κύκλωπα μαζὶ μὲ τὴν ἄνετη διάπλαση τοῦ διαλόγου μὲ τρία πρόσωπα, συνιστᾶ μᾶλλον τὴν τοποθέτηση στὴν ὀψιμότερη δημιουργικὴ περίοδο τοῦ ποιητῆ.

Ἂν ἀποφεύγουμε τὴν ἀπόπειρα ἑνὸς χαρακτηρισμοῦ ποὺ νὰ περιλαμβάνη στὸ σύνολό του τὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη, αὐτὸ ὀφείλεται στὶς ἀντινομίες τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου. Ἑπομένως ἡ μόνη συγκεφαλαίωση θὰ εἶναι νὰ μιλήσουμε γι' αὐτές. Λίγα λόγια γιὰ τὰ προβλήματα τῆς μορφῆς μποροῦν νὰ προταχθοῦν.

Ἀπὸ καιρὸν παρατήρησαν ὅτι μερικὰ μέρη ποὺ ὑπάρχουν καὶ στὴν παλιότερη τραγωδία, στὸν Εὐριπίδη προβάλλουν ἐντονότερα καὶ τείνουν πρὸς κάποιαν αὐτοτέλεια. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὰ δράματα αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ διαλύονται στὰ συνθετικά τους μέρη· γι' αὐτὸ τελευταῖα ἀπέναντι σὲ τέτοιες παρατηρήσεις προσπάθησαν πολὺ δικαιολογημένα νὰ ρίξουν τὸ σωστὸ φῶς στὴν δομικὴ τέχνη τοῦ Εὐριπίδη[1]. Στὴν πραγματικότητα τὰ ἐπιμέρους τμήματα ἀνήκουν σὲ ἕνα ζωντανὸ σῶμα, πράγμα ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἀποκλείει τὸ ὅτι σὰν μέρη τοῦ συνόλου διαγράφονται ἔντονα καὶ ὑπακούουν σὲ δικούς τους μορφολογικοὺς νόμους.

Ὁ κατατοπιστικὸς πρόλογος μὲ ἕναν μόνο ὁμιλητὴ εἰσάγει τὰ δράματα τοῦ Εὐριπίδη μὲ τυπικὸν τρόπο[2]. Τὴν ἀναζήτηση ἄλλων δρόμων στὴν τελευταία πε-

1. Προπάντων Ludwig, *Sapheneia* (βλ. παραχ).

2 M Imhof, *Bemerkungen zu den Prologen der soph. u. euripid. Tragodien*. Διδ. διατρ Βέρνη. Winterthur 1957

ρίοδο τῆς δημιουργίας του τὴν παρατηρήσαμε στὴν *'Ιφιγ. στὴν Αὐλ.* Δὲν εἶναι παντοῦ δουλειὰ τοῦ προλόγου νὰ προκαταλάβη τὴν ἐξέλιξη τῆς δράσης, γιὰ νὰ ἐπιτρέψη μὲ τὸν παραμερισμὸ τῆς θεματικῆς ἔντασης μιὰν καθαρότερη ἀπόλαυση τοῦ ἔργου τῆς τέχνης, ὅπως νόμιζε ὁ Lessing στὴν *Hamburgische Dramaturgie.* Μόνο θεϊκοὶ πρόλογοι μποροῦν νὰ προσφέρουν κάτι τέτοιο, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ἀφήνουν μετέωρα ἀρκετὰ σημεῖα ἔντασης. Ὁ πρόλογος τοῦ Εὐριπίδη χρησιμεύει περισσότερο γιὰ νὰ κατατοπίζη στὴν προϊστορία τῆς δράσης, ἐνῶ παράλληλα οἱ νεωτερισμοὶ τοῦ ποιητῆ στὸ θέμα βρίσκουν ἄνετα τὴν θέση τους κοντὰ στὴν παράδοση. Πρωτύτερα (σ. 333) ἀναπτύξαμε τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἐπεξηγηματικὸ προοίμιο ἀνήκει στὶς πιὸ πρώιμες μορφὲς ἐμφάνισης τοῦ ἀπαγγελτοῦ στίχου. Ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε ὁ πρόλογος τοῦ Εὐριπίδη ἀποτελεῖ ἀρχαϊσμόν. Ἐπειδὴ ὁ πρόλογος αὐτὸς τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς ἔχει ὕφος λιτῆς ἀφήγησης, ὁ ποιητὴς ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἀνυψώση ἀποτελεσματικὰ τὶς ἀκόλουθες σκηνές.

Ἰδιαίτερα ἔντονην αὐτονομία δείχνει ἡ λογομαχία *(ἀγών)*[1]. Αὐτὸ ἔχει παραβλεφθῆ συχνά, κι ἔτσι ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἀγώνα θέλησαν νὰ συμπεράνουν τὴν ἑρμηνεία τοῦ ἔργου, ὅπως ἔγινε μὲ τὴν *Ἄλκηστη.* Στὰ μέρη αὐτὰ ζωντανεύεται βέβαια ἡ ἑλληνικὴ ἀγωνιστικὴ διάθεση, ἀλλὰ καὶ ἡ παθιασμένη χαρὰ τῶν Ἀθηναίων στὶς διαδικασίες τῶν δικαστηρίων ἐγγραφόταν γενναιόδωρα στὸ ἐνεργητικό τους. Ἐκεῖ κάθε ὅπλο εἶναι ἀρκετὰ καλό, καὶ ὁ μύθος ἀκόμα χρησιμοποιεῖται μὲ ἕναν τρόπο ποὺ ἀποτελεῖ μιὰν ἀκόμα μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπονόμευσή του. Ἡ τυπικὴ δομὴ τῶν σκηνῶν τοῦ ἀγώνα διατηρεῖται αὐστηρὰ καὶ στηρίζεται στὴν ἐναλλαγὴ στιχομυθιῶν—αὐτῶν τῶν γλωσσικῶν ξιφομαχιῶν—καὶ μακρόσυρτων ἀγορεύσεων.

Τέτοιες «ρήσεις» μὲ ἐπιβλητικὴν ἔκταση βρίσκονται συχνὰ ἐπίσης καὶ σὲ ἄλλες θέσεις στὶς τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη. Σ' αὐτὲς προπάντων δημιουργεῖται ἐπιτακτικὸ τὸ πρόβλημα, πόση εἶναι ἡ ἐξάρτηση τοῦ Εὐριπίδη ἀπὸ τὴν ρητορικὴ τῆς ἐποχῆς του[2]. Πολὺν καιρὸ ὑπερτίμησαν τὴν ἐπίδρασή της, σήμερα ὅμως ἐλευθερώθηκαν ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ Εὐριπίδης ἦταν ἕνας ποιητὴς ποὺ δούλευε σύμφωνα μὲ ρητορικοὺς κανόνες. Ἀσφαλῶς ἔχοντας κανεὶς ὑπόψη του τὴν καλομελετημένη καὶ συχνὰ καθαρὰ σημαδεμένην δομὴ μερικῶν λόγων δὲν θὰ μπορέση νὰ ἀρνηθῆ ὅτι οἱ προσπάθειες τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς τέχνης τοῦ λόγου ἐπηρέασαν καὶ τὸν Εὐριπίδη.

Οἱ ἀγγελικὲς ρήσεις, σὰν ἄριστα ἐπικὰ ἐπιτεύγματα, ἀποτελοῦν ξεχωριστὰ στολίδια τῆς τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδη—ἐνσυνείδητα πλασμένα ἀπὸ τὸν ποιητὴ σὰν τέτοια—,κι αὐτὸ ἔγινε φανερὸ ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν ἐπιμέρους ἔργων.

Τυπικὰ χαρακτηριστικὰ δείχνει ἡ διάπλαση τοῦ τέλους, μὲ τὴν συχνὴ χρησιμοποίηση τοῦ ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ[3]. Αὐτὸς δὲν χρειάζεται πάντα γιὰ νὰ κόβη τὸν γόρ-

1. J. DUCHEMIN, *L'ΑΓΩΝ dans la trag. gr.* Παρίσι 1945.
2. F. TIETZE, *Die eur. Reden und ihre Bedeutung.* Διδ. διατρ. Breslau 1933.
3. Ἡ ἐργασία τοῦ SPIRA, ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξη στενὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν

διο δεσμό, ὅταν μπορῇ νὰ εἶναι ἐπίσης ἕνα βολικὸ μέσο γιὰ νὰ βάζῃ στὸ τέλος τὰ πράγματα γρήγορα σὲ τάξη. Κάπου κάπου, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς *Ἰφιγ. στοὺς Ταύρ.*, στὴν δράση ποὺ προχωρεῖ πρὸς ἕνα ὁμαλὸ τέλος, παρεμβάλλεται ἐπίτηδες μιὰ ἐπιβράδυνση, γιὰ νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ. Σὲ μιὰν τέτοια περίπτωση γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ πιὸ σημαντική του λειτουργία βρίσκεται τὴν καθιέρωση μιᾶς λατρείας, στὴν ὁποία καταλήγει τὸ γεγονός. Ὁ Εὐριπίδης τονίζει ἔτσι στὸ τέλος τοῦ ἔργου τὴν ἐπάνοδο στὴν λατρευτικὴ παράδοση. Ἔχουμε λόγους νὰ δεχτοῦμε ὅτι καὶ τριλογίες τοῦ Αἰσχύλου ὄχι σπάνια τελείωναν μὲ ἕνα λατρευτικὸ «αἴτιο» καὶ μποροῦμε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ τραβήξουμε τὴν γραμμὴ ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη πρὸς τὸν ἀρχαιότερο ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγάλους, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις[1]. Ἂς θυμηθοῦμε πόσο καὶ οἱ δυὸ τραγικοὶ ποὺ ἀναφέραμε παραμελοῦν τὴν χρησιμοποίηση ἰδιαίτερων σκηνικῶν ἐντυπώσεων, πράγμα ποὺ τοὺς φέρνει σὲ φανερὴν ἀντίθεση πρὸς τὸν Σοφοκλῆ.

Τὸ χορικὸ τοῦ Εὐριπίδη δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ χαρακτηρισθῇ παραγέμισμα ἄσχετο πρὸς τὴν δράση. Ἀκριβῶς οἱ ὄψιμες *Βάκχες* δείχνουν μιὰν ἀσυνήθιστα στενὴ σύνδεση τοῦ χοροῦ μὲ τὰ γεγονότα τῆς σκηνῆς. Ἀλλὰ ἡ ποίηση τοῦ Εὐριπίδη εἶναι καὶ σ' αὐτὸ ἄνιση, καὶ ὑπάρχει μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ τραγούδια ποὺ εἶναι αὐτόνομα, σὰν λυρικὲς παραλογές. Ὁ Walther Kranz τὰ ὀνόμασε διθυραμβικὰ στάσιμα[2]. Ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα τραγούδι ἀπὸ τὴν *Ἑκάβη*, ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα προαποτύπωμα, αὐτὰ ἀνήκουν στὴν ὀψιμότερη περίοδο τοῦ Εὐριπίδη, στὴν ὁποία τὸ χορικὸ ἄσμα καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις δοκίμαζε βαθιὲς ἀλλαγές. Αὐτὸ τὸ *καινούργιο τραγούδι* δείχνει γλωσσικὰ ἕναν φόρτο καὶ «ὄγκον», ποὺ κάποτε βρίσκονται σὲ κάποιαν παράξενη ἀσυμφωνία μὲ τὸ περιεχόμενο. Ὁ Ἀριστοφάνης παρώδησε τσουχτερὰ αὐτὸ τὸ εἶδος στὶς *Θεσμοφοριάζουσες* (49) καὶ στοὺς *Βατράχους* (1309). Μερικὰ κείμενα τοῦ Εὐριπίδη ἐπιτρέπουν νὰ καταλάβουμε ὅτι ποῦ καὶ ποῦ ἔχουν σημασία περισσότερο σὰν ὑπόστρωμα μόνο γιὰ τὴν μουσική. Ξέρουμε ὅτι ἡ μουσικὴ τοῦ νέου, τοῦ νεοαττικοῦ διθύραμβου[3], παραφορτωμένη, ἀνήσυχη, ποὺ ἤθελε νὰ δημιουργήσῃ στριγγὲς ἐντυπώσεις, ἦταν ἐκείνη ποὺ ἐπηρέαζε ἐδῶ δυνατὰ τὸν Εὐριπίδη. Ἀνάμεσα στοὺς τραγικοὺς ὁ Ἀγάθωνας κυρίως τῆς εἶχε παραδοθῆ· ἰσχυρὲς ἐπιδράσεις προῆλθαν ἀπὸ τὸν Τιμόθεο, ποὺ ἡ παράδοση τὸν κάμνει φίλον τοῦ Εὐριπίδη.

Σὲ ὅμοιες τάσεις ὑπάκουε καὶ ἡ ἄρια τῶν ἠθοποιῶν, ποὺ στὸν Εὐριπίδη ἀναπτύσσεται ἔντονα σὲ βάρος τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη, ποὺ τὴν παρατηροῦμε ἐπίσης καὶ στὸν Σοφοκλῆ γέρον, δὲν προχωρεῖ φυσικὰ σὲ εὐθεία γραμμή, καὶ παρεμποδίζεται κατὰ κάποιον τρόπο στὴν ὄψιμη ἐποχὴ ἀπὸ τὸ *καινούργιο*

ἀπὸ μηχανῆς θεὸ καὶ τὴν συγκρότηση τῶν δραμάτων, ἀναφέρθηκε στὴν σ. 545 σημ. 1.

1. O. Krausse, *De Eur. Aeschyli instauratore.* Διδ. διατρ. Ἰένα 1905.

2. *Ἑκ.* 905. *Τρω.* 511. *Ἠλ.* 432. 699. *Ἑλ.* 1301. *Ἰφ. Ταύρ.* 1234. *Φοίν.* 638. 1019. *Ἰφ. Αὐλ.* 164. 751. 1036. Kranz, *Stasimon.* Βερολ. 1933, 254.

3. H. Schonewolf, *Der jungattische Dithyrambos.* Διδ. διατρ. Gießen 1938.

τραγούδι τοῦ χοροῦ[1], ἕνα ἔργο ὅμως σὰν τὸν *Ὀρέστη* ἔχει πιὰ μόνο δυὸ στροφικὰ χορικὰ ἄσματα νὰ ἀντιπαραθέση ἀπέναντι στὶς μεγάλες του μονωδίες.

Ἀνήκει στὶς ἀντινομίες τοῦ ἔργου τοῦ Εὐριπίδη ὅτι, ἀπέναντι στὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη ὑπερφόρτωση τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τοῦ χορικοῦ λυρισμοῦ, βρίσκεται στὸν διάλογο ἕνας πολὺ ἁπλός, καθαρός, ἐκφραστικὸς τρόπος, ποὺ γειτονεύει κάπως μὲ τὴν γλώσσα τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας. Βρίσκεται σὲ ἴσην ἀντίθεση καὶ πρὸς τὸν αἰσχύλειο «ὄγκον» καὶ πρὸς τὸ ὑψηλὸ περιεχόμενο τοῦ Σοφοκλῆ, ποὺ εἶναι συνδυασμένο μὲ μεγάλη πλαστικὴ ἱκανότητα.

Συναντοῦμε ξανὰ μιὰν ἀπὸ τὶς ἀντιφατικότητες τοῦ ἔργου τοῦ Εὐριπίδη, ὅταν κοντὰ στοὺς νεωτερισμούς, ποὺ ἐμφανίζονται ἰδιαίτερα στὰ χορικά, διαπιστώνουμε ἀρχαϊστικὲς τάσεις. Ἐδῶ ἀνήκει ἡ αὔξηση τῶν τροχαϊκῶν μερῶν στὰ ὀψιμότερα ἔργα, τὸ ξαναγύρισμα δηλ. σ' ἕνα μέτρο τοῦ δράματος ποὺ τὸ ἔνιωθαν σὰν ἰδιαίτερα ἀρχαῖο[2].

Ἀναλύοντας τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου τοῦ Εὐριπίδη βλέπουμε ὅλο καὶ πιὸ καθαρὰ ὅτι αὐτὸ εἶναι γεμάτο ἀπὸ ἀντίρροπες δυνάμεις. Στὸν ἴδιο βαθμὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενό του, καὶ ἀκριβῶς ἐδῶ ἀποτυχαίνει κάθε ἀπόπειρα νὰ συλλάβουμε αὐτὸν τὸν ποιητὴ μὲ ἕναν γενικὸ χαρακτηρισμό. Δὲν εἶναι ἁπλῶς ὁ φιλόσοφος τῆς σκηνῆς ἢ μάλιστα ὁ προπαγανδιστὴς τοῦ διαφωτισμοῦ. Ἀσφαλῶς ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ὑπόστασής του ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα. Ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ ποιητὴς δὲν ἰσορρόπησαν πάντα τόσο καλά, ὅσο στὸ ἐγκώμιο ποὺ ψάλλει ὁ χορὸς τῆς *Μήδειας* (824) γιὰ τὴν Ἀθήνα τοῦ Περικλῆ[3]. Πρέπει νὰ συγκρίνη κανεὶς τὸ τραγούδι τοῦ Σοφοκλῆ γιὰ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του (*Οἰδ. Κολ.* 668), γιὰ νὰ καταλάβη μὲ πόσο πιὸ ἔντονη πνευματικότητα πλάσθηκαν οἱ στίχοι τοῦ Εὐριπίδη. Καὶ οἱ μυθικὲς μορφὲς καὶ οἱ δυνάμεις ποὺ ὑψώθηκαν σὲ θεϊκές, οἱ Μοῦσες καὶ ἡ Ἁρμονία, οἱ Ἔρωτες κι ἡ Σοφία βρίσκονται σ' αὐτὴν τὴν περιοχή. Ἀκοῦμε τὸν ποιητή, ποὺ ἡ ὑπερτίμηση τοῦ ἀθλητισμοῦ τὸν ἔκαμνε νὰ ἀγανακτῆ[4]. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου οἱ στίχοι του ὑμνοῦν τὴν φωτεινότητα τοῦ πνεύματος καὶ τὸ ἐλαφρὸ βάδισμα τῶν ἀνθρώπων μέσα στὴν καθαρότητα τοῦ ἀττικοῦ ἀέρα, ἀναγνωρίζουμε μέσα ἀπὸ τὴν ποιητικὴ λάμψη τῶν λέξεων τὶς θεωρίες τῶν φυσικῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς του. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δένονται μέσα στὸ τραγούδι σὲ ὁλοκληρωμένην ἑνότητα. Δὲν συμβαίνει ὅμως πάντα τὸ ἴδιο, καὶ κάπου κάπου ὁ Εὐριπίδης ἐκθέτει τὶς σκέψεις του μὲ ἕναν τρόπο ποὺ ἀνατινάζει τὰ

---

1. Kranz, ἔ.ά. 229.

2. W. Krieg, ‹Der trochaische Tetrameter bei Eur.›, *Phil.* 91, 1936, 42. M. Imhof, ‹Tetrameterszenen in der Tragödie›, *Mus. Helv.* 13, 1956, 125.

3. Γιὰ τὸ θέμα H. R. Butts, *The Glorification of Athens in Greek Drama. Iowa Stud. in Class. Phil.* 11, 1947.

4. Ὅτι ἔτσι βρισκόταν στὴν συνέχεια τοῦ Ξενοφάνη (βλ. σ. 307) τὸ πρόσεξαν ἤδη στὴν ἀρχαιότητα (Ἀθήν. 10, 413 f.) Ἄλλα χωρία στοῦ H. D, Kemper, *Rat und Tat*, Διδ. διατρ. Βόννη 1960, 107, 88.

πλαίσια τῶν ἔργων, δὲν εἶναι ὅμως γι' αὐτὸ καθόλου λιγότερο ἕνας ἀπὸ τοὺς δραματουργοὺς τοὺς πιὸ μεγάλους καὶ μὲ τὴν πιὸ σίγουρη ἐπίδραση, ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἔγραψαν γιὰ τὸ θέατρο. Ἡ τάση διάφορων νεότερων ἐργασιῶν[1], νὰ ἀποκαταστήσουν τὰ δικαιώματα τοῦ ποιητῆ ἀπέναντι στὸν φιλόσοφο, εἶναι ὑγιερὴ καὶ σωστή. Ὁ Εὐριπίδης ἐπίσης δὲν εἶναι μισογύνης, ὅπως τὸν παρουσίασε ἡ κωμωδία μπροστὰ στὸ δικαστήριο τῶν γυναικῶν στὴν γιορτὴ τῶν Θεσμοφορίων. Ἀπέναντι στὶς δαιμονικὲς γυναίκες ποὺ φέρνουν συμφορά, στέκουν οἱ μεγάλες γυναικεῖες μορφές, μὲ τὶς ὁποῖες ἐσύνδεσε μὲ ἰδιαίτερην εὐχαρίστηση τὸ θέμα τῆς αὐτοθυσίας. Ἐλάχιστα θὰ ταίριαζε στὸν ποιητὴ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀρνητῆ τῶν θεῶν. Εἴδαμε στὸν *Ἡρακλῆ* καὶ στὴν *Ἠλέκτρα* πῶς ἡ ἀμφιβολία του πρὸς τὴν παράδοση κάποτε ἀνεβαίνει σὲ ἔντονη ἐπίκριση καὶ ἄρνηση, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμα δὲν μποροῦσε νὰ βρῆ θεϊκὴν οὐσία στοὺς ἥρωες τοῦ ἐπίσημου μύθου, ὡστόσο δὲν ἔπαψε ποτὲ γι' αὐτὸ νὰ ζητᾶ νὰ βρῆ τὶς ἐκδηλώσεις της σ' αὐτὸν τὸν κόσμο. Καὶ οἱ *Βάκχες* ἐπίσης δὲν φανερώνουν καμιὰν χαλάρωση αὐτῆς τῆς πάλης. Ἀσφαλῶς ἀκοῦμε ἐδῶ παράξενα λόγια γιὰ τὴν σοφία τῆς σωφροσύνης. Ὅ,τι λέει ὁ Τειρεσίας (200) καὶ ὅ,τι ὁ ἀγγελιαφόρος (1150) μποροῦμε νὰ τὰ ἐξηγήσουμε ὅτι βγαίνουν ἀπὸ τὸν ρόλο τους, ἐνῶ αὐτὸ ποὺ τραγουδᾶ ὁ χορὸς (386) ἠχεῖ πολὺ πιὸ προσωπικό: ἡ ζωὴ τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς σοφῆς φρόνησης στεριώνει τὰ σπίτια· ὁ δρόμος μας εἶναι σύντομος, περιττὸ τὸ κυνήγι μεγάλων πραγμάτων, *τὸ σοφὸν δ' οὐ σοφία*[2]. Διαψεύδει μήπως ἐδῶ ὁ ποιητὴς τὴν ἴδια του τὴν ζωή, ποὺ στὴν *Μήδειά* του ὕμνησε τὴν Ἀθήνα, γιατὶ ἐκεῖ ἑνώνονταν οἱ θεοὶ τῆς ἀγάπης μὲ τὴν σοφία; Θὰ ἦταν χονδροκομμένη παρανόηση νὰ ἑρμηνεύσουμε ἔτσι τὸ χωρίο, εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ τοῦ ἀμφισβητήσουμε τὸ προσωπικό του περιεχόμενο. Μποροῦμε νὰ νομίζουμε ὅτι οἱ στίχοι αὐτοὶ μᾶς κάμνουν μάρτυρες ἑνὸς συναρπαστικοῦ θεάματος. Στὸ τέλος μιᾶς ζωῆς γεμάτης ἀπὸ πνευματικὴν πάλη καὶ ἀπὸ τὸ βάσανο αἰώνια ἄλυτων προβλημάτων, ὁ ποιητὴς φέρνει μπροστά του τὴν εἰρηνικὴ εἰκόνα τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν διαφυλαχθῆ μέσα στὴν πίστη. Ἡ εἰρήνη τους ὅμως δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ὀνομασθῆ καὶ δική του, γιατὶ αὐτὸς εἶχε προορισθῆ νὰ σηκώνη τὸ βάρος τῆς ἀκατάπαυτης ζήτησης καὶ νὰ δανείζη τὴν φωνή του στὴν ἀνησυχία μιᾶς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἀκόμα δὲν εἶχε χάσει τὸ παλιὸ καὶ μολαταῦτα ἐπάνω σὲ ἀβέβαια μονοπάτια ἔτεινε πρὸς τὸ νέο.

Σύμφωνα μὲ τὸν χειρόγραφο *Βίο* καὶ τὴν *Σούδα*, ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη ἐπεριλάμβανε 92 δράματα. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς πάει μᾶλλον πίσω σὲ ἔρευνες τῶν Ἀλεξανδρινῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες ὑπῆρχε ἤδη κάποια ἀβεβαιότητα. Ὁ *Βίος* τονίζει ρητὰ ὅτι ἀπὸ αὐτὰ σώζονταν 78 δράματα, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι αὐτὰ τὰ εἶχαν στὴν βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ἂν κοντὰ σ' αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ συναντοῦμε (ὁ Varro στὸν Gell. 17, 4, 3, παραλλαγὴ στὴν *Σούδα*) καὶ τὸν ἀριθ-

---

1. RIVIER, GRUBE, MARTINAZZOLI κ.ἄ.
2. *Ἀχαλίνων στομάτων ἀνόμου τ' ἀφροσύνας τὸ τέλος δυστυχία· ὁ δὲ τᾶς ἡσυχίας βίοτος καὶ τὸ φρονεῖν ἀσάλευτόν τε μένει καὶ συνέχει δώματα...τὸ σοφὸν δ' οὐ σοφία.*

μό 75, ἡ διαφορὰ αὐτὴ πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ μᾶλλον ἀπὸ τὴν διαγραφὴ τῶν τριῶν ἔργων ποὺ ἀποδίδονταν στὸν Κριτία (βλ. παραπ.). Ὁ νόθος *Ρῆσος* λογαριάζεται στὸν ἀριθμὸ τῶν ἔργων ποὺ σώζονται.

Ὁ Εὐριπίδης, ποὺ στὸ διάστημα τῆς ζωῆς του ἀγωνίστηκε τόσο πολὺ γιὰ τὴν ἀναγνώριση, ἤδη στὸν 4. αἰ. ἔγινε ὁ ἀγαπημένος τραγικὸς κι ἔμεινε τέτοιος ὡς τὸ βασίλεμα τῆς ἀρχαιότητας. Ὅταν ἔγινε δεκτὸ τὸ ξανανέβασμα μιᾶς παλιᾶς τραγωδίας (*παλαιά*) στὸν δραματικὸ διαγωνισμό, ὅπως μποροῦμε νὰ τὸ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὸ 386 καὶ ὕστερα, αὐτὸ εὐνόησε κυρίως τὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη[1]. Αὐτὸ δημιουργοῦσε κινδύνους γιὰ τὸ κείμενο. Ἔστω κι ἂν εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ καθορισθῇ ὁ ὄγκος τῶν παρεμβολῶν τῶν ἠθοποιῶν[2], ὡστόσο δὲν μένει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἔγιναν ἀρκετὲς ἀλλοιώσεις. Μὲ τὴν ὄψιμη δημοφιλία τοῦ ποιητῆ συμβαδίζει καὶ τὸ ὅτι ἔχουμε ἀπὸ αὐτὸν τὰ περισσότερα παπυρικὰ κείμενα ὕστερα ἀπὸ τὰ ὁμηρικά. Οἱ παλιότεροι πάπυροι, προπάντων ὁ πάπυρος τοῦ Στρασβούργου μὲ τὰ χορικὰ τραγωδιῶν (Br. Snell, *Herm.* E 5, 1937, 69), ἐπιτρέπουν νὰ διαπιστώσουμε ὅ,τι καὶ γιὰ τὸν Ὅμηρο: ἡ ἐργασία τῶν Ἀλεξανδρινῶν ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ στὸ νὰ πάρῃ ἕνα τέλος ἡ ἐξαθλίωση τοῦ κειμένου. Αὐτὸ σημαίνει βέβαια ὅτι ἡ μορφὴ ποὺ πῆρε τὸ κείμενο ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ἡ τελευταία στὴν ὁποία μποροῦμε νὰ φτάσουμε. Τὴν ἀποφασιστικὴ ἔκδοση τὴν ἔκαμε ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος καὶ τὴν συνόδεψε μὲ ὑπομνήματα σὲ ἰδιαίτερα βιβλία

Καὶ στὴν παράδοση τοῦ Εὐριπίδη παίζει τὸν ρόλο της ἡ ἐπιλογή, ποὺ τὴν συσχετίζουμε γενικὰ μὲ τὰ σχολεῖα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων. Μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπιλογὴ περιλάμβανε ἐκεῖνα τὰ ἔργα στὰ ὁποῖα ἔχουμε σχόλια: *Ἄλκ. Ἀνδρ. Ἑκ. Ἱππ. Μήδ. Ὀρ. (Ρῆσ.) Τρῳ. Φοίν.* Εἶναι πιθανό, ὄχι ὅμως βέβαιο, ὅτι κάποτε οἱ *Βάκχες* περιλαμβάνονταν σ' αὐτὴν τὴν ἐπιλογή. Ὅμως ἀπὸ μιὰν εὐτυχισμένη σύμπτωση, γιὰ τὸν Εὐριπίδη δὲν ἐξαρτήθηκε μονάχα ἀπ' αὐτήν. Γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προηγούμενα μᾶς σώθηκε ἕνα μέρος ἀπὸ μιὰν συνολικὴ ἔκδοση μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν τίτλων. Ὁ κλάδος αὐτὸς τῆς παράδοσης πάει πίσω σὲ μιὰν παπυρικὴ ἔκδοση, ποὺ περιλάμβανε ἀπὸ ἕνα δράμα σὲ κάθε κύλινδρον καὶ συνένωνε πέντε ἀπὸ αὐτὰ σὲ θῆκες, ἀγγεῖα, ἢ κασέλλες (Br. Snell, *Herm.* 70, 1935, 119). Ἡ *Ἑκάβη*, ποὺ ἀνήκει καὶ στὴν ἐπιλογή, ἀκόμα ἡ *Ἑλ. Ἠλ. Ἡρακλ. Ἡρακλδ.* ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο τῆς μιᾶς, *Κύκλ. Ἴων. Ἱκ.* καὶ οἱ δυὸ *Ἰφιγένειες* τὸ περιεχόμενο τῆς ἄλλης θήκης.

Γιὰ τὰ χειρόγραφα δίνει μιὰν ἐπισκόπηση ὁ J. A. Spranger, ‹A preliminary Skeleton List of the Manuscripts of Eur.›, *Class. Quart.* 33, 1939, 98. Τὰ σημαντικὰ βρίσκονται καὶ στὶς κυριότερες ἐκδόσεις· βασικὴ γιὰ κάθε παραπέρα ἐργασία πάνω στὸ κείμενο εἶναι κι ἐδῶ ἡ μελέτη τοῦ A. Turyn, *The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Eur.* Un. of Illinois Press. Urbana 1957, μὲ ἀκριβῆ περιγραφὴ τῶν κύριων κλάδων καὶ μὲ πλῆθος σημαντικῶν παρατηρήσεων, ποὺ ἀφοροῦν κυρίως τὴν δραστηριότητα τοῦ Τρικλίνιου. Γιὰ ἐπιμέρους: P. G. Mason, ‹A Note on Euripidean Manuscripts›, *Mnem* S 4, 11, 1958, 123. Τὴν σπουδαιότερη συμβολὴ γιὰ τὸ ξεκαθάρισμα τῆς παράδοσης τοῦ Εὐριπίδη ὕστερα ἀπὸ τὸν Turyn τὴν ἔχει προσφέρει ὁ G. Zuntz: *An Inquiry into the Transmission of the Plays of Eur.* Cambridge 1965 ὁ V. di Benedetto, *La Tradizione manoscritta Euripidea.* Padova 1965, ἐπεξεργάζεται δυναμικὰ ἐκείνους τοὺς «ὁριζόντιους» συντελεστὲς τῆς παράδοσης, οἱ ὁποῖοι δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν παραλλαγῶν ἐξαιτίας τοῦ συμφυρμοῦ ἀνάμεσα σὲ διάφορα χειρόγραφα. Αὐτοὶ κάμνουν στέμματα πολλὲς φορὲς (ὄχι ὅμως ὁλωσδιόλου) παραπλανητικά, A. Tuilier, *Recherches critiques sur la tradition du texte d'Euripide.* Παρίσι 1969.

Παλιότερο χειρόγραφο εἶναι τὸ Ἱεροσολυμητικὸ παλίμψηστο (Πατριαρχ. Βιβλ. 36) τοῦ 10. αἰ. μὲ περισσότερους ἀπὸ 1600 στ. ἀπὸ τὴν *Ἑκ. Ὀρ. Φοίν. Ἀνδρ. Μήδ. Ἱππ.* Φωτοτυπία

1. Παραθέματα στοῦ Schmid 3, 824, 3.
2. D. L. Page, *Actors' Interpolations.* Ὀξφ. 1934.

μὲ ὑπομνηματισμόν: St. G. Daitz, Βερολ. 1970. Ἔχει σχόλια καὶ παραλλαγὲς καὶ δὲν ἀνήκει σὲ καμμιὰν ἀπὸ τὶς δυὸ γνωστὲς οἰκογένειες χειρογράφων. Ἀπὸ αὐτὲς ἡ μιὰ περιλαμβάνει μόνο τὰ δράματα τῆς ἐπιλογῆς μὲ σχόλια. Ὁ καλύτερος κώδικας τῆς οἰκογένειας αὐτῆς εἶναι ὁ Μαρκιανὸς 471 (12. αἰ.) μὲ τὴν *Ἑκ. Ὀρ. Φοίν. Ἀνδρ. Ἱππ.* (ὡς τὸν στ. 1234). Ὁ Παρισινὸς 2712 (13. αἰ.) προσφέρει τὰ ἴδια ἔργα καὶ τὴν *Μήδ.*, ὁ Βατικανὸς 909 (13. αἰ.) ὅλα τὰ ἐννιὰ σχολιασμένα δράματα, ὁ Παρισινὸς 2713 (12./13.αἰ) τὰ ἴδια χωρὶς τὶς *Τρῳ.* καὶ τὸν *Ρῆσο*). Τὰ χειρόγραφα τῆς ἄλλης οἰκογένειας περιλαμβάνουν καὶ τὰ ἔργα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐκείνην τὴν ἀλφαβητικὴ συνολικὴ ἔκδοση, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε πρωτύτερα. Ἐδῶ τὸ σημαντικότερο χειρόγραφο εἶναι ὁ Λαυρεντιανὸς 32, 2 (L, 13./14. αἰ.) μὲ ὅλα τὰ ἔργα ἐκτὸς ἀπὸ τὶς *Τρῳ.* Ἕνας ἀκόμα κώδικας, γραμμένος ἀπὸ ἕνα μόνο χέρι ἀργὰ τὸν 14. αἰ., συναπαρτίζεται ἀπὸ δύο μέρη, τὸν Παλατινὸ 287 καὶ τὸν Λαυρεντιανὸ conv. soppr. 172 (P, 14. αἰ.). Γιὰ τὰ σχολιασμένα ἔργα ἔχει ἀναμφισβήτητα κάποιαν ἀξία, ἐνῶ ἀμφισβητεῖται ἡ ἀξία του γιὰ τὰ ἀσχολίαστα. Μερικοὶ ἐρευνητές, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁ P. Maas (*Gnom.* 1926, 156), ὑποστηρίζουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ κείμενο αὐτῶν τῶν δραμάτων προέρχεται σὲ τελευταίαν ἀνάλυση ἀπὸ τὸν Λαυρ. 32, 2, εἶναι ἑπομένως χωρὶς ἀξία γιὰ μᾶς. Ὁ A. Turyn, ποὺ τοῦ χρωστοῦμε τὴν σπουδαία ἀνακάλυψη ὅτι οἱ διορθώσεις στὸ χειρόγραφο L προέρχονται ἀπὸ τὸν Δημήτριο Τρικλίνιο, ὑποστήριξε (ἔ. ἀ.) τὴν ἄποψη ὅτι ὁ P στὰ δράματα τῆς ἀλφαβητικῆς σειρᾶς δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἀντιγράφτηκε ἀπὸ τὸν L, ἀλλὰ ὅτι ἀποτελεῖ ἀδελφὸ χειρόγραφο τοῦ Λαυρεντιανοῦ. Ὁ Gunther Zuntz στὸ βιβλίο του ποὺ ἀναφέραμε παραπ. γιὰ τὴν παράδοση τοῦ Εὐριπίδη ἔχει ξεκαθαρίσει τὸ πρόβλημα. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔρευνάς του εἶναι ὅτι τὰ ἀσχολίαστα δράματα τοῦ P ἀντιγράφηκαν κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν L, ἀφοῦ ὁ Τρικλίνιος εἶχε διορθώσει προηγουμένως ὅλον τὸν L. Γιὰ τὰ ἔργα τῆς ἐπιλογῆς τοῦ φαίνεται βέβαιο ὅτι ὁ P ἀντιγράφει ἕνα ἀπόγραφο τοῦ κοινοῦ ἀρχέτυπου κώδικα, τὸ ὁποῖο ἐπίσης εἶχε βελτιωθῆ ἀπὸ τὸν Τρικλίνιο. Ἡ ἄποψη τοῦ Vitelli ὅτι ὁ P ἐδῶ μᾶλλον ἀντιγράφει ἕνα διορθωμένο ἀπόγραφο τοῦ L, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἕναν ἀριθμὸ νεοπαρατηρημένων γεγονότων.

Ἀπὸ ὅσα εἴπαμε, φαίνεται ὅτι ἡ παράδοσή μας γιὰ τὰ σχολιασμένα ἔργα εἶναι οὐσιαστικὰ πιὸ καλὰ ἐφοδιασμένη παρὰ γιὰ τὰ ἄλλα. Ἕνα δραστικὸ παράδειγμα προσφέρει ὁ πάπυρος (ἀρ. 386 P.), ποὺ τὸν πραγματεύθηκε ὁ E. R. Dodds στὴν ἔκδοσή του τῶν *Βακχῶν*, μὲ τοὺς στ. 1070-1136, ἕνα μέρος δηλ. ποὺ λείπει καὶ ἀπὸ τὸν Λαυρ. 32, 2. Παραλλαγές, στίχοι παραπανίσιοι καὶ λειψοὶ δείχνουν σὲ πόσο ἀβέβαιο ἔδαφος κινούμαστε ἐδῶ. Γιὰ τὸ κείμενο θέλουμε νὰ προσθέσουμε μιὰν παραπομπὴ στὸν J. Jackson, *Marginalia Scaenica*. Ὀξφ. 1955, ἐπειδὴ οἱ προτάσεις γιὰ τὴν διόρθωση Ἑλλήνων συγγραφέων ποὺ ἔχει συγκεντρώσει ἀφοροῦν στὸ μεγαλύτερό τους μέρος τὸν Εὐριπίδη. Στὸ ὕφος μιᾶς κριτικῆς τῶν δραμάτων ἀνάμεσα στοῦ Porson καὶ τοῦ Cobet δίνονται στὸ βιβλίο αὐτό, χωρὶς νὰ λογαριάζεται ἡ ἀποκατάσταση, ὁλωσδιόλου ἐνορατικά, ἕνα πλῆθος ἀπὸ πολὺ ἀξιοπρόσεκτες τὶς περισσότερες φορὲς εἰκασίες (Konjekturen).

Δελτία ἐρευνῶν τοῦ συγγραφέα στὸ *AfdA* ἀπὸ τὰ 1949, ποὺ συνεχίζονται ἀπὸ τὸν H. Strohm. H. W. Miller, <A survey of recent Euripidean Scholarship 1940-1954>, *Class. Weekly* 49, 1956, 81. Νεότερες ἐκδόσεις: G. Murray, 3 τόμ. Ὀξφ. 1902. 1904. 1910. Ἀπὸ τὴν δίγλωσση ἔκδοση τῆς *Coll. des Un. de Fr.* ἀπὸ τοὺς L. Méridier, L. Parmentier, H. Grégoire καὶ F. Chapouthier κυκλοφόρησαν οἱ τόμοι 1-6, Παρίσι 1923-1961· λείπουν ἀκόμα *Ἰφ. Αὐλ. (Ρῆσος)*. A. S. Way, 4 τόμ. δίγλ. *Loeb Class. Libr.* Λονδ. 1912 (ξανατυπ. ὡς τὰ 1959). Ἀπὸ τὴν ἰσπανικὴ δίγλ. ἔκδοση τοῦ A. Tovar (ἐνμέρει μὲ τὸν R. P. Binda) κυκλοφόρησαν στὴν *Colleccion Hispanica de autores Griegos y Latinos par las universidades Españolas* 1. Βαρκελ. 1955 (*Ἄλκ. Ἀνδρ.*). 2, 1959 (*Βάκχ. Ἑκ.*). Γιὰ τὴν ἑρμηνεία χρήσιμα: H. Weil, *Sept tragédies d'Eur.* Παρίσι 1868, 3. ἔκδ. 1905 (*Ἱππ. Μήδ Ἑκ. Ἰφ. Αὐλ. Ἰφ. Ταύρ. Ἠλ. Ὀρ.*). Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ὑποδείξουμε τὶς ὑπομνηματισμένες ὀξφορδιανὲς ἐκδόσεις ποὺ ἀναφέρουμε σὲ κάθε δράμα. Τὰ βιβλία τῶν W. H. Friedrich,

R. Goossens, D. J. Conacher, T. B. L. Webster, H. Rohdich γιὰ τὸν Εὐριπίδη (βλ. παρακάτω), θὰ τὰ παραθέσουμε στὰ ἐπιμέρους ἔργα, ὄχι τὸ καθένα χωριστά. Ἐ(κδόσεις) μὲ ὑπόμν. καὶ Δ(ιασαφήσεις) στὰ ἐπιμέρους ἔργα: *Ἄλκ.*: Ἐ: L. Weber, Λειψ. 1930. A. Maggi, Νεάπολη 1935. D. F. W. van Lennep, Leiden 1949. A. M. Dale, Ὀξφ. 1954. Aug. Mancini, Φλωρεντ. 1955. Δ: K. v. Fritz, <Euripides Alkestis und ihre modernen Nachahmer und Kritiker>, *Ant. u. Abendl.* 5, 1956, 27· τώρα *Antike und moderne Tragödie*. Βερολ. 1962, 256. W. D. Smith, <The Ironic Structure in Alc.>, *Phoenix* 14, 1960, 127. O. Vicenzi, <Alkestis und Admetos>, *Gymn.* 67, 1960, 517. U. Albini, <L'Alc. di Eur.>, *Maia* N. S. 13, 1961, 3. E. R. Schwinge, *Die Stellung der Trachinierinnen im Werk des Soph.*>, *Hypomn.* 1. 1962, 42. A. Lesky. <Der angeklagte Admet>, *Maske und Kothurn* 10, 1964, 203 = *Ges. Schr.* 281. W. Kullmann, <Zum Sinngehalt der eur. Alk.>, *Ant. u. Abendl.* 13, 1967, 127. A. Rivier, <Sur un motif de l'Alc. d'Eur.>, *Actas del 3. congr. español de estud. class. II.* Μαδρίτη 1968, 286. J. R. Wilson, *Twentieth Century Interpretations of Eur. Alc. A Collection of Critical Essays*. Englewood Cliffs, N. J. 1968. —*Μήδ.*: Ἐ: D. L. Page, Ὀξφ. 1938. U. Brella, Τορίνο 1950. G. Ammendola, Φλωρεντ. 1951. E. Valgiglio, Τορίνο 1957. J. C. Kamerbeek, Leiden 1962. Δ: O. Regenbogen, <Randbemerkungen zur Med. des Eur.>, *Eranos* 48, 1950, 21. K. v. Fritz, <Die Entwicklung der Iason-Medea-Sage und die Medea des Eur.>, *Ant. u. Abendl.* 8, 1959, 33· τώρα *Antike und moderne Tragödie*. Βερολ. 1962, 322. Wolf-H. Friedrich, *Medeas Rache. Nachr. Ak. Gött. Phil.-hist. Kl.* 1960/4, 67 = *Vorbild und Neugestaltung*. Göttingen 1967, 7. Τοῦ ἴδ., <Medea in Kolchis>, *Ant. u. Abendl.* 12, 1966, 3 = *Vorbild und Neugestaltung*, 57. E. Christmann, *Bemerkungen zum Text der Med. des Eur.* Διδ. διατρ. Χαϊδ. 1962 Eilh. Schlesinger, <Zu Eur. Med.>, *Herm.* 94, 1966, 26. H. Erbse, <Über die Aigeusszene der eurip. Med.>, *Wien. Stud.* 79, 1966, 120. W. Steidle, *Stud. z. Ant. Drama*. Μόναχο 1968, 152. 193. —*Ἱππ.*: Ἐ: A. Taccone, Φλωρεντ. 1942. G. Ammendola, Φλωρεντ. 1946. A. G. Westerbrink, Leiden 1958. W. S. Barrett, *Euripides Hippolytos*, Ὀξφόρδη 1964 (μνημειακὴ ὑπομνηματισμένη ἔκδοση) Ὀξφ. 1964. Δ: H. Herter, <Theseus und Hipp.>, *Rhein. Mus.* 89, 1940, 273. B. M. W. Knox, <The Hipp. of Eur.>, *Yale Class. Stud.* 13, 1952, 1. W. Fauth, *Hippolytos und Phaidra. Abh. Ak. Mainz. Geistes-u. Sozialwiss. Kl.* 1958/9 καὶ 1959/8 (διερευνᾶ τὴν προϊστορία τοῦ θέματος). R. P. Winnington-Ingram, <Hippolytus: A Study of Causation>, *Entretiens sur l'antiquité class.* 6. Vandoeuvres-Γενεύη 1960, 171. Br. Snell, *Scenes from Gr. Drama*. Berkeley 1964, 23. 47. H. Merklin, *Gott und Mensch im 'Hipp.' und den 'Bakch'. des Eur.* Διδ. διατρ. Freiburg i. Br. 1964 (μὲ διεισδυτικὴ δοξογραφία γιὰ τὴν ἑρμηνεία). —*Ἑκ.*: Ἐ: A. Taccone, Τορίνο 1937. M. Tierney, Δουβλίνο 1946. A. Garzya, Ρώμη 1955. Δ: D. J. Conacher, <Eur. Hecuba>, *Am. Journ. Phil.* 82, 1961, 1. W. H. Adkins, <Values in Eur. Hecuba and Hercules Furens>, *Class. Quart.* 16, 1966, 193. K. Matthiessen (ὁ ὁποῖος ἑτοιμάζει μιὰν ὑπομνηματισμένη ἔκδοση). <Manuscript Problems in Eur. Hec.>, *Gr. Rom. and Byz. Stud.* 10, 1969, 293.—*Ἀνδρ.* Ἐ: J. C. Kamerbeek, Leiden 1955. U. Scatena, Ρώμη 1956. A. Carzya, Νεάπολη 1960. Δ: βλ. σ. 527 σημ. 1 κέ. H. Erbse, <Eur. Andr.>, *Herm.* 94, 1966, 276, W. Steidle (βλ. στὴν Μήδ.), 118.—*Ἡρακλεῖδες*: Ἐ. A. Maggi, Τορίνο 1943. Δ: A. Garzya, <Studi sugli Eraclidi di Eur.>, *Dioniso* 19, 1956, 3. F. Stoessl <Die Her. des Eur.>, *Phil.* 100, 1956, 207. Βλ. ἐπίσης τὶς σημ. 2-5, σ. 530. J. W. Fitton, <The Suppliant women and the Heraklidai of Eur.>, *Herm.* 89, 1961, 430. G. Zuntz, *The Political Plays of Eur.* 2. ἐκδ. Manchester 1963. A. Greifenhagen, *Frühellenistischer Kolonettenkrater mit Darstellung der Herakliden*, 123. Winckelmannspr. Βερολ. 1969.— *Ἱκέτ.*: A. T. Nicklin, Λονδ. 1936. G. Italie, Groningen 1951. G. Ammendola καὶ V. d'Agostino, Τορίνο 1956. Δ: G. Zuntz καὶ J. W. Fitton (βλ. στοὺς *Ἡρακλεῖδ.*).

G. Paduano, <Interpretazione delle Supplici di Eur.>, *Ann. Scuola Norm. Sup. Pisa.* Ser. 2. 35, 1966, 193.—*Ἡρακλῆς*: Ἐ: Προεξάρχει ἡ μνημειακὴ ἔκδοση τοῦ Wilamowitz, Βερολ. 1889· 2. ἐκδ. 1895 (ξανατ. Darmstadt 1959). Δ: E. Kroeker, *Der Her. des Eur.* Διδ. διατρ. Λειψ. 1938. Πβλ. H. Drexler, *GGN phil.-hist. Kl.* 1943/9). A. W. H. Adkins, (βλ. στὴν *Ἑκ.*). J, C. Kamerbeek, <Unity and meaning of Eur. Her.>, *Mnem.* s. 4, 19, 1966, 1. —*Τρω.*: Ἐ: A. Taccone, Τορίνο 1937. G. Schiassi, Φλωρεντ. 1953. W. Biehl, Λειψία 1970 (Κείμ.).Δ: G. Perrotta, <Le Troiane di Eur.>, *Studi sur teatro Greco-Rom. Dioniso* 15 1952, 237. A. Pertusi, <Il significato della trilogia troiana di Eur.>, Αὐτ. 251. D. Ebener, <Die Helenaszene der Troerinnen>, *Wiss. Zeitschr. Univ. Halle* 1954, 691. W. Steidle (βλ. στὴν *Μήδ.*), 50.—*Ἠλ.*: Ἐ: J. D. Denniston, Ὀξφ. 1939. G. Schiassi, Bologna 1956. D. Baccini, Νεάπολη 1959. Δ: W. Wuhrmann, *Strukturelle Untersuchundgen zu den beiden El. und zum eur. Or.* Διδ. διατρ. Ζυρίχη 1940. F. Stoessl, <Die El. des Eur.>, *Rhein. Mus.* 99, 1956, 47. U. Albini, <L'Elettra di Eur.>, *Maia* 14 1962, 85. K. Matthiessen, *El., Taur. Iph. u. Hel.* Hypomn. 4, 1964, A. Vogler, *Vergl. Studien zur soph. und. eur El.* Χαιδελβέργη 1967. W. Steidle (βλ. στὴν *Μήδ.*), 63. —*Ἑλ.*: Ἐ. G. Ammendola, Τορίνο 1954. G. Italie, Groningen 1949. A. Y. Campbell, Λίβερπουλ 1950. A. M. Dale, Ὀξφόρδη 1967. R Kannicht, 2 τόμ. Χαιδελβέργη 1969. K. Alt, Λειψία 1964 (κείμ). Δ: A. N. Pippin, <Eur. Helen: a Comedy of Ideas>, *Class. Phil.* 55, 1960, 151. G. Zuntz, <On Eur. Helena: Theology and Irony>, *Entretiens sur l'antiquité class.* 6. Vandoeuvres-Γενεύη 1960, 201. Τοῦ ἴδ., <The Papyrus of Eur. Hel. P. Ox. 2336>, *Mnem.* S. 4, 14, 1961, 122 (μὲ διόρθωση στὸ τέλος). K. Alt, <Zur Anagnorisis in der Hel.>, *Herm.* 90, 1962, 6. K Matthiessen (βλ. στὴν *Ἠλ.*). Τοῦ ἴδ., <Zur Theonoeszene der eurip. Hel.>. *Herm.* 96, 1968, 685. A. Tovar, <Aspectos de la 'Hel.' de Eur.>, *Estudios sobre la Trag. Griega.* Μαδρίτη 1966, 107. Βιβλιογραφία γιὰ τὴν σύλληψη τοῦ ἔργου στοῦ D. G. Harbsmeier, *Die alten Menschen bei Eur.* Διδ. διατρ. Gottingen 1968, 148, 1.—*Ἰφ Ταύρ.*: Ἐ: M. Platnauer, Ὀξφ. 1938· ξανατύπ. 1956. G. Ammendola, Τορίνο 1948. H. Strohm, Μόναχο 1949. J. D. Meerwaldt, Leiden 1960. K. Matthiessen (βλ. στὴν *Ἠλ.*).—*Ἴωνας*: Ἐ. U. v. Wilamowitz, Βερολ. 1926. A. S. Owen, Ὀξφ. 1939. G. Italie, Leiden 1948. G. Ammendola, Φλωρεντ. 1951. Δ: M. F. Wassermann, <Divine Violence and Providence in Eur. Ion.>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 1940, 587. D. J. Conacher, <Paradoxon of Eur. Ion>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 1959, 20. Chr. Wolff, <The design and myth in Eur. Ion.>, *Harv. Stud.* 69, 1965, 169. A. Imhof, *Eur. Ion.* Βέρνη 1966. S. L. Radt, *Eur. Ioon,* Ἄμστερνταμ 1968. —*Φοίν.* Ἐ: C. H. Balmori, Tucumán-Ἀργεντινῆς 1946. A. M. Scarcella, Ρώμη 1957. Δ: W. Riemschneider, *Held und Staat in Eur. Phon.* Διδ. διατρ. Βερολ. 1940. E. Valgiglio, *L'esodo delle «Fenicie» di Eur. Univ. di Torino. Pubbl. della Fac. di Lett. e Filos.* 13/2. Τορίνο 1961. E. Fraenkel, <Zu den Phoen. des Eur.>, *Bayer. Ak. Phil.-hist. Kl.* 1963/1· σχετικά: H. Diller, *Gnom.* 36, 1964, 641. J. de Romilly, <Les Phéniciennes d'Eur. ou l'actualité dans la trag. Grecque>, *Rev. Phil.* 39, 1965, 28· H. Erbse, <Beitrage zum Verstandnis der eurip. Phoin.>, *Phil.* 110, 1966, 1. D. J. Conacher, <Themes in the exodus of Eur. Phoen.>, *Phoenix* 21, 1967, 92. —*Ὀρ.*: Ἐ: A. M. Scarcella, Ρώμη 1958. V. di Benedetto, Φλωρεντία 1965. W. Biehl, Βερολίνο 1965 (χωρὶς κείμενο). Δ: W. Krieg, *De Eur. Or.* Διδ. διατρ. Halle 1934. W. Biehl, *Text probleme in Eur. Or.* Διδ. διατρ. Ἰένα 1955. V. di benedetto, <Note critico-testuali all'Or. di Eur.>, *Stud. class. e orient.* 10, Πίζα 1961, 122. K. v. Fritz, <Die Orestessage bei den drei grossen griech. Tragikern>, *Antike und moderne Tragodie.* Βερολ. 1962, 113. D. Ebener, <Zum Schluss des Or.>, *Eirene* 5, 1966, 48. W. D. Smith, <Disease in Eur. Or.>, *Herm.* 95, 1967, 291. W. Steidle (βλ. στὴν *Μήδ.*), 96. G. A. Seeck, <Rauch im Or. desEur.>, *Herm.*

97, 1969, 9, W. Wuhrmann (βλ. στὴν *'Ηλ.*). A. M. Scarcella, <Letture Euripidee: L'«Oreste» e il problema dell' unità>, *Dioniso* 19, 1956, 3. D. D. Flavre, <The Musical Setting of Eur Or.>, *Am. Journ. Phil.* 81, 1960, 1. —*'Ιφ. Αὐλ.*: 'Ε: G. Ammendola, 3. ἐκδ· Τορίνο 1959. Δ: Br. Snell, *Aischylos. Phil.* Suppl. 20/1, 1928, 148. D. L. Page, *Actors' Interpolations.* 'Οξφ. 1934, 130. V. Frey, <Betrachtungen zu Eur. Aul. Iph.>, *Mus. Helv.* 4, 1947, 39 H. Vretska, <Agamemnon in Eur. Iph. i A.>, *Wien. Stud.* 74, 1961, 18. H.-M. Schreiber, *Iphigenies Opfertod.* Διδ. διατρ. Φραγκφούρτη 1963. H. Funke, <Aristoteles zu Eur. Iph. in Aulis>, *Herm.* 92, 1964, 284. Gudrun Mellert-Hoffmann, *Untersuchungen zur. 'Iph. in Aulis' des Eur.* Χαιδελβέργη 1969. —*Βάκχ.*: 'Ε: G. Ammendola, Τορίνο 1941 E. R. Dodds, 2. ἔκδ. 'Οξφ. 1960. P. Scazzoso, Μιλάνο 1957. Δ: R. P. Winnington - Ingram, *Eur. and Dionysos.* Cambr. 1948. (ξανατ. 1969). H. Diller, <Die Bakchen und ihre Stellung im Spatwerk des Eur.>, *Ak. Mainz. Geistes u. sozialwiss. Kl.* 1955, ἀρ. 5. A.-J. Festugière, <La signification religieuse de la parodos des Bacch.>, *Eranos* 54, 1956, 72. Τοῦ ἴδ. <Eur. dans les Bacch.>, *Eranos* 55, 1957, 127. J. de Romilly, <Le thème du bonheur dans les Bacchantes>, *Rev. Et. Gr.* 76, 1963, 361. H. Fors, *Dionysos und die Starke der Schwachen im Werk des Eur.* Διδ. διατρ. Τυβίγγη 1964. H. Merklin, *Gott und Mensch im 'Hipp.' und in den 'Bakch.' des Eur.* Διδ. διατρ. Freiburg i. Br. 1964. W. Steidle (βλ. στὴν *Μήδ.*), 32. —*Κύκλ.*: 'Ε: J. Duchemin, Παρίσι 1945. G. Ammendola, Φλωρεντ. 1952. W. Wetzel, *De Eur. fabula satyrica, quae Cyclops inscribitur, cum Homerico comparata exemplo.* Wiesbaden 1965.

'Αποσπάσματα: Nauck, *Trag. Graec. Fragm.* 2. ἔκδ. Λειψ. 1889. Τὸ ξανατύπωμα (Hildesheim 1964) τὸ πλούτισε ὁ Br. Snell μὲ ἕνα παράρτημα, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει νέα ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς. H. v. Arnim, *Suppl. Euripideum.* Βόννη 1913. Br. Snell, *Wien. Stud.* 69. 1956, 86 Πάπυροι: P. ἀρ. 378-454. 'Ο H. Hommel, <Eur. in Ostia>, *Rivista It di Epigrafia* 19, 1959, 109, ὑποθέτει ὅτι στίχοι ἐπάνω σὲ μιὰν προτομὴ τοῦ 'Ιπποκράτη, ποὺ ἦταν στημένη σ' ἕναν τάφο τῆς Ostia, εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ χορικὸ τοῦ Εὐριπίδη. Μιὰν ἐξαιρετικὴ ἐπισκόπηση προσφέρει ὁ H. Van Looy, <Les fragments d' Euripide>, *Ant. Class.* 32, 1963, 162· τοῦ ἴδ. *Zes verloren Tragedies van Euripides.* Vlaamse Ak. Kl. der Letteren 26, 1964, ἀρ 51 G. Austin, *Nova fragmenta Euripidea in papyris reperta,* Kl. Texte 187. Βερολ. 1968. H.-J. Mette, *Lustrum* 1967/12 (1968) μὲ τὸ ὑλικὸ γιὰ ὅλα τὰ ἀποσπάσματα. Μιὰν χρήσιμη ἐπισκόπηση προσφέρει ὁ F. Stoessl, *RE* S 11, 658.— Σχόλια: E. Schwartz 2 τόμ Βερολ 1887/91.—Λεξιλόγιο: J. T. Allen καὶ G. Italie, *A concordance to Eur.* Berkeley 1953 —Μεταφράσεις: H. v. Arnim, *Zwolf Trag. des Eur.* 2 τόμ. Βιέννη 1931. *Μήδ. 'Ιππ. 'Ηρ.*: E. Buschor, Μόναχο 1952. *Τρω. 'Ηλ. 'Ιφ. Τ.* 1957· *'Ορ. 'Ιφ. Α. Βάκχ.* 1960. Τὴν μετάφραση τοῦ J. J. Donner τὴν ἐπεξεργάσθηκε ὁ R. Kannicht, 2 τόμ. ἐκδόσεις τσέπης τοῦ Kroner 284/5, Στουττγ. 1958. Στὴν μετάφραση τοῦ H. v. Arnim, καὶ σὲ ὅσα δράματα ὑπάρχει τέτοια, ἐποικοδομοῦν: S. Muller, 1. τόμ. Wiesbaden 1958 (ἐνμέρει ὁ Werfel) καὶ F. Stoessl, 1. τόμ. Bibl. d. Alten Welt. Ζυρίχη 1958, ποὺ δίνει σὲ δικήν του μετάφραση τοὺς *'Ηρακλεῖδ.* καὶ *'Ανδρ.*' 2. τόμ. 1968, στὸν ὁποῖο μεταφράζονται *'Ικέτ. 'Ηρακλής, 'Ηλέκτρα, Κύκλ.* καὶ μερικὰ μεγαλύτερα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν F. Stoessl. Μιὰ ἀπόδοση ὅλων τῶν γνήσιων δραμάτων ἀπὸ τὸν D. Ebener, 3 τόμ. Βερολ. καὶ Βαιμάρη 1968. Διαλεγμένα μέρη στὴν ἀπόδοση τοῦ L. Wolde, Goldmann Gelbe Taschenb. 536. 1959. Στὸ ἀμερικανικὸ μεταφραστικὸ ἔργο (βλ. στὸν Αἰσχύλο) ὑπογραμμίζουμε γιὰ τὸν Εὐρ. ἀπὸ ἕναν μεγαλύτερον ἀριθμὸ συνεργατῶν κυρίως τοὺς δύο ἐκδότες R. Lattimore καὶ D. Grene. Στὰ ἀγγλικὰ ὑπερέχει ἡ μετάφραση πολλῶν ἔργων ἀπὸ τὸν G. Murray. Γιὰ τὰ γαλλικὰ βλ. παραπ. τὴν ἔκδοση τῆς *Coll. des Un. de Fr.* 'Ιταλικά: M. Faggella, *Eur. nuova trad. in versi.* 1-4, Μιλάνο 1935-37.—Γλώσσα: W. Breitenbach, *Unters. zur Sprache der eur. Lyrik.* Tub. Beitr. 20, Στουττγ. 1934. J. Smereka *Studia Euripidea*

I καὶ II/1. Leopoli 1936/37. L. BERGSON, D. M. CLAY, FR. JOHANSEN βλ. στὸ παράρτημα γιὰ τὸν Αἰσχύλο στὸ τμῆμα «Γλώσσα».—Μετρική: βλ. 533 σημ. 1 καὶ 563 σημ. 2.—Μονογραφίες καὶ πραγματεῖες: D. F. W. VAN LENNEP, *Eur. Ποιητὴς σοφός*. Ἄμστερντ. 1935. G. M. A. GRUBE, *The Drama of Eur.* Λονδ. 1941. 2. (λίγο ἀλλαγμένη) ἐκδ. Νέα Ὑόρκη 1961. A. RIVIER, *Essai sur le tragique d'Eur.* Λωζάνη 1944. F. MARTINAZZOLI, *Euripide.* Ρώμη 1946. G. MURRAY, *Eur. and his Age.* 1913· 7. ἐκδ. Ὀξφ. 1955· γερμ. 2. ἐκδ. Darmst. 1969. W. ZURCHER, *Die Darstellung des Menschen im Drama des Eur.* Βασιλεία 1947. W. H. FRIEDRICH, *Eur. und Diphilos.* Μόναχο 1953. L. H. G. GREENWOOD, *Aspects of Eur. Trag.* Cambr. 1953. G. NORWOOD, *Essays on Eur. Drama.* Λονδ. 1954. W. LUDWIG, *Sapheneia. Ein Beitrag zur Formkunst im Spätwerk des Eur.* Διδ. διατρ. Τυβίγγη 1954. F. CHAPOUTHIER, <Eur. et l'accueil du divin>, *Fondation Hardt* (βλ. σ. 115 σημ. 1), 205. G. ZUNTZ, *The Political Plays of Eur.* 3. ἐκδ. Manchester 1963. C. PRATO, *Eur. nella critica di Aristofane.* Galatina 1955. H. STROHM, *Euripides. Zet.* 15. Μόναχο 1957. Στὸ κέντρο τῶν προβλημάτων τοῦ ἔργου τοῦ Εὐριπίδη στοχεύει ὁ K. REINHARDT, <Die Sinneskrise bei Eur.>, *Die neue Rundschau* 68, 1957, 615· τώρα *Tradition und Geist.* Γοττίγγη 1960, 227. Στὰ *Entretiens sur l'antiquité class.* 6. Vandoeuvres-Γενεύη 1960, περιλαμβάνονται οἱ ἑξῆς ἐργασίες (ἐκτὸς ἀπὸ ὅσες ἀναφέραμε στὰ ἐπιμέρους ἔργα): J. C. KAMERBEEK, <Mythe et Réalité dans l'Oeuvre d'Eur.>. A. RIVIER, <L'élément démonique chez Eur. jusqu'en 428>. H. DILLER, <Umwelt und Masse als dramatische Faktoren bei Eur.>. A. LESKY, <Psychologie bei Eur.>. (Τοῦ ἴδ., <Zur Problematik des Psychologischen in der Tragödie des Eur.>, *Gymn.* 67, 1960, 10). V. MARTIN, <Eur. et Ménandre face à leur public>. Πλούσιο σὲ ἀξιόλογες παρατηρήσεις εἶναι τὸ βιβλίο τῆς J. DE ROMILLY, *L'évolution du pathétique d'Eschyle à Euripide.* Παρίσι 1961. A. GARZYA, *Pensiero e tecnica drammatica in Euripide.* Νεάπολη 1962. R. GOOSSENS, *Euripide et Athènes.* Ac. Royale de Belgique 1962. N. C. HOURMOUZIADES, *Production and Imagination in Eur.* Ἀθήνα 1965. E. VALGIGLIO, *Il tema della morte in Euripide.* Bibl. della rivista di studi class. 1966. CHR. CHROMIK, *Gottlicher Anspruch und menschliche Verantwortung bei Eur.* Διδ. διατρ. Κίελο 1967. D. P. CONACHER, *Euripidean Drama: Myth, Theme and Structure.* Univ. of Toronto Press 1967. T. B. L. WEBSTER, *The Tragedies of Eur.* Λονδίνο 1967 (μὲ διεισδυτικὴ πραγμάτευση τῶν ἀποσπασμ.). H. ROHDICH, *Die euripideische Tragodie. Untersuchunmen zu ihrer Tragik.* Χαϊδελβέργη 1968. E. R. SCHWINGE, *Die Verwendung der Stichomythie in den Dramen des Eur.* Χαϊδελβέργη 1968. Τοῦ ἴδ. *Euripides*, Wege der Forschung 89. Darmstadt 1968 (συγκεντρώνει 21 ἔρευνες ἀπὸ τὰ 1928-1966 μὲ θαυμάσια εἰσαγωγὴ καὶ πλούσια βιβλιογραφία ἀπὸ τὸ 1960 καὶ ὕστερα). Πβλ. POHLENZ, HARSH LESKY καὶ KITTO. Ἐπιβίωση: K. v. FRITZ, *Antike und moderne Tragödie.* Βερολ. 1962. KÄTE HAMBURGER, *Von Sophokles zu Sartre.* 3. ἐκδ. Στουτγ. 1965. H. FUNKE, *Jahrb. f. Ant. u. Christent.* 8/9, 1965/66, 233. W. H. FRIEDRICH, *Vorbild und Neugestaltung* Γοττίγγη 1967. *Ἀλκ.*: E: A. FLACELIÈRE. Παρίσι 1970.

3. ΑΛΛΟΙ ΤΡΑΓΙΚΟΙ

Ἡ ἀττικὴ τραγωδία μένει γιὰ μᾶς συνδεμένη μὲ τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν μεγάλων ποιητῶν, μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ἑλληνικὴ τέχνη, τροφοδοτημένη ἀπὸ τὶς πηγὲς τοῦ μύθου καὶ ριζωμένη βαθιὰ μέσα στὴν κοινότητα χάρη στὶς λατρευτικὲς γιορτές, ἔφτασε στὸ ψηλότερό της σημεῖο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔπους. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅμως κιόλας ὅτι τὰ ἔργα ποὺ σώθηκαν εἶναι τμήματα μιᾶς ἐξαιρετικὰ πλούσιας

παραγωγῆς. Γιὰ τὴν ποιότητά της δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τίποτα περισσότερο παρὰ ὅτι ὁ σχεδὸν ὁλοκληρωτικὸς χαμός της μπορεῖ γενικὰ νὰ θεωρηθῆ σὰν σωστὴ ἀξιολόγησή της ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους. Γιὰ τὸν ὄγκο της ὅμως διάφορες πηγὲς δίνουν ἀκόμα μιὰν πολὺ καλὴν εἰκόνα. Ὑπάρχει ἡ κωμωδία, ποὺ μὲ εὐχαρίστηση ρίχνει τὰ βέλη της ἐναντίον μικρότερων ποιητῶν καὶ μᾶς δίνει στὴν εἰσαγωγὴ τῶν *Βατράχων* μιὰν ἐντυπωσιακὴ εἰκόνα γιὰ τὸ πόσο ἔντονα ἔνιωθαν τὴν κατάπτωση ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Εὐριπίδη. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητική* του δίνει κάπου κάπου ὀνόματα ποιητῶν, ποὺ γιὰ μᾶς μένουν στὴν σκιὰ τῶν Μεγάλων, τὰ περισσότερα ὅμως τὰ μαθαίνουμε ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν ἐπιγραφῶν, τὶς ὁποῖες ἕνας θεατρόφιλος Ἀθηναῖος στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ συγκέντρωσε στὶς ἐσωτερικὲς πλευρὲς ἑνὸς μικροῦ οἰκοδομήματος. Οἱ ἀγωνιστικὲς ἐπιγραφὲς γιὰ τὰ Μεγάλα Διονύσια καὶ τὰ Λήναια (IG II/III² 2318 καὶ 2319-23) καὶ οἱ κατάλογοι τραγικῶν καὶ κωμικῶν ποιητῶν καὶ ἠθοποιῶν ποὺ νίκησαν σ' αὐτὲς τὶς γιορτὲς (ἔ.ἀ. 2325), ἀποτελοῦν καὶ στὴν ἐρειπιακή τους κατάσταση ἕνα πολύτιμο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας, ποὺ ἡ ἀνάγνωσή του ἔγινε δυνατὴ χάρη τὴν δεξιοτεχνία τοῦ ADOLF WILHELM[1].

Γιὰ τοὺς ποιητές, ποὺ τὸ ὄνομα καθὼς καὶ τίτλοι καὶ ἀποσπάσματά τους βρίσκονται ἀφθονότατα στὴν συλλογὴ τοῦ NAUCK, μόνο σὲ μερικὲς περιπτώσεις μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε μιὰν πιὸ συγκεκριμένη παράσταση. Στὴν ἀκμὴ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἀνῆκε ὁ Ἴωνας ἀπὸ τὴν Χίο, ποὺ ἡ γέννησή του πρέπει νὰ ἔπεφτε στὰ 490-480. Πολὺ νέος ἦρθε στὴν Ἀθήνα καὶ διαφύλαξε στὶς *Ἐπιδημίες* του ἀναμνήσεις ἀπὸ ἕνα συμπόσιο, ποὺ ἔμεινε ἀξιομνημόνευτο ἐξαιτίας τῆς παρουσίας τοῦ Κίμωνα (Πλουτ., *Κίμ.* 9). Σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα*, τὴν πρώτη του τραγωδία τὴν ἀνέβασε στὴν 82. Ὀλυμπιάδα (452-449). Φυσικὰ μὲ αὐτὸ πρέπει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι τὸ ἀνέβασμα ἔγινε στὴν Ἀθήνα, καὶ θὰ πρέπει καὶ ἄλλες φορὲς νὰ ἦρθε ἐδῶ γιὰ τὶς παραστάσεις τῶν ἔργων του. Στὸ ἴδιο μέρος διαβάζουμε ὅτι ὁ προφανῶς εὔπορος αὐτὸς ἄνθρωπος ὕστερα ἀπὸ κάποιαν τραγωδικὴ νίκη χάρισε σὲ κάθε Ἀθηναῖον κι ἀπὸ ἕναν στάμνο χιώτικο κρασί. Ὁπωσδήποτε εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ μὲ τοὺς πνευματικούς της ἐκπροσώπους καὶ πέρασε διάφορα τμήματα τῆς ζωῆς του ἐκεῖ. Ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Αἰσχύλο βγαίνει ἀπὸ ἕνα ἀνέκδοτο, ποὺ ὁ Πλούταρχος τὸ διηγόταν (*Ἠθ.* 79 D) γιὰ τὰ Ἴσθμια· πρωτύτερα ἀναφέραμε πληροφορίες γιὰ μιὰν παραμονὴ τοῦ Σοφοκλῆ στὴν Χίο.

Αὐτὸς ὁ φωτισμένος Ἴωνας κινήθηκε ζωηρὰ μέσα στὶς πνευματικὲς περιοχὲς τῆς ἐποχῆς του καὶ ἄφησε μαρτυρία γι' αὐτὸ σὲ ἕνα ἐκτεταμένο συγγραφικὸ ἔργο. Ἂν μιλοῦμε γι' αὐτὸν σ' αὐτὴν τὴν θέση, εἶναι γιατὶ καὶ στὴν ἀρχαιότητα θεωροῦσαν τὴν τραγωδική του ποίηση σὰν τὸ σημαντικότερο μέρος τῆς παραγω-

1. *Urkunden dram. Auffuhrungen in Athen.* Βιέννη 1906. A. PICKARD-CAMBRIDGE, *The Dram. Festivals of Athens.* 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1968, 101. Ἐκεῖ 103 γιὰ τὴν σχέση τῶν ἐπιγραφῶν μὲ τὶς ἔρευνες τοῦ Ἀριστοτέλη.

γῆς του[1]. Ἡ *Σούδα* δίνει τρεῖς διαφορετικοὺς ἀριθμοὺς τῶν δραμάτων του: 12, 30 καὶ 40. Ἀβίαστα αὐτὸ μπορεῖ νὰ νοηθῇ σὰν δέκα τριλογίες στὶς ὁποῖες συναριθμοῦνται κάποτε καὶ τὰ σατυρικὰ δράματα (40), ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς 12 εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχῃ σχέση μὲ τὰ ἔργα ποὺ σώζονταν στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἐκεῖ μάλιστα ἔκαμαν στὸν ποιητὴ καὶ τὴν τιμὴ νὰ τὸν συμπεριλάβουν στὸν Κανόνα τῶν Τραγικῶν. Μὲ αὐτὸ συσχετίζεται ὁ κάπως μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀποσπασμάτων, ποὺ ὅμως δὲν ἐπιτρέπουν καμιὰν ἀρκετὰ δικαιολογημένη κρίση γιὰ τὴν τραγική του ποίηση. Ἐδῶ ἔρχεται νὰ μᾶς βοηθήσῃ ὁ πολὺ ἔξυπνος συγγραφέας τοῦ συγγράμματος τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς *Περὶ ὕψους*, ὁ ὁποῖος διαπιστώνει ἀνάμεσα στὸν Ἴωνα καὶ Σοφοκλὴ τὴν ἴδια ἀντίθεση ὅπως ἀνάμεσα στὸν Βακχυλίδη καὶ τὸν Πίνδαρο, τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν γλαφυρότητα τοῦ ὕφους καὶ τὴν φλόγα τῆς μεγαλοφυΐας. Γι' αὐτὸν τὸν τεχνοκρίτη, ποὺ μένει γιὰ μᾶς δυστυχῶς ἀνώνυμος, ὁ *Οἰδίποδας* μονάχος ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ τὴν συνολικὴ δραματικὴ παραγωγὴ τοῦ Ἴωνα (33,5...*οὐδεὶς ἂν εὖ φρονῶν ἑνὸς δράματος, τοῦ Οἰδίποδος, εἰς ταὐτὸ συνθεὶς τὰ Ἴωνος πάντ' ἀντιτιμήσαιτο ἑξῆς*).

Ἀπὸ τὴν σειρὰ τῶν γνωστῶν τίτλων ποὺ ἀναφέρονται σὲ διάφορους μύθους, ξεχωρίζει ἀξιοθαύμαστα τὸ *Μέγα δρᾶμα*. Ὅτι τὸ περιεχόμενό του ἦταν ἡ κλεψιὰ τῆς φωτιᾶς ἀπὸ τὸν Προμηθέα, αὐτὸ μένει μιὰ ἀβέβαιη ὑπόθεση τοῦ BLUMENTHAL[2]. Πολὺ καλύτερα ξέρουμε τὸ σατυρικὸ δράμα *Ὀμφάλη*, ποὺ ἔδειχνε τὸν Ἡρακλὴ δοῦλον τῆς βασίλισσας τῶν Λυδῶν. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀποσπάσματα μεγάλον ρόλο ἔπαιζε τὸ φαγοπότι, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ χωρίο ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πολυδεύκη (2, 95) μὲ τὶς τρεῖς σειρὲς δοντιῶν τοῦ Ἡρακλῆ, πρέπει νὰ συναφθῇ μὲ αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα. Ἕνα παπυρικὸ ἀπόσπασμα (60 Blum.) ἄφηνε νὰ νοηθῇ ἀλλαγὴ σκηνῆς, ὁ BLUMENTHAL ὅμως ἐπρότεινε μιὰν ἑρμηνεία, μὲ τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ ἀποφύγουμε τέτοιαν ἐκδοχή. Ὁ Ἀρίσταρχος τίμησε τὸ ἔργο μὲ μιὰν ἑρμηνευτικὴ ἐργασία.

Σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων, ὁ Ἴωνας δοκίμασε τὰ πιὸ διαφορετικὰ ποιητικὰ εἴδη. Σώζεται ἕνα μεγαλύτερο ἀπόσπασμα ἀπὸ *Ἐλεγεῖες*, συμποτικὴν ποίηση, ποὺ τιμᾶ τὸν Διόνυσο καὶ τὰ δῶρα του. *Διθύραμβοι* καὶ *μονωδικὰ ποιήματα* μαρτυροῦνται καλά· ἔγραψε κι ἕναν *Ὕμνο στὸν Καιρό*. Αὐτὸ εἶναι ἀξιοπρόσεκτο, γιατὶ μερικὰ λείψανα ὅπως τὸ ἀπόσπασμα μιᾶς ἐλεγείας ποὺ ἀναφέραμε, δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ποίηση αὐτοῦ τοῦ Ἴωνα, ποὺ δούλευε ἐπιδέξια τὴν μορφή, ἦταν ἔντονα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν διανόηση. Καὶ ὁ Καιρὸς σὰν ἀντικείμενο τῆς ποίησης ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση· ἡ γόνιμη, ἡ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἐπιτυχία στιγμή, δὲν προέρχεται ἀπὸ ζωντανὴ θρησκευτικότητα—ἔστω κι ἂν ἀργότερα λατρευόταν στὴν Ὀλυμπία (Παυσ. 5, 14, 9)—ἀλλὰ ἀπὸ τὴν σφαίρα τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν, καὶ εἶχε ἀρχίσει νὰ παίζῃ τὸν ρόλο του στὴν σκέψη

1. Παραθέματα στοῦ SCHMID 2, 515, 2.
2. Στὸ ἀπόσπ. 59 τῆς ἔκδοσής του.

τῶν Ἑλλήνων ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἴωνα· ὕστερα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλέξανδρου, ἡ γλυπτικὴ τὸν διάπλασε θαυμάσια σὰν ἄνθρωπον ποὺ φεύγει τρέχοντας, ἐνῶ ἀπὸ τὸ φαλακρὸ κεφάλι του ἕνα τσουλούφι μαλλιὰ σὲ προκαλεῖ νὰ τὸ πιάσης, καὶ συγχρόνως ἰσορροπεῖ μιὰν ζυγαριὰ ἐπάνω σ' ἕνα ξυράφι.

Ὑποθέτουν ὅτι ὁ πολύπλευρος αὐτὸς ἄνθρωπος ἔγραψε καὶ ἔπος καὶ ὅτι ἡ *Χίου κτίσις* ἦταν κάτι τέτοιο. Ἕνα ἀπόσπασμα ὅμως ποὺ σώζεται κατὰ λέξη (19 Blum.) δείχνει πεζὸν λόγο. Σὲ ἀμηχανία μᾶς βάζουν οἱ ἀρχαῖες πληροφορίες[1], ποὺ ἀποδίνουν στὸν Ἴωνα καὶ κωμωδίες. Ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἔχουμε δὲν φαίνεται καμιὰ τέτοια μὲ βεβαιότητα, καὶ ὅταν στὸ τέλος τοῦ πλατωνικοῦ *Συμποσίου* συζητεῖται θεωρητικὰ σὰν μιὰ ἰδιαίτερη δυνατότητα τὸ ὅτι ὁ ἴδιος ποιητὴς μποροῦσε νὰ γράφη καὶ τραγωδίες καὶ κωμωδίες, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι κάτι τέτοιο τὸ εἶχε ἤδη ἐπιτύχει πρὶν ἀπὸ δεκαετίες ἕνας γνωστὸς συγγραφέας.

Ἀπὸ τὰ πεζογραφήματα τοῦ Ἴωνα ἀναφέραμε ἤδη τὴν *Χίου κτίσιν*. Οἱ ἀναφορὲς σ' αὐτὴν δείχνουν μυθικὰ στοιχεῖα. Ὅπως στὸν Ἑλλάνικο, ποὺ ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι ἔγραψε μιὰν *Χίου κτίσιν*, βλέπουμε ὅτι μιὰ ἀρχικὰ παιχνιδιάρικη μορφὴ ἔπους, ποὺ τὴν μαρτυρεῖ π.χ. ἡ *Κολοφῶνος κτίσις* τοῦ Ξενοφάνη, συνεχίζεται σὲ πεζὸν λόγο, πράγμα ποὺ ἀργότερα βρῆκε ἀρκετοὺς μιμητές. Τὸ πιὸ πρωτότυπο ὅμως ἔργο τοῦ Ἴωνα ἦταν ὁπωσδήποτε οἱ *Ἐπιδημίες* του, στὶς ὁποῖες ἡ ἴδια ἀνεκδοτικὴ διάθεση τῶν Ἑλλήνων βρῆκε μιὰν δική της μορφή, ποὺ ἀκόμα πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα ἐπιδρᾶ τόσο ἔντονα στὸν Πλούταρχο. Ὁ τίτλος ἀναφέρεται σὲ ταξίδια. Ἐκτὸς ἀπὸ εἰδήσεις γιὰ τὸν Κίμωνα, τὸν Αἰσχύλο καὶ Σοφοκλή, ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα, οἱ *Ἐπιδημίες* ἐπερίγραφαν καὶ ταξίδια τοῦ Ἴωνα ἀλλὰ καὶ ἐπισκέψεις σημαντικῶν προσώπων στὴν Χίο. Πάντα ὅμως βρισκόταν στὸ προσκήνιο τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο, τὸ ἔξυπνο ἀπόφθεγμα ἢ ἡ ἀξιομνημόνευτη χειρονομία. Ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴ πλευρὰ τὸν Ἴωνα τὸν γνωρίζουμε μὲ τὸν *Τριαγμόν* (ἢ τοὺς *Τριαγμούς*). Μὲ τὴν ἐλλειμματικότητα ὅμως αὐτῶν ποὺ σώζονται, καὶ αὐτὰ ποὺ εἴπαμε εἶναι κιόλας πολλά. Ὁπωσδήποτε ὁ λόγος ἦταν γιὰ τὴν τριμέρεια σὰν γενικὴ συγκροτητικὴ ἀρχή, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ συγγράμματος: «*Τὸ πᾶν εἶναι τρία καὶ τίποτε περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπὸ αὐτὰ τὰ τρία. Τοῦ κάθε ἀτόμου ἡ ἱκανότητα εἶναι μιὰ τριάδα: νούς, δύναμη, καὶ τύχη*»[2]. Χώρους ποὺ γιὰ μᾶς βρίσκονται σὲ στενόχωρο σκοτάδι, τοὺς φωτίζει παράξενα ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Ἴωνα (24 Blum. VS 36 B 2), ποὺ λέει ὅτι ὁ Πυθαγόρας μερικὰ δικά του ἔργα τὰ παρουσίαζε σὰν ἔργα τοῦ Ὀρφέα. Ἀπὸ τὰ ὡραῖα δίστιχα ποὺ ἀφιέρωσε στὸν Φερεκύδη ἀπὸ τὴν Σύρο (ἀπ. 30 Blum., 5 D.) βγαίνει ὅτι τὸν Ἴωνα τὸν συγκίνησε ἡ πυθαγορικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ψυχή.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγάλους καὶ τὸν Ἴωνα, οἱ Ἀλεξανδρινοὶ περίλαβαν

1. Σχόλ. Ἀριστοφ. *Εἰρ.* 835 καὶ *Σούδα* στὴν λ. *διθυραμβοδιδάσκαλοι*.

2. VS 36 B 1 *«ἀρχὴ δέ μοι τοῦ λόγου· πάντα τρία καὶ οὐδὲν πλέον ἢ ἔλασσον τούτων τῶν τριῶν. ἑνὸς ἑκάστου ἀρετὴ τριάς· σύνεσις καὶ κράτος καὶ τύχη»*.

στὸν Κανόνα τῶν τραγικῶν ποιητῶν μόνο τὸν Ἀχαιὸ ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε σὲ τί χρωστοῦσε αὐτὴν τὴν τιμή. Σὲ ἐκτίμηση ἦταν τὰ σατυρικά του δράματα, καὶ οἱ ἐπιγραφὲς μαρτυροῦν μιὰν νίκη του· αὐτὰ εἶναι μαζὶ μὲ μερικοὺς τίτλους δραμάτων ὅλα ὅσα ξέρουμε γι' αὐτόν.

Γιὰ τὰ δράματα ποὺ ἀποδίδονταν στὸν Κριτία ἔγινε πρωτύτερα λόγος μαζὶ μὲ τὴν ὑπόλοιπη συγγραφική του δραστηριότητα. Στὴν κωμωδία, ὄχι ὅμως μονάχα σ' αὐτήν, χρωστοῦμε τὸ ὅτι εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξαναζωντανέψουμε, τουλάχιστο στὰ οὐσιαστικά της χαρακτηριστικά, τὴν εἰκόνα ἑνὸς τραγικοῦ ποιητῆ, ποὺ ἡ ἀκμή του πέφτει στὴν ἐποχὴ τοῦ ὄψιμου Εὐριπίδη. Ἐννοοῦμε τὸν Ἀγάθωνα τὸν Ἀθηναῖο. Στὸν πλατωνικὸ *Πρωταγόρα* (315e) ἐμφανίζεται σὰν παλληκαρόπουλο *(μειράκιον)* μὲ ἐξαιρετικὰ προσόντα καὶ ὑπέροχην ὀμορφιά. Ἐπειδὴ ὁ διάλογος τοποθετεῖται γύρω στὰ 430, ἡ γέννηση τοῦ Ἀγάθωνα πέφτει στὸ πρῶτο μισὸ τῆς δεκαετίας 450-440.

Μὲ αὐτὸ συμφωνεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Αἰλιανοῦ (*Ποικ. ἱστ.* 13, 4), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἦταν περίπου 40 χρονῶν ὅταν βρισκόταν μαζὶ μὲ τὸν Εὐριπίδη στὴν μακεδονικὴ αὐλή.

Τελείως διαφορετικὲς εἶναι οἱ μαρτυρίες τοῦ Ἀριστοφάνη, τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν τέχνη του. Ὁ πρῶτος ἔκαμε στόχον τὴν ποίηση τοῦ Ἀγάθωνα, προπάντων στὶς *Θεσμοφοριάζουσες*. Ὁ ποιητὴς περιγράφεται σὰν γυναικωτὸς καὶ ματαιόδοξος ὡραιοπαθής, καὶ σ' αὐτὸ κρύβεται βέβαια πολλὴ κωμικὴ ὑπερβολή, ἀσφαλῶς ὅμως ὑπάρχει καὶ κάποια ἀλήθεια ποὺ τὰ προκάλεσε αὐτά. Ἰδιαίτερην ἀξία ἔχουν γιὰ μᾶς οἱ παρωδίες μιᾶς μονωδίας κι ἑνὸς ἄστροφου χορικοῦ τραγουδιοῦ. Βλέπουμε δὰ στοὺς *Βατράχους* ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης, ἐκεῖ ὅπου κοροϊδεύει τὸν χορικὸ λυρισμὸ τοῦ Εὐριπίδη, παρ' ὅλην τὴν ὑπερβολὴ πετυχαίνει ὡστόσο τὸ οὐσιῶδες. Ἔτσι οἱ ἀριστοφανικὲς παρωδίες ἀποτελοῦν μιὰν σημαντικὴ μαρτυρία τοῦ ὅτι ὁ Ἀγάθωνας ἐπηρεάσθηκε σὲ πολὺ μεγάλον βαθμὸ ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν νεοαττικὸ διθύραμβο, ποὺ γιὰ τὴν ἐπίδρασή του στὸ *καινούργιο τραγούδι* τοῦ Εὐριπίδη εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε στὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὸν ποιητή. Ἡ παραφορτωμένη λεξιλογικὴ μεγαλοπρέπεια, στὴν ὁποῖα ἀντιστοιχοῦσε καὶ ὅμοια μουσική, φαίνεται ὅτι στὸν Ἀγάθωνα εἶχε μιὰν ἰδιαίτερη νότα. Στὸ *Συμπόσιο* τοῦ Πλάτωνα γιορτάζεται ἡ πρώτη νίκη τοῦ Ἀγάθωνα στὰ Λήναια τοῦ 417, καὶ ἀνάμεσα στοὺς ὁμιλητὲς ποὺ στὸ συμπόσιο ὑμνοῦν τὸν Ἔρωτα, παίρνει μέρος κι αὐτὸς ποὺ τιμᾶται. Τὸ ἐγκώμιό του λοιπόν, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς ἐπιβλητικούς, ἂν καὶ διαφορετικούς, λόγους τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τοῦ Σωκράτη, εἶναι τόσο παραφορτωμένο μὲ γοργιανὰ παρηχητικὰ σχήματα, ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Πλάτωνας ἐδῶ ἤθελε νὰ δώση ἕναν χαρακτηρισμὸ τοῦ τρόπου τοῦ Ἀγάθωνα. Καθαρὰ συγκλίνουν ἐδῶ διάφορες γραμμές. Ὁ Γοργίας, καθὼς ξέρουμε, ἔφερνε τὴν ἔντεχνη πεζογραφία του τόσο κοντὰ στὴν ποίηση, ὡς τὸ σημεῖο ποὺ σβήνονταν τὰ σύνορα, καὶ ἡ ἀρχαία κριτική[1] παρατήρησε

1. Διον. Ἁλικ., *Λυσίας* 10, 21 U.-R.

σωστὰ ὅτι ἔτσι αὐτὸς ἔφτανε πολὺ κοντὰ στὸν διθύραμβο. Στὴν ἐξέλιξη τοῦ διθύραμβου ἐνεργοῦσαν οἱ ἴδιες τάσεις ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ μαγέψουν μὲ τὴν ἠχηρὴ λέξη, ὅπως καὶ στὰ γλωσσικὰ τεχνάσματα τοῦ Γοργία, καὶ στὸν Ἀγάθωνα βλέπουμε τὴν ἐπίδραση ἡ ὁποία ἀπὸ αὐτὲς τὶς δυὸ πλευρὲς κατέληγε στὴν τραγωδία καὶ μαζὶ μὲ ἄλλους παράγοντες προετοίμαζε τὸ τέλος τῆς συνοχῆς τοῦ κλασσικοῦ καλλιτεχνήματος.

Πόσο δυνατὰ μιὰ τέτοια ἐξέλιξη ἔσπρωχνε τὰ λυρικὰ μέρη πρὸς τὴν ἀνεξαρτησία, εἶναι εὔκολο νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε. Τὴν διαπίστωση τὴν ἔχουμε ἀπὸ ἕνα χωρίο τῆς *Ποιητικῆς* (18.1456a 30), στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ὁ Ἀγάθωνας πρῶτος ἄρχισε νὰ διαμορφώνῃ τὰ χορικὰ ἔτσι ποὺ νὰ εἶναι παραγεμίσματα *(ἐμβόλιμα)* μέσα στὸ ἔργο.

Ὁ νεωτερικὸς χορικὸς λυρισμὸς τοῦ Ἀγάθωνα ἦταν τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ μέρος τῶν ἔργων του καὶ προκάλεσε σὲ ἀνάλογον βαθμὸ τὴν κοροϊδία τῆς κωμωδίας. Ἐκεῖ ὅμως βλέπουμε τὴν εἰκόνα του μόνο μέσα σ' ἕναν παραμορφωτικὸ καθρέφτη, καὶ ξεχνοῦμε εὔκολα ὅτι σὰν δραματικὸς ποιητὴς εἶχε ὁπωσδήποτε κάποιαν σημασία. Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητικὴ* του διηγεῖται διάφορα πράγματα γι' αὐτόν. Λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ χωρίο ποὺ μνημονεύσαμε, διαβάζουμε ὅτι ὁ Ἀγάθωνας μόνο σ'ἕνα σημεῖο ὑστέρησε, αὐτὸ ὅμως ἀσφαλῶς ἦταν ποὺ προκάλεσε τὶς ἀποτυχίες του. Παραφόρτωνε τὰ ἔργα του μὲ θέματα, καὶ σ' αὐτὸ μποροῦμε κυρίως νὰ δοῦμε μιὰν τάση τῆς μετακλασσικῆς τραγωδίας, τάση ποὺ προαναγγέλλεται κιόλας στὶς *Φοίνισσες* τοῦ Εὐριπίδη. Ἡ ἐπιφύλαξη ὅμως μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τὸν ψόγο του (*Ἀγάθων ἐξέπεσεν ἐν τούτῳ μόνῳ*, 1466a 18), ἀποτελεῖ ἔπαινον. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς *Βατράχους*, στὰ 405, ὅταν ὁ Ἀγάθωνας, σὰν τὸν Εὐριπίδη, πῆγε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρχέλαου στὴν Πέλλα —πέθανε ἐκεῖ ὄχι πολὺ ἀργότερα—,βρῆκε νὰ πῇ πιὸ φιλικὰ λόγια γι' αὐτόν, ποὺ ἄλλοτε τὸν πείραζε τόσο ἄγρια: *ἀγαθὸν ποιητὴν καὶ ποθεινὸν τοῖς φίλοις* τὸν λέει (ὁ Διόνυσος) σ' ἕνα χωρίο (83 κέ.), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἴσως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἀγάθωνας τότε δὲν ἔγραφε πιά.

Ἕνα ἀξιοπερίεργο δράμα τοῦ Ἀγάθωνα μνημονεύει ὁ Ἀριστοτέλης σὲ ἕνα ἄλλο χωρίο τῆς *Ποιητικῆς* μὲ ὁλωσδιόλου εὐνοϊκὸν τρόπο (9.1451b 21). Σ' αὐτό, καὶ τὰ περιστατικὰ καὶ τὰ ὀνόματα ἀποτελοῦσαν ἐφευρήματα τοῦ ποιητῆ, ποὺ κι ἐδῶ ἐπίσης ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὸν μύθο πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη. Ἡ διατύπωση τοῦ χωρίου αὐτοῦ ὁδηγεῖ σ' ἕναν τίτλο μὲ τὸ ὄνομα *Ἀνθεὺς* ἢ *Ἄνθος*, ποὺ θὰ σήμαινε *λουλούδι*. Ὁπωσδήποτε ἡ πληροφορία τοῦ Ἀριστοτέλη μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἀναζητήσουμε τὸ θέμα τοῦ ἔργου μέσα στοὺς γνωστοὺς μύθους. Μᾶλλον πρέπει νὰ σκεφτοῦμε[1] μήπως ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Αἰτωλὸς στὸ ἐλεγειακό του

1. Ἔτσι ὁ C. Corbato, «L'Anteo di Agatone», *Dioniso* 11, 1948, 163. Ὁ Ἀπόλλωνας, στοῦ Powell, *Collectanea Alexandrina* 122. Ὁ Lévêque (βλ. παραπ.) δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητᾶ πίσω ἀπὸ τὸ *Ἄνθος* ἕνα ἀστικὸ-αἰσθηματικὸ ἔργο.

ποίημα *Ἀπόλλων* προσφέρει μιὰν ἀντανάκλαση τοῦ δράματος. Τότε τὸ ἔργο θὰ ὀνομαζόταν *Ἀνθεὺς* καὶ θὰ πραγματευόταν τὸ θέμα τῆς γυναίκας τοῦ Πετεφρῆ μὲ ἀνάλογη τροποποίηση.

Τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ δράματα τῶν ποιητῶν ποὺ ἀναφέραμε ἐδῶ, στοῦ A. NAUCK, *Trag. Graec. Fragm.* 2. ἔκδ. Λειψ. 1889.—A. v. BLUMENTHAL, *Ion von Chios. Die Reste seiner Werke.* Στουττγ. 1939. Τὰ φιλοσοφικὰ ἀποσπάσματα. VS 36. Ἱστορικά: F. JACOBY, F Gr Hist ἀρ. 392 (ὅπως πάντα μὲ ἐξαντλητικὸ ὑπόμνημα).—T. B. L. WEBSTER, ‹Sophocles and Ion of Chios›, *Herm.* 71, 1936, 263. P. LÉVÊQUE, *Agathon.* Παρίσι 1955. J. WAERN, ‹Zum Tragiker Agathon›, *Eranos* 54, 1956, 87.

4. Η ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΠΟΙΗΣΗ

Καὶ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5. αἰ. ἡ δραματικὴ παραγωγὴ βρισκόταν τόσο πολὺ στὸ προσκήνιο καὶ τραβοῦσε τόσο δυνατὰ τὸ γενικὸ ἐνδιαφέρον, ὥστε τὰ ὑπόλοιπα ποιητικὰ εἴδη ἔμεναν στὴν σκιά της καὶ μόνο ἴχνη τους γνωρίζουμε. Μοναδικὴν ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ χορικολυρικὴ ποίηση, ποὺ ὡστόσο μεγάλο μέρος τῆς δραστηριότητάς της τὸ πετυχαίνει ἀπὸ τὴν ἀναμέτρηση μὲ τὸ δράμα, κι αὐτὸ δικαιολογεῖ τὴν ἀνάλυσή της σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν θέση. Ἡ δραστηριότητα τῶν ποιητῶν μὲ τοὺς ὁποίους θὰ ἀσχοληθοῦμε, φτάνει μὲ πολλοὺς τρόπους ἀρκετὰ πέρα ἀπὸ τὴν στροφὴ τοῦ αἰώνα. Μολαταῦτα οἱ νέες μορφὲς ἀναπτύχθηκαν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5. αἰώνα.

Ἀξιολογήσαμε πρωτύτερα (σ. 430) τὴν σημασία ἐκείνης τῆς ἐξέλιξης, χάρη στὴν ὁποία μέσα στὴν νεαρὴ δημοκρατία ὁ διθύραμβος βρῆκε τὴν σταθερή του θέση στὸ πλαίσιο τῶν διονυσιακῶν ἀγώνων, καὶ μνημονεύσαμε ἐπίσης ἐκεῖ τὸ πλῆθος τῆς παραγωγῆς ποὺ χρειαζόταν διαρκῶς γιὰ τὶς διάφορες γιορτὲς τῆς Ἀθήνας. Ὁ διθύραμβος ἀνῆκε στὶς ρίζες τῆς τραγωδίας, συνόδευσε τὴν ἐξέλιξή της σὲ ὅλον της τὸν δρόμο καὶ βρισκόταν σὲ στενότατην ἐπαφὴ μὲ αὐτὴν προπάντων στὰ Μεγάλα Διονύσια. Ἔτσι δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ λείψη ἡ ἀμοιβαία ἐπίδραση, καὶ τὴν μνημονεύσαμε κι αὐτὴν πολλὲς φορές. Ἰδιαίτερα τὸ *καινούργιο τραγούδι* τοῦ Εὐριπίδη καὶ ὁ χορικὸς λυρισμὸς τοῦ Ἀγάθωνα μόνο ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ νεοαττικοῦ διθυράμβου ἦταν δυνατὸ νὰ κατανοηθοῦν. Τώρα ὅμως πρέπει νὰ καταλάβουμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ γένεσή του δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ χωρὶς τὸν σταθερὸ συναγωνισμό, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ τραγωδία χάρη στὰ πιὸ πλούσια ἐκφραστικά της μέσα καὶ τὴν μεγαλύτερη ἔνταση τῆς ἐπίδρασής της πίεζε ἀναγκαστικὰ τὸν διθύραμβο. Ἔτσι λοιπὸν ὁ διθύραμβος ἔσπασε τὰ δεσμὰ τῆς στροφικῆς ἀντιστοιχίας, ἐφοδίασε μὲ λαμπερὰ πυροτεχνήματα τὸ παλιὸ λυρικὸ ἀφηγηματικὸ ὕφος, ποὺ ἀπὸ μόνο του ἔκλινε στὴν ἐντυπωσιακὴ διαμόρφωση τῆς κάθε σκηνῆς, κι ἔμπασε ὅσο ἦταν δυνατὸ μιμητικὰ στοιχεῖα. Κείμενα ἔχουμε πολὺ λίγα, καὶ ἀπὸ τὴν μουσικὴ τίποτε. Ἐδῶ ἐξαρτιόμαστε γιὰ τὰ συμπεράσματά μας ἀπὸ τὸ σκῶμμα τῆς κωμω-

δίας καὶ ἀπὸ τὸ ψευδοπλουτάρχειο σύγγραμμα *Περὶ μουσικῆς*, ποὺ στὰ οὐσιώδη του ἀντιγράφει τὸν Ἀριστόξενο, σὲ μερικὰ ὅμως εἶναι ἐπηρεασμένο καὶ ἀπὸ τὸν Ἡρακλείδη τὸν Πόντιο. Ἀπὸ αὐτὰ σχηματίζουμε τὴν εἰκόνα μιᾶς μουσικῆς ποὺ προσπαθοῦσε νὰ ἐπιδράση δυνατὰ στὶς αἰσθήσεις, ποὺ δούλευε μὲ ζωηρὴν ἐναλλαγὴ ρυθμῶν καὶ τονικῶν τρόπων, λογάριαζε τὸ κείμενο μόνο σὰν ὑπόστρωμα καὶ ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ ὑποταχθῆ σ' αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀρχαίου χορικοῦ λυρισμοῦ. Ἀναγκαστικὰ προκάλεσε τὴν ἀντίθεση ἐκείνων τῶν κύκλων πού, σύμφωνα μὲ τὸ πυθαγορικὸ πνεῦμα, ἐξέταζαν τὴν μουσικὴ σὰν παιδευτικὸ μέσο μὲ πολὺ μεγάλη σημασία, συνδυάζοντάς την στενὰ μὲ τὴν διαμόρφωση τοῦ ἤθους. Κι ὁ Πλάτωνας ἐπίσης χρειάστηκε νὰ πάρη θέση ἐναντίον τῶν Νεοτονικῶν[1].

Ὁλοφάνερα ἡ μεταστροφὴ μέσα στὴν χορικολυρικὴ ποίηση καὶ τὴν μουσική της ἔχει στενὴν σχέση μὲ τὴν ἀνησυχία, ποὺ χάρη στὴν σοφιστικὴ εἶχε φτάσει στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς. Οἱ ἀνατρεπτικές της ἰδέες, ἀρκετὰ πράγματα μέσα στὴν ἐξέλιξη τῆς τραγωδίας καὶ οἱ νέοι τόνοι τοῦ διθύραμβου, αὐτὰ ὅλα συγκλίνουν πρὸς ἕναν σκοπό: τὴν παράδοση, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχαν κουραστῆ, ποὺ δὲν ἤξεραν πιὰ νὰ τὴν γεμίσουν μὲ ζωή, νὰ τὴν ἀντικαταστήσουν μὲ τὸ ἀπόλυτα νέο.

Ὥς τώρα μιλήσαμε γιὰ τὸν διθύραμβο, ὀφείλουμε ὅμως τώρα νὰ συμπληρώσουμε ὅτι τὸ ἀρχαῖο λατρευτικὸ τραγούδι γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα, ὁ *Νόμος*, ποὺ ὁ Τέρπανδρος τοῦ εἶχε δώσει σταθερὲς μορφές, γνώρισε τὴν ἴδια ἐξέλιξη κι ἔφτασε σ' ἕνα στάδιο ὁλότελα ὅμοιο μὲ τοῦ νέου διθύραμβου. Ἔτσι ὁ χωρισμὸς τῶν δυὸ μορφῶν στὰ ἑπόμενα εἶναι περιττός, ἀφοῦ καὶ τὴν ἀπολλώνεια μονωδία, ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ τὴν *κίθαριν* (λύρα), καὶ τὸ διονυσιακὸ χορικὸ τραγούδι, ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ μουσικὴ αὐλοῦ, κάπου κάπου τὰ καλλιεργοῦσε ὁ ἴδιος καλλιτέχνης.

Ἀπὸ ὀνόματα εἴμαστε πλούσια ἐφοδιασμένοι, μόνο ὅμως σὲ λίγες περιπτώσεις μποροῦμε νὰ συνδέσουμε μὲ αὐτὰ κάτι συγκεκριμένο. Ὁ Φρύνις ὁ Μυτιληναῖος εἶναι ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἔβαλαν τὸν νεωτερισμὸ στὸν δρόμο. Λὲν ὅτι μεταρρύθμισε τὸν *Νόμο* συνδέοντας τὸν ἑξάμετρο, ποὺ ἦταν τὸ συνηθισμένο μέτρο γι' αὐτὸ τὸ εἶδος ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχή, μὲ ἄλλους ρυθμούς, κι ἔτσι ἔκαμε δυνατὴ τὴν ἐξέλιξη πρὸς μιὰν πολύχρωμη ποικιλία. Γύρω ἀπὸ τὰ μισὰ τοῦ αἰώνα νίκησε στὴν Ἀθήνα, στὰ Παναθήναια, ἡ πιὸ σημαντική του ἐπιτυχία ὅμως ἦταν ὁ μαθητής του Τιμόθεος.

Κιθαρωδὸς ἐπίσης ἦταν ὁ Μελανιππίδης ἀπὸ τὴν Μῆλο, ποὺ ἔκλεισε τὴν ζωή του στὴν Μακεδονία, στὴν αὐλὴ τοῦ Περδίκκα τοῦ Β'. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀπόσπασμα τῆς κωμωδίας *Χίρων* (Φερεκράτης ἀπ. 145 Κ.) πρέπει νὰ αὔξησε τὸν ἀριθμὸ τῶν χορδῶν τῆς λύρας[2]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα*, ἄλλαξε

1. Ἰδιαίτ. στοὺς *Νόμους*, π χ. 3, 700 d. L. Richter, <Zum Stilwandel der griech. Musik im 5./4. Jhdt.>, *Forsch. u. Forstschr.* 41, 1967, 114.

2. Εἰδήσεις γιὰ τὸ γεγονὸς αὐτό: H. Weil-Th. Reinach, *Plutarque de la musique*. Παρίσι 1900 (γιὰ τὸ 1141a).

πολὺ τὴν μουσικὴ τοῦ διθύραμβου· ἐπίσης οἱ τίτλοι ποὺ ξέρουμε καὶ τὰ ἀποσπάσματα δείχνουν ὅτι ἔχουμε μπροστά μας διθύραμβους. Οἱ *Δαναΐδες* δείχνουν ὅτι σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ ἐπαναλαμβάνονται τίτλοι ἀπὸ τὴν τραγωδία, κι ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Μαρσύα* (2 D.) περιέχει τὴν ἀγανάκτηση καὶ τὴν ἀποδοκιμασία τῆς Ἀθηνᾶς γιὰ τὸν διπλὸ αὐλό, ποὺ παραμόρφωνε τὸ πρόσωπό της. Σ' αὐτὴν τὴν ἱστορία ἀπάντησε ζωηρὰ ὁ διθυραμβοποιὸς Τελέστης ἀπὸ τὸν Σελινούντα, γεμάτος ἐνθουσιασμὸν γιὰ τὸ ὄργανο ποὺ «*φυσᾶ ὡραῖα, τὸ ἱερό*» (ἀπ. 1. 2 D.)[1]. Ὁ Διαγόρας ὁ Μιλήσιος ἦταν περισσότερο γνωστὸς σὰν ἀρνητὴς τῶν θεῶν[2] ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις του ἐναντίον τῆς θρησκείας, παρὰ ἀπὸ τοὺς διθύραμβούς του σὰν ποιητής. Ἂν ἀκόμα ἀναφέρουμε τὸν Πολύ(ε)ιδο ἀπὸ τὴν Σηλύμβρια, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης (*Ποιητ.* 16.1455a 6) τὸν ὀνομάζει σοφιστὴ καὶ τὸν ἐπαινεῖ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς ἀναγνώρισης στὴν *Ἰφιγένειά* του (προφανῶς διθύραμβον), καὶ παρεμβάλουμε καὶ τὸν Λικύμνιο τὸν Χιώτη, ποὺ τὰ ἔργα του σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη (*Ρητ.* 3.12.1413b 13) προξενοῦσαν ἰδιαίτερην ἐντύπωση ὅταν διαβάζονταν, τότε βλέπουμε ἀπὸ αὐτὴν τὴν σειρὰ ὀνομάτων ὅτι αὐτοὶ ποὺ προσπαθοῦσαν στὴν μουσικὴ νὰ γκρεμίσουν τὸ παλιὸ δὲν εἶναι Ἀττικοί. Χωρὶς ἄλλο ἔχουμε μιὰν παραλληλία μὲ τὴν σοφιστική, ποὺ οἱ ἡγετικοί της ἐκπρόσωποι ἦρθαν ἐπίσης ἀπὸ ἔξω. Ἕνας Ἀθηναῖος, ὅπως ὁ γιὸς τοῦ κιθαρωδοῦ Μέλητα, ὁ Κινησίας, ἐσύνθεσε διθύραμβους· ἐπειδὴ ὅμως ἦταν ἀδύνατος σωματικὰ καὶ ἀποτελοῦσε ἕναν ἀμφίβολο τύπο, ἀναγκαστικὰ τὸν παράλαβε ἡ κωμωδία μὲ τὴν κοροϊδία της, κι ἔτσι ὁ ἄτυχος περνᾶ μέσα ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Ἀριστοφάνη σὰν μιὰ θλιβερὴ φυσιογνωμία. Ὅταν ὁ Κινησίας, μεγάλος, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πολιτική, ὁ κωμωδιογράφος Στράττις στὸ ὁμώνυμο ἔργο του τὸν ἔβαλε στόχον, καὶ τὸν κατηγόρησε γιὰ ἄθεον.

Γιὰ δυὸ ποιητὲς τουλάχιστο, γιὰ τὸν Φιλόξενο καὶ τὸν Τιμόθεο, εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀποκτήσουμε μιὰν πιὸ ζωντανὴ εἰκόνα. Ὁ Φιλόξενος ἀπὸ τὰ Κύθηρα, ἂν εἶναι ἱστορικὸ κι ἕνα μέρος μόνο ἀπὸ ὅσα διηγοῦνται γι' αὐτόν, πέρασε μιὰν πολὺ περιπετειακὴ ζωή. Τὶς χρονολογίες τῆς γέννησης καὶ τοῦ θανάτου του τὶς δίνει τὸ Πάριο μάρμαρο στὰ 435/34 καὶ 380/79. Ἀπὸ τὸ νησί του, παιδὶ πῆγε δοῦλος στὴν Σπάρτη, ἀργότερα ὅμως κοντὰ στὸν Μελανιππίδη, ποὺ τὸν ἀναφέραμε πρὶν

1. «*Καλλιπνόων ἱερῶν αὐλῶν*».

2. Τὴν δίκη γιὰ ἀσέβεια, ποὺ κινήθηκε ἐναντίον τοῦ Διαγόρα ἐξαιτίας τῆς διακωμώδησης τῶν ἐλευσίνιων μυστηρίων, τὴν ἔχει μνημονεύσει ὁ Μελάνθιος στὸ σύγγραμμά του γιὰ τὰ μυστήρια αὐτὰ (F Gr Hist III B 326 ἀπ. 3). Ἐναντίον τῆς ἀπόπειρας τοῦ F. JACOBY, *Diagoras ὁ ἄθεος. Abh. Ak. Berl.* 1959/3 (μὲ βιβλιογρ.) νὰ ἀνεβάση τὴν χρονολογία τῆς δίκης τοῦ 415/4 στὴν δεκαετία 440-30, πρὶν ἀπὸ τὸ 433/2, ὁ F. WEHRLI, *Gnom.* 33, 1961, 123, ἐπρόβαλε σοβαρὰ ἐπιχειρήματα. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Διαγόρα μὲ τὸν τίτλο *Ἀποπυργίζοντες λόγοι* ὁ JACOBY θὰ ἤθελε νὰ τὸ ἑρμηνεύση σὰν «arguments blockading the gods or arguments fortifying mankind against the gods», (= ἐπιχειρήματα ποὺ ἀποκλείουν τοὺς θεοὺς ἢ ἐπιχειρήματα ποὺ ἐνισχύουν τοὺς ἀνθρώπους ἐναντίον τῶν θεῶν), ἐνῶ ὁ WEHRLI τὸ ἀποδίνει σ' ἕναν ἄθεο σοφιστή. Ἐπειδὴ τὸ σύγγραμμα ἔχει χαθῆ, τὸ πρόβλημα μένει ἀναγκαστικὰ ἄλυτο. L. WOODBURY, ‹The date and atheism of Diagoras of Melos›, *Phoenix* 19, 1965, 178.

λίγο σὰν ἕναν ἀπὸ τοὺς Νεότερους, ὅπου καὶ πῆρε τὴν καλλιτεχνική του μόρφωση. Σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα* ἐσύνθεσε εἰκοσιτέσσερις διθύραμβους· ἄλλοι γνώριζαν ἐπίσης *Νόμους*, ποὺ τοὺς ἔγραψε ὁ ἴδιος. Ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα του εἶχε καταπληκτικὴν ἐπιτυχία, ποὺ προφανῶς ὀφειλόταν τόσο στὰ προσόντα του ὅσο καὶ στὰ περιστατικὰ ποὺ ἦταν συνδεμένα μὲ αὐτά. Στὸν διθύραμβο *Κύκλωπας* τὸ θέμα ἦταν ἡ περιπέτεια τοῦ Ὀδυσσέα (ἀπ. 2.3 D.), τὴν πιὸ ἐντυπωσιακὴ ὅμως εἰκόνα τὴν ἀποτελοῦσε ὁ ἔρωτας τοῦ χοντροκομμένου τέρατος πρὸς τὴν τρυφερὴ Γαλάτεια, ποὺ ὁ Ὀδυσσέας τὴν χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν λυτρωτικὴ πανουργία του. Ὁ Φιλόξενος εἶχε μείνει μερικὸν καιρὸ στὴν αὐλὴ τοῦ Διονύσιου Α' στὶς Συρακοῦσες, καὶ φαίνεται πὼς δοκίμασε ἐκεῖ λογῆς λογῆς κακὲς ἐμπειρίες. Σύμφωνα μὲ μιὰν πολὺ διαδομένη ἱστορία ὁ τύραννος ἔκλεισε τὸν ποιητὴ στὰ λατομεῖα, γιατὶ ἀποτόλμησε μιὰν πολὺ ἐλεύθερη κρίση γιὰ τὶς ποιητικὲς ἀπόπειρες τοῦ ὑψηλοῦ κυρίου του. Σύμφωνα μὲ ἄλλους, στὰ λατομεῖα τὸν ὁδήγησε ἡ ζήλεια τοῦ δικτάτορα ἐξαιτίας μιᾶς ἑταίρας. Ἂν τώρα ὁ Φιλόξενος μὲ τὸν Πολύφημό του πραγματικὰ ὑπονοοῦσε τὸν Διονύσιο ἢ ὄχι[1], ὁπωσδήποτε πίστεψαν ὅτι στὸ ποίημα μποροῦσαν νὰ ἀναγνωρίσουν κάτι τέτοιο, πράγμα ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἔβλαψε τὴν διάδοσή του. Ὁ Ἀριστοφάνης τὸ παρωδεῖ στὸν *Πλοῦτο* του (388 π.Χ.) μὲ ἕναν τρόπο ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρχαν δραματικὰ στοιχεῖα σ' αὐτὸ τὸ ποίημα. Μέσα στὴν πλούσια ἐπίδραση ποὺ προκάλεσε, ξεχωριστὴν θέση παίρνει τό 2. *εἰδύλλιο* τοῦ Θεόκριτου, ποὺ πετυχαίνει χαριτωμένες ἀποχρώσεις ἀπὸ τὸν ἔρωτα τοῦ Πολύφημου πρὸς τὴν Γαλάτεια.

Ἀπὸ παλιὰν ἰωνικὴ περιοχὴ καταγόταν ὁ Τιμόθεος ὁ Μιλήσιος, ποὺ γεννήθηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 5. αἰ., ἔφθασε σὲ βαθιὰ γηράματα καὶ πέθανε γύρω στὰ 360. Ἡ παράδοση τὸν κάμνει νὰ συνδέεται φιλικὰ μὲ τὸν Εὐριπίδη, κι αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ κατεύθυνση ποὺ ἀντιπροσώπευαν καὶ οἱ δυὸ σὲ διαφορετικὸν βαθμό. Ὁ τραγικὸς λένε ὅτι παρηγόρησε τὸν νεότερο γιὰ τὶς ἀρχικὲς ἀποτυχίες του. Καὶ γιὰ τὸν Τιμόθεο λένε ὅτι πῆγε στὴν Μακεδονία, ὡστόσο αὐτὸ δὲν εἶναι πολὺ βέβαιο. Ἀπὸ τὴν πολὺ μπερδεμένη παράδοση γιὰ τὴν δημιουργία του βγαίνει ὅτι αὐτὸς ἔγραψε κυρίως *Διθυράμβους* καὶ *Νόμους*. Ἕνας τραγικὸς ποιητὴς Τιμόθεος ἐμφανίζεται στὴν ἀρχὴ τοῦ 4. αἰ. σὲ μιὰν χορηγικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὶς Αἰξωνές, κοντὰ στὸν Ὑμηττό (IG II/III 2. ἐκδ. 3091). Ἡ ταυτότητα εἶναι δυνατή, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ βεβαιωθῆ ἐξαιτίας τῆς συχνότητας τοῦ ὀνόματος.

Ἕνα τυχερὸ εὕρημα τοῦ ἔτους 1902 ἔφερε στὸ φῶς ἀπὸ ἕναν κατωαιγυπτιακὸ τάφο στὸ Abusir μεγάλα μέρη ἑνὸς «νόμου» τοῦ Τιμόθεου, ποὺ τιτλοφορεῖται *Οἱ Πέρσαι*. Τὸν πάπυρο τὸν εἴχαμε μνημονεύσει (ἀρ. 1537 P.) στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν παράδοση, σὰν τὸ ἀρχαιότερο ἑλληνικὸ βιβλίο. Μόνο ἀπὸ ἐδῶ

1. Πολὺ τολμηροὺς συνδυασμοὺς κάμνει ὁ SCHONEWOLF, ἔ.ἀ. 55. Γιὰ τὸ σύνολο: J. MEWALDT, <Antike Polyphemgedichte>, *Anz. Öst. Ak. phil.-hist. Kl.* 1946, 269.

παίρνουμε μιὰν ἱκανοποιητικὴ εἰκόνα αὐτῆς τῆς νέας τέχνης, ὅπου, ὕστερα ἀπὸ τὶς προηγούμενες παρατηρήσεις μας γιὰ τὴν προσέγγιση τῶν μορφῶν, τίποτε δὲν φανερώνει ὅτι ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ ἕναν «νόμο». Ἡ παλιά του διάρθρωση, ποὺ τὴν εἶχε καθιερώσει ὁ Τέρπανδρος, παρ' ὅλους τοὺς νεωτερισμοὺς ἔχει διατηρηθῆ. Τὸ μέρος ποὺ σώζεται, ποὺ πιὸ μπροστά του ὑπῆρχαν μερικὲς ἑκατοντάδες στίχοι, ἀνήκει στὸν *ὀμφαλό*, δηλ. στὸ ἀφηγηματικὸ κεντρικὸ τμῆμα. Περιγράφεται ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας, ὄχι ὅμως σὰν ἕνα μοναδικὸ ἱστορικὸ γεγονός, ἀλλὰ σὲ μιὰν σειρὰ ἀπὸ μεμονωμένες εἰκόνες, ποὺ παρ' ὅλα τὰ φανταχτερά τους χρώματα μένουν τυπικὲς καὶ προαναγγέλλουν τὶς περιγραφὲς μαχῶν ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Δραματικὸ ζωντάνεμα παίρνει ἡ περιγραφὴ χάρη στὶς παθητικὲς αὐτοεξωτερικεύσεις, ὅπως εἶναι τὸ θυμωμένο ξέσπασμα ἑνὸς Πέρση ποὺ πνίγεται, ἐναντίον τῆς θάλασσας, ἢ οἱ ἀπελπισμένες ἐπικλήσεις τῶν βαρβάρων ποὺ εἶναι πεταγμένοι στὴν ἀκρογιαλιά, πρὸς τὴν πατρίδα τους. Ὁ Τιμόθεος ζωγραφίζει συγχρόνως τὸν ξενικὸ λόγο μὲ ἕναν τρόπο ποὺ θυμίζει ζωηρὰ τὴν ἄρια τοῦ Φρύγα στὸν *Ὀρέστη* τοῦ Εὐριπίδη.

Σώθηκε ἐπίσης ἡ *σφραγίς*, ἐκεῖνο δηλ. τὸ μέρος στὸ ὁποῖο ὁ ποιητὴς τραγουδᾶ γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἀποκρούει συγκρατημένα καὶ μὲ σεβασμὸν τὶς κατηγορίες ποὺ διατυπώθηκαν στὴν Σπάρτη ἐναντίον του, καὶ ὑποστηρίζει τὴν τέχνη του προσπαθώντας κυρίως νὰ δικαιολογήση τὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χορδῶν σὲ ἕνδεκα. Τὸν ἐπίλογο τὸν ἀποτελοῦν εὐλογίες γιὰ τὴν πόλη. Ὑπονοεῖται ἴσως ἡ Μίλητος, ποὺ ἀναφέρθηκε λίγο πρίν, ὅπου ὑποθέτουν ὅτι παραστάθηκε ὁ «νόμος» ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ 400.

Γιὰ ὁρισμένα μέρη τοῦ ποιήματος, ὅπως τοὺς θρήνους τῶν βαρβάρων ποὺ ἀναφέραμε τωραδά, εἶναι εὔλογο νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἐκτελέσθηκαν ἀπὸ ἕναν χορό. Πραγματικὰ ὁ Κλήμεντας ὁ Ἀλεξανδρινὸς (*Στρώμ.* 1, 16 σ. 51 St.) ἀναφέρει ὅτι ὁ Τιμόθεος πρῶτος χρησιμοποίησε τὸν χορὸ στὸν κιθαρωδικὸ νόμο. Ἂν σ' αὐτὸ προσθέσουμε τὸ ὅτι μὲ σοβαρὰ ἐπιχειρήματα ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη[1] ὅτι ὁ νέος διθύραμβος ἔβαζε πότε πότε στὸ χορικὸ ἄσμα μονωδίες, τότε βλέπουμε δυὸ πράγματα: τὴν ἀμοιβαία προσέγγιση τῶν δυὸ μορφῶν καὶ τὴν προσπάθειά τους γιὰ δραματικὸ ἀποτέλεσμα. Μὲ τὴν τελευταία κατεύθυνση ταιριάζει μὲ κωμικὸν τρόπο αὐτὸ ποὺ διηγεῖται ὁ Ἀριστοτέλης (*Ποιητ.* 26.1461b 31 καὶ 15.1454a 30) γιὰ τὴν παράσταση τοῦ διθύραμβου *Σκύλλα*: ἐκεῖ ὁ αὐλητὴς ἅρπαζε τὸν κορυφαῖο τοῦ χοροῦ ἀπὸ τὸ ροῦχο, γιὰ νὰ κάμη παραστατικὴ τὴν ἐπίθεση τοῦ τέρατος.

Γιὰ τὴν γλώσσα τοῦ Τιμόθεου τὸ μεγάλο ἀπόσπασμα τῶν *Περσῶν* δείχνει στὴν περιγραφὴ τῆς ναυμαχίας μιὰν κίνηση ποὺ σπινθηροβολᾶ ἀνήσυχα, στὴν *σφραγίδα* ἐπίσημο βάδισμα. Πλούσια λεξιλογικὴ λαμπρότητα χρησιμοποιεῖται προπάντων στὸ ἐπίθετο, ὅπου ἐπίτηδες συνθεμένα ἐπίθετα χρησιμοποιοῦνται σὰν τονωτικά. Πολὺ φανερὴ εἶναι ἡ τάση γιὰ τὴν αἰνιγματικοποίηση τῆς ἔκφρασης

1. SCHONEWOLF, ἔ.ἀ. 22.

μὲ τολμηρὲς περιφράσεις, ἕνα χαρακτηριστικὸ ποὺ προετοιμάζει τὴν ἑλληνιστικὴ τέχνη[1].

Γιὰ τὴν ὑπόλοιπη ποίηση τῆς ἐποχῆς λίγα ἔχουμε νὰ ποῦμε. Γιὰ τὸ ἔπος γίνεται λόγος μόνο ἐκεῖ ὅπου οἱ μεγάλοι τῆς ἐποχῆς, σὰν τὸν Λύσανδρο, ζητοῦσαν ὑμνητὲς τῶν κατορθωμάτων τους. Εἴδαμε πρωτύτερα (σ. 432) ὅτι ὁ Λύσανδρος ἔλπιζε νὰ βρῇ ἕναν τέτοιον στὸ πρόσωπο τοῦ Χοιρίλου· ἕνας Νικήρατος ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια τοῦ ἔκαμε τότε τὴν χάρη κι ἐσύνθεσε ἕνα ἐπικὸ ἐγκώμιο γι' αὐτόν, μὲ τὸ ὁποῖο στὰ Λυσάνδρεια τῆς Σάμου νίκησε τὸν Ἀντίμαχο τὸν Κολοφώνιο (Πλούτ., *Λύσ.* 18). Ὁ Νικήρατος ἔχει ἀρχίσει κιόλας νὰ γράφη ποιήματα αὐτὴν τὴν ἐποχή, οὐσιαστικὰ ὅμως βρίσκεται στὸν πνευματικὸ κόσμο τοῦ 4. αἰ.· ἔτσι, θὰ μιλήσουμε γι' αὐτὸν ἀργότερα.

Πολλὴν ποίηση ἀπαιτοῦσε διαρκῶς ἡ λατρεία. Τὸ μεγαλύτερό της μέρος δὲν ξεπερνοῦσε τὸν μέσον ὅρο, καὶ γι' αὐτὸ λίγη ἔφθασε ὣς ἐμᾶς. Ὣς τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ ἔμεινε ζωντανὸς ὁ *Ὕμνος στὴν Ὑγεία* τοῦ Ἀρίφρονα τοῦ Σικυώνιου, ποὺ μᾶς σώθηκε σὲ ἐπιγραφή. Ὁ Λικύμνιος ἐπίσης ἀπὸ τὴν Χίο, ποὺ τὸν ἀναφέραμε πρωτύτερα σὰν χορικολυρικὸν ποιητή, ἔγραψε ἕναν ὕμνο στὴν θεὰ Ὑγίεια, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχουμε μερικοὺς στίχους[2].

Ὅπως σὲ ὅλην τὴν ἀρχαιότητα ἔτσι καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ὑπάρχει μιὰ πλούσια ἐπιγραμματικὴ ποίηση τῆς καθημερινῆς ἀνάγκης, ποὺ ἔφτασε σὲ πραγματικὴν ἀκμὴ ἐκεῖ ὅπου ἡ κοινότητα ἀφιέρωνε μνημεῖο σ' ἐκείνους ποὺ ἔπεσαν προσφέροντας τὴν ζωή τους. Καὶ ἀριστοτέχνες τοῦ λόγου ἀκόμα δὲν ἀρνιοῦνταν τέτοιο καθῆκον. Ἀναφέραμε γιὰ τὸν Εὐριπίδη ὅτι μὲ ἐντολὴ τῆς πόλης ἐσύνθεσε τὸ ἐπίγραμμα γιὰ κείνους ποὺ σκοτώθηκαν στὶς Συρακοῦσες. Ὁ Ἴωνας ἀπὸ τὴν Σάμο ἔγραψε τὸ ἐπίγραμμα γιὰ ἕνα ἀφιέρωμα ποὺ χάρισε ὁ Λύσανδρος στοὺς Δελφοὺς γιὰ τὶς νίκες τοῦ 405/404. Ἡ ἀπόδοση ἄλλων ποιημάτων στὸν ἴδιο μένει ἀμφίβολη[3].

Τὸ συμπόσιο μένει ἀκόμα σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ὁ πιὸ κατάλληλος τόπος γιὰ κάθε λογῆς συμποτικὴν ποίηση. Γιὰ τὸν Ἴωνα τὸν Χιώτη καὶ τὸν Κριτία ἔγινε κιόλας λόγος, ἀλλὰ καὶ ὁ Εὔηνος ἀπὸ τὴν Πάρο, ποὺ τὴν ἔμμετρη *Ρητορική* του τὴν μνημονεύσαμε πρωτύτερα (σ. 503), ἔγραψε ἐλεγεῖες συμποτικοῦ περιεχομένου, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ μικρὰ λείψανα.

Σὲ κάπως αὐθύπαρκτην ζωὴ ἔφτασε αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἡ παρωδία. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει (*Ποιητ.* 2. 1448 a 12) σὰν πρῶτον συγγραφέα παρωδιῶν τὸν Ἡγήμονα ἀπὸ τὴν Θάσο, ποὺ ἦταν σύγχρονος τοῦ Ἀλκιβιάδη. Βέβαια ἡ παρωδία

---

1. Ὁ K. Latte, ἔδειξε (*Eranos* 52, 1954, 125, καὶ 53, 1955, 75 = *Kl. Schr.* 590. 593) ἀπὸ 2 ἐπιγραφὲς ὅτι στὸν 2. αἰ. μ.Χ. ὑπῆρχε στὴν Μίλητο ἕνα εἶδος ἀναγέννησης τοῦ Τιμόθεου, στὴν ὁποία τὰ ποιήματά του μελοποιοῦνταν ξανά.

2. Καὶ τοὺς δύο ὕμνους τοὺς πραγματεύεται ὁ P. Maas, *Epidaurische Hymnen*. Königsb. Gel. Ges. 9/5, 1933.

3. E. Diehl, *RE*, 9, 1916, 1868.

ἐμφανίζεται νωρίτερα μὲ τὴν *Βατραχομυομαχία*, καὶ ἡ 'Αρχαία κωμωδία ζοῦσε σὲ ἕνα σημαντικὸ μέρος ἀπὸ αὐτήν. Ἡ πληροφορία τοῦ 'Αριστοτέλη εἶναι μολαταῦτα δικαιολογημένη, γιατὶ ὁ Ἡγήμονας τὴν ἔκαμε αὐθύπαρκτο εἶδος καὶ μὲ τέτοιου εἴδους ποίηση συναγωνιζόταν στοὺς ἀγῶνες. Ὥσπου νὰ ἐπιβληθῆ ἡ παρωδία στὴν κιθαρωδία, ὅπως ἔγινε ἀργότερα, στόχος της ἦταν κυρίως τὸ ἔπος. Ἔτσι στὴν 'Αθήνα τὰ Παναθήναια, ποὺ ἀπὸ καιρὸν ἦταν συνδεμένα μὲ ἐπικὴν ἀπαγγελία, γίνονται ὁ κατάλληλος τόπος γιὰ παρωδιακὲς ἀπαγγελίες. 'Ιδιαίτερην ἐπιτυχία εἶχε ὁ Ἡγήμονας σὲ μιὰν τέτοια εὐκαιρία μὲ τὴν *Γιγαντομαχία του*.

Τὰ λείψανα τῶν λυρικῶν ποιημάτων στὴν *Anth. Lyr.* 2, 2. ἔκδ., τεῦχ. 5, μὲ βιβλιογρ. Γιὰ τὸν πάπυρο τοῦ Τιμόθεου ἀκόμα ἡ ἔκδοση τοῦ WILAMOWITZ. Βερολ. 1903. Ξανατ. Hildesheim 1970.—Ἱστορία τοῦ διθύραμβου: A. W. PICKARD-CAMBRIDGE, *Dithyramb, Tragedy and Comedy*. 'Οξφ. 1927· 2. ἔκδ. 1962. H. SCHONEWOLF, *Der jungattische Dithyrambos*. Διδ. διατρ. Giessen 1938. H. ÖLLACHER, *Pap. Erzh. Rainer*. N. S. 1, 1932, 136. 'Επίγραμμα: βλ. σ. 259 κέ. πρόσθ. F. HILLER V. GÄRTRINGEN, *Hist. gr. Epigramme*. Βερολ. 1926. W. PEEK, *Griech. Vers-Inschriften*. Βερολ. 1955· τοῦ ἴδ. *Griech. Grabgedichte*. Βερολ. 1960. —Παρωδία: P. BRANDT, *Corpusculum poesis epicae Gr. ludibundae*. I. Λειψ. 1888.

5. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΩΜΩΔΙΑ

Ἂν μᾶς ρωτοῦσαν μὲ ποιὸν βρῆκε ὁ ἀθηναϊκὸς χαρακτήρας τὴν πιὸ δική του ὁλοκλήρωση, μὲ τὸν Σοφοκλὴ ἢ τὸν 'Αριστοφάνη, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπαντήσουμε μόνο: καὶ μὲ τοὺς δυό. Ἡ εἰκόνα μένει μισή, ἂν κανεὶς δὲν προσεγγίση τὸ ἕνα στὸ ἄλλο: τὸν ξέφρενο χρωματικὸ σίφουνα μιᾶς φαντασίας, ποὺ τὰ λυτρωτικά της παιχνίδια δὲν ξαναβρῆκαν ποτὲ τὸ ὅμοιό τους, πρὸς τὴν μεγάλη ποίηση γιὰ τὸν ἀνθρώπινο πόνο.

Σ' ἕνα προηγούμενο κεφάλαιο (σ. 339) εἴπαμε πῶς ἀπὸ λαϊκὰ ἔθιμα, ἀττικὰ καρναβάλια καὶ διάφορα ἄλλα ἀττικὰ κύτταρα μιᾶς πρωτόγονα κωμικῆς δραματικότητας ἀναπτύχθηκαν μερικὲς προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς πάρα πολὺ σύνθετης εἰκόνας. Αὐτὲς οἱ προτυπώσεις διατηροῦνται ὅλες μέσα στὰ πιὸ ὁλοκληρωμένα προϊόντα τῆς 'Αρχαίας κωμωδίας, πόσες προσθῆκες ὅμως δὲν ἔχουν γίνει σ' αὐτές, γιὰ νὰ ξεδιπλωθῆ τέλεια ἡ ἀξιοζήλευτη πολυχρωμία αὐτῶν τῶν ποιημάτων! Ἡ πλούσια πολυμορφία τῆς ἀττικῆς ζωῆς στὴν πιὸ περήφανη ἐποχὴ τῆς 'Αθήνας, τὰ ὕψη καὶ τὰ βάθη τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς της, ὁ πλοῦτος τῶν ἀγορῶν της, οἱ ἰδιοτυπίες τῶν ἄκακων καὶ τῶν κακῶν της ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ ἡ διείσδυση νέων ἰδεῶν καὶ ἡ ἐπανάσταση τὴν τέχνη, —ὅλα αὐτὰ συλλαμβάνονται μέσα σ' αὐτὸν τὸν μαγικὸ καθρέφτη, ποὺ τὸν κινεῖ ἔτσι τὸ χέρι ἑνὸς μεγάλου ποιητῆ, ὥστε παρ' ὅλο ποὺ μᾶς θαμπώνουν χιλιάδες φῶτα, μολαταῦτα ποτὲ δὲν χάνουμε

ἀπὸ τὸ βλέμμα μας τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς καὶ τὴν σοβαρότητα τῆς πιὸ ἐσώτερης διάθεσής του.

Ἤδη οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι ἔφθασαν σὲ μιὰν τριχοτόμηση τῆς ἱστορίας τῆς κωμωδίας, γιατὶ τοποθετοῦσαν ἀνάμεσα στὴν *Ἀρχαία κωμωδία*, μὲ κορύφωμά της τὸν Ἀριστοφάνη, καὶ τὴν *Νέα*, ποὺ τὴν ἀκμή της τὴν ὁρίζει ὁ Μένανδρος, τὴν *Μέση*. Ὅταν δίνει κανεὶς ἀριθμοὺς καὶ ὁρίζει τοὺς χρόνους τῆς στροφῆς ἀπὸ τὸ ἕνα εἶδος στὸ ἄλλο στὰ 400 καὶ 320, πρέπει νὰ ξέρη ὅτι στὴν πραγματικότητα ἔχει νὰ κάμη μὲ ρευστὰ σύνορα. Ἀργότερα θὰ φανῆ ἐξάλλου ὅτι ἡ *Μέση κωμωδία* εἶναι μιὰ πολὺ δυσκολοξεχώριστη μορφή.

Ἐνῶ μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι κοντὰ στοὺς τρεῖς μεγάλους Τραγικοὺς δὲν ὑπῆρχε τίποτε ποὺ νὰ μπορῆ νὰ συγκριθῆ μαζί τους, μὲ τὴν Ἀρχαία κωμωδία τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Κι ἐδῶ βέβαια ἕνωσαν τρεῖς ποιητὲς σὲ ἕναν Κανόνα, ποὺ ὁ Ὁράτιος (*Serm.* 1, 4, 1) τὸν ἔκαμε χαριτωμένον στίχο: *Eupolis atque Cratinus Aristophanesque poetae*. Διαφορετικὰ ὅμως ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὴν τραγωδία, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς γνωρίζουμε ἕναν ἀριθμὸ ποιητῶν πού, σύμφωνα μὲ τὶς εἰδήσεις τῶν ἀρχαίων καὶ μερικὰ ἀποσπάσματα, διεκδικοῦν κάποιαν ἀξία κοντὰ στὰ τρία ἀστέρια τοῦ Κανόνα. Συνολικὰ μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ἀκόμα τρεισήμιση δωδεκάδες ποιητὲς τῆς Ἀρχαίας, σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ὅμως αὐτὸ ποὺ ἔχουμε εἶναι λίγο περισσότερο ἀπὸ ἕνα ὄνομα καὶ αὐτὸς ἢ ἐκεῖνος ὁ τίτλος. Μιὰ πλήρης ἐξέταση[1] τῶν λειψάνων θὰ ἦταν ἀντίθετη μὲ τὶς προθέσεις αὐτοῦ τοῦ βιβλίου· καλύτερα εἶναι, ἀπὸ μερικὲς ἐκδηλώσεις, νὰ σχεδιαστῆ μὲ λίγες πινελιὲς ἡ περιοχή, μέσα στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ Ἀριστοφάνης.

Μὲ μιὰν λέξη πρέπει νὰ δικαιολογήσουμε ἀκόμη τὴν ἐπιγραφὴ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Ἡ *πολιτικὴ κωμωδία* δὲν θὰ νοηθῆ ἀπὸ τὴν σχέση μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς ἡμέρας, ἔστω κι ἂν ἡ Ἀρχαία κωμωδία σ' ἕναν σημαντικὸ βαθμὸ ζοῦσε ἀπὸ αὐτὰ τὰ πράγματα· θέλουμε μὲ αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸ νὰ δηλώσουμε τὴν πάρα πολὺ στενὴ ἐμπλοκὴ αὐτῶν τῶν ἔργων μὲ τὴν συνολικὴ ζωὴ τῆς πόλης, μιὰν ἐμπλοκὴ ποὺ δὲν ἐπαναλαμβάνεται ποτὲ μὲ τόσην συχνότητα μέσα στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία[2].

Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοφάνης δίνει στὴν παράβαση τῶν *Ἱππέων* (517) ἕνα χτυπητὸ κομμάτι ἱστορίας τῆς κωμωδίας, μὲ τὸν σκοπὸ νὰ δείξη μὲ τὴν ἀκμὴ καὶ τὴν παρακμὴ πεθαμένων μεγάλων ἀνδρῶν πόσο ἐφήμερη εἶναι ἡ εὔνοια τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ. Ἀναφέρει πρῶτα τὸν Μάγνητα, ποὺ τὸν συναντήσαμε κιόλας (σ. 345), ὅταν μιλούσαμε γιὰ τοὺς ἀρχαιότατους ποιητὲς τῆς κωμωδίας. Μὲ τὶς ἕνδεκα νίκες του στὰ Μεγάλα Διονύσια ἦταν ὁ πιὸ πετυχημένος ἀπὸ κάθε ἄλλον ποιητὴ τῆς Ἀρχαίας, δὲν μᾶς ἔμεινε ὅμως τίποτε δικό του ἐκτὸς ἀπὸ δυὸ τρεῖς τίτλους.

1. Μιὰν τέτοια προσφέρει ὁ SCHMID στὸν 4. τόμο.

2. E. MENSCHING, «Zur Produktivitat der alten Komödie», *Mus. Helv.* 21, 1964, 15. E. RECHENBERG, *Beobachtungen über das Verhältnis der Alten Komödie zu ihrem Publikum*. Διδ. διατρ. Βερολ. 1966 (δακτυλ.).

Ἀπὸ αὐτοὺς ἀξιοσημείωτοι εἶναι γιὰ μᾶς οἱ *Ψῆνες* (=σκνίπες) καὶ οἱ *Βάτραχοι* (πιθανῶς ἔγραψε καὶ *Ὄρνιθες*), γιατὶ θυμίζουν τοὺς ἀρχαίους χοροὺς ἀπὸ ζῶα, ποὺ τοὺς βρήκαμε στὴν ἀρχὴ τῆς κωμωδίας, καὶ συγχρόνως κάμνουν ὁρατὸ τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο βρίσκεται ὁ Ἀριστοφάνης.

Ἀκόμα παλιότερος ἀπὸ τὸν Μάγνητα εἶναι ὁ Χιωνίδης, ποὺ ἐπίσης τὸν ἀναφέραμε πρωτύτερα, ὁ νικητὴς στὸν πρῶτο κρατικὸ διαγωνισμὸ κωμωδίας τῶν Διονυσίων τοῦ 486. Στηριγμένοι στὶς ἐπιγραφὲς[1] εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρακολουθήσουμε αὐτὸν τὸν θεσμὸ ὡς τὰ 120 π.Χ. Πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας ὁ διαγωνισμὸς ἦταν γιὰ πέντε κωμωδίες σὲ μιὰν μέρα. Ξέρουμε ὅτι στὰ Μεγάλα Διονύσια τέσσερις μέρες, 10-13 τοῦ Ἐλαφηβολιώνα, προορίζονταν γιὰ τὶς δραματικὲς ἐκδηλώσεις, καὶ εἶναι μιὰ διαδομένη ἄποψη, ποὺ ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιωθῆ ἀπόλυτα[2], ὅτι ἡ 10. μέρα τοῦ Ἐλαφηβολιώνα, προοριζόταν γιὰ τὴν κωμωδία. Στὰ δύσκολα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ὁ ἀριθμὸς τῶν κωμωδιῶν περιορίσθηκε σὲ τρεῖς, καὶ οἱ θεατρικὲς μέρες σὲ τρεῖς, πιθανῶς τὴν 10., 11., καὶ 12. τοῦ Ἐλαφηβολιώνα, κάθε μέρα μὲ παράσταση μιᾶς τραγικῆς τετραλογίας καὶ ὕστερα μιᾶς κωμωδίας. Καὶ στὰ Λήναια ἔπαιρναν μέρος στὸν διαγωνισμὸ πέντε ποιητὲς μὲ μιὰν κωμωδία ὁ καθένας, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴν τὴν γιορτὴ ὁ μεγάλος πόλεμος ὁδήγησε σὲ προσωρινὸ περιορισμὸν σὲ τρία ἔργα.

Ἡ παράδοσή μας ἀναφέρει ὅτι τὰ μέλη τοῦ χοροῦ τῆς Ἀρχαίας ἦταν εἰκοσιτέσσερα, δηλ. διπλάσια πρόσωπα ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου χοροῦ τῆς τραγωδίας. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἠθοποιῶν θὰ μιλήσουμε ἀμέσως, μαζὶ μὲ ὅσα θὰ ποῦμε γιὰ τὸν Κρατίνο.

Μαζὶ μὲ τοὺς πιὸ παλιοὺς ποιητὲς τῆς κωμωδίας, ποὺ ξέρουμε, πρέπει νὰ βάλουμε καὶ τὸν Ἐκφαντίδη. Δυὸ στίχοι του (ἀπ. 2 Κ.) ἀξίζουν νὰ τοὺς προσέξουμε, γιατὶ σ' αὐτοὺς μὲ φρίκη γυρίζει τὸ πρόσωπό του ἀπὸ τὴν μεγαρικὴ κωμωδία. Ἐδῶ δηλ. βρίσκουμε κιόλας αὐτὸ ποὺ ξαναβλέπουμε στὸν Ἀριστοφάνη: τὸ ἐμφαντικὸ αἴτημα νὰ σταθοῦν πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ χοντροκομμένα ἀστεῖα μιᾶς πρωτόγονης δωρικῆς κωμικότητας, ποὺ τὰ ἐντυπωσιακά της μέσα μολαταῦτα δὲν μποροῦν νὰ τὰ στερηθοῦν ὁλότελα. Γι' αὐτὴν τὴν πρώιμη βαθμίδα τῆς Ἀρχαίας εἶναι σημαντικὴ μιὰ μεταγενέστερη εἴδηση[3], ποὺ λέει ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Χιωνίδη καὶ τοῦ

---

1. Οἱ ἐπιγραφὲς στοῦ Pickard-Cambridge (βλ. τὴν ἑπόμ. σημ.). Πβλ. C. A. B. Ruck, *IG* II² 2323, *The List of the Victors in Comedies at the Dionysia*. Leiden 1967. Ἕνας κατάλογος μὲ ὀνόματα ποιητῶν καὶ τίτλους ἔργων τῆς Ἀρχαίας Κωμωδίας στὸν *Ox. Pap.* 33, 1968, ἀρ. 2659.

2. A. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*, 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1968, 65. Οἱ ἀξιέπαινοι ἐπεξεργαστὲς τῆς 2. ἔκδοσης J. Gould καὶ D. M. Lewis δείχνουν ὅτι ἡ προβληματικὴ εἶναι ἀκόμα σὲ διαρκῆ κίνηση. Τοποθετοῦν τὴν πομπὴ στὴν 10. μέρα τοῦ Ἐλαφηβολιώνα καὶ δέχονται γιὰ τὴν περίοδο τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τὴν 11. 12. καὶ 13. σὰν τὶς μέρες τῶν δραματικῶν ἀγώνων μὲ τρεῖς τραγωδίες, ἕνα σατυρικὸ δράμα καὶ μιὰν κωμωδία γιὰ κάθε μέρα. Πρὶν καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο θὰ ἦταν πέντε κωμωδίες καὶ τέσσερις μέρες (11.-14.).

3. *Corp. Gloss. Lat.* 5, 181· τώρα *Gloss. Lat. ed. Acad. Britann.* 1, 128.

Μάγνητα δὲν ξεπερνοῦσαν τοὺς τριακόσιους στίχους. Ἐπειδὴ τὸ μεγαλύτερό τους μέρος θὰ ἀνῆκε τὸν χορό, πρέπει νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ὑπῆρχαν μερικὲς μεμονωμένες κωμικὲς σκηνές, κι ὄχι μιὰ συγκροτημένη δράση.

Πολὺ ξεχωριστὴ θέση ἔχει στὸ μέρος τῶν *Ἱππέων* ποὺ ἀναφέραμε ὁ Κρατίνος[1], ποὺ ἐπίσης τὸν βρήκαμε ἀνάμεσα στοὺς τρεῖς τεχνίτες τῆς Ἀρχαίας κωμωδίας. Τὴν δημιουργία του, ποὺ τοῦ χάρισε ἔξι διονυσιακὲς καὶ τρεῖς ληναιακὲς νίκες, μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας 460-450 ὡς τὰ 423. Ξέρουμε εἰκοσιοχτὼ τίτλους ἔργων του, καὶ οἱ γνώσεις μας γι' αὐτὰ εἶναι ἀρκετές, γιὰ νὰ μποροῦμε ἐδῶ κιόλας νὰ διαπιστώσουμε ἐκεῖνο τὸ πλατὺ θεματικὸ φάσμα ποὺ βλέπουμε στὸν Ἀριστοφάνη. Ἐδῶ τὸ πολιτικὸ στοιχεῖο βρίσκεται κοντὰ σ' ἐκεῖνο τοῦ παραμυθιοῦ, ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ κοντὰ στὴν διακωμώδηση τοῦ μύθου. Ὁ Περικλῆς προπάντων ἦταν ὁ στόχος του· στὴν *Νέμεση* ὁ μύθος γιὰ τὴν ἕνωση τοῦ Δία μὲ αὐτὴν τὴν θεά, καὶ τὴν γέννηση τῆς Ἑλένης, χρησίμευε γιὰ μιὰν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Περικλῆ σὰν ὑποκινητῆ τοῦ πολέμου, γιατὶ ἐμφανιζόταν στὴν σκηνὴ μεταμφιεσμένος σὲ Δία, γιὰ νὰ βάλη μπροστὰ τὰ ὀλέθρια σχέδιά του. Καλύτερα ξέρουμε τὸ περιεχόμενο τοῦ *Διονυσαλέξανδρου* ἀπὸ ἕναν πάπυρο τῆς Ὀξυρύγχου, ποὺ περιέχει μεγάλα κομμάτια τῆς ὑπόθεσης (ἀρ. 252 P.). Πρέπει νὰ ἦταν ἕνα ἐξωφρενικὸ ἔργο, γιὰ τὴν κρίση τοῦ Πάρη καὶ τὶς συνέπειές της, στὴν ὁποία ὁ Διόνυσος ἔπαιζε τὸν διαιτητικὸ ρόλο τοῦ βασιλόπουλου τῆς Τροίας, ὕστερα ὅμως, ὅταν τὰ πράγματα ἄρχισαν νὰ μυρίζουν ἄσχημα, ἤθελε νὰ τὸ σκάση δειλά. Σ' ἕνα ἀνακάτωμα παρωδημένου μύθου καὶ συσχετίσεων μὲ τὴν ἐποχή του, ποὺ μόνο στὴν Ἀρχαία εἶναι δυνατό, πρέπει νὰ χτυποῦσε μὲ ὅλα αὐτὰ τὸν Περικλὴ σὰν ἐπιπόλαιον πολεμοποιὸ μαζὶ μὲ τὴν Ἀσπασία του. Ἡ περίληψη τοῦ περιεχομένου, ποὺ σώζεται, μᾶς διδάσκει ὅτι μὲ τὸν Κρατίνο πρέπει νὰ δεχτοῦμε κιόλας ὅτι ἦταν πλούσια τὰ στοιχεῖα τῆς δράσης καὶ τολμηρὰ ἀναπτυγμένα, ἡ συγκρότησή τους ὅμως ἦταν πάρα πολὺ χαλαρή. Ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τοῦ *Διονυσαλέξανδρου* μποροῦμε νὰ καταλάβουμε τὴν ἀρχαία κρίση[2], ὅτι ὁ Κρατίνος εἶχε εὐτυχισμένες ἐμπνεύσεις γιὰ τὰ σχέδια τῶν ἔργων, δὲν τὰ κατάφερνε ὅμως νὰ ἐκτελέση τὶς συνθέσεις του.

Ὁ κρομμυδοκέφαλος Περικλῆς μὲ τὸ Ὠδεῖο πάνω στὸ κρανίο (ἀπ. 71 K. *ὁ σχινοκέφαλος Ζεὺς... τῴδεῖον ἐπὶ τοῦ κρανίου ἔχων*) ἄκουε τῆς χρονιᾶς του καὶ στοὺς *Χίρωνες*. Σοφοὶ Κένταυροι ἀποτελοῦσαν τὸν χορὸ τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ἐπαινοῦσε τὰ παλιὰ καλὰ χρόνια καὶ κατάκρινε τὴν διαφθορὰ τῆς Ἀθήνας τοῦ Περικλῆ καὶ τῆς Ἀσπασίας. Ἐξάλλου ἔχουμε ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ τέλος (273 K.) ποὺ

1. B. Marzullo, ‹Annotazioni critiche a Cratino›, *Stud. z. Textgesch. u. Textkritik.* Κολωνία καὶ Opladen 1959, 133. W. Luppe, *Fragmente des Kratinos.* Text und Komm. Διδ. διατρ. Halle 1963· ‹Die Hypothesis zu Kratinos' Dionysalexandros›, *Phil.* 110, 1966, 169· ‹Die Papyrosfragmente des 'Plutos' des Kratinos›, *Wiss. Ztschr. d. Univ. Halle* 16, 1967, 57· ‹Wie lange las man noch Kratinoskomodien?›, αὐτ., 389.

2. Πλατώνιος στοῦ Kaibel, *Com. Gr. Fr.* 1, 6.

εἶναι ἡ μόνη φορὰ ποὺ προδίνει κάτι γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ ποιητῆ: τὸ ἔργο αὐτό, ποὺ προφανῶς τοῦ ἦταν πολὺ ἀγαπητό, τὸ τελείωσε μὲ κόπον σὲ δυὸ χρόνια.

Ἡ εἰκόνα τοῦ Περικλῆ στὴν Ἀρχαία δίνει ἕνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα γιὰ τὸ πόσο γρήγορα οἱ ἄνθρωποι, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, δοξάζουν αὐτὸ ποὺ κάποτε ὕβριζαν. Ὅταν ὁ Εὔπολης στὰ 412 ἀνέβασε τοὺς *Δήμους* του, ἔνιωσε τὴν ἀνάγκη νὰ φέρῃ τὸν Περικλὴ ἀπὸ τὸν Ἅδη σὰν ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους μάρτυρες μιᾶς καλύτερης ἐποχῆς.

Οἱ ἐπιθέσεις τοῦ Κρατίνου πρέπει νὰ εἶχαν μιὰν ζουμερὴ χοντροκοπιά, γιατὶ μᾶς κάμνει ἐντύπωση ποὺ μαθαίνουμε[1] ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἔμεινε πολὺ πίσω ἀπὸ ἐκεῖνον. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς θέλησαν νὰ χαρακτηρίσουν τὸν Κρατίνο σὰν δημιουργὸν τοῦ πολιτικοῦ σατυρικοῦ δράματος, ξέχασαν ὅμως ὅτι σκῶμμα κάθε λογῆς ὑπάρχει ἤδη μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς ἀττικῆς κωμῳδίας. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀκριβῶς ὁ Κρατίνος ἅπλωσε καὶ στὶς ὑποθέσεις τοῦ κράτους κάτι ποὺ ὡς τότε κινιόταν πιὸ ἔντονα στὴν σφαίρα τῶν ἰδιωτικῶν καὶ γειτονικῶν σχέσεων.

Μὲ κανέναν τρόπο δὲν πρέπει νὰ ὑπερτιμοῦμε τὴν σημασία τοῦ τέτοιου πολιτικοῦ σκώμματος, ἂς ἦταν καὶ τόσο χοντρό. Ὅλα δὰ γίνονταν μὲ ἔμβλημα μιὰν παλαβὴ ἐλευθερία, ποὺ χάρη σ' αὐτὴν κανένας δὲν ἔπαιρνε τίποτε στὰ σοβαρά. Ὁπωσδήποτε γίνονταν πότε πότε ἀπόπειρες νὰ περιορίσουν τὴν ἐλευθερία τῆς κωμῳδίας, μολονότι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες εἰδήσεις γι' αὐτὸ εἶναι καθαροὶ μύθοι. Ἱστορικὸ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἕνα ψήφισμα τοῦ 440, ποὺ εἶχε αὐτὸν τὸν σκοπό. Ἡ ἐπίδρασή του ὅμως δὲν κράτησε ὁπωσδήποτε πολύ. Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸ ψήφισμα τοῦ Συρακόσιου, ποὺ γύρω στὰ 415 προκάλεσε τὴν ἀπαγόρευση τῶν προσωπικῶν ἐπιθέσεων (*ὀνομαστὶ κωμῳδεῖν*). Ὅλα αὐτὰ ἔμειναν ἀνώφελες ἀπόπειρες.

Ὁ Κρατίνος σὰν κριτικὸς τῆς ἐποχῆς του ἁπλώθηκε καὶ στὸ πεδίο τῆς θρησκείας καὶ τῆς τέχνης. Οἱ *Θρακιώτισσές* του (*Θρᾷτται*) στρέφονται ἐναντίον ξένων λατρειῶν, ὅπως τῆς Βενδίδας, ἐνῶ οἱ *Πανόπται* ἤθελαν νὰ χτυπήσουν τὴν τετραπερατοσύνη τῶν σοφιστῶν. Οἱ *Ἀρχίλοχοι* πρόσφεραν τὸν διαγωνισμὸ μεγάλων παλαιῶν ποιητῶν, κι ἔχει σημασία ὅτι ἐδῶ ἀκουγόταν ὁ Πάριος, ποὺ ὁ πολὺ τσουχτερὸς ἴαμβός του βρίσκεται πολὺ κοντὰ πρὸς τὴν Ἀρχαία. Τοὺς *Σατύρους* τοὺς ἀναφέρουμε, γιὰ νὰ δείξουμε ὅτι αὐτοὶ οἱ τύποι φιλοξενοῦνταν καὶ στὴν κωμῳδία· ἀναφέρουμε ἀκόμα μιὰν κωμῳδία μὲ τὸν Ὀδυσσέα (*Ὀδυσσῆς*), γιατὶ πραγματευόταν παρῳδιακὰ τὴν περιπέτεια μὲ τοὺς Κύκλωπες, χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ ξεχωρίσῃ κανεὶς σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση μιὰν ἰδιαίτερη ἐπιθετικὴ πρόθεση. Γνήσιον χαρακτήρα παραμυθιοῦ πρέπει νὰ εἶχαν οἱ *Πλοῦτοι*, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουμε μερικὰ ἀποσπάσματα σ' ἕναν πάπυρο τῆς Ὀξυρύγχου[2]. Ἐδῶ ἀνέβαιναν στὴν γῆ οἱ εὐλογητικοὶ θεοὶ τοῦ πλούτου (*«δαίμονες πλουτοδόται»*), γιὰ νὰ ἐλέγξουν τὶς δίκαιες καὶ ἄδικες περιουσίες στὴν Ἀθήνα.

---

1. Πλατώνιος, ἔ.ἀ.
2. D. L. Page, *Greek Lit. Pap.* Ὀξφ. 1950, 196.

Τὴν τελευταία του νίκη στὰ Μεγάλα Διονύσια τοῦ 423 ὁ Κρατίνος τὴν κέρδισε μὲ μιὰν κωμωδία ποὺ εἶχε ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχία. Τὸν προηγούμενο χρόνο ὁ Ἀριστοφάνης στὴν παράβαση τῶν *Ἱππέων* εἶχε πεῖ ὡραῖα λόγια γιὰ τὴν ὁρμὴ τοῦ Κρατίνου, ποὺ ξερίζωνε τὸ πᾶν στὴν καλή του ἐποχή, ὕστερα ὅμως ζωγράφισε μιὰν θλιβερὴ εἰκόνα τοῦ γέρο-μπεκρῆ, ποὺ ἡ τέχνη του ἦταν τὸ πιοτό. Τότε ὁ Κρατίνος, ποὺ εἶχε τόσο γελοιοποιηθῆ, ἀνταπόδωσε τὸ χτύπημα, καὶ στὴν *Πυτίνη*, μ' ἐκεῖνον τὸν σαρκασμὸ ποὺ μόνο ἡ μεγαλοφυΐα τὸν πραγματώνει, παρουσίασε στὴν σκηνὴ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του μὲ τὶς ἀδυναμίες του. Ἐκεῖ ἐμφανιζόταν ἡ γυναίκα του, ἡ Κωμωδία, ποὺ τὸν κατηγοροῦσε πικρά, γιατὶ ἔκαμνε παρέα μὲ τὴν κακιὰ γυναίκα, τὴν Μέθη, καὶ κυνηγοῦσε τὸ Οἰνάριον, τὸ καινούργιο κρασὶ (ποὺ τὸ φανταζόταν σὰν παιδί). Ὁ ποιητὴς ὅμως ὑπερασπίζεται τὸ καλὸ δῶρο τοῦ θεοῦ τῆς κωμωδίας, γιατὶ εἶναι βαθιά του πεποίθηση ὅτι ἕνας ποὺ ρουφᾶ νερὸ δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ κάμη τίποτε σωστό (ἀπ. 199). Οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ ἔδωσαν δίκαιο καὶ τὸ πρῶτο βραβεῖο· ὁ Ἀριστοφάνης μὲ τὶς *Νεφέλες* του ἦρθε δεύτερος.

Στὰ *Προλεγόμενα περὶ κωμωδίας* τοῦ Τζέτζη (Kaibel, *Com. Gr. Fr.*, σ. 18) διαβάζουμε τὴν πολὺ συγκεκριμένη πληροφορία ὅτι ὁ Κρατίνος ἔδωσε ἕνα τέλος σὲ μιὰν κατάσταση ποὺ ἦταν ἀρχικὰ ἀνώμαλη, καὶ περιόρισε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἠθοποιῶν τῆς κωμωδίας σὲ τρεῖς. Ἐδῶ ἡ δυσπιστία μας εἶναι καλὰ θεμελιωμένη, γιατὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητικὴ* (5. 1449b 4) ὁμολογεῖ ρητὰ ὅτι δὲν ξέρει τὶς διάφορες λεπτομέρειες τῆς παλαιότερης ἐποχῆς τῆς κωμωδίας καθὼς καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἠθοποιῶν. Πιστεύουμε τὸν Τζέτζη, ὅτι στὴν ἀρχὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἠθοποιῶν δὲν ἦταν σταθερός, ὁ περιορισμός τους ὅμως σὲ τρεῖς δὲν συμφωνεῖ μὲ τὶς κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη ποὺ σώζονται, στὶς ὁποῖες καμιὰν φορὰ χρειάζονται ἴσαμε πέντε ἠθοποιοί[1].

Ὁ Ἀριστοφάνης στὴν παράβαση τῶν *Ἱππέων* ἀναφέρει ἀκόμα τὸν Κράτητα καὶ τὸν χαρακτηρίζει σὰν ποιητὴ ποὺ φιλοξενοῦσε μὲ ἁπλὰ φαγητὰ τὸ κοινό του καὶ τράβηξε πολλὰ ἀπὸ αὐτό. Ὁ Ἀριστοτέλης, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ δράση κρατᾶ τὴν πρώτη θέση στὸ δράμα, τοποθέτησε ψηλότερα τὴν σημασία του. Στὴν *Ποιητικὴ* (5. 1449b 7) λέει ὅτι πρῶτος ὁ Κράτητας στὴν Ἀθήνα παράτησε τὸ προσωπικὸ σκῶμμα *(ἰαμβικὴ ἰδέα)* καὶ προσπάθησε νὰ δώση ἕνα σύνολο μὲ τὴν ἀγωγὴ τοῦ λόγου καὶ τῆς δράσης[2]. Οἱ δυὸ εἰδήσεις μποροῦν νὰ συμβιβαστοῦν: μὲ τὴν ποχώρηση τῶν προσωπικῶν ἐπιθέσεων ἡ κωμωδία τοῦ Κράτητα ἔγινε πιὸ ἥμερη, κέρδισε ὅμως χῶρον γιὰ μιὰν πιὸ συνεπὴ διεξαγωγὴ τῆς δράσης. Κάπως πιὸ εὐδιάκριτα εἶναι τὰ *Ζῷα* του *(Θηρία)*, στὰ ὁποῖα ὁ χορὸς τῶν ζώων ἀπὸ εὐνόητους λόγους ὑποστηρίζει τὴν χορτοφαγία τῆς πυθαγορικῆς νηστείας.

Ἡ εἰρηνικότητα τοῦ Κράτητα ἔμεινε ἀρκετὰ ἀπομονωμένη. Γιὰ τὸν Τηλεκλείδη ξέρουμε ὅτι ἄφησε τὸν λόγο του νὰ ἀντηχήση ἔντονα μὲ τὴν πολιτικὴ

1. Pickard (βλ. σ 584 σημ. 2), 149.
2. Δὲν πραγματεύεται σωστὰ τὸ χωρίο ὁ Schmid, 4, 90, 8.

τῆς ἡμέρας. Στὶς τρεῖς νίκες τοῦ Κράτητα μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀντιτάξῃ τὶς ὀκτὼ δικές του, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέντε στὰ Λήναια. Στοὺς *Ἡσιόδους* του ὁ λόγος θὰ ἦταν, ὅπως στοὺς *Ἀρχιλόχους* τοῦ Κρατίνου, γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῶν μεγάλων ποιητῶν. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὸ ὅτι οἱ συγγραφεῖς κωμωδιῶν μποροῦσαν νὰ προεξοφλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μεγάλου κοινοῦ γιὰ τέτοια θέματα. Ἀκόμα δὲν ἔχει ἀνοιχτῆ τὸ μορφωτικὸ χάσμα. Αὐτὸ γίνεται μόνο μὲ τὶς ἐπιδράσεις τῆς σοφιστικῆς καὶ μὲ τὰ ἀποτελέσματά της.

Ἕνας ἰδιαίτερα καυστικὸς ἀγωνιστὴς ἦταν ὁ Ἕρμιππος, ποὺ μὲ τὰ σαράντα ἔργα του ἦταν ἕνας πολὺ παραγωγικὸς συγγραφέας. Αὐτά ποὺ ἔμπαζε μέσα στὶς κωμωδίες του, τὰ συνέχιζε στὰ ἑδώλια τοῦ δικαστηρίου. Ὁ Πλούταρχος διηγεῖται (*Περ.* 32) ὅτι εἶχε ἐπιχειρήσει μιὰν ἄκαρπη τελικὰ κατηγορία ἐναντίον τῆς Ἀσπασίας γιὰ ἀθεΐα καὶ μαστροπία. Πρωτύτερα (σ. 431) ἀναφέραμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κωμωδία χρησιμοποίησε γιὰ ὅπλο καὶ τὸν ἴαμβο.

Ἴσως ἀκόμα πιὸ τσουχτερά, ὁπωσδήποτε ὅμως πιὸ ἄμεσα προχώρησε ὁ κωμικὸς ποιητὴς Πλάτωνας, νεότερος ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀναφέραμε καὶ σχεδὸν σύγχρονος μὲ τὸν Ἀριστοφάνη. Ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ ἔχουμε ὁλόκληρες κωμωδίες ὀνομασμένες ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς τοὺς ὁποίους χτυποῦσαν, τὸν *Ὑπέρβολο,* τὸν *Πείσανδρο,* καὶ τὸν *Κλεοφῶντα.* Πέρα ἀπὸ τὰ προσωπικά, ἡ *Ἑλλὰς* ἢ *Νῆσοι* πηγαίνουν στὴν γενικὴ ἑλληνικὴ πολιτική. Ἀναφέρουμε ἀκόμα ἀπὸ τοὺς τριάντα τίτλους ποὺ δίνει ἡ *Σούδα,* μέσα στοὺς ὁποίους ὅμως βρίσκονται καὶ νόθα, μόνο τὸν *Φάωνα.* Τὸ ἔργο ἀνεβάστηκε στὰ 391 καί, σὰν τὸν Ἀριστοφάνη, καὶ ὁ Πλάτωνας αὐτὴν τὴν ἐποχὴ περιορίζει τὸ προσωπικὸ σκῶμμα. Ἐδῶ τὸ θέμα εἶναι ὁ ἀφροδισιακὸς δαίμονας, ποὺ τὸν ποθοῦν οἱ γυναῖκες καὶ ποὺ ἀργότερα μὲ μιὰν παράξενη μεταμόρφωση ἐμφανίζεται στὴν βιογραφία τῆς Σαπφῶς.

Νωρίτερα ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ὀνοματίσαμε, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν Κράτητα, τοποθετεῖται ὁ Φερεκράτης, ποὺ στὸν *Χίρωνα*[1] παρουσιάζει τὴν κυρὰ-Μουσικὴ νὰ θρηνῆ γοερὰ γιὰ ὅλα τὰ βάσανα ποὺ ὑποφέρει ἀπὸ τοὺς Νεοτονικούς. Ὡστόσο οἱ Ἀλεξανδρινοὶ εἶχαν ἀμφιβολίες γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ ἔργου, ὅπως καὶ γιὰ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς δεκαοχτὼ τίτλους ποὺ παραδίνονταν γιὰ τὸν Φερεκράτη. Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τοὺς *Μεταλλωρύχους (Μεταλλῆς),* ποὺ ἐπερίγραφαν τὴν ζωὴ στὸν Κάτω Κόσμο μ' ἐκεῖνα τὰ παραμυθένια χαρακτηριστικὰ τῆς εὐτυχισμένης ζωῆς, ποὺ στὴν Ἀρχαία ἐμφανίζονται ὄχι σπάνια. Ἕνα ταξίδι στὸν Κάτω Κόσμο ἔπαιζε κάποιον ρόλο καὶ στοὺς *Κραπατάλους.* Οἱ *Ἄγριοι* παρουσίαζαν ἕναν χορὸ ἀπὸ μισάνθρωπους σὰν τὸν Τίμωνα, ποὺ γύριζαν τὴν πλάτη τους στὸν πολιτισμό[2]. Ἡ κωμωδία εὕρισκε εὐχαρίστηση νὰ ἀντιθέτῃ μὲ διάφορους τρόπους τὴν ἐποχή της

1. Γιὰ τὸν *Χίρωνα,* στὸν ὁποῖο ἐμφανιζόταν ὁ Δάμωνας σὰν σύμβουλος τοῦ Περικλῆ στὸν ρόλο τοῦ Κένταυρου ποὺ ἀνάθρεψε τὸν Ἀχιλλέα, F. SCHACHERMEYR, <Damon>, *Beitr. zur Alten Gesch. und deren Nachleben. Ἀφιέρωμα Altheim.* Βερολ. 1969, 192.

2. Πβλ. W. KRAUS στὴν ἔκδοσή του τοῦ *Δύσκολου.* Sitzb. Öst. Ak. Phil.- hist. Kl. 234/4, 1966, 16.

πρὸς πρωτόγονες μορφὲς ζωῆς. Περισσότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα του ἔργα θὰ εἶχαν γιὰ μᾶς ἐνδιαφέρον ἐκεῖνα ποὺ σὰν τὴν *Κοριαννώ*, τὴν *Πετάλην*, καὶ τὴν *Θάλατταν* ἦταν ὀνοματισμένα ἀπὸ ἑταῖρες. Μὲ αὐτὲς ὁ Φερεκράτης τοποθέτησε στὸ κέντρο τοῦ ἔργου μορφές, ποὺ ἀργότερα κυριάρχησαν στὴν Μέση καὶ τὴν Νέα κωμωδία.

Ἡ μεγάλη ποικιλία τῆς Ἀρχαίας, ποὺ δὲν ἔχει καμιὰν σχέση μὲ τὴν κωμωδία τύπων, δὲν ἐμποδίζει μολαταῦτα τὴν ἐπανάληψη ὁρισμένων θεμάτων. Ἔτσι καὶ ὁ Φρύνιχος πῆρε γιὰ θέμα τὸ ξέκομμα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ καὶ τὸν πολιτισμό της στὸν *Μονόχνοτό* του (*Μονότροπος*). Τὸν τίτλο *Σάτυροι* ἐπίσης τὸν συναντήσαμε ἤδη. Οἱ *Μοῦσες* του ἀνεβάστηκαν μὲ τοὺς *Βατράχους* τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τὸ θέμα τους ἦταν τὸ ἴδιο. Κι ἐδῶ ὁ θάνατος τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Εὐριπίδη ἔδινε ἀφορμὴ νὰ ἀξιολογηθοῦν οἱ μεγάλοι ποιητὲς τῆς τραγωδίας, καὶ πιθανῶς ὑπῆρχε κι ἐδῶ ἕνας διαγωνισμὸς ποιητῶν, αὐτὴν τὴν φορὰ μὲ τὴν προεδρία τῶν Μουσῶν. Σώζονται ὡραῖοι στίχοι γιὰ τὴν εὐτυχισμένη ζωὴ καὶ τὸν εὐτυχισμένο θάνατο τοῦ Σοφοκλῆ (ἀπ. 31)· μολαταῦτα ἀπὸ αὐτοὺς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ βιαστῆ κανεὶς νὰ βγάλη συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀπόφαση τῶν Μουσῶν μέσα στὸ ἔργο.

Ὁ πιὸ σημαντικὸς ἀνταγωνιστὴς τοῦ Ἀριστοφάνη, πρῶτα φίλος του, ὕστερα ἐχθρός του, ὑπῆρξε ὁ Εὔπολης. Τὸ ἔτος τῆς γέννησής του (446) τὸν δείχνει σχεδὸν ἀκριβῶς συνομήλικον τοῦ Ἀριστοφάνη. Ὁ Εὔπολης γιὰ πρώτη φορὰ ἀνέβασε ἔργο στὰ 429, καὶ στὰ δεκαεπτὰ χρόνια ὡς τὸ 412, σύμφωνα μὲ τὴν πιὸ ἀξιόπιστη πληροφορία, ἔγραψε δεκατέσσερις κωμωδίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἑπτὰ τοῦ ἔδωσαν τὴν νίκη, τέσσερις φορὲς στὰ Διονύσια καὶ τρεῖς στὰ Λήναια. Πέθανε νέος, ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ 412. Μὲ τὸν θάνατό του συνδέθηκαν διάφορες, ἐνμέρει πολὺ περιπετειακές, ἱστορίες. Ἂν σκοτώθηκε πραγματικὰ γιὰ τὴν Ἀθήνα, ποὺ γιὰ τὴν ἐξυγίανσή της μὲ τόσο πάθος πολέμησε στὰ ἔργα του, τότε ἡ σύμπτωση θὰ ἦταν συγκινητική. Ἡ παράδοση ὅμως δὲν μᾶς δικαιολογεῖ νὰ θεωρήσουμε σίγουρη αὐτὴν τὴν ἐκδοχή.

Ὅποιος ἐπισκοπεῖ τὶς εἰδήσεις καὶ τὰ γεγονότα, ποὺ τουλάχιστο σὲ μιὰν περίπτωση μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε μιὰν ἐντύπωση γιὰ τὴν τέχνη του, σχηματίζει τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ μὲ κοφτερὴ ματιὰ καὶ ζεστὴ καρδιὰ θεωρεῖ τὴν ζωὴ τῆς κοινότητάς του, καὶ ἀμέσως ὁρμᾶ μὲ δύναμη ἐκεῖ ὅπου βλέπει τὴν διαφθορὰ καὶ τὸν κίνδυνο. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ τύπος ἐκεῖνος τῆς Ἀρχαίας, ποὺ μὲ τὸ ἐλεύθερο παιχνίδι τῆς φαντασίας ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῆς πραγματικότητας, καὶ ποὺ γι' αὐτὴν κόπηκε ὁ ὄχι πολὺ πετυχημένος χαρακτηρισμὸς «*παραμυθοκωμωδία*»[1], στὸν Εὔπολη ὑποχωρεῖ σημαντικά. Ἂς ἀναφέρουμε ἀκόμα τὶς *Αἶγες*, ποὺ εἶχαν χορὸν ἀπὸ ζῶα. Δὲν μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε καλὰ προσωπικὲς ἐπιθέσεις σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ἡ πενιχρότητα ὅμως τῶν γνώσεών μας δὲν ἀποκλείει τὸ λάθος.

---

1. Th. Zielinski, *Die Märchenkom. in Athen*. Πετρούπ. 1885, μὲ ἀρκετὲς ὑπερβολές.

Τὸν Εὔπολη τὸν καταλαβαίνουμε καλὰ σὰν πολιτικὸν ἀγωνιστή. Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ πρώιμα ἔργα του, τοὺς *Ταξιάρχους* (ἀρχηγοὺς τῶν κλάσεων τῶν φυλῶν), στὰ 427, ἀνέβαζε στὴν σκηνὴ τὸν δοκιμασμένο πολεμιστὴ Φορμίωνα, ποὺ ἤθελε τὸν μαλθακὸ Διόνυσο νὰ τὸν κάμη πολεμιστή. Κοντὰ στὸν νοῦ πὼς κάτω ἀπὸ τὴν μάσκα τοῦ θεοῦ ἀναγνωρίζουμε τὸν Περικλή, ποὺ κι ὁ Κρατῖνος δὰ τὸν κορόιδεψε μὲ τέτοιαν μεταμφίεση. Τώρα τελευταῖα ἕνας πάπυρος (ἀρ. 377 P.) ἀποδόθηκε στοὺς *Προσπαλτίους*, καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοση αὐτὴν τὸ μοναδικὸ στήριγμα εἶναι ὅτι σὲ ἕνα χωρίο διαβάζουμε τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ ἀττικοῦ δήμου. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἀποσπάσματος εἶναι δύσκολη, κι ἔτσι μὲ ἐξαιρετικὴν ἐπιφύλαξη μπορεῖ νὰ διατυπωθῆ ἡ ὑπόθεση[1] ὅτι οἱ *Προσπάλτιοι* ἀντιτάσσονταν ἐδῶ στὰ πολεμικὰ μέτρα τοῦ Περικλῆ. Σὲ σύγκριση μὲ τὸν Ἀριστοφάνη, ποὺ ἡ δημιουργία του σὲ μεγάλο μέρος ἦταν ἀγώνας γιὰ τὴν εἰρήνη, ὁ Εὔπολης μοιάζει πολὺ πιὸ πολεμόχαρος. Οἱ *Ἀστράτευτοι* ἢ *Ἀνδρογύναι* του ἦταν, σὰν τοὺς *Ταξίαρχους*, μιὰ μαρτυρία τῆς φροντίδας του γιὰ τὴν στρατιωτικὴ δύναμη· κι ἐδῶ ἐπίσης ὁ Φορμίωνας ἐμφανιζόταν σὰν φορέας στρατιωτικῶν ἀρετῶν.

Ἐναντίον τοῦ Κλέωνα ὁ Εὔπολης ἐμφανίσθηκε μὲ τὸ *Χρυσοῦν γένος* στὰ 424, τὴν ἴδια χρονιὰ ποὺ ὁ Ἀριστοφάνης τόλμησε τοὺς *Ἱππεῖς* του. Τὸ ἔργο τοῦ Εὔπολη δὲν παρουσίαζε καμιὰν οὐτοπία παραμυθιοῦ, ἀλλὰ ἦταν πικρὸς χλευασμὸς γιὰ τὴν κρίση μιᾶς ἐποχῆς, στὴν ὁποία κυβερνοῦσε ὁ Κλέωνας. Τὸν Κλέωνα τὸν διαδέχθηκε ὁ Ὑπέρβολος, ποὺ τὸν ἔκαμε στόχον του ὁ ποιητὴς στὰ 421 στὸν *Μαρικᾶν* του. Ἡ λέξη σημαίνει *νέος* κι ἔχει ἄσχημο ὑπονοούμενο. Ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ ἔργου, ἡ φιλία ποὺ ἔδενε τὸν Εὔπολη μὲ τὸν Ἀριστοφάνη ναυάγησε ἀπὸ μιὰν ἄσχημη φιλονεικία γιὰ ἀντιγραφή. Σὲ στίχους τῶν *Νεφελῶν* του (553), ποὺ ἀνήκουν στὸ ξαναδουλεμένο ἔργο, ὁ Ἀριστοφάνης κατηγορεῖ τὸν Εὔπολη· ὅτι γιὰ τὸν *Μαρικά* του λεηλάτησε ἀδιάντροπα τοὺς *Ἱππεῖς*, ἐνῶ στὸν *Ἀνάγυρο* (ἀπ. 54 K.) ἔλεγε ὅτι ὁ Εὔπολης ἀπὸ τὸν μανδύα τοῦ Ἀριστοφάνη ἔκαμε τρία μικρότερα φορέματα. Κι ὁ Εὔπολης ὅμως εἶχε νὰ πῆ τὸ δικό του, καὶ στοὺς *Βάπτας* του ἰσχυρίσθηκε (ἀπ. 78 K.) ὅτι τοὺς *Ἱππεῖς* τοὺς ἔγραψαν μαζὶ μὲ τὸν φαλακρό, κι ὕστερα ὁ Εὔπολης τοῦ χάρισε τὸ μερίδιό του. Συνεργασία τῶν δυὸ ποιητῶν, ὅσον καιρὸ ἦταν φίλοι, εἶναι πολὺ πιστευτή, ἡ ἀναζήτηση ὅμως στίχων τοῦ Εὔπολη στοὺς *Ἱππεῖς*—ποὺ ἄρχισε ἤδη τὴν ἀρχαιότητα (σχόλ. στ. 1291)—εἶναι πολὺ ἀνώφελη[2].

Θεματικὴ σχέση μὲ τὸν Ἀριστοφάνη δείχνουν οἱ *Πόλεις*. Ὅπως καὶ στοὺς *Βαβυλωνίους* ἔτσι κι ἐδῶ ἐξεταζόταν τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς ἀττικῆς θαλασσοκρατίας, ἡ σχέση δηλ. τῆς κεντρικῆς δύναμης μὲ τοὺς συμμάχους-ὑποτελεῖς. Ὁ χορὸς φαίνεται ἀπὸ τὸν τίτλο, εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ κάθε μέλος τοῦ χοροῦ, δηλ. ἡ κάθε πόλη, εἶχε ξεχωριστὸ γνώρισμα.

---

1. Μὲ πολλὴν ἐμπιστοσύνη Schmid 4, 114· πβλ. D. L. Page, *Greek Lit. Pap.* Ὀξφ. 1950, 216.

2. M. Pohlenz (βλ. παρακ. στοὺς *Ἱππ.*), 120.

Καὶ ὁ Εὔπολης φυσικὰ εἶδε τὸ Νέο ποὺ ἔφθασε μὲ τὴν σοφιστική. Ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνουμε, δὲν στράφηκε τόσο πολὺ ἐναντίον τοῦ πνεύματος τῆς κίνησης, ὅσο ἐναντίον τῆς διαγωγῆς ὁρισμένων κύκλων ποὺ συγκεντρώθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν σημαία της. Ἔτσι μὲ τοὺς *Κόλακές* του τοῦ ἔτους 421 φωτίζει τὸ σπίτι τοῦ πλούσιου Καλλία, ποὺ ὁ Πλάτωνας στὸν *Πρωταγόρα* του καὶ ὁ Ξενοφώντας στὸ *Συμπόσιό* του τὸ ἔχει ζωγραφίσει μὲ πολὺ πιὸ φιλικὸν τρόπο. Ὁ Εὔπολης ἐπερίγραφε τὸ σμάρι τῶν παράσιτων, ποὺ σπρώχνονταν στὸ πλούσιο τραπέζι, καὶ στὴν περιγραφὴ αὐτὴν ὁ Πρωταγόρας ἔπαιρνε τὴν μερίδα του, καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης, ὁ γαμπρὸς τοῦ οἰκοδεσπότη, ἐμφανιζόταν σὰν γυναικοκατακτητής. Κι ὁ Σωκράτης ἐμφανιζόταν, καὶ θὰ θέλαμε πολὺ νὰ ξέρουμε μὲ ποιὸν τρόπο. Ἂν τὰ πικρὰ λόγια γιὰ τὸν φλύαρο ζητιάνο καὶ γιὰ τὸν πεινασμένο (ἀπ. 352 Κ.) προέρχονται ἀπὸ τοὺς *Κόλακες*, αὐτὰ μποροῦν νὰ ἀποδίνουν τὸ πνεῦμα ἑνὸς ρόλου, καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκπροσωποῦν τὸ πνεῦμα τοῦ ποιητῆ. Τὸν ἄλλο χρόνο ὁ Εὔπολης στὸν *Αὐτόλυκον*, ἔκαμνε κεντρικὴ μορφὴ ἑνὸς ἔργου—ποὺ ἀργότερα τὸ ξαναδούλεψε— τὸν ἀγαπημένο τοῦ Καλλία καὶ νικητὴ στὸ παγκράτιο στὰ Παναθήναια τοῦ 422, ὅπου ἐξέθετε τὸν σεξουαλικὸ ἀφηνιασμὸ αὐτῶν τῶν κύκλων. Στὴν ἴδια γραμμὴ πρέπει νὰ βρίσκονταν καὶ οἱ *Βάπται*. Στὸ πρῶτο πλάνο τοποθετοῦνταν ἡ γελοιοποίηση τῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶχαν παραδοθῆ στὴν λατρεία τῆς θρακικῆς θεᾶς Κοτυττῶς μὲ τὰ βαφτίσια τους. Αὐτὸ ὅμως ἦταν μόνο τὸ πρῶτο πλάνο, γιατὶ οὐσιαστικὴ πρόθεσή του ἦταν νὰ χτυπήση τὸν ἐκκεντρικὸ Ἀλκιβιάδη, ποὺ ζοῦσε ἔξω ἀπὸ ὅλους τοὺς κανόνες. Αὐτὸ μᾶς τὸ μαρτυρεῖ ἕνα σχόλιο στὸν Juvenalis (2, 92), καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν βάση βγῆκε ἡ ἐξωφρενικὴ ἱστορία ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης, γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ τὸν Εὔπολη, στὰ 415—ἂν ἦταν δυνατό(!)—,στὸ ταξίδι πρὸς τὴν Σικελία τὸν ἔπνιξε στὴν θάλασσα ξεπληρώνοντας ἔτσι τελειωτικὰ τὰ «βαφτίσια» του.

Ἀπὸ τὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ Εὔπολη, τοὺς *Δήμους* (412), ἔχουμε λείψανα σὲ τρία φύλλα παπύρου[1], ποὺ μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα ἀποσπάσματα καὶ εἰδήσεις μᾶς ἐξασφαλίζουν μιὰν εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία δείχνει ὅπως καμιὰ ἄλλη, σὲ ποιὰν σοβαρότητα μποροῦσε νὰ ὑψωθῆ ἡ χοντροκομμένη, ἀχαλίνωτη, ἀπίθανη Ἀρχαία κωμωδία, χωρὶς νὰ ἀρνηθῆ στὸ ἐλάχιστο τὴν φύση της. Ὅταν ὁ Εὔπολης ἔγραψε αὐτὸ τὸ ἔργο, ἡ Ἀθήνα εἶχε πάθει τὴν σικελικὴ καταστροφή, καὶ στὸ περιθώριο αὐτῆς τῆς κατάρρευσης βρισκόταν ἡ βασανιστικὴ ἀνησυχία μήπως ὁ δρόμος ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα θὰ ὁδηγοῦσε ὅλο καὶ πιὸ βαθιὰ ὣς τὸ τέλος τῆς ἀττικῆς θαλασσοκρατίας. Τόσο πολλὰ μέσα στὴν πόλη, στὴν πολιτική της, στοὺς θε-

1. Ἀρ. 375 P.· D. L. Page, *Greek Lit. Pap.* 1950, 202. A. Rivier, ‹L'esprit des Dèmes d'Eupolis›, *Mélanges offerts a M. G. Bonnard*. Univ. de Lausanne. Publ. de la Fac. des Lettres 18, 1966, 131. K. Plepelitz, *Die Fragmente der Demen des Eupolis*. Διδ. διατρ. τοῦ Πανεπ. Βιέννης 46, 1970, ὁ ὁποῖος τὶς δυσκολίες ποὺ δημιουργοῦνται μὲ τὸ ὄνομα Μυρωνίδης τὶς ἀποφεύγει θεωρώντας ἕναν Πυρωνίδη (ἔτσι πιθανῶς ὁ πάπυρος) σὰν φανταστικὸ πρόσωπο.

σμούς της καὶ στὴν ζωὴ τῆς κοινότητας εἶχαν σαπίσει. Πέρα ἀπὸ αὐτὰ τὰ πράγματα ὅμως στεκόταν ἡ φωτεινὴ εἰκόνα ἑνὸς παρελθόντος, τότε ποὺ νικοῦσαν τοὺς Πέρσες κι ἔστελλαν τὰ πλοῖα σὲ μακρινὲς θάλασσες, γιὰ νὰ αὐξήσουν τὴν δύναμη τῆς Ἀθήνας. Τότε τὸν δρόμο τὸν ἔδειχναν ἄνδρες ἔξυπνοι, ποὺ ἤξεραν τί ἤθελαν. Δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ τοὺς ξαναφέρουν σ' αὐτοὺς τοὺς δύσκολους καιροὺς ἀπὸ τὸ βασίλειο τοῦ Ἅδη; Καὶ ὅμως. Ὁ ποιητὴς τὸ μποροῦσε.

Τὸ μέρος πρὶν ἀπὸ τὴν παράβαση διαδραματίζεται στὸν Ἅδη, ὅπου οἱ ἡγετικοὶ ἄνδρες τῆς μεγάλης ἐποχῆς τῆς Ἀθήνας συζητοῦν μὲ βαριὰν ἀνησυχία. Μὲ ἀρχηγὸν τὸν Μυρωνίδη πρόκειται νὰ βγοῦν στὸν ἐπάνω κόσμο οἱ πιὸ καλοὶ καὶ οἱ πιὸ κατάλληλοι, γιὰ νὰ βροῦν στὴν Ἀθήνα τὸν πιὸ δίκαιο. Σὲ μιὰν διαδικασία ἐπιλογῆς, ποὺ ἔδινε ἀφορμὴ σὲ συζητήσεις, ὁρίζεται ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὸν Σόλωνα, τὸν Μιλτιάδη, τὸν Ἀριστείδη καὶ τὸν Περικλή. Ὁ ἡγετικὸς ρόλος τοῦ Μυρωνίδη μᾶς δημιουργεῖ προβλήματα. Εἶναι ὁ νικητὴς τῶν Οἰνόφυτων (457), ποὺ καὶ ὁ Ἀριστοφάνης (*Λυσ.* 801) τὸν ἀναφέρει σὰν γενναῖον πολεμιστὴ καὶ τὸν βάζει μαζὶ μὲ τὸν Φορμίωνα. Ἂν δεχτοῦμε ὅτι πέθανε τόσο ἀργά, ὥστε νὰ μπορῆ νὰ ἐμφανίζεται ἀπέναντι στοὺς ἄλλους σὰν μεσίτης γιὰ τὴν τωρινὴ ἐποχή, τότε πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ τὸν ξεχωρίσουμε ἀπὸ τὸν Μυρωνίδη ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Περσικῶν πολέμων. Δὲν μποροῦμε νὰ βροῦμε μιὰν σίγουρη λύση[1]. Προβληματικὸ εἶναι ἐπίσης ἂν τὸ μέρος πρὶν ἀπὸ τὴν παράβαση εἶχε χορόν. Ἂν ναί, τότε πρέπει νὰ φαντασθοῦμε Δήμους στὸν Κάτω Κόσμο, σὰν προσωποποιημένες κοινότητες τῆς παλιᾶς ἐποχῆς. Οἱ σύγχρονοι Δῆμοι ἐμφανίζονταν τότε στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου, ποὺ διαδραματιζόταν στὴν ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας. Τὴν παράβαση τὴν ἀκολουθοῦσε μὲ χαρακτηριστικὴ διαμόρφωση ἑνὸς παλιοῦ τύπου μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐπιμέρους σκηνές, στὶς ὁποῖες οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Κάτω Κόσμου πείθοντας, ἐπικρίνοντας καὶ τιμωρώντας ἀντιμετώπιζαν τοὺς ἐκπρόσωπους τῆς νέας ἐποχῆς. Ἀπὸ τὴν πρώτη ἀπὸ αὐτὲς τὶς σκηνὲς ἀνάμεσα στὸν δίκαιο Ἀριστείδη κι ἕναν συκοφάντη ἔχουμε λείψανα στὸν πάπυρο.

Αὐτὰ ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὸν Εὔπολη εἶναι ἀλήθεια τόσο πολλά, ὥστε λυπούμαστε εἰλικρινὰ γιὰ τὸν χαμὸ τῶν ἔργων του. Ὁπωσδήποτε παίρνουμε μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ πόσο δικαιολογημένη ἦταν ἡ κρίση τῆς ἀρχαίας τεχνοκριτικῆς, ποὺ τὴν μεταδίνει ὁ Πλατώνιος[2], καὶ ἡ ὁποία ἐπαινεῖ τὸν Εὔπολη ὅτι μαζὶ μὲ τὴν πλούσια εὑρηματικότητα, τὸ ὑψηλὸ πέταγμα καὶ τὴν εὐστοχία τοῦ σκώμματος εἶχε ἑνώσει καὶ τὴν χάρη.

Ὁ Ἀριστοφάνης, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὸν ἀστικὸ δῆμο Κυδαθήναιον (τό), γεννήθηκε στὴν εὐτυχισμένη εἰρηνικὴ πόλη τοῦ Περικλῆ στὰ χρόνια ποὺ ἄρχισε ἡ οἰκοδόμηση τοῦ Παρθενώνα. Ξέρουμε ὅτι στὰ 427, πολὺ νέος ἀκόμα, ἔδωσε νὰ

1. Σύγχυση ἐπικρατεῖ στὸν SCHMID 4, 127, 6.
2. Βλ. σ. 585 σημ. 2.

παρασταθῆ τὸ πρῶτο του ἔργο· ἔτσι, ἂν ὁρίσουμε τὸ 445 σὰν ἔτος τῆς γέννησής του, πετυχαίνουμε περίπου τὸ σωστό. Λίγα ἔχουμε νὰ ποῦμε γιὰ τὴν ζωή του. Ὅταν στοὺς *Ἀχαρνῆς* (653) κοροϊδεύει τοὺς Σπαρτιάτες ὅτι ζητοῦσαν τὴν Αἴγινα γιατὶ ἤθελαν νὰ τὸν ἀπαγάγουν, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μᾶλλον εἶχε κτήματα στὸ νησί. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὸ διώξιμο τῶν Αἰγινητῶν καὶ τὴν ἐγκατάσταση Ἀθηναίων κληρούχων στὰ 431. Γιὰ τὸ πόσο ζωντανὴ ἦταν ἡ σχέση του μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ φιλολογικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του, μιλᾶ ἡ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς κωμωδίες του, καθὼς καὶ γιὰ τὸ πόσο οἰκεῖοι τοῦ ἦταν οἱ μεγάλοι ποιητὲς τοῦ λαοῦ του. Δὲν ἔχουμε ὅμως κανένα στήριγμα, γιὰ νὰ τὸν ἐντάξουμε σ' ἕνα ὁρισμένο κόμμα. Ἡ πολιτικὴ σάτιρα ζεῖ φυσικὰ σὰν ἀντιπολίτευση πρὸς τὴν παράταξη ποὺ κυβερνᾶ, καὶ καθῆκον της εἶναι νὰ δείχνη τὶς ἀδυναμίες τῆς κυβέρνησης. Ἂν μπῆ στὴν ὑπηρεσία της, τότε ἐκφυλίζεται σὲ ἁπλὴ προπαγάνδα. Οἱ κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη πέφτουν στὸ μεγαλύτερό τους μέρος σὲ μιὰν ἐποχή, ποὺ ἡ ἁρμογὴ τῆς ἀθηναικῆς δημοκρατίας εἶχε γίνει εὔθραυστη ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ τὶς ἐσωτερικὲς ἐλλείψεις. Ἐδῶ ἔβαλε σὲ ἐνέργεια ὁ Ἀριστοφάνης τὰ ὅπλα τῆς κοροϊδίας του. Οὔτε συζήτηση ὅτι βασικὰ ἦταν ἐχθρὸς τῆς δημοκρατίας. Ὁπωσδήποτε δὲν θέλουμε νὰ ποῦμε μὲ αὐτὸ ὅτι οἱ γνῶμες τοῦ ποιητῆ γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του ἐξαρτιόνταν μόνο ἀπὸ ἕνα εἶδος μηχανικότητας τῆς ἀντιπολιτευτικῆς του στάσης. Ὁ Ἀριστοφάνης μποροῦσε νὰ βάζη τὸ ἐπίμαχο καὶ τὸ ἐπικίνδυνο σὲ τόσο ἐκτυφλωτικὸ φῶς, μόνο γιατὶ ὁ ἴδιος μέσα σὲ ὅλην τὴν γύρω ραγδαία ἐξέλιξη διατήρησε μιὰν ἄγρυπνη αἴσθηση γιὰ τὶς δυνάμεις τῆς παράδοσης καὶ τῆς συντήρησης, ποὺ στὴν ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν εἶναι ἄλλο τόσο ἀναγκαῖες ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ποὺ βλέπουν πρὸς τὸ μέλλον.

Ἡ συμμετοχὴ τοῦ ποιητῆ στὴν δημόσια ζωὴ μαρτυρεῖται ἀπὸ μιὰν ἐπιγραφὴ τοῦ πρώιμου 4. αἰ. (IG II/III, 2. ἔκδ. 1740), ποὺ ἀναφέρει πρύτανη τὸν Ἀριστοφάνη τὸν Κυδαθηναιέα.

Τὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ ποιητῆ ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθῆ εἶναι ὁ *Πλοῦτος*, τοῦ 388. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ὅμως ἔγραψε ἀκόμα τὸν *Κώκαλο* καὶ τὸν *Αἰολοσίκωνα*, ποὺ τὰ ἀνέβασε ὁ γιός του Ἀραρώς, ποὺ κι αὐτὸς ἄλλωστε ἦταν κωμικὸς ποιητής, ὅπως ἀκόμα ἄλλοι δυὸ γιοὶ τοῦ Ἀριστοφάνη. Μποροῦμε λοιπὸν τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ νὰ τὸν τοποθετήσουμε στὴν δεκαετία 390-380, δὲν εἶναι δυνατὸ ὅμως νὰ τὸν ὁρίσουμε ἀκριβέστερα μέσα σ' αὐτήν.

Στὴν Ἀλεξάνδρεια ἔφθασαν σαραντατέσσερα ἔργα τοῦ ποιητῆ, οἱ λόγιοι ὅμως δὲν ἦταν βέβαιοι γιὰ τὴν ἀπόδοση τεσσάρων ἀπὸ αὐτὰ καὶ λογάριαζαν καὶ τὸν Ἄρχιππο γιὰ συγγραφέα. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸν *Δὶς ναυαγόν*, τὶς *Νήσους*, ποὺ τὶς φανταζόμαστε σὰν ἔργο τοῦ εἴδους τῶν *Πόλεων* τοῦ Εὔπολη, γιὰ ἕναν *Νίοβον*, ποὺ κάποτε ἀναφέρεται μὲ τὸν αἰνιγματικὸ διπλὸ τίτλο *Τὰ δράματα* ἢ *Νίοβος* (μπορεῖ νὰ πραγματευόταν παρωδία μύθων), καὶ τὴν *Ποίησιν*, στὴν ὁποία ἴσως τὸ θέμα ἦταν γιὰ τὰ βάσανα τῆς ποίησης, ὅπως στὸν *Χίρωνα* τοῦ Φερεκράτη(;) γιὰ τὰ βάσανα τῆς μουσικῆς. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἤξεραν ἕνα δεύτερο ἔργο μὲ τὸν τί-

τλο *Εἰρήνη*, χωρὶς νὰ τὸ ἔχουν. Ὁ Κράτητας ὅμως ἀπὸ τὴν Μαλλὸ τὸ γνώριζε, ἂν μποροῦμε νὰ πιστέψουμε τὴν 3. ὑπόθεση τῆς *Εἰρήνης* ποὺ σώζεται· ὑπάρχουν καὶ μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ αὐτήν (294-97 K.). Τέλος, πιθανὲς συμπληρώσεις μιᾶς ἀγωνιστικῆς ἐπιγραφῆς γιὰ τὰ Λήναια[1] δίνουν τὸ ὄνομα τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τὸν τίτλο *Ὀδομαντοπρέσβεις*. Τὸ ἔργο μπορεῖ νὰ ἔχῃ σχέση μὲ τὴν πρεσβεία πού, σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη (5, 6), στὰ 422 πῆγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στοὺς Ὀδομάντεις.

Τὴν διάσωση ἕνδεκα δραμάτων ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοφάνη τὴν χρωστοῦμε ὄχι στὸ ὅτι ἐκτιμήθηκε σωστὰ ἡ ἱκανότητά του, ἀλλὰ στοὺς Ἀττικιστές, ποὺ ὑπερβολικὰ λογάριαζαν τὴν κωμωδία του σὰν τὴν πιὸ καθαρὴ πηγὴ γιὰ τὴν ἀρχαία ἀττικὴ διάλεκτο.

Τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ Ἀριστοφάνη, ποὺ ἀνεβάστηκε στὰ 427, ἦταν οἱ *Φαγοπότες (Δαιταλεῖς)*[2] καὶ κέρδισαν τὸ 2. βραβεῖο[3]. Ἐκεῖ ἕνας πατέρας εἶχε διαπαιδαγωγήσει διαφορετικὰ τοὺς δυό του γιούς, τὸν ἕνα στὴν παλιὰ καλὴ σχολή, τὸν ἄλλον στοὺς καινούργιους τεχνίτες τοῦ λόγου. Τώρα ἐλέγχει τὰ ἀποτελέσματα σὲ ἕναν ἀγώνα[4], ποὺ τὸν διεξάγουν μπροστά του οἱ δυὸ νέοι, ἀπὸ τὸν ὁποῖο φαίνεται σὲ ποιὰν κατάπτωση τῆς ἀληθινῆς μόρφωσης καὶ τῆς κοσμιότητας ὁδηγοῦν οἱ μέθοδοι τῆς μόδας. Θέλησαν νὰ παρουσιάσουν πιθανὴν τὴν ἄποψη ὅτι στόχος τοῦ Ἀριστοφάνη ἐδῶ, διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι στὶς *Νεφέλες*, δὲν ἦταν τόσο ἡ σύγχρονη φιλοσοφικο-σοφιστικὴ μόρφωση ὅσο ἡ πρακτικο-δικηγορική, ἀκριβῶς ὅμως τὸ μεταγενέστερο ἔργο δείχνει πόσο δύσκολο εἶναι νὰ χαραχτοῦν τὰ σύνορα. Ὁπωσδήποτε ἡ παιδαγωγικὴ συζήτηση πῆρε ἐπικαιρότητα καὶ ὀξύτητα γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν σοφιστική, κι ἔτσι βλέπουμε τὸν Ἀριστοφάνη στὸ πρῶτο του κιόλας ποιητικὸ ἔργο νά ἀναμετριέται μαζί της. Τὸ θέμα διατήρησε μεγάλην ζωτικότητα ὣς τοὺς *Adelphoe* τοῦ Τερέντιου.

Τὸν 5. αἰ. ὁ ποιητὴς κανονικὰ ἦταν καὶ χοροδιδάσκαλος· δίδασκε δηλ. τὸν χορὸ καὶ διεύθυνε τὴν σκηνοθεσία. Ὡστόσο ἦταν ἐπίσης δυνατὸ ἕνας ἄλλος νὰ ἀναλαμβάνῃ τὴν φροντίδα τῆς διδασκαλίας. Στὴν περίπτωση αὐτὴν αὐτὸς λογαριαζόταν «χοροδιδάσκαλος» καὶ τὸ ὄνομά του περνοῦσε στὰ πρακτικὰ τῶν γιορτῶν. Ἔτσι εἶχε γίνει κιόλας μὲ τὴν πρώτη παρουσίαση μιᾶς κωμωδίας τοῦ Ἀριστοφάνη, καὶ εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη ἀνεβά-

---

1. IG II/III 2. ἐκδ., 2321· πβλ. Pickard (βλ. σ. 584 σημ. 2), 109.

2. Ἀττικὴ ὀρθογράφηση: *Δαιταλῆς, Ἀχαρνῆς, Ἱππῆς* κλπ.

3. Μὲ τὶς πιὸ πρώιμες χρονολογίες τῶν δραμάτων τοῦ Ἀριστοφάνη ἀσχολεῖται ὁ C. F. Russo, <Cronologia del tirocinio Aristofaneo>, *Belfagor, Rassegna di varia umanità* 14, 1959, 2. Τοποθετεῖ τοὺς *Δαιταλεῖς* στὰ Διονύσια τοῦ 427· στὰ 426 ἀκολούθησαν παραστάσεις—μὲ «διδασκάλους»—καὶ στὶς δυὸ γιορτές, τῶν *Βαβυλώνιων* στὰ Διονύσια, ἐνῶ τὸ ἔργο τῶν Ληναίων δὲν ἦταν, ὅπως νόμιζαν μερικοί, ἡ κωμωδία *Δράματα ἢ Κένταυρος*, ἀλλὰ ἕνα ἔργο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστῆ.

4. Γι' αὐτὸν W. Suss (βλ. παρακ.), 250.

ζονται μὲ τὸ ὄνομα ἑνὸς ἀντιπροσώπου του. Ὁ Καλλίστρατος, ποὺ τοῦ ἀνέβασε τοὺς *Δαιταλεῖς*, τὸν ἄλλο χρόνο ἔκαμε τὸ ἴδιο γιὰ τοὺς *Βαβυλώνιους* καὶ ὕστερα γιὰ τοὺς *Ἀχαρνεῖς*, τοὺς *Ὄρνιθες* καὶ τὴν *Λυσιστράτη*· ξέρουμε πὼς ὁ Φιλωνίδης ἦταν ὁ χοροδιδάσκαλος γιὰ τοὺς *Σφῆκες* καὶ τοὺς *Βατράχους* καί, ἀπὸ χαμένα ἔργα, γιὰ τὸν *Προάγωνα* καὶ τὸν *Ἀμφιάραο*. Τὸ ἀνέβασμα τοῦ *Κώκαλου* ἀπὸ τὸν Ἀραρώ, τὸν γιὸ τοῦ Ἀριστοφάνη, μπορεῖ νὰ ἔγινε μεταθανάτια. Οἱ ἀρχαῖοι ἑρμηνευτὲς εἶπαν τοῦ κόσμου τὰ παραμύθια. Ἡ ἐπισκόπησή μας δείχνει μὲ τὴν πρώτη ματιὰ ὅτι ἡ ἀντιπροσώπευση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ σχέση μὲ τὴν ἡλικία του (ἔτσι τὸ σχόλ. *Νεφ.* 510). Ὅταν ὁ Ἀριστοφάνης ὁ ἴδιος στὴν παράβαση τῶν *Ἱππέων* (512) σὰν λόγο τῆς ἐπιφυλακτικότητάς του δίνει τὴν δυσκολία νὰ σκηνοθετηθῆ μιὰ κωμωδία καὶ τὶς ἰδιοτροπίες τοῦ κοινοῦ, τότε τὸ σωστὸ θὰ τὸ ζητήσουμε πίσω ἀπὸ τὴν πρώτη του δήλωση. Προφανῶς δὲν εἶχε ἱκανότητες σκηνοθέτη.

Μὲ νεανικὴν ὁρμὴ ὁ Ἀριστοφάνης κατεύθυνε στὰ 426 τὴν πρώτη του ἐπίθεση ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τοῦ Κλέωνα. Δὲν ἦταν λίγο αὐτὸ ποὺ τολμοῦσε. Στὰ Μεγάλα Διονύσια, στὰ ὁποῖα οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν συμμάχων ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς ἀττικῆς θαλασσοκρατορίας κάθονταν στὸ θέατρο, μποροῦσε κανεὶς νὰ δῆ στοὺς *Βαβυλώνιους* τὸν χορὸ τῶν συμμάχων νὰ παρελαύνη μὲ τὴν μάσκα δούλων ποὺ ἄλεθαν τὸν μύλο, καὶ νὰ νιώση τοὺς θρήνους τους γιὰ τὸν βαρὺ ζυγὸ τοῦ ἀθηναίου ἀφέντη. Ἕναν χρόνο πρωτύτερα οἱ Ἀθηναῖοι ἔδωσαν ἕνα ἐξαιρετικὰ σκληρὸ μάθημα στὴν Μυτιλήνη, ποὺ εἶχε ἀποστατήσει, καὶ διαβάζουμε στὸν Θουκυδίδη (3, 36) πῶς ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν φρικτὴ ἐξόντωση τῶν κατοίκων, ποὺ τὴν εἶχε ζητήσει ὁ Κλέωνας καὶ τὴν εἶχε ὑποστηρίξει πεισματικά, μετριάσθηκε μόνο τὴν τελευταία στιγμὴ μὲ τὴν ἐπέμβαση πιὸ φρόνιμων ἀνθρώπων. Ὁ Ἀριστοφάνης μποροῦσε νὰ στηριχθῆ σ' αὐτούς, ὅταν τολμοῦσε αὐτὸ τὸ ἔργο, ἐνῶ ἡ ἄποψη ὅτι αὐτοὶ τοῦ ἐξασφάλισαν καὶ τὴν νίκη, ἔχει κλονισθῆ τελευταῖα[1]. Ὁ Κλέωνας ὅμως ἀπάντησε μὲ μιὰν κατηγορία, ποὺ, σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια λόγια τοῦ ποιητῆ στοὺς *Ἀχαρνεῖς* (377), ἦταν πολὺ κρίσιμη γι' αὐτόν, ἔστω κι ἂν δὲν ξέρουμε τίποτε πιὸ θετικὸ γιὰ τὴν ἔκβασή της.

Τὴν κωμωδία *Δράματα ἢ Κένταυρος* τὴν ἀποδίδουν μὲ ἀβέβαια ὁπωσδήποτε ἐπιχειρήματα στὴν πρώιμη περίοδο τῆς δημιουργίας του. Ἂν αὐτὴ ἡ ὑπόθεση, ποὺ ἀμφισβητήθηκε τελευταῖα, ἦταν σωστή, τότε ἡ χρονολόγηση θὰ ἦταν ἀξιοπρόσεκτη, γιατὶ ὁ Ἀριστοφάνης αὐτὴν τὴν ἐποχὴ καταπιανόταν σπανιότερα μὲ μυθολογικὰ θέματα ἀπὸ ὅ,τι ἀργότερα, ποὺ ἔγραψε ἔργα ὅπως *Δαίδαλος*, *Δαναΐδες*, *Λήμνιαι*, *Φοίνισσαι* καὶ ἄλλα.

Τὸ πιὸ παλιὸ ἔργο ποὺ σώζεται εἶναι οἱ *Ἀχαρνεῖς*, ποὺ στὰ Λήναια τοῦ 425 νίκησε τὸν Κρατίνο καὶ τὸν Εὔπολη. Συζητεῖται—καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ προβλή-

1. Russo, ἔ ἀ., 10, ὁ ὁποῖος ὑποθέτει μιὰν νίκη ἑνὸς παλιότερου ἀνταγωνιστῆ. Γιὰ πρώτη φορὰ καὶ στὶς δυὸ γιορτὲς τοῦ 425 θὰ νίκησε ὁ Ἀριστοφάνης κι ἔτσι ἐπιβλήθηκε ὁ νέος ποιητής. Στὰ 424 ἀκολούθησε ἡ πρώτη νίκη τοῦ Εὔπολη στὰ Διονύσια.

ματος εἶναι συμπτωματική γιὰ τὴν συνολικὴ κατανόηση τοῦ Ἀριστοφάνη—ἂν οἱ *Ἀχαρνεῖς* εἶναι ἕνα παιχνίδι τῆς φαντασίας[1], ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε σοβαρὸν κομματισμό, ἢ μήπως μαρτυροῦν ἀγώνα ἐναντίον τοῦ πολέμου καὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ φιλοπόλεμου κόμματος, ὁ ὁποῖος ἀγώνας τρεφόταν ἀπὸ τὴν πεποίθηση τοῦ ποιητῆ. Νομίζουμε ὅτι μιὰ τέτοια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος διαλύει μιὰν ἑνότητα, ποὺ εἶναι τὸ ἰδιαίτερο μυστικὸ τῶν μαστόρων τῆς Ἀρχαίας κωμωδίας.

Ὅταν ὁ Ἀριστοφάνης ἔγραφε τοὺς *Ἀχαρνεῖς*, οἱ φοβερὲς ἐπιδημίες καὶ τὸ ρήμαγμα τῆς καλλιεργημένης γῆς ἀπὸ ἐχθρικὲς ἐπιδρομὲς εἶχαν τυραννήσει βαριὰ τὴν Ἀττική. Κυρίως ὅμως ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμός, ποὺ στεγάσθηκε ἄθλια μέσα στὰ Μακρὰ Τείχη, εἶχε κάθε λόγον νὰ νοσταλγῇ τὴν εἰρήνη. Γι αὐτὸ καὶ βλέπουμε ἐδῶ ἥρωα τῆς εἰρήνης ἕναν χωρικό, τὸν Δικαιόπολη, ποὺ κουβαλᾶ τὴν δικαιοσύνη μέσα στὸ ὄνομά του. Ἡ ἐπιτυχία του νὰ κλείσῃ γιὰ λόγου του μιὰν τριαντάχρονη ἰδιωτικὴ εἰρήνη, μὲ τὸν τύπο μιᾶς θαυμάσιας σπονδῆς ἀπὸ τὴν Σπάρτη, εἶναι μιὰ γνήσια κωμικὴ φαντασία, καὶ τώρα, μέσα σὲ ὅλην τὴν δυστυχία τοῦ πολέμου, αὐτὸς σὰν ἕνα εἰρηνικὸ νησὶ ἀρχίζει μιὰν εὐτυχισμένη ζωή. Τὸν θησαυρό του ὅμως πρέπει νὰ τὸν προστατεύσῃ σκληρὰ ἐναντίον τοῦ χοροῦ τῶν τραχιῶν καρβουνιάρηδων ἀπὸ τὶς Ἀχαρνές, ποὺ δὲν θέλουν νὰ ἀφήσουν τὸν πόλεμο, πρὶν νὰ ἐκδικηθοῦν τὴν ἐρήμωση τῆς γῆς τους. Τὰ καταφέρνει ὅμως νὰ τοὺς πείσῃ, καὶ μπορεῖ νὰ χαρῇ τὴν νέα του κατάσταση, ποὺ βρίσκεται σὲ λαμπερὴ ἀντίθεση μὲ τὰ βάσανα τοῦ καυχησιάρη πολεμικοῦ ἥρωα Λάμαχου.

Οἱ κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη, παρ' ὅλην τὴν μεγαλοφυὴ ἐλευθερία καὶ φαντασία, ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε ὁρισμένα μέρη καθαρὰ ὁροθετημένα ἀπὸ τυπικὴν ἄποψη, ποὺ ἀρχικὰ ζοῦσαν μιὰν δική τους ζωὴ καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε σ' ἕνα προηγούμενο κεφάλαιο (σ. 341). Παίρνουμε ἀφορμὴ τὴν ἀρκετὰ καθαρὴ διάρθρωση τῶν *Ἀχαρνέων*, γιὰ νὰ δείξουμε σ' αὐτὸ τὸ ἔργο μερικὰ σημαντικὰ τεκτονικὰ μέλη καὶ νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε.

Τὸ ἔργο ἀρχίζει μὲ μιὰν προλογικὴ ρήση, στὴν ὁποία ὁ Δικαιόπολης δίνει διέξοδο στὴν στενοχώρια του γιὰ τοὺς ἄσχημους καιρούς. Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς εἰσαγωγῆς μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὸν πρόλογο τῶν τραγωδιῶν ὅπως τὸν ἀνάπτυξε ὁ Εὐριπίδης, στὴν βάση ὅμως βρίσκεται ὁ παλιὸς καὶ ὁλότελα λαϊκὸς τύπος τῆς προσφώνησης πρὸς τὸ κοινό. Τὸ κοινὸ αὐτὸ στὴν κωμωδία μποροῦν νὰ τὸ προσφωνοῦν ὅποτε θέλουν, διασπώντας τὴν ψευδαίσθηση, κι αὐτὴ ἡ ἐπαφὴ μὲ τοὺς θεατὲς διατηρεῖται ὣς τὴν ἐποχὴ τῆς Νέας κωμωδίας. Ἡ πλούσια ἐξέλιξη τοῦ παράμερου λόγου, τουλάχιστο σὲ σημαντικό της μέρος, πηγαίνει πίσω σ' αὐτὴν τὴν ρίζα. Τὴν ἔστω καὶ περιορισμένη ἐμφάνισή του στὸν Εὐριπίδη πρέπει νὰ τὴν λογαριάζουμε σὰν ἐπίδραση τῆς κωμωδίας. Ἕνα καλὸ παράδειγμα γι' αὐτὴν τὴν στροφὴ πρὸς τὸ κοινὸ προσφέρει ἡ προλογικὴ σκηνὴ τῶν *Ἱππέων* (πβλ. στ. 36 κέ.), ποὺ δείχνει ἐπίσης καὶ ἀλλοῦ ἕναν ἀξιοσημείωτον τύπο εἰσαγωγῆς: ὁ

1. Ἔτσι ὁ RUSSO (βλ. παρακ. στοὺς *Ἀχ.*).

λόγος πού ἐπεξηγεῖ καὶ εἰσάγει τὴν δράση, ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπὸ μιὰν διαλογικὴ σκηνή. Αὐτὸ ξαναγυρνᾶ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ 'Αριστοφάνη, κι ἔγινε τυπικὸ στὴν Νέα κωμωδία τοῦ Μενάνδρου.

Στὴν στενὴ ἐπαφὴ τῆς κωμωδίας μὲ τὸ κοινό της βλέπουμε παραστατικὰ πόσο κοντὰ στὸν λαὸ σὲ ὅλο του τὸ πλάτος καὶ βάθος ἔμεινε αὐτὴ ἡ καλλιτεχνικὴ μορφὴ τῆς ἀκμῆς τῆς ἀττικῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, πόσο πολὺ τροφοδοτήθηκε ἀπὸ τὶς δυνάμεις πού τῆς προστέθηκαν ἀπὸ αὐτὴν τὴν περιοχή.

Στοὺς *'Αχαρνεῖς*, ὕστερα ἀπὸ τὸν κατατοπιστικὸ πρόλογο, ἀκολουθεῖ μιὰ σειρὰ σκηνῶν πού γελοιοποιοῦν τὴν ἀταξία στὴν λαϊκὴ συνέλευση καὶ ὁδηγοῦν τὴν δράση μὲ γοργὸν ρυθμὸ ὣς τὴν στιγμὴ πού ὁ Δικαιόπολης ὑποδέχεται τὴν θαυμαστὴ σπονδὴ τῆς χωριστῆς εἰρήνης. Ὕστερα ἀκολουθεῖ ἡ εἴσοδος τοῦ χοροῦ, ἡ πάροδος, πού ἐδῶ γίνεται μὲ τὴν μορφὴ ἑνὸς κυνηγητοῦ ἐναντίον τοῦ ἀνθρώπου πού φέρνει τὴν εἰρήνη. Ὅταν πραγματευόμασταν τὶς ἀρχὲς (σ. 341), εἴδαμε ὅτι ἡ ἀρχικὴ συμβολὴ τοῦ χοροῦ ἦταν ἡ παράβαση, πού στὸ ἔργο πού μᾶς ἀπασχολεῖ θὰ τὴν συναντήσουμε ἀργότερα. Ἡ παράβαση πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τοῦ χοροῦ, μὲ τὴν ὁποία κάποτε ἄρχιζε ἡ δράση του. Ἂν τὴν βρίσκουμε τώρα πιὰ παραχωμένη μέσα στὸ ἔργο, αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς αὐξητικῆς πορείας, πού προσπαθήσαμε πρωτύτερα νὰ καταλάβουμε τὰ βασικά της γνωρίσματα. Τὸ ὅτι στὴν τελείως ἐξελιγμένη μορφὴ ἡ πάροδος τοῦ χοροῦ γίνεται πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν παράβαση, ὅπως στὴν τραγωδία, εἶναι φυσικὸ νὰ τὸ ἀποδώσουμε στὴν ἐπίδραση τῆς τελευταίας, πού χωρὶς ἀμφιβολία ἦταν ἀποτελεσματική, καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς σκηνικῆς διάρθρωσης.

Ὁ χορὸς ὕστερα ἀπὸ τὴν πάροδό του στήνει καρτέρι, κι ἀπὸ τὸ σπίτι βγαίνει ὁ Δικαιόπολης ἐπικεφαλῆς μιᾶς μικρῆς πομπῆς, πού τὴν θωροῦμε σὰν ἀντιγραφὴ ἐκείνων τῶν φαλλοφορικῶν «κώμων», ἀπὸ τοὺς ὁποίους σύμφωνα μὲ τὸν 'Αριστοτέλη προῆλθε ἡ κωμωδία. Ὁ χορὸς ὁρμᾶ ἐπάνω στὸν Δικαιόπολη, καὶ ὕστερα ἀπὸ διάφορα προκαταρκτικά, πού γι' αὐτὰ ἀργότερα θὰ ποῦμε κάτι, φθάνουμε στὸν ἀποφασιστικὸ ἀγώνα λόγων, στὸν ὁποῖο ὁ φίλος τῆς εἰρήνης, μὲ τὸ κεφάλι στὸν τάκκο, ἀναπτύσσει τὴν ἄποψή του καὶ προκαλεῖ διάσπαση τοῦ χοροῦ. 'Εδῶ ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία αὐτὸς χωρίζεται σὲ δυὸ ἀντίπαλα ἡμιχόρια, στηρίζεται ἀσφαλῶς στὴν παράδοση τοῦ κωμικοῦ χορικοῦ δράματος. Τὸ φιλοπόλεμο τμῆμα ζητᾶ τὴν βοήθεια τοῦ Λάμαχου, γιὰ νὰ ἀναλάβη τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τοῦ Δικαιόπολη. Δὲν ἔχει ὅμως ἐπιτυχία, τὸν κοροϊδεύουν, καὶ ὁ χορὸς τέλος ὁλόκληρος δηλώνει πὼς μεταπείσθηκε ἀπὸ τὸν Δικαιόπολη.

Στὸ τμῆμα πού βρίσκεται πρὶν ἀπὸ τὴν παράβαση, ὁ «ἀγώνας» εἶναι λοιπὸν ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο. Τὴν σημασία του γιὰ τὴν σύνθεση τῆς κωμωδίας τὴν ανακάλυψε ὁ TH. ZIELINSKI[1], εἶναι ὅμως ἀναγκαῖο, ἀντίθετα μὲ τὴν ἄποψή του, νὰ

---

1. *Die Gliederung der altatt. Kom.* Λειψ 1885. TH. GELZER, *Der epirrhematische Agon bei Aristophanes. Zet.* 23. Μόναχο 1960.

ἀναγνωρίσουμε μιὰν οὐσιαστικὰ πιὸ μεγάλη ἐλευθερία τῶν δραματικῶν εἰδῶν[1]. Ἀπέναντι σὲ μιὰν τόσο προσεκτικὰ συνθεμένη μορφή, ὅπως τὴν δείχνουν οἱ *Βάτραχοι*, μὲ τὸν ἀγῶνα δυὸ προσώπων κάτω ἀπὸ τὴν προεδρία ἑνὸς τρίτου, στοὺς *Ἀχαρνεῖς* ὅλα ἔχουν διαμορφωθῆ πολὺ πιὸ ἐλεύθερα. Εἶναι ἐπικίνδυνο νὰ χαράξουμε ἐδῶ ἐξελικτικὲς γραμμὲς πολὺ βιαστικά· καλύτερα εἶναι νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ποικιλία τῶν δυνατοτήτων καί, ὅπως κάμνει ὁ Th. Gelzer, νὰ συγκεντρώσουμε τὰ ὁμοιόμορφα στοιχεῖα σύμφωνα μὲ τὶς περιόδους.

Πρὶν νὰ φτάση στὴν ἀπολογία του, ὁ Δικαιόπολης πρέπει νὰ ἀγωνισθῆ σκληρά. Τὸ κατορθώνει ἁρπάζοντας γιὰ ὅμηρον ἕνα καρβουνοζέμπιλο, ποὺ φοβερίζει νὰ τὸ κομματιάση, ἂν δὲν τὸν ἀκούσουν. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο παρωδεῖται ὁ *Τήλεφος* τοῦ Εὐριπίδη, στὸν ὁποῖο ὁ ἥρωας κατάφερε νὰ τὸν ἀκούσουν οἱ Ἕλληνες ἀπειλώντας τὸν μικρὸ Ὀρέστη μὲ τὸ σπαθί του. Ἡ παρατραγωδία πηγαίνει ἀκόμα πιὸ μακριά. Ὁ Δικαιόπολης πρόκειται νὰ ἀπολογηθῆ μὲ τὸ κεφάλι ἐπάνω στὸν τάκκο *(ἐπίξηνον)* καὶ χρειάζεται νὰ προμηθευτῆ γι' αὐτὴν τὴν ἐπικίνδυνη ἐπιχείρηση ἕνα ἄθλιο φόρεμα ποὺ νὰ προκαλῆ λύπηση. Αὐτὸ τὸ παίρνει ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη, ποὺ τοῦ παραχωρεῖ τὰ κουρέλια μὲ τὰ ὁποῖα αὐτός, μὲ ἕναν καινούργιο καὶ τρομακτικὸ ρεαλισμό, εἶχε παρουσιάσει τὸν Τήλεφό του. Ἡ σκηνὴ μπορεῖ νὰ χρησιμεύση σὰν παράδειγμα γιὰ τὸν ἐλεύθερο καὶ φανταστικὸ τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο οἱ κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη συνυφαίνονται μὲ τὴν τραγωδία, καὶ κυρίως μὲ τὰ ἔργα τοῦ Εὐριπίδη. Αὐτὸ ἰσχύει ἐπίσης γιὰ πολυάριθμους στίχους ποὺ ἢ παραθέτονται αὐτούσιοι ἢ τροποποιοῦνται παρωδιακά, καὶ φτάνει ὡς τὴν μεμονωμένη λέξη.

Ὕστερα ἀπὸ τὰ ἀγωνιστικὰ μέρη τῶν *Ἀχαρνέων* ἀκολουθεῖ ἡ παράβαση, ποὺ τὴν συναντοῦμε στὰ ἔργα τῆς καλῆς ἐποχῆς σὰν ἕνα σύστημα μὲ σταθερὸ σχῆμα ἀπὸ ἑπτὰ μέλη. Τὴν εἰσαγωγὴ τὴν ἀποτελεῖ ἕνα πολὺ μικρὸ κομμάτι, τὸ *κομμάτιον*, μὲ ἀποχαιρετισμὸν τῶν ἠθοποιῶν καὶ ἐξαγγελία τῶν παρακάτω. Ἡ πρόταξη αὐτὴ ἔγινε φυσικά, ὅταν ἔμπασαν τὴν ἀρχικὰ ἀνεξάρτητη παράβαση μέσα στὸ δραματικὸ ἔργο. Ὕστερα ἀκολουθοῦν οἱ ἀνάπαιστοι, ποὺ τοὺς ἔνιωθαν σὰν τὸ κύριο μέρος καὶ τοὺς ὀνόμαζαν ἐπίσης ἁπλῶς «παράβαση». Ἐδῶ ὁ ποιητὴς ἐξέθετε τὰ προσωπικά του προβλήματα, ὅπως δὰ ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς *Ἀχαρνεῖς* μιλᾶ γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Κλέωνα. Οἱ ἀνάπαιστοι ἀποτελοῦν τὸν κανόνα στὸ μέρος αὐτό, τὸ ὁποῖο τελειώνει μὲ τὸ *πνῖγος* (ἢ *μακρόν*), ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ πνίξιμο, γιατὶ ἐδῶ ἀπαγγέλλονταν σύντομοι στίχοι μὲ μιὰν γρηγοράδα ποὺ ἔκοβε τὴν ἀναπνοή.

Τὰ τρία μέρη ποὺ ἀναφέραμε ἀποτελοῦν τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς παράβασης, αὐτὸ ποὺ δὲν ἔχει μετρικὴν ἀντιστοιχία· σ' αὐτὸ συνάπτεται ἕνα δεύτερο μὲ μετρικὴν ἀντιστοιχία, στὴν μορφὴ μιᾶς «ἐπιρρηματικῆς συζυγίας». Στὸ κάθε ἕνα δηλ. ἀπὸ τὰ τραγουδιστὰ μέρη τοῦ χοροῦ, τὴν *ᾠδὴ* καὶ τὴν *ἀντῳδή*, ἀκολουθοῦν «πρόσθετα

2. M. Pohlenz, *Nachr. Ak. Gott. Phil.-hist. Kl.* 1949, 40.

ἀπαγγελτικὰ μέρη», τὸ *ἐπίρρημα* καὶ τὸ *ἀντεπίρρημα*, συνήθως σὲ δεκαέξι τροχαϊκοὺς τετράμετρους τὸ καθένα. Τὰ λυρικὰ μέρη περιέχουν κυρίως ἐπικλήσεις πρὸς τοὺς θεούς, κι ἐδῶ βρίσκονται κομμάτια μὲ μεγάλη ποιητικὴ ὀμορφιά. Τὸ ὅτι στοὺς *Δήμους* τοῦ Εὔπολη ἡ *ἀντῳδή*, ποὺ σώζεται, χρησιμοποιεῖται γιὰ προσωπικὲς ἐπιθέσεις, αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἐξαίρεση. Στὸν Ἀριστοφάνη μόνο λίγα τέτοια (π.χ. *Ἀχ.* 692, *Εἰρ.* 781) μποροῦν κάπως νὰ συγκριθοῦν. Ἀντίθετα τὰ *ἐπιρρήματα* εἶναι ὁ κατάλληλος τόπος γιὰ σκληρὸν προσωπικὸ ἔλεγχο.

Νομίζουμε ὅτι αὐτὸ ποὺ ξεχωρίζουμε εἶναι τοῦτο· ὅτι σ' αὐτὴν τὴν τεχνικὰ διαρθρωμένη δημιουργία συνέπεσαν δυὸ τμήματα: ἕνα γιὰ τὸ ἐμβατήριο, ποὺ ἀρχικὰ προοριζόταν γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ χοροῦ καὶ ἀπαγγελλόταν σὲ ζωηροὺς ἀνάπαιστους, καὶ ἕνα στὸ ὁποῖο τὸ κάθε λατρευτικὸ τραγούδι τοῦ χοροῦ τὸ ἀκολουθοῦσε ζευγαρωτὰ ἕνα ἄλλο, πιὸ ρωμαλέο, ἀπαγγελτικὸ μέρος(«ἐπίρρημα»).

Πῶς ἐκφυλίσθηκε μὲ τὸν καιρὸ ἡ παράβαση, αὐτὸ τὸ παλιὸ κεντρικὸ μέρος, μποροῦμε νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε καθαρὰ ἀπὸ τὰ δράματα ποὺ σώθηκαν. Μερικὰ τμήματα, ὅπως π.χ. στοὺς *Βατράχους* τὸ μέρος ποὺ δὲν ἔχει μετρικὴν ἀντιστοιχία, ἀρχίζουν νὰ παραλείπωνται· στὴν *Λυσιστράτη* ἡ παράβαση ἀναπληρώνεται ἀκόμα κάπως μὲ τὸν ζωηρὸν ἀγώνα δυὸ ἀντίθετων χορῶν, ἐνῶ στὰ τελευταῖα ἔργα (*Ἐκκλ.*, *Πλοῦτ.*) λείπει ὁλωσδιόλου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὰ παλιότερα ἔργα ἐκτὸς ἀπὸ τὶς *Νεφέλες*, ὡς τοὺς *Ὄρνιθες* (ποὺ συμπεριλαμβάνονται), βλέπουμε ὅτι ἀκόμα χρησιμοποιεῖται τὸ ἀντιστοιχικὸ τμῆμα τῆς παράβασης εἴτε ὁλόκληρο εἴτε σὲ μερικὰ μέρη του. Δὲν φαίνεται σωστὸ νὰ μιλοῦμε γιὰ μιὰν δεύτερη παράβαση, γιατὶ ἀκριβῶς λείπουν τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνήκουν στὴν πρόσβαση (*παραβαίνειν*) τοῦ χοροῦ. Μόνο στοὺς *Ἀχαρνεῖς* σ' αὐτὴν τὴν θέση ἐμφανίζονται ἡ *ᾠδὴ* καὶ ἡ *ἀντῳδὴ* μὲ ἕνα προταγμένο, κάπως μακρύτερο, *κομμάτιον* (1143).

Ἂν θελήσουμε νὰ διερωτηθοῦμε γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀπαγγελλόταν ἡ παράβαση, ἀμέσως βλέπουμε τὴν ἐλλειπτικότητα τῆς γνώσης μας γιὰ ὅλα τὰ ζητήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ζωηρὲς χορευτικὲς κινήσεις, ποὺ ἴσως συνόδευαν κυρίως τοὺς ἀνάπαιστους, εἶναι βέβαιες, ἐπειδὴ τὸ *κομμάτιον* πότε πότε (*Ἀχ.* 627, *Εἰρ.* 729) ἀπαιτεῖ νὰ ξεντυθοῦν οἱ χορευτές, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴν σκευὴ καὶ τὰ βαριὰ φορέματα, ὄχι ὅμως καὶ στὴν μάσκα. Οἱ ἀνάπαιστοι ὑποθέτουμε ὅτι συνοδεύονταν ἀπὸ αὐλόν, ἐνῶ γιὰ τὰ *ἐπιρρήματα* αὐτὸ εἶναι ἀμφίβολο. Εἶναι εὔλογο ὅτι αὐτά, μαζὶ μὲ τὴν *ᾠδὴ* καὶ τὴν *ἀντῳδή*, τὰ ἔλεγαν τὰ ἡμιχόρια· τὰ ἐπιρρήματα μπορεῖ νὰ ὑποθέση κανεὶς ὅτι ἀπαγγέλλονταν ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἡμιχορίων[1].

Ὕστερα ἀπὸ τὴν παράβαση οἱ *Ἀχαρνεῖς* μᾶς δείχνουν πολὺ ὡραῖα ἐκείνην τὴν σειρὰ ἐπεισοδίων, ποὺ ἐπίσης τὰ συμπεριλάβαμε στὰ βασικὰ στοιχεῖα, καὶ ποὺ φαίνονται ἐπίσης καθαρὰ διατηρημένα καὶ στὴν *Εἰρήνη* καὶ στοὺς *Ὄρνιθες*. Ὁ Δικαιόπολης, ποὺ ἑτοιμάζει τὸ κάθε τὶ γιὰ τὶς χαρὲς τῆς γιορτῆς, διαλάλησε

1. Pickard (βλ. σ. 584 σημ. 2), 162. 249.

τὴν ἐλευθερία τῶν ἀγορῶν, καὶ τότε ἔρχεται πρῶτος ἕνας φουκαρὰς ἀπὸ τὰ Μέγαρα, ποὺ ὑπόφεραν πολὺ ἀπὸ τὸν πόλεμο, μὲ τὶς δυό του κόρες κουκουλωμένες μέσα σ' ἕνα τσουβάλι καὶ θέλει νὰ τὶς πουλήση γιὰ γουρουνόπουλα, ὕστερα ὁ ἀπαραίτητος συκοφάντης, ποὺ συγυρίζεται ἄσχημα, τρίτος ἕνας Βοιωτός, ποὺ φέρνει τοῦ κόσμου τὰ καλά, καὶ μαζὶ μὲ αὐτὰ καὶ τὰ περιζήτητα χέλια τῆς Κωπαΐδας. Ὕστερα ὁ κήρυκας ἀναγγέλλει τὴν γιορτὴ τῶν Χοῶν, καὶ ὁ Δικαιόπολης ἑτοιμάζεται, γιὰ νὰ τὴν γιορτάση ἀρχοντικά. Στὸ μεταξὺ πρέπει νὰ διώξη μερικοὺς ἀκάλεστους μουσαφίρηδες, ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ ζητιανέψουν κάτι ἀπὸ τὴν σπονδὴ τῆς εἰρήνης του. Στὴν τελευταία σκηνή, πρὶν ἀπὸ τὸ ὑπόλειμμα τῆς παράβασης ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα, ὁ Δικαιόπολης, ποὺ γλεντοκοπᾶ πανηγυριώτικα, φιλονεικεῖ σὲ μιὰν ξεκαρδιστικὴ στιχομυθία μὲ τὸν Λάμαχο, ποὺ πῆρε διαταγὴ νὰ ἐκστρατεύση καὶ ἐξοπλίζεται γιὰ τὴν πορεία καὶ τὴν μάχη.

Τυπικὰ στοιχεῖα διαπιστώνουμε ξανὰ στὸ τελικὸ μέρος, καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία τονίζουμε μιὰν καὶ καλή, ὅτι κάθε τυπικὸ στοιχεῖο στὴν Ἀρχαία προσφέρει μόνο τὸ πλαίσιο γιὰ μιὰν ζωντάνια, ποὺ πλάθεται μὲ μεγαλοφυΐα καὶ μένει ἀνεπανάληπτη. Ὁ Δικαιόπολης νικᾶ στὸ πιοτὸ καὶ ξαναγυρνᾶ γιὰ τὸν διαγωνισμὸ μὲ ἀνάλογο κέφι. Ὁ Λάμαχος ὅμως, καθὼς πηδοῦσε μιὰν τάφρο, πληγώθηκε πολὺ ἀνηρωικά, καὶ στενάζοντας καὶ θρηνώντας μεταφέρεται στὴν σκηνή. Τὸ παιχνίδι τῆς ἀντίθεσης συνεχίζεται· ὁ μεθυσμένος Δικαιόπολης ὅμως δὲν ἦρθε μονάχος, ἀλλὰ κρατώντας ὑπομάσχαλα δυὸ πορνίδια, καὶ μιλᾶ πολὺ ἀδιάντροπα γιὰ τὶς χαρὲς ποὺ τὸν περιμένουν. Ἔτσι τελειώνει τὸ ἔργο μὲ ἕναν ξέφρενο κῶμο, στὸν ὁποῖο τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο παίρνει ἐξαιρετικὴ θέση. Βέβαια δὲν λείπουν τέτοια καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη, ὁ ἰδιαίτερός τους ὅμως ρόλος στὸ τελικὸ μέρος εἶναι ὁλοφάνερος καὶ χτυπητός. Φτάνει νὰ δῆ κανεὶς μόνο πόσο ζουμερὰ περιγράφεται στὸ τέλος τῆς *Εἰρήνης* ἡ ἕνωση τοῦ Τρυγαίου μὲ τὴν Ὀπώρα. Στοὺς *Ὄρνιθες* τὸ κλείσιμο εἶναι κόσμιο, κι ἐδῶ ὅμως στὸ τέλος ὑπάρχει γάμος. Ἡ σκέψη τοῦ MURRAY[1], ὁ ὁποῖος ἀκολούθησε θεωρίες ποὺ ὑποστήριξε ὁ CORNFORD, ὅτι ὁ γάμος στὸ τέλος τῆς κωμωδίας διατηρεῖ ἕνα λατρευτικὸ στοιχεῖο τοῦ διονυσιακοῦ κώμου, ἀξίζει νὰ ληφθῆ σοβαρὰ ὑπόψη, μολονότι σ' αὐτὸν τὸν τομέα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσαχθοῦν ὁριστικὲς ἀποδείξεις.

Ὁ Κλέωνας, μὲ τὴν κατηγορία του ἐξαιτίας τῶν *Βαβυλώνιων*, δὲν μπόρεσε νὰ τρομάξη τὸν ποιητή. Αὐτὸς λογοπαίζοντας στοὺς *Ἀχαρνεῖς* (300) γιὰ τὸν βυρσοδέψη, διακηρύσσει ὅτι θὰ τὸν κόψη σόλες γιὰ τοὺς ἱππεῖς. Τότε δηλ. εἶχε κιόλας στὸ νού του ἕτοιμο τὸ σχέδιο γιὰ τὸ ἔργο, μὲ τὸ ὁποῖο στὰ Λήναια τοῦ 424 κέρδισε τὴν νίκη, καὶ μάλιστα μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ ὡραῖες του ἐπιτυχίες. Ἀπὸ τὸ χωρίο ποὺ ἀναφέραμε, μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνη ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης τότε κιόλας ἦταν βέβαιος γιὰ τὴν συνεργασία τῶν *ἱππέων*, ποὺ ἀνῆκαν στὸ συντηρητικὸ ἐκλεκτὸ στράτευμα, καὶ τοὺς ἔκαμε χορὸν στὸ ἔργο ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ αὐτούς. Τὴν

1. (βλ. παρακ), σ. 6.

ἐποχὴ ποὺ οἱ φιλόλογοι λίγο πρόσεχαν τὰ μνημεῖα, νόμιζαν ὅτι ἐπάνω στὴν σκηνὴ περήφανοι καβαλλάρηδες ἐκτελοῦσαν ἱππικὰ γυμνάσια· σήμερα τὸ πρόβλημα τὸ ἑρμηνεύουμε μὲ τὸ μελανόμορφο ἀγγεῖο[1], στὸ ὁποῖο ἄνθρωποι μὲ μάσκα ἀλόγου κουβαλοῦν ἄλλους στὴν πλάτη τους. Κι ἐδῶ δηλ. ὁ Ἀριστοφάνης χρησιμοποίησε ἕναν τύπο μεταμφίεσης τοῦ χοροῦ, ποὺ κρατοῦσε ἀπὸ πολὺν καιρό.

Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου δυὸ δοῦλοι, ποὺ παριστάνουν τοὺς στρατηγοὺς Νικίαν καὶ Δημοσθένη, διεκτραγωδοῦν στὸν ἀφέντη-Δῆμο τῆς Πνύκας τὴν τύχη τους, ποὺ κατάντησε ὁλωσδιόλου ἀβάσταχτη, ἀφότου ἕνας νέος δοῦλος, ὁ Παφλαγόνας, μπῆκε στὸ σπίτι καὶ τὄκαμε ἄνω κάτω, τραβώντας μὲ γαλιφιὲς τὸν Δῆμο ἀπὸ τὴν μύτη κι ἐπιβάλλοντας ἔτσι τὴν ἀκάθαρτη θέλησή του γιὰ τὸ κάθε τί. Οἱ δυὸ ὅμως τὰ καταφέρνουν νὰ βάλουν στὸ χέρι τὴν συλλογὴ χρησμῶν τοῦ Παφλαγόνα καὶ βρίσκουν ἐκεῖ τὴν παρήγορη προφητεία ὅτι αὐτὸς θὰ βρῆ τὸν μάστορή του ἀπὸ ἕναν ἀλλαντοπώλη, ποὺ θὰ εἶναι ἀκόμα χειρότερος ἀπὸ αὐτόν. Αὐτὸς εἶναι κιόλας παρών, καὶ ἡ προφητεία ἐπαληθεύει καὶ μὲ τὸ παραπάνω. Τὸ ἔργο τώρα σὲ μεγάλην ἔκταση, πρὶν καὶ μετὰ τὴν παράβαση, εἶναι μιὰ διαδοχὴ ἀγωνιστικῶν σκηνῶν, στὶς ὁποῖες καὶ τὰ δυὸ ὕποπτα μοῦτρα προσπαθοῦν νὰ ξεπεράσουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον σὲ χυδαιότητα καὶ ὑβριστικότητα, μὲ ψηφίσματα ποὺ τὰ ὑποβάλλουν σὲ μιὰν συνέλευση τοῦ λαοῦ καλεσμένην ἐπίτηδες, μὲ καταπληκτικοὺς χρησμοὺς καὶ τέλος μὲ τραπέζωμα τοῦ ἀφέντη-Δήμου. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Παφλαγόνα πάει ἀπὸ τὸ κακὸ στὸ χειρότερο, καὶ τέλος εἶναι ὑποχρεωμένος ὁ ἴδιος μὲ βάση ἕναν χρησμὸ νὰ ἀναγνωρίση τὸν ἀλλαντοπώλη σὰν κατάλληλον διάδοχό του καὶ νὰ φύγη.

Ἐνῶ τὰ δυὸ μαχητικὰ κοκόρια ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν σκηνὴ γιὰ νὰ ἑτοιμάσουν τὴν ἀνταγωνιστική τους φιλοξενία γιὰ τὸν Δῆμο, ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν χορὸ μιὰ σκηνὴ τραγουδιοῦ (1111), σημαντικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ συνόλου. Ὁ γέρο-ἀφέντης Δῆμος ἐμφανίζεται ἀπὸ μιὰν καινούργια ἄποψη καὶ φανερώνει στοὺς ἱππεῖς ὅτι δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀνόητος. Στὴν πραγματικότητα ξεχωρίζει τοὺς παλιάνθρωπους ποὺ θέλουν νὰ παχαίνουν κοντά του, τοὺς ἀφήνει ὅμως ἐπίτηδες νὰ παχύνουν, γιὰ νὰ τοὺς πάρη πίσω στὴν κατάλληλη στιγμὴ τὰ κλεμμένα. Καταλαβαίνουμε ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης ἐδῶ ἀπονέμει στὸν Δῆμο μιὰν τιμητικὴ δήλωση, γιὰ νὰ ἀποφύγη ἔτσι τὴν κατηγορία ὅτι ἐξυβρίζει τὴν ἐξουσία. Τὸ μέρος αὐτὸ ὅμως, ἐνῶ συγχρόνως μᾶς ὑψώνει λίγο πάνω ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα ποὺ εἴδαμε ὡς τώρα, ἔχει ἀκόμα μιὰν ἄλλη λειτουργία, νὰ μᾶς προετοιμάση γιὰ τὸν ἐκπληκτικὸ πάταγο τοῦ τέλους. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιρρηματικὴ συζυγία (1264-1315), τὴν ἐπανάληψη δηλαδὴ ἑνὸς μόνο μέρους τῆς παράβασης, ὅπως γινόταν στὰ ἀρχαιότερα ἔργα, ξαναγυρίζουν στὴν σκηνὴ πρῶτα ὁ Ἀλλαντοπώλης καὶ ὕστερα ὁ Δῆμος. Τί Ἀλλαντοπώλης ὅμως ἦταν αὐτὸς καὶ τί Δῆμος! Αὐτὸς ποὺ πρὶν ἀπὸ λίγο ἦταν εὔγλωττος ἀπατεώνας, ἐμφανίζεται στεφανωμένος καὶ

1. M. Bieber, *Hist. of the Gr. a. Rom. Theater*. Princeton 1939, εἰκ. 79.

μὲ λαμπρὴ γιορτινὴ φορεσιά, γιὰ νὰ διαλαλήση τὴν εὐχάριστη εἴδηση, ὅτι τὸν γέρο Δῆμο τὸν ἔβρασε στὸ καζάνι καὶ τὸν ἔκαμε νέον. Ἕνα παλιὸ θέμα τοῦ μύθου, ποὺ τὸ ἤξεραν ἀπὸ τὸ παραμύθι τοῦ Πελία καὶ τὴν δραματοποίησή του ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη. Ὕστερα ἔρχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Δῆμος, ὄχι ὅμως σὰν κακομοίρης γέρος, ἀλλὰ σὰν λεβεντάνθρωπος μὲ τὴν στολὴ τῆς μεγάλης ἐποχῆς τοῦ Μαραθώνα καὶ τῆς Σαλαμίνας, γνήσια ἐνσάρκωση τῆς τιμημένης, ἰοστέφανης Ἀθήνας, ποὺ ὁ χορὸς τὸν ἐπευφημεῖ ἐνθουσιαστικὰ σὰν βασιλιὰ τῶν Ἑλλήνων. Τώρα ὅλα θὰ ἀλλάξουν, ὅλα θὰ καλυτερέψουν. Ἄλλην μιὰ φορὰ ὁ νέος σύμβουλος κατηγορεῖ τὸν Δῆμο γιὰ τὶς παλιές του ἁμαρτίες, τὸν παρηγορεῖ ὅμως, γιατὶ ἔφταιγαν αὐτοὶ ποὺ τὸν ξεγελοῦσαν. Τώρα ὅμως ὁ Δῆμος ὅλα θὰ τὰ διορθώση.

Αὐτὸ τὸ ἀκροβατικὸ πήδημα στὸ τέλος τοῦ ἔργου ἀπασχόλησε ἐπανειλημμένα τοὺς φιλολόγους, ποὺ διαπίστωσαν ὅτι εἶναι τελείως παράλογο καὶ ἀψυχολόγητο. Ἀσφαλῶς, ἂν βάλουμε σὰν βάση τὶς δικές μας ἔννοιες· τὸ πράγμα ὅμως ἔχει ἄλλην ὄψη, ἂν ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴν «λογικὴ» τῆς Ἀρχαίας κωμῳδίας, ποὺ τῆς ἐπιτρέπει σὲ κάθε στιγμή, ἀπὸ τὴν χιλιότροπα ἀδιέξοδη πραγματικότητα νὰ περνᾶ στὸν πολύχρωμο κόσμο τοῦ ὀνείρου, καὶ μάλιστα ὅταν σκεφτοῦμε τὶς ψυχολογικὲς προϋποθέσεις τοῦ κοινοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ ἕνα ἔργο σὰν κι αὐτὸ μποροῦσε νὰ τὸ βαστάξη μόνο μὲ τὴν εὐχάριστη προοπτικὴ γιὰ ἕνα καλύτερο μέλλον, μὲ τὴν ὁποία στὸ κάτω κάτω συντηρήθηκαν στὴν ζωὴ οἱ ἄνθρωποι σὲ ὅλες τὶς δύσκολες καταστάσεις. Κερδίζουμε μιὰν δικαιολογία, ποὺ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιῆ τὴν σκέψη μας, ἐγκαταλείπουμε ὅμως τὴν πεδιάδα τῆς ἀριστοφανικῆς ἐλευθερίας καὶ φαντασίας, ὅταν θέλουμε νὰ ἐννοήσουμε τὸ τέλος σὰν πικρὴν εἰρωνεία.

Γιορταστικοὶ ἦχοι, ποὺ ἀντηχοῦν στὸ τέλος, δὲν ζημιώνουν καθόλου τὴν δικαιολογημένη κατὰ τὰ ἄλλα ξετσιπωσιὰ τοῦ κώμου. Αἰσχρολογίες δὲν λείπουν, καὶ στὸ τέλος χορεύουν τριάντα ὡραῖες κοπέλλες ἐπάνω στὴν σκηνή, σὰν προσωποποίηση τῶν χρόνων τῆς εἰρήνης. Ὁ Σχολιαστὴς νομίζει ὅτι γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ χρησιμοποίησαν πόρνες.

Αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο ἔργο ποὺ ὁ Ἀριστοφάνης ὁ ἴδιος ἀνέβασε στὴν σκηνή. Μάλιστα λέγεται ὅτι ἔπαιξε ὁ ἴδιος τὸν ρόλο τοῦ Παφλαγόνα. Ἐδῶ ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφιβάλλουμε, γιατὶ ἡ παράδοση, ποὺ τὴν ἀκοῦμε στὸ σχόλιο τοῦ στ. 230, φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτὸ τὸ χωρίο. Ἐκεῖ ὁ Ἀριστοφάνης βάζει τὸν ἕναν δοῦλο νὰ λέη ὅτι ἡ μάσκα τοῦ Παφλαγόνα δὲν ἀποδίδει πιστὰ τὸ πρότυπό της, γιατὶ κανένας δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ φτιάξη μιὰν τέτοια. Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ πάρουμε σὰν γεγονός, καὶ μάλιστα ἴσως ὀφείλουμε νὰ δεχτοῦμε μάσκες-πορτραῖτα γιὰ τὴν κωμῳδία αὐτῆς τῆς ἐποχῆς (τὸν Κρατίνο στὴν *Πυτίνη*, τὸν Σωκράτη στὶς *Νεφέλες*), χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ ἀποτολμήσουμε μιὰν βάσιμη ὑπόθεση γιὰ τὸν βαθμὸ τῆς πιστότητας. Ὅταν ὅμως τὸ σχόλιο ποὺ ἀναφέραμε διηγεῖται ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης ἄλειψε τὸ πρόσωπό του μὲ μίνιο ἢ μὲ μούργα τοῦ κρασιοῦ κι ἔπαιξε ὁ ἴδιος αὐτὸν τὸν ρόλο, τότε ἔχουμε τὴν γνώμη πὼς ἀκοῦμε τὸν

Γραμματικό, πού παρουσίαζε τὶς γνώσεις του γιὰ τὰ παλαιικὰ μέσα τοῦ κωμικοῦ μασκαρέματος[1].

Ὁ Ἀριστοφάνης ρίχτηκε πρὸς μιὰν διαφορετικὴ κατεύθυνση ἀπὸ ὅ,τι στοὺς *Ἱππεῖς*, ὅταν στὰ Διονύσια τοῦ 423 παρουσίασε τὶς *Νεφέλες*. Αὐτὲς πού ἔχουμε τώρα εἶναι μιὰ ἀρκετὰ βαθιὰ διασκευὴ τοῦ ἔργου πού παίχτηκε τότε. Ἦταν μιὰ ἀποτυχία, καὶ ὁ Ἀριστοφάνης τὴν πῆρε κατάκαρδα. Πρῶτος ἦρθε ὁ Κρατίνος μὲ τὴν *Πυτίνη*, δεύτερος ὁ Ἀμειψίας μὲ τὸν *Κόννο*, πού κι αὐτὸς εἶχε θέμα τὸν Σωκράτη. Ὁ Ἀριστοφάνης ξαναδούλεψε ἀργότερα τὶς *Νεφέλες*, χωρὶς ἴσως νὰ τὶς ἀνεβάση στὴν σκηνὴ μὲ τὴν νέα τους μορφή.

Τὸ ἔργο μοιάζει νὰ ἀρχίζη στὴν σφαίρα τῆς ἀστικῆς κωμωδίας, γρήγορα ὅμως κυλᾶ πρὸς τὴν φανταστικότητα τῆς Ἀρχαίας. Ὁ γεωργὸς Στρεψιάδης, παραβαίνοντας τὸν χρυσὸ κανόνα τοῦ Πιττακοῦ[2], πῆρε γυναίκα ἀπὸ πολὺ ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη, καὶ ὁ γιός του, ὁ Φειδιππίδης, ἔχει μεγάλην ἰδέα γι' αὐτήν του τὴν καταγωγὴ καὶ γιὰ τὸ ἀριστοκρατικό του ὄνομα, ἀγαπᾶ τὴν ἱππασία καὶ ὁδηγεῖ τὸν γέρο στὴν καταστροφή. Αὐτὸς ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἄυπνη νύχτα δὲν βρίσκει πιὰ παρὰ μιὰν μόνη σωτηρία: ὁ γιός του θὰ πάη στὸ σπιτάκι τῶν σοφῶν, στὸ διπλανὸ φροντιστήριο, γιὰ νὰ μάθη τὴν τέχνη νὰ κερδίζη δίκες, δίκαια ἢ ἄδικα. Ὁ νεαρὸς ὅμως δὲν θέλει νὰ ἔχη καμιὰν σχέση μὲ αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, έναν Σωκράτη ἢ ἕναν Χαιρεφῶντα, κι ἔτσι ξεκινᾶ ὁ ἴδιος ὁ Στρεψιάδης, γιὰ νὰ μάθη στὰ γηρατειά του τὴν τέχνη τῆς νέας μόδας, νὰ διαστρέφη τὸ δίκαιο. Ἐκεῖ ὅμως, ὅπου μετροῦν τὸ πήδημα τοῦ ψύλλου καὶ διερευνοῦν τὴν προέλευση τῶν ἤχων τῶν ἐντόμων, ὅπου ὁ Σωκράτης ἀπὸ τὴν κρεμαστὴ ψωμοθήκη παρατηρεῖ τὸν ἥλιο, γιὰ τὸν Στρεψιάδη δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη εὐκαιρία παρὰ νὰ δίνη μὲ τὴν κουταμάρα του ἀτέλειωτην ἀφορμὴ γιὰ γέλιο. Τώρα πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ρθῆ ὁ Φειδιππίδης. Γιὰ νὰ τὸν διδάξουν, τοῦ δείχνουν τὸν διαγωνισμὸ ἀνάμεσα στὸν Δίκαιο Λόγο καὶ τὸν Ἄδικο Λόγο, ἀνάμεσα στοὺς ἐκπρόσωπους τῶν δίκαιων ὑποθέσεων καὶ τῶν ἄδικων, πού εἶναι ὁ πιὸ λαμπρὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀριστοφανικοὺς ἀγωνιστικοὺς διαλόγους· σ' αὐτὸν ὁ ὑπερασπιστὴς μιᾶς νέας ἐποχῆς, ἡ ὁποία ξέρει νὰ ἀπολαύση ἀδέσμευτη ἀπὸ τὸ δίκαιο καὶ τὴν ἠθική, κερδίζει τὴν νίκη ἐναντίον τοῦ ἀπολογητῆ τῆς ἀρχαίας ἀνατροφῆς καὶ εὐσέβειας. Τώρα ὁ Φειδιππίδης βρίσκεται στὸ κατάλληλο σχολεῖο κι ἐξελίσσεται τόσο περίφημα, πού μὲ τὶς τέχνες του γοητεύει τὸν γέρο καὶ τὸν ἐμπνέει νὰ ἀποκρούση δυὸ ἀπαιτητικοὺς πιστωτές (ἐπεισοδιακὴ παράταξη ἀποκρούσεων). Ὅμως στὸ τραπέζι μέσα στὸ σπίτι τους διχογνωμοῦν μὲ τὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ νέου γιὰ τὸν Εὐριπίδη, καὶ τότε χτυπᾶ—βαρύτατο. ἀνεξιλέωτο ἔγκλημα—ὁ γιὸς τὸν πατέρα. Χάρη στὴν διδασκαλία πού πῆρε, εἶναι ἀρκετὰ ἐπι-

1. Γιὰ τὴν φιλονεικία ἀνάμεσα στὸν Ἀριστοφάνη καὶ τὸν Εὔπολη, στὴν ὁποία οἱ διεκδικήσεις τοῦ τελευταίου γιὰ τοὺς *Ἱππεῖς* ἔπαιξαν ἰδιαίτερον ρόλο, βλ. παραπ. σ. 590.

2. *«Τὴν κατὰ σαυτὸν ἔλα»*, δηλ. «πάρε (γυναίκα) αὐτὴν πού σοῦ ταιριάζει» (Διογ. Λαερτ. 1, 80, στ. 8) (Σ τ. Μ).

δέξιος γιὰ νὰ δικαιολογήση τὴν πράξη του σὰν ἀπόδοση αὐτῶν ποὺ δέχτηκε παιδὶ ἀπὸ τὸν πατέρα του. Αὐτὸς μετανιώνει τώρα σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς ἀπότομες μεταστροφές, ποὺ στὴν κωμωδία δὲν δημιουργοῦν καμιὰν δυσκολία, γιατὶ γιὰ χάρη τῆς ἀπάτης ἔκαμε παρέα μὲ ἀπατεῶνες, καὶ μαζὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους του βάζει φωτιὰ στὸ φροντιστήριο τοῦ Σωκράτη.

Τὸ ἔργο ὀνοματίσθηκε ἀπὸ τὸν χορὸ τῶν Νεφελῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι ἕνα πολὺ περίπλοκο ποιητικὸ κατασκεύασμα. Στὴν ἀρχὴ αὐτὰ τὰ σύννεφα ἀποτελοῦν ἕνα κομμάτι ὑπέροχης ποίησης, γιατὶ τὸ πρῶτο τους τραγούδι εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ὄμορφα τῆς ἑλληνικῆς ποίησης, ὕστερα ὅμως σὰν θεότητες τῶν ἀνθρώπων τοῦ φροντιστηρίου ἀποτελοῦν ἕνα κομμάτι διαφωτισμοῦ, καὶ σὰν τέτοιο συνδέεται μὲ κάθε λογῆς φυσικοφιλοσοφικὲς θεωρίες. Στὸ τέλος ὅμως ὑπογραμμίζουν τὴν ἠθικὴ μεταστροφὴ καὶ καυχιοῦνται μάλιστα μὲ κάτι ἀπὸ τὴν αἰσχυλικὴ εὐσέβεια: στὴν κατηγορία τοῦ Στρεψιάδη, ὅτι τάχα τὸν εἶχαν σπρώξει στὴν πονηρή του πράξη, ἀποκαλύπτουν βαθὺ νόημα (1548): ἔτσι κάμνουν πάντα, ὅταν βλέπουν ἕναν νὰ βρίσκεται σὲ ἁμαρτωλὸ πάθος, γιὰ νὰ πέση καὶ νὰ μάθη στὴν συμφορά του νὰ φοβᾶται τοὺς θεούς.

Κεντρικὸ πρόβλημα τοῦ ἔργου μένει ἡ εἰκόνα τοῦ Σωκράτη καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴν πραγματικότητα. Γιὰ πολὺν καιρὸ ἡσύχαζαν μὲ τὴν σκέψη ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν πραγματικὴ φύση καὶ ἀσχολία τοῦ Σωκράτη, τοῦ φόρτωσε, χωρὶς νὰ νοιάζεται, ὁλόκληρη τὴν σοφιστική. Ἡ ἀντίθεση ἦρθε ἀπὸ τὸ 7. θέμα τῆς διδακτορίας τοῦ KIERKEGAARD: *Aristophanes in Socrate depingendo proxime ad verum accessit*[1]. Καὶ στὶς δυὸ θεωρήσεις, ἐπιμέρους ἀλήθειες μπῆκαν στὴν θέση τῶν καθολικῶν. Προσεχτικὲς ἔρευνες τῶν τελευταίων χρόνων[2] ἐπισήμαναν στὸν Σωκράτη τῶν *Νεφελῶν* μιὰν σειρὰ ἀπὸ χαρακτηριστικὰ ποὺ δὲν εἶναι σοφιστικά, ἀλλὰ ἀκριβῶς σωκρατικά. Αὐτὸ εἶναι ὁλοφάνερο στὴν ἀσκητικὴ ζωὴ αὐτοῦ τοῦ ἀλύγιστου ἀνθρώπου, καὶ πηγαίνει καὶ σὲ λεπτομέρειες τῆς μεθόδου καὶ τῆς διδασκαλίας του. Καὶ ὁ φυσιοδίφης Σωκράτης δὲν ξενίζει τόσο. Σίγουρα στὰ 423 τέτοια πράγματα δὲν τὸν ἀπασχολοῦσαν πιά, ὁ Πλάτωνας ὅμως στὸν *Φαίδωνα* (97c) τὸν δείχνει νὰ μιλᾶ γιὰ μιὰν φάση τῆς ζωῆς του, στὴν ὁποία περίμενε πολλὰ ἀπὸ τέτοιου εἴδους προβλήματα. Ἄλλα ὅμως μένουν σὲ ἀξεδιάλυτην ἀντίφαση, ὅπως προπάντων ὁ σύνδεσμος, ὅπως τὸν βλέπουμε ἐδῶ, τοῦ Σωκράτη μὲ τὴν σοφιστικὴ τέχνη, τὸ χειρότερο δηλ. νὰ τὸ κάμνη καλύτερο. Μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ μετριάση μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι δὲν βλέπουμε τὸν ἴδιο τὸν Σωκράτη νὰ διδάσκη τέτοια πράγματα, μολαταῦτα ὅμως ὁ Φειδιππίδης παίρνει αὐτὲς τὶς ἀμφισβητήσιμες ἰδιότητές του στὸ φροντιστήριο, καὶ οἱ δυὸ στίχοι (874 κέ.) ἀποτελοῦν ἀρκετὴν ἔνδειξη ὅτι αὐτὴ ἡ σχέση ὑπάρχει μέσα στὸ ἔργο.

Τὴν κατάσταση στὸ σύνολό της δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὴν καταλάβουμε. Ὁ

1. *«Ὁ Ἀριστοφάνης ζωγραφίζοντας τὸν Σωκράτη πλησίασε τὴν ἀλήθεια».*
2. Βλ. παραχ. στὶς *Νεφ.* καὶ V. EHRENBERG, 273.

Ἀριστοφάνης ἤξερε γιὰ τὸν Σωκράτη γύρω στὰ 423 ἀρκετά, γιὰ νὰ τὸν ζωγραφίση σὲ μιὰν σειρὰ χαρακτηριστικῶν, σύμφωνα μὲ τὴν πραγματικότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, στὴν γενική του ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ νέου τρόπου σκέψης, λόγου, καὶ παιδείας, ποὺ διάλυε τὸ ὑγιὲς παλαιό, δηλ. στὴν ἐπίθεσή του ἐναντίον τῆς σοφιστικῆς, τὸν ἐσυσχέτιζε ἀνεπιφύλακτα μαζί της. Αὐτὸ τὸ μπόρεσε, γιατὶ ὁ Σωκράτης ἐμφανιζόταν στὸν Ἀθηναῖο ἐκείνων τῶν ἡμερῶν, καὶ ἦταν φυσικὸ νὰ ἐμφανίζεται, χωρὶς διαχωρισμοὺς ποὺ εἶναι γιὰ μᾶς σήμερα αὐτονόητοι, ἁπλῶς σὰν φορέας τοῦ ὕποπτου νεωτερισμοῦ ἑνὸς τρόπου σκέψης, ποὺ ὅλα τὰ ἔβαζε σὲ ἀμφισβήτηση. Πόσο πλατιὰ τότε ὁ Ἀριστοφάνης συμμεριζόταν τὴν σκέψη τῶν πολλῶν ἢ τὴν χρησιμοποιοῦσε μόνο γιὰ τοὺς σκοπούς του, ἀποτελεῖ ἕνα πρόβλημα στὸ ὁποῖο δὲν μποροῦμε νὰ δώσουμε ἀπάντηση. Ὅτι τάχα ἔδωσε στὸ ἔργο του μιὰν διπλὴ βάση καὶ παρ' ὅλο τὸ σκῶμμα μᾶς ἀφήνει νὰ δοῦμε μιὰν σωκρατικὴ μορφὴ σοβαρὰ σχεδιασμένη καὶ ἀντίθετη πρὸς τὴν σοφιστική, εἶναι μιὰ ἄποψη ποὺ δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν φύση αὐτῆς τῆς ποίησης.

Ὅταν στὴν *Ἀπολογία* τοῦ Πλάτωνα (19c) ὁ Σωκράτης δίνει ἰδιαίτερη σημασία στὶς ἐπιθέσεις τῆς κωμωδίας, τότε ἐπιτρέπεται νὰ σκεφθοῦμε ὅτι αὐτὸ ποὺ στὰ 423 ἦταν ἕνα ξέγνοιαστο κωμικὸ ἀστεῖο, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ πῆρε ἄλλην ὄψη. Ὁ Πλάτωνας ὅμως κατάλαβε σωστὰ τὸν ποιητὴ καὶ στὴν ἀξέχαστη τελικὴ σκηνὴ τοῦ *Συμποσίου* τὸν ἑνώνει μὲ τὸν Σωκράτη σὲ σοβαρὴ συνομιλία. Καὶ ὁ λόγος τοῦ Ἀριστοφάνη στὸν ἴδιο διάλογο δείχνει μιὰν τέτοια πνευματικὴ συγγένεια ἀνάμεσα στὸν ποιητὴ καὶ τὸν φιλόσοφο, ὥστε θὰ θέλαμε πολὺ νὰ ἀποδώσουμε πρόθυμα στὸν Πλάτωνα τὸ ἐπίγραμμα (14 D.), ποὺ ὀνομάζει τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀριστοφάνη «τέμενος τῶν Χαρίτων»[1].

Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν διασκευὴ τοῦ ἔργου εἶναι ἀναμφισβήτητες, ἡ ἔκτασή της ὅμως εἶναι δύσκολο νὰ ὑπολογισθῇ[2]· εἶναι φανερὴ στὴν παράβαση, ὅπου ὁ Ἀριστοφάνης παραπονιέται γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ πρώτου ἔργου· σύμφωνα μὲ ἀρχαῖες πληροφορίες, ἡ διασκευὴ ἐπερίλαβε ἀκόμα καὶ τὸν ἀγώνα καὶ τὴν τελικὴ σκηνή, ποὺ πιθανῶς καὶ τὰ δυὸ μπῆκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν δεύτερη μορφή.

Στὰ Λήναια τοῦ 422 ὁ Φιλωνίδης ἀνέβασε δυὸ ἔργα τοῦ ποιητῆ, τοὺς *Σφῆκες* καὶ τὸν *Προάγωνα*. Τὸ χαμένο ἔργο πραγματευόταν τὴν παρουσίαση τῶν ἠθοποιῶν πρὶν ἀπὸ τὸν ἀγώνα τραγωδίας στὰ Διονύσια[3], ποὺ τὴν κορόιδευε ἀναμφίβολα ὁ Ἀριστοφάνης παρωδώντας ἔντονα τὴν σύγχρονη τραγωδία.

---

1. *Αἱ Χάριτες τέμενός τι λαβεῖν ὅπερ οὐχὶ πεσεῖται//διζόμεναι, ψυχὴν εὗρον Ἀριστοφάνους.*

2. Φρόνιμα ὁ H. Emonds, *Zweite Auflage im Altertum*. Λειψ. 1941, 277. Μὲ σκεπτικισμὸν ὁ Erbse (βλ. παραχ), 396, 1, καὶ ὁ H.-J. Newiger, *Zet.* 16, Μόναχο 1957, 143. Γενναῖες μεταβολές, ἰδιαίτερα στὸν ἀγώνα λόγων, δέχεται ὁ C. F. Russo, <«Nuvole» non recitate e «Nuvole» recitate>, *Stud. zur Textgesch. u. Textkritik*. Κολωνία-Opladen 1959, 231. Μιὰν ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τοῦ προβλήματος δίνει ὁ Th Gelzer, *Zet.* 23, Μόναχο 1960, 144, 1, ὅπου ὁ ἴδιος ἀκολουθώντας τὶς ἀρχαῖες πληροφορίες δέχεται ἰσχυρὸ ξαναδούλεμα.

3. Pickard (βλ.σ. 584 σημ. 2), 65.

Στούς *Σφῆκες* ξαναγυρνᾶ τὸ πρόβλημα πατέρα-γιοῦ, ποὺ τὸ συναντήσαμε κιόλας στοὺς *Δαιταλεῖς* καὶ στὶς *Νεφέλες*. Ἐδῶ ὅμως τὸ πρόβλημα ἀναποδογυρίζεται μὲ κέφι, γιατὶ ὁ γιὸς εἶναι ποὺ ἔχει τὸ γλυκό του βάσανο μὲ τὸν παραστρατημένο πατέρα του. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, καὶ στὴν πολιτική τους φιλοσοφία ἀπέχουν ὅσο ὁ οὐρανὸς ἀπὸ τὴν γή, καὶ μὲ τὰ ὀνόματά τους—Φιλοκλέων, Βδελυκλέων—προδίνουν ὅτι ὅσο ὁ γέρος ἀγαπᾶ κατάκαρδα τὸν ἐπίμαχο πολιτικό, τόσο τὸν μισεῖ ὁ νέος. Ὁ Φιλοκλέωνας εἶναι ἡ προσωποποίηση ἑνὸς πάθους, ποὺ τότε εἶχε καταντήσει ἐπιδημία. Οἱ Ἕλληνες εὐχαριστιοῦνταν πάντα μὲ τὶς δίκες, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ συσχετίσῃ κανείς μὲ τὴν ἀγωνιστική τους, ὅπως τὴν ὀνομάζουμε, φύση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ αἴσθηση ὅτι σὰν δικαστὴς ἤσουν σπουδαῖο πρόσωπο, τὸ νὰ πληρώνεσαι κιόλας ἦταν φυσικὰ περίφημο πράγμα. Ὁ Περικλῆς εἶχε εἰσαγάγει τὸν μισθὸ τῶν δικαστῶν, καὶ ὁ Κλέωνας τὸν αὔξησε στὰ 425 ἀπὸ δυὸ σὲ τρεῖς ὀβολούς. Φρόντισαν νὰ συμπεριλάβουν πολλούς, γιατὶ ἡ Ἡλιαία ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ἕξι χιλιάδες λαϊκοὺς δικαστές, ποὺ διεκπεραίωναν τὶς ἐπιμέρους δίκες μὲ ἐπιτροπὲς ἀπὸ ἀρκετὲς ἑκατοντάδες ἄτομα.

Ἡ διαφωνία τοῦ Βδελυκλέωνα πρὸς τὸ ἀπεριόριστο δικαστικὸ πάθος τοῦ πατέρα του ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου ὣς τὴν παράβαση, ποὺ παράξενα ἔχει μετακινηθῆ πολὺ μακριά (1009). Ἡ ἔκθεση τοῦ θέματος γίνεται μὲ ἕναν γνωστὸν ἤδη τύπο, ἀπὸ δυὸ δούλους, ποὺ τὸν διάλογό τους τὸν ἀκολουθεῖ ἡ διήγηση τοῦ ἑνὸς ἀπὸ αὐτούς. Μὲ διαταγὴ τοῦ γιοῦ αὐτοὶ φρουροῦν τὸν γέρο, ποὺ ὁ Βδελυκλέωνας τὸν ἔχει κλειδώσει στὸ σπίτι, γιὰ νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὰ δικαστήρια. Οἱ ἀστεῖες ἀπόπειρες τοῦ Φιλοκλέωνα νὰ δραπετεύσῃ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μιὰ ἀντιγράφει τὸν Ὀδυσσέα στὸ σπήλαιο τοῦ Κύκλωπα, δίνουν σκηνὲς μὲ θαυμάσια κωμικότητα. Στὸν Φιλοκλέωνα ἔρχεται ὁ χορὸς τῶν δικαστῶν, ποὺ εἶναι μεταμφιεσμένοι σὰν σφῆκες μὲ μεγάλο κεντρί, ροζιάρικοι γέροι, ἀκόμα ἀπὸ τὴν καλὴ ἐποχή, τώρα ὅμως κυριευμένοι κι αὐτοὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο πάθος. Ὕστερα, στὴν σκηνὴ τοῦ ἀγώνα, ὁ Βδελυκλέωνας ἐξετάζει τὸ ζήτημα θεωρητικὰ μὲ τὸν πατέρα του κι ἐπιβάλλει τὴν ἄποψή του. Ὁ χορὸς πείθεται, γιὰ χάρη τοῦ γέρου ὅμως ὁ Βδελυκλέωνας στήνει στὸ σπίτι ἕνα ἰδιωτικὸ δικαστήριο, μπροστὰ στὸ ὁποῖο διεξάγεται μιὰ διασκεδαστικὴ δίκη σκυλιῶν: ἕνα ἰδιαίτερα ὡραῖο παράδειγμα γιὰ τὴν ἱκανότητα τῆς Ἀρχαίας νὰ συνενώνῃ σὲ μιὰν μόνο σκηνὴ τὰ πιὸ διαφορετικὰ στοιχεῖα. Ἐδῶ τὸ σκυλὶ Λάβης ἀπὸ τὶς Αἰξωνὲς κατηγορεῖται ἀπὸ ἕνα σκυλὶ ἀπὸ τὸ Κυδαθήναιον ὅτι ἔκλεψε τυρί. Στὸν Κυδαθηναιέα ἀναγνωρίζουμε τὸν Κλέωνα, ποὺ στὰ 425 εἶχε κατηγορήσει γιὰ ὑπεξαίρεση τὸν στρατηγὸ Λάχητα ἀπὸ τὶς Αἰξωνές (τὸν ξέρουμε ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο διάλογο τοῦ Πλάτωνα). Μιὰ χαριτωμένη αἰχμὴ στὴν ὑπόθεση εἶναι ὅτι ἡ ἀθώωση, ποὺ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικὴ ἔκβαση τῆς δίκης, πραγματοποιεῖται στὴν κωμωδία μόνο ἀπὸ λάθος τοῦ αὐστηροῦ δικαστῆ Φιλοκλέωνα.

Τὸ ὅτι στὸν Ἀριστοφάνη στὸ τέλος τοῦ ἔργου τὰ πράγματα παίρνουν ἄλλην τροπὴ ἀπὸ πρωτύτερα, δὲν μᾶς εἶναι νέο. Κι ἐδῶ, ὕστερα ἀπὸ τὴν παράβαση πραγ-

ματοποιεῖται μιὰ ἀλλαγὴ θέματος, στὴν ὁποία ὁ Βδελυκλέωνας θέλει νὰ διαπαιδαγωγήση τὸν κακοντυμένο δικαστὴ-πατέρα σὲ ἕναν καλύτερο τρόπο ζωῆς καὶ νὰ τὸν μπάση σὲ καλύτερη κοινωνία. Ὁ Ἀριστοφάνης ὅμως εἶναι ἄλλην μιὰν φορὰ σκεπτικιστὴς ἀπέναντι σὲ πειράματα ἀγωγῆς, καὶ τὸ πείραμα αὐτὸ ἐπίσης γεννᾶ ἀνεπιθύμητους καρπούς. Τὸ φέρσιμο τοῦ γέρου στὸ συμπόσιο εἶναι νὰ τραβᾶς τὰ μαλλιά σου· ἀρχίζει γενικὸν καβγά, καὶ ἁρπάζει ἀπὸ τοὺς συμπότες του μιὰν ὄμορφη πόρνη. Ἔτσι φτάνουμε στὸ ἀδιάντροπο-ἐρωτικὸ στοιχεῖο, τυπικό, καθὼς ξέρουμε, γιὰ τὸ τέλος τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη. Ὁ τελικὸς κῶμος ἔχει πλασθῆ ἐδῶ ἐξαιρετικὰ πολυθόρυβος. Ὁ γέρος χορεύει σὰν μανιακὸς καὶ προκαλεῖ σὲ διαγωνισμὸν ἐπαγγελματίες χορευτές, κι αὐτὸ δίνει τὴν εὐκαιρία στὸν ποιητὴ νὰ παραλάβη τοὺς τρεῖς κάπως νανόφτιαχτους γιοὺς τοῦ Καρκίνου. Καὶ χορεύοντας ἀφήνουν τέλος ὅλοι τὴν σκηνή.

Τὸ μέρος ποὺ ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴν παράβαση συναρπάζει μὲ τὴν καταπληκτική κωμικότητά του, δὲν εἶναι ὅμως συγκροτημένο μὲ πολλὴν ἐπιμέλεια. Δυὸ φορὲς ὁ ξανανιωμένος Φιλοκλέωνας δημιουργεῖ ἐπεισόδια πίσω ἀπὸ τὴν σκηνὴ καὶ δυὸ φορὲς ὁρμᾶ στὴν σκηνὴ ὁ δοῦλος Ξανθίας μὲ ἀντίστοιχες διηγήσεις (1292. 1474). Τὰ γεγονότα ποὺ περιλαμβάνονται σ' αὐτὲς τὶς διηγήσεις χρονικὰ καλύπτονται τὸ μὲν πρῶτο μὲ τὸ κανονικὸ ὑπόλοιπο τῆς παράβασης (1265-92), τὸ δεύτερο ὅμως μὲ ἕνα ἐγκωμιαστικὸ τραγούδι τοῦ χοροῦ γιὰ τὴν μεταμόρφωση τοῦ Φιλοκλέωνα. Τὸ τραγούδι αὐτὸ (1450-73) δύσκολα τὸ ἀνέχεται κανεὶς ὕστερα ἀπὸ τὰ καμώματα τοῦ γέρου κυρίου στὸ συμπόσιο, καὶ πολλὲς δυσκολίες ἐξομαλύνονται, ἂν ἀνταλλάξουμε θέση ἀνάμεσα στὶς δυὸ στροφές του καὶ τὸ τμῆμα τῆς παράβασης. Αὐτὸ ἀπομακρύνεται ἔτσι περισσότερο, ὅπως θὰ τὸ περιμέναμε, ἀπὸ τὴν κύρια παράβαση. Μολαταῦτα τέτοια συμπεράσματα δὲν μποροῦν σὲ μιὰν τέτοια σύνθεση νὰ διεκδικοῦν καμιὰν βεβαιότητα.

Ὅταν ὁ Ἀριστοφάνης συνέλαβε τὴν *Εἰρήνη* γιὰ τὰ Διονύσια τοῦ 421, μποροῦσε νὰ εἶναι βέβαιος γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ἐπικαιρότητα αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Ἀφότου εἶχαν σκοτωθῆ ὁ Κλέωνας καὶ ὁ Βρασίδας, τὰ εἰρηνόφιλα κόμματα καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς κέρδισαν ἔδαφος, καὶ σχεδὸν σύγχρονα μὲ τὰ Μεγάλα Διονύσια τοῦ 421 κλείσθηκε τὸν Ἀπρίλη τοῦ 421 ἡ εἰρήνη, ποὺ τότε τὴν φαντάζονταν πενηντάχρονη. Παρ' ὅλην τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ θέματος ὁ Ἀριστοφάνης ἦρθε δεύτερος στὸν διαγωνισμό, ὕστερα ἀπὸ τὸν Εὔπολη μὲ τοὺς *Κόλακες*.

Πάλι τὸ ἔργο τὸ ἀνοίγουν δυὸ ταλαίπωροι δοῦλοι, ποὺ ὁ ἕνας τους μὲ τὴν συνηθισμένη ἀπευθείας στροφὴ πρὸς τὸ κοινὸ ἀναλαμβάνει νὰ τὸ κατατοπίση. Τὴν ἔχουν πολὺ ἄσχημα, γιατὶ πρέπει νὰ ταγίζουν μὲ ἀνάλογη τροφή, γιὰ λογαριασμὸν τοῦ ἀφεντικοῦ τους, τοῦ ἀμπελοκαλλιεργητῆ Τρυγαίου, ἕναν πελώριο κοπροκάνθαρο. Αὐτὸς πρόκειται νὰ χρησιμεύση στὸν τολμηρὸ κύριό του σὰν ζῶο ἱππασίας, γιὰ νὰ τὸν πάη στὸν οὐρανό, ὅπου θὰ ρωτήση τὸν Δία γιὰ τὸν σκοπό του σχετικὰ μὲ τοὺς Ἕλληνες, ποὺ βασανίζονται ἀπὸ τὸν πόλεμο. Ἄλλην μιὰ φορὰ μέσα στὸ καταπληκτικὸ αὐτὸ εὕρημα κρύβεται μιὰ ἰδιαίτερη πρόθεση: τὸ καβαλλίκευμα

τοῦ κοπροκάνθαρου θὰ παρωδήσῃ τὸν *Βελλεροφόντη* τοῦ Εὐριπίδη, ὅπου ὁ ἥρωας ἤθελε νὰ φτάσῃ στοὺς θεοὺς ἐπάνω στὸ φτερωτό του ἄλογο. Γι' αὐτὸ εἶχε χρησιμοποιηθῆ στὴν σκηνὴ τὸ πτητικὸ μηχάνημα, ἕνα εὕρημα ποὺ προκάλεσε τὴν πανηγυρικὴ ἀποδοκιμασία. Στὸν Ἀριστοφάνη ὅμως ἡ ἐπιχείρηση τελειώνει καλύτερα παρὰ στὴν τραγωδία. Ὁ Τρυγαῖος φτάνει στὸν σκοπό του καὶ ἀρχίζει διαπραγματεύσεις μὲ τὸν Ἑρμῆ. Τὰ πράγματα εἶναι ἄσχημα ἐκεῖ ψηλά, γιατὶ οἱ θεοὶ μπροστὰ στὶς αἰώνιες ἀγριότητες τοῦ πολέμου ἀποσύρθηκαν σὲ ψηλότερες περιοχὲς τοῦ αἰθέρα καὶ ὁ Πόλεμος κυβερνᾶ ἀνεμπόδιστος. Τὴν θεὰ Εἰρήνη τὴν φυλάκισε μέσα σ' ἕνα σπήλαιο καὶ τώρα θέλει νὰ κοπανίσῃ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς πόλεις μέσα σ' ἕνα πελώριο γουδὶ καὶ νὰ τὶς κάμῃ σκόνη. Ὁ Πόλεμος παρουσιάζεται προσωπικὰ μὲ τὶς ἑτοιμασίες του, καὶ ὁ Τρυγαῖος τὸν κρυφακούει. Οἱ συχνὲς σκηνὲς κρυφακούσματος τῆς μεταγενέστερης κωμωδίας κάμνουν τὴν ἐμφάνισή τους. Εὐτυχῶς ὁ Κυδοιμός, ὁ ὑπηρέτης τοῦ Πολέμου, ἡ προσωποποίηση τοῦ τρόμου τῆς μάχης, δὲν μπορεῖ νὰ προμηθεύσῃ στὸν κύριό του κανένα γουδόχερο—ὁ Κλέωνας καὶ ὁ Βρασίδας εἶναι δὰ πεθαμένοι—,κι ἔτσι ὁ Πόλεμος, γιὰ νὰ φτειάξῃ ἕνα καινούργιο πρέπει νὰ ξαναγυρίσῃ στὸ σπίτι του. Ὁ Τρυγαῖος ἁρπάζει τὴν εὐκαιρία, καλεῖ τοὺς Ἕλληνες, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν χορό, κερδίζει τὸν φοβιτσιάρη τὸν Ἑρμῆ μὲ τὸ σχέδιό του καὶ πετυχαίνει τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Εἰρήνης, ποὺ τὴν τραβοῦν μὲ σκοινιὰ ἀπὸ τὴν σπηλιά της. Μαζί της ἐμφανίζονται ἡ Ὀπώρα, ἡ θεὰ τῆς καρποφορίας, καὶ ἡ Θεωρία, ἡ χαρὰ τοῦ πανηγυριοῦ. Ὕστερα ἀπὸ ἕναν διάλογο μὲ τὸν Ἑρμῆ, ποὺ ἀνακαλεῖ στὴν μνήμη, διαστρέφοντάς τες τερατικά, τὶς αἰτίες τοῦ πολέμου, ξαναγυρνοῦν στὴν γῆ. Ὄχι πιὰ μὲ τὸν κοπροκάνθαρο ἐπάνω στὴν πτητικὴ μηχανή, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Τρυγαῖος μὲ τὶς τρεῖς συντρόφισσές του θὰ ἦταν πολὺ μεγάλο βάρος, ἀλλὰ χάρη σὲ μιὰν εὐχάριστη διάσπαση τῆς σκηνικῆς φαντασίωσης, ἀπὸ μιὰν κατάβαση ποὺ ὁ Ἑρμῆς δείχνει στὸν γεωργό.

Θυμίζουμε μὲ αὐτὴν τὴν εὐκαιρία ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς σκηνῆς, ὅπως τὴν παίρνουμε μόνο ἀπὸ τὸ κείμενο, δημιουργεῖ πολλὰ προβλήματα[1]. Μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθῆ ὅτι τὸ ἐπεισόδιο στὸν οὐρανὸ παίζεται στὴν στέγη τῆς σκηνῆς, πρέπει ὅμως ὕστερα νὰ δεχθῆ ὅτι τὸ σπήλαιο τῆς Εἰρήνης βρίσκεται στὸ μέσο, ἐπειδὴ ὁ χορὸς ποὺ ἐλευθερώνει τὴν θεὰ πρέπει ἀπὸ ἐκεῖ νὰ μπορῆ νὰ περάσῃ ἀμέσως στὴν ὀρχήστρα, ὅπου τραγουδεῖ καὶ χορεύει τὴν παράβαση[2]. Ὅταν ὁ χορὸς στὸ *κομμάτιον* (729) ἀποχαιρετᾶ τὸν Τρυγαῖο, αὐτὸς μαζὶ μὲ τὶς κοπέλλες του πρέπει νὰ τραβήξῃ ἕναν ἄλλο δρόμο, ἴσως στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σκηνῆς.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν παράβαση, ποὺ περιέχει ἕναν πολὺ ξέγνοιαστον αὐτοέπαινο τοῦ ποιητῆ, ἀκολουθεῖ ξανὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ χαλαρὲς σκηνές, ποὺ τώρα πιὰ παίζονται στὴν γῆ. Ἡ Θεωρία, ξεγυμνωμένη πλουσιοπάροχα, παραδίνεται ἀπὸ τὸν Τρυγαῖο στοὺς βουλευτές, ἡ Εἰρήνη παίρνει τὴν θυσία της, ἀπ' ὅπου διώχνεται

1. H. Kenner, *Das Theater und der Realismus in der griech. Kunst*. Βιέννη 1954 (γιὰ τὴν *Εἰρ.* σ. 118).

2. Ὁ στ. 224 θὰ μποροῦσε νὰ τὸ ὑποστηρίξῃ, δὲν εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητος.

ἕνας παρασιτικὸς χρησμολόγος μαζὶ μὲ τοὺς ἀγυρτικοὺς χρησμούς του. Ἡ δεύτερη, ὅπως λέγεται, παράβαση (πρόκειται γιὰ τὸ δεύτερο μέρος μιᾶς ὁλόκληρης) προσφέρει μιὰν θαυμάσια εἰκόνα εἰρηνικῆς ἀγροτικῆς ζωῆς. Κι ἂν βρίσκουμε τὸν Ἀριστοφάνη ἐδῶ καθὼς καὶ ἀλλοῦ ὄχι σπάνια σὲ τέτοιαν γειτονιὰ πρὸς τὸν γεωργικὸ κόσμο, πάντως πρέπει νὰ κρατοῦμε μακριά του κάθε ἔννοια εἰδύλλιου καὶ βουκολικότητας. Τότε ἡ ζωὴ τοῦ χωρικοῦ δὲν ἦταν ἀκόμα τόσο ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τοῦ ἀστοῦ, ὥστε νὰ προκαλῆ παιχνιδιάρικη μεταμόρφωση ἢ νὰ τὴν σηκώνη. Στὸν Ἀριστοφάνη ἡ πολιτικὴ παίζει τὸν ρόλο της, γιατὶ οἱ γεωργοί, ποὺ μὲ τὸν πόλεμο ὑπόφεραν πολὺ σκληρά, ἦταν προπάντων φορεῖς τοῦ πνεύματος τῆς εἰρήνης.

Ἀκολουθοῦν πάλι ἐπεισοδιακὲς σκηνές, ποὺ ἀντιθέτουν τὰ ἀγαθὰ τῆς Εἰρήνης μὲ τοὺς πολεμοκάπηλους, γιὰ τοὺς ὁποίους τώρα ἔρχονται δύστυχοι καιροί. Τὸ ἔργο τελειώνει μὲ τὸν χαρούμενο γάμο τοῦ Τρυγαίου μὲ τὴν Ὀπώρα.

Παραπάνω (σ. 593-4) ἔγινε λόγος γιὰ ἕνα δεύτερο ἔργο ποὺ εἶχε τὸν τίτλο *Εἰρήνη*. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ βεβαιώσουμε ἂν ἦταν τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ σώζεται ἢ ἂν ἦταν διασκευή. Ὁπωσδήποτε, στὸ ἔργο ποὺ χάθηκε, ἐμφανιζόταν ἡ Γεωργία σὰν πρόσωπο.

Ἀφοῦ μπορέσαμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν δημιουργία τοῦ Ἀριστοφάνη γιὰ κάμποσα χρόνια, μόνο γιὰ τὸ 414 ἔχουμε ξανὰ σίγουρα στοιχεῖα. Ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ λογιῶν λογιῶν τίτλους, δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ τοὺς συνδέσουμε μὲ καμιὰν συγκεκριμένη παράσταση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κωμωδίες ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα (σ. 595) μὲ θέματα ποὺ ἢ πάρθηκαν ἀπὸ τὸν μύθο ἢ εἶχαν κάποιαν σύνδεση μὲ αὐτόν, ὀνοματίζουμε τοὺς *Γεωργοὺς* καὶ τὶς *Ὧρες*. Μιὰ ποὺ ἐδῶ εἶναι φανερὸ πὼς ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐργασία τῶν γεωργῶν ἔπαιζε κάποιον ρόλο, τὰ ἔργα βρίσκονται κοντὰ στὸν κύκλο τῶν *Ἀχαρνέων* καὶ τῆς *Εἰρήνης*.

Στὰ Λήναια τοῦ 414 ὁ Φιλωνίδης ἀνέβασε σὰν ἀντιπρόσωπος τοῦ ποιητῆ τὸν *Ἀμφιάραο*. Καὶ πάλι μιὰ ἱστορία ξανανιώματος, ποὺ διαδραματιζόταν στὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωα κοντὰ στὴν Θήβα. Ἂν εἶναι σωστὴ ἡ ὑπόθεσή μας, ὅτι στὸ ἔργο οἱ θαυματουργὲς θεραπεῖες ἔδιναν κι ἔπαιρναν, τότε θὰ εἴχαμε ἕνα θεματικὸ παράλληλο πρὸς τὸν ὄψιμο *Πλοῦτο*.

Στὰ Διονύσια τῆς ἴδιας χρονιᾶς ὁ Ἀριστοφάνης παρουσίασε—«*διὰ Καλλιστράτου*»—τὸ πληρέστερο ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ σώζονται, τὰ *Πουλιὰ (Ὄρνιθες, οἱ)*. Τὸ ἔργο πραγματεύεται τὴν φυγὴ δυὸ ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ κόσμου στὸ βασίλειο τοῦ παραμυθιοῦ καὶ συνενώνει τὴν πιὸ τολμηρὴ φαντασία μὲ τὴν πιὸ ἀνάερη ποίηση, ἔτσι ποὺ πάντα γοητεύει καὶ γίνεται ἀντικείμενο μίμησης. Καὶ ἡ πληρότητα τῶν σκηνῶν εἶναι ἐδῶ πιὸ καλὰ πλασμένη καὶ μαζὶ πιὸ σφιχτοδεμένη παρὰ ἀλλοῦ.

Ὅταν ὁ Ἀριστοφάνης ἔγραψε αὐτὸ τὸ ἔργο, ἡ σικελικὴ ἐπιχείρηση προχωροῦσε· τὴν συνόδευαν τόσο πολλὲς ἐλπίδες ἀπὸ τοὺς μὲν καὶ τόση ἀνησυχία ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Δοκιμάζουν ἐπίμονα νὰ συσχετίσουν τὴν κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη

μὲ αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ γεγονός· καὶ ὅμως πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν ἔκαμε καμιὰν νύξη πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Κι ἂν στὴν εἰσαγωγὴ συναντοῦμε τοὺς δυὸ φίλους Πισθέταιρον[1] καὶ Εὐελπίδην (=πιστὸς φίλος,—μὲ καλὲς ἐλπίδες) νὰ πετοῦν μέσα ἀπὸ τὸ δάσος καβαλλικευμένοι ὁ ἕνας στὴν κουρούνα κι ὁ ἄλλος στὴν καλιακούδα, ἡ δικαιολογία ποὺ δίνουν γιὰ τὴν μετανάστευσή τους εἶναι ὅτι βαρέθηκαν τὴν δικομανία τῶν Ἀθηναίων, καὶ τίποτε ἄλλο. Γενικὰ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο τὸ ἐλεύθερο πέταγμα τῆς φαντασίας ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ μιὰν συγκεκριμένη πολιτικὴ σκέψη.

Οἱ δυὸ Ἀθηναῖοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Πισθέταιρος δείχνει δραστηριότητα καὶ περίσκεψη ἐνῶ ὁ Εὐελπίδης παίζει μᾶλλον τὸν ρόλο τοῦ Καραγκιόζη, τοῦ «βωμολόχου», θέλουν νὰ ζητήσουν πληροφορίες ἀπὸ τὸν τσαλαπετεινὸ γιὰ κάποιαν πόλη, ὅπου νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ ζήσῃ ἥσυχα καὶ εἰρηνικά. Αὐτὸ εἶναι πολὺ ἔξυπνο, γιατὶ τσαλαπετεινὸς ἦταν κάποτε ὁ βασιλιὰς Τηρέας, γαμπρὸς ἑνὸς βασιλιᾶ τῶν Ἀθηνῶν. Ἂν τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἐξερευνητικοῦ ταξιδιοῦ εἶναι ἡ ἵδρυση τῆς πόλης τῶν πουλιῶν, αὐτὸς δὲν εἶναι λόγος γιὰ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ δράση κινεῖται ἐπάνω σὲ δυὸ ἄξονες, γιατὶ τὸ ἕνα θέμα βγαίνει καθαρὰ καὶ μὲ συνέπεια ἀπὸ τὸ ἄλλο. Καμιὰ ἀπὸ τὶς προτάσεις τοῦ τσαλαπετεινοῦ δὲν τοὺς ἀρέσει, κι ἔτσι ὁ Πισθέταιρος καταλήγει στὴν σκέψη, τὰ ἴδια τὰ πουλιὰ νὰ ἱδρύσουν στὸ ἐναέριο μεσοδιάστημα μιὰν πόλη ποὺ θὰ ἔκαμνε τοὺς θεοὺς νὰ λιμοκτονήσουν καὶ νὰ γίνουν βολικοί. Ὁ χορὸς τῶν πουλιῶν, μὲ τὴν ποικιλόχρωμη συγκρότησή του, συγκαλεῖται ἀπὸ τὸν τσαλαπετεινὸ μὲ μιὰν μονῳδία, στὴν ὁποία, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα λυρικὰ μέρη τοῦ ἔργου, οἱ φυσικοὶ φθόγγοι καὶ ἡ τέχνη τοῦ λόγου ἑνώνονται σὲ δημιουργήματα, στὰ ὁποῖα τὸ ἀνοιξιάτικο δάσος μοιάζει νὰ ἀντιλαλῇ μὲ χίλια κελαδήματα πουλιῶν.

Ὁ ἀγώνας τοποθετήθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν παράβαση, γιατὶ ὁ χορὸς τῶν πουλιῶν θεωρεῖ στὴν ἀρχὴ ἐχθροὺς του τοὺς δυὸ ἀνθρώπους, ἐνῶ τὸν τσαλαπετεινὸ τὸν θεωρεῖ προδότη, καὶ μόνο ὕστερα ἀπὸ μεγάλον διάλογο ὁ Πισθέταιρος τὰ κερδίζει γιὰ τὸ σχέδιο, νὰ δοθῇ ἡ κυριαρχία τοῦ κόσμου πίσω στὰ πουλιά. Αὐτὴ βέβαια ἀνῆκε κάποτε σ' αὐτὰ πρὶν ἀπὸ τοὺς θεούς, ὅπως ἀποδείχνει ὁ Πισθέταιρος. Γιὰ ὅλες τὶς ἀκόλουθες ἐνέργειες εἶναι ἀνάγκη τὰ δυὸ τέκνα τῶν ἀνθρώπων νὰ γίνουν πουλιά. Ἡ μεταμόρφωση γίνεται στὴν διάρκεια τῆς παράβασης, ποὺ οἱ ἀνάπαιστοί της προκαλοῦν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Μὲ γνήσια ἀριστοφανικὸν τρόπο δίνεται ἀπὸ τὴν «ἄποψη τῶν πουλιῶν» μιὰ Θεογονία, ποὺ πιθανῶς χρησιμοποιεῖ ὀρφικὴν παράδοση διαπλασμένην ἐλεύθερα.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν παράβαση ἀκολουθεῖ τὸ ὀνομάτισμα τῆς πόλης μὲ τὸ ἀξιομνημόνευτο ὄνομα *Κατοικία τῶν κούκων στὰ σύννεφα (Νεφελοκοκκυγία)*[2], τὸ χτίσιμο τῶν διαχωριστικῶν τειχῶν ἀνάμεσα στὴν Γῆ καὶ τὸν Οὐρανὸ ἐπισπεύδεται,

1. Ἡ παράδοση δίνει *Πεισθέταιρος*, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ· μερικοὶ τὸ ἀλλάζουν σὲ *Πεισέταιρος* ἢ *Πειθέταιρος*.

2. Γιὰ τὸ ὄνομα: Murray (βλ. παραχ.), 148.

καὶ ἑτοιμάζεται ἡ θυσία γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς πόλης. Ἐδῶ ἐμφανίζονται οἱ ἀπαραίτητοι παράσιτοι, ἕνας ποιητής, ἕνας ἀπατεώνας θυσιῶν, ὁ ἀστρονόμος Μέτωνας, ἕνας κρατικὸς ἐπόπτης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἕνας ψηφισματοπώλης, καὶ ὅλοι συγυρίζονται σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς γνωστὲς σειρὲς ἐπεισοδίων. Ὕστερα ἀκολουθεῖ τὸ γνωστό μας πιὰ ἐπιρρηματικὸ τμῆμα τῆς παράβασης, καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ἔρχεται ἡ σειρὰ τῶν θεῶν. Ἡ Ἴριδα αἰχμαλωτίσθηκε καθὼς πετοῦσε μέσα ἀπὸ τὸ βασίλειο τῶν πουλιῶν, καὶ στάλθηκε στὸν Δία, ἀφοῦ τῆς εἶπαν τὴν καινούργια κατάσταση. Πρὶν νὰ συνεχισθῆ ἡ σκηνὴ τῶν θεῶν, παρεμβάλλεται πάλι μιὰ σειρὰ ἀπὸ συγυρίσματα. Διάφοροι ἄνθρωποι ἔρχονται καὶ ζητοῦν φτερωσιὲς γιὰ νὰ γίνουν πουλιά. Ἕνα ὑπέροχο κομμάτι εἶναι καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ διθυραμβοποιοῦ Κινησία, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ γίνη ἀηδόνι καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μιλήση ἀλλιῶς παρὰ μόνο μὲ τὸν τόνο τῶν ὑψηλόπνοων ποιημάτων του. Ὕστερα ἀπὸ ἕνα στάσιμο τοῦ χοροῦ μὲ προσωπικὸ σκῶμμα ἔρχεται ὁ Προμηθέας, ὁ παλιὸς δολοπλόκος, προσεχτικὰ κουκουλωμένος καὶ ἐπιπλέον, γιὰ νὰ μὴν τὸν βλέπουν ἀπὸ ψηλά, σκεπασμένος μὲ ἕνα παρασόλι, γιὰ νὰ πληροφορήση τὸν Πισθέταιρο πόσην στενοχώρια προκαλεῖ στοὺς θεοὺς ὁ ἀποκλεισμός τους ἐξαιτίας τοῦ κράτους τῶν πουλιῶν, καὶ γιὰ νὰ τοῦ ἐνισχύση τὶς πλάτες. Ἔτσι αὐτὸς ξέρει πῶς νὰ φερθῆ, ὅταν προσεγγίζει ἀπὸ ψηλὰ μιὰ πρεσβεία μὲ ἀπίθανη σύνθεση. Ὁ Ποσειδώνας ἐπικεφαλῆς της μοιάζει ἀρκετὰ ἀδύνατος διπλωμάτης, στὴν παρέα εἶναι ἀκόμα ὁ Ἡρακλής, ὁ φοβερὸς φαγὰς τῆς δωρικῆς κωμωδίας, κι ὁ ἀγροῖκος Τριβαλλός, σὰν ἐκπρόσωπος τῶν βαρβαρικῶν θεῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν διαπραγματεύσεων εἶναι τὸ ἑξῆς: ὁ Δίας πρέπει νὰ παραχωρήση τὴν *Βασίλειαν*, τὴν προσωποποίηση τῆς κυριαρχίας τοῦ κόσμου, καὶ τὸ τέλος τοῦ ἔργου εἰκονίζει—πῶς μποροῦσε νὰ γίνη ἀλλιῶς;—τὴν γαμήλια ἕνωση τοῦ Πισθέταιρου μὲ τὴν οὐράνια θεά. Οἱ ἦχοι ποὺ ἀκούονται ἐδῶ εἶναι πιὸ γιορταστικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀκοῦμε μὲ τέτοιαν εὐκαιρία.

Δὲν ἦταν ὁ Ἀριστοφάνης ποὺ νίκησε στὰ Διονύσια τοῦ 414, ἀλλὰ ὁ Ἀμειψίας μὲ τοὺς *Κωμαστές*, ἐνῶ τρίτος ἦρθε ὁ Φρύνιχος, ποὺ στὸν *Μονόχνοτο* (πβλ. σ. 589) παράστησε μὲ ἄλλον τρόπο τὴν φυγὴ ἀπὸ τὴν ἐποχή.

Ξανὰ γιὰ μερικὰ χρόνια δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ καθορίσουμε τὴν παραγωγὴ τοῦ Ἀριστοφάνη, ὥσπου τὸν βρίσκουμε στὰ 411 νὰ ἀντιπροσωπεύεται μὲ δυὸ ἔργα, τὶς *Θεσμοφοριάζουσες* καὶ τὴν *Λυσιστράτη*, δυὸ κωμωδίες γυναικῶν μὲ βασικὰ διαφορετικὴν ἐπιθετικὴ κατεύθυνση. Γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν δυὸ ἔργων στὶς γιορτὲς δὲν ἔχουμε κανένα ἀξιόπιστο στήριγμα· μολαταῦτα θὰ φανταζόταν κανεὶς μᾶλλον πὼς ἡ Λυσιστράτη, μὲ τὸν πανελλήνιό της ὁρίζοντα, παραστάθηκε στὰ Μεγάλα Διονύσια.

Τὰ Θεσμοφόρια ἦταν μιὰ πανελλήνια γιορτή, ποὺ τὴν γιόρταζαν οἱ γυναῖκες τὴν ἐποχὴ τῆς σπορᾶς μὲ αὐστηρὸν ἀποκλεισμὸ τῶν ἀνδρῶν. Στὴν Ἀθήνα γιορτάζονταν στὴν Πνύκα, ὅπου οἱ γυναῖκες περνοῦσαν τὶς ἡμέρες τῆς γιορτῆς σὲ καλύβες ἀπὸ φυλλωσιές. Ἡ κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη στηρίζεται ἐπάνω στὸ εὕρημα, ὅτι οἱ γυναῖκες τῶν Ἀθηνῶν σχεδιάζουν νὰ πάρουν σοβαρὰ μέτρα ἐναντίον τοῦ

ἀδιόρθωτου συκοφάντη τους, τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ ποιητὴς ποὺ ἔγραφε δράματα μὲ ραδιουργίες θέλει νὰ προστατευθῆ μὲ δόλον ἐναντίον τοῦ κινδύνου ποὺ τὸν ἀπειλεῖ, μπάζοντας μυστικὰ στὴν ἀπόκρυφη γιορτὴ ἕναν φίλο του μὲ γυναικεῖα ροῦχα. Γι' αὐτὸ συνεννοήθηκε μὲ τὸν Μνησίλοχο, ἕναν παντρεμένο συγγενή του[1], γιὰ νὰ ἀναθέσουν τὸν ρόλο στὸν Ἀγάθωνα, ποὺ οἱ γυναικωτοί του τρόποι θὰ τὸν διευκόλυναν ἰδιαίτερα. Ὁ Ἀγάθωνας ἀπὸ τὴν ἔκσταση τῆς δημιουργίας του μεταφέρεται στὴν σκηνὴ χάρη στὸ ἐκκύκλημα, σὰν τὸν Εὐριπίδη στοὺς *Ἀχαρνεῖς*[2], δὲν θέλει ὅμως νὰ μπερδευτῆ στὴν ἐπικίνδυνη αὐτὴν ἐπιχείρηση. Τότε ἐπεμβαίνει ὁ Μνησίλοχος, πρέπει ὅμως πρῶτα νὰ ξυριστῆ καὶ νὰ καψαλιστῆ, πρὶν πάρη τὰ γυναικεῖα φορέματα ἀπὸ τὴν γαρδαρόμπα τοῦ Ἀγάθωνα. Ὕστερα ὁ ποιητὴς δείχνει τὴν ἐπίσημη συνέλευση, στὴν ὁποία εὔγλωττες κατήγορες ζητοῦν τὸν θάνατο τοῦ Εὐριπίδη, γιατὶ ἀνεβάζει στὴν σκηνὴ τὰ ἐλαττώματά τους καὶ κάμνει τοὺς ἄντρες δύσπιστους. Ἡ ὑπεράσπιση ἀπὸ τὸν Μνησίλοχο δὲν εἶναι πολὺ καθησυχαστική, γιατὶ βεβαιώνει ὅτι ὁ Εὐριπίδης τὶς χειρότερες διαβολιὲς τῶν γυναικῶν δὲν τὶς ἔβγαλε δὰ ἀκόμα στὴν φόρα. Ὁλόκληρο τὸ μέρος αὐτὸ εἶναι ἀξιοπρόσεκτο, γιατὶ φέρνει θέματα καὶ ἱστορίες στὸ ὕφος τῶν *Μιλησίων λόγων* ἢ τοῦ *Δεκαήμερου (Decamerone)*. Τέτοια πράγματα ἦταν καὶ τότε ζωντανά.

Τέλος ἔρχεται τὸ ξεμασκάρεμα τοῦ Μνησίλοχου. Αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ σωθῆ καὶ πιάνεται ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Τήλεφου, ποὺ τὸν εἶχε παρωδήσει κιόλας ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς *Ἀχαρνεῖς*. Ἁρπάζει τὸ παιδὶ τῆς κύριας ὁμιλήτριας καὶ καταφεύγει στὸν βωμό. Ὅμως αὐτὸ ποὺ ξεπετάγεται ἀπὸ τὶς φασκιὲς εἶναι...ἕνα ἀσκὶ κρασί. Ἡ κλίση τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν γιὰ τὸ δῶρο τοῦ Βάκχου κοροϊδεύεται συχνὰ στὴν κωμωδία καὶ δύσκολα θὰ θεωρηθῆ κακόβουλη ἐφεύρεση.

Ὁ Μνησίλοχος μένει καθισμένος κοντὰ στὸν βωμό, φρουρημένος ἀπὸ μιὰν γυναίκα, ἐνῶ ὁ χορὸς στὴν παράβαση διαλαλεῖ τὸ ἐγκώμιο τῶν γυναικῶν καὶ κατηγορεῖ τὸ ἀνδρικὸ γένος. Ἐδῶ τὸ πανάρχαιο σκῶμμα ἀνάμεσα στὰ δυὸ γένη γίνεται σύγχρονο μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἔργου μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότατη ἐποχὴ ἀνῆκε στὰ πειράγματα τῶν γιορτῶν τῆς ἄνοιξης.

Ὁ Μνησίλοχος στὴν ἀπελπισία του ζητοῦσε βοήθεια γράφοντας ἐπάνω σὲ ἀφιερωτικὲς πινακίδες καὶ ρίχνοντάς τες ἔξω, ὅπως ὁ Παλαμήδης στὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ ἔγραφε τὸν πόνο του ἐπάνω στὶς πλάτες τῶν κουπιῶν καὶ τὰ ἔρριχνε στὴν θάλασσα. Ὁ Εὐριπίδης συλλαμβάνει τὴν ἔκκληση γιὰ βοήθεια καὶ ἡ σειρὰ ἐπεισοδίων, ποὺ ἀκολουθεῖ συνήθως τὴν παράβαση, παρουσιάζεται ἐδῶ σὰν μιὰ διαδοχὴ ἀποπειρῶν σωτηρίας, ποὺ ἐνμέρει παρωδεῖ μὲ τολμηρὴ φαντασία σκηνὲς τοῦ Εὐριπίδη. Στὰ ἐνδιάμεσά τους ὑπάρχουν τραγούδια τοῦ χοροῦ.

1. Στὸ κείμενο μόνο *κηδεστής*· σὰν κύριο ὄνομα γιὰ τὴν δήλωση τοῦ προσώπου, στὸν Ravennas καὶ στὰ σχόλια.

2. Δὲν δέχεται τὸ ἐκκύκλημα ὁ E. Bethe, *Rhein. Mus.* 83, 1934, 23. Διαφορετικὰ ἡ A. M. Dale, *Wien. Stud.* 69, 1956, 100.

Στὴν ἀρχὴ ὁ Μνησίλοχος παριστάνει τὴν Ἑλένη, καὶ ὁ Εὐριπίδης τὸν Μενέλαο, ποὺ θέλει νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν γυναίκα του, ὅπως στὸ δράμα τοῦ 412. Τὸ μόνο ἀποτέλεσμα ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Μνησίλοχος τοποθετεῖται κάτω ἀπὸ τὴν βασανιστικὴ φρούρηση ἑνὸς ἀπὸ τοὺς Σκύθες, ποὺ τότε ἔκαμναν ἀστυνομικὰ καθήκοντα στὴν Ἀθήνα. Ὕστερα ἔρχεται ἡ σειρὰ τῆς *Ἀνδρομέδας*, ὁ Εὐριπίδης ὅμως καὶ σὰν Περσέας δὲν πετυχαίνει τὸν σκοπό του. Ἡ ἀπελευθέρωση πετυχαίνεται μόνο στὴν τρίτη ἀπόπειρα, ὅταν ὁ ποιητὴς μὲ τὴν διαβεβαίωση μελλοντικῆς εἰρήνης συμφιλιώνεται μὲ τὶς γυναῖκες καὶ μὲ τὴν ἀνοχή τους ρίχνει τὸν σκυθικὸ χοντράνθρωπο στὴν ἀγκαλιὰ μιᾶς ὄμορφης πόρνης.

Πόσο πολὺ ζεῖ αὐτὸ τὸ ἔργο ἀπὸ τὴν σύγχρονη τραγωδία μπορεῖ νὰ τὸ καταλάβη κανεὶς κάπως ἀπὸ ὅσα εἴπαμε, εἶναι ὅμως ἀδύνατο νὰ δώσουμε μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ πόσο ἡ παρατραγωδία φτάνει ὡς τὶς λεπτομέρειες τῆς φράσης καὶ τῆς λέξης.

Ὁ ποιητὴς ἔγραψε καὶ μιὰν δεύτερη κωμωδία μὲ τὸν τίτλο *Θεσμοφοριάζουσες*, ἡ ὁποία ὁπωσδήποτε διέφερε πολὺ ἀπὸ τὸ ἔργο ποὺ σώθηκε.

Στὴν *Λυσιστράτη*, ποὺ πάλι τὴν ἀνέβασε ὁ Καλλίστρατος, οἱ γυναῖκες ἔχουν ἕναν ἄλλο σκοπό. Στόχος τῆς ἐπίθεσής τους εἶναι νὰ τελειώσῃ ὁ πόλεμος, κι ἔτσι μὲ αὐτὸ τὸ ἔργο ἔχουμε συνέχεια τῶν *Ἀχαρνέων* καὶ τῆς *Εἰρήνης*. Ὅμως ἀπέναντι στὰ ἄλλα δράματα αὐτὸ ἔχει ἕναν ἄλλον τόνο. Ἂν πρωτύτερα ὁ λόγος γινόταν προπάντων γιὰ τὰ βάσανα τοῦ πολέμου κι ἂν ὁ ποιητὴς εἶχε δώσει γερὰ χτυπήματα ἐναντίον ἐκείνων ποὺ μέσα στὴν γενικὴ δυστυχία φρόντιζαν γιὰ τὸ συμφέρον τους, ἡ *Λυσιστράτη* τώρα διαπνέεται ἀπὸ μιὰν γνήσια διαλλακτικότητα. Δὲν ἔχει λίγην σημασία τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης μέσα στὸν πιὸ σκληρὸν ἀγώνα τῆς πόλης του γιὰ τὴν ὕπαρξη μποροῦσε τόσο ἀπροκάλυπτα νὰ ἐκφράζῃ τὴν πεποίθηση ὅτι εἶχε πολλὰ δίκαια καὶ ὁ μεγάλος της ἀντίπαλος, καὶ τὸ καλύτερο ποὺ εἶχαν νὰ κάμουν ἦταν νὰ τοῦ δώσουν εἰλικρινὰ τὸ χέρι. Ἐδῶ ὁ ποιητὴς ρίχνει ἕνα πλατὺ βλέμμα πολὺ πέρα ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸ ὁρίζοντα κι ἔδειξε ἀληθινὰ πανελλήνιο αἴσθημα. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ὑπαινιγμοὶ στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ γίνονται σπάνιοι, ὅσο κι ἂν ἦταν ἰσχυρὴ ἡ ἔνταση τότε, τὴν παραμονὴ τοῦ πραξικοπήματος τῶν ὀλιγαρχικῶν. Μόνο ποὺ εἶναι γνήσια ἀριστοφανικὸ τὸ ὅτι ὅλη ἡ σοβαρότητα ποὺ ζεῖ μέσα στὸ ἔργο δὲν ζημιώνει στὸ παραμικρότερο τὴν ζουμερὴ στιβαρότητα τῆς διεξαγωγῆς τῆς δράσης.

Ὅπως καὶ ἄλλες κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη (*Νεφέλες, Σφῆκες, Ἐκκλ.*) κι αὐτὴ ἀρχίζει τὴν αὐγή. Ἡ Λυσιστράτη, ἡ ἡρωίδα τοῦ ἔργου, ἡ ἐπινοήτρια τοῦ δόλου, ποὺ χάρη σὲ μιὰν κάποια σοβαρότητα στέκει κάπως ἀπόμακρα ἀπὸ τὰ πολὺ ἀδιάντροπα ἀστεῖα ποὺ ὑπάρχουν ἐδῶ, περιμένει τὶς βοηθούς της, ποὺ τὶς προσκάλεσε ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ ἀπὸ τὴν Βοιωτία. Σιγὰ σιγὰ συγκεντρώνονται οἱ συνωμότισσες, ὅταν ὅμως ἡ Λυσιστράτη φανερώνει τὸ κύριο στρατηγικό της μέσο, τὴν ἐρωτικὴ ἀπεργία ὥσπου νὰ ἀποσπάσουν τὴν εἰρήνη, τότε φαίνεται ἀμέσως πόσο δύσκολο θὰ εἶναι νὰ πραγματοποιήσουν μιὰν τέτοια θυσία. Χαρακτηριστικὸ

γιὰ τὴν βασικὴ διάθεση τοῦ ἔργου εἶναι ὅτι ἡ Λυσιστράτη τὴν ἀποφασιστική της βοηθὸ τὴν βρίσκει στὸ πρόσωπο τῆς σπαρτιάτισσας Λαμπιτῶς. Ἡ συμφωνία ἐπισημοποιεῖται πανηγυρικὰ μὲ τὴν θυσία...ἑνὸς ἀσκιοῦ μὲ κρασὶ καὶ νά, ποὺ ἐκτελεῖται κιόλας τὸ ἄλλο μέτρο ποὺ εἶχε σχεδιαστῆ προβλεπτικὰ ἀπὸ τὴν Λυσιστράτη: οἱ γεροντότερες γυναῖκες ἔπιασαν τὴν Ἀκρόπολη, γιὰ νὰ βάλουν στὸ χέρι τὸ δημόσιο ταμεῖο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ ἄντρες χρηματοδοτοῦν τὶς πολεμικὲς δαπάνες.

Στὴν *Λυσιστράτη* ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δυὸ χορούς ποὺ συναγωνίζονται μεταξύ τους, δὲν εἴμαστε ὅμως βέβαιοι ἂν ἐδῶ συγκροτήθηκε ἕνας ὁλόκληρος ἀντίχορος ἢ ἂν μοιράστηκε ὁ ἕνας. Ὁπωσδήποτε δὲν πρόκειται καθόλου γιὰ νεωτερισμόν, γιατὶ ἡ ἀγωνιστικὴ ἀντίταξη δυὸ χορῶν ἀνήκει στίς πρώιμες μορφές[1]. Ἀμέσως πλησιάζει ὁ χορὸς τῶν γέρων, γιὰ νὰ ἐπιτεθῆ ἐναντίον τῆς Ἀκρόπολης καὶ νὰ διώξη τὶς γυναῖκες μὲ καπνόν. Ὁ χορὸς τῶν γυναικῶν χρησιμοποιεῖ ἐναντίον τους ἀκονισμένες γλῶσσες καὶ ἄφθονο νερό, γιὰ νὰ παραλύση τὶς κινήσεις τῶν ἀντρῶν. Τὴν σύγκρουση τῶν ὁμάδων τὴν ἀκολουθεῖ στὸ θαυμάσια χτισμένο ἔργο ὁ ἀγώνας τῶν ἐπιμέρους προσώπων. Ἕνας ἀνώτερος ὑπάλληλος ἔρχεται, ἕνα μέλος ἐκείνου τοῦ συμβουλίου τῶν προβούλων, ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ στὰ 413 σὰν ἀρχὴ μὲ μεγαλύτερην ἐξουσία. Καὶ στούς *Δήμους* τοῦ Εὔπολη ἐμφανίζεται ἕνας πρόβουλος. Στὸ ἔργο μας ἡ ἐξουσία του δὲν ἔχει μεγάλη πέραση, γιατὶ ἡ Λυσιστράτη τοῦ τὰ ψάλλει ἀπὸ τὴν καλὴ γιὰ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἀντρῶν, ποὺ θέλουν δὰ νὰ κυβερνοῦν, καὶ φεύγει ντροπιασμένος. Μὲ καθαρὴ κυκλικὴ σύνθεση ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀνταγωνιστικὸ διάλογο ἀκολουθεῖ ξανὰ μιὰ μαχητικὴ σκηνὴ τῶν δυὸ χορῶν, ποὺ τραγουδοῦν ὁ ἕνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου. Ἐδῶ θὰ ἦταν ἡ θέση ὅπου θὰ περιμέναμε τὴν παράβαση. Νὰ τὴν παράλειψε ὁ ποιητής, γιατὶ δὲν ἤθελε νὰ διακόψη τὴν ζωηρὴ ἐξέλιξη τῆς δράσης, ἢ μήπως στὰ 411 τὸ βασικὸ κύτταρο τοῦ κωμικοῦ ἔργου δὲν τὸ ἔνιωθαν πιὰ σὰν ἀπαραίτητο συστατικό του; Καὶ οἱ δυὸ παράγοντες μποροῦν νὰ συντρέχουν.

Χάρη στὴν σφικτὴ δομὴ τοῦ ἔργου ἡ σειρὰ τῶν ἐπεισοδίων ἔχει λιγότερη σημασία ἐδῶ παρὰ ἀλλοῦ. Μιὰ σύντομη σύγκρουση τῶν χορῶν, ποὺ ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴν δεύτερη, εἶναι ὡστόσο ἐξαιρετικὰ ἀπολαυστική. Τρεῖς γυναῖκες, ἡ μιὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη, χτυπημένες ἀπὸ καυτὸν πόθο, θέλουν νὰ ἀποσκιρτήσουν. Ἡ σειρὰ σχηματίζει μιὰν χαριτωμένη κλίμακα, γιατὶ στὴν τρίτη, ποὺ μὲ μιὰν κρυμμένη περικεφαλαία παριστάνει τὴν ἑτοιμόγεννη, τὸ θέμα φτάνει στὴν κορύφωση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὴν σειρὰ αὐτῶν τῶν ἀποπειρῶν γιὰ δραπέτευση, ἀποτελεσματικὴν ἀντεικόνα προσφέρει ἡ γενναία Μυρρίνη, ποὺ τελείως σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο, σὲ μιὰν σκηνὴ ποὺ τραβιέται σὲ μάκρος καὶ ποὺ ἡ ἀδιαντροπιά της δὲν μπορεῖ νὰ ξεπεραστῆ, κρατᾶ μακριὰ τὸν Κινησία της, ὥσπου τὸν ἀπελπίζει καὶ στὸ τέλος τὸν ἀφήνει σύξυλον. Οἱ ἄντρες στὴν Σπάρτη δὲν εἶναι σὲ καλύτερη θέση· οἱ γυναῖκες τὸ μαθαίνουν ἀπὸ ἕναν κήρυκα Σπαρτιάτη καὶ τὸ βλέπουν

1. Βλ. J. Lammers, *Die Doppel- und Halbchore in der ant. Trag.* Paderborn 1931.

κι ἀπὸ τὸν ἴδιο. Τὴν μεγάλη συμφωνία τῆς εἰρήνης τὴν προαναγγέλλει ἡ συμφωνία ἀνάμεσα στοὺς ἀντίπαλους χορούς, ποὺ ἑνώνονται σὲ ἕναν. Οἱ Σπαρτιάτες ἀπεσταλμένοι καταλήγουν σὲ διαπραγματεύσεις, καὶ ἡ Λυσιστράτη συνοδευμένη ἀπὸ τὴν προσωποποιημένη Συμφιλίωση *(Διαλλαγή)*—ξανὰ μιὰ ἀλληγορικὴ μορφὴ στὸ τέλος τοῦ ἔργου—πάει νὰ συναντήση καὶ τὰ δυὸ μέρη. Ὁ λόγος της, στὸν ὁποῖο θυμίζει στὶς ἐχθρικὲς ἑλληνικὲς φυλὲς τὴν κοινή τους τύχη, ἀνήκει στὰ πιὸ σοβαρὰ καὶ πιὸ ὡραῖα ποὺ διαβάζουμε στὸν Ἀριστοφάνη. Ὕστερα ἡ χαρὰ τοῦ κώμου μὲ τὸ δίκαιό της χρειάζεται φαγοπότι καὶ χορόν, κι αὐτὸ εἶναι πολὺ φυσικό. Τὸ τέλος δὲν σώζεται ὁλόκληρο, ὡστόσο δὲν λείπουν πολλά.

Εὔκολα καταλαβαίνουμε ὅτι τὸ λαμπρὸ αὐτὸ ἔργο δοκίμασαν ξανὰ καὶ ξανὰ νὰ τὸ μιμηθοῦν καὶ ἰδιαίτερα σὲ ἐποχές, ποὺ καὶ οἱ ἴδιες γεύτηκαν τὸν πόλεμο. Εἶναι ὅμως ἐξίσου εὐνόητο ὅτι ὅλα καὶ στὴν σκηνὴ καὶ σὲ ταινίες ἀναγκαστικὰ ἀποτυχαίνουν. Τὴν ἀπίστευτη εὐθύτητα, μὲ τὴν ὁποία συζητιέται τὸ σεξουαλικὸ θέμα, ἡ ὁποία μολαταῦτα δὲν εἶναι λαγνεία, ὁ σύγχρονος δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀντέξη, ἐνῶ ἡ ἀριστοφανικὴ κωμωδία, ἐξαιτίας τῆς γένεσης καὶ τῆς φύσης της, μὲ κανέναν τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ τὴν στερηθῆ. Ἐδῶ περισσότερο ἀπὸ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ γίνεται φανερὸ πόσο ἡ ἱστορικὴ κατανόηση μόνο εἶναι σὲ θέση νὰ δημιουργήση τὶς προϋποθέσεις γιὰ ἀπροκατάληπτην ἀπόλαυση.

Σχεδὸν στὴν ἴδια ἐποχὴ πέφτουν ἔργα, στὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοφάνης συγκρούσθηκε μὲ τὸν Ἀλκιβιάδη. Ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν τὸν ἀποδοκίμασε μὲ τὸ ἴδιο μίσος ὅπως π.χ. τὸν Κλέωνα, μόνο ἐτερατοποίησε ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς του. Γιὰ μιὰν τέτοιαν, ὄχι βασικὰ ἐχθρική, στάση συμφωνεῖ κι ὁ λεπτὸς δαγκανιάρικος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μιλᾶ γιὰ τὸν ἐπίμαχο ἄντρα στοὺς *Βατράχους* (1422). Οἱ *Ταγηνισταί*, στοὺς ὁποίους πολὺς λόγος γινόταν γιὰ λαιμαργία, φαίνεται ὅτι ἀφοροῦσαν τὸν Ἀλκιβιάδη· αὐτὸ εἶναι βέβαιο γιὰ τὸν *Τριφάλην*, ποὺ πραγματευόταν τὴν ἐρωτικὴ ζωὴ αὐτοῦ τοῦ καταπληκτικοῦ ἀνθρώπου, μὲ ἕναν τρόπο, γιὰ τὸν ὁποῖο τὰ λείψανα μᾶς ἐπιτρέπουν ἀκριβῶς ἀκόμα νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἦταν πολὺ ἀριστοφανικός.

Στὴν ἴδια ἐποχὴ ποιητικῆς δημιουργίας ἀνήκει ἐπίσης ὁ *Γηρυτάδης*, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν παλιὰ καὶ τὴν νέα τέχνη, ποὺ ἦταν βέβαια ἕνα ἀπὸ τὰ στημονικὰ θέματα τῆς κωμωδίας τοῦ Ἀριστοφάνη. Διακρίνεται ἀπὸ τὰ λείψανα μιὰ ἐπιτροπὴ «μοντέρνων» καλλιτεχνῶν, ποὺ σύμφωνα μὲ ἀπόφαση τῆς λαϊκῆς συνέλευσης πῆγε στὸν Κάτω Κόσμο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πιθανῶς ἀνέβαζε τὴν ἀλληγορία τῆς ἀρχαίας τέχνης μὲ μορφὴ γυναίκας. Ὁ τυπικὸς ρόλος τέτοιων προσωποποιήσεων μᾶς εἶναι ἀρκετὰ καλὰ γνωστὸς ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη.

Ἀριστουργηματικὰ πραγματεύθηκε τὸ ἴδιο πρόβλημα ὁ ποιητὴς στοὺς *Βατράχους*, ποὺ τοὺς παρουσίασε ὁ Φιλωνίδης στὰ Λήναια τοῦ 405. Στὴν ὑψηλὴ ἐκτίμηση αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἡ γνώμη μας συμπίπτει μὲ τῶν Βυζαντινῶν, ἔστω κι ἂν οἱ λόγοι εἶναι διαφορετικοί. Καὶ οἱ κριτὲς τοῦ ἔδωσαν τὸ πρῶτο βραβεῖο· τὸ δεύτερο δόθηκε στὶς *Μοῦσες* τοῦ Φρύνιχου, ποὺ εἶχαν πολὺ συγγενικὸ θέμα.

Ἂν ὡς τώρα μπορέσαμε νὰ διαπιστώσουμε μιὰν κάποια κανονικότητα στὴν δομὴ τῶν ἀριστοφανικῶν κωμωδιῶν, μὲ τὰ ἀγωνιστικὰ στοιχεῖα πιὸ ἔντονα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ δράματος, ἐνῶ τὰ ἐπεισοδιακὰ πήγαιναν ἀντίθετα στὸ δεύτερο, οἱ *Βάτραχοι* δείχνουν ἀκριβῶς τὴν ἀντίστροφη διάταξη. Ἀρχίζουν μὲ ἕνα εἶδος προ-έργου στὸ σπίτι τοῦ Ἡρακλῆ, ὅπου ἔρχεται ὁ Διόνυσος μὲ τὸν δοῦλο του τὸν Ξανθία, γιὰ νὰ ζητήση πληροφορίες γιὰ τὸν δρόμο πρὸς τὸν Ἅδη. Ὁ Ἡρακλῆς δὰ εἶχε πάει, γιὰ νὰ ἀνεβάση τὸν Κέρβερο, κι ἔτσι ὁ Διόνυσος τὸ θεωρεῖ σκόπιμο νὰ κατεβῆ ἐκεῖ κάτω μὲ τὴν φορεσιὰ τοῦ Ἡρακλῆ, τὴν λεοντὴ καὶ τὸ ρόπαλο, γιὰ νὰ κάμη ἐντύπωση. Μὲ τὴν περιπέτεια αὐτὴν θέλει νὰ φέρη στὴν γῆ τὸν Εὐριπίδη, ποὺ εἶχε πεθάνει πρὶν ἀπὸ λίγο, καὶ ποὺ χωρὶς αὐτὸν ὁ θεὸς τοῦ θεάτρου δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ ἀντέξη. Στὸν διάλογο μὲ τὸν Ἡρακλὴ δίνει μιὰν εἰκόνα τῆς τωρινῆς ἐρήμωσης τῆς τραγικῆς σκηνῆς τῆς Ἀθήνας, ποὺ δικαιολογεῖ τὸ ἐγχείρημά του.

Μὲ τὴν εὐκολία τῆς σκηνικῆς ἀλλαγῆς στὴν κωμωδία, βρισκόμαστε ἀμέσως στὴν Ἀχερουσία λίμνη, ὅπου ὁ Διόνυσος ἀνεβαίνει στὴν βάρκα τοῦ Χάρωνα, πρέπει ὅμως ὁ ἴδιος νὰ τραβήξη γερὸ κουπί. Ἐδῶ τὸν ἐνοχλοῦν φοβερὰ τὰ κοάσματα ἑνὸς παραχορηγήματος ἀπὸ βατράχους, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ ἔργο πῆρε τὸ ὄνομά του. Ὁ Ξανθίας, ὁ δοῦλος, δὲν μπόρεσε νὰ συνταξιδέψη καὶ τρέχει γύρω ἀπὸ τὴν λίμνη, δηλ. γύρω ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα, ποὺ μέσα ἀπὸ αὐτὴν σέρνουν τὸν κύριό του ἐπάνω σ' ἕνα πλοῖο μὲ τροχούς. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὁπωσδήποτε ὅμως κάπως πιὸ πανηγυρικά, τὴν ἄνοιξη ὁ θεὸς διάβαινε μέσα ἀπὸ τὴν πόλη ἐπάνω σ' ἕνα ἁμαξόπλοιο.

Ὕστερα ἀπὸ ἀρκετὸν δρόμο στὸν Ἅδη, ὅπου ὁ Διόνυσος δίνει δείγματα πελώριας δειλίας, οἱ δυό τους πέφτουν ἐπάνω στὸν χορὸ—ποὺ τώρα μπαίνει—ἀπὸ ἐλευσίνιους μύστες, ποὺ ἐκεῖ κάτω μποροῦν νὰ συνεχίζουν ζωὴ χαρισάμενη. Ὁ ἐπικλητικός τους ὕμνος στὸν Ἴακχο εἶναι ἕνα μαργαριτάρι ἀριστοφανικῆς ποίησης.

Ἡ ἡρακλεϊκὴ μεταμφίεση τοῦ Διόνυσου ἀποδείχνεται πολὺ λίγο κατάλληλη. Ὁ θυρωρὸς τοῦ Ἅδη, ὁ Αἰακός, μόλις βλέπει αὐτὸν ποὺ νομίζει πὼς τοῦ ἔκλεψε τὸν Κέρβερο, ξεσπᾶ ἀμέσως σὲ ἔξαλλον θυμὸ καί τρέχει νὰ φέρη τοὺς κλητῆρες. Ταβερνάρισσες, ποὺ ὁ Ἡρακλῆς τοὺς εἶχε ἀδειάσει τὸ μαγαζί, πέφτουν σὰν μαινάδες ἐπάνω στὸν νεοφερμένο. Στὸ μεταξὺ ὅμως ἦρθε μιὰ ὑπηρέτρια τῆς Περσεφόνης μὲ μιὰν πολὺ ἑλκυστικὴ πρόταση. Συνέπεια αὐτῶν τῶν ἐπεισοδίων ποὺ ἐναλλάσσονται, εἶναι ὅτι ὁ θεὸς ἀναγκάζει διαρκῶς τὸν Ξανθία νὰ ἀλλάζη ροῦχα μαζί του, γιὰ νὰ προβάλλη κάθε τόσο τὸν δοῦλο σὰν Ἡρακλή. Ἄλλη συνέπεια: ὅταν ὁ Αἰακὸς ἔρχεται μὲ τοὺς κλητῆρες, δὲν εἶναι πιὰ δυνατὸ νὰ διαπιστωθῆ ποιὸς εἶναι ὁ πραγματικὸς θεός. Ἕνας πάρα πολὺ κωμικὸς ἔλεγχος μὲ ραβδισμὸν πρόκειται νὰ δώση τὴν ἀπάντηση, ἀφήνει ὅμως τὸ πρόβλημα ἄλυτο. Ἔτσι ὁ Αἰακὸς στέλλει τοὺς δυὸ ἥρωες μέσα στὸ παλάτι πρὸς τὰ ἀφεντικά, τοὺς θεοὺς τοῦ Ἅδη, γιὰ νὰ ἀποφασίσουν ἐκεῖνοι.

Ἡ παράβαση εἶναι ἡ τελευταία ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη, καὶ τῆς

λείπει τὸ μέρος ποὺ δὲν ἔχει ἀντιστοιχία, δείχνει δηλ. τὸν ἴδιο τύπο τῆς ἐπιρρηματικῆς συζυγίας, ποὺ τὸν συναντήσαμε πολλὲς φορὲς κοντὰ στὴν κύρια παράβαση, στὸ δεύτερο μέρος τῶν παλιότερων ἔργων. Τὸ περιεχόμενό της, ἡ ζεστὴ καὶ συγκινητικὴ προτροπὴ νὰ θεραπεύσουν τὶς πληγὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης καὶ νὰ δώσουν τὸ χέρι καὶ νὰ συμφιλιωθοῦν μ' ἐκείνους ποὺ εἶναι πολιτικὰ βαρυμένοι, ἐπροκάλεσε, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Δικαίαρχου στὴν ὑπόθεση, τὸ ξανανέβασμα τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν ποιητή. Πρέπει νὰ πιστέψουμε αὐτὴν τὴν πληροφορία τοῦ μαθητῆ τοῦ 'Αριστοτέλη, μολονότι βρισκόμαστε σὲ ἀμηχανία γιὰ τὸν χρόνο. Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ σκεφθοῦμε μιὰν ἐπανάληψη τοῦ ἔργου τὴν ἴδια χρονιά, ἴσως μάλιστα στὴν ἴδια γιορτή.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν παράβαση ἐμφανίζονται ὁ Αἰακὸς καὶ ὁ Ξανθίας, ποὺ ἔπιασαν φιλία, σὰν ὑπηρετικὸ προσωπικὸ ποὺ εἶναι καὶ οἱ δυό. 'Απὸ τὸν διάλογό τους μαθαίνουμε γιὰ μιὰν φιλονεικία ποὺ ξέσπασε στὸν Ἅδη, γιατὶ ὁ Εὐριπίδης ζητοῦσε τὴν τιμητικὴ θέση τοῦ τραγικοῦ ποιητῆ, ποὺ τὴν κρατοῦσε ὁ Αἰσχύλος καὶ τὴν ὑπεράσπιζε. Τώρα πρόκειται νὰ συγκριθῆ μὲ ἀκρίβεια ἡ τέχνη καὶ τῶν δυό, καὶ ὁ Διόνυσος σ' αὐτὸν τὸν ἀγώνα θὰ εἶναι ὁ δικαστής. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐδῶ γίνεται μιὰ ἀλλαγὴ τῶν θεμάτων, γιατὶ ὁ Διόνυσος ξεκίνησε γιὰ νὰ ἀνεβάση τὸν Εὐριπίδη, τώρα ὅμως πρόκειται νὰ κάμη ἕναν διαγωνισμὸ ἀνάμεσα στὸν ἐκπρόσωπο τῆς παλιᾶς τιμημένης τραγωδίας καὶ τὸν ἐκπρόσωπο τῆς μοντέρνας. Μολαταῦτα εἶναι ὑπερβολὴ ἀπὸ αὐτὸν τὸν λόγο νὰ μιλοῦμε γιὰ διπλὴ γραμμὴ τοῦ ἔργου καὶ νὰ χρησιμοποιοῦμε αὐτὸ τὸ εὕρημα, γιὰ νὰ χτίσουμε μιὰν ὑπόθεση γιὰ τὴν γένεσή του. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ὑπόθεση ἡ φιλονεικία γιὰ τὸν θρόνο θὰ ἔχη συλληφθῆ πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σοφοκλῆ, ἐνῶ ἡ ἀναγωγὴ τοῦ Εὐριπίδη ἀπὸ τὸν Ἅδη ἐξαιτίας τῆς ἐρήμωσης τῆς σκηνῆς, μόνο ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του. Εἶναι καλύτερα νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν τέχνη τοῦ ποιητῆ, ποὺ μὲ τὴν ἐπιδέξια σύνδεση τῶν δυὸ θεμάτων πέτυχε πρῶτα ἕνα ζωντανὸ σύνολο καὶ τὴν δυνατότητα ζωηρῆς συζήτησης[1]. Τόσο μόνο εἶναι σωστό, ὅτι τὸν καιρὸ ποὺ ὁ 'Αριστοφάνης συνέλαβε τὸ ἔργο, ὁ Σοφοκλῆς πέθανε, κι αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἔπρεπε νὰ τὸ λάβη ὑπόψη του. Ὁ ποιητὴς αὐτὸ τὸ τακτοποίησε μὲ λίγες λιτὲς κινήσεις. Αὐτὸ φαίνεται κυρίως στοὺς ὡραίους στίχους (78.788), στοὺς ὁποίους ἀναφέρει καὶ τιμᾶ τὸν Σοφοκλή.

1. Σωστὰ ὁ SUSS, *Inkongruenzen* (βλ. παραχ.), 139. Διαφορετικὰ H. DREXLER, ***Die Komposition der Fr. des Ar.*** Breslau 1928. SCHMID 4, 345. KRAUS στοῦ RADERMACHER (βλ. παραχ.), 355. 'Εναντίον τῆς ἀνάλυσης τοῦ DREXLER ὁ H. ERBSE, *Gnom.* 28, 1956, 272 (μὲ βιβλιογρ.). H.-J. NEWIGER, *Zet.* 16. Μόναχο 1957, 67, 6. Ὁ TH. GELZER, *Zet.* 23. Μόναχο 1960, μιλᾶ γιὰ ἐπιστρωμάτωση δύο συλλήψεων. Αὐτὸ εἶναι ὁπωσδήποτε σωστό, προβληματικὸ εἶναι ὅμως ἂν ἀπὸ αὐτὸ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε μιὰν ὑπόθεση γιὰ τὴν γένεση τοῦ ἔργου. Μὲ μιὰν μεμονωμένη ἑρμηνεία ὁ C F. RUSSO, ζητᾶ νὰ διαπιστώση διασκευὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σοφοκλῆ: <Per una storia delle «Rane» di Aristofane>, ***Belfagor, Rassegna di varia umanità*** 16, 1961, 1· τώρα *Storia delle Rane di Ar. Proagones* 2. Padova 1961· *Ar. autore di teatro.* Φλωρεντ. 1962, 313. Φρόνιμα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς σύνθεσης E. FRAENKEL, *Beobachtungen zu Ar.* Ρώμη 1962.

Ὁ «ἀγώνας», ποὺ ἀνοίγει μὲ πανηγυρικὴ θυσία, διαρθρώνεται σὲ δυὸ διαφορετικὰ ἀπὸ μορφολογικὴν ἄποψη μέρη, αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποτελεῖ λόγον νὰ δεχτοῦμε ὅτι αὐτὰ ἔγιναν σὲ διαφορετικὸν χρόνο. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ (895-1098) εἶναι, σὰν τὸν ἀγώνα τῶν *Νεφελῶν*, ἕνα καλὸ παράδειγμα γιὰ κείνους τοὺς ἀγῶνες τοὺς χτισμένους μὲ αὐστηρὴ συμμετρία, ποὺ ὁ ZIELINSKI[1] ἤθελε νὰ δείξη ὅτι ἀποτελοῦν τὸν κανονικὸ τύπο. Τὰ καθέκαστα στοιχεῖα εἶναι σὲ μεγάλο μέρος τὰ ἴδια ὅπως στὴν παράβαση. Τὴν *ᾠδή*, τὸν *κατακελευσμόν* (προτροπή), τὸ *ἐπίρρημα* (σὲ μακροὺς στίχους) καὶ τὸ *πνῖγος* τὰ ἀκολουθοῦν ἀντίστοιχα ἡ *ἀντῳδὴ* κλπ. Τὰ *ἐπιρρήματα* φυσικὰ δὲν εἶναι ἑνιαῖοι λόγοι, ἀλλὰ διάλογοι τῶν δυὸ ποιητῶν ποὺ φιλονεικοῦν. Σ' αὐτὸ τὸ μέρος ὁ λόγος εἶναι γιὰ γενικότερες ἀρχὲς τῆς τραγικῆς ποίησης. Ὅπως καὶ στὰ παρακάτω, ἔτσι κι ἐδῶ ὁ μεγαλόπρεπος αἰσχύλειος «ὄγκος» μὲ τὴν βαριά του λαμπρότητα τῶν λέξεων ἀντιθέτεται στὴν δικηγορικὴ ρητορικὴ καὶ τὴν ρεαλιστικὴ περιγραφὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη. Σημαντικὸ ἐμφανίζεται ὅμως καὶ τὸ πρόβλημα τῆς χρησιμότητας τῆς ποίησης γιὰ τὴν κοινότητα, καὶ τῆς παιδευτικῆς της σημασίας. Καὶ γιὰ νὰ μὴ μείνουν κι ἐδῶ, κοντὰ στὶς μεγάλες καὶ σοβαρὲς σκέψεις, βουβὰ τὰ τρελλοκούδουνα, ὁ Διόνυσος συνοδεύει τὸν διάλογο μὲ ἐνδιάμεσες παρατηρήσεις, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ὁλωσδιόλου διαφορετικὲς περιοχὲς καὶ ἐπενεργοῦν λαμπρὰ μὲ γνήσια ἀριστοφανικὲς παραφωνίες. Τὸ δεύτερο μεγάλο τμῆμα ἀρχίζει μὲ τὸν στ. 1119 καὶ ἀπαγγέλλεται μὲ τρίμετρους, ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ τὴν παρωδία λυρικῶν μερῶν. Δυὸ φορὲς ὁ χορὸς ψάλλει ἕνα σύντομο τραγούδι. Ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου ἕνα κάποιο κλείσιμο προκαλεῖ ἡ ἐπέμβαση τοῦ Πλούτωνα (1414), ποὺ παρευρισκόταν ὡς τότε στὸν ἀγώνα σάν βουβὸς θεατής. Στὸ δεύτερο αὐτὸ μέρος συναντοῦμε μικρὰ κομμάτια τραγωδιῶν, μὲ προλόγους, μονωδίες, χορικά, τὰ ὁποῖα ἐλέγχονται ἕνα πρὸς ἕνα (*βασανίζειν*, στ. 1121) μὲ ἕναν ἀρκετὰ πρωτόγονο διασυρμὸ τῶν ἀντίπαλων στίχων. Τέλος φτάνουν καὶ στὸ ζύγισμα τῶν στίχων ἀλλά, ἂν καὶ ἡ ζυγαριὰ πάει τρεῖς φορὲς μὲ τὸ μέρος τοῦ Αἰσχύλου, ὁ Διόνυσος μολαταῦτα δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ πάρη μιὰν ἀπόφαση: ἐκτιμᾶ τοῦ ἑνὸς τὴν σοφία, τὸν εὐχαριστεῖ ὅμως ὁ ἄλλος. Ὁ Πλούτωνας τὸν σπρώχνει νὰ διαλέξη τελικὰ ἐκεῖνον ποὺ θὰ συμβουλεύση χρήσιμα γιὰ τὴν πόλη, πράγμα ποὺ σημαίνει κάποιο ξαναγύρισμα σὲ μιὰν κεντρικὴ σκέψη τοῦ ἐπιρρηματικοῦ ἀγωνιστικοῦ μέρους. Δυστυχῶς ἐδῶ σκοντάφτουμε σὲ δυσκολίες τῆς παράδοσης, καὶ διάφορες ὁμάδες στίχων δημιουργοῦν ὑποψίες μεταγενέστερης παρεμβολῆς, τὸ βέβαιο εἶναι ὅμως ὅτι ὁ Διόνυσος τώρα παίρνει τὴν ἀπόφασή του καὶ ἀνεβάζει στὸ φῶς τὸν ποιητὴ τῆς μεγάλης ἀρχαίας τραγωδίας σὰν μιὰν ἐγγύηση γιὰ τὴν ἐξυγίανση. Ὁ Αἰσχύλος ἐμφανίζεται ἐδῶ τυπικὰ στὴν θέση ἐκείνων τῶν ἀλληγορικῶν μορφῶν ποὺ φέρνουν εὐτυχία, τὶς ὁποῖες συναντήσαμε τόσο συχνὰ στὸ τέλος τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη.

Πρέπει νὰ θίξουμε ἐδῶ δυὸ προβλήματα: Ποιά ἦταν ἡ στάση τοῦ Ἀριστο-

---

1. Βλ. σ. 597 σημ. 1.

φάνη απέναντι στους θεούς της λαϊκής πίστης και ποιά απέναντι στον ποιητή τον οποίο κοροϊδεύει πιό γενναιόδωρα από οποιονδήποτε άλλον;

Οἱ ἐλευθερίες ποὺ παίρνει ὁ Ἀριστοφάνης μὲ τοὺς θεοὺς δὲν εἶναι λίγες. Ὁ Διόνυσος, ποὺ στὸ ταξίδι του στὸν Ἅδη τὸν τρομάζει ὁ Ξανθίας καὶ πάει καὶ κρύβεται κατατρομαγμένος πίσω ἀπὸ τὸν προεδρικὸ θρόνο τοῦ ἴδιου τοῦ ἱερέα του, δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ξεπεραστῇ. Ἕνας σοφὸς σὰν τὸν M. P. NILSSON[1] θεώρησε αὐτὴν τὴν γελοιοποίηση σὰν πτώση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ἄδικα, νομίζουμε. Ὑπάρχει ἕνα σκῶμμα, ποὺ ἀντὶ νὰ εἶναι ἀπόσταση, προδίνει μᾶλλον ζωντανὴ γειτονιὰ μὲ αὐτὸν τὸν ὁποῖο θίγει. Αὐτὰ ποὺ ὁ ἁπλὸς ἄνθρωπος δικῶν μας προηγούμενων ἐποχῶν διηγόταν γιὰ τοὺς ἀγαπημένους του ἁγίους, δίνουν καλὰ παράλληλα, ἐνῶ τὸ ἀποσυνθετικὸ σκῶμμα ἑνὸς Λουκιανοῦ δίνει τὴν διδακτικὴ ἀντεικόνα. Καὶ δὲν εἶναι ὅλοι οἱ θεοί, ποὺ ἐμφανίζονται ἔτσι στὸν Ἀριστοφάνη· δύσκολα μπορεῖ νὰ τὸ φαντασθῇ κανεὶς αὐτὸ γιὰ τὴν Ἀθηνά, γιὰ τὸν Διόνυσο ὅμως μὲ αὐτὰ τὰ ἀστεῖα φανερώνεται μιὰ οἰκειότητα ἰδιαίτερου εἴδους.

Θὰ ἦταν λάθος, αὐτὰ ποὺ διαπιστώσαμε ἐδῶ, νὰ θελήσουμε νὰ τὰ μεταφέρουμε χωρὶς ἄλλο στὴν σχέση τοῦ ποιητῆ πρὸς τὸν Εὐριπίδη· θὰ μπορούσαμε ὅμως ὁπωσδήποτε νὰ ἀναγνωρίσουμε μιὰν κάποια γειτονιὰ τῶν δυὸ προβλημάτων. Ὁπωσδήποτε θὰ πρόδινε κανεὶς τὸ νόημα τῆς ἀριστοφανικῆς κωμωδίας, ἂν ἤθελε νὰ ὑποθέσῃ ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Εὐριπίδη ὑπῆρχε σκοτεινὸ μίσος. Πρέπει πρῶτα νὰ καταλάβουμε ὅτι τὰ ἀστεῖα τῆς κωμωδίας εἶναι μόνο ἀστεῖα. Φυσικὰ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση πίσω ἀπὸ τὴν βρισιὰ καὶ τὸ ἀστεῖο βρίσκεται ἡ σοβαρὴ προσπάθεια νὰ περισωθοῦν τὰ ἀγαθὰ τῆς παράδοσης. Ὁ Ἀριστοφάνης ὅμως ἤξερε ὅτι αὐτὸς ἐναντίον τοῦ ὁποίου ἔστρεφε τὰ ὅπλα του, ἦταν ἕνας μεγάλος στὸ βασίλειο τοῦ πνεύματος. Ὁ ἀριστοτέχνης τῆς παρατραγωδίας ἤξερε ἀκόμα ὅτι ἡ παρωδία τότε μόνο ἔχει νόημα καὶ ἀποτέλεσμα, ὅταν συλλαμβάνῃ κάτι σημαντικὸ μέσα στὸν παραμορφωτικὸ καθρέφτη της. Γιὰ ὅ,τι ἦταν παρακατιανὸ ὑπῆρχε πρόχειρη ἡ βρώμικη βρισιά, ποὺ ἡ κωμωδία τοῦ τὴν πρόσφερε ἀπὸ τὴν παράδοση γιὰ ἀνθρώπους σὰν τὸν Κλέωνα καὶ μικρότερους, ὄχι ὅμως γιὰ ἕναν Εὐριπίδη. Αὐτὸς τὸν ἐκδικήθηκε μεγαλόπρεπα, παρασέρνοντάς τον στὴν σχολή του, αὐτὸν ποὺ φαινομενικὰ ἀντιστεκόταν τόσο βίαια σὲ ἀρκετά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πιὸ μικρὰ δὲν ἦταν ἡ Διαλεκτική, καὶ ἡ γλωσσικὴ μορφή. Ὁ Κρατίνος τὸ παρατήρησε αὐτὸ καὶ μίλησε (ἀπ. 307) γιὰ τὸν *εὐριπιδαριστοφανίζοντα*[2].

Ὅταν οἱ ἐχθροὶ στὰ 404 γκρέμιζαν τὰ κάστρα τῆς Ἀθήνας, σωριαζόταν σὲ ἐρείπια κι ὁ κόσμος ποὺ μόνο μέσα σ' αὐτὸν ἡ Ἀρχαία κωμωδία μποροῦσε νὰ εὐδοκιμήσῃ. Τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοφάνη ὅμως προχωρεῖ ἀρκετὰ πέρα ἀπὸ αὐτὴν τὴν κατάρρευση.

1. *Gesch. d. gr. Rel.* 1, 2 ἐκδ. Μόναχο 1955, 779. A. LESKY, ‹Griechen lachen über ihre Gotter›, *Wiener human. Blatter* 4, 1961, 30.

2 Τὰ συνδετικὰ στοιχεῖα τὰ ὑπογραμμίζει καλὰ κι ὁ C. PRATO στὸ βιβλίο ποὺ ἀναφέρουμε στὶς βιβλιογρ. πληροφορίες· αὐτὸς σημειώνει καὶ τὰ χωρία στὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ἐπίδραση τοῦ Εὐριπίδη.

Ὅταν ἀναζητοῦμε τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὄψιμων ἔργων μὲ βάση τὰ δυὸ ἔργα ποὺ σώζονται, τότε μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ πλῆθος ἀπὸ ζωντανὲς ἀναφορὲς στὰ πρόσωπα καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς ἔχει περιορισθῆ ἐδῶ στὸ ἐλάχιστο, ἐνῶ ἡ καθαρὴ φαντασία τὰ κρατᾶ καὶ τὰ γεμίζει σὲ ἀνώτερον βαθμό[1].

Ἔτσι συμβαίνει μὲ τὶς *Ἐκκλησιάζουσες*, τὴν συνέλευση τῶν γυναικῶν πού, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Φιλόχορου στὸ σχόλιο τοῦ στ. 293, ἀνεβάστηκαν δυὸ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν συνθήκη συμμαχίας ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Σπάρτη, δηλ. στὰ 392. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποφύγῃ κανεὶς τὴν σύγκριση μὲ τὴν *Λυσιστράτη*. Καὶ στὰ δυὸ ἔργα οἱ γυναῖκες συνωμοτοῦν γιὰ μιὰν ἀνατροπή, καὶ στὰ δυὸ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς κρατᾶ στὸ χέρι τὴν ἀρχηγία τοῦ ἐγχειρήματος, ἐνῶ ἡ εἰσαγωγή, μὲ τὴν συνέλευση τῶν γυναικῶν ποὺ συμμάχησαν πρωὶ πρωὶ—στὶς *Ἐκκλησιάζουσες*, ἐνῶ εἶναι ἀκόμα σκοτάδι—,εἶναι κι ἐδῶ κι ἐκεῖ ἡ ἴδια σὲ μεγάλον βαθμό. Ἂν ὅμως στὴν *Λυσιστράτη* ἐπρόκειτο γιὰ τὸ πιὸ καυτὸ ἀπὸ ὅλα τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης, ἐδῶ παίζεται μιὰ κεφάτη οὐτοπία. Κι ἐνῶ στὴν *Λυσιστράτη* παρ' ὅλο τὸ παιχνίδι τῆς φαντασίας μποροῦσε κανεὶς νὰ νιώσῃ σοβαρὴν προτροπὴ καὶ ἐλπίδα γιὰ τὴν νίκη τοῦ λογικοῦ, στὶς *Ἐκκλησιάζουσες* αὐτὴ ἡ παιχνιδιάρικη φαντασία τραβᾶ ξέγνοιαστα στὸν παραλογισμό.

Οἱ γυναῖκες χόρτασαν ἀπὸ τὴν ἀνίκανη διοίκηση τῶν ἀντρῶν καὶ ἀποφάσισαν νὰ πάρουν στὰ χέρια τους οἱ ἴδιες τὴν κυβέρνηση. Μεταμφιεσμένες θὰ τρυπώσουν κρυφὰ στὴν ἐκκλησία τοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ ἐπιβάλουν ἐκεῖ τὶς ἀνάλογες ἀποφάσεις· πρῶτα πρῶτα ἀκούουν μὲ ἐνθουσιασμὸν μιὰν προγραμματικὴ δοκιμαστικὴ ἀγόρευση τῆς ἀρχηγίνας τους Πραξαγόρας. Οἱ γυναῖκες συγκροτοῦν τὸν χορὸ καί, μὲ ἕνα τραγούδι ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ μελλοντικά, προχωροῦν στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου. Ἔτσι ἀδειάζει ἡ σκηνὴ ὕστερα ἀπὸ τὴν πάροδο καὶ ἀφήνει χῶρον γιὰ ἕνα ἐπεισόδιο, στὸ ὁποῖο ὁ Βλέπυρος, ὁ ἄντρας τῆς Πραξαγόρας, μαθαίνει ἀπὸ τὸν Χρέμητα, ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν λαϊκὴ συνέλευση, τὴν ἀνατροπὴ ποὺ συντελέσθηκε. Ξαναγυρνᾶ καὶ ὁ χορός, καὶ ἀμέσως ὕστερα καὶ ἡ Πραξαγόρα, ἡ ὁποία τώρα σὲ μιὰν πιὸ μεγάλη σκηνὴ ἀγώνα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράμετρους στίχους, ἀναπτύσσει στὸν ἄντρα της τὸ νέο κυβερνητικὸ πρόγραμμα, ποὺ εἶναι βασικὰ πολὺ ἁπλό: ὅλα τὰ βάσανα θὰ φύγουν, γιατὶ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ὅλα θὰ ἀνήκουν σὲ ὅλους. Ἔχουμε δῆ ὅτι ὄχι σπάνια ὁ Ἀριστοφάνης συντηρεῖ τὴν δράση τῶν ἔργων του διαπλέκοντας, ἀναμεταξύ τους δυὸ θέματα. Κι ἐδῶ ἡ ἀρχικὴ ὑπόθεση τῆς κυριαρχίας τῶν γυναικῶν περνᾶ ἔντονα στὸ δεύτερο πλάνο, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο ἔργο πραγματοποιεῖται αὐτὸς ὁ πρωτόγονος κομμουνισμός. Ἔστω κι ἂν στὶς *Ἐκκλησιάζουσες* λείπει καὶ ἡ παράβαση, μολαταῦτα κατὰ τὰ ἄλλα ἔχει διατηρηθῆ πολὺ πιστὰ ἡ παλιὰ σχηματικὴ σύνθεση. Ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀγώνα ἀκολουθεῖ μιὰ σειρὰ ἀπὸ

---

1. H. FLASHAR, <Zur Eigenart des aristophanischen Spätwerks>, *Poetica* 1, 1967, 154.

ἐπεισοδιακὲς σκηνές, ποὺ φωτίζουν εἰρωνικὰ τὴν νέα κατάσταση. Ἐδῶ ὁ πολίτης ποὺ εἶναι πρόθυμος νὰ παραδώση τὰ ὑπάρχοντά του μὲ κάθε νομιμοφροσύνη, συναντᾶ τὸν τετραπέρατο σκεπτικιστή, ποὺ θέλει πρῶτα νὰ δῆ τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων. Τὰ πράγματα εἶναι πολὺ ἔξαλλα καὶ πολὺ ἀριστοφανικὰ—αὐτὸ ὅμως εἶναι ταυτολογία—,ὅταν πρόκειται νὰ ἐκτελεσθῆ ἕνα σημαντικὸ σημεῖο τοῦ προγράμματος, ποὺ θέλει νὰ ἐξασφαλίση στὶς γυναῖκες ἴσο μερίδιο στὴν ἐρωτικὴ ἀπόλαυση, μὲ τὴν παραχώρηση προτεραιότητας στὶς γριὲς πρὶν ἀπὸ τὶς νέες. Γι' αὐτὸ λοιπὸν ἕνας νέος, ποὺ θέλει νὰ πάη στὴν καλή του, πρέπει νὰ κάμη θλιβερὴ θυσία σὲ μεγαιρόμορφες παλιόγριες, ποὺ περιγράφονται περίπου στὸ ὕφος τῶν Φορκυάδων τῆς κλασσικῆς Βαλπούργειας νύχτας.

Τὸ ἔργο τῆς Πραξαγόρας στὴν πραγματικότητα ξετυλίγεται πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ πρόγραμμά της. Καὶ σ' αὐτὸ ἐπίσης αὐτὴ διαφέρει ἀπὸ τὴν Λυσιστράτη, ἐνῶ στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου ἡ Πραξαγόρα δὲν ἐμφανίζεται πιὰ καθόλου στὴν σκηνή. Τὸ τέλος ἔχει δουλευτῆ βιαστικά. Μιὰ ὑπηρέτρια πηγαίνει τὸν Βλέπυρο στὸ γενικὸ φαγοπότι, ποὺ τὸ ἀπόλαυσαν κιόλας οἱ ἄλλοι πολίτες. Αὐτὸ δίνει εὐκαιρία γιὰ τὸ κωμαστικὸ τέλος, ὅπως τὸ ἀπαιτεῖ ἡ συνήθεια, καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἐμφανίζεται καὶ ὁ Βλέπυρος μὲ μερικὲς πόρνες. Σὲ ποιὸν βαθμὸ σ' αὐτὸ τὸ μέρος συνεχίζεται ἡ εἰρωνεία τῶν προηγούμενων σκηνῶν εἶναι δύσκολο νὰ λεχθῆ. Ὁπωσδήποτε ἡ πρόσκληση τῶν θεατῶν γιὰ φαγητό, ποὺ πρέπει νὰ πᾶν νὰ τὸ φέρουν ἀπὸ τὸ σπίτι τους (1148), καὶ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἐξαγγελία τῶν λιχουδιῶν τοῦ τραπεζιοῦ, οἱ ὁποῖες δημιουργοῦν ἕνα λεξιλογικὸ τέρας[1], καὶ στὴν σούπα φασόλια ποὺ ἀναφέρεται ὕστερα ἀπὸ αὐτές, φαίνεται ὅτι τείνουν πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Στὸ τελικὸ μέρος ἀπευθύνεται καὶ ἡ ἔκκληση στοὺς κριτές, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε πιὰ παράβαση, νὰ τοῦ δώσουν τὴν νίκη.

Ὁ Πλάτωνας στὴν *Πολιτεία* του προβλέπει γιὰ τὴν τάξη τῶν φυλάκων τέλειαν κοινοκτημοσύνη, καὶ μὲ αὐτὸ τὸ νόημα πραγματεύθηκε πολὺ ριζοσπαστικὰ καὶ τὴν θέση τῶν δυὸ φύλων. Μὲ μεγάλην ἐπιμονὴ ἀναζήτησαν τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὸν φιλόσοφο καὶ τὸν κωμικὸ ποιητὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο[2]. Αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ ὑπερτιμηθοῦν,γιατὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὁ Ἀριστοφάνης σὰν σοβαρὸς θεωρητικὸς τοῦ κομμουνισμοῦ[3]. Οἱ γραμμὲς ποὺ συγκλίνουν μὲ τὸν Πλάτωνα, καὶ ποὺ ὑπάρχουν ὁπωσδήποτε, μποροῦν νὰ ἑρμηνευθοῦν ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐποχῆς γιὰ προβλήματα τέτοιου εἴδους. Ξέρουμε τὰ σχέδια τοῦ Ἱππόδαμου τοῦ Μιλήσιου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ, καὶ τοῦ Φαλέα τοῦ Χαλκηδόνιου ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4. αἰ., ποὺ ἦταν γεμάτα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ στὰ ὁποῖα

1. Στ. 1169-1175, μιὰ σύνθετη λέξη (27 συνθετικά, 78 συλλαβές!) (Σ.τ.Μ.).

2. Βιβλιογρ. στοῦ A. MEDER, *Der ath. Demos zur Zeit des pelop. Krieges u.s.w.* Διδ. διατρ. Μόναχο 1938, 73.

3. F. OERTEL στοῦ P. v. POHLMANN, *Gesch. der soz. Frage u. des Sozialismus in der ant. Welt.* 3. ἔκδ. Μόναχο 1925, 556. Τοῦ ἴδ., *Klassenkampf, Sozialismus und organischer Staat im alten Griechenland.* Βόννη 1942, 42.

ὁ δεύτερος ἀπὸ αὐτοὺς ἐπρότεινε τὴν ἰσότητα τοῦ κτηματικοῦ κλήρου. Βέβαια ὁ Ἀριστοτέλης (*Πολ.* 2, 7, 1266a 34. 12. 1274b 9) ἀποδίδει ρητὰ στὸν Πλάτωνα τὴν ριζικὴ ἀναστάτωση τῆς οἰκογένειας, αὐτὸ ὅμως ἀναφέρεται στὴν διατύπωση ἑνὸς σχεδίου πολιτεύματος καὶ δὲν ἀποκλείει προηγούμενες συζητήσεις γιὰ τέτοια πράγματα. Ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ μείνη ἀνοιχτὴ ἡ δυνατότητα, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Πλάτωνας εἴκοσι χρόνια περίπου πρὶν ἀπὸ τὴν συμπλήρωση τῆς *Πολιτείας* του εἶχε προτείνει γιὰ συζήτηση, ἀδιάφορο σὲ ποιὰν μορφή, τέτοιου εἴδους σκέψεις[1].

Τὸ τελευταῖο ἔργο ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη, εἶναι ὁ *Πλοῦτος*, ποὺ τὸν δίδαξε στὰ 388. Ὁ Ἀριστοφάνης εἶχε ἤδη στὰ 408 ἀνεβάσει στὴν σκηνὴ ἕνα ἔργο μὲ τὸν ἴδιο τίτλο. Τὰ λίγα ποὺ ξέρουμε γι' αὐτό, ἐπιτρέπουν τὴν ἄποψη, ὅτι ὁ πρῶτος *Πλοῦτος* πραγματευόταν τὸ ἴδιο θέμα ὅπως κι αὐτὸς ποὺ σώζεται.

Τὸ παλιὸ παράπονο γιὰ τὴν ἄδικη κατανομὴ τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς γίνεται ἐδῶ ἀντικείμενο πραγμάτευσης μέσα σ' ἕνα παιχνίδι παραμυθιοῦ, ποὺ ἀφήνει νὰ ὑποχωρῆ ἔντονα τὸ προσωπικὸ σκῶμμα καὶ ἡ αἰσχρολογία, αὐτὰ τὰ δυὸ τόσο σημαντικὰ συστατικὰ τῆς Ἀρχαίας κωμωδίας.

Ἄλλην μιὰ φορὰ ἀντηχεῖ στὸν ὄψιμο Ἀριστοφάνη τὸ θέμα ποὺ τὸ εἶχε πραγματευθῆ στοὺς *Δαιταλεῖς* καὶ τὶς *Νεφέλες*. Ὁ γερο-Χρεμύλος βρισκόταν στοὺς Δελφούς, γιὰ νὰ ρωτήση τὸν θεὸ ἂν δὲν ἔπρεπε καλύτερα, μπροστὰ στὸν δρόμο ποὺ πῆρε ὁ κόσμος, νὰ διαπαιδαγωγήση τὸν γιό του στὴν κακία. Ὁ θεὸς ἀπάντησε, ὅπως τόσο τὸ συνήθιζε, φαινομενικὰ τελείως ἄσχετα, ὅτι ὁ Χρεμύλος ἔπρεπε νὰ φιλοξενήση στὸ σπίτι του τὸν πρῶτον ἄνθρωπο ποὺ θὰ συναντοῦσε βγαίνοντας ἀπὸ τὸν ναό. Αὐτὸς λοιπὸν εἶναι ὁ Πλοῦτος, ποὺ ἡ τύφλωσή του ὀφείλεται στὴν κακὴ κατάσταση τοῦ κόσμου. Μὲ μιὰν θαυματουργὴ θεραπεία στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ πρόκειται νὰ ξαναδῆ τὸ φῶς. Αὐτὸ θέλει νὰ τὸ ἐμποδίση ἡ Πενία, ἡ προσωποποιημένη φτώχεια, ποὺ σὲ ἕναν ἀρχαιότροπα χτισμένον ἀγώνα μὲ τὸν Χρεμύλο ὑπερασπίζεται τὸ δίκαιό της καὶ ἐγκωμιάζει τὰ ἀγαθά της. Γιατί, στὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἄποψη μέρος, δὲν ἐμφανίζεται ἡ φτώχεια τοῦ ζητιάνου ἀλλὰ ἡ ἄλλη, ἐκείνη ποὺ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν δουλειὰ γιὰ τὸ καθημερινό του ψωμί, ὄχι ὅμως στὴν καλοπέραση. Ἀρκετὰ λόγια τῆς Πενίας βρίσκονται σὲ ἐσωτερικὴ γειτονιὰ πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἡροδότειου ἔργου.

Καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο πλέκονται διάφορα θέματα, ἐδῶ ὅμως πραγματικὰ μένει ἀρκετὴ ἀσάφεια[2]. Ὁ Πλοῦτος ξαναβλέποντας, θὰ μοιράση στοὺς καλοὺς καὶ τοὺς δίκαιους τὰ πλούτη, στὸ μεταξὺ ὅμως ξεχνιέται ἡ ἀντίληψη ὅτι θὰ γίνωνται τώρα ὅλοι οἱ ἄνθρωποι πλούσιοι *καὶ* καλοί, πράγμα ποὺ ἀντιφάσκει πολὺ μὲ τὴν σκηνὴ τοῦ συκοφάντη, στὴν σειρὰ τῶν ἐπεισοδίων.

Τὴν γιατρειὰ τοῦ τυφλοῦ θεοῦ τὴν περιγράφει διεξοδικὰ ὁ δοῦλος Καρίωνας· μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτήν, μὲ ἀριστοφανικὰ ἐλευθερόστομον τρόπο, διηγεῖται τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο, τὴν ἀπάτη τῶν παπάδων καὶ τὰ θαύματα τοῦ θεοῦ.

1. Ἔτσι ἰδιαίτερα ὁ MURRAY (βλ. παρακ.), 187.
2. Διεισδυτικὰ ὁ SUSS, *Inkongruenzen* (βλ. παρακ.), 298.

Ἡ νέα κατάσταση, πού τὴν δημιουργεῖ (δὲν μαθαίνουμε, φυσικά, πῶς) ὁ θεὸς πού βλέπει πιά, διαφωτίζεται τώρα μὲ τὸν γνωστὸ τρόπο χάρη σὲ ἐπεισοδιακὲς σκηνές. Ἔρχεται ὁ δίκαιος ἄνθρωπος, πού ξεπληρώνει μὲ εὐγνωμοσύνη τὴν νέα του εὐτυχία, ὕστερα ὁ συκοφάντης, πού τώρα οἱ δουλειές του πᾶν κατὰ διαβόλου, ὕστερα μιὰ γριά, πού ἔχει τὶς ὅμοιές της στὶς *Ἐκκλησιάζουσες*, μαζὶ μὲ ἕναν νέο, πού τώρα πιὰ δὲν θέλει νὰ τῆς πουλήση τὰ χάδια του. Ὁ θεὸς Ἑρμῆς διηγεῖται τὴν ταραχὴ πού ἐπικρατεῖ στὸν Ὄλυμπο, καὶ θέλει νὰ βρῆ μιὰν νέα θέση, καὶ ὁ ἱερέας τοῦ Δία τοῦ Σωτήρα καταφεύγει στὸν Πλοῦτο. Αὐτὸς στὸ τέλος ὁδηγεῖται ἐκεῖ πού ἦταν ἡ θέση του στὰ καλὰ χρόνια, στὸν ὀπισθόδομο τοῦ Παρθενώνα. Ἡ ἐρωτιάρα γριά, γιὰ νὰ γίνη καὶ λίγο κέφι, ἐντάσσεται στὴν πομπή, κι ἔτσι στὸ τέλος ὁ κῶμος, ὁπωσδήποτε πάρα πολὺ περιορισμένος, ξαναβρίσκει τὴν θέση του.

Εἴπαμε ἤδη ὅτι στὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη λείπει ἡ παράβαση. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ εἶναι φανερὸς ἕνας περιορισμὸς προπάντων τῶν χορικῶν, τὰ ὁποῖα τέλος χάνονται ὁλωσδιόλου ἀπὸ τὸ κείμενό μας. Στὶς *Ἐκκλησιάζουσες* ἔχουμε δυὸ λυρικὰ μέρη τοῦ χοροῦ, ἐνῶ σὲ δυὸ ἄλλες θέσεις (ὕστερα ἀπὸ τοὺς στ. 729. 876) στὰ χειρόγραφα σημειώνεται μόνο:«*Χοροῦ*». Γιὰ πρώτη φορὰ τὴν σημείωση αὐτὴν τὴν βρίσκουμε στὶς *Νεφέλες* ὕστερα ἀπὸ τὸν στ. 888, ὅπου ἴσως στὴν δεύτερη διασκευὴ ἕνα χορικὸ δὲν δουλεύτηκε ὁριστικά. Ὁ *Πλοῦτος*, πού δὲν ἔχει πιὰ κανένα χορικό, τὴν ἔχει τέσσερις φορές. Ἐδῶ δηλ. ἐπικράτησε μιὰ νέα κατάσταση, πού γίνεται κανόνας στὴν Νέα κωμωδία. Μὲ τὴν σημείωση πού ἀναφέραμε, δίνεται ἁπλῶς ἡ πληροφορία ὅτι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο παρεμβάλλεται μιὰ ἐμφάνιση τοῦ χοροῦ, ἡ ὁποία, τώρα πιὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς χωρίζει τὶς πράξεις. Ἀσφαλῶς χορεύουν, δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ βεβαιώσουμε κατὰ πόσο τραγουδοῦν κιόλας.

Θὰ ἔγινε φανερὸ ὅτι ἡ Ἀρχαία κωμωδία στὸν ὄψιμο Ἀριστοφάνη ὅλο καὶ χάνει ἀποφασιστικὰ στοιχεῖα. Μποροῦμε ἀκόμα νὰ προσθέσουμε, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα εἴπαμε γιὰ τὸ σκωπτικό, τὸ ἄσεμνο, καὶ τὸν χορό, ὅτι στὸν Καρίωνα τοῦ *Πλούτου* ὁ ρόλος τοῦ δούλου ἔχει διαμορφωθῆ μὲ ἕναν τρόπο, πού προετοιμάζει ἀρκετοὺς τύπους τῆς μεταγενέστερης κωμωδίας. Τὸ πρόβλημα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἀπασχόλησε ἤδη τὴν ἀρχαία φιλολογία. Ὁ Πλατώνιος σὲ μιὰν πραγματεία *Περὶ διαφορᾶς κωμῳδιῶν* διαπιστώνει ὅτι ἕνα ἔργο σὰν τὸν *Αἰολοσίκωνα*—μιὰν παρωδία τραγωδίας, πού τῆς λείπουν τὸ προσωπικὸ σκῶμμα καὶ τὰ χορικά—ἔδειχνε κιόλας τὸν τύπο τῆς Μέσης κωμωδίας. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό. Ἡ στάση μας γίνεται πιὸ ἐπικριτικὴ ἀπέναντι σὲ μιὰν ἄποψη, πού στὸν *Βίο* τοῦ Ἀριστοφάνη συνδέεται μὲ τὸν *Κώκαλό*[1] του, τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ ὀψιμότατα ἔργα του. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, ὁ Μένανδρος τὰ πιὸ σπουδαῖα του θέματα τὰ πῆρε ἀπὸ αὐτὴν τὴν κωμωδία, ἡ ὁποία παραμερίζοντας τὸ προσωπικὸ σκῶμμα ἔμπαζε κιόλας τὴν απο-

1. Γιὰ τὴν μορφὴ M. P. Nilsson, *Opuscula selecta* 3, 1960, 505.

πλάνηση καὶ τὴν ἀναγνώριση[1]. Τὴν ἀπόπειρα αὐτὴν τῆς ὑπαγωγῆς τῆς Ἀρχαίας καὶ τῆς Νέας σ' ἕνα ἐξελικτικὸ σχῆμα μπορεῖ νὰ τὴν ἀποκρούση κανεὶς σὰν βίαιη, μένει ὅμως τὸ πρόβλημα, πῶς ἔγινε πρὶν ἀπὸ αὐτὴν ἡ μεταβολὴ τῆς κωμωδίας στὸν 4. αἰ. Αὐτὸ ποὺ δείχνουν τὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη εἶναι σημαντικό, δὲν εἶναι ὅμως ὁ μόνος δρόμος ἀπὸ τὸν ὁποῖο φτάνουμε στὸν Μένανδρο. Τὴν Νέα σὲ ἕνα μεγάλο μέρος πρέπει νὰ τὴν θεωρήσουμε καὶ σὰν κληρονόμο τῆς τραγωδίας. Περισσότερα θὰ ποῦμε γι' αὐτὸ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Μένανδρο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης δὲν ἐκπροσωπεῖ γιὰ μᾶς τὴν Ἀρχαία σὲ ὅλην της τὴν ἔκταση. Σὲ ἄλλους ποιητὲς τὰ θέματα ἀστικῆς ζωῆς μπορεῖ νὰ ἔχουν παίξει μεγαλύτερον ρόλο. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους θεωρήσαμε πρωτύτερα (σ. 588-9) σκόπιμο νὰ ὑπογραμμίσουμε τὰ ἔργα τοῦ Φερεκράτη ποὺ εἶχαν τίτλους ὀνόματα ἑταιρῶν. Μπορεῖ νὰ εἴχαμε ἐδῶ ἀφετηριακὰ σημεῖα γιὰ τὴν μεταγενέστερη ἐξέλιξη[2].

Μὲ λύπη πρέπει νὰ διαπιστώση κανεὶς ὅτι πέρα ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἐργασία στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη ποὺ σώζονται, ἔχει πολὺ παραμεληθῆ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπεξεργασίας τῶν στοιχείων τοῦ ἀριστοφανικοῦ χιοῦμορ. Ὅσο ἄφθονα κι ἂν ἔχει γίνει ἐκμετάλλευση τῆς κωμικότητας τῶν καθημερινῶν καταστάσεων, μολαταῦτα φορέας αὐτοῦ τοῦ χιοῦμορ εἶναι προπάντων ἡ γλώσσα. Ἀνεξάντλητος εἶναι ὁ Ἀριστοφάνης στὴν συσσώρευση συχνὰ μεγαλοφυῶν, συχνὰ ἐνοχλητικῶν λογοπαιγνίων. (Κι ἐδῶ μπορεῖ νὰ τὸν συγκρίνη κανεὶς μὲ τὸν Ἀριστοφάνη τῆς Βιέννης)[3]. Σ' αὐτὰ δουλεύει ἀντιστρέφοντας τὴν σημασία τῆς λέξης καὶ χρησιμοποιώντας παρηχήσεις, μέσα δηλαδή, ποὺ σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς εἶναι συνηθισμένα στὴν γλώσσα τοῦ λαοῦ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ ὅταν ἐκμεταλλεύεται γενναῖα ὅλες τὶς δυνατότητες διαστροφῆς καὶ παρερμηνείας, ποὺ τοῦ προσφέρουν τὰ κύρια ὀνόματα. Σὲ ὑπερβολικὸν βαθμὸ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοφάνης σύνθετες λέξεις μὲ περισσότερα ἀπὸ δυὸ συνθετικά, οἱ ὁποῖες—προπάντων στὸ *πνῖγος* τῶν παραβάσεων καὶ στὰ ἀγωνιστικὰ μέρη—καταντοῦν ἀπίθανα λεξιλογικὰ τέρατα. Ἕνα σταθερὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς γλώσσας εἶναι ἀκόμα ἡ ἀσυμφωνία τῶν ἑτερόκλητων στοιχείων. Βασικὸ στρῶμα εἶναι ἡ ἀττικὴ διάλεκτος, ὅπως τὴν μιλοῦσαν στὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ. Ἐνῶ λοιπὸν μὲ χοντροκομμένους χυδαϊσμοὺς κατεβαίνει ὄχι σπάνια κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀδράχνει καὶ μὲ τὰ δυὸ χέρια ἀπὸ τὸν πλούσιο θησαυρὸ τῆς ποιητικῆς γλώσσας. Αὐτὸ τὸ κάμνει κυρίως μὲ τὸν σκοπὸ νὰ πετύχη κωμικὸ ἀποτέλεσμα παρωδώντας τὸν ὑψηλὸ τραγικὸ τόνο, χρησιμοποιεῖ ὅμως πότε πότε, ἰδιαίτερα στὰ λυρικὰ μέρη, καὶ ποιη-

---

1. *...ἔγραψε... Κώκαλον, ἐν ᾧ εἰσάγει φθορὰν καὶ ἀναγνωρισμὸν καὶ τἄλλα πάντα ἃ ἐζήλωσε Μένανδρος.*

2. F. Wehrli, *Motivstudien zur griech. Kom.* Ζυρίχη 1936, 17. 27. T. B. L. Webster, *Studies in Later Greek Comedy*. Manchester 1953

3. Johann Nestroy (Βιέννη 1801-Graz 1862), περίφημος κωμικὸς ἠθοποιὸς καὶ σατιρικὸς θεατρικὸς συγγραφέας (Σ.τ.Μ.)

τικούς τύπους χωρίς τέτοιαν πρόθεση. Ἔτσι ἡ ποικιλία τῆς γλώσσας του εἶναι ἀκριβῶς ὁ καθρέφτης ἐκείνης τῆς ἄλλης, τῆς ποικιλίας τοῦ περιεχομένου, μέσα στὴν ὁποία πραγματικὰ καὶ φανταστικὰ στοιχεῖα ἀνακατώνονται μὲ ἀνεπανάληπτον τρόπο.

Τὰ λείψανα τῆς Ἀρχαίας κωμωδίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη ποὺ σώζονται, στοῦ A. MEINEKE, *Fragm Com. Gr.* 5 τόμ 1839-1859, ἀνατύπ. Leiden 1970. TH. KOCK, *Com Att Fragm* 1, Λειψ 1880. Συμπληρώσεις: J. DEMIAŃCZUK, *Suppl. Comicum,* Κρακοβία 1912 M. F. PIETERS, *Cratinus* Leiden 1946 (μὲ ἑρμηνεῖες). D. L. PAGE, *Greek Lit. Pap* Λονδ. 1950. J M EDMONDS, *The Fragments of Attic Comedy.* 1 Leiden 1957 (μὲ μετάφραση). Πίνακας τῶν παπύρων στοῦ PACK.

Ἡ παράδοση τοῦ Ἀριστοφάνη ὁρίζεται κυρίως ἀπὸ 3 σταθμούς. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ εἶχαν ἐνδιαφερθῆ ζωηρὰ γιὰ τὸν ποιητή, ὅπως γενικὰ γιὰ τὴν Ἀρχαία, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἐρατοσθένης ἔγραψε ἕνα μεγάλο ἔργο Ὁ ποιητὴς Λυκόφρονας ἐπιμελήθηκε τὰ κείμενα τῶν κωμικῶν, ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος ἔκαμε μιὰν κριτικὴ ἔκδοση, ἄλλοι ἔγραψαν ἑρμηνευτικὰ ἔργα. Πολυάριθμοι Ἀλεξανδρινοί, σὰν τὸν Ἀρίσταρχο, τὸν Καλλίστρατο, τὸν Ἐρατοσθένη, ξέρουμε ὅτι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν Ἀρχαία κωμωδία. Βιβλιογρ. TH. GELZER, *Gnom.* 33, 1961, 26, 1. Κι ἐδῶ ἐπίσης τὸ μεγάλο ὑπόμνημα τοῦ Δίδυμου (1. αἰ. π.Χ.) ἀποτελεῖ συγκέντρωση πολὺ ἐπιβλητικῆς κριτικῆς καὶ ἐξηγητικῆς ἐργασίας. Δεύτερο, γιὰ τὴν διατήρηση τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη εἶχε ἀποφασιστικὴ σημασία τὸ ὅτι οἱ ἀττικιστὲς γραμματικοὶ καὶ συγγραφεῖς θεωροῦσαν γλωσσικὰ τὸν ποιητὴ σὰν ὑπόδειγμα καὶ πηγὴ πρώτης σειρᾶς. Ὑπομνήματα ἐπίσης, ποὺ ἐπεξεργάζονταν πιὸ πέρα Ἀλεξανδρινὸ κεφάλαιο, γράφονταν ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς Ἀνάμεσα στὸν Δίδυμο καὶ στὰ σχόλιά μας ἀναγνωρίζουμε προπάντων ἕνα ὑπόμνημα τοῦ Σύμμαχου (περίπου 100 μ Χ.) καθὼς καὶ ἑρμηνεῖες μερικῶν ἔργων ἀπὸ τὸν Φαεινὸ (ἀνάμεσα στὸν 2. καὶ 5. αἰ.) Τρίτο, μάθαμε τελευταῖα νὰ ἐκτιμοῦμε σωστὰ τὴν ἐργασία ποὺ πρόσφεραν βυζαντινοὶ λόγιοι ἀπὸ τὸν 9. αἰ. καὶ ὕστερα. Ἡ ἀντίληψη, ποὺ χάρη στὸν WILAMOWITZ ἔγινε communis opinio, ὅτι τὰ 11 ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη εἶχαν ἐπιζήσει μέσα ἀπὸ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες σὲ ἕναν μοναδικὸ μεγαλογράμματο κώδικα ποὺ εἶχε παραλλαγές, καὶ ὅτι αὐτὸς τάχα εἶναι ὁ ἀρχέτυπος ὅλης μας τῆς χειρόγραφης παράδοσης, κλονίσθηκε τελευταῖα, καθὼς καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἄποψη γιὰ ἄλλους συγγραφεῖς: G. ZUNTZ, <Die Aristophanes-Scholien der Papyri>, *Byzantion* 13, 1938, 635 καὶ 14, 1939, 545. M. POHLENZ, (βλ παρακ. στοὺς *Ἱππεῖς*), 95. Οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι ἔκαμαν τὴν μεταγραφὴ ἀπὸ τὴν μεγαλογράμματη γραφή, μὲ ἐκτέλεση τοῦ χωρισμοῦ τῶν λέξεων καὶ τὴν τοποθέτηση τῶν σημαδιῶν τῆς ἀνάγνωσης, εἶχαν ὅμως συγχρόνως στὴν διάθεσή τους, ὅπως ἀποδείχνει ὁ POHLENZ ἀπὸ τὴν σύγκριση μὲ τὶς γραφὲς τῶν παπύρων, περισσότερα χειρόγραφα, ποὺ τὶς γραφές τους τὶς χρησιμοποιοῦσαν γιὰ παραλλαγές. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη ποὺ ἀνάπτυξε ὁ ZUNTZ, καὶ ποὺ εἶναι σημαντικὴ ὄχι μόνο γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη, οἱ Βυζαντινοὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μεταγραφὴ δημιούργησαν ἕναν καινούργιο τύπο βιβλίου. Ἐνῶ τὰ ἀρχαῖα Ὑπομνήματα ἦταν χωριστὰ βιβλία, καὶ μόνο περιστασιακὰ γράφονταν ἑρμηνεῖες στὸ περιθώριο, τώρα ἐμφανίσθηκε τὸ χειρόγραφο μὲ τὰ πλατιὰ περιθώρια στὰ ὁποῖα γράφονταν οἱ ἑρμηνεῖες μὲ τὸν τύπο τῶν Σχολίων. Αὐτὰ ὅμως προϋποθέτουν γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη διάφορα πρότυπα ποὺ θὰ σώζονταν ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχή. Ξεκινώντας ἀπὸ ἕναν αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Τρικλίνιου, τὸν Par. Suppl. Gr. 463, ὁ W. J. W. KOSTER, *Autour d'un manuscrit d'Aristophane écrit par Démétrius Triclinius,* Groningen 1957, προσπαθεῖ νὰ καθορίση τὴν ἑρμηνευτική του δραστηριότητα σὲ σχέση μὲ ἄλλα στρώματα σχολίων.

Πίνακας τῶν χειρογράφων: J. W. WHITE, *Class. Phil.* 1, 1906, 1. 255· συμπληρώσεις: TH. GELZER, *Gnom.* 33, 1961, 28, 9. Τὰ σπουδαιότερα χωρίζονται σὲ 3 τάξεις: 1. Ravennas

137 (11. αἱ.) μὲ ὅλα τὰ 11 ἔργα καὶ σχόλια, ποὺ μολαταῦτα ἔχουν πιὸ μικρὴν ἀξία ἀπὸ τοῦ Ven. 2. Marcianus Venetus 474 (12. αἱ.) μὲ 7 ἔργα καὶ πολύτιμα σχόλια· γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα (*Ἀχ.* καὶ τὶς τρεῖς *κωμωδίες γυναικῶν*) ὑπάρχει ἕνα χειρόγραφο ποὺ σώζεται σὲ 2 τμήματα (14. αἱ.): ὁ Laurentianus pl. 31, 15 καὶ ὁ Vossianus Leidensis 52. 3. Μιὰ ἀνεξάρτητη ὁμάδα ἀπαρτίζεται ἀπὸ χειρόγραφα τοῦ 14. αἱ. (βλ. COULON στὴν ἔκδοσή του). Οἱ πάπυροι στοῦ PACK, Προσθ. *Ox. Pap.* 31, 1966, ἀρ. 2545 μὲ *Ἱππ.* 1057-1076. Ἡ ἔμμεση παράδοση: W. KRAUS, *Testimonia Aristophanea. Denkschr. Ak. Wien, Phil.-hist. Kl.* 70/2, 1931. Πολλὴ βιβλιογρ. γιὰ τὴν παράδοση τοῦ Ἀριστοφάνη στοῦ A. TURYN, *The Byz. Manuscript Tradition of the Trag. of Eur.* Urbana 1937, 32, 49.

Βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη, γιὰ τὸ 1938-1955: K. J. DOVER, *Lustrum* 2, 1957, 52. Πολλὰ στοῦ SCHMID 4, 1946.

Ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐκδόσεις διατηροῦν τὴν σημασία τους ἐξαιτίας τῶν κριτικῶν ὑπομνημάτων: A. v. VELSEN, Λειψ. 1869-83, ὄχι πλήρης· συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν K. ZACHER, μὲ τὴν 2. ἔκδ. τῶν *Ἱππέων*, Λειψ. 1897, καὶ τῆς *Εἰρήνης*, Λειψ. 1909. Ἀκόμα J. VAN LEEUWEN, Leiden 1893-1906. Σήμερα προεξάρχει τοῦ V. COULON μὲ μετάφραση H. VAN DAELE, 1-5, *Coll. des Un. de Fr.* 1923-30, ξανατυπωμένη πολλὲς φορές: ὁ 1 τόμ. σὲ 6. ἔκδ. 1958. (Πρβλ. COULON *Essai sur la méthode de la critique conjecturale appliquée au texte d'Aristophane.* Παρίσι 1933. Ἐπιφυλάξεις ἐναντίον τῆς βάσης τοῦ COULON γιὰ τὸ κείμενο: D. L. PAGE, *Wien. Stud.* 69, 1956, 116, 1). R. CANTARELLA 1 (Proleg.), Μιλάνο 1949· 2 (*Ἀχ. Ἱππ.*), 1953· 3 (*Νεφ. Σφ. Εἰρ.*), 1954· 4 (*Ὄρν. Λυσ. Θεσμ.*), 1956· 5 (*Βάτρ. Ἐκκλ. Πλ.*), 1964 (δίγλ.). —Ἐ(κδόσεις) μὲ Ὑπόμν. καὶ Δ(ιασαφήσεις) στὰ καθέκαστα ἔργα: *Ἀχ.*: Δ: C. F. RUSSO, *Aristofane, Gli Acarnesi.* Bari 1953 (μετάφρ. μὲ ἀνάλυση).—*Ἱππ.* Δ: M. POHLENZ, <Aristoph. Ritter>, *Nachr. Ak. Gott. Phil.-hist.* Kl. 1952/5, 95. O. NAVARRE, *Les cavaliers d'Ar. Etude et analyse.* Παρίσι 1956.—*Νεφ.*: Ἐ: W. J. M. STARKIE, Λονδ. 1911. Δ: WOLFG. SCHMID, <Das Sokratesbild der Wolken>, *Phil.* 97, 1948, 209. H. ERBSE, <Sokrates im Schatten der arist. Wolken>, *Herm.* 82, 1954, 385. Τοῦ ἴδ., <Über die ersten 'Wolken' des Aristophanes>, *Opus nobile. Ἀφιέρ. Jantzen.* Wiesbaden 1969, 35. TH. GELZER, <Aristophanes und sein Sokrates>, *Mus. Helv.* 13, 1956, 65. C. F. RUSSO, <«Nuvole» non recitate e «Nuvole» recitate>, *Stud. zur Textgesch. und Textkritik.* Κολωνία 1959, 231. L. STRAUSS, *Socrates and Aristophanes.* Νέα Ὑόρκη 1966. —*Σφ.*: Ἐ: W. J. M. STARKIE, Λονδ. 1897.—*Εἰρ.*: Ἐ: P. MAZON, Παρίσι 1904. M. PLATNAUER, Ὀξφ. 1964. —*Ὄρν.*: Δ: E. FRAENKEL, <Zum Text der Vögel des Ar.>, *Stud. zur Textgesch. und Textkritik.* Κολωνία 1959, 9.—*Θεσμ.*: Δ: W. MITSDORFFER, <Das Mnesilochoslied in Ar. Thesm.>, *Phil.* 98, 1954, 59. K. DEICHGRÄBER, <Parabasenverse aus Thesm. II bei Galen>, *Sitzb. Ak. Berl.* 1956/2.—*Λυσ.*: Ἐ: U. v. WILAMOWITZ, Βερολ. 1927· ξανατύπωμα 1958. TALIEVA MARIA DE WIT-TAK, *Lysistrata Vrede, vrouw en obsceniteit bij Aristophanes.* Groningen 1967. —*Βάτρ.*: Ἐ: L. RADERMACHER, 3. ἔκδ. φροντισμ. ἀπὸ τὸν W. KRAUS. *Öst. Ak.* 1967. W. B. STANFORD, Λονδ. 1958 (μὲ ὑπομνηματισμόν, χωρὶς κριτικὸ ὑπόμνημα, πολλὴ βιβλιογρ.)· σχετικὰ H.-J. NEWIGER, *Gnom.* 32, 1960, 751 μὲ πολλὲς κριτικὲς παρατηρήσεις. Ἡ ἔκδοση τοῦ W. SUSS μὲ διαλεγμένα σχόλια, *Kl. Texte* 66, Βόννη, 1911, ξανατυπώθηκε στὰ 1959. F. RICHTER, *Die Frösche und der Typ der aristophanischen Komödie.* Διδ. διατρ. Φραγκφούρτη. Düren 1933. Δ.: H. DÖRRIE, <Ar. Frösche 1433-1467>, *Herm.* 84, 1956, 296. B. MARZULLO, <Aristophanea I>, *Acc. Naz. dei Lincei. Cl. di Sc. Mor. Stor. e Filol.* σειρ. VIII, τόμ. 16. τεῦχ. 7-12. 1961 (1962). Πβλ. ἐπίσης τὴν βιβλιογρ. τῆς σ. 617 σημ. 1. —*Ἐκκλ.*: Δ: R. G. USSHER, <The staging of the Ecclesiazusae>. *Herm.* 97, 1969, 22. —*Πλοῦτ.*: Δ: K. HOLZINGER, *Krit.-ex. Komm.* Ak. Wien 1940 (χωρὶς κείμενο). E. ROOS, <De incubationis ritu per ludibrium apud Aristophanen detorto>, *Acta Instit. Atheniensis regni Sueciae* 3, 1960, 55.—Ἀποσπάσματα στὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε γιὰ τὰ λεί-

ψανα τῆς 'Αρχαίας.—Σχόλια: F. Dubner, Παρίσι 1877 ξανατ. Hildesheim 1969. W. G. Rutherford, (μόνο τὰ σχόλια τοῦ Ravennas· ἡ ἀξία τους πιὸ περιορισμένη) 3 τόμ. Λονδ. 1896-1903. J. W. White, *The Scholia on the Aves of Ar.* Βοστώνη 1914. Γιὰ τὸν Τρικλίνιο: K. Holzinger, *Sitzb. Ak. Wien.* 217/4, 1939. Στὰ *Scholia in Aristophanem* ποὺ ἐκδίδει ὁ W. J. W. Koster, δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν L. Massa Positano, τὸ 1. τεῦχ. τοῦ IV μέρους: *Jo. Tzetzae commentarii in Aristophanem*, μὲ τὰ προλεγόμενα καὶ τὸ ὑπόμνημ. στὸν *Πλοῦτο*. Groningen 1960, καὶ τὸ 2. τεῦχ. μὲ τὸν ὑπόμνημ. στὶς *Νεφέλες*, ἀπὸ τὸν D. Holwerda, 1960· τεῦχ. 3 μὲ τὸν ὑπομνημ. στοὺς *Βατράχους* καὶ τοὺς *"Ορνιθες* καὶ τὴν 'Υπόθεση τῶν *'Ιππέων* ἀπὸ τὸν W. J. W. Koster, 1962, τεῦχ 4 μὲ εὑρετήρια 1964. *Scholia in Aristophanem* I: *Prolegomena de comoedia, scholia in Ach., Equ., Nub.* II: *Scholia vetera in Ar. Equ.* ἐκδ. Mervyn Jones *et scholia Triclinia in Ar. Equ.* ἐκδ. N. G. Wilson. Groningen-Amsterdam 1969. Πβλ. ἐπίσης τὴν ἐργασία τοῦ Zuntz, ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω. Μιὰ πλούσια τεκμηριωμένη ἐπισκόπηση γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἔκδοσης τῶν σχολίων τοῦ 'Αρ. στὸν Th. Gelzer, *Gnom* 33, 1961, 26 —Λεξιλόγιο: O. J. Todd, Cambr. Mass. 1932. Ξανατύπωμα στοῦ Olms. Hildesheim 1962.—Μεταφράσεις: J. G. Droysen, 3. ἔκδ. Βερολ. 1881. L. Seeger, 3 τόμ. 1844 κέ. νέα ἔκδ. μὲ θαυμάσια εἰσαγωγὴ καὶ σημαντικὲς παρεκβάσεις ἀπὸ τὸν O. Weinreich, 2 τόμ. Ζυρίχη 1952. "Εκδ. καὶ ἀναθεώρ. ἀπὸ H. Kleinstuck καὶ E. R. Lehmann. 2 τόμ. Wiesbaden 1958. 'Η μετάφραση τοῦ Seeger ἐκδόθηκε σὲ 2 τόμ. ἀπὸ J. Werner καὶ W. Hofmann, Weimar 1963· σὲ καινούργια ἐπεξεργασία μὲ σημειώσεις ἀπὸ H.-J. Newiger καὶ P. Rau. Μόναχο 1968. 'Αγγλικά: B. B. Rogers, 3 τόμ Λονδ. 1924 (Loeb). Γαλλικά: H. van Daele (βλ. παραπ) 'Ιταλικά: 'Ο B. Marzullo ἐκδίδει τὴν 'Αρχαία κωμῳδία στὸ σύνολό της μὲ συμβολὲς διάφορων μεταφραστῶν: *La commedia classica.* Φλωρ 1955 —Μονογραφίες καὶ ἔρευνες: P. Mazon, *Essai sur la composition des comédies d'Ar.* Παρίσι 1904. G. Murray, *Ar.* 'Οξφ. 1933. V. Ehrenberg, *The people of Ar.* 3. ἐκδ. Νέα 'Υόρκη 1962. 'Ιταλ. Φλωρ 1957. Γερμ Ζυρίχη 1968. W. Suss, <Inkongruenzen bei Ar.>, *Rhein. Mus.* 97, 1954, 115. 229. 289. C. F. Russo, <I due teatri di Ar.>, *Acc. d. Lincei. Rend. d. classe di scienze mor , stor. e fil* 1956, 14 (προσπάθεια νὰ ξεχωρίση τὰ ἔργα ποὺ προορίζονταν γιὰ τὰ Διονύσια καὶ τὰ Λήναια, σύμφωνα μὲ τὴν σκηνοθεσία). C. Prato, *Euripide nella critica di Ar.* Galatina 1955. W. W. Golownjá, *Aristophanes.* Μόσχα. 'Ακαδ. τ. 'Επιστ. 1955· πβλ. *Gnom.* 29, 1957, 308. K. Lever, *The Art of Gr. Com.* Λονδ. 1956. H.-J. Newiger, *Metapher und Allegorie. Stud zu Ar. Zet.* 16. Μόναχο 1957. Th. Gelzer, <Tradition und Neuschopfung in der Dramaturgie des Ar.>, *Ant. u. Abendl.* 8, 1959, 15. Τοῦ ἴδ , *Der epirrhematische Agon bei Ar. Zet.* 23. Μόναχο 1960. K. Reinhardt, <Ar. und Athen>, *Eur Revue* 14, 1938, 754· τώρα *Tradition und Geist.* Γοττίγγη 1960, 257. O. Seel, *Ar. oder Versuch uber Komodie.* Στουττγ. 1960. T. B. L. Webster, <Monuments illustrating Old and Middle Comedy>, *Univ. of Lond. Inst. of Class. Studies. Bulletin Suppl.* 9, 1960. E. Fraenkel, *Beobachtungen zu Ar.* Ρώμη 1961. C. F. Russo, *Ar. autore di teatro.* Φλωρ. 1962. C Prato, *I canti di Aristofane.* Ρώμη 1962. (Παράλληλα μένει σημαντικό: J. W. White, *The Verse of Greek Comedy.* Λονδίνο 1912). F. Ballotto, *Saggio su Aristofane.* Μεσσήνη - Φλωρεντία 1963. P. Handel, *Formen und Darstellungsweisen in der aristophanischen Komodie.* Χαϊδελβέργη 1963. A. M. Komornika, *Métaphores, personifications et comparaisons dans l'oeuvre d'Aristophane.* Wroclaw 1964. C. H. Whitmann, *Aristophanes and the Comic Hero.* Cambridge Mass. 1964. K.-D. Koch, *Kritische Idee und homerisches Thema Untersuchungen zur Dramaturgie und zum Ethos der Aristoph. Komodie.* Bremen 1965. J. Taillardat, *Les images d'Aristophane. Etudes de langue et de style.* 2 τύπ. Παρίσι 1965. *Κωμῳδοτραγήματα. Studia Aristophanea viri Aristophanei W. J. Koster in honorem.* "Αμστερνταμ 1967 (μὲ πολλὲς συμβολὲς διάφορων συγγραφέων). P. Rau, *Paratragodia, Untersuchung einer komischen Form des Aristophanes.*

Zet. 45, 1967, —'Επιβίωση: W. Suss, *Ar. und die Nachwelt.* Λειψ. 1911. F. Quadlbauer, <Die Dichter der griech. Komödie im literarischen Urteil der Antike>, *Wien. Stud.* 73, 1960, 40. L. E. Lord, *Aristophanes. His Plays and his Influence.* (Our debt to Greece and Rome). Νέα Ὑόρκη 1963. J. Werner, *Studien zur Ceschichte der Aristophanes Verdeutschung.* Λειψ. 1965 (δακτυλ.).—D. M. McDowell, *Aristoph. Wasps.* 'Οξφ. 1970 (ὑπόμν.). K. J. Dover, *Aristophanic Comedy.* Univ. of Calif. Press. Berkeley-Los Angeles 1972. Φανης Ι. Κακριδης, *'Αριστοφάνους Ὄρνιθες* (ἑρμηνευτικὴ ἔκδοση). Α' 'Αθήνα 1973. Β' 'Αθήνα 1974.

6. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῆς 'Αθήνας, τὸ 443 ἦταν μιὰ ἀποφασιστικὴ χρονιά. Ὅταν τὸ δικαστήριο ἔστελλε μὲ ὀστρακισμὸν στὴν ἐξορία τὸν ἀρχηγὸ τῆς συντηρητικῆς-ὀλιγαρχικῆς ὁμάδας, τὸν Θουκυδίδη, τὸν γιὸ τοῦ Μελησία, ἡ πράξη αὐτὴ ἐσήμαινε ταυτόχρονα καὶ μιὰν ὁριστικὴ ἀπόφαση ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία στὴν ἀρχὴ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸν Περικλή. Ὅμως οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Θουκυδίδη, οἱ εὐγενεῖς, ποὺ μισοῦσαν τὸν λαὸ καί, σὰν γαιοκτήμονες ποὺ ἦταν, ἐκατάκριναν τὴν πολιτικὴ τῆς θαλασσοκρατίας κι ἔβλεπαν πρὸς τὴν Σπάρτη, ἔμειναν στὴν 'Αθήνα καὶ στὴν ἀντιπολίτευση. Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ σχηματικά. 'Αρκετοὶ βρῆκαν τὸν τρόπο, ἄλλοτε περισσότερο καὶ ἄλλοτε λιγότερο ἐπιφανειακά, νὰ συμφιλιωθοῦν μὲ τὸν δῆμο καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν μιὰν θέση μέσα στὴν κατάσταση ποὺ μεταβαλλόταν χωρὶς ἀντίσταση. Ἄλλοι ὅμως συγκεντρώθηκαν γύρω ἀπὸ τὴν δράση πολιτικῶν λεσχῶν, τῶν «ἑταιρειῶν», καὶ ὁρκίσθηκαν ἐξοντωτικὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ δήμου ὡς τὰ ἔσχατα.

Εἴδαμε πῶς αὐτὲς οἱ ἐντάσεις βρῆκαν τὴν ἔκφρασή τους στὴν κωμωδία. 'Οφείλουμε ἀκόμα νὰ διασαφήσουμε ὅτι πάρα πολλὴ ἐφήμερη ποίηση—σκόλια, ἐλεγεῖες, κι ἐπιγράμματα—μᾶς ἔχει πιὰ ὁλότελα ξεφύγει. Σὲ μιὰν ἐποχὴ λοιπόν, στὴν ὁποία ὁ ἰωνικὸς πεζὸς λόγος φτάνει ἤδη σὲ σημαντικὴν ἀκμή, ἐνῶ στὴν 'Αθήνα ὁ λόγος μπροστὰ στὸ δικαστήριο καὶ στὸν λαὸ εἶχε ἀποκτήσει μεγάλη σημασία, εἶναι αὐτονόητο ὅτι καὶ ἡ πολιτικὴ ἔκφραση βρῆκε νέες μορφές, στὴν ἀρχὴ ἀκόμα κοντὰ στὶς κληρονομημένες ποιητικές. Ὅταν ὁ Τιμοκρέοντας ἀπὸ τὴν 'Ιαλυσσὸ θύμωσε μὲ τὸν Θεμιστοκλή, ἔγραψε στίχους ἐναντίον του· ὅ,τι βάραινε τὴν καρδιὰ τοῦ Στησίμβροτου τοῦ Θάσιου ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τῶν 'Αθηνῶν, τὸ διατύπωσε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου σ' ἕνα πεζὸ σύγγραμμα: *Περὶ Θεμιστοκλέους, Θουκυδίδου καὶ Περικλέους*[1]. Ἔχει ὑπερτιμηθῇ πολὺ ἡ ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ πολεμικοῦ συγγράμματος, ποὺ ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις τῶν συμμάχων, γιατὶ δὲν καταλάβαμε καλὰ ὅτι ἐδῶ, ἀπὸ τὴν σύμπτωση τῆς παράδοσης, ἔχουμε πληροφορίες γιὰ ἕνα σύγγραμμα, ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία βρισκόταν μέσα σὲ μιὰν ζωηρὴ παρόμοια παραγωγή.

---

1. Βλ. σχετικὰ σ. 465, σημ. 1.

Ἔχουμε ἕνα πάρα πολὺ ἰδιότυπο προϊὸν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ γραμματεία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, γιατὶ αὐτὸ ἀπὸ ἕνα λάθος εὐεργετικὸ μπῆκε στὸ Corpus τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ξενοφώντα. Εἶναι ἡ ψευδοξενοφώντεια *Ἀθηναίων Πολιτεία*, «τὸ πρῶτο κρατικοπολιτικὸ καὶ κοινωνιολογικὸ δοκίμιο τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας» (REINHARDT), ποὺ θέτει στὴν ἔρευνα μιὰν σειρὰ ἀπὸ δύσκολα προβλήματα. Σημειώνουμε πρῶτα αὐτὰ ποὺ μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐδῶ μιλᾶ ἕνας ὀλιγαρχικὸς σὲ ὅμοιούς του. Μισεῖ τὴν δημοκρατία, ὅπως τὴν μισοῦν οἱ ὁμοϊδεάτες του, νομίζει ὅμως ὅτι οἱ βρισιὲς μόνες εἶναι ἄλλο τόσο ἀνώφελες ὅσο καὶ ἡ ἀνέμελη αἰσιοδοξία, ποὺ αὐταπατᾶται σχετικὰ μὲ τὴν σταθερότητα τοῦ συστήματος καὶ περιμένει τὸ τέλος του. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν, ὅπως ἀποδείχνει ὁ συγγραφέας, ὁ δῆμος ἐγκατέστησε μιὰν τελείως ἀπαράδεκτη κυριαρχία τῶν *κακῶν* ἐπάνω στοὺς *καλούς*, κατάφερε ὅμως μὲ ἔξυπνη προνοητικότητα νὰ στηρίξη τὸ οἰκοδόμημα ἐπάνω σὲ σίγουρα θεμέλια.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τρία κεφάλαια, ποὺ πιάνουν περίπου δώδεκα σελίδες τῆς ἔκδόσης τοῦ Teubner, πραγματεύεται στὸ πρῶτο, τὸ μεγαλύτερό του, μέρος τὰ κέρδη ποὺ ὁ δῆμος κατορθώνει νὰ ἐξασφαλίση γιὰ λογαριασμόν του στὸ ἐσωτερικό. Μὲ τὴν § 14 ἔρχεται στὸ προσκήνιο τὸ πιὸ σπουδαῖο πρόβλημα τῆς Ἀθήνας, ἡ σχέση της πρὸς τοὺς συμμάχους, πράγμα ποὺ ἀκόμα στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου ὁδηγεῖ σὲ προβλήματα ἀττικῆς θαλασσοκρατίας. Αὐτὰ πιάνουν ἐπίσης τὸ πιὸ μεγάλο μέρος τοῦ δεύτερου κεφαλαίου καὶ καταλήγουν στὴν ἐξέταση τῶν μειονεκτημάτων, ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Ἀθήνα δὲν εἶχε προικισθῆ ἀπὸ τὴν φύση μὲ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση μιᾶς θαλασσινῆς δύναμης, τὴν νησιωτικὴ θέση. Στὸ σημεῖο αὐτὸ παρατηροῦμε κάποιον διχασμὸ στὴν στάση τοῦ συγγραφέα, ποὺ ἴσως τὸν συμμερίζονταν καὶ ἀρκετοὶ ὁμοϊδεάτες του. Ξέρει κι ἐκτιμᾶ τὴν σημασία τῆς θαλασσοκρατίας τῆς Ἀθήνας, χωρὶς στὸ παραμικρὸ νὰ παραγνωρίζη ὅτι αὐτὴ ἡ δύναμη εἶναι ἀξεδιάλυτα συνδεμένη μὲ τὴν δημοκρατία, ἡ ὁποία διαθέτει τὰ πληρώματα τοῦ στόλου. Τὸ νὰ ἐπιθυμῆς ὅμως τὸ ἕνα, σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ δέχεσαι καὶ τὸ ἄλλο. Αὐτὰ ποὺ διαβάζουμε γιὰ τὴν θαλασσοκρατία τῆς Ἀθήνας, καθρεφτίζουν τὶς συζητήσεις τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ ἐπίσης καὶ ἡ συμφωνία μὲ τὸν Θουκυδίδη, ποὺ κι αὐτὸς μαζὶ μὲ ἄλλα ἐξαίρει τὸ πλεονέκτημα τῆς νησιωτικῆς θέσης (1, 143). Μὲ τὸ τελικό του μέρος τὸ δεύτερο κεφάλαιο ξαναγυρνᾶ στὴν ἐσωτερικὴ κατάσταση τῆς Ἀθήνας. Ἀναγνωρίζουμε δηλ. ἐδῶ, ἔστω κι ἂν τὸ ἀράδιασμα τῶν νοημάτων εἶναι γενικὰ χαλαρό, ἐκείνην τὴν κυκλικὴ πορεία[1], ποὺ τὴν συναντοῦμε τόσο συχνὰ στὴν ἀρχαϊκὴ ποίηση. Αὐτὴν μποροῦμε νὰ τὴν διαπιστώσουμε καὶ στὸ ἀράδιασμα τοῦ τρίτου κεφαλαίου, τὸ ὁποῖο ξαναγυρνᾶ στὴν ἀρχὴ τοῦ συγγράμματος καὶ στὴν βεβαίωση τῆς βασικῆς περιφρόνησης τῆς δη-

1. Τὴν σημασία τῆς κυκλικῆς σύνθεσης στὸ σύγγραμμα τὴν διαφώτισαν ταυτόχρονα δυὸ λόγιοι: R. KATIČIĆ, *Živa Antika*. Σκόπια 1955, 267. H. HAFFTER, ‹Die Kompos. der pseudoxen. Schrift vom St. d. Ath›, *Navicula Chiloniensis*. Leiden 1956, 79.

μοκρατίας. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἔχει τὸν χαρακτήρα ἑνὸς παραρτήματος, στὸ ὁποῖο συζητιοῦνται διάφορα ἄτοπα, ἰδιαίτερα τὸ καταθλιπτικὸ καθεστὼς τῶν δικαστηρίων. Στὸ τέλος διατυπώνεται τὸ ἐρώτημα ἂν οἱ ἄντρες ποὺ ἡ δημοκρατία τοὺς στέρησε ἄδικα τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη θὰ ἦταν ἀρκετὰ πολυάριθμοι γιὰ νὰ τὴν διαλύσουν. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀποφασιστικὰ ἀρνητική, καὶ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν προτροπὴ γιὰ πραξικόπημα ἀναγνωρίζει κανεὶς στὶς τελευταῖες αὐτὲς φράσεις τὴν προειδοποίηση πρὸς τοὺς ὁμόφρονες ὅτι δὲν τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ ἀγνοοῦν τὶς δυσκολίες καὶ νὰ παίζουν ἐπιπόλαια μὲ ἀνατρεπτικὲς σκέψεις.

Στὸ τέλος ὑπολείπεται νὰ ἐξετάσουμε ὅσο μποροῦμε τὸ πρόβλημα τοῦ συγγραφέα. Βέβαια ὄχι τῆς ταυτότητάς του, γιατὶ σ' αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε. Καὶ ποιόν δὲν ἔχουν σκεφτῆ! Ἀνάμεσα σὲ ἄλλους τὸν Θουκυδίδη τὸν πολιτικό, καὶ ὕστερα, γιὰ ποικιλία, τὸν Θουκυδίδη τὸν ἱστορικό. Σὲ καμιὰν ἀπὸ τὶς πολλὲς ἀποδόσεις δὲν ἀξίζει ἀκόμα σήμερα τὸν κόπο νὰ ἀπαντήση κανείς. Τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον καὶ τὰ φρονήματα τοῦ συγγραφέα εἶναι ἀναμφισβήτητα, ὅπως εἴπαμε ἤδη. Ἐπιτρέπεται νὰ ρωτήσουμε ἂν αὐτὸς ἔγραψε στὴν Ἀθήνα ἢ μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη, καὶ σὲ ποιὸν ἀπευθύνεται. Σημαντικὸ εἶναι ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη τὸ χωρίο 1, 11, ποὺ λέει ὅτι μποροῦσε κανεὶς νὰ ἐκφράση τὸν θαυμασμό του γιὰ τὸ ὅτι *αὐτόθι* (=*ἐκεῖ*, δηλ. στὴν Ἀθήνα) ἐπέτρεπαν στοὺς δούλους νὰ ἐπιδείχνουν τόση πολυτέλεια. Ἡ σκέψη ὅτι ἐδῶ μιλᾶ ἕνας ποὺ ζεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, δὲν εἶναι ἡ μόνη δυνατή, ὡστόσο ὅμως ἡ πιὸ πιθανή. Διδακτικὸ εἶναι ἐπίσης νὰ συγκρίνουμε τὸν ξέγνοιαστο τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο στὸ ἀπόσπασμα ἑνὸς «σωκρατικοῦ» διαλόγου[1] ἕνας ὁμιλητὴς στὴν Ἀθήνα παρουσιάζει ἐπανειλημμένα τὴν ἀντίθεση πρὸς τὶς σπαρτιατικὲς συνθῆκες μὲ τὸ *ἐνθάδε-ἐκεῖ*. Αὐτὸς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους, ἡ ἔξυπνη ὑπόθεση τοῦ HOHL, ὅτι τὸ σύγγραμμα αὐτὸ εἶναι μιὰ ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ ἑνὸς ἀθηναίου ὀλιγαρχικοῦ σ' ἕναν ὁμόφρονά του στὴν Σπάρτη, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ τελικὴ λύση. Κύριο στήριγμα αὐτῆς τῆς ἄποψης εἶναι ἡ φράση (1, 11): *στὴν Λακεδαίμονα ὁ δοῦλος μου θὰ φοβόταν μπροστά σου*. Πρέπει ὅμως νὰ συμπεριλάβουμε καὶ τὴν προηγούμενη καὶ τὴν ἑπόμενη φράση, γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε σωστὰ τὸν γενικὸ χαρακτήρα τῆς διατύπωσης. Ἡ γενικὴ τάση τοῦ συγγράμματος μαζὶ μὲ τὴν μόλις συγκαλυμμένη ἀποτροπὴ ἀπὸ ἐπιπόλαια ἀνατρεπτικὰ σχέδια φαίνεται πὼς ὁδηγοῦν στὸν κύκλο τῶν πολιτικῶν φυγάδων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἦταν γεμάτος σὲ τόσο ὀλέθριον βαθμό.

Ὄχι λιγότερο δύσκολο εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης, γιατὶ τὸ πρόσωπο τοῦ συγγραφέα μένει στὸ σκοτάδι, καὶ αὐτὸ τὸ ἀρχαιότατο ἀττικὸ πεζογράφημα δὲν ἐπιτρέπει ὑφολογικὲς συγκρίσεις. Τὸ μοναδικὸ βέβαιο σημεῖο, ποὺ τὸ παρατήρησε περισσότερο ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια πρὶν ὁ WILHELM ROSCHER, ὑπάρ-

---

1. *Pap. Soc. It.* 1215, βλ. V. BARTOLETTI, ‹Un frammento di dialogo Socratico›, *Stud. It.* 31, 1959, 100.

χει στὸ 2, 5, ποὺ λέγει ὅτι ἕνας στρατὸς ξηρᾶς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ δράση περπατώντας πολλὲς ἡμέρες μακριὰ ἀπὸ τὴν βάση του. Αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σκεφτῆ κανεὶς ὅτι πραγματικὰ θὰ μποροῦσε πιὰ νὰ γραφτῆ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Βρασίδα, ποὺ διάσχισε ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἐναντίον τῆς Ἀμφίπολης[1]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ζήτησαν νὰ ἐντοπίσουν σὲ στενότερα ὅρια τὸν χρόνο τῆς συγγραφῆς συσχετίζοντας μὲ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο τὴν συμβουλευτικὴ δραστηριότητα τῆς βουλῆς («*περὶ τοῦ πολέμου*» 3, 2) καὶ τὶς φράσεις γιὰ τὴν ἐρήμωση τῆς ἀττικῆς γῆς ἀπὸ τὸν ἐχθρό (2, 14), καὶ τοποθετώντας ἔτσι τὸ σύγγραμμα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔκρηξή του. Ἔτσι φάνηκε ὅτι κερδήθηκε τὸ χρονικὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸ 431 καὶ 424, ἐνῶ πιὸ ἀκριβεῖς ἀπόπειρες καθορισμοῦ μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο δὲν εἶχαν καμιὰν ἐπιτυχία. Μολαταῦτα ὁ INSTINSKY προσπάθησε νὰ ἀποδείξη λανθασμένον τὸν terminus post quem ποὺ σημειώσαμε τωραδὰ καί, τοποθετώντας τὸ ἔργο πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, βρῆκε ὀπαδοὺς τὸν FRISCH καὶ τὸν HOHL. Πρέπει νὰ παραδεχτῆ κανεὶς ὅτι ὁ *πόλεμος* γιὰ τὸν ὁποῖο δίνονται συμβουλές, μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ κατάσταση τοῦ πολέμου σὰν ὑπόθεση, καὶ ὅτι ἡ ἐρήμωση ἀττικοῦ ἐδάφους πρέπει νὰ ἔπαιξε κάποιον ρόλο καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ πολέμου στὶς συζητήσεις γιὰ τὸ πολεμικὸ σχέδιο τοῦ Περικλῆ. Μολαταῦτα οἱ δυνατότητες αὐτὲς δὲν ἐπιβάλλουν τὴν πρώιμη τοποθέτηση τοῦ συγγράμματος. Ἡ συγγραφή του στὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου εἶναι πολὺ πιθανή, ἀσφαλῶς ὄχι ἡ δημοσίευσή του. Ὅμως κανένας μᾶλλον δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὸ ὅτι προοριζόταν γιὰ ἕναν μικρὸ κύκλο ὁμόφρονων ἀνθρώπων.

Ὁ πρωιμότατος αὐτὸς πεζὸς λόγος ἔχει ἐξαιρετικὸ γλωσσικὸ ἐνδιαφέρον. Ἐπίδραση τῆς σοφιστικῆς δὲν διαπιστώνεται. Ἡ γνήσια ἀττικὴ προσπάθεια γιὰ σαφήνεια καὶ ἀντικειμενικότητα βρίσκεται σὲ γοητευτικὴν ἀντίθεση μὲ τὴν ἀδεξιότητα τῆς σύνδεσης τῶν προτάσεων καὶ τῆς κατασκευῆς τῶν περιόδων. Λημματόμορφες ἀρχὲς κεφαλαίων εἶναι φανερὸ ὅτι χρησιμοποιήθηκαν σὰν στοιχεῖα γιὰ τὴν διάταξη, ἀντιθέσεις ἀναζητοῦνται, χωρὶς μολαταῦτα στὴν ἀντιπαράταξη τῶν τύπων νὰ ἀντιστοιχῆ πάντα ἡ ἀντίθεση τοῦ περιεχομένου, στοιχεῖα ἀπὸ τὴν προφορικὴ ζωηρότητα τῆς ἐπιχειρηματολογίας κάμνουν τὴν ἐμφάνισή τους. Τὸ νιώθουμε πὼς εἴμαστε μάρτυρες μιᾶς διαδικασίας ποὺ μᾶς γοητεύει, ὅπως καὶ σὲ μερικὰ συγγράμματα τοῦ ἱπποκρατικοῦ Corpus: ἀκόμα τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ μορφὴ δὲν συνέπεσαν μὲ ὁλοκληρωμένην ἀκρίβεια. Ὁ ἑλληνικὸς πεζὸς λόγος φτάνει τὴν κλασσικότητά του μόνο τὸν 4. αἰώνα[2].

1. Ὁ GIGANTE (βλ. παρακ.) ἀφήνει δυστυχῶς αὐτὴν τὴν θέση καὶ θέλει νὰ θεωρήση μόνο τὸ 411 μὲ τὸ ὀλιγαρχικὸ πραξικόπημα σὰν σίγουρον terminus ante quem.

2. Σωστὰ ὑπογραμμίζει ὁ V. PISANI, *Encicl. Class.* 2/5/1 (*Storia della lingua Greca*), 106, ὅτι αὐτὸς ὁ πρωιμότατος ἀττικὸς πεζὸς λόγος βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ ἐπίδραση τοῦ σύγχρονου ἰωνικοῦ. Γιὰ τὸ πρώιμο στάδιο τοῦ ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου: E. RISCH, *Mus. Helv.* 21, 1964, 1. Μιὰ καλὴ συμπαράταξη στοῦ B. ROSENKRANZ, *J. F.* 48, 1950, 127, ἰδιαίτ. 141.

Ἐκδόσεις: Ἀκόμα βασικὴ E. Kalinka, Λειψ. 1913. H. Frisch, Κοπεγχάγη 1942, καὶ οἱ δυὸ μὲ ὑπόμν. Τὸ κείμενο τοῦ Kalinka μὲ πρόλογον καὶ κριτικὸ ὑπόμνημα ξανατυπώθηκε στὴν Στουττγ. 1961. Ἔρευνες: H. U. Instinsky, *Die Abfassungszeit der Schrift vom Staate d. Ath.* Διδ. διατρ. Freiburg 1932. K. Ital Gelzer, *Die Schrift vom Staate d. Ath. Herm.* E 3, 1937. E. Rupprecht, *Die Schrift vom Staate d. Ath. Klio Beih.* 44, 1939 (θέλει νὰ ἀπομακρύνῃ παρεμβολές). M. Volkening, *Das Bild des att. Staates in der pseudoxen. Schrift v. St. d. Ath.* Διδ. διατρ. Munster 1940. E Hohl, <Zeit und Zweck der pseudoxen. Ath. Pol.>, *Class. Phil.* 45, 1950, 26. L. C. Stechini, *Ἀθ. Πολ.* Glencoe, Illinois 1950. M. Gigante *La Costituzione degli Ateniesi.* Νεάπολη 1953. M. Tren, *RE* IX A2, 1966, 1928.

7. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

Γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ πιὸ μεγάλου ἱστορικοῦ τῆς ἀρχαιότητας ἔχουμε κάθε λογῆς παραδόσεις, ποὺ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ἀξιοπιστίας βρίσκονται ὁλωσδιόλου στὸ ἐπίπεδο τῶν προϊόντων αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ὑπάρχουν δυὸ χειρόγραφοι *Βίοι*, ποὺ ὁ μεγαλύτερος, ἕνα συμπίλημα ἀπὸ διάφορες πηγές, παραδίνεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Μαρκελλίνου. Ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ φαίνεται πὼς εἶναι ἕνα μάθημα ρητορικῆς σχολῆς, στὴν ὁποία ἡ διδασκαλία τοῦ Θουκυδίδη ἐρχόταν ὕστερα ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Δημοσθένη. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς ὑπάρχει κι ἕνα κομμάτι ἀπὸ μιὰν συλλογὴ βίων ἐπάνω σὲ πάπυρον (ἀρ. 2070 P.), ἀκόμα τὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας* κι ἕνα ρητορικὸ ἐγκώμιο τοῦ Ἀφθόνιου γιὰ τὸν Θουκυδίδη. Τὶς πιὸ ἀσφαλεῖς πληροφορίες τὶς παίρνουμε, ὅπως συμβαίνει τόσο συχνά, ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ τὸν ἱστορικὸ βρισκόμαστε φυσικὰ σὲ πολὺ καλύτερη θέση παρὰ μὲ ἕναν ποιητή.

Στὴν πρώτη φράση τοῦ προοιμίου ὁ Θουκυδίδης κάμνει μιὰν δήλωση, ποὺ πρόκειται νὰ ἔχῃ τὴν ἀξία της γιὰ μᾶς, ὅταν συζητήσουμε τὸ πρόβλημα τῆς στρωματικῆς γένεσης τοῦ ἔργου: λέει ὅτι ἄρχισε τὴν συγγραφὴ ἀμέσως μὲ τὴν ἔναρξη τοῦ πολέμου, γιατὶ κατάλαβε τὴν σημασία αὐτῆς τῆς σύγκρουσης καὶ τὸ μέγεθός της, ποὺ ξεπερνοῦσε κάθε προηγούμενο. Στὸ δεύτερο προοίμιο, ὅπως τὸ λέν, προσθέτεται ἡ πληροφορία (5, 26) ὅτι ἔζησε τὰ εἰκοσιεφτὰ χρόνια τοῦ πολέμου σὲ μιὰν ἡλικία ποὺ τοῦ ἐπέτρεπε τὴν καθαρὴ ἀντίληψη τῶν γεγονότων. Ἐκεῖ διαβάζουμε ἀκόμα ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν διοίκηση ποὺ τοῦ εἶχε ἀνατεθῆ στὰ 424, στὶς μάχες γύρω ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη, ὑποχρεώθηκε νὰ ζήσῃ εἴκοσι χρόνια μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του. Ποιοὶ ἦταν οἱ λόγοι ποὺ προκάλεσαν τὴν ἐξορία του, ἀπὸ τὴν ὁποία μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας μπόρεσε νὰ γυρίσῃ, τὸ διηγεῖται σ' ἕνα προηγούμενο κεφάλαιο (4, 104 κέ.). Ὅταν ὁ Θουκυδίδης ἐκλέχθηκε στὰ 424 στὸ συμβούλιο τῶν δέκα στρατηγῶν καὶ μαζὶ μὲ τὸν Εὐκλῆ πῆρε τὴν ἐντολὴ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὶς θέσεις τῆς Ἀθήνας στὸ βόρειο Αἰγαῖο, κανένας δὲν φανταζόταν ὅτι ἐκεῖ ψηλὰ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ συμβοῦν γεγονότα ἀποφασιστικὰ καὶ μὲ πλούσια ἀποτελέσματα. Ἡ Σπάρτη τότε, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ

στὴν Σφακτηρία καὶ τὴν κατάληψη τῶν Κυθήρων ἀπὸ τὸν Νικία, κόντευε νὰ γονατίση, ὁπότε ὁ Βρασίδας μὲ μιὰν τολμηρὴ μακρινὴ ἐπιχείρηση ἔσωσε τὴν κατάσταση. Ἡ διέλαση μέσα ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ δράση ἐναντίον τῆς Χαλκιδικῆς ἀπειλοῦσε σημαντικότατες ἀθηναϊκὲς κτήσεις. Ὅταν ὁ Βρασίδας χτύπησε τὴν Ἀμφίπολη, στὴν περιοχὴ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Στρυμόνα, ὁ Θουκυδίδης ἔσπευσε νὰ βοηθήση ἀπὸ τὴν Θάσο μὲ τὰ ἑφτά του πλοῖα. Μόνο ποὺ ἔφτασε πολὺ ἀργὰ καὶ δὲν μπόρεσε νὰ σώση τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λιμάνι, τὴν Ἠιόνα. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἔγιναν λάθη, ὅπως φαίνεται καθαρά, παρ' ὅλην τὴν συντομία τῆς ἀφήγησης. Ὁ Βρασίδας εἶχε ἤδη καθυστερήσει ἀρκετὰ μπροστὰ στὴν Ἀμφίπολη, καθὼς ἔβλεπε νὰ διαψεύδωνται οἱ ἐλπίδες του πὼς ἡ πόλη θὰ παραδινόταν ἀμέσως. Ἂν πιστέψουμε τὸν Θουκυδίδη, ὅτι ἔτρεξε ἀμέσως μόλις τὸν κάλεσαν νὰ βοηθήση, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ρίξουμε τὴν εὐθύνη σὲ κεῖνον ποὺ τὸν κάλεσε πολὺ ἀργά. Στὴν Ἀθήνα ὅμως ἔκριναν ὅτι τὴν εὐθύνη τὴν εἶχε ὁ Θουκυδίδης, καὶ τὸν ἔστειλαν ἐξορία.

Στὴν πληροφορία ποὺ χρησιμοποιήσαμε τωραδά, ὁ Θουκυδίδης μιλᾶ γιὰ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκοῦσε σ' αὐτὲς τὶς περιοχές, ἐπειδὴ ἦταν ἰδιοκτήτης μεταλλείων χρυσοῦ στὴν Θράκη. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατὶ τοῦ ἐμπιστεύθηκαν τὴν διοίκηση σ' αὐτὸν τὸν χῶρο.

Μιὰν ἀκόμα λεπτομέρεια γιὰ τὴν βιογραφία τοῦ Θουκυδίδη ἀποκτοῦμε ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ ἴδιου (2, 48), ὅτι τὸ φοβερὸ ἐκεῖνο θανατικὸ τοῦ 430, ποὺ τὸ ὀνομάζουμε *λοιμόν*, χωρὶς παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες νὰ μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα τὴν φύση του[1], πρόσβαλε καὶ τὸν ἴδιο.

Ἂν θελήσουμε νὰ συμπληρώσουμε τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνει ὁ ἴδιος ὁ Θουκυδίδης, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι δὲν ἔχουμε νὰ προσθέσουμε τίποτε βέβαιο, ἐνῶ καὶ τὰ πιθανὰ εἶναι λίγα. Ἂν ὁ Θουκυδίδης μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ πολέμου στὰ 431 ἦταν νέος, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως στὰ 424 ποὺ τὸν ἐξέλεξαν στρατηγὸ εἶχε συμπληρώσει ἀσφαλῶς τὴν τρίτη τουλάχιστον δεκαετία τῆς ζωῆς του, τότε φτάνουμε στὸ ἔτος τῆς γέννησής του γύρω στὰ 460. Σημαντικὸ εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του, Ὄλορος, ποὺ τὸ ἀναφέρει ὁ ἴδιος (4, 104). Τὸ ὄνομα εἶναι θρακικὸ καὶ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Θράκης, ποὺ τὴν κόρη του τὴν εἶχε παντρευτῆ ὁ Μιλτιάδης, ὁ νικητὴς τοῦ Μαραθῶνα. Ἀπὸ αὐτὸν τὸν γάμο γεννήθηκε ὁ Κίμωνας. Ἐπειδὴ τὸ θρακικὸ ὄνομα εἶναι ἀπὸ ἀλλοῦ ἀμάρτυρο στὴν Ἀττική, βγαίνει τὸ πιθανὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Θουκυδίδης εἶχε ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ πατέρα του κάποιαν συγγενικὴ σχέση μὲ τοὺς ἄνδρες ποὺ ἀναφέραμε, σχέση ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστῆ ἀκριβέστερα. Τὰ θρακικὰ μεταλλεῖα χρυσοῦ, πιθανῶς οἰκογενειακὴ ἰδιοκτησία, συνταιριάζονται πολὺ καλὰ μὲ αὐτὰ τὰ περιστατικά. Ἀπὸ τοὺς προγόνους του, τοῦ γένους τῶν Φιλαϊδῶν, ὁ ἱστορικὸς εἶχε συγγενικὸν δεσμὸ καὶ μὲ τὸν Θουκυδίδη, τὸν γιὸ τοῦ Μελησία. Ὁ συντηρητικὸς αὐτὸς πολιτικός, ποὺ γιὰ

1. Τελευταῖα D. L. Page, <Thuc.' Description of the Great Plague at Athens>, *Class. Quart.* 47, 1953, 97.

λίγον καιρὸ ὑπῆρξε ἐπικίνδυνος ἀντίπαλος τοῦ Περικλῆ, ὥσπου ἐξορίστηκε στὰ 443 μὲ ὀστρακισμόν, ἦταν σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο (*Περ.* 11) συγγενὴς ἀπὸ συμπεθεριό, ἴσως γαμπρός, τοῦ Κίμωνα. Ἔτσι βλέπουμε ὅτι ὁ Θουκυδίδης εἶχε ἀπὸ καταγωγὴ στενὴ σχέση μὲ τοὺς συντηρητικοὺς κύκλους τῆς Ἀθήνας, ποὺ ἀληθινὰ δὲν τοῦ ἐξασφάλιζαν τὶς προϋποθέσεις νὰ στήση μὲ βαθιὰν κατανόηση ἕνα μνημεῖο στὸ μεγαλεῖο τοῦ Περικλῆ. Ἡ θετικότητα ὅμως τοῦ μυαλοῦ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ μὲ μιὰν πετυχημένη φράση τὸν ὀνόμασαν μεγαλοφυΐαν τῆς ἀντικειμενικότητας, τὸν ἔκαμε ἱκανὸν καὶ νὰ ἀξιολογῆ τὶς μεγάλες δυνατότητες τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας καὶ νὰ ἀναγνωρίζη ἐπισφαλῆ σημεῖα στὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ὁ Περικλῆς τοῦ ἔβαλε τὴν σκεπή.

Ὁ Θουκυδίδης μᾶς δείχνει τόσο πολὺ τὸ ἀντίθετο τῆς μεροληπτικῆς ἱστοριογραφίας, ὥστε γιὰ ὅλες τὶς ἐποχὲς μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο νὰ τὴν συγκρίνουμε μὲ αὐτόν. Μολαταῦτα ἡ θέλησή του γιὰ ἀντικειμενικότητα δὲν σημαίνει ἔλλειψη προκαταλήψεων, κι αὐτὸ δὲν χρειάζεται σχεδὸν στὴν ἐποχή μας περισσότερην ἀνάπτυξη, ὕστερα ἀπὸ τόσες θεωρητικὲς συζητήσεις γι' αὐτὴν τὴν ἔννοια. Ὅταν κάμνει τὴν διαπίστωση (2, 65) ὅτι ἡ Ἀθήνα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς εἶχε μόνο τὸ ὄνομα τῆς δημοκρατίας, βρισκόταν ὅμως στὴν πραγματικότητα κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ καλύτερου ἀνθρώπου, ἡ φράση αὐτὴ ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἀντικειμενικὰ σωστὰ περιέχει, μᾶς βοηθεῖ ὡστόσο καὶ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὁ παλιὸς εὐγενὴς βρῆκε τὸν δρόμο γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Περικλῆ[1]. Πιὸ πέρα, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν μεγάλη ἐπιφυλακτικότητα τοῦ Θουκυδίδη νὰ κάμνη ἀξιολογήσεις προσώπων, ἔχει μεγάλη σημασία τὸ ὅτι μνημονεύει μὲ θερμοὺς ἐπαίνους τὴν πολιτειακὴ μεταρρύθμιση τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 411 (8, 97), ποὺ κράτησε ὁπωσδήποτε μόνο ὀχτὼ μῆνες. Ἐδῶ τοῦ φάνηκε πὼς βρῆκε ἐκείνην τὴν ἰσορρόπηση ἀνάμεσα στὰ συμφέροντα τῶν *ὀλίγων* καὶ τῶν *πολλῶν*, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸν σκοπὸ καὶ γιὰ τὴν πολιτειακὴ-θεωρητικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη. Φυσικὰ δὲν πρόκειται μὲ αὐτὴν τὴν θεώρηση τοῦ Θουκυδίδη νὰ τὸν στιγματίσουμε περίπου σὰν ὀλιγαρχικόν. Ὁ ἄνθρωπος, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὸν πλησιάσουμε μὲ τὰ κομματικὰ συνθήματα τῆς ἐποχῆς του, χαρακτήρισε ἀρκετὰ καθαρὰ σὰν ὀλιγαρχικὴ τὴν τρομοκρατία ποὺ προηγήθηκε πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ μετρημένο πολίτευμα.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀτυχία τῆς Ἀμφίπολης ὁ Θουκυδίδης ὑποχρεώθηκε νὰ φύγη ἀπὸ τὴν πατρίδα του εἴκοσι χρόνια, καὶ θὰ θέλαμε πολὺ νὰ ξέρουμε ποῦ πέρασε αὐτὸν τὸν καιρό. Ὁ *Βίος* τοῦ Μαρκελλίνου δείχνει ὅτι ἤδη στὴν ἀρχαιότητα ἔκαμναν πάνω σ' αὐτὸ τὶς πιὸ διαφορετικὲς ὑποθέσεις, χωρὶς νὰ ξέρουν κάτι σωστό. Ἡ πιὸ πιθανὴ ἄποψη εἶναι ὅτι ἔμεινε στὸ κτῆμα του τῆς Σκαπτῆς Ὕλης, στὴν στεριὰ ἀπέναντι στὴν Θάσο, κι αὐτὸ φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύη γιὰ ὅλο τὸ χρονικὸ διάστημα. Μὲ τὴν περιοχὴ τὸν ἔδεναν ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ ἰδιοκτησία του.

1. V. Ehrenberg, *Sophocles und Pericles*. Ὀξφ. 1954· γερμανικὰ Μόναχο 1956. F. Schachermeyr, *Religionspolitik and Religiositat bei Perikles*. Sitzb. Öst. Ak. 258/3, 1963. Τοῦ ἴδ., *Perikles*. Στουττγ. 1969.

Στὴν Σκαπτὴ Ὕλη ἔδειχναν μάλιστα κι ἕναν πλάτανο, ποὺ κάτω ἀπὸ αὐτὸν ἔγραφε τάχα τὸ ἔργο του. Αὐτὴ εἶναι μιὰ τυπικὴ παράδοση γιὰ τόπους[1], ποὺ μᾶς θυμίζει τὴν σπηλιὰ τοῦ Εὐριπίδη στὴν Σαλαμίνα. Ἀπὸ τὸν Μαρκελλίνο μαθαίνουμε ἀκόμα ὅτι ὁ περιπατητικὸς Πραξιφάνης ὀνομάτιζε καὶ τὸν Θουκυδίδη μαζὶ μὲ τὶς προσωπικότητες ἐκείνου τοῦ καλλιτεχνικοῦ κύκλου ποὺ συγκέντρωσε γύρω του ὁ Ἀρχέλαος τῆς Μακεδονίας. Στὴν ἴδια κατηγορία ἀνήκει καὶ ἡ πληροφορία ὅτι στὸν Θουκυδίδη ἀποδινόταν τὸ ἐπίγραμμα τοῦ τάφου τοῦ Εὐριπίδη (*Ἀνθ. Παλ.* 7,45). Ὁπωσδήποτε αὐτὰ ποὺ ἀναφέραμε δὲν φτάνουν γιὰ νὰ βεβαιώσουν προσωπικὲς σχέσεις τοῦ Θουκυδίδη μὲ αὐτὸν τὸν κύκλο· μάλιστα ἡ πληροφορία τοῦ Πραξιφάνη, ὅτι ὁ Θουκυδίδης στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀρχέλαου δὲν εἶχε ἀκόμα τίποτε ἀπὸ τὴν κατοπινή του φήμη, ὁδηγεῖ ἀκριβῶς πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση.

Τὴν πιὸ σημαντικὴ πληροφορία γιὰ τὸν χρόνο τῆς ἐξορίας του τὴν βρίσκουμε πάλι στὸ ἴδιο τὸ ἔργο. Στὸ δεύτερο, ὅπως τὸ λέν, προοίμιο (5, 26) ὁ Θουκυδίδης λέει ὅτι ἡ περιπέτειά του ὠφέλησε τὴν ἐργασία του, γιατὶ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ συνδεθῇ καὶ μὲ τὶς δυὸ παρατάξεις καὶ μάλιστα καὶ μὲ τοὺς Πελοποννήσιους. Ἔτσι εἶναι πιθανὸ ὅτι σ' αὐτὰ τὰ εἴκοσι χρόνια ταξίδεψε περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἐμεῖς μποροῦμε ἀκόμα νὰ τὸ διαπιστώσουμε.

Ὁ Θουκυδίδης (2, 100) μίλησε γιὰ τὶς στρατιωτικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ βασιλιᾶ τῶν Μακεδόνων Ἀρχέλαου μὲ φανερὴν ἐπιδοκιμασία, καὶ τὸν εἶδε ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρὰ ἀπὸ ὅ,τι ὁ Πλάτωνας, ποὺ στὸν *Γοργία* του (471a) τὸν παρουσιάζει σὰν ἕναν ἀδίστακτον ἄνθρωπο τῆς βίας. Τὸ χωρίο δὲν ἀφήνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Θουκυδίδης διηγεῖται τὰ ἐπιτεύγματα ἑνὸς δυνάστη ποὺ ζεῖ ἀκόμα. Ἔτσι ἀποκτοῦμε τὸ μοναδικό μας καὶ πάρα πολὺ φτωχικὸ στήριγμα γιὰ τὴν χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ ἱστορικοῦ, ποὺ ἔτσι θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ μετὰ τὸ 399, τὴν χρονιὰ ποὺ πέθανε ὁ Ἀρχέλαος. Ἂν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἀποδειχθῇ σωστή, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ἐπίσης ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὸ χρονικὸ αὐτὸ σημεῖο ὁ Θουκυδίδης ἔγραφε ἀκόμα τὸ ἔργο του.

Ὅτι ὁ Θουκυδίδης ξαναγύρισε στὴν Ἀθήνα ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 404, δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε, σύμφωνα μὲ τὴν διατύπωσή του (5, 26), ὅτι ὑποχρεώθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπώλεια τῆς Ἀμφίπολης νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν πατρίδα του εἴκοσι χρόνια. Ὁ Παυσανίας (1,23,9) μιλᾶ γιὰ ἕνα ψήφισμα τοῦ Οἰνόβιου γιὰ τὴν ἀνάκληση τοῦ Θουκυδίδη, ποὺ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου. Τὸ ψήφισμα αὐτὸ εἶναι νοητὸ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν εἰρήνη τοῦ 404, ποὺ ἔδωσε γενικὴ ἀμνηστία, καὶ ἂν μάλιστα δεχτοῦμε ὅτι ὁ Θουκυδίδης στὴν ἀρχὴ δὲν εἶχε ἐμπιστοσύνη στὴν εἰρήνη. Μὲ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀθήνα συμβαδίζει καὶ ἡ πληροφορία γιὰ τὸν τάφο του, ποὺ εἶχε ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομά του καὶ βρισκόταν μαζὶ μὲ τὰ Κιμώνεια μνήματα κοντὰ στὴν Μελιτικὴ πύλη. Ἀπὸ τὸν Μαρκελλίνο μαθαίνουμε ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τάφο, ποὺ ὑπῆρχε ἀναμφισβήτητα, συνδέονταν ζωη-

---

1. H. Gerstinger, *Wien. Stud.* 38, 1916, 65.

ρὲς ἀντιγνωμίες. Ἐπίμονα δηλαδὴ ἐπικράτησε ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Θουκυδίδης πέθανε στὴν Θράκη, καὶ γι' αὐτὸ οἱ μὲν ἤθελαν νὰ πιστεύουν ὅτι ὁ τάφος στὴν Ἀθήνα ἦταν κενοτάφιο, ἐνῶ ἄλλοι μυθολογοῦσαν ὅτι τὸ λείψανο μεταφέρθηκε στὴν πατρίδα καὶ θάφτηκε κρυφά. Ὁ Δίδυμος ἐπέμενε ὅτι ὁ Θουκυδίδης πέθανε στὴν Ἀθήνα καὶ θάφτηκε ἐκεῖ[1]. Δὲν μποροῦμε ἐδῶ νὰ ἀποφασίσουμε μὲ βεβαιότητα, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Θουκυδίδης ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἐπίσκεψη στὴν Ἀθήνα ξαναγύρισε στὶς βόρειες περιοχές, ποὺ τοῦ εἶχαν γίνει δεύτερη πατρίδα. Στὴν περίπτωση αὐτὴν δικαιολογεῖται ἡ παραλλαγὴ γιὰ τὸ κενοτάφιο, ποὺ δύσκολα θὰ τὴν παραμέριζε κανεὶς σὰν καθαρὴ ἐφεύρεση.

Μὲ διάφορους τρόπους ἀναφέρεται ὅτι ὁ Θουκυδίδης πέθανε δολοφονημένος στὴν Ἀθήνα ἢ τὴν Θράκη[2]. Βέβαια τὸ ἔργο τελειώνει ἀπότομα στὸ μέσο μιᾶς φράσης, ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ἐξηγήσῃ μὲ διάφορους τρόπους καὶ κυρίως κάτι μᾶλλον μὲ κολόβωση τῶν καταλοίπων. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἡ ἱστορία γιὰ τὴν δολοφονία τοῦ ἱστοριογράφου ἦταν χρήσιμη γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀπότομη διακοπὴ τῆς διήγησης. Πίσω ἀπὸ τὴν μπερδεμένη παράδοση, ποὺ ὁ Μαρκελλίνος τὴν πολεμᾶ θεωρώντας την ἀδύνατη, ὅτι τὸ 8. βιβλίο τὸ ἔγραψε ἡ κόρη τοῦ Θουκυδίδη, μπορεῖ νὰ κρύβεται τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ πρόσφερε ὑπηρεσίες γιὰ τὴν διαφύλαξη τῶν καταλοίπων. Τὸ νὰ ἐξορίζουμε αὐτὴν τὴν παράδοση στὴν περιοχὴ τοῦ μύθου, σημαίνει ὅτι σπρώχνουμε πολὺ μακριὰ τὸν σκεπτικισμό.

Δὲν ἔχουμε γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη κανέναν αὐθεντικὸ τίτλο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ ἡ διαίρεσή του σὲ ὀχτὼ βιβλία δὲν ὀφείλεται στὸν συγγραφέα. Ἀντίθετα ξέρουμε διάφορες ἄλλες ἀπόπειρες διαίρεσης, ἀπέναντι στὶς ὁποῖες ἐπικράτησε τελικὰ αὐτὴ ποὺ ἔχουμε.

Πρὶν ἐξετάσουμε τὰ προβλήματα τῆς γένεσης καὶ τὴν ἐσωτερικὴ μορφὴ τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδη, εἶναι ἀναγκαία μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τῆς κατανομῆς τοῦ ὑλικοῦ.

Ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσέας (*Πρὸς Πομπ.* σ. 234 U.-R.) κατηγόρησε δασκαλίστικα τὸν Θουκυδίδη ὅτι, ἀντὶ νὰ διηγηθῆ τὰ πράγματα μὲ τάξη σύμφωνα μὲ τὴν σειρά τους, ἄλλαξε μὲ φανερὴν αὐθαιρεσία τὴν συνέχεια τῶν γεγονότων στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου του. Στὴν πραγματικότητα αὐτὸ ἀκιβῶς τὸ μέρος μᾶς δείχνει πόσο γιὰ τὸν Θουκυδίδη τὸ καθῆκον τοῦ ἐρευνητῆ εἶναι πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ τοῦ παρουσιαστῆ.

Οἱ πρῶτες φράσεις περιλαμβάνουν τὴν διαπίστωση ὅτι ὁ πόλεμος ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Σπάρτη συγκλόνισε τὸν ἑλληνικὸ κόσμο καί, πέρα ἀπὸ αὐτόν, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνθρωπότητας, σὲ βαθμὸν ποὺ ξεπερνοῦσε πάρα πολὺ ὅλα τὰ περασμένα. Ὁ Θουκυδίδης ὅμως δὲν τὸ προβάλλει αὐτὸ σὰν ἕναν ἐντυπωσιακὸν ἰσχυρισμό, ἀλλὰ προσθέτει ἀμέσως τὴν ἀπόδειξη ἀπὸ τὴν ἱστορία. Εἶναι

1. Λάθος ὁ SCHMID, 5, 15.
2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Μαρκελλίνο, Πλουτ., *Κίμ.* 4. Παυσ. 1, 23, 9.

τὰ κεφάλαια 2-19 τῆς «ἀρχαιολογίας»[1], ὅπως τὴν λέν. Ἐδῶ μιὰ σύντομη ἔκθεση τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀπὸ τὶς πρωιμότατες ἀρχὲς ὣς τὴν ἐποχή του σκοπὸν ἔχει νὰ ἀποδείξη τὴν ἐξαιρετικὴ σημασία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου σὲ σύγκριση μὲ τὰ προηγούμενα ἐγχειρήματα. Σὰν σὲ μιὰν οὐβερτούρα ἀκούονται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν «ἀρχαιολογία» διάφορα θέματα, πνευματικὰ καὶ πραγματολογικά, ποὺ εἶναι ἀποφασιστικὰ γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἔργο. Στὸ πρῶτο πλάνο βρίσκεται τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας τῆς δύναμης, ὅπου μὲ τὸν ὅρο δύναμη νοεῖται πέρα πέρα ἡ πολεμικὴ ἱκανότητα. Ὁ HERMANN STRASBURGER[2] ἔστρεψε τὴν προσοχή μας στὸ πῶς ἡ ὑπεροχὴ τοῦ πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ παράγοντα, ποὺ κυριαρχοῦσε πολὺν καιρὸ στὴν νεότερη ἱστοριογραφία, πραγματικὰ εἰσάγεται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη. Στὴν «ἀρχαιολογία» προβάλλει ἤδη καὶ ἡ βασικὴ σκέψη τοῦ ἔργου, ὅτι δύναμη στὸν αἰγαιακὸ χῶρο σημαίνει προπάντων τὴν θαλασσινὴ δύναμη. Ἔτσι λοιπὸν ὁ Θουκυδίδης προτάσσει τὴν δημιουργία ἑνὸς θαλασσινοῦ κράτους ἀπὸ τὸν Μίνωα, ζωγραφίζοντας συγχρόνως μιὰν εἰκόνα, ποὺ τὸ ἱστορικό της περιεχόμενο εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ ἀποτιμήσουμε σωστὰ μόνο ὕστερα ἀπὸ τὶς μεγάλες κρητικὲς ἀνασκαφὲς γύρω ἀπὸ τὴν στροφὴ τοῦ αἰώνα μας. Τὸ θαλασσινὸ θέμα ἐξακολουθεῖ νὰ μένη καὶ παραπέρα στὸ προσκήνιο τῆς ἔκθεσης, ἡ ὁποία φτάνει ὣς τοὺς Περσικοὺς πολέμους, καὶ διαφωτίζει ἐπίσης σύντομα τὴν ἀποχωριστικὴ τάση τῆς σπαρτιατικῆς καὶ ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς ὕστερα ἀπὸ τὸν κοινὸν ἀγώνα.

Ὅταν ὁ Θουκυδίδης ἀρχίζει τὴν «ἀρχαιολογία» περιγράφοντας πολὺ πρωτόγονες συνθῆκες ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες λείπουν ἀκόμα οἱ μόνιμες κατοικίες, γιὰ νὰ ζωγραφίση ὕστερα, μὲ τὴν καταστολὴ τῆς πειρατείας καὶ τὴν διαμόρφωση μεγάλων κέντρων δύναμης, τὴν ἀνάπτυξη μεγαλύτερης ἀσφάλειας καὶ τάξης, παραδέχεται ἔτσι τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι σταθερὴ πρόοδος ἀπὸ μιὰν ἀρχικὴ πρωτόγονη κατάσταση ποὺ, σὰν ἀντεικόνα τῆς μυθικῆς διδασκαλίας τοῦ Ἡσίοδου γιὰ τὶς ἡλικίες τῆς παρακμῆς τοῦ κόσμου, τὴν εἴδαμε νὰ ἐκπροσωπῆται στὸν κύκλο τῆς σοφιστικῆς ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα· Ἡ πρόοδος αὐτὴ περιγράφεται στὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ προπάντων σὰν δημιουργία δύναμης καὶ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἠθικὸ διακριτικό.

Μὲ ἐπιστημονικὴ στάση ὁ Θουκυδίδης προσπαθεῖ νὰ δώση στὶς διηγήσεις του τέλεια βεβαιότητα *(τὸ σαφές)*. Αὐτὴ ἐξασφαλίζεται ἱκανοποιητικὰ μὲ αὐτοψία τῶν σύγχρονων γεγονότων ἢ μὲ τὴν μαρτυρία ἐκείνων ποὺ εἶχαν πάρει μέρος οἱ ἴδιοι σ' αὐτά. Αὐτὸ εἶναι πιὸ δύσκολο στὴν ἔκθεση τοῦ παρελθόντος, κι ἐδῶ ὅμως στόχος του μένει ἡ πειστικὴ ἀπόδειξη *(τεκμήριον)*. Βαρυσήμαντα ἡ λέξη πλαισιώνει στὸ κεφ. 1 καὶ 21 τὴν «ἀρχαιολογία». Ἀποδείξεις ὅμως σὰν κι αὐτὲς ποὺ προσφέρουν τὰ ἔγγραφα, ὑπάρχουν μόνο σὲ εὐνοϊκὲς περιπτώσεις. Ἀλλιῶς

---

1. E. TÄUBLER, *Die Archäologie des Thuk.* Λειψ. 1927. FR. BIZER, *Untersuchungen zur Archäologie des Thukydides.* Darmstadt 1968.

2. ‹Die Entdeckung der pol. Geschichte durch Thuk.›. *Saeculum* 5. 1954. 395.

πρέπει ὁ στόχος νὰ ἀναζητηθῆ πιὸ βαθιὰ καὶ νὰ ἀποβλέψουμε πρὸς τὸ εὔλογο ἀντὶ πρὸς τὸ βέβαιο. Τὸ εὔλογο (*εἰκὸς*) ὅμως πετυχαίνεται μὲ μιὰν ἐμπειρία (*εἰκάζειν*), ποὺ ἡ σοφιστικὴ διδασκαλία σὲ στενὸν σύνδεσμο μὲ τὴν δικαστηριακὴ πράξη τὴν εἶχε ἀνεβάσει σὲ σημαντικὴν ἀκμή. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ φαντασθοῦμε τὸν Θουκυδίδη χωρὶς τὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς σοφιστικῆς, κι αὐτὸ θὰ γίνη ἀκόμα μὲ πολλοὺς τρόπους φανερὸ στὴν πορεία τῆς ἔκθεσής μας. Μολαταῦτα πρέπει ἀμέσως νὰ διατυπώσουμε μιὰν σημαντικὴ ἐπιφύλαξη· ὁ σοφιστικὸς ρήτορας ζητᾶ νὰ ξυπνήση ἐκείνην τὴν ἐντύπωση τῆς πιθανοφάνειας, ποὺ εἶναι ἐπιθυμητὴ γιὰ τοὺς σκοποὺς του· ὁ Θουκυδίδης ἀπεναντίας ζητᾶ μὲ τὴν μέθοδο τοῦ *εἰκάζειν* νὰ φτάση τόσο κοντὰ στὴν ἀλήθεια, ὅσο τοῦ εἶναι δυνατό. Ὑποδειγματικὴ γι' αὐτὸ εἶναι ἡ πραγμάτευση τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Χωρὶς νὰ παίρνη ἀσυζήτητα τὸν Ὅμηρο σὰν ἱστορικὴν πηγή, προσπαθεῖ μὲ τὸν ἀποκλεισμὸ ὅλων τῶν καθαρὰ μυθικῶν στοιχείων τῶν διηγήσεων νὰ κερδίση τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἱστορικῶν γνώσεων. Στὸ σημεῖο αὐτὸ κι ἐκεῖνος φτάνει σὲ μιὰν ἐξίσου ἀβέβαιη περιοχή, ὅπως κι ἐμεῖς οἱ σημερινοί, καὶ ὁ προβληματισμός του εἶναι καὶ δικός μας.

Ἀκολουθοῦν τρία κεφάλαια (20-22) ποὺ ἀποτελοῦν μιὰν κλειστὴ ἑνότητα. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐδῶ ἀκόμα μιὰν φορὰ καθορίζεται ἡ σημασία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, τὰ συνδέει μὲ τὰ προηγούμενα· ὡστόσο τὴν ἰδιαίτερή τους ὄψη τὴν παίρνουν μὲ τὸ ξεκαθάρισμα τῶν μεθόδων μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἱστορικὸς ἐλπίζει νὰ πετύχη τὸν σκοπό του, καὶ μὲ τὸν καθορισμὸ αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Τὸ τμῆμα αὐτὸ θὰ ἔχη μεγάλη σημασία γιὰ μᾶς ἀργότερα.

Τὸ κεφ. 23 ἀποτελεῖ μιὰν ὁμαλὴ μετάβαση. Ἄλλην μιὰ φορὰ τονίζεται τὸ μέγεθος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος ἐξαίρεται ἐδῶ ἰδιαίτερα ἀπέναντι στοὺς Περσικούς, καὶ ὕστερα ὁ Θουκυδίδης μπαίνει στὴν ἔναρξη τῶν ἐχθροπραξιῶν. Ἐδῶ βρίσκεται ἐκεῖνος ὁ ἀξιομνημόνευτος διαχωρισμὸς τῶν ἐπιμέρους *αἰτιῶν*, ποὺ ὁδήγησαν στὴν διακοπὴ τῆς τριαντάχρονης εἰρήνης τοῦ 446/5, ἀπὸ τὴν καθαυτὸ ἀρχικὴ αἰτία ποὺ βρίσκεται πολὺ βαθιὰ μέσα στὴν φύση τῶν πραγμάτων (*ἀληθεστάτη πρόφασις*), ποὺ ἔσυρε τὴν Σπάρτη στὸν πόλεμο μὲ τὴν ἀναγκαιότητα ἑνὸς φυσικοῦ φαινομένου, ἐναντίον τῆς δύναμης τῶν Ἀθηνῶν ποὺ αὐξανόταν ἀπειλητικά[1].

Συνεχίζοντας δίνει πρῶτα μιὰν ἔκθεση τῶν αἰτίων καὶ διαγράφει τὴν γραμμὴ ὡς τὸ τέλος τοῦ πολέμου (24-87). Τὴν πρώτη σύγκρουση τὴν προκαλοῦν οἱ φιλονεικίες ἀνάμεσα στὴν Κόρινθο καὶ τὴν Κέρκυρα, ὕστερα ἀκολουθοῦν οἱ ἐχθροπραξίες ἀνάμεσα στὴν Κόρινθο καὶ τὴν Ἀθήνα, ποὺ αὐτὲς ἀφοροῦσαν τὴν Ποτίδαια. Συγκαλεῖται μιὰ συνέλευση, στὴν ὁποία οἱ Πελοποννήσιοι σύμμαχοι παραπονιοῦνται στὴν Σπάρτη, ποὺ εἶναι ἡ ἡγετική τους δύναμη, ἐναντίον τῆς Ἀθήνας. Σὲ διαστάσεις ποὺ δὲν τὶς ἐπανάλαβε πιὰ ἔτσι, ὁ Θουκυδίδης ἔδωσε ἐδῶ μὲ τέσσερις λόγους, ποὺ συγκροτοῦνται σὲ δυὸ μεγάλες ἀντιθέσεις, μιὰν ἀνάλυση τῶν

---

1. A. ANDREWES, <Th. on the Cause of the War>, *Class. Quart.* N. S. 9, 1959, 223.

κινητήριων δυνάμεων καὶ τῶν δυναμικοπολιτικῶν προϋποθέσεων τοῦ μεγάλου ἀγώνα. Μιλοῦν μπροστὰ στὴν συνέλευση τῶν συμμάχων ὁ ἀπεσταλμένος τῆς Κορίνθου κι ἐναντίον του ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ἀπεσταλμένους,οἱ ὁποῖοι βρίσκονταν στὴν Σπάρτη γιὰ ἄλλην ὑπόθεση· μιλοῦν ὕστερα στὴν συνέλευση τῶν Λακεδαιμονίων ὁ βασιλιὰς Ἀρχίδαμος, ποὺ ζυγίζει προσεκτικὰ τὰ μέσα τῆς ἀθηναϊκῆς δύναμης, καὶ ἐναντίον του ὁ ἔφορος Σθενελαΐδας σὰν φανατικὸς πολεμόχαρος.

Ξανὰ τὸ κεφ. 88 χρησιμεύει σὰν μιὰ ὁμαλὴ μετάβαση. Οἱ Σπαρτιάτες ἀποφάσισαν τὸν πόλεμο, δὲν πῆραν ὅμως τὴν ἀπόφαση αὐτὴν τόσο πολὺ γιὰ χάρη τῶν συμμάχων τους ὅσο γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἀπειλητικὴ ἄνοδο τῆς ἀθηναϊκῆς δύναμης, ὥσπου ἦταν ἀκόμα καιρός. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ μὲ τὴν μορφὴ τῆς κυκλικῆς σύνθεσης ξαναγυρνᾶ στὶς πραγματικὲς αἰτίες ποὺ τὶς εἶχε ἤδη ἀναφέρει στὸ κεφ. 23, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη προπαρασκευάζει τὴν ἀκόλουθη περιγραφὴ τῆς Πεντηκονταετίας.

Ὅτι αὐτὴ ἡ ἔκθεση (89-118)[1] τῶν πέντε σχεδὸν δεκαετιῶν ἀνάμεσα στὴν νίκη ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολέμου διασπᾶ τὴν πορεία τῆς ἀφήγησης, τὸ διαπιστώνει ὁ ἴδιος ὁ Θουκυδίδης (97:*ἐκβολὴ τοῦ λόγου*). Τὴν παρέκβαση τὴν δικαιολογεῖ μὲ δυὸ τρόπους. Ὁ ἕνας εἶναι ὅτι αὐτὸ τὸ τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας γενικὰ μὲν ἦταν παραμελημένο, τὸ πραγματεύθηκε ὅμως ὁ Ἑλλάνικος χωρὶς ἀκρίβεια στὴν *Ἀτθίδα* του, καὶ ὁ δεύτερος—καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ ἀποφασιστικὸς λόγος—ἡ δυνατότητα νὰ ἀναπτύξη ἔτσι τὴν γένεση τῆς ἀθηναϊκῆς δύναμης.

Τὸ τελικὸ μέρος τοῦ πρώτου βιβλίου (119-146) τὸ φυλάγει γιὰ τὶς τελευταῖες διαπραγματεύσεις πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τῶν ἐχθροπραξιῶν, ὅπου πάλι δυὸ δημηγορίες μὲ δυνατὴν ἀντίθεση ἀποτελοῦν τὸ κέντρο τοῦ βάρους. Ὁ Κορίνθιος ρήτορας, μὲ τὶς ἐξηγήσεις του γιὰ τὴν ἀνάγκη τοῦ πολέμου καὶ τὶς εὐνοϊκὲς προοπτικές του ὁδηγεῖ τὴν συνέλευση τῶν συμμάχων στὴν ἀπόφαση νὰ ἀναλάβουν τὸν πόλεμο στὸ πλευρὸ τῆς Σπάρτης, ἐνῶ ὁ Περικλῆς στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τρεῖς λόγους του[2] ζυγίζει τὶς προοπτικὲς ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ πλευρὰ καὶ ἀναπτύσσει τὰ βασικὰ γνωρίσματα ἐκείνου τοῦ πολεμικοῦ σχεδίου, μὲ τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὴν πεποίθηση τοῦ Θουκυδίδη, ἦταν ἀδιάσπαστα δεμένη ἡ ἐπιτυχία: τέλεια ἐκμετάλλευση τῆς ὑπεροχῆς στὴν θάλασσα, στὴν ξηρὰ ὅμως καθαρὴ ἄμυνα, στηριγμένη στὴν ἰσχυρὴ ὀχύρωση τῆς Ἀθήνας.

Οἱ τελευταῖες διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Σπάρτη δίνουν τὴν εὐκαιρία στὸν Θουκυδίδη νὰ παρεμβάλη σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα διηγήσεις γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Παυσανία καὶ τοῦ Θεμιστοκλῆ. Καὶ τὶς δυὸ πολὺ δικαιολογημένα, γιατὶ οἱ ἄνδρες αὐτοὶ εἶχαν παίξει ἕναν διαφορετικὸ βέβαια, ὁπωσδήποτε ὅμως σημαντικὸν ρόλο στὴν προπαρασκευὴ τῆς ἀττικῆς ναυτικῆς συμμαχίας.

1. P. K. Walker, «The purpose and method of the pentekontaetia in Thuc. book 1», *Class. Quart.* 7, 1957, 27.
2. H. Herter (βλ. παρακ.).

Μὲ τὸ δεύτερο βιβλίο τῆς διαίρεσης ποὺ ἔχουμε, ἀρχίζει ἡ περιγραφὴ τῶν πολεμικῶν γεγονότων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο ἦταν ἡ νυχτερινὴ ἐπιδρομὴ τῶν Θηβαίων ἐναντίον τῶν Πλαταιῶν τὴν ἄνοιξη τοῦ 431. Ἐδῶ ὁ Θουκυδίδης χρησιμοποιεῖ ὅλα τὰ τότε πιθανὰ μέσα χρονολόγησης, γιατὶ παραθέτει τὴν ἱέρεια τῆς Ἥρας τοῦ Ἄργους, τὸν ἔφορο τῆς Σπάρτης, καὶ τὸν Ἀθηναῖο ἐπώνυμον ἄρχοντα. Ἔτσι τὸ σημεῖο τοῦ ξεκινήματος εἶναι τόσο στέρεα δεμένο, ὅσο αὐτὸ ἦταν δυνατὸ τότε. Ὡστόσο ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ὁ Θουκυδίδης ἀποφεύγει γενικὰ αὐτὰ τὰ χρονολογικὰ μέσα (πβλ. ὅμως 5, 25) καὶ ἐξιστορεῖ τὰ γεγονότα μὲ βάση τὴν διαίρεση τοῦ ἔτους σὲ καλοκαίρι καὶ χειμώνα. Τοῦ φαινόταν τόσο σημαντικὸ νὰ κάμη μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο εὐκολοθεώρητη τὴν πορεία τοῦ μακροῦ πολέμου, ὥστε ἀνέχθηκε μερικὰ μειονεκτήματα αὐτῆς τῆς διαίρεσης τῆς ὕλης σύμφωνα μὲ τὸ ἔτος. Ἔτσι βρίσκεται σχεδὸν στὴν ἀνάγκη νὰ διαμοιράση τὴν μακρόχρονη πολιορκία τῶν Πλαταιῶν μέσα στὶς διηγήσεις τριῶν χρόνων. Ἕνας λόγος ἀκόμα γιὰ τὸν ὁποῖο διατήρησε αὐτὴν τὴν διαίρεση ἦταν τὸ ὅτι στὸ τέλος κάθε τέτοιου κεφαλαίου ἔβαζε ἕνα στερεότυπο κλείσιμο, ποὺ συχνὰ περιέχει τὸ ὄνομά του (*καὶ... ἔτος ἐτελεύτα τῷ πολέμῳ τῷδε, ὃν Θουκυδίδης ξυνέγραψε)*. Αὐτὸν τὸν τρόπο ἀφήγησης σύμφωνα μὲ τὰ καλοκαίρια καὶ τοὺς χειμῶνες τὸν προτίμησε ὁ Θουκυδίδης (5, 20) ἀπὸ πρόθεση, ἀντὶ γιὰ μιὰν διαίρεση σύμφωνα μὲ τὴν διάρκεια τῆς ἀρχῆς τῶν ἀρχόντων ἢ ἄλλων ὑπαλλήλων[1]. Σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς πιθανότητες αὐτὸ εἶναι πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ Ἑλλάνικου, ποὺ κατάταξε τὸ ἱστορικὸ τμῆμα τῆς *Ἀτθίδας* του σύμφωνα μὲ τοὺς ἄρχοντες.

Τὸ δεύτερο βιβλίο περιλαμβάνει τὰ τρία πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου, μὲ τὶς δυὸ ἐπιδρομὲς τῶν Λακεδαιμονίων στὴν Ἀττικὴ καὶ τὶς ἀμοιβαῖες ἀπόπειρες νὰ χτυπηθοῦν οἱ σύμμαχοι καὶ τῶν δυὸ παρατάξεων. Πρὸς τὸ τέλος τῆς διήγησης τῶν γεγονότων τοῦ πρώτου χρόνου ὁ Θουκυδίδης τοποθετεῖ τὸν μεγαλόπρεπο ἐπιτάφιον λόγο τοῦ Περικλῆ γιὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ πολέμου (35-46). Γιὰ τὸν Διονύσιο τὸν Ἁλικαρνασσέα, ποὺ (*Π. Θουκ.* 351 U.-R.) τὶς ἀπώλειες αὐτῆς τῆς χρονιᾶς τὶς θεωρεῖ πολὺ μικρὲς γιὰ νὰ μποροῦν νὰ δικαιολογήσουν τὸν ἐπιβλητικὸ λόγο, ὁ Θουκυδίδης κι ἐδῶ δὲν τὰ κατάφερε καλά. Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ σωστὰ ὅτι γιὰ τὸν Θουκυδίδη εἶχε σημασία σὲ μιὰν τέτοιαν εὐκαιρία νὰ δώση τὸν λόγο στὸν Περικλή, αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ὅλο· ὁ Ἐπιτάφιος αὐτὸς λέγει λίγα γιὰ τοὺς νεκρούς, πολλὰ ὅμως γιὰ τὴν πόλη, γιὰ τὴν ὁποία πρόσφεραν τὴν ζωή τους. Ἡ δύναμη καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς Ἀθήνας εἶχαν διαφωτισθῆ ἀπὸ διάφορες πλευρὲς στὶς δημηγορίες τῶν διαπραγματεύσεων τοῦ πρώτου βιβλίου· σύντομα ὁ ἱστοριογράφος θὰ πρέπει νὰ διηγηθῆ τὶς πρῶτες σοβαρὲς ρωγμὲς στὴν αὐτοπεποίθηση καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς πόλης, παρεμβάλλει ὅμως σ' αὐτὸν τὸν λόγο τὴν εἰκόνα τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος ὅπως ἤθελε νὰ τὸ διαπλάση ὁ Περικλὴς καὶ ὅπως στεκόταν μπροστὰ στὰ μάτια καὶ τοῦ ἴδιου, ἀκόμα περισσότερο σὰν ἰδανικὸς στόχος παρὰ σὰν συντελεσμένη πραγματικότητα. Ἐδῶ κάθε ἀπόπειρα νὰ θελήσουμε νὰ ξεχωρίσουμε τὶς

1. O. Lendle, «Zu Thukydides 5, 20, 2», *Herm.* 88, 1960, 33.

σκέψεις τοῦ Περικλῆ ἀπὸ τὶς σκέψεις τοῦ Θουκυδίδη θὰ ἦταν ἀποτυχημένη. Στὴν δράση τοῦ πολιτικοῦ ἄνδρα, ὅπως τὴν εἶχε δῆ σὲ ἡλικία ποὺ ἐπηρεάζεται εὔκολα, ἐκπληρωνόταν γι' αὐτὸν τὸ ἰδεῶδες τῆς πολιτικῆς πράξης. Στὶς δημηγορίες ποὺ βάζει στὸ στόμα τοῦ Περικλῆ, καὶ ἰδιαίτερα στὸν 'Επιτάφιο, διακηρύσσει αὐτὴν τὴν σύμπτωση. Ὅπως κάθε μεγάλο καλλιτέχνημα, καὶ αὐτὴ ἡ δημηγορία ἐπενεργεῖ πρὸς διάφορες πλευρές. Ἔρχεται σὲ ἰσχυρὴν ἀντίθεση μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ σπαρτιατικοῦ χαρακτήρα, ὅπως τὸν εἶχε δώσει ἀπὸ διάφορες ἀπόψεις στὸ πρῶτο βιβλίο, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ἀποτελεῖ τὴν ὁλοκληρωμένη ἔκφραση ἐκείνης τῆς πνευματικῆς περιουσίας ποὺ ἡ πόλη, καὶ πέρα ἀπὸ τὴν κατάρρευση, τὴν ἔσωσε γιὰ τοὺς αἰῶνες. 'Εδῶ, μέσα στὴν εἰκόνα τῆς ἀττικῆς κλασσικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου στὸν σύνδεσμό του μὲ τὸ σύνολο, στὴν ἔκθεση τῆς ἀποστολῆς τῆς 'Αθήνας, ποὺ ἤθελε νὰ εἶναι τὸ παιδευτικὸ κέντρο τῆς 'Ελλάδας, ὁ Θουκυδίδης μᾶς ἀποζημιώνει πλουσιοπάροχα γιὰ τὴν αὐστηρὴ ἐπιφυλακτικότητα μὲ τὴν ὁποία ἀλλοῦ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ 'Ωραίου καὶ τοῦ Πνευματικοῦ τὴν κρατᾶ μακριὰ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ παιχνιδιοῦ τῶν πολιτικῶν δυνάμεων[1].

Σὲ ἄμεσην ἐπαφή, ὕστερα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς πόλης, γεμάτης ἀπὸ μετρημένην ἐλευθερία καὶ ἐσωτερικὴν ἀξιοπρέπεια, ἀκολουθεῖ ἡ συγκινητικὴ περιγραφὴ τοῦ φοβεροῦ *λοιμοῦ*, ποὺ τῆς ἔδωσε τὰ πρῶτα πλήγματα στὸν δεύτερο χρόνο τοῦ πολέμου. 'Αναφέραμε ἤδη ὅτι οἱ ἀπόπειρες γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἐπιδημίας παρὰ τὴν κλινικὴ ὀξύτητα τῆς περιγραφῆς ἔμειναν μάταιες. Συνέπεια τοῦ ἄμετρου πόνου ἦταν ἡ κατάρρευση τοῦ ἠθικοῦ, ποὺ ὁ Περικλὴς προσπάθησε νὰ τὸ ἐνισχύση μ' ἐκεῖνον τὸν λόγο ποὺ εἶναι ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος του (60-64) στὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη. Εἶναι μιὰ ἀνανέωση τῆς ἐξαγγελίας τοῦ πολεμικοῦ προγράμματος τοῦ Περικλῆ, τὸ ὁποῖο εἶχε οἰκοδομηθῆ ἐπάνω στὴν θαλασσινὴ ὑπεροπλία καὶ ποὺ ἡ ὀρθότητά του ἦταν γιὰ τὸν Θουκυδίδη ἀναμφισβήτητη.

'Αμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν λόγο ἀκολουθεῖ ἕνα μεγάλο κεφάλαιο, ποὺ στὸ σύνολο τοῦ ἔργου κατέχει μιὰν ἰδιαίτερη θέση. 'Εδῶ ὁ Θουκυδίδης τιμᾶ τὸν ἄνδρα, ποὺ ἦταν γι' αὐτὸν πολιτικὸ πρότυπο, γιὰ τὴν καθαρή του προβλεπτικότητα, τὴν προσωπική του ἐντιμότητα καὶ τὴν ὑπεροχή του ἐπάνω στὰ πλήθη, ποὺ ἤξερε νὰ τὰ ὁδηγῆ πρὸς τὶς ἀπόψεις του. Τιμᾶ ὅμως καὶ τὴν σταθερότητα τοῦ ἔργου του, ποὺ ἐπιβεβαιώθηκε ἀκριβῶς στὶς κατοπινὲς καταστροφές, ποὺ ὀφείλονταν σὲ ἄλλους. Οὔτε κἂν ἡ σικελικὴ ἐπιχείρηση, ἔτσι νομίζει ὁ Θουκυδίδης, θὰ μποροῦσε

1. 'Ο F. MULLER, <Die blonde Bestie und Thukydides>, *Harv. Stud.* 63, 1958 (*'Αφιέρωμα Jaeger*), 171, ἐξαίρει τὰ ἠθικὰ κίνητρα στὸν 'Επιτάφιο· ἀμφίβολη εἶναι ἡ πρότασή του νὰ γράψουμε στὸ 41, 4 μαζὶ μὲ νεότερα χειρόγραφα *καλῶν* (ἀντὶ *κακῶν*) *τε κἀγαθῶν*. Μιὰν διεισδυτικὴ ὑφολογικὴ ἀνάλυση τοῦ 'Επιτάφιου μὲ ἔξαρση τῶν γλωσσικῶν καλλιτεχνικῶν μέσων προσφέρει ὁ J. TH. KAKRIDIS, *Der thukydideische Epitaphios*. *Zet*. 26. Μόναχο 1961. 'Αξιολογεῖ τὸν λόγο σὰν μνημεῖο ποὺ ὁ Θουκυδίδης γέρος τὸ ἀφιέρωσε στὴν 'Αθήνα, ποὺ τὴν ἀγαποῦσε πάντα παρ' ὅλες τὶς ἀπογοητεύσεις του. H. FLASHAR, ***Der Epitaphios des Perikles. Seine Funktion im Geschichtswerk des Thukydides***. Sitzb. Ak. Heidelberg. Phil.-hist. Kl. 1969/1.

νὰ νικήση τὶς δυνάμεις τῆς 'Αθήνας. Γιὰ τὴν ἀποτυχία της ἔφταιγαν οἱ ἡγέτες ποὺ ἦταν ἀνίκανοι νὰ διοικήσουν τὴν κληρονομιὰ τοῦ Περικλῆ. Γιατὶ ὁ Θουκυδίδης ἐξυψώνει ἀκόμα τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὁποῖο τιμᾶ, καὶ μὲ τὸ ὅτι ἀντιθέτει στὴν «*τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχὴν*» τὴν ἀνεπάρκεια ἐκείνων πού, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσουν τὴν πολιτική του, κατάντησαν νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν εὔνοια καὶ τὴν θέληση τοῦ λαοῦ. Ἔτσι αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ὑποδείχνει μὲ πλατιὰν ἐπισκόπηση τὴν μελλοντικὴ ἐξέλιξη καὶ εἰσάγει τὴν δεύτερη στημονικὴ πολιτικὴν ἰδέα τοῦ ἔργου: ὅπως ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀθηναϊκῆς δύναμης δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν φύση τῆς 'Αθήνας καὶ τὶς περιστάσεις, μὲ ἀναπότρεπτην ἀναγκαιότητα, ἔτσι ὑπῆρχαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δημοκρατίας ἐπικίνδυνα σημεῖα, ποὺ ἀναγκαστικὰ ἔγιναν κρίσιμα καὶ τὴν κατάστρεψαν, ὅταν ἀπὸ τὸ πηδάλιο τοῦ σκάφους τῆς πολιτείας ἔλειψε ἡ ἀνώτερη προσωπικότητα.

Στὴν περιγραφὴ τοῦ τρίτου ἔτους τοῦ πολέμου οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐμφανίζονται σὰν ἀρχάριοι στὸν θαλασσινὸ ἀγώνα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ 'Αθηναῖοι μὲ τὴν συμμαχία τους μὲ τὸν βασιλιὰ τῶν Θρακῶν Σιτάλκη προσπαθοῦν νὰ πάρουν μὲ τὸ μέρος τους μιὰν μεγάλη στεριανὴ δύναμη. Μαζὶ μὲ αὐτὴν τὴν ἐνέργεια ὁ Θουκυδίδης δίνει μιὰν περιγραφὴ τοῦ κράτους τῶν 'Οδρυσῶν (97) καὶ τῆς μακεδονικῆς βασιλείας τοῦ Περδίκκα (99). Ἡ παραβολὴ αὐτῶν τῶν περιγραφῶν, οἱ ὁποῖες στοχεύουν μόνο τὰ μέσα τῆς δύναμης, μὲ τὰ ἐθνογραφικὰ κεφάλαια τοῦ Ἡρόδοτου, ποὺ εὐχαριστιοῦνται μὲ τὴν λεπτομέρεια καὶ τὸ ἀνέκδοτο, εἶναι διαφωτιστική.

Τὸ τρίτο βιβλίο περιλαμβάνει πάλι τρία χρόνια πολέμου, φτάνει δηλ. ἀπὸ τὸ τέταρτο ὡς τὸ ἕκτο. Στὴν ἔκθεση τῶν δυὸ πρώτων ἀπὸ αὐτὰ τὰ χρόνια ὁ Θουκυδίδης ἔδωσε ἔντονην ἔμφαση σ' ἐκεῖνα τὰ ἐπιμέρους γεγονότα, ποὺ σ' αὐτὰ τὸ ἄμετρο πάθος καὶ ἡ ὅλο καὶ μεγαλύτερη σκληρότητα ἐκδηλώθηκαν τρομακτικά. Γιὰ χάρη αὐτῆς τῆς κατανομῆς τοῦ κέντρου τοῦ βάρους οἱ δυὸ ἐπιδρομὲς τῶν Λακεδαιμονίων στὴν 'Αττικὴ ἐξιστοροῦνται μὲ λιτὸ ὕφος χρονικοῦ (1.26). Πλατιὰ διηγεῖται ὁ Θουκυδίδης τὴν ἀποστασία καὶ τὴν τιμωρία τῆς Μυτιλήνης (2.50), καὶ ξανὰ παρέμβλητες δημηγορίες χρησιμεύουν γιὰ τὴν διαφώτιση τῶν κινητήριων δυνάμεων καὶ σημαντικῶν ἐξελίξεων. Ὅταν ὁ ἀπεσταλμένος τῆς Μυτιλήνης, ἡ ὁποία ἔχει ἀποφασίσει νὰ ἀποστατήση, στὴν 'Ολυμπία ὑποβάλλει στοὺς Πελοποννήσιους τὴν αἴτησή του γιὰ βοήθεια, γίνεται εὐδιάκριτη ἡ ἐσωτερικὴ προβληματικὴ τῆς ναυτικῆς συμμαχίας, μέσα στὴν ὁποία ἡ δυναμικὴ ὑπεροχὴ τῆς 'Αθήνας ὁδηγοῦσε μὲ ἀναγκαιότητα σὲ τυραννίδα.

Ὁ Περικλῆς μίλησε ἤδη στὸν τελευταῖο του λόγο (2,63) γι' αὐτήν, «ποὺ ἦταν ἴσως ἄδικο νὰ τὴν ἀποκτήση κανείς, ἐπικίνδυνο ὅμως νὰ τὴν ἀφήση». Τώρα ὅμως ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς πόλης (427) πρόκειται νὰ ἀποφασίσουν γιὰ τοὺς Μυτιληναίους, δὲν εἶναι πιὰ ὁ Περικλῆς ποὺ ἀγορεύει στοὺς 'Αθηναίους, ἀλλὰ ὁ Κλέωνας. Πέτυχε ἀπὸ τὴν λαϊκὴ συνέλευση νὰ ἐπικυρώση τὸ τερατῶδες ψήφισμα, νὰ σκοτώσουν ὅλους τοὺς ἐνήλικους ἄντρες, νὰ πουλήσουν δούλους τὶς

γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά, τὴν γῆ ὅμως νὰ τὴν μοιράσουν. Ἡ διαταγὴ εἶχε φύγει κιόλας γιὰ τὴν Μυτιλήνη, ὅταν ὁ λαὸς ταράχθηκε γιὰ τὴν ἀπόφαση ποὺ πῆρε, καὶ σὲ μιὰν δεύτερη συνέλευση τὴν ἄλλη μέρα ξανάφερε τὸ ζήτημα γιὰ συζήτηση. Ἐδῶ ὁ Θουκυδίδης σ' ἕναν δραματικὸ ἀγώνα λόγων (37-40.42-48)[1] ἀντιτάσσει τὸν Κλέωνα, ποὺ ὑποστηρίζει μὲ πάθος τὴν πρώτη του πρόταση, σ' ἕναν Διόδοτο, ὁ ὁποῖος δείχνει τὸν παραλογισμὸ μιᾶς τέτοιας κτηνωδίας καὶ κατορθώνει νὰ ἐπικυρωθῆ μιὰ ἀπόφαση, ποὺ τιμωρεῖ μόνο τοὺς ἐνόχους, αὐτοὺς βέβαια μὲ κάθε σκληρότητα. Ἕνα πλοῖο, ποὺ τὸ στέλλουν βιαστικά, προφτάνει ἀκόμα νὰ παρεμποδίση τὴν ἐκτέλεση τῆς πρώτης ἀπόφασης. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν Θουκυδίδη καὶ γιὰ ὅ,τι γνήσια ἑλληνικὸ ὑπάρχει σ' αὐτόν, ὅτι ὅλη ἡ συζήτηση ποὺ ἔχει διεξαχθῆ μὲ τόσο πάθος, εἶναι συγχρόνως μιὰ γενικὴ ἐξέταση τοῦ πόσο ἀξίζουν τὰ ἐκφοβιστικὰ μέτρα τιμωρίας.

Τὴν εἰκόνα αὐτὴν τῆς ἀθηναϊκῆς κτηνωδίας τὴν ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὸ σπαρτιατικὸ ἀντίβαρο, ποὺ ὀνομάζεται Πλαταιές (52-68). Ὕστερα ἀπὸ τριετὴ πολιορκία ἡ πεινασμένη πόλη ἀναγκάζεται νὰ παραδοθῆ στὰ 427. Μὲ τὴν προεδρία τῶν Σπαρτιατῶν γίνεται μιὰ δίκη γιὰ τὴν τύχη της, ὅπου καὶ πάλι σ' ἕνα ζευγάρι λόγων ἀντιπαραθέτονται ἡ ὑπεράσπιση τῶν Πλαταιέων καὶ ἡ κατηγορία τῶν Θηβαίων. Ἡ ἀπόφαση εἶναι κι ἐδῶ φρικτή: διακόσιοι πολίτες τῆς ἄτυχης πόλης, ποὺ στὸ ὄνομά της στηριζόταν ἡ λάμψη τοῦ ἀγώνα τῆς ἐλευθερίας ἐναντίον τῶν Περσῶν, καταδικάσθηκαν σὲ θάνατον, οἱ γυναῖκες πῆγαν στὴν σκλαβιά, ἡ πόλη λίγο ἀργότερα ἰσοπεδώθηκε.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν δίκη τῶν Πλαταιῶν, στὸ μεσοκαλόκαιρο τοῦ 427, τελείωσε καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στὴν Κέρκυρα (70-85). Γιὰ τρίτη φορὰ ἀνοίγεται μπροστὰ στὰ μάτια μας μιὰ κόλαση πολιτικῶν παθῶν. Οἱ ὀλιγαρχικοὶ νικιοῦνται μὲ ἀθηναϊκὴ βοήθεια, καὶ ὁ δῆμος κολυμπᾶ στὸ αἷμα. Ἐδῶ βρίσκονται ἐκεῖνα τὰ δυὸ κεφάλαια (3, 82 κέ.), στὰ ὁποῖα ἡ παθολογία τοῦ πολέμου ἀναπτύσσεται μὲ ἕναν τρόπο, ποὺ μέσα σὲ ὅλο τὸ φρικτὸ γεγονὸς ἀποκαλύπτει μιὰν μοιραία νομοτέλεια. Σὰν τὸν γιατρό, ποὺ στὸ κρεβάτι τοῦ ἀρρώστου κάμνει τὴν διάγνωση ἀπὸ τὰ συμπτώματα ποὺ παρατηρεῖ, ἔτσι καὶ ὁ Θουκυδίδης ἐδῶ δείχνει πῶς ὁ πόλεμος, ὁ μεγάλος ὑποκινητὴς τῶν παθῶν, ἀνεβάζει ἐντάσεις ποὺ ὑπάρχουν στὸ ἐσωτερικὸ κάθε πολιτειακοῦ ὀργανισμοῦ, σ' ἕναν ἀγώνα ὅλων ἐναντίον ὅλων. Συγκλονιστικὸ γνώρισμα τῆς ἐμπύρετης κατάστασης εἶναι τῶν ἀξιῶν ποὺ ἰσχύουν τὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης ἡ ἀνατροπή, ποὺ γιὰ τὸν ἄγρυπνο παρατηρητὴ ἐμφανίζεται τρομακτικὴ μὲ τὴν ἀλλαγμένη χρήση τῶν ἐννοιῶν ἐξυπνάδα, δικαιοσύνη καὶ ἀνδρεία. Ὅπως συμβαίνει μὲ τόσα ἀπὸ τὰ τονισμένα μέρη στὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη, ἔτσι κι αὐτὸ εἶχε διπλὴν ἀναφορά: σὰν ἕνα κοῖλο κάτοπτρο συγκεντρώνει τὶς ἐντυπώσεις ποὺ πήραμε ἀπὸ τὶς προηγούμενες διηγήσεις, καὶ προϊδεάζει συγχρόνως γιὰ τὰ κατοπινὰ μέρη τοῦ ἔργου, στὰ ὁποῖα αὐτὴ ἡ κατάπτωση ὁδηγεῖ στὴν

1. D. Ebener, ‹Kleon und Diodotos›, *Wiss. Zeitschr. Halle* 5, 1955/56, 1085.

καταστροφὴ ἀκόμα καὶ τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Περικλῆ.

Ἀπέναντι στὴν συνοχὴ τοῦ μεγαλύτερου μέρους αὐτοῦ τοῦ βιβλίου τὸ τελευταῖο τμῆμα καταλήγει σὲ μιὰν διαλυμένη ἔκθεση διάφορων ἐπιμέρους δράσεων. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ ἀποστολὴ ἑνὸς μικροῦ στόλου, ποὺ τὸ φθινόπωρο τοῦ 427 ἔκαμνε πανιὰ γιὰ τὴνΣικελία, γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ἐκεῖ τὶς ἰωνικο-χαλκιδικὲς πόλεις ἐναντίον τῆς δωρικῆς συμμαχίας ποὺ συγκροτήθηκε γύρω ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες[1].

Πάλι τρία χρόνια πολέμου, τὸ ἕβδομο, ὄγδοο, καὶ ἔνατο, περιλαμβάνει τὸ τέταρτο βιβλίο. Ἂν ὁ Θουκυδίδης στὸ τέλος τοῦ προηγούμενου βιβλίου ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παρακολουθήσῃ διάφορες ἐπιμέρους ἐπιχειρήσεις, τώρα τοῦ παρουσιάζεται ἡ δυνατότητα νὰ συγκεντρώσῃ τὴν ἔκθεσή του σὲ μιὰν ἑστία τοῦ πολέμου. Ὁ στρατηγὸς Δημοσθένης, μὲ σωστὸ μάτι γιὰ τὶς δυνατότητες ποὺ προσφέρονταν ἐκεῖ, κυρίευσε τὴν Πύλο, στὴν δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου. Ἕνα σημαντικὸ τμῆμα ἀπὸ τὸ ἐπίλεκτο σπαρτιατικὸ σῶμα ἀποκόπηκε στὸ ἀπέναντι νησί, τὴν Σφακτηρία. Ἡ ἔνταση τῆς περιγραφῆς σ' αὐτὸ τὸ μέρος (2-41) ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε πόσο καλὰ ἔνιωθε ὁ Θουκυδίδης ὅτι ἐδῶ ἐκθέτει ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ κρίσιμα σημεῖα τοῦ μακροχρόνιου ἀγώνα. Τὸ χτύπημα εἶναι βαρὺ γιὰ τὴν Σπάρτη, ποὺ ἀποσύρει ἀμέσως τὰ στρατεύματα ποὺ εἶχαν εἰσβάλει στὴν Ἀττική, κλείνει μιὰν ἀνακωχὴ καὶ στέλλει πρεσβεία στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ προσφέρῃ εἰρήνη. Ὁ Κλέωνας ὅμως προκαλεῖ τὴν ἀποτυχία τῶν διαπραγματεύσεων, καὶ σὲ μιὰν λαϊκὴ συνέλευση, ποὺ περιγράφεται ἀριστουργηματικά, ὑποχρεώνεται ἀπὸ τὸν Νικία νὰ ἀναλάβῃ τὴν διοίκηση στὴν Πύλο, ὅπου ἐξαναγκάζει σὲ συντομότατον χρόνο τοὺς ὁπλίτες τῆς Σπάρτης νὰ παραδοθοῦν.

Ἀνάμεσα στὰ γεγονότα τοῦ ἑπόμενου χρόνου (424) ὁ Θουκυδίδης ἀφήνει νὰ προβάλουν ἐκεῖνα ποὺ δείχνουν μιὰν στροφὴ στὴν τύχη τῆς Ἀθήνας. Βέβαια ἡ κατάληψη τῶν Κυθήρων ἦταν γιὰ τὴν Σπάρτη ἕνα αἰσθητὸ χτύπημα, τὰ πράγματα ὅμως στὴν Σικελία πῆραν δυσάρεστην ἐξέλιξη γιὰ τοὺς Ἀθηναίους. Ἐκεῖ ὁ Ἑρμοκράτης στὸ συνέδριο τῆς Γέλας κατορθώνει νὰ ἑνώσῃ τοὺς Ἕλληνες τῆς Σικελίας, κι ἔτσι ἡ ἐπέμβαση τῆς Ἀθήνας μένει χωρὶς στήριξη· τὰ ἀθηναϊκὰ πλοῖα ἀναγκάζονται νὰ γυρίσουν πίσω. Ἡ ἐνέργεια τοῦ Ἑρμοκράτη εἶναι τόσο σπουδαία γιὰ τὸν Θουκυδίδη, ὥστε τοῦ χαρίζει μιὰν δημηγορία (4, 59-64), κι ἐπειδὴ τὴν θεωρεῖ βασικὰ σωστή, τὴν ἀφήνει χωρὶς ἀπάντηση.

Ἀπὸ τὸ κεφ. 78 τοῦ τέταρτου βιβλίου ὡς τὸ 5, 11, ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ διάφορα ἐπεισόδια τοῦ πολέμου διαγράφεται ἔντονα ἡ γραμμὴ τοῦ Βρασίδα. Στὴν σημασία τοῦ ἀνδρός, ποὺ ὑπῆρξε σωτήρας τῆς Σπάρτης καὶ ποὺ ὁ Θουκυδίδης στέκει ἀπέναντί του μὲ φανερὴν ἐκτίμηση, ἀνταποκρίνεται τὸ ὅτι τρεῖς φορὲς (4, 85-87· 126· 5, 9) παρουσιάζεται σὰν ἀγορητής. Στὴν διάρκεια τῶν μαχῶν ποὺ διεξή-

1. H. D. Westlake, ‹Athenian Aims in Sicily, 427-424 BC. A Study in Thucydidean Motivation›, *Historia* 9, 1960, 385. W. Liebeschutz, ‹Thucydides and the Sicilian Expedition›, *Historia* 17, 1968, 289.

γαγε στὸν χῶρο τῆς Χαλκιδικῆς ὕστερα ἀπὸ τὴν τολμηρὴ πορεία του πρὸς τὰ βόρεια, ἔγινε κι ἐκείνη ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς 'Αμφίπολης, ποὺ ἔπαιξε τόσο μοιραῖον ρόλο στὸν δρόμο τῆς ζωῆς τοῦ Θουκυδίδη. Μέσα στὸν πρῶτο χρόνο τῆς καινούργιας δραστηριότητας τῶν Λακεδαιμονίων, ποὺ διεξαγόταν ἀπὸ τὸν Βρασίδα, πέφτει ἐπίσης ἡ βαριὰ ἥττα ποὺ ὁ βοιωτικὸς στρατὸς προξένησε στοὺς 'Αθηναίους κοντὰ στὸ Δήλιο. 'Η σημασία τοῦ γεγονότος ἐξαίρεται μὲ προσφωνήσεις τῶν δυὸ ἀρχηγῶν πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη (4, 92· 95).

Τὸ πέμπτο βιβλίο περιλαμβάνει ἕνα μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὰ ἄλλα· φτάνει ἀπὸ τὸν 10. χρόνο ὥς τὸν χειμώνα τοῦ 16., λογαριάζοντας σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη τὰ χρόνια τῆς εἰρήνης τοῦ Νικία σὰν μέρος τοῦ μεγάλου πολέμου. Πρῶτα ἔχουμε τὴν ἔκβαση τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Βρασίδα, ποὺ βρίσκει τὸν θάνατο μπροστὰ στὴν 'Αμφίπολη ταυτόχρονα μὲ τὸν Κλέωνα. Κι ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ κι ἀπὸ τὴν ἄλλη νικᾶ ἡ ἐπιθυμία γιὰ εἰρήνη, καὶ αὐτὴ συνάπτεται τὸ 421 γιὰ πενήντα χρόνια καὶ συμπληρώνεται μὲ μιὰν ἀμυντικὴ συμμαχία ἀνάμεσα στὴν 'Αθήνα καὶ τὴν Σπάρτη.

'Ο Θουκυδίδης ἀναγνωρίζει τὴν σύναψη αὐτῆς τῆς εἰρήνης σὰν σημαντικὸ γεγονός, γιατὶ τὸ χρονολογεῖ, ὅπως καὶ τὴν ἔναρξη τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἐπισημότερα, ἐδῶ μὲ τὸν ἔφορο καὶ τὸν ἄρχοντα, δείχνει ὅμως συγχρόνως ὅτι αὐτὴ ἡ εἰρήνη ἤδη ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ γεννήθηκε ἔκρυβε μέσα της ἕνα πλῆθος ἀπὸ νέες συγκρούσεις. 'Ο Θουκυδίδης τὶς ἐπιμέρους φάσεις τοῦ μεγάλου ἀγώνα τὶς εἶδε συνολικὰ σὰν ἕναν Πελοποννησιακὸ πόλεμο καὶ προχωρεῖ τώρα μὲ ἕνα ἰδιαίτερο κεφάλαιο (5, 26) νὰ ὑπερασπίση αὐτὴν τὴν ἄποψή του. Πολὺ δικαιολογημένα μίλησαν γιὰ ἕνα δεύτερο προοίμιο, ποὺ εἰσάγει ὅλα τὰ ἑπόμενα. 'Εδῶ ὁ Θουκυδίδης κοιτάζει μπροστὰ ὥς τὸ σχεδιασμένο κλείσιμο τοῦ ἔργου του, ποὺ θὰ ἔφτανε ὥς τὰ 404, καὶ δείχνει ὅτι τὰ χρόνια ἀνάμεσα στὴν εἰρήνη τοῦ Νικία καὶ στὸ καινούργιο ξέσπασμα τοῦ ἀνοιχτοῦ πολέμου, στὴν πραγματικότητα δὲν ἀποτέλεσαν διακοπὴ τοῦ ἀγώνα ἀνάμεσα στὶς δυὸ δυνάμεις. Προσπαθοῦσαν νὰ βλάψουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον ὅπου μποροῦσαν, καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ νοηθοῦν καὶ αὐτὰ τὰ ἕξι χρόνια καὶ δέκα μῆνες σὰν τμῆμα τοῦ ἑνὸς μεγάλου εἰκοσιεφτάχρονου πολέμου. Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τύχη καὶ τὴν ἐργασία τοῦ συγγραφέα, ποὺ περιέχονται σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, τὶς χρησιμοποιήσαμε στὸ βιογραφικὸ μέρος.

Τὸ κύριο μέρος τοῦ πέμπτου βιβλίου καταπιάνεται μὲ τὸ ὄχι πολὺ εὐχάριστο καθῆκον, νὰ παρουσιάση τὸν χρόνο αὐτῆς τῆς ἄστατης εἰρήνης μὲ τὶς πολλὲς ἐπιμέρους πλάγιες ἐπιχειρήσεις της. 'Η ἐκτέλεση ὑστερεῖ πολὺ ἀπὸ τὰ προηγούμενα βιβλία, δύσκολα φαίνονται καθαρὲς γραμμές, καὶ ἡ ἀνάλυση τῶν γεγονότων μὲ παρέμβλητες δημηγορίες ἀφήνεται. Δύσκολο εἶναι τὸ πρόβλημα ἂν αὐτὴ ἡ διαπίστωση μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ τὴν φύση τῶν ἐξελίξεων ποὺ περιγράφονται, ἀπὸ τὴν διάσπασή τους σὲ διάφορες ἐπιχειρήσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἡγετικῶν προσωπικοτήτων, ἢ μήπως ἡ ἐργασία τοῦ συγγραφέα ἔμεινε μισο-

τελειωμένη σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα. Τὸ ἴδιο πρόβλημα θὰ τὸ βροῦμε καὶ στὴν ἐξέταση τοῦ ὄγδοου βιβλίου.

Καθαρότερα προβάλλει σ' αὐτὰ τὰ δυσεπισκόπητα κεφάλαια τουλάχιστο τὸ ξαναδυνάμωμα τῆς σπαρτιατικῆς δύναμης, γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ μάχη κοντὰ στὴν Μαντίνεια (418) ἦταν ἀποφασιστική.

Ἂν στὰ κεντρικὰ τμήματα τοῦ πέμπτου βιβλίου ἀρκετὰ μένουν σὰν σχεδιάσματα, ὅμως τὸ τελευταῖο του τμῆμα (84-116) μὲ τὴν τύχη τῆς Μήλου ἀνήκει στὰ πιὸ καλοδουλεμένα καί, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου, στὰ πιὸ σημαντικὰ μέρη ὁλόκληρου τοῦ ἔργου. Ὕστερα ἀπὸ μιὰν σύντομη διήγηση γιὰ τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα ποὺ εἶχαν στείλει οἱ Ἀθηναῖοι στὰ 416 ἐναντίον τοῦ νησιοῦ, ἀρχίζει ἡ συζήτηση ἀνάμεσα στοὺς Ἀθηναίους ἀπεσταλμένους καὶ τοὺς συνέδρους τῶν Μηλίων, ποὺ διεξάγεται ὅλη διαλογικά[1]. Ἡ μορφὴ αὐτὴ εἶναι μοναδικὴ στὸ ἱστορικὸ ἔργο καὶ πρέπει, ἀποφεύγοντας τὴν σύγκριση μὲ τοὺς σωκρατικοὺς διαλόγους, νὰ σκεφθοῦμε μᾶλλον μιὰν ἀνάλογη μὲ τὸ νόημα ἀνύψωση καὶ συμπύκνωση τῶν ἀντιθετικῶν ζευγαρωτῶν δημηγοριῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἀλλοῦ.

Οἱ Μήλιοι, ποὺ μέσα στὴν τραγικὴ θέση τοῦ μικροῦ Οὐδέτερου θέλουν νὰ διατηρήσουν τὴν εἰρήνη τους, συναντοῦν μπροστά τους τὸν ἀθηναϊκὸ ἰμπεριαλισμό, ποὺ δὲν ἀνέχεται μιὰν τέτοια στάση ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς δύναμής του. Καὶ ἡ ἀπαίτηση ποὺ στηρίζεται στὴν δύναμη, εἶναι ἐπίσης αὐτὴ ποὺ κάμνει τοὺς Ἀθηναίους νὰ παραμερίζουν ἐκ τῶν προτέρων μὲ βάναυσην ἀδισταξία κάθε ἐπίκληση δικαίου καὶ τιμῆς. Ἔτσι δὲν μένει στοὺς Μηλίους τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ συζητήσουν καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τὴν δική τους πλευρὰ τὴν κατάσταση μὲ καθαρὰ ὀρθολογιστικὰ ἐπιχειρήματα. Σ' αὐτὸ τὸ πεδίο θὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ ὑποκύψουν· ὅταν ὅμως μιλοῦν γιὰ τὸ παρατέντωμα τῆς δύναμης, τὸ ὁποῖο προκαλεῖ ἀναγκαστικὰ τὶς ἀντιδυνάμεις ἐπάνω στὶς ὁποῖες αὐτὴ ὑποχρεωτικὰ θὰ τσακιστῇ, καὶ ἀφοῦ ἐνεργοῦν μὲ τὴν πιθανότητα σπαρτιατικῆς βοήθειας, τότε βέβαια ὅλα αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ τοὺς σώσουν, ἀφήνουν ὅμως νὰ προβάλῃ ὁλόκληρος ὁ προβληματισμὸς τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς τῆς δύναμης. Ἀπὸ καιρὸν ἡ Ἀθήνα ἔχει ἀφήσει πίσω της τὴν σοφὴ συντηρητικότητα τοῦ πολεμικοῦ σχεδίου τοῦ Περικλῆ καὶ δὲν ξέρει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀχορταγιὰ γιὰ ὅλο καὶ καινούργια κέρδη. Τὸ πέμπτο βιβλίο τελειώνει μὲ τὴν περιγραφὴ τῶν ἀθηναϊκῶν ἀντίποινων ἐναντίον τοῦ νησιοῦ ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση του, ποὺ ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς λιτότητάς της εἶναι φρικιαστική: οἱ ἄντρες, ὅσοι πιάστηκαν, σκοτώθηκαν, οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ πουλήθηκαν δοῦλοι. Σὲ ἄμεση ἐπαφὴ ἀκολουθεῖ—χωρισμένη σήμερα ἀπὸ τὴν διαίρεση τῶν βιβλίων—ἡ διήγηση γιὰ τὶς προπαρασκευὲς μὲ τὶς ὁποῖες καταπιάστηκε ἡ Ἀθήνα τὸν ἴδιο κιόλας χειμώνα γιὰ τὴν πιὸ μεγάλη ἔνταση τῆς δύναμής της, τὴν ἐπιχείρηση ἐναντίον τῆς Σικελίας. Ἔτσι, χωρὶς καμιὰν προσωπικὴ ἀνά-

1. G. Deininger, *Der Melierdialog*. Διδ. διατρ. Erlangen 1939. H. Herter, ‹Pylos und Melos› (βλ. παρακ.), 317, σημ. 4-7 μὲ πλούσια βιβλιογρ.

μειξη τοῦ συγγραφέα ἀποκαλύπτονται συσχετίσεις οἱ ὁποῖες, μὲ μιὰν νομοτέλεια ποὺ βρίσκεται μέσα στὴν φύση τῶν πραγμάτων, συνδέουν μεταξύ τους γεγονότα ποὺ φαίνονται χωρισμένα.

Ὁ Θουκυδίδης κάμνει φανερὴ προσπάθεια νὰ ἐξασφαλίση στὸν διάλογο τῶν Μηλίων, παράλληλα πρὸς τὴν σύνδεσή του μὲ τὰ ἐπίκαιρα γεγονότα, τὴν γενικὴ σημασία ἑνὸς κομματιοῦ φυσιολογίας καὶ παθολογίας τῆς δύναμης (ὅπως εἶναι ἄλλωστε στὸ βάθος καὶ ὁλόκληρο τὸ ἔργο του). Γι' αὐτὸ οἱ ὁμιλητὲς καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς τοῦ διαλόγου μένουν ἀνώνυμοι. Ἀσφαλῶς ἡ ἄποψη, ὅτι ὑπῆρχαν προηγούμενες σχέσεις τοῦ νησιοῦ πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴ συμμαχία, ποὺ ὁ Θουκυδίδης τὶς παράλειψε σκόπιμα, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ[1].

Ἡ τρεχούμενη σὲ μᾶς διαίρεση τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδη σὲ βιβλία εἶναι, καθὼς εἴπαμε ἤδη, μεταγενέστερη, δὲν εἶναι ὅμως ἀδέξια. Προπάντων ἡ ἀρχὴ τοῦ ἕκτου καὶ τὸ τέλος τοῦ ἕβδομου βιβλίου ἀποτελοῦν σωστὰ διαλεγμένες τομές, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες βρίσκεται ἡ ἱστορία τῆς σικελικῆς ἐκστρατείας σὰν ἕνα δράμα μὲ μεγάλην ἔνταση καὶ αὐτοτέλεια. Ὁ Θουκυδίδης ἔχει κάμει τὴν εἰσαγωγὴ σ' αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ ἔργου του ἀνάλογη μὲ τὴν σημασία του. Μὲ τὴν ἀναγγελία τῆς δράσης (6, 1) καθορίζει ὅτι οἱ περισσότεροι Ἀθηναῖοι δὲν εἶχαν καμιὰν ἰδέα γιὰ τὸ μέγεθος τῆς Σικελίας καὶ τὸ πλῆθος τῶν κατοίκων, καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου 6, πλαισιώνοντας τὴν διήγηση σύμφωνα μὲ τὴν συνήθειά του, ἀνακεφαλαιώνει: *τοσαῦτα ἔθνη Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων Σικελίαν ᾤκει*! Στὸ ἐνδιάμεσο ὑπάρχει μιὰ ἱστορία τῆς κατοίκησης τῆς Σικελίας, ποὺ μᾶς γνωρίζει τοὺς κατοίκους καὶ τὶς πόλεις της καὶ μᾶς προσφέρει ἔτσι ἐντυπωσιακὴν εἰκόνα γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἀθηναϊκῆς ἐπιχείρησης.

Μὲ τὸ κεφάλαιο 8 περνοῦμε στὸν 17. χρόνο τοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος μαζὶ μὲ ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 18. γεμίζει αὐτὸ τὸ βιβλίο. Τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπέμβαση τῶν Ἀθηναίων τὴν ἔδωσε αὐτὴν τὴν φορὰ ἡ αἴτηση τῆς Ἔγεστας γιὰ βοήθεια, ποὺ πιεζόταν ἀπὸ τὸν Σελινούντα καὶ τοὺς συμμάχους του Συρακούσιους. Ἡ σικελικὴ τοπικὴ εἰρήνη, ποὺ τὴν εἶχε ἀποκαταστήσει ὁ Ἑρμοκράτης, δὲν κράτησε πολύ. Ὁ Θουκυδίδης ξεχωρίζει καὶ ἐδῶ τὶς πραγματικὲς αἰτίες ἀπὸ τὶς ἀφορμές, κι ἐπαναλαμβάνοντας τὴν ἔκφραση ποὺ χρησιμοποίησε στὸ 1, 23 (*ἀληθεστάτη πρόφασις*), ὀνομάζει πραγματικὴν αἰτία τὴν πρόθεση τῶν Ἀθηναίων νὰ ὑποτάξουν ὁλόκληρη τὴν Σικελία.

Στὴν σημασία τῆς ἐπιχείρησης καὶ τὴν ἔκταση τῶν συνεπειῶν της ἀντιστοιχεῖ ἡ ἐπιμέλεια τῆς διήγησης, ποὺ φαίνεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὴν σύλληψη τῶν δημηγοριῶν. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν ἤδη ἀποφασίσει νὰ στείλουν ἑξήντα πλοῖα (6, 8), ὅταν ὁ Νικίας προσπαθεῖ λίγες μέρες ἀργότερα, σὲ μιὰν συνέλευση

1. M. TREU, <Athen und Melos und der Melierdialog des Thuk.>, *Historia* 2, 1954, 253. Προσθήκη 3, 58. Ἀντίθετα W. EBERHARDT, <Der Melierdialog und die Inschriften ATL A 9 (IG I² 63) und IG I² 97. Betrachtungen zur historischen Glaubwürdigkeit des Thuk.>, *Historia* 8, 1959, 284.

πού στὴν πραγματικότητα ἐπρόκειτο νὰ ἀποφασίση μόνο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιχείρησης, νὰ τοὺς κάμη νὰ ματαιώσουν τὴν ἐκστρατεία. Ὁ μεγάλος ἀγώνας λόγων ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν Ἀλκιβιάδη (6, 9-25) ἀναπτύσσει μὲ θουκυδίδειον τρόπο τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς ἐκστρατείας στὴν Σικελία, προσφέρει ὅμως συγχρόνως ἀνάγλυφα σχεδιασμένες τὶς εἰκόνες τῶν δυὸ ἀνδρῶν, πού ἐπρόκειτο νὰ παίξουν ἀποφασιστικὸν ρόλο στὰ γεγονότα πού θὰ ἀκολουθοῦσαν. Ὁ Ἀλκιβιάδης βέβαια εἶχε ἤδη πρωτύτερα ἐμφανισθῆ στὴν σκηνή (5, 43), μνημονεύεται ὅμως ἐκεῖ μὲ σύντομον χαρακτηρισμὸ τῆς θέσης του καὶ τῶν κινήτρων του. Τώρα ὅμως (6, 15), πρὶν ἀπὸ τὴν μεγάλη του δημηγορία, ὁ Θουκυδίδης δείχνει τὴν προβληματικότητα τοῦ χαρακτῆρα του, μὲ τὴν τόσο ὀλέθρια γιὰ τὴν Ἀθήνα ἀνάμειξη ἐπιβλητικοῦ παρουσιαστικοῦ καὶ σχεδιαστικῆς μεγαλοφυΐας μὲ ἀπέραντην ἀρχομανία καὶ ἀδίστακτην ἰδιοτέλεια. Ἀλλὰ καὶ ἡ τραγικότητα τοῦ Νικία, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Θουκυδίδης βρίσκει λόγια βαθιᾶς κατανόησης στὸν ἐπίλογό του γιὰ τὸν ἄνθρωπο (7, 86),γίνεται φανερὴ σ' αὐτὸν τὸν ἀγώνα, μὲ τέλεια καθαρότητα. Σὰν προειδοποιητὴς τῆς τελευταίας στιγμῆς προσπαθεῖ στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τρεῖς λόγους νὰ ἐμποδίση τὴν περιπέτεια, βλέπει ὅμως ἀπὸ τὴν ἀπάντηση τοῦ Ἀλκιβιάδη τώρα πιὰ καλὰ ὅτι ὅλοι οἱ δισταγμοὶ ἔχουν παραμερισθῆ. Ξαναπαίρνει λοιπὸν ἀκόμα τὸν λόγο καὶ ζητᾶ γιὰ τὴν ἐπιχείρηση, ἂν πρόκειται σώνει καὶ καλὰ νὰ πραγματοποιηθῆ, μιὰν πολὺ ἰσχυρὴ προετοιμασία μὲ στρατιῶτες, πλοῖα, καὶ ἐφόδια. Ἐλπίζει ἀκόμα ὅτι μὲ τὸ μέγεθος τῆς ἀπαραίτητης δαπάνης θὰ μπορέση νὰ ἀποτρέψη τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τὸ σχέδιό τους, ἐπειδὴ ὅμως σ' αὐτὸ ἀποτυχαίνει, αὐτὸς ὁ ἴδιος γίνεται ἔτσι ἀποφασιστικὸς συντελεστὴς γιὰ τὶς πελώριες διαστάσεις τῆς ἐκστρατείας.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν διήγηση τῆς ἀσέβειας τῶν Ἑρμοκοπιδῶν καὶ τὸ ξεκίνημα τοῦ στόλου, ὁ Θουκυδίδης περνᾶ στὸ σικελικὸ θέατρο τοῦ πολέμου (32) καὶ μᾶς κάμνει μάρτυρες ἑνὸς προδράματος, πού φανερὰ προσφέρεται σὰν ἀντίβαρο στὴν ἀθηναϊκὴ ἐκκλησία τοῦ δήμου. Κι ἐδῶ ἕνας ἀγώνας λόγων (33-41) φανερώνει τοὺς κινδύνους στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πολιτείας, κι ἐδῶ ἀκοῦμε τρεῖς δημηγορίες πού τὶς ἐκφωνοῦν ὅμως ἄλλοι τόσοι ὁμιλητές. Ὁ Ἑρμοκράτης, ὁ φορέας τῆς σικελικῆς ἀντίστασης, τονίζει τὴν σοβαρότητα τῆς κατάστασης καὶ κάμνει συγκεκριμένες προτάσεις, στὶς ὁποῖες ἀντιμιλᾶ ὁ δημαγωγὸς Ἀθηναγόρας. Γι' αὐτὸν ὅλα εἶναι μόνο μιὰ καλόδεχτη ἀφορμὴ νὰ φουντώση τὴν φωτιὰ τῶν ἐσωτερικῶν ἀγώνων καὶ νὰ ρητορεύη γιὰ τὸ ριζοσπαστικὰ δημοκρατικό του πρόγραμμα. Ἕνας στρατηγὸς τελειώνει τὴν συζήτηση μὲ ὑπόδειξη τῶν ἀναγκαίων καὶ λογικῶν μέτρων.

Ἐπάνω στὶς πρῶτες ἐπιχειρήσεις τῶν Ἀθηναίων, πού δὲν βρίσκονται κάτω ἀπὸ καλὸν ἀστερισμό, ἔρχεται ἡ ἀνάκληση τοῦ Ἀλκιβιάδη, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἀπαντήση στὶς κατηγορίες γιὰ ἀσέβεια, ξεμακραίνει ὅμως ἀπὸ τὸ πλοῖο τῆς ὑπηρεσίας καὶ καταφεύγει στοὺς Σπαρτιάτες. Τὸ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ὕστερα ἀπὸ τὸ ξεκίνημα τοῦ στόλου συνέχισαν μὲ τόσον ζῆλο τὴν ἔρευνα γιὰ τὶς αἰτίες τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τῶν Ἑρμῶν καὶ τὴν βεβήλωση τῶν μυστηρίων, δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸν

μόνιμο φόβο τῆς δικτατορίας. Ἡ μνημόνευσή της τοῦ δίνει εὐκαιρία νὰ παρεμβάλη τὴν παρέκβαση γιὰ τοὺς Πεισιστρατίδες (6,54-59)[1], στὴν ὁποία προσφέρεται ἡ ἀλήθεια γιὰ τοὺς δοξασμένους τυραννοκτόνους. Ὅτι ὁ Ἵππαρχος δὲν ὑπῆρξε ποτὲ δικτάτορας τὸ εἶχε ἤδη διατυπώσει μὲ συντομία ὁ Θουκυδίδης (1, 20), ἐκεῖ ποὺ χρειαζόταν ἕνα παράδειγμα γιὰ τὸ ὅτι καὶ μέσα στὸν ἴδιο τόπο μιὰ παράδοση μπορεῖ νὰ εἶναι λαθεμένη. Ἐδῶ ἐξετάζει πιὸ πλατιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων ποὺ ὑπῆρχαν πίσω ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ Ἁρμόδιου καὶ τοῦ Ἀριστογείτονα, καὶ προσπαθεῖ νὰ καταξιώση δίκαια τὶς ὑπηρεσίες τῶν δικτατόρων γιὰ τὴν Ἀθήνα. Ὁ Θουκυδίδης διορθώνει δυὸ φορὲς τὸ λάθος γιὰ τὸν Ἵππαρχο, αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ δώση λαβὴ σὲ συμπεράσματα ἀναλυτικῆς θεωρίας, ἐξαιτίας τοῦ διαφορετικοῦ χαρακτήρα τῶν δυὸ μερῶν.

Θὰ ἔγινε ἤδη φανερό, πόσο ἡ ἐξιστόρηση τοῦ σικελικοῦ πολέμου περιλαμβάνει πάρα πολλὲς δημηγορίες. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὶς προετοιμασίες καθὼς καὶ γιὰ τὸ ἀρχικὸ στάδιο τῶν ἐπιχειρήσεων. Ἔτσι ἀκοῦμε τὸν Νικία νὰ μιλᾶ στοὺς στρατιῶτες (68) στὴν πρώτη ἐπιχείρηση τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῶν Συρακουσῶν, ἐνῶ ἕνας λόγος τοῦ Ἑρμοκράτη γιὰ τὰ ἀναγκαῖα μέτρα προσφέρεται ἔμμεσα (72). Ἕνας ἀγώνας λόγων σὲ μεγάλη κλίμακα (76-87) ἀκολουθεῖ ἀμέσως σὲ συσχετισμὸν μὲ τὴν ἀπόπειρα τῶν Συρακουσίων καὶ τῶν Ἀθηναίων νὰ πάρουν μὲ τὸ μέρος τους τὴν Καμάρινα, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς δυὸ παρατάξεις. Πάλι ὁ Ἑρμοκράτης εἶναι ποὺ μιλᾶ στὴν Καμάρινα, ὁ ἐμψυχωτὴς τοῦ σικελικοῦ μετώπου, γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ὅμως ὁ Εὔφημος, ποὺ ἐκθέτει τὴν ἀθηναϊκὴ πολιτικὴ τῆς βίας μὲ ἕναν τρόπο ποὺ θυμίζει τὸν διάλογο τῶν Μηλίων.

Στὸ ὑπόλοιπο αὐτῆς τῆς πολεμικῆς χρονιᾶς βλέπουμε τὶς ἀπόπειρες τῶν δυὸ παρατάξεων νὰ κερδίσουν καινούργιους συμμάχους, ἀποφασιστικὴ ὅμως γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ πολέμου εἶναι ἡ παρουσία τοῦ Ἀλκιβιάδη στὴν Σπάρτη. Ἐκεῖ διστάζουν ἀκόμα νὰ ἐπέμβουν, ὁ Ἀλκιβιάδης ὅμως ἀναταράζει τὴν σπαρτιατικὴ ἐπιφυλακτικότητα. Ἡ προδοσία τῆς πατρίδας του, ποὺ εἶχε ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν ἔκβαση τοῦ πολέμου, διαφωτίζεται μὲ τὴν μεγάλη του ἀγόρευση (89-92). Ὁ Ἀλκιβιάδης συμβουλεύει νὰ στείλουν στρατεύματα κι ἕναν ἄξιο Σπαρτιάτη ἀρχηγό. Αὐτὸς θὰ εἶναι ὁ Γύλιππος, καὶ μὲ αὐτὸν ἀρχίζουν οἱ δυσκολίες τοῦ ἀθηναικοῦ στρατοῦ, τὶς ὁποῖες ἐκθέτει τὸ ἕβδομο βιβλίο. Ὁ Ἀλκιβιάδης ὅμως συμβουλεύει ἀκόμα τὴν κατάληψη τῆς Δεκέλειας στὰ βόρεια τῆς Ἀθήνας. Αὐτὸ εἶναι βαρὺ χτύπημα γιὰ τὴν πόλη, ὅπως ἀναπτύσσει τὸ ἴδιο βιβλίο σ'ἕνα ἰδιαίτερο κεφάλαιο (27 κέ.).

Μὲ τὸ τελικὸ τμῆμα τοῦ ἕκτου βιβλίου βρισκόμαστε κιόλας στὸ 18. ἔτος τοῦ πολέμου, ποὺ ἡ ἐξιστόρησή του φτάνει ὡς τὸ 7, 18. Δόθηκε δηλαδὴ λίγος σχετικὰ χῶρος σ' αὐτὸ τὸ ἔτος, κι ἀπὸ αὐτὸ φαίνεται ἡ σοφία τοῦ συγγραφέα στὴν διά-

1. SCHADEWALDT (βλ. παρακ.), 84. DEICHGRÄBER (βλ. παρακ.), 32. 144 μὲ βιβλιογρ. H.-J. DIESNER, ‹Peisistratidenexkurs und Peisistratidenbild bei Thuk.›, *Historia* 8, 1959, 12.

ταξη τῆς ὕλης του. Ἡ διήγηση τῶν γεγονότων τῆς προηγούμενης χρονιᾶς μὲ τὴν προπαρασκευὴ καὶ τὸ ξεκίνημα τῆς μεγάλης ἐπιχείρησης ἔχει περιγραφῆ πλούσια, καὶ σ' αὐτὸ χρησιμεύουν πολλὲς δημηγορίες γιὰ τὴν κατανόηση δυνάμεων, ἀνθρώπων καὶ καταστάσεων. Μὲ τὴν ἴδια πυκνότητα, μολονότι μὲ λιγότερες δημηγορίες, γίνεται καὶ ἡ ἐξιστόρηση τοῦ 19. ἔτους μὲ τὴν καταστροφή. Τὸ 18., ἀντίθετα, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ ἀγέρωχην ἐλπίδα καὶ ἀπέραντην ἀθλιότητα καὶ στὸ ὁποῖο ἡ μεγάλη κρίση δὲν ἔχει φτάσει ἀκόμα, πιάνει λιγότερον χῶρο καὶ βάρος. Στὸ κέντρο βρίσκεται ἡ πολιορκία τῶν Συρακουσῶν, ποὺ στὴν ἀρχὴ ξεκινᾶ καλὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ ὑψώματος τῶν Ἐπιπολῶν. Ὕστερα ὅμως ἡ ἐπέμβαση τοῦ Γύλιππου ἀλλάζει τὴν κατάσταση σὲ τρόπον ποὺ ἀναγκάζει τὸν Νικία νὰ ζητήση βοήθεια ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἡ ἀνάγνωση τῆς ἐπιστολῆς του στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου (7,11-15) παίζει τὸν ρόλο τῶν δημηγοριῶν, οἱ ὁποῖες λείπουν ἀπὸ τὴν διήγηση αὐτῆς τῆς χρονιᾶς, σύμφωνα μὲ ὅσα εἴπαμε προηγουμένως.

Τὸ ἕβδομο βιβλίο—ὁ Macauley τὸ τοποθέτησε ψηλότερα ἀπὸ ὅλα τὰ πεζογραφήματα ποὺ γνώριζε—διηγεῖται στὸ κύριό του μέρος τὸ 19. ἔτος τοῦ πολέμου, ποὺ ἡ πραγμάτευσή του περιλαμβάνει ἀκόμα τὰ ἕξι πρῶτα κεφάλαια τοῦ τελευταίου βιβλίου. Κακοσήμαδα ἀρχίζει ἡ διήγηση, μὲ τὴν κατάληψη τῆς Δεκέλειας ἀπὸ τοὺς Πελοποννήσιους, ποὺ ἔτσι κόβει τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν πιὸ σύντομη σύνδεσή της μὲ τὴν Εὔβοια καὶ συγχρόνως κι ἀπὸ τὸν πιὸ σημαντικὸ δρόμο ἀνεφοδιασμοῦ της (19). Ὁ Θουκυδίδης φροντίζει καὶ πιὸ πέρα, ὥστε νὰ μὴ φύγουν ἀπὸ τὸ ὀπτικό μας πεδίο οἱ δυσκολίες τὶς ὁποῖες αὐτὴ ἡ κατάληψη δημιούργησε σὲ βάρος τῶν Ἀθηνῶν. Στὸ μέτωπο τῶν Συρακουσῶν—ὅπου οἱ Ἀθηναῖοι ἐλέγχουν ἀκόμα τὴν κατάσταση στὴν θάλασσα, ἔχασαν ὅμως τὸ ἀκρωτήριο Πλημμύριο, ποὺ τὸ κυρίευσε ὁ Γύλιππος (22)—, καὶ τὰ δυὸ μέρη προσπαθοῦν νὰ πάρουν ἐνισχύσεις. Ὁ Δημοσθένης ξεκινᾶ μὲ ἐνισχύσεις γιὰ τὸν Νικία, δὲν προφτάνει ὅμως νὰ πάρη μαζί του χίλιους τριακόσιους μισθοφόρους, ποὺ ἔφτασαν πολὺ ἀργά. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀναγκάζονται νὰ τοὺς στείλουν στὶς πατρίδες τους γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους, κι αὐτὸ δίνει ἀφορμὴ νὰ ἐκτεθοῦν εὐρύτερα οἱ στρατιωτικὲς καὶ οἰκονομικὲς δυσκολίες ποὺ τοὺς προκάλεσε ἡ σπαρτιατικὴ κατάληψη τῆς Δεκέλειας (27 κέ.) [1]. Ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Θρακῶν, ποὺ γυρνοῦσαν στὴν πατρίδα τους, ἐναντίον τῆς Μυκαλησσοῦ, καὶ τὸ μακελιό, ποὺ δὲν λυπήθηκε οὔτε τὰ παιδιὰ τοῦ σχολείου, δίνουν ἕνα συγκλονιστικὸ παράδειγμα γιὰ τὸ τί πράγματα ἦταν δυνατὰ σ' αὐτὸν τὸν πόλεμο (29). Ὁ Θουκυδίδης ἐξασφαλίσθηκε ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ χάσουμε ἀπὸ τὰ μάτια μας τὴν Ἀττικὴ σὰν δεύτερο ἐπίκεντρο σ' αὐτὴν τὴν φάση τοῦ πολέμου, καὶ μπορεῖ στὰ ἑπόμενα νὰ μεταφέρη ξανὰ τὸ βάρος τῆς περιγραφῆς στὴν Σικελία. Ἐκεῖ, μὲ τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη ἱκανότητα τῶν Συρακουσίων στὴν θάλασσα, ἀρχίζει μιὰ ἐπικίνδυνη ἐξέλιξη γιὰ τὸν ἀθηναϊκὸ στόλο, ἀκόμα ὅμως παρουσιάζεται πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ—ποιὸς δὲν θὰ σκεφτόταν ἐδῶ τὴν Τραγωδία!—

1. H. Erbse (βλ. παραπ.), 38.

δικαιολογημένη ἐλπίδα γιὰ καλὴν ἔκβαση. Ὁ Δημοσθένης μὲ τὶς ἐνισχύσεις τρύπωσε μέσα στὸ λιμάνι τῶν Συρακουσῶν (42), οἱ Ἀθηναῖοι ξαναγίνονται προσωρινὰ κύριοι τῆς κατάστασης, ἡ ἀποφασιστικὴ ὅμως ἐπίθεση γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τοῦ ὑψώματος τῶν Ἐπιπολῶν ἀποτυχαίνει (43 κέ.). Τώρα ὁ ἴδιος ὁ Δημοσθένης ἐπεμβαίνει γιὰ νὰ σταματήση ὁλόκληρη ἡ ἐπιχείρηση, ὁ Νικίας ὅμως διστάζει, καὶ ὅταν τέλος ἀποφάσισε τὴν ὑποχώρηση, μιὰ ἔκλειψη τοῦ φεγγαριοῦ τοὺς τρομάζει καὶ τοὺς κάμνει νὰ περιμένουν τρεῖς φορὲς ἐννιὰ μέρες. Οἱ Συρακούσιοι ἀπὸ τὴν θέληση γιὰ ἄμυνα πέρασαν στὴν ἐπιθυμία νὰ ἐκμηδενίσουν τὸ ἐχθρικὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα. Εἶναι ἤδη πιὸ ἰσχυροὶ καὶ στὶς ναυμαχίες, καὶ ἀναπτύσσουν τὸ σχέδιο νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἔξοδο τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τὸ μεγάλο λιμάνι (56). Ἐδῶ, ὅπου ἀρχίζει νὰ διαγράφεται τὸ τελικὸ στάδιο αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ τμήματος τοῦ πολέμου, ὁ Θουκυδίδης μᾶς θυμίζει ἄλλην μιὰ φορὰ τὶς διαστάσεις αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα, δίνοντας σὲ δυὸ κεφάλαια (57 κέ.) μιὰν ἀνακεφαλαιωτικὴ ἐπισκόπηση τῶν συμμάχων καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές. Μὲ τὴν πλαισιωτικὴ τεχνική, ποὺ τὴν συναντοῦμε διαρκῶς, ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν παρέκβαση τοποθετεῖ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ λιμανιοῦ. Τὸ ὅτι ἡ μάχη τοῦ λιμανιοῦ, ποὺ ἀκολουθεῖ τώρα, μαζὶ μὲ τὴν ἀποτυχημένη ἀπόπειρα ἐξόδου τῶν Ἀθηναίων ἀποτελοῦν μιὰν ἀποφασιστικὴ πράξη στὸ σικελικὸ δράμα, ὁ Θουκυδίδης αὐτὸ τὸ ἐξαίρει μὲ δυὸ τρόπους. Πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη βάζει τὶς ἀγορεύσεις τῶν δυὸ ἀρχιστρατήγων, τοῦ Νικία (61-64) καὶ τοῦ Γύλιππου (66-68), καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔκβασή της ἀποκαθιστᾶ μιὰν πολυσήμαντη συσχέτιση μὲ τὴν Πύλο. Αὐτὸ ποὺ ἔκαμαν τότε οἱ Ἀθηναῖοι στοὺς Λακεδαιμονίους, καταστρέφοντας τὰ πλοῖα τους κι ἀποκλείοντας τὸν στρατό τους στὴν Σφακτηρία, τὸ ἴδιο τὸ παθαίνουν τώρα οἱ ἴδιοι μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ στόλου τους στὴν Σικελία.

Τώρα δὲν μένει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὑποχώρηση μέσα ἀπὸ φιλικὴ χώρα. Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα γι' αὐτὴν τὴν τελευταία πορεία τοῦ στρατοῦ ὁ Νικίας βγάζει ἕναν λόγο, ποὺ ὁ Θουκυδίδης τὸν ἔπλασε ἀριστουργηματικὰ ἀπὸ τὴν νοοτροπία αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἦταν δεμένος μὲ τὴν παράδοση. Ὅλη αὐτὴ ἡ ἐπιχείρηση, λέει, εἶναι πιθανὸ σὰν ἀλαζονεία νὰ ἔχη προκαλέσει τὸν φθόνο τῶν θεῶν, μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι ἐξοφλήθηκε μὲ τὴν τωρινὴ συμφορά, καὶ πρέπει νὰ περιμένουμε ὅτι ἡ εὐτυχία θὰ φύγη πάλι ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς. Ὅμως ἕνας τόσο μετρημένος λογαριασμὸς μιᾶς θεοσεβούμενης ψυχῆς δὲν ταιριάζει μὲ αὐτὸ τὸ δράμα. Σὲ μιὰν βασανιστικὴ πορεία τὰ στρατεύματα ἐγκλωβίζονται ἀπὸ τοὺς Συρακούσιους· φοβερὲς εἶναι οἱ ἀπώλειες, φοβερὴ ἡ τύχη τῶν αἰχμάλωτων, ποὺ μεταφέρονται στὰ λατομεῖα ἢ στέλλονται ἀλλοῦ δοῦλοι. Ὁ Νικίας κι ὁ Δημοσθένης θανατώνονται.

Ἡ πραγμάτευση τοῦ 19. ἔτους τοῦ πολέμου φτάνει, ὅπως παρατηρήσαμε ἤδη, ὡς τὸ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ ὄγδοου βιβλίου. Στὰ δυὸ τελευταῖα τμήματα συζητεῖ γεγονότα, ποὺ ξαναγυρνοῦν μόνιμα σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο κι ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ πολέμου: οἱ Πέρσες σατράπες Τισσαφέρνης

καὶ Φαρνάβαζος ἀνακατώνονται στὸ παιχνίδι. Ἡ διήγηση τοῦ 20. ἔτους τοῦ πολέμου (7-60) περιλαμβάνει τρεῖς διαφορετικὲς συνθῆκες ἀνάμεσα στοὺς Λακεδαιμόνιους καὶ τοὺς Πέρσες—γι' αὐτοὺς διαπραγματεύεται ὁ Τισσαφέρνης—, καὶ κάθε φορὰ παραθέτονται τὰ ἔγγραφα κατὰ λέξη. Πρὶν ἀπὸ τὴν συνομολόγηση τῆς τρίτης συνθήκης στέλλουν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι μιὰν πρεσβεία στὸν Πέρση σατράπη. Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει γι' αὐτὴν τὴν χρονιὰ μιὰν σειρὰ ἀπὸ ἐπιμέρους δραστηριότητες, στὶς ὁποῖες κυρίως ὁ λόγος εἶναι γιὰ ἀποστασία συμμάχων τῆς Ἀθήνας στὰ νησιὰ καὶ στὴν Μικρασία καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἀπόπειρες νὰ τοὺς ξαναφέρουν στὴν συμμαχία. Ὅλο καὶ πιὸ ἔντονα προβάλλουν στὸ προσκήνιο οἱ Λακεδαιμόνιοι μὲ τοὺς συμμάχους τους σὰν ὑπολογίσιμοι ἀντίπαλοι στὴν θάλασσα. Στὸ τελευταῖο μέρος αὐτῆς τῆς χρονιᾶς ἀρχίζουν ἐξελίξεις, ποὺ πρόκειται νὰ ἐκδηλωθοῦν τὸν ἄλλο χρόνο. Στὸν στόλο τῆς Σάμου οἱ ὀλιγαρχικοὶ δουλεύουν γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς δημοκρατίας στὴν Ἀθήνα, ἐνῶ ὁ Ἀλκιβιάδης, γιὰ νὰ πετύχη τὸν γυρισμό του στὴν πατρίδα δολοπλοκεῖ παρασκηνιακὰ κοντὰ στὸν Τισσαφέρνη.

Τὰ γεγονότα τοῦ 21. ἔτους δίνουν στὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τοῦ ὄγδοου βιβλίου (61-109) πιὸ ζωηρὴν κίνηση. Ἀναγκαστικὰ ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ κατάσταση τῆς Ἀθήνας πιάνει μεγάλην ἔκταση. Στὴν ἀρχὴ τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 411 ἡ δημοκρατία γκρεμίστηκε μὲ τὸ ὀλιγαρχικὸ πραξικόπημα, ποὺ παράδωσε ὅλην τὴν ἐξουσία σ' ἕνα συμβούλιο ἀπὸ τετρακόσιους ἀνθρώπους. Πίσω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀνατροπὴ βρισκόταν κυρίως ὁ ρήτορας Ἀντιφώντας, ποὺ ὁ Θουκυδίδης τὸν ἐπαινεῖ (68) μὲ ἰδιαίτερη θέρμη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως δὲν παρασιωπᾶ τὴν φοβερὴ τρομοκρατία ποὺ ἄσκησε αὐτὸ τὸ καθεστώς. Ἡ ἀντίδραση τοῦ στόλου στὴν Σάμο τοὺς ἀνάγκασε νὰ ὑποχωρήσουν σ' ἕνα μετριοπαθὲς πολίτευμα, ποὺ στηριζόταν στοὺς πέντε χιλιάδες πολίτες ποὺ μποροῦσαν νὰ φροντίσουν μόνοι τὸν ὁπλισμό τους. Ὁ Θουκυδίδης ἐπαινεῖ (97) πάρα πολὺ τὴν μετριοπάθειά τους.

Ἡ ἀποστασία τῶν συμμάχων, ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα κρίσιμη στὴν περίπτωση τοῦ Βυζάντιου (80) καὶ τῆς Εὔβοιας (95), ἐπεκτείνεται, ὅπως ἐπεκτείνεται ἐπίσης κι ὁ ὕπουλος ρόλος τοῦ Τισσαφέρνη στὰ παρασκήνια. Πρὸς τὸ τέλος ὅμως τοῦ βιβλίου καὶ μαζὶ ὁλόκληρου τοῦ ἔργου ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ἀλκιβιάδη δημιουργεῖ ἀκόμα μιὰν φορὰ εὐνοϊκὴν γιὰ τοὺς Ἀθηναίους τροπή. Στὴν Σάμο ὁ στόλος καὶ ὁ στρατὸς τὸν δέχονται μὲ χαρὰ καὶ τὸν ἐκλέγουν ἀρχιστράτηγο. Ἡ ἀθηναϊκὴ θαλασσινὴ νίκη τοῦ Θρασύβουλου στὸ Κυνὸς Σῆμα καὶ ἡ ἀνακατάληψη τῆς Κυζίκου ἀνοίγουν μιὰν καινούργια φάση τοῦ πολέμου. Μαθαίνουμε ἀκόμα ὅτι ἀνανεώνεται ἡ δραστηριότητα τοῦ Τισσαφέρνη, ὁπότε τὸ ἔργο τελειώνει, ἤ, καλύτερα, διακόπτεται.

Ἕνα πρόβλημα ποὺ μᾶς τὸ θέτει τὸ πέμπτο βιβλίο, ξαναγυρνᾶ μὲ τὸ ὄγδοο[1].

1. Ἀνάλυση τοῦ 8. βιβλ. στοῦ E. Delebecque, *Thucydide et Alcibiade*. Publ. des Annales de la Fac. des Lettres d'Aix en Provence. N. S. 49, 1965, καὶ *Thucydide livre VIII*. Αὐτ. 57, 1967, ποὺ θέλει νὰ ἑρμηνεύση τὴν ἰδιότυπη δομὴ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου μὲ μιὰν θεωρία στρωμάτων. Πολυάριθμες ἀπόψεις γιὰ τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς ἔρευνες στοῦ A. Kleinloch, *Gnom-*

Οἱ ἀγορεύσεις σὲ εὐθὺν λόγο, ποὺ θὰ χρειαστῇ ἀκόμα νὰ τὶς ἀξιολογήσουμε σὰν ἕνα ἰδιαίτερο μέσο τῆς ἱστορικῆς ἔκθεσης τοῦ Θουκυδίδη, λείπουν κι ἐκεῖ κι ἐδῶ· φυσικὰ στὸ πέμπτο βιβλίο τὰ σύνορα αὐτῆς τῆς ἐξέτασης πέφτουν πρὶν ἀπὸ τὸν διάλογο τῶν Μηλίων. Προσθέτεται ἀκόμα μιὰ δεύτερη παρατήρηση: καὶ στὰ δυὸ βιβλία βρίσκονται κείμενα στὸ πρωτότυπο, δηλ. σὰν νὰ ἦταν πρῶτες ὕλες—μαζὶ μὲ αὐτὰ ὁπωσδήποτε θὰ περιληφθῇ καὶ τὸ 4, 118 μὲ τὶς διατάξεις τῆς μονόχρονης ἀνακωχῆς. Ἐπειδὴ ἀκόμα στὰ βιβλία 5. καὶ 8. κάπου κάπου οἱ κύριες γραμμὲς τῆς ἀνάπτυξης φαίνονται σὰν νὰ παραμελήθηκαν πρὸς ὄφελος διάφορων ἐπιμέρους γεγονότων, συμπέραναν ἐπανειλημμένα ὅτι ὁ Θουκυδίδης σ' αὐτὰ τὰ μέρη δὲν μπόρεσε πιὰ νὰ περάσῃ τὸ τελευταῖο χέρι. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐξηγήσῃ ἐπίσης διαφορετικὰ τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἀναλύσαμε καὶ νὰ ἐπικαλεσθῇ γι' αὐτὸ τὸ χρονικὸ τμῆμα τὸ ὅτι τὰ γεγονότα ἀναλύονται σὲ ἐπιμέρους δραστηριότητες, καὶ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παρεμβολὴ τῶν ἐγγράφων σὰν προσπάθεια γιὰ μεγαλύτερη σαφήνεια· ἡ πιὸ φυσικὴ ἐκδοχὴ μολαταῦτα μένει αὐτή, ὅτι δηλ. ἐδῶ ὁ Θουκυδίδης δὲν ἔφτασε πιὰ ὡς τὴν τελικὴ διατύπωση.

Μὲ τὸ πρόβλημα ποὺ συζητήσαμε τωραδά, μπήκαμε σ' ἕναν κύκλο προβλημάτων, ποὺ ὡς πρὶν ἀπὸ λίγο ἀπασχολοῦσε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὴν γερμανόγλωσση ἔρευνα. Τόσο ἀποκλειστικά, ποὺ μπορεῖ νὰ μιλᾷ κανεὶς γιὰ ἕνα θουκυδιδικὸ πρόβλημα, ὅπως γιὰ τὸ ὁμηρικό. Ἡ μέθοδος κι ἐδῶ κι ἐκεῖ ἦταν ἡ ἴδια. Πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ στρωματικὴ ἀνάλυση στὴν περίπτωση τοῦ Θουκυδίδη βρίσκει ἕνα πολὺ χειροπιαστὸ στήριγμα. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ἀμέσως μὲ τὴν πρώτη φράση τοῦ ἔργου του μᾶς λέει ὅτι τὴν συγγραφὴ τοῦ πολέμου τὴν ἄρχισε ἀμέσως μὲ τὴν ἔκρηξή του, γιατὶ ἐπρόβλεπε τὴν σημασία του. Ἐπειδὴ ὅμως ἀπὸ πολλὰ χωρία μποροῦμε ἀναντίρρητα νὰ συναγάγουμε ὅτι ὁ Θουκυδίδης δούλευε τὸ ἔργο του ὕστερα ἀπὸ τὸ 404, πρέπει ἡ γένεσή του νὰ διαμοιραστῇ σὲ ἕνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

Τὴν ἀνάλυση σ' αὐτὸ τὸ πεδίο τὴν θεμέλιωσε πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ καὶ περισσότερα χρόνια ὁ FRANZ WOLFGANG ULLRICH, καθηγητὴς στὸ Johanneum τοῦ Ἀμβούργου, μὲ τὶς *Συμβολὲς στὴν ἑρμηνεία τοῦ Θουκυδίδη* (*Beiträge zur Erklärung des Thukydides* 1, 1845. 2, 1846)[1]. Ἔφτασε ἐκεῖ ξεκινώντας ἀπὸ δυὸ παρατηρήσεις. Τὰ πρῶτα βιβλία δὲν περιέχουν καμιὰν δήλωση γιὰ τὴν διάρκεια τοῦ συνολικοῦ ἀγώνα, καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ πολέμου ποὺ περιγράφεται (*ὅδε ὁ πόλεμος* κ.ἄ.), εἶναι τόσο ἀόριστος, ὥστε ἡ συνολική του πορεία μὲ τὶς διάφορες φάσεις της νὰ μὴν μπορῇ ἀκόμα νὰ θεωρηθῇ γνωστὴ ἀπὸ πρωτύτερα. Ἀκόμα, ὁ

42, 1970, 187· πβλ. ἰδιαίτερα K. v. FRITZ, *Die griech. Geschichtsschreibung* I Βερολ. 1967. σημ. 271 στὴν σ. 327. Παλαιότερες πραγματεύσεις τοῦ ἴδιου βιβλίου στοῦ M. TREU, *Gnom.* 40, 1968, 715.

1. Τώρα F. W. ULLRICH, *Die Entstehung des Thukydideischen Geschichtswerkes* (Die entscheidenden Partien), ἔκδ. καὶ εἰσαγ. ἀπὸ τὸν H. HERTER, Wiss. Buchgesellschaft. Darmstadt 1968.

ULLRICH ἔδωσε ἰδιαίτερη σημασία στὸ δεύτερο, ὅπως τὸ λέν, προοίμιο (5,26), τὸ ὁποῖο δείχνει ὅτι εἶναι γνωστὸ καὶ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, καὶ πρέπει γι' αὐτὸ νὰ εἶναι γραμμένο ὕστερα ἀπὸ τὸ 404. Σ' αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις ὁ ULLRICH ἐπρόσθεσε ἀκόμα μιὰν σειρὰ ἀπὸ ἐνδείξεις κι ἔφτασε ἔτσι νὰ ξεχωρίση δυὸ κύρια σχεδιάσματα. Τὸ ἕνα θὰ ἔπιανε ἀπὸ τὸ πρῶτο βιβλίο ὥς τὰ μισὰ τοῦ τέταρτου, θὰ περιλάμβανε μόνο τὸ πρῶτο, τὸ δεκάχρονο τμῆμα τοῦ πολέμου, καὶ θὰ γεννήθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν εἰρήνη τοῦ Νικία (421). Τὸ δεύτερο θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ χρονολογήσουμε ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Ἀθήνας (404) καὶ θὰ γεννήθηκε μὲ τὸ μάτι στραμμένο πρὸς τὴν συνολικὴ πορεία τοῦ πολέμου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βιβλία ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ τέταρτου ὥς τὸ τέλος, ὁ ULLRICH βρισκόταν στὴν ἀνάγκη νὰ ἀποδώση ἐπίσης στὴν κατοπινότερη περίοδο τοῦ πολέμου διάφορες ἀναφορές, ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀναγνωρίση ὅτι ὑπῆρχαν στὸ α' μισὸ τοῦ ἔργου. Ἐδῶ ἔπρεπε νὰ παραδεχτῆ κατοπινὲς ἐπεξεργασίες καὶ νὰ τὶς ἐπικαλεσθῆ, γιὰ νὰ προφυλάξη τὸ οἰκοδόμημα τῶν ὑποθέσεων ἀπὸ τὴν κατάρρευση.

Μιὰν καινούργια τροπὴ ἔδωσε γιὰ λίγον καιρὸ σ' αὐτὴν τὴν ἔρευνα τὸ βιβλίο τοῦ EDUARD SCHWARTZ[1]. Αὐτὸς προσπάθησε νὰ τελειοποιήση τὴν ἀνάλυση καὶ δούλεψε, ὅπως ἔγινε μὲ τὸν κατατεμαχισμὸ τοῦ Ὁμήρου, μὲ τὴν διαπίστωση ἀντιφάσεων καὶ τὴν παραδοχὴ διπλῶν διατυπώσεων, ποὺ ἔμειναν ὅπως βρίσκονταν. Ἀκόμα, ὁ ἐκδότης, στὴν περίπτωση τοῦ Θουκυδίδη, σὰν γνήσιος σωσίας τοῦ «διορθωτῆ» (Redaktor) τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων, προσπάθησε νὰ ἑρμηνεύση τὶς ἀσυμφωνίες. Τὰ στρώματα ποὺ ἀνακάλυψε ἔτσι ὁ SCHWARTZ, θέλησε νὰ τὰ ἀξιολογήση σὰν μαρτυρίες μιᾶς πνευματικῆς ἐξέλιξης τοῦ Θουκυδίδη. Ἄλλοι, ὅπως ὁ SCHADEWALDT, προχώρησαν πιὸ πέρα στὸν ἴδιο δρόμο, καὶ φάνηκε ὅτι ἦταν δυνατὸ ἀπὸ ἕναν Θουκυδίδη ποὺ κάμνει αὐστηρὴν ἔρευνα τῶν γεγονότων, νὰ ξεχωρίσουν ἕναν μεταγενέστερο, ποὺ ἤθελε νὰ καταλάβη τὴν ἱστορία καὶ νὰ μεταδώση σὲ ἄλλους αὐτὴν τὴν κατανόηση.

Ἡ νεότατη φάση τῆς ἔρευνας τοῦ Θουκυδίδη ἀσχολήθηκε μὲ τὸ νὰ διερευνήση τὴν ἀντοχὴ τῆς στρωματικῆς διαίρεσης, ποὺ ἀποκτήθηκε μὲ τόσην αὐτοπεποίθηση τῆς κριτικῆς. Τὴν θέση μας τὴν ξεκαθάρισε κυρίως ὁ HARALD PATZER μὲ ἕναν συνετὸ ἔλεγχο τῶν ἐπιχειρημάτων. Τὸ παράρτημα τοῦ βιβλίου του μὲ ἕναν κατάλογο τῶν ὄψιμων καὶ πρώιμων ἐνδείξεων μᾶς ἐπιτρέπει μιὰν γρήγορη ἐπισκόπηση τοῦ ἀποτελέσματος. Βέβαιες ὄψιμες ἐνδείξεις εἶναι ἀρκετὰ συχνὲς καὶ μοιράζονται σὲ ὅλο τὸ ἔργο. Ἀντίθετα πρώιμες ἐνδείξεις, ποὺ νὰ μποροῦν ἀκόμα νὰ λογαριαστοῦν σοβαρά, εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιες καί, ὅπως ἔδειξε ὁ PATZER, δὲν ἔχουν ὅλες τὴν ἴδια ἀποδεικτικὴ δύναμη.

Πρέπει ἄλλην μιὰ φορὰ νὰ κάμουμε τὸν παραλληλισμὸ μὲ τὴν ὁμηρικὴ φιλολογία. Κι ἐδῶ κι ἐκεῖ ἡ ἔρευνα ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς ἀπόγυρους κατάληξε νὰ μὴν ἐξετάζη πιὰ μόνο ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ διαμελισμοῦ τὴν μορφὴ ποὺ μᾶς σώθηκε, ἀλ-

1. *Das Geschichtswerk des Thuk.* Βόννη 1919· 2. ἔκδ. 1929.

λά νά τὴν ἀναγνωρίζη καί νά τήν μελετᾶ σύμφωνα μέ τά δικά της δικαιώματα σάν δημιουργία ὑψηλῆς σειρᾶς. Ὁ ἐνωτισμός αὐτοῦ τοῦ τύπου, ὅπως τόν ὑποστηρίζει γιά τόν Θουκυδίδη προπάντων ὁ JOHN H. FINLEY[1], δέν παραβλέπει τί ἔχει προηγηθῆ πρίν ἀπό τήν τελική μορφή. Τό κεφάλαιό μας γιά τόν Ὅμηρο προσπάθησε νά κάμη γνωστό τό πλῆθος τῶν προϋποθέσεων πού μᾶς διαφωτίζουν τήν μορφή τῆς *Ἰλιάδας* καί τῆς *Ὀδύσσειας*· καί γιά τόν Θουκυδίδη δέν εἶναι δυνατό νά παραβλέψουμε τήν δική του μαρτυρία, πού βεβαιώνει ὑπεύθυνα μιάν ἐργασία δεκαετιῶν. Αὐτό ὅμως πού διαβάζουμε σήμερα δέν εἶναι μιά συνένωση σχεδιασμάτων, φτωχικά σκεπασμένη μέ προσθῆκες καί παρεμβολές πού ἀπέχουν πολύ καί ὡς πρός τόν χρόνο καί ὡς πρός τήν πνευματική στάση, ἀλλά ἕνα ἔργο οὐσιαστικά ἑνιαῖο, διαμορφωμένο ἀπό τέλεια καθορισμένες ὀπτικές γωνίες. Οἱ πολλές ὄψιμες ἐνδείξεις συνηγοροῦν γιά τό ὅτι αὐτό πῆρε τήν μορφή του στά χρόνια μετά τήν κατάρρευση τῆς Ἀθήνας. Φυσικά, μέσα σ' αὐτό, ἕνα πλῆθος ἀπό σημειώσεις κι ἐπεξεργασίες ἀπό τήν πρωιμότερη δημιουργική περίοδο τοῦ συγγραφέα χρησιμοποιήθηκαν καί διαφυλάχθηκαν. Τήν ἐργασία του δέν τήν τελείωσε, καί γι' αὐτό μιλοῦν τόσο τό τέλος της, ὅσο καί, σύμφωνα μέ τήν ἄποψή μας, ἡ κατάσταση τοῦ πέμπτου καί ὄγδοου βιβλίου, μπόρεσε ὅμως νά τήν προχωρήση σέ τέτοιο σημεῖο, ὥστε νά πετύχη μιάν συνοχή τοῦ ἔργου του, ἡ ὁποία δέν μᾶς ἐπιτρέπει πιά τήν ἐπιπόλαιη διάλυσή του σέ κομμάτια καί κομματάκια. Ἔτσι σήμερα στό πεδίο τῆς ἀνάλυσης τοῦ Θουκυδίδη ἐμφανίσθηκε μιά πολύ ὑγιερή ἐπιφυλακτικότητα, πού δέν ἀρνιέται βέβαια στήν ἀνάλυση τό βασικό της δικαίωμα, ἀξιολογεῖ ὅμως μέ πολύ πιό κριτική διάθεση τίς δυνατότητες τοῦ κατορθωτοῦ, ἀπό ὅσο ἤθελαν νά κάμουν μέ τίς τολμηρές ἐξορμήσεις τῶν προηγούμενων χρόνων.

Εὐχάριστη συνέπεια αὐτῆς τῆς στροφῆς εἶναι ὅτι τά τελευταῖα χρόνια ἄρχισαν νά ἐρευνοῦν μέ μεγαλύτερην ἔνταση τήν ἐσωτερική μορφή τοῦ ἔργου. Γιά νά χαρακτηρίσουν τήν σχέση τοῦ συγγραφέα μέ τό ἀντικείμενό του, ἀρκοῦνταν γιά πολύν καιρό νά τόν συγκρίνουν μέ τόν Ἡρόδοτο. Σ' αὐτό μᾶς ἔσπρωξε ὁ ἴδιος, γιατί σέ διάφορα χωρία[2] διόρθωνε τόν Ἡρόδοτο, χωρίς βέβαια νά τόν ἀναφέρη ὀνομαστικά, ἤ, ὅπως στά κεφάλαια γιά τήν μέθοδο, τόν πολεμοῦσε. Τόν Θουκυδίδη σάν θεμελιωτή ἀντικειμενικῆς ἱστοριογραφίας, σάν ἀδιάφθορον ἐρευνητή καί ἀποφασιστικόν ζητητή τῆς ἀλήθειας τόν βρίσκουμε πάντα σέ ἀντίθεση πρός τόν Ἡρόδοτο, πού θεωρεῖται ἐκπρόσωπος τῆς ἰωνικῆς διάθεσης γιά εὐχάριστη διήγηση καί ἄκριτος συλλέκτης κάθε λογῆς ἀμφισβητήσιμης παράδοσης. Ὑπάρχει ἀρκετή ἀλήθεια σ' αὐτά, δέν μποροῦμε ὅμως νά συλλάβουμε μέ αὐτόν τόν τρόπο τήν βαθιά διαφορά στήν φύση τῶν δυό ἱστορικῶν. Μᾶλλον ἔχουμε νά κάμουμε ἐδῶ

1. Ἐκτός ἀπό τό βιβλίο πού ἀναφέρουμε παρακάτω, στό «The Unity of Thuc. History», *Harv. Stud.* Παράρτ. τόμ. 1, 1940, 255. Βασικόν ἐνωτισμό, μέ τό νόημα ὅτι ὅλο τό ἔργο γράφτηκε μέ σταθερή πρόοδο, κάποτε μέ σύντομη μόνο χρονική ἀπόσταση ἀπό τά γεγονότα, ὑποστηρίζει ὁ F. E. ADCOCK στό βιβλίο πού ἀναφέρουμε παρακάτω.

2. SCHMID, 2, 663, 7.

μὲ μιὰν διαφορὰ στὴν ἔνταση μὲ τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦνται ὁρισμένες ἀρχές. Καὶ ὁ Ἡρόδοτος εἶχε συνείδηση τῆς διαφορετικῆς ἀξίας τῶν πηγῶν του, κι ἂν ἀκόμα δὲν διάλεγε μὲ τόσην προσοχὴ ἀνάμεσα σ' αὐτές, μᾶς ὑποδείχνει ὅμως ἐπανειλημμένα τὴν προβληματικότητά τους· καὶ ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποίησε μνημεῖα κι ἐπιγραφὲς γιὰ τὴν ἔκθεσή του καὶ ἄφησε νὰ ἐννοηθῇ ὅτι δὲν τοῦ ἦταν ἄγνωστη ἡ ἀρχὴ τῆς χρησιμοποίησης δημόσιων ἐγγράφων. Ἡ ἀπόσταση ἀσφαλῶς εἶναι πολὺ σημαντική, καὶ δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ τὴν περιορίσουμε. Μὲ τραχιὰν αὐστηρότητα ἀποκλείεται στὸν Θουκυδίδη ἡ διήγηση ποὺ μόνο εὐχαριστεῖ, ὅλα ὑποτάσσονται στὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἑνὸς σκοποῦ: νὰ μεταδώση τὴν πραγματικότητα. Μὲ ἕναν τελείως διαφορετικὸ βαθμὸ ἀπὸ ὅ,τι στὸν Ἡρόδοτο, διαμορφώνονται γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ καὶ χρησιμοποιοῦνται τὰ μεθοδικὰ μέσα. Βέβαια ὁ Θουκυδίδης γράφει σύγχρονην ἱστορία, καὶ γι' αὐτὴν ἔχει στὴν διάθεσή του πλουσιότερα καὶ ἀξιοπιστότερα μέσα ἀπὸ ὅ,τι ὁ Ἡρόδοτος γιὰ τὰ Μηδικά, ἀλλὰ κι ἐκεῖ ὅπου στὶς παρεκβάσεις στρέφεται πρὸς τὸ παρελθόν, ψάχνει, γιὰ κάθε βῆμα ποὺ κάμνει, νὰ βρῇ στέρεο ἔδαφος. Εἶναι ὑποδειγματικὸ γιὰ τὸν τρόπο ποὺ δούλευε ὁ Θουκυδίδης τὸ πῶς προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξη στὴν παρέκβαση γιὰ τοὺς Πεισιστρατίδες (6, 54-59) ὅτι ὄχι ὁ Ἵππαρχος, ἀλλὰ ὁ Ἱππίας ἦταν τύραννος. Ἐδῶ χρησιμοποιεῖ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ βωμοῦ τῶν Δώδεκα θεῶν, ποὺ τὸν ἵδρυσε στὴν ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ ὁ ὁμώνυμος ἐγγονὸς τοῦ Πεισίστρατου, μιὰν πολὺ δυσκολοδιάβαστη δελφικὴν ἀφιέρωση, καὶ τὴν στήλη ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀκρόπολη καὶ μνημόνευε τὴν ἐκδίωξη τῶν τυράννων. Εἶναι διδακτικὸ νὰ δοῦμε πῶς δουλεύει μὲ τὴν τρίτη μαρτυρία. Δὲν μπορεῖ νὰ βγάλη ἀπὸ αὐτὴν καμιὰν ἄμεση πληροφορία γιὰ τὴν ἄποψή του, τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει μόνο παιδιὰ τοῦ Ἱππία, ὄχι ὅμως καὶ τῶν ἄλλων γιῶν τοῦ Πεισίστρατου, καθὼς καὶ ἡ σειρὰ τῶν ὀνομάτων, τοῦ δημιουργεῖ τὴν βεβαιότητα ὅτι ὁ Ἱππίας ἦταν ὁ μεγαλύτερος γιὸς καὶ γι' αὐτὸ ὁ κληρονόμος τῆς τυραννίδας. Βλέπουμε ἐδῶ τὸν Θουκυδίδη νὰ δουλεύη μ' ἐκεῖνα τὰ πορίσματα τῆς πιθανότητας *(εἰκάζειν)*, ποὺ χρειάστηκε νὰ τὰ μνημονεύσουμε κιόλας πρωτύτερα μαζὶ μὲ τὸν καινούργιο τρόπο ἀποδεικτικῆς μεθόδου στὰ δικαστήρια, ποὺ τὸν δημιούργησε ἡ σοφιστική. Πολὺ περισσότερο καταφεύγει ὁ Θουκυδίδης σὲ τέτοιου εἴδους συμπεράσματα, ἐκεῖ ὅπου προσπαθεῖ νὰ διαφωτίση πολὺ ἀπομακρυσμένες χρονικὲς περιόδους. Ἔτσι λοιπὸν ἡ «ἀρχαιολογία» γίνεται πεδίο ἰδιαίτερης ἐπαλήθευσης αὐτῆς τῆς μεθόδου, καὶ εἶναι φανερὴ καὶ δικαιολογημένη ἡ ἱκανοποίηση μὲ τὴν ὁποία ὁ Θουκυδίδης τὴν προτάσσει σ' αὐτὴν τὴν θέση τοῦ ἔργου του· γιατὶ τὸ συμπέρασμα π.χ. ποὺ βγάζει ἀπὸ τὰ κτερίσματα καὶ τὸν τύπο τῆς ταφῆς στοὺς δηλιακοὺς τάφους, ὅτι ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἦταν στὴν ἀρχὴ καρικός, ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα μὲ τὶς μεθόδους τῆς σύγχρονης ἔρευνας.

Ἂς ἐξάρουμε ἀκόμα μιὰν φορὰ τὴν ἀποφασιστικὴ σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴν ἱστοριογραφία τοῦ Θουκυδίδη ἡ ἀπόλυτη θέλησή του νὰ πετύχη τὸ πραγματικό. Σ' αὐτὸ ἔχει ξεπεράσει πολὺ τὸν Ἡρόδοτο. Ἂν ὅμως ρωτήσουμε, τὶ χωρίζει βα-

σικὰ τὸ ἔργο του ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ προδρόμου του, πρέπει νὰ πάρουμε ἕναν ἄλλο δρόμο. Ὁ Θουκυδίδης διατύπωσε τὸν σκοπὸ καὶ τὰ μέσα τῆς ἐργασίας του στὰ κεφάλαια 1, 20-22, ποὺ ἀπὸ αὐτὰ ἰδιαίτερα τὸ τελευταῖο, τὸ κεφάλαιο τῆς μεθόδου[1], ὅπως τὸ λέν, ἦταν στὰ περασμένα χρόνια ἀντικειμενο ἐντατικῆς ἔρευνας, καὶ μάλιστα πότε πότε ζητοῦσαν πολλὰ ἀπὸ τὴν κάθε του λέξη. Μολαταῦτα ὅλα τὰ οὐσιώδη μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν βέβαια. Πρῶτα πρῶτα ἀκοῦμε τὸν προγραμματιστὴ μιᾶς ὅσο τὸ δυνατὸ θετικῆς ἔρευνας τῆς ἱστορίας. Σὰν τέτοιος πρέπει νὰ ἀπαλλαχθῆ ἀπὸ τὴν ἀναξιοπιστία πληροφοριῶν ποὺ μεταδίνονται προφορικά. Πῶς παραμορφώνονται ἀκόμα καὶ γεγονότα τῆς δικῆς του τοπικῆς ἱστορίας μέσα στὴν τέτοια μετάδοση, ὁ Θουκυδίδης τὸ ἀποδείχνει μὲ τὴν παράδοση γιὰ τὴν δῆθεν τυραννίδα τοῦ Ἵππαρχου καὶ γιὰ τὸ τέλος της ἀπὸ τὸν Ἁρμόδιο καὶ τὸν Ἀριστογείτονα. Ἐξαναγύρισε στὰ προβλήματα αὐτά, ποὺ ἀποτελοῦν ἕνα ἐξαιρετικὰ λαμπρὸ παράδειγμα τῆς ἐρευνητικῆς του ἐργασίας, μὲ διεξοδικὴ διήγηση, στὴν παρέκβαση τοῦ ἕκτου βιβλίου. Μὲ δυὸ ἀκόμα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Σπάρτη ὁ Θουκυδίδης ἀποδείχνει τὴν ἀναξιοπιστία τῶν πληροφοριῶν γιὰ θεσμοὺς ποὺ ἀνήκουν στὸ παρὸν καὶ μποροῦν νὰ ἐλεγχθοῦν κάθε στιγμή. Πρόκειται γιὰ τὸ δῆθεν δικαίωμα διπλῆς ψήφου τῶν βασιλιάδων καὶ τὴν ὕπαρξη ἑνὸς «λόχου ἀπὸ τὴν Πιτάνα». Ἐπειδὴ καὶ τὰ δυὸ θέματα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο περιθωριακά, γι' αὐτὸν τὸν λόγο φαίνεται πολὺ καθαρότερα ἡ προσπάθεια τοῦ Θουκυδίδη νὰ ξεχωρίση τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὸν πρόδρομό του. Στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο ὁ Θουκυδίδης ἀντιπαραβάλλει τὴν ἐπίπονη δουλειά του μὲ τὴν δουλειὰ τῶν ποιητῶν καὶ τῶν λογογράφων, ποὺ μὲ πολεμικὰ βίαιην ὄχι ὅμως τελείως ἀστήρικτην ἁπλούστευση τοὺς βάζει στὸν ἴδιο παρονομαστὴ μ' ἐκείνους ποὺ μὲ τὰ στολίδια καὶ τὴν ἀνύψωση τῆς ἀφήγησης θέλουν νὰ κερδίσουν τὸν ἀκροατή. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι μὲ αὐτὰ πρέπει κυρίως νὰ σκεφθοῦμε τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡρόδοτο.

Τὸ τέλος τοῦ κεφ. 21 τὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς ὁμαλὲς μεταβάσεις, ποὺ τὶς διαπιστώσαμε πολλὲς φορὲς στὸν Θουκυδίδη. Ὁ πόλεμος, τὸν ὁποῖο ἀφορᾶ τὸ ἔργο, εἶναι πραγματικὰ ὁ πιὸ μεγάλος ἀπὸ ὅλους ὅσους διεξήγαγε ποτὲ ἡ Ἑλλάδα. Αὐτὸ τὸ εἶχε δείξει πρὶν λίγο ὁ μεθοδικὰ ἐπιμελὴς ἔλεγχος τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἔκθεσή του ὅμως στὰ ἑπόμενα πρόκειται νὰ μείνη ἐπάνω στὶς ἴδιες βασικὲς ἀρχές. Τὸ καθαυτὸ κεφάλαιο τῆς μεθόδου (22) ὑποδιαιρεῖ αὐτὸ τὸ καθῆκον μὲ ἕναν τρόπο ποὺ εἶναι ἀπὸ μιὰν ἀρχὴ τρεχούμενος στοὺς Ἕλληνες. Στὴν *Ἰλιάδα (Ι 443)* ὁ Φοίνικας περιγράφει τοὺς δυὸ σκοποὺς τῆς ἀριστοκρατικῆς ἀγωγῆς, ποὺ ἀποτελοῦν μιὰν ἑνότητα: κατοχὴ τοῦ λόγου καὶ ἑτοιμότητα γιὰ δράση. Μὲ τὴν ἴδια διαίρεση σὲ λόγους καὶ σὲ ἔργα ἀναπτύσσει ἐδῶ ὁ Θουκυδίδης τὸ πρόγραμμα τοῦ ἔργου του. Ἀρχίζει μὲ τοὺς λόγους. Δύσκολο ἦταν, λέει, γιὰ τὶς ἀγορεύσεις ποὺ ἄκουσε καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος (ὑπάρχουν ἑπομένως τέτοιες, καὶ θὰ

1. Βιβλιογρ. στοῦ H. HERTER, <Zur ersten Periklesrede> (βλ. παρακ.), 613, 1. Πβλ. H. ERBSE (βλ. παρακ.), 55.

συμπεριλάβουμε τὶς δημηγορίες τοῦ Περικλῆ σ' αὐτές), καὶ ὅσοι ἄλλοι τοῦ ἔδωσαν πληροφορίες γιὰ ἀγορεύσεις, νὰ ξαναθυμηθοῦν μὲ ἀκρίβεια τὰ ἴδια τὰ λόγια *(τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων)*. Μαζὶ μὲ νεότερους ἑρμηνευτὲς νομίζουμε ὅτι ἡ διατύπωση αὐτὴ ἀναφέρεται στὸ θέμα τῆς αὐτολεξίας καὶ στὴν ἀκριβῆ ἀκολουθία τῶν διανοημάτων. Ἀφοῦ καθόρισε αὐτὸ ποὺ δὲν κατόρθωσε καὶ ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν φύση τοῦ ἔργου του δὲν μποροῦσε πραγματικὰ νὰ τὸ κατορθώση, διαγράφει τὸν δρόμο του γιὰ τὴν σύνταξη τῶν δημηγοριῶν. Τὶς ἔπλαθε σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς κάθε κατάστασης *(περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα)*, ὅπως, σύμφωνα μὲ τὴν κρίση του, ταίριαζε νὰ μιλήση κάθε ρήτορας. Ὡστόσο, μαζὶ μὲ τὴν ὁμολογία μιᾶς τέτοιας ἐλευθερίας, παρεμβάλλει ἕναν πολὺ οὐσιαστικὸ περιορισμό: ἡ γενικὴ γραμμὴ *(ξύμπασα γνώμη)* τῶν ὅσων πραγματικὰ εἰπώθηκαν, ποὺ μάλιστα στὶς περισσότερες περιπτώσεις χρειάζονταν ἀκόμα ἐξακρίβωση, διατηρήθηκε ὅσο ἦταν δυνατό. Γιὰ ποιὸν σκοπὸ παρεμβάλλονται οἱ λόγοι, δὲν μαθαίνουμε τίποτε στὸ σημεῖο αὐτό· γι' αὐτὸ θὰ χρειαστῆ νὰ ἐπαναλάβουμε τὴν ἐρώτηση μέσα σὲ μιὰν εὐρύτερη συσχέτιση.

Διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι μὲ τὶς ἀγορεύσεις, ἡ ἀκρίβεια στὴν διήγηση τῶν γεγονότων ἦταν ὁ ἀπαραίτητος καὶ μαζὶ πιὸ κατορθωτὸς σκοπός. Μὲ φανερὰ λοξὴ ματιὰ πρὸς τὸν Ἡρόδοτο λέει ὁ Θουκυδίδης ὅτι δὲν ἦταν ἀρκετὸ νὰ ρωτήση τὸν πρῶτον τυχόντα, ἀλλὰ ἦταν ἀναγκαῖος ἕνας ἐπίπονος ἔλεγχος τῶν μαρτυριῶν, ποὺ παρουσίαζαν ἀντιφάσεις ἀκόμα καὶ ὅταν ὑπῆρχαν αὐτόπτες μάρτυρες, ἀνάλογα μὲ τὶς συμπάθειες καὶ τὸ μνημονικὸ τοῦ καθενός.

Ὁ Θουκυδίδης ἔχει συνείδηση τοῦ ὅτι ἡ αὐστηρότητα τῶν ἀπαιτήσεών του ἐσήμαινε παραίτηση ἀπὸ τὴν ἐντύπωση. Ὅταν μιλᾶ καὶ γιὰ τὴν ἐντύπωση ἐπάνω στὸν ἀκροατή, τότε σκεφτόμαστε πάλι τὸν Ἡρόδοτο, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει παράδοση ὅτι ἔκαμνε δημόσιες ἀπαγγελίες ἀπὸ τὸ ἔργο του. Ὁ Θουκυδίδης ξέρει νὰ παρηγορηθῆ ποὺ ἀποφεύγει τέτοιες ἐπιτυχίες: οἱ ἄνθρωποι γιὰ τοὺς ὁποίους γράφει εἶναι διαφορετικοί. Αὐτὸς ἀπευθύνεται σ' ἐκείνους ποὺ θέλουν νὰ ἀποκτήσουν ξεκάθαρην κατανόηση τῶν ὅσων ἔγιναν ἢ αὐτῶν ποὺ πρόκειται νὰ γίνουν ξανὰ ἔτσι ἢ ἔτσι περίπου, σύμφωνα μὲ τὴν νομοτέλεια ποὺ ὑπάρχει μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση. Γι' αὐτὸν θὰ εἶναι ἀρκετό, ἂν ἄνθρωποι μὲ τέτοιαν σοβαρὴ διάθεση ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὸ ἔργο του, γιατὶ δὲν τὸ ἔγραψε γιὰ νὰ εἶναι φανταχτερὸ στολίδι σὲ διαγωνισμόν, ἀλλὰ ἕνα ἀπόκτημα ποὺ θὰ μείνη γιὰ πάντα *(κτῆμα ἐς αἰεί)*. Ἐδῶ βρισκόμαστε στὸ πνευματικὸ κέντρο τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδη καὶ σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο ὅπου ἀρχίζει νὰ γίνεται φανερὴ ἡ βασικὴ διαφορὰ μὲ τὸν Ἡρόδοτο.

Πέρα ἀπὸ τὸν προσεκτικὸν ἐξιχνιαστὴ τῆς ροῆς τῶν συγκεκριμένων γεγονότων γίνεται ὁρατὸς ὁ ἱστοριογράφος, ποὺ θέλει νὰ μεταδώση πολιτικὲς γνώσεις μόνιμης ἀξίας. Τὰ λίγα λόγια μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Θουκυδίδης μιλᾶ γι' αὐτὸ τὸ τελευταῖο αἴτημα τῆς δραστηριότητάς του, δὲν πρέπει νὰ παρεξηγηθοῦν σὰν μιὰ πρωτόγονη χρήση τῆς φράσης *historia vitae magistra*. Ὁ Θουκυδίδης δὲν σκέφτηκε οὔτε νὰ προσφέρη στοὺς ἀναγνῶστες του ἀσφάλεια σὲ πολιτικὲς προγνώσεις οὔτε νὰ

τοὺς ἐφοδιάση μὲ ἕνα συνταγολόγιο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποφασίζουν σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις. Μᾶλλον δουλεύοντας τοῦ ἀποκαλύφθηκε ἡ κατανόηση ὁρισμένων νομοτελειῶν καὶ δυνάμεων, ποὺ τὸ ἐρευνητικὸ μάτι μπορεῖ νὰ τὶς ἀναγνωρίση πάντα στὸ βάθος τῶν γεγονότων, αὐτῶν τῶν περίπλοκα ποικίλων καὶ πολύμορφων γεγονότων. Τέτοια γνώση σημαίνει ξεκαθάρισμα περιγραμμάτων ποὺ εἶναι φαινομενικὰ μπερδεμένα, καὶ μολονότι ἡ κάθε συγκεκριμένη κατάσταση εἶναι κάτι σχεδὸν ἀνεπανάληπτο, ὡστόσο ὁ ἔμπειρος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίση μέσα σ' αὐτὴν δυνάμεις ποὺ ἔχουν τὰ στοιχεῖα τῆς μονιμότητας. Ὅποιος κατέχει τέτοιαν γνώση, δὲν ἔχει βέβαια πάρει σταθερὲς ὁδηγίες γιὰ τὸ πῶς δρᾶ κανεὶς πολιτικά, ἀπόκτησε ὅμως τὴν ἱκανότητα, σὲ κάθε μελλοντικὴν περίπτωση νὰ διαφωτίζη συγκεκριμένες καταστάσεις, νὰ ἐννοῆ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ παιχνιδιοῦ τῶν δυνάμεων καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα προβλέποντας τὸ μέλλον νὰ παίρνη τὶς ἀποφάσεις του. Ὑποδειγματικὴ γιὰ τὴν τοποθέτηση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ εἶναι ἡ δήλωση τοῦ Θουκυδίδη (2, 48), ὅτι θὰ περιγράψη τὰ συμπτώματα τῆς φοβερῆς ἐπιδημίας, γιὰ νὰ μὴν τὴν ἀντιμετωπίσουν μὲ τέλειαν ἄγνοια σὲ περίπτωση ποὺ θὰ ξαναεμφανιζόταν.

Ὅταν ὁ Θουκυδίδης μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο πέρα ἀπὸ τὸ μεμονωμένο φαινόμενο τείνει σ' αὐτὸ ποὺ ἔχει γενικὴν ἀξία, ἀκολουθεῖ ἁπλῶς τὸν δρόμο τῆς ἑλληνικῆς σκέψης. Μολαταῦτα δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ πρόγραμμά του βρίσκεται ἔτσι κάτω ἀπὸ μιὰν ἀντινομία. Γιὰ τὸν ἐρευνητὴ ποὺ μὲ τὴν πιὸ μεγάλη ἔνταση ζητᾶ νὰ συλλάβη τὸ μεμονωμένο φαινόμενο τόσο γεμάτα καὶ σωστὰ ὅσο εἶναι δυνατό, ὁ τελικὸς καὶ κύριος στόχος δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ μεμονωμένο ἀλλά, πολὺ περισσότερο, τὸ τυπικὸ στοιχεῖο ποὺ μποροῦμε νὰ βγάλουμε ἀπὸ αὐτό. Αὐτὴ ἡ ἀντινομία δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κατανεμηθῆ σὲ χρονικὲς βαθμίδες τῆς ἐξέλιξης τοῦ Θουκυδίδη· περικλείεται πολὺ βαθιὰ μέσα στὴν φύση του καὶ στὸ ἔργο του.

Δοκιμάζουμε νὰ προσεγγίσουμε ἀκόμα τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ μὲ τὴν βοήθεια δυὸ ἐρωτήσεων. Μὲ ποιόν τρόπο καταπιάνεται ὁ Θουκυδίδης νὰ μεταδώση στοὺς ἀναγνῶστες του τὴν κατανόηση γιὰ τὴν ὁποία μιλᾶ στὸ κεφάλαιο τῆς μεθόδου, καὶ σὲ ποιές περιοχὲς πιστεύει πὼς ἀνιχνεύει ἐκεῖνο τὸ γενικὸ καὶ ἀμετάβλητο, ποὺ ἐπιτρέπει στὸν ἔμπειρον ἄνθρωπο μιὰν βαθύτερη κατανόηση τῆς συγκεκριμένης κατάστασης;

Ἐδῶ χρειάζεται πρῶτα πρῶτα μιὰ ἀρνητικὴ διαπίστωση. Ὁ Θουκυδίδης, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, δὲν ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος στὸ ἔργο του γιὰ νὰ ἀξιολογήση ἢ νὰ διασαφήση. Ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκοῦμε τόσο σπάνια τὴν φωνή του, δίνει στὸ σύνολο ἐκείνην τὴν ψυχρὴν ἀντικειμενικότητα, ποὺ πάντα τὴν ἔχουν ἐξάρει σὰν τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό του. Ἂν καμιὰν φορὰ μιλᾶ μὲ τὸ ὄνομά του, τότε ἀσφαλῶς ἔχει νὰ πῆ πολὺ σημαντικὰ πράγματα, ὅπως τὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ προγράμματός του (1, 22), τὴν κρίση του γιὰ τὸν Περικλὴ καὶ τὴν πολιτική του (2, 65), καὶ τὴν ἐμπειρία του γιὰ τὴν φοβερὴ παραμόρφωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν πόλεμο (3, 82 κἑ.). Λίγο πιὸ ὁμιλητικὸς εἶναι στὸ

ὄγδοο βιβλίο, ὅπου ἐπαινετικὰ μνημονεύει τὸ πολίτευμα τῆς Χίου (24) καὶ τὸ μετριοπαθὲς ὀλιγαρχικὸ τῆς Ἀθήνας (97), ἢ μιλᾶ στὸ τέλος τοῦ κεφ. 96 γιὰ τὴν διαφορετικὴ δραστηριότητα τῶν Ἀθηναίων, Σπαρτιατῶν καὶ Συρακουσίων. Μόνο σπάνια παίρνει προσωπικὴ θέση ἀπέναντι στὰ γεγονότα ποὺ περιγράφει, καὶ σὲ μεμονωμένα πρόσωπα. Ἔτσι ἀπέναντι στὸν Κλέωνα (3, 36. 5, 16) ἢ στὴν ἀτυχία τῆς Μυκαλησσοῦ (7, 30). Τὰ θερμὰ λόγια γιὰ τὸν Νικία (7, 86) θὰ τὰ μνημονεύσουμε πάλι, ὅταν πρόκειται νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν στάση τοῦ Θουκυδίδη ἀπέναντι στὴν θρησκεία.

Ὅλα αὐτὰ μένουν ἐξαιρέσεις. Ὁ Θουκυδίδης δὲν κάμνει κήρυγμα· ἐκθέτει. Ἡ ἔκθεσή του ὅμως δὲν ἀρκεῖται νὰ καταγράψῃ τὰ ἐπιμέρους γεγονότα, ἀλλὰ εἰσχωρεῖ στὸ βάθος, ξεσκεπάζει συσχετισμοὺς καὶ δίνει γιὰ τὶς ἀποφασιστικὲς καταστάσεις τοῦ μεγάλου ἀγώνα ἀναλύσεις, στὶς ὁποῖες οἱ προϋποθέσεις γίνονται ὁρατές, οἱ δυνατότητες ἀποκτοῦν σύνορα, καὶ αὐτοὶ ποὺ δροῦν ὑπεύθυνα προβάλλονται μὲ τὶς σκέψεις καὶ τὰ κίνητρά τους. Ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ ἀναλύσεις εἶναι ποὺ κάμνουν τὸν ἀναγνώστη τοῦ ἔργου νὰ περιμένῃ ὅτι θὰ κατανοήσῃ τὸ μόνιμο πίσω ἀπὸ τὸ μεταβλητό, τὸ ἐπαναλήψιμο πίσω ἀπὸ τὸ μοναδικό. Ἡ προσοχὴ ποὺ ἔδειξε γιὰ νὰ διαφωτίσῃ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ἱστορικὴ κατάσταση, τοῦ ἔδωσε τὸ δικαίωμα νὰ μιλᾶ στὰ περηφανο-συγκρατημένα λόγια τοῦ μεθοδολογικοῦ κεφαλαίου γιὰ *κτῆμα ἐς αἰεί*. Τὸ πιὸ ὑπέροχο μέσο αὐτῆς τῆς θουκυδίδειας ἀνάλυσης καταστάσεων εἶναι οἱ δημηγορίες. Στὸ χωρίο ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ὁ Θουκυδίδης ὁ ἴδιος λέει ὅτι τὴν συγγραφή τους τὴν καθόριζαν οἱ ἀπαιτήσεις τῆς κατάστασης κάθε φορά. Μὲ αὐτὸ μᾶς ὑποδηλώνει κιόλας ποιὰ θὰ εἶναι ἡ συμβολὴ τῶν δημηγοριῶν στὸ ἔργο. Περισσότερες ἀπὸ σαράντα ἀγορεύσεις ὑπάρχουν σὲ ὅλο τὸ ἔργο, καὶ περίπου τὰ δύο τρίτα τους βρίσκονται στὰ τέσσερα πρῶτα βιβλία. Γι' αὐτὴν τὴν ἀναλογία μπορεῖ νὰ εὐθύνεται κάπως τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν ἐτελείωσε τὴν ἐπεξεργασία μερικῶν ὄψιμων τμημάτων, αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποτελεῖ ἀρκετὴν ἐξήγηση. Ἡ ἰδιαίτερη συχνότητα ἀναλυτικῶν καὶ ἑρμηνευτικῶν δημηγοριῶν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ἔργου ἀντιστοιχεῖ τέλεια μὲ τὴν πρόθεση αὐτῶν τῶν βιβλίων, νὰ φέρουν στὸ φῶς τὴν προϊστορία τοῦ μεγάλου πολέμου, τὴν φύση καὶ τὴν διάθεση τῶν παρατάξεων καὶ τὶς δυνατότητες ποὺ ἀνοίγονται στὴν πρώτη του φάση πρὸς τόσες πλευρές[1].

Πόσο οἱ ἀγορεύσεις αὐτὲς ἐξυπηρετοῦν τὸ καθῆκον νὰ ἁπλώσουν μπροστὰ στὰ μάτια μας τὶς αἰτίες τοῦ γεγονότος καὶ τὰ κίνητρα τῶν ἐκτελεστῶν, κι ἔτσι νὰ κάμουν διάφανη τὴν καθαρὴ ἀντικειμενικότητα ὡς τὸ βάθος τῶν πραγμάτων, αὐτὸ γίνεται φανερὸ προπάντων σ' ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες οἱ δημηγορίες ζευγαρώνονται ἀντιθετικὰ ἀπὸ δυὸ ἐκπροσώπους ἀντίθετων παρατάξεων. Περισσότερο ἀπὸ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ βλέπουμε ἐδῶ ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδη εἶναι ἡ σοφιστική. Ἐκεῖ εἶχαν ἀνακαλύψει τὴν περιοχὴ

1. Ὁ Διονύσιος, *Περὶ Θουκ.* 16 ἀναφέρει ἕναν Κράτιππο, ποὺ ἐπέκρινε τὶς δημηγορίες.

τῶν ἀντινομιῶν, ποὺ βρίσκεται πίσω ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη δράση καὶ διάθεση, ἐκεῖ ἔμαθαν ὅτι γιὰ κάθε ζήτημα εἶναι δυνατὸς ἕνας διπλὸς λόγος. Ὁ Πρωταγόρας τὸ εἶχε ἀναπτύξει αὐτὸ στὶς *Ἀντιλογίες του*, καὶ ἡ λέξη ἐμφανίζεται προγραμματικὰ στὸν Θουκυδίδη ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀγώνα λόγων τοῦ ἔργου του, ἀνάμεσα στοὺς Κερκυραίους καὶ τοὺς Κορίνθιους μπροστὰ στὴν ἀθηναϊκὴ συνέλευση (1, 31). Τὴν πιὸ πλούσια ἐπίδειξη τοῦ παιχνιδιοῦ τῶν ἀντινομιῶν τὴν ἔκαμε ὁ Θουκυδίδης σ' ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ πρώτου βιβλίου, ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῶν Λακεδαιμονίων γιὰ τὸν πόλεμο. Ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σοβαρὲς ἀστοχίες τῆς ἀνάλυσης, τὸ ὅτι θέλησε νὰ χωρίση τὰ δυὸ ζευγάρια λόγων ποὺ βρίσκονται ἐδῶ. Ἐδῶ ὁ ἕνας λόγος συμπληρώνει τὸν ἄλλον, ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου πολεμᾶ τὴν ἀντίπαλη ἄποψη, κι ἔτσι προβάλλει μπροστά μας ἡ εἰκόνα τῶν δυνάμεων ποὺ ὁδήγησαν μὲ ἀναγκαιότητα σ' αὐτὸν τὸν πόλεμο, καὶ ἡ εἰκόνα τῶν δυὸ πρωταγωνιστῶν, τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Σπάρτης, ποὺ ἡ φύση τους προσδιόρισε τὴν πορεία τῶν γεγονότων. Περισσότερο ἀπὸ ὁ,τιδήποτε ἄλλο οἱ λόγοι αὐτοὶ γυροκλώθουν σὲ μεγάλο μέρος γύρω ἀπὸ τὴν κατανόηση τοῦ ἀθηναϊκοῦ χαρακτήρα καὶ τῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν κινδύνων ποὺ περικλείονταν μέσα του. Ὅταν ὁ Κορίνθιος (1, 70) μὲ εὔστοχη κλινικὴ ὀξύτητα περιγράφει τὴν αἰώνια ἀνησυχία τῆς Ἀθήνας, τὴν ἔλλειψη ἱκανοποίησης ἀπὸ ὅ,τι πετυχαίνει, τὴν ἀδυναμία της νὰ ἡσυχάση ἢ ἴδια καὶ νὰ ἀφήση καὶ τοὺς ἄλλους νὰ ἡσυχάσουν, τότε στὴν εἰκόνα ἐμφανίζεται ἕνα τραγικὸ στοιχεῖο, καὶ θυμόμαστε τὸ πρῶτο στάσιμο τῆς *Ἀντιγόνης*, ὅπου ὁ Σοφοκλῆς τραγούδησε τὴν φοβερότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Σωστὰ ἔχει παρατηρηθῆ ὅτι στὴν τετράδα τῶν λόγων ποὺ ἀναφέραμε τωραδά, ὁ λόγος τοῦ βασιλιᾶ Ἀρχίδαμου ἔχει συλληφθῆ σὰν αὐτοπαρουσίαση τῆς σπαρτιατικῆς φύσης, σὲ ὁρισμένα μέρη σὰν ἀντίβαρο στὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλῆ. Ἡ περίπτωση αὐτὴ εἶναι παραδειγματικὴ γιὰ μιὰν σειρὰ ἄλλων, στὶς ὁποῖες, ἀνάμεσα σὲ λόγους ποὺ ἀπαγγέλλονται σὲ διάφορους τόπους καὶ χρόνους, οἱ ἀναφορὲς πηγαινοέρχονται ἐδῶ κι ἐκεῖ.

Μὲ μιὰν ἀντικειμενικότητα, ποὺ στὴν ἱστοριογραφία ποτὲ σχεδὸν δὲν ξαναφάνηκε σὲ τέτοιον βαθμό, ὁ Θουκυδίδης στέκει ἐπάνω ἀπὸ τὶς παρατάξεις, ποὺ ὁ ἴδιος τὶς ἀντιθέτει τὴν μιὰ στὴν ἄλλη στὸν ἀγώνα τῶν λόγων. Αὐτὸ λοιπὸν τὸν χωρίζει καὶ πάλι ἀπὸ τοὺς σοφιστές, γιατὶ ἐδῶ τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι νὰ ὑπερισχύση μὲ κάθε τρόπον μιὰ ὑπόθεση οὔτε νὰ γίνη ἀγώνας γιὰ μιὰν ἄποψη, ἀλλὰ ξεδιπλώνονται μπροστά μας ὅλα τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ πάρουμε μιὰν εἰκόνα, ὅσο τὸ δυνατὸ χωρὶς κενά, τοῦ παιχνιδιοῦ τῶν δυνάμεων. Ἂν καὶ ἡ ἀντινομικὴ πραγμάτευση τῶν καταστάσεων εἶναι γενική, ὡστόσο στὴν ἐπισκόπησή μας γιὰ τὸ ἔργο ξεχωρίσαμε σὰν ἐξαιρέσεις ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες ὁ Θουκυδίδης ἕναν λόγο σὲ μιὰν σημαντικὴ στιγμὴ τὸν ἀφήνει ἀναπάντητον, ἀναγνωρίζοντας ἔτσι τὸ κύρος αὐτῶν ποὺ εἰπώθηκαν. Ὁ Περικλῆς δὲν ἔχει ποτὲ ἀντιμιλητή, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Ἑρμοκράτη, ὅταν αὐτὸς στὸ συνέδριο τῶν σικελικῶν πόλεων κάμνει ἔκκληση γιὰ ἑνότητα (4, 59). Ἡ πρόθεση

ὅμως ὅλων σχεδὸν τῶν δημηγοριῶν εἶναι, ἀπὸ τὴν μεμονωμένη πράξη νὰ ἀφήσουν νὰ φανῆ τὸ βασικὸ καὶ τὸ γενικό.

Ἴσαμε ποιὸ σημεῖο ἐπιτρέπεται νὰ μιλοῦμε γιὰ ἱστορικὴ πιστότητα στὶς δημηγορίες, αὐτὸ προβάλλει ἀπὸ τὸ μεθοδολογικὸ κεφάλαιο. Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχει κάποια διακύμανση ἀνάμεσα σὲ λόγους ποὺ ὁ Θουκυδίδης τοὺς ἔπλασε ἐντελῶς ἀπὸ τὴν δική του ἀντίληψη τῆς κατάστασης, καὶ σ' ἐκείνους ποὺ ἦταν αὐτήκοος μάρτυρας ἢ πῆρε ἀξιόπιστες πληροφορίες[1]. Ἔτσι, χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Θουκυδίδης ἄκουσε ὁ ἴδιος τὸν Περικλή, καὶ μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει ἡ πιὸ μεγάλη δυνατὴ συμφωνία τῶν δημηγοριῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὸ ἱστορικὸ ἔργο μὲ τὰ διανοήματα τοῦ πολιτικοῦ ἄνδρα, τὸν ὁποῖον θαύμαζε τόσο ἀνεπιφύλακτα[2].

Ὁ Θουκυδίδης ζητᾶ μέσα στὴν πολυμορφία τῶν πολιτικῶν γεγονότων νὰ ἀνακαλύψη αὐτὸ ποὺ ξαναγυρνᾶ μὲ νομοτέλεια. Σὲ ποιόν τομέα νομίζει ὅτι τὸ συλλαμβάνει; Ἐδῶ οἱ δρόμοι του χωρίζουν ἀπὸ τοῦ Ἡρόδοτου. Μολονότι αὐτὸς ἦταν σύγχρονος μὲ τοὺς σοφιστές, ὡστόσο τὸ κοσμοείδωλό του εἶναι, ὅπως δείξαμε στὸ σχετικὸ κεφάλαιο, τελείως προσοφιστικό, θεοκυβέρνητο, καὶ σὰν τέτοιο βρίσκεται σὲ πολλαπλὴ σχέση μὲ τὸν κόσμο τῶν ἐννοιῶν τῆς κλασσικῆς τραγωδίας. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὸν Ἡρόδοτο οἱ θεοὶ τῆς παλιᾶς πίστης δὲν ἐπεμβαίνουν ἄμεσα στὴν δράση, σὲ κανένα ὅμως χωρίο τοῦ ἔργου του δὲν συναντοῦμε τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι οἱ τύχες τῶν ἀνθρώπων, ἔστω κι ἂν ἡ ἐλεύθερή τους βούληση πιάνει μεγάλον χῶρο, σὲ τελευταίαν ἀνάλυση καθορίζονται ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ θεϊκοῦ. Φράσεις ὅπως: *ἦταν πεπρωμένο νὰ δυστυχήση*, ἀποτελοῦν μιὰν εὔγλωττη ἔκφραση τῆς πίστης σὲ μιὰν μεταφυσικὴ αἰτιολογία τῆς μοίρας[3]. Μαζὶ μὲ αὐτά, ἐννοιολογικὲς κατηγορίες ὅπως ἡ νέμεση τῶν θεῶν, ἡ ἀποκατάσταση ὑγιεροῦ μέτρου, ἡ κυκλικὴ πορεία εὐτυχίας καὶ πτώσης, ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία. Ἡ μορφὴ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀποτρέπει, ποὺ ξαναγυρνᾶ διαρκῶς στὸν Ἡρόδοτο, ἐκφράζει μὲ ἰδιαίτερην ἔμφαση αὐτὲς τὶς ἀπόψεις.

Στὸν Θουκυδίδη ὅλα αὐτὰ εἶναι τελείως διαφορετικά. Στὴν ἱστορική του εἰκόνα, τὴν τελείως ἐνδιάθετη (immanent), δὲν ὑπάρχει κανένας μεταφυσικὸς παράγοντας γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν γεγονότων. Μόνο ὑποθέσεις γύρω ἀπὸ τὶς σκέψεις του γιὰ τοὺς θεοὺς μᾶς ἐπιτρέπονται. Ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι στὸν διάλογο τῶν Μηλίων (5, 105) διατυπώνουν μιὰν γνώμη γιὰ τὸ θεϊκὸ μόνο μὲ ἐπιφύλαξη καὶ σὰν ἁπλὴ ὑπόθεση, εἶναι ἀρκετὰ φανερὴ ἡ σύμπτωση μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ συγγράμματος

---

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα βλ. K. Rohrer, ‹Über die Authentizıtat der Reden bei Thuk.›, *Wien. Stud.* 72, 1959, 36.

2. V. Ehrenberg, *Sophocles and Pericles*. Ὀξφ. 1954, 41· σ. 51 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης, Μόναχο 195[illegible]. Πιὸ ἐπιφυλακτικὸς εἶναι ὁ J. Th. Kakridis, *Der thuk. Epitaphios*. *Zet.* 26, 1961, 112· βλ. ἐπίσης M. H. Chambers, ‹Th. and Pericles›, *Harv. Stud.* 62, 1957, 79.

3. Βλ. παραπ. σ. 457,

τοῦ Πρωταγόρα *Περὶ θεῶν*. Ὅτι ἡ προσωπικὴ τοποθέτηση τοῦ Θουκυδίδη βρισκόταν σ' αὐτὴν τὴν γραμμή, μπορεῖ κανεὶς μᾶλλον νὰ τὸ ὑποθέση. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἄντυλλο (στὸν *Βίο* τοῦ Μαρκελλίνου), τὸν θεωροῦσαν μαθητὴ τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ σὰν «*ἄθεον ἠρέμα*». Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν ἦταν ἀντίπαλος τῆς παραδομένης πίστης. Γιὰ ἕναν τόσο αὐστηρὸν ἐκπρόσωπο τῆς παλιᾶς θρησκείας, σὰν τὸν Νικία, ἔχει ἀρκετὰ νὰ διηγηθῆ, ποὺ θὰ τοῦ ἔδιναν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπιτεθῆ ἐναντίον της. Δὲν διαβάζουμε τίποτα τέτοιο, ἀπεναντίας μάλιστα μιὰν ἀσυνήθιστα θερμή, γιὰ τὸν Θουκυδίδη, ἀξιολόγηση τοῦ ἐνάρετου ἄνδρα (7, 86). Ἄλλα χωρία, στὰ ὁποῖα—ἀρκετὰ σπάνια—γίνεται λόγος γιὰ θρησκευτικὲς ὑποχρεώσεις (2, 53. 3, 82), δύσκολα ἐπιτρέπουν νὰ καταλάβουμε τὶ σκεφτόταν γι' αὐτὲς προσωπικὰ ὁ Θουκυδίδης. Ἀποφασιστικὸ μένει τὸ ὅτι, γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ διηγεῖται, κράτησε μακριὰ ὁλωσδιόλου κάθε μεταφυσικὴν ἑρμηνεία.

Ἀπέναντι στὸν μύθο ὁ ἱστορικὸς δὲν ἔχει ἀκόμα χαράξει καμιὰν κοφτὴ διαχωριστικὴ γραμμή. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ τὸν Τρωϊκὸ πόλεμο τὸν θεωρεῖ χωρὶς ἄλλο σὰν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἔτσι κάμνει καὶ μὲ τὸν Ἕλληνα καὶ τοὺς γιούς του, μὲ τὸν Πανδίονα, τὸν Ἴτυ καὶ τὴν Πρόκνη, καὶ μὲ ἀρκετὲς ἄλλες μορφές[1].

Ὁ Θουκυδίδης ὁ ἴδιος χάραξε ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὰ τὴν περιοχή, μέσα στὴν ὁποία εἶναι ἀγκυροβολημένο τὸ νομοτελειακό, αὐτὸ ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ ποὺ ὡς ἕναν ὁρισμένο βαθμὸ μπορεῖ νὰ ὑπολογισθῆ μέσα στὴν ἱστορία. Στὸ μεθοδολογικὸ κεφάλαιο (1, 22) λέει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση (*τὸ ἀνθρώπινον*) εἶναι ὁ σταθερὸς παράγοντας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο βγαίνει πάντα τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα[2]. Σὲ διάφορα ἄλλα, καὶ πάντα ἐμφαντικά, χωρία τοῦ ἔργου του μίλησε γι' αὐτὸν τὸν σταθερὸ παράγοντα. Τὸν βασιλιὰ τῶν Σπαρτιατῶν Ἀρχίδαμο τὸν βάζει νὰ λέη στὸν μεγάλο του λόγο (1, 84) ὅτι εἶναι λάθος νὰ δεχόμαστε μεγάλες διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, καὶ στὴν «παθολογία» (3, 82) μιλᾶ γιὰ τὰ κακὰ ποὺ γίνονται ἀπὸ τὴν διχόνοια, καὶ ποὺ θὰ γίνωνται πάντα, ὅσο ἡ φύση τῶν ἀνθρώπων μένει ἡ ἴδια (*ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾖ*). Αὐτὴ ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ στὸ βάθος εἶναι ἀμετάβλητη, ἐκδηλώνεται γιὰ τὸν Θουκυδίδη κυρίως στὴν ἀναζήτηση τῆς δύναμης καὶ τοῦ προσωπικοῦ κέρδους, καὶ τότε τοὺς νόμους τοὺς νιώθουν μὲ δυσφορία σὰν ἐμπόδια[3]. Κι ἐδῶ ἐπίσης θυμόμαστε τὴν σοφιστικὴ διδασκαλία, ποὺ κηρύσσει τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου σὰν τὸ μοναδικὸ φυσικὸ δίκαιο ποὺ ἰσχύει, καὶ πάλι ὅμως ἡ διαφορά του εἶναι πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τὴν συμφωνία. Ἐνῶ δηλ. ἡ ἀδιάλλακτη πτέρυγα τῶν σοφιστῶν ὑποστήριζε μὲ μεγάλα λόγια τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου, ὁ Θουκυδίδης ἀποφεύγει κάθε ἀξιολόγηση καὶ παρατηρεῖ μὲ τὴν

---

1. Πβλ. χωρία ὅπως 1, 3.2, 15· 29 6, 2 καὶ F. Hampl, *Serta Philologica Aenipontana*. Innsbruck 1961, 42, 5.

2. Τὸ νόημα τοῦ χωρίου παρανοεῖται ἀπὸ τὸν L. Pearson, *Gnom.* 32, 1960, 15, ὅταν ἀποδίδη τὸ *κατὰ τὸ ἀνθρώπινον* μὲ τὸ «in all human probability».

3. 1, 76 3, 45· 84. 5, 105. Πβλ. Topitsch (βλ. παρακ.).

ἀπροκαταληψία τοῦ γιατροῦ κοντὰ στὸ κρεβάτι τοῦ ἀρρώστου, ἢ τοῦ φυσιοδίφη μπροστὰ στὸ ἀντικείμενό του. Ἡ διατύπωση αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ μιὰν ἁπλὴ εἰκόνα. Ὅτι ἀνάμεσα στὸν Θουκυδίδη καὶ στὸ πνεῦμα τῆς σύγχρονής του ἐπιστήμης, ποὺ σημαίνει προπάντων τῆς ἰατρικῆς, ὑπάρχουν σχέσεις ποὺ φτάνουν ὣς τὶς γλωσσικὲς λεπτομέρειες, ἔχει ἀπὸ πολὺν καιρὸ παρατηρηθῆ[1]. Θὰ πρέπει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι αὐτὲς ὀφείλονται μᾶλλον στὴν σύγκλιση διάφορων ἐξελικτικῶν γραμμῶν παρὰ σὲ ἄμεσην ἐξάρτηση τοῦ Ἱστορικοῦ. Εἶναι ἕνας καινούργιος τρόπος προβληματισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ φαινόμενα ποὺ παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων ἐρευνᾶ τὶς αἰτίες ποὺ δροῦν στὸ βάθος τους. Ὁ λόγος τοῦ Ἀναξαγόρα (VS 59 B 21a), *ὄψις ἀδήλων τὰ φαινόμενα* (=ἀπὸ αὐτὰ ποὺ φαίνονται μποροῦμε νὰ δοῦμε αὐτὰ ποὺ δὲν φαίνονται), μπορεῖ νὰ μπῆ καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη.

Ἐκείνη ἡ διπλὴ αἰτιολόγηση τῆς δράσης ἀπὸ θεικὴ παρέμβαση καὶ ἀνθρώπινη βούληση, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὣς τὴν κλασσικὴ ἐποχή, ἐμφανίζεται σ' αὐτὸν ἐγκοσμιοποιημένη στὸ ἕνα της σκέλος. Ἡ ἀντιπαράθεση ὅμως τῶν σχεδίων καὶ τῶν τολμημάτων τοῦ ἀνθρώπου μὲ παράγοντες ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν ἔλεγχό του, διατηρεῖται στὸν βασικὸ σκελετό. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ δρᾶ εἶναι στὸν Θουκυδίδη προπάντων ὁ πολιτικός[2], καὶ κοντὰ σ' αὐτὸν ὁ στρατηγός. Καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου ποὺ βρίσκεται στὸ τιμόνι εἶναι ἡ λογικὴ κατάστρωση σχεδίων, ποὺ μόνο αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίση τὴν ἐπιτυχία, ὣς ἐκεῖ ποὺ μπορεῖ νὰ φτάση ἡ ἀνθρώπινη πρόβλεψη. Ὅλα τὰ σημαντικὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδη μᾶς δείχνονται σὰν ἄνθρωποι ποὺ σχεδιάζοντας καὶ ζυγίζοντας τὶς δυνατότητες κοιτάζουν τὸ μέλλον. Ὅσο πιὸ μακριὰ φτάνει τὸ μυαλό τους *(γνώμη)* γιὰ νὰ συλλάβουν τὴν κατάσταση καὶ νὰ ἐκτιμήσουν τὸ παιχνίδι τῶν δυνάμεων, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐλπίδα τῆς ἐπιτυχίας. Ἕνας τέτοιος πολιτικὸς ἄνδρας πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχη βαθιὰν γνώση ἐκείνων τῶν πραγμάτων ποὺ τὰ βρίσκει ἀπὸ πρωτύτερα δοσμένα καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τὰ ἀλλάξη ἀποτελεσματικά. Μὲ αὐτὰ νοοῦνται ἐκεῖνες οἱ νομοτέλειες ποὺ προϋπάρχουν μέσα στὴν γενικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, ἰδιαίτερα ὅμως μέσα στὴν φύση τῆς δύναμης, ποὺ εἶναι σὰν ἀσίγαστη ὤθηση. Πρέπει ἐπίσης ὁ ἄνθρωπος ποὺ δρᾶ πολιτικὰ νὰ λαμβάνη ὑπόψη του καὶ νὰ σκέφτεται καλὰ ὄχι μονάχα τὴν ἰδιορρυθμία τῆς κοινωνίας τὴν ὁποία κυβερνᾶ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀντιπάλων. Μολονότι ὁ Θουκυδίδης πιστεύει στὴν σταθερότητα καὶ ὁμοιογένεια τῆς ἀνθρώπινης φύσης μέσα σὲ ἕνα ὁρισμένο πλαίσιο, μολαταῦτα τοῦ μένει μέσα σ' αὐτὸ ἀρκετὸς χῶρος γιὰ διαφοροποίηση, ὅπως ἀκριβῶς τὴν δείχνει ἀριστουργηματικὰ ἀνάμεσα στοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς Σπαρτιάτες.

---

1. Τελευταῖα K. Weidauer, *Thuk. und die Hippokr. Schriften*. Χαϊδελβ. 1954. Πβλ. H. Diller, *Gnom.* 27, 1955, 9. Ch. Lichtenhaeler, *Thucydide et Hippocrate vus par un historien-médecin*. Γενεύη 1965. Δημ. Δ. Λυπουρλης, ‹*Ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι*. Ὁ Θουκυδίδης καὶ ἡ ἱπποκρατικὴ πρόγνωση›, *Φίλτρα. Τιμητικὸς τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*. Θεσσαλ. 1975, 87-105.

2. Πβλ. ἰδιαίτ. H. Herter (βλ. παρακ.).

Ὑπόδειγμα πολιτικοῦ ἄνδρα, μὲ τὸ νόημα ποὺ ἀναπτύχθηκε, μένει ὁ Περικλής. Τὸ πολεμικό του σχέδιο ἀνταποκρινόταν τόσο τέλεια σὲ ὅλες τὶς προϋποθέσεις, ὥστε μόνο ἡ λαθεμένη του ἐκτέλεση ἀπὸ ἀνίκανους διαδόχους στέρησε τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία. Ἕνας τέτοιος πολιτικὸς εἶναι ἀποτέλεσμα φυσικῶν καταβολῶν καὶ πνευματικῆς διαπαιδαγώγησης. Σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπε, ὁ Θουκυδίδης ἔλπιζε πὼς καὶ τὸ ἔργο του θὰ μποροῦσε νὰ βοηθήση γιὰ μιὰν τέτοια. Ὅσο λίγο καὶ νὰ θέλουμε νὰ πιστέψουμε ὅτι ἡ πολιτικὴ σὲ χοντρὲς καὶ χειροπιαστὲς γραμμὲς εἶναι διδάξιμη, μολαταῦτα ὑπάρχει μέσα σ' αὐτὴν τὴν πίστη κάτι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς σοφιστικῆς. Ἡ αὐτοδίδακτη φυσικὴ μεγαλοφυΐα, ὅπως χαρακτηρίζεται ὁ Θεμιστοκλῆς (1, 138), ἀποτελεῖ γιὰ μιὰν τέτοια ἀντίληψη τὴν ἐκπληκτικὴ ἐξαίρεση.

Κι ἂν ἀκόμα ἐκεῖνος ποὺ δρᾶ ὑπεύθυνα ὑπολόγισε σωστὰ ὅλους τοὺς παράγοντες ποὺ εἶναι προσιτοὶ στὸ λογικό του, ὡστόσο τοῦ διαφεύγει πάντα μιὰ περιοχή, ποὺ ἀπειλεῖ τὰ σχέδιά του μὲ ἐμπόδια, ἂν ὄχι μὲ καταστροφή. Αὐτὸ τὸ ἀπροσδιόριστο στοιχεῖο ὀνομάζεται *τύχη*, ὁ Θουκυδίδης ὅμως δὲν τὴν ἐννοεῖ σὰν μιὰ θεϊκὴ καὶ ὑπερλογικὴ δύναμη μὲ τὸ νόημα μιᾶς μεταφυσικῆς οὐσίας, ἀλλὰ μόνο σὰν κάτι πάρα πολὺ ἁπλό, ὅτι τὰ ἀνθρώπινα σχέδια γιὰ τὸ μέλλον ἔχουν τὰ ὅριά τους, ποὺ ἔξω ἀπὸ αὐτὰ βρίσκεται τὸ ἀπρόβλεπτο[1]. Ὁ Θουκυδίδης ξέρει τὴν σημασία τῆς σύμπτωσης, περιορίζει ὅμως τὸν ρόλο της στὴν ἱστορική του πραγμάτευση πρὸς ὄφελος τοῦ ὀρθολογικοῦ ὑπολογισμοῦ. Κι αὐτὸ βρίσκεται μέσα στὴν διανόηση τῆς ἐποχῆς· μπορεῖ κανεὶς νὰ συγκρίνη τὸν Δημόκριτο (VS 68 B 119) πού, πάρα πολὺ ριζοσπαστικά, χαρακτηρίζει τὴν σύμπτωση (*τύχη*) σὰν σκιάχτρο, ποὺ τὸ ἔφτειαξαν οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ ὀμορφαίνουν τὴν ἀνοησία τους.

Κάθε ἀνάλυση τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Θουκυδίδη ὁδηγεῖ στὸ τέλος σὲ μιὰν ἐρώτηση, ποὺ τὴν ἀπάντησή της τὴν ἔκαμε ἐξαιρετικὰ δύσκολη γιὰ μᾶς μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς διήγησης καὶ τῆς διαίρεσής του. Μεγάλα τμήματα τοῦ ἔργου του δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ὅτι γράφει ἱστορία μὲ τὴν στάση ἑνὸς φυσιοδίφη, ποὺ τοῦ εἶναι τελείως ξένη κάθε ἠθικὴ ἀξιολόγηση τῶν φαινομένων ποὺ περιγράφει. Μὲ ἄλλα λόγια: εἶναι ἡ ἀνθρώπινη φύση καὶ ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν δύναμη ποὺ προέρχεται ἀπὸ αὐτήν, μὲ τὴν ἐνδιάθετή του νομοτέλεια, ὁ ἔσχατος κανόνας τὸν ὁποῖο κρατοῦσε καὶ ὁ ἴδιος; Πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὁ ἐνσυνείδητος παραμερισμὸς δικαιοσύνης, τιμῆς καὶ ἠθικῶν δισταγμῶν, ὅπως τὸν ἐκπροσωποῦν οἱ Ἀθηναῖοι στὸν διάλογο τῶν Μηλίων, σὰν ἔκφραση τῆς δικῆς του ἀντίληψης; Ἡ ἔρευνα αὐτῶν τῶν προβλημάτων ἄρχισε τώρα μόλις[2], θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ φανῆ ὅτι πίσω ἀπὸ ὅλην τὴν ἐπιφυλακτικότητα τοῦ Θουκυδίδη μπορεῖ νὰ ξεχωρίση ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὰ ὁ δικός του ἠθικὸς κόσμος τῶν ἀξιῶν. Συχνὰ εἶναι μόνο μιὰ σύντομη λάμψη, ὅπως στὸν ἔπαινο τοῦ Νικία, πὼς κανένας ἄλλος δὲν ἔδειξε στὴν ζωή του

1. W. Muri, <Bemerkungen zum Verstandnis des Thuk.>, *Mus. Helv.* 4, 1947, 251. H. Herter, <Freiheit κλπ.> (βλ. παραχ.), 135.

2. Topitsch (βλ. παραχ.). K. Nawratil, *AfdA* 6, 1953, 61 καὶ 125. K. Reinhardt, <Th. und Machiavelli>, *Vermächtnis der Antike.* Γοττίγγη 1960, 184.

ἠθικὴν ἀρετὴ ὅπως αὐτός[1], ἢ ἐκεῖ πού λέει ὅτι τὸ πλήρωμα τῆς ἀθηναϊκῆς τριήρης, πού ἐπρόκειτο νὰ φέρη στὴν Μυτιλήνη τὴν αἱματηρὴ ἀπόφαση, ἐκτελοῦσαν τὴν ἀποκρουστικὴ *(ἀλλόκοτος)* ἀποστολή τους μὲ πολλὴ βραδύτητα (3, 49). Πιὸ σημαντικὰ ὅμως εἶναι ὁλόκληρα τμήματα, ὅπως ὁ Ἐπιτάφιος ἀπὸ θετικὴ καὶ ἡ «παθολογία» ἀπὸ ἀρνητικὴν ἄποψη, πού δὲν εἶναι καθόλου δυνατὸ νὰ νοηθοῦν χωρὶς ἠθικὴ τοποθέτηση ἀξιῶν πού νὰ τὰ ἐποπτεύουν[2]. Κοντὰ σ' αὐτά, σὲ κομμάτια ὅπως ἡ δημηγορία τοῦ Διόδοτου στὸ τρίτο καὶ ὁ διάλογος τῶν Μηλίων στὸ πέμπτο βιβλίο, ξεχωρίζει μιὰ ἐπιχειρηματολογία, πού δείχνει τὴν κατάχρηση τῆς δύναμης μὲ τοὺς κινδύνους καὶ τὶς δυσκολίες της. Πολλὰ περιμένουν ἀκόμα διαφώτιση, μὲ κανέναν τρόπο ὅμως δὲν ὑπῆρξε ὁ Θουκυδίδης θεωρητικὸς τῆς θέλησης γιὰ δύναμη ἢ κανένας ἐξτρεμιστὴς τῆς σοφιστικῆς, πού εἶχε σβήσει ἀπὸ τὴν σκέψη του τὶς ἠθικὲς ἀξίες. Ἐπερίγραφε ὅ,τι ἔβλεπε, ὅπως τοῦ τὸ ἔδειχνε τὸ βλέμμα του. Μποροῦσε νὰ ἐπικαλεσθῆ τὸν Ἡσίοδο, ὅτι ἡ Αἰδὼς καὶ ἡ Νέμεσις ἀπὸ καιρὸν εἶχαν ἀφήσει αὐτὴν τὴν γή, καὶ ὅτι ἡ Δίκη δὲν τὰ πέρασε καλὰ ἐπάνω σ' αὐτήν, δὲν μᾶς ἔδωσε ὅμως καμιὰν ἀφορμὴ νὰ πιστέψουμε ὅτι αὐτὴν τὴν πραγματικὴ κατάσταση τὴν θεωροῦσε καὶ σωστή.

Εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἀντινομίες τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδη ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν ψυχρὴ γαλήνη καὶ τὴν ἄνεση πού δείχνει, ὑπάρχει μιὰ τρομερὴ ἀνησυχία τοῦ πνεύματος. Ἡ ἀνησυχία αὐτὴ βρῆκε τὴν ταιριαστή της ἔκφραση στὴν γλωσσικὴ μορφή. Ἀσφαλῶς ἀνάμεσα στὰ καθέκαστα μέρη ἐμφανίζονται μεγάλες διαφορὲς ὕφους. Ὄχι σπάνια, καθαρὰ ἀφηγηματικὰ μέρη εἶναι διατυπωμένα σ' ἕνα ὁμαλό, κάπου κάπου σχεδὸν χρονικόμορφο ὕφος. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου ὁ Θουκυδίδης βάζει ἰσχυρότερους τόνους, καὶ μάλιστα στὶς δημηγορίες, ἐκεῖ ξεδιπλώνεται ὁλόκληρη ἡ ἰδιορρυθμία τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο καὶ σκέφτεται καὶ γράφει. Τὸ σημαντικότερό τους γνώρισμα μπορεῖ νὰ φανῆ στὴν σύγκριση μὲ τὸν Γοργία. Κοινὴ εἶναι καὶ στοὺς δυὸ συγγραφεῖς ἡ κλίση πρὸς τὴν ἀντίθεση, πού, βαθιὰ ριζωμένη στὴν ἑλληνικὴ ζωή, στὸν Θουκυδίδη συχνὰ σὰν νὰ ἐπιβάλλεται κυριολεκτικὰ μὲ τὴν βία καὶ σὰν νὰ ἐπισωρεύεται μὲ ἀσυνήθιστον τρόπο. Ἐνῶ ὅμως ὁ Γοργίας ὑπογραμμίζει κουραστικὰ τὸ ἀντιθετικὸ χτίσιμο μὲ τεχνητὸν παραλληλισμὸ τῶν συντακτικῶν ὅρων καὶ μὲ ἐνοχλητικὰ ἠχητικὰ σχήματα, ὁ παραλληλισμὸς αὐτὸς στὸν Θουκυδίδη μὲ τὴν σταθερὴ συντακτικὴ παραλλαγὴ διαταράσσεται ἔτσι, ὥστε οὔτε μιὰν φορὰ δὲν μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ χαροῦμε τὴν ἥσυχη ἀνέλιξη μιᾶς καθαρὰ χτισμένης περιόδου. Ἀπὸ αὐτὸ προέρχεται σ' αὐτὰ τὰ μέρη ἐκεῖνο τὸ ἀνήσυχο σπινθήρισμα, πού δυσκολεύει ὄχι λίγο τὴν κατανόηση. Ὁ παραλληλισμὸς τῶν νοημάτων καὶ ἡ παραλλαγὴ τῆς μορφῆς διασταυρώνονται διαρκῶς. Γιὰ τὴν γενικὴ ἐντύπωση συμφωνεῖ ἡ κρίση τοῦ Ἰσοκράτη, πού τὴν παραδίνει ὁ Κικέρωνας (*Or.* 40)[3]:

1. Μόνο αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνη ἡ *ἀρετὴ* τοῦ 7, 86.
2. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα κρίνει τὸν Ἐπιτάφιο ὁ Fr. Muller· βλ. σ. 641 σημ. 1.
3. Ἡ παράδοση εἶναι ὁπωσδήποτε πολὺ ἀμφίβολη: ἡ ἔμμεση παράδοση (Nonius) ἔχει *Theodectes,* ὁ Ernesti πρότεινε *Theodorus,* πού τὸ υἱοθέτησαν οἱ περισσότερες ἐκδόσεις.

praefractior nec satis, ut ita dicam, rotundus[1]. Ὅταν ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσέας[2] ἀσχολήθηκε διεξοδικὰ μὲ τὸν ἱστορικὸ καὶ στράφηκε ἐναντίον τῆς ὑψηλῆς ἐκτίμησης καὶ μεγάλης ἐπιρροῆς ποὺ ἀσκοῦσε στὴν ὄψιμη δημοκρατικὴ Ρώμη, διαπίστωνε ὅτι μόνο λίγοι καταλάβαιναν ὁλόκληρον τὸν Θουκυδίδη καὶ ὅτι κι αὐτοὶ σὲ ἀρκετὰ χρειάζονταν ἑρμηνεία. Ὁ Κικέρωνας ὅμως χαρακτηρίζει ἐλάχιστα νοητὲς τὶς δημηγορίες τοῦ ἔργου (*Or.* 9, 30).

Ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ τῆς γλώσσας τοῦ Θουκυδίδη, ποὺ βρίσκεται σὲ πολὺ στενὴ σχέση μὲ τὶς μορφὲς τῆς σκέψης του, εἶναι ἡ κλίση πρὸς τὸν ἀφηρημένο ἐκφραστικὸν τρόπο. Αὐτὸς φαίνεται ἀπὸ τὴν ὑπερίσχυση τῶν ὀνοματικῶν γλωσσικῶν στοιχείων, στὴν ὁποία χρησιμοποιοῦνται μὲ διαρκὴ ἐναλλαγὴ ἀφηρημένα οὐσιαστικά, οὐσιαστικοποιημένες μετοχὲς καὶ ἀπαρέμφατα. Καὶ ἡ χρησιμοποίηση τῆς γνωμολογίας[3] βρίσκεται στὴν ἴδια σειρά.

Ἰδιαίτερη προσοχὴ ἔδωσαν τὸν τελευταῖο καιρὸ στὴν ἐπιστροφικὴ πορεία τῆς ἔκθεσης τῶν νοημάτων τοῦ Θουκυδίδη, ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους τύπους τῆς κυκλικῆς σύνθεσης[4]. Ἡ διάταξη: θέση-ἀπόδειξη-θέση συναντιέται συχνά, παρατηρήθηκε ὅμως ἐπίσης ἕνας τύπος, στὸν ὁποῖο ἡ διήγηση, ὕστερα ἀπὸ μιὰν διασαφητικὴ παρένθεση δὲν ξαναγυρνᾶ στὸ ἴδιο χρονικὸ σημεῖο, ἀλλὰ ἀρχίζει μὲ ἕνα κατοπινότερο, σὰν νὰ εἶχε προχωρήσει λιγάκι στὸ μεταξὺ ἡ χρονικὴ ροή.

Ἐπανειλημμένα ἀρνήθηκαν τὴν ἀπασχόληση τῶν Ἀλεξανδρινῶν μὲ τὸν Θουκυδίδη, καὶ ἡ ἄποψη αὐτὴ ὀφείλεται στὸν WILAMOWITZ. Ὁ USENER ἀντίθετα εἶχε τὴν γνώμη ὅτι μποροῦσε νὰ ἀποδειχθῇ ἡ ὕπαρξη λειψάνων ἀλεξανδρινῆς ἑρμηνείας τοῦ Θουκυδίδη, καὶ δικαιώνεται ὕστερα ἀπὸ τὴν τελευταία πραγμάτευση τοῦ προβλήματος ἀπὸ τὸν O. LUSCHNAT, <Die Thukydidesscholien>, *Phil.* 98, 1954, 14. Ἡ ἐργασία ποὺ μνημονεύσαμε, προσφέρει τὴν ἐπισκόπηση τοῦ ἀρχαίου ἑρμηνευτικοῦ ὑλικοῦ: ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχόλια ὑπάρχουν πάπυροι μὲ λείψανα ἑνὸς ὑπομνήματος στὸ 2. βιβλίο (ἀρ. 1536 P.) κι ἑνὸς ἄλλου γιὰ τὴν «ἀρχαιολογία» (ἀρ. 1535 P.), χωρὶς νὰ ξεχάσουμε καὶ τὴν βοήθεια ποὺ προσφέρει ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσέας (βλ. ἐδῶ τὴ σημ. 2). Καλὰ πληροφορημένος γιὰ τὸ πρόβλημα καὶ τὰ χωρία ὅπου βρίσκονται οἱ ἀρχαῖες ἑρμηνεῖες τοῦ Θουκυδίδη καὶ ὁ R. STARK στὴν πολὺ χρήσιμη ἐργασία του <Textgeschichtliche und literarkritische Folgerungen aus neueren Papyri>, *Annales Univ. Saraviensis. Phil.-Lettr.* 8, 1959, 40.

Μολονότι δὲν ξέρουμε τίποτε γιὰ τὸ πῶς δούλεψαν οἱ Ἀλεξανδρινοὶ στὸ κείμενο τοῦ Θουκυδίδη, ὡστόσο ἡ παράδοση τοῦ κειμένου προξενεῖ καθησυχαστικὴν ἐντύπωση. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τοὺς παπύρους, ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν προσφέρουν πολλά, ἀφήνουν ὅμως νὰ ἀναγνωρίσουμε μιὰν μορφὴ κειμένου, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴν γνωστή μας διαίρεση

1. *«Κάπως ἀνώμαλος καὶ ὄχι, γιὰ νὰ τὸ πῶ μεταφορικά, ἀρκετὰ στρογγυλός».*

2. *Περὶ Θουκ.*, *Περὶ τῶν Θουκ. ἰδιωμάτων*. Ἀκόμα στὸ 2. βιβλ. τοῦ *Περὶ μιμήσεως* καὶ στὸ σύγγραμμα *ad Pompeium*.

3. CL. MEISTER (βλ. παρακ.).

4. N. G. L. HAMMOND, <The Arrangement of Thought in the Proem and in other Parts of Thuc.>, *Class. Quart.* 46, 1952, 127. H. ERBSE (βλ. παρακ.). R. KATIČIĆ, <Die Ringkomposition im 1. B. des Thuk. Geschichtswerkes>, *Wien. Stud.* 70, 1957, 179.

τῶν χειρογράφων: ἀρ. 1504-1536 P.: J. E. POWELL, <The Papyri and the Text of Thuc.>, *Actes V^e congr. int. de pap*. Βρυξέλλ. 1938, 344. E. G. TURNER, <Two Unrecognised Ptolemaic Papyri>, *Journ. Hell. Stud*. 76, 1956, 95. V. BARTOLETTI, <Tuc. 2, 73, 1—74, 1 in un papiro dell'Università statale di Milano>, *Studi in onore di L. Castiglione*. Φλωρεντ. 1961, 61.—Μιὰν ἐπισκόπηση τῶν χειρογράφων δίνει ὁ A. DAIN, <Liste des manuscrits de Thuc.>, *Rev. Et. Gr*. 46, 1933, 20· συμπληρώσεις, στὸν J. E. POWELL, *Class. Quart*. 30, 1936, 86. Γιὰ τὸ ξεδιάλυμα τῶν σχέσεων ἐξάρτησης δούλεψαν οἱ: V. BARTOLETTI, *Per la storia del testo di Tuc*. Φλωρεντ. 1937. J. E. POWELL, <The archetype of Thuc.>, *Class. Quart*. 32, 1938, 75 καὶ *Gnom*. 15, 1939, 281. Ἀκόμα τὰ προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεων τῆς J. DE ROMILLY καὶ τοῦ O. LUSCHNAT· ὁ τελευταῖος δίνει στέμμα τῶν χειρογράφων. B. HEMMERDINGER, *Essai sur l'histoire du texte de Thuc*. Παρίσι 1955. G. B. ALBERTI, <Questioni Tucididee per la storia del testo>, *Bolletino del comitato per la preparazione della Ediz. Nazionale* 1957, 19. 1958, 41. 1960, 81. 1961, 59. 1964, 41. 1965, 15. A. KLEINLOGEL, *Geschichte des Thukydidestextes im Mittelalter*. Βερολ. 1965. Δυὸ ὁμάδες (CG καὶ ABEFM) διαμορφώνονται, καὶ τὸ πιὸ παλιὸ χειρόγραφο εἶναι ὁ C (Laur. 69, 2) τοῦ 10. αἰ. Καὶ οἱ δυὸ ὁμάδες ἀνεβαίνουν ἡ κάθε μιὰ σ' ἕναν ἀρχέτυπο μὲ μικρογράμματη γραφή, καὶ οἱ δυὸ πάλι εἶχαν κοινὸ πρότυπο ἕνα μικρογράμματο χειρόγραφο. Μολαταῦτα σὲ μερικὰ χειρόγραφα διασταυρώνονται κλάδοι τῆς παράδοσης, ποὺ κινοῦνται παράλληλα πρὸς τὴν γραμμὴ ποὺ χαράξαμε τωραδά. Ἰδιαίτερα ὁ κώδ. B (Vat. 126) καὶ τὸ νεότερο χειρόγραφο H (Par. 1734) ἀπὸ τὸ 6, 92 δείχνουν γραφὲς ποὺ ὁδηγοῦν πίσω σ' ἕναν μεγαλογράμματο κώδικα τοῦ 5. αἰ. περίπου. Ἐπειδὴ ἀκόμα μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν διατομὲς ἀνάμεσα στὶς δυὸ ὁμάδες χειρογράφων, ἡ κριτικὴ μπορεῖ νὰ ἀκολουθήση ἐκλεκτικὴ στάση. Γιὰ τὰ νεότερα χειρόγραφα (ποιό εἶναι παράδοση καὶ ποιό βυζαντινὴ διόρθωση;) O. LUSCHNAT, *Gnom*. 26, 1954, 309. A. KLEINLOGEL, *Beobachtungen zu einigen <recentiores> des Th. Abh. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl*. 1957/1.

Δελτία ἐρευνῶν: F. M. WASSERMANN, <Thucydidean Scholarship 1942-1956>, *Class. Weekly* 50, 1956, 65.89. W. EBERHARD, <Fachbericht Thuk.>, *Gymn*. 67, 1960, 209. 68, 1961, 329. Θησαυρὸς παλιότερης βιβλιογραφίας εἶναι ὁ SCHMID 5, 1948.

Ἐκδόσεις: H. S. JONES-J. E. POWELL, 2 τόμ. 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1942. J. DE ROMILLY, τόμ. I-IV (βιβλ. 1-7). *Coll. des Un. de Fr*. 1953-1967· τ. II/2 μὲ τὸ 3. βιβλ. ἀπὸ R. WEIL· τ. IV μὲ τὰ βιβλ. 6-7 J. D. R. μὲ L. BODIN (δίγλ.). O. LUSCHNAT (ἀναμόρφωση τῆς ἔκδοσης τοῦ Hude) I (βιβλ. 1-2), Λειψ. 1954· 2. ἔκδ. 1960. C. F. SMITH, 4 τόμ. *Loeb Class. Libr*. Λονδ. 1923 (δίγλ.). Μὲ ὑπομνηματ.: Πάντα χρήσιμη τοῦ J. CLASSEN, 8 τόμ. Βερολ. 1862-76, νέες ἐκδόσεις μὲ συνεργασία τοῦ J. STEUP ὡς τὰ 1922. A. MADDALENA, τὸ 1. βιβλ. σὲ 3 μέρη: *Bibl. di studi sup*. Φλωρεντ. τόμ. 15, 1951· 18, 1952· 20, 1952. Χωρὶς κείμενο: A. W. GOMME, *A Hist. Comm. on Thuc*. I (βιβλ. 1), Ὀξφ. 1945 (ξανατύπωμα μὲ διορθώσεις 1950). II (βιβλ. 2-3). III (βιβλ. 4-5, 24) 1956. IV (βιβλ. 5, 25-7) ἀπὸ A. W. GOMME, A. ANDREWS, K. J. DOVER, 1970. Διαλεχτὰ μέρη στοῦ M. I. FINLEY, *The Greek Historians* 1959. D. ROUSSEL στοὺς *Historici Graeci* 1. Παρίσι 1964 (δίγλ.). K. J. DOVER, βιβλ. VI καὶ βιβλ. VII, καὶ τὰ δυὸ Ὀξφ. 1965 (μὲ ὑπομν.). R. WEIL, *Thuc. La guerre du Péloponnèse. Périclès* (II 1-65). Παρίσι 1965 (μὲ ὑπομν.). Ι. ΔΡΑΚ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΣ, *Τὰ κριτικὰ ὑπομνήματα* (Apparatus Critici) *τῶν ἐκδόσεων τοῦ Θουκυδίδου*. Ἀθήνα 1966. —Σχόλια: C. HUDE, Λειψ. 1927.—Λεξικό: G. A. BÉTANT, 2 τόμ. Γενεύη 1843/47. ξανατύπ. Olms-Hildesheim 1961.—Λεξιλόγιο: M. H. N. VON ESSEN, Βερολ. 1887. Ξανατ. Darmstadt 1964. —Μεταφράσεις: O. REGENBOGEN, *Thuk. politische Reden*. Λειψ. 1949 (μὲ θαυμάσιες εἰσαγωγές). G. P. LANDMANN, *Thuk. Die Totenrede des Perikles*. Βέρνη 1945· τοῦ ἴδ., *Geschichte des Pelop. Krieges* Ζυρίχη 1959 (Bibl. d. Alten Welt). Aug. HORNEFFER-G. καὶ H. STRASBURGER, Βρέμη 1957. CL. TEN HOLDER, *Das Meliergespräch*. Μετάφρ. καὶ ἑρμ. Dusseldorf 1956. H. VRETSKA, Ἐκλογή. Στουττγ. 1966 (Reclam). Γαλλικά: Ἔκδοση τῆς J.

DE ROMILLY, ποὺ γιὰ τὰ 6-7 χρησιμοποιεῖ τὸν L. BODIN. Ἀγγλικά: THOMAS HOBBES, ἐκδ. ἀπὸ D. GRENE. Ann Arbor. Michigan Un. Pr. 1959.—Γλώσσα: J. ROS, *Die Μεταβολή (Variatio) als Stilprinzip des Thuk.* Paderborn 1938. P. HUART, *Le vocabulaire de l'analyse psychologique dans l' oeuvre de Thucydide* (Et. et Comm.). Παρίσι 1968. —Μονογραφίες καὶ μελέτες: W. SCHADEWALDT, *Die Geschichtsschreibung des Thuk.* Βερολ. 1929. O. REGENBOGEN, «Thuk. als politischer Denker»», *Das hum. Gymn.* 1933, 2 = *Kl. Schr.* Μόναχο 1961, 217. A. GROSSKINSKY, *Das Programm des Thuk.* Βερολ. 1936. H.P PATZER, *Das Problem der Geschichtsschreibung des Thuk. und die thuk. Frage.* Βερολ. 1937. O. LUSCHNAT, *Die Feldherrnreden im Geschichtswerk des Thuk. Phil.* S. 34/2. Λειψ. 1942. J. H. FINLEY Jr., *Thucydides.* Harv. Un. Pr. 1942 (1963). Τοῦ ἴδ. *Three Essays on Thuc.* Cambr. 1967. E. TOPITSCH, «Ἀνθρωπεία φύσις und Ethik. bei Thuk.», *Wien. Stud.* 61/62, 1943/47, 50. H. HERTER, «Freiheit und Gebundenheit des Staatsmannes bei Thuk.», *Rhein. Mus.* 93, 1950, 133. Τοῦ ἴδ., «Zur ersten Periklesrede des Thuk.», *Studies pres. to D. M. Robinson II.* St. Louis 1953, 613. Τοῦ ἴδ., «Pylos und Melos», *Rhein. Mus.* 97, 1954, 316. J. DE ROMILLY, *Thuc. et l'impérialisme Athénien.* 2. ἐκδ. Παρίσι 1951. Τῆς ἴδ., *Histoire et raison chez Thucydide.* Παρίσι 1956. Τῆς ἴδ., «L'utilité de l'histoire selon Thuc.», *Entretiens sur l'antiquité class.* 4. Vandoeuvres-Γενεύη 1956, 39. K. DEICHGRÄBER, *Der listensinnende Trug des Gottes.* Γοττίγγ. 1952, 31. H. ERBSE, «Über eine Eigenheit der thuk. Geschichtsbetrachtung», *Rhein. Mus.* 96. 1953, 38. H. STRASBURGER, «Die Entdeckung der politischen Geschichte durch Thuk.», *Saeculum* 5, 1954, 395. Τοῦ ἴδ., «Thuk und die politische Selbstdarstellung der Athener», *Herm.* 86, 1958, 17. CL. MEISTER, *Die Gnomik im Geschichtswerk des Thuk.* Διδ. διατρ. Βασιλεία. Winterthur 1955. C. MEYER, *Die Urkunden im Geschichtswerk des Thuk. Zet.* 10. Μόναχο 1955. J. VOGT, «Das Bild des Perikles bei Th.», *Hist. Zeitschr.* 182/2, 1956. 249. H. J. DIESNER, *Wirtschaft und Gesellschaft bei Thuk.* Halle 1956· πβλ. A. W. GOMME, *Gnom.* 30, 1958, 439· πβλ. H. J. DIESNER, «Thukydidesprobleme», *Wiss. Zeitschr. der Un. Halle. Ges.-Sprachwiss.* 8, 1959, 683. H. DILLER, «Freiheit bei Thuk. als Schlagwort und Wirklichkeit», *Gymn.* 69, 1962, 189. Γιὰ βιογραφικὲς λεπτομέρειες: O. LUSCHNAT, «Der Vatersname des Historikers Thuk.», *Phil.* 100, 1956, 134. R. SYME, «Thucydides. Lecture on a master mind», *Proc. of the Brit. Ac.* 48, 1960, 39. Τοῦ ἴδ., *Thucydides.* Λονδίνο 1963. F. E. ADCOCK *Thucydides and his History.* Cambridge 1963. D. GREENE, *Greek Political Theory. The Image of Man in Thuc. and Plato.* Σικάγο 1965. H. MONTGOMERY, *Gedanke und Tat. Erzahlungstechnik bei Herodot, Thukydides, Xenophon und Arrian.* Lund 1965. J. GOMMEL, *Rhetorisches Argumentieren bei Thukydides.* Hildesheim 1966 (*Spudasmata* 10). H.-P. STAHL, *Thukydides. Die Stellung des Menschen im geschichtlichen Prozess. Zet.* 40, 1966. K. v. FRITZ, *Die griechische Geschichtsschreibung I.* Βερολίνο 1967, 523 καὶ 246. Τὸν τόμο *Thukydides. Wege der Forschung* 98, μὲ 26 ἔρευνες διάφορων συγγραφέων ἀπὸ τὰ 1930-1965, Darmstadt 1968, τὸν ἐξέδωσε μὲ εἰσαγωγὴ ὁ H. HERTER. M. TREU, «Staatsrechtliches bei Thuk.», *Historia* 17, 1968, 129. H. D. WESTLAKE, *Individuals in Thuc.* Λονδίνο 1968. H. ERBSE. «Die politische Lehre des Thuk.», *Gymn.* 76, 1969, 393. Τοῦ ἴδ., «Über das Prooimion (I, 1-23) des thuk. Geschichtswerkes», *Rhein. Mus.* 113, 1970, 43. A.-G. WOODHEAD, *Thuc. on the Nature of Power.* Martin Class. Lectures 24. Cambridge Mass. 1969. G. PIAZZA, *Thuc. I* (1-4). Novara 1967. O. LUSCHNAT, *RE S* 12, 1971, 1085-1354.

8. ΟΙ ΕΙΔΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ὅσα χρειάστηκε νὰ ποῦμε γιὰ ἱστορικούς, φιλοσόφους καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς σοφιστὲς τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 5. αἰ., εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ δώσουν τὴν εἰκόνα μιᾶς συγγραφικῆς δραστηριότητας σὲ πεζὸν λόγο, ποὺ ἀναπτυσσόταν δυναμικὰ πρὸς διάφορες κατευθύνσεις. Καὶ μολαταῦτα πολλὰ μᾶς λείπουν, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ καλοσχεδιάσουμε αὐτὴν τὴν εἰκόνα σὲ ὅλα της τὰ μέρη. Ἡ ἐποχὴ αὐτή, ποὺ μὲ τὴν ἰσχυρή της πίεση γιὰ τὸν ὀρθολογισμὸ καὶ τὴν ἐξατομίκευση σημειώνει μιὰν ἀπὸ τὶς τομὲς ποὺ εἶχαν τὶς πιὸ σοβαρὲς συνέπειες στὴν εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ ζωή, ξύπνησε στὰ πιὸ διαφορετικὰ πεδία τὴν ἐπιθυμία δημιουργικῶν ἀνδρῶν νὰ δικαιολογήσουν ἢ νὰ ἐξηγήσουν τὴν δραστηριότητά τους μὲ τὸν γραπτὸ λόγο. Τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες δημιούργησαν τὴν εἰδικὴ ἐπιστημονικὴ γραμματεία σ' ἐκεῖνες τὶς μορφὲς ποὺ ἔμειναν ὑποχρεωτικὲς σὲ ὅλες τὶς μεταγενέστερες ἐποχές, αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ξεχνιέται, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ ἐπιτεύγματά τους.

Ὅταν μιλήσαμε γιὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ Σοφοκλῆ *Περὶ τοῦ χοροῦ*, μνημονεύσαμε τὸν ἀρχιτέκτονα Ἰκτίνο καὶ τὸν ἀνδριαντοποιὸ Πολύκλειτο σὰν θεωρητικοὺς συγγραφεῖς τῆς τέχνης τους. Κάπως διαφορετικὰ εἶναι τὰ πράγματα ἐκεῖ ὅπου τὸ εἰδικὸ σύγγραμμα δὲν βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία ἑνὸς ὁρισμένου ἐπιτεύγματος, γιὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν κατανόησή του, ἀλλὰ τὸ ἴδιο περιέχει αὐτὸ τὸ ἐπίτευγμα καὶ τὸ περιγράφει. Ἡ σχέση αὐτὴ δὲν φαίνεται πουθενὰ τόσο καθαρά, ὅσο στὴν βασιλικὴ ἐπιστήμη τῶν μαθηματικῶν. Ἀκόμα κι ἐποχὲς ποὺ ἤξεραν περισσότερα Ἑλληνικὰ ἀπὸ τὴν σημερινή, σχεδὸν δὲν εἶχαν ἀποκτήσει μιὰν σωστὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν δύναμη καὶ τὸ βάθος τῆς θεώρησης ποὺ ἐκδηλώνονται στὴν μαθηματικὴ σκέψη τῶν Ἑλλήνων. Ὅσο κακὰ κι ἂν ξέρουμε τὶς λεπτομέρειες, μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ βέβαιο ὅτι οἱ ἀρχές της πρέπει νὰ ζητηθοῦν στοὺς κύκλους τῶν Πυθαγόρειων[1].

Τὰ προβλήματα ποὺ γνωρίζουμε καλύτερα εἶναι κυρίως τρία: ὁ τετραγωνισμὸς τοῦ κύκλου, ἡ τριχοτόμηση τῆς γωνίας, καὶ ὁ διπλασιασμὸς τοῦ κύβου[2]. Μὲ τὸ πρῶτο καὶ τὸ τρίτο ἀσχολήθηκε ὁ Ἱπποκράτης ὁ Χιώτης, ποὺ μετάφερε τὴν δραστηριότητά του στὴν Ἀθήνα καὶ ποὺ τὰ ἐπιτεύγματά του πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5. αἰ. Περίφημοι ἔμειναν οἱ *μηνίσκοι* του (lunulae=μισοφέγγαρα), ποὺ ἀποτελοῦν ἕνα σημαντικὸ βῆμα στὴν ἀποκατάσταση μιᾶς λογι-

---

1. Μολαταῦτα τώρα ὁ W. Burkert στὸ 6. κεφ. τοῦ σπουδαίου βιβλίου του *Weisheit und Wissenschaft*. Νυρεμβέργη 1962, ἐφώτισε δυνατὰ τὴν προβληματικότητα αὐτῆς τῆς communis opinio.

2. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν προβλημάτων στὴν ἀρχαιότητα O. Becker, *Das mathematische Denken der Antike. Studienh. z. Altertumwiss.* 3. Γοττ. 1957· πβλ. K. v. Fritz, *Gnom.* 30, 1958, 81. Fr. Lasserre, *The Birth of Mathematics in the Age of Plato*, Λονδ. 1964.

κὰ νοητῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν κύκλο καὶ τὸ τετράγωνο. Τὴν λύση τὴν προώθησε ὁ Ἀντιφώντας ὁ σοφιστής, ποὺ δοκίμασε νὰ προσεγγίση στὸν κύκλο ἐγγράφοντας κανονικὰ πολύγωνα μὲ ὅλο καὶ περισσότερες πλευρὲς μέσα σ' αὐτόν, (VS 87 B 13), ἐνῶ ὁ Βρύσωνας ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια, γιὸς τοῦ Ἡρόδωρου ἀπὸ τὴν ἴδια πόλη, δοκίμασε τὴν προσέγγιση μὲ περιγραμμένα πολύγωνα. Παρ' ὅλες τὶς ἀτέλειες, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο χαράχθηκε ὁ δρόμος ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀργότερα ὁ Ἀρχιμήδης πέτυχε τὸν προσδιορισμὸ τοῦ π μὲ τὶς τιμὲς 3,141 καὶ 3,142. Μὲ τὰ μαθηματικά, προπάντων μὲ τὴν τριχοτόμηση τῆς γωνίας, ἀσχολήθηκε κι ὁ πανεπιστήμονας Ἱππίας ὁ Ἠλεῖος, ποὺ μὲ τὴν *τετραγωνίζουσαν* (quadratrix) ἔφτασε καὶ στὴν περιοχὴ τῶν ὑπερβατικῶν καμπυλῶν. Ἀπὸ τὸν *Θεαίτητο* τοῦ Πλάτωνα γνωρίζουμε τὸν Θεόδωρο τὸν Κυρηναῖο, ποὺ ἀπέδειξε ὅτι οἱ $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$... $\sqrt{17}$ εἶναι ἄρρητοι ἀριθμοί. Τὸ ὅτι ὁ Θεόδωρος ἔφτασε ἀκριβῶς ὡς τὸ $\sqrt{17}$, ἀποτελεῖ ἕνα ἔξοχο παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς τέτοιου εἴδους γνώσεις ἀποκτήθηκαν μὲ τὸ γεωμετρικὸ σχῆμα[1]. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Θεόδωρος συνέχισε τὶς ἔρευνες τοῦ πυθαγόρειου Ἵππασου ἀπὸ τὸ Μεταπόντιο καὶ ὅτι ὁ τελευταῖος ὑπῆρξε ὁ εὑρετὴς τῶν ἀσύμμετρων ἀριθμῶν[2]. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες τοῦ Ἰάμβλιχου (VS 18) προκύπτει ὅτι ὁ Ἵππασος ἀσκοῦσε ἀντιπολίτευση μέσα στὸν πυθαγορικὸ κύκλο καὶ βρέθηκε σὲ δύσκολη θέση. Εἶχε ἐπίσης καὶ πολιτικὴ δραστηριότητα. Ἡ χρονολόγησή του γύρω στὰ μέσα τοῦ 5. αἰ. πρέπει νὰ εἶναι σωστή.

Μαθηματικὸς ἦταν κι ὁ Οἰνοπίδης ὁ Χιώτης, ἕνας πιὸ νέος σύγχρονος τοῦ Ἀναξαγόρα, ποὺ τὸ ὄνομά του συνδέεται κυρίως μὲ μιὰν ἐπιτυχία στὸν τομέα τῆς ἀστρονομίας, τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἐκλειπτικοῦ κύκλου[3]. Καὶ ἀλλοῦ τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ ἀστρονομία προχώρησαν παράλληλα· ὁ Μέτωνας ἀπὸ τὴν Ἀττική, ποὺ ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς *Ὄρνιθές* του τὸν παρουσίασε στὴν σκηνή, προσδιόρισε τὶς τροπὲς τοῦ ἥλιου, χρησιμοποιώντας γι' αὐτὸ παρατηρήσεις τοῦ μέτοικου Φαεινοῦ, καὶ μαζὶ μὲ τὸν Ἀθηναῖο Εὐκτήμονα καλυτέρεψε τὸ ἡμερολόγιο μὲ ἕναν ἐμβόλιμο κύκλο κάθε δεκαεννιὰ χρόνια· ἐγκατάστησε ἀκόμα δημόσιους ἡμερολογιακοὺς πίνακες κι ἕνα ἡλιακὸ ὡρολόγιο. Κοντὰ στὸν ἐμπειρικὸ βρίσκεται μὲ ἕναν τρόπο χαρακτηριστικὸν γιὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς ἡ θεωρητικὴ σκέψη τοῦ πυθαγόρειου Φιλόλαου τοῦ Κροτωνιάτη. Ἦταν δάσκαλος τῶν μαθητῶν τοῦ Σωκράτη, Σιμμία καὶ Κέβητα, ποὺ τοὺς ξέρουμε ἀπὸ τὸν *Φαίδωνα* τοῦ Πλάτωνα, καὶ σύμφωνα μὲ μιὰν πληροφορία τοῦ Δημήτριου ἀπὸ τὴν Μαγνησία ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ δημο-

---

1. Λαμπρὰ ἀποδειγμένο ἀπὸ τὸν «ταξιδευτὴ-ἔμπορο» Δρα J. H. ANDERHUB στὰ *Joco-Seria*. Wiesbaden-Biebrich 1941, 161.

2. K. v. FRITZ, ‹The discovery of incommensurability by Hippasus of Metapontum›, *Ann. Math.* 46, 1945, 242.

3. Διογ. Λαέρτ. 8, 85 = VS 44 A 1. Γιὰ τὸν Φιλόλαο μὲ βιβλιογρ. στοῦ J. KERSCHENSTEINER, *Kosmos. Zet.* 30, 1962, 215· ἐκεῖ (211) ἐπίσης γιὰ νεότερους διανοητὲς ποὺ ἀποδίδονται στοὺς Πυθαγόρειους: Ἵππωνας ἀπὸ τὸ Ρήγιο, Οἰνοπίδης ἀπὸ τὴν Χίο, Ἱκέτας καὶ Ἔκφαντος.

σίευσε βιβλίο μὲ πυθαγορικὴ διδασκαλία. Στὸ κοσμοείδωλο τοῦ Φιλόλαου τὰ σώματα τοῦ σύμπαντος περιστρέφονται γύρω ἀπὸ μιὰν κεντρικὴ φωτιά, ποὺ εἶναι πηγὴ τῆς δύναμης καὶ τῆς κίνησης. Μαζὶ μὲ τὴν γή, ποὺ ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ παραμερίζεται ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος, κινεῖται μὲ τὸν ἴδιο ρυθμὸ μιὰ 'Αντι-γή, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν δοῦμε ἀπὸ τὴν Οἰκουμένη (VS 44 A 16 κέ.). Ὁ Ἱκέτας ὁ Συρακούσιος, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὸν χρονολογήσουμε μὲ ἀκρίβεια, διόρθωσε σὲ ἕνα σημεῖο τὴν θεωρία τοῦ Φιλόλαου, ἂν πρέπει νὰ πιστέψουμε τὸν Κικέρωνα (*Acad. prior.* 2, 123). Κάμνει τὴν γὴ νὰ κινῆται γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονά της, ἐνῶ τὰ ἄλλα οὐράνια σώματα μένουν ἀκίνητα. Φαίνεται ὅτι παράτησε τὴν παράξενη 'Αντι-γή.

'Εφευρέτης τῆς σκηνογραφίας θεωρεῖται ὁ 'Αγάθαρχος ὁ Σαμιώτης, πράγμα ποὺ ἴσως σημαίνει ὅτι τὴν διαμόρφωσε σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς προοπτικῆς. Ὁ Βιτρούβιος ἀναφέρει (7 πρ. 11) ὅτι γιὰ τὸ θέμα ἔγραψε καὶ ἕναν *«Commentarius» (ὑπόμνημα)*· ὁ 'Αναξαγόρας καὶ ὁ Δημόκριτος τὸν μιμήθηκαν μὲ συγγράμματα γιὰ τὴν προοπτική.

Ἔστω κι ἂν ἡ λαμπρὴ κίνηση τῆς ἰωνικῆς περιήγησης κι ἐθνογραφίας τελείωσε μὲ τὸ προχώρημα τοῦ αἰώνα, μολαταῦτα δὲν ἔλειψαν συνεχιστὲς αὐτῆς τῆς γραμματείας. Ὁ Φιλέας, ποὺ πιθανῶς εἶναι 'Αθηναῖος καὶ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ἀκόμα στὸν 5. αἰ., ἦταν συγγραφέας ἑνὸς περιηγητικοῦ ἔργου, ποὺ τὸ χρησιμοποίησε ὁ μεταγενέστερος Στέφανος ὁ Βυζάντιος στὸ γεωγραφικό του Λεξικό.

Ἡ πλούσια πνευματικὴ ζωὴ ποὺ γίνεται γνωστὴ ἀπὸ τὶς εἰδήσεις αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, μᾶς μιλᾶ τώρα πιὰ μόνο μέσα ἀπὸ θλιβερὰ λείψανα. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲν εἴμαστε πιὰ σὲ θέση νὰ ποῦμε ποιὰ ἦταν ἡ μορφὴ μὲ τὴν ὁποία ὁ ἐρευνητὴς διατύπωσε τὸ ἔργο του, καὶ πρέπει μάλιστα νὰ θεωρήσουμε πιθανὸ ὅτι ἀρκετὰ ἀποτελοῦσαν σχεδιάσματα μαθητῶν ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση. Μόνο στὸν τομέα τῆς ἰατρικῆς τὰ πράγματα εἶναι τελείως διαφορετικά. 'Εδῶ, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου γιατροῦ Ἱπποκράτη ἀπὸ τὴν Κῶ, ἔχουμε μιὰν γραμματεία ποὺ γεμίζει πολλοὺς τόμους. Τὴν συνοδεύουν ὅμως πολλὰ καὶ πολὺ δύσκολα προβλήματα, ποὺ ἡ λύση τους, παρ' ὅλες τὶς σημαντικὲς προόδους τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς στὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἀπέχει ἀκόμα ἀρκετά. 'Απὸ τὴν μιὰ μεριὰ ἔχουμε μιὰν ἀναμφισβήτητα ἱστορικὴ προσωπικότητα μὲ τεράστιαν ἐπίδραση, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἕνα ὀγκῶδες καὶ στὴν σύνθεσή του πολὺ ἀνόμοιο Corpus ἔργων μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ὑπάρχει ἄραγε γέφυρα ἱκανὴ νὰ τὰ ἑνώσῃ καὶ τὰ δυό;

Βιογραφικὲς εἰδήσεις γιὰ τὸν Ἱπποκράτη ἔχουμε στὸν Τζέτζη (*Χιλ.* 7, 944), στὴν *Σούδα*, σ' ἕνα Βρυξελλικὸ χειρόγραφο τοῦ Πρισκιανοῦ, καὶ σ' ἕναν *Βίο*, πολὺ ἐξιδανικευμένον, ποὺ παραδίνεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Σωρανοῦ. Λίγα πράγματα μόνο μαθαίνουμε ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὑλικό. Ὁ Ἱπποκράτης, γιὸς τοῦ γιατροῦ Ἡρακλείδη, ἦταν 'Ασκληπιάδης ἀπὸ τὴν Κῶ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀνῆκε σὲ μιὰν ἰατρικὴ συντεχνία ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τῶν ὁμηρικῶν στρατιωτικῶν γιατρῶν Ποδαλείριου καὶ Μαχάονα, ἀνέβαζε τὴν καταγωγή της στὸν 'Ασκληπιό, χωρὶς νὰ

μποροῦμε νὰ ποῦμε πόσο σοβαρὰ ἔπαιρναν καὶ τότε ἀκόμα τέτοιες γενεαλογίες. Πατρίδα του ἦταν ἡ Κώς, κοντὰ στὴν νοτιοδυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μικρασίας, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθῆ Δωριεῖς. Ἀπέναντι βρισκόταν ἡ Κνίδος, κι αὐτὴ ἐπίσης ἕδρα μιᾶς σημαντικῆς, ἴσως μάλιστα καὶ ἀρχαιότερης ἰατρικῆς σχολῆς[1]. Ἡ σχολὴ τῆς Κῶ συνδέεται ἀχώριστα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱπποκράτη, ὑπῆρχε ὅμως ἰατρικὴ δραστηριότητα ἐκεῖ καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτόν, καὶ ἄνθρωποι ποὺ ἀνῆκαν στὴν οἰκογένειά του ἀσκοῦσαν τὴν θεραπευτικὴ τέχνη γενεὲς πρὶν καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν στὸ νησί. Ὅσο κι ἂν φαίνεται ἀρκετὰ ἀπίστευτη, ὡστόσο εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ παράδοση ὅτι τὸ σύγγραμμα γιὰ τὰ σπασίματα καὶ τὶς ἐξαρθρώσεις (*Περὶ ἀγμῶν καὶ περὶ ἄρθρων ἐμβολῆς*) προερχόταν ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο παππού τοῦ περίφημου γιατροῦ. Ἄσκοπες εἶναι σήμερα ὅλες οἱ ὑποθέσεις ποὺ βάζουν τὸν Ἱπποκράτη σὲ στενότερη σχέση μὲ τὴν λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπέκτησε πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4. αἰ. στὸ νησὶ τὸ Ἀσκληπιεῖο του, ποὺ ἔγινε γρήγορα διάσημο, εἶναι σχετικὰ νεότερη·[2] ὁπωσδήποτε ὅμως τὸ πνεῦμα τῆς Ἱπποκρατικῆς ἰατρικῆς ἀποτελεῖ τὴν πιὸ μεγάλη ἀντίθεση ποὺ μπορεῖ νὰ φαντασθῆ κανείς, πρὸς τὰ συστήματα τῶν ἱερέων, ὅπως τὰ ξέρουμε ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο. Ἡ ἰωνικὴ ἐπιστήμη καὶ ὁ διαφωτισμὸς τοῦ 5. αἰ. προετοίμασαν τὸ τέλος τῆς στενότερης γειτονιᾶς ἀνάμεσα στὸν γιατρὸ καὶ τὸν παπά, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν ὑποθέσουμε γιὰ τὴν παλαιότερη ἐποχή.

Βέβαιο εἶναι πὼς ἡ δραστηριότητα τοῦ Ἱπποκράτη ἔφτασε στὴν ἀκμή της τὴν ἐποχὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, κι ἔτσι ἡ τοποθέτηση τῆς γέννησής του στὸ 460 συμφωνεῖ μὲ αὐτό. Δάσκαλοί του λέγεται ὅτι ἦταν ὁ πατέρας του, ἐπίσης ὁ δάσκαλος τῆς γυμναστικῆς καὶ ἀργότερα διαιτητικὸς Ἡρόδικος ἀπὸ τὴν Σηλύμβρια, καὶ ἄνθρωποι σὰν τὸν Γοργία, τὸν Πρόδικο καὶ τὸν Δημόκριτο. Ὅπως συμβαίνει πάντα σὲ τέτοιες περιπτώσεις, οἱ περισσότερες πληροφορίες συνάγονται ἀπὸ παραθέματα μέσα στὰ συγγράμματα, ἀπὸ πραγματικὲς ἢ ὑποθετικὲς σχέσεις ἐπιμέρους χωρίων. Πιστευτὰ εἶναι τὰ μεγάλα του ταξίδια, πιστευτὸς ἐπίσης καὶ ὁ τάφος του στὴν Θεσσαλία, ποὺ τὸν ἔδειχναν στὴν Λάρισα.

Αὐτὰ ὅλα εἶναι πολὺ λίγα, καὶ τὴν σημασία τους τὴν ξεπερνοῦν πάρα πολὺ μερικὰ χωρία τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Οἱ πληροφορίες τοῦ Πλάτωνα βρίσκονται στὸν *Πρωταγόρα* (311b) καὶ στὸν *Φαῖδρο* (270c), τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ *Πολιτικὰ* 7, 4. 1326a 14, ὅπου ἀποκτοῦμε τὴν πρόσθετη λεπτομέρεια ὅτι ὁ Ἱπποκράτης ἦταν μικροκαμωμένος. Ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες μαρτυρίες ὅμως πιὸ σημαντικὴ εἶναι ἡ δεύτερη τοῦ Πλάτωνα. Ἐδῶ ὁ Σωκράτης ρωτᾶ τὸν Φαῖδρο, ἂν νομίζει πὼς μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὴν φύση τῆς ψυχῆς χωρὶς νὰ ξέρουμε τὴν φύση τοῦ συνόλου. Ὁ Φαῖδρος ἀπαντᾶ ὅτι, ἂν πρέπει νὰ πιστέψουμε τὸν Ἀσκληπιάδη Ἱπποκράτη, δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ καταλάβουμε τίποτε γιὰ τὸ σῶμα χωρὶς

1. Πβλ. *Anonymus Londinensis* (ἀρ. 2339 P.) 4, 31.

2. O. Kern, *Die Religion der Gr.* 3. ἐκδ. Βερολ. 1938, 153. Γιὰ τὴν λατρεία τοῦ θεοῦ: E. καὶ L. Edelstein, *Asclepius*. 2 τόμ. Βαλτιμόρη 1945.

αὐτὴν τὴν μέθοδο. Εἶναι δύσκολο καὶ πολὺ ἐπίμαχο πρόβλημα, τί νόημα ἔχει σ' αὐτὸ τὸ χωρίο τοῦ *Φαίδρου* ἐκεῖνο τὸ «σύνολο», ποὺ ἡ γνώση του σύμφωνα μὲ τὸν Ἱπποκράτη θὰ ἐπιτρέψη νὰ καταλάβουμε καλὰ τὸ σῶμα, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα, τὴν ψυχή. Ἡ πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν ἀκολουθεῖ τὴν ἑρμηνεία ποὺ φαίνεται πιθανή, ὅτι ὁ Πλάτωνας μὲ τὸ *ὅλον* ἐννοεῖ τὸ πᾶν καὶ δίνει ἔτσι μιὰν ἀνεκτίμητη μαρτυρία γιὰ τὸ ὅτι ὁ Ἱπποκράτης ἔβγαζε τὰ ἰατρικά του διδάγματα ἀπὸ μιὰν μεγαλύτερη γενικὴ γνώση τῆς φύσης[1]. Ὁπωσδήποτε ὁ HANS DILLER στὴν τελευταία ἐξέταση τοῦ προβλήματος ἀποκλίνει στὸ νὰ ἐννοήση τὸ *ὅλον* σὰν τὸ «ἀντικείμενο ποὺ ἐξετάζεται μαζὶ μὲ ὅλα ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονται σὲ μιὰν ἐνεργητικὴ ἢ παθητικὴ σχέση μὲ αὐτό». Ὅπως κι ἂν ἑρμηνεύσουμε ὅμως αὐτὸ τὸ δύσκολο χωρίο, μένει βέβαιη ἡ γνώση ὅτι ὁ γιατρὸς Ἱπποκράτης ἔχτιζε τὴν διδασκαλία του ἐπάνω σὲ θεωρητικὰ θεμέλια, καὶ τοῦ κάθε πράγματος τὴν προέλευση τὴν ζητοῦσε ἀπὸ γενικὲς ἀρχές. Μὲ τὴν ἴδια ἐμπιστοσύνη μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ἄποψη, ὅτι παράλληλα μ' ἐκείνην τὴν ἐμπειρία, ποὺ τὴν διαπιστώνουμε καταπληκτικότατα στὶς *Ἐπιδημίες* τοῦ ἱπποκρατικοῦ Corpus, πρέπει νὰ ἔχη παίξει ἀποφασιστικὸν ρόλο στὴν διδασκαλία τοῦ Δασκάλου τὸ θεωρητικὸ στοιχεῖο, ἡ ὑπόθεση. Εἶναι ὅμως σημαντικὴ καὶ ἡ ἐπιφύλαξη, ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο μαθαίνουμε πράγματι πολύτιμα πράγματα γιὰ τὴν μέθοδο τοῦ Ἱπποκράτη, σχεδὸν τίποτε ὅμως γιὰ τὸ σύστημά του.

Γιὰ τὸ σύστημα αὐτὸ φάνηκε ὅτι πρόσφερε ἕνα στήριγμα ἡ ἀνεύρεση στὰ 1892 ἑνὸς μεγάλου παπύρου τοῦ 2.αἰ. μ.Χ., ποὺ ὀνομάσθηκε *Anonymus Londinensis* (ἀρ. 2339 P.), καὶ περιέχει περιλήψεις ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς τοῦ Μένωνα, μαθητῆ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐδῶ βρέθηκε ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Ἱπποκράτης ἔβγαζε τὴν αἰτιολογία τῶν ἀσθενειῶν ἀπὸ τοὺς ἀτμοὺς ποὺ σχηματίζονται στὸ σῶμα καθὼς χωνεύουμε. Τὸ ἄσχημο ὅμως εἶναι ὅτι τὸ ἱπποκρατικὸ Corpus δὲν μᾶς δίνει κανένα στήριγμα (οὔτε καὶ μὲ τὸ σύγγραμμα γιὰ τὴν ἀναπνοή=*Περὶ φυσῶν*), ὥστε νὰ βροῦμε ἐδῶ τὴν παράδοση τῆς γνήσιας διδασκαλίας τοῦ Ἱπποκράτη. Ἡ πληροφορία ποὺ ἀναφέραμε, μπορεῖ νὰ εἶναι προϊὸν μεταγενέστερης ἑρμηνείας καὶ κατασκευῆς.

Μποροῦμε ἄραγε αὐτὸν τὸν Ἱπποκράτη, γιὰ τὸν ὁποῖο λίγα ξέρουμε, ποὺ ὅμως κάτι εἶναι κι αὐτά, νὰ τὸν ἀνακαλύψουμε κάτω ἀπὸ τὸν ἀνόμοιο συγγραφικὸν ὄγκο ποὺ παραδίνεται μὲ τὸ ὄνομά του;

---

1. Ὁ EDELSTEIN, ποὺ στὸ *ὅλον* περιλαμβάνει τὴν ἰδέα τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, δίνει στὴν *RE S* 6, 1935, 1318 βιβλιογραφία. Πβλ. DILLER, *Herm.* 80, 1952, 407, 1 καὶ KÜHN (βλ. παραχ.), 88. Γιὰ τὸν παραλληλισμὸ τῆς ἱπποκρατικῆς μεθόδου καὶ τῆς καλὰ νοημένης ρητορικῆς στὸν *Φαῖδρο* δὲν μπορεῖ νὰ γίνη ἐδῶ περισσότερος λόγος. Ἡ ἀντίθετη στάση στοῦ JAEGER, *Paideia* 2, 33 καὶ KUHN, ἔ.ἀ. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ *«ὅλου»* τελευταῖα DILLER, *Jahrb. der Akad. d. W. u. d. Lit. Mainz* 1959, 275. Γιὰ τὴν σχέση τοῦ *ὅλου* μὲ τὸ σῶμα συντάχθηκε ἀποφασιστικὰ ὁ W. KRANZ (*Kosmos* I. Archiv f. Begriffsgesch. 2/1, Βόννη 1955, 41, 23).

Μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ ἔφτασαν ὣς ἐμᾶς γύρω στὰ ἑκατὸν τριάντα συγγράμματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα μεγάλο μέρος ἀπορρίπτεται προκαταβολικὰ σὰν κατοπινὴ νόθευση. Τὰ βιβλία ποὺ παραδίνονται στὰ καλὰ χειρόγραφα καὶ εἶναι γραμμένα πέρα πέρα σὲ ἰωνικὴ διάλεκτο, ἀριθμητικὰ εἶναι περίπου τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ ὅσα εἴπαμε καὶ σχηματίζουν αὐτὸ ποὺ ὀνομάζεται *Corpus Hippocraticum*, ὅπως τὸ περιλαμβάνει ἡ μνημειακὴ ἔκδοση τοῦ Littré[1]. Σ' αὐτὸ ἔχουν συγκεντρωθῆ 58 συγγράμματα σὲ 73 βιβλία. Ἡ συγκρότηση τοῦ Corpus δείχνει τὴν ἴδια ποικιλία τόσο στὸ περιεχόμενο ὅσο καὶ στὴν μορφή. Βρίσκει κανεὶς προγνωστική, χειρουργική, διαιτητική, καὶ γυναικολογία, μαζὶ μὲ συγγράμματα τῆς ἰατρικῆς ἐπαγγελματικῆς διδασκαλίας· ἐκεῖ διαβάζουμε καλοδουλεμένα βιβλία κοντὰ σὲ λόγους, συνοψίσεις ποὺ ἔχουν τὸν τύπο ἐγχειριδίων, καὶ διάφορες σημειώσεις βαλμένες χαλαρὰ τὴν μιὰ κοντὰ στὴν ἄλλη. Τὸ Corpus περιέχει ἐπίσης συγγράμματα τῆς Κνιδιακῆς σχολῆς, ποὺ ὁ πιὸ σημαντικός της γιατρὸς ἦταν ὁ Εὐρυφώντας, καὶ στὴν ὁποία ἐπίσης ἀνῆκε ὁ Κτησίας, ὁ προσωπικὸς γιατρὸς τοῦ Ἀρταξέρξη τοῦ Μνήμονα καὶ συγγραφέας τῶν *Περσικῶν*. Ὁ προσδιορισμός, μέσα στὸ Corpus, τῆς Σχολῆς αὐτῆς, ποὺ τὸ κύριό της βάρος τὸ ἔρριχνε στὴν εἰδικὴ παθολογία, εἶναι μιὰ δύσκολη δουλειά, ποὺ εἶναι ἀκόμα ρευστή[2]. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μέσα σ' αὐτὴν τὴν συσχέτιση ἡ πολεμικὴ τὴν ὁποία κατευθύνει ἐναντίον τῶν *«κνιδιακῶν διδαγμάτων»* ὁ συγγραφέας τοῦ συγγράμματος *Περὶ διαίτης ὀξέων*[3]. Ἀκόμα, μέσα στὴν συλλογή, ποὺ ὁ κύριος ὄγκος της ἀνήκει στὸν 5. καὶ 4. αἰ., μπορεῖ νὰ διακρίνη κανεὶς μερικὰ μέρη ὁλωσδιόλου ὄψιμα, ὅπως π.χ. στὶς *Συμβουλὲς (Παραγγελίαι)*, ποὺ μὲ καλὰ ἐπιχειρήματα τὶς τοποθετοῦν στὸν 2. αἰ. μ.Χ., τότε ποὺ ἔγραφαν ἀρχαϊστικὴν ἰωνικὴ διάλεκτο, καὶ τὸ σύγγραμμα *Περὶ εὐσχημοσύνης*, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ τοποθετηθῆ στὴν ἴδια ἐποχὴ ἢ μόνο λίγο νωρίτερα[4].

Στὴν ἀπόπειρα νὰ ἀνιχνεύσουμε γνήσια ἱπποκρατικὰ κείμενα μέσα στὸν ὑπό-

---

1. Ἐπισκόπηση στὸν Littré (βλ. παρακ.), 1, 292. H. A. Gossen, *RE* 8, 1913, 1812· S 3, 1918, 1154. Edelstein, *Περὶ ἀέρων* (βλ. παρακ.), 160.

2. Ὁ J. Ilberg, <Die Ärzteschule von Knidos>, *Sitzb. Sachs. Ak. Phil.-hist. Kl.* 76/3, 1924, ἀποδίνει 12 συγγράμματα σ' αὐτὴν τὴν Σχολή. Ἐπικριτικὸς ὁ Edelstein, ἔ.ἀ. 154. πβλ. W. Kahlenberg, *Herm.* 83, 1955, 252. Προσεκτικὸς ὁ Jaeger, *Paideia*, 2, 19. J. M. Lonie, <The Cnidian treatises of the Corp. Hipp.>, *Class. Quart.* N. S. 15, 1965, 1. I. N. Δαμβασης, *Ἱστορικαὶ καὶ ἰατρικαὶ μελέται* I. Ἀθήνα 1966. Ἡ διατριβὴ γιὰ ὑφηγεσία τοῦ H. Grensemann, *Knidische Medizin I. Die Testimonien zur ältesten knidischen Lehre und Analysen knidischer Schriften im Corp. Hipp. Ars Medica* I/4,1. Berlin 1975 εἶναι θεμελιακή.

3. Βλ. O. Regenbogen, *Studies presented to D. M. Robinson II* 1953, 624· τώρα *Kl. Schr.* Μόναχο 1961, 195

4. K. Deichgräber, *Herm.* 70, 1935, 106. U. Fleischer, *Untersuchungen zu den pseudo-hipp. Schriften Παραγγελίαι, Περὶ ἰητροῦ und Περὶ εὐσχημοσύνης. N. D. Forsch.* 240. Βερολ. 1939. Στὸ σύγγραμμα *Περὶ τροφῆς* ὁ H. Diller, *Arch. f. Gesch. d. Med.* 29, 1936/7, 178, θέλησε νὰ ἀναγνωρίση στωικο-πνευματικὰ στοιχεῖα. Ἀντίθετα M. Pohlenz, *Die Stoa*, 2, 2. ἔκδ. Γοττ. 1955, 177.

λοιπο συγγραφικὸν ὄγκο, ἕνας ἄλλος δυσμενὴς παράγοντας εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ ἔχουμε καμιὰν σίγουρη ἀντίληψη γιὰ τὴν συγκρότηση τοῦ Corpus. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ δὲν ἔχουμε κανένα ἱπποκρατικὸ κείμενο μαρτυρημένο μὲ σιγουριά. Τὸν 3. αἰ. π.Χ. ὁ Βακχεῖος ὁ Ταναγραῖος γιὰ μιὰν σειρὰ συγγραμμάτων (περίπου 20;)[1], ποὺ τὰ θεωροῦσε ἱπποκρατικά, ἐσύνταξε ἕνα *Γλωσσάριο (Λέξεις Ἱπποκράτους)*, ποὺ ἀποτέλεσε τὴν κύρια πηγὴ γιὰ τὸ συγγενικὸ ἐγχείρημα τοῦ Ἐρωτιανοῦ *(Τῶν παρ' Ἱπποκράτει λέξεων συναγωγή)*[2], ὁ ὁποῖος ἔγραφε τὸν 1. αἰ. μ.Χ. Ὁ Ἐρωτιανὸς προσφέρει καὶ ἕναν κατάλογο ἱπποκρατικῶν συγγραμμάτων, ποὺ περιλαμβάνει εἰκοσιεννιὰ ἰατρικὰ ἔργα σὲ τριανταοχτὼ βιβλία κι ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ δυὸ μὴ ἰατρικὰ συγγράμματα *(Πρεσβευτικός, Ἐπιβώμιος)*. Ὁ *Βίος* τῶν Βρυξελλῶν δίνει πενηντατρία βιβλία, ἐνῶ ἡ *Σούδα* ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *Ὅρκο, τὰ Προγνωστικά,* καὶ τοὺς *Ἀφορισμούς*, μιλᾶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν «*πολυθρύλητον καὶ πολυθαύμαστον Ἑξηκοντάβιβλον*». Καὶ ἄλλες ἀκόμα ἀνακοινώσεις βρίσκονται στοὺς χειρόγραφους καταλόγους[3]. Τὸ πιὸ παλιὸ ὑπόμνημα ποὺ σώζεται, ποὺ τὸ ἔγραψε ὁ Ἀπολλώνιος ἀπὸ τὸ Κίτιο, γιὰ τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἄρθρων*, πρέπει νὰ τὸ χρονολογήσουμε στὸν 1. αἰ. π.Χ.[4]. Ἔτσι ἔχουμε τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἀποθέματος ποὺ κυμαίνεται, μὲ κάποιαν τάση πρὸς τὴν αὔξηση. Μολαταῦτα εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε πότε καὶ πῶς ἄρχισε νὰ σχηματίζεται ἕνα *ἱπποκρατικὸ Corpus*. Οἱ ὑποθέσεις ἐκτείνονται ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ βιβλιοθήκη τῆς σχολῆς τῆς Κῶ διατηρήθηκε (SARTON), ὡς τὴν σκεπτικιστικὴ θεωρία τοῦ EDELSTEIN, ὅτι τὰ συγγράμματα ἔφτασαν στὴν Ἀλεξάνδρεια σχεδὸν ὅλα ἀνώνυμα στὴν ἀρχὴ τοῦ 3. αἰ., καὶ μόνο ἀργότερα κατατάχθηκαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱπποκράτη. Ὅλες οἱ ὑποθέσεις δὲν στηρίζονται σὲ σίγουρο ἔδαφος, ὁ HANS DILLER ὅμως στὸν λόγο του στὴν Ἀκαδημία τοῦ Mainz (1959), διατύπωσε μὲ καλὰ ἐπιχειρήματα σὰν τὴν πιὸ πιθανὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὴν ἑξῆς: ὁ ὄγκος τῶν ἱπποκρατικῶν συγγραμμάτων προέρχεται πραγματικὰ ἀπὸ μιὰν βιβλιοθήκη ποὺ ἦταν ὄργανο ἐργασίας τῆς σχολῆς τῆς Κῶ. Ὅτι προστέθηκαν διάφορα μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, εἶναι εὐνόητο. Τὸ ἰσχυρότερο ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ DILLER βρίσκεται στὴν ὑπόδειξη τῶν ἀφοριστικῶν ὁδηγιῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὸ Corpus. Οἱ συλλογὲς αὐτές, ποὺ ἡ πιὸ περίφημή τους εἶναι οἱ ἱπποκρατικοὶ ἀφορισμοί, σχηματίσθηκαν ἀνάμεσα στὴν ἔξοδο τοῦ 5. αἰ. καὶ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4. αἰ. π.Χ., καὶ δείχνουν τόσο καθαρὲς καὶ ἄφθονες σχέσεις μὲ διδακτικὰ συγγράμματα τοῦ Corpus, ὥστε πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ πρέπει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ἀπὸ τότε κιόλας εἶχαν στενότερη συνάφεια[5]. Γιὰ τὴν

---

1. Καταγράφηκαν ἀπὸ τὸν DEICHGRÄBER, *Die Epidemien* (βλ. παραπ.), 146, 1.
2. Ἔκδοση E. NACHMANSON, Οὐψάλα 1918. Τοῦ ἴδ., *Erotianstudien*. Αὐτ. 1917.
3. J. L. HEIBERG, *Corp. Med. Graec.* I/1, 1. Πβλ. ἐπίσης O. REGENBOGEN, ‹Hippokrates und die Hippokratische Sammlung›, *N. Jahrb.* 47, 1921, 185 = *Kl. Schr.* Μόναχο 1961, 125.
4. Ἐκδ. τοῦ H. SCHONE, Λειψ. 1896.
5. Γιὰ τὶς *Κῳακὲς προγνώσεις*, πιθανῶς τὴν τελευταία ἀπὸ αὐτὲς τὶς συλλογές, ποὺ μπορεῖ

ἐξήγηση αὐτῆς τῆς συνάφειας ἡ παραδοχὴ μιᾶς εἰδικῆς βιβλιοθήκης στὴν Κῶ εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἡ πιὸ πιθανή.

Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας τῶν ἐπιμέρους συγγραμμάτων ποὺ χαρακτηρίζονται ἱπποκρατικά, ἀπασχόλησε ἤδη ζωηρὰ τοὺς ἀρχαίους. Ὁ Γαληνὸς ἀφιέρωσε ἕνα βιβλίο του σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα[1], ποὺ ἀκόμα καὶ σήμερα εἶναι ρευστό, μολονότι ὁ κύκλος τῶν ἔργων ποὺ θεωροῦνται γνήσια ἔχει γίνει πολὺ στενότερος.

Στὰ παλιότερα βιβλία τοῦ ἱπποκρατικοῦ Corpus, ποὺ μὲ χονδρικὸν προσδιορισμὸ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στὶς τελευταῖες τρεῖς δεκαετίες τοῦ 5. αἰ., ἀνήκει τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀρχαίης ἰητρικῆς*[2]. Ἐδῶ, μὲ τὸ σύνθημα τῆς ἀτομικῆς ἰατρικῆς, ποὺ στὸ κέντρο της βρίσκεται ἡ ἐπίδραση τοῦ τρόπου ζωῆς *(δίαιτα)* ἐπάνω στὸ σῶμα σὲ κάθε ἀτομικὴν περίπτωση, κηρύσσεται ὁ πόλεμος ἐναντίον μιᾶς μοντέρνας τάσης, ποὺ ξεκινᾶ σὰν ἰατρικὴ ὑποθέσεων ἀπὸ γενικὲς ἀρχὲς καὶ ἀποκλίνει πρὸς θεωρίες τοῦ εἴδους τῶν φυσικῶν φιλοσόφων. Αὐτὴ ἡ φιλονεικία γιὰ τὴν μέθοδο ἔμεινε ὑποδειγματικὴ γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν φιλοσοφία τῆς κατοπινῆς ἐποχῆς. Τὸ σύγγραμμα ποὺ μᾶς προσφέρει αὐτὴν τὴν πολύτιμη γνώση ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τοῦ Ἱπποκράτη. Ἀντίθετα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτός, κι ἂν ἀκόμα δὲν εἶναι ὁ ἄμεσος στόχος τῆς ἐπίθεσης, μολαταῦτα ξεκινᾶ ἀπὸ μιὰν ἄλλη θέση, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἔχουμε ἀξιολογήσει σωστὰ τὸ χωρίο τοῦ Πλάτωνα ποὺ πραγματευθήκαμε πιὸ πάνω.

Παρακάτω ἐπισκοποῦμε μιὰν σειρὰ ἀπὸ βιβλία, ποὺ ὁ POHLENZ στὴν μονογραφία του τὰ ἔχει συγκεντρώσει σὰν γνήσια. Προηγοῦνται δυὸ συγγράμματα, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ σημασία ποὺ ἔχουν σὰν μάρτυρες ἀρχαϊκῆς πεζογραφίας —ὁ πεζὸς λόγος φτάνει τὴν κλασσική του ἀκμὴ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ποίηση—, καὶ μὲ τὴν ἄφθαρτη δροσιὰ μὲ τὴν ὁποία συλλαμβάνονται τὰ προβλήματα, ἀποτελοῦν ἀληθινὰ διαμάντια τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας.

Τὴν πραγματεία *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* τελευταῖα τὴν μνημονεύουν συχνὰ μὲ τὸν τίτλο «*Γιὰ τὸ περιβάλλον*», χαρακτηρίζοντας ἔτσι τὴν οὐσία τοῦ περιεχομένου της. Ἐδῶ ἡ αἰτιολογικὴ σκέψη καταπιάστηκε μὲ τὸ πρόβλημα τῶν ἐπιδράσεων τῶν φυσικῶν παραγόντων, τοῦ ἀνέμου, καιροῦ, ἀκτινοβολίας τοῦ ἥλιου, ποιοτήτων τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ νεροῦ ἐπάνω στοὺς γεροὺς καὶ τοὺς ἄρρωστους ἀνθρώπους, καὶ τὰ πραγματεύθηκε μὲ τρόπον ποὺ θεμελίωσε μιὰν παράδοση

νὰ ἀνῆκε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4. αἰώνα, βλ. O. POEPPEL, *Die hippokratische Schrift Κῳακαὶ προγνώσεις und ihre Überlieferung.* Διδ. διατρ. Κίελο 1959 (δακτυλ.).

1. J. MEWALDT, <Galenos über echte und unechte Hippocratica>, *Herm.* 44, 1909, 111.

2. Βιβλιογρ. ERNA LESKY, *AfdA* 3, 1950, 99. Ἀκόμα H. DILLER, <Hipp. Medizin und attische Philosophie>, *Herm.* 80, 1952, 385, μὲ τὴν ἀπόπειρα ὄψιμης χρονολόγησης σύμφωνα μὲ τὸν *Φίληβο* τοῦ Πλάτωνα. J.-H. KUHN (βλ. παραπ.). Γιὰ τὸ σύγγραμμα ἐπίσης ἕνα κεφάλαιο στὸ βιβλίο τοῦ G. PLAMBÖCK ποὺ ἀναφέρουμε παραπ. στὴν βιβλιογρ. A. DIHLE, <Kritisch-exegetische Bemerkungen zur Schrift über die alte Heilkunst>, *Mus. Helv.* 20, 1963, 135.

πού ξεπερνᾶ τὶς χιλιετίες. Μιὰν ἐντυπωσιακὴ μαρτυρία γιὰ τὴν εὐχαρίστηση αὐτοῦ τοῦ κύκλου γιὰ τὸν προβληματισμὸ ἀποτελεῖ τὸ ὅτι σὲ συνάρτηση μὲ τοὺς Μακροκέφαλους θίγεται καὶ τὸ πρόβλημα ἂν κληροδοτοῦνται οἱ ἐπίκτητες ἰδιότητες (14). Ἀδέξια, σὰν τὴν δομὴ τῶν προτάσεων αὐτοῦ τοῦ ἰωνικοῦ πεζοῦ λόγου, εἶναι καὶ ἡ σύνθεση στὸ σύνολό της. Τὸ ἔργο μοιάζει σὰν νὰ χωρίζεται σὲ δυὸ μέρη, ποὺ τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ πραγματεύεται τὸν ἄνθρωπο κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις διάφορων παραγόντων τοῦ περιβάλλοντος, ἐνῶ τὸ δεύτερο, ποὺ βρίσκεται περισσότερο ἐπάνω στὴν γραμμὴ τῆς παλιᾶς ἰωνικῆς ἐθνογραφίας, ἀντιθέτει τὴν Ἀσία καὶ τὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ποιότητας τοῦ ἐδάφους, τοῦ κλίματος καὶ τοῦ πληθυσμοῦ. Πολὺ εὔστοχα εἶπαν ὅτι στὸ πρῶτο μέρος μιλᾶ ὁ πλανόδιος γιατρός, ἐνῶ στὸ δεύτερο ὁ αἰτιολόγος[1], ἀπὸ αὐτὰ ὅμως δὲν βγαίνει ἀναγκαστικὸ συμπέρασμα, νὰ δεχθοῦμε δυὸ διαφορετικοὺς συγγραφεῖς γι' αὐτὸ τὸ ἔργο, ποὺ εἶναι γραμμένο μὲ ἑνιαῖο πνεῦμα.

Τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἱερῆς νούσου*[2] δίκαια θεωρεῖται πάντα σὰν ὁρόσημο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης. Ὁ συγγραφέας του ἀποδείχνει μὲ καθαρὰ καὶ σίγουρα ἐπιχειρήματα ὅτι ἡ ἐπιληψία δὲν εἶναι σὲ τίποτε πιὸ θεϊκὴ ἀπὸ ἄλλες ἀρρώστειες, καὶ ἐπιτίθεται μὲ μεγαλόπρεπη ἀνάταση ἐναντίον τῆς δαιμονολογικῆς σύγχυσης καὶ τῆς δεισιδαιμονίας, μὲ τὴν ὁποία ἦταν βαρυμένο τὸ κοσμοείδωλο πολλῶν ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του. Ἡ φωτισμένη του σκέψη ὅμως δὲν εἶναι ἄθρησκη. Ἀπεναντίας αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σύγγραμμα προσφέρει ἐκλεκτὲς καὶ ὡραῖες μαρτυρίες ἑλληνικῆς εὐσέβειας, ἀφοῦ μέσα σ' αὐτὸ ταυτίζεται τὸ ἐπιστημονικὸ πρόβλημα τῶν φυσικῶν αἰτίων τῶν ἀσθενειῶν μὲ τὸ πρόβλημα τῆς θεϊκῆς τους ἀρχῆς, γιατὶ σὲ τελευταίαν ἀνάλυση ὅλα ξεκίνησαν ἀπὸ τὸν θεό (2, 18). Εἶναι ἡ ἴδια πεποίθηση γιὰ τὴν θεϊκότητα τῆς φύσης, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινώντας ὁ συγγραφέας τοῦ *Περὶ ἀέρων* κλπ. (22) ἀποδίνει τὴν ἴδια θεϊκὴ φύση σὲ ὅλα ὅσα συμβαίνουν. Μπροστὰ στὴν μεγάλη ἐπιστημονικὴ σημασία τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἱερῆς νούσου* χάνει τὴν σημασία του τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φυσιολογικὴ ἑρμηνεία τῆς ἐπιληψίας—καταρροὴ φλέγματος ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο καὶ ἀπόφραξη τῶν ἀγγείων ἀπὸ τὰ ὁποῖα περνοῦν ὁ ἀέρας καὶ τὸ αἷμα—ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὶς γνώσεις τῆς σύγχρονης ἰατρικῆς.

Εἶναι ἄραγε ὁ ἴδιος ἄνθρωπος ποὺ μᾶς μιλᾶ στὰ δυὸ συγγράμματα ποὺ πραγματευθήκαμε; Ἡ συμφωνία σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν κοσμοθεωρία καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ

1. H. DILLER, *Wanderarzt und Aitiologe*. *Phil*. Παράρτ. 26/3, 1934. Καὶ ἄλλη βιβλιογρ. στοῦ NESTLE (βλ. παρακ.), 217, 93, HEINIMANN καὶ E. LESKY (καὶ τοὺς δυὸ βλ. παρακ.).

2. H. GRENSEMANN, *Die hippokratische Schrift «Über die heilige Krankheit»*. Ἔκδ. μετάφρ. καὶ ἑρμ. σημ. Βερολ. 1968 (*Ars medica* 2. τμ. τόμ. 1) μὲ πλούσια τεκμηριωμένη συζήτηση γιὰ τὸ φανερὰ δυσεπίλυτο πρόβλημα τῆς ταυτότητας τοῦ συγγραφέα μὲ ἐκεῖνον τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἀέρων* κλπ. H.-W. NORENBERG, *Das Gottliche und die Natur in der Schrift uber die heilige Krankheit*. Βόννη 1968. Σημαντικὸ γιὰ τὸ 1. κεφ. τοῦ ἴδιου συγγράμματος, γιὰ τὸ ὁποῖο δίνει τὸ θρησκευτικὸ-ιστορικὸ ὑπόβαθρο: GIULIANA LANATA, *Medicina magica e religione popolare in Grecia*. Ρώμη 1967.

στάση εἶναι πολὺ μεγάλη, ὁ F. HEINIMANN ὅμως[1], στηριγμένος σὲ διαφορὲς στὶς λεπτομέρειες καὶ στὴν παρουσίαση, θέλησε νὰ χωρίση τοὺς συγγραφεῖς, καὶ θεωρώντας ἀρχαιότερο τὸ *Περὶ ἀέρων* τὸ τοποθετεῖ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 430, ἐνῶ τὸ *Περὶ ἱερῆς νούσου* μιὰν ἢ δυὸ δεκαετίες ἀργότερα. Μολαταῦτα τὸ πρόβλημα ἂν οἱ διαφορὲς ποὺ διαπιστώθηκαν ἐπιβάλλουν νὰ χωρίσουμε τὰ πρόσωπα, μένει ἀνοιχτό· ἀλλὰ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχετικῆς χρονολόγησης δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ θεωρηθῆ λυμένο.

Ἀκοῦμε ἄραγε στὰ δυὸ συγγράμματα ἢ ἔστω στὸ *Περὶ ἱερῆς νούσου* τὸν ἴδιο τὸν Ἱπποκράτη; Ἡ καταφατικὴ ἀπάντηση ἔγινε ἀπὸ πάρα πολὺν καιρὸ σχεδὸν ἀκαδημαϊκὴ γνώμη, καὶ εἶναι πραγματικὰ ἑλκυστικὸ νὰ ταυτίσουμε τὸν τολμηρὸ ἐρευνητὴ μὲ τὸν μεγάλο γιατρό. Μόνο ποὺ αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπόλυτην βεβαιότητα. Ὅ,τι εἴπαμε γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν τὸν Ἱπποκράτη, γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὶς μαρτυρίες ποὺ ἀφοροῦν τὸ Corpus, εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ καταλάβουμε ὅτι αὐτὴν δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἀποκτήσουμε.

Καὶ γιὰ μιὰν ἄλλη ὁμάδα δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ συγγράμματά της «*δὲν μπορεῖ νὰ μὴν τὰ ἐπηρέασε τουλάχιστο ὁ ἀρχηγὸς τῆς σχολῆς*» (DEICHGRÄBER). Αὐτὴν ὁ POHLENZ τὴν ἀποδίδει ἐπίσης στὸν Ἱπποκράτη, ἐνῶ ὁ DEICHGRÄBER[2] τοποθετεῖ τὰ δυὸ συγγράμματα ποὺ πραγματευθήκαμε τωραδὰ ἔξω ἀπὸ αὐτὴν τὴν περιοχή, στηριγμένος στὴν διατύπωση τῶν προβλημάτων καὶ τὴν μέθοδο. Ὁ λόγιος ποὺ μνημονεύσαμε, στὴν διεισδυτική του ἔρευνα τῶν *Ἐπιδημιῶν* (ὁ τίτλος σημαίνει ἐπισκέψεις σὲ ξένες πόλεις)[3] ἔδειξε ὅτι τὰ βιβλία I καὶ III ἀποτελοῦν τὰ ἀρχαιότατα μέρη τοῦ ἔργου καὶ ὅτι εἶναι τὰ πιὸ κοντινὰ στὸν Ἱπποκράτη· μαζὶ μὲ αὐτὰ τοποθετεῖ τὸ *Προγνωστικὸν*[4] σὰν σημαντικὸ βοήθημα—χρησιμοποιήθηκε ὡς πολὺ ὄψιμα στὴν νεότερη ἐποχή—ποὺ ἔχει σκοπὸν νὰ ἐπιτρέπη στὸν γιατρὸ τὴν πρόβλεψη γιὰ τὴν πορεία τῆς ἀρρώστειας. Ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα βιβλία, ποὺ γράφτηκαν γύρω στὰ 410, ἀποχωρίζεται μιὰ νεότερη ὁμάδα (II, IV, VI), ποὺ τὴν χρονολόγησή της τὴν στηρίζει ἕνα θανατικὸ στὴν Πέρινθο ἀνάμεσα στὸ 399 καὶ 395. Νεότερα πάλι, ποὺ πρέπει νὰ κατεβασθοῦν πρὸς τὸ μέσο τοῦ 4. αἰώνα, εἶναι τὰ βιβλία V καὶ VII τῶν *Ἐπιδημιῶν*. Αὐτὲς οἱ ἱστορίες ἀσθενειῶν ἀπὸ βορειοελλαδικὲς περιοχές, μὲ τὴν λεπτόλογη περιπτωσιολογία τους, εἶναι οἱ πιὸ ἐντυπωσιακοὶ μάρτυρες γιὰ τὴν σημασία τῆς πιστῆς καὶ ἀπροκατάληπτης παρατήρησης κοντὰ στὸ κρεβάτι τοῦ ἀρρώστου, ποὺ

1. (Βλ. παρακ.), 170.
2. *Die Epidemien* (βλ. παρακ.), 170.
3. H. DILLER, ‹Ausdrucksformen des methodischen Bewusstseins in den hipp. Epidemien›, *Arch. f. Begriffsgesch.* 9, 1964, 133.
4. B. ALEXANDERSON, *Die hipp. Schrift Prognostikon. Überlieferung und Text.* Acta Univ. Gothoburgensis 1963 (σχετικὰ H. DILLER, *Gnom.* 36, 1964, 761)· τοῦ ἴδ. *Textkritischer Kommentar zum hipp. Prognostikon und Bemerkungen zu Galens Prognostikonkommentar.* Στοκχ. 1968. Καὶ οἱ δύο ἔρευνες εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς παράδοσης τοῦ *Corpus Hippocraticum*.

ἀποτελοῦσε τὸ ἐμπειρικὸ θεμέλιο τῆς ἱπποκρατικῆς διδασκαλίας. Ὡστόσο μαζὶ μὲ αὐτὰ συνδέεται ἀξεχώριστα ἡ προσπάθεια, ἀπὸ τὸ μεμονωμένο φαινόμενο νὰ διεισδύσουν στὶς αἰτίες του καὶ νὰ τὶς παραγάγουν ἀπὸ γενικὲς ἀρχές, ὅπως αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἐπισκόπηση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους καὶ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν (θεωρία *τῶν καταστάσεων*). Ὅλα τὰ βιβλία χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐπιστημονικὸ πνεῦμα, κι ἐπειδὴ γιὰ τὴν ὀψιμότερη ὁμάδα ἡ συσχέτιση μὲ τὴν Κῶ εἶναι βέβαιη, γι' αὐτὸ ἡ ἀπόδοση ὁλόκληρου τοῦ ἔργου στὴν σχολὴ τοῦ Ἱπποκράτη δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῆ. Τὸ ὅτι τὰ ἀρχαιότατα καὶ ἀρχαιότερα βιβλία περιέχουν καταγραφὲς τοῦ Δασκάλου τοῦ ἴδιου, παραμένει τελείως δυνατό.

Σύμφωνα μὲ τὸν χρόνο τῆς συγγραφῆς καὶ μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα μποροῦμε νὰ κατατάξουμε κοντὰ στὰ βιβλία ποὺ ἀναφέραμε καὶ τὸ κύριο χειρουργικὸ ἔργο τοῦ Corpus. Εἶναι τὰ δυὸ συγγράμματα *Περὶ ἀγμῶν* καὶ *Περὶ ἄρθρων ἐμβολῆς (γιὰ τὰ σπασίματα καὶ γιὰ τὶς ἐξαρθρώσεις)*, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα καὶ ἦταν μαζὶ ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Ἀπὸ τὸ πλούσιο ὑλικὸ τοῦ Corpus πρέπει νὰ μνημονευθοῦν ἀκόμα δυὸ τουλάχιστο ἔργα, ποὺ βρίσκονται σὲ κάποιαν ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὰ ποὺ πραγματευθήκαμε ὡς τώρα. Στὸ βιβλίο *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* ἀναπτύσσεται ἕνα σύστημα φλεβῶν, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης (*Ζ. Ἱ.* 3, 3. 512 b 12) τὸ συνδέει μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Πόλυβου, τοῦ γαμπροῦ τοῦ Ἱπποκράτη, ἔτσι ποὺ τὸ σύγγραμμα μπορεῖ νὰ ἀποδοθῆ σ' αὐτὸν μὲ μεγάλη πιθανότητα[1]. Πρέπει νὰ γράφτηκε γύρω στὰ 400, καὶ δείχνει τελειοποιημένες παλιότερες θεωρίες γιὰ τὴν διδασκαλία τῶν τεσσάρων χυμῶν (αἷμα, φλέγμα, κίτρινη, καὶ μαύρη χολή), ποὺ γι' αὐτὰ φαίνεται πὼς τὸ ὑπόδειγμα τὸ ἔδωσαν τὰ τέσσερα στοιχεῖα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Πόλυβος ἑτοίμασε τὸν δρόμο τῆς χυμοπαθολογίας καθὼς καὶ τὴν θεωρία γιὰ τὶς τέσσερις ἰδιοσυγκρασίες. Ἴσαμε ποιὸν βαθμὸ αὐτὸς τελειοποιοῦσε ἐδῶ διδασκαλίες τοῦ πεθεροῦ του, θὰ θέλαμε πολὺ νὰ τὸ ξέρουμε, δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ τὸ κατορθώσουμε.

Τὰ τέσσερα βιβλία *Περὶ διαίτης* (ἡ ἔκφραση καλύπτει τὸν συνολικὸ τρόπο ζωῆς) στηρίζονται ἐπάνω στὴν βασικὴ σκέψη ὅτι ἡ τροφὴ καὶ ἡ ἐργασία πρέπει νὰ βρίσκωνται στὴν σωστὴ σχέση, ἕνα ἐκλεκτικὸ σύστημα ποὺ χρησιμοποιεῖ διάφορες φιλοσοφικὲς καὶ ἰατρικὲς πηγές. Ἐνῶ οἱ περισσότεροι τοποθετοῦν τὸ ἔργο στὴν ἔξοδο τοῦ 5. αἰ.[2], ὁ Jaeger προκάλεσε συζητήσεις μὲ μιὰν χρονολόγηση πιὸ ὄψιμη κατὰ μισὸν αἰώνα.

---

1. Ἐπιφυλάξεις ὁ Jaeger, *Paideia,* 2. 363, 20. J. Jouanna, *Hippocrate. La nature de l'homme.* Διδ. διατρ. Παρίσι 1967 (δίγλ. ἐκδ. μὲ ὑπόμν.).

2. A. Palm, *Studien zur hipp. Schrift Περὶ διαίτης.* Τυβ. 1933. Jaeger, *Diokles von Karystos.* Βερολ. 1938, 167· *Paideia* 2, 45. H. Diller, <Der innere Zusammenhang der hipp. Schrift *De victu*>, *Herm.* 87, 1959, 39. B. Joly, *Du régime.* Coll. des Un. de Fr. Παρίσι 1967 (δίγλ.) Πβλ. ἐπίσης τὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ G. Plamböck ποὺ μνημονεύεται στὸ βιβλιογραφικὸ μέρος (βλ. παραχ.).

Τὰ προβλήματα ποὺ συνάπτονται μὲ τὴν σχολὴ τοῦ Ἱπποκράτη εἶναι πολλὰ καὶ δύσκολα. Ὅμως ἂν καὶ εἶναι πολλὰ τὰ ἄλυτα προβλήματα, ὡστόσο τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς κλασσικῆς ἰατρικῆς προβάλλει καθαρὸ καὶ ἐντυπωσιακό. Καθορίζεται ἀπὸ μιὰν στάση αὐστηρῆς ἐπιστημονικότητας. Ἡ αἰτιολογία καὶ ἡ πρόγνωση ἔχουν προβάδισμα πρὶν ἀπὸ τὴν θεραπευτική, ποὺ οἱ δυνατότητές της ἦταν ἀκόμα τότε περιορισμένες. Ἐδῶ ὁ γιατρὸς ἔνιωθε κυρίως τὸν ἑαυτό του σὰν τὸν ὑποβοηθητὴ ἐκείνης τῆς δύναμης γιὰ τὴν ὁποία στὸ σύγγραμμα *Περὶ τροφῆς* (15) διαβάζουμε τὰ ἑξῆς: «ἡ φύση τὰ φροντίζει ὅλα γιὰ ὅλους» (*φύσις ἐξαρκέει πάντα πᾶσι*). Κοιτάζοντας συνολικὰ μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι τὸ ρίζωμα ὅλης τῆς ἱπποκρατικῆς ἰατρικῆς στὴν ἔννοια τῆς φύσης εἶναι τὸ πιὸ σημαντικὸ χαρακτηριστικό της. Τὴν φύση, ποὺ αὐτοὶ οἱ γιατροὶ τάσσονταν στὴν ὑπηρεσία της καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦσαν τὴν γνώση τους, τὴν ἐννοοῦσαν σὰν δύναμη ποὺ ἀγκαλιάζει τὰ πάντα καὶ ποὺ προσδιορίζει ἐπίσης κάθε ἀτομικό. Αὐτὴ περικλείνει μέσα της τὶς δυνάμεις ποὺ διατηροῦν ὅ,τι εἶναι ὑγιερό, ἀποκαθιστοῦν ὅ,τι ἔχει διαταραχθῆ καὶ πάντα σημαδεύουν στὸ σωστὸ μέτρο[1].

Παράλληλα πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ στάση τῆς κλασσικῆς ἰατρικῆς, ποὺ ἄσκησε ἐπιρροὴ πολὺ μακρύτερα ἀπὸ τὴν εἰδικὴ περιοχή της, τὸ ὑψηλὸ ἐπαγγελματικὸ της ἦθος μένει παράδειγμα γιὰ ὅλες τὶς ἐποχές. Τὸ μαρτυροῦν πολλὰ χωρία τῶν ἐπιμέρους συγγραμμάτων, μᾶς τὸ λέει ὅμως μὲ ἰδιαίτερην ἔμφαση ὁ *Ὅρκος*, ποὺ ἔπρεπε νὰ δώσουν οἱ ἱπποκρατικοὶ γιατροὶ μπαίνοντας στὴν συντεχνία τους. Κι ἂν ἀκόμα ἡ σύνθεσή του, ὅπως θέλουν τελευταῖα[2], ἀνήκει μόνο στὸν 4. αἰ., ὡστόσο ἡ σοβαρότητα ποὺ μιλᾶ μέσα του ταιριάζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας στὴν ἱπποκρατικὴ ἰατρική, σὰν μεγάλο πνευματικὸ κίνημα ποὺ ἦταν.

Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γένεσης τοῦ ἱπποκρατικοῦ Corpus βλ. παραπ. Γιὰ τὸν 2. μεταχριστιανικὸν αἰώνα ξέρουμε δυὸ μεγάλες ἐκδόσεις τοῦ Ἱπποκράτη, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἔκδοση τοῦ Ἀρτεμίδωρου Καπίτωνα ἔγινε ἡ ἀφετηρία τῆς παράδοσης γιὰ τὴ ὄψιμη ἀρχαιότητα καὶ τὸν Μεσαίωνα. Οἱ ὑποδειγματικὲς ἐργασίες σ' αὐτὸ τὸ θέμα προέρχονται ἀπὸ τὸν F. Pfaff, <Die nur arabisch erhaltenen Teile der Epidemienkommentare des Galen und die Überlieferung des Corp. Hipp.>, *Sitzb. Ak. Berlin. Phil.-hist. Kl.* 1931, 558, καὶ <Die Überlieferung des Corp. Hipp. in der nachalexandrinischen Zeit>, *Wien. Stud.* 50, 1932, 67. Μεγάλη σημασία γιὰ τὴν παράδοση τῶν ἱπποκρ. συγγραμμάτων εἶχε τὸ ἔργο τοῦ Γαληνοῦ, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ συμβιβάση τὰ ἰατρικὰ διδάγματα τῆς ἱπποκρατικῆς Σχολῆς μὲ τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία. Τὴν πρόθεση αὐτὴν τὴν ἐξυπηρετοῦσαν τὰ Ὑπομνήματά του, τὰ ἑρμηνευ-

---

1. H. Diller, <Der griech. Naturbegriff>, *N. Jahrb.* 2, 1939, 241. D. Holwerda, *Commentatio de vocis quae est φύσις vi atque usu praesertim in Graecitate Aristotele anteriore.* Groningen 1955.

2. L. Edelstein. *The Hippocratic Oath. Text, Transl. a. Interpr.* Βαλτιμόρη 1943. Τώρα: *Der hippokratische Eid. Mit einem forschungsgeschichtlichen Nachwort von* H. Diller. Ζυρίχη 1969. K. Deichgräber, *Der hippokratische Eid.* Στουττγ. 1955. Ἕνα παπυρικὸ ἀπόσπασμα μὲ ἀποκλίσεις στὸ κείμενο: *Ox Pap.* 40, 1968, ἀρ. 2547.

τικὰ συγγράμματα καθὼς κι ἕνα γλωσσάριο τοῦ Ἱπποκράτη. Τὰ *Ὑπομνήματα* μεταφράσθηκαν στὰ συριακὰ καὶ ἀραβικά, κι ἀπὸ ἐκεῖ στὰ ἑβραϊκὰ καὶ λατινικά. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἄσκησαν σημαντικὴν ἐπίδραση, ἀποτελοῦν ὅμως ταυτόχρονα σπουδαίους μάρτυρες γιὰ τὸ κείμενο, ποὺ πολλὲς φορὲς ὁδηγοῦν πρὸς μιὰν μορφὴ ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὴν μορφὴ τῆς ἄμεσης παράδοσης.

Γιὰ τὴν χειρόγραφη παράδοση τὰ θεμέλια τὰ ἔβαλε ὁ H. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte. Abh. Ak. Berlin. Phil.-hist. Kl.* 1, 1905· 2, 1906· Μιὰ προσθήκη στὶς *Abh. Ak. Berlin. Phil.-hist. Kl.* 1907/08· ἀκόμα: J. Durling, «Corrigenda et Addenda to Diels' Galenica», *Traditio* 23, 1967, 461. πβλ. ἐπίσης J. Ilberg, στὴν ἔκδοση τοῦ Kuhlewein· καὶ τὸν Heiberg στὸν Πρόλογό του. Ἐναντίον κοινοῦ ἀρχέτυπου: Edelstein *RE* S 6, 1935, 1313· αὐτ. γιὰ τὶς συριακές, ἀραβικὲς καὶ λατινικὲς μεταφράσεις. Πρόσθεσε τώρα M. Ullmann, *Die Medizin im Islam.* Handb. d. Orientalistik I Erg. Bd. 6/1. Leiden 1970 (καὶ γιὰ τοὺς μεταγενέστερους γιατρούς). Δεῖγμα μιᾶς ἔρευνας τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου παραμένει τοῦ H. Diller, *Die Überlieferung der hipp. Schrift Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων. Phil.* Παράρτ. 23/3, 1932· πρόσθ.: «Nochmals Überlieferung und Text der Schrift von der Umwelt», *Ἀφιέρ. E. Kapp.* Ἀμβοῦργ. 1958, 31. Σημαντικό: A. Rivier, *Recherches sur la tradition manuscrite du traité hippocratique «De morbo sacro».* Βέρνη 1962. Πβλ. H. Diller, *Gnom.* 36, 1964, 236. Fr. Kudlien, *Sudhoffs Arch.* 1963, 303, ἐκφράζει σκεπτικισμὸν ἐναντίον τῆς παραδοχῆς μιᾶς μονόκλωνης παράδοσης.—Ἱπποκρατικοὶ πάπυροι: P. ἀρ. 538-545. πρόσθ. *Antinoopolis Pap.* 3, Λονδ. 1967, ἀρ. 183-185. —Ἐκδόσεις: Βασικὸ καὶ μόνο μερικὰ ἀντικαταστημένο: E. Littré, 10 τόμ. Παρίσι 1839-1861, μὲ εἰσαγωγές, διασαφήσεις καὶ γαλλ. μετάφραση· ξανατυπώνεται τώρα στοῦ Hakkert, Ἄμστερνταμ. Ἡ ἔκδοση τοῦ H. Kühlewein ἔφτασε μόνο τοὺς 2 τόμ. Λειψ. 1894 καὶ 1902. Στὸ *Corp. Med. Graec.* μόνο 1/1 ἀπὸ τὸν J. L. Heiberg. 1927. Ἐπιλογή: W. H. S. Jones-E. T. Withington, I-IV (*Loeb Class. Libr.*). Λονδ. 1923-31. Ξανατύπ. 1959, μὲ ἀγγλ. μετάφρ. M. Vegetti, *Ippocrate. Opere.* Τορίνο 1965 (ἐπιλογή). *Περὶ σαρκῶν*: K. Deichgräber, Λειψ. 1935. *Περὶ ἀρχαίης ἰητρικῆς*: A.-J. Festugière, Παρίσι 1948. Μερικὰ συγγράμματα τοῦ Corpus ἐξετάσθηκαν σὲ διδακτορικὲς διατριβὲς τοῦ Κιέλου, οἱ ὁποῖες γεννήθηκαν στὴν σχολὴ τοῦ Hans Diller καὶ κυκλοφόρησαν πολυγραφημένες: G. Preiser, *Die hipp. Schriften De indicationibus und De diebus indicatoriis. Ausgaben und krit. Bemerkungen.* 1957. H. Grensemann, *Die hipp. Schrift Περὶ ὀκταμήνων (De octimestri partu). Ausgabe und krit. Bemerkungen.* 1960. C.-D. Lienau, *Die hipp. Schrift Περὶ ἐπικυήσιος (De superfetatione).* Διδ. διατρ. Κίελο 1963. Ἄλλη βιβλιογρ. στὴν πραγμάτευση τῶν ἐπιμέρους συγγραμμάτων. Μιὰν θαυμάσια ἐπισκόπηση τῶν κειμένων ὅλης συνολικὰ τῆς ἀρχαίας ἰατρικῆς μὲ μετάφραση προσφέρει ὁ W. Müri, *Der Arzt im Altertum.* 3. ἔκδ. ἐπαυξ. Μόναχο (Heimeran) 1962.—Μεταφράσεις: R. Kapferer σὲ 25 μέρη. Στουττγ. 1933-1940. W. Capelle, *Hipp. Fünf auserlesene Schriften.* Ζυρίχη 1955· *Fischer-Bücherei* 255, 1959· *Hipp. Der wahre Arzt.* Ζυρίχη 1959 (μὲ ἕνα δοκίμιο τοῦ Karl Jaspers). K. Deichgräber, *Der hipp. Eid.* Στουττγ. 1955. J. Chadwick-W. N. Mann, Ὀξφ. 1950. L. Untersteiner Candia, Φλωρεντ. 1957 (*Περὶ ἀέρων, ὅρκος, νόμος*). R. Minghetti, *Hipp. Aforismi (Prima e settima sezione). Trad. comm.* Ρώμη 1959. Δημ. Δ. Λυπουρλης, *Ἱπποκρατικὴ ἰατρική. Ὅρκος. Περὶ ἱερῆς νούσου. Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων. Προγνωστικὸν* (Εἰσαγ. κείμ. μετάφρ.). Θεσσαλονίκη 1972.—Μονογραφίες καὶ πραγματεῖες: L. Edelstein, *Περὶ ἀέρων und die Sammlung der hipp. Schriften. Problemata* 4. Βερολ. 1931 (πβλ. J. Mewaldt, *D. Lit. Zeit.* 1932, 254). Τοῦ ἴδ., *RE* S 6, 1935, 1290. K. Deichgräber, *Die Epidemien und das Corp. Hipp.* Ak. Berlin 1933/3. Τοῦ ἴδ., «Die Stellung des griech. Arztes zur Natur», στὸ *Der listensinnende Trug des Gottes.* Γοττ. 1952, 83. M. Pohlenz, *Hippokrates.* Βερολ. 1938. Wilh. Nestle, *Vom Mythos zum Logos.* Στουττγ. 1940, 209. W. A. Heidel, *Hippocratic Medicine.* Νέα Ὑόρκη 1941. F. Heini-

MANN, *Nomos und Physis*. Βασιλεία 1945. W G. S. JONES *Philosophy and Medicine in Ancient Greece*. Βαλτιμόρη 1946 (μὲ ἔκδοση καὶ μετάφρ. τοῦ *Π. ἀρχ. ἰητρ.*). ERNA LESKY, *Die Zeugungs- und Vererbungslehren der Antike*. Akad. Mainz 1950. W. MURI, <Der Massgedanke bei den griech. Ärzten>, *Gymn.* 57, 1950, 183. F. WEHRLI, <Ethik und Medizin. Der Ärztevergleich bei Platon>, *Mus. Helv.* 8, 1951, 36. 177. G. SARTON, *A History of Science*. Λονδ. 1953, 331. L. BOURGEY, *Observation et expérience chez les médecins de la coll. Hippocr.* Παρίσι 1953. O. TEMKIN, <Greek Medicine as Science and Craft>, *Isis* 44, 1953, 213. W. JAEGER, *Paideia* 2, 11. J.- H. KUHN, *System- und Methodenprobleme im Corp. Hipp. Herm. E* 11, 1956. H. HERTER-I. STEUDEL, <Die hippokr. Medizin>, *Ciba-Zeitschr.* 8, 1957, 2814. H. DILLER, <Stand und Aufgaben der Hippokratesforschung>, *Jahrb. der Akad. d. Wiss. u. Lit. Mainz*. 1959, 271. CH. LICHTENTHAELER, *La Médecine Hippocratique. Etudes Hippocratiques* 1-10. Λωζάνη 1948-1960· Ὁ ἴδιος στὶς λαθεμένες ἀπὸ τὸ ξεκίνημά τους ἀπόψεις τοῦ G. EIS, <Überschätzung der klass. Antike>, *Med Monatsschr.* 1959, 725, ἀπάντησε εὔστοχα στὸ <Le «miracle Grec» en médecine>, *Méd. et Hyg.* (Γενεύη) 19, 1961, 231, μὲ τὴν ὑπόδειξη ὅτι τὸ πρόβλημα δὲν βρίσκεται στὸ ἄθροισμα τῶν θετικῶν γνώσεων, ἀλλὰ στὸ θεμέλιωμα ἐκείνης τῆς στάσης, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναπτύχθηκε ἡ εὐρωπαϊκὴ ἰατρική. F. HUFFMEIER, <Phronesis in den Schriften des Corp. Hipp.>, *Herm.* 89, 1961, 51. R. JOLY, *Recherches sur le traité pseudo-hippocratique Du Régime. Bibl. de la Fac. de Phil. et Lettr. de Liège* 156, 1961. H. E. SIGERIST, *A History of Medicine*. Τόμ. 2: *Early Greek, Hindu and Persian Medicine*. Ἐκδ. ἀπὸ τὸν L. EDELSTEIN Λονδ./Νέα Ὑόρκη 1961. M. MICHLER, <Die praktische Bedeutung des normativen Physis-Begriffes in der hipp. Schrift «De fracturis—de articulis»>, *Herm.* 90, 1962, 385. H. FLASHAR, <Beitrage zur spatantiken Hippokratesdeutung>, *Herm.* 90, 1962, 402. H. HERTER, <Die kulturhistorische Theorie der hippokratischen Schrift von der Alten Medizin>, *Maia* 15, 1963, 464. Τοῦ ἴδ., <Die Treffkunst des Arztes in hippokratischer und platonischer Sicht>, *Sudhoffs Arch.* 47, 1963, 247. G. H. KNUTZEN, *Technologie in den hipp. Schriften περὶ διαίτης ὀξέων, περὶ ἀγμῶν, περὶ ἄρθρων ἐμβολῆς*. Abh. Ak. Mainz. Geistes-und sozialwiss. Kl. 1963/14. G. PLAMBOCK, *Dynamis im Corp. Hipp.* Αὐτ. 1964/2. K. JOLY, *Hippocrate, médecine grecque*. Παρίσι 1965. Τοῦ ἴδ., *Le niveau de la science hippocratique*. Παρίσι 1966. L. EDELSTEIN, *Selected Papers*. Ἐκδ. τῶν O. καὶ C. L. TEMKIN. Βαλτιμόρη 1967. FR. KUDLIEN, *Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen: von Homer bis Hippokrates*. Ζυρίχη 1967. HILDE DONT, *Die Terminologie von Geschwür, Geschwulst und Anschwellung im Corp. Hipp.* Διδ. διατρ. τοῦ Πανεπ· Βιέννης 5, 1968. H. GRENSEMANN, *Der Arzt Polybos als Verfasser hippokratischer Schriften*. Abh. Ak. Mainz. Geistes-und sozialwiss. Kl. 1968/2. P. LAÍN ENTRALGO, *La Medicina Hipocrática*. Μαδρίτη 1970.

9. ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 5. αἰ. ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας δείχνει τάση γιὰ διαφοροποίηση καὶ ἐσωτερικὴ κίνηση ὅπως δὲν δείχνει κανένας ἄλλος τομέας τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ἐκεῖνες οἱ ἀντιθέσεις, ποὺ μέσα στὴν ἀκμὴ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἐκφράζονταν ἀπὸ τὸν Σοφοκλὴ καὶ τὸν Περικλή, ἔμεναν ὅμως ἐκεῖ ἑνω-

μένες σὲ μιὰν μεγάλη ἁρμονία σὰν καρποφόρες ἐντάσεις, βγῆκαν τώρα στὴν ἐπιφάνεια. Σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς ἀπέναντι στὴν ἐμμονὴ στὴν παράδοση ὀρθωνόταν ἡ ριζική της καταπολέμηση σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς σοφιστικῆς. Οἱ γιορτὲς τῶν θεῶν μαρτυροῦσαν τὴν διατήρηση τῆς ἀρχαίας εὐσέβειας, ἐνῶ γύρω ἀπὸ τοὺς νέους δασκάλους τῆς σοφίας σχηματίζονταν κύκλοι ποὺ ἢ διέλυαν τὸν μύθο ἢ τὸν ἐξηγοῦσαν μὲ δικόν τους τρόπο. Γιὰ τοὺς μὲν ὁ νόμος τῆς πόλης ἔμενε ὁ ἀνώτατος κανόνας, ἐνῶ γιὰ ἄλλους μιὰ καινούργια θέα εἶχε ἀνοιχτῆ χάρη στὸ φυσικὸ δίκαιο, ποὺ κι αὐτὸ πάλι τὸ καταλάβαιναν μὲ πολὺ διαφορετικὸν τρόπο. Μὲ ἰδιαίτερη θέρμη συζητιοῦνταν τὰ προβλήματα τῆς ἀγωγῆς, καὶ ἀκόμα καὶ ἡ θέση τῆς γυναίκας ἄρχισε νὰ γίνεται πρόβλημα. Σὰν σ' ἕναν μαγικὸ καθρέφτη ἡ κωμωδία ὅλην αὐτὴν τὴν προσκόλληση στὸ παλιὸ καὶ τὴν ἀναζήτηση τοῦ καινούργιου τὴν ἅδραξε μέσα στὸ φανταστικὸ καὶ πολύχρωμο παιχνίδι της. Ὅλο ὅμως αὐτὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀντίδρομων κινήσεων περικλειόταν ἀκόμα σταθερὰ ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς πόλης, ποὺ ἀκριβῶς ἐκείνην τὴν περίοδο ἔπρεπε νὰ δώση πρὸς τὰ ἔξω τὴν ἀποφασιστικὴ μάχη γιὰ τὴν ὕπαρξή της.

Ἡ εἰκόνα αὐτῶν τῶν τάσεων καὶ συζητήσεων θὰ ἦταν ἀτελής, ἂν ξεχνούσαμε τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἐκείνην τὴν ἐποχὴ στοὺς δρόμους καὶ τὶς πλατεῖες ἐνοχλοῦσε τοὺς συμπολίτες του μὲ ἀκατάπαυτες ἐρωτήσεις καὶ ἐλέγχους, κάπου κάπου τοὺς ἔκαμνε νὰ σκέφτωνται καὶ πολὺ συχνότερα ἀκόμα τοὺς ἐξόργιζε. Οἱ ἐρωτήσεις του πρέπει νὰ ἄγγιζαν τόσο εὔστοχα τὶς ρίζες ἐκείνης τῆς κρίσιμης ἐποχῆς, καὶ μάλιστα τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, γιατὶ μόνο ἔτσι μποροῦμε νὰ καταλάβουμε τὸ μέγεθος τῆς ἐπίδρασης ποὺ προκάλεσε ἕνας στοχαστὴς ποὺ δὲν ἔγραψε ὁ ἴδιος οὔτε μιὰν γραμμή. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἁπλώθηκε πρὸς τόσο διαφορετικὲς πλευρές, γέννησε τόσο ἀντιφατικὰ μεταξύ τους συστήματα, ὥστε οἱ νεότεροι δοκιμάζοντας νὰ τὰ ἀναγάγουν ὅλα αὐτὰ σὲ μιὰν ἑνιαία πηγή, δηλαδὴ στὴν ζωὴ καὶ τὴν ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, παραιτήθηκαν τελικὰ ἀπὸ τὴν προσπάθεια.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ δυσκολίες νὰ προχωρήσουμε στὴν ἱστορικὴ εἰκόνα τοῦ Σωκράτη δὲν ὀφείλονται στὴν ἔλλειψη εἰδήσεων γι' αὐτόν. Κοντὰ στὸν Πλάτωνα, ποὺ σὲ ὅλους τοὺς διαλόγους του, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς *Νόμους*, παρουσιάζει τὸν Σωκράτη, καὶ ποὺ τὴν τύχη του τὴν βάζει στὸ κέντρο μερικῶν ἔργων *(Εὐθύφρ., Ἀπολ., Κρίτ., Φαίδ.)*, σὰν κύριος μάρτυρας ἐμφανίζεται ὁ Ξενοφώντας. Τὴν πρώτη θέση τὴν κατέχουν τὰ *Ἀπομνημονεύματά* του, ὕστερα ἔρχεται ἡ *Ἀπολογία*, ποὺ ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὴν γνησιότητά της ὁπωσδήποτε δὲν σταμάτησε ἀκόμα[1], πιὸ πέρα τὸ *Συμπόσιο* καὶ ὁ *Οἰκονομικός*, ποὺ ὁ φανταστικός τους χαρακτήρας εἶναι ἀναμφισβήτητος, κι ἔτσι αὐτὰ δὲν ἔπαιξαν κανέναν οὐσιαστικὸ ρόλο στὴν συζήτηση. Ἔχουμε δηλαδὴ μιὰν πλατωνικὴ καὶ μιὰν ξενοφωντικὴ εἰκόνα τοῦ Σωκράτη, ποὺ

1. K. v. Fritz, <Zur Frage der Echtheit der xenoph. Apol.>, *Rhein. Mus.* 80, 1931, 36. Jaeger (βλ. παραχ.), 67, 13. Γιὰ τὴν γνησιότητα: O. Gigon, <Xen. Apol. des Sokr. I>, *Mus. Helv.* 3, 1946, 210.

ἀναμεταξύ τους, καὶ συνολικὰ καὶ σὲ λεπτομέρειες, παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορές[1]. Χονδρικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ξενοφώντας μᾶς δείχνει τὸν ἐνάρετο πολίτη Σωκράτη, ποὺ μὲ τὴν ζωή του διαψεύδει ὅλες τὶς κατηγορίες ποὺ προκάλεσαν τὸν θάνατό του, ἐνῶ ὁ Πλάτωνας δείχνει τὸν στοχαστή, ποὺ παλεύει γιὰ νὰ διαφωτίση βασικὲς ἔννοιες ἀξιῶν, καὶ (στοὺς ὀψιμότερους διαλόγους) ἀναπτύσσει τὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν. Ἀποφασιστικὸ ἦταν, σχετικὰ μὲ τὴν εἰκόνα του γιὰ τὸν Σωκράτη, ὅτι ὁ Πλάτωνας βρῆκε πραγματωμένη στὸν δάσκαλό του ἐκείνην τὴν μορφὴ ζωῆς, ποὺ αὐτὸς τὴν θεωροῦσε σὰν τὴν ὁλοκλήρωση τῶν δυνατοτήτων ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὸν ἄνθρωπο[2]. Ὅτι ἐδῶ ἡ πραγματικὴ ἀνάμνηση καὶ τὸ ἰδεαλιστικὸ ἀντικαθρέφτισμα ἀλληλοεπηρεάζονταν διαρκῶς, εἶναι κάτι ποὺ βρίσκεται μέσα στὴν φύση αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ γεγονότος, δὲν ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ τὸ παραβλέπουμε, ὅταν πρόκειται νὰ τὸ κρίνουμε. Ἡ στάση τῆς ἔρευνας ἀπέναντι στὶς δυὸ εἰκόνες δείχνει ἕνα παιχνίδι γεμάτο ἐναλλαγές. Ὡς τὴν ἐποχή μας φτάνει ἡ γνώμη, ὅτι ὁ Ξενοφώντας ἐξαιτίας τῆς λιτότητας καὶ τῆς ἁπλοϊκότητάς του εἶναι ὁ μόνος ἀξιόπιστος πληροφοριοδότης. Ἔτσι τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Σωκράτη στὸν SCHMID εἶναι στηριγμένο σὲ μιὰν ἁπλοϊκὴ ἐμπιστοσύνη στὸν Ξενοφώντα. Γενικὰ ὅμως ἡ ἔρευνα ἔχει ἀπὸ καιρὸν παραμερίσει αὐτὴν τὴν θέση. Προσωπικὲς σχέσεις τοῦ Ξενοφώντα μὲ τὸν Σωκράτη ὑπῆρξαν ἀσφαλῶς· αὐτὲς τὶς μαρτυρεῖ ἡ *Ἀνάβαση* (3, 1, 5), ποὺ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ξενοφώντας, πρὶν ξεκινήση γιὰ τὴν ἐπιχείρηση τοῦ Κύρου, ζήτησε τὴν συμβουλὴ τοῦ Σωκράτη, κι αὐτὸς τὸν ἔστειλε στὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἱστορικὸ κι ἔχει κάποιαν σημασία γιὰ τὸν Σωκράτη, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Ξενοφώντας δὲν ἦταν ποτὲ πραγματικὸς μαθητὴς τοῦ Σωκράτη. Ἂς προστεθῆ καὶ τὸ σημαντικὸ στοιχεῖο, ὅτι τὰ σωκρατικὰ ἔργα τοῦ Ξενοφώντα γράφτηκαν πολὺν καιρὸ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη, δύσκολα πρὶν ἀπὸ τὴν δεκαετία 370-60. Ὁπωσδήποτε ὅμως θέλησαν ἐδῶ νὰ ἐξασφαλίσουν μιὰν ἐξαίρεση γιὰ τὰ δυὸ πρῶτα κεφάλαια τῶν *Ἀπομνημονευμάτων*: σύμφωνα μὲ μιὰν θεωρία ποὺ τὴν εἶχαν προσέξει πολύ[3], αὐτὰ θὰ γράφτηκαν νωρίτερα σὰν *Ἀπολογία* ἐναντίον τῆς *Κατηγορίας* ποὺ εἶχε δημοσιεύσει ὁ σοφιστὴς Πολυκράτης γύρω στὴν δεκαετία 399-390 σὰν λίβελλον ἐναντίον τοῦ Σωκράτη καὶ τῶν ὑπερασπιστῶν του[4]. Αὐτὸς ὅμως ὁ χωρισμὸς καὶ ἡ

1. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ τὸ ἐπεξεργάσθηκε ὁ E. EDELSTEIN, *Xenoph. und das platon. Bild des S.* Διδ. διατρ. Χαϊδελβ. 1935.

2. Μὲ ἐντυπωσιακὸν τρόπο μίλησε γι' αὐτὸ ὁ CARL KOCH, *Religio*. Νυρεμβ. 1960, 237.

3. H. MAIER (βλ. παραπ.), 22. O. GIGON, *Sokrates* (βλ. παραπ.), 50· βλ. τοῦ ἴδ. *Komm. zum 1.* (καὶ *2.*) *B. von Xen. Mem. Schw. Beitr.* 5. 7, 1953/6. Γιὰ τὸν Πολυκράτη: L. RADERMACHER (βλ. παραπ.), 128.

4. Ὁ E. GEBHARDT, *Polykrates' Anklage gegen Sokrates und Xenophons Erwiderung*. Διδ. διατρ. Φραγκφ. 1957, συμφωνεῖ μὲ τὸν GIGON στὸ ὅτι ὁ Ξενοφώντας δούλευε καθαρὰ φιλολογικά, καὶ συμμερίζεται τὴν ἀμφιβολία του ἐναντίον μιᾶς πολὺ πρώιμης τοποθέτησης τῆς *Ἀπολογίας*, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως θὰ ἤθελε νὰ ἀναγνωρίση σὲ ὁλόκληρον τὸν Ξενοφώντα με-

πρώιμη χρονολόγηση εἶναι ζήτημα ἂν μποροῦν νὰ σταθοῦν ἀπέναντι στὴν ἀνάλυση τοῦ GIGON. Μολαταῦτα, μὲ τὴν ὄψιμη τοποθέτηση τῶν «σωκρατικῶν» τοῦ Ξενοφώντα προϋποθέτεται ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν συγγραφική του δραστηριότητα ὑπῆρχε κιόλας μιὰ πλούσια φιλολογία ποὺ περιστρεφόταν γύρω ἀπὸ τὴν μορφὴ τοῦ Σωκράτη. Ἔτσι ἔχει ἐπικρατήσει σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερον βαθμὸ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Ξενοφώντας στὰ *Ἀπομνημονεύματα* συνδυάζει πολὺ τὶς προσωπικές του ἀναμνήσεις μὲ ἀπανθίσματα ἀπὸ τὴν πλούσια φιλολογία γύρω ἀπὸ τὸν Σωκράτη. Μαζὶ μὲ αὐτὴν τὴν ἄποψη ἐκφραζόταν ἡ εὐχὴ νὰ προσδιορισθοῦν οἱ πηγὲς τοῦ Ξενοφώντα. Μὲ πολλοὺς τρόπους νόμισαν ὅτι ὁ Ξενοφώντας ἐξαρτιόταν κυρίως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα[1]. Σχέσεις ὑπάρχουν, ἐξαιτίας ὅμως τῆς διαφορᾶς τῶν δυὸ συγγραφέων δὲν εἶναι βέβαιος σὲ κάθε περίπτωση ὁ ἄμεσος δανεισμός. Πρέπει ἐπίσης νὰ ὑπολογίζουμε ὅτι ἡ ἴδια παράδοση, μὲ προέλευση ἀπὸ τρίτην πηγή, θὰ ἀσκοῦσε ἐπίδραση. Ἄλλοι νόμιζαν πὼς στὸν Ξενοφώντα βρίσκαν κυρίως τὸν Ἀντισθένη[2], χωρὶς ὅμως νὰ μποροῦν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἡ ἐξάρτηση αὐτὴ ἦταν πραγματικὰ τόσο μεγάλη. Τελευταῖα ὁ GIGON στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Σωκράτη ἔφερε στὸ προσκήνιο μὲ ἔμφαση τὴν ἄποψη, ὅτι ὁ Ξενοφώντας, σὰν ἐκλεκτικὸς ποὺ εἶναι, ἔχει πίσω του μεγάλη γραμματεία καὶ μᾶς ἐπιτρέπει ἔτσι νὰ προχωρήσουμε πέρα ἀπὸ αὐτὸν σὲ παλιότερους καὶ νοηματικὰ ἁπλούστερους Σωκρατικούς, ποὺ δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Θὰ περιμένουμε νὰ ἰδοῦμε κατὰ πόσο ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα θὰ πετύχη νὰ καθορίση τὸ μερίδιο τῶν ἐπιμέρους συγγραφέων.

Μιὰ ἄλλη ὁμάδα ἐρευνητῶν προκαταβολικὰ δὲν εἶχε ἐμπιστοσύνη ὅτι ὁ Ξενοφώντας εἶχε κατανοήσει πραγματικὰ τὸν Σωκράτη, ἐνῶ μιὰν τέτοια κατανόηση προϋπόθετε ἀπόλυτα στὸν Πλάτωνα. Δύσκολα θὰ ἤθελε κανένας νὰ ἔχη ἀντίρρηση σ' αὐτό, τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι ἂν ὁ Πλάτωνας, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν δική του κατανόηση τοῦ Σωκράτη, ἤθελε νὰ δώση καὶ μιὰν ἱστορικὰ πιστὴν εἰκόνα τοῦ δασκάλου του, ἢ μόνο μιὰν ἑρμηνεία μὲ τὸ πνεῦμα τῆς δικῆς του φιλοσοφίας. Στὴν χρησιμοποίηση τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Σωκράτη προχώρησε πάρα πολὺ ἡ Σκωτικὴ σχολή, ποὺ τὴν ἵδρυσε ὁ I. BURNET καὶ τὴν ἀντιπροσώπευσε μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση ὁ A. E. TAYLOR[3]. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, ὁ Σωκράτης ποὺ δεί-

γαλύτερην ἀνεξαρτησία στὴν σύλληψη καὶ τὴν σύνθεση. Τοῦ φαίνεται ὅτι, ἀνάμεσα στὶς πηγές του, ὁ Πλάτωνας κρατᾶ ἰδιαίτερη θέση. Ὁ A. H. CHROUST, ‹Xenophon, Polykrates and the «Indictment of Sokrates»›, *Class. et Mediaev.* 16, 1955, 1, ὑποστηρίζει μαζὶ μὲ τὸ βιβλίο ποὺ ἀναφέρουμε στὸ τέλος τοῦ κεφ. γιὰ τὸν Σωκράτη, τὸν πιὸ μεγάλο σκεπτικισμὸ ἐναντίον ὅλης τῆς παράδοσης (Πλάτωνα καὶ Ξενοφώντα) καὶ προσπαθεῖ νὰ κάμη τὸν Σωκράτη πολιτικὴν μορφή. Παλιότερες ἀπόπειρες γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς κατηγορίας τοῦ Πολυκράτη στοῦ J.-H. KUHN, *Gnom.* 32, 1960, 99, 1.

1. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα GEFFCKEN (βλ. παρακ.), 11, 38 μὲ βιβλιογρ. Γιὰ τὸ *Συμπόσιο* ὁ W. WIMMEL, ‹Zum Verhältnis einiger Stellen des xenoph. und des platon. Symposions›, *Gymn.* 64, 1957, 230, θέλει νὰ ἀντιστρέψη τὴν σχέση.

2. K. JOEL, *Der echte und der xenophontische S.* 3 τόμ. Βερολ. 1893-1901.

3. BURNET, *Greek Philosophy*. Λονδ. 1914. TAYLOR, *Socrates*. Ἐδιμβ. 1932,

χνουν οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι θὰ ἦταν ἀπόλυτα ἱστορικὸ πρόσωπο, ὁ θεμελιωτὴς τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν σὲ ὅλα τὰ μέρη της, ἑπομένως καὶ τῆς θεωρίας γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, καθὼς καὶ ὁ δημιουργὸς τοῦ ἰδανικοῦ πολιτεύματος. Σύντομα πρόκειται νὰ γνωρίσουμε τὰ χωρία τοῦ 'Αριστοτέλη, ποὺ ἀποκλείουν ἀποφασιτικὰ μιὰν τέτοιαν ἄποψη. 'Οπωσδήποτε ἡ θεωρία ποὺ στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὸν Πλάτωνα, ἀνήκει καὶ αὐτὴ στὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας. Μὲ αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ νομίσουμε ὅτι οἱ πρωιμότεροι πλατωνικοὶ διάλογοι,— στοὺς ὁποίους ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν δὲν ἐμφανίζεται ἀκόμα, καὶ ἡ διαλεκτικὰ κινημένη συζήτηση περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα ὁρισμοῦ τῶν ἐννοιῶν, χωρὶς νὰ καταλήγη σὲ σταθεροὺς ὁρισμούς— δὲν ἀντανακλοῦσαν πολὺ τὸν τρόπο τῆς σωκρατικῆς συζήτησης ἢ τουλάχιστο δὲν τὸν συνέχιζαν σὲ εὐθεία γραμμή[1].

Νωρίς, καὶ μάλιστα ἤδη μὲ τὸν SCHLEIERMACHER[2], ἀρχίζει ἡ προσπάθεια νὰ χρησιμοποιήσουν τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Πλάτωνα γιὰ τὴν ἱστορικὴ εἰκόνα τοῦ Σωκράτη, λαμβάνοντας ὑπόψη τὸ εἶδος καὶ τὴν φύση τῶν δυὸ πηγῶν καὶ χωρὶς νὰ ὑπερτιμοῦν τὴν μιὰ ἀπὸ αὐτές. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση κινήθηκε ἕνα μεγάλο μέρος τῆς σύγχρονης ἔρευνας. Σχετικὰ τὸ βιβλίο τοῦ GIGON γιὰ τὸν Σωκράτη ἀποτελεῖ μιὰν ἀναγκαία ἐπανόρθωση, γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ συγγραφεῖς ποὺ σώζονται, ξαναθυμίζει τὸν σημαντικὸν ὄγκο τῆς χαμένης φιλολογίας γύρω ἀπὸ τὸν Σωκράτη, ἡ ὁποία χωρὶς ἀμφιβολία ἄφησε σημαντικὰ χνάρια μέσα στὸν ὄγκο τῆς παράδοσης[3]. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸν Φαίδωνα, τὸν Εὐκλείδη, τὸν 'Αντισθένη, τὸν 'Αρίστιππο καὶ τὸν Αἰσχίνη. 'Η κριτικὴ κατάταξη καὶ ταξινόμηση τῶν λειψάνων αὐτῶν τῶν σωκρατικῶν συγγραφέων, στὰ ὁποῖα θὰ ρίξουμε μιὰν ματιὰ στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου, ἀποτελεῖ ἀκόμα ἕνα ἀνοιχτό, σὲ μεγάλο μέρος, αἴτημα τῆς σωκρατικῆς ἔρευνας.

Καὶ τὸν 'Αριστοφάνη θὰ τὸν φέρουμε μάρτυρα. Στὴν ἀνάλυση τῶν *Νεφελῶν* εἴπαμε λίγα πράγματα γιὰ τὴν προβληματικὴ τῆς σωκρατικῆς του εἰκόνας. 'Αργότερα, ὅταν θὰ ρωτήσουμε γιὰ τὸν σκοπὸ τῆς σωκρατικῆς ζήτησης, θὰ χρειασθῆ νὰ ἀσχοληθοῦμε καὶ μὲ μερικὰ χωρία τοῦ 'Αριστοτέλη.

Ἴσως ἀπὸ τὴν σύντομη ἐπισκόπηση νὰ ἔγινε φανερὸ πόσο ποικίλες εἶναι οἱ πηγὲς καὶ πόσο περίπλοκα τὰ προβλήματα σ' αὐτὸ τὸ πεδίο. Θὰ πρέπει πάντα νὰ ἔχουμε στὸ νού μας ὅτι μεγάλο μέρος ἀπὸ αὐτὲς τὶς εἰδήσεις μας δὲν προέρχονται ἀπὸ ἔργα ποὺ γράφτηκαν μὲ τὴν πρόθεση ἱστορικῆς πιστότητας, ἀλλὰ ἀνήκουν σὲ μιὰν φιλολογία ποὺ πολὺ δικαιολογημένα μπορεῖ νὰ τὴν χαρακτηρίση κανεὶς ποίηση γιὰ τὸν Σωκράτη. Ὅμως, καὶ ὅταν ἀκόμα σταθμίσουμε προσεκτικὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς παράγοντες, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ καταλήξουμε στὴν ἀπογοήτευση τοῦ GIGON, ὁ ὁποῖος ἀμφισβητεῖ ρητὰ τὴν δυνατότητα, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς λεπτομέρειες, νὰ βεβαιώσουμε κάτι γιὰ τὸν ἱστορικὸ Σωκράτη, γιὰ τὴν θέση του στὴν

1. Σ' αὐτὴν τὴν κατεύθυνση G. RUDBERG, ‹Der plat. Sokr.›, *Symb. Osl.* 7, 1928, 1.
2. *Ἅπαντα* 3, 2, 297.
3. G. J. DE VRIES, ‹Novellistic traits in Socratic literature›, *Mnem.* s.4, 16, 1963, 35.

πνευματική ζωή τῆς ἐποχῆς καὶ γιὰ τοὺς λόγους τῆς μεγάλης ἐπίδρασής του. Κι ἂν ἀκόμα πολλὰ μένουν ἀξεκαθάριστα, μολαταῦτα, πέρα ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα, ποὺ γιὰ τὸν Σωκράτη δὲν μᾶς εἶναι τόσο σπάνια ὅσο γιὰ ἄλλες προσωπικότητες τῆς ἀρχαιότητας, εἶναι δυνατό, σχετικὰ καὶ μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀναμείχθηκε στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του, νὰ βεβαιώσουμε μερικά, καὶ ἄλλα νὰ τὰ ὑποθέσουμε μὲ πιθανότητα.

Ὁ Σωκράτης, γιὸς τοῦ ἀνδριαντοποιοῦ Σωφρονίσκου ἀπὸ τὸν δῆμο τῆς Ἀλωπεκῆς, γεννήθηκε περίπου στὰ 470. Τὸ χειρωνακτικὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα του— τέτοιο τὸ θεωροῦσαν τότε—θὰ τὸ ἄσκησε καὶ ὁ Σωκράτης κάμποσον καιρό. Σὲ μεταγενέστερους χρόνους ἔδειχναν τρεῖς ντυμένες Χάριτες στὴν εἴσοδο τῆς Ἀκρόπολης σὰν δικό του ἔργο[1], ἡ πληροφορία ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι ἀξιόπιστη. Ὁ Σωκράτης νέος παρακολούθησε τὴν διείσδυση τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης στὴν Ἀθήνα, καὶ προκαταβολικὰ δὲν μποροῦμε νὰ πιστέψουμε ὅτι αὐτὴ ἡ κίνηση τὸν ἄφησε ἀνεπηρέαστο. Στὸν Πλατωνικὸ *Φαίδωνα* (96a κέ.) ὁ Σωκράτης δίνει μιὰν εἰκόνα τῆς ἐξέλιξής του, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν. Αὐτὴ εἶναι φυσικὰ ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τοῦ Πλάτωνα, ὅπως ὅμως καὶ γι' αὐτὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση ἦταν ὡς κάποιον βαθμὸ ἡ σωκρατικὴ ἀπορητική, ἔτσι μποροῦμε τὸ πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ σχεδίου νὰ τὸ συσχετίσουμε μὲ τὸν ἴδιο τὸν Σωκράτη. Μποροῦμε πολὺ καλὰ νὰ πιστέψουμε αὐτὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ ἴδιος στὸν *Φαίδωνα*, γιὰ τὴν ἀρχική του ἐνασχόληση μὲ τὴν φυσικὴ φιλοσοφία καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὶς μεγάλες ἐλπίδες ποὺ τοῦ ξύπνησε ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀναξαγόρα γιὰ τὸν Νού. Μὲ αὐτὸ ταιριάζει τὸ ὅτι εἶναι καλὰ μαρτυρημένη ἡ συναναστροφή του μὲ τὸν Ἀρχέλαο, τὸν μαθητὴ τοῦ Ἀναξαγόρα. Ὁ Ἴωνας ὁ Χιώτης διηγόταν στὶς *Ἐπιδημίες* του (ἀπ. 11 Blumenthal) ὅτι ὁ Σωκράτης νέος πῆγε στὴν Σάμο μαζὶ μὲ τὸν Ἀρχέλαο. Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ συσχετίσουμε μὲ τὴν Σαμιακὴ ἐκστρατεία (441/40), ποὺ κι ὁ Σωκράτης τότε μποροῦσε ἀκόμα νὰ λέγεται νέος. Βέβαια ἡ λέξη *ἀποδημῆσαι* ταιριάζει καλύτερα γιὰ ταξίδι. Ἂν τὴν ἐννοήσουμε μὲ αὐτὴν τὴν σημασία, τότε θὰ χρειαστῆ νὰ δεχτοῦμε τουλάχιστον αὐτὴν τὴν ἐξαίρεση στὴν βεβαίωση τοῦ Πλάτωνα στὸν *Κρίτωνα* (52b), ὅτι ὁ Σωκράτης ποτὲ δὲν ἐταξίδεψε καὶ ποτὲ δὲν ἄφησε τὴν πατρίδα του παρὰ μόνο γιὰ τὴν στρατιωτική του ὑπηρεσία. Ἀναλύοντας τὶς *Νεφέλες* τοῦ Ἀριστοφάνη θίξαμε τὸ ζήτημα, ὅτι σ' αὐτὲς μπορεῖ νὰ ὑπάρχη ἀνάμνηση φυσικοφιλοσοφικῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Σωκράτη. Μὲ ὅλα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Σωκράτης πέρασε στὴν μνήμη τῆς ἀνθρωπότητας μὲ τὴν μορφὴ τοῦ γέρου ποὺ ὅλην του τὴν ζήτηση καὶ τὴν ἀπορία τὴν εἶχε στραμμένη στοὺς ἀνθρώπους. Μπροστὰ σ' αὐτὴν τὰ προηγούμενα στάδια τῆς ἐξέλιξής του ἀναγκαστικὰ θὰ ὑποχωροῦσαν. Μὲ αὐτὸ συμφωνεῖ τὸ ὅτι κατοπινὲς μνημονεύσεις τοῦ Σωκράτη στὶς κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη, ὅπως στοὺς *Ὄρνιθες* καὶ τοὺς *Βατράχους*, δείχνουν πιὸ καθαρὰ πὼς ἔχουν στόχον τὸν Σωκράτη ὅπως τὸν

1. Παυσ. 1, 22, 8. 9, 35, 7. Σχόλ. Ἀριστοφ. *Νεφ.* 793. Στὸ πρῶτο χωρίο καὶ ἕνας «Ἑρμῆς Προπύλαιος».

ξέρουμε[1]. Ὡστόσο δὲν πρέπει κανεὶς νὰ στηριχθῆ σ' αὐτὰ γιὰ νὰ χρονολογήση μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὴν ἀλλαγὴ τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Σωκράτη.

Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Σωκράτη, ἄντρα πιά, στὶς μάχες τῆς Ποτίδαιας (431), τοῦ Δήλιου (424), καὶ τῆς Ἀμφίπολης (422) διαπλάσθηκε στὴν παράδοση μὲ πολλοὺς τρόπους· φτάνει νὰ θυμηθῆ κανεὶς τὸ *Συμπόσιο* τοῦ Πλάτωνα. Θὰ ξέφευγε ὅμως κανεὶς ἀπὸ τὸν στόχο, ἂν ἤθελε νὰ ἀρνηθῆ ὁλωσδιόλου τὴν συμμετοχὴ τοῦ Σωκράτη σ' αὐτὲς τὶς ἐκστρατεῖες, ὅπως ἔκαμε στὸν 2. αἰ. π.Χ. ὁ Ἡρόδικος ὁ Βαβυλώνιος στὴν παθιασμένη πολεμικὴ του ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα[2]. Ὁ Σωκράτης ἦταν σὲ ὅλην του τὴν ζωὴ ἕνας νομιμόφρονας πολίτης τῆς Ἀθήνας, καὶ δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὸν τίποτε ποὺ νὰ δικαιολογῆ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Πλάτωνα, ἀργότερα, ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς πόλης του. Σύμφωνα μὲ τὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Ξενοφώντα (4, 4, 12· 6, 6) ὁ Σωκράτης παινεύει τὴν ὑπακοὴ στοὺς νόμους σὰν συμπεριφορὰ τοῦ δίκαιου ἀνθρώπου. Αὐτὸ συμφωνεῖ τόσο καλὰ μὲ τὴν ἀπόλυτη ὑποταγὴ στὸν νόμο τῆς πόλης, ποὺ ὁ Σωκράτης τὴν ὑποστηρίζει στὸν πλατωνικὸ *Κρίτωνα*, ὥστε ἐδῶ μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν πραγματική του στάση. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν ἔβαλε στὸ ἐρωτηματολόγιό του τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ νομικὸ καὶ τὸ φυσικὸ δίκαιο, ποὺ συγκίνησε τόσο ζωηρὰ τὴν μεταγενέστερη σοφιστική, ἔστω κι ἂν αὐτὴ ἦταν τόσο κοντά του. Ἡ στάση τοῦ Πρωταγόρα σ' αὐτὰ τὰ προβλήματα, παρ' ὅλην τὴν τελείως διαφορετικὴ τοποθέτηση, μοιάζει ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα.

Ἡ στάση αὐτὴ τοῦ Σωκράτη δὲν τὸν ἐμπόδισε φυσικὰ νὰ ἐπικρίνη χειροπιαστὰ μειονεκτήματα, ὅπως ἦταν ὁ ὁρισμὸς τῶν ἀρχόντων μὲ τὸν κλῆρο[3]. Σὲ φανερὴν ἀντίθεση μὲ τὸν ὄχλο, ὄχι ὅμως μὲ τὸν νόμο, τὸν ὁποῖο περισσότερο ὑπεράσπιζε, ἦρθε ὁ Σωκράτης στὴν καταραμένη δίκη τοῦ 406, στὴν ὁποία ἡ λαϊκὴ συνέλευση ὕστερα ἀπὸ τὴν νικηφόρα ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν καταδίκασε σὲ θάνατον ὅλους μαζὶ τοὺς στρατηγούς, γιατὶ δὲν μπόρεσαν νὰ σώσουν τοὺς ναυαγοὺς ἐξαιτίας τῆς θαλασσοταραχῆς. Ὁ Σωκράτης, ποὺ ἔτυχε νὰ εἶναι πρύτανης—σύμφωνα μὲ ἄλλες εἰδήσεις *ἐπιστάτης* (=πρόεδρος) τῶν πρυτάνεων[4]—, πῆρε θέση ἐναντίον τῆς παράνομης καὶ παράλογης πρότασης, χωρὶς βέβαια νὰ κατορθώση τίποτε. Γιὰ τὴν ἀντίστασή του ἐναντίον παράνομων μέτρων τῶν τριάντα τυράννων ὁ Πλάτωνας βάζει τὸν Σωκράτη νὰ μιλᾶ στὴν *Ἀπολογία του* (32c), καὶ σ' αὐτὸ προσθέτεται καὶ ἡ παράδοση ἀπὸ τὸν Ξενοφώντα (*Ἀπομν.* 4, 4, 3). Οἱ Τριάκοντα προσπαθοῦσαν νὰ κάνουν συνένοχους ὅσο μποροῦσαν περισσότερους ἀνθρώπους καὶ διάταξαν τὸν Σωκράτη καὶ τέσσερις ἄλλους νὰ συλλάβουν τὸν Λέοντα τὸν Σαλαμίνιο, γιὰ νὰ ἐκτελεσθῆ. Ὁ Σωκράτης ὅμως πῆγε ἁπλῶς στὸ σπιτάκι του. Δύσκολο εἶναι νὰ κρίνουμε τὴν ἀπαγόρευση ποὺ ἐξέδωσαν σύμφωνα μὲ τὸν Ξε-

1. R. Stark, <Sokratisches in den «Vögeln» des Aristoph.>, *Rhein. Mus.* 96, 1953, 77.
2. I. Düring, *Herodicus*. Στοκχ. 1941.
3. Ξεν., *Ἀπομν.* 1, 2, 9· 3, 1, 4· 9, 10.
4. Πρύτανης: Πλάτ., *Ἀπολ.* 32 b. Ξεν., *Ἑλλ.* 1, 7, 15. Πρόεδρος: Ξεν., *Ἀπομν.* 1, 1, 18.

νοφώντα οἱ Τριάκοντα, μὲ πρόταση τοῦ Κριτία (*Απομν.* 1, 2, 31. 4, 4, 3), γιὰ νὰ νὰ κάμουν τὸν ἀνήσυχο ἄνθρωπο νὰ κλείση τὸ στόμα του. Πρέπει νὰ θεωρήσουμε πιθανὸ ὅτι ὁρισμένα μέτρα λογοκρισίας αὐτῶν τῶν τρομοκρατῶν ἀργότερα συσχετίσθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὸν Σωκράτη. Εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ ὅτι ποῦ καὶ ποῦ ἦρθε σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ καθεστὼς τῆς βίας, καὶ ἄνθρωποι σὰν τὸν Κριτία, ποὺ κάποτε ὑπῆρξαν μαθητές του, θὰ ἔγιναν τότε ἀντίπαλοί του. Παλιότερα οἱ ὀλιγαρχικο-ἀριστοκρατικοὶ κύκλοι εἶχαν ἀκούσει πρόθυμα τὸν Σωκράτη, καὶ ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ποὺ ἔβγαινε τόσο πολὺ ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς ἐποχῆς του, ἄσκησε μὲ διαφορετικὸν τρόπο ἄλλην τόσην ἕλξη ὅσην μερικοὶ σοφιστές. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀκριβῶς ὁ Κριτίας καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης βρίσκονται σὲ κάποιαν σχέση μαθητῶν μὲ τὸν Σωκράτη, κι αὐτὸ τὸ γεγονὸς δημιούργησε ἀρκετὲς δυσκολίες στοὺς ἀπολογητὲς τοῦ Δασκάλου. Αὐτὴ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸν Σωκράτη καὶ τὸν Ἀλκιβιάδη, τοὺς πιὸ διαφορετικοὺς ἀνθρώπους ποὺ μπορεῖ νὰ φαντασθῆ κανείς, διαπλάσθηκε μὲ πολλοὺς τρόπους, ὅπως εἶναι εὐκολονόητο. Στὸ *Συμπόσιο* τοῦ Πλάτωνα, ἀπὸ τέτοια πράγματα βγῆκε ὑπέροχη ποίηση.

Ἡ παράδοση κακομεταχειρίσθηκε πολὺ καὶ τὴν γυναίκα τοῦ Σωκράτη, τὴν Ξανθίππη, ποὺ τοῦ χάρισε τρεῖς γιούς. Μποροῦμε ἀκόμα νὰ παρακολουθήσουμε ἐνμέρει πῶς ἀπὸ πολὺ διαφορετικὲς εἰδήσεις ἔμεινε στὸ τέλος ἡ εἰκόνα τῆς κακῆς συζύγου, ποὺ ἔβαζε σὲ μεγάλη δοκιμασία τὴν γαλήνη τοῦ φιλοσόφου[1]. Μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ κρίνουμε τὴν παράδοση γύρω ἀπὸ ἕναν δεύτερο γάμο τοῦ Σωκράτη μὲ τὴν Μυρτώ, μιὰν πάμφτωχη κόρη τοῦ δίκαιου Ἀριστείδη. Τὴν πληροφορία τὴν ἀνάγουν στὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀριστοτέλη, *Περὶ εὐγενείας* (ἀπ. 93R.), αὐτὸ ὅμως δὲν κάμνει τὸ ζήτημα εὐκολότερο.

Ἐπειδὴ εἶναι μαρτυρημένα, δυὸ στοιχεῖα τῆς βιογραφίας τοῦ Σωκράτη θεωροῦνται συνήθως ἱστορικά, καὶ στέκουν πολὺ παράξενα σὲ μιὰν ζωὴ ποὺ σκηνή της ἦταν ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν δρόμων. Πρῶτο εἶναι ὁ χρησμὸς τοῦ δελφικοῦ μαντείου πού, ὅταν τὸ ρώτησε ὁ Χαιρεφώντας, ἐπρόβαλε τὸν Σωκράτη σὰν τὸν πιὸ δίκαιο καὶ τὸν πιὸ σοφὸ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους·[2] ἡ διάκριση αὐτὴ ταιριάζει πολὺ καλὰ μὲ τὴν νομιμοφροσύνη τοῦ Σωκράτη ἀπέναντι στὸ πιὸ σπουδαῖο μαντεῖο τῆς Ἑλλάδας. Ὕστερα εἶναι τὸ *«δαιμόνιόν»* του, αὐτὴ ἡ αἰνιγματικὴ προειδοποιητικὴ φωνὴ ἀπὸ μέσα, ποὺ δὲν τὸν ἄφηνε νὰ βγῆ ἀπὸ τὸν δρόμο του· αὐτὸ ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ τὸ καταλάβουμε σὰν ἕνα πραγματικὸ γεγονὸς τῆς ζωῆς του[3]. Καὶ σ' αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο, ποὺ ἔβαλε τὸν ἑαυτό του μὲ πάθος στὴν ὑπηρεσία τοῦ Λόγου, τὸ ἄλογο στοιχεῖο εἶχε τὴν θέση του.

Ὅλα τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σωκράτη περνοῦν σὲ πολὺ δεύτερο πλάνο μπροστὰ στὴν δίκη καὶ τὸν θάνατό του στὰ 399. Μποροῦμε νὰ σχεδιάσουμε καλύτερα κάτι ποὺ εἴπαμε πρωτύτερα: ὁ Σωκράτης μπρο-

1. O. Gigon, *Sokrates* (βλ. παραχ.), 113.
2. Wilh. Nestle, ‹Sokr. u. Delphi›, *Griech. Stud.* Στουττγ. 1948, 173.
3. H. Gundert, ‹Platon und das Daimonion des Sokr.›, *Gymn.* 61, 1954, 513.

στὰ στὸ δικαστήριο, καὶ στὶς ὧρες τοῦ θανάτου του, εἶναι πραγματικὰ ἡ μορφὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκίνησε ἡ τεράστια ἐπίδραση ἐπάνω στὴν πνευματικὴ παράδοση τῆς Δύσης. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο, ὄχι ὅμως καὶ μοναδικό, ὅτι τὰ γεγονότα ἄσκησαν αὐτὴν τὴν ἐπίδραση μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη διαμόρφωσή τους χάρη στὴν παράδοση.

Καὶ ἡ κατηγορία καὶ ἡ καταδίκη ἦταν τμῆμα τῆς ἀντίδρασης ἐκείνης τῆς δημοκρατίας, ποὺ ἡ πρώτη της πράξη ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποκατάστασή της ἦταν μιὰ θυσία ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη γιὰ νὰ τιμήσουν τὴν Ἀθηνά (Ξεν., *Ἑλλ.* 2, 4, 39). Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀκούραστα ζητοῦσε νὰ τοῦ δικαιολογήσουν καθιερωμένες ἀντιλήψεις, μποροῦσε νὰ φαίνεται σὰν φορέας ἐκείνων τῶν δυνάμεων, ποὺ εἶχαν ἀποσυνθέσει τὴν παλιὰ παράδοση καὶ εἶχαν φέρει ἀνησυχία καὶ ἀβεβαιότητα. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε κατὰ πόσο οἱ τρεῖς κατήγοροι, Μέλητος, Ἄνυτος καὶ Λύκωνας, εἶχαν καὶ προσωπικοὺς λόγους ἐναντίον τοῦ Σωκράτη. Ἀρχηγὸς τῆς κατηγορίας, ποὺ κατατέθηκε γραπτὴ στὸν ἄρχοντα βασιλέα, ἦταν ὁ Μέλητος, οὐσιαστικὰ ὅμως τὴν προώθησε ὁ πολιτικὸς Ἄνυτος, στρατηγὸς τότε, γνωστὸς ἀπὸ τὴν *Ἀθηναίων Πολιτεῖαν* τοῦ Ἀριστοτέλη (34) σὰν ὑποστηρικτὴς ἑνὸς μετριόπαθου κόμματος τοῦ κέντρου, ποὺ εἶχε πρόγραμμα τὴν ἀποκατάσταση τοῦ «πολιτεύματος τῶν προγόνων» *(πάτριος πολιτεία)*. Ἡ ἔνορκη κατηγορία ποὺ διατυπώθηκε στὴν προανάκριση σώζεται πολὺ καλὰ ἀπὸ τὸν Φαβωρίνο (στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο 2, 40). Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ὁ Σωκράτης κατηγορήθηκε γιὰ ἀσέβεια, γιατὶ δὲν ἀναγνώριζε τοὺς θεοὺς τῆς πόλης κι ἔφερνε νέους θεούς· τὸ δεύτερο ποὺ τὸν κατηγοροῦσαν ἦταν ὅτι παραπλανοῦσε τοὺς νέους. Προφανῶς οἱ κατήγοροι χρησιμοποίησαν μιὰν τυπικὴ διατύπωση, γιατὶ μόνο ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἀβεβαιότητα τῆς παράδοσης γιὰ τὰ πραγματικὰ γεγονότα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἤθελαν νὰ ἀποδείξουν τὰ ἐπιμέρους σημεῖα τῆς κατηγορίας[1]. Γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ Σωκράτη μπροστὰ στὸ δικαστήριο οὔτε ἡ *Ἀπολογία* τοῦ Πλάτωνα οὔτε κι ἐκείνη ποὺ ἀποδίνεται στὸν Ξενοφώντα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀξιόπιστοι μάρτυρες. Γιατὶ αὐτὲς ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴ μιᾶς ὁλόκληρης φιλολογίας ἀπὸ ἀπολογίες τοῦ Σωκράτη, ποὺ πέρα ἀπὸ τὶς χαμένες τοῦ Λυσία, τοῦ Θεοδέκτη ἀπὸ τὴν Φάσηλη, τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα, τοῦ Θέωνα ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια καὶ τοῦ Πλουτάρχου, φτάνει ὡς τὸν ἐπειδεικτικὸ λόγο τοῦ Λιβάνιου (5, 1 F.). Ὁπωσδήποτε δὲν ἦταν καὶ πολὺ πετυχημένο τὸ ὅτι ἀνυψώθηκε σὲ αὐθεντικὴν εἴδηση ἡ παιχνιδιάρικη παραλλαγὴ συγγραφέων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς[2], ὅτι ὁ Σωκράτης στὸ δικαστήριο σώπασε τελείως.

Τὸ δικαστήριο τῶν ἐνόρκων κήρυξε τὸν Σωκράτη ἔνοχον μὲ μέτρια πλειοψη-

1. GIGON, *Sokrates* (βλ. παρακ.), 69. Σημαντικὸ μένει τοῦ A. MENZEL, <Unters. zum Sokr.-Prozesse>, *Sitzb. Ak. Wien. Phil.-hist. Kl.* 145/2, 1902 (1903).

2. Φιλόστρ., *Βί Ἀπ.* 8, 2. Μάξιμος Τύρ., *Διαλ.* 3. H. GOMPERZ, <Sokr. Haltung vor seinen Richtern>, *Wien. Stud.* 54, 1936, 32 μὲ ἄτυχη χρήση τοῦ Πλάτ. *Γοργ.* 486a, *Θεαίτ.* 172c.

φία (281:220) καὶ τὸν καταδίκασε σὲ θάνατον μὲ κάπως μεγαλύτερον ἀριθμὸ ψήφων (300:201). Μιὰ ἀθηναϊκὴ θεωρία στὴν Δῆλο προκάλεσε ἀναβολὴ μερικῶν ἡμερῶν, καὶ ὕστερα ὁ Σωκράτης ἤπιε τὸ κώνειο.

Ἡ μεγάλη ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς συγκροτημένης διδασκαλίας. Ὅταν ὁ Πλάτωνας στὸν *Θεαίτητο* (150c) τὸν κάμνει νὰ λέῃ ὅτι ὁ θεὸς τὸν ἀναγκάζει νὰ ἀσκῇ τὴν μαιευτική, τοῦ ἀπαγορεύει ὅμως νὰ γεννᾷ[1], σ' αὐτὰ τὰ λόγια περιλαμβάνεται μὲ ἐπιγραμματικὴν ὀξύτητα ἡ κατεύθυνση τῆς δράσης του. Αὐτὸ δὲν σημαίνει φυσικὰ ὅτι ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ ἀπορία του, ὅλη ἡ πνευματικὴ ἀνησυχία ποὺ ἤξερε νὰ ξεσηκώνη, δὲν ἦταν στραμμένα πρὸς κάποιον καθορισμένο στόχο. Τὶς πιὸ πολύτιμες μαρτυρίες μᾶς τὶς προσφέρει ὁ Ἀριστοτέλης[2]. Βέβαια αὐτός, κρίνοντας τοὺς φιλοσοφικούς του προδρόμους προσάρμοσε στὸ σύστημά του τὶς ἐπιμέρους ἐκδηλώσεις καὶ καμιὰ φορὰ τὶς στρίμωξε, τίποτε ὅμως δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ μαθητὴς τοῦ μαθητῆ τοῦ Σωκράτη θὰ συγκάλυπτε μὲ φαντασιολογίες τὴν ἄγνοιά του γι' αὐτόν. Τὸ πιὸ σημαντικὸ εἶναι ἐκεῖνο τὸ χωρίο τῶν *Μεταφυσικῶν* (Μ 4.1078b 27), στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει τὸν δρόμο καὶ τὸν σκοπὸ τοῦ Σωκράτη σὰν ἐπαγωγὴ *(ἐπακτικοὶ λόγοι)* καὶ ἐξαγωγὴ ὁρισμῶν *(τὸ ὁρίζεσθαι καθόλου)*. Καὶ γιὰ τὰ δυὸ εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς δώσουν μιὰν εἰκόνα οἱ πρώιμοι διάλογοι τοῦ Πλάτωνα, ποὺ βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ τοὺς θεωρήσουμε σὰν πιστὴν ἔκθεση τοῦ πῶς διεξαγόταν ἡ διαλογικὴ συζήτηση τοῦ Σωκράτη, ἀλλὰ μᾶλλον σὰν συνέχιση καὶ διαμόρφωσή της. Ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε ἡ σωκρατικὴ «ἐπαγωγὴ» ἀποδείχνεται σὰν μιὰ προσέλκυση αὐτοῦ ποὺ θέλουμε νὰ συλλάβουμε, μὲ τὴν βοήθεια ἀναλογιῶν ἀπὸ τὴν καθημερινή, προπάντων ἀπὸ τὴν χειρωνακτικὴ ζωή, καὶ μιὰ βαθμιαία κατοχύρωση αὐτοῦ ποὺ ἀποκτήθηκε, ἐναντίον ὑποθετικῶν ἀντιρρήσεων. Καὶ ὁ Ξενοφώντας ἐπίσης μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Σωκράτης μόνιμα ἐπιζητοῦσε τὸν καθορισμὸ τῶν ἐννοιῶν, τὸ *τί ἕκαστον εἴη* (*Ἀπομν.* 1, 1, 16. 4, 6, 1).

Γιὰ νὰ τοποθετήσουμε ὅλα αὐτὰ στὴν περιοχὴ στὴν ὁποία μέσα ἀπὸ τὴν ἀνεκδοτολογικὴ σύγχυση θὰ προβάλῃ ἡ μορφὴ τοῦ Σωκράτη στὴν μεγαλωσύνη της, ἂς ξαναπᾶμε στὸ χωρίο τῶν *Μεταφυσικῶν*, λίγες γραμμὲς πιὸ πίσω. Ἐκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ἡ ἀναζήτηση τοῦ Σωκράτη κινιόταν μέσα στὰ πλαίσια τῶν προσπαθειῶν του γιὰ τὶς ἠθικὲς ἀξίες: *«περὶ τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς πραγματευομένου»*. Τόσο μὲ τὰ λόγια αὐτά, ὅσο καὶ μὲ τὰ γνωστὰ λόγια τοῦ Κικέρωνα (*Tusc.* 5, 10· πβλ. *Acad. post.* 1, 15), ὅτι ὁ Σωκράτης πῆρε τὴν φιλοσοφία ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ τὴν ἐγκατάστησε στὶς πόλεις καὶ τὰ σπίτια, διαγράφεται ἐκείνη ἡ ἀποφασιστικὴ

1. *«μαιεύεσθαί με ὁ θεὸς ἀναγκάζει, γεννᾶν δὲ ἀπεκώλυσεν»*.

2. W. D. Ross, *Aristotle's Metaph.* Ὀξφ. 1924, 1, XXXIII. Th. Deman, *Le temoignage d'Aristote sur Socr.* Παρίσι 1942. Magalhães-Vilhena (βλ. παραπ.). Τώρα ἰδιαίτερα O. Gigon, <Die Sokratesdoxographie bei Aristoteles>, *Mus. Helv.* 16, 1959, 174. Βλ. καὶ H.-J. Krämer, *Arete bei Platon und Aristoteles. Abh. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1959/6, 520.

στροφή, στὴν ὁποία βρισκόταν ὁ Σωκράτης, καὶ ποὺ ἦταν καὶ ὁ ἴδιος τμῆμα της. Καὶ σ' ἕνα προηγούμενο χωρίο τῶν *Μεταφυσικῶν* (A 6. 987b 1) διαβάζουμε ὅτι ὁ Σωκράτης ἀναζητοῦσε τὸ *καθόλου* στὴν περιοχὴ τῶν *ἠθικῶν*, ἐνῶ στὸ σύγγραμμα *Περὶ ζῴων μορίων* (642a 28) ὁ Ἀριστοτέλης λέει οὔτε λίγο οὔτε πολὺ ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν φυσικὴ φιλοσοφία καὶ ἔφερε τὴν ἐποχὴ τῆς ἠθικῆς[1]. Ἐπειδὴ δὲν μετάδινε διαμορφωμένην διδασκαλία, οἱ μαθητές του τράβηξαν πολὺ διαφορετικοὺς δρόμους, ὅλα ὅμως τὰ συστήματα ποὺ βλάστησαν σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος συνδέονται σὲ μιὰν ἑνότητα ἀπέναντι στὰ προηγούμενα μὲ ἕνα πράγμα: τὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα ἀπομακρύνθηκε πολὺ ἀπὸ τὸν Κόσμο καὶ τὴν Φύση καὶ ἀφορᾶ τώρα πιὰ τὸν Ἄνθρωπο, τοὺς νόμους, στοὺς ὁποίους εἶναι ὑποταγμένη ἡ δραστηριότητά του, καὶ τὸν δρόμο γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν δυνατοτήτων ποὺ ὑπάρχουν μέσα του. Ἡ ριζοσπαστικὴ στροφὴ ποὺ φέρνει τὸν ἄνθρωπο στὸ ἐπίκεντρο εἶναι κοινὴ στὸν Σωκράτη καὶ στὴν σοφιστική, καὶ ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη θὰ μποροῦσε ὁ βιαστικὸς παρατηρητὴς νὰ φτάση στὸ σημεῖο νὰ παραγνωρίση τὴν θεμελιακὴ διαφορὰ τῶν δυὸ τάσεων. Στὴν πραγματικότητα ὅμως οἱ σοφιστὲς δὲν εἶχαν πιὸ μεγάλον ἀντίπαλο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ποὺ προσπαθοῦσε μὲ ἔννοιες γενικοῦ κύρους νὰ ξαναβρῆ σταθερὸ ἔδαφος, ἐκεῖ ὅπου αὐτοί, τὴν γνώση τῆς πραγματικότητας καὶ τοὺς κανόνες τῆς ἠθικότητας τὰ παράδιναν στὸ ἐλεύθερο παιχνίδι τῆς συζήτησης. Στὸν δρόμο αὐτὸν δὲν μπῆκε σὰν ἕνας ἐπιστήμονας τῆς Λογικῆς, ποὺ γι' αὐτὸν ἡ ἐργασία τοῦ νοῦ θὰ ἦταν αὐτοσκοπός· οἱ ἀναζητήσεις του γιὰ τὴν φύση τῆς εὐσέβειας, τῆς δικαιοσύνης ἢ τῆς ἀνδρείας ἀποσκοποῦν πέρα πέρα νὰ βροῦν κανόνες γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς ζωῆς, τόσο γιὰ τὰ ἄτομα ὅσο καὶ γιὰ τὴν κοινότητα. Ὁ WERNER JAEGER σ' ἕνα ὡραῖο κεφάλαιο τῆς *Paideia* του ἔδειξε πῶς ὁ Σωκράτης μὲ μιὰν πρωτάκουστη ὡς τότε ἀποφασιστικότητα ἔβαλε στὴν πιὸ ὑψηλὴ θέση στὸν πίνακα τῶν ἀξιῶν του τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Τώρα, μὲ τὴν πιὸ μεγάλη δυνατὴν ἀντίθεση πρὸς τὸ ἀριστοκρατικὸ κοσμοείδωλο, ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου ἀπελευθερώνεται ὁλωσδιόλου ἀπὸ τὴν δύναμη, τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ἀναγνώριση, καὶ μετατοπίζεται στὴν ψυχή, ποὺ εἶναι τὸ πιὸ πολύτιμο κτῆμα του καὶ μαζὶ ἡ πιὸ μεγάλη του δέσμευση. Ὁ δρόμος αὐτὸς τῆς σωκρατικῆς σκέψης καταλήγει στὴν ἀπόλυτη ἀντίθεση πρὸς τὸν παλιὸ ἀριστοκρατικὸ κανόνα, ὅτι ἄντρας εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ὠφελεῖ τοὺς φίλους του καὶ βλάφτει τοὺς ἐχθρούς του. Τὸ νὰ ἀδικῆ κανεὶς νιώθεται τώρα σὰν στίγμα τῆς ψυχῆς καὶ δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε ἀπέναντι στὸν ἐχθρὸ οὔτε σὲ ὁποιανδήποτε ἄλλην περίπτωση.

Ὁ Σωκράτης τὴν ἀναζήτηση τῶν κανόνων τῆς ἠθικότητας καὶ τὴν ἐφαρμογή τους μέσα στὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς τὴν συνέλαβε τελείως σὰν μιὰν ἑνότητα. Γι' αὐτὸν ἡ κατανόηση τοῦ ἠθικὰ ἀγαθοῦ δὲν εἶναι μόνο προϋπόθεση γιὰ τὴν σωστὴ δράση, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἀδιάσπαστα δεμένη μὲ αὐτήν. Ἡ περίφημη θεω-

---

1. *«... ἐπὶ Σωκράτους δὲ..., τὸ (δὲ) ζητεῖν τὰ περὶ φύσεως ἔληξε, περὶ δὲ τὴν χρήσιμον ἀρετὴν καὶ πολιτικὴν ἀπέκλιναν οἱ φιλοσοφοῦντες».*

ρία γιὰ τὴν γνώση τῆς ἀρετῆς κορυφώνεται στὴν φράση ὅτι κανένας δὲν ἀδικεῖ μὲ τὴν θέλησή του (*οὐδεὶς ἑκὼν κακός*). Ἡ πραγματικὴ γνώση τῶν ἠθικῶν κανόνων ἐξασφαλίζει καὶ τὴν συμπεριφορὰ σύμφωνα μὲ αὐτούς. Ἡ προκλητικὴ κατηγορηματικότητα αὐτῆς τῆς φράσης ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ξεσήκωσε ἀντιρρήσεις. Εἶχε κιόλας ἀπήχηση στὸ θέατρο τῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ ἡ πολεμικὴ τῆς Φαίδρας (στ. 377) στὸν *Ἱππόλυτο* τοῦ 428 π.Χ. στρέφεται μὲ γνήσια εὐριπιδικὸν διαλογισμὸ ἐναντίον τῆς ταύτισης τῆς ἠθικῆς γνώμης καὶ τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς[1]. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (*Ἠθ. Νικ. Ζ* 13. 1144b 17) ἔχει ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν τέλεια ταύτιση τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἠθικῆς φρόνησης[2]. Ἀπὸ τότε δὲν ἔχουν κουρασθῆ νὰ κατηγοροῦν τὴν μονομέρεια τῆς ἠθικῆς νοησιοκρατίας τοῦ Σωκράτη. Ὅτι ὅμως ἡ σωκρατικὴ γνώση τῆς ἀρετῆς στηρίζεται σ' ἕνα βαθύτερο στρῶμα καὶ δὲν εἶναι ἀρκετὸ νὰ χαρακτηρίζεται καθαρὴ νοησιοκρατία, φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ μιὰν ἐπισκόπηση ποὺ κάμνουμε ἀκολουθώντας τὸν Richard Meister[3]: ὁ Σωκράτης ἔνιωσε τὴν ἠθικὴ ἀξία σὰν κάτι ἀπόλυτο καὶ τὴν τοποθέτησε σὰν ἀπαραίτητο αἴτημα στὸ κέντρο τῆς ἠθικῆς γνώσης. Ἡ φανερότητα αὐτοῦ τοῦ βιώματος τῶν ἀξιῶν δὲν ὑπόκειται οὔτε σὲ λογικὴ οὔτε σὲ ψυχολογικὴ ἀντίρρηση, γιατὶ βρίσκεται στὴν περιοχὴ τῆς κοσμοθεωρίας. Ἡ κριτικὴ σ' αὐτὴν τὴν θεώρηση θὰ μποροῦσε μόνο νὰ παρατηρήση ὅτι τὸ λάθος τοῦ Σωκράτη εἶναι ὅτι ταύτιζε τὸ σύνολο τῶν ἀξιῶν μέσα στὸ ὁποῖο βιώνεται τὸ ἠθικό, μὲ μιὰν κρίση γι' αὐτὲς τὶς ἀξίες[4].

Ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ Σωκράτη δὲν μπορεῖ νὰ χωρισθῆ ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του. Ἡ δύναμη τῆς ἐπίδρασής του στηριζόταν στὴν κατηγορηματικότητα μὲ τὴν ὁποία ὄχι μόνο ἔθετε τὸ αἴτημά του ἀλλὰ καὶ ζοῦσε σύμφωνα μὲ αὐτό. Σχεδὸν κανένα ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα ποὺ τὸν ἀφοροῦν δὲν πετυχαίνει τόσο βαθιὰ τὸ κέντρο τῆς φύσης του, ὅσο αὐτὸ ποὺ διηγεῖται ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (2, 33). Σύμφωνα μὲ αὐτὸ ὁ Σωκράτης ἔφυγε ἀπὸ τὸ θέατρο, ὅταν ὁ Ὀρέστης στὴν *Ἠλέκτρα* τοῦ Εὐριπίδη (στ. 379) διατύπωσε τὴν γνώμη ὅτι εἶναι καλύτερα ὁρισμένες ἀσάφειες τῆς ζωῆς νὰ τὶς ἀφήνουμε ἀξεδιάλυτες. Τὴν ἔσχατη ἐπιβεβαίωση

1. Br Snell, ‹Das fruheste Zeugnis uber Sokr.›, *Phil.* 97, 1948, 125, μὲ περισσότερα χωρία. Τοῦ ἴδ., *Scenes from Greek Drama.* Berkeley 1964, 17· γερμανικά, Βερολ. 1971, 51.

2. Καλὰ σκέφτεται ὁ O. Gigon, *Mus. Helv.* 16, 1959, 182, ὅτι μὲ τὴν ἔνταση ἀνάμεσα στὸ *λογικὸν* καὶ τὸ *ἄλογον,* ξέφυγε ἀπὸ τὸν Σωκράτη τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι τὸ *ἄλογον* μποροῦσε νὰ βρεθῆ ἀντίθετο πρὸς τὸ *λογικὸν* καὶ νὰ τὸ ὑποτάξη. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ὁ Ἀριστοτέλης καθόρισε ὅτι ὁ Σωκράτης εἶχε ἀποκλείσει ἀπὸ τὸ ὀπτικό του πεδίο τὴν *ἀκρασίαν*. Τὴν ἔνταση στὴν ὁποία βρίσκονται ἡ σωκρατικὴ νοησιοκρατία καὶ ἡ ἠθικὴ αἰσιοδοξία πρὸς προ- καὶ μετασωκρατικὲς σκέψεις γιὰ τὴν ἀγωγή, τὴν πραγματεύεται ὁ P. Rabbow, ***Paidagogia. Die Grundlegung der abendlandischen Erziehungskunst im Kampf des Irrationalen und Rationalen.*** Γοττ. 1960.

3. Αὐτὴ ἡ ἀξιολόγηση τῆς σωκρ. γνώσης τῆς ἀρετῆς εἶναι παρμένη ἀπὸ διάλεξη γιὰ τὴν ἠθικὴ τοῦ Richard Meister.

4. Ἐδῶ εἶναι γόνιμος ὁ χωρισμὸς τοῦ R. Reininger (*Wertphilosophie und Ethik.* Βιέννη 1939, 33) γιὰ αἴσθηση τῆς ἀξίας, διατύπωση τῆς ἀξίας καὶ κρίση τῆς ἀξίας, σὰν βαθμίδων γιὰ τὴν γνώση τῆς ἀξίας.

γιὰ τὴν κατηγορηματικότητα τῆς ἠθικῆς του προσπάθειας, στὴν ὁποία τὸν κάλεσε ὁ θεός, τὴν ἔδωσε ὁ Σωκράτης στοὺς μαθητές του καὶ στοὺς κατοπινοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸν θάνατό του.

Ὁ Πλάτωνας, ὁ πιὸ μεγάλος ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς του, γι' αὐτὸν τὸν λόγο διεκδικεῖ ἤδη τὴν θέση του σὲ μιὰν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, γιατὶ τὸ ἔργο του, ποὺ σώζεται ὁλόκληρο, ἀποδείχνει ὅτι εἶναι τεχνίτης μὲ μεγάλη πλαστικὴ δύναμη. Γιὰ τοὺς ἄλλους Σωκρατικοὺς[1] θὰ γίνη σύντομος λόγος στὴν συνέχεια, γιὰ νὰ δώσουμε μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ πλῆθος τῆς χαμένης φιλολογίας γύρω ἀπὸ τὸν Σωκράτη.

Ὁ Εὐκλείδης ἀπὸ τὰ Μέγαρα θεωρεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχαία παράδοση ἀρχηγὸς τῆς σχολῆς τῶν Μεγαρικῶν. Λένε ὅτι μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη οἱ φίλοι του συγκεντρώθηκαν κοντὰ στὸν Εὐκλείδη, αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἔγινε καθόλου ἀπὸ τὸν φόβο καὶ ἄλλων διωγμῶν. Ἡ διδασκαλία του βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὴν ὀντολογία τοῦ Παρμενίδη κι ἐταύτιζε τὸ ἀγαθὸ μὲ τὸ ἀπόλυτο ὂν αὐτοῦ τοῦ στοχαστῆ, θεωρώντας το σὰν τὸ ἕνα καὶ ἀληθινὸ ὄν, ποὺ οἱ ἄνθρωποι (ἴσως σημαίνει: οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι) τοῦ δίνουν λαθεμένα διάφορα ὀνόματα. Ἀπὸ τοὺς διαλόγους του ὁ *Κρίτωνας* κι ὁ *Ἐρωτικὸς* θυμίζουν πλατωνικὰ ἔργα, ἂν μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸ τελευταῖο ὑπῆρχε τὸ θέμα τοῦ *Συμποσίου*. Ὁ *Αἰσχίνης* εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ συγγράμματα στὰ ὁποῖα οἱ Σωκρατικοὶ ἀσχολοῦνταν ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλον, ἐνῶ ὁ *Ἀλκιβιάδης* εἶχε θέμα ἐκείνην τὴν προσωπικότητα, ποὺ ἡ σχέση της μὲ τὸν Σωκράτη τράβηξε ἰδιαίτερα κι ἐρέθισε τοὺς συγχρόνους καὶ τοὺς κατοπινούς. Ὁ *Λαμπρίας* καὶ ὁ *Φοίνικας* μένουν ἁπλοὶ τίτλοι. Μαθητὴς τοῦ Εὐκλείδη ἦταν ὁ Βρύσωνας, γιὸς τοῦ Ἡρόδωρου ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια (βλ. σ. 466)· ἀπὸ τὸν Ἡρόδωρο, σύμφωνα μὲ ἀρχαῖο κουτσομπολιό (Ἀθήν. 11, 508c), εἶχε ἐξάρτηση ὁ Πλάτωνας. Σὰν τὸν Εὐκλείδη, διαλόγους ἔγραψε κι ὁ πιὸ λαμπρὸς ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς σχολῆς, ὁ Στίλπωνας ἀπὸ τὰ Μέγαρα.

Ὁ Ἀντισθένης ὁ Ἀθηναῖος λένε ὅτι εἶχε μητέρα μιὰν Φρύγισσα, καὶ μὲ αὐτὸ συμφωνεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι συγκέντρωνε τοὺς ὀπαδούς του στὸ γυμναστήριο τοῦ Κυνοσάργους, ὅπου γυμνάζονταν οἱ μὴ γνήσιοι πολίτες *(νόθοι)*. Τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ τόπου τὸ συσχετίζουν μὲ τὸ ὄνομα τῆς κυνικῆς σχολῆς, ποὺ πνευματικὸς ἱδρυτής της μένει ὁ Ἀντισθένης, ἔστω κι ἂν αὐτὸς ἐσκιάσθηκε ἀπὸ τὸν πιὸ φημισμένο ὀπαδό του, τὸν Διογένη ἀπὸ τὴν Σινώπη[2]. Πρὶν προσκολληθῆ μὲ πάθος στὸν Σωκράτη, ὁ Ἀντισθένης ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Γοργία. Σ' αὐτὴν τὴν γραμμὴ βρίσκονται οἱ δυὸ ἐπιδεικτικοί του λόγοι *Αἴας* καὶ *Ὀδυσσεύς*, ποὺ μποροῦν μᾶλλον νὰ θεωρηθοῦν γνήσιοι. Γίνεται λόγος καὶ γιὰ μιὰν *Ὀρέστου ἀπολογίαν*. Δύσκολα μποροῦμε νὰ κρίνουμε τὴν εἴδηση (Διογ. Λαέρτ. 6, 1, 15) ὅτι εἶχε γράψει *Περὶ λέξεως ἢ περὶ χαρακτήρων*. Μιὰν φορά, στὸν *Ἀρχέλαό* του, ἐπιτέθηκε ἐναντίον τοῦ

1. Καλὴ ἐπισκόπηση στοῦ GIGON, *Sokrates* (βλ. παραχ.), 282.

2. Τὴν ἀπόπειρα τοῦ E. SCHWARTZ, *Ethik der Gr.* Στουττγ. 1951, 141, νὰ χωρίση τοὺς κυνικοὺς ἀπὸ τὸν Ἀντισθένη, τὴν διορθώνει ὁ W. RICHTER στὴν σχετικὴ σημ. Οἱ εἰδήσεις γιὰ ρητορικὰ ἔργα, στοῦ L. RADERMACHER, *Artium Scriptores* (βλ. παραχ.), 120.

Γοργία, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνη ὅτι δὲν τὸν εἶχε δάσκαλο. Ἡ εἰρηνικότητα δὲν ἦταν στὸ αἷμα του, κι ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι στὸν *Σάθωνά* του, ἕνα πιὸ μεγάλο ἔργο, ἀπὸ 3 βιβλία, ἔγραψε μὲ πολλὴν ἐμπάθεια ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα. Στὴν διδασκαλία του μπορεῖ κανεὶς ἀκόμα νὰ διακρίνη μιὰν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ θεωρητικὰ στοιχεῖα καὶ ἀντίστοιχην στροφὴ στὴν πρακτικὴ ἠθική. Ἡ ἀρετὴ γι' αὐτὸν δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ μιὰν γνώση, ἐνῶ ἡ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὶς ἰδέες τοῦ ἦταν ἀκατανόητη. Σ' αὐτὸν προβάλλει πολὺ ἔντονα στὸ προσκήνιο τὸ ἰδανικὸ τῆς αὐτάρκειας, ποὺ ἀποβλέπει στὴν πιὸ μεγάλη ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸ πάθος καὶ τὴν ἡδονή. Προπάντων ἐκήρυξε τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς ἡδονῆς, καὶ σώθηκε τὸ ρητό του, ὅτι προτιμοῦσε νὰ τρελλαθῆ παρὰ νὰ νιώση ἡδονή *(μανείην μᾶλλον ἢ ἡσθείην)*. Ἡ παραγωγικότητα τοῦ Ἀντισθένη σὰν συγγραφέα ἦταν τόση, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τοῦ Δημόκριτου. Ξέρουμε τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων μιᾶς δεκάτομης ἔκδοσης καὶ φτάνουμε γύρω στοὺς ἑβδομήντα τίτλους. Ἀπὸ αὐτοὺς μερικοὶ θυμίζουν σωκρατικοὺς διαλόγους: *Ἀσπασία, Ἀλκιβιάδης, Μενέξενος*. Ὁ *Κῦρος* δείχνει ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχουν σχέσεις μὲ τὴν *Κύρου Παιδείαν* τοῦ Ξενοφώντα, ὁ ὁποῖος, τότε, θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ἐκεῖνος ποὺ δέχτηκε τὴν ἐπίδραση. Ἡ *Ἀλήθεια* ἔχει τὸν ἴδιο τίτλο μὲ ἕνα ἔργο τοῦ Πρωταγόρα, δὲν λέει ὅμως σχεδὸν τίποτε γιὰ τὸ περιεχόμενο· πέντε βιβλία *Περὶ παιδείας ἢ περὶ ὀνομάτων* μποροῦν νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὶς ἔρευνες τοῦ Πρόδικου, καὶ ὁ *Ἡρακλῆς*[1] ἔδειχνε ἀσφαλῶς τὸν ἰδανικὸ γιὰ τοὺς Κυνικοὺς τύπο σὰν ὁλοκληρωμένον ἐξουσιαστὴ ὅλων τῶν ἀνθρώπινων ἀδυναμιῶν.

Ἡ τεράστια ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς διάφορες ἀπαντήσεις τῶν σωκρατικῶν στὸ πρόβλημα τοῦ νοήματος καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ζωῆς φαίνεται πολὺ καθαρά, ἂν ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀντισθένη ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν Ἀρίστιππο τὸν Κυρηναῖο. Τὴν κυρηναϊκὴ σχολὴ δύσκολα μποροῦμε νὰ τὴν συλλάβουμε καὶ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ τὴν θεωροῦμε ἁπλῶς σὰν πρόδρομον τοῦ ἐπικουρισμοῦ, ἔστω κι ἂν ὑπάρχουν σχέσεις στὰ πνευματικὰ θέματα. Ἡ κρίση γι' αὐτὴν φαίνεται ὅτι γίνεται πιὸ δύσκολη ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι μιὰ ὄψιμη μαρτυρία (Εὐσέβ., *Εὐαγγ. Προπ.* 14, 18, 31 κέ.) ἀποδίνει τὶς ἠθικὲς διδασκαλίες τῶν κυρηναϊκῶν στὸν ὁμώνυμον ἐγγονὸ τοῦ Ἀρίστιππου[2]· μολαταῦτα δύσκολα θὰ δώση κανεὶς πολὺ βάρος σ' αὐτὴν τὴν παράδοση. Στὴν διδασκαλία τοῦ Ἀρίστιππου ἔχουμε ἕναν συνεπῆ ἀγνωστικισμὸ ἀπέναντι στὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἐμεῖς μποροῦμε νὰ συλλάβουμε μόνο τὶς δικές μας καταστάσεις ἡδονῆς καὶ πόνου. Ἡ κίνηση ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἐναλλάσσεται διαρκῶς, κι ἔτσι μιὰ ζωὴ ἀπὸ καθαρὴν ἡδονὴ εἶναι ἀδύνατη γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἐδῶ μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ἀρχὴ ἐκείνης τῆς ἀπαισιοδοξίας,

---

1. Ὁ κατάλογος τῶν συγγραμμάτων, ποὺ σώζεται, ἀναφέρει τρία μὲ θέμα τὸν Ἡρακλῆ· ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ ἕναν «*Ἡρακλέα τὸν μείζονα ἢ περὶ ἰσχύος*».

2. Τὸ δέχεται ὁ SCHWARTZ, ἔ.ἀ. 181· βλ. G. B. L COLOSIO, *Aristippo di Cirene*. Τορίνο 1925. Τὸ ἀποκρούει ὁ GIGON, *Sokrates* (βλ. παραχ.), 300, καὶ *Mus. Helv.* 16, 1959, 178, 3. Ἄλλα βλ. στὸ βιβλιογρ. παράρτημα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου.

πού ἔδωσε στὸν Ἡγησία ἀπὸ τὴν Κυρήνη, στὴν ἐποχὴ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Α', τὸ παρατσούκλι *Πεισιθάνατος*, γιατὶ ἤθελε νὰ ἀποδείξη τὴν αὐτοκτονία σὰν ἀξιοσύστατη λύση τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς. Γιὰ τὸν Ἀρίστιππο ὅμως φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε μιὰ ἠθικὴ πού προερχόταν ἀπὸ τὴν σωστὰ ζυγισμένην ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν ἐφικτὴ ἡδονὴ καὶ τὸν ἀναπόφευκτο πόνο· μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὑποσχόταν στὸν σοφὸ ἐκείνην τὴν ὑπεροχή, πού ὁ Ἀντισθένης προσπαθοῦσε νὰ τὴν πετύχη μὲ ἀσκητικὴν αὐτοκυριαρχία. Πολυάριθμα ἀνέκδοτα μᾶς μιλοῦν γι' αὐτό. Δυὸ κατάλογοι συγγραμμάτων του, πού γνωρίζουμε, προσφέρουν ἀρκετοὺς τίτλους. Τὶ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν πληροφορία ὅτι τὰ σωκρατικά του ἔργα ἀποτελοῦσαν ἕνα βιβλίο, εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε. Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν διάλογοι σὰν τοὺς πλατωνικούς. Μιὰ *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀρήτην τὴν θυγατέρα*, ἡ ὁποία πρέπει νὰ συνέχισε τὴν παράδοση τῆς σχολῆς ὕστερα ἀπὸ τὸν πατέρα της, εἶναι ἀξιοπρόσεκτη γιατὶ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τῶν Σωκρατικῶν, πού ἐμφανίζεται σὰν γράμμα τοῦ Ἀρίστιππου πρὸς αὐτήν του τὴν κόρη.

Διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τοὺς τρεῖς πού ἀναφέραμε προηγουμένως, γιὰ τὸν Αἰσχίνη ἀπὸ τὴν Σφηττὸ δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τίποτε οὔτε γιὰ τὴν διδασκαλία του οὔτε γιὰ τὸ ἂν ἀνῆκε σὲ μιὰν ὁρισμένη σχολή. Σὰν συγγραφέας ὅμως σωκρατικῶν διαλόγων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ἑπτὰ πάνω κάτω, εἶχε μεγάλην ἐπιτυχία. Τὰ μιμητικὰ στοιχεῖα, ἡ ζωηρὴ διεξαγωγὴ τοῦ διαλόγου καὶ ἡ πλούσια διάπλαση τῆς σκηνοθεσίας, κρατοῦσαν ἔντονα τὴν πρώτη θέση σ' αὐτόν. Πιὸ καλὰ ξέρουμε τὸν *Ἀλκιβιάδη*[1] καὶ τὴν *Ἀσπασία*. Ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ ἁπλοῦ, ἀμείλικτου στοχαστῆ καὶ τοῦ ἀστραφτεροῦ νέου ἀριστοκράτη ἦταν πολὺ ἐντυπωσιακὰ διατυπωμένη στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς διαλόγους, ἐνῶ στὴν *Ἀσπασία*, μὲ τὸ ἐγκώμιο τῆς παράξενης αὐτῆς γυναίκας ἴσως ἤθελε νὰ ἀποδείξη τὴν ἰσότητα τῶν γυναικείων ἱκανοτήτων. Ἡ συνάντηση τοῦ Ξενοφῶντα, τῆς νέας γυναίκας του, καὶ τῆς Ἀσπασίας δείχνει τὴν ἴδια χρονολογικὴ ἀνεμελιά, πού τὴν ξέρουμε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Στὸν *Τηλαύγη* ὁ Σωκράτης συζητοῦσε μὲ ἕναν Πυθαγόρειο· ἁπλοὺς τίτλους ἀναφέρουμε: τὸν *Ἀξίοχο*, τὸν *Καλλία*, τὸν *Μιλτιάδη*, καὶ τὸν *Ῥίνωνα*.

Τὸν Φαίδωνα ἀπὸ τὴν Ἤλιδα, πού ἔδωσε τὸ ὄνομά του σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ μεγάλες δημιουργίες τοῦ Πλάτωνα, δὲν τὸν συλλαμβάνουμε πιὸ καθαρὰ οὔτε σὰν ἱδρυτὴ τῆς Ἠλειακῆς σχολῆς οὔτε σὰν συγγραφέα σωκρατικῶν διαλόγων. Ἀπὸ αὐτοὺς τοῦ ἀποδίδουν ἕναν *Σίμωνα* κι ἕναν *Ζώπυρο*. Ὁ τελευταῖος ὀνοματίσθηκε ἀπὸ τὸν Ζώπυρο τὸν Θρακιώτη, πού λογαριαζόταν εὑρετὴς φυσιογνωμικῶν μεθόδων. Ἀπέδιδε στὸν Σωκράτη, μὲ βάση τὰ χαρακτηριστικά του, πνευματικὴν ἀμβλύτητα καὶ κακὰ πάθη, πράγμα πού τὸ παραδεχόταν καὶ ἐκεῖνος· μολαταῦτα μὲ πνευματικὴν ἄσκηση νίκησε τάχα αὐτὲς τὶς καταβολές[2]. Τὸ ἀνέκδοτο μποροῦσε

1. Γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση σύμφωνα μὲ τὸν H. DITTMAR, *Phil. Unters.* 21, 1912, 97· τώρα K. GAISER, *Protreptik und Paränese bei Platon. Tüb. Beitr.* 40, 1959, 77.

2. Χωρία στοῦ WILH. NESTLE, *Vom Mythos zum Logos*. Στουττγ. 1940, 490, 7.

νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν διάλογο τοῦ Φαίδωνα.

Μερικὰ ἀπὸ τὴν πλούσια παράδοση, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε ἐδῶ, ἔχουν καταστάλαξει στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Σωκράτη καὶ τῶν Σωκρατικῶν[1], οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν προϊόντα τῆς ἐπιστολογραφίας τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς.

Βιβλιογραφία: O. GIGON, *Bibliogr. Einführung in das Studium der Philosophie* 5, *Antike Philos.* Βέρνη 1948, 23. Βιβλία γιὰ τὸν Σωκράτη: H. MAIER, Τυβ. 1913. H. KUHN, Βερολ. 1934· ξανατύπ. Μόναχο 1959. A.-J. FESTUGIÈRE, Παρίσι 1934, γερμ. Speyer 1950. O. GIGON, Βέρνη 1947. (Παίρνουν θέση γιὰ τὴν ἄποψη τοῦ GIGON γιὰ τὸν Σωκράτη: C. J. DE VOGEL, *Mnem. S.* 4, 1951, 30 καὶ *Phronesis,* 1, 1955, 26. J. H. KUHN, *Gnom.* 26, 1954, 512· 29, 1957, 170). V. DE MAGALHÃES-VILHENA, *Le problème de Socr. Le Socr. historique et le Socr. de Platon.* Παρίσι 1952. Πβλ. O. GIGON, *Gnom.* 27, 1955, 259. A. H. CHROUST, *Socrates. Man and Myth. The two Socratic Apologies of Xenophon.* Λονδ. 1957· πβλ. σ. 685 σημ. 1. Ἐπίσης πρέπει νὰ παραπέμψουμε στὴν *Paideia* τοῦ W. JAEGER, 2. 2. ἐκδ. Βερολ. 1954, 59. J. HUMBERT, *Socrate et les petits Socratiques.* Παρίσι 1967 (μὲ μεγάλην ἐμπιστοσύνη, νὰ βγάλη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ξενοφῶντα μιὰν ἱστορικὴ εἰκόνα τοῦ Σωκράτη).—Γιὰ τὴν συγκέντρωση τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Σωκρατικῶν μένει ἀκόμα πολλὴ δουλειά· τὰ *Fragm. Phil. Gr.* τοῦ MULLACH, Παρίσι 1864, ἔχουν παλιώσει καὶ δὲν ἐπαρκοῦν. Γιὰ ἕναν σημαντικὸ τομέα τώρα βλ. E. MANNEBACH, *Aristippi et Cyrenaicorum Fragmenta.* Leiden 1961. Οἱ C. J. CLASSEN, <Aristippos>, *Herm.* 86, 1958, 182, καὶ G. GIANNANTONI, *I Cirenaici. Raccolta delle fonti antiche. Traduzione e studio introduttivo.* Φλωρ. 1958, ζητοῦν νὰ ἐκθρονίσουν τὸν Ἀρίστιππο ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη παράδοση· ὁ πρῶτος προσπαθεῖ νὰ προσδιορίση τὴν θεματικὰ ἰδιαίτερη θέση τοῦ Σωκρατικοῦ, ἐνῶ ὁ Ἰταλὸς λόγιος τὸν συλλαμβάνει σὰν ἕναν πνευματώδη καλλιτέχνη τῆς ζωῆς χωρὶς φιλοσοφικὸν στόχο. Τὸ ὑλικό μας εἶναι πολὺ λειψὸ γιὰ νὰ διατυπώσουμε πολὺ σίγουρες ἀπόψεις· μολαταῦτα ἔχει δίκαιο ὁ F. WEHRLI, *Gnom.* 31, 1959, 412, ποὺ ἀποκρούει σὰν ὑπερβολικὸ τὸν σκεπτικισμὸ τοῦ GIANNANTONI.—Οἱ ἐπιδεικτικοὶ λόγοι τοῦ Ἀντισθένη στοῦ L. RADERMACHER, *Artium Scriptores.* Sitzb. Österr. Ak. 227/3, 1951, 122. FERNANDA DECLEVA CAIZZI, *Antisthenis fragmenta.* Μιλάνο 1966 (πβλ. τῆς ἴδ. *Studi Urbinati* 38, 1964, 48). —H. DITTMAR, *Aischines von Sphettos. Phil. Unters.* 21. Βερολ. 1912. BARBARA EHLERS, *Eine vorplatonische Deutung des sokratischen Eros. Der Dialog Aspasia des Sokratiker Aischines.* Zet. 41, 1966. Βιβλιογρ. γιὰ τὸν Ἀντισθένη: J. GEFFCKEN, *Griech. Lit. Gesch.* 2. Χαιδελβ. 1934, σημ. σελ. 21, 30.

Γ. Ο ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΑΙΩΝΑΣ ΩΣ ΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ

1. Ο ΠΛΑΤΩΝΑΣ ΚΑΙ Η ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Ὅταν τελείωσε ὁ μεγάλος αἰώνας τῆς Ἀθήνας, τὰ κάστρα της ἦταν γκρεμισμένα καὶ ὁ στόλος της ἀνῆκε στὸ παρελθόν. Ἡ κατάρρευση τῆς δύναμης καὶ ἡ τρομοκρατία τῶν Τριάκοντα εἶχαν ἀφήσει τὴν σφραγίδα τους στὴν πόλη, τὸ ἐγχείρημα ὅμως τοῦ Θρασύβουλου στὰ 403 ὁδήγησε στὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, ἐνῶ μιὰ ἀμνηστία ποὺ προτάθηκε κι ἐκτελέσθηκε μεγαλόψυχα, πρόσφερε τὴν

1. J. SYKUTRIS, *Die Briefe des Sokr. und der Sokratiker.* Paderborn 1933.

προϋπόθεση γιὰ μιὰν εἰρηνικὴ ἐξέλιξη στὸ ἐσωτερικό. Ἔτσι, μὲ τὴν βουλὴ καὶ τὴν λαϊκὴ συνέλευση ὑπῆρχε πάλι μιὰ Ἀθήνα, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν γρήγορη ἀποτυχία τῆς σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας, ἀκριβῶς ἑκατὸ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη ναυτική της συμμαχία, μπόρεσε νὰ δημιουργήση μιὰν δεύτερη (377). Πολὺς λόγος ἔγινε αὐτὸν τὸν αἰώνα γιὰ τὸ πολίτευμα τῶν πατέρων (*πάτριος πολιτεία*) καὶ τὴν ἔνδοξη παράδοση τῆς πόλης, κι ὁ ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὰ παλιὰ ἰδανικὰ φούντωσε ἀκόμα μιὰν φορὰ μὲ πανύψηλες φλόγες, ὥς τὸν καιρὸ ποὺ ἡ μακεδονικὴ στρατιωτικὴ μοναρχία τὰ διέλυσε ὅλα αὐτά, γιὰ νὰ τοποθετήση μὲ μιὰν δυνατὴ στροφὴ τὴν ἑλληνικὴ ζωὴ μέσα σὲ τελείως διαφορετικὰ πλαίσια.

Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ μᾶς ξεγελάσουν· ἡ ἀποκατάσταση τῶν θεσμῶν εἶναι τόσο λίγο ἀληθινὴ στὴν Ἀθήνα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ὅσο καὶ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ στὴν ἱστορία. Ἡ ἀρχαία πόλη, αὐτὴ ποὺ εἶχε χτίσει τὸν Παρθενώνα, δὲν μποροῦσε νὰ ξαναγίνη. Ἡ κοινωνικὴ καὶ πνευματική της συγκρότηση ἦταν γιὰ πάντα ξεπερασμένη. Οἱ καταστροφὲς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἶχαν χτυπήσει καίρια τὴν τάξη τῶν γαιοκτημόνων ἀλλὰ καὶ τοὺς μικροὺς γεωργούς, καὶ οἱ εὐνοϊκὲς γιὰ τὴν κερδοσκοπία συνθῆκες πλήθυναν ἀπότομα τοὺς νεόπλουτους. Ὁ ἀπελεύθερος Πασίωνας, ποὺ ἀπέκτησε τεράστιαν περιουσία σὰν τραπεζίτης καὶ ἐργοστασιάρχης ἀσπίδων καὶ ποὺ τὸν ξέρουμε ἀπὸ τοὺς ρήτορες, ἀποτελεῖ ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα δημιουργίας νέου κεφαλαίου. Τώρα, γιὰ πρώτη φορά, ἡ κληρονομιὰ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀριστοκρατίας χάνει τὴν μεγάλη σημασία ποὺ εἶχε ἀκόμα στὴν ἀκμὴ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς στοὺς πιὸ πολλοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς τῆς δημοκρατικῆς Ἀθήνας, ἐνῶ ἡ χειραφέτηση ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν πόλη, ποὺ εἶχε προετοιμασθῆ ἀπὸ τὴν σοφιστική, πῆρε ἀσυγκράτητον ρυθμό.

Οἱ ἐπιγραφὲς μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν συνέχιση τῶν ἀρχαίων ἑορτῶν μὲ τοὺς ποιητικούς τους ἀγῶνες πολὺν καιρὸ ἀκόμα πέρα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐποχή[1], καὶ γνωρίζουμε πάρα πολλὰ ὀνόματα ποιητῶν καὶ ἔργων. Ὅτι σχεδὸν ὅλη αὐτὴ ἡ παραγωγὴ πῆγε χαμένη, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σύμπτωση. Ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς κωμωδίας μποροῦμε νὰ μάθουμε μὲ κάθε λεπτομέρεια σὲ ποιὸν βαθμὸ μὲ τὴν κατάρρευση τῆς ἀρχαίας πόλης τὸ ἔδαφος ἔφυγε κάτω ἀπὸ τὴν μεγάλη τέχνη τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς.

Στὸν 4. αἰ. ἐμφανίζονται πολὺ στὸ προσκήνιο οἱ καλλιτεχνικὲς μορφὲς τοῦ πεζοῦ λόγου, ποὺ τώρα γιὰ πρώτη φορὰ φτάνει στὴν κλασσική του ἀκμή. Ὁ ἀρχαῖος μύθος ὅμως, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἡ ποίηση τοῦ 5. αἰ. ἔπαιρνε ζωὴ ἀκόμα κι ἐκεῖ ὅπου συγκρουόταν ὀδυνηρὰ μαζί του, ὅπως στὸν Εὐριπίδη, ἔγινε μιὰ μάζα ἀπὸ ὑλικὸ τῆς παράδοσης, ποὺ τοῦ ἔλειπε ἡ ἐσωτερικὴ ζωή. Κι ἐδῶ ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα πράγματα ἡ προπαρασκευὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς βρίσκεται πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν δημιουργία τῶν κρατῶν τῶν Διαδόχων. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ πεζοῦ λόγου ἀποτελεῖ μόνο ἐξωτερικὸ σύμπτωμα τοῦ ὅτι τώρα τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς

1. Λεπτομέρειες στοῦ A. Pickard-Cambridge, *Dramatic Festivals*, 2. ἐκδ. Ὀξφ. 1968. 124.

τὴν προσδιορίζουν ἄλλου εἴδους προβλήματα. Ὅταν ἐδῶ τὴν πρώτη θέση τὴν κατέχει τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας, αὐτὸ φανερώνει ἰδιαίτερα τὴν κληρονομιὰ τῆς σοφιστικῆς, ἔστω κι ἂν στὴν θέση της μπαίνουν ὁ ἀντίπαλός της ὁ Πλάτωνας ἢ ὁ μαθητὴς τοῦ Γοργία ὁ Ἰσοκράτης. Ἡ ἀντίθεση τῶν δυὸ αὐτῶν ἀνδρῶν καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς γιὰ τὴν διεκδίκηση τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων, ποὺ θεμελιώθηκε ἀπὸ αὐτοὺς καὶ συνεχίσθηκε αἰῶνες, εἶναι τὸ πιὸ σημαντικὸ γεγονὸς τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος σ' αὐτὴν τὴν χρονικὴ περίοδο. Αὐτὸ ὅμως μαρτυρεῖ πόσο ἡ πολιτική, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε ὁ 5. αἰώνας ἔχασε τὴν κυριαρχία της. Ἀσυγκράτητα ὁλοκληρώνεται ἡ ἐξέλιξη ἐναντίον τῆς ὁποίας εἶχε διαμαρτυρηθῆ ὁ Ἀριστοφάνης. Ἡ ἐξιδανίκευση τῆς παλιᾶς τάξης στὸν ρητορικὸ *Πανηγυρικὸ* ἀπὸ τὴν μιά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ριζοσπαστικὴ ἀπόπειρα τοῦ φιλοσόφου νὰ τὴν ἀντικαταστήση μὲ ἕνα τελείως νέο οἰκοδόμημα, καὶ τὰ δυὸ μιλοῦν μὲ τὴν ἴδια παραστατικότητα γιὰ τὸ ὅτι σ' αὐτὴν τὴν μεταβατικὴ ἑκατονταετία ἡ ἑλληνικὴ ζωὴ ἀναζητοῦσε νέες περιοχές[1].

Ὅταν ἦταν ἄρχοντας ὁ Διότιμος—ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 428 ὥς τὸ ἑπόμενο —γεννήθηκε ὁ Πλάτωνας, γιὸς τοῦ Αρίστωνα, γιοῦ τοῦ Ἀριστοκλῆ. Ἐνῶ δὲν ξέρουμε νὰ ποῦμε τίποτε περισσότερο γιὰ τὴν οἰκογένεια αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὰ ποὺ ξέρουμε γιὰ τοὺς συγγενεῖς τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὸ μέρος τῆς μητέρας του ἀποτελοῦν ἕνα οὐσιαστικὸ κομμάτι τῆς βιογραφίας του. Ἡ μητέρα του, ἡ Περικτιόνη, καταγόταν ἀπὸ μιὰν παλιὰ ἀρχοντικὴ γενιά, μὲ τὴν ὁποία συνδεόταν ὁ Σόλωνας μὲ συγγένεια ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα. Θεῖος της ἦταν ὁ Κριτίας, ποὺ τὸν ξέρουμε σὰν ἀρχηγὸ τῶν Τριάκοντα καὶ σὰν πολύπλευρον συγγραφέα, ἀδελφός της ὁ Χαρμίδης, ποὺ εἶχε μπερδευτῆ στὴν πολιτικὴ τῶν τυράννων, γιὰ κακό του. Καὶ οἱ δυό, καθὼς καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Πλάτωνα, ὁ Ἀδείμαντος καὶ ὁ Γλαύκωνας, ἐμφανίζονται σὰν πρόσωπα τῶν διαλόγων του. Ἀπὸ τὴν Ποτώνη, τὴν ἀδελφὴ τοῦ Πλάτωνα, γεννήθηκε ὁ Σπεύσιππος, ὁ διάδοχός του στὴν διεύθυνση τῆς Ἀκαδημίας. Ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀρίστωνα ἡ Περικτιόνη παντρεύτηκε τὸν πλούσιο καὶ ἀριστοκράτη Πυριλάμπη, ποὺ ἀνῆκε στὸν κύκλο τοῦ Περικλῆ. Ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς βλέπουμε τὸν Πλάτωνα στενὰ συνδεμένο μὲ τὸν κόσμο τῆς παλιᾶς ἀττικῆς ἀριστοκρατίας, καὶ ὅσο κι ἂν αὐτὸ δὲν ἐσήμαινε γι' αὐτὸν πνευματικὴ στενότητα, ὡστόσο αὐτὸς ἀπὸ ἐκεῖ ἔφερε μαζί του βασικὰ στοιχεῖα, ποὺ στὸ ἔργο του μένουν ὥς τὸ τέλος εὐδιάκριτα.

Ὅ,τι ξέρουμε ἀπὸ τὴν πάρα πολὺ πλούσια φιλολογία τῆς ἀρχαιότητας γιὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι μόνο ἀποσπασματικό. Ἤδη οἱ ἄμεσοι μαθητές του, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Σπεύσιππος, ὁ Ξενοκράτης, ὁ Φίλιππος ἀπὸ τὸν Ὀπούντα ἔγραψαν γι' αὐτὸν φιλολογίες, ποὺ ἦταν κυρίως ἐγκωμιαστικές. Ἐπιτρέπεται νὰ δεχτοῦμε ὅτι τότε κιόλας ἄρχισε νὰ θεμελιώνεται ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ Πλάτωνας ἦταν «θεϊκὸς ἄνθρωπος» *(θεῖος Πλάτων)*, ἡ ὁποία κυριαρχεῖ στὴν μεταγενέστερη φι-

1. Γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ 4. αἰ.: V. EHRENBERG, ‹Epochs of Greek History›, *Greece and Rome*. Δεύτ. σειρ. 7, 1960, 110.

λογία τῆς νεοπλατωνικῆς εὐλάβειας[1]. Αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐπίσης τὸν κανόνα γιὰ τὴν πιὸ ἀρχαία ἀπὸ τὶς πλατωνικὲς βιογραφίες ποὺ σώζονται, δηλ. τέσσερα σύντομα κεφάλαια, ποὺ ὁ Ἀπουλήιος ἀπὸ τὰ Μάδαυρα (2. αἰ. μ.Χ.) τὰ πρόταξε στὸ ἔργο του *De Platone et eius dogmate,* ποὺ ἔμεινε ἀτελείωτο. Στὸν ἴδιο κλάδο τῆς παράδοσης ἀνήκουν ἀκόμα ἡ βιογραφία ποὺ γεμίζει τὸ 3. βιβλίο τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου, μιὰ τοῦ νεοπλατωνικοῦ Ὀλυμπιόδωρου, μιὰ ἀνώνυμη μπροστὰ ἀπὸ τὰ *Προλεγόμενα τῆς Πλάτωνος φιλοσοφίας* σ' ἕνα βιεννέζικο χειρόγραφο[2], καὶ τὰ ἄρθρα στὴν *Σούδα* καὶ στὸν Ἡσύχιο. Ἀπὸ ἄλλο σκόρπιο ὑλικὸ ἂς μνημονευθῇ τουλάχιστο ὁ πάπυρος τοῦ Herculaneum *(Index acad. philos.)* μὲ μερικὲς εἰδήσεις γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ Πλάτωνα. Διάφοροι συγγραφεῖς, ἰδιαίτερα ὁ Ἀθήναιος (5, 217 a. 11, 504c), ἀφήνουν νὰ καταλάβουμε πὼς ὑπῆρχε μιὰ ἀντιπλατωνικὴ φιλολογία, ποὺ φόρτωνε στὴν προσωπικότητα τοῦ φιλοσόφου κάθε λογῆς κουτσομπολιό.

Ἀπὸ ὅλην τὴν παράδοση ποὺ σημειώσαμε ἐδῶ δὲν ἔχει νὰ μάθῃ κανεὶς πολλά· ἀπεναντίας ἀποφασιστικὴν σημασία γιὰ τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ Πλάτωνα ἔχει ἡ ἕβδομη ἀπὸ τὶς δεκατρεῖς *Ἐπιστολὲς*[3] ποὺ μᾶς σώθηκαν μὲ τὸ ὄνομά του. Εἴχαμε γίνει δύσπιστοι ἀπέναντι στὴν παράδοση αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Richard Bentley στὰ 1699 ἄνοιξε ἕνα νέο κεφάλαιο ἱστορικῆς καὶ φιλολογικῆς κριτικῆς μὲ τὴν ἐξέταση διάφορων ἐπιστολῶν, προπάντων ἐκείνων ποὺ ἀποδίνονταν στὸν Φάλαρη, τὸν σικελιώτη τύραννο. Κι ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἀποδίνονται στὸν Πλάτωνα εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ψευδεπίγραφες. Ὡστόσο ἀπὸ τὴν μακροχρόνια διαμάχη γιὰ τὴν γνησιότητα αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν ἐπρόκυψε ἡ πεποίθηση ποὺ σήμερα τὴν συμμερίζονται πολλοί, ὅτι τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐπιστολὲς ἀνήκουν σίγουρα στὸν Πλάτωνα. Ἡ *ἕκτη ἐπιστολὴ* εἶναι ἕνα μήνυμα, ποὺ θέλει νὰ δημιουργήσῃ φιλικοὺς δεσμοὺς ἀνάμεσα σὲ δυὸ παλιοὺς ἀκαδημεικούς, τὸν Ἔραστο καὶ τὸν Κορίσκο, ποὺ βρίσκονταν τότε στὴν Σκήψη τῆς Τρωάδας, καὶ τὸν Ἑρμεία, τὸν τύραννο τοῦ Ἀταρνέα. Εἶναι ἐκεῖνος ὁ Ἑρμείας, ποὺ ἔπαιξε σημαντικὸν ρόλο στὴν ζωὴ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ ἔδωσε γυναίκα τὴν ἀνιψιά του Πυθιάδα. Ἡ *ἕβδομη ἐπιστολὴ* περιέχει τὴν ἀπάντηση στοὺς σικελιώ-

---

1. Γιὰ τὸ βιογραφικὸ ὑλικὸ Wilamowitz (βλ. παρακ.), 2, 1 Ὁ *Βίος* ἀπὸ τὸν Διογ Λαέρτ. στὸ πανηγυρικὸ τεῦχ. *Juvenes dum sumus.* Βασιλεία 1907. Ἄλλα στὴν ἔκδοση τοῦ C. F. Hermann, 6. τόμ Λειψ. 1853.

2. Ἔκδ. τοῦ L. G. Westering, *Anonymus Proleg. to Pl. Philosophy.* Ἀμστερντ. 1962.

3. Ἑλλην. καὶ γερμ. ἀπὸ τὸν E. Howald, Ζυρίχη 1951. Μετάφρ. καὶ εἰσαγ. ἀπὸ τὸν J. Irmscher, Βερολ. 1960. H. G. Gadamer, *Dialektik und Sophistik im siebenten platonischen Brief.* Sitzb. Ak. Heidelberg. Phil.-hist Kl. 1964/2. L. Edelstein, *Plato's Seventh Letter.* Leiden 1966 (Philosophia antiqua 14)· πβλ. F. Solmsen, *Gnom.* 41, 1969, 29. W. Neumann-J. Kerschensteiner, *Platon: Briefe,* Μόναχο 1967 (Tusculum, δίγλ.) K. v. Fritz, *Platon in Sizilien.* Βερολ. 1968, ὁ ὁποῖος δέχεται ἀποφασιστικὰ τὴν γνησιότητα τῆς ἐπιστολῆς

τες ὀπαδοὺς τοῦ Δίωνα, ποὺ ζητοῦσαν συμβουλὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του, καὶ ἁπλώνεται σ' ἕναν ἀπολογισμό, ποὺ κάμνει ὁ Πλάτωνας γέρος γιὰ τὰ τρία του σικελικὰ ταξίδια καὶ γιὰ τὶς ἐλπίδες καὶ τὶς ἀπογοητεύσεις του ποὺ συνδέονταν μὲ αὐτά. Ἀκόμα κι ἂν ἦταν νόθη αὐτὴ ἡ ἐπιστολή[1], θὰ εἶχε μεγάλην ἀξία σὰν πηγή, γιατὶ ὁπωσδήποτε εἶναι γραμμένη μὲ ἀκριβὴ γνώση τῶν συνθηκῶν. Καὶ ἡ *ὄγδοη ἐπιστολὴ* περιέχει συμβουλὲς στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Δίωνα, προϋποθέτει ὅμως μιὰν κάπως ὑστερότερη κατάσταση[2].

Ὁ Πλάτωνας πῆρε τὴν ἐπιμελημένη μουσικὴ καὶ γυμναστικὴν ἀγωγὴ ποὺ ἔπαιρνε κάθε Ἀθηναῖος ἀπὸ ἀρχοντικὸ σπίτι· αὐτὴ τὸν ἔφερε ἐπίσης σὲ στενή, ἀργότερα βέβαια ἐπιφυλακτική, σχέση πρὸς τὴν μεγάλη ποίηση τοῦ λαοῦ του, ὅπως τὸ βλέπουμε στοὺς διαλόγους του. Αὐτός, ποὺ στὰ συγγράμματά του δείχνει ὑψηλότατη καλλιτεχνικὴ δεξιοτεχνία καὶ ποὺ σώζονται ἀκόμα μερικὰ ἐπιγράμματά του, μποροῦμε νὰ πιστέψουμε στὴν παράδοση ὅτι στὰ νιάτα του εἶχε στραφῆ πρὸς τὴν ποίηση[3]. Σημαντικὲς εἶναι προπάντων οἱ εἰδήσεις ὅτι ἔγραψε τραγωδίες, ποὺ τὶς ἔκαψε ὅμως, ὅταν ὁ Σωκράτης μπῆκε στὴν ζωή του. Πρὶν ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποφασιστικὴ στροφὴ γνώρισε, χάρη στὸν κάπως ἰδιόρρυθμο Κρατύλο, ποὺ ἀπὸ αὐτὸν ὀνομάτισε ἕναν διάλογό του, τὴν διδασκαλία τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὴν αἰώνια ροὴ τῶν πραγμάτων ποὺ μᾶς περιβάλλουν[4].

Γιὰ τὸ ζωηρό του ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς πολιτικὲς ζυμώσεις στὴν νεανική του ἡλικία ὁ Πλάτωνας μιλᾶ στὴν *ἕβδομη ἐπιστολή* (324c). Ὅταν ἡ κατάρρευση ἔφερε τοὺς Τριάκοντα στὴν διακυβέρνηση τῆς πολιτείας— ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τὸν θεῖο του Κριτία, ποὺ ἀσφαλῶς ἔμεινε μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐντυπωσιακὲς μορφὲς τῆς ὥριμης περιόδου τῆς ζωῆς του—, μὲ τὴν εὐπιστία τοῦ νέου ἀνθρώπου ἔλπισε σὲ μιὰν καινούργια ἐγκαθίδρυση τοῦ δικαίου καὶ τῆς δικαιοσύνης. Αὐτὸ ποὺ ἀκολούθησε, ἦταν ὡστόσο χειρότερο ἀπὸ κάθε προηγούμενο, καὶ βαθύτατα τὸν ἀηδίασε ἡ ἀπόπειρα τῶν τυράννων νὰ κάμουν τὸν Σωκράτη ὄργανο τῆς τρομοκρατίας τους. Ὅταν κατάρρευσαν οἱ τύραννοι κι ἀποκαταστάθηκε ἡ δημοκρατία, ὁ Πλάτωνας ἦταν ἕτοιμος περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην φορὰ στὴν ζωή του νὰ συμβιβασθῆ μαζί της καὶ νὰ συνεργασθῆ. Γρήγορα ὅμως δέχτηκε κι ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρὰ τὸ πιὸ συνταρακτικὸ χτύπημα. Ὁ Σωκράτης, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε συνδεθῆ ἀπὸ χρόνια μὲ ὅλην του τὴν ψυχή, αὐτὸς ποὺ σήμαινε γιὰ τὸν Πλάτωνα τὸν δρόμο τῆς δίκαιης ζωῆς, πέθανε στὰ 399 ὕστερα ἀπὸ μιὰν δικαστικὴ ἀπόφαση ποὺ τὸν θυσίαζε στὶς ἀντιδραστικὲς μνησικακίες. Τότε εἶδε ὁ Πλάτωνας πὼς τὴν πολιτικὴ τῆς πατρίδας του τὴν χώριζε ἀπὸ τὴν σκέψη του ἕνα χάσμα, ποὺ καμιὰ γέφυρα πιὰ δὲν μπο-

---

1. Ἔτσι ξανὰ ὁ G. Müller, *Arch. f Philos.* 3, 1949/50, 251.

2. Eva Baer, ***Die historischen Angaben der Platon-Briefe 7 und 8 im Urteil der modernen Forschung seit Ed. Meyer.*** Διδ. διατρ. Πανεπ. Humboldt. Βερολ. 1957.

3. D. τεῦχ. 1, σ. 102 μὲ βιβλιογρ. γιὰ τὸ ξεχώρισμα τῶν πολλῶν νόθων.

4. Ὁ Διογ. Λαέρτ., ποὺ βάζει τὴν σχέση μὲ τὸν Κρατύλο ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη, ἀντίθετα μὲ τὸν Ἀριστοτ., *Μετ.* A 6, 987a 32, δὲν εἶναι καθόλου ἀξιόπιστος.

ροῦσε νὰ τὸ γεφυρώση. Ὁ δρόμος του ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἀνῆκε στὴν φιλοσοφία καὶ σ' ἕναν τύπο ἀνθρώπινης κοινωνίας ποὺ θὰ στηριζόταν σ' αὐτήν.

Ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη ὁ Πλάτωνας μαζὶ μὲ ἄλλους ὀπαδοὺς τοῦ Δασκάλου ἔμεινε λίγον καιρὸ στὰ Μέγαρα κοντὰ στὸν Εὐκλείδη, αὐτὸ ὅμως δὲν εἶχε τὴν σημασία φυγῆς. Δὲν πρέπει νὰ ἔμεινε πολὺ ἐκεῖ. Τὶς εἰδήσεις ὅτι ὑπηρέτησε δυὸ φορὲς σὲ πολεμικὴν ὑπηρεσία μποροῦμε νὰ τὶς συνδυάσουμε μὲ τὸν Κορινθιακὸ πόλεμο καὶ μὲ τὰ χρόνια 395 καὶ 394 π.Χ.

Στὴν δεκαετία ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη ὁ Πλάτωνας ἔγραψε τοὺς πρώιμους διαλόγους του, μαζὶ μὲ αὐτοὺς καὶ τὸν *Γοργία*. Ὕστερα ἔρχεται σὰν σημαντικὴ τομὴ στὴν ζωή του τὸ ταξίδι στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ Σικελία, ποὺ τὸ ἄρχισε τὴν ἄνοιξη τοῦ 390 ἢ 389 κι ἀπὸ τὸ ὁποῖο γύρισε στὴν Ἀθήνα τὸ καλοκαίρι τοῦ 388. Μὲ τὸ ταξίδι αὐτὸ σχετίζεται ἕνα πολὺ ἐπίμαχο πρόβλημα τῆς πλατωνικῆς βιογραφίας. Πολυάριθμες ἀρχαῖες εἰδήσεις[1] τὸ παρουσιάζουν σὰν ἕνα εἶδος παγκόσμιου ταξιδιοῦ, μὲ πολὺ φανερὴ τὴν προσπάθεια νὰ συνδέσουν τὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα μὲ τὴν σοφία τῆς Ἀνατολῆς. Πολλὲς ἀπὸ αὐτές, ὅπως π.χ. μιὰν διαμονὴ στὶς Ἰνδίες ἢ κοντὰ στοὺς Μάγους, κανένας δὲν τὰ παίρνει πιὰ στὰ σοβαρὰ σήμερα. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ WILAMOWITZ στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Πλάτωνα ἤθελε νὰ θεωρήση ἱστορικὴν μιὰν μακρότερη παραμονή του στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Κυρήνη. Οἱ μαρτυρίες εἶναι πυκνές, ἐμφανίζονται ὅμως γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὸν Κικέρωνα (*De rep.* 1, 16. *De fin.* 5, 87). Ἡ σχετικὴ σιωπὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Πλάτωνα καὶ τῶν ἀρχαιότερων πηγῶν καθὼς καὶ τοῦ παπύρου τῶν Ἀκαδημεικῶν τοῦ Herculaneum ἀποκτοῦν κάποιαν σημασία, καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθῆ ὅτι ἡ διαμονὴ στὴν Αἴγυπτο ἐφευρέθηκε ἐξαιτίας τῆς ἀρχαίας σοφίας τῶν ἱερέων της καὶ μερικῶν χωρίων τῶν διαλόγων του, ἐνῶ ἡ διαμονὴ στὴν Κυρήνη ἐξαιτίας τοῦ μαθηματικοῦ Θεόδωρου.

Βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Πλάτωνας πρὶν ἀπὸ τὴν Σικελία πῆγε στὴν Κάτω Ἰταλία, ὅπου γνώρισε τὸν Πυθαγορισμὸ σὲ μιὰν καινούργια ἄνθηση, ποὺ συνδεόταν προπάντων μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρχύτα τοῦ Ταραντίνου. Αὐτὸς ἦταν τὸ ἴδιο σημαντικὸς καὶ σὰν πολιτικὸς καὶ σὰν σοφός[2], καὶ μὲ τὶς μαθηματικές του μελέτες ἔδωσε στὸν Πυθαγορισμὸ πιὸ ἀποφασιστικὴν κατεύθυνση πρὸς τὴν ἐφαρμοσμένη ἐπιστήμη. Δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ διαμοιράσουμε στὰ ἐπιμέρους ταξίδια τὶς σχέσεις τοῦ Πλάτωνα μὲ τὸν Ἀρχύτα, καὶ τὶς παρορμήσεις ποὺ δέχτηκε ἀπὸ πυθαγορικοὺς κύκλους, ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ σημασία αὐτῶν τῶν γεγονότων στὴν ἐξέλιξη τοῦ Πλάτωνα πρέπει νὰ θεωρηθῆ μεγάλη.

---

1. 1. Ὑλικὸ καὶ βιβλιογρ. στοῦ J. KERSCHENSTEINER, *Pl. und der Orient*. Στουττγ. 1945, 44.

2. VS 47. H. THESLEFF, *An Introduction to the Pythagorean Writings of the Hellenistic Period*. Ac. Åbo 1961, 75. 92· τοῦ ἴδ. *The Pythagorean Texts of the Hellenistic Period*. Ac. Åbo 1965, 2. W. BURKERT, *Weisheit und Wissenschaft*. Νυρεμβ. 1962 (pass.)· τοῦ ἴδ. γιὰ τοὺς *[Καθολικοὺς λόγους] Gnom.* 39, 1967, 331, σχετικὰ μὲ τὴν «Κοινὴ» σύνθεση τοῦ συγγράμματος γιὰ τὶς κατηγορίες, αὐτ. 553.

Ὁ Πλάτωνας ἀνασκοπώντας τὰ περασμένα στὴν *ἕβδομη ἐπιστολὴ* (326d) ἀναρωτιέται ἂν ἦταν ἡ σύμπτωση ἢ ἡ θεϊκὴ βούληση ποὺ τὸν ὁδήγησε στὴν Σικελία. Στὴν πραγματικότητα τὸ πρῶτο του βῆμα στὸ ἔδαφος τοῦ νησιοῦ ἐσήμαινε τὴν ἀρχὴ μιᾶς τραγωδίας, ποὺ μόνο ὕστερα ἀπὸ δεκαετίες ἐπρόκειτο νὰ βρῆ τὴν κατάληξή της. Ὅταν ὁ Πλάτωνας ἔφθασε στὶς Συρακοῦσες, ὁ Διονύσιος ὁ Α' (405-367) βρισκόταν ἐκεῖ στὴν ἀκμὴ τῆς δύναμής του. Εἰκοσιπέντε χρονῶν εἶχε ἐκλεγῆ στρατηγὸς αὐτοκράτορας (406), ἐλευθέρωσε τὸν σικελικὸ ἑλληνισμὸ ἀπὸ τὴν ἀπειλητικὴ πίεση τῶν Καρχηδονίων καὶ τοῦ ἐξασφάλισε πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ τὴν πρώτη θέση μέσα στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ποὺ ἡ μεγαλύτερή του πόλη ἔγιναν οἱ Συρακοῦσες μὲ τὴν βαριά τους ὀχύρωση. Γιὰ τὶς κατοπινὲς ἐποχὲς τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τυραννίδας σκέπασαν τὶς σημαντικές του ὑπηρεσίες, καὶ ὁ Πλάτωνας ἐπίσης θὰ τὸν εἶδε προπάντων ἔτσι, γιατὶ οἱ ἐμπειρίες του στὶς Συρακοῦσες, γιὰ τὶς ὁποῖες τὸ ἀνέκδοτο μᾶς πληροφορεῖ τόσα, δύσκολα μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὅτι δὲν ἐπηρεάζουν καθόλου τὴν εἰκόνα τοῦ τυράννου, ποὺ τὴν ζωγραφίζει στὴν *Πολιτεία*. Στὶς Συρακοῦσες ὅμως συνάντησε καὶ τὸν Δίωνα, τὸν γαμπρὸ τοῦ δεσπότη[1]. Πόσο μεγάλες ἦταν οἱ συνέπειες τῆς συνάντησης καὶ ποιὰν ἐντύπωση ἔκαμε στὸν Πλάτωνα ὁ φιλομαθὴς νέος, ποὺ ἦταν πρόθυμος νὰ ἀλλάξη ὁλόκληρη τὴν ζωή του, μᾶς τὸ λέει ἡ *ἕβδομη ἐπιστολή* (327a). Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ λείψουν οἱ συγκρούσεις μὲ τὸν δεσπότη, κι ἔτσι αὐτὸς ἐπιβίβασε τὸν Πλάτωνα σ' ἕνα πλοῖο, ποὺ τὸν ἀποβίβασε στὴν Αἴγινα. Τὸ νησὶ αὐτὸ ἦταν τότε ἐμπόλεμο μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ βάση ἐπιχειρήσεων τοῦ σπαρτιατικοῦ στόλου. Ὁ Πλάτωνας κινδύνεψε νὰ πουληθῆ σὰν αἰχμάλωτος πολέμου, πλήρωσε ὅμως τὰ λύτρα ἕνας γνωστὸς ἀπὸ τὴν Κυρήνη, ποὺ λεγόταν Ἀννίκερις. Ἡ ἱστορία στολίσθηκε μὲ διάφορους τρόπους κι ἀφήνει ἀρκετὲς ἀμφιβολίες[2].

Ὕστερα ἀπὸ τὸν γυρισμό του στὴν πατρίδα ὁ Πλάτωνας ἵδρυσε τὴν σχολή του καὶ μὲ αὐτὴν δημιούργησε μιὰν παράδοση, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κρατήση ἐννιὰ αἰῶνες, ὣς τὸ κλείσιμο τῆς Ἀκαδημίας ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό (529)[3]. Οὔτε μισὴν ὥρα δρόμον βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸ Δίπυλο, βρισκόταν ἕνα γυμναστήριο, ποὺ λεγόταν κι αὐτὸ καθὼς κι ὁ τόπος ἐκεῖνος *Ἀκαδήμεια*, προφανῶς ἀπὸ ἕναν προελληνικὸ προστάτη ἥρωα, τὸν Ἀκάδημο ἢ Ἑκάδημο. Ὁ Ἀριστοφάνης στὶς *Νεφέλες* (1005) βάζει τὸν Δίκαιο Λόγο νὰ μιλᾶ μὲ ὡραίους στίχους γιὰ τὸ πῶς ἐκεῖ, κάτω ἀπὸ τὶς ἱερὲς ἐλιές, οἱ νέοι τῶν καλῶν οἰκογενειῶν ἀσκοῦνταν στὸ τρέξιμο. Σ' αὐτὸ

---

1. H. Berve, *Dion. Abh. Ak. Mainz. Geistes-u. sozialw. Kl.* 1956/19. Τοῦ ἴδ., ‹Dion, der Versuch der Verwirklichung platonischer Staatsgedanken›, *Hist. Zeitschr.* 184, 1957, 1. H. Breitenbach, *Platon und Dion Skizze eines idealpolitischen Reformversuches im Altertum.* Ζυρίχη 196.

2. O. Kahrstedt, *Wurzb. Jahrb.* 2, 1947, 295. Gertrude R. Levy, *Plato in Sicily.* Λονδ. 1956.

3. H. Herter, *Pl.s Akademie* 2. ἔκδ. Βόννη 1952. C B. Armstrong, ‹Pl.s. Academy›, *Proc. of the Leeds Philos. Soc* 7, 1953, 89. O. Seel, *Die plat. Akademie* Στουττγ 1953

τὸ γυμναστήριο ἄρχισε νὰ διδάσκη ὁ Πλάτωνας, ἀγόρασε ὅμως ὕστερα ἕνα κτῆμα ἐκεῖ κοντά, κι ἀπὸ αὐτὸ ἡ λέξη Ἀκαδημία πῆρε τὴν σημασία της μέσα στοὺς αἰῶνες. Ὁ Πλάτωνας κατοικοῦσε ὁ ἴδιος ἐκεῖ καὶ συγκέντρωνε τοὺς μαθητές του γύρω του. Ἀργότερα, ὅταν ἡ Ἀκαδημία εἶχε μεγαλώσει σημαντικά, πολὺς λόγος ἔγινε γιὰ μιὰν ἐξέδρα, μιὰν ἡμικυκλικὴ θέση, γιὰ νὰ κάθωνται. Στηριγμένος στὶς χωρογραφικὲς ἐνδείξεις ποὺ βρίσκονται στὴν συγκινητικὴ περιγραφὴ τοῦ Κικέρωνα (*De fin.* 5, 1) γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Ἀκαδημία στὰ χρόνια ποὺ σπούδαζε στὴν Ἀθήνα, καὶ στὸν Λίβιο (31, 24), ὁ Παν. Αριστοφρονας ἄρχισε ἀνασκαφὲς ἀπὸ τὰ 1930, γιὰ νὰ βρῆ τὰ λείψανα τῆς Ἀκαδημίας. Τὸ Γυμνασήριο ἀποκαλύφθηκε, ἔστω κι ἂν ἀκόμα δὲν βρέθηκε τὸ σπίτι τοῦ Πλάτωνα, ὡστόσο ἕνα μάρμαρο μὲ τέσσερα ὀνόματα (*Χαρμίδης, Ἀρίστων, Ἀξίοχος, Κρίτων*) δείχνει ὅτι βρισκόμαστε στὴν περιοχή του.

Λατρευτικὸ κέντρο τῆς Ἀκαδημίας ἦταν ἕνα ἱερὸ τῶν Μουσῶν[1]· εἶναι πιθανὸ πὼς ἡ Ἀκαδημία πῆρε καὶ νομικὰ τὴν θέση ἑνὸς λατρευτικοῦ θιάσου. Μὲ τὴν συγκρότηση μιᾶς ὁμάδας ἀπὸ μαθητές τους θὰ εἶχαν ἴσως δημιουργήσει παράδοση ἤδη οἱ παλαιότεροι φιλόσοφοι, καὶ ἀνάμεσα στοὺς μαθητὲς τοῦ Σωκράτη ὑπῆρχε μιὰ κοινότητα, γιὰ τὴν ὁποία βέβαια ὁ Πλάτωνας λίγα μᾶς ἀφήνει νὰ καταλάβουμε σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν ἑαυτό του. Ἰσχυρότατα τὸν ἐπηρέασαν ἴσως οἱ ἐμπειρίες του ἀπὸ τοὺς πυθαγορικοὺς κύκλους γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία μάλιστα πραγματοποιήθηκε ὕστερα ἀπὸ τὸν γυρισμό του στὴν πατρίδα ἀπὸ τὸ πρῶτο ταξίδι. Γιὰ τὴν διδασκαλία στὴν Ἀκαδημία, γιὰ τὴν ὁποία βέβαια δὲν ξέρουμε πολλά, θὰ ποῦμε λίγα λόγια μαζὶ μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα γέρου.

Στὴν δεκαετία 380/70 ὑποθέτουμε ὅτι γράφτηκε τὸ κεντρικὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα, ἡ *Πολιτεία*. Δὲν θὰ ἦταν σωστὸ νὰ μιλοῦμε γιὰ μιὰν οὐτοπία, γιατὶ ὁ Πλάτωνας σχεδίασε τὴν εἰκόνα τοῦ σωστοῦ πολιτεύματος ἔχοντας ἀληθινὰ συνείδηση τῶν δυσκολιῶν τῆς πραγματοποίησής του, χωρὶς ὅμως νὰ παραιτῆται ὁλωσδιόλου ἀπὸ μιὰν τέτοια δυνατότητα. Δὲν ξέρουμε τὶ πρέπει νὰ κρατήσουμε ἀπὸ τὶς διάφορες εἰδήσεις[2], ὅτι τάχα ἑλληνικὲς πόλεις ζήτησαν τὸν Πλάτωνα γιὰ νομοθέτη, ξέρουμε ὅμως μιὰν πολὺ σοβαρὴ ἀπόπειρα νὰ ἐπηρεάση ἕνα πραγματικὸ κράτος μὲ τὸ πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας του. Στὰ 367 τὸν Διονύσιο τὸν Α΄ τὸν διαδέχθηκε ὁ ὁμώνυμος γιός του. Ὁ πατέρας του τὸν εἶχε κρατήσει μακριὰ ἀπὸ τὴν πολιτική, κι ὅταν ὁ ἔξυπνος νέος πῆρε στὸ χέρι τὸ πηδάλιο, κανένας δὲν μποροῦσε νὰ προβλέψη κατὰ ποῦ θὰ πήγαινε τὸ πλοῖο. Αὐτὴ ἦταν ἡ κατάσταση, ὅταν ὁ Δίωνας μὲ πιεστικὸ διάβημα ἔγραψε στὸν Πλάτωνα πὼς ἔφτασε ἡ ὥρα νὰ γεμίση μὲ τὸ πνεῦμα του τὸ κράτος τῶν Συρακουσῶν. Ἀκόμα κι ἂν ὁ Πλάτωνας δὲν ἔγραψε ὁ ἴδιος τὰ λόγια τῆς *ἕβδομης ἐπιστολῆς* (328c), μὲ τὰ ὁποῖα δικαιολογεῖ τὴν ἀπόφασή του γιὰ τὸ δεύτερο ταξίδι, αὐτὰ μποροῦμε νὰ τὰ θεωρήσουμε σὰν τὴν σωστὴ ἔκφραση τῆς πρόθεσής του, νὰ βάλη τὴν δράση τοῦ πολιτικοῦ ἄνδρα κοντὰ στὸν φιλοσοφικὸ

1. P. Boyancé, *Le culte des Muses. chez les philosophes Grecs*. Παρίσι 1937, 261.
2. Πλουτ., *Ἠθ.* 779d. Αἰλιαν., *Ποικ. ἱστ.* 2, 42, 12, 30. Διογ. Λαέρτ. 3, 23.

λόγο καὶ νὰ γεφυρώση ἔτσι τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν θεωρητικὴ καὶ τὴν πρακτικὴ μορφὴ τῆς ζωῆς, ποὺ εἶχε ἐκδηλωθῆ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς σοφιστικῆς. Ὅταν ἔφθασε στὶς Συρακοῦσες στὰ 366, ἡ ὑποδοχὴ ἦταν πανηγυρικὴ καὶ γεμάτη ὑποσχέσεις. Ἔτσι ἦταν καὶ οἱ πρῶτες ἀρχές, γρήγορα ὅμως ὑπερίσχυσαν οἱ κύκλοι ἐκεῖνοι τῆς αὐλῆς ποὺ ἀνησυχοῦσαν μήπως χάσουν τὴν ἐπιρροή τους, καὶ κατάφεραν νὰ ἐνισχύσουν τόσο πολὺ τὴν καχυποψία τοῦ Διονύσιου ἐναντίον τοῦ Δίωνα, ὥστε νὰ καταλήξη νὰ τὸν ἐξορίση. Ὁ Πλάτωνας ὅμως ἔμεινε φιλοξενούμενος τοῦ αὐθέντη, σὲ στενόχωρη θέση, ὥσπου μπόρεσε νὰ πραγματοποιήση τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ στὴν πατρίδα, στὰ 365. Ὑποχρεώθηκε πάντως νὰ ὑποσχεθῆ πὼς θὰ ξαναγυρνοῦσε ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάπαυση τοῦ πολέμου, ποὺ μόλις τότε τὸν εἶχε ἀρχίσει ὁ Διονύσιος. Τότε ἴσως θὰ μποροῦσε νὰ ξαναγυρίση καὶ ὁ Δίωνας. Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν, ὁ δικτάτορας, ποὺ στὸ μεταξὺ εἶχε προσκαλέσει στὴν αὐλή του καὶ τοὺς σωκρατικοὺς Αἰσχίνη καὶ Ἀρίστιππο, ζήτησε ἐπίμονα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα νὰ ρθῆ. Ὁ ἴδιος ὁ Δίωνας εἶχε ἐνδιαφερθῆ γι' αὐτὸ τὸ ταξίδι, ἀπὸ τὸ ὁποῖο περίμενε κάποιαν μεσολάβηση, οἱ φίλοι στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Κάτω Ἰταλία τοῦ τὸ ζητοῦσαν, κι ἔτσι, ὅταν ὁ Διονύσιος τὴν ἄνοιξη τοῦ 361 ἔστειλε μιὰν τριήρη στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ παραλάβη τὸν Πλάτωνα, αὐτὸς μὲ βαριὰ καρδιὰ ἀποφάσισε «νὰ ξαναπάη γιὰ τρίτην φορὰ στὰ στενὰ τῆς Σκύλλας, γιὰ νὰ ξαναπεράση ἄλλην μιὰ φορὰ τὴν φριχτὴ Χάρυβδη»[1]. Ἡ κατάσταση ἐξελίχθηκε χειρότερα ἀπὸ πρωτύτερα. Τὰ φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ τυράννου ἀποδείχθηκαν προπέτασμα καπνοῦ, αὐτὸς κρατώντας τὴν περιουσία τοῦ Δίωνα γιὰ ἐνέχυρο ἔπαιζε ἕνα ἄσχημο παιχνίδι, καὶ τέλος ἔστειλε τὸν Πλάτωνα νὰ κατοικήση ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη κάτω ἀπὸ τὴν φρούρηση τῶν μισθοφόρων. Μὲ δυσκολία καὶ μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ Ἀρχύτα πῆρε ὁ Πλάτωνας τὴν ἄδεια νὰ ξαναγυρίση στὴν πατρίδα, στὴν ἀρχὴ τῆς ἄνοιξης τοῦ 360. Ὁ Δίωνας, ποὺ εἶδε ὅτι ἀπέτυχε κάθε ἐλπίδα συμβιβασμοῦ, ἑτοιμάσθηκε νὰ λύση τὴν διαφορὰ μὲ τὴν βία. Ὁ Πλάτωνας προσωπικὰ ἀρνήθηκε νὰ πάρη μέρος, τοῦ ἐπέτρεψε ὅμως νὰ ἐπιστρατεύση Ἀκαδημεικούς. Ὁ Δίωνας κυρίευσε στὰ 357 τὶς Συρακοῦσες καὶ ἀνάγκασε τὸν Διονύσιο νὰ φύγη. Ἐπὶ τέσσερα χρόνια κυβέρνησε μὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερες δυσκολίες, γιατὶ τὰ αὐταρχικά του σχέδια ἦρθαν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν δημοκρατικὴ παράταξη. Στὰ 354 ἔπεσε θύμα συνωμοσίας, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία βρισκόταν ὁ Κάλλιππος. Ὁ Κάλλιππος, ὁ Ἀκαδημεικός, ποὺ εἶχε ἐκστρατεύσει στὶς Συρακοῦσες στὸ πλευρὸ τοῦ Δίωνα! Ὁ βαθὺς πόνος τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ φίλου του φαίνεται ἀπὸ τὰ συγκινητικὰ δίστιχα ποὺ ἔγραψε γιὰ τὸν τάφο του[2].

Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς ζωῆς του ὁ Πλάτωνας ἀφιερώθηκε χωρὶς διακοπὴ στὴν συγγραφὴ τῶν τελευταιων διαλόγων, ἰδιαίτερα τῶν *Νόμων*, καὶ στὴν

1. *Ἐπιστ.* 7, 345 d (= *μ* 428 τῆς *Ὀδ. ἐλθεῖν ἐμὲ τὸ τρίτον εἰς τὸν πορθμὸν τὸν περὶ τὴν Σκύλλαν, «ὄφρ' ἔτι τὴν ὀλοὴν ἀναμετρήσαιμι Χάρυβδιν»*.

2. 6D.· C. M. Bowra, *Problems in Greek Poetry*. Ὀξφ. 1953, ἀρ. 8.

διδασκαλία στὴν Ἀκαδημία. Πέθανε 81 χρονῶν (348/7). Σύμφωνα μὲ τὸν Παυσανία (1, 30, 3) τὸν ἔθαψαν κοντὰ στὴν Ἀκαδημία.

Ἐπειδὴ ἡ συστηματικὴ συγκέντρωση τῶν συγγραμμάτων τοῦ Πλάτωνα σὲ μιὰν συνολικὴ ἔκδοση ἄρχισε ἀρκετὸν καιρὸ μετὰ τὸν θάνατό του, ἡ εἰσχώρηση νόθων ἔργων, ποὺ ἀπὸ μόνη της ἦταν ἀναπόφευκτη ἐξαιτίας τῆς φήμης τοῦ ὀνόματός του, αὐξήθηκε σημαντικά. Ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ποὺ ἀπορρίπτονται μὲ βεβαιότητα, ὑπάρχουν διάλογοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ κρίση δὲν εἶναι ἀκόμα σταθερή[1]. Τὸ πλατωνικὸ Corpus ποὺ ὑπάρχει στὰ χειρόγραφα περιλαμβάνει πρῶτα ἐννιὰ τετραλογίες, μέσα στὶς ὁποῖες βρίσκεται ἡ *Ἀπολογία*, τριαντατέσσερις διάλογοι καὶ ἡ συλλογὴ ἀπὸ δεκατρεῖς ἐπιστολές. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ ἀκολουθοῦν οἱ *Ὁρισμοὶ (Ὅροι)*[2], ποὺ ἀποδίδονταν ἐσφαλμένα στὸν Σπεύσιππο, γιὰ μᾶς ὅμως μένουν ἄλλο τόσο ἀνώνυμοι, ὅσο καὶ οἱ ἑπτὰ μικρότεροι διάλογοι ποὺ ἀκολουθοῦσαν στὸ Corpus, ποὺ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τοὺς ξεχώριζαν σὰν νόθους: *Περὶ δικαίου*, *Περὶ ἀρετῆς*, *Δημόδοκος*, *Σίσυφος*, *Ἀλκυών*, *Ἐρυξίας*, *Ἀξίοχος*. Τὰ ἔργα αὐτὰ ἀποτελοῦν προϊόντα χωρὶς μεγάλη σημασία, ποὺ βρίσκονται μέσα στὴν παράδοση τῆς πλατωνικῆς σχολῆς, δίνουν ἀνακεφαλαιώσεις ἢ ἐπεκτείνονται σὲ ἐπιμέρους προβλήματα. Αὐτοὶ ἀποτελοῦν μόνο μιὰν τυχαία ἐπιλογὴ ἀπὸ ἕναν μεγαλύτερο ὄγκο ψευδεπίγραφων ἔργων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς τίτλους διαλόγων ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο (3, 62), *Μίδων* ἢ *Ἱπποτρόφος*, *Φαίακες*, *Χελιδών*, *Ἑβδόμη*, *Ἐπιμενίδης*, στοὺς ὁποίους προσθέτεται καὶ ὁ *Κίμων*, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο (11, 506d).

Ἔστω κι ἂν τὰ συγγράμματα ποὺ ἀναφέραμε, προκαταβολικὰ βγαίνουν ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῶν τετραλογιῶν ποὺ παραδίνονται σὰν γνήσιες, ὡστόσο δὲν εἶναι λίγα ὅσα περιέχονται σ' αὐτά, ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ ξεχωρίσουμε μὲ κάποιον διαφορετικὸ βαθμὸ βεβαιότητας. Γιὰ τὶς *Ἐπιστολὲς* μιλήσαμε ἤδη· ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μὲ ἀρ. 6-8, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποστηριχθῆ μὲ ἀσφάλεια ἡ γνησιότητα καμιᾶς ἄλλης· μολαταῦτα αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ σοβαρὰ γιὰ τὴν *δεύτερη*, ὕστερα ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τοῦ FRIEDLÄNDER στὴν νέα ἔκδοση τοῦ ἔργου του. Τὶς τελευταῖες τρεῖς θέσεις τῆς τέταρτης τετράδας καὶ τὴν πρώτη τῆς ἑπόμενης κρατοῦν τέσσερα συγγράμματα, ποὺ μὲ πολλὴν πιθανότητα πρέπει νὰ σβηστοῦν ἀπὸ τὴν σειρὰ τῶν γνήσιων: ὁ *δεύτερος Ἀλκιβιάδης*, ποὺ γλωσσικὰ βγαίνει ὁλωσδιόλου ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια, ὁ *Ἵππαρχος*, στὸν ὁποῖο ἐξετάζεται διαλεκτικὰ ἡ ἔννοια τῆς φιλοκέρδειας, οἱ *Ἀντερασταί*, μὲ τὴν ἐνδιαφέρουσα ἐξαιτίας τοῦ θέματός της πολεμικὴ ἐναντίον τῆς πολυγνωσίας καὶ τῆς καθαρῆς θεώρησης[3], καὶ ὁ *Θεά-*

1. Βιβλιογρ. στοῦ GEFFCKEN (βλ. παραχ.), 180 καὶ σημ.· LEISEGANG (βλ. παραχ.), 2365, ὅπου ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ὑποδείξουμε τὶς ἐργασίες τοῦ J. PAVLU. Γιὰ πλατωνικὰ προβλήματα γνησιότητας βασικὰ O. GIGON, *Gnom.* 27, 1955, 15.

2. H. G. INGENKAMP, *Untersuchungen zu den pseudoplatonischen Definitionen.* Wiesbaden 1967 (Klass. philol. Studien 34).

3. Γιὰ τὰ τρία τελευταῖα ἔργα κριτικὴ ἔκδοση μὲ μετάφρ.: A. CARLINI, *Alcibiade secondo, Ipparco, Rivali.* Τορίνο 1964.

γης[1], πού ἔχει δάνεια ἀπὸ τὸν *Λάχητα*, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους πλατωνικοὺς διαλόγους καὶ ἀπὸ τὸν *Μεγαλύτερο Ἀλκιβιάδη*, καὶ πραγματεύεται γιὰ τὸν Σωκράτη τὸν παιδαγωγό, ἀνεβάζοντας τὸ *δαιμόνιόν* του στὴν περιοχὴ τοῦ προφητικοῦ. Σ' αὐτὴν καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπου μὲ μικρότερην ἢ μεγαλύτερη δεξιότητα γίνεται ἐκμετάλλευση πλατωνικῆς περιουσίας, εἶναι δύσκολο νὰ φτάσουμε σὲ μιὰν ἀκριβέστερη χρονικὴ τοποθέτηση. Γενικὰ δὲν θὰ κατεβοῦμε κάτω ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4. αἰ., καὶ θὰ σταματήσουμε σὲ μιὰν ἐποχή, στὴν ὁποία ἡ συζήτηση στὴν Ἀκαδημία συνδεόταν ἀκόμα ἄμεσα μὲ τὸν Δάσκαλο καὶ δοκίμαζε νὰ μιμηθῆ τὸν δικό του τρόπο ἔκθεσης. Ἐπικεφαλῆς τῆς 4. τετράδας βρίσκεται ὁ *(Μείζων) Ἀλκιβιάδης*. Τὴν γνησιότητά του τὴν ἀμφισβήτησε πρῶτος ὁ SCHLEIERMACHER, καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν πολλοὶ πίστεψαν ὅτι αὐτὸς ὁ διάλογος γιὰ τὴν δικαιοσύνη καὶ τὴν ὠφέλεια, γιὰ τὴν αὐτογνωσία καὶ τὴν φροντίδα γιὰ τὴν ψυχή, ἀνάμεσα στὸν Σωκράτη καὶ τὸν Ἀλκιβιάδη, πού θέλει νὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὴν πολιτική, δὲν εἶναι πλατωνικός. Ἕνας σοφὸς ὅμως μὲ τόσην οἰκείωση μὲ τὸν Πλάτωνα, ὅπως ὁ PAUL FRIEDLÄNDER[2], ὑποστήριξε ἐμφατικὰ τὴν γνησιότητα. Τὸν ἀκολούθησε ὁ C. VINK[3] μὲ μιὰν μεγάλη μελέτη, κι αὐτὴ εἶναι ἡ ἄποψη καὶ τοῦ A. FESTUGIÈRE[4]. Ἂν ἐμεῖς ἀπέναντι σὲ τόσο ἐπιβλητικὲς φωνὲς μένουμε στὴν παράταξη τῶν ἀπίστων, σ' αὐτὸ μᾶς παρακινοῦν προπάντων αὐτὰ πού ὁ SCHLEIERMACHER ἔχει σημειώσει σὰν ἀδυναμίες τοῦ ἔργου, ἀντιθέτοντάς τα ἔτσι μὲ τὴν διακίνηση τῶν νοημάτων στοὺς γνήσιους διαλόγους. Εἶναι ἄραγε τόσο μεγάλη αὐτὴ ἡ διαφορά, ὥστε νὰ μπορῆ νὰ διώχνη τὸν κίνδυνο τῆς ὑποκειμενικότητας; Θὰ θέλαμε νὰ τὸ πιστέψουμε. Στὴν ἀρχαιότητα βέβαια τὸν διάλογο ὄχι μόνο τὸν θεωροῦσαν γνήσιο ἀλλὰ καὶ τὸν ἐκτιμοῦσαν ἰδιαίτερα ὡς ἀργὰ στὴν νεοπλατωνικὴ ἐποχή, ἐνῶ ὁ Πρόκλος, ὁ Ὀλυμπιόδωρος καὶ ἄλλοι τὸν ὑπομνημάτισαν. Ἀξιοπρόσεκτος εἶναι ὁ *Κλειτοφῶν*[5]. Ὁ διάλογος προϋποθέτει τὴν *Πολιτεία*, στὴν ὁποία ὁ Κλειτοφώντας ἐμφανίζεται σὰν συνοδὸς τοῦ Θρασύμαχου, καὶ τὸν *Φαῖδρο*. Ἡ ἐπίθεση ἐναν-

---

1. G. KRUGER, *Der Dialog Theages*. Greifswald 1935. Ἔκδοση: G. AMPLO. Ρώμη 1957. Ὁ P. FRIEDLÄNDER στὸν *Platon* του λογαριάζει τὸν *Ἵππαρχο* καὶ τὸν *Θεάγη* μαζὶ μὲ τὰ γνήσια συγγράμματα καὶ τὰ κατατάσσει (τόμ. 3, 2. ἔκδ., 419) στὰ πρώιμα ἔργα.

2. FRIEDLÄNDER (βλ. παραπ.), καὶ *Der grosse Alkibiades*. Βόννη 1921 καὶ 1923.

3. *Platos Eerste Alkibiades: een onderzoek naar zijn authenticiteit* Ἄμστερντ. 1939. (Στὸ 1. κεφ. μιὰ ἐπισκόπηση γιὰ τὴν ἀποτίμηση τοῦ διαλόγου ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὸν FRIEDLANDER). EUG. DONT, <Die Stellung der Exkurse in den pseudoplatonischen Dialogen>, *Wien. Studien* 76, 1963, 27· τοῦ ἴδ. <«Vorneuplatonisches» im Grossen Alkibiades>, αὐτ. 77, 1964, 27. W. O. NEILL, *Proclus: Alcibiades I*, Χάγη 1965 (μετάφρ. καὶ ὑπομν.). Τὰ ὑπομνήματα (ἑρμηνευτικὰ) τοῦ Πρόκλου καὶ τοῦ Ὀλυμπιόδωρου: L. G. WESTERINK, Ἄμστερνταμ 1954/56.

4. *Contemplation et vie contemplative selon Platon*. Παρίσι 1950.

5. Ὁ K. GAISER, *Protreptik und Paränese bei Platon. Tub. Beitr.* 40, 1959, 141. 147 ἀποκλίνει στὴν γνησιότητα. Σύμφωνα μὲ αὐτὸν ὁ *Κλειτοφώντας* γράφτηκε «μὲ τὴν ματιὰ στραμμένη στὸν *Θρασύμαχο*». Μιὰ ἐπισκόπηση γιὰ τὴν συζήτηση τῆς γνησιότητας τοῦ *Κλειτοφώντα* ἀπὸ τὸν J. SOUILHÉ στὴν ἔκδ. τοῦ Πλάτωνα τῆς *Coll. d. Un. de Fr.* (13/2, 1962, 169).

τίον τῆς προτρεπτικῆς τοῦ Σωκράτη καὶ τῶν ὀπαδῶν του προέρχεται ἴσως, ὅπως ὑπέθεσε ὁ WILAMOWITZ[1], ἀπὸ ἕναν μαθητὴ τοῦ Πλάτωνα ποὺ ἀποσκίρτησε ἀπογοητευμένος. Ὁ διάλογος *Μίνως*, μιὰ λειψὴ συζήτηση γιὰ τὸν νόμο, βρίσκεται κοντὰ στὸν *Ἵππαρχο*. Ὁ JAEGER[2] ὑποθέτει ὅτι γράφτηκε ἀπὸ κάποιον ἀκαδημεικὸ ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τοὺς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνα.

Δύσκολη καὶ ρευστὴ εἶναι[3] ἡ κρίση γιὰ τὴν *Ἐπινομίδα*. Στὴν ἀνάλυση ποὺ κάμνουμε, τὸ σύγγραμμα τὸ συνάπτουμε μὲ τοὺς *Νόμους*. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου οἱ φιλόλογοι θεωροῦσαν ψευδεπίγραφα διάφορα συγγράμματα τοῦ Πλάτωνα· σήμερα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς διαλόγους ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα, ἀμφιβάλλουν σοβαρὰ μόνο γιὰ τὸν *Μεγαλύτερο Ἱππία (Ἱππίας μείζων)*. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἀμφιβολίες δὲν ἐπικράτησαν (βλ. παρακ.), γι' αὐτὸ τὸν συμπεριλάβαμε ἐδῶ μαζὶ μὲ τὰ γνήσια ἔργα.

Πρὶν κάμουμε μιὰν ἐπισκόπηση τοῦ ἔργου τοῦ Πλάτωνα, ποὺ μᾶς σώθηκε στὸ σύνολό του, χρειάζονται μερικὲς προεισαγωγικὲς παρατηρήσεις, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν γένεση καὶ τὴν φύση τῶν διαλόγων του.

Ὁ διάλογος, ὅπως κυρίως παρουσιάζεται στὴν πρώιμη καὶ μεσαία δημιουργικὴ περίοδο τοῦ Πλάτωνα, μὲ τὸν θαυμάσιο σκηνικὸ διάκοσμο, μὲ τὴν ἀμεσότητα καὶ τὴν χάρη στὴν διαξαγωγὴ τῆς συνομιλίας, μὲ τὴν ἀνάμειξη τοῦ μιμητικο-ζωικοῦ στοιχείου καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔρωτα, εἶναι ἕνα καλλιτέχνημα τόσο ἰδιαίτερης καὶ ἀνεπανάληπτης τέχνης, ὥστε νὰ εἶναι μᾶλλον δικαιολογημένη ἡ ἄποψη ἐρευνητῶν σὰν τὸν WILAMOWITZ καὶ τὸν JAEGER, ὅτι αὐτὸς ὁ σωκρατικὸς διάλογος ἀποτελεῖ στὸ σύνολό του προσωπικὴ δημιουργία τοῦ Πλάτωνα[4]. Συμμεριζόμαστε κι ἐμεῖς αὐτὴν τὴν ἄποψη ὡς ἐκεῖ ποὺ ἀναγνωρίζουμε ὅτι αὐτὸ ποὺ ἐπιτρέπει σ' αὐτὰ τὰ ἔργα νὰ ἀντέχουν στὸν χρόνο, ἀνήκει στὸν Πλάτωνα καὶ μόνο στὸν Πλάτωνα· μολαταῦτα καὶ σ' αὐτὴν τὴν μορφὴ τέχνης παρουσιάζεται τὸ πρόβλημα τῶν στοιχείων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν καὶ διαφυλάχθηκαν μέσα της.

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο γνωρίσαμε πρῶτα πρῶτα, ἔστω καὶ σὲ θλιβερὰ λείψανα, μιὰν πολὺ ἐκτεταμένη γραμματεία τῶν Σωκρατικῶν, γιὰ ἕνα τμῆμα τῆς ὁποίας μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε διαλογικὴν μορφή, ἐνῶ γιὰ ἕνα ἄλλο τμῆμα μποροῦμε νὰ τὴν ὑποθέσουμε[5]. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ γραμματεία αὐτὴ στὸ σύνο-

1. (Βλ. παρακ.) 1, 386, 1.

2. <Praise of law. The origin of legal philosophy and the Greeks>, στὰ *Essays in Honor of R. Pound*. Νέα Ὑόρκη 1947, 352· τώρα *Scripta Minora* 2. Ρώμη 1960, 319.

3. Βλ. DODDS (βλ. παρακ.), 233.

4. FR. MUTHMANN, *Untersuchungen zur «Einkleidung» einiger plat. Dialoge*. Διδ. διατρ. Βόννη 1961. V. GOLDSCHMIDT, *Les dialogues de Platon. Structure et méthode dialectique*. 2. ἐκδ. Παρίσι 1964. H. GUNDERT, <Dialog und Dialektik. Zur Struktur des platonischen Dialogs>, *Stud. Generale* 21, 1968, 295, 387. Τοῦ ἴδ., *Der platonische Dialog*. Χαϊδελβ. 1968.

5. Γιὰ ἕνα ἐνδιαφέρον κομμάτι μὲ πολιτικὸ περιεχόμενο, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθῆ ἀκριβέστερα, V. BARTOLETTI, <Un frammento di dialogo socratico>, *Stud. It.* 31, 1959, 100.

λό της προῆλθε ἀπὸ μίμηση πλατωνικῶν διαλόγων, οὔτε μπορεῖ καθόλου νὰ ἀποδειχθῆ ἀλλὰ οὔτε κι ἔχει κἂν καμιὰ πιθανότητα μὲ τὸ μέρος της. Ἐδῶ δὲν ἔχουμε πιὰ τὸν τρόπο νὰ διαπιστώσουμε τὶς ἐνδεχόμενες ἐξαρτήσεις, ἀλλὰ μόνο τὸ πρόβλημα, ποιὲς εἶναι οἱ καταβολὲς τῆς παλαιότερης φιλολογίας ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καταλάβουμε τὴν γένεση τοῦ σωκρατικοῦ διαλόγου.

Δὲν ξέρουμε καθόλου πῶς νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰν πληροφορία, ποὺ μᾶς σώθηκε ἀπὸ τὸν διάλογο *Περὶ ποιητῶν* τοῦ Ἀριστοτέλη (ἀπ. 72 R.). Σύμφωνα μὲ αὐτήν, ἕνας ὁλωσδιόλου ἄγνωστός μας Ἀλεξαμενὸς ἀπὸ τὴν Τέω εἶχε τάχα γράψει διαλόγους πρὶν ἀπὸ τοὺς σωκρατικούς. Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ φιλολογικὴ πολεμικὴ καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἀξία του.

Ὁ Gigon[1] σωστὰ τράβηξε μιὰν γραμμὴ πίσω πρὸς τὴν σοφιστική. Ὅτι στὴν περιοχή της, τὴν περιοχὴ τῶν ἀντινομιῶν, ἔπαιξε σημαντικὸν ρόλο ἡ τέχνη τοῦ νὰ ἐπιβάλλη κανεὶς τὴν γνώμη του μὲ ἐρωτήσεις καὶ ἀπαντήσεις, αὐτὸ εἶναι φανερό, καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχη ἕνας πυρήνας ἀλήθειας στὴν πληροφορία τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου (9, 55) ὅτι ὁ Πρωταγόρας—ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ἕναν τίτλο βιβλίου: *Τέχνη ἐριστικῶν* (=τεχνικὴ τῆς ἀντιλογίας)—εἶχε δημιουργήσει τὸν τύπο τοῦ σωκρατικοῦ διαλόγου. Ἐπιπλέον οἱ διάλογοι τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὴν φύση τους ἀποτελοῦν «προτρεπτικὴ» καὶ περιέχουν συγκροτημένη «παραίνεση», μιὰ ποὺ θέλουν νὰ καθοδηγήσουν πρὸς μιὰν ὁρισμένη μορφὴ καὶ ἀντίληψη τῆς ζωῆς· ἐδῶ παρ' ὅλην τὴν οὐσιαστικὴ ἀντίθεση δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε ἐπίδραση τοῦ σοφιστικοῦ θηρευτικοῦ λόγου. Ὁ Konrad Gaiser[2] παρακολούθησε μὲ προσοχὴ τὶς τέτοιες σχέσεις. Στὴν προσπάθειά μας νὰ βροῦμε πρότυπα τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου σ' αὐτὴν τὴν περιοχή, ἡ παράδοση μᾶς ἀφήνει σχεδὸν ὁλωσδιόλου ἀβοήθητους, καὶ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ μείνουμε στὶς ὑποθέσεις[3]. Σημαντικὸ εἶναι μολαταῦτα ὅτι ὁ Gaiser ἐξέθεσε καθαρὰ τὴν βασικὴ διαφορὰ τῆς στάσης τῆς σοφιστικῆς προτρεπτικῆς καὶ τῆς πλατωνικο-σωκρατικῆς: ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης δὲν ὑπόσχεται νὰ μεταδώση μιὰν ὁρισμένη γνώση ἢ ἱκανότητα· ἴσα ἴσα, μὲ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν τρόπο προκαλεῖ τὴν πνευματικὴ στροφή, γιατὶ κατευθύνει τὴν ματιὰ τῶν μαθητῶν του πρὸς τὴν ἀπορία τῆς ἄγνοιας. Ἐπίσης καὶ ὁ Ζήνωνας ὁ Ἐλεάτης, ἀπὸ τὸν ὁποῖο παραδίνεται ἕνας τίτλος *Ἔριδες* (VS 29 A 2) καὶ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης (ἀπ. 65 R.) τὸν ὀνομάζει ἐφευρέτη τῆς διαλεκτικῆς, ἔχει δικαίωμα νὰ μνημονευθῆ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση. Πολὺ λιγότερο πιθανὴ εἶναι ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τοὺς «διαλόγους τῶν Ἑπτὰ σοφῶν».

Ἀπὸ μόνο του τὸ δραματικὸ στοιχεῖο τῶν πλατωνικῶν διαλόγων ὁδηγεῖ σὲ μιὰν εὐρύτερη σύνδεση. Πόσο ἔντονη ἦταν ἐπάνω στὸν Πλάτωνα, ποὺ καὶ ὁ ἴδιος κάποτε ἔγραψε τραγωδίες, ἡ ἐπίδραση τοῦ θεάτρου, τὸ βλέπει κανεὶς σὲ πολλὰ

1. *Sokrates*. Βέρνη 1947, 202.
2. *Protreptik und Paranese bei Platon*. *Tüb. Beitr.* 40, 1959.
3. Βλ. E. de Strycker, *Gnom.* 34, 1962, 13.

καὶ ἀκριβῶς στὸ ὅτι τὸ ἀπομάκρυνε. Δὲν πρέπει νὰ χαρακτηρίζωνται οἱ διάλογοι τοῦ Πλάτωνα ἀνεπιφύλακτα σὰν ἕνα εἶδος κωμωδιῶν[1], δὲν εἶναι δυνατὸ ὅμως νὰ ἀμφισβητηθῆ ἰσχυρὴ ἐπίδραση ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρά. Στίχοι τοῦ Ἐπίχαρμου, ὁ ὁποῖος στὸν *Θεαίτητο* (152e) παρουσιάζεται σὰν μάστορης τῆς κωμωδίας, δείχνουν μεγάλη συγγένεια μὲ τὸ παιχνίδι τῆς ἐρωταπόκρισης τῶν πλατωνικῶν διαλόγων[2]. Τοὺς *Μίμους* τοῦ Σώφρονα σὲ πεζὸν λόγο τοὺς ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα ὁ Πλάτωνας, καὶ λὲν ὅτι τοὺς εἶχε τάχα κάτω ἀπὸ τὸ προσκέφαλό του. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ φανταζόμαστε πὼς οἱ δεσμοὶ τῆς Ἀθήνας μὲ τὴν Σικελία ἦταν τόσο ἀραιοί, γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔπρεπε πρῶτα νὰ ταξιδέψη πρὸς τὰ ἐκεῖ ὁ Πλάτωνας, γιὰ νὰ γνωρίση καὶ νὰ ἐκτιμήση τὸν ποιητή. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε πὼς ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητική* του (1. 1447b 9) βάζει τοὺς *Μίμους* τοῦ Σώφρονα καὶ τοῦ Ξενάρχου στὴν ἴδια σειρὰ μέ τοὺς σωκρατικοὺς διαλόγους (*λόγοι*).

Ἀσφαλῶς δὲν θὰ βάλουμε τελευταίαν τὴν ἐπίδραση τῆς πραγματικῆς ἐλεγκτικῆς τοῦ Σωκράτη, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ σκεφτόμαστε μαζὶ μὲ τὸν Rudolf Hirzel ὅτι σωζόταν ἄμεση ἀνάμνηση ἢ ὅτι χρησιμοποιήθηκε καταγραφή, παίρνοντας στὰ σοβαρὰ τὴν φανταστικὴ βεβαίωση τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ *Θεαίτητου*.

Ἰδιότυπη εἶναι ἡ θέση αὐτῶν τῶν δημιουργημάτων μὲ τὶς πλούσιες προϋποθέσεις, ποὺ διαμορφώθηκαν ὅμως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα σὲ μεγάλα, αὐθύπαρκτα ἔργα τέχνης, μέσα στὸ σύνολο τῆς φιλοσοφίας του. Μᾶς κάμνει ἐντύπωση τὸ ἑξῆς παράδοξο, ὅτι δηλ. αὐτός, ποὺ οἱ διάλογοί του δὲν ἔχουν τὸ ὅμοιό τους στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία, σὲ ἕνα μεγάλο τμῆμα τοῦ *Φαίδρου* (275c κέ.) διαλαλεῖ μὲ φτερωτὰ λόγια τὴν περιορισμένη ἀξία τῆς γραφῆς, τὴν κατωτερότητα τοῦ βωβοῦ βιβλίου ἀπέναντι στὸν ζωντανὸ λόγο, ὁ ὁποῖος φυτρώνει στὴν ψυχὴ τοῦ μαθητῆ. Ἀπὸ ἐδῶ διαφωτίζεται ἡ ἐκπληκτικὴ ρήση τοῦ Πλάτωνα στὴν *ἕβδομη ἐπιστολή* (341c), ὅτι ποτὲ δὲν ἔγραψε σχετικὰ μὲ τὸν σκοπὸ τῆς προσπάθειάς του, καὶ δὲν πρόκειται νὰ τὸ κάμη οὔτε καὶ στὸ μέλλον. Ἐκεῖ βρίσκεται καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν σπινθήρα, ποὺ ὕστερα ἀπὸ μακριὰ συναναστροφὴ καὶ προσπάθεια ξαφνικὰ ξεπηδᾶ καὶ ἀνάβει τὸ φῶς στὴν ψυχή. Ἔτσι αὐτοὶ οἱ διάλογοι, οἱ πλημμυρισμένοι ἀπὸ βαθιὰν ἠθικὴ σοβαρότητα καὶ γνήσιον ἔρωτα τοῦ ἐρευνητῆ, περιτυλίγουν μὲ διαφορετικὸ κοίταγμα τὴν πραγματικὴ πλατωνικὴ φιλοσοφία μόνο σὰν χαλαρὴ διακόσμηση. Πολλὰ πράγματα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μερικὰ προβλήματα μόνο τὰ ἀγγίζει, γιὰ τὸ πῶς μᾶς ζαλίζουν ὄχι σπάνια τὰ λογικὰ πηδήματα, καὶ πῶς πότε πότε χάνονται τὰ σύνορα ἀνάμεσα στὸν Λόγο καὶ τὸν Μύθο, ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὴν φύση αὐτῶν τῶν διαλόγων, ποὺ δὲν ἐπιχειροῦν πουθενὰ νὰ μεταδώσουν ἕνα σταθερὸ σύστημα. Ὅλα

1. E. Hoffmann, ‹Die literarischen Voraussetzungen des Platonverständnisses›, *Zeitschr. f. philos. Forsch.* 2, 1947, 472. Μὲ περιορισμοὺς K. Gaiser, ἔ.ἀ. 22 κέ.

2. VS 23 B 1 κέ. μὲ παρατηρήσεις γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας. A. Thierfelder, ‹Zu einem Bruchstück des Epicharmos›, *Ἀφιέρωμα Snell*. Μόναχο 1956, 173. Γιὰ τὸν Σώφρονα Kaibel, *Com. Gr. Fr.* 1, σ. 152 κέ.

3. *Der Dialog*. 1 Λειψ. 1895.

αὐτὰ φυσικὰ δὲν θέλουν νὰ ποῦν ὅτι ἀπὸ αὐτὴν τὴν πολύμορφη κίνηση ἔλειπε ἕνας σταθερὸς στόχος[1]. Γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ ξαναμπῆκε τελευταῖα στὸ κέντρο τῆς πλατωνικῆς ἔρευνας, ἂν πίσω ἀπὸ τοὺς διαλόγους ὑπάρχει μιὰ διδασκαλία ποὺ μεταδόθηκε μόνο προφορικά, ποὺ τὴν σχέση της πρὸς τὰ δημοσιευμένα συγγράμματα θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν διαφωτίσουμε, θὰ μιλήσουμε ἀργότερα στὴν ἀνάλυση τοῦ *Περὶ τοῦ ἀγαθοῦ*.

Μέσα στὴν φύση αὐτῶν τῶν ὑπέροχων παιχνιδιῶν[2] ἀνήκει ἡ τέχνη τῶν εἰσαγωγῶν, τὸ νὰ βάζῃ κάποιον νὰ διηγεῖται αὐτὸ ποὺ διηγήθηκε ἕνας ἄλλος, ἀνήκει ἐπίσης καὶ ἡ τάση νὰ μεταθέτῃ συχνὰ τὴν σκηνὴ μακριὰ στὸ παρελθόν, χωρὶς νὰ τὸν ἀνησυχοῦν καθόλου οἱ ἀναχρονισμοί. Στὸ *Συμπόσιο* γιορτάζουν τὴν νίκη τοῦ Ἀγάθωνα στὰ Λήναια τοῦ 416, ἐνῶ στὸν Παρμενίδη συναντιοῦνται ὁ γέρος Ἐλεάτης μὲ τὸν Σωκράτη νέον. Ἡ καλομελετημένη παραφωνία ἀνάμεσα στὰ πλαίσια καὶ τὸ περιεχόμενο εἶναι ἐξαιρετικὰ γοητευτική, ἐκεῖ ὅπου ἀπὸ πολὺ ἀπομακρυσμένα περιστατικὰ οἱ διαλεκτικὲς προχωρήσεις ὁδηγοῦν βαθιὰ ὡς τὴν περιοχὴ τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν.

Ἡ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν πλατωνικῶν συγγραμμάτων ἀποτελεῖ ἕνα πρόβλημα ποὺ εἶναι καὶ δύσκολο καὶ μεθοδικὰ γοητευτικὸ συγχρόνως. Στὸ παιχνίδι μὲ τὰ χρονικὰ πλαίσια, ποὺ τὸ περιγράψαμε τωραδά, ἀντιστοιχεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τοὺς διαλόγους σχεδὸν καμιὰν βοήθεια δὲν μποροῦμε νὰ πάρουμε γιὰ ἀπόλυτη χρονολόγηση, ὅπως ἐπίσης δὲν κερδίζουμε τίποτε ἀπὸ τὴν ἀνεκδοτολογικὴ παράδοση γιὰ τὸν Πλάτωνα. Γι' αὐτὸ εἶναι κιόλας δύσκολη ἡ ἀπάντηση στὸ πρῶτο πρόβλημα, ποιὰν σχέση ἔχει ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Πλάτωνα μὲ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη. Αὐτὸς προλέγει στὴν *Ἀπολογία* (39c), ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του θὰ ὑπῆρχαν ἄλλοι, ποὺ αὐτὸς τοὺς συγκρατοῦσε ὡς τότε, ποὺ θὰ συνέχιζαν τὸν ἔλεγχο τῶν ἀνθρώπων. Ἂν αὐτὸ τὸ ἐννοήσουμε καθαρὰ σὰν «προφητεία ὕστερα ἀπὸ τὰ γεγονότα» (vaticinatio ex eventu), τότε τὸ χωρίο συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Πλάτωνας ἄρχισε νὰ γράφῃ γιὰ τὸν Σωκράτη μόνο μετὰ τὸ 399, καὶ εἶναι εὔλογο νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ὁ συγκλονισμὸς αὐτῆς τῆς χρονιᾶς ἔβαλε σὲ κίνηση τὴν πέννα του. Αὐτὰ ὅμως δὲν εἶναι σίγουρα ἐπιχειρήματα, καὶ οἱ ἐρευνητὲς ποὺ μαζὶ μὲ τὸν WILAMOWITZ τοποθετοῦν τοὺς πρώτους διαλόγους νωρίτερα, δὲν μποροῦν νὰ ἀπορριφθοῦν πειστικά[3].

---

1. R. SCHAERER, *La question platonicienne sur les rapports de la pensée et de l'expression dans les dialogues*. Neuchâtel 1938. Ὁ Hegel χαρακτηρίζει (βλ. J. STENZEL, *Kl. Schr.* 1956, 312) τὴν κίνηση τοῦ «γιγνώσκειν» σὰν θέμα τῶν πλατωνικῶν διαλόγων.

2. Γιὰ τὸν χαρακτήρα «παιδιᾶς» τῶν διαλόγων G. J. DE VRIES, *Spel bij Plato*. Ἄμστερντ. 1949. Βλ. ἐπίσης H.-J. KRÄMER, *Arete bei Platon und Aristoteles. Abh. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1959/6, 461 κέ. 468.

3. Καὶ ὁ FRIEDLÄNDER, *Platon* 2. ἔκδ. 3. τόμ. Βερολ. 1960, 423, τείνει νὰ ἀνεβάσῃ τὰ πρῶτα συγγράμματα ἀκόμα στὸν 5. αἰ.· στὴν σημείωση παραθέτει τὶς ἰσχυρὲς διαφωνίες, ποὺ δὲν στηρίζονται ὅμως σὲ ἐπιχειρήματα, τῶν ED. MEYER καὶ JOH. GEFFCKEN καθὼς καὶ τὴν ἀμφιβολία τοῦ W. JAEGER. Ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο 3, 35, ὅτι ὁ Σωκράτης

Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς σχετικῆς χρονολόγησης τῶν πλατωνικῶν συγγραμμάτων ἡ προσπάθεια τοῦ SCHLEIERMACHER[1] ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχῃ θεμελιακὴ σημασία. Τὴν εὑρετική του ἀρχὴ τὴν ἀποτελεῖ ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν ἐπιμέρους διαλόγων, στὴν ὁποία ὁ Πλάτωνας ἀνάπτυσσε μεθοδικὰ τὶς στημονικὲς σκέψεις ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὶς εἶχε στὴν διάθεσή του. Οὔτε ἡ κατάταξη τοῦ SCHLEIERMACHER στὰ καθέκαστα οὔτε ὁ ὑπερβολικὸς ἀποκλεισμὸς ἐσωτερικῶν ἐξελικτικῶν παραγόντων ἦταν δυνατὸ νὰ ἐπικρατήσουν· αὐτὸ ποὺ ὡστόσο μένει, τὸ σκιαγράφησε ὁ JAEGER (2, 152): τὸ αἴτημα, πάνω ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους συγγράμματα νὰ μὴν χάσουμε τὴν ἀλληλουχία τοῦ συνόλου καὶ τὴν κίνηση πρὸς ἕναν τελικὸ σκοπό, ὁ ὁποῖος διαπερνᾶ τὸ συνολικὸ ἔργο. Πόσο ἰσχυρὰ ὁ SCHLEIERMACHER ἐπηρεάζει τὴν τελευταία βιβλιογραφία γιὰ τὸν Πλάτωνα (KRÄMER), θὰ τὸ δείξουμε ἀργότερα. Ὁ K. F. HERMANN[2] ἀντίθετα πρὸς τὸν SCHLEIERMACHER κίνησε ὕστερα στὸ προσκήνιο τὴν σκέψη μιᾶς ἐσωτερικῆς ἐξέλιξης τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀρχὴ αὐτή, ἔστω κι ἂν ἀργότερα τὴν ἔσπρωξαν ὡς τὴν κατασπάραξη τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου, δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ παραμερισθῇ ἀπὸ τὴν ἔρευνα. Στὸ κέντρο θὰ βρίσκεται πάντα ἡ ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν, ὅπως πάνω κάτω στὸν ROSS. Τὸ πρόβλημα, ἂν θὰ τὴν θεωρήσουμε ὅτι ἐνυπάρχει στὰ πλατωνικὰ συγγράμματα ἀπὸ μιὰν ἀρχή, θὰ μᾶς ἀπασχολήση ὅταν ἐξετάσουμε τὰ ἔργα τῆς μεσαίας περιόδου *(Συμπ., Φαίδ.)*.

Μιὰ χρονολόγηση τῶν διαλόγων στηριγμένη στὴν ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη θὰ εἶχε μείνει ἀναγκαστικὰ ἀβέβαιη ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, ἂν δὲν ἐρχόταν νὰ τὴν βοηθήση ἡ γλωσσοστατιστικὴ μέθοδος. Τὴν ἀρχὴ τὴν ἔκαμε ὁ L. CAMPBELL στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ *Σοφιστῆ* καὶ τοῦ *Πολιτικοῦ* (1867), ὅπου συνένωσε αὐτοὺς τοὺς διαλόγους μαζὶ μὲ τὸν *Τίμαιο, Κριτία, Φίληβο* καὶ τοὺς *Νόμους* σὲ μιὰν ὄψιμη ὁμάδα. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτόν, ὁ M. DITTENBERGER[3] ἄνοιξε στὴν γερμανικὴ ἔρευνα αὐτὸ τὸ πεδίο. Οἱ διάδοχοί του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἂς μνημονεύσουμε τουλάχιστο τοὺς C. RITTER καὶ H. v. ARNIM, τὴν προώθησαν δυνατά, καὶ τὸν πιὸ σημαντικὸ ρόλο σ' αὐτὸ τὸν ἔπαιξε ἡ στατιστικὴ ἐξέταση ὁρισμένων τύπων κατάφασης. Δὲν ἔλειψαν οἱ ὑπερβολές, καὶ φυσικὰ οἱ ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὴν μέθοδο ἔγιναν ὑπερβολικές, ὅταν ἄρχισαν νὰ μιλοῦν μὲ δεκαδικοὺς ἀριθμούς. Ἕνας γλωσσολόγος σὰν τὸν KRETSCHMER[4] τὴν ἐπέκρινε βασικά, μολαταῦτα ὅμως μέσα στὰ ἀναγκαῖα σύνορα οἱ ὑπηρεσίες της μένουν ἀναμφισβήτητες[5].

διάβασε τάχα μὲ ἔκπληξη τὸν *Λύσιν* τοῦ Πλάτωνα, δὲν μποροῦμε μᾶλλον νὰ πάρουμε κανένα ἐπιχείρημα σοβαρό.

1. *Pl.s. Werke* I/1. 1804.
2. *Geschichte und System der plat. Philosophie*. 1, 1839.
3. *Herm.* 16, 1881, 321.
4. *Glotta* 20, 1932, 232.
5. Αὐτὸ τὸ ἐκτιμᾶ ὁ P. FRIEDLÄNDER, ἔ.ἀ. 415. Στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ αὐτὲς τὶς ἔρευνες βρίσκεται καὶ ὁ E. DES PLACES, *Etudes sur quelques particules de liaison chez Platon*. Παρίσι 1929.

Ἡ φρόνιμη χρησιμοποίηση τῶν ἐσωτερικῶν κι ἐξωτερικῶν κριτηρίων ὁδήγησε σὲ μιὰν ἀντίληψη γιὰ τὴν χρονικὴ διαδοχὴ τῶν πλατωνικῶν συγγραμμάτων, ποὺ σ' ἕνα μεγάλο μέρος μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ βέβαιη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε μεγάλες ὁμάδες σὰν ἔργα τῆς πρώιμης, τῆς ὥριμης καὶ τῆς ὄψιμης δημιουργικῆς περιόδου, καὶ ὅτι μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύστημα δὲν ὑπάρχουν ἀνήσυχοι ταξιδιῶτες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μὲ τὴν ἴδια τὴν φύση τῶν μεθοδικῶν μέσων συμβαδίζει τὸ ὅτι μιὰ ἀκριβὴς κατάταξη τῶν ἔργων μέσα στὶς ὁμάδες εἶναι δύσκολη, καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἄσκοπη. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ—ὁ σίγουρος δηλ. χωρισμὸς σὲ ὁμάδες καὶ ἡ ἀμφίβολη τακτοποίηση στὰ καθέκαστα—μπορεῖ νὰ φανῇ εὔκολα ἀπὸ τὴν σύγκριση τῶν πιὸ σημαντικῶν ἀποπειρῶν κατάταξης ποὺ προσφέρουν ὁ GIGON στὴν βιβλιογραφική του εἰσαγωγὴ στὸν Πλάτωνα καὶ ὁ ROSS στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου του γιὰ τὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν. Στὴν τακτοποίηση ποὺ ἀκολουθεῖ, στὴν ὁποία διαλέγουμε σὰν τομὲς—μαζὶ μὲ ἄλλους—τὰ σικελικὰ ταξίδια, ἀκολουθοῦμε τὸν FRIEDLÄNDER γιὰ τὴν ὄψιμη τοποθέτηση τῆς *Ἀπολογίας* καὶ τοῦ *Κρίτωνα*, ἀρχίζουμε ὅμως μὲ τὸν *Λάχητα*, ἐπειδὴ βρισκόμαστε κάτω ἀπὸ τὴν ἐντύπωση τῆς ὁμώνυμης ἐργασίας τοῦ STEIDLE[1]. Ὅλα ὅμως μὲ τὴν ἐπιφύλαξη ὅτι μὲ αὐτὴν τὴν κατάταξη δὲν ἔχουμε μολαταῦτα σίγουρο ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ πόδια μας γιὰ τὰ καθέκαστα. Ἰδιαίτερα σημειώνουμε τὴν δυσκολία ποὺ ἔχουμε νὰ ὁρίσουμε γιὰ τὸν *Πρωταγόρα* μιὰν βέβαιη θέση ἀνάμεσα στοὺς πιὸ πρώιμους διαλόγους καθὼς καὶ μιὰν τέτοια γιὰ τὸν *Κρατύλο* σὲ μιὰν ὀψιμότερη ὁμάδα.

Ἀνάμεσα τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη καὶ τὸ πρῶτο σικελικὸ ταξίδι τοποθετοῦμε: *Λάχητα, Χαρμίδην, Εὐθύφρονα, Λύσιν, Πρωταγόραν, Ἐλάσσονα Ἱππίαν, Ἴωνα, Μείζονα Ἱππίαν, Ἀπολογίαν, Κρίτωνα* καί, σὰν κάποιο κλείσιμο, τὸν *Γοργίαν*. Ὅποιος ξεχωρίζει τὸ πρῶτο βιβλίο τῆς *Πολιτείας* σὰν ἀνεξάρτητον πρώιμο διάλογο μὲ τὸν ὑποθετικὸ τίτλο *Θρασύμαχος*, πρέπει νὰ τὸν κατατάξῃ κοντὰ στὸν *Λύση*. Ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο ταξίδι ἔρχονται: *Μένων, Κρατύλος, Εὐθύδημος, Μενέξενος, Συμπόσιον, Φαίδων, Πολιτεία, Φαῖδρος, Παρμενίδης* καὶ *Θεαίτητος*. Μὲ τὴν εἰκόνα μας γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ Πλάτωνα συμφωνεῖ τὸ γεγονός, ὅτι στὴν ὁμάδα αὐτὴν περιλαμβάνονται οἱ πιὸ σημαντικὲς ἀνησυχίες. Τὰ ἔργα ἀπὸ τὸ *Συμπόσιο* ὡς τὸν *Φαῖδρο* σημειώνουν τὴν μέση περίοδο καὶ τὴν ἀκμή· ὅ,τι βρίσκεται πρὶν ἀπὸ αὐτὰ ἀνήκει ἀκόμα στοὺς διαλόγους τοῦ ἀνεβάσματος, καὶ ὅ,τι ἀκολουθεῖ, στὴν ὄψιμη ἐποχή. Ἀνάμεσα στὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο ταξίδι βρίσκουν τὴν θέση τους ὁ *Σοφιστὴς* καὶ ὁ *Πολιτικός*, ὕστερα ἀπὸ τὸν τελευταῖο γυρισμὸ

1. Ὁ E. R. DODDS στὴν ἔκδοσή του (Ὀξφ. 1939) σκέφτεται ὅτι ὁ *Γοργίας* θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ ὕστερα ἀπὸ τὸ πρῶτο σικελικὸ ταξίδι, κοντὰ στὴν ἵδρυση τῆς Ἀκαδημίας, δηλ. περίπου στὰ 387-385. Ἡ δυνατότητα πρέπει νὰ μείνῃ ἀνοιχτή. Πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ K. FR. HERMANN ἀνανεωμένη προσπάθεια τοῦ R. BOHME, *Von Sokrates zur Ideenlehre*. Βέρνη 1959, γιὰ πρώιμη χρονολόγηση, στὴν ὁποία ὁ *Γοργίας* θὰ εἶναι ὁ πρῶτος διάλογος. Ὁ BOHME τοποθετεῖ τὸν *Κρίτωνα* καὶ τὴν *Ἀπολογία* κοντὰ στὸν *Γοργία* καὶ συνάπτει σὲ μιὰν ὁμάδα τὸν *Λάχητα, Πρωταγόρα, Μένωνα* καὶ *Φαίδωνα*.

στὴν πατρίδα ὁ *Φίληβος*, *Τίμαιος*, *Κριτίας* καὶ οἱ *Νόμοι*, ἀλλὰ καὶ ἡ *ἑβδόμη ἐπιστολή*.

Οἱ πρῶτοι τρεῖς διάλογοι τῆς σειρᾶς μας συνάπτονται πολὺ στενὰ ἀναμεταξύ τους καὶ στὴν τοποθέτηση τοῦ σκοποῦ καὶ στὴν διεξαγωγὴ τοῦ διαλόγου. Στὸν *Λάχητα*[1] οἱ στρατηγοὶ Νικίας καὶ Λάχητας ἔχουν διαφορετικὴ γνώμη γιὰ τὴν ἀξία τῶν στρατιωτικῶν ἀσκήσεων μὲ βαρὺν ὁπλισμό, κι αὐτὸ τοὺς ὁδηγεῖ σ' ἕναν διάλογο—ποὺ γρήγορα στρέφεται πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς φύσης τῆς ἀνδρείας—μὲ τὸν Σωκράτη. Στὸν *Χαρμίδη*[2] ἡ σκηνή, ποὺ στὰ πρόσωπά της ἀνήκει καὶ ὁ Κριτίας, περιλαμβάνει τὸν Χαρμίδη, τὸν θεῖο τοῦ Πλάτωνα, ποὺ ἐδῶ ἐμφανίζεται «*μειράκιον*» μὲ πολυθαύμαστην ὀμορφιά. Στόχος εἶναι ἡ φύση τῆς σωφροσύνης, τῆς φρονιμάδας, ποὺ ξέρει τὸ μέτρο τοῦ ἀνθρώπινου καὶ κανονίζει τὴν δράση σύμφωνα μὲ αὐτό. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν διδασκαλία τοῦ Ζάμολξη, ὅτι ὅλη ἡ εὐτυχία καὶ ἡ δυστυχία τοῦ σώματος προέρχεται ἀπὸ τὴν ψυχή, παίζουν τελευταῖα στὶς ἀπόπειρες μιᾶς ἱστορικῆς θεμελίωσης τῆς ψυχοσωματικῆς ἰατρικῆς ἰδιαίτερον ρόλο (P. Lain-Entralgo κ.ἄ.). Στὸν *Εὐθύφρονα*[3] ὁ Σωκράτης, στὸν δρόμο γιὰ τὸ δικαστήριο, ὅπου θὰ τοῦ γνωστοποιήσουν τὴν γραπτὴ κατηγορία τοῦ Μέλητου ἐναντίον του, συναντᾶ τὸν μάντη Εὐθύφρονα, ἕναν νέο, ποὺ μὲ φανατικὴν ἀντίληψη τοῦ δικαίου εἶναι ἕτοιμος νὰ κάμη μήνυση ἐναντίον τοῦ πατέρα του, ἐπειδὴ ἀπὸ ἀμέλεια σκότωσε ἕναν δοῦλο. Τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ μιὰ τέτοια πράξη ὁδηγοῦν τὴν συζήτηση στὸ ποιὰ εἶναι ἡ φύση τῆς εὐσέβειας. Ὕστερα μποροῦμε νὰ συνάψουμε τὸν *Λύση*[4], ποὺ ἀρκετοὶ τὸν τοποθετοῦν πιὸ ὄψιμα. Ἐδῶ ὁ Σωκράτης συζητᾶ μὲ δυὸ παλληκαρόπουλα γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ἐρωτικοῦ δεσμοῦ τῶν ἀνθρώπων στὶς πιὸ διαφορετικὲς σχέσεις, ἰδιαίτερα ὅμως στὴν σχέση τῆς φιλίας.

Στοὺς διαλόγους αὐτοὺς εἶναι πολὺ φανερὴ ἡ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Σωκράτη, ὅπως μᾶς τὸν δείχνει ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὑπάρχει σ' αὐτοὺς ἡ ἀναζήτηση ἑνὸς ὁρισμοῦ, ποὺ περνᾶ ἀπὸ πολλὰ στάδια δοκιμῆς καὶ ἀπόρριψης, χωρὶς νὰ φτάνη στὸν σκοπό[5], καὶ ὑπάρχει ἀκόμα ἡ στροφὴ πρὸς τὴν πραγματι-

---

1. W. Steidle, ‹Der Dialog L. und Pl.s Verhaltnis zu Athen in den Fruhdialogen›, *Mus. Helv.* 7, 1950, 129. P. Vicaire, *Lachès et Lysis*. Παρίσι 1963 (μὲ ὑπομν.). P. Dieterle, *Platons Laches und Charmides. Untersugchungen zur elenktisch-aporetischen Struktur der plat. Fruhdialoge* Διδ. διατρ. Freiburg i. Br. 1966 R. Schwastetter, *Platon, Laches* (δίγλ.). Ἀμβοῦργο 1970.

2. J. Adamietz, ‹Zur Erklarung des Hauptteils von Platon Charmides (164a-175d), *Herm.* 47, 1969, 37. B. Witte, *Die Wissenschaft vom Guten und Bösen. Interpretationen zu Platons Charmides*. Βερολ. 1970.

3. O. Gigon, ‹Pl s. Euth.›, *Westöstl. Abhandlungen R. Tschudi zum 70. Geburtstag*. Wiesbaden 1954, 6. Kl. Reich, *Euthyphron* (δίγλ.). Ἀμβοῦργο 1968.

4. A. W. Begemann, *Plato's Lysis. Onderzoek naar de plaats van den dialoog in het oeuvre*. Διδ. διατρ. Ἄμστερντ. 1960.

5. Θαυμάσια γιὰ τὴν ἐλεγκτικὴ τῶν πρώιμων διαλόγων W. Brocker, *Gnom.* 30, 1958,

κότητα, γιατὶ τὸ κέρδος ἀπὸ τὴν γνώση τῶν πραγμάτων θὰ δώση βέβαια τὴν ἐγγύηση γιὰ τὴν σωστὴ δράση. Καὶ ἡ σταθερὴ καὶ συχνὰ πολὺ αὐθαίρετη χρήση τεχνικοεπαγγελματικῶν ἀναλογιῶν μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔχει τὴν ἴδια προέλευση. Οἱ διάλογοι ὅμως αὐτοὶ περιέχουν καὶ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἑτοιμάζουν τὴν μεταγενέστερη φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα. Ὁ σκοπὸς τῆς ἐρώτησης *τί ἐστιν*, εἶναι ἡ γνώση κάτι περιληπτικοῦ (δὲν πρόκειται νὰ σπεύσουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὅρο *ἔννοια* τῆς λογικῆς μας), ποὺ εἶναι συγχρόνως μιὰ ἑνότητα ὅμοια μὲ τὸν ἑαυτό της καὶ σὰν τέτοια εἶναι ἡ ἀρχικὴ εἰκόνα τῶν ἐπιμέρους φαινομένων. Ἤδη στὸν *Εὐθύφρονα* (5d. 6de) ἐμφανίζονται οἱ λέξεις *εἶδος* καὶ *ἰδέα*[1]· αὐτὲς δὲν δηλώνουν ἀκόμα οὐσίες ὑπερβατικές, χωρισμένες ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν αἰσθήσεων, τὰ ξεκινήματα ὅμως γιὰ μιὰν τέτοια πίστη εἶναι ἀπαραγνώριστα. Ξανὰ καὶ ξανὰ προβάλλει παρακάτω ἡ σκέψη γιὰ τὴν ἑνότητα ὅλων τῶν ἀρετῶν, ἑνότητα ποὺ ἐνυπάρχει μέσα στὸ ἀγαθό, τὸ ὁποῖο εἶναι ὁ ἔσχατος σκοπὸς καὶ τὸ ἔσχατο μέτρο γιὰ σύγκριση.

Τὰ συγγενικὰ μὲ τὸν μίμο στοιχεῖα κυριαρχοῦν ἔντονα στὸ εἰσαγωγικὸ μέρος τοῦ *Πρωταγόρα*[2]. Πῶς ὁ φιλομαθὴς Ἱπποκράτης, ἀπὸ τὰ βαθιὰ χαράματα εἰσβάλλει στὸ σπίτι τοῦ Σωκράτη, γιὰ νὰ πάη μαζί του στοὺς σοφιστές, ὁ προδιάλογος τῶν δυό, ἡ περιγραφὴ τῆς σοβαρῆς συμπεριφορᾶς τῶν Μεγάλων τῆς σοφιστικῆς στὸ σπίτι τοῦ φιλόξενου Καλλία, ὅλα αὐτὰ ἔχουν (ὅπως καὶ ὁλόκληρος ὁ διάλογος, ποὺ δίνεται σὰν ἀφήγηση τοῦ Σωκράτη) ἐξαιρετικὴ ζωντάνια. Στὴν μεγάλη μονομαχία ἀγορεύσεων Σωκράτη-Πρωταγόρα ἔρχεται στὸ κέντρο τὸ πρόβλημα ἂν μπορῆ νὰ διδαχθῆ ἡ *ἀρετή*. Ἡ λέξη δὲν μπορεῖ νὰ μεταφρασθῆ· ὅταν λέμε «ἀνδρεία» *(ἀρετή)*, πρέπει νὰ ἐννοοῦμε μαζὶ τουλάχιστο καὶ τὴν δεξιότητα, τόσο τὴν τεχνικὴ ὅσο καὶ τὴν ἠθική. Αὐτὴ ἡ δεξιότητα συσχετίζεται μὲ τὴν δραστηριότητα μέσα στὴν πόλη· ὁ Σωκράτης ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν διδαξιμότητά της, ὁ Πρωταγόρας ἀπαντᾶ μὲ τὸν μύθο γιὰ τὴν δημιουργία τῆς πόλης, ποὺ τὸν εἴδαμε (σ. 488) ὅταν πραγματευθήκαμε γιὰ τὸν σοφιστή, καὶ μιὰ ποὺ εἶχε πάρει φόρα, τὸν συνεχίζει μὲ μιὰν ἀγόρευση. Καθὼς ὁ διάλογος προχωρεῖ περισσότερο, ὁ Σωκράτης φέρνει ἔντονα στὸ προσκήνιο τὸ πρόβλημα τῆς ἑνότητας ὅλων τῶν ἐπιμέρους ἀρετῶν, ποὺ ὑπάρχει κιόλας πίσω ἀπὸ τοὺς ἀπορητικοὺς πρώιμους διαλόγους. Ἐδῶ παρεμβάλλεται ἕνα ἰντερμέτζο, στὸ ὁποῖο, πολὺ αὐθαίρετα καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές, συζητεῖται ἕνα σκόλιο τοῦ Σιμωνίδη (4 D.) γιὰ τὸ

---

512. H. ERBSE, <Über Platons Methode in den sogenannten Jugenddialogen>, *Herm.* 96, 1968, 21.

1. Γιὰ τὴν ἱστορία τους ROSS (βλ. παρακ.), 13.

2. O. GIGON, <Stud. zu Pl.s. Protagoras>, *Phyllobolia fur P. Von der Muhll.* Βασιλεία 1945, 91, μὲ ἐνμέρει προβληματικὴ χρησιμοποίηση μεθόδων ἀναλυτικῶν καὶ κριτικῶν τῶν πηγῶν. F. DIRLMEIER καὶ H. SCHAROLD, *Protagoras.* Μόναχο 1959 (μὲ ὑπόμν.). J. SLOCK, *Platons Dialog Protagoras.* Κοπεγχ. 1963.

πόσο δύσκολη εἶναι ἡ πραγματικὴ ἀρετή[1]. Ζευγάρι ζευγάρι ἐλέγχει ὁ Σωκράτης τὴν ταυτότητα τῶν ἐπιμέρους ἀρετῶν καί, πολεμώντας τὴν γνώμη ὅτι ἡ ἀρετὴ σὲ τελευταίαν ἀνάλυση εἶναι μιὰ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ, φτάνει ἔτσι στὴν ἀναγνώριση τῆς διδαξιμότητάς της, γιὰ τὴν ὁποία στὸ μεταξὺ ὁ Πρωταγόρας ἄρχισε νὰ ἀμφιβάλλη. Ὅταν στὸ τέλος ἀναγνωρίζουν ὅτι τώρα ἀναποδογυρίσθηκαν τὰ πράγματα, καὶ θὰ ἔπρεπε τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν φύση τῆς *ἀρετῆς* νὰ τὸ ξαναρχίσουν ἀπὸ τὴν ἀρχή, τότε ὁ ἴδιος ὁ Πλάτωνας μᾶς λέει ὅτι ὁ διάλογος αὐτὸς θέλει νὰ προσφέρη διαλεκτικὴν κίνηση, ὄχι ὅμως σταθερὰ ἀποτελέσματα. Περισσότερο ἀπὸ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ στὸν διάλογο αὐτὸν γίνεται ἐπιτακτικὸ τὸ πρόβλημα, ὡς ποιὸν βαθμὸ τὰ νοηματικὰ πηδήματα καὶ λάθη μαρτυροῦν μιὰν λειψὴ ἀκόμα λογική[2] κι ὡς ποιὸν βαθμὸ μιὰν εἰρωνεία ἢ ἕνα παιχνίδι, ποὺ πρέπει νὰ τὸ διακρίνουμε.

Διαλεκτικὸς καβγὰς μὲ μέσα εὐπρόσβλητα ἀπὸ λογικὴν ἄποψη παίζει τέτοιον ρόλο στὸν *Ἐλάσσονα Ἱππίαν*, ὥστε πολλοὶ κριτὲς τοῦ διαλόγου ἤθελαν νὰ τὸν θεωρήσουν ἕνα παιχνίδι. Καὶ ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἐννοήσουμε σὰν σάτιρα τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Σωκράτης σὲ δυὸ γύρους τῆς συζήτησης παίρνει στὸ ψιλὸ τὸν Ἱππία τὸν παντογνώστη. Ἡ σύγχυση τῶν ἐννοιῶν *ἀμείνων* στὴν τεχνική της σημασία καὶ *ἀμείνων* στὴν ἠθικὴ σημασία, ὅταν συζητεῖται τὸ πρόβλημα ποιὸς πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀνώτερος, ὁ Ἀχιλλέας ἢ ὁ Ὀδυσσέας, ὁ καλόπιστος ἢ ὁ πονηρός, ὁδηγεῖ σὲ τελείως ἀπίστευτα ἀποτελέσματα. Εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγήσουμε, γιατὶ ὁ Πλάτωνας ἐδῶ ἀφήνει τὸ ἁμάξι νὰ ἐκτροχιασθῆ ἔτσι· ὅμως τὸ κεντρικὸ πρόβλημα, ἂν ὑπάρχει μιὰ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ὁποία νὰ μπορῆ νὰ μετρηθῆ μὲ τὶς τεχνικὲς γνώσεις τοῦ χειροτέχνη, τοῦ καπετάνιου, τοῦ στρατηγοῦ, μένει βασικὰ εὐδιάκριτο.

Καὶ ὁ *Ἴωνας*[3] ἐπίσης κινεῖται σὲ δυὸ διαλεκτικὲς γραμμές, στὶς ὁποῖες συνάπτονται μεγαλύτερες ἀγορεύσεις τοῦ Σωκράτη. Στὸν Ἴωνα, τὸν ραψωδὸ ποὺ εἶναι γεμάτος αὐτοπεποίθηση, αὐτὸς ἀποδείχνει ὅτι δὲν εἶναι σωστὸς ὁ ἰσχυρισμός του, ὅτι θὰ διατυπώση οὐσιαστικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Ὁμήρου, γιατὶ λείπει ἀπὸ τὸν Ἴωνα ἡ εἰδικὴ ἱκανότητα *(τέχνη)* κι ἡ γνώση *(ἐπιστήμη)* γι' αὐτό. Τὶς κατοπινὲς συζητήσεις τοῦ Πλάτωνα μὲ τὰ προβλήματα τῆς ποίησης τὶς προμηνοῦν, γεμάτα σημασία, τὰ μέρη ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα ὁ θεόσταλτος ἐνθουσιασμὸς τοῦ ποιητῆ ξεχωρίζεται, σὰν κάτι τελείως μυστηριακό, ἀπὸ τὴν γνώση ποὺ στηρίζεται στὴν γνωριμία μὲ τὰ πράγματα.

---

1. H. Gundert, ‹Die Simonides-Interpretation in Pl's Prot.›, *Ἀφιέρωμα Regenbogen* Χαιδελβ 1952, 71

2. Γιὰ τέτοια στὸν Πλάτωνα· I. M. Bochenski, *Ancient Formal Logic*. Ἄμστερντ. 1951. Πολλὰ καὶ στοῦ Leisegang (βλ. παρακ.).

3. Ἔκδοση μὲ σημ. τοῦ W. J Verdenius. Zwolle 1953. H. Diller, ‹Probleme des plat. Ion›, *Herm.* 83, 1955. 171. H. Flashar, *Der Dialog Ion als Zeugnis plat. Philosophie*. Βερολ. 1959 (Akad. Berl Schr. d. Sekt f. Altertumsw. 14)· ἀπὸ τὸν ἴδιο μιὰ δίγλωσση ἔκδοση Μόναχο 1963 (Tusculum).

Ἐναντίον τῆς γνησιότητας τοῦ *Μεγαλύτερου Ἱππία* προτάθηκαν ἀρκετοὶ λόγοι, ὄχι ὅμως ἀποφασιστικοί[1]. Ἡ γλωσσικὴ στατιστικὴ τὸν τοποθετεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὴν θέση ποὺ τὸν κατατάσσουμε ἐμεῖς ἐδῶ, στὴν περιοχὴ τοῦ *Φαίδωνα*. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου, ἀνήκει ἀκόμα στοὺς ἀπορητικοὺς διαλόγους, ποὺ ψάχνουν νὰ βροῦν ὁρισμούς. Ὁ Ἱππίας «ὁ ὅμορφος» (Σω. «*Ἱππίας ὁ καλός τε καὶ σοφός*», οἱ λέξεις βρίσκονται σημαδιακὰ στὴν ἀρχὴ) δείχνεται μέσα στὴν λαμπρότητα τῆς πολιτικῆς καὶ παιδευτικῆς του ἀποστολῆς, καὶ μὲ τὴν ἐξαγγελία ἑνὸς «ἐξαιρετικὰ ὡραίου» μαθήματος ξεκινᾶ τὸν διάλογο γιὰ τὴν φύση τοῦ ὡραίου. Κι ἐδῶ ἐρευνοῦν νὰ βροῦν τὸ Ἕνα, ποὺ μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ χωρισθῇ σὲ μέρη, εἶναι ὅμως ἡ αἰτία τῆς ἰδιότητας «ὡραῖο» σὲ ὅλα τὰ ἐπιμέρους φαινόμενα, στὰ ὁποῖα αὐτὴ ἀνήκει. Κι ἐδῶ ἐπίσης δὲν ξεκαθαρίζεται οὔτε ὁ ὀντολογικὸς χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ Ἑνός, οὔτε τὸ εἶδος τῆς σχέσης του πρὸς τὰ ἐπιμέρους φαινόμενα, ἡ σταθερότητα ὅμως τῆς ἐρώτησης γιὰ τὸ ὡραῖο, αὐτὸ καθεαυτό (282d κ.ἀ.), χάρη στὸ ὁποῖο κάθε ἐπιμέρους ὡραῖο ἔχει αὐτὴν τὴν ἰδιότητα, ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε μιὰν πρόοδο ἀπέναντι στοὺς πρώτους ἀπορητικοὺς διαλόγους. Βρισκόμαστε πολὺ κοντὰ στὴν πλήρη διατύπωση τῆς θεωρίας τῶν Ἰδεῶν.

Ὅτι ἡ *Ἀπολογία*[2] τοῦ Πλάτωνα ἀποτελεῖ ἐλεύθερη δημιουργία μιᾶς πλούσιας ἀπολογητικῆς φιλολογίας γύρω ἀπὸ τὸν Σωκράτη, τὸ εἴπαμε πρωτύτερα (σ. 691). Πόσο ψήλωσε ἐδῶ ἡ παραδομένη μορφὴ τοῦ ἀττικοῦ δικαστικοῦ λόγου κάτω ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη ἐπίδραση ἀνώτερης λογοτεχνίας, καὶ μεταμορφώθηκε ἔτσι, τὸ ἔδειξε ὁ E. WOLFF[3]. Ἐδῶ ἡ ἀμείλικτη ἔρευνα τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ γνωρίζοντας τὴν ἄγνοιά του καταστρέφει τὴν ψευτογνώση τῶν ἄλλων, ὑψώνεται στὴν περιοχὴ μιᾶς δραστηριότητας, ποὺ βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ θεοῦ. Τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν, ὅταν τὸ ρώτησε ὁ Χαιρεφώντας, ὕψωσε τὸν Σωκράτη σὰν τὸν πιὸ σοφὸ πάνω ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν δοκησίσοφων, καὶ τὸ δαιμόνιο ἐπίσης ποὺ βρίσκεται στὸ στῆθος του μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ἀποστολή του. Ἡ *Ἀπολογία* ἑνώνει τρεῖς λόγους: τὴν πραγματικὴ ἀπολογία, ποὺ στὴν συζήτηση μὲ τὸν Μέλητο ἀξιοποιεῖ τὸ διαλογικὸ στοιχεῖο, τὴν πρόταση γιὰ τιμωρία, ποὺ ἀρχίζει μὲ σίτηση στὸ πρυτανεῖο, ὕστερα ὅμως κατεβαίνει σ' ἕνα μικρὸ χρηματικὸ πρόστιμο, ἔτσι ποὺ καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἡ πρόταση γίνεται πρόκληση, καὶ τέλος τὴν προσφώνηση πρὸς τοὺς δικαστὲς μὲ τὴν θεώρηση τῶν πραγμάτων ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο, ποὺ τὰ περιγράμματά

---

1. Γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ M. SORETH, *Der plat. Dialog. Hippias maior. Zet.* 6. Μόναχο 1953, βλ. O. GIGON, *Gnom.* 27, 1955, 14. H.-J. HORN, *Hippias Maior. Untersuchungen zur Echtheitsfrage des Dialogs.* Διδ. διατρ. Κολωνία 1964. J. MALCOLM, ‹On the place of the Hippias M. in the development of Plato's thought›, *Arch. Gesch. d. Philos.* 50, 1968, 189

2. Ὑπομνημ. ἔκδοση NILO CASSINI, Φλωρ 1957. TH. MEYER, *Platons Apologie. Tub. Beitr.* 42, 1962· διεξοδικὰ γι' αὐτὸ H. GORGEMANNS, *GGA* 216, 1964, 130.

3. *Pl.s. Ap N phil. Unters.* 6, 1929. TH. MEYER, *Pl.s Ap.* Διδ. διατρ. Τυβ. 1956, γιὰ τυπικὲς σχέσεις μὲ τὸν ἀττικὸ δικανικὸ λόγο· πβλ ἐπίσης K. GAISER, *Tub. Beitr.* 40, 1959, 23.

τους μένουν ἀκόμα στὸ μισοσκόταδο. Ἡ εἰκόνα τοῦ Σωκράτη, ποὺ ἔστησε ἐδῶ ὁ Πλάτωνας, εἶναι συγχρόνως μιὰ ἀποφασιστικὴ προτροπὴ πρὸς τὴν ζωὴ τοῦ φιλοσόφου.

Ὁ μικρὸς διάλογος *Κρίτωνας*[1] δικαιολογεῖ τὴν ἄρνηση τοῦ Σωκράτη νὰ δραπετεύση ἀπὸ τὴν φυλακὴ μὲ τὴν βοήθεια τῶν φίλων του. Ἡ δικαιολόγηση εἶναι δύσκολη, γιατὶ οἱ φίλοι του ὑποστήριζαν πὼς ἡ φυγὴ τοῦ Σωκράτη δὲν θὰ δημιουργοῦσε ἀδικία, ἀλλὰ ἀπεναντίας θὰ προφύλασσε ἀπὸ τὴν ἀδικία. Γι' αὐτὸ ὁ Πλάτωνας εἰσάγει τοὺς Νόμους προσωποποιημένους νὰ μιλοῦν καὶ νὰ στρέφωνται ἐναντίον τοῦ Σωκράτη, ἐπειδὴ κλονίζει τὴν ἰσχύ τους (γιατὶ δὲν ἦταν οἱ νόμοι σὰν νόμοι ποὺ τὸν ἔριξαν στὴν φυλακὴ ἀλλὰ ἡ κακή τους χρήση), καὶ νὰ τὸν προτρέπουν νὰ μείνη πιστὸς στὴν συμφωνία, ποὺ ἕνας πολίτης ζώντας μέσα σὲ μιὰν κοινότητα κλείνει σιωπηρὰ μὲ τοὺς νόμους της. Ἡ τροποποίηση σοφιστικῶν θεωριῶν γιὰ τὴν συμβασιακὴ φύση τοῦ κράτους εἶναι φανερή. Τὸ μεγάλο ἠθικὸ πάθος τοῦ διαλόγου αὐτοῦ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐμποδίση νὰ προσέξουμε πόσο ἀπέχει αὐτὴ ἡ νομιμοφροσύνη ἀπὸ ἐκείνην τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν πόλη τῆς ἱστορίας, ἀπομάκρυνση ποὺ διατυπώνεται στὴν *Πολιτεία* (520b) καὶ ἀκόμα ἐντονότερα στὴν *Ἕβδομη ἐπιστολή* (326a). Ὁ Σωκράτης τοῦ *Κρίτωνα* βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὸν ὑπερασπιστὴ τῆς νομιμοφροσύνης στὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Ξενοφώντα ἀπὸ ὁποιανδήποτε ἄλλην ἐνουσίωση αὐτῆς τῆς μορφῆς στὸν Πλάτωνα.

Κλείσιμο καὶ μαζὶ συνέχιση τῶν πρώιμων συγγραμμάτων ἀποτελεῖ ὁ *Γοργίας*[2]. Τρεῖς συζητήσεις ποὺ ὑψώνονται ὡς τὴν πιὸ ἔντονην ἀντίθεση, ὁδηγοῦν σὲ ἀποτελέσματα ποὺ ἐδῶ διαγράφονται μὲ σημαντικὰ μεγαλύτερη καθαρότητα ἀπὸ ὅ,τι στοὺς ἀπορητικοὺς διαλόγους. Ἡ σύγκρουση μὲ τὸν σοφιστή, ποὺ ἐδῶ πηγαίνει πολὺ πιὸ βαθιὰ ἀπὸ ὅ,τι στὸν *Πρωταγόρα*, ποὺ εἶναι θεματικὰ συγγενικός, ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ πρόβλημα ποιὰ εἶναι ἡ φύση τῆς δραστηριότητάς τους. Χρησιμοποιώντας ἐκείνην τὴν μέθοδο τοῦ μερισμοῦ τῶν γενικότερων ἐννοιῶν, ποὺ ἀργότερα ἦταν τόσο σημαντικὴ γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ μολαταῦτα ἐδῶ δὲν χαρακτηρίζεται ἀκόμα σὰν διαίρεση, ὁ Σωκράτης συζητᾶ μὲ τὸν Γοργία κι ἐρευνᾶ τὶς περιοχὲς ποὺ ἐπηρεάζει ἡ ρητορική: ἡ ρητορικὴ εἶναι «*πειθοῦς δημιουργός*» στὶς περιοχὲς τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀδικίας, καὶ ἀποσκοπεῖ νὰ μᾶς κάμη νὰ πιστέψουμε καλόπιστα, ὄχι ὅμως νὰ δώση πραγματικὴν γνώση. Ὁ Γοργίας ἀμύνεται μνημονεύοντας ἄνδρες σὰν τὸν Θεμιστοκλὴ καὶ τὸν Περικλὴ καὶ τονίζει τὴν πραγματικὴ δύναμη τοῦ λόγου. Ὅταν ὅμως συζητεῖται τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας τῆς γνώσης στὸν τομέα τοῦ δικαίου, δοκιμάζει δυσκολίες, κι ἔτσι παίρνει μέρος καὶ ὁ μαθητής

1. R. HARDER, *Pl.s Krit.* 1934. Μὲ ἰσπαν. μετάφρ.: MARIA RICO GOMEZ. Μαδρίτη 1957. STEIDLE (βλ. σ. 715 σημ. 1). 138. E. MILOBENSKI, <Zur Interpretation des platonischen Dialogs Kriton>, *Gymn.* 75, 1968, 371.

2. Μεγάλη ὑπομνηματισμένη ἔκδοση τοῦ E. R. DODDS, Λονδ. 1959. V. ARANGIO-RUIZ, *Gorgia. Trad., Introd. e Comm.* Φλωρεντ. 1958. Γιὰ τὸν DODDS διεισδυτικὰ ὁ G. MÜLLER, *Gnom.* 36, 1964, 120.

του Πῶλος. Ἄλλην μιὰ φορὰ διερευνᾶται ἡ φύση τῆς ρητορικῆς μὲ χωρισμὸν τῶν ἐννοιῶν, καὶ τώρα τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πολὺ ἄσχημο: ἡ ρητορικὴ δὲν ἀνήκει κἂν στὶς *τέχνες* ποὺ φροντίζουν τὸ γερὸ καὶ τὸ ἄρρωστο σῶμα, τὴν γερὴ καὶ τὴν ἄρρωστη ψυχή· ἡ ρητορικὴ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὰ εἴδωλα αὐτῶν τῶν τεχνῶν καί, σὰν τὴν ἀδελφή της τὴν σοφιστική, εἶναι μόνο μιὰ «*ἐμπειρία κολακευτική*», δηλ. μιὰ «πρακτικὴ τῆς περιποίησης» τῆς ψυχῆς, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι γιὰ τὸ σῶμα ἡ καθημερινὴ φροντίδα γιὰ τὴν καθαριότητα καὶ γιὰ τὸ φαγητό. Καθὼς ὁ διάλογος προχωρεῖ, ἡ δύναμη καὶ τὸ δίκαιο ἔρχονται σὲ ἔντονην ἀντίθεση. Στὴν εὐτυχία ποὺ ὀφείλεται στὴν δύναμη ὁ Σωκράτης ἀντιθέτει τὴν εὐτυχία τῆς ἠθικότητας. Ἡ δική του ριζικὰ διαφορετικὴ κατάταξη τῶν ἀξιῶν καταλήγει σὲ φράσεις, ποὺ γιὰ τὴν ἐποχή του ἀποτελοῦσαν παραδοξολογίες: τὸ νὰ ἀδικῇ κανεὶς εἶναι χειρότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἀδικῆται, τὸ νὰ μὴ τιμωρῆται κανεὶς εἶναι χειρότερο ἀπὸ τὸ νὰ τιμωρῆται δίκαια. Τότε μπαίνει στὴν συζήτηση ὁ τρίτος καὶ πιὸ ὀξὺς ἀντίπαλος, ὁ Καλλικλής, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ σύνθημα τοῦ πιὸ ριζοσπαστικοῦ φυσικοῦ δικαίου ὑμνεῖ τὸν Ὑπεράνθρωπο, ποὺ ξέρει νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἐπιθυμία του γιὰ δύναμη ἐπάνω στὴν μάζα τῶν ἀδύνατων καὶ στοὺς νόμους τους. Στὴν συζήτηση ποὺ ἀκολουθεῖ μὲ τὸν Σωκράτη, τὸ ρητορικο-σοφιστικὸ ἰδανικὸ τῆς ζωῆς καὶ τὸ φιλοσοφικὸ ἔρχονται στὴν πιὸ ἔντονη ἀντίθεση: ἐδῶ ἀνώτατη ἀξία εἶναι τὸ ἰδανικὸ τῆς δύναμης, ἐκεῖ τὸ ἠθικὸ στοιχεῖο, ἐδῶ ἡ εἰδικὴ μόρφωση, γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ὁ κυβερνήτης τῆς μάζας, ἐκεῖ ἡ παιδεία, ποὺ ἀναπτύσσει ὅ,τι καλύτερο ὑπάρχει μέσα στὸν ἄνθρωπο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ κιόλας μαθαίνουμε ὅτι μιὰ τέτοια παιδεία εἶναι ὑποχρέωση τοῦ ἀληθινοῦ πολιτικοῦ ἄνδρα, καὶ ὅτι αὐτὴν δὲν τὴν ἔχουν οὔτε οἱ μεγάλοι τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας. Μὲ αὐτό, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀποφασιστικότητα μὲ τὴν ὁποία ἔρχεται γιὰ συζήτηση ἡ σχέση τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν κοινότητα, ὁ *Γοργίας* ἐμφανίζεται σὰν πρόδρομος τῆς *Πολιτείας*.

Στὸν ἐσχατολογικὸ τελικὸ μύθο παρουσιάζεται τὸ μεταφυσικὸ δεύτερο πλάνο τοῦ διαλόγου. Ἡ μοίρα τῆς ψυχῆς, μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται ὁλόκληρο τὸ πλατωνικὸ ἔργο, δείχνεται σὲ μιὰν εἰκόνα τοῦ δικαστηρίου τῶν νεκρῶν, ποὺ τὸ διάπλασε ἡ ποιητικὴ ἱκανότητα τοῦ Πλάτωνα μὲ χρησιμοποίηση διάφορων παραστάσεων, ὀρφικῶν καὶ πυθαγορικῶν προπάντων.

Ὁ *Μένωνας*[1], ἔστω κι ἂν δὲν θεωρεῖται πιὰ σήμερα ἕνα προγραμματικὸ σύγγραμμα γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς Ἀκαδημίας, ἀποτελεῖ χάρη στὴν σύνδεση τοῦ προβλήματος τῆς διδαξιμότητας τῆς ἀρετῆς—ποὺ ρίχτηκε στὸν *Πρωταγόρα*—μὲ προβλήματα τῆς ὀντολογίας καὶ τῆς γνώσης, σπουδαῖο βῆμα στὴν διαμόρφωση

1. M. Soreth, ‹Zur relativen Chronologie von Menon und Euthydemos›, *Herm.* 83, 1955, 377. R. G. Hoerber, ‹Plato's Meno›, *Phronesis* 5, 1960, 78. Μεγάλη ὑπομνημ. ἔκδ. τοῦ R. S. Bluck, Λονδ. 1961. Μὲ ἱσπαν. μετάφρ.: A. Ruiz de Elvira. Μαδρίτη 1958. W. J. Verdenius, ‹Notes on Plato's Menon›, *Mnem.* s. 4. 10, 1957, 289· 17, 1964, 211. K. Gaiser, ‹Plato's Menon und die Akademie›, *Arch. f. Gesch. d. Philos.* 46, 1969, 241. J. Klein, *A Commentary on Plato's Meno.* North Carolina Un. Pr. 1965.

τῆς θεωρίας τῶν Ἰδεῶν. Βέβαια δὲν γίνεται ἀκόμα λόγος γιὰ τὶς ἰδέες σὰν μεταφυσικὲς ὀντότητες, καθὼς ὅμως, στὴν ἀπόπειρα νὰ συλληφθῆ μὲ ἕναν ὁρισμὸ ἡ φύση τῆς ἀρετῆς, ἡ συζήτηση μὲ τὸν Μένωνα ἔφτασε σὲ ἀδιέξοδο, ὁ Σωκράτης δίνει βοήθεια μὲ τὴν θεωρία τῆς ἀνάμνησης, ποὺ ἀργότερα πῆρε τόσην σπουδαιότητα. Ἡ ἀθάνατη ψυχή, στὴν περιπλάνησή της μέσα ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν γεννήσεων στὴν γῆ καὶ στὸν Ἅδη, εἶδε ὅλα τὰ πράγματα καὶ διατήρησε τὴν ἱκανότητα νὰ τὰ ξαναθυμᾶται. Ἡ συνένωση ὀρφικῶν καὶ πυθαγορικῶν στοιχείων εἶναι ἐδῶ πολὺ φανερή. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἔλεγε (VS 31 B 129) ὅτι ὁ Πυθαγόρας μποροῦσε νὰ ἰδῆ εὔκολα τὸ καθένα ἀπὸ ὅλα τὰ ὄντα μέσα στὶς δέκα καὶ εἴκοσι ἀνθρώπινες ζωές του. Στὸν *Μένωνα* ὁ Σωκράτης δοκιμάζει σὲ ἕναν δοῦλο τὸ πρόβλημα τοῦ διπλασιασμοῦ τῆς ἐπιφάνειας ἑνὸς τετραγώνου, γιὰ νὰ ἀποδείξη τὴν ἀνάμνηση: τὸ πρόβλημα τοῦ προκαταβολικοῦ *(a priori)* μπῆκε στὸ ὀπτικὸ πεδίο τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς διδαξιμότητας τῆς ἀρετῆς ὁ διάλογος καταλήγει προφανῶς σὲ ἀπορία. Δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ βρεθοῦν ἀσφαλῆ τεκμήρια οὔτε γιὰ τὸ ὅτι ἡ ἀρετὴ μπορεῖ νὰ μεταδοθῆ *φύσει* οὔτε γιὰ τὸ ὅτι μπορεῖ νὰ μεταδοθῆ μὲ διδασκαλία. Ἔτσι φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἔρχεται ἀπὸ θεϊκὴ θέληση (*θείᾳ μοίρᾳ*, 99e), ἐκτὸς ἂν ἀνάμεσα στοὺς πολιτικοὺς ἄνδρες βρισκόταν κάποιος ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ μορφώση ἕναν ἄλλον πολιτικὸ ἄνδρα. Μὲ αὐτὰ ὅμως ἀφήνεται ἡ ἀπορία καὶ προϊδεάζεται φανερὰ τὸ παιδευτικὸ κράτος τῆς *Πολιτείας*.

Στὸν *Κρατύλο*[1], στὴν ἀρχὴ συζητοῦν γιὰ τὴν σχέση τῶν λέξεων μὲ τὰ πράγματα. Ὁ ἡρακλειτικὸς Κρατύλος, ὁ πρῶτος δάσκαλος τοῦ Πλάτωνα, βλέπει αὐτὴν τὴν σχέση μέσα στὴν φύση τῶν πραγμάτων, ἐνῶ ὁ παρμενιδικὸς Ἑρμογένης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σχέση βρίσκεται στὴν συνεννόηση τῶν ἀνθρώπων. Στὴν ἔρευνα, ποὺ διεξάγεται ἀπὸ τὸν Σωκράτη, ἡ ἄμεση παραγωγὴ τῶν ὀνομάτων ἀπὸ τὴν φύση τῶν πραγμάτων καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ πεποίθηση ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποσπάσουμε ἀπὸ τὶς λέξεις αὐτὴν τὴν φύση, ἐμφανίζεται μὲ ὅλην της τὴν προβληματικότητα. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, ἰδιαίτερον ρόλον παίζει τὸ μεγάλο κεφάλαιο μὲ τὶς ἐτυμολογίες, ποὺ οἱ περισσότερες εἶναι ἐξωφρενικές. Ἡ κατανόηση αὐτοῦ τοῦ τμήματος εἶναι δύσκολη, γιατὶ μὲ τὸ ἐτυμολογικὸ αὐτὸ παιχνίδι συνδέονται ἀξιοπρόσεκτες γλωσσοϊστορικὲς καὶ γλωσσοφιλοσοφικὲς γνώσεις. Ὁ διάλογος, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ πλούσιους τοῦ Corpus σὲ προβλήματα, ἀπορρίπτοντας τὴν θεωρία γιὰ τὴν σταθερὴ ροή, τείνει στὸ τέλος νὰ ἀναγνωρίση ἀμετάβλητες ἔννοιες, ποὺ μόνο

---

1. E. Haag, *Pl.s Krat. Tub. Beitr.* 19, 1933. J. Derbolav, *Der Dialog Krat.* Saarbr. 1953. C. J. Classen, *Sprachliche Deutung als Triebkraft platonischen und sokratischen Philosophierens. Zet.* 22. Μόναχο 1959 (σὲ μεγαλύτερο πλαίσιο γιὰ τὴν ἐτυμολογικὴ ἑρμηνεία τῆς χρήσης τῆς γλώσσας καὶ γιὰ τὴν μεταφορά, ποὺ μπορεῖ νὰ συμπυκνωθῆ σὲ ὁρολογία ἢ παρομοίωση). Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ *Κρατύλου* στὴν γλωσσικὴ θεωρία τῶν Στωικῶν: K. Barwick, *Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik. Abh. Akad. Leibz. Phil.-hist. Kl.* 49/3. 1957, κεφ. 5. J. v. Luce, ‹The theory of ideas in the Cratylus›, *Phronesis* 10. 1965, 21.

αὐτὲς κάμνουν δυνατὴ τὴν γνώση καὶ τὴν ὀνοματοθεσία. Καὶ πάλι ἡ λέξη «ἰδέα» βρίσκεται στὸ περιθώριο τῆς συζήτησης.

Ὁ *Εὐθύδημος*[1] βρίσκεται κοντὰ στὸν *Κρατύλο*, καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε ὅτι ἦταν προηγούμενός του. Ἀπὸ ἕνα παιδαγωγικὸ περιστατικὸ—ὁ Κλεινίας, τὸ παλληκαρόπουλο, στὰ ἀποδυτήρια μιᾶς παλαιστικῆς σχολῆς, ἀνάμεσα στὸν Σωκράτη καὶ τοὺς σοφιστὲς—ἀναπτύσσεται ὁ ἔλεγχος τῆς σοφιστικῆς ἐριστικῆς, ποὺ ἐδῶ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν Εὐθύδημο καὶ τὸν Διονυσόδωρο. Στὸν διάλογο, ποὺ εἶναι θαυμάσια χτισμένος, ἡ σειρὰ τῶν σοφισμάτων ποὺ ἀποκρούει ὁ Σωκράτης, διακόπτεται, μόνο γιατὶ αὐτὸς στρέφει τὸν λόγο μὲ προτρεπτικὴν ἀγόρευση στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἀληθινὴ γνώση καὶ τὴν ἀληθινὴ ἀρετή. Στὴν σοφιστικὴ προτρεπτικὴ ἀπαντᾶ ἡ πλατωνική.

Ὁ *Μενέξενος* εἶναι μιὰ παράξενη δημιουργία[2]. Σὲ μιὰν συνάντηση μὲ τὸν ὁμώνυμο ἄνδρα, ὁ Σωκράτης († 399) ἀπαγγέλλει ἕναν φανταστικὸ ἐπιτάφιο λόγο, ποὺ προοριζόταν τάχα γιὰ τὶς κρατικὲς τελετὲς γιὰ τοὺς πεσόντες τοῦ 386, καὶ ποὺ ἐπιπλέον τὸν εἶχε τάχα συνθέσει ἡ Ἀσπασία. Τὸ ἐγκώμιο τῶν Ἀθηνῶν βρίσκεται τελείως μέσα στὸ ρητορικὸ ὕφος ποὺ δημιούργησε ὁ Γοργίας, ἐκτελεῖται ὅμως μὲ τέτοιαν μαεστρία καὶ τέτοιαν εὐστροφία, ποὺ πρέπει κανεὶς ἴσως νὰ σκεφθῆ τοὺς ὑπαινιγμοὺς τοῦ εἰσαγωγικοῦ διαλόγου, ὕστερα τὴν στάση τοῦ Πλάτωνα πρὸς τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος, ὅπως τὴν περιγράφει ἡ *Ἕβδομη ἐπιστολή*, καὶ τὴν ὑποτίμηση τῶν μεγάλων πολιτικῶν τοῦ 5. αἰ. στὸν *Γοργία*, γιὰ νὰ διακρίνῃ αὐτὸ τὸ παιχνίδι τῆς εἰρωνείας. Οἱ μεταγενέστερες ἐποχὲς δὲν τὸ ἀντιλήφθηκαν, γιατὶ ὁ Κικέρωνας (*Orat.* 151) πληροφορεῖ ὅτι ὁ λόγος αὐτὸς ἀπαγγελλόταν κάθε χρόνο στὴν Ἀθήνα, στὴν μνήμη τῶν νεκρῶν. Πολὺ βοηθᾶ γιὰ τὴν κατανόησή του ἡ σύγκριση ποὺ ἔκαμε ὁ P. Friedländer μὲ τὸν μεσαῖο λόγο τοῦ *Φαίδρου*, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Σωκράτης ἐπαυξάνει τὴν ἀγόρευση τοῦ Λυσία, χωρὶς νὰ ξεφεύγῃ ἀπὸ τὸ ἐπί-

1. Rosamond Kent Sprague, *Plato's Use of Fallacy. A Study of the 'Euthydemus' and some other Dialogues.* Λονδ. 1962, μὲ σημαντικὴν ἀνάλυση τῆς ἐνσυνείδητης χρήσης λαθεμένων συμπερασμάτων ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν W. Wieland, ‹Zur Problemgeschichte der formalen Logik›, *Philos. Rundschau* 6, 1958, 71, ἡ συγγράφισσα ἐπεξεργάζεται τὴν προσφορὰ τοῦ Πλάτωνα σὰν πρόδρομου τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς. Ἀπὸ τὴν ἴδια, μιὰ μετάφραση τοῦ *Εὐθύδημου*, Indianapolis 1965.

2. Βιβλιογρ. στοῦ K. Meuli, *Westöstl. Abh.* (βλ. σ. 715 σημ. 3), 64, 7. N. Scholl, *Der platonische Menexenos. Temi e testi* 4. Ρώμη 1959. J. V. Lowenclau, *Der platonische Menexenos. Tüb. Beitr.* 41. Στουτγ. 1961. Πβλ. H.-J. Newiger, *Gnom.* 36, 1924, 244 μὲ πολλὴ βιβλιογρ. καὶ ἀπόκρουση τῆς ἄποψης τοῦ L., ὅτι ὁ Σωκράτης ἐγκωμιάζει σὰν ἀληθινὸς πολιτικὸς ἄνδρας μιὰν ἰδανικὴ Ἀθήνα καὶ ὅτι ἡ Ἀσπασία βρίσκεται στὸν προδιάλογο σὰν παράλληλη τῆς Διοτίμας. Τὸ ἐγκώμιο τὸ ἀντιλαμβάνεται ὅπως ὁ E. R. Dodds, *Gorgias.* Ὀξφ. 1959, 24, 2, σὰν παράδειγμα τῆς «κολακευτικῆς ἐμπειρίας», ποὺ καταδικάζεται στὸν *Γοργία*. Ch. H. Kahn, ‹Plato's funeral oration. The motive of the 'Menexenus'›, *Class. Phil.* 58, 1963, 220 (σημαντικὸ γιὰ τὴν σχέση Θουκυδίδη-Μενέξενου). R. Thurow, *Der platonische Epitaphios. Untersuchungen zur Stellung des 'Menexenos' im platonischen Werk.* Διδ. διατρ. Τυβίγγη 1968 (δακτυλ.).

πεδό της. Πολύτιμη εἶναι ἐπίσης ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ ἐγκωμίου τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὸν μύθο τῆς Ἀτλαντίδας στὸν *Κριτία*[1]. Αὐτὴ ἡ παράθεση ἐπιτρέπει νὰ κοιτάξουμε ἰδιαίτερα τὴν σχέση στὴν ὁποία βρίσκονται ἀναμεταξύ τους στὸν Πλάτωνα τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα καὶ οἱ καθολικοὶ κανόνες. Τελευταῖα ἐξετάζουν μὲ μεγαλύτερη προσοχὴ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα στὸν Πλάτωνα καὶ τὶς ἀπόπειρες γιὰ μιὰν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας[2].

Τὸ *Συμπόσιο* καὶ ὁ *Φαίδωνας* πηγαίνουν μαζί, γιατὶ εἶναι ἡ πιὸ ὁλοκληρωμένη ποιητικὴ δημιουργία τοῦ Πλάτωνα καὶ γιατὶ σ' αὐτὰ προετοιμάζεται καθαρὰ ἡ ἐκκόλαψη τῶν κεντρικῶν νοητικῶν θεμάτων τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν[3]. Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ἐδῶ νὰ πάρουμε θέση στὸ ἐπίμαχο πρόβλημα, ἂν ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν σὰν ὑπερβατικῶν ἐννοιῶν, ποὺ χωρισμένες ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, μὲ ἄφθαρτη καὶ ἀνάλλαχτη ὕπαρξη, ἀποτελοῦν συγχρόνως τὸ προείδωλο καὶ τὴν αἰτία τῶν αἰσθητῶν φαινομένων, βρίσκεται ἀπὸ μιὰν ἀρχὴ πίσω ἀπὸ τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα ἢ ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται στὴν διάρκεια τῆς φιλοσοφικῆς του ἐνασχόλησης. Ἂν ἐμεῖς, στηριγμένοι στὴν προσεκτικὴ ἀνάλυση τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν David Ross, συντασσόμαστε μὲ τὴν δεύτερη ἄποψη, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι πρόκειται νὰ ἀφήσουμε νὰ ξεχαστοῦν οἱ διάφορες ἀπόπειρες καὶ τὰ προπαρασκευαστικὰ στοιχεῖα, στὰ ὁποῖα ἐπισύραμε τὴν προσοχὴ ἀναλύοντας τοὺς πρωιμότερους διαλόγους[4].

Γιὰ τὴν γένεση τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν ὁ Ἀριστοτέλης (*Μετ.* Α 6, 987a 32· πβλ. Μ 9, 1086a 37) δίνει μιὰν περιγραφή, ποὺ πιθανῶς γενικεύει καὶ ἁπλοποιεῖ[5],

1. Platon 2. ἐκδ. 3. τόμ. Βερολ. 1960, 357.

2. R. G. Bury, ‹Pl. and History›, *Class. Quart.* 45, 1951, 86. R. Weil, *L'«Archéologie» de Platon. Et. et Comm.* 32. Παρίσι 1959, ποὺ συγκρίνει τὴν μέθοδο τοῦ φιλοσόφου μὲ τὴν μέθοδο τῶν ἱστορικῶν. K. Gaiser, *Pl. und die Geschichte.* Στουτγ. 1961.

3. Νὰ μιλᾶ κανεὶς γιὰ τὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν ἔχει γίνει ὅλο καὶ πιὸ προβληματικό. Οἱ ἰδέες εἶναι βέβαια ἕνα οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνα, δὲν μποροῦν ὅμως νὰ θεωρηθοῦν τὸ ἅπαντο τῆς ὀντολογικῆς του πίστης. Πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πλατωνικῆς σκέψης διώχνει τὶς ἰδέες ὁ H. J. Krämer στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Πλάτωνα, ποὺ θὰ ἀναφέρουμε ἀμέσως· γι' αὐτὸν κέντρο εἶναι ἡ μονάδα. Παρὰ τὴν ἐπιφύλαξη αὐτήν, δὲν θεωροῦμε ἀναγκαῖο νὰ μιλοῦμε γιὰ τὶς ἰδέες μόνο μέσα σὲ εἰσαγωγικά, ὅπως ἔκαμε πρῶτα ὁ W. Pater στὸ βιβλίο του *Pl. and Platonism,* καὶ τὴν ἀκολούθησαν κάπου κάπου ὁ A. E. Taylor καὶ ἄλλοι. J. Whittaker, ‹The 'eternity' of the Platonic forms›, *Phronesis* 13, 1968, 131.

4. Τὴν σκωτικὴ σχολή, ποὺ ὡς τὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα νομίζει ὅτι ἀκούει μόνο τὴν διδασκαλία τοῦ ἴδιου τοῦ Σωκράτη, τὴν μνημονεύσαμε σὲ συνάρτηση μὲ αὐτόν. Οἱ ἀπόψεις της ἔχουν κάποιαν ἀπήχηση στοῦ R. C. Lodge, *The Philosophy of Pl.* Λονδ. 1956, χωρὶς νὰ ἔχουν ἀκόμα ἀποτελέσματα ἀλλοῦ.

5. Βλ. H. E. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Pl. and the Academy.* 1. Βαλτιμόρη 1944, ποὺ θεμελιώνει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀποτελεῖ ἀπόλυτην αὐθεντία σχετικὰ μὲ τὴν δική μας ἑρμηνεία τοῦ Πλάτωνα, ἀλλὰ κρίνει ξεκινώντας ἀπὸ τὸ σύστημά του· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ὁ Ch. προχωρεῖ πολὺ στὴν ὑποτίμηση τῶν ἀριστοτελικῶν πληροφοριῶν. Ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε καὶ τὴν μελέτη τοῦ O. Gigon στὸ *Mus. Helv.* 16, 1959, 174, ποὺ τὴν μνημονεύσαμε στὸ κεφ. γιὰ τὸν Σωκράτη.

ἐξαίρει ὅμως μᾶλλον σωστὰ τὸ οὐσιῶδες. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν ὁ Πλάτωνας νέος διδάχθηκε ἀπὸ τὸν ἡρακλειτικὸ Κρατύλο τὴν θεωρία γιὰ τὴν ροὴ ὅλων τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπέτρεπαν τὴν βέβαιη γνώση. Ὁ Σωκράτης ὅμως τὸν ὁδήγησε νὰ ἀναζητήση τὸ γενικὸ καὶ τὸ μόνιμο στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς. Ἔτσι ἔφτασε στὸν χωρισμὸ ἀνάμεσα στὸν αἰσθητὸ καὶ τὸν νοητὸ κόσμο, τοποθέτησε στὸν τελευταῖο τὶς ἰδέες, ἐσύνδεσε ὅμως μὲ αὐτὲς τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα χάρη σὲ μιὰν συμμετοχή *(μέθεξις)*. Σ' αὐτὸ τοῦ χρησίμευε γιὰ ὑπόδειγμα ἡ πυθαγορικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ὕπαρξη τῶν πραγμάτων χάρη στὴν μίμηση τῶν ἀριθμῶν. Ἡ μέθεξη αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ μεγάλη δυσκολία τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν. Ἡ δυσκολία φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ διατύπωση κυμαίνεται στὸν *Φαίδωνα* (100 d κέ.), ὅπου ἡ προβληματικὴ σχέση ἰδέας καὶ ἐπιμέρους ἀντικειμένου παρουσιάζεται σὰν *παρουσία* ἢ *κοινωνία*, σὰν *μετάσχεσις* ἢ *μεταλαμβάνειν*. Ἐδῶ εἶναι ποὺ τοῦ ἐπιτίθεται ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη[1], πάρα πολὺ ἄκομψη, χωρὶς βέβαια νὰ τὸν ὀνοματίζη, στὰ *Μετ.* Α 9, 991a 20, ὅπου μιλᾶ γιὰ ἀδειανὲς φράσεις καὶ ποιητικὲς μεταφορές. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποτελεῖ ἴσως τὴν αἰτία ποὺ τὸ πρόβλημα τοῦ «χωρισμοῦ» ἔμεινε στὸ κέντρο τῆς κριτικῆς ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα μὲ ἕναν τρόπο ποὺ ξεπερνᾶ τὴν σημασία του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ξεχνοῦν πότε πότε τί πρόσφερε ἡ πλατωνικὴ «ἰδέα». Θὰ προτιμούσαμε νὰ τὸ ποῦμε μὲ μιὰν φράση τοῦ Hermann Kleinknecht[2]: «...νὰ κάμη τὸν ἄνθρωπο ἱκανὸν νὰ γνωρίση καὶ νὰ δῆ τὴν πραγματικότητα μέσα στὴν ὁποία βρίσκεται, συγκρίνοντάς την πρὸς τὴν ἀλήθεια». Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἕνα Πάνω κι ἕνα Κάτω, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν χῶρο καὶ ξεφεύγει ἀπὸ τὶς προοπτικὲς τοῦ κάθε ἀτόμου.

Τὸ σχεδίασμα τοῦ Ἀριστοτέλη πρέπει νὰ συμπληρωθῆ τουλάχιστο μὲ μιὰν ὑπόδειξη τῆς βασικῆς σημασίας τῆς ὀντολογίας τοῦ Παρμενίδη γιὰ τὸν Πλάτωνα[3]. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι αὐτός, μὲ τὴν διδασκαλία του γιὰ ἕνα ὄν, καθαρὰ νοητό, ἀμέριστο καὶ ἀκίνητο, ἐπηρέασε τὸν Πλάτωνα. Τελευταῖα ὁ H. J. Krämer[4] παρουσίασε μιὰν εἰκόνα τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, στὴν ὁποία τὸ Ἕνα τοῦ Παρμενίδη σὰν ὀντικὴ ἀρχὴ βρίσκεται χρονικὰ στὴν ἀφετηρία καὶ σημασιολογικὰ στὸ κέντρο της. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ἀντίληψη, ἡ Ἰδέα μπῆκε μόνο ἀργότερα ἀνάμεσα στὴν αἰτία τοῦ ὄντος, δηλ. τὸ Ἕνα, καὶ στὸ μεμονωμένο, τὸ ἀτομικὸ ὄν. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Πλάτωνας τὴν δυαδικὴ ἀρχὴ τοῦ Μικροῦ καὶ τοῦ Μεγάλου τὴν ἀντιπαράθετε προκαταβολικὰ στὴν αἰτία τῆς ὕπαρξης τοῦ Ἑνὸς κι ἔμπαζε τὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν ἀνάμεσα στὴν αἰτία τοῦ ὄντος καὶ στὸν αἰσθητὸ κόσμο, γι' αὐτὸ μπόρεσε νὰ φτάση σὲ μιὰν παγκόσμια ὀντικὴ διείσδυση τῆς πραγματικότητας.

1. Cherniss (β. προηγ. σημ.), Ross (βλ. παρακ.), 165.
2. ‹Platonisches im Homer›, *Gymn.* 65, 1958, 73.
3. Βλ. A. Breuninger, *Parmenides und der frühe Pl.* Διδ. διατρ. Τυβ. 1958 (δακτυλ.).
4. *Arete bei Platon und Aristoteles. Zum Wesen und zur Geschichte der platonischen Ontologie. Abh. Akad. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1959/6.

Σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ αὐτὴν τὴν εἰκόνα, κατὰ πόσο δηλ. μποροῦμε νὰ συλλάβουμε μιὰν ἐξωτερικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα καὶ σὲ ποιὸν βαθμὸ πρέπει νὰ δεχτοῦμε μιὰν ἐξέλιξη τῆς σκέψης του, θὰ κάμουμε μερικὲς παρατηρήσεις στὴν ἀνάλυση τοῦ «*Περὶ τοῦ ἀγαθοῦ*».

Κάτι ἄλλο, σημαντικό, ὑποδείχνει ὁ Ἀριστοτέλης σ' αὐτὸ τὸ μέρος, ὅταν ἐξαίρει τὴν σημασία τῶν μαθηματικῶν γιὰ τὸν δρόμο τοῦ Πλάτωνα πρὸς τὸ ἀπόλυτο[1]. Σύμφωνα μὲ αὐτό, ὁ Πλάτωνας τοποθέτησε τὰ μαθηματικὰ πλάσματα ἀνάμεσα στὶς Ἰδέες, μὲ τὶς ὁποῖες εἶχαν κοινὴ τὴν ἀμεταβλητότητα, καὶ στὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν κοινὴ τὴν πολλαπλότητα. Εἶναι δύσκολο νὰ συλλάβουμε ἀκριβέστερα αὐτὴν τὴν θεωρία ἢ νὰ τὴν βροῦμε στὰ συγγράμματα ποὺ σώζονται. Μολαταῦτα, ἐναντίον τοῦ σκεπτικισμοῦ τοῦ CHERNISS, ὁ ROSS[2] ἐπρότεινε σοβαρὰ ἐπιχειρήματα, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης πραγματικὰ γνώριζε αὐτὴν τὴν ἄποψη σὰν πλατωνική.

Στὸ *Συμπόσιο*[3] ἡ τόλμη τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν ξαναδιήγηση καταστάσεων ἔχει ἀνεβαστῆ στὸ πιὸ ψηλὸ σημεῖο. Ἡ νίκη τοῦ Ἀγάθωνα στὰ Λήναια καὶ τὸ τραπέζι μὲ τὸ ὁποῖο τὴν γιόρτασε, πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὰ 416. Τὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα ὅμως παρουσιάζεται σὰν διήγηση ἑνὸς Ἀπολλόδωρου, πολλὰ χρόνια ἀργότερα, ποὺ κι αὐτὸς δὲν εἶχε πάρει μέρος στὸ τραπέζι, στηρίζεται ὅμως στὴν διήγηση ἑνὸς Ἀριστόδημου. Μὲ αὐτὴν τὴν μεγάλη μετάθεση πρὸς τὰ πίσω ἡ διήγηση, ποὺ γίνεται μὲ τὴν πιὸ μεγάλην ἐποπτεία, μεταθέτεται σ' ἐκείνην τὴν χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ χρειάζεται στὴν μεγάλη ποίηση.

Στὸ συμπόσιο αὐτό, ποὺ ἀποφεύγει τὶς αὐλητρίδες καὶ τοὺς θαυματοποιούς, ἐξυμνεῖται ἡ δύναμη τοῦ Ἔρωτα σὲ ἕξι λόγους, ποὺ διαφοροποιοῦνται καὶ ἀνυψώνονται ἀπαράμιλλα. Ὕστερα ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Φαίδρου, ποὺ μὲ τὴν ἄφθονη χρήση ποιητικῶν παραθεμάτων μένει μέσα στὰ πλαίσια τῆς παράδοσης, τοῦ Παυσανία, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀρχαίου ἀριστοκρατικοῦ ἰδανικοῦ ὑπερασπίζεται τὸν παιδικὸ ἔρωτα μὲ τὰ μέσα τῆς σοφιστικῆς ρητορικῆς, καὶ τοῦ γιατροῦ Ἐρυξίμαχου, ποὺ προβάλλει τὸν ἄνθρωπο τῆς ἐπιστήμης, κυρίως τὸν φυσικὸ ἐρευνητή, ὁ μεγαλοφυὴς λόγος τοῦ Ἀριστοφάνη μὲ τὸν μύθο τῶν στρογγυλῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶναι κομμένοι σὲ δυὸ μισὰ καὶ ζητοῦν νὰ ξαναποκτήσουν τὴν ὁλότητά τους,

1. Πβλ. K. REIDEMEISTER, *Das exakte Denken der Griechen*. Ἀμβοῦργ. 1949, 45.

2. '59. 64 κέ. Ἡ συζήτηση δὲν φαίνεται νὰ καταλαγιάζη. Μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ROSS κρίνουν οἱ A. WEDBERG, *Pl.' Philosophy of Mathematics*. Στοχχόλμη 1955 καὶ G. MARTIN, *Klassische Ontologie der Zahl*. Κολωνία 1956· ἀντίθετα E. M. MANASSE, *Philos. Rundschau* παράρτ. 2. 1961, 96. 149.

3. O. APELT, *Das Gastmahl. Mit griech. Text neubearbeitet von* A. CAPELLE. *Lit. Übersicht von* P. WILPERT. 2. ἔκδ. Ἀμβοῦργ. 1960 (Φιλοσ. Βιβλ. 81). Ἔκδοση κειμένου: L. ROBIN, Παρίσι 1963. H. BUCHNER, *Eros und Sein. Erorterungen zu Platons Symposion*. Bonn 1965. K. J. DOVER, «The Date of Plato's *Symposium*», *Phronesis* 10, 1965, 2. R. KASSNER, *Das Gastmahl oder über die Liebe*. Φραγκφ. 1965 (γερμ.· Ars librorum Druck 12).

ἀποτελεῖ ἕνα πρῶτο ὑψηλὸ σημεῖο. Σὰν ἰντερμέτζο ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν λόγο τοῦ Σωκράτη βρίσκεται τὸ ἐγκώμιο τοῦ 'Αγάθωνα, τοῦ φιλοξενητῆ, στολισμένο μὲ γοργιανὰ μπιχλιμπίδια. "Οταν ὕστερα ὁ Σωκράτης στὸν λόγο του ἀποκαλύπτει τὸν "Ερωτα σὰν δαίμονα ἀνάμεσα στὸν θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἑρμηνεύει σὰν λαχτάρα νὰ ἐξασφαλίση κανεὶς τὴν διαρκὴ ἀπόκτηση τοῦ ὡραίου χάρη στὴν γέννηση μέσα στὸ ὡραῖο, τότε ὅλα ὅσα λέει ὑψώνονται συγχρόνως μὲ σημαδιακὸν τρόπο πάνω ἀπὸ τὴν σωκρατικὴ περιοχή: δὲν δίνει ὁ Σωκράτης τὶς δικές του σκέψεις ἀλλὰ μιὰν συνομιλία, στὴν ὁποία ἡ μάντισσα Διοτίμα[1] τοῦ ἀποκάλυψε τὴν φύση τοῦ "Ερωτα. Ὁ μύθος, τὸ σωκρατικὸ παιχνίδι τῆς ἐρωταπόκρισης, καὶ τέλος ἡ γλώσσα τῶν μυστηρίων χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν τελευταία κορυφή,—ὄχι γιὰ νὰ τὴν φτάσουν, ἀλλὰ μόνο νὰ τὴν ἀγκαλιάσουν μὲ τὸ βλέμμα. "Οπως στὴν μύηση τοῦ μύστη, ἔτσι κι ἐδῶ ὁ δρόμος τραβᾶ σκαλὶ σκαλὶ ἀπὸ τὸ σωματικὰ στὸ ψυχικὰ ὡραῖο καί, μὲ ἕνα τελευταῖο ἀνέβασμα, στὴν ὀμορφιὰ τῆς γνώσης μέσα στὴν περιοχὴ τῆς καθαρῆς πνευματικῆς ἐπιδίωξης. 'Απὸ ἐδῶ, σὲ μιὰν εὐλογημένη στιγμὴ (*ἐξαίφνης*, καὶ σκεφτόμαστε τοὺς σπινθῆρες τῆς *"Εβδομης ἐπιστολῆς*, ποὺ παίρνουν φωτιά), μποροῦμε νὰ κοιτάξουμε τὸ ἄφθαρτο, τὸ ἀπόλυτα 'Ωραῖο, τὸ 'Ωραῖο καθεαυτό. "Υστερα ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Σωκράτη εἰσορμᾶ ὁ 'Αλκιβιάδης μεθυσμένος στὸ συμπόσιο καὶ περιγράφει τὸν Σωκράτη σὰν τὸν μεγάλον ἐρωτόληπτο, ποὺ ἀπὸ τὴν ὀμορφιὰ τῆς δικῆς του ψυχῆς, ποὺ ἑδρεύει μέσα του σὰν ἕνα χρυσὸ θεϊκὸ ἄγαλμα τοποθετημένο μέσα σὲ σιληνόμορφο περίβλημα, ξέρει νὰ γεννᾶ τὸ 'Ωραῖο στὴν ψυχὴ τῶν ἄλλων.

Καὶ ὁ *Φαίδωνας*[2] δίνεται σὰν διήγηση, ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει ἕνας αὐτόπτης μάρτυρας, ὁ Φαίδωνας, ποὺ διηγεῖται τὶς τελευταῖες στιγμὲς τοῦ Σωκράτη. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται (59b) ὅτι ὁ Πλάτωνας ἦταν ἄρρωστος καὶ γι' αὐτὸ δὲν παρευρισκόταν: ἑπομένως δὲν πρέπει νὰ περιμένουμε διήγηση γεγονότων, ἀλλὰ φιλοσοφικὴ ποίηση. Ὁ *Φαίδωνας* εἶναι ἕνας διάλογος «*περὶ ψυχῆς*», ὅπως τὸν προσονομάζουν τὰ χειρόγραφά μας. Γύρω ἀπὸ τὴν ἀπόδειξη τῆς ἀθανασίας της περιστρέφονται οἱ συνομιλίες ποὺ ἑνώνουν γιὰ τελευταία φορὰ τὸν Σωκράτη μὲ τοὺς

1. Γιὰ τὴν ἱστορικότητά της: W. Kranz, ‹Diotima von Mantineia›, *Herm.* 61, 1926, 437· βλ. *Die Antike* 2, 1926, 320. "Οταν ὁ H. Kolder, *Die Komposition des plat. Symp.* Διδ. διατρ. Ζυρίχη 1948, νομίζει ὅτι οὐσιαστικὰ ὁ λόγος τῆς Διοτίμας ἀποτελεῖ ἕνα πρωταρχικὸ στοιχεῖο τοῦ *Συμποσίου*, θὰ συμφωνήση κανεὶς γιὰ τὴν σύλληψη τοῦ συνόλου, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθῆ στρωματικὴ γένεση τοῦ ἔργου.

2. F. Dirlmeier, δίγλωσση ἔκδοση, Μόναχο 1949· 2. ἐκδ. 1959. R. Hackforth, *Pl.'s Phaedo* (μετάφρ. καὶ ὑπομν.). Cambr. 1955. Ξανατύπ. Νέα Ὑόρκη 1959. R. S. Bluck, *Pl.'s Phaedo. Transl. with Introd., Notes and Appendices.* Λονδ. 1955. Nilo Cassini, *Il Fedone.* Φλωρεντ. 1958 (μὲ ὑπομν.). W. J. Verdenius, ‹Notes on Pl's Phaedo›, *Mnem.* σειρ. 4, 11, 1958, 193. D. O' Brien, ‹The last argument of Plato's Phaido I.›, *Class. Quart.* 17, 1967, 198. H. Reynen, ‹Phaidoninterpretationen (Zu Plat. Phaed. 62 A καὶ 69AB)›, *Herm.* 96, 1968, 41. R. Loriaux, *Le Phaidon de Platon. Comm. et trad. I: 57 a-84b,* Bibl. de la Fac. de philos. et lettres. Namur 45, 1969. P. Vicaire, *Phaidon.* Παρίσι 1969 (δίγλ.).

φίλους του. Ἀπορρίπτονται δυὸ ἀπόπειρες ἀπόδειξης, στὶς ὁποῖες τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο παίζουν ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν ἀνάμνηση καὶ ἡ ἔνταξη τῆς ψυχῆς μέσα στὸν κόσμο τῶν ἄφθαρτων Ἰδεῶν. Οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ Σιμμία καὶ τοῦ Κέβητα, δυὸ πυθαγορικῶν, ποὺ ἦταν μαθητὲς τοῦ Φιλόλαου, δημιουργοῦν μιὰν ἐπιβράδυνση. Στὸν τρίτο καὶ τελευταῖον ἀποδεικτικὸ γύρο ὁ Σωκράτης ξεκινᾶ ἀπὸ πολὺ μακριά, γιατί, σ' ἐκεῖνο τὸ μέρος ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε πρωτύτερα (σ. 688), μιλᾶ γιὰ τὴν ἐξέλιξή του, ποὺ εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ ἐξέλιξη τοῦ Πλάτωνα ὡς τὴν θεωρία τῶν Ἰδεῶν. Αὐτὴ δίνει ἐπίσης, στὴν τρίτη ἀπόδειξη, τὴν ἀποφασιστικὴ στήριξη, μὲ τὸν συλλογισμὸ ὅτι ἡ ψυχή, ποὺ μετέχει στὴν Ἰδέα τῆς ζωῆς, δὲν μπορεῖ νὰ δεχτῇ μέσα της τὴν Ἰδέα τοῦ θανάτου. Τελευταία ἀνύψωση τοῦ διαλόγου εἶναι κι ἐδῶ ἕνας μεγάλος ἐσχατολογικὸς μύθος. Μὲ μιὰν παράξενη καὶ μολαταῦτα πολὺ παραστατικὴ γεωγραφία γήινης σφαίρας διδάσκει ὅτι ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι ζοῦμε σὲ μεγάλες κοιλότητες στὸ βάθος τοῦ ἀέρινου πελάγους ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, καὶ καταλήγει στὴν διήγηση γιὰ τὴν μοίρα τῆς ψυχῆς μπροστὰ στὸ δικαστήριο τοῦ Ἅδη. Στενὰ πλέκονται μέσα στὸν *Φαίδωνα* στοιχεῖα τοῦ ὀρφικο-πυθαγορικοῦ μυστικισμοῦ μὲ τὴν διαλεκτικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν βέβαιη γνώση. Ἡ ἄφθαρτη ὅμως ἐπίδραση τοῦ ἔργου στηρίζεται στὸ βαθὺ αἴσθημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Πλάτωνας διάπλασε σὲ μιὰν ἑνότητα τὸν θάνατο τοῦ σοφοῦ ἄνδρα καὶ τὴν ἀκλόνητη πεποίθηση γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς.

Τὴν συμπλήρωση τοῦ ἔργου ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κορύφωμα τῆς πλατωνικῆς δημιουργίας, τῆς *Πολιτείας*[1], τὴν τοποθετοῦμε γύρω στὰ 374· διάφορες συσχετίσεις τὴν τοποθετοῦν ἀνάμεσα στὸ *Συμπόσιο* καὶ τὸν *Φαίδωνα* ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, καὶ τὸν *Θεαίτητο* ἀπὸ τὴν ἄλλη· καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πλάτωνας μιλᾶ (540a), γιὰ τὸ ὅτι ὁ φιλόσοφος μόνο στὰ πενήντα του χρόνια φτάνει στὸν σκοπό του, δηλ. στὴν θέαση τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ. Φυσικὰ ἕνα τέτοιο οἰκοδόμημα προϋποθέτει πολὺν καιρὸ γιὰ νὰ γεννηθῇ. Στὴν *Πολιτεία* ὅλες οἱ ὠθήσεις καὶ τὰ κίνητρα τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ἑνώνονται μὲ τόσο τεχνικὴν πλοκὴ σὲ ἕνα σύνολο, ὥστε μιὰ σύντομη περίληψη μόνο τὶς πιὸ σημαντικὲς γραμμὲς τοῦ οἰκοδομήματος μπορεῖ νὰ ἀποδώσῃ.

Φανερὰ ξεχωρίζει τὸ πρῶτο βιβλίο ἀπὸ τὰ ἄλλα ἐννιὰ ποὺ ἀκολουθοῦν (ἡ διαίρεση σὲ 10 βιβλία δὲν προέρχεται ὡστόσο ἀπὸ τὸν Πλάτωνα), σὰν προθάλαμος, μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁδηγούμαστε στὴν πραγματικὴ περιοχὴ τοῦ προβλήματος. Ὅλο τὸ ἔργο προσφέρεται σὰν μιὰ μοναδικὴ διήγηση τοῦ Σωκράτη, ποὺ γιὰ τὶς

---

1. Ἡ μετάφραση τοῦ K. Vretska. Reclam 1958 προσφέρει καλὲς διασαφήσεις καὶ πολλὴ βιβλιογρ. Τὴν ἀπόδοση τοῦ R. Rufener βλ. παρακ. στὶς βιβλιογρ. πληροφορίες. Ἀγγλ. μετάφρ.: L. A. Richards, Cambridge 1966. Ὑπομνηματισμένη ἔκδοση τοῦ J. Adam σὲ δυὸ τόμ. 2. ἔκδ. Λονδ. 1963. R. C. Cross. καὶ A. D. Woozley, *Plato's 'Republic'. A philosophical Commentary.* Λονδ. 1964. L. Strauss, *On Plato's Republic in the City and Man.* Chicago 1964. E. Braun, <The music of the Republic>, *Agon* 1, 1967, 1. O. Untermohlen, *Die Bedeutung der Ideenlehre fur die platonische Politeia.* Χαϊδελβ. 1967.

συνθῆκες καὶ τοὺς ἀκροατές της δὲν διαφαίνεται τίποτα. Ἀνήμερα τὴν γιορτὴ τῆς Βενδίδας στὸν Πειραιὰ ὁ Σωκράτης ἔρχεται στὸ σπίτι τοῦ πλούσιου Κέφαλου, ποὺ ἡ ἐπίγνωση ὅτι δὲν περίπαιξε καὶ δὲν ξεγέλασε κανέναν, καὶ μπορεῖ ἔτσι νὰ ἀντικρύση ἥσυχα τὸν δρόμο γιὰ τὸν ἄλλον κόσμο, φωτίζει τὰ γηρατειά του μὲ γαλήνιο φῶς. Ἡ ἐξομολόγηση τοῦ γέρου, ἀπὸ τὴν ὁποία μιὰ γραμμὴ πηγαίνει πρὸς τὸν ἐσχατολογικὸ τελικὸ μύθο, προκαλεῖ ἀνάμεσα στοὺς νεότερους τὸν διάλογο γιὰ τὴν φύση τῆς δικαιοσύνης, ποὺ ὕστερα ἀπὸ διάφορες ἀποτυχημένες ἀπόπειρες ὁρισμοῦ παίρνει μιὰν σημαντικὴ ὄξυνση χάρη στὸν Θρασύμαχο, ποὺ τὸν γνωρίσαμε πρωτύτερα (σ. 503) σὰν ἱστορικὸ πρόσωπο. Ἐδῶ αὐτός, σὰν τὸν Καλλικλὴ τοῦ *Γοργία*, ὑποστηρίζει μὲ πάθος τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου ἐναντίον τῆς μάζας καὶ τοῦ νόμου της, μὲ τὸ πνεῦμα τῆς πιὸ ριζοσπαστικῆς σοφιστικῆς. Ἡ ὁμοιότητα αὐτοῦ τοῦ 1. βιβλίου μὲ τοὺς ἀπορητικοὺς πρώιμους διαλόγους εἶναι ἀναμφισβήτητη, καὶ βρῆκε πολλοὺς ὑποστηρικτὲς ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Πλάτωνας μέσα στὸ μεγάλο ἔργο περίλαβε ἕναν πρώιμο διάλογο γιὰ τὴν δικαιοσύνη, ποὺ τὸν ὀνόμασαν *Θρασύμαχο*. Δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὸ νὰ εἶναι ἕνας τελειωμένος διάλογος, θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ εἶναι ἕνα παραπεταμένο σχέδιο· ἀπὸ μόνο του δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ἕνα συνειδητὸ ξαναγύρισμα στὴν πρώιμη τεχνοτροπία[1], καὶ μάλιστα τὰ ἀποτελέσματα τῆς γλωσσικῆς στατιστικῆς[2] ὑποστηρίζουν τὴν πρώιμη τοποθέτηση.

Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ 2. βιβλίου οἱ λόγοι τοῦ Γλαύκου καὶ τοῦ Ἀδείμαντου, τῶν δυὸ ἀδελφῶν τοῦ Πλάτωνα, ποὺ ἀπὸ ἐδῶ καὶ μπρὸς συμμετέχουν μὲ τὸν Σωκράτη στὴν διεξαγωγὴ τοῦ διαλόγου, ὁδηγοῦν στὴν ἀκριβὴ σύλληψη τοῦ προβλήματος. Ἀπὸ τὴν φύση τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀδικίας θὰ ἀποδειχθῆ ἡ ὑπεροχὴ τῆς πρώτης, σὰν ἀγαθοῦ ποὺ μόνο του φέρνει εὐτυχία. Ἐδῶ (368d) ὁ Σωκράτης προτείνει νὰ πραγματευθοῦν τὸ δύσκολο πρόβλημα, ὄχι μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀτομικῆς ζωῆς, ἀλλὰ στὰ μεγαλύτερα πλαίσια τοῦ κράτους, ποὺ γιὰ τὸν Πλάτωνα φυσικὰ σημαίνει τὴν κρατούπολη. Ἔτσι τὸ ἀκόλουθο μέρος μαζὶ καὶ μὲ τὸ 4. βιβλίο ἀφιερώνεται στὸ διανοητικὸ πείραμα, νὰ παρακολουθήσουν τὴν ἐξέλιξη μιᾶς πόλης ἀπὸ τὶς πρωτόγονες ἀρχὲς καί, καθὼς θὰ προχωρῆ ἡ γένεσή της, νὰ διερευνοῦν τὸν ρόλο καὶ τὴν θέση τῆς δικαιοσύνης μέσα σ' αὐτήν. Αὐτὴ ἡ θεωρητικὴ κατασκευὴ κράτους, σὰν μεγαλοδιάστατη νεοΐδρυση μιᾶς ἀπόλυτης τάξης ἀξιῶν, ἔρχεται σὲ ὀξύτατην ἀντίθεση μὲ τὴν σοφιστική, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως μὲ τὸν ἐξωιστορικό της ὀρθολογισμὸ βρίσκεται πέρα πέρα ἐπάνω στὸ ἔδαφος τῆς ἴδιας κίνησης. Ἔχει μάλιστα καὶ προδρόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ

---

1. F. DORNSEIFF, *Herm* 76, 1941, 11· βλ. JAEGER, 2, 150. Ἀποφασιστικὰ ὑποστηρίζει τὴν πρώιμη τοποθέτηση ἑνὸς διαλόγου *Θρασύμαχος* μὲ βάση τὴν γλωσσικὴ στατιστικὴ ξανὰ ὁ H. J. KRÄMER, *Abh. Akad. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1959/6, 42.

2. H. v. ARNIM, *Sitzb. Akad. Wien. Phil.-hist. Kl.* 169/3, 1912, 223. 230 κέ. Κι ὁ FRIEDLÄNDER καὶ τελευταῖα οἱ GAISER καὶ KRÄMER (βλ. προηγ. σημ.) ἐπιμένουν σ' ἕναν πρώιμο διάλογο *Θρασύμαχος*.

ὀνοματίσουμε δυό[1]: τὸν Ἱππόδαμο τὸν Μιλήσιο, ποὺ ἔδρασε σὰν ἀρχιτέκτονας στὸν Πειραιὰ στὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ, καὶ τὸν Φαλέα τὸν Χαλκηδόνιο πού, γύρω στὰ 400 π.Χ., στὰ σχέδιά του ζητᾶ τὴν ἰσότητα τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς παιδείας καθὼς καὶ τὴν κρατικοποίηση τῆς βιοτεχνίας.

Στὴν θεωρητικὴ οἰκοδόμηση τοῦ πλατωνικοῦ κράτους τὴν πρώτη θέση τὴν πιάνει ἡ τάξη τῶν πολεμιστῶν καὶ τῶν φυλάκων, ποὺ ἀπὸ αὐτὴν βγαίνει ἡ ἀφρόκρεμα τῶν ἀρχόντων. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀρχὴ τὰ προβλήματα τῆς παιδείας κατέχουν τὸ κέντρο. Μόνο αὐτὴ μπορεῖ νὰ προσφέρη στὸν Πλάτωνα τὴν δυνατότητα, κάτω ἀπὸ τὸν ἀξιολογικὸ οὐρανὸ τῆς θεωρίας του γιὰ τὶς ἰδέες, νὰ πάρουν πολιτικὴ μορφὴ οἱ ἑλληνικὲς σκέψεις (Σόλ. 24, 16 D. Αἰσχ. ἀπ. 381 Ν.) γιὰ τὸν βασιλιά, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ συγκεντρώνη δύναμη καὶ δικαιοσύνη. Μπροστὰ στὶς δυὸ τάξεις τῶν *ἀρχόντων* καὶ τῶν *φυλάκων*, ποὺ ἀναφέραμε, ἡ τρίτη, ἡ τάξη τῶν τεχνιτῶν (*δημιουργοί*), περνᾶ τελείως στὸ πίσω πλάνο· αὐτὴ μένει ἀντικείμενο τῆς πολιτικῆς τέχνης, κι ἔχουν συχνὰ κατηγορήσει τὸν Πλάτωνα ὅτι αὐτός, ἄμοιρος ἀπὸ κοινωνικὸ αἴσθημα, ἔμεινε τάχα ἀδιάφορος ἀπέναντι στοὺς τύπους ζωῆς τῶν πολλῶν. Σχετικὰ ὁ Πλάτωνας ἔχει ἐκφρασθῆ σὲ καίρια χωρία τοῦ ἔργου του (420b. 466a. 519e) μὲ κάθε δυνατὴ σαφήνεια ὅτι ὁλόκληρο τὸ σχέδιό του ἀποβλέπει νὰ ἐξασφαλίση σὲ ὅλα τὰ τμήματα αὐτοῦ τοῦ κράτους τὴν ἀνώτατη δυνατὴ εὐτυχία[2]. Ὀφείλουμε νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ καὶ τὴν ἄδικη βιασύνη μὲ τὴν ὁποία τὸν τελευταῖο καιρὸ παραλλήλισαν τὰ πολιτειακὰ σχέδια τοῦ Πλάτωνα οὔτε λίγο οὔτε πολὺ μὲ τὴν ἀνάπτυξη αὐταρχικῶν συστημάτων καὶ τὰ καταδίκασαν, στὸ ὄνομα μιᾶς ἀδικαιολόγητης διάθεσης γιὰ ἐπικαιρότητα[3]. Τὸ νὰ ἰσχυρισθοῦμε μαζὶ μὲ τὸν W. Fite

---

1. Wilh. Nestle *Vom Mythos zum Logos*. Στουτγ. 1940, 492.

2. Πολὺ ἔντονα ἐπεξεργάζεται αὐτὴν τὴν ἄποψη ὁ R. W. Hall, ***Plato and the Individual***. Χάγη 1963.

3. Τὶς ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα τὶς ἄρχισε ὁ J. Dewey, ***Reconstruction in Philosophy***. 1920, καὶ ***The Quest for Certainty***. 1929. Τὶς συνέχισαν οἱ W. Fite, ***The Platonic Legend***. 1934, καὶ ἰδιαίτερα ὁ K. R. Popper, ***The Open Society***. Λονδ. 1945· γερμ. ***Der Zauber Platons. Die offene Gesellschaft und ihre Feinde I***. Βέρνη 1957. Ἐπίσης ὁ A. H. S. Crossmann, *Plato To-day*. Λονδ. 1957· 2. ἀναθεωρ. ἐκδ. Νέα Ὑόρκη 1959 βρίσκεται σ' αὐτὴν τὴν γραμμή. Διεισδυτικὴ ἀπόκρουση τοῦ Popper, ἀπὸ τὸν R. B. Levinson, *In Defence of Pl.* Cambr. Mass. 1953. Ἐπίσης J. Wild, ***Pl.s Modern Enemies and the Theory of Natural Law***. Σικάγο 1953, ὁ ὁποῖος ὡστόσο εἰσάγει τελεολογικὰ θέματα στὴν ἔννοια τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν Φύση. Φρόνιμα κρίνει αὐτὰ τὰ προβλήματα ὁ E. M. Manasse, ***Bucher uber Pl. Philos. Rundschau***. Παράρτ. 2. Τυβίγγ. 1961, 162. Σπουδαία μένει γιὰ τὴν κρίση τῆς *Πολιτείας* ἡ ἀπόδοση τοῦ F. M. Cornford, ***The Republic of Pl.*** Νέα Ὑόρκη 1954 (1. τύπωμα 1941), μὲ εἰσαγωγὴ καὶ ὑπόμνημα. Ἀκόμα N. R. Murphy, ***The Interpretation of Pl.s Republic***. Ὀξφ. 1951, ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ τοῦ Πλάτωνα προσεγγίζουν πρὸς τὴν πραγματικότητα. J. Luccioni, ***La pensée politique de Pl.*** Παρίσι 1958. R. W. Hall, <Justice and the Individual in the Republic>, ***Phronesis*** 4, 1959, 149. Σωστὴ ἐκτίμηση ἐπίσης στοῦ T. A. Sinclair, ***A History of Greek Political Thought***. Λονδ. 1952. W. C. Greene, ***Harv. Stud.*** 61, 1953, 39. F. Mayr, <Freiheit und Bindung in Pl.s. Politeia>, ***Wien. Stud.***

ὅτι τὰ σχέδια τοῦ Πλάτωνα ξεφύτρωσαν ἀπὸ τὴν ἰδεολογία μιᾶς «ἀργόσχολης τάξης» (leisure class), ποὺ περιφρονοῦσε τὸν λαό, ἀποτελεῖ ἀνεύθυνην ἀδικία. Δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ γραμμὴ σὲ ὁλόκληρον τὸν Πλάτωνα, ποὺ νὰ λέῃ ὅτι ἀξίζει τὸν κόπο νὰ κυνηγᾶ κανεὶς τὴν δύναμη γιὰ τὸ ἀτομικὸ ἢ τὸ ταξικὸ συμφέρον· ἀπεναντίας μάλιστα μιὰ τέτοια προσπάθεια γιὰ δύναμη ἀποδοκιμάζεται ριζικὰ στὴν εἰκόνα τοῦ τυράννου. Ὁ Πλάτωνας μάλιστα ἐφρόντισε μὲ τὸ παραπάνω, ὥστε νὰ μὴ μείνῃ καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὸν σκοπὸ τοῦ ἰδανικοῦ του κράτους, τὴν καθοδήγηση δηλ. τῶν ἀνθρώπων στὴν ζωὴ ποὺ τοὺς ταιριάζει καὶ μαζὶ στὴν εὐτυχία, χάρη στὴν ἔνταξή τους σ'ἕναν κόσμο ποὺ στηρίζεται στὴν λογική. Ἄλλο τόσο φανερὸ εἶναι ὅτι οἱ τρεῖς τάξεις δὲν ἀποτελοῦν κάστες μὲ αὐστηρὰ σύνορα, ἀλλὰ δηλώνουν τὴν θέση στὴν ὁποία τοποθετεῖται ὁ καθένας χάρη στὶς ἱκανότητές του. Ὁ F. M. CORNFORD[1] παρατήρησε σωστὰ ὅτι ὁ Σωκράτης ἄρχισε μὲ τὴν ἠθικὴ ἀναμόρφωση τοῦ ἀτόμου, κι ἑπομένως μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε σὰν τελικὸν σκοπὸ μιὰν κοινωνία ἀπὸ τέτοιου εἴδους μεταμορφωμένους ἀνθρώπους. Ὁ Πλάτωνας ἀντίθετα παίρνει σὰν δεδομένο τὶς ἀτομικὲς ἱκανότητες καὶ τὶς χρησιμοποιεῖ μὲ τὸν καλύτερο τρόπο, ἐντάσσοντάς τες σ' ἕνα μόνιμο σύστημα. Ἕνα πράγμα ἀσφαλῶς εἶναι σωστό, μποροῦμε ὅμως μόνο νὰ τὸ ὑποδηλώσουμε ἐδῶ: τὸ ἰδανικὸ κράτος τοῦ Πλάτωνα, ποὺ τὸ διαπερνᾶ ὡς τὰ ἀκρότατα σημεῖα ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ποὺ ὑπάρχει γιὰ χάρη τῆς ἀληθινῆς εὐτυχίας τῶν πολιτῶν καὶ ζητᾶ τὶς πιὸ βαριὲς θυσίες ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες γιὰ τὸ καλὸ τῶν ἄλλων, εἶναι σχεδιασμένο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἀνθρώπινων ἀξιῶν στὸ καθένα ἀπὸ τὰ μέλη του· μολαταῦτα αὐτὸ τὸ ἴδιο δὲν μπορεῖ στὴν θεωρία νὰ πετύχῃ τὸν ὑψηλό του σκοπό, χωρὶς νὰ ξεπεράσῃ σὲ διάφορες θέσεις ἐκεῖνα τὰ σύνορα, ποὺ χωρίζουν τὸ ὑγιεινὸ φάρμακο ἀπὸ τὸν στραγγαλιστικὸ καταναγκασμό. Ἐδῶ ἡ ἰδιοτυπία τοῦ κράτους ἐμφανίζεται σὰν ἕνα φρικτὸ κομμάτι πραγματικότητας τῆς ζωῆς, καὶ ὁ Πλάτωνας τὸ ἔχει νιώσει καλά, ὅταν ἐπιμένει νὰ τονίζῃ ξανὰ καὶ ξανὰ τὴν παιδεία καὶ τὴν πειστικότητα, γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὸν ἀλύγιστο καταναγκασμό. Μαζὶ μὲ αὐτὰ ποὺ εἴπαμε, συνάπτεται μιὰ ἄλλη δυσκολία, ποὺ τὸ ἰδανικὸ πολίτευμα τοῦ Πλάτωνα τόσο λίγο μπορεῖ νὰ τὴν ξεφύγῃ, ὅσο καὶ ὁποιοδήποτε ἄλλο. Αὐτὸ ποὺ χτίζεται ἐδῶ πρόκειται νὰ εἶναι κάτι τελειωτικό, μόνιμο μέσα στὴν ἀμεταβλητότητά του. Ἕνα τέτοιο ὅμως δὲν μπορεῖ προκαταβολικὰ νὰ διαρκέσῃ μπροστὰ στὸν δυναμισμὸ τῆς ἀκατάπαυστης ροῆς τῆς ζωῆς καὶ πρέπει ἤδη ἐξαιτίας τοῦ αἰτήματός του γιὰ διάρκεια, νὰ μένῃ οὐτοπικό. Ἀπέναντι ὅμως σὲ ὅλες τὶς ἐπικρίσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὸ συμπέρασμα τοῦ CORNFORD, στὸ ἑμηνευτικὸ ἔργο του, διατηρεῖ τὸ κῦρος του: ἡ ἀνάλυση τοῦ Πλάτωνα ἀπέδειξε μιὰν γιὰ πάντα ὅτι μιὰ πολιτικὴ ποὺ ἔχει στόχον

75, 1962, 28. *Plato. Totalitarian or Democrat?* Essays selected and introduced by TH. L. THORSON. Englewood Cliffs, N. J. Prentice Hall 1963. *Plato, Popper and Politics. Some Contributions to a Modern Controversy,* ἐκδ. RENFORD BAMBROUGH. Cambridge 1967 (Πολλὲς συμβολὲς τῶν ἐτῶν 1938-1966).

1. *The Unwritten Philosophy and Other Essays.* Cambr. 1950, 59.

τὴν αὔξηση καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς δύναμης, εἶναι ἀσυμβίβαστη μ' ἐκείνην ποὺ ἀποβλέπει σὲ ὑψηλοὺς σκοπούς. Ἴσως ἡ φράση ποὺ ἀκούγεται τόσο πολύ, ὅτι δηλ. ἡ πολιτικὴ ποτὲ δὲν εἶναι παστρικὴ δουλειά, εἶναι ἀληθινὰ πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ἀπὸ ὅλα ὅσα ἔγραψε ὁ Πλάτωνας στὴν *Πολιτεία*. Φυσικά, τὸ πᾶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ τί θεωρεῖ κανεὶς πραγματικό.

Τὸ κρατικὸ αὐτὸ σχεδίασμα ἀρχίζει σὰν ἕνα διανοητικὸ πείραμα, γιὰ νὰ ἀνακαλύψη τὴν δικαιοσύνη, ἀποκτᾶ ὅμως ὅσο προχωρεῖ, ὅλο καὶ περισσότερην αὐθυπαρξία· μολονότι ὁ Πλάτωνας δὲν τὸ προτείνει σὰν συγκεκριμένην πρόταση γιὰ μιὰν ἱστορικὴ περίσταση, ὡστόσο, ἔστω καὶ στὸ περιθώριο καὶ ὑπογραμμίζοντας τὴν δυσκολία (499 c d, κἀ.), ἀφήνει ὁπωσδήποτε ἀνοιχτὴ τὴν σκέψη ὅτι μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῆ.

Ἡ σταθερὴ τριχοτόμηση τοῦ πολιτεύματος παραλληλίζεται μὲ τὰ τρία μέρη τῆς ψυχῆς τῆς πλατωνικῆς ψυχολογίας. Ἐπιπλέον ὁ Πλάτωνας ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀποδίνει σὲ κάθε τμῆμα τὴν ἀρετὴ ποὺ τοῦ ταιριάζει, κι ἔτσι προκύπτει τὸ ἑξῆς σύστημα.

ἄρχοντες	———	*λογιστικὸν*	———	*σοφία*
φύλακες	———	*θυμοειδὲς*	———	*ἀνδρεία*
δημιουργοὶ	———	*ἐπιθυμητικὸν*	———	*σωφροσύνη*.

Τώρα ὅμως ἔρχεται καὶ ἡ σειρὰ τῆς τέταρτης βασικῆς ἀρετῆς, τῆς δικαιοσύνης. Αὐτή, ὅταν τὰ πράγματα εἶναι τακτοποιημένα, βρίσκεται μέσα σὲ ὅλα καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα, γιατὶ ὑποδείχνει στὸ κάθε τμῆμα τὴν σωστή του θέση καὶ συγκρατεῖ τὴν ἁρμονία τοῦ συνόλου. Ὁ JAEGER[1] ἔδειξε ὅτι αὐτὴ ἡ εἰκόνα μιᾶς τάξης ποὺ στηρίζεται ἐπάνω στὸ ὅτι ὁ καθένας μέσα στὰ σύνορά του κάμνει τὴν δουλειά του *(τὰ ἑαυτοῦ πράττειν)*, εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ ἀντίληψη, ὅτι ἡ ὑγεία εἶναι ἀποτέλεσμα ἰσορροπίας.

Τὸ 5. βιβλίο ἀναπτύσσει τοὺς ἀναγκαίους τύπους ζωῆς γιὰ τὴν τάξη τῶν φυλάκων (ὄχι γιὰ τοὺς «δημιουργούς»), γιὰ τὴν ὁποία ὁ Πλάτωνας ἀποκλείοντας τὴν ἰδιωτικὴ περιουσία φτάνει ὡς τὴν ἀπόλυτη συνέπειά της, τὴν κοινοκτημοσύνη τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν. Καὶ ἡ πλήρης ἐξίσωση ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν στὴν ὑπηρεσία τοῦ κράτους ἦταν γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα μιὰ ὀρθολογιστικὴ ὑπερβολή, ποὺ ἄλλωστε στοὺς *Νόμους* (781a) ἀνακαλεῖται σιωπηρά.

Στὸ 5. βιβλίο ἀκόμα, σχεδὸν ἀκριβῶς στὸ μέσο τοῦ ἔργου (473d), βρίσκεται ἡ φράση ποὺ ἀποτελεῖ πνευματικὰ τὸ κέντρο τοῦ συνόλου: ἡ μεταβολὴ πρὸς τὸ ἀγαθὸ μέσα στὴν πολιτειακὴ ζωὴ τότε μόνο μπορεῖ νὰ συμβῆ, ὅταν οἱ φιλόσοφοι πάρουν στὰ χέρια τους τὴν ἐξουσία ἢ οἱ ἄρχοντες γίνουν φιλόσοφοι[2]. Εἶναι ἡ ἴδια

1. 3, 48 καὶ *Eranos* 44, 1946, 123, ὅπου ἑρμηνεύεται ἐπίσης καὶ ἡ ἰατρικὴ προέλευση τῆς ἔκφρασης *θυμοειδές*.

2. «*Ἐὰν μὴ... ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλῆς τε νῦν λεγόμενοι*

φράση πού ὁ Πλάτωνας στὴν *Ἕβδομη ἐπιστολὴ* (326a) τὴν προσφέρει σὰν πρώιμη γνώση *«... πρὶν ἂν ἢ τὸ τῶν φιλοσοφούντων...γένος εἰς ἀρχὰς ἔλθη...ἢ τὸ τῶν δυναστευόντων...φιλοσοφήσῃ»*, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ πολίτευμα. Σύμφωνα μὲ αὐτά, τὸ ἔργο, πού ἄρχισε σὰν πρόβλημα γιὰ τὴν δικαιοσύνη καὶ συνεχίσθηκε σὰν ἀπόπειρα ἑνὸς κρατικοῦ οἰκοδομήματος, περνᾶ στὴν περιοχὴ τῆς καθαρῆς φιλοσοφίας, χωρὶς νὰ ἀφήνῃ κανένα ἀπὸ τὰ προηγούμενα νοηματικὰ θέματα. Ἂν τώρα ὡς τὸ τέλος τοῦ 7. βιβλίου γίνεται περισσότερος λόγος γιὰ τὴν φύση καὶ τὴν ἀγωγὴ τῶν ἀνθρώπων πού πρόκειται νὰ διοικήσουν σὰν φιλόσοφοι στὸ ἰδανικὸ πολίτευμα, μὲ αὐτὰ ὑπονοεῖται ὁ πλατωνικὸς φιλόσοφος, καὶ κινούμαστε στὴν περιοχὴ τῆς θεωρίας γιὰ τὸ ἀληθινὸ ὄν. Οἱ ἄρχοντες, πού προέρχονται ἀπὸ τὴν τάξη τῶν φυλάκων καὶ πότε πότε μάλιστα ὀνομάζονται κατευθείαν φύλακες, πρέπει νὰ πορευθοῦν μακρὺν δρόμο, γιὰ νὰ μορφωθοῦν. Ἡ λύση τοῦ παλιοῦ προβλήματος «φύση ἢ ἀγωγή» δίνεται σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη ὅτι καὶ οἱ δυὸ παράγοντες ἔχουν σημασία. Οἱ πιὸ κατάλληλοι ἀνεβαίνουν μὲ μιὰν πολυχρόνια κλιμάκωση ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τῆς γεωμετρίας— μαζὶ μὲ τὶς ὁποῖες πάει κι ἡ πρωτόφαντη τότε στερεομετρία—, τῆς ἀστρονομίας καὶ τῆς ἁρμονίας, στὴν καθαρὴ διαλεκτική. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνάμεσα στοὺς τριαντάχρονους γίνεται μιὰ καινούργια, πιὸ αὐστηρὴ ἐπιλογή, πού ἐξαποστέλλει ξανὰ τοὺς καταλληλότατους πρὸς τὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ δρόμου· μόνο γιὰ τὸν πενηντάχρονο ἡ θέαση τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ σημαίνει ὅτι αὐτὸς ἔφτασε στὸν σκοπό. Μὲ τὸ φῶς αὐτῆς τῆς ἔσχατης καὶ ἀνώτατης γνώσης, αὐτοὶ πού ἔχουν διαπαιδαγωγηθῆ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ κυβερνήσουν τὴν ἀληθινὴ πολιτεία.

Γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν εἶναι σημαντικὰ σ' αὐτὸ τὸ μέρος κυρίως τρία ἀπανωτὰ κεφάλαια. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6. βιβλίου ὁ Πλάτωνας τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ σὰν πηγὴ πνευματικῆς ὕπαρξης, πού δίνει στὰ νοητὰ ἀντικείμενα τὴν ἀλήθεια καὶ στὸν ἄνθρωπο πού βρίσκεται στὸν δρόμο τῆς γνώσης τὴν δυνατότητα νὰ τὰ συλλάβῃ, τὴν συγκρίνει μὲ τὸν ἥλιο, πού ἐπιτρέπει στὰ πράγματα νὰ γεννιοῦνται μέσα στὸν ὁρατὸ κόσμο, μᾶς δημιουργεῖ ὅμως χάρη στὸ φῶς τὴν προϋπόθεση μὲ τὴν ὁποία τὰ βλέπουμε[1]. Ἔτσι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες ἰδέες, οἱ ὁποῖες τὴν τοποθετοῦν πάνω ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν σὰν στὴν κατάλληλη θέση ὕπαρξης. Ὁ νεοπλατωνισμὸς προπαρασκευάζεται ἐδῶ σ' ἕνα οὐσιαστικό του σημεῖο[2], καὶ δὲν εἶναι μεγάλη ἡ ἀπόσταση γιὰ τὴν ταύτιση τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ μὲ τὸν θεό[3]. Μὲ αὐτὸ συνάπτεται ἡ αἰσθητο-

---

καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς καὶ τοῦτο εἰς ταὐτὸν συμπέσῃ, δύναμίς τε πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία,..., οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα... ταῖς πόλεσι, δοκῶ δὲ οὐδὲ τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει...».

1. K. Schmitz-Moormann, *Die Ideenlehre Pl.s im Lichte des Sonnengleichnisses des 6. Buches des Staates.* Διδ. διατρ. Μόναχο 1957. Munster 1959.

2. Herter βλ. σ. 704 σημ. 3) μὲ βιβλιογρ. H. Dorrie, *Philos. Rundschau* 3, 1955, 20, γιὰ τοῦ Ph. Merlan, *From Platonism to Neoplatonism.* Χάγη 1953.

3. Ἀντίθετα Ross (βλ. παρακ.) 43, 235, διαφορετικὰ Jaeger, 3, 8 καὶ W. J. Ver-

ποίηση τῶν ἀναβαθμῶν τῆς γνώσης χάρη σὲ μιὰν γραμμὴ πού, χωρισμένη σὲ δυὸ τμήματα, συμβολίζει τὸ βασίλειο τοῦ ὁρατοῦ καὶ τὸ βασίλειο τοῦ πνευματικοῦ. Κάθε μέρος διχοτομεῖται ξανὰ σὲ σχέση μὲ τὰ κύρια μέρη, κι ἔτσι τώρα διαγράφονται τέσσερις ἀναβαθμοί: ἡ δοξασία, μὲ βάση τὶς εἰκόνες τοῦ καθρέφτη ἢ τοῦ ἴσκιου (*εἰκασία*), ἡ ἐμπιστοσύνη στὴν ἄμεση αἰσθησιακὴ ἀντίληψη (*πίστις*), οἱ ἐνέργειες τοῦ λογικοῦ ποὺ στηρίζονται σὲ ὁρατὲς μορφὲς (*διάνοια*, παράδειγμα ἡ γεωμετρία), καὶ τελευταία βαθμίδα ἡ θέαση στὸν κόσμο τοῦ ἀπόλυτου, ἡ ὁποία ἀποκτήθηκε μὲ τὴν διαλεκτικὴ (*νόησις*). Στὴν ἀρχὴ τοῦ 7. βιβλίου ἀκολουθεῖ σὰν ἐπιβλητικὴ εἰκόνα γιὰ τὸν δρόμο τοῦ ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος προχωρεῖ γιὰ νὰ γνωρίση τὴν ἀλήθεια τῆς ὕπαρξης, ἡ παρομοίωση τῆς σπηλιᾶς, ποὺ δημιούργησε μιὰν τεράστια ἐπίδραση στὴν ἀρχαιότητα καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτήν. Διακρίνονται πέντε βαθμίδες[1], ποὺ ἀπὸ αὐτὲς οἱ τέσσερις πρῶτες εἶναι φανερὰ παράλληλες μὲ τοὺς ἀναβαθμοὺς τῆς γνώσης, ποὺ ἀναφέραμε τωραδά. Αὐτοὶ ποὺ εἶναι δεμένοι μέσα στὴν σπηλιά, μὲ τὴν πλάτη πρὸς τὴν ἔξοδό της, βλέπουν μπροστά τους νὰ προβάλλωνται μόνο οἱ σκιὲς ἀντικειμένων ποὺ κινοῦνται πίσω τους, καὶ αὐτοὶ εἶναι ὅσοι βρίσκονται στὴν περιοχὴ τῆς φαντασίας (*δόξα*). Ἂν ἐλευθερώνονταν ἀπὸ τὰ δεσμά τους, θὰ μποροῦσαν νὰ δοῦν τὰ ἴδια πράγματα στὴν λάμψη τῆς τεχνητῆς φωτιᾶς, καὶ τὴν ἴδια τὴν φωτιά. Ἂν βγοῦν ἀπὸ τὴν σπηλιά, τότε βρίσκονται μέσα στὴν φωτεινὴ μέρα καὶ βλέπουν τὰ πράγματα στὸ φῶς τοῦ ἥλιου. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν τὸν τρίτο ἀναβαθμὸ ἀκολουθεῖ μὲ κόπον ὁ τέταρτος, μὲ τὴν θέαση τοῦ ἴδιου τοῦ φωτός, ποὺ σὰν σύμβολο τοῦ πιὸ ὑψηλοῦ σημαίνει τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Στὸν πέμπτον ἀναβαθμὸ ξαναγυρνοῦν φωτισμένοι πίσω στὴν σπηλιά, γιὰ νὰ ἐπιδράσουν ἐπάνω σὲ ἄλλους χάρη στὴν γνώση τους. Αὐτὴ ἡ ἐπιστροφὴ ἀποτελεῖ σκληρὸ καθῆκον καὶ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἠθικὴ ἀναγκαιότητα, ποὺ ἀναγκάζει τὸν φιλόσοφο νὰ περάση ἀπὸ τὴν εὐτυχία τοῦ θεωρητικοῦ βίου (vita contemplativa) στὸν ἐνεργητικὸ βίο (vita activa) τῆς πολιτειακῆς ζωῆς. Οἱ δυὸ ἔννοιες, ποὺ εἶναι αὐστηρὰ χωρισμένες στὴν διανόηση τοῦ 5. αἰ., ἐμφανίζονται στὸν Πλάτωνα σὲ μιὰν καινούργια ἰδιότυπη σύνδεση.

Τὸ 8. καὶ 9. βιβλίο ἐκθέτουν τὸν ἐκφυλισμὸ τῆς ἰδανικῆς κρατικῆς μορφῆς ποὺ στηρίζεται στὴν δικαιοσύνη, μὲ μιὰν γραμμὴ ξεπεσμοῦ ἀπὸ τὴν τιμοκρατία, τὴν ὀλιγαρχία, τὴν δημοκρατία, στὴν δικτατορία. Ὁ παραλληλισμὸς ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ τὴν ἀτομικὴ ψυχὴ συνεχίζεται συγχρόνως καὶ στὴν ἔκθεση τῆς κατάπτωσης καὶ ἀναπτύσσεται ἕνα πλῆθος ἀπὸ βαθιὲς ἱστορικὲς καὶ ψυχολογικὲς παρατηρήσεις.

DENIUS, ‹Pl.s. Gottesbegriff›, στὸ *La notion du divin* Vandoeuvres-Γενεύη 1954, 273. Γιὰ τὴν ὕψιστη ἡδονὴ τοῦ φιλοσόφου στὴν θέαση τοῦ ἀληθινοῦ (*Πολ.* 9, 582 c, 585 e) καὶ τὴν προσέγγιση (*ὁμοιοῦσθαι*) πρὸς τὸν θεὸ (*Θεαίτ.* 176 b, *Τίμ.* 90 d). H. MERKI, *Ὁμοίωσις* Freiburg (Ἑλβετ.) 1952.

1. Βλ. E. M. MANASSE, *Philos. Rundschau.* 5. χρόν. 1. παράρτ. Τυβίγγ. 1957, 23, γιὰ τοῦ M. HEIDEGGER, *Platons Lehre von der Wahrheit.* Βέρνη 1947. M. ZEPF, ‹Der Mensch in der Höhle und das Pantheon›, *Gymn.* 65, 1958, 355.

Τὸ 10. βιβλίο[1] πολλοὶ τὸ θεώρησαν σὰν ἕνα εἶδος ἐπίμετρου, στὸ ὁποῖο ὁ Πλάτωνας ἤθελε νὰ προσθέση ἀκόμα διάφορες σκέψεις. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐπιβλητικὸ ἐπιστέγασμα τοῦ τέλους. Σπουδαῖο εἶναι τὸ κεφάλαιο στὸ ὁποῖο ξαναπιάνεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ δεύτερου καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ τρίτου βιβλίου—καὶ δικαιολογεῖται—ἡ ἐπίκριση τῶν ποιητῶν. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ παράξενη ὑποτίμηση τῆς τέχνης, σὰν ἁπλῆς τάχα μίμησης τῶν ἀντικειμένων τοῦ αἰσθησικοῦ μας κόσμου, ποὺ κι' αὐτὰ ἀποτελοῦν μίμηση τῶν ἰδεῶν, ἐδῶ ἐπίσης κι ἡ ἀποκήρυξη τῆς ἐθνικῆς ποίησης, γιατὶ ἀποτελεῖ κίνδυνον στὴν σωστὴ κατάσταση τῆς ψυχῆς, ἐξαιτίας τῶν παθῶν ποὺ δημιουργεῖ. Στὴν τόσο πλούσια σὲ προβλήματα καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ἑνιαίαν σχέση τοῦ Πλάτωνα πρὸς τὴν τέχνη[2] ἕνα εἶναι βέβαιο: ὁ ἀγώνας ἀνάμεσα στὸν καλλιτέχνη καὶ τὸν φιλόσοφο παίχτηκε μέσα στὸ στῆθος τοῦ Πλάτωνα τοῦ ἴδιου. Ὅταν διαβάζουμε (608a) πόσο σκληρὰ πολεμᾶ ὁ Πλάτωνας τὴν γοητεία ποὺ δοκίμασε ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, θὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ ἀκαμψία τῆς κρίσης του βγῆκε ἀπὸ τὸν κόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀναγκάσθηκε νὰ γίνη φιλόσοφος, αὐτὸς ποὺ ἦταν ἕνας προικισμένος ποιητής.

Τὸ τέλος ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν τρίτο ἀπὸ τοὺς μεγάλους μύθους τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸν Ἅδη[3], ἀπὸ τὴν διήγηση τοῦ Ἥρα τοῦ Ἀρμένιου γιὰ τὴν τύχη τῆς ψυχῆς, ποὺ πλανιέται μέσα ἀπὸ τὶς γεννήσεις καὶ συναποφασίζει τὴν τύχη της ἐκλέγοντας τὴν μελλοντική της ζωή. Ἐδῶ τίθεται ἕνα ἐξαιρετικὰ δύσκολο πρόβλημα, ποὺ γίνεται ἀναγκαῖο καὶ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου, ὅπως π.χ. στὸν παράξενο ἀριθμητικὸ ὑπολογισμὸ τοῦ 8. βιβλίου τῆς *Πολιτείας* (546b): ποιὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου του τὰ πῆρε ὁ Πλάτωνας ἀπὸ τὴν Ἀνατολή; Σχετικὰ μὲ αὐτὸ μποροῦμε νὰ σκεφθοῦμε τὴν μεσολάβηση σύγχρονων ὅπως τοῦ Εὔδοξου ἀπὸ τὴν Κνίδο, μνημονεύεται ὅμως ἀνάμεσα στοὺς ἐπισκέπτες τῆς Ἀκαδημίας κι ἕνας Χαλδαῖος (*Ind. Acad.* σ. 13 M.). Ἡ ὑποψία τέτοιων σχέσεων ἔκαμε τοὺς ἀρχαίους νὰ ἐφεύρουν ταξίδια τοῦ Πλάτωνα πρὸς τὴν Ἀνατολή, ἐνῶ στὴν νεότερη

---

1. J. FERGUSON, *Platon Republic, book* 10. Λονδ. 1957.

2. H. GUNDERT, ‹Enthusiasmos und Logos bei Pl.›, *Lexis* 2, 1949, 34. P.-M. SCHUHL, *Pl. et l'art de son temps* (*arts plastiques*). 2. ἐκδ. Παρίσι 1952. B. SCHWEITZER, *Pl. und die bildende Kunst der Griechen*. Τυβίγγ. 1953. R. C. LODGE, *Pl.s Theory of Art*. Λονδ. 1953. E. HUBER-ABRAHAMOWICZ, *Das Problem der Kunst bei Pl.* Winterthur 1954. P. VICAIRE, *Platon. Critique littéraire*. Παρίσι 1960. Τοῦ ἴδ. *Recherches sur les mots designant la poésie et le poète dans l'oeuvre de Platon*. Παρίσι 1964. L. RICHTER, *Zur Wissenschaftslehre von der Music bei Pl. und Aristoteles*. Βερολ. 1960 (*D. Akad. Schr. d. Sekt. f. Altertumsw.* 23). ΌΕ. A. HAVELOCK, *Preface to Plato*. Ὀξφ. 1963, ἀξιολογεῖ τὴν ἐχθρότητα τοῦ Πλάτωνα ἐναντίον τῶν ποιητῶν σὰν ἀναγκαιότητα στὴν πορεία πρὸς τὸν ἀφηρημένο τρόπο σκέψης καὶ λόγου. W. J. VERDENIUS, *Mimesis. Plato's Doctrine of Artistic Imitation and its Meaning to us*. 2. τύπ. Leiden 1967. E. N. TIGERSTEDT, *Plato's Idea of Poetical Inspiration*. Societas Scientiarum Fennica. Helsinki 44/2, 1964.

3. K. REINHARDT, *Pl.s Mythen*. Βόννη 1927.

ἐποχὴ προκάλεσε ζωηρὲς συζητήσεις[1], ποὺ εἶναι ἀκόμα ρευστές. Τόσο μόνο ἐπιτρέπεται νὰ λεχθῆ, ὅτι γιὰ μερικὰ στοιχεῖα ποὺ εἶναι τόσο ξένα μέσα στὸ ἔργο, ὅπως ὁ ἀριθμητικὸς ὑπολογισμὸς ποὺ ἀναφέραμε, ἡ προέλευση ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ εἶναι πολὺ πιθανή, ἐνῶ τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας ἔχουν πέρα πέρα ἑλληνικὴν ἀρχή.

Ἀκολουθοῦν διάλογοι, ποὺ βρίσκονται σὲ στενότερη σχέση μεταξύ τους, κυρίως χάρη στὴν ἐντονότερη ἐμφάνιση τῆς διαλεκτικῆς[2]. Ὁ *Παρμενίδης*[3] κάμνει τὸν γέρο Ἐλεάτη καὶ τὸν Ζήνωνα νὰ συζητοῦν μὲ τὸν Σωκράτη νέον· ἐδῶ ἡ διεξοδικὴ ξαναδιήγηση τῆς διήγησης ὑπογραμμίζει ἄλλην μιὰ φορὰ τὴν φανταστικότητά της. Ὁ ἐξαιρετικὰ δύσκολος καὶ ἀντιφατικὰ ἑρμηνευμένος διάλογος στὸ πρῶτο του μέρος κάμνει μιὰν κριτικὴ τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὸν Παρμενίδη, ἡ ὁποία ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀρχίζει μὲ τὶς σκέψεις γιὰ τὴν «μέθεξη» τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων στὶς ἰδέες. Ἐδῶ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Πλάτωνας καταπιάνεται μὲ δυσκολίες τῆς διδασκαλίας του, ποὺ δημιουργήθηκαν στὸν ἴδιο ἢ σὲ ἄλλους, ἔχει τὴν μεγαλύτερη πιθανότητα νὰ εἶναι σωστή. Τὸ δεύτερο μέρος μὲ τὴν περίπλοκη καὶ πολὺ εὐπρόσβλητη ἐπιχειρηματολογία του μᾶς ὁδηγεῖ σ' ἕνα διαλεκτικὸ γυμναστήριο, ποὺ πρόκειται νὰ ἀσκήση τὶς δυνάμεις γιὰ τὸ δάμασμα τῶν προβλημάτων ποὺ ὑποδείχθηκαν πρωτύτερα. Πρὶν ἀπὸ ἄλλα προβλήματα ποὺ θέτει αὐτὸ τὸ μέρος, σημαντικὸ εἶναι τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο πίσω ἀπὸ τὶς ὀχτὼ ὑποθέσεις ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ Ἕνα, μπορεῖ νὰ φανῆ λίγη πλατωνικὴ ὀντολογία. Θὰ ἔλεγε

1. J. Kerschensteiner (βλ. σ. 702 σημ. 3) μὲ πλούσια βιβλιογρ. A.-J. Festugière <Pl. et l'Orient>, *Rev. Phil.* 21, 1947, 1. W. J. W. Koster, *Le mythe de Pl., de Zarathoustra et des Chaldéens*. Leiden 1951. W. Brandestein, <Iranische Einflusse bei Pl.>, *Miscellanea G. Galbiati* 3, 1951, 83. Sarton (βλ. παραχ.), 435. Παλαιότερη βιβλογρ γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὴν Ἀνατολή: J. Bidez, καὶ F. Cumont, *Les mages hellénisés* I 1938, 170, 1, καὶ J. Bidez, *Eos ou Platon et l'Orient*. 1945, 126 κἑ.

2. Γιὰ τὴν ἐννοιολογικὴ μεταβολὴ τῆς «διαλεκτικῆς» A. Wenzl, *Sitzb. Bayer. Akad. Phil.-hist. Kl.* 1959/8, 9.

3. Γι' αὐτὸν καὶ γιὰ τοὺς ἑπόμενους διαλόγους βλ. στὰ ἔργα ποὺ μνημονεύονται στὴν βιβλιογραφία τοῦ Gigon ἰδιαίτερα Ross (βλ. παραχ.). Γιὰ τὸν *Παρμ.* καὶ τὸν *Σοφ.* μὲ διαφορετικὴ ἀντίληψη F. M. Cornford, *Pl. and Parmenides* 3. ἐκδ. Λονδ. 1951. Ξανατύπ. Νέα Ὑόρκη 1957· μετάφρ. καὶ ὑπομν. Ὁ Cornford ὑποθέτει ὅτι ὁ Παρμενίδης στὸν Πλάτωνα, ἀντίθετα μὲ τὸν ἱστορικὸ στοχαστή, ἀνανεώνει τὴν πυθαγορικὴ θεωρία τῆς ἐξέλιξης, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν ἑνότητα στὴν πολλαπλότητα τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων. Γιὰ τὸν διάλογο ἀκόμα: W. F. Lynch, *An Approach to the Metaphysics of Plato through the Parmenides*. Georgetown Univ. Press. 1959. A Speiser, *Ein Parmenideskommentar. Studien zur plat. Dialektik* 2. ἐπαυξ. ἐκδ. Στουτγ. 1959. E. A. Wyller, *Pl.s Parmenides in seinem Zusammenhang mit Symposion und Politeia. Interpretationen zur plat. Henologie*. Ὄσλο 1960. Πβλ. καὶ W. Brocker, *Gnom.* 30, 1958, 517. J. M. Rist, <The Neoplatonic One and Plato's 'Parmenides'>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 93, 1962, 389. K. Fr. Johansen, *Studier over Platons Parmenides i dens forhold til tidligere platoniske Dialoger*. Κοπεγχ. 1964. Ang. Diès, *Platon, Parmenide. Théétète. Le Sophiste*. Paris 1965 (δίγλ.). Cl. Moreschini, *Platonis Parmenides, Phaedrus*. Ρώμη 1966 (μὲ σύντομο κριτ. ὑπομν.).

κανεὶς ὅτι πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς δοκιμὲς μὲ τὶς ἀντινομίες τους βρίσκεται ὁ βασικὸς γιὰ τὸν Πλάτωνα δυαδισμὸς ἑνότητας καὶ πολλαπλότητας, ὁ ὁποῖος κάμνει τὸ Ἕνα νὰ ἀναπτύσσεται μέσα στὴν πολλαπλότητα τοῦ Ἄλλου, κι ἔτσι αὐτὸ τὸ Ἄλλο τὸ ὑψώνει στὴν πραγματική του ὑπαρκτότητα[1].

Ὁ *Θεαίτητος* δίνει ἕνα σπουδαῖο κεφάλαιο τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῆς γνώσης. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν μεγάλη ἐκτίμηση τοῦ Πλάτωνα στὰ Μαθηματικά,[2] σὰν προπαιδεία γιὰ τὸν δρόμο τοῦ Διαλεκτικοῦ πρὸς τὴν ἀληθινὴ γνώση, τὸ ὅτι σὰν συνομιλητὴς τοῦ γέρου Σωκράτη ἐμφανίζεται ὁ νέος Θεαίτητος μὲ τὸν δάσκαλό του τὸν Θεόδωρο τὸν Κυρηναῖο. Ὁ Θεαίτητος, στὸν ὁποῖο ἀποδίνουν τὴν θεμελίωση τῆς στερεομετρίας καὶ τὴν θεωρία τῶν πέντε κανονικῶν σωμάτων, σκοτώθηκε στὰ 369 πολεμώντας γενναῖα ἐναντίον τῶν Θηβαίων, κι αὐτὸ ἦταν μιὰ σκληρὴ ἀπώλεια γιὰ τὴν Ἀκαδημία. Ὁ διάλογος, ποὺ διαιωνίζει τὴν μνήμη του, ἐρευνᾶ τὴν φύση καὶ τὰ εἴδη τῆς γνώσης. Ὁ ἐπίπονος χωρισμὸς τῆς αἰσθησιακῆς ἀντίληψης, τῆς σωστῆς εἰκόνας καὶ τῆς ἀληθινῆς γνώσης δὲν ὁδηγεῖ σὲ κανέναν πειστικὸ ὁρισμὸ τῆς τελευταίας, δημιουργεῖ ὅμως γι' αὐτήν, χωρὶς νὰ γίνεται λόγος γιὰ μεταφυσικὴ ἢ θεωρία τῶν ἰδεῶν, τὶς γνωσιο-κριτικὲς προϋποθέσεις. Εἶναι εὐνόητο ὅτι νεότεροι φιλόσοφοι ἀποδίνουν ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ ἔργο προγραμματικὴν σημασία. Σημαντικὴ εἶναι σ' αὐτὸ ἡ ἀπολογία, ὅπως τὴν ὀνομάζουν, τοῦ Πρωταγόρα, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει οὐσιαστικὲς διεισδύσεις στὴν διδασκαλία αὐτοῦ τοῦ σοφιστῆ.

Στὸν *Φαῖδρο*[3] δείχνεται ἀκόμα μιὰν φορὰ ἡ καλλιτεχνικὴ πλαστικὴ ἱκανότητα τοῦ Πλάτωνα στὸ ὁλοκληρωμένο της ὕφος, προτοῦ νὰ ἀρχίσουμε νὰ βλέπουμε τὴν χαλάρωσή της στοὺς ὀψιμότερους διαλόγους. Ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη,

---

1. Ἔτσι μὲ πολλὴν ἐμπιστοσύνη ὁ H. J. KRÄMER, *Arete bei Pl. u. Aristoteles. Abh. Akad. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1959/6, 262. Γιὰ τὴν διαλεκτικὴ τῶν ἰδεῶν στὸν *Παρμ.*, *Σοφ.* καὶ *Φίληβο*: EUG. DONT, *Platons Spätphilosophie und die Akademie*. Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. Kl. 251/3, 1967, 33.

2. CH. MUGLER, *Pl. et la recherche mathématique de son époque.* Στρασβ. 1948. A. WEDBERG, *Pl. s Philosophy of Mathematics.* Στοχχ. 1955. G. MARTIN, *Klassische Ontologie der Zahl.* Κολωνία 1956. Γιὰ τὸν διάλογο: W. G. RUNCIMAN, *Plato's Later Epistemologie.* Cambridge 1962. J. SPRUTE, ‹Über den Erkenntnisbegriff in Platons Theaitet›, *Phronesis* 13, 1968, 47. K. v. FRITZ, *Platon, Theaitet und die antike Mathematik. Mit einem Nachtrag zum Neudruck.* Darmstald 1969 (ἀπὸ *Phil.* 87, 1932, 40). Μετάφρ. μὲ ἑρμηνεύματα: A. RUSSO-M. SANTANIELLO. Μεσσήνη 1967.

3. R. HACKFORTH, *Pl.s Phaedrus* (μετάφρ. μὲ ὑπόμν.). Cambr. 1952· ξανατύπ. Νέα Ὑόρκη 1960. Μὲ ἱσπανικὴ μετάφρ.: LUIS GIL FERNANDEZ. Μαδρίτη 1957. W. BUCHWALD. Μόναχο 1964 (Tusculum, δίγλ.). W. J. VERDENIUS, ‹Notes on Pl.s Ph.›, *Mnem.* σειρ. 4, 8, 1955, 265. Πβλ. GUNDERT (βλ. σ. 734 σημ. 3). Ὑποδειγματικοὶ λόγοι: W. STEIDLE, *Herm.* 80, 1952, 258, 4. Γιὰ ὄψιμη χρονολόγηση τοῦ διαλόγου: O. REGENBOGEN, *Miscellanea Academica Berolinensia* 2/1, 1950, 201· τώρα *Kl. Schr.* Μόναχο 1961, 248. P. PLASS, ‹The Unity of the Phaidrus›, *Symb. Osl.* 43, 1968, 7: G. J. DE VRIES, *A Commentary on the Phaedrus of Plato.* Ἄμστερντ 1969. Μεταφρ. ἀπὸ E. SALIN, Φραγκφ. 1963.

κάτω ἀπὸ ἕναν ἐπιβλητικὸ πλάτανο, ποὺ κοντὰ σ'ἕνα ἱερὸ τῶν Νυμφῶν κάμνει θόλον πάνω ἀπὸ μιὰν πηγή, γίνεται ὁ διάλογος ἀνάμεσα στὸν Σωκράτη καὶ τὸν Φαῖδρο. Κινεῖται σὲ δυὸ τμήματα, ποὺ ἡ ἑνότητά τους βρίσκεται στὴν σχέση τους πρὸς τὴν ρητορική. Τὸ πρῶτο περιλαμβάνει τρεῖς λόγους μὲ θέμα τὸν ἔρωτα. Πρῶτα ὁ Φαῖδρος ἀπαγγέλλει ἕναν λόγο τοῦ Λυσία, καὶ ὁ Σωκράτης ἀμέσως πλειοδοτεῖ μὲ ἕναν δικό του. Τὸ πνεῦμα τοῦ λόγου του εἶναι τὸ ἴδιο καὶ περιγράφει τὸν Ἔρωτα σὰν μιὰν ἀγιάτρευτη τρέλλα. Στὸν τρίτο λόγο ὅμως ἀκολουθεῖ ἡ παλινωδία, γιατὶ ὁ Σωκράτης τώρα, ποὺ καὶ ὁ ἴδιος εἶναι ἕνας ἄνθρωπος γεμάτος ἔρωτα, τὸν ἐξυμνεῖ σὰν θεϊκὴ τρέλλα, ποὺ ἔχει πολὺ στενὴ σχέση μὲ τὸν μαντικό, καθαρτικὸ καὶ ποιητικὸν ἐνθουσιασμό. Ἐδῶ εἶναι ποὺ ὁ Πλάτωνας ἔχει πλάσει τὴν εἰκόνα γιὰ τὸ ἅρμα τῶν ψυχῶν μὲ τὰ δυό του φτερωτὰ ἄλογα, ποὺ τὰ κυβερνᾶ τὸ «καλύτερο μέρος» τῆς ψυχῆς· αὐτὸ ὁδηγεῖ ψηλὰ πρὸς τὸ Αἰώνιο, ὅταν εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρό, ὥστε νὰ κυριαρχήση ἐπάνω στὸ ἀκάθαρτο μέρος τῆς ψυχῆς.

Ἂν ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ πρώτου μέρους γιὰ τὸν Ἔρωτα μιὰ γραμμὴ ὁδηγεῖ στὸ *Συμπόσιο*, ἀντίθετα τὸ δεύτερο μέρος, μὲ τὸ πρόβλημα τῆς φύσης τῆς γνήσιας ρητορικῆς, μᾶς ὁδηγεῖ πίσω πρὸς τὸν *Γοργία*. Ἀληθινὸς ρήτορας μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ὁ φιλόσοφος, ποὺ ξέρει τὴν ἀληθινὴ φύση τῶν πραγμάτων γιὰ τὰ ὁποῖα μιλᾶ. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ δρόμος πρὸς τὴν γνώση περνᾶ ἀπὸ τὴν διαλεκτική, γι' αὐτὸ αὐτὴ εἶναι τὸ μοναδικὸ μέσο, γιὰ νὰ γίνη ἡ ρητορικὴ μιὰ γνήσια τέχνη. Τὰ δυὸ βασικὰ στοιχεῖα τῆς πλατωνικῆς διαλεκτικῆς, ὁ χωρισμὸς τῶν ἐννοιῶν (*διαίρεσις*) καὶ ἡ λογικὴ συνένωση αὐτῶν ποὺ χωρίστηκαν (*συναγωγή*), ἀρχίζουν νὰ διακρίνωνται καθαρὰ στὸν *Φαῖδρο*.

Στὸν *Θεαίτητο* οἱ συνομιλητὲς ἀποχωρίστηκαν, γιὰ νὰ συναντηθοῦν ξανὰ τὸ ἄλλο πρωί. Αὐτὸ δημιουργεῖ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὸν *Σοφιστὴ* καὶ τὸν *Πολιτικό*[1].

---

1. Ὁ F. M. Cornford, *Plato's Theory of Knowledge. The Theaetetus and The Sophist of Pl. Translated with a Running Commentary*. Λονδ. 1935. 4. τύπ. 1951. Νέα Ὑόρκη 1957 (Libr. of Libr Arts 100), δέχεται ὅτι οἱ δύο διάλογοι ἀλληλοσυμπληρώνονται. Ὁ *Σοφιστὴς* δίνει στὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν τὴν θέση της μέσα στὴν γνώση κι ἐντάσσει μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ ὄντος τὸ ὂν τοῦ πνεύματος ποὺ βρίσκεται σὲ κίνηση. E. M. Manasse, *Pl.s. Sophistes und Politikos. Das Problem der Wahrheit*. Βερολ. 1937. Γιὰ τὴν σχέση τῶν δύο διαλόγων ἀναμεταξύ τους καὶ μὲ τὸν *Θεαίτητο*: J. B. Skemp, *Pl.' Statesman. A Translation of the Politicus of Pl. with Introductory Essays and Footnotes*. Λονδ. 1952, μὲ ὁλωσδιόλου ἀβέβαιη χρονολόγηση τοῦ διαλόγου πρὶν ἀπὸ τὰ 362/61, γιατὶ ὁ Πλάτωνας, ἀφοῦ εἶχε ἀρνηθῆ νὰ ὑποστηρίξη τὴν ἐκστρατεία τοῦ Δίωνα, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐγκρίνη τὴν βία σὰν μέσο γιὰ τὴν σωτηρία τῆς πολιτείας. H. Herter, <Gott und die Welt bei Pl. Eine Studie zum Mythos des Politikos>, *Bonner Jahrb.* 158, 1958, 106. Γιὰ τὸν *Σοφιστὴ* τὸ βιβλίο τοῦ W. G. Runciman, ποὺ ἀναφέραμε στὸν *Θεαίτητο*. A. Diès, *Définition de l'être et nature des idées dans le 'Sophiste' de Platon*. 2. ἔκδ. Παρίσι 1963. W. Kamlah, *Platons Selbstkritik im Sophistes*. Zet. 33. Μόναχο 1964. R. Marten, *Der Logos der Dialektik. Eine Theorie zu Platons 'Sophistes'* Βερολ. 1965. M. Frede, *Pradikation und Existenzaussage. Platons Gebrauch von 'ist' und 'ist nicht' im Sophistes*, Hypomn. 18. Γοττίγγη 1967. J. Malcolm, <Plato's

Κοντὰ στὸν Σωκράτη, τὸν Θεόδωρο καὶ τὸν Θεαίτητο ἔρχεται ἀκόμα ὁ ξένος ἀπὸ τὴν Ἐλέα, σύμβολο τῆς βαθύτερης σχέσης πρὸς τὴν Ἐλεατικὴ Σχολή. Ἔστω κι ἂν ὁ Πλάτωνας ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀποκρούῃ τόσο τὸν ὑπερβολικὸ παρμενιδικὸ μονισμὸ τοῦ ὄντος ὅσο καὶ τὸν ἀπόλυτο χωρισμὸ τοῦ νοητοῦ Ἑνὸς ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ γίγνεσθαι, ὡστόσο ἡ ἀντίληψη τοῦ Παρμενίδη γιὰ τὸ ὂν προετοίμασε κατὰ ἕνα ὄχι μικρὸ μέρος τὴν πλατωνικὴ θεωρία. Πολὺ σημαντικὸ εἶναι στὸν *Σοφιστὴ* τὸ ὁλοκληρωτικὸ ἀποτράβηγμα τοῦ Σωκράτη. Οἱ ὠθήσεις ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ αὐτὸν εἶναι πάντα παροῦσες, δὲν προωθοῦν ὅμως πιὰ τὸ σύνολο. Τὸ πρόβλημα εἶναι γιὰ τὴν φύση τοῦ σοφιστῆ, καὶ τὸ εὑρετικὸ μέσο τὸ ἀποτελεῖ ἐκείνη ἡ *διαίρεσις*[1], ποὺ ἤδη ἔπαιξε τὸν ρόλο της σὲ προηγούμενους διαλόγους τώρα ὅμως περνᾶ στὸ προσκήνιο. Ἀρχίζει ἐπίσης νὰ προβάλλῃ τὸ πρόβλημα ποὺ ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τὸν Πλάτωνα γέρον: ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς ἐπιμέρους ἰδέες καὶ ἡ δυνατότητα νὰ τὶς ἐντάξῃ σ' ἕνα σύστημα.

Ἐπίσης μὲ χρησιμοποίηση τῆς διαίρεσης καὶ μὲ βασικὲς ἀναπτύξεις τῆς μεθόδου της διερευνᾶται στὸν *Πολιτικὸ* ἡ φύση τοῦ πολιτικοῦ ἄνδρα. Ἄλλην μιὰ φορὰ ὁ Πλάτωνας καταφεύγει στὸν μύθο, γιὰ νὰ δείξῃ μὲ τὴν εἰκόνα του γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητας τὴν προϋπόθεση κάθε ἐξουσίας. Τὸ πολιτικὸ ἰδεῶδες ὁλοκληρώνεται στὸν ἀληθινὸ πολιτικὸ ἄνδρα, ποὺ κατέχει τὴν ἀληθινὴ γνώση, καὶ ποὺ ἡ σημασία του εἶναι πολὺ ἀνώτερη ἀπὸ ὅλες τὶς γραφτὲς νομοθεσίες. Αὐτὲς ἄλλωστε καὶ στὴν *Πολιτεία* γίνονται περιττὲς χάρη στὴν σωστὴ ἀγωγὴ τῶν κυβερνητῶν. Ἰσχυρίσθηκαν πολλὲς φορὲς ὅτι ὁ Πλάτωνας στὸ προγραμματικὸ σχεδίασμα τοῦ σωστοῦ πολιτικοῦ εἶχε στὸν νοῦ του τὸν Δίωνα, καὶ ἡ πιθανότητα αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῇ. Ἡ συμφωνία ποὺ ἀναγγέλλεται στὸν *Σοφιστὴ* (217a) ἀνάμεσα στὸν σοφιστή, τὸν πολιτικὸ καὶ τὸν φιλόσοφο δὲν ἀναπτύσσεται σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν τελευταῖο. Πολλὲς ἀπορίες δημιουργήθηκαν, γιατί ὁ Πλάτωνας δὲν ἔγραψε ἕναν ἰδιαίτερο διάλογο: *Φιλόσοφος*, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι δὲν εἶχε ποτὲ στὰ σοβαρὰ αὐτὴν τὴν πρόθεση[2].

---

analysis of τὸ ὂν and τὸ μὴ ὂν in the Sophist›, *Phronesis* 12, 1967, 130. R. Wiehl, *Sophistes*. Ἑλλην.-γερμ. 3. ἔκδ. Ἁμβοῦργο 1967. H. Meinhardt, *Teilhabe bei Plato. Ein Beitrag zum Verständnis platonischen Prinzipiendenkens unter bes. Berücksichtigung des 'Sophistes'*. Freiburg i.Br. 1968.

1. Γιὰ τὴν μέθοδο τῆς διαίρεσης Karsten Friis Johansen, *Klass. et Medieaev.* 18, 1957, 23. H. Koller, ‹Die dihäretische Methode›, *Glotta* 39, 1960, 6. Μένει ὅμως προβληματικὴ ἡ ἀπόπειρα νὰ συσχετισθῇ αὐτὴ ἡ μέθοδος μὲ τὸν ἀτομισμὸ τοῦ Δημόκριτου· βλ. J. Stenzel, ‹Platon und Demokritos› στὰ *Kl. Schr. zur griech. Philosophie*. Darmstadt 1956, 60.

2. Ἔτσι κρίνει ὁ P. Friedländer, *Platon*. 2. ἔκδ. 3. τόμ. Βερολ. 1960, 261 μὲ βιβλιογρ. στὴν σημ. 5. Ὁ H. J. Krämer (βλ. σ. 713 σημ. 4), 317, θεωρεῖ δυνατὴ μιὰν ἀποκατάσταση τοῦ περιεχομένου ποὺ εἶχε σχεδιασθῆ, φτάνει ὅμως στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Πλάτωνας δὲν μποροῦσε νὰ γράψῃ τὸν διάλογο, γιατὶ μὲ αὐτὸν θὰ ἀκινητοποιοῦσε τὴν φιλοσοφικὴ του δράση· στὴν σ. 247, 7 δίνει βιβλιογρ.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος στὸν *Φίληβο*[1] εἶναι στὸ πρῶτο πλάνο τελείως ἠθική: ἡ ἡδονὴ ἢ ἡ γνώση ἀποτελεῖ τὸν ἀνώτατο σκοπό, πρὸς τὸν ὁποῖο θὰ κατευθύνουμε τὴν ζωή μας; Καὶ ἀποδείχνεται ὅτι γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς καλῆς μορφῆς τῆς ζωῆς δὲν φτάνει οὔτε τὸ ἕνα οὔτε τὸ ἄλλο, μόνο εἶναι ἀναγκαία μιὰ ἀνάμειξη καὶ τῶν δυό. Τὸ θέμα ὅμως ἐξετάζεται πέρα πέρα στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὀντολογικοῦ προβληματισμοῦ. Καὶ ἡ ἡδονὴ μόνη της καὶ ἡ γνώση μόνη της χωρίζονται ἡ καθεμιὰ σὲ πολλὲς ἐπιμέρους ἔννοιες, καὶ γιὰ νὰ προχωρήση αὐτὴ ἡ σκέψη χρησιμοποιεῖται ἄφθονα ἡ διαίρεση. Μαζὶ ἐμφανίζεται ξανὰ τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν, πῶς δηλ. ἡ ἑνότητα τῆς ἰδέας μπορεῖ νὰ συμβιβασθῆ μὲ τὴν πολλαπλότητα τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων ποὺ μετέχουν σ' αὐτήν[2]. Ὁ *Φίληβος* φανερώνεται σὰν ὄψιμο ἔργο τοῦ Πλάτωνα, ἐπειδὴ ζητᾶ, μαζὶ μὲ τὴν διαιρετικὴ ἀνεύρεση τῆς δομῆς τοῦ κόσμου, νὰ ἐξετάζη κάθε φορὰ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν χωρισμό. Μὲ τὴν ὑπογράμμιση αὐτοῦ τοῦ στοιχείου ὁ διάλογος προϊδεάζει τὸ γεροντικὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα, αὐτὸ ποὺ ἐπηρέασε περισσότερο τὶς κατοπινὲς ἐποχές, τὸν *Τίμαιο*[3].

Τὸν διάλογο αὐτὸν τὸν συνέλαβε σὰν τὸν πρῶτο μιᾶς τριλογίας, ποὺ θὰ συνεχιζόταν μὲ τὸν *Κριτία*, ὁ ὁποῖος ἔμεινε ἀτελείωτος, κι ἕναν *Ἑρμοκράτη* ποὺ δὲν γράφτηκε κἄν. Τὸ σύνολο ἐσκόπευε νὰ δώση μιὰν ἱστορία τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν γένεση τοῦ σύμπαντος ὡς τὴν ἐξέλιξη καὶ τὸν ἐκφυλισμὸ τῆς κρατικῆς ζωῆς, καθὼς καὶ μιὰν προοπτικὴ γιὰ τὴν ἀποκατάστασή της. Στὴν ἀρχὴ τοῦ *Τίμαιου*, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν κύριο ὁμιλητή, τὸν πυθαγορικὸ Τίμαιο ἀπὸ τοὺς Λοκροὺς (τῆς Κάτω Ἰταλίας), θίγεται τὸ θέμα τῆς Ἀτλαντίδας, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦμε στὸν *Κριτία*. Τὸ πρῶτο κύριο μέρος τὸ γεμίζει ἡ κοσμογονία ποὺ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν Τίμαιο καὶ ποὺ προσφέρεται σὰν μύθος, βέβαια τέτοιος ποὺ νὰ διεκδικῆ πιθανότητα στὰ βασικά του χαρακτηριστικά. Καινούργια εἶναι σ' αὐτὸ τὸ γεροντικὸ ἔργο ἡ ἀποφασιστικὴ στροφὴ πρὸς τὴν κοσμολογία, καινούργια εἶναι ἀκόμα

---

1. A. E. TAYLOR, *Pl. Philebus and Epinomis. Transl. and Introd.* Ἔκδ. τοῦ R. KLIBANSKY μὲ τὸν G. CALOGERO καὶ A. C. LLOYD. Λονδ. 1956. R. HACKFORTH, *Pl.s. Examination of Pleasure*. Cambr. 1945. Ξανατυπ. Νέα Ὑόρκη 1960. H.-D. VOIGTLÄNDER, *Die Lust und das Gute bei Pl.* Διδ. διατρ. Φραγκφ. 1959· Wurzb. 1960. H. P. HARDING, <Zum Text des plat: Philebos>, *Herm.* 88, 1960, 40.

2. Ἡ EDITH SCHIPPER, *Forms in Plato's later dialogues.* Χάγη 1965, θέλει νὰ δείξη ὅτι στὸν *Παρμ.*, *Σοφ.*, *Φίληβο*, καὶ τὸν *Τίμαιο* ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν ἔμενε σημαντικὰ κεντρική.

3. F. M. CORNFORD, *Plato's Cosmology. The Timaeus of Pl. Translated with a Running Commentary.* Λονδ. 1937· 4. τύπωμα. Λονδ. 1956. Νέα Ὑόρκη 1957 (Libr. of Lib. Arts 101). H. CHERNISS, <The Relation of the Timaeus to Plato's Later Dialogues>, *Am. Journ. Phil.* 78, 1957, 225. CH. MUGLER, *La physique de Platon. Et. et comm.* 35. Παρίσι 1960. H. MORIN, *Der Begriff des Lebens im 'Timaios' Platons unter Berucksichtigung seiner früheren Philosophie.* Στοχ. 1965. D. J. SCHULZ, *Das Problem der Materie im plat. 'Timaios'*. Βόννη 1965. B. DISERTORI, *Il messagio del Timeo.* Πάδοβα 1965. A.-J. FESTUGIÈRE, *Proclus. Commentaire sur le Timée. Trad. et notes.* I Παρίσι 1966, II 1967.

ἡ μορφὴ καὶ ὁ ρόλος τοῦ θεϊκοῦ ἀρχιτέκτονα τοῦ κόσμου, τοῦ δημιουργοῦ. Αὐτὸς δὲν εἶναι καθόλου δημιουργὸς μὲ ἐλεύθερη βούληση, γιατὶ ἀπὸ πάνω του στέκουν οἱ αἰώνιες ἰδέες, καὶ μὲ τὴν ματιὰ γυρισμένη σ' αὐτὲς τακτοποιεῖ τὰ ὁρατὰ ἀντικείμενα σὲ ἕνα βασίλειο τάξης, σ' ἕναν «*κόσμον*»[1]. Τὸ παλιὸ πρόβλημα τῆς «μέθεξης» τοῦ σωματικοῦ κόσμου στὶς ἰδέες βρῆκε ἔτσι μιὰν μυθικο-προσωπικὴ λύση. Ὁ Κόσμος ἔχει τὴν πιὸ ὁλοκληρωμένη μορφή, δηλ. τὴν μορφὴ τῆς σφαίρας, καὶ σὰν μιὰ μεγάλη καὶ λογικὴ οὐσία, εἶναι γεμάτη ἀπὸ τὴν παγκόσμια ψυχὴ καὶ κυβερνιέται ἀπὸ αὐτήν. Πάρα πολὺ ἐντυπωσιακὰ ἐκδηλώνεται τὸ ὅτι ἐξουσιάζεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα χάρη στὶς κανονικὲς τροχιὲς τῶν ἄστρων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἕνα γένος θεῶν. Καινούργια εἶναι ἀκόμα καὶ ἡ σημασία τοῦ Χώρου, ποὺ σὰν ἕδρα τῆς γένεσης συλλαμβάνεται γιὰ πρώτη φορὰ σὰν γενικὴ ἔννοια.

Σ' ἕνα δεύτερο μέρος τοῦ διαλόγου, κοντὰ στὴν τελεολογικὴ ἑρμηνεία τοῦ κόσμου ἐμφανίζεται καὶ ἡ αἰτιολογικο-μηχανιστική. Στὴν δημιουργία τοῦ κόσμου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὂν τῶν ἰδεῶν, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ δημιουργὸς κινεῖ τὴν γένεση τῶν ἀντικειμένων, καὶ ἡ σκοτεινὴ περιοχὴ τῆς ἀνάγκης παίζει ἐπίσης τὸν ρόλο της. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀπομακρύνουμε σκέψεις γιὰ ἕναν δυαδισμὸ σὰν τὸν ἰρανικό· τὸ λογικὸ ξέρει νὰ πείθη τὶς περισσότερες φορὲς τὴν ἀνάγκη, γιὰ νὰ ὑπάρχη ἄριστη τάξη (48a), μένει ὅμως ἀπὸ ἔξω ἕνα ἀξεδιάλυτο ὑπόλοιπο καὶ μαζί του ἀναγκαστικὰ ἔλλειψη πληρότητας καὶ συμφορά[2]. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὁ Πλάτωνας δίνει μιὰν ἑρμηνεία τῆς κατασκευῆς τοῦ κόσμου ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα, ποὺ εἶναι πέρα πέρα μαθηματικὸ κατασκεύασμα. Ὁ Θεαίτητος εἶχε οἰκοδομήσει τὴν στερεομετρία καὶ ἀνέπτυξε τὴν θεωρία γιὰ τὰ πέντε μόνα δυνατὰ κανονικὰ σώματα. Τέσσερα ἀπὸ αὐτὰ (τὸ δωδεκάεδρο τὸ προορίζει γιὰ τὸ Πᾶν, 55c) χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς δομῆς τῆς φωτιᾶς, τοῦ ἀέρα, τοῦ νεροῦ καὶ τῆς γῆς ἀπὸ σώματα σχηματισμένα μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Οἱ ἐπιφάνειές τους διαιροῦνται πάλι σὲ τρίγωνα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀνευρίσκονται οἱ πιὸ μικρὲς δομικὲς μορφές. Ἡ σύνθεσή τους μπορεῖ νὰ ἀλλάζη, κι ἔτσι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ ἕνα στοιχεῖο στὸ ἄλλο εἶναι δυνατό. Στὸ σχεδίασμα αὐτὸ εἶδαν προπάντων ἀντίθεση πρὸς τὸν Δημόκριτο[3], ὡστόσο ὅμως ὁ Πλάτωνας καὶ μὲ τὴν ἐξάρτηση καὶ μὲ τὴν ἀντίθεσή του

---

1. Γιὰ τὴν ἔννοια W. KRANZ, *Kosmos*. Βόννη 1956. I. KERSCHENSTEINER, *Kosmos. Quellenkritische Untersuchungen zu den Vorsokratikern*. *Zet*. 30. Μόναχο 1962, 226. Γιὰ τὴν πλατωνικὴ θρησκευτικότητα, μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴν ἀστρικὴ πίστη: A.-J. FESTUGIÈRE, *Personal Religion among the Greecs*. Univ. of Calif. Press. 1954, 45.

2. E. P. HAGER, <Die Materie und das Böse im antiken Platonismus>, *Mus. Helv.* 19, 1962, 73· τοῦ ἴδ., *Die Vernunft und das Problem des Bösen im Rahmen der plat. Ethik und Metaphysik*. Noctes Romanae 10. Βέρνη 1963. Βλέπει τὴν ἀρχὴ τοῦ Κακοῦ στὴν ὕλη, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἐξουσιασθῆ ἀπὸ τὸ λογικό.

3. Βιβλιογρ. στοῦ LEISEGANG (βλ. παραχ.) 2509. Σημαντικὸς εἶναι ὁ ὑπομνηματισμὸς τοῦ A. E. TAYLOR στὸν *Τίμαιο*, Ὀξφ. 1928. Τὶς γραμμὲς γιὰ τὸ νέο κοσμοείδωλο τῆς φυσικῆς τὶς χαράζει ὁ W. SCHADEWALDT, <Das Welt-Modell der Griechen>, *Neue Rundschau* 68, 1957, 187· τώρα στὸ *Hellas und Hesperien*. Ζυρίχη 1960, 426. Ἔτσι κι ὁ FRIEDLÄNDER

βρίσκεται σὲ σχέση μὲ ὅλην συνολικὰ τὴν προηγούμενη φιλοσοφία. Τὸ τρίτο μέρος τοῦ ἔργου μὲ τὴν ἴδια φανταστικὴ κατασκευὴ περιγράφει τὴν φυσικὴ καὶ ψυχικὴ δομὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Κανένας διάλογος δὲν ἐπηρέασε τόσο μόνιμα, ὅσο αὐτός[1]. Σχετικὰ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ κατηγοροῦμε τὸν Πλάτωνα, ἂν οἱ κατοπινὲς ἐποχὲς κάθε λέξη τοῦ μύθου του τὴν πῆραν γιὰ ἐπιστημονικὴ γνώση. Τὸ πρῶτο ὑπόμνημα τοῦ Κράντορα ἀπὸ τοὺς Σόλους (γύρω στὸ 300 π.Χ.)[2] τὸ ἀκολούθησαν διάφορα ἄλλα· τμήματα τοῦ διαλόγου τὰ διαβάζουμε στὴν μετάφραση τοῦ Κικέρωνα, ἐνῶ ἡ μετάφραση τοῦ Calcidius (4. αἰ. μ.Χ.)[3] ἦταν ὣς τὸν 12. αἰ., ποὺ μεταφράστηκε ὁ *Μένωνας* καὶ ὁ *Φαίδωνας*, τὸ μόνο πλατωνικὸ κείμενο ποὺ γνώριζε ὁ Μεσαίωνας. Ὄχι λιγότερο σημαντικὴ ἀπὸ τὴν λατινικὴ ἦταν ἡ ἀραβικὴ παράδοση, ποὺ ἄρχισε τὸν 9. αἰ.

Ἀτελείωτος ἔμεινε ὁ *Κριτίας*, τὸ ἀπόσπασμα ὅμως ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ δημιουργήση μιὰν ἀξερίζωτη τρέλλα στὸν κόσμο[4]. Μιὰ Πρωτοαθήνα, ποὺ τὴν φαντάζεται σὰν ἰδανικὸ κράτος, περνᾶ μιὰν δοκιμασία σ' ἕναν δύσκολο πόλεμο. Αὐτὸν χρειάστηκε νὰ τὸν διεξαγάγη πρὶν ἀπὸ 9000 χρόνια ἐναντίον τῆς ἰσχυρῆς χώρας Ἀτλαντίδας, ἡ ὁποία βούλιαξε στὸν Ὠκεανό. Ὁ δημιουργὸς αὐτοῦ τοῦ μύθου, τόσο γεμάτου φαντασία καὶ πλούσιου σὲ ἀναφορὲς ὅσο καὶ οἱ ἄλλοι του, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μαντέψη ὅτι χιλιάδες χρόνια ἀργότερα θὰ ἔψαχναν νὰ βροῦν τὴν Ἀτλαντίδα μὲ τὴν ἴδια πεισματάρικη σοβαρότητα, μὲ τὴν ὁποία ἄλλοι σχεδιάζουν στοὺς χάρτες τὰ ταξίδια τοῦ Ὀδυσσέα.

Ὁ Πλάτωνας αὐτὴν καὶ ἄλλες του ἐργασίες τὶς ἀνέβαλε ἴσως ἐξαιτίας τοῦ πιὸ ἐκτεταμένου ἀπὸ τὰ ἔργα του, τῶν *Νόμων*[5]. Ἐδῶ δὲν συμμετέχει πιὰ ὁ Σωκρά-

---

στὴν παρέκβαση <Platon als Physiker>, στὸν 1. τόμ. τοῦ *Πλάτωνά* του (2. ἐκδ. 1954)· μολαταῦτα ὁ E. M. Manasse, *Philos. Rundschau* 5, παράρτ. 1, 1957, 15, ἀποτρέπει ἀπὸ πολὺ βιαστικὲς ἀναλογίες.

1. Παραπομπὲς στοῦ Sarton (βλ. παρακ.), 428· πβλ. καὶ G. S. Claghorn, *Aristotle's Criticism of Pl's Timaeus*. Χάγη 1954.

2. Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς αὐτός, μαθητὴς τοῦ Ξενοκράτη καὶ τοῦ Πολέμωνα, ἔγραψε ἐπίσης ἕνα παρηγορητικὸ σύγγραμμα *Περὶ πένθους*, ποὺ γιὰ τὴν ἀνασυγκρότησή του κουράστηκαν πολύ. Ὑγιερὴ σκέψη δείχνει ὁ R. Kassel, *Untersuchungen zur griech.-röm. Konsolationsliteratur*. Zet. 18. Μόναχο 1958. Περισσότερην ἐμπιστοσύνη δείχνει ὁ H.-Th. Johann, *Trauen und Trost. Eine quellen- und strukturanalytische Untersuchung der philosophischen Trostschriften über den Tod*. Μόναχο 1968 (Studia et testimonia antiqua 5).

3. J. C. M. van Winden, *Calcidius on Matter. His Doctrine and Sources. A Chapter in the History of Platonism*. Leiden 1959, ξανατ. 1965. Ἔκδοση: J. H. Waszink, Λονδ. καὶ Leiden 1962· τοῦ ἴδ. *Studien zum Timaioskomm. des Calcidius* 1. Leiden 1964. J. den Boeft, *Calcidius on fate. His doctrine and Sources*. Leiden 1970 (Philos. Antiqua 18).

4. Βλ. H. Herter, <Altes und Neues zu Pl. s Krit.>, *Rhein. Mus.* 92, 1944, 236· τοῦ ἴδ., <Das Konigsideal der Atlantis>, *Rhein. Mus.* 109, 1966, 236. Leisegang (βλ. παρακ.), 2512. P. Friedländer, *Platon* 2. ἐκδ. τόμ. 1. Βερολ. 1954, 213. 272· τόμ. 3. Βερολ. 1960, 357. Νεότερη βιβλιογρ. στὸν H. Cherniss, *Lustrum* 4, 1959 (1960), 79.

5. G. Müller, *Studien zu den platonischen Nomoi*. *Zet.* 3, 2. ἐκδ. 1968. Πβλ. H.

της στὸν διάλογο, πράγμα ἄλλωστε, ποὺ τὸ θέατρό του ἡ Κρήτη, τὸ ἀποκλείει. Τρεῖς γέροι, ἕνας Ἀθηναῖος, ποὺ διευθύνει τὸν διάλογο καὶ μένει ἀνώνυμος, ὁ κρητικὸς Κλεινίας καὶ ὁ σπαρτιάτης Μέγιλλος, πηγαίνουν ἀπὸ τὴν Κνωσσὸ στὴν σπηλιὰ τοῦ βουνοῦ, μέσα στὴν ὁποία ὁ Μίνωας πῆρε τοὺς νόμους ἀπὸ τὸν Δία. Τὰ πρῶτα τρία ἀπὸ τὰ δώδεκα βιβλία περιέχουν βασικὲς καὶ εἰσαγωγικὲς σκέψεις, ἐνῶ μὲ τὸ τέταρτο ἀρχίζει ἡ οἰκοδόμηση ἑνὸς φανταστικοῦ πολιτεύματος· εἶναι τὸ δεύτερο ποὺ στήνει ὁ Πλάτωνας. Ἀπέναντι στὴν *Πολιτεία* καὶ τὸν *Πολιτικὸ* ἐμφανίζεται μιὰ ἀλλαγὴ ποὺ φθάνει πολὺ βαθιά. Ἐνῶ ἐκεῖ ὁ ρόλος τῶν νόμων ἐρχόταν πολὺ πίσω ἀπὸ τὶς ἐλπίδες ποὺ στήριζε ὁ Πλάτωνας στὸν φιλοσοφικὰ διαπαιδαγωγημένον ἄρχοντα ἢ σὲ μιὰν ὁμάδα ἀπὸ τέτοιους, ἐδῶ οἱ τόνοι ἀλλάζουν. Βέβαια μὲ μεγάλα σχέδια γίνεται λόγος γιὰ ἕναν νέο μονάρχη (*τύραννος*, 709e), ποὺ πρέπει νὰ συμπέση μὲ τὸν κατάλληλο νομοθέτη, γιὰ νὰ γεννηθῆ ἀπὸ αὐτὴν τὴν συνάντηση δύναμης καὶ σοφίας τὸ σωστὸ πολίτευμα· ἐπίσης ἡ «νυκτερινὴ βουλή», ποὺ πρέπει νὰ προστατεύη τὸ πνεῦμα τῶν νόμων καὶ μαζὶ τὴν σωστὴ τάξη τῶν ἀξιῶν, μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὴν ὁμάδα τῶν φυλάκων στὴν *Πολιτεία*, ποὺ προορίζονται νὰ κυβερνοῦν· ρητὰ ὅμως μᾶς λέει ὁ Πλάτωνας σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὅτι μοναδικὸς κυρίαρχος στὸ κάθε τὶ εἶναι ὁ νόμος, ποὺ καὶ οἱ κυβερνῆτες ἀκόμα τὸν ὑπηρετοῦν σὰν δοῦλοι (715d). Μιὰ ἄλλη διαφορὰ ἔχει σχέση μὲ αὐτήν: καὶ ἡ *Πολιτεία* ἐπίσης ζητᾶ τὴν εὐτυχία ὅλων, πιστεύει ὅμως ὅτι ἡ σωστὴ ἡγεσία μπορεῖ νὰ δημιουργήση αὐτὴν τὴν εὐτυχία χάρη σ' αὐτοὺς ποὺ πῆραν τὴν σωστὴ διαπαιδαγώγηση, καὶ δὲν προσπαθεῖ νὰ δώση κωδικοποιημένες μορφὲς ζωῆς γιὰ τὴν τρίτη τάξη. Διαφορετικὰ στοὺς *Νόμους* ἀναπτύσσεται ἕνα πλῆθος ἀπὸ ὁδηγίες, ποὺ σὲ μεγάλην ἔκταση ἀγκαλιάζουν καὶ καθοδηγοῦν τὸν πληθυσμὸ στὸ σύνολό του. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἔγινε ἐμπειρικότερο ὄχι στὴν μέθοδο, ποὺ μένει θεωρητικο-ὑποθετική, ἀλλὰ περισσότερο στὴν ἐκλογὴ τῶν ἀντικειμένων· εἶναι στραμμένο πιὸ ἔντονα πρὸς τὸ ἀντικειμενικό, ὅπως τὸ ἴδιο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε ὁ *Τίμαιος* στὸ θέμα τοῦ Κόσμου.

Στὴν ἴδια γραμμὴ βρίσκεται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν ὑποχωρεῖ ἔντονα, ὥστε μερικοὶ ἑρμηνευτὲς τὴν ἀποκλείουν ὁλωσδιόλου ἀπὸ τοὺς *Νόμους*[1]. Αὐτὸ δὲν εἶναι σωστό, γιατὶ στοὺς φύλακες τῶν νόμων δίνεται ἡ συμβουλὴ

CHERNISS, *Gnom.* 25, 1953, 367. M. VANHOUTTE, *La philosophie politique de Pl. dans les 'Lois'*. Louvain 1954. O. GIGON, <Das Einleitungsgesprach der Gesetze Pl.s>, *Mus. Helv.* 11, 1954, 201. R. MUTH, <Studien zu Pl.s Nomoi>, *Wien. Stud.* 69, 1956, 140. F. SOLMSEN. <Textprobleme im 10. Buch der Nomoi>, *Stud. z. Textgesch. u. Textkritik.* Κολωνία 1959, 265. G. R. MORROW, *Platos Cretan City. A Historical Interpretation of the Laws.* Princeton Un. Pr. 1960· τοῦ ἴδ.,<The Nocturnal Council in Pl.s Laws>, *Arch. f. Gesch. d. Philos.* 42, 1960, τεῦχ. 3. H. GORGEMANNS, *Beitrage zur Interpretation von Pl.s Nomoi. Zet.* 25. Μόναχο 1960, μὲ πλούσια βιβλιογρ. καὶ καλὴν ἐπισκόπηση γιὰ τὴν πραγμάτευση τῶν *Νόμων* ἴσαμε σήμερα.

1. H. KUHN, *Gnom.* 28, 1956, 337: ἡ ἐπιμονὴ ἢ ἡ τροποποίηση τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν στὸν ὄψιμο Πλάτωνα εἶναι ἀκόμα ἕνα ἄλυτο πρόβλημα.

νὰ ἀτενίζουν τὴν «*μίαν ἰδέαν*» (965c), ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, πρώτην πηγὴ ὅλων τῶν ἀξιῶν[1]. Ὅμως ἡ πίστη στὸν θεὸ σὰν τὸν ἀνώτατο κυβερνήτη, καὶ στὶς ἐκδηλώσεις τῆς θεότητας στὰ ἄστρα προβάλλει μὲ ἕναν τρόπο, στὸν ὁποῖο ἑνώνονται ἡ φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ σκέψη. Μὲ φανερὴν ἀντίθεση πρὸς τὸν Πρωταγόρα, ὁ θεὸς ὀνομάζεται τώρα μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων (716c). Στὸ 10. βιβλίο ἕνας μακρὺς προτρεπτικὸς λόγος γιὰ τὴν πίστη στὸν θεὸ εἰσάγει μιὰν νομοθεσία σὲ θρησκευτικὰ ζητήματα, ποὺ εἶναι πολὺ αὐστηρὴ καὶ δὲν ἀποφεύγει τὸν σκληρὸ ἐξαναγκασμό. Ἐδῶ τὴν πέννα τοῦ Πλάτωνα τὴν ὁδηγοῦσε ὁ παθιασμένος ζῆλος γιὰ τὴν πίστη[2].

Ἕνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ ἑνώνει μεταξύ τους τὰ δυὸ μεγάλα ἔργα γιὰ τὸ κράτος, παρ' ὅλες τὶς διαφορές τους: καὶ στοὺς *Νόμους* ἡ ἀγωγὴ λογαριάζεται σὰν ἡ μεγάλη, ἂν ὄχι ἡ μοναδικὴ δύναμη. Αὐτὸ τὸ μαρτυροῦν τὰ δυὸ πρῶτα καὶ τὸ ἕβδομο βιβλίο μὲ τὴν πλατιά τους διείσδυση σὲ προβλήματα τῆς ἀγωγῆς, τὸ μαρτυροῦν ἐπίσης τὰ προοίμια, ποὺ ὁ Πλάτωνας θέλει νὰ προτάξῃ στοὺς ἐπιμέρους νόμους. Αὐτὰ θὰ πείσουν τοὺς πολίτες γιὰ τὴν ὀρθότητα καὶ σκοπιμότητα τῶν νόμων, ὅπως κάμνουν οἱ καλοὶ γιατροὶ στὸ κρεβάτι τοῦ ἀρρώστου[3] κι ἔτσι βάζουν τὴν κατανόηση στὴν θέση τῆς τυφλῆς ὑπακοῆς. Καὶ αὐτὸ τὸ σχέδιο ὅμως μένει ἔκθετο στὴν ἐπικίνδυνη ἔνταση ἀνάμεσα στὴν ἀγωγὴ ἐλεύθερων ἀνθρώπων ποὺ ἐγκρίνουν τὴν τάξη, καὶ στὸν ἀλύγιστον ἐξαναγκασμό[4]. Κανένας δὲν ἐπιτρέπεται, ἔτσι διαβάζουμε (942ab), νὰ κάμνῃ καὶ τὸ παραμικρότερο βῆμα μὲ τὴν δική του ἀπόφαση, χωρὶς τὴν γνώμη καὶ τὴν ἐποπτεία τῶν ἀνωτέρων του.

Οἱ *Νόμοι* διαφέρουν τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἔργο τοῦ Πλάτωνα καὶ δείχνουν τόσες ἀνωμαλίες στὴν σύνθεση καὶ στὴν ἐπιμέρους ἐκτέλεση, ὥστε ὁ FR. AST (*Platons Leben und Schriften*. 1816) καὶ ὁ E. ZELLER (*Platonische Studien* 1839) δὲν τοὺς ἀποδίνουν στὸν Πλάτωνα. Ὁ ZELLER τὸ ἀνακάλεσε στὸ βιβλίο του γιὰ τὴν φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων· ὡστόσο καὶ ἡ νεότατη ἀνάλυση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν G. MÜLLER τείνει πέρα πέρα πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Στοὺς ἀντίποδες βρίσκονται ὁ FRIEDLÄNDER καὶ ὁ JAEGER, ποὺ προσπαθοῦσαν στὶς

---

1. Βλ. CHERNISS (ἔ.ἀ.), 375.

2. Ὁ F. SOLMSEN, *Plato's Theology. Cornell Stud. in Class. Philol.* 27. Ithaca 1942, βλέπει στὰ ἔργα τῶν γηρατειῶν μιὰν ἀνύψωση τῆς θρησκευτικότητας σὰν προπαρασκευῆς γιὰ τὸν δρόμο ποὺ μόνο λίγοι μποροῦν νὰ βαδίσουν πρὸς τὸν ὕψιστο σκοπό, τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. O. REVERDIN, *La religion de la cité Platonicienne*. Παρίσι 1945. A.-J. FESTUGIÈRE, *La révélation d'Hermès Trismégiste* 2. *Le dieu cosmique*. Παρίσι 1949, 132. 153. 219. Ὁ W. JAEGER, *Aristoteles*. 2. ἔκδ. Βερολ. 1955, 140 κέ., τονίζει ὅτι ἡ κοσμολογία τοῦ *Τίμαιου* κι ἡ ἀστρικὴ θρησκεία τῶν *Νόμων* ἦταν σημαντικὲς ἀφετηρίες γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ κοσμικὴ θρησκεία.

3. Βλ. F. WEHRLI, <Der Arztvergleich bei Pl.>, *Mus. Helv.* 8, 1951, 179.

4. W. KNOCH, *Die Strafbestimmungen in Pl.s Nomoi. Klass. Phil. Stud.* 23. Wiesbaden 1960. Βιβλιογρ. γιὰ τὴν συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸ πολίτευμα βλ. σ. 736 σημ. 2.

ἀναλύσεις τους νὰ δικαιολογήσουν τὰ γνήσια πλατωνικὰ στοιχεῖα καὶ τὴν ἀφθονία τῶν σκέψεων[1]. Τὸ νὰ ἀφαιρέσουμε τοὺς *Νόμους* ἀπὸ τὸν Πλάτωνα σημαίνει, κι ἂν παραβλέψουμε πολλὰ ἄλλα, νὰ ἀποδώσουμε στὸν Ἀριστοτέλη, ποὺ τοὺς παραθέτει σὰν πλατωνικοὺς (*Πολιτ.* 1266b 5. 1271b 1, πβλ. 1264b 26), μιὰν «καταπληκτικὴ ἐπιπολαιότητα». Ἀλλὰ κι αὐτὸ ἀκόμα ἔγινε. Τὴν πιὸ ὡραία ἔκφραση γι' αὐτὸ ποὺ χωρίζει τοὺς *Νόμους* ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἔργο τοῦ Πλάτωνα καὶ πάλι τοὺς συνδέει μὲ αὐτό, τὴν βρῆκε ἴσως ὁ E. M. MANASSE[2]: «Οἱ *Νόμοι* περισσότερο ἀπὸ ἄλλα συγγράμματα τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἀνθρώπινο ἔργο ἑνὸς πνεύματος, ποὺ κάποτε ἦταν θεϊκὴ φλόγα».

Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (πβλ. *Σούδα στὴ λ. φιλόσοφος*), πληροφορεῖ ὅτι ὁ γραμματέας τοῦ Πλάτωνα, ὁ Φίλιππος ἀπὸ τὸν Ὀπούντα ἐξέδωσε τοὺς *Νόμους* ἀπὸ τὶς πρόχειρες σημειώσεις, (*«ὄντας ἐν κηρῷ»*,λέει), τοὺς χώρισε σὲ δώδεκα βιβλία καὶ πρόσθεσε συγγράφοντάς την ὁ ἴδιος τὴν *Ἐπινομίδα*[3]. Τὸ σύγγραμμα παρουσιάζεται σὰν παράρτημα τῶν *Νόμων*, καὶ σ' αὐτὸ συμπληρώνονται ἀκόμα περισσότερο τὰ στοιχεῖα μιᾶς ἀστρονομικῆς θεολογίας μὲ φανερὴν ἐπίδραση τοῦ πυθαγορισμοῦ. Πόσα εἶναι τὰ πλατωνικὰ κατάλοιπα στὸ μικρὸ αὐτὸ ἔργο, εἶναι δύσκολο νὰ κρίνουμε. Γιὰ τοὺς *Νόμους* ὅμως οἱ μαρτυρίες ποὺ ἀναφέραμε, ἀφήνουν ἀνοιχτὴ τὴν πιθανότητα διορθώσεων, μεταθέσεων καὶ ἐλαττωματικῶν συνδέσεων ὁρισμένων μερῶν ἀπὸ τὸν ἐκδότη, πράγμα ποὺ μαζὶ μὲ τὸν χαρακτήρα τοῦ γεροντικοῦ ἔργου μπορεῖ νὰ ἐξηγήση ἀρκετὲς ἰδιοτυπίες. Μολαταῦτα ἔχει δίκαιο ὁ GIGON[4], ὅταν ζητᾶ σὰν προϋπόθεση γιὰ τὴν κρίση αὐτῶν τῶν δύσκολων προβλημάτων ἕνα σύγχρονο ὑπόμνημα στὸ ἔργο.

Καὶ στὸ ὕφος ἐπίσης οἱ *Νόμοι* διαφέρουν ἀπὸ προηγούμενους διαλόγους· στοὺς *Νόμους* ὁλοκληρώνεται μιὰ ἐξέλιξη, ποὺ ἐμφανίζεται στὰ ὀψιμότερα ἔργα. Ἐκείνη ἡ γοητευτικὴ δροσιὰ καὶ προφορικότητα τῆς πλατωνικῆς διάταξης τῶν προτάσεων, ποὺ μέσα της βρίσκονται πάρα πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν πιὸ ὑψηλὴ τέχνη τοῦ ὕφους, ξεπέφτει τώρα στὴν ἀλυγισιὰ καὶ τὴν περιτεχνία. Αὐτὸ τὸ δύσκολο καὶ ὄχι πολὺ εὐχάριστο γεροντικὸ ὕφος παίζει μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν λέξεων ὣς τὸ σημεῖο νὰ κάμνη μπερδεμένες συνυφάνσεις καὶ δείχνει ἀκόμα καὶ στὶς παρηχήσεις[5] τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ὁμαλὴ χάρη, τὴν γνήσια ἀττικὴ *«χάριν»*, ποὺ

1. Σημαντικὸ γιὰ τὴν συμπερίληψη τῶν *Νόμων* στὸ συνολικὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἐπίσης τὸ βιβλίο τοῦ M. VANHOUTTE, *La philosophie politique de Platon dans les 'Lois'*. Louvain 1954.

2. *Philos. Rundschau*. Παράρτ. 2. Τυβίγγη 1961, 117.

3. F. NOVOTNY, *Platonis Epinomis commentariis illustrata*. Πράγα 1960. Κριτ. ἐκδ. μὲ ὑπόμν.: O. SPIECCHIA, Φλωρ. 1967. H. LIER, *Untersuchungen zur Epinomis*. Διδ. διατρ. Marburg 1966. Γνῶμες γιὰ τὴν γνησιότητα σημειώνει ὁ H. GORGEMANNS, *Gnom.* 41, 1969, 695.

4. Βλ. σ. 741 σημ. 5.

5. J. D. DENNISTON, *Greek Prose Style*. Ὀξφ. 1952, 132.

έκαμε τὸν Πλάτωνα ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους κλασσικοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ πεζοῦ λόγου[1].

Πρωτύτερα εἴδαμε (σ. 711) τὴν ρήση τοῦ Πλάτωνα, ὅτι τὰ συγγράμματά του δὲν περιέχουν τὸ σύνολο τῆς διδασκαλίας του. Ὅ,τι ἔγραψε ὕστερα ἀπὸ τὸν πρῶτο του γυρισμὸ ἀπὸ τὴν Σικελία, πρέπει νὰ τὸ δοῦμε μὲ φόντο τὴν ἐργασία στὴν Ἀκαδημία. Ἡ Ἀκαδημία ἦταν ὁ τόπος, στὸν ὁποῖο ὁ Πλάτωνας προσπαθοῦσε νὰ δείξῃ τὸν δρόμο του σὲ προικισμένους μαθητές, ὥσπου νὰ ἀναπηδήσῃ ὁ σπινθήρας καὶ νὰ ἀποκαλυφθῇ ἡ ἔσχατη γνώση. Ξέρουμε τόσο λίγα γιὰ τὴν καθημερινὴ διδασκαλία στὴν Ἀκαδημία τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα, ὥστε πότε πότε θέλησαν νὰ τῆς ἀρνηθοῦν τὸν ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα. Τέτοιος σκεπτικισμὸς δὲν στηρίζεται πουθενά· μποροῦμε μάλιστα μὲ κάποιαν ἐμπιστοσύνη νὰ μεταφέρουμε στὴν ἐργασία τῆς Ἀκαδημίας τὴν πορεία τῆς παιδείας ποὺ προβλέπεται γιὰ τοὺς φύλακες τῆς *Πολιτείας*. Τὴν μεγάλη σημασία τῶν μαθηματικῶν σὰν προπαιδείας γιὰ τὴν διαλεκτική, ἡ ὁποία στηριζόταν σ' αὐτά, τὴν δείχνουν μερικὲς προσωπικότητες τοῦ πλατωνικοῦ κύκλου, καὶ χωρὶς ἀμφιβολία ὑπάρχει οὐσιαστικὴ ἀλήθεια στὸ ἀνέκδοτο γιὰ τὴν ἐπιγραφή, ποὺ λὲν ὅτι βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς Ἀκαδημίας: «*ἀγεωμέτρητος μηδεὶς εἰσίτω*»[2]. Ξέρουμε ἀκόμα ὅτι ἡ διαιρετικὴ μέθοδος, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε στοὺς ὀψιμότερους διαλόγους, ἔπαιξε σημαντικὸν ρόλο στὸν ἀγώνα γιὰ ἕνα λογικὰ τακτοποιημένο κοσμοείδωλο καὶ στὴν ἀπόκτηση ὁρισμῶν μὲ τὴν διαίρεση τῶν γενικότερων ἐννοιῶν. Αὐτὸ ἦταν τόσο γνωστό, ὥστε προκάλεσε τὸ σκῶμμα τῆς Μέσης κωμωδίας[3].

Ὁ Πλάτωνας ὁ ἴδιος στὸν *Φαῖδρο* (275c κέ.) ὑποτίμησε τὴν ἀξία τῶν γραπτῶν ἀνακοινώσεων ἀπέναντι στὸν παιδευτικὸ λόγο, καὶ στὴν 7. *Ἐπιστολὴ* ἐβεβαίωσε ὅτι τὴν προσωπική του διδασκαλία δὲν τὴν ἔγραψε ποτὲ καὶ πουθενά. Σ' αὐτὸ προσθέτουμε μιὰν μοναδική, ἀλλὰ πολὺ σοβαρὴ ἐξωπλατωνικὴ πληροφορία, τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ «*λεγόμενα ἄγραφα δόγματα*» τοῦ Πλάτωνα (*Φυσ.* 209b 15). Παρ' ὅλην τὴν καθαρὴ γλώσσα αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα ἐμποδιζόταν ἀπὸ τὸ δόγμα τοῦ SCHLEIERMACHER. Αὐτός, στὴν εἰσαγωγή του τῆς μετάφρασης τοῦ Πλάτωνα, εἶχε ἀμφισβητήσει τὴν ὕπαρξη μιᾶς θεωρίας ποὺ ὁ φιλόσοφος δὲν τὴν ἀναπτύσσει στοὺς διαλόγους του, τὴν ἐπιφύλασσε ὅμως γιὰ τὴν προφορικὴ διδασκαλία. Ἀντίθετα μὲ αὐτά, τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας στὶς τελευταῖες δεκαετίες στράφηκε ὅλο καὶ πιὸ ἔντονα σ' ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας, ποὺ ἢ δὲν περιλαμβάνονται ἢ ὑποδηλώνονται μόνο στοὺς διαλόγους. Μιὰ πολὺ ἀναδρομικὴ

1. Τὸ γεροντικὸ ὕφος τοῦ Πλάτωνα τὸ συγκρίνει μὲ τοῦ Γκαῖτε ὁ P. STOCKLEIN, ***Wege zum spaten Goethe.*** Ἁμβοῦργο 1949, 211.

2. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἀποτροπαικοῦ ρητοῦ τοῦ σπιτιοῦ: O. WEINREICH, ***Arch. f. Rw.*** 18, 1915, 16. Βιβλιογρ. γιὰ τὰ Μαθηματικὰ τοῦ Πλάτωνα βλ. σ. 736 σημ. 2.

3. Ἐπικράτης, ἀπόσπ. 11 K. Πβλ. τὸ ἀνέκδοτο τοῦ Διογένη, στὸν Διογ. Λαέρτ. 6, 40. Βιβλιογρ. γιὰ τὴν διαίρεση βλ. σ. 738 σημ. 1.

ἐπισκόπηση τῶν προσπαθειῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἐσωτερικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα βρίσκεται στὸ βιβλίο τοῦ HANS JOACHIM KRÄMER[1], ποὺ εἶναι προορισμένο νὰ εἰσαγάγῃ ἕνα καινούργιο κεφάλαιο σ' αὐτὲς τὶς ἔρευνες. Ἑπομένως ἡ ἔκθεσή μας γι' αὐτὸ τὸ θέμα ἀναγκαστικὰ θὰ ἔχῃ χαρακτῆρα προσωρινότητας, ἀφοῦ μόνο μιὰ διεισδυτικὴ συζήτηση σὲ συνδυασμὸν μὲ νέες ἔρευνες μπορεῖ νὰ δώσῃ τὴν ἀπάντηση, πόσες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀνατρεπτικὲς ἀπόψεις πρόκειται νὰ μείνουν.

Ἡ πλατωνικὴ εἰκόνα τοῦ KRÄMER ἀναπτύσσεται μὲ ἕλξη καὶ ἀπώθηση πρὸς τὸν SCHLEIERMACHER. Ἂν αὐτὸς ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ἀντίθετα μὲ τὸν SCHLEIERMACHER παραδέχεται πολὺ ἐμφατικὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς ἐσωτερικῆς διδασκαλίας ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴν συζήτηση στὴν Ἀκαδημία, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως τὸν ἀκολουθεῖ πολὺ ἀποφασιστικὰ στὴν παραδοχὴ μιᾶς ἀρχικῆς ἑνότητας τῆς πλατωνικῆς σκέψης. Αὐτὸ σημαίνει ἀπόκρουση ἐκείνης τῆς κατεύθυνσης ποὺ φαντάζεται ὅτι μπορεῖ ἀπὸ τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα νὰ μαντέψῃ τὴν πνευματική του ἐξέλιξη καὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ αὐτὰ τὰ συγγράμματα σὰν κομμάτι ἐσωτερικῆς βιογραφίας[2]. Ἐδῶ ἔχουμε ἀμφιβολίες: μήπως τυχὸν ὁ KRÄMER βλέπει τὸν Πλάτωνά του πολὺ στατικά, καὶ εἶναι ἄραγε πιθανὸ ὅτι ἕνας στοχαστὴς σὰν τὸν Πλάτωνα, μὲ τόσο ἀφάνταστη δυναμικότητα, δὲν θὰ μᾶς ἄφηνε νὰ ἀναγνωρίσουμε καθαρότερες φάσεις τῆς ἐξέλιξής του; Αὐτὸ ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ὁρι-

1. *Arete bei Platon und Aristoteles. Zum Wesen und zur Geschichte der platonischen Ontologie. Abh. Akad. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1959/6. 2. ἐκδ. Ἄμστερντ. 1967. Ἐπισκόπηση γιὰ τὴν πορεία τῆς ἔρευνας μὲ πλούσια βιβλιογρ. 381-386· πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἰδιαίτερα τὸ βιβλίο τοῦ P. WILPERT, *Zwei aristotelische Frühschriften über die Ideenlehre.* Regensburg 1949. Ὁ H. CHERNISS, στὶς τρεῖς του διαλέξεις, *The Riddle of the Early Academy,* Berkeley 1945, ἀρνεῖται ριζικὰ τὴν ὕπαρξη ἐσωτερικῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα· γερμ.: *Die ältere Akademie. Ein historisches Ratsel und seine Losung.* Χαϊδελβ. 1966· πβλ. τοῦ ἴδ., *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy.* 1. Βαλτιμ. 1944· ξανατ. Νέα Ὑόρκη 1962. Τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα προκάλεσε ζωηρὴ συζήτηση. Ὁ H. J. KRÄMER ὑποστήριξε τὴν ἄποψή του ἐναντίον ἐπικριτικῶν ἐπιθέσεων: *Mus. Helv.* 21, 1964, 137, καὶ *Kant-Studien* 55, 1964, 1· πβλ. H. HARP, *Gnom.* 37, 1965, 357. F. P. HAGER, ‹Zur philosophischen Problematik der sogenannten ungeschriebenen Lehre Platons›, *Studia Philosophica* 24, 1964, 90. K. v. FRITZ, ‹Die philisophische Stelle im siebten plat. Brief und die Frage der 'esoterischen' Philosophie Platons›, *Phronesis* 11, 1966, 117· τοῦ ἴδ. ‹Zur Frage der 'esoterischen' Philosophie Platons›, *Arch. Gesch. d. Philos.* 49, 1967, 255. EUG. DONT, *Platons Spätphilosophie und die Akademie.* Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. 251/3, 1967, 33. H. KUHN, *Gnom.* 39, 1967, 335. K. GAISER, *Platons ungeschriebene Lehre.* 2. ἐκδ. Στουττγ. 1968. K. H. ILTING, ‹Platons 'Ungeschriebene Lehre'. Der Vortrag über das Gute›, *Phronesis* 13, 1968, 1. *Idee und Zahl. Studien zur platonischen Philosophie.* Vorgelegt von H.-G. GADAMER καὶ W. SCHADEWALDT, Abh. Ak. Heidelb. 1968/2 (διάφορες συμβολές). PH. MERLAN, ‹War Platons Vorlesung 'Das Gute' einmalig?›, *Herm.* 96, 1969, 705.

2. Τὴν θεμελίωσε ὁ K. F. HERMANN, *Geschichte und System der platonischen Philosophie.* Χαϊδελβ. 1839.

σμένες συλλήψεις ὑπῆρχαν ἀπὸ μιὰν ἀρχή, πράγμα ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀμφισβητηθῆ.

Ἕνα ἄλλο ἀποφασιστικὸ σημεῖο ὑπὲρ τοῦ KRÄMER εἶναι ἡ ἀναμφισβήτητα σωστὴ πεποίθησή του ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα δὲν βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν διαλόγων σὰν κάτι μυστηριακὸ καὶ ξεχωριστό, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε μὲ αὐτοὺς μιὰν ἔσχατη ἑνότητα.

Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ ὅτι ὅλα ὅσα μποροῦμε ἀκόμα νὰ ξέρουμε γιὰ τὸ μάθημα τοῦ Πλάτωνα «*Περὶ τοῦ ἀγαθοῦ*» ἐμφανίζονται στὸ κέντρο τῶν προβλημάτων ποὺ διατυπώνει ὁ KRÄMER. Ἔχει παραδοθῆ ὅτι τὴν θεωρία ποὺ ἀνέπτυξε ὁ Πλάτωνας στοὺς «*λόγους περὶ τἀγαθοῦ*», τὴν κατάγραψαν καὶ τὴν διατήρησαν πολλοὶ μαθητές του[1]. Ἐπίσης οἱ πίνακες στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο[2] μαρτυροῦν ἀπὸ ἕνα σύγγραμμα *περὶ τἀγαθοῦ* γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, Ξενοκράτη καὶ Ἡρακλείδη. Τὴν πιὸ διεξοδικὴ πληροφορία γι' αὐτὰ τὰ μαθήματα τὴν διαβάζουμε στὴν *Ἁρμονικὴ (Στοιχεῖα ἁρμονικὰ)* τοῦ Ἀριστόξενου τοῦ Ταραντίνου (44,5 Μ.), ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνει αὐτὰ ποὺ ἄκουσε νὰ διηγεῖται ὁ Ἀριστοτέλης. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ μάθημα *(ἀκρόασις)*, ἦρθαν ἀκροατές, γιατὶ περίμεναν τάχα νὰ μάθουν κάτι γιὰ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθά, ὅπως τὸν πλοῦτο, τὴν ὑγεία, τὴν δύναμη. Ἐπειδὴ ὅμως ὅλο τὸ μάθημα εἶχε μαθηματικὸ περιεχόμενο, ἔφυγαν. Αἰτία αὐτῆς τῆς παιδαγωγικῆς ἀποτυχίας ἦταν ἡ ἔλλειψη μιᾶς εἰσαγωγικῆς διευκρίνησης τοῦ θέματος.

Ὁ KRÄMER μπόρεσε νὰ ἀποδείξη ὅτι σ' αὐτὴν τὴν πληροφορία τίποτε δὲν δείχνει ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα μόνο μάθημα καί, ἀντίθετα μὲ τὴν διαδομένη θέση, ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι αὐτοὶ οἱ «*λόγοι περὶ τἀγαθοῦ*» δὲν περιορίζονταν οὔτε σὲ ἕνα μάθημα οὔτε ἦταν δημόσιοι· καὶ ὅτι τάχα μᾶλλον ἐδῶ ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα τυπικὸ γεγονὸς τῆς σχολῆς τοῦ Πλάτωνα. Γι' αὐτὸ ὅμως εἶναι πρῶτα ὑποχρεωμένος νὰ ἀναιρέση τὴν εἴδηση τοῦ Θεμίστιου (*λόγ.* 21, 245c), κάτι στὸ ὁποῖο προηγήθηκαν ἄλλοι. Ὅτι ἐδῶ εἶχε στολισθῆ ἁπλῶς ἡ πληροφορία τοῦ Ἀριστόξενου, εἶναι πραγματικὰ πιθανό[3]. Ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶχαν συνηθίσει νὰ μιλοῦν γιὰ ἕνα γεροντικὸ μάθημα τοῦ Πλάτωνα, ὁ KRÄMER ἀποκάλυψε ὅτι γι' αὐτὴν τὴν χρονικὴ τοποθέτηση δὲν ὑπάρχει κανένα στήριγμα στὶς ἀρχαῖες πηγές. Αὐτός, τὴν ὄψιμη χρονολόγηση, ποὺ εἶναι τόσο διαδομένη, τὴν ἐξηγεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας, ἡ ὁποία ἀντίθετα πρὸς τὸν SCHLEIERMACHER δέχθηκε ξανὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς ἐσωτερικῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα, τὴν ξεχώριζε ὅμως σὰν φιλοσοφία τῶν γηρατειῶν ἀπὸ τὸ μεγάλο μέρος τῶν διαλόγων.

Ὁ KRÄMER ἀποκρούοντας θεωρίες ποὺ ἴσχυαν ὣς τώρα, φτάνει σὲ μιὰν πολὺ διαφορετικὴν εἰκόνα τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας: τὰ μαθήματα «*γιὰ τὸ*

1. Σχετικὲς εἰδήσεις στὸν Σιμπλίκιο, *Φυσ.* 151, 10· *Π. ψυχ.* 28, 7. Φιλόπονος, *Φυσ.* 521, 10, 14· *Π. ψυχ.* 75, 34 κέ.

2. 5, 22. 4, 13. 5, 87, ὅπου γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη προσθέτονται οἱ πίνακες τοῦ Ἡσύχιου καὶ τοῦ Πτολεμαίου, καθὼς καὶ πολλὲς παραπομπὲς στὸν Ἀλέξανδρο τὸν Ἀφροδισιέα· τὰ χωρία στοῦ KRÄMER 412, σημ. 61 κέ.

3. Βλ. KRÄMER 404, σημ. 43. 404-409.

ἀγαθὸ» δὲν ἀποτελοῦν οὔτε ἕνα καὶ μοναδικὸ μάθημα τοῦ Πλάτωνα οὔτε ἕνα μάθημα τῶν τελευταίων του χρόνων. Γενικὰ εἶναι πολὺ προτιμότερο, ἀντὶ γιὰ μιὰν συγκροτημένη διδασκαλία, νὰ δεχθοῦμε μιὰν σειρὰ ἀπὸ διαλογικὰ μαθήματα. (Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ πολὺ ἀξιόπιστη πληροφορία ποὺ ἀναφέραμε πρὶν λίγο, μιλᾶ γιὰ «*ἀκρόασιν*»). Οἱ «*λόγοι περὶ τἀγαθοῦ*» εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν KRÄMER μόνο μιὰ ἄλλη ἔκφραση γιὰ μιὰν ἐσωτερικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα, ἡ ὁποία ἀπὸ μιὰν ἀρχὴ βρισκόταν κοντὰ στοὺς διαλόγους ἢ καλύτερα ἀποτελοῦσε τὸ πίσω πλάνο, ποὺ βλέπουμε μὲ πολλοὺς τρόπους μέσα σ' αὐτούς. Μεγάλα τμήματα τοῦ βιβλίου προσπαθοῦν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἀπὸ νωρὶς οἱ διάλογοι ἀπευθύνονταν στὴν ἐσωτερικὴ διδασκαλία. Ἡ οὐσία της καὶ τὸ κέντρο της εἶναι γιὰ τὸν KRÄMER τὸ Ἕνα, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα τὸ ἀγαθό, σὰν ἀπόλυτη αἰτία τῆς ὕπαρξης. Ἔτσι αὐτὸς τοποθετεῖ τὸν Πλάτωνα πιὸ στέρεα στὴν παράδοση ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν Παρμενίδη καὶ στὴν σειρὰ τῶν στοχαστῶν ποὺ προσπαθοῦν νὰ βροῦν τὴν «*ἀρχήν*». Προσπερνώντας τὸν Παρμενίδη, ὁ Πλάτωνας στὴν ἀρχὴ τοῦ Ἑνὸς ἀντιθέτει μιὰν ἄλλη, τῆς δυάδας (*ἀόριστος δυάς*), τῆς ἀντιθετικότητας (*μέγα-μικρόν*), καὶ ἀπὸ τὴν ἀλληλοδιείσδυση τῶν δυὸ ἀρχῶν ἑρμηνεύει τὸν κόσμο μὲ τὴν πολλαπλότητά του. Ἐπειδὴ τὸ Ἕνα ἔχει καὶ ὀντολογικὴ καὶ ἀξιολογικὴ σημασία, γι' αὐτὸ εἶναι ἀξεδιάλυτα ριζωμένη σ' αὐτὸ ἡ πλατωνικὴ ἔννοια τῆς ἀρετῆς. Ἀπεναντίας γιὰ τὸν Πλάτωνα, ὅπως τὸν ἑρμηνεύει ὁ KRÄMER, οἱ «ἰδέες» δὲν ἀνήκουν πρωταρχικὰ στὸ κεφάλαιο τῆς πλατωνικῆς ὀντολογίας· αὐτὲς μπαίνουν μόνο ἀργότερα ἀνάμεσα στὴν αἰτία τῆς ὕπαρξης τοῦ Ἑνὸς καὶ στὸ μεμονωμένο, τὸ ἀτομικὸ ὄν, δημιουργώντας τὸν συμβιβασμὸ ἀνάμεσα στὶς ἀρχές.

Ἦταν ἀναγκαῖο νὰ σκιτσάρουμε αὐτὴν τὴν καινούργια εἰκόνα τοῦ Πλάτωνα, τουλάχιστο μὲ μερικὲς πινελιές. Ἡ ἔρευνα θὰ χρειαστῆ νὰ ἀσχοληθῆ μὲ πολλὰ προβλήματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ αὐτήν. Μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε πραγματικὰ τόσο πολὺ πρὸς τὰ πίσω τὴν ὀντολογικὴ βασικὴ διδασκαλία γιὰ τὸ Ἕνα σὰν αἰτία τῆς ὕπαρξης; Ἴσαμε ποιὸν βαθμὸ μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε τὴν λειτουργικὴ ταυτότητα τοῦ Ἑνὸς καὶ τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ; Ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν ἔχει πραγματικὰ μόνο σχετικὰ δευτερότερη σημασία στὴν ὀντολογία τοῦ Πλάτωνα; Πόσες ἀναφορὲς τῶν διαλόγων στὴν διδασκαλία γιὰ τὸ Ἕνα σὰν αἰτία τῆς ὕπαρξης μποροῦν νὰ ἀποδειχτοῦν μὲ τὴν ἑρμηνεία; Καὶ τέλος: κι ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα νὰ βροῦμε στὰ μαθήματα «*περὶ τἀγαθοῦ*» τὴν γεροντικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ ὑποστηριχθῆ, πρέπει νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴν δυνατότητα, μάλιστα τὴν πιθανότητα τοῦ ἴδιου θέματος;

Ἐδῶ παρεμβάλλουμε μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς μαρτυρίες τοῦ Ἀριστοτέλη, μὲ τὴν ὁποία στὴν *Μεταφυσικὴ* (Μ 4. 1078b 9) ξεχωρίζει τὴν σύλληψη τῶν ἀριθμῶν-ἰδεῶν ἀπὸ μιὰν πρωιμότερη φάση τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν. Σὲ μιὰν ὁλόκληρη σειρὰ χωρίων τῆς *Μεταφυσικῆς*[1] ὁ Ἀριστοτέλης καθορίζει ὅτι ὁ Πλά-

1. Τὰ παραθέτει ὁ KRÄMER 250 κέ.

τωνας ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μαθηματικοὺς δέχθηκε καὶ δικούς του ἀριθμοὺς-ἰδέες, ποὺ σὰν ἀρχή τους ἔχουν τὸ Ἕνα καὶ τὴν ἀντιθετικότητα *(μέγα-μικρόν)*. Αὐτὴ ἡ θεωρία τῶν ἀριθμῶν-ἰδεῶν ἔγινε στὴν τελευταία φάση τῆς πλατωνικῆς ἔρευνας ἀντικείμενο ζωηρῶν συζητήσεων. Προπάντων ἀμφισβήτησε τὴν σημασία της ὁ HAROLD CHERNISS καὶ θέλησε νὰ ἐξηγήση τὶς πληροφορίες τοῦ Ἀριστοτέλη σὰν παρερμηνεία τῶν διαλόγων, καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ τὶς ὑποτιμήση[1]. Ὅτι αὐτὸς ὁ σκεπτικισμὸς εἶναι ὑπερβολικὸς καὶ ὅτι οἱ πληροφορίες ποὺ ἀναφέραμε ἀποτελοῦν πολύτιμες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς τὸ ἔχει μᾶλλον ἀποδείξει ὁ KRÄMER[2]. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης στὸ χωρίο τῆς *Μεταφυσικῆς* ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω ἀποδίνει τοὺς ἀριθμοὺς-ἰδέες σὲ μιὰν ὀψιμότερη φάση τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως συσχετίζει αὐτοὺς τοὺς ἀριθμοὺς μὲ τὶς δυὸ ἀρχὲς τοῦ Ἑνὸς καὶ τῆς ἀντιθετικότητας, πρέπει νὰ σκεφθοῦμε πολὺ μήπως ὅλα αὐτὰ μαζὶ ἀποτελοῦν ὄψιμον Πλάτωνα.

Ἐπειδὴ λοιπὸν εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ ἄποψη ὅτι σκοπὸς αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν-ἰδεῶν ἦταν νὰ κάμη εὐδιάκριτη τὴν διάταξη τῶν ἰδεῶν, δημιουργεῖται ἕνα δεύτερο πρόβλημα, μήπως ξεκινώντας ἀπὸ ἐδῶ μποροῦμε νὰ βροῦμε σχέσεις μ' ἐκείνην τὴν μέθοδο τοῦ σχηματισμοῦ ἐννοιῶν, τὴν διαίρεση, ἡ ὁποία στοὺς διαλόγους, ἀπὸ τὸν *Θεαίτητο* κι ὕστερα, ἐμφανίζεται ἐντονότερα στὸ προσκήνιο καί, ὅπως ξέρουμε, ἔπαιξε μεγάλον ρόλο στὴν διδακτικὴ πράξη τῆς Ἀκαδημίας. Ἡ προσπάθεια νὰ δημιουργηθῆ μιὰ σχέση, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ἀνάμεσα στὴν θεωρία τῶν ἀριθμῶν-ἰδεῶν καὶ τὴν γένεσή τους, καὶ στὴν ἔρευνα τῆς δομῆς τῆς διαίρεσης ἀπὸ τὴν ἄλλη, πῆρε τὴν ἰσχυρότερή της ὤθηση ἀπὸ τὸν JULIUS STENZEL[3]. Μολαταῦτα δύσκολα θὰ εἶναι δυνατὸ ἀπὸ τὶς προσπάθειες ποὺ ἔγιναν ὡς τώρα νὰ βγάλη κανεὶς διαφορετικὸ συμπέρασμα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἔβγαλε ὁ KURT V. FRITZ[4] διαπιστώνοντας ὅτι μὲ τὰ μέσα μας δὲν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε μὲ βεβαιότητα οὔτε τὴν ἄποψη τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν γένεση τῶν ἀριθμῶν-ἰδεῶν οὔτε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τοὺς ὑπέταξε στὶς ἰδέες. Αὐτὸ φυσικὰ καθόλου δὲν σημαίνει ὅτι τέτοιες σχέσεις δὲν ὑπῆρχαν πραγματικά.

Ἡ Ἀκαδημία εἶχε τεράστια συρροὴ ἀκροατῶν. Διηγοῦνται γιὰ ἕναν γεωργὸ

---

1. Ἔτσι στὸ *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy I*. Βαλτιμόρη 1944, ἀνατύπ. Νέα Ὑόρκη 1962, καὶ ἰδιαίτερα στὸ *The Riddle of the Early Academy*. Berkeley 1945. γερμ. *Die ältere Akademie. Ein historisches Ratsel und seine Losung*. Χαϊδελβ. 1966.

2. Ἐναντίον τοῦ σκεπτικισμοῦ τοῦ CHERNISS καὶ ὁ E. M. MANASSE, *Bücher über Platon. Philos. Rundschau*. Παράρτ. 2, 1961, 90, ὁ ὁποῖος ὑποθέτει μιὰν γεροντικὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα.

3. *Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles*. Λειψ. 1924· 2. ἔκδ. 1933· ξανατύπ. Darmstadt 1958. Ἄλλες ἐργασίες τοῦ O. TOPLITZ καὶ STENZEL στοῦ KRÄMER 256, 26· πβλ. O. BECKER, *Zwei Untersuchungen zur antiken Logik*. Wiesbaden 1957.

4. *Gnom*. 33, 1961, 7· ἰδιαίτ. 12. Θετικότερος ὁ KRÄMER 434. 437.

πού, όταν διάβασε τὸν *Γοργία*, ἦρθε ἀπὸ τὸ χωράφι του, γιὰ ἕναν Χαλδαῖο καὶ μάλιστα γιὰ μιὰν κυρία, ποὺ μεταμφιέστηκε σὲ ἄντρα. Πιὸ σημαντικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀνέκδοτα εἶναι μερικὰ ὀνόματα, ποὺ μᾶς δίνουν μιὰν εἰκόνα τοῦ κύκλου γύρω ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ἐδῶ βρίσκονται οἱ πρωτοπόροι τῶν μαθηματικῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους γνωρίσαμε ἤδη τὸν Θεαίτητο μὲ τὶς μεγάλες του συμβολὲς στὴν στερεομετρία. Καμιὰ ἄλλη ἐνίσχυση ὅμως δὲν ἦταν τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν Ἀκαδημία ὅσο τοῦ Εὔδοξου ἀπὸ τὴν Κνίδο[1], ποὺ ἦρθε στὰ 367 μὲ μιὰν ὁμάδα μαθητῶν. Δάσκαλόν του στὰ μαθηματικὰ εἶχε τὸν Ἀρχύτα, νέος ἄκουσε γιὰ μερικὸν καιρὸ τὸν Πλάτωνα, ὕστερα ὅμως ἔκαμε ταξίδια, ποὺ τὸν ἔκαμαν νὰ σταματήση περισσότερο στὴν Αἴγυπτο. Ἀκολούθησε ἡ ἵδρυση μιᾶς σχολῆς στὴν Κύζικο, ἄλλα ταξίδια ἀκόμα, ἡ παραμονή του στὴν Ἀκαδημία, ἀπὸ τὴν ὁποία τέλος ξαναγύρισε στὴν πατρίδα του. Οἱ προσφορές του στὰ μαθηματικά, ὅπου ἡ διδασκαλία τῆς ἀναλογίας, ἡ θεωρία τῆς χρυσῆς τομῆς καὶ ἡ μέθοδος τῆς ἐξάντλησης—ἕνα σημαντικὸ βῆμα γιὰ τὸν ἀπειροστικὸ λογισμὸ—διαγράφουν τὰ ἐξαιρετικά του ἐπιτεύγματα, εἶναι τόσο μεγάλες ὅσο καὶ ἡ ἐπίδρασή του γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Ἀστρονομίας. Ἐδῶ ὁ Εὔδοξος θεμελίωσε τὴν θεωρία τῶν ὁμόκεντρων οὐράνιων σφαιρῶν μὲ κέντρο τὴν γῆ. Χάρη στὴν κίνηση αὐτῶν τῶν σφαιρῶν, ποὺ ἄλλες περιστρέφονται διατροχιακά, ἄλλες παράλληλα, ἐξήγησε τὶς τροχιὲς τῶν πλανητῶν. Στὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς, στὴν θέση τῆς πλατωνικῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ ἔβαλε τὴν τάση γιὰ τὴν ἡδονή, ποὺ ὑπάρχει μέσα στὴν φύση τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ὁποία ὅμως προσιδιάζει ἡ σχέση πρὸς τὸ θεϊκό[2].

Λιγοστὲς εἰδήσεις γιὰ μαθηματικοὺς τῆς ἐποχῆς, κι ἀπὸ αὐτοὺς ἐκείνους ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴν Ἀκαδημία, δίνει ὁ Πρόκλος στὸ ὑπόμνημά του στὰ *Στοιχεῖα* τοῦ Εὐκλείδη. Ἕναν Λεωδάμαντα, ἕναν Νεοκλείδη, ἕναν Λέοντα, τοὺς ξέρουμε μόνο ἀπὸ τὰ ὀνόματα καὶ ἀκοῦμε γιὰ τὸν πρῶτο πὼς ἦταν μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα. Ὁ Μέναιχμος, ποὺ τὸν μόρφωσε ὁ Εὔδοξος, μαζὶ μὲ τὸ παλιὸ πρόβλημα τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ κύβου ἔφθασε στὴν ἀπόδειξη τῆς θεωρίας τῶν κωνικῶν τομῶν[3].

---

1. Sarton (βλ. παραχ.), 441. 447. *Gnom.* 24, 1952, 39. W. Schadewaldt, <Eud. v. Knidos und die Lehre vom unbewegten Beweger>, *Satura, O. Weinreich dargebracht.* Baden-Baden 1952, 103· τώρα στὸ *Hellas und Hesperien.* Ζυρίχη 1960, 451. ὁ P. Lasserre, *Die Fragmente des Eudoxos von Knidos.* Ἐκδ., μετάφρ. καὶ ὑπομν. Βερολ. 1966 (κείμενα καὶ ὑπομν.), δέχεται τὸ 391/90 σὰν ἔτος γέννησης. Γιὰ τὸν χρόνο τῆς ζωῆς του καὶ ὁ K. v. Fritz, *Phil.* 85, 1930, 478· τοῦ ἴδ. γιὰ τὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν τοῦ Εὔδοξου, *Phil.* 82, 1927, 1.

2. E. Frank, <Die Begrundung der mathematischen Wissenschaft durch Eudoxos>, *Wissen, Wollen, Glauben. Ges. Aufsätze.* Ζυρίχη 1955, 134. Ὅτι ὁ Εὔδοξος στὴν βασική του θεωρία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα: F. Dirlmeier, *Aristoteles, Nik. Eth.* Βερολ. 1956, 574. Γιὰ τὴν σχέση τῆς τάσης πρὸς τὴν ἡδονὴ μὲ τὸ θεϊκό, βλ. Schadewaldt στὴν προηγ. σημ.

3. Γιὰ τὴν θεμελιακὴ ἀντιγνωμία του μὲ τὸν Σπεύσιππο, μερικὰ στὸν Πρόκλο (Εὐκλ. σ. 77, 15-79, 2 Friedl.).

Στὰ παλιὰ βασικὰ προβλήματα ἐργαζόταν ἐπίσης ὁ ἀδελφός του Δεινόστρατος, ἐνῶ ὁ Θεύδιος ἀπὸ τὴν Μαγνησία συνόψισε μὲ εὔχρηστον τρόπο τὰ στοιχεῖα τῆς Γεωμετρίας, ἴσως γιὰ τὴν 'Ακαδημία. Σ' ἕναν ἄλλον χῶρο βρίσκεται ὁ μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα Ἑρμόδωρος, ποὺ ξέρουμε ὅτι τὸ σύγγραμμά του *Περὶ μαθημάτων* καταπιανόταν μὲ τὴν ἀστρικὴ θρησκεία.

Μέλη τῆς 'Ακαδημίας στὴν ἐποχὴ τοῦ ἱδρυτῆ της ἦταν ἐπίσης ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος διάδοχός του στὴν διεύθυνση τῆς Σχολῆς. Ὁ Σπεύσιππος, ὁ γιὸς τῆς ἀδελφῆς τοῦ Πλάτωνα Ποτώνης, διεύθυνε τὴν 'Ακαδημία ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Δασκάλου ὣς τὰ 339 περίπου[1]. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ ἀνεψιοῦ δὲν ἦταν εὐτυχισμένη ἔμπνευση τοῦ Πλάτωνα· γιὰ τὸν 'Αριστοτέλη καὶ τὸν Ξενοκράτη ἦταν ἴσως ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ γυρίσουν τὴν πλάτη τους στὴν 'Αθήνα. Στὴν συλλογὴ ἐπιστολῶν τῶν Σωκρατικῶν σώζεται ἕνα γράμμα τοῦ Σπεύσιππου πρὸς τὸν Φίλιππο τὸν Β', ποὺ σήμερα θεωρεῖται γνήσιο[2]. Ὁ συγγραφέας του ὑποστηρίζει τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ βασιλιᾶ τῶν Μακεδόνων γιὰ τὴν 'Αμφίπολη καὶ τὴν Χαλκιδικὴ μὲ σοβαρὴ ἐπιχειρηματολογία. Γιὰ τὴν συνέχιση τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὸν Σπεύσιππο, ὁ Ross[3] ἔκαμε πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι διάφορα χωρία τοῦ 'Αριστοτέλη φαίνεται ὅτι ἐξαίρουν τοὺς ἀριθμοὺς σὰν τὶς πραγματικὲς οὐσίες καὶ ἀρνοῦνται τὶς 'Ιδέες σύμφωνα μὲ τὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη. Ἂν ἀκολουθήσουμε τὴν ἄποψη τοῦ Ross γιὰ τὰ χωρία τοῦ 'Αριστοτέλη, τὸ ἄμεσο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ Ξενοκράτης, ποὺ ἀνάλαβε τὴν 'Ακαδημία ὕστερα ἀπὸ τὸν Σπεύσιππο, ἐταύτιζε ἁπλῶς τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν ἰδέα. Ὁ αὐστηρὸς στὰ ἤθη ἀλλὰ λίγο σημαντικὸς ἄνθρωπος, ποὺ τὰ συγγράμματά του ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος τὰ ἀναγράφει στὸ 4. βιβλίο, διεύθυνε τὴν 'Ακαδημία ἐπὶ ἕνα τέταρτο τοῦ αἰώνα. Προσκολλημένος στὴν γεροντικὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα, φαίνεται πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Πυθαγορισμὸ καὶ εἶχε ἐπίδραση στὶς μεταγενέστερες ἐποχὲς προπάντων μὲ τὴν διδασκαλία του γιὰ τὴν μεσοβασιλεία τῶν δαιμόνων. 'Απὸ τὶς διάφορες τριχοτομήσεις ποὺ πραγματοποίησε σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τὶς προσιτὲς στὴν σκέψη του, ἐπικράτησε ἡ τριχοτόμηση τῆς φιλοσοφίας σὲ Φυσική, Λογική, καὶ 'Ηθική.

Μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα ὑπῆρξε ἐπίσης ὁ Ἡρακλείδης ἀπὸ τὴν Ποντοηράκλεια[4]· λένε μάλιστα ὅτι ὁ Πλάτωνας τοῦ εἶχε ἐμπιστευθῆ τὴν διεύθυνση τῆς 'Ακαδημίας στὴν διάρκεια τοῦ τρίτου σικελικοῦ ταξιδιοῦ του. Ἡ κατοπινή του ἐξέλιξη

---

1. Ph. Merlan, «Zur Biographie des Speusippos», *Phil.* 103, 1959, 198.
2. E. Bickermann καὶ J. Sykutris, *Speusippos' Brief an König Philipp. Sitzb. Sächs. Ak.* 80, 1928/3. Ζυρίχη 1960, 451. 'Αποσπάσματα: P. Lang, Διδ. διατρ. Βόννη 1911· ξανατ. Φραγκφ. 1964. Σημαντικὸ γιὰ τὴν ἔνταξη τοῦ Εὐδόξου καὶ γιὰ ἕνα νέο ἀπόσπ. Ph. Merlan (βλ. παραπ.). Πβλ. H. Dorrie, *Philos. Rundschau* 3, 1955, 15.—Ξενοκράτης: R. Heinze, *Xen.* Λειψ. 1892.
3. (βλ. παραк.), 151.
4. Τὰ ἀποσπάσματα μὲ Ὑπόμν.: F. Wehrli, *Schule des Aristoteles VII. Herakleides Pontikos.* Βασιλεία 1953.

ὁδήγησε αὐτὸ τὸ πολύπλευρο καὶ ἀνήσυχο πνεῦμα πρὸς τὸν Περίπατο. Ὁ Διογένης (5, 86. ἀπ. 22 WEHRLI) δίνει ἕναν μεγάλο κατάλογο τῶν συγγραμμάτων του, ποὺ τὰ διαιρεῖ σὲ ἔργα γιὰ τὴν ἠθική, τὴν φυσική, τὴν γραμματική, τὶς μουσικὲς τέχνες, τὴν ρητορικὴ καὶ τὴν ἱστορία. Σημαντικὸ μέρος ἀπὸ αὐτὰ τὰ συγγράμματα εἶχαν διαλογικὴ μορφή. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἔγραψε ἕναν *Ζωροάστρη* ἔχει ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τῆς Ἀκαδημίας μὲ τὴν Ἀνατολή. Ἀντίθετα ἡ φήμη τοῦ Ἡρακλείδη, ὅτι εἶχε προδιατυπώσει σὲ σημαντικὰ σημεῖα τὸ ἡλιοκεντρικὸ σύστημα τοῦ ἀστρονόμου τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς Ἀρίσταρχου ἀπὸ τὴν Σάμο, ἔγινε τελείως ἀμφίβολη, προπάντων χάρη στὴν στοχαστικὴ ἐξέταση τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν WEHRLI (ἀπ. 104-117).

Γιὰ τὰ δύσκολα προβλήματα τῆς πλατωνικῆς παράδοσης ξεκινοῦμε ἀπὸ τὴν διαπίστωση ὅτι τὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα (ἐπισκόπηση στὴν ἔκδοση τοῦ BURNET, παραπέρα στοῦ O. IMMISCH, *Phil. Studien zu Pl.* 2. Λειψ. 1903, τὰ πιὸ σημαντικὰ στοῦ J. GEFFCKEN, *Gr. Lit.-Gesch.* 2, Χαιδελβ. 1934, σημ. σ. 26 κατάλογοι, ποὺ ἔχουν ὅμως προσωρινὸν χαρακτήρα ἀπὸ τὸν N. G. WILSON, *Scriptorium* 16, 1962, 386, καὶ P. S. BRUMBAUGH καὶ R. WELLS, *The Plato Manuscripts*. New Haven-Λονδ. 1968, μόνο ὡς τὰ 1500) δείχνουν πέρα πέρα τὴν διαίρεση σὲ τετραλογίες, ποὺ τὴν ἀναφέραμε πιὸ πάνω (σ. 707). Αὐτὴ ἀνάγεται στὴν ἀρχαιότητα καὶ συνδυάζεται κατὰ λάθος συχνὰ μὲ τὸν Θράσυλλο, τὸν αὐλικὸ ἀστρολόγο τοῦ Τιβέριου, ποὺ εἶχε ἐπιμεληθῆ μιὰν ἔκδοση τοῦ Πλάτωνα, εἶχε ὅμως βρῆ ἕτοιμες τὶς τετραλογίες. Ὁ Varro (*De l. L.* 7, 37) ὁπωσδήποτε τὶς προϋποθέτει. Τὸ πρόβλημα μιᾶς ἀκόμα πιὸ σημαντικὰ μεγαλύτερης ἀρχαιότητας ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ ἄλλο, ποιὲς ἦταν δηλ. οἱ ἀρχαιότατες ἐκδόσεις τῶν Ἁπάντων. Ὁ WILAMOWITZ (*Platon*, 2, 325) ἔχει δεχτῆ ὅτι ἡ Ἀκαδημία περίπου τὴν ἐποχὴ ποὺ τὴν διεύθυνε ὁ Ἀρκεσίλαος ἢ ὁ Λακύδης, δηλ. τὸν 3. αἰ. π.Χ., συγκέντρωσε ὅλα ὅσα τότε περνοῦσαν γιὰ πλατωνικὰ στὶς 9 τετραλογίες. Τέτοιαν ἔγκυρη πλατωνικὴ ἔκδοση τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκαδημίας τὴν ἀμφισβήτησε ἔντονα ὁ G. JACHMANN (*Der Platontext. Nachr. Akad. Gott. Phil. hist. Kl.* 1941/11. Fachgr. 1 N.F. 4/7, 1942· πβλ. H. LANGERBECK *Gnom.* 22, 1950, 375). Τὴν παράδοσή μας τὴν παράγει ἀπὸ μιὰν ἀρχαία ἀποκατάσταση (recensio) μὲ παραλλαγές, ποὺ δημιουργός της θὰ ἦταν ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος ἢ ὁπωσδήποτε ἕνας καλὸς Ἀλεξανδρινός. Αὐτὸς δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ στηριχθῆ σὲ μιὰν παλιότερη, ἐπιστημονικὴ ἔκδοση· στηρίχθηκε μᾶλλον στὶς ἀποκαταστάσεις μὲ τὶς πολλὲς παρεμβολές, ποὺ ἄκριτοι διασκευαστὲς τὶς εἶχαν κάμει γιὰ τὸ βιβλιεμπόριο. Ἀντίθετα μὲ αὐτὸν ὁ E. BICKEL (*Rhein. Mus.* 92, 1943, 94· τοῦ ἴδ. ‹Geschichte und Recensio des Platontextes›, αὐτ. σ. 97) καὶ ὁ M. POHLENZ (*Nachr. Akad. Gott. Phil. hist. Kl.* 1952/5, 99, 7) ὑποδείχνουν ὅτι οἱ προτάσεις τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζάντιου (Διογ. Λαέρτ. 3, 61) γιὰ μιὰν τριλογικὴ κατάταξη, προϋποθέτουν ἤδη τὴν τετραλογική. Ἔτσι μένει πιθανὴ μιὰ κατάταξη ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία σὲ τετραλογίες, ποὺ ἐπερίλαβε ἤδη πολλὰ νόθα σὰν πλατωνικὰ καὶ δὲν πρέπει νὰ ἦταν γενικὰ προϊὸν κριτικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ κειμένου. Ἡ ἄποψη αὐτὴ συμβιβάζεται πολὺ καλὰ μὲ τὴν διάταξη τῶν ἀλεξανδρινῶν ἐκδόσεων, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὸ μερίδιο τοῦ Ἀριστοφάνη. Ἐπίσης μαρτυρεῖται μιὰ ἔκδοση καὶ ἀπὸ τὸν Δερκυλλίδη (2./1. αἰ. π.Χ.).

Σήμερα ἔχει πέσει πιὰ ἡ θεωρία ὅτι ἕνα μοναδικὸ πλατωνικὸ ἀντίγραφο ποὺ σώθηκε ὡς τοὺς Βυζαντινούς, ἀποτελεῖ τὸν ἀρχέτυπο ὅλων τῶν χειρογράφων μας. Ἡ ἔμμεση παράδοση (Νεοπλατωνικοί, Στοβαῖος κ.ἄ.) καθὼς κι οἱ πάπυροι (ἀρ. 1386-1429 P. πβλ. ἐπίσης O. VINZENT, *Textkrit. Untersuchungen der Phaidros-Papyri.* Διδ. διατρ. Saarbrücken 1961· σ. 153 γιὰ τὴν παράδοση τοῦ Πλάτωνα μὲ βιβλιογρ. P. J. SIJPESTEIN, ‹Die Platon-Papyri›,

Aegyptus 44, 1964, 26· τοῦ ἴδ. <Ein bisher unveroffentlichter Platonpapyrus des Leidener Papyrusinstitutes, Platon, Phaidon 65A 8-C 3 καὶ 65 E 3-66 B 3>, *Mnem.* 19, 1966, 231), μαρτυροῦν ὅτι τόσο πολλὲς γραφὲς τῶν χειρογράφων μας εἶναι ἀρχαῖες, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἱκανοποιηθοῦμε μὲ τὴν παραδοχὴ ἑνὸς μοναδικοῦ ἀρχέτυπου μὲ παραλλαγές. Ὁ JACHMANN (ἔ. ἀ.) ὑπόδειξε δικαιολογημένα ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἀποκατάστασης τῆς πλατωνικῆς μας παράδοσης εἶναι ἀκόμα ἄλυτο. Ὁ ἴδιος μὲ ἔμφαση μᾶς ἔχει κάμει νὰ καταλάβουμε σὲ πόσο μεγάλον βαθμὸ ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ κείμενα πρέπει νὰ ἔχουν ὑποστῆ διαταραχές, προπάντων προσθῆκες. Μαζὶ μὲ αὐτὰ ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ λαμβάνουμε ὑπόψη μας, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς διασκευαστὲς γιὰ τὸ βιβλιοεμπόριο, καὶ τὴν διείσδυση ἑρμηνευτικῶν «γλωσσῶν». Ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν κατάσταση ἡ ἐμπιστοσύνη ὅτι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις μποροῦμε νὰ φτάσουμε ὡς τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ Πλάτωνα, πρέπει νὰ περιορισθῆ πολύ. Τὸ πρῶτο καθῆκον εἶναι νὰ προσδιορίσουμε αὐτὸ ποὺ μᾶς παραδόθηκε, ἐνῶ τὸ νὰ ἀποκαταστήσουμε τὸ ἀρχικὸ μὲ κανέναν τρόπο δὲν θὰ εἶναι πάντα δυνατό. Σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ὀψιμότερων (recentiores) κωδίκων (γνήσια παράδοση ἢ βυζαντινὲς εἰκασίες;) εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ στὸν *Γοργία,* τοῦ E. R. DODDS (Ὀξφόρδη 1959). Σχετικὰ G. MULLER, *Gnom.* 36, 1964, 127, ὁ ὁποῖος στὸ πρόβλημα τῆς παρεμβολῆς, στὴν πιὸ συντηρητικὴ στάση τοῦ DODDS ἀντιπροβάλλει τὴν δική του πεποίθηση, στηριγμένην στὴν ἀκολουθία τῶν SCHANZ, JACHMANN καὶ THEILER, ὅτι δηλ. ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ πολυάριθμες ἀρχαῖες διευρύνσεις τοῦ κειμένου. Γιὰ τὴν μεθοδικὴ τῆς πλατωνικῆς κριτικῆς: R. STARK, <Bemerkungen zum Platontext>, *Phil.* 106, 1962, 283-290.

Ἐκδόσεις καὶ βιβλιογρ. στοῦ O. GIGON, *Platon, Bibliogr. Einführungen in das Stud. d. Philos.* 12. Βέρνη 1950. Μιὰ σύντομη συγκέντρωση τοῦ D. ROSS στὸ *Fifty Years of Class. Scholarship.* 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1968. Πλούσιες βιβλιογρ. πληροφορίες καὶ στὰ ἔργα τοῦ CAMP καὶ CANART, ποὺ μνημονεύουμε παρακάτω, καὶ στὸν FRIEDLÄNDER. Μιὰν πλήρη βιβλιογραφία γιὰ τὸ 1950-57 δίνει ὁ H. CHERNISS, *Lustrum* 4, 1960, 5, καὶ 5, 1961, 323. Γιὰ τὰ καινούργια βιβλία κατατοπίζει μὲ διεισδυτικὴ καὶ στοχαστικὴ κρίση ὁ E. M. MANASSE, <Bücher über Pl. Werke in deutscher Sprache>, *Philos. Rundschau.* Παράρτ. 1, 1957, καὶ <Bücher über Pl. Werke in engl Sprache>, *Αὐτ.* Παράρτ. 2, 1961 (μὲ μιὰν θαυμάσια εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν ἀγγλοσαξωνικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὸν GROTE καὶ JOWETT ὡς τὸν TAYLOR καὶ SHOREY). Μιὰν ἐπισκόπηση τῆς πλατωνικῆς βιβλιογραφίας τῆς προηγούμενης εἰκοσαετίας δίνει ὁ P. M. SCHUHL στὸ 1. μέρος τῶν *Etudes platoniciennes* του. Παρίσι 1960. F. R. ADRADOS, <La interpretacion de Platon en el siglo XX>, *Actos del II. congr. de est. class.* 241. Πολύτιμη εἶναι ἡ πλούσια βιβλιογραφικὴ προσφορὰ στὸ ἔργο τοῦ P. FRIEDLÄNDER γιὰ τὸν Πλάτωνα.

Μὲ τὶς συνθῆκες ποὺ ἀναφέραμε παραπ., προεξάρχει ἀκόμα ἡ ἔκδοση τοῦ J. BURNETT, 5 τόμ. Ὀξφ. 1899-1907· 2. ἔκδ. 1906-14 (πολλὰ ξανατυπώματα). Ἡ ἔκδοση Γάλλων λογίων τῆς *Coll. des Un. de Fr.* σὲ 14 τόμ. ἀπὸ τὸ 1920 καὶ πέρα ὡς τὰ 1961, ξανατυπώθηκε πολλὲς φορές. Τόμ. 14: *Lexique de la langue philos. et rel.* ἀπὸ τὸν E. DES PLACES. Παρίσι 1964 (2 μέρη). Τὰ σχόλια ἐνμέρει στὸν 6. τομ. τῆς ἔκδοσης τοῦ C. F. HERMANN, Λειψ. 1853. W. C. GREENE, *Scholia Platonica.* Haverford 1938. Οἱ ἐκδόσεις τῶν ἑρμηνευτικῶν συγγραμμάτων τοῦ Πρόκλου, Δαμάσκιου, Ἑρμεία, Ὀλυμπιόδωρου καὶ Calcidius στὸν O. GIGON, ἔ.ἀ. 15. Πρόσθεσε τοῦ P. LOUIS, *Albinos, Epitomé.* Παρίσι 1945. L. G. WESTERINK, ἐκδόσεις τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Πρόκλου καὶ Ὀλυμπιόδωρου στὸν 1. Ἀλκιβιάδη. Ἄμστερντ. 1956. Τοῦ ἴδ. *Damascius, Lectures on Philebus wrongly attributed to Olympiodorus.* Ἄμστερντ. 1959 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπόμν.).—Στὸ *Lexicon Platonicum* τοῦ F. AST. (3 τόμ. Λειψ. 1835-38· ξανατύπ. Βόννη 1956) προσθέτεται τὸ ὑλικὸ τῶν δελτίων τοῦ ἐγχειρήματος στὸ Hinterzarten. *Index Graecitatis Plat.* τοῦ T. MITCHELL, 2 τόμ. Ὀξφ. 1852.—M. STOCKHAMMER, *Plato Dictionary.* Νέα Ὑόρκη 1963 (δίνει ἀγγλικὰ λήμματα). Τελευταῖες προσθῆκες στὶς με-

ταφράσεις πού άναφέρει ὁ GIGON, ἔ.ἀ. 11 ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες πού μνημονεύονται γιὰ τοὺς ἐπιμέρους διαλόγους: R. RUFENER, *Die Werke des Aufstiegs* μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ G. KRÜGER. Ζυρίχη 1948· τῆς ἴδ. *Der Staat*. Ζυρίχη 1950. D. HOWALDT, *Die echten Briefe*. Ζυρίχη 1951 (ἑλλ. καὶ γερμ.). R. RUFENER, *Meisterdialoge* μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ O. GIGON. Ζυρίχη 1958· τῆς ἴδ., *Fruhdialoge*. Ζυρίχη 1960. *Spatdialoge* I 1965. II 1969 (ὅλοι οἱ τόμοι πού μνημονεύσαμε, στὴν *Bibl. der Alten Welt*). Ξανατυπώθηκαν τοῦ B. JOWETT, *The Dialogues of Pl.* 4 τόμ. 'Οξφ. 1953 (μετάφρ. μὲ εἰσαγωγὴ καὶ ἀναλύσεις). 'Επίσης ἡ ἀπόδοση τοῦ SCHLEIERMACHER στὴν σειρὰ *Rowohlts Klassiker d. Lit. u. Wiss.* τόμ. 1-6. 1957-59. Μερικὰ στά: *Goldmanns Gelbe Taschenbücher*.

Καλὲς εἰσαγωγὲς προσφέρουν E HOFFMANN, *Platon*. 2. ἔκδ. Reinbeck ('Αμβοῦργο) 1967. R. C. LODGE, *The Philosophy of Pl.* Λονδ. 1956. G. J. DE VRIES, *Inleiding tot het denken van Pl.* 3. ἔκδ. Assen-"Αμστερντ. 1957.

'Απὸ τὶς ἐκλεκτὲς παρουσιάσεις τοῦ Πλ. ἀναφέρουμε κι ἐδῶ τοῦ U. v. WILAMOWITZ, *Platon*, I. *Leben und Werke*. Βερολ. 1919, 5. ἔκδ. ἐπιμελημ. ἀπὸ τὸν B. SNELL, Βερολ. 1959· I. *Beilagen u. Textkritik* 3. ἔκδ. ἐπιμελημ. ἀπὸ τὸν R. STARK, Βερολ. 1961. P. FRIEDLÄNDER, *Platon*. I καὶ II 3. ἔκδ. Βερολ. 1964. III 2. ἔκδ. 1960. 'Αγγλ. I 2. ἔκδ. Princeton 1968. II Pantheon Books 1964. III Princeton 1968. J. GEFFCKEN, *Griech. Lit. Gesch.* 2, Χαϊδελβ. 1934, 35, Συμπλήρωση τῶν βιβλιογραφιῶν πού ἀναφέραμε παραπ.: G. J. DE VRIES, *Spel bij Pl.* "Αμστερνταμ. 1949. H. LEISEGANG, *RE* 20, 1950, 2342. E. R. DODDS, *The Greeks and the Irrational*. Un. of Calif. Press 1951 (ξανατύπ. 1956), 207. ALOYS DE MARIGNAC, *Imagination et dialectique. Essai sur l'expression du spirituel par l'image dans les dialogues de Pl.* Παρίσι 1951. D. ROSS, *Pl.s Theory of Ideas*. 2. ἔκδ. 'Οξφ. 1953. G. SARTON, *A History of Science*. Λονδ. 1953, 395. JAEGER, τόμ. 2 καὶ 3 (στὸ μεγαλύτερο μέρος ἀφιερωμένοι στὸν Πλ.). P. M. SCHUHL, *L'oeuvre de Pl.* 2. ἔκδ. Παρίσι 1958.—'Ακόμα, νεότερα ἔργα: R. ROBINSON, *Pl.s. Earlier Dialectic*. 2. ἔκδ. 'Οξφ. 1953 (ξεχωρίζει στὴν ἐξέλιξη τῆς Λογικῆς τοῦ Πλ. τρεῖς περιόδους μὲ ὑπερίσχυση τοῦ ἐλέγχου, τῆς ὑπόθεσης, τῆς διαίρεσης). J. DERBOLAV, *Erkenntnis und Entscheidung. Philosophie der geistigen Aneignung in ihrem Ursprung bei Pl.* Βιέννη-Στουτγ. 1954. R. LORIAUX, S. J., *L'être et la forme selon Pl.* Bruges 1955, (πβλ. K. W. MILLS, *Gnom.* 29, 1957, 325). J. GOULD, *The Development of Pl.s Ethics*. Cambr. 1955 (μὲ πολλὴ βιβλιογρ., ἀμφίβολο ὅμως στὴν συγκρότηση τῆς ἐξέλιξης)· τοῦ ἴδ., *Platonic Love*. Λονδ. 1963. J. v. CAMP καὶ P. CANART, *Le sens du mot θεῖος chez Pl.* Louvain 1956. M. VANHOUTTE, *La méthode ontologique de Pl.* Louvain 1956. A. D. WINSPEAR, *The genesis of Pl.s Thought*. 2. ἔκδ. Νέα 'Υόρκη 1956. A. RIGOBELLO, *L'intellettualismo in Pl.* Padova 1957. L. ROBIN, *Les rapports de l'être et de la connaissance d'après Pl.* Παρίσι 1957 (ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῶν παραδόσεων τοῦ 1932/33). L. SICHIROLLO, *Antropologia e dialettica nella filosofia di Pl.* Μιλάνο 1957. E. VOEGELIN, *Order and History III. Pl. and Aristotle*. Louisiana Un. Pr. 1957 (βασικὴ σκέψη εἶναι μιὰ τάξη, πού ἡ ἀντίθεσή της δὲν σημαίνει ἐλευθερία, ἀλλὰ ἀταξία). R. E. CUSHMAN, *Therapeia. Pl.s. Conception of Philosophy*. Univ. of North Carolina Pr. 1958. H. J. KRÄMER, *Arete bei Pl. und Aristoteles. Zum Wesen und zur Geschichte der plat. Ontologie. Abh. Akad. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1959/6· 2. ἔκδ. "Αμστερντ. 1967. (Γιὰ τὴν νέα πλατωνικὴ εἰκόνα τοῦ KRÄMER, πού στὸ κέντρο της βρίσκονται τὰ μαθήματα *Περὶ τοῦ ἀγαθοῦ*, βλ. παραπ.). E. MOUTSOPOULOS, *La musique dans l'oeuvre de Pl.* Παρίσι 1959. K. GAISER, *Protreptik und Paränese bei Pl. Tübinger Beitr.* 40. Στουττγ. 1959. H. GAUSS, *Philosophischer Handkommentar zu den Dialogen Pl.s.* I 1. 2. II 1. 2. III. Βέρνη 1952-1960. P. M. SCHUHL, *Etudes platoniciennes*. Παρίσι 1960. Παλαιότερες ἐργασίες τοῦ SCHUHL σημειώνονται στὸν *Gnom.* 36, 1964, 136. H. D. VOIGTLÄNDER. *Die Lust und das Gute bei Pl.* Würzburg 1960. Σημαντικὸ

μένει τοῦ J. STENZEL, *Pl. der Erzieher*. Λειψ. 1928· ξανατύπ. 'Αμβοῦργο 1961, μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ K. GAISER, ποὺ πληροφορεῖ καλὰ γιὰ τὴν σημασία τοῦ STENZEL στὴν ἔρευνα τοῦ Πλάτωνα. —Γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ Πλατωνισμοῦ: PH. MERLAN, *From Platonism to Neoplatonism*. 2. ἐκδ. Χάγη 1960. E. HOFFMANN, *Platonismus und Mittelalter. Vortr. Bibl. Warburg* 3, 1923/4· τώρα στὸ *Platonismus und Christliche Philosophie*. Ζυρίχη 1960, 230. R. KLIBANSKY, *The continuity of the Platonic tradition during the Middle Ages* 1. Λονδ. 1950. Γιὰ τὰ τμήματα τοῦ *Corpus Plat. Medii Aevi* ποὺ κυκλοφόρησαν: H. LANGERBECK, *Gnom*. 25, 1953, 258. Πρόσθεσε: *Pl. Arabus* 3, 1952 καὶ *Pl. Latinus* 3, Λονδ. 1953 καὶ 4, 1962, μὲ τὴν ἔκδοση τῆς μετάφρασης τοῦ *Τίμαιου*, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα σὲ ὅλον τὸν Μεσαίωνα, ἀπὸ τὸν J. WASZINK. Τοῦ ἴδιου, *Studien zum Timaios Komm. des Calcidius* 1. Leiden 1964.

Προσθῆκες στὴν 3. ἔκδοση: J. STENZEL, *Plato's Method of Dialectic*. Ἔκδ. τοῦ D. J. ALLAN. 'Οξφόρδη 1940· Νέα 'Υόρκη 1964. H. H BERGER, *Ousia in de dialogen van Plato. Een terminologisch onderzoek*. Leiden 1961· ἐπικριτικὰ γι' αὐτὸ K. WIDDRA, *Gnom*. 36, 1964, 253. KL. OEHLER, *Die Lehre vom noetischen und dianoetischen Denken bei Platon und Aristoteles. Ein Beitrag zur Erforschung des Bewußtseinsproblems in der Antike. Zet*. 29. Μόναχο 1962. Τοῦ ἴδ. «Der entmythologisierte Platon. Zur Lage der Platonforschung», *Zeitschr. f. philos. Forschung* 19, 1965, 393. F.-P. HAGER, *Die Vernunft und das Problem des Bösen im Rahmen der platonischen Ethik und Metaphysik*. Βέρνη 1963. E. A. HAVELOC, *A Preface to Plato*. Cambridge Mass. 1963 (σχέση τοῦ *ἔπεα* πρὸς τὸν *λόγον*). W. BROCKER, *Platos Gespräche*. Φραγκφ. 1964. FR. CHIEREGHIN, *Storicità e originarietà nell'idea platonica*. Padova 1964. C. E. HUBER, *Anamnesis bei Plato*. Μόναχο 1964. H. D. RANKIN, *Plato and the Individual*. Λονδίνο 1964. E. G. BALLARD, *Socratic Ignorance. An Essay on Platonic Self-Knowledge*. Χάγη 1965. EUG. DONT, «Bemerkungen zu Platons Spätphilosophie und zu Philipp von Opus», *Wien. Stud*. 78, 1965, 45. Τοῦ ἴδ. *Platons Spatphilosophie und die Akademie*. Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. Kl. 251/3. 1967. *Parusia. Studien zur Philosophie Platons und zur Problemgeschichte des Platonismus. Festgabe für J. Hirschberger*. Ἔκδ. ὑπὸ KURT FLASCH, Φραγκφ. 1965. J. E. RAVEN, *Plato's Thought in the Making. A Study of the Development of his Metaphysics*. Cambridge 1965. H. L. SINAIKO, *Love, Knowledge and Discourse in Plato. Dialogue and Dialectic in Phaedrus, Republic, Parmenides*. Σικάγο 1965. J. CHAIX-RUY, *La pensée de Platon*. Παρίσι 1966. H. PERLS, *Plato, seine Auffassung vom Kosmos*. Στουττγάρτη 1966. G. PRAUSS, *Platon und der logische Eleatismus*. Βερολ. 1966. O. WICHMANN, *Platon. Ideelle Gesamtdarstellung und Studienwerk*. Darmstadt 1966. K. I. ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, *'Ιστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος 1: Πλάτων καὶ βάρβαροι. α: Πλάτων καὶ 'Αθῆναι*. 2. ἐκδ. 'Αθήνα 1966. *Das Platonbild. Beiträge zum Platonverstandnis*. Ἔκδ. ὑπὸ K. GAISER, Hildesheim 1967 (Συμβολὲς ἀπὸ τὸν SCHLEIERMACHER ἕως τὸν GADAMER). G. JÄGER. '*Nus*' *in Platons Dialogen. Hypomn*. 17. Gottingen 1967. C. AUG. NEUHAUSER, *De voluntarii notione Platonica et Aristotelea*. Wiesbaden 1967. H THESLEFF, *Studies in the Styles of Plato*. Helsinki 1967. H.-G. GADAMER, *Platos dialektische Ethik und andere Studien zur platonischen Philosophie*. 'Αμβοῦργο 1968. E. WOLF, *Griech. Rechtsdenken*. Τόμ. 4. *Platon*. μέρ. 1: *Frühdialoge und Politeia*. Μέρ. 2: *Dialoge der mittleren und spateren Zeit. Briefe*. Φραγκφ. 1968. 1970. G. C. FIELD, *The Philosophy of Plato*. 2. *ed. with an appendix* by R. C. CROSS. Λονδ. 1969. A GRAESER, *Probleme der platonischen Seelenteilungslehre. Überlegungen zur Frage der Kontinuität im Denken Platons. Zet*. 47. Μόναχο 1969. D. MANUSPERGER, *Physis bei Platon*. Βερολ. 1969. EG. SCHMALZRIEDT, *Platon. Der Schriftsteller und die Wahrheit*. Μόναχο 1969. T. M. ROBINSON, *Plato's Psychology*. Toron-

to 1970 (*Phoenix*. Παράρτ. 8). J. Vives, *Génesis y evolución de la ética platonica*. Μαδρίτη 1970. Egil A. Wyller, *Der späte Platon. Tübinger Vorlesungen* 1965. 'Αμβοῦργο 1970. 'Η Wissenschaftliche Buchgesellschaft στὴν Darmstadt ἑτοιμάζει σὲ 8. τόμους ὅλα τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνα (ἑλληνικὸ κείμενο ἀπὸ τὴν ἔκδ. Budé, γερμ. μετάφρ. στηριγμένη στὴν ἔκδ. τοῦ Schleiermacher καὶ ἐνμέρει τοῦ Hieronymus-Müller, ἐκδότης ὁ Gunther Eigler μὲ συνεργασία τῶν H. Hofmann, D. Kurz, Kl. Schöpsdau, P. Staudacher καὶ Kl. Widdra. 'Ετοιμάζει ἐπίσης τὸ συλλογικὸ ἔργο *Das Problem der ungeschriebenen Lehre Platons*, ἔκδ. J. Wippern 1972, στὴν σειρὰ Wege der Forschung. Στὴν ἴδια σειρὰ ἑτοιμάζονται ἐπίσης οἱ συλλογικοὶ τόμοι: *Platon als polititischer Denker. Das Fortwirken der ungeschriebenen Lehre Platons in der Philosophie der Antike. Der Mittel-und Neuplatonismus. Platonismus in der Philosophie des Mittelalters.* —Association Guillaume Budé. Congrès de Tours et Poitiers 3.-9. Sept 1953. *Actes du Congrès*. Παρίσι 1954. *Recherches sur la tradition Platonicienne*: *Sept exposés par* P. Courcelle, O. Gigon, W. K. C. Guthrie, H. J. Marrou, W. Theiler, R. Walzer, J. H. Waszink, *Entretiens sur l'ant. class.* 3. "Ιδρυμα Hardt. Vandoeuvres-Γενεύη 1955 (1957). J. C. M. van Winden, *Calcidius on Matter. His Doctrine and Sources. A Chapter in the History of Platonism.* Leiden 1965. C. R. van Paasen. *Platon in den Augen der Zeitgenossen. Veröff. der Arbeitsgem. Nordrhein-Westfalen,* τεῦχος 89. Κολωνία 1960. A. E. Taylor, *Platonism and his Influence* (Our debt to Greece and Rom). Νέα 'Υόρκη 1963. E. v. Ivanka, *Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter.* Einsiedeln 1964. H.-E- Pester, *Platons bewegte Usia.* Wiesbaden 1971 (Klass.-phil. Stud. 38).

2. Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ

Παρ' ὅλην τὴν ἀποχή του ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς πατρίδας του ὁ Πλάτωνας ἔμεινε οὐσιαστικὰ πάντοτε ἕνας 'Αττικός. 'Η χάρη τῶν διαλόγων του εἶναι νοητὴ μόνο σ' αὐτὴν τὴν χώρα, ὅπως καὶ ἡ τέχνη τοῦ λόγου ἑνὸς 'Ισοκράτη ἢ ἑνὸς Δημοσθένη, ἡ ὁποία δεχόταν τὶς ὠθήσεις της ἀπὸ τὸ ἀττικὸ μεγαλεῖο μιᾶς περασμένης κιόλας ἐποχῆς. 'Αντίθετα ὁ 'Αριστοτέλης ἦρθε στὴν 'Αθήνα ἀπὸ ἰωνικὴ πολιτιστικὴ περιοχή, καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήση γραμμές, ποὺ ἀπὸ τὰ κυριότερα μέρη τοῦ ἔργου του ὁδηγοῦν πρὸς τοὺς παλιότερους 'Ίωνες φιλοσόφους. 'Από τὴν ἄλλη μεριά, μολονότι δὲν ὑπῆρξε ποτὲ καθαρὰ θετικιστής, στὸ ἔργο του ἀνοίγεται ὁ δρόμος ποὺ θὰ ἀπαλλάξη τὴν ἀνεξάρτητη ἔρευνα τῶν γεγονότων ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς φιλοσοφίας, δηλ. ἐκείνη ἡ ἐξέλιξη ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐπιστήμη. 'Έτσι ὁ δρόμος ποὺ πορεύθηκε ὁ 'Αριστοτέλης συνδέει μεγάλες περιοχὲς τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὁ δρόμος αὐτὸς ὅμως περνοῦσε ἀπὸ τὴν 'Αθήνα καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Οἱ ἀνησυχίες ποὺ γι' αὐτὸν τὸν λόγο πέρασαν στὸ ἔργο του, θέτουν πολυάριθμα προβλήματα, ἀποτελοῦν ὅμως τὴν μυστικὴ γοητεία τῶν βιβλίων του παρ' ὅλην τὴν ξηρότητα τῆς μορφῆς τους.

Τὴν παράδοση γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ 'Αριστοτέλη τὴν καλλιέργησε φυσικὰ πρῶτα πρῶτα ὁ Περίπατος. 'Η πιὸ παλιὰ βιογραφία τοῦ φιλοσόφου πρέπει νὰ ἦταν αὐτὴ ποὺ ἔγραψε ὁ 'Αρίστωνας ὁ Κεῖος. Δὲν ἦταν ὅμως δυνατὸ ἡ πλατιὰ βιογραφικὴ γραμματεία τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μὲ τὴν κλίση της πρὸς τὸ ἀνεκδοτικὸ καὶ

τὸ μυθογραφικὸ νὰ μὴν περιλάβῃ στὴν δικαιοδοσία της τὸν ἱδρυτὴ τοῦ Περίπατου. Ἐδῶ ἡ δραστηριότητα τοῦ Ἕρμιππου εἶναι κάπως χειροπιαστή. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν παράδοση, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν φαντασθοῦμε πλούσιαν καὶ πολυπρόσωπη, ἔφθασαν σ' ἐμᾶς ὄχι λίγες, πολὺ ὄψιμες ὅμως, μαρτυρίες. Τὴν θαυμάσια ἔκδοση καὶ ἑρμηνεία τους τὴν χρωστᾶμε τώρα στὸν INGEMAR DÜRING[1], μιὰ ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν πολὺ λειψὴ συγκέντρωση αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τὸν I. TH. BUHLE[2], εἴχαμε στὴν διάθεσή μας μόνο σκόρπια καὶ ἀνεπαρκῆ δημοσιεύματα.

Μακριὰ ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς Σχολῆς καὶ τὴν ὡραιογραφία στέκει ἀνεξάρτητη ἡ βιογραφία στὸ 5. βιβλίο τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου. Μαζὶ μὲ ἄλλα σχετικὰ μὲ τὴν ζωὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, περιέχει καὶ τὴν χρονολογία τοῦ Ἀπολλόδωρου (βλ. F Gr Hist 244 ἀπ. 38), ποὺ βρίσκεται καὶ στὸν Διονύσιο τὸν Ἁλικαρνασσέα, στὸ 5. κεφάλαιο τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Ἀμμαῖο, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ *Vita Menagiana*, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη της, συμφωνεῖ στὸ πρῶτο της μέρος μὲ τὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας*. Ὁ *Βίος Ἡσυχίου*, ὅπως τὸν λέν, περιέχει σὰν κύριο μέρος ἕναν κατάλογο τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη, ἕνα παράλληλο κείμενο δηλαδὴ πρὸς τὸν κατάλογο τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου (5, 22-27). Μιὰν ξεχωριστὴ ὁμάδα ἀποτελοῦν οἱ τρεῖς βιογραφίες ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ νεοπλατωνικὴν ἐπίδραση: ἡ *Μαρκιανή*, ποὺ περιέχεται μόνο στὸν κώδικα Marc. Gr. 257 καὶ διασώζει ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸν Φιλόχορο (F Gr Hist 328 ἀπ. 223), ἡ *Ἀμμωνιανὴ* ποὺ ὀνομάζεται καὶ *Κοινὴ (Vulgata)*, καὶ ἡ *Λατινικὴ (Latina)*, ποὺ τὰ χειρόγραφά της εἶναι παλιότερα ἀπὸ τῶν δυὸ ἑλληνικῶν διασκευῶν, καὶ ποὺ σὰν πηγὴ ἔχει σχετικὰ μεγαλύτερην ἀξία. Ἐνῶ ὁ DÜRING τοποθετεῖ τὸν συγγραφέα της στὴν γενιὰ τοῦ Γουλιέλμου von Moerbeke, ὁ M. PLEZIA[3] προχωρεῖ ἕνα βῆμα πιὸ πέρα καὶ κάμνει κάπως πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Γουλιέλμος ὁ ἴδιος ἦταν ὁ μεταφραστής.

Οἱ συριακὲς καὶ ἀραβικὲς βιογραφίες, ποὺ ὁ DÜRING τὶς δίνει σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση, ἀνάγονται στὸ μεγαλύτερο μέρος μαζὶ μὲ τοὺς τρεῖς νεοπλατωνικοὺς βίους στὴν ἴδια πηγή, τὸν «*Πίνακα*» ἑνὸς Πτολεμαίου, ποὺ ἀπὸ τοὺς Ἄραβες προσονομάσθηκε *el-Garib* (=ὁ ξένος, ὁ ἄγνωστος). Ἡ παλιὰ ὑπόθεση ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Πτολεμαῖο Χέννο, σήμερα ἔχει σχεδὸν ἐγκαταλειφθῆ· σκέφτονται τὸν πλατωνικὸ Πτολεμαῖο, ποὺ ἔγραφε γύρω ἀπὸ τὴν στροφὴ ἀπὸ τὸν 3. πρὸς τὸν 4. αἰώνα μ.Χ.

---

1. *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* 5. Goteborg 1957. Πβλ. O. GIGON, <Interpretationen zu den antiken Aristoteles-Viten>, *Mus. Helv.* 15, 1958, 147. Τοῦ ἴδ. ἡ ἔκδοση τῆς *Vita Marciana*. Βερολ. 1962 (Kl. Texte 181) μὲ θαυμάσιον ὑπομνηματισμό, ποὺ συμπεριλαμβάνει ὅλην τὴν παράδοση. M. PLEZIA, <Supplementary Remarks on Aristotle in the Ancient Biographical Tradition>, *Eos* 51, 1961, 241· τοῦ ἴδ. *Gnom.* 34, 1962, 126.
2. Aristotelis opera omnia Graece. Zweibrucken 1791, 3.
3. *Gnom.* 34, 1962, 129.

Στὴν παράδοση ποὺ ἀναφέραμε, προσθέτεται ἕνα πλῆθος ἀπὸ σκόρπιες εἰδήσεις, ποὺ ἔχουν λογῆς λογῆς προέλευση καὶ ποὺ βρίσκονται ἐπίσης συγκεντρωμένες στὸ ἔργο τοῦ DÜRING[1]. Μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ εἶδος αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ μπορεῖ νὰ δώση τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ λείψανα ἑνὸς ὑπομνηματισμοῦ τοῦ Δημοσθένη ἀπὸ τὸν Δίδυμο (ἀρ. 339 P.) πρόσφεραν σημαντικὲς λεπτομέρειες.

Ὁ Ἀριστοτέλης κατάγεται ἀπὸ παλιὸ ἑλληνικὸ ἀποικιακὸ ἔδαφος καὶ γεννήθηκε στὰ 384 π.Χ. στὴν Στάγειρον (Στάγειρα εἶναι ὁ μεταγενέστερος τύπος) στὸ Ἀνατολικὸ μέρος τῆς Χαλκιδικῆς. Ὁ πατέρας του ὁ Νικόμαχος ἦταν προσωπικὸς γιατρὸς τοῦ Ἀμύντα τοῦ Β′ τῆς Μακεδονίας. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ γιοῦ γιὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ὁ ὁποῖος στὸ *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι* 497 a 32 παραπέμπει σὲ μιὰν εἰκονογραφημένη Ἀνατομική του *(ἐν ταῖς ἀνατομαῖς)*, μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν πατρικὴ κληρονομιά, ἔστω κι ἂν αὐτὴ δὲν κατευθύνθηκε πρὸς θεραπευτικὰ προβλήματα. Ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Νικόμαχου, κηδεμόνας του ἔγινε ὁ Πρόξενος ἀπὸ τὸν Ἀταρνέα, τὴν πόλη ποὺ ἐπρόκειτο νὰ διαδραματίση ἀκόμα σημαντικὸν ρόλο στὴν ζωή του.

Τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς ζωῆς τοῦ Ἀριστοτέλη ἔκλεισε μὲ τὴν μετοίκησή του, μόλις δεκαεφτάχρονου, στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν εἴσοδό του στὴν Ἀκαδημία. Ἡ ὑπόλοιπη ζωὴ τοῦ φιλοσόφου χωρίζεται μὲ εὐδιάκριτες τομὲς σὲ τρία τμήματα, κι ἐδῶ κιόλας σημειώνουμε τὸ πρόβλημα τῆς κατανομῆς τῶν ἔργων του μέσα σ' αὐτές.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἦρθε στὴν Ἀθήνα στὰ 368/7. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τοῦ δεύτερου ταξιδιοῦ τοῦ Πλάτωνα στὴν Σικελία, μὲ τὸ ὁποῖο συνδέθηκαν μεγάλες προσδοκίες. Ποιὰ προβλήματα ἀπασχολοῦσαν τὴν Ἀκαδημία αὐτὴν τὴν ἐποχή, μποροῦμε νὰ καταλάβουμε προπάντων ἀπὸ τὸν *Θεαίτητο*. Ὅτι μέσα σ' αὐτὸν τὸν κύκλο ὁ Εὔδοξος ὁ Κνίδιος ἄσκησε ἰδιαίτερην ἐπίδραση ἐπάνω στὸν νεοφερμένο, μποροῦμε νὰ τὸ δεχτοῦμε μὲ βεβαιότητα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔμεινε εἴκοσι ὁλόκληρα χρόνια μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα ὣς τὰ 348/7, ποὺ πέθανε ὁ δάσκαλός του. Δὲν ἀποκλείεται σ' αὐτὸ τὸ διάστημα νὰ ἔστρεψε τὴν προσοχή του καὶ πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις, δὲν ἔχουμε ὅμως καμμιὰν ἀφορμὴ νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ σχέση του μὲ τὸν Πλάτωνα εἶχε χαλαρωθῆ ποτὲ σ' αὐτὰ τὰ χρόνια.

Ὑποδηλώσαμε ἤδη ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ Πλάτωνας ὑπῆρξε ὄχι μόνο ὁ μεγάλος ἀφυπνιστὴς ἀλλὰ καὶ ἕνα καθοριστικὸ πρόβλημα. Ὁ Ἀριστοτέλης ὄφειλε νὰ ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἂν ἤθελε νὰ ἀκολουθήση τὴν δική του «ἐντελέχεια», καὶ μολαταῦτα αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ τὸ κάμη ὁλοκληρωτικά, χωρὶς νὰ καταστρέψη τὰ θεμέλια ἐπάνω στὰ ὁποῖα στεκόταν ὁ ἴδιος. Δὲν ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἐπαναλάβουμε τὰ ἀνέκδοτα ποὺ κυκλοφοροῦσαν γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δυὸ ἀνδρῶν·

1. Ἐκεῖ (164) καὶ μιὰ ἐπισκόπηση τῶν μεσαιωνικῶν βιογραφιῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ μόνο περιορισμένην ἱστορικὴ ἀξία ἔχουν. Ὁ DURING τύπωσε τὸν *Βίο* τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Leonardo Aretino, ποὺ γράφτηκε γύρω στὰ 1430 καὶ ὁδηγεῖ στὶς ἀνθρωπιστικὲς βιογραφίες. Γιὰ τὴν παραμυθικὴ παράδοση: J. STOROST, ‹Die Aristoteles-Sage im Mittelalter›, ***Monumentum Bambergense. Ἀφιέρωμα στὸν Benedikt Kraft.*** Μόναχο 1955, 298,

ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν Δάσκαλό του προβάλλει ἀρκετὰ καθαρὰ στὸ ἔργο του καὶ καμιὰν φορὰ μπορεῖ νὰ πάρη τόσο τσουχτερὴ μορφή, ὅπως στὰ *Ἀναλυτ. ὕστ.* (83a 33), ὅπου τὶς Ἰδέες τοῦ Πλάτωνα τὶς ὀνομάζει «*τερετίσματα*». Ἀπέναντι σὲ τέτοιες ἐκδηλώσεις ἀσέβειας παρουσιάζονται ἄλλες, γεμάτες ἀπὸ βαθύτατην ἀφοσίωση, ὅπως π.χ. στὰ *Ἠθικὰ Νικομ.* 1,4. 1096a 12, καὶ ὅσο κι ἂν μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου μετατοπίσθηκαν οἱ τόνοι, μολαταῦτα ὁ προσωπικὸς σεβασμὸς καὶ ἡ ἐπικριτικὴ ἀπόσταση βρῆκαν παράλληλα τὴν θέση τους σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ἀριστοτελικῆς ἐξέλιξης[1]. Γι' αὐτὸ μαζὶ μὲ τὸν JAEGER[2] δεχόμαστε ὅτι στὴν ἐλεγεία (D. τεῦχ. 1, 155) ποὺ ἔγραψε ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀφιέρωσης ἑνὸς βωμοῦ καὶ τὴν ἀπεύθυνε πρὸς τὸν Εὔδημο (τὸν Κύπριο ἢ τὸν Ρόδιο;), ὁ στίχος ποὺ ἀναφέρει ἕναν ἄνθρωπο, ποὺ οὔτε νὰ τὸν ἐπαινοῦν δὲν ἔχουν δικαίωμα οἱ κακοὶ *(ἀνδρός, ὃν οὐδ' αἰνεῖν τοῖσι κακοῖσι θέμις)*, ἐννοοῦσε τὸν Πλάτωνα καὶ ὄχι τὸν Σωκράτη.

Ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πλάτωνα ὁ Σπεύσιππος ἔγινε ἀρχηγὸς τῆς Ἀκαδημίας, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Ξενοκράτης πῆγαν στὴν Ἄσσο τῆς Μυσίας[3]. Ἐκεῖ εἶχαν ἤδη ἐγκατασταθῆ δυὸ μαθητὲς τοῦ Πλάτωνα, ὁ Ἔραστος καὶ ὁ Κορίσκος, κι ἔχουμε στὴν *Ἕκτη ἐπιστολὴ* τοῦ Πλάτωνα μιὰν μαρτυρία γιὰ τὶς προσπάθειές του νὰ δημιουργήση ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς δυὸ καὶ στὸν Ἑρμεία, τὸν δεσπότη τοῦ Ἀταρνέα, ἕναν στέρεο φιλικὸ δεσμό. Ἡ Ἄσσος, ποὺ ὁ Ἑρμείας τὴν παραχώρησε στοὺς νέους του φίλους, ἦταν ἀρκετὸν καιρὸ ἕδρα ἔντονης πνευματικῆς ζωῆς· καὶ ὁ Καλλισθένης καὶ ὁ Θεόφραστος ἔμειναν ἐκεῖ. Ὁ Ἑρμείας, ποὺ ὅλη αὐτὴ ἡ κίνηση πρόκοψε μὲ τὴν προστασία του, κατόρθωσε πολὺν καιρὸ νὰ ἐπωφεληθῆ ἐπιδέξια ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῆς περσικῆς διοίκησης καὶ νὰ δημιουργήση γιὰ λογαριασμόν του γύρω ἀπὸ τὸν Ἀταρνέα ἕνα μικρὸ κράτος ἐνκράτει. Στὰ τελευταῖα του χρόνια συνωμοτοῦσε μὲ τὸν Φίλιππο τὸν Β', γιατὶ προφανῶς ἐπρόβλεπε τὴν ἐπέκταση τῆς μακεδονικῆς δύναμης στὴν Ἀσία. Τὰ σχέδιά του ὅμως προδόθηκαν, ὁ πέρσης ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ Μέντορας τὸν πολιόρκησε στὸν Ἀταρνέα καὶ τέλος τὸν ἔπιασε μὲ προδοσία. Σταυρώθηκε στὰ Σοῦσα, σιωπώντας ἐπίμονα γιὰ τὰ σχέδιά του, ὅταν τὸν βασάνιζαν. Τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ Ἑρμεία συγκλόνισε τὸν Ἀριστοτέλη, ποὺ τότε ζοῦσε κιόλας στὴν Μακεδονία, καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο, ὅτι

1. Γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς δυὸ χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ στίχοι ποὺ διαβάζουμε στὸν *Βίο* τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικα· βλ. W. KRANZ, <Platonica>, *Phil.* 102 1958, 80, καὶ P. FRIEDLÄNDER στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Gadamer* (*Die Gegenwart der Griechen im neueren Denken*). Τυβίγγη 1960. Ὁ H. CHERNISS, *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy* 1, Βαλτιμόρη 1944· 2. ἐκδ. 1946, δείχνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διατύπωνε ξανὰ τὶς φράσεις τοῦ Πλάτωνα ὅπως καὶ ἄλλων φιλοσόφων μὲ τὶς ἔννοιες τοῦ δικοῦ του συστήματος καὶ ὕστερα ἔτσι διατυπωμένες, τὶς πραγματευόταν καὶ τὶς ἐπέκρινε.

2. Βλ. παραχ., 106. Ἐκεῖ (108) καὶ γιὰ τὴν ὑποθετικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ βωμοῦ. K. GAISER, <Die Elegie des Aristoteles an Eudemos>, *Mus. Helv.* 23, 1966, 84.

3. Ὅτι ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἀργότερα ἀκόμα θεωροῦνταν μέλος τῆς Ἀκαδημίας τὸ δείχνει ὁ PH. MERLAN, *Trans. Am. Phil. Ass.* 77, 1946, 103.

εἶχε παντρευτεῖ τὴν Πυθιάδα, ἀνιψιὰν καὶ θετὴ κόρη τοῦ Ἑρμεία. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε τὸ ἀναθηματικὸ ἐπίγραμμα γιὰ ἕνα μνημεῖο πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ στοὺς Δελφοὺς (3 D.) καὶ τίμησε τὴν μνήμη του μὲ ἕναν ὕμνο γεμάτον ἀπὸ θερμὸ αἴσθημα (5 D.).

Τρία χρόνια ἔμεινε ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ἄσσο· ὕστερα, μαζὶ μὲ τὸν μαθητὴ καὶ φίλον του Θεόφραστο, πῆγε στὴν Μυτιλήνη τῆς Λέσβου, πατρίδας τοῦ τελευταίου, ὅπου ἔμεινε δυὸ χρόνια. Ἡ στενὴ συνεργασία μὲ τὸν Θεόφραστο, ποὺ κράτησε σὲ ὅλην του τὴν ζωή, εἶχε ἀπὸ τότε κιόλας γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη πολὺ μεγάλη σημασία. Ὁ D'Arcy Thompson σὲ μιὰν προεισαγωγικὴ σημείωση στὴν μετάφρασή του τῶν *Περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν*[1] ἔχει προσέξει ὅτι τὰ βιολογικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, προπάντων αὐτὸ ποὺ μνημονεύσαμε, μαρτυροῦν πολλὲς σχέσεις μὲ τὴν μικρασιατικὴ ἀκτή, τὴν Λέσβο καὶ τὴν Μακεδονία. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές, χωρὶς νὰ εἶναι γι' αὐτὸν τὸν λόγο κιόλας ἀποφασιστικὲς γιὰ τὸν χρόνο τῶν συνθέσεων ποὺ μᾶς σώθηκαν, μαρτυροῦν ὡστόσο ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον καὶ οἱ μελέτες τοῦ Ἀριστοτέλη ἤδη σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα τῆς ζωῆς του κατευθύνονταν ζωηρὰ πρὸς τὴν παρατήρηση καὶ τὴν ἑρμηνεία φαινομένων τῆς φυσικῆς ἱστορίας. Καὶ εἶναι πολὺ εὔκολο νὰ σκεφθοῦμε ὅτι στὴν κοινὴ ἐργασία μὲ τὸν Θεόφραστο ὁ μαθητής, ποὺ ἦταν ἀρκετὰ νεότερος, σὲ πολλὰ ἦταν ὁ ὑποκινητής.

Ὁ Θεόφραστος συνόδευσε ἐπίσης τὸν Ἀριστοτέλη, ὅταν στὰ 343/2 τὸν προσκάλεσαν στὴν Μακεδονία γιὰ νὰ ἀναλάβη τὴν ἐκπαίδευση τοῦ διαδόχου. Ἡ πρόσκληση αὐτὴ δὲν ἑρμηνεύεται μὲ τὴν ἐπιγραμματικὴ διατύπωση, ὅτι τὸν βασιλιὰ τῆς Ἐπιστήμης (ποὺ τότε ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἦταν ἀκόμα) τὸν πῆραν παιδαγωγὸ τοῦ μελλοντικοῦ βασιλιᾶ τῆς Οἰκουμένης. Ἴσα μὲ ποιὸν βαθμὸ οἱ σχέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὸν Ἑρμεία καὶ τοῦ τυράννου αὐτοῦ μὲ τὸν Φίλιππο ἔπαιξαν κάποιον ρόλο δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε. Εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι ἔπαιξαν κάποιον ρόλο.

Στὴν Μίεζα, κάμποσο πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, τὴν Πέλλα, ὁ Ἀριστοτέλης καθοδηγοῦσε τὴν ἀγωγὴ τοῦ νεαροῦ Ἀλέξανδρου. Εἶναι πολὺ εὐνόητη ἡ ἐπιθυμία νὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκτήσουμε μιὰν εἰκόνα τῆς ὀργάνωσής της καὶ τῆς συμβίωσης αὐτῶν τῶν δυὸ τόσο ἐξαιρετικῶν ὅσο καὶ διαφορετικῶν ἀνθρώπων[2]. Λίγα πράγματα ξέρουμε, ὡστόσο ὅμως μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε δυὸ πράγματα: τὰ χρόνια στὴν Μίεζα θεμελίωσαν στὴν ψυχὴ τοῦ Ἀλέξανδρου μιὰν βαθιὰ καὶ ἄμεση σχέση μὲ τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων, προπάντων μὲ τὴν μεγάλη τους ποίηση. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ δάσκαλός του τοῦ ἔκαμε μιὰν ἔκδοση τῆς *Ἰλιάδας*, εἶναι πιστευτή, γιατὶ ὁμηρικὰ προβλήματα ἀπασχόλησαν ζωηρὰ τὸν Ἀριστοτέλη (ἀπ. 142 κέ. R.). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν ἔχουμε κανένα στήριγμα, γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ἀλέξανδρου ἐπηρεάσθηκε

---

1. Ὀξφ. 1910.

2. Πβλ. τὴν παρουσίαση τοῦ F. Schachermeyr, *Alexander d. Gr.* Γκρὰτς 1949, 66, M. Brocker, *Aristoteles als Alexanders Lehrer in der Legende.* Διδ. διατρ. Βόννη 1965.

ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Οἱ σκέψεις τοῦ τελευταίου γιὰ τὸ κράτος κινοῦνται μέσα στὰ σύνορα καὶ τὰ μέτρα τῆς ἑλληνικῆς κρατούπολης καὶ δὲν ἔχουν στόχον τὴν μελλοντικὴ αὐτοκρατορία τοῦ Ἀλέξανδρου. Τὸν καιρὸ ποὺ αὐτὴ δημιουργήθηκε, ὁ φιλόσοφος ἀπευθύνθηκε στὸν παλιὸ μαθητή του μὲ ἕνα ὑπόμνημα *Ἀλέξανδρος ἢ ὑπὲρ ἀποίκων* (ἀπ. 648 R.). Τὸ σύγγραμμα ἔχει χαθῆ, τὸ γνωστὸ ὅμως χωρίο τῆς ἐπιστολῆς (ἀπ. 658 R.), μὲ τὴν συμβουλὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀρχηγὸς τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ ἀφέντης τῶν βαρβάρων, καὶ νὰ συμπεριφέρεται στοὺς πρώτους σὰν πρὸς φίλους καὶ ἴσους, στοὺς ἄλλους ὅμως σὰν πρὸς ζῶα ἢ φυτά *(τοῖς μὲν Ἕλλησιν ἡγεμονικῶς, τοῖς δὲ βαρβάροις δεσποτικῶς χρώμενος, καὶ τῶν μὲν ὡς φίλων καὶ οἰκείων ἐπιμελούμενος, τοῖς δὲ ὡς ζῴοις ἢ φυτοῖς προσφερόμενος)*, δείχνουν ὅτι αὐτὸς εἶναι ἀντίθετος τόσο πρὸς τὶς ἰδέες μερικῶν σοφιστῶν γιὰ τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, ὅσο καὶ γιὰ τὰ σχέδια συναδέλφωσης τῶν λαῶν τοῦ βασιλικοῦ μαθητῆ του. Ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἀργότερα ὑποστήριξε ἡγεμονικὰ τὶς μελέτες τοῦ δασκάλου του γιὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, τὸ πληροφοροῦν πολλὲς πηγές (Ἀθήν. 9. 398 e. Plin., *Nat. Hist.* 8, 44 πβλ. 10, 185)· ὡστόσο ἡ τύχη τοῦ Καλλισθένη ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ ὁδήγησε σὲ κάποιαν ἀποξένωση. Αὐτὸς ἦταν μικρανιψιὸς τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ μαθητής του ἤδη στὴν Ἄσσο, καὶ βοήθησε ἀργότερα στὴν σύνταξη τῶν καταλόγων τῶν Πυθιονικῶν. Συνόδευσε τὸν Ἀλέξανδρο στὴν ἐκστρατεία σὰν ἱστορικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων του[1], ἐξαιτίας ὅμως τῆς πεισματάρικης στάσης του καὶ προπάντων ἐπειδὴ ἀρνήθηκε νὰ προσκυνήση, τὸν ὑποψιάστηκαν ὅτι ἦταν ἀνακατεμένος σὲ μιὰν συνωμοσία, καὶ θανατώθηκε στὰ 327 χωρὶς κανονικὴν δίκη. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐντύπωση αὐτοῦ τοῦ κακουργήματος ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀλέξανδρου ἀμαυρώθηκε ἀνάμεσα στοὺς περιπατητικούς, μόνο ὅμως γιὰ ἀργότερα ἐπιφύλαξαν τὴν κακοήθη ἐφεύρεση, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε τάχα βάλει νὰ δηλητηριάσουν τὸν βασιλιά.

Δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς πόσον καιρὸ ἔμεινε ὁ Ἀριστοτέλης παιδαγωγὸς τοῦ βασιλόπουλου, μποροῦμε ὅμως νὰ φαντασθοῦμε δυὸ ἢ τρία χρόνια. Ὕστερα ἔμεινε ἀκόμα ἀρκετὸ διάστημα στὴν Μακεδονία, δὲν ξέρουμε ὅμως νὰ προσδιορίσουμε καλύτερα τὴν θέση του καὶ τὴν δραστηριότητά του. Λέγεται ὅτι τοῦ ὑποσχέθηκαν ὅτι θὰ ξαναχτιζόταν ἡ πατρίδα του ἡ Στάγειρος, ποὺ εἶχε καταστραφῆ ἀπὸ τὸν Φίλιππο, ἴσως ὅμως νὰ μὴν πραγματώθηκε ἡ ὑπόσχεση (ἀπ. 657 R.). Στὸ μεταξὺ ὁ Σπεύσιππος, ὁ διάδοχος τοῦ Πλάτωνα στὴν διεύθυνση τῆς Ἀκαδημίας, πέθανε γύρω στὰ 339. Ἐδῶ, σχετικὰ μὲ τὴν διαδοχή του, ὁ πίνακας τῶν Ἀκαδημεικῶν ποὺ βρέθηκε στὴν Ἡράκλεια (Herculaneum) μᾶς διαφύλαξε τὴν ἐνδιαφέρουσα πληροφορία (σ. 38 Mekler) ὅτι οἱ νεαροὶ Ἀκαδημεικοὶ ἐξέλεξαν τὸν Ξενοκράτη, ἐπειδὴ ὁ Ἀριστοτέλης βρισκόταν στὴν Μακεδονία[2]. Τότε δηλαδὴ ἔνιωθαν ἀκόμα ἀρκετὰ στενὸν τὸν σύνδεσμό του μὲ τὴν Σχολὴ τοῦ Πλάτωνα, γιὰ νὰ τὸν συζητοῦν γιὰ ἀρχηγό της.

1. Τὰ λείψανα: F Gr Hist ἀρ. 124.
2. Βλ. Ph. Merlan, στὴν ἐργασία ποὺ μνημονεύσαμε σ. 759 σημ. 3.

Μόνο στὰ 335/4 ξαναγύρισε ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ἀθήνα. Τότε ἀκριβῶς ἡ τιμωρία τῆς Θήβας ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο στέρησε ἀπὸ τοὺς ἀντιμακεδονικοὺς κύκλους τῆς Ἀθήνας τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἀντισταθοῦν μὲ ἐπιτυχία, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινώντας τώρα γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς δικῆς του σχολῆς ἦταν βέβαιος γιὰ τὴν προστασία ποὺ τοῦ ἐξασφάλιζε μὲ εἰλικρινῆ αἰσθήματα ὁ Ἀντίπατρος, φίλος του ἀπὸ τὴν Πέλλα καὶ τοποτηρητὴς τοῦ Ἀλέξανδρου. Στὸ γυμναστήριο ποὺ λεγόταν Λύκειο, γιατὶ γειτόνευε μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Λύκειου Ἀπόλλωνα, ἄρχισε τὴν διδασκαλία του. Τὸ περπάτημα *(περίπατος)* κάτω ἀπὸ σκεπασμένο μέρος αὐτῆς τῆς ἐγκατάστασης ἔδωσε τὸ ὄνομα στὴν σχολὴ τῶν Περιπατητικῶν. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι χάρη στὴν μεγάλη συρροὴ μαθητῶν ἡ σχολὴ ἀπέκτησε γρήγορα μιὰν καταλληλότερη στέγη σ' ἕνα γειτονικὸ κτῆμα. Ἡ θέση τῆς σχολῆς του στὰ ἀνατολικὰ τῆς πόλης χώριζε τὸν Ἀριστοτέλη πολὺ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία, ποὺ βρισκόταν στὰ νοτιοδυτικά. Αὐτὸ εἶναι συμβολικὸ γιὰ τὴν ἔλλειψη σχέσης ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἕδρες τῆς πνευματικῆς ἐργασίας. Προϊστάμενος τῆς Ἀκαδημίας ἦταν ὁ Ξενοκράτης, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης παλιότερα εἶχε συνδεθῆ συντροφικὰ στὴν Ἄσσο, χωριζόταν ὅμως ἀπὸ αὐτὸν σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴν πνευματική του στάση ἀπὸ ἕναν ὁλόκληρο κόσμο. Γιὰ τὸ διδακτικὸ πρόγραμμα τοῦ Περίπατου ἔχουμε μιὰν καλὴ εἰκόνα κυρίως ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ στηρίζονται στὶς παραδόσεις του. Ἐπίσης καὶ γιὰ τοὺς ἐξωτερικοὺς κανονισμοὺς ξέρουμε μερικὰ πράγματα. Τὰ δύσκολα μαθήματα γίνονταν τὸ πρωί, ἐκεῖνα πάλι ποὺ προορίζονταν γιὰ ἕναν πλατύτερο κύκλο ἀκροατῶν, τὸ ἀπόγευμα *(ἑωθινός, δειλινὸς περίπατος)*. Ἐπιχείρησαν νὰ συσχετίσουν μὲ αὐτὰ τοὺς *doctores de mane* καὶ *de sero* (διδασκάλους τοῦ πρωιοῦ καὶ τοῦ ἀπογεύματος) σὲ μεσαιωνικὰ πανεπιστήμια[1]. Γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ σύμπνοια τῆς κοινότητας, ποὺ σὰν θίασος ἀγκάλιαζε ἕνα ἱερὸ τῶν Μουσῶν ὅπως καὶ ἡ Ἀκαδημία, προβλεπόταν κοινὸ φαγητὸ καὶ πιοτὸ *(συσσίτια καὶ συμπόσια)*, καὶ ὁ ἱδρυτὴς ἐπεξεργάσθηκε ὁ ἴδιος τὸν κανονισμὸ γι' αὐτὲς τὶς περιστάσεις.

Κοντὰ δεκατρία χρόνια ὁ Ἀριστοτέλης διεύθυνε τὴν σχολή του, ὥσπου ἀκόμα μιὰν φορὰ ἡ πολιτικὴ ἁμάρτησε ἐναντίον τῆς ἐπιστήμης. Ὁ θάνατος τοῦ Ἀλέξανδρου στὰ 323 ἐξαπόλυσε μιὰν καινούργια ἀντιμακεδονικὴ κίνηση, ποὺ χτύπησε καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ ἐπίθεση προῆλθε ἀπὸ τὶς μνησικακίες ἐκεῖνες ποὺ ἀργότερα φαίνονται μέσα ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ἑνὸς λόγου τοῦ Δημοχάρη[2], στὰ ὁποῖα ὁ ἀνιψιὸς αὐτὸς τοῦ Δημοσθένη ὑποστήριζε τὸ ψήφισμα ἑνὸς Σοφοκλῆ (307/6), ποὺ ἦταν ἐπιβουλὴ ἐναντίον τῆς ἐλευθερίας τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς Ἀθήνας. Σὲ τέτοιες περιστάσεις καὶ ἡ πιὸ ἠλίθια πρόφαση εἶναι πολὺ ἀρκετή, κι ἔτσι ἀπείλησαν τὸν φιλόσοφο μὲ μιὰν κατηγορία γιὰ ἀσέβεια, ἐπειδὴ τάχα ὁ ὕμνος του στὸν Ἑρμεία ἦταν παιάνας, καὶ γι' αὐτὸ βεβήλωνε τὸ τραγούδι τῶν θεῶν. Ὁ Ἀρι-

1. O. Immisch, *Academia*. Freib. i. Br. 1942, 10.
2. Baiter-Sauppe, *Or. Att.* 2, 341.

στοτέλης ἀποτραβήχτηκε ἀπὸ τὴν ἐπιβουλὴ κι ἔφυγε στὴν Χαλκίδα, ὅπου ἡ πεθαμένη μητέρα του Φαιστίδα εἶχε ἕνα κτῆμα[1]. Ἐκεῖ πέθανε ἀμέσως ὕστερα, στὰ 322, ἀπὸ στομαχικὴ πάθηση. Δυὸ εἰδήσεις μᾶς τὸν δείχνουν στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς ζωῆς του. Ἡ μιὰ εἶναι τὸ χωρίο τῆς ἐπιστολῆς (ἀπ. 668 R.) μὲ τὴν τόσο προσωπικὴν ἐξομολόγηση, ὅτι αὐτός, ὁ μοναχικὸς καὶ στραμμένος τελείως στὸν ἑαυτό του, νιώθει ὅλο καὶ μεγαλύτερη χαρὰ στὸν μύθο. Καὶ ἡ ἄλλη εἶναι ἡ διαθήκη του, ποὺ μᾶς τὴν φύλαξε κατὰ λέξη ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (5, 11), καθὼς καὶ τὶς διαθῆκες τῶν τριῶν διαδόχων του στὴν ἀρχηγία τῆς σχολῆς, τοῦ Θεόφραστου, τοῦ Στράτωνα, καὶ τοῦ Λύκωνα[2]. Ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης ὁρίζεται ὁ παλιὸς φίλος τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ Ἀντίπατρος· γιὰ τὴν Ἑρπυλλίδα, ποὺ ζοῦσε μαζί του ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τῆς Πυθιάδας, γιὰ τὰ παιδιά του, τὴν κόρη του Πυθιάδα, ποὺ τὴν εἶχε ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη γυναίκα του, καὶ τὸν γιό του Νικόμαχο ἀπὸ τὴν Ἑρπυλλίδα, γιὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τοῦ σπιτιοῦ, ἴσαμε τοὺς δούλους ἀκόμα, προνοοῦσε μὲ πατρικὴν καλωσύνη.

Γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα δυὸ κρίσεις, ποὺ ἀντιφάσκουν πολὺ ἐντυπωσιακά. Ὁ Κικέρωνας ἐγκωμιάζει (*Acad.* 2, 119) τὸ «χρυσὸ ποτάμι» (aureum flumen) τῆς γλώσσας τοῦ φιλοσόφου, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν Φιλόδημο (*De rhet.* 2. σ. 51, 36, 11 S.) ὁ Ἀριστοτέλης ἐτσέβδιζε «*ψελλίζειν*». Μιὰ τέτοια διαφωνία ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν διαφορὰ τῶν συγγραμμάτων στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἡ κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς κρίσεις. Ὁ Ἀριστοτέλης σὲ πολλὰ χωρία, ποὺ τὰ βρίσκει κανεὶς εὔκολα στὸ Λεξιλόγιο τοῦ Bonitz, μιλᾶ γιὰ «*ἐξωτερικοὺς λόγους*». Δὲν εἶναι πιὰ σήμερα καθόλου σοβαρὸ πρόβλημα, ὅτι μὲ τὸν ὅρο αὐτὸν νοοῦνται τὰ συγγράμματα κυρίως τῆς πρώιμης περιόδου, ποὺ προορισμός τους ἦταν νὰ ἐπιδράσουν πέρα ἀπὸ ἕναν στενότερο κύκλο, καὶ γι' αὐτὸ πρόβαλλαν καὶ λογοτεχνικὲς ἀπαιτήσεις. Οὐσιαστικὰ ἦταν ὅμοια μὲ τοὺς «*ἐκδεδομένους λόγους*»[3], ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητική* του (15. 1454 b 18). Ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν ὁμάδα βρίσκονται τὰ συγγράμματα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη (*πραγματεῖαι*), καὶ προορίζονταν γι' αὐτήν. Σ' αὐτὰ ἡ μορφὴ παραμελεῖται προκαταβολικά, καὶ μάλιστα σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἡ μακρόχρονη

1. A.-H. Chroust, ‹Aristotle's flight from Athens in the year 323 B.C.›, *Historia* 15, 1966, 185.

2. Κι ἐκείνη ἡ βιογραφικὴ ἐπιτομὴ τοῦ Πτολεμαίου, ὡς τὴν ὁποία ἀνεβαίνουν οἱ νεοπλατωνικοὶ *Βίοι* καὶ ἡ ἀραβικὴ παράδοση, περιλάμβανε τὴν διαθήκη τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὸ κείμενό της ὑπάρχει τώρα καὶ στοῦ M. Plezia, *Aristotelis epistularum fragmenta cum testamento*. Βαρσοβία 1961. A.-H. Chroust, ‹Aristotle's last will and testament›, *Wien. Stud.* 80 (N. S. 1), 1967, 90. Μόνο στοὺς Ἄραβες βρίσκουμε ἕνα ἀθηναϊκὸ ψήφισμα προξενίας γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἀπόφασης, τῆς ἀνάκλησής της καὶ τῆς ἀποκατάστασής της. Ἐνῶ ὁ Düring (βλ. σ. 757, σημ. 1) ὅλα αὐτὰ τὰ θεωρεῖ φανταστικά, ὁ M. Plezia, *Gnom.* 34, 1962, 131, ἀποδίνει ἱστορικὴν ἀξία στὴν παράδοση.

3. Στὸν Ἰσοκράτη 5, 11 ἔχουμε: *ὁ ἐκδοθεὶς λόγος*, στὸν Πλάτωνα, *Σοφ.* 232d: *τὰ δεδημοσιωμένα.*

καὶ περίπλοκη ἱστορία τῆς γένεσης τῶν ἔργων ποὺ μᾶς σώθηκαν, εἶναι ἕνας ἀκόμα συντελεστὴς ποὺ ἐπηρεάζει πάρα πολὺ ἐπιζήμια τὴν μορφή. Οἱ νεότεροι ἔχουν ἀποκτήσει τὴν συνήθεια, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἔκφραση ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ γιὰ τὰ φιλολογικὰ συγγράμματα, νὰ μιλοῦν γιὰ τὰ «*ἐσωτερικὰ*» βιβλία, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, στὰ *Εὐδήμεια ἠθικὰ* (1217 b 22) ἀντιθέτει τοὺς «*λόγους κατὰ φιλοσοφίαν*» πρὸς τοὺς «*ἐξωτερικούς*». Πολὺ συχνὰ τὰ «*ἐσωτερικὰ*» ἔργα χαρακτηρίζονται «*πραγματεῖαι*», καὶ τέτοιοι χαρακτηρισμοὶ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Μόνο αὐτὰ τὰ τελευταῖα μᾶς σώθηκαν, ὡστόσο ἡ προσπάθεια τῆς ἔρευνας (βλ. παρακ.) γύρω ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν ἐξωτερικῶν συγγραμμάτων εἶναι πολὺ δικαιολογημένη. Αὐτὰ ἐδῶ ὅμως ἀνήκουν προπάντων στὸν Ἀριστοτέλη νέον, στὴν ἐποχὴ δηλ. ποὺ τὰ ξεκινήματά του διασταυρώνονταν μὲ τὴν γεροντικὴ μορφὴ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ σύγκριση μὲ τὴν πλατωνικὴ δυάδα, διαλόγου ἀπὸ τὴν μιά, καὶ τῆς προφορικῆς διδασκαλίας σὲ στενότατον κύκλο ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποὺ τὴν ἀναπτύσσει ὁ DIRLMEIER[1], δίνει συγχρόνως τὴν θεμελιακὴ διαφορά: ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκρυστάλλωσε στὸ σύνολό της καὶ τὴν ἐσωτερική του διδασκαλία στὰ «*ἐσωτερικά*» του συγγράμματα.

Ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ ἔχουμε τρεῖς καταλόγους τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων: αὐτὸν ποὺ ἔχει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (5, 22), ἐκεῖνον ποὺ ἀποτελεῖ παράρτημα τῆς *Vita Menagiana* ποὺ ἀναφέραμε, καὶ τὸν πίνακα τοῦ Πτολεμαίου, ποὺ μποροῦμε νὰ τὸν συγκροτήσουμε ἀπὸ ἀραβικὲς πηγές. Στοὺς καταλόγους αὐτοὺς ἀφιέρωσε τελευταῖα ὁ PAUL MORAUX μιὰν σοφὴ μονογραφία[2], στὴν ὁποία τὸν κατάλογο τοῦ Διογένη τὸν ἀνάγει μὲ πιθανότητα στὸν Ἀρίστωνα ἀπὸ τὴν Κέα[3], ποὺ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3. αἰ. π.Χ. διεύθυνε τὴν Περιπατητικὴ σχολὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν Λύκωνα. Ὁ πίνακας, ποὺ ἀποκτᾶ σοβαρότητα χάρη σ' αὐτοὺς τοὺς συλλογισμούς, ἀρχίζει μὲ δεκαεννιὰ τίτλους, γιὰ τοὺς ὁποίους μερικὲς μαρτυρίες καὶ γενικὲς σκέψεις δείχνουν μὲ βεβαιότητα σχεδὸν[4] ὅτι ἐδῶ ἔχουμε διαλόγους τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοτέλη. Μόνο τὸ σύγγραμμα ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα, *Ἀλέξανδρος ἢ ὑπὲρ ἀποίκων* εἶναι ἕνα ὄψιμο στερνοπαίδι.

Ἂν κιόλας μερικοὶ τίτλοι ὅπως *Σοφιστής, Μενέξενος, Συμπόσιον*, θυμίζουν τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα, ὅμως καὶ ὅσα ἀποσπάσματα ἔχουμε ἀπὸ αὐτὰ τὰ συγγράμματα δείχνουν ἐπίσης τὴν γειτονιὰ μὲ τὸν πνευματικὸ κόσμο τοῦ δασκά-

---

1. *Sitzb. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1962/2,9. Μιὰ ἐπισκόπηση τῶν νεότερων ἀποπειρῶν γιὰ ἀποκατάσταση ἀριστοτελικῶν διαλόγων, στὴν βιβλιοκρισία τοῦ R. STARK γιὰ τὸν *Protreptikos* τοῦ DURING, *GGA* 217, 1965, 55,

2. *Les listes anciennes des ouvrages d'A.* Louvain 19651. Σ' αὐτὸ πρέπει νὰ προσθέσουμε τώρα τοῦ J. DÜRING (βλ. σ. 757 σημ. 1). Βλ. ἐπίσης V. MASELLI, <Tradizione e cataloghi delle opere arist.>, *Riv. Fil.* 34, 1956, 337.

3. F. WEHRLI, *Die Schule des A.* 6. 2. ἔκδ. Βασιλεία 1958.

4. D. ROSS στὸν Πρόλογο τῶν *A. Fragmenta selecta.* Ὀξφ. 1955.

λου του[1]. Ὁ διάλογος *Εὔδημος*[2] πῆρε τὸ ὄνομα ἑνὸς φίλου τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ ἐξορίστηκε ἀπὸ τὴν πατρίδα του τὴν Κύπρο, ἀκολούθησε τὸν Δίωνα στὴν Σικελία καὶ πέθανε ἐκεῖ. Πέντε χρόνια πρίν, ὁ Εὔδημος, ἄρρωστος στὴν Θεσσαλία, εἶδε μιὰν ὀνειροφαντασιὰ ποὺ τοῦ προφήτευε ὅτι ὕστερα ἀπὸ πέντε χρόνια θὰ γυρνοῦσε στὴν πατρίδα του. Γιὰ τοὺς φίλους του τῆς Ἀκαδημίας αὐτὸς ὁ γυρισμὸς ἀποκαλυπτόταν τώρα σὰν γυρισμὸς στὴν αἰωνιότητα. Γι' αὐτὸ ὁ *Εὔδημος* εἶναι, σὰν τὸν *Φαίδωνα* τοῦ Πλάτωνα, ἕνας διάλογος γιὰ τὴν ψυχή, καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τίτλο, *περὶ ψυχῆς*, ἐμφανίζεται ἐπίσης στὸν κατάλογο τοῦ Διογένη. Σ'αὐτὸν ὁ Ἀριστοτέλης πολεμοῦσε τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ψυχὴ ἀποτελοῦσε μιὰν ἁρμονία ἀνάμεσα στὰ μέρη τοῦ σώματος καὶ ὑποστήριζε τὴν προὕπαρξη καὶ τὴν ἀθανασία της. Αὐτὰ ἀπέχουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὰ ὀψιμότερη πραγματεία *Περὶ ψυχῆς*, στὴν ὁποία σῶμα καὶ ψυχὴ θεωροῦνται σὰν οἱ δυὸ πλευρὲς μιᾶς μόνης οὐσίας, ποὺ στὴν ἀμοιβαία τους σχέση νοοῦνται σὰν ὕλη καὶ μορφή.

Ἐπίσης στὰ χρόνια ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν Ἀκαδημεικός, ἀνήκει ὁ *Προτρεπτικός*, μὲ τὴν προτροπὴ ποὺ ἐπικρατεῖ στοὺς μαθητὲς τοῦ Πλάτωνα, νὰ ζοῦν μιὰν πνευματικὴ ζωή, καὶ μὲ τὸ ἐγκώμιο τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης (*φρόνησις*)[3], ποὺ εἶναι ἡ πιὸ ὑψηλὴ δυνατότητα ποὺ ἐπιφυλάσσεται στὸν ἄνθρωπο. Τὸ πρόβλημα ἂν ὁ *Προτρεπτικὸς* ἦταν διάλογος, μένει ἀκόμα ἀνοιχτό. Ὁ JAEGER ἔχει τὴν γνώμη ὅτι πρόκειται γιὰ θηρευτικὸν λόγο, ποὺ οἱ πρόγονοί του ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφῆς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν σοφιστικὴ διδασκαλία. Ἄλλοι, ὅπως ὁ D. J. ALLAN καὶ ὁ H. LANGERBECK[4], δίνουν σημασία στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κικέρωνας στὸν *Hortensius* του μιμήθηκε τὸν *Προτρεπτικὸ* σὲ διαλογικὴ μορφὴ καὶ δέχονται ὅτι αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ μορφὴ τοῦ συγγράμματος τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ προσφώνηση πρὸς τὸν Κύπριο ἄρχοντα Θεμίσωνα θὰ μποροῦσε λοιπὸν νὰ ἑρμηνευθῆ μὲ τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης καμωνόταν ὅτι ἔγραψε ἕναν διάλογο γιὰ τὴν σημασία τῆς φιλοσοφίας, ἐπειδὴ τοῦ τὸ ζήτησε ἐκεῖνος.

Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ *Προτρεπτικοῦ*[5] τὰ αὔξησε σημαντικὰ ὁ INGRAM BY-

---

1. Ὁ O. GIGON στὸ βιβλίο *Aristoteles. Einfuhrungsschriften. Eingel. und neu übertr.* Ζυρίχη 1961 (*Bibl. d. Alten Welt*) καταπιάστηκε μὲ τὴν ἀξιόλογη προσπάθεια νὰ πλουτίση ἀπὸ διάφορες πηγὲς τὴν γνώση μας γιὰ ἐκεῖνα τὰ συγγράμματα ποὺ προορίζονταν σὰν εἰσαγωγὴ στὴν φιλοσοφία.

2. O. GIGON, ‹Prolegomena to an Edition of the Eudemus› στό: *Aristotle and Plato in the mid-fourth Century. Papers of the Symposium Aristotelicum held at Oxford in August 1957. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* 11. Göteborg 1960, 19. Ἡ ἐργασία εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἀποκατάστασης αὐτῶν τῶν συγγραμμάτων. A.-H. CHROUST, ‹Eudemus on the soul: A lost dialogue of Aristotle on the immortality of the soul›, *Mnem.* S. 4. 19, 1966, 17· τοῦ ἴδ. ‹The psychology of Aristotle's lost dialogue Eudemus or on the soul›, *Acta classica* 9, 1966, 49.

3. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἔννοιας: JAEGER (βλ. παρακ.), 82.

4. *Gnom.* 26, 1954, 3.

5. W. GERSON RABINOWITZ, *Aristotle's Protrepticus and the Sources of its Recon-*

WATER στὰ 1869 χάρη στὴν διαπίστωση ὅτι στὸ ὁμώνυμο βιβλίο τοῦ Ἰάμβλιχου περιλαμβάνονται πολυάριθμα ἀπανθίσματα ἀπὸ τὸ ἀριστοτελικὸ σύγγραμμα. Ὁ JAEGER στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἔχει συμβάλει ἀποφασιστικὰ στὴν αὔξηση καὶ τὸν καθορισμὸ τῶν ὁρίων τους. Γιὰ τὶς ἀσυμφωνίες σ' αὐτὰ ποὺ σώζονται, εὐθύνεται μᾶλλον ἕνας Ἰάμβλιχος ποὺ ἀνακατώνει ἀριστοτελικὰ μὲ πλατωνικά, παρὰ ἕνας Ἀριστοτέλης ποὺ ξεμακραίνει ἀπὸ τὸν Πλάτωνα[1].

Γιὰ τὸ πολὺ πλατωνικὸ πνεῦμα τοῦ *Προτρεπτικοῦ* δὲν ἐπιτρέπεται ἀμφιβολία. Ἔτσι ὅμως δὲν ἔχει ξεκαθαρισθῆ ἀκόμα ἕνα κεντρικὸ πρόβλημα τῆς σημερινῆς ἀριστοτελικῆς ἔρευνας, ἂν δηλαδὴ σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα, ὅπως καὶ στὸν *Εὔδημο*, γίνεται δεκτὴ ἡ πλατωνικὴ θεωρία τῶν Ἰδεῶν. Ἐνῶ ὁ JAEGER ἀπαντοῦσε καταφατικὰ στὸ ἐρώτημα καὶ σὰν ἰσχυρότατο στήριγμα χρησιμοποιοῦσε τὸ τμῆμα ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιχο (ἀπ. 13 Ross) ποὺ χωρίζει τὴν ἀληθινὴ πραγματικότητα ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις, τελευταῖα προτάθηκαν δικαιολογημένες ἀμφιβολίες[2] γιὰ τὸ ἂν ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστήριξε ποτὲ σὰν δική του πεποίθηση τὴν πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν, ἡ ὁποία χώριζε τὴν ὑπερβατικὴ πραγματικότητα ἀπὸ τὰ πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ποὺ ὑπάρχουν ἁπλῶς μὲ τὴν μέθεξη. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ἄποψη, στὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἀπόσπασμα (13 Ross) ὁ Ἀριστοτέλης ἀληθινὴν πραγματικότητα ἐννοοῦσε τὴν Φύση, ποὺ δίνει τὸν κανόνα καὶ ποὺ στὸν ἄνθρωπο εἶναι προσιτὴ μόνο μὲ θεωρητικὴ γνώση.

Ὁ *Προτρεπτικὸς* ἄσκησε μεγάλην ἐπίδραση. Ἡ διακήρυξή του γιὰ τὴν φιλοσοφικὴ μορφὴ τῆς ζωῆς πρέπει νὰ ἀνησύχησε τοὺς ἰσοκρατικοὺς μὲ τὸ ρητορικό τους πρόγραμμα ἀγωγῆς. Ὁ P. VON DER MÜHLL[3] ἔκαμε πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Ἰσοκράτης στὸν λόγο του γιὰ τὴν «ἀνταλλαγὴ περιουσιῶν» (*Περὶ ἀντιδό-*

---

struction. Univ. of Calif. Publ. in Class. Phil. 16/1. 1957, μὲ ὑπερβολικὸν σκεπτικισμὸ ἀπέναντι στὶς προηγούμενες ἀπόπειρες. Τὴν χρησιμοποίηση τοῦ *Προτρεπτικοῦ* στὸν *Hortensius* τὴν ἀμφισβητεῖ. Γιὰ τὴν σχέση αὐτῶν τῶν συγγραμμάτων: O. GIGON, ‹Cicero und Aristoteles›, *Herm.* 87, 1959, 154.—J. DURING, *Aristotle's Protrepticus. An attempt at Reconstruction. Stud. Graeca et Lat. Gothob.* 12, 1961· τοῦ ἴδ., *Aristoteles. Der Protreptikos. Text Übers. und Komm.* Φραγκφ. 1969· σχετικὰ E. DE STRYCHER, *Gnom.* 4, 1969, 233, μὲ σημαντικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν ὑφολογικὴ καὶ ποιοτικὴ διαφορὰ τῶν μερῶν ποὺ στὸν Ἰάμβλιχο θεωροῦνται ὅτι ἀνήκουν στὸν *Προτρεπτικὸ* τοῦ Ἀριστοτέλη. A.-H. CHROUST, *Protrepticus. A Reconstruction.* Notre Dame, Ind. G. SCHNEEWEISS, *Der Protreptikos des Aristoteles.* Διδ. διατρ. Μόναχο 1966 (δακτυλ.). Βιβλιογρ. γιὰ προηγούμενες ἀπόπειρες στοῦ F. DIRLMEIER, *Gnom.* 28, 1956, 343, 1, καὶ W. SPOERRI, *Gnom.* 32, 1960, 18, 4.

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα: G. MÜLLER, *Mus. Helv.* 17, 1960, 134, ὁ ὁποῖος στὴν σ. 143 καταλήγει στὴν διατύπωση: «ὄχι Ἀριστοτέλης ποὺ πλατωνίζει, ἀλλὰ Ἰάμβλιχος ποὺ μπολιάζει».

2. I. DURING, ‹Problems in A.›, *Eranos* 52, 1954, 139, καὶ ‹A. in the Protr.›, στὸ *Autour d'Aristote.* Louvain 1955, 81. Τοῦ ἴδ. ‹A. the Scholar› (βλ. σ. 796 σημ. 3), 75. R. STARK (βλ. σ. 796 σημ. 4). 9. F. DIRLMEIER, *Gnom.* 28, 1956, 343. Βλ. ἐπίσης τὴν βιβλιογρ. στὶς δυὸ προηγούμενες σημειώσεις.

3. ‹Isokrates und der Protr. des A.›, *Phil.* 94, 1941, 259. Γιὰ τὰ *Δημονίκεια:* C. J. DE VOGEL, *Greek Philosophy. A collection of texts.* 2, Leiden 1953, 24.

σεως) τοῦ 353 ἀναφερόταν στὸν *Προτρεπτικό*. Ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε σημαίνει ὅτι ἐπιβεβαιώνεται μιὰ χρονολόγηση, ποὺ ἀπὸ μόνη της εἶναι πιθανή. Ἡ «*Πρὸς Δημόνικον παραίνεσις*», ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν σχολὴ τοῦ Ἰσοκράτη, ζητᾶ νὰ συναγωνισθῆ τὸν *Προτρεπτικὸ* μὲ ἀξιοθρήνητα μέσα. Ὁ *Προτρεπτικὸς* ἐκτιμήθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς νεοπλατωνικούς, καὶ χάρη στὸν *Hortensius* τοῦ Κικέρωνα ἐπηρέασε ἀποφασιστικὰ τὸν Αὐγουστίνο.

Μιὰν ἄλλο τόσο ἰσχυρὴν ἐπιβίωση, ποὺ τὴν διαπιστώνουμε καὶ ἀλλοῦ καὶ στὸ *De natura deorum* τοῦ Κικέρωνα, εἶχε στὴν ἀρχαία ἐποχὴ ὁ διάλογος *Περὶ φιλοσοφίας*, σὲ τρία βιβλία, ποὺ τὸν τοποθετοῦμε μὲ ἐπιφύλαξη στὴν περίοδο τῆς Ἄσσου, ὄχι πολὺ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πλάτωνα[1]. Εἶναι μαρτυρημένο ὅτι στὸν διάλογο αὐτὸν ὁ Ἀριστοτέλης στρεφόταν ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα γιὰ τοὺς ἀριθμούς-ἰδέες (ἀπ. 9 R.), καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ δεχτῆ ὅτι αὐτὴ ἡ κριτικὴ ἦταν μέρος μόνο μιᾶς ἀντίθεσης πρὸς τὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν στὸ σύνολό της, ὅπως τὴν ξέρουμε ἀπὸ τὰ *Μετ.* Α 9 καὶ Μ 4 κέ. Κάτι σημαντικὰ νέο καὶ συγχρόνως βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας τοῦ Ἀριστοτέλη περιγράφεται στὴν ἐπισκόπηση τοῦ 1. βιβλίου γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας. Τὰ ἀποσπάσματα ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐδῶ ἐπεκτάθηκε πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία κι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ θεολογία ἐπερίλαβε στὴν πραγμάτευσή του καὶ τὴν θρησκευτικὴ σοφία τῆς Ἀνατολῆς. Ἐδῶ τοῦ ἦταν δυνατὸ νὰ συνδεθῆ ἄμεσα μὲ ἐνδιαφέροντα τοῦ ὄψιμου Πλάτωνα καὶ τῆς Ἀκαδημίας. Μποροῦμε ἀκόμα νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, ὕστερα ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν στὸ 2. βιβλίο, ἔδινε στὸ ἑπόμενο τὴν δική του κοσμολογία καὶ θεολογία, μιὰν τολμηρὴ σύλληψη σύμφωνα μὲ τὰ ὑπολείμματα, ποὺ ἐπηρέασε τὰ μεταγενέστερα ἔργα ὅπως καὶ ἄλλους συγγραφεῖς. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἔφερνε τὶς ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ θεοῦ, καὶ σὲ μιὰν ἀπὸ αὐτὲς χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία του τὴν κυκλικὴ κίνηση τῶν ἄστρων, ποὺ τὰ φανταζόταν ἔμψυχα καὶ θεϊκά. Αὐτὸ συνδέεται μὲ τὸν ρόλο τῶν θεῶν-ἄστρων στὸ ὄψιμο ἔργο τοῦ Πλάτωνα καί, σὲ μιὰν ἄλλη κατεύθυνση, μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἀστρικῆς θρησκείας στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Φυσικὰ δὲν χρειάζεται νὰ τονισθῆ ἰδιαίτερα, ὅτι στὸ βάθος ὅλων αὐτῶν ὑψώνεται τὸ πρόβλημα τῆς ἔκτασης καὶ τῆς σημασίας τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων. Γιὰ ἕναν ἀκόμα λόγο λυπούμαστε ποὺ χάθηκε αὐτὸ τὸ σύγγραμμα, γιατὶ σ' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναζητοῦσε ἐπίσης τὶς βάσεις τῆς ὑποκειμενικῆς συνείδησης γιὰ τὸν θεὸ κι ἔτσι ἔβαλε τὰ θεμέλια γιὰ τὴν

1. Ἀκολουθώντας τὸν JAEGER (129) ὁ H. LANGERBECK, *Gnom.* 26, 1954, 5. H. D. SAFFREY, *Le Περὶ φιλ. d'A. et la théorie Platonicienne des idées-nombres.* 2. ἔκδ. Leiden 1971. Δισταγμοὶ στὸν H. CHERNISS, *Gnom.* 31, 1959, 36. M. UNTERSTEINER, <Περὶ φιλοσοφίας di A.>, *Riv. Fil. N. S.* 38, 1960, 337. 39, 1961, 121. Τοῦ ἴδ. μιὰ ὑπομν. ἔκδοση. Ρώμη 1963. J. PÉPIN, <L'interpretation du 'De philosophia' d'Aristote d'après quelques travaux recents>, *Rev. Et. Gr.* 77, 1964, 445. A.-H. CHROUST, <The concept of God in Aristotle's lost dialogue on philosophy>, *Emerita* 33, 1965, 265.

φιλοσοφία τῆς θρησκείας στὴν Δύση. Σ' αὐτὸν τὸν περίγυρο ἀνῆκε καὶ ἡ τροποποίηση τῆς παρομοίωσης τῆς πλατωνικῆς σπηλιᾶς, ποὺ τὴν διηγόταν ἴσως ὁ ἴδιος ὁ Πλάτωνας σὰν πρόσωπο τοῦ διαλόγου.

Γιὰ τὴν μορφὴ τοῦ διαλόγου ποὺ πραγματευθήκαμε, ξέρουμε ὅτι στὸ καθένα ἀπὸ τὰ τρία βιβλία προτασσόταν ἕνα προοίμιο καὶ ὕστερα τὰ ἐπιμέρους θέματα ἀναπτύσσονταν μὲ συνεχῆ ὁμιλία σὰν μαθήματα. Ἐδῶ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης μαρτυρεῖται σὰν ὁμιλητής (ἀπ. 8.9.78 R.). Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα εἶναι ἄλλο τόσο φανερὴ ὅσο καὶ ἡ σύνδεση μὲ τὸν Κικέρωνα, ποὺ τὴν βεβαιώνει ὁ ἴδιος (*ad fam.* 1,9,23)· ὡστόσο ἡ προειδοποίηση τοῦ JAEGER, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φανταζόμαστε τοὺς διαλόγους τοῦ Ἀριστοτέλη σὰν ὁλωσδιόλου ὁμοιόμορφους, εἶναι δικαιολογημένη[1]. Μερικοί, ὅπως ὁ *Εὔδημος* ἢ ὁ *Γρύλλος* (μὲ τὸν παράτιτλο *περὶ ρητορικῆς*), εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ συμφωνοῦν περισσότερο μὲ τὸν πλατωνικὸ τρόπο.

Σὲ νεότερη ἐποχὴ ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο τοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ἐπίσης ἐξωτερικὸ ἔργο ποὺ περιλάμβανε 16 βιβλία, οἱ *Διαιρέσεις*, ποὺ μνημονεύονται στὰ *Μεγάλα* καὶ στὰ *Εὐδήμεια Ἠθικά*[2]. Προφανῶς εἶναι ἕνας πρῶτος εὑρετηριασμὸς τῆς πραγματικότητας, ποὺ ξεκινᾶ βέβαια ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τροποποιεῖ ὅμως τὶς διχοτομήσεις του.

Παρεμβάλλουμε ἐδῶ δυὸ συγγράμματα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ ναὶ μὲν δὲν ἀνήκουν στὰ ἐξωτερικά, ἔχουν ὅμως σημασία γιὰ τὴν σχέση του μὲ τὸν Πλάτωνα[3]. Τὸ βιβλίο *Περὶ τἀγαθοῦ* περιλάμβανε μιὰν καταγραφὴ τῶν μαθημάτων τοῦ Πλάτωνα, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε πιὸ πάνω (σ. 749 κέ.). Ἡ πραγματεία *Περὶ ἰδεῶν* εἶναι χρονικὰ πιὸ ὕστερη καὶ ἀνήκει ἴσως μόνο στὰ χρόνια τῆς Ἄσσου. Τὰ λείψανά της στὸ Ὑπόμνημα τοῦ Ἀλέξανδρου ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα δείχνουν ὅτι ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέναντι στὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα ὑποστήριζε τὶς ἀπόψεις ἐκεῖνες, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν βάση τῆς κριτικῆς του στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*[4].

Τὸ ὀγκῶδες Ἀριστοτελικὸ Corpus ποὺ ἔφτασε ὡς ἐμᾶς περιλαμβάνει ἐκεῖνα τὰ βιβλία—συχνὰ ὀνομάζονται «*πραγματεῖαι*»—,ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ ἔρευνα ἔχει ριζικὰ ἀπαλλαχθῆ ἀπὸ τὴν παλιότερη πίστη ὅτι τὸ Corpus αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὸ συγκροτημένο σύστημα δι-

---

1. Ὅτι στὶς *Πραγματεῖες* ὑπάρχει κάτι σὰν ἕνα ἐσωδιαλογικὸ ὕφος, ποὺ φανερώνεται στὴν ἐναλλαγὴ ἐρώτησης καὶ ἀπάντησης, τὸ ὑπογραμμίζει ὁ F. DIRLMEIER, *Sitzb. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1962/2, 13.

2. Βλ. F. DIRLMEIER στὴν ἔρευνα ποὺ ἀναφέραμε στὴν προηγούμενη σημείωση.

3. P. WILPERT, <Reste verlorener Aristotelesschriften bei Alexander von Aphrodisias>, *Herm.* 75, 1940, 369, καὶ *Zwei arist. Fruhschriften über die Ideenlehre.* Regensburg 1949. Ἐδῶ γίνεται δεκτή, σύμφωνα μὲ τὸ προηγούμενο τοῦ JAEGER, μιὰ πρώιμη περίοδος τοῦ Ἀριστοτέλη, στὴν ὁποία αὐτὸς κινιόταν μέσα στὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν

4. Πβλ. τώρα F. DIRLMEIER ,ἔ.ἀ. 25.

δασκαλίας τῆς δεύτερης ἀθηναϊκῆς περιόδου καὶ ὅτι ὁλόκληρο δημιουργήθηκε σ' αὐτὴν τὴν περίοδο. Μὲ αὐτὸ δημιουργήθηκαν βέβαια πολλὰ προβλήματα, ποὺ ἡ ἐπεξεργασία τους ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις βρίσκεται μόνο στὴν ἀρχή της. Κυρίως χάρη στὶς ἐργασίες τοῦ WERNER JAEGER ἀποδείχθηκε ὅτι τὰ σπουδαιότερα ἔργα ἀποτελέσθηκαν ἀπὸ μιὰν συναρμολόγηση τμημάτων, ποὺ χρονικὰ ἀπέχουν πολὺ καὶ κάποτε ἔχουν μόνο χαλαρὴ ἐξάρτηση. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι μὲ τὴν ἐπανειλημμένη χρήση αὐτῶν τῶν ἔργων στὴν διδασκαλία ὁ Ἀριστοτέλης ἔκαμνε προσθῆκες στὰ ἐπιμέρους, οἱ ὁποῖες δὲν ταίριαζαν πάντα ὁμαλά. Ἀπέναντι τέλος στὴν ἱστορία τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου (βλ. παρακ.) προβάλλει τὸ δύσκολο πρόβλημα, ὡς ποιὸν βαθμὸ ὑπάρχει πιθανότητα νὰ διαπιστωθοῦν προσθῆκες καὶ ἀθετήσεις ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση διορθωτῶν[1]. Ἡ ἀβεβαιότητα στὸ πεδίο αὐτὸ τελευταῖα διατυπώθηκε ριζοσπαστικὰ μὲ τὴν ἀπόπειρα νὰ ἀποδοθῆ στὸν Θεόφραστο τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀριστοτελικοῦ Corpus στὴν σημερινή του μορφή[2]. Κι' ἂν αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο ξεχάστηκε γρήγορα, μολαταῦτα ἀπομένει μιὰ σειρὰ ἀπὸ δύσκολα καθήκοντα, ποὺ στὴν ἐπεξεργασία τους ἡ ἔρευνα ἔχει συμφέρον νὰ διατηρῆ τὴν συνείδηση τῶν συνόρων τοῦ τὶ μποροῦμε νὰ πετύχουμε. Ἀλλαγὲς ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσαν τάχα τὴν ἐξομάλυνση τοῦ ὕφους τῶν «*πραγματειῶν*», εἶναι ὁπωσδήποτε προκαταβολικὰ χωρὶς νόημα.

Ἀπὸ ὅσα εἴπαμε, γίνεται νοητὸ ὅτι ἡ σύντομη ἐπισκόπηση τὴν ὁποία μόνο μποροῦμε νὰ ἐπιχειρήσουμε ἐδῶ, δὲν μπορεῖ νὰ παρουσιάση σὲ χρονολογικὴ σειρὰ τὸ πλούσιο ὑλικό[3]. Γι' αὐτὸ ἀρχίζουμε, ὅπως καὶ τὸ Corpus, μὲ συγγράμματα γιὰ τὴν Λογικὴ καὶ τὴν Διαλεκτική,ποὺ ὁ Περίπατος τὰ θεωροῦσε σὰν ἐργαλεῖο (*Ὄργανον*), ὕστερα ὅμως κατατάσσουμε πρῶτα τὰ συγγράμματα στὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέπτυσσε τὸ κοσμοείδωλό του. Ἀκολουθοῦν οἱ ἐργασίες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ προβλήματα τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ μὲ τὴν δραστηριότητά του στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς τέχνης. Τελευταῖα ἔρχονται τὰ φυσιογνωστικὰ ἔργα.

Ἐνῶ ἄλλα συστήματα τῆς ἀρχαιότητας διαιροῦσαν τὴν φιλοσοφία σὲ Λογική, Φυσική, καὶ Ἠθική, ὁ Ἀριστοτέλης ὅπως καὶ ἡ σχολή του τοποθετοῦσαν τὴν Λογική[4] στὸ προαύλιο μόνο τοῦ φιλοσοφικοῦ του οἰκοδομήματος. Ὅταν στὸν Πε-

1. Τὰ μεθοδικὰ προβλήματα στοῦ O. GIGON τὴν πραγμάτευση τοῦ *Περὶ οὐρανοῦ*. <A.-Studien I>, *Mus. Helv.* 9, 1952, 113· βλ. ἐπίσης STARK (βλ. σ. 796 σημ. 4), 61.

2. J. ZURCHER, *A. s. Werk und Geist.* Paderborn 1952. Διεξοδικὰ καὶ ἀπορριπτικὰ ἐξετάζει τὴν ἄποψη ὁ E. J. SCHÄCHER, *Platon-A.* I. Salzburg 1957. Δὲν ἦταν λιγότερο ριζοσπαστικὴ ἡ μεταχείριση τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὸν ZURCHER, *Das Corpus Academicum.* Paderborn 1954. Βλ. τὴν θαρραλέα κρίση τοῦ F. DIRLMEIER: *Nik. Ethik* (βλ. παρακ.), 249.

3. Μολαταῦτα ἂς σημειωθῆ ὅτι ὁ I. DURING, στὸ βιβλίο ποὺ ἀναφέραμε στὴν σ. 765 σημ. 5 γιὰ τὸν *Προτρεπτικό,* δίνει ἕναν χρονολογικὸ πίνακα τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐδῶ κάμνουν τὴν ἐμφάνισή τους καινούργια ξεκινήματα τῆς ἔρευνας.

4. J. M. BOCHEŃSKI, *Ancient Formal Logic.* Ἄμστερνταμ 1951. J. LUKASIEWICZ, *A.s. Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic.* Ὀξφ. 1951· 2. ἐκδ. ἐπαυξ.

ρίπατο χαρακτήριζαν τὰ λογικὰ συγγράμματα σὰν *Ὄργανον*[1], ἔδειχναν ἔτσι ὅτι τὰ ἐννοοῦσαν σὰν ἐργαλεῖο, ποὺ χρειάζεται στὸν ἄνθρωπο γιὰ τὴν πνευματικὴ ἐργασία. Οἱ δυὸ μικρὲς πραγματεῖες στὴν ἀρχὴ τοῦ *Ὀργάνου* μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε συγχρόνως τὰ προβλήματα τῆς ἀριστοτελικῆς κριτικῆς. Οἱ *Κατηγορίες*[2], μὲ τοὺς δέκα θεμελιακοὺς τύπους τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ὄντος, θεωροῦνταν ψευδεπίγραφες ἤδη στὴν ἀρχαιότητα. Ἡ σημερινὴ ἀντίληψη τῆς ἔρευνας μπορεῖ νὰ διατυπωθῇ ἔτσι· τὸ περιεχόμενό τους σχεδὸν στὸ σύνολό του θεωρεῖται ἀριστοτελικό, ἐνῶ μορφικὲς ἀνωμαλίες φαίνεται νὰ συνιστοῦν στοὺς μὲν τὴν ἀθέτηση τμημάτων, σὲ ἄλλους ὁλόκληρου τοῦ συγγράμματος[3]. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν πραγματεία *Περὶ ἑρμηνείας*, ποὺ ἐξετάζει τὰ μέρη καὶ τοὺς τύπους τῆς πρότασης. Ὁ Ἀνδρόνικος τὴν ἀπέρριψε, ἐνῶ ὁ Ἀλέξανδρος ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα τὴν θεώρησε γνήσια· ὁπωσδήποτε αὐτὴ ταιριάζει μέσα στὰ πλαίσια τῶν λογικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅσο αὐτὰ σὲ μεγάλον βαθμὸ ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς ζωντανῆς γλώσσας. Τὸ κύριο ἔργο σ' αὐτὸν τὸν τομέα τὸ ἀποτελοῦν τὰ τέσσερα βιβλία τῶν *Ἀναλυτικῶν (Ἀναλυτικὰ πρότερα* καὶ *Ἀν. ὕστερα)*[4]. Τὰ δυὸ πρῶτα *(Ἀν. πρότερα)*[5] δίνουν τὴν γενικὴ διδασκαλία τοῦ παραγωγικοῦ συλλογισμοῦ, ἐνῶ τὰ δυὸ τελευταῖα *(Ἀν. ὕστερα)* πραγματεύονται τὴν ἀπόκτηση τῆς γνώσης χάρη στὴν ἀπόδειξη καὶ τὸν ὁρισμό, καὶ μαζὶ μὲ αὐτὰ συνάπτεται ἡ διατύπωση τῶν σχημάτων τῶν παραγωγικῶν συλλογισμῶν. Μιὰν ὁπωσδήποτε πολὺ ὀγκώδη παράπλευρη πτέρυγα αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομήματος ἀποτελοῦν τὰ ὀκτὼ βιβλία

1957. J. LOHMANN, ‹Vom ursprünglichen Sinn der arist. Syllogistic›, *Lexis* 2, 1950/51, 205, C. A. VIANO, *La logica di A.* Τορίνο 1955. W. WIELAND, ‹Die aristotelische Theorie der Notwendigkeitsschlüsse›, *Phronesis* 11, 1966, 35. A. A. TRENDELENBURG, *Elementa Logices Aristotelicae* (1836), νέα ἐκδ. ἀπὸ τὸν R. BEER, Μόναχο 1967 (Rowohlts Klass. d. Lit. u. Wiss. Griech. Philos. 11). A. v. FRAGSTEIN, *Die Diairesis bei Aristoteles.* Ἄμστερντ. 1967.

1. COLLI, *A. Organon. Introd., trad. e note.* Τορίνο 1955. Μιὰ σημαντικὴ βιβλιοκρισία τοῦ J. DURING, *Gnom.* 28. 1956, 204. Μετάφρ. τοῦ EUGEN ROLFES σὲ 2 τόμ. Λειψ. 1925, ξανατύπ. Ἀμβοῦργ. 1958. *Nouvelle trad. et notes* τοῦ J. TRICOT, 6 τόμ. Παρίσι 1946-50, ὁ 1. καὶ 2. σὲ νέα ἔκδοση 1959.

2. Ἔκδοση τοῦ L. MINIO-PALUELLO, 2. ἐκδ. Ὀξφ. 1949 (μαζὶ μὲ τὸ *Περὶ ἑρμηνείας*). Μετάφρ.: J. L. ACKRILL, Ὀξφ. 1963 (μὲ σημ. καὶ γλωσσάριο).

3. Γιὰ τὴν γνησιότητα: MINIO-PALUELLO στὴν ἔκδοσή του Ὀξφ. 1949. DE RILJK, *Mnem.* 4, σειρ. 4, 1951, 129. M. WUNDT, *Untersuchungen zur Metaphysik des Ar.* Στουττγ. 1953. Περισσότερη βιβλιογρ. γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας στὸν G. VERBEKE, *Gnom.* 28, 1956, 230.

4. DOROTHEA FREDE, *Aristoteles und die 'Seeschlacht'. Das Problem der Contingentia futura in De interpretatione* 9. Hypomn. 27. Γοττίγγ. 1970. Ἑρμηνευτικὴ ἐκδ. τῶν *Ἀναλυτικῶν* ἀπὸ W. D. ROSS καὶ L. MINIO-PALUELLO. Ὀξφ. 1964.

5. G. PATZIG, ‹Die aristotelische Syllogistik. Logisch-philologische Untersuchungen über das Buch A der Ersten Analytiken›, *Abh. Ak. Göttingen. Phil.-hist. Kl.* 3. συνέχ. ἀρ. 42, 2· ἐκδ. 1963. M. MIGNUCCI, *Gli analitici primi. Trad., introd., comm.* Νεάπολη 1969.

τῶν *Τοπικῶν*[1], ποὺ τὴν συγγραφή τους τὴν τοποθετοῦν πρὶν ἀπὸ τῶν *'Αναλυτικῶν*. Αὐτὰ βγῆκαν ἀπὸ τὴν διαλεκτική, ὅπως τὴν ἀσκοῦσαν καὶ στὴν 'Ακαδημία ἀλλὰ καὶ στοὺς ἐριστικοὺς σοφιστικοὺς κύκλους. Τὸν στόχο τὸν ὁρίζει ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὴν ἀρχή: πρόκειται νὰ διδαχθοῦμε νὰ φτάνουμε μὲ διαλεκτικὸν τρόπο γιὰ κάθε πρόβλημα σὲ πιθανὲς ἀπόψεις, κι αὐτὲς νὰ τὶς ὑπερασπίζουμε μὲ ἐπιτυχία χωρὶς νὰ πέφτουμε σὲ ἀντιφάσεις. Ἕνα εἶδος συνέχειας σ' αὐτὰ ἀποτελοῦν οἱ *Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι*, ποὺ παίρνουν θέση ἐναντίον ἐπιχειρημάτων τῶν 'Εριστικῶν.

'Η Λογικὴ τοῦ 'Αριστοτέλη γεννήθηκε σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς πιθανότητες ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ διαμορφώση μιὰν μέθοδο γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ συζήτηση· ἔτσι ἔφτασε στὴν ἀνάλυση τοῦ συλλογισμοῦ καὶ στὴν θεωρία του γιὰ τὸν παραγωγικὸ συλλογισμό. Τὸ ὅτι ἡ σύγχρονη λογικὴ πορεύεται διαφορετικοὺς δρόμους δὲν μειώνει καθόλου τὴν σημασία τοῦ ἐπιτεύγματός του, ἡ ὁποία βέβαια βρίσκεται ὄχι στὴν μέθοδο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ἀλλὰ στὴν ἀνάλυση τῶν τύπων μὲ τοὺς ὁποίους ἐργάζεται σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἡ σκέψη μας[2].

'Η ἐξέλιξη τοῦ ἀριστοτελισμοῦ στὸν Μεσαίωνα ἔγινε αἰτία νὰ συνδεθῆ τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ φιλοσόφου μὲ τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἀλύγιστου συστήματος. Μόνο οἱ ἐργασίες τῶν τελευταίων δεκαετιῶν μᾶς ἔδειξαν τὸν δυναμισμὸ καὶ τὴν εὐκινησία τῆς ἀριστοτελικῆς ἔρευνας, ποὺ διεξαγόταν ἀνάμεσα στοὺς δυὸ πόλους, τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς θεωρίας, ποὺ αὐτὴ ἐπηρεαζόταν μόνιμα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Γι' αὐτό, δυὸ ἔργα ποὺ εἶναι στὸ κέντρο τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, τὰ *Φυσικὰ* καὶ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, φαίνονται σήμερα ὄχι σὰν σχεδίασμα ἑνὸς συστήματος ἀλλὰ σὰν μαρτυρίες μιᾶς ἀναζήτησης, ποὺ ἔχει τὴν ἀρχή της τόσο στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς σκέψης ὅσο καὶ στὴν προσωπικότητα τοῦ 'Αριστοτέλη.

'Ο τίτλος τῶν *Φυσικῶν* (*Φυσικὴ ἀκρόασις*, 8 *βιβλία*)[3] θὰ γίνη νοητὸς ἀπὸ τὸ

1. 'Ερμην. ἔκδοση τῶν *Τοπικῶν* καὶ *Σοφιστ. ἐλέγχων* ἀπὸ τὸν W. D. Ross, 'Οξφ. 1958. W. A. de Pater, *Les topiques d'Aristote et la dialectique platonicienne.* Fribourg/'Ελβετ. 1965. H. Roelants, <De methodologie van de Topika>, *Tijdschrift voor filosofie* 28, 1966, 494. *Aristotle on Dialectic. The Topics. Proc. of the third Symposium Aristotelicum.* Ed. by G. E. L. Owen, 'Οξφ. 1968.

2. Γιὰ ἕνα χαμένο σύγγραμμα *Περὶ διαιρέσεων* βλ. F. Dirlmeier, *Sitzb. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1962/2, 29.

3. 'Ερμην. ἔκδοση τοῦ W. D. Ross, 'Οξφ. (1936) 1955. Κείμενο, 'Οξφ. 1950. W. Wieland, *Die aristotelische Physik. Untersuchungen über die Grundlegung der Naturwissenschaften und die sprachlichen Bedingungen der Prinzipienforschung bei Aristoteles.* Γοττίγγη 1962. Γιὰ τὴν συζήτηση τοῦ 'Αριστοτέλη σχετικὰ μὲ τὸ φυσικὸ κοσμοείδωλο τῶν προδρόμων του σημαντικὲς εἶναι οἱ ἐργασίες τοῦ F. Solmsen: <A. and Presocratic Cosmogony>, *Harv. Stud.* 63, 1958 (*'Αφιέρωμα Jaeger*), 265. *A's System of the Physical World. A Comparison with his Predecessors.* Cornell Un. Press. 1960. P. F. Conen, *Die Zeittheorie des Aristoteles.* Zet. 35. Μόναχο 1964 (διεισδυτικὰ γιὰ τὸ Δ 10-14 τῶν *Φυσικῶν*). G. A. Seeck, «*Nachträge*» *im achten Buch der 'Physik' des Aristoteles.* Abh. Ak. Mainz 1965/3. O. Gigon, <Die Struktur des ersten Buches der aristotelischen Physik>, *Mus.*

πλάτος τῆς σημασίας πού ἔχει στά ἑλληνικά ἡ λέξη *φύσις*[1]. Ἡ φύση σάν θέατρο κάθε αὐτόματης κίνησης καί μεταβολῆς, ἡ αἰτιολογία αὐτῶν τῶν φαινομένων καί ὁ σκοπός τους, αὐτά εἶναι τά ἀντικείμενα τῶν πολύ ἁπλόχωρων ἐρευνῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, πού τίς βάσεις τους τίς δημιουργεῖ αὐτό τό ἔργο. Ἔτσι αὐτό ἀπό τήν μιά μεριά στέκει σάν προϋπόθεση ὅλων τῶν μελετῶν τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἀπό τήν ἄλλη ὅμως συνεχίζεται τόσο καθαρά στά *Μετά τά Φυσικά*, ὥστε στήν κατάταξή μας νομίσαμε ὅτι αὐτή ἡ σύνδεση ἦταν πιό σημαντική.

Τά δυό πρῶτα βιβλία ἀναπτύσσουν τίς βασικές ἀρχές *(ἀρχαί)* τῆς ἀριστοτελικῆς ἑρμηνείας τῆς φύσης. Ἐδῶ ἐμφανίζεται τό ἐννοιολογικό ζευγάρι *ὕλη* καί *εἶδος* (=μορφή), χάρη στό ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ὑπερπήδησε τόν πλατωνικό χωρισμό ἀνάμεσα σέ μιάν καθαρά νοητική πραγματικότητα καί τόν κόσμο πού προσφέρεται στίς αἰσθήσεις μας. Χάρη στό γεγονός ὅτι στήν θέση τῶν ἰδεῶν σάν ὑπερβατικῶν ὀντοτήτων μπῆκε τό «*εἶδος*», πού παίρνει τήν ὑπόστασή του μέσα στήν ὕλη, τά ἀντικείμενα τοῦ κόσμου μας ξαναπῆραν τήν ἀτομική τους ἀξία καί τήν οὐσιαστικότητά τους[2]. Ἐπάνω σ' αὐτήν τήν ἀντίληψη μπόρεσε ὁ Ἀριστοτέλης νά διατυπώση τό ἀξίωμα, τό πολύ σημαντικό γιά ὅλην του τήν ἔρευνα, πού τό διαβάζουμε στό Ζ βιβλίο τῶν *Μεταφυσικῶν*: πάντα νά ξεκινοῦμε ἀπό αὐτό πού μᾶς δίνεται σάν βέβαιο ἀπό τίς αἰσθήσεις, κι' ἀπό ἐκεῖ νά προχωροῦμε πρός τά ἀντικείμενα τῆς καθαρῆς σκέψης.

Γιά νά μποροῦν ἡ ὕλη καί τό εἶδος (=μορφή) νά βρίσκωνται σ' ἐκεῖνες τίς σχέσεις πού θά ἐπιτρέπουν στήν μορφή νά πραγματοποιῆται μέσα στήν ὕλη, χρειαζόταν μιά τρίτη ἀρχή, ἡ ἀρχή τῆς κίνησης. Ἡ λέξη *κίνησις* χρησιμοποιεῖται ἐπίσης μέ μιάν σημασία πού, ἐκτός ἀπό τήν τοπική κίνηση, περιλαμβάνει καί τήν ποσοτική αὔξηση καί τήν ποιοτική μεταβολή. Ἡ πορεία τῆς κίνησης ἤ καλύτερα τῆς μεταβολῆς (παράδειγμα: σπόρος-αὔξηση-φυτό) ἐκφράζει τήν μετάβαση ἀπό τήν δυνατότητα μιᾶς μορφῆς *(δύναμις)* στήν πραγματοποίησή της *(ἐνέργεια)*, δυό ἔννοιες πού στήν σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη παίρνουν κεντρική θέση. Σάν τέταρτη ἀρχή κοντά στήν ὕλη, τό εἶδος, καί τήν κίνηση, ἐμφανίζεται ὁ σκοπός *(τέλος)*, δίπλα στίς *causa materialis, formalis,* καί *efficiens,* ἡ *causa finalis.* Σέ μιάν γραμμή πού, ξεκινώντας ἀπό τήν ἀκαθόριστη ἐνέργεια τοῦ Νοῦ, στόν Αναξαγόρα, ὁδηγεῖ πέρα ἀπό τήν κατανόηση τῆς θεϊκῆς ἐξουσίας ἀπό τήν τάξη τοῦ κόσμου, στόν Διογένη ἀπό τήν Ἀπολλωνία (βλ. σ. 472), καί πέρα ἀπό τόν πρότυπο χαρακτήρα τῶν

Helv. 23, 1966, 129. Μετάφρ.: H. WAGNER, Darmstadt 1967 (Ἀριστ. ἔργα σέ γερμ. μετάφρ. ἐκδ. ἀπό E. GRUMACH 11).

1. M. HEIDEGGER, <Vom Wesen und Begriff der φύσις Aristoteles Physik B 1>, *Il Pensiero* (Μιλάνο) 3, 1958, 131 καί 265

2. Ὅτι βέβαια μποροῦμε νά φαντασθοῦμε καί ἕνα κοίταγμα, στό ὁποῖο τό ἀριστοτελικό *εἶδος* ἀποτελεῖ μιάν ὀπισθοχώρηση ἀπέναντι στήν πλατωνική *ἰδέα*, τό ἔδειξε ὁ N. HARTMANN, <Zur Lehre vom Eidos bei Platon und Aristoteles>, *Abh. Preuss. Ak. Phil.-hist. Kl.* 1941/8.

πλατωνικῶν ἰδεῶν, ὁ Ἀριστοτέλης στέκει σὰν ὁ πιὸ ἀποφασιστικὸς ἐκπρόσωπος τῆς τελεολογικῆς σκέψης. Ἡ φύση εἶναι γι' αὐτὸν μιὰ ἀπρόσωπη δύναμη, ποὺ συγχρόνως ὅμως παντοῦ κατευθύνεται πρὸς ἕναν σκοπὸ καί, ὅπως μποροῦμε νὰ δοῦμε, τίποτε δὲν κάμνει χωρὶς πρόθεση: «*μάτην οὐδὲν ὁρῶμεν ποιοῦσαν τὴν φύσιν*». *Περὶ ἀναπν.* 10.476a 12. *Περὶ οὐρανοῦ* 14. 271a 33. Ἡ κίνηση πρὸς τὴν μορφὴ εἶναι συγχρόνως καὶ κίνηση πρὸς ἕναν σκοπὸ δοσμένο ἀπὸ τὴν φύση. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴν γένεση ἑνὸς φυτοῦ καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐξέλιξη ἑνὸς λογοτεχνικοῦ εἴδους ὣς τὴν ὁλοκλήρωσή του (*Ποιητ.* 4. 1449a 15). Εἶναι φανερὸ τὶ ἐσήμαινε αὐτὴ ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν θεμελίωση τῆς θεωρίας τῆς ἐξέλιξης. Ὅταν ὁ H. DRIESCH ὀνομάτισε τὸν δικό του «παράγοντα ποὺ ἐκτελεῖ τὸ πᾶν» μὲ τὸν ἀριστοτελικὸ ὅρο «ἐντελέχεια», τὸ ἔκαμε πρὸς τιμὴν τοῦ ἀρχαίου φιλοσόφου[1].

Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξετάσουμε περισσότερο ἐδῶ σκέψεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν χῶρο, τὸν χρόνο, καὶ τὸ ἄπειρο, ἴσως ὅμως πρέπει νὰ ποῦμε ἀκόμα κάτι γιὰ τὴν γένεση τῶν *Φυσικῶν* του. Ὅπως καὶ γιὰ ἄλλα κεντρικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔτσι κι ἐδῶ ὁ JAEGER προώθησε δυνατὰ τὴν ἀνάλυση κι ἔθεσε γιὰ συζήτηση μιὰν ὁλόκληρη σειρὰ προβλημάτων. Τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῶν *Φυσικῶν* τὸ τοποθετεῖ συνολικὰ στὴν πρωιμότατη περίοδο τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀκόμα πιὸ μπροστὰ καὶ ἀπὸ τὰ παλιότερα μέρη τῶν *Μεταφυσικῶν*. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ λέει ὅτι ἡ μορφὴ ποὺ ἔχουμε μπροστά μας πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρκετὰ ὄψιμη συνένωση παλιῶν καὶ νέων κομματιῶν. Ἰδιαίτερην θέση παίρνει τὸ 7. βιβλίο, ἀλλὰ καὶ τὸ 8., ποὺ ἔχει ἴσως τὴν ἀρχή του ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ ἦταν ἀρχηγὸς τῆς Σχολῆς, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει τὰ *Φυσικὰ* σὰν ἕνα ἔργο ποὺ προϋπάρχει. Καὶ ἐδῶ καὶ ἀλλοῦ μποροῦν νὰ μείνουν ἀκόμα ἀνοιχτὰ πολλὰ προβλήματα, βασικὰ ὅμως ἡ γένεση τῶν «πραγματειῶν» ἀσφαλῶς ἔχει συλληφθῆ σωστά. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι σημαντικὴ ἡ ὑπόδειξη τοῦ JAEGER (315), ὅτι στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, τὰ συγγράμματα *Περὶ οὐρανοῦ* καὶ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* ἀναφέρονται σὰν *Φυσικά*. Ἡ λέξη δήλωνε δηλαδὴ τότε μιὰν ὁμάδα μεμονωμένων μελετῶν, ἐνῶ ἡ συνένωση διάφορων τμημάτων σ' αὐτὸ ποὺ σήμερα ὀνομάζουμε *Φυσικά*, ἔγινε ἀργότερα. Πότε καὶ ἀπὸ ποιόν, αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ δυσκολότερα προβλήματα τῆς ἀριστοτελικῆς ἔρευνας.

Σὲ στενὴν σχέση μὲ τὰ *Φυσικὰ* πρέπει νὰ ἀναφέρουμε δυὸ ἔργα. Τὰ τέσσερα βιβλία *Περὶ οὐρανοῦ*[2] δίνουν μιὰν κοσμολογία, στὴν ὁποία ἡ θεωρία τοῦ αἰθέρα

---

1. *Philosophie des Organischen*. Λειψ. 1907, 145.

2. Ἔκδοση τοῦ D. J. ALLAN, Ὀξφ. 1936. Μετάφρ. τοῦ J. TRICOT, Παρίσι 1949 (μαζὶ μὲ τὸ ψευδεπίγραφο σύγγραμμα *Περὶ Κόσμου*). O. GIGON, *Vom Himmel. Von der Seele. Von der Dichtkunst*. Ζυρίχη 1950 (Bibl. d. Alten Welt). Δίγλωσση κριτικὴ ἔκδοση τοῦ O. LONGO, Φλωρεντία 1962. G. A. SEECK, *Über die Elemente in der Kosmologie des Aristoteles. Untersuchungen zu 'De Generatione et corruptione' und 'De caelo'*. Zet. 34. Μόναχο 1964. G. ENDRESS, *Die arabischen Übersetzungen von Aristoteles' Schrift De caelo*. Διδ. διατρ. Φραγκφ. 1965.

παίζει ἀποφασιστικὸν ρόλο. Κοντὰ στὶς τέσσερις ἁπλὲς οὐσίες, φωτιά, ἀέρα, γῆ, καὶ νερό, μὲ τὴν τάση ποὺ ἔχει τὸ καθένα γιὰ ἀνοδικὴ καὶ καθοδικὴ κίνηση, μπαίνει καὶ ἡ πέμπτη, ὁ αἰθέρας, ποὺ ἡ φυσική του κίνηση εἶναι κυκλική. Αὐτὴ ἡ θεωρία, ἀπὸ τὴν ὁποία μιὰ γραμμὴ ὁδηγεῖ πίσω πρὸς τὸν 'Αναξαγόρα (VS 59 A 42. 71), θέλει νὰ βοηθήση νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι πεπερασμένος, σφαιρικὸς καὶ αἰώνιος. Συνδέεται προπάντων μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Εὔδοξου ἀπὸ τὴν Κνίδο, ὅτι οἱ τροχιὲς τῶν πλανητῶν μποροῦν νὰ ἑρμηνευθοῦν ἀπὸ τὴν κίνηση σφαιρῶν ποὺ περιστρέφονται σὲ ὁμόκεντρη διάταξη γύρω ἀπὸ τὴν γῆ. Τὸ 8. κεφάλαιο τοῦ βιβλίου Λ τῶν *Μεταφυσικῶν*, ποὺ ἡ γένεσή του σύμφωνα μὲ τὸν JAEGER (372) εἶναι πιθανῶς μεταγενέστερη, δείχνει πῶς ὁ 'Αριστοτέλης διαρκῶς ἐπεξεργαζόταν αὐτὰ τὰ προβλήματα. 'Ιδιαίτερα σημαντικὲς ἦταν γι' αὐτὸν οἱ παρορμήσεις ποὺ δέχτηκε ἀπὸ τὸν Κάλλιππο τὸν Κυζικηνό, τὸν μαθητὴ τοῦ Εὔδοξου καὶ μεταρρυθμιστὴ τοῦ ἀττικοῦ ἡμερολογίου. 'Η πρώτη ἐφαρμογὴ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Κάλλιππου πέφτει στὰ 330/29, ἡ συναναστροφή του μὲ τὸν 'Αριστοτέλη θὰ ἀνήκη ἑπομένως στὴν δεύτερη ἀθηναϊκὴ περίοδο τοῦ τελευταίου. Ἂν ὁ Εὔδοξος νόμιζε ὅτι γιὰ τὴν ἐξηγήση τῶν πλανητικῶν τροχιῶν (μαζὶ μὲ τὸν ἥλιο καὶ τὸ φεγγάρι) τοῦ ἦταν ἀρκετὲς εἰκοσιέξι σφαῖρες, ὁ Κάλλιππος αὔξησε τὸν ἀριθμό τους σὲ τριαντατρεῖς, ἐνῶ ὁ 'Αριστοτέλης ἔφτασε στὶς πενηνταπέντε. Στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ὀρθολογικὴ ἐξήγηση τῶν τροχιῶν τῶν ἄστρων τὸ σύγγραμμα *Περὶ οὐρανοῦ* κρατᾶ μιὰν ἐνδιάμεση θέση: ἡ θεωρία γιὰ τὸν αἰθέρα, ποὺ ἀναπτύσσεται σ' αὐτό, τείνει πρὸς μιὰν τέτοιαν ἑρμηνεία, διατηρεῖται ὅμως ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ πλανῆτες εἶναι θεϊκὰ λογικὰ ὄντα.

Στὸ τέλος τοῦ δεύτερου βιβλίου ἀναπτύσσεται ἡ σφαιρικότητα τῆς γῆς, ποὺ εἶναι ἀκίνητη στὸ κέντρο τοῦ κόσμου[1]. 'Εκεῖ σχεδιάζει ὁ 'Αριστοτέλης καὶ τὴν σκέψη ὅτι παρατηρώντας τὸν ἀστρικὸ οὐρανὸ μὲ ἀλλαγὴ θέσης ἀπὸ βορρὰ πρὸς νότον μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ μέγεθος τῆς γήινης σφαίρας εἶναι μέτριο. Μιὰ σπουδαία προεισαγωγὴ στὸν ὑπολογισμὸ τῆς περιφέρειας τῆς γῆς ἀπὸ τὸν 'Ερατοσθένη! 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζουμε ὅτι ἀκριβῶς τὸ κύρος τοῦ 'Αριστοτέλη τόσο ἀποτελεσματικὰ στήριξε τὸ γεωκεντρικὸ σύστημα μὲ τὶς πλανητικές του σφαῖρες, ὥστε ἡ πρόοδος τοῦ 'Αρίσταρχου ἀπὸ τὴν Σάμο πρὸς τὴν σωστὴ ἀντίληψη ἔμεινε ἄκαρπη.

Στὸν κύκλο τῶν *Φυσικῶν* ἐπίσης ἀνήκει καὶ τὸ σύγγραμμα *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* (2 βιβλ.)[2], ποὺ δίνει μιὰν θεωρία τῶν δυὸ φαινομένων ποὺ περιλαμβάνονται στὸν τίτλο, μὲ ἰδιαίτερα κοφτὴν ἀντίθεση ἐναντίον τῶν 'Ελεατῶν.

---

1. Αὐτὸ σημαίνει ἀπόρριψη τῶν θεωριῶν ἑνὸς Φιλόλαου, 'Ικέτα, 'Εκφαντίδη, ποὺ δέχονταν κίνηση τῆς γῆς γύρω ἀπὸ μιὰν κεντρικὴ φωτιὰ ἢ γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονά της· βλ. WEHRLI, γιὰ τὰ ἀποσπ. 104-108 τοῦ 'Ηρακλείδη τοῦ Πόντιου.

2. Ἔκδοση τοῦ H. H. JOACHIM, 'Οξφ. 1922. Μετάφρ. J. TRICOT, Παρίσι 1951. G. A. SEECK, ἔ. ἀ.

Σὲ κάθε πραγμάτευση γιὰ τὸν 'Αριστοτέλη τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* (13, μὲ τὸ α 14 βιβλ.)[1] θὰ κρατοῦν κεντρικὴ θέση. 'Ο συγγραφέας του ὀνομάζει τὸ ἀντικείμενό του «*πρώτην φιλοσοφίαν*», ἐνῶ ὁ χαρακτηρισμὸς *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὸν 'Ανδρόνικο, ποὺ στὴν ἔκδοσή του εἶχε τοποθετήσει τὸ ἔργο ὕστερα ἀπὸ τὰ *Φυσικά*. Σ' αὐτὸ δὲν ἔχουμε μιὰν ἀποστρογγυλωμένη ἔκθεση ἑνὸς συστήματος, ἀλλὰ ἕνα Corpus ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ διάφορα τμήματα, ποὺ γιὰ τὴν ἀνάλυσή του καὶ πάλι ἡ συμβολὴ τοῦ JAEGER στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν 'Αριστοτέλη εἶναι ἀποφασιστική[2]. 'Ο BONITZ εἶχε ἤδη προηγηθῆ ξεχωρίζοντας τμήματα ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν ὀψιμότερες παρεμβολές. 'Η προσθήκη στὸ πρῶτο βιβλίο, ποὺ σημειώνεται μὲ ἕνα μικρὸ *α*, προέρχεται ἀπὸ τὴν καταγραφὴ ἑνὸς μαθήματος, ἡ ὁποία ἔγινε ἀπὸ τὸν Πασικλή, ἀνιψιὸν τοῦ Εὐδήμου ἀπὸ τὴν Ρόδο. Τὸ βιβλίο Δ, μιὰ αὐτοτελὴς πραγματεία τοῦ 'Αριστοτέλη γιὰ τὶς διάφορες σημασίες μερικῶν σπουδαίων γιὰ τὸν φιλόσοφο ὅρων, παρεμβλήθηκε μόνο ἀπὸ τοὺς διορθωτές. Μεγαλύτερην αὐτοτέλεια δείχνει τὸ βιβλίο Λ, μιὰ συνόψιση τῶν σκέψεων τοῦ 'Αριστοτέλη γιὰ τὸ ὑπέρτατο ὄν, ἡ ὁποία συνήθως χαρακτηρίζεται σὰν «*Θεολογία*». Ὅ,τι ἀπομένει σὰν πρόθεση τοῦ 'Αριστοτέλη γιὰ σύνθεση, ὕστερα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἄμεσα φανερὲς ἀφαιρέσεις, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μιὰ πολυστρώματη κατασκευή. Ἔτσι τὸ βιβλίο Ι εἶναι μιὰ αὐτοτελὴς πραγματεία γιὰ τὸ *ὂν* καὶ τὸ *ἕν*, γιὰ τὴν ὁποία ὁ JAEGER δέχεται (209) ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης τὴν πρόσθεσε καθὼς δούλευε

1. A. SCHWEGLER, *Die Metaphysik des A. Grundtext, Übersetzung und Kommentar nebst Erlauterungen und Abhandlungen*. 4 τόμ. Τυβίγγη 1847. Ξανατύπ. σὲ 2 τόμ. Φραγκφ. 1960. 'Ερμην. ἔκδοση W. D. ROSS, 2 τόμ. 'Οξφ. 1924, ξανατ. μὲ διορθ. 1958. Ἔκδοση W. JAEGER. 'Οξφ.1957. J. WARRINGTON, *Metaphysics. Ed. and transl. Introd. by* W. D. ROSS. Λονδ. 1956. L. ELDERS, *A.'s Theory of the One. A Commentary on Book X of the Met.* Wijsg. teksten en stud. 5, 1961. Μετάφρ. J. TRICOT, 2 τόμ. Παρίσι 1948, A. CARLINI, *A., La metafisica*. Bari 1950 (traduz. e comm.). Τὸ ὑπόμνημα τοῦ H. BONITZ στὰ *Μετ.* (1849) ἀνανεώθηκε στὸ ξανατύπωμα τοῦ 1960. H.-G. GADAMER, *Metaphysik XII*. Κείμενο, Μετάφρ. καὶ 'Υπομν. Φραγκφ. 1969. J. OWENS, *The Doctrine of Being in the Aristotelian 'Metaphysics'*. 2 ἐκδ. Τορόντο 1963. R. BOEHM, *Das Grundlegende und das Wesentliche. Zu Aristoteles' Abhandlung «Über das Sein und das Seiende»* (*Metaphysik Z*). s'Gravenhage 1965. H. J. KRÄMER, <Zur geschichtlichen Stellung der Aristotelischen Metaphysik>, *Kant-Studien* 58, 1967, 313. G. REALE, *Il concetto di filosofia prima e l'unità della metafisica di Aristotele*. 3 ἐκδ. Μιλάνο 1967. L. ROUTILA, *Die aristotelische Idee der ersten Philosophie*. Untersuchungen zur onto-theologischen Verfassung der Metaphysik des Aristoteles. Ἄμστερνταμ 1969.

2. Κριτικὴ συζήτηση μὲ τὴν θέση τοῦ JAEGER ἀπὸ τὸν ROSS στὴν ἔκδοσή του (βλ. παραπ.) καὶ τὸν H. v. ARNIM, *Wien. Stud.* 46, 1927/28, 1. Νεότερη βιβλιογρ. στοῦ PH. MERLAN, <Metaphysik: Name und Gegenstand> , *Journ. Hell. Stud.* 77, 1957, 87. 'Επίσης W. THEILER, <Die Entstehung der Metaphysik des A. mit einem Anhang über Theophrasts Metaphysik>, *Mus. Helv.* 15, 1958, 85. Γιὰ τὰ παρέμβλητα στοιχεῖα, στὸ Α τῶν *Μεταφ.*, O. GIGON, *Mus. Helv.* 16, 1959, 185. Δικούς του, πολὺ ἀμφίβολους, δρόμους στὴν ἀνάλυση τῶν στρωμάτων ἀκολουθεῖ ὁ M. WUNDT, *Untersuchungen zur Metaphysik des* A. Στουττγ. 1953.

τὴν ὁριστικὴ μορφὴ τῶν *Μεταφυσικῶν*. Ἀποφασιστικὴ γιὰ τὸν χρονικὸ διαχωρισμὸ τῶν μελετῶν ποὺ συνένωσε ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως τὸν διερευνᾶ ὁ JAEGER, εἶναι ἡ διαφορετικὴ θέση τοῦ θέματος καὶ ἡ ἄνιση πραγμάτευση τῆς ἔννοιας τῆς οὐσίας. Χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ ὑπεισέλθουμε λεπτομερειακὰ στὰ προβλήματα τῶν κατοπινότερων προσθηκῶν καὶ ἐπεξεργασιῶν, εἶναι ὡστόσο δυνατὸ νὰ ξεχωρίσουμε ἀμέσως δυὸ συγκροτήματα. Πρῶτα εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ Α-Ε 1 (χωρὶς τὸ Δ), ποὺ ἀνήκει σὲ μιὰν πρωιμότερη ἐποχὴ καὶ σὲ μεγάλο μέρος ἀκόμα στὰ χρόνια τῆς Ἄσσου. Ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν μέθοδο ποὺ δημιούργησε ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴν ἀκολούθησε σὲ ὅλα τὰ κατοπινὰ συγγράμματα, τὸ ὅτι τὸ Α περιλαμβάνει μιὰν ἱστορικὴ ἐπισκόπηση γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν προδρόμων του γύρω ἀπὸ τὰ αἴτια τοῦ ὄντος. Ἐδῶ βέβαια χάρη στὴν intepretatio aristotelica δημιουργεῖται μιὰ ἰδιόμορφη προβληματικότητα[1]. Ἀποφασιστικὸ γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου εἶναι ὅτι σ' αὐτὰ τὰ βιβλία (προπάντων στὸ Β) σὰν σκοπὸς τῆς νέας ἐπιστήμης προβάλλει ἡ γνώση ἐκείνου τοῦ ὑπερβατικοῦ ὄντος, τὸ ὁποῖο βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸν κόσμο τὸν ὁποῖο μποροῦμε νὰ συλλάβουμε μὲ τὶς αἰσθήσεις. Διαφορετικὰ μὲ τὰ προηγούμενα, στὰ βιβλία ΖΗΘ, ποὺ τὰ ὀνομάζουν βιβλία τῆς *οὐσίας*, βρίσκουμε μιὰν ἄλλη ἔννοια τοῦ ὄντος, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τόσο τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα ὅσο καὶ τὸ ὑπεραισθητό, τὸ φθαρτὸ ὅπως καὶ τὸ αἰώνιο. Στὴν τωρινὴ διάταξη τὰ βιβλία αὐτὰ μὲ τὴν πλατιὰ ἐξέταση τῆς *οὐσίας* ἀποτελοῦν ἕνα εἶδος προέρευνας γιὰ τὶς διατριβὲς ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἄυλο ὄν. Γιὰ τὰ βιβλία ποὺ δὲν ἀναλύσαμε ἀκόμα, ἃς ἀναφέρουμε μόνο τὴν ἄποψη τοῦ JAEGER, ὅτι στὸ Κ 1-8, Μ 9. 10 καὶ Ν ἔχουμε μπροστά μας τμήματα τῆς παλιότερης σύλληψης τῶν *Μεταφυσικῶν*, ἡ ὁποία σ' ἐκείνην τὴν πρωιμότερη βαθμίδα στρεφόταν μόνο πρὸς τὸ ὑπεραισθητὸ ὄν[2].

Κυρίως στὸ Λ τῶν *Μεταφυσικῶν* ἔδωσε ὁ Ἀριστοτέλης στοιχεῖα γιὰ κείνην τὴν δυσκολοσύλληπτη ἔννοια τοῦ θεοῦ, στὴν ὁποία ὁλοκληρώνεται ἡ μεταφυσική του σκέψη. Ὁ θεός του, σὰν ἀκίνητος πρῶτος κινητής, εἶναι ὕψιστη μορφὴ χωρὶς ὁποιανδήποτε ἀνάμειξη τῆς ὕλης. Σὰν ὁλοκληρωμένη νοητικὴ δύναμη μπορεῖ νὰ στρέφεται μόνο πρὸς τὸ πληρέστατο, δηλ. μόνο πρὸς τὸν ἑαυτό του. Ἡ θεότητα αὐτὴ δὲν δημιούργησε τὸν κόσμο, δὲν τὸν διαπερνᾶ ὅπως ὁ *Λόγος* τῶν Στωικῶν, καὶ δὲν τὸν κυβερνᾶ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς *Πρόνοιας*, ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα κύριο στοιχεῖο τῆς διδασκαλίας αὐτῆς τῆς σχολῆς. Μίλησαν γιὰ ἕναν χωρισμό, ποὺ ξεχωρίζει τώρα τὸν θεὸ καὶ τὸν κόσμο καὶ εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὸν Πλάτωνα[3]. Ἴσως θὰ μποροῦσε

1. H. E. CHERNISS, *A.'s criticism of presocratic philosophy*. Βαλτιμόρη 1935. Τοῦ ἴδ. *A.'s. criticism of Plato and the Academy* 1. Βαλτιμόρη 1944· 2. ἔκδ. 1946.

2. H. WAGNER, <Zum Problem des aristotelischen Metaphysikbegriffes>. Ὑστερόγραφο τοῦ PH. MERLAN, *Philos. Rundschau* 7, 1959, 129. L. ELDERS, *A.'s Theory on the One. A Commentary on Book 10 of the Metaph.* Assen 1961.

3. H. LANGERBECK, *Gnom.* 26, 1954, 7. Γιὰ τὴν ἀριστοτ. ἔννοια τοῦ θεοῦ: W. THEILER, <Ein vergessenes Aristoteleszeugnis>, *Journ. Hell. Stud.* 77, 1957, 127. W. J. VERDENIUS, <Traditional and Personal Elements in A.'s Religion>, *Phronesis* 5, 1960, 56.

κανεὶς νὰ ρωτήση ἂν ὁ 'Αριστοτέλης ξεφεύγει ὁλότελα ἀπὸ τὴν κατηγορία ποὺ ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης (*Φαίδ.* 98 b) διατυπώνει ἐναντίον τοῦ 'Αναξαγόρα, ὅτι τοποθετεῖ τὸ πνεῦμα (*νοῦν*, ὅπως καὶ στὸν 'Αριστοτέλη) στὴν κορυφὴ τοῦ κόσμου, χωρὶς νὰ κάμνη γόνιμη αὐτὴν τὴν θεωρία γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἐνδοκοσμικῶν γεγονότων."Ομως ἔστω κι ἂν δὲν δέχεται ὁ 'Αριστοτέλης καμιὰν ἐνέργεια τοῦ θεοῦ, ποὺ νὰ ἐπιδρᾶ στὸν κόσμο, μολαταῦτα ἡ κίνηση τοῦ κόσμου κατευθύνεται σ' αὐτόν. Κάθε κίνηση ἔχει τὴν ἐντελέχειά της στὴν μορφὴ ποὺ θέλει νὰ πραγματοποιήση. 'Η ἀνώτατη ἀπὸ ὅλες τὶς ἐντελέχειες εἶναι ἀναγκαστικὰ καὶ ἡ ἀνώτατη ἀπὸ ὅλες τὶς μορφές, δηλ. ὁ θεός, πρὸς τὸν ὁποῖο τείνει ἡ κίνηση ὁλόκληρου τοῦ κόσμου. 'Ακίνητος ὁ ἴδιος, εἶναι ἡ αἰτία τῆς κίνησης, ὅπως τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας ἐξαπολύει τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴν κρατᾶ σὲ κίνηση. 'Η συνοπτικὴ αὐτὴ διατύπωση δὲν πρόκειται μολαταῦτα νὰ καλύψη ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἐπιμέρους προβλήματα. Διάφορες διατυπώσεις μαρτυροῦν τὴν ἀσίγαστη πάλη τοῦ φιλοσόφου μὲ τὰ προβλήματα αὐτά. "Ισα μὲ ποιὸν βαθμὸν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ μιὰν ἐπενέργεια τῆς θεότητας, ποὺ εἶναι καθαρὰ νοητικὴ δύναμη, ἐπάνω στὴν κίνηση τοῦ οὐρανοῦ τῶν ἀπλανῶν ἄστρων; Βρίσκει ἄραγε ἡ κίνηση αὐτὴ τὴν ἔσχατη ἐξήγησή της στὸ ὅτι ὁ ἐξωτερικὸς οὐρανός, ποὺ σὰν τοὺς πλανῆτες νοεῖται σὰν μιὰ ὕπαρξη μὲ θεϊκὴ ψυχή, ζητεῖ τὴν ὁλοκλήρωσή του σὲ αἰώνιαν, κανονικὴ κίνηση ἀναζητώντας τὴν θεότητα σὰν Λόγον ποὺ αἰώνια δρᾶ (ἀλλὰ δὲν κινεῖται!); Μιὰν καινούργια σκέψη φέρνει τὸ 8. κεφάλαιο τοῦ βιβλίου Λ (βλ. παραπ.), ποὺ ὁ JAEGER ἔδειξε ὅτι εἶναι ὀψιμότερη παρεμβολή. 'Ενῶ στὰ προηγούμενα κεφάλαια ἡ κίνηση τοῦ ἐξωτερικοῦ οὐρανοῦ ἀποτελεῖ ἡ ἴδια τὴν αἰτία τῆς κίνησης στὸν κόσμο τῶν ἀντικειμένων, ὁ 'Αριστοτέλης προσθέτει ἐδῶ γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν πλανητικῶν τροχιῶν δικούς του κινητὲς τῶν σφαιρῶν, ἰσάριθμους μὲ αὐτές[1]. Δύσκολο θὰ ἦταν ἐπίσης νὰ ξεχωρίσουμε στὶς διάφορες φάσεις τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης τὸν τομέα τῆς φύσης, ἡ ὁποία δημιουργεῖ μὲ ἐπίγνωση τοῦ σκοποῦ της, ἀπὸ τὸν τομέα τῆς θεϊκῆς ἐπενέργειας. Σὲ μιὰν φράση τοῦ 'Αριστοτέλη ποὺ τὴν παραθέσαμε ἤδη (*Π. οὐρ.* 1,4. 271a 33), διασταυρώνονται δύσκολες ἐρωτήσεις: *«ὁ δὲ θεὸς καὶ(;) ἡ φύσις οὐδὲν μάτην ποιοῦσιν(;)»*.

Στὸν *Εὔδημο* ὁ 'Αριστοτέλης ὑποστηρίζει, ἀκολουθώντας τὸν Πλάτωνα, τὴν προΰπαρξη καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Περνώντας ἀπὸ βαθμίδες ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ἀποδειχθοῦν στὰ καθέκαστα[2], ἔφτασε στὴν πεποίθηση τὴν ὁποία θεμελιώνει στὸ ἔργο του *Περὶ ψυχῆς* (3 βιβλ)[3]. 'Επειδὴ ἐδῶ δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὴν

1. Διαφορετικὰ ὁ ALLAN (βλ. παραχ.), 117. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ὑπερβατικῆς αἰτίας τῆς κίνησης, βλ. τὸ ἐνμέρει ἀντιφατικὸ ὑλικὸ τῶν χωρίων στὴν δίγλωσση ἔκδοση τοῦ συγγράμματος *Περὶ οὐρανοῦ* τοῦ W. K. GUTHRIE, στὴν *Loeb Class. Libr.* 1939. KL. OEHLER, <Der Beweis für den unbewegten Beweger bei A.>, *Phil.* 99, 1955, 70. PH. MERLAN, <Aristotle's unmoved mover>, *Traditio* 4, 1946, 1. H. A. WOLFSON, <The Plurality of Immovable Movers in A. and Averroes>, *Harv. Stud.* 63, 1958 (*'Αφιέρ. Jaeger*), 233.
2. Γι' αὐτό, βλ. σ. 796 στὰ σχετικὰ μὲ τὸ βιβλίο τοῦ NUYENS.
3. "Εκδοση τοῦ W. D. ROSS, (rec. brevique adnot. instr.). 'Οξφ. 1956. 'Η ὑπομνη-

ἀνθρώπινη ψυχὴ ἀλλὰ γιὰ ὅλες τὶς βαθμίδες τῶν ζωντανῶν, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ τὸ ἔργο σὰν εἰσαγωγὴ στὶς φυσιογνωστικὲς ἐργασίες τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ στὸ ἔργο αὐτὸ λέγονται τόσα οὐσιαστικὰ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ τὸ τοποθετοῦμε πρὶν ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ὕπαρξη καὶ τὴν δραστηριότητά του.

Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ἡ κεντρικὴ σκέψη πάρθηκε ἀπὸ τὶς σχέσεις σώματος καὶ ψυχῆς. Αὐτὲς περιγράφονται σὰν δυὸ ὄψεις μιᾶς καὶ τῆς ἴδιας οὐσίας, ποὺ ἀναμεταξύ τους βρίσκονται σὲ σχέση ὕλης καὶ μορφῆς *(ὕλη-εἶδος)*. Σὰν μορφὴ τοῦ ζωντανοῦ ὄντος ἡ ψυχὴ εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη συγχρόνως καὶ ἡ ἐντελέχειά του. Ἡ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς ἐκδηλώνεται σὲ πέντε διαφορετικὲς ψυχικὲς δυνάμεις, ποὺ ἡ ἐμφάνισή τους στὸ βασίλειο τῶν ἔμβιων ὄντων προϋποθέτει μιὰν κατάταξη· ὡστόσο εἶναι ἀνάγκη, γι' αὐτὲς νὰ μὴν χρησιμοποιήσουμε τὴν σύγχρονη ἀντίληψη τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἑνὸς εἴδους ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὸ ἁπλούστατο εἶδος ψυχῆς, ποὺ τὸ ἔχει ἀκόμα καὶ τὸ φυτό, διαθέτει μόνο τὴν δύναμη τῆς διατροφῆς *(θρεπτικόν)*, μαζὶ μὲ τὴν ὁποία ὑπάρχει καὶ ἡ δύναμη τῆς ἀναπαραγωγῆς. Τὰ ζῶα ἔχουν τὴν ἱκανότητα, ἔστω καὶ σὲ πολὺ διαφορετικὸν βαθμό, νὰ ἀντιλαμβάνωνται μὲ τὶς αἰσθήσεις *(αἰσθητικόν)*, ἐνῶ στὰ ἀνώτερα εἴδη προσθέτονται σ' αὐτὰ ἡ ἐπιθυμητικὴ διάθεση *(ὀρεκτικὸν)* καὶ ἡ κινητικὴ *(κινητικόν)*. Μόνο στὸν ἄνθρωπο προσιδιάζει ἡ νοητικὴ ἱκανότητα *(διανοητικόν)*. Ὁ Ἀριστοτέλης, ποὺ κι ἐδῶ στὸ πρῶτο βιβλίο κάμνει μιὰν ἱστορικὴ ἐπισκόπηση, στὸ δεύτερο, ὕστερα ἀπὸ τὸν χωρισμὸ τῶν διάφορων ψυχικῶν δυνάμεων[1], πραγματεύεται πιὸ διεξοδικὰ γιὰ τὴν ἀντίληψη μέσο τῶν πέντε αἰσθήσεων, στὶς ὁποῖες προσθέτει τὸ «κοινὸ πνεῦμα» *(λόγος κοινός)*, δηλ. τὴν ἰδιότητα νὰ ἀναφέρωνται σ' ἕνα ἀντικείμενο διάφορες αἰσθησικὲς ἀντιλήψεις. Ἡ διαμόρφωση γενικῶν ἐννοιῶν καὶ ἡ ἀπόδειξη νομοτελειῶν ἐπιφυλάσσεται μολαταῦτα στὸν «Νοῦν», στὸν ὁποῖο ἀφιερώνεται τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ ἔργου. Μόνο αὐτὸς εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὸν σύνδεσμο μὲ τὸ σωματικό, μπαίνει προφανῶς ἀπὸ ἔξω μέσα στὸ ἔμβρυο, καὶ σ' αὐτὴν τὴν βαθμίδα τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης εἶναι καὶ τὸ μόνο τμῆμα τῆς ψυχῆς τὸ ὁποῖο ἐπιζεῖ. Δύσκολο εἶναι νὰ ποῦμε πῶς ἐννοοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης αὐτὴν τὴν ἐπιβίωση, ἐπειδὴ ὅμως δὲν διατηρεῖται ὁλόκληρη ἡ ψυχή, εἶναι δυνατὸ νὰ ἐννοῆται ἡ ἀθανασία της

ματισμένη ἔκδοση τοῦ FR. A. TRENDELENBURG. Βερολ. 1877, ξανατυπώθηκε φωτομηχανικὰ στὸ Γκράτς (1957)· τοῦ ἴδ. μετάφρ. στὰ Rowohlts Klassiker der Lit. Wiss. 226, 227. 1968. Μὲ ἐπιμέλ. τοῦ A. BARBIERI, Bari 1957. Μετάφρ. καὶ Ὑπόμν. W. THEILER, 3. ἔκδ. Βερολ. 1969.· τοῦ ἴδ. μεταφρ. στὰ Rowohlts Klass. d. Lit. u. Wiss. 226, 227. 1968 Μετάφρ. ἀπὸ τὸν O. GIGON *Vom Himmel. Von der Seele. Von der Dichtkunst.* Ζυρίχη 1950 (Bibl. der Alten Welt.). J. TRICOT, Παρίσι 1959. P. SIWEK, *Le De Anima d'Aristote dans les manuscripts grecs.* Città del Vaticano 1965. D. W. HAMBYN, *Aristotle's De anima Books 2 and 3* (with certain passages from book 1). Ὀξφ. 1968 (μετάφρ. μὲ σημ.).

1. Γιὰ τὸν διχασμὸ τῆς ψυχῆς (*ἄλογον: τὸ λόγον ἔχον, μέσα σ' αὐτὸ φρόνησις: νοῦς*) ὁ G. MÜLLER, *Mus. Helv.* 17, 1960, 129.

μὲ τὴν μορφὴ ποὺ προϋποθέτουν ἡ ὀρφικο-πυθαγορικὴ πίστη γιὰ τὸν ἄλλον κόσμο καὶ οἱ πλατωνικοὶ μύθοι.

Ἐδῶ συνάπτουμε μιὰν σειρὰ συγγραμμάτων, ποὺ τὰ βρίσκουμε συγκεντρωμένα γιὰ πρώτη φορὰ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13. αἰ. ἀπὸ τὸν Aegidius Romanus (Gilles de Rome) μὲ τὸν τίτλο *Parva naturalia (Μικρὰ Φυσικά)*[1]. Περισσότερο ταιριάζει γιὰ τὸν χαρακτηρισμό τους τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ἴδιος (436a 7) μιλᾶ γιὰ τὰ φαινόμενα ποὺ ἀφοροῦν ἀπὸ κοινοῦ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα. Οἱ τίτλοι, ποὺ χρησιμεύουν συγχρόνως καὶ σὰν πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενο, εἶναι: *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν*, *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως*, *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*, *Περὶ ἐνυπνίων*, *Περὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς*[2], *Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος*· ἀκολουθοῦν τρία συγγράμματα, ποὺ ἀποτελοῦσαν πιθανῶς ἕνα ἑνιαῖο ἔργο: *Περὶ νεότητος καὶ γήρως*, *Περὶ ζωῆς καὶ θανάτου*, *Περὶ ἀναπνοῆς*.

Τὰ συγγράμματα αὐτὰ στὶς θεωρίες τους γιὰ τὶς σχέσεις καὶ τὴν πορεία τῆς φυσικῆς ζωῆς δείχνουν ἀρκετὲς συμφωνίες μὲ τὰ βιολογικὰ συγγράμματα. Σημαντικὸ εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται γενικὰ τὴν καρδιὰ σὰν ἕδρα τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, ποὺ εἶναι μιὰ βαρυσήμαντη ὑποχώρηση ἀπέναντι σ' αὐτὰ ποὺ εἶχε διαπιστώσει ὁ Ἀλκμέωνας. Ὁ W. D. Ross στὴν εἰσαγωγὴ τῆς θεμελιακῆς ἔκδοσής του ἔδειξε μὲ πιθανότητα ὅτι τὰ συγγράμματα ποὺ ἀναφέραμε, ἀνήκουν στὴν μεσαία δημιουργικὴ περίοδο τοῦ Ἀριστοτέλη (Ἄσσος, Μυτιλήνη, Μακεδονία) καί, στὸ οὐσιαστικό τους μέρος, πρὶν ἀπὸ τὸ ἔργο *περὶ ψυχῆς*.

Στὸ ἀριστοτελικὸ Corpus μᾶς σώθηκαν τρία ἔργα ποὺ πραγματεύονται γιὰ τὶς μορφὲς καὶ τὶς συνθῆκες τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς: τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (10 βιβλ.)[3], τὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* (7 βιβλ.)[4], καὶ τὰ *Ἠθικὰ Μεγάλα* (2 βιβλ.). Σχεδὸν κανένας πιὰ δὲν ἀμφιβάλλει σήμερα γιὰ τὴν γνησιότητα τῶν δυὸ πρώτων ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ διδακτικὰ ἔργα, καὶ μόνο λίγοι ἀμφιβάλλουν γιὰ τὴν ὄψιμη χρονολόγηση τοῦ τελευταίου. Τὰ *Ἠθικὰ Μεγάλα*, ποὺ παρ' ὅλον τὸν τίτλο τους εἶναι τὸ μικρότερο ἀπὸ τὰ τρία ἔργα, ἀνήκουν στὴν ὄψιμη ἑλληνιστικὴ σχολικὴ παράδοση τοῦ Περί-

---

1. Ἑρμην. ἔκδ. τοῦ W. D. Ross, Ὀξφ. 1955. Μετάφρ. J. Tricot. Παρίσι 1951.

2. *Ar. De insomniis et De divinatione per somnum. A new edition of the Greek text with the Latin translations by* H. J. Drossaart Lulofs. 2 μέρη. Leiden 1947.

3. Ἐπιμέλ. A. Plebe, Bari 1957. Ὑπόμνημα H. H. Joachim, Ὀξφ. 1951. Μετάφρ. μὲ λεπτομερειακὸ ὑπόμν.: F. Dirlmeier, Βερολ. 1956, 5. ἔκδ. 1969. Μετάφρ. O. Gigon, 2. ἔκδ. Ζυρίχη 1967 (Bibl. d. Alten Welt). J. Tricot, Παρίσι 1959. R. A. Gauthier καὶ J. Y. Jolif, *Nik. Eth. Introd. trad. et comm.* 2 τόμ. Louvain 1958/59. J. Voilquin, Παρίσι 1965. Γιὰ τὰ *Ἠθ. Νικ.* 7, 3: J. J. Walsh, *A.'s Conception of Moral Weakness*. Νέα Ὑόρκη 1963.

4. Μετάφραση καὶ διεξοδικὸ ὑπόμν. F. Dirlmeier, 2. ἔκδ. Βερολ. 1969· τὰ *Ἠθικὰ μεγάλα* 1958. K. Gaiser, <Zwei Protreptikos-Zitate in der Eud. Ethik des A.>, *Rhein. Mus.* 110, 1967, 314. *Untersuchungen zur Eud. Ethik. Akten des 5. Symposium Aristotelicum.* ἔκδ. P. Moreaux καὶ D. Harlfinger. Βερολ. 1970 (μὲ 13 μελέτες).

πατου. 'Ακολουθοῦμε γι' αὐτὴν τὴν τοποθέτηση τὸν DIRLMEIER[1], ὁ ὁποῖος ὅμως στὸ ὑπόμνημά του προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξη ὅτι ὁ ἄγνωστος Περιπατητικὸς δὲν εἶναι καὶ συγγραφέας τῶν *'Ηθικῶν Μεγάλων*, ἀλλὰ ὁ ἐκδότης τοῦ πρωιμότατου σχεδιάσματος τοῦ ἴδιου τοῦ Δασκάλου γιὰ τὴν ἠθική. 'Ακόμα λίγο ἀργότερα μπορεῖ νὰ ἔχη γραφτῆ ἡ μικρὴ μελέτη *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν*[2].

Ἕνα ἀνοιχτὸ ἀκόμα πρόβλημα γιὰ τὸν ἴδιο τὸν στενὸ κύκλο τῆς ἀριστοτελικῆς ἔρευνας ἀποτελοῦν τὰ *'Ηθικὰ Εὐδήμεια*, μολονότι οἱ φωνὲς γιὰ τὴν γνησιότητά τους πληθαίνουν. Γι' αὐτά, ὅπως καὶ γιὰ τὰ *'Ηθικὰ Νικομάχεια*, δὲν μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ τίτλος ἀποτελεῖ ἀφιέρωση στὰ πρόσωπα ποὺ περιέχονται στὸ καθένα, γιατὶ ἡ ἀφιέρωση διδακτικῶν συγγραμμάτων δὲν ἀποτελεῖ συνήθεια αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτὸ μένει σὰν πιθανή, ἔστω κι ἂν ὄχι βέβαιη, ἡ ἄποψη ὅτι καὶ τὰ δυὸ ἔργα πῆραν τὸ ὄνομα τῶν ἐκδοτῶν τους. Στὴν μιὰν περίπτωση ἐκδότης θὰ ἦταν ὁ Νικόμαχος, ὁ ὁμώνυμος μὲ τὸν παππού του γιὸς τοῦ 'Αριστοτέλη, στὴν ἄλλη ὁ Εὔδημος ὁ Ρόδιος, ποὺ πρέπει νὰ τὸν ξεχωρίσουμε ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ τίτλου τοῦ ὁμώνυμου πρώιμου διαλόγου. 'Ο μαθητὴς αὐτὸς τοῦ 'Αριστοτέλη καὶ φίλος τοῦ Θεόφραστου εἶναι ἀξιοπρόσεκτος καὶ σὰν ὁ πρῶτος ποὺ ξέρουμε ἱστορικὸς τῶν Μαθηματικῶν καὶ τῆς 'Αστρονομίας.

'Αντίθετη πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Εὔδημος εἶναι ὁ ἐκδότης ἀριστοτελικῆς δημιουργίας εἶναι ἡ ἄλλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εἶναι ὁ συγγραφέας τῶν ὁμώνυμών του *'Ηθικῶν*. Τὴν ἄποψη αὐτὴ τὴν ὑποστήριξε ὁ L. SPENGEL περισσότερο ἀπὸ ἕναν αἰώνα πρίν, καὶ βρῆκε πολλοὺς ὀπαδούς. Κάποιον ρόλο ἔπαιξε σ' αὐτό, τὸ ὅτι τὰ ἠθικὰ αἰτήματα σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, διαφορετικὰ ἀπὸ ὅτι στὰ *'Ηθικὰ Νικομάχεια*, θεμελιώνονται θεολογικά. Ὕστερα ἀπὸ τὶς διατριβὲς τῶν P. VON DER MÜHLL (Γοττ. 1909) καὶ τοῦ E. KAPP (Freiburg 1912), οἱ ὁποῖες προσπάθησαν

---

1. <Die Zeit der Gr. Ethik>, *Rhein. Mus.* 88, 1939, 214. 'Εκεῖ 214, 1 βιβλιογρ. Διεξοδικὰ τώρα F. DIRLMEIER στὴν Εἰσαγωγὴ τῆς μετάφρασής του, βλ. τὴν προηγούμενη σημ. Γιὰ τὴν ἄποψή του ὁ F. DURING, *Gnom.* 33, 1961, 557, δηλώνει ὅτι πείσθηκε ὕστερα ἀπὸ κάποιους δισταγμούς. Γιὰ τὸ πρόβλημα ἐπίσης ὁ D. J. ALLAN, *Journ. Hell. Stud.* 77, 1957, 7, καὶ *Gnom.* 38, 1966, 138. F. SOLMSEN, *Gnom.* 39, 1967, 668 (καὶ οἱ δυὸ ἀθετοῦν τὰ *Μεγ. 'Ηθ.*). 'Ο O. GIGON, *Mus. Helv.* 16, 1959, 209, θεωρεῖ ξανὰ τὰ *'Ηθικὰ μεγάλα* σὰν ἕνα ἀξιοθρήνητα συρραμμένο ἐγχειρίδιο. 'Επισκόπηση τῆς ἀρχαιότερης βιβλιογρ. στοῦ E. J. SCHAECHER, *Studien zu den Ethiken des Corpus Aristot. I. Stud. zur Geschichte und Kultur des Altertums* 22, 1940. 'Ο F. DIRLMEIER ὑποστήριξε τελευταῖα τὴν πεποίθησή του γιὰ τὴν γνησιότητα τῶν *'Ηθικῶν Μεγάλων* στηριγμένος σὲ μιὰν ἰδιότυπη ἑρμηνεία (1185 a 13-23): *Zur Chronologie der Großen Ethik des Aristoteles. Sitzb. Ak. Heidelberg. Phil.-hist Kl.* 1970/1. P. L. DONINI, *L'etica dei Magna Moralia.* Τορίνο 1965. G. WIDMANN, *Autarkie und Philia in den aristotelischen Ethiken.* Διδ. διατρ. Tübingen 1967 (δίνει στὶς σ. 7-23 μιὰν ἐπισκόπηση τῆς ἔρευνας στὰ 3 *'Ηθικά*). W. F. R. HARDIE, *Aristotle's Ethical Theory.* 'Οξφόρδη 1968. J. D. MONAN, *Moral Knowledge and its Methodology in Aristotle.* 'Οξφόρδη 1968.

2. Μετάφρ. μὲ ὑπόμν. τοῦ E. A. SCHMIDT, Βερολ. 1965 (*A.s Werke in deutscher Übers.* 18).

νὰ ξαναδώσουν τὸ ἔργο στὸν Ἀριστοτέλη, ὁ JAEGER ἐναρμόνισε τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δυὸ *Ἠθικὲς* μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως τὴν περιγράφει στὸ βιβλίο του. Ἡ λύση τοῦ δύσκολου προβλήματος, ἂν μιλᾶ δηλ. ἐδῶ ἕνας μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλη σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ δασκάλου του ἢ ἂν μιλᾶ γιὰ τὴν ἔρευνα ἐκείνου σὰν ἐκδότης, περιπλέκεται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ βιβλία 5-7 τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* εἶναι ὅμοια μὲ τὰ βιβλία 4-6 τῶν *Ἠθικῶν Εὐδημείων* καὶ δὲν ἔχουν ἀντιγραφῆ πιὰ στὰ χειρόγραφα αὐτῶν ἐδῶ. Εἶναι ὁπωσδήποτε πιθανὸ ὅτι αὐτὰ ἀνῆκαν ἀρχικὰ στὸ ἔργο ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν Νικόμαχο[1].

Τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τους τοποθετοῦνται μὲ ἀρκετὴν ἐμπιστοσύνη στὴν τελευταία περίοδο τῆς ἀριστοτελικῆς δημιουργίας, δείχνουν τόσο καθαρὰ τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ὅπως αὐτὸ ἀλλοῦ συμβαίνει ἀκόμα μόνο στὰ *Πολιτικά*. Τώρα ἡ ἠθικὴ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐξαρτᾶται πιὰ ἀπὸ τὸ ἀνάβλεμμά του πρὸς τὸν κόσμο τῶν αἰώνιων ὀντοτήτων, μέσα στὸν ὁποῖο ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ ἁπλώνει τὸ φῶς της πάνω ἀπὸ τὸ κάθε τί· ὁ Ἀριστοτέλης, σὲ πολὺ ἀνώτερον βαθμὸ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, λαμβάνει ὑπόψη του τὸ ἐδῶ καὶ τὸ τώρα (hic et nunc) τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* δὲν ἀποτελοῦν κανένα δραματικὸ κήρυγμα γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς ζωῆς· αὐτὸ ποὺ δίνουν, εἶναι μιὰ ἀνάλυση τῆς ἠθικότητας, ὅπως ἐμφανίζεται κάτω ἀπὸ τὶς διάφορες συνθῆκες τῆς πραγματικότητας. Ἔτσι τὸ ἔργο, ἔστω καὶ ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς διάφορες θεωρίες, προσφέρει μιὰν σειρὰ ἀπὸ περιγραφὲς τύπων, ποὺ ἡ παραστατική τους δύναμη καὶ ἡ ὀξύτητα τῆς παρατήρησης θὰ συνεχισθῆ μὲ ἄλλον τρόπο στοὺς *Χαρακτῆρες* τοῦ Θεόφραστου.

Ὄχι μὲ τὸν παιδευτικὸ ζῆλο τοῦ Πλάτωνα ἀλλὰ μὲ τὴν στάση τοῦ ἀναλυτικοῦ ἐρευνητῆ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναζητᾶ τὴν φύση τῆς *εὐδαιμονίας*, ποὺ εἶναι ἀναμφισβήτητα τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ ποὺ μποροῦμε νὰ φτάσουμε μὲ τὴν δράση μας. Τὴν βρίσκει σὲ μιὰν δραστηριότητα τῆς ψυχῆς σύμφωνην μὲ τὴν σύμφυτη μὲ αὐτὴν *ἀρετήν* (1, 13. 1102a 5). Ὁ καθορισμὸς τῶν τύπων αὐτῆς τῆς ἀρετῆς γίνεται στὰ ἀκόλουθα βιβλία (2-6). Τὸ σύστημα τῶν τεσσάρων βασικῶν ἀρετῶν τοῦ Πλάτωνα ἐγκαταλείπεται καὶ ἀντικαθισταίνεται ἀπὸ ἕνα ἄλλο πολὺ πιὸ διαφοροποιημένο. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία τὸ ὅτι οἱ ἀρετὲς τοῦ χαρακτήρα, ὅπως ἡ ἀνδρεία, ἡ ὑψηλοφροσύνη, ἡ ἐπιείκεια ἀντιθέτονται πρὸς τὶς νοητικὲς ἀρετές. Μιὰν ἀπὸ αὐτές, τὴν σοφία, ποὺ ἀνήκει στὶς μόνιμες ἀλήθειες, μόνο λίγοι μποροῦν νὰ τὴν φτάσουν, ἀπαραίτητη ὅμως γιὰ κάθε ἠθικὴν ἐνέργεια εἶναι ἡ φρόνηση. Σὲ μιὰν σημαντικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος ἐξέλιξη, ἡ ἔννοια αὐτὴ ἔχασε τὸ

1. Τελευταῖα ὁ G. LIEBERG, *Zet.* 19, 1958, 14, προσπαθεῖ νὰ ἀποδώση τὰ τρία βιβλία στὰ *Ἠθ. Εὐδήμ.* καὶ νὰ ἐξηγήση τὴν ἐπανάληψη μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ βιβλία 5-7 τῶν *Ἠθ. Νικ.* εἶχαν χαθῆ καὶ ἀντικαταστάθηκαν μὲ τὰ 4-6 τῶν *Ἠθικῶν Εὐδήμ.*—Γιὰ τὴν γλῶσσα: R. HALL, <The special vocabulary of the Eudemian Ethics>, *Class. Quart.* 9, 1959, 197.

πλατωνικὸ νόημα τῆς ὑπερβατικῆς θέασης κι ἔγινε πρακτικὸ λογικό[1]. Ἡ στενὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς ἀρετὲς τοῦ χαρακτήρα καὶ τὴν φρόνηση, ποὺ τὶς κατευθύνει, ἔχει βασικὴ σημασία γιὰ τὴν ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Αὐτὸς διατηρεῖ τὴν σωκρατικὴ γνώση τῆς ἀρετῆς, καὶ μάλιστα μὲ τὴν διπλὴ σημασία τῆς λέξης. Ἐπειδὴ οἱ ἀρετὲς τοῦ χαρακτήρα στηρίζονται ὄχι ἐπάνω σὲ μιὰν γνώση ἀλλὰ σὲ μιὰν σταθερὴ κατεύθυνση τῆς βούλησης, γι' αὐτὸ ἀναγνωρίζεται ἡ σημασία καὶ αὐτῆς τῆς περιοχῆς τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως χάρη στὴν ἀκούραστη καθοδήγηση τῆς φρόνησης συνεχίζεται ἡ σωκρατικὴ γραμμή, ἡ ὁποία σὲ τελευταίαν ἀνάλυση εἶναι πρωτοελληνική. Καὶ πρωτοελληνικὴ εἶναι ἐπίσης μιὰ ἄλλη κεντρικὴ σκέψη αὐτῆς τῆς ἠθικῆς, ἡ σκέψη τοῦ μέτρου, χάρη στὴν ὁποία διάφοροι τρόποι συμπεριφορᾶς φαίνονται σὰν ἡ σωστὴ μεσότητα ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀκρότητες[2]. Ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν σημασία τῆς μεσότητας γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ περιγραφικὴ στάση τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς δὲν ἀποκλείει καθόλου τὸν ρυθμιστικὸ χαρακτήρα τῶν γνώσεων ποὺ ἀποκτήθηκαν.

Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ἑπόμενων βιβλίων[3], ποὺ δὲν συνδέονται πιὰ τὸ ἴδιο σφιχτὰ μεταξύ τους, ἂς ἐξάρουμε τουλάχιστο τὴν διεξοδικὴ ἐξέταση τῆς φιλίας καὶ τὴν συζήτηση, δυὸ φορές, τοῦ προβλήματος τῆς ἡδονῆς[4]. Ἀφοῦ ὁ Ἀριστοτέλης

---

1. Βλ. JAEGER (βλ. παραπ.), 249.

2. Αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ σχηματοποίηση, βλ. ALLAN (βλ. παραπ.), 168. Ὁ H. J. KRÄMER, *Arete bei Platon und Aristoteles. Abh. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1959/6, 342 καὶ πιὸ πέρα, ἐδῶ κι ἐκεῖ, ὑποστηρίζει μὲ μεγάλην ἔμφαση ὅτι ἡ θεωρία τῆς *μεσότητας* προέρχεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Πολεμᾶ τὴν ἄποψη τῶν KALCHREUTER, W. JAEGER καὶ WEHRLI, ποὺ δέχονται καταγωγὴ ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ σκέψη· γιὰ τὰ βασικά: W. JAEGER, ‹Medizin als methodisches Vorbild in der Ethik des A.›, *Zeitschr. f. philos. Forsch.* 13, 1959, 513 καὶ ‹A.'s use of medicine as model of method in his Ethics›, *Journ. Hell. Stud.* 77, 1957, 54· τώρα *Scripta minora* 2. Ρώμη 1961, 491. Γιὰ τὴν θεωρία τῆς *μεσότητας* βλ. G. LIEBERG, *Zet.* 19, 1958, 59, ποὺ ὑποθέτει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὴν χρωστᾶ στὸν Σπεύσιππο. Ἴσως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιμείνῃ κανεὶς σ' αὐτὲς τὶς γραμμές, ἀλλὰ νὰ λάβῃ ὑπόψη του ὅτι ἡ προετοιμασία τῆς θεωρίας τῆς *μεσότητας* ἔγινε στὴν ἀρχαιοελληνικὴ σκέψη, κι ὄχι λιγότερο στὴν θρησκεία.—Γενικά: R.-A. GAUTHIER, *La morale d'A.* Παρίσι 1958. M. S. SHELLENS, *Das sittliche Verhalten zum Mitmenschen im Anschluß an A.* Ἀμβοῦργο 1958.

3. M. VAN STRAATEN καὶ G. J. DE VRIES, ‹Notes on the VIIIth and IXth Books of A.'s Nic. Ethics›, *Mnem.* σειρ. 4, τόμ. 13, 1960. 193. JAN VAN DER MEULEN, *A. Die Mitte in seinem Denken.* Meisenheim/Glan 1951. W. STINISSEN, *A. over de vriendshap. B. 8 en 9 van de Nic. Eth. met de comm. van Aspasius en Michaël in de Latijnse vertaling van Grosseteste.* Βρυξέλλ. 1963.

4. GODO LIEBERG, *Die Lehre von der Lust in den Ethiken von A. Zet.* 19. Μόναχο 1958· ‹Die Stellung der griech. Philosophie zur Lust von den Pythagoreern bis auf A.›, *Gymn.* 66, 1959, 128. A.-J. FESTUGIÈRE, *A. Le Plaisir* (*Eth. Nic. VII* 11-14. *X* 1-5) *Introd. trad. et notes.* Παρίσι 1960 (πρώτη φορὰ 1937). Ὁ G. MÜLLER τονίζει στὴν ἄριστη μελέτη του ‹Probleme der aristotelischen Eudaimonielehre›, *Mus. Helv.* 17, 1960, 121, ὅτι ὁ Ἀ. μὲ τὴν εὐδαιμονία τῆς *θεωρίας* πηγαίνει πίσω σὲ προπλατωνικὲς σκέψεις (Ἐμπεδοκλής, Ἀναξαγόρας, Δημόκριτος).

έδωσε έτσι μὲ ἀνοιχτομάτικη κατανόηση ὅλης τῆς ἔκτασης τῆς ζωῆς μιὰν φαινομενολογία τῆς ἠθικότητας, ἀποθέτει στὸ 10. βιβλίο, μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς ἐπιστημονικῆς προσπάθειας σὰν τῆς πιὸ ὑψηλῆς μορφῆς ζωῆς ποὺ μπορεῖ νὰ φτάση ὁ ἄνθρωπος, τὴν προσωπική του ἐξομολόγηση. Καὶ μολαταῦτα[1] τὸ ἐγκώμιο τοῦ πιὸ ἁγνοῦ ἀγαθοῦ ποὺ πετυχαίνεται μὲ τὴν ἔρευνα εἶναι ταυτόχρονα πλατωνικὴ κληρονομιά, ἀφοῦ καὶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ δρόμος τοῦ φιλοσόφου ὁλοκληρώνεται στὴν θέαση τοῦ θεϊκοῦ. Ὁ Πλάτωνας στὴν *Πολιτεία* (9, 582c, 585c) τὴν ἀληθινὴ καὶ τὴν ἀνώτατη ἡδονὴ τὴν σύνδεσε μόνο μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ φιλοσόφου γιὰ τὴν γνώση τοῦ Ἀνώτατου. Στὸν Ἀριστοτέλη ὅμως βρίσκουμε λόγια (1177b 31), ποὺ στοὺς ἀρχαιότερους Ἕλληνες θὰ λογαριάζονταν «ὕβρις»: «*οὐ χρὴ δὲ κατὰ τοὺς παραινοῦντας ἀνθρώπινα φρονεῖν ἄνθρωπον ὄντα οὐδὲ θνητὰ τὸν θνητόν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν* (=νὰ τείνη πρὸς τὴν ἀθανασία) *καὶ πάντα ποιεῖν πρὸς τὸ ζῆν κατὰ τὸ κράτιστον τῶν ἐν αὐτῷ*...». Γιατί, ἂν σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἄνθρωπο τὸ πνεῦμα εἶναι κάτι θεϊκό, τότε καὶ ἡ σύμφωνη μὲ τὸ πνεῦμα ζωὴ εἶναι κάτι θεϊκό, ἂν τὴν συγκρίνουμε μὲ τὴν ἀνθρώπινη *(εἰ δὴ θεῖον ὁ νοῦς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὁ κατὰ τοῦτον* [δηλ. τὸν νοῦν] *βίος θεῖος πρὸς τὸν ἀνθρώπινον βίον)*.

Τὸ τέλος τῶν *Νικομάχειων Ἠθικῶν* ἀποτελεῖ μιὰν μετάβαση στὴν ἐξέταση τῶν *Πολιτικῶν*, ἕνα στοιχεῖο ποὺ δείχνει καθαρὰ πῶς ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε αὐτὰ τὰ δυὸ πεδία σὰν σφιχτοδεμένα τμήματα μιᾶς ἐπιστήμης ποὺ ἀπευθύνεται τόσο στὸ ἄτομο ὅσο καὶ στὴν κοινότητα. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θὰ ἦταν μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα, ἂν δὲν τὸν εἶχαν συγκινήσει ἀπὸ νωρὶς τὰ προβλήματα τῆς κρατικῆς ζωῆς. Ἀνάμεσα στὰ ἐξωτερικὰ συγγράμματα ἐμφανίζονται ὁ *Πολιτικός* (2 βιβλ.)[2], ἕνα ἔργο *Περὶ δικαιοσύνης* (4 βιβλ.)[3], καθὼς καὶ ἕνα *Περὶ βασιλείας* (1 βιβλ.). Τὸ τελευταῖο σύγγραμμα εἶναι δυνατὸ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς παιδευτικῆς του ὑπηρεσίας στὴν Μακεδονία.

Ξέρουμε ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ προβλήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὁδήγησε τὸν Ἀριστοτέλη σὲ μιὰν μεγαλεπήβολη συλλεκτικὴ δραστηριότητα, ποὺ οἱ καρποί της ἐκτὸς ἀπὸ μιὰν εὐχάριστη ἐξαίρεση ἔχουν χαθῆ γιὰ μᾶς. Ἐδῶ ἀνῆκαν τὰ «ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν βαρβάρων» *(Νόμιμα βαρβαρικά)*, ἕνας τίτλος ποὺ θυμίζει τὴν πρώιμη ἰωνικὴ ἐξερεύνηση, καὶ οἱ «δικαιικὲς ἀποφάσεις τῶν ἑλληνικῶν πόλεων» *(δικαιώματα ἑλληνίδων πόλεων)*, προπάντων ὅμως τὰ «Πολιτεύματα» *(Πολιτεῖαι)*, ἕνα μεγαλοδιάστατο συλλεκτικὸ ἔργο γιὰ 158 πολιτεύματα, ποὺ συγκροτήθηκε

---

1. Γιὰ τὴν *θεωρία* βλ. Antonie Wlosok, *Laktanz und die philosophische Gnosis. Abh. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1960/2, 17.

2. A.-H. Chroust, ‹Aristotle's Politicus, a lost dialogue›, *Rhein. Mus.* 108, 1965, 346.

3. P. Moraux, *A la recherche de l'Aristote perdu. Le dialogue ‹Sur la justice›*. Louvain-Παρίσι 1957, μιὰ προσεκτικὴ ἔστω κι ἂν ἀναγκαστικὰ ὑποθετικὴ ἀποκατάσταση, ποὺ φέρνει τὸν διάλογο σὲ κάποιαν γειτονιὰ μὲ τὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα.

χωρὶς ἀμφιβολία μὲ τὴν βοήθεια πολλῶν συνεργατῶν. Ἕνα παπυρικὸ εὕρημα τοῦ 1891 (ἀρ. 163 P.) μᾶς χάρισε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς *Πολιτείας Ἀθηναίων*[1], ἀφοῦ πρωτύτερα εἶχαν ἔρθει στὸ φῶς μικρότερα τμήματά της. Αὐτὴ ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ συνολικοῦ ἔργου καὶ γράφτηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη. Ὕστερα ἀπὸ ἕνα τμῆμα ποὺ παρουσιάζει τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ἀκολουθεῖ μιὰ συστηματικὴ ἔκθεση τῶν κρατικῶν θεσμῶν τῆς Ἀθήνας. Μολονότι τὸ ὕφος τοῦ ἔργου εἶναι γενικὰ ὁμαλό, οἱ ἀνωμαλίες του εἶναι ἕνας καθρέφτης τοῦ περιεχομένου του. Παρ' ὅλην τὴν χαρά μας γιὰ πολύτιμες νέες γνώσεις, δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ ἀπογοητεύσεις γιὰ μερικὰ λάθη καὶ κάποιαν μεροληπτικότητα γιὰ τοὺς ἀριστοκράτες, ὅπως στὴν κρίση του γιὰ τὸ πραξικόπημα τοῦ 411. Προφανῶς ὁ Ἀριστοτέλης δούλεψε γρήγορα καὶ στηρίχθηκε σὲ πηγὲς ὄχι πάντα ἀξιόπιστες, πράγμα σχεδὸν συνυφασμένο μὲ τὴν φύση τῆς δύσκολης προσπάθειας, ποὺ ἦταν σὰν ἕνα μερικὸ ἐγχείρημα μέσα σ' ἕνα γιγαντιαῖο ἔργο. Ὁ Olof Gigon μὲ κάποιαν εὐκαιρία παρατήρησε[2] ὅτι, ἂν μᾶς εἶχαν σωθῆ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, θὰ παραξενευόμασταν γιὰ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν εὐπιστία του σ' αὐτὸν τὸν τομέα καὶ τὴν καταπληκτικὴ παρατηρητικότητά του σὲ βιολογικὰ ζητήματα. Δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι καθόλου σύμπτωση τὸ ὅτι ἤδη ἡ ἀρχαία ἐποχὴ ἄφησε νὰ χαθοῦν τὰ ἱστορικὰ ἔργα.

Φαίνεται ἑλκυστικὸ νὰ λέῃ κανεὶς—κι αὐτὸ ἔγινε συχνὰ—ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συγκέντρωσε τόσον ὄγκο ὑλικοῦ, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ χτίσῃ ἐπάνω σὲ πολὺ πλατιὰν ἐμπειρία τὸ θεωρητικὸ οἰκοδόμημα τοῦ ἄριστου πολιτεύματος. Τὰ πράγματα ὅμως δὲν εἶναι τόσο ἁπλά, ἔτσι ποὺ οἱ *Πολιτεῖες* νὰ ἦταν μιὰ προεργασία ποὺ προηγοῦνταν στὰ *Πολιτικά*. Πρῶτα πρῶτα ἦταν φανερὸ ὅτι μιὰ τόσο ἐκτεταμένη συλλεκτικὴ δραστηριότητα, ποὺ στηριζόταν σὲ βοηθητικὲς δυνάμεις, μποροῦσε νὰ ἀναπτυχθῆ μόνο στὴν τελευταία, δηλ. τὴν δεύτερη ἀθηναϊκὴ περίοδο τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὰ *Δικαιώματα* τελείωναν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν μνεία τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλέξανδρου Μολοσσοῦ στὴν Κάτω Ἰταλία, ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ 330, ἐνῶ ἡ *Πολιτεία Ἀθηναίων* δὲν κυκλοφόρησε πρὶν ἀπὸ τὸ 329/28[3]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ

1. Ὑπογραμμίζουμε ἰδιαίτερα: K. v. Fritz- E. Kapp, *Aristotle's Constitution of Athens*. Νέα Ὑόρκη 1950. Ἔκδοση τοῦ H Oppermann, Λειψία 1928· ξανατύπ. 1961. J. Day-M. Chambers, *Aristotle's History of Athenian Democracy*. Berkeley 1962. M. Chambers, <The Berlin fragment of the Ath. Pol.>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 98, 1967, 49, M. A. Levi, *Commento storico alla Respublica Atheniensium di Aristotele*. 2 τόμ. Μιλάνο 1968.

2 *Der Bund*. Βέρνη 26.9.1958. Κάτω ἀπὸ ἄλλην ὀπτικὴ γωνία βρίσκεται ἡ ἐργασία τοῦ K. v. Fritz, <Die Bedeutung des A. fur die Geschichtsschreibung>, *Entretiens sur l'antiquité classique (Fondation Hardt)4*. Vandoeuvres-Γενεύη 1956 (1958), 85. E. Riondato, *Storia e metafisica nel pensiero di A.* Padova 1961.

3. Jaeger (βλ. παραχ.), 350. Βιβλιογρ. γιὰ τὴν *Ἀθ. Πολ.* στοῦ G. T. Griffith, *Fifty Years of Class. Scholarship*. Ὀξφ. 1968.

ἱστορία τῆς γένεσης τῶν *Πολιτικῶν* (8 βιβλ.) πάει πολὺ πίσω[1]. Ὁ JAEGER τὴν ἔχει σκιτσάρει, ὁ v. ARNIM τὴν ἀμφισβήτησε, ὁ THEILER ὅμως τελευταῖα μὲ ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα τὴν ἐπαλήθευσε στὰ οὐσιαστικά της μέρη[2]. Θὰ ἐπισκοπήσουμε πρῶτα τὴν δομὴ τοῦ ἔργου.

Τὸ πρῶτο βιβλίο πραγματεύεται γενικὲς προϋποθέσεις τῆς ζωῆς μέσα στὴν κοινότητα, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν περίφημη φράση γιὰ τὸ «*ζῷον πολιτικὸν*» τὴν θεωρεῖ σὰν κατάλληλη μορφὴ διαβίωσης γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἐδῶ συζητεῖ καὶ τὸ πρόβλημα τῶν δούλων καὶ μὲ συντηρητικὴ στάση ὑποστηρίζει σὰν μιὰν φυσικὴ κατάσταση τὴν κυριαρχία τῶν ἐλεύθερων ἐπάνω σ' ἐκείνους ποὺ γεννήθηκαν γιὰ τὴν δουλεία, τῶν Ἑλλήνων ἐπάνω στοὺς βαρβάρους. Μόνο ἡ Στοὰ ἐπρόκειτο μέσα στὸ κοσμοείδωλό της νὰ γκρεμίση τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα φτεροκοποῦσαν οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Σοφιστῶν, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε μόνο τὴν φράση ἀπὸ τὸν *Μεσσηνιακὸ* τοῦ Ἀλκιδάμαντα (βλ. σ. 501). Ὁπωσδήποτε δὲν πρέπει νὰ ἀγνοήσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (8, 13. 1161b 4) χαρακτηρίζει τὸν δοῦλο σὰν ζωντανὸ ἐργαλεῖο («*ἔμψυχον ὄργανον*»), τὴν φιλία ὅμως μὲ αὐτὸν τὴν θεωρεῖ δυνατὴ τόσο μόνο ὅσο καὶ ὁ δοῦλος εἶναι ἄνθρωπος (*ᾗ μὲν οὖν δοῦλος, οὐκ ἔστι φιλία πρὸς αὐτόν, ᾗ δ' ἄνθρωπος...*). Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν παραχωρεῖ καμιὰν θέση στὴν σωματικὴ ἐργασία μέσα στὸ σύστημα τῶν ἀξιῶν, κι αὐτὸ συμπίπτει μὲ τὴν γραμμὴ τοῦ φιλοσόφου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἀνθρώπινη εὐτυχία ὁλοκληρώνεται στὴν πνευματικὴ δραστηριότητα. Τὸ δεύτερο βιβλίο περιέχει τὴν ἱστορικὴ ἀνασκόπηση, ποὺ σ'ἕνα ἀριστοτελικὸ σύγγραμμα τὴν περιμένουμε νὰ ἔχῃ μεγάλον στόχο. Ἐδῶ ἀναλύει τὰ θεωρητικὰ σχέδια πολιτευμάτων τῶν προδρόμων του, ἐξετάζει ὅμως καὶ διάφορους νομοθέτες καὶ προπάντων τὰ πολιτεύματα τῆς Σπάρτης, Κρήτης καὶ Καρχηδόνας. Πολὺ πιὸ διεξοδικὰ ἡ κριτική του ἀσχολεῖται μὲ τὴν πλατωνικὴ σκέψη γιὰ τὸ πολίτευμα, συζητώντας σχετικὰ καὶ τοὺς *Νόμους*, ἀσφαλῶς ὄχι πάντα μὲ ἐπιμέλεια. Στὸ τρίτο βιβλίο ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται μερικὲς βασικὲς ἔννοιες[3] γιὰ τὴν δομὴ τοῦ πολιτεύματος καὶ συ-

1. Ἔκδοση τοῦ W. D. ROSS, Ὀξφ. 1957. W. L. NEWMAN, *The Politics of Ar. with an introd., two prefatory essays and notes*. 4 τόμ. Ὀξφ. 1887 - 1902, ξανατ. 1950. Ἐπιλογὴ μὲ βοηθητικὸ τεῦχος ἀπὸ τὸν G. F. BENDER., Bamberg 1970. Μετάφρ. O. GIGON μαζὶ μὲ τὴν *Ἀθην. Πολιτείαν*. Ζυρίχη 1955 (Bibl. d. Alten Welt)· ἑτοιμάζεται νέα ἔκδ. συνοδευμένη ἀπὸ ὑπομνηματισμόν. N. TSOUGOPOULOS-E. GRASSI, *A.s Politik nach der Übers. von F. Susemihl*. Ἀμβοῦργο 1965 (Rowohlts Klass.). W. SIEGRIED, *Aufzeichnungen zur Staatstheorie (sog. Politik)*. Κολωνία 1967.

2. JAEGER (βλ. παραχ.), 271 κέ. v. ARNIM, *Zur Entstehungsgesch. d. arist. Pol. Sitzb. Ak. Wien. Phil.-hist. Kl.* 200, 1924· *Wien. Stud.* 46, 1928, 45. W. THEILER, <Bau und Zeit der arist. Pol.>, *Mus. Helv.* 9, 1952, 65. Ὁ H. HOMMEL, *Ἀφιέρωμα στὸν Zucker*. Βερολ. 1954. 205, τὴν θεωρεῖ «ἔκδοση» ἑνὸς μαθητῆ του. P. A. MEIJER, *Chronologie en Redaktie van Aristoteles' Politeia*. Assen 1962. A DREIZEHNTER, *Untersuchungen zur Textgeschichte der aristotel. Politik*. Leiden 1962. R. LAURENTI, *Genesi e formazione della 'Politica' di Aristotele*. Padova 1966.

3. E. BRAUN, *A. über Burger-und Menschentugend. Zu Pol. III* 4 καὶ 5. Sitzb. Öst.

ζητεῖ σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ μέρη τοῦ ἔργου τοὺς σωστοὺς καὶ τοὺς ἐκφυλισμένους πολιτειακοὺς τύπους. Ἐδῶ συνεχίζεται καθαρὰ ἡ κριτικὴ τῶν πολιτειακῶν τύπων ποὺ ὁ Πλάτωνας ἔχει περιγράψει στὴν *Πολιτεία*. Ἀπέναντι στὴν μοναρχία, ἀριστοκρατία καὶ συνταγματικὴ δημοκρατία (*πολιτεία*) ἐμφανίζονται σὰν ἐκφυλισμένοι τύποι ἡ δικτατορία (*τυραννίς*), ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ ἀχαλίνωτη δημοκρατία[1]. Στὰ ἀκόλουθα μέρη τοῦ ἔργου ξεχωρίζει ἕνα συγκρότημα ποὺ περιλαμβάνει τὰ βιβλία 4-6 καὶ ἐξετάζει τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα τῆς πολιτειακῆς ζωῆς στὶς διάφορες παραλλαγὲς καὶ μεταβολές της, τὰ κακὰ ποὺ τὶς συνοδεύουν καὶ τὶς δυνατότητες νὰ τὰ παραμερίσουμε. Ἀκολουθεῖ στὰ βιβλία 7 καὶ 8 ἡ ἔκθεση τοῦ ἄριστου πολιτεύματος· ὅσο ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ τῆς λείπει ἡ συνοχὴ καὶ ἡ συνέπεια τῶν πλατωνικῶν σχεδιασμάτων, τόσο ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ριζοσπαστικότητα τῶν αἰτημάτων ποὺ προτείνει ἐκεῖνος. Στὸ σύνολο ὡστόσο ὁ Ἀριστοτέλης ἀκολουθεῖ τὸν δάσκαλό του, ὅταν ἀναγνωρίζῃ τὴν ὕψιστη σημασία τῆς παιδείας σὰν τῆς πιὸ σπουδαίας προϋπόθεσης γιὰ τὴν ὑγιερὴ ἐξέλιξη ἑνὸς πολιτεύματος. Ἡ παιδεία πρόκειται νὰ κάμῃ δυνατὴ τὴν γένεση μιᾶς κοινότητας, μέσα στὴν ὁποία ἐκπληρώνεται τὸ νόημα τοῦ πολιτεύματος: νὰ δώσῃ στὴν ἀνθρώπινη φύση τὴν δυνατότητα νὰ ἀναπτύξῃ τὶς ἔμφυτες ἰδιότητές της. Ἡ ἔκθεση τοῦ ἄριστου πολιτεύματος ἔμεινε ἀσυμπλήρωτη, εἶναι ζήτημα ὅμως ἂν ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε σκοπὸν νὰ δώσῃ ἐπιμέρους συνταγὲς γιὰ τὴν διοίκησή του. Τὸ πρόγραμμά του δὲν ξεπέρασε τὰ σύνορα τῆς παλιᾶς ἑλληνικῆς κρατούπολης. Στὸ ζήτημα τῆς κατανομῆς τῆς δύναμης, ποῦ τὸ θεωρεῖ βασικό, ἐξετάζει ἀντιδογματικὰ τὶς δυνατότητες ποὺ προσφέρονται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, σὰν φιλόσοφος τοῦ μέτρου ὅμως ἀποκλίνει στὸ νὰ ἐμπιστευθῇ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἰσορροπίας μέσα στὴν πολιτεία σ' ἐκείνους ποὺ χάρη στὴν φύση καὶ τὴν μόρφωσή τους εἶναι κατάλληλοι γι' αὐτό, γιατὶ σὰν νὰ ἀποτελοῦν ἕνα στρῶμα ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ ἄκρα[2].

Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀμφισβητηθῇ ὅτι τὰ *Πολιτικὰ* στὴν μορφὴ ποὺ τὰ ἔχουμε ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνῃ κανεὶς μιὰν πολὺ λογικὴ δομὴ σὲ μεγάλες γραμμές. Ἡ ἀνάλυση ὅμως ξεκαθάρισε ὅτι ἡ δομὴ αὐτὴ συγκροτήθηκε ἀπὸ τὴν σύναψη τμημάτων, ποὺ ἡ δημιουργία τους πέφτει σὲ διάφορες ἐποχές. Κι ἐδῶ συμβαίνει ὥστε πλῆθος λεπτομέρειες νὰ μένουν ἀμφίβολες, ἐνῶ διαπιστώθηκε ἡ ἀναγνώριση καὶ χρονολόγηση μερικῶν ἑνοτήτων. Στὴν ἀρχὴ τοποθετεῖ ὁ Jaeger τὴν συζήτηση γιὰ τὸ ἄριστο πολίτευμα τῶν βιβλίων 7 καὶ 8. Σ' αὐτὰ προτάχθηκαν σὰν εἰσαγωγὴ τὸ 2. καὶ 3., ὥστε νὰ μποροῦμε σ' αὐτὰ τὰ τέσσερα βιβλία νὰ ἀναγνωρίσουμε τὰ

Ak. Phil.-hist. Kl. 236/2, 1961· τοῦ ἴδ. *Das 3. Buch der aristotel.'Politik'. Interpretationen.* Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. Kl. 247/4, 1965 (πολεμᾶ τὴν νοηματικὴ ἑνότητα)· τοῦ ἴδ. <Die Theorie der Mischverfassung bei Ar.>, *Wien. Stud.* 80 (N. F. 1), 1967, 79.

1. Ὁ Ἀ. δὲν ἔχει ἀκόμα τὴν ἔκφραση «ὀχλοκρατία» καὶ λέει μόνο δημοκρατία.

2. E. Barker, *The Political Thought of Plato and Aristotle.* Νέα Ὑόρκη 1959. R. Weil, *Aristote et l'histoire. Essai sur la <Politique>. Etud. et Comm.* 36. Παρίσι 1960. *La 'Politipue' d'Aristote. Sept exposés et discussions.* Entret. sur l'aut. class. 11. Vandoeuvres-Génève 1965 (συμβολὲς διαφ.).

«Πρωτοπολιτικά» πού γεννήθηκαν ἀκόμα στὴν Ἄσσο. Δὲν πρόκειται νὰ ἀποσιωπηθῆ τὸ ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ἀπομένουν δύσκολα προβλήματα, προπάντων γιὰ τὴν χρονικὴ ἔνταξη τοῦ 2. βιβλίου[1]. Μεγάλη συμφωνία πραγματοποιήθηκε μολαταῦτα γιὰ τὰ βιβλία 4-6, ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἀνήκουν στὴν δεύτερη ἀθηναϊκὴ περίοδο. Μόνο γιὰ τὰ τμήματα αὐτά, μαζὶ μὲ τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τὸν JAEGER πρέπει νὰ συνυπολογίσουμε καὶ τὸ 1. βιβλίο σὰν ὄψιμο πρόθεμα, μπορεῖ νὰ συζητηθῆ σοβαρὰ τὸ πρόβλημα τῆς ὑποδομῆς μὲ βάση τὴν συλλογὴ τῶν διάφορων πολιτευμάτων στὶς *Πολιτεῖες*.

Κανένα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶχε τόσην ἐπίδραση ὅσο ἕνα μικρὸ σύγγραμμα, πού μάλιστα δὲν σώθηκε ὁλόκληρο. Μιὰ ἱστορία τῶν κρίσεων γιὰ τὴν *Ποιητικὴ (περὶ ποιητικῆς)*[2] καὶ τῶν ἐπιδράσεων πού ξεπήγασαν ἀπὸ αὐτήν, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκθέση ἕνα σημαντικὸ κομμάτι τῆς δυτικῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ θὰ ἦταν ἀναγκαστικὰ συγχρόνως ἡ ἱστορία λαθῶν πού εἶχαν μεγάλον ἀντίκτυπο. Οἱ πιὸ δυσάρεστες συνέπειες προῆλθαν ἀπὸ τὴν τάση νὰ νομίζεται ἡ *Ποιητικὴ* σὰν ἕνα ὑποχρεωτικὸ βιβλίο κανόνων. Τόσο λίγο εἶναι ἡ *Ποιητικὴ* κάτι τέτοιο, ὅσο καὶ «ἀπολογία γιὰ τοὺς ἐθνικοὺς ποιητὲς τῶν Ἑλλήνων καὶ ὁδηγία γιὰ τὴν σωστή τους κατανόηση» (CHRIST - SCHMID). Ὁ μεγάλος παρατηρητὴς κάθε ζωντανοῦ, ἀπὸ τὸ φυτὸ ὣς τὰ ἔμψυχα ἄστρα, ἐπερίλαβε καὶ τὴν ποίηση μέσα στὸν κύκλο τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα θέλησε νὰ μάθη τοὺς νόμους τῆς ὕπαρξης καὶ τῆς δημιουργίας τους. Ἀπόπειρες γιὰ τέτοια ξεκινήματα διαγράφονται ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς σοφιστικῆς, καὶ σ' αὐτὲς ὁ Γοργίας προσφέρει τὰ περισσότερα[3].

1. THEILER (βλ. σ. 785 σημ. 2), 78.

2. Ἡ ἔκδοση τοῦ J. VAHLEN. Λειψία 1885, ἐπαναλήφθηκε στοῦ Olms Paperback 5. 1964. R. KASSEL, *Aristotelis de arte poetica liber*. Ὀξφ. 1965. D. W. LUCAS, *Poetics. Introd., comm. and appendices*. Ὀξφόρδη 1968. F. L. LUCAS, *Tragedy in Relation to A.'s Poetics*. Λονδ. 1928. 6. τύπωμα 1949. S. H. BUTCHER, *A.'s Theory of Poetry and Fine Art. With a prefatory essay by* JOHN GASSNER, 4. ἐκδ. Νέα Ὑόρκη (Dover Publications) 1951. DANIEL DE MONTMOLLIN, *La poétique d'A. Texte primitif et additions ulterieures*. Neuchâtel 1951. L. COOPER, *The Poetics of A., its Meaning and Influence*. Cornell Un. Press 1956. H. HOUSE, *A.'s Poetics. A Course of Eight Lectures*. Λονδ. 1956. Ἰδιαίτερα ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ συζητήση τὸ λόγιο, ἔξυπνο, πολὺ προβληματικὸ ὅμως βιβλίο τοῦ G. F. ELSE, *A.'s Poetics. The Argument*. Leiden 1957. Μιὰ νεότερη μετάφραση τοῦ O. GIGON, *Vom Himmel. Von der Seele. Von der Dichtkunst*. Ζυρίχη 1950 (Bibl. d. Alten Welt). G. F. ELSE, *Poetics. Transl. with an introd. and notes*. Ann Arbor 1967. L. J. POTTS, *Aristotle on the Art of Fiction An English Translation of A'.s Poetics with an Introd. Essay and Explanatory Notes*. Λονδίνο 1968. J. JONES, *On Aristotle and Greek Tragedy*. Λονδίνο 1962. G. BRANCATO, *La Σύστασις nella Poetica di A.* Νεάπολη 1963. F. SOLMSEN, *Ursprünge und Methoden der aristotelischen Poetik* (Übers. von <The origins and methods of Aristotle's poetics>, *Class. Quart.* 18, 1934). Darmstadt 1968. J. M. BREMER, *Hamartia. Tragic Error in the Poetics of Aristotle and in Greek Tragedy*. Ἄμστερνταμ 1969. Ἂς ἀναφέρουμε ἐπίσης τοῦ L. RICHTER, *Zur Wissenschaftslehre von der Musik bei Platon und A. Deutsche Ak. d. Wiss. Berlin. Schriften der Sektion f. Altertumsw.* 23, 1960.

3. M. POHLENZ, <Die Anfange der griech. Poetik>, *GGN* 1920.

Ἀπὸ καιρὸν ἐπίσης ἔχουν παρατηρήσει ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς ἀφετηρίες γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἦταν ἡ κριτικὴ τοῦ Πλάτωνα ἐναντίον τῆς ἐθνικῆς ποίησης[1]. Ὄχι ὅτι αὐτὸς ξεσπάθωσε γιὰ τὴν «σωτηρία» τοῦ Ὁμήρου καὶ τῆς τραγωδίας· ὁ σκοπὸς ἦταν μιὰ ἐλεύθερη ἀπὸ τὶς παιδαγωγικὲς καὶ πολιτικὲς σκοπιμότητες τοῦ Πλάτωνα ἀξιολόγηση τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἐπίδρασης τῆς μεγάλης ποίησης.

Τὴν πρώιμη ἀπασχόληση τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ λογοτεχνικὰ προβλήματα τὴν δείχνει ὁ τίτλος ἑνὸς ἀπὸ τοὺς χαμένους διαλόγους *Περὶ ποιητῶν* (3 βιβλ.). Ἡ *Ποιητική*, ποὺ ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς της δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιορισθῇ μὲ ἀκρίβεια, ποὺ ἀνήκει ὅμως περισσότερο στὴν ὀψιμότερη παρὰ στὴν μεσαία δημιουργικὴ περίοδο τοῦ Ἀριστοτέλη, πραγματεύεται στὸ 1. βιβλίο, ποὺ εἶναι τὸ μόνο ποὺ σώζεται, τὴν τραγωδία καὶ τὸ ἔπος. Μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ βέβαιο ὅτι ἀντικείμενο τοῦ 2. βιβλίου ἦταν ὁ ἴαμβος καὶ ἡ κωμωδία. Στὸ βιβλίο ποὺ σώζεται, τὸ τμῆμα γιὰ τὴν τραγωδία εἶναι πολὺ πιὸ ἐκτεταμένο ἀπὸ ὅ,τι τὸ τμῆμα γιὰ τὸ ἔπος, καὶ ξεκινᾶ μὲ ἕναν ὁρισμὸ ποὺ εἶναι ἐξαιρετικὰ χαρακτηριστικὸς καὶ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο βλέπει ἡ *Ποιητικὴ* καὶ γιὰ τὸν σκοπὸ ποὺ θέτει. Ὁ ὁρισμὸς αὐτὸς περιέχει ἕνα πρόβλημα ποὺ ξεσήκωσε μιὰν διαμάχη ἀρχῶν, ἡ ὁποία βαστᾶ ἀπὸ ἑκατονταετίες: «*ἔστιν οὖν τραγῳδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας μέγεθος ἐχούσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ χωρὶς ἑκάστῳ τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις* (...μὲ λόγον διατυπωμένο ὄμορφα καὶ ἀνάλογα μὲ τὰ μέρη στὰ ὁποῖα ἀνήκει), *δρώντων οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν*» (1449b 24-28). Μὲ τὴν ἑρμηνεία τῆς τελευταίας φράσης θέτεται τὸ πρόβλημα τῆς ἀριστοτελικῆς κάθαρσης. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ κατάλληλη θέση νὰ ἀνασκοπήσουμε τὴν ἱστορία τῆς ἑρμηνείας[2], καὶ μποροῦμε νὰ τὸ ἀποφύγουμε γιὰ ἕναν λόγο παραπάνω, γιατὶ τὸ πρόβλημα διαφωτίσθηκε χάρη στὶς ἔρευνες ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ τὸν J. Bernays[3] καὶ περνώντας ἀπὸ τὸν F. Dirlmeier[4] φτά-

1. G. Finsler, *Platon und die aristot. Poetik*. Λειψ. 1900.

2. L. Cooper καὶ A. Gudeman, *A Bibliography of the Poetics of A.* New Haven 1928 (προσθήκη τοῦ M. T. Herrick, *Am. Journ. Phil.* 52, 1931, 168) σημειώνει κοντὰ 150 γνῶμες γιὰ τὸ πρόβλημα. Πολλὰ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ζητήματος στοῦ M. Kommerell, *Lessing und A.* Φραγκφ. 1940, 268. Μιὰ καλὴ ἐπισκόπηση τῆς συζήτησης στὶς τελευταῖες δεκαετίες, στοῦ H. Flashar, <Die medizinischen Grundlagen der Lehre von der Wirkung der Dichtung in der griech. Poetik>, *Herm.* 84, 1956, 12· κι ἄλλην βιβλιογρ. δίνει ὁ ἴδιος στὸν *Gnom.* 31, 1959, 210. C. W. van Boekel, *Katharsis. Een filologische reconstructie van de psychologie van A. omtrent het gevoelsleven.* Διδ. διατρ. Nijmegen. Οὐτρέχτη 1957 (μὲ βιβλιογρ. ὥς τὸ 1955). T. Brunius, *Inspiration and Katharsis The Interpretation of Aristotle's The Poetics* 6, 1449b 26. Uppsala 1966.

3. *Zwei Abhandlungen uber die arist. Theorie des Dramas.* Βερολ. 1880. Πρωτύτερα: *Grundzuge der verlorenen Abhandlung des A. über Wirkung der Trag.* Breslau 1857. ξανατ. Hildesheim 1965. Μολαταῦτα ἂς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ H. Weil, *Verh. der 10. Vers. deutscher Philologen.* Βασιλεία 1848, 131 εἶχε προηγηθῇ μὲ τὴν σωστὴ ἑρμηνεία τοῦ ὅρου *κάθαρσις*.

4. <Κάθαρσις παθημάτων>, *Herm.* 75, 1940, 81.

νουν στὸν W. SCHADEWALDT[1]. Σύμφωνα μὲ αὐτές, ἡ ἀριστοτελικὴ κάθαρση δὲν σημαίνει οὔτε τὸν καθαρισμὸ αὐτῶν ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει «παθήματα» μὲ τὸ νόημα ὅτι αὐτὰ ἐξευγενίζονται (ἔτσι κυρίως ὁ LESSING, *Hamb. Dram.* ἔργο 78), οὔτε τὴν καλυτέρευση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἐλευθερωνόταν τάχα ἀπὸ τὴν ὑπερβολὴ τέτοιων συγκινήσεων ἢ τῶν ἐπιζήμιων κατάλοιπών τους. Δυὸ πράγματα εἶχαν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν σωστὴ λύση: πρῶτα ἡ ἀναγνώριση ὅτι ἡ ἔννοια «κάθαρσις» προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ ὁρολογία, καὶ σημαίνει τὸν ἀποχωρισμὸ ποὺ ἐλευθερώνει. Δεύτερο ἡ χρησιμοποίηση τῶν ὅσων λέει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴν κάθαρση στὸ 8. βιβλίο τῶν *Πολιτικῶν* (1341a 21-24 καὶ 1342a 11-18). Ἀπὸ αὐτὸν τὸν δρόμο τὸ συμπέρασμα γιὰ τὴν *Ποιητικὴ* εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὴν προσπάθειά του νὰ συλλάβη τὰ φαινόμενα προσέχοντας πάντα στὴν λειτουργικότητα, ἀντιλαμβάνεται τὴν ἐπίδραση τῆς τραγωδίας σὰν μιὰν ἀνακούφιση ἀπὸ τὰ πάθη ποὺ προκαλεῖ, ἑνωμένην μὲ εὐχαρίστηση. Αὐτὴ ἡ εἰδικὴ ἡδονὴ ἀπὸ τὸ τραγικό, ἡδονὴ ἀπὸ τὴν διέγερση «φρίκης καὶ ὀδυρμοῦ» (ἔτσι καλύτερα ἀντὶ «φόβου καὶ συμπόνιας») καὶ ἀπὸ τὸ ἀπολυτρωτικὸ πλημμύρισμα αὐτῶν τῶν συναισθημάτων, εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, σὰν καθαρτικὴ εὐχαρίστηση γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀναμφισβήτητη. Ἔτσι αὐτὸς φτάνει σὲ μιὰν ἄποψη ποὺ ἀναιρεῖ τοῦ Πλάτωνα τὸν ἄκαμπτο ἐξοστρακισμὸ τῆς τραγωδίας ἀπὸ τὴν πολιτειακὴ κοινότητα.

Δὲν φταίει καθόλου ὁ Ἀριστοτέλης, ποὺ ἡ σπουδαία του δήλωση γιὰ τὴν «*ἁμαρτίαν*» σὰν ἠθικὴν ἐνοχὴ (13. 1453a 10) πολὺν καιρὸ παρανοήθηκε, ἐπηρεάζοντας ἔτσι μοιραῖα τὴν ἑρμηνεία τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἑρμηνεύοντας τὴν *ἁμαρτία* σὰν ἀστόχηση ἀπὸ τὸ «σωστὸ» ἀπέκλεισε ἀρκετὰ καθαρὰ τὴν ἠθικὴ μειονεξία *(κακία καὶ μοχθηρία)*[2].

Ἡ δράση καὶ ὁ λόγος, χάρη στὸν ὁποῖο γίνεται ἡ παρουσίαση τῶν πράξεων, στέκουν στὸν Ἀριστοτέλη πολὺ στὸ προσκήνιο. Ἐπειδὴ ὅμως ἔτσι ὁ χορὸς σὰν συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ τραγικοῦ καλλιτεχνήματος μένει στὸ πίσω πλάνο, γι' αὐτὸ γινόμαστε μάρτυρες τῆς διάλυσης μιᾶς ἀρχικῆς ἑνότητας καὶ βλέπουμε τὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν τραγωδία στὸ ἀναγνωστικὸ δράμα[3].

Νομίζουμε πὼς ἐπιβάλλεται νὰ παρεμβάλουμε δυὸ παρατηρήσεις. Αὐτὸ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ σὰν μιὰν ἡδονικὴ ἐπενέργεια τῆς τραγωδίας, δὲν ἔχει τὴν ἐλάχιστη σχέση μ' ἐκεῖνο τὸ χαρούμενο ποὺ ὁ Hölderlin ἐγκωμιάζει σὰν ἀρετὴ τῶν ἔργων τοῦ Σοφοκλῆ, στὸ ἐπίγραμμά του γιὰ τὸν ποιητή. Ὡς πρὸς τὴν σύγ-

---

1. ‹Furcht und Mitleid?›, *Herm.* 83, 1955, 129· τώρα στὸ *Hellas und Hesperien.* Ζυρίχη 1960, 346.

2. Σημαντικὸ γιὰ τὴ διαφώτιση αὐτῶν τῶν προβλημάτων: K. v. FRITZ, ‹Tragische Schuld und poetische Gerechtigkeit in der griech. Trag.›, *Studium Generale* 8, 1955, 194 καὶ 219· τώρα στὸ *Antike und moderne Tragodie.* Βερολ. 1962, 1. Σημαντικὸ ὑλικὸ γιὰ τὸ *ἁμαρτάνω* στὸν G. ZUNTZ, *Gnom.* 30, 1958, 23.

3. Χωρία γι' αὐτὸ στοῦ H. SCHRECKENBERG, *Drama.* Wurzburg 1960, 132.

χρονη ἀντίληψη ὅτι τὸ τραγικὸ εἶναι ἕνας τέλεια καθορισμένος τρόπος νὰ βλέπουμε τὸν κόσμο, στὴν *Ποιητικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη βρίσκεται τὸ πολὺ πολὺ ἕνα ξεκίνημα. Ὁ θαυμασμός μας ἐπίσης γιὰ τὴν ὀξύτητα μὲ τὴν ὁποία ἐδῶ τὸ λογοτέχνημα συλλαμβάνεται περιγραφικὰ σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά του, δὲν πρόκειται νὰ συγκαλύψη τὴν ἔκπληξή μας γιὰ μερικὲς κρίσεις ποὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὴν δική μας ἑρμηνεία. Πολὺ λίγα εἶναι αὐτὰ ποὺ μᾶς λέει γιὰ τὸν Οἰδίποδα, ὅταν τὸν ὀνομάζει ἕναν «μέσον» τύπο ἀνάμεσα στὸν καλὸ καὶ τὸν κακό, καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ ὡραιότερα ἔργα τοῦ Εὐριπίδη, ἡ *Ἰφιγένεια στὴν Αὐλίδα*, ψέγεται, γιατὶ ἡ ἡρωίδα, μὲ τὴν μεταβολή της ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ θανάτου στὴν προθυμία γιὰ τὴν θυσία δείχνει τὴν ἔλλειψη σταθερότητας στὴν συμπεριφορά της.

Διαπιστώθηκε τώρα πιὰ σωστὰ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔδινε ἠθικὸ νόημα στὴν καθαρτικὴ ἐπίδραση τῆς τραγωδίας. Αὐτὸ μολαταῦτα δὲν σημαίνει ὅτι ἕνα τέτοιο νόημα θὰ τὸ ἀποκήρυσσε. Δὲν θέλησε νὰ διατυπώση γνώμη γι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, καὶ κάθε ἀπόπειρα νὰ παρερμηνεύσουμε σὲ κοσμοθεωρητικὴ διακήρυξη τὶς παρατηρήσεις του ποὺ εἶχαν στόχο τὴν φύση καὶ τὴν λειτουργία τῆς τραγωδίας εἶναι λαθεμένη, σὲ ὁποιανδήποτε κατεύθυνση κι ἂν τραβᾶ αὐτὴ ἡ ἀπόπειρα. Γι' αὐτὸ λοιπὸν δὲν μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν Ἀριστοτέλη σὰν μάρτυρα στὴν τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος διαμάχη γιὰ τὴν παιδευτικὴ σημασία τοῦ καλλιτεχνήματος. Τὸ πρόβλημα ἄρχισε στὴν ἀρχαιότητα[1], τὸ ἔλυσε ὅμως ὁ Goethe, ὅταν στὴν *Ποίηση καὶ ἀλήθεια (Dichtug und Wahrheit)*, (12, Ἔκδ. Ἰωβηλ. 24, 111) ἔγραφε: «ἕνα καλὸ καλλιτέχνημα μπορεῖ νὰ ἔχη, καὶ θὰ ἔχη πράγματι, ἠθικὲς συνέπειες· νὰ ἀπαιτοῦμε ὅμως ἠθικοὺς σκοποὺς ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη, σημαίνει νὰ τοῦ καταστρέφουμε τὸ ἔργο του». Καὶ ὁ Rilke στὸν «*Ἀρχαϊκὸ κορμὸ τοῦ Ἀπόλλωνα*» δὲν ἐννοοῦσε τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς «ἠθικὲς συνέπειες»:«...γιατὶ δὲν ὑπάρχει κανένας τόπος ποὺ νὰ μὴ σὲ βλέπη. Πρέπει ν' ἀλλάξης τὴν ζωή σου». Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως στὴν *Ποιητική* του δὲν εἶπε τὴν γνώμη του γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα, γιατὶ αὐτὰ δὲν βρίσκονταν στὸν δρόμο του.

Ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀρχειακὴ τεκμηρίωση καὶ τὴν διεισδυτικὴ κριτικὴ τῶν ποιητῶν, ποὺ μαρτυρεῖται στὴν *Ποιητική*, ἔχει σφραγίσει καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ χαμένα ἔργα. Τὰ *Ἀπορήματα Ὁμηρικὰ* ἀπαντοῦσαν σὲ ἐπιμέρους προβλήματα. Τὸ βιβλίο ἀνῆκε σὲ μιὰν γραμματεία ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς σοφιστικῆς. Ὁ Ὅμηρος, ὁ δάσκαλος τοῦ Ἔθνους πάντα, ἔγινε ἀναγκαστικά, μὲ τὴν ἀνάπτυξη ἱστορικοφιλολογικῶν ἐνδιαφερόντων, ἀντικείμενο κριτικῶν συζητήσεων. Ἕνας μάρτυρας τῆς ζωηρότητάς τους ἦταν ὁ Ζωίλος, ρήτορας καὶ

1. Βλ. W. KRAUS, <Die Auffassung des Dichterberufes im fruhen Griechentum>, *Wien. Stud.* 68, 1955, 65. H. MAEHLER, *Die Auffassung des Dichtersberufs im fruhen Griechentum bis zur Zeit Pindars*. Hypomn. 3. Γοττίγγη 1963. B. WYSS, *Vom verborgenen griech Erbe* (πρυτανικὸς λόγος 1967). Βασιλεία 1968, 19, παραθέτει τὸν Ἐρατοσθένη: *ποιητὴς πᾶς στοχάζεται ψυχαγωγίας οὐ διδασκαλίας*.

σοφιστὴς τοῦ 4. αἰ., ἀντίπαλος τοῦ Ἰσοκράτη, ποὺ στὰ συγγράμματά του ἦταν τόσο ἐπικριτικὸς γιὰ τὸν Ὅμηρο, ὥστε τοῦ κόλλησαν τὸ παρατσούκλι ὁ «*Ὁμηρομάστιξ*».

Στὰ μεγαλοδιάστατα συντροφικὰ ἐγχειρήματα ποὺ τὰ καθοδηγοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης σὰν ἀρχηγὸς τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς του—τὰ πρωιμότατα αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ ὁποῖα ξέρουμε—ἀνῆκε ἐπίσης καὶ ἡ συστηματικὴ ἐπεξεργασία σημαντικοῦ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας ὑλικοῦ. Γύρω στὰ 335 ὁ Ἀριστοτέλης μαζὶ μὲ τὸν μικρανιψιό του Καλλισθένη ἐσύνθεσε τὸν «κατάλογο τῶν Πυθιονικῶν» (*Πυθιονῖκαι*). Σώθηκε ἡ ἐπιγραφὴ[1] μὲ τὸ ψήφισμα τῶν κατοίκων τῶν Δελφῶν νὰ στεφανώσουν αὐτὸν καὶ τὸν Καλλισθένη ἀπὸ εὐγνωμοσύνη· ἡ τιμὴ αὐτὴ ἀκυρώθηκε μὲ τὴν ἀναζωπύρωση τῆς ἀντιμακεδονικῆς διάθεσης ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου. Σώθηκε ἕνα χωρίο ἐπιστολῆς (ἀπ. 666 R.), στὸ ὁποῖο ἐκφράζεται ἀτάραχα γι' αὐτὸ τὸ «εἴπαμε-ξείπαμε». Ἀναφέρεται ἐπίσης ἀνάμεσα στὰ ἔργα του καὶ ἕνας «κατάλογος τῶν Ὀλυμπιονικῶν» (*Ὀλυμπιονῖκαι*). Μὲ τὶς «Διδασκαλίες» (*Διδασκαλίαι*) καὶ τὶς «νίκες στὰ Διονύσια καὶ στὰ Λήναια» (*Νῖκαι Διονυσιακαὶ Ἀστικαὶ καὶ Ληναϊκαί*) ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεξεργάσθηκε ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῶν ἀρχόντων, ποὺ ἀποτέλεσε τὴν ἀπαραίτητη βάση γιὰ τὴν μεταγενέστερη ἔρευνα, προπάντων τῶν Ἀλεξανδρινῶν.

Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραφε τὰ διδακτικά του συγγράμματα, ἡ ρητορικὴ εἶχε πιὰ γίνει μιὰ παιδευτικὴ δύναμη μὲ σημαντικὴν παράδοση. Νωρίτερα ἤδη εἶχε καταπιαστῆ μὲ αὐτὴν τὴν μορφὴ πνευματικῆς δραστηριότητας στὸν διάλογό του «*Γρύλλον*» (*Γρύλλος ἢ περὶ ῥητορικῆς*)[2]· τώρα, στὰ χρόνια τῆς ὡριμότητας, γεννιοῦνται τὰ τρία βιβλία τῆς «*Ρητορικῆς*» (*Ρητορικὴ τέχνη*)[3], ποὺ κινεῖται ἀντίθετα καὶ μολαταῦτα καὶ παράλληλα πρὸς τὰ ἔργα τῶν ἐπαγγελματιῶν ρητοροδιδασκάλων Θεοδέκτη καὶ Ἀναξιμένη[4]. Γιατὶ ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ὁ Ἀριστοτέλης δίνει μιὰν ρητορικὴ διδασκαλία μὲ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα, ὁδηγημένος ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ προσδιορίσῃ καὶ σ' αὐτὸ τὸ πεδίο τὶς νομοτέλειες ποὺ ὑπάρχουν πίσω ἀπὸ τὰ φαινόμενα καὶ νὰ τὶς ἀναπτύξῃ λογικά, ἀπὸ τὴν ἄλλη γράφει γιὰ τὴν ρητορικὴ πράξη ἔτσι, ποὺ σὲ μερικὰ μέρη καὶ ἰδιαίτερα στὸ 3. βιβλίο κινεῖται κάπως κοντὰ πρὸς τὴν σχολικὴ ρητορικὴ ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη. Ὁ διπλὸς

1. *Fouilles de Delphes* III/1. Παρίσι 1929, ἀρ. 400. DITTENBERGER, *Sylloge* 3. ἔκδ. 1, ἀρ. 275.

2. A.-H. CHROUST, <Aristotle's first literary effort: The Gryllus, a lost dialogue on the nature of rhetoric>, *Rev. Et. Gr.* 78, 1965, 576.

3. Νέα ἔκδοση A. TOVAR, Μαδρίτη 1953. W. D. ROSS, Ὀξφ. 1959. Καλὴ ἀνάλυση στοῦ W. KROLL, *RE S* 7, 1940, 1057. Βλ. F. SOLMSEN, *Die Entwicklung der arist. Logik und Rhetorik*. Βερολ. 1929. B. SCHNEIDER, *Die mittelalterlichen griech.-lat. Übersetzungen der aristotelischen Rhetorik*. 2. Βερολ. 1971. Σὰν 3. τόμ. ἑτοιμάζεται: R. KASSEL, *Der Text der aristotel. Rhetorik. Prolegomena zu einer kritischen Ausgabe.*

4. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ συγγραφέα βλ. σ. 817, σημ. 1.

αὐτὸς σκοπός, παράλληλα ὅμως καὶ ὁ χαρακτήρας ἑνὸς χειρογράφου ποὺ προοριζόταν γιὰ παραδόσεις, εἶναι οἱ αἰτίες μερικῶν ἀσαφειῶν καὶ διαταραχῶν στὴν διάταξη. Αὐτὴν μποροῦμε νὰ τὴν σχεδιάσουμε ἐδῶ μόνο σὲ ἁδρὲς γραμμές. Τὸ πρῶτο βιβλίο πραγματεύεται τοὺς διάφορους τρόπους ἀποδείξεων, σύμφωνα μὲ τὰ τρία ρητορικὰ εἴδη, τὸ *συμβουλευτικόν*, τὸ *ἐπιδεικτικόν*, καὶ τὸ *δικανικόν*. Ἕνα τμῆμα τοῦ δεύτερου βιβλίου (18-26) ξαναπιάνει τὸ ἴδιο θέμα καὶ δίνει τὰ γενικὰ ἀποδεικτικὰ μέσα, αὐτὰ ποὺ μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ ὅλα τὰ εἴδη· σημαντικὴ εἶναι συνάμα ἡ πραγμάτευση τῶν ἐνθυμημάτων, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης τὰ ἐννοεῖ σὰν ρητορικὰ συμπεράσματα ποὺ δὲν ἔχουν τὴν ἀποδεικτικὴ δύναμη τῶν διαλεκτικῶν. Τὸ δεύτερο βιβλίο στὸ πρῶτο του μέρος ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐξέταση τῶν *παθῶν* (1-11) καὶ ὕστερα (12-17) μὲ τὴν ἐξέταση τῶν *ἠθῶν*. Ἐντάσσοντας τὶς δυνατότητες ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τοῦ ρήτορα μαζὶ μὲ τὰ τεχνικὰ ἀποδεικτικὰ μέσα, ὁ Ἀριστοτέλης προεξάγγειλε μιὰν καινοτομία. Στὸ τρίτο βιβλίο, ποὺ ἡ γνησιότητά του δὲν πρέπει πιὰ νὰ ἀμφισβητῆται, πραγματεύεται πρῶτα (1-12) τὴν γλωσσικὴ διατύπωση *(λέξις)* ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σαφήνειας, τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ἀνάλογου μετεωρισμοῦ καὶ τῆς συμμετρίας, ὕστερα πάλι (13-19) τὴν σωστὴ διάταξη *(τάξις)* ἀνασκοπώντας μὲ τὴν εὐκαιρία τὰ καθέκαστα μέρη τοῦ λόγου καὶ ἀποβλέποντας, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ τρίτου βιβλίου, περισσότερο στὴν πρακτικὴ καθοδήγηση.

Ἡ ρητορικὴ ἀπασχόλησε πάντοτε τὸν Ἀριστοτέλη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν θέση στὴν ὁποία τὴν τοποθετοῦσε σὰν «*δύναμιν*», σὰν ἐξωτερικὴ δηλ. τέχνη, ἔξω ἀπὸ τὴν καθαρὴ «*ἐπιστήμην*» (πβλ. 1359 b 13), ὅτι οἱ παραδόσεις της γίνονταν τὸ ἀπόγεμα, ποὺ ἦταν προορισμένο γιὰ ἐλαφρότερα θέματα. Ἀκόμα καὶ στὴν συλλεκτικὴ δραστηριότητα ποὺ ὀργανώθηκε σὲ μεγάλη κλίμακα στὴν ὄψιμη περίοδο ἐπερίλαβε καὶ τὴν ρητορική: ἡ «συλλογὴ ρητορικῶν διδακτικῶν συγγραμμάτων» *(Τεχνῶν συναγωγή)* ἔδινε μιὰν συνολικὴ ἐπισκόπηση τῆς προηγούμενης ἐξέλιξης αὐτῆς τῆς γραμματείας. Δύσκολο εἶναι νὰ προσδιορισθῆ τὸ περιεχόμενο τῶν *Θεοδεκτείων*, ποὺ εἶναι ἐπίσης χαμένα. Ὁ τίτλος στὸν κατάλογο τῶν συγγραμμάτων στὸν Ἡσύχιο καὶ τὸν Διογένη *(Τέχνης τῆς Θεοδέκτου συναγωγή)* δείχνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συγκέντρωσε καὶ ἐξέδωσε μιὰν «*Τέχνην*» τοῦ Θεοδέκτη—ποὺ καὶ σὰν τραγικὸς ποιητὴς ἀπέκτησε κάποιο ὄνομα[1]—ἀπὸ τὴν Φάσηλη, μαθητῆ τοῦ Ἰσοκράτη.

Ἀνταποκρίνεται στοὺς σκοποὺς αὐτῆς τῆς ἔκθεσης, ἂν ἀπαριθμήσουμε ἐδῶ μὲ συντομία διάφορα φυσιογνωστικὰ συγγράμματα, νὰ μὴ δημιουργηθῆ γι' αὐτὸ καμιὰ λαθεμένη εἰκόνα γιὰ τὴν σημασία αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τῆς ἀριστοτελικῆς δημιουργίας. Ἡ «Μετεωρολογία» (*Μετεωρολογικά*, 4 βιβλ.)[2], ἡ περιγραφὴ δηλ. τῶν «μετεώρων», συνάπτεται ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου μὲ τὸ σύγγραμμα «*Περὶ*

1. Βλ. F. Solmsen, *RE* 5 *A*, 1934, 1730.
2. Μετάφρ. J. Tricot, Παρίσι 1955.

οὐρανοῦ», γιατὶ ἐξετάζει τὰ φαινόμενα ποὺ παρατηροῦνται παρακάτω ἀπὸ τὶς ἀστρικὲς σφαῖρες ποὺ εἶναι γεμάτες αἰθέρα, δηλ. ἀπὸ τὸ φεγγάρι ὡς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς γῆς. Ζέστη καὶ κρύο εἶναι οἱ δυνάμεις ποὺ καθορίζουν τὴν αἰτιολογία τῶν γεγονότων ποὺ διαδραματίζονται στὴν περιοχὴ τῶν τεσσάρων κατώτερων—ὡς πρὸς τὸν αἰθέρα—στοιχείων. Ἡ σημασία τοῦ συγγράμματος βρίσκεται στὴν τοποθέτηση καὶ ἀπάντηση σὲ πολυάριθμα ἐπιμέρους προβλήματα ἀπὸ τὴν πλατιὰ περιοχὴ τῆς φύσης· τὸ 4. βιβλίο, ποὺ ἡ γνησιότητά του ἀμφισβητεῖται[1], κατέχει μιὰν ξεχωριστὴ θέση, καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ πραγματεύεται τὴν ὕλη ὁδηγεῖ στὸ κατώφλι τῆς νεότερης χημείας. Ἡ συγγραφὴ γιὰ τὸ πλημμύρισμα τοῦ Νείλου (*Περὶ τῆς τοῦ Νείλου ἀναβάσεως*) μᾶς σώθηκε μόνο σὲ μιὰν λατινικὴ μετάφραση καὶ γιὰ πολὺν καιρὸ νομιζόταν νόθη. Ἀπὸ λίγον καιρὸ τώρα βρῆκε ὑπερασπιστές[2], ποὺ ἐφιστοῦν τὴν προσοχὴ στὸ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία τῶν πλημμυρῶν τοῦ Νείλου ἀπὸ τὶς βροχοπτώσεις, ποὺ δίνεται στὸ τέλος, τὸ πρόβλημα ἀναπτύσσεται ἱστορικά, καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς εἶναι χαρακτηριστικὰ ἀριστοτελικός.

Μὲ ἕνα μακρόπνοο σχέδιο ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέθεσε τὴν περιγραφὴ τοῦ φυτικοῦ βασιλείου στὸν Θεόφραστο, ἐνῶ ὁ ἴδιος πῆρε τὸ ζωολογικὸ τμῆμα αὐτοῦ τοῦ γιγαντιαίου ἔργου, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιό του θὰ περιλάμβαμε ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τῆς φύσης. Τὸ ἐπιβλητικὸ ἔργο τῆς «Ζωολογίας» (*Αἱ περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι*, 10 βιβλ.)[3] εἶναι μιὰ περιγραφικὴ ἔκθεση ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ ἕνα τεράστιο πλῆθος δικῶν του καὶ ξένων παρατηρήσεων, στὴν ὁποία κοντὰ σὲ λαθεμένες γνώσεις μεταδίνονται καὶ πάρα πολὺ θαυμάσιες γιὰ τὴν ἀνατομία, φυσιολογία καὶ τὶς συνήθειες πολυάριθμων ζώων. Τὴν περιγραφὴ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τοῦ *γαλεοῦ τοῦ λείου*, ποὺ πρόλαβε τὶς σχετικὲς ἀνακαλύψεις τῶν μέσων τοῦ περασμένου αἰώνα, τὴν ὀνόμασε ὁ ἱστορικὸς τῆς ἐπιστήμης George Sarton «σχεδὸν ὑπερφυσική» («almost uncanny»).Ὁ Ἀριστοτέλης διασώζει παλιὲς γνώσεις ἀπὸ παρατηρήσεις, κι αὐτὸ τὸ ἔδειξε ἐντυπωσιακὰ ὁ Joseph Wiesnor[4] μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ «γάμου τοῦ χταποδιοῦ». Στὴν πραγματεία αὐτήν, περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὶς ἄλλες, πρέπει νὰ λογαριάζουμε ὅτι ἔγιναν προσθῆκες ἀπὸ ξένο χέρι. Ὁ Jaeger μάλιστα ἀπέδωσε τὰ τελευταῖα βιβλία σὲ μετριότερα μέλη τῆς σχολῆς. Τελείως ἀνομοιόμορφα εἶναι τὰ *Προβλήματα*[5], ποὺ πραγματεύονται κυρίως φυσιο-

1. Βλ. Geffcken, *Griech. Lit.-Gesch.* 2, 2. μέρ., 208, σημ. 36. Γιὰ τὴν γνησιότητα: I. During, *A.'s Chemical Treatise. Göteborgs Högskolas. Årsskrift.* 1944, 2. Διαφορετικὰ ὁ F. Solmsen, *Gnom.* 29, 1957, 132.

2. Geffcken, ἔ.ἀ. 209, σημ. 47.

3. Μετάφρ. J. Tricot, 2 τόμ. Παρίσι 1957.

4. *Arch. Jahrb.* 74, 1959, 38. Βλ. ἐπίσης L. Bourgey, *Observation et expérience chez A.* Παρίσι 1955.

5. G. Marenghi, <La tradizione manoscritta dei *Problemata physica* aristotelici>, *Boll. del comitato per la preparazione della ed. Naz. dei class. Greci e Lat.*, τεῦχ. 9, 1961, 47· τοῦ ἴδ. *Aristotele. Problemi di fonazione e di acustica.* Νεάπολη 1962, μὲ ἔκδοση

γνωστικὰ προβλήματα καὶ κοντὰ σὲ ἀριστοτελικὰ περιέχουν καὶ τόσο πολλὰ ξένα, ὥστε νὰ μὴν μποροῦν πιὰ νὰ λογαριάζωνται σὰν γνήσια ἔργα. Ἐδῶ συνάπτεται μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ νόθα συγγράμματα ποὺ θέλουν νὰ νομιμοποιήσουν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δασκάλου τὰ φυσιογνωστικά τους συνονθυλεύματα: π.χ. *Περὶ πνεύματος*, *Περὶ χρωμάτων*, *Περὶ ἀκουστῶν*, *Περὶ φυτῶν*, *Μηχανικά*, *Φυσιογνωμονικά*, *Οἰκονομικά*[1].

Ἂν αἱ *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι* εἶναι τὸ μεγάλο περιγραφικὸ—ἐφοδιασμένο καὶ μὲ εἰκόνες (510a 29)[2]—συλλεκτικὸ ἔργο, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθῇ μὲ ὅμοια μεγάλα ἐγχειρήματα σὲ ἄλλους τομεῖς, ἄλλο τόσο ὁ Ἀριστοτέλης σὲ μιὰν σειρὰ ἄλλων ἐργασιῶν καταπιάστηκε μὲ τὴν αἰτιολογία τῶν φαινομένων ποὺ περιγράφει, ἡ ὁποία γι' αὐτὸν συμπίπτει σὲ μεγάλην ἔκταση μὲ τὴν τελεολογία τους: *Περὶ ζῴων μορίων* (4 βιβλ.)[3], μὲ μιὰν σὲ ὑψηλὸ ὕφος γραμμένη προγραμματικὴ εἰσαγωγὴ στὴν ἀριστοτελικὴ ἔρευνα τῆς φύσης στὸ 1. βιβλίο, *Περὶ ζῴων γενέσεως* (5 βιβλ.)[4], *Περὶ πορείας ζῴων*, καὶ *Περὶ ζῴων κινήσεως*[5], σύγγραμμα ποὺ νοθεύεται ἀδικαιολόγητα, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸν μηχανισμὸ τῆς κίνησης τῶν ζώων ὑψώνεται στὸ πρόβλημα τοῦ ἀκίνητου πρώτου κινητῆ.

Κάπου κάπου στὴν πορεία αὐτῆς τῆς ἔκθεσης χρειάστηκε νὰ κάμουμε νύξεις γιὰ νόθα ἔργα τοῦ ἀριστοτελικοῦ Corpus. Ἂς ἀναφέρουμε ἀκόμα τρία. Τὸ σύγγραμμα *Περὶ κόσμου* ἐξαιτίας τῆς ἰδιότυπης θέσης του ἀνάμεσα στὰ συστήματα καὶ ἐξαιτίας τοῦ θρησκευτικοῦ του ἐνθουσιασμοῦ ἔχει ἀπασχολήσει πολὺ

τοῦ 11. βιβλ. τῶν *Προβλημάτων*. Μετάφρ. καὶ ὑπομν. H. FLASHAR. Βερολ. 1962, ὁ ὁποῖος στὸν *Gnom*. 36, 1964, 744, ἀπαριθμεῖ παλαιότερες ἐργασίες τοῦ MARENGHI καὶ στρέφεται πειστικὰ ἐναντίον τῆς τάσης τοῦ τελευταίου νὰ συνάψη στενὰ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη τὰ *Προβλήματα*. Ὁ FLASHAR τὰ χρονολογεῖ περίπου γύρω στὰ 250 π.Χ. Ὁ K. ABEL, *Gnom*. 38, 1966, 620, θὰ προτιμοῦσε νὰ τὰ προσεγγίση περισσότερο πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη μὲ μιὰν τοποθέτηση 300-285.

1. Μετάφρ. J. TRICOT, Παρίσι 1958.

2. Γιὰ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτῆρα του ὡς ἀναγνωστικοῦ ἔργου, τώρα F. DIRLMEIER, *Sitzb. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl*. 1962/2, 20. Γιὰ δυὸ ἐκδόσεις ποὺ φτάνουν ὣς τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή: I. DÜRING, *Gnom*. 37, 1965, 665, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀκολουθεῖ τὴν ὑπόδειξη τοῦ G. RUDBERG (*Sckrifter K. Hum. Vetenskaps-Samfundet Uppsala* 13/6, 1911), ὅτι στὸ 10. βιβλ. ἔχουμε μιὰν μεταaριστοτελικὴ συρραφή. Τὴν παράμπασε πιθανῶς ὁ Ἀνδρόνικος. KL. BARTELS, *Das Techne-Modell in der Biologie des Aristoteles*. Διδ. διατρ. Τυβίγγη 1966.

3. Ὑπόμν.: J. DURING, *Göteborg* 1943.

4. Γιὰ τὴν θεωρία τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ κληρονομικότητας, τοῦ Ἀ. βλ. ERNA LESKY, στὸ βιβλίο ποὺ ἀναφέραμε στὴν σ. 683. Ἐκεῖ (1377) καὶ γιὰ μιὰν ρωγμὴ στὸ σύστημα τοῦ Ἀ. Ἔκδοση: H. J. DROSSAART LULOFS, Ὀξφ. 1965.—H. SEIDL, *Das Verhältnis der causa efficiens zur causa finalis in Aristoteles' Schrift 'De generatione animalium'*. Διδ. διατρ. Μόναχο 1965.

5. L. TORRACA, *De motu animalium. Testo, trad., comm*. Νεάπολη 1958 (Coll. di studi greci).

ζωηρὰ τὴν ἔρευνα[1]. Ἡ παραδοχὴ στενότερων σχέσεων πρὸς τὸν Ποσειδώνιο ἔχει σήμερα ἐγκαταλειφθῆ, γιατὶ τὸ σύγγραμμα, ποὺ γράφτηκε γύρω στὸ 100 μ.Χ., ἀνήκει σὲ μιὰν περιπατητικὴ παράδοση ποὺ ἀνοίχτηκε ἔντονα πρὸς τὸν πλατωνισμό. Τὸ σύγγραμμα *Περί ἀτόμων γραμμῶν*, ποὺ βρίσκεται μέσα στὴν ὄψιμη πλατωνικὴ παράδοση, ἀποδόθηκε καὶ στὸν Θεόφραστο[2]. Σὰν ἀριστοτελικὸς ἀναφέρεται ὁ *Πέπλος* (ἀπ. 637 κέ. Rose), ἕνα μυθολογικὸ βιβλίο μὲ ἀνάμεικτο περιεχόμενο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώθηκαν ἑξηντατρία ἐπιγράμματα, κυρίως γιὰ σκοτωμένους τοῦ τρωικοῦ πολέμου.

Στὴν βάση τῆς ἔκθεσης ποὺ προηγήθηκε βρίσκεται ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀριστοτέλη ὅπως τὴν σχημάτισε ἡ ἔρευνα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπιβάλλεται κλείνοντάς την νὰ ἐξάρουμε τὸ κύριο πρόβλημα. Ἀποφασιστικὸ ἦταν τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὴν ἀπομονωμένη θέση ἑνὸς αὐταρχικοῦ ἀρχηγοῦ σχολῆς ξανάμπαινε τώρα στὴν ἱστορία, ὅτι ἄρχισαν νὰ βλέπουν τὸ ἔργο του ὄχι πιὰ σὰν ἕνα σύστημα κλεισμένο δογματικὰ στὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ σὰν ἔκφραση μιᾶς πνευματικῆς κίνησης μὲ ὕψιστον δυναμισμό. Ὁ Ἀριστοτέλης προερχόταν ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα, καὶ ἄφησε πίσω του μαθητές, ποὺ ἅπλωσαν τὴν κληρονομιά του στὸν ἑλληνιστικὸ κόσμο, δίνοντας ἔτσι ζωὴ σὲ μιὰν νέα μορφὴ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ φοβερὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ ἀκραῖα σημεῖα τοῦ ἀνοίγματος ποὺ χαράξαμε πρὶν λίγο εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς βαθιᾶς μεταβολῆς, ποὺ τὰ ἀποφασιστικά της τμήματα βρίσκονταν μέσα στὴν ἀριστοτελικὴ δημιουργία. Γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο ἕνα παράδειγμα: ἡ χειραφέτηση τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν ἀπὸ τὴν πρωτοκαθεδρία τῆς φιλοσοφίας ὁλοκληρώθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια, κι ἐνῶ στὸν Πλάτωνα εἶναι ἀκόμα ἀδιανόητη, προετοιμάζεται κιόλας σὲ μερικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔστω κι ἂν αὐτὴ ἡ πληγή, ποὺ δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ γιατρευτῆ καλὰ καλά, βρισκόταν ἐλάχιστα μέσα στὸ μυαλό του.

Ἕναν καινούργιο δρόμο γιὰ τὴν ἔρευνα ἄνοιξε στὰ 1923 ὁ Werner Jaeger[3] μὲ τὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἐδῶ ἡ ἰδέα τῆς ἐξέλιξης τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος, ποὺ τὴν δημιούργησε ὁ Ἀριστοτέλης, χρησιμοποιήθηκε ἀποφασιστικὰ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ φιλοσόφου. Ἡ εἰκόνα ποὺ χάραξε ὁ Jaeger ἦταν οὐσιαστικὰ ἡ εἰκόνα μιᾶς ἐξέλιξης, ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο ὁδηγοῦσε μακριὰ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Σὲ μιὰν πρώτη περίοδο, στὴν ὁποία ἀνήκουν οἱ περισσότεροι διάλογοι, ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ἦταν πλατωνικός, στηριγμένος στὴν θεωρία τῶν ἰδεῶν· στὴν μεσαία περίοδο τῆς Ἄσσου, Λέσβου, καὶ Μακεδονίας, ἀπὸ τὴν ὁποία μαζὶ μὲ

1. A.-J. Festugière, *La révélation d'Hermès Trismégiste*. II. *Le dieu cosmique*. Παρίσι 1949, 460. H. Strohm, ‹Studien zur Schrift von der Welt›, *Mus. Helv.* 9, 1952. 137.

2. O. Regenbogen, *RE S* 7, 1940, 1542 μὲ συγκέντρωση Ψευδο-ἀριστοτελικῶν, ποὺ ἀποδίνονταν ὑποθετικὰ στὸν Θεόφραστο.

3. A.-H. Chroust, ‹Werner Jaeger and the reconstruction of Aristotle's lost work›, *Symb. Osl.* 42, 1968, 7.

ἄλλα προέρχονται τὰ παλιότερα στρώματα τῶν *Φυσικῶν*, *Μεταφυσικῶν* καὶ *Πολιτικῶν*, θὰ ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὴν πίστη στὴν ὑπερβατικότητα τῶν ἰδεῶν, γιὰ νὰ στραφῆ, σὲ μιὰν τρίτη περίοδο, τὴν περίοδο τῆς δραστηριότητάς του σὰν ἀρχηγοῦ σχολῆς, πρὸς τὴν ἐμπειρικὴ ἐπιμέρους ἔρευνα, καὶ νὰ θεμελιώση ἕναν νέο τύπο τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἔρευνα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὕστερα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ JAEGER θεωρεῖ καθῆκον της νὰ ἐπαληθεύση στὰ καθέκαστα τὴν ἀντοχὴ αὐτοῦ τοῦ πρώτου μεγάλου σχεδιάσματος καί, ὅπου εἶναι ἀναγκαῖο, νὰ τὸ τροποποιήση. Ὁ F. NUYENS[1] δοκίμασε, τὴν μεταβολὴ τῆς ἀντίληψης τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ψυχὴ νὰ τὴν χρησιμοποιήση γιὰ μιὰν χρονολόγηση, ποὺ σὲ ἀρκετὰ διαφέρει ἀπὸ τοῦ JAEGER. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή του, ὁ δρόμος ἀπὸ τοὺς διαλόγους ποὺ υἱοθετοῦσαν πλατωνικὲς γνῶμες ὁδηγοῦσε πρὸς τὴν ἐπέκταση τῆς ἔννοιας τῆς ψυχῆς σὲ ὅλα τὰ ζωντανὰ ὄντα, ὅπως δείχνουν τὰ βιολογικὰ ἔργα τῆς μεσαίας περιόδου, καὶ τέλος στὴν σύλληψη τῆς ψυχῆς σὰν ἐντελέχειας τοῦ ἀτόμου, ὅπως δείχνει τὸ ὄψιμο σύγγραμμα *Περὶ ψυχῆς*. Ὅταν ὁ D. J. ALLAN στὸ ἐξαίρετο βιβλίο του γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη (15) θέλησε νὰ ἀντικαταστήση τὴν μακριὰ καὶ σταθερὴ ἐξέλιξη τοῦ φιλοσόφου μὲ μιὰν ἀνάπτυξη ποὺ τὴν προκάλεσε τάχα ἡ κρίση ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πλάτωνα, αὐτὸ ἔμεινε σὰν μιὰ ξαφνικὴ ἔμπνευση. Ἡ ἔρευνα ὅλων αὐτῶν τῶν προβλημάτων εἶναι ἀκόμα ρευστή, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθεση ποὺ μιὰ ὁμάδα λογίων διατυπώνει ἐναντίον τῆς ἐξελικτικῆς εἰκόνας τοῦ JAEGER. Οἱ F. DIRLMEIER[2], I. DÜRING[3], καὶ R. STARK[4], μὲ παραλλαγὲς στὰ ἐπιμέρους, συμφωνοῦν στὴν ἄποψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐξελίσσεται ἀπὸ καθαρὰ πλατωνικὸς σὲ ἐμπειρικόν, ἀλλὰ ὅτι οἱ δυὸ πόλοι πάντοτε ἔμειναν εὐδιάκριτοι σ' αὐτὸν κι ἐπηρέαζαν πάντα τὴν δημιουργία του[5]. Σύμφωνα μὲ αὐτοὺς ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἦταν ποτὲ πλατωνικὸς στὴν συνέχιση τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν, ἔμεινε ὅμως πάντα πλατωνικὸς

1. *L'évolution de la psychologie d'A.* Louvain 1948 (κατάθ. χειρογρ. 1939).

2. *Jahrb. f. d. Bistum Mainz* 5, 1950, 161· *Gnom.* 28, 1956, 344.

3. *A.s De Part. anim.* Göteborg 1943, 36· <A. the Scholar>, ***Commentationes in hon. E. Linkomies*** (*Arctos*, Νέα σειρὰ 1), Ἑλσίνκι 1954, 61, ἰδιαίτ. 75 κέ.· 65, σημ. 4 δίνει βιβλιογρ. Βλ. ἐπίσης τὴν βιβλιογρ. ποὺ ἀναφέραμε στὴν σ. 766 σημ. 2.

4. *Aristotelesstudien. Zet.* 8. Μόναχο 1954, ἰδιαίτ. 91 κέ. Ἐναντίον μιᾶς σταθερῆς ἐξέλιξης, ποὺ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, καὶ ὁ M. WUNDT, *Untersuchungen zur Metaphysik des A.* Στουτγ. 1953. Ἐπισκόπηση τῆς νεότερης ἱστορίας τῶν προβλημάτων: G. VERBEKE στὸ *Autour d'Aristote.* Louvain 1955, 18.

5. Ἀμφιβολίες γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ JAEGER γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Ἀριστοτέλη διατυπώνουν ἐπίσης ὁ K. OEHLER, <Thomas von Aquin als Interpret der aristotelischen Ethik>, *Philos. Rundschau* 5, 1957, 135, καὶ G. MÜLLER, <Probleme der aristotelischen Eudaimonielehre>, *Mus. Helv.* 17, 1960, 121· μολαταῦτα δὲν πρέπει νὰ παραβλεφθῆ ἡ ἀναφορὰ τοῦ G. MULLER στὸ ἀπόσπ. 78 R., τὸ ὁποῖο μόνο τότε παύει νὰ ἰσχύη σὰν στήριγμα τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας τοῦ JAEGER, ὅταν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε παρουσιάσει στὸν διάλογό του μιὰν ἀντίθετη ἄποψη. H. FLASHAR, <Die Kritik der platonischen Ideenlehre in der Ethik des A.>, *Synusia, Ἀφιέρωμα Schadewaldt.* Pfullingen 1965, 223. G. E. L. OWEN, <The Platonism of Aristotle>, *Proc. Brit. Ac.* 51, 1965, 125.

μὲ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς ἐμπειρίας του στὴν γνώση τῶν γενικῶν ἀξιῶν καὶ τὴν ἀποτίμηση τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου. Μολονότι τὰ μέτωπα εἶναι ἀκόμα ρευστά, ὡστόσο χωρὶς ἀμφιβολία ἡ βασικὴ ἰδέα ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ σκέψη ἐξελίσσεται προοδευτικὰ ἐπιβάλλει τὸ δίκαιό της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ σημεῖα ἀφετηρίας καὶ τέρματος αὐτοῦ τοῦ δρόμου μίκρυνε οὐσιαστικά, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ JAEGER, καὶ μιὰ κάποια σταθερότητα στοὺς βασικοὺς παράγοντες ποὺ παρ' ὅλες τὶς παραλλαγὲς στὰ καθέκαστα ἐπηρέασαν τὴν ἔρευνα τοῦ Ἀριστοτέλη, προβάλλει ἐντονότερα. Ἡ χρονολόγηση ἐπίσης μερικῶν ἔργων καὶ τῶν τμημάτων τους θέτει ἀκόμα πολυάριθμα καθήκοντα. Ἡ διαπίστωση τοῦ THOMPSON, ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω (σ. 760), ὅτι οἱ βιολογικὲς ἔρευνες τοῦ Ἀριστοτέλη ἀρχίζουν ζωηρὰ ἤδη στὴν Ἄσσο, θὰ παίξη οὐσιαστικὸν ρόλο σ' αὐτό, γιατὶ εἶναι ἀντίθετη πρὸς μιὰν ριζοσπαστικὰ ὄψιμη χρονολόγηση τῶν βιολογικῶν συγγραμμάτων καὶ τουλάχιστο σχετικὰ μὲ τὰ ἀρχαιότερα τμήματά τους συνηγορεῖ μὲ τὴν ἄποψη τοῦ NUYENS.

Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη ὁλοκληρώνονται μέσα σὲ μιὰν ἐπιστημονικὴ ζωὴ ποὺ εἶναι κιόλας πλούσια ἀναπτυγμένη καὶ ποὺ σὲ ἕνα ὄχι μικρό της μέρος τὴν εἶχε ξυπνήσει ὁ ἴδιος ὁ Δάσκαλος. Ἐδῶ μποροῦμε νὰ ρίξουμε μόνο μιὰν σύντομη ματιὰ σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους της. Τὸ ἐγχείρημα τοῦ Ἀριστοτέλη, νὰ συγκεντρώση συστηματικὰ τὰ ἐπιτεύγματα ἢ τὶς ὑποθέσεις τῶν προδρόμων του σὲ ὅλα τὰ πεδία τῆς γνώσης—ἕνα ἐγχείρημα ποὺ προϋπόθετε μιὰν σημαντικὴ βιβλιοθήκη, προδρομικὴ τῶν μεγάλων βιβλιοθηκῶν τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῆς Περγάμου—ἐκινητοποίησε πολλοὺς βοηθούς. Στὴν σειρὰ αὐτοῦ τοῦ προγράμματος βρίσκεται τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Θεόφραστου *Διδασκαλίες τῶν φυσικῶν φιλοσόφων* (*Φυσικῶν δόξαι*, 18 βιβλ.), ποὺ ἀπὸ τὸ λογῆς λογῆς κομμάτιασμα καὶ θρυψάλισμά του προέρχεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς γνώσης μας σ' αὐτὸ τὸ πεδίο. Ὁ Εὔδημος ὁ Ρόδιος[1], μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ φίλος τοῦ Θεόφραστου, πρῶτος, ὅσο ξέρουμε, ἔγραψε μιὰν ἱστορία τῆς Ἀριθμητικῆς, Γεωμετρίας καὶ Ἀστρονομίας· οἱ λίγες εἰδήσεις ποὺ ἔχουμε ἀκόμα γιὰ τὰ προευκλείδεια μαθηματικὰ ἀνάγονται σ' αὐτόν. Παρεμβάλλουμε ἐδῶ τοὺς δυὸ μαθηματικούς, τὸν Ἀρισταῖο καὶ Αὐτόλυκον ἀπὸ τὴν Πιτάνη, ποὺ ἔδρασαν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4. αἰ. καὶ σημειώνουν τὸ πέρασμα πρὸς τὸν Εὐκλείδη. Ἀπὸ τὸν δεύτερο σώθηκαν δυὸ μαθηματικὰ συγγράμματα[2], ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ σφαιρικὴ γεωμετρία, ἐνῶ ἕνα τρίτο, ποὺ χάθηκε, ἐπέκρινε τὴν θεωρία τῶν ὁμόκεντρων σφαιρῶν.

Μὲ ἐντολὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ Μένωνας ἔγραψε τὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς. Ἕνας μεγάλος πάπυρος τοῦ 2. αἰ. μ.Χ., ὁ *Anonymus Londinensis* (ἀρ. 2339 P.),

---

1. F. WEHRLI, *Eudemos von Rhodos, Die Schule des Aristoteles 8*. 2. ἐκδ. Βασιλεία 1969.

2. Σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ F. HULTSCH, Λειψ. 1885, J. MOGENET, Louvain 1950. Ἂς παραπέμψουμε καὶ στοῦ TH. HEATH, *Mathematics in A*. Ὀξφ. 1949 (τὰ κείμενα σὲ μετάφραση).

ὅπως τὸν λέν, περιέχει μιὰν ἐπιτομή της, καὶ εἶναι ἐπίσης γιὰ μᾶς ἡ κύρια πηγὴ γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους γιατροὺς τῆς σικελικῆς σχολῆς, τὸν Φιλιστίωνα ἀπὸ τοὺς Λοκρούς· αὐτὸς ξεκινώντας ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ἑρμήνευε τὰ φυσιολογικὰ περιστατικὰ πολὺ διεξοδικὰ μὲ τὴν βοήθεια τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν πνοὴ *(πνεῦμα)*. Οἱ σχέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῆς σχολῆς του μὲ τὴν ἰατρικὴ ἦταν καὶ ἀλλιῶς ἐξαιρετικὰ πυκνές. Ἰδιαίτερα ἡ νεότερη ἔρευνα[1] ἔχει συνδέσει μὲ τὸν Περίπατο τὸν Διοκλὴ ἀπὸ τὴν Κάρυστο, τὸν μόνο γιατρὸ ἀνάμεσα στὸν Ἱπποκράτη καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ποὺ μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε καλύτερα. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Διοκλῆ στὸν πρώιμο 4. αἰώνα ἀποδείχθηκε λαθεμένη, ὡστόσο ἡ ἀκμή του δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πάη πιὸ κάτω ἀπὸ τὶς δεκαετίες 340-320. Εἶναι ὁ πρῶτος γιατρὸς ποὺ ἔγραψε στὴν ἀττικὴ διάλεκτο, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι μὲ τὴν μορφὴ τῶν δημοσιευμάτων του εἶχε ἀνώτερες ἐπιδιώξεις. Κύρια ἔργα του ἀναφέρονται τὰ *Ὑγιεινὰ πρὸς Πλείσταρχον* καὶ ἕνα θεραπευτικὸ ἔργο, *Πάθος, αἰτία, θεραπεία*. Ὁ JAEGER ἤθελε νὰ ἀποδείξη γνήσιαν τὴν «*προφυλακτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν βασιλιὰ Ἀντίγονο*» (*Ἐπιστολὴ προφυλακτική*), τελευταῖα ὅμως ὁ F. HEINIMANN[2] ἐπρόβαλε σοβαρὲς ἀμφιβολίες ἐναντίον τῆς γνησιότητας. Ὁ χαρακτηρισμός, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτι ὁ Διοκλῆς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς δογματικῆς Σχολῆς, εἶναι ἀνεπαρκής· πολὺ δυνατὰ ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὴν θεωρία τῆς σικελικῆς ἰατρικῆς σχολῆς γιὰ τὴν πνοή, καὶ ἀκριβῶς ἀπὸ ἐδῶ δημιουργοῦνται σχέσεις πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη. Ἀνάμεσα στοὺς διαδόχους τοῦ Διοκλῆ βρίσκεται ὁ Πραξαγόρας[3], ὁ ἀρχηγὸς τῆς κωακῆς ἰατρικῆς Σχολῆς. Οἱ σχέσεις τοῦ Περίπατου μὲ τὴν ἰατρικὴ πῆραν οἰκογενειακὸν τόνο, ὅταν ἡ Πυθιάδα, ἡ κόρη τοῦ Ἀριστοτέλη, παντρεύτηκε τὸν Μητρόδωρο, ἕναν γιατρὸ ἀπὸ τὴν κνιδιακὴ Σχολή. Κοντά του μαθήτευσε ὁ Ἐρασίστρατος, ὁ μεγάλος γιατρὸς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὕστερα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς μόρφωσής του στὴν Κῶ.

Προσθέτουμε ἐδῶ δυὸ μαθητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη, πού, σὰν τὸν Θεόφραστο, μὲ τὴν πολυμέρεια καὶ τὴν ἔκταση τῶν ἐργασιῶν τους ἀκολούθησαν τὸ παράδειγμα τοῦ δασκάλου τους. Ὁ Ἀριστόξενος ἀπὸ τὸν Τάραντα λέγεται ὅτι ἔγραψε 453 ὁλόκληρους κυλίνδρους βιβλίων, καὶ τὰ ἀποσπάσματα μαρτυροῦν πολὺ διαφορετικὰ θέματα. Γιὰ μᾶς μένει σημαντικὸς σὰν θεωρητικὸς τῆς μουσικῆς χάρη στὰ τρία βιβλία του «*Γιὰ τὴν ἁρμονία*» (*Ἁρμονικὰ στοιχεῖα*)[4], ὁ ὁποῖος ἔδωσε

1. W. JAEGER, *D. von Karystos*. Βερολ. 1938. Τοῦ ἴδ. *Ἀφιέρωμα Regenbogen*. Χαιδελβ. 1952, 94· τώρα *Scripta minora* 2. Ρώμη 1960, 441· βλ. καὶ *Paideia* 2, 49. Τὰ ἀποσπάσματα στοῦ M. WELLMANN, *Die Fragm. der sikelischen Ärzte*. Βερολ. 1901.

2. <D. von Karystos und der prophylaktische Brief an Konig Antigonos>, *Mus. Helv.* 12, 1955, 158.

3. F. STECKERL, *The Fragments of Praxagoras of Cos and his School. Collected, edited and translated*. Leiden 1958.

4. Ἐκδόσεις: H. S. MAGRAN, Ὀξφ 1902. ROSETTA DA RIOS, Ρώμη 1954. Ἐπισκό-

μορφὴ σὲ μιὰν παράδοση ποὺ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Περίπατου ἔφθανε πίσω στοὺς Πυθαγόρειους. Ἡ *Ρυθμική* του (*Ῥυθμικὰ στοιχεῖα*) μᾶς εἶναι γνωστὴ χάρη σὲ περισσσότερα ἀποσπάσματα, ποὺ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι μεγαλύτερο καὶ ἴσως ἀνήκει στὸ 2. βιβλίο. Ὁ Ἀριστόξενος εἶχε ἐνδιαφερθῆ ζωηρότατα γιὰ τὸν πυθαγορισμό. Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰν βιογραφία τοῦ Ἀρχύτα ἔγραψε ἕναν *Βίον πυθαγορικόν*, καὶ μὲ αὐτὸ ἐννοοῦσε ἕναν τύπο ζωῆς σύμφωνον μὲ τὰ πυθαγορικὰ ἰδεώδη. Πραγματεύθηκε ὅμως ἐπίσης βιογραφικὰ τὸν Πυθαγόρα καὶ τοὺς μαθητές του, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα.

Ἀπέναντι στὸν Θεόφραστο σὰν ἐκπρόσωπον τοῦ «θεωρητικοῦ» βίου ἀντιπροβάλλεται ἀπὸ τὸν Κικέρωνα (*ad Att.* 2, 16, 3) ὁ Δικαίαρχος ἀπὸ τὴν Μεσσήνη[1] σὰν ὑπέρμαχος μιᾶς ἀνώτερης ἐκτίμησης τοῦ «πρακτικοῦ» βίου. Καὶ αὐτὸς ἐπίσης ἀσχολήθηκε μὲ τοὺς πιὸ διαφορετικοὺς τομεῖς, ὅπως τὴν φιλοσοφία, πολιτική, λογοτεχνία, δυὸ ὅμως ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῶν ἐρευνῶν του ἔχουν ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς. Μὲ τὰ ἔργα του γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ ἄνοιξε ἕνα καινούργιο πεδίο στὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία κι ἐφάρμοσε αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξέτασης γιὰ τὸν ἴδιο τὸν λαό του στὸ ἔργο *Βίος Ἑλλάδος* (3 βιβλ.). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὸν τομέα τῆς γεωγραφίας—ἀναφέρουμε τὴν *Περιγραφή του τῆς γῆς* (*Γῆς Περίοδος*)—ἄνοιξε νέους δρόμους σὲ μιὰν ἔρευνα, ποὺ περνώντας ἀπὸ τὸν Ἐρατοσθένη ἔφτασε ὡς τὸν Στράβωνα. Ἦταν μαζὶ μὲ τὸν Θεόφραστο ὁ πιὸ σπουδαῖος μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ ἡ περίπτωσή του εἶναι ἰδιαίτερα λυπηρή, γιατὶ ἔχουμε στὰ χέρια μας μόνο θρύψαλα ἀπὸ τὸ ἔργο του.

Ἡ γεωγραφικὴ ἔρευνα, ὅπως τὴν ἀντιπροσωπεύει ὁ Δικαίαρχος—μιὰ καινούργια ἀναβίωση τῆς παλιᾶς ἰωνικῆς *ἱστορίης*, ἔχει στενὴν συνάρτηση μὲ τὰ νέα ἐξερευνητικὰ ταξίδια τῆς ἐποχῆς. Ἕνα ἐγχείρημα τόσο τολμηρό, ποὺ τὰ ἀποτελέσματά του θεωρήθηκαν ἀπίστευτα, ἦταν τὸ ταξίδι τοῦ Πυθέα τοῦ Μασσαλιώτη, ὁ ὁποῖος τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλέξανδρου ταξίδεψε στὰ βορειοδυτικὰ καὶ βόρεια τῆς Εὐρώπης ὡς τὰ σύνορα τῆς Ἀρκτικῆς. Πόσο μακριὰ ἔφτασε μᾶς εἶναι ἄγνωστο, κι αὐτὸ ἰσχύει προπάντων γιὰ τὴν Θούλη του (Ἰσλανδία ἢ Νορβηγία;). Τὴν ἐπίδραση τοῦ ἔργου του *Περὶ Ὠκεανοῦ* τὴν ἀναγνωρίζουμε σὲ πολλὲς ἀπηχήσεις[2]. Περίπου τὴν ἴδια ἐποχὴ (325/24) ὁ Νέαρχος, ὁ ναύαρχος τοῦ Ἀλέξανδρου,

---

πηση τῶν ἐκδόσεων ὕστερα ἀπὸ τοῦ MEURSIUS: *Gnom.* 28, 1956, 279. R. WESTPHAL, *Melik und Rhythmik des klassischen Hellenentums. Übers. u. erl.* Λειψ. 1883. ξανατ. Hildesheim 1965. Τὰ ἀποσπάσματα τῶν ὑπόλοιπων ἔργων: F. WEHRLI, *Die Schule des Aristoteles* 2. Βασιλεία 1945.

1. Ἀποσπάσματα: F. WEHRLI, *Die Schule des Aristoteles* 1. Βασιλεία 1941. PFEIFFER, *Hist.* 165.

2. R. GUNGERICH, *Die Küstenbeschreibungen in der griech. Lit.* Munster 1950, 16. H. J. METTE, *Phytheas von Massalia.* Kl. Texte 173. Βερολ. 1952. D. STICHTENOTH, *Pytheas von Marseille. Über das Weltmeer. Die Fragm. übers. u. erl.* Κολωνία-Γκρὰτς 1959 (*Geschichtschr. d. deutschen Vorzeit* 3. συνολ. ἔκδ. τόμ. 103). Ὁ R. KNAPOWSKI, *Zagadni-*

ἐπιχείρησε τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὸν Ἰνδὸ στὴν Περσία. Ἔτσι, ὕστερα ἀπὸ δυὸ σχεδὸν αἰῶνες, αὐτὸς ἐπανέλαβε τὸ τολμηρὸ ἐγχείρημα τοῦ Σκύλακα, ποὺ μὲ τὸ ὄνομά του κυκλοφόρησε μιὰ περιγραφὴ τῶν παραλίων τῆς Μεσογείου, στὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' (βλ. σ. 322). Μιὰν ἰδέα γιὰ τὴν ζωντάνια μὲ τὴν ὁποία ὁ Νέαρχος ἔδινε τὶς πλούσιες παρατηρήσεις του, μποροῦμε νὰ πάρουμε ἀπὸ τὰ τμήματα ποὺ ἐπεξεργάσθηκε ὁ Ἀρριανὸς στὸ βιβλίο του γιὰ τὶς Ἰνδίες (*Ἰνδική*)[1].

Ἕνα σημαντικὸ κομμάτι ἱστορίας τῆς ἀριστοτελικῆς παράδοσης σώζεται στὸν Στράβωνα (13, 54, 608, πρόσθ. Πλουτ, *Σύλλ.* 26). Μοιάζει σὰν μυθιστόρημα, καὶ ἐπανειλημμένα τὸ παραμέριζαν σὰν τέτοιο, ταιριάζει ὅμως τόσο καλὰ μὲ τὶς σχέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη πρὸς τὴν βορειοδυτικὴ Μικρασία, ὥστε οἱ ἀμφιβολίες δὲν ἔχουν θέση. Σύμφωνα μὲ αὐτοὺς τὰ κατάλοιπα τῶν διδακτικῶν ἔργων τοῦ Δασκάλου τὰ πῆρε πρῶτα ὁ Θεόφραστος κι ἀπὸ αὐτὸν ὁ Νηλέας ἀπὸ τὴν Σκήψη, γιὸς τοῦ Κορίσκου ποὺ ἀναφέραμε ἐνωρίτερα (σ. 701), ποὺ στὴν Ἄσσο ἄκουσε τὸν Ἀριστοτέλη καὶ μνημονεύεται συχνὰ στὰ διδακτικὰ συγγράμματα. Οἱ ἀπόγονοί του φοβήθηκαν τὴν συλλεκτικὴ μανία τῶν Ἀτταλιδῶν, ποὺ ἵδρυσαν μεγάλη βιβλιοθήκη στὴν Πέργαμο, κι ἔκρυψαν τὰ βιβλία σὲ ἕναν ὑπόγειο κρυψώνα· αὐτὸ ὅμως δὲν εἶχε καλὰ ἀποτελέσματα γιὰ τοὺς κυλίνδρους. Στὸν 1. αἰ. οἱ κληρονόμοι τοῦ Νηλέα τὰ πούλησαν μαζὶ μὲ συγγράμματα τοῦ Θεόφραστου σ' ἕναν Ἀπελλικῶντα ἀπὸ τὴν Τέω, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Στράβωνα ἦταν περισσότερο βιβλιόφιλος παρὰ φιλόσοφος. Ἡ βιβλιοθήκη του ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του πέρασε στὴν κατοχὴ τοῦ Σύλλα καί, μαζὶ μὲ αὐτόν, στὴν Ρώμη. Μὲ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀσχολήθηκε πρῶτα ὁ Τυραννίωνας χωρὶς ξεχωριστὴν ἐπιτυχία· ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ὅλη ἡ κατοπινὴ παράδοση ἔγινε τὸν 1. κιόλας αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν Περιπατητικὸ Ἀνδρόνικο τὸν Ρόδιο. Ἡ τύχη τῶν ἐξωτερικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ἦταν ἡ ἴδια μὲ τῶν διδακτικῶν· αὐτὰ δὲν πέρασαν τὴν ζωή τους στὶς κατακόμβες, χάθηκαν ὅμως στὴν μεταγενέστερη ἀρχαιότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὅλα τὰ διδακτικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν ξεχασμένα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τοῦ θησαυροῦ τῆς Σκήψης. Πόσα καινούργια πρόσθεσε αὐτὴ ἡ ἀνεύρεση, δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ καθορίσουμε. A. H. CHROUST, ‹The miraculous disappearance and recovery of the Corpus Aristotelicum›, *Class. et Med.* 23, 1963, 50.

Ἡ ἐπεξεργασία τῆς συνολικῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἕνας πολὺ μακρινὸς στόχος. Οἱ καλύτερες πληροφορίες μας πρὸς τὸ παρὸν γιὰ τὶς βάσεις ποὺ ἀλλάζουν ἀπὸ ἔργο σὲ ἔργο βρίσκονται στὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τοῦ 2. τόμου τῆς *Griech. Literaturgeschichte* τοῦ J. GEFFCKEN (Χαιδελβ. 1934). Πρόσθεσε: E. MIONI, *A.s codd. graeci qui in bibliothecis Venetis adservantur.* Πάδοβα 1958. A. WARTELLE, *Inventaire des manuscripts Grecs d'Aristote et de ses commentateurs.* Παρίσι 1963. Ἕναν *Aristoteles Graecus, Beschreibung der griech. Handschriften des Aristoteles* ἑτοιμάζει ὁ P. MORAUX (*Peripatoi* τόμ. 5-8) μὲ πολλοὺς συνεργάτες. Γιὰ τὴν αὐτοτέλεια τοῦ κώδ. Vat. 1339 ἀπέναντι στὸν κώδ. Laur. 81, 1, βλ. I DURING, *Gnom.* 31, 1959, 416 μὲ βιβλιογρ. Γιὰ ἕνα μεμονωμένο σύγγραμ-

---

enia chronologii...Poznan 1958, ἐξετάζει προβλήματα χρονολογίας καὶ ἐπέκτασης τῶν ἐξερευνητικῶν ταξιδιῶν.

1. GUNGERICH (βλ. προηγ. σημ.), 14, τὸ ὑλικὸ στοῦ JACOBY, F Gr Hist ἀρ. 133. Μετάφραση καὶ ἑρμηνεία στοῦ O. SEEL, *Antike Entdeckungsfahrten.* Ζυρίχη 1961 (Lebendige Antike). H. SCHIWECK, ‹Der persische Golf als Schiffahrts- und Seehandelsroute in Achamenidischer Zeit und in der Zeit Alexanders des Grossen›, *Bonner Jahrb.* 162, 1962, 4.

μα: E. LOBEL, *The Greek Manuscripts of A.'s Poetic*. 'Οξφ. 1933 (Παράρτ. 9 στὶς Πράξεις τῆς Biographical Society). Ἂν ἀφαιρεθῆ τὸ εὕρημα τῆς *'Αθηναίων Πολιτείας*, οἱ πάπυροι δὲν δίνουν πάρα πολλά (158-165 P.). Τὸ κέρδος γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου τὸ πραγματεύεται καλὰ ὁ R. STARK, *Annal. Univ. Saraviensis. Philos.-Lettres* 8, 1/2, 1959, 36. 'Εκεῖ (38) καὶ γιὰ μιὰν ἀμφίβολη ἀπόδοση. Μὲ τὸν ἀρ. 2402 τῶν *Ox. Pap.* 24, 1957, προστέθηκαν ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ *'Ηθ. Νικ.* 6, καὶ μὲ τὸν ἀρ. 2403 ἀπὸ τὶς *Κατηγορίες*. 'Ο 'Αριστοτέλης μεταφράσθηκε στὰ Συριακά, 'Αραβικά, 'Εβραικὰ καὶ Λατινικά. A. JOURDAIN, *Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines d'A. et sur les commentaires grecs ou arabes employés par les docteurs scolastiques*. Νέα ἔκδ. ἀναθ. καὶ ἐπαυξ. ἀπὸ τὸν CH. JOURDAIN 1843, ξανατύπ. Νέα 'Υόρκη 1960. Καὶ γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς παράδοσης αὐτοῦ τοῦ εἴδους πρέπει νὰ γίνουν ἀκόμα πολλά. 'Υποδειγματικὴ γιὰ τὴν σημασία της ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν προβληματική της εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ J. TKATSCH, *Die arabische Übersetzung der Poetik des A. und die Grundlage der Kritik des griech. Textes. Akad. Wien* 1, 1928, 2. 1932 καὶ ἡ ὑπερτίμησή της στὴν ἔκδοση τῆς *Ποιητικῆς* ἀπὸ τὸν A. GUDEMAN, Βερολ. 1934. 'Απὸ μεθοδικὴν ἄποψη σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ R. WALZER, <On the Arabic Versions of Books A, α and Λ of A.'s. Metaph.>, *Harv. Stud.* 63, 1958 (*'Αφιέρωμα W. Jaeger*), 217. R. LEMAY, *Abu Ma'shar and Latin Aristotelianism in the 12th Century. The Recovery of Aristotle's Natural Philosophy through Arabic Astrology*. Βηρυτὸς 1962. F.E, PETERS, *Aristoteles Arabus. The Oriental Translations and Commentaries on the Aristotelian Corpus*. Leiden 1968 (πβλ. H. DAIBER, *Gnom.* 42, 1970, 538· τοῦ ἴδ. *Aristotle and the Arabs. The Aristotelian Tradition in Islam*. Νέα 'Υόρκη - Λονδ. 1968). Γιὰ τὶς λατινικὲς μεταφράσεις, ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὸν Boethius καὶ φτάνουν στὴν ἀκμή τους μὲ τὸν Wilhelm von Moerbeka, ἡ βάση δημιουργήθηκε χάρη στὴν ὑποδειγματικὴ συλλογὴ τοῦ πολὺ διασκορπισμένου ὑλικοῦ στὰ πλαίσια τῆς *Union Acad. Internationale*. Τὸ σχέδιο, ποὺ ἀποφασίσθηκε στὰ 1930, προβλέπει τὴν ἔκδοση τῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 1280 μεταφράσεων σὲ ἕναν *Aristoteles Latinus*, σὰν πρῶτο μέρος ἑνὸς μεγάλου *Corpus Philosophorum Medii Aevi*. 'Η διαπίστωση τῆς χειρόγραφης παράδοσης οὐσιαστικὰ εἶχε συμπληρωθῆ στὰ 1939· τὰ ἀποτελέσματά της ὑπάρχουν στὸν *Aristoteles Latinus: Pars prior*, ποὺ τὸν ἐξέδωσε ὁ G. LACOMBE κ.ἄ. Ρώμη 1939, ξανατύπ. Bruges-Παρίσι 1957. *Pars posterior* (περιέχει καὶ *Supplementa* τοῦ I). Cambr. 1955. *Suppl. altera*. Ἔκδ. L MINIO-PALUELLO. Cambr. 1962.—Στὴν προετοιμασία τοῦ ἐγχειρήματος ἀνήκουν καὶ τὰ *Prolegomena in Aristotelem Latinum*, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κυκλοφόρησαν δύο τεύχη ἀπὸ τὴν Πολωνικὴ 'Ακαδ. τῶν 'Επιστ.: I A. BIRKENMAJER, *Classement des ouvrages attribués à Aristote par le moyen âge latin*. Κρακοβία 1932. II W. L. LORIMER, *The Text-Tradition of the Interpretatio anonyma of Pseudo-Aristotle De mundo*. Κρακοβία 1934. 'Η συνέχιση τῆς σειρᾶς ἔχει σχεδιασθῆ μὲ τὸν L. MINIO-PALUELLO, *Collected Papers on Some Translators and Translations of Aristotle in the Middle Ages*.—Πρὸς τὸ παρὸν τὴν ἔκδοση τὴν φροντίζουν οἱ L. MINIO-PALUELLO, R. A. B. MYNORS, O. GIGON, H J. DROSSAART LULOFS, P. MORAUX καὶ L. BATAILLON. Κυκλοφόρησαν (ἂν δὲν ὑπάρχη ἄλλη ἔνδειξη, στὸ Bruges-Παρίσι): I/1-5 *Categoriae vel Praedicamenta, translatio Boethii, recensio composita, translatio Gu. de Moerb., lemmata Simplicii Gu. de Moerb. interprete, paraphrasis Themistiana* (*Pseudo-Augustini Categoriae Decem*). ἔκδ. L. MINIO-PALUELLO 1962. I/6-7 *Categoriarum Supplementa Porphyrii Isagoge, transl. Boethii, 'Liber sex Principiorum', specimina translationum*. ἔκδ. τοῦ ἴδ. καὶ B. G. DOD 1966. II/1-2 *De Interpretatione (Periermenias), transl. Boethii et transl G. de Moerbeka, specimina translationum recentiorum*. ἔκδ. τοῦ ἴδ. καὶ G. VERBEKE 1965. III/1-4 *Analytica Priora, transl. Boethii (recensiones duae), transl. anonyma, Pseudo-Philoponi aliorumque scholia, specimina translationum recentiorum*. ἔκδ. τοῦ ἴδ. 1962. IV/ 1-4 *Analytica Posteriora,*

transl. Iacobi, Transl. Ioannis (=anonyma), transl. Gerardi, recensio Guillelmi de Moerbeka, specimina translationum recentiorum. ἐκδ. τοῦ ἴδ. καὶ B. G. DOD 1968. V/1-3 *Topica. transl. Boethii (recensio prior et fragmenta posterioris), transl. anonyma.* ἐκδ. τοῦ ἴδ. 1969. VII/2 *Physica* (I-II/1), *transl. Vaticana.* ἐκδ. A. MANSION 1957. XI/1-2 *De Mundo, transl. Bartholemaei, transl. Nicholai, additis translationibus Rinucii, Argyropoli Sadoleti, paraphrasi Apulei, necnon speciminibus translationum recentiorum.* ἐκδ. τοῦ ἴδ. καὶ W. L. LORIMER καὶ B. FREED MUSCARELLA. 2. ἐκδ. 1965. XVII/2.5 *De Generatione Animalium, transl. G. de Moerbeka.* ἐκδ. H. J. DROSSAART LULOFS 1966. XXIX/1 *Politica* (libri I-II), *transl. anonyma (G. de Moerbeka?).* ἐκδ. P. MICHAUD-QUANTIN 1961. XXXIII *De Arte Poetica G. de Moerbeka interprete* (2. ἐκδ.)· *Poet. sive expositio Averrois interprete Hermanno Alemanno.* ἐκδ. L. MINIO-PALUELLO 1968. Μιὰ σειρὰ καὶ ἄλλων ἀκόμα τόμων βρίσκεται σὲ στάδιο προπαρασκευῆς. Μιὰν καλὴ ἐπισκόπηση τοῦ προγράμματος καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐγχειρήματος δίνει ὁ L. MINIO-PALUELLO, *Studi Medievali* 3. σειρ. 1, 1960, 304. Ἐπάνω σ' αὐτὴν τὴν βάση πρόκειται νὰ δημοσιευθῆ σύντομα ἕνα πληροφοριακὸ σύγγραμμα *Programme and Progress.* Γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος ποὺ σχετίζονται μὲ αὐτό, βλ. I. DÜRING, <Von A. bis Leibniz>, *Ant. u. Abendl.* 4, 1954, 118. F. VAN STEENBERGHEN, *A. in the West.* Louvain 1955. *A. and Plato in the Mid.-Fourth Century. Papers presented at the Symposium Aristotelicum held at Oxford, August 1957.* ἐκδ. I. DÜRING καὶ G.E.L. OWEN. Στοκχ. 1960. 12. *Congr. int. di filosofia. Venezia 1958. Atti vol. IX: Aristotelismo padovano e filosofia aristotelica.* Φλωρεντ. 1960. Σημαντικὰ γιὰ τὴν κριτικὴ καὶ τὴν ἑρμηνεία εἶναι τὰ ἄφθονα ὑπομνήματα καὶ παραφράσεις, ποὺ σώζονται. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη ἀρχίζει μὲ τὸν Ἀνδρόνικο καὶ συνεχίζεται ἀπὸ τότε σὰν μιὰ κίνηση ὕψιστης σημασίας μέσα στὴν ἱστορία τῆς Δύσης. Θεμελιακὸ ἦταν τὸ ἐγχείρημα τῆς Πρωσσικῆς Ἀκαδημίας *Commentaria in A. Graeca,* 23 τόμ. μὲ 3 συμπληρ. τόμ. Βερολ. 1882-1909. Ξανατυπώματα ἔχουν ἀρχίσει μὲ τὸ 2,2 (Ἀλέξ. Ἀφροδ. στὰ *Τοπικὰ* τοῦ Ἀ.) καὶ 4,2 (Δέξιππος στὶς *Κατηγ.* τοῦ Ἀ.) Βερολ. 1959.—G. VERBEKE, *Themistios: Comm. sur le traité de l'âme d'A. Trad. de Quillaume de Moerbeke. Ed. critique et étude sur l'utilisation du comm. dans l'oeuvre de saint Thomas. Corpus Lat. commentariorum in A. Graecorum* 1. Louvain 1957. Τοῦ ἴδ. *Comm. sur le Peri Herméneias d'A Trad. de Guillaume de Moerbeke. Corpus Lat. commentariorum in A. Graecorum* 2. Louvain 1961. K. GIOCARINIS, <An unpubl. late thirteenth century comm. on the Nic. Eth. of A>, *Traditio* 15, 1959, 299. LYMAN W. RILEY, *A. Texts and Commentaries to 1700 in the Univ. of Pennsylvania Library.* Φιλαδέλφεια 1960. Διαλεγμένα ὑπομνήματα τοῦ Ἀβερρόη ἐκδίδει ἡ *Mediaeval Academy of America,* Cambr. Mass. μὲ τὴν διεύθυνση τοῦ H. A. WOLFSON: *I. Epitome of Parva Naturalia. Latin Text.* ἐκδ. EMILY L. SHIELDS 1949. *Hebrew Text.* ἐκδ. H. BLUMBERG 1954. Τοῦ ἴδ. *English Transl. and Comm.* 1961. II. *Long Commentary on De Anima. Latin Text.* ἐκδ. F. S. CRAWFORD 1953. III. *Middle Commentary and Epitome of De Generatione et Corruptione. Latin Text.* ἐκδ. F. H. FOBES 1956. *Hebrew Text.* ἐκδ. S. KURLAND 1958. Τοῦ ἴδ., *English Transl. and Comm.* 1958. *De Subtstantia Ortis* καὶ ἄλλοι τόμοι θὰ ἀκολουθήσουν. H. J. DROSSAART LULOFS, *Nicolaus Damascenus. On the Philosophy of Aristotle. Fragments of the first five books, with Introd. transl. and comm.* Leiden 1965 (ξανατ. 1969).—Γιὰ τὰ *A. opera cum Averrois commentariis.* Venetis apud Juntas 1562-1574, ἑτοιμάζεται ἀνατύπωση σὲ 11 τόμους καὶ 3 συμπληρωματικοὺς στὸν οἶκο Minerva G. m. b. H. Φραγκφούρτη. Γιὰ τὴν παράδοση ἑνὸς μεμονωμένου ἔργου: A. DREIZEHNTER, *Untersuchunugen zur Textgeschichte der arist. Politik.* Leiden 1962.

Τὴν παλιότερη βιβλιογρ. γιὰ τὸν A. βλ. K. PRAECHTER στοῦ F. UEBERWEG, *Grundriß d. Gesch. d. Philos.* 1, 12. ἐκδ. Βερολ. 1926. Γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν

ὑπάρχει μιὰ σειρὰ ἐπισκοπήσεων: P. WILPERT, ‹Die Lage der Aristotelesforschung›, *Zeitschr. f. philos. Forsch.* 1, 1946, 123. M. D. PHILIPPE, *Bibl. Einf i. d. Stud. d. Philos.* 8. *Aristoteles.* Βέρνη 1948. W. JAEGER, ‹Die Entwicklung des Studiums der griech. Philos. seit dem Erwachen des hist. Bewußtseins›, *Zeitschr f. philos. Forsch.* 6, 1952, 200. D. ROSS στὸ *Fifty Years of Class. Scholarship.* 'Οξφ. 1954, 136. E. J. SCHÄCHER, *Platon-Aristoteles* I. Salzburg 1957, 10· τοῦ ἴδ. *Ist das Corpus Aristotelicum nacharistotelisch?* Μόναχο 1963. *Aristotele nella critica e negli studi contemporanei* (συμβολὲς Ἰταλῶν ἐρευνητῶν). Μιλάνο 1957. H. S. LONG, ‹A Bibliographical Survey of Recent Works on A.›, *The Class. World* 51, 1957, 47. 57. 69· 52, 1958, 96. 117. 193. 204. G. VERBEKE, ‹Bulletin de littérature aristotelicienne›, *Rev. philos. de Louvain* 56, 1958, 605. F. DIRLMEIER, ‹Zum gegenwärtigen Stand des A.-Forschung›, *Wien. Stud.* 76, 1963, 52. P. MORAUX, *A. in der neueren Forschung.* Wege der Forschung 61, Darmstadt 1968 ('Ετοιμάζεται μιὰ σειρὰ ἄλλων συλλογικῶν τόμων γιὰ τὸν 'Α.). Χρήσιμες εἶναι οἱ βιβλιογρ. πληροφορίες (καὶ στὰ ἐπιμέρους ἔργα) στὸ *Lexikon d. Gesch. d. Naturwiss.* (ἐκδ. J. MAYERHOFER), στὸ ἄρθρο *Aristoteles.* Πολλὴ βιβλιογρ. σημειώνουν τὰ βιβλία ποὺ ἀναφέρουμε στὴν σ. 764 σημ. 2 καὶ 796 σημ. 1 τῶν MORAUX καὶ NUYENS). Γιὰ τὰ ἐξωτερικὰ ἔργα βιβλιογρ. στοῦ D. ROSS, *Works of A.* 12, 'Οξφ. 1952· πρβλ. L. ALFONSI, *Herm.* 81, 1953, 45, 2. Τὰ πιὸ σπουδαῖα κείμενα ἀπὸ αὐτά, τώρα στοῦ W. D. ROSS, *A. Fragmenta selecta* 'Οξφ. 1955. 'Η πλήρης ἔκδοση τῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸν V. ROSE. Λειψ. 1886 μένει ἀπαραίτητη· ἔκδ. στερεότυπη Στουττγ. 1967.

Στὴν ἀρχὴ τῆς νεότερης ἔρευνας τοῦ 'Αριστοτέλη βρίσκεται ἡ συνολικὴ ἔκδοση τῆς Πρωσσικῆς 'Ακαδημίας σὲ 5 τόμους 1831-1870, ποὺ σύμφωνα μὲ αὐτὴν γίνονται οἱ παραπομπές· ὁ 5. τόμ. περιέχει τὸν ἀπαραίτητο *Index Aristotelicus* τοῦ H. BONITZ. 'Απὸ τὴν 2. ἐκδ. ποὺ τὴν φροντίζει ὁ O. GIGON, κυκλοφόρησαν ὁ I. καὶ II. τόμ. Βερολ. 1960 (μὲ κατάλογο τῶν πιὸ σπουδαίων ἐκδόσεων ὕστερα ἀπὸ τοῦ Bekker), IV. (ξανατύπ. τῶν πιὸ σπουδαίων ἔργων ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα στὸν 'Α. καὶ μιὰ εὑρετηρίαση μὲ τὰ *Commentaria in A. Graeca,* καθὼς καὶ μιὰ νέα ἔκδοση τῆς *Vita Marciana*) καὶ V. (Λεξιλόγιο) Βερολ. 1961 (τὸ λεξιλόγιο εἶχε ξανατυπωθῆ ἤδη στὰ 1955). 'Ο III. τόμ. θὰ περιέχῃ τὴν ἐνημερωμένη συλλογὴ τῶν ἀποσπασμάτων· ἡ λατινικὴ μετάφραση τῶν συγγραμμάτων τοῦ 'Α. παραλείπεται.—Τὰ κυριότερα κείμενα στὴν *Loeb Class. Library,* στὴν *Coll. des Un. de Fr.*: *Φυσ., Π. Οὐρ., Μικρὰ Φυσ., 'Αθ. Πολ., Πολιτ. 1-2, Ποιητ., 'Ρητ. 1-2, Π. ζώων, μορ., Π. ζώων γεν., Π. τ. ζῷ. ἱστ., Π. ψυχῆς* (πβλ. P. MORAUX, *Gnom.* 40, 1968, 76), *Π. γενεσ. καὶ φθορ., Τοπικὰ 1-4, Οἰκονομικὰ* (καὶ οἱ δυὸ σειρὲς δίγλωσσες). Μὲ κέρδος χρησιμοποιεῖ πάντα κανεὶς τὰ κείμενα Teubner καὶ τῆς Bibl. Oxoniensis. Γενικὰ παραπέμπουμε γιὰ ἐκδόσεις, ὑπομνήματα καὶ μεταφράσεις στὰ βιβλιογραφικὰ βοηθήματα ποὺ μνημονεύσαμε, ὑπογραμμίζουμε ὅμως τὶς πολὺ σπουδαῖες ἑρμηνευτικὲς ὀξφορδιανὲς ἐκδόσεις τοῦ W. D. ROSS, ποὺ μνημονεύονται στὰ ἐπιμέρους ἔργα. Μερικὰ γιὰ νεότερες ἐκδόσεις στοῦ A. COLONNA, ‹Note a recenti edizioni di A.›, *Bollettino del comitato per la preparazione della Ed. Naz.* 5, Ρώμη 1957, 13. Μιὰ ἐπισκόπηση καὶ στοῦ GIGON τὴν νέα ἔκδοση τῆς ἔκδοσης τοῦ Βερολίνου (βλ. παραπ.). Γιὰ τὴν συμπλήρωση τῶν βιβλιογραφιῶν ποὺ μνημονεύσαμε, παραπέμπουμε στὰ νεότερα ἔργα ποὺ ἀναφέρουμε στὶς σημ. Πάρα πολὺ κατάλληλες εἰσαγωγὲς εἶναι: W. D. ROSS, *Aristotle.* Λονδ. 1923 (5. ἔκδ. ξανατυπ. 1960· καὶ Univ. Paperbacks Λονδ. 1964). Τοῦ ἴδ. *The Development of A'.s. Thought.* Λονδ. 1957. L. ROBIN, *Aristote.* Παρίσι 1944. D. J. ALLAN, *The Philosophy of A.* 2. ἔκδ. Λονδ. 1970 (γερμ. P. WILPERT, 'Αμβ. 1955). W. JAEGER, *Aristoteles,* ἕνα βιβλίο ποὺ ἡ σημασία του πολλὲς φορὲς ὑπογραμμίσθηκε στὴν ἔκθεσή μας, κυκλοφόρησε σὲ 2. ἐκδ. Βερολ. 1955. Μιὰν σύντομη εἰσαγωγὴ δίνει ὁ J. H. RANDALL JR., *Aristotle.* Νέα 'Υόρκη 1960. Σημαντικὲς συμβολὲς περιέχει: *Autour d'Aristote. Recueil d'études de philos. anc. et médiev. offert à*

A. Mansion. Louvain 1955. W. BRÖCKER, *Aristoteles. Philos. Abhandlungen* I. 3. ἐκδ. Φραγκφ. 1964. *Naturphilosophie bei Aristoteles und Theophrast. Verhandlungen des 4. Symposium Aristotelicum 1960*. Ἔκδ. ὑπὸ I. DURING, Χαιδελβέργη 1969. E. M. MICHELAKIS, *Aristotle's Theory of Practical Principles*. Ἀθήνα 1961. KL. OEHLER, *Die Lehre vom noetischen und dianoetischen Denken bei Platon und Aristoteles. Zet*. 29. Μόναχο 1962. J. MOREAU, *Aristote et son école*. Παρίσι 1962. Τοῦ ἴδ., *L'espace et le temps selon Aristote*. Padova 1965. J. OATS WITHNEY, *A. and the Problem of Value*. Princeton 1963. G. R. G. MURE, *Aristotle*. Ὀξφόρδη 1964. M. MIGNUCCI, *La teoria aristotelica della scienza*. Φλωρεντία 1965. W. RAIBLE, *A. und der Raum. Untersuchungen des aristotelischen Toposbegriffs*. Διδ. διατρ. Κίελο 1965. G. REALE, *Il concetto di filosofia prima e l'unità della metafisica di Aristotele*. 2. ἐκδ. Μιλάνο 1965. I. DURING, *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*. Χαϊδελβέργη 1966 (σχετικὰ F. SOLMSEN, *Gnom*. 39, 1967, 657). Τοῦ ἴδ. *RE* S 11, 1968, 159. W. J. VERDENIUS καὶ J. H. WASZINK, *A. on coming-to-be and passing-away*. 2. ἐκδ. Leiden 1966 (ἀνατύπ. 1968). A. STIGEN, *The Structure of Aristotle's Thought. An Introduction to the Study of Aristotle's Writings*. Oslo 1966. CLETO CARBONARA, *La filosofia greca: Aristotele*. 2. ἐκδ. Νεάπολη 1967. G. MORPURGO-TAGLIABUE, *Linguistica e stilistica di Aristotele*. Ρώμη 1967. G. E. R. LLOYD, *Aristotle. The Growth and Structure of his Thought*. Λονδίνο 1968.—Τὰ *Proceedings of the Aristotelian Society for the Systematic Study of Philosophy* (1887-1954) ὑπάρχουν τώρα στὴν Johnson Reprint Corp. PH. MERLAN, *Studies in Epicurus and A*. Wiesbaden 1960 (Kl. phil. Stud. 22). Μεταφράσεις δόθηκαν ἐκλεκτικὰ γιὰ μερικὰ ἔργα. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ἐξάρουμε τὴν μνημειακὴ συνολικὴ ἀπόδοση: *The Works of A. Transl. into English under the Editorship of* W. D. ROSS. 12 τόμ. Ὀξφ. 1908-1952.

3. ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

Ὁ Πλάτωνας καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὰ ἔργα τους ξεπερνοῦν τὰ σύνορα τοῦ αἰώνα μέσα στὸν ὁποῖο τὰ δημιούργησαν. Ὁ ἱδρυτὴς τοῦ Περίπατου συνδέεται μὲ τὴν σύγχρονή του ζωὴ ἐντονότερα ἀπὸ ὅ,τι ὁ δάσκαλός του, ἡ παιδεία ὅμως σημαίνει καὶ γι' αὐτὸν τὴν διάπλαση τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἀνθρώπου, καὶ τὸ πολίτευμά του ὑψώνεται ἀπὸ πλατιὲς ἐμπειρικὲς βάσεις σ' ἐκείνην τὴν περιοχὴ τοῦ ἐξωχρονικοῦ κανόνα, μέσα στὴν ὁποία ἔχει ἀνυψωθῆ προκαταβολικὰ τὸ οἰκοδόμημα τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας*. Μόνο ὅμως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σχηματίσουμε τὴν εἰκόνα τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος τὸν 4. αἰ. Ἐκεῖνον τὸν αἰώνα, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰν ἐποχὴ ἀσυμβίβαστων ἀντιθέσεων καὶ δισταχτικῶν μεταβάσεων, ὥσπου νὰ ἀρχίση, στὸ τελευταῖο του μέρος, τὸ χτίσιμο ἑνὸς καινούργιου κόσμου. Ἀκόμα γιὰ μερικὸν καιρὸ τὰ παλιὰ θέματα τῆς ἡγεμονίας παίζονται στὴν Σπάρτη, στὴν Ἀθήνα, καὶ μιὰν φορά, γιὰ νὰ σπάση καὶ ἡ μονοτονία, στὴν Βοιωτία, πάνω ὅμως ἀπὸ τὴν ἀνήσυχη ἐναλλαγὴ γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο αἰσθητὸ τὸ κάλεσμα γιὰ μιὰν ἀδιαίρετη ἀσφάλεια καὶ μιὰν γενικὴ εἰρήνη (*κοινὴ εἰρήνη*)[1], ἐνῶ πέρα στὴν Ἀσία καὶ ἀργότερα στὸν μακεδονικὸ Βορρὰ ἰσχυ-

1. Βιβλιογρ. γιὰ τὴν ἔννοια, στοῦ H. BENGTSON, *Griech. Gesch*. 2. ἐκδ. Μόναχο 1960, 250.

ροὶ γείτονες παρακολουθοῦν μὲ συμφεροντολογικὰ βλέμματα τὶς ἀπόπειρες ἑλληνικῶν πόλεων νὰ ἀναστήσουν τὸν ἴσκιο τῆς ἀττικῆς θαλασσοκρατίας. Σὲ καμιὰν ἐποχὴ δὲν μίλησαν τόσο πολὺ φωναχτὰ γιὰ τὸ ἀθηναϊκὸ μεγαλεῖο· αὐτὸ ὅμως εἶναι τὸ μεγαλεῖο τοῦ παρελθόντος, ποὺ μεγαλοπιάνεται μὲ μουσειακὰ ἔργα. Παράλληλα ὑψώνονται ἄλλου εἴδους φωνές, ποὺ μὲ ἔμβλημα τὴν ἑλληνικὴ πολιτιστικὴ εὐγένεια προετοιμάζουν ἕναν σύνδεσμο τῶν λαῶν, ὁ ὁποῖος ξεπερνᾶ πολὺ τὰ σύνορα τῶν κρατουπόλεων. Παράδοση καὶ ἀλλαγή, ἡ μιὰ κοντὰ στὴν ἄλλη, βρίσκονται καὶ στὴν περιοχὴ τῆς λογοτεχνίας. Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ποιητικὲς μορφὲς καλλιεργοῦνται ἀκόμα πολύ, ὅπως θὰ μπορέσουμε σύντομα νὰ δείξουμε μὲ τὸ παράδειγμα τῆς τραγωδίας. Ὅμως, ἀπὸ ξεκινήματα ποὺ φτάνουν πίσω στὴν περασμένη ἑκατονταετία, ἡ ρητορικὴ ἐξελίχθηκε σὲ μιὰν δύναμη, ποὺ συναγωνίζεται μὲ τὸ πρόγραμμά της ὁλόκληρην τὴν ποίηση, κι αὐτὸ τὸ αἴτημα τὸ πραγματοποιεῖ κιόλας σὲ μεγάλο μέρος καθὼς προχώρησε ἡ ἐξέλιξη. Ἂν προσέξουμε συγχρόνως ὅτι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ρητορικὴ στὴν σχολὴ τοῦ Ἰσοκράτη δημιούργησε καὶ μέτωπο ἐναντίον τῆς φιλοσοφίας ἐγκαινιάζοντας μὲ τὸ αἴτημα τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων ἕναν ἀγώνα ποὺ κράτησε πολλοὺς αἰῶνες[1], θὰ καταλάβουμε γιατὶ λογαριάζουμε τὴν ἀκμή της σὰν ἕνα οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ 4. αἰ., καὶ ἀντίστοιχα τὸν Ἰσοκράτη σὰν σημαντικὸν ἐκπρόσωπο αὐτῆς τῆς χρονικῆς περιόδου.

Ἡ κρίση γι' αὐτὸν εἶναι δύσκολη καὶ κυμαίνεται στὰ ἄκρα[2]. Ἀπέναντι στὴν πνευματικὴ μετριότητα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ἔλλειψη πρωτοτυπίας καὶ ἰσχυρῶν δημιουργικῶν παρορμήσεων στέκει ἡ ὁλωσδιόλου πρωτάκουστη ἐπίδραση τῆς Σχολῆς του. Τόσο πολλοὶ πολιτικοί, ρήτορες, ἱστορικοὶ καὶ ποιητὲς βγῆκαν ἀπὸ αὐτήν, ποὺ ὁ Κικέρωνας (*De or.* 2, 94) μιὰν φορὰ τὴν παρομοίασε μὲ τὸν Δούρειο ἵππο, ποὺ ἔκρυβε πραγματικὰ διαλεχτοὺς ἥρωες[3]. Ἡ ἐπίδραση αὐτή, ποὺ φτάνει πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, εἶναι ἕνα ἱστορικὸ γεγονός, ποὺ γιὰ τὴν ἐξηγησή του ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἐκθέσουμε κάθε τὶ ποὺ ἀφορᾶ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ ἔργο του.

Ἡ ζωὴ τοῦ Ἰσοκράτη ἁπλώθηκε ἀπὸ τὸ 436, τὴν ἐποχὴ δηλ. στὴν ὁποία ἡ Ἀθήνα βρισκόταν στὴν ἀκμὴ τῆς δύναμής της καὶ ἀντιμετώπιζε τὴν ἀναμέτρηση

1. Ἡ ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς φιλονεικίας ἀνάμεσα στὴν φιλοσοφία καὶ τὴν ρητορική, στοῦ H. v. Arnim, *Leben und Werke des Dion von Prusa*. Βερολ. 1898. Πρέπει νὰ προστεθῆ καὶ τοῦ H.-I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité* 5. ἔκδ. Παρίσι 1960· γερμανικὰ Freiburg/Μόναχο 1957.

2. Καλὲς παρατηρήσεις καὶ διατυπώσεις γι' αὐτὸ στοῦ H.-J. Newiger, *Gnom.* 33, 1961, 761.

3. *Περὶ τῶν Ἰσοκράτους μαθητῶν* ἔγραψε ὁ Ἕρμιππος ὁ Καλλιμάχειος. Γιὰ τὴν κατοπινὴ ἐπίδραση: H. M. Hubell, *The influence of I. on Cicero, Dionysius and Aristides*. Διδ. διατρ. Yale Univ. 1913. R. Johnson, «A note on the number of Isocrates' pupils», *Am. Journ. Phil.* 78, 1957, 297. Ὁ Mikkola (βλ. παραπ. στὸν Ἰσοκράτη), 272, 3, σημειώνει τὴν λεπτομέρεια ὅτι ἡ Ἐλισάβετ Α' δεκατεσσάρων χρόνων μετάφρασε τὸν *Πρὸς Νικοκλέα* καὶ τὸν *Νικοκλῆ*.

μὲ τὴν Σπάρτη, ὣς τὰ 338, ποὺ ὁ Φίλιππος τῆς Μακεδονίας μὲ τὴν νίκη του στὴν Χαιρώνεια δημιούργησε τὴν προϋπόθεση γιὰ μιὰν ὁλωσδιόλου καινούργια ἐξέλιξη. Ὁ Ἰσοκράτης κατάγεται ἀπὸ τὴν Ἐρχιά, ἕναν ἀττικὸ δῆμο στὰ ἀνατολικὰ τῆς Ἀθήνας, ὅπου ὁ πατέρας του εἶχε ἕνα ἐργαστήρι[1] γιὰ τὴν κατασκευὴ αὐλῶν. Ἡ καταγωγὴ ἀπὸ εὔπορην οἰκογένεια τοῦ ἐξασφάλισε φροντισμένην ἀγωγή, καὶ ὅταν ὁ συνηθισμένος βιογραφικὸς συνδυασμὸς τῆς ἀρχαιότητας τὸν φέρνει σὲ ἐπαφὴ μὲ ἄνδρες σὰν τὸν Πρόδικο, εἶναι δυνατὸ νὰ πετυχαίνη τὸ σωστό. Ἀποφασιστικὸ γεγονὸς γι' αὐτὸν ἦταν ὅτι στὴν διάρκεια μιᾶς παραμονῆς του στὴν Θεσσαλία μαθήτευσε κοντὰ στὸν Γοργία, ποὺ τὸ πρόγραμμά του θέλησε νὰ τὸ συνεχίση σὲ οὐσιαστικὰ σημεῖα. Ἡ ἐποχὴ καὶ ἡ διάρκεια αὐτῶν τῶν σπουδῶν ἀμφισβητοῦνται· γίνεται λόγος γιὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 5. αἰ. ἢ γιὰ τὰ ἀμέσως προηγούμενα χρόνια. Ὁ περιηγητὴς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς Ἡλιόδωρος ὁ Ἀθηναῖος (στοῦ Ψευδο-Πλουτ., *Βίος δέκα ῥητ.* 838 d) εἶδε στὸν τάφο τοῦ Ἰσοκράτη μιὰν παράσταση τῶν δασκάλων καὶ τῶν μαθητῶν του, ποὺ τὸν ἔδειχνε κοντὰ στὸν Γοργία κι ἔτσι ἀπαθανάτιζε εὔστοχα μιὰν σχέση ποὺ ἦταν ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἐξέλιξή του.

Ἴσως ὁ οἰκονομικὸς ξεπεσμὸς τοῦ πατρικοῦ σπιτιοῦ μὲ τὶς περιπέτειες τοῦ πολέμου (πβλ. *Π. ἀντιδ.* 161) τὸν ὑποχρέωσε νὰ δημιουργήση πόρους καὶ τὸν ὁδήγησε στὸ ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου, δηλ. τοῦ συγγραφέα λόγων γιὰ τὸ δικαστήριο, γιὰ λογαριασμὸν τρίτων. Ἐπειδὴ ὁ Ἰσοκράτης στὰ κατοπινότερα χρόνια τὴν ἀρνιόταν, ἡ δραστηριότητα αὐτὴ ἔγινε ἀντικείμενο συζήτησης, ποὺ ἀπηχήσεις της βρίσκουμε στὸν Διονύσιο τὸν Ἁλικαρνασσέα. Αὐτὸς στὸν *Ἰσοκράτη* του, παράλληλα μὲ τὸν Ψευδο-Πλούταρχο, τὴν *Σούδα* κι ἕναν ἀνώνυμο *Βίο* ποὺ εἶναι γιὰ μᾶς σημαντικὴ πηγή, ἀναφέρει (18) ὅτι ὁ Ἀφαρέας, ὁ θετὸς γιὸς τοῦ Ἰσοκράτη, σὲ ἕναν λόγο ποὺ ἔγραψε ἐναντίον τοῦ Μεγακλείδη γιὰ τὴν *Ἀντίδοση*, ἀμφισβήτησε κάθε δικηγορικὴ δραστηριότητα τοῦ πατέρα του. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ γνώμη, καὶ τὸ ἴδιο ἔκαμε σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ Διονύσιου καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ποὺ μιλοῦσε γιὰ ὁλόκληρα δεμάτια ἀπὸ δικηγορικοὺς λόγους τοῦ Ἰσοκράτη, ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὸ βιβλιεμπόριο. Ἐξ ἄλλου αὐτὴ δὲν ἦταν ἡ μοναδικὴ ἔλλειψη ἁβροφροσύνης τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπέναντι στὸν Ἰσοκράτη (πβλ. Cic., *De or.* 3. 141), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ ρήτορας στὴν *Ἀντίδοση* (258) μοιάζει νὰ σημαδεύη τὸν φιλόσοφο. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐπερίλαβε καὶ τὴν ρητορικὴ στὸ διδακτικό του πρόγραμμα, δὲν καλυτέρεψε καθόλου τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς ἀνταγωνιστικὲς αὐτὲς σχολές. Σωστὰ ὁ Διονύσιος ψάχνει νὰ βρῆ τὴν ἀλήθεια ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἄκρα καὶ στηρίζεται στὸν Κηφισόδωρο, ἕναν πιστὸ μαθητὴ τοῦ Ἰσοκράτη, ποὺ ὑπεράσπισε δημοσιογραφικὰ τὸν δάσκαλό του ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ μάρτυρας αὐτὸς βεβαιώνει περιορισμένον ἀριθμὸ δικανικῶν λόγων τοῦ Ἰσοκράτη.

1. Ἀποφεύγουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ «ἐργοστάσιο», βλ. F. Oertel στοῦ R. v. Pöhlmann, *Gesch. der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt.* 2. τόμ. 3. ἔκδ. Μόναχο 1925, 525.

Αὐτὴ ὅμως ἡ δραστηριότητα, ποὺ εἶχε ἕνα χρῶμα ἐπαγγελματισμοῦ, δὲν πρόσφερε στὴν φιλοδοξία του καμιὰν εὐχάριστη προοπτική, ἐνῶ γιὰ νὰ ἐμφανισθῆ σὰν πολιτικὸς ρήτορας, ὁ Ἰσοκράτης, σύμφωνα μὲ δική του πληροφορία (12,10), δὲν εἶχε δυνατὴ φωνὴ καὶ προσωπικὴ τόλμη. Ἡ ἐπιθυμία του καὶ οἱ ἱκανότητές του τοῦ ἔδειξαν ἄλλον δρόμο: μὲ τὸν γραπτὸ λόγο, εἴτε τὸν ἀπάγγελλαν ἄλλοι εἴτε τὸν διάβαζαν, ἤθελε νὰ ἐπιδράση ἐπάνω στοὺς συγχρόνους του καὶ νὰ μορφώση μαθητὲς ξυπνώντας καὶ καλλιεργώντας τὶς ἱκανότητές τους, ὥστε νὰ γίνουν σπουδαῖοι ἄνδρες. Ἀκριβῶς μὲ αὐτὸ ὁλοκλήρωνε τὸ πρόγραμμα τῶν σοφιστῶν[1], βέβαια ὄχι πιὰ σὰν ἕνας περιπλανώμενος δάσκαλος, ἀλλὰ σὰν ἀρχηγὸς σχολῆς, ποὺ τὴν ἄνοιξε στὰ 390 ἢ ἀμέσως ὕστερα, καὶ ποὺ ἄνθισε γοργά. Ὡς τὸν θάνατό του, δηλ. περισσότερο ἀπὸ μισὸν αἰώνα, δίδαξε στὴν Ἀθήνα καὶ πέτυχε ἐκείνην τὴν τεράστια ἐπίδραση, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε ἤδη.

Ὁ ἀνθρωπιστὴς Ἱερώνυμος Wolf ἀπὸ τὸ Augsburg, φίλος τοῦ Μελάγχθονα, ποὺ μετάφρασε κι ἐξέδωσε τὸν Ἰσοκράτη, ἐπέβαλε μιὰν ἀνούσια διαίρεση τῶν λόγων σὲ παραινετικούς, συμβουλευτικούς, ἐπιδεικτικοὺς καὶ δικανικούς, καὶ μιὰν κατάταξη, ποὺ τὴν διατηροῦν ἀκόμα οἱ ἐκδόσεις μας. Σήμερα πρέπει νὰ προβάλουμε ἐντονότερα τὰ χρονολογικὰ προβλήματα, καὶ τοὺς ἕξι λόγους, ποὺ τοποθετήθηκαν ἀπὸ τὸν Wolf στὸ τέλος σὰν προϊόντα τῆς λογογραφικῆς δραστηριότητας τοῦ Ἰσοκράτη, νὰ τοὺς βάλουμε στὴν ἀρχή. Ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς σχολῆς πρέπει νὰ βάλουμε τὸν *Αἰγινητικό*[2], ἕναν λόγο μπροστὰ σὲ αἰγινητικὸ δικαστήριο σὲ μιὰν περίπτωση κληρονομιᾶς, καὶ τὸν *Τραπεζιτικό*, γιὰ ἕναν μέτοικο, ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ ζητήση νὰ πάρη πίσω ἀπὸ τὸν τραπεζίτη Πασίωνα μιὰν παρακαταθήκη. Κάπως νωρίτερα πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὸν λόγο *Περὶ τοῦ ζεύγους*, ποὺ γράφτηκε γιὰ τὸν ὁμώνυμο μὲ τὸν πατέρα του γιὸν τοῦ Ἀλκιβιάδη, καὶ ποῦ καὶ ποῦ γίνεται ἐγκώμιο γιὰ τὸν πατέρα. Ὕστερα ἔρχονται οἱ τρεῖς δικηγορικοὶ λόγοι, *Κατὰ Καλλιμάχου*, *Κατὰ Λοχίτου* καὶ *Κατὰ Εὐθύνου*, ποὺ ἀπὸ αὐτοὺς ὁ τελευταῖος ἔχει σωθῆ μόνο σὰν σχεδίασμα. Ἡ δίκη, ποὺ ἀφοροῦσε μιὰν παρακαταθήκη, ἀπέκτησε κάποιαν φήμη, γιατὶ σ' αὐτὴν κανένας ἀπὸ τοὺς ἀντίδικους δὲν διέθετε μάρτυρες *(λόγος ἀμάρτυρος)*. Τὸν ἀντίλογο τὸν εἶχε γράψει ὁ Λυσίας, ἐνῶ ὁ Ἀντισθένης χρησιμοποίησε τὴν περίπτωση, γιὰ νὰ ἐπιτεθῆ ἐναντίον τοῦ Ἰσοκράτη[3].

Οἱ λόγοι ποὺ γράφτηκαν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Σχολῆς ἀποτελοῦν ὑποδείγματα κι ἐπιδεικτικὰ ἔργα τῶν ὅσων ὁ Ἰσοκράτης ἤθελε νὰ προσφέρη μὲ τὴν ρητορική του. Ὁ ἐπιδεικτικὸς χαρακτήρας ποὺ ἔχουν ὅλα αὐτὰ θὰ φαινόταν καλύτερα στὴν ἐπίσημη ἀνάγνωση· παράλληλα ἡ δημοσίευσή τους ἐπρόκειτο νὰ χρη-

1. Γιὰ τὴν σχέση τοῦ Ἰσοκράτη μὲ τὴν σοφιστική: F. Wehrli, *Hauptrichtungen des griech. Denkens*. Ζυρίχη 1964, 151, καὶ *Mus. Helv.* 8, 1951, 39.

2. F. Brindesi, *Isocrate, Eginetico*. Φλωρεντ. 1963 (μὲ ὑπομν.).

3. L. Radermacher, *Artium Scriptores. Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. Kl.* 227/3. 1951, 120.

σιμεύση σὲ εὐρύτερους κύκλους γιὰ διαφημιστικὴ διάδοση, ἐνῶ γιὰ τὴν δουλειὰ τῆς σχολῆς αὐτοὶ φυσικὰ ἀποτελοῦσαν ὑποδείγματα. Προγραμματικὴ σημασία ἔχει ὁ λόγος *Κατὰ τῶν σοφιστῶν*, ποὺ γράφτηκε ἀκόμα στὴν δεκαετία 390/80· σ' αὐτὸν ὁ Ἰσοκράτης ὑπερασπίζει τοὺς στόχους του ἀπέναντι σὲ διάφορα μέτωπα, π.χ. ἐναντίον τῶν φιλοσόφων, ἐναντίον μιᾶς πολιτικο-τεχνικῆς ρητορικῆς, ποὺ στηριζόταν δηλ. κυρίως στὸν αὐτοσχεδιασμό, καὶ ἐναντίον τῶν δασκάλων τῆς δικαστηριακῆς ρητορείας. Τὸ ὅτι βάζουμε ἐδῶ μαζὶ καὶ τὸν *Περὶ ἀντιδόσεως*, ποὺ σύμφωνα μὲ δικήν του πληροφορία (9) ὁ Ἰσοκράτης τὸν ἔγραψε στὰ 82 του χρόνια, αὐτὸ γίνεται γιατὶ ἡ συμπλησίαση ἐπιτρέπει χωρὶς ἄλλο νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν σταθερότητα τοῦ προγράμματός του. Ἀπὸ αὐτόν, τὸν πιὸ μεγάλο ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ἰσοκράτη, ἦταν γνωστὴ μόνο ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, ὥσπου στὰ 1812 ὁ Α. Μουστοξυδης ἀνακάλυψε τὸ μεσαῖο τμῆμα (73-309) σ' ἕναν ἀμβροσιανὸ κώδικα. Ὁ λόγος, ποὺ θέλει νὰ δώση ἕνα εἶδος αὐτοβιογραφίας (7)[1], παίρνει ἀφορμὴ ἀπὸ μιὰν δίκη ποὺ εἶχε κιόλας τελειώσει. Σ' αὐτὴν ὁ Λυσίμαχος εἶχε χρησιμοποιήσει σὲ βάρος τοῦ Ἰσοκράτη τὸ δικαίωμα ποὺ τοῦ ἔδινε τὸ ἀττικὸ δίκαιο, νὰ μεταβιβάζη δηλ. σ' ἕναν πιὸ πλούσιο συμπολίτη τὴν πολυέξοδη «λειτουργία» τῆς τριηραρχίας, κι ἂν ἐκεῖνος δὲν ἤθελε νὰ τὴν ἀναλάβη, νὰ τὸν καλέση νὰ ἀνταλλάξουν τὶς περιουσίες τους *(ἀντίδοσις)*. Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεγονός, ὁ Ἰσοκράτης διηγεῖται φανταστικὰ ὅτι ἀναγκάσθηκε νὰ ὑπερασπίση τὴν ζωὴ καὶ τὴν δράση του ἐναντίον δημόσιων ἐπιθέσεων. Αὐτὰ ἐκθέτονται διεξοδικά, καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία ἔχουμε ἀπομίμηση τῆς θέσης τοῦ Σωκράτη μπροστὰ στοὺς δικαστὲς καὶ παρεμβολὴ κομματιῶν ἀπὸ προηγούμενους λόγους, τὰ ὁποῖα παίζουν ρόλο ἀποδείξεων.

Τὸ πρῶτο μεγάλο ἐπιδεικτικὸ κατόρθωμα τοῦ Ἰσοκράτη μὲ πολιτικὸ φόντο ἦταν ὁ *Πανηγυρικός*[2], ποὺ συμπληρώθηκε τὸ 380, ὕστερα ἀπὸ πολύχρονη ἐργασία[3]. Ὁ τύπος τῆς προσφώνησης πρὸς τὸν ἑλληνικὸ λαό, ποὺ τὸν φανταζόταν συγκεντρωμένον, βρίσκεται μέσα σὲ μιὰν παράδοση ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν *Ὀλυμπικὸ* τοῦ Γοργία· ὑπάρχουν ὅμως καὶ σχέσεις μὲ τὸν *Ἐπιτάφιο* τοῦ Λυσία· καὶ τὰ δυὸ τὰ πρόσεξαν ἤδη στὴν ἀρχαιότητα (Θέωνας, *Προγυμν*. 1, 4 σ. 63 Sp.)[4]. Σὲ ὅλα αὐτὰ ὅμως θὰ προσέξη κανεὶς ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κοινῶν τόπων, μέσα στοὺς ὁποίους αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ λόγοι κινοῦνται ὑποχρεωτικά, εἶναι σχετικὰ περιορισμένος[5]. Ὁ

1. Βλ. G. Misch, *Gesch. d. Autobiogr.* 1, 3. ἔκδ. Βέρνη 1949, 158.
2. E. Buchner, *Der Panegyrikos des Isokrates*. Wiesbaden 1958 (*Historia*. Μονογρ. 2). U. Hirsch, *Untersuchungen zu Isokrates' Panegyrikos und Areopagitikos*. Διδ. διατρ. Γοττίγγη 1966 (δακτυλ.).
3. 10 χρόνια, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀνώνυμο, *Περὶ ὕψους* 4, 2.
4. Ἐναντίον τῆς ὑπερβολικῆς ὑπογράμμισης τῶν σχέσεων μὲ τὸν Λυσία ἀπὸ τὸν Buchner στρέφεται ὁ H.-J. Newiger σὲ μιὰν πλούσια σὲ περιεχόμενο βιβλιοκρισία, *Gnom.* 33, 1961, 761. Πρέπει νὰ προσθέσουμε γιὰ τὸ πρόβλημα καὶ τοῦ J. Walz, *Der lys. Epitaphios. Phil.* Παράρτ. 29/4. 1936.
5. Πβλ. H. Ll. Hudson-Williams, ‹Thucydides, Isocrates and the rhetorical

WILAMOWITZ στὸ βιβλίο του *Aristoteles und Athen* (1893) ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι τὸν *Πανηγυρικὸ* πρέπει νὰ τὸν θεωρήσουμε προπαγανδιστικὸ σύγγραμμα γιὰ τὴν δεύτερη ναυτικὴ συμμαχία. Ὁ W. JAEGER ἔσπρωξε πιὸ πέρα αὐτὴν τὴν ἑρμηνεία[1]. Ἀποδείχτηκε ὅτι ἡ βεβαιότητα αὐτῆς τῆς διατύπωσης δὲν μποροῦσε νὰ ὑποστηριχθῆ· ὁ EDMUND BURKE, προπάντων, τὴν ξανάφερε πίσω στὸ σωστὸ μέτρο. Στὸν *Πανηγυρικὸ* συνδυάζονται ἀναμεταξύ τους μὲ συνθετικὴ δεξιότητα δυὸ λόγοι: ἕνας ἐπιδεικτικὸς κι ἕνας συμβουλευτικός. Τὸ πρῶτο μέρος, τὸ ἐπιδεικτικό, ζωγραφίζει μιὰν εἰκόνα τῶν μεγάλων ἐπιτευγμάτων τῆς Ἀθήνας γιὰ τὴν Ἑλλάδα σὲ εἰρηνικὴ πολιτιστικὴ ἐργασία καὶ σ' ἐκείνους τοὺς πολέμους, στοὺς ὁποίους παιζόταν ἡ τύχη τοῦ ἔθνους, μιὰν ἰδανικὴ εἰκόνα, ποὺ ἀπὸ τότε ἐπαναλήφθηκε πολλὲς φορές. Τὸ συμβουλευτικὸ μέρος, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 133, συμβουλεύει τὴν ἕνωση τῶν Ἑλλήνων, ποὺ μόνο ἔτσι μποροῦν νὰ ἀναλάβουν τὸν ἀγώνα ἐναντίον τῶν βαρβάρων. Τὴν ἀρχηγία ὅμως πρέπει νὰ τὴν μοιραστοῦν ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Σπάρτη. Ὁ ἐπιδεικτικὸς λόγος εἶναι ὑποταγμένος στὸν συμβουλευτικό, κι αὐτὸ γιατὶ ἐπεξεργάζεται τὸ θέμα τῶν ἱστορικῶν δικαιωμάτων τῆς Ἀθήνας στὴν ἡγεμονία, γιὰ νὰ μπορέση ἔτσι νὰ δικαιολογήση καλὰ τὸ αἴτημά της νὰ μοιραστῆ τὴν ἀρχηγία μὲ τὴν Σπάρτη.

Σχολικοὶ λόγοι, ποὺ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν σοφιστικὴ παράδοση καὶ πιθανῶς γράφτηκαν ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς διδασκαλίας, εἶναι ὁ *Βούσιρις*[2] κι ἡ *Ἑλένη*. Τὰ προοίμια τὰ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἰσοκράτης γιὰ τοὺς προσωπικούς του σκοπούς· στὸν *Βούσιρη* τὰ βάζει μὲ τὸν Πολυκράτη, ποὺ ἔγραψε τάχα μιὰν ἀπολογία τοῦ Βούσιρη καὶ μιὰν κατηγορία ἐναντίον τοῦ Σωκράτη (πβλ. σ. 685), ἐνῶ στὴν *Ἑλένη* πολεμᾶ ἐναντίον τῶν Ἐριστικῶν, στοὺς ὁποίους γι' αὐτὸν μᾶλλον ἀνήκουν καὶ ὁ Πλάτωνας καὶ οἱ ἄλλοι Σωκρατικοί.

Σὲ ἀπόσταση λίγων χρόνων ὕστερα ἀπὸ τὸν *Πανηγυρικὸ* πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν τρεῖς λόγοι, ποὺ δείχνουν σύνδεσμον τοῦ Ἰσοκράτη μὲ τὴν κυπριακὴ δυναστεία. Ὁ λόγος *Πρὸς Νικοκλέα* ἀπευθύνει πρὸς τὸ νέο βασιλόπουλο, ποὺ γύρω στὰ 374, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα του Εὐαγόρα ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία στὴν Κύπρο καὶ βρισκόταν πρωτύτερα σὲ μιὰν σχέση μαθητῆ μὲ τὸν Ἰσοκράτη, τὴν ὁποία δὲν μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, διεξοδικὲς παραινέσεις γιὰ τὸ ἀξίωμά του, ἐνῶ στὸν *Νικοκλέα* ὁ ἴδιος ὁ Νικοκλῆς μιλᾶ στοὺς ὑπηκόους του. Στὸν *Εὐαγόρα* ὅμως διατυπώνει τὸν ἔπαινο τοῦ πεθαμένου ἄρχοντα, ἔτσι ποὺ νὰ καθρεφτίζωνται οἱ γενικὲς ἰδιότητες τοῦ βασιλιᾶ.

Τὴν σειρὰ τῶν λόγων ποὺ ἔχουν πολιτικὴ τάση τὴν συνεχίζει ὁ *Πλαταϊκός*, ποὺ πιθανῶς ἀνήκει στὸ 373. Μιλᾶ ἕνας Πλαταιέας, ποὺ κατηγορεῖ τοὺς Θηβαίους

---

method of composition>, *Class. Quart.* 42, 1948, 76. Γιὰ τὸ ἐγκώμιο τῆς Ἀθήνας στὴν τραγῳδία βλ. H. R. BUTTS, *The Glorification of Athens in Gr. Drama. Iowa Stud.* 11, 1947.

1. Βλ. *Paideia* 3, 142 καὶ *Demosthenes*. Βερολ. 1939, 197, 207, 31.
2. L. GIOVANNACCI, *Isocrate...Il Busiride*. Con introd. e comm. Φλωρεντία 1955.

ὕστερα ἀπὸ τὴν κτηνώδικη καταστροφὴ τῆς πόλης του ἀπὸ αὐτούς.

Ἐναντίον τῶν ἀπαιτήσεων τῆς Θήβας γιὰ ἡγεμονία στρέφεται καὶ ὁ *Ἀρχίδαμος*. Ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης παρουσιάζει τὸν διεκδικητὴ τοῦ θρόνου τῆς Σπάρτης συνήγορον τοῦ ἀγώνα ἐναντίον τῆς Μεσσήνης, τῆς καινούργιας πόλης ποὺ ἱδρύθηκε μὲ τὴν βοήθεια τῆς Θήβας στὴν Ἰθώμη στὴν δεκαετία 370/60.

Ἀκόμα κι ἐκεῖ ὅπου ὁ Ἰσοκράτης παίρνει θέση στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας καὶ δίνει ἔκφραση στὴν εὐχή, ποὺ ἐμφανίζεται σταθερὰ σὲ περιόδους κρίσης, γιὰ αὐταρχικὴν ἡγεσία, κι ἐκεῖ τὸν βλέπουμε νὰ στρέφεται ὄχι σὲ νέα σχέδια, ἀλλὰ στὸ παρελθόν. Τὸ ἐπιθυμητὸ πολίτευμα εἶναι γι' αὐτὸν ἡ μετριοπαθὴς ὀλιγαρχία, καὶ μιὰ πολιτικὴ ὅπως τὴν ἤθελαν ἄνθρωποι σὰν τὸν Κίμωνα, τὸν Θουκυδίδη τὸν γιὸ τοῦ Μελησία, ἢ τὸν Θηραμένη. Ὁ Σόλωνας καὶ ὁ Κλεισθένης εἶναι πρότυπα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἱστορία τῆς Ἀθήνας. Ὁ *Ἀρεοπαγιτικὸς*[1] συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀρχαίου καὶ τιμημένου θεσμοῦ καὶ γιὰ νὰ τοῦ ἐξασφαλισθοῦν ἀρκετὰ μέσα κυρίως γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὴν πνευματικὴ καθοδήγηση τῶν πολιτῶν. Τὸν λόγο τὸν τοποθέτησαν ἐπανειλημμένα ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸν συμμαχικὸ πόλεμο (357-355), ποὺ ἐπισκίασε τὴν δεύτερη ναυτικὴ συμμαχία, ὁ JAEGER[2] ὅμως ὑποστήριξε ὅτι ὁ λόγος ἀποτελεῖ προειδοποίηση πρὶν ἀπὸ αὐτὴν τὴν κρίση. Μολαταῦτα τελευταῖα ἀμφιβάλλουν πολὺ γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐπικαιρότητα τῶν λόγων τοῦ Ἰσοκράτη, κι ἔτσι δὲν ἔχουμε ἀκόμα μιὰν βέβαιη τοποθέτηση τοῦ *Ἀρεοπαγιτικοῦ*.

Ἀπὸ τὴν ψυχικὴ διάθεση ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ γεννήθηκε ὁ λόγος *Περὶ εἰρήνης*, ἕνα προϊὸν ἐγκαρτέρησης, στὸν ὁποῖο ὁ Ἰσοκράτης συνιστᾶ νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν θαλασσινὴ ἡγεμονία, θεωρεῖ ὅμως τὴν εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα (386) σὰν βάση τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς. Μιὰ νέα ἐλπίδα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς δύναμης, ἔστω καὶ κάτω ἀπὸ ξένην ἡγεσία, φάνηκε μὲ τὸ ἀνέβασμα τοῦ Φιλίππου τῆς Μακεδονίας. Ὅταν ἡ εἰρήνη τοῦ Φιλοκράτη (346) φάνηκε πὼς ἄνοιγε τὴν δυνατότητα μιᾶς συμφωνίας μὲ τὴν καινούργια μεγάλη δύναμη, ὁ Ἰσοκράτης ἔστειλε τὸ ἐπιστολικό του σύγγραμμα *Φίλιππος*[3], προσκαλώντας τὸν βασιλιὰ τῶν Μακεδόνων νὰ ἑνώσῃ τοὺς Ἕλληνες σὰν «*εὐεργέτης*» τους καὶ νὰ τοὺς ὁδηγήσῃ στὸν μεγάλο ἐθνικὸ ἀγώνα ἐναντίον τῆς Περσίας.

---

1. C. COPPOLA, *Areopagitico. Con appendice su la prosa greca d'arte*. Μιλάνο 1956.

2. <The Date of I. Areopagiticus and the Athenian Opposition>, *Harv. Stud.* Παράρτ. τόμ. 1, 1940, 409· τώρα *Scripta minora* 2. Ρώμη 1960, 267. Ὁ U. HIRSCH στὴν διατριβή του ποὺ ἀναφέραμε στὸν *Πανηγυρικό*, ὑποστηρίζει τὴν τοποθέτηση τοῦ JAEGER, χωρὶς ὅμως νὰ συμφωνῇ μὲ τὴν ἄποψή του, ὅτι στὸν *Ἀρεοπαγιτικὸ* σήκωνε ἀκόμα μιὰν φορὰ τὴν φωνή του ὁ ἀθηναικὸς ἰμπεριαλισμὸς καὶ ὅτι ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα καὶ τὸ *περὶ Εἰρήνης* ὑπῆρχε ριζικὴ ἀλλαγὴ στὴν πολιτικὴ στάση τοῦ Ἰσοκράτη.

3. S. PERLMAN, <Isokrates *Philippus*-a Reinterpretation>, *Historia* 6, 1957, 306. G. DOBESCH, *Der panhellenische Gedanke im 4. Jh. v. Chr. und der 'Philippus' des Isokrates. Untersuchungen zum Korinthischen Bund I.* Βιέννη 1968.

Τὸ τελευταῖο του ἔργο, τὸν *Παναθηναϊκό*, τὸν ἄρχισε ὁ Ἰσοκράτης—ἕνας ἀπὸ τοὺς *μακρόβιους* τῆς ἀρχαιότητας—στὰ ἐνενηντατέσσερά του χρόνια (3) καὶ τὸν συμπλήρωσε στὰ ἐνενηνταεπτά (270). Ἡ δύναμη τῆς σύνθεσης ἔχει ἐδῶ χαλαρωθῆ αἰσθητά· ὁ ἔπαινος τῆς πόλης, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἰσοκράτης μὲ τὸν δικό του τρόπο ἦταν τόσο στενὰ συνδεμένος, μαζὶ μὲ τὴν αὐτοπαρουσίαση τοῦ ἔργου του καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ καλύτερου πολιτεύματος, στὸ ὁποῖο ἀπαντᾶ μὲ ἕναν συμβιβασμὸ καὶ τῶν τριῶν τύπων, κατάληξε σὲ μιὰν σύνθεση ποὺ δὲν εἶναι ὀργανικὴ σὲ ὅλα της τὰ μέρη.

Μαζὶ μὲ τοὺς λόγους παραδίνονται ἐννιὰ *Ἐπιστολὲς* τοῦ Ἰσοκράτη. Ἡ βάσιμη δυσπιστία ποὺ ἔχουμε ἀπέναντι στὴν ἐπιστολογραφικὴ παράδοση ἀπὸ τότε ποὺ ὁ RICHARD BENTLEY ἄσκησε τὴν κλασσική του κριτικὴ ἐναντίον της (1699), κάμνει κι ἐδῶ δύσκολη τὴν ἀπόφαση σὲ μερικὲς περιπτώσεις· μολαταῦτα μὲ αὐτὸν τὸν μεγάλο δημοσιογράφο εἶναι αἰσθητὰ πιὸ μεγάλη ἡ πιθανότητα νὰ ἔχουν σωθῆ γνήσιες ἐπιστολές του, ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλες περιπτώσεις. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν ἐκεῖνες ποὺ μπαίνουν μέσα στὸ πολιτικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἰσοκράτη, ὅπως τὸ ξέρουμε ἀπὸ τοὺς λόγους. Στὸν *Φιλ.* 81 ἀναφέρεται ἕνα γράμμα πρὸς τὸν Διονύσιο τὸν Α′ τῶν Συρακουσῶν, καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ *Ἐπιστολὴ* 1 ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγή του, μὲ τὴν ὁποία προσπαθεῖ νὰ κερδίση τὸν τύραννο γιὰ μιὰν πανελλήνια ἐπιχείρηση[1]. Ἀσφαλῶς γνήσιο θεωρεῖται τὸ γράμμα (*Ἐπ.* 2) πρὸς τὸν Φίλιππο, ποὺ ἐπειδὴ μνημονεύει μιὰν πληγὴ ποὺ δέχθηκε ὁ βασιλιάς, χρονολογεῖται στὰ 344. Σ' αὐτὸ ὁ Ἰσοκράτης, σύμφωνα μὲ τὶς ἐλπίδες του, ζητᾶ νὰ ἀποκαταστήση καλὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν πόλη του καὶ τὸν Φίλιππο. Καὶ ἡ *Ἐπ.* 3 ἀπευθύνεται στὸν Φίλιππο, καὶ ἡ γνησιότητά της βρῆκε σοβαροὺς ὑπερασπιστές[2]. Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν Χαιρώνεια συνιστᾶ στὸν Φίλιππο νὰ ἀναλάβη τὴν ἀρχηγία τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῆς Περσίας. Γνήσια μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἡ *Ἐπ.* 4 πρὸς τὸν Ἀντίπατρο, ἐνῶ ἡ *Ἐπ.* 5, ἕνα σύντομο γράμμα πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο, δημιουργεῖ σοβαρὲς ἀμφιβολίες[3]. Δυὸ *ἐπιστολές*, ἡ 6. πρὸς τὰ παιδιὰ τοῦ Ἰάσονα τῶν Φερῶν, καὶ ἡ 9. πρὸς τὸν Ἀρχίδαμο, σώθηκαν μόνο σὰν ἀποσπάσματα, καὶ ἡ γνησιότητα τῆς δεύτερης εἶναι πολὺ ἀμφίβολη[4].

Ἀπὸ ὅσα μᾶς παραδόθηκαν ξεχωρίζει σὰν νόθος ὁ *Λόγος πρὸς Δημόνικον*, ποὺ ἑνώνει χαλαρὰ συμβουλὲς σὲ εἶδος χρηστικῆς ἠθικῆς. Ἀνήκει στὸν 4. αἰώνα κι ἔχει ἰσοκρατικὰ γνωρίσματα. Ἡ σχέση του μὲ τὸν *Προτρεπτικὸ* τοῦ Ἀριστοτέλη μνημονεύθηκε πρωτύτερα (σ. 766). Τὸ γεγονὸς ὅτι τμήματα τοῦ λόγου *Πρὸς Νικοκλέα* λείπουν ἀπὸ τὰ σημεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα παραθέτονται στὸν *Περὶ ἀντιδό-*

1. Προσεκτικὰ ὁ JAEGER, *Dem.* (βλ. σ 809 σημ. 1), 240.
2. Βιβλιογρ στοῦ BENGTSON, *Griech. Gesch.* 4 ἔκδ. Μόναχο 1969, 325, 4.
3. JAEGER, ἔ.ἀ. 247.
4. Ὄχι πολὺ πειστικὰ ἐναντίον τῆς γνησιότητας τῆς *6. ἐπιστ.*: MIKKOLA (βλ. παραχ.), 290. Τὴν *9. ἐπιστ* τὴν ἀθετεῖ καὶ ὁ SCHMITZ-KAHLMANN (βλ. παραχ.) 123, μολαταῦτα βλ. STEIDLE (βλ. παραχ.) 284, 5.

σεως, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποφασίση ἐναντίον τῆς γνησιότητάς του[1]. Ἀπὸ τὴν ρητορικὴ διδασκαλία τοῦ Ἰσοκράτη παραδίνονται[2] διάφορες λεπτομέρειες· μολαταῦτα δὲν ὑπῆρχε δικό του διδακτικὸ βιβλίο (*Τέχνη*).

Πολυστρώματη σὰν τὸν αἰώνα του ἦταν καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἰσοκράτη. Προσπαθοῦμε νὰ τὴν κατατάξουμε σὲ τρεῖς περιοχές, ποὺ συνδέονται μὲ πολλοὺς τρόπους μεταξύ τους, τὴν περιοχὴ τοῦ παιδαγωγοῦ, τοῦ πολιτικοῦ δημοσιογράφου, καὶ τοῦ γλωσσικοῦ καλλιτέχνη.

Ὁ Ἰσοκράτης ὑπογράμμισε τὴν ξεχωριστὴ φύση καί, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή του, τὴν ξεχωριστὴ ἀξία τῆς διδασκαλίας του, χάρη στὸ γεγονὸς ὅτι χάραξε ἐξίσου καθαρὰ σύνορα τόσο πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς φιλοσοφίας, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε ὁ Πλάτωνας, ὅσο καὶ πρὸς τὴν πλευρὰ μιᾶς καθαρὰ χρηστικῆς ρητορικῆς γιὰ τὸ δικαστήριο καὶ τὴν συνέλευση τοῦ λαοῦ. Ἀκριβῶς τὸ τελευταῖο αὐτὸ γεγονὸς τὸν ξανάφερε ἀναγκαστικὰ κοντὰ στὸν Πλάτωνα, στὸν ὁποῖο ἐπίσης δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ μὴν ἀρέση ἡ ἀπόρριψη τῶν φυσικοφιλοσοφικῶν θεωρήσεων (*Ἀντίδ.* 285, *τῶν παλαιῶν σοφιστῶν τερατολογίαι·* πβλ. *Φαίδ.* 96a κέ.). Ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα σημεῖα στὰ ὁποῖα συναντιοῦνταν, ὅπως στὴν ἀξιοποίηση τῶν παραγόντων φύση καὶ παιδεία, γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ καλοῦ ρήτορα. Ἔτσι γίνεται κάπως νοητὸς ὁ ἔπαινος ποὺ ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης ἀπονέμει στὸν νεαρὸ Ἰσοκράτη στὸ τέλος τοῦ *Φαίδρου* (279a): ἡ πνευματική του φυσιογνωμία ἔδειχνε φιλοσοφικὸν χαρακτήρα καὶ πολλὰ εἶχαν νὰ περιμένουν ἀπὸ τὴν ἐξέλιξή του. Συγχρόνως ὅμως πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ *Φαῖδρος* δὲν εἶναι καθόλου πρώιμο ἔργο τοῦ Πλάτωνα, καὶ ὁ Ἰσοκράτης, ὅταν γράφτηκε τὸ τμῆμα αὐτό, εἶχε κιόλας περάσει τὸ κατώφλι τῶν γηρατειῶν. Αὐτὸ ὅμως τοποθετεῖ τὸν ἔπαινο σ' ἕνα παράξενο μισόφωτο, ἔτσι ποὺ μερικοὶ θέλησαν νὰ τὸν ἰδοῦν μᾶλλον σὰν τσουχτερὴ κοροϊδία[3]. Αὐτὸ ἴσως εἶναι ὑπερβολικό, καὶ γι' αὐτὸ πιὸ δικαιολογημένα μπορεῖ νὰ ὑπογραμμίση κανεὶς τὸν ἀναδρομικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς γνώμης, στὴν ὁποία ὁ Πλάτωνας παραδεχόταν ὁρισμένες δυνατότητες τῆς ρητορικῆς, ὅπως τὴν ἔβλεπε ὁ ἴδιος[4].

Ὅμως παρ' ὅλην τὴν ἀμοιβαία συμβιβαστικὴ διάθεση, τὰ στοιχεῖα ποὺ τοὺς

---

1. Διαφορετικὰ ὁ Mikkola (βλ. παρακ.), 285 μὲ βιβλιογρ.

2. Συγκεντρωμένα στοῦ Radermacher (βλ. σ. 807 σημ. 3), 153. Καὶ ὁ K. Barwick, <Das Problem der isokratischen Techne>, *Phil.* 107, 1963, 43, ἀμφισβητεῖ τὸ ὅτι ὁ Ἰσοκράτης ἔγραψε «Τέχνην»· ἀντίθετα ὑπῆρχε μιὰ τέτοια ἑνὸς νεότερου Ἰσοκράτη (περίπου 1. μισὸ τοῦ 1. αἰ. μ.Χ.), ἡ ὁποία διασώθηκε ὡς βαθιὰ μέσα στὸν Μεσαίωνα. Ἡ λαθεμένη πεποίθηση ὅτι ὁ περίφημος Ἰσοκράτης ἔγραψε *«Τέχνην»* γεννήθηκε στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὴν παρανόηση ἑνὸς χωρίου τῆς *Τεχνῶν συναγωγῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη.

3. Ἔτσι ὁ H. Raeder, <Platon und die Rhetoren>, *Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk.* 2/6, 1956, 15.

4. Ὅμοια κρίνει καὶ ὁ Kl. Ries, ποὺ στὴν διδακτ. διατριβὴ στὸ Μόναχο: *I. und Platon im Ringen um die Philosophia* (1959), δίνει διεξοδικὴν ἑρμηνεία τοῦ μέρους τοῦ *Φαίδρου.* Ἐκεῖ εἶναι ἐπίσης συγκεντρωμένη κι ἡ βιβλιογραφία γι' αὐτὸ τὸ θέμα, τὴν ὁποία συμπληρώνει ἀκόμα ὁ W. Burkert, *Gnom.* 33, 1961, 349.

χώριζαν ὑπῆρξαν πολὺ πιὸ σημαντικά. Ὁ Ἰσοκράτης δὲν ἀντιτάχθηκε μόνο ἐναντίον τῶν θεωριῶν τῶν φυσικῶν φιλοσόφων. Ὅταν στὸν λόγο του *Κατὰ τῶν σοφιστῶν* καὶ στὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Ἑλένης* του σημαδεύει τοὺς Ἐριστικούς, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς περιλαμβάνεται καὶ ἡ Ἀκαδημία, ἔστω κι ἂν δὲν ὀνοματίζεται ὁ Πλάτωνας. Καὶ ὅταν σὲ γεροντικά του συγγράμματα (*Π. ἀντιδ.* 261 κέ. *Παναθ.* 27), μὲ κάποιαν προθυμία γιὰ παραχωρήσεις ἀναγνωρίζει ὁπωσδήποτε μορφωτικὲς ἀξίες στὶς μαθηματικὲς καὶ φιλοσοφικὲς σπουδές, ὡστόσο αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ τοποθέτηση εἶναι τὸ ἴδιο ριζικὰ χωρισμένη ἀπὸ τὴν κατηγορηματικότητα τοῦ πλατωνικοῦ δρόμου γιὰ τὸ ἀπόλυτο, ὅσο ἡ ἄποψη τοῦ Καλλικλῆ στὸν Πλατωνικὸ *Γοργία* (484c), ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀξιέπαινη γιὰ τοὺς νέους, φτάνει νὰ τὴν σταματήση κανεὶς στὴν κατάλληλη ἐποχή. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἡ φιλοσοφία, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε ὁ Πλάτωνας, κατηγορεῖται ὅτι ἀποξενώνει ἀπὸ τὴν ζωή. Ὁ Ἰσοκράτης ὅμως θέλει (*Π. ἀντιδ.* 285) μὲ τὴν σχολή του νὰ μορφώση ἀνθρώπους ποὺ νὰ ξέρουν νὰ τακτοποιοῦν σωστὰ τὸ σπίτι τους καὶ νὰ συμμετέχουν μὲ ἐπιτυχία στὴν ζωὴ τοῦ κράτους. Στὸ βάθος ξαναγυρνᾶ ἐδῶ τὸ παλιὸ καίριο σημεῖο τοῦ σοφιστικοῦ προγράμματος, ἡ *εὐβουλία*[1].

Ὁ βαθμὸς μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἰσοκράτης ἐμφανίζεται μὲ τὸ παιδευτικό του αἴτημα σὰν ἀνταγωνιστὴς τῆς Ἀκαδημίας γίνεται κιόλας φανερὸς ἀπὸ τὸ ὅτι διεκδικεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴν ἀληθινὴ φιλοσοφία (*Π. ἀντιδ.* 270). Αὐτὴ τὸν στηρίζει στὴν ἀντιπλατωνική του πεποίθηση ὅτι ἡ ἀπόλυτη γνώση (*ἐπιστήμη*) ἀποκλείεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἐξαιτίας τῆς φύσης του, καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἐξασφαλίζη κανεὶς γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴν ἐπιτυχία σὲ κάθε περίπτωση μὲ βάση τὴν σωστὴ γνώμη (*δόξα*) ἤ, γιὰ νὰ μιλήσουμε ἰσοκρατικά, νὰ ἀδράχνη κανεὶς τὴν εὐκαιρία (*καιρός*)[2]. Τὴν μόρφωση γιὰ μιὰν τέτοιαν ἱκανότητα τῆς ζωῆς τὴν πετυχαίνει, σύμφωνα μὲ τὴν πεποίθηση τοῦ Ἰσοκράτη ποὺ ἐπαναλαμβάνεται διαρκῶς, ἡ ρητορικὴ διδασκαλία, γιατὶ γι' αὐτὸν ὁ δρόμος γιὰ τὸν σωστὸ λόγο εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ χρειάζεται καὶ γιὰ τὸν σωστὸ ὑπολογισμὸ καὶ τὴν σωστὴ δράση. Εὔστοχα ἔχουν παρατηρήσει[3] ὅτι αὐτὲς οἱ ἔννοιες, σύμφωνα μὲ τὴν χρήση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, περιλαμβάνουν καὶ τὸ ἠθικὸ στοιχεῖο· μολαταῦτα αὐτὸ τὸ γεγονὸς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καλύψη τὴν βασικὴ διαφορὰ μὲ τὸν Πλάτωνα, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται κι ἐδῶ: ἀπέναντι στὴν ἀπόλυτη προσαρμογὴ κάθε ἐκδήλωσης τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς πρὸς στὴν μεταφυσικὴ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ὁ Ἰσοκράτης προβάλλει τὸ αἴτημα νὰ βρίσκη κανεὶς στὰ δεδομένα τῆς ζωῆς, στὰ ὁποῖα ἐπίσης ἀνήκουν καὶ ἠθικὰ ἀξιώ-

1. Ὁ W. Burkert, *Gnom.* 33, 1961, 353 θίγει τὸ πρόβλημα, ποιὰ θὰ ἦταν ἡ στάση τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἰσοκράτη μπροστὰ στὴν πραγματικότητα τῶν ἡμερῶν μας. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἐνδιαφέρον καὶ μπορεῖ νὰ ἔχη κάποιο κέρδος γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἐποχῆς μας, λίγα ὅμως μόνο γιὰ τὶς προσωπικότητες ποὺ συγκρίνονται.

2. Ἀντιπαράθεση *ἐπιστήμης* καὶ *δόξης* π.χ *Ἑλ.* 5. *Π. ἀντιδ.* 184. 271. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ *καιροῦ* στὸν Ἰ.: Wersdorfer (βλ. παραχ. στὴν βιβλιογρ. τοῦ Ἰσοκράτη), 54.

3. Steidle (βλ. παραχ. στὴν βιβλιογρ. τοῦ Ἰσοκράτη), 268. 270.

ματα, τὴν κατάλληλη λύση μὲ ἔξυπνη σκέψη.

Τὸ πρόγραμμα τοῦ Ἰσοκράτη ἀποκτᾶ τὴν ἰδεατή του ἀνύψωση ὄχι μὲ ὑπερβατικὲς ἀξίες καὶ πολὺ λιγότερο ἀπὸ θρησκευτικὲς παρορμήσεις αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ συνένωνε φιλικὴ διάθεση ἀπέναντι στὴν παράδοση μὲ γενναία δόση ἀγνωστικισμοῦ. Ὁ Ἰσοκράτης σ' αὐτὸ γίνεται φερέφωνο τοῦ αἰώνα του μὲ ξεχωριστὸν τρόπο, γιατὶ ἡ κατευθυντήρια ἔννοια ποὺ φωτίζει ὅλην του τὴν δραστηριότητα καὶ ὅλην του τὴν διδασκαλία εἶναι ἡ παιδεία. Παιδεία ὅμως γιὰ τὸν Ἰσοκράτη σημαίνει προπάντων νὰ ἐξουσιάζῃ κανεὶς τὸν λόγο, γιατὶ μὲ τὴν δύναμη τοῦ λόγου ξεχωρίζει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ ζῶο καὶ ὁ Ἕλληνας ἀπὸ τὸν βάρβαρο. Σωστὰ ἀναγνώρισαν ἐδῶ τὰ στοιχεῖα ἑνὸς ἀνθρωπισμοῦ στηριγμένου στὴν εὐγλωττία, ποὺ τὰ μεταβίβασε ὁ Κικέρωνας στὸν Πετράρχη[1]. Τέτοιου εἴδους παιδεία δὲν ἐπρόκοψε σὲ τέτοιαν ἀκμὴ σὲ καμιὰν ἑλληνικὴ πόλη, ὅπως στὴν Ἀθήνα. Στὸν Θουκυδίδη ἡ φράση τοῦ Περικλῆ (2, 41), ὅτι ἡ Ἀθήνα εἶναι τὸ μορφωτικὸ κέντρο *(παίδευσις)* τῆς Ἑλλάδας, ἀντηχεῖ μὲ ἐντυπωσιακὴ παραλλαγὴ (*Πανηγ.* 50): «*οἱ ταύτης* (δηλ. τῆς Ἀθήνας) *μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασι*». Ἐδῶ βρίσκεται καὶ ἡ σημαντικὴ φράση, ὅτι ἡ Ἀθήνα μὲ τὰ πνευματικά της ἐπιτεύγματα «*τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας*»[2]. Ἀσφαλῶς μὲ τὰ λόγια αὐτὰ δὲν διατυπώνεται ἀκόμα καμιὰ γενικὴ ἰδέα γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, οὔτε διαγράφεται τὸ πολιτιστικὸ πρόγραμμα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἡ μετατόπιση ὅμως τῶν τόνων, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται μὲ τὴν φράση, εἶναι οὐσιαστικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀντικατάσταση ἀρχαίων δεσμῶν μὲ ἄλλους νέου εἴδους. Συγχρόνως φτάνει στὸ τέλος της μιὰ ἐξέλιξη ποὺ ἔχει ἀρχίσει μὲ τὴν σοφιστική: ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος, ὅπως τὸν βλέπει ὁ Ἰσοκράτης, εἶναι χωρισμένος μὲ βαθὺ χάσμα ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους ποὺ ἀνήκουν στὸν λαό του.

Ἕνα σημαντικὸ μέρος τῶν ἰσοκρατικῶν λόγων ἀφορᾶ πολιτικὰ προβλήματα μεγάλης σημασίας. Πολὺ ζωηρὰ τὸν ἀπασχολοῦσε τὸ παλιὸ πρόβλημα τῆς αὐταρχικῆς διαμόρφωσης τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος, καὶ ἀκριβῶς ἡ ἐπιδεικτικὴ ὑπογράμμιση καλῆς δημοκρατικῆς διάθεσης δείχνει ὅτι ἐδῶ στὸ βάθος δροῦν οἱ παλιὲς ὀλιγαρχικὲς τάσεις. Στὸ προσκήνιο ὅμως βρίσκονται γι' αὐτὸν οἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, καὶ ἡ σκέψη ὅτι ἡ συνένωση τῶν ἑλληνικῶν πόλεων θὰ μποροῦσε νὰ ἀναπτύξῃ μιὰν καινούργια δύναμη γιὰ νὰ χτυπήσῃ τὴν Περσία, τὸν ἀπασχολεῖ ἀπὸ νωρὶς ὣς τὸν θάνατό του. Ἂν ἀκόμα στὸν *Πανηγυρικὸ* ἡ ἐλπίδα του ὅτι ἕνα εἶδος ἀθηναϊκο-σπαρτιατικῆς δυαρχίας θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ κατορθώσῃ τὸ ποθούμενο (17), ὅπου στοὺς Ἀθηναίους θὰ ἔπρεπε νὰ δοθῇ τὸ ἀνάλογο μερίδιο τῆς δύναμης, ὡστόσο ἀργότερα στερεώνεται μέσα του μὲ ρυθμὸν

1. Βλ. B Snell, *Die Entdeckung des Geistes*. 3 ἔκδ. Ἀμβοῦργο 1955, 334.
2 Γιὰ τὸ χωρίο J. Juthner, ‹I. und die Menschheitsidee›, *Wien. Stud.* 47, 1929, 26.

πού ὅλο καὶ μεγάλωνε, ἡ ἰδέα ὅτι μόνο μιὰ ἰσχυρὴ προσωπικότητα μποροῦσε νὰ πραγματώση τὴν συνένωση τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων. Τέτοιες ἐλπίδες ξύπνησε γιὰ μερικὸν καιρὸ ὁ Ἰάσονας ἀπὸ τὶς Φερές (*Φίλ.* 119 κέ.), ὕστερα ὁ Διονύσιος ὁ Α', ὥσπου ὁ Φίλιππος τῆς Μακεδονίας πρόβαλε ὑποψήφιος γι' αὐτὴν τὴν θέση. Τὸ ἐπιστολικὸ σύγγραμμα καὶ τὰ γράμματα πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ἀποτελοῦν τὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ προγράμματος.

Ἡ πολιτικὴ δημοσιογραφία τοῦ Ἰσοκράτη κρίθηκε μὲ τοὺς πιὸ διαφορετικοὺς τρόπους[1]. Στὴν *Ἀντίδοση* (276) ξεχωρίζει τὰ θέματα τῶν λόγων του ἀπὸ τὰ θέματα τῆς τρεχούμενης ρητορικῆς σὰν μεγάλα, ὡραῖα, φιλάνθρωπα *(φιλανθρώπους)*, καὶ πού ἀφοροῦν τὸ κοινὸ καλό. Ἦταν δηλαδὴ αὐτὰ τὰ θέματα, ὅπως νόμισαν μερικοί, γι' αὐτὸν ἁπλῶς μιὰ σοβαρὴ καὶ ἀξιοπρεπὴς ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ρητορικῶν του ἱκανοτήτων; Ἢ μήπως εἶχαν δίκαιο οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς ἀντίθετης ἄποψης πού, σὰν τὸν Beloch, ἔδιναν μεγάλη σημασία στὴν πολιτικὴ δημοσιογραφία τοῦ Ἰσοκράτη καὶ δέχονταν μάλιστα μὲ ἐξαιρετικὴν ὑπερβολὴ ὅτι ὁ ρήτορας εἶχε ἐπηρεάσει τὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Φιλίππου; Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνη λόγος γιὰ τέτοιο πράγμα, δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε ὅμως ὅτι μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λόγους πραγματεύονταν στ' ἀλήθεια προβλήματα μὲ ἀποφασιστικὴ σημασία καὶ μεγάλη ἐπικαιρότητα. Ἀσφαλῶς δὲν τὰ ἔθεσε πρῶτος ὁ Ἰσοκράτης οὔτε τοὺς ἔδωσε καμιὰν πρωτότυπη στροφή[2], οἱ λόγοι του ὅμως σὰν πολιτικὲς ἐπιφυλλίδες κυκλοφοροῦσαν πλατιὰ στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, κι ἂν ἀκόμα δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν δύναμη τῆς ἐπίδρασής τους ἐπάνω στὴν κοινὴ γνώμη, ὡστόσο δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν ὑπῆρχε μιὰ τέτοια. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ παραβλέψουμε ὅτι ὀνομαστοὶ πολιτικοί, καὶ πρῶτος ἀπὸ ὅλους ὁ Τιμόθεος ὁ γιὸς τοῦ Κόνωνα, ἡ ἰσχυρότερη προσωπικότητα τῆς δεύτερης ναυτικῆς συμμαχίας, ἦταν μαθητὲς τοῦ Ἰσοκράτη καὶ διατηροῦσαν μαζί του στενὴν ἐπαφή.

Ὁ Ἰσοκράτης σὰν ἄνθρωπος πού ὁλοκλήρωσε τὴν ἀττικὴ ἔντεχνη πεζογραφία, ἐπηρέασε ἐντονότατα τὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία. Βέβαια αὐτὸς εἶναι κι ἐδῶ ἀκόμα, καὶ μάλιστα ἀκριβῶς ἐδῶ, μαθητὴς τοῦ Γοργία, αὐτοῦ πού ἀνακάλυψε τὴν μαγικὴ δύναμη τῆς λέξης σὰν ἠχητικοῦ σώματος, ἔμαθε ὅμως νὰ χρησιμοποιῆ μὲ σοφὴ μετριοπάθεια αὐτὸ πού ὁ δάσκαλός του σπαταλοῦσε πλουσιοπάροχα, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ πετύχη ψυχαγωγικὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ ἴδιος μᾶς λέει ὅτι αὐτὴν τὴν φειδωλία τὴν αὔξησε ἀκόμα στὰ γηρατειά του (*Φίλ.* 27. *Παναθ.* 2). Στὴν θέση τοῦ ἀνήσυχου παιχνιδιοῦ τῶν ἀντιθέσεων μὲ τὰ φανταχτερὰ λαμπυρίσματα, καὶ τὰ ἀπανωτὰ ἠχητικὰ σχήματα τοῦ Γοργία, στὸν Ἰσοκράτη ἐμφανίζεται ἡ πλατειά,

---

1. Βιβλιογρ στοῦ Bengtson, ἔ.ἀ. 302. Πολὺ ὑποτιμᾶ τὴν ἐπικαιρότητα τῶν λόγων τοῦ Ἰ. ὁ E. Buchner, βλ. σ. 808 σημ. 2· βιβλιογρ. γιὰ τὸ πρόβλημα καὶ στὸν H.-J. Newiger, *Gnom.* 33, 1961, 761.

2. Ἡ παραίτηση ἀπὸ τὴν πρωτοτυπία (*Πανηγ.* 10) εἶναι σὲ ὁρισμένον βαθμὸ γενικὰ ἑλληνική, γιὰ τὸν Ἰ. ὅμως ὡστόσο πολὺ χαρακτηριστική.

άνετη περίοδος. Ἡ προσεκτικὴ ἀποφυγὴ τῆς χασμωδίας καὶ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ρυθμοῦ τὴν ἀνεβάζουν σ' ἕνα καλλιτέχνημα τοῦ λόγου ὀρθολογιστικὰ ρυθμισμένο· Ὁ Ἰσοκράτης ξέρει πάντα πόσο ὡραῖα μιλᾶ. Αὐτὸ τὸ γεγονός, ποὺ ἦταν μοιραῖο γιὰ ὅλην τὴν κατοπινὴ ἐποχή, ἐκτελεῖται ἀπὸ αὐτὸν μὲ ξεχωριστὴ σαφήνεια, ὥστε ἡ ἔντεχνη πεζογραφία ποὺ ξέρει τὴν ἐπίδρασή της, ἀρχίζει ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα νὰ ἐκτοπίζῃ μὲ συνειδητὲς ἀξιώσεις τὰ διάφορα εἴδη τῆς ποίησης. Στὸν λόγο *Πρὸς Νικοκλέα* (43) ὁ Ἡσίοδος, ὁ Θέογνης καὶ ὁ Φωκυλίδης ἐμφανίζονται στὸν ρόλο τοῦ συμβούλου καὶ ἐμψυχωτῆ, ποὺ τὸν ὑποδύεται ἐδῶ ὁ ρήτορας, ἐνῶ στὸν *Εὐαγόρα* (9 κέ.) τονίζει καὶ γιὰ τὸ ἐγκώμιο ἀκόμα (11 *εὐλογεῖν*) τὸν ἀνταγωνισμὸ πρὸς τὴν ποίηση.

Τωραδὰ μιλήσαμε γιὰ ἕνα μοιραῖο γεγονός: ἡ ἀντικειμενικὴ διαπίστωση τῆς πλατιᾶς ἐπίδρασης τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τῆς σχολῆς του, ἡ ἀποτίμηση τῆς ὄχι μικρῆς σημασίας του σὰν πολιτικοῦ δημοσιογράφου, ἡ πλατιὰ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν περιόδων του, ὅλα αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ κρύψουν τὸ γεγονός, ὅτι στοὺς λόγους του ἀρχίζει νὰ φαίνεται ἐκείνη ἡ ἐξάντληση κι ἡ μαργωμάρα, ποὺ στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων ἅδραξε στὸ σύνολό της τὴν λογοτεχνία τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ὑπόταξε τέλος κάτω ἀπὸ τὴν σημαία τῆς ρητορικῆς. Ἡ ἑνότητα μορφῆς καὶ περιεχομένου ἐξαφανίζεται μέσα σὲ μιὰν τέχνη τοῦ λόγου, ποὺ καυχιέται «*τά τε μεγάλα ταπεινὰ ποιῆσαι καὶ τοῖς μικροῖς μέγεθος περιθεῖναι*» (*Πανηγ.* 8)[1]. Εἶναι ἐνδεχόμενο ἡ κρίση μας γιὰ τὸν Ἰσοκράτη νὰ φαίνεται σκληρή, ὅτι ὅμως τὸ ὕφος του ἔχει κάτι τὸ γεροντικὸ καὶ δασκαλίστικο, αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ σύγχρονην κριτική, ἀλλὰ ὑπάρχει ἤδη στὸν Ἑρμογένη (*Π. ἰδ.* 397, 24 R.)[2].

Καιρὸς εἶναι νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἡ ρητορικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἰσοκράτη ἦταν τμῆμα μιᾶς πολυάσχολης ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητας σ' αὐτὸν τὸν τομέα. Συναντήσαμε ἤδη μιὰν ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ ρητοροδιδασκάλους ὅταν μιλούσαμε γιὰ τὴν σοφιστική: τὸν Ἀντισθένη (σ. 497), τὸν Πῶλο (σ. 497), τὸν Θρασύμαχο (σ. 502), τὸν Ἀλκιδάμαντα (σ. 497.501)[3], μαζὶ μὲ τὸν ὁποῖο πιθανῶς μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε τὸν Λυκόφρονα[4] σὰν αὐτοσχεδιαστικὸν τεχνίτη τοῦ λόγου, τὸν Θεόδωρο (σ. 503), τὸν Λικύμνιο (σ. 497), τὸν Εὔηνο (σ. 503) καὶ τὸν Πολυκράτη (σ. 685). Τοῦ Ζωίλου, ρήτορα καὶ ἐπικριτῆ τοῦ Ὁμήρου[5], ποὺ ἐπίσης τὸν ἀναφέραμε ἤδη, μαθητὴς ἦταν ὁ Ἀναξιμένης ἀπὸ τὴν Λάμψακο. Θὰ τὸν ξανασυναντήσουμε ἀμέσως σὰν ἱστορικόν· μὲ τὸ ὄνομά του κυκλοφόρησε ἐκείνη ἡ *Ῥητορικὴ*

1. Στὸν Πλάτ., *Φαῖδρ.* 267a, αὐτὸ ἐμφανίζεται σὰν πρόγραμμα τοῦ Τεισία καὶ Γοργία. βλ. ἐπίσης Ψευδο-Δημήτρ., *Περὶ ἑρμ* 120. Κικ., *Brut.* 47.

2. Ἡ κρίση μας θεωρήθηκε 'more than a little unfair', γι' αὐτὸ ἐπικαλούμαστε τὴν βοήθεια κι ἑνὸς δεύτερου μάρτυρα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα: τοῦ Φιλόνικου τοῦ Διαλεκτικοῦ, ποὺ στὸν Διον. Ἀλ., *Περὶ Ἰσοκρ.* 13, κατηγορεῖ τὸν Ἰσοκράτη γιὰ «κενότητα».

3. Γιὰ τὴν ἀντίθεση Ἰσοκράτη: Ἀλκιδάμαντα βλ. P. FRIEDLÄNDER, *Platon* 1, 3. ἔκδ. Βερολ. 1964, 117.

4. VS 83. RADERMACHER (βλ. σ. 807 σημ. 3), 189.

5. Παραπ. σ. 790, πβλ. RADERMACHER, ἔ.ἀ. 198. Ἀναξιμένης, αὐτ. 200.

πρὸς Ἀλέξανδρον καὶ πέρασε μέσα στὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὴν ἀπόδοση στὸν Ἀναξιμένη τὴν εἶχε προεικάσει ὁ PETRUS VICTORIUS (1499-1584) στηριγμένος στὸν Κοϊντιλιανὸ 3,4,9. Μὲ αὐτὸ συμφωνεῖ τὸ ὅτι ἕνας πολὺ πρώιμος πάπυρος ἀπὸ τὸ Hibeh (ἀρ. 88 P., 1. μισὸ τοῦ 3. αἰ. π.Χ.) περιέχει σημαντικὰ τμήματα τοῦ ἔργου. Τὸ ὄνομά της τὸ πῆρε ἀπὸ τὸ πλαστὸ ἀφιερωτικὸ γράμμα πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο. Ἐπειδὴ πρέπει νὰ τὴν τοποθετήσουμε πρὶν ἀπὸ τὴν *Ρητορικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη, περίπου γύρω στὰ 340, αὐτὴ ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς τὸ παλαιότερο διδακτικὸ βιβλίο ποὺ σώζεται σ' αὐτὸν τὸν τομέα. Τελευταῖα ὁ MANFRED FUHRMANN[1],σὲ μιὰν θαυμάσια ἀνάλυση ἔδειξε πῶς ἐδῶ, μολονότι χρησιμοποιοῦνται σπουδαῖες ἀρχὲς διαίρεσης μολαταῦτα ἀκόμα δὲν ἔχει κατορθωθῆ ἕνα πραγματικὸ σύστημα ρητορικῆς θεωρίας, πῶς ἡ ἔκθεση ἐπιμένει περισσότερο στὶς ἐπιμέρους συνταγὲς καὶ πῶς ὁ συνειρμὸς καὶ ἡ ἀντίθεση ἐπηρεάζουν πολὺ τὴν πορεία της. Στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ἀνήκει καὶ ἡ *Ῥητορικὴ* σὲ δωρικὴ διάλεκτο, ποὺ μένει γιὰ μᾶς ἀνώνυμη καὶ ποὺ ἀποσπάσματά της διαβάζουμε σ' ἕναν πάπυρο τῆς Ὀξυρύγχου[2].

Ἀπὸ τοὺς δέκα τεχνίτες τοῦ ἀττικοῦ λόγου, ποὺ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ τοὺς ἕνωσαν σ' ἕναν Κανόνα, ἀναλύσαμε ἤδη τὸν Ἀντιφῶντα καὶ τὸν Ἀνδοκίδη μαζὶ μὲ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου. Ὁ Ἰσοκράτης, ποὺ ἐπίσης περιλαμβανόταν στὰ μεγάλα ὑποδείγματα, χρειαζόταν μιὰν ἰδιαίτερη ἐξέταση, κι ἔτσι τώρα θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τοὺς ὑπόλοιπους ἑπτά.

Οἱ ἀττικοὶ ρήτορες στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰώνα καὶ σχεδὸν ὣς κοντὰ στὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο τράβηξαν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας, ἰδιαίτερα τῆς γερμανικῆς, σὲ τόσο μεγάλον βαθμό, ὥστε ἀργότερα σὰν νὰ τοὺς τιμώρησαν γι' αὐτὴν τὴν εὐνοϊκὴ μεταχείριση. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὶς τελευταῖες δεκαετίες πολὺ λίγο ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτοὺς σὲ σχέση μὲ ἄλλους συγγραφεῖς. Οἱ ἄνθρωποι εἶχαν γίνει δύσπιστοι ἀπέναντι στὴν ρητορική, καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ζητοῦσαν ὅ,τι γνήσιο ἀνῆκε στὴν ζωὴ καὶ ὅ,τι εἶχε ἀπόλυτην ἀξία· μολαταῦτα ἐπι-

1. *Das systematische Lehrbuch.* Γοττίγγη 1960. Ὑπομν. ἔκδ.: L. SPENSEL, *Anaximenes Ars Rhetorica.* Λειψ. 1844. Κείμενο στοῦ SPENGEL-HAMMER, *Rhetores Graeci* 1/2, 1894. M. FUHRMANN, Λειψ. 1966· τοῦ ἴδ. *Untersuchungen zur Textgeschichte der pseudoaristotelischen Alexander-Rhetorik (der Τέχνη des Anaximenes von Lampsacos).* Abh. Ak. Mainz. 1964/7 1965 (μὲ ἀξιοποίηση τοῦ πολύτιμου παπύρου Hibeh 26). Μετάφραση: W. D. ROSS, *Works of Aristotle* 11. Ὀξφ. 1952. Σοβαρὲς ἀντιρρήσεις ἐναντίον τῆς ἀπόδοσης στὸν Ἀναξιμένη πρόβαλε ὁ V. BUCHHEIT, *Untersuchungen zur Theorie des Genos epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles.* Μόναχο 1960, 189, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει (*Gnom.* 41, 1969, 736): «ἡ *Ρητορικὴ* ποὺ συνέγραψε ὁ Ἀναξιμένης ἔχει τροποποιηθῆ τόσο ἀποφασιστικὰ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ἔχει προτάξει τὴν ἐπιστολή, ὥστε νὰ μὴν μποροῦμε τὴν σημερινή της μορφὴ νὰ τὴν ἐπιγράψουμε σωστὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀναξιμένη». Πβλ. ἀκόμα: K. BARWICK, ‹Die 'Rhetorik ad Alexandrum' und Anaximenes, Alkidamas, Isokrates, Aristoteles und die Theodekteia›, *Phil.* 110, 1966, 212. Ἀπὸ παλαιότερους: P. WENDLAND, *Anaximenes von Lampsakos.* 1905.

2. Ἀρ. 410 = ἀρ. 2295 P. W. KROLL, *RE S* 7, 1940, 1052. RADERMACHER, ἔ.ἀ. 231.

τρέπεται ἡ πρόβλεψη ὅτι σὲ ὄχι μακρινὸν χρόνο οἱ ἀττικοὶ ρήτορες θὰ βροῦν τὴν ἀξία ποὺ ὁπωσδήποτε ἔχουν: ὅτι μένουν σπουδαῖοι μάρτυρες γιὰ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ 4. αἱ. κι ἐκπρόσωποι τῆς ἀττικῆς πεζογραφίας στὴν κλασσική της ἀκμή.

Ὁ μεγάλος διάλογος τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας* διαδραματίζεται στὸ σπίτι τοῦ Κέφαλου, ποὺ δείχνεται στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου μέσα στὴν εἰρήνη μιᾶς φρόνιμης γεροντικῆς ἡλικίας. Ὁ Κέφαλος αὐτὸς ἄφησε τὴν πατρίδα του, τὶς Συρακοῦσες, καὶ ἦρθε στὴν Ἀθήνα, ὅπου σὰν μέτοικος ἀσκοῦσε μὲ 120 δούλους τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀσπιδοποιοῦ (*ἀσπιδοπηγός*) καὶ ἀπέκτησε σημαντικὴν περιουσία. Γιοί του ἦταν ὁ Πολέμαρχος, ποὺ συμμετέχει στὸν διάλογο τοῦ 1. βιβλίου τῆς *Πολιτείας*, ὁ Εὐθύδημος καὶ ὁ Λυσίας, ποὺ καὶ οἱ δυὸ ἀναφέρεται ὅτι ἦταν παρόντες. Ὁ τελευταῖος ἦταν ὁ πιὸ πετυχημένος συγγραφέας δικηγορικῶν λόγων, γιὰ τοὺς μεταγενέστερους χρόνους ἕνα πολυθαυμασμένο ὑπόδειγμα ὕφους, ποὺ τὸν εἶχαν ἔμβλημά τους προπάντων οἱ ἀττικιστές. Μαζὶ μὲ τὸν λόγο του *Κατὰ Ἐρατοσθένους*, τὰ συγγράμματα τοῦ Διονύσιου τοῦ Ἁλικαρνασσέα (*Λυσίας*) καὶ (Ψευδο-Πλουτάρχου) *Βίος δέκα ῥητόρων* μᾶς ὑποβοηθοῦν νὰ σχηματίσουμε μιὰν εἰκόνα τῆς ζωῆς του.

Ὁ πατέρας του ἔζησε τριάντα χρόνια στὴν Ἀθήνα καὶ ἦρθε μὲ πρόσκληση τοῦ Περικλῆ, ποὺ πρέπει κιόλας νὰ τὸν φαντασθοῦμε στὴν ἐξουσία ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐποχή. Ἔτσι ἀνεβαίνουμε γύρω στὰ 460, ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἡ πιὸ πρώιμη χρονολογία τῆς μετανάστευσης ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες, καὶ γύρω στὰ 430 γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Κέφαλου. Ὅταν ἔχασε τὸν πατέρα του, ὁ Λυσίας, δεκαπέντε χρονῶν τότε, μαζὶ μὲ τὸν νεότερο ἀδελφό του Πολέμαρχο πῆγαν στὴν νεαρὴ ἀποικία τῶν Θουρίων, στὴν Κάτω Ἰταλία. Ἔτσι γιὰ τὴν γέννηση τοῦ Λυσία φτάνουμε στὸ 445 ἢ ἀμέσως ὕστερα· ἡ ἀρχαία πληροφορία ὅτι γεννήθηκε τὸ 459 στηρίζεται στὴν λαθεμένη προϋπόθεση ὅτι ὁ Λυσίας πῆγε στοὺς Θουρίους, τὴν ἴδια χρονιὰ ποὺ ἱδρύθηκαν (444).

Στὴν Κάτω Ἰταλία ὁ νεαρὸς Λυσίας πῆρε τὴν ρητορική του μόρφωση· ὁ Ψευδο-Πλούταρχος ὀνοματίζει τὸν Τεισία γιὰ δάσκαλόν του. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὴν σικελικὴ καταστροφὴ ἡ φιλοαθηναϊκὴ μερίδα στοὺς Θουρίους βρισκόταν σὲ δύσκολη θέση, ὁ Λυσίας μὲ τὸν ἀδελφό του ξαναγύρισαν στὴν Ἀθήνα. Ἔζησε ἐκεῖ μὲ ἐξαιρετικὰ εὐνοϊκὲς συνθῆκες, ποὺ τοῦ ἔγιναν ὅμως μοιραῖες, ὅταν οἱ Τριάκοντα ἅρπαξαν τὴν περιουσία του. Οἱ τύραννοι σκότωσαν τὸν ἀδελφό του Πολέμαρχο, κι ὁ ἴδιος γλύτωσε στὰ Μέγαρα. Ἀπὸ ἐκεῖ ὑποστήριξε τὴν κίνηση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας μὲ χρήματα, ὅπλα καὶ ἀνθρώπους. Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν γυρισμὸ τῶν δημοκρατικῶν στὴν Ἀθήνα, ποὺ ἔγινε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 403, ὁ Θρασύβουλος πρότεινε μὲ ψήφισμα νὰ δοθῆ τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη στὸν Λυσία καὶ ἄλλους μετοίκους, ὁ Ἀρχῖνος ὅμως, ποὺ ἀνῆκε στὴν μετριοπαθὴ μερίδα τοῦ Θηραμένη, τὸν κατηγόρησε ὅτι ἔκαμε παράνομη πρόταση (*παρανόμων*). Γιὰ τὴν πρόταση τοῦ Θρασύβουλου δὲν εἶχε ἐξασφαλισθῆ προκαταβολικὰ

ἡ ἔγκριση τῆς βουλῆς *(προβούλευμα)*, κι ἔτσι ἡ ἔνσταση τοῦ Ἀρχίνου πέτυχε νὰ τὴν ἀκυρώση. Ὁ Λυσίας ἔμεινε σὲ ὅλην του τὴν ζωὴ μέτοικος, ὁπωσδήποτε στὴν ὁμάδα στὴν ὁποία εἶχε παραχωρηθῆ *ἰσοτέλεια*, πράγμα ποὺ ἐσήμαινε ἐξίσωση μὲ τοὺς πολίτες στὶς οἰκονομικὲς εἰσφορές. Τὴν δραστηριότητά του τὴν παρακολουθοῦμε ὡς τὸν λόγο του γιὰ τὸν Φερένικο (380), δὲν ξέρουμε ὅμως πόσον καιρὸ ἔζησε ἀκόμα ὕστερα.

Ὁ *Βροῦτος* (48) τοῦ Κικέρωνα, σ' ἕνα μέρος ποὺ στηρίζεται στὸν Ἀριστοτέλη, περιλαμβάνει τὴν εἴδηση ὅτι ὁ Λυσίας δίδαξε στὴν ἀρχὴ τὴν τέχνη τοῦ λόγου, τὸν ξεπέρασε ὅμως τόσο πολὺ σ' αὐτὴν τὴν δραστηριότητα ὁ Θεόδωρος, ὥστε προτίμησε νὰ στραφῆ στὸ ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου, κι ἔγραφε δικηγορικοὺς λόγους γιὰ λογαριασμὸν ἄλλων. Ἔτσι ἡ ἐξέλιξή του θὰ ἦταν ἀντίθετη μὲ τοῦ Ἰσοκράτη. Πραγματικὰ ἔχουμε διάφορες μαρτυρίες[1] γιὰ συγγράμματα τοῦ Λυσία, ποὺ δὲν ἀνῆκαν στὸν λογογράφο, ἀλλὰ στὸν ρητοροδιδάσκαλο καὶ τὸν συγγραφέα ὑποδειγματικῶν ἔργων. Ἔχουμε πληροφορίες γιὰ μιὰν συνηγορία του γιὰ τὸν Νικία *(Ὑπὲρ Νικίου)*, ποὺ ὁ Διονύσιος πάντως ἤθελε νὰ τοῦ τὴν ἀρνηθῆ, καὶ γιὰ ἕναν λόγο *Ὑπὲρ Σωκράτους*, καὶ γιὰ *Ἐπιστολές*, ποὺ οἱ περισσότερες εἶχαν ἐρωτικὸ περιεχόμενο. Ἐδῶ ὁ Λυσίας παρουσιάζεται σὰν ἀρχηγέτης ἑνὸς εἴδους, ποὺ βρῆκε ἄφθονους ἐκπρόσωπους ὡς τὴν βυζαντινὴ ἐποχή. Ἐδῶ ἀνήκει ἐπίσης καὶ ὁ *Ἐρωτικός*, ποὺ τὸν διηγεῖται ὁ Πλάτωνας στὸν *Φαῖδρο*· εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ποῦμε πόσο πιστὴ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀπόδοση. Μὲ γνήσια σοφιστικὸν τρόπο ἀντιθέτεται ἐδῶ αὐτὸς ποὺ ἀγαπᾶ σ' αὐτὸν ποὺ δὲν ἀγαπᾶ, καὶ ὁ πρῶτος παρουσιάζεται σὰν πιὸ κερδισμένος. Ἀναφέρονται ἐπίσης καὶ τεχνικὰ συγγράμματα *(Τέχναι ῥητορικαί)*, ποὺ ἦταν οὐσιαστικὰ ὅμοια μὲ αὐτὰ ποὺ λέγονταν ἐπίσης *Παρασκευαί*.

Δύσκολο εἶναι νὰ ποῦμε πόσο νωρὶς μέσα στὴν ἐξέλιξη τοῦ Λυσία πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν οἱ ἐργασίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἡ ρητορική του δραστηριότητα μπορεῖ νὰ εἶχε ἀρχίσει ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τοὺς Θουρίους. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ Κικέρωνα, ποὺ ἀναφέραμε, δὲν θὰ συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρξαν δυὸ καθαρὰ χωρισμένες ἐποχὲς στὴν δημιουργία τοῦ Λυσία· ὁ λογογράφος μπορεῖ κάπου κάπου νὰ ἔχη ξαναγυρίσει σὲ μιὰν ρητορικο-σοφιστικὴ δραστηριότητα.

Ὁ Λυσίας ἦταν ἐξαιρετικὰ παραγωγικός, κι αὐτὴ ἡ παραγωγικότητα μεταφέρθηκε καὶ στοὺς πλαστογράφους, ποὺ ἔβαζαν τὰ προϊόντα τους κάτω ἀπὸ τὸ φημισμένο του ὄνομα. Ὁ Ψευδο-Πλούταρχος ἀναφέρει 425 λόγους ποὺ κυκλοφοροῦσαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσία, καὶ προσθέτει ὅτι ὁ κύκλος τοῦ Διονύσιου καὶ τοῦ Καικίλιου ἀναγνώριζε γνήσιους 233 ἀπὸ αὐτούς. Ὁ Blass συγκέντρωσε τοὺς τίτλους 172 λόγων, κι ἀπὸ αὐτοὺς χωρὶς τὸν *Ἐρωτικὸ* σώθηκαν τριαντατέσσερις. Χωρὶς ἄλλο εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Λυσίας συνήθως ἔγραφε μόνο γιὰ διάδικους. Ἐξαιρέσεις ὑπάρχουν καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς λόγους του ποὺ σώζονται. Ἕνα ἀπόσπασμα

1. Παραπομπὲς στοῦ Radermacher, ἔ.ἀ. 147.

(34 στὶς ἐκδόσεις μας), ποὺ μᾶς τὸ διάσωσε ὁ Διονύσιος στὸν *Λυσία* του, προέρχεται ἀπὸ ἕναν πολιτικὸ λόγο, ποὺ ἀπαγγέλθηκε μέσα στὴν κατάσταση τοῦ 403, ἐναντίον ἑνὸς ψηφίσματος τοῦ Φορμίσιου. Ὁ ρήτορας ἀποβλέποντας στὴν ἀπόλυτη ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας εἶναι ἀντίθετος στὴν ἐπιστροφὴ τῶν ἐξορίστων καὶ τὸν περιορισμὸ τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων μόνο στοὺς κτηματίες. Γιὰ τὸν *Ἐπιτάφιο* (2) σ' αὐτοὺς ποὺ σκοτώθηκαν στὸν κορινθιακὸ πόλεμο, ποὺ ἡ γνησιότητά του ἀμφισβητεῖται πολύ, ὁ JOSEF WALZ[1] ἔκαμε πιθανὴ τὴν πατρότητα τοῦ Λυσία καὶ τὴν τοποθέτησή του πρὶν ἀπὸ τὸν *Πανηγυρικὸ* τοῦ Ἰσοκράτη, μὲ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν συμφωνίες. Δὲν εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι ὁ Λυσίας θὰ ἀπάγγειλε αὐτὸν τὸν λόγο, ἐπειδὴ ἦταν μέτοικος· πρέπει νὰ προσέξη κανεὶς τὸν καθαρὰ λογοτεχνικό του χαρακτήρα. Πραγματικὰ διαβάστηκε στὰ 388 στὶς γιορτὲς τῆς Ὀλυμπίας ὁ *Ὀλυμπιακός* (33), ἀπὸ τὸν ὁποῖο πάλι ὁ Διονύσιος μᾶς διάσωσε ἕνα κομμάτι. Αὐτὴ ἡ ἔκκληση γιὰ τὴν ἑνότητα τῶν Ἑλλήνων, ποὺ συνδέθηκε μὲ σφοδρὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Διονύσιου τοῦ Α' τῶν Συρακουσῶν, εἶχε ἄμεσο ἀποτέλεσμα: τὸ πλῆθος λεηλάτησε τὴν μεγαλόπρεπη σκηνὴ τῶν συρακούσιων θεωρῶν.

Ὅ,τι παρουσιάσαμε ὡς ἐδῶ, φαίνεται μόνο σὰν πάρεργο στὴν εἰκόνα τοῦ λογογράφου Λυσία, ποὺ στοὺς λόγους του γιὰ λογαριασμὸν ἄλλων φόρεσε τόσο πολλὲς μάσκες. Μιὰν φορὰ ὅμως παρουσιάστηκε καὶ ὁ ἴδιος στὸ δικαστήριο, ὅταν στὰ 403 μὲ τὸν λόγο του *Κατὰ Ἐρατοσθένους* (12) κατηγόρησε τὸν Ἐρατοσθένη ὅτι σὰν μέλος τῶν τριάκοντα εἶχε προκαλέσει τὸν φόνο τοῦ Πολέμαρχου, ἀδελφοῦ τοῦ Λυσία. Οἱ δικαιικὲς προϋποθέσεις δὲν εἶναι πολὺ καθαρές, μολαταῦτα ἡ κατηγορία ἀφοροῦσε τὸν καταλογισμὸ τῶν εὐθυνῶν τοῦ Ἐρατοσθένη, ὁ ὁποῖος ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀμνηστευτικὸ νόμο τοῦ 403 μπόρεσε νὰ ἀποκατασταθῆ. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Λυσίας ἔγραψε τὴν κατηγορία *Κατὰ Ἀγοράτου* (13), ὁ ὁποῖος ὑπηρετώντας τοὺς ὀλιγαρχικοὺς εἶχε προκαλέσει τὸν θάνατο δημοκρατικῶν πολιτικῶν. Ἐδῶ ἐντάσσεται ἕνα ἀπὸ τὰ παπυρικὰ εὑρήματα, ποὺ ἔχουν ἐπεκτείνει τὶς γνώσεις μας σχετικὰ μὲ τοὺς λόγους τοῦ Λυσία. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν λόγο ἐναντίον τοῦ Ἱπποθέρση (*Κατὰ Ἱπποθέρσου*, ἀρ. 1243 P.) δείχνουν ὅτι ὁ Λυσίας χρόνια ἀκόμα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας ἦταν μπλεγμένος σὲ δίκες γιά τὴν περιουσία ποὺ ἔχασε[2].

Ἕνα σημαντικὸ μέρος τῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν λόγων προέρχεται καὶ ἀπὸ τὸ γε-

---

1. *Der lys. Epitaphios. Phil.* Παράρτ. 29/4. 1936. Διαφορετικὰ ὁ P. TREVES, *Riv. Fil.* N. S. 15, 1937, 113. 278. Τὴν γνησιότητα ὑπερασπίζει ἔντονα ὁ E. BUCHNER, *Der Panegyrikos des Isokrates.* Wiesbaden 1958 (*Historia.* Μονογρ. 2). Γιὰ τὸ πρόβλημα ἐπίσης J. KLOWSKI, *Zur Echtheitsfrage des lysianischen Epitaphios.* Διδ. διατρ. Ἀμβοῦργο 1959 (δακτυλ.). Ὁ U. HIRSCH στὴν διατριβή του ποὺ μνημονεύθηκε στὸν *Πανηγυρικὸ* τοῦ Ἰσοκράτη ἀμφισβητεῖ τὴν σημασία τῶν γλωσσικῶν ἐπιχειρημάτων ποὺ πρόβαλε ὁ WALZ καὶ ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ *Ἐπιτάφιου* στὸν Λυσία.

2. Γιὰ τὰ δύσκολα ἐπιμέρους προβλήματα FERCKEL (βλ. παραχ. στὴν βιβλιογρ. γιὰ τὸν Λυσία), 63.

γονὸς ὅτι χάρη σ' αὐτοὺς καὶ σὲ ἄλλους ἀποκτοῦμε μιὰν τόσο ἄμεση κατανόηση τῆς ἐσωτερικῆς κατάστασης τῶν Ἀθηνῶν. Αὐτὸ φτάνει ὣς τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία, ἀφοῦ ὁ λόγος *Κατὰ τῶν σιτοπωλῶν* (22), ποὺ εἶναι φανερὸ ὅτι ὑποστηρίζει τὸ συμφέρον τῶν χονδρεμπόρων, κατηγορεῖ μερικοὺς μετοίκους, ποὺ σὰν μεσάζοντες εἶχαν προαγοράσει σιτάρι σὲ τιμὴ πιὸ ἀκριβὴν ἀπὸ τὴν νόμιμη. Ἔψεξαν τὸν Λυσία ὅτι στοὺς λόγους του ἄλλαζε εὔκολα στάση, ἀνάλογα μὲ τὸν ἐντολέα του· ἰδιαίτερα ὁ FERCKEL μὲ πολὺν ζῆλο τὸν χαρακτήρισε καιροσκόπον χωρὶς χαρακτήρα. Εἶναι βέβαια σωστὸ ὅτι ὁ Λυσίας, φανατικὸς δημοκρατικός, ἔγραφε καμιὰν φορὰ καὶ γιὰ ὀλιγαρχικοὺς (16.25), ὅτι ἀνάλογα μὲ τὴν περίσταση ὑποστήριζε τὴν ἀμνηστία ποὺ ἴσχυε, ἢ τὴν παράβλεπε ἀδιάφορα, ὅτι στὰ χρόνια τῆς ἀνανεωμένης δυναμικῆς πολιτικῆς τῆς Ἀθήνας, στοὺς λόγους του *Κατὰ Ἐργοκλέους* (28) καὶ *Κατὰ Φιλοκράτους* (29) ἔγινε ἀπολογητὴς ἑνὸς ἔξαλλου ριζοσπαστισμοῦ καὶ κοντὰ σ' αὐτὰ χειρίσθηκε τὰ περιουσιακὰ προβλήματα σπουδαίων προσώπων μὲ ἕναν τρόπο ποὺ ἀντιφάσκει τελείως μὲ τὸν λόγο του *ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων* (19). Ἀντὶ ὅμως νὰ θεωρήσουμε τὸν Λυσία ἕναν ἄπατρη τύπο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν θὰ μποροῦσε νὰ περιμένῃ κανεὶς τίποτε καλύτερο, εἶναι πιὸ χρήσιμο νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὴν θέση ἑνὸς λογογράφου, ποὺ ζοῦσε κι ἔγραφε σὲ μιὰν ἐποχὴ ἐπηρεασμένην ἀπὸ τὴν σοφιστική. Κανένας δὲν θὰ θελήσῃ νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι αὐτὴ ἡ εὐλυγισία—εἶναι ἄραγε ἕνα φαινόμενο ποὺ περιορίζεται στὸν Λυσία ἢ μήπως ἀφορᾷ τὴν ἐποχή του;—ἀποτελεῖ ἠθικὰ ἐποικοδομητικὸ θέαμα. Στὸ ἔργο τοῦ Λυσία ὅμως ἡ εὐλυγισία αὐτὴ ἔχει μιὰν ἀντιστοιχία ποὺ εἶναι πολὺ πιὸ εὐχάριστη. Ἐννοοῦμε τὴν μαστοριά του νὰ πλάθῃ τοὺς λόγους μπαίνοντας κάθε φορὰ στὸν χαρακτήρα καὶ τὴν θέση τῶν προσώπων γιὰ τὰ ὁποῖα γράφει[1]. Τὴν τέχνη αὐτήν, στὴν ὁποία κανένας δὲν ἔφτασε τὸν Λυσία, τὴν ἔδειξε ἰδιαίτερα στοὺς λόγους γιὰ ἰδιῶτες. Τὸ ἀριστούργημα εἶναι ὁ λόγος *γιὰ τὸν σακάτη* (24, *Ὑπὲρ τοῦ ἀδυνάτου*)[2], στὸν ὁποῖο ἕνας ἀνθρωπάκος ἀγωνίζεται μὲ πονηριὰ καὶ χιοῦμορ μπροστὰ στὴν βουλὴ νὰ διατηρήσῃ τὴν σύνταξή του. Σὲ τελείως διαφορετικὴν περιοχή, ποὺ ὅμως ἔχει συλληφθῆ μὲ τὴν ἴδια ὀξύτητα καὶ εὐστοχία βρισκόμαστε μὲ τὸν λόγο *γιὰ τὸ ἐλαιόδενδρο* (7, *Περὶ τοῦ σηκοῦ*, ποὺ σημαίνει τὴν περίφραξη μιᾶς ἱερῆς ἐλιᾶς). Ἐδῶ ἕνας ἄνθρωπος τῆς τάξης τῶν κτηματιῶν ὑπερασπίζει τὸν ἑαυτό του μπροστὰ στὸν Ἄρειο Πάγο, μὲ ἀξιοπρέπεια καὶ ἀγανάκτηση ἐναν-

---

1. Ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι πιὰ σωστό, τὸ ἐγκώμιο τοῦ Διονύσιου τοῦ Ἁλικαρνασσέα γιὰ τὴν ἠθοποιία τοῦ Λυσία (*Λυσ.* κεφ. 8) νὰ τὸ συσχετίζουμε τὸ δίχως ἄλλο μὲ τὴν τέχνη του γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ ἀτόμων. Ὁ FRIEDRICH ZUCKER στὴν πολὺ στοχαστικὴ ἐργασία του: *Ἀνηθοποίητος, Eine semasiologische Untersuchung aus der antiken Rhetorik und Ethik* (Sitzb. Deutsch. Akad. Kl. f Spr., Lit. u. Kunst 1952/4, 1953), ἔδειξε ὅτι ὁ Διονύσιος δὲν ἐννοεῖ τὴν *ἠθοποιία* μὲ τὸ πνεῦμα τῆς διαφοροποίησης τῶν ὁμιλητῶν. Περισσότερο αὐτοὺς τοὺς θέλει νὰ φαίνωνται καλοί, λογικοί, καθωσπρέπει ἄνθρωποι, ποὺ καὶ οἱ λόγοι τους εἶναι ἀνάλογοι.

2. Ὑπομν. U. ALBINI, Φλωρεντ. 1956.

τίον τῆς κατηγορίας ὅτι τάχα εἶχε παρανομήσει σὲ βάρος ἑνὸς ἱεροῦ δέντρου ἢ τοῦ φράχτη του.

Ἡ μεγάλη πιστότητα αὐτῶν τῶν δικηγορικῶν λόγων πρὸς τὰ πρόσωπα ποὺ τοὺς ἀπαγγέλλουν ἀφήνει στενὰ σύνορα γιὰ τὴν χρησιμοποίηση ρητορικῶν στολιδιῶν, ποὺ ὁ Λυσίας ἤξερε καλὰ νὰ τὰ χρησιμοποιῆ στοὺς ἐπιδεικτικοὺς λόγους. Αὐτὴν ὅμως τὴν ἀπλότητα ποὺ ὑποχρεωνόταν ἔτσι νὰ ἀκολουθήση, κατόρθωσε νὰ τὴν κάμη ἕνα ξεχωριστὸ προτέρημα, ποὺ θαυμάστηκε πολὺ στοὺς κατοπινοὺς αἰῶνες. Μαζὶ μὲ αὐτὴν συνδυαζόταν σ' αὐτοὺς τοὺς λόγους ἕνα καταπληκτικὸ ἀφηγηματικὸ τάλαντο. Ὅταν στὴν ὑπεράσπιση τοῦ Εὐφίλητου γιὰ τὸν φόνο τοῦ Ἐρατοσθένη (1, *Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου*)[1] διηγεῖται τὰ καμώματα τῆς μοιχαλίδας, ποὺ στὴν διάρκεια τῶν ἐρωτικῶν στιγμῶν μὲ τὸν ἐραστή της κλειδώνει τὸν ἄντρα της στὸ δωμάτιό του, καὶ ὕστερα τὴν καλὰ μελετημένη ἐκδίκηση αὐτοῦ ἐδῶ, πραγματικὰ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ μὴν σκεφτοῦμε τὸν Βοκάκκιο.

Ἔστω κι ἂν δὲν ξέρουμε παρὰ μόνο τὸν τίτλο, ὡστόσο ἀναφέρουμε τὸν λόγο *Περὶ τῶν ἑαυτοῦ εὐεργεσιῶν* (*or. deperd.* 47, ἀπόσπ. 36 Th.), γιατὶ πρέπει νὰ περιλάμβανε στοιχεῖα γιὰ τὴν αὐτοβιογραφία του.

Ἐπειδὴ ξέρουμε πολλὲς ἀπομιμήσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν ἀρχαιότητα, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποφύγουμε τὸ πρόβλημα, μήπως εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθοῦν τέτοιες καὶ ἀνάμεσα στοὺς λόγους ποὺ σώθηκαν. Δύσκολο εἶναι νὰ ἀποφασίση κανείς, κι ἔτσι ὁ HUDE π.χ. στὴν θαυμάσια ἔκδοσή του ἀφήνει ὅλα τὰ ἀμφίβολα στὸν Λυσία. Πρωτύτερα κιόλας εἴπαμε (σ. 500) ὅτι ὁ 6. λόγος μὲ τὴν κατηγορία ἐναντίον τοῦ Ἀνδοκίδη κι ὁ 20. μὲ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ Πολύστρατου εἶναι νόθοι. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα θεωροῦμε ἀρκετὸ νὰ ὑποδείξουμε τὰ πολὺ ἐπιβαρυντικὰ στοιχεῖα ἐναντίον τῆς γνησιότητας τοῦ 8. λόγου[2] καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπανεξετασθῆ ὁλόκληρο τὸ περίπλοκο πρόβλημα.

Μέτοικος σὰν τὸν Λυσία ἦταν καὶ ὁ Ἰσαῖος, γιὸς τοῦ Διαγόρα ἀπὸ τὴν Χαλκίδα. Κι αὐτὸς ἔδρασε σὰν ρητοροδιδάσκαλος[3], ἔγραψε ὅμως καὶ λόγους γιὰ ἄλλους, δὲν ξέρουμε ὅμως ἂν ἡ μιὰ δραστηριότητα, ὅπως συνέβη μὲ τὸν Λυσία, ἀκολούθησε τὴν ἄλλη. Ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσέας, ποὺ ἔγραψε ἐπίσης ἕναν *Ἰσαῖο*, ὁμολογεῖ στὴν εἰσαγωγὴ ὅτι ξέρει λίγα γιὰ τὸν χρόνο καὶ τὴν ζωή του. Ὁπωσδήποτε ἦταν δάσκαλος τοῦ Δημοσθένη, καὶ ὁ Ἕρμιππος στὸ σύγγραμμά του γιὰ τοὺς μαθητὲς τοῦ Ἰσοκράτη τὸν ὀνοματίζει ἀνάμεσα σ' αὐτούς. Ἡ φροντίδα τοῦ Ἰσαίου νὰ ἀποφεύγη τὴν χασμωδία, δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιώση αὐτὴν τὴν πληροφορία, τῆς

1. Θαυμάσια τὸ πραγματεύθηκε ὁ U. E. PAOLI, *Die Geschichte der Neaira*. Βέρνη 1953, 28 (τὸ ἰταλ. πρωτότυπο: *Uomini e cose del mondo antico*. Φλωρεντ 1947). Δικαιολογημένα ἀμφισβητεῖ ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης ποὺ σκοτώθηκε εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ ὁ Λυσίας στὸν 12. λόγο τὸν ἐνοχοποιεῖ γιὰ τὸν φόνο τοῦ Πολέμαρχου

2. P. A. MÜLLER, *Oratio quae inter Lysiacas fertur octava*. Münster 1926. Διάφορες ἀθετήσεις στοῦ CHRIST-SCHMID, *Gesch. d. gr. Lit.* 1, 6. ἔκδ. Μόναχο 1912, 559, 5.

3. Οἱ λιγοστὲς μαρτυρίες στοῦ RADERMACHER (βλ. σ. 807 σημ. 3), 190.

ταιριάζει ὅμως καλά. Χονδρικὰ μόνο μποροῦμε νὰ δώσουμε γιὰ χρόνον τῆς δράσης του σὰν λογογράφου τὸ 1. μισὸ τοῦ 4. αἰ.

Σύμφωνα μὲ τὴν εἴδηση τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου στοὺς *Βίους τῶν δέκα ῥητόρων* τὰ κατάλοιπά του ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἑξηντατέσσερις λόγους, κι ἀπὸ αὐτοὺς δεκατεσσάρων ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότητα. Σήμερα ἔχουμε ἀκόμα ἕνδεκα λόγους γιὰ κληρονομικὰ ζητήματα, ποὺ ὁ τελευταῖος ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ἀκρωτηριασμένος. Μαζὶ μὲ αὐτοὺς προσθέτουμε ἀπὸ τὴν πραγματεία τοῦ Διονύσιου ἕνα μεγαλύτερο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγο *Ὑπὲρ Εὐφιλήτου*, ὁ ὁποῖος ἔκαμε ἀγωγὴ ἐναντίον τοῦ Δήμου τῆς Ἐρχιᾶς ἐξαιτίας τῆς διαγραφῆς του ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν πολιτῶν.

Ὁ Διονύσιος τοποθετεῖ τὸν Ἰσαῖο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ὕφους ἀρκετὰ κοντὰ στὸν Λυσία, ἐξετάζει ὅμως καὶ τὶς διαφορὲς μὲ λεπτὴ κατανόηση. Εἶναι σωστὸ αὐτὸ ποὺ εἶπαν, ὅτι οἱ δικηγορικοὶ λόγοι τοῦ Λυσία (καὶ τοῦ Ἰσοκράτη) ἀκόμα καὶ σὲ κακόφημες περιπτώσεις ἀφήνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς ἀπέριττης ἐντιμότητας, ἐνῶ οἱ λόγοι τοῦ Ἰσαίου (καὶ τοῦ Δημοσθένη), κι ἐκεῖ ἀκόμα ὅπου πρόκειται γιὰ μιὰν καλὴ ὑπόθεση, προκαλοῦν ὑποψία μὲ τὸν πλοῦτο τῶν τεχνασμάτων τους. Πραγματικὰ λείπει ἀπὸ τὸν Ἰσαῖο ἐκείνη ἡ αὐτονόητη ἁπλότητα, ποὺ ὁπωσδήποτε στὸν Λυσία εἶναι κυρίως ἀποτέλεσμα ἐξαιρετικῆς ἐκλέπτυνσης. Γι᾽ αὐτὸ ὄχι μόνο ἡ ἐπιχειρηματολογία του εἶναι πιὸ λεπτόλογη, πράγμα ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενο τῶν περίπλοκων κληρονομικῶν δικῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ γλώσσα του δείχνει μεγαλύτερον πλοῦτο σχημάτων ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὸν Λυσία.

Ὅπως οἱ Ἕλληνες ὅταν ἔλεγαν «*ὁ ποιητής*», ἐννοοῦσαν τὸν Ὅμηρο, ἔτσι καὶ γιὰ τὴν μεταγενέστερη ἀρχαιότητα ὁ Δημοσθένης ἦταν ἁπλῶς «*ὁ ῥήτορας*». Τότε εἶχε στερεωθῆ γιὰ πολὺν καιρὸ ἡ φήμη του, ἡ ὁποία ἔμεινε ἑνωμένη μὲ τὸ ὄνομά του καὶ στὴν νεότερη ἐποχή, ὥσπου ἡ ἔρευνα τοῦ αἰώνα μας τὴν ἔκαμε ἐπίμαχο πρόβλημα. Συνάρτηση τῆς φήμης ποὺ γνώρισε ὁ Δημοσθένης στὴν ἀρχαιότητα ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πηγὲς εἶναι πιὸ ἄφθονες γι᾽ αὐτόν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς βιογραφίες τῶν ρητόρων τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου καὶ ἀπὸ τὰ δυὸ συγγράμματα τοῦ Διονύσιου τοῦ Ἁλικαρνασσέα (*Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως* καὶ *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμμαῖον*) ὑπάρχει καὶ τοῦ Πλουτάρχου ὁ *Βίος τοῦ Δημοσθένη*, στὸν ὁποῖο βρίσκονται καὶ στοιχεῖα πολεμικῆς, ἐπίσης ἕνας *βίος* τοῦ ρήτορα Λιβάνιου μὲ ὑποθέσεις γιὰ τὸν κάθε λόγο, ἕνας τοῦ Ζώσιμου κι ἕνας ἀνώνυμος, καὶ κοντὰ σ᾽ αὐτοὺς τρία ἄρθρα στὴν *Σούδα*. Γιὰ τὰ λείψανα ἀρχαίων ἑρμηνειῶν θὰ γίνη λόγος στὸ τμῆμα γιὰ τὴν παράδοση. Ἐπειδὴ στὸν Δημοσθένη οἱ περισσότεροι λόγοι ἀποτελοῦσαν σὲ μεγάλον βαθμὸ τμήματα τῆς βιογραφίας του, γι᾽ αὐτὸ ἔχουν—ὅπως καὶ οἱ λόγοι τῶν ἀντιπάλων του Αἰσχίνη, Ὑπερείδη καὶ Δείναρχου—ἰδιαίτερην σημασία γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνδρός.

Ὁ Δημοσθένης, γιὸς τοῦ Δημοσθένη, ἀπὸ τὸν δῆμο τῆς Παιανίας, γεννήθηκε στὰ 384 στὴν Ἀθήνα. Καταγόταν, ὅπως ὁ Ἰσοκράτης καὶ ὁ μέτοικος Λυσίας, ἀπὸ τὴν τάξη τῶν εὔπορων ἐπιχειρηματιῶν. Ὁ πατέρας του εἶχε ἐργαστήρι ὅπλων καὶ

εἶχε καὶ ἄλλην περιουσία. Ἡ μητέρα του Κλεοβούλη θὰ εἶχε σκυθικὸ αἷμα, καὶ γι' αὐτὸ οἱ ἐχθροί του (Δείναρχος, *Κατὰ Δημ.* 15, πβλ. Αἰσχίνη, 3, 172) τὸν κορόιδευαν ἀποκαλώντας τον Σκύθη. Ὁπωσδήποτε ἐπιτρέπεται τὸ ἐρώτημα μήπως ἐκεῖνο τὸ σκοτεινὸ πάθος, ποὺ ἑνωμένο μὲ τὴν ὕψιστη αἴσθηση τῆς μορφῆς ἔκαμνε τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν τὸν μεγαλύτερο ρήτορα τῆς ἀρχαιότητας, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἑρμηνευθῆ σὰν μητρικὴ κληρονομιά.

Ἑφτὰ χρονῶν παιδὶ ἔχασε τὸν πατέρα του. Οἱ τρεῖς κηδεμόνες του, Ἄφοβος, Δημοφώντας καὶ Θηριππίδης, ἀποδείχτηκαν ἀνέντιμοι διαχειριστὲς τῆς περιουσίας, καὶ ὁ Δημοσθένης ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνηλικίωσή του ἀναγκάστηκε νὰ καταπιαστῆ μὲ σοβαρὲς δίκες, γιὰ νὰ μπορέση νὰ περισώση ἀκόμα κάτι γιὰ τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὰ περασμένα πλούτη. Νωρὶς βρέθηκε στὴν ἀνάγκη, ἐπάνω στὴν σκληρὴ πραγματικότητα, νὰ δοκιμάση αὐτὸ ποὺ εἶχε μάθει κοντὰ στὸν Ἰσαῖο, ποὺ ἡ παράδοση τὸν ἀναφέρει γιὰ δάσκαλόν του. Τὴν δύναμη τῆς θέλησής του, ποὺ ἀργότερα τοῦ ἐξασφάλισε τὴν ἐπιρροὴ ἐπάνω στὶς μάζες, τὴν ἔδειξε κιόλας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς διάπλασής του, ὅταν πολέμησε μὲ ἐπιτυχία διάφορες σωματικὲς ἐλλείψεις. Μὲ τὴν ἴδια ἐπιμέλεια μόρφωσε καὶ τὸ πνεῦμα του. Σύμφωνα μὲ τὸν Κικέρωνα[1] διάβασε μὲ ζῆλον τὸν Πλάτωνα, καὶ μάλιστα τὸν ἄκουσε κιόλας. Πολὺ δυνατὴ ἦταν ἐπάνω του ἡ ἐπίδραση τοῦ Θουκυδίδη[2], καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου ποὺ βρῆκε ἐκεῖ τὸν ἐπηρέασε γιὰ ὅλην του τὴν ζωή. Μοιάζει μὲ ἀνέκδοτο αὐτὸ ποὺ διηγεῖται ὁ Πλούταρχος (*Δημ.* 5), γιὰ τὸ πῶς ξύπνησε μέσα του ἡ διάθεση νὰ γίνη ρήτορας: ὁ παιδαγωγός του τὸν ἔβαλε κρυφὰ μέσα στὸ δικαστήριο, ὅπου ὁ Καλλίστρατος ἀπολογήθηκε λαμπρὰ ἐναντίον τῆς κατηγορίας ὅτι ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὸν χαμὸ τοῦ συνοριακοῦ χωριοῦ Ὠρωποῦ, κι ἐκεῖ ὁ νεαρὸς Δημοσθένης δέχτηκε τὴν ἀποφασιστικὴ ἐντύπωση γιὰ τὴν δύναμη τοῦ λόγου. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ φανῆ πόση ἀλήθεια ὑπάρχει σ' αὐτὴν τὴν ἱστορία, δὲν εἶναι ὅμως σωστὸ νὰ ἀμφισβητηθῆ προκαταβολικά.

Ἀπὸ τὸν ἀγώνα ποὺ ὁ Δημοσθένης χρειάστηκε νὰ διεξαγάγη στὰ δικαστήρια ἐναντίον τῶν ἀνέντιμων κηδεμόνων του, μᾶς σώθηκαν ἡ κατηγορία του *Κατὰ Ἀφόβου* καὶ ἡ ἀπάντησή του στὴν ἀπολογία αὐτουνοῦ. Γιὰ ἕναν τρίτο λόγο *Κατὰ Ἀφόβου*, στὸν ὁποῖον ὁ Δημοσθένης ὑπεράσπισε τὸν μάρτυρα Φάνον ἐναντίον τῆς κατηγορίας γιὰ ψευδομαρτυρία, ὑπάρχουν πολλὲς ἀμφιβολίες· παρ' ὅλα αὐτὰ προτάθηκαν σοβαρὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν γνησιότητά του[3]. Ἡ δίκη, ποὺ βάσταξε χρόνια καὶ καθυστέρησε καὶ ἀπὸ ἄλλους λόγους καὶ ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ θητεία τοῦ Δημοσθένη ὅταν ἔγινε ἔφηβος, στὴν ἀρχὴ πῆγε καλά. Ὁ Ὀνήτορας ὅμως, ὁ

---

1. *Brut.* 121· πβλ. *Or.* 15 μὲ τὴν ἀμφίβολη στήριξη σὲ ἐπιστολὲς τοῦ Δ. Βλ. F. EGERMANN, *Vom attischen Menschenbild.* Μόναχο 1952, 59 μὲ σημ. 86 κέ.
2. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα: Διονύσιου, *Θουκ.* 53. Πλουτ., *Δημ.* 6.
3. Ἤδη ἀπὸ τὸν BLASS, *Att. Beredsamkeit.* 2. ἔκδ. 3/1, 232. Ὕστερα ἀπὸ τὸν G. M. CALHOUN, <A problem of authenticity (Dem. 29)>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 65, 1934, 80. Ὁ GERNET δέχεται στὴν ἔκδοσή του ὅτι ἕνας ἐκδότης συνένωσε διάφορα δημοσθενικὰ μέρη.

ἀδελφὸς τῆς χωρισμένης γυναίκας τοῦ Ἄφοβου, τοῦ τὴν ἀμφισβήτησε ξανά, παίρνοντας ἕνα κτῆμα ποὺ τὸ ἤθελε γιὰ ἐνέχυρο ὁ Δημοσθένης. Ἔτσι συνεχίσθηκε ὁ ἀγώνας, γιὰ τὸν ὁποῖο μαρτυροῦν οἱ δυὸ λόγοι *Πρὸς Ὀνήτορα*. Δὲν ξέρουμε τὴν ἔκβασή του, ὑποθέτουμε ὅμως ὅτι προξένησε σοβαρὲς ζημιὲς στὸν Δημοσθένη.

Ἡ τέχνη ποὺ ἔδειξε γιὰ τὴν δική του ὑπόθεση, τὸν ἔθετε τώρα στὴν διάθεση ἄλλων σὰν λογογράφον μὲ ἀμοιβή. Παράλληλα πρέπει νὰ ἔδινε καὶ μαθήματα ρητορικῆς[1], δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε τίποτε γιὰ τὴν ἔκταση αὐτῆς τῆς δραστηριότητας· ὁπωσδήποτε εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ἵδρυσε δικήν του σχολή.

Ἡ παράδοσή μας προσφέρει σημαντικὸν ἀριθμὸ ἀπὸ λόγους γιὰ ἰδιωτικὲς δίκες (27-59). Ἀκριβῶς ὅμως σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα προβάλλει καθαρὰ ἡ προβληματικότητα τῆς παράδοσής μας, γιατὶ χωρὶς ἀμφιβολία πολλὰ ψευδεπίγραφα προϊόντα πέρασαν κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοσθένη. Ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ συντηρητικὴ κριτική, μπροστὰ σ' ἕνα κομμάτι σὰν τὸν λόγο *ἐναντίον τοῦ Θεοκρίνη* (58) εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ καταθέση τὰ ὅπλα χωρὶς ὅρους, γιατὶ ἐδῶ γίνεται ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ ἴδιου τοῦ Δημοσθένη. Ὅλες ὅμως οἱ περιπτώσεις δὲν εἶναι τόσο καθαρές, καὶ πρέπει νὰ περιμένουμε ὅτι μιὰ νέα ἐξέταση αὐτῶν τῶν προβλημάτων θὰ μεταθέση κάπως τὰ σύνορα πρὸς ὄφελος τῆς γνησιότητας. Ὁ Blass ἤθελε νὰ ἀναγνωρίση σίγουρα γνήσιους μόνο δεκαπέντε λόγους[2], καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς συμπεριλαμβάνονται κι ἐκεῖνοι ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς δίκες γιὰ τὴν κληρονομιά. Σπάνια ὁ Δημοσθένης πετυχαίνει σ' αὐτοὺς τοὺς λόγους τὴν δύναμη τῆς περιγραφῆς καὶ τὴν λεπτότητα τῆς καλομελετημένης ἐπιχειρηματολογίας, ὅπως τὴν ἐκτιμοῦμε στὸν Λυσία. Μολαταῦτα ἀξίζει νὰ ξεχωρίσουμε τὸν λόγο *Κατὰ Κόνωνος* (54), ποὺ περιγράφει ἕναν ἄγριο ξυλοδαρμὸ μὲ ἀρκετὴ ζωντάνια[3]. Ὀκτὼ ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ σώζονται ἀφοροῦν δίκες στὶς ὁποῖες εἶναι ἀνακατεμένος ἕνας Ἀπολλόδωρος. Χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τὸν Δημοσθένη προέρχεται ὁ λόγος *Ὑπὲρ Φορμίωνος* (36), ποὺ τὸν ἀπάγγειλε ἕνας ἀντιπρόσωπος *(συνήγορος)*. Μένει ἀμφίβολο ἂν ὁ συνήγορος ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Δημοσθένης. Ἐδῶ ἐνδιαφέρει ἡ ματιὰ ποὺ ρίχνουμε στὴν συγκρότηση ἑνὸς ὁρισμένου στρώματος τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας γύρω στὰ 350[4]. Ὁ Φορμίωνας ἦταν στὴν ἀρχὴ δοῦλος, ὕστερα βοηθὸς καὶ τέλος συνεχιστής, ἀπὸ ἐκμίσθωση, τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ μεγάλου τραπεζίτη Πασίωνα (βλ. σ. 699). Ὅταν αὐτὸς πέθανε, ὁ Φορμίωνας, σύμφωνα μὲ τὴν διαθήκη, πῆρε γυναίκα τὴν χήρα τοῦ Πασίωνα. Ἐπειδὴ ὅμως ὑπῆρχαν καὶ δυὸ γιοί—ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ αὐτούς, ὁ Ἀπολλόδωρος, ἦταν κιόλας ἐνήλικος—δημιουργήθηκε μιὰ κατάσταση, ποὺ σὲ κάθε ἐποχὴ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν καταλήξη στὰ δικαστήρια. Ἐπρόκειτο γιὰ ποσά, ποὺ ὁ Φορμίωνας οἰκειοποιήθηκε ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τῆς γυναίκας, κι ἀφοῦ τὸ ζή-

1. Αἰσχίνης 1, 117· 170 κέ.

2. Βλ. σ. 824 σημ. 3. Πρόκειται γιὰ τοὺς λόγους 27-31, 36-39, 41, 45, 51, 54, 55, 57.

3. Νόστιμα ἐξέτασε τὸν λόγο ὁ Paoli, βλ. σ. 822 σημ. 1. Ἐκεῖ (22) καὶ γιὰ τὴν χρονολόγηση.

4. Γιὰ τὴν χρονολόγηση Paoli, ἔ.ἀ. 93. Ὑπόμν. E. Ziebarth, Χαιδελβ. 1936.

τημα φάνηκε πώς τακτοποιήθηκε μὲ κάποιον συμβιβασμό, τότε παρουσιάσθηκε ὕστερα ἀπὸ πολὺν καιρὸ ὁ Ἀπολλόδωρος μὲ μιὰν καινούργια ἀπαίτηση ἀπὸ τὸν Φορμίωνα. Αὐτὸς ἀπάντησε μὲ μιὰν ἔνσταση, ποὺ τὴν ὑποστηρίζει ὁ λόγος τοῦ Δημοσθένη καὶ ποὺ πέτυχε τὸν σκοπό της. Ὁ Ἀπολλόδωρος ὅμως δὲν θεώρησε τὸν ἑαυτό του ἱκανοποιημένον καὶ ἀμέσως ὕστερα κατηγόρησε τὸν Στέφανο, τὸν μάρτυρα τῆς ὑπεράσπισης τοῦ Φορμίωνα, γιὰ ψευδομάρτυρα. Ἐδῶ ὅμως εἶναι ἀδύνατο νὰ καταφέρῃ κανεὶς νὰ δικαιολογήσῃ τὸ θλιβερὸ γεγονός, ὅτι ὁ Δημοσθένης ἔγραψε γιὰ λογαριασμὸν τοῦ Ἀπολλόδωρου τὸν λόγο *Κατὰ Στεφάνου* (45), καὶ ἀληθινά, ὅπως λέγει ἕνα λογοπαίγνιο ποὺ σώζεται στὸν Πλούταρχο (*Δημ.* 15), ἀπὸ τὸ ὁπλοστάσιό του πούλησε μαχαίρια καὶ στοὺς δυὸ διάδικους[1]. Ὁπωσδήποτε μιὰ ὑπόθεση μπορεῖ νὰ μᾶς διευκολύνῃ νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴν τὴν στάση: ὁ Ἀπολλόδωρος ἀποδείχτηκε πολύτιμος στὴν ἀντιμακεδονικὴ μερίδα, καὶ ἦταν ἕτοιμος νὰ ξεσπαθώσῃ ἐναντίον τῆς διανομῆς τῶν θεωρικῶν χρημάτων στοὺς πολίτες. Ἔτσι γινόταν σύμμαχος τοῦ Δημοσθένη καὶ χρειαζόταν ὑποστήριξη.

Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Ἀπολλόδωρος ἦταν ἕνας δικομανὴς τύπος, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο μαρτυροῦν ἔξι ἀκόμα λόγοι (46, ἐπίσης *Κατὰ Στεφάνου,* 49, 50, 52, 53, 59). Ὅλοι αὐτοὶ εἶναι νόθοι. Ἡ ἐμφάνισή τους στὸ Corpus τῶν λόγων τοῦ Δημοσθένη εἶναι διδακτική, γιατὶ ἐδῶ ἐπιτέλους ἔχουμε χειροπιαστὴ τὴν περίπτωση, πῶς ἀπὸ ἕνα ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο, στὸ ὁποῖο δικαιολογημένα ὑπέθεταν ὅτι ὑπῆρχαν λόγοι τοῦ Δημοσθένη, πέρασε στὴν παράδοση καὶ ἕνα πλῆθος ἀπὸ νόθους. Ὁ τελευταῖος λόγος αὐτῆς τῆς σειρᾶς εἶναι ὁ *Κατὰ Νεαίρας*[2], μιᾶς πρώην ἑταίρας, ποὺ ἕνας πολιτικὸς ἀπατεώνας τῆς χειρότερης μορφῆς πλαστογράφησε τὴν ἐγγραφή της καὶ τῆς κόρης της στὸν ἀστικὸ κόσμο τῆς Ἀθήνας. Τὴν κατηγορία τὴν ἀπάγγειλε ὁ Ἀπολλόδωρος σὰν ἀντιπρόσωπος τοῦ γαμπροῦ του.

Ἤδη μέσα στὴν βασιλεία τοῦ Ἀλέξανδρου πέφτει ὁ λόγος *Πρὸς Ζηνόθεμιν* (32)[3], μὲ θέμα τὶς περιπέτειες τοῦ φορτίου ἑνὸς πλοίου. Ἐκφωνητὴς εἶναι ὁ Δήμωνας, ἕνας συγγενὴς τοῦ Δημοσθένη. Τὸ τελικὸ μέρος, ποὺ δυστυχῶς εἶναι κολοβωμένο, διηγεῖται πῶς παρακάλεσε τὸν Δημοσθένη νὰ τοῦ παρασταθῇ στὴν δίκη, αὐτὸς ὅμως τοῦ μίλησε γιὰ τὴν θέση του στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ γιὰ τὴν ἐπιφυλακτικότητα ποὺ τοῦ ἐπιβαλλόταν γι' αὐτὸ στὶς ἰδιωτικὲς ὑποθέσεις. Ἂν ἐδῶ πραγματικὰ ἔχουμε τὰ λόγια τοῦ Δημοσθένη, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ἴδιος δὲν ἐμφανιζόταν πιὰ στὸ δικαστήριο σὰν «*συνήγορος*», ἀπὸ τότε ποὺ σὰν ρήτορας πῆρε τὸν δρόμο τῶν δημόσιων ὑποθέσεων. Αὐτὸ δὲν βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τότε ἀκόμα ἔγραφε δικηγορικοὺς λόγους γιὰ ἄλλους.

Οἱ ἀριθμοὶ 25 καὶ 26 τῆς συλλογῆς μας εἶναι δυὸ λόγοι *Κατὰ Ἀριστογεί-*

---

1. «*Ἀτεχνῶς καθάπερ ἐξ ἑνὸς μαχαιροπωλίου τὰ κατ' ἀλλήλων ἐγχειρίδια πωλοῦντος αὐτοῦ τοῖς ἀντιδίκοις*».

2. Διεξοδικὰ γι' αὐτὸ Paoli, ἔ.ἀ. 65. Μιὰ συγκέντρωση τέτοιας παράδοσης στὸν Wilamowitz, *Herm.* 58, 1923, 68· τώρα *Kl. Schr.* 4, 324.

3. Ἡ γνησιότητα ἀμφισβητεῖται. Γιὰ τὸν λόγο, Paoli, ἔ.ἀ. 113.

τονος, δυὸ δικηγορικοὶ λόγοι μὲ πολιτικὸ ὑπόβαθρο, γιατὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς κακοῦ δημαγωγοῦ, ποὺ τὸν κατηγοροῦσαν καὶ ὁ Δείναρχος καὶ ὁ Λυκοῦργος. Καὶ τοὺς δυὸ λόγους τοὺς εἶχε κιόλας ὁ Διονύσιος χαρακτηρίσει νόθους (*Δημ.* 57). Τὸν πρῶτο ἀπὸ αὐτοὺς τὸν μνημονεύσαμε νωρίτερα (σ. 505) ἐξαιτίας τῶν ἀπόψεών του γιὰ τὴν γένεση τῶν νόμων[1].

Τὴν εἴσοδο τοῦ Δημοσθένη στὴν πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας τὴν χαράζουν γιὰ μᾶς τέσσερις ἀπὸ τοὺς λόγους του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τρεῖς (*Κατ' Ἀνδροτίωνος, Κατὰ Τιμοκράτους, Πρὸς Λεπτίνην*) τοὺς ἀπάγγειλε σὲ δίκες ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, ἐνῶ ὁ *Περὶ συμμοριῶν* ἦταν ὁ πρῶτος του πολιτικὸς λόγος. Εἶναι σημαντικό, ὅτι μὲ ἀρκετὴν ἐμπιστοσύνη μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε τὸν πρῶτο ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τρεῖς στὸ 355/54[2]. Τότε μόλις εἶχε τελειώσει ὁ συμμαχικὸς πόλεμος (357-355) καὶ μαζί του τὸ ὄνειρο μιᾶς ἀνασύστασης τῆς ἀθηναϊκῆς θαλασσινῆς δύναμης. Ὁ κόσμος ἔκλινε στὴν ἐγκαρτέρηση, ὅπως τὴν βλέπουμε νὰ διατυπώνεται στὸν λόγο τοῦ γέρο Ἰσοκράτη γιὰ τὴν εἰρήνη. Ἀλλιῶς ἔβλεπε τὰ πράγματα ὁ γέρο Δημοσθένης, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἀποτυχία τῆς ναυτικῆς συμμαχίας δὲν μποροῦσε νὰ σημαίνη τὸ τέλος τῆς θερμῆς του πίστης στὸ μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας, πίστης ποὺ ἦταν θρεμμένη μέσα στὴν παράδοση. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα εἶχε συγκεντρωθῆ μιὰ ἀντιπολίτευση, ποὺ ἤθελε νὰ διώξη τοὺς φορεῖς τοῦ ἀποτυχημένου καθεστῶτος, γιὰ νὰ μπορέσουν περιορίζοντας φρόνιμα τὶς ἐπιδιώξεις τους στὰ πλαίσια τοῦ δυνατοῦ καὶ διατηρώντας προσεκτικὰ τὴν εἰρήνη, νὰ ὁδηγήσουν ξανὰ τὴν Ἀθήνα στὴν ἀκμή της. Ἀρχηγὸς αὐτοῦ τοῦ νηφάλιου καὶ νοικοκυρεμένου προγράμματος, ποὺ διαπώνεται καὶ στοὺς *Πόρους* τοῦ Ξενοφῶντα, ἦταν ὁ Εὔβουλος, ποὺ ἀπὸ τὰ 354, σὰν προϊστάμενος τοῦ ταμείου γιὰ τὰ χρήματα ποὺ προορίζονταν γιὰ δημόσια θεάματα (*θεωρικόν*), κρατοῦσε μιὰν καίρια θέση. Νεότερες ἔρευνες[3] μᾶς ἀποκάλυψαν τὴν σημαντικὴ ἄποψη ὅτι ὁ Δημοσθένης, ἔστω κι ἂν ἀναγκαστικὰ οἱ δρόμοι τους μὲ τὸν Εὔβουλο χωρίστηκαν ἀργότερα, ἔκαμε μολαταῦτα τὰ πρῶτα του βήματα στὴν πολιτικὴ ζωὴ σὰν ὀπαδός του.

Ὁ λόγος *Κατ' Ἀνδροτίωνος* στρέφεται ἐναντίον τοῦ μαθητῆ τοῦ Ἰσοκράτη, ποὺ εἶναι γνωστὸς σὰν συγγραφέας μιᾶς *Ἀτθίδας* συχνὰ χρησιμοποιημένης, κι ἔπαιξε πολιτικὰ κάποιον ρόλο μέσα σ' ἐκείνους τοὺς κύκλους ἐναντίον τῶν ὁποίων ἡ νέα γραμμὴ ἐκήρυξε τὸν πόλεμο. Τυπικὰ πρόκειται γιὰ μιὰν κατηγορία ἐξαιτίας ἑνὸς παράνομου ψηφίσματος (*γραφὴ παρανόμων*): ὁ Ἀνδροτίωνας εἶχε προτείνει νὰ στεφανωθῆ ἡ βουλή, μολονότι αὐτὴ δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ κατασκευάση τὸν

1. Ἀντίθετα μὲ τὸν M. Pohlenz, ‹Anonymus περὶ νόμων›, *GGN* 1924, 19, θέλει νὰ ἀποδείξη τὴν γνησιότητα ὁ C. H. Krämer, *De priore D. adv. Aristogitonem oratione*. Διδ. διατριβή. Λειψ. 1930. Ἀφήσαμε ἀνεξέταστον τὸν ἀμφισβητούμενο 51. λόγο *Περὶ τοῦ τριηραρχικοῦ στεφάνου*.

2. Jaeger, *Dem.* (βλ. παραχ.), 215, 21.

3. Βιβλιογρ. στοῦ Bengtson, *Griech. Gesch.* 4. ἐκδ. Μόναχο 1969, 315 καὶ Jaeger, *Dem.* (βλ. παραχ.) 220, 16.

προκαθορισμένο ἀριθμὸ καινούργιων πλοίων. Ὁ πραγματικὸς ὅμως σκοπὸς ἦταν νὰ παραμερισθῆ πολιτικὰ ὁ Ἀνδροτίωνας, ποὺ εἶχε γίνει ἀντιπαθητικὸς καὶ ἀπὸ τὶς εἰσπράξεις φόρων. Τὸν ἴδιο στόχο ἔχει καὶ ὁ λόγος *Κατὰ Τιμοκράτους*. Στρέφεται ἐναντίον ἑνὸς νόμου, ποὺ θὰ βοηθοῦσε τοὺς ὀφειλέτες τοῦ δημοσίου καὶ μαζὶ μὲ αὐτοὺς καὶ τὸν Ἀνδροτίωνα, νὰ ξεφύγουν τὴν σύλληψη γιὰ χρέη, ποὺ τοὺς ἀπειλοῦσε. Ἕνα μεγάλο τμῆμα τοῦ *Κατὰ Τιμοκράτους* (160-168 καὶ 172-186) εἶναι παρμένο σχεδὸν κατὰ λέξη ἀπὸ τὸν λόγο *Κατ' Ἀνδροτίωνος* (47-56 καὶ 67-78), καὶ αὐτὸ δείχνει καλὰ τὴν ἴδια κατεύθυνση τῆς ἐπίθεσης ποὺ σημειώσαμε τωραδά. Τέτοιου εἴδους ἐπαναλήψεις βρίσκονται καμιὰν φορὰ καὶ ἀλλοῦ στὸν Δημοσθένη.

Ἐνῶ οἱ δυὸ λόγοι ποὺ ἀναφέραμε γράφτηκαν γιὰ προσωπικὰ ἀσήμαντους ἐκφωνητὲς ποὺ ἔπρεπε νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἐπίθεση, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση (Διον, *Ἐπ. πρὸς Ἀμμ.* 1, 4) φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Δημοσθένης θὰ ἀπάγγειλε τὸν λόγο *Πρὸς Λεπτίνην* σὰν συνήγορος τοῦ Κτήσιππου. Αὐτὸς ἦταν γιὸς τοῦ Χαβρία, ποὺ ὄντας τριήραρχος στὰ 357 σκοτώθηκε κοντὰ στὴν Χίο, καὶ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἰσχυρὲς ἐλπίδες γιὰ τὴν νέα ἄνοδο τῆς Ἀθήνας. Ὁ λόγος στρεφόταν ἐναντίον τοῦ ψηφίσματος τοῦ Λεπτίνη, ποὺ πρότεινε νὰ καταργηθῆ κάθε ἀπαλλαγὴ ἀπὸ φόρους *(ἀτέλεια)* καὶ νὰ ἐξαιρεθοῦν μόνο οἱ ἀπόγονοι τῶν τυραννοκτόνων. Ἂν πραγματικὰ τὸν λόγο τὸν ἔγραψε ὁ Δημοσθένης γιὰ νὰ τὸν ἀπαγγείλη ὁ ἴδιος, τότε ἀξίζει νὰ προσέξουμε ἰδιαίτερα τὸν σοβαρὸ καὶ ἀνώτερον τόνο του, ποὺ βρίσκεται σὲ ἰσχυρὴν ἀντίθεση πρὸς τὸ πάθος τῶν ὑστερότερων πολιτικῶν του λόγων.

Στὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τοὺς τρεῖς δικαστικοὺς λόγους ποὺ ἀναλύσαμε τωραδά, πέφτει καὶ ὁ πρῶτος πολιτικὸς λόγος τοῦ Δημοσθένη, *Περὶ συμμοριῶν*[1]. Ὁ ὅρος σημαίνει φορολογικοὺς συλλόγους, ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐξοπλίζουν μονάδες τοῦ στόλου. Ὁ Δημοσθένης ἐμφανίσθηκε μπροστὰ στὴν συνέλευση τοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ προτείνη νὰ αὐξηθῆ ἀπὸ 1200 σὲ 2000 ὁ ἀριθμὸς τῶν πολιτῶν ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ συνεισφέρουν. Ἡ πρόταση αὐτὴ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἐξοπλισμῶν συνδέεται κάπως μὲ τὸ περσικὸ πρόβλημα, ἐπειδὴ ὁ Δημοσθένης εἶναι ἀντίθετος πρὸς κάθε ἐπιπόλαιη πολεμοκαπηλία ἐναντίον τοῦ παλιοῦ ἐχθροῦ, γιατὶ σκέφτεται ὅτι ἡ Ἀθήνα τὴν ἐποχὴ ἐκείνην δὲν εἶχε καθόλου τὰ μέσα γιὰ ἕνα τέτοιο ἐγχείρημα.

Ἐδῶ συνάπτονται δυὸ πολιτικοὶ λόγοι, ποὺ ὁ καθένας τους ἔχει γιὰ ἀντικείμενό του ἕνα ἐπίκαιρο πρόβλημα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ὁ λόγος *Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν*, τοῦ 352, ρίχνει φῶς στὴν ἀφάνταστη σύγχυση τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς. Ἡ Θήβα, τὸν καιρὸ ποὺ ἔπαιζε τὸ παιχνίδι της γιὰ τὴν ἡγεμονία, εἶχε πάρει στὴν προστασία της μὲ μέτωπο ἐναντίον τῆς Σπάρτης τὴν ὁμοσπονδία *(τὸ κοινὸν)* τῶν Ἀρκάδων, ποὺ ἱδρύθηκε γύρω στὰ 370, καὶ τὴν Μεσσήνη, ποὺ ἔγινε ἀνεξάρτητη

1. E. Link, *Untersuchungen zur Symmorienrede des D.* Διδ. διατρ. Φραγκφ. 1940. A. Korte, *Gnom.* 19, 1943, 34. Περισσότερη βιβλιογρ. στοῦ Bengtson, ἔ.ἀ. 315. Γιὰ τὴν χρονολόγηση στὸ 354/53 καὶ γιὰ τὶς πολλαπλὰ ἐπαληθευμένες χρονολογήσεις τοῦ Διονύσιου: Jaeger, *Dem.* (βλ. παρακ.) 215, 21. 218, 6.

στὰ 369. Ὅταν ὅμως ἡ Θήβα εἶχε περάσει τὸ μεσουράνημά της καὶ βρέθηκε σὲ δύσκολη θέση ἐξαιτίας τοῦ πολέμου μὲ τοὺς Φωκεῖς, ἡ θέση τῶν νέων πελοποννησιακῶν κρατῶν ἀπέναντι στὴν Σπάρτη ἔγινε πολὺ κρίσιμη. Τότε οἱ Ἀρκάδες ζήτησαν νὰ συμμαχήσουν μὲ τοὺς Ἀθηναίους, καὶ μολονότι ἡ Ἀθήνα ἦταν ἀκόμα συνδεμένη μὲ συνθῆκες μὲ τὴν Σπάρτη, μαζὶ μὲ τὴν ὁποία εἶχαν ἀντισταθῆ ἐναντίον τῆς Θήβας, ὁ Δημοσθένης ὑποστήριξε αὐτὴν τὴν αἴτηση. Ἀφήσαμε νὰ φανῆ πρῶτα ἡ σύγχυση τῆς κατάστασης, γιὰ νὰ δείξουμε ὅτι δὲν εἶναι εὔκολο νὰ κρίνουμε ἂν αὐτὴ ἡ στάση ἦταν σωστή. Ὁ Εὔβουλος ὁπωσδήποτε εἶδε τὴν ἀθηναϊκὴ ἐπέμβαση στὴν Πελοπόννησο σὰν εἴσοδο στὴν περιπέτεια μιᾶς νέας δυναμικῆς πολιτικῆς, κι ἔτσι τώρα οἱ δρόμοι τῶν δύο πολιτικῶν ἀνδρῶν χωρίζονταν. Στὸν λόγο *Ὑπὲρ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας*, ποὺ ἀνήκει πιθανῶς στὴν ἴδια χρονιὰ τοῦ 352[1], ὁ Δημοσθένης συνιστᾶ νὰ ὑποστηριχθοῦν οἱ δημοκρατικοί, ποὺ τοὺς εἶχε διώξει ὁ δεσπότης τῆς Καρίας Μαύσωλος. Μιὰ τέτοια σύσταση δὲν ἦταν οὔτε εὔκολη οὔτε πραγματοποιήσιμη, γιατὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι δημοκρατικοὶ εἶχαν παραπεισθῆ ἀπὸ τὸν Μαύσωλο νὰ ἀποστατήσουν ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, κι ἔτσι ἦταν συνένοχοι στὴν ἀποτυχία τῆς δεύτερης ναυτικῆς συμμαχίας.

Πέρα πέρα στοὺς λόγους ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀνήκει καὶ ὁ *Κατ' Ἀριστοκράτους*, ποὺ ἐκφωνήθηκε στὸ δικαστήριο. Ὁ Δημοσθένης τὸν ἔγραψε γιὰ λογαριασμὸν τοῦ Εὐθυκλῆ ἀπὸ τὴν Θριά, μαζὶ μὲ τὸν ὁποῖο ἦταν τριήραρχος στὸν Ἑλλήσποντο. Ὁ λόγος ἀσχολεῖται μὲ τὸν θρακικὸ χῶρο, ποὺ εἶχε τόσην σπουδαιότητα γιὰ τὴν Ἀθήνα. Τότε—ὁ λόγος ἐκφωνήθηκε στὰ 352 ἢ 351—ὁ Φίλιππος εἶχε κάμει κιόλας τὴν πρώτη του ἐξόρμηση πρὸς τὴν Θράκη, δὲν φαίνεται ὅμως ἀκόμα καθαρὰ στὸν λόγο πόσο ἐπικίνδυνος ἦταν γιὰ τὴν Ἀθήνα. Ἡ κατηγορία γιὰ παράνομη πρόταση νόμου κατευθύνεται ἐναντίον τοῦ ψηφίσματος τοῦ Ἀριστοκράτη, ποὺ ἤθελε νὰ ἐξασφαλίση μιὰν ἰδιαίτερη προστασία γιὰ τὸν Χαρίδημο, τὸν γαμπρὸ καὶ ὑπουργὸ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Θρακῶν Κερσοβλέπτη: ὅποιος τυχὸν τὸν σκότωνε, θὰ προγραφόταν. Διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν κύκλο γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ὁποίου μιλᾶ ὁ Ἀριστοκράτης, ὁ Δημοσθένης παρεμβαίνει γιὰ νὰ ὑποστηρίξη τὸν Ἀμάδοκο, ἡγεμόνα τοῦ ἄλλου τμήματος τῆς Θράκης, ἀδελφὸν τοῦ Κερσοβλέπτη.

Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν τὸν λόγο ὁ Φίλιππος τῆς Μακεδονίας ἐπεμβαίνει ἀποφασιστικὰ στὰ θρακικὰ πράγματα. Μὲ τὴν ἐπέμβασή του ὑποχρέωσε τοὺς θρακιῶτες ἡγεμόνες νὰ συνδεθοῦν μαζί του μὲ συνθήκη, φτάνοντας ἔτσι μπροστὰ στὰ κάστρα τοῦ Ἡραίου Τείχους, στὰ βόρεια τῆς Προποντίδας, καὶ σὲ ἐπικίνδυνη γειτονιὰ μὲ τὸ Βυζάντιο. Οἱ Ἀθηναῖοι βρίσκονταν τότε ἀπὸ μερικὰ χρόνια σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση μὲ τὸν Φίλιππο, καὶ τὴν ἀφορμὴ τὴν εἶχε δώσει ἐκεῖνος μὲ τὴν κατάληψη τῆς Ἀμφίπολης στὰ 357. Καὶ ἀλλοῦ εἶχαν γίνει ἀρκετά, πράγμα ποὺ ἔδειχνε ἀπὸ ποιὸν ἐπρόκειτο ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα νὰ γραφτῆ ἡ ἱστορία. Ἡ Πύδνα κατεχόταν ἀπὸ τὸν Φίλιππο, ἡ Ποτίδαια εἶχε καταστραφῆ, τὸ καλοκαίρι τοῦ 354 ὁ Φί-

1. Focke (βλ. παρακ.) 18· πβλ. Jaeger, *Dem.* (βλ. παρακ.) 224, 41.

λιππος κυρίευσε τὴν Μεθώνη, ποὺ βρισκόταν στὸν Θερμαϊκὸ κόλπο ἀπέναντι στὴν Χαλκιδική, ὕστερα ὁ «ἱερὸς» πόλεμος ἐναντίον τῶν Φωκέων, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κρίνη ποιὸς θὰ ἐπικρατοῦσε στὴν δελφικὴ ἀμφικτυονία καὶ χώρισε ὅλην τὴν Ἑλλάδα σὲ δυὸ στρατόπεδα, τοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναμειχθῆ καὶ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐγκατασταθῆ στὰ 352 στὴν Θεσσαλία. Ἀλλὰ μήπως δὲν εἶχε πάθει πρωτύτερα δυὸ ἧττες ἀπὸ τὸν Φωκέα Ὀνόμαρχο, μήπως δὲν τὸν εἶχαν ἐξαναγκάσει νὰ γυρίση πίσω ἀπὸ τὶς Θερμοπύλες τὸ καλοκαίρι τοῦ 352 κάμνοντας ἐπίδειξη τῆς δύναμής τους; Τέλος ἡ Μακεδονία δὲν διέθετε στόλον πραγματικὰ ἐπικίνδυνο. Στὴν Ἀθήνα εἶχαν ἀκόμα ἄλλες φροντίδες. Ὅμως ἡ πολιορκία τοῦ Ἡραίου Τείχους, ἡ κατοχὴ τῶν Στενῶν, αὐτὸ ἦταν τὸ σύνθημα τοῦ συναγερμοῦ. Στὸν *τρίτο Ὀλυνθιακὸ* λόγο ὁ Δημοσθένης θυμίζει στοὺς Ἀθηναίους τὶ τρόμον καὶ τὶ δραστηριότητα, ποὺ βέβαια καταλάγιασε γρήγορα, προκάλεσε στὴν πόλη ἡ εἴδηση γιὰ τὴν ἐπιχείρηση τοῦ Φιλίππου. Καὶ γιὰ τὸν ἴδιο ἐπίσης, αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ ἀποκαλυπτικὴ στιγμή. Ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἑξῆς βλέπουμε ὅτι ὅλο του τὸ πολιτικὸ πάθος στρέφεται ἐναντίον ἑνὸς καὶ μόνου μετώπου κι ἐναντίον ἑνὸς καὶ μόνου ἀνθρώπου: ἐναντίον τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Φιλίππου.

Ἡ πιὸ πρώιμη μαρτυρία γι' αὐτὴν τὴν κατανόηση καὶ γιὰ τὶς συνέπειές της εἶναι ὁ πρῶτος λόγος *κατὰ Φιλίππου*[1], ἕνα δυνατὸ σάλπισμα πρὸς τοὺς Ἀθηναίους πολίτες, τὸ ὁποῖο συνδέει τὴν κριτικὴ γιὰ τὰ λάθη τοῦ παρελθόντος μὲ παρήγορες ἐνθαρρύνσεις. Ἡ συγκεκριμένη πρόταση ἀποσκοπεῖ νὰ ἐξοπλίση δυὸ πολεμικὰ τμήματα, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἐνοχλοῦν διαρκῶς τὸν Φίλιππο στὴν ξηρὰ καὶ νὰ τοῦ ἐπιτίθενται στὴν χώρα του μὲ ναυτικὴ δύναμη. Ὁ Δημοσθένης ἔδωσε μάλιστα κι ἕνα λεπτομερειακὸ σχέδιο, πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ βρεθοῦν τὰ χρήματα γι' αὐτοὺς τοὺς ἐξοπλισμούς· μολαταῦτα στὸ κείμενό μας ἀντὶ γιὰ τὰ δικά του λόγια βρίσκουμε μονάχα τὸν τίτλο «*πόρου ἀπόδειξις*». Αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰν πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὸ ὅτι οἱ λόγοι ποὺ ἐκφωνοῦνταν πραγματικά, θὰ ἀσκοῦσαν τὴν ἐπίδρασή τους καὶ σὰν φυλλάδια, μὲ μορφὴ ποὺ ὁ συγγραφέας τὴν τροποποιοῦσε στὶς λεπτομέρειες.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ λόγου θέτει ἕνα δύσκολο πρόβλημα. Ὁ Διονύσιος (*Ἐπ. πρὸς Ἀμμ.* (4)) δίνει τὸ ἔτος τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντα 352/51, ἐνῶ ὁ χρόνος ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίθεση στὸ Ἡραῖον Τεῖχος καὶ τὴν χαλάρωση τῆς ἔντασης ποὺ ἔφερε ἡ ἀρρώστια τοῦ Φιλίππου, θὰ ἔδινε ἕνα θαυμάσιο φόντο γιὰ τὸν λόγο. Μέσα σ' αὐτὸν ὅμως μνημονεύεται μιὰ ἐπιχείρηση τοῦ Φιλίππου ἐναντίον τῆς Ὀλύνθου (17), ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ ἐκείνην τοῦ 349. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ὁ EDUARD SCHWARTZ[2] στήριξε τὴν χρονολόγηση τοῦ λόγου σ' αὐτὸ τὸ ἔτος καὶ βρῆκε πολλοὺς ὀπαδούς.

1 A. RONCONI, *Dem. La prima Filippica. Con introd. e note.* Φλωρεντ. 1956.

2. *Ἀφιέρωμα* στὸν *Th. Mommsen.* Μαρβοῦργο 1893. Διαφορετικὰ JAEGER, *Dem.* (βλ. παρακ.) 121· μολαταῦτα εἶναι δύσκολο τὴν μνεία τῆς Ὀλύνθου νὰ τὴν ἀποδώσουμε σὲ ξαναδούλεμα. Ἔκδοση U. E. PAOLI, Μιλάνο 1939.

Τὸν λόγο γιὰ τὴν νέα ὀργάνωση (*Περὶ συντάξεως*)[1] ὁ WILAMOWITZ καὶ ἄλλοι δὲν ἤθελαν νὰ τὸν ἀποδώσουν στὸν Δημοσθένη, καὶ σ' αὐτὸ ἔπαιξε κάποιον ρόλο ἡ συμφωνία πολλῶν χωρίων μὲ ἄλλους λόγους· μολαταῦτα στὴν νεότερη ἐποχὴ κλίνουν νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν γνησιότητά του. Ἡ ὑφὴ τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος ζητᾶ οἰκονομικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ καλεῖ σὲ εἰσφορὲς γιὰ τὴν πόλη, ὁδηγεῖ στὰ χρόνια γύρω στὸ 350.

Μιὰ ἀρρώστια τοῦ Φιλίππου ἐμπόδισε τὴν ἐπιτυχία του στὸ Ἡραῖον Τεῖχος, ἐνῶ αὐτὸ γιὰ τὴν Ἀθήνα σήμαινε μόνο μιὰν στιγμιαία ἀνάπαυλα. Τὸ ἑπόμενο μακεδονικὸ χτύπημα ἀφοροῦσε κυρίως τὶς ἑλληνικὲς πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς, καὶ προπάντων τὴν Ὄλυνθο[2]. Στὰ 348 ἡ πόλη κυριεύθηκε καὶ καταστράφηκε τελείως, καὶ ἡ Χαλκιδικὴ βρισκόταν στὴν ἐξουσία τοῦ Φιλίππου. Ἡ Ἀθήνα βέβαια τὴν τελευταία στιγμὴ εἶχε κλείσει συμμαχία μὲ τοὺς Χαλκιδικιῶτες κι ἔστειλε ἐκστρατευτικὰ σώματα γιὰ βοήθεια, ὅλα ὅμως ἔρχονταν πολὺ ἀργά. Οἱ τρεῖς *Ὀλυνθιακοὶ λόγοι* τοῦ Δημοσθένη πέφτουν στὴν περίοδο τῆς καταστροφῆς ποὺ ἐπικρέμεται, δηλ. ἀνάμεσα στὸ φθινόπωρο τοῦ 349 καὶ τὴν ἄνοιξη τοῦ 348[3]. Ἡ σύνδεσή τους στὶς λεπτομέρειες μὲ συγκεκριμένες ἀφορμὲς δὲν εἶναι πιὰ δυνατή, καὶ ἀκριβῶς σ' αὐτοὺς μένει ἀνοιχτὸ τὸ πρόβλημα, τί ἦταν ὁ προφορικὸς λόγος καὶ τί προοριζόταν προκαταβολικὰ γιὰ πολιτικὴν δημοσιογραφία. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λόγους ἐπαναλαμβάνει σὲ μεγάλο μέρος τὸν τόνο καὶ τὶς προτάσεις τοῦ *πρώτου Φιλιππικοῦ*. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν *δεύτερο*, ὅπου ὁ Δημοσθένης ἐπιτίθεται ἐναντίον τῆς μεθόδου νὰ παριστάνουν τὸν Φίλιππο σὰν μπαμπούλα καὶ νὰ τρομάζουν τὸν λαό. Αὐτὸ ποὺ τοῦ χρειάζεται περισσότερο, εἶναι ἡ ἐνίσχυση τῆς ἐσωτερικῆς του κατάστασης. Καὶ ὅταν τὴν δύναμη τοῦ Φιλίππου τὴν δείχνει σὰν οἰκοδόμημα ποὺ στηρίζεται ἐπάνω στὸ ψέμα καὶ στὴν ἀπάτη, αὐτὸ τὸ ἠθικὸ πάθος τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὴν παλιὰ ἑλληνικὴ πεποίθηση ὅτι παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ *«ὕβρις»* δὲν θὰ μπορέση νὰ ξεφύγη τὴν *«δίκη»*. Πολὺ μακριὰ πηγαίνει ὁ *τρίτος λόγος*, ποὺ ὁπωσδήποτε λαμβάνοντας ὑπόψη τὰ νομικὰ θεμέλια, προτείνει νὰ συζητήσουν τὴν χρησιμοποίηση τῶν θεωρικῶν χρημάτων γιὰ τοὺς ἐξοπλισμούς. Τὶ ἔγκλημα καθοσίωσης ἦταν ἡ χρησιμοποίηση αὐτῶν τῶν χρημάτων—ὁ Δημάδης ὀνόμασε τὰ *θεωρικὰ* τσιμέντο (*κόλλαν*) τῆς δημοκρατίας (Πλουτ., *Πλατ. ζητ.* 1011 b)—, τὸ διαβλέπουμε ἀπὸ τὴν ἀντίδραση σ' ἕνα ψήφισμα ἐκείνου τοῦ Ἀπολλόδωρου, ποὺ τὸν συναντήσαμε πρωτύτερα μιλώντας γιὰ διάφορες ἰδιωτικὲς δίκες (Ψευδο-Δημ., *Κατὰ Νεαίρας* 3-5).

---

1. F. W. LENZ, *De Dem. Π. συντ. oratione*. Διδ. διατρ. Βερολ. 1919. FOCKE (βλ. παρακ.), 12. Ἀμφιβάλλοντας γιὰ τὴν γνησιότητα: JAEGER, *Dem.* (βλ. παρακ.), 234, 24.

2. Αὐτὴν τὴν ἰσχυρὴ ἐγκατάσταση τοῦ 4. αἰ. τὴν ἀποκάλυψαν οἱ ἀμερικανικὲς ἀνασκαφές: D. M. ROBINSON, *Die Antike* 11, 1935, 274 καὶ *RE* 18, 1939, 325.

3. P. TREVES, <Le Olintiache di D.>, *Nuova Riv. Stor.* 22, 1938, 1. Γιὰ τὸ πρόβλημα 'λόγος ἢ βιβλιαράκι;' JAEGER, *Dem.* (βλ. παρακ.), 237, 46, H. ERBSE, <Zu den olynthischen Reden des Dem.>, *Rhein. Mus.* 99, 1956, 364.

Στὴν ἐποχὴ τοῦ ἀγώνα γύρω ἀπὸ τὴν Ὄλυνθο πέφτει κι ὁ λόγος *Κατὰ Μειδίου*[1]. Αὐτός, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ πλούσιους Ἀθηναίους, ἀπὸ καιρὸν κυνηγοῦσε τὸν Δημοσθένη μὲ τὴν ἔχθρα του, ὥσπου σὲ μιὰν γιορτὴ τοῦ Διόνυσου αὐτὸς ὁ ἀκαταλόγιστος καὶ κτηνώδης ἄνθρωπος ἔφτασε νὰ ἐπιτεθῆ ἀνοιχτὰ ἐναντίον τοῦ ρήτορα. Ὁ Δημοσθένης ἀντέδρασε ἀμέσως μὲ τὴν προσωρινὴ κατηγορία *(προβολή)*, ὡστόσο ὅμως δὲν πρέπει νὰ προχώρησε στὴν διεξαγωγὴ τῆς δίκης ἐναντίον τοῦ ἰσχυροῦ ἄντρα. Ἐπειδὴ ὁ Μειδίας ἀνῆκε στὸν κύκλο τοῦ Εὔβουλου, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἀντίθεση τοῦ Δημοσθένη ἐξαιτίας τῆς ἐνεργητικῆς πολιτικῆς του στάσης ὅλο καὶ μεγάλωνε, ἡ ὑπόθεση ἀπὸ ἰδιωτικὴ στὴν ἀρχὴ ἔγινε πολιτικὸ ζήτημα.

Οἱ ἐπιτυχίες τοῦ Φιλίππου δημιούργησαν μιὰν κατάσταση, στὴν ὁποία μόνο μιὰ ἑνωμένη Ἑλλάδα θὰ εἶχε προοπτικὴ ἐπιτυχίας. Ὡς ἐκεῖ ὅμως ὁ δρόμος ἦταν ἀκόμα μακρινός, κι ἔτσι ὁ Δημοσθένης πῆρε μέρος στὴν ἀθηναϊκὴ ἀποστολή, ποὺ στὰ 346 πῆγε στὴν Πέλλα γιὰ διαπραγματεύσεις μὲ τὸν Φίλιππο. Τὸν ἴδιο χρόνο πραγματώθηκε ἡ «εἰρήνη τοῦ Φιλοκράτη», ποὺ ὑποχρέωνε τὴν Ἀθήνα νὰ θυσιάση τοὺς Φωκεῖς, καὶ ἄφηνε τὸν Φίλιππο νὰ βάλη τὸ πόδι του στέρεα στὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα. Ἦταν φανερὸ ὅτι ἡ κατάσταση αὐτὴ ἔκρυβε ἄφθονες νέες συγκρούσεις, καὶ γι' αὐτὸ ὁ Δημοσθένης μὲ ἕναν λόγο του *Περὶ τῆς εἰρήνης* πῆρε θέση γιὰ τὴν διατήρησή της. Ἦταν ἡ ἐποχὴ στὴν ὁποία ὁ Ἰσοκράτης στὸν *Φίλιππό* του καλοῦσε τὸν βασιλιὰ τῶν Μακεδόνων νὰ γίνη ἀρχηγὸς τῆς Ἑλλάδας.

Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν αὐτὴν τὴν σαθρὴ εἰρήνη, ὁ Δημοσθένης μποροῦσε νὰ ἐπηρεάζη ὅλο καὶ περισσότερο τὴν διεύθυνση τῆς ἀθηναικῆς πολιτικῆς. Πρὸς τὰ ἔξω ἔπρεπε νὰ κερδίση συμμάχους καὶ νὰ συγκροτήση ἕνα ὅσο τὸ δυνατὸ συμπαγὲς μέτωπο ἐναντίον τοῦ Φιλίππου, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ ἦταν ἀνάγκη νὰ χτυπηθῆ τὸ φιλομακεδονικὸ κόμμα. Ὁ *δεύτερος κατὰ Φιλίππου λόγος*[2], τοῦ 344, προειδοποιεῖ γιὰ τὸν Φίλιππο, ὕστερα ἀσχολεῖται μὲ τὸ Ἄργος καὶ τὴν Μεσσήνη, οἱ ὁποῖες κατηγοροῦν τὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν φιλοσπαρτιατική της πολιτική, καὶ στὸ τελικό του τμῆμα στρέφεται μὲ ἀκονισμένην ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Αἰσχίνη. Αὐτὸν ὁ Δημοσθένης, ἀμέσως μόλις γύρισαν ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τοῦ 346, ἔβαλε νὰ τὸν κατηγορήσουν γιὰ δωροδοκία καὶ ἀπάτη. Ἡ ἐκλογὴ ὅμως τοῦ Τίμαρχου σὰν τυπικοῦ κατήγορου ἦταν ἄτυχη, καὶ ὁ Αἰσχίνης μπόρεσε νὰ τὸν διασύρη μὲ μιὰν δίκη γιὰ προσβολὴ τῶν ἠθῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία μᾶς σώθηκε ὁ λόγος του. Μόνο στὰ 343 τὸ πράγμα ἔφτασε νὰ κριθῆ ἀνάμεσα στὸν Δημοσθένη, ποὺ αὐτὴν τὴν φορὰ χρειάστηκε νὰ πάρη στὰ χέρια του ὁ ἴδιος τὴν κατηγορία, καὶ τὸν Αἰσχίνη. Σώζονται καὶ οἱ δυὸ λόγοι *γιὰ τὴν ψεύτικη ἀποστολὴ (Περὶ τῆς παραπρεσβείας)*, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ὁ

1. H. Erbse, ‹Über die Midiana des D.›, *Herm.* 84, 1956, 135, προσπαθεῖ νὰ ἀνατρέψη τὴν ἄποψη ὅτι αὐτὸν τὸν λόγο οὔτε τὸν ἀπάγγειλε ὁ ἴδιος ὁ Δημ. οὔτε τὸν ἐξέδωσε. Ὑποθέτει ὅτι ἡ δίκη ἔγινε ἀργὰ τὸ φθινόπωρο τοῦ 349. Στὴν ἄποψη ποὺ αὐτὸς καταπολεμᾶ, ἐπιμένουν οἱ Humbert-Gernet στὴν ἔκδοσή τους, ἐνῶ ὁ F. Zucker, *Gnom.* 32, 1960, 608, συμφωνεῖ μαζί τους.

2. G. M. Calhoun, ‹D. second Philippic›, *Trans. Am. Phil. Ass.* 64, 1933, 1.

λόγος τοῦ Δημοσθένη σὲ μιὰν ἐπεξεργασία ποὺ προοριζόταν γιὰ δημοσίευση, πράγμα ποὺ συνάγεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἀπολογία τοῦ Αἰσχίνη σὲ μερικὰ σημεῖα δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν κατηγορία ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν παράδοση. Ὁ Αἰσχίνης ἀθωώθηκε μὲ μικρὴ πλειοψηφία. Τὸ φιλομακεδονικὸ κόμμα ἔχασε ἔδαφος, ἔστω κι ἂν ὁ Ὑπερείδης κατόρθωσε νὰ ἐπιτύχη τὴν θανατικὴ καταδίκη τοῦ Φιλοκράτη, ὁ ὁποῖος ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

Σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ (342) ἀνήκει ὁ λόγος *περὶ Ἀλοννήσου*, ποὺ ὑποστηρίζει τὸ δικαίωμα τῆς Ἀθήνας ἐπάνω στὸ μικρὸ νησὶ στὰ νότια τῆς Λήμνου. Οἱ ἀρχαῖοι (ὁ Λιβάνιος στὴν *Ὑπόθεση* κ.ἄ.) δὲν θεωροῦν μολαταῦτα συγγραφέα του τὸν Δημοσθένη ἀλλὰ τὸν Ἡγήσιππο ἀπὸ τὸ Σούνιο.

Ὅταν ὁ Φίλιππος στὰ 342 εἶχε σταθερὰ ἐνσωματώσει τὴν Θράκη στὸ βασίλειό του κι ἄρχισε ξανὰ νὰ σχεδιάζη ὁλοφάνερα τὴν ἐπίθεσή του ἐναντίον τοῦ Ἑλλησπόντου, ἡ ἔνταση αὐξήθηκε στὸ ἔπακρο καὶ μαζί της ἡ δραστηριότητα τοῦ Δημοσθένη. Τὸ μαρτυροῦν τρεῖς λόγοι τοῦ 341. Στὸν λόγο γιὰ τὰ *γεγονότα τῆς Χερσονήσου (Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ)*[1] ὑπερασπίζει τὸν στρατηγὸ Διοπείθη ἐναντίον τῶν παραπόνων τοῦ Φιλίππου, γιατὶ ὁ πρῶτος δρώντας ἀπὸ αὐτὴν τὴν περιοχὴ εἶχε γίνει δυσάρεστος στὸν Φίλιππο. Ἡ δραστηριότητα τοῦ Δημοσθένη σὰν πολιτικοῦ ρήτορα φτάνει στὸ κορύφωμά της μὲ τὸν *τρίτο κατὰ Φιλίππου λόγο*. Ἐδῶ καίει ἐκεῖνο τὸ πάθος, ποὺ ὁ Ἐρατοσθένης (Πλουτ., *Δημ*. 9) τὸ παρομοίασε μὲ τὴν θεοληψία ἑνὸς ποὺ τὸν κυρίευσε ὁ Βάκχος. Τὸ αἴτημα τῆς στιγμῆς, μπροστὰ στὸ ὁποῖο ὑποχωροῦν ὅλα τὰ ἄλλα, εἶναι νὰ ἐπισπεύσουν τοὺς ἐξοπλισμοὺς καὶ νὰ δουλέψουν γιὰ τὴν συνένωση ὅλων τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τοῦ Φιλίππου. Ὁ λόγος μᾶς σώθηκε σὲ μιὰν πιὸ σύντομη καὶ μιὰν πιὸ ἐκτεταμένη μορφή. Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφασίσουμε ἂν καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις διαβάζουμε Δημοσθένη ἢ μήπως στὴν δεύτερη ἔχουμε παρεμβολές[2]. Τὸν *τέταρτο κατὰ Φιλίππου* θέλησαν νὰ τὸν ἀμφισβητήσουν ἀπὸ τὸν Δημοσθένη, ὁ Alfred Körte[3] ὅμως τοῦ τὸν ξανάδωσε. Ἐδῶ προβάλλει ἔντονα ἡ προσπάθεια γιὰ ὁμόνοια στὴν ἐσωτερικὴ πολιτική· ἐπίσης ὁ Δημοσθένης ὑπογραμμίζει (32-34) ἐντονότερα ἀπὸ ἀλλοῦ, μὲ φανερὴν ἀντίθεση πρὸς τὸν Ἰσοκράτη, τὴν ἐλπίδα γιὰ μιὰν συμφωνία μὲ τὴν Περσία.

Τὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ Δημοσθένη. Οἱ ἐπιθέσεις τοῦ Φιλίππου ἐναντίον τῆς Περίνθου καὶ τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶχαν ἐπιτυχία, κάτω ὅμως ἀπὸ τὴν ἐντύπωση αὐτοῦ τοῦ κινδύνου οἱ περισσότερες ἑλληνικὲς πόλεις συνασπίσθηκαν σὲ μιὰν συμμαχία κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Ἀθήνας. Ἡ Θήβα, ποὺ ἀκόμα στεκόταν παράμερα, ἀκολούθησε μόνο λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ στιγμή.

1. A. Morpurgo, *Orazione per gli affari di Chersoneso. Con introd. e comm.* Φλωρεντ. 1956.

2. P. Treves, <La composition de la 3e Philippique>, *Mélanges Radet* 1940, 354.

3. <Zu Didymos D.-Commentar>, *Rhein. Mus.* 60, 1905, 388. Νεότερη συζήτηση στοῦ C. D. Adams, <Speeches VIII and X of the Dem. Corpus>, *Class. Phil.* 33, 1938, 129.

Στὸ ἐσωτερικὸ ὁ νέος νόμος γιὰ τὶς «συμμορίες» δημιουργοῦσε περισσότερη διάθεση γιὰ θυσία. Δυὸ φορές, στὰ 340 καὶ 339, ὁ λαός, ποὺ τώρα ἀναγνώριζε τὸν Δημοσθένη πολιτικὸν ἀρχηγό, τὸν τίμησε μὲ χρυσὸ στεφάνι.

Στὸ Corpus τῶν ἔργων τοῦ Δημοσθένη περιλαμβάνεται μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Φιλίππου (12) τοῦ ἔτους 340[1], στὴν ὁποία αὐτὸς παραπονιέται γιὰ τὴν βοήθεια τῆς Ἀθήνας πρὸς τὴν Πέρινθο καὶ τὸ Βυζάντιο. Ἕνας ἀπαντητικὸς λόγος τοῦ Δημοσθένη (11) ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Δίδυμου στὸν Δημοσθένη (ἀρ. 339 P.) ὅτι εἶναι ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὰ *Φιλιππικὰ* (7. βιβλίο) τοῦ Ἀναξιμένη τοῦ Λαμψακηνοῦ.

Ἀπὸ τὰ 340 ἡ Ἀθήνα βρισκόταν καὶ πάλι σὲ ἀνοιχτὸν πόλεμο μὲ τὸν Φίλιππο. Ἀγῶνες στὰ βόρεια τοῦ βασιλείου του καθυστέρησαν τὴν τελικὴ κρίση, ποὺ ἔγινε στὰ 338 κοντὰ στὴν Χαιρώνεια. Αὐτὸ ἐσήμαινε τὸ τέλος τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, συγχρόνως ὅμως τὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς, γιατὶ ἐκεῖνος ὁ Φίλιππος, ποὺ ἀκόμα τὴν ἴδια χρονιὰ τῆς Χαιρώνειας συνένωνε τὶς ἑλληνικὲς πόλεις ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Σπάρτη σὲ μιὰν *«κοινὴν εἰρήνην»* καὶ σὲ μιὰν συμμαχία κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία του, ἀποδείχθηκε ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους ἀνθρώπους τῆς ἱστορίας, ποὺ ἀφοῦ κερδίσουν ἕναν πόλεμο, εἶναι σὲ θέση νὰ σκεφτοῦν καὶ τὴν εἰρήνη.

Οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἐμνησικάκησαν ἐναντίον τοῦ Δημοσθένη γιὰ τὴν ἥττα καὶ τοῦ ἀνέθεσαν νὰ ἐκφωνήση τὸν ἐπικήδειο γιὰ τοὺς πεσόντες. Ὁ *Ἐπιτάφιος*, ποὺ σώζεται, σὲ ὕφος καὶ ἀποτελεσματικότητα βρίσκεται ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὶς δημηγορίες, πρέπει ὅμως νὰ σκεφτοῦμε ὅτι διαφέρει ἡ περίσταση καὶ τὸ εἶδος τοῦ λόγου. Πιθανῶς ἔχουν δίκαιο οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς γνησιότητάς του[2]. Τὸν πραγματικὸ καὶ μεγαλόπνοο ἐπικήδειο στὸν ἀγώνα τῆς Ἀθήνας γιὰ τὴν ἐλευθερία τὸν ἀπάγγειλε ὁ Δημοσθένης κάτω ἀπὸ παράξενες συνθῆκες χρόνια ἀργότερα. Γιὰ τὶς ὑπηρεσίες τοῦ Δημοσθένη γιὰ τὴν ἐπιδιόρθωση τῶν τειχῶν, καὶ γιὰ τὶς χρηματικές του θυσίες στὴν ὑπηρεσία τοῦ κράτους, ὁ Κτησιφώντας εἰσηγήθηκε στὰ 336 νὰ τὸν στεφανώσουν πανηγυρικὰ στὸ θέατρο στὰ Μεγάλα Διονύσια. Ὁ Αἰσχίνης παρουσιάσθηκε μὲ μιὰν κατηγορία γιὰ παρανομία, ἡ δίκη ὅμως ἀναβλήθηκε κι ἔφτασε νὰ κριθῆ μόνο στὰ 330. Οἱ τυπικὲς κατηγορίες τοῦ Αἰσχίνη πρόσφεραν ἁπλῶς τὴν δικαιολογία, γιὰ νὰ ξανακριθῆ ἄλλην μιὰν φορὰ μέσα στὴν περιοχὴ τῶν ἀναμνήσεων—μὲ τρόπον γνήσια ἑλληνικό, γνήσια ἀθηναϊκὸν—ὁ μεγάλος ἀγώνας τῶν χρόνων πρὶν ἀπὸ τὴν Χαιρώνεια, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀπὸ καιρὸν ἡ ἱστορία εἶχε ἀπο-

1. Βιβλιογρ. στοῦ Bengtson, ἔ.ἀ. 301.

2. J. Sykutris, <Der dem. Epitaphios>, *Herm.* 63, 1928, 241, καὶ M. Pohlenz, <Zu den att. Reden auf die Gefallenen>, *Symb. Osl.* 26, 1948, 46. Ἐναντίον τῆς γνησιότητας P. Treves, <Apocrifi Demostenici>, *Athenaeum* 14, 1936, 153 καὶ 233. Ἄλλη βιβλιογρ. στοῦ Jaeger, *Dem.* (βλ. παραπ.), 253, 24, ποὺ ἀμφισβητεῖ τὴν γνησιότητα. *Περὶ τοῦ στεφάνου:* P. Treves, Μιλάνο 1933 (μὲ ὑπόμν.). Μετάφρ. τοῦ Fr. Jacobs, ἐπεξεργασμένη, προλογισμένη καὶ ἑρμηνευμένη ἀπὸ M. Muller, Μόναχο 1967 (Goldmans Gelbe Taschenbucher).

φασίσει. Ἔχουμε καὶ τοὺς δυὸ λόγους, τὸν *Κατὰ Κτησιφῶντος* τοῦ Αἰσχίνη, καὶ τὸν *Περὶ τοῦ στεφάνου* τοῦ Δημοσθένη, στὸν ὁποῖο αὐτὸς ἅπλωσε τὴν ὑπεράσπιση τοῦ Κτησιφώντα σὲ μιὰν ρωμαλέα ἀνασκόπηση τοῦ τί ἤθελε καὶ μιὰν δικαιολόγηση τοῦ δρόμου ποὺ βάδισε τότε. Ἐδῶ νίκησε ὁ Δημοσθένης, ἐνῶ ὁ Αἰσχίνης δὲν πῆρε οὔτε κἂν τὸ ἕνα πέμπτο τῶν ψήφων καὶ ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

Εἶναι εὔκολο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Δημοσθένης συμμερίσθηκε τὴν ἀναπτέρωση τῶν ἐλπίδων τῆς Ἀθήνας μὲ τὸν θάνατο τοῦ Φιλίππου (336)· μολαταῦτα ὁ λόγος *Περὶ τῶν πρὸς Ἀλέξανδρον συνθηκῶν* (17), ποὺ παραδίνεται μὲ τὸ ὄνομά του καὶ στρέφεται ἐναντίον τῶν Μακεδόνων, δὲν εἶναι δικός του.

Μιὰ βαριὰ σκιὰ ἔπεσε ἐπάνω στὰ γηρατειά του, ὅταν μπερδεύτηκε στὴν ὑπόθεση τοῦ Ἅρπαλου. Αὐτὸς ὁ ἄπιστος θησαυροφύλακας εἶχε καταθέσει στὴν Ἀθήνα χρήματα ποὺ τὰ καταχράσθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο, καὶ μὲ ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτὰ δωροδόκησε ἀθηναίους πολιτικούς. Ὁ Δημοσθένης ἦταν ἕνας ἀπὸ αὐτούς· δὲν ξέρουμε γιὰ ποιοὺς λόγους πῆρε αὐτὰ τὰ χρήματα. Τὸ δικαστήριο τὸν καταδίκασε σὲ πρόστιμο πενήντα ταλάντων, καὶ γιὰ νὰ ξεφύγῃ τὴν σύλληψη γιὰ τὸ χρέος, ἔφυγε στὴν Τροιζήνα. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου ἡ Ἀθήνα ξεσηκώθηκε μαζὶ μὲ τὸ Ἄργος καὶ τὴν Κόρινθο, ὁ Δημοσθένης γύρισε θριαμβευτικὰ στὴν πατρίδα. Τὸ ὄνειρο ὅμως τῶν ἐπαναστατῶν γιὰ τὴν ἐλευθερία ἔσβησε γρήγορα μὲ τὴν ἥττα τοῦ στόλου στὴν Ἀμοργὸ καὶ τοῦ στρατοῦ στὴν Κραννώνα. Ὁ Δημοσθένης βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ αὐτοεξορισθῇ ξανά, καὶ αὐτοκτόνησε μὲ δηλητήριο στὸ νησὶ τῆς Καλαυρίας (τὸν Πόρο) ἀργὰ τὸ φθινόπωρο τοῦ 322, ὅταν εἶδε ὅτι περικυκλώθηκε στὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνα ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες τοῦ Ἀντίπατρου.

Ἡ ἐπισκόπηση τοῦ ἔργου τοῦ Δημοσθένη δόθηκε μαζὶ μὲ τὴν ζωή του καὶ τὴν πολιτική του δραστηριότητα. Συγχρόνως φάνηκε πόσο πολλοὶ ψευδεπίγραφοι ἔχουν μπῆ στὸ Corpus τῶν ἑξηνταενὸς λόγων. Σ' αὐτοὺς ἀνήκει καὶ ὁ *Ἐρωτικός* (61), τὸ ἐγκώμιο ἑνὸς ὡραίου παιδιοῦ σὲ ἐπιστολικὴ μορφή. Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοσθένη σώζονται καὶ ἕξι *Ἐπιστολές*, ποὺ ὅλες ἐκτὸς ἀπὸ τὴν 5. προϋποθέτουν κάποιον ποὺ βρίσκεται στὴν ἐξορία[1]. Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας πρέπει νὰ τὸ σκεφτῇ κανεὶς γιὰ τὴν 2. καὶ 3., καὶ γι'αὐτὲς ὅμως τὶς δυὸ νὰ μὴν τὸ ἀποφασίσῃ ὁριστικά. Ἀπεναντίας, ἀνάμεσα στὰ πενηνταέξη *Προοίμια* γιὰ πολιτικοὺς λόγους ὑπάρχει ἀσφαλῶς ἕνα σημαντικὸ μέρος ἀπὸ γνήσια, γιατὶ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς εἰσαγωγὲς ὑπάρχουν στοὺς λόγους ποὺ σώζονται. Ἐπιτρέπεται νὰ φαντασθοῦμε ὅτι μιὰ δημοσθενικὴ συλλογὴ πλουτίσθηκε ἀργότερα μὲ ἀπομιμήσεις.

Ἡ εἰκόνα τοῦ Δημοσθένη μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου δοκίμασε διακυμάνσεις, ποὺ καὶ αὐτὲς ἀποτελοῦν ἕνα κομμάτι ἱστορίας[2]. Καὶ ὅταν ὁ καρδινάλιος ΒΗΣΣΑ-

---

1. H. Sachsenweger, *De D. epistulis*. Διδ. διατρ. Λειψ. 1935. Ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴν *Ἐπιστ.* 3 βρίσκεται σὲ ἕναν πάπυρο τοῦ Λονδίνου τοῦ 1. αἰ. π.Χ. (ἀρ. 337 P.).

2. E. Drerup, *D. im Urteil des Altertums*. Würzb. 1923. Γιὰ τὴν νεότερη ἐποχή: C. D. Adams, *D. and his influence*. Λονδ. 1927.

ΡΙΩΝΑΣ στὰ 1470 ἐξέδιδε λατινικὰ τὸν *πρῶτο Ὀλυνθιακό*, γιὰ νὰ παρακινήση σὲ πόλεμον ἐναντίον τῶν Τούρκων, κι ὅταν ὁ FRIEDRICH JAKOB μετάφραζε τὸν Δημοσθένη στὴν ναπολεοντικὴ περίοδο, πάντα προσπαθοῦσαν ἀπὸ τὴν θέρμη τοῦ ἐνθουσιασμοῦ του νὰ κάμουν νὰ ξεπηδήσουν καινούργιες φλόγες. Τὸ τελευταῖο κομμάτι αὐτῆς τῆς σειρᾶς εἶναι ὁ Δημοσθένης τοῦ CLEMENCEAU[1], ὕστερα ἀπὸ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο. Ἀκόμα ὅσο διαρκοῦσε ἐκεῖνος ὁ πόλεμος, κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ ENGELBERT DRERUP, *Aus einer alten Advokatenrepublik*[2], ποὺ σημειώνει μιὰν ὑπερβολὴ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἀπὸ τότε ποὺ χάρη στὴν ἀνακάλυψη τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸν DROYSEN ἄλλαξε φοβερὰ ἡ εἰκόνα μας γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, ἡ κρίση γιὰ τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα τοῦ Δημοσθένη γίνεται μὲ καινούργιες ἀπόψεις. Μπροστὰ στὴν παγκόσμια ἐπίδραση ποὺ τὸ κατόρθωμα τοῦ Ἀλέξανδρου τὴν πραγματοποιοῦσε πρὸς ὄφελος τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὁ τελευταῖος ἀγώνας τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἔγινε ἕνα ἀσήμαντο ἐπεισόδιο καὶ ὁ Δημοσθένης ἐπισκιάσθηκε ἀπὸ ἐκείνους ποὺ χαιρέτησαν τὸν Φίλιππο σὰν φορέα μιᾶς καινούργιας ἐξέλιξης. Ἀναγκαστικὰ ἀπὸ μιὰν τέτοια κρίση «ὕστερα ἀπὸ τὰ γεγονότα» (ex eventu), ὁ Δημοσθένης ζημιώθηκε πολύ, καὶ ὑποχρεωτικὰ πληρώνει βαρὺ πρόστιμο γιὰ τὸν κλασσικιστικὸ φωτοστέφανο ποὺ φορᾶ ἀκόμα στὸ μεγάλο ἔργο τοῦ ARNOLD SCHÄFER. Σήμερα θὰ μποροῦσε τὸ ἐκκρεμὲς νὰ πάψη νὰ κινῆται ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἄκρα, καὶ ἴσως ὡρίμασε ὁ καιρὸς νὰ τοποθετήσουμε τὸ πρόβλημα κάτω ἀπὸ ἄλλην ὀπτικὴ γωνία. Τὸ παιχνίδι τῶν δυνάμεων ποὺ προετοίμασαν τὸ τέλος τῆς κρατούπολης τοῦ κλασσικοῦ τύπου καὶ ἄνοιξαν τὸν δρόμο γιὰ τὸ καινούργιο, τὸ ἐπισκοποῦμε κάπως καὶ ξέρουμε νὰ ἐκτιμήσουμε τί χάθηκε καὶ τί κερδήθηκε. Γιὰ τὸν Δημοσθένη ὅμως τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν ἡ ζωή του καὶ ὁ ἀγώνας του ἔχουν γνήσια τραγικὸν τόνο ἢ μήπως ἦταν μόνο μιὰ σκιαμαχία. Ἡ ἀπάντησή μας θὰ ἐξαρτηθῆ ἀπὸ τὶς δυὸ ἄλλες ἐρωτήσεις, ἂν δηλ. οἱ ἀξίες γιὰ τὶς ὁποῖες ἀγωνίσθηκε ἀνῆκαν στὴν κατηγορία τῆς μεγάλης ἱστορικῆς πραγματικότητας ἢ ἦταν ὀνειροφαντασίες, καί, ἀκόμα, ἂν αὐτὸς ἔκαμε τὸν ἀγώνα γι' αὐτὲς τὶς ἀξίες ὑπηρετώντας μιὰν πίστη ἢ μήπως χρησιμοποιοῦσε δικηγορικὰ τερτίπια γιὰ προσωπικὸν χρηματισμὸ καὶ προσωπικὸ συμφέρον. Μαζὶ μὲ τὴν διατύπωσή τους οἱ δυὸ αὐτὲς ἐρωτήσεις παίρνουν συγχρόνως καὶ τὴν ἀπάντησή τους. Ἔτσι ὅμως ὁ Δημοσθένης, ποὺ ἦταν γραφτό του νὰ δώση τὸ «παρὼν» γιὰ τὴν περήφανη παράδοση τῆς πόλης του ἀκόμα καὶ στὴν ὥρα τοῦ ἡλιοβασιλέματός της, γίνεται ἡ μεγάλη μορφὴ ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ γνήσια τραγικότητα, ἐπάνω στὸν δρόμο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἀξιολόγηση τῆς πολιτικῆς του δράσης εἶναι ἡ διάρκεια τῆς τέχνης τῶν λόγων του. Ἰδιαίτερα στὴν Ἀγγλία, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες τὸν ἐκτίμησαν καὶ τὸν χρησιμοποίησαν σὰν ἄφθαστον δάσκαλο πολιτικῆς

1. Παρίσι 1924.
2. (= Ἀπὸ μιὰν παλιὰ δημοκρατία δικηγόρων). Paderborn 1916.

ρητορείας. Μιλώντας πρωτύτερα γιὰ τὸν Ἰσοκράτη σημειώσαμε τοὺς κινδύνους τῆς ρητορικῆς γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης· ἀκόμα περισσότερο πρέπει νὰ ἐξάρουμε τώρα ὅτι στὸν Δημοσθένη τὸ γνήσιο πάθος καὶ ἡ δύναμη τῆς πειστικότητας μὲ τέτοιον τρόπο διαποτίζουν τὴν ὁλοκληρωμένη μορφή, ὥστε οἱ πιὸ δυνατοὶ λόγοι του ἀναδίνουν πραγματικὴ ζωντάνια. Στὰ ρητορικά του ξεκινήματα ὁ Δημοσθένης δείχνεται ἀκόμα ἐπηρεασμένος ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀπὸ τὸ πρότυπο τῶν ἰσοκρατικῶν περιόδων μὲ τὴν καλοζυγισμένη τους ἁρμονία καὶ τὴν ψυχρὴ γλαφυρότητα, γρήγορα ὅμως βρίσκει τὸ προσωπικό του ὕφος,ποὺ διαμορφώνει ἀκόμα καὶ τὶς πάρα πολὺ μεγαλόσχημες περιόδους μὲ τὰ δεδομένα τῆς κατάστασης καὶ τὶς πλημμυρίζει μὲ τὴν προσωπικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ ρήτορα. Ἀπέναντι στὴν συμμετρία τοῦ ἰσοκρατικοῦ λόγου ἐμφανίζεται στὸν Δημοσθένη ἕνας πολὺ μεγάλος πλοῦτος παραλλαγῶν[1], ὅπως ἄλλωστε ξεχωρίζει καθαρὰ καὶ ὁ ἐντυπωσιακὸς «ὄγκος» τῶν δημηγοριῶν ἀπὸ τὴν ἁπλούστερη κατασκευὴ τῶν περιόδων τῶν δικαστικῶν λόγων. Στὴν χρήση παρηχητικῶν καὶ νοηματικῶν σχημάτων εἶναι μετρημένος, τὴν χασμωδία τὴν ἀποφεύγει, ἂν καὶ ὄχι μὲ τὴν αὐστηρότητα τοῦ Ἰσοκράτη, καὶ στὴν ἐκλογὴ τῶν λέξεων δείχνει κοσμιότητα, χωρὶς νὰ ἀποφεύγη μὲ ὑπερβολικὴν εὐλάβεια, ἂν τοῦ δοθῇ εὐκαιρία, μιὰν ἔντονη ἔκφραση. Ὅτι ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένη σὲ μεγάλο μέρος στηρίζεται στὸν ρυθμό του, τὸ παρατήρησαν ἤδη στὴν ἀρχαιότητα. Δύσκολο εἶναι νὰ διαγνώσῃ κανεὶς τοὺς νόμους αὐτῆς τῆς ρυθμικῆς διάπλασης. Μιὰν σπουδαία ἰδιοτυπία τὴν βρῆκε ὁ Blass, ὁ ὁποῖος διαπίστωσε ὅτι ὁ Δημοσθένης ἀποφεύγει τὴν ἀκολουθία περισσότερων ἀπὸ δυὸ βραχεῖες συλλαβές[2]. Ἡ ἐπίδραση τῆς γλώσσας τοῦ Δημοσθένη σὲ μεγάλο μέρος στηρίζεται στὴν μετρημένη, συγχρόνως ὅμως ὁδηγημένη ἀπὸ λεπτότατη ρυθμικὴ εὐαισθησία, ἐκμετάλλευση ἐκείνης τῆς ἐλευθερίας στὴν τοποθέτηση τῶν λέξεων, ποὺ ἐξασφάλιζε στὸν συγγραφέα ποὺ ἔγραφε ἑλληνικὰ πάρα πολλὲς δυνατότητες ἐπίδρασης. Ἰδιαίτερην φροντίδα γιὰ τὴν ρυθμικὴ διάπλαση ἔδειξε ὁ Δημοσθένης, ὅπως καὶ ἄλλοι τεχνίτες τοῦ πεζοῦ λόγου, γιὰ τὴν ρυθμικὴ διάπλαση τοῦ τέλους τῆς πρότασης. Ἡ κατανόηση ὅμως αὐτῆς τῆς τεχνικῆς τῶν *ἀπολήξεων*[3] βρίσκεται ἀκόμα ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ βέβαια ἀποτελέσματα, καὶ τὸν τελευταῖο καιρὸ δείχνει στασιμότητα[4].

1. Τὰ οὐσιώδη τὰ παρατήρησε ἤδη ὁ Διονύσιος, *Δημ.* 43-52.

2. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς δομῆς τῶν περιόδων τοῦ Δημ. τὶς βάσεις τὶς ἔβαλε ὁ L. Dissen στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ *Περὶ τοῦ στεφάνου* (1837). Σημαντικὸ μένει τοῦ F. Blass, *Att. Beredsamkeit.* 2. ἔκδ. Λειψ. 1893, τόμ. 3/1. Ρυθμικὲς ἀναλύσεις στοῦ E. Norden, *Die ant. Kunstprosa* 2, Λειψ. 1898, 911. Γιὰ τὴν ἀποφυγὴ ἐπακόλουθων βραχειῶν: C. D. Adams, ‹D.'s avoidance of breves›, *Class. Phil.* 12, 1917, 271.

3. *Clausula* εἶναι ὁ λατιν. ὅρος, ποὺ χρησιμοποιεῖται διεθνῶς γιὰ τὴν δήλωση τοῦ τέλους τῆς περιόδου· οἱ ἀρχαῖοι χρησιμοποιοῦσαν τὶς λ. *τελευτὴ* (Ἀριστοτ.), *ἀνάπαυσις* (Ἑρμογ.) κ.ἄ.· *ἀπόληξη* μποροῦμε νὰ τὸν ποῦμε δοκιμαστικὰ στὰ Ν.Ε. (Σημ. τ. Μ.).

4. Ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Norden, ἔ.ἀ. 914 κέ., ὅτι ὁ τελικὸς ρυθμὸς στηριζόταν κυρίως στὸν κρητικὸ (—∪—), στρέφεται ὁ A. W. de Groot, *A Handbook of antique prose-*

Ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες κρίσεις γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Δημοσθένη ὑπογραμμίζουμε δυό: τὴν σύγκριση τοῦ ρήτορα μὲ τὸν Θουκυδίδη στὴν βιογραφία τοῦ ἱστορικοῦ, ἡ ὁποία παραδόθηκε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Μαρκελλίνου (56 κἑ.), ὅπου ἐξαίρεται ὑπὲρ τοῦ Δημοσθένη ἡ ἰσχυρὴ χρησιμοποίηση διανοητικῶν σχημάτων *(ποικιλώτατος...ἐν τοῖς τῆς λέξεως σχήμασιν* [ὑποκ.: ὁ Θουκ.], *κατὰ δὲ τὴν διάνοιαν τοὐναντίον ἀσχημάτιστος)*, τὴν ὁποία ἀποφεύγει ὁ Θουκυδίδης. Τελευταῖα ὁ FRIEDRICH ZUCKER[1] ὑπέδειξε ὅτι εἶναι πάρα πολὺ πιθανὸ αὐτὴ ἡ κρίση νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔργο *Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν δέκα ῥητόρων* τοῦ Καικίλιου ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτή. Ἐξαιρετικὰ ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ σύγκριση τοῦ Ὑπερείδη καὶ τοῦ Δημοσθένη ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ συγγράμματος *Περὶ ὕψους* (34): ὁ Ὑπερείδης παρ' ὅλες τὶς λαμπρὲς ἰδιότητές του, παρὰ τὴν ἐξυπνάδα καὶ τὴν κομψότητα, χωρίζεται μὲ πλατὺ χάσμα ἀπὸ τὸ παράφορο μεγαλεῖο τοῦ Δημοσθένη.

Ὁ Δημοσθένης πῆρε μαζί του στὴν ἱστορία—ἡ ὁποία δὲν ἐπρόκειτο ἀλλιῶς νὰ ἀσχοληθῇ πολὺ μὲ αὐτὸν τὸν πολιτικὸ καὶ ρήτορα—τὸν ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος, ὑπηρετώντας τὸν Εὔβουλο καὶ τὸν βασιλιὰ τῆς Μακεδονίας, τὸν πολέμησε πολὺ σκληρά. Ὁ Αἰσχίνης, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κεφάλαια στοὺς *Βίους τῶν δέκα ῥητόρων* τοῦ Πλουτάρχου καὶ τοὺς *Βίους σοφιστῶν* τοῦ Φιλόστρατου, ἔχουμε τὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας* καὶ δυὸ βιογραφίες (τὴν μιὰ τὴν γράφει κάποιος Ἀπολλώνιος), ἦταν σαρανταπέντε χρονῶν τότε ποὺ πῆρε μέρος στὴν ἐπίμαχη πρεσβεία (1, 49), πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι γεννήθηκε στὰ 389. Διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Δημοσθένη, καταγόταν ἀπὸ ταπεινοὺς ἀνθρώπους, τὸν δάσκαλο Ἀτρόμητο καὶ τὴν Γλαυκοθέα, ποὺ ἔβγαζε τὸ ψωμί της ἀπὸ σκοτεινὲς λατρεῖες μυστηρίων, ποὺ ἀφθονοῦσαν τότε. Γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὴν βοηθοῦσε σ' αὐτὸ ὁ Αἰσχίνης ὅταν ἦταν παλληκαρόπουλο, τὸν κατηγορεῖ μὲ πολλὴν κακεντρέχεια ὁ Δημοσθένης σ' ἕνα χωρίο τοῦ *Περὶ τοῦ στεφάνου* (259), σπουδαῖο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας. Ὅταν μεγάλωσε, δοκίμασε τὶς δυνάμεις του σὰν ἠθοποιός, δὲν προχώρησε ὅμως, ἂν μποροῦμε νὰ πιστέψουμε τὸν Δημοσθένη (*Περὶ τοῦ στεφ.* 265, 267), πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν ρόλο ἑνὸς μέτριου τριταγωνιστῆ. Στὴν πολιτικὴ ὑπηρεσία τὸν βρίσκουμε σὲ μιὰν μικρὴ θέση *(ὑπογραμματεύς)*, ὁπωσδήποτε ὅμως κατάφερε νὰ κερδίσῃ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Εὐβούλου, τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ εἰρηνόφιλου κόμματος. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ποῦμε πολλὰ ἄλλα γιὰ τὴν εἴσοδό του στὴν πολιτικὴ ζωή. Εἶναι παράξενο ὅτι ἔχουμε ἀπὸ αὐτὸν τρεῖς λόγους, ποὺ δείχνουν εὐστροφία, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε τίποτε ἄλλο γιὰ τὴν ρητορική του δραστηριότητα. Ἕναν λόγο, ποὺ τάχα τὸν εἶχε ἐκφωνήσει ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν στὴν Δῆλο, δικαιολογημένα δὲν τοῦ τὸν ἀπέδιδαν ἤδη στὴν ἀρχαιότητα, γιατὶ ποτὲ δὲν ἀντι-

---

rhythm. Groningen 1918, ποὺ βρίσκει ὅτι προτιμοῦνται ὁ δάκτυλος καὶ ὁ χορίαμβος.

1. *Ἀνηθοποίητος. Eine semasiologische Untersuchung aus der antiken Rhetorik und Ethik* (Sitzb. Deutsch. Ak. Kl. f. Spr., Lit. u. Kunst 1952/4. 1953), ὅπου ἑρμηνεύονται θαυμάσια καὶ τὰ δυὸ κομμάτια ποὺ ἀναφέρουμε ἐδῶ.

προσώπευσε ἐκεῖ τὴν πόλη του, ὅπως ξέρουμε ὅτι ἔγινε μὲ τὸν Ὑπερείδη (ἀπ. 1 BURTT).

Ἰδιαίτερα προβληματικὸς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ Αἰσχίνη στὶς διαπραγματεύσεις τῆς Δελφικῆς Ἀμφικτυονίας στὰ 339, ποὺ ὁδήγησαν στὸν Ἱερὸ πόλεμο ἐναντίον τῶν Λοκρῶν τῆς Ἄμφισσας. Ὁ Αἰσχίνης ἦταν τότε ἀπεσταλμένος τῆς Ἀθήνας καὶ συνδαύλισε γιὰ τὸν πόλεμο αὐτὸν καί, χάρη στὸν πόλεμο, στὴν ἀνάμειξη τοῦ Φιλίππου, ὁποιαδήποτε κι ἂν ἦταν τὰ κίνητρά του[1]. Τοὺς τρεῖς λόγους ποὺ σώθηκαν καὶ τὶς ἀφορμές τους τοὺς εἴδαμε μιλώντας γιὰ τὸν Δημοσθένη: τὸν λόγο *Κατὰ Τιμάρχου* τὸν ἀπάγγειλε ὁ Αἰσχίνης, γιὰ νὰ ἀποδείξη ἔνοχον γιὰ πορνεία τὸν κατήγορό του στὴν δίκη γιὰ τὴν πρεσβεία καὶ νὰ τὸν καταδικάση σὲ στέρηση τῶν πολιτικῶν του δικαιωμάτων *(ἀτιμία)*· στὸν λόγο *Περὶ παραπρεσβείας* ὑπεράσπισε τὸν ἑαυτό του μὲ ἐπιτυχία ἐναντίον τοῦ Δημοσθένη, νικήθηκε ὅμως ἀπὸ αὐτὸν ἀποφασιστικὰ στὰ 330, στὴν δίκη γιὰ τὸ στεφάνι, μὲ τὸν λόγο του *Κατὰ Κτησιφῶντος*. Ἐπειδὴ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόφαση αὐτὴν ἔπρεπε νὰ φύγη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, πῆγε στὴν Μικρασία, καὶ λένε ὅτι ἔδινε ρητορικὰ μαθήματα στὴν Ρόδο. Σύμφωνα μὲ μιὰν πληροφορία τοῦ *Βίου* τοῦ Ἀπολλώνιου, ποὺ δὲν εἶναι πολὺ σίγουρη, πέθανε στὰ 314.

Νόθες εἶναι δώδεκα ἀπὸ τὶς *ἐπιστολὲς* ποὺ σώζονται μὲ τὸ ὄνομά του, ποὺ ἐν μέρει τελείως ἀνιστόρητα προϋποθέτουν τὴν τυπική του ἐξορία καὶ τὸν παρουσιάζουν νὰ παρακαλῆ γιὰ τὴν ἀνάκλησή της. Φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον διεκδικεῖ ἡ 10. *ἐπιστολή*, μιὰ σωστὴ μιλησιακὴ μυθιστορία, ποὺ διηγεῖται μιὰν ἀδιάντροπη ἱστορία ἀποπλάνησης[2].

Συνάπτουμε ἐδῶ ἕναν ἀκόμα ἀντίπαλο τοῦ Δημοσθένη, τὸν Δείναρχο, ἔστω κι ἂν αὐτός, γεννημένος γύρω στὰ 360 στὴν Κόρινθο, μὲ ἕνα οὐσιαστικὸ τμῆμα τῆς δραστηριότητάς του ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη χρονικὴ περίοδο. Ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσέας τοῦ χάρισε, παρ' ὅλην τὴν μετριότητά του, μιὰν πραγματεία *(Περὶ Δεινάρχου)*, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἡ πηγὴ καὶ γιὰ τὸν *Βίο* τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου. Στὰ 342 ἦρθε στὴν Ἀθήνα, ἔγινε μαθητὴς τοῦ Θεόφραστου κι ἐσύναψε στενὲς σχέσεις μὲ τὸν Δημήτριο τὸν Φαληρέα. Ἀπὸ τὰ 336 καταπιάστηκε μὲ τὴ λογογραφία καί, καθὼς περνοῦσε ὁ καιρὸς καὶ ἀποσύρθηκαν ἀπὸ τὴν σκηνὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ζωῆς οἱ μεγάλοι ρήτορες, ἀπέκτησε κάποιαν σημασία: Ὅταν ὅμως στὰ 307 τὸ καθεστὼς τοῦ προστάτη του, τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα, τὸ ὁποῖο ὑποστηριζόταν ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, ὑποχρεώθηκε νὰ παραμερίση μπροστὰ σ' ἕναν ἄλλον Δημήτριο, τὸν Πολιορκητή, αὐτὸς γλύτωσε ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνη θέση καταφεύγοντας στὴν Χαλκίδα τῆς Εὔβοιας. Μόνο στὰ 292 μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ Θεόφραστου μπόρεσε νὰ γυρίση στὴν πατρίδα του. Πολὺ ἡλικιωμένος παρουσιά-

1. Γι' αὐτὸ τὸ χρονικὸ τμῆμα: F. R. WÜST, *Philipp II v. Maked. u. Griechenland in den Jahren von 346-338*. Μόναχο 1938, 146.

2. Βλ. A. LESKY, *Aristainetos*. Ζυρίχη 1951, 40.

σθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ δικαστήριο, στὴν δίκη ἐναντίον τοῦ ἄλλοτε φίλου του Πρόξενου[1], τὸν ὁποῖον ἔσυρε στὸ δικαστήριο γιὰ μιὰν ὑπόθεση περιουσιακή. Δὲν ξέρουμε πόσο ἔζησε ἀκόμα.

Ἡ παράδοση γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν λόγων του δὲν εἶναι ἑνιαία καὶ πότε πότε δίνει ἀπίστευτα μεγάλους ἀριθμούς. Οἱ πληροφορίες τοῦ Διονύσιου ὁδηγοῦν σὲ ἑξήντα γνήσιους καὶ εἰκοσιεπτὰ ψευδεπίγραφους λόγους. Μερικοὶ τίτλοι ἀκόμα ἐμφανίζονται σὲ ἄλλους συγγραφεῖς. Ἔχουμε ἕξι ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ὀνοματίζει ὁ Διονύσιος, καὶ εἶναι πολὺ διαφωτιστικὴ γιὰ τὴν σύγχυση ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν παράδοση τῶν ρητόρων, ἡ διαπίστωση ὅτι τρεῖς ἀπὸ αὐτοὺς (39, 40, 58) βρίσκονται στὸ Corpus τῶν λόγων τοῦ Δημοσθένη, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς πάλι μόνο ὁ πρῶτος προέρχεται ἀπὸ τὸν Δημοσθένη. Γιὰ τὸν Δείναρχο μένουν τρεῖς λόγοι ἀπὸ τὴν δίκη τοῦ Ἅρπαλου. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς ἐκφωνήθηκε ἀπὸ ἕναν ἄγνωστό μας ὁμιλητὴ σὰν δεύτερος λόγος κατηγορίας (*δευτερολογία*) *Κατὰ Δημοσθένους*. Ὁ Διονύσιος ἀναφέρει (1) τὶς ἀμφιβολίες τοῦ «Πολυΐστορα» Δημήτριου τοῦ Μάγνητα γιὰ τὴν γνησιότητά του. Αὐτὸς ὁ κριτικὸς τοῦ ὕφους ἔβαζε στὴν ἴδια σειρὰ ἀπὸ ἄποψη χάρης τὸν Δείναρχο μὲ τὸν Ὑπερείδη, κι εὕρισκε ὅτι ὁ *Κατὰ Δημοσθένους* λόγος ὑφολογικὰ διέφερε πολὺ ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἡ κενότητα τῆς πρώτης κρίσης εἶναι φανερή, κι ἐπειδὴ συγκρίνοντας καὶ τοὺς δυὸ ἄλλους λόγους ποὺ σώζονται, διαπιστώνουμε τὴν ἴδια ἀστάθεια σύνθεσης, τὴν ἴδια ὑπερίσχυση τοῦ ὑβρεολογίου ἐπάνω στὴν ἐπιχειρηματολογία καὶ τὴν ἴδια ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ μεγάλα πρότυπα μιᾶς ρητορικῆς τέχνης ποὺ βρίσκεται σὲ κατάπτωση, μποροῦμε νὰ παραμερίσουμε τὶς ἀμφιβολίες ἐκείνου τοῦ Δημήτριου. Ὁ δεύτερος λόγος ἀπευθύνεται *Κατὰ Ἀριστογείτονος*, δηλ. ἐναντίον ἐκείνου τοῦ ὕποπτου δημαγωγοῦ, μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολοῦνται δυὸ νόθοι λόγοι τοῦ Corpus τοῦ Δημοσθένη (25 κἑ.). Κι αὐτὸς εἶχε πάρει χρήματα ἀπὸ τὸν Ἅρπαλο. Στὸν τρίτο λόγο, *Κατὰ Φιλοκλέους*, αὐτὸς ὁ ὑποστηρικτὴς τοῦ ἀντιμακεδονικοῦ κόμματος, ποὺ εἶχε προσφέρει ὑπηρεσίες στὴν Ἀθήνα σὲ μεγάλες θέσεις, κατηγορεῖται γιὰ τὸ ἴδιο ἔγκλημα. Οἱ δυὸ τελευταῖοι λόγοι εἶναι κολοβωμένοι στὸ τέλος.

Ὁ Δημοσθένης ὅμως εἶχε καὶ ὀπαδοὺς ἀνάμεσα στοὺς ρήτορες τῆς ἐποχῆς του. Ἀπὸ αὐτοὺς ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα φυσιογνωμία ἦταν ὁ Ὑπερείδης ὁ Ἀθηναῖος. Γεννήθηκε στὰ 390, ἔγινε μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτη, κι ἂν μποροῦμε νὰ πιστέψουμε τὸν Ψευδοπλουτάρχειο βίο, ἄκουσε καὶ τὸν Πλάτωνα. Στὴν ἰδιωτική του ζωὴ δὲν περιφρονοῦσε τὴν καλοφαγία, κι ἂν ἀκόμα πολλὰ ἀπὸ τὰ σκώμματα τῆς κωμωδίας γιὰ τὴν εὐχαρίστηση ποὺ εὕρισκε σὲ τραπεζώματα καὶ ἑταῖρες[2] ἀποτελοῦν ποίηση, ὡστόσο σίγουρα δὲν θὰ ἔλειπε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τέτοιας λογῆς ἐφευρήματα. Περίφημο ἔμεινε τὸ ἀνέκδοτο, ὅτι στὸν λόγο του ποὺ ὑπεράσπιζε τὴν Φρύνη—ὁ Messalla

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα, ἂν αὐτὸ ἦταν δυνατὸ γιὰ ἕναν μέτοικο, βιβλιογρ. στοῦ FERCKEL (βλ. βιβλιογρ. τὸν Λυσία), 76.

2. Ἀθήν. 8, 341e. 13, 590c. Βλ. T. B. L. WEBSTER, *Studies in Later Gr. Com.* Μάντσεστ. 1953, 46.

Corvinus τὸν μετάφρασε στὰ λατινικά—,κατέπληξε τοὺς δικαστὲς γυμνώνοντας μὲ μιὰν χειρονομία του τὸ στῆθος τῆς ῾Ωραίας. Αὐτὸς ὁ ἴδιος ῾Υπερείδης κράτησε ὣς τὸ τραγικό του τέλος μὲ πίστη καὶ ἐνεργητικότητα τὴν γραμμὴ τῆς ἀντιμακεδονικῆς πολιτικῆς. Στὰ 343 πέτυχε τὴν καταδίκη τοῦ Φιλοκράτη, ἐκείνου ποὺ ἔδωσε τὸ ὄνομά του στὴν εἰρήνη τοῦ 346, καὶ ἀμέσως ὕστερα ὑπεράσπισε μὲ ἐπιτυχία τὰ συμφέροντα τῆς ᾿Αθήνας στὴν Δῆλο. Σὰν τὸν Δημοσθένη κέρδισε συμμάχους γιὰ τὴν ᾿Αθήνα καὶ ὑπηρέτησε τὴν πόλη του σὲ ἐπιχειρήσεις στὴν θάλασσα, ὅπως π.χ. στὰ 340 μπροστὰ στὸ Βυζάντιο, σὰν τριήραρχος. Ὕστερα ἀπὸ τὴν Χαιρώνεια ἔδρασε σὰν διακεκριμένος ρήτορας στὰ δικαστήρια καὶ παρουσιάστηκε στὰ 324 κατήγορος στὴν δίκη τοῦ ῞Αρπαλου ἐναντίον τοῦ Δημοσθένη, τοῦ παλιοῦ κομματικοῦ του φίλου. Συμφιλιώθηκε ὅμως μαζί του καὶ τὸν βρῆκε στὸ πλευρό του στὴν ἐξέγερση ποὺ ἀκολούθησε τὸν θάνατο τοῦ ᾿Αλέξανδρου, στὴν ὁποία εἶχε πάρει ἡγετικὸ μέρος μαζὶ μὲ τὸν στρατηγὸ Λεωσθένη. Καὶ σὰν τὸν Δημοσθένη, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 322, ἐπειδὴ τὸν ἀπειλοῦσε ἡ θανατικὴ καταδίκη, ἔφυγε, πιάστηκε ὅμως στὴν Αἴγινα τὴν ἴδια χρονιὰ καὶ θανατώθηκε φρικτὰ μὲ διαταγὴ τοῦ ᾿Αντίπατρου.

῾Ο ῾Υπερείδης ἀνήκει σ᾿ ἐκείνους τοὺς συγγραφεῖς, ποὺ μόνο ἀπὸ τὰ παπυρικὰ εὑρήματα τοὺς γνωρίσαμε πραγματικά, καὶ γι᾿ αὐτὸ ἡ ἔρευνα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν δούλεψε περισσότερο γι᾿ αὐτὸν παρὰ γιὰ τοὺς ἄλλους ρήτορες. Εὑρήματα τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ περασμένου αἰώνα ἔδωσαν μεγάλα λείψανα ἀπὸ ἕξι λόγους του. Καλύτερα σώζονται οἱ λόγοι *Κατ᾿ ᾿Αθηνογένους*[1] γιὰ μιὰν ἀστικὴ δίκη γύρω ἀπὸ ἕνα συμβόλαιο ἀγορᾶς, καὶ *῾Υπὲρ Εὐξενίππου,* τὸν ὁποῖο κατηγόρησαν γιὰ ἀνεντιμότητα στὴν μοιρασιὰ χωραφιῶν στὸν ᾿Ωρωπό. ᾿Ενδιαφέρον παρουσίαζε ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιζε στὴν ὑπόθεση μιὰ ἐγκοίμηση στὸ ᾿Αμφιαράειο. Πολὺ ἀποσπασματικὸς ἔφτασε σὲ μᾶς ὁ λόγος *Κατὰ Δημοσθένους*, στὴν δίκη τοῦ ῞Αρπαλου[2]. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς δυὸ λόγους ποὺ ἀκολουθοῦν. ῾Ο *῾Υπὲρ Λυκόφρονος* προέρχεται ἀπὸ μιὰν δίκη, στὴν ὁποία ὁ ρήτορας Λυκοῦργος, ἕνας ἀπὸ τοὺς κατήγορους, προσπαθοῦσε μὲ τὴν μήνυσή του *(εἰσαγγελία)* νὰ ὑψώσῃ σὲ κρατικὸ ζήτημα μιὰν ὑπόθεση μοιχείας, ποὺ εἶχε περιουσιακὸ ὑπόβαθρο. ῾Ο λόγος *Κατὰ Φιλιππίδου* στρέφεται ἐναντίον ἑνὸς ὑποστηρικτῆ φιλομακεδονικῶν μέτρων. Ὕστερα ἀπὸ τὸ πικρὸ τέλος τοῦ ξεσηκώματος ἐναντίον τῶν Μακεδόνων ὁ ῾Υπερείδης μπόρεσε ἀκόμα νὰ ἐκφωνήσῃ τὸν *᾿Επιτάφιο*[3] γιὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ Λαμιακοῦ πολέμου. Τὰ πολὺ μεγάλα ὑπολείμματα ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ ῾Υπερείδης προσπαθώντας νὰ πετύχῃ τὸ μεγάλο πάθος, ἔφτασε στὰ σύνορα τῆς γλωσσικῆς του τέχνης. Αὐτὸς δὲν εἶχε τὸ χάρισμα τῆς δύναμης τοῦ δημοσθενικοῦ λόγου, ἡ ὁποία

1. ῾Υπομνηματισμένη ἔκδ. αὐτοῦ καὶ τοῦ ἑπόμενου λόγου: V. de Falco, Νεάπολη 1947.
2. G. Colin, *Le discours d'H. contre Dém. sur l'argent d'Harpale.* Παρίσι 1934.
3. G. Colin, ‹L'oraison funèbre d'H.›, *Rev. Et. Gr.* 51, 1938, 209. 305. H. Hess, *Textkr. u. erkl. Beitrage zum Epitaphios des H.* Λειψ. 1938 (διδ. διατρ. Βόννης· μὲ βιβλιογρ. γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς ἐπιτάφιους λόγους).

ξεχυνόταν ἀπὸ βαθιὰ συγκίνηση. Θαυμάσια τὸν ἔχει χαρακτηρίσει ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου *Περὶ ὕψους* (34), ἐξαίροντας τὴν πολυφωνία του (*πολυφωνότατος*) καὶ ὀνομάζοντάς τον γενναῖον πενταθλητή, ποὺ ἡ προσφορά του εἶναι θαυμάσια σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς τέχνης του, χωρὶς νὰ εἶναι πρῶτος σὲ ἕνα ἀπὸ αὐτά (*ὡς ὁ πένταθλος, ὥστε τῶν μὲν πρωτείων ἐν ἅπασι τῶν ἄλλων ἀγωνιστῶν λείπεσθαι, πρωτεύειν δὲ τῶν ἰδιωτῶν*). Σωστὴ ἐπίσης εἶναι ἡ κρίση ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Δημοσθένη χρωστᾶ πολλὰ καὶ στὸν Λυσία σὲ φυσικότητα καὶ χάρη (*...καὶ τὰς Λυσιακὰς ἐκ περιττοῦ περιείληφεν ἀρετάς τε καί χάριτας*). Ἡ χαλάρωση τῆς γλώσσας, ποὺ διαπιστώνουμε σ' αὐτόν, δείχνει ὅτι ἀρχίζει νὰ διαγράφεται στοὺς λόγους του ὁ δρόμος ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ διάλεκτο στὴν Κοινή, τὴν ἑλληνιστικὴ δηλ. κοινὴ γλῶσσα[1].

Ἡ ψυχὴ τῆς ἀνορθωτικῆς πολιτικῆς ἦταν ὕστερα ἀπὸ τὸ 338 ὁ Λυκοῦργος, ἀπὸ τὴν τιμημένη γενιὰ τῶν Ἐτεοβουταδῶν, ὁ μόνος ἀττικὸς ρήτορας ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατικὴ τάξη. Γεννήθηκε στὰ 390 καὶ στὴν δεκαετία 350-340 πέρασε στὶς τάξεις τῶν ἀντιμακεδόνων πατριωτῶν καὶ διοίκησε τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἀθήνας πότε ὁ ἴδιος καὶ πότε μέσο φίλων του στὰ 338-327 μὲ ὑποδειγματικὸν τρόπο. Αὐτὸς ὅμως ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἡ συστηματική του αὐστηρότητα ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του καὶ ἀπέναντι σὲ ἄλλους παρουσιάζει σχεδὸν ἐξωαττικὰ χαρακτηριστικά, ξεπέρασε μὲ τὴν δράση του τὰ σύνορα τῆς διαχείρισης τοῦ δημόσιου χρήματος. Ἡ γενιά του ἦταν συνδεμένη μὲ ἀνώτερα ἱερατεῖα, ὅπως τοῦ Ποσειδώνα στὸ Ἐρεχθεῖο καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδας, καὶ ὁ ἴδιος ἔστρεψε τὴν φροντίδα του γιὰ τὴν κρατικὴ λατρεία ξεχωριστὰ πρὸς τὸν Διόνυσο. Ὁ σεβασμὸς πρὸς αὐτὸν τὸν θεὸ τὸν ἔκαμε νὰ ξαναχτίση τὸ θέατρό του μὲ πέτρα, νὰ ἱδρύση ἐκεῖ τὰ ἀγάλματα τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν, καὶ θέλησε νὰ σώση ἀπὸ τὴν ἐξαγρίωση τῆς παράδοσης τὸ κείμενο τῶν Τραγικῶν μὲ ἕνα ἐπίσημο ἀντίγραφο (βλ. σ. 385). Πέθανε πιθανῶς στὰ 324, ὄχι πολὺν καιρὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν διοικητική του δράση.

Οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν δεκαπέντε λόγους του, ὅλους δικαστικοὺς καὶ ὅλους κατηγορίες, ἐκτὸς ἀπὸ δυὸ ποὺ τοὺς ἀπάγγειλε ὁ ἴδιος γιὰ νὰ ὑπερασπίση τὸν ἑαυτό του σὲ δίκες λογοδοσίας (*εὔθῦναι*). Ἔχουμε μόνο τὸν λόγο του *Κατὰ Λεωκράτους*, ἑνὸς Ἀθηναίου, ποὺ στὰ 338, σὲ στιγμὲς πανικοῦ ἔφυγε ἀπὸ τὴν πόλη καὶ θέλησε νὰ ξαναεγκατασταθῇ σ' αὐτὴν στὰ 331. Ὁ αὐστηρός του κατήγορος τὸν κατηγορεῖ γιὰ ἔσχατη προδοσία, γι' αὐτὸ ὅμως στηρίζεται περισσότερο στὴν γενικὴ ἀντίληψη τῶν καθηκόντων τοῦ πολίτη παρὰ σὲ συγκεκριμένους νόμους. Πολυάριθμα παραθέματα ἀπὸ ποιητές, ἀνάμεσα σ'αὐτὰ καὶ μιὰ «ρῆσις» ἀπὸ τὸν *Ἐρεχθέα* τοῦ Εὐριπίδη, φανερώνουν τὴν διάθεση τοῦ ρήτορα, ποὺ εἶναι στραμμένη στὸ μεγάλο παρελθόν.

Τὸ μόνο δεῖγμα ποὺ ἔχουμε, μᾶς ἐπιβεβαιώνει τὴν κρίση τοῦ Διονύσιου (*Π. μιμ.* 5, 3), ὅτι ἡ δύναμή του βρισκόταν στὴν ἔντονη ἔξαρση καὶ τὴν ἀνεπιφύλακτη

1. D. GROMSKA, *De sermone Hyperidis. Studia Leopolitana* 3, 1927. U. POHLE, *Die Sprache des Redners H. in ihren Beziehungen zur Koine.* Λειψ. 1928.

διατύπωση τῆς ἀλήθειας, ὄχι ὅμως σὲ ἐξυπνάδα καὶ χάρη. Ἡ γλαφυρότητα τῆς περιόδου τοῦ Ἰσοκράτη, δασκάλου του σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, εἶναι ξένη ἀπὸ αὐτόν, ὅπως εἶναι ξένο καὶ τὸ πλατὺ πάθος τῶν ἐπιβλητικῶν περιόδων τοῦ Δημοσθένη.

Οἱ δέκα ἀττικοὶ ρήτορες ποὺ συγκεντρώθηκαν στὸν Κανόνα, ἀποτελοῦν μιὰν ἐπιλογὴ ἀπὸ ἕναν πολὺ πιὸ μεγάλον ἀριθμό. Ἔχουμε ἀκόμα λογῆς λογῆς ὀνόματα, αὐτὰ ὅμως μένουν γιὰ μᾶς σχεδὸν πέρα πέρα σκοτεινά. Τὸν Ἡγήσιππο ἀπὸ τὸ Σούνιο σὰν πιθανὸν συγγραφέα τοῦ λόγου *Περὶ Ἁλοννήσου*, καὶ τὸν λίγο εὐχάριστον Ἀριστογείτονα τοὺς συναντήσαμε σὲ συνάρτηση μὲ τὸν Δημοσθένη· μποροῦμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὸν Στρατοκλή, τὸν κύριο κατήγορό του στὴν δίκη τοῦ Ἅρπαλου. Κάπου κάπου, ὅπως καὶ μὲ τοὺς τραγικούς, ἡ ἐπίδοση ἔμενε μέσα στὴν οἰκογένεια. Ὁ ρήτορας Γλαύκιππος ἦταν γιὸς τοῦ Ὑπερείδη, καὶ ὁ Δημοχάρης, ὁ ἀνιψιὸς τοῦ Δημοσθένη, ἐπιζήτησε νὰ ἀνανεώση τὸ πατριωτικὸ πάθος ἐκείνου σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ ἀναγκαστικὰ ἡ ἀπήχησή του θὰ ἦταν κούφια. Μὲ ζῆλον φρόντισε γιὰ τὴν μνήμη τοῦ θείου του, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔστησε ἀνδριάντα στὴν ἀγορὰ στὰ 280. Στὰ 306 ὑποστήριξε σ' ἕναν λόγο γιὰ τὸν Σοφοκλῆ τὸ ψήφισμα αὐτοῦ ἐδῶ γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς διδακτικῆς δραστηριότητας τῶν ἀντιδημοκρατικῶν φιλοσόφων. Ὁ ἴδιος ἔγραψε καὶ σύγχρονην ἱστορία.

Περισσότερα ξέρουμε γιὰ τὸν Δημάδη, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὸν δῆμο τῆς Παιανίας. Μὲ ἐξυπνάδα καὶ εὐστροφία δούλεψε γιὰ νὰ ἀνεβῆ ἀπὸ χαμηλὲς συνθῆκες—λένε μάλιστα ὅτι ἦταν καὶ κουπὰς δοῦλος στὰ καράβια—καὶ νὰ πάρη ὕστερα ἀπὸ τὰ 338 ἡγετικὴ θέση στὴν ἀθηναϊκὴ πολιτική. Στὴν ὑπόθεση τοῦ Ἅρπαλου ἦταν κι αὐτὸς μπερδεμένος, καὶ πρέπει νὰ δέχτηκε ἀρκετὰ χτυπήματα αὐτὴν τὴν ἐποχή, στὰ 322 ὅμως, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἥττα τῶν ἐπαναστατῶν ἦρθε στὰ πράγματα μαζὶ μὲ τὸν Φωκίωνα κι ἐπρότεινε τὸ ψήφισμα ποὺ ὁδήγησε στὴν καταδίκη καὶ τὸν θάνατο τοῦ Δημοσθένη καὶ τοῦ Ὑπερείδη. Ὕστερα ἡ τύχη του τὸν ἄφησε. Ὅταν πῆγε στὴν Μακεδονία στὰ 319 μαζὶ μὲ τὸν γιό του Δημέα, γιὰ νὰ ἐνεργήση γιὰ τὴν ἀποχώρηση τῆς μακεδονικῆς φρουρᾶς ἀπὸ τὴν Μουνιχία, ὁ Κράτερος τὸν κατηγόρησε ὅτι ἔπαιζε διπλὸ παιχνίδι καὶ τὸν θανάτωσε.

Σὰν ρήτορας ὁ Δημάδης ἦταν ἕνα φυσικὸ τάλαντο, καὶ πολὺ τὸν ἐκτιμοῦσαν ἐξαιτίας τοῦ ἑτοιμόλογου πνεύματός του. Μᾶς σώθηκαν λαμπρὰ δείγματα ἀπὸ τὰ «δημάδεια»[1]. Σύμφωνα μὲ τὸν Κικέρωνα (*Brut.* 36· βλ. Quint. 10, 12, 49) δὲν εἶχαν κανέναν ἀπὸ τοὺς λόγους του. Αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς γνησιότητας τῶν ἀπανθισμάτων ἑνὸς λόγου *Ὑπὲρ τῆς δωδεκαετίας*, ποὺ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς σ' ἕναν παλατινὸ κώδικα καὶ περιέχουν μιὰν ὑπεράσπιση τῆς πολιτικῆς τοῦ Δημάδη ὕστερα ἀπὸ τὴν Χαιρώνεια.

Ἰσοκράτης:

Τίποτε δὲν δείχνει ὅτι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν Ἰσοκράτη, τὸν ἐκτιμοῦσαν

1. Ψευδο-Δημήτρ., *Π. ἑρμην.* 282 κέ. Πβλ. H. Diels, *Rhein. Mus.* 29, 1874, 107.

δμως πολύ οἱ Ἀττικιστές, καὶ ὁ ἀξιοπρόσεκτος ἀριθμὸς παπύρων (ἀρ. 1241-1282 P.) δείχνει ὅτι στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ τὸν διάβαζαν μὲ μεγάλην ἐπιμέλεια. Ὑπῆρχαν καὶ πλαστογραφίες· ἀπὸ 60 λόγους ποὺ κυκλοφοροῦσαν, ὁ Καικίλιος ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ γνήσιους χαρακτηρίζει 28, ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσέας μόνο 25 (Ψευδο-Πλουτ., *Βίος δέκα ῥητ.* 838 d). Στὴν χειρόγραφη παράδοση, ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν καλύτερο κλάδο ποὺ τὸν ἀντιπροσωπεύει ὁ πολύτιμος κώδικας Urbinas 111 (9./10. αἰ.), ὑπάρχει ἡ κοινὴ παράδοση, ποὺ μέσα σ' αὐτὴν πάλι ὁ Laurentianus 87, 14 (13. αἰ.) ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν ὑπόλοιπων χειρογράφων.

Ἐκδόσεις: Βασικὴ πάντα τῶν G. E. Benseler-F. Blass, 2 τόμ. Λειψ. 1878/9. E. Drerup, μόνο 1. Λειψ. 1906 μὲ διεξοδικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν παράδοση. G. Mathieu-E. Brémond, *Coll. des Un. de Fr.* (δίγλ.) 1, 2. ἐκδ. 1956. 2, 3. ἐκδ. 1956. 3, 2. ἐκδ. 1950. 4, 1962. Ἡ ἔκδοση τῆς *Loeb Class. Libr.* (δίγλ.) σὲ 3 τόμ. (1954. 1956. 1945) ἔγινε ἀπὸ τοὺς G. B. Norlin καὶ v. Hook. R. Flacelière, *Isocrate. Cinq discours (Hel. Bus. Contre les soph. Sur l'attelage. Contre Callım.),* ἐκδ. εἰσαγ. καὶ ὑπομν. Παρίσι 1961. Argentina Argentati καὶ Clementina Gatti, *Orazioni di Isocrate.* Τορίνο 1965. Fr. Seck, *Untersuchungen zum Isokrates-text. Mit einer Ausgabe der Rede an Nikokles.* Διδ. διατρ. Ἀμβοῦργο 1965. —*Scholia Graeca in Aeschinem et Is.* ἐκδ. W. Dindorf. Ὀξφ. 1852.— S. Preuss, *Index Isocrateus.* Λειψ. 1904.—Ἀπαραίτητο γιὰ ὅλους τοὺς ρήτορες εἶναι πάντα τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ F. Blass, *Die attische Beredsamkeit.* 3. τόμ. 2. ἐκδ. Λειψ. 1887-1898 (ἑτοιμάζεται ξανατύπωμα στοῦ Olms/Hildesheim). R. C. Jebb, *The Attic Orators from Antiphon to Isaeus.* 2. τόμ. 2. ἐκδ. Λονδ. 1893· ξανατύπωμα σὲ 2 τόμ. Νέα Ὑόρκη 1962. Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν θεωρία τῆς ρητορικῆς εἶναι ἀκόμα ἀναντικατάστατο τὸ βιβλίο τοῦ R. Volkmann, *Die Rhetorik der Griechen und Römer.* 2. ἐκδ. Λειψ. 1885 (ἑτοιμάζεται ξανατύπωμα στοῦ Olms/Hildesheim). V. Buchheit, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles.* Μόναχο 1960. G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece.* Princeton 1963. Συντομότερες καλὲς παρουσιάσεις τοῦ W. Rhys Roberts, *Greek Rhetoric and Literary Criticism.* Νέα Ὑόρκη 1928. W. Kroll, *Rhetorik RE* S 7, 1940, 1039. D. L. Clark, *Rhetoric in Greco-Roman Education.* Νέα Ὑόρκη 1957. M. Delaunois, *Le plan rhétorique dans l'éloquence grecque d'Homère à Démosthène. Acad. royale de Belgique. Cl. de lettres. Mémoires. Sér.* 2, 12, 2. 1959. Μὲ μεγάλα ἀνοίγματα: H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft.* Μὲ τόμον εὑρετήριου. Μόναχο 1960. Γιὰ τὴν ὁρολογία σ' ἕνα μεγάλο μέρος μένουμε περιορισμένοι στοῦ J. Chr. G. Ernesti, *Lexicon technologiae Graecorum rhetoricae.* Λειψ. 1795. (ξανατυπ. Hildesheim 1962). Γιὰ τὸ ἀστικὸ δίκαιο στὴν ἐποχὴ τῶν ρητόρων: A. R. W. Harrison, *The Law of Athens.* I. Λονδ. 1968.—Ἔρευνες: G. Mathieu, *Les idées politiques d'Isocrate.* Παρίσι 1925. G. Walberer, *Isocrates u. Alkidamas.* Διδ. διατρ. Ἀμβοῦργο 1938. G. Schmitz-Kahlmann, *Das Beispiel der Geschichte im pol. Denken des I. Phil.* Παράρτ. τόμ. 31/4, 1939. H. Wersdorfer, *Die φιλοσοφία des I. im Spiegel seiner Terminologie.* Λειψ. 1940. S. Wilcox, <Criticism of I. and his φιλοσοφία>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 74, 1943, 113· τοῦ ἴδ., <I.' fellow-rhetoricians>, *Am. Journ. Phil.* 66, 1945, 171. H. L. Hudson-Williams, <Thuc., I., and the rhetorical method of composition>, *Class. Quart.* 42, 1948, 76· <I. and recitations>, Αὐτ. 43, 1949, 65. W. Steidle, <Redekunst und Bildung bei I.>, *Herm.* 80, 1952, 257. Eino-Mikkola, *Isokrates.* Helsinki 1954 μὲ πολλὴ βιβλιογρ. F. Zucker, *I'. Panathen.* Βερολ. 1954. M. A. Levi, *Isokrate.* Μιλάνο 1959 (ἐξετάζει κυρίως τὶς πολιτικὲς ἰδέες). E. Buchner, βλ. σ. 808 σημ. 2. G. Dobesch βλ. σ. 810 σημ. 3. K. Bringmann, *Studien zu den politischen Ideen des Isokrates.* Hypomn. 14. Γοττ. 1965. F. Pointner, *Die Verfassungstheorien des Isokrates.* Διδ. διατρ. Μόναχο 1969. —Πολὺ χρήσιμο εἶναι τὸ κεφ. *Isocratis doctrina ex ipsis orationibus petita* (μὲ πίνακα πραγμάτων) στὸ βιβλίο τοῦ L. Radermacher, *Artium scriptores* (βλ. σ. 807 σημ. 3).

Λυσίας:

Ἡ παράδοσή μας γιὰ τοὺς λόγους 3-31 στηρίζεται σ' ἕνα πολὺ φθαρμένο χειρόγρ. τῆς Χαιδελβέργης, τὸν κώδικα Palatinus 88, τοῦ 12. αἰ. Ἀπὸ τὰ χειρόγρ. ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν Παλατ. 88, ξεχωρίζει ὁ Laur. plut. 57, 4 χάρη σὲ μιὰν σειρὰ ἀπὸ ἀξιοπρόσεκτες βελτιώσεις, ποὺ πρόλαβαν μεταγενέστερη φιλολογικὴν ἐργασία. Μόνο γιὰ τοὺς δυὸ πρώτους λόγους προσθέτεται ἕνας δεύτερος κλάδος παράδοσης, ὁ ὁποῖος γιὰ τὸν 1. ἀντιπροσωπεύεται καλύτερα μὲ τὸν κώδ. Marcianus 422 (15. αἰ.) καὶ γιὰ τὸν 2. μὲ τὸν κωδ. Parisinus (Coislinianus) 249 (11. αἰ.) καὶ Marcianus 416 (13. αἰ.). Τὰ ἀποσπάσματα τῶν λόγων 32-34 σώθηκαν στὸν *Λυσίαν* τοῦ Διονύσιου. Οἱ πάπυροι (ἀρ. 1290-94 P.) ἔφεραν μιὰν σειρὰ νέων ἀποσπασμάτων, ὅπως ἀπὸ τὸν λόγο ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω *Κατὰ Ἱππο ἱέρσου* καὶ *Κατὰ Θεοζοτίδου* (ἀρ. 1294 P., ἕνας πάπυρος τοῦ 3. π.Χ. αἰ. Πβλ. A. Wilhelm, *Wien. St.* 52, 1934, 52). Ὁ *Pap. Ox.* 31, 1966, ἀρ. 2537, προσφέρει ἀποσπάσματα 22 ὑποθέσεων σὲ λόγους τοῦ Λυσία, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνο τέσσερις ἀναφέρονται σὲ λόγους ποὺ σώζονται· ὁ ἀρ. 2538 περιέχει τὸ μέρος ἑνὸς λόγου, ὁ ὁμιλητὴς τοῦ ὁποίου θέλει νὰ ἀποδείξῃ ὅτι δὲν εἶναι «νόθος». Ὁ ἐκδότης κλίνει νὰ ἀποδώσῃ στὸν Λυσία τὸν λόγο, ποὺ ἀπαγγέλλεται σὲ ὁμαλὸ ὕφος, ἐνῶ ὁ M. Treu, *Gnom.* 40, 1968, 353, σκέφτεται τὸν Ἰσαῖο.—Ἐκδόσεις: Th. Thalheim, 2. ἔκδ. Λειψ. 1913. K. Hude, Ὀξφ. (1912) 1952. L. Gernet-M. Bizos, 2 τόμ. *Coll. des Un. de Fr.* 1924/26. 3. ἔκδ. ἀναθεωρ. καὶ διορθ. Παρίσι 1964 (δίγλωσση). R. Rauchenstein, *Ausgew. Reden* (μὲ ὑπομν.) I 11. ἔκδ. II 13 ἔκδ. Βερολ. 1963. E. S. Schuckburgh, *L. orationes XVI with analysis, notes, appendix and indices.* Λονδ. 1939. U. Albini, *Testo crit. introd. trad. e note.* Φλωρεντ. 1955. M. Hombert, *Lysias. Choix de discours.* 3. ἔκδ. Βρυξ. 1960. Πρόσθ. σὲ ὅσα ἀναφέραμε στὶς σημ.: I. C. Sabbadini, *Lysias. Contro Alcib. Con introd. e note.* Φλωρεντ. 1958. M. Gigante, *Lysias. Contro Epicrate.* Νεάπολη 1960.—Λεξιλόγιο: D. H. Holmes, Βόννη 1895· ξανατυπ. Ἄμστερνταμ (Servio) 1962.—Ἔρευνες: Γιὰ τοὺς δικαστικοὺς λόγους γενικά: Βασικὸ μένει: J. H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren.* 1, Λειψ. 1905· 2, 1908/12· 3, 1915. Πρόσθ: R. J. Bonner καὶ G Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle* 1. Σικάγο 1930. F. Lammli, *Das att. Prozeßverfahren in seiner Wirkung auf die Gerichtsrede.* Paderborn 1938. L. Gernet, *Droit et société dans la Grèce ancienne.* Παρίσι 1955 (μελέτες τῆς ἐποχῆς 1909-1953). Γιὰ τὸν Λυσία: F. Ferckel, *Lysias und Athen.* Würzb. 1937 (πολὺ ὑποκειμενικό, μὲ καλὴν ἐπισκόπηση τῆς ἀξιολόγησης τοῦ Λυσία στὴν νεότερη βιβλιογρ.). W. Voegelin, *Die Diabole bei Lysias.* Βασιλεία 1943. E. Erbse, <Lysias -Interpretationen>, *Ἀφιέρωμα Kapp.* Ἁμβοῦργο 1958, 51. M. Gigante, <Il discorso olimpico di L.>, *Studi L. Castiglioni* 1, 1960, 375. F. Heitsch, <Recht und Taktik in der 7. Rede des Lysias>, *Mus. Helv.* 18, 1961, 204, μὲ ἀξιόλογες ἔρευνες γιὰ τὴν διάρθρωση τῆς δικονομίας καὶ τὴν σημασία τοῦ λογογράφου, ἡ ὁποία στηριζόταν σ' αὐτήν. K. J. Dover, *Lysias and the Corpus Lysiacum.* Berkeley 1968. ὁ St. Radt ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴ στὴν πάντα σημαντικὴ μελέτη τοῦ K. Schon, *Die Scheinargumente des Lysias.* Paderborn 1918.

Ἰσαῖος:

Βάση τῆς παράδοσης εἶναι ὁ κώδ. Crippsianus τοῦ 13. αἰ. στὸ Βρετ. Μουσ. Μόνο γιὰ τοὺς δύο πρώτους λόγους προσθέτεται ἕνας κώδ. Ambrosianus τοῦ 13. ἢ 14. αἰ. Πάπυροι: ἀρ. 1238 κέ. P.—Ἐκδόσεις: Th. Thalheim, Λειψ. 1903 (1963). T. C. W. Wyse, Cambr. 1904, μὲ μεγάλο ὑπόμνημα. P. Roussel, *Coll. des Un. de Fr.* (1922) 1960 (δίγλ.). Στὴν *Loeb Class. Libr.* E. S. Forster. 1957 (δίγλ.). U. E. Paoli, *Iseo, Per l'eredità di Pirro.* Φλωρεντ. 1935 (μὲ ὑπομν.).—Μετάφραση μὲ εἰσαγ. καὶ σημ.: K. Munscher <Isaios>, *Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss.* 37, 1919, 32-328. W. A. Goligher καὶ W. S. Maguinnes, *Index*

to the speeches of Isaeus. Cambr. (χωρ. χρον. ξανατύπ. ἀπὸ *Hermathena* 31, 1938 κέ.).

Δημοσθένης:

Οἱ ἀλεξανδρινοὶ δὲν ἀσχολήθηκαν ἐπιστημονικὰ οὔτε μὲ τὸν Δημοσθένη οὔτε μὲ τοὺς ἄλλους ρήτορες, τὸν εἶχαν ὅμως στὴν βιβλιοθήκη τους, καὶ ὁ Καλλίμαχος τὸν καταλογογράφησε. Μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ ἀρχίζει μιὰ πιὸ ἔντονη μελέτη τοῦ Δημοσθένη, στὴν ὁποία σημειώνουμε τὰ ὀνόματα τοῦ Δίδυμου, τοῦ Διονύσιου τοῦ Ἁλικαρνασσέα (βλ. παραπ. σ. 822) καὶ τοῦ Καικίλιου ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτή. Ἀπὸ τὸ συνολικὸ ὑπόμνημα τοῦ Δίδυμου σώθηκε σ' ἕναν πάπυρο τοῦ Βερολίνου (ἀρ. 339 P.) ἕνα ἀρκετὰ μεγάλο κομμάτι γιὰ τοὺς *Φιλιππικούς*. Οἱ αὐστηροὶ ἀττικιστές, ποὺ προτιμοῦσαν τὸν Λυσία, δὲν ἐπικράτησαν, κι ἔτσι ἀπὸ τὸν 1. αἱ. μ.Χ. βλέπουμε τὸν Δημοσθένη νὰ κατέχη τὴν ἀδιαφιλονίκητη θέση τοῦ μεγάλου ρήτορα τῆς ἀρχαιότητας. Μὲ τὸν 2. αἱ. ἀρχίζουμε νὰ ἔχουμε παπύρους ἀρκετὰ πιὸ συχνὰ (ἀρ. 256-337 P.). Μιὰν αὔξηση μᾶς δίνουν τελευταῖα οἱ *Pap. Soc. It.* 14, 1957, ἀρ. 1394 κέ. A. Henrichs -L. Koenen, <Drei Demosthenes papyri>, *Ztschr. f. Pap.* 3, 1968, 113. Μιὰ διαφορετικὴ παράδοση μαρτυρεῖ τὶς δραστήριες προσπάθειες γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν γλωσσικὴ ἐκμετάλλευση τῶν λόγων τοῦ Δημοσθένη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πλούσια σχόλια ἀναφέρουμε ἐδῶ μόνο τὸ *Λέξεις τῶν δέκα ῥητόρων* τοῦ Ἁρποκρατίωνα (2. αἱ. μ.Χ.). W. Dindorf, 2 τόμ. Ὀξφ. 1853, τὴν διατριβὴ ἑνὸς Τιβέριου, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὸν τοποθετήσουμε χρονικὰ μὲ ἀκρίβεια (*Περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων, Rhet. Graec.* 3, 59 Sp.)· G. Ballaira, *Tiberii de figuris Demosthenicis libellus cum deperditorum operum fragmentis*. Ρώμη 1968 καὶ τὰ περιεχόμενα *(Ὑποθέσεις)* τοῦ ρήτορα Λιβάνιου.

Ἡ ὑπόθεση ὅτι μιὰ ἔκδοση τοῦ Δημοσθένη ἀπὸ τὸν Ἀττικό, τὴν ὁποία μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ 10. λόγου στὰ χειρόγραφα B καὶ F, θὰ μποροῦσε νὰ ἔχη σημασία γιὰ τὴν παράδοσή μας, ἀποδείχθηκε ἀστήρικτη. Τὰ χειρόγραφά μας χωρίζονται σὲ τρεῖς τάξεις (ὁ Butcher καὶ ὁ Rennie ξεχωρίζουν τέσσερις· οἱ J. Humbert καὶ L. Gernet τοὺς ἀκολουθοῦν στὴν ἔκδοση τῆς *Coll. des Un. de Fr.*), γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ πιὸ σημαντικοὶ ἐκπρόσωποι εἶναι ἀντίστοιχα: ὁ Parisinus 2934 (πρώιμος 10. αἱ.), ὁ Venetus Marcianus 416 (10./11. αἱ.) καὶ ὁ Monacensis (Augustanus) 485 (11. αἱ.). Ἐνῶ πρωτύτερα ἐκτιμοῦσαν ἰδιαίτερα τὸν Parisinus, πρὶν λίγο ὁ Gernet στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔκδοσής του τῶν ἀστικῶν δικαστικῶν λόγων ἔδειξε τὴν ἰδιαίτερη ποιότητα τοῦ Monacensis γι' αὐτούς. L. Canfora, *Inventario dei manoscritti greci di Demostene*. Πάδοβα 1968.

Ἐκδόσεις: Τὴν παλιὰ ἔκδοση Teubner τοῦ F. Blass (3 τόμ. 1888-92) ἐπρόκειτο νὰ τὴν ἀναμορφώσουν οἱ C. Fuhr καὶ I. Συκουτρής. Ἐκδόθηκαν: τόμ. 1 (1914) καὶ 2/1 (1937). Ἀκόμα S. H. Butcher καὶ W. Rennie, 4 τόμ. Ὀξφ. 1903-31. Στὴν *Coll. des Un. de Fr.* (ὅλα δίγλ.) Harangues: M. Croiset, 2 τόμ. 1924/25 (πολλὲς φορὲς ξανατυπωμένοι· τελευταῖα 1955 καὶ 1946). Plaidoyers politiques: O. Navarre καὶ P. Orsini, τόμ. 1 (λόγοι 22, 20, 24) 1954. J. Humbert καὶ L. Gernet, τόμ. 2 (λόγοι 21, 23)· G. Mathieu, τόμ. 3 (λόγος 19) 1945· 2. ἔκδ. 1956· τόμ. 4 (λόγοι 18, 25, 26) 1947· 2. ἔκδ. 1958· Plaidoyers civils: L. Gernet, τόμ. 1 (λόγοι 27-28) 1954· τόμ. 2 (λόγοι 39-48) 1957· τόμ. 3 (λόγοι 49-56) 1959· τόμ. 4 (λόγοι 57-59) μὲ λεξιλόγιο τῶν J. de Foucault καὶ R. Weil 1960. Ἡ δίγλωσση ἔκδοση τῆς *Loeb Class. Libr.* τῶν J. H. Vince, A. I. Murray καὶ ἄ. περιλαμβάνει 7 τόμ. (τελευταῖα 1956).—Τὰ σχόλια, στὸν 2. τόμ τῶν *Oratores Attici* τῶν Baiter καὶ Sauppe (Ζυρίχη 1838-50) καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Δημ. τοῦ W. Dindorf, 9 τόμοι. Ὀξφ. 1846-51. Προσθῆκες ἔφεραν οἱ πάπυροι (βλ. παραπ.)· προεξάρχει ὁ Δίδυμος (ἀρ. 339 P.).—Λεξικό: S. Preuss, Λειψ. 1892.—Παρουσιάσεις καὶ ἔρευνες: Ἀπαραίτητα μένουν: A. Schaefer, *D. und seine Zeit*. 3 τόμ. 2. ἔκδ. Λειψ. 1885-87 (ξανατ. Hildesheim 1965) καὶ ὁ τόμ. 3/1 τοῦ ἔργου τοῦ F. Blass, ποὺ μνημονεύσαμε πιὸ πάνω (βλ. σ. 844). Νεότερα: E. Pokor-

NY, *Studien zur griech. Gesch. im 6. und 5. Jahrzehnt des 4. Jh.* Διδ. διατρ. Greifswald 1913. F. FOCKE, *Demosthenesstudien. Tüb. Beitr.* 5, 1929, 1. P. TREVES, *D. e la libertà greca.* Bari 1933. Μὲ καινούργιο κοίταγμα πραγματεύθηκε τὴν μορφὴ τοῦ Δημοσθένη ὁ W. JAEGER, *D. Origin and Growth of his Policy.* Berkeley 1938· Νέα Ὑόρκη 1963· γερμ.: Βερολ. 1939 (οἱ παραπομπές μας σύμφωνα μὲ αὐτό)· ἰταλ.: Τορίνο 1942· πρόσθ. *Paideia* 3, 345. M. POHLENZ, *Gestalten aus Hellas.* Μόναχο 1950, 427. F. EGERMANN, *Vom attischen Menschenbild.* Μόναχο 1952, 57. 110. P. CLOCHÉ, *D. et la fin de la démocratie athénienne.* Παρίσι 1957. Σὲ δυὸ τόμους σὲ νεοελληνικὴ γλώσσα ὁ ΝΙΚΩΝΑΣ Γ. ΚΑΣΙΜΑΚΟΣ ἐπιχειρεῖ νὰ παρουσιάση τὶς ἠθικὲς ἀξίες τοῦ Δημοσθένη ἀπὸ τοὺς λόγους του, σὰν κεφάλαιο ποὺ ξεπερνᾶ σὲ διάρκεια τὰ πολιτικὰ γεγονότα: 1. *Ὁ Δημοσθένης ὡς ἀνθρωπιστικὴ ἀξία.* Ἀθήνα 1951· 2. *Αἱ περὶ θεῶν, ἀνθρώπου καὶ πολιτείας ἀντιλήψεις τοῦ Δημοσθένους.* Ἀθήνα 1959. J. LUCCIONI, *Dém. et le Panhellénisme.* 1961. M. J, LOSSAU, *Untersuchungen zur antiken Demosthenesexegesé.* Βερολ. 1964 (Palingenesia. Μονογρ. 2), μὲ τὴν προσπάθεια νὰ ὁδηγήση πρὸς τὰ πίσω πέρα ἀπὸ τὸν 1. αἰ. π.Χ. τὴν ἀπασχόληση τῆς ἀρχαίας κριτικῆς μὲ τὸν Δημοσθένη. H. J. WOLFF, *Demosthenes als Advokat.* Βερολ. 1968 (διάλεξη). L. CANFORA, *Per la cronologia di Demosthene.* Bari 1968.—Γλώσσα: G. RONNET, *Etude sur le style de D. dans les discours politiques.* Παρίσι 1951. D. KRUGER, *Die Bildersprache des D.* Διδ. διατρ. Γοττίγγη 1959 (δακτυλ.). B. GAYA NUÑO, *Sobre un giro de la lengua de Dem. Manuales y anejos de <Emerita>* 17. Μαδρίτη 1959 (ἐρευνᾶ τὸν τύπο ῥῆμα + ἀπαρέμφατο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἕνα ἄλλο ἀπαρέμφατο). R. CHEVALLIER, <L'art oratoire de Dém. dans le discours sur la couronne>, *Bull, Budé* 4, 1960, 200.—Ἐπιβίωση: E. DRERUP *Dem. im Urteile des Altertums.* Würzburg 1923. U. SCHINDEL, *Dem. im 18. Jh.* Zet. 31. Μόναχο 1963.

Αἰσχίνης:

Ὁ Αἰσχίνης διαβάστηκε μὲ πολὺν ζῆλο στὴν ἀρχαιότητα, ὅπως μαρτυροῦν ἀρκετοὶ πάπυροι ἀρ. 4-18 P.). Πρόσθ. W. H. WILLIS, <A new papyrus of Aesch.>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 86, 1955, 129, καὶ *Ox. Pap.* 24, 1957, ἀρ. 2404 (*Κατὰ Κτησιφ.* 51-53). Ὁ Κικέρωνας μετάφρασε τὸν λόγο του *Κατὰ Κτησιφῶντος* μαζὶ μὲ τὸν *Περὶ τοῦ στεφάνου.* Ὁ Δίδυμος καὶ ἄλλοι τὸν ὑπομνημάτισαν. Ἡ κριτικὴ ἐκτίμηση τῆς χειρόγραφης παράδοσης στηρίζεται στὴν ἐργασία τοῦ M. HEYSE, *Die handschr. Überl. der Reden des Aisch.* Ohlau 1912, οἱ Γάλλοι ἐκδότες ὅμως προτείνουν μιὰν διαφορετικὴ κατάταξη τῆς παράδοσης.—Ἐκδόσεις: F. BLASS, Λειψ. 1908. Στὴν *Loeb. Class. Libr.* (δίγλ.) τοῦ C. D. ADAMS 1919. G. DE BUDÉ-V. MARTIN, 2 τόμ. *Coll. des Un. de Fr.* 1927/28· τελευταῖα 1962 (δίγλ.). M. DESSENNE, *Eschine. Discours sur l'ambassade.* Παρίσι 1954 (πολυγρ.).—Τὰ πλούσια σχόλια στὴν ἐκδ. F. SCHULTZ, Λειψ. 1965.—G. RAMMING, *Die politischen Ziele und Wege des Aischines.* Διδ. διατρ. Erlangen 1965 (δακτυλ.).—Λεξικό: S. PREUSS, Λειψ. 1896 (ξανατύπ. 1926).

Δείναρχος:

Ἡ παράδοση στηρίζεται, ὅπως γιὰ τὸν Ἀντιφῶντα, Ἀνδοκίδη καὶ Λυκοῦργο, σ' ἕναν κώδικα Crippsianus τοῦ Βρετ. Μουσ., τοῦ 13. αἰ. καὶ ἕναν τῆς Ὀξφόρδης, τοῦ 14. αἰ., οἱ ὁποῖοι ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀρχέτυπο. Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ ἕναν ἄγνωστο λόγο τοῦ Δεινάρχου στοὺς *Antinoopolis Pap. Part* 2. Λονδ. 1960, ἀρ. 62.—Ἐκδόσεις F. BLASS, 2. ἐκδ. Λειψ. 1888· ἐκδ. στερεότυπη Στουττγ. 1967. *Dinarchi Orationes cum fragmentis,* ed. N. C. CONOMIS, Λειψία 1975.—Καλὰ μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ *Minor Attic Orators* τοῦ J. O. BURTT στὴν *Loeb Class. Libr.* (1954) μὲ τὰ ἀποσπάσματα καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση. L. L. FORMAN, *Index Andocideus, Dimarcheus.* Ὀξφ. 1897· ξανατύπ. Ἄμστερνταμ 1962.

Ὑπερείδης:

Οἱ πάπυροι: ἀρ. 1233-1236 P. μὲ τὶς ἄλλες πληροφορίες ποὺ δίνονται ἐκεῖ.—Ἐκδόσεις: F. G. Kenyon, Ὀξφ. 1906. Chr. Jensen, Λειψ. 1917 (μὲ βασικὴ ἀναθεώρηση τοῦ κειμένου. Ἀναπαρ. 1963). G. Colin, *Coll. des Un. de Fr.* Παρίσι 1934. J. O. Burtt (βλ. στὸν Δείναρχο). G. Schiassi, *Hyp. Epitaphios* Φλωρεντ. 1959.—Τὸ λεξικὸ στοῦ Jensen.

Λυκοῦργος:

Παράδοση: βλ. στὸν Δείναρχο. Ἐκδόσεις: F. Blass, Λειψ. 1899, ξεπερασμένη ἀπὸ τοῦ F. Durrbach, *Coll. des Un. de Fr.* 2. ἔκδ. 1956. J. O. Burtt (βλ. στὸν Δείναρχο). E. Malcovati, *Licurgo. Orazione contro Leocrate e frammenti.* Ρώμη 1966. *Lycurgus, Oratio in Leocratem,* ed. N. C. Conomis. Λειψία 1970. Παλαιότερες ἐκδόσεις *Gnom.* 40, 1968, 437, 1. Ὑπόμν. C. Rehdantz, Λειψ. 1876. A. Petrie, Cambr. 1922. P. Treves, Μιλάνο 1934.—Λεξικὸ ὅπως γιὰ τὸν Δείναρχο.

Δημάδης:

Ἐκδόσεις: V. de Falco, Παβία 1932· 2. ἔκδ. Νεάπολη 1955. J. O. Burtt (βλ. στὸν Δείναρχο).—P. Treves, <Demade>, *Athenaeum* 11, 1933, 105.

4. ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ ἰσχυρὴ ἐπίδραση, ποὺ ἄσκησε ἡ ρητορικὴ στὴν ἱστοριογραφία τὸν 4. αἰ. ἔπαιξε ρυθμιστικὸν ρόλο στὴν διάταξη τῆς ὕλης, στὴν ὁποία διάταξη ἡ ἱστοριογραφία παρακολουθεῖ τὴν ρητορική. Παράλληλα ὅμως ὀφείλουμε πρῶτα νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ ἕναν συγγραφέα, γιὰ τὸν ὁποῖο τέτοιου εἴδους ἐπιδράσεις δὲν εἶχαν ἀκόμα ἀποφασιστικὴν σημασία καὶ ποὺ ἡ συγγραφική του παραγωγὴ ξεπέρασε πολὺ τὰ ἱστορικὰ θέματα. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὅτι τὴν βιογραφία τοῦ Ξενοφώντα τὴν διαβάζουμε στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ποὺ μὲ κάθε σοβαρότητα τὸν κατατάσσει μὲ τοὺς φιλοσόφους. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν ἔχουμε καὶ τὶς πληροφορίες τῆς *Σούδας,* ποὺ ὅμως δὲν προσφέρουν καμιὰν οὐσιαστικὴ συμπλήρωση.

Ὁ Ξενοφώντας ἦταν συνδημότης τοῦ Ἰσοκράτη, γιατὶ σὰν κι ἐκεῖνον κατάγεται ἀπὸ τὸν δῆμο τῆς Ἐρχιᾶς[1]. Ἐκεῖ γεννήθηκε γύρω στὰ 430 (ὁ ἀριθμὸς εἶναι πολὺ ἀβέβαιος) ἀπὸ εὔπορους γονεῖς. Σὰν ἄλλους νέους ἀπὸ εὔπορες οἰκογένειες τῆς Ἀθήνας μπόρεσε νὰ ἀσχοληθῇ πάρα πολὺ μὲ τὴν ἱππασία, ποὺ ἔμεινε ἡ μεγάλη του ἀγάπη (εἶχε κι ἄλλες γιὰ κάμποσον καιρό). Κι ἂν δὲν ἔγιναν τὰ πράγματα ὅπως τὰ διηγεῖται ὁ Διογένης, ὅτι ὁ Σωκράτης μιὰν ἡμέρα ἅπλωσε τό μπαστούνι του στὸν δρόμο καὶ σταμάτησε τὸν νέο προσκαλώντας τον νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ, ὅμως δὲν ἦταν λίγη ἡ ἕλξη τοῦ παράξενου ἐλεγκτῆ καὶ καθοδηγητῆ. Δὲν ἦταν μαθητὴς τοῦ Σωκράτη σὰν ἐκείνους τοὺς ἄλλους ποὺ σὲ ὅλην τους τὴν ζωὴ δὲν ἀπομακρύνθηκαν πιὰ ἀπὸ τὴν φιλοσοφία, οἱ ἐντυπώσεις ὅμως ποὺ πῆρε τότε διατηρήθηκαν, χωρὶς ἀσφαλῶς νὰ γίνουν δημιουργικὲς δυνάμεις τῆς ζωῆς του.

1. Βιογραφικά: E. Delebecque, *Essai sur la vie de Xénophon.* Παρίσι 1957.

Ἡ ὁλωσδιόλου ἀτραγική του φύση δὲν εἶχε τὶς προϋποθέσεις γι' αὐτό.

Ὅταν ὁ βοιωτὸς φίλος του Πρόξενος στὰ 401 στρατολογοῦσε γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου τοῦ Νεότερου, ποὺ ἤθελε νὰ ἐκθρονίση τὸν ἀδελφό του Ἀρταξέρξη τὸν Β', ὁ Ξενοφώντας πείσθηκε νὰ συμμετάσχη στὴν ἐπιχείρηση. Ἡ μάχη κοντὰ στὰ Κούναξα, ποὺ ἐκεῖ ποὺ ἐξελισσόταν νικηφόρα, ἔχασε τὸ νόημά της μὲ τὸν θάνατο τοῦ Κύρου, ἡ δύσκολη θέση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατεύματος καὶ ἡ πολὺ ἐπικίνδυνη ὑποχώρηση μέσα ἀπὸ τὰ ὑψίπεδα τῆς Ἀρμενίας πρὸς τὴν Μαύρη θάλασσα, ὅλα αὐτὰ ἔδωσαν πλούσιαν τροφὴ στὸν πόθο του γιὰ περιπέτειες, σὲ μᾶς ὅμως χάρισαν ἕνα ζωντανὸ ἔργο. Ἂν κιόλας ἡ συμμετοχή του στὴν ἐπιχείρηση ποὺ ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὴν Σπάρτη δὲν ἦταν φιλοαθηναϊκή, σύντομα ὁ Ξενοφώντας ἀκολούθησε πιὸ ἔντονα τοὺς παλιοὺς ἐχθροὺς τῆς πατρίδας του. Ὁ Ἀγησίλαος, ποὺ στὰ 396 ἀνέλαβε τὴν ἀρχηγία τοῦ ἀγώνα ἐναντίον τῶν Περσῶν στὴν Μικρασία, ἔγινε τὸ εἴδωλό του. Ὅταν ὁ βασιλιὰς ὑποχρεώθηκε μαζὶ μὲ τὰ σπαρτιατικὰ στρατεύματα νὰ ξαναγυρίση στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ συντρίψη τὸν συνασπισμὸ ποὺ συγκροτήθηκε ἐδῶ ἐναντίον τῆς Σπάρτης, ὁ Ξενοφώντας πῆγε μαζί του καὶ πῆρε μέρος στὴν σύγκρουση κοντὰ στὴν Κορώνεια στὰ 394. Τὸ ὅτι σήκωσε τότε τὰ ὅπλα ἐναντίον τῆς πατρίδας του, δὲν μπορεῖ μὲ τίποτε νὰ συχωρεθῆ, οὔτε κἂν μὲ τὴν φιλοσπαρτιατικὴ διάθεση ἐκείνων τῶν κύκλων ἀπὸ τοὺς ὁποίους προερχόταν κι αὐτός. Ἐξαιτίας αὐτῆς του τῆς διαγωγῆς καὶ ὄχι, ὅπως λένε οἱ ἀρχαῖες πηγές, ἐξαιτίας τῆς συμμετοχῆς του στὴν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου, ἐξορίστηκε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Αὐτὸ δὲν τοῦ στοίχισε πολύ, γιατὶ οἱ Σπαρτιάτες τὸν ἀποζημίωσαν πρῶτα μὲ «προξενίαν» καὶ ὕστερα ἀπὸ μερικὰ χρόνια (στὰ 390 ἢ ἀμέσως ὕστερα) μὲ ἕνα κτῆμα στὸν Σκιλλοῦντα, ὄχι μακρυὰ ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία. Σ' ἕνα μέρος τῆς *Ἀνάβασης* (5, 3, 7) ὁ Ξενοφώντας διηγεῖται διάφορα γιὰ τὸ κτῆμα, στὸ ὁποῖο καθὼς φαίνεται πῆγε μὲ ὅλην του τὴν καρδιά. Ὁ γεωργὸς μέσα του, ποὺ κοντὰ στὸν στρατιώτη κρατοῦσε γερὰ τὴν θέση του, μποροῦσε νὰ χαίρεται ἐκεῖ τοὺς ὡραίους ὀπωρῶνες καὶ τὰ καλὰ λιβάδια. Καὶ ὁ κυνηγὸς ὅμως, μὲ ὅλα τὰ ἀγρίμια ποὺ μπορεῖ νὰ φαντασθῆ κανείς, ἀποζημιωνόταν καλά. Ἐκεῖ τὸν βρῆκε ὁ Μεγάβυζος, ὁ ἱερέας τῆς Ἐφέσιας Ἄρτεμης, γιὰ νὰ τοῦ παραδώση τὸ δέκατο ἀπὸ τὰ λάφυρα τῆς ἐκστρατείας τῶν Μυρίων, ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴν Ἄρτεμη τῆς Ἐφέσου καὶ εἶχαν ἀποθηκευθῆ στὴν Ἔφεσο. Ἀπὸ τὰ χρήματα αὐτὰ ὁ Ξενοφώντας ἵδρυσε βωμὸν καὶ ναὸν πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς, ποὺ σὲ μικρὲς διαστάσεις μιμοῦνταν τὸν ναὸ τῆς Ἐφέσου, καὶ μέσα ἔστησε ἕνα ἄγαλμα τῆς θεᾶς ἀπὸ κυπαρισσόξυλο, ὅμοιο μὲ τὸ χρυσὸ τῆς Ἐφέσου.

Τὸ εἰδύλλιο τοῦ Σκιλλοῦντα τελείωσε στὸ 370, ὅταν οἱ Ἠλεῖοι συγκρούσθηκαν μὲ τοὺς Σπαρτιάτες καὶ πῆραν τὸν Σκιλλοῦντα ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχη τῶν Λεύκτρων (371). Τότε ὁ Ξενοφώντας ἔφυγε στὴν Κόρινθο, ὅπου ἴσως πέρασε ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς ζωῆς του, γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ πληροφορίες μας δὲν εἶναι καλές. Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὰ Λεῦκτρα, κάτω ἀπὸ τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη πίεση τῆς Θήβας ἔγινε μιὰ προσέγγιση ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ

τὴν Σπάρτη. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν πολιτικὴ ἀτμόσφαιρα ἀνακλήθηκε ἡ ἐξορία ἐναντίον τοῦ Ξενοφώντα· μολαταῦτα δὲν ξέρουμε νὰ ποῦμε ἂν ὁ Ξενοφώντας ἐπωφελήθηκε ἀπὸ αὐτὴν τὴν εὐκαιρία, γιὰ νὰ ξαναζήση στὴν πατρίδα του. Ἄφησε ὅμως τοὺς δυό του γιοὺς νὰ ὑπηρετήσουν στὸ ἀθηναϊκὸ ἱππικό, καὶ ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Γρύλλος, σκοτώθηκε στὴν Μαντίνεια (362) πολεμώντας γενναῖα. Ἡ ἐξύμνηση τοῦ θανάτου του σὲ μιὰν σειρὰ ἀπὸ ἐγκώμια κι ἐπιτάφιους[1] μαρτυρεῖ τὸ μεγάλο κύρος ποὺ εἶχε τότε κιόλας τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του.

Ὁ Ξενοφώντας μνημονεύει στὰ *Ἑλληνικὰ* (6, 4, 36) τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου τῶν Φερῶν, πράγμα ποὺ δίνει τὸ 359 σὰν terminus post quem γιὰ τὸ τέλος τῆς δικῆς του ζωῆς. Ἐπειδὴ ὅμως σήμερα ἐπικρατεῖ μεγάλη ὁμοφωνία γιὰ τὴν γνησιότητα τῶν *Πόρων*, ποὺ προϋποθέτουν τὶς συνθῆκες ὕστερα ἀπὸ τὸ 355, τὸ ὅριο ποὺ συζητοῦμε κατεβαίνει ἀκόμα λίγο πιὸ κάτω.

Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὰ κεφάλαια τῆς ζωῆς του δὲν εἶναι πολὺ κακές, ἔστω κι ἂν δὲν εἶναι τοῦ ἴδιου βαθμοῦ. Ἀντίθετα οἱ δυσκολίες γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονικὴ τοποθέτηση τῆς φιλολογικῆς δημιουργίας τοῦ Ξενοφώντα εἶναι μεγάλες. Τίποτε δὲν δείχνει πρώιμην ἔναρξη τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητας, κι αὐτὸ συμφωνεῖ μὲ τὶς βιογραφικὲς χρονολογίες. Θὰ εἶχε κανεὶς τὴν διάθεση νὰ φαντασθῆ ὅτι τὰ χρόνια στὸν Σκιλλούντα ἦταν πολὺ παραγωγικά, γιὰ πολλὰ ὅμως ἔργα του σοβαρὲς ἐνδείξεις ὁδηγοῦν σὲ μιὰν ἀκόμη πιὸ ὄψιμη γένεσή τους[2], ἔτσι ποὺ ἀκριβῶς τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς ζωῆς του θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν τὸ πιὸ καρποφόρο. Ἐπειδὴ ἡ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν ἔργων θὰ ἦταν παρακινδυνευμένη, τὰ παρουσιάζουμε σὲ ὁμάδες σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενό τους.

Ἀνάμεσα στὰ ἱστορικὰ ἔργα—ὁ ὅρος νοεῖται μὲ πολὺ πλατιὰν σημασία—ἰδιαίτερη θέση κατέχει ἡ *Κύρου Ἀνάβασις*[3], χάρη στὴν ἀμεσότητα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ξενοφώντας διηγεῖται πράγματα ποὺ τὰ ἔζησε ὁ ἴδιος, χάρη στὶς πολλὲς γεωγραφικὲς καὶ ἐθνογραφικὲς λεπτομέρειες καὶ τὸ καλὸ στρατιωτικὸ πνεῦμα τοῦ συνόλου. Τὴν *ἀνάβαση*, τὴν πορεία δηλ. πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, τὴν διηγοῦνται μόνο τὰ ἕξι πρῶτα κεφάλαια τοῦ πρώτου βιβλίου· ὕστερα ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τῆς μάχης κοντὰ στὰ Κούναξα, καὶ τὸ κύριο μέρος τοῦ ἔργου καλύπτει τὴν διήγηση τῆς τολμηρῆς ὑποχώρησης πρὸς τὴν Μαύρη Θάλασσα, μέσα ἀπὸ ἐχθρικὴ χώρα κι ἀδιάβατα βουνά· οἱ κατοπινὲς ἐπίσης τύχες τῶν στρατευμάτων ὡς τὴν συνένωσή τους

1. Βλ. τὴν ὑπερβολικὴ πληροφορία τοῦ Ἀριστοτέλη (ἀπ. 68 R.) στὸν Διογ. Λαέρτ. 2, 55.

2. Βλ. παρακ. ἐπισκόπηση στὸν JAEGER 3, 229. Ὁ E. SCHWARTZ, <Quellenunters. zur griech. Gesch.>, *Rhein. Mus.* 44, 1889, 191· τώρα *Ges. Schriften* τόμ. 2. Βερολ. 1956, 136 ὑποστήριξε τὴν πολὺ ἀπίθανη ἄποψη ὅτι ὁ Ξ. δὲν εἶχε γράψει τίποτε πρὶν ἀπὸ τὸ 370. Βλ. TH. MARSCHALL, *Unters. zur Chronologie der Werke X.s.* Διδ. διατρ. Μόναχο 1928, κ.ἄ.

3. Δίγλ.: W. MURI, Μόναχο 1959 (Tusculum). G. B. NUSSBAUM, *The ten thousand. A Study in social organization and action in Xenophon's Anabasis.* Leiden 1967.

μὲ τὶς σπαρτιατικὲς δυνάμεις, ποὺ ἀρχηγός τους ἦταν ὁ Θίβρωνας, ἐξιστοροῦνται λεπτομερειακά. Τὸ ὅτι ὁ Ξενοφώντας στὴν ἐξιστόρηση αὐτὴν μειώνει πρὸς ὄφελος τῆς δικῆς του δραστηριότητας τὸ μερίδιο τοῦ Χειρίσοφου τοῦ Σπαρτιάτη, ποὺ εἶχε τὴν ἀνώτατη ἀρχηγία, θὰ μπορούσαμε νὰ τοῦ τὸ συχωρέσουμε. Πιθανῶς πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ἕνας Σοφαίνετος ἀπὸ τὴν Στύμφαλο ἔγραψε μιὰν *Ἀνάβαση*[1]· ὁ ἴδιος ὁ Ξενοφώντας στὰ *Ἑλληνικὰ* 3, 1, 2 μιλᾶ γιὰ ἕνα ἔργο τοῦ Θεμιστογένη τοῦ Συρακούσιου καὶ περιγράφει τὸ περιεχόμενό του μὲ λέξεις ποὺ συμφωνοῦν ἀκριβῶς μὲ τὴν δική του *Ἀνάβαση*. Ὁ Πλούταρχος ἤδη παρατήρησε σωστὰ (*Πότ. Ἀθ... ἔνδ.* 345e) ὅτι αὐτὸ εἶναι τὸ ψευδώνυμο μὲ τὸ ὁποῖο δημοσίευσε στὴν ἀρχὴ τὸ σύγγραμμά του[2]. Ὁ χωρισμὸς τοῦ ἔργου σὲ ἑπτὰ βιβλία καθὼς καὶ οἱ ἀνακεφαλαιώσεις[3] τῶν προηγούμενων γεγονότων πρὶν ἀπὸ τὸ κάθε βιβλίο εἶναι μεταγενέστερα. Ἂν θελήσουμε νὰ τὸ χρονολογήσουμε, θὰ ἰδοῦμε ἀμέσως ὅλο τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τοῦ Ξενοφώντα. Ἂν εἶχαν δίκαιο ἐκεῖνοι ποὺ στὸν *Πανηγυρικὸ* τοῦ Ἰσοκράτη βρίσκουν ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἡ *Ἀνάβαση*[4], θὰ ἤμασταν ὑποχρεωμένοι νὰ τὴν τοποθετήσουμε πρὶν ἀπὸ τὸ 380. Οἱ ὑποθετικὲς ὅμως ἀπηχήσεις δὲν ἐπιβάλλουν αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, ἐνῶ τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ μιὰν ὀψιμότερη χρονολόγηση δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητα: γιὰ τὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ Σκιλλοῦντα ὁ Ξενοφώντας μιλᾶ στὸν παρατατικό, ἐνῶ τὸ χωρίο 6, 6, 9 μὲ τὴν ἀνασκόπηση μιᾶς ἐποχῆς στὴν ὁποία ἡ Σπάρτη κυριαρχοῦσε ἐπάνω στοὺς Ἕλληνες προϋποθέτει τουλάχιστο τὴν ἀποχώρηση τῆς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς ἀπὸ τὴν Καδμεία (379). Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ἐμφανίζεται στὰ *Ἑλληνικὰ* (5, 4) σὰν καμπὴ στὴν ἡγετικὴ θέση τῆς Σπάρτης. Φυσικὰ ξέρουμε ὅτι σ' αὐτὴν καὶ σὲ κάθε ὅμοια περίπτωση τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἔχῃ δημιουργηθῆ τὸ ἔργο τμηματικά, περιπλέκει πάρα πολὺ τὸ πρόβλημα.

Τὸ κύριο ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ξενοφώντα εἶναι τὰ *Ἑλληνικά*, ποὺ διηγοῦνται σὲ ἑπτὰ βιβλία τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τὸ 411 ὣς τὸ 362. Τέτοιου εἴδους ἔργο δὲν θὰ γράφτηκε μονομιᾶς, κι ἐπειδὴ δὲν λείπουν ἐνδείξεις γιὰ μιὰν στρωματικὴ γένεση, προσπάθησαν νὰ τὴν ἑρμηνεύσουν μὲ διάφορες θεωρίες. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ σ' ἕνα τουλάχιστο σημεῖο ὑπῆρξε μιὰ ἀρκετὰ σίγουρη τομή. Τὸ ἔργο μπαίνει μὲ ἕνα «*μετὰ ταῦτα*» στὰ γεγονότα τοῦ 411, καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο θέλει νὰ συνδεθῆ ἄμεσα μὲ τὸν Θουκυδίδη. Ἡ συναρμογὴ δὲν εἶναι τέλεια, αὐτὸ ὅμως μποροῦμε

1. Franz Schromer, *Der Bericht des Sophainetos über den Zug der Zehntausend*. Διδ. διατρ. Μόναχο 1954 (δακτυλογρ.).

2. Διαφορετικά, ὄχι ὅμως πειστικά, ὁ W. K. Prentice, <Themistogenes of Syracuse, an error of a copyist>, *Am. Journ. Phil.* 68, 1947, 73· βλ. τὸ ὑπόμν. τοῦ F. Jacoby στὰ F Gr Hist 108.

3. Στὸ 6. βιβλ. ἡ περίληψη βρίσκεται πρὶν ἀπὸ τὸ κεφ. 3, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ σημαίνη ἄλλην διαίρεση τῶν βιβλίων.

4. A. Kappelmacher, <Zur Abfassungszeit von X.s. Anabasis>, *Anz. Ak. Wien. Phil.-hist. Kl.* 60, 1923, 15. Τελευταῖα P. Masqueray στὴν ἔκδοσή του σ. 8.

ἐδῶ νὰ τὸ παραμερίσουμε. Σύμφωνα μὲ τὴν σύνδεση ποὺ ἐπιδίωξε, διατήρησε καὶ τὴν κατανομὴ τῆς ὕλης μὲ χρονολογικὴν ἀρχὴ καὶ μὲ μιὰν ὅσο τὸ δυνατὸ ἀπρόσωπη ἔκθεση τῶν γεγονότων. Αὐτὸ πάει ἔτσι ὡς τὸ 2. 3, 9 μὲ τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, δηλ. ὡς τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ἡ συμπλήρωση τοῦ Θουκυδίδη ἔβρισκε τὴν φυσική της κατάληξη. Στὸ δεύτερο βιβλίο ἀκολουθεῖ ἡ κυριαρχία τῶν Τριάκοντα, ποὺ τὴν διηγεῖται μὲ ἀρκετὴ συνοχή, καθὼς ὅμως προχωρεῖ ἡ διήγηση ἐμφανίζονται σημαντικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ ἔργου: τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα παραμελοῦνται, ἡ κατανομὴ τῆς ὕλης εἶναι ἄνιση καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ προσωπικοῦ παράγοντα ἐντονότερη. Αὐτὸ ἐπηρεάζει ὡς καὶ τὴν γλωσσικὴ μορφή, ὅπως παρατηρήθηκε μὲ τὴν συχνὴ χρήση τῆς εὐκτικῆς τοῦ μέλλοντα ὕστερα ἀπὸ τὸ 2, 3, 9, ποὺ ἀλλοῦ εἶναι σπάνια. Ἡ ἀναζήτηση ἄλλων ὑποδιαιρέσεων στὸ δεύτερο, μεγαλύτερο τμῆμα πέρα ἀπὸ αὐτὴν τὴν διαίρεση, ἀποδείχθηκε ἄσκοπη[1]. Στὸ δεύτερο μέρος φυσικὰ ὁ Ξενοφώντας δούλεψε ἀκόμα μερικὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχη τῆς Μαντίνειας (362), πράγμα ποὺ φαίνεται ἀπὸ τὸ χωρίο μὲ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου τῶν Φερῶν, ποὺ τὸ ἀναφέραμε ἤδη. Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ τοποθετήσουμε νωρίτερα τὸ μέρος ποὺ συνάπτεται ἄμεσα μὲ τὸν Θουκυδίδη, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο πόσο πρέπει νὰ τὸ ἀπομακρύνουμε χρονικά.

Ὁ Ξενοφώντας μὲ τὴν τόσο στενὴ θεματικὴ προσέγγιση τοῦ ἔργου του στὸν Θουκυδίδη μπῆκε ἀκόμα πιὸ σταθερὰ στὴν σκιὰ τοῦ τελευταίου. Ὁ Burckhardt ὅμως ἐπαίνεσε ὑπερβολικὰ τὰ δυὸ πρῶτα βιβλία τῶν *Ἑλληνικῶν*[2], καὶ στὰ πολὺ τελευταῖα χρόνια ἔγιναν ἀρκετά, κυρίως μὲ τὴν διατριβὴ τοῦ Breitenbach, γιὰ μιὰν δίκαιη ἀξιολόγηση τοῦ Ξενοφώντα σὰν ἱστοριογράφου. Πρώτη ἔρχεται ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ παλιὸς στρατιώτης ἔδειχνε ζωηρὴ κατανόηση γιὰ ὅλα τὰ στρατιωτικὰ πράγματα, κι αὐτὸ ὠφέλησε τὸ ἔργο του. Ἐπίσης πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι αὐτὸς ἐμφανίζει τὶς ἡγετικὲς προσωπικότητες ἔντονα στὸ προσκήνιο καὶ ξέρει καὶ νὰ τὶς ζωγραφίζῃ πολλὲς φορὲς πολὺ ἀποτελεσματικά. Ἔτσι εἶναι πολὺ ἀξιοπρόσεκτη ἡ προσπάθεια νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν Ἀλκιβιάδη ἀπὸ δυὸ διαφορετικὲς πλευρές (1, 4. 13)· κάτι τέτοιο τὸ ἔκαμε ἀριστοτεχνικὰ ὁ Τάκιτος στὸ πρῶτο βιβλίο τῶν *Annales*. Ὁ Ξενοφώντας ἀποδείχνεται πρόδρομος τῆς ἑλληνιστικῆς ἱστοριογραφίας μὲ τὴν διάπλαση ἐντυπωσιακῶν μεμονωμένων σκηνῶν, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο τὴν ἐπίσημη εἴσοδο τοῦ Ἀλκιβιάδη, τὸν θάνατο τοῦ Θηραμένη ἢ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν ἐξόριστων Θηβαίων. Ξέρει ἐπίσης νὰ ρίχνῃ διακριτικὰ φῶτα, ὅπως π.χ. ὅταν διηγεῖται πῶς ὁ ἀνατολίτης Φαρνάβαζος μπροστὰ στοὺς Σπαρτιάτες ντρέπεται γιὰ τὰ χαλιὰ ποὺ ἔφερε μαζί του, καὶ κάθεται σὰν κι αὐτοὺς στὸ γρασίδι.

Ὅμως ἡ ἐκτίμηση αὐτοῦ ποὺ μπορεῖ ὁ Ξενοφώντας δὲν πρέπει νὰ μᾶς ὁδη-

1. Βιβλιογρ. στὴν ἔκδοση τοῦ J. Hatzfeld, σ. 7. Πρόσθ. *Bursians Jahresber.* 251, 1936, 1 (J. Mesk) καὶ 268, 1940, 1 (J. Penndorf). Πβλ. *Fifty Years of Class. Scholarship.* Ἀναθεώρ. Ὀξφ. 1968, 217, 69.

2. *Griech. Kulturgesch.* Ἔκδοση Kröner 2, 472.

γήση στὴν ὑπερτίμηση οὔτε στὸ σβήσιμο τῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη. Ἀσφαλῶς τὰ *Ἑλληνικά* του τὰ τοποθέτησε κάτω ἀπὸ μιὰν στημονικὴ σκέψη, ποὺ προβάλλει στὸ ἐνδιάμεσο προοίμιο 5, 4, 1: τὴν ἀνύψωση τῆς Σπάρτης στὴν ἡγετικὴ θέση τῆς Ἑλλάδας τὴν ἀκολούθησε ἀναγκαστικὰ ἡ παρακμὴ αὐτῆς τῆς δύναμης, πράγμα ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ εὐσέβεια ἀνάγεται στὴν ὀργὴ τῶν θεῶν· γιατὶ οἱ Σπαρτιάτες εἶχαν παραβῆ τὸν ὅρκο τους, νὰ ἀφήσουν στὶς ἑλληνικὲς πόλεις τὴν αὐτονομία τους. Ποιός ὅμως θὰ ἤθελε αὐτὸ νὰ τὸ συγκρίνη μὲ τοῦ Θουκυδίδη τὴν ἐξονυχιστικὴ ἀναζήτηση τῶν δυνάμεων ποὺ καθορίζουν τὴν πορεία τῆς ἱστορίας; Ἐκεῖ ὅπου ὁ Ξενοφώντας ἁπλώνει σειρὲς ἀπὸ αἴτια, παρ' ὅλα αὐτά, ἀπέναντι στὴν αἰτιολογία τοῦ Θουκυδίδη, μένει πάντα στὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων. Ἔχει ἄφθονες ἀγορεύσεις καὶ δείχνει ἱκανότητα στὸν χαρακτηρισμὸ τῶν ὁμιλητῶν, χωρὶς νὰ διαφωτίζη μὲ αὐτές, ὅπως ὁ Θουκυδίδης, τὸ παιχνίδι τῶν δυνάμεων ὡς τὰ πιὸ μύχια βάθη του. Καὶ στὴν ἐπεξεργασία καὶ στὴν κατανομὴ τῆς ὕλης φαίνονται τὰ ὅριά του. Πράγματα τόσο σημαντικά, σὰν τὴν ναυμαχία τῆς Κνίδου, τὴν δεύτερη ναυτικὴ συμμαχία, τὴν ἵδρυση τῆς Μεγαλόπολης, οὔτε τὰ ἀναφέρει κἄν, ἐνῶ γιὰ δευτερότερα ἐπεισόδια εἶναι συχνὰ διεξοδικός. Γι' αὐτὸ διατηρεῖ τὴν ἀξία του ὁ λόγος τοῦ Felix Jacoby, ποὺ ὀνόμασε τὴν συμπαράθεση τοῦ Ἡρόδοτου, Θουκυδίδη καὶ Ξενοφώντα τὴν «ἀφύσικη τριάδα τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας μας»[1].

Ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ δούλεψε στὰ *Ἑλληνικά*, ὁ Ξενοφώντας ἔγραψε τὸν *Ἀγησίλαό* του, ἕνα ἐγκώμιο τοῦ βασιλιὰ τῆς Σπάρτης, τὸν ὁποῖο τιμοῦσε μὲ τόση θέρμη, ποὺ αὐτὸ ἀπέναντι στὸ ἱστορικὸ ἔργο δείχνει μιὰν ἔντονη ρητορικότητα.

Ἡ φιλία πρὸς τὴν Σπάρτη ὁδήγησε τὴν πέννα τοῦ Ξενοφώντα καὶ στὴν σύνθεση τοῦ συγγράμματός του γιὰ τὸ πολίτευμα τῶν Σπαρτιατῶν *(Λακεδαιμονίων πολιτεία)*[2]. Τὸ πολίτευμα τοῦ Λυκούργου καὶ ἡ σπαρτιατικὴ βασιλεία ποὺ στηριζόταν σ' αὐτό, ἀποτελοῦν γιὰ τὸν Ξενοφώντα τὰ ἱστορικὰ θεμέλια τῆς σπαρτιατικῆς δύναμης. Ἀσφαλῶς ξέρει καὶ τὴν κατάπτωσή της, ποὺ ὀφείλεται στὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἤθη. Τὸ χωρίο ποὺ νόθευαν ἀδικαιολόγητα[3], σπρώχνει αὐτὸ τὸ ἐργάκι στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς ζωῆς τοῦ Ξενοφώντα. Αὐτὸ μᾶς πρόσφερε τὴν ἀνεκτίμητη ὑπηρεσία νὰ παρασύρη, χάρη σὲ μιὰν τελείως ἐξωτερικὴ σύνδεση, μέσα στὸ Corpus τῶν ἔργων τοῦ Ξενοφώντα τὸ πολύτιμο σύγγραμμα ἑνὸς ἀνώνυμου ὀλιγαρχικοῦ γιὰ τὸ πολίτευμα τῆς Ἀθήνας (βλ. σ. 629).

Μὲ τὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες τῆς Ἀθήνας ἀσχολεῖται τὸ σύγγραμμα *γιὰ τὰ εἰσοδήματα (Πόροι)*, ποὺ τὴν γνησιότητά του δὲν τὴν ἀμφισβητοῦν πιὰ γενικὰ σήμερα[4]. Οἱ προτάσεις γιὰ τὴν ἐξυγίανση τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἀθήνας συμπί-

1. *RE S* 2, 1913, 513.
2. Ἔκδοση: F. Ollier, Λυὼν-Παρίσι 1934. Maria R. Gomez-M. F. Galliano, Μαδρίτη 1957 (δίγλ.).
3. Βλ. Jaeger 3, 425, 53.
4. A. Wilhelm, ‹Unters. zu X. s. Πόροι›, *Wien. Stud.* 52, 1934, 18 Ὑπομνημ. ἐκ-

πτουν μὲ τὴν γραμμὴ τῆς εἰρηνικῆς πολιτικῆς ποὺ ὑποστήριξε ὁ Εὔβουλος. Ἡ κατάσταση τῆς Ἀθήνας, ποὺ προϋποθέτεται μέσα στὸ ἔργο, εἶναι αὐτὴ ποὺ διαμορφώθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄτυχη ἔκβαση τοῦ συμμαχικοῦ πολέμου τοῦ 355· καὶ ἡ παρατήρηση ἐπίσης στὸ 5, 9, γιὰ τὴν ἀπόπειρα μιᾶς δύναμης νὰ ἐγκατασταθῆ στοὺς Δελφοὺς στὴν θέση τῶν Φωκέων, ὁδηγεῖ πρὸς τὸ δεύτερο μισὸ τῆς δεκαετίας 360 - 350.

Δύσκολο στὴν κατάταξη καθὼς ἐπίσης καὶ στὸν χαρακτηρισμό του μόνο σὰν ἱστορικοῦ ἔργου εἶναι ἡ *Κύρου παιδεία*, σὲ ὀκτὼ βιβλία. Μὲ τὸν τίτλο συμβαίνει τὸ ἴδιο ποὺ συμβαίνει καὶ στὴν *Ἀνάβαση*: αὐτὴ ἡ ἱστορία τῆς νεότητας, τοῦ ἀνεβάσματος καὶ τῆς βασιλείας τοῦ παλαιότερου Κύρου ἀφιερώνει γιὰ τὴν ἐκπαίδευσή του μόνο ἕνα μέρος τοῦ πρώτου βιβλίου. Τὸ μέρος αὐτὸ τὸ λογάριαζε ἀρκετὰ σπουδαῖο, ὥστε νὰ δώση τὸν τίτλο στὸ σύνολο, κι' αὐτὸ δείχνει ἐκείνην τὴν παιδαγωγικὴ αἰσιοδοξία, ποὺ τὴν εἶχε θεμελιώσει ἡ σοφιστική. Ὁπωσδήποτε ὁ Ξενοφώντας αὐτὴν τὴν ἀξιολόγηση τῆς ἀγωγῆς τὴν συνδέει μὲ τὴν ἀρχαία ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη, σ' ἕναν συνδυασμὸ ποὺ κι ἀλλοῦ δὲν εἶναι σπάνιος, ὅταν στὸ 1, 1, 6 λέει ὅτι ἡ καταγωγὴ καὶ τὰ φυσικὰ προσόντα μαζὶ μὲ τὴν παιδεία εἶναι τὰ αἴτια ποὺ ἐπέτρεψαν στὸν ἥρωά του νὰ ἀνεβῆ σὲ τέτοιο μεγαλεῖο.

Ἐπειδὴ ἡ *Κύρου παιδεία* ἀποφεύγει πολὺ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα—ἔτσι ὁ Κύρος, ποὺ σκοτώθηκε στὴν μάχη ἐναντίον τῶν Μασσαγετῶν[1], πεθαίνει ἐδῶ ἕναν εἰρηνικὸ θάνατο στὸ στρῶμα—καὶ συγκεντρώνει φῶς ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς ἐπάνω στὸν Κύρο, γι' αὐτὸ καταλήγει νὰ γίνεται μιὰ περιγραφὴ τοῦ ἰδανικοῦ βασιλιᾶ. Ἔτσι αὐτὸ τὸ πρωιμότατο ἱστορικὸ μυθιστόρημα τοποθετεῖται κοντὰ στὸν *Ἀγησίλαο* καὶ τὸ *πολίτευμα τῶν Λακεδαιμονίων*, καὶ μαζὶ μὲ αὐτὰ τὰ ἔργα ἀνήκει στὴν πνευματικὴ προπαρασκευὴ τῆς μοναρχίας, ποὺ ἡ μεγάλη της ὥρα ἐπρόκειτο νὰ σημάνη μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ποὺ εἶναι πλούσια διανθισμένο μὲ ἠθοπλαστικοὺς λόγους κι ἐπεισόδια, ἡ ἱστορία τῆς Πάνθειας, μιᾶς σπουδαίας γυναίκας, ποὺ μένει πιστὴ στὸν συζυγό της τὸν Ἀβραδάτη ἴσαμε τὸν θάνατο. Ἐδῶ προαναγγέλλεται ἐκείνη ἡ περίπαθη ἐρωτολογία, ποὺ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ βρίσκεται τόσο πολὺ κοντὰ στὴν φιληδονία καὶ τὴν ἐλαφρότητα.

Κι αὐτὸ ἐπίσης τὸ ἔργο τελειώνει, ὅπως καὶ ἡ *Λακεδαιμονίων πολιτεία*, μὲ τὴν θολὴ ματιὰ πρὸς τὴν κατάπτωση καὶ τὸν ἐκφυλισμό. Δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ θεωρήσουμε νόθο αὐτὸ τὸ χωρίο[2]. Ἐπειδὴ ἐδῶ (8, 8, 4) ἀναφέρεται ἡ παράδοση τοῦ στασιαστῆ Ἀριοβαρζάνη ἀπὸ τὸν γιό του, ποὺ ἔγινε στὰ 360, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἔργο θὰ τελείωσε στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Ξενοφώντα.

Ἡ ἐπίδραση τῆς *Κύρου παιδείας* ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν λογοτεχνική της ἀξία. Προκάλεσε ἀρκετὰ ὅμοια ἔργα γιὰ τὴν ἐξέλιξη μεγάλων δεσποτῶν, κι ὁ

δοση: J. H. Thiel, διδ. διατρ. Ἄμστερντ. 1922,

1. Ἔτσι ὁ Ἡρόδοτος 1, 214, ὁ ὁποῖος ξέρει καὶ παραλλαγές.
2. Βλ. σ. 853 σημ. 4.

Κικέρωνας μετάφρασε ἕνα τμῆμα ἀπὸ τὸ τέλος της στὸν *Cato maior* του.

Ὁ Ξενοφώντας, ὁ στρατιώτης, ὁ γεωργός, καὶ ὁ κυνηγός, εἶχε ἐπίσης μιὰν φανερὴ κλίση πρὸς τὴν διδασκαλία, ποὺ τὴν βλέπουμε σὲ συγγράμματα ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς πιὸ σημαντικὲς περιοχὲς τῆς ζωῆς του.

Ὁ *Ἱππαρχικὸς* δίνει ὁδηγίες γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τῶν ἱππέων, ἐνῶ τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἱππικῆς*[1] ὁδηγίες ποὺ ἀφοροῦν τὸν κάθε ἱππέα καὶ τὴν περιποίηση τοῦ ἀλόγου του. Καὶ τὰ δυὸ συγγράμματα, ἰδιαίτερα ὅμως τὸ πρῶτο, στηρίζονται στὶς ἀθηναϊκὲς συνθῆκες. Ὁ *Ἱππαρχικὸς* λογαριάζει (7, 3) τοὺς Βοιωτοὺς γιὰ ἐχθροὺς καὶ προϋποθέτει (9, 4) καλὲς σχέσεις μὲ τὴν Σπάρτη. Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη τῆς Μαντίνειας (362). Τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἱππικῆς* γράφτηκε ἀργότερα, γιατὶ στὸ τέλος του παραπέμπει στὸν *Ἱππαρχικό*. Ὁπωσδήποτε ἡ γνησιότητα αὐτῆς τῆς φράσης, ποὺ λείπει ἀπὸ τὸν κώδ. A, ἀμφισβητεῖται. Ὅτι ὑπῆρχε περισσότερη φιλολογία τέτοιου εἴδους, ποὺ τὴν ὑποθέτουμε καὶ χωρὶς ἄλλα στοιχεῖα, τὸ δείχνει ἡ διπλὴ μνεία (1, 3. 11, 6) τοῦ εἰδικοῦ συγγράμματος ἑνὸς Σίμωνα Ἀθηναίου[2].

Ἐξαιτίας τοῦ περιεχομένου του συνάπτεται ἐδῶ τὸ κυνηγετικὸ βιβλίο *Κυνηγετικός*, ἡ γνησιότητά του ὅμως εἶναι πολὺ ἐπίμαχη. Σοβαρὸ ἐμπόδιο[3] γιὰ τὴν ἀναγνώρισή της ἀποτελεῖ ἡ γλωσσική του μορφή, ποὺ ἀπομακρύνεται σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ἀπὸ τὴν εὐχάριστη ἁπλότητα τοῦ Ξενοφώντα. Ὑποστηρικτὲς τῆς γνησιότητας ὑπέθεσαν ὅτι τὸ ἔργο εἶναι νεανικό. Μιὰν ξεχωριστὴ θέση πιάνει τὸ προοίμιο, ποὺ ὁπωσδήποτε ἔχει προταχθῆ ἀρκετὰ πιὸ ἀργά. Ἡ πρόθεση νὰ ἀποδειχθῆ τὸ κυνήγι σὰν ἕνα ἐξαίρετο παιδευτικὸ μέσο, εἶναι πολὺ ξενοφωντική, ἀσφαλῶς ὅμως ἀνταποκρινόταν σὲ κοινὲς ἀπόψεις.

Ἐξαιτίας τοῦ πρακτικο-διδακτικοῦ του περιεχόμενου τοποθετοῦμε ἐδῶ ἕνα σύγγραμμα, ποὺ συνήθως κατατάσσεται μαζὶ μὲ τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα, ἐπειδὴ σ' αὐτὸ ἐμφανίζεται ὁ Σωκράτης σὰν συνομιλητής. Ὡστόσο στὸν *Οἰκονομικό*[4], αὐτὸς δὲν εἶναι τὸ κύριο πρόσωπο, γιατὶ διηγεῖται μιὰν συζήτηση μὲ τὸν Ἰσχόμαχο, στὴν ὁποία ὁ Σωκράτης οὐσιαστικὰ εἶναι αὐτὸς ποὺ διδάσκεται. Ὁ Ἰσχόμαχος, ἕνας εὔπορος κτηματίας, νιόπαντρος, περιγράφει πῶς μοιράζει τὴν ἡμέρα του καὶ τὴν δουλειὰ τῶν ἀνθρώπων του. Ἂν ἀπὸ αὐτὴν τὴν συσχέτιση βγαίνει ἕνα πλῆθος ἀπὸ λεπτομέρειες, σημαντικὲς ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, ὡστόσο ἡ διήγηση τοῦ Ἰσχόμαχου γιὰ τὸ πῶς εἰσάγει τὴν πολὺ νέα γυναίκα του στὰ οἰκιακά της καθήκοντα προσφέρει μιὰν ἀνεκτίμητη ἐπισκόπηση

---

1. Ὑπομνημ. ἐκδ.: E. DELEBECQUE, Παρίσι 1950, μὲ βιβλιογρ. γιὰ τὴν ἑλλην. ἱππική. KL. WIDDRA, Λειψ. 1964· δίγλ. Darmstadt 1965.

2. Κάτι ἀπὸ αὐτὸ στὸν DELEBECQUE καὶ WIDDRA ἔ.ἀ.

3. Βιβλιογρ. στοῦ H. EMONDS, *Zweite Auflage im Altertum*. Λειψ. 1941, 383. Ὁ JAEGER 3, 250 πραγματεύεται τὸ σύγγραμμα σὰν γνήσιο.

4. J. GIL, *Jenofonte, Economico. Ed. trad. y notes*. Madrid 1967. SANDRA TARAGNA NOVO, *Economia ed etica nell'Economico di Senofonte*. Τορίνο 1968.

τῆς ζωῆς τῆς ἀττικῆς γυναίκας. Τὸ σύγγραμμα βρῆκε τοὺς θαυμαστές του, κι ὁ Κικέρωνας τὸ μετάφρασε.

Γιὰ τὸν Ξενοφώντα σὰν σωκρατικὸν συγγραφέα εἴπαμε ἤδη μερικὰ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Σωκράτη, κι ἔτσι μποροῦμε νὰ ἀρκεσθοῦμε ἐδῶ σὲ μιὰν σύντομη ὑπενθύμιση. Κύριο ἔργο εἶναι τὰ *'Απομνημονεύματα Σωκράτους*[1] μὲ τὰ τέσσερα βιβλία τους, ποὺ εἶναι γεμάτα ἀπὸ σωκρατικὲς συζητήσεις καὶ ἐπεισόδια σὲ ἄτακτη σειρά. Γιὰ τὸ ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ὅπως καὶ τὰ ἄλλα σωκρατικὰ συγγράμματα γράφτηκε ὄψιμα, γιὰ τὴν ἱστορική του ἀποτίμηση καὶ γιὰ τὸ μερικὸ πρόβλημα ἂν τὰ δυὸ πρῶτα κεφάλαια γράφτηκαν πολὺ νωρίτερα σὰν ὑπεράσπιση ἐναντίον τοῦ φυλλαδίου τοῦ σοφιστῆ Πολυκράτη, παραπέμπουμε στὸ κεφάλαιο ποὺ μνημονεύσαμε τωραδά[2]. Ἡ ριζοσπαστικὴ ἀπόπειρα τοῦ GIGON, νὰ διαλύση τὰ *'Απομνημονεύματα* σὲ μιὰν σειρὰ ἀπὸ νοηματικὲς ὁμάδες, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὀγκώδη φιλολογία τῶν Σωκρατικῶν πρὶν ἀπὸ τὸν Ξενοφώντα, συνέβαλε πολὺ στὴν διαφώτιση τῆς φύσης τῶν *'Απομνημονευμάτων*, μὲ τὴν πλούσια προϊστορία τους. Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Ξενοφώντας χρησιμοποίησε σὲ ὄχι μικρὸν βαθμὸ τὰ σωκρατικὰ συγγράμματα ἄλλων, δὲν εἶναι δυνατὸ πάντως νὰ τοῦ ἀμφισβητήσουμε καὶ προσωπικὲς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸν Δάσκαλο. Πρὶν ἀπὸ ὅλα ὅμως πρέπει νὰ λογαριάζουμε αὐτὸ ποὺ στὰ *'Απομνημονεύματα* καὶ στὰ συγγενικὰ συγγράμματα ἀνήκει στὸν Ξενοφώντα: τὴν διδακτικὴ τάση νὰ ἐξετάζη χωρὶς πάρα πολὺ μεγάλη νοηματικὴ ἐμβάθυνση τὰ πράγματα, κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα μιᾶς πρακτικῆς ἠθικῆς τῆς ζωῆς, καὶ νὰ ἐξασφαλίζη ἔτσι γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸν σωστὸ δρόμο ἀπέναντι στὴν πόλη καὶ τοὺς θεούς. Δύσκολα θὰ θελήση κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι ἡ συνένωση τόσο ἑτερόκλητων στοιχείων θὰ ἔδινε ἕναν σύνολο μὲ πειστικὴν ἑνότητα.

Ἡ *'Απολογία Σωκράτους*[3]—ὑπενθυμίζουμε ὅτι αὐτὸ τὸ ὑπερασπιστικὸ σύγγραμμα εἶναι ἕνα ἀπὸ πολλὰ ὅμοια (πβλ. σ. 691)—εἶναι ἀπὸ κάθε ἄποψη ἕνα

---

1. O. GIGON, *Komm. zum 1. Buch. von X.s Mem. Schw. Beitr.* 5, Βασιλεία 1953. Τοῦ ἴδ. γιὰ τὸ 2. βιβλ. *Schw. Beitr.* 7, 1956. Πβλ. J. H. KUHN, *Gnom.* 26, 1954, 512 καὶ 29, 1957, 170. H. ERBSE, <Die Architektonik im Aufbau von X.s Memorabilien>, *Herm.* 89, 1961, 257.

2. Σημαντικὴ νεότερη βιβλιογρ.: A.-H. CHROUST, <Xen. Polykrates and the «Indictment of Socrates»>, *Class. et Mediaev.* 16, 1955, 1. E. GEBHARDT, *Polykrates Anklage gegen Sokrates und Xen.s Erwiderung.* Διδ. διατρ. Φραγκφ. 1957, παραδέχεται ὅτι ὁ Ξεν. χρησιμοποίησε πολὺ τὸν Πλάτωνα. Ὁ V. LONGO, *'Ανὴρ ὠφέλιμος. Il problema della composizione dei <Memorabili di Socrate> attraverso lo Scritto di difesa.* Γένοβα 1959, ὑποθέτει ὅτι ἡ «ὑπεράσπιση γράφτηκε κάμποσον καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῶν *'Απομνημονευμάτων* σὰν ἄμεση ἀντίδραση στὸ σύγγραμμα τοῦ Πολυκράτη, καὶ θέλει νὰ ξεχωρίση τρία στρώματα σ' αὐτήν. Δικαιολογημένη ἀντίδραση τοῦ E. GEBHARD, *Gnom.* 34, 1962, 26, ποὺ ἀπορρίπτει ἐπίσης τὴν ἄποψη ὅτι ἡ «ὑπεράσπιση» δημοσιεύτηκε χωριστά. Παλιότερη βιβλιογρ. γιὰ τὸν Πολυκράτη στὸν J.-H. KUHN, *Gnom.* 32, 1960, 99, 1.

3. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας βλ. σ. 684 καὶ σημ. 1. Γιὰ τὴν χρονικὴ σχέση μὲ τὴν *'Απολογία* τοῦ Πλάτωνα βλ. σ. 685 καὶ σημ. 4.

σύγγραμμα μικρῶν διαστάσεων. Οἱ λόγοι τοῦ Σωκράτη πρὶν καὶ μετὰ τὴν καταδίκη του ἀποτελοῦν ἕνα μέρος μόνο τοῦ συγγράμματος, καὶ περικλείνονται ἀπὸ διηγήσεις γιὰ τὴν στάση του πρὶν ἀπὸ τὴν δίκη καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτήν. Αὐτὸς ὁ Σωκράτης, ποὺ εἶναι κομμένος στὰ μέτρα τοῦ Ξενοφώντα, δὲν μπορεῖ νὰ ἐμποδίση τὸν ἑαυτό του, ἂν καὶ ἑτοιμοθάνατος, νὰ κάμνη προφητεῖες καὶ νὰ προφητέψη κακὸ τέλος γιὰ τὸν γιὸ τοῦ κατήγορού του, τοῦ Ἄνυτου. Τὸ στοιχεῖο, ὅτι αὐτὸς δὲν θέλησε νὰ ἀντιπροτείνη στὸ δικαστήριο κάποιαν τιμωρία γιὰ τὸν ἑαυτό του, μπορεῖ νὰ εἶναι ἱστορικό, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν εἰρωνεία τοῦ Πλάτωνα.

Τὸ πιὸ ἀξιαγάπητο σύγγραμμα αὐτῆς τῆς ὁμάδας εἶναι τὸ *Συμπόσιον*[1], ἡ περιγραφὴ ἑνὸς γλεντιοῦ, ποὺ τὸ προσφέρει ὁ πλούσιος Καλλίας, ὁ γνωστός μας ἀπὸ τὸν *Πρωταγόρα* τοῦ Πλάτωνα, φιλοξενητής-προστάτης τῶν σοφιστῶν (πβλ. σ. 591 καὶ 716), μὲ τὴν εὐκαιρία μιᾶς νίκης ποὺ ὁ ἀγαπημένος του Αὐτόλυκος κέρδισε στὸ παγκράτιο, στὰ Παναθήναια. Ὁ Σωκράτης λέει διάφορα ἐποικοδομητικὰ καὶ βγάζει κι ἕναν λόγο γιὰ τὸν ἡδονικὸ καὶ τὸν ψυχικὸ ἔρωτα. Ἀπὸ τὰ συμποσιακὰ παραγεμίσματα πολὺ ἀξιοπρόσεκτος εἶναι ὁ μίμος μὲ τὴν ἕνωση τοῦ Διόνυσου καὶ τῆς Ἀριάδνης, γιατὶ μᾶς χαρίζει μιὰν ἀπὸ τὶς λίγες μαρτυρίες τέτοιων παραστάσεων πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή.

Ξεχωριστὰ στέκει ὁ *Ἱέρων*[2], ἕνα διαλογικὸ σύγγραμμα, ποὺ βάζει τὸν ποιητὴ Σιμωνίδη νὰ μιλᾶ μὲ τὸν σικελὸ δεσπότη γιὰ τὴν φύση καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ μονάρχη. Ἀπὸ θεματικὴ ἄποψη τοποθετεῖται σ' ἐκείνην τὴν μυθιστοριακὴ παράδοση, ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν σχέση τῶν δυὸ ἀνδρῶν (πβλ. σ. 277), ἐνῶ μέσα στὰ συγγράμματα τοῦ Ξενοφώντα ἀποτελεῖ ἀκόμα μιὰν μαρτυρία γιὰ τὴν ζωηρότητα μὲ τὴν ὁποία τὸν ἀπασχολοῦσαν τὰ προβλήματα τῆς μοναρχίας.

Ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος στὴν ἀρχὴ δὲν ἀσχολήθηκε πολὺ μὲ τὸν Ξενοφώντα, ἀργότερα ὅμως ἄρχισε ἕνα ἐνδιαφέρον γι' αὐτὸν τὸν συγγραφέα, τὸ ὁποῖο μεγάλωνε διαρκῶς στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ ὣς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας[3]· οἱ ἑπτὰ ψευδεπίγραφες *Ἐπιστολὲς* τοῦ Ξενοφώντα ἀποτελοῦν μιὰν ἰδιόρυθμη μαρτυρία γι' αὐτό. «*Ἀττικὴ μέλισσα*», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ἡ *Σούδα*, ἀσφαλῶς δὲν ὑπῆρξε ὁ Ξενοφώντας. Ἡ ἀττική του γλώσσα δὲν εἶναι ὁλωσδιόλου καθαρή, καὶ ἀρκετὰ στοιχεῖα της προμηνύουν κιόλας τὴν Κοινή. Ὅμως ἡ καθαρὴ ὁμαλότητα τῆς γλώσσας του (*ἀφέλεια*) κι ἡ εὐληπτότητα τῶν νοημάτων κατακτοῦσαν τοὺς ἀναγνώ-

---

1. G. J. Woldinga, *X.s Symp.* Hilversum 1938/39 (Προλεγ. καὶ Ὑπόμν.). Ὁ W. Wimmel, ‹Zum Verhaltnis einiger Stellen des xenoph. und des plat. Symp.›, *Gymn.* 64, 1957, 230, θέλει νὰ ἀποδείξη τὴν προτεραιότητα τοῦ Ξεν.· μολαταῦτα οἱ ἀπόψεις τοῦ F. Ollier στὴν ἔκδοσή του τῆς *Coll. des Un. de Fr.* δείχνουν ὅτι λείπουν ἀκόμα σίγουρα ἐπιχειρήματα. Καὶ γιὰ ἄλλα προβλήματα σχετικῆς χρονολόγησης, ποὺ ἀφοροῦν τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ξεν., ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ Ollier μπορεῖ νὰ μᾶς συνιστᾶ ἐπιφυλακτικότητα.

2. L. Strauss, *Über Tyrannis. Eine Interpretation von Xenophons 'Hieron'.* Βερολ. 1963 (μὲ μετάφρ.).

3. K. Münscher, *X. in der griech-röm. Lit. Phil.* Παράρτ. 13/2, 1920.

στες του, κι ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ ὅτι τὸ φώς του φέγγει ἀκριβῶς στὴν ὄψιμη ἀρχαιότητα. Κανένας δὲν θὰ τοῦ ἀμφισβητήση τὸ ἀξιόλογο καὶ πολύπλευρο τάλαντο, ἕνα τάλαντο ὅμως χωρὶς κανένα σπινθήρα μεγαλοφυΐας.

Κανένας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἱστορικοὺς τοῦ 4. αἰ. δὲν μπορεῖ νὰ ἀξιώση νὰ ὀνομασθῆ γνήσιος κληρονόμος τοῦ Ἡρόδοτου ἢ τοῦ Θουκυδίδη. Ἀσφαλῶς ἀρκετοὶ δοκίμασαν μὲ διαφορετικὸν τρόπο νὰ προσκολληθοῦν στοὺς δυό. Ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο ἐξαρτᾶται ὁ Κτησίας ὁ Κνίδιος (F Gr Hist 688), ἔστω κι ἂν θέλη διαρκῶς νὰ ἐπικρίνη τὸ πρότυπό του δείχνοντας δῆθεν καλύτερη γνώση. Ἦταν ἰδιαίτερος γιατρὸς τῆς βασίλισσας Παρύσατης, καὶ πρέπει νὰ ἔζησε δεκαεφτὰ χρόνια στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρταξέρξη τοῦ Β', τοῦ Μνήμονα. Σύμφωνα μὲ μιὰν μεταγενέστερη πληροφορία (Ξεν., *Ἀνάβ.* 1, 8, 26) αὐτὸς τοῦ γιάτρεψε τὴν πληγὴ ποῦ τοῦ ἔδωσε ὁ ἀδελφός του στὰ Κούναξα. Ἔγραψε στὴν ἀρχὴ τοῦ 4. αἰ. τὰ εἰκοσιτρία βιβλία τῶν *Περσικῶν* του, ποὺ πραγματεύονταν ἀπὸ τὸν μυθικὸ βασιλιὰ Νίνο ὡς τὰ 398, πρῶτα τὴν ἀσσυριακὴ καὶ μηδικὴ ἱστορία καὶ ὕστερα τὴν περσική. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα ἡ λογία Παμφίλα ἔκαμε μιὰν ἐπιτομὴ ἀπὸ αὐτά, ἀπὸ τὴν ὁποία πάλι μᾶς σώθηκε μιὰ περίληψη τοῦ Πατριάρχη Φωτίου. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Κτησίας ἦταν πιὸ σημαντικὸς σὰν ἀφηγητὴς παρὰ σὰν ἱστορικός· γιὰ τὶς συνθῆκες στὴν περσικὴ αὐλὴ μένει ἕνας πολύτιμος μάρτυρας. Ὁ Ἀθήναιος (2, 67a. 10, 442b) μαρτυρεῖ ἕνα σύγγραμμά του *Περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν φόρων*, τμῆμα πιθανῶς τοῦ μεγάλου ἔργου. Ἔγραψε ἐπίσης ἕνα βιβλίο *Ἰνδικά*, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουμε καὶ πάλι μιὰν περίληψη τοῦ Φωτίου, κι ἕνα γεωγραφικὸ ἔργο, ποὺ ὀνομαζόταν *Περίπλους* ἢ *Περίοδος*. Τὸ ἀπόσπασμα *Ox. Pap.* ἀρ. 2330[1] δείχνει ἐκπληκτικὰ ἀττικὸν χρωματισμό. Τὰ *Περσικὰ* τοῦ Κτησία τὰ διασκεύασε ὁ Δίωνας ἀπὸ τὴν Κολοφώνα, ὁ πατέρας τοῦ Κλείταρχου, τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ Ἀλέξανδρου, καὶ τὰ συνέχισε ὡς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας 350/40. Καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Κτησίας χρησιμοποιήθηκαν πολὺ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους. Ὁ Ἀγαθοκλῆς ἀπὸ τὴν Κύζικο (F Gr Hist 472), ποὺ ἔγραψε γιὰ τὴν πόλη του σὲ ἰωνικὴ διάλεκτο, ἀντίθετα πρὸς τὴν πρώιμη χρονολόγηση ποὺ γινόταν πολὺν καιρὸ δεκτή, πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὸ δεύτερο τρίτο τοῦ τρίτου αἰώνα.

Ἡ διακοπὴ τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδη μέσα στὴν ροὴ τῶν γεγονότων ἀναγκαστικὰ ζητοῦσε συνέχιση. Εἴδαμε τὸν Ξενοφῶντα νὰ τὴν δοκιμάζη, δὲν ἦταν ὅμως ὁ μόνος. Ἕνας ἄλλος συνεχιστὴς εἶναι ὁ Θεόπομπος ὁ Χιώτης (F Gr Hist 115), ἕνας συγγραφέας γεμάτος ἀπὸ πολλῶν λογιῶν ἐνδιαφέροντα καὶ ἀπὸ ἐσωτερικὴν ἀνησυχία· ἀπὸ αὐτὸν δὲν ἔχουμε κανένα ὁλόκληρο ἔργο, ἔχουμε ὅμως ἀρκετὰ ἀποσπάσματα, γιὰ νὰ ἀναγνωρίσουμε κάπως τὴν μορφή του. Γεννήθηκε στὰ 378/76 καὶ στὴν διάρκεια τῆς ζωῆς του μπόρεσε νὰ νιώση βαθιὰ τὴν ἀβεβαιότητα

1. Dario del Corno, «La lingua di Ctesia (P. Ox. 2330)», *Athenaeum* 40, 1962, 126. M. Gigante, «Lettera alla regina o dello stile di Ctesia», *Riv. di fil.* 90, 1962, 249 (καὶ γιὰ τὸν πάπ. Ὀξ. 2330.)

τῆς ἐποχῆς του. Ἐπειδὴ βρέθηκε στὴν ἀνάγκη, ἐξαιτίας τῆς λακωνοφιλίας τοῦ πατέρα του Δαμασίστρατου, νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ στὴν ἐξορία (μαρτ. 2), μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι αὐτὸ εἶναι ἕνα γεγονὸς τῆς πρώιμης νεότητάς του. Μόνο στὰ 333/32 μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Ἀλέξανδρου μπόρεσε νὰ ξαναγυρίσῃ στὴν πατρίδα του, ἀναγκάστηκε ὅμως νὰ ξαναφύγῃ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ βασιλιᾶ. Τότε πῆγε στὴν Αἴγυπτο, ὅπου φίλοι χρειάστηκε νὰ προστατεύσουν τὸν ἄστατο αὐτὸν ἄνθρωπο ἀπὸ μιὰν καταδίκη τοῦ Πτολεμαίου. Πρωτύτερα εἶχε ταξιδέψει πολὺ στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ἕνα διάστημα ἔμεινε στὴν αὐλὴ τοῦ Φιλίππου κι ἔζησε καὶ στὴν Ἀθήνα, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὸν χρόνο αὐτῶν τῶν διαμονῶν του. Στὴν ἀρχαιότητα θεωροῦσαν βέβαιο ὅτι ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτη, καὶ διερωτᾶται κανεὶς μήπως οἱ νεότεροι σπρώχνουν πολὺ τὸν σκεπτικισμό τους, ὅταν νομίζουν ὅτι αὐτὴ ἡ μαθητεία ἐφευρέθηκε μόνο ἀπὸ τὴν λογοτεχνική του ἐξάρτηση[1]. Αὐτὴν ἀσφαλῶς δὲν πρέπει νὰ τὴν παραβλέψουμε. Ἂν ὁ Θεόπομπος εἶναι συνεχιστὴς τῆς ἰωνικῆς *ἱστορίης*, εἶναι συνεχιστὴς καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν δρόμο τῆς ρητορικοποίησής της. Τώρα ὁ κατάλογος τῶν βιβλίων ἀπὸ μιὰν ἐπιγραφὴ τῆς Ρόδου (μαρτ. 48) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἰδοῦμε ἀκόμα καλύτερα ὅτι μὲ *Ἐπιδεικτικοὺς λόγους* (ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἕναν *Παναθηναϊκόν*), *Ἐγκώμια* (στὸν Φίλιππο, Ἀλέξανδρο, Μαύσωλο· μὲ τὸ τελευταῖο νίκησε σ' ἕναν διαγωνισμὸ ποὺ προκήρυξε ἡ Ἀρτεμισία) καὶ *Ἐπιστολὲς* ἀνάπτυξε μιὰν δραστηριότητα, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε γιατὶ ἡ *Σούδα* τὸν κατατάσσει στοὺς ρήτορες. Τὸ ὄνομά του ὅμως ἔμεινε συνδεμένο προπάντων μὲ τὰ ἱστορικά του ἔργα. Σὲ δυὸ βιβλία ἔδωσε μιὰν *Ἐπιτομὴ ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο*, μὲ τὰ *Ἑλληνικά* του (12 βιβλ.) συνέχισε τὸν Θουκυδίδη καὶ διηγήθηκε τὰ γεγονότα ὡς τὴν ναυμαχία τῆς Κνίδου (394), ἕνα καλὰ διαλεγμένο τελικὸ σημεῖο, γιατὶ ἡ νίκη τοῦ Κόνωνα ἔβαλε τέλος στὶς ἐλπίδες τῆς Σπάρτης γιὰ τὴν ἡγεμονία ὁλόκληρης τῆς Ἑλλάδας. Τὸ μεγάλο του ἔργο ἦταν τὰ ***Φιλιππικὰ*** σὲ πενηνταοχτὼ βιβλία, ποὺ ἄρχιζαν μὲ τὸ ἀνέβασμα τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' στὸν θρόνο (359) καὶ τελείωναν μὲ τὸν θάνατό του (336). Ὅσο κι ἂν τὸ ἔργο ὅμως ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ Φίλιππος ἄνοιγε μιὰν νέα ἐποχή, ὡστόσο ἡ ἔκθεση τῶν ἐπιτευγμάτων του ἀποτελοῦσε μόνο τὸ πλαίσιο γιὰ μιὰν γενικὴ ἱστορία τῆς ἐποχῆς καὶ γιὰ πολυάριθμες παρεμβολὲς μὲ ἰδιαίτερα κεφάλαια γιὰ τοὺς Πέρσες, τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Σικελιῶτες[2]. Ὅταν ὁ Φίλιππος

1. Ἔτσι ὁ JACOBY γιὰ τὸ Τ 1 μὲ βιβλιογρ. Ἐπίδραση τοῦ Ἰσοκράτη στὴν ἱστοριογραφία: G. MURRAY, *Greek Studies*. 3. ἐκδ. Ὀξφ. 1948, 149.

2. H. D. WESTLAKE, <The Sicilian Books of Th.' Philippica>, *Historia* 2, 1953/4, 288. Ὁ A. E. RAUBITSCHEK, <Theopompos on Thucydides the Son of Melesias>, *Phoenix* 14, 1960, 81, δοκιμάζει νὰ ἀναπαραστήσῃ τὴν διήγηση τοῦ Θεόπομπου γιὰ τὴν δράση αὐτοῦ τοῦ Θουκυδίδη στὸ 10. βιβλίο τῶν *Φιλιππικῶν*, καὶ δίνει (95, σημ. 19) βιβλιογραφία γιὰ ἄλλες ἀπόπειρες νὰ γνωρίσουμε πῶς πραγματεύθηκε ὁ Θεόπομπος ἄλλους ἀθηναίους πολιτικούς. AUR. PERETTI, <Teopompo e Pseudo-Scilace>, *Studi Class. e Orient.* (Pisa) 12, 1963, 16.—E. MEYER, *Theopomps Hellenica*. Halle 1909· ξανατ. Hildesheim 1965.

ὁ Ε' ἔβαλε νὰ συνταιριάσουν τὰ μέρη ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦσαν ἄμεσα τὸν πρόγονό του, ὅ,τι ἔμεινε ἦταν ἕνα ἔργο ἀπὸ δεκαέξι βιβλία (μαρτ. 31). Ὁ τίτλος *Θαυμάσια* (ἀπ. 64-67) χαρακτήριζε ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ 8. καὶ 9. βιβλίο, ὅπου ἀνήκει καὶ ἡ ἱστορία γιὰ τὴν παράδοξη χώρα Μεροπίδα (ἀπ. 75), ἐνῶ τὸ *Περὶ τῶν συληθέντων ἐκ Δελφῶν χρημάτων* (ἀπ. 247-249) ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερο σύγγραμμα.

Ὁ Θεόπομπος, ποὺ ἦταν στὶς κρίσεις του πολὺ βίαιος—καὶ ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα ἐπιτέθηκε ἄσχημα (ἀπ. 259. 275)—,κυριαρχεῖται πέρα πέρα ἀπὸ ἰδανικὰ ὀλιγαρχικο-ἀριστοκρατικὰ καὶ στράφηκε ἀργότερα ὅλο καὶ περισσότερο πρὸς τὸ σχέδιο μιᾶς πατριαρχικῆς μοναρχίας γιὰ τὴν προστασία μιᾶς συντηρητικῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης[1].

Μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, ὅπως ἐξελίχθηκε ὕστερα ἀπὸ τοὺς μεγάλους συγγραφεῖς τοῦ 5. αἰ., διαγράφονται ὡρισμένες σταθερὲς τάσεις[2]. Πολὺ γρήγορα ἡ γλώσσα της χρησιμοποίησε τὰ ρητορικὰ μέσα· ἐδῶ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τῆς σχολῆς του ἦταν ἀποφασιστική. Μιὰ ἄλλη βαρυσήμαντη ἐξέλιξη συνδέεται μὲ τὸν Γοργία. Ἀφοῦ αὐτὸς εἶχε ὁρίσει σκοπὸν τῆς ποίησης καὶ τοῦ ἐπιδεικτικοῦ λόγου τὴν κατάπληξη καὶ τὴν καταγοήτευση, τὰ ἴδια τώρα προσπαθεῖ νὰ πετύχῃ καὶ ἡ ἱστορία. Αὐτὸ ποὺ καταλαβαίνουμε ἀπὸ τὸν Κτησία, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε τὴν ἀρχὴ μιᾶς γραμμῆς, ποὺ θὰ τὴν βροῦμε χαραγμένη στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο ἀπὸ τὸν Δούρη καὶ τὸν Φύλαρχο. Ἔτσι ἀναπτύσσεται ἐκείνη ἡ ἱστοριογαφία ποὺ ἐμφανίζεται σὰν ἀνταγωνίστρια τῆς τραγωδίας, γιὰ νὰ καταπλήξῃ *(ἔκπληξις)*, καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν φτάσῃ μὲ θεατρικὴ διάπλαση τοῦ ὑλικοῦ, χωρὶς νὰ νοιάζεται γιὰ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Σὲ ἀδιάλλακτην ἀντίθεση πρὸς αὐτήν, ἀντίθεση ποὺ ὁ Πολύβιος τὴν ἀνέβασε σὲ ἰδιαίτερη ὀξύτητα, βρίσκονται ἐκεῖνοι οἱ ἱστορικοί, ποὺ θεωροῦν μοναδική τους ἀσχολία τὴν ἀνεύρεση καὶ συντήρηση τῆς ἀλήθειας.

Ἡ σύντομη εἰκόνα ποὺ σχεδιάσαμε ἐδῶ, ἀποκτᾶ μεγαλύτερη ποικιλία ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀποφυγὴ τῆς γοργιανῆς «ψυχαγωγῆς» δὲν σημαίνει συγχρόνως καθόλου καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ρητορικῆς διάπλασης τῆς γλώσσας. Μὲ αὐτὰ ποὺ εἴπαμε, ὁρίσαμε συγχρόνως καὶ τὴν θέση τοῦ Θεόπομπου. Στὰ χνάρια τοῦ δασκάλου του Ἰσοκράτη, τραβοῦσε πρὸς μιὰν μετρημένη ρητορικὴ διάπλαση τοῦ λόγου, χωρὶς νὰ θυσιάζῃ τὴν ἱστορικὴ οὐσία σὲ δραματικὲς ἐντυπώσεις. «*Ἐπιμέλειαν*» καὶ «*φιλοπονίαν*» στὴν μετάδοση τῶν γεγονότων μαρτυρεῖ γι' αὐτὸν ὁ καλοπροαίρετος κριτικός του Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσέας (*Πρὸς Πομπ.* 6), ἐξαίροντας συγχρόνως ἰδιαίτερα τὸν πλοῦτο ἀπὸ διδακτικὲς πληροφορίες ποικίλου περιεχομένου καθὼς

1. K. v. Fritz, <Die politische Tendenz in Th.s Geschichtschreibung>, *Antike u. Abendland* 4, 1954, 45. W. R. Connor, *Theopompus and fifthcentury Athens.* Cambr. Mass. 1968.

2. Σημαντικὸ καὶ διαφωτιστικὸ F. Wehrli, <Die Geschichtschreibung im Lichte der antiken Theorie>, *Eumusia Ἀφιέρωμα L. Howald.* Ζυρίχη 1947, 54.

καὶ τὸν προσεκτικὸ καὶ σύμφωνον μὲ τὶς ἠθικὲς ἀπόψεις ἔλεγχο τῶν κινήτρων τῶν προσώπων ποὺ δροῦν.

Ἕναν ἀξιόλογο συνεχιστὴ τοῦ Θουκυδίδη τὸν γνωρίσαμε ἀπὸ ἕνα παπυρικὸ εὕρημα τοῦ 1906, ποὺ μᾶς χάρισε εἰκοσιμιὰν στῆλες ἑνὸς ἱστορικοῦ κειμένου[1]. Σ' αὐτὲς ἐξετάζονται γεγονότα τοῦ 396/95, καὶ ἡ σύγκριση μὲ τὴν διήγηση τοῦ Ξενοφώντα βγαίνει πρὸς ὄφελος τοῦ νέου κειμένου. Ἡ συγγραφὴ αὐτῶν τῶν *Ἑλληνικῶν τῆς Ὀξυρύγχου* ἔγινε ὕστερα ἀπὸ τὸ 387 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος (346) τοῦ ἱεροῦ πολέμου γιὰ τοὺς Δελφούς, πιθανῶς μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξή του (356). Ἤδη ἡ χρονολογικὴ διαίρεση τοῦ ὑλικοῦ σύμφωνα μὲ τὸ καλοκαίρι καὶ τὸν χειμώνα δείχνει τὴν στενὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη. Ὅπου αὐτὸς δὲν εἶναι τὸ πρότυπο, τὰ *Ἑλληνικὰ* αὐτὰ ἦταν ἡ κύρια πηγὴ γιὰ τὸν Ἔφορο. Μερικὰ ἀποσπάσματα[2] ἦρθαν στὸ φῶς στὰ 1934, χάθηκαν ὅμως πάλι καὶ ξαναβρέθηκαν στὰ 1948 ἀπὸ τὸν V. Bartoletti. Ἡ ἐπιστήμη μάταια προσπάθησε νὰ ξεσκεπάση τὴν ἀνωνυμία τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Ὀξυρύγχου. Ἀπόπειρες νὰ ἰδοῦν σ' αὐτόν, τὸν Θεόπομπο ἢ τὸν Ἔφορο καὶ μερικοὺς ἄλλους, μποροῦμε σήμερα νὰ τὶς ἀφήσουμε κατὰ μέρος. Σὲ μερικοὺς φάνηκε ὅτι βόλευε ὁ Κράτιππος ὁ Ἀθηναῖος (F Gr Hist 64), ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ Διονύσιου (*Π. Θουκ.* 16) ἦταν σύγχρονος τοῦ Θουκυδίδη καὶ συνέχισε τὸ ἔργο αὐτουνοῦ. Ὁ Schwartz καὶ ὁ Jacoby[3] προχώρησαν πάρα πολὺ θεωρώντας ὕποπτη αὐτὴν τὴν μαρτυρία καὶ κάμνοντας τὸν Κράτιππο συγγραφέα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Οἱ γνώσεις μας ὅμως γι' αὐτὸν εἶναι πολὺ λίγες, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν ὑποθετικὴ αὐτὴν ἀπόδοση. Ὁ Jacoby ἀπέδωσε μὲ δισταγμὸν τὰ *Ἑλληνικὰ τῆς Ὀξυρύγχου* στὸν Δαΐμαχο (F Gr Hist 65). Ὁ Ἔφορος τὸν χρησιμοποίησε, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Δαΐμαχος ἦταν Βοιωτός, ταιριάζει μὲ τὶς πολύτιμες πληροφορίες τοῦ Ἀνώνυμου γιὰ τὴν βοιωτικὴ συμμαχία. Τὰ στηρίγματα ὅμως εἶναι πολὺ ἀδύναμα, κι ἔτσι τὰ *Ἑλληνικὰ τῆς Ὀξυρύγχου* μένουν γιὰ μᾶς χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα.

Σὰν τὸν Θεόπομπο μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτη ἦταν καὶ ὁ Ἔφορος ἀπὸ τὴν Κύμη

1. F Gr Hist 66. ἀρ. 2189 P. Συζήτηση καὶ βιβλιογρ. στοῦ G. T. Griffith, *Fifty Years* (βλ. σ. 852 σημ. 1), 160. Ἐκδόσεις: M. Gigante, Ρώμη 1949. V. Bartoletti, Λειψ. 1959, μὲ βάση μιὰν καινούργια ἀντιβολὴ τῶν παπύρων. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ συγγραφέα ἰδιαίτ. H. Bloch, ‹Studies in historical literature of the fourth century, *Stud. pres. to W. S. Ferguson* (ἰδιαίτερος τόμος τῶν *Harv. Stud.*) 1940, 303. F. Jacoby, ‹The Authorship of the Hell. of Ox.›, *Class. Quart.* 44, 1950, 1. I. A. E. Bruce, *An Historical Commentary on the Hellenica Oxyrhynchia*. Cambr. 1967.

2. *Pap. Soc. It.* 13, 1949, ἀρ. 1304. Ἀποτυπώθηκε κι ἀπὸ τὸν P. Maas στὸ παράρτημα τῆς μελέτης τοῦ Jacoby (βλ. προηγ. σημ.). M. Treu, ‹Zu den neuen Bruchstücken der Hell. von Ox.›, *Gymn.* 59, 1952, 302. R. Stark, *Annales Univ. Saraviensis. Philos.-Lettres* 8, 1/2, 1959, σημ. 7 μὲ βιβλιογρ.

3. Ὄχι μόνο στὸ ὑπόμν. ἀλλὰ καὶ στὴν ἐργασία τῆς σημ. 1: μολαταῦτα βλ. Griffith (βλ. σημ. 1), 161. Ὁ V. Bartoletti (μὲ γράμμα του) κλίνει νὰ δεχθῆ τὸν Κράτιππο γιὰ συγγραφέα.

(F Gr Hist 70)[1]. Ὁ χρόνος τῆς γέννησής του εἶναι ἀκαθόριστος, ὡστόσο θὰ μποροῦσε νὰ τοποθετηθῆ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 4. αἰ. Τὸ κύριο ἔργο του, τὰ τριάντα βιβλία τῶν *Ἱστοριῶν*, τουλάχιστο στὸ μεγαλύτερό τους μέρος, τὸ ἔγραψε ὕστερα ἀπὸ τὸ 350. Ἡ σημαντική τους ἐπίδραση—ἀνάμεσα σὲ ἄλλα τὸ χρησιμοποίησε διεξοδικὰ ὁ Διόδωρος καὶ τὸ θαύμασε φανερὰ ὁ Πολύβιος—στηρίζεται στὸν χαρακτήρα τους· εἶναι ἡ πρώτη παγκόσμια ἱστορία[2]. Ὁ Ἔφορος ἄρχιζε μὲ τὴν κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς, ἄφησε δηλ. ἔξω τὴν μυθικὴ ἐποχή, καὶ συνέχιζε τὸ ἔργο του, πλαταίνοντας ὅλο καὶ πιὸ πολὺ τὴν ἔκθεση, ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ Φιλίππου. Ἐπειδὴ δὲν ἔφτασε στὸ τέλος ποὺ σχεδίαζε, ὁ γιός του Δημόφιλος πρόσθεσε τὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ πολέμου. Τὰ λείψανα δείχνουν ὅτι ὁ Ἔφορος ἦταν συρραφέας μεγάλης ὁλκῆς, ποὺ χωρὶς βαθύτερην ἱστορικὴ κατανόηση διασκεύαζε ὅλες μαζὶ τὶς πηγές του καὶ ποῦ καὶ ποῦ τὶς συμβίβαζε βίαια. Τὸ ἔργο του πῆρε ἰδιαίτερον τόνο μὲ τὴν ἠθικοδιδακτικὴ βασικὴ στάση, ποὺ ἐκδηλωνόταν ἰδιαίτερα στὰ προοίμια. Μὲ αὐτὰ συμφωνεῖ ὁ ὀρθολογισμὸς μὲ τὸν ὁποῖο πραγματεύεται τὸν μύθο. Ὁ Πύθωνας ἀπὸ τοὺς Δελφούς, ποὺ ἐπονομαζόταν Δράκοντας, ἕνας ἐπικίνδυνος ἄνθρωπος, ποὺ τὸν τοξεύει ὁ Ἀπόλλωνας (ἀπ. 31), αὐτὸ καὶ μερικὰ ἄλλα θυμίζουν τὶς πιὸ ὡραῖες *«διορθώσεις»* (=ἐξηγήσεις) τοῦ Ἑκαταίου. Σὰν ἰσοκρατικὸς ποὺ ἦταν ἐπέβαλε στὴν γλώσσα του ὁρισμένες ἀπαιτήσεις καὶ ἀσχολήθηκε ἴσως μὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα στὸ σύγγραμμά του *Γιὰ τὸ ὕφος* (*Περὶ λέξεως*). Ἦταν σὲ θέση νὰ ξεχωρίζη τοὺς ἐπιδεικτικοὺς λόγους ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἔκθεση (ἀπ. 111) καὶ κρατήθηκε ἐπίσης μακριὰ ἀπὸ τὴν γοργιανὴ ψυχαγωγή. Τὸ ὕφος του λογαριαζόταν ἀδύναμο[3], πράγμα ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὸν ἀργό του τρόπο ἐργασίας. Λένε ὅτι ὁ Ἰσοκράτης εἶπε πὼς ὁ Θεόπομπος χρειαζόταν χαλινάρι, ὁ Ἔφορος ὅμως βουκέντρι (μαρτ. 28 *τὸν μὲν...χαλινοῦ δεῖσθαι τὸν δ' Ἔφορον κέντρου*).

Ἡ *Πατριδογραφία του (Ἐπιχώριος λόγος)*, ἀφιερωμένη στὴν παράδοση τῆς πατρίδας του, καὶ τὸ σύγγραμμα *Γιὰ τὶς ἐφευρέσεις (Περὶ εὑρημάτων)* σὲ δυὸ τουλάχιστο βιβλία, ἦταν αὐτοτελεῖς ἐργασίες δίπλα στὶς *Ἱστορίες*.

Ὁ Ἔφορος μποροῦσε ἤδη νὰ χρησιμοποιήση τὰ δέκα βιβλία τῶν *Ἑλληνικῶν* τοῦ Καλλισθένη τοῦ Ὀλύνθιου (F Gr Hist 124), ποὺ ἀπὸ τὴν εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα (386) ἔφταναν ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ ἱεροῦ πολέμου (356), γιὰ τὸν ὁποῖο εἶχε γράψει ἕνα ξεχωριστὸ σύγγραμμα. Ὁ Καλλισθένης, μικρανιψιὸς πιθανῶς τοῦ Ἀριστοτέλη, μαζὶ μὲ τὸν ὁποῖο ἐσύνθεσε καὶ τὸν *κατάλογο τῶν νικητῶν στοὺς πυθικοὺς ἀγῶνες* (*Πυθιονῖκαι*, βλ. σ. 791), εἶχε γεννηθῆ στὰ 370 περίπου, συνόδευσε τὸν Ἀριστοτέλη στὴν Ἄσσο καὶ στὴν μακεδονικὴ αὐλὴ κι ἔβαλε τὴν συγγραφική του δραστηριότητα στὴν ὑπηρεσία τῶν φιλομακεδονικῶν ἰδεῶν μὲ πανελ-

1. G. L. Barber, *The Historian Ephorus*. Cambr. 1935. A. Momigliano, «La storia di Eforo e le Elleniche di Teopompo», *Riv. Fil.* 13, 1935, 180.

2. Γιὰ ἕνα μεμονωμένο πρόβλημα: Aur. Peretti, *Eforo e Ps.-Scilace. Studi Class. e Orient.* 10. Πίζα 1961.

3. Μαρτυρίες στοῦ Wehrli (βλ. σ. 860 σημ. 2), 63.

λήνιον τόνο. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἐξύμνησε πανηγυρικὰ τὰ κατορθώματα τοῦ 'Αλέξανδρου, τὸν ὁποῖο εἶχε συνοδεύσει στὴν ἐκστρατεία, στὸ ἔργο του *'Αλεξάνδρου πράξεις*. 'Επειδὴ ὅμως ἀντιτάχθηκε στὴν προσκύνηση τοῦ 'Αλέξανδρου, καταδικάσθηκε σὲ θάνατον στὰ 327. 'Από τὶς ἄλλες του συγγραφὲς ἂς ἀναφέρουμε τὸν *'Ερμεία* καὶ τὸν *Περίπλουν*. Τὸ ὅτι βάζουν τὸ παραμυθένιο «μυθιστόρημα τοῦ 'Αλέξανδρου» κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομά του, ἔχει σχέση μὲ τὰ φαντασιακὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἱστοριογραφίας του.

'Ο 'Αναξιμένης ὁ Λαμψακηνός (F Gr Hist 72), τὸν ὁποῖο ἐπίσης χρησιμοποίησε ὁ Ἔφορος καὶ τὸν ὁποῖο συναντήσαμε ἤδη σὰν συγγραφέα τῆς *'Ρητορικῆς πρὸς 'Αλέξανδρον* (σ. 816/7), εἶχε πέραση σὰν ρήτορας καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Jacoby ὁ ρόλος του στὴν ἱστορία ἦταν βοηθητικός. Ὅπως καὶ νἄναι, ὁ ρόλος αὐτὸς ἦταν πλούσιος, γιατὶ ὁ 'Αναξιμένης ἔγραψε *'Ελληνικά*, ποὺ ἀπὸ τὴν μυθικὴ προϊστορία φτάνουν ὥς τὴν μάχη τῆς Μαντίνειας, ὕστερα *Φιλιππικὰ (αἱ περὶ Φίλιππον ἱστορίαι)*, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Φιλίππου καὶ ἕνας φανταστικὸς ἀπαντητικὸς λόγος τοῦ Δημοσθένη[1], καὶ μιὰ *ἱστορία τοῦ 'Αλέξανδρου (Τὰ περὶ 'Αλέξανδρον)*, πράγμα ποὺ ἐξασφαλίζει σὰν περίοδο τῆς δημιουργίας του τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4. αἰ. Ἔπαιξε ἕνα παιχνίδι εἰς βάρος τοῦ Θεόπομπου ἐκδίδοντας μὲ τὸ ὄνομα αὐτουνοῦ ἕναν *Τρικάρανον* (=τρικέφαλο) (ἀπ. 20 κἑ.), στὸν ὁποῖο ἡ 'Αθήνα, ἡ Σπάρτη κι ἡ Θήβα ἐμφανίζονταν σὰν ἀφορμὴ τῆς πολιτικῆς ἀθλιότητας τῆς 'Ελλάδας.

'Από ἱστορικοὺς τοῦ 4. αἰ., ποὺ εἶναι γιὰ μᾶς μόλις κάτι περισσότερο ἀπὸ ὀνόματα, ἀναφέρουμε τὸν 'Ηρακλείδη ἀπὸ τὴν Κύμη μὲ τὰ *Περσικά* του (F Gr Hist 689), ἀκόμα τὸν Κηφισόδωρο τὸν Θηβαῖο (F Gr Hist 112) καὶ τὸν Λέοντα τὸν Βυζάντιο (F Gr Hist 132), ποὺ καὶ οἱ δυὸ ἔγραψαν γιὰ τὸν ἱερὸ πόλεμο. 'Ο τελευταῖος, ποὺ ἦταν μαθητὴς τοῦ 'Αριστοτέλη, ἔγραψε καὶ συγγράμματα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ 'Αλέξανδρου. Μὲ τὸν γενεαλογικὸ τομέα ἀσχολήθηκε ὁ Ἄνδρωνας ὁ 'Αλικαρνασσέας (F Gr Hist 10) στὶς ἔρευνές του γιὰ τὴν συγγένεια ἑλληνικῶν πόλεων.

'Ο πρῶτος 'Αθηναῖος στὴν σειρὰ ἐκείνων τῶν ἀτθιδογράφων, ποὺ ἐπικεφαλῆς τους βρίσκεται ὁ αἰολέας 'Ελλάνικος (βλ. σ. 467), ἦταν ὁ Κλείδημος (F Gr Hist 323). Αὐτὸν τὸν τύπο τοῦ ὀνόματός του, ἀπέναντι στὸν ἐπίσης παραδομένο καὶ σωστὸν Κλειτόδημος, τὸν ὑποστηρίζουν οἱ ἐπιγραφές. 'Η *'Ατθίδα* του, ποὺ μνημονεύεται κάποτε καὶ μὲ τὸν τίτλο *Πρωτογονία* καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία ξέρουμε τέσσερα βιβλία, ἐπρόβαλλε λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις. 'Υποθέτουμε ὅτι δημιουργήθηκε στὰ μέσα τοῦ 4. αἰώνα. 'Ο Κλείδημος, ποὺ ἦταν ὁ ἴδιος *ἐξηγητής* (ἴσως ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν *Πυθοχρήστων*), φανέρωσε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ θέματα τῆς λατρείας συγγράφοντας ἐπίσης ἕναν *'Εξηγητικόν*.

---

1. 12 καὶ 11 στὸ Corpus τοῦ Δημοσθένη· βλ. σ. 833. 'Ο λόγος καὶ στὰ F Gr Hist 72 ἀπ. 11.

Ἰδιαίτερην θέση ἀνάμεσα στοὺς ἀτθιδογράφους κρατᾶ ὁ Ἀνδροτίωνας (F Gr Hist 324)[1], ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ἦταν ἐνεργὸς πολιτικὸς κι ἔγραψε ἀττικὴν ἱστορία. Τὸν συναντήσαμε ἤδη σὰν ἀντίπαλον τοῦ Δημοσθένη (σ. 827), ὁ ὁποῖος στὶς ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς του σταδιοδρομίας ἔγραψε ἕναν λόγο ἐναντίον του. Καταγόταν ἀπὸ ἀρχοντικὸ σπίτι, γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 5. αἰ. καὶ ὠφελήθηκε ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἰσοκράτη. Ὕστερα ἀπὸ μιὰν ταραγμένη πολιτικὴ σταδιοδρομία, στὴν ὁποία τὸ μίσος του ἐναντίον τῆς Περσίας ἦταν ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο, ἔφυγε ἐξόριστος στὰ Μέγαρα πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας 350/40. Ἐκεῖ ἔγραψε τὰ ὀχτὼ βιβλία τῆς *Ἀτθίδας* του, ἡ ὁποία ἔφτανε τουλάχιστον ὡς τὰ 344/43.

Σὲ λίγη χρονικὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν *Ἀτθίδα* τοῦ Ἀνδροτίωνα ἀκολουθεῖ ἡ *Ἀτθίδα* τοῦ Φανόδημου (F Gr Hist 325), ποὺ μὲ πολλὴν πιθανότητα τὸν ταυτίζουν μὲ τὸν πατέρα τοῦ Δίυλλου, τὸν ὀπαδὸ τῆς ἀνορθωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Λυκούργου. Στὰ 343/42 ἦταν μέλος τῆς βουλῆς· τὴν συγγραφὴ τῆς *Ἀτθίδας* του, ἀπὸ τὴν ὁποία διαπιστώνουμε ἐννέα βιβλία, ἴσως τὴν ἄρχισε ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ 340. Μὲ τὴν πνευματικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου συμφωνεῖ καὶ τὸ ὅτι τὰ ἀποσπάσματα ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν λατρεία καὶ τὴν μυθικὴ παράδοση. Ἔγραψε ἐπίσης κι ἕνα βιβλίο *Ἰκιακά*, γιὰ τὴν νῆσο Ἴκο (=σημ. Λιαδρόμια), μὲ τὴν ὁποία τὸν ἔδεναν ἴσως προσωπικὲς ἀναμνήσεις.

Αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ὁ πιὸ σημαντικὸς ἐκπρόσωπος τῆς σικελικῆς ἱστοριογραφίας, ποὺ γιὰ τὶς ἀρχές της μιλήσαμε πρωτύτερα (σ. 469), ἦταν ὁ Φίλιστος ὁ Συρακούσιος (F Gr Hist 556). Αὐτὸς γεννήθηκε γύρω στὰ 430, καὶ ὁ θάνατός του μπορεῖ νὰ χρονολογηθῇ ἀσφαλῶς στὰ 356/55. Ἦταν πιστὸς ὀπαδὸς τῆς πολιτικῆς τῶν τυράννων, αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπόδισε τὸ Διονύσιο τὸν Α' νὰ τὸν στείλη γιὰ ἕνα διάστημα στὴν ἐξορία. Τὸ ἱστορικό του ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ μέρη, ποὺ ὁ Φίλιστος τὰ συνέλαβε σὰν ἑνότητα καὶ ἀργότερα συνενώθηκαν μὲ τὸν τίτλο *Σικελικά*. Τὰ ἑπτὰ βιβλία τοῦ πρώτου μέρους *(Περὶ Σικελίας)* πραγματεύονταν τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ ὡς τὸ 406/05, ἐνῶ τὸ δεύτερο μέρος μὲ ἕξι βιβλία (τέσσερα γιὰ τὸν πρεσβύτερο, δύο γιὰ τὸν νεότερο Διονύσιο) ἔδινε τὴν σύγχρονη ἱστορία. Ἡ διήγηση τοῦ Φίλιστου γιὰ τὸν Διονύσιο τὸν νεότερο ἔμεινε ἀκατέργαστη, καὶ ἀκριβῶς ἐκεῖ ἄρχιζε ὁ Ἄθανις (ἢ Ἀθάνας) ὁ Συρακούσιος (F Gr Hist 562), ποὺ σὲ δώδεκα βιβλία συνέχιζε τὴν σύγχρονη ἱστορία τουλάχιστο ὡς τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Τιμολέοντα (337/36). Ἄλλοι συγγραφεῖς σικελικῆς ἱστορίας αὐτὴν τὴν ἐποχὴ εἶναι ὁ Τιμωνίδης ἀπὸ τὴν Λευκάδα (F Gr Hist 561), ποὺ ἦταν ἑταῖρος τῆς Ἀκαδημίας, καὶ ὁ Ἑρμείας ἀπὸ τὴν Μήθυμνα (F Gr Hist 558), ὁ πρῶτος ξένος ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ σικελικὴν ἱστορία. Ἡ εἴδηση ὅτι καὶ ὁ Διονύσιος ὁ Α' ἔγραψε ἱστορία, εἶναι πιστευτή (F Gr Hist 557).

---

1. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Jacoby ἀποτελεῖ μιὰν ἐξαντλητικὴ μονογραφία. Πρόσθ. τὴν *Atthis* του, Ὀξφ. 1949.

Τὸ πρῶτο διδακτικὸ σύγγραμμα ποὺ ξέρουμε γιὰ τὴν τεχνικὴ τοῦ πολέμου εἶναι μιὰ «πραγματεία γιὰ τὴν ἄμυνα μιᾶς πολιορκημένης πόλης» (*Πολιορκητικά*), μὲ συγγραφέα τὸν Αἰνεία τὸν Τακτικό, ποὺ τὴν ἔγραψε γύρω στὰ μέσα τοῦ 4. αἰώνα[1]. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι συγγραφέας της ὁ Ἀρκάδας στρατηγὸς Αἰνείας ὁ Στυμφάλιος (Ξεν., *Ἑλλην.* 7, 3, 1). Ὁπωσδήποτε αὐτὸς ἦταν ἄνθρωπος τῆς δράσης, ὄχι τῆς πέννας. Πολύτιμα εἶναι τὰ ἱστορικὰ παραδείγματα καὶ οἱ ἐπισκοπήσεις τῆς δομῆς τοῦ 4. αἰώνα, τὰ ἑλληνικά του ὅμως εἶναι ἄτεχνα καὶ δείχνουν ξεκινήματα πρὸς τὴν Κοινή. Αὐτὸ ποὺ σώζεται, ἦταν κάποτε μέρος ἑνὸς μεγαλύτερου ἔργου ποὺ τὸ ἀναφέρει ὁ Πολύβιος (10, 44: *τὰ περὶ τῶν στρατηγικῶν ὑπομνήματα*).

Ὁ Ἔφορος ἔδειξε ὅτι συνεχίζεται στὸν 4. αἰώνα (χωρὶς νὰ τελειώνη σ' αὐτὸν) ἐκείνη ἡ γραμμὴ τῆς ὀρθολογικῆς ἑρμηνείας τοῦ μύθου, ποὺ τὴν χαράζουν ὁ Ἑκαταῖος καὶ ὁ Ἡρόδωρος. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Παλαίφατου *γιὰ ἀπίστευτες ἱστορίες (Περὶ ἀπίστων)*[2] δὲν μποροῦμε νὰ τὸ χρονολογήσουμε ἀκριβέστερα, ἀνήκει ὅμως στὸν ἴδιον αἰώνα. Τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα εἶναι ἴσως ψευδώνυμο, τίνος πνεύματος ὅμως παιδὶ εἶναι ὁ ἴδιος, μᾶς ἀφήνει νὰ τὸ ἰδοῦμε καθαρὰ χάρη στὴν συνέπεια μὲ τὴν ὁποία ἀποσπᾶ ἀπὸ τὸν μύθο ὡς τὶς λεπτομέρειες «ἀλήθειαν», ὅπως τὴν καταλάβαινε ὁ ἴδιος. Ἀπὸ τὰ πέντε βιβλία τοῦ ἔργου μᾶς σώθηκε μιὰ ἐπιτομὴ μὲ πενηνταδυὸ ἱστορίες.

Τέλος προσθέτουμε ἀκόμα ἕναν παράξενο τύπο, ποὺ ἀλλιῶς θὰ ἔμενε ἄστεγος: τὸν Ἀντιφάνη ἀπὸ τὴν Βέργη, τὸν συγγραφέα ἀπίστευτων διηγήσεων (ἴσως ὁ τίτλος τους ἦταν: *Ἄπιστα*), ὁ ὁποῖος τὰ κατάφερε νὰ κάμη τὸ *βεργαΐζειν* (μιλῶ βεργαϊκὰ) εἰδικὴν ἔκφραση γιὰ τὶς μεγάλες μποῦρδες. Ὁ O. WEINREICH[3] θεωρεῖ ὅτι αὐτὸς ἀνήκει στὸν 4. αἰ., κι ἔδειξε ὅτι τὸ παραμύθι γιὰ τοὺς παγωμένους ἤχους ἀνάγεται σ' αὐτόν.

Ἡ παράδοση τοῦ Ξενοφώντα παραλλάζει γιὰ τὰ διάφορα ἔργα· εἶναι πλούσια, περιλαμβάνει ὅμως ἀρκετὰ ὄψιμους κώδικες. F. G. DEL RIO, ‹Manuscritos de Jenofonte en bibliotecas españolas›, *Emerita* 26, 1958, 319. H. ERBSE, ‹Textkritische Bemerkungen zu X.›, *Rhein. Mus.* 103, 1960, 144 (μὲ πολλὲς εἰκασίες, οἱ ὁποῖες ἐξαιτίας τῆς ἱστορίας τῆς παράδοσης προϋποθέτουν φθορὲς στὴν μικρογράμματη γραφή). Οἱ πολυάριθμοι πάπυροι (ἀρ. 1542-1566 P.), μάλιστα ὁ Πάπ. Ὀξ. 463 (ἀρ. 1543 P.) ὁδήγησαν σὲ πιὸ προσεκτικὴν

---

1. Ἔκδοση: *Illinois Greek Club* (μὲ τὸν Ἀσκληπιόδοτο καὶ Ὀνάσανδρο). *Loeb Class. Libr.* 1923. L. W. HUNTER καὶ S. A. HANDFORD, *Aineiu Poliorketika*. Ὀξφ. 1927, μὲ διεξοδικὴ παρουσίαση τῆς γλώσσας. Κείμενο τοῦ A. DAIN, μετάφρ. καὶ σημ. τῆς ANNE-MARIE BON. *Coll. des Univ. de Fr.* Παρίσι 1967. Λεξικό: D. BARENDS, Οὐτρέχτη 1955.

2. Ἔκδοση: N. FESTA, Λειψ. 1902· πβλ. WILH. NESTLE, *Vom Mythos zum Logos*. Στουττγ. 1940, 148 μὲ βιβλιογρ.

3. *Antiphanes und Munchhausen. Sitzb. Ak. Wien. Phil.-hist. Kl.* 220/4, 1942. Ἡ σωστὴ χρονολόγηση ἤδη στὸν WILAMOWITZ, *Herm.* 40, 1905, 150 = *Kl. Schr.* 4. Βερολ. 1962, 203.

ἐκτίμηση τῶν χειρόγραφων ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθῆ λιγότερο. Ἕνας πτολεμαϊκὸς πάπυρος στοῦ E. SIEGMANN, *Lit. griech. Texte der Heidelberger Pap. Sammlung*. Χαιδελβ. 1956, ἀρ. 206 μὲ τὰ *Ξεν. Ἀπομν.* 1, 3, 7-13· πβλ. R. MERKELBACH, *Stud. zur Gesch. u. Textkritik*. Κολωνία καὶ Opladen 1959, 157. A. H. R. E. PAAP, *The Xenophon Papyri*. Papyrologica Lugduno-Batava 18. Leiden 1970. Λεπτομέρειες στὶς ἐκδόσεις ποὺ ἀναφέρονται παρακάτω· πβλ. DELEBECQUE καὶ WIDDRA στὴν ἔκδοση τοῦ *Περὶ ἱππικῆς* (βλ. σ. 855 σημ. 1). Ὁ F. OLLIER στὴν ἔκδοσή του τοῦ *Συμπ.* καὶ *Ἀπολ.* τῆς *Coll. des Un. de Fr.* ἀπορρίπτει τὸν καταρτισμὸ στέμματος τῶν χειρογράφων καὶ θεωρεῖ ὅτι μιὰ ἐκλεκτικὴ στάση εἶναι ἡ μόνη δυνατή.

Ἐκδόσεις: Teubner: C. HUDE, *Ἀνάβ.* 1931. *Ἑλλην.* 1930. *Ἀπομν.* 1934. TH. THALHEIM, *Opuscula* 2 τόμ. 1910/12. Bibliotheca Oxoniensis: E. C. MARCHANT, 5. τόμ., 1900-1920 (ὅλοι οἱ τόμοι ξανατυπώθηκαν πολλὲς φορές). Τοῦ ἴδιου δίγλωσση ἐκδ. στὴν *Loeb Class. Libr.* 2 τόμ. μὲ τὰ *Ἀπομν.*, *Οἰκον.* καὶ *Scripta minora*. 1956. Αὐτὰ ξανὰ μὲ τοῦ ψευδο-Ξεν. *Πολιτεία Ἀθηναίων* ἀπὸ τὸν G. W. BOWERSOCK. Λονδ. 1968· ἡ *Κύρου Παιδ.* στὴν *Loeb Class. Libr.* ἐκδ. W. MILLER (2 τόμ.)· *Ἑλλ.*, *Ἀνάβ.*, *Ἀπολ.*, *Συμπ.* ἐκδ. C. L. BROWNSON καὶ O. J. TODD (3 τόμ.). *Coll. des Un. de Fr.* (δίγλωσση): P. MASQUERAY, *Ἀνάβ.* 2 τόμ. 1930 (1953. Κείμενο 1963). J. HATZFELD, *Ἑλλην.* 2 τόμ. 1936/39 (πολλὲς φορὲς ξανατ.). P. CHANTRAINE, *Οἰκον.* 1949. F. OLLIER, *Συμπ.*, *Ἀπολ.* 1961. E. DELEBECQUE, *L'art de la chassé,* 1970.—E. DELEBECQUE, *Ἑλληνικὰ* I. Παρίσι 1964 (μὲ ὑπομν.)—G. PIERLEONI, *X. opuscula*. Ρώμη 1937. M. I. FINLEY, *The Greek Historians. The Essence of Herod. Thuc. Xen. Polyb.* Νέα Ὑόρκη 1959 (ἐκλογὲς μὲ σημειώσεις καὶ εἰσαγωγές). Μεμονωμένες ἐκδόσεις ἀναγράφονται στὶς σημειώσεις.—F. W. STURZ, *Lexicon Xenophonteum,* 4 τόμ. Λειψ. 1801-04.—Νεότερες μεταφρ.: *Ἀπομν.:* K. PREISWERK, Ζυρίχη 1943. J. IRMSCHER, Βερολ. 1955. E. BUX, *Die sokr. Schriften*. Στουττγ. 1956. G. P. LANDMANN, *X. Das Gastmahl*. Rowohlts Klass. 7, 1957. H. VRETSKA, *Anabasis*. Στουττγ. (Reclam) 1958. W. H. D. DOUSE, *The march up country*. Michigan 1958.—Γλώσσα: L. GAUTIER, *La langue de X.* Γενεύη 1911. M. SACHSENHAUSER, <Untersuchungen über die Sperrung von Substantiv und Attribut in X. s Anabasis>, *Wien. Stud.* 72, 1959, 54.—Ἔρευνες: A. MOMIGLIANO, <L'egemonia tebana in Senof. e in Eforo>, *Atene e Roma* 37, 1935, 101. E. DELEBECQUE, <X., Athènes et Lacédémone>, *Rev. Et. Gr.* 69, 1946, 71· τοῦ ἴδ. *Essai sur la vie de Xénophon*. Παρίσι 1957. A. DELATTE, <La formation humaniste selon X.>, *Bull. de l'Ass. Budé* 35, 1949, 505. H. R. BREITENBACH, *Historiographische Anschauungsformen X.s.* Διδ. διατρ. Βασιλεία 1950· τοῦ ἴδ. τὸ μεγάλο ἄρθρο στὴν *RE* IX A2, 1569-1928 μὲ παράρτημα τοῦ M. TREU γιὰ τὴν *Πολ. Ἀθ.* 1929-1982· καὶ τὰ δυὸ μέρη σὲ ξεχωριστὸν τόμο, Στουτγ. 1966. M. SORDI, <I caratteri dell'opera storiografica di Senof. nelle Elleniehe>, *Athenaeum* N. S. 28, 1950, 3· 29, 1951, 273. J. LUCCIONI, *X. et le socratisme*. Παρίσι 1953. L. STRAUSS, *On Tyranny*. Νέα Ὑόρκη Λονδ. 1963· γερμ.: *Über Tyrannis. Eine Interpretation von X.s. 'Hieron'*. Neuwied-Berlin 1963. H. MONTGOMERY, βλ. βιβλ. στὸν Ἡρόδοτο. W. P. HENRY, *Greek Historical Writing. A. Historiographical Essay based on X.s. Hellenica*. Chicago 1967· βλ. σχετικὰ τὴν σημαντικὴ γιὰ τὸν Ξενοφώντα καθὼς καὶ γιὰ βασικὰ προβλήματα τῆς κλασσικῆς φιλολογίας βιβλιοκρισία τοῦ K. VON FRITZ, *Gnom.* 40, 1968, 556· ἐκεῖ (558) ἐπίσης παλιότερες ἐργασίες γιὰ τὰ Ἑλληνικὰ

Οἱ ἄλλοι ἱστορικοί:

Ἡ βιβλιογρ. γιὰ τοὺς ἐπιμέρους συγγραφεῖς δόθηκε στὶς σημ. Γιὰ ὁλόκληρο τὸ κεφάλαιο: G. DE SANCTIS, *Studi di storia della storiografia greca*. Φλωρεντ. 1951.—Τὸ πρῶτο συνεχὲς κομμάτι ἀπὸ τὰ *Περσικὰ* τοῦ Κτησία, γιὰ ἔκπληξή μας σὲ ἀττικὴ διάλεκτο, μᾶς τὸ ἔδωσε ὁ

Ox. Pap. 22, 1954, ἀρ. 2330· βλ. K. LATTE, *Gnom.* 27, 1955, 497. R. MERKELBACH, *Arch. f. Pap. Forsch.* 16. 1956, 109. D. DEL CORNO, ‹La lingua di Ctesia (P. Ox. 2330)›, *Athenaeum* N. S. 40, 1962, 12 b.

5. ΔΡΑΜΑ

Καὶ στὸν τομέα τῆς δραματικῆς ποίησης ἡ παραγωγὴ τοῦ 4. αἰ. παρουσιάζει σημαντικὴν ἔκταση[1]. Ὅπου ἦταν Ἕλληνες ἐγκαταστημένοι, εἶχαν κι ἐκτιμοῦσαν τὸ θέατρό τους. Τὰ ἀγγεῖα μᾶς δίνουν μιὰν καλόδεχτη μαρτυρία γιὰ τὸ πόσο γενναιόδωρα ἡ τραγωδία κατάκτησε τότε τὴν ἑλληνικὴ Δύση. Παράλληλα τὴν ἴδια ἐποχὴ παρατηροῦμε μιὰν ἀσυγκράτητη ἐξέλιξη, ποὺ ἀπέναντι στὸ νέο ἐμφανίζει σὰν κλασσικότητα τὴν μεγάλη τραγωδία τοῦ 5. αἰώνα. Πιθανῶς ἀπὸ τὸ 384 καὶ ὕστερα περιλήφθηκε στὸ γιορταστικὸ πρόγραμμα τῶν Διονυσίων τὸ ξανανέβασμα μιᾶς ἀρχαίας τραγωδίας. Τὸ ἐπιγραφικὸ ἀπόσπασμα τῶν «διδασκαλιῶν» γιὰ τὸ 341-339[2] δείχνει ὅτι καὶ στὰ τρία χρόνια διάλεξαν Εὐριπίδη. Ὁ Ἀστυδάμαντας ὁ νεότερος, ἕνας ἀπόγονος τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ νίκησε στὰ 341 καὶ 340, σὲ στίχους (1, σ. 113 D.) ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸν ἀνδριάντα του στὸ θέατρο, παραπονιέται, γιατὶ δὲν μποροῦσε νὰ ἀναμετρηθῆ πρόσωπο μὲ πρόσωπο μὲ τοὺς μεγάλους τῆς τέχνης του. Ὅταν ὁ Λυκοῦργος ἔστηνε στὸ καινούργιο πέτρινο θέατρο τοὺς ἀνδριάντες τῶν τριῶν κλασσικῶν κι ἐξασφάλιζε τὸ κείμενο τῶν ἔργων τους μὲ ἕνα κρατικὸ ἀντίγραφο, αὐτὸ ἐσήμαινε τὴν ἀναγνώριση καὶ τὸ τέλος μιᾶς ἐξέλιξης, ἡ ὁποία καταδίκαζε σὲ ἐξαφάνιση τὴν κατοπινὴ δημιουργία.

Ὁπωσδήποτε νομίζουμε ὅτι μὲ τὸν *Ρῆσο* ἔχουμε ἕνα παράδειγμα τῆς παραγωγῆς τοῦ 4. αἰ., ποὺ ἔφτασε σ' ἐμᾶς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐριπίδη. Νεότερες ἀπόπειρες γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς γνησιότητάς του, δὲν ὑπῆρξαν πειστικές[3]· τὰ οὐσια-

---

1. T. B. L. WEBSTER, *Art and Literatur in Fourth Century Athens*. Λονδ. 1956. Τοῦ ἴδ. ‹Fourth Century Tragedy and Poetics›, *Herm.* 82, 1954, 294. Θέατρο: Τοῦ ἴδ. *Greek Theatre Production*. Λονδ. 1956. A. PICKARD-CAMBRIDGE, *The Dramatic Festivals of Athens*. 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1968. Γιὰ τὴν κωμωδία βλ. σ. 871 σημ. 1.

2. PICKARD, ἔ.ἀ. 108.

3. D. EBENER, *Rhesos. Tragödie eines unbekannten Dichters*. Βερολ. 1966 (δίγλ.). Ὑπὲρ τῆς γνησιότητας: C. B. SNELLER, *De Rheso tragoedia*. Διδ. διατρ. Οὐτρέχτη. Ἄμστερντ. 1949. Ἀντίθετα: A. LESKY, *Gnom.* 23, 1951, 141. Βλ. G. BJORCK, *Arktos* N. S. 1, 1954, 16· *Eranos* 55, 1957, 7. LESKY, 218. Ὁ H. STROHM, ‹Beobachtungen zum Rhesos›, *Herm.* 87, 1959, 257, δείχνει πῶς στὸ ἔργο κλώθονται ὁρισμένα εὐριπιδικὰ θέματα. Γι' αὐτὸν ἡ μὴ γνησιότητα βγαίνει κυρίως ἀπὸ τὸ ὅτι φέρνει στὴν σκηνὴ ἐξωσκηνικὰ γεγονότα, κάτι ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὸν τρόπο τοῦ Εὐριπίδη. Τελευταῖα ὑπερασπίσθηκαν τὴν γνησιότητα: ἡ SILVIA COMPAGNO, *Sull' autenticità del Reso di Euripide*. Atti Acc. Torino 98, 1963/64, 1. W. RITCHIE, *The authenticity of the Rhesus of Eur.* Cambr. 1964. Ἀντίθετα, μὲ ἀποφασιστικὰ ἐπιχειρήματα: E. FRAENKEL, *Gnom.* 37, 1963, 228. Ἡ τελευταία ἀπόπειρα ὑπεράσπισης στοῦ QU. CATAUDELLA, ‹Vedute vecchie e nuove sul Reso Euripideo›, *Saggi sulla*

στικά χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου ὁδηγοῦν σὲ μετακλασσικὴ ἐποχή. Ἡ δραματοποίηση τῆς Δολώνειας (*Ἰλιάδα: Κ*) κάμνει νὰ ἀντηχήσουν μερικοὶ ὡραῖοι λυρικοὶ ἦχοι, ὅπως π.χ. τὸ πρωϊνὸ τραγούδι τῶν φρουρῶν (στ. 527) καὶ ἡ εἰκόνα τῆς ζωῆς τοῦ στρατοπέδου, ποὺ ζωγραφίζεται μὲ ζωντάνια ἀπὸ τὴν ἀναπαιστικὴ σκηνὴ τοῦ προλόγου καὶ ὕστερα. Ἡ ἱστορία τοῦ πῶς ὁ Ὀδυσσέας κι ὁ Διομήδης σκοτώνουν πρῶτα τὸν Τρωαδίτη ἀντικατάσκοπο Δόλωνα καὶ ὕστερα τὸν βασιλιὰ τῶν Θρακῶν Ρῆσο, ποὺ λίγο πρὶν εἶχε ἐμφανισθῆ μὲ μεγάλα λόγια γιὰ νὰ ὑπερασπίση τοὺς Τρῶες, πλάσθηκε μὲ φανερὴ προσπάθεια νὰ πετύχη δραματικὸ ἀποτέλεσμα. Ἐδῶ ὅμως ἀκριβῶς γίνεται φανερὴ ἡ ἀντίθεση πρὸς τὸν Εὐριπίδη: μὲ κάθε λογῆς ὑποψίες καὶ κατηγορίες ἀνάβουν μικρὲς ἐπιμέρους συγκρούσεις, ποὺ σβήνουν γρήγορα καὶ χωρὶς ἀποτέλεσμα, χωρὶς τὸ ἔργο σὰν σύνολο νὰ κερδίζη δραματικὴ ζωὴ ἢ νὰ δείχνη κἂν τὴν ὄψη γνήσιας τραγικότητας. Σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ὁ συγγραφέας τοῦ Ρήσου ἀπέχει πολὺ ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὰ πιὸ ἀδύνατα ἔργα τοῦ Εὐριπίδη. Ἡ σχεδὸν τέλεια ἔλλειψη γνωμικῶν ἀπὸ τὸ ἔργο ἀποτέλεσε ἤδη γιὰ τὸν GOTTFRIED HERMANN[1] οὐσιαστικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀθέτησή του.

Ἡ πληθώρα ἀπὸ ὀνόματα ποιητῶν καὶ τίτλους τραγωδιῶν, ποὺ ἡ συλλογὴ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ NAUCK προσφέρει καὶ γι' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, δίνει μιὰν εἰκόνα τοῦ ὄγκου αὐτῶν ποὺ ἔχουν χαθῆ. Πρέπει νὰ εἴμαστε εὐχαριστημένοι, ἂν μπορέσουμε νὰ ἐπισημάνουμε κάτι ποὺ νὰ ἔχη βασικὴ σημασία. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ θέματος τὸ πείραμα τοῦ Ἀγάθωνα νὰ δημιουργήση κάτι μὲ ἐλεύθερη φαντασία (βλ. σ. 575), εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν συνεχίσθηκε. Πάντα συναντοῦμε τὰ παλιὰ θέματα μὲ τὴν σίγουρη ἀποτελεσματικότητα, ἐνῶ συγχρόνως δὲν μπορεῖ νὰ παραγνωρισθῆ ἡ τάση πρὸς τὸ χοντρό, τὸ θεατρικό, τὸ «*τραγικόν*», ὅπως τὸ ἐννοεῖ αὐτὴ ἡ ἐποχή. Ὁ Μέλητος (πατέρας τοῦ κατήγορου τοῦ 399;) ἔγραψε μιὰν *Οἰδιπόδεια* καὶ ἴσως δὲν ἦταν ὁ μόνος ποὺ ξανάπιασε εὐκαιριακὰ τὴν παλιὰ τριλογικὴ σύνθεση. Ὁ Καρκίνος, ἐγγονὸς τοῦ ὁμώνυμου τραγικοῦ ποιητῆ τὸν ὁποῖο κορόιδευε ὁ Ἀριστοφάνης, γιὰ ἕνα διάστημα φιλοξενούμενος στὴν αὐλὴ τοῦ Διονύσιου τοῦ νεότερου, στὸν *Ὀρέστη* του ἔβαζε τὸν ἥρωα νὰ μιλᾶ μὲ αἰνίγματα. Ὁ Ἀριστοτέλης σὲ διάφορα χωρία[2] ἀναφέρεται σὲ ἔργα του: σ' ἕναν *Ἀμφιάραο*, μιὰν *Ἀλόπη*, ἕναν *Οἰδίποδα*, μιὰν *Μήδεια*. Ἀπὸ τὸν Ἀστυδάμαντα ποὺ ἀναφέραμε νωρίτερα, ξέρουμε τοὺς τίτλους *Ἀντιγόνη*, *Ἀλκμέων* καὶ *Ἕκτωρ*, ἐνῶ ὁ Ἀντιφώντας μὲ τὴν *Ἀνδρομάχη* του, τὴν ὁποία ἀναφέρει καμιὰ φορὰ ὁ Ἀριστοτέλης (*Ἠθ. Εὐδ.* 7, 4.1239a 37), μὲ τὸν *Μελέαγρό* του καὶ τὸν *Φιλοκτήτη* θὰ κλείση τὴν σειρὰ τῶν παραδειγμάτων μὲ παλιὰ θέματα, ποὺ εἶχαν δοκιμασθῆ στὴν κλασσικὴ τραγωδία. Βλέπουμε ἀκόμα ὅτι αὐτὴ ἡ νέα μορφὴ ἀκολουθοῦσε πολὺ τὸ ὑπόδειγμα τῆς ὀψιμότερης τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδη μὲ τὰ παιχνίδια τῆς Τύχης, μὲ τὶς περίτεχνες πλοκές της

---

tragedia Gr. Μεσσήνη-Φλωρεντ. 1969, 315. Τμήματα τῆς ὑπόθεσης: *Pap. Soc. It.* 12/2, 1951, ἀρ. 1286.

1. *De Rheso Tragoedia diss.* 1828.
2. Αὐτὰ στοῦ NAUCK καὶ στὴν μελέτη τοῦ WEBSTER (βλ. σ. 867 σημ. 1), 300.

καὶ τοὺς ἀναγνωρισμούς της. Αὐτὸ τὸ βλέπουμε στὸν Ὑγίνο, *μύθ.* 72, ποὺ δίνει μιὰν νέα διαμόρφωση τοῦ θέματος τῆς Ἀντιγόνης, ἴσως σύμφωνα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἀστυδάμαντα[1], στὴν ὁποία ὁ Αἵμονας κρύβει τὴν ἀρραβωνιαστικιά του κοντὰ σὲ βοσκούς, καὶ ὕστερα ἀπὸ χρόνια ἕνας γιὸς τῶν δύο, ποὺ ἔρχεται στὴν Θήβα γιὰ ἀγῶνες, δημιουργεῖ τὴν δραματικὴ περιπλοκή. Εἶναι ἐπικίνδυνο γιὰ μιὰν τόσο λίγο γνωστὴ περιοχὴ νὰ ἀποτολμήσουμε μιὰν συγκεφαλαιωτικὴ κρίση, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι αὐτὲς οἱ τραγωδίες τῶν ἐπιγόνων ζοῦσαν ἀπὸ τὴν τεχνικὴ ἐκλέπτυνση καὶ δὲν εἶχαν πιὰ καμιὰν σχέση μὲ κείνην τὴν θρησκευτικὴ ἀναμέτρηση, μέσα στὴν ὁποία ὁ 5. αἰώνας ἀντιμετώπιζε τὸν μύθο σὰν μιὰν μεγάλη πνευματικὴ ἐκδήλωση.

Ὅταν ποιητὲς τῆς ἐποχῆς καταπιάνονταν καὶ μὲ ἱστορικὰ θέματα, μποροῦσαν νὰ ἐπικαλοῦνται τὸ πρότυπο τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ Θεοδέκτης ἀπὸ τὴν Φάσηλη ἐκτὸς ἀπὸ πολυάριθμα δράματα μὲ μυθικὰ θέματα ἔγραψε κι ἕναν *Μαύσωλο,* ἐνῶ ὁ Μοσχίωνας, ποὺ ἀνήκει ἴσως στὸν 3. αἰώνα, ἔδωσε ἕναν *Θεμιστοκλὴ* καὶ τοὺς *Φεραίους,* ποὺ ἦταν ἴσως ἕνα ἔργο γιὰ τὸν φόνο τοῦ τυράννου Ἀλέξανδρου τῶν Φερῶν. Μόνο σπάνια ἐμφανίζονται θέματα ἀπόμερα, ὅπως π.χ. ὅταν ὁ Διονύσιος ὁ Α' δραματουργώντας ἐρασιτεχνικὰ χάρισε στὴν ἐποχή του μιὰν *Λήδα* κι ἕναν *Ἄδωνιν*[2].

Γιὰ τὸ σατυρικὸ δράμα εἶναι ἐνδιαφέρον αὐτὸ ποὺ ξέρουμε γιὰ ἕνα ἔργο *Ἀγήν* (ὁ)[3], ποὺ συγγραφέας του θὰ ἦταν ἕνας Πύθωνας, ἂν ὄχι ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος. Αὐτὸ διακωμωδοῦσε τὸν Ἅρπαλο, ποὺ δραπέτευσε μαζὶ τὶς ἑταῖρες του ἀπὸ τὸν βασιλιά. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ ἰδιότυπη περίπτωση, ὁπωσδήποτε ὅμως βλέπουμε ὅτι τὰ σύνορα ἀνάμεσα στὸ σατυρικὸ δράμα καὶ στὸ σκῶμμα τῆς κωμωδίας ἀρχίζουν νὰ χαλαρώνωνται.

Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητικὴ* (6. 1450b 7) δίνει μιὰν πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς τραγωδίας τῆς ἐποχῆς στὴν ρητορικὴ ἐπίδραση, ὅπως ἔγινε καὶ μὲ τὴν ἱστορία, καὶ συσχετίζει τὶς ἀγορεύσεις τῆς ἀρχαίας τραγωδίας μὲ τὴν πολιτικὴ τέχνη, ἐνῶ τῆς νεότερης μὲ τὴν ρητορική. Ὁ Θεοδέκτης ἀπὸ τὴν Φάσηλη, ποὺ τὸν συναντήσαμε κιόλας σὰν ρήτορα (σ. 792), ὁ Ἀστυδάμαντας κι ἕνας Ἀφαρέας, ποὺ στὶς Διδασκαλίες τοῦ 341 ἐμφανίζεται τρίτος μὲ τὶς *Πελιάδες, Ὀρέστη* καὶ *Αὔγη,* ἦταν μαθητὲς τοῦ Ἰσοκράτη· τὸν Χαιρήμονα ὁ Ἀριστοτέλης τὸν παρομοιάζει μὲ λογογράφον (*Ρητ.* 3, 12. 1413b 12 *ἀκριβὴς γὰρ ὥσπερ λογογράφος*).

Ἀπέναντι στὸ ρητορικὸ στοιχεῖο, τὸ μουσικὸ ἔγινε πολὺ ἀνεξάρτητο. Εἴχαμε ἤδη τὴν εὐκαιρία μιλώντας γιὰ τὸν Ἀγάθωνα (σ. 574) νὰ παρατηρήσουμε

1. Webster (βλ. προηγ. σημ.), 305.
2. W. Suss, <Der altere Dionys. als Tragiker>, *Rhein. Mus.* 109, 1966, 299.
3. W. Suss, *Herm.* 74, 1939, 210. A. v. Blumenthal, αὐτ. 216. H. Hommel, αὐτ. 75, 1940, 237, 335. Br. Snell, *Scenes from Greek Drama.* Berkeley 1964, 118· γερμ. ἔκδ. Βερολ. 1971, 104.

ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης σημειώνει ὅτι μὲ αὐτὸν ἀρχίζει ὁ ἐκφυλισμὸς τοῦ χορικοῦ τραγουδιοῦ, τὸ ὁποῖο ἄλλοτε ἦταν οὐσιαστικὸς φορέας τοῦ νοήματος καὶ τώρα γίνεται καθαρὸ παραγέμισμα *(ἐμβόλιμον)*. Ἕνας πάπυρος τοῦ πρώιμου 3. αἰώνα[1], ποὺ περιέχει ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ μιὰν μετακλασσικὴ τραγωδία, ἀνάμεσα σὲ δυὸ σκηνὲς σημειώνει πιὰ μόνο τὴν παρατήρηση *«τραγούδι τοῦ χοροῦ» (χοροῦ μέλος)*. Αὐτὸς ὁ ἀνεξάρτητος χορικὸς λυρισμὸς ἐξελίχθηκε σύμφωνα μὲ τὸ ὕφος τοῦ νέου διθύραμβου, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέση παρατηρώντας τὶς ἀρχές του στὸν Εὐριπίδη.

Ἐκείνη ἡ ὁλοκληρωμένη συνένωση τῶν μορφῶν τῆς τέχνης μέσα στὴν κλασσικὴ τραγωδία σὲ μιὰν ἑνότητα ποὺ δὲν ξανάγινε ποτὲ καὶ πουθενὰ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, διαλύεται τώρα, κι αὐτὸ φαίνεται καὶ μὲ ἕναν ἄλλον ἀκόμα τρόπο. Ἡ ὑπερτίμηση τῆς σκηνοθεσίας καὶ τῆς συμβολῆς τοῦ ἠθοποιοῦ, ποὺ εἶναι φαινόμενα παρακμῆς σήμερα ὅπως καὶ τότε, μαρτυροῦνται καὶ τὰ δυὸ στὴν μετακλασσικὴ τραγωδία. Ἕνας περίφημος σκηνοθέτης ξανανεβάζοντας τὸν *Ὀρέστη* τοῦ Εὐριπίδη τὸν ἔκαμε ἐπιθεώρηση, βάζοντας στὴν ἀρχὴ τὴν Ἑλένη νὰ μπαίνη στὴν σκηνὴ βουβὴ μὲ τὰ πλούσια λάφυρα ἀπὸ τὴν Τροία (Σχόλ. *Ὀρ.* 57). Γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἠθοποιῶν ἀφήνουμε κατὰ μέρος ἀνέκδοτα καὶ ὀνόματα[2] καὶ περιοριζόμαστε στὸ παράπονο τοῦ Ἀριστοτέλη (*Ρητ.* 3, 1. 1403b 33), ὅτι στὴν ἐποχή του οἱ ἠθοποιοὶ ἦταν πιὸ σημαντικοὶ ἀπὸ τοὺς ποιητές (*«μεῖζον δύνανται νῦν τῶν ποιητῶν οἱ ὑποκριταί»*). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης (*Ρητ.* 3, 12. 1413b 12) μιλᾶ γιὰ δράματα ποὺ προορίζονταν γιὰ ἀνάγνωση καὶ ὀνοματίζει τὸν Χαιρήμονα, ποὺ τὸν ἀναφέραμε πρωτύτερα σὰν ποιητὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

Ἐνῶ ἡ περιορισμένη μας γνώση γιὰ τὴν τραγωδία τοῦ 4. αἰώνα σημαίνει ὅτι ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα αὐτὴ ἡ μορφὴ τέχνης χάνεται γιὰ μᾶς σὲ σχετικὸ σκοτάδι ὡς τὸν καιρὸ ποὺ τὴν ἀνανέωσαν οἱ Ρωμαῖοι, μὲ τὴν κωμωδία τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Γιὰ τὴν ζωή της στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλέξανδρου δὲν εἶναι λίγα αὐτὰ ποὺ ξέρουμε, μᾶς εἶναι ὅμως πάρα πολὺ δύσκολο νὰ ἀποκαταστήσουμε τὶς γέφυρες ἀνάμεσα στὴν Ἀρχαία κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τὴν Νέα τοῦ Μενάνδρου. Ἤδη ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ εἶχε πραγματοποιήσει μιὰν τριχοτόμηση τῆς κωμωδίας σὲ *Ἀρχαίαν, Μέσην* καὶ *Νέαν* (βλ. σ. 583)[3], ὡστόσο ὅμως ἀνάμεσα στὶς τρεῖς φάσεις τὰ σύνορα μόνο πολὺ κατὰ προσέγγιση χαράζονται μὲ τὶς χρονολογίες 400 καὶ 320. Τὰ ὄψιμα κιόλας ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη, μὲ τὴν ἔλλειψη τῆς παράβασης, τὴν ἀνεξαρτητοποίηση τῶν χορικῶν, τὴν ὑποχώρηση τοῦ πολιτικοῦ στοιχείου καὶ τὴν ἄμβλυνση τοῦ προσωπικοῦ σκώμματος, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν βαθμιαία μεταμόρφωση τοῦ κωμικοῦ δράματος.

1. ἀρ. 1708 P.=Page, *Greek Lit. Pap.* Λονδ. 1950, ἀρ. 28, βλ. A. Korte, *Arch. Pap. Forsch.* 5, 1913, 570.

2. Βλ. Lesky, 221.

3. Γιὰ τὴν ἀποτυχημένη ἀπόπειρα νὰ τοποθετήσουν τὴν διαίρεση αὐτὴν στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ. A. Korte, *RE* 11, 1921, 1256.

Μποροῦμε νὰ γεμίσουμε τὴν ἱστορία τῆς Μέσης κωμωδίας[1] μὲ ὀνόματα συγγραφέων καὶ τίτλους ἔργων. Ὁ Ἀνώνυμος στὸ *Περὶ κωμῳδίας* ξέρει 57 ποιητὲς καὶ 607 ἔργα, ὑπάρχουν ὅμως σοβαροὶ λόγοι ποὺ μᾶς κάμνουν νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶναι κάπως πολὺ χαμηλός[2]. Ὅπως στὴν τραγωδία, βρίσκουμε κι ἐδῶ ἐπαγγελματικὴν οἰκογενειακὴ παράδοση· ἔτσι οἱ γιοὶ τοῦ Ἀριστοφάνη, Ἀραρώς, Νικόστρατος καὶ Φιλέταιρος[3], ἔγραψαν κωμωδίες. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἄλλων ὀνομάτων σημειώνουμε ἐδῶ τρεῖς πολὺ παραγωγικοὺς καὶ πετυχημένους συγγραφεῖς. Ὁ Ἀντιφάνης, ποὺ γεννήθηκε ἀκόμα πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5. αἰώνα, ζοῦσε κι ἔγραφε ὣς βαθιὰ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἑπόμενου. Σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα* πρέπει νὰ ἔγραψε 280 ἢ μάλιστα 365 ἔργα, καὶ ξέρουμε ἀκόμα 134 τίτλους[4]. Μόνο λίγο μένει πίσω ἀπὸ αὐτὸν ὁ νεότερος σύγχρονός του Ἄλεξης ἀπὸ τοὺς Θουρίους, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ *Σούδα* ἀναφέρει 245 ἔργα, ἐνῶ ἐμεῖς ξέρουμε 130 τίτλους. Περιορισμένος φαίνεται κοντά τους ὁ Ἀναξανδρίδης ἀπὸ τὴν Κάμειρο τῆς Ρόδου (σύμφωνα μὲ ἄλλους ἀπὸ τὴν Κολοφώνα) μὲ μιὰν παραγωγὴ ἀπὸ ἑξηνταπέντε ἔργα. Ἡ δραστηριότητά του, ποὺ τοῦ ἔδωσε στὰ 367 τὴν πρώτη νίκη στὰ Διονύσια, φτάνει ἀκόμα ὣς τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ αἰώνα[5]. Ἕνα πράγμα γίνεται ἀμέσως φανερὸ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀριθμούς: αὐτὴ ἡ παραγωγὴ ἀπὸ καιρὸν δὲν περιοριζόταν πιὰ μόνο γιὰ τὴν Ἀθήνα. Βέβαια ἡ Ἀθήνα ἔμενε ἀκόμα τὸ κέντρο τῆς δραματικῆς τέχνης, στὸ ὁποῖο ἐγκατασταίνονταν ξένοι ποιητές, τὰ ἔργα τους ὅμως κυκλοφοροῦσαν σὲ ὅλον τὸν ἑλληνικὸ κόσμο μὲ τὰ ἀναρίθμητα θέατρά του.

Τὰ πολυάριθμα λείψανα τῆς Μέσης μᾶς εὐχαριστοῦν μὲ τὴν ἄφθονη καὶ πολιτισμένην ἐξυπνάδα τους, ποτὲ ὅμως δὲν δίνουν μιὰν εἰκόνα γιὰ τὴν δομὴ καὶ τὴν μορφὴ ἑνὸς ἔργου. Ἡ εὐγνωμοσύνη μας θὰ ἦταν μεγαλύτερη, ἂν μπορούσαμε νὰ ἀποδώσουμε μὲ βεβαιότητα ἕνα ἀπὸ τὰ πρότυπα τῶν ρωμαϊκῶν κωμωδιῶν σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τῆς κωμωδίας. Τὸ δοκίμασαν γιὰ τρία ἔργα τοῦ Πλαύτου, τὸν *Πέρση* (Persa), τοὺς *Μεναίχμους* (Menaechmi) καὶ τὸν *Ἀμφιτρύωνα* (Amphitruo)[6], πουθενὰ ὅμως δὲν τὰ καταφέρνουμε νὰ πατήσουμε σὲ στέρεο ἔδαφος. Γιὰ τὸν *Πέρση,* ποὺ εἶναι ἕνα ἔργο μηχανορραφιῶν, ὑπάρχει ἡ πιὸ μεγάλη πιθανότητα νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Μέση· σ' αὐτὸ ἕνας ἐφευρετικὸς δοῦλος

---

1. Korte, ἔ. ἀ.· T. B. L. Webster, *Studies in Later Greek Comedy.* Manchester Un. Pr. 1953 (μὲ χρονολογικὸν πίνακα). Πρόσθεσε τὰ δυὸ βιβλία τοῦ Webster ποὺ μνημονεύσαμε στὴν σ. 867 σημ. 1.

2. Μαρτυρίες καὶ συζήτηση στοῦ Korte, ἔ.ἀ. 1265, 56.

3. Γιὰ τὸ τρίτο ὄνομα μένουν ἀσάφειες, βλ. Schmid 4, 222.

4. Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ λογαριάσουμε σύγχυση μὲ ἕναν νεότερο ὁμώνυμο ποιητή.

5. Μιὰ ἐπιγραφὴ μὲ πολυάριθμα στοιχεῖα, στοῦ Pickard (βλ. σ. 867 σημ. 1), 122.

6. Διεξοδικὰ Webster (βλ. ἐδῶ σημ. 1) 67, 78, 86. Γι' αὐτὴν τὴν ἀπόδοση τοῦ πρότυπου τοῦ *Persa* βλ. καὶ K. J. Dover στὸ *Fifty Years of Class. Scholarship.* Ὀξφ. 1954, 118 μὲ βιβλιογρ. Γιὰ ὄψιμη χρονολόγηση τοῦ *Amphitruo*: W. H. Friedrich, *Euripides und Diphilos. Zet.* 5, 1952. 263.

ἀποσπᾶ μὲ τὴν ὑποστήριξη ἑνὸς συνδούλου κι ἑνὸς παράσιτου μιὰν κοπέλλα ἀπὸ ἕναν προαγωγό. Ὁπωσδήποτε τὰ ἀποσπάσματα ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε μερικὰ οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Μέσης. Μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε καλὰ ὁμαλὲς μεταβάσεις ἀπὸ τὴν μιὰ σκηνὴ στὴν ἄλλη, ἐνῶ συγχρόνως βλέπουμε ὅτι διατηροῦνται μερικὰ στοιχεῖα τῆς Ἀρχαίας καὶ προεικονίζονται ὄχι λίγα τῆς Νέας.

Ἡ Μέση δὲν εἶναι πιὰ πολιτικὴ κωμωδία, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀναπτύχθηκε στὸ σύνολό της ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς πόλης καὶ ἦταν δεμένη ἄμεσα μὲ τὴν ζωή της. Αὐτὸ φαίνεται πολὺ καθαρὰ ἀπὸ τὴν παράλειψη τῆς παράβασης. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι τώρα ἡ κωμωδία παραιτήθηκε πιὰ ἀπὸ κάθε σχέση μὲ τὰ σύγχρονα γεγονότα καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας. Ὁ κωμικὸς ποιητὴς Θεόπομπος, ποὺ ἡ δράση του καλύπτει τὸ τέλος τῆς Ἀρχαίας καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς Μέσης, ἐπιτέθηκε (ἀπ. 30 Κ.) ἐναντίον τοῦ Καλλίστρατου, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς δεύτερης ναυτικῆς συμμαχίας, καὶ στὴν *Εἰρήνη*, ποὺ ἐπαναλαμβάνει ἕναν ἀριστοφανικὸ τίτλο, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἕνα ἔργο τοῦ Εὐβούλου, διάλεξε πιθανῶς γιὰ θέμα ἕνα ἀπὸ τὰ συνέδρια τῆς εἰρήνης τοῦ 380-370. Ὁ Εὔβουλος στὸν *Διονύσιό* του κι ὁ Ἔφιππος στοὺς *Ὁμοίους* (ἀπ. 16 Κ.) ἔβαζαν στόχον τὸν σικελιώτη τύραννο. Πολυάριθμα εἶναι τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἀναφέρονται στὸν Δημοσθένη[1], καὶ ὁ Φίλιππος ὅμως ἔπαιρνε τὴν μερίδα του. Ἕνα ἀπὸ τὰ λίγα ἀποσπάσματα, ποὺ ἡ δύναμη καὶ ἡ φαντασία τους θυμίζουν τὴν γλώσσα τῆς Ἀρχαίας—προέρχεται ἀπὸ τὸν *Φίλιππο* τοῦ Μνησίμαχου (ἀπ. 7 Κ.)—περιγράφει τοὺς Μακεδόνες σὰν φοβεροὺς πολεμόχαρους. Ὁ Τιμοκλῆς στοὺς *Ἥρωες* (ἀπ. 12 Κ.) τὸ παράλλαξε εἰρωνικὰ γιὰ τὸν Δημοσθένη.

Ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, τὴν προσοχὴ τῆς κωμωδίας τὴν τράβηξαν προπάντων οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Πυθαγόρα καὶ τοῦ Πλάτωνα[2]. Τὸ μεγάλο ἀναπαιστικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ ἕνα ἄγνωστο ἔργο τοῦ Ἐπικράτη (ἀπ. 11 Κ.) τὸ ἀναφέραμε πρωτύτερα (σ. 745, σημ. 3) σὰν μιὰν ἀξιοπρόσεκτη μαρτυρία γιὰ τὴν διδακτικὴ πράξη στὴν Ἀκαδημία. Ἂς ἀναφέρουμε ἀκόμα τουλάχιστο τὸ μέρος ἀπὸ τὸν *Ναυαγὸ* τοῦ Ἐφίππου (ἀπ. 14 Κ.), στὸ ὁποῖο περιγράφεται ἕνας κομψευόμενος Ἀκαδημεικός.

Ἀλλὰ καὶ τὸ προσωπικὸ σκῶμμα ἐναντίον ὁρισμένων πολιτῶν, αὐτὸ τὸ *ὀνομαστὶ κωμῳδεῖν*, ποὺ μάταια πολεμήθηκε στὴν κλασσικὴ ἀκμή, δὲν πέθανε καθόλου μαζὶ μὲ τὸ τέλος τῆς Ἀρχαίας[3]. Ὅλα αὐτὰ ὡστόσο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μᾶς κάμουν νὰ ξεχάσουμε ὅτι, κατὰ κανόνα τουλάχιστο, τὰ πράγματα ποὺ ἀναφέραμε εἶναι ἐπουσιώδη, ποὺ δὲν ἀφοροῦν πιὰ τὴν ἐσώτατη ζωτικὴ περιοχὴ ἑνὸς καθαρὰ πολιτικοῦ δράματος.

Ἡ ἀρχαία θεωρία[4] ὑπογράμμισε τὴν προτίμηση τῆς Μέσης γιὰ τὴν διακω-

1. Webster, 44.
2. Webster, ἔ.ἀ. 29.
3. Ὡραῖος κατάλογος στοῦ Webster, ἔ.ἀ. 29.
4. Πλατώνιος, *Περὶ διαφορᾶς κωμῳδιῶν*, 11 στοῦ Kaibel, *Com. Graec. Fragm.* 1, 1899, 5.

μώδηση τῶν μύθων. Αὐτὸ ἰσχύει μόνο μὲ κάποιους περιορισμούς. Κάτι τέτοιο τὸ ἤξερε ἤδη ἡ Ἀρχαία σὲ ὄχι μικρὸν βαθμό, ὅπως μαρτυρεῖ ἱκανοποιητικὰ μιὰ σειρὰ τίτλων ἀπὸ τὴν ὀψιμότερη δημιουργικὴ περίοδο τοῦ Ἀριστοφάνη (σ. 593). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ διακωμωδήσεις τῶν μύθων στὴν Μέση κωμωδία παίζουν σημαντικόν, καθόλου ὅμως κύριον ρόλον. Σχετικὰ ἡ παρωδία μπορεῖ νὰ ἀφορᾶ κατευθείαν τὸν μύθο ἢ καὶ τὴν διαμόρφωσή του ἀπὸ τὴν τραγωδία. Τὸ πρῶτο συμβαίνει μὲ τὶς περισσότερες κωμωδίες ποὺ περιεχόμενό τους εἶναι ἡ γέννηση ἑνὸς θεοῦ. Κι ἐδῶ ὅμως φαίνεται ἡ γραμμὴ ποὺ ἀπὸ τὴν Ἀρχαία ὁδηγεῖ πρὸς τὰ κάτω, γιατὶ ἡ *Γέννηση τῆς Ἀθηνᾶς (Ἀθηνᾶς γοναὶ)* τοῦ Ἕρμιππου ἀνήκει ἀκόμα στὴν δική της περιοχή. Στὴν Μέση τὸ θέμα συνεχίζεται σὲ μιὰν σειρὰ ἀπὸ ἔργα. Ὁ Φιλίσκος εἶχε ἰδιαίτερη προτίμηση σ' αὐτό, καὶ τὸ ἔκαμε γιὰ τὸν Δία, τὴν Ἀφροδίτη, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἄρτεμη, τὸν Ἑρμὴ καὶ ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν Πάνα. Σὲ πολλὲς ἄλλες περιπτώσεις ἡ *κωμῳδοτραγῳδία* (μὲ τέτοιον τίτλο ἔγραψαν ἀπὸ ἕνα ἔργο καὶ ὁ Ἀλκαῖος, ποὺ ἀνήκει ἀκόμα στὴν Ἀρχαία, καὶ ὁ Ἀναξανδρίδης) προσπαθοῦσε νὰ πετύχῃ τὸ ἀποτέλεσμά της παρωδώντας γνωστὲς τραγωδίες. Χωρὶς ἀμφιβολία ἔσκαζαν στὰ γέλια, ὅταν ὁ Ὀρέστης δὲν ἔμπηγε τὸ σπαθί του στὸ στῆθος τοῦ Αἴγισθου, κι ἄφηναν κι οἱ δυὸ τὴν σκηνὴ σὰν στενοὶ φίλοι[1], ἢ ὅταν σ' ἕναν ἀνάποδο κόσμο δούλευε ὁ Ὀδυσσέας ἀντὶ γιὰ τὴν Πηνελόπη στὸν ἀργαλειὸ (στὸν *Ὀδυσσέα ὑφάντην* τοῦ Ἄλεξη) ἢ ὁ Αἴαντας, ποὺ τρόμαζε μπροστὰ στὴν Κασσάνδρα κι ἔτρεχε νὰ βρῇ καταφύγιο στὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς[2]. Κωμωδίες σὰν τὸν *Αἴολο* τοῦ Ἀντιφάνη, τὴν *Ἑλένη* τοῦ Ἀναξανδρίδη, τίς: *Αὔγη, Ἴωνα, Μήδεια, Φοίνικα* τοῦ Εὐβούλου, μὲ τοὺς τίτλους τους ὁδηγοῦν πρὸς τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη. Αὐτὸς βέβαια στὸν 4. αἰώνα εἶχε πιὰ φτάσει στὴν πιὸ μεγάλη ἐκτίμηση, κι ἕνας τίτλος ὅπως ὁ *Φιλευριπίδης* τοῦ Ἀξιόνικου περιγράφει τὰ σύνορα ἑνὸς ὁλόκληρου κεφαλαίου τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι ἡ διακωμώδηση τοῦ μύθου ὑποχωρεῖ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα κι ὕστερα. Αὐτὸ δὲν ἐξαρτᾶται καθόλου ἀπὸ τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν μύθο, γιατὶ συνήθως παρωδεῖ κανεὶς πράγματα, μὲ τὰ ὁποῖα βρίσκεται σὲ μιὰν ἐσωτερικὴ σχέση. Ἀπεναντίας, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τῶν ἀγγείων, φαίνεται ὅτι τὰ τολμηρὰ ἀστεῖα ποὺ ἔκαμναν μὲ τοὺς ἀρχαίους μύθους κρατοῦσαν ἀμετάβλητα τὴν θέση τους στὶς κωμικὲς σκηνὲς τῶν φλυάκων τῆς ἑλληνικῆς Δύσης.

Μόνο νὰ διαισθανθοῦμε μποροῦμε τὶς βαθμίδες μιᾶς ἐξέλιξης ποὺ ὁλοκληρώθηκε στὴν Μέση κωμωδία καὶ ποὺ ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ὁδηγοῦσε στὴν ἀστικὴ κωμωδία τοῦ Μενάνδρου. Αὐτὸ διατυπώνεται καθαρὰ στὴν κρίση τοῦ Ἀριστοτέλη (*Ποιητ.* 9, 1451 b 13) γιὰ τὴν σύγχρονη κωμωδία, ὅτι ἔχτιζε τὴν δράση σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ἀληθοφάνειας καὶ ὕστερα ἔβαζε τὰ ὀνόματα στὴν τύχη. Μὲ

---

1. Ἀριστοτ., *Ποιητ.* 13. 1453a 37.
2. Εἰκόνα ἀγγείου στῆς M. Bieber, *History of Gr. and Rom. Theater.* Princeton 1939, εἰκ. 366 κἑ.

αὐτὸ συμφωνεῖ ὁ πρόλογος στὴν *Ποίηση* τοῦ 'Αντιφάνη, στὸν ὁποῖο ὁ ποιητὴς παραπονιέται γιὰ τὸ πόσο πιὸ δύσκολη εἶναι ἡ κωμωδία ἀπὸ τὴν τραγωδία: ἐνῶ σ' αὐτὴν ἐδῶ μὲ ἕνα μονάχα μυθικὸ ὄνομα ἀνοίγεται κιόλας μιὰ ὁλόκληρη ὑπόθεση, στὴν κωμωδία πρέπει σχεδὸν ὅλα, καὶ τὴν δράση, καὶ τὰ ὀνόματα, νὰ τὰ δημιουργήση κανεὶς μοναχός του.

Εἴδαμε πρωτύτερα (σ. 623) ὅτι μέσα στὴν 'Αρχαία κωμωδία περιλαμβάνονταν ἤδη στοιχεῖα ἀστικῆς δραματικότητας· γι' αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη ὅμως εἶχε ἀποφασιστικὴν σημασία ἡ ὄψιμη τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη καὶ τῆς ἐποχῆς του. 'Η κωμωδία σχετιζόταν διπλὰ μαζί της, γιατὶ ἀπὸ τὴν μιὰ βρισκόταν κοντά της μὲ τὶς παρωδίες, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δανειζόταν ἀπὸ αὐτὴν θέματα καὶ τεκτονικὲς μορφές. Μεγάλη εἶναι ἡ εἰσβολὴ τῶν ἐρωτικῶν θεμάτων, ἐνῶ ἡ σημασία τῶν μηχανορραφιῶν καὶ τῶν ἀναγνωρισμῶν μιλᾶ καθαρὰ γιὰ τὴν ἐπίδραση πρότυπων τοῦ Εὐριπίδη. Ἂν κρίνουμε τὶς *Στεφανοπώλιδες* τοῦ Εὐβούλου μὲ τὴν βοήθεια τῶν ἀποσπασμάτων τῆς *Corollaria* τοῦ Naevius, βλέπουμε ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε μιὰ προαγωγός, ποὺ δὲν ἤθελε νὰ παντρέψη τὴν κόρη της, ἀλλὰ νὰ τὴν ἀφήση γιὰ τὸ κερδοφόρο πρόστυχο ἐπάγγελμα, ἕνας ντροπαλὸς ὑποψήφιος κι ἕνας δεύτερος, ποὺ ἤξερε νὰ κινηθῆ. 'Επίσης οἱ ρόλοι τῶν δούλων γίνονται καθαροί, ἐνῶ καὶ τὰ πρόσωπα καὶ οἱ ἀναμεταξύ τους σχέσεις μποροῦσαν πολὺ καλὰ νὰ προέρχωνται καὶ ἀπὸ τὴν Νέα. 'Απὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη εἶναι σημαντικό, ὅτι σχεδὸν ὅλες οἱ σταθερὲς μορφές, ποὺ ἀπὸ ἐδῶ καὶ μπρὸς γεμίζουν τὸ κωμικὸ θέατρο τῆς ἀρχαιότητας καὶ συχνὰ μὲ μικρὴ μόνο μεταμφίεση καὶ τὸ θέατρο τῆς Δύσης, συναντιοῦνται ἤδη στὴν Μέση: ἡ ἑταίρα[1], ἡ κωμικὴ γριά[2], ὁ προαγωγός (αὐτὸς γιὰ πρώτην φορὰ στὸν *Πορνοβοσκὸ* τοῦ Εὐβούλου), ὁ ἐρωτευμένος νέος, ὁ καυχησιάρης[3]—προεικονισμένος στὸν Λάμαχο τῶν *'Αχαρνέων* τοῦ 'Αριστοφάνη—,ὁ παράσιτος[4], ὁ μάγειρας[5] καὶ ὁ δοῦλος, ὅπως τὸν δείχνει κιόλας ὁ *Πλοῦτος* τοῦ 'Αριστοφάνη σ' ἕναν σημαντικὸ ρόλο.

Ἔστω καὶ ἂν εἴμαστε σὲ θέση νὰ διαγράψουμε μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια ἕναν ὁρισμένο θεματικὸ κύκλο τῆς Μέσης κωμωδίας, μολαταῦτα πολλὰ ἀκόμη, ὅπως οἱ πολυάριθμοι τίτλοι ποὺ εἶναι παρμένοι ἀπὸ βιοτέχνες κι ἐπαγγελματίες, μένουν γιὰ μᾶς στὸ σκοτάδι.

Δυὸ σημαντικὰ πράγματα μποροῦμε ἀκόμα νὰ βγάλουμε ἀπὸ τὰ λείψανα. 'Η ζουμερὴ ἀδιαντροπιά, ποὺ στὴν 'Αρχαία διατηροῦσε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀρχὴ τὰ δικαιώματά της σὲ ὅλην τὴν ἔκταση, ὑποχώρησε μπροστὰ σὲ μιὰν μεγαλύτερη κοσμιότητα τῆς γλώσσας, καὶ ἡ ἀπόσπαση τῶν χορικῶν μερῶν ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἔργου, ποὺ διαγραφόταν ἤδη στὸν ὄψιμο 'Αριστοφάνη, συνεχίσθηκε[6]. 'Υπῆρχαν ἀκόμα

1. H. Hauschild, *Die Gestalt der Hetäre in der griech. Kom.* Διδ. διατρ. Λειψ. 1933.
2. H. G. Oeri, *Der Typ der kom. Alten in der griech. Kom.* Διδ. διατρ. Βασιλεία 1948.
3. O. Ribbeck, *Alazon.* Λειψ. 1882· *ἀλαζών* στὸν 'Αναξανδρίδη ἀπόσπ. 49 K.
4. Τίτλος ἑνὸς ἔργου τοῦ Ἄλεξη. Οἱ πρόγονοι αὐτοῦ τοῦ τύπου πηγαίνουν πίσω στὸν 'Επίχαρμο.
5. A. Giannini, ‹La figura del cuoco nella commedia Greca›, *Acme* 13, 1960, 135.
6. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χοροῦ: K. J. Maidment, ‹The Later Comic Chorus›, *Class.*

μεσοβαθμίδες, γιατὶ μερικὰ θλιβερὰ λείψανα μοιάζουν νὰ μαρτυροῦν περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες τὰ χορικὰ ἦταν κιόλας στ' ἀλήθεια παρεμβολὲς ξένες πρὸς τὴν δράση, ὁ χορὸς ὅμως στὴν διάρκεια τοὺ ἔργου ἔμενε στὴν σκηνὴ καὶ κάποτε ἔπαιρνε μέρος στὸν διάλογο. Πρέπει νὰ ὑπῆρξαν ἀρκετοὶ μεταβατικοὶ τύποι, ὡστόσο ὅμως ὁ τέλειος ἀποχωρισμὸς τῶν χορικῶν, ὅπως τὸν δείχνει ἡ Νέα, εἶχε ἤδη συντελεσθῆ στὴν Μέση κωμῳδία.

Ἡ παράλειψη τῶν χορικῶν σημαίνει φυσικὰ ὅτι δὲν βρίσκουμε τίποτε ποὺ νὰ μπορῆ νὰ συγκριθῆ μὲ τὴν πολυμετρία τοῦ Ἀριστοφάνη, καὶ μολαταῦτα στὰ μέτρα τῶν διαλόγων παρουσιάζεται μιὰ κάποια ποικιλία[1]. Δὲν εἶναι σπάνια μεγαλύτερα ἀναπαιστικὰ συστήματα.

Τὴν συνέχιση τῆς παλιᾶς κωμικῆς φορεσιᾶς μὲ τὸ παραγεμισμένο πλεχτὸ φόρεμα καὶ τὸν φαλλὸ στὸν 4. αἰώνα τὴν ἀποδείχνει ἡ ἀττικὴ οἰνοχόη τοῦ Λένινγκραντ[2] μὲ ἠθοποιοὺς καὶ μάσκες. Μολαταῦτα ἐπιτρέπεται νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἐνδυματολόγιο τῆς Νέας, ποὺ πλησιάζει πρὸς τὸ ἀστικό, προετοιμάσθηκε στὶς κατοπινότερες φάσεις τῆς Μέσης.

Γιὰ τὸ δράμα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς βασικὲς μένουν οἱ ἔρευνες τοῦ A. Wilhelm: *Urkunden dram. Aufführungen in Athen*. Βιέννη 1906. Πρόσθεσε τὶς ἐργασίες τῶν Pickard καὶ Webster ποὺ μνημονεύθηκαν στὴν σ. 867, σημ. 1. Τὰ κείμενα τῆς τραγῳδίας στοῦ Nauck, *Trag. Graec. Fragm.* 2. ἔκδ. Λειψ. 1889, τῆς κωμῳδίας στοῦ Th. Kock, *Com. Att. Fragm.*, 2. Λειψία 1884, μολαταῦτα ἡ αὐθαίρετη πότε πότε μεταχείριση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν ἐκδ. ἐπιβάλλει νὰ ξαναγυρίζῃ κανεὶς στοῦ A. Meineke, *Com. Graec. Fragm.* (5 τόμ.) 1839 κέ. J. M. Edmonds, *The Fragments of Attic Comedy*. II. *Middle Comedy*. Leiden 1959. Ἀνώνυμα ἀποσπάσματα τῆς Μέσης κωμῳδίας καὶ στὸν τόμ. III A. Leiden 1961. Γιὰ τὸν 1. καὶ 2. τόμ. τῆς συλλογῆς ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸν Edmonds πβλ. B. Marzullo, *Gnom.* 34, 1962, 543. Ἀπεικονίσεις: T. B. L. Webster, *Monuments illustrating Old and Middle Comedy. Univ. of Lond. Inst. of Class. Stud. Bull. Suppl.* 9, 1960. Λείψανα τῆς φάρσας τῶν φλυάκων: A. Olivieri, *Frammenti della Commedia greca e del mimo nella Sicilia a nella Magna Grecia*. II. *Frammenti della comm. fliacica*. 2. ἔκδ. Νεάπολη 1947.

6. Η ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΠΟΙΗΣΗ

Εἴπαμε πρωτύτερα (σ. 432-33) ὅτι ἡ ἀρχαία ἐποποιία ἐξαντλήθηκε μὲ τὸν Χοιρίλο καὶ ὅτι αὐτὸς τὸ ἤξερε. Μολαταῦτα αὐτὸ δὲν ἐσήμαινε καὶ τὸ τέλος τῆς ἐπικῆς ποίησης, ὅπως δείχνει ὁ σχεδὸν σύγχρονός του Ἀντίμαχος ὁ Κολοφώνιος[3].

Quart. 29, 1935, 1. A. Pickard-Cambridge, *The Theatre of Dionysus*. Ὀξφ. 1946, 160. T. B. L. Webster, *Studies in Menander*. Manchester Un. Pr. 1950, 182. Πβλ. τὸν πάπυρο ἀρ. 1641 P.

1. Ἐπισκόπηση στοῦ Korte (βλ. σ. 870 σημ. 1), 1265, 17.

2. Bieber (βλ. σ. 873 σημ. 2), εἰκ. 121. Pickard (βλ. σ. 867 σημ. 1), εἰκ. 78. φωτογραφία στοῦ E. Bethe, *Griech. Dichtung*, Πίν. 8. Διαφορετικὰ στοῦ Pickard, ἔ.ἀ. 234 Webster, *Production* (βλ. σ. 867 σημ. 1), 55 Dover (βλ. σ. 871 σημ. 6), 121.

3. B. Wyss, *Antimachi Colophonii Reliquiae*. Βερολ. 1936 μὲ διεξοδικὴ εἰσαγωγή.

Ὁ Πλάτωνας ἐκτιμοῦσε πολὺ αὐτὸν τὸν ποιητή· ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὸν Φιλόδημο ὅτι ὁ στωικὸς Ἀρίστωνας ὁ Χιώτης ἐγκωμίαζε τὶς παιδαγωγικὲς σκέψεις τῶν ποιημάτων τοῦ Ἀντίμαχου[1], καταλαβαίνουμε ὅτι τὰ κίνητρα τοῦ Πλάτωνα δὲν ἦταν, ἢ τουλάχιστον δὲν ἦταν μόνο, αἰσθητικά. Ὁπωσδήποτε ὁ Πλάτωνας ἀνέθεσε στὸν Ἡρακλείδη τὸν Πόντιο νὰ πάη στὴν Κολοφώνα καὶ νὰ συγκεντρώση τὰ ποιήματα τοῦ Ἀντίμαχου[2]. Μὲ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ χρονολογεῖται ὁ θάνατος τοῦ Ἀντίμαχου πρὶν ἀπὸ τοῦ Πλάτωνα (348/47), ποὺ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες πληροφορίες ποὺ μποροῦμε νὰ ἔχουμε γιὰ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ. Ὁ Πλούταρχος (*Λύσ.* 18) διηγεῖται ὅτι στὴν γιορτὴ τῶν Λυσανδρείων, ὅπως εἶχαν μετονομασθῆ δουλικὰ τὰ Ἡραῖα τῆς Σάμου, ἡ μεγαλειότητά του ὁ Λύσανδρος παραχώρησε στὸν διαγωνισμὸ τὴν νίκη σ' ἕναν ποιητὴ Νικήρατον, ἀντὶ γιὰ τὸν Ἀντίμαχο, κι αὐτὸς πῦρ καὶ μανία κατάστρεψε τὸ ποίημά του. Κι ἂν ἀκόμα αὐτὴ ἡ ἀγανακτισμένη χειρονομία ἀποτελεῖ μιὰν διακοσμητικὴ ἐφεύρεση, δὲν ὑπάρχει ὡστόσο κανένας λόγος νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸν διαγωνισμό, κι ἔτσι μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ποίηση τοῦ Ἀντίμαχου πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Λύσανδρου, ὁ ὁποῖος σκοτώθηκε στὰ 395 μπροστὰ στὰ κάστρα τῆς Ἁλιάρτου. Οἱ χρονολογίες ποὺ ἀναφέραμε, ἀφήνουν ἕνα μεγάλο μεσοδιάστημα· ὅταν ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος τοποθετεῖ τὴν ἀκμὴ τοῦ Ἀντίμαχου γύρω στὰ 404[3], αὐτὸ μπορεῖ νὰ δηλώνη πάνω κάτω τὸ σωστό. Εἶναι ὅμως χρονολογικὰ ἀδύνατο νὰ ἦταν μαθητὴς τοῦ Πανύασση· γι' αὐτὸ δὲν θὰ δώσουμε πολὺ μεγάλη πίστη καὶ στὴν ἄλλη πληροφορία τῆς *Σούδας*, ποὺ κάμνει δάσκαλόν του τὸν Στησίμβροτο.

Ἀπὸ τὰ δυὸ κύρια ἔργα του τὸ ἕνα, ἡ *Θηβαΐδα*, ἦταν ἔπος. Τὰ παραθέματα ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε μὲ βεβαιότητα πέντε βιβλία, εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι τὸ ἔργο περιλάμβανε εἰκοσιτέσσερα. Μὲ λόγια μεθοδικότητα—μὲ τὸν Ἀντίμαχο ἀρχίζει ἡ σειρὰ τῶν «γραμματισμένων» ποιητῶν (poetae docti)—ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν ἔρωτα τοῦ Δία πρὸς τὴν Εὐρώπη, προφανῶς γιὰ νὰ φτάση ἔτσι στὴν ἵδρυση τῆς Θήβας. Τὰ ἀποσπάσματα εἶναι πολὺ φτωχά, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ συμπεράνουμε κάτι οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν δομὴ τοῦ συνόλου· ἡ ἄποψη ὅτι ἡ *Thebais* τοῦ Statius ἐξαρτιόταν πολὺ ἀπὸ τὸν Ἀντίμαχο ἀποδείχθηκε πλάνη[4]. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ποῦμε τί ποσοστὸ ἀπὸ τὴν παλιὰ κυκλικὴ *Θηβαΐδα* (βλ. σ. 134) γνώριζε ἀκόμα ὁ Ἀντίμαχος, βέβαιη ὅμως ἦταν ἡ φιλοδοξία του νὰ συναγωνισθῆ μὲ τὴν *Ἰλιάδα* τοῦ Ὁμήρου. Βέβαια—κι αὐτὸ χαρακτηρίζει τὴν τομὴ ἀνάμεσα στὸν

1. Μαρτ. 16 W. praef. 41.
2. Μαρτ. 1 W. Ἡρακλ. Πόντ. ἀπόσπ. 6 Wehrli.
3. Μαρτ. 4 W.
4. Σωστὰ κρίνει τὸ σχόλιο τῆς *Thebais* 3, 466 τοῦ Στάτιου (στοῦ Kaspar von Barth) ὁ Wyss στὴν praefatio του 13. Ἐκεῖ (5) καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ δίνεται μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Πορφυρίωνα στὴν *Ars Poet.* 146 τοῦ Ὁράτιου. Ἡ σύγχυση ξεμπλέκεται σωστά, καὶ ἀποδείχνεται ὅτι ἡ πληροφορία αὐτὴ μπορεῖ νὰ κάμη πιθανὴ μόνο τὴν ἔκταση τῆς *Θηβαΐδας* σὲ 24 βιβλία.

Ἀντίμαχο καὶ σὲ ὅλην τὴν ἐπικὴ ποίηση ποὺ προηγήθηκε—ὄχι μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἄμεσης σύνδεσης καὶ μίμησης, ἀλλὰ μὲ λόγιαν ἐμβάθυνση στὰ ὁμηρικὰ καλλιτεχνικὰ μέσα καὶ μὲ τὴν ἐνσυνείδητη ἀνανέωση καὶ ἀνύψωσή τους. Ὡστόσο ὁ ποιητὴς τῆς *Θηβαΐδας* ἦταν συγχρόνως ἕνας ὁμηριστὴς φιλόλογος. Μνημονεύσαμε κιόλας τὴν ἔκδοσή του τοῦ Ὁμήρου (σ. 127), καὶ μερικὲς μαρτυρίες[1] δείχνουν μελέτες γιὰ τὸν ποιητή, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ καθορίσουμε ποῦ παρουσίασε ὁ Ἀντίμαχος τὰ ἀποτελέσματά τους.

Τὸ δεύτερο μεγάλο ποίημά του, ἡ *Λύδη*, διηγόταν σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο ἄτυχες ἐρωτικὲς ἱστορίες, ὅπως τὶς ἔδινε ὁ μύθος. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἡ ποιητικὴ διάπλαση ἄτυχων μυθικῶν ἐρώτων θὰ παρηγοροῦσε τὸν ποιητὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τῆς ἀγαπημένης του Λύδης[2]. Ὅ,τι μποροῦμε ἀκόμα νὰ ἀντιληφθοῦμε, δείχνει ἐλεγειακὴν ἀφήγηση. Διεξοδικὰ πραγματευόταν τὸν ἀργοναυτικὸ μύθο, κι αὐτὸ εἶναι πιθανὸ πὼς γινόταν στὸ πρῶτο βιβλίο. Στὰ λιγοστὰ πάντως λείψανα τίποτε προσωπικὸ δὲν ἀντηχεῖ. Ἀσφαλῶς αὐτὸ δὲν ἔλειπε ὁλωσδιόλου, καὶ πρέπει νὰ εἶχε βρῆ τὴν θέση του στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ συνόλου. Ὅπως ὁ Ἀντίμαχος στὴν *Θηβαΐδα* ἀνανέωνε μὲ τὴν δική του ἀντίληψη τὸν Ὅμηρο, τὸ ἴδιο ἔκαμνε κι ἐδῶ μὲ τὴν ἐλεγειακὴ ποίηση ἀκολουθώντας τὴν *Ναννὼ* τοῦ Μίμνερμου. Ἐνῶ ὅμως στὴν *Ναννὼ* δὲν μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν συνάρτηση τῶν μερῶν καὶ ὑποθέτουμε περισσότερο ὅτι ὑπῆρχαν μεμονωμένες ἐλεγεῖες, ὁ Ἀντίμαχος ἀντίθετα στὴν *Λύδη* του συνένωσε τὶς διάφορες ἱστορίες σ' ἕνα σύνολο. Χωρὶς ἀμφιβολία εἶχε ἕνα σημαντκὸ πρότυπο γι' αὐτό, τὴν καταλογικὴ ποίηση τοὺ τύπου τοῦ Ἡσίοδου. Εἶναι λυπηρὸ ποὺ ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε πιὸ πέρα ἀπὸ γενικὲς διαπιστώσεις, γιατὶ ὁ Ἀντίμαχος ἀποδείχνεται σ' αὐτὰ τὰ ἐπιτεύγματά του, στὴν διαμόρφωση δηλ. τῆς ἐλεγειακῆς ἀφήγησης καὶ τοῦ συνολικοῦ ποιήματος, πρόδρομος τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης.

Ἕνα παράθεμα (ἀπ. 72 Μ.) ἀνήκει στὸ δεύτερο βιβλίο, μολαταῦτα ὅμως ἡ *Λύδη* πρέπει νὰ εἶχε σημαντικὰ μεγαλύτερον ὄγκο. Ὁ Καλλίμαχος[3], ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ὑποφέρη καθόλου τὰ χοντρὰ βιβλία, κορόιδεψε κι αὐτὸ τὸ ποίημα, γιατὶ ἦταν καλοθρεμμένο.

Ἄλλα ἔργα τοῦ ποιητῆ ὅπως *αἱ Δέλτοι* καὶ ἡ *Ἄρτεμις* μένουν γιὰ μᾶς ἁπλοὶ τίτλοι.

Ἡ σημασία τοῦ Ἀντίμαχου ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τῆς γραμματολογίας φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀντιγνωμία ποὺ ξέσπασε γι' αὐτὸν στὴν ἐποχὴ ποὺ ἀκολούθησε. Οἱ κρίσεις της, ὅπως τὶς συγκέντρωσε ὁ Wyss, παρουσιάζουν διαφορές. Μιλήσαμε γιὰ τὸν φθόνο τοῦ Καλλίμαχου, ποὺ ἀκόμα ἀπηχεῖ στὸν νεοτερικὸ Κάτουλλο (95). Ὑπάρχει ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ καὶ τόσο θερμὴ ἀναγνώριση, σὰν αὐτὴν ποὺ ἐκδηλώνεται στὰ ἐπιγράμματα τοῦ Ἀσκληπιάδη καὶ τοῦ Ποσείδιπ-

1. Wyss, Praef. 30.
2. Δύσκολα ἡ γυναίκα τοῦ ποιητῆ (ἔτσι μαρτ. 7). Τὸ ὄνομα δείχνει ὅτι δὲν ἦταν ἐλεύθερη.
3. Ἀπόσπ. 398 Pf.· Ἀντίμ. μαρτ. 19 W.

που (*Ἀνθ. Παλ.* 9, 63. 12, 168). Ἔχουμε πεῖ πρωτύτερα (σ. 433) ὅτι ὁ Κράτητας ἀπὸ τὴν Μαλλό, στὴν φιλονεικία τῶν κριτικῶν—ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ὁ Χοιρίλος, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Ἀντίμαχος—πῆρε ἀποφασιστικὰ τὸ μέρος τοῦ Κολοφώνιου. Αὐτὸς ὁ διχασμὸς τῶν γνωμῶν κι ὄχι λιγότερο ἡ ἐπιφυλακτικότητα τῶν συγχρόνων του (μαρτ. 3) δείχνουν ὅτι ἡ ποίηση τοῦ Ἀντίμαχου σήμαινε μιὰν βαθιὰ μεταβολή. Αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ λόγος ποὺ λυπούμαστε τόσο πολὺ γιὰ τὸν χαμό της. Ὁπωσδήποτε, μὲ βάση διάφορα χαρακτηριστικά, μποροῦμε νὰ τὴν ἐννοήσουμε σὰν πρόδρομον τῆς ἑλληνιστικῆς ποίησης, κι ἀναφέραμε κιόλας μερικά, ποὺ δείχνουν αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Τὸ πιὸ σημαντικὸ καὶ πιὸ βαρὺ σὲ συνέπειες εἶναι ὅτι στὸν Ἀντίμαχο διακρίνουμε ἕναν ποιητὴ ποὺ συνειδητὰ συνένωνε τὴν ἐργασία τοῦ λόγιου μὲ τὴν ἐργασία τοῦ καλλιτέχνη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τώρα πιὰ ἡ ποίηση ξεμακραίνει ἀπὸ τὴν κοινότητα, ἡ ὁποία ἔδενε σὲ μιὰν στέρεη ἑνότητα τὸν καλλιτέχνη καὶ τὸ κοινὸ στὴν κλασσικὴ ἐποχή. Μόνο ὁ μορφωμένος εἶναι σὲ θέση νὰ παρακολουθῆ τὸν λόγιο ποιητὴ στὸν κοπιαστικό του δρόμο, κι ἔτσι προμηνύεται κάτι ποὺ μοιάζει μὲ τὴν «τέχνη γιὰ τὴν τέχνη». Ἕνα χάσμα, ποὺ ἄρχισε νὰ σχηματίζεται μὲ τὴν σοφιστική, τὸ βλέπουμε τώρα σὲ φιλολογικὸ ἐπίπεδο.

Ἡ κατεύθυνση αὐτὴ νομίζουμε ὅτι προδίνεται τόσο ἀπὸ τὴν εὐχαρίστηση τοῦ ποιητῆ γιὰ ἀπόμερες λεπτομέρειες ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν γλωσσικὴ διατύπωση. Οἱ λίγοι στίχοι ποὺ ξέρουμε εἶναι γεμάτοι ἀπὸ ὁμηρισμούς, αὐτὸ ὅμως δὲν ὀφείλεται σὲ ραψωδικὴ παράδοση, ἀλλὰ εἶναι ἀποτέλεσμα προσεκτικῆς ἀναζήτησης καὶ διαλεγμένου ζυγίσματος. Ἀκόμα κι ἀπὸ τὴν χορικὴ γλώσσα γίνονται πολυάριθμα δάνεια. Ἡ σπάνια, ἡ κυριολεκτικὰ «διαλεγμένη» λέξη, ἡ «*γλῶσσα*», περνᾶ τώρα γιὰ ξεχωριστὸ στολίδι τοῦ λόγου, ἕνα ἐξωτερικὸ καὶ πρόσθετο κόσμημα, ποὺ μόνο ὁ εἰδικὸς ξέρει νὰ τὸ ἐκτιμήση. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀντίμαχου ἀρχίζει ἡ ἀναζήτηση τέτοιων λέξεων, καὶ νομίζουμε ὅτι ἀναγνωρίζουμε ἕναν πρόδρομο τῶν κατοπινῶν γλωσσογράφων στὸν Ἀντίδωρο τὸν Κυμαῖο, ποὺ ἔγραψε *Περὶ Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου* κι ἐσύνθεσε *Λέξιν*· αὐτὸς ἴσως ἀνήκει ἀκόμα στὸν 5. αἰώνα.

Τέτοιου εἴδους τέχνη δὲν ζεῖ μολαταῦτα μόνο μὲ τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ τοῦ μαζέματος καὶ κοσκινίσματος, ἀλλὰ θέλει νὰ ἀξιοποιήση ἄλλην μιὰ φορὰ τὸ παλιὸ κεφάλαιο μὲ κατάλληλη τροποποίηση. Καὶ γι' αὐτὸ ἐπίσης μποροῦμε νὰ βροῦμε παραδείγματα στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀντίμαχου. Δὲν εἴμαστε ὅμως σὲ θέση νὰ ποῦμε ἂν πίσω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ὑπῆρχε ἕνας γνήσιος ποιητής, ὅπως π.χ. συνέβαινε μὲ τὸν Καλλίμαχο. Ὅτι ὁ Ἀντίμαχος δὲν φαίνεται νὰ εἶχε τὴν χάρη τοῦ Καλλίμαχου, μποροῦμε νὰ τὸ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴν κρίση τῶν ἀρχαίων, ποὺ δὲν τοῦ ἀναγνώριζαν αὐτὴν τὴν ἰδιότητα, καὶ χαρακτήριζαν τὴν ποίησή του στεγνή, ἀλλὰ καὶ πλαδαρὴ καὶ κουραστική[1]. Ἴσως δὲν ἦταν ἄδικες οἱ κρίσεις τῆς ἐποχῆς, πού, ὅσο κι ἂν αὐτὸ εἶναι γιὰ μᾶς ὀδυνηρό, συντέλεσαν στὸν χαμὸ τοῦ ἔργου του.

---

1. Διονύσιος Ἁλικαρν., *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* 22· *Περὶ μιμ.* 2, 2. Πλουτ., *Τιμολ.* 36· *Περὶ ἀδολεσχ.* 21. Quintilianus, *Instit.* 10, 1, 53.

Ὑπῆρχε ἀκόμα καὶ ἄλλου ἐπικὴ ποίηση στὸν 4. αἰώνα, δὲν μᾶς λὲν ὅμως πολλὰ πράγματα ἢ τίποτε σκόρπιες εἰδήσεις μὲ ὀνόματα ὅπως τοῦ Δείναρχου ἀπὸ τὴν Δῆλο ἢ τοῦ Περσίνου ἀπὸ τὴν Ἔφεσο[1]. Κάτι περισσότερο ξέρουμε ἀπὸ τὸν Ἀρχέστρατο ἀπὸ τὴν Γέλα, ποὺ ἦταν περίπου σύγχρονος τοῦ Ἀλέξανδρου, καὶ στοὺς ἑξάμετρους τῆς *Ἡδυπαθείας* του δίδασκε μὲ καλὸ κέφι γαστρονομικὴ σοφία. Ὁ Ἀθήναιος μᾶς ἔσωσε διεξοδικὰ ἀποσπάσματα[2], ἐνῶ ὁ Ἔννιος ἔκαμε γνωστὸ στοὺς Ρωμαίους αὐτὸ τὸ συνταγολόγιο τῆς λαιμαργίας χάρη στὰ *Hedyphagetica* του. Μὲ τὸν 4. αἰ. περνοῦμε κιόλας σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅλο καὶ πιὸ μεγάλης πολυγραφίας, κι ἔτσι βλέπουμε ὅτι καὶ ὁ Ἀρχέστρατος ἔγινε ἐκπρόσωπος ἑνὸς εἴδους, γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ μνημονεύσουμε τουλάχιστο τὸν Μάτρωνα ἀπὸ τὴν Πιτάνη μὲ τὸ *Δεῖπνον Ἀττικὸν* καὶ τὸν Φιλόξενο ἀπὸ τὴν Λευκάδα μὲ τὸ *Δεῖπνον* του. Ὅταν μιλοῦμε γι' αὐτὰ τὰ ποιήματα, δὲν εἶναι σωστὸ νὰ τὰ θεωροῦμε ἁπλῶς παρωδίες τοῦ Ὁμήρου, γιατὶ τὴν πραγματικὴ ὤθηση τὴν ἔδινε ἡ προσπάθεια νὰ δοκιμάσουν τὸν ἀρχαῖο ἐπικὸ στίχο σὲ πράγματα γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν φτειαγμένος. Καὶ σ' αὐτὸ προμηνύεται ἑλληνιστικὴ ἐποχή.

Γιὰ χαμηλότερες μορφὲς λογοτεχνίας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μπορεῖ νὰ μᾶς δώση μιὰν ἰδέα ἡ κοινοτοπικὴ *γνωμικὴ ποίηση* τοῦ Χάρητα. Τὰ ἰαμβικά του ἀποφθέγματα βρέθηκαν πρὶν ἀπὸ λίγο σ' ἕναν πρώιμο πτολεμαϊκὸ πάπυρο (ἀρ. 240 P. D. Παράρτ. 13· P. Howell, *Coll. Alex.* 223). Αὐτὴ ἡ ἠθικὴ διδασκαλία σὲ μονοὺς στίχους ἔχει ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου κάποιαν συγγένεια μὲ τὴν πεζογραφικὴ παραίνεση τοῦ Ψευδο-Ἰσοκράτη στὸν λόγο *Πρὸς Δημόνικον* (βλ. σ. 811).

Ἡ διαδρομὴ μέσα ἀπὸ τὴν ποίηση αὐτῶν τῶν δεκαετιῶν δὲν ἦταν ὑπερβολικὰ εὐχάριστη· πουθενὰ δὲν νιώθουμε τὸν ἦχο γνήσιας ποίησης, ποὺ νὰ συγκινῆ τὶς καρδιές μας πέρα ἀπὸ τὶς ἐποχές, κι ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὴν δυσμένεια τῆς παράδοσης. Γι' αὐτὸ στήνουμε τὸ αὐτί μας μὲ περισσότερην εὐχαρίστηση ἐκεῖ ὅπου ἀκοῦμε τὴν καθαρὴ φωνὴ ἑνὸς νέου ἀνθρώπου, μιὰν φωνὴ θλιμμένης γλύκας, ποὺ ξέρει νὰ ἐκφράζη τὸν πόνο μὲ μιὰν ἀμεσότητα ποὺ θυμίζει τὴν Σαπφώ. Μᾶς σώθηκαν μόνο πενιχρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς στίχους μιᾶς ποιήτριας, ποὺ καὶ ἡ ζωή της ἡ ἴδια ἔμεινε ἕνα ἀπόσπασμα. Ἡ Ἤριννα ἀπὸ τὴν Τῆλο, ἕνα μικρὸ νησὶ ποὺ ἀνῆκε στὴν Ρόδο, κοπελλίτσα ἀκόμα ἔχασε τὴν φιλαινάδα της τὴν Βαυκίδα, ποὺ εἶχε παντρευτῆ κι ἔφυγε ἀπὸ τὴν Τῆλο. Ἡ δεκαεννιάχρονη ποιήτρια ἔγραψε γιὰ τὴν φιλαινάδα της ἕνα ποίημα πένθους καὶ θύμησης καὶ πέθανε μάλιστα καὶ ἡ ἴδια ἀμέσως ὕστερα. Αὐτὰ τὰ ξέρουμε ἀπὸ ἕναν ποιητή, τὸν Ἀσκληπιάδη ἀπὸ τὴν Σάμο, ποὺ τῆς χάρισε ἕνα ἐπίγραμμα (*Ἀνθ. Παλ.* 7, 11). Ἀπὸ τὸ ποίημα *Ἠλακάτη* (=ρόκα) εἴχαμε μόνο λίγα σπαράγματα, ὥσπου ἕνας πάπυρος τοῦ πρώτου προχριστιανικοῦ αἰώνα μᾶς ἔδωσε ἕνα κάπως μεγαλύτερο

1. Μερικὰ στοῦ Wilamowitz, *Hellenistische Dichtung*. 1, Βερολ. 1924, 104.

2. Στοῦ P. Brandt, *Corpusculum poesis epicae Graecae ludibundae*. 1, Λειψ. 1888, 114.

κομμάτι[1]. Οἱ στίχοι εἶναι πολὺ ἀκρωτηριασμένοι, καὶ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς σύγχρονες συμπληρώσεις εἶναι, ὅπως συμβαίνει σὲ τέτοιες περιπτώσεις, περισσότερο μιὰ μαρτυρία γλωσσικῆς ἱκανότητας παρὰ ἀξιόπιστη ἀποκατάσταση. Μολαταῦτα τὰ λείψανα εἶναι ἀρκετά, γιὰ νὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν τρυφερότητα καὶ τὴν ζωντάνια τῆς τέχνης μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἤριννα στὴν μνήμη τῆς πεθαμένης φίλης της ἀφήνει νὰ ὑψωθοῦν ἀπὸ τὴν θύμησή της οἱ εἰκόνες τῶν κοινῶν παιχνιδιῶν, τῆς κοινῆς δουλειᾶς[2] καὶ τῶν μικρῶν παιδικῶν πόνων. Αὐτὸ τὸ ποίημα, ποὺ γράφτηκε σὲ δωρικὴ διάλεκτο μὲ ἐπικὰ στοιχεῖα καὶ περιλάμβανε 300 ἑξάμετρους, δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ἐνταχθῆ σ' ἕνα ὁρισμένο εἶδος. Θὰ μποροῦσε κανεὶς να τὸ πῆ ἐλεγεία, ἂν ἦταν γραμμένο σὲ δίστιχα· γι' αὐτὸ οἱ ἑξάμετροι μᾶς συνιστοῦν νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε μᾶλλον ἐπύλλιο. Δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ὑπερτιμοῦμε τέτοιου εἴδους προβλήματα ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει γνήσια ποίηση, ἔχει ὅμως σημασία τὸ ὅτι στὰ λείψανα τῆς *Ἠλακάτης* βρίσκουμε νὰ προετοιμάζεται ἡ χαρὰ τῶν ἑλληνιστικῶν ἐπυλλίων γιὰ τὴν μικροζωγραφική. Μὲ αὐτὸ συμφωνεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ἐντύπωση—δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτε περισσότερο, ἐξαιτίας τῆς ἐλλειματικότητας αὐτῶν ποὺ σώζονται—,ὅτι ἡ διήγηση παρὰ τὸν κάποιο λυρικὸ χρωματισμό της βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν σύνδεση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ λυρισμοῦ μὲ τὸ Σὺ τῶν προσφωνήσεων. Στὸ μέτρο, ἡ συχνότητα τῆς βουκολικῆς διαίρεσης κι ἡ προτίμηση τῶν δακτύλων δείχνουν ἑλληνιστικὴν τεχνικὴ τοῦ στίχου.

Ἡ *Ἠλακάτη* δημιούργησε γιὰ τὴν μικροπεθαμένη τὴν φήμη ποὺ τῆς ἄξιζε. Ἔτσι ὁ Μελέαγρος ἀπὸ τὰ Γάδαρα, ὅταν γύρω στὰ 100 π.Χ. ἔπλεκε τὸν *Στέφανόν* του τῶν ἐπιγραμμάτων, ἐπερίλαβε τρία ποιήματα τῆς Ἤριννας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα παινεύει (*Ἀνθ. Παλ.* 6, 352) τὸ πολὺ πετυχημένο πορτραῖτο μιᾶς κοπέλλας, ἐνῶ τὰ δυὸ ἄλλα (*Ἀνθ. Παλ.* 7, 710. 712) εἶναι ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα γιὰ τὴν φιλαινάδα της τὴν Βαυκίδα. Μιὰ πληροφορία τοῦ Πλίνιου τοῦ Πρεσβύτερου (34, 57) ὁδηγεῖ σ' ἕνα ποίημα ποὺ ἔγραψε ἡ Ἤριννα, ὅταν ἕνα τζιτζίκι καὶ μιὰ ἀκρίδα μιᾶς φίλης της ψόφησαν. Οἱ κατοπινὲς ἐποχὲς γνώρισαν πολλὲς καὶ συχνὲς παραλλαγὲς ποιημάτων τέτοιου εἴδους[3].

Τὸ *Προπεμπτικὸν* γιὰ τὴν Βαυκίδα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται στίχοι (ἀπ. 2 D.), εἶναι νόθο καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Ἀθήναιο (7, 283d) ἤδη στὴν ἀρχαιότητα τὸ θεωροῦσαν τέτοιο.

---

1. Ἀρ. 365 P. καὶ D. 1, τεῦχ. 4, 207. Περισσότερη βιβλιογρ.: K. Latte, ‹Erinna›, *Nachr. Ak. Gott. Phil.-hist. Kl.* 1953, 79. = *Kl. Schr.* 508. F. Scheidweiler, ‹Erinnas Klage um Baukis›, *Phil.* 100, 1956, 40. Ἡ ἀπόδοση τοῦ *Pap. Soc. It.* 14, 1957, ἀρ. 1385 στὸν Ἀντίμαχο ἀπὸ τὸν P. Maas μένει ὑποθετική.

2. Μὲ αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἔχῃ σχέση καὶ ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος, ποὺ δὲν πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἤριννα.

3. Βλ. G. Herrlinger, *Totenklage um Tiere in antiker Dichtung. Tüb. Beitr.* 8, 1930. Γιὰ τὴν παρεξήγηση ποὺ ὑπάρχει στὴν βάση τῆς πληροφορίας τοῦ Πλίνιου, βλ. Wilamowitz (βλ. σ. 879 σημ. 1), 110.

Ό,τι έχουμε ἀπὸ τὴν Ἤριννα, μαρτυρεῖ ἐπίσης καὶ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν διάδοση τοῦ *Ἐπιγράμματος*, ποὺ τὴν διαπιστώνουμε μὲ πολλοὺς τρόπους αὐτὴν τὴν ἐποχὴ χάρη στὶς ἐπιγραφές[1]. Ἔγραφαν ἐπιγράμματα γιὰ τὸν παλιό τους προορισμό, δηλ. γιὰ ἐπιγραφές, καὶ παράλληλα αὐτὰ κυκλοφοροῦσαν καὶ σὰν λογοτεχνικὴ μικροτεχνία ἢ σὰν μέσα πολεμικῆς. Ἔτσι π.χ. ὁ ἐριστικὸς Θεόκριτος ὁ Χιώτης, ὁ ἀντίπαλος τοῦ Θεόπομπου, ἔδωσε διέξοδον μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο στὸν θυμό του ἐναντίον τοῦ Ἑρμεία καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη[2]. Ποιητὲς περιωπῆς, φιλόσοφοι σὰν τὸν Πλάτωνα, κι ἐρασιτέχνες, ὅλοι ἔκαμναν ἐπιγράμματα. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ ἀπασχόληση μὲ αὐτὴν τὴν μορφὴ τέχνης ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμά της· ἐκεῖ θὰ χρειαστῇ νὰ ποῦμε κάτι περισσότερο γι᾿αὐτήν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν *ποίηση Ὕμνων*, ποὺ πρέπει νὰ τὴν φαντασθοῦμε πάντα ζωντανὴ στὴν λατρεία καὶ ποὺ χαρακτηριστικὰ παραδείγματά της θὰ συναντήσουμε σ᾿ ἕνα κατοπινὸ κεφάλαιο[3].

1. Μερικὰ στοῦ WILAMOWITZ, ἔ.ἀ., 132.
2. Βλ. R. LAQUEUR, *RE* A 5, 1934, 2025.
3. Ἐδῶ ἂς θεωρηθῇ ἀρκετὴ ἡ παραπομπὴ στὴν ἐπισκόπηση τῶν ALLEN-HALLIDAY-SIKES, *The Homeric Hymnes,* 2. ἐκδ. Ὀξφ. 1936, 89 κέ. τῆς εἰσαγωγῆς.

VI

Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Α. ΑΘΗΝΑ

1. Η ΝΕΑ ΚΩΜΩΔΙΑ

Ὅταν ὁ περασμένος αἰώνας μὲ μιὰν διαδικασία ποὺ εἶχε σοβαρὲς ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος συνέπειες, στὴν ἰδεατὴ εἰκόνα τῆς ἀρχαιότητας, ὅπως τὴν εἶχε πλάσει ὁ Νεοανθρωπισμός, ἀντιπαράτασσε τὴν εὐχὴ νὰ συλλάβουμε ἱστορικὰ ὅλες τὶς διαστάσεις της, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς σταθμοὺς αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἦταν ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸν Johann Gustav Droysen (1808 - 1884). Αὐτός, ἕναν χρόνο ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Goethe, στὸ πρῶτο του μάθημα, ζητοῦσε νὰ πραγματευθοῦμε τὴν ἀρχαιότητα σὰν ἱστορικὸ φαινόμενο, καὶ τὸν ἴδιο χρόνο εἶδε τὸ φῶς ἡ *Ἱστορία* του *τοῦ Μεγάλου Ἀλέξανδρου (Geschichte Alexander des Großen)*. Μαζὶ μὲ ἄλλους δυὸ τόμους γιὰ τοὺς Διαδόχους καὶ τοὺς Ἐπιγόνους ὁ Droysen συνένωσε τὸ ἔργο αὐτὸ σὲ μιὰν *Ἱστορία τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (Geschichte des Hellenismus)*[1]. Ἀπὸ πολὺν καιρὸ ἔχουν διαπιστώσει ὅτι ἡ ἐκλογὴ αὐτοῦ τοῦ χαρακτηρισμοῦ γιὰ τὴν ἐποχὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο στηρίζεται σ' ἕνα λάθος. Ὁ Droysen θεωροῦσε ὅτι οἱ *ἑλληνισταὶ* τῶν *Πράξεων τῶν Ἀποστόλων* (6, 1) ἦταν ἐξανατολισμένοι Ἕλληνες καὶ γι' αὐτὸ ὀνόμασε *ἑλληνιστικὴ* τὴν ἐποχή, ποὺ γι' αὐτὸν καθοριζόταν ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη ἑλληνικοῦ καὶ ἀνατολικοῦ στοιχείου. Αὐτὴ ἡ ἑρμηνεία τοῦ χωρίου ποὺ ἀναφέραμε δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ, ποιὰν σημασία ὅμως μπορεῖ νὰ ἔχη αὐτὸ τὸ πράγμα μπροστὰ στὸ βάρος καὶ τὸν πλοῦτο τοῦ ἐπιτεύγματος τοῦ Droysen! Χάρη σ' αὐτὸ ἀνοίχτηκε ὁ δρόμος γιὰ τὴν κατανόηση μιᾶς ἐποχῆς, ποὺ ἀποκάλυψε στὸν Ἑλληνισμὸ καινούργιους χώρους καὶ καινούργιες δυνατότητες δράσης κι ἐπηρέασε ἀποφασιστικὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς Δύσης.

Αὐτὴ ἡ δυναμικὴ ὑπερπήδηση τῶν παλιῶν συνόρων τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, ἡ γοργὴ ἀνάπτυξη καινούργιων οἰκονομικῶν καὶ πνευματικῶν κέντρων θὰ νιώθουμε πάντα ὅτι προσδιορίζει τὴν εἰκόνα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Πάντα ὅμως οἱ

---

1. Αὐτὸν τὸν τίτλο εἶχαν ἤδη οἱ δυὸ τόμοι γιὰ τοὺς *Διαδόχους* καὶ τοὺς *Ἐπιγόνους* (1836-43), ποὺ ὁ Droysen στὰ 1877 τοὺς συνένωσε κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο τίτλο μὲ τὸ πρῶτο ἔργο, ἀφοῦ τὸ διασκεύασε πολύ. M. Hadas, *Hellenistische Kultur. Werden und Wirkung* (γερμ. ἐκδ.). Στουττγ. 1963, T. B. L. Webster, *Hellenistic Poetry and Art*. Λονδ. 1964.

ἄνθρωποι τῆς μητρόπολης ὀνειρεύονταν τὸ παλιὸ ὄνειρο γιὰ τὴν λαμπρότητα τῆς αὐτόνομης πόλης, καὶ μολονότι ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα ἀνῆκε στὰ νέα κράτη, πάντα ὑπῆρχαν ἐκεῖ οἱ ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τῶν ἀρχαίων θεῶν, ὑπῆρχαν ποιητὲς καὶ φιλόσοφοι. Εἶναι ἕνας ἰδιότυπος πολιτισμός, ποὺ ἐκεῖ μακριὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες νέες πόλεις ζοῦσε μιὰν ἥσυχη καὶ πολὺ ἔντονη μολαταῦτα ζωὴ στὶς πρῶτες δεκαετίες ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο. Ἐπιφυλασσόμαστε νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ καινούργιο μὲ τὶς μεγάλες του ἐξωτερικὲς διαστάσεις σ' ἕνα κατοπινὸ κεφάλαιο καὶ πραγματεύοματε ἐδῶ πρῶτα τὰ ἐπιτεύγματα ἐκείνης τῆς πόλης, ποὺ ὁ Περικλῆς τοῦ ἐπιτάφιου τοῦ Θουκυδίδη τὴν ὕμνησε σὰν ἕδρα τῆς μόρφωσης *(παίδευσιν)* ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

Στὴν πραγμάτευσή μας εἴχαμε πολλὲς φορὲς τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν διάλυση ἐκείνων τῶν δεσμῶν, ποὺ εἶχαν προσδιορίσει τὴν διάρθρωση τῆς κλασσικῆς πόλης. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμε μόνο τὴν σοφιστικὴ καὶ τὴν κατάληξη τῆς πολιτικῆς κωμωδίας. Σὲ συνάρτηση μὲ αὐτὰ βρίσκεται ἡ ὁλοκλήρωση ἐκείνης τῆς διαδικασίας, ποὺ ἐπέτρεψε στὸν ἀτομικισμὸ νὰ κερδίζη σταθερὰ ἔδαφος στὸν τέταρτο αἰώνα, καὶ ὑπάρχει βέβαια ἀκόμα στοὺς καλύτερους ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἡ αἴσθηση ἄλλων δεσμῶν, ποὺ φτάνουν πιὸ μακριά. Τὸ μεμονωμένο ἄτομο δοκιμάζει δυσκολίες, γιατὶ ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ζωὴ πῆρε μεγαλύτερην ὀξύτητα. Πέρασε ὁ καιρὸς ποὺ τὸ κράτος ἀποζημίωνε τοὺς πολίτες γιὰ τὴν συμμετοχή τους στὴν συνέλευση καὶ στὸ δικαστήριο. Τέτοια πράγματα θεωροῦνται τώρα πιὰ γνωρίσματα μιᾶς ἀδιάλλακτης δημοκρατίας, ποὺ δὲν ἔχει πιὰ μεγάλην πέραση. Οἱ κοινωνικὲς ἀντιθέσεις ἔχουν ὀξυνθῆ. Ὁ φτωχὸς ἄνθρωπος, ποὺ εἶχε μόνιμο ὄνειρο τὴν ἀπόσβεση τῶν χρεῶν καὶ τὴν μοιρασιὰ τῶν χωραφιῶν, δυσκολευόταν νὰ ἐξασφαλίση, μὲ ἀμοιβὲς ποὺ ξέπεφταν καὶ μὲ τὸν ἰσχυρὸ συναγωνισμὸ τῶν δούλων, τὸ κατώτατο ὅριο τῆς συντήρησής του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὑπῆρχε στὴν πόλη μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη τάξη πλουσίων. Τὸ ἄνοιγμα τῆς Ἀνατολῆς ἔδωσε στὸ ἐμπόριο σημαντικὲς εὐκαιρίες, γιατὶ στὶς χῶρες ἐκεῖνες ζητοῦσαν πολὺ τὰ ἑλληνικὰ προϊόντα καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ πλούτη τῆς Ἀνατολῆς ἔφταναν στὴν Δύση. Ἡ μεγάλη χειροτεχνία κατόρθωνε νὰ αὐξάνη τὴν παραγωγὴ χάρη σὲ πιὸ ὀρθολογιστικὴν ἐργασία μὲ μεγαλύτερον ἀριθμὸ δούλων, ἐνῶ τὰ ἐφοπλιστικὰ δάνεια καὶ οἱ τράπεζες ὑπόσχονταν σημαντικὰ κέρδη. Ὡς τὸ 280 περίπου δροῦσαν οἱ παράγοντες ποὺ εὐνοοῦσαν τὴν δημιουργία κεφαλαίων, ὕστερα ὅμως ἀντιλήφθηκαν μὲ στενοχώρια στὴν μητρόπολη ὅτι τὰ κέντρα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς μετατοπίσθηκαν ὁριστικὰ πρὸς τὴν Ἀνατολή. Ὁ πλοῦτος ποὺ ἀποκτήθηκε κυρίως στὶς μεταβατικὲς δεκαετίες τῆς συγκυρίας, τοποθετήθηκε σὲ οἰκόπεδα καὶ χωράφια, γιὰ τὴν καλύτερη ἐξασφάλιση σταθερῆς ἀξίας. Αὐτὸς ὁ κύκλος τῶν κτηματιῶν ἐπηρέαζε ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ τὴν δημόσια ζωὴ τῆς πόλης ἀπὸ ἄποψη γιορτῶν, οἰκονομικῆς δραστηριότητας καὶ ἄλλων τοπικῶν ὑποχρεώσεων. Εἶναι ἕνας ἀστικὸς κόσμος μέσα σὲ στενὰ σύνορα. Τὸ κέρδος καὶ ἡ ἐξασφάλιση τοῦ κέρδους κρατοῦν τὴν πρώτη θέση· ἡ μεγάλη πολιτικὴ διεξάγεται ἀλλοῦ καὶ εἶναι κανέ-

νας εὐχαριστημένος, ἂν κατορθώνη νὰ μὴν τὴν παίρνη εἴδηση. Ποιός θὰ ἤθελε ἐπίσης νὰ περιμένη τίποτε εὐχάριστο ἀπὸ τὸ παιχνίδι τῶν μεγάλων; Ὁ καθένας μὲ τοὺς δικούς του ἀποτελεῖ ἕναν ἰδιαίτερο κόσμο μὲ τὶς δυσκολίες του, τοὺς πόθους του καὶ τὰ βάσανά του. Δὲν εἶναι καθόλου ἐνθαρρυντικὴ ἡ εἰκόνα ποὺ μᾶς προσφέρει ἡ Ἀθήνα τῆς ἐποχῆς τῶν Διαδόχων, καὶ μολαταῦτα σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος εἶναι ποὺ ἀναπτύχθηκε μιὰ ἀντίληψη ἀνθρώπινου ἤθους καὶ ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, ποὺ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ δὲν θὰ θέλαμε νὰ λείπη ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ ἑλληνισμοῦ, γιατὶ πῆρε μεγάλην σημασία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπινου στοιχείου καί, χάρη σ' αὐτό, γιὰ τὸν ἐκπολιτισμὸ τῆς Δύσης. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ μᾶς μιλᾶ μὲ τὸν πιὸ εὐδιάκριτο τρόπο χάρη στὸν Μένανδρο, τὸν μοναδικὸ ποιητὴ τῆς Νέας κωμωδίας, ποὺ τὸν ξέρουμε καλύτερα καὶ ποὺ ὑπῆρξε συγχρόνως ὁ πιὸ σημαντικός της ἐκπρόσωπος.

Μιὰ ἐπιγραφὴ τῆς Ρώμης (*Inscr. Gr.* 14, 1184), χαμένη τώρα, ποὺ μαζὶ μὲ τὶς πληροφορίες τῆς *Σούδας* καὶ τοῦ Ἀνώνυμου, *Περὶ κωμωδίας*, ἀποτελεῖ τὴν πιὸ σημαντική μας πηγὴ γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ Μενάνδρου, χάρη στὴν μνεία τοῦ ὀνόματος τῶν ἀρχόντων τοποθετεῖ τὴν γέννηση καὶ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ στὰ χρόνια 342/41 καὶ 293/92. Εἶναι δυσάρεστο ὅτι ἡ ἴδια ἐπιγραφή, ποὺ ὀνοματίζει ἄλλωστε καὶ τὸν πατέρα (Διοπείθη) καὶ τὸν δῆμο τῆς Κηφισιᾶς, λέει πὼς ὁ ποιητὴς ἔζησε 52 χρόνια. Ὁ Körte[1] ἔδωσε μιὰν ἀξιοσυζήτητη ἑρμηνεία αὐτοῦ τοῦ εὑρήματος: σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὰ χρόνια τῆς ζωῆς εἶναι σωστά, μπερδεύτηκε ὅμως τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του μὲ τὸ ἔτος τῆς τελευταίας παράστασης, ὅπως τὸ ἔδιναν οἱ διδασκαλίες. Ἔτσι ὁ Μένανδρος θὰ πέθανε στὰ 291/90.

Ἡ ζωὴ τοῦ ποιητῆ συμπίπτει μὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ταραγμένα κεφάλαια τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Στὰ νιάτα του ἦταν μάρτυρας τῆς νικηφόρας πορείας τοῦ Ἀλέξανδρου, ποὺ παράσυρε ὅλα τὰ σύνορα. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν πρώτη του παράσταση δὲν εἶναι σύμφωνες, πιθανῶς ὅμως ἄρχισε τὸ ποιητικό του στάδιο στὰ 321 μὲ τὴν *Ὀργή*. Τότε ὁ μεγάλος Κατακτητὴς ἦταν ἀπὸ δυὸ χρόνια πεθαμένος, τὸν προηγούμενο χρόνο ὅμως ἡ τελευταία ἀπόπειρα τῆς Ἀθήνας γιὰ ἐλευθερία καὶ δύναμη τελείωσε μὲ τὴν ἧττα τοῦ στόλου της κοντὰ στὴν Ἀμοργό· ἡ Ἀθήνα ὑποχρεώθηκε νὰ δεχθῆ στὴν Μουνιχία μακεδονικὴ φρουρὰ καὶ ὁ Δημοσθένης εἶχε πάρει δηλητήριο στὴν Καλαυρία. Ὅταν στῶν Διαδόχων τοὺς ταραγμένους ἀγῶνες ποὺ ἀκολούθησαν, ὁ Κάσσανδρος κατόρθωσε νὰ πάρη τὴν πρώτη θέση, πέρασε καὶ ἡ Ἀθήνα κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία του. Ἐκεῖ ἐγκατάστησε ἐπιμελητὴ τῆς πόλης τὸν Δημήτριο τὸν Φαληρέα, ἕναν μαθητὴ τοῦ Θεόφραστου, ποὺ στὴν δεκάχρονη φιλοσοφημένη διακυβέρνησή του (317-307) ἐξασφάλισε στὴν Ἀθήνα τάξη κι ἐσωτερικὴν εἰρήνη. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ποὺ θὰ τὸν συναντήσουμε ἀκόμα σὰν πολύπλευρον λόγιο, λίγο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ ποὺ ἔδωσε τέλος στὴν ἐξουσία του πῆγε στὴν Αἴγυπτο καὶ πῆρε ἐκεῖ μέρος στὸ πολιτιστικὸ

1. *RE* (βλ. παρακ.), 709.

ἀνοικοδομητικὸ ἔργο τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Πρώτου, ἔχει τὴν σημασία συμβόλου γιὰ τὴν μετατόπιση τῶν πνευματικῶν παρορμήσεων. Οἱ στενὲς σχέσεις τοῦ Μενάνδρου μὲ τὸν Φαληρέα, ὕστερα ἀπὸ τὸ διώξιμο τοῦ τελευταίου θὰ εἶχαν μοιραῖες συνέπειες γιὰ τὸν πρῶτο, ἂν δὲν τὸν ἔσωζαν προσωπικοὶ φίλοι (Διογ. Λαέρτ. 5, 79). Κυρίαρχος τῆς Ἀθήνας ἦταν τώρα ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητής, καὶ ἡ ψευτοελευθερία ποὺ παραχώρησε πανηγυρίσθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους μὲ ὑπερβολικὲς ἐκδηλώσεις σὰν ἀποκατάσταση τοῦ παλιοῦ μεγαλείου. Ἡ ἀνανέωση τῆς πανελλήνιας συμμαχίας στὴν Κόρινθο, ποὺ τὴν πέτυχε ὁ Δημήτριος στὰ Ἴσθμια τοῦ 302, ἀποδείχτηκε τὸν ἑπόμενο κιόλας χρόνο ἀπατηλή, ὅταν ἡ ἰδέα νὰ διατηρηθῇ ἀκέραιο τὸ κράτος τοῦ Ἀλέξανδρου βρῆκε τὸ τέλος της στὸ πεδίο τῆς μάχης τῆς Ἰψοῦ. Ἡ Ἀθήνα μπόρεσε νὰ ἐξασφαλίση ξανὰ τὴν ἀνεξαρτησία της γιὰ μερικὰ χρόνια, ὅταν ὅμως ὁ Δημήτριος ἐλευθέρωσε τὰ χέρια του στὴν Ἀσία, στράφηκε ἐναντίον τῆς ἄπιστης πόλης, ποὺ κάποτε τοῦ εἶχε στήσει ἐπίχρυσους ἀνδριάντες καὶ τοῦ εἶχε τραγουδήσει ὕμνους. Ἡ Ἀθήνα βρισκόταν τότε κάτω ἀπὸ τὴν «τυραννίδα» τοὺ δραστήριου Λαχάρη καὶ ἀντιστάθηκε ὅσο μπόρεσε, ὑποχρεώθηκε ὅμως νὰ συνθηκολογήση τὴν ἄνοιξη τοῦ 294. Τότε, λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μενάνδρου, ἡ Ἀθήνα δέχθηκε στὸν λόφο τοῦ Μουσείου, στὴν Μουνιχία καὶ στὸν Πειραιὰ φρουρές, ποὺ τράβηξαν σφιχτὰ τὰ χαλινάρια τῆς ἀνήσυχης πόλης.

Εἶναι βαθύτατα χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν φύση τῆς Νέας κωμωδίας τὸ πόσο λίγη ἀπὸ τὴν ἀπέραντη ταραχὴ τῆς ἐποχῆς μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε μέσα στὰ ἔργα τοῦ Μενάνδρου. Βέβαια τὰ ὀνόμασαν καθρέφτη τῆς ζωῆς, αὐτὴ ἡ ζωὴ ὅμως, διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὸν Ἀριστοφάνη, δὲν εἶναι ἡ πολιτική. Σὲ ὅλην τὴν ἐναλλαγὴ ἀνάμεσα σὲ ὄνειρα ἐλευθερίας καὶ σὲ δουλικότητα, στὴν πολυποίκιλη διαδοχὴ δυναστῶν, διατηρήθηκε μολαταῦτα ἀνάλλαχτη καὶ ἀνέγγιχτη ἐκείνη ἡ πνευματικὴ Ἀθήνα, ποὺ τότε δὲν διοικοῦσε ἀκόμα μουσειακὰ τὴν ἀνεξάντλητη κληρονομιά της, ἀλλὰ τὴν συντηροῦσε ζωντανὴν χάρη στοὺς καλύτερους ἀπὸ τοὺς πολίτες της. Ἐδῶ εἶναι ριζωμένος ὁ Μένανδρος. Κάμαμε ἤδη λόγον γιὰ τὴν φιλία του μὲ τὸν Δημήτριο ἀπὸ τὸ Φάληρο· μποροῦμε νὰ πιστέψουμε ὅτι καὶ οἱ δυὸ ὑπῆρξαν μαθητὲς τοῦ Θεόφραστου. Ἐδῶ ὀρθώνεται ἀμέσως τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τῶν μορφῶν τοῦ Μενάνδρου μὲ τοὺς *Χαρακτῆρες* τοῦ Περιπατητικοῦ. Ἂν τὸ χαριτωμένο αὐτὸ ἐργάκι μὲ τὰ ὁλοζώντανα μωσαϊκά του γράφτηκε γύρω στὰ 319, πράγμα ποὺ βέβαια δύσκολα μποροῦμε νὰ τὸ βεβαιώσουμε[1], τότε αὐτὸ πάει πιὸ μπροστὰ ἀπὸ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν κωμωδιῶν τοῦ Μενάνδρου· φαίνεται ἐπίσης στὴν ἀρχὴ ἑλκυστικὸ τὸ ὅτι τέσσερις τίτλοι (*Ἀγροῖκος, Ἄπιστος, Δεισιδαίμων, Κόλαξ*), ἀντιστοιχοῦν μὲ χαρακτῆρες τοῦ Θεόφραστου. Μιὰ κοντινότερη ὅμως ἐξέταση ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν αὐτοτέλεια τοῦ Μενάνδρου καὶ μᾶς ἐμποδίζει νὰ τὸν θεωρήσουμε σ' αὐτὸ τὸ πεδίο μαθητὴ τοῦ Θεόφραστου. Ὁ τελευταῖος εἶναι πιὸ δυνατὸς σὲ ὅ,τι εἶναι τυπικό, προσθέτει ἰδιαίτερα χαρακτηρι-

1. Βλ. O. Regenbogen, *RE* S 7, 1940, 1510.

στικὰ καὶ ζωγραφίζει κυρίως τὴν ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν κανόνα. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἡ εὐχαρίστηση καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἰδιορρυθμία εἶναι γνωρίσματα τῆς ἐποχῆς καὶ ὄχι ἑνὸς μεμονωμένου στοχαστῆ.

Τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸν Μένανδρο γεννήθηκε ὁ Ἐπίκουρος, καὶ εἶναι μαρτυρημένο ὅτι ὑπηρέτησαν ἔφηβοι μαζὶ τὴν στρατιωτική τους θητεία. Γι' αὐτὸ ἦταν εὔλογο μέσα στὰ ἔργα τοῦ ποιητῆ νὰ ψάχνουν νὰ βροῦν ἴχνη ἐπικούρειας διδασκαλίας[1]. Ἰδιαίτερα νόμισαν ὅτι ἀναγνώρισαν τέτοια ἴχνη στὴν σοφία τοῦ Ὀνήσιμου (*Ἐπιτρ.* 653 729 Kö.), ποὺ ἀρνεῖται ὅτι οἱ θεοὶ φροντίζουν γιὰ τὸν κάθε ἄνθρωπο ξεχωριστά. Ὁ Ἐπίκουρος ὅμως ἵδρυσε τὴν σχολή του στὴν Ἀθήνα μόνο στὰ 306, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν στρατιωτική του θητεία ἔζησε σὲ μικρασιατικὸ ἔδαφος. Ὅσες ἰδέες κι ἂν ἀντάλλαξαν οἱ ἔφηβοι, εἶναι δύσκολο νὰ φαντασθοῦμε μιὰν μόνιμη ἐπίδραση τοῦ Ἐπίκουρου ἐπάνω στὸν Μένανδρο. Ἐκεῖ ὅπου εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδειχτοῦν σχέσεις τοῦ ἠθικοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν του μὲ τὴν φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς, αὐτὲς ὁδηγοῦν πρὸς τὸν Περίπατο[2].

Ἡ Ἀθήνα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς μὲ τοὺς ἄπειρους θησαυροὺς τῆς παράδοσής της καὶ μὲ τὸν πολιτισμό της, ποὺ εἶχε κιόλας παλιώσει ἐλαφρά, ἦταν σὲ θέση νὰ δένη ἀκόμα κοντά της ἀνθρώπους μὲ μυαλὸ καὶ καρδιά, ὅπως συμβαίνει καὶ στὶς ἡμέρες μας μὲ τὶς παλιὲς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες. Ἔτσι κι ὁ Μένανδρος ἀρνήθηκε τὶς δελεαστικὲς προσκλήσεις ἀπὸ βασιλικὲς αὐλές, εἴτε προέρχονταν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο εἴτε ἀπὸ τὴν Μακεδονία (Plin., *Nat. hist.* 7, 111). Ἡ ἀφοσίωσή του στὴν Ἀθήνα του βρῆκε ἀκόμα σὲ κατοπινὴ ἐποχὴ μιὰν πάρα πολὺ χαριτωμένη ἔκφραση στὰ δυὸ γράμματα (4, 18 κέ.) τοῦ Ἀλκίφρονα, στὰ ὁποῖα ὁ ἐπιστολογράφος αὐτὸς τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων βάζει τὸν ποιητὴ καὶ τὴν ἀγαπημένη του Γλυκέρα νὰ ἀνταλλάσσουν τὶς σκέψεις τους γιὰ τὴν προσφορὰ τοῦ Πτολεμαίου καὶ γιὰ τὸ ὅτι θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ φαντασθῆ κανεὶς τὴν Ἀθήνα χωρὶς τὸν Μένανδρο. Ὁ ἔρωτάς του γιὰ τὴν Γλυκέρα, ποὺ τὸν ξέρουν καὶ ὁ Martialis καὶ ὁ Ἀθήναιος, θεωρήθηκε γιὰ πολὺν καιρὸ σὰν ἕνα κομμάτι τῆς βιογραφίας τοῦ ποιητῆ. Ὁ KÖRTE[3] τόνισε μὲ πολὺ δίκαιο τὴ λίγη ἀξιοπιστία αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν. Ἐπειδὴ ὁ Μένανδρος ἔγραψε μιὰν *Γλυκέρα* καὶ χρησιμοποίησε τὸ ὄνομα καὶ ἀλλοῦ (*Περικ.*), μπορεῖ νὰ ἀναζητηθῆ ἐδῶ ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐφεύρεση. Δὲν φαίνεται νὰ συμβαίνη τὸ ἴδιο

---

1. M. POHLENZ, ‹M. und Epikur›, *Herm.* 78, 1943, 270. Ἀπορριπτικὸς ὁ N. W. DE WITT, ‹Epicurus and M.›, *Stud. Norwood* (*Phoenix* Παράρτ. 1). Τορόντο 1952, 116. Διαφορετικὰ ὁ P. W. HARSH, *Gnom.* 25, 1953, 44, 1.

2. WEBSTER, *Stud. in M.* (βλ. παραπ.), 195· σχέση μὲ τὴν *Ποιητική:* 175. K. GAISER, ‹Menander und der Peripatos›, *Ant. u. Abendl.* 13, 1967, 8. Γιὰ τὴν σχέση τοῦ Μενάνδρου μὲ τὸν Θεόφραστο ὑπάρχει πολλὴ βιβλιογραφία στοῦ GAISER τὰ ἐπιλεγόμενα πρὸς τὸν O. RIETH, *Die Kunst Menanders in den 'Adelphen' des Terenz* Hildesheim 1964, 146, 12.

3. *RE* (βλ. παραπ.), 712 καὶ *Herm.* 54, 1919, 87. Γιὰ τὴν κωμωδία *Γλυκέρα* βλ. τὴν ἔκδοση τοῦ Μενάνδρου ἀπὸ τὸν KÖRTE 2, 42· οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὴν ποίηση τοῦ Μενάνδρου, ἐκεῖ 2, 1. J. J. BUNGARTEN, *Menanders und Glykeras Brief bei Alkiphron.* Διδ. διατρ. Βόννη 1967.

καὶ μὲ τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ποιητὴς πέθανε καθὼς ἔκαμνε μπάνιο στὸν Πειραιά.

Ἔχουμε λίγες ἐξωτερικὲς χρονολογίες τῆς ποιητικῆς του σταδιοδρομίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ κάποιαν ἐμπιστοσύνη τὴν πρώτη του παράσταση, τῆς *Ὀργῆς* στὰ 321, γιὰ τὰ ἄλλα ὅμως σταθερὲς χρονολογίες ἔχουμε μόνο γιὰ τοὺς *Ἰμβρίους* (301) ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα στὶς *Περιοχές*[1], ἴσως καὶ γιὰ τὸν *Ἡνίοχο* (312) χάρη στὴν συμπλήρωση ἑνὸς χωρίου τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὶς διδασκαλίες ἀπὸ τὸν A. WILHELM[2]. Πάρα πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς ἐξέλιξης τοῦ Μενάνδρου εἶναι ὅτι ὁ *Δύσκολος*, ποὺ ἀνακαλύφθηκε τελευταῖα, χάρη στὴν «διδασκαλία» του ἀναγνωρίσθηκε σὰν πρώιμο ἔργο, τοῦ 316. Ὑπαινιγμοὶ σὲ σύγχρονα γεγονότα εἶναι σπάνιοι, κι αὐτὸ συμφωνεῖ μὲ τὴν φύση τῆς Νέας κωμωδίας· καὶ ὅπου ὅμως ὑπάρχουν, δὲν μποροῦν πάντα νὰ ἀξιοποιηθοῦν τόσο καλὰ ὅπως στὴν *Περικειρομένη*· ἡ ἀναφορὰ στὶς ταραχὲς τῆς Κορίνθου καὶ ὁ ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸν φόνο τοῦ Ἀλέξανδρου, τοῦ γιοῦ τοῦ Πολυσπέρχοντα (στ. 89 κέ.), τοποθετοῦν τὴν παράσταση τοῦ ἔργου ἀμέσως μετὰ τὸ 314. Πιὸ πέρα μποροῦν νὰ μᾶς ὁδηγήσουν μόνο ἐσωτερικὰ κριτήρια, ποὺ δὲν φτάνουν ὅμως νὰ ἔχουν ἀναμφισβήτητη ἀποδεικτικὴ δύναμη. Ἀρκετὰ πράγματα φανερώνουν ὅτι ἡ τέχνη τοῦ Μενάνδρου τελειοποιόταν καθὼς προχωροῦσε ἡ δημιουργία του καὶ ὅτι ἔδιωχνε τὰ χοντροκομμένα κωμικὰ στοιχεῖα. Ἐξέλιξη τοῦ ποιητῆ ἔχει διαπιστώσει καὶ ἡ ἀρχαία τεχνοκριτική, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν Πλούταρχο (*Σύγκρ. Ἀριστοφ. κ. Μεν.* 853 κέ.): ἂν συγκρίνη κανεὶς τὰ μεσαῖα καὶ ὄψιμα ἔργα τοῦ Μενάνδρου μὲ τὰ πρώιμά του, μπορεῖ νὰ ὑπολογίση τί θὰ κατόρθωνε ἀκόμα ὁ ποιητής, ἂν εἶχε τὴν τύχη νὰ ζήση περισσότερο. Ὅπου βρίσκουμε διαπλασμένα ὅμοια θέματα, νομίζει κανεὶς ὅτι μπορεῖ ἀκόμα νὰ διαπιστώση τμήματα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, ὅπως ἀπὸ τὴν *Περινθία* στὴν *Ἀνδρία*, ἀπὸ τὸν *Κόλακα* στὸν *Εὐνοῦχο*. Μὲ αὐτὰ ποὺ εἴπαμε συμφωνεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκριβῶς τὸ πρῶτο του ἔργο, ἡ *Ὀργή*, τοῦ 321, μαρτυρεῖ πολὺ πλούσιο προσωπικὸ σκῶμμα, ὅπως δείχνουν τὰ ἀποσπάσματα. Βέβαια δὲν ἔχουμε πιὰ τὴν κοφτερὴ ἐπίθεση τῆς Ἀρχαίας κωμωδίας ἐναντίον τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν· τώρα τὰ χτυπήματα πέφτουν μόνο ἐπάνω στοὺς ὁμορφονιοὺς καὶ τοὺς παράσιτους. Ἐδῶ συνεχίζεται καθαρὰ ἡ συνήθεια τῆς Μέσης κωμωδίας, κι ἔτσι βρίσκουμε κάποτε σκῶμμα ἐναντίον τῶν φιλοσόφων, ὅπως καὶ σ' ἐκείνην. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Μενάνδρου τὸ σκῶμμα αὐτὸ τὸ προκαλοῦσαν κυρίως οἱ Κυνικοί, καὶ πραγματικὰ στὶς *Δίδυμες* (ἀπ. 104 Kö.)[3] αὐτὸς πειράζει ἐλαφρὰ τὸν Κράτητα, στὸν *Ἱπποκόμο* τὸν Μόνιμο (ἀπ. 215 Kö.). Ἂν ἤδη ἡ Μέση σὲ σύγκριση μὲ τὴν Ἀρχαία ἔχει γίνει μανιερική, τὸ ἴδιο ἰσχύει περισ-

1. *Pap. Ox.* ἀρ. 1235=ἀρ. 1321 P. Στὴν ἔκδοση τοῦ KORTE, 1, 149, στ. 105.
2. *IG* II/III, 2. ἐκδ. 2323a=μαρτ. 27 Ko.
3. M. GIGANTE, *Note epigr. e filol.* Νεάπολη 1969, 3, πραγματεύεται τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ κυλίνδρου ποὺ κρατᾶ ὁ ποιητὴς στὴν ζωγραφιὰ τῆς 'Casa di Menandro' καὶ ὑποθέτει ὅτι σὰν τίτλος τοῦ ἔργου θὰ πρέπει νὰ διαβαστῆ τὸ [*G*]*emina*/*rum* καὶ νὰ νοηθῆ μετάφραση τοῦ *Δίδυμαι*.

σότερο καὶ γιὰ τὴν Νέα. Μιὰ χοντρὴ λέξη ὅμως ἢ ἕνας ἄσεμνος ὑπαινιγμὸς στὸ στόμα τοῦ ὑπηρέτη δὲν ἀποκλείεται ὁλωσδιόλου, κι ἄλλην μιὰ φορὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐξέλιξη ποὺ σημειώσαμε παραπάνω τὸ ὅτι ἡ *Περικειρομένη*, ποὺ ἀνήκει στὴν πρώτη δεκαετία τῆς ποιητικῆς δράσης τοῦ Μενάνδρου, δείχνει τέτοια πράγματα. Συνολικὰ μολαταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προχωρήσει κανεὶς πέρα ἀπὸ τὶς πιθανότητες, ἂν θελήση νὰ στηριχθῆ σὲ βοήθειες αὐτοῦ τοῦ τελευταίου εἴδους γιὰ τὴν χρονολόγηση[1]. Ὁπωσδήποτε οἱ *Ἐπιτρέποντες*, μὲ τὴν ἔλλειψη ἐξωφρενικῶν σκηνῶν, μὲ τὴν κοσμιότητα τῆς γλώσσας τους καὶ τὴν ἔντονη ἐσωτερίκευση τῆς δράσης μποροῦν νὰ καταταχθοῦν στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Μενάνδρου. Σὲ πόσο ἐντυπωσιακὴν ἀντίθεση μὲ αὐτὸ βρίσκεται τὸ ἔργο τοῦ Μενάνδρου ποὺ ἀνακαλύφθηκε τελευταῖα καὶ ἀνήκει στὴν πρώιμη δημιουργική του περίοδο, θὰ φανῆ σὲ λίγο.

Τὴν γνώση μας γιὰ τὸν ποιητὴ τὴν ἀντλοῦμε ἀπὸ πολὺ διαφορετικὲς πηγές. Ὥσπου νὰ ἐμφανισθοῦν τὰ παπυρικὰ εὑρήματα, εἴχαμε ἀπὸ ἑλληνικὰ κείμενα μόνο τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς γραμματικούς, τοὺς λεξικογράφους καὶ τὶς ἀνθολογίες. Ἀπὸ ἄποψη ἀριθμοῦ δὲν ἦταν λίγα, στὶς καλύτερες περιπτώσεις ὁμάδες στίχων, ποὺ ἐπέτρεπαν νὰ ἀναγνωρίσουμε ἕνα κομμάτι λόγου μὲ ἑνιαία νοηματικὴ πορεία, ποτὲ ὅμως ἀποσπάσματα ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν ἕνα κοίταγμα στὴν δραματικὴ συγκρότηση. Ὁπωσδήποτε αὐτὸ τὸ ἀπόθεμα ἦταν ἀρκετό, γιὰ νὰ ἐπιτρέψη στὸν Goethe νὰ ἀναγνωρίση τὴν χάρη αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ: ἄφθαστη τὴν ὀνόμασε[2]. Ἰδιότυπη παράδοση, ἀποτελοῦν τὰ ἀποφθέγματα τοῦ Μενάνδρου (*γνῶμαι Μενάνδρου*)[3], συλλογὲς ἀπὸ μεμονωμένους στίχους, ποὺ ἔχουν μακριὰ ἱστορία. Αὐτὸ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος, ποὺ ζοῦσε ἴσως προπάντων μέσα στὸ σχολεῖο, γίνεται γνωστὸ τὸν 4. αἰώνα, ποὺ ὁ Χάρητας (βλ.σ. 879) μᾶς δίνει ἕνα παράδειγμα γι' αὐτό. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ συλλογές, ποὺ ἀνακάτευαν στίχους διάφορων ποιητῶν μὲ νέα δημιουργήματα, συνεχίζονται ὡς τὴν βυζαντινὴ ἐποχή. Ἐνῶ πρωτύτερα ὁ Εὐριπίδης εἶχε προσφέρει πολλὰ γιὰ τέτοιους σκοπούς, ἀργότερα ὁ Μένανδρος ἀποδείχτηκε γόνιμη πηγή. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μποῦν κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομά του σὰν *γνῶμαι Μενάνδρου* τέτοιες συλλογές. Ὁ Meineke στὴν συλλογή του τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Κωμικῶν συγκέντρωσε 758 τέτοια «*μονόστιχα*». Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ὑπάρχουν γνήσια τοῦ Μενάνδρου, ὅπως δείχνει ἡ παρουσία μερικῶν στίχων μέσα σὲ ἄλλα συμφραζόμενα. Ὅπου δὲν ἔχουμε τέτοιες μαρτυρίες, τὸ ξεχώρισμα τῶν γνήσιων στοιχείων εἶναι μιὰ ἀμφίβολη ὑπόθεση.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ πρωτότυπα, εἴχαμε καὶ τὶς διασκευὲς τοῦ Μενάνδρου ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ κωμῳδία. Ὁ Τερέντιος κυρίως

---

1. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν χρονολογικὴ ἐπισκόπηση τοῦ Webster (*Stud. in M.* 107 τῆς 1 ἐκδ.), ποὺ ἀξιοποιεῖ ὅλα τὰ μέσα ποὺ μποροῦσε γιὰ τὴν χρονολόγηση.

2. Στὸν Eckermann 12 Μαΐου 1825, πβλ. 28 Μαρτ. 1827.

3. *Menandri Sententiae. Comparatio Menandri et Philistionis.* ἐκδ. S. Jaekel. Λειψία 1964.

προσφέρει, αὐτὸς ὁ *dimidiatus* (=ὁ μισὸς) *Menander* ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσε ὁ Καίσαρας. Ἀπὸ τὰ ἕξι ἔργα του, ποὺ σώζονται, ἡ *Andria*, ὁ *Heautontimorumenos*,[1] ὁ *Eunuchus* καὶ οἱ *Adelphoe*[2] ἔχουν δουλευτῆ μὲ βάση τὸν ποιητή μας. Ἡ μορφὴ τοῦ πατέρα, ποὺ μετανιώνει γιὰ τὴν σκληρότητά του ἀπέναντι στὸν γιό του καὶ θέλει νὰ τὴν ξεπληρώσει ζώντας μιὰν ζωὴ γεμάτη στερήσεις στὸν *Heautontimorumenos*, ἡ ἔξυπνη καὶ ζαβολιάρικη πραγμάτευση τοῦ προβλήματος τῆς ἀγωγῆς στοὺς *Adelphoe* μᾶς προσφέρουν ἐξαιρετικὰ πολύτιμα δείγματα τῆς διάπλασης τῶν μορφῶν ἀπὸ τὸν Μένανδρο. Ἐπειδὴ ὁ Τερέντιος ἀντικατάστησε τὸν κατατοπιστικὸ Πρόλογο τῶν πρωτότυπων ἔργων μὲ προλόγους σύμφωνους μὲ τὴν περίπτωσή του, εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς πληροφορήση σχετικὰ ὅτι κάμνει «μπόλιασμα» (contaminatio=μόλυνση), ἀνακατεύει δηλαδὴ τὰ πρωτότυπα ποὺ εἶχε ὑπόψη του, μπάζοντας σ' αὐτὰ διασκευασμένα μέρη ἀπὸ ἄλλες κωμωδίες. Ἔτσι μέσα στὴν *Andria* εἶναι βαλμένο ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴν *Περινθία*, στὸν *Eunuchus* ἕνα τέτοιο ἀπὸ τὸν *Κόλακα*[3], καὶ στοὺς *Adelphoe* μιὰ σκηνὴ ἀπὸ τοὺς *Συναποθνήσκοντες* τοῦ Δίφιλου. Ἡ ἐπιθυμία του νὰ δώση ἔνταση στὴν δραματικὴ ζωή, τὸν ἔκαμνε νὰ ἐνεργῇ ἔτσι. Ἀφότου ξέρουμε μερικὰ πρωτότυπα, εἴμαστε σὲ θέση νὰ διαπιστώσουμε τὶ ποσοστὸ ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ Μενάνδρου μπόρεσε νὰ διαφυλάξη μέσα στὸν λατινικὸ λόγο ὁ Τερέντιος. Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι αὐτὸ ἰσχύει σὲ ἕνα μεγάλο μέρος γιὰ ἐκείνην τὴν ἀνθρώπινη εὐγένεια, ἐκείνην τὴν νωχέλεια μακριὰ ἀπὸ τὴν σκυθρωπὴ σοβαρότητα καὶ τὸν ἄκομψο ζῆλο, ποὺ τόσο ζωηρὰ τραβοῦσε τὸν κύκλο τῶν Σκιπιώνων. Πόσα πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὴν γλωσσικὴ τέχνη πήγαιναν βέβαια χαμένα στὴν λατινικὴ μεταποίηση, μᾶς τὸ δείχνει ὁ Satius Caecilius, ἕνας ἄλλος ποιητὴς τῆς ρωμαϊκῆς κωμωδίας, ποὺ πῆρε γιὰ πρότυπό του τὸν Μένανδρο. Ὁ Aulus Gellius (*Noct. Att.* 2, 23) μᾶς διάσωσε ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν κωμωδία *Πλόκιον* (ἀπ. 333 Kö.) (=περιδέραιο) μὲ τὴν μετάφραση τοῦ Ρωμαίου.

Ὁ Πλαῦτος ἀναλογικὰ καταπιάστηκε πολὺ πιὸ σπάνια μὲ τὰ ἔργα τοῦ Μενάνδρου, πράγμα ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὸν πιὸ ρωμαλέο τρόπο τῆς κωμικῆς του τέχνης. Ὁπωσδήποτε μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ *Stichus* ἔχει πρότυπο τοὺς πρώτους *Ἀδελφοὺς* (ἡ κωμωδία τοῦ Τερέντιου δουλεύτηκε σύμφωνα μὲ τὸ δεύτερο ὁμώνυμο δράμα) καὶ οἱ *Bacchides* τὸν *Δὶς ἐξαπατῶντα*. Ὁ E. W. HADLEY, *Menander and Plautus. A Study in Comparison*. Λονδίνο 1968, ἀναλύει ἕναν

---

1. Λείψανα μιᾶς ὑπόθεσης στοὺς *Ox. Pap.* 31, 1966, 12, ἀρ. 2534 J. W. B. BARNS-R. A. COLES, ‹Fragments of dramatik hypotheses from Oxyrhynchus›, *Class. Quart.* n.s. 15, 1965, 55.

2. O. RIETH, *Die Kunst Menanders in den 'Adelphen' des Terenz.* ἐκδ. ὑπὸ K. GAISER. Hildesheim 1964.

3. Στὸν Πάπ. Ὀξυρ. 409 ἦλθαν νὰ προστεθοῦν τώρα 3 μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν ἴδιο κύλινδρο, ὁ ὁποῖος δὲν περιλάμβανε ὁλόκληρο τὸ κείμενο ἀλλὰ διαλεγμένα μέρη τοῦ *Κόλακα: Pap. Ox.* ἀρ. 2655, ἐκδομένος ἀπὸ τὸν E. G. TURNER, *Ox. Pap.* 33, 1968, 9. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ὀνομάτισμα τοῦ παγκρατιαστῆ Ἀστυάνακτα, σύγχρονου τοῦ Μένανδρου.

Πάπ. τῆς 'Οξυρ. τοῦ 3. ἢ 4. αἰ. μ.Χ., ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἀκόμα δημοσιευθῆ καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο τυπώνει στὸ παράρτημα δυὸ ὁμάδες στίχων. Ἡ παλιὰ ὑπόθεση τοῦ RITSCHL ὅτι ὁ *Δὶς Ἐξαπατῶν* τοῦ Μενάνδρου ἦταν τὸ πρωτότυπο τῶν *Bacchides* τοῦ Πλαύτου ἐπιβεβαιώνεται λαμπρά. Ἡ μοναδικὴ ἀξία τοῦ ὄχι ἐκτεταμένου καὶ κακὰ διατηρημένου κειμένου βρίσκεται στὸ ὅτι εἴμαστε σὲ θέση νὰ συγκρίνουμε ἕνα τμῆμα τοῦ Πλαύτου (*Bacch.* 494-562) μὲ τὸ ἑλληνικό του πρότυπο. Τὰ συμπεράσματα γιὰ τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ Πλαύτου, γιὰ τὴν ἐναλλαγὴ ἀνάμεσα σὲ προσήλωση πρὸς τὸ πρωτότυπο καὶ ἐλευθερία, εἶναι σημαντικά. Γιὰ τὴν πολλὲς φορὲς δοκιμασμένη τάση του νὰ ἀναπτύσση τοὺς μονόλογους, εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ τὶ ἔγιναν σ' αὐτὸν 14 στίχοι τοῦ Μενάνδρου στὸν μονόλογο τοῦ Μνησίλοχου (500-525). Γιὰ τὴν *Cistellaria* ξέρομε ὅτι καὶ αὐτῆς τὸ πρωτότυπο προερχόταν ἀπὸ τὸν Μένανδρο, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ βεβαιότητα τὸν τίτλο του[1]. Μὲ μεγάλη ἐμπιστοσύνη, ποὺ στηρίζεται προπάντων στὴν λαμπρὴ περιγραφὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀναγνωρίζουμε Μένανδρον καὶ στὴν *Aulularia*, τὴν κωμωδία τοῦ φτωχοῦ κακομοίρη, ποὺ βρῆκε ἕναν θησαυρὸ καὶ μισοτρελλάθηκε[2]. Τέλος μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ πρωτότυπο τοῦ *Poenulus* ἦταν ὁ *Καρχηδόνιος* τοῦ Μενάνδρου.

Τὸ ξεχώρισμα τῶν ἤχων τοῦ πρωτοτύπου ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Πλαύτου εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολο ἀπὸ ὅ,τι στὸν Τερέντιο. Ἡ διασκευὴ στὸν Πλαῦτο φτάνει πολὺ πιὸ βαθιά, καὶ ἀπὸ τὰ πολιτισμένα ἀπαγγελτικὰ ἔργα τῆς Νέας αὐτὸς ἔκαμε ἔργα τραγουδιστά, ποὺ μὲ τὶς διάφορες ἀλλαγὲς καὶ προσθῆκες προκαλοῦν ἔντονην ἐντύπωση φάρσας. Ἐδῶ προβάλλει τὸ ἐρώτημα πόσο βαθιὰ πάει στὸν Πλαῦτο τὸ μπόλιασμα. Ὅτι τὸ χρησιμοποίησε, τὸ λέει ρητὰ γι' αὐτὸν ὁ Τερέντιος (*Andr.* 18)· ἔχει ὅμως αὐτὸ σχέση μὲ τὴν παραλαβὴ ὁρισμένων σκηνῶν ἢ μήπως ὁ Πλαῦτος ἔχει ἀνακατέψει ὁλόκληρα ἔργα; Ἡ γερμανικὴ ἔρευνα ξεκινώντας ἀπὸ τὴν τελευταία ἄποψη, προσπάθησε μὲ κοπιαστικὴν ἐργασία νὰ ξεδιαλύνη αὐτὰ ποὺ

1. Ὁ WEBSTER, *Stud. in* M. (βλ. παρακ.), 91 τῆς 1. ἐκδ. ὑποθέτει ὅπως καὶ ὁ FRAENKEL τὶς *Συναριστῶσες*.

2. Ὑποθέσεις γιὰ τὸ πρωτότυπο στοῦ WEBSTER, ἔ.ἀ. 120. Γιὰ τὸν μενανδρικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἔργου G. JACHMANN, *Plautinisches und Attisches. Problemata* 3. Βερολ 1931, 128. Γιὰ τὴν σχέση μὲ τὸν θεματικὰ συγγενικὸ *Δύσκολο:* W. KRAUS, <Menanders Dyskolos und das Original der Aulularia>, *Serta Philologica Aenipontana*. Innsbruck 1962, 185. Ὁ KRAUS τονίζει ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο,ὅτι ὅμως αὐτὸ ἦταν πιθανῶς ἡ *Ὑδρία* τοῦ Μενάνδρου. Λεπτομερειακὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν δομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτότυπου ὁ W. LUDWIG, <Aulularia-Probleme>, *Phil.* 105, 1961, 44. 247. Καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Πλαῦτος ἀκολούθησε πολὺ τὴν διαδοχὴ τῶν σκηνῶν τοῦ πρωτότυπου. Κι αὐτὸς θεωρεῖ βέβαιο ὅτι αὐτὸ ἦταν τοῦ Μενάνδρου, καὶ σ' αὐτὸ δὲν συντέλεσε λίγο ἡ ἀνεύρεση τοῦ *Δυσκόλου*. Γιὰ τὸν τίτλο τοῦ ἑλληνικοῦ ἔργου, παραμερίζει τὴν *Ὑδρία* καὶ σκέφτεται ἕναν ὑποθετικὸ δεύτερο *Θησαυρό*, τὸν *Ἄπιστο* (ποὺ τὸν ὑπέθεσε κι ὁ WEBSTER), προπάντων ὅμως ἕναν *Φιλάργυρο*. Ὁ τίτλος αὐτὸς δὲν εἶναι μαρτυρημένος, κι ἔτσι ὅλα μένουν ἀβέβαια. Ὁ WEBSTER, *Later Com.* (βλ. παρακ.), 196, ὑποθέτει ὅτι καὶ τοῦ *Pseudolus* καὶ *Curculio* τὰ πρωτότυπα ἦταν τοῦ Μενάνδρου.

συναρμολόγησε ὁ Πλαῦτος. Σήμερα μιὰ ἀντίδραση, ποὺ τὴν παρουσίασαν κυρίως ἀγγλοσάξωνες ἐρευνητές[1], θέλει νὰ μετατοπίση στὰ ἑλληνικὰ κιόλας πρότυπα τὶς ἀσυμφωνίες τῆς δραματικῆς δομῆς, ποὺ ὁδηγοῦσαν στὸ νὰ ὑποθέτουμε μπολιάσματα. Νομίζουμε πὼς εἴμαστε τυχεροί, ποὺ δὲν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ μποῦμε σ' αὐτὴν τὴν ἀντιδικία, πιστεύουμε ὅμως ὅτι ἡ διαφορετικὴ αὐτὴ ἀντίληψη κινεῖται μὲ μιὰν νέα ὑπερβολὴ πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση. Ἕνα κατασκεύασμα σὰν τὸν *Stichus* τοῦ Πλαύτου, κι ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε μεγάλες παραλλαγές, δύσκολα μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ στὸ σύνολό του πιστὴ μεταφορὰ μιᾶς σύνθεσης τοῦ Μενάνδρου, ἔστω κι ἂν γιὰ τὴν κρίση τῆς τελικῆς σκηνῆς μὲ τὸ συμπόσιο τῶν δούλων τὸ τέλος τοῦ *Δύσκολου* μᾶς συμβουλεύει ἐξαιρετικὴν περίσκεψη.

Μόνο οἱ πάπυροι (ἀρ. 1297-1324 P.)[2] μᾶς ἐπέτρεψαν γιὰ πρώτη φορὰ νὰ καλάβουμε καλὰ τὸν Μένανδρο. Πρῶτος ἀπὸ ὅλους ὁ πάπυρος τοῦ Καΐρου (*Cairensis*), ποὺ τὸν βρῆκε στὰ 1905 ὁ Gustave Lefebvre στὴν Ἀφροδιτόπολη, τὴν σημερινὴ Kôm-Esqawh. Ἐκεῖ ὁ Φλάβιος Διόσκορος, ἕνας Αἰγυπτιώτης δικηγόρος καὶ ποιητάρης, εἶχε φυλάξει λογιῶν λογιῶν ἔγγραφα σ' ἕνα ἀγγεῖο, στουμπώνοντάς το ἀπὸ πάνω μὲ παλιόχαρτα. Αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ ἕναν παπυρικὸ κώδικα ποὺ εἶχε γραφτῆ τὸν 5. αἰ. μ.Χ. καὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ συναρμολογημένα «τετράδια» (quaterniones=διπλωμένα τετράφυλλα). Ἀπὸ τὰ σπαράγματα, ποὺ εἶχαν φοβερὰ ἀνακατευθῆ, μποροῦμε ἀκόμα νὰ βγάλουμε λείψανα πέντε κωμωδιῶν. Αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ ἕνα ἔργο ποὺ δὲν ξέρουμε τὸν τίτλο του[3], ὕστερα ἀπὸ τὸν *Ἥρωα*, τοὺς *Ἐπιτρέποντες*, τὴν *Περικειρομένη* καὶ τὴν *Σαμία*. Ἄλλα παπυρικὰ εὑρήματα ἔδωσαν λείψανα κι ἀπὸ ἄλλα ἔργα. Τὰ εὑρήματα αὐτὰ ἐπιτρέπουν πάντως νὰ ἀναγνωρίσουμε οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς δράσης τοῦ *Γεωργοῦ*, ἡ ὁποία σὲ μερικὰ μοτίβα σχετιζόταν μὲ τὸν *Ἥρωα*, ποὺ αὐτὸς ὅμως ἐξελισσόταν τελείως διαφορετικά. 85 στίχοι ἀπὸ ἕναν κομψὸ περγαμηνὸ κώδικα τοῦ 5. αἰ. μ.Χ. (*PSI*

1. Καὶ ἀ. καί: W. Beare, *The Roman Stage*. Λονδ. 1950· Webster, *Stud. in M.* (βλ. παραπ.)· G. E. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*. Princeton 1952. Καὶ ὁ W. H. Friedrich, *Euripides und Diphilos*. *Zet.* 5. Μόναχο 1953 κλίνει πρὸς αὐτὴν τὴν ἀντίληψη.

2. Σ' αὐτοὺς προσθέτεται ἕνα μεγαλύτερο ἀπόσπασμα ἀπὸ ἕναν κώδικα ἀπὸ περγαμηνὴ τοῦ 4. αἰ. *Antinoopolis Pap.* 2 ἐκδ. J. W. B. Barns καὶ H. Zilliacus, Λονδ. 1960, 8. Ἀποτύπωση μὲ κριτ. ὑπόμν. στοῦ H. J. Mette τὴν 2. του ἐκδ. τοῦ *Δύσκολου*. Γοττ. 1961, 60. Εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ στίχοι ἀνήκουν στὸν Μένανδρο, ὁ K. Latte ὅμως (*Gnom.* 34, 1962, 152) ἀποκρούει τὴν ἀπόπειρα νὰ ἀποδοθοῦν στὸν *Μισογύνη*. Ἡ αὔξηση κειμένων προχωρεῖ χωρὶς διακοπή. Τὸ πολλαπλὸ καὶ σημαντικὸ κέρδος τῶν τελευταίων χρόνων τὸ πραγματευόμαστε παρακάτω. Τελευταῖα οἱ *Ox. Pap.* 31, 1966, στὸν ἀρ. 2533 ἔδωσαν στίχους ἀπὸ μιὰν σκηνὴ ἀρραβώνων, καὶ στὸν ἀρ. 2534 φτωχὰ λείψανα ἀπὸ *Ὑποθέσεις* κωμωδιῶν. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἡ ἀπόδοση στὸν Μένανδρο εἶναι πιθανή. Γιὰ τὶς *Ὑποθέσεις* καὶ οἱ R. A. Coles καὶ J. W. B. Barns, *Class. Quart.* 15, 1965, 52. Ὁ *Ox. Pap.* 27, 1962, ἀρ. 2462 περιέχει τμήματα ἀπὸ ἕναν κατάλογο τίτλων κωμωδιῶν τοῦ Μενάνδρου.

3. A. Körte, <M. s fabula incerta>, *Herm.* 72, 1937, 50.

2, 1913, ἀρ. 126· Körte 1, 3. ἔκδ. σ. 138), ποὺ ὀνοματίσθηκαν *Comoedia Florentina* κι ἔδωσαν ἀφορμὴ σὲ ἀβέβαιες ὑποθέσεις, διαπιστώθηκε τώρα ὅτι ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς *'Ασπίδας* (βλ. παρακ.). Ἂς ἀναφέρουμε ἀκόμα καὶ τὴν *Θεοφορουμένην*[1] ἐξαιτίας τῆς παράξενης ὑπόθεσής της: μιὰ κοπέλλα κυριεύεται ἀπὸ ὀργιαστικὴ μανία μὲ ἐπέμβαση τῆς Μεγάλης Μητέρας, καὶ τὴν ὑποψιάζονται ὅτι προσποιεῖται, τὰ κατάφερε ὅμως νὰ φέρη σὲ καλὸ τέλος τὴν ἕνωση μὲ τὸν ἀγαπημένο της. 'Από τὰ λείψανα ἀναγνωρίζεται ἡ σκηνὴ ὅπου ὁ πατέρας τοῦ νέου μαζὶ μὲ ἕναν φίλο παρατηρεῖ τὸν ὀργιαστικὸ χορὸ τῆς θεόληπτης. Ἔξω ἀπὸ τὴν σειρὰ αὐτῶν τῶν εὑρημάτων βρίσκεται ὁ πιὸ παλιὸς φιλολογικὸς πάπυρος Didot, ποὺ τὸν βρῆκαν ἤδη στὰ 1820 στὸ Σαραπεῖο τῆς Μέμφιδας. Γι' αὐτὸν θὰ ποῦμε λίγα λόγια ἀργότερα. Τέλος πρέπει νὰ ἀναφέρουμε καὶ τὶς *Περιοχὲς* τῶν ἔργων τοῦ Μενάνδρου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἕνας πάπυρος (ἀρ. 1321 P.) μᾶς διαφύλαξε σημαντικὰ ὑπολείμματα ἀπὸ δυὸ στῆλες. Ὕστερα ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο τοῦ κάθε ἔργου καὶ τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν διδασκαλία του ἀκολουθοῦσε ἡ διήγηση τοῦ περιεχομένου καὶ ὕστερα μιὰ ἀξιολόγηση. Αὐτὸ ποὺ σώζεται ἀφορᾶ τὴν *'Ιέρεια* καὶ τοὺς *'Ιμβρίους*. Σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα* τέτοιες *Περιοχὲς* ἔγραψε ἕνας Ὅμηρος Σέλλιος. Ὁ πάπυρός μας θὰ μποροῦσε νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίο του.

Αὐτὰ ἦταν ὅσα εἴχαμε ὡς τὰ 1959, ποὺ ἡ δημοσίευση ἑνὸς παπύρου τῆς βιβλιοθήκης Bodmer τοῦ Cologny κοντὰ στὴν Γενεύη ἀπὸ τὸν Victor Martin μᾶς ἔδωσε τὸ πιὸ πολύτιμο ἀπόκτημα γιὰ τὸν ποιητή, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ παπύρου τοῦ Καΐρου[2]. Δέκα φύλλα ἑνὸς παπυρικοῦ κώδικα τοῦ 3. αἰ. μ.Χ., γραμμένα κι

1. A. Körte, <Zu M.s Theoph.>, *Herm.* 70, 1935, 431. A. Lesky, <Die Theoph. und die Bühne M.s>, *Herm.* 72, 1937, 123. E. W. Handley, <Notes on the Theophorumene of Menander>, *Bull. Inst. Class. St.* 16, 1960, 88 ἀποδίδει μὲ μεγάλην πιθανότητα τοὺς δημοσιευμένους ἀπὸ τὸν V. Bartoletti (*Dai Papiri della Societa Italiana. Omaggio all' XI. Congr. Int. di Papirologia.* Φλωρ. 1965, 9) λυρικοὺς ἑξάμετρους στὸ τραγούδι τῆς *Θεοφορουμένης*.

2. Ὁ V. Martin τὴν ἀξιόλογη πρωτοπορειακή του ἔκδοση (*Papyrus Bodmer IV*. Cologny-Γενεύη. Bibl. Bodm. 1958· κυκλοφόρησε τὸν Μάρτη τοῦ 1959) τὴν ἐσύνδεσε μὲ τὴν ὑπόδειξη τῆς ἔντονης φιλολογικῆς ἐργασίας ποὺ θὰ χρειαζόταν ἀκόμα τὸ κακὰ παραδομένο κείμενο. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἄρχισε ἀμέσως μὲ τόσο πλούσιον ρυθμό, ποὺ ἐδῶ μόνο μιὰν ἐκλογὴ ἀπὸ ἐκδόσεις καὶ ἔρευνες μποροῦμε νὰ δώσουμε, παραπέμποντας γιὰ τὶς ἄλλες στὶς βιβλιογραφίες. Μιὰν τέτοια προσφέρει ὁ J. T. Mc. Donough, *The Class. World* (πρωτύτερα *The Class. Weekly*) 53, 1960, 277· ἄλλα: *Paideia* 15, 1960, 327· τὸ συλλογικὸ ἔργο τῆς Φιλοσ. Σχ. τοῦ Πανεπ. τῆς Γένοβας: *Menandrea Miscellanea Philologica* (1960) περιλαμβάνει τοῦ G. Barabino, <Saggio di bibliografia sul Dyscolos>· βλ. ἀκόμα τὸ εἰδικὸ δελτίο τοῦ F. Stoessl, *Gymn.* 67, 1960, 204, καὶ *Gnom.* 33, 1961, Βιβλιογρ. παράρτ. 1, 7. Πλούσια στοιχεῖα περιλαμβάνει ἡ ἔκδοση τοῦ J. Martin (βλ. παρακ.). 'Από τὶς ἐκδόσεις σημειώνουμε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς ὑπομνηματισμένες: W. Kraus, *Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. Kl.* 234/4, 1960. B. A. van Groningen, Leiden 1960. J. Martin, Παρίσι 1961 (*Erasme. Coll. de textes Grecs comm.*)· ἀπὸ τὶς κριτικὲς ἐκδόσεις κειμένου: H. Lloyd-Jones, *Oxf. Class. Texts* 1960. J. Bingen, Leiden 1960. H.-J. Mette Γοττ. 1960, 2. ἔκδ. 1961 (μὲ πίνακα λέξεων)· ἀπὸ τὶς δίγλωσσες: W. Kraus, Ζυρίχη 1960 (*Lebendige Antike*). M. Treu, Μό-

ἀπὸ τὶς δυὸ σελίδες, καὶ ἕνα recto,[1] περιέχουν τὸν *Δύσκολο* τοῦ Μενάνδρου, ἀπὸ τὴν ὑπόθεση—σὲ 12 τρίμετρους, ποὺ ἐμφανίζονται σὰν στίχοι τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζάντιου—ὥς τὸ τέλος, ποὺ ἀποδείχθηκε τὸ ἴδιο μὲ τὸ ἀδέσποτο ἀπόσπ. 616 K². Τὸ κείμενο, παραμορφωμένο ἀπὸ λάθη καὶ χάσματα, εἶναι ἀπόγραφο ἀπὸ ἕνα πρότυπο ποὺ δὲν τὸ καταλάβαιναν πάντα καλά. Μερικὲς σελίδες ἔχουν τὴν παλιὰ σελίδωση, ἡ πρώτη τὸν ἀριθμὸ ΙΘ. Συνηθίσαμε σὲ λογῆς λογῆς παιχνίδια τῆς Τύχης, ὅτι ὅμως αὐτὴ θὰ μᾶς χάριζε ἕνα ἔργο τοῦ Μενάνδρου ἀπὸ τὸ πρῶτο ὥς τὸ τελευταῖο γράμμα, καθαρὰ διατηρημένο, ἦταν ἀπὸ τὰ ἀπίστευτα. Ἡ ἐλπίδα τῶν φιλολόγων ὅτι μὲ τὸν καιρὸ μπορεῖ νὰ ἐμφανισθῆ ἀκόμα κάτι ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ὑπῆρχε στὶς σελίδες ποὺ προηγοῦνταν ἐπιβεβαιώθηκε θαυμάσια τόσο γι' αὐτὲς ὅσο καὶ γιὰ τὰ φύλλα ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὸν *Δύσκολο*.

ναχο 1960 (*Tusculum*). Ἀπὸ τὶς μεταφράσεις ἀναφέρουμε: R. CANTARELLA, Urbino 1959. B. WYSS, *Neue Rundschau* 71, 1960, 39. PH. VELLACOTT, Λονδ. 1960. Ἀπὸ τὶς ἀξιολογήσεις τοῦ ἔργου ἀξίζει νὰ ἐξάρουμε ἰδιαίτερα τοῦ FR. ZUCKER, ‹Ein neugefundenes griech. Drama›, *Sitzb. D. Ak. Berl. Kl. f. Spr. Lit. u. Kunst.* 1960/5. Ἀνακεφαλαίωση γιὰ τὴν κριτική: B. A. VAN GRONINGEN, ‹Le Dysc. de Mén. Etude crit. du texte›, *Verh. Nederl. Ak. Afd. Lett.* N. R. 67/3. Ἄμστερνταμ 1960. —Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν *Δύσκολο* πολλαπλασιάσθηκε ἐξαιρετικὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν δεύτερη ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Μιὰν πλούσια καὶ βολικὴ ἐπισκόπηση προσφέρει ὁ PACK στὴν 2. ἔκδ. ὥς τὸν ἀρ. 1298. Πρόσθεσε C. CORBATO, ‹Il Dyskolos di Menandro: un saggio e una bibliografia›, *Dioniso* 37, 1963, 173· 38, 1964, 23, καθὼς καὶ τὰ δελτία τοῦ H.-J. METTE στὸ *Lustrum*, ποὺ τὰ ἀναφέραμε στὴν γενικὴ βιβλιογραφία. Ἀπὸ τὶς νέες ἐκδόσεις πρέπει νὰ ἐξάρουμε ἰδιαίτερα τὴν ἐφοδιασμένη μὲ ἐξαίρετη εἰσαγωγὴ καὶ ὑπομνηματισμένη τοῦ E. W. HANDLEY, Λονδίνο 1965, ἡ ὁποία στὴν σ. 54 περιλαμβάνει ἐπίσης ἕναν κατάλογο τῶν ἕως τότε ἐκδόσεων. Πρόσθεσε: τῆς DORA C. DE POZZI, *El misantropo*. κριτ. ἔκδ. Buenos Aires 1965. W. E. BLAKE, *Menanders Dyscolus, Introd., text, textual comm. and interpretative transl.* Νέα Ὑόρκη 1966. Ὁ F. STOESSL ὕστερα ἀπὸ τὴν μικρή του ὑπομνημ. ἔκδοση (Paderborn 1961. 1963) ἔδωσε ἕναν διεξοδικὸ ὑπομνηματισμὸ στὸν *Δύσκολο* τοῦ Μενάνδρου (Paderborn).—Ἀπὸ ἔρευνες μνημονεύουμε ἀκόμα: A. THEUERKAUF, *Menanders Dyskolos als Bühnenspiel und Dichtung*. Göttingen 1960· ἐκεῖ (111) γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἠθοποιῶν στὸν Μένανδρο. Ἡ ἄποψη τοῦ WILAMOWITZ (*Schiedesgericht*, Βερολ. 1925, 119) ἐπιβεβαιώνεται: ὁ ποιητὴς μποροῦσε νὰ διαθέση πάνω ἀπὸ τρεῖς, δὲν ἀπασχολοῦσε ὅμως περισσότερα ἀπὸ τρία πρόσωπα ποὺ νὰ μιλοῦν συγχρόνως. Δὲν ὑπάρχει πρόβλημα διάσπασης ρόλων (περισσότεροι ἠθοποιοὶ σὲ ἕναν ρόλο).—A. SCHÄFER, *Menanders Dyskolos. Untersuchungen zur dram. Technik.* Meisenheim a. Glan 1965 (*Beitr. z. klass. Philol.* 14).

1. Ὁ V. MARTIN ὑπέθεσε τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3. αἰ., ἐνῶ ὁ ZUCKER (ἔ.ἀ. 3) ἀκολουθεῖ τὸν E. G. TURNER, *Bull. Inst. Class. Stud. Univ. London* 6, 1959, 64 μὲ τὴν χρονολόγηση στὸν 4. αἰ. Ὁ W. KRAUS (σ. 10 τῆς κριτ. ἔκδ.) γιὰ τὴν χρονολόγηση στὸν 3. αἰ. στηρίζεται σὲ ἔγγραφα τῆς Αὐστριακῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 250-260 μ.Χ., ποὺ τοῦ τὰ ὑπέδειξε ὁ H. HUNGER· τὸ γράψιμό τους συμφωνεῖ μὲ τὸ γράψιμο μιᾶς σελίδας τοῦ κώδικα, ποὺ εἶναι γραμμένη ἀπὸ ἄλλο χέρι, σύγχρονα ὅμως μὲ τὸ ὑπόλοιπο κείμενο, καὶ μπορεῖ νὰ συγκριθῆ πολὺ καλὰ μὲ χρονολογημένα ἔγγραφα.

2. Πβλ. E. VOGT, ‹Ein stereotyper Dramenschluss der Νέα›, *Rhein. Mus.* 102, 1959, 192.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ἀκολουθεῖ ἡ διδασκαλία, ἀπὸ τὴν ὁποία, μὲ τὴν βέβαιη ἀλλοίωση τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντα Διδυμογένη σὲ Δημογένης, βγάζουμε τὸ ἔτος 316, ποὺ στὰ Λήναιά του παραστάθηκε τὸ ἔργο. Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου ἐμφανίζεται ὁ Πάνας ἀπὸ τὸ ἱερό του, ἕνα σπήλαιο τῶν Νυμφῶν, καὶ μᾶς λέει ὅτι βρισκόμαστε στὴν Φυλή, στὴν ὀρεινὴ περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς. Στὸ σπίτι πρὸς τὰ δεξιά, ἔτσι διηγεῖται ὁ θεός, κατοικεῖ ὁ Κνήμωνας, ἕνας σωστὸς μισάνθρωπος. Αὐτὸς παντρεύτηκε κάποτε μιὰν χήρα, ποὺ ἔφερε μαζί της ἕναν γιό, καὶ ὕστερα γέννησε ἕνα κοριτσάκι. Αὐτὴ ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ ὑποφέρῃ αὐτὸν τὸν δύσκολο ἄνθρωπο, καὶ τώρα κάθεται μὲ τὸν γιό της (Γοργία) κι ἕναν πιστὸ δοῦλο, ἐκεῖ πέρα, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τῆς σπηλιᾶς τοῦ Πάνα, ἐνῶ ὁ Κνήμωνας μένει μὲ τὴν κόρη του καὶ μὲ μιὰν γριὰ ὑπηρέτρια καὶ τυραννιέται μὲ τὸ ἄγονο ἔδαφος. Ὁ θεὸς συμπονεῖ τὸ κορίτσι, ποὺ ὡρίμαζε εὐλαβικὸ καὶ φρόνιμο μέσα σὲ μιὰν σκληρὴ ζωή, καὶ γι' αὐτὸ τὰ βόλεψε ἔτσι ὥστε ὁ Σώστρατος, ὁ γιὸς ἑνὸς πλούσιου γαιοκτήμονα, νὰ τὴν δῇ στὸ κυνήγι καὶ στὴν στιγμὴ—ὅπως συμβαίνει σ' αὐτὴν τὴν ποίηση—νὰ τὴν ἐρωτευθῇ.

Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν τὸν κατατοπιστικὸ πρόλογο, ποὺ ἐδῶ, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει συχνὰ στὸν Μένανδρο, δὲν βρίσκεται ὕστερα ἀπὸ τὴ πρώτη διαλογικὴ σκηνή, ἀρχίζει τὸ ἔργο μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Σώστρατου καὶ τοῦ παράσιτού του. Ἀπὸ τὴν μεγαλοστομία αὐτουνοῦ δὲν εἶναι νὰ περιμένῃ κανεὶς βοήθεια γιὰ τὴν ἐρωτικὴ ὑπόθεση· αὐτὸ φαίνεται ἀμέσως, ὅταν ἕνας σύντροφος στὸ κυνήγι, ποὺ τὸν ἔστειλε ὁ Σώστρατος γιὰ πληροφορίες, ὁρμᾶ στὴν σκηνή, ἀφοῦ τὸν ἐσυγύρ: ἄσχημα ὁ Κνήμωνας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποσύρεται καὶ ὁ παράσιτος ἀπὸ τὴν δράση. Θὰ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ πλησιάσουν τὸν Κνήμωνα, ἂν δὲν παρουσιασθοῦν εὐνοϊκὲς εὐκαιρίες. Καὶ νά τες ποὺ παρουσιάζονται. Ἡ ὑπηρέτρια τοῦ Κνήμωνα ἔριξε μιὰν στάμνα στὸ πηγάδι, καὶ τώρα ἔρχεται ἡ κόρη του νὰ πάρῃ νερὸ ἀπὸ τὴν σπηλιὰ τῶν Νυμφῶν. Μιὰ ποθητὴ εὐκαιρία γιὰ τὸν ἐρωτευμένο Σώστρατο νὰ πλησιάσῃ τὴν κοπέλα μὲ κάθε διακριτικότητα. Ὁ δοῦλος τοῦ Γοργία τὸ βλέπει αὐτὸ μὲ δυσαρέσκεια, γιατὶ δὲν ἔχει καμιὰν ἐμπιστοσύνη στὸ ἁπαλὸ ἀρχοντόπουλο. Στὴν ἀρχὴ τῆς δεύτερης πράξης—στὸ μεταξὺ ἕνας χορὸς ἀπὸ προσκυνητὲς τοῦ Πάνα χόρεψε καὶ ἴσως τραγούδησε κιόλας—ὁ δοῦλος ἀνακοινώνει στὸν Γοργία αὐτὰ ποὺ εἶδε. Αὐτὸς γεμάτος καχυποψία κάμνει παρατηρήσεις στὸν Σώστρατο, πείθεται ὅμως γρήγορα γιὰ τὶς ἔντιμες προθέσεις του καὶ γίνεται φίλος του μὲ τὴν προσδοκία τῆς μελλοντικῆς συγγένειας. Τὸν Κνήμωνα ὅμως θὰ τὸν πλησιάσουν εὐκολότερα, ἂν ὁ Σώστρατος ἐμφανισθῇ δίπλα στὸν Γοργία σὰν ἐργάτης καὶ σκαλίζῃ καὶ φυτεύῃ ὁ ἴδιος στὸ χωράφι. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τῶν δυὸ συμμάχων ἔρχεται τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ τῆς οἰκογένειας τοῦ Σώστρατου, γιὰ νὰ ἑτοιμάσῃ μιὰν συμποσιακὴ θυσία στὸ σπήλαιο. Στὴν σκηνὴ κυριαρχεῖ ὁ μάγειρας· σπουδαιοφανὴς καὶ περίεργος, ὅπως ταιριάζει στὸν τύπο, ἀποσπᾶ ἀπὸ ἕναν ὑπηρέτη τὴν διήγηση γιὰ τὸ ὄνειρο τῆς μητέρας, τὸ ὁποῖο προκάλεσε τὴν θυσία: ὁ Πάνας τάχα ἔδεσε τὸν γιό της κι ὕστερα τὸν ἔβαλε νὰ σκάβῃ, ἀφοῦ τὸν ἔντυσε ροῦχα τῆς δουλειᾶς. Ἡ 3.

πράξη στὴν ἀρχὴ ἔχει μιὰν σύγκρουση τοῦ Κνήμωνα μὲ τὸν μάγειρα καὶ τὸν ὑπηρέτη, ποὺ τοῦ ζητοῦν νὰ τοὺς δανείση σκεύη γιὰ τὸ γεῦμα στὴν σπηλιά, κι αὐτὸς τοὺς διώχνει ἄσχημα. Ὕστερα μαθαίνουμε ὅτι ἡ αὐτοθυσία τοῦ Σώστρατου πῆγε χαμένη, γιατὶ δὲν συνάντησε τὸν Κνήμωνα στὸ χωράφι. Στὸ μεταξὺ ἡ κατάσταση γύρω ἀπὸ τὸ πηγάδι χειροτερεύει. Ἡ γριὰ ὑπηρέτρια ἔρριξε τώρα καὶ τὴν ἀξίνα μὲ τὴν ὁποία ἤθελε νὰ τραβήξη τὴν στάμνα, κι ὁ Κνήμωνας φουντώνει. Τώρα πρέπει νὰ κατεβῆ ὁ ἴδιος στὸ πηγάδι. Ποιό θὰ εἶναι ἄραγε τὸ ἀποτέλεσμα; Στὴν ἀρχὴ τῆς 4. πράξης μαθαίνουμε ὅτι ὁ Κνήμωνας γκρεμίσθηκε ἄσχημα καὶ πληγώθηκε φοβερά. Σωτήρας του εἶναι ὁ Γοργίας, ὁ προγονός του, μὲ τὸν ὁποῖο δὲν ἤθελε νὰ ἔχη καμιὰν σχέση. Ὁ Σώστρατος διηγεῖται πῶς τὸ παλληκάρι κατέβηκε στὸ πηγάδι, ἐνῶ αὐτὸς κρατοῦσε τὸ σκοινὶ καὶ ἦταν ἀπασχολημένος πιὸ πολὺ μὲ τὴν κοπέλλα ποὺ θρηνοῦσε παρὰ μὲ τὴν σωστικὴ ἐπιχείρηση. Ὕστερα ὁ Κνήμωνας, στηριγμένος στὴν κόρη του καὶ τὸν Γοργία, ἔρχεται στὴν σκηνή, κι ἀκοῦμε τὸν λόγο του, γεμάτον ἀπὸ βαθιὰ κατανόηση καὶ ὡραῖες ἀποφάσεις: ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ περάση τὴν ζωή του μοναχός· στηρίζεται στὴν συντροφικότητα, ὅπως τοῦ τὸ ἔδειξε ὁ Γοργίας μὲ τὴν πράξη του. Αὐτὸς τώρα πρόκειται νὰ υἱοθετηθῆ ἀπὸ τὸν Κνήμωνα, νὰ διαχειρίζεται τὴν μικρὴ περιουσία καὶ σὰν «κύριος» νὰ παντρέψη τὴν μηλαδερφή του. Αὐτὸ γίνεται βέβαια εὔκολα καὶ γρήγορα, γιατὶ ὁ Σώστρατος εἶναι κιόλας παρὼν σὰν ὑποψήφιος. Τώρα φαίνεται ἐπίσης ὅτι δὲν τὸν ἔκαψε ὁλωσδιόλου ἄδικα ὁ ἥλιος, καθὼς δούλευε στὰ χωράφια· καὶ ὁ Κνήμωνας ἀκόμα ἀναγκάζεται νὰ πῆ ἕναν καλὸ λόγο. Στὸ τέλος τῆς πράξης ἐμφανίζεται ὁ Καλλιππίδης, ὁ πατέρας τοῦ Σώστρατου, στὴν σκηνή, καὶ τὸν στέλλουν στὸ σπήλαιο, γιὰ νὰ φάη πρῶτα κάτι.

Στὴν μεγάλη σκηνὴ τοῦ Κνήμωνα καὶ στὸν ἀρραβῶνα ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀντὶ γιὰ τροχαϊκὰ τρίμετρα ἔχουμε τροχαϊκὰ τετράμετρα (708 - 783), ποὺ ἐδῶ δίνουν μιὰν κάποια βαρύτητα καὶ ἐπισημότητα, διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν *Περικειρομένη* (77 - 163) καὶ τὴν *Σαμία* (202 - 270), ὅπου ὁ σκοπὸς ἦταν νὰ δημιουργηθῆ ζωηρότητα[1].

Ἡ 5. πράξη ἔχει κάπως τὸν χαρακτήρα παραρτήματος. Ἐδῶ εἶναι φανερὸ ὅτι ἕνας γάμος δὲν φτάνει. Ὁ Σώστρατος θέλει νὰ καταφέρη τὸν πατέρα του νὰ ἀραβωνιάση τὴν κόρη του, τὴν ἀδελφὴ τοῦ Σώστρατου, μὲ τὸν Γοργία. Κι ἐκείνου ἡ ἀντίσταση, ποὺ στηρίζεται στὸν ἐγωισμό του, ὑπερνικιέται. Ὕστερα ἀκολουθεῖ τὸ πιὸ καταπληκτικὸ ἀπὸ ὅ,τι μᾶς ἔχει προσφέρει τὸ εὕρημα, μιὰ ἐξωφρενικὴ τελικὴ σκηνή, στὴν ὁποία ὁ μάγειρας καὶ ὁ ὑπηρέτης, ποὺ τοὺς εἶχε τόσο κακομεταχειρισθῆ πρωτύτερα ὁ Κνήμωνας, ξεθυμαίνουν σὲ βάρος τοῦ ἀδύναμου. Τὸν σέρνουν μπροστὰ στὸ σπίτι καὶ τὸν κοροϊδεύουν μὲ φανταστικὲς ἀπαιτήσεις, στὸ τέλος ὅμως ἡ πιὸ σπουδαία τους ἐκδίκηση εἶναι ποὺ τὸν γέρο τὸν κατάντησαν

---

1. Ὁ Fr. Zucker, ἔ.ἀ. 9, τράβηξε τὴ προσοχή μας στὸ ὅτι τὸ τροχαϊκὸ τετράμετρο στὸν Εὐριπίδη δείχνει τὸν ἴδιο διπλὸ χαρακτήρα. Πβλ. ἐπίσης Franca Perusino, <Tecnica e stile nel tetrametro trocaico di Menandro>, *Riv. di cult. class. e med.* 4, 1962, 3.

νούμερο τοῦ συμποσίου. Δύσκολα θὰ ὑποψιαζόμασταν ἕνα τέτοιο τέλος στὸν Μένανδρο. Ἡ στιβαρὴ κωμικότητά του μπορεῖ νὰ ἔχῃ συμβάλει στὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου: μὲ τὸν *Δύσκολο* ὁ Μένανδρος πέτυχε μιὰν ἀπὸ τὶς ὀχτὼ νίκες του. Ὅπως σημειώσαμε ἤδη, κανένας πιὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθῇ μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ γλέντι τῶν δούλων στὴν τελικὴ σκηνὴ τοῦ *Stichus* τοῦ Πλαύτου δὲν ὑπῆρχε στοὺς πρώτους *Ἀδελφοὺς* τοῦ Μενάνδρου, καὶ μάλιστα ἐκεῖ ὅπου,ὅπως στὸν *Δύσκολο*, βρίσκεται ἡ προσφώνηση πρὸς τὸν αὐλητή. Πολὺ ὡραῖα ἔδειξε ὁ Walther Kraus[1], πόσο τὸ κεφάτο τέλος τοῦ *Δυσκόλου* μὲ γάμους καὶ ξεφαντώματα βρίσκεται μέσα σὲ μιὰν παράδοση ποὺ πηγαίνει πολὺ πίσω, στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ κωμικοῦ δράματος. Κι ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφῆς ἡ τελικὴ αὐτὴ σκηνὴ ἀποτελεῖ ἔκπληξη. Οἱ στίχοι 880-958 εἶναι ἰαμβικὰ καταληκτικὰ τετράμετρα, ποὺ ἀπαγγέλλονται μελοδραματικὰ μὲ συνοδείαν αὐλοῦ. Τὸ μέτρο αὐτὸ εἶναι συχνὸ στὴν Ἀρχαία κωμωδία· στὴν Μέση μποροῦσε νὰ ἐμφανισθῇ καμιὰν φορά, ἐνῶ στὸν Μένανδρο ἦταν ὥς τώρα ἄγνωστο.

Ἡ ἐπισκόπηση τοῦ περιεχομένου μᾶς ἔδειξε τὸ ἁπλὸ συνταίριασμα μιᾶς δράσης ποὺ κυλᾶ εὐθύγραμμα, καὶ ποὺ ἀρχίζει χωρὶς περίπλοκη προϊστορία. Ἂν αὐτὴν τὴν συγκρίνουμε μὲ ὅλα ὅσα ἔχουν ἤδη συμβῆ στοὺς *Ἐπιτρέποντες* πρὶν ἀρχίση τὸ ἔργο, καὶ ἰδοῦμε μὲ πόσο πλούσιαν ἔνταση ἔχει πλασθῇ ἐκεῖ ἡ ροὴ τῆς δράσης, τότε συλλαμβάνουμε στάδια μιᾶς ἐξέλιξης, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε τὰ λόγια τοῦ Πλουτάρχου, ποὺ τὰ ἀναφέραμε πρωτύτερα, ὅτι μπορεῖ κανεὶς συγκρίνοντας τὰ πρώιμα ἔργα μὲ τὰ ὄψιμα νὰ ἐκτιμήση τὶ θὰ εἶχε δημιουργήσει ἀκόμα ὁ Μένανδρος, ἂν ζοῦσε περισσότερο. Καὶ ἡ δομὴ τῆς *Περικειρομένης* εἶναι πιὸ τεχνικὴ ἀπὸ τοῦ *Δυσκόλου*. Ἂν λοιπὸν εἶναι σωστὴ ἡ χρονολόγηση ποὺ ὑποστηρίχθηκε πρωτύτερα, ὅτι τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα ἀνήκει στὴν ἐποχὴ ἀμέσως μετὰ τὸ 314, θὰ μπορούσαμε νὰ διαπιστώσουμε αὐτὸ ποὺ στὸ βάθος εἶναι αὐτονόητο: ὅτι καὶ αὐτουνοῦ τοῦ ποιητῆ ἡ ἐξέλιξη δὲν κύλησε εὐθύγραμμα.

Ἔστω κι ἂν ἡ δραματικὴ δομὴ τοῦ *Δυσκόλου* εἶναι πιὸ ἁπλὴ ἀπὸ τῶν ὀψιμότερων ἔργων, μολαταῦτα σ'ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο μποροῦμε κιόλας νὰ ἀναγνωρίσουμε ὁλόκληρον τὸν Μένανδρο: τὸν κοφτερὸ καὶ μολαταῦτα γεμάτον ἀγάπη παρατηρητὴ τῆς ἀνθρώπινης μωρίας καὶ δυστυχίας. Ἡ μορφὴ τοῦ περιφρονητῆ τῶν ἀνθρώπων, τοῦ γκρινιάρη, μοναχικοῦ παράξενου, ποὺ καὶ τὴν ζωή του καὶ τῶν ἄλλων τὴν κάμνει δύσκολη, ἔχει φιλολογικοὺς προγόνους. Ἤδη στὴν Ἀρχαία κωμωδία συναντήσαμε τὸν *Μονόχνοτο (Μονότροπος)*, ἕνα ἔργο ποὺ τὸ ἀνέβασε ὁ Φρύνιχος στὰ 414. Καὶ στοὺς *Ἀγρίους* τοῦ Φερεκράτη (420 π.Χ.) ἡ μισανθρωπία εἶχε τὸν ρόλο της. Στὴν Μέση, ὁ Μνησίμαχος εἶχε γράψει ἕναν *Δύσκολο*, γιὰ τὸν ὁποῖο ξέρουμε λίγα. Οὐσιαστικὸ μερίδιο στὴν μορφὴ τοῦ Κνήμωνα ἔχει ὅμως καὶ ἡ παράδοση ποὺ συνδεόταν μὲ τὸν Τίμωνα τὸν Μισάνθρωπο[2], ὁ ὁποῖος ἤδη στὴν ἀρ-

1. Κριτικὴ ἔκδοση, σ. 21.

2. Αὐτὸ τὸ ἔδειξε ὁ W. Schmid, ‹Menanders Dyskolos und die Timonlogende›, *Rhein. Mus.* 102, 1959, 157.

χαία κωμωδία (στὸν *Μονότροπον* τοῦ Φρύνιχου καὶ στοὺς *Ὄρνιθες* 1549) ἐμφανίζεται μὲ τυπικὰ χαρακτηριστικά. Παρ' ὅλα ὅμως ὅσα χρωστᾶ στὶς παλιότερες δημιουργίες, αὐτὸς ὁ Κνήμωνας εἶναι πλάσμα τοῦ Μενάνδρου κι ἕνα ἐντυπωσιακὸ συναπάντημα ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο. Χωρὶς νὰ εἶναι οὔτε χαζὸς οὔτε κακοῦργος, μολαταῦτα τὰ ἔχει χαμένα ἀπὸ τὴν κακή του πείρα τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρώπων. Σ' αὐτὸ προσθέτεται καὶ τὸ κοινωνικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἐδῶ, ὅπως κι ἀλλοῦ στὸν Μένανδρο, παίζει σημαντικὸν ρόλο. Ἕνα πρόσωπο τοῦ ἔργου χαρακτηρίζει τὸν Κνήμωνα μὲ λόγια ποὺ τὸν κάμνουν ἐκπρόσωπο μιᾶς ὁλόκληρης τάξης (604): «*τοῦτ' ἐστὶν εἰλικρινῶς γεωργὸς Ἀττικός· /πέτραις μαχόμενος θύμα φερούσαις καὶ σφάκον/ὀδύνας ἐπισπᾶτ', οὐδὲν ἀγαθὸν λαμβάνων*»[1]. Ὁ Μένανδρος ὅμως αὐτὸν τὸν Κνήμωνα δὲν τὸν βλέπει μονάχα σὰν προϊὸν τῆς κατάστασης. Γιατὶ νά, ποὺ ὁ πρόγονός του ὁ Γοργίας μέσα στὶς ἴδιες δυσκολίες ἔγινε τελείως διαφορετικός. Ὁ ποιητὴς ξέρει τὴν σημασία τῶν κληρονομικῶν καταβολῶν γιὰ τὸν ἄνθρωπο, κάτι ποὺ εἶναι μιὰ παλιὰ ἑλληνικὴ γνώση. Ἔτσι λοιπὸν ὁ Κνήμωνας χάρη στὴν διαγωγὴ τοῦ Γοργία φτάνει στὸ σημεῖο νὰ ἐννοήση ὅτι ὁ ἕνας ἄνθρωπος χρειάζεται τὸν ἄλλον, δὲν ἀλλάζει ὅμως γι' αὐτὸ τὸ φυσικό του, ὅπως κι ὁ Αἴαντας τοῦ Σοφοκλῆ—καὶ ἡ σύγκριση αὐτὴ ἐπιτρέπεται ὁπωσδήποτε—,ποὺ παρ' ὅλην τὴν κατανόηση τῆς πορείας τοῦ κόσμου δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλάξη τὸ δικό του. Γι' αὐτὸ ἀκόμα καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ τελευταῖο του ἀτύχημα θέλει νὰ μείνη μόνος, ἀκόμα καὶ τὴν γριὰ ὑπηρέτρια θέλει νὰ τὴν διώξη, κι ὁ Σώστρατος ὑποτάσσεται μπροστὰ στὸ ἀλύγιστο φέρσιμό του (*τρόπος ἄμαχος*). Ὅτι στὸ κάτω κάτω αὐτὸ τὸ φέρσιμο δὲν μποροῦσε νὰ κάμη κακό, ὅτι μπροστὰ στὴν εὐτυχία τῶν νέων οἱ κοινωνικὲς ἀντιθέσεις δὲν παίζουν κανέναν ρόλο, σ' αὐτὸ καθρεφτίζεται ἡ ἀντίληψη τοῦ Μενάνδρου γιὰ τὴν κοινότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἔχει γερὲς ρίζες στὸν Περίπατο[2].

Στὴν ἀνθρωπιὰ τοῦ Μενάνδρου ἀνήκει ὅμως καὶ ἡ μελετημένη, ἄκακη εἰρωνεία μὲ τὴν ὁποία παρατηρεῖ τὰ ἀνθρώπινα. Ἐδῶ βρίσκεται ἐπάνω στὴν σκηνὴ ὁ Σώστρατος, ἕτοιμος νὰ ξεκινήση γιὰ δουλειὰ στὴν ὁποία δὲν ἔχει συνηθίσει, καὶ ρητορεύει ἐνθουσιασμένος, τὶ θαυμάσιο κορίτσι ἀνακάλυψε ἐδῶ στὴν ἐξοχή· ὅμως ἀμέσως προσθέτει ἀπελπισμένος (390): «*ἡ ἀξίνα ὅμως αὐτὴ ζυγίζει τέσσερα τάλαντα, καὶ θὰ μὲ σακατέψη πρωτύτερα*» (*ἀλλ' ἡ δίκελλ' ἄγει τάλαντα τέσσαρα/αὕτη· προαπολεῖ μ'*). Ἔτσι συγκρούονται μέσα στὸν χῶρο τὸ αἴσθημα καὶ ἡ πραγματικότητα! Εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Σώστρατος, ποὺ ὅπως διηγεῖται ὁ ἴδιος, πάνω στὴν δραματική τους προσπάθεια νὰ σώσουν τὸν γέρο, κόντεψε νὰ τὸν ἀφήση νὰ πέση τρεῖς φορὲς στὸ πηγάδι, γιατὶ τὰ μάτια του κοίταζαν μόνο τὸ κορίτσι[3]. Ὁ

1. «Αὐτὸς εἶναι πραγματικὰ ἕνας γεωργὸς τῆς Ἀττικῆς· πολεμώντας μὲ τὶς πέτρες, ποὺ παράγουν μόνο θυμάρια καὶ φασκομηλιές, εἰσπράττει βάσανα μόνο καὶ τίποτε χρήσιμο».

2. Πβλ. W. Schmid, ἔ.ἀ. 170 καὶ <Menanders Dyskolos, Timonlegende und Peripatos>, *Rhein. Mus.* 102, 1959, 263.

3. Ὁ L. Strzelecki, <De Dyskolo Plautina>, *Giorn. Ital. di filol.* 12, 1959, 305,

Μένανδρος ξέρει τὰ βάσανα τῶν ἀνθρώπων, ποτὲ ὅμως δὲν γίνεται συνοφρυωμένος ζηλωτής, καὶ πάντα φυλάγει τὸ καλόκαρδο γέλιο τοῦ φιλάνθρωπου. Ἀκόμα καὶ εἰκοσιπεντάχρονος τὸ ἔχει ἤδη.

Γιὰ νὰ δείξουμε τὴν ἐξέλιξη τοῦ δραματουργοῦ, ὅσο τὴν ξέρουμε, ἀπὸ τὰ δυὸ ἔργα ποὺ σώζονται καλύτερα στὸν πάπυρο τοῦ Καΐρου, παίρνουμε πρῶτα τὸ ὀψιμότερο. Ἡ ἀρχὴ τῶν *Ἐπιτρεπόντων*—μποροῦμε νὰ μεταφράσουμε κάπως τὸν τίτλο: *διαιτητικὸ δικαστήριο*—μᾶς δείχνει μιὰν φαινομενικὰ ἀπελπιστικὴ κατάσταση. Ἕνας νέος ποὺ ὀνομάζεται Χαρίσιος, παντρεύτηκε μιὰν ἀστὴ κοπέλλα καὶ τὴν ἐρωτεύθηκε τρελλά. Ὅταν ὅμως ξαναγυρίζει ἀπὸ ἕνα ταξίδι, ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ τὸ πραγματοποιήση ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν γάμο του (τὰ ταξίδια παίζουν στὸν μηχανισμὸ τῆς δράσης τῆς Νέας κωμωδίας σημαντικὸν ρόλο), χρειάστηκε νὰ μάθη ἀπὸ τὸν δοῦλο του Ὀνήσιμο ὅτι ἡ Παμφίλη στὸ μεταξὺ γέννησε ἕνα παιδί, ποὺ τὸ ἐξέθεσαν. Βαθιὰ πληγωμένος, ἀφήνει τὴν γυναίκα του, ἀποτραβιέται στὸ γειτονικὸ σπίτι τοῦ φίλου του Χαιρέστρατου, καὶ προσπαθεῖ ἐκεῖ νὰ μαλακώση τὸν πόνο του. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ λεπτὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ ἔργου, τὸ ὅτι μᾶς δείχνει πόσο μάταιο εἶναι τὸ ἐγχείρημά του καὶ μαζὶ μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ βάθος τοῦ ἔρωτά του μέσα στὴν μεγάλη του ἀτυχία. Ἐμίσθωσε μιὰν ἁρπίστρια, τὴν Ἁβρότονον (ἂς τὸ ἤξερε μόνο ἡ Παμφίλη!), στὴν ἐξέλιξη ὅμως τοῦ ἔργου μαθαίνουμε ὅτι δὲν τὴν ἄγγιξε. Καὶ σ' αὐτὸ καὶ σὲ ἄλλα ὁ Μένανδρος ξεπέρασε ἐκείνην τὴν ξέγνοιαστα ἀνδρικὴν ἀντίληψη τῶν σεξουαλικῶν ζητημάτων, ποὺ κυριαρχοῦσε πλατιὰ στὴν ἑλληνικὴ ζωή. Οἱ ἄλλοι ὅμως πρέπει νὰ σχηματίσουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Χαρίσιος ζεῖ πέρα πέρα μέσα στὴν παραλυσία. Τί θαῦμα, ποὺ ὁ πεθερός του, ὁ γέρο-Σμικρίνης, τὸν πλησιάζει, ἀνησυχώντας περισσότερο γιὰ τὴν ὡραία προίκα παρὰ γιὰ τὴν εὐτυχία τῆς κόρης του. Πρὶν ὅμως νὰ μπῆ στὸ σπίτι, γιὰ νὰ βάλη ὅπως ξέρει ὁ ἴδιος τὰ πράγματα στὴν θέση τους, τὸν σταματᾶ ἕνα παράξενο περιστατικό. Δυὸ δοῦλοι, ὁ βοσκὸς Δᾶος καὶ ὁ καρβουνιάρης Συρίσκος, ἔπιασαν καβγὰ γιὰ ἕνα ἔκθετο. Τὸ παιδὶ εἶχε ἐγκαταλειφθῆ στὸ δάσος κι ὁ Δᾶος τὸ παράδωσε στὸν Συρίσκο, ὁ ὁποῖος τὸν παρακάλεσε, θέλει ὅμως νὰ κρατήση γιὰ λογαριασμόν του κάτι πράγματα ποὺ ἦταν μαζὶ μὲ τὸ παιδὶ καὶ θὰ χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀναγνώρισή του. Ὁ Συρίσκος ἀντίθετα τὰ ζητᾶ σὰν ἐντολοδόχος τοῦ παιδιοῦ, γιατὶ χάρη σ' αὐτὰ μπορεῖ κάποτε νὰ ξαναβρῆ τοὺς γονεῖς του. Σύμφωνα μὲ παλιὰ συνήθεια οἱ δυό τους θέλουν νὰ δώσουν ἕνα τέλος στὸ ζήτημά τους μὲ τὴν διαιτησία ἑνὸς ἔμπιστου προσώπου. Ὅταν εἶδαν λοιπὸν τὸν γερο-Σμικρίνη, τὸν θεώρησαν κατάλληλον καὶ τοῦ ἐκθέτουν τὸ ζήτημά τους σὲ μιὰν σκηνὴ λογομαχίας, ποὺ φανερὰ συνεχίζει τοὺς «ἀγῶνες» τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ Σμικρί-

---

ἔδειξε ὅτι ὁ Πλαῦτος διασκευάζοντας τὴν σκηνὴ τὴν ἔκαμε χορικὸ (canticum). Τὸ μοναδικὸ σίγουρο ἀπόσπασμα *virgo sum*; *nondum didici nupta verba dicere,* (=εἶμαι παρθένα· δὲν ἔμαθα ἀκόμα νὰ λέω λόγια παντρεμένα [=παντρεμένης γυναίκας]), μοιάζει νὰ ἀναφέρεται σ' ἕνα ντουέτο, ἂν κανεὶς δὲν θελήση νὰ δεχθῆ ὅτι ὁ Σώστρατος διηγεῖται λόγια τῆς κοπέλλας.

νης ἀποφασίζει πρὸς ὄφελος τοῦ ἔκθετου, κοντὰ στὸ ὁποῖο θὰ μείνουν τὰ πράγματα, καὶ κάμνει ἔτσι δυνατή, χωρὶς νὰ τὸ ὑποψιάζεται, τὴν λύση ὅλων τῶν συγκρούσεων. Γιατὶ τὸ μωρὸ γιὰ τὸ ὁποῖο φιλονεικοῦν, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἐγγόνι του, ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὴν Παμφίλη, καὶ ποὺ αὐτὴ ἀπὸ τὸν φόβο της τὸ εἶχε ἐκθέσει. Τὸ εἶχε συλλάβει στὰ Ταυροπόλια, μιὰν νυχτερινὴ γιορτή, τότε ποὺ ἕνας νέος τὴν ἐβίασε πάνω στὸ μεθύσι του. Ἕνα δαχτυλίδι, ποὺ αὐτὴ εἶχε τραβήξει ἀπὸ τὸ δάχτυλό του, τὸ ἄφησε μὲ τὸ ἔκθετο παιδί, κι αὐτὸ ἦταν ὅλο ποὺ μποροῦσε νὰ κάμη μέσα στὴν δυστυχία της. Ὅταν λοιπὸν ὁ Ὀνήσιμος φτάνει σ' αὐτό, καθὼς ὁ Συρίσκος συντάσσει ἕνα εἶδος κατάστασης τῶν ἀντικειμένων ποὺ βρέθηκαν μὲ τὸ παιδί, ἀναγνωρίζει τὸ δαχτυλίδι σὰν ἰδιοκτησία τοῦ κυρίου του. Μιὰ δύσκολη θέση, γιατὶ ὁ Χαρίσιος δὲν εὐχαριστήθηκε γιὰ τὶς ἀποκαλύψεις του, καὶ τώρα πρόκειται ἄλλην μιὰ φορὰ νὰ κάψη τὰ δάχτυλά του! Ἐδῶ ἔρχεται νὰ βοηθήση ἡ ἁρπίστρια, ἡ Ἀβρότονον, ποὺ θυμᾶται ἕνα περιστατικὸ ποὺ ἔγινε στὰ περυσινὰ Ταυροπόλια. Ὁ Χαρίσιος θὰ ἦταν δυνατό, ἂν τὸ δαχτυλίδι εἶναι πραγματικὰ δικό του, νὰ εἶναι θαυμάσια ὁ νέος ποὺ τότε εἶχε βιάσει μιὰν ἀστὴ κοπέλλα. Ἔτσι αὐτὴ παίρνει καὶ τὸ παιδὶ καὶ τὸ δαχτυλίδι, γιὰ νὰ παρουσιασθῆ στὸν Χαρίσιο σὰν μητέρα τοῦ παιδιοῦ, κι ἔτσι νὰ ἐπαληθεύση τὴν ὑποψία της. Τὸ τέχνασμα πετυχαίνει τόσο καλά, ποὺ στὴν ἀρχὴ τὰ πράγματα περιπλέκονται ἀκόμα περισσότερο. Γιατὶ ὅταν ὁ Σμικρίνης μαθαίνει ὅτι ὁ Χαρίσιος εἶχε παιδὶ μὲ τὴν Ἀβρότονο, τοῦ ριζώνεται ἡ ἰδέα ὅτι παρ' ὅλην τὴν ἀντίστασή της πρέπει νὰ ἀπομακρύνη τὴν Παμφίλη ἀπὸ αὐτὸν τὸν σύζυγο, ἐνῶ ὁ Χαρίσιος ἀρχίζει νὰ καταλαβαίνη τὸ βάρος ποὺ φορτώθηκε. Πρέπει ὅμως νὰ συναντηθοῦν τώρα ἡ Ἀβρότονον, ποὺ ἔχει τὸ παιδί, μὲ τὴν Παμφίλη, γιὰ νὰ γίνη ἡ ἀναγνώριση καὶ νὰ ξεδιαλύνουν ὅλα μέσα στὴν πιὸ ὅμορφη εὐτυχία: Ἡ κοπέλλα ποὺ ὁ Χαρίσιος εἶχε προσβάλει σ' ἐκείνην τὴν νυχτερινὴ γιορτὴ δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴν Παμφίλη, ποὺ τὴν πῆρε ἀργότερα γυναίκα. Τὸ παιδὶ τώρα θὰ σφίξη ἀκόμα πιὸ στενὰ ἀνάμεσα στοὺς συζύγους τὸν δεσμό, ὁ ὁποῖος καὶ στὶς πιὸ σκοτεινὲς ὧρες δὲν εἶχε ποτὲ σπάσει ὁλότελα.

Γιὰ τοὺς *Ἐπιτρέποντες* ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πάπυρο τοῦ Καΐρου ἦρθαν νὰ μᾶς βοηθήσουν καὶ ἄλλα εὑρήματα, κυρίως ἕνα φύλλο ἀπὸ ἕναν περγαμηνὸ κώδικα τοῦ 4. αἰ. μ.Χ., ποὺ τὸ ἀνακάλυψε ὁ TISCHENDORF στὰ 1844 στὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινά, κι ὁ USPENSKI τὸ πῆγε στὴν Πετρούπολη στὰ 1885. Ἕνα δεύτερο φύλλο αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου μᾶς ἔδωσε ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴν κωμωδία *Φάσμα*. Ἐδῶ μιὰ γυναίκα πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο της γέννησε ἕνα κοριτσάκι, ποὺ τώρα τὸ ἀνατρέφουν σὲ γειτονικὸ σπίτι. Τρύπησαν ἕναν τοῖχο καὶ τὸν καμουφλάρισαν σὰν ἱερό, κι ἔτσι τὸ κορίτσι καὶ ἡ μητέρα μποροῦν νὰ ἐπικοινωνοῦν κρυφά, ἐνῶ ὁ θετὸς γιός της, ὁ Φειδίας, νομίζει ὅτι βλέπει ἕνα φάντασμα *(φάσμα)* καὶ πέφτει σὲ σφοδρὸν ἔρωτα. Ὁ Donatus στὸ ὑπόμνημά του γιὰ τὸν Πρόλογο τοῦ *Eunuchus* τοῦ Τερέντιου (9,3) δίνει τὸ περιεχόμενο. Ξέρουμε ὅτι τὸ ἔργο ξαναπαραστάθηκε στὰ 250 καὶ 167 π.Χ., ὅπως γινόταν συχνὰ καὶ ἀλλοῦ μὲ τὶς κωμωδίες τοῦ Μενάνδρου.

Τὰ λείψανα, στὰ ὁποῖα προσθέτονται ἀποσπάσματα σὲ πάπυρον, τὰ ὑπέβαλε ὁ E. G. TURNER[1] σὲ ἐπιμελημένη νέαν ἐπεξεργασία. Πολλά, ἐξαιτίας τῆς κατάστασης αὐτῶν ποὺ σώζονται, μένουν σκοτεινά· μολαταῦτα ὁ TURNER μπόρεσε νὰ καταστήση πιθανὸ ὅτι ἡ πλεκτάνη μὲ τὸν τρυπημένο τοῖχο δὲν ἀποτελοῦσε τόσο τὸ κύριο περιεχόμενο, ὅσο, μᾶλλον, τὴν προϋπόθεση γιὰ μιὰν δράση ποὺ οὐσιαστικὰ ἀπαιτοῦσε περισσότερα πρόσωπα ἀπὸ ὅσα εἴμαστε ἀκόμα σὲ θέση νὰ ἀναγνωρίσουμε. Στὴν ἑρμηνεία τοῦ φύλλου ἀπὸ τὸ Σινὰ ὁ TURNER δέχεται ὅτι ὁ διάλογος ἀνάμεσα στὸν Φειδία καὶ τὸν δοῦλο ποὺ τὸν κατατοπίζει ἐρχόταν πρὶν ἀπὸ τοὺς στίχους τῆς ἄλλης σελίδας. Αὐτοὶ διηγοῦνται τὸ μητρικὸ ψέμα τῆς μυστικῆς πόρτας. Τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ ὕφος τους κάμνουν τὴν ἀπόδοσή τους στὸν Πρόλογο σχεδὸν βέβαιη. Ὁ Πρόλογος ἑπομένως θὰ ἀκολουθοῦσε, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις (π.χ. *Περικειρομένη*), μιὰν εἰσαγωγικὴ σκηνή· γιὰ τὸν ὁμιλητὴ τοῦ Προλόγου ὁ TURNER ξαναγυρνᾶ στὴν παλιὰ ὑπόθεση τοῦ WILAMOWITZ, ὅτι αὐτὸς θὰ ἦταν μιὰ θεϊκὴ μορφή, ποὺ μόνο αὐτὴ μποροῦσε νὰ διαθέτη τέτοιαν γνώση. Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μυτιλήνης περιέχουν ἐπίσης μιὰν σκηνὴ ἀπὸ τὴν 2. πράξη τοῦ *Φάσματος*[2], μὲ τὴν κοπέλλα ποὺ ἐμφανίζεται στὴν πόρτα, ποὺ ὁ TURNER μᾶλλον δικαιολογημένα τὴν θεωρεῖ σὰν σκηνὴ ποὺ τὴν διηγοῦνταν ἀλλὰ δὲν τὴν ἔπαιζαν στὸ θέατρο.

Ὁ D. S. ROBERTSON[3] ἤθελε νὰ ἐνσωματώση στοὺς *Ἐπιτρέποντες* τοὺς σαραντατέσσερις στίχους τοῦ παπύρου Didot, ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα[4]. Ὅτι οἱ στίχοι, ποὺ ὁ πάπυρος τοὺς ἀποδίνει στὸν Εὐριπίδη, στὴν πραγματικότητα ἀνήκουν στὴν Νέα (ἀμφίβολο ἂν στὸν Μένανδρο), τὸ ἔκαμε πιθανὸ ὁ A. KÖRTE[5]. Ὁ λόγος μιᾶς γυναίκας, ποὺ μπροστὰ στὸν πατέρα της ἀρνεῖται νὰ ἐγκαταλείψη τὸν ἄντρα της στὴν δυστυχία, συμφωνεῖ σὲ γενικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν θέση τῆς Παμφίλης καὶ μὲ τὰ λόγια της, ποὺ τὰ κρυφακούει ὁ Χαρίσιος, λεπτομέρειες ὅμως, ὅπως ἡ βεβαίωση ὅτι ὁ σύζυγος ἦταν πάντα σύμφωνος μαζί της, κάμνουν τὴν ἀπόδοση αὐτὴν ἀδύνατη.

1. <The Phasma of Menander>, *Gr. Rom. and Byz. Stud.* 10, 1969, 307.

2. T. B. L. WEBSTER, *Monuments Illustrating New Comedy*. Bull. Inst. Class. Stud. Παράρτ. 24, 1969. W. G. ARNOTT, *Arethusa* 3, 1970, 65. Ἡ δημοσίευση τῶν μωσαϊκῶν περιγράφεται στὸ τμῆμα τῆς βιβλιογρ.

3. *Class. Rev.* 36, 1922, 106· *Herm.* 61, 1926, 348.

4. Ὁ CHR. JENSEN, *Rhein. Mus.* 76, 1927, 10, καὶ στὴν ἔκδ. (βλ. παραχ.) XXVI εἶναι ἐπιφυλακτικὸς γιὰ τὸ πρόβλημα, δίνει βιβλιογραφία στὴν σχετικὴ θέση τῆς ἔκδοσής του, ἀφήνει ὅμως νὰ φανοῦν οἱ ἀμφιβολίες του. Ὁ H. OPPERMANN στὴν ἔκδοσή του τῶν *Ἐπιτρεπόντων*. Φραγκφ. 1953, ἔβαλε στὸ κείμενο τοὺς στίχους τοῦ παπύρου Didot.

5. *Herm.* 61, 1926, 134. 350. D. L. PAGE, *Lit. Pap.* Λονδ. 1950, 180 (μὲ βιβλιογρ.) θέλει νὰ ἀφήση ἀνοιχτὴ τὴν ἀπόδοση σὲ μιὰν τραγωδία τοῦ 4. αἰ.· βλ. ἐπίσης A. BARIGAZZI, <Studi Menandrei>, *Athenaeum,* n.s. 33, 1955, 267. W. BUHLER, <Noch einmal zur Verfasserschaft der ΡΗΣΙΣ des Pap. Didots>, *Herm.* 91, 1963, 345, ἀποκλείει τὸν Μένανδρο ἐξαιτίας τῆς γλωσσικῆς ποιότητας καὶ σκέφτεται ἕναν ποιητὴ δεύτερης ἢ τρίτης σειρᾶς ποὺ προσπαθοῦσε νὰ μιμηθῆ τὸν Εὐριπίδη. Πολλὴ βιβλιογρ. σὲ ἄλλες θέσεις.

Καὶ ἡ *Περικειρομένη*—ἡ *Κουρεμένη* θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν μεταφράσουμε— ἀρχίζει μὲ μιὰν κατάσταση, ποὺ εἶναι μπερδεμένη μὲ τὸν χειρότερο τρόπο. Ἡ προϊστορία τοῦ ἔργου, ποὺ ἡ δράση του διεξάγεται στὴν Κόρινθο, εἶναι ἀκόμα πιὸ περίπλοκη ἀπὸ τῶν *Ἐπιτρεπόντων*. Μιὰ φτωχὴ γυναίκα βρῆκε δίδυμα ἔκθετα. Ἀπὸ αὐτά, τὸ ἀγόρι τὸ παράδωσε στὴν πλούσια Μυρρίνη, ποὺ ἤθελε παιδί· τὸ κορίτσι τὸ ἀνάτρεφε ἡ ἴδια. Ὅταν μεγάλωσε ἡ Γλυκέρα, ἡ γριὰ τὴν ἔδωσε σ' ἕναν ἀνώτερο ἀξιωματικό, τὸν χιλίαρχο Πολέμωνα, γιὰ παλλακίδα. Πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό της τὰ φανέρωσε ὅλα στὴν Γλυκέρα καθὼς καὶ ὅτι ὁ Μοσχίωνας ποὺ ἦταν στὸ σπίτι τῆς Μυρρίνης ἦταν ἀδελφός της. Ἡ Γλυκέρα φυλάγει τὸ μυστικό, γιὰ νὰ μὴν στενοχωρήση τὸν ἀδελφό της, ποὺ χαίρεται τὴν ζωὴ ἑνὸς κακομαθημένου νέου ἀπὸ πλούσιο σπίτι. Ὅταν ὅμως ὁ Μοσχίωνας, ποὺ ζεῖ στὸ γειτονικὸ σπίτι τῆς δίνει ἕνα φιλὶ σὲ μιὰν ξαφνικὴ ἐρωτικὴ διάχυση, αὐτὴ δέχεται τὸ φιλί του. Γιὰ ἀτυχία της καταφθάνει ὁ Πολέμωνας καὶ τῆς κόβει τὰ μαλλιὰ ἀπὸ τὴν ἄγρια ζήλεια του. Αὐτὸ τότε λογαριαζόταν ἀτίμωση. Ἡ Γλυκέρα ζητᾶ καταφύγιο στὸ σπίτι τῆς Μυρρίνης, στὴν ὁποία τώρα ξεσκεπάζει τὸ μυστικό της. Ὁ Πολέμωνας ὅμως μὲ βαθιὰ θλίψη ἀποτραβήχτηκε στὰ κτήματά του. Στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἔργου ὑπάρχουν λογῆς λογῆς μπερδέματα, ὅπως π.χ. ὅταν ὁ δοῦλος Δᾶος ξεγελᾶ τὸν κύριό του, τὸν Μοσχίωνα, ὅτι ἡ Μυρρίνη γιὰ χάρη του πῆρε τὴν Γλυκέρα στὸ σπίτι, ἢ ὅταν σὲ μιὰν τυπικὴ σκηνὴ πολιορκίας, ποὺ δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ στὴν Νέα κωμωδία, θέλουν νὰ πάρουν ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς Μυρρίνης τὴν φευγάτη. Γιὰ τὴν λύση ἀποφασιστικὸν ρόλο παίζει ὁ Πάταικος, ἕνας γείτονας τοῦ Πολέμωνα καὶ τῆς Μυρρίνης (ἡ σκηνὴ ἔδειχνε ἑπομένως τρία σπίτια)[1]. Τὸν Πάταικο δὲν εἶναι πολὺ εὔκολο νὰ τὸν ἐντάξουμε μέσα στὸ ἔργο, ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἦταν ἄντρας τῆς Μυρρίνης. Ὁπωσδήποτε γίνεται φανερὸ ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ πατέρας τῶν ἔκθετων δίδυμων. Τώρα αὐτὸς μπορεῖ νὰ παντρέψη μὲ νόμιμον γάμο τὴν Γλυκέρα μὲ τὸν ἀψίθυμο Πολέμωνα, ποὺ αὐτὴ τὸν ἔχει συχωρέσει, ἐνῶ ὁ ἐρωτευμένος Μοσχίωνας ἀπόκτησε μιὰν ἀδελφή.

Τὴν δημοσίευση τοῦ *Δύσκολου*, ποὺ πλούτισε ἤδη οὐσιαστικὰ τὴν γνώση μας γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Μενάνδρου, ἀκολούθησε ὁλόκληρη σειρὰ νέων ἀνακαλύψεων, ποὺ ἀκόμα δὲν ἔχουν ὁλοκληρωθῆ. Ἤδη στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰώνα μας, περιτυλίγματα μούμιας ἀπὸ τὸ Fayum εἶχαν προσφέρει μερικὰ ἀποσπάσματα ποὺ ὁδηγοῦσαν στὸν Μένανδρο[2]. Ἀλλὰ μόνο ἡ κατάλληλη ἐπεξεργασία καὶ ἀποκρυπτογράφηση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ (τοῦ ὄψιμου 3. αἰ. μ.Χ.) στὴν Σορβόννη ἔδωσε τὴν δυνατότητα νὰ δημοσιευθῆ στὰ 1964 τὸ μισὸ περίπου τοῦ *Σικυώνιου* (423, ἐνμέρει ὄχι πλήρεις, στίχοι). Ὁ ἀκριβὴς τίτλος μένει ἄγνωστος, γιατὶ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἀναφέρουν τὸ ἔργο σὰν *Σικυώνιον*, ἐνῶ ὁ κολοφώνας τοῦ Παρισινοῦ παπύρου καὶ μιὰ

1. Βιβλιογρ. γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν σπιτιῶν στὸ κωμικὸ θέατρο, ἀπὸ τὸν T. B. L. WEBSTER, *Greek Theatre Production*. Λονδ. 1956, 24.

2. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὰ νέα εὑρήματα εἶναι συγκεντρωμένη στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου.

τοιχογραφία στὴν Ἔφεσο μὲ μιὰν σκηνὴ τοῦ ἔργου[1] προσφέρουν *Σικυώνιοι*. Ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς δράσης εἶναι στὰ ἐπιμέρους προβληματική, ὅμως μολαταῦτα ἀναγνωρίζουμε τὸ ζευγάρι ποὺ ὕστερα ἀπὸ πολλὲς περιπέτειες ἑνώνεται εὐτυχισμένο στὸ τέλος. Ὁ Στρατοφάνης, ποὺ σὰν μισθοφόρος μάζευε λάφυρα στὴν Καρία, θεωροῦνταν ἀπὸ τὸν θετό του πατέρα σὰν Σικυώνιος, βρίσκει ὅμως στὸ πρόσωπο τοῦ Σμικρίνη στὴν Ἀθήνα τὸν φυσικό του πατέρα. Ὅμοιες εἶναι οἱ τύχες τῆς Φιλουμένης, ποὺ τὴν κερδίζει γιὰ τὸν ἑαυτό του στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἔργου. Αὐτή, μωρό, εἶχε ἁρπαχτῆ ἀπὸ κλέφτες ἀπὸ τὸν ἀττικὸ δῆμο Ἁλαὶ μαζὶ μὲ ἕναν δοῦλο, καὶ πουλήθηκε στὴν Καρία σ' ἕναν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν Σικυώνα (τὸν θετὸ πατέρα τοῦ Στρατοφάνη;). Κι αὐτὴ βρίσκει τὸν πατέρα της στὴν Ἀθήνα στὸ πρόσωπο τοῦ Κιχησία. Μιὰ κρίσιμη φάση στὸν δρόμο της γίνεται γνωστὴ ἀπὸ τὴν μακριὰ καὶ ζωηρή, ἔξυπνη διήγηση ἑνὸς Βλέπη (;), τὴν μεταφερμένη μὲ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἀγγελικὴ ρήση τοῦ *Ὀρέστη* τοῦ Εὐριπίδη: Ἕνας νέος, ποὺ ἔχει ἐπάνω του ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ἑνὸς «*ἁπαλοῦ νεανίσκου*», προβάλλει ἀπαίτηση γιὰ τὴν κοπέλλα, μὲ ἐπιχειρήματα ποὺ δὲν τὰ ξέρουμε πιά, ὁπότε ὁ Στρατοφάνης ἐπεμβαίνει μὲ τὴν βεβαίωση ὅτι ἡ κόρη ἔχει ἐλεύθερην ἀθηναϊκὴ καταγωγή, καὶ καταφέρνει νὰ τὴν θέση κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς ἱέρειας τῆς Δήμητρας. Ἡ ἀρχὴ τῆς 4. πράξης ἔφερνε μιὰν πολιτικὴ συζήτηση ἀνάμεσα στὸν ὀλιγαρχικὸ Σμικρίνη κι ἕναν φανατικὸ δημοκράτη, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Κιχησίας. Γι' αὐτὸν ἐπιφυλασσόταν μιὰ ἔντονη σκηνή: μὲ τὴν εἴδηση ὅτι ἡ κόρη του ζεῖ καὶ βρίσκεται ἐκεῖ, αὐτὸς λιγοθυμᾶ. Ἡ ἐπίκληση γιὰ νερό, τὸ «ποῦ βρίσκομαι;» ποὺ λέει ὅταν συνέρχεται, αὐτὰ ὅλα ἐπαναλήφθηκαν τυπικὰ ἑκατὸ φορὲς ἀπὸ τότε. Μιὰ μορφὴ τοῦ ἔργου ἦταν ἐπίσης ὁ ἐρωτευμένος μὲ τὴν Μαλθάκη (τὸ ὄνομα φαίνεται πὼς δηλώνει μιὰν ἑταίρα) παράσιτος Θήρωνας. Τὸ δεύτερο ζευγάρι τόσο πολλῶν ἀστείων δράσεων ἀρχίζει νὰ διαγράφεται. Τὸν Πρόλογο, ποὺ σώζεται ἐνμέρει, τὸν ἀπάγγελλε μιὰ θεϊκὴ μορφή, πράγμα ποὺ ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα πρέπει προκαταβολικὰ νὰ τὸ περιμένουμε σὲ μιὰν τόσο περίπλοκη δράση[2].

Ἀπὸ τὸν *Μισούμενο* ἔχουμε τώρα πιά, χάρη στὸν πλουτισμὸ ποὺ μᾶς ἔφεραν δυὸ νέοι πάπυροι, γύρω στοὺς 500 στίχους. Ὁ κολοφώνας τοῦ ἑνὸς κειμένου (Πάπ. Ὀξυρ. 2056) ἔχει τὸν παράτιτλο *Θρασωνίδης*. Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν στίχων εἶναι μολαταῦτα τόσο κακὰ διατηρημένο, ὥστε γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν δομὴ τοῦ ἔργου μένουν ἀκόμα ἀνοιχτὰ πολλὰ προβλήματα. Τὸ κεντρικὸ θέμα ἦταν γνωστό: ὁ στρατιώτης Θρασωνίδης ἀγαπᾶ μιὰν ὑπηρέτρια, τὴν Κράτεια, ποὺ βρίσκεται αἰχμάλωτη στὴν ἐξουσία του. Αὐτός, μολαταῦτα, θέλει νὰ ἐπιτύχη τὴν ἀγάπη της σὰν θεληματικὸ δῶρο ἐκ μέρους της. Αὐτὴ ὅμως τὸν ἀποκρούει, αὐτὸν καὶ τὰ δῶρα του, ἔτσι ποὺ ἐκεῖνος σκέφτεται νὰ αὐτοκτονήση καὶ ζητᾶ ἀπὸ

1. T. B. Webster, *Monuments* (βλ. παρακ.), 304.

2. Ἡ περίπλοκη δομὴ συνηγορεῖ ἐναντίον μιᾶς πρώιμης χρονολόγησης. Ὁ M. Treu, *Rhein. Mus* 112, 1969, 241, 34 ὑποστηρίζει ἀπὸ ἐσωτερικοὺς λόγους τὴν ἀξιοπίστευτη τοποθέτηση ὕστερα ἀπὸ τὸ 307.

τὸν δοῦλο του τὸν Γέτα ἕνα σπαθί. Αὐτὸς τώρα φυγαδεύει ὅλα τὰ ἐπικίνδυνα ὅπλα καὶ τὰ κρύβει στὸ σπίτι τοῦ γείτονα Κλεινία. Ὁ πάπ. Ὀξυρ. 2656 περιέχει μεγαλύτερα ἀλλὰ θλιβερὰ ἀκρωτηριασμένα τμήματα τῆς 3. καὶ 4. καθὼς καὶ τὸ τέλος τῆς 5. πράξης. Ἡ Κράτεια ξαναβρίσκει τὸν πατέρα της Δημέα καὶ ἀποδείχνεται ἔτσι ὅτι γεννήθηκε ἐλεύθερη. Ἀπὸ ἕναν μονόλογο τοῦ Γέτα, ποὺ ἀνήκει στὴν 4. πράξη, μαθαίνουμε ὅτι ὁ Δημέας ἀπέκρουσε βάναυσα τὴν αἴτηση τοῦ Θρασωνίδη γιὰ τὴν Κράτεια, στὸ τέλος τῆς 5. πράξης ὅμως τὴν δίνει σ' ἕναν ἄντρα ποὺ πρέπει νὰ ἦταν μόνο ὁ Θρασωνίδης. Ποῦ ὀφείλεται τὸ ἐπίμονο μίσος τῆς Κράτειας καὶ τί εἶναι ποὺ τὸ διαλύει; Δυὸ περιστατικὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κάμουμε ὑποθέσεις. Ἕνα σπαθί, στὴν κατοχὴ τοῦ Θρασωνίδη, ἔπαιξε ἰδιαίτερον ρόλο. Ὁ Δημέας τὸ ἀναγνωρίζει στὸ σπίτι τοῦ Κλεινία, ὅπου ὁ Γέτας εἶχε κρύψει τὰ ὅπλα τοῦ ἀφεντικοῦ του, καὶ τρέχει στὸν Θρασωνίδη, γιὰ νὰ μάθη ἀπὸ αὐτὸν τὴν προέλευση τοῦ ὅπλου. Παραπέρα, στὴν σκηνὴ ἀναγνωρισμοῦ ἀνάμεσα στὸν Δημέα καὶ τὴν Κράτεια, μνημονεύεται ἕνας χαμένος συγγενής. Ὅλα αὐτὰ ταιριάζουν καλὰ στὸ νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ χαμένος ἦταν στενὸς συγγενὴς τῆς Κράτειας, ἴσως ὁ ἀδελφός της, κι ὅτι τὸ σπαθὶ ποὺ ἦταν στὴν κατοχὴ τοῦ Θρασωνίδη δημιούργησε τὴν πίστη ὅτι αὐτὸς σκότωσε ἐκεῖνον καὶ τοῦ πῆρε τὸ ὅπλο. Ὕστερα ὁ γυρισμὸς τοῦ δῆθεν σκοτωμένου θὰ ἔφερνε τὴν εὐτυχισμένη λύση. Αὐτὸ πρέπει νὰ μείνη ὑπόθεση καθὼς καὶ ἀρκετὰ ἄλλα, ὅπως μένει ἀνεξήγητος καὶ ὁ ρόλος τοῦ Κλεινία στὸ γειτονικὸ σπίτι, κοντὰ σ' ἐκεῖνο τοῦ Θρασωνίδη. Σποραδικά, ὅσο ξέρουμε, ἐμφανίζεται ἕνα θέμα ποὺ παίζει ἀποφασιστικὸν ρόλο στὴν *Περικειρομένη*. Ὁ Δημέας κι ἡ ξαναευρημένη κόρη του ἀγκαλιάζουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, ὁ Γέτας τὸ βλέπει καὶ νομίζει ὅτι αὐτός, ὁ Δημέας, εἶναι ἀντεραστής, ἔστω καὶ πλούσια πολυχρονεμένος, τοῦ κυρίου του.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν δημοσίευση τοῦ *Δύσκολου* ἄρχισε μιὰ μεγάλη αἰνιγματολογία, ποιοὺς Μενανδρικοὺς θησαυροὺς μποροῦσε ἴσως νὰ κρύβη ἡ Bibliotheca Bodmeriana. Αὐτὴ πῆρε τέλος μόνο στὰ 1969 μὲ τὴν δημοσίευση τῆς *Σαμίας* καὶ τῆς *Ἀσπίδος*. Τώρα ξέρουμε ὅτι ὁ *Δύσκολος* ἦταν τὸ μεσαῖο ἔργο σὲ μιὰν ἔκδοση τριῶν δραμάτων τοῦ Μενάνδρου κι ὅτι σ' αὐτὸν τὸν παπυρικὸ κώδικα τοῦ 3. αἰ. μ.Χ. ἡ *Σαμία* προηγοῦνταν κι ἡ *Ἀσπίδα* ἐρχόταν τελευταία. Γιὰ τὴν τύχη τῶν παπυρικῶν εὑρημάτων εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ὅτι μικρὰ ἀποσπάσματα αὐτοῦ τοῦ κώδικα ἔφτασαν στὴν Βαρκελώνα (*Pap. Barc.* 45) καὶ στὴν Κολωνία (*Pap. Colon.* 904).

Γιὰ τὴν *Σαμία* ὁ πάπυρος Bodmer προσφέρει 723 ὁλόκληρους ἢ ἐνμέρει διατηρημένους στίχους ἀπὸ τοὺς ὁποίους 327 ἦταν ἤδη γνωστοὶ ἀπὸ τὸν πάπυρο τοῦ Καΐρου. Δυὸ ἀποσπάσματα μὲ 5 στίχους συνολικά, οἱ ὁποῖοι στὴν ἔκδ. Körte-Thierfelder παραθέτονται σὰν ἀποσπ. 248-9 ἀπὸ μιὰν *Κνιδία*, βρέθηκε τώρα στὸν πάπυρο Bodmer ὅτι ἀνήκουν στὴν *Σαμία*. Ὁ τίτλος *Κνιδία* ἦταν μιὰ λαθεμένη κατανόηση τῆς παράδοσης στὰ περιθωριακὰ χωρία τοῦ Στοβαίου, ὅπου

στὸ ἀπόσπ. 249 βρίσκεται τὸ σωστὸ *Κηδεία*. Ἀπὸ αὐτὸ ὑπέθεσαν ὅτι τὸ ἔργο εἶχε διπλὸν τίτλο[1].

Ἡ δράση αὐτῆς τῆς κωμωδίας τῶν πλανῶν εἶναι σαφής, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς λεπτομέρειες. Τὸν πρόλογο τὸν ἀπαγγέλλει ὁ Μοσχίωνας, ὁ ὁποῖος ἔχει στὸ πρόσωπο τοῦ Δημέα ἕναν ἐξαιρετικὰ εὐγενικὸν πατρυιό, ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου ἔγινε πολὺ κακομαθημένος. Τοῦ τὰ ξεπλήρωσε, ὅταν παρατήρησε ὅτι ὁ γέρος ἦταν ἐρωτευμένος μὲ τὴν Σαμιώτισσα ἑταίρα Χρυσίδα, ντρεπόταν ὅμως γιὰ τὸ πάθος του. Μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Μοσχίωνα ἡ Χρυσίδα ἦλθε στὸ σπίτι. Κι ὁ ἴδιος ὅμως δὲν ἔχει καθαρὴ συνείδηση. Σὲ μιὰν νυκτερινὴ γιορτὴ (~*Ἐπιτρέποντες*) ἄφησε ἔγκυον τὴν Πλαγγόνα, κόρη τοῦ φτωχοῦ γείτονα Νικήρατου, εἶναι ὅμως σταθερὰ ἀποφασισμένος νὰ τὴν πάρη γυναίκα του, κι αὐτὸ τὸ βεβαίωσε μὲ ὅρκον στὴν μητέρα της. Ἀπὸ τὸν Πρόλογο μαθαίνουμε ὅτι ἡ Χρυσίδα ἔχει γεννήσει. Τὸ μωρό της προφανῶς (ἐδῶ λείπουν στίχοι) ἔχει πεθάνει, κι ἔτσι ὁ Μοσχίωνας μπορεῖ στὴν ἀρχὴ νὰ κρύβη τὸ δικό του στραβοπάτημα, παραδίνοντας τὸ δικό του μωρὸ καὶ τῆς Πλαγγόνας στὴν Χρυσίδα, ἡ ὁποία τὸ θηλάζει. Ὅλα αὐτὰ εἶναι πιθανά, γιατὶ οἱ δυὸ πατεράδες, ὁ Δημέας κι ὁ Νικήρατος, βρίσκονται σὲ ταξίδι στὸν Πόντο. Τώρα ὅμως ὁ δοῦλος Παρμένωνας ἀναγγέλλει τὴν ἐπιστροφή τους, καὶ ἡ κατάσταση γίνεται κρίσιμη. Ἡ Χρυσίδα θέλει νὰ τοὺς ἀπαλλάξη συμφωνώντας μὲ τὴν πρόταση τοῦ Παρμένωνα, καὶ εἶναι ἕτοιμη νὰ παρουσιάση τὸ παιδὶ γιὰ δικό της. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τῶν «συνωμοτῶν» ἔρχονται οἱ δυὸ γέροι στὴν σκηνὴ κι ἐκδηλώνουν πρῶτα τὸν ξέφρενο ἐνθουσιασμό τους γιὰ τὸ ὅτι ἀπὸ τὶς Κιμμερικὲς χῶρες τοῦ Πόντου ξαναγύρισαν στὴν λάμψη τῆς ἀγαπημένης τους Ἀθήνας. Ὕστερα μαθαίνουμε ὅτι αὐτοὶ στὸ ταξίδι εἶχαν συμφωνήσει νὰ παντρέψουν τὰ παιδιά τους, τὸν Μοσχίωνα καὶ τὴν Πλαγγόνα. Τὶ εἰρωνεία, ὅτι ἐδῶ σὲ μιὰν σκηνὴ τῆς πρώτης πράξης ὅλα ἤδη φαίνεται νὰ βρίσκωνται σὲ πολὺ καλὸν δρόμο, ἐνῶ ὁ ἐπιθυμητὸς ἀπὸ ὅλους σύνδεσμος πραγματοποιεῖται μόνο στὸ τέλος τοῦ ἔργου! Στὴν ὄχι καλὰ διατηρημένη 2. πράξη ἀρχίζει τὸ κακό, γιατὶ ὁ Δημέας εἶδε τὸ μωρὸ κοντὰ στὴν Χρυσίδα, θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του σὰν πατέρα του καὶ θέλει νὰ ἀπομακρύνη τὸ ἐξώγαμο ποὺ γεννήθηκε μὲ τὴν ἑταίρα. Ὁ Μοσχίωνας, ποὺ βέβαια μιλᾶ γιὰ λογαριασμόν του, ὅμως ἀπὸ ντροπὴ δὲν ἐξηγεῖται καθαρὰ ὥστε νὰ πῆ τὴν ἀλήθεια, ὑπερασπίζει τὸ δικαίωμα τοῦ παιδιοῦ στὴν ζωὴ μὲ τὴν φράση ποὺ θυμίζει Εὐριπίδη, ὅτι ὅλοι οἱ καλοὶ ἄνθρωποι εἶναι γνήσιοι καὶ μόνο οἱ κακοὶ εἶναι νόθοι. Στὴν ἐπιθυμία τοῦ πατρυιοῦ του νὰ τὸν παντρέψη ἀνταποκρίνεται ἡ δική του ἐπιθυμία νὰ ἑνωθῆ μὲ τὴν Πλαγγόνα. Σχετικὰ μὲ τὴν ὀδυνηρὴ προϊστορία, ὁ Μοσχίωνας ξεγλιστρᾶ μὲ τὴν παράκληση νὰ τὸν βοηθήση ὁ πατέρας του νὰ παντρευτῆ, χωρὶς περισσότερες ἐρωτήσεις. Στὸ τέλος τῆς πράξης, ἐπειδὴ ὁ Παρμένωνας στέλλεται νὰ βρῆ ἕναν μάγειρα γιὰ τὶς προπαρασκευὲς τῆς γαμήλιας γιορτῆς, ὅλα φαίνονται

1. Ὁ W. G. Arnott, *Gnom.* 42, 1970, 11 τὸν ἀποδίδει μὲ τὴν περίφραση «*Marriage alliance*».

σὲ καλὸν δρόμο. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Μοσχίωνας ἄφησε τόσα πολλὰ ποὺ δὲν τὰ εἶπε, αὐτὸ θὰ ἀποδειχθῆ ὀλέθριο. Ὁ Δημέας σχημάτισε τὴν πεποίθηση ὅτι ὄχι αὐτὸς ὁ ἴδιος ἀλλὰ ὁ Μοσχίωνας εἶναι ὁ πατέρας τοῦ παιδιοῦ. Ἀκοῦμε στὴν 3. πράξη ἕναν μονόλογο, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀριστουργηματικὰ κομμάτια ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ Μενάνδρου νὰ διαγράφη χαρακτῆρες. Ἐξαιτίας τῆς ἀγάπης του γιὰ τὸν κακομαθημένο Μοσχίωνα, ὁ Δημέας συγκεντρώνει δικαιολογίες ἀπαλλακτικὲς γι' αὐτὸν καὶ συσσωρεύει ὅλες τὶς εὐθύνες στὴν Χρυσίδα. Τὴν διώχνει ἀπὸ τὸ σπίτι, ἐνῶ ὁ μάγειρας, ποὺ ἦρθε στὸ μεταξὺ καὶ ἀγωνιᾶ γιὰ τὴν δουλειά του, μάταια προσπαθεῖ νὰ μεσολαβήση. Κι ὅταν ὁ Δημέας ἀπὸ ὑπερβολικὴ λεπτότητα πρὸς τὸν Μοσχίωνα λέει στὴν Χρυσίδα ὅτι ὁ λόγος ποὺ τὴν διώχνει εἶναι ὅτι αὐτὴ γέννησε τὸ παιδί, ὄχι ὅμως καὶ ὅτι ὁ Μοσχίωνας εἶναι πατέρας του, τώρα, παραγνωρίζοντας κι ὁ ἴδιος τὴν ἀλήθεια, παρασύρει καὶ τὴν Χρυσίδα σὲ μιὰν πλήρη παρεξήγηση τῆς κατάστασης· νομίζει ὅτι πρέπει νὰ ἀποδώση τὴν ὀργὴ τοῦ Δημέα στὴν πλεκτάνη, στὴν ὁποία ἡ ἴδια ἄφησε τὸν ἑαυτό της νὰ πιαστῆ. Στὸ σπίτι τοῦ Νικήρατου, ποὺ κι αὐτὸς μὲ τὴν σειρά του δὲν ἔχει καθόλου ἰδέα ἀπὸ τὰ πραγματικὰ περιστατικά, βρίσκει καταφύγιο μαζὶ μὲ τὸ παιδί. Ἡ 4. πράξη ὁδηγεῖ σὲ μιὰν σκηνὴ στὴν ὁποία οἱ παρεξηγήσεις καὶ περιπλοκὲς φτάνουν στὸ κορύφωμά τους. Ὁ Νικήρατος προσπαθεῖ νὰ μαλακώση τὴν ὀργὴ τοῦ Δημέα, τὴν ὁποία συσχετίζει ἁπλῶς μὲ τὸ «νόθο», ὁπότε ἐμφανίζεται ὁ Μοσχίωνας καὶ ὁμολογεῖ ὅτι τὸ παιδὶ εἶναι δικό του. Ἐπειδὴ ὁ Δημέας θεωρεῖ τὴν Χρυσίδα μητέρα τοῦ παιδιοῦ, εἶναι ἀναγκασμένος νὰ θεωρήση αὐτὴν τὴν ἤρεμη ὁμολογία σὰν τὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἀναίδειας. Τώρα ὅμως ξεσπᾶ κι ὁ Νικήρατος καὶ δηλώνει ὅτι σ' ἕναν τέτοιο φαυλόβιο δὲν μποροῦσε νὰ δώση σύζυγο τὴν κόρη του, ἀνακατεύοντας συγχρόνως τὰ πιὸ φριχτὰ μυθολογικὰ παραδείγματα. Κι ὅταν ὁ ἴδιος τρέχει ἔξαλλος πίσω στὸ σπίτι του, ἀποκαλύπτει, τέλος, ὁ Μοσχίωνας στὸν πατρυιό του ὁλόκληρη τὴν ἀλήθεια. Ὁ Νικήρατος τὴν ἐπιβεβαιώνει, ἐξακολουθώντας ἀκόμα νὰ μὴν ἔχη ἰδέα, καθὼς ξαναγυρνᾶ πίσω: εἶδε μὲ τὰ μάτια του πῶς ἡ Πλαγγόνα, ἡ κόρη του, ἔδινε στὸ μωρὸ τὸ στῆθος της. Ὄχι χωρὶς κόπον καὶ εἰρωνεία τὸν καθησυχάζει ὁ Δημέας, ὁ ὁποῖος εἶναι τώρα ξανὰ κύριος στὴν κατάσταση. Οἱ ἑτοιμασίες γιὰ τὸν γάμο μποροῦν νὰ προχωρήσουν. Ἐδῶ ἡ τελευταία πράξη φέρνει μιὰν ἐπιβράδυνση, ποὺ διαμορφώθηκε ὁλόκληρη ἀπὸ τὴν φύση τοῦ Μοσχίωνα. Ὁ κακομαθημένος νέος θυμώνει γιατὶ ὁ πατέρας του τὸν θεώρησε ἱκανὸν γιὰ τόσο πελώρια προστυχιά, διατάσσει νὰ τοῦ φέρουν μανδύα καὶ σπαθὶ καὶ προσποιεῖται ὅτι ἔχει σκοπὸν νὰ πάη στὸν πόλεμο, γιὰ νὰ ἀναγκάση ἔτσι τὸν πατέρα του νὰ ζητήση συγγνώμη. Ἔτσι προκαλεῖ ἕναν ἀνθρώπινα ὡραῖον λόγο τοῦ Δημέα, λόγον ποὺ εἶναι ὅμως περισσότερο κατσάδα παρὰ συγγνώμη, ἐνῶ ὁ Νικήρατος μπερδεύεται ἀναγκαστικὰ σ' ἕνα καινούργιο λάθος. Στὸ τέλος ὅμως τὸ ἀττικὸ τυπικὸ τοῦ γάμου, ποὺ τὸ ἀπαγγέλλει αὐτός, χαρίζει γενικὴν εἰρήνη. Ἡ Χρυσίδα ἀποκτᾶ ξανὰ τὴν εὔνοια, ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Δημέας τὴν ἔκαμε νόμιμη σύζυγόν του—ἐνδεχομένως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀστικῆς της καταγωγῆς—δὲν ἐπιβεβαιώθηκε.

Θεωροῦμε τὴν *Σαμία* σὰν τὸ πιὸ πολύτιμο ἀπὸ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Μενάνδρου, ποὺ ἔχουμε. Ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ Τύχη ποὺ στροβιλίζει τοὺς ἀνθρώπους περιπλέκοντάς τους, δὲν εἶναι ἡ ἔκθεση παιδιῶν ποὺ δημιουργεῖ καταστάσεις, ποὺ λύνονται μόνο μὲ σκηνὲς κατοπινῆς ἀναγνώρισης· ὅλοι οἱ στροβιλισμοὶ κι οἱ περιπλοκές, ποὺ τὶς ἔχει ἰδιαίτερα ἄφθονες ἡ *Σαμιώτισσα*, ἀπορρέουν συνολικὰ ἀπὸ τὴν φύση τῶν προσώπων ποὺ δροῦν, ἀπὸ τὴν συστολή τους νὰ μιλήσουν ἀνοιχτά, ἀπὸ ψεύτικες εὐαισθησίες καὶ βιαστικὰ συμπεράσματα. Μὲ πόσο λεπτὲς ἀποχρώσεις ἔχει πλασθῆ ἡ σχέσῃ τοῦ Δημέα καὶ τοῦ προγονοῦ του, δυὸ ἀνθρώπων ποὺ συνδέονται μὲ εἰλικρινὴ ἀγάπη, τὸ ἔδειξε ἰδιαίτερα ὁ M. TREU (βλ. παρακ.). Ἀκριβῶς ὅμως ἡ ὁλοκλήρωση στὴν ὁποία ἔφτασε ἐδῶ ἡ τέχνη τοῦ Μενάνδρου μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἀκολουθήσουμε τὴν χρονολόγηση τοῦ TREU (ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ πρωτόλειο τοῦ Μενάνδρου, τὴν *Ὀργή*, τοῦ ἔτους 321). Μιὰ μεταγενέστερη τοποθέτηση ἔχει μεγαλύτερην ἀληθοφάνεια.

Ἀπὸ τὴν *Ἀσπίδα* ἔχουμε μόνο 544 στίχους, δηλ. περισσότερο ἀπὸ τὸ μισὸ ἔργο. Τὰ λείψανα ποὺ χαρακτηρίστηκαν ὡς *Comoedia Florentina* (85 στ., βλ. παραπ.), διαπιστώθηκε τώρα πὼς στὸν πάπ. Bodmer εἶναι τμήματα τῆς *Ἀσπίδας*. Ἔχουμε δηλ. ἐδῶ, ὅπως καὶ γιὰ τὴν *Σαμία* (σ' αὐτήν, μὲ τὸν πάπ. τοῦ Καΐρου), γιὰ μερικὰ τμήματα διπλὴν παράδοση, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει νὰ διορθώσουμε τὸ κείμενο τοῦ παπ. Bodmer, ὁ ὁποῖος ἀποδείχνεται ὄχι ὁ καλύτερος. Ἀπὸ τὴν *Ἀσπίδα* σώθηκαν οἱ δυὸ πρῶτες πράξεις σχεδὸν ὁλόκληρες, μεγάλα τμήματα ἀπὸ τὴν 3., καὶ μόνο πενιχρὰ λείψανα ἀπὸ τὶς δυὸ τελευταῖες.

Χάρη στὸ ὅτι ὁ Μένανδρος τοποθετεῖ τὸν Πρόλογο ὕστερα ἀπὸ μιὰν εἰσαγωγικὴ ὁμάδα σκηνῶν, πετυχαίνει νὰ διεγείρῃ στὴν ἀρχὴ συγκεκριμένες ἐντυπώσεις, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν πραγματικότητα, διορθώνονται ὅμως ὕστερα χάρη στὴν ἀνώτερη γνώση ἑνὸς θεϊκοῦ ὄντος. Ὁ θεατὴς συμμερίζεται αὐτὴν τὴν γνώση, γνωρίζει τὴν ἔκβαση καὶ παρακολουθεῖ μὲ ἀκόμα μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ὅλες τὶς μεταστροφὲς τοῦ ἔργου.

Στὴν ἀρχὴ παρουσιάζεται ὁ Δάος, ἕνας γέρος δοῦλος, ποὺ κουβαλᾶ μὲ δυσκολία μιὰν ἀσπίδα. Τὸν συνοδεύουν αἰχμάλωτοι μὲ διάφορα λάφυρα. Μαθαίνουμε ὅτι ἡ ἀσπίδα ἀνήκει στὸν σκοτωμένο κύριό του Κλεόστρατον, ὁ ὁποῖος παρασύρθηκε στὸν πόλεμο γιὰ νὰ καλυτερέψῃ τὴν φτωχική του κατάσταση καὶ νὰ μπορέσῃ νὰ παντρέψῃ τὴν ἀδελφή του. Ἐμφανίζεται ὁ Σμικρίνης, ὁ πιὸ ἡλικιωμένος ἀπὸ τοὺς δυὸ θείους τοῦ Κλεόστρατου, κι ἀπὸ τὸν διάλογο μαθαίνουμε ὅτι ὁ Δάος εἶχε σταλθῆ ἀπὸ τὸν κύριό του μὲ τὰ λάφυρα ἀπὸ τὸ στρατόπεδο, ὅταν ξαφνικὰ ξαναεπιτέθηκαν οἱ Λύκιοι. Ἐξασφάλισε τὰ λάφυρα καὶ μπόρεσε μόνο τὴν τέταρτη μέρα μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν ἐχθρῶν νὰ ξαναπάῃ πίσω στὸ πεδίο τῆς μάχης, γιὰ νὰ ἀναζητήσῃ τὸν κύριό του. Τὰ πτώματα εἶχαν στὸ μεταξὺ τόσο παραμορφωθῆ (γι' αὐτὸ οἱ τέσσερις μέρες· ὁ Μένανδρος συνεχίζει ἐκείνην τὴν προσοχὴ στὶς λεπτομέρειες, ποὺ τὴν βρίσκουμε στὸν Εὐριπίδη), ὥστε πιστεύει ὅτι ἀναγνώρισε μὲ βε-

βαιότητα τὸν κύριό του σ' ἕναν νεκρὸ ποὺ κοντά του βρισκόταν ἡ γνωστὴ σ' αὐτὸν ἀσπίδα.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τῶν δυὸ ἐμφανίζεται ἡ Τύχη, ἡ ὁποία ἀπαγγέλλει τὸν Πρόλογο. Τώρα ἀκοῦμε ὅτι ὁ Κλεόστρατος δὲν εἶναι σκοτωμένος ἀλλὰ αἰχμάλωτος, καὶ γρήγορα θὰ γυρίση. Ἡ Τύχη μᾶς κατατοπίζει ἐπίσης γιὰ τὶς περίπλοκες οἰκογενειακὲς σχέσεις. Ὁ γηραιότερος θεῖος Σμικρίνης ζεῖ μοναχὸς σ' ἕνα ἀπὸ τὰ σπίτια ποὺ φαίνονται στὴν σκηνή, μὲ μιὰν ἡλικιωμένη ὑπηρέτρια· εἶναι βασικὰ κακὸς χαρακτήρας καὶ βασανίζεται ἀπὸ τὴν πλεονεξία του. Στό γειτονικὸ σπίτι κατοικεῖ ὁ νεότερος, εὐκατάστατος θεῖος, ὁ Χαιρέστρατος, μὲ τὴν γυναίκα του, τὴν κόρη του κι ἕναν προγονὸ ἀπὸ τὸν πρῶτο γάμο τῆς γυναίκας του, τὸν Χαιρέα. Πῆρε ἐπίσης στὸ σπίτι του τὴν ἀδελφὴ τοῦ Κλεόστρατου κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀπουσίας τοῦ ἀδελφοῦ της, καὶ πρόκειται νὰ τὴν ἐφοδιάση μὲ προίκα δυὸ ταλάντων καὶ νὰ τὴν παντρέψη μὲ τὸν Χαιρέα. Τώρα ὅμως ἡ κοπέλλα ἔχει στὴν κατοχή της τὰ λάφυρα τοῦ ἀδελφοῦ της καὶ χάρη σ' αὐτὰ ἔγινε ἀρκετὰ εὔπορη. Αὐτὸ ὅμως ἐρεθίζει τὴν ἀπληστία τοῦ Σμικρίνη, ποὺ ἐπικαλεῖται πρὸς ὄφελός του τὸ ἀττικὸ δίκαιο γιὰ τὶς ἐπίκληρες, καὶ σὰν πιὸ ἡλικιωμένος θεῖος ζητᾶ τὸ χέρι τῆς κοπέλλας γιὰ λόγου του. Ἡ Τύχη μᾶς καθησυχάζει: αὐτὴ δὰ ἔχει τὴν δύναμη νὰ τὰ κινῆ ὅλα, κι ὁ Σμικρίνης δὲν θὰ κατορθώση τίποτε ἄλλο, ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιδείξη τὴν κακή του φύση. Αὐτὸ τὸ φροντίζει μάλιστα ὁ ἴδιος ἀμέσως στὴν ἑπομένη σκηνὴ μὲ τὸν ἀγαθὸ Δάο, ὁ ὁποῖος δὲν θέλει νὰ ἔχη καμιὰν σχέση μὲ τὰ πλεονεκτικά του σχέδια. Στὸ τέλος τῆς 1. πράξης ἐμφανίζεται ἀκόμα ὁ ἀπαραίτητος μάγειρας[1] μαζὶ μὲ ἕναν τραπεζοκόμο, ποὺ κι οἱ δύο γκρινιάζοντας καὶ βλαστημώντας ὑποχρεώνονται νὰ φύγουν, γιατὶ ὁ γάμος (ἀνάμεσα στὴν ἀδελφὴ τοῦ Κλεόστρατου καὶ τὸν Χαιρέα) ἀναβάλλεται, ἴσως μάλιστα ματαιώνεται, ἐξαιτίας τοῦ ὑποθετικοῦ θανάτου τοῦ Κλεόστρατου.

Ἡ 2. πράξη βάζει ἀντιμέτωπους πρῶτα τοὺς δυὸ τόσο διαφορετικοὺς ἀδελφούς, ποὺ χωρίζουν ὕστερα ἀπὸ ζωηρὴ φιλονεικία. Ὁ Σμικρίνης ἐπιμένει στὸ γαμήλιο σχέδιό του, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει τὸν νόμο μὲ τὸ μέρος του, ἐνῶ ὁ Χαιρέστρατος σὰν συνήγορος τοῦ Χαιρέα ὑποστηρίζει τὸ δίκαιο τῶν νιάτων καὶ μιὰν ἀνθρώπινη λύση. Ἐδῶ ἐμφανίζεται ἡ λέξη *ἀνθρωπίνως*. Ὁ Χαιρέας εἶναι ἀπελπισμένος, ὁ Χαιρέστρατος βαθιὰ πικραμένος, ὁπότε ἐπεμβαίνει ὁ Δάος καὶ προτείνει μιὰν πλεκτάνη. Θὰ προσποιηθοῦν ὅτι πέθανε ὁ Χαιρέστρατος, ὁ ὁποῖος τάχα δὲν ἄντεξε στὴν ταραχή, καὶ ὕστερα ἡ νόμιμη κόρη τοῦ Χαιρέστρατου σὰν πλούσια κληρονόμος θὰ τραβήξη πολὺ περισσότερο τὸν ἄπληστο Σμικρίνη παρὰ ἡ ἀδελφὴ τοῦ Κλεόστρατου. Αὐτὴν ὕστερα εὐχαρίστως θά τὴν ἀφήση σὲ κάποιον ἄλλον, δηλ. τὸν Χαιρέα. Ἕνας ἀπὸ τοὺς φίλους του, ντυμένος σὰν γιατρός, θὰ ἀνεβάση τὴν ἀξιοπιστία τῆς κωμωδίας. Ἀπὸ τὴν 3. πράξη σώθηκαν ἀρκετά, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι περιεῖχε τὴν ἐκτέλεση τῆς πλεκτάνης. Ὁ Δάος μεταφέρει στὸν Σμικρί-

1. H. Dohm, *Mageiros*. *Zet*. 32. Μόναχο 1964.

νη τὴν πλαστὴ εἴδηση τοῦ θανάτου στολίζοντάς την συγχρόνως μὲ πλῆθος ἀπὸ παραθέματα. Μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ ψευτογιατροῦ τὸ κείμενο διακόπτεται. Τὰ ἀποσπάσματα ὅμως ποὺ ἀκολουθοῦν φτάνουν γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν ἀπὸ μόνην της εὐνόητην ἐξέλιξη τῆς δράσης: ὁ Σμικρίνης πέφτει στὴν παγίδα καὶ θέλει τώρα νὰ ἀφήση στὸν Χαιρέα τὴν ἀδελφὴ τοῦ χαμένου πολεμιστῆ, ὁπότε ὁ Κλεόστρατος γυρνᾶ στὴν πατρίδα, ξαναβρίσκει τὸν Δάο καὶ γίνεται κύριος τῶν λαφύρων του. Δυὸ ζευγάρια παρουσιάζονται στὸ τέλος: ὁ Κλεόστρατος κι ἡ κόρη τοῦ Χαιρέστρατου, ὁ Χαιρέας καὶ ἡ ἀδελφὴ τοῦ νεοφερμένου.

Κι αὐτὸ τὸ ἔργο πλουτίζει τὴν γνώση μας γιὰ τὸν Μένανδρο ἀπὸ ἀρκετὲς ἀπόψεις. Ὁ Δάος ἐμφανίζεται σὰν μενανδρικὸς ἀντιπρόσωπος ἑνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ δούλων τῆς Νέας κωμωδίας ποὺ δολοπλοκοῦν. Ὁπωσδήποτε ὁ δόλος τους ἐξυπηρετεῖ ἕναν καλύτερο σκοπὸ ἀπὸ ὅ,τι ἡ ἀδιαντροπιὰ τῶν *Pseudoli*, μὲ τὴν ὁποία χαιρόταν τὸ κοινὸ τοῦ Πλαύτου. Καινούργια εἶναι ἐπίσης γιὰ τὴν γνώση μας τοῦ Μενάνδρου ἡ μορφὴ τοῦ Σμικρίνη. Ἐδῶ δὲν ἀναγνωρίζουμε τίποτε πιὰ ἀπὸ τὸ συγκαταβατικὸ χαμόγελο τοῦ ποιητῆ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία· ψυχρὸς ὑπολογισμὸς καὶ ἀντιπαθητικὴ ὑποκρισία κάμνουν τὴν μορφὴ τόσο ἀποκρουστική, ὅπως τὸ δηλώνει μόνη της ἡ Τύχη.

Σὰν δραματικὸ καλλιτέχνημα ὅμως δὲν μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε τὴν *Ἀσπίδα* μὲ τὴν *Σαμία*. Ἀπολαμβάνουμε καὶ τὴν ἔξυπνα σχεδιασμένη καὶ ἐξίσου σίγουρα ἐκτελεσμένην πλεκτάνη, δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ παραβλέψουμε ὅτι αὐτὴ ζεῖ μιὰν δική της ζωὴ σὰν ἕνα εἶδος δράματος μέσα στὸ δράμα. Περικλείεται ἀπὸ τὴν ἀναγγελία τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Κλεόστρατου στὸν Πρόλογο καὶ ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἐπιστροφή του στὸ τελικὸ μέρος. Μὲ τὴν ἐπιστροφὴ αὐτὴν ὅμως ἐπίσης ὅλα βρίσκουν τὴν λύση τους: κάθε δυσκολία παραμερίζεται καὶ τὸ ἀπατηλὸ παιχνίδι μὲ τὸν θάνατο τοῦ Χαιρέστρατου γίνεται περιττό. Ἡ ἀπογοήτευση καὶ γελοιοποίηση τοῦ Σμικρίνη ἀσφαλῶς θὰ ἦταν πολὺ ἀστεία.

Αὐτὰ ποὺ σώθηκαν ἀποτελοῦν ἕνα μικρὸ τμῆμα ἀπὸ μιὰν ἀσυνήθιστα πλούσιαν παραγωγή. Οἱ ἀριθμοὶ ποὺ μᾶς παραδόθηκαν διαφέρουν, βρίσκονται ὅμως παντοῦ πάνω ἀπὸ τὸ 100: σύμφωνα μὲ τὸν Gellius (17, 4,4· αὐτὸς μᾶς δίνει καὶ ἄλλες πληροφορίες), τὴν *Σούδα* καὶ τὸν Ἀνώνυμο *(Περὶ κωμῳδίας)* ὁ Μένανδρος ἔγραψε 108 κωμωδίες. Ὀφείλουμε νὰ ἐπαναλάβουμε αὐτὸ ποὺ παρατηρήσαμε γιὰ ποιητὲς τῆς Μέσης: μιὰ δραστηριότητα μὲ τόσον ὄγκο δὲν προοριζόταν πιὰ μόνο γιὰ τὶς γιορτὲς τῆς Ἀθήνας, ἀλλὰ γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ πολιτιστικὴ περιοχή. Αὐτὰ ποὺ σώθηκαν εἶναι λίγα, εἶναι ὅμως ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ ἐννοήσουμε τὴν τέχνη τοῦ Μενάνδρου.

Ἡ Νέα κωμωδία εἶναι μιὰ δημιουργία μὲ μεγάλη προϊστορία, μέσα στὴν ὁποία συγκεντρώνονται δυὸ αἰῶνες ἐξέλιξης τῶν εἰδῶν τοῦ δράματος. Ἀπὸ τὴν μιὰν μεριὰ πῆρε τὴν κληρονομιὰ τῆς τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδη, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη βρίσκεται μέσα στὴν παράδοση τοῦ κωμικοῦ δράματος, ἡ ὁποία ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς τῆς Ἀρχαίας κι ἀπὸ τὴν Μέση ὁδηγεῖ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Πάνω ἀπὸ

όλα αυτά όμως δεν επιτρέπεται φυσικά να ξεχνούμε τι ξεχωριστό είχε ο κάθε ποιητής· ακριβώς για τον Μένανδρο είμαστε ακόμα σε θέση να το πούμε κάπως.

Ἂς ἀρχίσουμε μὲ τὰ ἐξωτερικὰ περιγράμματα, μὲ τὰ θέματα καὶ τὴν τεχνική τους διαμόρφωση. Ἡ κωμωδία τοῦ Μενάνδρου εἶναι πέρα πέρα ἀστική. Ξέρουμε ὅτι ἄλλοι ποιητὲς τῆς Νέας, ὅπως ὁ Δίφιλος κι ὁ Φιλήμονας διάλεγαν καμιὰν φορὰ καὶ μυθικὰ θέματα. Ἡ παρωδία μύθων ἦταν συνυφασμένη μὲ τὴν παράδοση τῆς Μέσης, ὁ Μένανδρος ὅμως δὲν ἔβρισκε καθόλου γοῦστο σὲ γελωτοποιίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους[1]. Τὰ ἔργα ποὺ ἀναλύσαμε, μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ δοῦμε μόνιμα θέματα, ποὺ τὰ παραδείγματά τους θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ πολλαπλασιάσουμε ἐξαιρετικά: βιασμὸς μιᾶς ἀστῆς νέας, ἔκθεση παιδιῶν, ἀναγνωρισμός, συχνὰ ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ἔξυπνα σοφισμένες πλεκτάνες, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ὑποτάξουν δύσκολες καταστάσεις. Πόσο τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ αὐτὰ εἶναι προεικονισμένο στὸν Εὐριπίδη, τὸ παρατήρησαν ἤδη στὴν ἀρχαιότητα: ὁ Σάτυρος τὸ διατυπώνει καθαρὰ στὴν βιογραφία του τοῦ Εὐριπίδη (ἀρ. 1456 P.). Οἱ *Ἐπιτρέποντες* δίνουν ἕνα ὡραῖο παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς θέματα τοῦ Εὐριπίδη, μεταφερμένα στὸν ἀστικὸ κόσμο τοῦ Μενάνδρου, ἀναπτύσσουν ἐκεῖ καινούργιαν καὶ δική τους ζωή. Ἂν πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸν 187. μύθο τοῦ Ὑγίνου σὰν ἀπόδοση τοῦ περιεχομένου τῆς *Ἀλόπης* τοῦ Εὐριπίδη, πράγμα ποὺ φαίνεται πολὺ πιθανό, τότε ἀναγνωρίζουμε ὅτι ὁ Τραγικὸς ἔχει ἤδη συνδέσει τὴν ἱστορία ἑνὸς ἔκθετου παιδιοῦ μὲ τὴν φιλονεικία γιὰ τὰ ἀντικείμενα ποὺ τὸ συνοδεύουν. Κάτι περισσότερο μάλιστα: καὶ στὸν Εὐριπίδη διαιτητὴς εἶναι ὁ παππούς τοῦ παιδιοῦ, ὁ βασιλιὰς Κερκύονας, ὁ πατέρας τῆς Ἀλόπης. Ἐνῶ ὅμως στὴν τραγωδία τὸ παιδὶ ἐκθέτεται ἄλλην μιὰν φορά, ὁ Μένανδρος ἔκαμε τὴν διαιτησία ἀποφασιστικὸ ὄργανο γιὰ μιὰν εὐχάριστη λύση. Μ' ἐκείνην τὴν ἀνώτερη ἐλευθερία ποὺ εἶναι σημάδι τῆς μεγαλοφυΐας, ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς μᾶς ἔχει ὑποδηλώσει αὐτὴν τὴν ἐξάρτηση: στὴν σκηνὴ τῆς διαιτησίας βάζει τὸν φλύαρο Συρίσκο νὰ ἐπιδείχνεται μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴν τραγωδία, ποὺ δείχνουν πόσο σπουδαῖα εἶναι γιὰ ἕνα ἔκθετο τὰ ἀντικείμενα ποὺ τὸ συνοδεύουν, καὶ σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς τελευταῖες σκηνὲς (στ. 767 Kö.) ἡ παραμάνα Σωφρόνη ἀπειλεῖ τὸν βραδύστροφο Σμικρίνη, ποὺ δὲν ἐννοεῖ ἀκόμα νὰ καταλάβη, ὅτι θὰ τοῦ ἀπαγγείλη ἕναν λόγο ἀπὸ τὴν *Αὔγη* τοῦ Εὐριπίδη. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ βιασμὸς ἑνὸς κοριτσιοῦ ἀπὸ ἕναν μεθυσμένο ἔπαιζε μοιραῖον ρόλο.

---

1. T. Ivanov, *Une Mosaique Romaine de Ulpia Oescus*. Σόφια 1954, δημοσιεύει ἕνα ψηφιδωτὸ τοῦ 2./3. αἰ. μ.Χ. μὲ μιὰν θεατρικὴ σκηνή, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ παράγραμμα θὰ προέρχεται ἀπὸ τοὺς *Ἀχαιοὺς* τοῦ Μενάνδρου. Μιὰ ἀμφίβολη μαρτυρία, ποὺ δύσκολα ὑποχρεώνει νὰ ἀναθεωρήσουμε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Μ. δὲν ἐσύνθεσε παρωδίες μύθων. T. B. L. Webster, *Monuments Illustrating New Comedy*, 2. ἔκδ. Bull. Inst. Class. Stud. Παράρτ. 24, Λονδ. 1969, 167 κέ. 283 (XM1). Ἕνα παράθεμα τοῦ ἔργου σὲ ἕνα φλωρεντινὸ γνωμολόγιο: V. Bartoletti, *Atti del XI. Congr. Int. di Papirologia*. Milano 1966, 11. Γιὰ τὸν παράτιτλο *Πελοποννήσιοι* Ox. Pap. 27, 1962, ἀρ. 2462, σ. 103 κέ. Στὴν ἄποψη ὅτι ἀπὸ τὸν τίτλο καὶ τὸ μωσαϊκὸ δὲν πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Μένανδρος ἔκαμε παραμόρφωση τοῦ μύθου προσχωρεῖ καὶ ὁ W. O. Arnott, *Arethusa* 3, 1970, 66.

Σ' αὐτὸ ὅμως τὸ ἅπλωμα πρὸς τὰ θέματα ποὺ δοκιμάστηκαν στὴν τραγωδία, ὁ Μένανδρος δὲν ἦταν ὁ πρῶτος. Ἡ Μέση τὰ χρησιμοποιοῦσε ἐπίσης, ὅπως εἴμαστε ἀκόμα σὲ θέση νὰ ἀναγνωρίσουμε[1], καὶ εἴδαμε (σ. 623) ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη, ὁ *Κώκαλος*, μέσα στὰ μοτίβα του εἶχε ἀποπλάνηση καὶ ἀναγνωρισμόν.

Ἀπὸ μιὰν σειρὰ τεχνικῶν λεπτομερειῶν βλέπουμε καθαρὰ πῶς ἡ κληρονομιὰ ἀπὸ τὴν τραγωδία ἀνακατεύεται μὲ κληρονομιὰ ἀπὸ τὴν κωμωδία.

Οἱ περίπλοκες προϊστορίες τῶν κωμωδιῶν τοῦ Μενάνδρου ἀπαιτοῦν τὴν προπαρασκευὴ τοῦ κοινοῦ μὲ κατατοπιστικοὺς προλόγους. Μορφὲς σὰν τὴν Τύχη στὴν ἀρχὴ τῆς *Ἀσπίδας* ἢ τὴν Ἄγνοια, τὴν προσωποποιημένη ἀφέλεια στὴν *Περικειρομένη*, εἶναι φυσικὰ πολὺ κατάλληλες γιὰ τέτοιου εἴδους προβλήματα, καὶ μολαταῦτα ἡ χρήση τους στὸν Μένανδρο δὲν ἀποτελεῖ καθόλου τὸν κανόνα: ἡ *Σαμία* δὲν εἶχε θεϊκὸν πρόλογο, καὶ γιὰ τοὺς *Ἐπιτρέποντες* αὐτὸς εἶναι ὁλωσδιόλου ἀπίθανος. Ἡ συγγένεια μὲ τὶς προλογικὲς ρήσεις τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη εἶναι χωρὶς ἄλλο εὐδιάκριτη, κι αὐτὸ συμβαίνει ἀκόμα πιὸ πολὺ ὅταν βρίσκουμε ἐδῶ κι ἐκεῖ προϊδεάσματα γιὰ τὴν κατοπινὴ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων. Παράλληλα ὅμως δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε αὐτὸ ποὺ ἀνήκει στὴν ἱστορία τῆς μορφῆς τῆς κωμωδίας. Χωρὶς τὸ ὑλικὸ νὰ μᾶς ἐπιτρέπῃ νὰ βγάλουμε κανόνα, ὁ Μένανδρος ἀγαπᾶ νὰ βάζῃ τοὺς προλόγους του ὕστερα ἀπὸ ζωηρὲς εἰσαγωγικὲς σκηνές, οἱ ὁποῖες δείχνουν κιόλας μερικὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου καὶ ξυπνοῦν τὸ ἐνδιαφέρον. Ὡραῖα παραδείγματα προσφέρουν ἡ *Περικειρομένη* καὶ ἡ *Ἀσπίδα*· ἐπίσης ἡ θέση τοῦ Προλόγου, ποὺ τὸν ἀπαγγέλλει ἡ Auxilium στὴν *Cistellaria* τοῦ Πλαύτου, μεταφέρει ἀσφαλῶς τὴν δομὴ τοῦ πρωτοτύπου. Αὐτὴ ὅμως ἡ μετακίνηση τοῦ προσανατολιστικοῦ προλόγου πρὸς τὰ πίσω ἔχει τοὺς προδρόμους της στὴν κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμε μόνο τὴν εἰσαγωγὴ τῶν *Ἱππέων*, ὅπου, ὕστερα ἀπὸ διάλογον τῶν δυὸ δούλων, ὁ ἕνας ρωτᾶ (36) ἂν πρέπει νὰ διηγηθῇ τώρα τὴν ἱστορία στοὺς θεατές, καὶ τότε ἀφήνει νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ ἑνιαία διήγηση. Ἕνα ἀκόμα οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικό, ποὺ ἀποτελεῖ κληρονομιὰ ἀπὸ τὸ κωμικὸ δράμα, προβάλλει καθαρὰ ἀπὸ τὸ παράδειγμα ποὺ ἀναφέραμε. Ἐννοοῦμε τὴν ἄμεση στροφὴ πρὸς τὸ κοινό, ἐκείνην τὴν σταθερὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν θεατή, ποὺ φτάνει πίσω στὶς προβαθμίδες τῆς λογοτεχνικῆς κωμωδίας, μὲ τὴν κεφάτη της κοροϊδία τῶν ἀτόμων καὶ τοῦ συνόλου. Αὐτὸς ὁ σύνδεσμος μὲ τὸ κοινὸ διατηρήθηκε πέρα πέρα στὴν Νέα κωμωδία. Ἕνα λαμπρὸ παράδειγμα γι' αὐτὸ ἔχουμε ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἄλλα σ'ἐκεῖνον τὸν Πρόλογο, ποὺ τὸν προσφέρει σὰν δεύτερο κείμενο ὁ πάπυρος Didot (βλ. παραπ.). Ἐκεῖ ἕνας συνεπαρμένος νέος μιλᾶ μὲ ἐνθουσιαστικὰ λόγια γιὰ τὸ πῶς ξύπνησε ἡ φιλοσοφία. (Φαίνεται ὅτι παρακάτω μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων, ὁ ἔρωτας τοῦ χάλασε τὰ μυαλά). Ἀρχίζει μὲ τὴν διαβεβαίωση ὅτι βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη μοναξιὰ καὶ κανένας ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ

1. Webster, *Later Com.* (βλ. παρακ.), 74.

νὰ τὸν ἀκούση. Ὕστερα ὅμως προσφωνεῖ τοὺς θεατὲς πολὺ αὐτονόητα μὲ τὴν συνηθισμένη προσφώνηση (*ἄνδρες*).

Ἡ στροφὴ πρὸς τὸ κοινὸ δὲν περιορίζεται μόνο στοὺς Προλόγους, ἀλλὰ ξαναεμφανίζεται καὶ στοὺς πολυάριθμους μονόλογους στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἔργου, μὲ τοὺς ὁποίους διάφορα πρόσωπα ἐμφανίζονται ἢ ἀφήνουν τὴν σκηνή. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὁ μονόλογος τῆς Νέας κωμωδίας ἀκριβῶς μὲ τὴν προσφώνηση πρὸς τοὺς θεατὲς δείχνει ὅτι συνεχίζει ἐκείνην τὴν τεχνικὴ ποὺ ἐπέτρεπε στὸν ἠθοποιὸ τῆς Ἀρχαίας κωμωδίας σὲ κάθε στιγμὴ νὰ στραφῇ ἄμεσα πρὸς τὸ κοινό. Ὄχι ὅτι ἔλειπαν ἀπὸ τὸν μονόλογο τοῦ Μενάνδρου σχέσεις πρὸς τὴν τραγωδία. Ἐδῶ μπορεῖ νὰ ξεχωρίση κανεὶς λεπτὲς ἀποχρώσεις. Ὁ μονόλογος τοῦ Χαρίσιου στοὺς *Ἐπιτρέποντες*, στὸν ὁποῖο αὐτὸς ἀναγνωρίζει μετανιωμένος τὴν καρδιὰ τῆς γυναίκας του, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ σηκώση ἐξαιτίας τοῦ ὕφους του μιὰν προσφώνηση πρὸς τὸ κοινό. Ἀμέσως πρὶν ἀπὸ αὐτὸν βρίσκεται ἡ μονολογικὴ ρήση τοῦ δούλου Ὀνήσιμου πού, γεμάτος ἀγωνία, διηγεῖται τὸ ἔξαλλο φέρσιμο τοῦ κυρίου του μέσα στὸ σπίτι. Αὐτὸ εἶναι διήγηση πρὸς τὸ κοινό, ποὺ τὸ προσφωνεῖ ἐπίσης μὲ τὸ *ἄνδρες* (567 Kö.).

Τὸ παράδειγμα αὐτὸ μᾶς δείχνει καὶ πάλι πῶς στὴν Νέα κωμωδία ἑνώθηκαν γραμμὲς ποὺ ἔχουν διαφορετικὴν ἀρχή. Ὁ ὑπηρέτης ποὺ διηγεῖται τὸ παράξενο φέρσιμο ἑνὸς προσώπου στὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς σπιτιοῦ, γιὰ νὰ παραχωρήση ὕστερα τὴν θέση του στὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο, μπορεῖ νὰ συγκριθῆ πολὺ καλὰ μὲ τὸν ἀγανακτισμένο δοῦλο στὴν *Ἄλκηστη* καὶ μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴν διήγηση τοῦ δούλου, ὅπως καὶ μὲ τοὺς *Σφῆκες* τοῦ Ἀριστοφάνη, ὅπου ὁ Ξανθίας πρῶτα περιγράφει τὰ ἔξαλλα καμώματα τοῦ Φιλοκλέωνα, ὁ ὁποῖος ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ παρουσιάζεται μὲ ὅλην του τὴν μεγαλοπρέπεια.

Στενὰ συνυφασμένος μὲ τὴν ἐπαφὴ τοῦ κωμικοῦ δράματος πρὸς τὸ κοινὸ εἶναι ὁ μεγάλος ρόλος τοῦ «παράμερου» (a parte) λόγου, ποὺ ἔμεινε μάλιστα ἕνα χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς κωμωδίας σὲ ὅλες τὶς κατοπινὲς ἐποχές[1]. Αὐτὲς οἱ ἐξηγήσεις ποὺ ἀπευθύνονται πρὸς τοὺς θεατές, εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὲς σ' ἐκεῖνες τὶς σκηνές, στὶς ὁποῖες ἕνας κρυφακουστὴς συνοδεύει μὲ τὶς παρατηρήσεις του τὸν μονόλογο ἢ κάποιον διάλογο. Ἡ Νέα κωμωδία αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τὸ ἔκαμε μέσο, ποὺ τὸ χρησιμοποίησε συχνὰ γιὰ τὴν ζωντανὴ σύνδεση τῶν σκηνῶν.

Ἂν θεωρήσουμε τὸν χορὸ ἀπὸ πολίτες στὴν τραγωδία καὶ τὴν κωμωδία σὰν ἐκπρόσωπον τῆς κοινωνίας, τότε καταλαβαίνουμε γιατὶ ἔχασε τὴν σημασία του, ὅταν ἄλλαξαν οἱ πολιτικὲς συνθῆκες. Αὐτὸ μπορέσαμε νὰ τὸ παρακολουθήσουμε καθαρὰ στὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, ἤδη πρωτύτερα στὴν τραγωδία, τὸ χορικὸ ἄσμα εἶχε ὑποχωρήσει μπροστὰ στὴν δράση τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ὅλο καὶ ἀναπτυσσόταν πλουσιότερα. Τὴν διαπίστωση τοῦ Ἀρι-

1. Μέρη ποὺ ἀπαγγέλλονται παράμερα καὶ μονολογικὰ εἶναι σπάνια στὸν Εὐριπίδη. Μπορεῖ νὰ ὀφείλωνται σ' ἐπίδραση τῆς κωμωδίας.

στοτέλη ὅτι στὸν Ἀγάθωνα τὰ χορικὰ ἄσματα ἦταν πιὰ μόνο «ἐμβόλιμα», τὴν ἀναφέραμε πρωτύτερα (σ. 575). Ἤδη ἡ Μέση μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἀναγνωρίσουμε μὲ ποιὲς μορφὲς ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἔφτασε στὸ τέλος της. Ἡ Νέα δείχνει τὴν ἴδια διαπίστωση. Ὁ Χορὸς εἶναι ὁλότελα χωρισμένος ἀπὸ τὴν δράση, ἡ ὄρχηση καὶ τὸ τραγούδι του εἶναι παραγέμισμα ἀνάμεσα στὶς πράξεις, καὶ στὰ κείμενά μας[1] ὁ ρόλος του δηλώνεται πιὰ μόνο μὲ τὴν σημείωση «*χοροῦ*», ποὺ τὴν βρήκαμε ἤδη στὶς *Ἐκκλησιάζουσες* καὶ στὸν *Πλοῦτο* τοῦ Ἀριστοφάνη. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις (*Ἐπιτρ.* 33., *Περ.* 71., *Δύσκ.* 230. Ἀποσπ. κωμωδ. στὸν πάπ. τῆς Ἀντινοόπολης, 2, 1960, 8. Ἕνα παράδειγμα ἤδη στὸν Ἄλεξη ἀπόσπ. 107 K.) ἡ εἴσοδός του προαναγγέλλεται σὰν προσέγγιση μιᾶς ὁμάδας ἀπὸ μεθυσμένους. Αὐτὸ ἦταν ἴσως τυπικό, ὅπως ἦταν καὶ τὸ νὰ φορῇ ὁ χορὸς μάσκες σὰν μιὰ βακχικὴ πομπή, σὰν *κῶμος*: στὸ βάθος ἦταν ἕνας γυρισμὸς στὴν διονυσιακὴ γένεση.

Ἡ καθαρὴ τομὴ ποὺ δημιουργοῦσαν τὰ ἐμβόλιμα τοῦ Χοροῦ, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλοῦμε γιὰ πράξεις. Ἕνα ἄλλο πρόβλημα εἶναι ἂν τὸν χωρισμὸ σὲ πέντε πράξεις, ποὺ ὁ Ὁράτιος (*Ars poet.* 189) τὸν θεωρεῖ κανόνα, ἐπιτρέπεται νὰ τὸν δεχθοῦμε ἤδη γιὰ τὸν Μένανδρο. Ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται, μόνο οἱ *Ἐπιτρέποντες* μᾶς ἄφησαν νὰ διαπιστώσουμε πέντε πράξεις. Τώρα καὶ τὰ καινούργια εὑρήματα δείχνουν τὴν ἴδια διαίρεση. Ὁ W. KRAUS[2] μᾶς ἔκαμε νὰ προσέξουμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν πέντε πράξεων ἐδῶ μοιάζει σὰν συμβατικός, γιατὶ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ἡ σκηνή, καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα κατάλληλα γιὰ νὰ τελειώνη μιὰ πράξη, μένει ἄδεια. Κι ἂν ἀκόμη λοιπὸν δὲν θεωρήσουμε ὅτι ὁ κανόνας τοῦ Ὁράτιου ἰσχύει μὲ βεβαιότητα καὶ γιὰ τὴν Νέα, μολαταῦτα οἱ πιθανότητες νὰ τὸν δεχτοῦμε ἔχουν ἀνεβῆ σημαντικά[3]. Ὑπόθεση ἐπίσης μένει, ἔστω κι ἂν εἶναι πολὺ πιθανή, ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχε στὴν διάθεσή του περισσότερους ἀπὸ τρεῖς ἠθοποιούς[4].

Ὁ Μένανδρος εἶναι ἕνας ἐπιδέξιος καὶ προσεκτικὸς δραματικὸς ἀρχιτέκτονας. Πολὺ συχνὰ ἀναφέρεται ἡ ἱστορία, ποὺ τὴν διηγεῖται ὁ Πλούταρχος (*Πότ.*

---

1. Τὰ χωρία στὸν πίνακα λέξεων στὸν 2. τόμ. τῆς ἔκδοσης τοῦ KORTE στὴν λ. *χοροῦ*. Βλ. ἐπίσης K. J. DOVER, *Fifty Years of Class. Scholarship*. Ὀξφ. 1954, 116. Τώρα προσθέτονται τὰ 4 χωρίσματα τῶν πράξεων στὸν *Δύσκολο* (232, 426, 619, 783) κι ἕνα στὸ ἀπόσπασμα κωμωδίας τῶν *Antinoopolis Papyri* 2, 1960, 8, καθὼς καὶ ἀντίστοιχες θέσεις στὰ νεοδημοσιευμένα ὕστερα ἀπὸ τὸν *Δύσκολο* ἔργα.

2. Σ. 13 τῆς ἔκδοσής του. Γιὰ τὴν διαίρεση σὲ 5 πράξεις: K. GAISER στὸν ἐπίλογο στὸ *Die Kunst Menanders in den 'Adelphen' des Terenz* τοῦ O. RIETH, Hildesheim 1964.

3. Οἱ κρίσεις κυμαίνονται: Οἱ KORTE *RE* (βλ. παραχ.), 755 καὶ WEBSTER, *Stud. in M.* (βλ. παραχ.) δέχονταν 5 πράξεις στὴν Νέα, ἀντίθετη γνώμη εἶχαν οἱ W. BEARE, *The Roman Stage*. Λονδ. 1950, 188, καὶ G. E. DUCKWORTH (βλ. σ. 891 σημ. 1), 99. Ἡ παλιότερη συζήτηση στοῦ G. BURCKHARDT, *Die Akteinteilung in der neuen griech. und in der röm. Kom.* Διδ. διατρ. Βασιλεία 1927. R. T. WEISSINGER, *A Study of Act Divisions in Class. Drama. Iowa Stud.* 9, 1940.

4. KÖRTE (βλ. προηγ. σημ.). Γιὰ τὴν σκηνὴ τοῦ *Μισούμενου*, ποὺ εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὸ πρόβλημα: WEBSTER, *Stud. in M.* (βλ. παραχ.). 19, 3 τῆς 1. ἔκδ. Ἡ ἔρευνα τοῦ A. THEUERKAUF ἀναφέρθηκε παραπ. σ. 892, σημ. 2.

Ἀθ. ἐνδ. 4. 347 κἑ.). Σ' αὐτὴν κάποιος ὑπενθυμίζει στὸν ποιητὴ ὅτι τὰ Διονύσια κοντεύουν, κι αὐτὸς δὲν ἔχει ἀκόμα γράψει τὸ ληξιπρόθεσμο ἔργο. Αὐτὸς ὅμως ἀπαντᾶ ὅτι τελείωσε ἤδη τὴν οἰκονομία τοῦ θέματος καὶ δὲν τοῦ ἔμενε ἄλλο παρὰ μόνο νὰ γράψη τοὺς στίχους. Παρ' ὅλα τὰ προτερήματα τῆς δραματικῆς του τέχνικῆς, μολαταῦτα δὲν θὰ συμφωνούσαμε ἐξαιτίας της μὲ τὸν θαυμαστή του, τὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιο, ποὺ ἤθελε νὰ τοῦ δώση τὴν δεύτερη θέση ἀνάμεσα σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες ποιητές[1]. Τὴν ὑψηλή του θέση σὰν καλλιτέχνη τὴν ἐξασφαλίζει ὁ Μένανδρος περισσότερο μὲ τὴν γλώσσα του καὶ μὲ τὸ πλάσιμο τῶν ἀνθρώπων.

Ποτὲ ἄλλοτε δὲν γράφτηκαν στίχοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους νὰ λείπη τόσο πολὺ κάθε ἴχνος μετρικοῦ ἐξαναγκασμοῦ. Ὁ ἐξαιρετικὸς πλοῦτος ποικιλιῶν αὐτοῦ τοῦ ὕφους —ὁ Κοϊντιλιανὸς πολὺ δικαιολογημένα (10, 1, 69·71) θαυμάζει τὴν προσαρμοστική του ἱκανότητα πρὸς τὴν ἡλικία, τὴν θέση καὶ τὴν διάθεση τοῦ ὁμιλητῆ—ἀναπτύσσεται μὲ γοητευτικὴ φυσικότητα. Μαζὶ μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ λιτότητα εἶναι συνδυασμένος ἕνας ὑψηλὸς βαθμὸς ἀποτελέσματος· κάθε λέξη βρίσκεται στὴν θέση της. Παρ' ὅλην τὴν ἀμεσότητα καὶ γειτονιὰ πρὸς τὴν ζωὴ ἡ γλώσσα αὐτὴ ἔχει μολαταῦτα τόσην σεμνότητα, ποὺ ἐμεῖς τὴν θεωροῦμε σὰν ἔκφραση ἐκείνης τῆς ἀνώτερης ἀταραξίας μὲ τὴν ὁποία ὁ Μένανδρος ἐξετάζει τὸν κόσμο καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Εἶναι ἐξαίρεση, ποὺ ἐπιδιώκεται γιὰ χάρη τοῦ ἀποτελέσματος, τὸ ὅτι στὴν σκηνὴ τοῦ ἀναγνωρισμοῦ τῆς *Περικειρομένης* ὁ φυσικὸς τόνος τῆς ὁμιλίας δίνει τὴν θέση του σὲ τραγικὸ στιλιζάρισμα[2]. Ὁ λόγος τοῦ Μενάνδρου εἶναι γεμάτος ἀπὸ ἐκείνην τὴν ἀμίμητη ἀττικὴ χάρη, αὐτὸ ὅμως δὲν ἔχει καθόλου τὴν σημασία τοῦ καθαρευουσιανισμοῦ, ὅπως τὸν ἐννοοῦσαν οἱ ἀττικιστὲς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Σὲ μερικὲς λεπτομέρειες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀναφέρουμε μόνο τὴν ἐξαφάνιση τῶν σημασιολογικῶν ὁρίων ἀνάμεσα στὸν ἀόριστο καὶ τὸν παρακείμενο, προαναγγέλλεται ἡ Κοινή. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μένανδρος δὲν μποροῦσε νὰ περάση γιὰ ἀξιόπιστο δεῖγμα καθαροῦ ἀττικοῦ λόγου ἔβλαψε τὴν διαφύλαξή του σ' ἐκεῖνες τὶς ἐποχὲς στὶς ὁποῖες τὸ σχολεῖο ἔλεγε τὴν ἀποφασιστικὴ λέξη.

Ἡ εἰκόνα τῆς ζωῆς ὅπως τὴν ζωγραφίζει ὁ Μένανδρος, εἶναι ἕνα ὑφαντὸ ἀπὸ λογῆς λογῆς ὑφάδια. Ὑπάρχει ἐδῶ ὁ ἀστικὸς κόσμος τῆς Ἀθήνας, ποὺ προσπαθήσαμε ἤδη νὰ τὸν ζωγραφίσουμε μὲ μερικὲς πινελιὲς μέσα στὰ στενά του σύνορα. Σ' αὐτὸν ἐπικρατεῖ μιὰ σύμβαση, ποὺ ὁρίζει στὰ πράγματα καὶ τοὺς ἀνθρώπους τὴν σταθερή τους θέση. Οἱ γάμοι τῶν νέων ἀποφασίζονται ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους, καὶ σ' αὐτὸ ὁ ὑπολογισμὸς παίζει ἀποφασιστικὸν ρόλο. Τὸ χρῆμα εἶναι γενικὰ ὁ μεγάλος ἐξουσιαστής. Ὅποιος ἔχει περάσει τὴν ἀνεμοζάλη τῆς νιότης γαντζώνεται στὰ κτηματάκια του, γιατὶ δὲν θέλει νὰ συμμερισθῆ τὴν θλιβερὴ μοίρα τῶν φτωχῶν, γιὰ τὴν ὁποία μαθαίνουμε ἀρκετὰ ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Μενάνδρου. Σ' αὐτὴν τὴν

1. Ἐπίγραμμα ἐπάνω σὲ μιὰν ἑρμαϊκὴ στήλη *IG* 14. 1183 = μαρτ. 61c Κὀ.

2. Τὸ ἴδιο στιλιζάρισμα στὸν «ἀναγνωρισμὸ» μιᾶς ἀνώνυμης κωμῳδίας· ἀρ. 1304 P. Page, *Lit. Pap. Lond.* 1950, 310. Δύσκολο νὰ τὴν θεωρήσουμε παρῳδία. Ἰδιαίτερα ὡραῖα παραδείγματα γιὰ τὸ *παρατραγῳδεῖν* δίνει τώρα ὁ *Σικυώνιος*.

ζωὴ κάποιαν ἀνησυχία φέρνει ἡ ἑταίρα, στὸ βάθος ὅμως κι αὐτὴ ἔχει τὴν σταθερή της θέση μέσα στὴν διάταξη τῶν πραγμάτων. Ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὴν τὴν τάξη προσπαθοῦν νὰ γίνουν ἐλεύθερες, ἀλλὰ κι ἐδῶ τὸ γενναῖο κέρδος ἀποτελεῖ τὶς περισσότερες φορὲς τὸν σκοπό. Πιὸ ἄνετα κινεῖται ὁ στρατιώτης μέσα σ' αὐτὴν τὴν κοινωνία. Πάντα εἶναι μισθοφόρος, κι ὅταν ἀκόμα τοῦ ἀρέσκη νὰ περιβάλλεται τὴν λάμψη μεγάλων περιπετειῶν· τὰ κίνητρά του εἶναι ὡστόσο συχνὰ ὑλικά: μὲ τὸ πλιάτσικο μπορεῖ κανεὶς νὰ γίνη πλούσιος. Ὁ ἀστὸς ὅμως προφυλάγει τὸν κόσμο του μπροστὰ στὴν ἀναταραχὴ τῶν πολεμιστῶν, ξεσκεπάζοντάς τους, ὅπου μπορεῖ, γιὰ καυχησιάρηδες.

Ἡ ζωὴ αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἔχουν πατρίδα, σπίτι καὶ εἰσόδημα, θὰ μποροῦσε νὰ περάση μὲ εὐχάριστη γαλήνη, ἂν δὲν ὑπῆρχε μιὰ δύναμη ποὺ ὅποτε θέλει, φέρνει τὰ πράγματα καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἄνω κάτω καὶ παίζει τὰ παράξενα παιχνίδια της μὲ τὴν μοίρα τῶν ἀτόμων. Ἡ παλιὰ πίστη κλονίστηκε, οἱ τύποι τῆς παράδοσης εἶναι ἐπιφανειακοί, ἡ σκοτεινὴ δεισιδαιμονία φουντώνει καί, ὅπως συμβαίνει σὲ κάθε ἐποχή, παίρνει ἐκδίκηση γιὰ τὸ παρελθὸν σὲ βάρος τοῦ σύγχρονου ὀρθολογισμοῦ. Πάνω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ὀρθώνεται ἡ Τύχη[1] σὰν μιὰ σχεδὸν θρησκευτικὴ δύναμη τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Αὐτὴ δὲν ἐνσαρκώνει πιὰ μιὰν μεγάλη, πλημμυρισμένην ἀπὸ θεϊκὲς δυνάμεις Μοίρα, ποὺ εἶναι σὲ τελευταίαν ἀνάλυση ἀκατάληπτη καὶ μολαταῦτα ὑψηλή, τέτοιαν ποὺ ἡ τραγωδία κάμνει τοὺς ἀνθρώπους της νὰ τὴν συναντοῦν· εἶναι ἐκείνη ἡ ἰδιότροπη δύναμη, ποὺ τὴν βρήκαμε νὰ δρᾶ σὲ μερικὰ ὄψιμα δράματα τοῦ Εὐριπίδη καὶ ποὺ θὰ ἦταν ἄσκοπο νὰ διερευνήσουμε τὸ νόημά της. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμε τοὺς *Ἐπιτρέποντες*, γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε καθαρὰ τὴν σημασία τῆς Τύχης στὴν δράση τῆς Νέας κωμωδίας. Μολαταῦτα μαζί της δὲν συνδέεται καμιὰ ἔννοια μὲ σταθερὰ καθορισμένα σύνορα. Ἄλλο τόσο χαρακτηριστικὲς σὰν τὴν πίστη στὴν δύναμή της εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ ἡ ἀοριστία καὶ ἡ ρευστότητα τῶν ἀντιλήψεων ποὺ συνδέονται μὲ αὐτήν. Ὅταν ὁ Μένανδρος τὴν ὀνομάζη τυφλή (ἀπ. 463 Kö.)[2], συμφωνεῖ σ' αὐτὸ μὲ τὸν φίλο του τὸν Δημήτριο τὸν Φαληρέα ποὺ ἔγραψε *περὶ Τύχης* (ἀπ. 79-81.121 Wehrli). Δὲν ἔχει σημασία ἂν ἕνας ποὺ τοῦ πῆγαν ὅλα καλά, δὲν θέλει πιὰ νὰ τὴν κατηγορῆ γιὰ τυφλὴ (*Κωνειαζ.* 13). Στὸ τέλος ὅμως τῆς προλογικῆς ρήσης στὴν *Ἀσπίδα* παρουσιάζεται ἡ ἴδια ἡ Τύχη σὰν δύναμη ποὺ ρυθμίζει τὴν κίνηση τῶν πραγμάτων, καὶ πραγματικὰ ἡ αἴσια ἔκβαση περίπλοκων ἱστοριῶν δὲν ταιριάζει μὲ τὴν ἐπέμβαση μιᾶς ἀπελπιστικὰ τυφλῆς δύναμης. Ἔτσι κάποτε γίνεται λόγος γιὰ τὸ λογικὸ τῆς Τύχης (ἀπ. 417 Kö.), ποὺ ἀπέναντί του ἡ ἀνθρώπινη ἐξυπνάδα δὲν ἀξίζει τίποτε. Τέτοιου εἴδους ἀντιφάσεις μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν ἀπὸ τὴν κατάσταση ἐκείνου ποὺ μιλᾶ, μαρτυροῦν ὅμως ὁπωσδήποτε τὸ ξεθώριασμα τῶν ἐννοιῶν.

---

1. Γιὰ τὴν παράσταση καὶ τὴν λατρεία βλ. M. P. Nilsson, *Gesch. d. griech. Rel.* 2, 2. ἐκδ. Μόναχο 1961, 200.

2. Χωρία γιὰ τὴν ἰδιοτροπία της στοῦ A. Körte, <Die Menschen M.s>, *Ber. Sachs. Ak. Phil.-hist. Kl.* 89/3. 1937, 14, 1.

Ὅταν στοὺς *Ἐπιτρέποντες* (554 Kö.) ἡ Ἁβρότονον λέῃ στὴν Παμφίλη ὅτι κάποιος θεὸς λυπήθηκε τὸ ζευγάρι, καὶ στὴν *Περικειρομένη* ἡ ἴδια ἡ Ἄγνοια, μιὰ στενὴ συγγενὴς τῆς Τύχης, μιλᾶ (49 Kö.), γιὰ τὸν θεὸ ποὺ γυρνᾶ τὸ κακὸ σὲ καλό, γίνεται φανερὸ πὼς κοντὰ καὶ μέσα στὶς νέες ἀντιλήψεις ἡ παλιὰ πίστη διατηρεῖ ἀκόμα τὰ δικαιώματά της. Δὲν λείπουν ἐπίσης ἀπόπειρες ποὺ θέλουν νὰ διαλύσουν τὴν Τύχη σ' ἕνα τίποτε. Θυμίζει τὰ παράπονα τοῦ Δία στὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Ὀδύσσειας*, ὅταν ἕνας ὁμιλητὴς (ἀπ. 486 Kö.) μαλλώνῃ κάποιον ἄλλον ποὺ κατηγορεῖ τὴν Τύχη: ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος φταίει γιὰ τὶς ἀτυχίες του. Ξανὰ ἕνας ἄλλος (ἀπ. 468 Kö.) ἀρνεῖται ὅτι ἡ Τύχη εἶναι πρόσωπο: ὅποιος δὲν ξέρει νὰ ὑπομένῃ τὰ γεγονότα σύμφωνα μὲ τὴν φύση ὀνομάζει Τύχη τὴν δική του συμπεριφορὰ (*τρόπος*).

Μὲ αὐτὸ τὸ τελευταῖο χωρίο περνοῦμε σ' ἐκείνην τὴν περιοχή, στὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὸν πιὸ καθαρὸ τρόπο ἡ τέχνη τοῦ Μενάνδρου. Ὅταν ὁ θαυμαστής του Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος[1] τὸν ἐγκωμίασε μὲ τὴν ἔξυπνη ἐρώτηση, ποιὸς μιμήθηκε πραγματικὰ τὸν ἄλλο, ὁ Μένανδρος τὴν ζωὴ ἢ αὐτὴ τὸν ποιητή, μὲ αὐτὸ δὲν ἐννοοῦσε τὸν πιστὸ ζωγράφο τῆς ἀστικῆς συμβατικότητας ἢ τὸν ἐφευρέτη περίπλοκων δράσεων ἀλλά, πάνω ἀπὸ κάθε ἄλλο τὸν μεγάλο πλάστη ἀνθρώπων. Ὁ Μένανδρος πῆρε ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ κωμικοῦ δράματος ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀπὸ τυπικὲς μορφές, ὅπως περίπου τὶς περιγράφει ὁ Apuleius στὰ *Florida* (16), ὑπερπηδώντας ὅμως τὴν στερεοτυπία γέμισε τὶς μορφές του μὲ τὸν πλοῦτο τῆς ἀτομικῆς ζωῆς κι ἔτσι ξεπέρασε τὸν Θεόφραστο, ποὺ στοὺς *Χαρακτῆρες* του δίνει βέβαια λεπτότατα διαφοροποιημένους τύπους, ὡστόσο ὅμως τύπους. Μολαταῦτα δὲν εἶναι μόνο ἡ ὀξύτητα τῆς παρατήρησης καὶ ἡ πιστότητα τῆς ἀπεικόνισης ποὺ φέρνει τόσο κοντά μας τὶς μορφὲς τοῦ Μενάνδρου. Τὸ καλύτερο μέρος τῆς ἐπίδρασής τους προέρχεται ἀπὸ τὴν ἥμερη εὐγένεια αὐτοῦ τοῦ ὀξυδερκῆ παρατηρητῆ καὶ ἀπὸ τὴν γνήσια πίστη του στὴν δυνατότητα τῆς καλωσύνης στὸν ἄνθρωπο. Ἡ ἀνύψωση τοῦ τύπου σὲ ζωντανὸ ἄτομο σημαίνει καμιὰν φορὰ ὄχι τὴν συνέχεια τῆς καταβολῆς ποὺ ἔχει αὐτὸς μέσα του, ἀλλὰ μιὰν βαθιὰ ἀνάπλαση. Τί ἴσιος καὶ παρ' ὅλον τὸν ἀπότομον τρόπο του τί ἀξιόλογος ἄνθρωπος ἔγινε ὁ Πολέμωνας τῆς *Περικειρομένης*, ἀπὸ μεγαλόστομος στρατιώτης ποὺ ἦταν! Ὁ πιὸ στενός του συγγενὴς εἶναι ὁ Θρασωνίδης (τὸ ὄνομα θυμίζει ἀκόμα τὸ παλιὸ τυπικὸ) τοῦ *Μισούμενου*, ποὺ ἀγαπᾶ μιὰν αἰχμάλωτη κοπέλλα, χωρὶς νὰ τὴν ἀγγίζῃ, καὶ μὲ τὴν εὐγένειά του κερδίζει τὸ χέρι της, ὅταν αὐτὴ ἐλευθερώνεται. Μιὰ μορφὴ σὰν τὴν Ἁβρότονον στοὺς *Ἐπιτρέποντες*, ποὺ ἀντίθετα μὲ τὸ ἐπάγγελμά της ἔχει καὶ τὴν καρδιὰ καὶ τὸ κεφάλι της στὴν θέση τους, ἀνήκει ὁλόκληρη στὸν Μένανδρο.

Μέσα σὲ ὅλα τὰ πολύτροπα παιχνίδια τῆς Τύχης ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου μένει ἕνας σημαντικὸς καὶ συχνὰ ἀποφασιστικὸς παράγοντας. Σωστὰ παρατήρησαν[2]

1. Ὁ Συριανὸς στὸν Ἑρμογένη, 2. 23 Rabe = μαρτ. 32 Kö.: *ὦ Μένανδρε καὶ βίε, πότερος ἄρ' ὑμῶν πότερον ἀπεμιμήσατο;*

2. R. Harder, *Die Antike* 15, 1939, 71· τώρα *Kl. Schr.* Μόναχο 1960, 247. K. Buchner, <Die neue Kom.>, *Lexis* 2, 1949, 67· *Röm. Lit. Gesch.* Στουτγ. 1957, 90. Γιὰ

ὅτι οἱ ἐπεξεργασίες πού διαδραματίζονται στό ἐσωτερικό τοῦ ἀνθρώπου προτρέχουν καμιάν φορά πρίν ἀπό τά ἐξωτερικά γεγονότα καί δημιουργοῦν ἔτσι τήν βάση γιά τήν εὐχάριστη λύση, πρίν αὐτή προκληθῆ ἀπό τίς ἐξωτερικές συνθῆκες. Ἔτσι ὁ Χαρίσιος στούς *Ἐπιτρέποντες* κέρδισε τήν ξανασύνδεσή του μέ τήν γυναίκα του, ὅταν κατάλαβε πόσο μικρός εἶναι μέσα στήν ἀλαζονεία του, μπροστά σ' αὐτήν, πού παρ' ὅλες τίς πιέσεις τοῦ πατέρα της μένει σταθερή σ' αὐτόν. Ἔτσι μπορεῖ ὁ Πολέμωνας στήν *Περικειρομένη* νά βρῆ τήν συγγνώμη καί τό χέρι τῆς Γλυκέρας του, γιατί μετανιώνει εἰλικρινά γιά τήν ὀξυθυμία του. Καί πόσο ἀξιαγάπητος εἶναι παρ' ὅλην τήν πλάνη του ὁ Δημέας στήν *Σαμία*! Εἶναι ὑποχρεωμένος στήν διάρκεια μιᾶς ἐξαιρετικά περίπλοκης διαδοχῆς γεγονότων καί ἀπογοητεύσεων νά πιστέψη ὅτι ὁ προγονός του Μοσχίωνας τόν ἀπατᾶ μέ τήν σαμιώτισσα Χρυσίδα, τήν συνταξιδιώτισσά του στήν ζωή. Δέν πρόφτασε νά σβήση ὁ πρῶτος του θυμός, ὁπότε συγκεντρώνει ὅλα τά ἐπιχειρήματα πού μπορεῖ νά φαντασθῆ κανείς, γιά νά ἀθωώση τόν νέο. Ὕστερα βέβαια ἡ ὀργή του θά ξεσπάση στήν Χρυσίδα, ὥσπου νά τακτοποιηθοῦν ὅλα.

Τό ἀνθρώπινο ἦθος, πού δέν τραντάζει μέ μεγάλα κατορθώματα τόν κόσμο, δείχνεται ὅμως μέ τήν εὐγενική συμπεριφορά, ἰσχύει τώρα σάν πραγματική ἐκδήλωση τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτήρα. Ἔτσι ὁ Πάταικος δηλώνει στήν Γλυκέρα (*Περικειρομένη* 430 Kö.) ὅτι μέ τήν προθυμία της νά τόν συχωρέση ἀπέδειξε γνήσιαν ἑλληνικότητα[1]. Τό ἑλληνικό ἦθος εἶναι τό πιό τέλειο ἄνθισμα τῆς ἀνθρώπινης φύσης: ἡ παλιά περηφάνεια ἀπέναντι στούς βαρβάρους βρῆκε μιάν καινούργια ἔκφραση, πού στηρίζεται στήν παιδεία καί τήν ἐσωτερική καλλιέργεια. Ὁ Μένανδρος ὅμως γνωρίζει ὅτι ὑπάρχει κι ἕνα humanum, πού ξεπερνᾶ αὐτά τά σύνορα. Λόγια, στά ὁποῖα ἀσφαλῶς δέν ἀντιμίλησε κανένας στήν ἐξέλιξη τοῦ ἔργου, τά ἀκοῦμε στό ἀπόσπασμα 612 Kö. Ἐκεῖ ἕνας γιός, στόν διάλογο μέ τήν μητέρα του στρέφεται ἐναντίον τῆς προγονικῆς περηφάνειας καί τῆς ταξικῆς προκατάληψης: δέν εἶναι ὁ τόπος ὅπου γεννιέται κανείς ὁ ἀποφασιστικός παράγοντας, ἀλλά ἡ φυσική κλίση πρός τήν καλωσύνη. Αὐτήν ὅμως μπορεῖ νά τήν ἔχη κι ὁ Αἰθίοπας ἤ ὁ Σκύθης. Τό ἴδιο λέει καί στό ἀπόσπ. 475 Kö.: κανένας δέν εἶναι ξένος γιά μένα, ἄν εἶναι καλός. Ἀπό φυσικοῦ τους ὅλοι εἶναι ἴδιοι, καί μόνο ὁ χαρακτήρας δημιουργεῖ τό ἰδιαίτερο ἦθος[2]. Αὐτό θυμίζει στό πρῶτο του μέρος τήν ἐπαναστατική γνώμη πού διατύπωσε ὁ Ἀντιφώντας μέ σύνθημα τό φυσικό δίκαιο (βλ. σ.501), βρίσκεται ὅμως ἐπίσης κοντά στό πιό γνωστό ἀπό τά ἀποφθέγματα τοῦ Μενάνδρου (*Ter. Heaut.*. 77): *homo sum, humani nil a me alienum puto*[3]. Ἡ ὡραία φράση, ἐκεῖ πού

τήν ἀνθρωπιά τοῦ Μενάνδρου: K. GAISER στόν Ἐπίλογο στό *Die Kunst Menanders in den 'Adelphen' des Terenz*, τοῦ O. RIETH, Hildesheim 1964 καί W. SCHADEWALDT στόν Ἐπίλογο τῶν *Ἐπιτρεπόντων* του, Fischer Bücherei 1963, 139.

1. Ἄλλα στοῦ WEBSTER, *Stud. in M.* (βλ. παρακ.), 21. 205, 5 τῆς 1. ἐκδ.

2. ... *οὐδείς ἐστί μοι/ἀλλότριος, ἄν ᾖ χρηστός· ἡ φύσις μία/πάντων, τὸ δ' οἰκεῖον συνίστησιν τρόπος.*

3. *«Εἶμαι ἄνθρωπος· γι' αὐτό τίποτε ἀπό τά ἀνθρώπινα δέν τό θεωρῶ ξένο».* Γύρω ἀπό

βρίσκεται, χρησιμεύει σὰν δικαιολογία ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ κάμνει περίεργες ἐρωτήσεις. Ἤδη ἐδῶ δὲν ἔχουμε εἰσβολὴ νέων ἰδεῶν, ἀλλὰ πολὺ πρόχειρες σκέψεις. Βάζουμε ψηλότερα τὸν στίχο, στὸν ὁποῖο ὁ Μένανδρος ἔχει ἐξευγενίσει τὸ ἔργο του ὁμολογώντας ὅτι πάνω ἀπὸ ὅλα τὰ βάσανα, τὶς ταραχὲς καὶ τὰ πάθη στέκεται ἀτράνταχτη ἡ εἰκόνα τῆς ἀληθινῆς ἀνθρωπιᾶς, κι αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ ὄμορφη δυνατότητά μας καὶ τὸ πιὸ ὑψηλό μας καθῆκον. Εἶναι τὸ ἀπόσπασμα (484 Kö.) ποὺ μιλᾶ γιὰ τὴν γοητεία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶναι ἀληθινὸς ἄνθρωπος. Κάθε μετάφρασή του θὰ ὑστερῇ πολύ: *ὡς χαρίεν ἔστ' ἄνθρωπος, ἂν ἄνθρωπος ᾖ.*

Καὶ γιὰ τὴν Νέα κωμωδία ξέρουμε ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ ὀνομάτων ποιητῶν—μέτρησαν ἑξηντατέσσερα—,μόνο σὲ λίγες περιπτώσεις ὅμως εἴμαστε σὲ θέση νὰ φτάσουμε σὲ κάπως χειροπιαστὲς εἰκόνες, χάρη στὶς ρωμαϊκὲς μιμήσεις. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι σ' αὐτὲς τὰ ρωμαϊκὰ στοιχεῖα τῆς ποιητικῆς διασκευῆς δυσκολεύουν τὴν κρίση μας, ἰδιαίτερα στὸν Πλαῦτο.

Πολὺ κοντὰ στὸν Μένανδρο σύμφωνα μὲ τὴν κρίση τῶν ἀρχαίων βρισκόταν ὁ Φιλήμονας, *fortasse impar, certe aemulus*[1], ὅπως λέει ὁ Ἀπουλήιος (*Florida* 16· βλ. Κοϊντιλ. 10, 1, 72). Γεννήθηκε ἀνάμεσα στὸ 365-360 στὶς Συρακοῦσες, ἀπόκτησε ὅμως στὰ 307/06 τὸ δικαίωμα τοῦ ἀθηναίου πολίτη, καὶ βρίσκεται ὁπωσδήποτε μὲ τὴν τέχνη του μέσα στὴν παράδοση τῆς Νέας κωμωδίας, ποὺ βλάστησε στὴν Ἀθήνα καὶ ἦταν γεμάτη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς πόλης[2]. Μολαταῦτα ἄφησε γιὰ μερικὸν καιρὸ τὴν πόλη τῆς ἐκλογῆς του κι ἔμεινε στὴν αὐλὴ τῶν Πτολεμαίων. Ἐκεῖ φαίνεται ὅτι γεννήθηκε καὶ ἡ κωμωδία του *Πανήγυρις*. Λογιῶν λογιῶν πράγματα διηγοῦνται γιὰ τὸν γυρισμό του (Πλουτ., *Π. ἀοργ.* 9. 458 a· *Π. ἠθ. ἀρετ.* 10. 449e), ποὺ στὴν διάρκειά του τὸν ἔπιασε τάχα καταιγίδα καὶ τὸν ἔριξε στὰ χέρια τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κυρήνης Μάγα. Αὐτὸ ἦταν καταστροφή, γιατὶ ὁ Φιλήμονας εἶχε γελοιοποιήσει τὴν ἀμορφωσιὰ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου (ἀπ. 144 Κ.), ὁ παθὸς ὅμως σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία ἔδειξε μεγαλοψυχία. Τὸ *Πάριο Μάρμαρο* μᾶς βεβαιώνει τὴν πρώτη του νίκη στὰ 327, ἐνῶ ὁ κατάλογος τῶν νικητῶν (IG II/III, 2. ἔκδ. 2325), στὸν ὁποῖο ἔρχεται ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν Μένανδρο, μαρτυρεῖ γι' αὐτὸν τρεῖς νίκες στὰ Λήναια. Τὸ ὅτι κάποτε οἱ σύγχρονοι τὸν προτιμοῦσαν ἀπὸ τὸν Μένανδρο, τὸ πληροφοροῦν οἱ Λατίνοι ποὺ ὀνοματίσαμε πρὶν λίγο. Ὁ Ἀπουλήιος διηγεῖται καὶ μιὰν συγκινητικὴ ἱστορία γιὰ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ (264/63), ὁ ὁποῖος πέθανε ἐπάνω σ' ἕνα βιβλίο, ἐνῶ τὸ κοινό του τὸν περίμενε.

Τὰ στοιχεῖα τῆς Νέας, ποὺ τὰ γνωρίσαμε ἀπὸ τὸν Μένανδρο, τὰ βρίσκουμε

τὴν δυνατότητα νὰ καθορισθῇ ὁ πρωτότυπος στίχος, δημιουργήθηκε μιὰ συζήτηση ποὺ τὶς φάσεις της τὶς βρίσκει κανεὶς στὸν M. Pohlenz, *Herm.* 78, 1943, 270. Πβλ. F. Dornseiff, *Herm.* 78, 1943, 110. Δὲν συζητιοῦνται οὔτε τὸ ἀπόσπ. 475 Kö. οὔτε τὸ μονόστιχο στοῦ Meineke, *FCG* 4, 340, 1.

1. *Ἴσως ἀνόμοιος, ἀσφαλῶς ἐφάμιλλος.*

2. Ὁ Φιλήμονας ἀπὸ τοὺς Σόλους τῆς Κιλικίας (Στράβ. 14, 671) εἶναι ἕνας ἄλλος ὁμώνυμος κωμικὸς ποιητής. Διαφορετικὰ ὁ A. Korte, *RE* στὴν λ. 2137, 55.

σχεδὸν ὅλα καὶ σ' αὐτόν, κι ἔχουμε ἐπίσης τίτλους ὅπως *Μυρμιδόνες* καὶ *Παλαμήδης*, ποὺ δείχνουν μυθολογικὸ περιεχόμενο. Δὲν εἶναι καθόλου ἄσχημη παραλλαγὴ τοῦ προλόγου μὲ τὸν θεό, ὅταν ὁ Φιλήμονας μιὰν φορὰ (ἀπ. 91 Kö.) σ' αὐτὸν τὸν ρόλο παρουσιάζει τὸν 'Αέρα, ποὺ βρίσκεται παντοῦ καὶ τὰ ξέρει ὅλα. 'Απὸ τὰ ἔργα τοῦ Πλαύτου ὁ *Mercator* ἀποτελεῖ ἐπεξεργασία τοῦ *'Εμπόρου*, ὁ *Trinummus* τοῦ *Θησαυροῦ*, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ Πλαῦτος στοὺς προλόγους. Μπορεῖ ἀκόμα νὰ θεωρηθῆ σχεδὸν βέβαιο ὅτι τὸ πρωτότυπο γιὰ τὴν *Mostellaria* τοῦ Πλαύτου ἦταν τὸ *Φάσμα* τοῦ Φιλήμονα[1]. Ὅσο μποροῦμε νὰ δοῦμε, ὁ Φιλήμονας κατέχει θαυμάσια τὴν τεχνικὴ τοῦ δράματος καὶ ἤξερε νὰ ἐξασφαλίζη στὰ ἔργα του μιὰν ἐξέλιξη γεμάτην ἐνδιαφέρον καὶ ἐκπλήξεις. 'Απέναντι σ' αὐτὸ βλέπουμε μιὰν τάση γιὰ ἐκτεταμένην ἠθικολογία. 'Ο μονόλογος μὲ τὸν ὁποῖο ἐμφανίζεται ὁ Φιλολάχης στὸ *Φάσμα*, ποὺ τὸν παίρνουμε ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο Canticum τῆς *Mostellaria*, εἶναι ἕνα θαυμάσιο παράδειγμα γι' αὐτό, ὅπως καὶ ὁ *Trinummus* σὰν σύνολο.

Οὔτε καὶ ὁ Δίφιλος ἦταν 'Αθηναῖος ἀπὸ τὴν γέννησή του· ἀνάμεσα στὸ 360-350 εἶδε τὸ φῶς στὴν Σινώπη τοῦ Πόντου. Ἂν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι ἱστορικὰ αὐτὰ ποὺ διηγοῦνταν γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὴν ἑταίρα Γνάθαινα, αὐτὸς πρέπει νὰ εἶχε ἔρθει νωρίς, γύρω στὰ 340, στὴν 'Αθήνα. Πέθανε στὶς ἀρχὲς τοῦ 3. αἰ. στὴν Σμύρνη, εἶχε ὅμως στὴν 'Αθήνα μαζὶ μὲ τὸν πατέρα του Δίωνα καὶ τὸν ἀδελφό του Διόδωρο ἕναν τάφο, ποὺ ξέρουμε τὴν ἐπιγραφή του (IG II/III 2. ἔκδ. 10321). Καὶ στὸν Δίφιλο, ἐκτὸς ἀπὸ πολυάριθμους τίτλους ποὺ δείχνουν τὴν ἀστικὴ κωμῳδία, βρίσκουμε τέτοιους ἀπὸ μυθολογικὲς περιοχές, ὅπως *Δαναΐδες* ἢ *Πελιάδες*. Γιὰ ἕναν *'Ηρακλῆ*, ἕναν *Θησέα*, μιὰν *'Εκάτη*, πρέπει ἴσως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ὄνομά τους τὸ πῆραν ἀπὸ τὸν ὁμιλητὴ τοῦ προλόγου, κάτι ποὺ εἶναι βέβαιο γιὰ ἕναν *Ἥρωα*, σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Μενάνδρου. 'Ο Δίφιλος ἔγραψε ἐπίσης μιὰν ἀπὸ τὶς ἕξι *κωμῳδίες τῆς Σαπφῶς*, ποὺ ξέρουμε τοὺς τίτλους τους[2]. Σ' αὐτὴν ὁ Δίφιλος, χωρὶς νὰ ζαλίζεται ἀπὸ τὶς χρονολογίες, ἔκαμνε τὸν 'Αρχίλοχο καὶ τὸν 'Ιππώνακτα ἐραστὲς τῆς ποιήτριας. 'Ο Πλαῦτος ἐπεξεργάσθηκε τὴν κωμῳδία *Κληρούμενοι* στὴν *Casina* του, ἕνα ἔργο ποὺ δὲν ξέρουμε τὸν τίτλο του (*Πήρα*;) στὸν *Rudens*, καὶ τὴν *Σχεδία* στὴν *Vidularia*[3]. 'Ο Τερέντιος στὸν πρόλογο τῶν *Adelphoe* μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Πλαῦτος ἐπεξεργάσθηκε ἐπίσης τοὺς *Συναποθνῄσκοντες* τοῦ Δίφιλου στὴν κωμῳδία του *Commorientes*, ἄφησε ὅμως ἀχρησιμοποίητη μιὰν σκηνὴ ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου, ποὺ τὴν ἐνσωμάτωσε

1. 'Αρκετὲς ἄλλες ἀποδόσεις (ὁ πρώιμος πάπ. ἀρ. 64 στοῦ Page, *Lit. Pap.* Λονδ. 1950, *Captivi. Truculentus* κ.ἄ.) μένουν πολὺ ἀβέβαιες· σχετικὰ Webster, *Later Com.* (βλ. παραπ.), 142. Γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ *Θησαυροῦ* - *Trinummus*: F. Zucker, *Freundschaftsbewahrung in der Neuen Attischen Komodie. Ber. Sachs. Ak. Phil.-hist. Kl.* 98/1. 1950.

2. Βλ. τὸν πίνακα στοῦ Kock, *CAF*.

3. 'Ο Webster, *Later Com.* (βλ. παραπ.), 173, ἀντιμετωπίζει τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀποδώση τὸ πρωτότυπο τοῦ *Miles gloriosus* στὸν Δίφιλο.

ὁ Τερέντιος στὴν κωμωδία του. Εἶναι μιὰ ὠμὰ κωμικὴ καὶ μαζὶ ἔξυπνη σκηνή, στὴν ὁποία ἁρπάζουν ἕνα κορίτσι ἀπὸ ἕναν προαγωγὸ καὶ τὸν ξυλοφορτώνουν κι ἀπὸ πάνω, ὅπως γίνεται συνήθως. Ἐντυπωσιακὴ κωμικότητα μὲ μεταμφίεση καὶ καβγάδες ὑπάρχει ἐπίσης στὴν *Casina*, ἕνα ἔργο ποὺ ἀπὸ ἄλλην ἄποψη δὲν εἶναι εὐχάριστο, στὸ ὁποῖο πατέρας καὶ γιὸς κυνηγοῦν τὴν ἴδια κοπέλλα καὶ τῆς στέλλουν τοὺς ὑπηρέτες τους. Ἀντίθετα ὁ *Rudens* βρῆκε δικαιολογημένα θαυμαστές. Ὄχι ὅτι ἡ δράση, μὲ τὸν ἐραστή, τὸνπροαγωγὸκαὶ τὴν κοπέλλα, ποὺ ἀναγνωρίζεται ὅτι ἀνήκει σὲ ἀστικὴ οἰκογένεια, ἔχει ἰδιαίτερη πρωτοτυπία· ὅμως ἡ στέρεη ἐκτέλεση παίρνει ἰδιαίτερη γοητεία χάρη στὸ ὅτι ἡ σκηνὴ τοῦ ἔργου παίζεται στὴν ἀκρογιαλιά, ὅπου ἡ θάλασσα ἐπίσημα σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἠθοποιοὺς προκαλεῖ τὸ κατάλληλο ναυάγιο, βγάζει στὸν ἄμμο τὸ κατάλληλο σεντούκι καὶ κάμνει νὰ φυσήξη ἐπάνω στὴν σκηνὴ ἀρωματισμένος ἁλμυρὸς ἀέρας. Γιὰ τὴν *Vidularia*, ποὺ εἶναι ἐπίσης κωμωδία μὲ σεντούκι, ὁρισμένα ἀποσπάσματα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι κι αὐτὴ πραγματεύθηκε παρόμοιο θέμα.

Δὲν εἶναι ἁπλὴ σύμπτωση ὅτι ὁ Τερέντιος ἐκτὸς ἀπὸ τέσσερα ἔργα τοῦ Μενάνδρου μετάφρασε δυὸ τοῦ Ἀπολλόδωρου ἀπὸ τὴν Κάρυστο, τὸν *Ἐπιδικαζόμενον* στὸν *Phormio* καὶ τὴν *Ἑκυρὰν* μὲ τὸν ἴδιο τίτλο *(Hekyra)*. Ἡ γειτονιά του πρὸς τὸν Μένανδρο τὸν ὁδήγησε σ' ἕναν ποιητὴ ποὺ σὲ οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικά, στὴν δικαίωση τῶν προσώπων ἀπὸ τὸν ἐσωτερικό τους κόσμο, στὸ ζωγράφισμα τοῦ ἀστικοῦ περιβάλλοντος, στὴν ἐκμετάλλευση οἰκογενειακῶν δεσμῶν συνέχιζε τὸν Μένανδρο, χωρὶς νὰ μπορῆ νὰ συγκριθῆ μὲ αὐτόν. Αὐτὸς ὁ Ἀπολλόδωρος πρέπει νὰ χωρισθῆ ἀπὸ τὸν κωμικὸ ποιητὴ Ἀπολλόδωρο ἀπὸ τὴν Γέλα, σύγχρονον τοῦ Μενάνδρου, νὰ τοποθετηθῆ μιὰν γενεὰ ἀργότερα ἀπὸ αὐτόν, καὶ νὰ ταυτισθῆ ἴσως μ' ἐκεῖνον τὸν Ἀπολλόδωρο τὸν Ἀθηναῖο πού, σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα*, ἔγραψε σαρανταεπτὰ ἔργα καὶ νίκησε πέντε φορές. Ὁ τρόπος του φαίνεται καλύτερα στὴν *Ἑκυρά*, ὅπου πραγματεύεται τὸ θέμα τῶν *Ἐπιτρεπόντων* τοῦ Μενάνδρου, τὸ πλουτίζει ὅμως μὲ καινούργιες ἀπόψεις στοὺς ρόλους τῶν γονιῶν τοῦ νέου ζευγαριοῦ. Ἂν προσθέση κανεὶς τὴν ἀποφυγὴ τοῦ κωμικοῦ ἀποτελέσματος, τότε βλέπει ἐδῶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀστικοῦ θεατρικοῦ ἔργου πρὸς τὸ τέρμα της.

Ὁ Πλαῦτος στὸν πρόλογο τῆς *Asinaria* λέει ὅτι πρωτότυπό του ἦταν ὁ *Ὀναγὸς* ἑνὸς Δημόφιλου, ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὸν ἐξαφανίσουμε ἀλλάζοντας τὸ ὄνομά του σὲ Δίφιλος[1]. Τὸ μέτριο ἔργο, στὸ ὁποῖο ἐκβιαστικὰ ζητοῦν χρήματα γιὰ μιὰν κοπέλλα, ἐνῶ ὁ πατέρας τοῦ ἐρωτευμένου προσφέρει βοήθεια μὲ βρώμικες προθέσεις, ἀνήκει στὸν 3. αἰ., ἴσως στὸ δεύτερο μισό του.

Ἕνας Ποσείδιππος ἀπὸ τὴν Κασσάνδρεια τῆς Μακεδονίας—ἄλλην μιὰ φορὰ διαπιστώνουμε πόσο μεγάλη ἦταν ἡ περιοχὴ ποὺ βοηθοῦσε τὴν ἀττικὴ κωμικὴ ποίηση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς—εἶχε πολλὴν ἐπιτυχία στὴν Ἀθήνα ὕστερα ἀπὸ τὸν θά-

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης T. B. L. Webster, *Studies in Later Greek Comedy*. Manch. Un. Pr. 1953, 237.

νατο τοῦ Μενάνδρου κι ἐμφανίζεται στὸν Gellius (2, 23, 1) ἀνάμεσα στὶς πηγὲς τῶν ρωμαίων κωμικῶν ποιητῶν[1]. Ὁ Φιλιππίδης, ἀπὸ τὸν δῆμο Κεφαλὴ τῆς Ἀττικῆς, τολμοῦσε ἀκόμα καμιὰν πολιτικὴ φράση στὰ ἔργα του καὶ ἀποκάλυπτε τὴν ταπεινὴ κολακεία, μὲ τὴν ὁποία πολλοὶ Ἀθηναῖοι φιλοῦσαν τὰ πόδια τοῦ Δημήτριου τοῦ Πολιορκητῆ[2].

Γιὰ βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὶς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς παραπέμπουμε στὸ Κεφ. VI B 1. Γιὰ τὴν Ἀθήνα: A. H. M. Jones, <The social stucture of Athens in the fourth century B. C.>, *Econ. Hist. Rev.* 8, 1955, 141 Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Μένανδρο σημειώνεται στὶς ἐκδόσεις τῶν Jensen καὶ Korte (ὡς τὸ 1938) καθὼς καὶ στοῦ F. Zucker, *Der Hellenismus in der deutschen Forschung 1938-1948.* Wiesbaden 1956, 1, καὶ στὴν μελέτη τῆς Claire Préaux (βλ. παραπ.). H.-J. Mette, *Der heutige Menander (insbesondere fur die Jahre 1953-1965), Lustrum* 1965/10 (1966) καὶ 1966/11 (1967), 139· 1968/13 (1969), 535· πβλ. H.-D. Blume, *GGA* 219, 194. 207. Γιὰ τὴν παράδοση: R. Cantarella, <Fata Menandri>, *Dioniso* 17, 1954, 3. Οἱ πάπυροι περιγράφονται διεξοδικὰ στοῦ Jensen καὶ Korte.—Ἐκδόσεις· Chr. Jensen, Βερολ. 1929, μὲ βάση μιὰν νέα ἀντιβολὴ τοῦ *Cairensis.* A. Korte, 3. ἔκδ. 1 (Πάπυροι). Λειψ. 1938. Καινούργιο τύπωμα μὲ προσθῆκες τοῦ A. Thierfelder, Λειψ. 1957· 2. ἔκδ. 1959· 2 (ἀποσπάσματα σὲ συγγραφεῖς) ἐκδομένα ἀπὸ τὸν A. Thierfelder, Λειψ. 1953· 2. ἔκδ. ἐπαυξ. καὶ διορθ. 1959. J. U. Edmonds, *The Fragments of Attic Comedy.* III. A. *New Comedy, except Menander. Anonymous Fragments of the Middle and New Comedies.* Leiden 1961. III. B. *New Comedy: Menander.* Leiden 1961. Κι οἱ δυὸ τόμοι μὲ μετάφραση σὲ ἀγγλικοὺς στίχους. Εἶναι πολὺ ὀδυνηρὸ ὅτι ἀναφορικὰ μὲ αὐτὸ τὸ ἔργο εἶναι κανεὶς ὑποχρεωμένος νὰ μιλήση γιὰ μιὰν ἀκατανόητη κατάσταση. Ὁ Edmonds εἶχε ἤδη ἀνακοινώσει στὴν ἐργασία του <The Cairensis of M. by infra-red>, *Stud. Norwood* (*Phoenix* Παράρτ. 1). Τορόντο 1952, 127, μιὰν ὁμάδα νέων ἀναγνώσεων, ποὺ ἔλεγε ὅτι τὶς ἔβγαλε ἀπὸ τὸν πάπυρο τοῦ Καΐρου μὲ ὑπέρυθρες ἀκτίνες. Πρόκειται γιὰ σελιδώσεις, τίτλους, σκηνικὲς πληροφορίες, σχόλια καὶ περιθωριακὲς καθὼς καὶ διαστιχικὲς παραφράσεις. Μὲ τέτοιες πρόσθετες πληροφορίες συνοδεύεται τώρα κι ὁ Μένανδρος στὰ *Fragments* τοῦ Edmonds. Ἂν καὶ ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς πληροφορίες εἶναι ἀπὸ μόνες τους ἀναξιόπιστες, ὡστόσο ὁ B. Marzullo, <Il Cairense di M. agli infrarossi>, *Rhein. Mus.* 104, 1961, 224, ὕστερα ἀπὸ τεχνικὸν ἔλεγχο ποὺ τὸν διεξήγαγε μὲ κάθε ἐπιμέλεια, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ διαπιστώση (226) ὅτι: «τὸ ἀποτέλεσμα κάθε φωτογραφίας ἦταν ὁλότελα ἀρνητικό». D. del Corno, *Menandri Comoediae quae exstant.* I. Μιλάνο 1966 (δίγλ.)—Ἐπιμέρους ἐκδόσεις: *Ἐπιτρ.:* Wilamowitz, Βερολ. 1925, μὲ ἑ-

1. Ὁ E. Siegmann, *Lit. gr. Texte aus der Heidelb. Papyrussammlung.* Χαϊδελβ. 1956, δημοσίευσε μὲ τὸν ἀρ. 183 *Pap. Heidelb.* τμήματα τῶν 6 τελευταίων στίχων τῆς *Ἀποκλειομένης* τοῦ Ποσειδίππου. Σ' αὐτοὺς ὑπάρχει σχεδὸν κατὰ λέξη συμφωνία μὲ τοὺς δυὸ στίχους τοῦ ἀποσπ. 616 K. τοῦ Μενάνδρου, ποὺ ὁ Wilamowitz, καὶ διστακτικὰ ὁ Korte τοὺς βάζουν στὸ τέλος τῶν *Ἐπιτρεπόντων,* ἐνῶ τώρα ἀποδείχνεται ὅτι αὐτοὶ εἶναι οἱ τελικοὶ στίχοι τοῦ *Δύσκολου.* Ὁ E. Vogt, <Ein stereotyper Dramaschluss der Νέα>, *Rhein. Mus.* 102, 1959, 192, ἀναγνωρίζει ἐδῶ ἕναν κοινὸ τόπο, ποὺ τὸν παραλληλίζει μὲ τέλη δραμάτων τοῦ Εὐριπίδη.—Προσθέτουμε ἐδῶ τὸν *Pap. Heidelb.* 184 μὲ 10 νέα ἀποσπάσματα τῆς ἀνώνυμης κωμωδίας, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ G. A. Gerhard, *Griech. Pap.* Διδ. διατρ. Χαϊδελβ. 1933, 40, εἶχε ἤδη ἐκδώσει 5. Ἄλλα ἀνώνυμα ἀποσπάσματα, W. Morel, <P. Ant. 15>, *Phil.* 107, 1963, 145, ὁ ὁποῖος ἀντίθετα μὲ προηγούμενους μελετητὲς ὑποθέτει ἔργο τοῦ Μενάνδρου.

2. Πλουτ., *Δημήτρ.* 12, 26.

να κεφάλαιο γιὰ τὴν τέχνη τοῦ Μενάνδρου. Ξανατύπωμα 1958. *Δύσκ.* βλ. σ. 892 σημ. 2. Βιβλιογρ. γιὰ τὰ νέα εὑρήματα τοῦ Μενάνδρου γιὰ τὸν *Δύσκολο* στὴν σημ. ποὺ ἀναφέραμε:—('Ε.) *Σικυώνιος (Σικυώνιοι;).* Τὰ πρῶτα ὄχι ἀκόμα ταυτισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ περιτύλιγμα τῆς μούμιας τὰ δημοσίευσε ὁ P. JOUGUET, *Bull. Corr. Hell.* 30, 1906, 103· πβλ. D. L. PAGE, *Greek Lit. Pap.* 1950, 306. Πρώτη ἔκδοση: A. BLANCHARD-A. BATAILLE, *Recherches de Papyrologie* 3 Παρίσι 1964, 103. Ὕστερα: C. GALLAVOTTI, Ρώμη 1965. R. KASSEL, Βερολίνο 1965 (*Kl. Texte* 185), σχετικὰ H.-D. BLUME, *GGA* 219, 1967, 194. Πραγμ.: C. GALLAVOTTI, ‹Nuovo Menandro›, *Riv. Fil.* 1965, 1. A. OGUSE-J. SCHWARTZ, ‹Quelques observations sur le Sicyonien di Menandre›, *Bull. Fac. d. Lettres.* Strasbourg 1965, 593 N. ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ, *Παρατηρήσεις στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Σικυωνίου τοῦ Μενάνδρου.* 'Αθήνα 1965. A. BARIGAZZI, ‹Sul 'Sicionio' di Menandro›, *Stud. It.* 37, 1965, 7. E. W. HANDLEY, ‹Notes on the Sikyonios of M.›, *Bull Inst. Class. Stud.* 12, 1965, 38. R. KASSEL, ‹M.s Sikyonier›, *Eranos* 43, 1965, 1. R. A. COLES, ‹Notes on M's Sikyonios›, *Emerita* 34, 1966, 131· 35, 1967, 103. C. CORBATO, ‹Osservazioni sul Σικυώνιος di Menandro›, *Atti XI. Congr. Int. di Papirologia.* Μιλάνο 1966, 156. B. MARZULLO, ‹Annotazioni critiche al Sicionio di Menandro›, *Univ. di Cagliari. Quaderni dell'ist. di filol. greca* 2, 1967, 15. H.-J. METTE, *Gnom.* 37, 1965, 433. H. LLOYD-JONES, ‹Menander's Sikyonios›, *Gr. Rom. and Byz. Stud.* 7, 1966, 131· τοῦ ἴδ., ‹Notes on Menander's 'Sikyonios'›, *Emerita* 34, 1966, 131. 'Ο W. G. ARNOTT στὴν πολύτιμη γιὰ ὁλόκληρο τὸ κεφάλαιο ἐπισκόπησή του ‹Menander: Discoveries since the Dyscolos›, *Arethusa* 3, 1970, 49.—*Μισούμενος:* Στοὺς γνωστοὺς παπύρους ('Οξ. 1013. 1605· Βερολίνου 13281. 13932) προσθέτονται δυὸ νέοι: Pap. Ox. 2656 ἔκδ. E. G. TURNER, ‹New Fragments of the Misoumenos of Menander›, *Bull. Inst. Class. Stud. Suppl.* 17, 1965, καὶ Ox. Pap. 33, 1968, 15. 120. Pap. Ox. nr. 2657, αὐτ. 55. Πρβ H.-J. METTE, *Lustrum* 10, 1965, 156. C. AUSTIN, *Class. Rev.* N. S. 16, 1966, 294. M. GIGANTE, ‹Sul testo del Misoumenos di Menandro›, *Boll. del comitato per la preparazione dell'Ed. Naz. dei Classici Gr. e Lat.* N. S. Fasc. 14. Ρώμη 1966, 13. R. MERKELBACH, ‹Über die Handlung des Misoumenos›, *Rhein. Mus.* 109, 1966, 97. QU. CATAUDELLA, ‹Supposizioni sul Misoumenos di Menandro›, *Stud It.* 38, 1966, 137. A. BORGOGNO, ‹Sul 'Misoumenos' di Menandro›, *Stud. It.* 41, 1969, 21· ἀπὸ τὸν ἴδ. ‹Un nuovo verso del Misoumenos di Menandro›, *Rhein. Mus.* 113, 1970, 165. W. KRAUS, ‹Zu Menanders Misoumenos›, *Rhein. Mus.* 114, 1971,—*Σαμία (Κηδεία;):* Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ παπ. τοῦ Καΐρου τὰ δημοσίευσε μὲ 'Υπομν. ἡ ΧΡΙΣΤΙΝΑ Β. ΔΕΔΟΥΣΗ. 'Αθήνα 1965. Τώρα R. KASSER-C. AUSTIN. *Papyrus Bodmer XXV, Ménandre: La Samienne.* Cologny-Genève 1969. C. AUSTIN, *Menandri Aspis et Samia.* Βερολίνο 1969 (*Kl. Texte* 188a. πρόσθ· *Subsidia interpretationis.* 188b, 1970). 'Η βιβλιογρ. γιὰ τὰ μικρὰ ἀποσπάσματα τοῦ παπ. *Bodmer XXV. IV. XXVI,* δηλ. *Pap. Barc.* 45 μὲ τοὺς στ. 399-410· 446-457 τῆς *Σαμίας,* καὶ *Pap. Colon. 904* μὲ τοὺς στ. 482-497· 520-535 τῆς *'Ασπίδας* βρίσκεται στοῦ W. G. ARNOTT, *Gnom.* 42, 1970, 14. F. STOESSL, ‹Die neuen Menanderpublikationen der Bibl. Bodmeriana in Genf›, *Rhein. Mus.* 112, 1969, 193· τοῦ ἴδ., ‹Die Zeichen fur Sprecherwechsel in Pap. Bodmer XXV. IV. XXVI›, *Anz. Öst. Ak. d. Wiss.* 106, 1969, 349. M. TREU, ‹Humane Handlungsmotive in der Samia Menanders›, *Rhein Mus.* 112, 1969, 230.—*'Ασπίδα:* R. KASSER-C. AUSTIN, *Papyrus Bodmer XXVI. Ménandre: Le Bouclier.* Cologny-Genève 1969. C. AUSTIN καὶ F. STOESSL βλ. στὴν *Σαμία.*—Μιὰ ἐπισκόπηση γιὰ παπύρους, ποὺ ἡ εὕρεσή τους εἶναι νεότερη καὶ μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἐμπιστοσύνη ἀποδίδονται στὸν Μένανδρο, στοῦ W. G. ARNOTT, *Arethusa* 3, 1970, 61· ἐκεῖ (64), καὶ ἕνας κατάλογος τῶν νέων ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων σχετικῶν μὲ τὸν Μένανδρο· ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ οἱ τοιχογραφίες τῆς 'Εφέσου (*Περικειρομένη, Σικυώνιοι*) καὶ τὰ ψηφιδωτὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν Χωράφα κοντὰ στὴν Μυτιλήνη σ' ἕνα ὕστερο-

ρωμαϊκό σπίτι (περ. 300 μ.Χ.), μὲ μιὰν προσωπογραφία τοῦ Μενάνδρου καὶ 10 σκηνὲς ἀπὸ τὰ ἔργα του: S. CHARITONIDIS-LILLY KAHIL-R. GINOUVÈS, *Les Mosaiques de la maison de Ménandre a Mytilène*, 6. Beih. zur Halbjahrschrift der Freunde Antiker Kunst. Βέρνη 1970. Πβλ. T. B. L. WEBSTER, *Monuments Illustrating New Comedy*. 2. ἐκδ. *Bull. Inst. Class, Stud. Suppl.* 24, 1969, 299.

Μικρότερα ἀποσπάσματα: *Ox. Pap.* 33, 1968 ἀρ. 2654 *Καρχηδόνιος*· ἀρ. 2655 *Κόλακας*· ἀρ. 2658 λείψανα στίχων τῆς νέας κωμ.· ἀρ. 2659 ἀπόσπασμα ἑνὸς καταλόγου κωμικῶν ποιητῶν καὶ τῶν ἔργων τους, ὅλων τῆς ἀρχαίας Κωμ.—Μετάφραση τῶν *'Επιτρ.* τοῦ A. KORTE, Inselverlag 1947. W. SCHADEWALDT, *Griechisches Theater*. Φραγκφ. 1964, 427. Μετάφραση τοῦ *Δύσκολου* ἀπὸ E. R. LEHMANN-LEANDER καὶ τῶν *'Επιτρεπόντων* ἀπὸ W. TILGUER μὲ 6 ἔργα τοῦ 'Αριστοφάνη. Λειψ. 1966 (Συλλογὴ Dieterich 277). Μὲ ἀγγλ. μετάφραση: F. G. ALLINSON, *Loeb Class. Libr.* 1951. Τὸ μεταφραστικὸ ἔργο ποὺ ἐπιμελεῖται ὁ B. MARZULLO, *La Commedia classica*. Φλωρεντ. 1955, πιάνει ἀπὸ τὸν 'Επίχαρμο ὥς τὸν Μένανδρο. Γαλλ. μεταφράσεις στῆς PRÉAUX (βλ. παρακ.) 85, 2.—Λεξιλόγιο στὴν ἔκδοση τοῦ KÖRTE,—Παρουσιάσεις καὶ πραγματεῖες: E. FRAENKEL, *Plautinisches im Plautus*. Βερολ. 1922, 374. A. KORTE, *RE* 15, 1931, 707. T. B. L. WEBSTER, *Studies in Menander*. Manchester Un. Press 1950· 2. ἐκδ. 1960, Τοῦ ἴδ. *Studies in Later Greek Comedy*. Manchester Un. Press 1953, 184. 2. ἀναθ. ἐκδ. 1970. L. A. POST, *From Homer to Menander*. Un. of Calif. Press 1951, 214. G. MÉAUTIS, *Le crépuscule d'Athénes et Ménandre*. Παρίσι 1954. JULIANE STRAUS, *Terenz und Menander. Beitrag zu einer Stilvergleichung*. Διδ. διατρ. Βέρνη 1955. CLAIRE PRÉAUX, ‹Ménandre et la Société Athénienne›, *Chronique d'Egypte* 32, ἀρ. 63, 1957, 84. Στὶς ἐργασίες γιὰ τὴν γλώσσα τοῦ M. ποὺ μνημονεύονται ἐκεῖ (91,2), ὑπάρχει: H. TEYKOWSKI, *Der Präpositionsgebrauch bei M.* Διδ. διατρ. Βόννη 1940. A. BARIGAZZI, *La formazione spirituale di Menandro*. Torino 1965. C. CORBATO, *Studi Menandrei*. Udine 1966. P. FLURY, *Liebe und Liebessprache bei Menander, Plautus und Terenz*. Χαιδελβέργη 1968. W. G. ARNOTT, ‹Young lovers and confidence - tricksters: the rebirth of Menander›, *Univ. of Leeds Rev.* 13, 1970, 1. *Ménandre. Entretiens sur l'ant. class.* 16. Vandoeuvres-Genève 1970. W. KRAUS, ‹Menanders Humanität›, *Wiener Humanist. Blatter* 13, 1971, 7. —'Εργασίες γιὰ τὸ ἀττικὸ δίκαιο στὸν M. στῆς PRÉAUX, 93, 2.—Γιὰ τὸν Δίφιλο: F. MARX, 'Υπομν. ἐκδ. τοῦ *Rudens*. *Abh. Sächs. Ak. Phil.-hist. Kl.* 38/5, 1928. G. JACHMANN, *Plautinisches und Attisches. Problemata* 3. Βερολ. 1931, 3, W. H. FRIEDRICH, *Euripides und Diphilos. Zet.* 5. Μόναχο 1953. Γιὰ τὸν Φιλήμονα, Δίφιλο καὶ 'Απολλόδωρο: WEBSTER, *Later Com.* (βλ. παραπ.).—Τὰ ἀποσπάσματα τῆς Νέας κωμωδίας στοῦ TH. KOCK, *Com. Att. Fragm.* τόμ. 2 καὶ 3. Λειψ. 1884 καὶ 1888 (βλ. γιὰ τὸ ἔργο σ. 875). Πρόσθ. J. DEMIANCZUK, *Suppl. comicum*. Κρακοβία 1912. O. SCHROEDER, *Novae com. fragm. in papyris reperta exceptis Menandreis*. Βόννη 1915. Μερικὰ μὲ μεταφρ. καὶ ὑπομν. στοῦ D. L. PAGE, *Lit. Pap.* Λονδ. 1950. Γιὰ τοῦ EDMONDS βλ. παραπ.—T. B. L. WEBSTER, *Monuments illustrating New Comedy*, 2. ἐκδ. *Univ. of London. Inst. of Class. Stud. Bull.* Παράρτ. 24, 1969.—Γιὰ τοὺς τύπους τῆς Νέας πβλ. τὴν βιβλιογρ. ποὺ ἀναφέρουμε στὴν σ. 874 κέ. γιὰ τὴν Μέση.

2. ΑΤΤΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ ἔσπρωχνε τὴν 'Αθήνα ἔξω ἀπὸ τὸ ἐπίκεντρο τῆς μεγάλης πολιτικῆς ἀναγκαστικὰ θὰ προβαλλόταν τὸ μυθικὸ καὶ ἱστορικὸ παρελθὸν μὲ ὅσο τὸ δυνατὸ φωτεινότερην λάμψη. 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἱστορία τῆς ἐποχῆς ὥς

τὴν ἀποκρυστάλλωση τῶν νέων πολιτικῶν σχέσεων ἦταν τόσο πλούσια σὲ ἰσχυρὲς προσωπικότητες, ποὺ μόνη της προσκαλοῦσε νὰ τὴν περιγράψουν. Ἔτσι ὁρίζονται οἱ δυὸ μεγάλες περιοχές, στὶς ὁποῖες οἱ Ἀτθιδογράφοι μοιράζοντας διαφορετικὰ τὸ βάρος καὶ τοὺς τόνους ἀφιέρωσαν τὴν ἐργασία τους. Κοντὰ στὸν Φανόδημο, μὲ τὸν ὁποῖο διακόψαμε σ' ἕνα προηγούμενο κεφάλαιο (σ. 864) τὴν σειρὰ τῶν Ἀτθιδογράφων, βάζουμε ἐδῶ πρῶτα τὸν ὁλότελα θαμπὸ Μελάνθιο (F Gr Hist 326). Ἡ χρονολόγησή του εἶναι ἀβέβαιη· μπορεῖ νὰ ἦταν σύγχρονος τοῦ Φιλόχορου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *Ἀτθίδα* του, σὲ δυὸ τουλάχιστο βιβλία, αὐτὸς ἔγραψε ἀκόμα *Περὶ τῶν ἐν Ἐλευσῖνι μυστηρίων*, ἐνδιαφέρθηκε δηλαδή, ὅπως ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς συναδέλφους του συγγραφεῖς, ἰδιαίτερα γιὰ θέματα τῆς λατρείας.

Γιὰ τὸν Δήμωνα ἐπίσης (F Gr Hist 327), τὸ ἔτος ποὺ δημοσιεύθηκε ἡ *Ἀτθίδα* του, ἡ ὁποία ἦταν ὁπωσδήποτε πολὺ μεγάλο ἔργο, μόνο μὲ προσέγγιση μπορεῖ νὰ δοθῇ. Ἐκεῖνο ποὺ ξέρουμε, εἶναι ὅτι ὁ Φιλόχορος ἔκαμνε πολεμικὴ ἐναντίον του, κι ἔτσι μπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφτῇ τὴν ἐποχὴ γύρω ἀπὸ τὸ 300. Ἡ συχνότητα αὐτοῦ καὶ ὅμοιων ὀνομάτων στὸ σόι τοῦ Δημοσθένη ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι αὐτὸς ἦταν συγγενὴς τοῦ ρήτορα· ὁ JACOBY τὸν φαντάζεται γιὸν ἐκείνου τοῦ Δήμωνα, ποὺ ἀπαγγέλλει τὸν λόγο *πρὸς Ζηνόθεμιν* (βλ. σ. 826). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *Ἀτθίδα* ὁ Δήμωνας ἔγραψε καὶ *Περὶ θυσιῶν*, ἀλλὰ καὶ *Περὶ παροιμιῶν*, κι ἔτσι φαίνεται ὅτι μὲ αὐτὸν διαγράφεται ἐκεῖνο τὸ ἀρχαιογνωστικὸ ἐνδιαφέρον, ποὺ στὴν κατοπινὴ ἐποχὴ γέννησε μιὰν ἀπέραντη γραμματεία.

Ἡ πιὸ σημαντικὴ μορφὴ ἀνάμεσα στοὺς Ἀτθιδογράφους, τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε καλύτερα, εἶναι ὁ Φιλόχορος ὁ Ἀθηναῖος (F Gr Hist 328). Ὄχι ὅτι ξέρουμε πάρα πολλὰ γιὰ τὴν ζωή του. Τὸ ἔτος τῆς γέννησής του θὰ μποροῦσε νὰ τοποθετηθῇ ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4. αἰώνα. Σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες (μαρτ. 1.2) ἦταν μάντης, ἱεροσκόπος κι ἐξηγητής. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ ἐνδιαφέροντα φαίνονται καὶ ἀπὸ τίτλους ἔργων καὶ ἀπὸ ἀποσπάσματα (ἀπ. 67. 135)[1]. Αὐτό, μαζὶ μὲ παρατηρήσεις ποὺ μποροῦμε νὰ κάμουμε σὲ ἀποσπάσματα τῆς *Ἀτθίδας* του, δείχνει τὴν συντηρητικὴ διάθεση τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι χωρὶς ἀμφιβολία πρέπει νὰ δούλευαν μέσα του τὰ ἰδεώδη τῆς παλιᾶς Ἀθήνας, τὰ ὁποῖα ἐπηρέασαν τὴν στάση του στὴν τελευταία προσπάθεια νὰ ξανακερδίση ἡ πόλη ἐλευθερία καὶ κύρος. Ὅταν ὁ Πτολεμαῖος Β' ὁ Φιλάδελφος συμμαχώντας μὲ τὴν Σπάρτη καὶ τὴν Ἀθήνα προσπάθησε νὰ σπάση τὴν μακεδονικὴ ἐπίδραση στὸ Αἰγαῖο, ὁ Φιλόχορος πῆρε θέση μὲ τὴν ἀντιμακεδονικὴ παράταξη. Στὰ 267 π.Χ. ἔγινε ὁ Χρεμωνίδειος πόλεμος, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ μιὰν ἀπόφαση τοῦ δήμου ποὺ πάρθηκε μὲ ψήφισμα τοῦ Χρεμωνίδη[2]. Ἡ συνθηκολόγηση τῆς Ἀθήνας μπροστὰ στοὺς Μακεδόνες πολιορκητὲς ἦταν τὸ πικρὸ τέλος (263/62). Ἡ *Σούδα*

1. Δικαιολογημένα ὁ JACOBY, F Gr Hist 3b (Παράρτ.), τόμ 1, 1954, 235, πῆρε θέση ἐναντίον τοῦ κατασκευάσματος τοῦ LAQUEUR (*RE* 19, 1938, 2436 ὅτι ὁ Φιλόχορος μὲ μιὰν ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη ἔφτασε στὸν σκεπτικισμὸ στὴν γεροντική του ἡλικία.

2. IG II/III 2. ἔκδ. ἀρ. 687.

λοιπὸν πληροφορεῖ ὅτι ὁ Φιλόχορος, ἐπειδὴ ἦταν ὕποπτος γιὰ ἀντιμακεδονικὰ αἰσθήματα, ἔπεσε θύμα μιᾶς ἐπιβουλῆς *(ἐνεδρευθεὶς)* τοῦ Ἀντίγονου τοῦ Γονατᾶ. Αὐτὸ μοιάζει πολὺ ἀόριστο καὶ δείχνει, ἂν μποροῦμε νὰ δώσουμε τόσο μεγάλη σημασία στὰ συμφραζόμενα, περισσότερο μιὰν πολιτικὴ δολοφονία παρὰ θανατικὴ καταδίκη. Οὔτε καὶ κατορθώνουμε νὰ συσχετίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὸν θάνατο τοῦ Φιλόχορου μὲ τὰ γεγονότα αὐτοῦ τοῦ πολέμου· ὁπωσδήποτε ὅμως αὐτὸ πέφτει μέσα στὴν δεκαετία 270/60, καὶ πιθανῶς στὸ τελευταῖο της τμῆμα.

Ἡ *Σούδα* δίνει ἕναν κατάλογο μὲ εἰκοσιέναν τίτλους ἔργων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ ἄλλες πληροφορίες πληθαίνουν σὲ εἰκοσιεπτά[1]. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε σ' αὐτὸν ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ εἰδικὲς μελέτες, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι αὐτὲς οἱ ἐργασίες προηγήθηκαν ἀπὸ τὸ κύριο ἔργο τοῦ Φιλόχορου, τὴν *Ἀτθίδα*. Βρίσκουμε ἐδῶ μονογραφίες *Περὶ τῆς Τετραπόλεως, Σαλαμῖνος κτίσις,* καὶ *Δηλιακά*. Μερικοὶ τίτλοι ὅπως *Περὶ τῶν Ἀθήνησιν ἀγώνων, Περὶ μυστηρίων τῶν Ἀθήνησι* μαρτυροῦν τὴν σχέση αὐτῶν τῶν βιβλίων μὲ τὴν πόλη, κι ἔτσι καὶ γιὰ τὰ συγγράμματα *Περὶ μαντικῆς, Περὶ θυσιῶν, Π. Ἑορτῶν, Π. Ἡμερῶν*[2], *Π. Καθαρμῶν* ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀφοροῦσαν κυρίως ἀθηναϊκὰ θέματα. Αὐτὴ ἡ μετατόπιση τοῦ κέντρου τοῦ βάρους στὴν ἐργασία του γίνεται πολὺ καθαρὴ στὶς *Ἀττικὲς Ἐπιγραφὲς (Ἐπιγράμματα Ἀττικά)*, τὴν πρώτη τέτοια συλλογὴ ποὺ ξέρουμε. Στὸ ἐγχείρημα αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ νιώση κάτι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Περίπατου, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὸ σύγγραμμα *Γιὰ τὶς ἐφευρέσεις (Περὶ εὑρημάτων)*, ποὺ πραγματευόταν ἕνα ἀγαπημένο θέμα σ' ἐκείνους τοὺς κύκλους.

Μὲ ἄλλα βιβλία πρόσφερε καὶ ὁ Φιλόχορος τὸ μερίδιό του στὴν γραμματεία γιὰ τοὺς Τραγικούς, ποὺ ἦταν ἤδη ὀγκώδης. Ὁ Ἡρακλείδης ὁ Πόντιος *(Περὶ τῶν τριῶν τραγῳδοποιῶν)* καὶ ὁ Ἀριστόξενος *(Περὶ τραγῳδοποιῶν)* κινήθηκαν σ' αὐτὸν τὸν θεματικὸ κύκλο, καὶ ἀπὸ τὸν Φιλόχορο ξέρουμε τοὺς τίτλους *Περὶ τραγῳδιῶν σύγγραμμα, Περὶ τῶν Σοφοκλέους μύθων* (5 βιβλ.) καὶ *Περὶ Εὐριπίδου*. Ἐπίσης ἡ *Πρὸς Ἀσκληπιάδην ἐπιστολὴ* ἀνήκει ἐδῶ, γιατὶ σ' αὐτὴν ὁ Φιλόχορος προφανῶς κάμνει πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ Ἀσκληπιάδη ἀπὸ τὴν Τράγιλο (F Gr Hist 12), τοῦ μαθητῆ τοῦ Ἰσοκράτη. Αὐτὸς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ στὰ *Τραγῳδούμενά* του πραγματεύθηκε τὰ θέματα τῆς τραγωδίας. Τὰ συγγράμματα τοῦ Φιλόχορου, ποὺ ἀναφέραμε, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σύμφωνα μὲ ὅλην του τὴν στάση ἦταν προσανατολισμένα λιγότερο πρὸς γραμματικὰ ἀπὸ ὅτι πρὸς ἱστορικο-ἀρχαιογνωστικὰ θέματα. Ὁ τύπος τῆς λόγιας ἐπιστολῆς ἐμφανίζεται μὲ τὴν *Πρὸς Ἄλυπον ἐπιστολήν*.

Ὡστόσο τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Φιλόχορου δὲν περιορίζονταν μόνο σὲ ἀττικὰ

1. Συνοπτικὸς κατάλογος στοῦ Jacoby, ἔ.ἀ. 242.
2. Τὰ ἀποσπάσματα (85-88) τοῦ ἔργου, ποὺ περιλάμβανε τουλάχιστο 2 βιβλία, δείχνουν τὴν θρησκευτικὴ σημασία κάθε ἡμέρας. Δὲν θὰ ἔλειπε ὅμως καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιλογῆς τῶν ἡμερῶν, ὅπως στὴν προσθήκη στὰ *Ἔργα* τοῦ Ἡσίοδου καὶ στὶς ὀρφικὲς *Ἡμέρες ἢ Ἐφημερίδες*.

θέματα. Τὸ μαρτυροῦν δυὸ πυθαγορικὰ συγγράμματα, ἡ συμβολή του στὴν πυθαγορικὴ γραμματεία τῆς ἐποχῆς: *Περὶ συμβόλων* καὶ *Συναγωγὴ ἡρωΐδων ἤτοι πυθαγορείων γυναικῶν*. Ὁ Φιλόχορος ἔγραψε καὶ *Περὶ Ἀλκμᾶνος*.

Τὸ κύριο ἔργο του ἔμεινε ἡ *Ἀτθὶς* σὲ δεκαεπτὰ βιβλία, ποὺ ὑποθέτουν ὅτι γράφτηκε στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δεκαετίας 300-290 καὶ στὴν δεκαετία 290 -280. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Φιλόχορου εἶναι τὸ διαφορετικὸ μοίρασμα τῆς ἔκτασης τῆς ὕλης στὴν πραγμάτευση τοῦ θέματός του. Τὰ βιβλία 1-6 ἔφταναν ἀσφαλῶς ὣς τὴν Χαιρώνεια (338), πιθανῶς μάλιστα ὣς τὴν ἀρχὴ τῆς διακυβέρνησης τοῦ Δημήτριου ἀπὸ τὸ Φάληρο (317). Στὸ τμῆμα αὐτὸ ὁ Φιλόχορος ἀκολουθοῦσε τὴν *Ἀτθίδα* τοῦ Ἀνδροτίωνα, τὸν ὁποῖον ἐκτιμοῦσε τόσο, ὅσο ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ πολεμοῦσε τὸν Δήμωνα (μαρτ. 1). Τὰ ὑπόλοιπα ἕνδεκα βιβλία τῆς *Ἀτθίδας* πραγματεύονταν πολὺ πλατιὰ τὴν σύγχρονη ἱστορία ὣς τὸν Ἀντίοχο τῆς Συρίας (μαρτ. 1), καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἐννοεῖται ὁ δεύτερος ἢ ὁ τρίτος Σελευκίδης. Ἡ ἐμπιστοσύνη μὲ τὴν ὁποία συχνὰ ἀναφέρεται τὸ 262/61 σὰν ἔτος μὲ τὸ ὁποῖο τελείωνε τὸ ἔργο, εἶναι ἀστήρικτη[1]. Ἡ ἔκθεση γινόταν σύμφωνα μὲ τὸ χρονολογικὸ σχῆμα· αὐτὸ ποὺ μποροῦμε ἀκόμα νὰ διατυπώσουμε γιὰ τὸ ὕφος, δείχνει ἁπλότητα καὶ καθαρότητα μὲ ἀποφυγὴ ρητορικῶν στολιδιῶν καὶ στιλιστικῶν ἀπαιτήσεων. Ἴσως κατὰ λέξη ἀποσπάσματα ἔχουμε σχεδὸν μόνο ἀπὸ χρονικόμορφα ἀφηγηματικὰ μέρη.

Τὴν κρίση γιὰ τὸν Φιλόχορο τὴν ἔχει τοποθετήσει σὲ νέα βάση ὁ JACOBY, ἀντίθετα πρὸς τὴν μισορομαντικὴ ἄποψη γιὰ τὸν «τελευταῖο Ἀττικό», στὴν μνημειακή του πραγμάτευση τῶν Ἀτθιδογράφων. Μᾶς ἔδωσε νὰ καταλάβουμε ὅτι αὐτὸς ὁ ἱερέας καὶ Ἀθηναῖος πατριώτης εἶναι ἕνας συγγραφέας ποὺ πρέπει νὰ τὸν πάρουμε στὰ σοβαρά.

Σὲ ἄλλη βάση βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸ φανερὸ ψευδώνυμο[2] Ἀμελησαγόρας (F Gr Hist 330). Ὁ συγγραφέας αὐτῆς τῆς *Ἀτθίδας* παρουσιάστηκε μὲ τὴν βεβαίωση ὅτι εἶχε ἐμπνευσθῆ ἀπὸ τὶς Νύμφες, καὶ φαίνεται ὅτι προετοιμάζει μιὰν ἐξέλιξη ποὺ προαναγγέλλεται ἤδη μὲ τὸν Φανόδημο (βλ. σ. 864), καὶ ἡ ὁποία μὲ συγγράμματα ποὺ τιτλοφοροῦνταν *Ἀττικά*, *Ἱστορίαι Ἀττικαί*, ὁδήγησε σὲ μυθιστοριακὴ διάπλαση τῆς λιγοστῆς παράδοσης ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχή.

Βάζουμε ἐδῶ τὸν Ἴστρο τὸν Καλλιμάχειο (F Gr Hist 334), ἔστω κι ἂν αὐτὸς ὁ μαθητὴς τοῦ μεγάλου Κυρηναίου δὲν ἦταν Ἀθηναῖος. Στὰ *Ἀττικά* του (τουλάχιστο 14 βιβλ.), γιὰ τὰ ὁποῖα ἐπίσης παραδίνεται ὁ τίτλος *Συναγωγὴ* (=συλλογή) *τῶν Ἀτθίδων*, ἔχει δώσει μιὰν κριτικὴ συγκέντρωση τῆς παράδοσης γιὰ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τῆς Ἀττικῆς, ἴσως ὣς τὸν Κόδρο. Γι' αὐτὸν τὸν γραμματικὸ μὲ τὰ ἀρχαιογνωστικὰ ἐνδιαφέροντα μποροῦμε ἀκόμα ἀπὸ τοὺς τίτλους νὰ δια-

1. Ὅταν ἡ *Σούδα* μιλᾶ γιὰ ἐπιτομὴ τῆς *Ἀτθίδας* του, αὐτὸ εἶναι ἴσως ἀβλεψία. Ὁ JACOBY (βλ. σ. 923 σημ. 1), 256, τοποθετεῖ τὴν Ἐπιτομὴ στὸ τέλος τοῦ 1. αἰ. π.Χ.

2. JACOBY, F Gr Hist. 3b (Παράρτ.) τόμ. 2, 1954, 488, σημ. 7.

πιστώσουμε μιὰν πλούσια συγγραφικὴ δράση, ἡ ὁποία ἔπαιρνε τὰ θέματά της σχεδὸν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Οἰκουμένης. Ἡ ἐπιστήμη εἶχε γίνει παγκόσμια. Ἡ κυκλικὴ συγκέντρωση μεγαλύτερων θεματικῶν περιοχῶν—ὁ Ἴστρος ἔχει γράψει καὶ *Ἀργολικὰ* καὶ *Ἠλειακὰ*—εἶναι καὶ γι' αὐτὴν ἄλλο τόσο χαρακτηριστικὴ ὅπως καὶ οἱ τίτλοι συλλογῶν *Ἄτακτα*, *Σύμμεικτα*, *Ὑπομνήματα*, ποὺ ἀρχίζουν νὰ γίνωνται τυπικοί.

Ὁ Jacoby μὲ σοβαρὰ ἐπιχειρήματα ἀντιτάχθηκε στὴν ἄποψη ὅτι ὁ Ἴστρος μὲ τὸ συλλεκτικό του ἔργο ἔκοψε τὰ τελευταῖα νήματα τῆς ζωῆς τῆς ἀτθιδογραφίας. Αὐτὴ σὰν ἕνα κομμάτι ἱστοριογραφίας τελειώνει μὲ τὸν Φιλόχορο, καὶ τελειώνει μὲ αὐτόν, γιατὶ ὁ Χρεμωνίδειος πόλεμος ἔβαλε τελεία καὶ παύλα στὴν ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ τῆς Ἀθήνας στὰ σύγχρονα γεγονότα. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει καθόλου μείωση τοῦ ἀρχαιογνωστικοῦ ἐνδιαφέροντος στοὺς λατρευτικοὺς καὶ πολιτειακοὺς θεσμούς. Αὐτὸ ἄλλωστε ἦταν ἀρκετὰ δημιουργικὸ καὶ μέσα στὴν ἀτθιδογραφία κι ἐγέννησε στὸ περιθώριό της ἔργα σὰν τὰ *Περὶ τῶν δήμων* καὶ *Περὶ τῶν μνημάτων* ἑνὸς ἄγνωστου κατὰ τὰ ἄλλα Διόδωρου (F Gr Hist 372), ποὺ τὸν τοποθετοῦν στὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλόχορου. Γιὰ τοὺς δήμους ἔγραψε ἀρκετὰ ἀργότερα ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3. αἰ., καὶ ὁ Νίκανδρος ἀπὸ τὰ Θυάτειρα (F Gr Hist 343). Σχολὴ ἔκαμαν φυσικὰ καὶ οἱ συλλογὲς ἐπίσημων κειμένων ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν κύκλο του. Ἔτσι ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρέας ἔγραψε γιὰ τὰ πολιτεύματα τῆς Ἀθήνας καὶ γιὰ τὴν νομοθεσία της (άπ. 139 - 147 Wehrli). Καὶ μὴ Ἀθηναῖοι ἄρχισαν μὲ ρυθμὸν ποὺ μεγάλωνε νὰ ἀφιερώνουν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἐργασία τους σ' αὐτὰ τὰ πράγματα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ *Συναγωγὴ τῶν ψηφισμάτων*, τὴν ὁποία δημοσίευσε ὁ Κράτερος ὁ Μακεδόνας (F Gr Hist 342), στηριγμένος σὲ ἀρχειακὲς μελέτες ἴσως ἀκόμα στὴν ἐποχὴ τοῦ πρώιμου Περίπατου.

Ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶναι καὶ τὸ ξηρό της ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς θεσμοὺς τῆς λατρείας, ποὺ ὡστόσο ἦταν πέρα πέρα ἀρχαιογνωστικό-ἱστορικὸ κι ὄχι θρησκευτικό. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ γραμματεία καλλιεργοῦνταν μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα στὴν Ἀθήνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν μαρτυρία μιᾶς σειρᾶς ὀψιμοελληνιστικῶν συγγραφέων: ὁ Ἀμμώνιος (F Gr Hist 361) ἔγραψε *Περὶ βωμῶν καὶ θυσιῶν*, ὁ Κράτητας (F Gr Hist 362) ἐπίσης *Περὶ τῶν Ἀθήνησιν θυσιῶν*, ὁ Ἅβρωνας (F Gr Hist 359) ἔγραψε ἕνα βιβλίο *Περὶ ἑορτῶν καὶ θυσιῶν*, ὁ Ἀπολλώνιος (F Gr Hist 365) ἐπίσης ἕνα τέτοιο *Περὶ τῶν Ἀθήνησιν ἑορτῶν*.

Τὸ ἀρχαιογνωστικὸ ὅμως ἐνδιαφέρον δὲ περιοριζόταν στὴν λατρεία· ἔγραφαν γιὰ τὶς μεγάλες γενιές, γιὰ τὰ πρόσωπα ποὺ τὰ κορόιδεψε ἡ κωμωδία, κι ὄχι λιγότερο καὶ γιὰ διάσημες ἑταῖρες. Φυσικὰ σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ προϊόντα ἔπαιζε ἰδιαίτερον ρόλο καὶ ἡ πρόθεση νὰ συμβάλουν στὴν ἑρμηνεία τῶν συγγραφέων. Τελείως στὴν ἴδια γραμμὴ τῶν ἐνδιαφερόντων ποὺ περιγράψαμε, βρίσκεται ἐπίσης κι ἡ περιήγηση, ἡ ὁποία μπόρεσε νὰ συνδεθῇ μὲ τὴν γεωγραφικὰ προσανατολι-

σμένη φιλολογία τῶν περίπλων καὶ τῶν περιηγήσεων τῶν Ἰώνων (βλ. σ. 322 κέ.) κι ἔτσι ἀνάπτυξε ἕνα εἶδος ποὺ ἔκλινε πρὸς τὰ ἱστορικά. Ἕνα πρώιμο παράδειγμα ἑνὸς τέτοιου ταξιδιωτικοῦ βοηθήματος, ποὺ προφανῶς εἶναι περισσότερο προσανατολισμένο στὰ γεωραφικά, προσφέρει ὁ *Πάπυρος ἀπὸ τὴν Hawara* (F Gr Hist 369· ἀρ. 2185 P.). Στὸ ἀπόσπασμα ποὺ σώζεται, ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὰ λιμάνια τῆς Ἀθήνας, αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιώσῃ ὅτι τὸ κέντρο τοῦ βάρους ὅλου τοῦ ἔργου ἦταν ἡ Ἀθήνα. Βέβαια ὑπῆρχαν περιηγήσεις ποὺ εἶχαν θέμα μόνο τὴν Ἀθήνα. Ἕνα ταξιδιωτικὸ ἐγχειρίδιο αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὸ ξέρουμε μὲ τὸ διπλὸ ὄνομα Καλλικράτης-Μενεκλῆς[1] (F Gr Hist 370). Περιορισμένη εἶναι ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἀθηναίων σὲ τέτοιαν φιλολογία. Μόνο γιὰ τὸν περιηγητὴ Ἡλιόδωρο (F Gr Hist 373) μπορεῖ χωρὶς ἀμφισβήτηση νὰ βεβαιωθῇ ὅτι εἶναι τέκνο τῆς πόλης.

Στὴν Ἀθήνα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς λίγα ἔγιναν γιὰ μιὰν ἱστοριογραφία ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ σύνορα τῆς πόλης. Μολαταῦτα μποροῦμε νὰ ὀνοματίσουμε τουλάχιστο δυὸ ἀνθρώπους. Τὸν Δημοχάρη (F Gr Hist 75), ἀνιψιὸν τοῦ Δημοσθένη ἀπὸ ἀδελφή, ποὺ εἶχε ἀνακατευθῆ μὲ ἐναλασσόμενες τύχες (εἶχε ἐξορισθῆ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 3. αἰ.) στὴν πολιτικὴ τῆς πόλης, κι ἔγραψε *Ἱστορίες*[2], καὶ τὸν Δίυλλο (F Gr Hist 73), πιθανῶς γιὸν τοῦ ἀτθιδογράφου Φανόδημου, ποὺ συνέχισε στὰ *Ἑλληνικά* του τὸ ἔργο τοῦ Ἔφορου ὣς τὰ 297.

Πολὺ διεξοδικὰ πραγματεύτηκε γιὰ τοὺς Ἀτθιδογράφους ὁ Jacoby στὰ πλαίσια τῶν F Gr Hist του στὸ παράρτ. 3b. Πρόσθεσε καὶ τὴν *Atthis* του, Ὀξφ. 1949

3. ΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

Μὲ ὅλην τὴν ἀσυγκράτητη μείωση τῆς πολιτικῆς της σημασίας ἡ Ἀθήνα μπόρεσε τουλάχιστο σ' ἕνα πεδίο τῆς πνευματικῆς ζωῆς νὰ διατηρήσῃ τὴν κεντρικὴ της θέση. Μπορεῖ μὲ τὴν φιλοσοφία νὰ ἀσχολοῦνταν καὶ σὲ ἄλλα μέρη αὐτὴν τὴν ἐποχή, μπορεῖ ὄχι λίγοι ἀπὸ τοὺς πιὸ σπουδαίους μάλιστα φιλοσόφους ποὺ δροῦσαν στὴν Ἀθήνα νὰ εἶχαν ἔρθει ἀπὸ ξένα μέρη, τὸ κέντρο ὅμως στὸ ὁποῖο ἑνώνονταν οἱ γραμμὲς τῶν ρευμάτων καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔφευγαν καινούργιες, ἔμεινε ἡ πόλη τοῦ Σωκράτη.

Σὲ πολὺ μεγαλύτερον βαθμὸ ἀπὸ ὅ,τι στὸν καιρὸ τῆς πρώτης γενεᾶς τῶν Σωκρατικῶν ξεμακραίνει τώρα ἡ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν φιλολογία μὲ τὸ νόημα τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου. Ἡ ἐξέλιξη τῆς σκέψης ἔχει πάρει ἀπέναντι στὸν Πλάτωνα

---

1. Ἴσως ἕνας Μενεκλῆς διασκεύασε τὴν παλιὰ περιήγηση ἑνὸς Καλλικράτη.

2. Γι' αὐτὸν θὰ θέλαμε πολὺ νὰ ξέραμε περισσότερα· προπάντων ἂν ἐπηρέασε τὸν Δούρη ἀπὸ τὴν Σάμο. Μερικὲς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τῶν A. Momigliano καὶ K. v. Fritz στό: *Histoire et historiens dans l'antiquité*. *Ἵδρυμα Hardt*. Vandoeuvres-Γενεύη (1956) 1958, 140. 142. Φαίνεται ὅτι τὸ ὕφος του ἦταν περίπαθο, ξαναμμένο καὶ ἐπιθετικό.

καὶ τὸν Ἀριστοτέλη μιὰν στροφή, ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Δὲν εἶναι πιὰ τὸ ἀνέβασμα γιὰ τὴν θέαση τῶν ἔσχατων καὶ αἰώνιων πραγμάτων οὔτε ἐπίσης ἡ γνώση ποὺ ἀποκτᾶται γιὰ χάρη τῆς ἴδιας τῆς γνώσης, αὐτὰ δὲν εἶναι τώρα ὁ σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ μᾶλλον πρόκειται νὰ ὑποδειχθῆ στὸν ἄνθρωπο, σὲ μιὰν ἐποχὴ βαθιᾶς ἀλλαγῆς καὶ μόνιμης ἀβεβαιότητας, ὁ δρόμος γιὰ τὴν ἀτομικὴ εὐδαιμονία. Ὅλα τὰ ἄλλα θέματα τοῦ στοχασμοῦ ὑποτάσσονται σ' αὐτὸν τὸν ἕναν σκοπό. Ἀποτελεῖ συνάρτηση αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης τὸ ὅτι γι' αὐτὴν τὴν φιλοσόφηση μόνο ἐπεισοδιακὰ οἱ παραδοσιακὲς λογοτεχνικὲς μορφὲς εἶναι μέσα ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν ἀποτελεσματικὴ διδασκαλία καὶ ἀκόμα πολὺ πιὸ σπάνια ἐκφράζουν γνήσιαν συγκίνηση. Ἔτσι μιὰ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ περιγράψη μὲ συντομία τὸ πνευματικὸ φόντο τῆς ἐποχῆς στὰ πιὸ σπουδαῖα του χαρακτηριστικά.

Ἀρχίζουμε μὲ τοὺς Κυνικούς, γιατὶ ἡ ἐπικριτική τους στάση ἀπέναντι στὸν κόσμο—καθόλου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μιλᾶ κανεὶς γιὰ Σχολὴ—ἀπὸ τὸν Σωκρατισμὸ συνεχίζεται ἄμεσα στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, κι ἔδωσε στὸ πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὰ νέα συστήματα, τὴν Στοά, ἰσχυρὲς παρορμήσεις. Ὁ πιὸ ἐντυπωσιακὸς κυνικός, ἥρωας πολυάριθμων ἀνεκδότων ποὺ περιφρονοῦσαν τὸν κόσμο, μένει ὁ Διογένης ἀπὸ τὴν Σινώπη, «ἕνας Σωκράτης ποὺ τρελλάθηκε» (Διογ. Λαέρτ. 6 54)[1], ὁ δαγκανιάρης σκύλλος, ποὺ ἔνιωθε τὸν ἑαυτό του σταλμένον νὰ ἀναθεωρήση ὅλες τὶς ἀξίες ποὺ εἶχαν κύρος, κι ἀπὸ τὴν παραπλάνηση ἑνὸς πολιτισμοῦ παραφορτωμένου μὲ ἀξιώσεις νὰ ξαναδείξη τὸν δρόμο γιὰ μιὰν πιὸ ὑγιερὴ καὶ χωρὶς ἀπαιτήσεις φυσικότητα. Δὲν ἀγνόησε τὸν γραπτὸ λόγο, κι ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἐσύνθεσε καὶ τραγωδίες, ποὺ ἴσως προορίζονταν γιὰ τὸν ἀναγνώστη, ὄχι γιὰ τὴν σκηνή. Ἔγραψε κι ὁ μαθητής του Κράτητας ὁ Θηβαῖος, πολὺ πιὸ ἤπιος ἐπικριτὴς τῆς κοινωνίας, ποὺ χάρισε στὴν πόλη του μιὰν σημαντικὴ περιουσία καὶ βγῆκε σὲ κυνικὴ περιπλάνηση. Μεγάλην ἔκπληξη προκάλεσε τὸ γεγονὸς ὅτι βρῆκε μιὰν συντρόφισσα τῆς ζητιάνικης περιπλάνησής του στὸ πρόσωπο τῆς Ἱππαρχίας, μιᾶς κοπέλλας ἀπὸ ἀρχοντικό σπίτι, ἀδελφῆς τοῦ μαθητῆ του Μητροκλῆ. Ἔγραψε μικρὰ σατιρικὰ ποιήματα *(παίγνια)*, ὑπῆρχαν ὅμως καὶ τραγωδίες του, ὅπως ἀπὸ τὸν δάσκαλό του Διογένη. Εἶναι σχεδὸν αὐτονόητο ὅτι καὶ μὲ τὰ δυὸ ὀνόματα ὑπῆρχαν πλαστὲς ἐπιστολές.

Τῆς κυνικῆς φιλοσοφίας τὸ φιλολογικὸ ἐπίτευγμα ποὺ εἶχε τὶς πιὸ πλούσιες συνέπειες ἦταν ὡστόσο ἡ διαμόρφωση τῆς «διατριβῆς», τοῦ θηρευτικοῦ λόγου ποὺ ἀπαγγελλόταν μὲ τσουχτερὸ πνεῦμα κι ἐπιθετικὴ σάτιρα, ζωντανεμένην μὲ πολεμική, σὲ φανταστικοὺς διαλόγους. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς τὸ συνδέουμε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Βίωνα τοῦ Βορυσθενίτη, ἑνὸς ἀπελεύθερου, ποὺ πῆρε τὶς ἀποφασιστικές του παρορμήσεις στὴν Ἀθήνα. Μερικὸν καιρὸ ἔμεινε στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Μακεδόνων Ἀντίγονου τοῦ Γονατᾶ, ποὺ συμπαθοῦσε τὴν Στοά, πέθανε ὅμως πρὶν

1. «*Ἐρωτηθεὶς δ'* (ὁ Διογένης) *ὑπό τινος 'ποῖός τίς σοι Διογένης δοκεῖ;' 'Σωκράτης, εἶπε, μαινόμενος'*».

ἀπὸ αὐτόν (239). Δυστυχῶς οἱ λίγοι τίτλοι καὶ εἰδήσεις δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν πιὰ νὰ δοῦμε τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι οἱ διατριβές του ξεσπάθωναν ἐναντίον τῶν παθῶν καὶ τῶν κάθε λογῆς προκαταλήψεων. Γιὰ τὴν ἔκταση τῆς ἐπίδρασής τους ὅμως θεωροῦμε ἀρκετὸ νὰ θυμίσουμε ὅτι ὁ Ὁράτιος (*Epist.* 2, 2, 60) ὀνομάζει *Bionei sermones* τὶς σάτιρες μὲ κοφτερὸ πνεῦμα. Δὲν πρόκειται νὰ ἀμφισβητήση κανεὶς στοὺς Ρωμαίους τὴν πρωτότυπη συμβολή τους στὴν διαμόρφωση τῆς σάτιρας, ἂν ὑπογραμμίση τὴν σημασία τῆς κυνικῆς διατριβῆς σὰν μιᾶς σπουδαίας προϋπόθεσης γι' αὐτὸ ποὺ δημιούργησαν ἐκεῖνοι. Κάτι περισσότερο νιώθουμε ἀπὸ τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς ἐριστικῆς προτρεπτικῆς στὰ λείψανα τῶν διατριβῶν τοῦ Τέλητα, ποὺ ἔδρασε στὰ μέσα τοῦ 3.αἰώνα. Μᾶς τὰ διάσωσε ὁ Στοβαῖος. Τὰ ἀποσπάσματα ἐπιτρέπουν, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλους κυνικοὺς κοινοὺς τόπους νὰ δοῦμε ἐπίσης τὴν ἀδιαφορία ἀπέναντι σὲ κάθε δεσμὸν μὲ τὸν τόπο τῆς γέννησης καὶ μὲ τὴν πατρίδα. Γιὰ τὴν μεγάλη διάδοση τῆς φιλολογίας αὐτοῦ τοῦ εἴδους μᾶς δίνει μιὰν καλὴ ἰδέα ἕνας πάπυρος, ποὺ τὸν δημοσίευσε ὁ Victor Martin[1] καὶ τὸν χρονολόγησε περίπου στὰ μέσα τοῦ 2. αἰ. μ.Χ. Περιέχει ἐκείνην τὴν διήγηση γιὰ τὴν συνομιλία τοῦ Ἀλέξανδρου τοῦ Μεγάλου μὲ τὸν Ἰνδὸ σοφὸ Δάνδαμη, ποὺ βρίσκεται στὴν παραλλαγὴ Α τῆς *Μυθιστορίας τοῦ Ἀλέξανδρου (Βίος Ἀλεξάνδρου)*, ποὺ νοθεύεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Καλλισθένη, σὰν παραγέμισμα τοῦ 3. βιβλίου. Σύμφωνα μὲ τὸν Martin τὸ μέρος ποὺ σώζεται στὸν πάπυρο προέρχεται ἀπὸ μιὰν διατύπωση ποὺ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὸ πρωτότυπο. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ἀκολουθεῖ ἡ 7. ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ νοθεύονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡράκλειτου[2], σημαντικὰ πιὸ μεγάλη ἐδῶ. Καὶ τὰ δυὸ κείμενα δείχνουν τὸ ζωηρὸ καὶ βραχυλογικὸ ὕφος τῶν διατριβῶν, καὶ τὰ δυὸ στρέφονται ἐναντίον τοῦ ξεπεσμοῦ τοῦ λεπτεπίλεπτου πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ἀντιθέτουν τὸ ἰδανικὸ τῆς πρωτόγονης ἁπλότητας. Τὸ εἶδος αὐτὸ πῆρε μιὰν ἰδιαίτερη διαμόρφωση, στὴν ὁποία τὸ πνεῦμα καὶ ἡ φαντασία ἔπνιξαν τὴν διδακτικὴ τάση, χάρη στὸν Μένιππο ἀπὸ τὰ Γάδαρα τῆς Συρίας, ποὺ ἦταν πρωτύτερα δοῦλος, πλούτισε κι ἔγινε πολίτης τῶν Θηβῶν. Τὰ συγγράμματά του γέμιζαν δεκατρία βιβλία καὶ χτυποῦσαν μὲ τὶς πιὸ διαφορετικὲς φανταστικὲς διηγήσεις τὴν μωρία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τὰ συστήματα τῶν φιλοσόφων. Ὁ *Ἀρκεσίλαός* του κορόιδευε τὴν καλοπέραση στὴν Ἀκαδημία, ἡ *Ἐπικούρου γέννησις* τὴν προσωπολατρεία στὸν Κῆπο. Ἡ *Νέκυιά* του ἀφοροῦσε τὸν κοινὸ τόπο τῆς μωρίας τῶν παραδοσιακῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὸν Ἅδη. Πολλὰ ἀπὸ τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς σάτιρας ἔμειναν στὸν Λουκιανὸ μὲ ἀττικὸ ἐπίχρισμα[3]. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μορφῆς, τὴν πολυχρωμία αὐτῶν τῶν συγγραμμάτων τὴν διατύπωνε ὁ Μένιππος μὲ τὴν ἐναλλαγὴ πεζοῦ λόγου καὶ στίχων. Οἱ Ρωμαῖοι τὸ ἅρπαξαν καὶ ἀνάπτυξαν ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος τῆς *satura* τους, γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπενθυμίζουμε τὶς *Saturae Menippeae* τοῦ *Varro,*

1. «Un recueil de diatribes cyniques. Pap. Genev. inv. 271», *Mus. Helv.* 16, 1959 77. Πρόσθ. Pénélope Photiadès, αὐτ. 116, καὶ J. Th. Kakridis, αὐτ. 17, 1960, 34.
2. Hercher, *Epistolographi Gr.* Παρίσι 1873, 283.
3. Βασικὸ μένει τοῦ R. Helm, *Lukian und Menipp.* Λειψ. 1906.

τὸ μυθιστόρημα τοῦ Πετρώνιου καὶ τὴν *Ἀποκολοκύνθωση (Apocolocynthosis)* τοῦ Σενέκα.

Ἡ κριτικὴ τῶν κυνικῶν γιὰ τὴν πορεία τοῦ κόσμου καὶ τὴν κοινωνία πέρασε μὲ τοὺς κοινούς της τόπους καὶ σὲ διάφορες μορφὲς ποίησης τῆς ἐποχῆς. Ὁ Φοίνικας ὁ Κολοφώνιος στὸν 3. αἰ. συνέχισε μὲ τοὺς χωλίαμβούς του μιὰν ἰωνικὴ παράδοση πού, σὰν πρῶτον, σχεδὸν θὰ μποροῦσε νὰ πῆ κανεὶς κλασσικόν, ἐκπρόσωπό της γνωρίσαμε τὸν Ἱππώνακτα τὸν Ἐφέσιο. Κοντὰ σὲ μικρὰ ἀποσπάσματα, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὸν *Νίνον*, ἕνα ποίημα γιὰ τὸν μυθικὸ ἀκόλαστο, προστέθηκε ἕνας πάπυρος τῆς Χαϊδελβέργης (ἀρ. 1605 P.) μὲ χωλίαμβους ἐναντίον τῆς διαστροφῆς τῶν πλουσίων[1]. Ἀπὸ τὸν Φοίνικα μᾶς σώθηκε κι ἕνα λαογραφικὸ κομψοτέχνημα, τὸ ζητιάνικο τραγουδάκι ποὺ τὸ ἔλεγαν τριγυρνώντας μὲ τὴν κουρούνα *(Κορωνισταί)*, ἕνα ὡραῖο παράδειγμα γιὰ τὸ πολὺ διαδομένο εἶδος αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν μὲ τὰ ὁποῖα ζητοῦσαν κάτι[2].

Ἀπὸ τὸν Κερκίδα ἀπὸ τὴν Μεγαλόπολη, ποὺ ἴσως μποροῦμε νὰ τὸν ταυτίσουμε μὲ τὸν πολιτικὸ καὶ στρατηγὸ (Πολύβ. 2, 48. 65), σώθηκε ἕνα ἀπόσπασμα σὲ ἰάμβους (ἀπ. 11 D.), τὸ ὁποῖο ἐπιτίθεται ἐναντίον τῆς ἀκολασίας. Μερικοί[3] θέλησαν νὰ ἀποδώσουν στὸν Κερκίδα καὶ τοὺς χωλίαμβους ἐναντίον τῆς κερδομανίας, ποὺ τοὺς διαβάζουμε σ' ἕναν πάπυρο τοῦ Λονδίνου (ἀρ. 238 P. πρόσθ. ἀρ. 239) καθὼς καὶ στὸν πάπυρο τῆς Χαϊδελβέργης, ποὺ ἀναφέραμε γιὰ τὸν Φοίνικα. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι βέβαιο. Σὰν θαρραλέον ἠθικολόγο, ποὺ ξεχωρίζει καὶ μὲ τὴν δυνατή, δωρικὰ χρωματισμένη, γλώσσα του ἀπὸ τὸν χορὸ αὐτῶν τῶν κυνικῶν ζηλωτῶν γνωρίζουμε τὸν Κερκίδα στοὺς *μελιάμβους* του. Μὲ αὐθαίρετο ἀνακάτωμα διάφορων μέτρων κατηγορεῖ τοὺς θεοὺς γιὰ τὴν ἄδικη κατανομὴ τῶν ἀγαθῶν, ἐνῶ σ' ἕνα ἄλλο ποίημα διηγεῖται γιὰ τὸν φιλικὸ καὶ τὸν φθαρτικὸ ἄνεμο, ποὺ ὁ Ἔρωτας ξεφυσᾶ ἀπὸ τὰ μάγουλά του.

Ἐδῶ θὰ κατατάξουμε τὸν Τίμωνα ἀπὸ τὸν Φλειοῦντα, ποὺ στὴν σκέψη ἔχει ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὸν Πύρρωνα τὸν Ἠλεῖο, τὸν ἀπόστολο τοῦ σκεπτικισμοῦ[4]. Ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν τέλεια ἡσυχία τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου χάρη στὴν ὑπερνίκηση ἐκείνης τῆς σφαλερῆς δοξασίας καὶ τοῦ μάταιου κόπου γιὰ τὴν γνώση ὁδηγεῖ σὲ κάποιαν ἐπαφὴ μὲ τὴν κυνικὴ ἐπίκριση τοῦ κόσμου. Ὁ Τίμωνας, ποὺ ἔζησε περίπου ἀπὸ τὸ 320-230, σ' ἕνα σύγγραμμα σὲ πεζὸν λόγο, τὸν *Πύθωνα*, ἀπεικόνισε

1. Γι' αὐτὸ καὶ γιὰ συγγενικὰ G. A. Gerhard, *Ph. von Kolophon*. Λειψ. 1909· τὸ ποίημα ποὺ ἀναφέραμε, στοῦ Powell (βλ. σημ. 3), 235, 6 καὶ τεῦχ. 3, 124 D.

2. L. Radermacher, *Aristophanes' Frösche* 2. ἔκδ. *Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. Kl.* 198/4, 1954, 7.

3. Ἔτσι ὁ I. U. Powell, *Collectanea Alexandrina*. Ὀξφ. 1925, 213. 216. Τὸν πάπυρο τῆς Χαϊδελβέργης τὸν θεώρησε ὁ A. Knox, *The First Greek Anthologist*. Cambr. 1923, ὑπόλειμμα μιᾶς ἀνθολογίας ποὺ θὰ τὴν συγκρότησε ὁ Κερκίδας. Οἱ χωλίαμβοι καὶ στὸ τεῦχ. 3, 131 D.

4. V. Brochard, *Les sceptiques grecs*. 2. ἔκδ. Παρίσι 1923. K. v. Fritz, *Pyrrhon*, RE 24, 89.

τὸν δρόμο του σὰν ὀπαδοῦ τοῦ Πύρρωνα, ἐνῶ σ' ἕνα ἄλλο, τὸ *'Αρκεσιλάου περίδειπνον* (=τὸ νεκρόδειπνο γιὰ τὸν Α.), ἀφιερώνει στὸν ἀκαδημεικὸ ποὺ ἄλλοτε εἶχε καταπολεμηθῆ, ἕνα τιμητικὸ μνημόσυνο. Γιὰ ἀναγνῶστες καὶ ὄχι γιὰ τὴν σκηνὴ προορίζονταν δράματα ποικίλου εἴδους. Ἡ ἐπίδρασή του ἦταν πιὸ ἰσχυρὴ μὲ τοὺς *Σίλλους* του, σατιρικὰ ποιήματα, μὲ τὰ ὁποῖα συνέχιζε τὸν Ξενοφάνη (βλ. σ. 308). Ἐδῶ διηγόταν σὲ τρία βιβλία σὲ ἑξάμετρους στίχους γιὰ μιὰν φοβερὴ μάχη φιλοσόφων καὶ ὕστερα γιὰ ἕνα ταξίδι στὸν Κάτω Κόσμο, ὅπου ἀμέσως ριχνόταν κατευθείαν ἐπάνω στοὺς φιλοσόφους. Οἱ *'Ινδαλμοὶ*[1] σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο εἶχαν ἴσως γιὰ περιεχόμενό τους τὴν διδασκαλία τοῦ Πύρρωνα. Τέτοιας λογῆς ποίηση δὲν ἦταν πιὰ φυσικὰ δυνατὸ νὰ ἀπευθύνεται στὸ ἔθνος σὰν σύνολο, τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως στὶς ἐπαγγελίες τῶν φιλοσόφων καὶ τὶς πεισματικὲς φιλονεικίες τους ἦταν ὁπωσδήποτε τόσο μεγάλο, ὥστε δὲν ἔλειπε ἕνα μεγάλο κοινὸ γι' αὐτὰ τὰ πράγματα.

Ὄχι λίγα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς κυνικῆς φιλοσοφίας ἀποδείχθηκαν δημιουργικὰ σ' ἐκεῖνο τὸ σύστημα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπιδράση ἔντονα στοὺς ἀκόλουθους αἰῶνες καὶ νὰ γίνη γιὰ πολλοὺς Ἕλληνες καὶ Ρωμαίους τὸ κοσμοθεωρητικό τους θεμέλιο. Ὅταν σημειώνουμε ὅτι ὁ ἱδρυτὴς τῆς Στοᾶς, ὁ Ζήνωνας, γεννήθηκε στὰ 333/32[2] στὸ Κίτιο τῆς Κύπρου καὶ ὅτι ὁ πατέρας του ἦταν ἔμπορος ποὺ λεγόταν Μνασέας, ὅτι αὐτὸ τὸ Κίτιο ἦταν μιὰ φοινικικὴ ἀποικία καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του ἑρμηνεύεται σὰν ἐξελληνισμὸς ἑνὸς φοινικικοῦ Μανασσῆ ἢ Μεναχέμ, μὲ αὐτὰ ἔχουμε ἀμέσως τὰ δεδομένα ἑνὸς πολυσυζητημένου προβλήματος. Σὲ ποιὸν βαθμὸ δροῦν μέσα στὴν διδασκαλία τοῦ Ζήνωνα, ποὺ ἦρθε στὴν Ἀθήνα στὰ 312/11 καὶ ἄρχισε ἐκεῖ στὰ 301/300 τὴν διδασκαλία του στὴν Ποικίλη Στοά, σημιτικὰ στοιχεῖα; Σήμερα ἐπικρατεῖ ἡ πεποίθηση ἀντίθετα μὲ τὸν Pohlenz[3], ὅτι ἡ σημασία τους εἶναι περιορισμένη· ὁ Ζήνωνας ἄκουσε τὸν μεγαρικὸ Στίλπωνα καὶ τὸν ἀκαδημεικὸ Πολέμωνα, προπάντων ὅμως τὸν κυνικὸ Κράτητα, ἄσκησε τὴν διαλεκτικὴ κοντὰ στὸν ἐπίσης μεγαρικὸ Διόδωρο καὶ τὸν μαθητή του Φίλωνα[4],

1. «'Απεικονίσματα» μὲ τὴν σημασία τῶν «ψευδαισθήσεων», μὲ ἀναφορὰ σὲ γνῶμες φιλοσοφικῶν σχολῶν;

2. Γιὰ τὶς βιογραφικὲς πληροφορίες: F. Jacoby, F Gr Hist. 2 D. Ὑπόμν. στὸ ἀπ. 244, σ. 737. M. Pohlenz, *Die Stoa* 2, 2. ἔκδ. Γοττ. 1955, 14.

3. Ὁ Pohlenz ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βιβλίο του γιὰ τὴν Στοὰ (βλ. παραπ.), ἰδιαίτερα στὸ ‹Stoa und Semitismus›, *N. Jahrb.* 1926, 257. Ἀντίθετα ἄλλοι καὶ ὁ E. Schwartz, *Ethik der Griechen*. Στουττγ. 1951, 161 καὶ 249, 13. W. Schmid, *Der Hellenismus in der deutschen Forschung* 1938-1948. Wiesbaden 1956, 83. Μολαταῦτα ἡ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος ἀπὸ τὸν Pohlenz μένει σωστὴ στὴν βάση της· μὲ ἐπικριτικὴ ἐπιφυλακτικότητα ὁ W. Theiler, *Gnom.* 23, 1951, 225, σημειώνει ὅτι εἶναι ὁπωσδήποτε δυνατὸ ἡ ὑπερβολικὴ συνέπεια τῆς στωικῆς διδασκαλίας νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὴν προέλευση ἀρκετῶν Στωικῶν.

4. Σ' αὐτὸν ἀποδίνονται μερικὰ ἔξυπνα σοφίσματα· μολαταῦτα τὶς περισσότερες φορὲς ἴσως μόνο ἡ πιὸ ἀκριβὴς διατύπωση προέρχεται ἀπὸ αὐτόν. Γιὰ τὸν *λόγον κυριεύοντα*, ὅπως τὸν ὀνομάζουν (συμπεράσματα ἀπὸ τὴν προκείμενη, ὅτι ἀπὸ κάτι δυνατὸ δὲν μπορεῖ νὰ προέλθη κάτι ἀδύνατο): A. N. Prior, *Philos. Quart.* 5, 1955, 205. P.-M. Schuhl, *Le domina-*

καὶ γνώρισε σὲ βάθος τοὺς παλιότερους φιλοσόφους παίρνοντας ἔτσι οὐσιαστικὰ τὴν πνευματική του διαμόρφωση ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη.

Ἡ μεγάλη ἐπίδραση τῆς Στοᾶς στὶς κατοπινὲς ἐποχὲς προαναγγελλόταν ἤδη ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ μαθητῶν ποῦ ἔτρεχαν σ' αὐτὸν ἀπὸ τὶς πιὸ διαφορετικὲς χῶρες καὶ τάξεις. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἦταν κι ὁ Χρεμωνίδης, ὁ τελευταῖος ὑπερασπιστὴς τῆς ἐλευθερίας, καὶ ὁ Ἀντίγονος ὁ Γονατάς, ὁ κατοπινὸς βασιλιὰς τῆς Μακεδονίας. Ἡ περιποίηση πρὸς αὐτὸν ἐδῶ πρέπει νὰ ἔπαιξε κάποιον ρόλο, ὅταν ὁ δῆμος τιμοῦσε τὴν μνήμη τοῦ Ζήνωνα, ποὺ πέθανε τὸ φθινόπωρο τοῦ 262, μὲ χρυσὸ στεφάνι καὶ δημόσιαν ταφὴ στὸν Κεραμεικό· μολαταῦτα ἀπὸ τὸ ψήφισμα ποὺ σώζεται (SVF 1,7[1]) μιλᾶ ἕνας γνήσιος σεβασμός.

Ὁ Ζήνωνας ἔγραψε νωρὶς καὶ πολλά. Ὅταν ἀκόμη ἦταν μαθητὴς τοῦ Κράτητα, ἔγραψε τὴν *Πολιτεία* του[2]. Πραγματεύθηκε καὶ γιὰ τοὺς ποιητές, ἀσφαλῶς σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας του· ὁ κατάλογος τῶν ἔργων του (ἀπ. 41), στὸν ὁποῖο ἐκτὸς ἀπὸ μικρὰ λείψανα εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ περιορισθοῦμε, ἀναφέρει πέντε βιβλία *Ὁμηρικῶν προβλημάτων*.

Τὸν τελευταῖο καιρὸ φάνηκε ὅτι ἡ προοπτικὴ γιὰ ἕναν πλουτισμὸ τῆς παράδοσης τοῦ Ζήνωνα ἀνοιγόταν ἀπὸ δυὸ πλευρές· μολαταῦτα ἡ προσφορὰ μένει στὴν καλύτερη περίπτωση μέτρια. Ἕνας φιλόσοφος τοῦ Μεσαίωνα, ποὺ ἔγραφε ἀραβικά, ὁ *Sahrastāni*, δίνει σ' ἕνα κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία σοφὰ ἀποφθέγματα διάφορων συγγραφέων, ὅπως τοῦ Ὁμήρου, Σόλωνα, Ἱπποκράτη καὶ ἑνὸς Ζήνωνα. Ἐπειδὴ ἀμέσως πρὶν ἀναφέρεται ὁ Ζήνωνας ὁ παλαιότερος (δηλ' ὁ Ἐλεάτης), ἴσως αὐτὸς νὰ εἶναι ὁ συγγραφέας τῶν ρητῶν. Οἱ F. ALTHEIM καὶ R. STIEHL[3] ἀπέδειξαν μολαταῦτα ὅτι μόνο ὁ στωικὸς Ζήνωνας θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι. Πρὶν λίγο καιρὸ ὅμως ὁ E. G. SCHMIDT[4] ὑπέβαλε σὲ κριτικὸν ἔλεγχο τὰ ἀποφθέγματα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ζήνωνα, ὅπου ἀποδείχνει ὅτι οἱ σχέσεις τους μὲ τὴν Στοὰ σὲ μερικὲς περιπτώσεις εἶναι χαλαρές, ἐνῶ σὲ ἄλλες λείπουν ὁλωσδιόλου. Χωρὶς νὰ ἀποκλείη τὴν ὕπαρξη στωικῆς παράδοσης γιὰ μερικά, ὁ SCHMIDT

---

teur et les possibles. Παρίσι 1960. O. BECKER, ‹Zur Rekonstruktion des Kyrieuon Logos des Diodoros›, *Ἀφιέρωμα Litt*, 1960 (τοῦ ἴδ. πρωτύτερα *Rhein. Mus.* 99, 1956, 289). K. v. FRITZ, *Gnom.* 34, 1962, 138.

1. Τὰ παραθέματα σύμφωνα μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀποσπασμάτων στοῦ v. ARNIM (βλ. παρακ.).

2. Πβλ. POHLENZ, *Stoa* 2, 2. ἔκδ. Γοττ. 1955, 75. H. C. BALDRY, *The Unity of Mankind in Greek Thought*. Cambridge 1965. E. WEHRLI, *Gnom.* 38, 1966, 642, ὁ ὁποῖος, διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν BALDRY, στὴν *Πολιτεία* τοῦ Ζήνωνα θέλει νὰ ἀναγνωρίση ὄχι ἕνα μελλοντικὸ κοσμοπολίτικο ὅραμα χωρὶς σταθερὰ περιγράμματα, ἀλλὰ τὸ σχέδιο ἑνὸς ἰδανικοῦ πολιτεύματος μιᾶς πόλης μὲ κανονικὸν πληθυσμό, ἀκολουθώντας τὸν Πλάτωνα.

3. *Forsch. u. Fortschr.* 36, 1962, 12· ἐκεῖ ἐπίσης καὶ ἡ μνεία προηγούμενων ἐργασιῶν αὐτῶν τῶν συγγραφέων. Γιὰ τὰ ἀποφθέγματα τοῦ Ζήνωνα αὐτοὶ παράπεμπαν πρῶτα στὸ *Porphyrios und Empedokles*. Τυβίγγη 1954, 10, σημ. 12.

4. *Forsch. u. Fortschr.* 36, 1962, 372.

ὑποθέτει ὅτι τὰ ἀραβικὰ ἀποφθέγματα μπῆκαν κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ζήνωνα μόνο στὴν ὄψιμη περίοδο τῆς ἀρχαιότητας καὶ τὴν πρώιμη μεσαιωνική.

Μιὰν ἄλλη ἐλπίδα, ποὺ κι αὐτὴ πραγματώνεται σὲ περιορισμένον βαθμό, δημιούργησαν τέσσερα χειρόγραφα ἀπὸ τὸ κρατικὸ Matenadaran (ἀρχεῖο χειρογράφων) τοῦ Ἐριβάν[1]. Περιέχουν ἕνα ἀρχαιοαρμενικὸ σύγγραμμα μὲ φιλοσοφικὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο δυὸ ἀπὸ αὐτὰ τὰ χειρόγραφα τὸ ἀποδίνουν σ' ἕναν φιλόσοφο Ζήνωνα. Ἔτσι ὑπόθεσαν στὴν ἀρχὴ ὅτι ἐδῶ σώθηκε σὲ μετάφραση τὸ *Περὶ φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ζήνωνα. Ἡ πιὸ προσεκτικὴ ἀνάλυση ὅμως ἔδειξε[2] ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰν ὄψιμη πραγματεία ποὺ κορφολόγησε ἀπὸ διάφορες πηγὲς (ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ νεοπλατωνικές), ἡ ὁποία περιέχει μόνο περιορισμένες ἀπηχήσεις ἀπὸ στωικὰ διδάγματα. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον μέρος εἶναι τὸ τελικὸ μὲ τὴν τετράδα: κενὸ-ὕλη-κίνηση-ἄπειρο. Σύμφωνα μὲ τὸν Dörrie θὰ μποροῦσε κανείς, ἂν ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ τὸ ἀποδώση σ' ἕναν Ζήνωνα, νὰ σκεφθῆ τὸν Ζήνωνα ἀπὸ τὴν Πέργαμο, μαθητὴ τοῦ Πρόκλου. Τὸ πιὸ πιθανὸ ὅμως εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ κουρελοὺ μπῆκε κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Στωικοῦ, ἐπειδὴ αὐτὸς ἦταν μιὰ φιλοσοφικὴ αὐθεντία. Μαζὶ μὲ τὸ σύγγραμμα ποὺ ἀναλύσαμε, δημοσιεύθηκε μιὰ ἐπιτομὴ ἀπὸ μιὰν παλαιοαρμενικὴ δοξογραφία, ἡ ὁποία περιέχει διδάγματα τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ τῶν Στωικῶν. Μερικὰ ἀποδίδονται στὸν Ζήνωνα· ἐδῶ ὑπάρχει πραγματικὰ στωικὴ διδασκαλία, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως δὲν μαθαίνουμε πολλὰ νέα πράγματα.

Ξέρουμε ὄχι λίγα ὀνόματα μαθητῶν τοῦ Ζήνωνα. Ἰδιαίτερα συνδεόταν μαζί του ὁ Περσαῖος, συμπατριώτης του ἀπὸ τὸ Κίτιο. Ὅταν ὁ Ἀντίγονος προσκάλεσε τὸν Ζήνωνα στὴν Μακεδονία, αὐτὸς τοῦ ἔστειλε σὰν ἀντιπρόσωπόν του τὸν Περσαῖο καὶ τὸν Φιλωνίδη τὸν Θηβαῖο. Ὁ Περσαῖος ἔγινε παιδαγωγὸς τῆς Αὐλῆς, καὶ ἀργότερα διοικητὴς τῆς Κορίνθου. Ἐκεῖ βρῆκε τὸν θάνατο, ὅταν ὁ Ἄρατος ὁ Σικυώνιος κυρίευσε τὴν πόλη στὰ 243. Ἄνθρωπος τῆς καλοζωίας, ἔγραψε *Συμποτικὰ ὑπομνήματα* ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν λατρεία τῶν θεῶν καὶ γιὰ τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης. Μὲ αὐτὸ ἀσχολήθηκε καὶ ὁ Σφαῖρος ὁ Βορυσθενίτης, ποὺ ὁ Κλεομένης τὸν κάλεσε στὴν Σπάρτη γιὰ προβλήματα τῆς ἀγωγῆς.

Διάδοχος τοῦ Ζήνωνα στὴν διεύθυνση τῆς Σχολῆς ἔγινε ὁ Κλεάνθης, ἀπὸ κείνην τὴν Ἄσσο, ἡ ὁποία καὶ ἀλλοῦ ἔπαιξε τὸν ρόλο της στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας· Ἄνθρωπος μὲ ἀκέραιο ἦθος, κέρδισε τὴν ἐκτίμηση καὶ τῶν ἀντιπάλων του τῆς Ἀκαδημίας. Υἱοθέτησε μὲ μεγάλη δύναμη αἰσθήματος τὴν διδασκαλία τοῦ Ζήνωνα κι ἔδωσε τὴν ὡραιότερη διατύπωση τῆς στωικῆς εὐσέβειας στὸν *Ὕμνο* του

1. L. S. Khatschikian, *Der Bote aus dem Matenadaram* 2, Ἐριβάν. Ἔκδ. τῆς Ἀκαδ. τῶν Ἐπιστ. τῆς Σ. Σ. Δημοκρατίας τῆς Ἀρμενίας 1950, 65. Ρωσσικὴ μετάφραση τοῦ S. Arefschatian, αὐτ. 3, 1956, 315.

2. H. Dorrie, *Gnom.* 29, 1957, 445. E. G. Schmidt, *Die altarmenische «Zenon»-Schrift. Abh. D. Ak. Wiss. Berlin. Kl. f. Spr. Lit. u. Kunst* 1960/2, 1961.

στὸν Δία[1]. Ἡ μεγαλόπρεπη προσευχὴ τοῦ Αἰσχύλου στὸν *Ἀγαμέμνονα* (στ. 160), ὁ ψηλαφητὸς καὶ γεμάτος νοήματα ἀγώνας τοῦ Εὐριπίδη (*Τρωαδ.* 884) καὶ αὐτὸς ὁ ὕμνος, ποὺ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τῶν θεῶν ὑμνεῖ τὸν Θεὸ τῶν Πάντων, τὸν φορέα τῆς τάξης τοῦ κόσμου καὶ τοῦ Λόγου τοῦ κόσμου, χαρακτηρίζουν ἐντυπωσιακὰ τρεῖς τρόπους τῆς ἑλληνικῆς γνώσης γιὰ τοὺς θεούς, δεμένους μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δία καὶ μολαταῦτα τόσο διαφορετικούς.

Ὁ Κλεάνθης, ἡ πιὸ ἑλκυστικὴ προσωπικότητα ἀνάμεσα στοὺς παλαιότερους Στωικούς, δὲν ἦταν ὡστόσο ὁ ἄνθρωπος ποὺ θὰ ἔδινε στὴν Σχολὴ ἕνα σταθερὸ κέντρο καὶ θὰ ἐπέβαλλε τὴν διδασκαλία τοῦ Ζήνωνα ἐναντίον τῶν ἐπιθέσεων ἀνταγωνιστικῶν συστημάτων. Ἐπικίνδυνα συμπτώματα παρουσιάσθηκαν. Ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια, ποὺ στὴν πατρίδα του ἦταν ἀκόμα μαθητὴς τοῦ Ἡρακλείδη, γύρισε τὴν πλάτη στὴν Στοά, ὁ Ἀρίστωνας ἀπὸ τὴν Χίο, ἕνας ὁμιλητὴς μὲ μεγάλη ἐπίδραση, πολέμησε κάθε ἀπόπειρα θετικῆς ἀξιοποίησης τῶν «πραγμάτων ποὺ εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν φύση», ὅπως τῆς ὑγείας καὶ τοῦ πλούτου, κι ἔγινε ἀνεξάρτητος μὲ τὰ μαθήματά του στὸ Κυνόσαργες. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασή του, καὶ ὁ Ἥριλλος ὁ Καρχηδόνιος ἀποσχίσθηκε ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς Σχολῆς. Σ' αὐτὴν τὴν κατάσταση ἐμφανίσθηκε ὁ Χρύσιππος ἀπὸ τοὺς Σόλους τῆς Κιλικίας, ποὺ τὸν θεωροῦσαν ἤδη στὴν ἀρχαιότητα (Διογ. Λαέρτ. 7, 183) σὰν ξαναϊδρυτὴ τῆς Στοᾶς. Καὶ γιὰ τὴν γέννηση καὶ γιὰ τὸν θάνατό του μποροῦμε νὰ δώσουμε μόνο τὶς ἀντίστοιχες Ὀλυμπιάδες (=281/77 καὶ 208/04). Ὅτι αὐτὸς γιὰ πρώτη φορὰ ἔμαθε κανονικὰ ἑλληνικὰ στὴν Ἀθήνα τὸ μαρτυρεῖ ὁ Γαληνός, ὁ ὁποῖος δὲν τὸν ἐκτιμοῦσε (SVF 2, 24. 894). Στὴν ἀρχὴ προσκολλήθηκε στὴν Ακαδημία, ὅπου βρῆκε στὴν διαλεκτικὴ τὴν σύμμετρη καλλιέργεια τῶν πνευματικῶν του ἱκανοτήτων. Αὐτὴ ἡ προπαιδεία τοῦ ἐπέτρεψε νὰ γράψη τὰ ἔξι του βιβλία *Κατὰ τῆς συνηθείας*, στὰ ὁποῖα ἀμφισβητεῖ τὸ κύρος τῶν αἰσθησικῶν μας ἀντιλήψεων. Τοῦ ἐπέτρεψε ἐπίσης, ἀφοῦ πῆγε στὴν Στοά, νὰ γράψη ἑπτὰ βιβλία γιὰ τὸ ἴδιο θέμα (*Περὶ τῆς συνηθείας*) ἀπὸ διαφορετικὴν ἄποψη. Κυρίως ὅμως αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ προπαιδεία ἦταν ποὺ τὸν ἔφερε σὲ θέση νὰ ξαναθεμελιώση τὴν στωικὴ διδασκαλία μὲ λογικὲς ἀποδείξεις καὶ νὰ τὴν προφυλάξη ἀπὸ τὴν κατάπτωση χάρη σὲ μιὰν προσεκτικὰ μελετημένη συστηματοποίηση. Οἱ παραδόσεις του εἶχαν τεράστιαν συρροὴ καὶ γι' αὐτὸ δίδασκε στὸ Λύκειο, στὸ ὕπαιθρο. Λὲν ὅτι ἔγραψε τάχα περισσότερα ἀπὸ ἑπτακόσια πέντε ἔργα, δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνοῦμε τὴν ἀναξιοπιστία αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν[2]. Κάπως πιὸ γνωστὸ εἶναι τὸ ἔργο του *Περὶ ψυχῆς* καὶ ὁ *Θεραπευτικός*, ποὺ συνόψιζε τὴν διδασκαλία του γιὰ τὰ πάθη. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα πραγματεύθηκε καὶ δυὸ κεντρικὲς ἔννοιες τῆς Στοᾶς: *Περὶ προνοίας* καὶ *Περὶ εἱμαρμένης*.

Μὲ ἕναν πάρα πολὺ γενικὸν χαρακτηρισμὸ τῆς Στοᾶς θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦ-

---

1. G. Zuntz, ‹Zum Kleanthes-Hymnus›, *Harv. Stud.* 63, 1958 (*Ἀφιέρ. Jaeger*), 289.

2. A. Maria Colombo, ‹Un nuovo frammento di Crisippo?›, *La parola del passato* 9, 1954, 376.

με ὅτι σ' αὐτὴν διάφορα στοιχεῖα ἀπὸ μιὰν πλούσια φιλοσοφικὴ παράδοση συνενώθηκαν σ' ἕνα σύστημα ποὺ οὔτε τοῦ ἔλειπαν τὰ κενὰ οὔτε ἦταν στέρεο σὲ ὅλες του τὶς λεπτομέρειες, ἔδινε ὅμως ἕνα θαυμάσιο πλαίσιο γιὰ τὶς αὐστηρὲς ἠθικὲς ἀπαιτήσεις τῆς Σχολῆς. Σὲ κανέναν ἄλλον ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους φιλοσόφους δὲν χρωστᾶ ἡ Στοὰ τόσα πολλά, ὅσα στὸν Ἡράκλειτο. Αὐτὸ γίνεται ἀμέσως φανερό, ὅταν προσέξουμε ὅτι ἡ κεντρικὴ ἔννοια τοῦ συστήματός της, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅλα τὰ ἄλλα παίρνουν νόημα καὶ ζωή, εἶναι ὁ *Λόγος*[1]. Αὐτὸς ὁ Λόγος εἶναι τὸ λογικὸ τοῦ κόσμου, ποὺ τὰ δημιούργησε ὅλα ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ τὰ συγκρατεῖ, εἶναι ἡ *Πρόνοια*, ἡ πρόβλεψη ποὺ κυβερνᾶ, εἶναι ὅμως ἐπίσης καὶ ἡ *Εἱμαρμένη*, ἡ ἀξεδιάλυτη ἀλυσίδα ἀπὸ αἰτίες καὶ ἀποτελέσματα, ποὺ καθορίζει τὴν πορεία τῶν πραγμάτων. Ὁ Λόγος αὐτὸς εἶναι ἀκόμα ἡ *Φύσις*, ἡ φύση σὰν δύναμη γενεσιουργή, καὶ ὁ αἰώνιος νόμος ποὺ δρᾶ μέσα της. Ὁ Λόγος αὐτὸς εἶναι προπάντων θεός. Κοντά του ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῆς παλιᾶς θρησκείας δὲν ἔχει πιὰ θέση· μολαταῦτα ἡ Στοὰ ἔκλεισε μιὰν ἔξυπνη εἰρήνη μὲ τὴν λαϊκὴ θρησκεία ἀνυψώνοντας σὲ σύστημα τὸ παλιὸ μέσο τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας[2] καὶ διατηρώντας ἔτσι τὴν ἐπιφύλαξή της ἀπέναντι στοὺς πολλοὺς θεούς. Αὐτὲς τὶς στωικὲς ἀλληγορολογίες τὶς μαθαίνουμε καλὰ ἀπὸ τὶς «*Ὁμηρικὲς ἀλληγορίες*» ἑνὸς Ἡράκλειτου, ποὺ ἔγραψε πιθανῶς στὸν 1. αἰ. μ.Χ. Ὁ στωικὸς Λόγος δὲν εἶναι ὡστόσο καθαρὸ πνεῦμα, ἀλλὰ ὕλη, βέβαια μιὰ ὕλη ποὺ ἔχει τὴν λεπτότατη μορφὴ τοῦ διάπυρου αἰθέρα. Σὰν πνεῦμα, σὰν ζεστὴ πνοή, ὁ Λόγος διαπερνᾶ τὸν κόσμο καὶ βρίσκεται παντοῦ ὅπου ὑπάρχει μορφὴ καὶ ζωή. Τὸ πιὸ πολύτιμο μερίδιο σ' αὐτὸν τὸ ἔχει ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἔτσι χωρίζεται ἀπὸ τὸ ζῶο μὲ ἕνα βαθὺ χάσμα. Ἐπειδὴ τὸ κύριο τμῆμα τῆς ψυχῆς, τὸ *ἡγεμονικόν*, εἶναι ὁ φορέας τοῦ λογικοῦ, γι' αὐτὸ εἶναι καθαρὸς Λόγος, τμῆμα τῆς θεϊκῆς φωτιᾶς τοῦ κόσμου. Ἡ παλιὰ ἀναλογία ἀνάμεσα στὸν μακρο- καὶ τὸν μικρόκοσμο[3], ποὺ ἦταν τὸ ἴδιο σπουδαία στὴν ἑλληνικὴ καθὼς καὶ στὴν ἀνατολίτικη σκέψη, βρῆκε ἐδῶ τὴν πιὸ καθαρή της ἀποτύπωση: ὁ Κόσμος σὰν σύνολο εἶναι ἕνα ζωντανὸ ὂν ποὺ ἔχει λογικό, ἕνα *ζῷον λογικόν*, ὅπως εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ κάθε ἄνθρωπος χάρη στὴν συμμετοχή του στὸ θεϊκὸ λογικὸ τοῦ κόσμου. Ἔτσι λοιπὸν καὶ ἡ θεώρηση τοῦ μακρόκοσμου, ὁ ὁποῖος μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε τὴν νομοτέλειά του μὲ τὸν πιὸ ἐκπληκτικὸ τρόπο στὸν κόσμο τῶν ἄστρων, εἶναι ἕνα ἰδιαίτερο στοιχεῖο τῆς στωικῆς θρησκευτικότητας. Σὲ συσχέτιση μὲ αὐτὴν ἡ ὄρθια στάση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος χρησιμοποιεῖται σὰν τελεολογικὴ ἀπόδειξη τοῦ θεοῦ. Μὲ

1. Γιὰ τὸν λόγο τοῦ Ἡράκλειτου βλ. σ. 313 κέ.

2. Βλ. παραπ. σ. 309, 465 κέ. καὶ F. Buffière, *Les mythes d'Homère et la pensée Grecque*. Παρίσι 1956. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἡράκλειτου ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Bonner philol. Gesellschaft. Λειψ. 1910· ὕστερα ἀπὸ τὸν F. Buffière, Coll. des Univ. de Fr. 1962. ὁ W. Bühler *Beiträge zur Erklärung der Schrift vom Erhabenen*. Γοττίγγη 1964, 26 παραθέτει τὸν συγγραφέα σὰν ψευδο-Ἡράκλειτον.

3. G. P. Conger, *Theories of Macrocosmos and Microcosmos in the History of Philosophy*. Νέα Ὑόρκη 1922. H. Hommel, <Mikrocosmos>, *Rhein. Mus.* 92, 1943, 56.

αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Στοά, μὲ τὴν μεγάλη ἔκταση κι ἐλαστικότητα τῆς σκέψης της, δέχεται ἐπίσης κάτι ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἀστρικὴ θρησκεία στὸ οἰκοδόμημά της.

Ὁ Ζήνωνας δίδασκε ὅτι ὁ Λόγος γεμίζει σὰν δομικὴ ὕλη τὸν κόσμο ὅπως τὸ μέλι τὶς κηρῆθρες (SVF 1, 155)[1]. *Materiam mundialem a deo separat*[2], λέει ὁ πληροφοριοδότης, διαγράφοντας ἔτσι ἕνα δυαδιστικὸ σημεῖο στὸ μονιστικὸ αὐτὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο ξέρει μόνο τὴν ὕλη. Ἐδῶ γίνονται φανερὲς οἱ δυσκολίες, στὶς ὁποῖες βάζει τὸ δάκτυλό του ὁ Λακτάντιος στὴν κριτική του (SVF 2, 1041): οἱ Στωικοὶ χωρίζουν τὸν κόσμο σὲ δυὸ μέρη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα ἐνεργεῖ μὲ σχέδιο, καὶ τὸ ἄλλο ὑφίσταται αὐτὴν τὴν ἐνέργεια· καὶ τὰ δυὸ ὅμως εἶναι ὕλη καὶ πρέπει νὰ ἀποτελοῦν μιὰν ἑνότητα. *Quomodo potest idem esse quod tractat et quod tractatur*[3]? Δὲν θὰ ἦταν μωρία νὰ θεωροῦμε ὅτι τὸ ἀγγεῖο καὶ ὁ ἀγγειοπλάστης εἶναι τὸ ἴδιο; Ἀπέναντι στὶς δυσκολίες, ποὺ ἐδῶ μόνο νὰ τὶς θίξουμε μποροῦμε, ὑπάρχει πλούσιο κέρδος. Ἀντινομίες ποὺ ἀναστάτωσαν βαθύτατα τὴν ἑλληνικὴ σκέψη, φεύγουν ἀπὸ τὴν μέση μὲ τὴν κατάρρευση τῶν πόλων. Νόμος καὶ Φύση δὲν ἀποτελοῦν πιὰ ἀντίθεση, γιατὶ τὴν φύση καὶ τὸν νόμο τὰ κυβερνᾶ ὁ ἴδιος Λόγος. Τὸ θετικὸ δίκαιο καὶ τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν μποροῦν νὰ καταλήξουν σὲ γνήσιαν ἀντίθεση, γιατὶ τὸ θετικὸ δίκαιο ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ἔχη κύρος μπορεῖ νὰ δοθῆ μόνο ἀπὸ νομοθέτες ποὺ ἐνεργοῦν ξεκινώντας ἀπὸ τὴν κατανόηση τοῦ μεγάλου παγκόσμιου νόμου καὶ χάρη στὴν συμμετοχή τους στὸ θεϊκὸ λογικὸ τοῦ κόσμου[4]. Προπάντων ὅμως ἀπὸ αὐτὸ τὸ κοσμοείδωλο βγαίνει γιὰ τὸ ἄτομο μιὰ ἠθικὴ χωρὶς συγκρούσεις, ἡ ὁποία δὲν ξέρει κανέναν συμβιβασμό. Καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ ἐξασφαλίση γιὰ λογαριασμόν του τὴν κυριαρχία τοῦ Λόγου στὸν κόσμο καταπνίγοντας ὅλες τὶς ἄλογες παρορμήσεις τοῦ πάθους καὶ συμμορφώνοντας τὴν δική του ἠθικὴ συμπεριφορὰ μὲ τὸν μεγάλο παγκόσμιο νόμο ποὺ κυβερνᾶ τὸν κόσμο. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς στωικῆς συνταγῆς τοῦ «*τέλους*», γιὰ τὴν ζωὴ ποὺ εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν φύση: *ὁμολογουμένως (τῇ φύσει) ζῆν*[5]. Ὁ ἄνθρωπος φτάνει στὴν ἀπόκτηση τοῦ μέτρου, ποὺ τὸ δίνει ὁ Λόγος, χάρη στὴν «*οἰκείωσιν*»[6]. Ἡ δύσκολη αὐτὴ ἔκφραση, ποὺ τὴν μεταφράζει μόνο ἀτελῶς ἡ φράση: «κάμνω δικό μου κάτι», θέλει νὰ πῆ

1. Ἀπὸ μακριὰ μπορεῖ νὰ συγκριθῆ τοῦ Ἡράκλειτου VS 22 B 67: «ὁ Θεὸς βρίσκεται μέσα σὲ ὅλες τὶς ἀντιθέσεις, ἀλλάζει ὅμως σὰν τὴν φωτιά, πού, ὅταν ἀνακατωθῆ μὲ θυμιάματα, *ὀνομάζεται καθ' ἡδονὴν ἑκάστου*».

2. =«Χωρίζει τὴν κοσμικὴ ὕλη ἀπὸ τὸν θεό».

3. =«Πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο, αὐτὸ ποὺ σέρνει μὲ αὐτὸ ποὺ σέρνεται»;

4. A. Lesky, <Zum Gesetzbegriff der Stoa>, *Österr. Zeitschr. f. off. Recht* 2, 1950, 587=*Ges. Schr.* 493.

5. Ἡ προσθήκη *τῇ φύσει* προέρχεται ἀπὸ τὸν Κλεάνθη. Γιὰ τὶς μεταβολὲς τοῦ τύπου *τέλος:* Pohlenz στὸ βιβλίο του γιὰ τὴν Στοά. Πβλ. O. Rieth, *Gnom.* 16, 1940, 109.

6. Ἐναντίον τῆς ἀπόδοσης τῆς θεωρίας τῆς οἰκείωσης στὸν Θεόφραστο ἀπὸ τὸν Dirlmeier (*Phil.* Παράρτ. 30, 1937), βλ. Pohlenz, *Stoa* 2, 65 μὲ βιβλιογρ. Πβλ. H. Leisegang, *Phil. Wochenschr.* 62, 1942, 24. Συμφωνεῖ ὁ O. Regenbogen, *RE* S 7, 1940, 1555, 63.

ὅτι κάθε ζωντανὸ ὂν συσχετίζει τὰ πράγματα τοῦ περιβάλλοντος μὲ τὴν ὕπαρξή του θεωρώντας τα ὠφέλιμα ἢ βλαβερά. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅμως, ποὺ ὁ Λόγος του ἀναπτύσσεται μὲ τὴν ὡρίμανση τοῦ φύλου του, ἡ οἰκείωση μπορεῖ νὰ σημαίνη μόνο τὴν σωστὴ ἀξιοποίηση τοῦ Λόγου καὶ τὴν ὑποταγὴ στὸν νόμο του.

Οἱ Στωικοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἕνα πρόβλημα, ποὺ τὴν μεγάλη του σοβαρότητα τὴν ἀντιλήφθηκαν μόνο σὲ συνάρτηση μὲ τὴν φιλοσοφία τους, καὶ ποὺ ἀπὸ τότε δὲν μπόρεσε πιὰ νὰ καταλαγιάση: ἀφοῦ ὅλα ὅσα συμβαίνουν στὸν κόσμο προσδιορίζονται ἀπὸ μιὰν ἀδιάκοπη συνάρτηση αἰτιῶν, ἀπὸ ἐκείνην τὴν εἱμαρμένη μέσα στὴν ὁποία δρᾷ ὁ Λόγος, τότε ποιά θέση μένει στὴν ἐλεύθερη ἀπόφαση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία μολαταῦτα εἶναι καὶ μένει ἡ προϋπόθεση γιὰ κάθε ἠθικὴ συμπεριφορὰ καὶ γιὰ κάθε αἴτημα ποὺ τείνει σ' αὐτήν;[1] Ὁ Χρύσιππος ἰδιαίτερα ἀγωνίσθηκε μὲ τὸ πρόβλημα κι ἐξήγησε τὴν ἄποψη του μὲ μιὰν εἰκόνα (SVF 2, 974. 1000), ἡ ὁποία κάμνει πιὸ φανερὲς τὶς δυσκολίες παρὰ τὶς ἀναιρεῖ: ὅπως ὁ κύλινδρος χρειάζεται πρῶτα ἕνα σπρώξιμο γιὰ νὰ κυλήση, ἐνῶ ἡ πραγματικὴ αἰτία αὐτῆς τῆς κίνησης βρίσκεται στὴν κυλινδρική του μορφή, ἔτσι καὶ ἡ πραγματικὴ αἰτία τῶν ἀποφάσεων δὲν βρίσκεται στὸ ἐρέθισμα ποὺ δεχόμαστε ἀπὸ ἔξω, ἀλλὰ στὴν δική μας ἐλεύθερη στάση. Ἐδῶ ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο ἡ ἔννοια τῆς «συγκατάθεσης»: ὁ ἄνθρωπος, σὰν φορέας τοῦ Λόγου, ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ συμπεριφερθῆ καταφατικὰ ἢ ἀρνητικὰ στὶς ὠθήσεις ποὺ δημιουργοῦνται μέσα του ἐξαιτίας τῶν αἰσθησιακῶν ἐντυπώσεων καὶ τῶν παραστάσεων τὶς ὁποῖες ξυπνοῦν αὐτὲς οἱ ἐντυπώσεις. Ὁ Σενέκας (*Epist.* 113, 18) παράστησε μὲ λατινικὴ ἐπιγραμματικότητα τὸν μηχανισμὸ τῆς στωικῆς ψυχολογίας, καὶ θὰ μᾶς ἐπιτραπῆ μόνο νὰ βάλουμε στὸ κείμενό του τοὺς ἑλληνικοὺς ὅρους: *Omne rationale animal nihil agit, nisi primum specie alicuius rei inritatum est* (φαντασία), *deinde impetum cepit* (ὁρμή), *deinde adsensio* (συγκατάθεσις) *confirmavit hunc impetum*[2].

Μὲ ποιὸν τρόπο ἐκείνην τὴν ἐποχὴ ζητοῦσαν βοήθεια καὶ ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ ποίηση γιὰ τὶς δυνατότητες ἐλεύθερων ἀποφάσεων τοῦ ἀνθρώπου σύμφωνα μὲ αὐτὲς τὶς ἀπόψεις καὶ πῶς ὑπεράσπιζαν τὸν Ὅμηρο μὲ τὴν βοήθεια τέτοιων στωικῶν κατηγοριῶν, τὸ δείχνει μὲ κάποιαν ἁπλούστευση ὁ Πλούταρχος στὸ 32. κεφάλαιο τοῦ Βίου τοῦ Κοριολανοῦ[3].

Κάθε ἄνθρωπος, Ἕλληνας ἢ βάρβαρος, ἐλεύθερος ἢ δοῦλος, εἶναι λογικὸ ὄν. Ἔτσι γιὰ τὸν Στωικὸ φραγμοὶ αἰώνων γκρεμίστηκαν. Ὅταν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ κοσμοπολιτισμὸς τοῦ Στωικοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο τώρα ὅλος ὁ κόσμος εἶναι πατρίδα,

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔργο του γιὰ τὴν Στοὰ (βλ. παραπ.) ὁ MAX POHLENZ πραγματεύθηκε αὐτὰ τὰ προβλήματα καὶ στὸ βιβλίο του *Griechische Freiheit*. Χαϊδελβ. 1955, 131.

2. =«Κάθε λογικὸ ὂν δὲν κάμνει τίποτε, ἂν δὲν παρακινηθῆ πρῶτα ἀπὸ τὴν θέα κάποιου πράγματος *(φαντασία)*, ὕστερα παίρνει *ὁρμή*, καὶ ὕστερα ἡ *συγκατάθεση* ἐπιβεβαιώνει αὐτὴν τὴν ὁρμή».

3. A. LESKY, *Göttliche und menschliche Motivation im homerischen Epos. Sitzb. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1961/4, 18.

ἔρχεται σὲ ριζικὴν ἀντίθεση μὲ τὴν σκέψη τοῦ παρελθόντος ποὺ ἦταν δεμένη μὲ τὴν πόλη, ὁ παραλληλισμὸς αὐτῆς τῆς μεταβολῆς τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης μὲ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τοῦ σχηματισμοῦ μεγάλων κρατῶν δὲν πρέπει νὰ παραγνωρισθῆ. Ὁ στωικὸς ὅμως κοσμοπολιτισμὸς δὲν ὁδηγεῖ στὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς χωριστὲς κρατουπόλεις· αὐτός, ἀνάλογα μὲ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, δὲν χαράζει βέβαια αὐστηρὰ σύνορα γιὰ τὴν ἐπιτέλεση τοῦ κοινωνικοῦ αἰσθήματος, γιὰ τὴν δικαιοσύνη καὶ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν ἄνθρωπο, προσφέρει ὅμως μολαταῦτα τὸ πιὸ κατάλληλο πλαίσιο.

Ἡ ἠθική[1] εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς στωικῆς διδασκαλίας. Δὲν εἶναι ἐδῶ δυνατὸ νὰ ἐξετάσουμε σὲ βάθος τὴν Λογική[2] καὶ τὴν Φυσική της, μποροῦμε ὅμως τουλάχιστο νὰ ἀναφέρουμε λίγα πράγματα. Ὁ Ζήνωνας ἐπερίλαβε πολὺ δικαιολογημένα καὶ τὴν γλωσσικὴ ἔκφραση μέσα στὴν περιοχὴ τῆς Λογικῆς, προσφέροντας ἔτσι οὐσιαστικὴν ὑπηρεσία στὸ θεμέλιωμα τῆς δυτικῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης[3]. Ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ὅρων ποὺ χρησιμοποιοῦμε καὶ σήμερα πηγαίνει πίσω στὴν Στοά. Ἡ παράδοση ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ αὐτήν, περνώντας ἀπὸ τὴν Σχολὴ τοῦ Ἀντίοχου τοῦ Ἀσκαλωνίτη, ὁδηγεῖ τέλος στὸν Οὐάρωνα (Varro) κι ἀπὸ αὐτὸν στὸν Αὐγουστίνο. Οἱ ἄλλες προσπάθειες τῶν Στωικῶν, προπάντων τοῦ Χρύσιππου, οἱ ὁποῖες καταπιάστηκαν κυρίως μὲ τοὺς ὑποθετικοὺς συλλογισμούς, ἂν συγκριθοῦν μὲ τὶς προηγούμενες, μένουν στὸ πίσω πλάνο.

Ἀπὸ τὴν στωικὴ φυσική[4] παίρνουμε τὴν διδασκαλία τῆς «ἐκπύρωσης». Ὁ κόσμος, ποὺ τὸν δημιούργησε ὁ θεϊκὸς Λόγος ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ξαναγυρνᾶ ὕστερα ἀπὸ τὸ πέρασμα μιᾶς κοσμικῆς περιόδου πίσω στὴν ἑνότητα τῆς διάπυρης ἀρχικῆς κατάστασης. Ἀπὸ ἐκεῖ ξαναρχίζει τὸν δρόμο μὲ τὸν χωρισμὸ τῶν στοιχείων καὶ τὴν πολλαπλότητα τῶν πραγμάτων. Ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ πέρασμα γίνεται πάντα σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο νόμο τῆς εἱμαρμένης, ἐξασφαλίζεται ἔτσι χάρη σ' αὐτὸν τὸν παγκόσμιο νόμο ὁ αἰώνιος γυρισμὸς τῶν ἴδιων πραγμάτων ὣς τὴν τελευταία λεπτομέρεια.

---

1. O. Luschnat, <Das Problem des ethischen Fortschrittes in der alten Stoa>, *Phil.* 102, 1958, 178, μὲ βιβλιογρ. γιὰ τὴν στωϊκὴ ἠθική.

2. O. Becker, *Zwei Untersuchungen zur antiken Logik*. Wiesbaden 1957 (στὸ 2. μέρος γιὰ τὴν Στοά· ἐκεῖ ἐξετάζονται ἐπίσης αὐτὰ ποὺ ὀνομάζονταν *θέματα*, δευτερότεροι δηλ. κανόνες). J. Mau, <Stoische Logik.>, *Herm.* 85, 1957, 147. Benson Maters, *Stoic Logic*. Λονδ. 1961.

3. M. Pohlenz, <Die Begründung der abendlandischen Sprachlehre durch die Stoa>, *GGN Phil.-hist. Kl. Fachgr.* 1 NF 3/6. 1939. K. Barwick, *Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik. Abh. Ak. Leipzig. Phil.-hist. Kl.* 49/3, 1957 (μὲ συμβολὲς γιὰ τὴν συμμετοχὴ τῶν στωϊκῶν στὴν διαμόρφωση τῆς θεωρίας τῶν «τρόπων» καὶ «σχημάτων»). Σημαντικὸ μένει τοῦ H. Dahlmann, *Varro und die hellenistische Sprachtheorie, Problemata* 5. Βερολ. 1932.

4. S. Sambursky, *Physics of the Stoics*. Λονδ. 1959, ἀφήνει νὰ προβληθῆ κάπως τιμητικὰ ἡ στωϊκὴ φυσική.

Ὕστερα ἀπὸ τὸν Χρύσιππο ἀκολούθησε μιὰ ἐποχὴ παραδοσιακότητας τῆς Στοᾶς καὶ ἄμυνας ἐναντίον ἐπιθέσεων, ποὺ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία. Γιὰ τὸν 2. αἰ. π.Χ. ξέρουμε μιὰν συλλογὴ *Χρειῶν* τοῦ στωικοῦ Ἑκάτωνα, στὴν ὁποία ἀντιπροσωπευόταν καὶ ὁ Ζήνωνας[1]. Καινούργια ζωὴ συνδέεται μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Παναίτιου ἀπὸ τὴν Ρόδο. Οἱ ὠθήσεις ποὺ ξεκίνησαν ἀπὸ αὐτὸν ἦταν τόσο ἰσχυρές, ὥστε μερικοὶ νεότεροι ἀρχίζουν ἀπὸ αὐτὸν τὴν «Μέση Στοά»[2]. Ὁ ὅρος οὔτε εἶναι ἀρχαῖος οὔτε σημαίνει μιὰν συγκροτημένη Σχολή· ὁπωσδήποτε ὅμως μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο χαράζονται τὰ σύνορα μιᾶς σπουδαίας ἐποχῆς τῆς ἱστορίας τῆς Στοᾶς.

Ὁ Παναίτιος κατάγεται ἀπὸ παλιὰ ροδιακὴ ἀριστοκρατία καὶ γεννήθηκε στὰ 185 π.Χ. στὴν Λίνδο. Ἡ ζωή του πέρασε μὲ ποικίλες ἐναλλαγὲς στὴν Ρόδο, Ρώμη καὶ Ἀθήνα. Ἐκεῖ προσκολλήθηκε στὴν Στοὰ στὴν δεκαετία 160-150 κάτω ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Βαβυλώνιο[3], ἐκεῖ ἀνάλαβε τὴν ἀρχηγία τῆς Σχολῆς ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀντίπατρου ἀπὸ τὴν Ταρσὸ στὰ 129, καὶ πέθανε στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου αἰώνα. Στὴν Ρώμη ἀνοίχθηκαν στὸν Ρόδιο ἀριστοκράτη οἱ πύλες τῆς ἡγετικῆς τάξης, ἔκαμε φίλους του τὸν Σκιπίωνα καὶ τὸν Λαίλιο, καὶ βοήθησε ἀποφασιστικὰ στὸ νὰ υἱοθετήση ἡ καινούργια κυρίαρχος τοῦ κόσμου τὴν στωικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς. Ἔχει σημασία τὸ ὅτι τὸ κύριο ἔργο τοῦ Παναίτιου, ποὺ τὸ ἔγραψε μὲ τὴν ματιὰ στραμμένη πρὸς τὴν Ρώμη, ἔχει τίτλον *Περὶ τοῦ καθήκοντος*. Ὁ Κικέρωνας στὸ ἔργο του *De officiis* σύμφωνα μὲ τὴν δική του μαρτυρία (3, 7), ἀκολούθησε πολὺ τὸν Παναίτιο.

Ἡ μεγάλη ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁ Παναίτιος στηρίζεται στὸ ὅτι ἄφησε ἀρκετὰ τὴν αὐστηρότητα καὶ τὸν δογματισμὸ τῆς παλιότερης Στοᾶς κι ἔλαβε ὑπόψη του μὲ στάση ἀνοιχτὴν πρὸς τὴν παγκοσμιότητα τὰ δεδομένα τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Μὲ τὴν σχολαρχία του ἄρχισε μιὰ καινούργια συρροὴ μαθητῶν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς οἰκουμένης. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν καὶ ὁ Ρόδιος Στρατοκλής, ποὺ ἔγραψε μιὰν ἱστορία τῆς Στοᾶς[4], ἕνα ἐγχείρημα ποὺ λίγον καιρὸ ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν τὸ ἐπανάλαβε ὁ Ἀπολλώνιος ἀπὸ τὴν Τύρο. Ὁ πιὸ σπουδαῖος ὅμως μαθητὴς τοῦ Παναίτιου ἦταν ὁ Ποσειδώνιος ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια. Ἀπὸ τὴν συριακὴ πόλη στὴν ὁποία ἦρθε στὸν κόσμο στὰ 135 π.Χ., ξεκίνησε νεαρὸς γιὰ σπουδὲς στὴν Ἀθήνα, ὅπου ὁ Παναίτιος τοῦ ἀποκάλυψε μὲ τὸν τρόπο του τὸν πνευματικὸ κόσμο τῆς Στοᾶς. Σὰν τὸν δάσκαλό του ταξίδεψε κι αὐτὸς στὴν Ρώμη κι ἔγινε κι αὐτὸς

1. Βλ. Διογ. Λαέρτ. 7, 1, 26. Γιὰ τὴν σημασία τῶν πληροφοριῶν τοῦ Περσαίου καὶ τοῦ Ἑκάτωνα γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὸν Ζήνωνα: U. v. WILAMOWITZ, *Antigonos von Karystos. Phil. Unt.* 4, 1881, 108.

2. A. SCHMEKEL, *Die Philosophie der mittleren Stoa*. Βερολ. 1892. Τὰ ἀποσπάσματα: M. VAN STRAATEN, *Panaetii Rhodii Fragmenta*. 3. ἔκδ. (ἐπαυξημένη). Leiden 1962.

3. Ὁ Διογένης πῆρε μέρος στὰ 155 στὴν πρεσβεία τῶν φιλοσόφων στὴν Ρώμη, ὅπου ὁ Καρνεάδης ἀντιπροσώπευσε τὴν Ἀκαδημία καὶ ὁ Φιλόλαος τὸν Περίπατο.

4. Περίληψη στὸν *Index Stoicorum*, Pap. Herc. 1018.

δεκτὸς στὰ σπίτια τῆς παλιᾶς ἀριστοκρατίας. Στὴν ἀνδρικὴ περίοδο τῆς ζωῆς του πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν τὰ μεγάλα ταξίδια, μὲ τὰ ὁποῖα καταπιάστηκε σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας ἰωνικῆς «*ἱστορίης*». Οἱ γνώσεις του γιὰ τὴν κοντινὴ Ἀνατολὴ μποροῦν ἐν μέρει νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν καταγωγή του, ἐνῶ τὶς γνώσεις τῆς δυτικῆς Οἰκουμένης τὶς ἀπέκτησε ὅλες σὰν ἐξερευνητὴς-ταξιδιώτης. Ἀκόμα νιώθουμε τὸ ἄγρυπνο ἐνδιαφέρον μὲ τὸ ὁποῖο τριγύρισε τὴν Γαλατία καὶ τὴν Ἱσπανία ξεκινώντας ἀπὸ τὴν Μασσαλία. Κελτικοὶ τρόποι ζωῆς, οἱ παλίρροιες τοῦ Ὠκεανοῦ, ἱσπανικὰ μεταλλεῖα ἀσημιοῦ, ἡ πλούσια παραγωγή τους, ἀλλὰ καὶ ἡ κακουργία ποὺ γινόταν σὲ βάρος τῶν δούλων ποὺ ἐργάζονταν ἐκεῖ, κοπάδια μαϊμούδων στὶς βόρειες ἀκτὲς τῆς Ἀφρικῆς, ὅλα ἔπεφταν μέσα στὴν περιοχὴ τῆς ἐξερεύνησής του. Σὰν δάσκαλος ὕστερα ἐγκαταστάθηκε στὴν Ρόδο, ποὺ τότε συνδύαζε οἰκονομικὴν δραστηριότητα μὲ πλούσιαν πνευματικὴ ζωή. Ζωηρὸς ἔμεινε ὁ σύνδεσμός του μὲ τὴν Ρώμη, ἡ ὁποία τοῦ ἔστειλε ἀρκετοὺς μαθητές. Ὁ Κικέρωνας τὸν γνώρισε καλὰ τὸν καιρὸ ποὺ ἔμεινε στὴν Ρόδο (77 π.Χ.). Τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Πομπήιος ἔβαζε τάξη στὴν Ἀνατολή, κι ὅταν ξεκινοῦσε καὶ ὅταν γυρνοῦσε νικηφόρος στὴν πατρίδα, ἐπισκέφθηκε τὸν Ποσειδώνιο. Τὸ ἀνέκδοτο διηγεῖται πολλὰ ἐποικοδομητικὰ γιὰ τὴν τιμὴ ποὺ ἔδειξε ἡ δύναμη στὸ πνεῦμα. Ὁ Ποσειδώνιος ἀφιέρωσε μιὰν μονογραφία στὸν Πομπήιο, κι αὐτὸ προκάλεσε καθὼς φαίνεται τὴν ἐπιθυμία τοῦ Κικέρωνα νὰ ἔχῃ ἕνα ὅμοιο μνημεῖο. Ἔστειλε στὸν φιλόσοφο ἕναν κατάλογο τῶν πολιτικῶν του ἐπιτευγμάτων μὲ τὴν παράκληση νὰ γίνῃ μιὰ καλλιτεχνικὴ διάπλαση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ. Ὁ Ποσειδώνιος ὅμως ἀρνήθηκε: τὸ μέγεθος αὐτῶν ποὺ ἔστειλε ὁ Κικέρωνας, δὲν τὸν ἐμψύχωνε νὰ γράψῃ· ἀπεναντίας τὸν τρόμαζε. Μέσα ἀπὸ τὴν τιμὴ νιώθουμε τὴν λεπτὴ εἰρωνεία τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἤξερε νὰ ρίχνῃ αἰχμές. Ἡ Ρόδος, ποὺ τοῦ ἔδωσε τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη, τὸν ἔστειλε στὰ 86 στὴν Ρώμη, ὅπου διαπραγματεύθηκε μὲ τὸν Μάριο, ποὺ ἦταν βαριὰ ἄρρωστος. Ἡ *Σούδα* μιλᾶ γιὰ ἕνα ἀκόμα ταξίδι του στὴν Ρώμη στὸ 51 π.Χ., στὸ ὁποῖο ἡ Ρόδος καὶ ἡ Ρώμη ἀνανέωσαν τὴν συμμαχία τους. Πέθανε τὸν ἴδιο χρόνο.

Ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο ξέρουμε πάνω ἀπὸ δυὸ δωδεκάδες τίτλους βιβλίων[1], ποὺ κοντὰ στὸν φιλόσοφο μᾶς δείχνουν τὸν φυσιοδίφη (*Περὶ Ὠκεανοῦ καὶ τῶν κατ' αὐτόν*, *Περὶ μετεώρων*, *Περὶ τοῦ ἡλίου μεγέθους*) καὶ τὸν ἱστοριογράφο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *Ἱστορία τοῦ Πομπηίου*, ποὺ ἀναφέραμε, σ' ἕνα γιγαντιαῖο ἔργο ἀπὸ πενηνταδυὸ βιβλία (*Ἱστορία ἡ μετὰ Πολύβιον*) πραγματεύθηκε τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸ 145/44 ὡς λίγο πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν εἰρήνη ἀνάμεσα στὸν Σύλλα καὶ τὸν Μιθριδάτη (85).

Ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο ξεκίνησε μιὰ σημαντική, μερικὲς ἐποχὲς ἀσφαλῶς ὑπερτιμημένη, ἐπίδραση στὴν ἀρχαία πνευματικὴ ζωή. Ἡ προσπάθεια νὰ τὸν συλλάβουμε σὰν ἐρευνητὴ καὶ φιλόσοφον, ἔγινε ἕνα καίριο πρόβλημα τῆς φιλολογίας,

1. Στοῦ Reinhardt, *RE* 22, 1953, 567.

πού τὴν πλούσια ἱστορία του τὴν ἀνάπτυξε ὁ KARL REINHARDT μὲ ἀξιοθαύμαστη ἀντικειμενικότητα[1]. Γιὰ πολὺν καιρὸ ἐπικρατοῦσε μιὰ εἰκόνα τοῦ Ποσειδώνιου, πού ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ P. CORSSEN[2], ὁ ὁποῖος στηριζόταν κυρίως στὸν Κικέρωνα (*Tusc. I* καὶ *Somnium Scipionis*), πού μὲ τὴν διαμόρφωσή της ἀπὸ τὸν A. SCHMEKEL[3] καὶ ἄλλους ἔδειχνε τὸν Ποσειδώνιο σὰν μυστικιστὴ πού ἀκολουθοῦσε πυθαγόρειες καὶ πλατωνικὲς ἰδέες. Ξαναεξετάζοντας ὅλο τὸ πρόβλημα ὁ REINHARDT[4] ἀμφισβήτησε τὴν στερεότητα τῆς βάσης πού ἀναφέραμε, καὶ στηριγμένος στὰ μεγαλύτερα ἀποσπάσματα διερεύνησε τὸν «ἐσωτερικὸ τύπο» τοῦ ἀνθρώπου. Σύμφωνα μὲ τὴν διατύπωσή του ὑπάρχει ἀπὸ τότε ἕνας παλιὸς κι ἕνας νέος Ποσειδώνιος· ὡστόσο ἡ ἐξέταση τοῦ φιλοσόφου στὸ βιβλίο τοῦ POHLENZ γιὰ τὴν Στοὰ ὁδήγησε σὲ μιὰν εὐχάριστη προσέγγιση τῶν ἀπόψεων. Ἡ ἐργασία γιὰ τὸν Ποσειδώνιο δὲν τελείωσε. Μάλιστα ὁ OLOF GIGON[5] ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι χρειάζεται ἕνα καινούργιο πλησίασμα. Ὁ REINHARDT βέβαια ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Στράβωνα, λέει ὁ GIGON, διάλεξε μιὰν πολὺ χρήσιμη ἀφετηρία, γιὰ νὰ οἰκοδομήση ὅμως τὴν ὑπόθεσή του ἄφησε πολὺ βιαστικὰ τὴν βάση αὐτῶν πού μποροῦσε νὰ πετύχη μὲ βεβαιότητα. Καὶ ἡ βάση αὐτὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Στράβωνα προσφέρεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Γαληνό, τὸν Κλεομήδη, τὸν Σενέκα (*Nat. Quaest.*) καὶ τὸν Διόδωρο (33-37)[6]. Η προσεκτική της ἐπιβεβαίωση θὰ ἔπρεπε νὰ δημιουργήση τὴν ἀφετηρία γιὰ ὅλα τὰ παραπέρα. Παραμερίζουμε τὰ ἐπίμαχα σημεῖα (χρησιμότητα τῶν *Tusc. I*, προέλευση τῆς ἔννοιας τοῦ «συνδέσμου» ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο, ὅτι δηλ. ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνας σύνδεσμος ἀνάμεσα στὰ βασίλεια τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, Παναίτιος ἢ Ποσειδώνιος στὸν Κικέρωνα, *De nat. deor.* 2. 115 κέ.) καὶ περιοριζόμαστε σὲ λίγα βασικὰ χαρακτηριστικά. Ὁ Ποσειδώνιος παρ' ὅλην τὴν αὐτοτέλεια τῆς σκέψης του ἔμεινε στὸ ἔδαφος τῆς διδασκαλίας τῆς Στοᾶς γιὰ τὸν Λόγο, σὰν ἐθνολόγος[7] ὅμως, σὰν γεωγράφος καὶ

1. Ἔ. ἀ. 570.

2. *De P. Rhodio Ciceronis in primo libro Tusc. et in Somnio Scipionis auctore.* Βόννη 1878. Βλ. τοῦ ἴδ. *Rhein. Mus.* 36, 1881, 506.

3. Βλ. σ. 939 σημ. 2.

4. *Poseidonios.* Μόναχο 1921. *Kosmos und Sympathie.* Μόναχο 1926. *P. über Ursprung und Entartung. Orient u. Antike* 6. Χαιδελβ. 1928. Τώρα τὸ μεγάλο ἄρθρο τῆς *RE*.

5. *Arch. f. Gesch. d. Philos.* 44, 1962, 92.

6. Κατὰ πόσο ἡ διήγηση γιὰ τὴν προιστορία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ στὸν Διόδωρο 1, 7 κέ. πηγαίνει πίσω στὸν Ποσειδώνιο, αὐτὸ εἶναι ἕνα πρόβλημα πού προκάλεσε ζωηρὴ συζήτηση. Τὴν ἐξάρτηση τὴν ὑποστήριξε ὁ G. PFLIGERSDORFFER, *Studien zu Poseidonios. Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. Kl.* 232/5, 1959. Διαφορετικὰ W. SPOERRI, *Spathellenistische Berichte uber Welt, Kultur und Gotter. Schweiz. Beitr. z. Altertumswiss.* 9. Βασιλεία 1959, κι ἐναντίον τοῦ PFLIGERSDORFFER, *Mus. Helv.* 18, 1961, 63. Ὁ O. GIGON, ἔ.ἀ. 97 θὰ ἤθελε νὰ κλείση τὸν διάλογο γιὰ μερικὸν καιρό: ἡ ἀπόδοση στὸν Ποσειδώνιο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῆ αὐστηρά, εἶναι ὅμως ἡ πιὸ πιθανή.

8. J. J. TIRNEY, *The Celtic Ethnographie of Poseidonios. Proc. of the Royal Irish Acad.* 60/C/5, 1960.

ἱστορικός, σὰν φυσιοδίφης, ποὺ τὰ ἐνδιαφέροντά του ἀγκάλιαζαν ὅλες τὶς βαθμίδες τοῦ ὄντος, τράβηξε τὶς πιὸ διαφορετικὲς ἐπιστῆμες μέσα στὴν περιοχὴ αὐτῆς τῆς διδασκαλίας. Ἡ ἠθικὴ καὶ ἀκόμα περισσότερο ἡ λογικὴ ὑποχωροῦν, στὶς μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε. Κι ἐπειδὴ αὐτὲς εἶναι ἀρκετές, ἡ ἀπουσία τους δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελῆ σύμπτωση. Τὸ ὅτι αὐτὸς ξεπέρασε τὸν χωρισμὸ ποὺ εἶχε ἐπικρατήσει ἀπὸ καιρόν, κι ἐσύνδεσε ἄλλην μιὰ φορὰ τὴν φιλοσοφία μὲ τοὺς ἐπιστημονικοὺς κλάδους, αὐτὸ τοῦ δίνει τὴν ἰδιαίτερή του σημασία. Ὁ Ποσειδώνιος ἐξασφάλισε γιὰ λογαριασμόν του τὴν πλούσια κληρονομιὰ τῆς ἑλληνικῆς σκέψης καὶ ἀντιμετώπισε μὲ ἀνοιχτοματιὰ τὴν ἄπειρη ποικιλία τῶν φαινομένων τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς φύσης· γιὰ τὸν στωικὸ ὅμως αὐτὸν ἡ ἑνότητα τῶν πάντων ἐξασφαλιζόταν μὲ τὴν ἔννοια τῆς «συμπάθειας»: τὸν οὐρανὸ καὶ τὴν γὴ καὶ μάλιστα ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου τὰ βλέπει σὰν ἀλληλεξαρτήσεις, ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ἐπίδραση τοῦ ἑνὸς στὸ ἄλλο. Σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος μποροῦσε νὰ βρῆ θέση καὶ ἡ μαντική.

Ὁ Ποσειδώνιος ἦταν ὑλοζωιστής, ποὺ ἔβρισκε νὰ δροῦν μέσα στὸν κόσμο ἀπὸ τὶς πέτρες ὡς τὰ ἔμψυχα ἄστρα πλῆθος ἀπὸ διαφορετικὲς δυνάμεις, καὶ σὰν αἰτιολόγος ἀναζητοῦσε σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν ἐνέργεια τοῦ Λόγου, ποὺ τὸν ἀντιλαμβανόταν σὰν δύναμη. Στὴν ἴδια γραμμὴ βρίσκεται τὸ ὅτι ὁ Ποσειδώνιος—ἀκολουθώντας ἐδῶ τὸν Παναίτιο—δεχόταν μιὰν γενετήσια ζωὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἡ ὁποία δὲν ἀποτελεῖ ἐκφυλισμόν, ἀλλὰ ἕνα φυσικὸ δεδομένο. Ἡ διακυβέρνησή της χάρη στὸν Λόγο μένει τὸ ὑψηλό, πέρα πέρα στωικό, καθῆκον.

Ὁ Ποσειδώνιος παραδέχτηκε τὸ παλιὸ σχῆμα τῶν Στωικῶν γιὰ τὸ *τέλος* καὶ τὸ πλάτυνε συγχρόνως μὲ βαρυσήμαντον τρόπο[1]. Δὲν εἶναι βέβαιο, εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι διαβάζουμε τὰ λόγια του στὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρινὸ (*Στρωμ.*2, 129, 4): *«τὸ ζῆν θεωροῦντα τὴν τῶν ὅλων ἀλήθειαν καὶ τάξιν καὶ συγκατασκευάζοντα αὐτὴν κατὰ τὸ δυνατόν»*. Ὅτι ὁ ἄνθρωπος σὰν φορέας τοῦ Λόγου μπορεῖ νὰ προσεγγίση τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν τάξη ποὺ ἐκδηλώνεται στὸ Σύμπαν, αὐτὸ εἶναι ἕνα στωικὸ ἀξίωμα, ἀξιοπρόσεκτη ὅμως εἶναι ἐδῶ ἡ σύνθεση τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου: μένει μιὰ βασιλικὴ σκέψη τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις του θὰ συνεργασθῆ στὴν πραγμάτωση τῆς μεγάλης τάξης. Ὅταν διαβάζουμε παρακάτω τὴν φράση *«κατὰ μηδὲν ἀγόμενος ὑπὸ τοῦ ἀλόγου μέρους τῆς ψυχῆς»*, τότε σ' αὐτὰ τὰ λόγια περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἀναγνώριση ὅτι τὸ ἄλογο μέρος μέσα στὴν ψυχὴ εἶναι μιὰ πραγματικότητα ὅσο καὶ τὸ αἴτημα τῆς ὑποταξής του κάτω ἀπὸ τὸν Λόγο.

Τουλάχιστο μὲ δυὸ λόγια ἂς θίξουμε ἐδῶ τὴν ἐσχατολογία τοῦ Ποσειδώνιου. Ἡ ψυχὴ γι' αὐτὸν εἶναι μιὰ ἀπόρροια τοῦ ἥλιου, ποὺ τὸν θεωρεῖ σὰν τὴν καρδιὰ τοῦ Κόσμου, ἀσφαλῶς ὄχι σὰν κέντρο του μὲ τὸ νόημα τοῦ Ἀρίσταρχου. Ὅπως ἡ ψυχὴ μέσο τοῦ φεγγαριοῦ κατεβαίνει στὴν γή, ἔτσι ἀπὸ τὸν ἴδιο δρόμο ξαναγυρνᾶ στὸν ἥλιο. Οἱ λεπτομέρειες εἶναι ἐδῶ δύσκολες καὶ ἀβέβαιες, βλέπουμε ὅμως

1. Πολύτιμες ἀπόπειρες ἑρμηνείας στοῦ O. Gigon, ἔ.ἀ. 96.

τουλάχιστο ὅτι ὁ Ποσειδώνιος ἄφησε τὴν θέση τῆς ἀρχαιότερης Στοᾶς καθὼς καὶ τοῦ Παναίτιου. Ἡ ψυχὴ οὔτε γεννιέται μὲ τὴν γέννηση τοῦ ἀνθρώπου οὔτε χάνεται μὲ τὸν θάνατό του, ἔχει ἡλιακὴν ἀρχὴ καὶ διατηρεῖ μέσα σὲ ὁρισμένα σύνορα ξεχωριστὴν ὕπαρξη.

Οὔτε ὁ Παναίτιος οὔτε ὁ Ποσειδώνιος ἐπηρέασαν τὸν χαρακτήρα τῆς Στοᾶς γιὰ τὴν κατοπινὴ ἐποχή. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ σκέψη τους τράβηξε πολὺ δικούς της δρόμους. Μερικὰ ὀνόματα μᾶς παραδίνονται γι' αὐτὴν τὴν ἐποχή, ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς πολλὰ γιὰ ἀνθρώπους σὰν τὸν Μνήσαρχο καὶ τὸν Δάρδανο, ποὺ ἀνάλαβαν τὴν διεύθυνση τῆς Σχολῆς ὕστερα ἀπὸ τὸν Παναίτιο. Γνωρίζουμε μιὰν σειρὰ Στωικῶν, ποὺ ἔζησαν στὴν Ρώμη σὰν δάσκαλοι ἢ στὰ σπίτια τῶν ἀρχόντων. Ἔτσι βρίσκουμε τὸν Διόδοτο κοντὰ στὸν Κικέρωνα, τὸν Ἀντίπατρο ἀπὸ τὴν Τύρο καὶ τὸν Ἀθηνόδωρο ἀπὸ τὴν Ταρσὸ κοντὰ στὸν Κάτωνα ἀπὸ τὴν Ὑτίκη (Utica), ποὺ καὶ ὁ ἴδιος ἔγινε μεγάλο παράδειγμα στωικῆς συμπεριφορᾶς, ἐνῶ μὲ τὸν Ἄρειο Δίδυμο φτάνουμε πιὰ στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε φιλόσοφο τῆς Αὐλῆς.

Ὄχι λιγότερο δυνατὰ καὶ ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ τὴν Στοὰ ἔχει ἐπηρεάσει ἐκεῖνο τὸ σύστημα, ποὺ τὸ περιγράφει ὁ Λουκρήτιος στὸ ποίημά του *De rerum natura* κι ὁ Pierre Gassendi τοῦ ἔδωσε καινούργια ζωὴ μὲ τὸ ἔργο του. Ὁ ἱδρυτής του Ἐπίκουρος γεννήθηκε στὴν Σάμο στὰ 341 ἀπὸ πατέρα τὸν Ἀθηναῖο Νεοκλή. Ἐπειδὴ ὁ πατέρας του ζοῦσε στὸ νησὶ ἔποικος ἀπὸ τὴν Ἀττική, γι' αὐτὸ ὁ Ἐπίκουρος ἦταν Ἀθηναῖος πολίτης· στὴν Ἀθήνα ἐπίσης ὑπηρέτησε τὴν στρατιωτική του θητεία στὰ 323. Πρωτύτερα τὸν εἴδαμε σὰν συνέφηβο τοῦ Μενάνδρου. Τότε εἶχε κιόλας πίσω του μερικὰ χρόνια φιλοσοφικῶν σπουδῶν, ποὺ τὰ πέρασε κυρίως στὴν Τέω κοντὰ στὸν Ναυσιφάνη (VS 75). Αὐτὸς τοῦ δίδαξε τὴν διδασκαλία τοῦ Δημόκριτου, ποὺ ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ γίνη ἡ βάση τοῦ δικοῦ του συστήματος. Ὕστερα ἀπὸ τὸ ἔτος τῆς ἐφηβείας του ὁ Ἐπίκουρος δὲν ξαναγύρισε πιὰ στὴν Σάμο, γιατὶ στὸ μεταξὺ εἶχαν διώξει τοὺς Ἀθηναίους ἐποίκους. Ἀκολούθησαν χρόνια περιπλανήσεων, ποὺ τὸν ἔφεραν στὴν Κολοφώνα, στὴν Μυτιλήνη καὶ τὴν Λάμψακο. Γρήγορα φάνηκε ἡ ἰσχυρὴ ἐπίδραση τῆς προσωπικότητάς του, ἡ ὁποία προφανῶς συμβάδιζε μὲ τὴν εὐχαρίστηση γιὰ τὴν διδασκαλία καὶ τὴν διάπλαση ἀνθρώπων. Στὶς πόλεις ποὺ μνημονεύσαμε, ἀπέκτησε φίλους, καὶ στὴν Μυτιλήνη ἄρχισε τὴν φιλοσοφική του διδασκαλία στὰ 310, ποὺ τὴν συνέχισε στὴν Λάμψακο. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 306 ξαναγύρισε στὴν Ἀθήνα, τὴν παλιὰ πατρίδα τῆς οἰκογένειάς του. Ἐκεῖ ἀγόρασε τὸν κῆπο στὸν ὁποῖο δίδασκε καὶ ποὺ ἀπὸ αὐτὸν οἱ ὀπαδοί του ὀνομάσθηκαν «*φιλόσοφοι τοῦ Κήπου*». Πέθανε στὴν Ἀθήνα στὰ 270, τιμημένος σὰν θεϊκὸ ὂν ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς του.

Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ποὺ ἡ ἐπίδρασή του κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος στηριζόταν στὴν γοητεία τῆς προσωπικότητάς του, καλλιέργησε ἐπίσης καὶ τὸν γραπτὸ λόγο καὶ τὸν ἔθεσε στὴν ὑπηρεσία τῆς διδασκαλίας του. Κοντὰ τριακόσιους κυλίνδρους περιλάμβαναν τὰ φιλολογικά του κατάλοιπα, κι ἀπὸ αὐτὰ τριανταεπτὰ ἀφοροῦσαν

τὸ ἔργο του *Περὶ φύσεως*. Ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους τίτλους τῶν ἄλλων ἔργων ἂς ἀναφέρουμε ἐδῶ μερικούς: τὸ γνωσιοθεωρητικὸ βιβλίο *Γιὰ τὸ κριτήριο*, μὲ τὸν παράτιτλο *Κανόνας (Περὶ κριτηρίου ἢ κανών)*, τὰ ἠθικὰ συγγράμματα *Γιὰ τὸ ὕψιστο ἀγαθό (Περὶ τέλους)*, *Περὶ δικαιοπραγίας*, *Περὶ Βίων*, καὶ τὸ βιβλίο *Περὶ ῥητορικῆς*, ποὺ ἐξόριζε αὐτὴν τὴν μορφωτικὴ δύναμη ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας.

Κανένα ἀπὸ τὰ συγγράμματα ποὺ μνημονεύσαμε δὲν σώθηκε, κι αὐτὰ ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἐπίκουρο εἶναι πολὺ λίγα. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὑπῆρχαν συλλογές, ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος ἐπερίλαβε τρεῖς στὸ δέκατο βιβλίο τοῦ ἔργου του, ἐξαιτίας τοῦ περιεχομένου τους. Τὸ *Γράμμα στὸν Ἡρόδοτο* πραγματεύεται τὴν Φυσικὴ στὴν εὐρύτατη ἔννοια, αὐτὸ ποὺ ἀπευθύνεται στὸν *Πυθοκλή*, ποὺ ἀντίθετα μὲ ἀρκετοὺς ποὺ ἀμφιβάλλουν, ἐμεῖς μᾶλλον μποροῦμε νὰ τὸ ἀφήσουμε στὸν Ἐπίκουρο, πραγματεύεται τὴν Μετεωρολογία, ἐνῶ ἐκεῖνο ποὺ ἀπευθύνεται στὸν *Μενοικέα* ἀφορᾶ ἠθικὰ καὶ θεολογικὰ προβλήματα.

Ὁ Ἐπίκουρος φρόντιζε μὲ ἐκλογὲς ἀπὸ τὸ ἔργο του καὶ μὲ τὴν διατύπωση ἀξιόλογων γνωμῶν νὰ διευκολύνῃ τὴν προσέγγιση πρὸς τὴν διδασκαλία του. Μιὰν συλλογὴ ἀπὸ σαράντα τέτοιες γνῶμες *(Κύριαι δόξαι)* μᾶς τὴν διάσωσε ἐπίσης ὁ Λαέρτιος. Ἐνῶ ὁ Ἐπίκουρος στὴν συνεχὴ ἔκθεση ἀποφεύγει τὴν καλλιτεχνικὴ διατύπωση καὶ φτάνει ὡς τὴν ἀμορφία, σ' αὐτὲς τὶς γνῶμες δείχνεται ἡ ἱκανότητά του γιὰ ἐντυπωσιακὴν ἐπιγραμματικότητα. Καταλαβαίνει κανεὶς γιατὶ ὑπῆρχαν συλλογὲς γνωμῶν τοῦ Ἐπίκουρου καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς *Κύριες δόξες*· μιὰ τέτοια *(Gnomologium Vaticanum)* μὲ 81 ἀποφθέγματα γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς ἀνακαλύφθηκε τὸν περασμένο αἰώνα σ' ἕνα χειρόγραφο τοῦ Βατικανοῦ (Vat. Gr. 1950, 14. αἰ.). Αὐτὰ ποὺ μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε, εἶναι πολὺ ἐλλειμματικά, ἂν τὰ συγκρίνουμε μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἐπίκουρου, ἔστω κι ἂν συμπεριλάβουμε τὴν διαθήκη του, ποὺ σώζεται στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο. Μολαταῦτα στὴν περίπτωση τοῦ Ἐπίκουρου μιὰ πηγὴ καὶ πρωτότυπη καὶ πλούσια σὲ προβλήματα ἐπιτρέπει νὰ συμπληρώσουμε τὴν εἰκόνα τῆς διδασκαλίας του μὲ πολλοὺς τρόπους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ κείμενα ποὺ προσφέρει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, ἔχουμε κυρίως τοὺς παπύρους ἀπὸ τὸ Herculaneum[1]. Στὸν χῶρο μιᾶς ἔπαυλης, ποὺ ἀνῆκε πιθανῶς στὸν Πίσωνα, βρέθηκαν ἀπανθρακωμένοι οἱ κύλινδροι μιᾶς βιβλιοθήκης μὲ ἐπικούρεια προπάντων κείμενα, ποὺ συγγραφέας τους στὸ πάρα πολὺ μεγαλύτερο μέρος εἶναι ὁ Φιλόδημος ἀπὸ τὰ Γάδαρα. Αὐτὸς ὁ Ἐπικούρειος μαθητὴς τοῦ Ζήνωνα τοῦ Σιδώνιου στὴν Ἀθήνα, πῆγε στὴν Ἰταλία ἀνάμεσα στὰ 80-70 π.Χ. κι ἐκεῖ ἔγινε φίλος καὶ σπιτοφιλόσοφος ἐκείνου τοῦ L. Calpurnius Piso, ποὺ τὸν ξέρουμε πεθερὸν τοῦ Καίσαρα καὶ ἀντίπαλον τοῦ Κικέρωνα. Στὰ νεανικά του χρόνια ὁ Φιλόδημος ἔγραψε ἐπιγράμματα, θαυμάσια ἀπὸ τὴν

---

1. B. HÄSLER, ***Die epikureischen Texte aus Herculaneum in der Forschung zweier Jahrhunderte***. Διατρ. ὑφηγ. Halle (δακτυλ.).

ἄποψη τῆς μορφῆς, πολὺ ἐπιπόλαια ὅμως ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται μερικά[1]. Αὐτὰ ἐπηρέασαν ἐπίσης τὴν ρωμαϊκὴ ἐρωτικὴ ποίηση. Στὴν Ἰταλία ὁ Φιλόδημος, μαζὶ μὲ τὸν Σίρωνα, τὸν δάσκαλο τοῦ Βεργίλιου, ἔγινε ἀρχηγὸς τοῦ ἐπικούρειοὺ κύκλου, ποὺ εἶχε τὸ κέντρο του στὴν Νεάπολη. Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι γνώριζε προσωπικὰ τὸν Βεργίλιο καὶ τὸν Ὁράτιο, ὁ ὁποῖος τὸν ἀναφέρει (*Serm.* 1, 2, 120). Ὁ Κικέρωνας τὸν ἐκτιμοῦσε εἰλικρινά, ὅσο κι ἂν δὲν χώνευε τὸν Πίσωνα.

Ὁ Φιλόδημος ἦταν ἕνας πολυγράφος, ποὺ γιὰ τὸ πλῆθος τῶν συγγραμμάτων του οἱ κύλινδροι τοῦ Herculaneum μᾶς δίνουν μιὰν εἰκόνα ἀσφαλῶς πολὺ περιορισμένη[2]. Κοντὰ σὲ λογικὰ καὶ ρητορικὰ συγγράμματα, ποὺ ὑπερασπίζουν μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐπικουρισμοῦ τὴν φιλοσοφία ἐναντίον τῶν ἀξιώσεων τῶν ρητοροδιδασκάλων, ὑπάρχουν ἄλλα γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν μουσική[3]. Ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ θεολογία διεκδικοῦν τὴν θέση τους· ὑπάρχουν ἐπίσης ἐργασίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας καθὼς καὶ διατριβὲς καὶ διάλογοι γραμμένοι γιὰ ἕνα πλατύτερο κοινό[4].

Δὲν ἔχουν διαβαστῆ ὅλοι οἱ κύλινδροι, ἀλλὰ ἀκόμα κι ἐκεῖνοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε κοπιαστικὴ δουλειὰ δίνουν μόνο λιγοστὰ λείψανα τῶν συγγραμμάτων στὰ ὁποῖα ἀνῆκαν. Ἡ ἐργασία στοὺς παπύρους τοῦ Herculaneum εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα καθήκοντα τῆς φιλολογίας. Ἀξίζει ὅμως τὸν κόπο, ἀκριβῶς γιατὶ ὁ Φιλόδημος δὲν ἦταν ἀνεξάρτητος ἄνθρωπος, καὶ γι' αὐτὸ ἴσως πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆ σὰν μάρτυρας γιὰ τὸ προφορικὰ μεταδομένο σύστημα τῆς Σχολῆς. Ἰδιαίτερην ἀξία ἔχουν φυσικὰ γιὰ μᾶς αὐτὰ τὰ λείψανα, ὅταν μᾶς μιλοῦν μὲ τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ Ἐπίκουρου. Ἔτσι χρωστοῦμε σ' αὐτὰ τὸ κομμάτι γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς βούλησης ἀπὸ τὸ ἔργο *Περὶ φύσεως*, τὸ πιὸ σημαντικὸ ἀπόσπασμα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο[5]. Γιὰ τὴν ἠθικὴ τοῦ Ἐπίκουρου εἶναι σημαντικὸς ἕνας ἄλλος πάπυρος[6] τοῦ Herculaneum, γιατὶ περιέχει γενικὲς ἀρχές. Πόσο δύ-

1. Ὑποδειγματικὸ μένει τοῦ G. Kaibel, *Ind. lect. Greifsw.* 1885. Κείμενα: *Ἀνθολ. Παλ.* βιβλ. 5-7, 9-12, καὶ 16.

2. W. Liebich, *Aufbau, Absicht und Form der Pragmateiai Philodems.* Βερολ.-Steglitz 1960. M. Gigante, *Ricerche Filodemee.* Νεάπολη 1966.

3. A. J. Neubecker, *Die Bewertung der Musik bei Stoikern und Epikureern. Eine Analyse von Philodems Schrift De Musica.* Βερολ. 1956 (D. Ak. Inst. f. gr.-röm. Altertumskunde. Arbeitsgruppe f. hellenistisch-röm. Philos. 5).

4. Οἱ τίτλοι (δὲν σώζεται πάντα τὸ ὄνομα τοῦ Φιλόδημου σὰν συγγραφέα) καὶ οἱ ἐκδόσεις στὸ ἄρθρο τοῦ Philippson, *RE* 19, 1938, 2444. Βλ. τὶς ἐκδόσεις τῶν Schmid καὶ Diano ποὺ σημειώνουμε παρακάτω.

5. Πάπ. Herc. 1056. 967. 1191. Τώρα στὴν ἔκδοση τοῦ Diano (βλ.παραχ.)· βλ. Wolfg. Schmid, *Gnom.* 27, 1955, 406. Προσθῆκες γιὰ τὸ 14. βιβλ. τοῦ *Περὶ φύσεως* Wolfg. Schmid, *Rhein. Mus.* 92, 1944, 44.

6. Πάπ. Herc. 1251. Τὴν ἔκδ. τοῦ Schmid βλ. παραχ. Τοῦ ἴδ., *Der Hellenismus* (βλ. σ. 931 σημ. 2), 78, μὲ βιβλιογρ. κι ἐπισκόπηση γιὰ τὶς προτάσεις στὸ πρόβλημα τοῦ συγγραφέα.

σκολα εἶναι τὰ προβλήματα αὐτῶν τῶν κειμένων, φαίνεται ἀπὸ τὴν διαμάχη, στὴν ὁποία πότε ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος, πότε ὁ Φιλόδημος ἢ ἕνας παλαιότερος ἐπικούρειος χαρακτηρίζονται συγγραφεῖς τους.

Μιὰν ἰδιόρρυθμη μαρτυρία γιὰ τὸ πλῆθος τῶν ὀπαδῶν ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο ἀποτελεῖ ἡ μεγάλη ἐπιγραφὴ ποὺ χάραξε ὁ Διογένης ἀπὸ τὰ Οἰνόανδα τῆς Λυκίας γιὰ τοὺς συμπολίτες του[1]. Κομμάτια ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἐπίκουρου βρίσκονται ἐδῶ μαζὶ μὲ γνωμικὰ καὶ μὲ δυὸ ἐπιστολές, ποὺ ἡ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν ἀφιερωτὴ τῆς ἐπιγραφῆς. Ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγὲς μποροῦμε ἀκόμα νὰ προσθέσουμε τὰ πολεμικὰ συγγράμματα τοῦ Πλουτάρχου ἐναντίον τοῦ Ἐπίκουρου καὶ τοῦ Κολώτη. Ἀπὸ τοὺς Λατίνους τὴν πιὸ ἐκτεταμένη ἔκθεση τῆς θεωρίας τοῦ Ἐπίκουρου μᾶς τὴν χάρισε ὁ Λουκρήτιος. Ὁ FRIEDRICH KLINGNER[2] ἀποδείχνει ὄμορφα πῶς σ' αὐτὸ τὸ μεγάλο ποίημα μιὰ φλογερὴ ἰδιοσυγκρασία διαπότισε μὲ πολεμικὸ πνεῦμα τὴν διδασκαλία γιὰ τὴν εἰρήνη τῆς ψυχῆς. Σημαντικὰ εἶναι ἐπίσης τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα τοῦ Κικέρωνα, ἰδιαίτερα τὸ *De natura deorum*· καὶ γιὰ τὸν Σενέκα πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι χρησιμοποίησε μιὰν συλλογὴ ἐπικούρειων ἀποφθεγμάτων.

Στὴν διδασκαλία τοῦ Ἐπίκουρου γίνεται πολὺ φανερὴ ἡ μεγάλη στροφὴ ποὺ πῆρε ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σωκράτη. Δὲν πρόκειται πιὰ γιὰ τὴν γνώση, ποὺ τὴν ἀναζητοῦν χωρὶς σκοπόν, μόνο καὶ μόνο γιὰ χάρη τῆς ἴδιας τῆς γνώσης· τώρα τελικὸς στόχος αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας εἶναι μιὰ τέτοια διάπλαση τῆς ζωῆς, ποὺ νὰ ἐξασφαλίζη στὸν ἄνθρωπο τὸν πιὸ ὑψηλὸ βαθμὸ ἀπὸ εὐτυχία, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκτηθῆ. Ὅπως ὁλόκληρο τὸ σύστημα τοῦ Ἐπίκουρου κατευθύνεται βασικὰ πρὸς αὐτὸ τὸ «τέλος», ἔτσι μπορεῖ καὶ νὰ γίνη νοητὸ μόνο ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἴδιο. Ἡ τέλεια ἠρεμία τῆς ψυχῆς, ποὺ ἐξασφαλίζεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐναντίον τῆς ἀπειλῆς καὶ τοῦ πειρασμοῦ—οἱ Ἐπικούρειοι τὴν συγκρίνουν συχνὰ μὲ τὴν γαλήνη τῆς θάλασσας—,εἶναι αὐτὸς ὁ σκοπός, ποὺ κάμνει τὴν ἐπικούρεια διδασκαλία νὰ συναντᾶ τὴν θανάσιμη ἀντίπαλή της, τὴν Στοά, στὰ μισὰ τοῦ δρόμου. Καὶ γιὰ τὸν Ἐπίκουρο τὰ ἀκυριάρχητα πάθη εἶναι οἱ μεγάλοι ἐχθροὶ τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας. Αὐτὸς κήρυξε τὸν πόλεμο κυρίως ἐναντίον τοῦ φόβου, ἐκείνου τοῦ φόβου ποὺ μὲ πεισματάρικους κι ἐκδικητικοὺς θεούς, μὲ δεισιδαιμονικὴ ἑρμηνεία τῶν φαινομένων τῆς φύσης καὶ μὲ ἀπειλητικὲς εἰκόνες τοῦ Ἅδη δὲν ἀφήνει ποτὲ τοὺς ταλαίπωρους ἀνθρώπους νὰ ἀναπνεύσουν ἥσυχοι. Ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα ὁ Λουκρήτιος τὸν ὕμνησε σὰν μεγάλον ἥρωα καὶ νικητή.

Μόνο σ' αὐτὴν τὴν ἀλληλεξάρτηση ἀποκτοῦν τὴν σημασία τους ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ θεολογία τοῦ Ἐπίκουρου, οἱ ὁποῖες δὲν ἀποτελοῦν ἔρευνα γιὰ χάρη τῆς ἔρευνας, ἀλλὰ μέσα γιὰ τὴν πάλη ἐναντίον τῆς παραδομένης θρησκείας. Ἡ θεωρία τοῦ Δη-

1. A. GRILLI, *Diogenis Oenoandensis fragmenta*. Μιλάνο-Varese 1960 (*Testi e documenti per lo studio dell'antichità* 2). C. W. CHILTON, *Diogenis Oenoandensis fragmenta*. Λειψ. 1967.

2. *Röm. Geisteswelt* 4. ἐκδ. Μόναχο 1961, 191.

μόκριτου, πού δὲν ἀναγνώριζε τίποτε ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κενὸ χῶρο καὶ τὰ ἄτομα, ἦταν ἡ κατάλληλη βάση γιὰ μιὰν ἑρμηνεία τοῦ κόσμου, χωρὶς ἀγωνία μπροστὰ στὸ ἄλογο στοιχεῖο. Σ' αὐτὸ ὁ Ἐπίκουρος τροποποίησε τὴν θεωρία τοῦ Δημόκριτου τόσο μόνο, ὅσο τοῦ χρειαζόταν, ἀφοῦ βάζει ὁρισμένα σύνορα στὰ ἄτομα τόσο στὸν ἀριθμὸ τῶν μορφῶν τους ὅσο καὶ στὴν διεύθυνση τῆς κίνησής τους. Τὰ ἄτομα δὲν μποροῦν νὰ ξεπεράσουν ἕνα μέγεθος πού νὰ ἀποκλείη τὴν θεατότητά τους, καὶ κινοῦνται μὲ κάθετη κίνηση σὰν νὰ πέφτουν μέσα στὸν χῶρο. Γιὰ νὰ ἑρμηνεύση τὸν σχηματισμὸ τοῦ κόσμου ὁ Ἐπίκουρος χρησιμοποίησε βέβαια τὴν μοιραία «*παρέγκλισιν*», μιὰν ἐλαφριὰ ἀπόκλιση μερικῶν ἀτόμων ἀπὸ τὴν κάθετη διεύθυνση, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σὲ περιπλοκὲς καὶ συσφαιρώσεις. Δὲν μποροῦμε νὰ ρωτήσουμε ποιὰ εἶναι ἡ αἰτία.

Ἡ ψυχὴ εἶναι, ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα, μιὰ συνένωση ἀπὸ ἄτομα καὶ χάνεται μὲ τὸν θάνατο, πού σὰν ἀπόλυτη διάλυση πού εἶναι, δὲν πρέπει νὰ τὸν φοβούμαστε. Καὶ οἱ θεοὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ συνενώσεις ἀτόμων, πού περνοῦν μιὰν μακάρια ζωὴ μέσα στοὺς διακοσμικοὺς χώρους (*μετακόσμια, intermundia*), χωρὶς νὰ συμμετέχουν ὁπωσδήποτε στὰ ἐσωκοσμικὰ γεγονότα καὶ στὶς ὑποθέσεις τῶν ἀνθρώπων. Πῶς αὐτοὶ οἱ θεοὶ γλυτώνουν ἀπὸ τὴν φθαρτότητα ὅλων τῶν ἄλλων ἑνώσεων τῶν ἀτόμων, πῶς ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ πῶς ἐμφανίζονται σ'αὐτοὺς μὲ ἀπεικονίσεις, οἱ ὁποῖες ἀποκολλιοῦνται ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά τους, ὅλα αὐτὰ συνδέονται μὲ δύσκολα προβλήματα ἑρμηνείας, πού ἀπασχολοῦν τώρα ζωηρὰ τὴν ἔρευνα[1]. Ἀποδείχθηκε ἐπίσης λαθεμένη ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ Ἐπίκουρος, ἄθεος κατὰ βάθος, μὲ τὴν θεωρία του γιὰ τοὺς θεοὺς ἔκλεισε μιὰν ἀμφίβολη εἰρήνη μὲ τὴν παράδοση. Ἀναγνωρίσθηκε ἀπεναντίας ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἐπικούρεια εὐσέβεια, πού πραγματώνεται μὲ τὴν θεώρηση τῆς εἰρηνικῆς μακαριότητας τῶν θεῶν[2].

Ὅπως τὸν φόβο, ἔτσι πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑποτάσση καὶ τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὸν πόνο, ἂν θέλη νὰ πραγματώση τὴν εἰρήνη τῆς ψυχῆς του. Τὴν ἡδονὴ ὅμως ὁ Ἐπίκουρος τὴν πῆρε ἀπὸ τὴν τάξη τῶν παθῶν, καὶ χάρη στὸ ὅτι τὴν ἐταύτισε μὲ τὴν ἐξασφαλισμένη ἐσωτερικὴ γαλήνη, τὴν ἔκαμε τελικὸν σκοπὸ κάθε προσπάθειας. Μιὰ τόσο μεγάλη ἐκτίμηση τῆς ἡδονῆς θυμίζει τὸν Ἀρίστιππο· ἐνῶ ὅμως γι' αὐτὸν ἡ ἡδονὴ σημαίνει κίνηση σὲ ἐξαιρετικὰ ὠφέλιμη μορφή, γιὰ τὸν Ἐπίκουρο εἶναι κάτι πού ἠρεμεῖ στὸν ἑαυτό του καὶ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν κίνηση.

---

1. G. FREYMUTH, *Zur Lehre von den Gotterbildern in der ep. Philosophie*. Βερολ. (D. Ak. d. Wiss. Inst. f. hellenist.-rom. Philos. 2) 1953, μὲ ἐπεξεργασία τῆς πλούσιας βιβλιογρ. Τοῦ ἴδ. <Eine Anwendung von Epikurs Isonomie-Gesetz>, *Phil.* 98, 1954, 101· <Methodisches zur ep. Götterlehre>, *Phil.* 99, 1955, 234. G. PFLIGERSDORFFER, <Cicero über Epikurs Lehre vom Wesen der Götter>, *Wien. Stud.* 70, 1957, 235.

2. Βλ. τὴν λαμπρὴ ἐργασία τοῦ WOLFG. SCHMID, <Gotter und Menschen in der Theologie E.s>, *Rhein. Mus.* 94, 1951, 97, ὁ ὁποῖος στὴν κρίση του γιὰ τὸν Λουκρήτιο συναντιέται μὲ τὸν KLINGNER (βλ. σ. 733 σημ. 7). KNUT KLEVE, *Gnosis theōn. Die Lehre von der naturlichen Gottererkenntnis in der epikureischen Theologie.* Oslo 1963.

Δὲν θὰ χρειαζόταν κἂν νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ ἡδονὴ γιὰ τὸν Ἐπίκουρο δὲν εἶναι τὸ ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ μεγάλο ἄθροισμα εὐχαρίστησης τῶν αἰσθήσεων, ἔστω κι ἂν μερικὲς προκλητικὲς διατυπώσεις τῶν ἴδιων τῶν Ἐπικούρειων δημιούργησαν τὴν παράσταση τοῦ *«χοίρου ἀπὸ τὴν ἀγέλη τοῦ Ἐπίκουρου» (porcus de grege Epicuri)*[1].

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι γιὰ τὸν Ἐπίκουρο τὸ θεμελίωμα μιᾶς ἠθικῆς θεωρίας τῶν ἀξιῶν ἦταν πολὺ πιὸ δύσκολο ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τὸν Πλάτωνα ἢ τὴν Στοά. Αὐτὸ φαίνεται καλὰ ἀπὸ τὶς προσπάθειές του γύρω ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης. Αὐτὴ δὲν στηρίζεται οὔτε στὴν ἰδέα οὔτε στὴν φύση, ὁ σοφὸς ὅμως πρέπει νὰ τὴν τηρῆ, γιατὶ ἡ παράβασή της δὲν μένει κρυφὴ καὶ φέρνει τιμωρία. Πρακτικοὶ ὑπολογισμοὶ ἐπιβάλλουν νὰ σεβόμαστε τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀποτέλεσμα συμφωνιῶν. Ὁ Ἐπικούρειος ὅμως γυρνᾶ τὴν πλάτη στὴν πολιτικὴ ζωὴ μὲ τὴν συνταγή: *λάθε βιώσας*. Ὁ δεσμὸς ποὺ τοῦ ταιριάζει εἶναι ἡ φιλία ἀνάμεσα σὲ ὁμόφρονες, ποὺ ἡ βαθιὰ αἰσθαντικὴ καλλιέργειά της ἔδωσε στὸν Κῆπο τὴν ἰδιαίτερή του σφραγίδα.

Γιὰ τὸν ἐπικουρισμὸ οἱ διάδοχοι τοῦ ἱδρυτῆ του εἶχαν πολὺ λιγότερη σημασία ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τὴν Στοά. Στὸν ἐπικουρισμὸ δὲν ὑπῆρχε πρόβλημα νὰ ἀποτελειώσουν ἢ νὰ τροποποιήσουν τὴν διδασκαλία, ποὺ χάρη στὴν μορφὴ τοῦ ἱδρυτῆ της φαινόταν ἤδη στοὺς ὀπαδούς του ἀνέγγιχτη. Ὁ Μητρόδωρος ἀπὸ τὴν Λάμψακο[2], ἕνας πολὺ πιστὸς ὀπαδὸς τοῦ δασκάλου του, πέθανε πρὶν ἀπὸ αὐτόν· ἡ διεύθυνση τῆς Σχολῆς πέρασε στὸν Ἕρμαρχο[3] καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν στὸν Πολύστρατο. Καὶ οἱ δυὸ ὑποστήριξαν καὶ φιλολογικὰ τὴν διδασκαλία τους. Τὸ ἴδιο ἔκαμε κι ὁ Κολώτης, ποὺ ἀσκοῦσε πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα, καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖον κάτι παίρνουμε ἀπὸ τοὺς κυλίνδρους τοῦ Herculaneum. Ἐπικούρειους τῆς ἐποχῆς τοῦ Κικέρωνα συναντήσαμε, ὅταν μιλήσαμε γιὰ τὸν Φιλόδημο. Πίσω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ ὀνόματα ὑπάρχει μιὰ μεγάλη γραμματεία γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς διδασκαλίας, ἡ ὁποία βρισκόταν στὴν ἀνάγκη νὰ ἀποκρούη πολλὲς ἐπιθέσεις, προπάντων ἀπὸ τοὺς Στωικούς.

Ἄλλο τόσο λίγο ὅσο ὁ Σπεύσιππος κι ὁ Ξενοκράτης, ἦταν καὶ οἱ διάδοχοί τους, ὁ Πολέμωνας κι ὁ Κράτητας, σὲ θέση νὰ δώσουν νέες ὠθήσεις στὴν πλατωνικὴ Ἀκαδημία. Μιὰ στροφὴ ἔγινε μὲ τὸν Ἀρκεσίλαο ἀπὸ τὴν Πιτάνη τῆς Αἰολίδας, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὴν διεύθυνση τῆς Σχολῆς στὰ 268. Σύμφωνα μὲ μιὰν ἀρχαία διαίρεση, ἀπὸ αὐτὸν ἀρχίζει ἡ Μέση Ἀκαδημία[4]. Ἡ διδασκαλία του, ποὺ τὴν μετάδινε μόνο προφορικά, ἔμενε στὸ ἐπίπεδο τῆς σωκρατικῆς ἄγνοιας, κι ἀπέ-

1. Καλὰ ἐναντίον μιᾶς τέτοιας ἀντίληψης ὁ Σενέκας, *De vita beata*, 12, 4.

2. Τὰ ἀποσπάσματα στοῦ A. Korte, *N. Jahrb.* Παράρτ. 17, 1890, 531, μὲ τὶς παρατηρήσεις στοῦ Wolfg. Schmid, *Reallex. f. Ant. u. Chr.* 5, 1961, 703.

3. Τὰ ἀποσπάσματα στοῦ K. Krohn, Διδ. διατρ. Βερολ. 1921.

4. Γιὰ τὶς διάφορες ἀρχαῖες ὑποδιαιρέσεις τῆς Ἀκαδημίας: O. Gigon, <Zur Gesch. der sog. Neuen Akademie>, *Mus. Helv.* 1, 1944, 62.

κλειε τὴν δυνατότητα νὰ ἀποκτήσουμε βέβαιες κρίσεις στηριγμένοι στὴν αἰσθησιακὴ ἀντίληψη. 'Αντίπαλοι τῆς 'Ακαδημίας ἰσχυρίσθηκαν ὅτι ὁ 'Αρκεσίλαος μὲ αὐτήν του τὴν ἐπιφυλακτικότητα *(ἐποχὴ)* εἶχε δεχθῆ τὸν σκεπτικισμὸ τοῦ Πύρρωνα τοῦ 'Ηλείου, καὶ οἱ νεότεροι τὸ ἐπανάλαβαν συχνά. Μολαταῦτα τὸ πρωταρχικὸ κίνητρο τοῦ 'Αρκεσίλαου ἦταν ἡ καταπολέμηση τῆς στωικῆς θεωρίας τῆς γνώσης, ἡ ὁποία μὲ αἰσθησιοκρατικὴ στάση θεωροῦσε βάση ὅλων τῶν γνώσεων τὶς εἰκόνες τῶν αἰσθήσεων καὶ τὶς χώριζε μὲ ἕναν ἀμφίβολο τρόπο σὲ πειστικὲς καὶ μή[1]. Μὲ αὐτὴν τὴν ὑποτίμηση τῶν εἰκόνων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, ὁ 'Αρκεσίλαος ἔμεινε πέρα πέρα πλατωνικός, εἶναι ὅμως ἀμφίβολο ἂν παράλληλα ὑποστήριζε καὶ τὴν πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν γιὰ ἕναν στενότερο κύκλο μαθητῶν του[2]. 'Η μάχη ἐναντίον τῆς Στοᾶς ἐξελίχθηκε κάτω ἀπὸ τὸν Καρνεάδη τὸν Κυρηναῖο (214 - 129) σὲ πολεμικὴν ἐναντίον ὅλων τῶν φιλοσοφικῶν τάσεων. 'Ο Καρνεάδης, ποὺ στὰ 155 πῆγε στὴν Ρώμη σὰν μέλος τῆς πρεσβείας τῶν φιλοσόφων, διεύθυνε τὴν 'Ακαδημία ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ὡς τὰ 137. Γραπτὰ δὲν ἄφησε οὔτε αὐτός, ἐνῶ μαθητές του, κυρίως ὁ Κλειτόμαχος, κατάγραψαν τὴν διδασκαλία του.

'Η αἴσθηση ὅτι ἡ 'Ακαδημία μὲ αὐτὴν τὴν καθολικὴ πολεμική της ἔχανε τὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ πόδια της, ἔκαμε τὸν ἀρχηγό της Φίλωνα τὸν Λαρισαῖο νὰ ἀντιδράση. Αὐτὸς περιόρισε τὸν ἀγώνα του μόνο ἐναντίον τῆς στωικῆς ἔννοιας τῆς ἀλήθειας καὶ ἀποκατάστησε σὲ ὅλα της τὰ δικαιώματα τὴν πλατωνική. Στὸν Μιθραδατικὸ πόλεμο ζήτησε καταφύγιο στὴν Ρώμη, ὅπου σὰν δάσκαλος ἄσκησε ἀποφασιστικὴν ἐπίδραση ἐπάνω στὸν Κικέρωνα[3]. Πολὺ πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὸν Φίλωνα προχώρησε ὁ 'Αντίοχος ὁ 'Ασκαλωνίτης[4], ποὺ ὁ Κικέρωνας τὸν ἄκουσε στὴν 'Αθήνα. Θέλησε νὰ γεφυρώση τὸ χάσμα πρὸς ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερα συστήματα καὶ ἀναζήτησε τὸν δρόμο τοῦ γνήσιου πλατωνισμοῦ μέσα ἀπὸ μιὰν συνθεώρηση τῆς παλαιοακαδημεικῆς, στωικῆς καὶ περιπατητικῆς παράδοσης. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Κικέρωνας (*Ac.* 2, 132) ἔλεγε γι' αὐτὸν ὅτι ὁ ἴδιος ὀνομαζόταν *Academicus*, μὲ μιὰν ὅμως μικρὴ ἀλλαγὴ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἕνας *germanissimus Stoicus* (=γνησιότατος Στωικός). Μὲ αὐτὸν τὸν ὑπερβολικὸ ἐκλεκτισμὸ ἦρθε σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Φίλωνα καὶ συγχρόνως σὲ μιὰν φιλονεικία, ποὺ ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα τοῦ ἰσχυρισμοῦ τῶν διάφορων τάσεων ὅτι κατέχουν τὸν ἀληθινὸ Πλά-

1. Αὐτὴν τὴν ἄποψη τὴν ὑποστηρίζει ὁ GIGON στὴν σημαντικὴ πραγματεία ποὺ ἀναφέραμε στὴν προηγ. σημ. Γιὰ ποιήματα τοῦ 'Αρκεσίλαου: P. VON DER MUHLL, *Studi in onore di U. Paoli*. Φλωρεντ. 1955, 717.

2. 'Υλικὸ στοῦ GIGON, ἔ.ἀ. 55.

3. A. WEISCHE, *Cicero und die Neue Akademie. Untersuchungen zu Entstehung und Geschichte des antiken Skeptizismus*. Munster 1961 (*Orbis antiquus* τεύχ. 18).

4. A. LUEDER, *Die philos. Personlichkeit des Antiochos von Askalon*. Διδ. διατρ. Γοττ. 1940. G. LUCK, *Der Akademiker Antiochos. Noctes Romanae* 7. 1953. Περισσότερα στοιχεῖα: A. WLOSOK, *Laktanz und die philos. Gnosis. Abh. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1960/2, 50, σημ. 2. Γιὰ τὸν Φίλωνα: K. v. FRITZ, *RE* 19, 1938, 2535.

τωνα. Ἡ δυνατότητα μιᾶς τέτοιας φιλονεικίας ἔχει βαθιὲς ρίζες στὶς ἀπόψεις τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἄποψη τῆς μυστικῆς θέασης μένει αὐτὴν τὴν ἐποχὴ πολὺ στὸ πίσω πλάνο· θὰ ἐμφανισθῆ στὸ προσκήνιο μὲ μεγάλη δύναμη σὲ μιὰν ὀψιμότερη περίοδο τοῦ πλατωνισμοῦ.

Σπουδαίους Περιπατητικοὺς ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Σχολῆς συναντήσαμε τὸν Εὔδημο, Ἀριστόξενο καὶ Δικαίαρχο ἤδη σὲ ἀλληλεξάρτηση μὲ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἐκεῖ γνωρίσαμε καὶ τὸν Θεόφραστο ἀπὸ τὴν Ἐρεσὸ τῆς Λέσβου, ποὺ ἦταν μαθητής του, συνεργάτης καὶ φίλος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἄσσου. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης πέθανε στὰ 322 δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ βρῆ καλύτερον διάδοχο ἀπὸ αὐτὸν τὸν σύντροφο τῶν ἐρευνῶν του. Ὁ Θεόφραστος διεύθυνε τὴν Σχολὴ ὣς τὸν θάνατό του στὰ 288/87 ἢ 287/86 σὲ ἡλικία 85 χρονῶν. Στὴν ἄνθηση τοῦ Περίπατου σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ—ἡ παράδοση μιλᾶ γιὰ ἕναν συνολικὸ ἀριθμὸ 2000 μαθητῶν—ἀνταποκρινόταν τὸ προσωπικό του κῦρος. Μολονότι ἦταν μέτοικος, μολαταῦτα μπόρεσε μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα νὰ γίνη κτηματίας, καὶ μιὰ δίκη γιὰ ἀσέβεια, ποὺ τὴν κίνησε ἐναντίον του ὁ Ἁγνωνίδης ἀνάμεσα στὰ 319 μὲ 315 εἶχε θλιβερὴν ἀποτυχία. Μὲ αὐτὴν τελείωσε αὐτὸ τὸ ἄδοξο κεφάλαιο τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας. Ἡ ἀπόκρουση τῆς κατηγορίας κάποιου Σοφοκλῆ (βλ. σ. 762) ἐναντίον τῆς διδακτικῆς ἐλευθερίας τῶν φιλοσόφων, δὲν ὀφειλόταν λίγο καὶ στὸ βάρος τῆς διαμαρτυρίας του. Ὅταν τὸν συνόδευαν στὸν τάφο, ἡ συμμετοχὴ τῆς πόλης ἔδειξε σὲ πόσο μεγάλην ἐκτίμηση τὸν εἶχαν. Ἡ διαθήκη του σώζεται στὸ πέμπτο βιβλίο τῆς ἱστορίας τῶν φιλοσόφων τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου, κι αὐτὴ μαζὶ μὲ τὴν βιογραφία καὶ τὸν κατάλογο τῶν συγγραμμάτων του εἶναι ἡ πιὸ σημαντική μας πηγὴ γιὰ τὸν Θεόφραστο.

Τὸ πελώριο ἔργο του δείχνει τὴν ἴδια πανεπιστημοσύνη ὅπως καὶ τὸ ἔργο τοῦ δασκάλου του. Ἡ ἐπανάληψη τίτλων, ὅπως *Ἀναλυτικά*[1], *Τοπικά*, *Ποιητική*, καὶ θεμάτων ὅπως φυσική, μετεωρολογία ἢ ζωολογία, δείχνει πολὺ καθαρὰ σὲ πόσο μεγάλον βαθμὸ καὶ οἱ δυὸ πραγματεύθηκαν τὰ ἴδια προβλήματα. Τὰ ἐπιστημονικά του δημοσιεύματα ἔχουν, ὅπως κι οἱ πραγματεῖες τοῦ Ἀριστοτέλη, στενὴν σχέση μὲ τὴν διδακτική του δραστηριότητα· ἔχουμε γι' αὐτὸ μιὰν πολύτιμη μαρτυρία τοῦ ἴδιου ἀπὸ ἕνα γράμμα του στὸν Φαινία (Διογ. Λαέρτ. 5, 37)[2].

Ἀλλὰ καὶ τὰ λίγα ποὺ μᾶς σώθηκαν ἀπὸ τὸν Θεόφραστο μιλοῦν γιὰ τὴν ἔκταση τῶν ἐνδιαφερόντων του. Ὁλωσδιόλου ἐπάνω στὴν γραμμὴ τῆς φυσιοδιφίας τοῦ Ἀριστοτέλη βρίσκονται τὰ δυὸ ἔργα βοτανικῆς: ἡ *Φυτολογία* σὲ ἐννιὰ βιβλία *(Περὶ φυτικῶν ἱστοριῶν α' - θ')* καὶ τὰ ἔξι βιβλία γιὰ τὶς *αἰτίες τῶν φυτῶν (Φυτικῶν αἰτιῶν α'-ς')*. Τὰ δυὸ ἔργα ἔχουν τὴν ἴδια σχέση ἀναμεταξύ τους ὅπως ἡ *Ζωολογία* τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὰ αἰτιολογικὰ συγγράμματα ἀπὸ τὸ βασίλειο τῶν ζώων, ἔστω κι ἂν φαίνωνται διαφορὲς ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἐπιστη-

---

1. J. M. Bocheński, *La logique de Théophraste*. Fribourg 1947.
2. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία: Regenbogen, *RE* S 7, 1940, 1359, 36.

μονική προσωπικότητα τοῦ Θεόφραστου στὸ σύνολο. Ἡ πιὸ ἔντονη κλίση του πρὸς τὴν ἐμπειρία συνδυάζεται μὲ τὴν ἐπιφυλακτικότητα ἀπέναντι σὲ θεωρητικὲς λύσεις καὶ τεχνητὲς συνθέσεις. Ἀντὶ γιὰ σταθεροὺς προσδιορισμοὺς τῶν ὁρίων, βρίσκουμε συχνὰ ὀλισθηρὲς μεταβάσεις. Κυρίως ὅμως φαίνεται σ' αὐτὸν ὁ ἐπιστημονικὸς ἐργάτης πιὸ ἔντονα ἀπὸ ὅ,τι ὁ φιλόσοφος, ὅταν ἀναπτύσσει ἕνα πρόβλημα σὲ ὅλες τὶς διαστάσεις του, ἀποφεύγει ὅμως μιὰν σίγουρη λύση. Ὁλόκληρες ἀλυσίδες προβλημάτων, ποὺ τὶς βρίσκουμε στὰ συγγράμματα γιὰ τὰ φυτά, ἀλλὰ καὶ σὲ κομμάτια ἀπὸ ἄλλα ἔργα, χαρακτηρίζουν αὐτήν του τὴν στάση. Ὅτι γιὰ τὶς βοτανικὲς ἐργασίες δὲν πρέπει νὰ ὑπερτιμοῦμε οὔτε τὴν αὐτοψία τοῦ Θεόφραστου οὔτε τὴν σημασία τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλέξανδρου, καὶ ὅτι μᾶλλον σ' αὐτὲς τὶς ἐργασίες ἔχουν τὸ μερίδιό τους καὶ ἡ πλούσια παράδοση καὶ οἱ λογῆς λογῆς πληροφορίες, τὸ δείχνει ὁ REGENBOGEN στὴν θεμελιακὴ μονογραφία τοῦ ἄρθρου του στὴν *RE*. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς βοτανικῆς[1] εἶναι σημαντικὸ ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ συναντοῦμε στὸ πρόσωπο τοῦ Θεόφραστου ἕναν συγγραφέα, ποὺ τὸ βοτανικο-φυσικοεπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον του δὲν ἔχει μόνο ἰατρικὸν προσανατολισμό.

Κοντὰ στὰ δυὸ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε, ἔχουμε ἀπὸ τελείως διαφορετικὴν περιοχὴ τοὺς *Χαρακτῆρες* (*Ἠθικοὶ χαρακτῆρες*), ποὺ τοὺς μνημονεύσαμε μιλώντας γιὰ τὸν Μένανδρο (σ. 885). Ὁ Θεόφραστος συγκεντρώνει ἐδῶ τριάντα σχεδιάσματα ἀνθρώπινων τύπων, ζωγραφισμένων μὲ ζωντάνια καὶ πολὺ λεπτὰ διαφοροποιημένων, ποὺ οἱ κοινὲς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες τους ἐκθέτονται μὲ πολύχρωμο ἀττικὸ φόρεμα. Τὸ προοίμιο καὶ οἱ ἠθικοπλαστικοὶ ἐπίλογοι σὲ μερικὰ κομμάτια εἶναι νόθες προσθῆκες. Τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τοῦ μικροῦ αὐτοῦ ἔργου—ποὺ δὲν πρόκειται νὰ μειώση τὴν χαρά μας γιὰ τὶς τόσο εὔστοχες παρατηρήσεις του—δὲν βρῆκε ἀκόμα ἱκανοποιητικὴν ἀπάντηση. Πρέπει ὅμως νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Θεόφραστος σ' αὐτὸ δὲν ἦταν μόνος του· ὁ Φιλόδημος διαφύλαξε στὸ ἔργο *Περὶ κακιῶν* δείγματα ἀπὸ τύπους χαρακτήρων τοῦ Ἀρίστωνα ἀπὸ τὴν Κέα, στὰ ὁποῖα ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα ψυχοδιαιτητικὸ σύγγραμμα. Ἐπιτρέπεται ἄραγε νὰ βγάλουμε ἀπὸ αὐτὸ τὰ συμπεράσματα γιὰ τὸν Θεόφραστο;[2]

---

1. Μιὰ ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς βοτανικῆς βρίσκεται στὴν εἰσαγωγὴ τῆς MARGARET H. THOMSON, *Textes grecs inédits relatifs aux plantes.* Παρίσι 1955. Ἐκεῖ ἐπίσης καὶ βιβλιογρ. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι δύσκολο νὰ χρονολογηθοῦν, ἀνήκουν ὅμως γενικὰ σὲ ὄψιμη ἐποχή· αὐτὸ ὅμως δὲν ἀφορᾶ ὑποχρεωτικὰ τὴν παράδοση ποὺ περιέχεται μέσα σ' αὐτά. Πβλ. R. STROMBERG, *Griech. Pflanzennamen, Göteborgs högskolas årskrift* 46/1, 1940.

2. Νεότερες ἐκδόσεις: *I caratteri* a cura di E. LEVI. Μιλάνο 1956. M. F. GALLIANO, *Los caracteres.* δίγλωσση ἐκδ. Μαδρίτη 1956. G. PASQUALI, *I caratteri.* Testo, introd., trad. e comm. 2. ἐκδ. Φλωρεντ. 1956 (ἐπιμέλεια τοῦ V. DE FALCO. Πλούσια βιβλιογρ.). P. STEINMETZ, *Th.s Charaktere herausgegeben u. erkl. Wort der Antike* 7. 2 τόμ. Μόναχο 1960, 1962. R. GLENN USSHER, *Th. The Characters with. introd., comm. and index.* Λονδ. 1960.—Γιὰ τὸν σκοπό: REGENBOGEN, ἔ.ἀ. 1507 κέ. Ἀμφιβολίες στοῦ WOLFG. SCHMID, *Der Hellenismus* (βλ. σ. 931 σημ. 3), 77, 1. Χρήσιμο γιὰ τὴν περιπατητικὴ περιγραφὴ χα-

Ἀπὸ ἄλλα ἔργα τοῦ Θεόφραστου ἀναφέραμε τὴν θεμελιακή του δοξογραφία (*Φυσικῶν δόξαι*) στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη (σ. 797). Ἡ ἔνταξη τοῦ ἀποσπάσματος *Περὶ αἰσθήσεων* στὸ μεγάλο ἔργο, ἡ ὁποία ὑποστηριζόταν πολὺν καιρὸ μὲ ἐμπιστοσύνη, ἔγινε προβληματική[1]· μολαταῦτα ἡ συνένωση εἰσήγησης καὶ θαυμάσιας κριτικῆς ποὺ διακρίνεται ἐδῶ, ἐπηρέασε χωρὶς ἀμφιβολία τὴν δομὴ αὐτῆς τῆς δοξογραφίας. Τὶς δικές του φυσικὲς θεωρίες ὁ Θεόφραστος τὶς ἐξέθεσε στὰ 18 βιβλία *Περὶ φυσικῶν*, ποὺ ἀναφέρει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (5,46)[2].

Ἄς θίξουμε ἀκόμα μὲ συντομία μόνο δυὸ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς τομεῖς ἐργασίας τοῦ Θεόφραστου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἔρευνές του γιὰ ἠθικὰ προβλήματα ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες γιὰ τὴν θρησκεία καὶ τὴν λατρεία. Ἀπὸ αὐτὲς μποροῦμε νὰ διακρίνουμε κάπως τὸ σύγγραμμα *Περὶ εὐσεβείας* χάρη σὲ ἀπανθίσματα στὸ δεύτερο βιβλίο τοῦ *De abstinentia* τοῦ Πορφύριου. Ἀποβλέποντας σὲ μιὰν ἐσωτεροποίηση τῆς λατρείας ὁ Θεόφραστος ἀπέρριψε ἀρκετὲς ἀνοησίες, προπάντων τὶς αἱματηρὲς θυσίες· σ' αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραδοχὴ μιᾶς ἐξέλιξης ἀπὸ ἕνα πιὸ ἀθῶο ἔθιμο, τὸν ὁδήγησε ἡ πεποίθησή του ὅτι ὅλα τὰ φυσικὰ ὄντα συνδέονται μὲ φυσικὴ συγγένεια.

Βαθιὰ ἀσχολήθηκε ὁ Θεόφραστος μὲ τὴν ρητορική, καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ μεγάλην ἐπίδραση εἶχε ἡ διδασκαλία του γιὰ τὶς τέσσερις *virtutes dicendi* (=ἀρετὲς τοῦ λόγου: *ἑλληνισμός, σαφήνεια, πρέπον, κατασκευή*), ποὺ ὁ J. STROUX[3] τὶς ἔβγαλε ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, *Orat.* 75 κέ[4].

ρακτήρων W. BÜCHNER, ‹Über den Begriff der Eironeia›, *Herm.* 76, 1941, 339. Ὁ D. J. FURLEY, ‹The purpose of Th.s Characters›, *Symb. Osl.* 30, 1950, 56, ξανάπιασε πάλι τὴν θεωρία τοῦ O. IMMISCH, *Phil.* 57, 1898, 193, ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα πάρεργο στὶς ρητορικὲς ἐργασίες τοῦ Θεόφραστου, γιὰ νὰ ζωντανεύη τὶς θεωρητικὲς ὁδηγίες μὲ πρακτικὰ παραδείγματα. Διαφορετικὰ ὁ P. STEINMETZ, ‹Der Zweck der Charaktere Th.s›, *Ann. Univ. Saraviensis. Phil.-Lettres* 8/3, 1959, 209, μὲ καλὴ ἐπισκόπηση γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος· τοῦ ἴδ. ‹Menander u. Th.›, *Rhein. Mus.* 103, 1960, 185. Στοὺς *Χαρακτῆρες* βλέπει πολεμικὴν ἐν ὀνόματι τῆς ἀριστοτελικῆς «*θεωρίας*» ἐναντίον τῆς ἠθικῆς σκοπιμοποίησης τῆς φιλοσοφίας ἐφόσον δείχνουν τὴν ἀμετάβλητη φύση τοῦ μέσου ἀνθρώπου. Ἀπέναντι σὲ τόσο διαφορετικὲς ἀπόψεις ἴσως ἐπιτρέπεται νὰ ρωτήσουμε ἂν σ' αὐτὰ τὰ θαυμάσια παιχνίδια μποροῦμε κἂν νὰ κάμουμε λόγο γιὰ ἕναν ὁρισμένο σκοπό. U. ALBINI, ‹I caratteri di Teofrasto›, *Maia* 15, 1963, 259. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ STEINMETZ: M. SICHERL-K. GAISER, *Gnom.* 36, 1964, 17. Ἡ βιβλιοκρισία αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν παράδοση, πρόθεση καὶ σύνθεση τῶν *Χαρακτήρων*. Ὁ GAISER δέχεται μαζὶ μὲ τὸν USSHER (βλ. παραπ. 3) ὅτι «τὸ σύγγραμμα γεννήθηκε σὲ συνάρτηση μὲ ποιητικὲς μελέτες, περίπου σὰν ἐρέθισμα γιὰ τὴν διαμόρφωση ἀντίστοιχων τύπων τῆς κωμῳδίας».

1. REGENBOGEN, ἔ.ἀ. 1399, 56 καὶ 1537, 26.

2. Γιὰ παράλληλους τίτλους καὶ γιὰ τὴν προβληματικὴ τῆς κατανομῆς τῶν ἀποσπασμάτων: H. B. GOTTSCHALK, *Gnom.* 39, 1967, 18.

3. *De Theophrasti virtutibus dicendi.* Λειψ. 1912. Πβλ. F. WEHRLI, *Phyllobolia für Peter von der Mühll.* Βασιλεία 1946, 29.

4. Γιὰ τὸν Πάπ. Ἀμβ. 128 (*Griech. Pap. der Hamburger Staats-u. Univ. Bibl.* Ἀμβ. 1954, 36), ποὺ ἔχει γραφτῆ πρὶν ἀπὸ τὸ 250 π.Χ. (πβλ. *Arch. Pap. Forsch.* 16, 1956, 108) μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ *Περὶ λέξεως* τοῦ Θεόφραστου. Γιὰ ἀποσπά-

Δυστυχῶς δὲν μποροῦμε νὰ δώσουμε ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἱστορίας*, εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι ἐδῶ ὁ Θεόφραστος πραγματευόταν προβλήματα θεωρητικὰ τῆς ἱστοριογραφίας[1].

Γιὰ τὴν ἔρευνα, ὁ Θεόφραστος ἔμεινε πολὺν καιρὸ στὸν ἴσκιο τοῦ Ἀριστοτέλη. Νεότεροι, προπάντων ὁ REGENBOGEN, μπόρεσαν νὰ τοῦ ἀποδώσουν καλύτερα τὸ δίκαιό του κι ἔδειξαν σὲ πόσο πολλὰ σημεῖα ἦταν ἀνεξάρτητος, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο τὴν θεωρία του γιὰ τὶς κρίσεις, τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ψυχή[2], τὴν κριτικὴ τῆς ἀριστοτελικῆς ἔννοιας τοῦ χώρου. Ἂν τὸν κοιτάξουμε συνολικά, ὁ Θεόφραστος εἶναι ἀσφαλῶς ὁ πιὸ μεγάλος συνεχιστὴς τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου, συνεχιστὴς ἐπίσης καὶ στὸ ὅτι μὲ αὐτὸν ἐξακολούθησε ἐκείνη ἡ χειραφέτηση τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν ἀπὸ τὴν φιλοσοφία, ἡ ὁποία χειραφέτηση ἐπρόκειτο νὰ ὁλοκληρωθῇ στὴν Ἀλεξάνδρεια.

Τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τοῦ Περίπατου τὸ διατήρησε ἐπίσης ὁ διάδοχος τοῦ Θεόφραστου, ὁ Στράτωνας ὁ Λαμψακηνός, ποὺ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Δημόκριτου ἤθελε νὰ φτάση σὲ μιὰν καθαρὰ φυσικὴ ἑρμηνεία τῶν φαινομένων καὶ σ' ἕνα μονιστικὸ κοσμοείδωλο. Τὸ ἐνδιαφέρον του στρεφόταν πρὸς τὶς φυσιολογικὲς λειτουργίες· τέτοιαν θεωροῦσε καὶ τὴν ψυχικὴ ζωή, κι ἔτσι δὲν παραδεχόταν κανένα τμῆμα τῆς ψυχῆς ἀθάνατο. Ἀλλὰ καὶ κάθε τι ζωολογικὸ τὸ ἔβλεπε μέσα στὶς ἴδιες συσχετίσεις, εἴτε ἦταν ἀναπαραγωγή, ἐμβρυολογία ἢ ἔκτρωμα. Ὁ Λύκωνας, ποὺ διεύθυνε τὴν Σχολὴ σαραντατέσσερα χρόνια, ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν ἐπίδρασή της πρὸς τὰ ἔξω, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀρίστωνας ἀπὸ τὴν Κέα δὲν μπόρεσε νὰ τῆς δώση καμιὰν καινούργια ἔξαρση. Γιὰ τὸν διάδοχό του Κριτόλαο ἀπὸ τὴν Φάσηλη ξέρουμε ὅτι ἦταν μέλος τῆς πρεσβείας τῶν φιλοσόφων στὴν Ρώμη, ἡ ὁποία στὰ 155 π.Χ. ἐπροκάλεσε τόσο μεγάλον θαυμασμὸ καὶ ἀντιρρήσεις. Ἔβαλε κι αὐτὸς τὸ μερίδιό του στὴν συζήτηση μὲ τὴν ρητορική. Μόνο ὅμως ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Ρόδιος, ποὺ ἦταν ἀρχηγὸς τῆς Σχολῆς περίπου ἀπὸ τὸ 70 - 50 π.Χ., ἔδωσε στὴν ἐργασία της νέες ὠθήσεις χάρη στὴν δημοσίευση τῶν ἀριστοτελικῶν διδακτικῶν συγγραμμάτων (βλ. σ. 800).

Ἐπειδὴ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Περίπατου ἀπὸ μιὰν ἀρχὴ ἁπλώνονταν καὶ πέρα ἀπὸ τὸν καθαρὰ φιλοσοφικὸ προβληματισμό, γι' αὐτὸ ἔχουμε μιὰν μεγάλη συγγραφικὴ δραστηριότητα ποὺ ἀναπτύχθηκε σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος. Τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα εἶναι ὁ Δημήτριος ἀπὸ τὸ Φάληρο, μαθητὴς τοῦ Θεόφραστου καί, σὰν ἄνθρωπος τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Κάσσανδρου μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ Ἐπιμελητῆ, κυβερνήτης τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὰ 317 - 307. Ἡ γνωστικὴ καὶ μετριοπαθὴς διακυ-

---

σματα τοῦ συγγράμματος *Περὶ μουσικῆς* τοῦ Θεόφραστου στὸν μεσαιωνικὸ φιλόσοφο Šahrastāni, ποὺ γράφει ἀραβικά: FR. ALTHEIM καὶ R. STIEHL, *Gesch. d. Hunnen* 3, Βερολ. 1961, 131.

1. Βλ. F. W. WALBANK, *Gnom.* 29, 1957, 418.

2. Βλ. ἐπίσης E. BARBOTIN, *La théorie aristotelicienne de l'intellect d'après Théophraste.* Louvain 1954 (μὲ πολλὴ βιβλιογρ.).

βέρνησή του, πού στὴν διάρκειά της αὐτὸς δὲν ἀπαρνήθηκε τὸν μαθητὴ τῶν φιλοσόφων[1], τελείωσε ἐξαιτίας τοῦ Δημήτριου τοῦ Πολιορκητῆ. Στὴν ἀρχὴ ἔφυγε στὴν Θήβα, καὶ πῆγε, ἴσως ὕστερα ἀπὸ διαμονὴ στὴν Μακεδονία, στὴν αὐλὴ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Α'. Τὸ μερίδιό του στὴν πολιτιστικὴ πολιτικὴ αὐτοῦ τοῦ βασιλιᾶ, στὴν ἵδρυση τοῦ Μουσείου καὶ τῆς βιβλιοθήκης, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὁρισθῆ μὲ ἀκρίβεια, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἦταν μικρό. Ὅταν ὁ Πτολεμαῖος μὲ τὴν συμβουλὴ τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα κάλεσε τὸν Περιπατητικὸ Στράτωνα, πού ἀργότερα ἔγινε ἀρχηγὸς τῆς Σχολῆς, στὴν Αἴγυπτο γιὰ τὴν διαπαιδαγώγηση τῶν παιδιῶν του, βλέπουμε κι ἐδῶ καθαρὰ τὴν γραμμή, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸν Περίπατο πηγαίνει στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ διαδοχὴ τοῦ θρόνου ἦταν μοιραία γιὰ τὸν Φαληρέα: ὁ Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος τὸν ἐξόρισε ἀπὸ τὴν Αὐλή, καὶ πέθανε στὴν Ἐπάνω Αἴγυπτο.

Γνωρίσαμε ἤδη τὸν Δημήτριο σὰν ἐκδότη μιᾶς συλλογῆς μύθων τοῦ Αἰσώπου (σ. 237) καὶ γνωμικῶν τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν (σ. 239). Αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ ἀνθρώπου, πού σὰν κυβερνήτης φρόντισε γιὰ ἀπαγγελίες ὁμηρικῶν ποιημάτων στοὺς θυμελικοὺς ἀγῶνες κι ἔγραψε ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν *Ὁμηρικόν*, ἑρμηνευτικὰ συγγράμματα στὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσσεια*. Οἱ πολυάριθμοι γνωστοὶ τίτλοι μαρτυροῦν συγγραφικὴ δραστηριότητα πού ἁπλωνόταν στὴν φιλοσοφία, ρητορική, ἱστορία καὶ πολιτική. Σὲ μιὰν συστηματικὴ ἔκθεση τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος (*Περὶ τῆς Ἀθήνησι νομοθεσίας*) καὶ μιὰν περιγραφὴ τῶν πολιτευμάτων τῆς πόλης (*Περὶ τῶν Ἀθήνησι πολιτειῶν*), σύμφωνα μὲ τὴν σειρά τους, τὸν βλέπουμε στὰ χνάρια τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ *Ἀρχόντων ἀναγραφὴ* εἶχε χρονικόμορφον τύπο· στὰ συγγράμματα *Περὶ δεκαετίας* καὶ *Περὶ πολιτείας* ἔκαμνε ἀπολογισμὸν τῆς διακυβέρνησής του. Καμιὰν φορὰ χρησιμοποιοῦσε διαλογικὴν μορφή. Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (5, 76) μαρτυρεῖ καὶ παιάνες στὸν Σάραπη, ὁ ὁποῖος τοῦ γιάτρεψε τὰ μάτια[2].

Δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Φαληρέα ὁ *Libellus de elocutione* (*Περὶ ἑρμηνείας*)[3], ἕνα σύγγραμμα τοῦ 1. μεταχριστιανικοῦ αἰώνα μὲ περιπατητικὴν ἴσως προέλευση, τὸ ὁποῖο πραγματεύεται τὴν γλωσσικὴ ἔκφραση καὶ τὰ μέσα της. Ψευδεπίγραφο ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ σύγγραμμα γιὰ τὰ *Εἴδη τῶν ἐπιστολῶν* (*Τύποι ἐπιστολικοί*), μιὰ ἀνούσια σχηματοποιημένη διατριβή. Ἡ ὁμοιότητα μὲ ἕνα ὄψιμο σύγγραμμα *Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες*, πού στὴν μιὰ μορφή του νοθεύεται κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λιβάνιου, στὴν ἄλλη κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πρόκλου,

---

1. Καλὰ γι' αὐτὸ E. Bayer στὴν μονογραφία του *D. Phalereus der Athener. Tüb. Beitr.* 36, 1942. Ξανατ. Darmstadt 1969.

2. Ἀμφιβολίες ὁ Wehrli στὸ ἀπόσπ. 200.

3. Ἔκδοση L. Radermacher, Λειψ. 1901. (ἔκδ. στερ. Στουττγ. 1967). Πβλ. F. Solmsen, *Herm.* 66, 1931, 241. D. M. Schenkeveld, *Stud. in Dem. On Style.* Ἄμστερντ. 1964.

δικαιολογεῖ τὴν χρονολόγηση τοῦ WEHRLI[1] στὴν ὄψιμη αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, ἀντίθετα μὲ ἄλλους ποὺ τὸ τοποθετοῦν σημαντικὰ πρωιμότερα.

Ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους ἄλλους περιπατητικοὺς συγγραφεῖς τὸ ἐνδιαφέρον μας τὸ προκαλεῖ ὁ Πραξιφάνης, χάρη στὴν πληροφορία ὅτι ἀσχολήθηκε μὲ τὴν συγκρότηση μιᾶς ἐπιστημονικῆς γραμματικῆς καὶ ὅτι ἦταν δάσκαλος τοῦ Καλλίμαχου καὶ τοῦ Ἄρατου. Ἐναντίον ὅσων εἶπε *Περὶ ποιητῶν* καὶ *Περὶ ποιημάτων*, ἔκαμε πολεμικὴ ὁ Καλλίμαχος (βλ. παρακ.). Στὸ σύγγραμμά του *Περὶ ἱστορίας* ἀντιμετώπισε ἴσως, ὅπως καὶ ὁ Θεόφραστος, θεωρητικὰ προβλήματα. Ἕνας πραγματικὸς πολυγράφος ἦταν ὁ Κλέαρχος ἀπὸ τοὺς Σόλους, ποὺ τὸ ἔργο του *Γιὰ τύπους ζωῆς* (*Περὶ βίων*, 8 βιβλ.· ὁ ἴδιος τίτλος μαρτυρεῖται καὶ γιὰ τὸν Θεόφραστο) βρίσκεται πάνω στὴν περιπατητικὴ γραμμή, ὅπως καὶ ἕνα *Περὶ σκελετῶν*. Αὐτὸς ἔχει ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς, γιατὶ στὸν Περίπατο ἀντιπροσωπεύει ἐκείνην τὴν κατεύθυνση ποὺ συγγένευε μὲ τὴν Ἀκαδημία. Σ' ἕνα ἐγκώμιό του ὕμνησε τὸν Πλάτωνα καὶ ἀφιέρωσε ἑρμηνεῖες στὴν *Πολιτεία*, ἴσως καὶ στὸν *Τίμαιο*. Ἀπέναντι στὴν σύγχρονή του ὀρθολογιστικὴ ἔρευνα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης βρέθηκε σὲ ἀμυντικὴ θέση, μοιάζοντας σ' αὐτὸ μὲ τὸν Ἡρακλείδη τὸν Πόντιο ποὺ ἔγραψε *Περὶ εὐσεβείας*, καὶ στὰ κομμάτια ποὺ σώζονται, πολλὲς φορὲς ἀφήνει νὰ φανῆ ἡ πίστη του στὰ θαύματα. Ὁ Κλέαρχος στὸ ἔργο του *Περὶ Ὕπνου* ἔβαζε τὸν Ἀριστοτέλη νὰ συμμετέχη σ' ἕναν διάλογο, ποὺ στὴν ἐξέλιξή του ὁ ἐρευνητὴς τῆς φύσης, χάρη στὴν διήγηση θαυματικῶν βιωμάτων στὸν Ἅδη, προσηλυτίζεται στὴν πίστη γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς.

Ἡ περιπατητικὴ συγγραφικὴ δραστηριότητα ἀναπτύχθηκε ἐξαιρετικὰ πλούσια πρὸς τὸν ἱστορικὸ τομέα κι ἐδημιούργησε ἐδῶ κανόνες τῆς παράδοσης, ποὺ χάρη σὲ πολλαπλὲς διακλαδώσεις διατήρησαν τὴν δραστηριότητά τους ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δοκιμάζουμε τὴν παράξενη ἐμπειρία, νὰ βλέπουμε ἀνθρώπους ποὺ θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτούς τους πνευματικοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ἀριστοτέλη, νὰ συμπεριφέρωνται πρὸς τὴν παράδοση μὲ τελείως ἄκριτον τρόπο.

Ἕνας λιποτάκτης ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία, στὴν ὁποία εἶχε προσαρτήσει τὸν Ἀντίοχο ἀπὸ τὴν Ἀσκάλωνα, ὑπῆρξε ὁ Ἀρίστωνας ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια[2]. Ἡ γέννησή του πρέπει νὰ τοποθετηθῆ γύρω στὸ 105 π.Χ. Συνέγραψε *Ὑπομνήματα στὶς Κατηγορίες* καὶ τὰ *Ἀναλυτικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη, ἴσως κι ἕνα βιβλίο γιὰ τὸν Νεῖλο. Σώθηκαν μόνο περιορισμένα ἀποσπάσματα, ὁ W. THEILER ὅμως νομίζει ὅτι μὲ αὐτὸν ξαναζωντανεύει ἡ φιλοσοφία στὴν Ἀλεξάνδρεια.

Περισσότερην εὐγνωμοσύνη χρωστοῦμε σ' ἐκείνους ποὺ ἔμειναν στὰ οἰκό-

1. Στὸ ἀπόσπ. 203 τοῦ Δημήτριου.

2. *Ind. Herc. Acad.* col. 35, 8-15, ἐκδ. S. MEKLER. H. DORRIE στὴν *Kl. Pauly* ἐ.λ. I. MARIOTTI, *Aristone d'Alessandria. Edizione e interpretazione.* Bologna 1966, ὁ ὁποῖος, διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν DORRIE, δέχεται ταυτότητα τοῦ συγγραφέα τῶν *Ὑπομνημάτων* μὲ τὸν συγγρ. τοῦ βιβλίου γιὰ τὸν Νεῖλο. W. THEILER, *Gnom.* 40, 1968, 307.

πεδά τους κι ἐθεμελίωσαν τὴν ἱστορία τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν: ὁ 'Αντισθένης ἀπὸ τὴν Ρόδο κι ὁ Σωτίωνας ἀπὸ τὴν 'Αλεξάνδρεια, ποὺ κι οἱ δυὸ ἔγραψαν *Διαδοχὲς* τὸν 2. αἰ. π.Χ. 'Από τὸ ὀγκῶδες ἔργο τοῦ Σωτίωνα ἔκαμε ἀπανθίσματα σὲ ἕξι βιβλία ἕνας 'Ηρακλείδης ὁ Λέμβος—ποὺ ἔγραψε καὶ ἱστορικά—τότε ποὺ βασίλευε ὁ Πτολεμαῖος ὁ ϛ' ὁ Φιλομήτορας. 'Ο τύπος ποὺ δημιούργησε ὁ Σωτίωνας διατήρησε τὴν ἐπίδρασή του ὡς τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο, ποὺ κι ὁ ἴδιος βρίσκεται μέσα στὴν συνέχεια τῆς περιπατητικῆς παράδοσης.

Μιὰν ἐξαιρετικὰ πλούσια ζωὴ γνώρισε ἡ περιπατητικὴ βιογραφία[1] ἀπὸ τότε ποὺ ὁ 'Αριστόξενος, ποὺ τὸν γνωρίσαμε σὰν θεωρητικὸ τῆς μουσικῆς (σ. 798), εἶχε προηγηθῆ μὲ τὶς βιογραφίες του. 'Υπῆρχαν διάφορα ξεκινήματα γιὰ βιογραφικὴν ἔκθεση στὴν ἑλληνικὴ φιλολογία τῆς ἀμέσως περασμένης ἐποχῆς. Ἔτσι πολλὲς φορὲς ἀναφέρεται ἡ *'Απολογία* τοῦ Πλάτωνα, κι ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὑπῆρχαν τέτοια στοιχεῖα καὶ στὰ συγγράμματα τῶν ἄλλων Σωκρατικῶν. 'Ο Ξενοφῶντας μὲ τὴν *Κύρου Παιδείαν* δίνει ἕνα παράδειγμα τοῦ παιδαγωγικοῦ μυθιστορήματος, ἐνῶ μὲ τὸν *'Αγησίλαο* ἕνα τέτοιο τῆς ἐγκωμιαστικῆς φιλολογίας, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μποροῦν νὰ λείψουν βιογραφικὲς πληροφορίες. Τελευταῖα μάλιστα πήδησαν ἀκόμα πιὸ πίσω καὶ βρῆκαν στοιχεῖα βιογραφίας στὸν 'Ηρόδοτο, προπάντων στὴν ἔκθεσή του γιὰ τὸν Κύρο καὶ τὸν Καμβύση, καὶ σὲ πιὸ περιορισμένον βαθμὸ στὴν ἔκθεση γιὰ τὸν Μιλτιάδη καὶ τὸν Θεμιστοκλῆ. Σὲ ὅλες ὅμως αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἔχουμε ξεκινήματα, ἐνῶ εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ ἰσχυρὴ ὤθηση ποὺ πῆρε ἡ βιογραφία ἀπὸ τὸν Περίπατο. Σ' αὐτὸ συνεργάσθηκαν πολὺ δυὸ γεγονότα: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς μεγάλους διανοητές, προπάντων τοὺς ἱδρυτὲς σχολῶν, ποὺ τὴν ζωή τους ὁ κόσμος ἤθελε νὰ τὴν βλέπη σὰν ἐπιβεβαίωση τῶν ἀρχῶν ποὺ πρέσβευαν οἱ ἴδιοι· ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως στὰ ἠθικά του συγγράμματα ὁ 'Αριστοτέλης εἶχε στρέψει τὴν προσοχή του στοὺς διάφορους τρόπους ζωῆς. 'Από αὐτὸ δημιουργήθηκε στὸν Περίπατο μιὰ πλούσια φιλολογία *Περὶ βίων*, γιὰ τὴν ἐκλογὴ τῆς ζωῆς, καὶ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν χρησιμοποιηθοῦν γι' αὐτὴν τὴν δουλειὰ ἄφθονα παραδείγματα. Καὶ πολὺ λιγότερο δυνατὸ θὰ ἦταν νὰ μὴν πλημμυρίση αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ εἴδους ἡ φιλολογία ἀπὸ ἄφθονα ἀνεκδοτικὰ καὶ μυθιστοριακὰ στοιχεῖα.

Μαρτυροῦνται μονογραφίες τοῦ 'Αριστόξενου γιὰ τὸν Πυθαγόρα, τὸν 'Αρχύ-

---

1. 'Αφετηρία μένει τοῦ F. Leo, ***Die griech.-röm. Biographie nach ihrer litt. Form.*** Λειψ., 1901. Μολαταῦτα ὁ W. Steidle, ***Sueton und die antike Biographie. Zet.*** 1. Μόναχο 1951 (ἰδιαίτ. 166), ἔχει ἐκφράσει δικαιολογημένες ἀντιρρήσεις ἐναντίον τοῦ διαχωρισμοῦ μιᾶς περιπατητικῆς βιογραφίας, ποὺ περιγράφει χρονολογικὰ καὶ πλάθει καλλιτεχνικά, ἀπὸ ἕνα σχῆμα ποὺ κατατάσσει σύμφωνα μὲ τὴν ὕλη, τὸ ὁποῖο προέρχεται δῆθεν ἀπὸ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς γραμματικούς. Σημαντικὸ γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς ἑλλην. βιογραφίας, γιὰ τὴν διαφορά της ἀπὸ τὴν σύγχρονη καὶ προπάντων γιὰ τὴν σημασία τῶν ἠθικο-ψυχολογικῶν ἐννοιῶν τοῦ Περίπατου στὴν παράδοσή της: A. Dihle, ***Studien zur griech. Biographie. Abh. Ak. Gött. Phil.-hist. Kl.*** 3. 37, 1956. Γιὰ τὸν 'Ηρόδοτο Helene Homeyer, ‹Zu den Anfängen der griech. Biographie›, ***Phil.*** 106, 1962, 75.

τα, τὸν Σωκράτη, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Τελέστη τὸν διθυραμβοποιό (βλ. σ. 578)· ὁ ἴδιος ἔγραψε ἐπίσης *Περὶ τραγῳδοποιῶν* καὶ *Περὶ αὐλητῶν*, εἶναι ὅμως ἀμφίβολο ἂν αὐτὲς οἱ μονογραφίες ἦταν συγκεντρωμένες σὲ μιὰν συλλογή[1]. Γόνιμος σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἦταν ὁ Χαμαιλέοντας, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ πολυάριθμα ἄλλα συγγράμματα, ὅπως π.χ. ἕνα *Γιὰ τὸ σατυρικὸ δράμα (Περὶ σατύρων)*, σ' ἕνα πλῆθος ἀπὸ βιογραφίες πραγματεύθηκε ποιητὲς ὅλων τῶν ποιητικῶν εἰδῶν κι ἐποχῶν. Ἀκόμα καὶ συγγραφεῖς ποὺ στὸ ἔργο τους ἡ βιογραφία δὲν πιάνει μεγάλον χῶρο μᾶς ἀφήνουν νὰ δοῦμε τὴν χαρὰ γιὰ τὸ ἀνεκδοτικὸ ἢ τὸ μυθολογικὸ ὑλικό. Ἔτσι ὁ Φαινίας ἀπὸ τὴν Ἐρεσὸ τῆς Λέσβου, ποὺ ἔγραψε *Περὶ τῶν ἐν Σικελίᾳ τυράννων* καὶ *Τυράννων ἀναίρεσις ἐκ τιμωρίας* (=τυραννοκτονίες ἀπὸ ἐκδίκηση)[2]. Ὁ Ἱερώνυμος ὁ Ρόδιος εἶχε μπλέξει σὲ φιλοσοφικὴ πολεμικὴ μὲ τὸν Λύκο καὶ τὸν Ἀρκεσίλαο, ἐκεῖ ὅμως ποὺ χρησιμοποιοῦσε βιογραφικὸ ὑλικό, δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε μεγαλύτερην ἐπιτυχία ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἀπὸ τὴν βιογραφικὴ συγγραφικὴ δραστηριότητα σ' αὐτὸ τὸ ὕφος ἔχουμε ἕνα καταπληκτικὸ παράδειγμα χάρη σ' ἕναν πάπυρο (ἀρ. 1456 P.), ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὸ ἕκτο βιβλίο τοῦ βιογραφικοῦ ἔργου τοῦ Σάτυρου[3] καὶ περιέχει κομμάτια ἀπὸ ἕναν βίο τοῦ Εὐριπίδη, ὅπου φαίνεται τὸ πνεῦμα τῆς περιπατητικῆς διερεύνησης τῶν γεγονότων στὸν πιὸ μεγάλο του ξεπεσμό. Καινούργια ἦταν γιὰ μᾶς ἡ διαλογικὴ μορφὴ αὐτῶν τῶν βιογραφιῶν, ποὺ ἔχουν γραφτῆ στὶς ἀρχὲς τοῦ 2. αἰ. π.Χ., γιὰ τὸ περιεχόμενό τους ὅμως τὸ μόνο ποὺ διαπιστώνουμε εἶναι μιὰ ἀκρισία ποὺ εὐχαριστιέται νὰ χρησιμοποιῆ κάθε λογῆς παραδόσεις. Οἱ βιογραφίες ποὺ γεννήθηκαν μέσα σ' αὐτὴν τὴν φιλολογικὴ περιοχή, διαδόθηκαν ἀπὸ πάρα πολλοὺς συγγραφεῖς—ὀνοματίζουμε μόνο τοὺς καλλιμάχειους Ἕρμιππο τὸν Σμυρναῖο καὶ Ἴστρο τὸν Κυρηναῖο μὲ τὶς συλλογές τους—, χωρὶς γι' αὐτὸ νὰ γίνουν καθόλου καλύτερες. Ἂν θρηνοῦμε τῆς ἀρχαίας βιογραφίας τὴν ἀγιάτρευτη κατάσταση, ποὺ ἔχει ἐδῶ τὴν ἀρχή της, καὶ τὴν κατάπτωση τοῦ κριτικοῦ πνεύματος, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ξεχνοῦμε ἕνα ἐλαφρυντικό: Οἱ ἀρχαῖοι βιογράφοι ἀντιμετώπιζαν μιὰν φτώχεια τῶν πηγῶν, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὶς σημερινὲς συνθῆκες. Τότε ὁποιαδήποτε εἴδηση ἦταν καλόδεχτη, ἰδιαίτερα ὅμως ἀποσποῦσαν περισσότερες μαρτυρίες ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ἴδιων τῶν ποιητῶν, ἀπὸ ὅσες αὐτὰ μποροῦσαν νὰ δώσουν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὸν καταπληκτικὸ ὀργασμὸ τῆς ἀνεκδοτολογίας ἴσως δὲν ἦταν μικρὴ ἡ συμβολὴ ἐκείνης τῆς εὐχαρίστησης γιὰ τὴν μυθοπλασία, ποὺ ἔκαμε τὴν μυθιστορία νὰ ἀνθίση τόσο χαρούμενα στὸ ἰωνικὸ ἔδαφος.

1. Βλ. WEHRLI στὸ ἀπόσπ. 10.

2. Γιὰ τὸν Φαινία, τὸν Θεόφραστο καὶ τὴν τυραννίδα στὴν Ἐρεσὸ βλ. REGENBOGEN (βλ. σ. 950 σημ. 2), 1359, 20.

3. GR. ARRIGHETTI, *Satiro, Vita di Euripide*. Pisa 1964. Βιβλιογραφία γιὰ ἁγιογραφικὰ παράλληλα μὲ τὴν διαλογικὴ μορφὴ τῆς βιογραφίας σημειώνει ὁ S. R. WEST, *Gnom.* 38, 1966, 547, 1. Ἕνα μεγαλύτερο κομμάτι ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Σάτυρου *Περὶ τῶν τῆς Ἀλεξανδρείας δήμων* προσφέρει ὁ *Ox. Pap.* 27, 1962, ἀρ. 2465. «Τὰ ἀποσπάσματα δικαιώνουν τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Σάτυρου σὰν σοβαροῦ ἱστορικοῦ τῆς Ἀλεξάνδρειας».

Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας, ποὺ τὴν ἐπισκοπήσαμε ἐδῶ, ἡ δεκαετία 270-260 εἶχε ἰδιαίτερη σημασία. Ὁ PETER STEINMETZ ἔδειξε[1] πῶς μέσα στὰ διάφορα συστήματα αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἡ θεωρία τῆς γνώσης εἶχε γίνει βασικὸ πρόβλημα, παντοῦ ὅμως ἔμεινε προσκολλημένη στὸν σκεπτικισμό. Αὐτὴ ἡ κρίση ὁδήγησε σὲ μιὰν πλατιὰ παραίτηση ἀπὸ τὴν φυσικὴ φιλοσοφία καὶ τὴν διαλεκτική, καὶ σὲ ἐνισχυμένο προβάδισμα τῆς ἠθικῆς, ποὺ ἡ ψυχοδιαιτητικὴ λειτουργία της ἐπρόβαλε πιὸ ἔντονα σὰν γενικὴ θεωρία τῆς συμπεριφορᾶς. Παρ' ὅλες τὶς διαφορὲς στὰ καθέκαστα πρέπει κανεὶς ἐδῶ νὰ μιλᾶ γιὰ ἕνα γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας.

Κανονικὰ ἀναφέρουμε μόνο ἐργασίες ποὺ μποροῦν νὰ συμπληρώσουν τὴν βιβλιογραφία τοῦ O. GIGON (βλ. σ. 253). Ἰδιαίτερα παραπέμπουμε ἀκόμα στὸ *Fifty Years of Class. Scholarship*. Ὀξφ. 1954, 141 κέ. καὶ στὴν ἐπισκόπηση τοῦ WOLFG SCHMID στὸ *Der Hellenismus in der deutschen Forschung 1938-1948*. Wiesb. 1956, 72. Γιὰ τὸ κεφάλαιο αὐτό: C. J. DE VOGEL, *Greek Philosophy. A Coll. of Texts with Notes and Explanation*. 3: *The Hellenistic-Roman Period*. Leiden 1959. Γιὰ τὴν ἐπιβίωση: H. HAGENDAHL, *Latin Fathers and the Classics*. Goteborg 1958. Περισσότερη βιβλιογρ. στὶς σημειώσεις.

Κυνικοί: Εἰσαγωγὴ στὴν κυνικὴ διατριβή, στὸν μεταφραστικὸ τόμο τοῦ W. CAPELLE, *Epiktet, Teles, und Musonios*. Ζυρίχη 1948 (*Bibl. d. Alten Welt*) Τέλητας: O. HENSE, *Teletis reliquiae*. 2. ἔκδ. Τυβ. 1909 (καὶ γιὰ τὸν Βίωνα). Μένιππος: βλ. σ 929 σημ. 3. Φοίνικας καὶ Κερκίδας: A. D. KNOX, *Herodes, Cercidas and the Greek choliambic Poets*. Λονδ. 1929. I. U. POWELL, *Collectanea Alexandrina* Ὀξφ. 1925, 201 231. *Anth Lyr*. D. τεῦχος 3, σ. 124 καὶ 141 μὲ βιβλιογρ. A. PENNACINI, *Cercida e il secondo cinismo*. *Atti dell'Akad. di Scienze di Torino* 90, 1955/56, Βλ. σ. 930 σημ. 1.—Τίμωνας: H. DIELS, *Poetarum philos. fragm*. Βερολ. 1901, 173.

Στοά: Τὰ κείμενα: H. v. ARNIM, *Stoicorum veterum fragmenta*. 4 τόμ. (ὁ 4. τόμ. περιλαμβάνει πίνακες). Λειψ. 1903-1924· ξανατ. Στουττγ. 1964. M. HADAS, *Essential Works of Stoicism*. Νέα Ὑόρκη 1961. Τὴν πιὸ σημαντικὴ παρουσίαση τὴν προσφέρει ὁ M. POHLENZ, *Die Stoa Geschichte einer geistigen Bewegung*, 2 τόμ. Γοττ. 1948/49, 3. ᾿ 1964. Ἐκεῖ πλούσια βιβλιογρ., καθὼς καὶ οἱ σημαντικὲς ἐπιμέρους ἔρευνες τοῦ POHLENZ γιὰ προβλήματα τῆς Στοᾶς. Τοῦ ἴδιου μετάφραση τῶν πιὸ σπουδαίων μαρτυριῶν μὲ εἰσαγωγὴ καὶ συνδετικὸ κείμενο: *Stoa und Stoiker*. Ζυρίχη 1950. *(Bibl. d. Alten Welt)*. Ἀκόμα P. BARTH-A. GOEDECKEMEYER, *Die Stoa*, 6. ἔκδ. Στουττγ. 1941. E HOFFMANN, *Leben und Tod in der stoischen Philosophie*. Χαιδελβ. 1946. R. BULTMANN, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*. Ζυρίχη 1949 (στὸ 4 κεφ. τὸ ἰδανικὸ τοῦ στωικοῦ σοφοῦ). G. NEBEL, *Griech. Ursprung*. Wuppertal 1948, 319. E. SCHWARTZ, *Ethik der Griechen* Στουττγ 1951, 149. S. SAMBURSKY, *Physics of the Stoics*. Λονδ. 1957. L. EDELSTEIN, *The Meaning of Stoicism*. Cambr. Mass. 1966 (τέσσερις διαλέξεις). Ἐπιμέρους στωικοί: G. VERBEKE, *Kleanthes von Assos*. Βρυξέλλες 1949. J. B GOULD, *The Philosophy of Chrysippus*. Leiden 1970 (Philosophia antiqua). M. VAN STRAATEN, *Panaetii Rhodii Fragmenta*. 3. ἔκδ. ἐπαυξημένη. Leiden 1962. G. PICHT, *Die Grundlagen der Ethik des Panaitios*. Διδ. διατρ. Freiburg i. Br. 1942 (ἀτύπωτη). A. GRILLI, «Studi Paneziani», *Studi It*. 29, 1957,

---

1. «Die Krise der Philosophie in der Zeit des Hochhellenismus», *Ant. u. Abendl*. 15, 1969, 122.

31. Γιὰ τὸν Ποσειδώνιο δίνει μιὰν συνόψιση μεγάλου σχήματος ὁ K. REINHARDT, *RE* 22, 1953, 558-826. Τὰ τρία βιβλία του γιὰ τὸν Ποσειδώνιο μνημονεύονται στὴν σ. 941 σημ. 4. Μιὰν συμβολὴ στὴν συλλογὴ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Π. ποὺ ἀναγγέλλει ὁ L. EDELSTEIN, δίνει ὁ F. KUDLIEN, <P. und die Ärzteschule der Pneumatiker>, *Herm.* 90, 1962, 419. G. PFLIGERSDORFFER, *Studien zu Poseidonios.* Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. Kl. 232/5, 1959. W. SPOERRI, <Späthellenistische Berichte uber Welt, Kultur und Gotter>, *Schweiz. Beitr. z. Altertumswiss.* 9. Βασιλεία 1959. MARIE LAFFRANQUE, *Poseidonios d'Apamée. Essai de mise au point.* Παρίσι 1965. H. STRASBURGER, <Poseidonios on problems of the Roman Empire>, *Journ. Rom. Stud.* 1965, 40. M. UNTERSTEINER, *Posidonio nei placita di Platone secondo Diogene Laerzio III.* Brescia 1970 (μὲ πλούσια βιβλιογρ.).

Ἐπικουρισμός: PH. DE LACY, <Some recent publications on E. and Epicureanism (1937-1954)>, *Class. Weekly* 48, 1954/55, 167. 232. Βιβλιογρ. καὶ στὴν μετάφρ. τοῦ GIGON (βλ. παραπ.). Τὴν καλύτερη ἐνημέρωση δίνει τώρα τὸ μεγάλο ἄρθρο τοῦ WOLFG. SCHMID γιὰ τὸν Ἐπίκουρο στὸ *Reallex. f. Ant. u. Christent.* 5, 1961, 681. Ἐκεῖ (816) καὶ πλούσια βιβλιογρ. καὶ ἡ μνεία μιᾶς ὁλοκληρωμένης βιβλιογραφίας ποὺ ἑτοιμάζεται ἀπὸ τὸν B. HÄSLER. —Τὰ κείμενα: H. USENER, *Epicurea.* Λειψ. 1887· ξανατ. Ρώμη 1963· ἔκδ. στερ. Στουττγ. 1966. C. BAILEY, *Epicurus.* Ὀξφ. 1926. G. ARRIGHETTI, *Epicuro, Opere.* Τορίνο 1960, ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὰ λείψανα τῶν χαμένων ἔργων. P. VON DER MUHLL, *Epicuri epistulae tres et Ratae sententiae.* Λειψ. 1922 —ἔκδ. στερ. Στουττγ. 1966. EMILIE BOER, *Epikur, Brief an Pythokles.* Βερολ. (D. Ak. d. Wiss. Inst. f. hellenist. - rom. Philos. 3) 1954. C. DIANO, *Epicuri Ethica.* Φλωρεντ. 1946. Κύλινδροι τοῦ Herulaneum: A. VOGLIANO, *Epicuri et Epicureorum scripta in herculanensibus papyris servata.* Βερολ. 1928. Πβλ. K. v. FRITZ, *Gnom.* 8, 1932, 65. Ἕνα σημαντικὸ ἠθικὸ ἀπόσπασμα (βλ. σ. 945 σημ. 6): WOLFG. SCHMID, *Ethica Epicurea. Pap. Herc.* 1251. Λειψ. 1939. Γιὰ τὶς ἐπιστολὲς στὶς *Πραγματεῖες* τοῦ Φιλόδημου: C. DIANO, *Lettere di Epicuro e dei suoi.* Φλωρεντ. 1946. Τοῦ ἴδ., <Lettere di E. agli amici di Lampsaco, a Pitocle e a Mitre>, *Studi It.* 23, 1948, 59. J. J. THIERRY, *The Epistle to Diognetus.* Leiden 1964. A. VOGLIANO, <I resti del XV. libro del Περὶ φύσεως di E. Aus dem Nachlass herausg. von B. Häsler>, *Phil.* 100, 1956, 253. Τὶς πολυάριθμες ἐπιμέρους ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Φιλόδημου βλ. στὸ ὑποδειγματικό, γι' αὐτὸν τὸν Ἐπικούρειο, ἄρθρο τοῦ R. PHILIPPSON, *RE* 19, 1938, 2444. Πρόσθ.: S. SUDHAUS, *Philodemi volumina rhetorica,* τόμ. 1-3. Λειψ. 1892-96· ξανατύπ. Ἄμστ. 1964. Γιὰ Ἐπικούρεια σὲ αἰγυπτιακοὺς παπύρους, βλ. P. στὸν Ἐπίκουρο. Πρόσθ. τὸν πάπ. τῆς Χαϊδελβέργης (Εὕρετ. 1740)· βλ. WOLFG. SCHMID, *Der Hellenismus in der deutschen Forschung 1938-1948.* Wiesb. 1956, 79. Τὴν ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὰ Οἰνόανδα: J. WILLIAM, Λειψ. 1907. A. GRILLI, *Diogenis Oinoandensis fragmenta.* Μιλάνο-Varese 1960 (*Testi e documenti per lo studio dell'antichità* 2).—Ἔρευνες: Ὑπερέχει τὸ ἄρθρο τοῦ WOLFG. SCHMID γιὰ τὸν Ἐπίκουρο, ποὺ τὸ παραθέσαμε παραπ., μὲ τὴν θαυμάσια πραγμάτευση τῶν σχετικῶν προβλημάτων. Παρακάτω μόνο μιὰ περιορισμένη ἐπιλογή: E. BIGNONE, *L'Aristotele perduto e la formaziene filosofica di Epicuro.* 2 τόμ. Φλωρεντ. 1936. A. J. FESTUGIÈRE, *Epicure et ses dieux.* Παρίσι 1946. (ἀγγλ.: Ὀξφ. 1955). Σημαντικὲς μελέτες γι' αὐτὸ τὸ θέμα: σ. 947 σημ. 1 κέ. E. SCHWARZ (βλ. γιὰ τὴν Στοά). ROMANO AMERIO, *L'epicureismo.* Τορίνο 1953. N. W. DE WITT, *E. and his Philosophy.* Μιννεάπολη 1954 (προβληματικό· πβλ. PH. MERLAN, *Philos. Rev.* 64, 1955, 140. G. FREYMUTH, *Deutsch. Lit. Zeit.* 78, 1957, τεῦχ. 1. W. KULLMANN, *Gymn.* 64, 1957, 271 μὲ βιβλιογρ.). Σημαντικὴ εἶναι ἡ συλλογικὴ βιβλιοκρισία τοῦ WOLFG. SCHMID, *Gnom.* 27, 1955, 405. A. GRESSON, *Epicure: Sa vie, son oeuvre.* 3. ἔκδ. Παρίσι 1958. Univ. di Genova. Facolt. di Lettere, *Epicurea in memorian Hectoris Bignone. Miscellanea Philologica.* Ist. di Filol.

Class. 1959 (πολλὲς συμβολὲς Ἰταλῶν λογίων καθὼς ἐπίσης καὶ τῶν Wolfg. Schmid καὶ R. Flacelière). Ph. Merlan, *Studies in Epicurus and Aristotle.* Wiesbaden 1960 (*Klass.-phil. Stud.* 22). C. Diano <La poetica di Epicuro>, *Riv. di estetica* 7, 1962 γερμαν. *Epikur und die Dichter.* Βόννη 1967. C. Bailey, *The Greek Atomists and Epicurus.* Ὀξφόρδη 1928· ξανατ. Νέα Ὑόρκη 1964. B. Farrington, *The Faith of Epicurus.* Ἄμστερ. 1966. H. Steckel, *Epikuros. RE S* 11, 1968, 579. P. Boyancé, *Epicure.* Παρίσι 1969. Ἐργασίες τοῦ Vogliano γιὰ τοὺς παπύρους τοῦ Herculaneum στοὺς δυὸ τόμους τῶν *Prolegomena.* Ρώμη 1952/3. Τοῦ ἴδ. <Gli studi fil. epicurei nell'ultimo cinquantennio>, *Mus. Helv.* 11, 1954, 188. Θαυμάσια κατατοπίζει ὁ Wolfg. Schmid, <Zur Geschichte der Herkulanensischen Studien>, *Parola del Passato,* 45, 1955, 478. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐκδόσης: O. Luschnat, *Zum Text von Philodems Schrift De musica.* Βερολ. (D. Ak. d. Wiss. Inst. f. hellenist.-rom. *Philos.* 1), 1953. Ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος: ἀπὸ A. Jeanette Neubekker στὸν ἀρ. 6, 1956 τῆς ἴδιας σειρᾶς. Γιὰ τὴν γλώσσα: H. Widmann, *Beiträge zur Syntax E s. Tub. Beitr.* 24, 1935. C. Brescia, *Ricerche sulla lingua e sullo stile di E.* 2. ἔκδ. Νεάπολη 1962.—Μεταφράσεις: O. Gigon, *E von der Überwindung der Furcht.* 2. ἔκδ Ζυρίχη 1968 (*Bibl. d. Alten Welt.* Μὲ ἀξιόλογη εἰσαγωγή). J. Mewaldt, E. *Philosophie der Freude.* Στουττγ. 1949. Ἰταλ. E. Bignone, Bari 1924· ξανατ. Ρώμη 1964. R. Sammartano, *Epicuro, Etica, Opere e framm. In app. la Vita di Epicuro di Diogene Laerzio.* Μετάφρ. καὶ σημ. Bologna 1959. *Lexicon Philodemeum* τῶν C. J. Vooys καὶ D. A. Krevelen. Purmerend 1934-41.

Ἀκαδημία: Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐργασίες ποὺ μνημονεύσαμε στὶς σ. 948 σημ. 4 καὶ 949 σημ. 4: Pohlenz, στὸ ἔργο του γιὰ τὴν Στοὰ (βλ. παραπ.) 1, 174 καὶ 187. S. Mekler, *Academicorum philosophorum index Herculanensis* 1902· φωτοτυπικὸ ξανατύπωμα, Βερολ. 1958.

Περίπατος: Βασικὴ μονογραφία γιὰ τὸν Θεόφραστο μένει τὸ ἄρθρο τοῦ O. Regenbogen, *RE S* 7, 1940, 1353-1562. Ἐκεῖ οἱ ἐκδόσεις καὶ οἱ συλλογὲς ἀποσπασμάτων. Τὸ *Περὶ φυτῶν* δίγλ. ἀπὸ τὸν A. F. Hort, 2 τόμ. στὴν *Loeb Class. Libr.* 1916. E. Wagner-P. Steinmetz, *Der syrische Auszug der Meteorologie des Th. Abh. Ak. Mainz* 1964/1. D. E. Eichholz, *Theophrastus, De lapidibus.* Ὀξφόρδη 1965 (μὲ μετάφρ. καὶ Ὑπόμν.). W. Potscher, *Theophrastus Περὶ εὐσεβείας.* Leiden 1964 (κείμενο μὲ εἰσαγ. καὶ μετάφρ.)· σχετικὰ H. B. Gottschalk, *Gnom.* 41, 1969, 38. Ἐκδόσεις τῶν *Χαρακτήρων* καὶ βιβλιογρ. σ. 951 σημ. 2. Πρόσθ. στὴν βιβλιογρ. τοῦ Regenbogen, καὶ τὶς ἄλλες ποὺ σημειώσαμε παραπ.: G. M. A. Grube, <Th. as a Literary Critic>, *Trans. a. Proc. of the Am. Phil. Ass.* 83, 1952, 172. J. H. H. A. Indemans, *Studien over Th.* Διδ. διατρ. Ἄμστερντ. 1953· πβλ. F. Dirlmeier, *Gnom.* 26, 1954, 508. H. Strohm, <Th. und Poseidonios>, *Herm.* 81, 1953, 278. G. Senn, *Die Pflanzenkunde des Th. von Eresos, seine Schrift uber die Unterscheidungsmerkmale der Pflanzen und seine Kunstprosa.* Βασιλεία 1956. Γιὰ τὴν Μεταφυσική: J. Tricot, *Théophraste. La Métaphysique.* Μετάφρ. καὶ σημ. Παρίσι 1948. W. Theiler, *Mus. Helv.* 15, 1958, 102. G. Reale, *Teofrasto e la sua aporetica metafisica. Saggio di ricostruzione e di interpretatione della 'Metafisica'.* Brescia 1964. P. Steinmetz, *Die Physik des Theophrastos von Eresos. Palingenesia* 1. Βερολίνο 1964· σχετικὰ H. B. Gottschalk, *Gnom.* 39, 1967, 17. Οἱ ὑπόλοιποι Περιπατητικοὶ μὲ κάποιαν σημασία εἶναι προσιτοὶ τώρα χάρη στὴν μεγάλη ἔκδοση τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ F. Wehrli μὲ ὑπόμνημα (ὅλα τώρα σὲ 2. ἔκδ.): *Die Schule des Aristoteles*: 1. *Dikaiarchos.* Βασιλεία 1967. 2. *Aristoxenos* 1967. 3. *Klearchos.* 1969. 4. *Demetrios von Phaleron.* 1968. 5. *Straton von Lampsakos.* 1969. 6. 6. *Lykon und Ariston von Keos.* 1968. 7. *Herakleides Pontikos* 1969. 8. *Eudemos von Rhodos.* 1969. 9. *Phainias von Eresos. Chamaileon. Praxiphanes.* 1969. 10. *Hieronymos von Rhodos. Kritolaos und seine Schüler. Rückblick: Der Peripatos in vorchristlicher Zeit. Register.*

1969, μὲ θαυμάσια παρουσίαση τῆς γρήγορης ἀποσύνθεσης τοῦ Περίπατου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ μιὰν ἀρχὴ δὲν εἶχε συνοχὴ καὶ θηρευτικὴν ἱκανότητα στὴν ὀντολογία καὶ τὴν ἠθική, ἀκριβῶς ὅμως χάρη στὴν πολλαπλότητα τῆς ἐμπειρίας του μετέδωσε πλούσιες ὠθήσεις στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐπιστήμη. V. STEFFEN, *Chamaeleontis Fragmenta*. Βαρσοβία 1964. H. B. GOTTSCHALK, <Strato of Lampsacus. Some Texts ed. with a Comm.>, *Proc. of the Leeds Philos. and Lit. Soc.* 11/4, 95. Leeds 1965.

Β. ΤΑ ΝΕΑ ΚΕΝΤΡΑ

1. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Ὅποιος μιλᾶ γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, τὶς περισσότερες φορὲς σκέφτεται λιγότερο τὴν Ἀθήνα, τὴν Στοὰ καὶ τὸν Κῆπο, ἀπὸ ὅσο τὰ μεγάλα κράτη ποὺ διαδέχθηκαν τὴν κληρονομιὰ τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ ἀνάπτυξαν νέες μορφὲς κρατικῆς, οἰκονομικῆς, καὶ πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ δὲν περικλείεται ἀπὸ σταθερὰ χαραγμένα σύνορα περισσότερο ἀπὸ ὁποιανδήποτε ἄλλην, κι αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τὴν ἀρχή της ὅσο καὶ γιὰ τὸ τέλος της. Στὰ προηγούμενα κεφάλαια πολλὲς φορὲς μιλήσαμε γιὰ προετοιμασία τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς σὲ διάφορες περιοχές, καὶ εἶναι εὐνόητο ὅτι μερικοὶ τὴν κάμνουν νὰ ἀρχίζῃ κάμποσο πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο[1]. Μολαταῦτα τὶς πύλες τὶς ἄνοιξε διάπλατα γιὰ ὅλους τοὺς νέους δρόμους μόνο ὁ Μακεδόνας κατακτητής, κι ἔτσι εἶναι λογικὸ νὰ ἀρχίζουμε τὴν χρονολόγηση τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ Ἀλέξανδρου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ θὰ μποροῦσαν νὰ προβληθοῦν ἐπιχειρήματα νὰ προστεθῇ σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ καὶ ἡ παιδεία τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Δὲν πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ὑπερτιμοῦμε τὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ποὺ διατήρησαν τὴν ζωτικότητά τους ὡς τὸ ἡλιοβασίλεμα τῆς ἀρχαιότητας, μερικὲς ὅμως ἀποφασιστικὲς ἐξελίξεις, ὅπως ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ρωμαϊκῆς κρατικῆς ὀργάνωσης στὸ πολιτικὸ καὶ ἡ ἀττικιστικὴ ἀντίδραση στὸ φιλολογικὸ πεδίο, κάμνουν ἀναγκαία μιὰν τομή. Εὔλογα τὴν τοποθετοῦν στὸ 30 π.Χ., ὅταν μὲ τὴν πτώση τῆς Ἀλεξάνδρειας τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ κράτη πέρασε κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς Ρώμης.

Ἡ ἱστορικὴ σημασία τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς βρίσκεται στὸ ὅτι διάσπασε ὁριστικὰ τὰ στενὰ σύνορα τῆς κρατούπολης κι ἄνοιξε τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀποικιστικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἐξάπλωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ ὁλόκληρη τὴν οἰκουμένη. Ἡ ἰσχυρὴ ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὸν ρωμαϊκό, ἡ ὁποία βέβαια δὲν ὁδήγησε στὸν ἐξελληνισμό του ἀλλὰ στὴν γόνιμη συζήτηση καὶ χάρη σ' αὐτὴν στὸν πρῶτο ἀνθρωπισμὸ τῆς Δύσης, εἶναι ἕνα τμῆμα αὐτῆς τῆς κίνησης. Ἡ κίνηση αὐτὴ στὴν Δύση ἐξελίχθηκε διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι στὴν Ἀνατολή, κι ἐκεῖ

1. Ὁ R. LAQUEUR, *Hellenismus*. Giessen 1925, κάμνει τὴν ἐποχὴ νὰ ἀρχίζῃ μὲ τὸν 4. αἰ., ἐνῷ ὁ H. BENGTSON, *Griech. Gesch.* 2. ἔκδ. Μόναχο 1960, 295, μὲ τὸ 360 π.Χ.

πάλι μὲ σημαντικὲς διαφορές, ἀνάλογα μὲ τὶς χῶρες καὶ τοὺς λαούς. Ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἄποψη τὸ πιὸ σοβαρὸ πρόβλημα εἶναι ὁ τρόπος, ἡ ἔκταση καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς ἀνάμειξης σὲ βάθος ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ποὺ μετανάστευαν καὶ τὸν ντόπιο πληθυσμό. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι καὶ οἱ Σελευκίδες στὴν ἀρχὴ δὲν σκέφτηκαν νὰ υἱοθετήσουν ἐκείνην τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἀλέξανδρου γιὰ τὴν συγχώνευση, ποὺ βρῆκε μιὰν τόσο ἐντυπωσιακὴ ἔκφραση στοὺς ὁμαδικοὺς γάμους στὰ Σοῦσα. Στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Συρία δυνατοὶ βασιλιάδες στηρίζονταν σὲ μιὰν τάξη, στὴν ὁποία ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀριθμητικὰ πολὺ περιορισμένους Μακεδόνες μπῆκαν πολλοὶ ἄλλοι Ἕλληνες. Σ' ἐκείνην τὴν πρώτη περίοδο, ποὺ ὁ R. Pfeiffer[1] τὴν ὀνόμασε εὔστοχα *Hochhellenismus* (=ἀκμὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς), καὶ ποὺ ἔφτανε ὣς τὰ 250 π.Χ., δὲν μπορεῖ νὰ γίνη λόγος γιὰ μιὰν βαθιὰ ἀνάμειξη αὐτῆς τῆς ἀνώτερης τάξης, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ στήριγμα τῆς κυβέρνησης, μὲ τὸν ξένο λαό. Γιὰ τὴν Αἴγυπτο παρατήρησαν δικαιολογημένα ὅτι ἡ ὀγκώδης ἀλληλογραφία τῶν παπύρων τοῦ Ζήνωνα γύρω στὰ μέσα τοῦ 3. αἰ. δὲν παρουσιάζει καθόλου ἑλληνοαιγυπτιακὰ διπλὰ ὀνόματα. Σ' αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ ἡ στέρεη συνοχὴ μέσα στὸ ἑλληνικὸ στρῶμα. Ἡ συνοχὴ αὐτὴ ἐξασφαλίζεται μὲ τὸ σχολεῖο καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸ γυμναστήριο[2], χωρὶς νὰ ξεχάσουμε βέβαια καὶ τὸ θέατρο: Κάθε πόλη μὲ κάποιαν σημασία, εἶχε ἕνα τέτοιο. Ἐπίσης ἡ ἀσυνήθιστα συχνὴ καὶ ποικίλη σωματειακὴ ζωὴ[3] αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μιλᾶ γιὰ τὸ αἴσθημα τῆς κοινότητας, τὸ ὁποῖο ἕνωνε τοὺς Ἕλληνες ἀναμεταξύ τους στὴν ξενιτιά.

Ὅλα αὐτὰ ἐμεῖς τὰ θεωροῦμε πολὺ σημαντικά. Ὑποστηρίζουν καὶ ἑρμηνεύουν τὴν διαπίστωση ποὺ ἀποκτοῦμε ἀμέσως ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σώθηκαν, ὅτι ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς τὸν καιρὸ τῶν πιὸ σπουδαίων ἐπιτευγμάτων του ἦταν πέρα πέρα ἑλληνικός. Πολὺ νωρὶς βλέπουμε ἀπόπειρες γιὰ μιὰν συγχώνευση στὸ θρησκευτικὸ πεδίο. Γνωστὴ εἶναι ἡ δημιουργία καὶ ἡ διάδοση τῆς λατρείας τοῦ Σάραπη ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο τὸν Α', ὅταν ὁ Ὄσιρης-Ἄπης μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν Μέμφη στὴν Ἀλεξάνδρεια κι ἐκεῖ ἐξελληνίσθηκε κάπως χάρη στὸν ναὸ καὶ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα[4]. Ἡ λατρεία του καθὼς καὶ ἡ λατρεία τῆς Ἴσιδας ἀργότερα, διαδόθηκαν πολύ, στὸν κόσμο ὅμως ἑνὸς Καλλίμαχου ἢ ἑνὸς Ἀπολλώνιου Ρόδιου οἱ θεοὶ αὐτοὶ δὲν ἔχουν σχεδὸν καμιὰν σημασία. Ἐκεῖ ἐμφανίζονται πέρα πέρα οἱ παλιοὶ Ὀλύμπιοι θεοί, ποὺ κι ἂν δὲν εἶναι πιὰ μεγάλες σεβάσμιες θεότητες, μένουν ὡστόσο ἀπαραίτητα στοιχεῖα τῆς ποίησης.

---

1. *DLZ.* 1925, 2136.
2. H.-I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité.* 5. ἐκδ. Παρίσι 1960 (γερμ. Freib. i. Br. 1957). M. P. Nilsson, *Die hellenistische Schule.* Μόναχο 1955. Μιὰ καλὴ ἐπισκόπηση στοῦ W. Schubart, *Die Griechen in Ägypten. Beih. z. Alten Orient* 10. Λειψ. 1927.
3. M. San Nicolo, *Ägypt. Vereinswesen zur Zeit der Ptolemaer und Römer.* 1, Μόναχο 1913· 2/1, 1915. Ἄλλη βιβλιογρ. στοῦ Bengtson (βλ. σ. 951 σημ. 1), 455.
4. Λεπτομέρειες στοῦ Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.* 2, 2. ἐκδ. Μόναχο 1961, 156.

Ἡ ἑλληνιστικὴ τέχνη καὶ ἐπιστήμη συνδέονται κυρίως μὲ τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴν πόλη ποὺ ἵδρυσε ὁ μεγάλος Κατακτητὴς στὸν δυτικὸ βραχίονα τοῦ Δέλτα τοῦ Νείλου. Ἔστω κι ἂν οἱ συνθῆκες τῆς παράδοσης—μόνο στὴν Αἴγυπτο ἡ ξερὴ ἄμμος τῆς ἐρήμου δημιουργοῦσε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν διατήρηση τῶν παπύρων—κάμνουν τὶς διαφορὲς νὰ φαίνωνται μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς πραγματικές, μολαταῦτα δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ἡ πυκνότητα καὶ ἡ παραγωγικότητα τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴν Αἴγυπτο τῶν Πτολεμαίων ἦταν πολὺ ἀνώτερη ἀπὸ τοῦ μεγάλου κράτους τῶν Σελευκιδῶν. Δυὸ λόγοι γίνονται ἀμέσως ὁλοφάνεροι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πρῶτον θεωροῦμε τὴν γενναιόδωρη χορηγία τῶν Πτολεμαίων. Γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ Μουσείου, ἑνὸς τόπου ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ποὺ ἐπέτρεπε στοὺς λογίους τὴν ἔρευνα σὲ ὅλα τὰ πεδία, μακριὰ ἀπὸ τὶς καθημερινὲς φροντίδες καὶ τὴν πολιτική, μιλήσαμε ἤδη (σ. 25) ἐκεῖ ὅπου χρειάστηκε νὰ μνημονεύσουμε τὴν πελώρια βιβλιοθήκη αὐτοῦ τοῦ ἱδρύματος καὶ τὶς τύχες της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως πρέπει νὰ ἀναφέρουμε τὶς διαφορετικὲς συνθῆκες τῆς ἐγκατάστασης. Ἐνῶ ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Αἰγύπου ζοῦσε κυρίως στὸ κάτω τμῆμα τοῦ Νείλου, σ' ἕναν χῶρο σχετικὰ περιορισμένο ν καὶ μὲ ἀρκετὴ πυκνότητα, στὸ κράτος τῶν Σελευκιδῶν ἦταν διασπαρμένος ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο ὣς τὸν Ἰνδοκαύκασο, ἐπάνω σὲ ἀπέραντες χῶρες. Ἂν κάμουμε ἕναν ἁπλὸ λογαριασμό, θὰ δοῦμε ὅτι καὶ στὶς μεγαλουπόλεις αὐτοῦ τοῦ κράτους, ὅπως τὴν Ἀντιόχεια τοῦ Ὀρόντη, τὴν Σελεύκεια τοῦ Τίγρητα καὶ τὴν ὁμώνυμη πόλη στὴν Πιερία (τῆς Συρίας), τὸ ἑλληνικὸ στρῶμα δὲν πρέπει νὰ ἦταν πολὺ πυκνό.

Τὸ κράτος τῶν Ἀντιγονιδῶν στὴ Μακεδονία δὲν μετέχει ἄμεσα στὴν πνευματικὴ δημιουργία τῆς ἐποχῆς, ὥστε νὰ τὸ προβάλουμε ἰδιαίτερα. Κι ἂν ἡ Ἀθήνα σὲ διάφορες ἐποχὲς εἶχε μακεδονικὲς φρουρές, ὡστόσο ἡ ζωὴ τραβοῦσε ἐκεῖ, ὅπως εἴδαμε, τὸν δικό της δρόμο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια πρέπει νὰ πάρουμε στὰ σοβαρὰ ὁπωσδήποτε τὴν Πέργαμο, ἡ ἀκμή της ὅμως ἀρχίζει κάμποσο ἀργότερα. Ἡ ἧττα τοῦ Ἀντίοχου τοῦ Γ' στὴν Μαγνησία τοῦ Σίπυλου (190 π.Χ.) ἔβαλε τὰ θεμέλια γιὰ τὸ ἀνέβασμα τοῦ μικροῦ κράτους τῆς Περγάμου σὲ μεγάλην δύναμη, ποὺ ἐξουσίαζε σχεδὸν ὁλόκληρη τὴν Μικρασία, καὶ ποὺ χρωστοῦσε ἀσφαλῶς τὸ καλύτερό του μερίδιο στὴν φιλία τῆς Ρώμης. Αὐτὸ τὸ πολιτικὸ ἀνέβασμα κάτω ἀπὸ φιλόδοξους Ἀτταλίδες συνδυάσθηκε μὲ μιὰν λαμπρὴ ἀνάπτυξη τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ὁ καινούργιος ρόλος τῆς Περγάμου εἶναι μιὰ ὁλοφάνερη ἔκφραση τῆς μετατόπισης τῶν τόνων ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς[1]. Ἡ Ἀλεξάνδρεια δὲν ἐξουσιάζει πιά, ὅπως πρωτύτερα, ἡ σειρὰ ἀπὸ παρα-

1. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὴν διαίρεση τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς σὲ περιόδους δίνει ὁ P. Pédech, *Erasmus* 1960, 47, ὁ ὁποῖος ὀνομάζει τὴν ἐποχὴ 250 - 168 *moyen hellénisme* (= μεσαία ἑλληνιστικὴ ἐποχή), ποὺ τὴν χαρακτηρίζει μιὰ καινούργια εὐαισθησία, παθητικὴ καὶ ρεαλιστική, μὲ ἀπόκλιση πρὸς τὸ μπαρόκ· αὐτὴν τὴν ἀκολουθεῖ σὰν τελευταῖο τμῆμα (168-30 π.Χ.), μιὰ ἐποχὴ νοησιοκρατικῆς ἀντίδρασης, στερέωσης προηγούμενων ἀποτελεσμάτων καὶ σύνθεσης σὲ διάφορα πεδία.

λιακὰ καὶ νησιωτικὰ στρατηγικὰ σημεῖα, ποὺ τὰ εἶχαν συγκροτήσει καὶ συντηρήσει οἱ πρῶτοι τρεῖς Πτολεμαῖοι, δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ προστατεύεται ἀπὸ ἕναν ἰσχυρὸ στόλο, ἡ οἰκονομικὴ δύναμη ἔπεσε, ἡ πίεση ἐπάνω στὰ ἄλλα κράτη τῶν Διαδόχων χαλαρώθηκε. Στὴν Ἀντιόχεια, κάτω ἀπὸ τὸν Ἀντίοχο τὸν Γ' ἄρχισε ἕνα πνευματικὸ ἀνέβασμα μεγαλύτερων διαστάσεων· μολαταῦτα τότε δὲν ἦταν πιὰ μακριὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα τῆς δύναμης τῶν Σελευκιδῶν. Τὴν μεγαλύτερή της ἀκμὴ τὴν ἔφτασε ἡ πόλη μόνο ἀργότερα, μέσα στὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Ἡ Ρόδος ὅμως, ποὺ μπόρεσε νὰ διαφυλάξῃ τὴν ἐλευθερία της ἀκόμα καὶ στὰ χρόνια τῆς πιὸ σοβαρῆς πίεσης τῶν Πτολεμαίων, στὴν πνευματικὴ ζωὴ πέρασε ἔντονα στὸ προσκήνιο. Τὸ νησὶ τὸ συναντοῦμε νὰ συνδέεται μὲ τὰ ὀνόματα ποιητῶν, φιλοσόφων καὶ ρητόρων· μεγάλοι Ρωμαῖοι τὸ ἐπισκέφθηκαν, γιὰ νὰ σπουδάσουν ἐκεῖ.

Ἀπὸ ὅσα εἴπαμε, πρέπει νὰ ἔγινε φανερὸ ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀγκαλιάζει ἕνα πλῆθος ἀπὸ διαφορετικὰ φαινόμενα. Δὲν μποροῦμε νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε μὲ μιὰν γενικὴ διατύπωση, μποροῦμε ὅμως νὰ βγάλουμε μιὰν σειρὰ ἀπὸ οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικά, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κρατούπολη σὰν σταθερὸ κέντρο ποὺ κανόνιζε τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὶς μορφὲς τῆς ζωῆς, ἀνήκει πιὰ τώρα ὁριστικὰ στὸ παρελθόν. Τὸ ὅτι μερικὲς ἑλληνικὲς πόλεις, προπάντων οἱ μικρασιατικές, μπόρεσαν νὰ φυλάξουν λείψανα ἀνεξαρτησίας μέσα στὰ κράτη τῶν Διαδόχων, μὲ λογῆς λογῆς διαβαθμίσεις καὶ μὲ ταλαντεύσεις ποὺ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὶς περιστάσεις, αὐτὸ δὲν ἀλλάζει καθόλου τὴν διαπίστωση, ὅτι ἀκριβῶς στὰ κέντρα τοῦ ἑλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ δούλευαν τελείως διαφορετικὲς δυνάμεις.

Στὴν ἔλλειψη τοῦ σταθεροῦ κέντρου ἀντιστοιχεῖ μέσα στοὺς καινούργιους κανόνες καὶ μορφὲς ζωῆς ἡ διάλυση τῶν ἰσχυρῶν ἀντιθέσεων. Ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ χτυπητὰ γνωρίσματα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ προτίμησή της γιὰ τὸ ὑπέρογκο, στὸ ὁποῖο νομίζεις ὅτι συνεχίζεται κάτι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀλέξανδρου. Ὑπάρχουν οἱ νεοϊδρυμένες πόλεις μὲ τὶς πελώριες διαστάσεις τους καὶ μὲ τὴν ἱπποδάμεια πολεοδομία (βλ. σ. 729), ποὺ διασταυρώνει σὲ ὀρθὲς γωνίες μακριὲς σειρὲς δρόμων· ὅλες τὶς ξεπερνᾶ ἡ Ἀλεξάνδρεια μὲ τὶς τεχνητὲς λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις της, μὲ τὸν φωτιστικὸ πύργο στὸ νησὶ τῆς Φάρου, ἔργο τοῦ Σώστρατου τοῦ Κνίδιου, ποὺ ἀργότερα τὸ θεωροῦσαν ἕνα ἀπὸ τὰ ἀξιοθαύμαστα τοῦ κόσμου, καὶ μὲ τὴν βασιλικὴ συνοικία, ποὺ μὲ τὰ κτίρια τῆς Αὐλῆς, τοὺς στρατῶνες, γραφεῖα, μὲ τὸ Μουσεῖο καὶ μὲ ἕνα θέατρο ἀποτελοῦσε μιὰν πόλη μέσα στὴν μεγαλούπολη. Στὴν περιγραφὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα Τάτιο (5, 1), παρ' ὅλην τὴν ρητορεία μπορεῖ νὰ νιώσῃ κανεὶς κάτι ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο τῆς ἐντύπωσης ποὺ δοκίμαζε ὁ ἐπισκέπτης της. Στὸ σχέδιο καὶ τὴν οἰκοδόμηση τῆς πόλης ἐξαιρετικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ ἀρχιτέκτονα Δεινοκράτη· τὸ ὄνομά του συνδέεται μὲ τὴν μελέτη, ποὺ περισσότερο ἀπὸ ὁ,τιδήποτε ἄλλο δείχνει τὴν μεγαλομανία τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς: Ὁλόκληρο τό βουνὸ τοῦ Ἄθωνα θὰ τὸ σκάλιζαν, γιὰ νὰ κάμουν ἕνα πελώριο ἄγαλμα τοῦ Ἀλέξανδρου, ποὺ στὸ ἕνα χέρι θὰ κρατοῦσε μιὰν πόλη,

ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο θὰ ἔτρεχαν τὰ νερὰ τοῦ βουνοῦ. Στὸν κολοσσὸ τοῦ Ἥλιου στὴν Ρόδο, στὴν γιγαντιαία πομπὴ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλάδελφου[1], στὸ πελώριο φορτηγὸ πλοῖο τοῦ Ἱέρωνα τοῦ Β', στὶς δυνατὲς πολιορκητικὲς μηχανές, παντοῦ ἔχουμε τὴν ἴδια ἐκδήλωση. Καὶ μολαταῦτα ἡ ἴδια ἐποχὴ ἀνάπτυξε μιὰν παιχνιδιάρικη χαρὰ γιὰ τὸ μικροκαμωμένο καὶ χαριτωμένο, γιὰ πρώτην φορὰ ἀνακάλυψε τὸ παιδὶ μὲ τὴν αὐτοτέλεια τοῦ σώματος καὶ τῆς φύσης του[2], καὶ δημιούργησε γοητευτικὰ πράγματα στὴν μικροτεχνία.

Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη ἔφτασε στὸ ἀνώτατό της σημεῖο, καὶ μὲ τὴν σκέψη τοῦ Ἀρίσταρχου τοῦ Σαμιώτη προχώρησε ὡς τὸ ἡλιοκεντρικὸ σύστημα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ βλέπουμε ὅμως, ἔστω κι ἂν φορέας της εἶναι μιὰ ἄλλη τάξη, νὰ κυκλοφορῆ μιὰ δεισιδαιμονία, ποὺ ἀνακατώνει στοιχεῖα ἀπὸ τὴν πιὸ διαφορετική, σὲ μεγάλο ποσοστὸ ὄχι ἑλληνικήν, προέλευση. Γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τότε προετοιμαζόταν τὸ κατοπινὸ φούντωμα αὐτῶν τῶν ζιζανίων ἔχουμε στὴν *Φαρμακεύτρια* τοῦ Θεόκριτου μιὰν ἐντυπωσιακὴ μαρτυρία. Αὐτοὶ οἱ δυὸ ἀντίποδες ποὺ ἀναφέραμε τωραδὰ ἔσμιξαν μιὰν φορά, γιὰ νὰ γεννήσουν ἕνα νόθο παιδὶ ποὺ εἶχε ἀφάνταστη ζωτικότητα. Ὁ Nilsson[3] σχετικὰ μὲ τὴν γένεση τῆς Ἀστρολογίας σὰν μιᾶς καλὰ ὀργανωμένης ψευτοεπιστήμης ὑποστήριξε μὲ σοβαρὰ ἐπιχειρήματα τὴν ἄποψη ὅτι ἡ παλιὰ πίστη τῶν Χαλδαίων στὰ ἄστρα τελειοποιήθηκε στὴν ἑλληνιστικὴ Αἴγυπτο ἀπὸ Ἕλληνες κι ἔγινε ἐκεῖνο τὸ λεπτολόγο σύστημα, ποὺ διατήρησε τὴν ἐπιρροή του ἐπάνω στὰ πνεύματα ὡς τὰ σήμερα[4]. Στὴν πτολεμαϊκὴ ἐποχὴ γεννήθηκε ἐπίσης τὸ ἀστρολογικὸ ἔργο ποὺ τοποθετήθηκε κάτω ἀπὸ τὸ διπλὸ ὄνομα Νεχεψὼς-Πετόσιρις[5], καὶ καθὼς ἦταν τυπικὰ ἕνα βασιλικὸ βιβλίο αὐτῆς τῆς ἀξερίζωτης ψευτοεπιστήμης, βρῆκε πολλοὺς

1. Ὀργανώθηκε πρὸς τιμὴν τῶν *θεῶν σωτήρων* Πτολεμαίου Α' καὶ Βερενίκης στὰ 279 ἢ 270. Γιὰ τὴν χρονολόγηση Nilsson, ἔ.ἀ. 159, 4. Διεξοδικὴ περιγραφὴ τοῦ Καλλίξεινου στὸν Ἀθήναιο 5, 196 κέ.

2. H. Herter, <Das Kind im Zeitalter des Hellenismus>, *Bonner Jahr.* 132, 1927, 250.

3. Ἔ.ἀ. 268 μὲ βιβλιογρ. A. J. Festugière, *La révélation d'Hermès Trismégiste. I. L'astrologie et les sciences occultes.* Παρίσι 1950. Μιὰν καλὴ εἰσαγωγὴ προσφέρουν οἱ Boll-Bezold-Gundel, *Sternglaube und Sterndeutung.* 4. ἔκδ. Λειψ. 1931· Ἀρκετὰ ἐπίσης στοῦ F. H. Cramer, *Astrology in Roman Law and Politics. Memoirs of the Am. Philos. Soc.* 37. Φιλαδέλφεια 1954. W. Gundel καὶ H. G. Gundel, *Die astrologische Literatur in der Antike und ihre Geschichte.* Wiesbaden 1966 (Sudhoffs Arhiv, τεῦχ. 6).

4. Προβληματικὸ εἶναι τὸ μερίδιο τῶν αἰγυπτιακῶν στοιχείων, βλ. H. G. Gundel, *Gnom.* 28, 1956, 371.

5. Γιὰ τὴν χρονολόγηση ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸ 150 π.Χ., βλ. τώρα. W. Burkert, *Phil.* 105, 1961, 30. Γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἀξιολόγηση: A. Wlosok, *Laktanz und die philosophische Gnosis. Abh. Ak. Heidelb. Phil. -hist. Kl.* 1960/2, 35. Σύμφωνα μὲ ἕνα ἀπόσπασμα στὸ Προοίμιο τοῦ 6. βιβλ. τῶν *Anthologiai* τοῦ Vettius Valens ὁ Νεχεψὼς ἀναρπάχθηκε ἀπὸ ἕνα θεικὸ ὂν καὶ ὁδηγήθηκε σὲ μιὰν περιπλάνηση στὸν οὐρανὸ μέσα ἀπὸ τὰ ἄστρα.

μιμητές, όπως κι ένα συγγενικό βιβλίο, πού τό άπέδιδαν στόν Ἑρμῆ τόν Τρισμέγιστο[1].

Μιὰ ἄλλη ἀντινομία, πού μᾶς φαίνεται χαρακτηριστική τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, εἶναι ἡ ἑξῆς: Πολύ περισσότερο ἀκόμα ἀπό ὅτι στόν 4. αἰ., τό ἄτομο ἐλευθερώθηκε τώρα ἀπό τὰ δεσμὰ τῆς παράδοσης, καὶ τὶς περισσότερες φορές περιμένει ἀπό τὴν πολιτεία (δύσκολα μπορεῖ πιὰ νὰ μιλᾶ κανεὶς γιὰ κοινότητα) νὰ τοῦ ἐξασφαλίση τὴν γαλήνη καὶ τὴν ἀσφάλεια τῆς προσωπικῆς του βιοτικῆς περιοχῆς. Ταυτόχρονα ὅμως στὰ ἐξωτερικὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ζωῆς ἀρχίζει νὰ διαγράφεται μιὰ κάποια ὁμοιομορφία παρ' ὅλον τὸν ἀτομικισμό. Ὅσο κι ἂν μᾶς παρουσιάζεται ἐπιβλητικὴ ἡ ἑλληνιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Πέργαμο ἢ τὴν Μίλητο, μολαταῦτα στὶς πολυάριθμες ἑλληνικὲς πόλεις τῆς ἐποχῆς ἔχουν διατηρηθῆ ναοί, στοές, θέατρα, γυμναστήρια καὶ λουτρά, μὲ τὸ τυπικὸ σχῆμα ἑνὸς ἀπολιθωμένου κλασσικισμοῦ. Ἔτσι προετοιμάζεται στὴν ὀψιμότερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἐκείνη ἡ ὁμοιομορφία, ἡ ὁποία γενικὰ ἔκαμε τὰ ἐπαρχιακὰ κτίσματα τῆς ρωμαικῆς αὐτοκρατορικῆς τέχνης νὰ ἔχουν πολὺ μικρὲς διαφορὲς στὴν μορφή.

Καὶ στὴν γλωσσικὴ κατάσταση γίνεται φανερὴ ἡ σύγκρουση τῶν διαφορετικῶν τάσεων. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ὁλοκληρώνεται μιὰ ἐξέλιξη, πού στὶς ἐπιμέρους διαλέκτους ἀφήνει πιὰ μόνο στενοὺς τοπικοὺς τομεῖς ἢ εὐκαιριακοὺς λογοτεχνικούς, ἔκτακτους ρόλους, ἐνῶ γιὰ τὴν καθημερινὴ ἐπικοινωνία ἐπικρατεῖ ἡ Κοινὴ σὲ ὅλην τὴν ἔκταση τῶν νέων κρατῶν[2]. Ἤδη τὰ χρόνια τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας ἔδωσαν στὴν ἀττικὴ διάλεκτο μιὰν ἀντίστοιχη ὑπεροχὴ κι ἐξάπλωση, ἀλλὰ καὶ ἡ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὶς ἰωνικὲς χῶρες τῆς Μικρασίας δὲν ἔμεινε χωρὶς ἐπίδραση. Ἀποφασιστικὸ ἦταν τὸ ὅτι οἱ βασιλιάδες τῆς Μακεδονίας στὴν νεότερη ἐποχὴ χρησιμοποίησαν γιὰ ὑπηρεσιακὴ γλώσσα «τὴν ξεντυμένη ἀπὸ μερικὲς χτυπητὲς ἰδιορρυθμίες ἀττικὴ διάλεκτο τῆς μεγάλης ἀθηναϊκῆς περιοχῆς, πού εἶχε ἰωνικὴν ἀπόχρωση» (Schwyzer) κι ἐξασφάλισαν τὴν ἐξάπλωσή της στὰ κράτη τῶν Διαδόχων. Ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση ἀποτελεῖ φυσικὰ καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἕναν σπουδαῖο παράγοντα. Ἀπέναντι σὲ μιὰν λαϊκὴ Κοινὴ ὑπάρχει μιὰ ἑλληνιστικὴ κανονικὴ πεζογραφία, πού τὰ ξεκινήματά της ἐμφανίζονται κιόλας σὲ συγγραφεῖς τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ 4. αἰ., ἡ ὁποία συμπληρώνει τὴν ἐξέλιξή της γύρω στὰ 250 π.Χ. Οἱ πιὸ σπουδαῖοι μάρτυρές μας εἶναι ὁ Πολύβιος κι ὁ Διόδωρος, μποροῦμε ὅμως νὰ προσθέσουμε καὶ συγγραφεῖς σὰν τὸν Ἀπολλώ-

1. Τούς ταραγμένους σωρούς τῆς παράδοσης τῆς μεταγενέστερης ἐποχῆς τούς ἀποκαλύπτει ὁ *Catalogus codicum astrologorum Graecorum*. Βρυξέλλες ἀπὸ τὸ 1898. Τελευταῖα St. Weinstock 9/1, 1951· 9/2, 1953: *Codices Britannici*. Οἱ τόμοι τοῦ καταλόγου περιλαμβάνουν καὶ διαλεγμένα κείμενα

2. Ὁ καλύτερος προσανατολισμὸς στοῦ E. Schwyzer, *Griech. Gramm.* 1. Μόναχο 1939, 116. Πβλ. L. Radermacher, *Koine. Sitzb Ak. Wien. Phil.-hist. Kl.* 224/5, 1947. J. Palm, *Über Sprache und Stil des Diodoros von Sizilien*. Lund 1955, 194 (γενικὲς ἀπόψεις). V. Pisani στὴν: *Encicl. Class.* Σειρὰ II. τόμ. 5, μέρ. 1. Soc. Ed. Int. 1960, 113·

νιο ἀπὸ τὴν Πέργη ἢ τὸν Φίλωνα τὸν Βυζάντιο καὶ ἱστορικοὺς παπύρους.

Ἂν ἔτσι στῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς τὴν καθημερινὴ ζωή, μαζὶ μὲ τὴν ὁποία λογαριάζουμε καὶ τὴν δραστηριότητα ἑνὸς σημαντικοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ, ἐπικράτησε μὲ κάποιους περιορισμοὺς ἡ ἰσοπέδωση τῆς γλωσσικῆς μορφῆς, σὲ μιὰν ἄλλη περιοχὴ γλωσσικῆς ζωῆς βλέπουμε νὰ δρᾶ ἡ τάση γιὰ τὸ ἀσυνήθιστο, τὸ ὑπερβολικό, μάλιστα τὸ μπαρόκ. Νωρὶς τὸν 3. αἱ. ἀρχίζει νὰ ἐπικρατῆ ἡ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς συμμετρικῆς καὶ στὴν κατασκευή της εὐσύνοπτης περιόδου τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τῶν ὀπαδῶν του. Τὸ καινούργιο ὕφος, ποὺ διαμορφώθηκε κυρίως στὴν Μικρασία, θέλει νὰ ἀποφύγη αὐτὲς τὶς ἰδιότητες τῆς ἀττικῆς σχολῆς καὶ νὰ τὶς ἀντικαταστήση μὲ ἐνσυνείδητη διατάραξη τῆς γλωσσικῆς μορφῆς, μὲ τὴν ἀπότομη ἐναλλαγὴ ἀπὸ σύντομα κῶλα καί, σὰν τὸν Γοργία, μὲ τὴν ἀφύσικη συσσώρευση νοηματικῶν καὶ ἠχητικῶν διεγερτικῶν. Ἀρχηγὸς τοῦ νέου ὕφους λογαριάζεται ὁ Ἡγησίας ἀπὸ τὴν Μαγνησία, ποὺ γι' αὐτὸν ὁ Κικέρωνας (*Or.* 226) λέει ὄχι κολακευτικά, ὅτι ὅποιος τὸν γνωρίση, δὲν χρειάζεται πιὰ νὰ ψάχνη νὰ βρῆ ἄλλον κακόγουστον ἄνθρωπο. Ὁ Ἡγησίας δοκίμασε τὴν τύχη του καὶ σὰν ἱστορικὸς τοῦ Ἀλέξανδρου, συμβάλλοντας ἔτσι κι αὐτὸς στὴν εἰσαγωγὴ αὐτοῦ τοῦ δυσκολονόητου ὕφους στὴν ἱστοριογραφία. Ὁ Κικέρωνας, ὁ ὁποῖος μάλιστα στὸ πρόσωπο τοῦ Hortensius Hortalus ἔζησε τὴν ρωμαϊκὴ ἀκμὴ τοῦ ἀσιανισμοῦ, ξεχωρίζει (*Brutus* 325) στὴν περιοχή του δυὸ τύπους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας ἔτεινε πρὸς τὸ χαριτωμένο παιχνίδι χωρὶς νοηματικὸ βάθος, ὁ ἄλλος πρὸς τὸ μεγάλο πάθος. Γιὰ τὸν δεύτερο τύπο ἡ μεγάλη ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀντίοχου τοῦ Α' τῆς Κομμαγηνῆς στὸ Nemrud Dagh τοῦ Ταύρου[1] δίνει ἕνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα.

Τὴν ποικιλία τῶν ἐκδηλώσεων καὶ τὴν μεγάλη ἐσωτερικὴ ταραχὴ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἤθελε νὰ προβάλη ἡ σύντομή μας ἐπισκόπηση. Ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος στὸ πρῶτο κυρίως τμῆμα της ἦταν μιὰ ἐποχὴ μεγάλων αὐτόνομων ἐπιτευγμάτων σὲ πολλοὺς τομεῖς. Στὴν ὀψιμότερη ὅμως ἀρχαιότητα δὲν βρῆκε μιὰν ἰσότιμη συνέχιση, ποὺ θὰ συμπλήρωνε τὰ ἐπιτεύγματά της. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ πέτυχε, ἀποναρκώθηκαν ἢ ξεχάστηκαν, καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη ἐμφανίζεται σὰν μιὰ ἐποχὴ μεταβατική, ποὺ ὁδήγησε πρὸς τὸ τέλος τους σημαντικὲς ἐξελίξεις καὶ προετοίμασε συγχρόνως τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ νέο καὶ τελείως διαφορετικό, ποὺ εἶδε τὸ φῶς μὲ τὸν Χριστιανισμό.

Μιὰν καλὴ ἐπισκόπηση προσφέρει ὁ W. W. TARN, *Hellenistic Civilisation*. 3. ἐκδ. ἐπιμελ. ἀπὸ τὸν G. TH. GRIFFITH. Λονδ. 1952. Τὸ βασικὸ ἔργο εἶναι τοῦ M. ROSTOVTZEFF, *Social and economic history of the Hellenistic world*. 3 τόμ. Ὀξφ. 1941. Γερμανικά: *Die hellenistische Welt. Gesellschaft und Wirtschaft*. 3 τόμ. Στουττγ. 1955/56. V. EHRENBERG,

1. *Orientis Graec. Inscr.* 1, 383. JALABERT καὶ MOUTERDE, *Inscr. gr. et lat. de la Syrie* 1, ἀρ. 1. Στιλιστικὴ ἀνάλυση: E. NORDEN, *Die antike Kunstprosa* 1, 1898, 141, H. DORRIE, *Der Königskult des Antiochos von Kommagene im Lichte neuer Inschriften-Funde*. Alh. Ak. Gött. Phil.-hist. Kl. 3. Σειρὰ 60, 1964.

Der Staat der Griechen II. Der hellenistische Staat. Λειψ. 1958. Τοῦ ἴδ., *The Greek State.* Ὀξφ. 1960. A. B. RANOWITSCH, *Der Hellenismus und seine geschichtliche Rolle* (μετάφρ. ἀπὸ τὰ ρωσικά). Βερολ. 1958. A. J. TOYNBEE, *Hellenism. The History of a Civilisation.* Λονδ. 1959 (The Home Univ. Libr. τόμ. 238), πβλ. V. EHRENBERG, *Historia* 8, 1959, 491. F. SCHACHERMEYR, *Griech. Gesch.* Στουττγ. 1960, 323. Γιὰ τὴν πνευματικὴ ἐπίδραση τοῦ Ἀλέξανδρου, βλ. A. HEUSS, *Ant. u. Abendl.* 4, 1954, 65. Πολὺ χρήσιμες βιβλιογραφικὲς ἐπισκοπήσεις προσφέρει ὁ H. BENGTSON, *Griech. Gesch.* 4. ἐκδ. Μόναχο 1969, 426 καὶ 454, καθὼς καὶ τὸ συλλογικὸ ἔργο *Der Hellenismus in der deutschen Forschung 1938-1948.* Wiesbaden 1956. Ὁ 4. τόμ. τῆς *Historia Mundi.* Βέρνη 1956, περιλαμβάνει μιὰν ἐνδιαφέρουσα σύνοψη τῶν A. AYMARD καὶ F. GSCHNITZER. F. M. HEICHELHEIM, ‹A chronological Table of Greek history›, *Proc. of the IX. Int. Congr. of Papyrol.* Norwegian Univ. Press 1961, 152. M. HADAS, *Hellenistic Culture, Fusion and Diffusion.* Νέα Ὑόρκη 1959· γερμ. ἀπὸ τὸν E. SCHMALZRIEDT. Στουττγ. 1963. Στὰ ἀραβικὰ σώζεται μιὰ *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο* γραμμένη τάχα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη: J. BIELAWSKI-M. PLEZIA, *La lettre d'Aristote à Alexandre le Grand sur la politique envers les cités.* Wroklaw - Βαρσοβία - Κρακοβία 1970. Θαυμάσια ἀξιολογεῖ αὐτὸ τὸ μοναδικὸ τεκμήριο ὁ M. PLEZIA σὰν τὴν «ληξιαρχικὴ πράξη γέννησης τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς» («Die Geburtsurkunde des Hellenismus»), *Eos* 58, 1969/70, 51, Ἡ χρονολόγησή του στὸ καλοκαίρι ἢ τὸ πρώιμο φθινόπωρο τοῦ 330 πείθει.—Γιὰ τὴν θρησκεία: M. P. NILSSON, *Gesch. d. gr. Rel.* 2, 2. ἐκδ. Μόναχο 1961. Ξεχωριστὰ στέκει τοῦ V. GRONBECH, *Der Hellenismus. Lebensstimmung. Weltmacht.* Γοττ. 1953 (συντομευμένη μετάφραση τοῦ δανικοῦ ἔργου *Hellenismen*). Ἐδῶ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ προβάλλεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ αὐτὴν ποὺ ἐμεῖς ὀνομάζουμε ἑλληνιστική, καὶ μὲ πάρα πολὺ μονόπλευρον τρόπο ἡ φροντίδα τοῦ ἀτόμου γιὰ τὴν ψυχή του γίνεται στημονικὸ θέμα. Γιὰ τὴν συνολικὴ βιβλιογραφία αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου μένει σημαντικὴ χάρη στὸ πλούσιο ὑλικό της ἡ *Gesch der griech. Lit. in der Alexanderzeit* τοῦ F. SUSEMIHL, 2 τόμ. Λειψ. 1891/2. A. KORTE, *Die hellenistische Dichtung.* 2. ἐκδ. ἀπὸ τὸν P. HÄNDEL. Στουττγ. 1960.

2. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ

Ὅ,τι εἴπαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀσιανὴ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς κλασσικῆς πεζογραφίας ἑνὸς Ἰσοκράτη, ἐπιτρέπει ὡστόσο, ὅσο λίγο εὐχάριστο κι ἂν εἶναι ἀπὸ μόνο του τὸ φαινόμενο, νὰ ἀναγνωρίσουμε κάτι μὲ βεβαιότητα: Δὲν εἶχαν διάθεση, ἀκολουθώντας δοκιμασμένα πρότυπα, νὰ ἱκανοποιηθοῦν μὲ ἕναν ἀδειανὸ κλασσικισμό· ἡ ἐποχὴ εἶχε ἀρκετὴν δική της ζωή, γιὰ νὰ ἀναπτύξη καινούργιες τάσεις ὕφους. Τὸ ἴδιο γινόταν καὶ στὴν ποίηση, ἐδῶ ὅμως τὸ νέο, κατακτημένο καὶ πλασμένο ἀπὸ ποιητὲς σὰν τὸν Καλλίμαχο καὶ τὸν Θεόκριτο, ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρό, ὥστε νὰ ξεφύγη ἀπὸ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐπίχωση ἀπὸ κατοπινὰ κλασσικιστικὰ στρώματα.

Αὐτοὶ ποὺ ἀναφέραμε, ἀνήκουν σ' ἕναν κύκλο ποιητῶν, ποὺ τὰ δημιουργήματά τους πέφτουν σ'ἕνα πολὺ περιορισμένο χρονικὸ τμῆμα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Δὲν ἀποτελεῖ σύμπτωση τὸ ὅτι αὐτὸ σὲ μεγάλον βαθμὸ συμπίπτει μὲ τὴν βασιλεία τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Β' τοῦ Φιλάδελφου (285 συμβασιλιάς, 283 βασιλιὰς ὣς τὰ 247 π.Χ.). Ὁ ἡγεμόνας αὐτὸς δὲν φρόντισε μόνο, ὅπως ὁ πατέρας του, γιὰ τὴν Βι-

βλιοθήκη καὶ τὸ Μουσεῖο, ἀλλὰ κι ἔφερε τὶς ἡγετικὲς προσωπικότητες σὲ στενότερον σύνδεσμο μὲ τὴν Αὐλή, κάμνοντάς την κέντρο μιᾶς πολιτιστικῆς ζωῆς μὲ ἀλεξανδρινὴ σφραγίδα· ἡ ζωὴ αὐτὴ διατηροῦσε τὴν αὐτοτέλειά της μέσα στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, κι ἔτσι αὐτόνομην πρέπει νὰ τὴν καταλάβουμε. Ἀποφασιστικὴν ἐπίδραση γι' αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη εἶχε ἡ ἀδελφὴ καὶ γυναίκα του Ἀρσινόη ἡ Β'. Τὸ αὐλικὸ στοιχεῖο ὅμως εἶναι μόνο *ἕνα* ὑφάδι στὸ πλούσιο ὑφαντὸ αὐτῆς τῆς τέχνης. Πιὸ σπουδαία εἶναι ἡ σχέση της μὲ τὴν λόγια γνώση, ποὺ ἐκδηλώνεται ὁλοφάνερα ἐκεῖ ὅπου ἐπιστήμη καὶ ποίηση συμπίπτουν στὸ ἴδιο πρόσωπο. Ἡ λογοτεχνία αὐτὴ δὲν μιλᾶ στοὺς πολλούς, γιατὶ οἱ πλούσιες προϋποθέσεις της ἀποκαλύπτονται μόνο στὸν γνώστη, καὶ ἡ γλώσσα της ἐπίσης, ξεμακραίνοντας ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ ἀποφεύγει νὰ παίρνῃ ἀνάλλαγα τὰ τυπικὰ στοιχεῖα τῆς παράδοσης. Μεγάλο πάθος καὶ ἀπροκάλυπτη συναισθηματικότητα ἀπαγορεύονται. Ἡ συντροφιὰ εἶναι κλειστή, καὶ τὰ λεπτεπίλεπτα πράγματα ποὺ θὰ διηγηθῇ κανεὶς δὲν σηκώνουν καθόλου φωναχτοὺς ἤχους.

Ὁ Καλλίμαχος στὸν πρόλογο τῶν *Αἰτίων* του ἀναφέρει τὸν Φιλιτὰ ἀπὸ τὴν Κῶ σὰν ὑπόδειγμα μιᾶς τέχνης[1] ποὺ ξέρει νὰ πλάθῃ μὲ λεπτότητα· τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν οἱ Ρωμαῖοι ἐλεγειακοὶ ποιητὲς τὸν θεωροῦσαν ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τους[2] ἀλλὰ καὶ γιὰ μᾶς βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῆς νέας ποίησης. Δὲν ἔχουμε ἀκριβεῖς χρονολογίες γιὰ τὴν λογοτεχνία τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, καὶ γιὰ τὸν Φιλιτὰ[3] ἐπίσης μποροῦμε νὰ ποῦμε μόνο ὅτι ζοῦσε τὸν καιρὸ τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Α'. Ἦταν ἕνα μέτρο μὲ μεγάλες συνέπειες, τὸ ὅτι ὁ Πτολεμαῖος ὁ Α' τὸν κάλεσε παιδαγωγὸν τοῦ Πτολεμαίου ποὺ ὀνομάσθηκε ἀργότερα Φιλάδελφος. Δὲν ξέρουμε πόσο καιρὸν ἔμεινε ὁ Κώτης στὴν Ἀλεξάνδρεια, χωρὶς ἀμφιβολία ὅμως ἡ ἐπίδρασή του ἦταν ἰσχυρή. Ὁ βιβλιοθηκάριος Ζηνόδοτος, ὁ Ἑρμησιάνακτας ὁ ποιητὴς τῆς «*Λεόντιον*», καὶ ὁ Θεόκριτος ὀνομάζονται μαθητές του. Καὶ ἂν ἀκόμα αὐτὸ γιὰ τὸν τελευταῖο τὸ ἔχουν συμπεράνει ἀπὸ τὸ *Εἰδ.* 7, 40, μολαταῦτα πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ λογαριάζουμε ὅτι ἡ ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου στὴν γένεση τῆς νέας λογοτεχνίας ἦταν σταθερή. Αὐτὸ ποὺ συλλαμβάνουμε ἀκόμα ἀπὸ τὸ ἔργο του, εἶναι πολὺ φτωχικό[4]. Εἶναι ὅμως σημαντικὸ νὰ ξέρουμε ὅτι αὐτὸς μάζευε ἀπὸ τὰ παλιὰ ποιήματα σπάνιες, δυσνόητες ἢ ἀκατανόητες πιὰ λέξεις κι ἐξέδωσε τὴν συλλογὴ μὲ τὸν τίτλο *Ἄτακτοι γλῶσσαι*, ἀποφεύγοντας ρητὰ τὴν συστηματοποίησή τους[5]. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ λογίου καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ γραμματι-

1. Γιὰ τὰ προβλήματα αὐτοῦ τοῦ μέρους, βλ. στὰ *Αἴτια*.

2. Χωρία στοῦ M. Puelma, *Mus. Helv.* 11, 1954, 103,6· ἐκεῖ, σ. 114, γιὰ τὴν συμπλήρωση *Philetae* στοῦ Κάτουλλου 95, 9, ἡ ὁποία μένει προβληματική.

3. Μερικοὶ γράφουν *Φιλητᾶς*· ἀκολουθοῦμε τὶς ἐπιγραφές, πβλ. A. S. P. Gow, *Theocritus* 1950, 2, 141. Διαφορετικὰ A. Blumenthal, *RE* 19, 1938, 2165.

4. Τὰ ἀποσπάσματα στοῦ O. Kuchenmuller, Διδ. διατρ. Βερολ. 1928· τῶν ποιημάτων: I. U. Powell, *Collectanea Alexandrina*. Ὀξφ. 1925, 90. *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 49 D. μὲ βιβλιογρ.

5. Γιὰ τὶς «γλῶσσες» βλ. K. Latte, <Glossographica>, *Phil.* 80, 1925, 136 = *Kl.*

σμένου (*ποιητὴν ἅμα καὶ κριτικὸν* τὸν ὀνόμασαν) νὰ ἀποφεύγῃ τὸ κοινοτοπικό, συναντιοῦνται ἐδῶ μὲ ἕναν τρόπο ποὺ διατηρεῖ τὴν ἐπενέργειά του στὴν ἀλεξανδρινὴ ποίηση, δημιουργώντας μάλιστα ἐκεῖ μιὰν ὑπολογισμένη διακόσμηση τοῦ λόγου ἀλλὰ καὶ μιὰν παράξενη αἰνιγμάτωσή του. Τὰ πάρα πολὺ λίγα λείψανα τῆς ποίησης τοῦ Φιλιτᾶ ἀφήνουν μᾶλλον τὴν ἐντύπωση ὅτι ἤξερε νὰ κρατᾶ μέτρο στὴν χρήση τῶν «διαλεγμένων» στοιχείων. Ὁ Ἑρμησιάνακτας (ἀπόσπ. 2, 77 D.) καὶ ὁ Ὀβίδιος (*Trist.* 1, 6, 2· *Ex Ponto* 3, 1, 57) κάμνουν ὑπαινιγμοὺς σὲ ποιήματα, ἴσως ἐλεγεῖες, ποὺ τὶς ἀπεύθυνε στὴν Βιττίδα (ἢ Βαττίδα), ἐρωμένην ἢ γυναίκα του, ὄχι ὅμως σ' ἕνα παιχνιδιάρικο πλάσμα τῆς φαντασίας, ὅπως ὑπέθεταν[1]. Δὲν ἔχουμε τίποτε ἀπὸ αὐτὰ τὰ ποιήματα, βρισκόμαστε ὅμως πιὰ μπροστὰ στὸ πολυσυζητημένο πρόβλημα, ἂν ἤδη ἡ ἑλληνιστικὴ λογοτεχνία ἀνάπτυξε ἐκείνην τὴν ὑποκειμενικὴ-ἐρωτικὴ ἐλεγεία, ποὺ τὴν βλέπουμε μπροστά μας ὁλοκληρωμένην στὴν ρωμαϊκὴ ποίηση. Στὴν ἀπάντηση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ παραβλέψῃ κανεὶς ἕνα ποσοστὸ ἀβεβαιότητας, ἐπειδὴ ἔχουμε μόνο ἕνα κομματάκι ἀπὸ τὴν παραγωγή· μολαταῦτα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι κανένα ἀπόσπασμα καὶ καμιὰ εἴδηση ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ποίησης δὲν δείχνει ἐλεγεῖες σὰν κι ἐκεῖνες τοῦ Τίβουλλου ἢ τοῦ Προπέρτιου. Ἐπίσης αὐτὰ ποὺ σώζονται, δὲν συνιστοῦν καθόλου νὰ δεχτοῦμε τὴν ὕπαρξή τους. Γι' αὐτὸ ἡ ἄποψη τοῦ AUG. ROSTAGNI[2], ὁ ὁποῖος μιλᾶ γιὰ μιὰν «ἀνατροπὴ τῶν στοιχείων», μπορεῖ νὰ εἶναι σωστή: Ὁ μύθος ἦταν κυρίαρχος στὰ ἑλληνιστικὰ βιβλία ἐλεγειῶν, παίρνοντας ἀσφαλῶς κάθε φορὰ φῶτα καὶ χρώματα ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα, ἐνῶ ἀπεναντίας στὴν ρωμαϊκὴ ἐλεγεία αὐτὸς εἶναι πιὰ μόνο διακοσμητικὸ στοιχεῖο (εἶναι ζήτημα, ἂν εἶναι πάντα ἀναγκαῖο) σ' ἕναν κόσμο ἀπὸ προσωπικὰ βιώματα καὶ πάθη. Μολαταῦτα δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ ἐπίγραμμα πηγαίνουν πρὸς τὴν ἐλεγεία καθαρὲς ἀπὸ θεματικὴν ἄποψη γραμμές, ἔστω κι ἂν στὸ ρωμαϊκὸ ἡ ἔνταση τοῦ αἰσθήματος εἶναι διαφορετική.

Γιὰ τὸν Φιλιτὰ ξέρουμε ὅτι ἔγραψε μιὰν *Δήμητρα*[3] σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο. Σὲ

Schr. 631, καὶ στὴν εἰσαγωγή του τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἡσύχιου.

1. Ὁ KUCHENMULLER, ἔ.ἀ. 25, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τοῦ Ὀβίδιου διαβάζει *Βαττίδα* καὶ στὸν Ἑρμησιάνακτα, κι ἐννοεῖ τὸ *βαττὶς* σὰν σπάνια λέξη (γλώσσα), ποὺ θὰ ἦταν ἐπίσης ἡ ἀγαπημένη τοῦ Φιλιτᾶ. Τὸ ἀστεῖο εἶναι νοητὸ στὸν Ἑρμησιάνακτα, θὰ διστάσῃ ὅμως κανεὶς νὰ ἑρμηνεύσῃ τὰ χωρία τοῦ Ὀβίδιου ἀπὸ μιὰν παρανόηση.

2. <L'influenza greca sulle origini dell'elegia erotica latina> στὰ *Entretiens sur l'antiquité class.* 2. Vandoeuvres-Γενεύη 1953 (μὲ συζήτηση). Ἀκόμα A. A. DAY, *The Origins of Latin Love Elegy.* Ὀξφ. 1938 μὲ παλιότερη βιβλιογρ.· βιβλιογραφία καὶ στῶν CHRIST-SCHMID, *Gesch. d. gr. Lit.* 6. ἔκδ. 2/1. Μόναχο 1920, 118, 3, ὅπου πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι τὸ θέμα τὸ ξεκίνησε ὁ F. LEO, *Plaut. Forsch.* Βερολ. 1895· βλ. καὶ HERTER, *Bursian* (βλ. παραχ.), 77.

3. Μιὰν καινούργια μνεία στὸ Σχόλιο στὸν *Ox. Pap.* 2258 τοῦ *Ὕμνου* 2, 33, βλ. PFEIFFER, *Callim.* 2, LIII καὶ 47. G. SCHEIBNER, <Ein unbekanntes Philitasfragment in der Berliner Papyrussammlung>, Ἀπό: *Menanders Dyskolos als Zeugnis seiner Epoche,* ἔκδ. FR. ZUCKER, Akad. Verl. Βερολ. 1965, 103.

ἑξάμετρους εἶχε συντεθῆ τὸ ἐπύλλιο *Ἑρμῆς*, ποὺ τὸ περιεχόμενό του τὸ ξαναδιηγεῖται ὁ Παρθένιος (2). Ἐδῶ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε τὴν μετατροπὴ τῆς παλιᾶς ἱστορίας τοῦ Ὀδυσσέα μὲ τὸν θεὸ τῶν ἀνέμων σὲ ἐρωτικὴ περιπέτεια τοῦ πολυταξιδεμένου, μὲ τὴν Πολυμήλη, κόρη τοῦ Αἰόλου. Ἡ ἑλληνιστικὴ ποίηση βρίσκει εὐχαρίστηση νὰ καταπιάνεται μὲ ἀπόμερα θέματα ἢ νὰ δημιουργῆ ἔξυπνα καινούργια. Γι' αὐτὸ ἐδῶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ρωτήσουμε γιὰ ποιὸν λόγο τὸ ποίημα λεγόταν *Ἑρμῆς*. Ἀπὸ ἕναν *Τήλεφο* ξέρουμε μόνο τὸν τίτλο καὶ μιὰν εἴδηση ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν θρύλο τῶν Ἀργοναυτῶν. Τὸ ὅτι ὁ πατέρας τοῦ ποιητῆ λεγόταν Τήλεφος, δὲν πρέπει νὰ τὸ συσχετίσουμε μὲ τὸ ποίημα. Ἀπὸ τὰ *Παίγνια* καὶ τὰ *Ἐπιγράμματα* τοῦ Φιλιτᾶ μᾶς σώζονται μόνο ἴχνη.

Μὲ τὸν Καλλίμαχο βρισκόμαστε σὲ πολὺ καλύτερην θέση· ἔστω κι ἂν γι' αὐτὸν πολλὰ ἐρωτήματα μένουν ἀναπάντητα, μολαταῦτα εἶναι δυνατὸ νὰ συλλάβουμε τὰ οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου του καὶ νὰ τὸ θεωρήσουμε σὰν τὴν ἀκμὴ τῆς ἀλεξανδρινῆς ποίησης. Ὁ Καλλίμαχος γεννήθηκε μερικὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 300—δὲν ἔχουμε ἀκριβεῖς χρονολογίες οὔτε γιὰ τὴν γέννηση οὔτε γιὰ τὸν θάνατό του—,στὴν Κυρήνη. Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας*, ποὺ εἶναι ἡ κύρια πηγή μας γιὰ τὴν ζωή του, ὁ πατέρας του λεγόταν Βάττος, εἶχε δηλ. τὸ ὄνομα τοῦ ἱδρυτῆ τῆς πόλης· σύμφωνα μὲ τὸν Στράβωνα (17, 837) ἡ οἰκογένεια ἀνέβαζε τὴν καταγωγή της ὡς τὸν διάσημο αὐτὸν πρόγονο. Τὸ ἴδιο ἐννοεῖ μᾶλλον ὁ Καλλίμαχος ὀνομάζοντας τὸν ἑαυτό του Βαττιάδη (*Ἐπ.* 35). Ὁ ὁμώνυμος παππούς του δοξάσθηκε σὰν στρατηγός, ὅπως μᾶς λέει ὁ ποιητὴς στὸ 21. *Ἐπίγραμμα*. Ἡ ἀριστοκρατικὴ καταγωγή του δὲν τὸν προφύλαξε ἀπὸ δυσκολίες. Ὅταν πῆγε νέος στὴν Ἀλεξάνδρεια, χρειάστηκε νὰ δουλέψη ἐκεῖ στὸ προάστιο Ἐλευσίνα διδάσκοντας μικρὰ παιδιά, γιὰ νὰ ζήση. Καὶ μὲ αὐτὲς τὶς συνθῆκες δούλευε μὲ ἐπιμονὴ γιὰ τὴν μόρφωσή του, ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ αὐτὰ ποὺ πέτυχε. Δάσκαλός του—δὲν μποροῦμε νὰ ὁρίσουμε σὲ ποιὸ τμῆμα τῆς ζωῆς του—ἀναφέρεται ὁ Ἑρμοκράτης ἀπὸ τὴν Ἰασό. Δὲν ξέρουμε πότε χτύπησε ἡ τυχερὴ ὥρα ποὺ τὸν πρόσεξε ὁ Φιλάδελφος, ὅπως δὲν ξέρουμε καὶ τὶ λογῆς ἦταν οἱ πρῶτες σχέσεις του μὲ τὴν Αὐλή. Ἡ πληροφορία τοῦ Τζέτζη[1], ὁ ὁποῖος τὸν χαρακτηρίζει *νεανίσκον τῆς αὐλῆς*, δὲν μᾶς λέει πολλὰ πράγματα. Ἔτσι μένουμε στὸ πραγματικὸ γεγονὸς ὅτι στὴν βασιλεία τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Β', στὸν Καλλίμαχο ἐμπιστεύθηκαν τὸ τεράστιο καθῆκον νὰ καταρτίση ἕναν κατάλογο τῆς ἀλεξανδρινῆς βιβλιοθήκης, γιὰ νὰ διευκολυνθῆ ἡ χρησιμοποίησή της. Δὲν πρέπει νὰ τοποθετήσουμε πολὺ ἀργὰ τὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἐργασίας[2]. Μόνο ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Καλλίμαχος τὴν ἄρχισε στὴν πρώιμη ἀνδρικὴ ἡλικία, θὰ μπορέσουμε νὰ καταλάβουμε ὅτι ἐτελείωσε τὰ 120 βιβλία τῶν *Πινάκων* του (*Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμψάντων καὶ ὧν συνέγραψαν*, ἀποσπ. 429-453 Pf.). Ἂν καὶ εἶχε προηγηθῆ μιὰ πρώτη κατά-

1. *Π. τῆς ἑλλ. κωμ.* 31, 33 K.=μαρτ. 14c Pf.
2. Βλ. HERTER, *Bursian* (βλ. παραχ.), 87. PF., *Hist.* 101. 125.

ταξη τῆς βιβλιοθήκης ἀπὸ τὸν Ζηνόδοτο καὶ μερικοὺς βοηθούς, σὰν τὸν 'Αλέξανδρο ἀπὸ τὴν Πλευρώνα καὶ τὸν Λυκόφρονα, μολαταῦτα τὸ πρόβλημα, ὅπως τὸ ἀντιμετώπισε ὁ Καλλίμαχος, δημιουργοῦσε τεράστιες δυσκολίες: Πρῶτα ἔπρεπε νὰ γίνη ἡ κατάταξη σύμφωνα μὲ τὶς βασικὲς περιοχὲς τῆς λογοτεχνίας, ἔπος, λυρικὴν ποίηση, δράμα, ρήτορες κλπ., καὶ μέσα σ' αὐτὲς νὰ ἐξετασθῆ τὸ πλῆθος τῶν συγγραφέων μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά, νὰ χωρισθῆ συγχρόνως τὸ ἔργο κάθε συγγραφέα σὲ εἴδη καὶ μέσα σ' αὐτὰ νὰ γίνη ἡ κατάταξη τῶν ἐπιμέρους συγγραμμάτων, πιθανῶς πάλι μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά. 'Επειδὴ οἱ τίτλοι δὲν ἦταν πάντα ξεκάθαροι, ὁ Καλλίμαχος ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς ἔβαλε καὶ τὶς ἀρχικὲς λέξεις καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν στίχων τοῦ ἔργου. Ὅταν μαθαίνουμε ἀκόμα ὅτι κάθε φορὰ ἐπρότασσε μιὰν σύντομη βιογραφία τοῦ συγγραφέα καὶ ἀναγκαστικὰ σὲ πάρα πολλὲς περιπτώσεις ἔπρεπε νὰ πάρη θέση σὲ προβλήματα γνησιότητας, τότε καταλαβαίνουμε γιατὶ μέσα σ' αὐτὸν τὸν κατάλογο περιλαμβανόταν ἕνα σημαντικὸ κομμάτι ἔρευνας τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ δὲν ἦταν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἐπικρίσεις, ὅπως δείχνει τώρα τὸ ἀπόσπασμα ἑνὸς ὑπομνήματος στὸν Βακχυλίδη, *Ox. Pap.* 23, 1956, ἀρ. 2368: ὁ 'Αρίσταρχος κατηγόρησε τὸν Καλλίμαχο, γιατὶ τὸν διθύραμβο *Κασσάνδρα* τὸν εἶχε κατατάξει μαζὶ μὲ τοὺς παιάνες. Μαθαίνουμε ἀκόμα ὅτι ἕνας Διονύσιος ἀπὸ τὴν Φάσηλη ἀκολούθησε τὸν 'Αρίσταρχο κι ἐχαρακτήρισε τὸ ποίημα διθύραμβον. Πόσο οἱ *Πίνακες* ἀποτελοῦσαν τὴν βάση γιὰ κάθε παραπέρα ἔρευνα, μπορεῖ κανεὶς κάπως νὰ τὸ διαβλέψη ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ 'Αριστοφάνη τοῦ Βυζάντιου *Πρὸς τοὺς Καλλιμάχου Πίνακας* (στὸ ἀπόσπ. 453 Pf.), ποὺ χρησίμευε γιὰ συμπλήρωση καὶ βελτίωση. Αὐτὰ ποὺ παραθέτει ἀπὸ τὸ ἔργο ὁ 'Αθήναιος (9, 408 f), δείχνουν ὅτι μαζὶ μποροῦσαν νὰ ἐξετάζωνται πολὺ δύσκολα σημασιολογικὰ προβλήματα. Ἡ σημασία καὶ ἡ δυσκολία ὁρισμένων περιοχῶν ἔκαμε τὸν Καλλίμαχο νὰ τὶς ἐπεξεργασθῆ ξεχωριστά. Μποροῦμε ἀκόμα νὰ διαπιστώσουμε τέτοιαν ἐργασία γιὰ τὸν Δημόκριτο *(Πίναξ τῶν Δημοκρίτου γλωσσῶν καὶ συνταγμάτων)* καὶ γιὰ τὸ δράμα *(Πίναξ καὶ ἀναγραφὴ τῶν κατὰ χρόνους καὶ ἀπ' ἀρχῆς γενομένων διδασκάλων)*, ὅπου ὁ 'Αριστοτέλης εἶχε κάμει προεργασία μὲ τὶς *Διδασκαλίες* του (βλ. σ. 791).

Ὅσο στενὲς κι ἂν ἦταν οἱ σχέσεις τοῦ Καλλίμαχου μὲ τὴν βιβλιοθήκη τῆς 'Αλεξάνδρειας, μολαταῦτα ποτὲ δὲν ἔγινε διευθυντής της. Δὲν ξέρουμε γιατὶ δὲν διαδέχθηκε αὐτὸς ἀλλὰ ὁ μαθητής του 'Απολλώνιος ὁ Ρόδιος τὸν Ζηνόδοτο. Μολαταῦτα ἡ μακριὰ συζήτηση γιὰ τὸν Καλλίμαχο σὰν βιβλιοθηκάριο[1] μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ τελειωμένη χάρη στὸν *Πάπ. τῆς 'Οξυρ.* ἀρ. 1241 (ἀρ. 2069 P.). 'Εκεῖ ὁ κατάλογος τῶν διευθυντῶν τῆς βιβλιοθήκης ἀρχίζει μὲ τὸν 'Απολλώνιο τὸν Ρόδιο καὶ συνεχίζεται μὲ τὸν 'Ερατοσθένη, τὸν 'Αριστοφάνη τὸν Βυζάντιο, τὸν 'Απολλώνιο τὸν Εἰδογράφο[2] καὶ τὸν 'Αρίσταρχο. 'Επειδὴ ὅμως σὲ δυὸ χωρία τοῦ Τζέ-

1. Βιβλιογρ. στοῦ HERTER, ἔ.ἀ.
2. Γιὰ διατάραξη τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία κάμνει πιθανὴ τὴν τοποθέτηση τοῦ Εἰδογράφου

τζη (σ. 25, 13. 32, 38 Kaibel) ὁ Ἀρίσταρχος χαρακτηρίζεται τέταρτος ἢ πέμπτος βιβλιοθηκάριος ὕστερα ἀπὸ τὸν Ζηνόδοτο, δὲν μένει πιὰ θέση γιὰ τὸν Καλλίμαχο. Ἡ πληροφορία τοῦ παπύρου γιὰ ἕναν δεύτερο Ἀπολλώνιο σ' αὐτὴν τὴν σειρὰ ἐπιτρέπει τὴν ἐπανόρθωση παρεξηγήσεων, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ μιλήσουμε στὴν βιογραφία καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ρόδιου. Τὴν σχέση τοῦ Καλλίμαχου μὲ αὐτὸν εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τὴν ξεκαθαρίσουμε, καὶ θὰ μᾶς ἀπασχολήση μαζὶ μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ προλόγου τῶν *Αἰτίων*.

Ἡ ζωὴ τοῦ Καλλίμαχου ἔφτασε ὡς τὴν βασιλεία τοῦ Εὐεργέτη. Τὸ μοναδικὸ ποίημα ποὺ μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε μὲ ἀκρίβεια εἶναι ὁ *Βερενίκης πλόκαμος*: στηρίζεται στὰ γεγονότα τοῦ 246/45, καὶ στὸν ἴδιο χρόνο πέφτει κι ἡ σύνθεσή του. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ Βερενίκη, ἡ γυναίκα τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Εὐεργέτη, εἶναι ἡ βασίλισσα ποὺ ἐννοεῖ ὁ ἐπίλογος τῶν *Αἰτίων* (ἀπόσπ. 112, 2 Pf.), ἔχει γίνει τόσο πιθανή, ὅσο ἔχει χάσει ἔδαφος ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ πρόλογός τους μνημόνευε τὴν Ἀρσινόη[1]. Καὶ τὸ 51. *ἐπίγραμμα* τιμᾶ τὴν γυναίκα τοῦ Εὐεργέτη. Δὲν ξέρουμε πόσον καιρὸ ἔζησε ἀκόμα ὁ Καλλίμαχος στὴν βασιλεία τοῦ Εὐεργέτη, ἡ συνηθισμένη ὅμως τοποθέτηση τοῦ θανάτου του στὰ 240 δὲν μπορεῖ νὰ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸ σωστό.

Τὸ ἔργο τοῦ λόγιου καὶ ποιητῆ ἦταν τεράστιο, ἔστω κι ἂν δὲν θεωρήσουμε ἀπόλυτα ὑποχρεωτικὴ τὴν πληροφορία τῆς *Σούδας* ὅτι ὁ Καλλίμαχος ἔγραψε πάνω ἀπὸ 800 τόμους. Μιλήσαμε ἤδη γιὰ τὸ μεγάλο καταλογικὸ ἔργο του καὶ γιὰ μερικὰ πράγματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ αὐτό. Ἔχουμε ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ ἄλλων τίτλων ἀπὸ πεζογραφήματα, ποὺ μᾶς θυμίζουν τὰ ποικιλότατα ἐνδιαφέροντα τῶν περιπατητικῶν κύκλων, συγχρόνως ὅμως ἐπιτρέπουν νὰ μαντεύσουμε καὶ τὸν συλλογέα σπάνιων πραγμάτων. Μὲ τὶς καταλογικὲς ἐργασίες του μπορεῖ νὰ εἶχε σχέση τὸ βιβλίο *Περὶ ἀγώνων*· παλαιοϊωνικὴν *ἱστορίην* θυμίζει ὁ τίτλος *Βαρβαρικὰ νόμιμα*, ποὺ τὸν συναντήσαμε ἤδη στὸν Ἑλλάνικο (σ. 467). Οἱ *Ἐθνικὲς ὀνομασίες* (*Ἐθνικαὶ ὀνομασίαι*) συγκέντρωναν τὶς λέξεις ποὺ δήλωναν τὰ ἴδια ἀντικείμενα σὲ διάφορες περιοχές, εἶχαν δηλ. γλωσσογραφικὸν προσανατολισμό. Γιὰ μᾶς εἶναι τὸ πρῶτο παράδειγμα λεξικοῦ καταταγμένου σύμφωνα μὲ ὁμάδες πραγμάτων. Εἶναι ἀρκετὰ βέβαιο ὅτι τμῆμα αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἦταν ἕνα σύγγραμμα ποὺ ἡ *Σούδα* τὸ τιτλοφορεῖ: *Περὶ μετονομασίας*[2] *ἰχθύων*, ἐνῶ γιὰ τὰ συγγράμματα *Μηνῶν προσηγορίαι κατὰ ἔθνος*[3] *καὶ πόλεις*, *Περὶ ἀνέμων*, *Περὶ ὀρνέων* οἱ ὑποθέσεις ποὺ ἔγιναν εἶναι ἀβέβαιες. Γεωγραφικὰ ἐνδιαφέροντα δείχνει τὸ ἔργο *Περὶ τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ ποταμῶν*, ἱστορικὰ μαζὶ μὲ γλωσσογραφικὰ οἱ *Κτίσεις νήσων καὶ πόλεων καὶ μετονομασίαι*· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ βλέπουμε τὸν συλλογέα ποὺ

πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη: HERTER, *Rhein. Mus.* 91, 1942, 315. Ἀπορριπτικὰ PF., *Hist.* 172, 2.

1. Βλ. PFEIFFER 2, XL.
2. Ὁ DAUB ὑποθέτει *κατονομασίας*.
3. Ὁ PFEIFFER 1, 339 προτείνει γιὰ συζήτηση: *κατὰ ἔθνη*.

κατατάσσει ὅλα τὰ ἀξιοθαύμαστα πράγματα κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο: *Θαυμάτων τῶν εἰς ἅπασαν τὴν γῆν κατὰ τόπους ὄντων συναγωγή*. Ὁ Καλλίμαχος θεμέλιωσε ἔτσι ἐκείνην τὴν Παραδοξογραφία πού, ξεπερνώντας τὴν ἀρχαία ἐποχὴ καὶ τὸν Μεσαίωνα, ἔμεινε ζωντανή, ὥσπου ἡ γῆ ἐμίκρυνε κι ἔσβησε ἡ γοητεία τῶν μακρινῶν τόπων. Ὁ Ἀντίγονος ἀπὸ τὴν Κάρυστο χρησιμοποίησε τὸ ἔργο τοῦ Καλλίμαχου γιὰ ἕνα τμῆμα[1] τοῦ βιβλίου του *Ἱστοριῶν παραδόξων συναγωγή*, ἀλλάζοντας συγχρόνως τὴν διάταξη ἀπὸ διάταξη σύμφωνα μὲ γεωγραφικοὺς τόπους σὲ τέτοιαν σύμφωνα μὲ ὁμάδες πραγμάτων. Μυθολογικὸ περιεχόμενο δείχνει ὁ τίτλος *Περὶ νυμφῶν*, ἐνῶ τὸ *Περὶ λογάδων* δὲν τὸ καταλαβαίνουμε. Ἀντίθετα τὸ ἐνδιαφέρον μας τὸ ξυπνᾶ ἕνα σύγγραμμα *Ἐναντίον τοῦ Πραξιφάνη*. Ἔτσι πρέπει νὰ μεταφράσουμε τὸν τίτλο *Πρὸς Πραξιφάνην*, ὅπως βεβαιωνόμαστε ἀπὸ τὸ φλωρεντινὸ σχόλιο στὴν ἀρχὴ τῶν *Αἰτίων*, ὅπου ὁ Πραξιφάνης εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀντίπαλους τοῦ Καλλίμαχου. Ὁ Περιπατητικὸς εἶχε γράψει *Περὶ ποιητῶν* καὶ *Περὶ ποιημάτων*, χωρὶς ἀμφιβολία μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ ἀνάγκασε τὸν Καλλίμαχο νὰ ὑπερασπίση τὶς βάσεις μιᾶς νέας ποίησης. Τὸ *Μουσεῖον*, ἕνας τίτλος μὲ τὸν ὁποῖο ἔγραψε κι ὁ Ἀλκιδάμαντας (σ. 497), καὶ τὰ *Ὑπομνήματα* δείχνουν μᾶλλον λόγιες συλλογὲς συγγραμμάτων.

Ἐπεκταθήκαμε κάπως περισσότερο ἐδῶ, ὄχι μόνο ἐξαιτίας τοῦ Καλλίμαχου, ἀλλὰ γιατὶ αὐτὴ ἡ σειρὰ τίτλων φωτίζει τὰ ἐνδιαφέροντα μιᾶς συγγραφικῆς δραστηριότητας, ποὺ δύσκολα μποροῦμε νὰ τὴν φαντασθοῦμε πολὺ ἐκτεταμένη στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή.

Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν ποιημάτων τοῦ Καλλίμαχου ἔχουμε πολὺ λίγα ἀξιόπιστα στηρίγματα, κι ἔτσι προχωροῦμε ἀναλύοντας τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ποὺ σώζονται καὶ στὴν παράδοση, καὶ μόνο τμηματικὰ πραγματευόμαστε τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου συγγραφῆς τους. Κι ἐπειδὴ ἡ ἱστορία τῆς παράδοσης εἶναι πολὺ διαφοροποιημένη ἐπιβάλλεται νὰ μὴν τὴν βάλουμε στὸ τέλος, ὅπως ἔγινε ὡς τώρα, ἀλλὰ νὰ τὴν πραγματευθοῦμε μαζὶ μὲ τὸ κάθε ἔργο.

Μὲ χειρόγραφη παράδοση ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς οἱ *Ὕμνοι* καὶ τὰ *Ἐπιγράμματα*. Γιὰ τοὺς *Ὕμνους* ἀποφασιστικὴν σημασία εἶχε τὸ γεγονὸς ὅτι κάποιος ἄγνωστος συλλογέας τοὺς ἕνωσε σὲ ἕνα Corpus μὲ τοὺς *Ὁμηρικοὺς Ὕμνους*, μὲ τοὺς *Ὀρφικούς*, μὲ τὰ *Ἀργοναυτικὰ* τοῦ Ὀρφέα καὶ τοὺς *Ὕμνους* τοῦ Πρόκλου. Ἕνα ἐπίγραμμα ποὺ περιλήφθηκε μαζὶ μὲ τοὺς *Ὕμνους* καὶ ἀπαριθμεῖ καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Καλλίμαχου (μαρτ. 23 Pf.), δὲν εἶναι γραμμένο πρὶν ἀπὸ τὸν 6. αἰ. μ.Χ. καὶ πιθανῶς ἀκόμα πολὺ ὕστερα ἀπὸ αὐτόν. Ἔτσι ἡ συμπερίληψη τῶν *Ὕμνων* μέσα στὴν συλλογὴ αὐτὴν ἀποκτᾶ ἕνα ὅριο πρὸς τὰ πάνω. Ἀπὸ ὅλους τοὺς ὕμνους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πέμπτο, ἐμφανίσθηκαν λείψανα σὲ παπύρους[2]. Αὐτὰ μᾶς ἐπιτρέπουν

1. Κεφ. 129 -τέλος, κείμενο στοῦ PFEIFFER, ἀπόσπ. 407.
2. Ἡ μόνη ὑποδειγματικὴ συγκέντρωση στοῦ PFEIFFER 2, LI· ἐκεῖ LXXXIII καὶ τὸ στέμμα τῶν χειρογράφων.

νὰ διατυπώσουμε τὴν γνώμη ὅτι ἡ χειρόγραφη παράδοσή μας ταλαιπωρήθηκε περισσότερο ἀπὸ ὅσο πίστευαν ὡς τώρα. Ἡ παράδοση αὐτὴ εἶναι πλούσια κι ἐπιτρέπει τὴν διαπίστωση μιᾶς σειρᾶς ὑπαρχέτυπων, ποὺ μὲ τὴν σειρά τους ὅλοι πηγαίνουν πίσω στὴν συλλογὴ ἐκείνου τοῦ ἀνθρώπου ποὺ συγκρότησε σ' ἕνα Corpus τὰ βιβλία τῶν Ὕμνων, ποὺ ἀναφέραμε τωραδά.

Τὸ *βιβλίο τῶν Ὕμνων*, ποὺ τὸ ἔχουμε ὁλόκληρο, ἀρχίζει φυσικὰ μὲ τὸν *Ὕμνο στὸν Δία*. Ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ ὕμνος αὐτὸς ἔχει γεννηθῆ νωρίτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ δείχνει κιόλας ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ποίησης μὲ τὶς πλούσιες προκαταβολὲς καὶ τὰ πολλὰ στρώματα. Μὲ τὴν ἐρώτηση τοῦ πρώτου στίχου, ποιόν ἄλλον ἀπὸ τὸν Δία νὰ τραγουδήση κανεὶς κάμνοντας σπονδὲς *(παρὰ σπονδῆσιν ἀείδειν;)*, ἔχουμε συγχρόνως τὶς συνθῆκες τοῦ συμποσίου. Τὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ποιήματος δὲν εἶναι ἡ λατρευτικὴ γιορτή, ἀλλὰ ἡ συγκέντρωση ὁμόφρονων φίλων, ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ νιώσουν τὴν λόγια λεπτότητα. Ὁ ὕμνος ἔχει πλασθῆ πέρα πέρα ἐπάνω στὸ παραδοσιακὸ σχέδιο τῆς λατρευτικῆς ὑμνικῆς ποίησης: Ὕστερα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ μὲ τὸν μύθο τῆς γέννησης *(γοναί)*, ἀκολουθεῖ τὸ ἐγκώμιο τῶν κατορθωμάτων τοῦ θεοῦ *(ἀρεταί)*. Ἀμέσως ἡ εἰσαγωγὴ δείχνει τί γίνονται τὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα στὸν Καλλίμαχο. Ποῦ γεννήθηκε ἀλήθεια ὁ Δίας; Οἱ Ἀρκάδες καὶ οἱ Κρητικοὶ τὸν διεκδικοῦν, ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ Κρητικοὶ πάντα λένε ψέματα *(Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται)*, ἀφοῦ ἔφτασαν νὰ πλάσουν κι ἕναν τάφο τοῦ ἀθάνατου θεοῦ! Ὅλα αὐτὰ δὲν τὰ λέει μὲ τὴν σοβαρότητα κριτικοῦ ἢ μὲ τὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ ἐμπνευσμένου ποιητῆ· εἶναι ἕνα παιχνίδι μὲ τὴν παράδοση, στὸ ὁποῖο ὅμως δὲν θέλει καθόλου νὰ τὴν ὑποτιμήση ἢ νὰ τὴν εἰρωνευθῆ μὲ τὴν στάση τοῦ διαφωτιστῆ, ἀλλὰ ξέρει νὰ χαρῆ τὸν πλοῦτο της, τὴν σεβασμιότητά της, τὴν ποίησή της, καὶ νὰ τὴν μεταδώση σὲ ἄλλους. Τὸ ὅτι ὁ λόγιος Καλλίμαχος βρίσκεται ταυτόχρονα πάνω ἀπὸ ὅλην τὴν μυθικὴ παράδοση καὶ μολαταῦτα ξέρει νὰ νιώθη τὴν δύναμη καὶ τὴν ὀμορφιὰ ποὺ περικλείεται σ' αὐτήν, αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν ἰδιότυπη γοητεία τῶν δημιουργημάτων του, ποὺ βρίσκονται σὲ ἴσην ἀπόσταση τόσο ἀπὸ τὴν πεποίθηση τῆς προφητείας ὅσο κι ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμὸ τῆς ἐπίκρισης.

Τὸ πῶς ὁ Δίας γεννιέται στὸν θαμνότοπο τῆς ἀρκαδικῆς περιοχῆς Παρρασίας, πῶς ἡ Ρέα χτυπᾶ καὶ βγάζει νερὸ ἀπὸ τὸ βουνὸ τῆς ἄνυδρης χώρας καὶ παραδίνει τὸ μωρὸ στὴν νύμφη Νέδα, αὐτὰ ὁ Καλλίμαχος τὰ διηγεῖται συμπλέκοντάς τα μὲ ἀπόμερες γνώσεις γιὰ ἀρκαδικὰ ποτάμια καὶ νύμφες. Πάντα ὅμως ὁ ποιητὴς κατορθώνει νὰ τακτοποιῆ μέσα στὴν ἔξυπνη χάρη τῶν στίχων του αὐτὰ ποὺ ὁ λόγιος δὲν μπορεῖ νὰ μὴν τὰ συγκεντρώση. Ὁ *Ὕμνος στὸν Δία* δείχνει ἀκόμα καθαρὰ ἕνα ἄλλο οὐσιαστικὸ γνώρισμα τῆς ποίησης τοῦ Καλλίμαχου: τὴν ἐκλεκτικότητά του, ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ μιὰν πάρα πολὺ ἄνιση κατανομὴ τῆς διήγησης. Ἂν κιόλας ἡ ἀνατροφὴ τοῦ παιδιοῦ στὴν Κρήτη περιγράφεται πολὺ πιὸ σύντομα ἀπὸ ὅ,τι ἡ ἀρκαδική του γέννηση, ὡστόσο ὁ Καλλίμαχος δὲν σκέφτεται καθόλου νὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὰ κατορθώματα τοῦ θεοῦ. Πιὸ σημαντικὸ εἶναι γι' αὐτὸν νὰ κάμη πολεμικὴν ἐναντίον κάποιας παράδοσης, αὐτὴν τὴν φορὰ ὁμηρικῆς (*Ἰλ. Ο* 187): ἀνόητο

εὕρημα εἶναι τὸ ὅτι ὁ Δίας καὶ τ' ἀδέρφια του ἔριξαν κλῆρο γιὰ τὴν κυριαρχία τοῦ κόσμου! Στὴν πραγματικότητα τ' ἀδέρφια ἄφησαν στὸ στερνοπαίδι τὴν κυριαρχία, γιατὶ ἀναγνώριζαν τὴν ὑπεροχή του. Εἶναι σωστὸ ὅτι ἐδῶ ἀντιθέτεται ἡ ἡσιόδεια παραλλαγὴ (*Θεογ.* 881) ἐναντίον τῆς ὁμηρικῆς, καὶ ὁ ποιητὴς δὲν δείχνει μὲ καμιὰν λέξη ὅτι μὲ τὸ μέρος αὐτὸ ὑπάρχει κάποια ἰδιαίτερη σχέση[1]. Καὶ ὅμως δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀποφύγη κανεὶς τὴν ὑπόθεση, ὅτι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ παραίτηση τῶν ἀδερφιῶν τοῦ Δία, εἶναι γιατὶ αὐτὴ θὰ ἦταν ἕνα παράδειγμα γιὰ τὸν μεγαλύτερο μηλαδελφὸ τοῦ Πτολεμαίου, τὸν Κεραυνό.

Στὸ τελικὸ μέρος τιμᾶ τὸν βασιλιὰ σὰν παντοδύναμο, ἐκπληρωτὴ τῶν σκέψεών του. Στὸ τέλος τοῦ ὕμνου ἀκολουθεῖ ὁ τυπικὸς χαιρετισμὸς στὸν θεό. Ὅταν ἐδῶ παρακαλεῖ τὸν θεὸ νὰ τοῦ δώση ἀρετὴ καὶ πλοῦτον, ἀκοῦμε ἴσως τὸν ποιητή, ποὺ ζώντας μὲ περιορισμένα μέσα περιμένει κάποιαν ἐνίσχυση ἀπὸ τὸν βασιλιά του, τὸν ἐπίγειο Δία. Καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐμφανίζεται ὁ Φιλάδελφος στὸν ὕμνο, δείχνει μιὰν ἐποχὴ στὴν ὁποία οἱ σχέσεις τοῦ Καλλίμαχου μὲ τὴν αὐλὴ δὲν ἦταν ἀκόμα τόσο στενὲς ὅσο στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς του.

Ἐδῶ συνάπτουμε πρῶτα τὸν *τρίτο* καὶ *τέταρτον Ὕμνο,* γιατὶ οἱ ἄλλοι τρεῖς, μὲ τὰ κοινά τους χαρακτηριστικὰ ἀνήκουν σὲ μιὰν ὁμάδα. Ὁ *τρίτος Ὕμνος* εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Ἄρτεμη[2] καὶ ἀφήνει νὰ προβάλη ἰδιαίτερα ἡ ἀνάμειξη διάφορων θεματικῶν καὶ στιλιστικῶν στοιχείων. Ἡ ἀρχὴ τοῦ δεύτερου μέρους (στ. 183) μὲ τὴν ἐρώτηση γιὰ τὰ νησιά, βουνά, λιμάνια, πόλεις, νύμφες καὶ ἡρωίδες, ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὰ στὴν θεά, εἰσάγει ἕνα κομμάτι ποὺ μοιάζει ἐγχειρίδιο, ἔστω κι ἂν ἡ καλομελετημένη τέχνη τῆς παραλλαγῆς καὶ αὐτὴν τὴν ἀπαρίθμηση τὴν κάμνει ποίηση. Λογιότητα περιέχει καὶ τὸ πρῶτο μέρος. Ὅταν μᾶς λέει ὅτι ἡ Λιπάρα, τὸ νησὶ τῶν Κυκλώπων, λεγόταν ἀκόμα «Μελιγουνὶς» ὅταν κοριτσάκι τὸ ἐπισκέφθηκε ἡ Ἄρτεμη, βλέπουμε τὸν λόγιο ποὺ ἔγραψε γιὰ τὶς ὀνομασίες νησιῶν καὶ πόλεων, ὅπως δὰ καὶ στὸν *πρῶτον Ὕμνο* σκεφτόμαστε τὸν συγγραφέα συγγραμμάτων γιὰ ποτάμια καὶ νύμφες. Ὅμως αὐτὸ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Ὕμνου ζωγραφίζει τρεῖς ἀξέχαστες εἰκόνες, γεμάτες ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ χιοῦμορ ποὺ ποτὲ δὲν εἶναι τραχὺ καὶ ποτὲ προσβλητικό, ποὺ σὰν λεπτότατη ἔκφραση πνευματικῆς ἀνωτερότητας ἀποτελεῖ τὴν ἐσώτατη γοητεία τῆς ποίησης τοῦ Καλλίμαχου. Ἐδῶ κάθεται ἡ μικρὴ στὰ γόνατα τοῦ πατέρα της Δία καὶ ζητᾶ ὅλα ὅσα μπορεῖ νὰ ζητήση μιὰ Ἄρτεμη, ὕστερα πάλι τὴν βλέπουμε νὰ κάθεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τοὺς Κύκλωπες—ἐκεῖ ὅμως ξεριζώνει ἀπὸ τὸν καλόκαρδο γίγαντα Βρόντη τοῦφες τὶς τρίχες ἀπὸ τὸ στῆθος του—, καὶ τέλος ἐμφανίζεται ὁ Ἡρακλής, ποὺ καὶ στὸν Ὄλυμπο ἀκόμα δὲν ἔχει χάσει τὴν ὄρεξή του. Κάθεται καὶ περιμένει στὴν πόρτα, ὅταν ἡ Ἄρτεμη γυρνᾶ στὸ σπίτι μὲ τὰ λάφυρα τοῦ κυνηγιοῦ, καὶ τὴν διδάσκει πονηρὰ ἀντὶ γιὰ λαγοὺς καὶ ζαρκάδια νὰ σκοτώνη τοὺς χοίρους, ποὺ κάμνουν ζημιὲς

1. Αὐτὸ τονίζει ὁ Herter, *RE* S 5, 1931, 437, 62.

2. F. Bornmann, *Callimachi Hymnus in Dianam. Introd. testo crit. e comm.* Φλωρεντ. 1968.

στὶς καλλιέργειες. Κι ἐπειδὴ καὶ τὸ βοδινὸ ψητὸ μυρίζει ὡραῖα, πρέπει καὶ τὰ βόδια νὰ κάμνουν ζημιές. Εἶναι χρήσιμο ὅλα αὐτὰ νὰ τὰ βάλουμε κοντὰ στὸ χοντρὸ καὶ σπαρταριστικὸ χιοῦμορ τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου στὸν Ἑρμή, γιὰ νὰ ἀποτιμήσουμε τὴν ἀπόσταση αὐτῶν τῶν δυὸ τελείως διαφορετικῶν περιοχῶν τῆς ποίησης.

Ὁ *τέταρτος Ὕμνος*, ποὺ ὑμνεῖ τὴν Δῆλο σὰν γενέτειρα τοῦ Ἀπόλλωνα, εἶναι σὰν τοὺς ἄλλους ἕνα φιλολογικὸ κομμάτι. Οἱ ἀπόπειρες νὰ τὸν συσχετίσουν μὲ μιὰν ὁρισμένη δηλιακὴ γιορτὴ πῆγαν χαμένες. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Καλλίμαχος στὴν περιγραφὴ τῶν περιπλανήσεων τῆς Λητῶς καὶ τοῦ τοκετοῦ στὴν Δῆλο, τὸ νησὶ ποὺ ὡς τότε περιπλανιόταν μέσα στὴν θάλασσα, ἔχει μπροστὰ στὰ μάτια του τὸν ὁμηρικὸ ὕμνο στὸν Δήλιο Ἀπόλλωνα. Θὰ ἦταν λάθος ὅμως νὰ μιλήσουμε γιὰ μίμηση, γιατὶ περισσότερο ἡ πληθώρα τῶν μετατροπῶν, προσθηκῶν καὶ μεταθέσεων τοῦ τόνου ἀφήνει νὰ προβάλῃ ἡ ἰδιομορφία τῆς νέας καλλιτεχνικῆς βούλησης—καὶ μάλιστα μποροῦμε ἐδῶ νὰ μιλοῦμε γιὰ μιὰν πάρα πολὺ ἐνσυνείδητη βούληση. Ἡ διήγηση ἔχει μεγαλύτερη συνοχὴ ἀπὸ ὅ,τι στοὺς δυὸ ὕμνους ποὺ ἀναλύσαμε πρωτύτερα. Μιὰν ἰδιαίτερη ἀποτελεσματικότητα πετυχαίνει ὁ Καλλίμαχος, ὅταν δείχνῃ πῶς παίρνουν δρόμο οἱ πόλεις, οἱ χῶρες καὶ τὰ ποτάμια, φοβισμένα μπροστὰ στὴν Ἥρα, τὸν καιρὸ ποὺ ἡ Λητὼ ζητᾶ καταφύγιο. Εἶναι περιττὸ νὰ ψάχνουμε ἐδῶ νὰ βροῦμε συγκεκριμένες παραστάσεις· ἡ παλιὰ ἑλληνικὴ ἑνότητα τόπου καὶ θεότητας χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ γιὰ νὰ δώσῃ παράδοξο ἀποτέλεσμα, μὲ ἕναν τρόπο ποὺ ὁ Ὀβίδιος ξέρει νὰ τὸν χειριστῆ καλά. Ὅταν στὸν ὕμνο μας (264) ἡ Δῆλος παίρνει στὰ στήθια της μωρὸ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ ταυτόχρονα μιλᾶ σὰν νησί, τὸ τέχνασμα εἶναι τὸ ἴδιο.

Ὁ Καλλίμαχος ἀκριβῶς στὸ μέσο τοῦ ὕμνου προσφέρει στὸν Φιλάδελφο τὰ σεβάσματά του, ποὺ συνδυάζουν τὸ χιοῦμορ μὲ τὸ ἐγκώμιο. Ὁ Ἀπόλλωνας στὴν κοιλιὰ τῆς μάννας του κιόλας καταλαβαίνει θαυμάσια ἀπὸ χρησμούς, κι ὅταν ἡ Λητὼ κοντεύει στὸ νησὶ τῆς Κῶ, αὐτὸς τὴν παρακαλεῖ νὰ μὴν τὸν γεννήσῃ ἐδῶ, ὅπου κάποτε πρόκειται νὰ γεννηθῆ ἕνας ἄλλος θεός, ἕνας Πτολεμαῖος, ποὺ θὰ ὑποτάξῃ τὴν γῆ. Ἐπειδὴ ὁ Φιλάδελφος ἐμφανίζεται ἐδῶ σὰν θεός, προϋποθέτεται ἡ θεοποίησή του, ποὺ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τῆς Ἀρσινόης στὰ 270. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ στίχοι στηρίζονται ἐπάνω στὴν μεγαλεπήβολη διεκδίκηση τῆς ἡγεμονίας ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ποὺ δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ σταθῆ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔκβαση τοῦ Χρεμωνιδικοῦ πολέμου[1], καὶ προπάντων ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Ἀθήνας (263/62). Ἔτσι ἔχουμε γιὰ τὴν γένεση αὐτοῦ τοῦ ὕμνου κάπως στενὰ χρονικα ὅρια· τὸ ὅτι ὁ *τρίτος* ἀνήκει στὴν ἴδια περίοδο, μένει ὑπόθεση.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ δικαιολογήσουμε γιατὶ βάλαμε κοντὰ τὸν *δεύτερο, πέμπτο* καὶ *ἕκτο Ὕμνο*, χρειάζεται μιὰ σύντομη ματιὰ στὸ περιεχόμενο καὶ τὴν

1. Γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς μάχης τῆς Κῶ, H. Bengtson, *Griech. Gesch.* 4. ἔκδ. Μόναχο 1969, 407, 5. Γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ 4. ὕμνου ἐπίσης P. von der Muhll, <Die Zeit des Apollonhymnos des Kall >, *Mus. Helv.* 15, 1958, 8.

δομή τους. Ἀπὸ τοὺς ὕμνους ποὺ ἀναλύσαμε, ὁ *δεύτερος*, ποὺ ἀπευθύνεται στὸν Ἀπόλλωνα, ἀπομακρύνεται πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν συνεχὴ διήγηση τοῦ ἐπικοῦ ὕφους. Ἤδη μὲ τοὺς πρώτους στίχους μεταφερόμαστε μέσα στὴν συγκίνηση ἑνὸς πλήθους, ποὺ μπροστὰ στὸν ναὸ τοῦ θεοῦ περιμένει τὴν «ἐπιφάνειά» του. Ὅπως στὸν *τέταρτο* καὶ τὸν *πέμπτο ὕμνο*, πρέπει κι ἐδῶ νὰ δεχτοῦμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὣς τὸ τέλος ἕναν ὁμιλητή, ὁ ὁποῖος φαίνεται καθαρὰ σὰν ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν Κυρήνη, δηλ. ὁ ἴδιος ὁ ποιητής. Τὰ λόγια του συλλαμβάνουν τὴν ἀντανάκλαση τῆς διάθεσης τοῦ πανηγυριοῦ καὶ τοῦ θαύματος τῆς «ἐπιφάνειας»[1], μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε ἕναν παιδικὸ χορὸ καὶ νὰ ὑμνήσουμε τὸν θεὸ γιὰ τὴν ὀμορφιά του καὶ τὶς γνωστὲς περιοχὲς τῆς δύναμής του, γιὰ νὰ μᾶς μιλήσουν ὕστερα πάλι γι' αὐτὸν σὰν ἱδρυτὴ πόλεων, κάτι ποὺ εἶναι καινούργιο κι ἐκπληκτικό. Αὐτὸ τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ διηγηθῆ τὴν ἵδρυση τῆς Κυρήνης, ὅπου γιορτάζουν τὴν πιὸ λαμπερὴ πανήγυρη τοῦ θεοῦ στὴν γιορτὴ τῶν Καρνείων. Ὅτι ὁ Καλλίμαχος μιλᾶ γιὰ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, τὸ καταλαβαίνουμε, ὑπάρχει ὅμως καὶ κάτι ἄλλο: ὁ βασιλιὰς ποὺ στὸν στίχο 27 τοποθετεῖται κοντὰ στὸν Ἀπόλλωνα εἶναι ὁ Πτολεμαῖος ὁ Γ' ὁ Εὐεργέτης, ὅπως λέει τὸ σχόλιο. Ἡ ἕνωση λοιπὸν αὐτοῦ τοῦ βασιλικοῦ ἄνδρα μὲ τὴν κυρηναία πριγκήπισσα Βερενίκη, κόρη τοῦ Μάγα, ποὺ ἔγινε ἀμέσως πρὶν νὰ ἀναλάβη αὐτὸς τὴν βασιλεία, ξαναένωσε τὴν Κυρήνη μὲ τὴν Αἴγυπτο. Ἡ ἀναφορὰ στὸν Πτολεμαῖο τὸν Γ' χρονολογεῖ τὸν ὕμνο στὰ γεροντικὰ χρόνια τοῦ ποιητῆ, καὶ μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὴν ἰδιαίτερη δραματοποίηση τοῦ ὕφους του, τὸ ζωντάνεμα τῶν γεγονότων, ποὺ ζευγαρώνεται μὲ τὴν ἄμεση εὐαισθησία σὲ θρησκευτικὲς διαθέσεις, σὰν τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ποίησής του σ' αὐτὸ τὸ πεδίο. Εἶναι πέρα πέρα καλλιμάχειο τὸ ὅτι ἀπέναντι στὴν ἰδιότροπη σύνθεση, ποὺ ἀφήνει συχνὰ μετέωρη τὴν συνέχεια καὶ σχέση τῶν ἐπιμέρους, ὑπάρχει μιὰ μορφολογικὴ διάρθρωση μὲ σχεδὸν στροφόμορφες παραγράφους.

Ὕστερα ἀπὸ τὸ ἐγκώμιο τῆς Κυρήνης ἀκολουθεῖ, καὶ πάλι γνήσια καλλιμάχειο, ἕνα αἴτιο: ἡ λατρευτικὴ ἐπίκληση *ἰὴ ἰὴ παιῆον* ἑρμηνεύεται ἀπὸ τὰ χτυπήματα *(ἱέναι)* ἐναντίον τοῦ δράκοντα. Τὸ τέλος μεταφέρεται σὲ προσωπικά, μὲ ἕναν τρόπο ποὺ θυμίζει τὴν σφραγίδα τῆς ἀρχαίας κιθαρῳδίας (βλ. σ. 201): ὁ Ἀπόλλωνας διώχνει τὸν δαίμονα Φθόνο μὲ μιὰν κλωτσιά, γιατὶ αὐτὸς ἤθελε νὰ πείση τὸν θεὸ ὅτι μόνο ἡ μεγάλη ποίηση, μεγάλη σὰν τὴν θάλασσα, ἔχει ἀξία. Ὁ θεὸς ὅμως ξέρει ὅτι ὁ πελώριος Εὐφράτης κουβαλᾶ μαζί του λάσπη καὶ ἀκαθαρσίες, ἐνῶ τὸ καθαρὸ νερό, αὐτὸ ποὺ χρειάζεται γιὰ τὴν λατρεία, τὸ παίρνουμε ἀπὸ τὴν κελαρυστὴ πηγή. Μὲ τὴν εὐχὴ νὰ ἀκολουθήση ὁ Μῶμος, δηλ. ὁ ψόγος, τὸν Φθό-

1. Καλὰ ὁ O. WEINREICH, *Gebet und Wunder. Tüb. Beitr.* 5, 1929, 231, 59, προπάντων γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Ὕμνου· βλ. ἐπίσης J. KROLL, *Gott und Holle*. Λειψ. 1932 (1963), 480. Βιβλιογρ. στοῦ HERTER, *Bursian* (βλ. παραχ.), 196. Πβλ. HOWALD, *Der Dichter K.* (βλ. παραχ.), 86. H. ERBSE, <Zum Apollonhymnos des K.>, *Herm.* 83, 1955, 411. Ὁ P. VON DER MUHLL, <Die Zeit des Apollonhymnos des K.>, *Mus. Helv.* 15, 1958, 1, προσπαθεῖ νὰ ἀμφισβητήση τὴν ὄψιμη χρονολόγησή του.

νο, τελειώνει ὁ ποιητής. Τὸ πρόβλημα τῶν ἐχθρῶν ἐναντίον τῶν ὁποίων ἀμύνεται μὲ τέτοιον τρόπο, θὰ τὸ ἐξετάσουμε μαζὶ μὲ τὸν πρόλογο τῶν *Αἰτίων*.

Ὁ *πέμπτος Ὕμνος*, «*Εἰς τὰ λουτρὰ τῆς Παλλάδος*», μᾶς ἐκπλήσσει πρῶτα ἀπὸ μορφολογικὴν ἄποψη. Σὰν τὸν *ἕκτο*, εἶναι κι αὐτὸς γραμμένος σὲ μιὰν δωρικὴ διάλεκτο, στὴν ὁποία ἀναγνωρίζουμε ὄχι ἁπλῶς τὴν διάλεκτο τῆς πατρίδας τοῦ ποιητῆ ἀλλὰ μιὰν φιλολογικὴ γλώσσα, ποὺ τροποποιεῖ μὲ δωρισμοὺς τὴν ἐπική. Ὁ πέμπτος εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς ὕμνους σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο. Ὁ WILAMOWITZ[1] μᾶς ἔκαμε νὰ προσέξουμε τὴν χρησιμοποίηση ἐπαναλήψεων καὶ τὴν διάρθρωση σὲ κῶλα καὶ «κόμματα» (=μικρότερα κῶλα), σὰν κάτι ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐπικὴ χρήση, ἡ σύνθεση ὅμως καὶ ὁ τρόπος τῆς διήγησης δὲν διαφέρουν σημαντικὰ ἀπὸ τὰ συγγενικὰ ἑξάμετρα ποιήματα. Ὑπάρχει καὶ πάλι ἕνας ὁμιλητὴς—μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι ὁ τελετάρχης τῆς γιορτῆς—, ποὺ σὲ μιὰν λατρευτικὴ ἱεροτελεστία ἀσχολεῖται μὲ διαταγές, ἐξηγήσεις καὶ πληροφορίες, καὶ μᾶς μεταδίνει ἔτσι τὴν θρησκευτικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς γιορτῆς, τὴν ἔνταση περισσότερο παρὰ τὴν συγκίνηση, μὲ τὴν πιὸ μεγάλη ζωντάνια[2]. Βρισκόμαστε μπροστὰ στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Ἄργος, σὲ μιὰν γιορτὴ ποὺ τὸ περιεχόμενό της εἶναι ἕνα τελετουργικὸ μπάνιο τοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς. Αὐτὸ δὲν σημαίνει φυσικὰ ὅτι αὐτὸ τὸ κομμάτι ἀλεξανδρινῆς ποίησης γράφτηκε γιὰ τὴν γιορτὴ τοῦ Ἄργους. Τὴν ἰδιαίτερη χάρη του τὴν ἀποκτᾶ ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ἡ κίνηση τοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς πρὸς τὸν Ἴναχο γίνεται ἕνα μὲ τὸ μπάνιο τῆς ἴδιας τῆς θεᾶς καὶ δουλεύεται μὲ τρόπον ποὺ δὲν ἐπιτρέπει ἕνα ὀρθολογιστικὸ ξεχώρισμα, ἁπλώνοντας ἔτσι ἐπάνω στὸ σύνολο τὴν λάμψη μιᾶς θεϊκῆς ἐπιφάνειας. Τὰ θέματα τῆς γιορτῆς περιλαμβάνουν τὴν μεγάλη διήγηση τοῦ Τειρεσία, ποὺ χάνει τὴν ὅρασή του καθὼς κοιτάζει τὴν θεὰ στὸ μπάνιο της.

Τὸ πλαίσιο μιᾶς λατρευτικῆς περιγραφῆς, ποὺ τοποθετεῖται μπροστὰ στὰ μάτια μας μὲ συναρπαστικὴν ἀμεσότητα χάρη στὴν διήγηση τοῦ ἀφηγητῆ, καὶ ὁ μύθος ποὺ περικλείεται μέσα σ' αὐτὴν προσδιορίζουν ἐπίσης καὶ τὴν σύνθεση τοῦ *ἕκτου Ὕμνου*. Περιμένουμε τὴν λιτανεία ποὺ γίνεται στὴν χάρη τῆς Δήμητρας μὲ τὰ ἅγια ἀντικείμενα τῶν μυστηρίων της. Τὴν πομπὴ μποροῦμε νὰ τὴν φαντασθοῦμε στὴν Κυρήνη, ὅπου λατρευόταν ἡ Δήμητρα[3], ἢ στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου τὸ προάστιό της, ἡ Ἐλευσίνα, πρόσφερε πρόχειρες παρορμήσεις, αὐτὸ ὅμως τὸ εἰδικὸ πρόβλημα δὲν ἀφορᾶ ἴσως καθόλου τὴν σφαίρα αὐτοῦ τοῦ ποιήματος. Κι ἐδῶ ὁ ὁμιλητὴς διηγεῖται γιὰ τὴν φοβερὴ δύναμη μὲ τὴν ὁποία τιμωρεῖ ἡ θεότητα, ὅταν τὴν προσβάλουν. Γιὰ παράδειγμα χρησιμεύει ἡ ἱστορία τοῦ Ἐρυσίχθονα, ὁ ὁποῖος μέσα στὸ ἱερὸ ἄλσος ἐξοργίζει τὴν θεὰ καὶ γι' αὐτὸ τιμωρεῖται μὲ ἀσταμάτητην πεῖνα. Ἔχουμε γνήσιον καὶ ἀξιαγάπητο Καλλίμαχο, ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὴν

1. *Hellenist. Dicht.* 2, Βερολ. 1924· ξανατύπ. 1961, 15.
2. K. J. Mc. Kay, *The poet at play. Kallimachos. The Bath of Pallas.* Leiden 1962 (παράρτ. στὴν *Mnem.* 6).
3. Βλ. Herter, *Bursian* (βλ. παρακ.), 209.

ἐποικοδομητική ἱστορία γιὰ τὸν ἁμαρτωλὸ ποὺ τιμωρήθηκε, βλέπουμε νὰ πέφτη ἕνα φαιδρὸ καὶ εἰρωνικὸ φωτάκι μὲ τὴν ἀσπρονούρα—τὴν γάτα—τὸν τρόμο τῶν ποντικῶν, ποὺ στὸ τέλος κι αὐτὴ καταλήγει στὴν κοιλιὰ τοῦ Ἐρυσίχθονα[1].

Γιὰ τοὺς δυὸ τελευταίους ὕμνους ποὺ ἀναλύσαμε, δὲν ἔχουμε σίγουρα στηρίγματα χρονολόγησης, ἴσως ὅμως ἡ συνθετική τους γειτονιὰ πρὸς τὸν *δεύτερο ὕμνο* νὰ μᾶς ἐπιτρέπη νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ L. Deubner[2] πέτυχε τὸ σωστὸ μὲ τὴν ὄψιμη χρονολόγησή τους. Ὁ ἴδιος λόγιος θέλησε νὰ ἑρμηνεύση ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ Θεόκριτου τὴν ἰδιόρρυθμη μορφὴ αὐτῶν τῶν τριῶν ὕμνων, ποὺ εἶναι πολὺ ἐπηρεασμένη ἀπὸ στοιχεῖα τοῦ μίμου. Εἶναι βέβαια σωστὸ ὅτι ἡ ποίηση τοῦ Θεόκριτου ἔχει πολλαπλὰ μιμικὸν χαρακτῆρα, φτάνει νὰ ὀνοματίσουμε μόνο τὴν *Φαρμακεύτρια* καὶ τὶς *Ἀδωνιάζουσες*, ἐπίσης σωστὸ ὅτι λογῆς λογῆς σχέσεις πηγαινοέρχονται ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν Καλλίμαχο[3], ὁπωσδήποτε ὅμως δὲν πρέπει νὰ παραβλέπουμε τὴν αὐτοτέλεια καὶ τὴν ἀποκλειστικὴ καλλιμαχικότητα αὐτῶν τῶν ἐντυπωσιακῶν ποιημάτων.

Δεύτερη ὁμάδα ποιημάτων ποὺ σώζονται εἶναι τὰ *Ἐπιγράμματα*. Ἔχουμε ἀρκετὲς μαρτυρίες ὅτι αὐτὰ ἦταν ἑνωμένα σ' ἕνα βιβλίο στὶς ἀρχαῖες ἐκδόσεις τοῦ Καλλίμαχου[4]. Ξέρουμε ἀκόμα κι ἕνα ὑπόμνημα τοῦ Ἀρχίβιου (ἴσως καὶ τοῦ Ἡδύλου· μαρτ. 44 κέ. Pf.). Ἂν ὁ Καλλίμαχος ὁ ἴδιος συγκέντρωσε τὰ ἐπιγράμματα σὲ ἕνα βιβλίο, δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ποῦμε. Ὁπωσδήποτε μιὰ ἐπιλογὴ ἀπὸ αὐτά, μέσο τοῦ Μελέαγρου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Κεφαλᾶ, ἀπὸ ἕναν δρόμο δηλ. γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ χρειαστῆ νὰ μιλήσουμε στὸ ἀκόλουθο κεφάλαιο, ἔφτασε στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία*. Αὐτὴ μᾶς διαφύλαξε, ἂν ἀποκλείσουμε μαζὶ μὲ τὸν Pfeiffer καὶ ἄλλους τὸ *Ἐπίγρ.* 3, 36 καὶ 63—μολονότι γιὰ τὸ 63 ἴσως ἡ τελευταία λέξη δὲν ἔχει ἀκόμα λεχθῆ[5]—,πενηνταοχτὼ ἀναμφισβήτητα γνήσια ἐπιγράμματα, στὰ ὁποῖα προσθέτουμε ἀκόμα δυὸ (5 κέ.) ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς. Ὅταν ὁ Μάξιμος ὁ Πλανούδης κατάρτιζε τὴν ἀνθολογία του στὰ 1299, πῆρε ἀπὸ τὸν Παλατινὸ κώδικα εἰκοσιδυὸ γνήσια ἐπιγράμματα τοῦ Καλλίμαχου. Αὐτὴ ἡ συλλογὴ τοῦ Πλανούδη *(Planudea)* δὲν ξεχάστηκε ποτέ, ὅπως ἔγινε μὲ τὴν παλατινὴ *(Palatina)*. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι στὶς ἐκδόσεις μας τὰ ἐπιγράμματά της μπαίνουν πρὶν ἀπὸ κεῖνα ποὺ προστέθηκαν ἀπὸ τὴν *Παλατινή*, ποὺ ξαναβρέθηκε, κι αὐτὸ εἶχε πλούσιες καὶ ποικίλες συνέπειες. Ὅτι μᾶς σώθηκε μόνο μιὰ πολὺ

---

1. Τὰ ζαβολιάρικα χαρακτηριστικὰ τὰ ἐξαίρει ἰδιαίτερα ὁ K. J. Mc. Kay: *Erysichthon. A Callimachean Comedy*. Leiden 1962 (παράρτ. *Mnem.* 7).

2. *N. Jahrb.* 1921, 376 κέ.

3. G. Schlatter, *Theokrit und K.* Διδ. διατρ. Ζυρίχη 1941· πβλ. Herter, *Gnom.* 19, 1943, 325· βλ. ἐπίσης A. S. F. Gow, *Theocritus*. Cambr. 1952, XXIII. Μιὰ σειρὰ προγόνων μιμητικῶν ποιημάτων μὲ φανταστικὰ περιστατικά, ποὺ φτάνει πίσω ὡς τὴν Ἀνατολή στοῦ F. Dornseiff, *Echtheitsfragen*. Βερολ. 1939, 25.

4. Pfeiffer 2, XCII.

5. Βλ. F. Zucker, *Phil.* 98, 1954, 94.

περιορισμένη ἐπιλογὴ ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ ποιητῆ μας, τὸ μαρτυροῦν μερικὰ θλιβερὰ λείψανα (393 - 402 Pf.).

Στὰ *Ἐπιγράμματα* τοῦ Καλλίμαχου ὁλοκληρώνεται ἡ ἀλεξανδρινὴ μικροτεχνία. Τὰ μνημονεύουμε ὡστόσο ἐδῶ μὲ κάθε συντομία, γιατὶ γιὰ τὸν κόσμο τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἐπιγράμματος θὰ μιλήσουμε ἀργότερα. Τὸ ἐπιτύμβιο καὶ τὸ ἀφιέρωμα, οἱ παμπάλαιες μορφές, ξανάρχονται μὲ ἔξυπνη καὶ εὔστοχη ποικιλία, ἐνῶ παράλληλα ἐμφανίζονται καινούργια θέματα σὲ ποιήματα μὲ φιλολογικὲς διακηρύξεις καὶ σὲ ἐρωτικὰ ποιήματα, ποὺ μιλοῦν κυρίως γιὰ τὴν ὀμορφιὰ ἀγοριῶν. Μεγάλο μέρος τῶν ἐπιγραμμάτων μὲ ἐλαφρότερο περιεχόμενο μποροῦμε νὰ τὸ ἀποδώσουμε στὴν ἐποχὴ τῆς νεότητας τοῦ ποιητῆ, ὅταν ἡ φιλία καὶ ὁ ἔρωτας τὸν βοηθοῦσαν νὰ ὑποφέρῃ τὴν φτώχεια του, ἀλλὰ πολὺ νωρὶς κιόλας ἔδωσε σ' αὐτὴν τὴν μορφὴ πιὸ σοβαρὸ περιεχόμενο, καὶ χωρὶς ἀμφιβολία αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ποίηση τὸν συνόδευσε ὣς τὰ γηρατειά του. Ἡ μαστοριὰ στὴν πιὸ λιτὴ διατύπωση καὶ σὲ μιὰν γλώσσα ποὺ συνδυάζει τὴν πιὸ ὑψηλὴ τέχνη μὲ τὴν ἁπλότητα, δίνει στὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ποιήματα μιὰν δροσερὴ καὶ γιαλιστερὴ ἐπιφάνεια. Μολαταῦτα τὸ γνήσιο αἴσθημα μπορεῖ νὰ τὴν διασπάσῃ, κι αὐτὸ τὸ βλέπουμε πολὺ ὡραῖα στὸ *δεύτερο ἐπίγραμμα*, ποὺ εἶναι στὸ βάθος μιὰ σύντομη ἐλεγεία, μὲ τὸ μνημόσυνο τοῦ πεθαμένου φίλου του καὶ ποιητῆ, τοῦ Ἡράκλειτου ἀπὸ τὴν Ἁλικαρνασσό[1].

Καὶ στὸ ἐπίγραμμα ὁ Καλλίμαχος παίζει κάπου κάπου μὲ τὴν διάλεκτο καὶ τὴν μορφή: Πέντε ποιήματα δείχνουν δωρικὸν χρωματισμὸ (14.46.51.55.59), καὶ τέσσερα εἶναι γραμμένα σὲ λυρικὰ μέτρα (37-40).

Τὸ κύριο ἔργο τοῦ Καλλίμαχου, τὰ *Αἴτια*, χάθηκαν· ἀπὸ εὐτυχισμένα ὅμως εὑρήματα καὶ λόγιαν ἐργασία μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ποίησης. Ὅταν ὁ Rudolf Pfeiffer ἐξέδωσε στὰ 1923 τὰ *Callimachi fragmenta nuper reperta*, μπόρεσε νὰ χρησιμοποιήσῃ δέκα παπύρους, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους (Pap. Gen. 97) στὸ μεταξὺ χάθηκε ξανά. Τώρα στὰ Προλεγόμενα τοῦ δεύτερου τόμου τῆς μνημειακῆς του ἔκδοσης προσφέρει τριανταεπτὰ παπυρικὰ κείμενα ἀπὸ τὸν 1. αἰ. π.Χ. ὣς τὸν 6./7. αἰ. μ.Χ., ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα μεγάλο μέρος ἀφορᾶ τὰ *Αἴτια*[2]. Πρὶν ἐξετάσουμε τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν δομὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου, θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ὁ πρόλογός του (ἀπ. 1 Pf.), τὸ εὕρημα τὸ πιὸ πολύτιμο καὶ τὸ πιὸ γεμάτο προβλήματα, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸν Καλλίμαχο. Ὁ πρόλογος αὐτὸς περιγράφεται σὰν ξεκαθάρισμα λογαριασμῶν τοῦ ποιητῆ μὲ τοὺς ἀντιπάλους του, ποὺ ἐδῶ τοὺς παρουσιάζει σὰν Τελχίνες, κακοποιοὺς Καλικάντζαρους. Τὸν δυσφημίζουν, γιατὶ δὲν θέλει νὰ ὑμνήσῃ τὰ κατορθώματα τῶν βασιλιάδων καὶ τῶν ἡρώων σὲ ἕνα συνεχὲς *(διηνεκὲς)* ἔπος πολλῶν χιλιάδων στίχων. Αὐτὸς ὅμως προτιμᾶ τὸ λιτὸ καὶ λεπτὸ ποίημα, κι ἐκτιμᾶ πολὺ περισσότερο τῆς Δήμητρας τὸ θρεπτικὸ δῶρο ἀπὸ τὴν γερὴ βαλανιδιὰ (ποὺ τοὺς καρπούς της

1. Βλ. Howald, *Der Dichter K.* (βλ. παραπ.), 63.
2. Δυὸ νέα ἀποσπάσματα στοὺς *Antinoopolis Papyri* 3. Λονδ. 1967, ἀρ. 113 κέ., τὸ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ κάπως μεγαλύτερο, γεμάτο ὅμως δύσκολα προβλήματα.

τοὺς ἔτρωγαν ἀναγκαστικὰ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἄγριας πρωτόγονης ἐποχῆς)[1]. Ἐδῶ μιλᾶ ὁ ἴδιος ποιητής, ποὺ στὸ προσωπικὸ τελικὸ τμῆμα τοῦ *δεύτερου ὕμνου* προτιμᾶ τὴν πηγὴ μὲ τὸ λιγοστὸ κελάρυσμα ἀπὸ τὸν λασπωμένο Εὐφράτη, καὶ στὸ 28. ἐπίγραμμα διαλαλεῖ τὴν ἀντιπάθειά του πρὸς τὸ «κυκλικὸν ποίημα». Θυμίζουμε ἐπίσης τὸ 21. *Ἐπίγραμμα*, τὸ ἐπιτύμβιο στὸν πατέρα τοῦ ποιητῆ, στὸ ὁποῖο ὁ Καλλίμαχος μιλᾶ γιὰ τὴν ποιητική του νίκη ἐναντίον τῆς φθονερῆς ζηλοτυπίας *(βασκανίη)*[2]. Ἀντίθετα δὲν ἔχουμε κανένα λόγο νὰ συσχετίσουμε ἰδιαίτερα μὲ τὴν ποίηση τὴν γνωστὴ καταδικαστική του κρίση γιὰ τὰ μεγάλα βιβλία (*τὸ μέγα βιβλίον ἴσον... τῷ μεγάλῳ κακῷ*, ἀπ. 465 Pf.).

Μὲ τὴν ἀποκήρυξη τῆς συνεχόμενης διήγησης ὁ Καλλίμαχος παρ' ὅλες τὶς διαφορὲς ἀκολουθεῖ τὴν τεχνοκριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη (*Ποιητ.* 23. 1459a 27), ὁ ὁποῖος στὰ ἔπη μὲ μεγάλο θέμα σὰν τὰ *Κύπρια* ἀντιθέτει τὴν πετυχημένη προτίμηση τοῦ Ὁμήρου πρὸς τὸ γόνιμο τμηματικὸ γεγονός. Γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ μικροῦ, λεπτοῦ ποιήματος ἀπέναντι στὸ μεγάλο μιλᾶ ἐπίσης στὸν πρόλογο τῶν *Αἰτίων* τὸ δύσκολο δίστιχο στ. 11 κέ., στὸ ὁποῖο διαβάζουμε τὸ ὄνομα τοῦ Μίμνερμου. Τὸ λόγιο φλωρεντινὸ σχόλιο (*Pap. Soc. It.* 1219 ἀπ. 1.· ἀρ. 24 Pf.) σημειώνει σχετικὰ μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ ὅτι γινόταν λόγος καὶ γιὰ τὸν Φιλιτὰ καὶ ὅτι ὁ Καλλίμαχος ξεχώριζε μικρὰ ποιήματα τῶν δυὸ αὐτῶν ποιητῶν σὰν πιὸ ἀξιόλογα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερά τους ἔργα. Πολλοὶ νεότεροι ἔβαλαν αὐτὴν τὴν ἄποψη σὰν βάση τῶν προσπαθειῶν τους γιὰ ἀποκατάσταση. Ὁπωσδήποτε ὅμως φαίνεται παράξενο ὅτι ὁ Καλλίμαχος θὰ ἀσκοῦσε κριτικὴ γιὰ τοὺς δυὸ πολυτίμητους τεχνίτες ἀφηγηματικῶν ἐλεγειῶν, μὲ τρόπον ποὺ οὐσιαστικὰ θὰ σήμαινε ὅτι τοὺς διέγραφε. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθῆ μιὰ ἀντίληψη καὶ συμπλήρωση τοῦ χωρίου, ποὺ νὰ φέρνη τὸν Μίμνερμο καὶ τὸν Φιλιτὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀπελέκητη ποίηση ἄλλων. Ἔτσι ἡ «*μεγάλη γυνὴ*» (στ. 12) θὰ μποροῦσε νὰ ἀναφέρεται στὴν *Λύδη* τοῦ Ἀντίμαχου, ποὺ ὁ Καλλίμαχος σ' ἕνα ἐπίγραμμα (ἀπ. 398 Pf.) τὴν κορόιδεψε σὰν «*παχὺ*» ποίημα[3].

Τὸ φλωρεντινὸ σχόλιο ποὺ ἀναφέραμε πρὶν λίγο περιέχει συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὸ ποιοὶ ἦταν οἱ κακοὶ Τελχίνες. Κοντὰ σὲ ἄγνωστα ὀνόματα καὶ σὲ ἄλλα ποὺ σώθηκαν μόνο κομματιασμένα, ἐμφανίζεται ὁ Πραξιφάνης, ποὺ ἐναντίον του ἔγραψε ὁ Καλλίμαχος (βλ. παραπ.), καὶ γιὰ ἔκπληξή μας ὁ Ἀσκληπιάδης κι ὁ Ποσείδιππος, μαστόροι καὶ οἱ δυὸ τῆς μικροτεχνίας τῶν ἐπιγραμμάτων, ποὺ

1. Ἡ παράφραση δείχνει καθαρὰ ὅτι θεωρῶ περιττὴ τὴν σχέση τοῦ στίχου μὲ ὁρισμένους τίτλους ἔργων.

2. Τό τελευταῖο δίστιχο (βλ. ἀπόσπ. 1, 37 κέ.) ὁ PFEIFFER τὸ ἐξοβέλισε σωστά.

3. Γιὰ τὴν συζήτηση: HERTER, *Bursian* (βλ. παρακ.), 100, ποὺ καὶ ὁ ἴδιος ἀποκλίνει πρὸς τὴν δεύτερη ἄποψη. Αὐτὴν τὴν ὑποστηρίζει ὁ M. PUELMA, <Die Vorbilder der Elegiendichtung in Alexandrien und Rom>, *Mus. Helv.* 11, 1954, 101· <K. -Interpretationen>, *Phil.* 101, 1957, 90. Πβλ. καὶ W. WIMMEL, <Philitas im Aitienprolog des Kall.>, *Herm.* 86, 1958, 346.

ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς χωρὶς ἀμφιβολία πότε πότε βρισκόταν κοντὰ στὸν Καλλίμαχο. Ὑπῆρχαν ὅμως διαφορὲς στὶς κρίσεις γιὰ τὴν τέχνη, γιατὶ ξέρουμε ὅτι οἱ δυὸ αὐτοὶ ποιητὲς ἐπαίνεσαν ὑπερβολικὰ τὴν *Λύδη* τοῦ Ἀντίμαχου (*Ἀνθ. Παλ.* 9, 63. 12, 168). Τὸ ὄνομα ὅμως τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Ρόδιου, ποὺ αὐτὸν κυρίως ὑποψιάζονταν πίσω ἀπὸ τοὺς Τελχίνες (οἱ ὁποῖοι μάλιστα εἶναι Ροδίτες κυρίως!), λείπει, καὶ δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ τὸν στριμώξουμε σὲ κάποιο κενὸ τοῦ σχολίου[1]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ σημασία τοῦ Σχολιαστῆ, γιὰ τὸν ὁποῖο μάλιστα δὲν ξέρουμε κατὰ πόσο ἔκαμνε μόνο λόγιους συνδυασμούς, ἔχει ὑπερτιμηθῆ, στὴν περίπτωση ποὺ θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ἀρνηθῆ ὁλωσδιόλου τὴν σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν Καλλίμαχο καὶ τὸν Ἀπολλώνιο καθὼς καὶ τὴν σχέση τῶν διάφορων πολεμικῶν χωρίων καὶ τῆς *Ἴβιδας* μὲ τὸν τελευταῖο[2]. Ἡ βιογραφία τοῦ Ἀπολλώνιου θὰ μᾶς δώση τὴν εὐκαιρία νὰ ξαναδοῦμε τὸ ζήτημα.

Στὸν πρόλογο τῶν *Αἰτίων* ὁ Καλλίμαχος μιλᾶ γιὰ τὸ βάρος τῶν γηρατειῶν, ποὺ πέφτει ἐπάνω του ὅπως ἡ Σικελία ἐπάνω στὸν Τιτάνα Ἐγκέλαδο (βλ. Εὐρ., *Ἡρακλῆς* 638). Ἑπομένως τοὺς στίχους τοὺς ἔγραψε στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς ζωῆς του. Μὲ αὐτὸ ὅμως διαφωνεῖ τὸ ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος σὲ διάφορα χωρία τοῦ ἔπους του χρησιμοποίησε τὰ *Αἴτια*[3], καὶ εἶναι δύσκολο ἤ, ἂν κανεὶς ἀναγνωρίση στὸν ἐπίλογο τῶν *Αἰτίων* (ἀπ. 112, 2 Pf.) τὴν Βερενίκη, ἀδύνατο νὰ τοποθετηθῆ τόσο χαμηλὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἀπολλώνιου. Οἱ δυσκολίες λύνονται μὲ τὴν ἄποψη[4] τοῦ Pfeiffer, ὅτι ὁ Καλλίμαχος στὰ γηρατειά του ἐπιμελήθηκε μιὰν καινούργια ἔκδοση τῶν *Αἰτίων*, ποὺ εἶχαν γραφτῆ ἀρκετὰ νωρίτερα, καὶ τῆς ἐπρόταξε τὸν πρόλογο τῶν Τελχίνων. Ὁ *Βερενίκης πλόκαμος*, ποὺ ἦταν ἀρχικὰ αὐτοτελής, σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν θεωρία, μὲ μικρὲς ἀλλαγὲς στὸ τέλος ἐνσωματώθηκε στὴν νέα ἔκδοση, καὶ μὲ ἕναν ἐπίλογο προσφέρθηκε ἡ μετάβαση στοὺς *Ἰάμβους*, ποὺ στὴν ἔκδοση ἔρχονταν ὕστερα.

Τὰ *Αἴτια* ἦταν ἕνα πολὺ μεγάλο δημιούργημα σὲ τέσσερα βιβλία, ὁ Καλλίμαχος ὅμως διατήρησε τὴν καλλιτεχνική του ἀρχὴ ἑνώνοντας μέσα σ' αὐτὸ τὸ συλλεκτικὸ ποίημα πλῆθος ἀπὸ σύντομες διηγήσεις σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο· τὸ ἔργο πῆρε τὸ ὄνομά του ἐπειδὴ δίνει τὶς αἰτίες γιορτῶν, ἐθίμων, θεσμῶν καὶ ὀνομασιῶν. Ἡ ἰδιορρυθμία τοῦ δημιουργοῦ του ἔκαμνε νὰ φαίνωνται ἄκαρπες ὅλες οἱ ἀπόπειρες ἀποκατάστασης τῆς δομῆς του, ὥσπου ἦρθε ἄφθονη βοήθεια ἀπὸ τὰ νέα εὑρήματα. Τὰ ποιήματα τοῦ Καλλίμαχου ὑπομνηματίσθηκαν μὲ ἐπιμέλεια· ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ξέρουμε ἑρμηνευτικὰ συγγράμματα τοῦ Θέωνα ἀπὸ τὴν αὐγουστιανὴ καὶ τοῦ Ἐπαφρόδιτου ἀπὸ τὴν φλαβιανὴ ἐποχή, κι ἔχουμε σὲ παπύρους ὄχι μικρὰ λείψανα

---

1. Βλ. Pfeiffer στὸν στίχο 11 τοῦ Σχολίου τῆς Φλωρεντίας.

2. Βιβλιογρ. στὸν Herter, *Bursian* (βλ. παραχ.), 89. 110. 200, ἐπίσης αὐτ., τόμ. 285, 1944/55, 225, καὶ *Rhein. Mus.* 91, 1942, 310.

3. Βλ. Pfeiffer 2, XLI. Herter, *Bursians Jahresber.* 285, 1944/55, 232.

4. *Herm.* 63, 1928, 339· τώρα 2, XXXVI. Τὶς λίγες δυνατότητες νὰ τὰ βγάλουμε πέρα χωρὶς αὐτὴν τὴν ἄποψη τὶς συζητᾶ ὁ Herter, *Gnom.* 26, 1954, 77 κέ.

ὑπομνημάτων, ποὺ δὲν ξέρουμε τὸν συγγραφέα τους. Μιὰ κάπως ἁπλοϊκή, ἀνεκτίμητη ὅμως γιὰ μᾶς, βοήθεια γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ποιητῆ εἶναι οἱ διεξοδικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενο, ποὺ τὶς ὀνομάζουμε *Διηγήσεις*, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ παπύρου τοῦ Μιλάνου (ἀρ. 8 Pf.). Ἔχουμε λείψανα ἀπὸ μιὰν πλουσιότερη διατύπωση, ποὺ μοιάζει μὲ ὑπόμνημα (πάπ. ἀρ. 24. 26 Pf.), γιὰ τμήματα τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν *Αἰτίων*, καὶ ἄλλα ἀπὸ μιὰν πιὸ ἰσχνή, ἀπανθισμένη πιθανῶς ἀπὸ τὴν προηγούμενη (πάπ. ἀρ. 8 Pf.), γιὰ τὰ δυὸ τελευταῖα βιβλία αὐτοῦ τοῦ ἔργου, γιὰ τοὺς *Ἰάμβους*, λυρικὰ ποιήματα, τὴν *Ἑκάλη* καὶ τοὺς δυὸ πρώτους *Ὕμνους*.

Τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν σειρὰ τῶν ἐπιμέρους διηγήσεων τὰ ξέρουμε τώρα γιὰ μεγάλα τμήματα τῶν *Αἰτίων*, καὶ σ' αὐτὰ μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε καθαρὰ τὴν πρόθεση καὶ τὴν ποικιλία τῆς ἔκτασης καὶ τῆς ἔκθεσης τῶν διάφορων μερῶν. Ὕστερα ἀπὸ τὸν πρόλογο τῶν Τελχίνων ἀνοίχθηκε ὁ κύκλος τῶν *Αἰτίων* μὲ τὴν διήγηση τοῦ πῶς ὁ ποιητὴς στὸ ὄνειρό του βρίσκεται νεαρὸς *(ἀρτιγένειος)* στὸν Ἑλικώνα, ὅπου τὸν συναντοῦν οἱ Μοῦσες· μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὶς συντρόφευε σὰν δέκατη ἡ Ἀρσινόη. Φυσικὰ πίσω ἀπὸ τὴν διήγηση τοῦ ὀνείρου ὑπάρχει ἡ ποιητικὴ μύηση τοῦ Ἡσίοδου, καὶ τὰ λείψανα ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε ὅτι ὁ Καλλίμαχος μιλοῦσε γι' αὐτὴν ὑποδείχνοντας ἔτσι τὸ πρότυπό του. Μαζί του συνομίλησαν οἱ Μοῦσες πιὸ ἀβίαστα ἀπὸ ὅ,τι μὲ τὸν Ἡσίοδο, γιατὶ βλέπουμε ὅτι δημιουργεῖται τώρα ἕνα ζωηρὸ παιχνίδι ἐρωταποκρίσεων, στὸ ὁποῖο ὁ φιλομαθὴς ποιητὴς ζητοῦσε πληροφορίες γιὰ κάθε λογῆς ἀπόμερα πράγματα τῆς λατρείας καὶ τοῦ θρύλου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀμέσως ἡ πρώτη ἐρώτηση, γιατὶ οἱ Παριανοὶ θυσιάζουν στὶς Χάριτες χωρὶς παίξιμο αὐλοῦ καὶ χωρὶς στεφάνι. Τέτοια προβλήματα ὑπῆρχαν ἄφθονα στὰ *Αἴτια*: γιὰ ποιὸν λόγο ἡ θυσία στὸν Ἀπόλλωνα στὴν Ἀνάφη συνοδευόταν ἀπὸ ἀδιαντροπιὲς καὶ ἡ θυσία στὸν Ἡρακλὴ στὴν Ρόδο ἀπὸ βρισιές, γιατὶ στὸ Ἄργος ἕνας μήνας ὀνομάζεται «ἀρνίσιος» *(Ἀρνεῖος)*, γιατὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἄρτεμης στὴν Λευκαδία φορᾶ ἕνα γουδὶ στὸ κεφάλι[1], γιατὶ οἱ κάτοικοι τῆς Ζάγκλης στὴν γιορτὴ δὲν φωνάζουν τοὺς ἱδρυτὲς ἥρωές τους μὲ τὸ ὄνομά τους, καὶ πολλὰ ἄλλα τέτοια. Αὐτὰ δὲν εἶναι μεγάλα θέματα, καὶ πουθενὰ στὰ λείψανα δὲν βρίσκουμε ἕνα ἐρώτημα ποὺ νὰ τρυπᾶ πιὸ βαθιὰ ἀπὸ ὅσο μπορεῖ νὰ φτάση ἡ λόγια περιέργεια. Νιώθουμε ὅμως τὸ χέρι ἑνὸς ὑπέροχου πλάστη, ποὺ δὲν μᾶς κουράζει πουθενά, γιατὶ ξέρει νὰ παραλλάζη, καὶ μὲ λεπτὴν εἰρωνεία μᾶς δίνει νὰ καταλάβουμε πόσο λίγο σοβαρὰ πρέπει νὰ τὰ πάρουμε ὅλα αὐτά.

Τὰ εὑρήματα μᾶς δίδαξαν ὅτι στὰ τελευταῖα δυὸ βιβλία εἶχε σταματήσει τὸ παιχνίδι τοῦ διαλόγου τῶν Μουσῶν, καὶ τὸ κάθε *Αἴτιο* ἀκολουθοῦσε τὸ ἄλλο χωρὶς μετάβαση, ὅσο μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὰ χειροπιαστὰ παραδείγματα. Διαρκῶς γινόταν διήγηση ἱστοριῶν, κι ἐνῶ αὐτὲς ἐξυπηρετοῦσαν πότε πότε ὁλοκληρωτικὰ τὴν αἰτιολογία, αὐτὴ μποροῦσε καὶ νὰ ὑποχωρῆ ἀφήνοντας στὴν διή-

1. Ἴσως ἕνας «*κάλαθος*» ποὺ παρερμηνεύθηκε.

γηση τὴν αὐτονομία της. Τὸ πιὸ ὡραῖο παράδειγμα γι' αὐτὸ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Ἀκόντιου καὶ τῆς Κυδίππης, ποὺ βρισκόταν στὸ τρίτο βιβλίο. Ὁ ἔφηβος ἀπὸ τὴν Ἰουλίδα ἐρωτεύτηκε στὴν γιορτὴ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Δῆλο, μὲ τὴν πρώτη ματιὰ —αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ποίηση ξέρει μόνο κεραυνοβόλους ἔρωτες—,τὸ κορίτσι ἀπὸ τὴν Νάξο. Ὁ Ἔρωτας τοῦ ἐμπνέει τὴν πανουργία νὰ κυλήση ἕνα ἐνεπίγραφο μῆλο μπροστὰ στὰ πόδια τῆς ὄμορφης· αὐτὴ ἀνυποψίαστη διαβάζει μπροστὰ στὴν Ἄρτεμη τὴν γραφὴ τοῦ μήλου, ἕναν ὅρκο ὅτι θὰ παντρευτῆ τὸν Ἀκόντιο. Κανονικὰ οἱ ἀρχαῖοι διάβαζαν φωναχτά, κι αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχάσουμε ἐδῶ. Ὁ ὅρκος εἶναι ὅρκος, καὶ ἡ θεὰ παρ' ὅλην τὴν παρθενικότητά της φροντίζει νὰ τὸν τηρήση. Ξέραμε τὶς γενικὲς γραμμὲς τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν Ἀρισταίνετο, ποὺ (1, 10) τὴν ξαναδιηγεῖται ἀρκετὰ πιστά, ἐνῶ ὁ Ὀβίδιος παίζει λεπτεπίλεπτα μὲ τὸ θέμα στὸ 20. καὶ 21. ποίημα τῶν *Ἡρωΐδων* του[1]. Μεγαλύτερα παπυρικὰ ἀποσπάσματα μᾶς ἔδωσαν τώρα δείγματα τοῦ ὕφους μὲ τὸ ὁποῖο διηγόταν ὁ Καλλίμαχος. Κι ἐνῶ μᾶς κάμνει πάλι ἐντύπωση ἡ ἀνώτερη ἀντικειμενικότητα μὲ τὴν ὁποία διηγεῖται, μολαταῦτα μικρὰ ἀποσπάσματα δείχνουν ὅτι καὶ ὁ παθητικὸς μονόλογος τοῦ ἐρωτευμένου, ὅπως τὸν δίνει ὁ Ἀρισταίνετος, εἶχε τὸν ἀντίστοιχό του στὰ *Αἴτια*. Δύσκολα μποροῦσε ὁ ποιητὴς νὰ πάρη στὰ σοβαρὰ αὐτὴν τὴν ἀπελπισία. Ταιριάζει πολὺ καλὰ μὲ τὴν εἰκόνα του ἡ παιχνιδιάρικη σοβαρότητα μὲ τὴν ὁποία λέει ὅτι πηγὴ τῆς ἱστορίας του ἦταν ὁ Ξενομήδης χρονικογράφος ἀπὸ τὴν Κέα.

Τὸ πιὸ μεγάλο ἀπόσπασμα (75 Pf.) περιέχει μιὰν λεπτομέρεια, στὴν ὁποία ἀναγνωρίζουμε ἕνα τέχνασμα τῆς τεχνικῆς τοῦ Καλλίμαχου, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐπαναληφθῆ ἑκατὸ φορές: ὁ χαρακτηρισμὸς ἑνὸς περιστατικοῦ χάρη σ' ἕνα μεμονωμένο στοιχεῖο, ποὺ μὲ τὴν σειρά του περιγράφεται μὲ περίτεχνον τρόπο. «Τὸ πρωὶ θὰ φέρουν τὰ σφαχτὰ τοῦ γάμου». Ὁ Καλλίμαχος ὅμως δὲν μιλᾶ ἔτσι. «Τὰ ζῶα εἶναι ἕτοιμα γιὰ τὴν σφαγή». Ὄχι, κι αὐτὸ θὰ ἦταν πολὺ πεζολογικό. «Τὰ βόδια βλέπουν τρομαγμένα στὸ ἀντικαθρέφτισμα τοῦ νεροῦ τὸ μαχαίρι ποὺ ἔχει ἀνασυρθῆ ἐπάνω στοὺς σβέρκους τους» Μὲ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἔχουμε μιὰν ὁλόκληρη εἰκόνα.

Ἡ ἱστορία τῆς γενναίας Πιερίας, ἡ ὁποία ξέρει νὰ μετατρέψη μιὰν ἐρωτικὴ ὑπόθεση σὲ συμφιλίωση δυὸ πόλεων ποὺ φιλονεικοῦν, διαπιστώθηκε ἐπίσης ἀπὸ τοὺς παπύρους ὅτι εἶναι τμῆμα τοῦ τρίτου βιβλίου τῶν *Αἰτίων*, καὶ ἡ παλιὰ ὑπόθεση τοῦ R. REITZENSTEIN ὅτι ὁ Ἀρισταίνετος καὶ στὸ 1,15 ἐπαράφρασε τὸν Καλλίμαχο, ἐπιβεβαιώθηκε λαμπρά[2]. Καὶ γιὰ ἄλλα μαθαίνουμε νέα θέματα, ὅπως τὴν ἐξήγηση τῶν ἀττικῶν Θεσμοφόριων, τὸν τάφο τοῦ Σιμωνίδη, τοὺς Καβείρους, τοὺς Ὑπερβόρειους, καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνα τῆς Δήλου. Μὲ ζωηρὸν διάλογο ἀποκτοῦμε ἐδῶ μιὰν ἐξήγηση γιὰ τὰ ἐπίθετα τοῦ θεοῦ, ποὺ τὴν δίνει ὁ ἴδιος ὁ θεός: τὸ τόξο τὸ ἔχει ἀριστερά, γιὰ νὰ τιμωρῆ τοὺς αὐθάδεις, τὶς τρεῖς Χάριτες

1. Βλ. A. LESKY, *Aristainetos*. Ζυρίχη 1951, 144.
2. *Index Lect. Rostock* 1892/3, 15.

όμως στὰ δεξιά, γιατὶ εἶναι πιὸ γρήγορος στὸ νὰ χαρίζη τὸ καλὸ παρὰ στὸ νὰ τιμωρῆ τοὺς κακούς[1].

Λίγα λόγια χρειάζεται ἀκόμα ὁ *Πλόκαμος τῆς Βερενίκης*, ποὺ πιθανῶς περιλαμβανόταν στὸ τέταρτο βιβλίο τῶν *Αἰτίων*. Ἡ Βερενίκη, ἡ γυναίκα τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Γ', τοῦ Εὐεργέτη, καὶ πατριώτισσα τοῦ ποιητῆ, ἀφιέρωσε τὴν πλεξούδα της, γιὰ τὸν αἴσιο γυρισμὸ τοῦ ἀντρός της ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία. Τὰ ὑπέροχα μαλλιὰ ὅμως χάθηκαν ἀπὸ τὸν ναό, κι ὁ Κόνωνας, ὁ αὐλικὸς ἀστρονόμος, ἀνακάλυψε ὅτι εἶχαν γίνει ἀστερισμὸς στὸν οὐρανό. Ἡ ἴδια ἡ πλεξούδα διηγεῖται μὲ ποιὸν τρόπο πρῶτα τὴν ἀπήγαγε ὁ Ζέφυρος ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρσινόης-Ἀφροδίτης. Ἐδῶ συνδυαζόταν μιὰ ἐξύμνηση τῆς πεθαμένης βασίλισσας μὲ μιὰν τέτοια γιὰ τὴν ζωντανή. Αὐτὸ τὸ ποίημα τοῦ ἡλικιωμένου Καλλίμαχου, ποὺ μποροῦμε νὰ τὸ χρονολογήσουμε στὰ 246/45, εἶναι αὐλικὴ ποίηση, καὶ σ' αὐτὴν ὅμως ὁ ποιητὴς δὲν θυσιάζει τὴν χαριτωμένη του ἀνωτερότητα, καὶ μᾶς δείχνει ὅτι τέτοιου εἴδους ἐγκώμιο μπορεῖ νὰ διατηρήση τὴ νοστιμάδα του. Ὁ Κάτουλλος (66) τὸ μετάφρασε λατινικά, καὶ οἱ εἰκοσιένας στίχοι τοῦ πρωτότυπου, ποὺ τοὺς διαβάζουμε τώρα παράλληλα (πάπ. ἀρ. 1 Pf.), μᾶς διδάσκουν πόσο αὐτὸς κοπίαζε γιὰ τὴν ἀκρίβεια[2].

Στὸν τελευταῖο στίχο τῶν *Αἰτίων* ὁ ποιητὴς ἀναγγέλλει ὅτι πρόκειται νὰ περάση τὴν περιοχὴ τῆς Μούσας[3] ποὺ πηγαίνει μὲ τὰ πόδια, δηλαδή: στὴν περιοχὴ τοῦ πεζοῦ λόγου. Ὁ Ὁράτιος λοιπὸν ἀποκαλεῖ τὶς Σάτιρές του *Musa pedestris* (*Serm.* 2, 6, 17· πβλ. *Epist.* 2, 1, 251), κι ὑπέθεσαν γι' αὐτὸ ὅτι ὁ Καλλίμαχος στὸν ἐπίλογο τῆς νέας ἔκδοσης περνοῦσε μὲ τὰ λόγια ποὺ εἴπαμε στοὺς *Ἰάμβους*, οἱ ὁποῖοι ἐκεῖ ἀκολουθοῦσαν τὰ *Αἴτια*. Προτιμοῦμε τὴν παλιὰ ἁπλὴ ἑρμηνεία ὅτι ὁ ἡλικιωμένος Καλλίμαχος σκεφτόταν νὰ καταπιαστῆ ξανὰ μὲ λόγιαν ἐργασία.

Ὁπωσδήποτε στὴν ἔκδοση ποὺ ξεχωρίζουμε ἀπὸ τὰ λείψανα, ἀκολουθοῦσαν οἱ *Ἴαμβοι*. Στὸ βιβλίο αὐτὸ μὲ τὰ δεκατρία του ποιήματα ἡ ποικιλία εἶναι ἡ ἀρχὴ ποὺ ἐπικρατεῖ. Τὰ τέσσερα πρῶτα ποιήματα καὶ τὸ δέκατο τρίτο εἶναι γραμμένα σὲ χωλίαμβους· στὸ ἀναμεταξὺ βρίσκουμε ἐπῳδικὲς μορφὲς καθὼς καὶ καθαρὰ

---

1. Ἀπ. 114 PFEIFFER· πρόσθεσε τὴν λαμπρή του μελέτη: ‹The image of the Delian Apollo and Apollinine Ethics›, *Journ. of the Warburg and Courtauld Institutes* 15, 1952, 20· τώρα στὰ *Ausgewahlte Schriften*. Μόναχο 1960, 55. Ἐκεῖ σ. 27 (64) καὶ ἡ ὑπόδειξη ὅτι ἐδῶ ὁ σύντομος διάλογος τῆς ἐπιγραμματοποιίας περιλήφθηκε σ' ἕνα «αἴτιον».

2. Ἕνας πάπυρος (ἀρ. 37 Pf.) δείχνει ὅτι λείπουν οἱ στίχοι 79-88 τοῦ Κάτουλλου, ἐνῶ στὸ τέλος ὑπάρχει ἕνα δίστιχο ποὺ λείπει ἀπὸ τὸν Λατίνο. Ὁ PFEIFFER, 2, XXXVII τὰ ἑρμηνεύει διαφωτιστικὰ σὰν ἀλλαγὲς ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν περιλαβή τους στὰ *Αἴτια*. A. BARIGAZZI, ‹Callimaco e il frammento astronomico sulla chioma di Berenice›, *Rhein. Mus.* 106, 1963, 214.

3. *Πεζὸν* (ἐναλλαγὴ) μᾶλλον νὰ διαβάσουμε παρὰ *πεζός*. Γιὰ τὴν ἑρμηνευτικὴ διαμάχη ὁ HERTER, *Bursian* (βλ. παραχ.), 144 καὶ PFEIFFER στὸ χωρίο. M. PUELMA, ‹Kall.-Interpretationen 2: Der Epilog zu den Aitien›, *Phil.* 101, 1957, 247. Σημαντικὸ εἶναι τὸ μελλοντικὸ *ἔπειμι*, ποὺ δείχνει μιὰν δραστηριότητα στὸ μέλλον.

καὶ βραχυκατάληκτα ἰαμβικὰ τρίμετρα κοντὰ σὲ τροχαϊκοὺς στίχους. Ἡ διάλεκτος θέλει νὰ εἶναι ἰωνική, παράλληλα ὅμως διαβάζουμε καὶ δωρικήν. Χάρη στὰ καινούργια ἀποσπάσματα καὶ τὶς *Διηγήσεις* μποροῦμε νὰ ἐπισκοπήσουμε κάπως τὴν ποικιλία τοῦ περιεχομένου. Μιὰν καλὴ ἀρχὴ δίνει ὁ *πρῶτος Ἴαμβος*, ποὺ ἀνακαλεῖ τὸν Ἱππώνακτα, τὸν ἀρχηγέτη τοῦ χωλίαμβου, ἀπὸ τὸν Ἅδη, καὶ τὸν κάμνει νὰ συμβουλεύη μετριοπάθεια στὸ πλῆθος τῶν λογίων. Κάποτε ὁ Βαθυκλῆς ὁ Ἀρκάδας ἀθλοθέτησε ἕνα χρυσὸ ποτήρι γιὰ τὸν πιὸ ἔξυπνον ἄνθρωπο, κανένας ὅμως ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ σοφοὺς δὲν θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ἄξιον, καὶ τέλος τὸ ποτήρι τὸ ἀφιερώνουν στὸν Ἀπόλλωνα.

Τὸ πιὸ μεγάλο ἀπόσπασμα τὸ ἔχουμε ἀπὸ τὸν *τέταρτον Ἴαμβο*. Ἐδῶ τὸ παλιὸ θέμα τοῦ «ἀγώνα» ἐπλάσθηκε μὲ πολλὴν λεπτότητα στὴν φιλονεικία ἀνάμεσα στὴν δάφνη καὶ τὴν ἐλιά. Ἡ αἰχμὴ ὅμως βρίσκεται στὴν ἀπότομη ἀπόκρουση ἑνὸς τρίτου, ποὺ θέλει νὰ πάρῃ τὸν λόγο, καὶ ἡ *Διήγηση* μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στὸ βάθος κρύβεται ἕνας φιλολογικὸς καβγάς. Στὰ ὑπόλοιπα ποιήματα βρίσκουμε μύθους, αἰτιολογίες, πολεμικὴν καὶ εὐκαιριακὴ ποίηση, ὅπως π.χ. τὰ συγχαρητήρια σ' ἕναν φίλο ποὺ ἀπόκτησε κοριτσάκι.

Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν *Ἰάμβων* δὲν ἔχουμε σίγουρα στηρίγματα. Πρὶν ἀπὸ ὅλα πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸ ἐνδεχόμενο, ὅτι σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο ὁ Καλλίμαχος συγκέντρωσε ποιήματα ποὺ τὰ ἔγραψε σὲ διάφορες ἐποχὲς τῆς ζωῆς του. Ἐξαιτίας τῆς ποικιλίας του τὸ βιβλίο ἦταν μιὰ πραγματικὴ *lanx satura*, ὅπως ἔλεγαν οἱ Ρωμαῖοι τὰ πιάτα τῶν θυσιῶν ποὺ ἦταν γεμάτα ἀπὸ λογῆς λογῆς προσφορές *(πανσπερμία)*. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἀκριβῶς ἀπὸ τοὺς *Ἰάμβους* τοῦ Καλλίμαχου ἔσυραν τὴν γραμμὴ πρὸς τὴν πρώιμη ρωμαϊκὴ σάτιρα[1]. Ἡ ἄποψη αὐτὴ συμφωνεῖ τελείως μὲ τὴν ἀναγνώριση αὐτοῦ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀνεξάρτητη συμβολὴ τῆς λατινικῆς ποίησης, καὶ σημαίνει μόνο ἕναν περιορισμὸ κι ὄχι μιὰν ἀντίρρηση στὰ λόγια τοῦ Κοϊντιλιανοῦ: *satura quidem tota nostra est* (10, 1, 93 *ἢ σάτιρα εἶναι ὅλη δική μας*).

Στὴν ἔκδοση, σύμφωνα μὲ τὴν σειρὰ ποὺ δείχνουν οἱ *Διηγήσεις*, ἀκολουθοῦσαν τέσσερα λυρικὰ ποιήματα μὲ περίτεχνα μέτρα, ποὺ μᾶς δείχνουν τὴν χαρὰ τοῦ ποιητῆ στὸ μετρικὸ πείραμα. Ἕνα *Συμβουλευτικὸ σὲ ὡραῖα ἀγόρια*· μιὰ *Παννυχίδα*, ἕνα ποίημα γιὰ μιὰν γιορτὴ στὴν ὁποία γινόταν ἐπίκληση στοὺς Διόσκουρους καὶ τὴν Ἑλένη, σὲ εὐριπιδικοὺς δεκατετρασύλλαβους (ἰαμβικὸ δίμετρο-ἰθυφαλλικό)· ὕστερα, στὸ σπάνιο ἀρχεβούλειο μέτρο, ἡ *Θεοποίηση τῆς Ἀρσινόης*, ποὺ τὴν ἀναγνωρίζουμε καλύτερα ἀπὸ τὰ ἄλλα χάρη σ' ἕνα μεγαλύτερο ἀπόσπασμα. Ὁ Καλλίμαχος κι ἐδῶ δὲν διάλεξε τὸν πλατύ, πατημένον δρόμο, ὅπως δείχνει ἕνα ἀπόμερο θέμα: ἡ Φιλοτέρα, ἡ ἀδελφὴ τοῦ βασιλικοῦ ζευγαριοῦ, ποὺ πέθανε νωρὶς κι ἀναλήφθηκε γιὰ τὴν λατρεία τῆς Δήμητρας, ἀπὸ τὴν Σικελία ἐπισκέπτεται τὴν Χάρη,

1. M. Puelma Piwonka, *Lucilius und K.* Φραγκφ. 1949 L. Deubner, <Die Saturae des Ennius und die Jamben des K.>, *Rhein. Mus.* 96, 1953, 289.

τὴν γυναίκα τοῦ Ἥφαιστου, καὶ τὴν παρακαλεῖ νὰ δῆ ἀπὸ τὸν Ἄθω τὶ ἦταν αὐτὸς ὁ καπνὸς ποὺ ἁπλωνόταν στὸν Νότο ἐπάνω στὴν θάλασσα· τότε μαθαίνει τὸν θάνατο τῆς Ἀρσινόης. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ τοποθετεῖ τὸ ἀνώτατο ὅριο τοῦ ποιήματος στὰ 270. Τὸ τέταρτο ποίημα σὲ χοριαμβικὰ πεντάμετρα, ὁ *Βράγχος*, ἀφοροῦσε τὸν ἀγαπημένο τοῦ Ἀπόλλωνα, τὸν πατριάρχη τῶν Βραγχιδῶν ἀπὸ τὰ Δίδυμα.

Μεγάλη προγραμματικὴ σημασία γιὰ τὴν ἀλεξανδρινὴ ποίηση καὶ τὴν ἀκολουθία της εἶχε τὸ ἐπύλλιο *Ἑκάλη*. Ἡ ἰδιορρυθμία τῆς ποίησης τοῦ Καλλίμαχου δὲν ἐπιτρέπει κι ἐδῶ τὴν πιστή του ἀποκατάσταση, τὰ λείψανα ὅμως, ποὺ ἀνάμεσά τους ἡ ξύλινη πινακίδα τῆς βιεννέζικης συλλογῆς παπύρων κατέχει μιὰν ξεχωριστὴ θέση, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσουμε μιὰν ἰδέα γιὰ τὴν φύση τοῦ συνόλου καὶ γιὰ πολλὲς λεπτομέρειες[1]. Ἐπίσης ἡ ἐμπνευσμένη ἄποψη τοῦ A. HECKER[2], ποὺ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὰ παπυρικὰ εὑρήματα, ὅτι τὰ δακτυλικὰ ἀποσπάσματα τῆς *Σούδας* προέρχονται ἀπὸ τὴν *Ἑκάλη* καὶ μόνο ἀπὸ αὐτήν, ἀποδείχθηκε ὠφέλιμη.

Χάρη στὶς *Διηγήσεις* μποροῦμε νὰ ἀποκαταστήσουμε χονδρικὰ τὰ στοιχεῖα τῆς δράσης: ὁ Θησέας ξέφυγε τὶς παγίδες τῆς Μήδειας καὶ ἀναγνωρίσθηκε ἀπὸ τὸν Αἰγέα, ὁ ὁποῖος τὸν φυλάγει προσεκτικά. Ὁ νέος ὅμως τὸ σκάζει κρυφά, γιὰ νὰ νικήση τὸν ἄγριο ταῦρο τοῦ Μαραθώνα. Στὸν δρόμο ἡ βροχὴ τὸν ἀναγκάζει νὰ ζητήση καταφυγὴ στὴν καλὴ γριούλα Ἑκάλη, ποὺ τὸν περιποιεῖται μὲ τὰ περιορισμένα μέσα τῆς φτώχειας της. Ὁ Θησέας νικᾶ τὸν ταῦρο, βρίσκει ὅμως στὸν γυρισμό του τὴν γριὰ νεκρή. Τὴν κλαίει, ὀνοματίζει πρὸς τιμήν της «Ἑκάλη» τὸν καινούργιο δῆμο καὶ ἱδρύει ἕνα ἱερὸ τοῦ Ἑκάλιου Δία. Ἔτσι ὅλα καταλήγουν σ' ἕνα «αἴτιο».

Ἀπὸ τὰ περιεχόμενα αὐτὰ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ σχηματίσουμε τὴν ἀπατηλὴ εἰκόνα ὅτι ἡ διήγηση ἔτρεχε κανονικά. Ὅταν τὴν *Ἑκάλη* τὴν ὀνομάζουμε ἐπύλλιο[3], δὲν σκεφτόμαστε μόνο τὴν μικρὴ ἔκτασή της, ἀλλὰ καὶ ἕναν ὁρισμένο τρόπο ἀφή-

1. Γιὰ μεμονωμένα παπυρικὰ ἀποσπάσματα: A. BARIGAZZI, ‹Il dolore materno di Ecale (P. Ox. 2376 e 2377)›, *Herm.* 86, 1958, 453. F. KRAFFT, ‹Die neuen Funde zur Hekale des Kall.›, *Herm.* 86, 1958, 471.—Οἱ *Ox. Pap.* ἀρ. 2376 κἑ. ἐπέτρεψαν ἐπίσης ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλύτερη ἀνάγνωση γνωστῶν ἤδη ἀποσπασμάτων τὴν ἀπόδοση τῶν ἀπ. 629 καὶ 639 (στὸν Pfeiffer ἀκόμα: incertae sedis) στὴν *Ἑκάλη*· πβλ. C. GALLAVOTTI, *Gnom.* 29, 1957, 423. Σημαντικὸ εἶναι ἐπίσης τὸ ἀπόσπασμα *Ox. Pap.* 24, 1957, ἀρ. 2398, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ *Ox. Pap.* 25, 1959, ἀρ. 2437 καὶ 2217 δίνει ἀρκετὰ γιὰ ἕνα τμῆμα τοῦ λόγου τῆς κουρούνας ἀνάμεσα στὴν στήλη III καὶ IV τῆς πινακίδας τῆς Βιέννης (ἀπ. 260 Pf.). Πβλ. BR. GENTILI, *Gnom.* 33, 1961, 342. Ὁ KRAFFT, ἔ.ά. δέχεται ὅτι τὸ θηλυκὸ στὴν στήλη IV 9 ἀναφέρεται στὴν Ἑκάλη, ἡ ὁποία παίζει κάποιον ρόλο στὴν σκηνὴ τῶν πουλιῶν. V. BARTOLETTI, ‹Sui frammenti dell' Ecale di Callimaco nei P. Ox. 2376 e 2377›, ***Miscellanea di Studi Alessandrini,*** 1963, 263.

2. *Commentationes Callim.* Groningen 1842. Βιβλιογρ. γιὰ τὶς ἀπόπειρες ἀποκατάστασης βλ. PFEIFFER στὸ ἀπόσπ. 230 καὶ HOWALD-STAIGER (βλ. παραχ.), 385.

3. Αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ σύντομου ποιήματος στὴν ἀρχαιότητα μόνο στὸν Ἀθήναιο 2, 65a.

γησης, ποὺ διαφέρει ἀπὸ τοῦ μεγάλου ἔπους. Ἀπὸ τὶς συσχετίσεις μὲ τὸν παλιὸ θρύλο ξεχωρίζονται ὁρισμένα, ὄχι τὰ κεντρικά, ἐπεισόδια καὶ καλοδουλεύονται μὲ ἀγάπη, ἐνῶ ἄλλα μένουν στὸ περιθώριο. Γι' αὐτό, κι ἐδῶ τὸ κέντρο τῆς διήγησης δὲν εἶναι ἡ πάλη μὲ τὸν μαραθώνιο ταῦρο, ἀλλὰ ἡ ἱστορία τῆς ἐπίσκεψης στὴν γριά, ποὺ ὁ Καλλίμαχος τὴν βρῆκε στὴν παράδοση τῶν ἀτθιδογράφων. Τὶ ἐκπλήξεις ὅμως μᾶς φυλάγει ἡ περιοχὴ αὐτῆς τῆς τέχνης, καὶ μάλιστα ὁ Καλλίμαχος, τὸ δείχνει ἡ βιεννέζικη ξύλινη πινακίδα μὲ ἕναν διάλογο πουλιῶν[1], ποὺ τὸ ἕνα ἀπὸ αὐτά, ἡ κουρούνα, διηγεῖται λογιῶν λογιῶν ἱστορίες. Συζητοῦν ἀκόμα καὶ τὸ παλιὸ θέμα τῆς κακῆς ἀνταμοιβῆς τοῦ ἀγγελιαφόρου ἄσχημων εἰδήσεων. Ἀκόμα μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι αὐτὰ ἔρχονταν ὕστερα ἀπὸ τὴν νίκη ἐναντίον τοῦ ταύρου, ποιὰ ὅμως ἦταν ἡ θέση τους μέσα στὸ ποίημα, αὐτὸ εἶναι σκοτεινό.

Ἡ ἐπίδραση τῆς *Ἑκάλης* ἦταν ἐξαιρετική· ποιήματα τῶν ρωμαίων «Νεωτερικῶν» σὰν τὴν *Ἰὼ* τοῦ Licinius Calvus ἢ τὴν *Smyrna* τοῦ Helvius Cinna ἀκολουθοῦν τὸ παράδειγμά της, πράγμα ποὺ τὸ μαρτυροῦν ἐπίσης τὸ ποίημα τοῦ Κάτουλλου γιὰ τοὺς *Γάμους τοῦ Πηλέα καὶ τῆς Θέτιδας* καὶ ἡ *Ciris* ἀπὸ τὴν *Appendix Vergiliana*. Τὸ θέμα τῆς Ἑκάλης ἀναπλάσθηκε ὁλοκληρωτικὰ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς γνήσιας ποίησης καὶ πλούσιας ἀνθρωπιᾶς στὸ *Θησέας ὁ Ἔφηβος (Theseus der Jüngling)* (1953) τῆς Inez Wiesinger-Maggi.

Ἐπειδὴ στὸ τέταρτο ποίημα τῶν *Ἰάμβων* (ἀπ. 194, 77 Pf.) ἡ ἐλιὰ ἡ «*κολυμβάς*», ποὺ ὁ Θησέας τὴν τρώει εὐχάριστα, προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὴν *Ἑκάλη* (ἀπ. 248), θὰ εἴχαμε γι' αὐτὴν ἐδῶ μιὰν σχετικὴ χρονολόγηση, ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν βοηθᾶ πολύ, γιατὶ δὲν μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε μὲ ἀκρίβεια τοὺς *Ἰάμβους*. Τὴν χρονολόγηση τοῦ ἐπύλλιου τὴν δυσκολεύει τὸ ὅτι εἴμαστε ἀκόμα πολὺ μακριὰ ἀπὸ μιὰν ἀξιόπιστη εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τῆς τέχνης τοῦ Καλλίμαχου. Ἔτσι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ μείνουμε γενικὰ στὴν ἄποψη ὅτι χρονικὰ δὲν πρέπει νὰ χωρίσουμε πολὺ τὴν *Ἑκάλη* ἀπὸ τὰ *Αἴτια*.

Τὸ ἑξάμετρο ποίημα μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ ποῦμε τουλάχιστο δυὸ λόγια γιὰ τὴν ἐκλεπτυσμένη δομὴ αὐτοῦ τοῦ μέτρου στὸν Καλλίμαχο[2]. Ὁρισμένες ἀρθρώσεις τοῦ στίχου ποὺ εἶναι ἤδη ἐξελιγμένες στὸν Ὅμηρο, ὅλο καὶ προτιμοῦνται περισσότερο, ἐνῶ οἱ ἀποκλίσεις ἀποφεύγονται αὐστηρότερα. Τὰ ὅρια τοῦ παιχνιδιοῦ τῶν

---

1. Τὰ δυὸ πουλιὰ ἀποκοιμοῦνται στὸ τέλος. Τὶς ὑποθέσεις τοῦ WILAMOWITZ, *Hellenist. Dicht.* 1, 189, γιὰ ἕνα τρίτο πουλὶ ποὺ τὰ ξυπνᾶ τὴν αὐγή, τὶς διόρθωσε μὲ κομψότατη μέθοδο ὁ PFEIFFER, <Morgendammerung>, *Thesaurismata*. *Ἀφιέρωμα στὸν I. Kapp*. Μόναχο 1954, 95. Μιὰ ὑπόθεση γιὰ τὴν ἔνταξη τῆς σκηνῆς τῶν πουλιῶν βλ. A. BARIGAZZI, <Sull' Ecale di Callimaco>, *Herm.* 82, 1954, 308. Διαφορετικὰ ὁ B. GENTILI, *Gnom.* 33, 1961, 342. Ὁ V. BARTOLETTI, <L'episodio degli uccelli parlanti nell'Ecale di Call.>, *Stud. It.* 33, 1961, 154, φαντάζεται τὸν διάλογο τῶν πουλιῶν στὴν Ἀθήνα, ἀφοῦ ἔφτασε ἡ ἀγγελία γιὰ τὴν ἧττα τοῦ ταύρου καὶ τὴν σύντομη ἄφιξη τοῦ Θησέα.

2. Βασικὸ H. FRÄNKEL, <Der kallim. und der hom. Hexameter>, *GGN* 1926, 197· ξαναδουλεμένο στὸ *Wege und Formen fruhgr. Denkens*. 2. ἐκδ. Μόναχο 1960, 100. A. WIFSTRAND, *Von K. zu Nonnos*. Lund 1933.

τομῶν γίνονται ὅλο καὶ πιὸ στενά, κι ἔτσι οἱ τεκτονικὲς μορφὲς φαίνονται καλύτερα. Ἡ μεγαλύτερη λιτότητα τῆς γλώσσας, ἡ μεγάλη ἔλλειψη συμβατικῶν-κοσμητικῶν ἐπιθέτων καὶ τυπικῶν ἐκφράσεων, τὸ ζωηρὸ παιχνίδι μὲ τὰ κῶλα ποὺ εἶναι κάποτε σύντομα, ἔχουν ὀργανικὴν σχέση μὲ αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα ποιήματα σὲ ἐπικὸ ἢ ἐλεγειακὸ μέτρο, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουμε ἴχνη, γνωρίσαμε μόνο τμηματικὰ τὸ *Ἐπινίκιο στὸν Σωσίβιο*[1], ποὺ ὑμνοῦσε νίκες μὲ ἅρμα στὰ Ἴσθμια καὶ τὰ Νέμεα. Τὰ λίγα δίστιχα ἔχουν σημασία γιὰ μᾶς, γιατὶ βλέπουμε ὅτι τὸ χορικολυρικὸ ἐπινίκιο μεταφέρεται στὸ ὕφος τῶν ἐλεγειῶν. Τὸ 383 Pf. μᾶς διδάσκει ὅτι αὐτὸ τὸ ποίημα δὲν ἦταν τὸ μοναδικὸ αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἀπελπιστικὰ λίγα ξέρουμε γιὰ τὸ σκωπτικὸ ποίημα *Ἶβις*. Ὁ Ὀβίδιος, ποὺ μὲ τὸν ἴδιο τίτλο ξεφορτώνεται τὸν προσωπικό του θυμό, μᾶς βοηθεῖ λίγο ἐδῶ. Ὁπωσδήποτε ὁ Καλλίμαχος σ' ἕνα ποίημα (ἴσως ἐλεγειακὸ) μὲ μέτρια ἔκταση, χρησιμοποιώντας διάφορες ξεχασμένες ἱστορίες περιλούζει μὲ κατάρες ἕναν ἐχθρὸ ἀποδίνοντάς του τὴν εἰκόνα ἑνὸς βρώμικου πουλιοῦ, τῆς ἴβιδας. Σύμφωνα μὲ ἀρχαῖες εἰδήσεις[2], ὁ ἀντίπαλος αὐτὸς ἦταν ὁ Ἀπολλώνιος, κι ἐμεῖς πρέπει νὰ ἀφήσουμε ἀνοιχτὴ αὐτὴν τὴν δυνατότητα, ἔστω κι ἂν μὲ πληροφορίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλείση μὲ βεβαιότητα μιὰν λόγια εἰκασία.

Γιὰ τὸ *Γραφεῖον*, τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὸν τίτλο καὶ ἀπὸ ἕνα δίστιχο ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ποίημα μὲ περιεχόμενο ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας, εἶναι ἀβέβαιο. Ἕνα ἑξάμετρο ποίημα *Γαλάτεια* μπορεῖ νὰ πραγματευόταν γιὰ τὴν Νηρηΐδα. Σχετικὰ μὲ μιὰν *Ἐλεγεία στὸν Μάγα καὶ τὴν Βερενίκη* ὁ PFEIFFER (βλ. τὸ ἀπ. 388) ἔκαμε πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Ὑγίνος (*astr*. 2,24) ἀναφέρεται σ' αὐτήν· ἕνα ποίημα γιὰ τὸν *Γάμο τῆς Ἀρσινόης* μένει τελείως σκοτεινό. Ἡ *Σούδα* ἔχει ἀκόμα ἀρκετοὺς τίτλους, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ξέρουμε τὶ νὰ ποῦμε. Νὰ σημειώνουν ἄραγε μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τμήματα τῶν *Αἰτίων*; Ἡ *Σούδα* μιλᾶ καὶ γιὰ δράματα· ἐδῶ ὅμως τελειώνει γιὰ μᾶς ἡ δυνατότητα ἐλέγχου.

Ἡ φύση τῆς τέχνης τοῦ Καλλίμαχου, ἡ ὁποία μέσα στὴν νεαρὴ κοσμόπολη μὲ τὴν πνευματική της ἀνησυχία ἑνώνει τὴν ἀρχαία παράδοση μαζὶ μὲ μιὰν ὁλωσδιόλου καινούργια θέληση γιὰ πολυστρώματες κατασκευές, ἔχει μέσα της καὶ τὰ σημάδια τῆς λόγιας προέλευσής της καθὼς καὶ τῆς γνήσιας ποίησης, ὅπως πρέπει νὰ ἔγινε φανερὸ ἀπὸ τὴν ἀποτίμηση τῶν ἐπιμέρους ἔργων.

Γιὰ τὴν παράδοση τῶν ἐπιμέρους ἔργων εἴπαμε κάθε φορὰ τὸ πιὸ ἀναγκαῖο· προσθέτουμε ἐδῶ κάτι ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ τὸ πιστέψη κανείς, ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὸν Καλλίμαχο χάθηκαν μόλις στὸν Μεσαίωνα, ἀφοῦ ξεπέρασαν τοὺς κινδύνους τῶν σκοτεινῶν αἰώνων. Δὲν εἶναι δυνατὸ

1. Γιὰ τὸ ἀπελπιστικὸ πρόβλημα τῆς προσωπικότητας ποὺ ὑμνεῖται, βλ. HERTER, *Bursian* (βλ. παραχ.), 154 καὶ PFEIFFER στὸ ἀπόσπ. 384. Πινδαρικὴ ἐπίδραση σὲ ποιήματα γιὰ νεμεακὲς νίκες τῆς ἐποχῆς 200-150 π.Χ.: W. PEEK, ‹Zwei agonistische Gedichte aus Rhodos›, *Herm*. 77, 1942, 206.

2. *Σούδα* στὴν λ. *Καλλίμαχος*· epigr. adesp. μαρτ. 23 Pf· Schol. Patav. στὴν *Ibis* τοῦ Ὀβίδιου στ. 447.

νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι αὐτὸ ἔγινε σὲ μιὰν ἔκδοση ποὺ τὴν εἶχε ἐπιμεληθῇ ὁ Σαλούστιος, ὁ ἑρμηνευτὴς τοῦ Σοφοκλῆ (βλ. σ. 425) καὶ τοῦ Καλλίμαχου. Αὐτὸ τὸ τόνισε δικαιολογημένα ὁ PFEIFFER (Proleg. 2, 29) ἀντικρούοντας τὸν WILAMOWITZ. Γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι τὰ *Αἴτια* καὶ ἡ *Ἑκάλη* ἦταν ἀκόμα ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα διαβάσματα τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη, τοῦ μαθητῆ τοῦ Εὐστάθιου. Ἡ ἄτυχη χρονιὰ 1204 κατάστρεψε καὶ αὐτὴν τὴν παράδοση μαζὶ μὲ ἄλλες.

Γιὰ κάθε ἐργασία στὸν Καλλίμαχο ἡ βάση ὑπάρχει στὴν μνημειακὴ ἔκδοση τοῦ R. PFEIFFER 1 (Fragmente) Ὀξφ. 1949· 2 (Hymni et Epigrammata) 1953· ξανατ. 1965/66 μὲ διορθώσεις. Τὰ διεξοδικὰ προλεγόμενα στὸν 2. τόμο γιὰ τὶς μαρτυρίες τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἱστορία τους, τὸ λεπτολόγο κριτικὸ ὑπόμνημα, τὰ σχόλια ποὺ εἶναι τυπωμένα στὸ πλάι μὲ πρακτικὸν τρόπο, οἱ πλούσιες καὶ οὐσιαστικὲς διασαφήσεις στὰ ἀποσπάσματα, τὸ πλῆρες λεξιλόγιο, κάμνουν τὸ ἔργο ἕνα ἀσύγκριτο ὄργανο ἐργασίας· προπάντων ὅμως τὸ κάμνει τέτοιο ἡ ὑποδειγματικὴ ἐπιστημονικὴ διάθεση, ἀπὸ τὴν ὁποία γεννήθηκε. Δίγλ. ἔκδ.: *Coll. des Un. de Fr.*: E. CAHEN, 4. ἔκδ. 1953. *Ὕμνοι, Ἐπιγράμματα* καὶ ἀποσπάσματα κάποιας σημασίας μὲ καλὲς εἰσαγωγές: E. HOWALD-E. STAIGER, *Kallimachos*. Ζυρίχη 1955 (*Bibl. d. Alten Welt*). Στὴν *Loeb Class. Libr.* ἔκδ. C. A. TRYPANIS 1958. Ὑπομν. ἐκδόσεις τῶν *Ἰάμβων*: C. GALLAVOTTI, Νεάπολη 1946. CH. M. DAWSON, *Yale Class. Stud.* 11, 1950. Τοῦ U. v. WILAMOWITZ, *Call. hymni et epigrammata*. 6. ἔκδ. Βερολ. 1962, εἶναι μιὰ ἀνάλλαγη ἀνατύπωση τῆς 4. ἔκδ. τοῦ 1925. Βλ. τὸ βιβλίο M. PUELMA, σ. 987 σημ. 1. Ὑπόμν. στοὺς *Ὕμνους*: E. CAHEN, *Les hymnes de C.* Παρίσι 1930.—Ἀνεκτίμητο βοήθημα γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ Καλλίμαχου τῶν ἐτῶν 1921-1935 εἶναι τὸ δελτίο τοῦ H. HERTER, *Bursians Jahresber.* 255, 1937. Ἀπὸ τὸν ἴδιο, τὸ ἄρθρο τῆς *RE* S 5, 1931, 386. Γιὰ τὸ 1938-1948 F. ZUCKER, *Der Hellenismus in der deutschen Forschung*. Wiesbaden 1956, 3. Ἀπαραίτητα μένουν τοῦ R. PFEIFFER, *Kallimachosstudien*. Μόναχο 1922 καὶ τοῦ U. v. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Hellenistische Dichtung in der Zeit des K.* 2 τόμ. Βερολ. 1924· ἀνατύπωση 1962. Μιὰν γρήγορη καὶ καλὴ εἰσαγωγὴ σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ δίνει ὁ A. KORTE, *Die hellenistische Dichtung*. 2. τελείως ξαναδουλεμένη ἔκδ. ἀπὸ τὸν P. HÄNDEL, Στουττγ. 1960 (ἐκδόσεις τσέπης τοῦ Kröner 47).—Μονογραφίες: E. CAHEN, *Callimaque et son oeuvre poétique*. Παρίσι 1929. E. HOWALD, *Der Dichter K. von Kyrene*. Erlenbach-Ζυρίχη 1943. Μιὰ μελέτη <Über das Spielerische bei K.>, στοῦ BR. SNELL, *Die Entdeckung des Geistes*. 3. ἔκδ. Ἀμβοῦργο 1955, 353. Τὸ βιβλίο τοῦ W. WIMMEL, *Kallimachos in Rom. Die Nachfolge seines apologetischen Dichtens in der Augusteerzeit. Herm.* E 16. 1961, περιλαμβάνει ἕνα κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀπολογητικὴ μορφὴ στὸν Καλλίμαχο. K. J. MC KAY, *The Poet at Play: Kallimachos. The Bath of Pallas*, μὲ ἀνάλυση τῶν ὕμνων 5 καὶ 6 (παράρτ. στὴν *Mnem.* 6). FR. LAPP, *De Callimachi Cyrenaei tropis et figuris*. Διδ. διατρ. Βόννη 1965. G. CAPOVILLA, *Callimaco*, 2 τόμ. Ρώμη 1967. βλ. H. LLOYD-JONES, *Gnom.* 40, 1968, 505.

3. ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἄμεσης ἐπίδρασης—ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλᾶ γιὰ τέτοιαν στὴν ἀλεξανδρινὴ ποίηση—ὁ Θεόκριτος ξεπερνᾶ τὸν Καλλίμαχο. Ὅσο λίγο ὀγκῶδες κι ἂν ἦταν τὸ ἔργο του, αὐτὸ μπόρεσε μολαταῦτα νὰ δημιουργήση ἕνα εἶδος στὴν ἀρχαία ἐποχὴ καὶ νὰ ἀσκήση μεγάλην ἐπίδραση στὴν νεότερη, ἐδῶ βέβαια μὲ τὴν ἀμφίβολη μορφὴ τῆς ποιμενικῆς ποίησης.

Γιὰ τὴν ζωὴ αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ οἱ χρονολογίες μας δὲν εἶναι καθόλου καλές, κι ἀκό-

μα μιὰν φορὰ γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ πηγές μας[1] δουλεύουν πολὺ μὲ συνδυασμοὺς ἀπὸ τὰ ποιήματα. Γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ ποιητῆ μποροῦμε μόνο νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ συμπίπτει μὲ τὴν ἀκμὴ τῆς ἀλεξανδρινῆς ποίησης, δηλ. μὲ τὰ χρόνια 300-260. Θὰ πρέπει νὰ γεννήθηκε λίγο πρωτύτερα, καὶ τίποτε δὲν δείχνει ποιητικὴν δραστηριότητα ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ χρονικὸ τμῆμα. Ἂν ἔζησε περισσότερο, τότε πρέπει νὰ σώπασε στὰ γηρατειά του. Τὸ σχόλιο στὸ *Εἰδ.* 4 μιλώντας γιὰ τὸ περιεχόμενο τοποθετεῖ τὴν ἀκμὴ τοῦ Θεόκριτου στὴν 124. ὀλυμπιάδα (284/83-281/80). Ἂν αὐτὸ ἦταν ἀξιόπιστο, τότε ἡ γέννηση τοῦ ποιητῆ θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῆ ἀρκετὰ νωρίτερα. Μολαταῦτα εἶναι φανερὸ ὅτι ἔχουμε ἐδῶ μιὰν χονδρικὴ ἁπλοποίηση τῆς χρονολογίας, γιατὶ αὐτὴ ἡ ὀλυμπιάδα εἶναι ἡ πρώτη ποὺ πέφτει στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Φιλάδελφου, κι ὁ Θεόκριτος ἔφτασε στὸ κορύφωμα τῆς δημιουργίας του χωρὶς ἀμφιβολία μὲ αὐτὸν τὸν βασιλιά.

Τόσο μόνο μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι δηλ. τρία μέρη τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου ἔπαιξαν σημαντικὸν ρόλο στὴν ζωὴ τοῦ ποιητῆ. Γεννήθηκε στὶς Συρακοῦσες ἀπὸ τὸν Πραξαγόρα καὶ τὴν Φιλίνα. Ἂν ἐπιτρέπεται νὰ πιστέψουμε τὸ ἐπίγραμμα ποὺ προοριζόταν ἴσως γιὰ μιὰν προτομὴ ἢ μιὰν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ ποιητῆ, ἡ καταγωγή του ἦταν ἁπλή: «*εἷς ἀπὸ τῶν πολλῶν εἰμι Συρακοσίων*»[2]. Στὸ 7. *Εἰδύλλιο* ὁ ποιητὴς ἐμφανίζεται μὲ τὴν μάσκα τοῦ Σιμιχίδα, κι αὐτὸ τοῦ δημιούργησε ἕναν πατέρα Σίμιχο ἢ Σιμιχίδα· ἕνα ὡραῖο παράδειγμα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γεννιόταν ἡ ἀρχαία βιογραφικὴ παράδοση. Ἡ ποίηση τοῦ Θεόκριτου συνδέεται μὲ τὴν πατρίδα του χάρη στὸ σικελικὸ χρῶμα μερικῶν βουκολικῶν *Εἰδυλλίων*, ἰδιαίτερα ὅμως χάρη στὸ 16. ποίημα. Ἐδῶ ζητᾶ ἕναν προστάτη τῆς μούσας του καὶ στρέφεται στὸν Ἱέρωνα τῶν Συρακουσῶν, ὁ ὁποῖος ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Πύρρου ἀπὸ τὴν Σικελία εἶχε ἐκλεγῆ ἀρχηγὸς τῆς ἐκστρατείας ποὺ εἶχε σχεδιαστῆ ἐναντίον τῆς Καρχηδόνας. Τὰ περιστατικὰ μὲ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ συνδεθῆ τὸ ποίημα, κάμνουν πολὺ πιθανὴ τὴν χρονολόγησή του στὰ 275/74. Ὑποθέτουμε ὅτι ὁ Θεόκριτος αὐτὴν τὴν ἐποχὴ βρισκόταν στὴν Σικελία, χωρὶς βέβαια νὰ μποροῦμε νὰ τὸ βεβαιώσουμε[3].

Σημαντικὸς σταθμὸς τῆς ζωῆς του ἦταν ἡ Ἀλεξάνδρεια, ποὺ τὴν μεγαλουπολική της δραστηριότητα καὶ τὸν μικροαστικό της κόσμο τὸν περιγράφουν τόσο ὑπέροχα οἱ *Ἀδωνιάζουσές* του. Ὅταν ὁ Θεόκριτος - Σιμιχίδας στὸ 7. *Εἰδύλλιο* (στ. 93) γεμάτος περηφάνεια λέει ὅτι ἡ φήμη τῶν ποιημάτων του ἔφτασε ὣς τὸν θρόνο τοῦ Δία, αὐτὸ μπορεῖ μόνο νὰ σημαίνῃ ὅτι τὰ πρόσεξε ὁ Φιλάδελφος. Σ'

---

1. Ἡ *Σούδα*, ἕνας *Βίος* στὰ Σχόλια καὶ παρατηρήσεις σ' αὐτά. Ὅλα στὸν Gow 1, XV.

2. *Ἀνθ. Παλ.* 9, 434· [27] στὸν Gow. Τὸ «*ἄλλος ὁ Χῖος*» δὲν ἀναφέρεται στὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ στὸν σοφιστὴ Θεόκριτο ἀπὸ τὴν Χίο, ποὺ ἐπιτέθηκε ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλη, Θεόπομπου κ.ἄ. καὶ πλήρωσε μὲ τὴν ζωή του τὴν σκωπτική του διάθεση ὅταν βασίλευε ὁ Ἀντίγονος ὁ Μονόφθαλμος.

3. Πβλ. Gow 1, XXV, 2. 2, 324. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ στ. 107 δὲν δίνει κανένα σίγουρο στήριγμα.

αὐτὸν ἀπευθύνεται καὶ τὸ 17.ποίημα, τὸ *Ἐγκώμιον Πτολεμαίου*, σὲ ἐπικὸ μέτρο, τὸ εἶδος δηλ. ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λύσανδρου ἀντικατάστησε τὸ παλιὸ λυρικὸ ὑμνητικὸ τραγούδι. Μιλήσαμε πρωτύτερα (σ. 876) γιὰ τὸν ποιητικὸ ἀγώνα τῶν Λυσάνδρειων, στὸν ὁποῖο ὁ Ἀντίμαχος νικήθηκε ἀπὸ τὸν Νικήρατο. Τὸ ἐγκώμιο τοῦ Θεόκριτου προϋποθέτει ὅτι ἡ Ἀρσινόη ζοῦσε ἀκόμα, καὶ περιγράφει τὴν δύναμη τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Β′ μὲ ἕναν τρόπο ποὺ δύσκολα θὰ ἦταν δυνατὸς πρὶν ἀπὸ τὸ 274. Πιθανῶς μποροῦμε νὰ τὸ χρονολογήσουμε ἀκριβέστερα, γιατὶ ἴσως ἔχει δίκαιο ὁ ULRICH WILCKEN[1], ποὺ νομίζει ὅτι τὸ ποίημα ἔγινε γιὰ τὰ Πτολεμαῖα τοῦ 270[2], γιὰ κείνην τὴν γιορτὴ μὲ τὴν τεράστια πομπὴ (βλ. σ. 965). Τὸν ἔπαινο τοῦ Θεόκριτου γιὰ τὸν βασιλιὰ ἀξίζει τὸν κόπο νὰ τὸν συγκρίνουμε μ' ἐκεῖνον ποὺ πρόσφερε ὁ Καλλίμαχος, στοὺς *Ὕμνους στὸν Δία* καὶ *στὴν Δῆλο*. Ὁ Σικελὸς εἶναι πιὸ ρηχός, πιὸ συμβατικός, πιὸ ἀνελεύθερος· τὸ ἀνώτερο πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Καλλίμαχος ἐλέγχει ἀκόμα καὶ τὴν αὐλικὴ χειρονομία, δὲν εἶναι δουλειὰ τοῦ Θεόκριτου· σὲ ἀντάλλαγμα ὅμως αὐτὸς κατορθώνει στὰ καλύτερα ποιήματά του νὰ ἐπενεργῇ ἰσχυρότερα στὸ αἴσθημά μας.

Τὴν ἐποχὴ τοῦ *Ἐγκώμιου στὸν Πτολεμαῖο* ὁ Θεόκριτος πρέπει νὰ βρισκόταν στὴν Ἀλεξάνδρεια, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι προσέγγισε τοὺς Πτολεμαίους, ὅταν ὁ Ἱέρωνας ὁ Β′ δὲν ἐκπλήρωσε τὶς ἐλπίδες του. Στὴν διάρκεια αὐτῆς τῆς παραμονῆς μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν καὶ οἱ *Ἀδωνιάζουσες*. Ὁπωσδήποτε γνώρισε στὴν Ἀλεξάνδρεια τὸν Καλλίμαχο[3] καὶ ἀκολούθησε τὸ ποιητικό του πρόγραμμα. Αὐτὸ βρίσκει δραστικὴ διατύπωση στὸ 7. *Εἰδύλλιο*, τὰ *Θαλύσια*· ἐκεῖ ἀποδοκιμάζει (στ. 45) τοὺς ἀρχιτέκτονες ποὺ θέλουν νὰ χτίζουν σπίτια ψηλὰ σὰν τὰ βουνά, καὶ γελοιοποιεῖ τὰ κακόμοιρα πουλιὰ τῶν Μουσῶν, ποὺ τοὺς κρωγμούς τους θέλουν νὰ τοὺς συγκρίνουν μὲ τὸν τραγουδιστὴ ἀπὸ τὴν Χίο. Κι ἐδῶ δηλ. ὁλοκληρωτικὴ ἐκτίμηση τοῦ Ὁμήρου, ἀπόρριψη ὅμως τῶν διαδόχων, γιατὶ ἐπιχειροῦν τὸ ἀκατόρθωτο. Τὸ κομπλιμέντο γιὰ τὸν Ἀσκληπιάδη ἀπὸ τὴν Σάμο[4] καὶ τὸν Φιλητὰ (στ. 40) βρίσκεται στὴν ἴδια γραμμή. Ὅπως θὰ τὸ περιμέναμε, καὶ οἱ δυὸ ἐμφανίζονται στὴν ἀρχαία παράδοση σὰν δάσκαλοι τοῦ Θεόκριτου.

Μὲ κανέναν ἄλλον τόπο δὲν φαίνεται τόσο συνδεμένος ὁ Θεόκριτος ὅσο μὲ τὴν νῆσο Κῶ. Ἐκεῖ σχημάτισε ἕναν κύκλο φίλων, γιὰ τὸν ὁποῖο κάτι μαθαίνουμε ἀπὸ τὰ *Θαλύσια*[5]. Καὶ ὁ γιατρὸς Νικίας ἀπὸ τὴν Μίλητο, ποὺ τὸν μνημονεύουν τὰ ποιήματα 11, 13, 28 καὶ τὸ 8. ἐπίγραμμα (κι ὁ ἴδιος ἔγραφε ἐπιγράμματα), πρέπει νὰ

1. *Sitzb. Ak. Berl.* 1938, 311, 5· διαφορετικὰ WILAMOWITZ, *Hellenist. Dicht.* 2. Βερολ. 1924· ξανατύπ. 1961, 130.

2. Γιὰ τὴν χρονολόγηση βλ. σ. 965 σημ. 1.

3. Γιὰ ἀμοιβαίαν ἐπίδραση βλ. σ. 980.

4. Ἀσφαλῶς ἡ σχέση του μὲ τὸν Καλλίμαχο δὲν φαίνεται νὰ ἔμεινε ἀδιατάρακτη, βλ. σ. 982.

5. Τὰ ὀνόματα τῶν γιῶν τοῦ Λυκωπέα, Φρασίδαμος καὶ Ἀντιγένης, δὲν πρέπει ἴσως νὰ τὰ θεωρήσουμε ψευδώνυμα.

ἦταν φίλος τοῦ Θεόκριτου στὴν Κώ, γιατὶ ἡ ὑπόθεση τοῦ 11. *Εἰδύλλιου* τὸν ξέρει σὰν συμφοιτητὴ τοῦ Ἐρασίστρατου, ἴσως τότε ποὺ αὐτὸς ἐδῶ ἔμενε στὸ νησί. Ἡ ἑρμηνεία τῶν ποιημάτων ἀποκάλυψε ἀρκετὲς σχέσεις μὲ τὴν Κὼ καὶ μὲ τὸν κύκλο του[1], ἐνῶ καὶ ἡ ἰδιαίτερη προβολὴ τῆς Κῶ στὸ *Ἐγκώμιο στὸν Πτολεμαῖο*, σὰν νησιοῦ ὅπου γεννήθηκε ὁ βασιλιάς, μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν προσωπικὴ συμπάθεια τοῦ ποιητῆ γι' αὐτό.

Συρακοῦσες, Ἀλεξάνδρεια καὶ Κώς: τὰ τρία ὀνόματα διαγράφουν οὐσιαστικὰ τὸ θέατρο τῆς ζωῆς τοῦ Θεόκριτου. Γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν τμημάτων της καὶ τῶν ἐπιμέρους ποιημάτων στοὺς τρεῖς αὐτοὺς τόπους ὑπάρχουν ἄφθονες ὑποθέσεις. Πρόθεσή μας δὲν εἶναι νὰ τὶς πληθύνουμε, γιατὶ δὲν τὸ νομίζουμε σωστὸ κάμνοντας διάφορους συνδυασμοὺς νὰ σβήσουμε μὲ κάθε θυσία τὰ σύνορα ποὺ περιορίζουν τὴν γνώση μας. Μολαταῦτα δὲν θέλουμε νὰ μὴν παραπέμψουμε στὴν δεύτερη ὑπόθεση τῶν *Θαλύσιων*, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Θεόκριτος ταξιδεύοντας γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια σταμάτησε στὴν Κώ. Ἂν μπορούσαμε νὰ πιστέψουμε τὴν πληροφορία, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἔμεινε στὸ νησὶ ἀνάμεσα στὰ σικελικὰ χρόνια καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ δώσουμε χρονικὰ ὅρια γι' αὐτὰ τὰ τμήματα. Ὁπωσδήποτε ὑποθέτουμε ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ Θεόκριτος ξαναγύρισε στὴν Κώ.

Στὸ 16. *Εἰδύλλιο* (στ. 105) ὁ Θεόκριτος ὀνομάζει τὸν Ὀρχομενὸ ἕδρα τῆς λατρείας τῶν Χαρίτων. Ἐπειδὴ τὸ χωρίο παρανοήθηκε, ἔγιναν ἀπόπειρες νὰ συσχετισθῇ ὁ βοιωτικὸς τόπος μὲ τὸν ποιητὴ ἢ μὲ τοὺς προγόνους του[2]. Αὐτὸ σήμερα πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἐξοφλημένο.

Συνηθίζουμε νὰ ὀνομάζουμε «*εἰδύλλια*»[3] τὰ ποιήματα τοῦ Θεόκριτου, χρησιμοποιώντας μιὰν ἔκφραση ποὺ στὰ ἑλληνικὰ ἐμφανίζεται στὰ σχόλια τοῦ Θεόκριτου, καὶ στὰ λατινικὰ ὅσο ξέρουμε γιὰ πρώτη φορὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Πλίνιο τὸν νεότερο (4, 14, 9) γιὰ μικρότερα ποιήματα. Ἡ γένεση τοῦ ὅρου εἶναι σκοτεινή, καὶ οἱ Σχολιαστὲς ἤδη πονοκεφαλοῦν γι' αὐτόν· μολαταῦτα εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ὅρος βασικὰ δὲν ἔχει καμιὰν ἰδιαίτερη σχέση μὲ τὴν ποιμενικὴ ποίηση ἢ γενικὰ μὲ τὴν εἰδυλλιακή, ὅπως τὴν ἐννοοῦμε σήμερα. Φαίνεται ἐπίσης ὅτι αὐτὸς μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ ποιήματα πολὺ διαφορετικοῦ περιεχομένου. Μόνο χάρη στὴν σύνδεσή του μὲ αὐτὰ ποὺ νόμιζαν ὅτι ἦταν χαρακτηριστικὰ τοῦ Θεόκριτου καὶ δημιούργησαν ἀπομιμήσεις ὁρισμένου εἴδους, ὁ ὅρος πῆρε αὐτὴν τὴν ἀπόχρωση μὲ τὴν ὁποία τὸν χρησιμοποιοῦμε σήμερα. Γιὰ τὸ κάθε ποίημα παραδίνονται ἰδιαί-

1. Διάφορα στὸν A. v. Blumenthal, *RE* 5 A, 1934, 2004.

2. Πολὺ μακριὰ πηγαίνει ἡ *Ἱστ. τῆς Λογοτ.* τῶν Christ-Schmid, 2, 6. ἔκδ. Μόναχο 1920, 186 κέ., ἡ ὁποία στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Θεόκριτο καὶ σὲ ἄλλα εἶναι πολὺ ἄτυχη. Μὲ τὸ φθαρμένο σχόλιο 7, 21 δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ τίποτε, βλ. Gow 2, 128. N. Austin, ‹Idyll 16: Theocritus und Simonides›, *Trans. Am. Phil. Ass.* 98, 1967, 1.

3. Γιὰ τὴν λέξη, βλ. Gow 1, LXXI. E. Bickel, ‹Genus, εἶδος und εἰδύλλιον in der Bedeutung «Einzellied» und «Gedicht»›, *Glotta* 29, 1941, 29.

τεροι τίτλοι, εἶναι ὅμως ἀμφίβολο ἂν μποροῦμε καὶ λίγους κἂν ἀπὸ αὐτοὺς νὰ τοὺς ἀποδώσουμε στὸν ἴδιο τὸν ποιητή. Ἤδη τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἔφτασαν σὲ μᾶς δυὸ καὶ περισσότεροι τίτλοι, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὕποπτο.

Ὁ πιὸ ὁλοκληρωμένος ἐκπρόσωπος τῆς χειρόγραφης παράδοσης, ὁ Ambrosianus 104 (15/16. αἰ.), περιλαμβάνει 30 *Εἰδύλλια* καὶ τὰ *Ἐπιγράμματα*. Λείψανα ἑνὸς 31. *Εἰδύλλιου* σώθηκαν μόνο στὸν πάπυρο ἀπὸ τὴν Ἀντινόη (ἀρ. 1487 P.). Προσθέτουμε τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ποίημα *Βερενίκη* (μᾶλλον σίγουρα τὴν μητέρα τοῦ Φιλάδελφου), ποὺ τὸ διάσωσε ὁ Ἀθήναιος (7, 284 a), καὶ τὴν *Σύριγγα*, ἕνα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ «τεχνοπαίγνια», ποὺ μιμοῦνταν διάφορα ἀντικείμενα παίζοντας μὲ τὴν ἐναλλαγὴ τοῦ μάκρους τῶν στίχων. Μέσα στὸν ὄγκο τῆς παράδοσης περιλαμβάνονται ὄχι λίγα ψευδεπίγραφα, ὅπως θὰ δείξουμε ἀκόμα.

Ἐπισκοπώντας παρακάτω σὲ ὁμάδες τὰ γνήσια ποιήματα δὲν ἐπιθυμοῦμε νὰ χαράξουμε σταθερὰ σύνορα. Προτάσσουμε τὰ ποιήματα μὲ βουκολικὸν χαρακτῆρα, χάρη στὰ ὁποῖα ὁ Θεόκριτος ἵδρυσε τὴν παράδοση τῆς ποιμενικῆς ποίησης. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι θὰ τὰ χαρακτηρίσουμε γι' αὐτὸ καὶ σὰν τὰ πιὸ πρώιμα. Δὲν εἶναι κἂν βέβαιο ὅτι αὐτὰ ἀνήκουν χρονικὰ στὴν ἴδια κάπως ἐποχή. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτη ἡ προσπάθεια νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς φύσης σ' αὐτὰ τὰ ποιήματα περιλαμβάνει περισσότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο[1]. Αὐτὸ συμφωνεῖ μὲ ὁρισμένες σχέσεις πρὸς τὴν Κῶ, ποὺ εἶναι φανερὲς σὲ μερικὰ ποιήματα.

Στὸν *Θύρσιν* (*Εἰδ.* 1) ἕνας αἰγοβοσκὸς παρακαλεῖ τὸν Θύρση νὰ τοῦ τραγουδήσῃ τὸ μελαγχολικὸ τραγούδι γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Δάφνη. Ἡ ἱστορία τοῦ θανάτου τοῦ ὡραίου νέου, τοῦ μυθικοῦ πρότυπου τοῦ βουκολικοῦ τραγουδιοῦ, διηγημένη μὲ πολλὲς παραλλαγές, εἶναι σικελικὴ παράδοση. Ἤδη ὁ Στησίχορος τὴν εἶχε διαπλάσει. Ἀνάμεσα στὰ δῶρα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ αἰγοβοσκὸς λύνει τὴν γλώσσα τοῦ Θύρση, εἶναι κι ἕνα ξυλόγλυπτο ποτήρι μὲ θαυμάσια διακόσμηση[2]. Ἡ περιγραφή του, προπάντων ἐκείνη τῆς ὄμορφης φιλάρεσκης ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἐρωτευμένους, εἶναι ἕνα ὡραῖο παράδειγμα γιὰ κείνην τὴν τυπικὰ ἑλληνικὴ «ἔκφρασιν», ποὺ γεμίζει μὲ ζωὴ καὶ κίνηση τὸ εἰκαστικὸ ἔργο ποὺ περιγράφεται[3]. Σικελικὰ θέματα συναντοῦμε καὶ στοὺς *Βουκολιαστές* (*Εἰδ.* 6)[4], ὅπου δυὸ βοσκοὶ τραγουδοῦν γιὰ τὸν Πολύφημο καὶ τὴν Γαλάτεια. Μὲ ζαβολιάρικη διαστροφὴ τῆς ἱστορίας, ὅπως τὴν ἔπλασε ὁ Φιλόξενος (βλ. σ. 579), ἐδῶ ὁ Πολύφημος εἶναι ὁ ζόρικος. Ὁ ἴδιος εἶναι ποὺ τὴν παρακαλεῖ στὸν *Κύκλωπα* (*Εἰδ.* 11), μαθαίνει ὅμως νὰ ἐκτιμᾶ

1. A. Lindsell, ‹Was Th. a Botanist?›, *Greece and Rome* 6, 1937, 78.

2. Ἕνα βαθὺ ἀγγεῖο μὲ τρεῖς σκηνὲς στὸ ἐξωτερικό του: A. M. Dale, ‹*Κισσύβιον*›, *Class. Rev.* 66, 1952, 129, ἀντίθετα μὲ τὴν ἑρμηνεία τοῦ Gow· πβλ. ἐπίσης S. Nicosia, *Teocrito e l'arte figurata*. Παλέρμο 1968. Γιὰ τὸ ποίημα βλ. W. C. Helmboldt, ‹Theocritus I›, *Class. Weekly* 41, 1955, 59.

3. Βλ. A. Lesky, ‹Bildwerk und Deutung bei Philostrat und Homer›, *Herm.* 75, 1940, 38.

4. R. Merkelbach, ‹Βουκολιασταί (Der Wettgesang der Hirten)›, *Rhein. Mus.* 99, 1956, 97.

τὸ τραγούδι, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μᾶς δίνει ἕνα δεῖγμα, σὰν φάρμακο ἐναντίον τοῦ ἐρωτικοῦ πόνου. Στὸν *Κῶμο* (*Εἰδ.* 3) ὁ τραγουδιστὴς ἐμπιστεύεται τὶς κατσίκες του στὸν Τίτυρο καὶ στήνει μιὰν μαντινάδα στὴν Ἀμαρυλλίδα. Ἕνα ξεχωριστὸ πετράδι εἶναι τὰ *Θαλύσια* (*Εἰδ.* 7), ἡ περιπλάνηση τοῦ ποιητῆ στὴν γιορτὴ τοῦ θερισμοῦ, στὸ κτῆμα ἀρχοντικῶν φίλων του τῆς Κῶ, καὶ τὸ χαρούμενο ἐξοχικὸ πανηγύρι, ὅλα γεμάτα ἀπὸ τὸ ζεστὸ φῶς μιᾶς καλοκαιρινῆς μέρας σὲ τοπίο τοῦ Νότου. Ὁ Σιμιχίδας, ὁ ἀφηγητής, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, ὅπως εἴπαμε ἤδη. Γι' αὐτὸ δημιουργεῖται τὸ πρόβλημα μήπως καὶ ἄλλα πρόσωπα τοῦ ποιήματος, ἴσως καὶ ἄλλων βουκολικῶν εἰδύλλιων, φοροῦν ψευδώνυμα. Μερικοὶ προχώρησαν κάποτε πολὺ μακριὰ καὶ μίλησαν γιὰ ἕναν σύλλογο ποιητῶν στὴν Κῶ μὲ ἱεροτελεστικὴ βάση. Σήμερα γινήκαμε πιὸ προσεκτικοί, δὲν ἀρνιόμαστε ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχουμε διάφορα παιχνίδια μὲ ψευδώνυμα, εἴμαστε ὅμως ἐπιφυλακτικοὶ στὸ ὀνομάτισμα τῶν προσώπων. Τὸ πολὺ πολὺ ὑποθέτουμε ὅτι κάτω ἀπὸ τὸν Λυκίδα, τὸν αἰγοβοσκό, ποὺ τὸν συναντᾶ στὸν δρόμο του ὁ Σιμιχίδας καὶ μὲ τὸν ὁποῖο ἀναμετριέται μὲ ἐπιτυχία σὲ ἐρωτικοὺς στίχους, κρύβεται ἕνας σύγχρονος ποιητής. Ὁ WILAMOWITZ σκέφθηκε τὸν Δωσιάδα ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἄλλοι εἶχαν ἄλλες ἐμπνεύσεις[1]. Ὁπωσδήποτε ὁ Ἄρατος τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Σιμιχίδα, στὸν ὁποῖο ἐπίσης εἶναι ἀφιερωμένο τὸ *Εἰδ.* 6, δὲν εἶναι ὁ ποιητὴς τῶν *Φαινομένων*.

Ἐνῶ ὁ Βεργίλιος ζωγραφίζει μιὰν ἐξιδανικευμένη ποιμενικὴ ζωὴ σὲ ἀρκαδικὸ τοπίο[2], ὁ Θεόκριτος περιγράφει τοὺς βοσκοὺς τῆς πατρίδας του μὲ μεγαλύτερον

1. Ἐπισκόπηση προσφέρει ὁ QU. CATAUDELLA, ‹Lycidas›, *Studi in onore di U.E. Paoli*. Φλωρεντ. 1955, 159, ποὺ στὸν Λυκίδα βλέπει ἁπλῶς ἕναν βοσκὸ ποὺ κάμνει ποιήματα. Ὁ J.-H. KUHN, ‹Die Thalysien Theokrits›, *Herm.* 86, 1958, 40, δίνει στὴν σ. 66 μιὰν συγκλονιστικὴ συγκέντρωση ὅλων τῶν ἑρμηνειῶν τοῦ Λυκίδα, ἀπορρίπτει ὁ ἴδιος κάθε ταύτιση καὶ βλέπει στὸν Λυκίδα μιὰν πλευρὰ τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ. Νεότερες συμβολές: F. LASSERRE, ‹Aux origines de l'anthologie: 2. Les Thalysies de Th.›, *Rhein. Mus.* 102, 1959, 307. M. PUELMA, ‹Die Dichterbegegnung in Th.s «Thalysien»›, *Mus. Helv.* 17, 1960, 144, ποὺ ἀποφεύγει τὴν ἱστορικὴ ταύτιση, νομίζει ὅμως ὅτι ἡ συνάντηση ἀντικαθρεφτίζει τὴν εἴσοδο τοῦ Θεόκριτου στὸν ποιητικὸ κύκλο τῆς Κῶ. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς περιγραφῆς τοῦ βουκολικοῦ - ἀγωνιστικοῦ στοιχείου στὸ ποίημα: B. A. VAN GRONINGEN, ‹Quelques problèmes de la poésie bucolique grecque: Le sujet des Thalysies›, *Mnem.* S. 4, 12, 1959, 24. A. CAMERON, ‹The form of the Thalysia›, *Miscellanea di Studi Alessandrini* 1963, 291. Ὁ G. LAWALL (βλ. παρακ. βιβλιογρ.) θέλει νὰ ἀναγνωρίση στὰ *Θαλύσια* τὸ ἐπιστεγαστικὸ τελικὸ ποίημα μιᾶς συλλογῆς τῶν εἰδυλλίων 1-7, τὰ ὁποῖα γεννήθηκαν στὴν Κῶ, συλλογῆς ποὺ ἀνάγεται στὸν ἴδιο τὸν Θεόκριτο, χωρὶς ὅμως νὰ μπορῆ νὰ ἐπιβεβαιώση ἱκανοποιητικὰ τὴν θεωρία του. G. LUCK, ‹Zur Deutung von Theokrits Thalysien›, *Mus. Helv.* 23, 1966, 186. Ἐδῶ ὁ Λυκίδας θεοποιεῖται (189): «Τὸ κείμενο ἐπιτρέπει μόνο τὴν μιὰν ἑρμηνεία: ὁ Θεόκριτος καλεῖται νὰ γίνη ποιητής· τὸ κάλεσμα μπορεῖ νὰ τὸ κάμη μόνο ἕνα ὑπεργήινο ὄν, καὶ τέτοιο περιγράφεται ὁ Λυκίδας μὲ μιὰν σπατάλη λεπτομερειῶν, ἡ ὁποία γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἀναγνώστη ἀπέκλειε κάθε παρανόηση». Ἀντίθετα, σύμφωνα μὲ τὸν G. LAWALL (βλ. παρακ. βιβλιογρ.), στὸν Λυκίδα πρέπει νὰ κρύβεται μιὰ μορφὴ Σατύρου ποὺ συμβολίζει τὸν βουκολικὸ κόσμο. Ἀνάμεσα σὲ ἀναξιόπιστες ἑρμηνεῖες σχεδὸν ἡ πιὸ ἀναξιόπιστη.

2. Ἐξιδανίκευση ἤδη στοὺς ἑλληνιστικοὺς μιμητὲς τοῦ Θεόκριτου: K. LATTE, ‹Vergil›,

ρεαλισμό. Αὐτὸ φαίνεται προπάντων στὰ *Εἰδύλλια* 4, 5 καὶ 10, ὅπου στὸ τελευταῖο *(Θερισταὶ)* παρουσιάζει τοὺς ἐργάτες στὸν θερισμό. Στὰ τρία αὐτὰ ποιήματα μὲ τὴν ζωηρὴ διαλογική τους διάπλαση γίνεται φανερὸ ὅτι στοὺς λογοτεχνικοὺς προγόνους τοῦ Θεόκριτου ἀνήκει ὁ μίμος, ὅπως τὸν γνώρισε στὴν σικελική του πατρίδα τόσο στὴν δραματικὴ μικροτεχνία ἑνὸς Σώφρονα ὅσο καὶ σὲ καθαρὰ λαϊκὲς μορφές. Ὁ Θεόκριτος τὸν ἔντυσε μὲ τὸ πιὸ ἀρχοντικὸ φόρεμα, τὸ φόρεμα τοῦ ἑξάμετρου.

Αὐτὴ ἡ κληρονομιὰ ἀποδείχθηκε ἀποτελεσματικὴ στὰ τρία ποιήματα ποὺ μποροῦμε κάπως νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε μίμους, ποὺ ἀπὸ αὐτὰ τὰ δυὸ πρῶτα δείχνουν αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τῆς τέχνης τοῦ Θεόκριτου ὑπέροχα ὁλοκληρωμένο. Στὴν *Φαρμακεύτρια* (*Εἰδ.* 2) μιὰ κοπέλλα προσπαθεῖ νὰ ξαναφέρῃ κοντά της τὸν ἄπιστο ἐραστὴ μ' ἕνα μαγικὸ τροχάκι καὶ μὲ μάγια. Τὸ πρότυπο ὑπάρχει στὶς γυναῖκες μὲ τὰ μάγια στὸν Σώφρονα (βλ. σ. 348). Ἐδῶ ἰδιαίτερα μποροῦμε νὰ δοῦμε τὴν χαρὰ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς στὶς χαμηλότερες μορφὲς τῶν λαϊκῶν ἐθίμων· δὲν εἶναι καθόλου σύμπτωση τὸ ὅτι πολλὰ μποροῦμε νὰ τὰ διαφωτίσουμε ἀπὸ τοὺς μαγικοὺς παπύρους[1]. Στὸ δεύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ νυκτερινοῦ ποιήματος ἡ Σιμαίθα διηγεῖται τὸν πόνο της. Μόνο μὲ πιὸ προσεκτικὸ κοίταγμα παρατηροῦμε πόση τέχνη χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν σπαρταριστὴ διήγηση ἑνὸς καθημερινοῦ θέματος, κι αὐτὸ μαρτυρεῖ τὴν μαστοριὰ τοῦ Θεόκριτου. Κοντὰ σ' αὐτὸ οἱ *Ἀδωνιάζουσες* (*Εἰδ.* 15) ἐπενεργοῦν σὰν ἕνα κομμάτι κωμωδίας, μὲ τὶς φλύαρες μικροαστές, ποὺ ξεμπουκάρουν στὴν Ἀλεξάνδρεια γιὰ νὰ χαζέψουν, καθὼς στὸ παλάτι ἑτοιμάζεται μεγαλόπρεπα ἀπὸ τὴν Ἀρσινόη ἡ γιορτὴ τοῦ Ἄδωνη, καὶ νὰ ἀκούσουν τὸ τραγούδι μιᾶς τραγουδίστριας. Ὁ στενὸς ὁρίζοντας αὐτῶν τῶν γυναικῶν—ὁ Θεόκριτος τὶς ζωγραφίζει μὲ τὸν ρεαλισμὸ ἑνὸς Ἡρώδα—εἶναι ἐξωχρονικός. Στὸν ζωηρὸ διάλογο τοῦ 14. *Εἰδύλλιου (Αἰσχίνας καὶ Θυωνίχος)* βρισκόμαστε στὸν κύκλο τῶν ἑταιρῶν μὲ τὰ τυπικά του θέματα. Ὁ ἀπελπισμένος ἐραστὴς περιγράφει πῶς ἀνακάλυψε ὅτι ἡ Κυνίσκα του ἀγαπᾶ κάποιον ἄλλον, καὶ θέλει—ὅπως καὶ οἱ ὁμοιοπαθεῖς του στὴν κωμωδία—νὰ πάῃ στὸν στρατό. Αὐτὸ δίνει εὐκαιρία στὸν σύντροφό του νὰ τὸν συμβουλεύσῃ νὰ πάῃ νὰ ὑπηρετήσῃ μὲ τὸν Πτολεμαῖο, καὶ προσφέρεται ἔτσι εὐκαιρία γιὰ ἐξύμνηση τοῦ βασιλιᾶ.

Τὰ δυὸ ποιήματα 16 καὶ 17, ποὺ ἀπευθύνονται πρὸς βασιλικοὺς ἄνδρες, τὰ ἀναφέραμε ἤδη πρωτύτερα σὰν σπουδαῖα χρονολογικὰ στηρίγματα. Ὁ Θεόκριτος μέσα στὸ ποικίλο παιχνίδι τῶν θεμάτων του ἐπερίλαβε καὶ τέτοια ἀπὸ τὸν μεγάλο ἡρωικὸ θρύλο, ἀποδείχνοντας ἔτσι ὅτι ἤξερε νὰ μεταπλάσῃ τὸ ἀφηγηματικὸ εἶ-

Antike und Abendland 4, 1954, 157. Γιατὶ ὁ Βεργίλιος ἔκαμε τὴν Ἀρκαδία βουκολικὴν χώρα, εἶναι ἕνα δύσκολο πρόβλημα: Br. Snell, <Arkadien. Die Entdeckung einer geistigen Landschaft>, στὸ *Entdeckung des Geistes*. 3. ἔκδ. Ἀμβοῦργ. 1955, 371. G. Jachmann, <L' Arcadia come paesaggio bucolino>, *Maia* N. S. 5, 1952, 161.

1. Ἔκδοση K. Preisendanz, *Papyri Graecae magicae* 1. Λειψ. 1922· 2, 1931. E. Heitsch, <Zu den Zauberhymnen>, *Phil.* 103, 1959, 215.

δος τῶν ὁμηρικῶν ὕμνων μὲ τὸ ὕφος τοῦ νέου ἐπύλλιου. Τὴν μορφὴ ἐρωτικῆς παραίνεσης παίρνει στὸν *Ὕλα* (*Εἰδ.* 13) ἡ διήγηση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἡρακλῆς χάνει τὸν ἀγαπημένο του, ποὺ τοῦ τὸν ἁρπάζουν οἱ νύμφες τῶν πηγῶν. Ἀντίθετα οἱ *Διόσκουροι* (*Εἰδ.* 22), τὸ μεγαλύτερό του ποίημα, διατηρεῖ τὴν μορφὴ τοῦ ὕμνου. Ἡ πυγμαχικὴ νίκη τοῦ Πολυδεύκη ἐναντίον τοῦ ἄξεστου βασιλιᾶ τῶν Βεβρύκων Ἄμυκου καὶ ἡ μονομαχία τοῦ Κάστορα μὲ τὸν Λυγκέα γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῶν κορῶν τοῦ Λεύκιππου ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο τοῦ διπτυχόμορφου αὐτοῦ ποιήματος. Ὁ Ὕλας καὶ ὁ Ἄμυκος βέβαια ἀποτελοῦν ἐπεισόδια ποὺ κι ὁ Ἀπολλώνιος τὰ πραγματεύθηκε στὰ *Ἀργοναυτικά*. Ἔτσι βρισκόμαστε ξανὰ μπροστὰ σ' ἕνα ἀπὸ τὰ μοιραῖα προβλήματα προτεραιότητας, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουμε στὴν διάθεσή μας μόνο ὑφολογικὰ ἐπιχειρήματα. Αὐτὰ ὅμως καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ μιὰν σίγουρη κρίση [1]. Ὁπωσδήποτε ἡ ἐμπιστοσύνη μὲ τὴν ὁποία θεωροῦν ὅτι ὁ Θεόκριτος ἔγραψε τὸ ποίημά του διορθώνοντας τὸν Ρόδιο, δὲν ἔχει τὴν θέση της.

Τὸ πιὸ χαριτωμένο ποίημα αὐτῆς τῆς σειρᾶς εἶναι ὁ *Ἡρακλίσκος* (*Εἰδ.* 24)[2]. Τὸ ὅτι κι ἐδῶ ἐπίσης, ἡ μορφὴ τοῦ ὕμνου πετυχαινόταν μὲ ἕνα οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικό, τὴν τελικὴ παράκληση γιὰ τὴν ἀφθονία, τὸ μάθαμε ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ τελικοῦ μέρους στὸν πάπυρο τῆς Ἀντινόης (ἀρ. 1487 D.). Ἡ ἱστορία τοῦ μικροῦ Ἡρακλῆ, ποὺ τοῦ ἑτοιμάζεται ἕνα μεγάλο ἀστεῖο, νὰ πνίξη δηλ. τὰ κακὰ φίδια ποὺ τοῦ ἔστειλε ἡ Ἥρα, εἶναι τὸ θέμα τῆς γοητευτικῆς διήγησης, ποὺ ἔχει στολισθῆ μὲ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸ ἀστικὸ δωμάτιο τῶν παιδιῶν, ποὺ θυμίζουν Καλλίμαχο. Ὁ Τειρεσίας προφητεύει τὸ μελλοντικὸ μεγαλεῖο τοῦ παιδιοῦ. Ἡ παραπέρα διήγηση τῆς πορείας του μοιάζει σὰν παράρτημα· τὸ τέλος ἔχει χαθῆ.

Μόνο σὲ χαλαρὴ συνάφεια μὲ τὸν μύθο βρίσκεται ὁ *Ἑλένης Ἐπιθαλάμιος* μὲ τὸ τρυφερό του αἴσθημα (Εἰδ. 18)[3]. Ὁ τόνος καὶ τὰ θέματα θυμίζουν πολὺ τὰ σαπφικὰ τραγούδια τοῦ γάμου, εἶναι ὅμως ἑλληνιστικὸ στοιχεῖο ἡ ἁπαλὴ συνύφανση τοῦ αἰτίου γιὰ τὸ στεφάνωμα καὶ τὸ μύρωμα ἑνὸς πλατάνου τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὶς νέες γυναῖκες τῆς Σπάρτης.

Ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου ξεχωρίζει μιὰ ὁμάδα ποιημάτων ποὺ ἀφοροῦν τὸν παιδικὸ ἔρωτα. Ὁ *Ἀΐτης* (Εἰδ. 12) πανηγυρίζει γιὰ τὸν γυρισμὸ τοῦ ἀγαπημένου, καὶ νιώθουμε ξανὰ ἐκείνην τὴν ἄμεση ζεστασιὰ τοῦ αἰσθήματος, ποὺ ὁ Καλλίμαχος τὴν κρύβει συνήθως. Σὲ ὡραῖα ἀγόρια ἀπευθύνονται ἐπίσης τὰ δυὸ *Παιδικά* (Εἰδ. 29 κέ.), ποὺ συντέθηκαν σὲ αἰολικὴ διάλεκτο καὶ αἰολικὰ μέτρα. Θλιβερὰ λείψανα

1. Πλούσια βιβλιογρ. στὸν H. Herter, *Bursians Jahresber.* 285, 1944/55, 352. Θεματικὴ καὶ ὑφολογικὴ ἀνάλυση στοῦ D. Hagorian, *Pollux' Faustkampf mit Amykos.* Βιέννη 1955. A. Köhnken, *Apollonios und Theokrit. Die Hylas- und Amykosgeschichten beider Dichter und die Frage der Prioritat.* Γοττ. 1965 (Hypomn. 12) Ὁ Κ. ἀποφασίζει γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Θεόκριτου.

2. H. Herter, <Ein neues Türwunder>, *Rhein. Mus.* 89, 1940, 152. S. G. Kapsomenos, <Zu Th.s Herakliskos>, *Phil.* 94, 1941, 234.

3. Πβλ. R. Merkelbach, *Phil.* 101, 1957, 19.

ἑνὸς τρίτου (*Εἰδ.* 31) περιλαμβάνει ὁ πάπυρος ποὺ ἀναφέραμε τωραδά. Ἐπίσης αἰολικὴ διάλεκτο δείχνει ἡ *Ἠλακάτη* (=ρόκα, *Εἰδ.* 28), τὸ χαριτωμένο συνοδευτικὸ ποίημα γιὰ τὸ ἐλεφαντένιο ἐργαλεῖο τῆς συρακουσιανῆς χειροτεχνίας, ποὺ ὁ Θεόκριτος τὸ χάρισε στὴν γυναίκα τοῦ μιλήσιου φίλου του, τοῦ γιατροῦ Νικία.

Ἡ παράδοση τοῦ Θεόκριτου ἔχει εἰκοσιδυὸ ἐπιγράμματα κοινὰ μὲ τὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία*, ἐνῶ μερικὰ ἄλλα τῆς *Ἀνθολογίας*, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὸν Θεόκριτο, μένουν ἀμφίβολα[1]. Ἐλάχιστα *Ἐπιγράμματα* ἔχουν βουκολικὰ θέματα· τὸ τέταρτο, περιγραφὴ ἑνὸς ἱεροῦ τοῦ Πρίαπου καὶ παράκληση γιὰ ἐρωτοδουλειές, μὲ τὰ ἐννιά του δίστιχα ἀποτελεῖ περισσότερο μιὰν ἐλεγεία. Κοντὰ σὲ διάφορα ἀναθηματικὰ κι ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ξεχωρίζει μιὰ ὁμάδα *ἐπιγραμμάτων γιὰ ἔνδοξους ποιητές* (17-22). Τὰ διάφορα μέτρα τους πρέπει νὰ τὰ κοιτάξουμε περισσότερο σὰν φιλολογικὲς ἐκδηλώσεις τιμῆς, ὅπως εἶναι π.χ. τὸ φανταστικὸ ἐπιτύμβιο στὸν Ἱππώνακτα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις χαριτωμένους χωλίαμβους. Γιὰ τὴν ὁμάδα αὐτὴν ἡ ἐμπιστοσύνη μας ὅτι κατέχουμε γνήσιον Θεόκριτο, εἶναι πολὺ μεγάλη.

Ἀναφέραμε ἤδη τὸ ἀπόσπασα τῆς *Βερενίκης*. Ἐδῶ πρέπει νὰ μιλήσουμε ἀκόμα γιὰ δυὸ ποιήματα, ποὺ γιὰ τὴν γνησιότητά τους ὑπάρχουν σοβαρὲς ἀμφιβολίες, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν φτάνουν σὲ βέβαιη ἀθέτηση. Στὶς *Λῆνες* ἢ *Βάκχες* (*Εἰδ.* 26) ἡ διήγηση τοῦ θανάτου τοῦ Πενθέα εἶναι ἡ ἴδια ὅπως καὶ στὸν Εὐριπίδη. Οἱ ἑξάμετροι, μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀποφυγὴ τοῦ διασκελισμοῦ, εἶναι χτισμένοι πολὺ ὁμοιόμορφα, ἡ σημασία τοῦ στ. 29 μὲ τὴν μνημόνευση παιδικῆς ἡλικίας ἐννέα ἢ δέκα χρόνων μένει τελείως σκοτεινὴ παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες. Τώρα τὸ ποίημα παρουσιάσθηκε ἀπὸ παπύρους τοῦ Θεόκριτου (ἀρ. 1487 κέ. P.). Αὐτὸ δὲν εἶναι μικρὴ ἐνίσχυση τῆς γνησιότητας[2]. Βέβαια οἱ πάπυροι εἶναι τόσο μεταγενέστεροι, ὥστε νὰ ἐπιτρέπεται ἡ ὑπόθεση ὅτι αὐτὲς οἱ ἐκδόσεις θὰ περιλάμβαναν κιόλας ὄχι γνήσια ποιήματα.

Ἡ *Σῦριγξ* σὲ δέκα δακτυλικὰ δίστιχα, ποὺ ἁπλώνονται ἀπὸ τὸν ἑξάμετρο ὣς τὸν καταληκτικὸ δίμετρο, μιμεῖται τὴν μορφὴ μιᾶς σύριγγας βοσκοῦ. Τὸ κείμενο περιέχει σὲ αἰνιγματικὸν λόγο[3] μιὰν ἀφιέρωση τοῦ ὀργάνου στὸν Πάνα, πάνω στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ φαντασθῇ κανεὶς ἁπλωμένους τοὺς στίχους. Ἀπὸ τὰ λόγια δὲν βγαίνει κανένα ἀποφασιστικὸ ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς γνησιότητας, ἀκόμα κι ἂν ἤθελε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ὁ Σιμιχίδας σὰν ψευδώνυμο τοῦ Θεόκριτου στὸν στ.

---

1. Βασικὰ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας Gow 2, 523. 527 καὶ γιὰ τὰ ἐπιμέρους ἐπιγράμματα. Ὑποστηρίζει τὴν σωστὴ ἄποψη, ὅτι καὶ γιὰ τὴν ὁμάδα τῶν 22 εἶναι δυνατὴ πολλὴ ἀμφιβολία καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ τελικὰ οὔτε ἡ γνησιότητα οὔτε ἡ νόθευση.

2. Ἔντονα περιγράφει τὴν μοιραία κατάσταση ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ ποίημα ὁ Wilamowitz, *Glaube der Hell.* 2, Βερολ. 1932, 72, 2. B. A. van Groningen, <Les Bacchantes de Théocrite>, *Miscellanea di studi alessandrini,* 1963, 338.

3. Διασαφητικὴ παράφραση στοὺς *Bucolici* τοῦ Wilamowitz (βλ. παρακ.). Ἀπανθίσματα ἀπὸ τὰ σχόλια δίνει ὁ Gow στοὺς *Bucolici* του (βλ. παρακ.).

12 ἀποτελεῖ ἀνάμνηση τῶν *Θαλύσιων* ἀπὸ ἕναν μιμητή. Ὡστόσο τὸ πρόβλημα θὰ εἶχε λυθῆ, ἂν εἶχε δίκαιο ὁ Gow, ποὺ στὸ ὑπόμνημά του βεβαιώνει ὅτι σύριγγες μὲ πολλοὺς σωλῆνες ποὺ κονταίνουν διαδοχικὰ δὲν ὑπάρχουν πρὶν ἀπὸ τὸν πρῶτο προχριστιανικὸν αἰώνα. Τὸν ἀποφασιστικὸ λόγο τὸν περιμένουμε ἐδῶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους[1].

Ἡ *Σύριγγα* ἀνήκει σὲ μιὰν συλλογὴ τεχνοπαίγνιων, ποὺ ἴσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀποτελοῦσαν ἀνεξάρτητο βιβλίο, ἐπειδὴ ἔχουν σωθῆ σχόλια. Σήμερα τὰ ποιήματα αὐτὰ τὰ διαβάζουμε στὸ 15. βιβλίο τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας* (21 κέ. 24-27) καί, σκόρπια, σὲ βουκολικὴ παράδοση[2]. Ἐξαιτίας τοῦ αἰνιγματικοῦ του χαρακτῆρα καὶ τῆς χρήσης μυθολογικῶν μορφῶν, πολὺ κοντὰ στὴν *Σύριγγα* βρίσκεται ὁ *Βωμὸς* ἐκείνου τοῦ Δωσιάδα, ποὺ μερικοὶ ὑποθέτουν ὅτι κρύβεται κάτω ἀπὸ τὸν Λυκίδα τῶν *Θαλύσιων*. Ὁ ἱστορικὸς ποὺ ἔγραψε τὰ πιὸ πρώιμα *Κρητικὰ* ποὺ ξέρουμε, εἶναι ἴσως ὁ ἴδιος ἄνθρωπος. Στὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ περίοδο ἀνήκει ὁ Σιμίας ὁ Ρόδιος[3], ποὺ ἡ *Σούδα* τοῦ ἀποδίδει μιὰν συλλογὴ γλωσσῶν (3 βιβλ.) καὶ τέσσερα βιβλία ποικίλων ποιημάτων. Ἔχουμε ἀρχὲς τραγουδιῶν στοὺς θεοὺς σὲ λυρικὰ μέτρα, ποὺ ἴσως ὅμως προορίζονταν κιόλας γιὰ ἀπαγγελία, ἐπικὰ ἀποσπάσματα (*Ἀπόλλων, Γοργὼ*) καὶ μερικὰ ἐπιγράμματα. Σώθηκαν τὰ τεχνοπαίγνια *Πέλεκυς, Πτέρυξ*, καὶ *Ὠιόν*. Σὰν στερνοπαίδι αὐτῶν τῶν ἑλληνιστικῶν παιχνιδιῶν γιὰ βιρτουόζους ἐμφανίζεται ὁ Βησαντίνος τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ μὲ τὸν *Βωμό* του.

Ἡ ποίηση τοῦ Θεόκριτου ἔχει τὴν σφαγίδα τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης, κυρίως μὲ τὴν πολὺ μελετημένη φροντίδα γιὰ τὴν μορφή. Ἡ λέξη *ἐκπονεῖν*, ποὺ βρίσκεται σὲ μιὰν προγραμματικὰ σημαντικὴ θέση (*Εἰδ.* 7,51), χρειάζεται ὑπογράμμιση. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐμεῖς ἀντιλαμβανόμαστε τόσο λίγο ἀπὸ αὐτὸ τὸ ψιλοδούλεμα, τὸν δείχνει γνήσιον καλλιτέχνη. Πόσο λεπτὰ ξέρει νὰ παραλλάζῃ τὸ ἑξάμετρο, τὸ κύριο μέτρο τῶν ποιημάτων του, τὸ δείχνει ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση[4]: στὸ μιμόμορφο μέρος τῶν *Ἀδωνιαζουσῶν* (1-99), βρίσκεται δώδεκα φορὲς ἡ διαίρεση ὕστερα ἀπὸ σπονδεῖον στὸν τέταρτο πόδα μὲ μονοσύλλαβην ἄρση, ἡ ὁποία ἀποφεύγεται ἀλλοῦ, καὶ μάλιστα σὲ μερικὲς περιπτώσεις μὲ στίξη. Ἐπίσης σ' αὐτὸ τὸ μέρος κάμνει ἐντύπωση ἡ πιὸ μεγάλη χρήση μονοσύλλαβων λέξεων στὸ τέλος τοῦ στίχου.

Στὸν Θεόκριτο βλέπουμε τὴν ἴδια χαρὰ γιὰ τὸ γλωσσικὸ καὶ μετρικὸ πείραμα, ὅπως καὶ στὸν Καλλίμαχο. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ποιήματά του δείχνουν ἔντονον δωρικὸ χρωματισμό, ποὺ εὔκολα ἔβγαινε ἀπὸ τὴν διάλεκτο τῆς πατρίδας του.

---

1. Ἡ τελευταία λέξη δὲν ἐλέχθηκε ἀκόμα, ὅπως δείχνει ἡ σημ. 554, 3 στὸν Gow.
2. Τὰ κείμενα στοὺς *Bucolici* τοῦ Wilamowitz καὶ Gow (βλ. παραπ.) καὶ τεῦχ. 6, 142. 181. 183 D.· βλ. καὶ τὴν ἀκόλουθη σημ.
3. Τὰ ἀποσπάσματα: H. Fränkel, *De Simia Rhodio*. Διδ. διατρ. Γοττ. 1915. Τεῦχ. 6, 140 D. I. U. Powell, *Collectanea Alex*. Ὀξφ. 1925, 109· ὁ Δωσιάδας αὐτ. 175.
4. P. Maas, *Griech. Metrik* (στοῦ Gercke-Norden). Λειψ. 1929, 34. Σωστὰ ὑπενθυμίζει τὸν διαφορετικὸ ρόλο τοῦ ζεύγματος τοῦ Porson στὸ τραγικὸ καὶ στὸ κωμικὸ τρίμετρο.

Συγχρόνως τὰ στοιχεῖα τῆς ἐπικῆς γλώσσας ἐντάσσονται σ' αὐτὴν καὶ συνδέονται χωρὶς παραφωνίες· ἀντίθετα οἱ *Διόσκουροι* βρίσκονται μέσα στὴν ἐπικὴ παράδοση καὶ ἀποφεύγουν τοὺς δωρισμούς[1]. 'Ιωνικὰ εἶναι γραμμένο τὸ *Εἰδ.* 12, αἰολικὰ τὰ *Εἰδ.* 28-30, πιθανῶς καὶ τὸ 31. Ἡ ἀττικὴ διάλεκτος λείπει· εἶναι ἡ γλώσσα τοῦ δράματος. Τὰ ποιήματα σὲ αἰολικὴ διάλεκτο δείχνουν μέτρα τοῦ λεσβιακοῦ λυρισμοῦ, ποὺ ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται μονοστιχικὰ γιὰ τὴν ἀπαγγελία. Μὲ τὴν πολυμετρία διασκεδάζει πολὺ ὁ Θεόκριτος στὰ ἐπιγράμματα στοὺς ποιητές, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε ἤδη. 'Ανεξάρτητο ὅμως ἀπὸ τὴν ἔντεχνη διάλεκτο καὶ τὸ μέτρο, εἶναι τὸ κοινὸ στοιχεῖο αὐτῶν τῶν ποιημάτων καὶ συγχρόνως ἡ αἰτία τῆς ἀδιάκοπης ἐπίδρασής τους, τὸ ἀπαράμιλλα ἁπαλὸ μέλος τῆς γλώσσας τους. Τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ποιημάτων ἔχει πλασθῆ μὲ μιὰν τέχνη μίμησης, ποὺ δὲν ἔχει πολλὰ ποὺ νὰ τῆς μοιάζουν στὴν ἀρχαία ποίηση. Προπάντων στὰ βουκολικὰ εἰδύλλια ὁ Θεόκριτος δὲν εἶναι ἕνας ἁπλὸς περιγραφέας αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ἕνα κομμάτι του. Ἡ ἔννοια τῆς γόνιμης ἀποξένωσης[2], ποὺ τὴν ἔμπασε ἡ καινούργια ἐπιστήμη τῆς λογοτεχνίας, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῆ σὰν προσὸν τῶν δημιουργημάτων του.

Τὰ νόθα ποὺ σώθηκαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ, δίνουν μιὰν πολυποίκιλη εἰκόνα. Δὲν μποροῦμε σὲ καμιὰν περίπτωση νὰ ὀνοματίσουμε τὸν ποιητή· τὰ περισσότερα ἔχουν μικρὴ ἀξία, καὶ μολαταῦτα ἔτσι παίρνουμε μιὰν ἰδέα ἀπὸ μιὰν λογοτεχνία, ποὺ τὸ μεγαλύτερό της μέρος ἔχει χαθῆ γιὰ μᾶς. Βουκολικὰ εἶναι τὰ εἰδύλλια 8 καὶ 9 μὲ διαγωνισμὸν τραγουδιοῦ ἀνάμεσα στὸν Δάφνη καὶ τὸν Μενάλκα. Στὸ πρῶτο ἔχουν παρεμβληθῆ ἐλεγειακὰ δίστιχα (33-60) στοὺς ἑξάμετρους, ἐνῶ στὸ δεύτερο καὶ ὁ ἴδιος ὁ κριτής, μιὰ πολὺ γνωστὴ μορφὴ ἀπὸ τὶς '*Εκλογὲς* τοῦ Βεργίλιου, συμμετέχει μὲ ἕνα τραγούδι. Παράξενα μπερδεμένα εἶναι τὰ θέματα στὸ 20. *Εἰδύλλιο*, ὅπου ἕνας βοσκὸς παραπονιέται πὼς κυνηγοῦσε μάταια μιὰν ἑταίρα τῆς πόλης. Τρία ἄλλα ποιήματα ἔχουν ἐρωτικὰ θέματα. 'Εδῶ (*Εἰδ.* 19) ὁ Ἔρωτας ποὺ κλέβει μέλι παραπονιέται ὅτι τὸν κέντησε μέλισσα, καὶ τοῦ θυμίζουν μὲ μιὰν εἰρωνεία ποὺ τὴν ξαναβρίσκουμε στὰ '*Ανακρεόντεια* (33), ὅτι κι ὁ ἴδιος κεντᾶ σκληρά. Ὁ '*Εραστὴς* (*Εἰδ.* 23) χρησιμοποιεῖ ἕνα παλιὸ μυθιστοριακὸ θέμα: Ἕνα ἄγαλμα τοῦ Ἔρωτα πέφτει καὶ σκοτώνει ἕναν ἔφηβο, ποὺ μὲ τὴν σκληρότητά του εἶχε ὁδηγήσει στὴν αὐτοκτονία ἕναν ἐραστή του. Ἡ '*Οαριστὺς* (*Εἰδ.* 27)[3], ποὺ ἡ ἐρωτικότητά της, μασκαρεμένη σὰν ἁπλοϊκότητα, θυμίζει σκηνὲς ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Λόγγου, περιγράφει μὲ στιχομυθικὴ δομὴ τὴν ἐρωτικὴ φλυαρία τοῦ βοσκοῦ καὶ τῆς βοσκοπούλας. Στὴν γραμμὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἐπύλλιου βρίσκεται

1. «Σχεδὸν ὁλωσδιόλου», θὰ ἔπρεπε νὰ προσθέσουμε, ἂν θεωρήσουμε ἀρχικοὺς μερικοὺς δωρισμοὺς τῆς παράδοσης.

2. Καλὲς παρατηρήσεις γι' αὐτὸ στοῦ M. LUTHI, *Volksmärchen und Literaturwissenschaft* 1960, σ. 11 τοῦ ἀνάτυπου ἀπὸ τὸ *Freundesgabe* 1960/II.

3. Τὴν ἀθέτηση τὴν διατηρεῖ ὁ W. THEILER στὰ *Studien zur Textgesch. u. Textkritik*. Κολωνία καὶ Opladen 1959, 279, ἐναντίον τῆς ἀπόπειρας τῆς M. SANCHEZ-WILDBERGER νὰ τὴν σώση, στὴν διδακτορική της διατριβὴ τῆς Ζυρίχης *Theokrit-Interpretationen*. 1955.

τὸ μεγάλο ποίημα (281 στίχοι) *Ἡρακλῆς λεοντοφόνος* (*Εἰδ.* 25)[1]. Τρία μεμονωμένα, ὄχι πολὺ σημαντικά, ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τοῦ Αὐγεία ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο· τὸ τρίτο περιλαμβάνει τὴν διήγηση γιὰ τὸ λεοντάρι τῆς Νεμέας, ποὺ δίνεται σὰν παρέκβαση. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ποίημα εἶναι οἱ *Ἁλιεῖς* (*Εἰδ.* 21) μὲ τὸν ἀμείλικτο ρεαλισμό τους, ποὺ ξεπερνᾶ πολὺ τὸν θεοκρίτειο. Ἐδῶ δυὸ φουκαράδες ζοῦν μέσα στὴν πιὸ σκληρὴ φτώχεια, μόνοι στὴν ἀκρογιαλιά. Ὁ ἕνας βλέπει στὸ ὄνειρό του ὅτι θὰ ἔχῃ τὴν τύχη νὰ πιάσῃ ἕνα χρυσὸ ψάρι, ὁ ἄλλος ὅμως τὸν προσγειώνει στὴν σκληρὴ πραγματικότητα, ποὺ τοὺς ἀπειλεῖ μὲ τὴν πείνα. Στὴν ἀρχαία λογοτεχνία μποροῦμε νὰ τὸ συγκρίνουμε μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς πιεστικῆς φτώχειας στὸ ψευδοβεργιλιανὸ *Moretum*, ποὺ διαφέρει τόσο πολὺ ἀπὸ τὸν ἀρκαδικὸ ἰδανικὸν κόσμο τῶν *Ἐκλογῶν*.

Ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς ποὺ γνώρισε ὁ Θεόκριτος, γνωρίζουμε κάπως δυὸ ποιητὲς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ὁ Μόσχος ὁ Συρακούσιος στὴν *Σούδα* ἐμφανίζεται σὰν μαθητὴς τοῦ Ἀρίσταρχου, κι ἐπειδὴ αὐτὸς ἐδῶ εἶναι μᾶλλον ὁ μεγάλος γραμματικός, μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε τὴν δράση τοῦ Μόσχου στὰ μέσα τοῦ 2. αἰ. π.Χ. Μᾶς σώθηκε τὸ ἐπύλλιο *Εὐρώπη* μὲ τὴν γνωστὴ ἱστορία τοῦ Δία-ταύρου. Μ' ἐκείνην τὴν ἑλληνιστικὴ τεχνική, ποὺ φτάνει στὴν ὁλοκλήρωσή της μὲ τὸ ποίημα *Γάμοι τοῦ Πηλέα καὶ τῆς Θέτιδας* τοῦ Κάτουλλου, ὁ Μόσχος παρεμβάλλει τὴν περιγραφὴ τοῦ χρυσοῦ πανεριοῦ (*τάλαρος*) τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν παραστάσεων ποὺ τὸ στόλιζαν. Στοὺς στίχους του, ὁμαλοὺς γιὰ ἕναν ἑλληνιστικὸ ποιητή, δὲν μιλᾶ ἕνας σπουδαῖος ποιητής. Ὁ τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Δίας-ταῦρος μὲ τὴν λεία του κολυμπᾶ ἐπάνω στὴν θάλασσα, ὅπου οἱ φυσικοὶ καὶ μυθικοί της κάτοικοι τὸν συνοδεύουν γιορτάζοντας τὸ γαμήλιο ταξίδι μὲ ἕναν «θρίαμβο τῆς θάλασσας», εἶναι πραγματικὰ ὡραῖος. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς γιὰ τὸ πρῶτο κομμάτι ἀπὸ τὰ τρία *Βουκολικά*, ποὺ μᾶς διέσωσε ὁ Στοβαῖος. Η μαγεία τῆς γαλήνιας θάλασσας καὶ ὕστερα πάλι ἡ καταφυγὴ στὴν ξηρά, ὅταν φυσομανοῦν οἱ τρικυμίες, αὐτὰ ἔχουν πλασθῆ ἀπὸ ἐκείνην τὴν ἐσωτερικὴ αἴσθηση τῆς φύσης[2], γιὰ τὴν ὁποία ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ εἶχε βρῆ καινούργιους τόνους. Δὲν εἶναι ἄσχημο καὶ τὸ ποιητικὸ ἔνταλμα σύλληψης, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Ἀφροδίτη ψάχνει νὰ βρῆ τὸν *Ἔρωτα ποὺ δραπέτευσε* (*Ἔρως δραπέτης*). Ἀπεναντίας τὸ ἑξάμετρο ποίημα *Μεγάρα*[3] δὲν ἔχει καμιὰν σχέση μὲ τὸν Μόσχο. Ἕνα ποίημα ἀσήμαντο ποιητικά, θεματικὰ ὅμως ἀξιοπρόσεκτο. Τὸν μεγάλο ἡρωισμὸ τοῦ Ἡρακλῆ τὸν βλέπουμε μὲ τὴν ἀνάποδη ὄψη, μὲ τὸν πόνο καὶ τὴν ἀγωνία τῶν δυὸ γυναικῶν ποὺ βρίσκονται πολὺ κοντά του, τῆς γυναίκας του καὶ τῆς μητέρας του.

1. J. Duchemin, ‹A propos d'Héraclès tueur de lion›, *Miscellanea di studi alessandrini*. 1963, 311, H. Herter, ‹Der Arm im Gewande. Eine Studie zu Herakles dem Löwentöter›, αὐτ. 322.

2. Βιβλιογρ. στοῦ A. Lesky, *Thalatta*. Βιέννη 1947, 316, σημ. 214 καὶ H. Herter, *Bursians Jahresber*. 285, 1944/55, 296.

3. Thorkild Breitenstein, *Recherches sur le poème Mégara*. Κοπεγχ. 1966, ἡ ὁποία χρονολογεῖ πειστικὰ τὸ ποίημα στὸν 3. αἰ. π.Χ.

Ἕνα ποιητικὸ ἔργο ποὺ δὲν θὰ ἦταν σωστὸ νὰ τὸ ἀγνοήσουμε μέσα στὴν εἰκόνα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, τὸ χρωστοῦμε στὸν Βίωνα τὸν Σμυρναῖο. Γιὰ τὸν θάνατό του ἔχουμε τὸ ποίημα ἑνὸς μαθητῆ καὶ φίλου του (*Ἐπιτάφιος Βίωνος*), ποὺ τὸν ὑμνεῖ στὸ ὕφος τῆς βουκολικῆς ποίησης καὶ ὑπαινίσσεται ὅτι τὸν Βίωνα τὸν δηλητηρίασαν. Ἦταν πιὸ νέος ἀπὸ τὸν Μόσχο καὶ θὰ μποροῦσε νὰ τοποθετηθῆ μιὰν ἢ δυὸ γενεὲς ἀργότερα ἀπὸ αὐτόν. Ὁ *Ἀδώνιδος Ἐπιτάφιος*[1] εἶναι μιὰ περίπλοκη δημιουργία του μὲ δυνατὴ χάρη. Αὐτὸ τὸ ἑξάμετρο ποίημα, ποὺ γράφτηκε γιὰ ἀπαγγελία, μὲ τὴν ζωηρὴ κίνηση συντακτικὰ ἁπλῶν φράσεων, μὲ τὰ ἠχητικά τους ἀποτελέσματα καὶ μὲ τὸν θρηνητικὸ στίχο ποὺ ἐπαναλαμβάνεται σὰν ἐπωδὸς (τσάκισμα), πετυχαίνει τὴν ἐπίδραση ἑνὸς παθητικοῦ τραγουδιοῦ. Τὸ ἐπωδικὸ τσάκισμα τὸ χρησιμοποίησε πλούσια κι ὁ Θεόκριτος, ἰδιαίτερα στὸ 2. εἰδύλλιο μὲ τὸν ἴδιο σκοπό. Ὁ *Ἄδωνης* αὐτὸς εἶναι ἀξιοπρόσεκτος, προπάντων γιατὶ στὸν θρῆνο γιὰ τὸν ὡραῖο ἀγαπημένο τῆς Ἀφροδίτης, ποὺ μὲ τὸν θάνατό του πεθαίνει καὶ ἡ φύση, βλέπουμε νὰ εἰσχωρῆ στὴν ἑλληνιστικὴ ποίηση ἀνατολίτικη θεματολογία, ποὺ γίνεται δεκτὴ μόνο στὴν ὄψιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Τὸ ὑλικὸ εἶναι κιόλας συνυφασμένο μὲ τὸ ὑψηλὸ πάθος, ποὺ ἔρχεται σὲ ἰσχυρὴν ἀντίθεση μὲ τὴν αὐτοκυριαρχία τοῦ Καλλίμαχου καὶ γίνεται σύμβολο αὐτῆς τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Στὴν ρωμαϊκὴ ποίηση συνεχίζεται ἄφθονα. Ἕνα χαριτωμένο στοιχεῖο σ' αὐτὴν τὴν εἰκόνα εἶναι τὸ πένθος τῶν Ἐρώτων, ποὺ ἀσχολοῦνται δραστήρια μὲ τὸν νεκρὸ τοῦ Ἄδωνη. Ἔρωτες σὲ πληθυντικὸν ἀριθμὸ ἐμφανίζονται στὴν ἑλληνιστικὴ τέχνη χωρὶς ἐννοιολογικὴ διαφορὰ κοντὰ στὸν ἕνα, τὸν μικρὸ Ἔρωτα. Αὐτὸς σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ μικρότερα ποιήματα τοῦ Βίωνα, ποὺ τὰ διαβάζουμε ἐπίσης στὸν Στοβαῖο, παίζει ἕναν ρόλο ποὺ εὔστοχα τὸν παρομοίασαν μὲ τὰ παιχνίδια τῶν πομπηιανῶν τοιχογραφιῶν. Καὶ βουκολικὰ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ λείψανα, τίποτε ὅμως δὲν συγκρίνεται μὲ τὸν *Ἄδωνη*. Δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Βίωνα τὸ ἀπόσπασμα ποὺ κυκλοφορεῖ μὲ τὸν ἀκατάλληλο τίτλο *Ἐπιθαλάμιος Ἀχιλλέως καὶ Δηιδαμείας*, καὶ εἶναι ἕνα κομμάτι ἐπικοῦ ὑλικοῦ σὲ βουκολικὰ πλαίσια. Βοσκοὶ διηγοῦνται ὁ ἕνας στὸν ἄλλον τὴν ἐρωτικὴ περιπέτεια τοῦ Ἀχιλλέα στὴν Σκύρο.

Ἕνα δεῖγμα ἐκείνης τῆς ἱστορίας τῆς παράδοσης, ὅπως τὴν θεμελίωσε ὁ ἴδιος, εἶναι ἡ ***Textgeschichte der griech. Bukoliker***. Βερολ. 1906, τοῦ U. v. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF. Αὐτὸς δέχεται ἔκδοση τῶν Ἁπάντων του ἀπὸ τὸν Θεόκριτο τὸν ἴδιο καὶ ἀποδίδει τὴν πρώτη συλλογὴ βουκολικῶν ποιημάτων στὸν γραμματικὸ Ἀρτεμίδωρο (ζοῦσε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1. αἰ. π.Χ.). Ἐνῶ ἡ συλλογὴ αὐτὴ συγκέντρωνε διάφορα βουκολικὰ ποιήματα, ὁ γιὸς τοῦ Ἀρτεμίδωρου Θέωνας θὰ ἐξέδωσε τὰ ποιήματα τοῦ Θεόκριτου μὲ ὑπόμνημα. Σχεδὸν τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Ἀσκληπιάδης ἀπὸ τὴν Μύρλεια ἑρμήνευσε τὸν ποιητή. Ἀπὸ τὸν 2. μεταχριστιανικὸν αἰ. καὶ ὕστερα βλέπουμε ὅτι στρέφεται πρὸς τὸν ποιητὴ ζωηρὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων, καὶ γιὰ τοὺς πιὸ ὄψιμους αἰῶνες ξέρουμε καὶ τὰ ὀνόματα ἑρμηνευτῶν ὅπως Μουνάτιος, Θεαίτητος (κι οἱ δυὸ ἀναφέρονται στὰ σχόλια) καὶ Ἀμάραντος. Τὴν τελευταία φάση τῆς ἀπασχόλησης μὲ τὸν Θεόκριτο τὴν ἔφερε ἡ βυζαντινὴ ἀναγέννηση. Ἡ ἐπιβλητικὴ λογιότητα ποὺ ὑπάρχει

1. Μετάφραση στοῦ WILAMOWITZ, *Reden und Vorträge* 1, Βερολ. 1925, 292.

στὸ βιβλίο τοῦ Wilamowitz δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καλύψη τὸν ὑποθετικὸ χαρακτῆρα μερικῶν συμπερασμάτων, πβλ. Gow 1, LX. Οἱ πάπυροι (ἀρ. 1487-1496 P.· Cow στὸν πρόλ.), ἀπὸ τοὺς ὁποίους λείπουν προχριστιανικοί, προσφέρουν μὲ νέες παραλλαγὲς κάτι γιὰ τὸ κείμενο, γιὰ τὴν παράδοσή του ὅμως σχεδὸν τίποτε οὐσιαστικό. Γιὰ τὴν γνώση τῶν χειρογράφων σημαντικὴ εἶναι ἡ ἔκδοση τοῦ Gallavotti, ἐπάνω στὴν ὁποία ἐποικοδομεῖ ὁ Gow. Τὰ πολυάριθμα χειρόγραφα, ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὸ τέλος τοῦ 13. αἱ., χωρίζονται σὲ μιὰν ἀμβροσιανὴ καὶ μιὰν λαυρεντιανὴ ὁμάδα, μὲ μιὰν βατικανὴ ἀνάμεσα σ' αὐτές. Ἐπειδὴ ὅλοι οἱ κώδικες, ποὺ περιέχουν τὰ *Εἰδ.* 24 καὶ 25, δείχνουν ἕνα κενὸ ἀνάμεσα σ' αὐτά, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι αὐτοὶ ἀνάγονται σ' ἕνα μοναδικὸ χειρόγραφο, ποὺ ἔφτασε ὡς τοὺς βυζαντινούς. K. Latte, <Zur Textkritik Theokrits>, *GGN Phil.-hist. Kl.* 1949, 225 = *Kl. Schr.* 526, μὲ μεθοδικὰ σημαντικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν δυσκολία νὰ πετύχουμε τὴν διαλεκτικὴ μορφὴ τοῦ Θεόκριτου. Γιὰ μιὰν ἀντιβολὴ ἀπὸ τὸν F. Nuñez, τοῦ χαμένου κώδικα τῆς Πάντοβας (Patavinus), ποὺ πρέπει νὰ τὸν ἀποκαταστήσουμε ἀπὸ τὰ τυπώματα τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη καὶ τὴν ἔκδοση Juntina, βλ. A. Tovar, *Anales de Filologia Clasica* 4, 1949, 15. πβλ. W. Bühler στὴν ἔκδοσή του τῆς *Εὐρώπης* (βλ. παραχ.), 13. Γιὰ τὰ ἐπιγράμματα ἔχουμε τὴν βουκολικὴ παράδοση κι ἐκείνην τῆς *Παλατινῆς 'Ανθολογίας:* R. J. Smutny, *The Text History of the Epigrams of Th.* Univ. of Calif. 1955.

Ἀπὸ τὶς νέες ἐκδόσεις ἀξίζει νὰ ὑπογραμμίσουμε τοῦ C. Gallavotti, *Theocritus quique feruntur Bucolici Graeci.* Ρώμη 1946 (ξανατύπ. καὶ προσθῆκες 1955), γιατὶ ξαναθεμελιώνει μὲ νέα ἐπιχειρήματα ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἀποκατάστασης (recensio). Τοῦ ἴδ. *Teocrito.* Μιλάνο 1966. Στὶς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς ὀφείλεται τὸ ὅτι ὁ K. Latte, *Th. carmina.* Iserlohn 1948, δὲν μπόρεσε νὰ χρησιμοποιήση ἀκόμα τὸ ὑλικό της. Αὐτὸ τὸ ἔκαμε ὕστερα ὁ A. S. F. Gow στὸν *Theocritus* του, 'Οξφ. 1950, 2. ἔκδ. 1952, μιὰν δίτομη ἔκδοση μὲ μεγάλην εἰσαγωγὴ κι ἐμπεριστατωμένο ὑπόμνημα, πολὺ διασαφητικὸ προπάντων στὰ πραγματολογικὰ ζητήματα. Ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ πλούσια βιβλιογραφία.—Ἀπὸ παλιότερες συνολικὲς ἐκδόσεις τῶν βουκολικῶν ποιητῶν ἀναφέρουμε: Wilamowitz, 2. ἔκδ. 'Οξφ. 1910 (συχνὰ ξανατυπωμένη), τώρα A. S. F. Gow, 'Οξφ. 1952· τοῦ ἴδ. *Greek Bucolic Poets transl. with brief notes.* Cambr. 1953. J. M. Edmonds στὴν *Loeb Class. Libr.* 1950. Ph.-E. Legrand, 2 τόμ. *Coll. des Un. de Fr.* 1925/27 (νέα ἔκδοση 1946/53).—Σχόλια: C. Wendel, Λειψ. 1914· στερεότ. ἐκδ. Στουττγ. 1966. Τοῦ ἴδ. *Überlieferung und Entstehung der Th.-Scholien. Abh. Gött. Ges. d. Wiss.* 17/2, 1920.—Λεξικό: J. Rumpel, Λειψ. 1879· ξανατύπωμα Hildesheim 1961.—Γλώσσα: C. Gallavotti, *Lingua, tecnica e poesia negli idilli di T.* Ρώμη 1952. Ἑρμηνεῖες: Wilamowitz, *Hellenist. Dichtung* 2, Βερολ. 1924, 130. M. Sanchez-Wildberger, *Theokrit-Interpretationen.* Διδ. διατρ. Ζυρίχη 1955. Νεότερη βιβλιογρ. στοῦ J. - H. Kuhn, *Herm.* 86, 1958, 41, 5. G. Lawall, *Theocritus' Coan Pastorals.* Cambridge Mass. 1967. Janina Lawinska-Tyszkowska, *Dramatic Elements of Theocritus' Idyls.* Wrozlaw 1967. Ἐνδιαφέρον ὑλικὸ (ἀμοιβαῖοι στίχοι σὲ ἀγώνα σήμερα στὴν Κύπρο) προσφέρει ὁ Δ. Α. Πετρόπουλος, *Θεοκρίτου εἰδύλλια ὑπὸ λαογραφικὴν ἄποψιν ἑρμηνευόμενα.* Ἀθήνα 1960 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν *Λαογραφία* 18, 1959). Μεταφράσεις: E. Möricke, J. H. Voss καὶ F. Mertens ἐκδ. ὑπὸ Ilse Becher. Λειψία 1968 (Reclam). E. Staiger, Bibl. d. Alten Welt. Ζυρίχη 1970.—Γιὰ τὸν Μόσχο: W. Bühler, *Die Europa des M. Text, Übers. u. Komm. Herm.* E 13, 1960, ἀξιόλογο καὶ γιὰ τὰ προβλήματα ὕφους τῆς ἑλληνιστικῆς ποίησης. Γιὰ τὸν Βίωνα: Vroni Mumprecht, *Epitaphios Bionis* (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπομν.). Διδ. διατρ. Βέρνης. Ζυρίχη 1964. A. Barigazzi, <Sull'Epitaphio di Bione>, *Maia* 19, 1967, 363.

4. ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῆς ἐπικῆς ποίησης τῶν Ἑλλήνων ἀνάμεσα στὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Νόννο, μᾶς σώθηκε ἕνα μονάχα μεγάλο ἔπος, τὰ *Ἀργοναυτικὰ* τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Ῥόδιου. Ἐπονομάζοντας Ῥόδιον τὸν ποιητὴ βρισκόμαστε κιόλας στὸ κέντρο τῶν προβλημάτων, ποὺ συνδέονται μὲ τὶς λιγοστὲς κι ἀβέβαιες εἰδήσεις γιὰ τὴν ζωή του. Ὁ Ἀπολλώνιος ἔγινε Ῥόδιος, γιατὶ πέρασε ἕνα μέρος τῆς ζωῆς του σ' αὐτὸ τὸ νησὶ κι ἔγινε ἴσως ἐκεῖ καὶ ἐπίτιμος πολίτης, εἶναι ὅμως ὁ μόνος σημαντικὸς ἑλληνιστικὸς ποιητὴς ποὺ γεννήθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἂν καμιὰν φορὰ λέγεται Ναυκρατίτης, αὐτὸ ἴσως σχετίζεται μὲ τὸ ἐπικό του ποίημα γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς Ναύκρατης, ἂν τυχὸν ἡ λέξη δὲν κρύβει κάποιον ὑποτιμητικὸν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν αἰγυπτιακή του καταγωγή.

Οἱ κύριες πηγές μας, ἡ *Σούδα* καὶ δυὸ σύντομες βιογραφίες[1], τὸν ὀνομάζουν μαθητὴ τοῦ Καλλίμαχου. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις ὅμως δύσκολα γλυτώνουμε ἀπὸ τὴν βασικὴ ἀμφιβολία, ὅτι εἶναι δυνατὸ λογοτεχνικὲς σχέσεις νὰ ἔχουν γίνει σχέσεις μαθητῆ, μολονότι ἐδῶ μιὰ τέτοια προσωπικὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἄνδρες ποὺ δροῦσαν στὴν Ἀλεξάνδρεια, εἶναι πολὺ πιθανή. Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος ἦταν ὁ νεότερος, τότε πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν γέννησή του ἀνάμεσα στὰ 295-290.

Πρωτύτερα (σ. 972-3) μιλήσαμε γιὰ τὸν πάπυρο ποὺ βεβαιώνει ὅτι τὸ πιὸ σπουδαῖο γεγονὸς τῆς ζωῆς τοῦ Ἀπολλώνιου ἦταν ποὺ ἔγινε διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης ἀνάμεσα στὸν Ζηνόδοτο καὶ τὸν Ἐρατοσθένη. Ἐπειδὴ μὲ αὐτὴν τὴν ἰδιότητα ἦταν καὶ παιδαγωγὸς τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Γ', τοῦ Εὐεργέτη, μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπηρεσίας του στὴν δεκαετία 270-260.

Τὰ προβλήματα τῆς σχέσης του μὲ τὸν Καλλίμαχο, καὶ τῆς συγγραφῆς τῶν *Ἀργοναυτικῶν* εἶναι πολὺ δύσκολα ἐξαιτίας τῆς σπανιότητας καὶ τῆς σύγχυσης τῶν ἀρχαίων πληροφοριῶν, καὶ γέννησαν ἕναν πελώριο ὄγκο φιλολογίας[2]. Σχεδιάζουμε πρῶτα ὅσο μποροῦμε πιὸ σύντομα τὴν θέση τῶν προβλημάτων. Οἱ πολεμικὲς γνῶμες τοῦ Καλλίμαχου ἐναντίον τοῦ μεγάλου κυκλικοῦ ἔπους μὲ συνεχὴ δράση (βλ. σ. 981-83) φαίνεται ὅτι σημαδεύουν τὸ ἔργο τοῦ Ἀπολλώνιου· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἔχουμε μόνο πενιχρὲς πληροφορίες γιὰ ἐχθρότητα ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ποιητές, οἱ ὁποῖες σχετίζουν τὴν *Ἶβιδα* τοῦ Καλλίμαχου μὲ τὸν Ἀπολλώνιο[3], ἐνῶ αὐτὸς λείπει ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν Τελχίνων τοῦ φλωρεντινοῦ σχολίου στὸν πρόλογο τῶν *Αἰτίων*. Διαβάζουμε ἐπιπλέον στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς δυὸ *Βίους* εἰδήσεις ποὺ δὲν συμφωνοῦν μεταξύ τους. Ἡ μιὰ λέει ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος στὴν ἀρχὴ ἦταν κοντὰ στὸν δάσκαλό του τὸν Καλλίμαχο, καὶ μόνο ἀργὰ στράφηκε πρὸς τὴν ποίηση. Ἡ ἄλλη ὅτι, ὅταν ἀκόμα ἦταν ἔφηβος, ἔκαμε μιὰν ἐπίδειξη—ποὺ θὰ τὴν ἐννοήσουμε σὰν

1. Στὴν ἔκδοση τῶν σχολίων ἀπὸ τὸν Wendel.
2. Πλούσιες πληροφορίες στὸν Herter (βλ. παρακ.), 223.
3. Βλ. σ. 990 σημ. 2· πρόσθ. Herter, *Bursians Jahresber.* 255, 1937, 89.

ἀπαγγελία—τῶν *Ἀργοναυτικῶν* του, εἶχε ὅμως ἀποτυχία. Ντροπιασμένος καὶ πληγωμένος πῆγε στὴν Ρόδο, ἐπεξεργάσθηκε τὸ ἔργο, καὶ σὲ μιὰν καινούργια παρουσίαση γνώρισε τὴν ἐπιτυχία. Ὁ δεύτερος *Βίος* διηγεῖται τὸ ἴδιο καί, ἀναφέροντας τὶ λὲν «μερικοί», προσθέτει ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος ξαναγύρισε στὴν Ἀλεξάνδρεια κι ἐκεῖ «*ἐπιδειξάμενος εἰς ἄκρον εὐδοκίμησεν, ὡς καὶ τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ μουσείου ἀξιωθῆναι αὐτὸν καὶ ταφῆναι δὲ σὺν αὐτῷ τῷ Καλλιμάχῳ*». Τέλος τὰ σχόλια πολλὲς φορὲς παραπέμπουν σὲ μιὰν «*προέκδοσιν*» τῶν *Ἀργοναυτικῶν*, ἀπὸ τὴν ὁποία μάλιστα μᾶς δίνουν καὶ παραλλαγές.

Εἶναι δύσκολο ἀπὸ αὐτὴν τὴν σύγχυση ἐνμέρει ἀντιφατικῶν εἰδήσεων νὰ ξεχωρίσουμε αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε, πιὸ δύσκολο ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὸ νὰ σκεπάζουμε τὰ κενὰ καὶ τὶς ἀσυμφωνίες μὲ κάθε λογῆς συνδυασμούς. Μὲ κάθε ἐπιφύλαξη μποροῦμε νὰ σταματήσουμε στὰ ἑξῆς γεγονότα: Ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος ἦταν βιβλιοθηκάριος στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅτι ἔφυγε—προφανῶς σὲ μιὰν ἀποφασιστικὴ στροφὴ τῆς ζωῆς του—ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια στὴν Ρόδο, καὶ ὅτι ὑπῆρχαν δυὸ ἐκδόσεις τῶν *Ἀργοναυτικῶν* του, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ δεύτερη ἔγινε ἢ συμπληρώθηκε στὴν Ρόδο. Τὴν σύγκρουση μὲ τὸν Καλλίμαχο θέλησαν μερικοὶ ἐρευνητὲς[1] νὰ τὴν ἐξορίσουν στὴν περιοχὴ τοῦ μύθου, μιὰ ποὺ στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀπολλώνιος δὲν βρίσκεται καθόλου σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ δασκάλου του. Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι ὁλότελα ἀναμφισβήτητο ὅτι τὰ *Ἀργοναυτικὰ* εἶναι ἕνα διεξοδικὸ (*διηνεκὲς*) ποίημα ἡρωικῶν κατορθωμάτων, ὅπως τὸ ἀπαιτοῦν οἱ Τελχίνες στὸν Πρόλογο τῶν *Αἰτίων*, ὁ Καλλίμαχος τὸ ἀποκρούει, καὶ γι' αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσῃ ὅτι εἶναι ἱστορικὴ καὶ ἡ σύγκρουση τῶν δυὸ ἀνδρῶν καὶ ὅτι αὐτὴ σχετίζεται πιθανῶς μὲ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Ἀπολλώνιου στὴν Ρόδο.

Προχωροῦμε ἀκόμα λίγο, ὅταν θυμηθοῦμε ὅτι ὁ πάπυρος ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα, ἔφερε στὸ προσκήνιο ἕναν δεύτερο Ἀπολλώνιο, τὸν εἰδογράφο, σὰν βιβλιοθηκάριο ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιο[2]. Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποκλεισθοῦν οἱ συγχύσεις, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἐκείνη ἡ παραλλαγὴ τοῦ *Βίου*, ποὺ ξαναφέρνει τὸν Ἀπολλώνιο στὴν Ἀλεξάνδρεια ὕστερα ἀπὸ τὴν Ρόδο καὶ τότε μόνο τὸν παρουσιάζει σὰν βιβλιοθηκάριο, ὀφείλεται στὴν λαθεμένη ταύτιση τοῦ Ρόδιου μὲ τὸν εἰδογράφο[3]. Ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε ἡ πληροφορία ποὺ μιλᾶ γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Ἀπολλώνιου στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τοποθετεῖ τὴν θητεία του στὴν βιβλιοθήκη σὲ μιὰν ὄψιμη, τὴν σύνθεση τῶν *Ἀργοναυτικῶν* ὅμως σὲ μιὰν πρώιμη περίοδο τῆς ζωῆς του, ἐλέγχεται σὰν ὑποθετικὸς συνδυασμός. Ἔτσι ὡστόσο ἡ πληροφορία ποὺ στηρίζεται στὴν πρώτη παραλλαγὴ τοῦ πρώτου *Βίου*, δηλ. ἡ

1. Βλ. σ. 983 μὲ τὴν σημ. 2. Εἶναι τελείως ἀβέβαιο ἂν τὸ ἐπίγραμμα τῆς Παλ. Ἀνθ. 11, 275 περιέχει ἐπίθεση τοῦ Ἀπολλώνιου ἐναντίον τοῦ Καλλίμαχου· βλ. Herter, *Bursians Jahresber.* 285, 1944/45, 224.

2. Γιὰ τὴν δυνατότητα νὰ τοποθετηθῇ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη πβλ. σ. 972 σημ. 2.

3. Ἔτσι κι ὁ Herter στὴν στοχαστικὴ νέα πραγμάτευση: ‹Zur Lebensgeschichte des A. v. Rh.›, *Rhein. Mus.* 91, 1942, 315.

όψιμη τοποθέτηση τῆς ποιητικῆς δραστηριότητας τοῦ 'Απολλώνιου, ἀποκτᾶ μιὰν εἰκόνα ἐσωτερικῆς ἀληθοφάνειας. Τὴν ἔναρξη αὐτὴν πρέπει νὰ τὴν βάλουμε μαζὶ μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς ὑπηρεσίας του στὴν βιβλιοθήκη, ποὺ τὴν διάρκειά της μποροῦμε κάπως νὰ τὴν ὁρίσουμε. Μὲ τὴν ὑπηρεσία τοῦ βιβλιοθηκάριου συνδυαζόταν κι ἐκείνη τοῦ παιδαγωγοῦ τοῦ βασιλόπουλου. 'Επειδὴ λοιπὸν ὁ Εὐεργέτης (γενν. γύρω στὰ 280) ἦταν μαθητής του, φτάνουμε, ὅπως εἴπαμε ἤδη, στὴν δεκαετία 270-260. 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἔχουμε στὴν *Σούδα* (στὴν λ. 'Ερατοσθένης) τὴν πολύτιμη πληροφορία ὅτι τὸν 'Ερατοσθένη, τὸν διάδοχο τοῦ 'Απολλώνιου, τὸν προσκάλεσε στὴν διεύθυνση τῆς βιβλιοθήκης ὁ Πτολεμαῖος ὁ Εὐεργέτης. 'Ο βασιλιὰς αὐτὸς ἀνέβηκε στὸν θρόνο τῶν Λαγιδῶν στὰ 246, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ προσκάλεσε τὸν 'Ερατοσθένη ὅταν ἀκόμα ἦταν διάδοχος, πράγμα ποὺ θὰ ἀνέβαζε τὴν ἀποχώρηση τοῦ 'Απολλώνιου λίγα χρόνια πιὸ ψηλά. "Οτι αὐτὴ ἡ ἀποχώρηση εἶχε σχέση μὲ τὴν ἔχθρα τοῦ Καλλίμαχου, καὶ ὅτι αὐτὴ πάλι ὀφειλόταν ἢ συνοφειλόταν στὴν κατεύθυνση ποὺ πῆρε ἡ ποίηση τοῦ 'Απολλώνιου, αὐτὸ μένει μιὰ ὑπόθεση ποὺ δὲν μπορεῖ μὲν νὰ ἀποδειχθῆ, εἶναι ὅμως πάρα πολὺ πιθανή. "Υστερα μποροῦμε νὰ ἔχουμε ἐμπιστοσύνη στὴν παράδοση ποὺ μαρτυρεῖ τὶς δυὸ ἐκδόσεις τῶν *'Αργοναυτικῶν*, καὶ θὰ φαντασθοῦμε ὅτι ἡ πρώτη γεννήθηκε στὴν 'Αλεξάνδρεια ἐνῶ ἡ δεύτερη στὴν Ρόδο. Καὶ μάλιστα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῆ ὅτι ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ἄτυχη ἐπίδειξη στὴν 'Αλεξάνδρεια ἔχει κάποιαν ἀλήθεια, ἔστω κι ἂν πρέπει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ ἔγινε ὄχι στὰ νιάτα τοῦ ποιητῆ, ἀλλὰ τὸν καιρὸ ποὺ ἦταν βιβλιοθηκάριος. Τὸ συμπλησίασμα αὐτῆς τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐπίδειξης μὲ τὴν πρώτη προσωρινὴ ἔκδοση, ποὺ τὴν ἀναφέρουν τὰ σχόλια, εἶναι ἀρκετὰ πιθανό. Πόσον καιρὸ ἔδρασε ὁ 'Απολλώνιος ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Ρόδο γράφοντας ποιήματα καὶ διδάσκοντας γραμματική, μᾶς εἶναι ἄγνωστο.

Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ μὲ τὰ *'Αργοναυτικὰ* τοῦ 'Απολλώνιου ἔρχεται στὸ ὀπτικό μας πεδίο μιὰ ἑνιαία ἐπικὴ ἔκθεση αὐτοῦ τοῦ κύκλου, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ παλιοὺς τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας. Στὴν 'Οδύσσεια διαπιστώσαμε τὴν ἀντανάκλαση παλιᾶς ποίησης, ποὺ μιλοῦσε γιὰ τὸ ταξίδι στὴν Αἴα, τὴν χώρα τοῦ "Ηλιου κοντὰ στὸ μεγάλο κυκλικὸ ποτάμι (βλ. σ. 87), ὡστόσο αὐτὴ ἦταν χαμένη στὴν ἐποχὴ τοῦ 'Απολλώνιου. "Ομως ὅλων τῶν εἰδῶν ἡ ποίηση στρεφόταν διαρκῶς πρὸς τὸν θρύλο τῶν 'Αργοναυτῶν, καὶ ἡ τοπικὴ ἱστορία πολλῶν τόπων συνδεόταν μὲ αὐτήν. "Ετσι ὁ 'Απολλώνιος βρισκόταν μπροστὰ σὲ μιὰν πληθώρα παραδόσεων μὲ πολλές, ἐνμέρει ἀντιφατικὲς μεταξύ τους, παραλλαγές. Δὲν μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι οἱ μελέτες του τῶν πηγῶν ἦταν ἀρκετὰ περιεκτικές· τὴν ἀκρίβεια μὲ τὴν ὁποία προχωροῦσε, τὸν κόπο ποὺ ἔβαζε γι' αὐτό, μποροῦμε προπάντων νὰ τὰ παρατηρήσουμε στὰ δυὸ πρῶτα βιβλία τῶν *'Αργοναυτικῶν*[1].

1. Τὰ μυθολογικὰ στοῦ L. Radermacher, *Mythos und Sage bei den Griechen*. 2.

Ἡ σύνθεση ἀκολουθεῖ γενικὰ τὶς γραμμὲς ποὺ ἔδινε τὸ θέμα. Τὰ πρῶτα δυὸ βιβλία περιγράφουν τὸ ταξίδι στὴν χώρα τῶν Κόλχων, τὸ τρίτο τὶς περιπέτειες ποὺ κατάληξαν στὴν ἀπόκτηση τοῦ χρυσόμαλλου δέρματος, ἐνῶ τὸ τέταρτο διηγόταν τὶς περιπλανήσεις τῆς φυγῆς καὶ τοῦ γυρισμοῦ. Στὶς λεπτομέρειες ὅμως οἱ τόνοι ἔχουν μοιραστῆ πολὺ ἄνισα· κοντὰ σὲ πράγματα ποὺ τὰ προσπερνᾶ γρήγορα, ὑπάρχουν ἄλλα ποὺ τὰ ἀναπτύσσει μὲ συμπάθεια, κι ἔτσι διαπιστώνουμε τὴν ἴδια ἀποφυγὴ συμμετρίας, τὴν ἴδια τάση γιὰ τὴν παραλλαγὴ ὅπως καὶ ἀλλοῦ στὴν ἑλληνιστικὴ ποίηση.

Ἐνῶ ἕνα προοίμιο ποὺ περιέχει προσευχὴ ὑποδηλώνεται μόνο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν προϊστορία πολλὰ ἀφήνονται γιὰ ὕστερα, τὸ εἰσαγωγικὸ μέρος προσφέρει ἕναν μεγάλο κατάλογο τῶν Ἀργοναυτῶν, ποὺ εἶναι τακτοποιημένος γεωγραφικὰ στὸ εἶδος ἑνὸς περίπλου, ποὺ ἀπὸ τὴν βόρεια Ἑλλάδα περνᾶ στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴν δυτική, γιὰ νὰ ξαναγυρίση στὴν βόρεια. Τὸ πρότυπο ὑπῆρχε στὴν παράδοση καταλόγων ἀπὸ τὰ παλιὰ ἔπη. Πλατιὰ εἶναι ἡ περιγραφὴ τῶν σκηνῶν τοῦ ἀποχωρισμοῦ στὴν Ἰωλκὸ καὶ στὴν ἀκρογιαλιὰ τῶν Παγασῶν, ὕστερα ἀκολουθεῖ ἡ μεγάλη σειρὰ τῶν σταθμῶν καὶ περιπετειῶν τοῦ ταξιδιοῦ, ποὺ συνεχίζεται μὲ τὸν συνηθισμένο τρόπο ὣς τὴν Κολχίδα. Γιὰ τὸ τμῆμα ὣς τὸ πέρασμα τῶν Συμπληγάδων, ποὺ τὶς φαντάζεται στὴν εἴσοδο τοῦ Πόντου, ἡ παράδοση εἶχε ἕτοιμη γιὰ τὸν ποιητὴ μιὰν σειρὰ ἀπὸ ἐντυπωσιακὰ ἐπεισόδια, ποὺ τὰ διάπλασε μὲ ἐπιτυχία. Πρῶτα ἔχουμε τὴν ἀπόβαση στὴν Λῆμνο, ποὺ τὶς γυναῖκες της τὶς εἶχε καταραστῆ ἡ Ἀφροδίτη κι ἐσκότωσαν τοὺς ἄντρες τους. Τώρα ὅμως ὑποδέχονται πρόθυμα τοὺς Ἀργοναῦτες, μὲ ἀποτέλεσμα μιὰν χαρούμενη καθυστέρηση, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Ἡρακλῆς ὑποχρεώνεται νὰ ἀνακαλέση τοὺς συνταξιδιῶτες του στὴν δράση. Ἀκολουθεῖ ἡ μύηση στὰ μυστήρια τῆς Σαμοθράκης καὶ οἱ περιπέτειες στὴν Κύζικο, ὅπου οἱ Ἀργοναῦτες δίνουν ἀποτελεσματικὴ βοήθεια στοὺς Δολίονες ἐναντίον τῶν κακῶν Γιγάντων, ὕστερα ὅμως ἀντίθετοι ἄνεμοι τοὺς ἔσπρωξαν πίσω στὴν Κύζικο καὶ χτυπιοῦνται ἀπὸ παρεξήγηση σὲ μιὰν νυκτερινὴ σκληρὴ μάχη μὲ τοὺς φίλους τους. Ὁ ἀκόλουθος σταθμὸς στὴν ἀκτὴ τῆς Προποντίδας περιγράφει τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Ὕλα. Νύμφες ἀναρπάζουν τὸ ὡραῖο ἀγόρι, ὁ Ἡρακλῆς ψάχνει νὰ τὸ βρῆ στὰ δάση, κι οἱ Ἀργοναῦτες συνεχίζουν τὸ ταξίδι τους χωρὶς αὐτόν, γιατὶ ὁ θαλασσινὸς θεὸς Γλαῦκος προφητεύει ὅτι ὁ ἥρωας προορίζεται γιὰ ἄλλα κατορθώματα. Ἔτσι παραμερίζεται ὁ πιὸ σπουδαῖος ἀπὸ τοὺς συνταξιδιῶτες, ποὺ κοντὰ σ' αὐτὸν ὁ Ἰάσονας δὲν θὰ ἦταν νοητὸς σὰν κύριος ἥρωας στὴν Κολχίδα.

Χωρὶς συναρμογὴ στὴν σύνθεση γίνεται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ πρῶτο στὸ δεύτερο βιβλίο, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει μὲ τὴν πυγμαχία τοῦ Πολυδεύκη ἐναντίον τοῦ Ἄμυκου, βασιλιᾶ τῶν Βεβρύκων. Τὴν ἱστορία αὐτήν, ὅπως καὶ τοῦ Ὕλα, τὴν διάπλασε καὶ ὁ Θεόκριτος. Ἀναλύοντάς την ἐθίξαμε τὸ δύσκολο πρόβλημα τῆς προτεραιότητας. Στὴν Βιθυνία οἱ Ἀργοναῦτες βρίσκουν τὸν τυφλὸ βασιλιὰ Φινέα, ποὺ ξεπλη-

ἐκδ. Βιέννη 1938, 154. Γιὰ τὸν ἀρχικὰ παραμυθιακὸ στόχο τοῦ ταξιδιοῦ βλ. A. Lesky, <Αἶα>, *Wien. Stud.* 63, 1948, 22 = *Ges. Schr.* 26.

ρώνει παλιὰν ἁμαρτία σὲ βαθιὰν ἀθλιότητα. Ἀπὸ τὶς Ἅρπυιες, τὰ ἁρπακτικὰ πνεύματα τῆς θύελλας, ποὺ τοῦ κλέβουν ἢ τοῦ λερώνουν κάθε φαγητό, τὸν ἐλευθερώνουν οἱ δυὸ γιοὶ τοῦ Βορέα. Εὐγνωμονώντας δίνει στοὺς ἥρωες καλὲς συμβουλὲς γιὰ τὸν ὑπόλοιπο δρόμο. Ὁ λόγος αὐτὸς ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σύνθεσης σημαίνει ὅτι τὰ διάφορα μικρὰ ἐπεισόδια τοῦ δεύτερου μέρους τοῦ ταξιδιοῦ ἀνακεφαλαιώνονται σ' αὐτόν. Μὲ ρωμαλέα δραματικότητα περιγράφεται ἡ διάβαση τῶν Συμπληγάδων ὕστερα ἀπὸ τὸ δοκιμαστικὸ πέταγμα τοῦ περιστεριοῦ, ἐνῶ ὕστερα ὡς τὴν Κολχίδα ἀκολουθεῖ μιὰ σειρὰ ἀπὸ σταθμοὺς πιὸ μικρῆς σημασίας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ἀναφερθῇ μόνο τὸ νησὶ τοῦ Ἄρη. Ἐκεῖ οἱ Ἀργοναῦτες διώχνουν τὰ πουλιὰ τῆς Στυμφαλίας, κι ἐκεῖ τοὺς συναντοῦν οἱ γιοὶ τοῦ Φρίξου, ποὺ ἀναζητοῦσαν τὴν πατρίδα τοῦ πατέρα τους. Μητέρα τους εἶναι ἡ Χαλκιόπη, κόρη τοῦ Αἰήτη καὶ ἀδελφὴ τῆς Μήδειας. Αὐτὴ θὰ παίξῃ τὸν ρόλο της στὰ γεγονότα τῆς Κολχίδας, κι ἔτσι χάρη στὴν συνάντηση στὸ νησὶ τοῦ Ἄρη δημιουργεῖται μιὰ παρένθεση ἀνάμεσα στὴν περιγραφὴ τοῦ ταξιδιοῦ καὶ τὴν ἀπόκτηση τοῦ χρυσόμαλλου δέρματος.

Τὸ τρίτο βιβλίο ἀρχίζει μὲ ἕνα καινούργιο προοίμιο καὶ περιγράφει τὰ γεγονότα τῆς Κολχίδας μὲ μιὰν τεχνικὴ ποὺ μερίζει τὴν δράση σὲ πολλοὺς παράλληλους ἄξονες. Ἡ ἀποφασιστικὴ ἐπέμβαση τῆς Μήδειας δικαιολογεῖται πρῶτα χάρη σὲ μιὰν θεϊκὴ σκηνή, στὴν ὁποία ἡ Ἥρα καὶ ἡ Ἀθηνὰ συνεννοοῦνται μὲ τὴν Ἀφροδίτη νὰ ἀφήσῃ αὐτὴ τὸν Ἔρωτα νὰ κάμῃ τὴν δουλειά του. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ αὐτὴν τὴν δικαιολογία, τῆς Μήδειας ὁ ἔρωτας ποὺ ξυπνᾶ, ὁ δύσκολος ἀγώνας της ἀνάμεσα στὴν πίστη πρὸς τὸ πατρικὸ σπίτι καὶ τὸ πάθος γιὰ τὸν ὡραῖο νέο, παριστάνεται σὰν ἕνα δράμα μὲ πλούσιαν ἔνταση, ποὺ σκηνή του εἶναι μόνο ἡ ψυχὴ τῆς κοπέλλας. Παράλληλα κινεῖται μιὰ δράση τῆς Χαλκιόπης, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἐπέμβαση τῆς χήρας τοῦ Φρίξου καὶ στὸν ἀποφασιστικὸ διάλογο ἀνάμεσα στὶς ἀδελφές. Ἕνας μερισμὸς τῆς δράσης γίνεται ἐπίσης μὲ τὴν χωριστὴ περιγραφὴ τῶν συμβουλίων στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀργοναυτῶν καὶ στὸ στρατόπεδο τῶν Κόλχων. Τὸ βιβλίο αὐτὸ μὲ τὴν φροντισμένη του σύνθεση, περνώντας ἀπὸ πολλὲς βαθμίδες καταλήγει στὴν συνάντηση τῆς Μήδειας μὲ τὸν Ἰάσονα, ὅπου αὐτὸς παίρνει τὸ μαγικὸ φάρμακο, γιὰ νὰ ζέψῃ τοὺς πυρίπνοους ταύρους καὶ νὰ ἐξοντώσῃ τοὺς γίγαντες ποὺ θὰ γεννηθοῦν ἀπὸ τὴν σπορὰ τῶν δοντιῶν τοῦ δράκοντα (μοτίβο ἀπὸ τὸν θρύλο τοῦ Κάδμου)· τέλος, ἐπειδὴ ἀπειλεῖται προδοσία τοῦ Αἰήτη, κλέβει τὸ δέρμα καὶ φεύγει μὲ τὴν Μήδεια.

Τὸ κλέψιμο καὶ ἡ φυγὴ ἀνήκουν ὡστόσο στὸ τέταρτο βιβλίο, ποὺ ἀρχίζει μὲ σύντομη ἐπίκληση τῆς Μούσας. Σ' αὐτὴν ὁ ποιητὴς ἀναρωτιέται ἂν ἡ συμπεριφορὰ τῆς Μήδειας ὀφειλόταν στὴν μοίρα ἢ ἀποτελοῦσε ὑπεύθυνην πράξη, χωρὶς νὰ δίνῃ ἀπάντηση.

Ὁ γυρισμὸς τῶν Ἀργοναυτῶν βρίσκεται κάτω ἀπὸ μιὰν τελείως διαφορετικὴ σκοπιὰ ἀπὸ ὅ,τι τὸ ταξίδι τους στὴν Κολχίδα. Ἐπειδὴ ἀκόμα στόχος τῶν Ἀργοναυτῶν ἦταν ἡ μυθικὴ χώρα Αἶα στὶς ὄχθες τοῦ Ὠκεανοῦ, γι' αὐτὸ τράβηξαν πί-

σω πρὸς τὸν μεγάλο κυκλικὸ ποταμὸ κι ἀπὸ αὐτὸν ἔφθασαν στὴν Μεσόγειο. Ἡ τροποποίηση τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Ἀργοναυτῶν ἀνάλογα μὲ τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη γνώση ξένων χωρῶν καὶ θαλασσῶν ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ γοητευτικὰ κεφάλαια τῆς μυθικῆς γεωγραφίας, ὅπου οἱ νέες ἐξερευνητικὲς γνώσεις καὶ τὰ παλιὰ μυθικὰ στοιχεῖα δοκίμασαν πολλοὺς κι ἐνμέρει τερατόμορφους συνδυασμούς[1]. Στὸν Ἀπολλώνιο τὸ ταξίδι αὐτὸ ἔγινε πολὺ περίπλοκο καὶ γεμάτο προϋποθέσεις, ἐνῶ μερικὲς φάσεις του ἀποκτοῦν ζωηρὴ δραματικὴ κίνηση χάρη στοὺς Κόλχους οἱ ὁποῖοι τοὺς καταδιώκουν. Ὁ Ἀπολλώνιος δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ ὁδηγήση τοὺς Ἀργοναῦτες ἀπὸ τὸν Φάση στὸν Ὠκεανό, κι ἔτσι τοὺς βάζει νὰ ἀναπλέουν τὸν Ἴστρο, ἀκολουθώντας σ' αὐτὸ μιὰν σπάνια παραλλαγὴ τοῦ Τιμάγητου, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικοὺς συγγραφεῖς ἔργων «γιὰ τὰ λιμάνια» (*Περὶ λιμένων)*. Στὸ ταξίδι στὸν Ἴστρο, τὸν Ἠριδανὸ καὶ τὸν Ροδανὸ καὶ στὸ Τυρρηνικὸ πέλαγος μεγάλον ρόλο παίζει ἡ παράξενη ἀντίληψη γιὰ τὶς διακλαδώσεις τῶν ποταμῶν, ποὺ ταιριάζει τόσο καλὰ σ' αὐτὴν τὴν ἀπίθανη γεωγραφία. Τὴν ἐκβολὴ ἑνὸς κλάδου τοῦ Ἴστρου τὴν φαντάζεται στὸν κόλπο τοῦ Fiume· ἐκεῖ ἡ ὁμάδα τῶν διωκτῶν, ποὺ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἄψυρτο ἀκολούθησε ἄλλον δρόμο φτάνει τοὺς κυνηγημένους, κι ἐκεῖ σκοτώνεται ὁ ἀδελφὸς τῆς Μήδειας μὲ τὸν δόλο της. Στὸ Τυρρηνικὸ πέλαγος οἱ Ἀργοναῦτες ἐπισκέπτονται τὴν Κίρκη, τὴν ἀδελφὴ τοῦ Αἰήτη, ἡ ὁποία σὲ μιὰν ἀκολουθία σκηνῶν, ποὺ ψυχολογικὰ εἶναι καλὰ δουλεμένες, καθαρίζει μὲν τὸν Ἰάσονα καὶ τὴν Μήδεια ἀπὸ τὸ ἔγκλημά τους, τοὺς διώχνει ὅμως ἀπὸ τὸ σπίτι της. Στὸ ταξίδι τους πρὸς τὸ νησὶ τῶν Φαιάκων οἱ Ἀργοναῦτες περνοῦν ἀπὸ μυθικὰ μέρη τῆς *Ὀδύσσειας*, ποὺ ὁ Ἀπολλώνιος σύμφωνα μὲ τὴν πολὺ διαδομένη τότε θεωρία τὰ φανταζόταν στὴν δυτικὴ Μεσόγειο, ὅπως τὸ νησὶ τῶν Σειρήνων καὶ τὶς Πλαγκτὲς πέτρες. Αὐτὸ τὸ ἐπικίνδυνο μέρος τὸ περνοῦν μὲ τὴν βοήθεια καὶ τὴν μεγάλη συμπαράσταση καλόβουλων θεῶν. Στὸ νησὶ τῶν Φαιάκων, ποὺ κατοικοῦν στὴν Κέρκυρα, οἱ φυγάδες συναντοῦν τὴν δεύτερη ὁμάδα τῶν Κόλχων διωκτῶν τους. Ἐπειδὴ ὁ Ἀλκίνοος θὰ τοὺς παραδώση τὴν Μήδεια, ἂν δὲν ἔχει ἀκόμα γίνει ὁ γάμος, γι' αὐτὸ γίνεται στὴν Κέρκυρα μιὰ γρήγορη γαμήλια γιορτή.

Ἀπὸ τὴν Κέρκυρα οἱ Ἀργοναῦτες δὲν φτάνουν ἀκόμα στὴν πατρίδα τους· ἀκολουθεῖ μᾶλλον σὰν παράρτημα ἕνα μέρος, στὸ ὁποῖο ἐνσωματώνονται διάφορα τμήματα παλιᾶς παράδοσης. Μιὰ τρικυμία ἐννιὰ ἡμερῶν—τὸν ἀριθμὸ τὸν ξέρουμε μὲ τέτοιες εὐκαιρίες ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσεια*—ρίχνει τοὺς Ἀργοναῦτες στὴν Λιβύη. Ἐδῶ ὑπάρχουν ἀκόμη κάθε λογῆς συναπαντήματα καὶ κίνδυνοι. Ὅπως καὶ στὸν Πίνδαρο (*Πυθ.* 4), οἱ Ἀργοναῦτες βρίσκονται στὴν ἀνάγκη νὰ σύρουν τὸ πλοῖο τους δώδεκα μέρες ἐπάνω στὴν ξηρά. Σὲ μιὰν περίσταση ποὺ δὲν φαίνεται πιὰ κανένας δρόμος, ἐμφανίζεται ὁ Τρίτωνας βοηθός. Στὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ ταξιδιοῦ τῆς ἐπιστροφῆς παρεμβάλλεται τὸ δάμασμα τοῦ κρητικοῦ χάλκινου γίγαντα Τάλω, μὲ τὰ μάγια τῆς Μήδειας. Προσθέτονται ἀκόμα δυὸ αἴτια, τὸ ἕνα γιὰ ἕνα ἔθιμο

1. Ἐπισκόπηση στοῦ A. Lesky, *Thalatta*. Βιέννη 1947, 61.

θυσίας στὴν 'Ανάφη, τὸ ἄλλο γιὰ ἕναν ἀγώνα στὴ Αἴγινα. Καὶ τὰ δυὸ τὰ πραγματεύθηκε καὶ ὁ Καλλίμαχος (ἀπ. 7, 19, 198 Pf.). Οἱ Παγασὲς συνδέονται μὲ μιὰν εὐχὴ τοῦ ποιητῆ γιὰ τὸ ἔργο του, ἡ ὁποία μορφολογικὰ ἀκουμπᾶ στὸ τέλος τῶν ὕμνων πρὸς τοὺς θεούς.

Τὸ ἔπος τοῦ 'Απολλώνιου προσφέρει διάφορες ἀπόψεις, ποὺ στηρίζονται προπάντων στὶς διάφορες φιλολογικοϊστορικὲς προϋποθέσεις τοῦ ἔργου. Γι' αὐτὸ κι ἡ ἐκτίμησή του ἦταν διαφορετικὴ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. 'Αποιητικό, στεγνό, μικρολόγο φάνηκε στοὺς μέν, ἐνῶ ἄλλοι—καὶ ἀκριβῶς τελευταῖα πληθαίνουν οἱ τέτοιες κρίσεις—ὑπογραμμίζουν τὶς γνήσιες ποιητικὲς ἰδιότητες τῶν *'Αργοναυτικῶν*.

Πρὶν ἀπὸ ὅλα πρέπει νὰ ξεκαθαριστῆ ὅτι ὁ πνευματικὸς κόσμος ἀπὸ τὸν ὁποῖο γεννήθηκε αὐτὸ τὸ ἔπος χωρίζεται μὲ μιὰν ἀπροσμέτρητη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ὁμηρικὸ ἔπος. 'Εκεῖ οἱ ποιητὲς ἔπλαθαν γιὰ τὸν λαό τους τὴν ἱστορία τοῦ ἡρωικοῦ του παρελθόντος, θέλοντας νὰ δώσουν στὸ ἀληθινὸ γεγονὸς λάμψη καὶ διάρκεια μὲ τοὺς στίχους τους. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς παντοῦ δροῦσαν οἱ θεοί, μεγάλες ὀντότητες στὶς ὁποῖες πίστευαν, ποὺ ἔσμιγαν μὲ τὸν ἄνθρωπο γιὰ νὰ τὸν βοηθήσουν, ἢ τὸν χτυποῦσαν ὀργισμένοι. Αὐτὴ ἡ πραγματικότητα ἀπὸ καιρὸν δὲν ὑπῆρχε πιὰ γιὰ τὸν 'Απολλώνιο. Γιὰ ἀνθρώπους σὰν κι αὐτὸν ὁ ζωντανὸς μύθος εἶχε γίνει κιόλας μυθολογία ἢ κατευθυνόταν πρὸς τὰ ἐκεῖ. Γιὰ τὴν προσωπικὴ θρησκευτικότητα τοῦ 'Απολλώνιου δὲν μποροῦμε σχεδὸν νὰ ποῦμε τίποτε, ἡ στάση του ὅμως ἀπέναντι στὴν παράδοση δύσκολα μπορεῖ νὰ ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ τοῦ Καλλίμαχου. Τὸ λόγιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν μυθικὴ παράδοση καὶ μαζὶ ἡ χαρὰ γιὰ τὴν ἀθάνατη ὀμορφιὰ τῶν δημιουργημάτων της καθοδήγησαν τὴν πέννα του. Καὶ τὰ δυὸ μπορεῖ νὰ τὰ νιώση κανεὶς στοὺς στίχους του.

'Η τεράστια ἀπόσταση ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ 'Ομήρου βρίσκεται σὲ γοητευτικὴν ἀντίθεση μὲ τὸ γεγονός, ὅτι πολυάριθμα καὶ οὐσιαστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου ἔπους διατηρήθηκαν. Καὶ στὸν 'Απολλώνιο ἐνεργοῦν οἱ θεοί, καὶ ὅμως ἡ μεγάλη ὀλυμπιακὴ σκηνὴ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ τρίτου βιβλίου δείχνει τὸν διακοσμητικὸ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν μερῶν. Μὲ τὴν "Ηρα, τὴν 'Αθηνὰ καὶ τὸν "Ερωτα ἀναπτύσσεται ἕνας πραγματικὰ θεϊκὸς μηχανισμός, ὅμως τὸν ἔρωτα τῆς Μήδειας καὶ τὶς συνέπειές του μποροῦμε νὰ τὰ σκεφτοῦμε καὶ χωρὶς αὐτόν. Καὶ στὴν περιγραφὴ τῶν ψυχικῶν ἀγώνων τῆς κοπέλλας ἀναγνωρίζουμε πολὺ πιὸ ἄμεσα αὐτὸν τὸν ποιητὴ παρὰ στὶς συνομιλίες τῶν 'Ολύμπιων θεῶν. 'Ενῶ στὸν "Ομηρο ἡ δράση τοῦ ἀνθρώπου προσδιορίζεται ἐξ ἴσου ἀπὸ τὴν δική του ὁρμὴ κι ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν θεῶν, τώρα ἀπὸ αὐτὴν τὴν διπολικότητα τῆς ὑποκίνησης δημιουργήθηκαν ξεχωριστὰ ὀπτικὰ πεδία. 'Η δράση τῶν θεῶν γίνεται σ' ἕνα δεύτερο πάτωμα τῆς σκηνῆς, ποὺ ἡ σύνδεσή του μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὴ γὴ δὲν εἶναι οὔτε ἀξεδιάλυτα οὔτε ἀπόλυτα ἀναγκαία.

Σπουδαῖα μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους διατηρήθηκαν στὸν 'Απολλώνιο. 'Ενῶ κάμνει οἰκονομία στὶς μεταφορές, ἔχει συχνότερες παρομοιώσεις. 'Ωστόσο ἡ ἀνεξάρτητη ζωή τους, ποὺ τὴν ξέρουμε ἀπὸ τὸν "Ομηρο, περιορίζεται

πρὸς ὄφελος μιᾶς στενότερης σχέσης μὲ τὴν δράση, γι' αὐτὸ ὅμως ἡ περιοχὴ τῶν θεμάτων τους ἁπλώθηκε πρὸς πολλὲς κατευθύνσεις. Τὴν διαφώτιση τῶν ψυχικῶν διαθέσεων μὲ τὴν παρομοίωση, διαφώτιση ποὺ στὸν Ὅμηρο τὴν βρίσκουμε μόνο στὸ ξεκίνημα[1], αὐτὸς τὴν ἀναπτύσσει σὲ δεξιοτεχνία. Ἔτσι ἡ ταραχὴ κι ἡ διστακτικότητα τῆς Μήδειας ἀποσαφηνίζεται μὲ τὴν εἰκόνα τῆς λάμψης τοῦ ἥλιου (3,756), ποὺ ἀντανακλᾶται στὸν τοῖχο ἀπὸ μιὰν κινημένη ἐπιφάνεια νεροῦ[2]. Ἡ σπάνια παρομοίωση ξαναγυρνᾶ στὸν Βεργίλιο (*Αἰν.* 8, 22) καὶ στὸν Ἀρισταίνετο (2,5), καὶ εἶναι ὡραῖο παράδειγμα γιὰ τὶς διακλαδώσεις τῆς ἑλληνιστικῆς παράδοσης. Καὶ τυπικὲς σκηνὲς γνωρίζει ὁ Ἀπολλώνιος, ὡστόσο περιορίζει—κι αὐτὸ εἶναι πολὺ χαρακτηριστκὸ γιὰ τὰ σύνορα τῆς μορφολογικῆς ἐξάρτησής του ἀπὸ τὸν Ὅμηρο—στὸ ἐλάχιστο τοὺς στίχους ποὺ ξαναγυρνοῦν στερεότυπα. Αὐτὸ συσχετίζεται μὲ μιὰν ἄλλη, βασικὴ καὶ σημαντικὴ παρατήρηση. Τὸ πλατὺ γλωσσικὸ θεμέλιο τοῦ Ἀπολλώνιου εἶναι ἡ ὁμηρικὴ γλώσσα. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει καθόλου παράδοση ποὺ δὲν ἔχει συνειδητοποιηθῆ, ἢ ἁπλοϊκὴν μίμηση. Μᾶλλον ἐπαναλαμβάνεται αὐτὸ ποὺ μπορέσαμε νὰ διαπιστώσουμε στὸν Ἀντίμαχο τὸν Κολοφώνιο: Τὸ υἱοθετημένο γλωσσκὸ κεφάλαιο μὲ σταθερή, καλομελετημένη παραλλαγή, καμιὰν φορὰ μάλιστα μὲ μετατόπιση τῶν σημασιῶν, ἀποκτᾶ καινούργιαν ἀποτελεσματικότητα. Σ' αὐτὸ προσθέτεται ἡ μεγάλη πολυμάθεια τοῦ Ἀπολλώνιου, ποὺ ἀφήνει νὰ εἰσρεύσουν στοιχεῖα τῆς μεταομηρικῆς ποίησης ὣς τὴν ἐποχή του[3].

Ἀπέναντι στὴν ὁμηρικὴ κληρονομιά, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ θέματος καὶ τοῦ ὕφους μοιάζει σὰν ἕνα εἶδος πλαισίου γι' αὐτὸ τὸ ἔπος, βρίσκεται ἐκεῖνο ποὺ μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε τὸ ἑλληνιστικό του στοιχεῖο. Ἐδῶ προτάσσουμε ἐκεῖνον τὸν ρεαλισμὸ—ἡ λέξη θὰ νοηθῆ σὲ πλατιὰ σημασία—πού, σὲ τελευταίαν ἀνάλυση, ἀναφέρεται στὴν ἀλλαγὴ τῆς σχέσης πρὸς τὸν μύθο, στὴν διαφάνεια τῆς ψευδαίσθησης. Αὐτὸ ποὺ ἐννοοῦμε εἶναι πολὺ συγγενικὸ μὲ αὐτὸ ποὺ πρὶν ἀπὸ λίγο ὁ H. FRÄNKEL τὸ συνόψισε μὲ τὴν λέξη Fixierung (=καθήλωση). Μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸν Ἀπολλώνιο σημαντικὴν ποιητικὴ ἱκανότητα καὶ νὰ ἐπαινέσουμε ὄχι λίγα πετυχημένα πράγματα τοῦ ἔργου του, ὁ ἴδιος ὅμως δὲν ἦταν ἄνθρωπος πραγματικὰ θεόληπτος, κι ὅλο καὶ κάμνει ἐντύπωση ἡ χειροπιαστὴ ψυχρότητα μὲ τὴν ὁποία σταματᾶ τὸ βλέμμα του ἐπάνω στὰ πράγματα. Αὐτὸ συμπίπτει μὲ τὴν μεγάλη φροντίδα στὴν αἰτιολόγηση καὶ παρουσίαση τῶν περιστατικῶν. Εἶναι μόνο μιά, καὶ μάλιστα πολὺ σημαντική, πλευρὰ αὐτῆς τῆς τοποθέτησης, ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο στηρίζει τὴν διήγησή του

1. W. SCHADEWALDT, *Iliasstudien. Abh. Sächs. Ak. Phil.-hist. Kl.* 43/6, 1938, 120, 4.

2. Μιὰ ὑπόθεση γιὰ στωικὴν προέλευση τῆς εἰκόνας στὸν H. FRÄNKEL, *Mus. Helv.* 14, 1957, 17.

3. G. MARXER, *Die Sprache des A. Rh. in ihrer Beziehung zu Homer.* Διδ. διατρ. Ζυρίχη 1935. H. ERBSE, <Homerscholien und hellenistische Glossare bei A. Rh.>, *Herm.* 81, 1953, 163, ὅπου ἀποδείχνεται ὅτι ὁ Ἀ. ἀξιοποιεῖ τὰ πιὸ διαφορετικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα, ὄχι ὅμως τὴν γραμματικὴ ἔρευνα τῆς ἐποχῆς του.

στὴν συνεχὴ καὶ εὐπαρακολούθητη χρονικὴ διάρκεια.

Τὸ μυθικὸ παρελθὸν συνδέεται συχνὰ μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ χάρη στὸ ὅτι ἔθιμα τῆς τελευταίας βρίσκουν τὴν ἑρμηνεία τους στὴν προϊστορία. Ὁ Ἀπολλώνιος σ' αὐτὸ εἶναι γνήσιος ἄνθρωπος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, γιατὶ στὴν ποίησή του δίνει πάρα πολὺν χῶρο στὰ αἰτιολογικὰ καὶ διανθίζει τὴν διήγηση τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ πηγαιμοῦ καὶ τοῦ γυρισμοῦ μὲ πλῆθος τέτοιες ἱστορίες.

Τελείως μέσα σ' ἐκείνην τὴν γραμμὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ποίησης, ποὺ ἔχει τὴν ἀρχή της στὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη, ὁ Ἀπολλώνιος ζωγραφίζει τὰ πάθη τῆς ψυχῆς, προπάντων ἐκεῖνα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἔρωτας πιέζει τὴν ἀνθρώπινη ψυχή. Ἀπὸ μιὰν ἀρχὴ θεώρησαν σὰν τὸ καλύτερό του ἐπίτευγμα τὴν περιγραφὴ τῶν βασάνων καὶ τῶν δισταγμῶν τῆς Μήδειας, πρὶν αὐτή, ἀκολουθώντας τὸ πάθος της καὶ ὑποκινημένη ταυτόχρονα ἀπὸ ἄλλες ὠθήσεις, πάρη τὸν μοιραῖο της δρόμο. Ὕστερα ἀπὸ τὴν μεγαλόπνοη περιγραφὴ τοῦ πηγαιμοῦ, ποὺ παρ' ὅλα τὰ ἐντυπωσιακὰ ἐπεισόδια πότε πότε κατεβαίνει στὸ ἐπίπεδο ἑνὸς λόγιου ταξιδιωτικοῦ ἐγχειρίδιου, περνοῦμε μὲ τὰ τμήματα ποὺ ἀναφέραμε, στὴν περιοχὴ τῆς γνήσιας ποίησης. Συνηγορεῖ γι' αὐτὸ ἡ τεράστια ἐπίδραση τοῦ τρίτου βιβλίου στὴν ἀρχαία λογοτεχνία. Μὲ τὸν Εὐριπίδη συμφωνεῖ ἀκόμα τὸ ὅτι ἡ ἐντυπωσιακὴ περιγραφὴ τοῦ μεμονωμένου πάθους εἶναι πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τὸ σταθερὸ ζωγράφισμα ἑνὸς χαρακτήρα. Σ' ἕνα τέτοιο ζωγράφισμα δὲν θὰ ἦταν εὔκολο νὰ συμβιβάσουμε τὴν κοπέλλα, ποὺ μέσα στὴν τρικυμία τοῦ πρώτου της πάθους εἶναι ἕτοιμη νὰ καταρρεύση, μὲ τὴν μεγάλη μάγισσα, ποὺ στὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων ἐφαρμόζει μὲ ἀνώτερη στάση τὶς τέχνες της.

Ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα συλλαμβάνουμε καὶ σὲ μερικὲς περιγραφὲς τῆς φύσης, ποὺ ἔτσι δὲν θὰ ἦταν νοητὲς στὸ ἀρχαῖο ἔπος. Ὑπάρχουν ὡραῖες θαλασσινὲς εἰκόνες μὲ καινούργια χρωματικὰ ἀποτελέσματα. Ἔτσι ἀμέσως μὲ τὴν ἀναχώρηση τῆς Ἀργῶς, ὅταν τὰ σκοτεινὰ κύματα ἀφρίζουν μὲ τὸ χτύπημα τῶν κουπιῶν, οἱ πανοπλίες τῶν ἀνδρῶν ἀστάφτουν σὰν φωτιὰ στὸ φῶς τῆς αὐγῆς καὶ τὸ μακρὺ αὐλάκι τῆς καρίνας μοιάζει σὰν φωτεινὸ μονοπάτι σὲ πράσινο λιβάδι.

Καὶ στὴν ἀνακάλυψη τοῦ παιδιοῦ συμμετέχει ὁ Ἀπολλώνιος μαζὶ μὲ τὴν ὑπόλοιπη ἑλληνιστικὴ τέχνη[1]. Ὁ Ἔρωτας στὶς θεϊκὲς σκηνὲς τοῦ τρίτου βιβλίου εἶναι τὸ πραγματικὰ λαμπρὸ δεῖγμα ἑνὸς κακομαθημένου διαβολάκου, ποὺ ἐξαπατᾶ τοὺς συντρόφους του καὶ πρέπει νὰ πάρη ἕνα πολύτιμο δῶρο ἀπὸ τὴν θεὰ μητέρα του, γιὰ νὰ τῆς κάμη ἕνα θέλημα. Δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερη ἀντίθεση ἀπὸ αὐτὴν ποὺ βλέπουμε ἀνάμεσα στὴν τελευταία σκηνὴ κι ἐκείνην τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς *Αἰνειάδας*, στὴν ὁποία ἡ Ἀφροδίτη ἀπευθύνεται στὴν θεότητα *(numen)* τοῦ γιοῦ της, τοῦ Ἔρωτα!

Ἴσως ἔχει γίνει φανερὸ ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος δὲν μπορεῖ νὰ περιγραφῆ μὲ μιὰν λέξη. Σὲ ὄχι λίγα μέρη τοῦ ἔργου του ἀποδείχνεται σπουδαίας σειρᾶς ποιητής, καὶ μολαταῦτα δὲν κατόρθωσε πάντα νὰ ἀφομοιώση μέσα στὸ καλλιτέχνημά του

1. H. Herter, <Das Kind im Zeitalter des Hellenismus>, *Bonner Jahrb.* 132, 1927, 250.

χωρὶς ἐνοχλητικὰ κατακάθια τὸ πλῆθος τῆς παράδοσης, ποὺ τραβοῦσε τὸν λόγιο. Γιὰ νὰ λειώσῃ ὅλα μαζὶ τὰ ἑτερόκλητα στοιχεῖα σὲ ἕνα καινούργιο σύνολο, οἱ φωτιές του ἦταν πολὺ ἀδύνατες.

Πολὺ φτωχικὰ εἶναι τὰ λείψανα ποὺ μαρτυροῦν τὴν ποίηση τοῦ Ἀπολλώνιου γιὰ *κτίσεις* πόλεων. Σὲ ἑξάμετρους ἔγραψε γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς Ἀλεξάνδρειας, τῆς Ναύκρατης, τῆς Κνίδου, τῆς Ρόδου, καὶ τῆς Καύνου. Ἀμφίβολη εἶναι ἡ ἀπόδοση μιᾶς *Λέσβου κτίσεως* σ' αὐτόν. Σὲ χωλίαμβους συντέθηκε τὸ ποίημα *Κάνωβος*, ποὺ πραγματευόταν γιὰ τὴν γειτονικὴ πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρεια πόλη, ποὺ ἦταν ἀγαπημένος τόπος διασκεδάσεων. Ξέρουμε καὶ λόγιες ἐργασίες του γιὰ τὸν Ὅμηρο *(Πρὸς Ζηνόδοτον)*, τὸν Ἡσίοδο, τὸν Ἀρχίλοχο καὶ τὸν Ἀντίμαχο[1].

Γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ποίηση βρισκόμαστε κάτω ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ ἐντύπωση τοῦ κηρύγματος τοῦ Καλλίμαχου, κι ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σώζονται δὲν ἔχουμε νὰ ἀντιτάξουμε σ' αὐτὸ τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὰ *Ἀργοναυτικά*. Αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ δημιουργήσῃ τὴν λαθεμένη ἀντίληψη ὅτι τὰ μεγάλα ἔπη εἶχαν γίνει σπάνια στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Ὅπως εἴδαμε πρωτύτερα (σ. 432) τὸν Λύσανδρο σὲ ἀναζήτηση ἑνὸς ποιητικοῦ κήρυκα τῶν κατορθωμάτων του, ἔτσι καὶ οἱ ἑλληνιστικοὶ βασιλιάδες μὲ εὐχαρίστηση ἄκουγαν νὰ διαλαλιέται τὸ ἐγκώμιό τους. Ἕνας Χοιρίλος ἀπὸ τὴν Ἰασὸ[2] ἐσύνθεσε ἔπος γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο τὸν Μεγάλο, ἕνας Σιμωνίδης ἀπὸ τὴν Μαγνησία γιὰ τὸν Ἀντίοχο τὸν Σωτήρα, κι ἕνας Μουσαῖος ἀπὸ τὴν Ἔφεσο ἐργάσθηκε γιὰ τοὺς Ἀτταλίδες. Παράλληλα καλλιεργήθηκε πολὺ καὶ τὸ μυθολογικὸ ἔπος. Ἐδῶ μποροῦμε νὰ δουλεύουμε μόνο μὲ ὀνόματα, χωρὶς νὰ εἴμαστε πάντα βέβαιοι ὅτι αὐτοὶ ποὺ τὰ ἔχουν δὲν πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή. Ἡ παράδοση εἶναι σὲ κάθε περίπτωση ἡ ἴδια. Στὰ σχόλια στὸν Ἀπολλώνιο ἀναφέρονται τὰ *Ἀργοναυτικὰ* ἑνὸς Κλέωνα ἀπὸ τὸ Κούριο κι ἑνὸς Θεόλυτου, ὁ Μενέλαος ἀπὸ τὶς Αἰγὲς ἔγραψε μιὰν *Θηβαΐδα*, καὶ τὸ ἴδιο θέμα τὸ πραγματεύθηκαν ὁ Ἀνταγόρας καὶ ὁ Δημοσθένης. Καὶ ὁ Ἡρακλής, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρουμε τὸν Διότιμο ἀπὸ τὸ Ἀδραμύττιο, καὶ ὁ Διόνυσος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρουμε τὸν Νεοπτόλεμο ἀπὸ τὸ Πάριο, ἦταν ἀγαπητὰ θέματα αὐτῆς τῆς ὄψιμης ἐπικῆς ποίησης. Ὁ Νικαίνετος ἀπὸ τὴν Σάμο ἢ τὰ Ἄβδηρα ἔγραψε γιὰ τὶς περιπέτειες τοῦ Λύρκου, μὲ τὶς ὁποῖες σχετίζεται ἡ ἵδρυση τῆς Καύνου (βλ. παραπ. τὸ σχετικὸ ποίημα τοῦ Ἀπολλώνιου). Μνημονεύεται ἕνας *Κατάλογος γυναικῶν*, καὶ σώθηκαν μερικὰ *Ἐπιγράμματα*. Ἐπίσης ἡ τοπικὴ ἱστορία ἔγινε ἐπικὸ θέμα, κι ἐνῶ γενικὰ δύσκολα μποροῦμε νὰ παραπονεθοῦμε γιὰ τὸν χαμὸ ὅλων αὐτῶν τῶν προϊόντων ὅπως καὶ τοῦ μεγάλου ἔπους *Βιθυνιακὰ* τοῦ Δημοσθένη ἀπὸ τὴν Βιθυνία, συναντοῦμε ἐδῶ ἕναν ποιητὴ πιὸ μεγάλης σημασίας καὶ μεγαλύτερης ἀκτινοβολίας: τὸν Ριανὸ ἀπὸ τὴν Κρήτη, ποὺ ἔγραψε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3. αἰώνα· ἀσχολήθηκε καὶ σὰν δραματικός. Γιὰ τὴν ἔκδοσή του τοῦ Ὁμήρου οἱ γραφὲς ποὺ σώζονται στὰ σχόλια

1. Γιὰ ἕνα ἐπίγραμμα ποὺ ἀποδίνεται στὸν Ἀπολλώνιο βλ. σ. 1006 σημ. 1.

2. Ὁ Will Richter, *Nachr. Ak. Gott. Phil.-hist. Kl.* 1960/3, 41, 3, ὀνομάζει τὸν Χοιρίλο «αὐλικὸν κόλακα τοῦ Ἀλέξανδρου, τὴν χαρακτηριστικὴ γελοιογραφία ἑνὸς ψευτοποιητῆ».

μᾶς δίνουν μιὰν εὐνοϊκὴ εἰκόνα. Σὰν ἐπικὸς ἔγραψε μιὰν *Ἡράκλεια* σὲ δεκατέσσερα βιβλία καθὼς καὶ ποιήματα ποὺ ὀνομάτιζονταν ἀπὸ τοὺς τόπους *Θεσσαλικά*, *Ἀχαϊκά*, *Ἠλιακά*, *Μεσσηνιακά*. Γενικὰ δὲν ξέρουμε ποιὸ ἦταν σ' αὐτὰ τὸ ποσοστὸ μυθικῆς καὶ ἱστορικῆς παράδοσης. Κάτι περισσότερα μισοξέρουμε νὰ ποῦμε γιὰ τὰ *Μεσσηνιακά*, ποὺ τὰ χρησιμοποίησε ὁ Παυσανίας στὸ τέταρτο βιβλίο του μαζὶ μὲ τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ Μύρωνα ἀπὸ τὴν Πριήνη[1]. Ἀπὸ ἐκεῖ (6, 3) μαθαίνουμε ὅτι ὁ ρόλος τοῦ Ἀριστομένη, τοῦ ἥρωα τοῦ δεύτερου μεσσηνιακοῦ πολέμου, στὸν Ριανὸ δὲν ἦταν καθόλου μικρότερος ἀπὸ τοῦ Ἀχιλλέα στὴν *Ἰλιάδα*. Ἕνα ἀπόσπασμα ἄγνωστου ποιητῆ, ποὺ σώζεται στὸν Στοβαῖο (1 Powell), περιέχει εἰκοσιέναν καθαρὰ καὶ σίγουρα χτισμένους ἑξάμετρους γιὰ τὴν τύφλωση τῶν ἀνθρώπων. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐπιγράμματα (66-76 Powell· τεῦχ. 6,64 D.) δείχνουν συμβατικὰ ἐρωτικὰ θέματα.

Ὁ καλύτερος μάρτυρας τοῦ κειμένου τοῦ Ἀπολλώνιου εἶναι ὁ γνωστὸς κώδ. Laurentianus 32, 9 τῆς ἀρχῆς τοῦ 11. αἰ., ποὺ τὸν γνωρίσαμε μιλώντας γιὰ τὸν Αἰσχύλο καὶ τὸν Σοφοκλῆ. Ὡστόσο ὑπάρχει ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν ἀξιόλογη παράδοση. Ὁ H. Fränkel (βλ. παραχ.) μπόρεσε νὰ ξεχωρίσῃ τρεῖς οἰκογένειες. Οἱ πάπυροι (ἀρ. 98-112 P.) δίνουν λίγα. Τὶς βάσεις τῆς ἀποκατάστασης τοῦ κειμένου τὶς διαφώτισε ὁ H. Fränkel <Die Handschriften der Argon. des A. v. Rh.>, *GGN Phil.-hist. Kl.* 1929, 164. Τοῦ ἴδ. <Einleitung zur krit. Ausgabe der Arg. des Ap.>, *Abh. Ak. Gottingen. Phil.-hist. Kl.* 3, 55. 1964· ἰταλ. *Testo critico e critica del testo.* Μετάφρ. L. Canfora. Nota di C. F. Russo. Φλωρεντία 1969· *Noten zu den Arg. des Apoll.* Μόναχο 1968. Ἀπὸ αὐτὸν ἔχουμε καὶ τὴν βασικὴ ἔκδοση: Ὀξφ. 1961 (*Oxf. Class. T.*). Χάρη σ' αὐτὴν ξεπεράστηκαν οἱ παλιὲς ἐκδόσεις τοῦ A. Wellauer (Λειψ. 1727), R. Merkel (Λειψ. 1854) καὶ R. C. Seaton (Ὀξφ. 1900). Ὑπομνηματισμένες ἐκδόσεις: G. W. Mooney, Δουβλίνο 1912· ξανατ. Ἄμστερνταμ 1964. A. Ardizzoni, *Le Argonautiche I. Testo, trad. e comm.* Ρώμη 1967. G. Pompella, *Ap. Rodio. Le Argonautiche I-II.* Νεάπολη 1969 (δίγλωσση μὲ ὑπομνηματισμόν). Τὰ πλούσια σχόλια, τὰ ὁποῖα ἔχουν συγχωνεύσει ὑλικὸ ἀπὸ διάφορα ἀρχαῖα ὑπομνήματα (Θέωνας στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, Λούκιλλος ἀπὸ τὴν Τάρρα, 1. ἢ 2. αἰ. μ.Χ., Σοφοκλῆς στὸ τέλος τοῦ 2. αἰ. μ.Χ.), βρίσκονται στὴν θαυμάσια ἔκδοση τοῦ C. Wendel, Βερολ. 1935· 2. ἀνάλλ. ἔκδ. 1958· τοῦ ἴδιου: *Die Überlieferung der Scholien zu A. v. Rh.*, *Abh. d. Gött. Ges. d. Wiss.* 1932.—Πίνακας λέξεων στὴν ἔκδοση τοῦ Wellauer.—Μετάφραση: Th. v. Scheffer. Λειψ. 1940.—Γιὰ τὴν βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἀπολλώνιο ἔχουμε ἕνα μοναδικὸ βοήθημα: H. Herter, *Bursians Jahresber.* 285, 1944/55, 213. Πρόσθεσε τὴν σπουδαία μελέτη τοῦ H. Fränkel, <Das Argonautenepos des A.>, *Mus. Helv.* 14, 1957, 1. Γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ μερικῶν ἡρώων: τοῦ ἴδ. <Ein Don Quijote unter den Argonauten des Apollonios>, *Mus. Helv.* 17, 1960, 1. Μεμονωμένα στοῦ A. Ardizzoni, <Note critiche ed eseg. sul testo di Ap. Rod.>, *Riv. Fil.* 34, 1956, 364. Ἀπὸ μεμονωμένες ἔρευνες μνημονεύουμε ἀκόμα: G. Marxer, Die Sprache des Apollonius Rhodius in ihren Beziehungen zu Homer. Διδ. διατρ. Ζυρίχη 1935. R. Ibscher, *Gestalt der Szene und Form der Rede in den Argon. des Ap. Rhod.* Διδ. διατρ. Μόναχο 1939. H. Erbse, <Homerscholien und hellenistische Glossare bei Ap. Rhod.>, *Herm.* 80, 1953, 163. P. Händel, *Beobachtungen zur epischen Technik des Ap. Rhod.* Zet. 7. Μόναχο 1954. A. Köhnken, *Ap. Rhod. und Theokrit.*

---

1. J. Kroymann, *Pausanias und Rhianos*. Βερολ. 1943.

Die Hylas- und die Amykosgeschichten beider Dichter und die Frage der Priorität. Hypomn. 12. Göttingen 1965. A. Hurst, *Apollonios de Rhodes. Manière et cohérence. Contribution à l'étude de l'esthétique alexandrine.* Institut Suisse de Rome. Βέρνη 1967. —Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ 'Απολλώνιου καὶ τοῦ Ριανοῦ ὅπως καὶ ἄλλων ἐπικῶν τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς στοῦ I. U. Powell, *Collectanea Alexandrina.* 'Οξφ. 1925, 4.9. Γιὰ τὸν Ριανὸ ἐπίσης D. τεῦχ. 6, 64, καὶ F Gr Hist 265. M. M. Κοκολακης, *'Ριανὸς ὁ Κρής.* 'Αθήνα 1968. Γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ μεσσηνιακοῦ πολέμου τοῦ 'Αριστομένη: F. Gr Hist 3a, σ. 174.—K. Ziegler, *Das hellenistische Epos.* Λειψ. 1934.

5. ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ

Μιλώντας γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Καλλίμαχου καὶ τοῦ Θεόκριτου μνημονεύσαμε τὰ ἐπιγράμματά τους. Χάρη στὴν συμβολὴ τῶν δυὸ ποιητῶν ἡ μορφὴ αὐτὴ μὲ τὴν μακριὰ ἱστορία[1] ἔφτασε στὸ πιὸ ψηλό της σημεῖο στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Οἱ τελευταῖες φάσεις αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης διαγράφονται ἤδη (σ. 881). Ἡ παλιὰ ἐπιγραφὴ τῆς ἐπιτύμβιας στήλης καὶ τοῦ ἀφιερώματος ἄρχισε νὰ ἀποσπᾶται ἀπὸ τοὺς φορεῖς της καὶ νὰ ζῆ μιὰν αὐτόνομη ζωή. Μολαταῦτα θὰ ἦταν λάθος νὰ νομίζουμε ὅτι ὁ χωρισμὸς αὐτὸς ἦταν πολὺ ἀπόλυτος[2]. Πάντα ὑπῆρχαν καὶ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ στὴν μεταγενέστερη ἐπιγράμματα ποὺ ἦταν πραγματικὲς ἐπιγραφὲς ἐπάνω στὴν πέτρα. Τὰ ἐπιγραφικὰ συγγράμματα μᾶς πλημμυρίζουν μὲ παραδείγματα, καὶ εἶναι ἀρκετὸ π.χ. νὰ φυλλομετρήση κανεὶς τὸν τόμο τοῦ Heberdey γιὰ τὴν Τερμησσό, τῶν *Tituli Asiae Minoris* (III/1), γιὰ νὰ δῆ πόση καλλιτεχνικὴ φιλοδοξία μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἐπιτυχία ἀναπτύχθηκε ἀκόμα καὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀλλοιώνει καθόλου τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἐπίγραμμα ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὴν ἀρχική του ὑποταγὴ στὸν σκοπὸ καὶ μπορεῖ νὰ ἐμφανισθῆ σὰν αὐθύπαρκτη λογοτεχνία.

Μὲ αὐτὴν τὴν νεοαποκτημένη ἐλευθερία συμβαδίζει τὸ τεράστιο ἅπλωμα τῶν θεμάτων ποὺ τώρα πιὰ βρίσκουν τὴν ἀποτύπωσή τους στὸ ἐπίγραμμα. Χωρὶς ὑπερβολὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι καμιὰ ἄλλη μορφὴ δὲν ἔγινε ὅπως αὐτὴ ὁ πιστὸς καθρέφτης τῆς ποικίλης ἀλλὰ καὶ συγχρόνως περιορισμένης ἑλληνιστικῆς ζωῆς. Γιὰ τὴν 'Αλεξάνδρεια καὶ τὶς φιλολογικές της ἐπαρχίες προσφέρει σχεδὸν ὅ,τι καὶ ἡ κωμῳδία τοῦ Μενάνδρου γιὰ τὴν Αθήνα. Αὐτὰ ὅμως ἐξυπακούουν κιόλας ὅτι οἱ μεγάλες φωνὲς τῆς θυσίας καὶ τῆς πολεμικῆς ἀρετῆς, ποὺ ἀντηχοῦν ἀπὸ τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς τῶν χρόνων τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, τώρα

1. Βλ. παραπ. 259-60. 431. 581. 881. Γιὰ τὴν θεωρία τοῦ ἐπιγράμματος, Lessing, *Zerstreute Anmerkungen über das Epigramm und einige der vornehmsten Epigrammatisten* (1771) καὶ Herder στὶς *Anmerkungen über die Anthologie der Griechen* (τόμ. 15, 344. 372 τῆς ἔκδοσης τοῦ B. Suphan).

2. 'Εναντίον τοῦ R. Reitzenstein, *Epigramm und Scholion.* Giessen 1893, ἡ περιοριστικὴ πραγμάτευση τοῦ προβλήματος ἀπὸ τὸν Wilamowitz, *Hellenist. Dicht.* 1. Βερολ. 1924 (2. ἀνάλλαγη ἔκδ. 1962), 119.

ἔχουν σωπάσει. Ἀντὶ γι' αὐτὲς τώρα μπαίνουν ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ θέματα κάθε λογῆς. Βάζουμε στὴν πρώτη θέση τὶς χαρὲς τοῦ συμποσίου καὶ τοῦ ἔρωτα (γιὰ τὸν ὁποῖο γράφονται καὶ πολλὰ πονεμένα), κι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀξιόλογην ἐξέλιξη. Μιλώντας γιὰ τὴν πρώιμη ἱστορία τοῦ ἐπιγράμματος (σ. 259 κέ.) χαρακτηρίσαμε σὰν μιὰν ὑπολογίσιμη ὑπόθεση τὸ ὅτι ἡ ἐλεγεία σὰν νεκρικὸς θρῆνος καὶ ὕμνος στοὺς θεοὺς συντέλεσε στὴν χάραξη τῶν στίχων στὸν τάφο καὶ στὸ ἀφιέρωμα. Στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, τὸ ἐπίγραμμα ξαναπλησιάζει τὴν ἐλεγεία μὲ τρόπον πού, μπροστὰ σὲ δημιουργίες ὅπως τοῦ Καλλίμαχου *Ἐπ.* 1 ἢ τοῦ Λεωνίδα, *Παλ. Ἀνθ.* 10,1, νὰ διερωτᾶται κανεὶς ἂν πρέπει νὰ μιλοῦμε γιὰ σύντομην ἐλεγεία ἢ γιὰ ἐπίγραμμα. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀρχαιότερος μονωδικὸς λυρισμὸς ἀσκεῖ ἐπιρροή, μάλιστα μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς ὅτι τώρα τὸ ἐπίγραμμα ἔγινε στὴν πραγματικότητα λυρικὸ ποίημα γιὰ τὴν ἔκφραση συναισθημάτων τῶν πιὸ διαφορετικῶν ἀποχρώσεων. Ἔχει ἰδιαίτερη σημασία τὸ ὅτι ὁ Ἀσκληπιάδης, *Ἀνθ. Παλ.* 12,50 (κι αὐτὸ στὸ βάθος μιὰ σύντομη ἐλεγεία), παραθέτει πολὺ ἐμφαντικὰ τὸν Ἀλκαῖο (346 LP). Φυσικὰ ὁ ἑλληνιστικὸς ποιητὴς τὸ παράθεμα τὸ συνδυάζει μὲ περίτεχνη παραλλαγή. Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ὄχι λίγα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐπιγράμματα ἀπαγγέλλονταν σὲ φιλικὰ συμπόσια, σὰν κι αὐτὰ ποὺ γίνονταν στὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴν Ρόδο ἢ ἀλλοῦ. Ἐδῶ τὸ ἐπίγραμμα ποὺ ἀπαγγελλόταν, ἀντικατάστησε τὸ τραγουδιστὸ σκόλιο τῆς προηγούμενης ἐποχῆς, καὶ ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστική.

Ὁ θεματικὸς κύκλος αὐτῶν τῶν ἐπιγραμμάτων ἔφτασε πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ συμποσιακὰ καὶ ἐρωτικά, ἀγκαλιάζοντας ἔτσι διάφορες περιοχές, ὅπως ἦταν ἡ προσεκτικὴ περιγραφὴ πρωτόγονων ἀσχολιῶν, οἱ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν φύση ἢ ἡ κριτικὴ ἔργων τέχνης. Ποικιλία κυριαρχεῖ καὶ στὴν μορφή: Σὲ μεγάλο μέρος ἡ μορφὴ τοῦ ἐπιτύμβιου καὶ τῆς ἀφιέρωσης διατηρήθηκε κι ἐκεῖ ἀκόμα ὅπου αὐτὰ εἶναι φανταστικά, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἐπίδραση τοῦ μίμου ὁδήγησε σὲ ζωηρὴ δραματοποίηση. Ὅταν ὁ Ἀσκληπιάδης (*Ἀνθ. Παλ.* 5,181) μαλλώνει μὲ ἕναν ὑπηρέτη, ὁ ὁποῖος τολμᾶ μόνο φοβισμένες ἀντιρρήσεις, καὶ ὕστερα τὸν στέλλει νὰ πάη νὰ ψωνίση μὲ πίστωση, τὸ ἐπίγραμμα ἔγινε σωστὸς μίμος, ἐνῶ στὴν ἀδιάντροπη συσσώρευση ξεσκλιδιῶν διαλόγου σ' ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ Φιλόδημου (*Ἀνθ. Παλ.* 5,46) ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἔφτασε τὸ ἀνώτατο σημεῖο της.

Ἡ πολύχρωμη ποικιλία τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἐπιγράμματος δὲν βρίσκεται μόνο στὰ θέματα, ἀλλὰ ἐκφράζεται ὄχι λιγότερο ἔντονα στὴν διαφορὰ τῶν ἐπιμέρους ποιητῶν. Διαγράφονται ὁρισμένες διαφορὲς ὕφους, ὥστε μίλησαν γιὰ σχολές. Ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικὰ δείχνει ἡ καλλιτεχνικὴ φυσιογνωμία τοῦ Λεωνίδα τοῦ Ταραντίνου. Νωρὶς ἄφησε τὴν κατωιταλική του πατρίδα, στὴν Ἤπειρο ἐσύνθεσε ποιήματα γιὰ τὸν Νεοπτόλεμο καὶ ὕστερα γιὰ τὸν Πύρρο, καὶ πέθανε ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἄστατη περιπλανημένη ζωὴ γύρω στὰ 260. Συχνὰ φαντάζεται ὅτι φουκαράδες ὅπως οἱ γεωργοὶ ἢ οἱ κυνηγοὶ ἀφιερώνουν τὰ ἐργαλεῖα τους στοὺς θεοὺς τῆς περιοχῆς στὴν ὁποία ἐκτελοῦν τὴν κουραστική τους δουλειά. Αὐτὸ τὸ μιμήθηκαν πολλοὶ ὡς τὴν πιὸ ὄψιμην ἐποχή, ὅπως μποροῦμε νὰ τὸ παρακολουθήσουμε

καλὰ στὴν ἀπομίμηση τοῦ ἀφιερώματος ἑνὸς ψαρᾶ (*Παλ. 'Ανθ.* 6,64)[1]. Ὁ Λεωνίδας στὴν πενιχρότητα καὶ τὸν ρεαλισμὸ τοῦ θέματος ἀντιθέτει μὲ μιὰν παράξενη, ἐξεζητημένη ἀντίθεση τὴν γλώσσα, ποὺ ὑψώνεται ὡς τὸ μπαρόκ. Ὁπωσδήποτε αὐτὸς μπορεῖ νὰ μιλᾶ καὶ πιὸ ἁπλά, ὅπως στὴν *Παλ. 'Ανθ.* 10,1, ὅπου ὁ Πρίαπος, ἐδῶ θεὸς τοῦ λιμανιοῦ, ἀναγγέλλει τὴν ἔναρξη τοῦ ταξιδιοῦ μέσα στὴν ἀνοιξιάτικη χαρά. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ περάση σὲ ρωμαλέα ἐπίθεση ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων του, κι ἀμέσως μιλᾶ στὴν ψυχή μας, ὅταν ὁ ἄπατρης θρηνεῖ τὴν ἄστατη ζωή του καὶ βρίσκει μοναδικὴ παρηγοριὰ στὰ δῶρα τῶν Μουσῶν (*'Ανθ. Παλ.* 7, 715. ἴσως τελικὸ ποίημα μιᾶς συλλογῆς).

Ἀπὸ ποιητὲς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας ὁ Φάλαικος[2], ἴσως ἀπὸ τὴν Φωκίδα, κι ὁ Πέρσης ἀπὸ τὴν Θήβα ἔγραψαν ἐπιγράμματα ἀκόμα πρὶν ἀπὸ τὸ 300 π.Χ. Αὐτὰ ποὺ ἔχουμε ἀπὸ αὐτὸν ἐδῶ, μοιάζουν μὲ πραγματικὲς ἐπιγραφές, ἐνῶ ἀπὸ τὸν πρῶτο, οἱ μετρικοὶ ἕναν στίχο τὸν ὀνόμασαν φαλαίκειο, ὅπως κι ἕναν σιμιακὸ ἀπὸ τὸν Σιμία τὸν Ρόδιο (βλ. σ. 1000) ἢ ἕναν καλλιμάχειο ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀλεξανδρινό. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἔχουμε στιχικὴ χρησιμοποίηση μέτρων ποὺ πάρθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχαία λυρικὴ ποίηση καὶ μεταπλάσθηκαν. Ὁ ἐπιγραμματοποιὸς Μνασάλκης ὁ Σικυώνιος[3], ποὺ γράφει στὰ μέσα τοῦ 3. αἰώνα, ἐμφανίζεται σὰν μιμητής, ποὺ, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι ὕστερα ἀπὸ αὐτόν, παίζει παραλλάζοντας τὰ παραδοσιακὰ θέματα. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι σ' αὐτὸν τὸν κύκλο συναντοῦμε ποιήτριες ὄχι εὐκαταφρόνητες. Ἡ Νοσσίδα ἀπὸ τοὺς Ἐπιζεφύριους Λοκρούς, στὸ ἐπίγραμμα (*'Ανθ. Παλ.* 7, 718) ποὺ προφανῶς ἔκλειε τὸ βιβλίο της, θέλει ν' ἀναμετρηθῆ μὲ τὴν Σαπφώ· ἡ Ἀνύτη ἀπὸ τὴν Τεγέα δείχνεται ἄλλο τόσο ἀξιαγάπητη σὲ λεπτὲς εἰκόνες τῆς φύσης (π.χ. *'Ανθ. Παλ.* 9, 144), ὅσο καὶ ὅταν παρατηρῆ τὰ παιδιὰ ποὺ παίζουν (*'Ανθ. Παλ.* 6, 312) ἢ συνθέτη ἐπιτύμβια γιὰ νεκρὰ ἀγαπημένα ζῶα. Καὶ οἱ δυὸ ποιήτριες δοκίμασαν καὶ λυρικὰ τραγούδια.

Σὲ ἰσχυρὴν ἀντίθεση πρὸς τὸν τρόπο τοῦ Λεωνίδα βρίσκεται ἡ ἐπιγραμματικὴ ποίηση τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Κοντὰ στὸν Καλλίμαχο, ποὺ κηρύσσει τὴν μαεστρία του μὲ τὴν ἀποφυγὴ κάθε περιττοῦ μπιχλιμπιδιοῦ, μὲ αὐστηρὴν ἔνταση καὶ κυριαρχημένη συντομία, ἐμφανίζεται ὁ Ἀσκληπιάδης ἀπὸ τὴν Σάμο[4], ποὺ ἔγραφε περίπου ἀπὸ τὸ 320-290. Ἀκούσαμε τὸν ἔπαινό του στὰ *Θαλύσια* τοῦ Θεόκριτου, ὅπου ἐμφανίζεται σὰν Σικελίδας, καὶ τὸν συναντήσαμε ἀναπάντεχα στὸ φλωρεντινὸ σχόλιο γιὰ τὸν πρόλογο τῶν *Αἰτίων*, μαζὶ μὲ τὸν Ποσείδιππο, ἀνάμεσα στοὺς ἀντίπαλους τοῦ Καλλίμαχου, τοὺς Τελχίνες. Στοὺς στίχους του βλέπουμε τὸν ἄνθρωπο ποὺ χαίρεται τὴν ζωή του, ποὺ ξέρει νὰ πῆ πολλὰ γιὰ τὸν ἔρωτα, εἴτε πρόκειται γιὰ ὡραῖες γυναῖκες ἢ ἀγόρια. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς στίχους του εἶ-

1. Βλ. *Παλ. 'Ανθ.* 6, 5. 23. 25-30. 90. 192 κέ.
2. Α. Δ. Σκιαδας, «Ὁ ποιητὴς Φάλαικος», *'Επιστ. 'Επετ. τ. Φιλοσ. Σχ. 'Αθ.* 1967/68, 65.
3. W. Seelbach, *Die Epigramme des Mnesalkes von Sikyon und des Theodoridas von Syrakus*. Wiesbaden 1964 (Klass.-phil. stud. 28).
4. U. Albini, «Asclepiade di Samo», *La parola del passato* 81, 1961, 410.

ναι πολὺ τολμηροί (πβλ. *'Ανθ. Παλ.* 5, 203. 207), μολαταῦτα δὲν ξεπέφτει ποτὲ σ' ἐκείνην τὴν λαγνεία, ποὺ ἁπλώθηκε στὴν ὄψιμη ἐπιγραμματοποιία. Στὸ μικρὸ βάρος τῶν περισσότερων θεμάτων ἀντιστοιχεῖ μιὰ ἐξαιρετικὴ γλωσσικὴ ἁπλότητα. Τὸ ὅτι ὅμως μὲ τὴν γλώσσα του μπορεῖ νὰ δημιουργῇ πολὺ πυκνὴν καὶ ἄμεση διάθεση καὶ γνήσιο αἴσθημα, αὐτὸ δείχνει τὸν μάστορη. Ἂν καὶ ὑπάρχουν ὁρισμένα κοινὰ σημεῖα, ξεχωρίζει ὡστόσο πολὺ μὲ τὴν ζωντάνια τῆς ἰδιοσυγκρασίας του ἀπὸ τὴν ἡγεμονικότητα τοῦ Καλλίμαχου. Λαμπρὴ μαρτυρία γι' αὐτὸ εἶναι τὸ ἐπίγραμμα *'Ανθ. Παλ.* 5, 64, μανιφέστο μιᾶς ζωῆς γεμάτης πάθος καὶ θράσος: οὔτε μὲ χιόνι καὶ χαλάζι, οὔτε μὲ κεραυνοὺς καὶ ἀστραπὲς θὰ τὸν ἐμποδίσῃ ὁ Δίας ἀπὸ τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς, ὁ θεός, ποὺ κι ὁ ἴδιος στὴν ἄψη τοῦ πόθου του μπόρεσε ν' ἀνοίξῃ δρόμον μέσα ἀπὸ χάλκινους τοίχους!

Ὁ Ἀσκληπιάδης ἔζησε πιθανῶς λίγον καιρὸ στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ συνδέθηκε ἐκεῖ φιλικὰ μὲ τὸν Ποσείδιππο ἀπὸ τὴν Πέλλα καὶ τὸν Ἥδυλο ἀπὸ τὴν Σάμο. Ὁ Ποσείδιππος ἔγραψε ποιήματα γιὰ τοὺς Αἰτωλούς, ποὺ τὸν τίμησαν μὲ προξενία, καὶ ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴν φιλοσοφία πρὶν ἀρχίσῃ στὴν Ἀλεξάνδρεια νὰ γράφῃ ἐπιγράμματα στὸ ὕφος τοῦ Ἀσκληπιάδη. Ὁ Ἥδυλος προέρχεται ἀπὸ ἐκείνην τὴν σαμιώτικη συντροφιά, ποὺ ὁ πόθος της γιὰ τὴν ζωὴ ἀντηχεῖ ἀκόμα ἀπὸ τοὺς στίχους του, καὶ ἡ ὁποία ἔπαιξε σημαντικὸν ρόλο γιὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς τάσης. Ἡ οἰκογένειά του ἦταν εὐνοημένη τῶν Μουσῶν. Ἀπὸ τὴν μητέρα του Ἡδύλη, κόρη τῆς ἀττικῆς ἰαμβογράφισσας Μοσχίνης, ἔχουμε ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ μιὰν ἐλεγειακὴ ἀφήγηση *Σκύλλα* (τεῦχ. 6, 48 D.).

Τὰ ὀνόματα ποὺ δώσαμε ἐδῶ, ἀποτελοῦν μιὰν ἐπιλογὴ ἀπὸ ἕνα πλῆθος, ὡστόσο ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε τουλάχιστο τὸν Ἡράκλειτο τὸν Ἁλικαρνασσέα, ποὺ στὸ μοναδικὸ ἐπίγραμμα ποὺ σώζεται γιὰ τὸν θάνατο μιᾶς νέας γυναίκας ποὺ πέθανε στὸν τοκετό (*'Ανθ. Παλ.* 7, 465), φανερώνει δυνατὸ καὶ βαθὺ αἴσθημα.

Ἡ ἄνθηση τοῦ ἐπιγράμματος ὅπως τὴν περιγράψαμε, ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ τελειώνει ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα. Ὅταν μὲ τὸ τέλος τοῦ 3. αἰώνα ξεσηκώθηκε καὶ πάλι ἡ θέληση τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἐλευθερία, καὶ ἡ Αἰτωλικὴ συμπολιτεία μὲ τὴν Σπάρτη στὸ πλευρό της ἀντιμετώπισε τὴν Μακεδονία στὸν συμμαχικὸ πόλεμο (220-217), ἀντήχησε ξανὰ στὴν ἐπιγραμματοποιία τὸ ἐγκώμιο τῶν σπαρτιατικῶν ἰδανικῶν, τῆς καρτερίας στὴν μάχη καὶ τοῦ ἡρωϊσμοῦ στὸν θάνατο. Ὁ Ἀλκαῖος ἀπὸ τὴν Μεσσήνη εἶναι ὁ ἐκπρόσωπος μιᾶς, μάλιστα ὄχι μικρῆς ὁμάδας. Ἡ παρένθεση αὐτὴ τελείωσε, ὅταν ὁ Φλαμινίνος στὰ Ἴσθμια τοῦ 196 διακήρυξε στοὺς Ἕλληνες τὴν ἐλευθερία ποὺ εἶχε ρωμαϊκὴ προέλευση. Τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ ὁ Διοσκορίδης στὴν Ἀλεξάνδρεια ἐσύνθεσε ποιήματα γιὰ τὴν σπαρτιατικὴ ἀγωγή. Ἐδῶ ἡ πολιτικὴ συγκυρία παίζει ρόλον, γιατὶ ἡ Αἴγυπτος ὑποστήριζε τότε τὸν Κλεομένη. Κατὰ τὰ ἄλλα αὐτὸς ἔγραφε ἐρωτικὰ ἐπιγράμματα ἀκολουθώντας τὸν Ἀσκληπιάδη, συγκρατεῖ ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον μας ἰδιαίτερα μὲ μιὰν σειρὰ ἀπὸ ἐπιγράμματα σὲ προσωπικό-

τητες τῆς λογοτεχνίας[1], ὅπως ὁ Θέσπης, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλής, ὁ Σωσίθεος (*'Ανθ. Παλ.* 7, 410 κέ. 37. 707), τὰ ὁποῖα δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι συνοδεύουν εἰκόνες βιβλίου.

Στὸ τέλος τοῦ δεύτερου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ πρώτου αἰώνα τὸ ἑλληνιστικὸ ἐπίγραμμα γνωρίζει νέαν ἄνθηση μὲ μιὰν ὁμάδα ποιητῶν, ποὺ τὴν ὀνομάζουν συνοπτικὰ φοινικικὴ σχολή. Ὁ Ἀντίπατρος ἀπὸ τὴν Σιδώνα δὲν εἶναι δυνατὸς καὶ πρωτότυπος ποιητής, δείχνει ὅμως μεγαλύτερη σοβαρότητα ἀπὸ ἄλλους σύγχρονους ἐπιγραμματοποιούς, ὅταν π.χ. μπροστὰ στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα δίνει στὰ σύμβολά τους βαθυστόχαστες ἑρμηνεῖες (*'Ανθ. Παλ.* 7, 423-427. πβλ. Λεωνίδας 7, 422)[2]. Ἀντίθετα, τὴν ἀλεξανδρινὴ ἐπιγραμματοποιία ἀκολουθεῖ ὁ Μελέαγρος ἀπὸ τὰ Γάδαρα μὲ τὰ ποιήματά του γιὰ τὸ κρασὶ καὶ τὸν ἔρωτα. Καὶ ὁ Φιλόδημος ἀπὸ τὴν ἴδια πόλη, ὁ Ἐπικούρειος τοῦ Herculaneum (βλ. σ. 944-45), μὲ τὰ ἀσεμνο-ἐρωτικὰ ἐπιγράμματά του ἀνήκει σ' αὐτὸν τὸν κύκλο. Ἡ πιὸ σημαντικὴ διαπίστωση ποὺ πρέπει νὰ κάμουμε γι' αὐτὰ τὰ προϊόντα εἶναι ὅτι τώρα ἡ ρητορικὴ εἰσδύει ὅλο καὶ περισσότερο στὴν ἐπιγραμματοποιία καὶ ἀρχίζει νὰ καμαρώνη μὲ τὰ ἠχητικὰ καὶ νοηματικὰ σχήματά της. Ἀπὸ θεματικὴν ἄποψη ποιητὲς σὰν τὸν Μελέαγρο καὶ τὸν Φιλόδημο δείχνουν ἀρκετὲς σχέσεις μὲ τὴν ρωμαϊκὴ ἐρωτικὴ ἐλεγεία, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ἡ πιὸ περιορισμένη σημασία τῆς ὑποκειμενικότητας καὶ ὁ μεγαλύτερος ρεαλισμὸς δημιουργοῦν φανερὴν ἀπόσταση.

Τὸ ἐπίγραμμα ξαναζωντανεύει καὶ πάλι στὸ τέλος τῆς εἰδωλολατρικῆς ἐποχῆς μὲ ποιητὲς σὰν τὸν Κριναγόρα. Αὐτὸς ὅμως ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ μιᾶς ἐξέλιξης γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε σὲ κατοπινὸ κεφάλαιο.

Ἔχουμε πάρα πολλὰ ἐπιγράμματα τῶν πιὸ διαφορετικῶν ἐποχῶν καὶ συγγραφέων κι αὐτὸ τὸ χρωστοῦμε σὲ μιὰν πολυστρώματη παράδοση, ποὺ τὴν ἱστορία της μποροῦμε νὰ τὴν ἀποκαταστήσουμε στὸ μεγαλύτερό της μέρος.

Ἡ συλλογὴ ἐπιγραμμάτων ἄρχισε νωρίς, κι ἂν ὄχι πιὸ νωρίς, ὁπωσδήποτε πολὺ γρήγορα στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Ὅταν ὁ Φιλόχορος συγκεντρώνει μιὰν συλλογὴ ἐπιγραφῶν (βλ. σ. 924), φυσικὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς θὰ ὑπῆρχαν καὶ ποιήματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὑπάρχουν σοβαροὶ λόγοι γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιγραμματοποιοὺς ποὺ ἀναφέραμε, ἐξέδωσαν τὰ ἐπιγράμματά τους σὲ βιβλία. Παράλληλα ὑπῆρχαν στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ συλλογὲς ἐπιγραμμάτων διάφορων ποιητῶν, ὅπως διδάσκουν οἱ πάπυροι (ἀρ. 1594, 1596, 1601. P.). Ἡ μεγαλύτερη ἐπίδραση ὀφείλεται σ' ἐκείνην ποὺ ἐξέδωσε ὁ Μελέαγρος ἀπὸ τὰ Γάδαρα γύρω στὰ 70 π.Χ. μὲ τὸν τίτλο *Στέφανος*. Σώζεται τὸ εἰσαγωγικό της ποίημα (*'Ανθ. Παλ.* 4, 1). Ὅτι ἡ διάταξή της ἦταν μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν συγγραφέων, μποροῦμε νὰ πιστέψουμε τὸν λημματιστὴ τοῦ Παλατινοῦ κώδικα (βλ. παρακ.). Ὕστερα ἀκολούθησε ὁ *Στέφανος* τοῦ Φιλίππου τοῦ Θεσσαλονικέα, ποὺ γύρω στὰ 40 π.Χ. συγκέντρωσε ἐπιγράμματα ἀπὸ τὸν Μελέαγρο καὶ ὕστερα, ἐπίσης σὲ ἀλφαβητικὴ σειρά. Κι αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ *Στεφάνου* τὸ εἰσαγωγικὸ ποίημα μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν ποιητῶν ποὺ περιλαμβανόταν σ' αὐτόν, ἐξασφάλισε εἰσιτήριο στὴν συλλογὴ ποὺ μᾶς παραδόθηκε (*'Ανθ. Παλ.* 4, 2). Ὁ *Στέφανος* τοῦ Φιλίππου δίνει πολὺ

1. M. Gabathuler, *Hellenistische Epigramme auf Dichter*. St. Gallen 1937.
2. Ἐπιγραφικὰ κείμενα γιὰ τὸν Ἀντίπατρο δίνει ὁ W. Peek, <Delische Weihepigramme>, *Herm.* 76, 1941, 408.

καθαρὰ τὴν εἰκόνα μιᾶς λογοτεχνικῆς κατεύθυνσης, ἐνῶ οἱ ἀπόπειρες σύμφωνα μὲ τὸ ὕφος καὶ τὰ θέματα, νὰ χωρισθοῦν σχολές, πελοποννησιακή, φοινικική, ἀλεξανδρινή, μένουν προβληματικές. Ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη ἐποχὴ ἔχουμε ἐνμέρει πολὺ ἀσαφεῖς εἰδήσεις γιὰ διάφορες συλλογές, πολὺ σημαντικὴ εἶναι ὅμως γιὰ μᾶς ἐκείνη ποὺ συγκέντρωσε ὁ Ἀγαθίας γύρω στὰ μέσα τοῦ 6. αἰ. σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἀναβίωση τῆς ἐπιγραμματικῆς ποίησης στὸ τέλος τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Ἡ *Σούδα* τὴν ἀναφέρει μὲ τὸ ὄνομα *Κύκλος*· τὸ εἰσαγωγικό της ποίημα τὸ διαβάζουμε στὴν *Ἀνθ. Παλ.* (4,3) καὶ ἡ διάταξή της ἔγινε σύμφωνα μὲ ὁμάδες πραγμάτων. Ὅταν ξανάρχισαν στὴν βυζαντινὴ Ἀναγέννηση νὰ ἐνδιαφέρωνται πάλι γιὰ ἐπιγράμματα καὶ μάλιστα νὰ γράφουν καὶ οἱ ἴδιοι τέτοια, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες, μικρότερες συλλογές, ποὺ ἡ πιὸ πρώιμη ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἡ *Εὐφημιανὴ συλλογή*, δημιουργήθηκε γύρω στὰ 900 ἡ μεγάλη τοῦ Κωνσταντίνου Κεφαλᾶ, τοῦ πρωτοπαπᾶ τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Αὐτὸς ἔβαλε ὡς βάση τὶς τρεῖς ἀρχαῖες συλλογὲς ποὺ ἀναφέραμε, χρησιμοποίησε ὅμως καὶ διάφορες ἐκδόσεις μερικῶν ποιητῶν. Θέλησε νὰ συνενώση ὅσα εἶχαν θεματικὴ συγγένεια, δὲν τὰ κατάφερε ὅμως ὁλότελα, κι ἔτσι διατηρήθηκαν ἀλφαβητικὲς ὁμάδες. Στὴν συλλογὴ τοῦ Κεφαλᾶ στηρίζονται οἱ μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε. Στὰ 1299 (γιὰ τὴν χρονολογία βλ. Beckby στὴν εἰσαγωγὴ 70,4) ὁ μοναχὸς Μάξιμος ὁ Πλανούδης τελείωσε στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν συλλογὴ σὲ ἑπτὰ βιβλία, ποὺ τὴν ὀνομάζουμε συνήθως *Anthologia Planudea* καὶ μᾶς σώζεται γραμμένη μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι στὸν Marcianus 481. Αὐτὴ μόνη διαφύλαξε τὴν θύμηση τῆς ἑλληνικῆς ἐπιγραμματοποιίας, ὥσπου στὸ τέλος τοῦ 16. αἰ. ἀνακαλύφθηκε μιὰ πολὺ μεγαλύτερη συλλογὴ στὸν Παλατινὸ κώδικα 23 τῆς Χαϊδελβέργης. Τὸ χειρόγραφο γράφτηκε οὐσιαστικὰ ἀπὸ τέσσερις γραφεῖς γύρω στὰ 980· ἔχει σχόλια, καὶ στὸ πρῶτο του μέρος ἐλέγχθηκε ἀπὸ ἕναν διορθωτή. Σημαντικὲς εἶναι οἱ προσθῆκες τοῦ λημματιστῆ, ὅπως τὸν ὀνομάζουν, ἑνὸς ἔμπειρου ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος πρόσθεσε λήμματα. Τὸ χειρόγραφο τῆς Χαϊδελβέργης προκάλεσε γρήγορα μεγάλο ἐνδιαφέρον, καὶ χάρη στὴν δωρεὰ τοῦ Μαξιμιλιανοῦ τῆς Βαυαρίας πρὸς τὸν Πάπα Γρηγόριο τὸν 15. (1623) ἔφτασε στὸ Βατικανό. Ἡ διαίρεσή του σὲ δυὸ μέρη, ποὺ δέθηκαν χωριστά, ἐπρόκειτο νὰ ἀποδειχθῆ ὀλέθρια. Στὰ 1797 ὁ Ναπολέοντας ἀπαίτησε νὰ τοῦ παραδώσουν τὸ χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο ἔτσι πῆγε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τῆς εἰρήνης στὰ 1815 ζητήθηκε ἡ ἐπιστροφή του στὴν Γερμανία, ἀπὸ τὰ δυὸ μέρη τοῦ χειρογράφου ξαναγύρισε μόνο τὸ πρῶτο, τὸ μεγαλύτερο, ἐνῶ τὸ δεύτερο, μὲ τὰ δυὸ τελευταῖα βιβλία τῆς Ἀνθολογίας ἔμεινε στὴν Γαλλία σὰν Parisinus Suppl. Gr. 384. Καὶ τὰ δυὸ μέρη τὰ ἕνωσε σὲ θαυμάσια φωτοτυπικὴ ἀπόδοση ὁ K. Preisendanz, *Anthologia Palatina, codex Palatinus et codex Parisinus phototypice editi*. Leyden 1911.

Ἡ συλλογὴ τῆς *Παλ. Ἀνθ.* περιλαμβάνει (σύμφωνα μὲ τὴν σύγχρονη ἀρίθμηση) στὸ 4. της βιβλίο τὰ εἰσαγωγικὰ ποιήματα ποὺ ὁ Μελέαγρος, ὁ Φίλιππος καὶ ὁ Ἀγαθίας εἶχαν προτάξει στὶς συλλογές τους. Ὁ ἀνθολόγος τὰ πῆρε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Κεφαλᾶ, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ βιβλία 5-7 καὶ 9-12· ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ δὲν μποροῦμε ἴσως νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ ὅλα τὰ μέρη καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸ 12. βιβλίο. Τὸ παλιὸ ἀπόθεμα αὐξήθηκε στὴν Παλ. Ἀνθ. μὲ τὰ βιβλία 1-3, 8, 13-15 (μεταγενέστερα ποιήματα, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ πολλὰ χριστιανικά, ἀλλὰ καὶ παλιότερα ποιήματα, ποὺ ὁ Κεφαλᾶς δὲν τὰ εἶχε περιλάβει).

Ἡ πιὸ ἀξιοπρόσεκτη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία* καὶ τὴν *Πλανούδεια* εἶναι ὅτι ἡ τελευταία ἔχει 388 ποιήματα παραπάνω, ἔστω καὶ ἂν κατὰ τὰ ἄλλα ἡ ἔκτασή της προσεγγίζει οὐσιαστικὰ τὴν *Παλατινή*. Σύγχρονες ἐκδόσεις ἀνθολογιῶν προσθέτουν αὐτὸ τὸ πλεόνασμα σὰν *Appendix Planudea* ἢ σὰν 16. βιβλίο τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας*. Ὁ Πλανούδης σύμφωνα μὲ δικές του πληροφορίες χρησιμοποίησε δυὸ πρότυπα. Τὸ ἕνα μπορεῖ νὰ ἦταν ὁ Παλατινὸς κώδικας ὁ ἴδιος ἢ ἕνα ἀπόγραφό του, ἐνῶ τὸ ἄλλο μιὰ αὐτοτελής, συντομευμένη ἔκδοση τοῦ Κεφαλᾶ.

Ἐκδόσεις: Γιὰ ὁλόκληρο τὸ κείμενο τῆς *Παλ. Ἀνθ.* παρέπεμπαν πολὺν καιρὸ στὴν ἔκδοση F. Dübner-E. Cougny, 3 τόμ. Παρίσι 1864-90 (μὲ λατ. μετάφ.). Στὴν *Loeb Class. Libr.*

ἔδωσε τὸ κείμενο χωρὶς κριτικὸ ὑπόμνημα μὲ ἀγγλ. μετάφραση ὁ W. R. Paton, 5 τόμ. Λονδ. ἀπὸ τὰ 1917 κέ. Ἀτελείωτη ἔμεινε ἡ σημαντικὴ ἐξαιτίας τοῦ κριτικοῦ της ὑπομνήματος ἔκδοση Teubner τοῦ H. Stadtmuller, ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχουν I (βιβλ. 1-6) 1894· II/1 (βιβλ. 7) 1899· III/1 (βιβλ. 9, 1-563) 1906. Ὁ G. Luck, *Gnom.* 30, 1958, 274, ἐπισύρει τὴν προσοχὴ σὲ χειρόγραφα τοῦ κύκλου τοῦ Πλανούδη (Marc. XI/1 αὐτόγραφο τοῦ Πλανούδη), ποὺ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν. Ἡ δίγλωσση ἔκδοση τῆς *Coll. des Un. de Fr.* τῶν P. Waltz, G. Soury, F. Buffière καὶ R. Aubreton ἔφτασε ἀπὸ τὰ 1928-1960 μὲ πολλὲς ἀνατυπώσεις ὡς τὸν 12. τόμο. Καὶ τὰ 16 βιβλία βρίσκονται τώρα μὲ κριτικὸ ὑπόμνημα, γερμανικὴ μετάφραση καὶ διασαφήσεις σὲ τέσσερις τόμους τῆς Tusculum-Bucherei, ποὺ τοὺς ἐπιμελήθηκε ὁ H. Beckby. Μόναχο 1957/58. Γιὰ τὰ βιβλία 10-16 ἔλαβε ὑπόψη καὶ τὶς ἄγνωστες ὡς τότε γραφὲς τοῦ Marcianus 481. Ὁ 1. τόμος προσφέρει μιὰν μεγάλη εἰσαγωγὴ μὲ μιὰν ἱστορία τοῦ ἐπιγράμματος, παράθεση τῶν μαρτύρων τοῦ κειμένου καὶ πλούσια βιβλιογραφία. A. Presta, *Anth. Pal. con introd. di* G. Perrotta. Ρώμη 1957.—Ἡ *Ἀνθολογία τοῦ Πλανούδη* ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς *Παλατινῆς* εἶχε μόνο τὴν ἀξία βοηθήματος καὶ συμπληρώματος. Ἡ τελευταία της ἔκδοση εἶναι τοῦ H. de Bosch, 5 τόμοι. Οὐτρέχτη 1795-1822 μὲ τὴν λαμπρὴ λατ. μετάφραση τοῦ H. Grotius. Οἱ A. S. F. Gow καὶ D. L. Page ἔχουν δημοσιεύσει τὰ πρῶτα μέρη τῆς πρώτης ὑπομνηματισμένης συνολικῆς ἔκδοσης τῆς *Anthologia Graeca,* ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Friedrich Jacobs (7 τόμ. ὑπομνημάτων καὶ 2 εὑρετηρίων 1794-1814): I 1. καὶ 2. Cambridge 1965, μὲ τοὺς ποιητὲς ποὺ ἐκπροσωποῦνται στὸν *Στέφανο τοῦ Μελέαγρου,* ποὺ τὰ ἐπιγράμματά τους συντέθηκαν ὕστερα ἀπὸ τὸ 323 π.Χ. II 1. καὶ 2 *The Garland of Philipp.* Cambridge 1968. —Εἰδικά: J. Geffcken, *Leonidas von Tarent.* Λειψ. 1896. Aug. Oehler, *Der Kranz des Meleagros.* Βερολ. 1920 (δίγλ.). G. Luck, «Die Dichterinnen der griech. Anthologie», *Mus. Helv.* 11, 1954, 170. A. S. F. Gow, «Leonidas of Tarentum», *Class. Quart.* 8, 1958, 113. Τοῦ ἴδ., *The Greek Anthology. Sources and Ascriptions.* Publ. by the Society for the Promotion of Hell. Studies. Λονδ. 1958. C. Gallavotti, «Planudea (II)», *Accad. d. Lincei. Comitato per la prepapazione della Edizione Nazionale.* N. Ser. τεῦχ. 8, 1960, 11.—Ἀποδόσεις σὲ ἀγγλ. στίχους μαζὶ μὲ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο: Λεωνίδας: E. Bevan. Ὀξφ. 1931. Καλλίμαχος: G. M. Young. Ὀξφ. 1934. Ἀσκληπιάδης: W. καὶ M. Wallace. Ὀξφ. 1941. Ἀπὸ ἐπιγραφὲς καὶ κείμενα δίνει μιὰν χρήσιμη ἐκλογὴ ὁ J. Geffcken, *Gr. Epigramme.* Χαϊδελβ. 1916, F. L. Lucas, *A. Greek Garland. A Selection from the Pal. Anth.* 2. ἐκδ. Λονδ. 1949. Ἄλλα στοῦ Beckby (βλ. παραπ.). S. Mariotti, *Il 5. libro dell'Anthologia Palatina.* Ρώμη 1966. Μελέτες διάφορων συγγραφέων γιὰ τὴν ἐπιγραμματοποιία τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν πολιτισμοῦ συνενώνει ὁ συλλογικὸς τόμος τοῦ G. Pfohl, *Das Epigramm.* Darmstadt 1969.

6. ΤΟ ΔΡΑΜΑ

Καὶ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἔγραφαν πολλὲς κωμωδίες καὶ τραγωδίες, τὰ κέντρα ὅμως τῆς παραγωγῆς διαφοροποιοῦνται τοπικά. Μιλήσαμε ἤδη γιὰ τὴν ἄνθηση τῆς Νέας κωμωδίας στὴν Ἀθήνα· τὸ ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς ποιητές της, ὁ Μάχωνας ὁ Κορίνθιος ἢ Σικυώνιος [1], ἔγραψε στὴν Ἀλεξάνδρεια, αὐτὸ μπορεῖ

1. A. S. F. Gow, *Machon. The Fragments with comm.* Cambr. 1965 (περιλαμβάνει τὰ ἀπανθίσματα ποὺ βρίσκονται στὸν Ἀθήναιο ἀπὸ τὴν συλλογὴ ἀνέκδοτων τοῦ Μάχωνα, ἕνα εὑρετήριο ζαβολιάρικων διηγήσεων γιὰ ἑταῖρες καὶ παράσιτους).

νὰ θεωρηθῆ ἐξαίρεση. Τὰ πράγματα διαφέρουν μὲ τὴν τραγωδία. Βέβαια ὑπῆρχαν κι αὐτὴν τὴν ἐποχὴ στὴν Ἀθήνα τραγικοὶ ποιητές, ὅπως ὁ Ἀστυδάμαντας, ποὺ τὸν προσθέτουμε σὰν τρίτον φορέα αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν τραγικῶν ποὺ μνημονεύσαμε πρωτύτερα (σ. 353), τὸ κέντρο ὅμως τῆς ποίησης σ' αὐτὸ τὸ πεδίο δὲν ἦταν ἡ Ἀθήνα, ἀλλὰ ἡ Ἀλεξάνδρεια. Ὁ Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος, ὁ μεγάλος προστάτης τῶν Διονυσιακῶν τεχνῶν, ποὺ στὴν περίφημη γιγαντιαία πομπὴ ἔβαλε νὰ παρελάση καὶ ἡ συντεχνία τῶν ἠθοποιῶν *(οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται)*[1], ἐθέσπισε στὴν Ἀλεξάνδρεια δραματικοὺς ἀγῶνες καὶ τράβηξε ἕναν κύκλο ποιητῶν στὴν πόλη του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν Κανόνων τῶν κλασσικῶν, διάλεξαν μιὰν Πλειάδα. Σταθερὰ ὀνόματα ἐμφανίζονται ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Αἰτωλός, ὁ Λυκόφρονας ἀπὸ τὴν Χαλκίδα, ὁ Ὅμηρος ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, γιὸς μιᾶς ποιήτριας Μοιρῶς[2], ὁ Φιλικὸς ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, ποὺ θὰ τὸν συναντήσουμε ἀργότερα σὰν συγγραφέα ἑνὸς ὕμνου στὴν Δήμητρα, ὁ Σωσίθεος, πιθανῶς ἀπὸ τὴν Τρωάδα[3]. Μὲ ἐναλλαγὲς ἐμφανίζονται σὲ διάφορους καταλόγους ἀκόμα ὁ Σωσιφάνης, ὁ Αἰαντιάδης, ὁ Διονυσιάδης, ποὺ ἔγραψε καὶ χαρακτηρισμοὺς τῶν κωμικῶν ποιητῶν, κι ὁ Εὐφρόνιος. Σ' αὐτὰ τὰ ὀνόματα προσθέτονται ἀπὸ εἰδήσεις καὶ ἐπιγραφὲς ἀκόμα ἄλλα 50, ἕνα πλῆθος ποὺ φυσικὰ δὲν πρέπει νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ἦταν συνδεμένο μὲ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀλλὰ διαμοιρασμένο σ' ἕνα σημαντικό του μέρος στὸν ἑλληνικὸ κόσμο.

Ἀπὸ αὐτὴν τὴν πληθώρα μᾶς σώθηκαν ὅλα κι ὅλα ἐννιὰ ἀποσπάσματα μὲ εἰκοσιδυὸ στίχους. Ἂν τοποθετήσουμε στὸν 3. αἰ. τὸν Μοσχίωνα, ποὺ ἡ χρονολόγησή του εἶναι ἀβέβαιη (βλ. σ. 869), τότε ὁ ἀριθμὸς αὐξάνει λιγάκι. Δείχνει ἄραγε αὐτὴ ἡ γενικὴ ἐξαφάνιση τὴν περιορισμένη ἀξία αὐτῶν τῶν προϊόντων; Ὁπωσδήποτε τόσο μόνο μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι δὲν ἔχουμε τὸ παραμικρὸ στήριγμα γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι χάθηκαν ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα. Οἱ τίτλοι δίνουν σχεδὸν τὴν ἴδια εἰκόνα ὅπως στὸν 4. αἰώνα. Οἱ παλιοὶ θεματικοὶ κύκλοι προσφέρουν ἐπίσης πολλὰ θέματα, κοντά τους ὅμως ὑπάρχουν καινούργια, ἐπιτηδευμένα. Ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους τίτλους, ποὺ ξεστρατίζουν ἀπὸ τὴν πλατιὰ λεωφόρο, ἀναφέρουμε μόνο τὸν *Ἄδωνη* τοῦ Φιλικοῦ, καὶ τῆς μεγαλειότητάς του τοῦ Πτολεμαίου Φιλοπάτορα. Ὁ Διονύσιος ὁ Α΄ προηγήθηκε ἀπὸ αὐτὸν μὲ τὴν δραματοποίηση τοῦ θέματος (βλ. σ. 869). Καὶ ἱστορικὰ θέματα βρίσκονται, ὅπως ὁ *Θεμιστοκλῆς* τοῦ Φιλικοῦ, καὶ μάλιστα καὶ θέματα τῆς σύγχρονης ἱστορίας, ὅπως οἱ *Κασσανδρεῖς* τοῦ Λυκόφρονα. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον, ἂν μπορούσαμε νὰ διαπιστώσουμε

1. Βλ. Gow, στὸ Ὑπόμν. στὸν Θεόκριτο 17, 112.

2. Ἀποσπάσματα ἑνὸς ἑξάμετρου ποιήματος *Μνημοσύνη* καὶ ἐλεγειῶν (αὐτὲς καὶ στὸ τεῦχ. 6, 69D.), ἀκόμα μιὰ μνημόνευση ἑνὸς *Ὕμνου στὸν Ποσειδῶνα* καὶ καταραστικῆς ποίησης, στοῦ I. U. Powell, *Coll. Alex.* Ὀξφ. 1925, 21. Ἐκεῖ καὶ γιὰ τὸν τύπο τοῦ ὀνόματος: *Μοιρὼ ἢ Μυρώ;*

3. Ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Σωσίθεος λείπουν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Τζέτζη στὰ σχόλια γιὰ τὸν Λυκόφρονα, ὅπου ἐμφανίζεται μιὰ πλειάδα ποιητῶν διάφορων εἰδῶν.

κατὰ πόσο συνδεόταν μὲ αὐτὰ ἡ ρωμαϊκὴ praetexta (μὲ ρωμαϊκὰ θεάματα).

Ἀπὸ τοὺς ποιητὲς ποὺ ἀναφέραμε σὲ σχέση μὲ τὴν Πλειάδα, γιὰ δυὸ πρέπει νὰ ποῦμε ἀκόμα λίγα λόγια. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Αἰτωλός, ποὺ ὀνομάζεται ἔτσι ἀπὸ τὴν πατρίδα του, δροῦσε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀντίγονου τοῦ Γονατᾶ καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἐκεῖ φρόντιζε γιὰ τὴν κατάταξη τῶν ἀποθεμάτων τραγωδιῶν καὶ σατυρικῶν δραμάτων. Ἔχουν σωθῆ λείψανα ἀπὸ ἐπύλλια (*Ἁλιεύς*, *Κίρκα*, αὐτὴ ἀμφισβητεῖται στὸν Ἀθήν. 7, 283a) καὶ ἐλεγεῖες (*Ἀπόλλων*, *Μοῦσαι*)[1]. Πρωτύτερα (σ. 575) σημειώσαμε σὰν ὑπόθεση τὴν ἐνδεχόμενη θεματικὴ σχέση τοῦ *Ἀπόλλωνα* μὲ τὸν *Ἀνθέα* τοῦ Ἀγάθωνα.

Καὶ ὁ Λυκόφρονας ἀπὸ τὴν Χαλκίδα ἦρθε στὴν Ἀλεξάνδρεια στὴν μεγάλη ἐποχὴ τῆς ἀλεξανδρινῆς λογοτεχνίας, ὅταν βασίλευε ὁ Φιλάδελφος, καὶ στὴν βιβλιοθήκη ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν κωμωδία. Καρπὸς αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν ἦταν ἕνα μεγάλο ἔργο *Περὶ κωμῳδίας*. Τὰ δράματά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀνοματίσαμε κιόλας τοὺς *Κασσανδρεῖς* του τῆς σύγχρονης ἱστορίας, δίνουν εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν ἀναβίωση τοῦ σατυρικοῦ δράματος αὐτὴν τὴν ἐποχή. Σώθηκαν μερικοὶ στίχοι ἀπὸ τὸν *Μενέδημο*. Τὸ σατυρικὸ δράμα φαίνεται ὅτι πραγματεύθηκε τὸν φιλόσοφο ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια μὲ φιλικὸ πείραγμα[2]. Ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ Διοσκορίδη (*Ἀνθ. Παλ.* 7, 707) ὑμνεῖ τὸν Σωσίθεο, ποὺ τὸν συναντήσαμε ἐπίσης στὴν Πλειάδα, σὰν ἀνανεωτὴ τοῦ παλιοῦ, γνήσιου σατυρικοῦ δράματος δωρικοῦ τύπου. Ὁ *Δάφνις ἢ Λιτυέρσης* του πραγματευόταν, ὅσο μποροῦμε ἀκόμα νὰ διαπιστώσουμε, τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Δάφνη καὶ τὸν σκοτωμὸ τοῦ τέρατος Λιτυέρση, πρόσφερε δηλ. μυθολογικὸ δράμα μὲ μερικὲς νέες μορφές.

Ἀπὸ τὸν Λυκόφρονα μᾶς σώθηκε τὸ πιὸ παράξενο κατασκεύασμα ἀλεξανδρινῆς ποίησης, ἡ *Ἀλεξάνδρα*, σὲ 1474 ἰαμβικοὺς τρίμετρους. Ἕνας ἀγγελιαφόρος διηγεῖται τὴν προφητεία τῆς Κασσάνδρας, ἡ ὁποία ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Πάρη (ὁ Εὐριπίδης τὴν εἶχε παρουσιάσει στὸν *Ἀλέξανδρό* του) προφητεύει στοὺς Ἕλληνες τὴν πτώση τῆς Τροίας καὶ τὶς ἄλλες περιπέτειες τῶν Ἑλλήνων. Οἱ ὑπαινιγμοὶ τῶν στίχων φτάνουν ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ, ἐξαιρετικὰ πλούσια μνημονεύεται ἡ Δύση, γιὰ τὴν ὁποία ἡ κύρια πηγὴ ἦταν ὁ Τίμαιος ἀπὸ τὸ Ταυρομένιο. Ὁ Ἀλέξανδρος, «*ἀπ' Αἰακοῦ τε κἀπὸ Δαρδάνου γεγὼς... λέων*» (1440), θὰ δώση τέλος στὸν πόλεμο ἀνάμεσα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Τὸ πιὸ δύσκολο μέρος τοῦ ποιήματος (1446) προφητεύει ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἕκτη γενεὰ ἕνας ἀπὸ τὸ αἷμα τῆς Κασσάνδρας θὰ πολεμήση μὲ τὸν λύκο τῆς Γαλάδρας

1. Ὅλα στοῦ POWELL (βλ. σ. 1023 σημ. 2), 121. Τεῦχ. 6, 74 D. Ἡ παράδοση τοῦ Ἀθήναιου δίνει *Κρίκα*.

2. Γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἀντιφατικῶν εἰδήσεων, βλ. WILAMOWITZ, *Hellenist. Dichtung* 2, Βερολ. 1924 (2. ἀνάλλαγη ἔκδ. 1962), 145. Γιὰ τὸν *Μενέδημο* πολλὴ βιβλιογρ. στοῦ C. A. VAN ROOY, *Studies in Classical Satire and Related Literary Theory*. Leiden 1956, 141, 25. Καὶ ὁ ἴδιος προσφέρει μιὰν διεξοδικὴ πραγμάτευση καὶ σὰν τὸν Ἀθήναιο δέχεται τὸ δράμα σὰν σκῶμμα.

(προσωποποίηση τῆς Μακεδονίας;), ὕστερα ὅμως θὰ συμβιβαστῆ μαζί του καὶ θὰ πάρη μέρος στὰ λάφυρα. Ἡ διέξοδος τοῦ WILAMOWITZ[1], ὅτι δηλ. ἡ Κασσάνδρα μόνο σ' αὐτὸ τὸ χωρίο μιλᾶ γιὰ ἕνα μέλλον ποὺ ξεπερνᾶ τὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ, εἶναι τῆς ἀπελπισίας, δὲν βρέθηκε ὅμως ἀκόμα καλύτερη[2].

Ὁ αἰνιγματικὸς λόγος (τὸ *γριφῶδες*) ἦταν κάτι συνηθισμένο στοὺς χρησμοὺς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότατη ἐποχή, ἄρεσκε ὅμως καὶ στὴν λαϊκὴ ποίηση[3]. Τὴν εὐχαρίστηση τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μὲ τέτοια πράγματα μᾶς τὴν ἔδειξαν ἤδη τὰ τεχνοπαίγνια. Ὁ Λυκόφρονας τὰ ἔχει ξεπεράσει ὅλα μὲ μιὰν γλώσσα ποὺ ἀποφεύγει βασικὰ νὰ ὀνοματίση ἄμεσα ὁ,τιδήποτε, δουλεύει μὲ ἕνα πλῆθος ἀπόμερων λέξεων, ποὺ ἐνμέρει τὶς διαβάζουμε μόνο σ' αὐτόν, καὶ σκεπάζει ἄπειρην λόγια γνώση πίσω ἀπὸ ἐκλεπτυσμένες καὶ παραπλανητικὲς ἔννοιες. Προκαταβολικὰ μιὰ τέτοια ποίηση προοριζόταν μόνο γιὰ τὰ παιχνίδια πολὺ γραμματισμένων ἀνθρώπων. Φυσικὰ αὐτὸ δὲν εἶναι τραγωδία, τίποτε ὅμως δὲν κερδίζουμε χαρακτηρίζοντάς την ἴαμβο. Μπροστά μας ἔχουμε μόνο μιὰν φανταστικὴ τραγικὴ ἀγγελικὴ ρήση, σὰν κι αὐτὲς ποὺ ὑπάρχουν στὸν Εὐριπίδη, ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ σταθῆ μονάχη της. Ἐννοεῖται ὅτι ὕστερα ἀπὸ τόσο πνεῦμα δὲν μένει τόπος γιὰ τὴν ποίηση· ὡστόσο γιὰ μᾶς ἡ *Ἀλεξάνδρα* εἶναι σημαντικὴ ἐξαιτίας τοῦ μυθολογικοῦ της περιεχομένου. Γιὰ τὴν κατανόησή του τὰ σχόλια προσφέρουν καλὴν βοήθεια, ποὺ τὸ παλιότερό τους στρῶμα πηγαίνει πίσω στὸν Θέωνα (στὴν ἐποχὴ τοῦ Τιβέριου), ἐνῶ μιὰ πιὸ ἐκτεταμένη μορφή, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἰσαὰκ Τζέτζην, συντάχθηκε ἀπὸ τὸν ἀδελφό του Ἰωάννη.

Γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ τραγωδία μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε δυὸ κείμενα, καὶ τὰ δυὸ ὡστόσο μὲ σημαντικὲς ἐπιφυλάξεις. Ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀλέξανδρου Πολυΐστορα (1. αἰ. π.Χ.) *Περὶ Ἰουδαίων*, ὁ Εὐσέβιος διάσωσε στὸ 9. βιβλίο τῆς *Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς* του 269 τρίμετρους τῆς *Ἐξαγωγῆς* τοῦ Ἐζεκιήλ, ὁ ὁποῖος στὸν Κλήμεντα (*Στρωματ.* 1, 23) ὀνομάζεται συγγραφέας ἰουδαϊκῶν τραγωδιῶν. Σ' αὐτὸ τὸ δράμα γιὰ τὸν Μωϋσὴ συνοψίζονταν διάφορα ἐπεισόδια τῆς ἐξόδου τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ποὺ εἶχαν σημαντικὴ χρονικὴ ἀπόσταση μεταξύ τους. Αὐτὸ γινόταν δυνατὸ μὲ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τόπου τῆς δράσης, ὅπως μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε σὲ δυὸ περιπτώσεις. Χωρισμὸς σὲ πέντε πράξεις καὶ περιορισμὸς σὲ τρεῖς ἠθοποιοὺς εἶναι πιθανός. Καὶ τὰ δυὸ συμφωνοῦν μὲ τὴν *Ars poetica* τοῦ Ὁράτιου (189.192), καὶ γι' αὐτὸ ἄλλωστε γίνεται δικαιο-

1. Βλ. σ. 1024, σημ. 2.

2. Ἐπειδὴ ἡ προφητεία γιὰ τὴν κοσμοκρατορία τῆς Ρώμης στὸν καιρὸ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλάδελφου δὲν εἶναι πολὺ δικαιολογημένη, ἡ ἄποψη ποὺ ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν NIEBUHR ὅτι τὸ ποίημα ἀνήκει στὸν πρώιμο 2. αἰ. π.Χ. ὕστερα ἀπὸ τὴν νίκη τοῦ T. Quinctius Flamininus στὶς Κυνὸς Κεφαλές, κι ἔχει γιὰ συγγραφέα ἕναν ἄλλον Λυκόφρονα, ἴσως ἐγγονὸν τοῦ τραγικοῦ, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πολὺ ὑπολογίσιμη· πβλ. K. ZIEGLER, *RE* 13, 2336. ST. JOSIFOVIĆ στὶς μελέτες γιὰ τὸν Λυκόφρονα ποὺ παραθέτουμε παρακάτω.

3. Καλὴ ἐπεξεργασία ἀπὸ τὴν INGRID WAERN, *Γῆς ὄστεα, The Kenning in Pre-Christian Greek Poetry*. Οὐψάλα 1951.

λογημένα δεκτὸ ὅτι ὁ Ὁράτιος χρησιμοποιεῖ σημαντικὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνιστικῆς θεωρίας τῆς τέχνης[1]. Δὲν ξεχωρίζει χορὸς στὰ ἀποσπάσματα τῆς *Ἐξαγωγῆς*, καὶ μολαταῦτα καὶ ἡ *Ars poetica* καὶ ἡ ρωμαϊκὴ τραγωδία συνηγοροῦν στὸ νὰ δεχτοῦμε τὴν ὕπαρξή του καὶ στὸ ἑλληνιστικὸ θέατρο. Ἡ ἀποστολή του δὲν θὰ ἦταν σπουδαιότερη ἀπὸ τὸ νὰ γεμίζῃ τὸν χῶρο ἀνάμεσα στὶς πράξεις. Ἡ *Ἐξαγωγή*, ἐξαιτίας τῆς ἐλλειμματικότητας τοῦ ὑλικοῦ, μᾶς εἶναι πολύτιμη—καὶ γλωσσικὰ ἐπίσης, γιατὶ οἱ στίχοι παρ' ὅλην τὴν φτώχεια τους δείχνουν ὅτι ἔχουν ὑπόδειγμα ὕφους τὸν Εὐριπίδη—,ὡστόσο δὲν ξεχνοῦμε ὅτι ἐδῶ μιλᾶ ἕνας μὴ Ἕλληνας, καὶ τὸ συμπέρασμα γιὰ τὴν γενικὴ εἰκόνα τῆς τραγωδίας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μένει ἀμφίβολο.

Στὰ 1950 ὁ E. LOBEL[2] δημοσίευσε ἕναν πάπυρο τῆς Ὀξυρύγχου (τέλος 2. ἢ ἀρχὲς 3. αἰ. μ.Χ.), ποὺ προσφέρει τὰ λείψανα τριῶν στηλῶν κι ἐπιτρέπει νὰ διαβάσουμε στὴν μεσαία δεκαέξι ὑποφερτὰ διατηρημένους τρίμετρους ἀπὸ τὸ *δράμα τοῦ Γύγη*. Στὸν λόγο τῆς βασίλισσας γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ κοιτώνα εἶναι φανερὴ ἡ στενὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο. Ἡ ἀντίθετη σχέση, ὅτι δηλ. ὁ ἱστορικὸς ἀκολούθησε μιὰν πρωιμότερή του τραγωδία—π.χ. τοῦ Φρύνιχου—,προτάθηκε σὰν ὑπόθεση μὲ βάση τὶς ἀρχαιόπρεπες ἐκφράσεις. Μολαταῦτα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, κοντὰ στὰ ὁποῖα ὑπάρχουν καὶ μεταγενέστερα, μποροῦν νὰ ἑρμηνευθοῦν σὰν ἀρχαϊστικὴ τάση· καὶ ἡ δομὴ τοῦ στίχου ἐπίσης συμφωνεῖ μὲ μιὰν ὄψιμη τοποθέτηση. Ὁ 3. αἰώνας εἶναι πιθανός, ὁ 4. ὅμως δὲν ἀποκλείεται. Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁλόκληρο τὸ ἔργο ἔχει τὴν ἴδια ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο ὅπως τὸ μέρος ποὺ σώζεται, δὲν μποροῦμε νὰ πετύχουμε τὴν ἀνασυγκρότησή του χωρὶς ἀλλαγὴ σκηνῆς, πράγμα ποὺ δὲν ταιριάζει ἄσχημα μὲ τὴν παρατήρηση γιὰ τὴν *Ἐξαγωγή*.

Ἡ Νέα κωμωδία, χάρη στὴν ἐξέλιξη ποὺ πῆρε μὲ τὸ ἔργο ἑνὸς Μενάνδρου, Φιλήμονα ἢ Δίφιλου, εἶχε γίνει ἕνα λογοτεχνικὸ εἶδος ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ χορτάση τὴν ρωμαλέα πείνα ἑνὸς μεγάλου κοινοῦ τῶν ἑλληνιστικῶν πόλεων γιὰ θέματα, οὔτε νὰ δώση ἱκανοποιητικὴν τροφὴ στὴν ἐπιθυμία του γιὰ ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα καὶ χοντρὰ ἀστεῖα. Μὲ πολὺ διαφορετικὸν τρόπο αὐτὸ τὸ μποροῦσε ὁ μίμος,

1. Γιὰ τὰ σχετικὰ προβλήματα, κατὰ πόσο εἶναι πρότυπο ὁ Νεοπτόλεμος ἀπὸ τὸ Πάριο, ἢ ἂν ὁ Ὁράτιος ἔχει στὸν νοῦ του ἑλληνιστικὴ σύγχρονή του ποίηση, διδάσκει ὁ E. BURCK στὸν ἐπίλογο τῆς ἔκδοσης τῶν *Epistulae* τῶν KIESSLING-HEINZE. Βερολ. 1957, 401. Πολὺ μακριὰ στὴν χρησιμοποίηση τῆς *Ars* γιὰ τὸ ἑλληνιστικὸ δράμα προχωρεῖ ὁ K. ZIEGLER (βλ. παρακ.), 1972. Ἡ προσεκτικὴ φροντίδα γιὰ τὴν τέχνη τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν προσώπων, ἡ ὁποία ἔρχεται στὸ προσκήνιο, διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος ἐξαίρει τὴν δομὴ τῆς δράσης, μπορεῖ πραγματικὰ νὰ ἀντιστοιχῇ μὲ δεδομένα τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης, ποὺ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὴν ρητορική.

2. ‹A Greek Historical Drama›, *Proc. Brit. Ac.* 35, 1949, 207· τώρα *Ox. Pap.* 23, 1956, ἀρ. 2382. Περισσότερη βιβλιογρ. στὸν *AfdA* 5, 1952, 152 καὶ 7, 1954, 150 καὶ στὸν A. E. RAUBITSCHEK, *Class. Weekly* 48, 1955, 48. Τοῦ ἴδ. ‹Die schamlose Ehefrau›, *Rhein. Mus.* 100, 1957, 139. E. BICKEL, ‹Rekonstruktionsversuch einer hellenist. Gyges-Nysia-Tragödie›, *Rhein. Mus.* 100, 1957, 141.

ἡ ρεαλιστικὴ ἀπεικόνιση τῆς καθημερινῆς πραγματικότητας τῆς ζωῆς. Εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρακολουθήσουμε καλὰ τὰ ξεκινήματά του (σ. 343)[1], καὶ μιλήσαμε καὶ γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ἀποτύπωση αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀπὸ τὸν Σώφρονα (σ. 348). Πρέπει νὰ ὑπολογίζουμε ὅτι ἤδη στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἔχουμε μιὰν πλούσια διαμόρφωση καὶ διαφοροποίηση τέτοιων μιμικῶν προσφορῶν. Ὑπῆρχαν μίμοι τραγουδιστοὶ καὶ ἀπαγγελτοί, πεζὸς λόγος καὶ στίχος, μοναχικὴ ἀπαγγελία καὶ σκηνικὴ ἐκτέλεση. Δύσκολο εἶναι νὰ ξεχωρίσουμε τὸ πλῆθος τῶν χαρακτηρισμῶν. Ὁπωσδήποτε μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ *ἱλαρῳδία* κι ἡ *σιμῳδία* ἐδήλωναν μιὰν πιὸ μετρημένη, ἡ *μαγῳδία* ἢ ἡ συγγενική της *λυσιῳδία* ἕνα ἀδιαντροπο-κωμικὸ εἶδος ἀπαγγελίας, πιθανῶς χωρὶς πολὺ σταθερὰ σύνορα. Ἕνα θαυμάσιο παράδειγμα μιμικῆς σὲ μοναχικὸ τραγούδι ἔχουμε σ' ἕναν πάπυρο τοῦ 2. αἰ. π.Χ., τὸν *Θρῆνο τῆς κόρης*[2]. Σὲ ζωηροὺς ρυθμούς, κυρίως δόχμιους, μιὰ κοπέλλα ποὺ τὴν ἔδιωξε ὁ ἀγαπημένος της ὕστερα ἀπὸ μιὰν φιλονεικία, θρηνεῖ μπροστὰ στὴν πόρτα του. Ἀνάλογο μὲ τὸ θέμα εἶναι καὶ τὸ τραγούδι, ποὺ δὲν τοῦ λείπει ἡ δυνατὴ ἔκφραση θερμοῦ πάθους, ἕνα *παρακλαυσίθυρον*, ποὺ τὸ τραγουδᾶ ἀλλοῦ ὁ ἀγαπητικὸς μπροστὰ στὴν πόρτα. Ἡ προσπάθεια τοῦ F. Leo[3] νὰ συνδέση αὐτὰ τὰ τραγούδια μὲ τὰ *Cantica* τοῦ Πλαύτου, δὲν εἶχε ἐπιτυχία.

Κάτι ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ἕνα σύντομο τραγούδι, ποὺ γράφτηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 2. αἰ. π.Χ. στὴν πόρτα ἑνὸς ναοῦ τῆς Marissa (ἀνάμεσα στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τὴν Γάζα). Σ' ἕναν διάλογο, ποὺ ἴσως τραγουδιόταν σὲ μοναχικὴ ἀπαγγελία, μιὰ ἑταίρα κουβέντιαζε μ' ἕναν ἐραστὴ κλεισμένον ἔξω. Τὸ τραγουδάκι καὶ ἡ θέση στὴν ὁποία βρισκόταν, ἐπιβεβαιώνουν τὴν παρατήρηση τοῦ Ἀθήναιου (15, 697c), ὅτι ὅλη ἡ Φοινίκη ἦταν γεμάτη τέτοια τραγούδια. Αὐτὰ τὰ ἐπιπόλαια προϊόντα τὰ χαρακτηρίζει «λοκρικά», καὶ στὸ ἴδιο χωρίο παραδίνει τὸ «τραγουδάκι τῆς μέρας», ποὺ τὸ ἀναφέραμε πιὸ μπροστὰ (σ. 172), ποὺ ἡ περιοχὴ τῆς γένεσής του καὶ ἡ χρονολόγηση μένουν ἀβέβαια.

Κοντὰ στὶς ὀνομασίες τοῦ μοναχικοῦ τραγουδιοῦ ὑπάρχει μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὅρους ὅπως *μιμολόγοι, ἠθολόγοι, βιολόγοι*, ποὺ δηλώνουν ἀπαγγελία σὲ στίχους ἢ σὲ πεζὸν λόγον. Οἱ *ἰωνικολόγοι* ἢ *κιναιδολόγοι* μὲ τὴν ὀνομασία τους ἀποδίνουν τὴν ἰωνικὴ μορφὴ καὶ τὸ ἀδιάντροπο περιεχόμενο. Ὁ Ἀθήναιος ὀνοματίζει (14, 620e) ἀρκετοὺς ποιητὲς αὐτοῦ τοῦ εἴδους, καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτούς, γιὰ μεγάλη μας ἔκπληξη, καὶ τὸν Ἀλέξανδρο τὸν Αἰτωλό, ὁ ὁποῖος δηλαδὴ ἦταν πολὺ πολύπλευρος. Κοντὰ σὲ ὀνόματα ὅπως Πύρητας ἀπὸ τὴν Μίλητο καὶ Ἀλεξᾶς, ὁ πιὸ

1. Ὁ E. Wust, *RE* 15, 1932, 1730 κέ. κοπίασε πολὺ νὰ ξεχωρίση ἀπέναντι στὸν μίμο τοὺς λογῆς λογῆς ἠθοποιοὺς καὶ χορευτὲς τοῦ ἐθίμου, ὅπως τοὺς *δεικηλικτές, ἰθυφάλλους, φαλλοφόρους, φλύακες, αὐτοκάβδαλους*. Μολαταῦτα δὲν πρέπει νὰ κάμνουμε πολὺ σχηματοποιημένους χωρισμούς, ἀλλὰ καλύτερα νὰ ἀναγνωρίζουμε ὅτι οἱ ὁμάδες αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν βέβαια στὸν μίμο, τὸ ἔθιμο ὅμως αὐτὸ εἶχε στοιχεῖα τοῦ μίμου.

2. Εὐκολοεύρετα στὸν Powell (βλ. σ. 1023 σημ. 2), 177, ποὺ προσφέρει καὶ συγγενικὰ ἀποσπάσματα.

3. *Die plaut. Cantica und die hellenist. Lyrik. Abh. Gött. Ges.* N.F. 1/7. 1897.

γνωστὸς εἶναι ὁ Σωτάδης ἀπὸ τὴν Μαρώνεια[1]. Τὸ τολμηρό του πνεῦμα αὐτὸς τὸ δοκίμασε καὶ σὲ βάρος τοῦ Φιλάδελφου, γιὰ τὸν γάμο του μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀδελφή του, καὶ γι' αὐτὸ ὁ νησίαρχος τοῦ βασιλιᾶ τὸν τιμώρησε μὲ θάνατο στὴν Καῦνο. Ἡ *Σούδα* δίνει μερικοὺς τίτλους: *Εἰς Ἅιδου κατάβασις*, *Πρίηπος*· ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὁ θεὸς αὐτὸς τῆς περιοχῆς τῆς Λαμψάκου τοῦ Ἑλλησπόντου εἶχε αὐτὴν τὴν ἐποχὴ μεγάλη διάδοση σὰν ὑπεριθυφαλλικὸς θεὸς τῶν κήπων, πρέπει νὰ ἐμφανιζόταν στὴν πομπὴ τοῦ Φιλάδελφου κοντὰ στὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Πτολεμαῖο, κι ἐνέπνευσε ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος ποιημάτων, τὰ *Πριάπεια*, ποὺ τὸ μέτρο τους τὸ δημιούργησε ὁ Εὐφρόνιος ἀπὸ τὴν Χερσόνησο. Ἀνάμεσα στοὺς τίτλους βρίσκουμε: *Εἰς Βελεστίχην* (τὴν ἐρωμένη τοῦ Φιλάδελφου) καὶ *Ἀμαζών*. Οἱ ὑπόλοιποι τίτλοι τῆς *Σούδας* ἀνήκουν στὸν ὁμώνυμο κωμικὸ ποιητή. Ἀπὸ «κιναιδολόγους» ἔχουμε ἀκόμα φτωχὰ λείψανα ἑνὸς ποιήματος *Εἰς Θεόδωρον*, μιᾶς *Ἰλιάδας* κι ἑνὸς *Ἄδωνη*. Τὸ ὄνομά του σώθηκε ἐπίσης στὸ «σωτάδειον», μιὰν παραλλαγὴ τοῦ ἰωνικοῦ τετράμετρου ποὺ ἀρχίζει μὲ τὰ μακρά (*ἀπὸ μείζονος*), ποὺ τὴν χρησιμοποιοῦσε μονοστιχικὰ γιὰ ποιήματα ποὺ ἀπαγγέλλονταν. Τὰ ἀποφθέγματα ποὺ σώθηκαν στὸν Στοβαῖο (*Σωτάδεια*), πρέπει μᾶλλον νὰ τὰ κρίνουμε ὅπως κρίναμε καὶ τὶς συλλογὲς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπίχαρμου καὶ τοῦ Μενάνδρου, ποὺ πλουτίσθηκαν μὲ πλαστὰ ποιήματα (βλ. σ. 347).

Στὸν Πλούταρχο (*Συμπ. προβλ.* 7,4.712e) διαβάζουμε ὅτι οἱ μίμοι διαιροῦνται σὲ «*παίγνια*» καὶ «*ὑποθέσεις*». Ὁ πρῶτος ὅρος σημαίνει ἴσως μοναχικὲς ἀπαγγελίες (solo). Ἐδῶ κατατάσσουμε τοὺς *Μιμιάμβους* τοῦ Ἡρώδα[2], ἑνὸς ποιητῆ ποὺ δὲν ξέραμε σχεδὸν τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ὄνομά του, ὥσπου ἕνα (παπυρικὸ) εὕρημα τοῦ 1890 μᾶς χάρισε τὸν κύλινδρο μὲ σημαντικὸ μέρος τῶν ποιημάτων του (ἀρ. 485 P.). Ἐπειδὴ εἶναι βέβαιο πὼς ἡ Κὼς εἶναι τὸ θέατρο δυὸ ἀπὸ τοὺς μιμιάμβους του (2 καὶ 4), μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε μιὰν στενότερη σχέση τοῦ ποιητῆ πρὸς τὸ νησί, ποὺ γιὰ τὴν πνευματική του ζωὴ μιλήσαμε σὲ συνδυασμὸν μὲ τὸν Θεόκριτο. Δὲν ξέρουμε ἂν ὁ Ἡρώδας γεννήθηκε ἐκεῖ. Γιὰ τὴν χρονολόγηση τὸ πιὸ βέβαιο στήριγμα μένει ἡ μνημόνευση τοῦ ἱεροῦ τῶν «*ἀδελφῶν θεῶν*» (1,30), πράγμα ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἐποχὴ ὕστερα ἀπὸ τὸ 270· ἐπειδὴ ἀκόμα ὅλες οἱ πιθανότητες συνηγοροῦν μὲ τὸ ὅτι ὁ «*βασιλεὺς χρηστὸς*» στὸν ἴδιο στίχο εἶναι ὁ Εὐεργέτης[3], γι' αὐτὸ φτάνουμε στὴν βασιλεία του (246-221). Λο-

1. Ἀποσπάσματα στὸν Powell (βλ. σ. 1023 σημ. 2), 238. Τεῦχ. 6, 186 D. Ἡ ὑπόθεση τοῦ E. Diehl (*Anth. Lyr.* Παράρτ., 66) ὅτι ὁ ἀρ. 179 τοῦ G. A. Gerhard, *Gr. Pap.*, Διδ. διατρ. Χαϊδελβ. 1938, προέρχεται ἀπὸ ἐπιγράμματα τοῦ Σωτάδη, ἀντικρούσθηκε μὲ 3 νέα ἀποσπάσματα στοῦ E. Siegmann, *Lit. gr. Texte der Heidelb. Pap. Samml.* Χαϊδελβ. 1956, ἀρ. 190. Πρόκειται γιὰ σκωπτικὸν πεζὸ λόγο, ποὺ ἡ προέλευσή του εἶναι δύσκολο νὰ ὁρισθῆ. Ὁ H. Lloyd-Jones, *Gnom.* 29, 1957, 427, ὑποθέτει ἕνα ρητορικὸ ἐγχειρίδιο.

2. *Ἡρώνδας* στὸν Ἀθήν. 3, 86b, *Ἡρώδας* στὰ παραθέματα τοῦ Στοβαίου καὶ Plin. ep. 4, 3, 4, (*Herodes*). Οἱ τύποι τοῦ ὀνόματος χωρὶς ἀμφιβολία μπερδεύονταν· τύπους σὲ *-ώνδας* συναντοῦμε στὴν Βοιωτία, ἐνῶ στὴν Κὼ τὸ *ν* δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ προφέρεται.

3. Σωστὰ ὁ Wilamowitz, *Hellenist. Dicht.* 2. Βερολ. 1924· ἀνάλλαγη ἐκδ. 1962, 318.

γοτεχνικοὶ πρόλογοι αὐτῶν τῶν ρεαλιστικῶν μικρῶν δραμάτων μὲ τὴν ἀνελέητη καὶ τσουχτερὴ στάση εἶναι ἐνμέρει οἱ μίμοι τοῦ εἴδους τοῦ Σώφρονα· ὡστόσο ὁ Ἡρώδας δὲν γράφει σὲ πεζὸν λόγο, ἀλλὰ παίρνει τοὺς χωλίαμβους τοῦ Ἱππώνακτα, ποὺ τὸν ἀκολουθεῖ μάλιστα καὶ στὸν ἰωνικὸ χρωματισμὸ τῆς γλώσσας. Μολαταῦτα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο μένουν ἕνα πλῆθος δυνατότητες, νὰ πετύχη μὲ τὸ ξεκάθαρο ζωγράφισμα τῶν προσώπων καὶ τὴν ἀριστουργηματικὴ προσαρμογὴ τοῦ λόγου ἕναν ὕψιστο βαθμὸ πιστότητας τῆς ζωῆς καὶ γνησιότητας τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ δύναμη αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ μόνο μὲ ἐπιφύλαξη μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν ὀνομάση ποιητή, βρίσκεται στὴν συνεπὴ ἀποτύπωση τῶν ρεαλιστικῶν συστατικῶν τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Ποικίλο ὅπως ἡ ζωὴ εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν *μιμίαμβων*: ἡ προαγωγός, ποὺ διπλαρώνει μιὰν σοβαρὴ κυρία τὸν καιρὸ ποὺ ὁ ἄντρας της βρίσκεται σὲ ταξίδι· ὁ φιλάργυρος πορνοβοσκός, ποὺ στὸ δικαστήριο θέλει νὰ κερδίση χρήματα ἀπὸ μιὰν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ σπιτιοῦ του· ὁ δάσκαλος, ποὺ μιὰ μητέρα τοῦ δίνει ἐντολὴ νὰ σπάση στὸ ξύλο τὸ ἀλητάκι της· γυναῖκες ποὺ θυσιάζουν καὶ χαζεύουν τὰ καλλιτεχνήματα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Κῶ (σκεφτόμαστε τὶς *Ἀδωνιάζουσες* τοῦ Θεόκριτου)· τὸ φρικτὸ παιχνίδι μιᾶς πρόστυχης γυναίκας μὲ τὸν δοῦλο της, ποὺ θέλει νὰ τὸν ἔχη δικόν της καὶ ποὺ ἀπὸ τὴν ζήλεια της παρὰ λίγο νὰ τὸν πεθάνη· ἕνας ἀδιάντροπος διάλογος ἀνάμεσα σὲ δυὸ φίλες· ἐπίσκεψη καὶ παζάρια μὲ τὸν παπουτσή. Ὁ 8. μιμίαμβος, τὸ *Ὄνειρο (Ἐνύπνιον)*, σώζεται σὲ τόσο ἄσχημη κατάσταση, ποὺ ἡ ἀποκατάστασή του στηρίζεται σὲ ὑποθέσεις[1]. Αὐτὸ εἶναι λυπηρό, γιατὶ ὁ ποιητὴς ἐδῶ ὑπερασπίζει τὸ ἔργο του ἐναντίον ἄλλων. Ἀπὸ μερικοὺς ἀκόμα *μιμίαμβους* σώζονται μόνο ἀποσπάσματα, ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν καμιὰν γνώση γιὰ τὸ περιεχόμενο.

Ἀπὸ καιρὸν ἔχει ἐγκαταλειφθῆ ἡ σκέψη ὅτι αὐτοὶ οἱ *μιμίαμβοι* παριστάνονταν στὴν σκηνή· ἴσως ὅμως δὲν προορίζονταν μόνο γιὰ διάβασμα, κι ἔτσι πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἀπαγγέλλονταν ἀπὸ ἕναν ὁμιλητή, ποὺ μὲ κατάλληλη ἀπόχρωση ξεχώριζε ἀναμεταξύ τους τὰ πρόσωπα.

Γιὰ τὸ πρόβλημα, ἂν ὑπῆρχαν ἤδη στὴν ἀκμὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μίμοι μὲ συνεχὴ δράση ποὺ παίζονταν στὴν σκηνή, σὰν κι αὐτοὺς ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, θὰ βρισκόμασταν σὲ δύσκολη θέση, ἂν δὲν ἐρχόταν νὰ μᾶς βοηθήση ἕνα ἀσήμαντο μνημεῖο. Ἕνας πήλινος λύχνος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (3. αἰ. π.Χ.) δείχνει τρεῖς ἠθοποιοὺς κι ἔχει ἐπιγραφή: ΜΙΜΟΛΩΓΟΙ Η ΥΠΟΘΗΣΙΣ ΕΙΚΥΡΑ[2]. Τὸ παίξιμο χωρὶς μάσκα, δηλ. μὲ γυναῖκες στοὺς γυναικείους ρόλους, πρέπει νὰ τὸ προϋποθέτουμε γι' αὐτὴν τὴν ἐποχή. Πολλὰ πρέπει νὰ ἦταν αὐτοσχέδια, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔπιαναν μόνο τὸ ὑλικὸ μιᾶς πετυχημένης κωμωδίας καὶ τὸ ἔπαιζαν ὅπως ὅπως, ἔτσι ποὺ ἔκαμναν προφανῶς οἱ μιμολόγοι τῆς Ἀθήνας. Δὲν

1. O. Crusius καὶ R. Herzog, <Der Traum des H.>, *Phil.* 79, 1924, 370.

2. =*Μιμολόγοι· ἡ ὑπόθεσις Ἑκυρά* (=ἡ πεθερά). Εἰκόν. στῆς M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theater*. Princeton 1939, εἰκ. 290.

πρέπει ὅμως νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ὑπῆρχαν καὶ γραμμένα, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ παπύρους γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα μποροῦν μάλιστα νὰ φτάνουν ὡς τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ὅπως εἶναι βέβαιο τουλάχιστο γιὰ τὸν διάλογο μ' ἕναν μεθυσμένο[1], ἂν εἶναι σωστὴ ἡ χρονολόγηση τοῦ ὀστράκου στὸν 2./1. αἰ. π.Χ.

Μιλήσαμε ἤδη γιὰ τοὺς φλύακες, ποὺ εἶχαν κάποιαν συγγένεια μὲ τὸν μίμο, καὶ γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ παιξίματός τους, ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε γύρω στὰ 300 π.Χ. στὴν *Ἱλαροτραγῳδία* τοῦ Ρίνθωνα τοῦ Συρακούσιου (σ. 347). Τίτλοι ὅπως *Ἡρακλῆς*, *Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι*, *ἐν Ταύροις*, *Μήδεια*, *Ὀρέστης*, ἐπιτρέπουν ἀκόμα νὰ δοῦμε ὅτι αὐτὸς γιὰ τὶς τροποποιήσεις τῶν μύθων χρησιμοποιοῦσε συχνὰ τὸν Εὐριπίδη,— μιὰ καινούργια μαρτυρία γιὰ τὴν ἀγάπη ποὺ τοῦ εἶχαν στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Τέτοιου εἴδους ἔργα ἔβρισκαν κοινὸ καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια· συναντοῦμε ἐκεῖ τὸν Σώπατρο ἀπὸ τὴν Πάφο, ποὺ ἔγραψε παρῳδίες δραμάτων.

Ἀπὸ τὸν μίμο πρέπει νὰ ξεχωρίζουμε, ἔστω κι ἂν ἔχουν κάποιαν συγγένεια, τὸν παντόμιμο[2], στὸν ὁποῖο μιὰ πλούσια ὀρχήστρα κι ἕνας χορὸς τραγουδιστῶν συνόδευαν ἕναν χορευτή. Αὐτὸς ἔπρεπε μόνο μὲ τὶς κινήσεις του (φοροῦσε μάσκα) νὰ παριστάνῃ διάφορα πρόσωπα τῆς ὑπόθεσης, ποὺ συνήθως παίρνονταν ἀπὸ τὸν μύθο. Ὁ παντόμιμος ἄνθησε στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, καὶ χαλοῦσε ὁ κόσμος μὲ τοὺς καλλιτέχνες του, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι εὔκολοι οἱ παραλληλισμοί. Ἐπίμονα καλλιεργεῖται ἡ ἄποψη ὅτι τὸν παντόμιμο τὸν δημιούργησε στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου ὁ Πυλάδης ἀπὸ τὴν Κιλικία, ὁ L. ROBERT ὅμως ἤδη ἀπὸ τὸ 1930[3], στηριγμένος σὲ ἐπιγραφικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν παράδοση τραγικῶν θεμάτων μὲ ρυθμικὲς κινήσεις, ἔδειξε ὅτι τέτοιου εἴδους τέχνη εἶναι κιόλας μαρτυρημένη τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1. προχριστιανικοῦ αἰώνα στὴν Ἀσία.

Ἑλληνιστικὴ τραγῳδία: F. SCHRAMM, *Tragicorum graec. hellenisticae quae dicitur aetatis fragmenta etc.* Διδ. διατρ. Munster 1931. K. ZIEGLER, *RE* 6 A 1937, 1967. V. STEFFEN, *Quaest. trag. capita tria.* Poznan 1939. P. VENINI, ‹Note sulla trag. ellenistica›, *Dioniso* 16, 1953, 3.—Λυκόφρονας: C. v. HOLZINGER, *L.s. Alexandra.* Λειψ. 1895 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπόμν.). Ἐξαιτίας τῶν παραφράσεων, τῶν σχολίων καὶ τοῦ λεξιλογίου μένει σημαντικὴ ἡ ἔκδοση τοῦ E. SCHEER σὲ 2 τόμους. Βερολ. 1881 καὶ 1908· 2. ἀνάλλαγη ἔκδ. Βερολ. 1958. Μαζὶ μὲ τὸν Καλλίμαχο ἐξέδωσε τὸν Λυκόφρονα στὴν *Loeb Class. Libr.* ὁ A. W. MAIR 1921 (ἀγγλ.). L. MASCIALINO, Λειψ. 1964. Μετάφραση τοῦ G. W. MOONETY, *The Al. of L.* Λονδ. 1921. L. MASCIALINO, *L. Alejandra.* Βαρκελ. 1956 (μὲ ἰσπαν. μετάφρ. καὶ βιβλιογρ.). ST. JOSIFOVIĆ, *Lykophronstudien. Jahrb. d. phil. Fak. Novi Sad.* 2, 1957, 199. Τοῦ ἴδ. ‹Zur Quellenkunde von Lykophrons Alexandra. Das Dichtwerk als Resultat und Quelle›, *Jahrb. d. Phil. Fak. Novi Sad* 5, 1960, 283. —J. WIENEKE, *Ezechielis*

1. POWELL (βλ. σ. 1023 σημ. 2), 181. D. L. PAGE, *Greek Lit. Pap.* Λονδ. 1950, ἀρ. 74, σ. 332.
2. V. ROTOLO, *Il pantomimo. Studi e testi.* Παλέρμο 1957.
3. *Herm.* 65, 1930, 106.

Judaei poetae Alexandrini fabulae quae inscribitur 'Ἐξαγωγή fragmenta. Münster 1931. Τὸ κείμενο τώρα στὴν ἔκδοση τῆς *Εὐαγγ. Προπ.* τοῦ Εὐσέβιου ἀπὸ τὸν K. MRAS 1, Βερολ. 1954. J. TRENCSENYI-WALDAPFEL, ‹Une tragédie Grecque à sujet biblique›, *Acta Orientalia* II/2-3, 1952/53, 143. A. LESKY, *Herm.* 81, 1953, 3 = *Ges. Schr.* 206. BR. SNELL, *Steinen aus griech. Dramen*. Βερολ. 1971, 170.—Γιὰ τὸν μίμο πρέπει κανεὶς νὰ συζητήση ἀκόμα μὲ τὸ λόγιο, ἀλλὰ προβληματικὸ ἔργο τοῦ H. REICH, *Der Mimos*, 1. Βερολ. 1903. Πρόσθ. E. WUST, *RE* 15, 1932, 1727. A. OLIVIERI, *Frammenti della comm. greca e del mimo nella Sicilia e nella Magna Grecia*. 2: *Framm. della comm. Fliacica*. 2. ἐκδ. Νεάπολη 1947.—Ἡρώδας: O. CRUSIUS, 5. ἐκδ. 1914 (μὲ συγγενικὰ κείμενα). Δίγλωσση, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδ. τοῦ CRUSIUS, μὲ πρόλογο καὶ διασαφήσεις: R. HERZOG, Λειψ. 1926. W. HEADLAM καὶ A. D. KNOX, Cambr. 1922· reissue with a few corrections 1966 (μὲ πλούσιο ὑλικὸ γιὰ τὴν ἑρμηνεία)· ἐπίσης στὴν δίγλ. ἔκδοση τῶν χωλιαμβικῶν, *Loeb Class. Libr.* 1929, ὁ KNOX ἐπερίλαβε καὶ τὸν Ἡρώδα. J. A. NAIRN καὶ L. LALOY, *Coll. des Un. de Fr.* 1928: ξανατύπ. 1960. QU. CATAUDELLA, Μιλάνο 1948 (μὲ μετάφρ.). G. PUCCIONI, Φλωρεντία 1950 (μὲ ὑπόμν.). DOM. BO, *La lingua di Eroda*. Acc. d. scienze Torino 1962, V. SCHMIDT, *Sprachliche Untersuchungen zu Herondas*. Βερολ. 1969.

7. ΑΛΛΗ ΠΟΙΗΣΗ

Στὰ προηγούμενα κεφάλαια ἀναφέραμε ὄχι λίγα ὀνόματα, πρέπει ὅμως, γιὰ νὰ ἀποστρογγυλώσουμε τὴν εἰκόνα, νὰ προσθέσουμε ἀκόμα μερικά.

Πρῶτα πρέπει στὰ εἴδη ποὺ ἀναλύσαμε, νὰ προσθέσουμε ἕνα, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητική* του (1. 1447b 16) δὲν ἤθελε νὰ τοῦ δώση μιὰν καλὴ θέση στὴν περιοχὴ τῆς ποίησης. Ἐννοοῦμε τὸ διδακτικὸ ποίημα, ποὺ ἐκπρόσωπόν του ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸν Ἐμπεδοκλή. Κάπως δικαιολογημένα οἱ ἀρχαῖοι δημιουργὸν αὐτοῦ τοῦ εἴδους θεωροῦσαν τὸν Ἡσίοδο, μολονότι ὁ χαρακτηρισμὸς «διδακτικὸ ποίημα» γιὰ τὰ *Ἔργα* ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ τὰ πῆ ὅλα, καὶ στὸ βάθος δὲν λέει πολλά. Διδακτικὴ ποίηση ὑπῆρχε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή· π.χ. ὁ Εὔηνος ὁ Παριανὸς (σ. 503) ἔντυνε ρητορικοὺς κανόνες σὲ στίχους, ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ὅμως τῆς ἔδωσε ἰδιαίτερη φροντίδα κι ἐκτίμηση. Ἂν στὶς περιπτώσεις ὅπως τοῦ Εὔηνου θὰ ἔπρεπε νὰ δεχτοῦμε ὅτι διάλεγαν τὴν στιχηρὴ μορφὴ ἐξαιτίας τῆς εὐκολότερης ἐντυπωτικότητάς της, τώρα δοκίμαζαν ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση μὲ τὸ ἀντίστροφο παιχνίδι ἀνάμεσα στὴν λόγια γνώση καὶ τὴν περίτεχνη μορφή.

Τὸ πιὸ σημαντικὸ παράδειγμα μᾶς τὸ προσφέρει μὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ πετυχημένα ποιήματα τῆς ἀρχαιότητας ὁ Ἄρατος ἀπὸ τοὺς Σόλους τῆς Κιλικίας, τὴν πόλη ποὺ ἔστειλε τὸν Χρύσιππο τὸν στωικὸ στὴν Ἀθήνα. Δὲν εἶναι σοβαρό, ὅπως εἶπε σωστὰ ὁ WILAMOWITZ[1], νὰ θέλουμε νὰ δώσουμε τὶς χρονολογίες τῆς γέννησης καὶ τοῦ θανάτου του. Πρέπει νὰ ἀρκεσθοῦμε νὰ καθορίσουμε μερικοὺς σημαντικοὺς σταθμοὺς τῆς ζωῆς του. Ἀπέναντι στὶς τέσσερις λεπτομερειακὲς βιογρα-

1. Σ' ἕνα σημαντικὸ γιὰ τὸν Ἄρατο κεφάλαιο τῆς *Hellenist. Dicht.* 2, Βερολ. 1924. 2. ἀναλλ. ἐκδ. 1962, 276.

φίες καθὼς καὶ στὶς ψευδεπίγραφες ἐπιστολὲς ἡ ἐπιφύλαξη εἶναι ἀσφαλῶς δικαιολογημένη. Ὁπωσδήποτε ὁ Ἄρατος σὲ νεαρὴ ἡλικία πῆγε στὴν Ἀθήνα καὶ ἀκολούθησε τοὺς Στωικούς. Ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλους συνδέθηκε μαζί του ἐκεῖνος ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν κατοπινὴ ἀποστασία του ἀπὸ τὴν Στοὰ πρὸς τὸν ἡδονισμὸ τὸν ἔλεγαν ὁ *μεταθέμενος* (βλ. σ. 934). Αὐτὸς στὴν βιογραφικὴ παράδοση ἐμφανίζεται ἄλλοτε δάσκαλος, κι ἄλλοτε μαθητὴς τοῦ Ἀράτου στὴν ἀστρονομία[1]. Ἕνα σταθερὸ στήριγμα μᾶς προσφέρει ἡ εἴδηση ὅτι ὁ Ἄρατος προσκλήθηκε στὴν Πέλλα, στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀντίγονου τοῦ Γονατᾶ (276-239), καὶ σ' αὐτὸ φυσικὰ ἔπαιξε ρόλον ἡ στωικὴ διάθεση αὐτοῦ τοῦ ἡγεμόνα. Στὴν Μακεδονία καὶ ἴσως μὲ προτροπὴ τοῦ Ἀντίγονου γεννήθηκαν τὰ *Φαινόμενά* του. Μποροῦμε ἐπίσης νὰ πιστέψουμε ὅτι ἔμεινε λίγον καιρὸ κοντὰ στὸν Ἀντίοχο τὸν Α' τῆς Συρίας, γιατὶ ὁ *Βίος III* στηρίζεται γι' αὐτὴν τὴν πληροφορία στὸν Δωσίθεο ἀπὸ τὸ Πηλούσιο, ποὺ μαζὶ μὲ τὸν Κόνωνα καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν δροῦσε σὰν ἀστρονόμος στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ πληροφορία ὅτι ἐκεῖ ἐπιμελήθηκε μιὰν ἔκδοση τῆς *Ἰλιάδας* φαίνεται ὅτι πηγαίνει πίσω στὸν Ἀντίγονο ἀπὸ τὴν Κάρυστο[2].

Ὁ Κικέρωνας (*De orat.* 1,69) λέει ὅτι εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Ἄρατος, ὁ συγγραφέας τόσο ὡραίων στίχων γιὰ τὸν κόσμο τῶν ἄστρων, ἦταν ἄνθρωπος ποὺ δὲν ἤξερε ἀστρονομία (*homo ignarus astrologiae*). Ὅ,τι ξέρουμε γιὰ τὴν συγγραφική του ἐργασία, δείχνει ὅτι αὐτὴ ἀγκάλιαζε τοὺς πιὸ διαφορετικοὺς κλάδους. Αὐτὸ εἶναι ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα, ἔστω κι ἂν οἱ πληροφορίες τῆς *Σούδας* καὶ τῶν *Βίων* περιέχουν ἀρκετὲς ἀντιφάσεις καὶ ἀσάφειες[3]. Ἕνας *Ὕμνος στὸν Πάνα* ἔγινε γιὰ τοὺς γάμους τοῦ Ἀντίγονου Γονατᾶ μὲ τὴν Φίλα, καὶ ἀσφαλῶς ὁ θεὸς ἑρμηνευόταν ἐδῶ μὲ τὴν στωικὴ ἄποψη, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο τὸ ὄνομά του ([τὸ] *πᾶν*) ἔδινε ἀρκετὴν ἀφορμή. Ξέρουμε ἀκόμα *Ἐπικήδεια* σὲ φίλους, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἕνα γιὰ τὸν ἀδελφό του τὸν Μύρη, ποιήματα ἰατρικοῦ περιεχομένου (ἦταν ἄραγε ἡ *Ὀστολογία* τμῆμα τῶν *Ἰατρικῶν*;) καὶ μιὰν συλλογὴ μικροπραγμάτων μὲ τὸν τίτλο *Κατὰ λεπτόν*, ποὺ τὸν ξέρουμε ἀπὸ τὴν *Appendix Vergiliana*. Γιὰ τὴν φιλολογική του ἀπασχόληση μὲ τὸν Ὅμηρο μιλήσαμε ἤδη.

Ὅλα αὐτὰ ἔχουν χαθῆ· σώθηκε μόνο τὸ ποίημα τοῦ Ἀράτου, ποὺ κράτησε τὸ ὄνομά του ζωντανὸ ἀκόμα καὶ σὲ αἰῶνες ποὺ ἀπὸ ἄλλην ἄποψη πολὺ λίγα ἑλληνικὰ ἤξεραν. Δὲν ἦταν καθόλου ὁ πρῶτος ἢ ὁ μόνος ποὺ καταπιάστηκε μὲ τὴν μετάδοση τῆς ἀστρονομίας σ' ἕνα ποίημα. Ὁ Κλεόστρατος ἀπὸ τὴν Τένεδο εἶναι δύσκολο νὰ χρονολογηθῆ, εἶναι ὅμως πάρα πολὺ πιθανὸ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Εὔδοξο ἔγραψε ποίημα γιὰ τὰ ἄστρα. Ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Εὐεργέτη (τεῦχ. 6,93 D.) ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ Ἄρατος εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τοὺς ἀστρονομικοὺς ποιητὲς Ἡγησιάνακτα καὶ Ἕρμιππο. Ἡ παράδοσή μας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ

1. Βλ. MARTIN, *Hist.* (βλ. παραχ.), 165.
2. MARTIN, ἔ.ἀ. 175.
3. Μὲ πολλὴν κατανόηση τὸ πραγματεύθηκε ὁ MARTIN, ἔ.ἀ. 177.

συγκροτήσουμε ολόκληρους καταλόγους συγγραφέων σ' αυτό τό πεδίο[1]· δύσκολα ἀμφιβάλλει κανείς ὅτι ἡ πίστη στὴν θεϊκὴ φύση τῶν ἄστρων ποὺ τὴν διείσδυσή της τὴν βλέπουμε ἀπὸ τὸν 4. αἰώνα κι ὕστερα, καὶ τὸ ψευτοεπιστημονικὸ σύστημα τῆς 'Αστρολογίας ὅπως τὸ διαμόρφωσε ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἔκαμαν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νὰ προωθήσουν αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν συγγραφικὴ δραστηριότητα.

'Η *Σούδα* ὀνοματίζει τὸν Μενεκράτη τὸν 'Εφέσιο, τὸν Μενέδημο καὶ τὸν Τίμωνα σὰν δασκάλους τοῦ Ἄρατου. Πίσω ἀπὸ αὐτὸ γιὰ τοὺς δυὸ τελευταίους δὲν ὑπάρχει τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Ἄρατος εἶχε σχέσεις μαζί τους· ἔτσι καὶ γιὰ τὸν Μενεκράτη μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ διδακτικά του ποιήματα, τὰ *Ἔργα* καὶ τὰ *Μελισσουργικά*, ὁδήγησαν σ' αὐτὸν τὸν συνδυασμό. 'Οπωσδήποτε αὐτὸς μπορεῖ νὰ προηγήθηκε ἀπὸ τὸν Ἄρατο καὶ νὰ τὸν ἐπηρέασε.

'Η μεγάλη ἐπιτυχία τῶν *Φαινομένων*, ποὺ μὲ τοὺς 1154 ἑξάμετρούς τους ἔκαμαν νὰ ξεχαστῆ κάθε ἄλλη ποίηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἐξηγεῖται προπάντων ἀπὸ τὴν μορφοπλαστικὴ ἱκανότητα τοῦ Ἀράτου. Μὲ λιγότερη αὐστηρότητα ἀπὸ τὸν Καλλίμαχο ἔχτιζε στίχους, ποὺ μὲ ὁμαλὴ ροὴ περιγράφουν νοητὰ τὸ ἀντικείμενο, κι ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ διατηροῦν κάποιο ὑψηλὸ ἐπίπεδο. Ὅταν ὁ Καλλίμαχος σ' ἕνα ἐπίγραμμα[2] ἐπαινεῖ τὸ ἡσιοδικὸ στοιχεῖο τῶν *Φαινομένων*, μὲ αὐτὸ χαρακτηρίζει εὔστοχα τὸ στιλιστικό τους πρότυπο.

'Ο Ἄρατος στηρίζεται πολὺ γιὰ τὸ θέμα του σὲ δυὸ ἔργα τοῦ Εὐδόξου, τὰ *Φαινόμενα* καὶ τὸ *Ἔνοπτρον*, κι αὐτὸ ἦταν πολὺ γνωστὸ στοὺς εἰδικοὺς τῆς ἀρχαιότητας. 'Ο Ἵππαρχος τὸ ἀποδείχνει στὸ «'Υπόμνημα στὸν Ἄρατο καὶ τὸν Εὔδοξο» (*τῶν 'Αράτου καὶ Εὐδόξου Φαινομένων ἐξηγήσεις*, 3 βιβλ.)[3] μὲ ἔμφαση, γιατὶ ἔπρεπε νὰ διαμαρτυρηθῆ ἐναντίον μιᾶς παράδοσης ποὺ ἦταν μεροληπτικὴ γιὰ τὸν Ἄρατο καὶ δὲν ἤθελε νὰ τὸ παραδεχτῆ. Καὶ στὴν ἐκμετάλλευση τοῦ Εὐδόξου ὅμως ὁ Ἄρατος, ἐξαιτίας τῶν πολὺ μέτριων εἰδικῶν γνώσεών του, κινιόταν μέσα σὲ πολὺ στενὰ ὅρια: δὲν τολμᾶ νὰ προχωρήση οὔτε στοὺς πλανῆτες οὔτε στὴν ὀνομασία τῶν οὐράνιων σφαιρῶν[4]. 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μόνο πολὺ σπάνια χρησιμοποιεῖ τὸν μύθο γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἀστερισμῶν· ἄλλοι ἀναπλήρωσαν γρήγορα καὶ μὲ ἀκρίβεια αὐτὴν τὴν ἔλλειψη[5]. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι μεγάλα τμήματα τῶν *Φαινομένων* προσφέρουν πολὺ στεγνὰ ἀναγνώσματα, καὶ μόνο σὲ μερικὰ μέρη νιώθουμε ὅτι μᾶς μιλᾶ ὁ ποιητής. 'Εδῶ εἶναι πρῶτα ἡ εἰσαγωγὴ μὲ

---

1. MARTIN, ἔ.ἀ. 182. 184.

2. 27 = *Anth. Pal.* 9, 507. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία βλ. B. A. VAN GRONINGEN, *La poésie verbale grecque. Nederl. Akad. Afd. Letterk.* N. R. 16, 4, 1953, 148 καὶ H. HERTER, *Gnom.* 27, 1955, 256, 1.

3. Ἔκδοση K. MANITIUS. Λειψ. 1894 (μὲ γερμανικὴ μετάφραση).

4. Γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ οὐρανοῦ σύμφωνα μὲ τὸν Ἄρατο: R. BOKER, *Die Entstehung der Sternsphäre Arats. Sachs. Akad. Math.-natw. Kl.* 99/5, 1952. 'Ο BOKER ἐνισχύει τοὺς δισταγμοὺς ἐναντίον τῆς ἄποψης ὅτι κύρια πηγὴ τοῦ Ἀράτου ἦταν ὁ Εὔδοξος.

5. 'Ελληνικοὺς θρύλους γιὰ τὰ ἄστρα διηγεῖται τώρα (Fischer Bücherei 1956) γιὰ τὴν ἐποχή μας ὁ W. SCHADEWALDT.

τὸ ἐγκώμιο τοῦ Δία, ποὺ μοιάζει μὲ ὕμνον. Ὁ Δίας μοιάζει μὲ τὸν Θεὸ τῶν Πάντων, τῶν Στωικῶν, κι ὅταν λέῃ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀνήκουν στὸ γένος του, ἀκοῦμε τὸν Κλεάνθη, ποὺ στὸν Ὕμνο του στὸν Δία (στ. 4) χρησιμοποιεῖ τὴν ἴδια ἔκφραση[1].

Τελείως θρεμμένο μὲ θέματα τοῦ Ἡσίοδου καὶ τοῦ πνεύματός του εἶναι τὸ ὡραῖο κεφάλαιο γιὰ τὸν ἀστερισμὸ τῆς Παρθένου (96-136). Ὁ Ἄρατος τὴν ἑρμηνεύει σὰν Δίκη, τὴν θεότητα τῆς Δικαιοσύνης, ποὺ εἶχε ἀφήσει γεμάτη φρίκη τὴν γὴ στὴν χάλκινη ἐποχὴ τῆς γῆς καὶ τώρα κατοικεῖ μὲ τὰ ἄστρα. Καὶ τὸ τμῆμα ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὸ κλείσιμο τῆς περιγραφῆς τῶν ἄστρων μᾶς μεταφέρει στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ποιήματος (758-772), μαρτυρεῖ τὴν βαθιὰ πίστη τοῦ ποιητῆ στὴν διακυβέρνηση τοῦ Σύμπαντος ἀπὸ τὴν θεϊκὴ σοφία.

Τὸ τελικὸ μέρος τοῦ ποιήματος πραγματεύεται τὰ σημάδια τοῦ καιροῦ καὶ δείχνει μεγάλη συμφωνία μὲ τὸ σύγγραμμα ποὺ παραδίνεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεόφραστου γιὰ τὸ ἴδιο θέμα *(Περὶ σημείων)*[2]. Σ' αὐτὸ ἔχουμε ἕνα δεμάτι ἀπὸ ἀπανθίσματα ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, ποὺ μαζὶ μὲ τὸν Ἄρατο ἀνάγονται σὲ μιὰν κοινὴ πηγή, πιθανῶς ἕνα βιβλίο τοῦ Θεόφραστου.

Γιὰ τὴν μεγάλη ἐπιτυχία τῶν *Φαινομένων*, γιὰ τὸν ἔπαινο τοῦ Καλλίμαχου καὶ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Εὐεργέτη, ἔγινε ἤδη λόγος. Ὁ Λεωνίδας ὁ Ταραντίνος μπαίνει κι αὐτὸς μ' ἕνα ἐπίγραμμα (*Ἀνθ. Παλ.* 9,25) στὸν χορὸ τῶν θαυμαστῶν. Ἔχουμε ἀποσπάσματα μιᾶς μετάφρασης τοῦ Κικέρωνα, σώθηκε ἡ ἀπόδοση τοῦ Germanicus καὶ Avienus, καὶ προσθέτεται μιὰ ἀνώνυμη τοῦ 7. αἰ. σὲ βάρβαρα λατινικά· ὁ Τ. Οὐάρρωνας ὁ Ἀτακινὸς χρησιμοποίησε τὸ ἔργο τουλάχιστο γιὰ τὰ καιρικὰ σημάδια. Σὲ χειρόγραφα τοῦ Βατικανοῦ (Vat. gr. 191 καὶ 381) ὑπάρχουν κατάλογοι συγγραφέων ποὺ ἔγραψαν γιὰ τὸν Ἄρατο. Ὅταν ἀκοῦμε εἰκοσιεπτὰ ὑπομνηματιστές, σχηματίζουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὑπῆρχε ὁλόκληρη φιλολογία. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ὑπῆρχαν καὶ πολεμικά, ὅπως τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἵππαρχου, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε ἤδη. Ξέρουμε πολλὰ ὀνόματα, ἑρμηνεῖες τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τοῦ Λεόντιου ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς, ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ πλούσια σχόλια.

Ἀπατηλὰ τοποθετήθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 169 ἰαμβικοὶ τρίμετροι στίχοι *(Ἐμπεδοκλέους ἀπλανῶν ἄστρων σφαῖρα)*, ποὺ περιγράφουν ἀστερισμοὺς μὲ τὸν τρόπο τοῦ Ἀράτου[3]. Κι αὐτοὶ μαρτυροῦν τὴν ἐπίδραση τῶν *Φαινομένων*. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἐφέσιος, ποὺ τὸν παρονόμαζαν ὁ Λύχνος, ἔγραψε γύρω ἀπὸ τὸ 90 π.Χ. ἀστρονομικο-γεωγραφικὰ διδακτικὰ ποιήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουμε μεγαλύτερα ἀποσπάσματα μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς ἁρμονίας τῶν

---

1. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἀράτου παραθέτεται στὸν λόγο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὸν Ἄρειο Πάγο, *Πράξ.* 17, 28.
2. Γι' αὐτὸ βλ. O. Regenbogen, *RE* S 7, 1940, 1412. Ἕνας πάπυρος τοῦ 2. αἰ. π.Χ. (ἀρ. 2036 P.) περιέχει ἀποσπάσματα ἑνὸς ἔργου γιὰ σημάδια τοῦ καιροῦ.
3. Ἡ παράδοση στὸν Martin (βλ. παρακ.), 219.

σφαιρῶν[1]. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος σ' αὐτὰ ἀκολουθεῖ τὸν *Ἑρμῆ* τοῦ Ἐρατοσθένη, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μιλήσουμε παρακάτω.

Ὅσο κακὴ κι ἂν εἶναι ἡ διατήρηση τῆς ἑλληνιστικῆς λογοτεχνίας, γιὰ τὴν διδακτικὴ ποίηση δὲν πρέπει νὰ παραπονιόμαστε. Ἡ Κολοφώνα, ποὺ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Μίμνερμο χάρισε ἀρκετοὺς ποιητὲς στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία, ἦταν πατρίδα τοῦ Νίκανδρου. Ἔχουμε γιὰ τὴν ζωή του ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς εἰδήσεις κι ἀπὸ τὸ ἄρθρο τῆς *Σούδας*[2] ἕναν *Βίο* στὰ σχόλια, βρισκόμαστε ὅμως μπροστὰ σὲ μιὰν σύγχυση, ποὺ δύσκολα ἐπιτρέπει σίγουρες πληροφορίες. Αὐτὸ ἀρχίζει μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του, ποὺ στὸν *Βίο* ὀνομάζεται Δαμαῖος, στὴν *Σούδα* ὅμως Ξενοφάνης. Μήπως ἀνακατεύθηκε στὸ παιχνίδι ὁ παλιὸς Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος; Πιὸ ἄσχημο εἶναι ὅτι τὸ ὑλικό μας δὲν ἐπιτρέπει κανέναν ἀκριβῆ καθορισμὸ τῆς ζωῆς του. Βέβαια ἔχουμε στὸν *Βίο* τὴν συγκεκριμένη πληροφορία ὅτι ὁ Νίκανδρος ἀφιέρωσε ἕναν ὕμνο (ἀπ. 104) στὸν Ἄτταλο τὸν Γ' τῆς Περγάμου (138-133), ἄλλες ὅμως εἰδήσεις τὸν κάνουν σύγχρονο τοῦ Καλλίμαχου, ἐνῶ ἄλλες τὸν τοποθετοῦν γύρω στὸ 200. Μαζὶ μὲ τὸν Gow θεωροῦμε σοβαρὴ τὴν πληροφορία τοῦ *Βίου* καὶ νομίζουμε ὅτι ἡ χρονολόγηση τῆς ἀκμῆς τοῦ Νίκανδρου στὰ μέσα τοῦ 2. αἰ. εἶναι ἡ πιὸ πιθανή. Ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ὕστερα ἀπὸ τὸν Νουμήνιο ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια, ποὺ ἔγραφε ποιήματα κατὰ τὰ μέσα τοῦ 3. αἰ., καὶ σὰν συγγραφέας *Θηριακῶν*, *Ἁλιευτικῶν* κι ἑνὸς *Δείπνου* ἔχει ἐν μέρει θεματικὴν σχέση μὲ τὸν Νίκανδρο[3]. Μὲ τὴν χρονολόγησή μας γίνεται αὐτονόητο ὅτι τὸν ἐπικὸ ποιητὴ Νίκανδρο τὸν Κολοφώνιο, γιὸν ἑνὸς Ἀναξαγόρα, ποὺ τὸν τιμοῦν σὲ μιὰν δελφικὴ ἐπιγραφὴ[4] τῶν μέσων ἢ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 3. αἰ., δὲν τὸν ταυτίζουμε μὲ τὸν συγγραφέα τῶν διδακτικῶν ποιημάτων ποὺ σώζονται. Ἐκεῖνος μπορεῖ νὰ εἶναι κάποιος πρόγονος, ἴσως ὁ παππούς. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Νίκανδρος εἶχε κάποιαν ἱερωσύνη στὸ γειτονικὸ μὲ τὴν Κολοφώνα ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα τῆς Κλάρου, ποὺ οἱ νέες γαλλικὲς ἀνασκαφὲς ἀποκάλυψαν σημαντικὰ τμήματά του. Μιὰν μεγαλύτερη παραμονὴ στὴν Αἰτωλία, γιὰ τὴν ὁποία μιλᾶ ὁ *Βίος*, θὰ θέλαμε νὰ τὴν θεωρήσουμε βέβαιη, ἂν μπορούσαμε νὰ δεχτοῦμε τὰ *Αἰτωλικὰ* (ἀπ. 1-8) σὰν ἔργο αὐτοῦ τοῦ Νίκανδρου. Καθὼς φαίνεται, αὐτὰ ἦταν γραμμένα σὲ πεζὸν λόγο, ἐνῶ οἱ ἑξάμετροι ποὺ παραθέτονται ἀπὸ τὸ ἔργο ἀποτελοῦν μᾶλλον μαρτυρίες ὅτι ἡ μορφή του ἦταν ἀνάμεικτη. Ἐδῶ, ὅπως καὶ γιὰ ἀρκετὰ ἄλλα ἔργα μὲ τὸ ὄνομα Νίκανδρος, δημιουργεῖται τὸ πρόβλημα μήπως πρέπει νὰ δεχτοῦμε σὰν συγγραφέα τὸν ἀρχαιότερο φορέα αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος.

Σὲ μᾶς ἔφτασαν δυὸ ἑξάμετρα διδακτικὰ ποιήματα, τὰ *Θηριακά* (958 στίχοι),

1. Βλ. W. Burkert, *Phil.* 105, 1961, 32. Ἐκεῖ καὶ βιβλιογρ. γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο τὸν Ἐφέσιο καὶ γιὰ τὶς ἀπόπειρες νὰ συνδεθοῦν τὰ δεδομένα γιὰ τὶς ἀποστάσεις τῶν ἄστρων μὲ μουσικὲς θεωρίες.
2. Ὅλα προσιτὰ στὴν ἔκδοση τοῦ Gow, σ. 3.
3. Ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Νουμήνιο: Σχόλ. *Θηρ.* 237.
4. Dittenberger, *Syll.* 3. ἔκδ. 452· γιὰ τὴν χρονολόγηση βιβλιογρ. στὸν Gow, ἔκδ. 6.

γιὰ τὰ ἀντιφάρμακα ἐναντίον δαγκαμάτων δηλητηριούχων ζώων, καὶ τὰ *'Αλεξιφάρμακα* (630 στίχοι) γιὰ τὴν θεραπεία σὲ δηλητηριάσεις ἀπὸ φαγητά. Ὁ Νίκανδρος εἶναι τόσο λίγο ἐλεύθερος ἀπέναντι στὸ θέμα του ὅσο κι ὁ Ἄρατος στὴν ἀστρονομία. Βάση του εἶχε τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀπολλόδωρου, ποὺ στὴν ἀρχὴ τοῦ 3. αἰ. ἔγραψε γιὰ δηλητήρια ζώων καὶ φυτῶν. Οὔτε τὸ ἴδιο τὸ θέμα οὔτε ἡ ἐμβάθυνση σ' αὐτὸ προσφερόταν γιὰ τέτοιου εἴδους ποίηση, ἀλλὰ μόνο τὸ καλλιτεχνικὸ στοιχεῖο, ἡ παρουσίαση δηλ. τοῦ παράξενου, τοῦ ἀπόμερου, σὲ περίτεχνη μορφή. Χαρακτηριστικὴ γι' αὐτὸ εἶναι καὶ ἡ ἀκροστιχίδα μὲ τὸ ὄνομά του (*Θηρ*. 345 κέ.). Ὁ κόπος τὸν ὁποῖον ἔκαμε ὁ Νίκανδρος, δὲν μπορεῖ νὰ ἐγγραφῇ στὸ ἐνεργητικὸ τῶν ποιημάτων του. Ἡ γλώσσα εἶναι φορτωμένη μὲ ἀπόμερες «γλῶσσες» καὶ δύσκολους εἰδικοὺς ὅρους, χωρὶς αὐτὰ τὰ στοιχεῖα νὰ ἔχουν συγχωνευθῇ σὲ γνήσια ποίηση· ἀπεναντίας ἀρκετὰ ἠχοῦν πολὺ πεζά.

Ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ χάθηκαν, τὰ *Ἑτεροιούμενα* προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον μας. Τὰ 5 βιβλία ἀσχολοῦνταν μὲ διηγήσεις μεταμορφώσεων, ποὺ ἀπὸ παμπάλαια χρόνια ὑπῆρχαν στοὺς θησαυροὺς τῶν ἑλληνικῶν μύθων, τώρα ὅμως συγκεντρώθηκαν μὲ τὴν μορφὴ ἑνὸς συλλεκτικοῦ ποιήματος. Ἡ μορφὴ αὐτὴ ὑπάρχει ἤδη στοὺς *Καταλόγους* τοῦ Ἡσίοδου (βλ. σ. 165), ἐνῶ ὅμως ἐκεῖ τὴν τεκτονικὴ ἀρχὴ τὴν ἀποτελεῖ ἡ ἁπλὴ παράταξη, στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ βρίσκουμε τὴν τάση γιὰ ἔντεχνη σύνδεση καὶ ζωηρὴ παραλλαγή. Τὰ *Αἴτια* τοῦ Καλλίμαχου ἐπιτρέπουν παρατηρήσεις τέτοιου εἴδους, καὶ οἱ *Μεταμορφώσεις* τοῦ Ὀβίδιου δείχνουν τὴν ὁλοκλήρωση αὐτῆς τῆς ποίησης στὰ λατινικά. Τὰ λείψανα ποὺ σώθηκαν, δικαιολογοῦν περίπου τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Νίκανδρος ἦταν ξερὸς ἀφηγητής, τὰ ἀπανθίσματα ὅμως ποὺ προσφέρει ὁ Ἀντωνίνος Liberalis στὴν *Μεταμορφώσεων Συναγωγὴν* δείχνουν ὅτι αὐτὸς προσπαθοῦσε νὰ συνδέσῃ νοηματικὰ τὰ ἐπιμέρους ποιήματα[1]. Στὸν ἴδιο τὸν Ἀντωνίνο βρίσκουμε νὰ μνημονεύεται συχνὰ ἕνα, προφανῶς συγγενικό, ποίημα *Ὀρνιθογονία*, ποὺ διηγόταν γιὰ τὴν μεταμόρφωση σὲ πουλιὰ καὶ κυκλοφοροῦσε μὲ τὸ ὄνομα *Βοιὼ* ἢ *Βοῖος*.

Πολὺ μεγάλα ἀποσπάσματα ἔχουμε ἀπὸ τὰ *Γεωργικὰ* χάρη στὸν Ἀθήναιο. Πολλὲς φορὲς νόμισαν ὅτι τὰ *Μελισσουργικὰ* ἦταν τμῆμα τῶν *Γεωργικῶν*, πρέπει ὅμως νὰ μᾶς βάλῃ σὲ σκέψεις τὸ ὅτι ὁ Ἀθήναιος δίνει μόνο μιὰν παραπομπὴ (2, 68c) μὲ αὐτὸν τὸν τίτλο, ἀρκετὲς ἄλλες ὅμως μὲ τὸν τίτλο *Γεωργικά*. Τὸ ὅτι σ' αὐτὲς διαβάζουμε κυρίως βοτανικὲς πληροφορίες καὶ κινούμαστε ἔτσι μέσα σὲ λαχανόκηπους, αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Ἀθήναιου. Ὁπωσδή-

---

1. Γιὰ τὸ συλλεκτικὸ ποίημα: E. MARTINI, <Ovid und seine Bedeutung für die röm. Poesie>, *Epitymbion H. Swoboda*. Reichenberg 1927, 165. Γιὰ τὸν Ἀντωνίνο Lib. βλ. καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ MARTINI, Λειψ. 1896, καὶ E. CAZZANIGA, *Ant. Lib. Μεταμορφώσεων συναγωγή. Testi e documenti per lo studio dell'antichità* 3. Μιλάνο-Varese 1962. M. PAPATHOMOPOULOS, *Ant. Lib. Les Métamorphoses*. Coll. des Un. de Fr. 1968 (δίγλ.). Προσοχὴ συμβουλεύει ὁ Gow, στὴν ἔκδοσή του, 206. *Ὀρνιθογονία*: POWELL, *Coll. Alex*. Ὀξφ. 1925, 24.

ποτε ἡ στενὴ λογιότητα ποὺ δείχνεται κι ἐδῶ, ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ ἀπαράμιλλο ἦθος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Βεργίλιος ἔπλασε τὸ ὁμώνυμο ποίημά του.

Τίτλους ἔχουμε ἀκόμα πολλούς. Γνήσιος Νίκανδρος πρέπει νὰ ἦταν «ἡ στιχοποίηση τῶν ἱπποκρατικῶν Προγνωστικῶν». (*Προγνωστικὰ δι' ἐπῶν*). Στίχοι θὰ ἦταν ἴσως κι ἡ «συλλογὴ θεραπειῶν» (*'Ιάσεων συναγωγή*), ἐδῶ ὅμως μένουν ἀμφιβολίες, ὅπως καὶ γιὰ τὰ *Κολοφωνιακά*. Πεζογραφήματα ἦταν ἴσως τὰ *Αἰτωλικά*, ἐνῶ ἀναφορὲς ἀπὸ τὰ *Οἰταϊκά*, *Θηβαϊκά*, *Σικελία*, καὶ *Εὐρωπία* δείχνουν ποίηση. 'Εξαιτίας τῆς θεματικῆς συγγένειας πρὸς τὰ ποιήματα ποὺ σώθηκαν, μνημονεύουμε ἀκόμα τὰ *'Οφιακά*, ποὺ τὸ περιεχόμενό τους ὅμως μᾶς εἶναι σκοτεινό. Τὸ ὅτι ὁ Νίκανδρος μάζευε «γλῶσσες», αὐτὸ ἦταν ἡ ἰδιαίτερη ἀπασχόλησή του.

'Εδῶ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ μνημονεύσουμε ἕνα ἀξιόλογο βουκολικὸ ποίημα σὲ ἑξάμετρους, ποὺ σώθηκε σ' ἕναν βιεννέζικο πάπυρο (Pap. Graec. Vind. 29801 ἀρ. 1858P.). 'Ο Σιληνὸς κοροϊδεύει τὸν Πάνα, ποὺ οἱ Σάτυροι τοῦ ἔκλεψαν τὸν αὐλό. 'Ο Θεὸς πρόκειται νὰ παίξη σὲ μιὰν διονυσιακὴ γιορτή, φτειάχνει ἕνα καινούργιο ὄργανο καὶ τὸ δοκιμάζει. Εἶναι δύσκολο νὰ καθορίσουμε ἀκριβέστερα τὴν ἐποχὴ καὶ τὸ εἶδος. 'Η προσπάθεια τοῦ OELLACHER[1] νὰ ἀποδείξη τὴν πατρότητα τοῦ Νικάνδρου (ὁπωσδήποτε *Μελισσουργικά*), δὲν εἶχε ἀποτέλεσμα, ἐνῶ ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν τοποθέτηση τοῦ ποιήματος στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ βρίσκεται ἐκείνη τοῦ KEYDEL, ὁ ὁποῖος τὸ χρονολογεῖ στὴν αὐτοκρατορική, ὑποθέτοντας συγχρόνως ὅτι συγγραφέας του μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Νέστορας ἀπὸ τὰ Λάρανδα (τῆς ἐποχῆς τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου).

Κοντὰ στὰ διδακτικὰ ποιήματα τοῦ Νικάνδρου ἀναφέρουμε ἁπλῶς τὸν μαθητὴ τοῦ Καλλίμαχου Φιλοστέφανο τὸν Κυρηναῖο, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἱστορικά, γεωγραφικὰ καὶ μυθολογικὰ ἔργα μὲ λόγιον χαρακτῆρα ἔγραψε καὶ σὲ (ἐλεγειακὰ) δίστιχα *Περὶ παραδόξων ποταμῶν*, καὶ σ' αὐτὸ ἔμεινε ἴσως, σὲ ὅτι ἀφορᾶ τὰ πραγματολογικά, στὰ χνάρια τοῦ δασκάλου του, ποὺ τὸ ἔργο του *Περὶ τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ ποταμῶν* τὸ ἀναφέραμε πρωτύτερα (σ. 967). Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 2. αἰ. κυκλοφόρησε μιὰ περιήγηση τῶν ἀκτῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Μαύρης Θάλασσας σὲ ἰάμβους[2], ποὺ ἤθελαν χωρὶς λόγον νὰ τὴν ἀποδώσουν στὸν Σκύμνο ἀπὸ τὴν Χίο. 'Ο συγγραφέας αὐτός, ποὺ ἔγραψε σὲ πεζὸν λόγο μιὰν περιηγητικὴ περιγραφὴ τῶν τριῶν ἠπείρων (Εὐρώπη, 'Ασία, Λιβύη), χρονολογεῖται χάρη σὲ μιὰν δελφικὴ ἐπιγραφὴ προξενίας τοῦ 185/84[3]. Μὲ τοὺς ἰάμβους ποὺ ἀναφέραμε δὲν ἔχει καμιὰν σχέση· αὐτοὺς συνηθίζουμε νὰ τοὺς μνημονεύουμε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ψευδο-Σκύμνου.

1. *Πὰν συρίζων*. *Studi It.* N. S. 18, 1941, 113. Τοῦ ἴδ. <Der Pap. Graec. Vind. 29801. Handlung und lit. Einordnung>, *Mnem.* S. 3, 12, 1944, 1. 'Ελληνιστικὸ θεωρεῖ τὸ ποίημα καὶ ὁ D. L. PAGE, *Lit. Pap.* Λονδ. 1950, 502, μὲ ἀναφορὰ στὸν COLLART, ἐνῶ ὁ E. HEITSCH, *Die griech. Dichterfragmente der rom. Kaiserzeit. Abh. Ak. Gott. Phil. hist. Kl.* 1961, 10, 1, ὑποστηρίζει ἀποφασιστικὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ KEYDELL στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή. Στὸν HEITSCH, 55 ἡ βιβλιογρ.

2. MULLER, *Geogr. Gr. min.* 1, 196.

3. DITTENBERGER, *Syll.* 3. ἔκδ. ἀρ 585, 197.

Διδακτικὰ ποιήματα τοῦ Ἐρατοσθένη καὶ τοῦ Ἀπολλόδωρου τοῦ Ἀθηναίου θὰ ἀναλυθοῦν μαζὶ μὲ τὸ ἄλλο ἔργο αὐτῶν τῶν λογίων.

Μερικὰ ὀνόματα καὶ τίτλοι ἂς συμπληρώσουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἑλληνιστικοῦ συλλεκτικοῦ ποιήματος. Ὁ Φανοκλῆς, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὸν χρονολογήσουμε ἀκριβέστερα, διηγήθηκε σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο, στὸ ποίημά του *Ἔρωτες ἢ καλοί*, τὸν ἔρωτα γιὰ ὡραῖα ἀγόρια. Στὸν Στοβαῖο[1] σώζεται ἡ ἱστορία τοῦ Ὀρφέα καὶ τοῦ Κάλαη. Ἐδῶ βλέπουμε ὅτι τὸ ἐρωτικὸ θέμα χρησίμευε γιὰ νὰ ἐξαρτηθῆ ἀπὸ αὐτὸ ἡ διήγηση γιὰ τὸν θάνατο τοῦ τραγουδιστῆ καὶ γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ κεφαλιοῦ του καθὼς κι ἕνα «αἴτιο» γιὰ τὸ στιγμάτισμα τῶν γυναικῶν τῆς Θράκης. Ἡ σύνδεση τῶν ἱστοριῶν γινόταν μὲ ἕνα «*ἢ ὡς*»[2]. Μὲ ὅμοιο ὁμαλὸ ἀράδιασμα ὁ Νικαίνετος ἀπὸ τὴν Σάμο ἔγραψε τὸ ποίημά του *Κατάλογος γυναικῶν*, σὰν τὸν Ἡσίοδο[3]. Ἡ χρονολόγησή του στὸν 2. αἰ. εἶναι πιθανή, ἐνῶ τὸν Σωσικράτη ἢ Σώστρατο ἀπὸ τὴν Φαναγορία, ποὺ ἤδη μὲ τὸν τίτλο τῶν *Ἠοίων* του δείχνει τὴν τεκτονικὴ ἀρχὴ τοῦ Ἡσίοδου, δὲν μποροῦμε κἂν νὰ δοκιμάσουμε νὰ τὸν χρονολογήσουμε.

Ὅ,τι ξέρουμε ἀπὸ τὸν Ἑρμησιάνακτα τὸν Κολοφώνιο, μᾶς ἀφήνει νὰ δοῦμε ἀτομικὰ χαρακτηριστικά. Πρέπει νὰ βρισκόταν κοντὰ στὸν Φιλιτά, ἀνήκει δηλ. στὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Ἡ ἐλεγειακὴ συλλογή του *Λεόντιον*, (ἡ), πῆρε τὸν τίτλο της ἀπὸ τὴν προσφώνηση στὴν ὁμώνυμη ἀγαπημένη του, τίποτε ὅμως ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σώζονται, ὅπως καὶ ἡ *Λύδη* τοῦ συμπατριώτη του Ἀντίμαχου, δὲν ἐκφράζει προσωπικὰ αἰσθήματα. Ἕνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸ τρίτο βιβλίο[4] ἔχει καταλογόμορφον χαρακτήρα κι ἀπαριθμεῖ πρῶτα ποιητὲς καὶ ὕστερα φιλοσόφους, ποὺ τοὺς κατανίκησε ὁ Ἔρωτας. Ὅταν ἐδῶ ἡ Πηνελόπη ἐμφανίζεται σὰν ἀγαπημένη τοῦ Ὁμήρου καὶ μιὰ Ἠοίη σὰν ἀγαπημένη τοῦ Ἡσίοδου, ἔχουμε ἕνα παιχνίδι μὲ τὴν παράδοση, χωρὶς νὰ νιώθουμε τὴν ἀνώτερη εἰρωνεία ἑνὸς Καλλίμαχου. Ἀπανθίσματα στὸν Ἀντωνίνο Liberalis (39) καὶ στὸν Παρθένιο (5) δείχνουν ὅτι ἡ *Λεόντιον* περιλάμβανε καὶ μεγαλύτερες ἐλεγειακὲς διηγήσεις, ὥστε νὰ ὑποθέτουμε ὅτι τὰ διάφορα τμήματα παρουσίαζαν ἰσχυρὲς παραλλαγές· στὸ κομμάτι ποὺ σώζεται, οἱ στίχοι (79-84) ἀνάμεσα στὸν κατάλογο τῶν ποιητῶν κι ἐκεῖνον τῶν φιλοσόφων δείχνουν ἐπίσης τὴν προσπάθεια γιὰ μιὰν πιὸ τεχνικὴ σύνδεση τῶν μερῶν.

---

1. 4. 461 HENSE. POWELL (βλ. σ. 930 σημ. 3), 106. D. τεῦχ. 6, 71.

2. J. W. B. BARNS-H. LLOYD-JONES, ‹Un nuovo frammento papiraceo dell'elegia ellenistica›, *Stud. It.* 35, 1963, 205, πραγματεύονται 24 στίχους μιᾶς ἑλληνιστικῆς ἐλεγείας σὲ πάπυρον (*Recherches de Papyrologie II*), ποὺ τὴν τοποθετοῦν στὴν ἀρχὴ τοῦ 3. αἰ. καὶ σὲ κάποια γειτονιὰ μὲ τὸν Φανοκλῆ, τὴν χωρίζουν ὅμως ἀπὸ αὐτόν. I. CAZZANIGA, ‹Osservazioni intorno al poeta elegiaco del papiro della Sorbonne, inv. 2254›, *Chronique d' Egypte* 38, 1963, 274.

3. Στίχοι ἀπὸ ἕνα ἐπικὸ ποίημα *Λύρκος*, ποὺ σὰν ἕνα ποίημα τοῦ Ἀπολλώνιου (βλ. σ. 1014), διηγόταν τὴν ἵδρυση τῆς Καύνου, καὶ μερικὰ ἐπιγράμματα, στὸν POWELL, ἔ.ἀ. 1.

4. POWELL, ἔ.ἀ. 98. D. τεῦχ. 6, 56. Ἀκόμα σημαντικό: O. ELLENBERGER, *Quaestiones Hermesianacteae*. Διδ. διατρ. Giessen 1909.

Ἕνας ὄψιμος ἐκπρόσωπος τοῦ συλλεκτικοῦ ποιήματος, μεταδότης ἑλληνιστικῶν μορφῶν καὶ θεμάτων στοὺς Ρωμαίους, ἦταν ὁ Παρθένιος ἀπὸ τὴν Νίκαια. Στὸν τρίτο Μιθραδατικὸ πόλεμο (73 π.Χ.) πῆγε αἰχμάλωτος στὴν Ρώμη. Ἀνῆκε στὰ λάφυρα πολέμου ἑνὸς Κίννα, ποὺ ἴσως ἦταν ἕνας Helvius, γιατὶ ὁ νεοτερικὸς Helvius Cinna ἦταν πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Παρθένιο. Αὐτὸς ἔζησε σὰν ἀπελεύθερος στὴν Ρώμη, ὕστερα στὴν Νεάπολη, καὶ ἄσκησε σημαντικὴν ἐπίδραση στὴν νέα ρωμαϊκὴ ποίηση. Οἱ *Μεταμορφώσεις* του ἦταν ἴσως συνθεμένες σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο[1]. Τὴν διαδομένη πίστη ὅτι ἡ *Ciris* τῆς *Appendix Vergiliana* δουλεύτηκε σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸ ἔργο, τὴν κλόνισε μὲ καλὰ ἐπιχειρήματα ὁ W. Ehlers[2]. Διάφοροι τίτλοι καὶ μικρὰ ἀποσπάσματα, ἐλεγειακὰ ἀλλὰ καὶ ἑξάμετρα, μαρτυροῦν τὸν σημαντικὸ ὄγκο τῆς ποίησής του. Κοντὰ σὲ μυθολογικά, ὅπως ἕναν *Ἡρακλὴ* ἢ *Ἴφικλο,* ὑπῆρχαν καὶ πένθιμα καὶ προπεμπτικὰ ποιήματα γιὰ φίλους. Ἕνας πάπυρος τοῦ Λονδίνου (ἀρ. 1337P.) μᾶς ἔδωσε ἕνα κομμάτι. Ἡ *Ἀρήτη* τοῦ Παρθένιου ἔγινε πιὸ χειροπιαστὴ χάρη στὸ ὅτι ἀποδόθηκε σ' αὐτὴν ἕνα σπάραγμα σὲ περγαμηνή, ποὺ ἦταν πολὺν καιρὸ ἐπίμαχο (ἀρ. 1338 P.).

Ὁ Παρθένιος φρόντιζε νὰ προσφέρῃ στοὺς Ρωμαίους φίλους του ποιητὲς ἰδιόρρυθμο ὑλικὸ σὲ ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ εὔκολη μορφή. Ἔτσι ἀφιέρωσε στὸν Cornelius Gallus μιὰν συλλογὴ *Ἐρωτικῶν παθημάτων,* ποὺ μᾶς σώθηκε. Ἡ τάση πρὸς τὸ παθητικό, ἡ ζωηρὴ δραματοποίηση καὶ ἀνύψωση τῶν παθῶν φαίνονται σ' αὐτὰ τὰ πεζογραφικὰ ἀπανθίσματα σὰν χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐρωτικῆς ποίησης. Ὅπως ἡ συλλογὴ τοῦ Παρθένιου ἔτσι καὶ τοῦ Κόνωνα (F Gr Hist 26) ἔχει ἀξία γιὰ μᾶς μόνο ἐξαιτίας τοῦ ὑλικοῦ της. Αὐτὲς οἱ *Διηγήσεις* μὲ τοὺς πενήντα μύθους τους ἔχουν ἀφιερωθῆ στὸν Ἀρχέλαο τῆς Καππαδοκίας, ποὺ βασίλευσε ἀπὸ τὸ 36 π.Χ. ὣς τὸ 17 μ.Χ.

Μιὰ ἄλλη ποιητικὴ μορφή, τὸ ἐπύλλιο, ποὺ σὲ συσχέτιση μὲ τὸν Καλλίμαχο τὸ χαρακτηρίσαμε ειδικὰ ἑλληνιστικό, καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο εἴχαμε παραδείγματα ἀπὸ γνήσια καὶ ψευδεπίγραφα Θεοκρίτεια καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Μόσχο, βρῆκε ἕναν ἰδιαίτερα πετυχημένο ἐκπρόσωπόν του στὸν Εὐφορίωνα ἀπὸ τὴν Χαλκίδα. Ἡ γέννησή του πέφτει στὰ 276/5[3], δηλ. ἀκόμα στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ἡ ποίησή του δείχνει κιόλας τὸν ξεπεσμὸ τοῦ ὕφους ποὺ ἀναπτύχθηκε ἐκεῖ. Σπούδασε στὴν Ἀθήνα, ὅσο ξέρουμε δὲν πῆγε ποτὲ στὴν Ἀλεξάνδρεια—ἕνας ἀπὸ

---

1. Οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ Martini στὴν ἐργασία ποὺ μνημονεύσαμε στὴν σ. 1036 σημ. 1 (173, 23) ἐναντίον τοῦ Rohde δὲν δίνουν λύση στὸ ζήτημα.

2. <Die Ciris und ihr Original>, *Mus. Helv.* 11, 1954, 65. Ἀποσπάσματα τοῦ Παρθένιου στοῦ E. Martini, *Mythographi Graeci* 2, 1 παράρτ. Λειψ. 1902. Ἀκόμα *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 94 D.· πρόσθ. Παράρτ. 54 μὲ τὸ *Ἐπικήδειο στὸν Τίμανδρο*. *Ἀρήτη*: R. Pfeiffer, *Class. Quart.* 37, 1943, 23. Ἀπαραίτητο μένει τοῦ A. Meineke, *Analecta Alexandrina*. Βερολ. 1843, 255.

3. Ἡ *Σούδα* δίνει τὴν 126. Ὀλυμπιάδα (276-272) καὶ προσθέτει καὶ τὸ *«ὅτε καὶ Πύρρος ἡττήθη ὑπὸ Ρωμαίων»*. Ἀμφιβολίες, ποὺ ὅμως δὲν εἶναι πειστικές, σημειώνει ὁ Skutsch, *RE* 6, 1907, 1175.

τοὺς λίγους ποιητὲς τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε καμιὰν σχέση μὲ τὴν αὐλὴ τῶν Πτολεμαίων—,τὸν προσκάλεσε ὅμως σὲ προχωρημένη ἡλικία ὁ Ἀντίοχος ὁ Γ' στὴν βιβλιοθήκη τῆς Ἀντιόχειας στὸν Ὀρόντη. Ἐκεῖ ἔβαλε τὴν ποίησή του καὶ στὴν ὑπηρεσία τῆς αὐλικῆς προπαγάνδας[1]. Ἡ ἐπιτυχία του, ποὺ πότε πότε ἦταν μεγάλη, τοῦ δημιούργησε καὶ φθόνους, καὶ γι' αὐτὸ διαβάζουμε ἀκόμα λογῆς λογῆς ἱστορίες γιὰ τὴν ἀσχήμια του καὶ γιὰ τὴν ἀμφίβολη διαγωγή του. Τοὺς νέους Ρωμαίους τοὺς ἐπηρέασε δυνατὰ ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς φανατικῆς ὑποστήριξης τῶν ἑλληνιστικῶν καλλιτεχνικῶν ἀρχῶν, καὶ γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ὁ Κικέρωνας θέλει νὰ χτυπήση αὐτὴν τὴν ὁμάδα (*Tusc.* 3,45) μὲ τὸ παρατσούκλι «*cantores Euphorionis*».

Νέα παπυρικὰ εὑρήματα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸν κρίνουμε ἀπὸ μερικὰ δείγματα τῆς ποίησής του. Πρῶτα ἦρθαν στὸ φῶς δυὸ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἕνα χειρόγραφο τοῦ 5. αἰ. σὲ περγαμηνή[2], ποὺ τὸ ἕνα περιγράφει πῶς ὁ Ἡρακλῆς φέρνει τὸν Κέρβερο στὴν Τίρυνθα. Τὸ ἄλλο προέρχεται ἀπὸ τὶς *Κατάρες* (*Ἀραὶ ἢ Ποτηριοκλέπτης*). Ἐκεῖ, μὲ πυκνὴ συγκέντρωση μυθολογικῶν παραδειγμάτων, ὑπάρχουν κατάρες ἐναντίον κάποιου ποὺ ἔκλεψε κάτι ἀπὸ τὸν ποιητή. Θὰ θέλαμε νὰ ἐννοήσουμε σὰν εἰρωνεία αὐτὴν τὴν ἐπίθεση, φοβούμαστε ὅμως ὅτι μὲ αὐτὰ δὲν συλλαμβάνουμε τὸν λόγιο ποιητή. Ὕστερα ἔρχονται παπυρικὰ λείψανα[3] μὲ δυὸ δωδεκάδες στίχων, ἐνμέρει σὲ κακὴ κατάσταση, ἀπὸ τὸ μεγάλο εὕρημα ποὺ πέτυχε ὁ E. Breccia στὰ 1932 στὴν Kôm τοῦ Ali-el-Gammân (βλ. σ. 381). Τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν ποὺ σώζονται ἀνήκει σ' ἕνα ποίημα *Θρᾷξ*[4], ποὺ μὲ τὴν σύντομη ἐπανάληψη διάφορων μύθων μᾶς δημιουργεῖ δύσκολα αἰνίγματα. Πολὺ ἀπόμερα πράγματα περιλαμβάνονται σ' αὐτά, ὅπως ἡ ἱστορία τῆς φυγῆς τῆς Ἀπριάτης μπροστὰ στὸ παράφορο κυνηγητὸ τοῦ Τράμβηλου, ποὺ τὸν σκοτώνει ὁ Ἀχιλλέας. Μιὰ προσθήκη στὸν Παρθένιο (26) μαρτυρεῖ αὐτὸ τὸ θέμα γιὰ τὸν *Θρᾷκα* τοῦ Εὐφορίωνα. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ ποίημα εἶχε γιὰ κύριο θέμα αὐτὸν τὸν μύθο, δὲν ἐπαληθεύθηκε. Ἐπειδὴ ἕνα μέρος μιλᾶ σὰν τὸν Ἡσίοδο γιὰ τὴν ἀμείλικτη δύναμη τῆς Δίκης, καὶ τὸ σύνολο κλείνει μὲ μιὰν κατάρα ἐναντίον ἑνὸς φονιᾶ καὶ μὲ μιὰν εὐλογία γιὰ τὸ θύμα του, γι' αὐτὸ ἡ ὑπόθεση τοῦ Bartoletti ἔχει πολλὲς πιθανότητες νὰ εἶναι σωστή, ὅτι δηλ. ἐδῶ, ὅπως καὶ στὶς *Ἀρές*, ἔχουμε ἕνα καταραστικὸ ποίημα μὲ μυθολογικὰ παραδείγματα. Δὲν πρόκειται νὰ ἀποφασίσουμε ἂν δημιουργήθηκε ἀπὸ μιὰν συγκεκριμένη ἀφορμὴ ἢ ἂν ὅλα ἦταν φανταστικά. Ἂν προσθέσουμε σ' αὐτὰ

1. Νὰ συγκριθῆ σχετικὰ τὸ ἀπόσπ. 174 Powell (Tertull., *De an.* 46): *Seleuco regnum Asiae Laodice mater nondum eum enixa providit; Euphorion provulgavit.*

2. Ἀρ. 370 P. Powell (βλ. σ. 930 σημ. 3) ἀπόσπ. 51 καὶ 9· Page, *Greek Lit. Pap.* Λονδ. 1950, 488 (μὲ βιβλιογρ.).

3. Ἀρ. 269 P. Τώρα τὰ πραγματεύθηκε λαμπρὰ ὁ V. Bartoletti, *Pap. Soc. It.* 14, 1957, ἀρ. 1390. Ἐκεῖ καὶ ἡ βιβλιογρ. Μὲ μετάφραση ὁ Page (βλ. προηγ. σημ.), 494· Ὁ πάπ. εἶναι τοῦ 2. αἰ. μ.Χ.

4. K. Latte, <Der Thrax des Euphorion>, *Phil.* 90, 1935, 129 = *Kl. Schr.* 562.

τὴν *Ἶβιδα* τοῦ Καλλίμαχου καὶ τὶς *Ἀρὲς* τῆς Μοιρῶς (βλ. σ. 1023 σημ. 2), ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ πάθος τῆς κατάρας, ποὺ τὸ ξέρουμε ἀπὸ τὶς καταραστικὲς πινακίδες μὲ ὅλον του τὸν πρωτογονισμό, χρησιμοποίησε στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ μιὰν λογοτεχνικο-πολιτισμένη μορφὴ μὲ ἐπίχρισμα μπαρὸκ καὶ λόγιο. Καὶ οἱ *Χιλιάδες* τοῦ Εὐφορίωνα φαίνεται πὼς εἶχαν ὅμοιο περιεχόμενο.

Ὕστερα ἀπὸ τὸν *Θρᾷκα* ἀκολουθεῖ στὸν πάπυρο ὁ *Μείζων Ἱππομέδων*, ποὺ τὸ περιεχόμενό του μένει γιὰ μᾶς σκοτεινό[1]. Τίποτε δὲν φανερώνει ὅτι τὰ δυὸ ποιήματα ἦταν συνδεμένα, καὶ δὲν ἔχουμε κανενὸς εἴδους βοήθεια γιὰ τὴν λύση ἑνὸς παλιοῦ προβλήματος. Ἡ *Σούδα* προσφέρει μόνο τρεῖς τίτλους: *Ἡσίοδος, Μοψοπία* ἢ *Ἄτακτα, Χιλιάδες* σὲ πέντε βιβλία. Τὸ χωρίο φαίνεται μπερδεμένο, κι ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ πολλὲς μετατροπές. Τὸ πρόβλημα ὅμως μένει, μήπως θὰ πρέπει τοὺς τίτλους ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα κι ὄχι λίγους ἄλλους—ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ πολλοὺς μυθολογικοὺς ὅπως *Ἴναχος, Ὑάκινθος* καὶ *Φιλοκτήτης*—νὰ τοὺς συσχετίσουμε μὲ τμήματα τῶν ἔργων ποὺ ἀναφέρονται στὴν *Σούδα,* ἢ μὲ αὐτοτελῆ ἔργα. Μόνο ὑποθέσεις μποροῦμε νὰ κάμουμε γιὰ τὸ ποιὸν Ἀλέξανδρο ἀφοροῦσε τὸ ὁμώνυμο ποίημά του. Ὁ TREVES[2] σκέφτηκε τὸν γιὸ τοῦ Κράτερου, ποὺ λίγον καιρὸ βασίλευσε στὴν Κόρινθο, αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι μεγάλο κέρδος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ποιήματα ὑπάρχουν καὶ λόγια πεζογραφικὰ συγγράμματα. Τίτλοι ὅπως *Περὶ Ἀλευαδῶν, Περὶ Ἰσθμίων* δείχνουν ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, ποὺ φαίνεται καὶ στὸν συλλογικὸ τίτλο *Ἱστορικὰ Ὑπομνήματα.* Γεννήθηκαν ἀμφιβολίες ἂν ἕνα *Ἱπποκρατικὸ Λεξικὸ* σὲ ἕξι βιβλία προέρχεται ἀπὸ αὐτὸν τὸν Εὐφορίωνα, γιατὶ τὸ ὄνομα δὲν εἶναι σπάνιο.

Οἱ στίχοι ποὺ διαβάζουμε ἀκόμα λίγο μᾶς στενοχωροῦν γι' αὐτοὺς ποὺ χάσαμε, μᾶς ἀφήνουν νὰ καταλάβουμε ὅμως πῶς αὐτὴ ἡ γλώσσα, ἡ ἀνακατεμένη μὲ σπάνιες λέξεις *(γλῶσσαι),* κι ὁ αὐθαίρετα σκοτεινὸς τρόπος τῆς διήγησης φαινόταν στοὺς ὀπαδοὺς ἑνὸς ἀντικλασσικοῦ μοντερνισμοῦ σὰν ἄξια πραγματοποίηση τοῦ προγράμματός του. Ἡ σταθερὴ μετατόπιση τῶν τόνων ἀπὸ τὰ οὐσιαστικὰ στοιχεῖα τῆς διήγησης σὲ ἐξεζητημένα παραγεμίσματα, ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἐπικῆς ἄνεσης καὶ τῆς ἐπικῆς γλαφυρότητας δείχνουν ὅτι ὁ Εὐφορίωνας βρίσκεται σὲ συνειδητὴ ἀντίθεση πρὸς τὸν Ὅμηρο ἀλλὰ καὶ σὲ φοβερὰ συνειδητὴ παρακολούθηση τοῦ Καλλίμαχου. Κι αὐτὴν ἀκόμα ὅμως τὴν προσπάθεια τὴν νιώθουμε σὲ κάθε στίχον, ἐνῶ λείπει ὁλότελα ἡ ἀξιαγάπητη εἰρωνικὴ ἀνωτερότητα τοῦ Κυρηναίου. Τελευταῖα ὁ B.A. VAN GRONINGEN[3] θέλησε νὰ ἀναγνωρίσῃ ἰδιαίτερη μορφολογικὴ ἀξία στὴν ποίηση τοῦ Εὐφορίωνα σὰν «*poésie verbale*» (φωνητικὴ ποίηση)· νομίζει ὅτι μὲ αὐτὴν ὁλοκληρώνεται μιὰ κατεύθυνση τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ποὺ θέλει νὰ ἐπε-

1. Ὅτι τὸ ποίημα ὀνοματίσθηκε ἀπὸ τὸν πληρεξούσιο τοῦ Πτολεμαίου στὴν Θράκη, τὸ ὑποθέτει τώρα ἀκολουθώντας τὸν WILAMOWITZ, *Berl. Klass. T.* 5, 64, 1 (ὁ ὁποῖος ὅμως προσθέτει «τέτοιες πιθανότητες δὲν βοηθοῦν»), ὁ P. TREVES, *Euforione e la storia ellenistica.* Μιλάνο 1955, 48.

2. Βλ. τὴν προηγούμενη σημ.

3. Βλ. σ. 1033 σημ. 2. Χαρακτηρισμὸς τοῦ Εὐφορίωνα στὸν K. LATTE, ***Phil.* 90, 1935,** 152 = ***Kl. Schr.*** 582.

νεργῆ ὄχι μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ μὲ τὴν σκέψη ἀλλὰ μὲ τὴν εὐφωνία διαλεγμένων ἠχητικῶν παιχνιδιῶν. Ἡ ἀποτίμηση αὐτῶν τῶν παιχνιδιῶν μένει πολὺ ὑποκειμενική· δύσκολα ὁ δρόμος αὐτὸς θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε σὲ ἀνώτερη ἀξιολόγηση τοῦ ποιητῆ, ποὺ κάποτε τοῦ ἔλαχε μιὰ ἰσχυρὴ ἀλλὰ χρονικὰ περιορισμένη ἐπίδραση. Ὁπωσδήποτε μᾶς δίνεται ἐδῶ ἡ εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ σύγχρονη διερεύνηση τῆς ἠχητικῆς ἐπίδρασης τῆς ἀρχαίας ποίησης καὶ λόγου περιορίσθηκε ὣς τώρα σ' ἕνα διστακτικὸ ψάξιμο. Διαφορετικὰ ἡ ἀρχαία θεωρία, ποὺ ὅσο ξέρουμε ἀρχίζει μὲ τὸν Δημόκριτο (*Περὶ καλλοσύνης ἐπέων. Περὶ εὐφώνων καὶ δυσφώνων γραμμάτων*). Ὁ διθυραμβοποιὸς καὶ ρήτορας Λικύμνιος (βλ. σ. 578) προσδιόρισε, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη (*Ρητ.* 3,2.1405b6) τὶς αἰσθητικὲς ἀξίες μιᾶς λέξης σύμφωνα μὲ τὴν σημασία καὶ τὸν ἦχο της. Ἡ παράδοση αὐτὴ φαίνεται πολὺ καθαρὰ στὸν Διονύσιο τὸν Ἁλικαρνασσέα.

Τὴν προτίμηση τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ ἐπύλλιο τὴν μαρτυροῦν ἐπίσης μερικὰ ἀνώνυμα λείψανα. Ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι πάντα βέβαιη ἡ χρονικὴ καὶ εἰδολογική τους ἀπόδοση. Ἕνας πάπυρος τοῦ Βερολίνου[1] μᾶς ἔσωσε ἕνα πολὺ κολοβωμένο τμῆμα ἀπὸ ἕνα *ποίημα γιὰ τὸν Διομήδη*, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν *Ἀλκμαιωνίδα* τοῦ κύκλου· οἱ στίχοι ποὺ σώζονται, περιγράφουν μὲ εἰδυλλιακὰ χαρακτηριστικὰ τὸ περιβάλλον τοῦ γέρο-Φείδωνα, ποὺ στὸ καλύβι του κοντὰ στὸ Ἄργος ἄφησε τὸν μικρό του γιὸ ὁ Διομήδης. Μιὰ γριά, ποὺ στὸ πρόσωπό της θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν Ἑκάλη τοῦ Καλλίμαχου, περιγράφει σὲ στίχους ἑνὸς παπύρου τῆς Ὀξυρύγχου[2] τὴν φτώχεια της. Ἕνας πάπυρος τοῦ Λονδίνου[3] περιέχει λείψανα ἑνὸς ἑξάμετρου *ποιήματος γιὰ τὸν Τήλεφο*, ποὺ ἀνήκει ἴσως σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή, καὶ δέκα στίχοι ἑνὸς παπύρου τῆς John Rylands Library[4] μᾶς προσφέρουν ἕνα κομμάτι τῆς πιὸ παλιᾶς πραγμάτευσης τοῦ μύθου τῆς Ἡρῶς καὶ τοῦ Λέανδρου, γιὰ τὸν ὁποῖο σώθηκε τὸ ποίημα τοῦ ὄψιμου Μουσαίου.

Ὅ,τι εἴπαμε γιὰ τὴν ποίηση τῶν ἐπυλλίων ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν λυρική. Κι ἐδῶ ἔχουμε σκόρπια λείψανα, ποὺ σὰν μάρτυρες ἔντονης ζωῆς τῶν διάφορων λυρικῶν μορφῶν (αὐτὲς θὰ τὶς ἐννοήσουμε στὴν πλατιὰ σύγχρονη σημασία), εἶναι πολύτιμα. Μὲ δείγματα ἐλεγειακῆς διήγησης βρισκόμαστε ἀκόμα κοντὰ στὸ ἑξαμετρικὸ ἐπύλλιο: Ὑπολείμματα μιᾶς περιγραφῆς τοῦ χρυσοῦ αἰώνα προσφέρει ὁ Πάπ. Ὀξυρ. 1,14[5], ἐνῶ ἕνας πάπυρος τοῦ Ἁμβούργου, τοῦ 3. αἰ. π.Χ.[6], μᾶς δείχνει τὴν θυμωμένη ἀπάντηση ἑνὸς ἑλληνιστικοῦ βασιλιᾶ στὴν ἀναφορὰ ἑνὸς ἀπεσταλμένου. Μῆδοι καὶ Γαλάτες ἀναφέρονται, ἡ συσχέτιση ὅμως μὲ ἕνα συγκεκριμένο ἱστορικὸ

1. Ἀρ. 1775. P.: POWELL (βλ. σ. 930 σημ. 3), 72.
2. Ἀρ. 1782 P.: POWELL, ἔ.ἀ. 78· PAGE (βλ. σ. 1040 σημ. 2), 498.
3. Ἀρ. 1792 P.: POWELL, ἔ.ἀ. 76· PAGE, ἔ.ἀ. 534 μὲ χρονολόγηση στὴν ὄψιμη αὐτοκρατορικὴ ἐποχή.
4. Ἀρ. 1783 P.: PAGE, ἔ.ἀ. 512. Ἄλλα ἐπικὰ λείψανα στοῦ POWELL, ἔ.ἀ. 71. 79 κἑ., ἰδιαίτ. 89.
5. Ἀρ. 1755 P.· POWELL, ἔ.ἀ. 130· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 88 D.
6. Ἀρ. 1751 P.: POWELL, ἔ.ἀ. 131· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 89 D.· PAGE, ἔ.ἀ. 462.

περιστατικὸ δὲν ἔχει ἐπιτυχία. Μιὰν πολὺ ποικίλη σύνθεση, γιὰ τὴν ὁποία σκέφτεται κανεὶς περισσότερο ἀσκήσεις γραψίματος παρὰ ἀνθολογία, προσφέρουν παπυρικὰ κείμενα[1] γραμμένα γύρω στὸ 100 π.Χ. Ἕνας θρῆνος τῆς Ἑλένης σὲ κρη κὸ μέτρο φέρνει τὸ ἀμάρτυρο ἀπὸ ἀλλοῦ θέμα, ὅτι ὁ Μενέλαος τὴν παράτησε ὅταν γύρισαν ἀπὸ τὴν Τροία· ἕνα δεύτερο κομμάτι περιγράφει σὲ ἰωνικὸ μέτρο ἕνα ποωινὸ στὴν ἐξοχή, καὶ ἀκολουθοῦν δυὸ ἐρωτοπαίγνια. Ἕνας πάπυρος τοῦ Βερολίνου[2], γραμμένος νωρὶς στὸν 3. αἰ., συγκεντρώνει ἕνα δυὸ σκόλια σὲ διάφορα μέτρα, ποὺ ἴσως πηγαίνουν πίσω στὸν 4. αἰ. Γιὰ νὰ σημειώσουμε τὴν ποικιλία τοῦ ὑλικοῦ, ἀναφέρουμε ἀκόμα ἀνάπαιστους ἑνὸς παπύρου τοῦ Βερολίνου[3], ποὺ ἀπὸ αὐτοὺς ἕνα τμῆμα περιέχει τὸ ἐγκώμιο τοῦ Ὁμήρου, ἕνα ἄλλο ἕναν χρησμὸ τῆς Κασσάνδρας.

Δὲν ἐπιτρέπεται σ' αὐτὴν τὴν περισκόπηση διάφορων τομέων τῆς ποίησης νὰ ξεχάσουμε τὴν λατρεία. Οἱ παλιοὶ θεοὶ γιὰ πολλοὺς δὲν εἶχαν πιὰ τὴν ἴδια σημασία ὅπως στὴν ἐποχὴ τῆς αὐτόνομης πόλης, αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπόδισε καθόλου τὴν διατήρηση τῶν παλιῶν θυσιῶν καὶ γιορτῶν. Καὶ μετά, ὅπως καὶ πρίν, αὐτὲς ἔδιναν τὴν ἀφορμὴ καὶ τὸ πλαίσιο γιὰ μιὰν πλούσια λατρευτικὴ ποίηση. Τὰ παλιὰ ... ιτηροῦσαν πολὺν καιρὸ τὴν ἀξία τους, ὅπως εἴδαμε γιὰ τὸν *Παιάνα στὸν Ἀσκληπιό*, τοῦ Σοφοκλῆ (σ. 392), ποὺ τὸν ἔψαλλαν καὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή[4]. Παράλληλα ὅμως ἀναπτύχθηκαν καινούργια, ποὺ γιὰ τὸ πλῆθος τους μᾶς δίνουν μιὰν ἰδέα τὰ λείψανα ποὺ σώζονται.

Ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ ποίηση ὕμνων μποροῦσε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς λατρείας νὰ περάση ὁλότελα στὴν περιοχὴ τῆς λογοτεχνίας, τὸ εἴδαμε στὸν Καλλίμαχο. Τὸ ἴδιο μᾶς δείχνει ἐκεῖνος ὁ Φιλικὸς ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, ποὺ πρωτύτερα τὸν ἀναφέραμε (σ. 1023) σὰν μέλος τῆς Πλειάδας τῶν Τραγικῶν. Ὁ ἄνθρωπος ἦταν πρόεδρος τῆς συντεχνίας τῶν ἠθοποιῶν *(οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται)* στὴν Ἀλεξάνδρεια κι ἔπαιξε κάποιον ρόλο στὴν μεγαλόπρεπη πομπὴ τοῦ Φιλάδελφου. Ὁ Πρωτογένης τὸν ζωγράφισε σὲ πόζα φιλοσόφου (*Plin. nat. hist.* 35,106), ἐνῶ τὸ ἐπίγραμμα ἑνὸς σύγχρονου, τὸ ὁποῖο σώθηκε σὲ ἐπιγραφή, ἐγκωμιάζει τὸν πεθαμένο μὲ ὑψηλὰ λόγια. Ἕνας πάπυρος[5] μᾶς χάρισε ἕνα τμῆμα ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν *Ὕμνο στὴν Δήμητρα*, ποὺ ὁ εἰσαγωγικός του στίχος (στὸν Ἡφαιστίωνα) ἀπευθύνεται προγραμματικὰ πρὸς τοὺς γνῶστες τῆς φιλολογίας (*γραμματικοί*). Ἕνα ποίημα σὲ καταληκτικὸ χοριαμβικὸ ἑξάμετρο ἦταν ἕνα μετρικὸ κατόρθωμα, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας του

1. Ἀρ. 1606 κἑ P.· Powell, ἔ.ἀ. 185. *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 201 κἑ. D.· Page, ἔ.ἀ. 410.
2. Ἀρ. 1924 P.· Powell, ἔ.ἀ. 190· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 25. 90 D.· Page, ἔ.ἀ. 386.
3. Ἀρ. 1925 P.· Powell, ἔ.ἀ. 187· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 204 D.· Page, ἔ.ἀ. 412, Πολὺ γρήγορη ἐπισκόπηση γιὰ λυρικὰ ἀποσπάσματα ἑλληνιστικῆς ποίησης στὸν P(ack).
4. Βλ. καὶ P. Maas, *Epidaurische Hymnen. Schr. d. Königsberger Gel. Ges. Geistesw. Kl.* 9/5, 1933, 155.
5. Ἀρ. 1342 P.· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 158 D.· Page, ἔ.ἀ. 402 (Τὸ ἐπίγραμμα 452). C. Gallavotti, *Pap. Soc. It.* 12/2, 1282. K. Latte, ‹Der Demeterhymnos des Ph.›, *Mus. Helv.* 11, 1954, 1 = *Kl. Schr.* 539.

ἦταν περήφανος. Γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ μορφὴ διάλεξε τὴν Ἀττικὴ διάλεκτο, πράγμα ποὺ ἦταν φυσικὸ γιὰ ἕναν τραγικὸ ποιητή. Φιλολογία ἦταν ἴσως καὶ οἱ ὕμνοι ἑνὸς Καστορίωνα ἀπὸ τοὺς Σόλους, ἑνὸς πρώιμου ἑλληνιστικοῦ ποιητῆ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀθήναιος (10,455a) μᾶς ἔσωσε μερικὰ πολὺ περίτεχνα ἰαμβικὰ τρίμετρα γιὰ τὸν Πάνα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν *Ὕμνο στὸν Ἔρωτα* ἐκείνου τοῦ Ἀνταγόρα[1], ποὺ τὸν συναντήσαμε (σ. 1014) σὰν ἐπικὸν μὲ μιὰν *Θηβαΐδα*. Ἕνα μέρος τῆς ζωῆς του τὸ πέρασε στὴν Μακεδονία κοντὰ στὸν Ἀντίγονο τὸν Γονατά. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Κράντορα καὶ ἀργότερα ἀκόμα ποὺ διεύθυνε τὴν Σχολὴ ὁ Ἀρκεσίλαος, αὐτὸς εἶχε σχέσεις μὲ τοὺς φιλοσόφους τῆς Ἀκαδημίας. Οἱ ἑπτὰ στίχοι τοῦ *Ὕμνου στὸν Ἔρωτα*, ποὺ τοὺς διαφύλαξε ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος (4,26), δείχνουν τὴν παλιὰ εἰσαγωγὴ μὲ τὴν γενεαλογία τοῦ θεοῦ, τροποποιημένη μὲ λόγιαν ἀπαρίθμηση τῶν μυθογραφικῶν παραλλαγῶν. Ὁ Καλλίμαχος (*Ὕμν.* 1,5) τὸ ἔκαμε αὐτό, σὲ συσχετισμὸν μὲ ἕναν στίχο τοῦ Ἀνταγόρα, πολὺ πιὸ κομψά.

Καὶ ὁ φιλόσοφος ἐπίσης γιὰ νὰ ἐκφράση τὴν πίστη του, μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήση τὴν παλιὰ μορφὴ τοῦ ὕμνου, ὅπως δείχνει ὁ Κλεάνθης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν λογοτεχνία αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὑπάρχουν πάρα πολλὰ ποιήματα ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴν λατρεία. Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Ἐπιδαύρου μᾶς γνώρισαν τὸν Ἴσυλλο, ἕναν ποιητὴ μὲ μέτριες ἱκανότητες[2]. Ἡ κατὰ προσέγγιση χρονολόγησή του ἐξασφαλίζεται χάρη στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ μαρμάρου δείχνει τὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 300 π.Χ. καὶ ὅταν αὐτός, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία του, ἦταν ἀκόμα παιδί, τότε ποὺ ὁ Φίλιππος ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχη στὴν Χαιρώνεια πέρασε τὸν Ἰσθμὸ καὶ φοβέριζε τὴν Σπάρτη. Ὕστερα ἀπὸ ἕνα τροχαϊκὸ γνωμικὸ προοίμιο ἀνιαροὶ ἑξάμετροι διηγοῦνται γιὰ τὴν καθιέρωση μιᾶς πομπῆς πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνα τοῦ Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, καθὼς καὶ γιὰ εὐλογητικὸ μήνυμα τοῦ θεοῦ τῆς Ἐπιδαύρου, ποὺ μεταδότης του σὲ μιὰν ἐπικίνδυνη στιγμὴ θὰ ἦταν ὁ Ἴσυλλος. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ὑπάρχει ἕνας *Παιάνας στὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν Ἀσκληπιὸ* σὲ ἰωνικοὺς στίχους.

Λίγες δεκαετίες μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Ἴσυλλο, δηλ. προελληνιστικός, εἶναι ἕνας δακτυλικὸς *Παιάνας στὸν Ἀσκληπιό*, σὲ μιὰν ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὶς Ἐρυθρές[3]. Καὶ μερικὰ ἄλλα ἐπιγραφικὰ λατρευτικὰ ποιήματα πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ἴδια περίπου ἐποχή: ὁ *Παιάνας στὸν Ἀπόλλωνα*, ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὸ Ἀσκληπιεῖο τῶν Ἀθηνῶν, ἑνὸς Μακεδόνιου, ἕνας *Ὕμνος στὸν Δία τῆς Δίκτης* ἀπὸ τὸ κρητικὸ Παλαίκαστρο, ἕνας *Ὕμνος στοὺς Δικταίους Δακτύλους* ἀπὸ τὴν εὐβοϊκὴ Ἐρέ-

1. P. von der Muhll, <Zu den Gedichten des Antagoras von Rhodos>, *Mus. Helv.* 19, 1962, 28. Τὸ δεύτερο ποίημα, ποὺ εἶναι τυπωμένο στοῦ Powell, *Anal. Alex.* 120 (= Peek, *Gr. Versinschriften* I 1293), εἶναι ἐπιτύμβιο στὸν Κράτητα καὶ Πολέμωνα.

2. Κείμενο στοῦ Powell (βλ. σ. 930 σημ. 3), 132, *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 113 D. (μὲ βιβλιογρ.). Κλασσικὴ μελέτη μένει τοῦ v. Wilamowitz, *Isyllos von Ep. Phil. Unt.* 9. Βερολ. 1886. Ἄλλα λείψανα ἐπιγραφικῶν ὕμνων ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο στὸν P. Maas, βλ. σ. 1043 σημ. 4.

3. Powell, ἔ.ἀ. 136· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 110 D.

τρια[1]. Ἀπὸ τὶς πέτρες μὲ λατρευτικὰ κείμενα, ποὺ εἶδαν τὸ φῶς στοὺς Δελφούς, ὁ *Παιάνας* τοῦ Φιλόδαμου ἀπὸ τὴν Σκάρφεια[2] ἀνήκει ἀκόμα σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή. Δώδεκα στροφές, στὶς ὁποῖες προεξάρχουν χοριαμβικὰ δίμετρα καὶ γλυκώνειοι, ὑμνοῦν τὸν Διόνυσο μὲ γνήσιον, βακχικὸ ἐνθουσιασμό. Τὸ ποίημα, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα στὴν ὑπογραφὴ τὸ χρονολογοῦμε μὲ πιθανότητα στὰ 325/24, εἶναι μιὰ σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀμοιβαία διείσδυση τοῦ ἀπολλώνειου καὶ διονυσιακοῦ στοιχείου στοὺς Δελφούς. Ἀρκετὰ νεότερα εἶναι μερικὰ ἄλλα δελφικὰ κείμενα. Ὁ *Παιάνας* τοῦ Ἀριστόνοου[3] *στὸν Ἀπόλλωνα*, ποὺ δείχνει μετρικὴ συγγένεια μὲ τὸ ποίημα τοῦ Φιλόδαμου, ἐξαιτίας τῆς μνημόνευσης τοῦ ἄρχοντα ἀνήκει στὸ 222 π.Χ. ἢ ὁπωσδήποτε πολὺ κοντά. Τοῦ ἴδιου σώθηκε κι ἕνας δακτυλοεπιτριτικὸς *Ὕμνος στὴν Ἑστία*. Σχεδὸν ἑκατὸ χρόνια νεότεροι (128/27;) εἶναι δυὸ δελφικοὶ *Παιάνες*[4], ποὺ τὸν πρῶτο τὸν ἔγραψε ἕνας ἄγνωστος Ἀθηναῖος, τὸν δεύτερο ὁ Λιμένιος. Τὰ ποιήματα, στὰ ὁποῖα ἐπικρατεῖ ὁ παιωνικὸς ρυθμός, δὲν βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὸν μέσο ὅρο τῆς λατρευτικῆς συνηθισμένης ποίησης, ἔχουν ὅμως ἰδιαίτερη σημασία αὐτὰ τὰ κείμενα, ἐπειδὴ συνοδεύονται ἀπὸ μουσικὲς νότες. Ἂς θυμίσουμε μὲ αὐτὴν τὴν εὐκαιρία τὸ φτωχὸ ποσοστὸ μουσικῶν μνημείων ποὺ σώζονται: δυό τρεῖς στίχοι ἀπὸ τὸν *Ὀρέστη* τοῦ Εὐριπίδη σὲ πάπυρον (ἀρ. 411 P.)[5], τὸ ἐπιγραφικὸ *τραγουδάκι τοῦ Σείκιλου* καὶ τρεῖς *Ὕμνοι* τοῦ Μεσομήδη εἶναι ὅ,τι οὐσιαστικὸ μποροῦμε κιόλας νὰ προσθέσουμε στὰ δελφικὰ κείμενα[6]. Ἀπὸ τὰ τελευταῖα

1. Powell, ἔ.ἀ. 138. 160. 171· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 127. 131 D. Γιὰ τὸν κρητικὸ Ὕμνο v. Wilamowitz, *Griech. Verskunst.* Βερολ. 1921, 499.

2. Powell, ἔ.ἀ. 165· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 119 D.

3. Powell, ἔ.ἀ. 162· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 134 D. Ὁ M. G. Daux, *Bull. Corr. Hell.* 66/67, 1932/43, 127 χρονολογεῖ τὸ ποίημα μὲ ἐπιγραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικοϊστορικὰ ἐπιχειρήματα στὸν 4. αἰ. πβλ. *Kl. Pauly* I 574 (ἐ.λ. *Ἀριστόνοος*).

4. Powell, ἔ.ἀ. 141 (μὲ τὶς νότες καὶ τὴ σύγχρονη μεταγραφή τους)· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 172 D.

5. Ὁ E. G. Turner, <Two unrecognised ptolemaic papyri>, *Journ. Hell. Stud.* 76, 1956, 95, χρονολογεῖ τὸν πάπυρο τοῦ Ὀρέστη γύρω στὸ 200 π.Χ.

6. Γιὰ μιὰ δῆθεν μελωδία τοῦ Πινδάρου βλ. παραπ. σ. 307. Ἄλλοι πάπυροι μὲ νότες ἀρ. 1916. 2439 P. Ἀπὸ νέα ἀποσπ. μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε ἕναν πάπυρο στὸ Ὄσλο: R. P. Winnington-Ingram, στό: *Fragments of Unknown Greek Tragic Texts with Musical Notation.* Ὄσλο 1955, καὶ *Ox. Pap.* 25, 1959, ἀρ. 2436, ποὺ τὸν ἐξετάζει ὁ R. P. Winnington-Ingram· πβλ. Br. Gentili, *Gnom.* 33, 1961, 341. Ἐπισκόπηση καὶ συνθετικὴ πραγμάτευση τῶν μουσικῶν ἀποσπασμάτων: C. del Grande, *Enciclopedia class.* τμῆμ. 2. τόμ. 5. Τορίνο 1960 (*Cenni sulla musica greca 401-476*). E. Pöhlmann, *Griech. Musikfragmente. Ein Weg zur altgriech. Musik.* Νυρεμβέργη 1960 (*Erlanger Beitr. zur Sprach- und Kunstwiss.* 8). Πβλ. R. P. Winnington-Ingram, *Gnom.* 33, 1961, 692. Ἕνα δελτίο ἐρευνῶν ἀπὸ τὸν ἴδιο, <Ancient Greek Music 1932-1957>, *Lustrum* 1958/3, 5. Στὰ ὡς τώρα γνωστά, προστέθηκαν τελευταῖα 6 μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν συλλογὴ παπύρων τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Αὐστρίας: H. Hunger καὶ O. Pöhlmann, <Neue griech. Musikfragmente aus ptolemaischer Zeit in der Pap. Samml. d. Öst. Nat. Bibl.>, *Wien. Stud.* 75, 1962, 51. Τὸ ἀπόσπασμα τῆς τραγωδίας μποροῦσε νὰ ἀνήκη στὴν ὁμάδα ἔργων ποὺ χαρακτη-

ἀποκτήματα δυὸ κείμενα ἀξίζουν ἰδιαίτερη προσοχή. Πρῶτα εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ὄσλο, ποὺ ἴσως προέρχεται ἀπὸ μιὰν ἄγνωστη ὡς τώρα τραγωδία. Ὕστερα ἔρχεται σὰν ἀντίβαρο ὁ Πάπ. Ὀξυρ. ἀρ. 2436[1], ποὺ ἴσως δὲν εἶναι, ὅπως ὑποθέτουν οἱ ἐκδότες, σατυρικὸ δράμα. Ἡ Μ. DALE ἀποδίνει τὸ κομμάτι σὲ μιὰν μονωδία τῆς Ἀλθαίας ἀπὸ τὸν *Μελέαγρο* τοῦ Εὐριπίδη. Σημαντικὸ εἶναι τὸ ὅτι ἐδῶ ἔχουμε μπροστά μας μαρτυρίες γιὰ τὴν συνήθεια τῆς ἑλληνιστικορωμαϊκῆς ἐποχῆς, νὰ συνθέτουν μουσικὴ συνοδείας γιὰ κλασσικὰ κείμενα. Τὰ ἔργα τραγουδιοῦνταν ὕστερα σὲ δημόσιες «*ἀκροάσεις τραγῳδῶν*»[2]. Ὁ Νέρωνας σ' αὐτὸν τὸν ρόλο ἔκαμε εὐτυχισμένους τοὺς συγχρόνους του.

Καὶ στὴν λατρεία τῶν νέων θεῶν ἀντηχοῦσαν ἑλληνικοὶ στίχοι. Μιὰ ἐπιγραφὴ τῆς Δήλου[3] πληροφορεῖ σὲ πεζὸν λόγο τὴν ἵδρυση τοῦ Σεράπειου ἀπὸ ἕναν Ἀπολλώνιο· ἐπισυνάπτονται ὕστερα ἑξηνταπέντε ἑξάμετροι μιᾶς *ἀρεταλογίας* τοῦ θεοῦ, ποὺ τὴν σύνθεσε ἕνας Μαιίστας καὶ ἀνήκει στὸ τέλος τοῦ 3. αἰώνα. Μιὰν ξεχωριστὴ φιλολογία ἀποτελοῦν οἱ *ἀρεταλογίες τῆς Ἴσιδας*[4], μὲ τὸ ἐγκώμιο τῆς θεᾶς ἡ ὁποία ἐπηρέασε τοὺς Ἕλληνες ἐντονότερα ἀπὸ ἄλλες ξένες θεότητες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἀρχαῖος τύπος ποὺ διακηρύσσει τὴν δύναμη τῆς θεᾶς, διατηρήθηκε στὰ ἑλληνικὰ κείμενα σχετικὰ καθαρός, ἔστω καὶ μὲ διάφορες διαβαθμίσεις. Πολὺ ἐντυπωσιακὰ στὶς σύντομες ὁρμητικὲς φράσεις τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Κύμης, ἐνῶ παράλληλα ὑπάρχουν ἑξάμετρες (Ἄνδρος) καὶ τρίμετρες (Κυρήνη) διασκευές. Ὄψιμα ἑλληνιστικὰ κείμενα ὅπως τοῦ Ἰσίδωρου τονίζουν μὲ συγκρητισμὸν τὴν ὁμοιότητα τῆς Ἴσιδας μὲ τὶς μεγάλες θεὲς ἄλλων θρησκειῶν.

ρίσαμε παραπάνω γιὰ μοναχικὴν ἀπαγγελία (solo) —Ὑπόμνημα: E MARTIN, *Trois documents de musique Grecque. Transcriptions commentées* (hymne delph. à Apollon, Epitaphe de Seikilos, fragment d'un choeur d'Or. d'Eur.). Παρίσι 1953 (*Et. et comm.* 15).—Προσθέτουμε μερικὰ νεότερα ἔργα γιὰ τὴν ἑλλην. μουσικὴ καὶ θυμίζουμε τοῦ C. VON JAN, *Musici scriptores Graeci.* 2 τόμ Λειψ 1895/99· ἑτοιμάζεται ξανατύπ. στοῦ Olms/Hildesheim. Στὴν *The New Oxford History of Music*, ἔκδ. E. WELLESZ, τόμ. 1: *Ancient and Oriental Music.* Λονδ. 1957, ἡ ISOBEL HENDERSON πραγματεύθηκε τὴν ἑλληνικὴ καὶ ὁ E. SCOTT τὴν ρωμαϊκὴ μουσική. THR. GEORGIADES, *Music und Rythmus bei den Griechen.* Ἀμβοῦργ. 1958. Μὲ πολλοὺς τρόπους δημιουργεῖ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἑλληνικὰ ὁ E. E. WERNER, *The Sacred Bridge. The Interdependence of Liturgy and Music in Synagogue and Church during the first Millenium.* Νέα Ὑόρκη 1959. H. HUSMANN, *Grundlagen der antiken und orientalischen Musikkultur.* Βερολ. 1961. Δίσκοι μεγάλης διάρκειας μὲ συνοδευτικὰ τεύχη τοῦ F. A. KUTTNER, Νέα Ὑόρκη 1955 καὶ *His Master's Voice* 1957. H. KOLLER, *Musik und Dichtung im alten Griechenland.* Βέρνη 1963.

1. Πβλ. BR. GENTILI, *Gnom.* 33, 1961, 341.

2. Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες· M. GUARDUCCI, *Atti Acc Linc. Cl. scienze mor.* σειρ. 6, τόμ. 2, 1927/29, 629. K LATTE, *Eranos* 52, 1954, 125 = *Kl. Schr.* 590.

3. IG 11/4, 1299, POWELL, ἔ.ἀ. 68. Γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς λατρείας, βλ. M. P. NILSSON *Gesch. d. gr. Rel.* 2, 2 ἔκδ. Μόναχο 1961, 121.

4. W. PEEK, *Der Isishymnos von Andros und verwandte Texte.* Βερολ. 1930. Πβλ. NILSSON, ἔ.ἀ. 626, 5.

Προσθέτουμε ἐδῶ ἕναν πάπυρο τοῦ Σικάγου[1], ποὺ κάτω ἀπὸ τὰ πολὺ φθαρμένα λείψανα ἀπὸ ποίηση ὕμνων ἀφήνει νὰ διακρίνουμε μὲ κάποιαν πιθανότητα ἕνα ποίημα στὴν Ἀρσινόη-Ἀφροδίτη. Αὐτὸ παραπέμπει στὸ ἐγκώμιο θνητῶν, ποὺ τοὺς τιμοῦσαν μὲ λατρευτικὲς τιμές. Νωρίτερα κιόλας ὁ Ἑρμοκλῆς ἀπὸ τὴν Κύζικο εἶχε γίνει τὸ μεγάφωνο τῆς ἀθηναικῆς κολακείας. Μὲ *Παιάνες* στὸν Ἀντίγονο καὶ τὸν Δημήτριο τὸν Πολιορκητὴ νίκησε σ' ἕναν διαγωνισμό (Ἀθήν. 15, 697a), στὸν ὁποῖο διαγωνίσθηκαν πολλοί, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Δούρη (στὸν Ἀθήναιο 6, 253d)[2] μᾶς σώθηκε ἕνα *προσόδιο* σὲ τρίμετρα μὲ παρέμβλητους ἰθυφαλλικούς. Αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Δημήτριου ἀπὸ τὴν Κέρκυρα (290)· ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο, γιὰ νὰ τιμήση τὸν τωρινὸ θεό, σβήνει ἀπὸ τὸν πίνακα τοὺς ἄλλους (στ. 15 κέ.), ἀποτελεῖ μιὰν μαρτυρία τόσο τῆς κολακείας ὅσο καὶ τῆς ἐλαφρότητας γύρω ἀπὸ θρησκευτικὰ πράγματα. Καὶ ἡ ὀψιμότερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἤξερε νὰ καλοπιάνη τὴν καινούρια μεγάλη δύναμη. Τὸ ποίημα τοῦ Λιμένιου, ποὺ ἀναφέραμε πρὶν λίγο, τελειώνει μὲ μιὰν εὐχὴ ὑπακοῆς στὴν Ρώμη. Μιὰ τέτοια ἀφοσίωση μπόρεσε στὸ τέλος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς σ' ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ Ἀλφειοῦ τοῦ Μυτιληναίου (*Ἀνθ. Παλ.* 9,526) νὰ ὑψωθῆ σὲ μιὰν προειδοποίηση πρὸς τὸν Δία νὰ προσέξη τὸν Ὄλυμπό του ἀπὸ τοὺς ἀνίκητους κατακτητές. Εἶναι ἀστεῖο, ὅτι ὁ Στοβαῖος (*Ἐκλ.* 3,7,12) σ' ἕνα κεφάλαιο *περὶ ἀνδρείας* μᾶς διαφύλαξε ἕναν *Ὕμνο στὴν Ρώμη* τῆς Μελιννῶς, ἐπειδὴ σ' αὐτὸν ἐναλλασσόταν τὸ ὄνομα τῆς πόλης μὲ τὴν *ρώμη*. Τὸ ποίημα ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε πολὺ πετυχημένες σαπφικὲς στροφές, καὶ εἶναι δύσκολο νὰ τὸ χρονολογήσουμε μέσα στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Ὁ τελευταῖος ἑρμηνευτής του[3] ὑποθέτει τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2. αἰ., τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἡ λατρεία τῆς *dea Roma* εἶχε κερδίσει πολὺ ἔδαφος. Τὸ τέλος ἑνὸς *Παιάνα*[4] *στὸν Τίτο Φλαμίνιο* τὸ διασώζει ὁ Πλούταρχος στὸν ὁμώνυμο *Βίο* (16).

Στὸ κεφάλαιο αὐτό, ποὺ χρησιμεύει γιὰ ἀποστρογγύλωση, χρειάζονται ἀκόμα λίγα λόγια γιὰ τὴν ποίηση σὲ πεζὸν λόγο. Βέβαια τὸ πρόβλημα τοῦ πόσο πίσω στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ φτάνουν οἱ ἀρχὲς τοῦ ἐρωτικοῦ μυθιστορήματος, θὰ ἀντιμετωπισθῆ μόνο σὲ συνάφεια μὲ τὴν μεταγενέστερη ἄνθηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους, εἶναι ὅμως ἀνάγκη ἐδῶ νὰ μνημονεύσουμε τὴν ἰωνικὴ μυθιστορία (νουβέλλα). Ὅτι ἀπὸ πολὺ νωρὶς αὐτὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς μεγάλης λογοτεχνίας ζοῦσε μιὰν ἔντονη ζωή, ὅτι ἡ ἀφηγηματικὴ εὐχαρίστηση τοῦ Ἡρόδοτου μᾶς ἀφήνει νὰ τὸ δοῦμε ἀρκετὰ καλά, γι' αὐτὰ μιλήσαμε πρωτύτερα (σ. 450. 456). Ἐρωτικὰ θέματα ἔπαιζαν πάντα σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ τὸν ρόλο τους, ἐνῶ ἡ ὅλο καὶ μεγαλύτερη σημασία ποὺ

1. Powell, ἔ.ά. 82. ἀρ. 1620 P.

2. Powell, ἔ.ά. 173· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 104 D. Ἐκεῖ καὶ τὰ λείψανα ἑνὸς ποιήματος σὲ ὅμοιο μέτρο, ποὺ χάρη στοὺς «τεχνίτας» σχετίζεται μὲ τὴν γιορτὴ *τῶν Σωτηρίων* (τὰ Σ.), κι ἔχει συγγραφέα ἕναν Θεοκλῆ ἀκαθόριστης ἐποχῆς.

3. C. M. Bowra, ‹Melinno's Hymn to Rome›, *Journ. Rom. Stud.* 47, 1957, 21.

4. Powell, ἔ.ά. 173· *Anth. Lyr.* τεῦχ. 6, 107 D. Γιὰ τὸ μέτρο v. Wilamowitz, *Griech. Verskunst.* Βερολ. 1921, 439, 3.

πῆραν στὴν ἑλληνιστικὴ λογοτεχνία, ἐπηρέασε ἐπίσης τὴν φύση τῆς μυθιστορίας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Τὸ ἰωνικὸ πνεῦμα ἔμεινε ζωντανὸ σ' αὐτήν, κι ἡ παλιὰ κοιτίδα της, ἡ Μίλητος, ἔδωσε στὸν ἑλληνιστικὸ παιχνιδιάρικο τρόπο αὐτοῦ τοῦ φιλολογικοῦ εἴδους τὸ ὄνομά της: *Μιλησιακὲς διηγήσεις (Μιλησιακὰ)* ὀνομάσθηκε ἡ συλλογὴ μυθιστοριῶν, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστείδης ὁ Μιλήσιος γύρω στὸ 100 π.Χ. ἔφτειαξε ἕνα ἔργο ἀμφίβολης καὶ μολαταῦτα ὄχι μικρῆς φήμης. Ὁ L. Cornelius Sisenna τὸ μετάφρασε στὰ λατινικά, καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο (*Κράσσος* 32) οἱ ρωμαῖοι ἀξιωματικοὶ τὸ εἶχαν στὶς ἀποσκευές τους. Δὲν ξέρουμε οὔτε ἂν ὁ Ἀριστείδης φρόντιζε νὰ συνδέῃ τὶς διάφορες ἱστορίες, οὔτε τὶ ἀπὸ αὐτὲς προερχόταν ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ τὶ ἀποτελοῦσε δικήν του ἐφεύρεση. Ἴσως ὅμως μποροῦμε ἀπὸ διάφορες πηγὲς νὰ πάρουμε ἀκόμα μιὰν ἰδέα γιὰ τὴν φύση αὐτῶν τῶν *Μιλησιακῶν διηγήσεων*, στὶς ὁποῖες ὁ ἐρωτισμὸς περιγραφόταν μὲ πολὺ μεγάλην ἔλλειψη πάθους καὶ μὲ μιὰν γενναία δόση ἐλαφρότητας. Ἐδῶ εἶναι οἱ μυθιστοριακὲς παρενθῆκες στὰ μυθιστορήματα τοῦ Πετρώνιου καὶ Ἀπουλήιου, ποὺ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἡ ἱστορία τῆς κοκώνας ἀπὸ τὴν Ἔφεσο ἀποτελεῖ ἕνα δυσκολοξεπέραστο παράδειγμα ρεαλισμοῦ. Σὰν παράξενος παρείσακτος, ἡ δέκατη ἀπὸ τὶς ὑποθετικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Αἰσχίνη περιέχει μιὰν πραγματικὴ *μιλησιακή*, τὴν ἱστορία ἑνὸς ἀδιάντροπου, ποὺ ἐκμεταλλεύεται ἕνα παλιὸ θυσιαστικὸ ἔθιμο τῶν μελλόνυμφων τῆς Τροίας, γιὰ νὰ παραστήσῃ τὸν Σκάμανδρο καὶ νὰ κλέψῃ τὴν παρθενιὰ μιᾶς κοπέλλας. Ἀκόμα ὁ ὄψιμος Ἀρισταίνετος[1] ἀνάμεσα στὶς *Ἐπιστολές* του ἔχει μερικὲς τέτοιες ἱστορίες. Μὲ αὐτὸ δὲν θέλουμε νὰ ποῦμε ὅτι ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ τὰ ἀποδώσουμε στὸν Ἀριστείδη· ἡ *μιλησιακὴ διήγηση* ἔγινε μιὰ συλλογικὴ ἔννοια.

Τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου τοῦ Ἄρατου, ποὺ ὁ πιὸ σημαντικός της μάρτυρας εἶναι ὁ Μαρκιανὸς κώδικας 476 (τέλος 11. αἰ.), τὴν παρουσίασε μὲ μεγάλη ἀκρίβεια ὁ J. MARTIN: *Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos*. Παρίσι 1956. Διεξοδικὰ γι' αὐτὸ R. KEYDELL, *Gnom.* 30, 1958, 575. Βασικὲς μένουν οἱ ἐκδόσεις καὶ οἱ μελέτες τοῦ E. MAASS: *Arati Phaenomena* Βερολ. 1893· 2. ἀνάλλ. ἔκδ. 1954. *Commentariorum in Aratum reliquiae*. Βερολ. 1898. 2. ἀνάλλ ἔκδ. 1958. *Aratea. Phil. Unters.* 12, 1892. Κείμενο μὲ ἀγγλ. μετάφραση: G. R. MAIR, *Loeb Class. Libr.* 1921 (μαζὶ μὲ τὸν Καλλίμαχο καὶ τὸν Λυκόφρονα)· μὲ γαλλ. μετάφραση: J. MARTIN, *Bibl. di studi sup.* 25. Φλωρεντ. 1956. A. SCHOTT-R. BOKER-B. STICKER, *Aratos, Wort der Antike* 6. Μόναχο 1958 (μὲ μετάφρ. εἰσαγ. καὶ σημ.). Διεξοδικὴ βιβλιογραφία στοῦ V. BUESCU, *Cicéron, Les Aratea*. Παρίσι-Βουκουρέστι 1941. W. LUDWIG, ‹Die Phainomena Arats als hellenistische Dichtung›, *Herm.* 91, 1963, 425. M. ERREN, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*. Wiesbaden 1967 (*Herm.* E 19).—A. S. F. Gow καὶ A. F. SCHOLFIELD, *Nicander. The Poems and Poetical Fragments*. Cambr. 1953 μὲ εἰσαγωγή, ὑπόμνημα, ἀγγλ. μετάφραση καὶ βιβλιογραφία. Ἐκεῖ καὶ οἱ ἐκδόσεις τῶν σχολίων. Πβλ. I. CAZZANIGA, ‹Nuovo frammento di Scholion a Nicandro, Ther. vv. 526-29›, *Stud. It.* 27/28, 1956, 83. JACOBY, F Gr Hist 271 κέ. μὲ ὑπόμν. ANNUNCIATA CRUGUOLA, ‹Nuova collazione del Cod. Nicandreo M e sue glosse inedite›, *Acme* 12, 1960, 131· τῆς ἴδ., ‹Glosse inedite ai Theriaca di Nicandro›, *Istituto Lombardo. Rendic. Classe di*

1. A. LESKY, *Aristainetos*. Ζυρίχη 1951, 43.

Lettere 96, 1962, 367· τῆς ἴδ., <La lingua poetica di Nicandro>, *Acme* 14, 1962, 119. H. SCHNEIDER, *Vergleichende Untersuchungen zur sprachlichen Struktur der beiden erhaltenen Lehrgedichte des Nikander von Kolophon*. Wiesbaden 1962 (μὲ βιβλιογρ.).—Τὰ κείμενα τῶν περισσότερων ποιητῶν αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου βρίσκονται στοῦ I. U. POWELL, *Collectanea Alexandrina*. Ὀξφ. 1925. *Anth Lyr.* τεῦχ. 6 D. Τὶς παραπομπὲς στὰ καθέκαστα τὶς δίνουν οἱ σημειώσεις. Γιὰ τὸν Εὐφορίωνα ἐπίσης F. SCHEIDWEILER, *Euph. fragm.* Διδ. διατρ Βόννη 1908, βλ. καὶ 1041 σημ. 3 κἑ. P. TREVES, *Euforione e la storia ellenistica*. Μιλάνο 1955 A BARIGAZZI, <Il Dionysos di Euforione>, *Miscellanea di studi Alessandrini in memoria di Augusto Rostagni*. Torino 1963, 416 (γιὰ τόν *Pap. Ox.* 19, 1948, ἀρ. 2219 κἑ.) L. ALFONSI, <Euforione e l'elegia>, *αὐτ.* 455. Γιὰ τὴν μυθιστορία: QU. CATAUDELLA, *La novella greca. Prolegomena e testi in traduzioni originali*. Νεάπολη 1957. Ἡ SOPHIE TRENKNER στὸ *The Greek Novella in the Class. Period.* Cambr. Un. Pr. 1958, εἰσάγει τὴν ἐνδιαφέρουσα ἔνδειξη, ὅτι ἡ λογοτεχνία τῆς ἀττικῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερα ὁ Εὐριπίδης καὶ ἡ κωμῳδία, περιέχει πολλὰ μυθιστοριακὰ θέματα, μαρτυρώντας ἔτσι τὴν ὕπαρξη αὐτῆς τῆς ἀφηγηματικῆς μορφῆς καὶ στὴν κλασσικὴ ἐποχή.

8. ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἤδη ὁ τέταρτος αἰώνας μᾶς ἔδειξε τὴν ρωμαλέα ἐπέκταση τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας. Καθὼς αὐτὴ ἡ παράδοση ἐμφανιζόταν στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ σὲ μιὰν περίοδο ποὺ ἡ ἴδια ἔκαμνε ἱστορία σὲ διαστάσεις ποὺ δὲν εἶχαν προηγούμενο, δὲν ἦταν δυνατὸ ἡ παραγωγὴ νὰ μὴν εἶναι πληθωρική· γι' αὐτὴν ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσέας σ' ἕνα σημαντικὸ χωρίο[1] λέει ὅτι δὲν θὰ τοῦ ἔφτανε ἡ μέρα, ἂν ἤθελε νὰ ἀπαριθμήση ὅλους τοὺς συγγραφεῖς. Κι ἐμεῖς δὲν θέλουμε τὴν ἔκθεσή μας νὰ τὴν ὑποτάξουμε στὸ πλῆθος τῶν ὀνομάτων ποὺ ἔφθασαν σ' ἐμᾶς[2], ἀλλὰ περιορίζοντάς την στὰ πιὸ σπουδαῖα νὰ παρακολουθήσουμε ὁρισμένες γραμμὲς τῆς ἐξέλιξης.

Στὸ χωρίο ποὺ ἀναφέραμε τωραδά, ὁ Διονύσιος διεκτραγωδεῖ τὴν γλωσσικὴ ἀνεπάρκεια τῆς μετακλασσικῆς ἱστοριογραφίας. Ὅταν ἀρχίζει τὴν σειρά του μὲ τὸν Φύλαρχο, τὸν Δούρη, καὶ τὸν Πολύβιο, μὲ αὐτὴν τὴν συνόψιση καλύπτει μιὰν βαθιὰ ἀντίθεση, ποὺ θὰ φανῆ πολὺ καθαρὰ σὲ ἄλλο μέρος. Ὁ Πολύβιος (2,56) κατηγορεῖ βίαια τὸν Φύλαρχο, κι οἱ κατηγορίες του σημαδεύουν μιὰν ὁλόκληρη κατεύθυνση τῆς ἱστοριογραφίας. Αὐτή, λέει, πρόδωσε τὸ ἀληθινὸ καθῆκον κάθε ἱστοριογραφίας, τὴν διαπίστωση καὶ μετάδοση τῆς ἀλήθειας, καὶ ὑποτάχθηκε στὸν ἐντυπωσιασμὸ μὲ κάθε θυσία. Ἡ ἔκπληξη καὶ ἡ ἐπίδραση στὸ συναίσθημα *(ἐκπλῆξαι καὶ ψυχαγωγῆσαι)* εἶναι ὁ μοναδικός της σκοπός, πρὸς τὸν ὁποῖο ἀπευθύνεται ἐπίσης τὸ αἴτημα γιὰ τὴν *ἐνάργειαν*, τὴν δυνατότητα τῆς ἄμεσης ἐπισκόπησης. Ὅταν αὐτὴ ἡ ἱστορία κατηγορεῖται ὅτι ὑπολογίζει στὴν συναισθηματικὴ συμμετοχὴ τῶν ανα-

1. *Περὶ συνθ. ὀνομ.* 4, 30· 5. 21, 5 US.-RAD.

2. Πλούσια ἀπαρίθμηση στὴν *Ἱστορία τῆς Γραμματολ.* τῶν CHRIST-SCHMID, 6. ἔκδ. II/1. Μόναχο 1920. Τὰ λείψανα στοῦ JACOBY, F Gr Hist.

γνωστῶν (*ἔλεος, συμπάθεια*) θυσιάζοντας ἔτσι τὴν γνώση γιὰ τὸν τελείως διαφορετικὸ σκοπὸ τῆς ἱστοριογραφίας καὶ τραγωδίας, γίνεται φανερὸ ὅτι συγγραφεῖς τοῦ τύπου τοῦ Φύλαρχου καὶ τοῦ Δούρη—στὸν 4. αἰώνα πρόδρομός τους εἶναι ὁ Κτησίας—προσπαθοῦσαν νὰ δραματοποιήσουν τὶς διηγήσεις τους μὲ τὰ μέσα τῆς τραγικῆς σκηνῆς, συγχέοντας ἔτσι τὰ σύνορα ἀνάμεσα στὴν ποίηση καὶ τὴν ἱστοριογραφία, ὡς τὸ σημεῖο ποὺ νὰ μὴν ξεχωρίζουν. Καὶ τοῦ Πλουτάρχου ἡ κριτικὴ ἐναντίον τοῦ Φύλαρχου (*Θεμ.* 32) χτυπᾶ τὸ ἴδιο σημεῖο. Μαζὶ μὲ τὰ συνθήματα τῆς «ἔκπληξης» καὶ τῆς «ψυχαγωγῆς» περιλαμβάνεται κι ἐκείνη ἡ ἐξέλιξη, ποὺ πρωτύτερα (σ. 860) τὴν συνδέσαμε μὲ τὸν Γοργία καὶ τὸ πρόγραμμά του. Στὴν πραγματικότητα ἡ σύγκρουση μέσα στὴν ἱστοριογραφία, σύγκρουση ποὺ γίνεται φανερὴ στὸν Πολύβιο, ἐντάσσεται μέσα στὸ μεγαλύτερο πλαίσιο ἐκείνης τῆς συζήτησης, στὴν ὁποία τὰ στιλιστικὰ ἰδεώδη τῆς ἁπλότητας καὶ καθαρότητας ἀντιθέτονται στὴν γοργιανὴ ἐπιδεικτικότητα καὶ στὸ αἴτημά της νὰ ἐπιδράση ποιητικά[1].

Πολὺν καιρὸ ἐπικράτησε ἡ ἄποψη ποὺ εἶχε ὑποστηρίξει ὁ E. SCHWARTZ[2], ὅτι ἡ στιγματισμένη ἀπὸ τὸν Πολύβιο μυθιστορηματικὴ ἱστοριογραφία στηριζόταν σὲ μιὰν περιπατητικὴ θεωρία[3], ποὺ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑποθέση ὅτι βρισκόταν συμπυκνωμένη μέσα στὸ προγραμματικὸ σύγγραμμα τοῦ Θεόφραστου *Περὶ ἱστορίας*. Βέβαια ὁ Δούρης ἀπὸ τὴν Σάμο εἶναι μαθητὴς τοῦ Θεόφραστου, καὶ μερικὲς ἐκδηλώσεις ξεπεσμοῦ τῆς περιπατητικῆς βιογραφίας (βλ. σ. 956) μποροῦν νὰ παραλληλισθοῦν μὲ τὴν ἐπιδίωξη τῆς δραματοποιημένης ἱστορίας νὰ ἐκπλήξη· μολαταῦτα ὁ FRITZ WEHRLI μὲ καλὰ ἐπιχειρήματα ἀπέκρουσε τὴν ἀναγωγή της σ' ἕνα περιπατητικὸ πρόγραμμα[4]. Τοῦ χρωστοῦμε κυρίως τὴν διαλεύκανση ἑνὸς εὑρήματος, ποὺ εἶναι ἄλλο τόσο σημαντικὸ γιὰ τὶς περίπλοκες καὶ αἰσθητικὲς θεωρίες ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἱστοριογραφικὴ πράξη. Ἂν ὡς τώρα ἐμφανίζονταν δυὸ ἀντιθετικὰ ζευγάρια—ἀπὸ τὴν μιὰ ἡ φροντίδα γιὰ τὴν γλωσσικὴ μορφὴ ἀπέναντι στὴν ἀδιαφορία γι' αὐτήν, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως ἡ αὐστηρότερη αἴσθηση τῆς ἀλήθειας ἀπέναντι στὴν διάπλαση γιὰ λόγους ἐντυπωσιακούς—, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ δυὸ ἀντινομίες μποροῦν νὰ παραλληλισθοῦν. Ἀπεναντίας μάλιστα εἴδαμε κιόλας ὅτι ὁ Θεόπομπος (σ. 860) συμβιβάζει καλὰ τὴν χρησιμοποίηση ρητορικῶν στιλιστικῶν μέσων μὲ τὴν προσπάθεια γιὰ ἱστορικὴ πιστότητα, ὅπως ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἴδαμε ὅτι κατηγορεῖται ὁ ἱστορικὸς δραματικὸς Δούρης γιὰ τὴν γλωσσική του ἀμέ-

1. Σημαντικὲς γιὰ τὴν διαφώτιση αὐτῆς τῆς ἀντινομίας εἶναι οἱ πραγματεῖες τοῦ F. WEHRLI, <Der erhabene und der schlichte Stil in der poetisch-rhetorischen Theorie der Antike>, ***Phyllobolia für P. von der Muhll.*** Βασιλεία 1946, 9, καὶ <Die Geschichtsschreibung im Lichte der antiken Theorie>, ***Eumusia.*** ***Ἀφιέρωμα στὸν E. Howald.*** Ζυρίχη 1947, 54.

2. Προπάντων στὰ ἄρθρα τῆς ***RE, Diodor*** καὶ ***Duris von Samos,*** ποὺ τώρα περιλαμβάνονται καὶ στὸν συλλογικὸ τόμο ***Griech. Geschichtschreiber.*** 2. ἀνάλλαγη ἔκδ. Λειψ. 1959.

3. Βιβλιογρ. στὴν δεύτερη πραγματεία τοῦ WEHRLI, ποὺ μνημονεύσαμε τωραδά, 69, 1.

4. Βλ. προηγ. σημ. Γιὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ Θεόφραστου κρίνει ἐπιφυλακτικὰ ὁ REGENBOGEN, ***RE*** S 7, 1940, 1526.

λεια, σ' ἐκεῖνο τὸ χωρίο τοῦ Διονύσιου μὲ τὸ ὁποῖο ἀρχίσαμε αὐτὸ τὸ κεφάλαιο[1]. Ἔτσι γιὰ τὸ ἱστοριογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Θεόφραστου ὁ WEHRLI καταλήγει σὲ μιὰν ἀντίληψη, ποὺ δείχνει ὅτι ὁ Περιπατητικὸς κάμνει κάποιαν προσέγγιση πρὸς τὶς προθέσεις τῶν Ἰσοκρατικῶν. Ἀποκρούεται βέβαια ἡ γοργιανὴ ψυχαγωγὴ καὶ ζητεῖται μιὰ ἀξιόπιστη διήγηση τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως συνιστᾶται πολὺ μιὰ ἀνύψωση τῆς γλώσσας μὲ μετρημένη χρήση ρητορικῶν μέσων.

Σ' αὐτὸ τὸ δύσκολο σύμπλεγμα προβλημάτων πῆρε τὸν λόγο καὶ ὁ K. VON FRITZ[2] σὲ μιὰν σοβαρὴ πραγματεία, ἡ ὁποία ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα προσφέρει μιὰν θαυμάσια ἐπισκόπηση τῆς μπερδεμένης ἱστορίας τοῦ προβλήματος. Χωρὶς νὰ θέλη νὰ γυρίση πίσω στὴν ἔννοια μιᾶς περιπατητικῆς ἱστοριογραφίας, προτείνει νὰ συζητηθῆ ἡ δυνατότητα ὅτι ὁ Δούρης καὶ οἱ ὅμοιοί του μποροῦσαν μὲ τὸ πρόγραμμά τους νὰ βρίσκωνται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς *Ποιητικῆς*, μὲ ἕναν τρόπο ποὺ δὲν ἦταν μέσα στὶς προθέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη. Σ' ἕνα γνωστὸ χωρίο (*Ποιητ.* 1451b 5 κέ.) ὁ Ἀριστοτέλης κοιτάζοντας σὰν φιλόσοφος θεωρεῖ σπουδαιότερη τὴν ποίηση ἀπὸ τὴν ἱστορία, γιατὶ ἐκείνη ἐκφράζει τὰ γενικὰ (*μᾶλλον τὰ καθόλου*), ἐνῶ ἀπεναντίας ἡ ἱστορία τὶς λεπτομέρειες (*μᾶλλον τὰ καθ' ἕκαστον*), ποὺ πρέπει νὰ τὸ ἑρμηνεύσουμε ἔτσι, ὅτι ἡ ποίηση εἶναι σὲ θέση χάρη στὴν συγκέντρωση καὶ ὑπογράμμιση νὰ μπορῆ νὰ προβάλλη πιὸ καθαρὰ τὶς μεγάλες γραμμὲς μιᾶς «περίπτωσης». Ἀπὸ ἐδῶ, ὑποθέτει ὁ v. FRITZ, ἡ κατεύθυνση τοῦ Δούρη πῆρε τὴν ὤθηση, νὰ κάμη τὴν ἱστορία νὰ συναγωνισθῆ μὲ τὸν τρόπο τῆς ἔκθεσής της τὴν ποίηση, στὴν προσπάθεια γιὰ «*τὰ καθόλου*». Ἀπὸ ἐδῶ ξεκινώντας μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν διδακτικὴ τάση τῶν Ἰσοκρατικῶν εἶναι ἀναγκαία.

---

1. Σημαντικὴ εἶναι ἡ ὑπόδειξη τοῦ WEHRLI, *Eumusia* (βλ. σ. 860 σημ. 2) 57, ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία (*Ῥητ.* 3, 12) μὲ τὸν χωρισμὸ τῆς *γραφικῆς* καὶ *ἀγωνιστικῆς λέξεως* δείχνει ἐπιφυλακτικότητα ἀπέναντι στὴν χρήση ρητορικῶν τεχνικῶν μέσων στοὺς δικηγορικοὺς λόγους καὶ στὶς δημηγορίες.

2. <Die Bedeutung des Aristoteles fur die Geschichtschreibung>, στὸ *Histoire et Historiens dans l'Antiquité. Entretiens sur l'ant. class.* 4. Ἵδρυμα Hardt, Vandoeuvres-Γενεύη 1956, 85. Μερικὰ γιὰ τὸ ζήτημα βλ. καὶ στοῦ G. AVENARIUS, *Lukiansschrift zur Geschichtschreibung*. Διδ. διατρ. Φραγκφ. 1954. Meisenheim a. Glan 1956. Σὰν τὸν WEHRLI, ἀπορρίπτει τὴν καταγωγὴ τῆς τραγικῆς ἱστοριογραφίας ἀπὸ τὸν Περίπατο, θὰ ἤθελε ὅμως νὰ ἀναγνωρίση σ' αὐτὴν ἕνα τρίτο ὕφος, κοντὰ στὴν κατεύθυνση τοῦ Πολύβιου καὶ τὸν Ἀσιανισμὸ ἑνὸς Ἡγησία. Δικαιολογημένες ἐπιφυλάξεις ἀπέναντι σ' αὐτό, ὁ F. W. WALBANK, *Gnom.* 29, 1957, 417, ὁ ὁποῖος πολλὲς φορὲς ἔχει πάρει θέση στὸ πρόβλημα ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ: <Tragic History. A Reconsideration>, *Bull. Inst. of Class. Stud. Univ. London* 1955, 4 καὶ <History and Tragedy>, *Historia* 9, 1960, 216. Ὁ WALBANK συνιστᾶ τὴν ἀποφυγὴ τῶν θεωριῶν τῆς προέλευσης καὶ τὴν διερεύνηση τῶν τραγωδιόμορφων στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας.

Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἀπὸ ἱστορικοὺς σὰν τὸν Δούρη καὶ τὸν Φύλαρχο ἔχουμε πολὺ λίγα, γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰν σίγουρη εἰκόνα[1]. Στὴν συγγραφική τους δραστηριότητα εἶναι ἐπίσης δυνατὸ νὰ συντέλεσαν διάφοροι παράγοντες. Ὁπωσδήποτε σημαντικὸ εἶναι τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ὁ v. FRITZ συμφωνεῖ μὲ τὸν WEHRLI, ὅτι δηλ. ὁ γλωσσικο-στιλιστικὸς τύπος τῶν ἐπιμέρους ἱστορικῶν ἔργων δὲν συνδέεται σταθερὰ μὲ ὁρισμένες τάσεις ἔκθεσης. Μᾶλλον πρέπει νὰ περιμένουμε προκαταβολικὰ μιὰν εἰκόνα πολὺ ποικίλη, ὅπως φαίνεται νὰ τὸ ἐπιβεβαιώνουν καὶ τὰ λίγα λείψανα ποὺ σώζονται.

Ἡ πενιχρὴ παράδοση ἐπιτρέπει νὰ καθορίσουμε τὴν σχέση μόνο λίγων ἱστορικῶν τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς πρὸς τὶς διάφορες τάσεις γιὰ τὶς ὁποῖες μιλήσαμε πρὶν λίγο. Μολαταῦτα οἱ ἀντιθέσεις ποὺ σημειώσαμε, γίνονται φανερὲς σὲ μερικὲς περιπτώσεις μὲ τὴν πρώτη κιόλας ὁμάδα ποὺ συναντοῦμε, τὴν ὁμάδα τῶν ἱστορικῶν τοῦ Ἀλέξανδρου.

Ἐξαιτίας τῆς θέσης του καὶ τῆς ἀξιοπιστίας του, ὄχι ἐξαιτίας τῆς ἐποχῆς, πρῶτος ἔρχεται ὁ Πτολεμαῖος ὁ Λάγου (F Gr Hist 138). Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ποὺ ἤδη ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Φιλίππου βρισκόταν κοντὰ στὸν Ἀλέξανδρο, ἐξεστράτευσε μαζί του σὰν ἀξιωματικὸς τοῦ ἱππικοῦ, ἀπὸ τὸ 330 ἦταν σωματοφύλακάς του, κι ἔγραψε ὅταν βασίλευε στὴν Αἴγυπτο, προφανῶς στὴν γεροντικὴ ἡλικία, τὴν ἱστορία τοῦ μεγάλου του βασιλιᾶ. Εἶναι εὔκολο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σ' αὐτὸ τὸν ὁδήγησε ἡ ἐπιθυμία νὰ ἀντιθέση αὐτὰ ποὺ αὐτὸς τὰ ἤξερε καλύτερα, σὲ ὅσα κυκλοφοροῦσαν σὰν ἱστορία τοῦ Ἀλέξανδρου. Ὅταν στὸν 2. αἰώνα μ.Χ. ὁ Ἀρριανός, κι αὐτὸς ἀνώτερος διοικητικὸς ὑπάλληλος καὶ ἀξιωματικός, ἔγραψε τὴν *Ἀνάβασιν Ἀλεξάνδρου,* πῆρε γιὰ βάση τὸ ἔργο τοῦ Πτολεμαίου καὶ προσπάθησε νὰ ξεχωρίση τὸ πολύτιμο ὑλικὸ αὐτουνοῦ ἀπὸ τὴν Vulgata *(τὰ λεγόμενα)*. Ἔτσι ὁ Ἀρριανὸς εἶναι ἡ κύρια πηγή μας γιὰ τὸν Πτολεμαῖο καὶ μᾶς ἀφήνει τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ἔργου ἀπροκατάληπτου, παρ' ὅλα τὰ ἔντονα αὐτοβιογραφικά του στοιχεῖα, μέσα στὸ ὁποῖο τὰ στρατιωτικὰ καὶ τὰ πολιτικὰ ἦταν πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὰ γεωγραφικὰ καὶ τὰ ἐθνογραφικά. Ὁ Πτολεμαῖος, ποὺ μποροῦσε νὰ γράψη ἱστορία πραγματικὰ μὲ τὸ ἀρχικὸ νόημα τῆς λέξης, σὰν αὐτόπτης μάρτυρας, χρησιμοποίησε καὶ τὶς βασιλικὲς *Ἐφημερίδες* (F Gr Hist 117), ποὺ συντάσσονταν στὸ Γενικὸ στρατηγεῖο μὲ τὴν διεύθυνση τοῦ Εὐμένη ἀπὸ τὴν Καρδία καὶ τοῦ Διόδοτου ἀπὸ τὶς Ἐρυθρές.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Πτολεμαῖο, ποὺ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν βιωμάτων του δίνει ἀντικειμενικὲς πληροφορίες, βρίσκεται μιὰ ὁμάδα συγγραφέων ποὺ ἀκολούθησαν πρόθυμα τὴν ἕλξη τῆς μυθιστορηματικῆς διάπλασης τοῦ ἀσυνήθιστου ὑλικοῦ. Γιὰ τὸν Καλλισθένη καὶ τὸν Ἀναξιμένη μιλήσαμε ἤδη (σ. 863 κέ.)· τὸν ρήτορα Ἡγησία ἀπὸ τὴν Μαγνησία (F Gr Hist 142), ποὺ τὸν γνωρίσαμε σὰν ἱδρυτὴ τοῦ

1. Ἡ ἐνδιαφέρουσα συζήτηση, ποὺ τὴν προκάλεσε ὁ v. FRITZ καὶ ποὺ ἔχει τυπωθῆ ἐπίσης στὰ *Entretiens,* ἀφήνει νὰ φανῆ καθαρὰ τὸ πρόβλημα.

Ἀσιανισμοῦ (σ. 967), σὰν ἱστορικὸν τοῦ Ἀλέξανδρου θὰ τὸν φαντασθοῦμε στὴν ἀκρινὴ πτέρυγα τῆς ρητορικῆς ἱστοριογραφίας. Πιὸ σταθερὴ ἦταν ἡ ἐπίδραση τοῦ Κλείταρχου (F Gr Hist 137) [1], ποὺ ἔγραψε ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου, ὅμως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν Ὑπομνημάτων τοῦ Πτολεμαίου, γύρω στὸ 310. Σύμφωνα μὲ τὸν Κικέρωνα (*Brut.* 43) ἔγραψε *rhetorice et tragice.* Τὸ ἔργο του παρακολουθοῦσε τὸν δρόμο τοῦ Κατακτητῆ ἀπὸ τὸ ἀνέβασμα στὸν θρόνο ὡς τὸν θάνατο καὶ δημιούργησε τὴν κοινὴ παράδοση (Vulgata) μὲ τὰ μυθιστορηματικά της χαρακτηριστικά. Ὁ Διόδωρος στὸ 17. βιβλίο του πῆρε ἀπανθίσματα ἀπὸ αὐτόν[2], ὁ Curtius Rufus καὶ ὁ Justinus βρίσκονται ἐπίσης στὴν ἴδια παράδοση, ὅπως καὶ ἀρκετὰ χωρία ἀπὸ «*τὰ λεγόμενα*» τοῦ Ἀρριανοῦ. Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου ὁ Ὀνησίκριτος ἀπὸ τὴν Ἀστυπάλαια (F Gr Hist 134), κι αὐτὸς μέτοχος τῆς μεγάλης ἐκστρατείας ἔγραψε τὴν ἱστορία τοῦ βασιλιᾶ (*Πῶς Ἀλέξανδρος ἤχθη*)[3], στὴν ὁποία σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις ἡ εἰκόνα τοῦ ἥρωά του παριστανόταν μὲ φιλοσοφικά, προπάντων κυνικά, χαρακτηριστικά. Μιὰν ἱστορία τοῦ Ἀλέξανδρου σύνθεσε ἐπίσης ὁ Χάρητας ὁ Μυτιληναῖος (F Gr Hist 125). Τὸ ὅτι αὐτὸς ἔλαβε μέρος στὴν ἐκστρατεία, σὰν τελετάρχης (*εἰσαγγελεύς*), αὐτὸ τὸ βλέπει κανεὶς ἀκόμα ἀπὸ τὰ λείψανα, αὐτὸ ὅμως δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε ὡς ποῦ φτάνει ἡ ἀντικειμενική του ἀξιοπιστία. Καὶ ἕνας ἐπιφανὴς Μακεδόνας, ποὺ μεγάλωσε μαζὶ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο, ὁ Μαρσύας ἀπὸ τὴν Πέλλα (F Gr Hist 135), σύμφωνα μὲ πληροφορία τῆς *Σούδας* ἀδελφὸς τοῦ Ἀντίγονου τοῦ Μονόφθαλμου, ἔγραψε γιὰ τὸν βασιλιά, εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολος ὁ ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς τοῦ ἔργου του (βρισκόταν ἄραγε ἡ ἱστορία τοῦ Ἀλέξανδρου μέσα στὴν περιοχὴ τῶν *Μακεδονικῶν* του;). Μολαταῦτα τόσο μόνο μποροῦμε νὰ καταλάβουμε, ὅτι αὐτὸς ἔγραφε ἀπὸ τὴν μακεδονικὴ ἄποψη καὶ δὲν συμμερίστηκε τὴν λατρεία τῆς προσωπικότητας τοῦ Ἀλέξανδρου. Ἀνάμεσα στὰ συγγράμματα ποὺ ἐμφανίσθηκαν ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ 323, βρισκόταν καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἔφιππου ἀπὸ τὴν Ὄλυνθο (F Gr Hist 126), ποὺ χωρὶς νὰ εἶναι ἀσφαλῶς τὸ μόνο στὸ εἶδος του, μὲ καλὴ γνώση τῶν πραγμάτων ἔκαμνε σοβαρὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς προσωπικότητας τοῦ Ἀλέξανδρου.

Σ' αὐτὸν τὸν χορὸ μὲ τὶς διαφορετικὲς φωνὲς κρατᾶ μιὰν παράξενη θέση ὁ Ἀριστόβουλος ἀπὸ τὴν Κασσάνδρεια (F Gr Hist 139). Συνόδευσε τὸν Ἀλέξανδρο στὴν ἐκστρατεία, ἄρχισε ὅμως τὴν συγγραφὴ μιᾶς ἱστορίας τοῦ Ἀλέξανδρου,

1. Γιὰ τὸν Κλείταρχο σὰν ἱστορικὸ τοῦ Ἀλέξανδρου: F. Schachermeyr, *Alexander in Babylon.* Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist Kl. 268/3, 1970, 81· σὰν κύρια πηγὴ στὸν Curtius X 5 γιὰ τὴν διαμάχη ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου (92)· ἔγραψε πρὶν ἀπὸ τὸ 305 π.Χ. (211).

2. Ὁ W. W. Tarn, *Alexander,* 2. τόμ. Cambr. 1948, 5 κέ. δοκίμασε νὰ κλονίση αὐτὴν τὴν ἀντίληψη.

3. Ἴσως χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἀρχικὲς λέξεις σὰν τίτλος, κι ἔτσι πρέπει νὰ νοηθῆ κι ὁ τίτλος τῆς *Κύρου Παιδείας* τοῦ Ξενοφώντα. Μονογραφία: T. S. Brown, *Onesicritus.* Calif. Un. Pr. 1949.

σύμφωνα μὲ τὴν δική του μαρτυρία (Τ 3), ὅταν πιὰ ἦταν ὀγδοντατεσσάρων χρόνων. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔγραψε ἀργότερα ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἀναφέραμε ὡς τώρα, κι ἀνακάτεψε τὶς προσωπικές του ἀναμνήσεις μὲ τὴν ἤδη πολὺ πλούσια φιλολογία. Ἡ δύναμή του ὅμως δὲν ἔφτανε οὔτε γιὰ ἐποικοδομητικὴ κριτικὴ οὔτε γιὰ τὴν διάπλαση ἑνὸς ἐντυπωσιακοῦ ἔργου τῆς φιλολογίας γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, κι ὁ EDUARD SCHWARTZ[1] διατύπωσε δικαιολογημένες ἀντιρρήσεις ἐναντίον τῆς τοποθέτησης τοῦ Ἀριστόβουλου στὴν ἴδια σειρὰ μὲ τὸν Πτολεμαῖο.

Σὲ ἕνα ἄλλο κεφάλαιο (σ. 800) μνημονεύσαμε τὴν ἔκθεση τοῦ Νέαρχου, ναυάρχου τοῦ Ἀλέξανδρου, γιὰ τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς τοῦ Ἰνδοῦ ὡς τὸν Περσικὸ κόλπο.

Μιλήσαμε γιὰ τὴν μυθιστορηματικὴ διαμόρφωση τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀλέξανδρου, στὴν ὁποία πολλὰ ξεκινήματα ποὺ προσφέρονταν ἀπὸ τὸ θέμα, συνενώθηκαν μὲ μιὰν κατεύθυνση τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας. Ἐδῶ εἶναι σκόπιμο νὰ συνάψουμε ἕνα προϊόν, ποὺ ἂν καὶ εἶναι ὄψιμη ἡ γένεσή του στὴν μορφὴ μὲ τὴν ὁποία μᾶς σώζεται, ὅμως μὲ τὶς ρίζες του φτάνει σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ κεφάλαιο. Τὸ *Μυθιστόρημα τοῦ Ἀλέξανδρου*, ποὺ τὸ νόθευσαν κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Καλλισθένη, τὸ συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ συνθέσεις τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Διάφορες ἑλληνικὲς καταγραφὲς βρίσκονται κοντὰ στὴν παραλλαγὴ τοῦ Julius Valerius (τέλος τοῦ 3. αἰώνα μ.Χ.) σὲ λατινικὴ γλώσσα. Ὑπάρχουν ἐπίσης μεταφράσεις, ποὺ ἔχουν σημασία σὰν ἀνεξάρτητοι κλάδοι τῆς παράδοσης· ἡ ἀρμενικὴ εἶναι ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ αὐτές[2]. Τελευταῖα ὁ REINHOLD MERKELBACH κατόρθωσε νὰ διαφωτίσῃ πάρα πολὺ τὴν ἱστορία τῆς γένεσης αὐτοῦ τοῦ σκοτεινοῦ καὶ περίπλοκου κατασκευάσματος. Σπουδαία βοήθεια πρόσφεραν δυὸ νέοι πάπυροι (*Pap. Soc. It.* 1285, 2. αἰ. μ.Χ., καὶ *Pap. Hamb.* 129, 1. αἰ. π.Χ.) μὲ τμήματα μιᾶς φανταστικῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλέξανδρου, τὰ ὁποῖα ἐνμέρει ἐμφανίζονται καὶ στὸ μυθιστόρημα. Ἔτσι ἀποδείχνεται ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια συστατικά του εἶναι ἕνας ὄγκος ἐπιστολῶν, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεκινᾶ ἕνα ἐπιστολικὸ μυθιστόρημα[3] γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο (περίπου 100 π.Χ.). Σ' αὐτὰ προσθέτονται ἐκθέσεις τοῦ Ἀλέξανδρου στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὴν Ὀλυμπιάδα γιὰ τὰ κατορθώνατά του καὶ δυὸ ξεχωριστὲς συγγραφὲς γιὰ τὸν διάλογό του μὲ τοὺς γυμνοσοφιστὲς καὶ οἱ τελευταῖες μέρες τοῦ βασιλιᾶ. Αὐτὸν τὸν πολὺ θολὸ στὸ μεγαλύτερό του μέρος ὄγκον τῆς παράδοσης ὁ Ψευδοκαλλισθένης τὸν δούλεψε μαζὶ μὲ μιὰν ἱστορία τοῦ Ἀλέξανδρου, ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ κι εἶχε πέρα πέρα τὴν σφραγίδα ἐκείνης τῆς μυθιστορηματικῆς ἱστοριογραφίας, ποὺ τὴν περιγράψαμε πρωτύτερα. Ὁ «Διασκευα-

1. *RE* 2, 914 = *Griech. Geschichtschreiber*. Λειψ. 2 ἀνάλλαγη ἔκδ. 1959, 125.

2. Μιὰν γρήγορη ἐπισκόπηση δίνει ὁ R. MERKELBACH, *Die Quellen des griech. Alexanderromans Zet.* 9, Μόναχο 1954, IX· διεξοδικὴ ἔκθεση τῆς παράδοσης αὐτ. 61. H. VAN THIEL, *Die Rezension λ des Pseudo-Kallisthenes*. Διδ. διατρ. Κολωνίας. Βόννη 1959.

3. Γιὰ τὸ εἶδος αὐτό, στὸ ὁποῖο συμμετέχει ἡ σχολὴ τῶν ρητόρων, βλ. SYKUTRIS, *RE* S 1931, 213.

στής» ἦταν ἕνας θλιβερὸς κύριος, ποὺ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν σφαλερότητα τοῦ ὑλικοῦ του ἐφάρμοζε στραβὰ πολλὲς φορὲς τὰ μέλη στὸ «Σῶμα» ποὺ ἤθελε ἔτσι νὰ δημιουργήση, κι ἐπιπλέον τὰ διαστρέβλωνε. Ὁ Ἀλέξανδρός του προχωρεῖ ἀπὸ τὴν Μικρασία, μέσο Σικελίας, Ἰταλίας καὶ βόρειας Ἀφρικῆς ἐναντίον τῶν Περσῶν, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο αὐτό. Μπορεῖ κανεὶς νὰ τοποθετήση τὴν γένεση αὐτοῦ τοῦ συνονθυλεύματος στὸν 3. αἰώνα μ.Χ., μέσα στὸν ὁποῖο ταιριάζει ἡ πνευματική του στάση. Ἡ ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ μυθιστορήματος στὶς φιλολογίες καὶ τὶς ἐποχὲς ποὺ εἶχαν ἀποξενωθῆ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ λόγο, ἦταν τεράστια. Ἦταν ἀγαπητὸ θέμα στὶς συναναστροφὲς κι ἐπηρέασε μὲ ἄπειρες διασκευὲς καὶ μεταφράσεις τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀλέξανδρου ὡς τὶς ἀρχὲς τῶν νέων χρόνων[1].

Διαλέγοντας στὰ παρακάτω μερικοὺς ἱστορικοὺς ἀπὸ τὴν ὑπερπλούσια παραγωγὴ τοῦ 3. αἰώνα, χωρὶς νὰ κρατιόμαστε πολὺ αὐστηρὰ σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ σύνορο, ἀμέσως συναντοῦμε καὶ πάλι τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἀντικείμενο καὶ τὴν ἐντύπωση. Σὰν σημαντικὴ καὶ ἀξιόπιστη πηγὴ γιὰ τὸν μισὸ αἰώνα ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου ἡ νεότερη ἔρευνα ἀναγνώρισε τὸ ἔργο τοῦ Ἱερώνυμου ἀπὸ τὴν Καρδία (F Gr Hist 154)[2]. Ὁ Ἱερώνυμος, ποὺ συμπολέμησε σὲ σημαντικὰ τμήματα τῶν ἀγώνων τῶν Διαδόχων μὲ τὸ μέρος τοῦ Εὐμένη, τοῦ Ἀντίγονου τοῦ Μονόφθαλμου, καὶ τοῦ Δημήτριου Πολιορκητῆ, ἔγραψε στὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του, ποὺ τὴν ὁρίζουμε περίπου ἀνάμεσα στὰ 350 καὶ 260, σύγχρονην ἱστορία. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου ἔφτανε πιθανῶς ὡς τὸν θάνατο τοῦ Πύρρου (272), κι ἔγινε ἡ ἀποφασιστικὴ πηγὴ γιὰ τοὺς μεταγενέστερους (Διόδωρο, Ἀρριανό, Πλούταρχο κ.ἄ.) γι' αὐτὴν τὴν χρονικὴ περίοδο. Ἡ ἀντικειμενικότητά του, ποὺ στηριζόταν σὲ μεγάλη προσωπικὴ ἐμπειρία, τὸν δείχνει γνήσιον ὀπαδὸ τοῦ Πτολεμαίου. Ἂν πραγματικὰ ἔγραψε τὸ ἔργο του μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἀντιθέση τὴν ὑπεύθυνη ἀντικειμενικότητα στὴν περιπάθεια τοῦ Δούρη, τότε αὐτὸ δίνει μιὰν καινούργια δυνατότητα γιὰ σύγκριση.

Ὁπωσδήποτε ὁ Δούρης (*Δοῦρις-δος*) ἀπὸ τὴν Σάμο (F Gr Hist 76), ποὺ ἡ ζωή του (περίπου 340-270) συμπίπτει πολὺ μὲ τοῦ Ἱερώνυμου, στὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου του βρίσκεται στὴν ἀντίθετη πλευρά. Στὴν εἰσαγωγὴ τῶν *Ἱστοριῶν* του[3], ποὺ ἄρχιζαν πιθανῶς μὲ τὸν θάνατο τοῦ Ἀμύντα, τοῦ πατέρα τοῦ Φιλίππου,

---

1. Λείψανα μιᾶς κυνικῆς διατριβῆς, ἡ ὁποία ἀντιπαρατάσσει τοὺς Βραχμάνες, ποὺ δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τίποτε, πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο, σὲ ἕναν πάπυρο τοῦ 2. αἰ. μ.Χ.: V. Martini, «Pap. Genev. inv. 271», *Mus. Helv.* 16, 1959, 77. Μιὰ χριστιανικὴ διασκευή: W. W. Berghoff, *Palladius: De gentibus Indiae et Bragmanibus.* Meisenheim 1967.

2. T. S. Brown, «Hieronymus of Cardia», *Am. Hist. Rev.* 52, 1946/67, 684. Γιὰ τὸν *Pap. Soc. It.* 12, 1950, ἀρ. 1284 σκέφτηκαν ὅτι συγγραφέας του ἦταν ὁ Ἱερώνυμος. Συνάπτουμε ἀκόμα ἐδῶ μιὰν ἀνώνυμη ἱστορία τῶν Διαδόχων στὴν Ἐπιτομὴ τῆς Χαϊδελβέργης (F Gr Hist 155), γιὰ νὰ δώσουμε μιὰν ἰδέα πόσο πυκνὴ ἦταν αὐτὴ ἡ παραγωγή.

3. Ἴσως ὁ τίτλος ἦταν *Μακεδονικά,* βλ. Jacoby στὴν μαρτ. 3. Ὁ E. G. Turner σκέφτεται νὰ ἀποδώση στὸν Δούρη τὸν *Pap. Ox.* ἀρ. 2399. Ὁ William M. Calder III, *Class. Phil.* 55, 1960, 128, συμφωνεῖ ζωηρά.

κι ἔφταναν ὣς τὸν Πύρρο, κατηγορεῖ τὸν Ἔφορο καὶ τὸν Θεόπομπο, γιατὶ ἔμειναν πίσω ἀπὸ τὰ γεγονότα: τοὺς ἔλειψε, λέει, ἡ ἱκανότητα γιὰ «μίμηση», κι ἡ λέξη αὐτὴ εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ποίηση στὴν στενότερη ἀναφορά της πρὸς τὴν δραματικότητα. Προσέχοντας μόνο τὸν γραπτὸ λόγο δὲν μπόρεσαν νὰ ξυπνήσουν τὴν «ἡδονὴν» μέσα στὴν ἔκθεσή τους (ἀπ. 1)[1]. Ἕνα διδακτικὸ παράδειγμα τῆς μεθόδου τοῦ Δούρη γιὰ ἀδίστακτη διακόσμηση καὶ ἔξαρση δίνει τὸ ἀπόσπ. 70 (Πλουτ., *Ἀλκιβ.* 32). Ἐκεῖ, καθὼς ὁ Ἀλκιβιάδης μπαίνει νικητὴς στὸν Πειραιά, ὁ πυθιονίκης Χρυσόγονος συνοδεύει τὴν κωπηλασία μὲ τὸ παίξιμο τοῦ αὐλοῦ του κι ὁ τραγικὸς ἠθοποιὸς Καλλιππίδης δίνει τὸν ρυθμό, καὶ οἱ δυὸ φυσικὰ καταστόλιστοι, ἐνῶ ἡ ναυαρχίδα μπαίνει στὸ λιμάνι μὲ πορφυρὸ πανί. Ὁ Πλούταρχος βεβαιώνει ὅτι αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν οὔτε στὸν Θεόπομπο οὔτε στὸν Ἔφορο οὔτε στὸν Ξενοφῶντα, καὶ εἶναι καὶ πολὺ ἀπίθανα. Μὲ τὴν προσπάθειά του γιὰ τὴν διαφώτιση καὶ δραματοποίηση τῆς ἔκθεσης ἡ πολὺ λίγο περίτεχνη γλῶσσα του βρισκόταν σὲ ἀξιοσημείωτην ἀντίθεση, σὲ σχέση μὲ ὅσα εἴπαμε πρωτύτερα.

Ὁ Δούρης ἔγραψε πολλά· ἀναφέρουμε ἀκόμα τὴν *ἱστορία τοῦ Ἀγαθοκλῆ*, τὰ *Σαμιακὰ Χρονικὰ (Σαμίων ὦροι)*, καὶ σὰν παραδείγματα τῆς ἐξελιγμένης πιὰ τότε φιλολογίας γιὰ τὴν τέχνη, τὰ συγγράμματά του *Περὶ ζωγραφικῆς* καὶ *Περὶ τορευτικῆς*.

Ὁ Φύλαρχος (F Gr Hist 81)[2], ποὺ εἴδαμε ὅτι τὸν κατηγοροῦν ὁ Πολύβιος καὶ ὁ Πλούταρχος, δούλεψε ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ Δούρης. Ἡ ἀκμή του πέφτει στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3. αἰώνα· γιὰ τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πύρρου (272) ὣς τὴν ἀρχὴ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Πολύβιου (220) τὸ ἔργο του ὑπῆρξε ἡ κύρια πηγὴ γιὰ τοὺς μεταγενέστερους[3].

Γνωρίσαμε πρωτύτερα (σ. 927) τοὺς Ἀθηναίους συγγραφεῖς σύγχρονης ἱστορίας, τὸν Δημοχάρη, ἀνιψιὸν τοῦ Δημοσθένη, καὶ τὸν Δίυλλο, πιθανῶς γιὸν τοῦ ἀτθιδογράφου Φανόδημου. Ὁ Δίυλλος μὲ ἕνα μέρος τοῦ ἔργου του συμπλήρωσε τὴν σύγχρονη ἱστορία τοῦ Ἐφόρου, καὶ μὲ τὸ δεύτερο τὴν συνέχισε ὣς τὸ 297.

---

1. Ἀντιγράφουμε ἐδῶ τὸ τόσο σημαντικὸ γιὰ τὴν λιτότητά του χωρίο: *Ἔφορος δὲ καὶ Θεόπομπος τῶν γενομένων πλεῖστον ἀπελείφθησαν· οὔτε γὰρ μιμήσεως μετέλαβον οὐδεμιᾶς οὔτε ἡδονῆς ἐν τῷ φράσαι, αὐτοῦ δὲ τοῦ γράφειν μόνον ἐπεμελήθησαν.* B. L. Ullmann, ‹History and Tragedy›, *Trans. Am. Phil. Ass.* 73, 1942, 25, ὁ ὁποῖος ἀστοχεῖ ὡς πρὸς τὸν Δούρη, ἀνάγοντας τὴν δραματική του ἱστοριογραφία στὸν Ἔφορο καὶ τὸν Θεόπομπο. F. Walbank, ‹Tragic History. A Reconsideration›, *Bull. Class. Inst. Lond.* 1955, 4. Σημαντικὲς γιὰ τὴν κατανόηση τῆς *«μιμήσεως»*, τὴν ὁποία συνιστοῦσε ὁ Δούρης, εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ H. Strasburger, *Die Wesensbestimmung der Geschichte durch die antike Geschichtsschreibung*: Wiesbaden 1966· γιὰ τὴν γένεση τῆς δραματικῆς ἱστορίας: K. von Fritz, ‹Entstehung und Inhalt des neunten Kapitels von Aristoteles' Poetik›, *Festschrift für E. Kapp.* Ἀμβοῦργο 1958, 67 = *Antike und moderne Tragodie.* Βερολίνο 1962, 430 καθὼς καὶ *Gnom.* 41, 1969, 586.

2. Ἡ πατρίδα του εἶναι ἀβέβαιη. Συζητοῦνται ἡ Ἀθήνα, ἡ Σικυώνα, ἡ Ναύκρατη.

3. T. W. Africa, *Phylarchus and the Spartan Revolution. Un. of Cal. Publ. on Hist.* 68, 1961.

Ἐδῶ συναπτόταν ὁ Ψάωνας ἀπὸ τὶς Πλαταιές (F Gr Hist 78), ποὺ τὸ ἔργο του ἔφτανε ἴσως ὣς τὸ 220 καὶ συνεχιζόταν ἀπὸ τὸν Μηνόδοτο τὸν Περίνθιο (F Gr Hist 82).

Πρόβλημα ἀποτελεῖ ὁ Νεάνθης ἀπὸ τὴν Κύζικο (F Gr Hist 84), ἐπειδὴ ὑπάρχουν δυὸ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, ἕνας ρήτορας γύρω στὸ 300 π.Χ. κι ἕνας, καθὼς φαίνεται, πολύπλευρος συγγραφέας πρὸς τὸ τέλος τοῦ 3. αἰ. Ἡ πιὸ πιθανὴ λύση εἶναι νὰ ἀποδώσουμε σ' αὐτὸν τὰ ἱστορικὰ ἔργα *Ἑλληνικά*, *Ἱστορίαι περὶ Ἄτταλον*, καὶ *Χρονικὸ τῆς Κυζίκου (Ὧροι)*· καὶ ἄλλα, ὅπως τὸ ἔργο *Περὶ ἐνδόξων ἀνδρῶν*, πρέπει νὰ τοῦ ἀνήκουν.

Ἕνας ἴσκιος μένει γιὰ μᾶς ὁ Ἀριστόδημος, ποὺ μὲ τὴν ὁλωσδιόλου πρωτόγονη ἱστορικὴ περιγραφή του ἀνήκει μᾶλλον σ' αὐτὴν τὴν χρονικὴ περίοδο. Γνωστὰ εἶναι τμήματα ἀπὸ τὸν πόλεμο τῶν Περσῶν καὶ τὴν πεντηκονταετία: F Gr Hist II A ἀρ. 104· II C σ. 319 καὶ *Ox. Pap.* 27,1962, ἀρ. 2469 μὲ βιβλιογρ.

Ὅπως καὶ στὶς ἀρχές της, ἔτσι καὶ τώρα ἡ ἱστοριογραφία ἔμεινε στενὰ συνδεμένη μὲ γεωγραφικὰ ἐνδιαφέροντα. Αὐτὸ γίνεται φανερὸ στὸν Εὔδοξο τὸν Ρόδιο (F Gr Hist 79), ἕναν συγγραφέα τοῦ 3. αἰώνα, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ *Ἱστορίες* ἔγραψε κι ἕναν *Περίπλουν*.

Ἀνάμεσα στοὺς ἱστορικοὺς τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τῶν Διαδόχων συναντήσαμε ἀνθρώπους ποὺ κι οἱ ἴδιοι ἔζησαν ἀπὸ κοντὰ σημαντικὸ μέρος τῶν γεγονότων ποὺ ἐπερίγραψαν· ὁ Πολύβιος θὰ εἶναι ἕνα ἀκόμα παράδειγμα. Μόνο ἕνα βῆμα χώριζε αὐτὴν τὴν ἱστοριογραφία ἀπὸ τὴν φιλολογία τῶν ἀπομνημονευμάτων, ἡ τελευταία ὅμως δὲν ἀναπτύχθηκε τόσο πολὺ σὲ πυκνότητα καὶ σημασία στὰ ἑλληνικὰ ὅσο ἔγινε μὲ τοὺς Ρωμαίους [1]. Μὲ αὐτὸ συμφωνεῖ τὸ ὅτι ἡ ἀτομικὴ προσωπογραφία μόνο στὴν Ρώμη ἔφτασε στὴν ὁλοκλήρωσή της. Ὁπωσδήποτε μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε τὸν Δημήτριο τὸν Φαληρέα μὲ τὰ δυό του προσωπικὰ συγγράμματα *Περὶ δεκαετίας* καὶ *Περὶ πολιτείας* (σ. 954. F Gr Hist 228. ἀπ. 131 κέ. WEHRLI). «Ἀπομνημονεύματα» *(Ὑπομνήματα)* ἔγραψε ὁ Ἄρατος ὁ Σικυώνιος (F Gr Hist 231), ὁ πολιτικὸς ποὺ ἀπὸ τὸ 245 διεύθυνε μὲ μεγάλη ἐπιδεξιότητα τὴν Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία. Τὸ ἔργο του ἔφτανε ὣς τὴν μάχη τῆς Σελλασίας (222)· τὰ λείψανα δείχνουν ἔντονην ἀπολογητικὴ τάση, καὶ νιώθουμε πόσο αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ συγγράμματα σὲ σημαντικὸ μέρος προέρχονται ἀπὸ τὸν δικαστικὸ λόγο.

Ἀπὸ τοὺς ὑποφερτὰ σημαντικοὺς ἱστορικοὺς τοῦ 3. αἰώνα σκόπιμα ἀναφέρουμε ἐδῶ τὸν Νύμφη *(Νύμφις)* ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια (F Gr Hist 432). Αὐτὸς σ' ἕνα μεγάλο ἔργο (24 βιβλ.) πραγματεύθηκε τὴν ἱστορία ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο ὣς τὰ μέσα περίπου τοῦ 3. αἰώνα, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ὅμως ἔδωσε σὲ δεκατρία βιβλία μιὰν ἱστορικὴ ἔκθεση γιὰ τὴν πατρίδα του *(Περὶ Ἡρακλείας)*. Ἔτσι μᾶς μεταφέρει στὶς ἄπειρες τοπικὲς μονογραφίες, οἱ ὁποῖες ἔκαμαν τώρα ὑπερτροφικὴ μιὰν παράδοση ποὺ εἶχε ἀρκετὴ προϊστορία. Ὁ FELIX JACOBY στοὺς 345 ἀριθμοὺς τοῦ

1. Βλ. F. JACOBY, F Gr Hist 2 C, σ. 639. G. MISCH, *Gesch. d. Autobiographie*. 3. ἔκδ. 1/1. Βέρνη 1949, 66.

μνημειακοῦ ἔργου του, ποὺ οἱ περισσότεροι ἀνήκουν σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή, ἐδάμασε ἀξιοθαύμαστα αὐτὴν τὴν πληθώρα. Συγχρόνως ὅμως μᾶς προειδοποιεῖ ὅτι κατέχουμε μόνο ἕνα σχετικὰ μικρὸ τμῆμα τῆς παραγωγῆς καὶ ὅτι ἕνα εὕρημα σὰν τὴν *'Αναγραφὴ τῆς Λίνδου* (F Gr Hist 532) μὲ μιὰν σειρὰ νέων ὀνομάτων μᾶς ἀφήνει νὰ δοῦμε πόσο ὀδυνηρὰ περιορισμένες εἶναι οἱ γνώσεις μας.

'Από τὰ πράγματα ἦταν φυσικὸ ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ φιλολογία εἶχε περισσότερο ἀρχαιογνωστικὸν παρὰ ἱστορικὸ χρακτῆρα. Παράδειγμα ὁ Σωσίβιος ὁ Λάκωνας (F Gr Hist 595), ἕνας γραμματικὸς ποὺ πραγματεύθηκε τὶς ἀρχαιότητες τῆς Σπάρτης μὲ τὶς μεθόδους τῆς ἑλληνιστικῆς ψυχαγωγῆς. Κοντὰ σὲ μιὰν ἐργασία γιὰ χρονολογία (*Χρόνων ἀναγραφή*) ὑπάρχουν συγγράμματα ὅπως *Περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι θυσιῶν*.

Τὰ ἱστορικὰ ἐνδιαφέροντα τῆς ἐποχῆς βρῆκαν φυσικὸ κατασταλαγμα στὰ *Χρονικά*, ποὺ τὰ ἔστηναν σὲ δημόσιους χώρους, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐπιγραφὲς ὅπως τὸ *Πάριον μάρμαρον* (F Gr Hist 239, χαραγμένο στὰ 264/63) καὶ ἡ *'Αναγραφὴ τῆς Λίνδου* (F Gr Hist 532, χαραγμένη στὰ 99 π.Χ.), μᾶς προσφέρουν ἀνεκτίμητα δείγματα.

Καὶ χῶρες ποὺ ἦταν κάπως ἀπόμερες ἀπὸ τὰ παλιὰ κέντρα τῆς ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς ζωῆς βρῆκαν τοὺς συγγραφεῖς τους. Ἔτσι ὁ Ξενόφιλος ἔγραψε γιὰ τὴν Λυδία (F Gr Hist 767), ὁ Μενεκράτης ἀπὸ τὴν Ξάνθο γιὰ τὴν Λυκία (F Gr Hist 769). Συνέχεια αὐτῆς τῆς γραμμῆς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ μὴ ἑλληνικὲς χῶρες ντόπιοι ἔγραφαν ἑλληνικὰ τὴν ἱστορία τῆς πατρίδας τους. Ἔτσι γεννήθηκαν τὰ *Αἰγυπτιακὰ* τοῦ Μανέθωνα ἀπὸ τὴν Σεβέννυτο (F Gr Hist 609)[1], ἑνὸς αἰγύπτιου ἱερέα τῆς Ἡλιούπολης ὁ ὁποῖος εἶχε παίξει ρόλον στὴν εἰσαγωγὴ τῆς λατρείας τοῦ Σάραπη ὅταν βασίλευε ὁ Πτολεμαῖος ὁ Α', ἔτσι καὶ τὰ *Βαβυλωνιακὰ* τοῦ Βηρωσσοῦ (F Gr Hist 680)[2], ἑνὸς ἱερέα τοῦ Μαρδούκ, ποὺ ἐπίσης ἔζησε στὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Μὲ φοινικικὴ ἱστορία ἀσχολήθηκε ὁ Μένανδρος ὁ Ἐφέσιος (F Gr Hist 783).

Ἡ μακρινὴ Ἀνατολή, ποὺ ὁ Ἀλέξανδρος παραβίασε τὶς πύλες της, τραβοῦσε δυνατά, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, τὴν χαρὰ τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἐξερεύνηση. Ὁ Μεγασθένης (F Gr Hist 715), ποὺ γύρω στὸ 300 ὑπηρετώντας τὸν Σέλευκο Νικάτορα πῆγε πολλὲς φορὲς στὸν Ἰνδὸ βασιλιὰ Tschandragupta (ἑλληνικὰ Σανδρόκοττος), ἔγραψε τέσσερα βιβλία *Ἰνδικῶν*. Ἐδῶ ἔχουμε μᾶλλον ἐκείνην τὴν ἐθνογραφία μὲ τὰ πλατιὰ ἐνδιαφέροντα, ποὺ ἀποτελοῦσε κάποτε τὴν βάση τῆς ἰωνικῆς

1. Ὁ M. TREU, *Gnom.* 40, 1968, 355, ἀνάγει ἕναν πάπυρο στὰ *'Αποτελεσματικὰ* τοῦ Μανέθωνα.

2. P. SCHNABEL, *Berossos und die babylonish-hellenistische Lit.* Λειψ. 1923 (μὲ τὰ ἀποσπάσματα). W. HELCK, *Untersuchungen zu Manetho und den agyptischen Königlisten. Unters. zur Gesch. und Altertumsk. Ägyptens* 18. Βερολ. 1956. Μιὰ δίγλωσση ἔκδοση τοῦ Μανέθωνα μαζὺ μὲ τὴν *Τετράβιβλο* τοῦ Πτολεμαίου ἀπὸ τὸν W. G. WADDELL καὶ F. E. ROBBINS, *Loeb Class. Libr.* 1940.

«ἱστορίης». *Ἰνδικὰ* ἔγραψε καὶ ὁ Δαΐμαχος[1] ἀπὸ τὶς Πλαταιές (F Gr Hist 716), ποὺ γνώρισε τὴν χώρα σὰν ἀπεσταλμένος τοῦ Ἀντίοχου τοῦ Σωτήρα· καὶ ὁ Πατροκλῆς (F Gr Hist 712), ποὺ ὑπηρέτησε σὲ μεγάλη θέση τὸν Σέλευκο Νικάτορα καὶ τὸν Ἀντίοχο τὸν Σωτήρα, πρέπει νὰ συμπεριληφθῆ στὴν ὁμάδα αὐτῶν τῶν συγγραφέων: ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἐξερεύνησε προσωπικὰ κι ἔδωσε ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν Κασπία θάλασσα.

Ἐνῶ ἡ εἰκόνα τῆς ἑλληνιστικῆς ἀκμῆς κυριαρχεῖται τελείως ἀπὸ τὰ καινούργια κέντρα, προπάντων ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 3. αἰώνα ἡ νέα μεγάλη δύναμη τοῦ μεσογειακοῦ χώρου διεκδικεῖ ἔντονα τὴν προσοχή. Ἡ ἐξέλιξη στὴν Δύση καὶ ἡ ἀντίθεση τῆς Ρώμης μὲ τὴν Καρχηδόνα ξύπνησαν ὑποχρεωτικὰ μιὰν ζωηρὴ ἠχὼ στὴν ἑλληνικὴ δημοσιογραφία, πρὶν ἀκόμα βρεθῆ στὸ πρόσωπο τοῦ Πολύβιου ὁ μεγάλος συγγραφέας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Γιὰ τὸν πρῶτο καρχηδονιακὸ πόλεμο αὐτὸς χρησιμοποίησε τὴν μονογραφία τοῦ Φιλίνου ἀπὸ τὸν Ἀκράγαντα (F Gr Hist 174), ποὺ ἔγραψε μὲ ὄχι πολὺ φιλικὴ διάθεση γιὰ τοὺς Ρωμαίους. Νωρίς, παράλληλα πρὸς τὸν θαυμασμὸ γιὰ τὴν δύναμη ποὺ ἀναπτυσσόταν γρήγορα, ποὺ γιὰ τὴν ποιητική της διατύπωση μιλήσαμε πρωτύτερα, ξεσηκώθηκε ἡ πνευματικὴ ἀντίσταση ἐναντίον τῆς Ρώμης[1]. Καθόλου παράξενο ὅτι ἡ καταπληκτικὴ μορφὴ τοῦ Ἀννίβα βρῆκε τοὺς ἕλληνες ὑμνητές της. Ὁ Σιληνὸς—σύμφωνα μὲ τὴν πειστικὴ βελτίωση τῆς γραφῆς τοῦ Ἀθήν. 12,542a—ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ (F Gr Hist 175) ἔγραψε μιὰν ἱστορία τοῦ Ἀννίβα, πιθανῶς ὅταν τὸ ἄστρο του εἶχε πιὰ βασιλέψει. Ὁ Coelius Ἀντίπατρος τοῦ χρωστᾶ πάρα πολλά. Ἕναν ἄλλον ἱστορικὸ τοῦ Ἀννίβα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, τὸν Σωσύλο ἀπὸ τὴν Λακεδαίμονα (F Gr Hist 176), ὁ Πολύβιος (3, 20, 5) τὸν παραμέρισε μαζὶ μὲ ἕναν Χαιρέα γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ξέρουμε τίποτε περισσότερο, σὰν κοινὸν φλύαρο. Μολαταῦτα μᾶς βάζει σὲ σκέψη ἕνας πάπυρος (1484 P· ἀπ. 1 Jac.), ποὺ μᾶς δείχνει ὅτι ὁ Σωσύλος ἦταν ἕνας ἀφηγητὴς ποὺ πρέπει νὰ τὸν πάρουμε πολὺ σοβαρά.

Σὲ προηγούμενα κεφάλαια (σ. 464. 865) παρατηρήσαμε τὴν γένεση τῆς σικελικῆς ἱστοριογραφίας· αὐτὴ τελείωσε στὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ μὲ ἕνα ἔργο ἐξαιρετικῆς ἐπίδρασης. Ὁ συγγραφέας του, ὁ Τίμαιος ἀπὸ τὸ Ταυρομένιο (F Gr Hist 566), γεννήθηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 4. αἰώνα. Πατέρας του ἦταν ἐκεῖνος ὁ Ἀνδρόμαχος, ποὺ στὰ 358/57 κατόρθωσε νὰ ξαναϊδρύση τὸ Ταυρομένιο καὶ χάρη στὴν ἐπιδέξια πολιτική του ἔμεινε καὶ στὴν ἐξουσία ὅταν ὁ Τιμολέοντας ὕστερα ἀπὸ τὸ 344 ἔδωσε νέαν ὀργάνωση στὸ νησί. Ὅταν ὅμως ὁ Ἀγαθοκλῆς πῆρε κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία του τὶς πιὸ σημαντικὲς ἑλληνικὲς πόλεις τῆς Σικελίας, ὁ Τίμαιος ἐξορίσθηκε. Πενήντα χρόνια ἔζησε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ὁ πρῶτος του δά-

1. E. A. Schwanbeck, *Indica. Fragm.* Βόννη 1846· ξανατύπ. στοῦ Hakkert. Ἄμστερντ. A. Dahlquist, *Megasthenes and Indian Religion.* Στοκχ. 1962.

2. Παραδίνεται καὶ ὁ τύπος *Δηίμαχος*.

3. Τὴν ἱστορία της τὴν ἔγραψε ὁ H. Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom in der ant. Welt.* Βερολ. 1938.

σκαλος ἦταν ὁ ἰσοκρατικὸς Φιλίσκος. Σύμφωνα μὲ τὸ σύγγραμμα *Περὶ μακροβίων*, ποὺ κυκλοφορεῖ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Λουκιανοῦ, ἔφτασε τὰ ἐνενηνταέξι χρόνια, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ἂν γύρισε ποτὲ στὴν πατρίδα του.

Τὸ ἔργο του, ποὺ ἀναφέρεται μὲ διάφορους τίτλους—ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ μὲ τὸν τίτλο *'Ιστορίαι*—,διηγόταν τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Δύσης ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὴν ἔναρξη τοῦ πρώτου καρχηδονιακοῦ πολέμου. 'Αναγνωρίζουμε ἕνα εἰσαγωγικὸ τμῆμα *(προκατασκευή)*, ἀπὸ πέντε βιβλία πιθανῶς, ποὺ πραγματευόταν τὴν γεωγραφία τῆς Δύσης ὡς ψηλὰ στὸν Βορρά, εἰδῶν εἰδῶν μυθικοϊστορικὰ καὶ ἴσως καὶ τὸν πιὸ ἀρχαῖο ἀποικισμό. Τὰ παραθέματα φτάνουν ὡς τὸ 38. βιβλίο, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ θάνατος τοῦ 'Αγαθοκλῆ (289) πρόσφερε ἕνα κατάλληλο κλείσιμο. Γι' αὐτὸν τὸν πολὺ μισητὸν τύραννο πραγματεύονταν τὰ τελευταῖα πέντε βιβλία· τὸ ἀπόσπ. 34 ἀπὸ τὸ 34. βιβλίο φαίνεται ὅτι διασώζει ἕνα σπάραγμα ἀπὸ τὸν πρόλογο αὐτοῦ τοῦ (ἴσως κάποτε ἀνεξάρτητου) τμήματος τοῦ ἔργου. Τὰ βιβλία *Τὰ περὶ Πύρρου* ἦταν μιὰ προσθήκη ποὺ τὴν δούλεψε σὲ μεγάλη ἡλικία καὶ ποὺ ἔφτανε πιθανῶς ὡς τὸ 264.

'Ο Τίμαιος ἔγινε ἱστορικὸς ὄχι ἐπάνω στοὺς τόπους τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς δράσης, ἀλλὰ μέσα στὶς βιβλιοθῆκες τῆς 'Αθήνας. 'Ο Πολύβιος, ποὺ ἔφτασε στὴν ἱστορία ἀπὸ τελείως διαφορετικὸν δρόμον, τὸν κατηγόρησε γιὰ τὴν θεωρητική του σπουδαστηριακὴ σοφία (12,25: *βιβλιακὴ ἕξις*). 'Η κριτική του, ποὺ καὶ σὲ ἄλλα εἶναι ἐχθρική, χτυπᾶ ἕναν Τίμαιο ποὺ καὶ ὁ ἴδιος, ἐξαιτίας τῆς κακογλωσσιᾶς του—δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ αὐτὴν καὶ τὸ ὅτι ἦταν μαθητὴς ἑνὸς 'Ισοκρατικοῦ τοῦ Περίπατου—,πῆρε τὸ παρατσούκλι «'Επιτίμαιος» (T 1.11).'Εδῶ φαίνεται ἡ ἔλλειψη παλληκαριᾶς, ποὺ δὲν περιορίζεται μόνο στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ἐπίκριση ἐναντίον τῶν προδρόμων τους, γιὰ νὰ προβάλουν τὴν δική τους δόξα. 'Ο Τίμαιος ἀπὸ ἕνα πλῆθος προεργασιῶν—ἴσως μπόρεσε νὰ χρησιμοποιήση κιόλας καὶ τὸ ἔργο *Περὶ Σικελίας* τοῦ Λύκου ἀπὸ τὸ Ρήγιο (F Gr Hist 570), τοῦ πατρυιοῦ τοῦ Λυκόφρονα—ἔπλασε μιὰν μεγάλη ἱστορία τῆς Δύσης ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀντίθεσης 'Ελλήνων καὶ βαρβάρων, κι αὐτὸ δὲν εἶναι μικρὴ ὑπηρεσία. Νωρὶς ἀναγνώρισε τὴν σημασία τῆς Ρώμης καὶ πραγματεύθηκε τὴν ἀρχαιολογία της[1] καθὼς καὶ τὴν ἐξέλιξή της σὲ μεγάλη δύναμη. Στὴν χρονολογία ἦταν προσεκτικὸς καὶ συντέλεσε κι ὁ ἴδιος ὅσο μποροῦσε, γιὰ νὰ ἐπιβληθῆ ὁ ὑπολογισμὸς σύμφωνα μὲ τὶς 'Ολυμπιάδες. Οἱ *'Ολυμπιονῖκαι* ἦταν ἴσως μιὰ προεργασία σ' αὐτὸ τὸ πεδίο. 'Απὸ ἄποψη ὕφους εἶχε ἀπαιτήσεις, κι ἔκλινε τόσο πολὺ στὸ γράψιμο τῆς νέας μόδας, ὥστε ὁ Κικέρωνας (*Brut.* 325) τὸν κατάτασσε μαζὶ μ' ἐκείνους τοὺς 'Ασιανούς, ποὺ ἤθελαν νὰ ἐπενεργοῦν μὲ τὴν χάρη. Τὸ ἔργο τοῦ Τίμαιου ἦταν μιὰ πηγὴ πρώτης σειρᾶς, τὰ χνάρια του ἁπλώνονται σὲ μεγάλη ἔκταση, κι ὁ ἐπικριτής του ὁ Πολύβιος τοῦ ἔδειξε τὸν σεβασμό του προσκολλώντας χρονικὰ τὸ ἔργο του στὸ ἔργο τοῦ Τίμαιου.

---

1. 'Η διαμόρφωση τῆς μυθικῆς παράδοσης τῆς ρωμαϊκῆς φυλῆς ἐπηρεάσθηκε οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸν Τίμαιο.

Ὁ Πολύβιος ἔγινε ἱστορικὸς ὕστερα ἀπὸ μιὰν περιπετειακὴ ζωή, ποὺ ἦταν στενὰ συνδεμένη μὲ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του. Σχεδὸν κανενὸς ἄλλου ἱστορικοῦ τὸ ἔργο δὲν περιέχει σὲ τόσο μεγάλα τμήματα τὴν προσωπική του ἱστορία. Γεννήθηκε γύρω στὸ 200 π.Χ. στὴν Μεγαλόπολη, τὴν πόλη ποὺ δημιουργήθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχη στὰ Λεῦκτρα (371) ἀπὸ μιὰν μεγάλη συνοίκιση, σὰν ἐπιθετικὴ αἰχμὴ ἐναντίον τῆς Σπάρτης. Ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες ἡ πόλη ἀνῆκε στὴν Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία, ἐκεῖνο τὸ «Κοινόν», ποὺ ἤξερε νὰ τραβᾶ ἀρκετὰ πλεονεκτήματα ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν μεγάλων δυνάμεων καὶ νὰ ἐξασφαλίζῃ κάποιο κῦρος. Ὁ πατέρας τοῦ Πολύβιου, ὁ Λυκόρτας, εἶχε ἐκλεχθῆ πολλὲς φορὲς στρατηγὸς τῆς συμμαχίας, καὶ γιὰ τὸν Πολύβιο τὸν ἴδιο ὁ Φιλοποίμενας, ποὺ μὲ ἐπιδέξια διπλωματία ἀνέβασε ψηλὰ τὴν Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία, ἔμεινε ἕνα πρότυπο ποὺ τὸ θαύμαζε. Ὅταν αὐτὸς στὰ 183 πέθανε δηλητηριασμένος στὴν ἐχθρικὴ Μεσσηνία, ὁ Πολύβιος ἔφερε τὴν λάρνακα μὲ τὴν στάχτη του μὲ ἐπίσημη πομπὴ στὴν Μεγαλόπολη. Τέτοια νεανικὰ βιώματα δὲν ἔχασαν τὴν σημασία τους ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ δρόμος του τὸν ἔφερε στὴν ἄκρη τοῦ κόσμου. Στὰ 169 ἔγινε ἵππαρχος, παίρνοντας ἔτσι— ὄχι γιὰ τὸ καλό του—μιὰν ἀπὸ τὶς ἀνώτερες θέσεις τῆς συμπολιτείας. Ὅταν οἱ Ρωμαῖοι στὰ 168 τσάκισαν τὴν μακεδονικὴ δύναμη κοντὰ στὴν Πύδνα, ἐκτόπισαν, ὄχι λίγο καὶ χάρη στὴν φροντίδα τοῦ φιλορωμαϊκοῦ κόμματος τῆς συμπολιτείας, 1000 προκρίτους Ἀχαιοὺς στὴν Ρώμη, ὅπου θὰ τοὺς δίκαζαν. Δὲν ἔφτασαν ποτὲ σ' αὐτό, καὶ μόνο ὕστερα ἀπὸ δεκαεπτὰ χρόνια δόθηκε ἡ ἄδεια στοὺς 300 ποὺ ζοῦσαν ἀκόμα, νὰ γυρίσουν στὴν πατρίδα. Ἔστω κι ἂν ἦταν ἀναγκαστικὴ ἡ παραμονὴ στὴν Ρώμη, ὡστόσο ἡ θέση τοῦ Πολύβιου δὲν ἦταν ἡ θέση ἑνὸς αἰχμάλωτου. Γρήγορα ἔγινε δεκτὸς στὸν κύκλο τῆς φιλελληνικῆς ὑψηλῆς ἀριστοκρατίας, κι ὁ ἴδιος σ' ἕνα ἐντυπωσιακὸ τμῆμα τοῦ ἔργου του (32,9 κέ.) διηγεῖται πῶς στὸ σπίτι τοῦ νικητῆ τῆς Πύδνας ὁ Σκιπίωνας ὁ νεότερος ἔγινε φίλος του γιὰ ὅλην του τὴν ζωή[1]. Ὁ Πολύβιος γύρισε στὴν πατρίδα, δὲν ἔμεινε ὅμως πολὺν καιρὸ ἐκεῖ. Πιθανῶς ἤδη στὰ 149 τὸν κάλεσαν στὸ ἀφρικανικὸ πολεμικὸ μέτωπο καὶ πῆρε ἐκεῖ μέρος στὴν ἐκστρατεία, προφανῶς στὸ ἐπιτελεῖο τοῦ Σκιπίωνα, ἴσαμε τὴν πτώση τῆς Καρχηδόνας. Σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸ ἐξερευνητικό του ταξίδι, ποὺ τὸν ὁδήγησε στὰ δυτικά, στὶς ἀκτὲς τῆς Ἀφρικῆς, καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο τὰ πλοῖα τοῦ τὰ ἔδωσε ὁ Σκιπίωνας[2].

Ἔστω κι ἂν ὁ Πολύβιος εἶχε τὴν δυνατότητα μπροστὰ στὴν Καρχηδόνα νὰ δίνῃ συμβουλὲς σὰν τακτικὸς καὶ τεχνικὸς τῆς πολιορκίας, μολαταῦτα πολὺ γρήγορα δημιουργήθηκαν γι' αὐτὸν σπουδαῖα διπλωματικὰ καθήκοντα στὶς πιὸ ἄσχημες μέρες τῆς πατρίδας του. Ἐδῶ μιὰ παράλογη καταστροφικὴ πολιτικὴ ὁδήγησε

---

1. Ὁ P. Friedländer στὸ κεφάλαιο *Sokrates in Rom* τοῦ βιβλίου του *Platon* 1, 2. ἐκδ. Βερολ. 1954 ἔδειξε ὅτι ἡ σχέση τοῦ Σωκράτη μὲ τοὺς μαθητές του χρησίμευσε γιὰ ὑπόδειγμα τῆς διήγησης.

2. Οἱ F. W. Walbank καὶ M. Gelzer (βλ. *Gnom.* 29, 1957, 401) θεωροῦν πιθανὸ ὅτι ὁ Πολύβιος ἤδη στὸ 151 ταξίδεψε μὲ τὸν Σκιπίωνα στὴν Ἱσπανία καὶ τὴν Ἀφρική.

στὰ 146 σὲ πόλεμον μὲ τὴν Ρώμη, ποὺ γρήγορα τελείωσε μὲ τέλεια κατάρρευση. Ἡ καταστροφὴ τῆς Κορίνθου ἀπὸ τὸν L. Mummius ἔδειχνε μὲ φοβερὸν τρόπο τὴν σοβαρότητα αὐτῆς τῆς κατάρρευσης. Τότε μπόρεσε ὁ Πολύβιος κατευναστικὰ καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἐπιτροπὴ τῆς συγκλήτου, ποὺ ἦταν ἐπιφορτισμένη μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς νέας κατάστασης, νὰ ἐπέμβη σὲ πολλὰ μέρη. Ὕστερα ξαναπῆγε στὴν Ρώμη, μπόρεσε κι ἐκεῖ νὰ πετύχη ἀρκετὰ γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του καὶ γύρισε τέλος στὴν πατρίδα του, ὅπου πέθανε σὲ ἡλικία ὀγδονταδυὸ χρονῶν ἀπὸ πέσιμο ἀπὸ ἄλογο. Θὰ εἶχε ἀφήσει ὅμως ἀκόμα πολλὲς φορὲς τὴν Ἑλλάδα σὲ προχωρημένη ἡλικία· τουλάχιστο μπορεῖ νὰ βεβαιωθῆ μὲ μεγάλη πιθανότητα ἡ συμμετοχή του στὴν ἰσπανικὴ ἐκστρατεία τοῦ Σκιπίωνα καὶ στὴν κατάκτηση τῆς Νουμαντίας· ἐπίσης μιὰ παραμονὴ στὴν Ἀλεξάνδρεια στὴν ἐποχὴ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φύσκωνα μπορεῖ νὰ πέφτη σ' αὐτὴν τὴν χρονικὴ περίοδο.

Χάθηκε μιὰ σειρὰ ἀπὸ μικρότερα ἔργα τοῦ Πολύβιου, ὁ *Βίος Φιλοποίμενος*, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἴσως μερικὰ βρίσκονται στὸν Πλούταρχο, τὰ *Τακτικά*[1], *Περὶ τῆς περὶ τὸν ἰσημερινὸν οἰκήσεως*, ἡ *Μονογραφία γιὰ τὸν Νουμαντιακὸ πόλεμο*. Σώθηκε περίπου τὸ ἕνα τρίτο τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ ἔργου, ποὺ ὁ Πολύβιος τὸ ἔγραψε μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ μοίρα αὐτῆς τῆς ὥρας τοῦ κόσμου λεγόταν Ρώμη. Πρῶτα λίγα λόγια γιὰ τὴν ἔκταση, τὴν δομὴ καὶ τὴν διατήρηση. Ἀπὸ τὰ σαράντα βιβλία τοῦ συνολικοῦ ἔργου σώθηκαν τὰ δυὸ πρῶτα μιᾶς εἰσαγωγῆς *(προκατασκευῆς)*, ποὺ προσφέρει μιὰν σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸ 264-220 καὶ πραγματοποιεῖ πρὸς τὰ πάνω τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Τίμαιου. Τὰ βιβλία 3-5 περιγράφουν τὰ γεγονότα στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἑλλάδα ὡς τὴν μάχη στὶς Κάννες (216 π.Χ.). Ἀκολουθεῖ τὸ 6. βιβλίο μὲ τὴν θεωρία του γιὰ τὰ πολιτεύματα καὶ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ρωμαϊκοῦ. Ὕστερα, στὸ 7. βιβλίο, τὸ ἔτος 215 ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ μιᾶς χρονογραφικῆς πραγμάτευσης, ποὺ συγκεντρώνει χρόνο μὲ χρόνο τὰ γεγονότα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Δύση. Μόνο πότε πότε ἀφήνει αὐτὴν τὴν κατάταξη, γιὰ νὰ μὴ διασπᾶ συνάφειες. Συγχρόνως τὸ ὑλικὸ εἶναι μοιρασμένο ἔτσι, ποὺ γενικὰ μιὰ ἢ μισὴ ὀλυμπιάδα γεμίζει ἕνα βιβλίο, ἂν δὲν συμβῆ νὰ γεμίση ὁλόκληρος αὐτὸς ὁ χῶρις μὲ τὰ γεγονότα ἑνὸς μόνο χρόνου. Τὸ 12. βιβλίο μὲ τὴν πολεμικὴ ἐναντίον τῆς παλιότερης ἱστοριογραφίας ἀποτελεῖ, ὅπως καὶ τὸ 6., μιὰν τομή, κι ἔτσι τουλάχιστο γι' αὐτὰ τὰ τμήματα φαίνεται νὰ διαγράφεται μιὰ σύνθεση κατὰ ἑξάδες, ποὺ μολαταῦτα δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι συνεχίζεται μὲ συνέπεια. Μὲ τὸ βιβλίο 29 φτάνει στὴν ἀποφασιστικὴ χρονιὰ τῆς Πύδνας (168). Τὸ ὑπόλοιπο ἔργο φτάνει ὡς τὸ 144. Τότε ἡ Καρχηδόνα καὶ ἡ Κόρινθος εἶχαν καταστραφῆ, ἡ νέα κατάσταση στὴν Ἑλλάδα εἶχε τακτοποιηθῆ, ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία εἶχε τοποθετηθῆ σὲ πλατιὰ βάση.

Ὁλόκληρα μᾶς σώθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὰ κενά, τὰ βιβλία 1-5, ἐνῶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ἔχουμε μόνο κομμάτια σὲ ἀπανθίσματα, ποὺ ἡ ἔκτασή τους εἶναι πολὺ δια-

1. Τέτοια φιλολογία ἦταν ἄφθονη. Γι' αὐτὸ ἡ ἀπόπειρα νὰ ἀναχθοῦν στὸν Πολύβιο τὰ *Τακτικὰ* τοῦ Ἀσκληπιόδοτου, τοῦ φλωρεντινοῦ χειρογράφου τῶν Τακτικογράφων, μέσο τοῦ Ποσειδώνιου δὲν εἶναι πολὺ ἀξιόπιστη.

φορετικὴ γιὰ τὰ ἐπιμέρους βιβλία. Τὸ πιὸ σημαντικὸ χειρόγραφο ἀπανθισμάτων, ὁ κώδικας Vaticanus Urbinas Gr. 102 (11./12. αἰ.), δίνει ἐπιτομὲς ἀπὸ τὰ βιβλία 1-16 καὶ 18, στὶς ὁποῖες ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ πρωτότυπο φυλάγεται καὶ ἡ ἀπόδοση σὲ μερικὰ βιβλία εἶναι βέβαιη. Πρόκειται ἄραγε γιὰ μιὰν ἐπιλογὴ ποὺ ἔγινε στὴν ἀρχαιότητα; Μιὰ βέβαιη ἀπάντηση δὲν εἶναι δυνατή. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχει ἕνα πλῆθος ἀπὸ κομμάτια, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν μεγάλη συλλογὴ ἀπανθισμάτων, ποὺ συγκροτήθηκε γιὰ τὸν Κωνσταντίνο τὸν Ζ', τὸν Πορφυρογέννητο, στὸν 10. αἰώνα. Ἐδῶ ἡ κατανομὴ στὰ ἐπιμέρους βιβλία δημιουργεῖ μιὰν σειρὰ ἀπὸ δύσκολα προβλήματα.

Ἕνα ἔργο τόσο μεγάλο καὶ μὲ τόσο πλούσιο περιεχόμενο δὲν γράφεται μονομιᾶς. Δὲν λείπουν καὶ ἐνδείξεις στρωματικῆς γένεσής του. Τὸ προοίμιο (1, 1,5) προαναγγέλλει τὴν ἔκθεση τῶν πενηντατριῶν χρόνων (220-168), στὰ ὁποῖα οἱ Ρωμαῖοι κέρδισαν τὴν παγκόσμια κυριαρχία[1], καὶ μιὰ σειρὰ χωρίων[2] προϋποθέτει ἀκόμα τὴν ὕπαρξη τῆς Καρχηδόνας. Ἡ προσπάθεια νὰ ξεχωρίσουν τὰ στρώματα, ὁδήγησε σὲ ἀναλυτικὲς ὑπερβολές, ἀφοῦ τὰ κατάφεραν[3] π.χ. νὰ ἀνακαλύψουν πέντε ἐκδόσεις. Φυσικὰ δὲν ἔλειψε καὶ ἡ ἀντίδραση, ποὺ ἔκαμε τὸν Πολύβιο νὰ τὰ γράψη ὅλα μονομιᾶς, ὕστερα ἀπὸ τὸ 146[4]. Θὰ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι ὁ Πολύβιος συνέλαβε στὴν Ρώμη τὸ κύριο μέρος τοῦ ἔργου του ὣς τὴν Πύδνα, κι αὐτὸ εἶναι δυνατὸ νὰ ἔγινε στὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ 160. Τὰ ἀκόλουθα γεγονότα, προπάντων ἡ συμμετοχή του στὸν τρίτο Καρχηδονιακὸ πόλεμο, τὸν ὁδήγησαν στὴν ἀπόφαση νὰ συνεχίση, γιατὶ τὸ κεφ. 3,4 ποὺ παρεμβλήθηκε ἀργότερα, δικαιολογεῖ θεωρητικὰ αὐτὴν τὴν συνέχιση: δὲν ἦταν μόνο ἡ ἐπιτυχία (Πύδνα), ἀλλὰ κι ἡ κατάσταση ὕστερα ἀπὸ τὴν νίκη, ποὺ χρειαζόταν προσοχὴ καὶ ἔλεγχον. Ἀργότερα θὰ ποῦμε ἀκόμα δυὸ λόγια γιὰ τὸ στρωματικὸ πρόβλημα στὸ 6. βιβλίο. Ἂν προσθέσουμε τὴν ἄποψη τοῦ Matthias Gelzer[5], ὅτι μεγάλα τμήματα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀχαιῶν γεννήθηκαν σὲ μιὰν ἐποχὴ προηγούμενη ἀπὸ τὴν σύνθεση τοῦ ἔργου τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, τότε ἔχουν λεχθῆ ὅλα ὅσα μποροῦν νὰ λεχθοῦν μὲ πιθανότητα. Δύσκολο εἶναι νὰ διαπιστωθῆ ἂν καὶ σὲ ποιὲς ἀποστάσεις δημοσιεύθηκαν τμήματα, ὡστόσο ἡ παραδοχὴ μιᾶς μεταθανάτιας ἔκδοσης τοῦ ἔργου στηρίζεται σὲ σοβαροὺς λόγους[6].

Ὁ Πολύβιος διατύπωσε τὸ ἱστοριογραφικό του πρόγραμμα μὲ πολὺ θάρρος καὶ διεξοδικά. Σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ προγράμματος θυμόμαστε τὸν Θουκυδίδη, αὐ-

---

1. Ἄλλα χωρία στοῦ W. Theiler, <Schichten im 6. Buch des P.>, *Herm.* 81, 1953, 302

2. Στὸν Ziegler (βλ. παρακ.), 1485, 39

3. R. Laqueur, *Polybios.* Λειψ. 1913.

4. H. Erbse, <Die Entstehung des polybianischen Geschichtswerkes>, *Rhein. Mus.* 94, 1951, 157. Τὴν ἄποψή του τὴν ὑπερασπίζεται μὲ τὶς <Polybios-Interpretationen>, *Phil.* 101, 1957, 269.

5. <Die Achaica im Geschichtswerk des P.>, *Abh. Akad. Berl. Phil.-hist. Kl.* 1940/2· βλ. *Gnom.* 29, 1957, 406.

6. Ziegler (βλ. παρακ.), 1487, 41.

τὸ ὅμως μόνο στὴν θεωρία, γιατὶ στὴν ἐκτέλεση δὲν ὑπάρχει κοινὸ μέτρο, γιὰ νὰ συγκρίνουμε τὸν πραγματισμὸ τοῦ Πολύβιου μὲ τὸ βάθος τοῦ Θουκυδίδη.

Γιὰ τὸ πρόβλημα ἂν τὸ ἱστορικὸ ἔργο πρέπει νὰ ὠφελῇ ἢ νὰ εὐχαριστῇ *(ὠφέλεια-τέρψις)*, γιὰ τὸ πρόβλημα δηλ. γιὰ τὸ ὁποῖο στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ τὰ πνεύματα ἦταν διχασμένα, ὁ Πολύβιος ὑποστηρίζει ἀποφασιστικὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς ὠφέλειας. Μὲ αὐτὸ τὸ ἔμβλημα εἴδαμε ὅτι ἐπιτίθεται ἐναντίον τοῦ Φύλαρχου καὶ τῶν ὁμοιών του, ἐκεῖ ὅπου αὐτὸς ἀσχολεῖται μὲ τὸν χωρισμὸ τῆς ἱστοριογραφίας, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ ἴδιος, ἀπὸ τοὺς ἐντυπωσιασμοὺς τῆς τραγωδίας. Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ 9. βιβλίου μιλᾶ μὲ ἀντικειμενικὴ κρίση γιὰ τὸ ἔργο του (ἢ γιὰ νὰ ἀποκρούσῃ ξένες ἐπικρίσεις;), γιὰ τὴν στιβαρότητα καὶ ὁμοιομορφία του. Ὁμολογεῖ ὅμως τὴν βαθιά του πίστη σὲ μιὰν ἱστοριογραφία ποὺ δὲν εὐχαριστιέται μὲ τὶς γενεαλογίες, ἱστορίες κτίσεων καὶ τὰ ὅμοια, ἀλλὰ μεταδίνει στὸν πολιτικὸ ἄνθρωπο τὴν γνώση τῶν πραγμάτων, ὅπως τὰ ἔκαμαν οἱ λαοὶ καὶ οἱ ἡγεμόνες. Αὐτὸ εἶναι ποὺ ἐννοεῖ μὲ τὴν ἔκφραση *ὁ πραγματικὸς τρόπος*, ποὺ προϋποθέτει καὶ τὴν ἀπόλυτη ὑποχρέωση νὰ βρεθῇ ἀντικειμενικὰ ἡ ἀλήθεια. Θεωρητικὰ σχεδὸν κανένας ἱστορικὸς τῆς ἐποχῆς του δὲν θὰ ἀμφισβητοῦσε αὐτὸ τὸ αἴτημα, ὅπως ἔκαμε ἀργότερα ὁ Κικέρωνας στὴν περίφημη ἐπιστολὴ στὸν Lucceius (*Ad fam.* 5, 12), γιὰ τὸν Πολύβιο ὅμως αὐτὸ ἦταν ἕνα καθῆκον ποὺ τὸ πῆρε τελείως στὰ σοβαρά. Στὸ 12. βιβλίο (25 d κἑ.), στὴν κριτική του ἐναντίον τοῦ Τίμαιου παραλληλίζει τὴν ἰατρικὴ καὶ τὴν ἱστορία καὶ ξεχωρίζει τὴν κάθε μιὰ σὲ τρία μέρη. Αὐτὰ γιὰ τὸν «πραγματιστικὸ» ἱστορικὸ εἶναι ἡ ἐργασία στὶς γνωστὲς πηγές, ἡ αὐτοπτικὴ γεωγραφικὴ ἐξερεύνηση καὶ ἡ κατανόηση τῆς πολιτικῆς δράσης. Ἐδῶ, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἀπέκτησε τόσο μεγάλην κατανόηση μὲ προσωπικὴ δραστηριότητα, ξεμακραίνει ἀπὸ τοὺς γραμματισμένους. Ἐδῶ ἔχει τὴν θέση του καὶ τὸ ὅτι στὴν κριτική του ἐναντίον τοῦ Τίμαιου καταδικάζει ἐπίσης τὶς φανταστικὲς δημηγορίες. Ἐκεῖ ὅπου ὁ ἴδιος παρεμβάλλει τέτοιες, προσπαθεῖ ὅσο μπορεῖ νὰ πετύχῃ τὰ αὐθεντικὰ λόγια. Αὐτὸ θὰ τοῦ ἦταν δυνατὸ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀχαϊκῆς συμπολιτείας καὶ γιὰ μερικὲς διαπραγματεύσεις τῆς συγκλήτου. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἀντίληψη τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἀλήθεια καὶ ἡ μεγαλεπήβολη κατάστρωση τῶν δημηγοριῶν μὲ τὸν σκοπὸ νὰ ἀπελευθερώσουν τὶς βασικὲς δυνάμεις τοῦ πολιτικοῦ γεγονότος, βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὶς δυνατότητες τοῦ Πολύβιου.

Τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ὁ Πολύβιος ἤθελε νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ καθῆκον του δὲν ἦταν ἡ μονογραφία, ἀλλὰ ἡ παγκόσμια ἱστορία. Σ' αὐτὸ τὸ πεδίο ἔνιωθε τὸν ἑαυτόν του δάσκαλον, καὶ ἀναγνωρίζει (5,33) μόνο τὸν Ἔφορο σὰν πρόδρομον. Προγραμματικὰ ἐκθέτει στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου του πῶς ἀπὸ τὴν 140. Ὀλυμπιάδα, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει ἡ πραγμάτευσή του, τὰ γεγονότα μπλέχτηκαν στὰ διάφορα θέατρα τῶν πολέμων σὲ ἕνα ὀργανικὸ σύνολο *(σωματοειδές)*.

Ὁ Πολύβιος πῆρε πολὺ κυριολεχτικὰ τὴν ἱστορία σὰν *magistra vitae* καὶ περίμενε ὅτι μὲ τὴν γνώση της θὰ ὑπέτασσε τὶς πολιτικὲς καταστάσεις (π.χ. 9,2.12, 25 b). Ὅπως ὅμως λέει στὸ δεύτερο ἀπὸ αὐτὰ τὰ χωρία, δὲν εἶναι ἡ ἁπλὴ διήγηση

τῶν γεγονότων ποὺ μπορεῖ νὰ δώση αὐτὴν τὴν ὠφέλεια, ἀλλὰ μόνο ἡ αἰτιολογική τους κατανόηση. Αὐτὸ μοιάζει καὶ πάλι νὰ βρίσκεται κάπως κοντὰ πρὸς τὸν Θουκυδίδη, ὅταν ὅμως ὁ Πολύβιος (22,22a) ἀρχίζει νὰ δουλεύη μὲ τὶς ἔννοιες *αἰτία* καὶ *πρόφασις*, ποὺ ὁ μεγάλος Ἀττικὸς τὶς χρησιμοποιεῖ ἐπιγραμματικὰ (βλ. σ. 638), ἡ ἀπόσταση γίνεται φανερή. Ἐπίσης ἡ αἰτιολογία τοῦ Πολύβιου δὲν προσπαθεῖ νὰ διεισδύση σ' ἐκείνην τὴν ἀνθρώπινη γενικότητα ποὺ ὁ Θουκυδίδης ἀποκαλύπτει ὅτι εἶναι τὸ πιὸ βαθὺ στρῶμα τῶν κινήτρων· περισσότερο ἡ σκέψη τοῦ ἱστορικοῦ κινεῖται μέσα στὶς κατηγορίες τῆς κρατικῆς ζωῆς, ὅπως τὶς γνώρισε στὴν ἐσωτερικὴ κι ἐξωτερικὴ πολιτική. Μαζὶ μὲ αὐτὸ προβάλλει ἔντονα στὸ προσκήνιο ἡ σκέψη, ποὺ δὲν εἶναι ἀπόλυτα καινούργια, ὅτι ἀνάμεσα στὴν τύχη τῶν κρατῶν καὶ στὸ πολίτευμά τους ὑπάρχει στενὴ σχέση. Σ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς χρωστοῦμε τὶς πολὺ συζητημένες ἀπόψεις τοῦ 6. βιβλίου, στὸ ὁποῖο ἡ κρίση γιὰ τὸ πολίτευμα τῆς Ρώμης τοποθετεῖται σ' ἕνα εὐρὺ πλαίσιο θεωρητικῶν σκέψεων. Γι' αὐτὲς ὁ Πολύβιος εἶχε προδρόμους, τὸ πλατὺ ὅμως αὐτὸ μέρος, ποὺ δὲν εἶναι καὶ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ ἀντιφάσεις, στὸ ὁποῖο συνοψίζει τὶς σκέψεις του, δείχνει τὸν δικό του γραφικὸ χαρακτήρα. Ἀπὸ καιρὸν ἔχουν προσέξει ὅτι ἐδῶ συγκρούονται ἀναμεταξύ τους δυὸ θεωρίες. Ἡ θεωρία τῆς κυκλικῆς ἀλλαγῆς (*μεταβολή*) τῶν πολιτευμάτων ἀπὸ ἐκφυλισμόν, γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ Πολύβιος ὀνομάζει προδρόμους (6,5) τὸν Πλάτωνα καὶ ἄλλους φιλοσόφους, ἀνακατώνεται μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ μεικτὸ πολίτευμα ἀποτελεῖ τὸν καλύτερο καὶ σταθερότερο τύπο. Τὴν ὑψηλὴ ἐκτίμηση τοῦ μεικτοῦ πολιτεύματος τὴν ὑποστήριξε κυρίως ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλη Δικαίαρχος στὸν *Τριπολιτικόν*[1] του. Εἶναι ἕνα πολυσυζητημένο πρόβλημα[2] ἂν οἱ δυὸ θεωρίες ἀνήκουν σὲ διαφορετικὰ στρώματα τοῦ ἔργου ἢ ἂν ὁ συγγραφέας θέλησε νὰ τὶς συνενώση, γιὰ νὰ δείξη ὅτι τὸ μεικτὸ πολίτευμα εἶναι τὸ πιὸ ἀνθεκτικὸ ἐναντίον τοῦ ξεπεσμοῦ καὶ τῆς ἀλλαγῆς. Ἂν προτιμήσουμε αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο, δὲν θὰ μπορέσουμε συγχρόνως νὰ ἀρνηθοῦμε μεταγενέστερες προσθῆκες. Αὐτὲς γίνονται αἰσθητὲς προπάντων στὴν ἀπαισιόδοξη πρόβλεψη γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ρώμης (6,9,12 κἑ.). Ὁ Πολύβιος εἶδε—τόσο μόνο γίνεται καθαρὸ σ' ἕνα πρῶτο στρῶμα—ὅτι ἕνας οὐσιαστικὸς λόγος τῆς ἀνύψωσης τῆς Ρώμης ἦταν τὸ μεικτό της πολίτευμα, ποὺ μὲ

1. F. Wehrli, *Dikaiarchos*. Βασιλεία 1944, 28. 64. Ὁ K. v. Fritz, εἶναι ἀντίθετος μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Πολύβιος πῆρε τὶς πολιτικές του πεποιθήσεις ἄμεσα ἀπὸ τὸν Δικαίαρχο: *Entretiens sur l'antiquité class.* 4. Ἵδρυμα Hardt. Vandoeuvres-Γενεύη 1956, 95.

2. Σὲ εὐρύτερη συνάφεια πραγματεύεται αὐτὸ τὸ τμῆμα ὁ H. Ryffel, *Μεταβολὴ πολιτειῶν. Noctes Romanae* 2. Βέρνη 1949. Τὴν κατανομὴ τῶν νοηματικῶν συγκροτημάτων σὲ στρώματα τοῦ ἔργου ὑποστηρίζει ὁ W. Theiler (βλ. σ. 1063 σημ. 1). Μέσα σὲ μεγάλο ἱστορικὸ καὶ ἱστορικοπολιτειακὸ πλαίσιο βρίσκεται ἡ ἀνάλυση τοῦ K. v. Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*. Νέα Ὑόρκη 1954. Στὴν ἀνάλυση τῶν στρωμάτων παίρνει ἐπιφυλακτικὴ θέση, χωρὶς νὰ ἀρνῆται κατοπινὲς προσθῆκες. Καὶ στὶς τρεῖς ἐργασίες ποὺ ἀναφέραμε ὑπάρχει πλούσια βιβλιογρ. Πρόσθ. H. Erbse (βλ. σ. 1063 σημ. 4) καὶ M. Gelzer, *Gnom.* 28, 1956, 83, ποὺ συμφωνεῖ στὰ βασικὰ μὲ τὸν Theiler καὶ κλίνει μᾶλλον στὴν παραδοχὴ στρωμάτων τοῦ ἔργου.

τοὺς ὑπάτους, τὴν σύγκλητο καὶ τὸν λαὸ δείχνει στοιχεῖα τῆς μοναρχίας, ὀλιγαρχίας καὶ δημοκρατίας. Ἀλλὰ στὸ ἴδιο χωρίο λέει ὅτι, σὰν ὅλα τὰ πράγματα πού αὐξάνουν φυσικά, καὶ ἡ Ρώμη δὲν θὰ μπορέση νὰ ξεφύγη αὐτὸν τὸν κανόνα, ὅτι τὴν αὔξηση καὶ τὴν ἀκμὴ τὴν ἀκολουθεῖ ἡ κατάπτωση. Ἐδῶ ἀκοῦμε ἴσως τὸν ἡλικιωμένο Πολύβιο, πού ἄρχιζε νὰ βλέπη τὶς ἀδυναμίες καὶ τοὺς κινδύνους τοῦ κράτους, πού κάποτε τὸ εἶχε θαυμάσει ἀνεπιφύλακτα γιὰ τὶς μοναδικὲς ἐπιτυχίες του.

Ὁ Πολύβιος δὲν ἦταν φιλοσοφημένο μυαλό, καὶ λιγότερο θρησκευτικὸς στοχαστής. Βέβαια γνώριζε τὶς φιλοσοφικὲς διδασκαλίες, δὲν ἦταν ὅμως Στωικὸς οὔτε ἀνῆκε σὲ καμιὰν ἄλλη αἵρεση. Ἡ στάση του εἶναι στάση ἑνὸς φωτισμένου ἀνθρώπου τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἀξιολογεῖ τὴν ρωμαϊκὴ θρησκεία (6, 56, 6): ἀναγνωρίζει τὴν μεγάλη της σημασία, αὐτὴ ὅμως βρίσκεται γι' αὐτὸν στὴν ἐξασφάλιση μιᾶς κοινωνικῆς τάξης μὲ ἠθικὲς βάσεις. Μὲ αὐτὸ τὸ κοίταγμα καὶ ἡ λατρεία μένει ἄθικτη. Πολὺς λόγος γίνεται γιὰ τὴν Τύχη, καὶ πολλὲς φορὲς ἔχουν παρατηρήσει[1] ὅτι ἐδῶ διασταυρώνονται διάφορες παραδόσεις: ἡ Τύχη σὰν προβλεπτικὴ κυβερνήτρα τοῦ κόσμου, ἡ Τύχη φθονερὴ ὅπως πρωτύτερα οἱ θεοί, ἡ Τύχη ἡ ἐξωλογική, πού τὸν χῶρο της ἡ λογικὴ ἱστοριογραφία τὸν περιορίζει ὅσο μπορεῖ, ἂν δὲν τὸν ἀρνεῖται. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση δὲν ἑρμηνεύεται οὔτε μὲ τὴν παραδοχὴ μιᾶς ἐξέλιξης στὴν σκέψη τοῦ Πολύβιου, οὔτε μποροῦν καὶ οἱ ἀντίρροπες τάσεις νὰ συμβιβασθοῦν μὲ λογικὲς κατασκευές. Ἁπλῶς στὸν Πολύβιο βρίσκουμε ἐκεῖνο τὸ πλῆθος τῶν ἀντιλήψεων ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τῆς θρησκευτικῆς σκέψης.

Ἡ γλώσσα τοῦ Πολύβιου ἀπέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν δροσιὰ καὶ τὴν φυσικότητα. Γραμματική της εἶναι σὲ μεγάλον βαθμὸ ἡ ἀττική. Μὲ πετυχημένη διατύπωση εἶπαν ὅτι ἡ στάση τοῦ Πολύβιου ἀπέναντι στὴν ἀττικὴ διάλεκτο εἶναι συντηρητική, ἐνῶ ἀπεναντίας ἡ στάση τῶν Ἀττικιστῶν εἶναι ἀντιδραστική[2]. Αὐτὸ τὸ βλέπουμε καλὰ στὴν χρήση τῆς εὐκτικῆς, πού ὁ Πολύβιος, ὅπως ἀργότερα πιὸ περιορισμένα καὶ ὁ Διόδωρος, τὴν φυλάγει ἀκόμα, ἐνῶ συγγραφεῖς σὰν τὸν Διονύσιο τὸν Ἁλικαρνασσέα τὴν ἀποκαθιστοῦν τεχνητά. Τὴν ἰδιαίτερη σφραγίδα της ὅμως τὴν ἀποκτᾶ μὲ τὴν ἰσχυρή της τάση πρὸς τὸ ἀφηρημένο. Αὐτὸ φαίνεται τόσο στὴν ἐκλογὴ τῶν λέξεων, μὲ τοὺς σχηματισμοὺς ὀνομάτων καὶ σύνθετων ρημάτων πού ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν ἀττικὴ διάλεκτο, ὅσο καὶ στὴν κατασκευὴ τῶν περιόδων, πού τοὺς λείπει ἡ ὁμαλότητα κι ἡ ἐλαστικότητα καὶ πού προσπαθοῦν μὲ τὴν βοήθεια τῶν μετοχῶν καὶ τῶν οὐσιαστικοποιημένων ἀπαρεμφάτων νὰ συμπιέσουν πολλὰ διανοήματα μέσα σ' ἕνα πολυστρώματο συγκρότημα προτάσεων. Συγχρόνως ἡ παραμέληση τῆς μορφῆς δὲν εἶναι καθόλου θεληματική, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ μόνην τὴν προσεκτικὴ ἀποφυγὴ τῆς χασμωδίας. Πίσω ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ Πολύβιου βρίσκεται ἡ γλώσσα τῆς ἑλληνιστικῆς γραφειοκρατίας, πού εἶχε ἐξελιχθῆ στὴν ἐποχὴ τῆς Κοινῆς σ' ἕνα ὄργανο ἐμπεριστατωμένης καὶ ἀκριβολόγας ἀνταλλαγῆς ἐγγράφων.

---

1. K. v. Fritz, ἔ.ά. 388. Ziegler (βλ. παραπ.), 1532.
2. Βλ. A. Debrunner, *Gnom.* 28, 1956, 588.

Τὸ ἔργο τοῦ Πολύβιου δημιούργησε ἐποχὴ στὴν ἱστοριογραφία τῆς μεταγενέστερης ἑλληνιστικῆς περιόδου· αὐτὸ φαίνεται ἀμέσως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἄλλοι ἀρχίζουν ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ εἶχε σταματήσει ἐκεῖνος. Ἡ μεγάλη παγκόσμια ἱστορία τοῦ Ποσειδώνιου (βλ. σ. 940)[1] σημείωνε στὸν τίτλο της αὐτὴν τὴν συνέχιση, ἀλλὰ κι ὁ Στράβωνας, ποὺ θὰ τὸν γνωρίσουμε ἀργότερα σὰν γεωγράφον, στὰ *Ἱστορικὰ Ὑπομνήματά* του (F Gr Hist 91) ὕστερα ἀπὸ τέσσερα βιβλία ἀνακεφαλαιωτικῆς εἰσαγωγῆς ἔδινε τὸ μεγάλο κύριο μέρος (43 βιβλία;) μὲ τὸν ὑπότιτλο «*Τὰ μετὰ Πολύβιον*».

Ἡ ἔξοδος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς δὲν ἔδωσε κανέναν ἱστοριογράφο περιωπῆς. Τὸ ἰδιαίτερο γνώρισμα τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ τάση νὰ συγκολλήσουν μὲ διάφορους τρόπους αὐτὰ ποὺ διάλεγαν μὲ ἐπιμονὴ καὶ ἐπιμέλεια μέσα ἀπὸ τὸν ὄγκο τῆς παλιότερης φιλολογίας. Ἕνα προϊὸν αὐτοῦ τοὺ εἴδους θὰ ἦταν ἴσως τὸ μεγάλο ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ἀγαθαρχίδη ἀπὸ τὴν Κνίδο (F Gr Hist 86)[2], ποὺ πραγματευόταν σὲ δέκα βιβλία ἀσιατικὴ καὶ σὲ σαρανταεννιὰ εὐρωπαϊκὴν ἱστορία. Ἀπὸ διάφορα λείψανα, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ μιὰν περίληψη τοῦ Φωτίου, ξέρουμε κάπως καλύτερα τὸ ἔργο του *Περὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης* (δηλ. γιὰ τὸν Περσικὸ κόλπο). Γεωγραφικὸ μπορεῖ νὰ ὀνομασθῆ μόνο μὲ τὴν πλατιὰ σημασία ἐκείνης τῆς γραμματείας ποὺ μὲ πολύπλευρα ἐνδιαφέροντα βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐξακριβωμένη, μαθηματικὴ γεωγραφία. Ὁ Ἀγαθαρχίδης, ποὺ ζοῦσε ἀκόμα τὸν 2. αἰ. π.Χ. καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἔγραφε πολὺ πέρα ἀπὸ τὸ δεύτερο τρίτο τοῦ ἴδιου αἰώνα, σὰν φιλόσοφος ἦταν περιπατητικός, σὰν συγγραφέας φανατικὸς ἐχθρὸς τοῦ ἀσιανισμοῦ. Ρήτορας ἦταν ὁ Τιμαγένης ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια (F Gr Hist 88). Τὸ 55 π.Χ. ἦρθε αἰχμάλωτος τοῦ Πομπήιου στὴν Ρώμη, ὅπου ἀπέκτησε φήμη, δημιούργησε ὅμως ἀντιπάθειες μὲ τὴν κακογλωσσιά του καὶ βρῆκε τέλος λιμάνι στὰ γηρατειά του κοντὰ στὸν Asinius Pollio. Τὸ ἔργο του *Περὶ βασιλέων* ἔφτανε ἀπὸ τὴν προϊστορία τουλάχιστο ὥς τὸν Καίσαρα. Ἡ ἐπίδρασή του ἦταν ἔντονη, κατὰ πόσο ὅμως τὰ *Philippica* τοῦ Pompeius Trogus ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν Τιμαγένη, εἶναι σήμερα ἕνα ἀνοιχτὸ πρόβλημα[3].

Ἂν ὁρίζουμε τὸ τέλος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μὲ στενότερη σημασία στὸ

1. Ἔχουμε μόνο ἐρείπια· πολὺ σημαντικὴ εἶναι ἡ προσεκτικὴ ἐπεξεργασία ἀπὸ τὸν Jacoby, F Gr Hist 87.

2. Μόνο τὰ ἱστορικὰ ἀποσπάσματα. Ὅσα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἔργο *Περὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης* βλ. στοῦ Müller, *Geogr. Gr. min.* Παρίσι 1855/61, 1, 111. D. Woelk, *Agatharchides von Knidos Über das Rote Meer. Übers. u. Komm.* Διδ. διατρ. Freiburg. Βαμβέργη 1966. Ὁ H. Strasburger, σὲ μιὰν σημαντικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστοριογραφία, *Die Wesensbestimmung der Geschichte durch die antike Geschichtschreibung.* Wiesbaden 1966, τράβηξε τὴν προσοχή μας στὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀγαθαρχίδη γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἱστορία, ὅπως π.χ. γιὰ τὴν μοίρα τῶν σκλάβων στὰ χρυσωρυχεῖα τῶν αἰγυπτο-αἰθιοπικῶν συνόρων.

3. Ὁ Jacoby συκεντρώνει ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ὑπερασπίση τὴν παλιὰ ἄποψη τοῦ Gutschmidt, ἐνῶ τὴν πολεμᾶ ζωηρᾶ ὁ O. Seel, *Die Praefatio des Pompeius Trogus.* Erlangen 1955, 18 (19, 15 βιβλιογρ.).

30 π.Χ., ἡ χρονολογία αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἕνα αὐστηρὸ ὁρόσημο. Ἤδη ἡ ζωὴ τοῦ Τιμαγένη ξεπερνᾶ αὐτὸ τὸ σύνορο, καὶ προσθέτουμε μερικοὺς συμπιλητές, ποὺ ἡ χρονολογία τους παρουσιάζει τὸ ἴδιο πρόβλημα, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴν κλασσικιστικὴ ἀντίδραση.

Ὁ Διόδωρος ἀπὸ τὸ Ἀγύριο τῆς Σικελίας, παρ' ὅλον τὸν ὄγκο αὐτῶν ποὺ σώθηκαν, πρέπει νὰ ἱκανοποιηθῆ μὲ μιὰν μικρὴ θέση στὴν ἱστορία τῆς γραμματολογίας. Ὁ χρόνος τῆς ζωῆς του προσδιορίζεται σχεδὸν ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ πιὸ ὄψιμο γεγονὸς ποὺ ἀναφέρεται εἶναι ἡ ἐγκατάσταση μιᾶς ρωμαϊκῆς ἀποικίας στὸ Ταυρομένιο (πιθανῶς στὸ 36 π.Χ.). Ὁ Διόδωρος στὰ σαράντα βιβλία τῆς *Βιβλιοθήκης* του, ἀπὸ πολλὲς καὶ διάφορες πηγὲς παρουσίασε συγχρονικὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἱστορία γιὰ ἕνα μεγαλύτερο κοινό, καὶ ἀσφαλῶς ἡ συνένωση τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς χρονολογίας θὰ τοῦ δημιούργησε σημαντικὲς δυσκολίες. Σὰν Σικελιώτης δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴ συμπεριλάβη καὶ τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ του, κυρίως ὕστερα ἀπὸ τὸν Τίμαιο καὶ τὸν Δούρη. Γιὰ ποιοὺς ἀνθρώπους ἔγραφε ὁ Διόδωρος γίνεται κιόλας φανερὸ ἀπὸ τὸ ὅτι μὲ μιὰν μεγάλη ἀναδρομὴ ἐπερίλαβε στὴν ἔκθεσή του καὶ τὴν μυθικὴ προϊστορία. Ὅσο κι ἂν τὸν κατηγοροῦμε ὅμως τὸν Διόδωρο, ὡστόσο παίρνουμε εὐχάριστα τὴν πραμάτεια του: στὸ 3. βιβλίο ἀπὸ τὸ κεφ. 52 κι ὕστερα, καὶ στὸ 4., ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Διονύσιο τὸν Σκυτοβραχίονα ἐχρησιμοποίησε κι ἕνα μυθογραφικὸ ἐγχειρίδιο. Ἐπειδὴ ἔχουμε λίγα πράγματα τέτοια, τὸ τμῆμα αὐτὸ ἔχει σημαντικὴν ἀξία ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὕλης. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς *Βιβλιοθήκης*, ἡ ὁποία φτάνει ὡς τὴν κατάκτηση τῆς Βρεταννίας ἀπὸ τὸν Καίσαρα (54). Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ Διόδωρος ἐργάζεται τελείως ἐξαρτημένος—ἐξαρτημένος ἀκόμα κι ἐκεῖ ὅπου σὲ προοίμια λέει μεγάλα λόγια—, εἶναι σχετικὰ εὔκολο καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις βέβαιο νὰ ξεχωρίσουμε τὶς πηγές του, ποὺ διαφαίνονται πότε πότε ἀπὸ τὸ ὕφος τους. Γιὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ χρησιμοποιεῖ πολὺ τὸν Ἔφορο, γιὰ τὴν ἀκόλουθη τὸν Δούρη καὶ Φύλαρχο, παραπέρα τὸν Πολύβιο. Γιὰ τὰ βιβλία 33-37 στηρίχθηκε στὸν Ποσειδώνιο. Γι' αὐτὸ εἶναι σημαντικὸς γιὰ τὴν ἱστορία ἐξαιτίας τοῦ ὑλικοῦ ποὺ σώθηκε, καὶ γιὰ τὴν ἱστοριογραφία ἐξαιτίας τῶν πηγῶν ποὺ μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε· μὲ αὐτὰ ὅμως ἐξαντλεῖται οὐσιαστικὰ καὶ ἡ σημασία του.

Τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης τοῦ κοσμογονικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου 1,7 κἑ. συζητήθηκε ζωηρὰ στὴν ἐποχή μας. Ἡ ἄποψη τοῦ Κ. REINHARDT ὅτι ὁ Διόδωρος σ' αὐτὰ τὰ τμήματα πέρα ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο τὸν Ἀβδηρίτη πηγαίνει πίσω στὸν *Διάκοσμο* τοῦ Δημόκριτου, μπορεῖ σήμερα νὰ θεωρηθῆ ἀνασκευασμένη[1]. Γιὰ τὴν πολὺ πρόσφατη συζήτηση, ἡ ὁποία ὁπωσδήποτε ἀφήνει ἀνοιχτὴ τὴν πιθανότητα νὰ σκεφθοῦμε ἐδῶ τὸν Ποσειδώνιο, μιλήσαμε πρωτύτερα (σ. 941 σημ. 6).

---

1. W. SPOERRI, *Späthellenistische Berichte über Welt, Kultur und Götter. Schweiz. Beitr. z. Altertumswiss.* 9. Βασιλεία 1959. Ἑπομένως καὶ τὸ κείμενο τοῦ Διόδωρου δὲν διεκδικεῖ πιὰ καμιὰν θέση ἀνάμεσα στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Δημόκριτου, VS 68 B 5.

Σώθηκαν ολόκληρα τὰ βιβλία 1-5 καὶ 11-20 (ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη, ὣς τὴν συμμαχία τοῦ Ἀντίγονου Μονόφθαλμου), ἔχουμε ὅμως καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ μέρη ποὺ χάθηκαν, χάρη σὲ διάφορες ἐπιτομές. Ὑπάρχουν τὰ ἀπανθίσματα στὴν συλλογὴ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, ποὺ τὴν μνημονεύσαμε στὸν Πολύβιο, ἐπιπλέον τὰ ἀπανθίσματα τοῦ Φωτίου καὶ ἄλλα ἀπὸ ἕνα χειρόγραφο ποὺ χάθηκε ὕστερα, ποὺ ὁ DAVID HOESCHEL τὸ εἶχε δημοσιεύσει στὰ 1603 στὸ Augsburg σὰν παράρτημα τῶν *Eclogae legationum*. Παραθέματα ἀπὸ τὴν *Βιβλιοθήκη* ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζωνται ἀργὰ στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς καὶ στοὺς Βυζαντινούς.

Ὑφολογικὰ ὁ Διόδωρος εἶναι προκλασσικιστικὸς ἑλληνιστικὸς συγγραφέας, ποὺ στὴν Κοινή του ἀποφεύγει σὰν τὸν Πολύβιο τὴν χασμωδία. Σημαντικὲς διαφορὲς στὸν τρόπο τῆς ἀφήγησης ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς πηγές, ὅπως π.χ. ἡ ζωηρότητα τῶν τμημάτων ποὺ μιλοῦν γιὰ τὸν Ἀγαθοκλῆ πιθανῶς πρέπει νὰ πάη πίσω στὸν Δούρη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἂν συγκρίνουμε τμήματα τοῦ 3. βιβλίου (11-48) μὲ τὶς ἐπιτομὲς τοῦ Φωτίου ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀγαθαρχίδη *Περὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης*, βλέπουμε ὅτι ὁ Διόδωρος ἀποφεύγει τὶς ἀνώμαλίες καὶ γράφει ὁμαλότερα ἀλλὰ πιὸ ἄχρωμα ἀπὸ τὸ πρωτότυπο.

Παγκόσμιαν ἱστορία σὲ πολὺ μεγάλες διαστάσεις ἔγραψε κι ὁ Νικόλαος ὁ Δαμασκηνός (F Gr Hist 90). Στὴν δεκαετία 30-20 π.Χ. τὸν βρίσκουμε κοντὰ στὸν Ἀντώνιο καὶ τὴν Κλεοπάτρα, παιδαγωγὸν τῶν παιδιῶν της· ἀργότερα πῆγε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἡρώδη κι ἔμεινε ἐκεῖ ὣς τὸν θάνατο αὐτοῦ ἐδῶ (4 π.Χ.). Μὲ ἐντολὴ τοῦ γιοῦ τοῦ Ἡρώδη ἀντιπροσώπευσε τὰ συμφέροντά του στὴν Ρώμη καὶ ἴσως πέθανε ἐκεῖ. Κάποτε ὀνομάζεται φιλόσοφος (μαρτ. 2), κι ἔγραψε ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα καὶ *γιὰ τὴν φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη*[1]. Στὸν Ἡρώδη ἦταν ἀφιερωμένη μιὰ *συλλογὴ παράξενων ἐθίμων (Ἐθῶν παραδόξων συναγωγή)*, ἀπὸ τὴν ὁποία κάτι μᾶς ἔσωσε ὁ Στοβαῖος. Ἐδῶ ἔχουμε μιὰν γραμμὴ ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ ἐθνογραφία, περνᾶ ἀπὸ τὸν Περίπατο (*Νόμιμα Βαρβαρικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη) καὶ καταλήγει στὴν ἑλληνιστικὴ παραδοξογραφία. Ὁ Νικόλαος ἔγραψε καὶ βιογραφίες: τοῦ Αὐγούστου καὶ τὴν δική του. Τὰ ἀπανθίσματα τοῦ Κωνσταντίνου[2] μᾶς ἔσωσαν κάτι καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ καθὼς κι ἐπιτομὲς ἀπὸ τὸ κύριο ἔργο του, τὶς *Ἱστορίες* (144 βιβλία). Ξεκινώντας ἀπὸ τὶς μεγάλες αὐτοκρατορίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ περνώντας ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ προϊστορία ἔφτανε ὣς τὴν χρονιὰ τοῦ θανάτου τοῦ Ἡρώδη. Κι ἐδῶ ἔχουμε μιὰν συμπίληση μεγάλων διαστάσεων, ποὺ περιλάμβανε καὶ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος· ἐπειδὴ ὅμως εἶναι φανερὴ ἡ αὔξηση τοῦ ὄγκου στὴν περιγραφὴ τῶν σύγχρονων μὲ τὸν Νικόλαο γεγονότων, αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ πρόσφερε καὶ δικά του.

Στοὺς συμπιλητὲς ποὺ ἀναφέραμε, συνάπτεται ἕνας ἀπὸ βασιλικὴ σειρά. Ὁ

---

1. H. J. DROSSAART LULOFS, *Nicolaus Damascenus on the Philosophy of Aristotle. Fragments of the first 5 books translated from the Syriac*. Leiden 1965· ξανατ. 1969.

2. Ἐννοεῖται: τοῦ Πορφυρογέννητου (Σ. τ. Μ.),

Ἰόβας ὁ Β' τῆς Μαυριτανίας (F Gr Hist 275) πέρασε τὴν νεανική του ἡλικία ὅμηρος στὴν Ρώμη κι αὐτὸ τὸ χρησιμοποίησε γιὰ ἐπιμελημένες σπουδές, ὥσπου στὰ 25 ὁ Αὔγουστος τοῦ ἔδωσε ἕνα τμῆμα τῆς πατρικῆς κληρονομιᾶς. Σύμφωνα μὲ τοὺς τίτλους καὶ τὰ λείψανα ἦταν ἕνας ἀχόρταγος ἀρχαιοσυλλέκτης, ποὺ σώριαζε ἀπανθίσματα σὲ ἀπανθίσματα. Αὐτὰ ἀφοροῦσαν διάφορες χῶρες, καὶ περιλάμβαναν καὶ μιὰν *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* σὲ δυὸ βιβλία. Μὲ τὴν συλλογὴ λεπτομερειῶν φαίνεται πὼς ἐξαντλοῦνταν οἱ *Ὁμοιότητες* (15 βιβλ.), ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ εἶδος αὐτῆς τῆς φιλολογίας σύγκριναν τὸ κάθε τι ποὺ ὑπάρχει σὲ ὅλον τὸν κόσμο. Νιώθει κανεὶς συμπάθεια γι' αὐτὸν τὸν συλλέκτη ἐξαιτίας τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν τέχνη καὶ γιὰ τὸ θέατρο. Τὸ ἔργο του *Περὶ γραφικῆς* (=ζωγραφικῆς) περιλάμβανε τουλάχιστο ἐννιά, ἡ *Θεατρικὴ ἱστορία* τουλάχιστο δεκαεπτὰ βιβλία.

Ἱστορικοὶ μὲ τὴν στενὴ ἔννοια δὲν θὰ μποροῦν πιὰ νὰ ὀνομασθοῦν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τελευταίους ποὺ εἴπαμε, καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Πολυΐστορας ἀπὸ τὴν Μίλητο (F Gr Hist 273) μᾶς ἀπομακρύνει ἀκόμα περισσότερο. Ἦρθε στὴν Ρώμη αἰχμάλωτος τοῦ Cornelius Lentulus, καὶ ἀπελευθερώθηκε στὰ 82 μὲ τὰ μέτρα ὕστερα ἀπὸ τὶς προγραφὲς τοῦ Σύλλα[1]. Ἡ *Σούδα* σημειώνει ὅτι τὰ ἔργα του ἦταν ἀμέτρητα *(συνέγραψε βίβλους ἀριθμοῦ κρείττους)*. Ἀναγνωρίζουμε πλῆθος ἐθνογραφικῶν βιβλίων, ποὺ δὲν εἶναι τμήματα ἑνὸς συνολικοῦ ἔργου. Ἔτσι ἔγραψε γιὰ τὴν Αἴγυπτο, Λιβύη, Συρία, τὶς Ἰνδίες, γιὰ τοὺς Ἀσσύριους, Ἰουδαίους καὶ Χαλδαίους, κι ἂν ἀκόμα τίτλοι ὅπως *Περὶ Ρώμης* (5 βιβλ.), *Περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς χρηστηρίου, Περὶ Πυθαγορείων συμβόλων*, ἢ *Συναγωγὴ Θαυμασίων* μαρτυροῦν τὰ ποικίλα ἐνδιαφέροντα τοῦ Πολυΐστορα, ὁπωσδήποτε τὸ κύριο μέρος τῆς ἐργασίας του εἶχε σκοπὸν νὰ γνωρίση τὴν Ἀνατολὴ στοὺς Ρωμαίους[2].

Δὲν εἶναι σπάνιο νὰ βλέπη κανεὶς αὐτὴν τὴν ἐποχὴ τὴν ἑλληνικὴ πέννα στὴν ὑπηρεσία τῆς Ρώμης. Παράδειγμα ὁ Θεοφάνης ὁ Μυτιληναῖος (F Gr Hist 188), ποὺ συνόδευσε τὸν Πομπήιο καὶ περίγραψε προπαγανδιστικὰ τὴν ἐκστρατεία του στὴν Ἀνατολή. Ἄλλοι, σὰν τὸν Μητρόδωρο ἀπὸ τὴν Σκήψη (F Gr Hist 184)[3], ποὺ ἔγραψε γιὰ τὸν Μιθραδάτη, διάλεξαν τὸ ἀντιρωμαϊκὸ στρατόπεδο.

Ἡ γεωγραφικο-ἱστορικὴ περιήγηση σὰν μορφὴ ποὺ τὴν καλλιέργησε ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Πολυΐστορας, μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἰδιαίτερη γραμματεία τῶν περιηγητῶν, ποὺ γιὰ τὴν ἀνάπτυξή της μιλήσαμε πρωτύτερα (σ. 926-27). Στὸν τομέα αὐτὸν συναντοῦμε τὸν Πολέμωνα ἀπὸ τὸ Ἴλιο, ὁ ὁποῖος ζοῦσε τὸν 2. αἰώνα, μιὰν προσωπικότητα ποὺ μὲ γνήσια ἐπιστημονικὴ διάθεση κι ἔντιμη ἐξυπηρέτηση τῆς ἔρευνας ἀποφεύγει τόσο τὴν προσπάθεια νὰ ἐντυπωσιάση ὅσο καὶ τὸν γυμνὸ συλλεκτικὸ ζῆλο τῶν συμπιλητῶν. Πλήρωσε κι αὐτὸς τὸν φόρο στὴν εὐχαρίστηση τῆς ἐποχῆς

---

1. Βλ. Ἀππιανοῦ, *Bell. civ.* 1, 469.
2. Θετικὴ κρίση γιὰ τὴν συγγραφικὴ του δραστηριότητα, στοῦ F. Jacoby, F Gr Hist 3 a, 253. 293.
3. Ὁ Jacoby ξεχωρίζει μὲ καλὰ ἐπιχειρήματα ἕναν παλιότερο Μητρόδωρο ἀπὸ τὴν Σκήψη, τὸν ἀκαδημεικὸ καὶ μνημοτεχνικό, ἀπὸ ἕναν νεότερο, τὸν εὐνοούμενο τοῦ Μιθριδάτη.

γιὰ τὰ παράξενα μὲ τὸ ἔργο του *Περὶ θαυμασίων*, αὐτὸ ὅμως εἶναι τίποτε μπροστὰ στὴν πλούσια συγγραφή, στὴν ὁποία καταγράφει τὰ ἀποτελέσματα τῆς προσεκτικῆς προσωπικῆς του ἔρευνας σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἑλληνικὲς περιοχές. *Στηλοκόπαν*[1], δηλ. περίπου συλλέκτη ἐπιγραφῶν, τὸν παρονόμασαν. Τὸν ὄγκο τῆς προσφορᾶς του μόνο ἐκλεκτικὰ μποροῦμε νὰ τὸν ὑποδηλώσουμε. Οἱ περιηγήσεις του ἀφοροῦσαν τὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας, τὴν Ἱερὰ ὁδὸ πρὸς τὴν Ἐλευσίνα, ἀφιερώματα στὴν Σπάρτη, τοὺς θησαυροὺς τῶν Δελφῶν, ἀξιομνημόνευτους τόπους σὰν τὸ Ἴλιο, τὴν Δωδώνη, τὴν Σαμοθράκη. Στὸν τύπο τῶν *Κτίσεων* διηγοῦνταν γιὰ πόλεις τοῦ ἑλληνικοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Δύσης. Ποῦ καὶ ποῦ μὲ τὸν τύπο ἐπιστολῆς ἔλεγε τὴν γνώμη του γιὰ λόγια προβλήματα, ὅπως τὰ ἐπώνυμα τῶν θεῶν, μιὰν σκοτεινὴ παροιμία ἢ σημασιολογικὲς ἐξελίξεις. Ἕνας λόγιος ποὺ τόσο εἰλικρινὰ γύρευε τὴν ἀλήθεια, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποφύγῃ τὴν πολεμική. Ἕνα πολὺ διεξοδικὸ τέτοιο ἔργο τὸ κατεύθυνε ἐναντίον τοῦ Τίμαιου.

Ἀκόμα στὸν 2. αἰώνα ἀνήκει κι ὁ Δημήτριος ἀπὸ τὴν Σκήψη, ποὺ ἔδωσε μιὰν περιήγηση τῆς Τρωάδας σὰν παράλληλο ὑπόμνημα στὸν κατάλογο τῶν Τρώων τῆς *Ἰλιάδας* (*Β* 816-877). Ἀσχολήθηκε καὶ γιὰ τὴν θέση τῆς ἀρχαίας Τροίας, ὁπωσδήποτε μὲ λαθεμένες τοποθετήσεις, ποὺ μόνο ὁ SCHLIEMANN τὶς ξεκαθάρισε ὁριστικά. Τὸ ὅτι ἕνα ἔργο σοβαρῆς λογιότητας μποροῦσε νὰ γραφτῆ στὴν μικρὴ Σκήψη, εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἔνταση τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς ἐποχῆς. Ὁπωσδήποτε ὁ τόπος αὐτὸς ἦταν τὸν 4. αἰώνα κάτι σὰν προχωρημένο φυλάκιο τῆς Ἀκαδημίας (σ. 701).

Συνάπτουμε ἐδῶ μὲ συντομία ψευτοϊστορικὰ θέματα, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ διεκδικήσουν ἕνα ξεχωριστὸ κεφάλαιο. Στὰ σύνορα βρίσκεται ὁ Ἑκαταῖος ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα (F Gr Hist 264), ποὺ ἔγραψε στὴν ἐποχὴ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Α′. Τὸ ἔργο του *Περὶ Αἰγυπτίων* νόμιζαν ὅτι μποροῦσαν νὰ τὸ ἀναγνωρίσουν σὲ ἀπανθίσματα στὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ Διόδωρου γιὰ τοὺς θεοὺς τῶν Αἰγυπτίων (11-13)[2]. Συλλαμβάνουμε ἐδῶ μιὰν ἰδιαίτερη μορφὴ «ἐθνογραφικῆς οὐτοπίας» (JACOBY), ποὺ συνδέει ἔτσι τὸ ἱστορικὸ-ἐθνογραφικὸ ὑλικὸ μὲ τὸν μύθο καὶ τὴν φαντασία, ὥστε τὸ σύνολο γίνεται ζωηρὴ ἔκφραση ὁρισμένων ἰδεῶν γιὰ τὸ πολίτευμα καὶ τὴν κοινωνία. Ἔτσι ἡ ἀρχαία Αἴγυπτος, ποὺ ἀπὸ ἀνέκαθεν ἦταν γιὰ τοὺς Ἕλληνες χώρα ἀξιοσέβαστων μυστηρίων, ἐμφανίζεται σὰν τόπος ὅπου ἀναπτύχθηκαν ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμὸς καὶ ἕνα ἰδανικὸ πολίτευμα. Τελείως στὴν περιοχὴ τῆς φαντασίας διαδραματιζόταν τὸ βιβλίο *Περὶ Ὑπερβορέων*. Τὴν παρέκβαση γιὰ τοὺς

---

1. Ἡ λ. δύσκολα μεταφράζεται (περίπου αὐτὸς ποὺ σπάζει τὶς στῆλες [τῶν ἐπιγραφῶν] Σ.τ.Μ.). Τὴν συμπλήρωση τοῦ ὀνόματός του στοὺς *Ox. Pap.* 31, 1966, ἀρ. 2535, στὸ ἀπόσπασμα ἑνὸς ὑπομνήματος γιὰ ἱστορικὰ μνημεῖα καὶ ἐπιγράμματα, ὑποστηρίζει ὁ M. TREU, *Gnom.* 40, 1968, 350.

2. Ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο, τὸ ἀπόδειξε ὁπωσδήποτε ὁ SPOERRI (βλ. σ. 941 σημ. 6), ποὺ ὑποθέτει ὀψιμοελληνιστικὸ ὑλικὸ τῆς παράδοσης, τὸ ὁποῖο ἐμεῖς δὲν μποροῦμε νὰ συλλάβουμε περισσότερο. Ὁ O. GIGON διατυπώνει βασικὲς ἀντιρρήσεις ἐναντίον τοῦ σκεπτικισμοῦ τοῦ SP. στὸν *Gnom.* 33, 1961, 776.

Ἰουδαίους στὸν Διόδωρο (40,3) τὴν ἔχουν ἀποδώσει μὲ μεγάλη πιθανότητα στὸ βιβλίο τοῦ Ἑκαταίου γιὰ τὴν Αἴγυπτο (ἀπ. 6). Αὐτὴ ἡ πιὸ πρώιμη πληροφορία ποὺ ξέρουμε, ἔγινε ἴσως ἀφορμὴ γιὰ τὴν ψεύτικη ἀπόδοση ἑνὸς βιβλίου *Περὶ Ἰουδαίων* καὶ ἑνὸς βιβλίου γιὰ τὸν Ἀβραὰμ (*Κατ' Ἄβραμον καὶ τοὺς Αἰγυπτίους*) στὸν Ἑκαταῖο.

Ἀπὸ τὸν Ἀβδηρίτη τὸ πήδημα στὸν σχεδὸν σύγχρονό του Εὐήμερο ἀπὸ τὴν Μεσσήνη (F Gr Hist 63), τὸν φίλο τοῦ Κάσσανδρου (317/16-298/97), δὲν εἶναι καὶ πολὺ μεγάλο. Ἡ *Ἱερὰ ἀναγραφή* του διηγόταν γιὰ ἕνα νησὶ τῶν Παγχαίων στὸν Ἰνδικὸ ὠκεανό, στὸ ὁποῖο ὁ Εὐήμερος βρῆκε τάχα μιὰν χρυσὴ στήλη μὲ πληροφορίες γιὰ τὸν Οὐρανό, τὸν Χρόνο, καὶ τὸν Δία. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ «ἔγγραφο» ἀποδειχνόταν ὅτι οἱ θεοὶ—στὴν περίπτωση ποὺ δὲν ἦταν προσωποποιημένες δυνάμεις τῆς φύσης—δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ἀξιόλογοι ἄνθρωποι πολὺ μακρινῶν τόπων. Ὁ Εὐήμερος ἔδωσε κάποιαν φήμη σ' αὐτὴν τὴν ἄποψη, ὁ Ἔννιος τὴν μετάδωσε στοὺς Ρωμαίους, καὶ σήμερα μιλοῦν γιὰ τὸν εὐημερισμὸ σὰν γιὰ ἕναν ὁρισμένον τρόπο ἐξήγησης τῆς θρησκείας. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Εὐήμερος ἀποτελεῖ μόνο ἕνα, ἀσφαλῶς πολὺ σημαντικό, σημεῖο στὴν γραμμὴ τῆς ὀρθολογικῆς ἑρμηνείας τῶν μύθων, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε ἀπὸ τὸν Ἑκαταῖο τὸν Μιλήσιο καὶ τὸν Στησίμβροτο. Κι ἀπὸ τὴν σοφιστική, μιὰ γραμμὴ ὁδηγεῖ στὸν Εὐήμερο.

Πολλὲς φορὲς συναντήσαμε ἑλληνιστικοὺς συγγραφεῖς ποὺ μάζευαν κάθε λογῆς παράξενα πράγματα, καὶ προσθέτουμε ὅτι αὐτὴ ἡ παραδοξογραφία ἐξελίχθηκε σ' ἕνα ξεχωριστὸ εἶδος, ποὺ εἶχε τὶς ρίζες του στὴν ἀρχαία ἰωνικὴ *ἱστορίην*. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε τὸν Βῶλο ἀπὸ τὴν Μένδη (VS 78), ποὺ τὸν συναντήσαμε πρωτύτερα (σ. 480) σὰν ἀμφίβολον ὀπαδὸ τοῦ Δημόκριτου. Εἶναι ὁ ἀρχηγὸς ἐκείνης τῆς παράδοσης τῶν ἰατρικῶν καὶ ἀλχημιστικῶν ἀπόκρυφων ἐπιστημῶν, ποὺ φούντωσε ὡς τὸν Μεσαίωνα. Τὰ *Χειρόκμητά* του τοποθετήθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημόκριτου. Στὸν 3. αἰώνα ἐπίσης ἀνήκει κι ὁ Ἀντίγονος ἀπὸ τὴν Κάρυστο, ποὺ μὲ τὸ ὄνομά του σώθηκε μιὰ *Ἱστοριῶν παραδόξων συναγωγή*[1]. Ὅτι αὐτὸς ὁ Ἀντίγονος εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν συγγραφέα βίων τῶν φιλοσόφων[2], ποὺ ἀναφέρεται συχνά, κι ἀκόμα μ' ἐκεῖνον τὸν Ἀντίγονο ποὺ στὴν αὐλὴ τοῦ Ἄτταλου τοῦ Α' ἔγραψε γιὰ τορευτικὴ καὶ ζωγραφική, αὐτὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν γνωστὴ ἔρευνα τοῦ WILAMOWITZ[3], τὸ δέχονται πολλοί. Ἂν αὐτὸ εἶναι σωτό, τότε τὸν Ἀντίγονο ἀπὸ τὴν Κάρυστο πρέπει νὰ τὸν κατατάξουμε μ' ἐκείνους τοὺς καλλιτέχνες, ποὺ στὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ χάρη στὴν αὐτοσκόπηση τῶν συνθηκῶν καὶ σκοπῶν

1. Ἔκδοση: O. KELLER, *Rerum naturalium Scriptores* 1. Λειψ. 1877. Ἐκεῖ καὶ ὁ *Paradoxographus Vaticanus*, ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸν Ἀντίγονο.

2. Γι' αὐτές, βλ. K. v. FRITZ, *Gnom.* 28, 1956, 332. Σύμφωνα μὲ αὐτὸν οἱ βιογραφίες αὐτὲς στηρίζονταν σὲ προσωπικὲς ἀναμνήσεις καὶ ἀναζητήσεις, χωρὶς νὰ ἀκολουθοῦν ἕνα περιπατητικὸ συνθετικὸ σχῆμα. Ἀφοροῦσαν σύγχρονους καὶ ἤθελαν μὲ βάση τὸν τρόπο τῆς ζωῆς ἐκείνων νὰ δείξουν τὸν δρόμο γιὰ τὴν εὐτυχία καὶ τὴν ἠθικότητα.

3. *A. v. Karystos*: *Phil. Unters.* 4, 1881.

τοῦ ἐπαγγέλματός τους ἔδωσαν μιὰν καινούργια διάσταση στὴν ἑλληνικὴ θεωρία τῆς τέχνης[1].

Αὐτὴ ἡ παραδοξογραφία ἀντλοῦσε ἀπὸ μεγάλες συλλεκτικὲς δεξαμενές. Ὁ παλιότερος Πλίνιος κι ἕνα ἀνώνυμο σύγγραμμα γιὰ λογῆς λογῆς παράδοξα γιὰ νερὰ[2] μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε κάτι ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἰσίγονου ἀπὸ τὴν Νίκαια *Περὶ παραδόξων* (1. αἰ. π.Χ.). Ἐδῶ γίνονται φανερὲς οἱ συμφωνίες τῶν διάφορων κλάδων τῆς παράδοσης.

Φυσικὰ σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἀνήκει καὶ τὸ μυθολογικὸ ἐγχειρίδιο, ποὺ προσφέρει βολικὰ τὸ ὑλικό. Ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὴν Σάμο (F Gr Hist 15) ἤθελε νὰ τὸν πάρουν στὰ σοβαρά, ὅταν στὸ πρῶτο μισὸ περίπου τοῦ 2. αἰ. ἔγραφε τὸν *Κύκλο* του σὲ ἑπτὰ βιβλία. Σὲ μιὰν ἄλλη κατηγορία ἀνήκει ὁ Διονύσιος, μὲ τὸ παρατσούκλι «ὁ Σκυτοβραχίων» (F Gr Hist 32), ποὺ στὰ μυθογραφικά του μυθιστορήματα γιὰ ἱστορίες τῶν θεῶν, τὸν τρωϊκὸ πόλεμο, τὴν ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, ἔπαιζε κατὰ τὸ κέφι του μὲ τὴν παράδοση.

Ἐπειδὴ ὑπάρχουν σοβαροὶ δισταγμοὶ γιὰ τὴν κατάταξη τῆς *Τέχνης τακτικῆς* τοῦ Ἀσκληπιόδοτου[3] ἀνάμεσα στὶς ἐπιστῆμες, γι' αὐτὸ ἂς τὴν ἀναφέρουμε τουλάχιστο ἐδῶ. Τὸ ἔργο προέρχεται ἀκόμα ἀπὸ τὸν 1. αἰ. π.Χ., καὶ γι' αὐτὸ εἶναι γιὰ μᾶς τὸ πρῶτο παράδειγμα ἐκείνης τῆς σχολικῆς πραγμάτευσης μιᾶς ἀπὸ πολὺν καιρὸ ξεπερασμένης πολεμικῆς τέχνης, ἡ ὁποία συνεχίζεται σὲ συγγραφεῖς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ τακτικὸς Αἰλιανὸς καὶ ὁ Ὀνάσανδρος. Κι ὁ Πολύαινος μὲ τὰ *Στρατηγήματά του* δὲν ἀπέχει πολύ.

Ἀνεξάντλητος θησαυρὸς γιὰ τοὺς συγγραφεῖς αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου εἶναι τὰ F(ragmenta) Gr(aecorum) Hist(oricum) τοῦ F. Jacoby, ἕνα ἔργο, ποὺ μόνο ἀνεπιφύλακτα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ παινεύη. Γιὰ μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς ὑπάρχουν πολύτιμα ἄρθρα τοῦ E. Schwartz στὴν *RE*, ποὺ τώρα εἶναι βολικὰ συγκεντρωμένα: *Griech. Geschichtschreiber*. 2. ἀνάλλ. ἐκδ. Λειψ. 1959.—Βιβλιογρ. γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο: H. Bengtson, *Griech. Gesch*. 4. ἐκδ. Μόναχο 1969, 328 κέ. Πρόσθεσε: F. Schachermeyr, *Alexander d. Gr.* Graz 1949. C. A. Robinson Jr., *The History of A. The Great* I. Brown Un. Pr. 1953. II. 1963. Ἐπιφυλάξεις στὸν H. U. Instinsky, *Gnom*. 36, 1964, 212 μὲ βιβλιογρ. γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ Ἀλέξανδρου. W. W. Tarn, *Alexander The Great* 2. τόμ. Cambridge 1948· ξανατύπ. 1950/51·

---

1. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς θεωρίας τῆς τέχνης σὲ συνάφεια μὲ ἑλληνιστικὰ καὶ ὄψιμα φιλοσοφικὰ συστήματα βλ. B. Schweitzer, <Der bildende Kunstler und der Begriff des Kunstlerischen in der Antike>, *Neue Heidelb. Jahrb*. 1925, 28. *Xenokrates von Athen. Schr. d. Konigsb. Gel. Ges. Geistesw. Kl*. 1932. <Mimesis und Phantasia>, *Phil*. 89, 1935, 286.

2. H. Oehler, *Paradoxographi Florentini anonymi opusculum de aquis mirabilibus*. Tub. 1913. Γιὰ τὴν γραμματεία γύρω ἀπὸ τὰ παράδοξα: A. Giannini, *Paradoxographorum Reliquiae*. Classici Graeci e Latini. Sez. Testi e Commenti 3. Μιλάνο 1967 (μὲ λατ. μετάφρ.).

3. H. Kochly-W. Rustow, *Griech. Kriegsschriftst*. 2/1, Λειψ. 1855. W. A. Oldfather, *Aeneas Tacticus, Asclepiodotus und Onasander*. The Illinois Greek Club. *Loeb Class. Libr*. 1923. Γιὰ τὴν φιλολογία αὐτοῦ τοῦ εἴδους βλ. Kromayer-Veith, *Heerwesen und Kriegsfuhrung der Gr. u. R.* Μόναχο 1928, 9 (βιβλιογρ. 17).

γερμαν. Darmstadt 1968. F. Schachermeyr, *Alexander in Babylon*. Sitzb. Öst. Ak. Phil. hist. Kl. 268/3, 1970. —Μυθιστόρημα τοῦ Ἀλέξανδρου: Κείμενο: W. Kroll, I. *Recensio Vetusta*. 2. ἀνάλλ. ἐκδ. Βερολ. 1958. Ἀνάλυση καὶ βιβλιογρ. στὸν Merkelbach, βλ. σ. 1054 σημ. 2. Προσθ. E. Mederer, *Die Alexanderlegenden*. *Würzb. Stud.* 8. Στουττγ. 1936. P. H. Thomas, *Incerti auctoris epitoma rerum gestarum Alexandri Magni cum libro de morte testamentoque Alexandri*. Λειψία 1960. U. v. Lauenstein, *Der griech. Alexanderroman*. Ἐπιτομὴ Γ, Βιβλ. 1. Meisenheim a. Glan 1962. H. Engelmann, Τὸ ἴδιο, βιβλ. 2. Αὐτ. 1963. Fr. Parthe, Τὸ ἴδιο, βιβλ. 3. Αὐτ. 1969. Leif Bergson, *Der griech. Alexanderroman*. Ἐπιτομὴ β, Στοκχόλμη 1965. A. Mugrdich Wolohojian, *The Romance of Alexander the Creat by Ps.-Callisthenes*. Μετάφραση ἀπὸ τὴν ἀρμένικη παραλλαγή. Νέα Ὑόρκη 1969. —Βιβλιογρ. γιὰ διάφορους συγγραφεῖς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς: *Fifty Years of Class. Scholarship*. 2. ἐκδ. Ὀξφ. 1968. Πρόσθ. L. Pearson, *The Lost Histories of Alexander*. Βαλτιμόρη 1959.—E. Kornemann, *Die Alexandergeschichte des Königs Ptolemaios I. von Ägypten*. Βερολ. 1935.—Φύλαρχος: J. Kroymann, *RE* S 8, 1956, 471 κἑ.—Τίμαιος: Tr. S. Brown, *Timaeus of Tauromenium*. *Univ. of Calif. Publ. in History* 55, 1958. Gu. Mansuelli, *Lo storico Timeo di Tauromenio*. Bologna 1958.—Πολύβιος: Ἡ ἐπισκόπηση αὐτῶν ποὺ σώζονται, δόθηκε παραπ. Γιὰ τὰ βιβλία 1-5, ποὺ παραδόθηκαν σχεδὸν ὁλόκληρα, τὸ πιὸ σημαντικὸ χειρόγραφο εἶναι ὁ Vaticanus Gr. 124, ποὺ γράφτηκε στὰ 947. J. M. Moore, *The Manuscript Tradition of Polybius*. Cambridge 1965. A. Díaz Tejera, <Analisis de los manuscrittos Polibianos Vaticanus gr 1005 y Vindobonensis gr 59>, *Emerita* 36, 1968, 121. Κριτικὲς ἐκδόσεις: F. Hultsch, 4 τόμ. (1 καὶ 2 σὲ 2. ἐκδ.) Λειψ. 1870-92. Th. Buttner-Worst, 5 τόμ. (ὁ 1 σὲ 2. ἐκδ.) Λειψ. 1889-1904. P. Pedech, *Pol. Histoire. Livre XII. Coll. des Un. de Fr.* 1961· *Livre* I. 1969. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία: F. W. Walbank, *A Historical Commentary on P. I.* (*Comm. on 1-6*). Ὀξφ. 1957. M. I. Finley, *The Greek Historians. The Essence of Herod. Thuc. Xen. Polyb.* Νέα Ὑόρκη 1959 (διαλεχτὰ χωρία μὲ σημειώσεις καὶ εἰσαγωγές. K. v. Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity. A Critical Analysis of Polybius' Political Ideas*. Νέα Ὑόρκη 1958. P. Pedech, *La méthode historique de Polybe*. Παρίσι 1964. F. Eisen, *Polybius-Interpretationen*. Χαϊδελβέργη 1966. G. A. Lehmann, *Untersuchungen zur histor. Glaubwürdigkeit des Pol.* Münster 1967. E. Graeber, *Die Lehre von der Mischverfassung bei Pol.* Βόννη 1968. K.-E. Petzold, *Studien zur Methode des Pol. und zu ihrer historischen Auswertung*. Μόναχο 1969. Τὸ παλιὸ δυσεύρεστο λεξικὸ τοῦ J. Schweighauser (Ὀξφ. 1822) ἀντικαθασταίνεται τώρα ἀπὸ τοῦ A. Mauersberger, *Pol.-Lex.* (1/1-3, Βερολ. 1956-1966). Ἀγγλ. μετάφραση στὴν δίγλωσση ἔκδοση τῆς *Loeb Class. Libr.* ἀπὸ τὸν W. R. Paton, 6 τόμ. 1922-27. M. Chambers, *Pol. The Histories. Newly transl.; ed. by.* E. Badian. Νέα Ὑόρκη 1966. Ἰταλ. μετάφραση τοῦ C. Schick, 2 τόμ. Μιλάνο 1955. Γερμανικὴ τοῦ H. Drexler, *P. Geschichte*. Ζυρίχη 1961 καὶ 1963. E. Mioni, *Polibio*. Padova 1949. Βασικὴ μονογραφία ἀποτελεῖ τὸ μεγάλο ἄρθρο τῆς *RE* τοῦ K. Ziegler (21, 1952, 1440). M. Gelzer, *Über die Arbeitsweise des P. Sitzb. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1956/3. Irena Devroye καὶ Lysiane Kemp, *Over de historische methode van Pol.* Βρυξέλλ. 1956 (*Kon. Vlaamse Acad. Kl. d. Lett.* 18/28). Περισσότερη βιβλιογρ. στὶς σημειώσεις.

Διόδωρος: Ἡ παράδοση εἶναι διαφορετικὴ γιὰ τὰ διάφορα τμήματα· σύντομη ἐπισκόπηση στῶν Christ-Schmid, *Gesch. d. gr. Lit.* 2. μέρ. 6. ἐκδ. Μόναχο 1920, 409. Κείμενο: F. Vogel—C. T. Fischer, 5 τόμ. (β. 1-20) Λειψ. 1888-1906 ἐκδ. στερεότ. Στουττγ. 1964. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα βιβλία ἡ παλιὰ ἔκδοση τοῦ W. Dindorf. Λειψ. 1867/68. Marta Sordi, *Diodori Siculi Bibliothecae liber 16*. Φλωρεντία 1969 (μὲ ὑπόμν.). Μὲ ἀγγλ. μετάφραση C. H. Oldfather, R. M. Geer, F. R. Walton, 12 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1933 κἑ.

Ἡ μετάφραση τοῦ JOHN SKETTON ἐκδόθηκε ἀπὸ τοὺς F. M. SALTER καὶ H. L. R. EDWARDS. 1, Λονδ. 1956· 2. 1957. Ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ εἶναι τὸ μεγάλο ἄρθρο τοῦ SCHWARTZ στὴν *RE* (συνολικὴ ἔκδοση βλ. παραπ.) ἐξαιτίας τῆς διεισδυτικῆς ἀνάλυσης τῶν πηγῶν. Μερικὴ παλιότερη βιβλιογρ. στὸ *Fifty Years* (βλ. παραπ.). Πρόσθ. J. PALM, *Über Sprache und Stil des D. von Siz.* Lund 1955, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν σύγκριση τμημάτων τοῦ Διόδωρου μὲ πρότυπα ποὺ σώζονται, καταπιάνεται νὰ διαπιστώση τὸ γλωσσικὸ μερίδιο τοῦ Διόδωρου. G. PERL, *Kritische Untersuchungen zu Diodors römischer Jahreszahlung.* Βερολ. 1957. R. DREWS, ‹Diodorus and his sources›, *Am. Jour. Phil.* 83, 1962, 383. KL. MEISTER, *Die sizilische Geschichte bei Diodor von den Anfangen bis zum Tod des Agathokles.* Βόννη 1967.

Πολέμωνας: Σημαντικὸ τὸ ἄρθρο τοῦ K. DEICHGRÄBER, *RE* 21, 1952, 1288.—Δημήτριος ἀπὸ τὴν Σκήψη: Καλὴ συλλογὴ ἀποσπασμάτων R. GÄDE, *Dem. Scepsii quae supersunt.* Διδακτ. διατρ. Greifsw. 1880.—Εὐήμερος: G. VALLAURI, *Euemero di Messene.* Τορίνο 1956. μὲ εἰσαγ. καὶ ὑπομν.

9. ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ὅπως εἴδαμε στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου, ἡ ἱστορία αὐτὴ τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, στὴν ὁποία οἱ περιοχὲς τῆς γνώσης χωρίζονται ὁριστικά, ὅπως τὶς εἴδαμε νὰ διαγράφωνται ὅλο καὶ πιὸ καθαρὰ στὴν πορεία τῆς ἔκθεσής μας. Κι ἐδῶ ἐπίσης ἡ Σοφιστικὴ ἀποτελεῖ μιὰν ἀρχή, ὁ Περίπατος ὅμως ἕναν σημαντικὸ σταθμό. Σ' αὐτόν, τὸ ξεχώρισμα τῶν ἐπιμέρους γνώσεων ἔκαμε γρήγορες προόδους. Ἂν ἕνας Ἀριστοτέλης ἢ ἕνας Θεόφραστος μποροῦσαν ἀκόμα νὰ καλύψουν πολλὰ πεδία συγχρόνως, ὡστόσο ἦταν πιὰ μόνο ζήτημα χρόνου μιὰ ἰδιαίτερη περιοχὴ νὰ χρειάζεται καὶ τὸν ἰδιαίτερο ἐργάτη της. Ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἄφησε αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη νὰ φτάση ὡς τὸ τέλος της, ὁλοκληρώνοντας παράλληλα, μ' ἐκείνην τὴν ρεαλιστικὴ στάση ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά της, καὶ τὴν ἀπόσπαση τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν ἀπὸ τὸ παλιὸ μητρικὸ ἔδαφος τῆς φιλοσοφίας. Ἕνα τρίτο στοιχεῖο βρίσκεται στὴν ἴδια γραμμή: καὶ σὲ προηγούμενα κεφάλαια συναντήσαμε τὸ εἰδικὸ σύγγραμμα ποὺ δὲν προβάλλει λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις, ἀπὸ τὸν 4. αἰώνα ὅμως αὐξάνει τὸ πλῆθος αὐτῆς τῆς παραγωγῆς καὶ γίνεται δυσεπισκόπητο[1]. Σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερον βαθμὸ βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν συζήτηση τῶν προβλημάτων ἀπὸ ἕναν προκαταβολικὰ πολὺ στενὸν κύκλο λογίων.

Αὐτὸ ποὺ παρατηρήσαμε στὸν τομέα τῆς ποίησης ἐπαναλαμβάνεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης. Βέβαια ὄχι λίγα σημαντικὰ ἐπιτεύγματα φτάνουν ἀρκετὰ πιὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὕστερα ὅμως ἀπὸ τοὺς δυὸ πρώτους αἰῶνες ἐμφανίζεται μιὰ δυνατὴ πτώση καί, ὅπως ἔγινε μὲ τὴν

1. M. FUHRMANN, *Das systematische Lehrbuch. Ein Beitrag zur Geschichte der Wissenschaften in der Antike.* Γοττ. 1960.

ἐξέλιξη τῆς ἱστοριογραφίας, τὴν ἐποχὴ τῆς παραγωγικῆς προόδου τὴν διαδέχεται ἐκείνη τῶν δραστήριων συμπιλήσεων. Στὸ μεγάλο πλαίσιο τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀποκτᾶ τὴν ἐξαιρετική της σημασία χάρη στὸ γεγονὸς ὅτι σὲ πολλὲς περιοχὲς ἡ ἐπιστήμη, ἀδέσμευτη ἀπὸ προκαταβολικὲς ὑποθέσεις, προχώρησε μακριά. Ἀναγκαστικὰ ἡ ὅλο καὶ μεγαλύτερη εἰδίκευση ἦταν ἀπαραίτητη. Τὸ κακὸ ὅμως ἦταν ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ κι ἀκόμα πιὸ πολὺ οἱ ἀκόλουθοι αἰῶνες δὲν εἶχαν τὴν δύναμη νὰ ἐπιχειρήσουν καινούργια σύνθεση, κι ἔτσι πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ πνευματικὰ οἰκοδομήματα ἔμειναν στὶς σκαλωσιές. Χρειάστηκε νὰ περάση πολὺς καιρός, ὥσπου νὰ ξανανεβοῦν σ' αὐτὲς καινούργιοι ἐργάτες.

Στὸ πλαίσιο τῆς ἔκθεσής μας ἰδιαίτερη προσοχὴ χρειάζονται ἐκεῖνα τὰ τμήματα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐπιστήμης, ποὺ ἀντικείμενό τους εἶναι ἡ φιλολογικὴ παράδοση τῶν Ἑλλήνων. Στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν παράδοση (σ. 25) χρειάστηκε νὰ τονίσουμε τὴν ἀποφασιστικὴ σημασία ποὺ εἶχε τὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλεξάνδρειας μὲ τὴν πελώρια βιβλιοθήκη του γιὰ τὴν διατήρηση καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Μνημονεύσαμε ἐκεῖ καὶ τὰ στημόνια ποὺ ὁδηγοῦσαν ἀπὸ τὸν Περίπατο πρὸς τὸ Μουσεῖο. Κοντὰ στὸν Δημήτριο τὸν Φαληρέα προσθέτουμε ἐδῶ τὸν Στράτωνα ἀπὸ τὴν Λάμψακο, διάδοχον τοῦ Θεόφραστου στὴν διεύθυνση τῆς Σχολῆς. Ἦταν ὁ δάσκαλος τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Β' κι ἐπηρέασε δυνατὰ τὴν ἀλεξανδρινὴ ἐπιστήμη[1]. Σχετικὰ δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ ὅτι ὁ Στράτωνας πολεμοῦσε τὴν θεωρία τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς.

Γνωρίσαμε ἐπίσης τὴν ἀλεξανδρινὴ ὁμηρικὴ κριτικὴ (σ. 127) σὰν μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς συμβολὲς αὐτοῦ τοῦ κύκλου λογίων[2]. Ὁ Καλλίμαχος μᾶς ἔδωσε ἀκόμα τὴν εὐκαιρία (σ. 972) νὰ προσδιορίσουμε χάρη σ' ἕνα σπουδαῖο παπυρικὸ εὕρημα τὴν σειρὰ τῶν διευθυντῶν τῆς βιβλιοθήκης, ἡ ὁποία εἶναι: Ζηνόδοτος, Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, Ἐρατοσθένης, Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος, Ἀπολλώνιος ὁ εἰδογράφος[3] καὶ Ἀρίσταρχος.

Τὸ ὅτι ὁ τελευταῖος πέθανε στὴν Κύπρο, αὐτὸ σχετίζεται προφανῶς μὲ τὸ διώξιμο τῶν ἑλλήνων λογίων ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο τὸν Φύσκωνα (=τὸν κοιλαρὰ) στὸ 145 π.Χ. Ὁ ἡγεμόνας αὐτός, ποὺ στὸ βάθος οὔτε τοῦ ἔλειπαν οἱ ἱκανότητες οὔτε ἦταν ἀντιπνευματικὸς ἄνθρωπος, στὴν ἀναταραχὴ τῶν ἀγώνων γιὰ τὸν θρόνο ἦρθε σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἑλληνικὰ ἡγετικὰ πνευματικὰ στοιχεῖα. Ἐξαιτίας τῶν βάναυ-

1. F. WEHRLI, *Die Schule des Aristoteles*. 5. 2. ἔκδ. Βασιλεία 1968. H B. GOTTSCHALK, *Strato of Lampsakos. Some Texts*. Leeds 1965 (μὲ ὑπομν.).

2. Γιὰ τὴν συνάρτηση ἀνάμεσα στὴν γένεση τῆς κριτικῆς φιλολογίας καὶ τὴν ἀντιπαραδοσιακὴ ποίηση λαμπρὲς παρατηρήσεις βρίσκονται στοῦ R. PFEIFFER, *Ausgew Schriften*. Μόναχο 1960, 159, καὶ *Philologia perennis*. Πανηγυρικὸς λόγος στὴν Βαυαρ. Ἀκαδ. 1961, 5: Ἡ φιλολογία εἶναι χορηγία τῶν ποιητῶν. Γιὰ τὴν προπαρασκευὴ τῆς ἀλεξανδρινῆς ἔρευνας τῆς φιλολογίας στὸν Περίπατο, ὑλικὸ στοῦ F. WEHRLI, *Die Schule des Aristoteles*. 10, 2. ἔκδ. Βασιλεία 1969, 124. Τώρα PF. *Hist*. 87.

3. Ὅπως εἴπαμε στὴν σ. 972 σημ. 2., ὁ *Εἰδογράφος* εἶναι δυνατὸ νὰ τοποθετηθῆ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη.

σων μέτρων του, ἄλλα μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου γνώρισαν σύμφωνα μὲ τὸν Ἀθήναιο (4, 184c) μιὰν πλούσια συρροὴ σημαντικῶν λογίων, ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ ὅμως ἐσήμαινε χωρὶς ἀμφιβολία μιὰν βαθιὰ τομὴ γιὰ τὶς ἐργασίες στὸ Μουσεῖο. Ἴσως νὰ ξανάρχισε γρήγορα ἡ δουλειά, αὐτοὶ ποὺ δούλευαν ὅμως τώρα ἦταν φιλότιμοι ἐπίγονοι. Ἄλλες ἕδρες πνευματικῆς ζωῆς ὅπως ἡ Πέργαμος καὶ ἡ Ρόδος ἀμφισβητοῦσαν τὰ πρωτεῖα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Αὐτὴ εἶχε ξεπέσει τόσο πολύ, ὥστε δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ποῦμε σὲ ποιὸν βαθμὸ ἡ πυρκαϊὰ τῆς βιβλιοθήκης στό 47 π.Χ. ἐπηρέασε τὴν ἐπιστήμη τοῦ τόπου. Δὲν ἦταν μόνο τοῦ Φύσκωνα τὰ μέτρα, ποὺ ἀναφέραμε, τὰ ὁποῖα εἶχαν αὐτὲς τὶς συνέπειες· πολὺ πιὸ σημαντικὸ ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ τοῦ ἡγεμόνα στηριζόταν πολὺ στὰ μὴ ἑλληνικὰ στοιχεῖα. Ἔτσι χάρη στὸν θρόνο ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ, ἡ ὁποία ὅλο καὶ ἀναπτυσσόταν, ἀνέβηκε στὴν ἐπιφάνεια, κι ἔσπασε τὸ φράγμα ποὺ εἶχε ἐξασφαλίσει πολὺν καιρὸ στὴν ἑλληνικὴ ζωὴ τῆς ἑλληνιστικῆς Αἰγύπτου μιὰν «λαμπρὴ ἀπομόνωση».

Ἐπανειλημμένα θίξαμε τὴν βασικὴ σημασία τῶν ἀλεξανδρινῶν λογίων γιὰ τὴν παράδοση. Ἂς ἐξάρουμε κι ἐδῶ ἐξαιτίας τῆς πολυμέρειας καὶ τῆς σοβαρότητας τῆς ἐργασίας του τὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιο. Καὶ μόνο ὅ,τι πρόσφερε γιὰ τὸ δράμα (βλ. σ. 387. 625), ἀποτελεῖ ἀρκετὴν δικαιολογία γι' αὐτό.

Ἡ εἰδίκευση γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε στὴν εἰσαγωγὴ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, δὲν ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὁ Καλλίμαχος ἄφησε πίσω του ἕνα τεράστιο ἐπιστημονικὸ ἔργο στὸ ὁποῖο ὁπωσδήποτε νομίζουμε ὅτι διακρίνουμε κυρίως τὸν συλλέκτη. Διαφορετικὴ ἦταν ἡ πολυμέρεια τοῦ συμπατριώτη του Ἐρατοσθένη τοῦ Κυρηναίου, ποὺ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ χρειάζεται ἀκόμα λίγα λόγια. Τὴν γέννησή του πρέπει σύμφωνα μὲ τὸν JACOBY[1] νὰ τὴν τοποθετήσουμε νωρίτερα ἀπὸ ὅ,τι ὡς τώρα, καὶ νὰ πᾶμε πίσω ὡς τὴν δεκαετία 300-290. Πρὶν ἀπὸ τὴν δράση του στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου γύρω στὸ 246 ὁ Πτολεμαῖος ὁ Γ' ὁ Εὐεργέτης τοῦ ἀνάθεσε τὴν διεύθυνση τῆς βιβλιοθήκης, ὑπάρχει μιὰ μακρότερη διαμονὴ στὴν Ἀθήνα γιὰ σπουδές. Ἐκεῖ ἄκουσε ἀκόμα στὴν ἀρχὴ τὸν Ζήνωνα, ὕστερα ὅμως πῆγε μὲ τὴν ἀντιπολίτευση κάτω ἀπὸ τὸν Ἀρίστωνα τὸν Χιώτη (βλ. σ. 934) καὶ τὸν Ἀρκεσίλαο ἀπὸ τὴν Πιτάνη (βλ. σ. 948). Ὑπῆρχαν φιλοσοφικά του ἔργα, δὲν τὰ ξέρουμε ὅμως. Τὰ πιὸ σπουδαῖα ἐπιτεύγματά του βρίσκονται σὲ ἄλλους τομεῖς.

Ξέρουμε τουλάχιστο τὸ περιεχόμενο δυὸ ποιημάτων του[2]. Ὁ *Ἑρμῆς*, σὲ ἑξάμετρους στίχους, ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς γέννησης καὶ τῆς νεαρῆς ἡλικίας τοῦ θεοῦ

---

1. Στὰ F Gr Hist 241, ὅπου τὰ χρονογραφικὰ καὶ γεωγραφικὰ ἀποσπάσματα ἔχουν ἑνωθῆ μὲ διάφορα ἄλλα.

2. I. U. POWELL, *Coll. Alex.* Ὀξφ. 1925, 58. Τεῦχ. 6, 84 D. F. SOLMSEN, ‹Eratosthenes' Erigone: A Reconstruction›, *Trans. Am. Phil. Ass.* 78, 1947, 252. Πβλ. ἐπίσης αὐτ. 73, 1942, 192. R. MERKELBACH, ‹Die Erigone des Eratosthenes›, *Miscellanea di studi Alessandrini in memoria di Aug. Rostagni*. Τορίνο 1963, 469.

ἔφτανε στὸ ἀνέβασμά του στὸν οὐρανό, κι αὐτὸ συνδυαζόταν μὲ μιὰν ἐπισκόπηση τῆς διάταξης τοῦ σύμπαντος. Ὁ θεὸς ἀνακάλυψε τὴν λύρα, καὶ τώρα στὶς σφαῖρες τῶν πλανητῶν ἄκουε τοὺς ἴδιους ἤχους ποὺ τοὺς εἶχε ἐκπέμψει τὸ ὄργανό του. Σὲ ἐλεγειακὸ μέτρο ἦταν συνθεμένη ἡ *Ἠριγόνη*, ποὺ διηγόταν γιὰ τὸν Ἰκάριο, τὸν γεωργὸ τῆς Ἀττικῆς. Αὐτὸς εἶχε δεχτῆ ἀπὸ τὸν Διόνυσο, ὁ ὁποῖος τὸν ἐπισκέφθηκε κάποτε, τὸ κλῆμα, τὸν σκότωσαν ὅμως οἱ μεθυσμένοι χωρικοί, ποὺ παρεξήγησαν τὸ δῶρο τοῦ Βάκχου. Ἡ κόρη τοῦ Ἠριγόνη βρῆκε τὸ πτῶμα, καὶ κρεμάστηκε. Ὅπως βλέπουμε, ὁ Ἐρατοσθένης σὰν ποιητὴς ἀκολούθησε τὰ χνάρια τοῦ Καλλίμαχου. Σ' αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ ὁ μεγάλος ρόλος τῶν αἰτιολογικῶν στοιχείων: ἡ αὐτοκτονία τῆς Ἠριγόνης ἐθέσπισε τὴν ἀττικὴ γιορτὴ τῆς κούνιας *(αἰώρα)*· τὸ σφάξιμο ἑνὸς τράγου, ποὺ εἶχε φάει τὸ καινούργιο φύλλωμα τοῦ κλήματος, διαφώτιζε ἕνα ἔθιμο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ θεωρία (σ. 330) εἶχε γεννηθῆ ἡ τραγωδία. Μιὰν λεπτομερειακὴ ἀποκατάσταση μὲ ὑπόδειξη τῶν πηγῶν δίνει ὁ R. MERKELBACH. Ἐνδιαφέρουσα, ἔστω κι ἂν ἀναγκαστικὰ προβληματική, εἶναι ἡ ἀπόπειρά του νὰ ἀνιχνεύση αἰγυπτιακὰ χαρακτηριστικὰ στὸ θέμα τῆς *Ἠριγόνης*. Ὁ MERKELBACH ἐπιχειρεῖ ἐπίσης τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἐπύλλιου *Ἡσίοδος*, καὶ ὑποθέτει ὅτι ὁ Ἡσίοδος ὁ ἴδιος μέσα σὲ μιὰν παρενθήκη τοῦ ποιήματος διηγόταν τὴν ἱστορία τοῦ Ὠρίωνα. Κι ἐδῶ ἐπίσης δέχεται σύμφυρση μὲ αἰγυπτιακὰ στοιχεῖα (Ὄσιρις - Ἶσιδα - Ὧρος). Ὁ MERKELBACH ὑποθέτει ὅτι πρότυπο τοῦ *Βιβλίου γιὰ τὰ ἄστρα*, ποὺ τοποθετεῖται κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐρατοσθένη, ὑπῆρξε μιὰ ἀναπροσαρμογὴ ὅλων τῶν ἀστερισμῶν ποὺ βρίσκονταν στὰ ποιήματα τοῦ Ἐρατοσθένη, ἡ ὁποία συντέθηκε στὴν ἀλεξανδρινὴ ἀκόμα ἐποχή. Ἡ *Ἠριγόνη* καὶ ὁ *Ἡσίοδος* (μερικὰ ἐπίσης καὶ στὸν *Ἑρμῆ*) περιλάμβαναν περισσότερους ἀπὸ ὅσους ὑποθέταμε.

Ἐπειδὴ καὶ στὰ δυὸ ἔργα περιλαμβάνονταν μεταμορφώσεις σὲ ἄστρα—στὴν *Ἠριγόνη* ἀφοροῦσαν τὸν Ἰκάριο, τὴν κόρη του καὶ τὸ σκυλί του—,συνάπτουμε ἐδῶ τοὺς *Καταστερισμούς*[1], ἕνα πεζογραφικὸ ἔργο, ποὺ ἔδινε μύθους καταγωγῆς γιὰ ὅλους τοὺς ἀστερισμούς. Ἀπὸ αὐτὸ ἔχουμε μιὰν ἐπιτομὴ ποὺ ἔχει πάθει λογῆς λογῆς τροποποιήσεις. Ὁ FRIEDRICH SOLMSEN [2] ἀπέδειξε ὅτι ἀπὸ τὶς μεταμορφώσεις σὲ ἄστρα, γιὰ τὶς ὁποῖες μιλοῦσε ὁ Ἐρατοσθένης, μποροῦμε νὰ ρίξουμε μιὰν γέφυρα πρὸς τὴν πλατωνική του πίστη ὅτι ἡ ψυχὴ κατάγεται ἀπὸ τὶς ἀστρικὲς σφαῖρες.

Ἂν ὁ Ἐρατοσθένης σὰν ποιητὴς ἔμεινε στὴν τροχιὰ τοῦ Καλλίμαχου, σὰν ἐρευνητὴς τὸν ξεπέρασε πολύ. Πρῶτα πρῶτα ὅρισε τὴν ἐπιστημονική του θέση μὲ

---

1. Ἡ ἀνασυγκρότηση μένει ἀμφίβολη C. ROBERT, *Eratosthenis Catasterismorum Reliquiae*. Βερολ. 1878. E. MAASS, *Analecta Eratoshenica*. Βερολ. 1883. A. OLIVIERI, *Mythographi Graeci* 3/1. Λειψ. 1897. G. A. KELLER, *E. und die alexandrinische Sterndichtung* (διδ. διατρ. Μονάχου). Ζυρίχη 1946. Γιὰ τὴν παράδοση: J. MARTIN, *Histoire du texte des Phenomènes d'Aratos*. Παρίσι 1956, 58.

2. Βλ. σ. 1077 σημ. 2· πβλ. τοῦ ἴδ. *Trans. Am. Phil. Ass.* 73, 1942, 192.

τὴν λέξη «*φιλόλογος*», ποὺ θὰ τὴν ἐννοήσουμε ὄχι μὲ τὴν σημερινή της σημασία ἀλλὰ σὰν μιὰ πολύπτυχη πληροφόρηση, ποὺ εἶναι συγχρόνως καὶ ἑρμηνεία. Ἔτσι στὸ μεγάλο του ἔργο *Περὶ ἀρχαίας κωμῳδίας* ἀσχολήθηκε μὲ πλῆθος προβλήματα τῆς πιὸ διαφορετικῆς μορφῆς καὶ γονιμοποίησε τὶς ἔρευνες τῶν διαδόχων του, ὅπως τοῦ Εὐφρόνιου (δασκάλου τοῦ Ἀρίσταρχου), τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τοῦ Δίδυμου. Τὸ σωστό του δόγμα, ὅτι ὁ ποιητὴς πρέπει προπάντων νὰ ἐπιδρᾶ στὴν ψυχή, ὄχι ὅμως νὰ διδάσκη (Στράβ. 1,15 *ποιητὴν...πάντα στοχάζεσθαι ψυχαγωγίας, οὐ διδασκαλίας*), τὸν ἔφερνε σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν στωικὴ ἀλληγορία. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ πνεῦμα βγῆκε ἡ λαμπρὴ φράση, ποὺ ὡς σήμερα ἔμεινε χωρὶς ἀποτέλεσμα, ἐναντίον τοῦ ἐντοπισμοῦ τῶν περιπλανήσεων τοῦ Ὀδυσσέα (βλ. σ. 82).

Ὁ φθόνος τῶν συναδέλφων του κόλλησε στὸν Ἐρατοσθένη τὸ παρατσούκλι «*ὁ Βῆτα*», γιατὶ αὐτὸς στὶς πολυάριθμες περιοχὲς τῶν ἐργασιῶν του τάχα ἔμεινε πάντα δεύτερος. Ἀπὸ δυὸ περιπτώσεις φαίνεται καθαρὰ πόσο ἄδικη εἶναι αὐτὴ ἡ κρίση. Στὶς *Χρονογραφίες* του, ποὺ ἕνα τμῆμα τους ἦταν οἱ *Ὀλυμπιονῖκαι*, ἔβαλε τὶς βάσεις τῆς ἑλληνικῆς χρονολογίας, ἐπάνω στὴν ὁποία μπόρεσε νὰ δουλέψη περισσότερο ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος, καὶ ποὺ ἀποδείχτηκε ἀνθεκτικὴ σὲ ὅλη τὴν κατοπινὴ ἐποχή. Κι ἂν ἀκόμα αὐτὸς στὰ Μαθηματικὰ δὲν ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ Μεγάλους[1], μολαταῦτα μένει ἐπίτευγμά του ὅτι χάρη στὴ μεθοδικὴ χρησιμοποίηση ἐφαρμοσμένων γνώσεων δημιούργησε τὴν μαθηματικὴ γεωγραφία. Μὲ τὸ πνεῦμα τῆς νεότερης ἐπιστημονικότητας ἔγραψε τὰ τρία βιβλία τῶν *Γεωγραφικῶν* του. Ἐδῶ ἡ ἀρχαία γεωγραφία ἔφτασε σὲ μιὰν ἀκμή, στὴν ὁποία δὲν μπόρεσε νὰ μείνη πολὺν καιρό. Ὁπωσδήποτε ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε τὸν Ἀρτεμίδωρο ἀπὸ τὴν Ἔφεσο, ποὺ γύρω στὸ 100 π.Χ. προώθησε τὶς γεωγραφικές του ἐργασίες μὲ προσωπικὰ ταξίδια (βλ. παρακ.). Ἡ πιὸ καταπληκτικὴ ἐπιτυχία τοῦ Ἐρατοσθένη εἶναι ἡ μέτρηση τῆς γήινης σφαίρας[2], ποὺ τὴν περίγραψε σὲ ἕνα σύγγραμμα *Περὶ τῆς ἀναμετρήσεως τῆς γῆς*. Ἀπὸ τὴν μέτρηση τῆς σκιᾶς στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴν Συήνη (Ἀσσουὰν) μὲ τὴν βοήθεια τοῦ γνώμονα (ἑνὸς καθέτου ἄξονα πάνω σ' ἕνα ἡμισφαίριο), καὶ τὸν συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπόσταση τῶν δυὸ τόπων, ποὺ τὴν εἶχε μετρήσει, ἔβγαλε τὸ ἀποτέλεσμα ὅτι ἡ περιφέρεια τῆς γῆς εἶναι 250.000 στάδια. Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πόση ἦταν ἡ προσέγγιση πρὸς τὸ σωστό, γιατὶ δὲν ξέρουμε ποιὸ στάδιο ἔβαλε σὰν βάση τοῦ ὑπολογισμοῦ του, ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ μέτρηση αὐτὴ ἀξίζει τὸν πιὸ μεγάλο θαυμασμό μας.

Ὁ πιὸ σημαντικὸς συνεχιστὴς τῶν μεγάλων ἀλεξανδρινῶν βιβλιοθηκαρίων, ἰδιαίτερα τοῦ Ἐρατοσθένη, ἦταν ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος (F Gr Hist 244). Γεννήθηκε γύρω στὰ 180 π.Χ., ἄκουσε στὴν Ἀθήνα τὸν Διογένη τὸν Βαβυλώνιο, τὸν μαθητὴ τοῦ Χρύσιππου, καὶ δούλεψε στὴν Ἀλεξάνδρεια πολλὰ χρόνια μαζὶ μὲ τὸν Ἀρίσταρχο. Ἀπὸ ἐκεῖ τὸν ἔφερε πιθανῶς ἡ ἐκδίωξη τῶν λογίων στὰ 145

---

1. Vav der Waerden, *Science awakening*. Groningen 1954, 228.
2. Ἀκόμα ἀξιοδιάβαστη ἡ ὁμιλία τοῦ A. Elters, <Das Altertum und die Entdeckung Amerikas>, *Rhein. Mus.* 75, 1926, 241.

στὴν Πέργαμο. Πέθανε στὴν Ἀθήνα ἀνάμεσα στὰ 120 καὶ 110. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ποὺ τὸν διάπλασαν τὰ τρία μεγάλα κέντρα τῆς ἐποχῆς του, χρωστᾶ τὰ πιὸ πολλὰ στὴν πραγματολογικὴ ἔρευνα ποὺ εἶναι θεμελιωμένη φιλολογικὰ στὴν ἀλεξανδρινὴ παράδοση. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἔγραψε τὰ δώδεκα βιβλία τοῦ *Ὑπομνήματος στὸν Κατάλογο τῶν πλοίων*, ἐνῶ στὰ *Χρονικά* του (4. βιβλ.) διάπλασε μὲ τέτοιον τρόπο τὶς *Χρονογραφίες* τοῦ Ἐρατοσθένη, ὥστε ἐπισκίασε τὸ παλαιότερο ἔργο. Γιὰ ἐντυπωσιακοὺς λόγους χρησιμοποίησε τὸ ἰαμβικὸ τρίμετρο, ποὺ πλησίαζε πρὸς τὸν καθημερινὸ λόγο, χωρὶς γι' αὐτὸ νὰ μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ διδακτικὸ ποίημα[1]. Ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Τροίας (1184/83) οἱ χρονολογίες ἔφταναν ὡς τὰ 120/19. Δύσκολα θὰ ὑπῆρχε ἔργο, γιὰ τὸ ὁποῖο νὰ θέλαμε νὰ ἀποκτήσουμε μιὰν πιὸ συγκεκριμένη εἰκόνα, ὅσο γιὰ τὸ μεγάλο *Περὶ Θεῶν* (εἰκοσιτέσσερα βιβλία). Ὁ Jacoby, ποὺ ἡ μελέτη του γιὰ τὰ λείψανα εἶναι πολὺ σπουδαία (ἀλλὰ καὶ ποῦ δὲν εἶναι;), ἔδειξε πόσο δύσκολο εἶναι αὐτό. Ὁπωσδήποτε δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἀπολλόδωρος ξεκινοῦσε ἀπὸ μιὰν συγκεκριμένη ἀντίληψη γιὰ τοὺς θεούς, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς μόρφωσής του. Μποροῦμε ἐπίσης νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἔκθεσή του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ θρησκεία ἐπηρεαζόταν ἀπὸ ἐξελικτικὲς σκέψεις. Ἔτσι τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ συλλάβουμε εἶναι «ἡ ἀλεξανδρινότητα» τοῦ ἔργου του, δηλ. ἡ φιλολογικο-ἱστορική του βασικὴ στάση, μὲ τὴν ὁποία δάμαζε ἕνα ἄπειρο πλῆθος ὑλικοῦ. Δὲν ἔχει καμιὰν σχέση μὲ τὸν Ἀπολλόδωρο ἡ ψευδεπίγραφη στὸ ὄνομά του *Βιβλιοθήκη*. Γι' αὐτὴν ἀργότερα. Στὸ ἔδαφος τῆς ἐρατοσθενικῆς-ἀπολλοδωρικῆς χρονολογίας δούλεψε πιὸ πέρα ὁ Κάστορας ὁ Ρόδιος (F Gr Hist 250), ὁ ὁποῖος ὁδηγοῦσε τὰ *Χρονικά* του (6 βιβλ.) ἀπὸ τὸ Νίνο τῆς Ἀσσυρίας ὡς τὴν τακτοποίηση τῶν μικρασιατικῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν Πομπήιο (61/60).

Ἡ γλωσσικὴ παρατήρηση στοὺς Ἀλεξανδρινοὺς ἦταν πολὺ στὸ προσκήνιο· γι' αὐτὸ εἶναι φυσικὸ ὅτι ἀπὸ τὴν σχολή τους βγῆκαν ἐργασίες γιὰ τὴν συστηματικὴ κατανόηση τῆς γλώσσας, ποὺ μὲ τὴν σειρά τους ἔφερναν μαζί τους φυσικὰ στωική, περιπατητικὴ καθὼς καὶ παλιότερη κληρονομιά. Μαθητὴς τοῦ Ἀρίσταρχου ἦταν πρὶν μεταναστεύση στὴν Ρόδο (ἴσως μὲ τὴν ἐκδίωξη τῶν λογίων ἀπὸ τὸν Φύσκωνα) ὁ Διονύσιος ὁ Θρακιώτης (περίπου 170-90 π.Χ.). Ἀπὸ αὐτὸν μᾶς σώθηκε μιὰ σύντομη *Τέχνη γραμματικὴ* (=διδακτικὸ βιβλίο γραμματικῆς)[2], ἡ πιὸ παλιὰ ἀπὸ

1. G. Neumann, *Fragmente von Apollodors Kommentar zum hom. Schiffskatalog im Lexikon des Stephanus von Byzanz*. Διδ. διατρ. Γοττίγγη 1953 (δακτυλογ.). Πρωτύτερα (σ. 346) μιλήσαμε γιὰ λείψανα ἑνὸς καταλόγου (*Ox. Pap*. 25, 1959, ἀρ. 2426) ποὺ πιθανῶς ἦταν συνθεμένος σὲ τρίμετρους καὶ προερχόταν ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδωρο.

2. Ἔκδοση: G. Uhlig. Λειψ. 1883: Σχόλια: A. Hilgard, *Gramm. Graeci* 3, Λειψ. 1901. V. di Benedetto, <Dionisio Trace e la techna a lui attributa>, *Annali Scuola Norm. Sup. di Pisa*. Σειρὰ 2, 27, 1958, 169. 28, 1959, 87, ὁ ὁποῖος βλέπει στὴν *Τέχνη* ποὺ σώζεται, μιὰν συμπίληση καὶ νομίζει ὅτι τὸ κύριό της μέρος γεννήθηκε μόνο στὸν 3. ἢ 4. αἰ. μ.Χ. Τὸ σύγγραμμα τὸ πραγματεύεται θαυμάσια ὁ M. Fuhrmann, *Das systematische Lehrbuch*. Γοττίγγη 1960, 29. 145. H. Rosenstrauch, <De Dionysii Thracis grammatices arte>, *Classica Wratislavensia* 1, 1961, 97. Pf., *Hist*. 266.

ὅσες ξέρουμε, «ἕνας σκελετὸς ἀπὸ ὑποδιαιρέσεις, ὁρισμοὺς καὶ ἀπαριθμήσεις» (FUHRMANN). Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι αὐτὸς συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν παράδοση τῆς Στοᾶς. Ὁ μαθητής του, ὁ Τυραννίωνας ὁ παλιότερος, πῆγε στὴν Ρώμη αἰχμάλωτος τοῦ Μιθραδατικοῦ πολέμου καὶ ἀπέκτησε μεγάλη φήμη σὰν ἐκπρόσωπος τῆς ἀλεξανδρινῆς φιλολογίας. Ὁ Τυραννίωνας ὁ νεότερος συνέχισε ἐκεῖ τὸ ἔργο του. Μαθητὴς τοῦ Διονύσιου τοῦ Θρακιώτη ἦταν κι ὁ Ἀσκληπιάδης ἀπὸ τὴν Μύρλεια, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ ἑρμηνεῖες ποιητῶν καὶ ἱστορικὸ ἔργο, ἔδωσε μιὰν συστηματικὴ παρουσίαση τῆς φιλολογίας. Τὸ ὅτι κι αὐτὸς γιὰ μερικὸν καιρὸ ἔδρασε στὴν Ρώμη, εἶναι μιὰ ἔνδειξη γιὰ τὸ ποῦ τραβοῦσε ἡ ἐξέλιξη.

Ὅπως καὶ σὲ ἄλλα πεδία ἔτσι κι ἐδῶ ἡ καταπληκτικὴ φιλοπονία τῶν συμπιλητῶν φέρνει μὲ κάποιον τρόπο τὸ τέλος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ὁλωσδιόλου ὑπερδιάστατη ἦταν ἡ δραστηριότητα τοῦ Δίδυμου σ' αὐτὸν τὸν τομέα, ἔστω κι ἂν οἱ 3500 χιλιάδες βιβλία ποὺ τοῦ ἀποδίδει ἡ ἀρχαία παράδοση *(Σούδα κ.ἄ.)*, θεωρηθοῦν ὑπερβολικές[1]. Ἡ σημασία του, ποὺ τὴν ὑπογραμμίσαμε ἤδη γιὰ τὸν Ὅμηρο (σ. 129), γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀρχαίας φιλολογίας βρίσκεται στὸ ὅτι αὐτὸς συγκέντρωσε τὸ σύνολο τῆς ἀλεξανδρινῆς ἑρμηνευτικῆς ἐργασίας σὲ πελώριες δεξαμενές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὰ διάφορα αὐλάκια ὁδηγοῦσαν στὴν παράδοση τῆς κατοπινῆς ἐποχῆς. Κομμάτια σὲ πάπυρον ἀπὸ τὸ Ὑπόμνημά του στὸν Δημοσθένη τὰ ἀναφέραμε πρωτύτερα (σ. 834). Ἡ φιλοπονία τῶν σοφῶν τοὺς κρατᾶ γερούς, κι ἔτσι ὁ Δίδυμος, ὁ σύγχρονος τοῦ Κικέρωνα, ζοῦσε ἀκόμα καὶ σ' ἕνα τμῆμα τῆς βασιλείας τοῦ Αὐγούστου.

Τὶς ἐργασίες γιὰ τὶς διαλέκτους, ποὺ ἦταν πολὺ ἀγαπητὲς στοὺς Ἀλεξανδρινούς, τὶς ἔφερε σὲ κάποιο τέλος μὲ πραγματεῖες καὶ λεξικογραφικὰ ἔργα ὁ μαθητὴς τοῦ Δίδυμου Τρύφωνας ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν τὸ τέλος μιᾶς γραμματικῆς σ' ἕναν πάπυρο τοῦ Λονδίνου (ἀρ. 1208 P.) κι ἕνα σύγγραμμα *Περὶ τρόπων* (Spengel, Rhet. 3, 189) εἶναι δικά του. Τώρα ὁ *Ox. Pap.* 24, 1957, ἀρ. 2396 μᾶς δίνει τὴν ἐτικέττα *(σίλλυβος)* τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου του: *Περὶ διαλέκτου Λακώνων*.

Ἡ Ἀλεξάνδρεια, ποὺ στὴν ἀκμὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς χωρὶς καμιὰν ἀμφιβολία κρατοῦσε κεντρικὴ θέση σὲ ὅ,τι δὲν ἦταν φιλοσοφία, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ὑποχρεώθηκε νὰ ἀνεχθῆ σημαντικὲς ἀντίζηλες κοντά της[2]. Πρῶτα πρῶτα ἦταν ἡ Πέργαμος, ποὺ μὲ ἐπιδέξια στήριξη στὴν Ρώμη κι ἐκμετάλλευση τῆς φιλονεικίας τῶν Διαδόχων στὴν Μικρασία κατόρθωσε νὰ ἱδρύση ἕνα σημαντικὸ κράτος. Ἡ εἰρήνη τῆς Ἀπάμειας (188) ἀποτελεῖ σημαντικὸν σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη ποὺ συνδέεται προπάντων μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἄτταλου τοῦ Α' καὶ τοῦ Εὐμένη τοῦ Β'. Στὴν

---

1. M. SCHMIDT, *Didymi Chalcenteri fragm.* Λειψ. 1854. ξανατ. 1964, PF. 274

2. Ὁ R. STARK, *Ann. Univ. Saraviensis, Philos. -Lettres* 8, 1959, 41. 47, μᾶς καθιστᾶ προσεκτικοὺς στὸ ὅτι ἡ ἄμεση παράδοση τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐργασίας τῶν γραμματικῶν μπορεῖ νὰ παρακολουθηθῆ ὡς μέσα στὸν 1. μεταχριστιανικὸν αἰώνα καὶ μνημονεύει σχετικὰ τοῦ Εἰρηναίου τὸ *Περὶ Ἀττικῆς συνηθείας*.

ἐποχὴ αὐτήν, στὴν περγαμηνὴ τέχνη τὸ πάθος ἔφτασε σ' ἐκεῖνο τὸ ὕψος, ποὺ ἐκφράζεται ἐπιβλητικὰ στὸ μνημεῖο τῶν Γαλατῶν καὶ τὸν βωμὸ τοῦ Δία. Ἡ γενναιοδωρία ὅμως τῶν Ἀτταλιδῶν ἔδωσε καὶ στὴν ἐπιστήμη μιὰν ἕδρα μὲ πλούσια ἐφόδια· καὶ σ' αὐτὸ εἶναι δυνατὸ ἡ ἀντιζηλία μὲ τὴν Ἀλεξάνδρεια νὰ ἔπαιξε τὸν ρόλο της. Ἡ πιὸ σημαντικὴ μορφὴ ἀπὸ τοὺς βιβλιοθηκάριους τῆς Περγάμου εἶναι ὁ Κράτητας ἀπὸ τὴν Μαλλὸ τῆς Κιλικίας. Τὸν βρίσκουμε στὰ 168 ἀπεσταλμένον τοῦ Ἄτταλου στὴν Ρώμη, ὅπου ἔκαμε μιὰν σειρὰ ὁμιλιῶν, τὸν καιρὸ ποὺ γιάτρευε τὸ πόδι του ποὺ εἶχε σπάσει.

Ὅταν ὁ Στράβωνας (1,30) μαζὶ μὲ τὸν ἀλεξανδρινὸ Ἀρίσταρχο ὀνοματίζει τὸν Κράτητα *«κορυφαῖον»* γραμματικό, αὐτὴ ἡ συμπαράθεση σημαίνει ταυτόχρονα μιὰν βαθιὰν ἀντίθεση. Ἡ *Σούδα* χαρακτηρίζει τὸν Κράτητα στωικὸν φιλόσοφο, ποὺ δὲν πρέπει νὰ τὸ πάρουμε κυριολεκτικά· στὴν ἑρμηνεία του τῶν ποιητῶν ὅμως, ποὺ ἀφιέρωσε κυρίως στὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ καὶ στὸν Ἡσίοδο, τὸν Εὐριπίδη καὶ τὸν Ἄρατο, ἄνοιξε τὸν δρόμο γιὰ κεῖνον τὸν ἀλληγορικὸ ὑπομνηματισμό, μιὰν ἀρχὴ ποὺ δὲν τὴν ἀνακάλυψαν βέβαια οἱ Στωικοί, τὴν χρησιμοποίησαν ὅμως μὲ ἐπιμέλεια. Καὶ σὰν κοσμολόγος[1] καὶ γεωγράφος ὁ Κράτητας δείχνει ἀπέναντι στὴν ἀλεξανδρινὴ πραγματολογικὴ ἔρευνα μιὰν φανερὴ κλίση πρὸς τὴν θεωρία, ὅπως ὅταν δέχεται ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῆς γῆς περιλαμβάνει more geometrico τέσσερις ἠπείρους. Πολὺ πιὸ μεγάλη σημασία ἔχει ἡ στάση του στὰ γλωσσικὰ φαινόμενα[2]. Σχετικὰ μὲ αὐτὸ εἶναι σημαντικὸ τὸ ὅτι δάσκαλός του ἦταν πιθανῶς ὁ Διογένης ἀπὸ τὴν Βαβυλώνα (Σελεύκεια), ὁ συγγραφέας μιᾶς στωικῆς γλωσσικῆς θεωρίας *(Περὶ φωνῆς)*. Στὸν Ἀρίσταρχο καὶ τὸν Κράτητα ἐμφανίζεται ἐκείνη ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀναλογία καὶ στὴν ἀνωμαλία, τ̣ο̣ὺ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα κυριαρχεῖ στὴν γραμματικὴ τῆς ἀρχαιότητας, καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὴν σὲ μεγάλους τομεῖς, ὅπως στὴν ἰατρικὴ καὶ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Ἐνῶ ἡ σχολὴ τοῦ Ἀρίσταρχου θεωροῦσε ὁρισμένες ὁμάδες τύπων σὰν παραδείγματα, καὶ στὴν ἐξέταση τῶν κειμένων τὰ λογάριαζε σὰν κανόνες, ὁ Κράτητας παραδεχόταν τὴν ἰσχὺ ἐκείνων τῶν ἀνωμαλιῶν, ποὺ τοῦ τὶς ἔδειχνε ἡ παρατήρηση τῆς γλωσσικῆς χρήσης *(συνήθεια)*. Ὑπῆρχαν καὶ διαιτητὲς σ' αὐτὴν τὴν φιλονεικία, ὅπως ὁ Φιλόξενος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ποὺ ἔγραψε τὰ πολυάριθμα βιβλία του στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1. αἰ. π.Χ. Ὅλος ὁ κύκλος τῶν προβλημάτων ἀποτελοῦσε συνάρτηση μὲ τὸ ζήτημα ποὺ ἦταν πολὺ σπουδαῖο ἀπὸ πρακτικὴν ἄποψη, πῶς θὰ τὰ κατάφερναν καλύτερα νὰ γράφουν καθαρὰ ἑλληνικὰ *(Ἑλληνίζειν-ἑλληνισμός)*. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἀνάμεσα στὶς «ἀρετὲς τοῦ λόγου», ποὺ δίδασκε ὁ Θεόφραστος (βλ. σ. 952), περιλαμβανόταν καὶ ὁ «*ἑλλη*-

1. H. J. Mette, *Sphairopoiia. Untersuchungen zur Kosmologie des Krates von Pergamon*. Μόναχο 1936. Pf., *Hist* 238.

2. H. J. Mette, *Parateresis*. Halle 1952, μὲ τὸ ὑλικὸ τῶν χωρίων. Σημαντικὲς γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ θεωρία τῆς γλώσσας εἶναι οἱ ἐργασίες τοῦ H. Dahlmann: *Varro und die hellenistische Sprachtheorie. Problemata* 5, 1935· τὸ ἄρθρο *M. Terentius Varro* στὴν *RE S* 6, 1935, 1172· *Varro de lingua Lat. VIII. Herm.* E 7, 1940.

νισμός». Ἀναγκαστικὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐμφανιζόταν τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας τῆς ἀττικῆς διαλέκτου γι' αὐτὴν τὴν προσπάθεια. Δὲν εἶναι ἁπλὴ σύμπτωση τὸ ὅτι ὁ Κράτητας ἔγραψε *Περὶ ἀττικῆς διαλέκτου*. Εἴμαστε ἀκόμα κάπως μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀττικιστικὴ ἀπονάρκωση τῆς ἑλληνικῆς φιλολογικῆς γλώσσας, γιὰ τὴν προετοιμασία ὅμως αὐτοῦ τοῦ μοιραίου γεγονότος ὁπωσδήποτε βοήθησε καὶ ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχή.

Καὶ τὴν Ρόδο τὴν συναντήσαμε ἤδη σὰν ἕδρα πνευματικῆς ζωῆς· ὁ Κάστορας κι ὁ Διονύσιος ὁ Θρακιώτης ἔγραψαν ἐκεῖ, ἐνῶ τὰ ὀνόματα τοῦ Παναίτιου καὶ τοῦ Ποσειδώνιου εἶναι συνδεμένα μὲ τὸ νησί. Ἰδιαίτερη σπουδαιότητα εἶχε ἡ ρητορική της σχολή, ποὺ περιλάμβανε τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν Καίσαρα στοὺς μαθητές της. Δὲν εἴμαστε πολὺ καλὰ πληροφορημένοι γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ρητορική[1], μποροῦμε ὅμως νὰ συγκρατήσουμε τὸ πολὺ σημαντικὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἑρμαγόρας ἀπὸ τὴν Τῆμνο[2] τῆς ἔδωσε ἕνα πιὸ σταθερὸ λογικὸ θεμέλιο μὲ τὴν θεωρία του γιὰ τὶς τοποθετήσεις τῶν προβλημάτων (*στάσεις*), ὑποτάσσοντας σὲ σύστημα τὶς πιὸ σημαντικὲς ποὺ ἐμφανίζονταν σὲ κάθε μεμονωμένη περίπτωση. Ἡ ρητορικὴ σχολὴ τῆς Ρόδου ἀκολούθησε τὸν Ἑρμαγόρα, ἐπερίλαβε ὅμως καὶ τὰ γλωσσικὰ στὴν διδασκαλία της, κι ἔτσι ὅλο καὶ περισσότερο ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἀσιανισμό. Ὁ πιὸ σημαντικὸς ἐκπρόσωπός της εἶναι ὁ Μόλωνας, ποὺ ἡ διδασκαλία του ἦταν ἀποφασιστικὴ γιὰ τὸν Κικέρωνα. Τὸ μέτωπο ποὺ ἦταν ἀντίθετο πρὸς τὸν ἀσιανισμὸ εἶχε αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ ὑπερασπιστῶν, οἱ ὁποῖοι ὅμως μένουν γιὰ μᾶς, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τὴν Κνίδο, ἁπλὰ ὀνόματα.

Ἡ ἐπίδραση τῆς θεωρίας τῶν *στάσεων* φτάνει ἐξαιρετικὰ μακριά[3]. Ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας ὑπῆρχαν Ἑρμαγορικοί. Μποροῦμε ἀκόμα νὰ συλλάβουμε περισσότερες λατινικὲς διασκευές. Ὁ Julius Victor στὴν *Ars Rhetorica* χρησιμοποίησε τὸν Ἑρμαγόρα, ὅπως δείχνει ἡ ὑπογραφή. Μιὰ κολοβωμένη ἐπιτομὴ ἀπὸ μιὰν λατινικὴ διατύπωση σώζεται στὸν παρισινὸ κώδικα 7530[4]. Τὸ ἀπόσπασμα *De rhetorica*, κατάλοιπο τοῦ Αὐγουστίνου, χρησιμοποιεῖ καὶ παραθέτει τὸν Ἑρμαγόρα. Ρητορικὴ διδασκαλία ὑπῆρχε φυσικὰ παντοῦ. Ἕνας Γοργίας Ἀθηναῖος, δάσκαλος τοῦ γιοῦ τοῦ Κικέρωνα, ἔγραψε ἕνα ἐγχειρίδιο τῶν ρητορικῶν σχημάτων (*Περὶ σχημάτων*), ποὺ τὰ ἐπεξηγοῦσε μὲ παραδείγματα ἀπὸ κλασσικοὺς καὶ ἀσιανικοὺς συγγραφεῖς. Ὁ P. Rutilius Lupus αὐτὸν εἶχε βάση στὸ βιβλίο του *De figuris*.

---

1. Βλ. R. Gungerich, *Der Hellenismus in der deutschen Forschung 1938-1948*. Wiesbaden 1956, 142.

2. Ἕνα ὀγκῶδες βιβλιογραφικὸ δελτίο τὸ χρωστοῦμε στὸν D. Matthies, *Hermagoras von Temnos 1904-1955*. *Lustrum* 1958 (1959), 58. 262· τοῦ ἴδ. *Hermagorae Temnitae testimonia et fragmenta*. Λειψ. 1962.

3. K. Barwick, «Augustins Schrift de rhetorica und Hermagoras von Temnos», *Phil.* 105, 1961, 97.

4. Halm, *Rhet. Lat. Min.* 585.

Σὲ καμιὰν ἄλλη περίοδο τῆς πνευματικῆς τους ἱστορίας δὲν προόδευσαν τόσο πολὺ οἱ Ἕλληνες στὸ πεδίο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ὅσο στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Τὸν δρόμο γι' αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη τὸν ἄνοιγε καὶ τὸν στήριζε ἡ βασιλικὴ ἐπιστήμη τῶν μαθηματικῶν, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ εὐγενικὰ βλαστάρια σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος. Εὐνόητη εἶναι στὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ συγκέντρωση τοῦ πλούσιου κεφαλαίου, ποὺ τὸ εἶχαν ἀποκτήσει ἤδη στὰ προηγούμενα χρόνια, προπάντων στὸν κύκλο τῆς Ἀκαδημίας. Ἔτσι ἦταν ἕτοιμο τὸ ὑλικὸ γιὰ νέες προόδους, συγχρόνως ὅμως καὶ γιὰ τὴν χρησιμοποίηση μαθηματικῶν μεθόδων σὲ ἄλλους κλάδους τῆς ἐπιστήμης. Ἤδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Α' ὁ Εὐκλείδης (ἄγνωστη ἡ πατρίδα του) ἔγραψε τὰ δεκατρία βιβλία τῶν *Στοιχείων* του, ποὺ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς μὲ πλούσια ὑπομνήματα[1]. Τὰ *Στοιχεῖα*, ποὺ μὲ τὴν κατάστρωσή τους καὶ μὲ τὸν κλασσικό τους τύπο τῆς ἀπόδειξης ἀποτελοῦν ἕνα διδακτικὸ ἀριστούργημα, χρησιμοποιοῦνταν σὰν σχολικὸ βιβλίο στὴν Ἀγγλία ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐνῶ μόνο ὁ κώδικας τοῦ Βατικανοῦ (Vat. gr. 190, τοῦ 10. αἰ.) ἐκπροσωπεῖ τὴν παλιότερη παράδοση, οἱ ὑπόλοιποι μάρτυρες τοῦ κειμένου πηγαίνουν πίσω σὲ μιὰν ἔκδοση τοῦ Θέωνα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ὁ ὁποῖος στὸν 4. αἰ. μ.Χ. ἀνῆκε στὴν ἐκεῖ πλατωνικὴ σχολή. Στὴν ἔκδοση τοῦ Θέωνα καθὼς καὶ σὲ μιὰν ἄλλη παλιότερη, σώθηκαν τὰ *Δεδομένα* τοῦ Εὐκλείδη, ἕνα βιβλίο σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Ἄλγεβρας. Τὸ ἴδιο διπλὴ εἶναι καὶ ἡ παράδοση τῶν *Ὀπτικῶν*. Πολυάριθμα ἄλλα βιβλία χάθηκαν, ἐνῶ ἀπὸ τὸ *Περὶ μερισμῶν* (ἐνν. τῶν σχημάτων)[2] σώθηκαν τουλάχιστο οἱ θεωρίες στὰ ἀραβικά.

Ὁ πιὸ μεγάλος μαθηματικὸς τῆς ἀρχαιότητας, ὁ Ἀρχιμήδης ὁ Συρακούσιος (287-212), σπούδασε στὴν Ἀλεξάνδρεια, πέρασε ὅμως τὴν ζωή του στὴν πατρίδα του. Ἡ φήμη του εἶναι διπλὰ θεμελιωμένη. Ἀπὸ τὴν μιὰ στὰ ἐπιτεύγματά του σὰν μηχανικοῦ, ποὺ ἔφτειαξε τοὺς σπουδαίους κοχλίες νεροῦ γιὰ τὶς ἀρδευτικὲς ἐγκαταστάσεις, μηχανὲς γιὰ εὔστοχη βολὴ καὶ γιὰ τὴν μετακίνηση βαριῶν φορτίων, καὶ ὑποστήριξε τὴν ἄμυνα τῆς πατρίδας του ἐναντίον τοῦ Μάρκελλου (212) μὲ πρωτόφαντες πολεμικὲς μηχανές. Βρῆκε τὸν θάνατο στὴν ἅλωση τῶν Συρακουσῶν, σύμφωνα μὲ τὸ γνωστὸ ἀνέκδοτο—«*μή μου τοὺς κύκλους τάραττε*»—ἐπάνω στὴν σοφὴ ἐργασία του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ὁ Ἀρχιμήδης ἐπιζεῖ σὰν συγγραφέας μαθηματικῶν ἔργων βασικῆς σημασίας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μᾶς σώθηκαν ὄχι λίγα[3]. Ἂς

1. Ἔκδοση τοῦ Εὐκλείδη: J. L. HEIBERG καὶ H. MENGE, 8 τόμ. Λειψ. 1883-1916 (μὲ λατ. μετάφρ.). Στὸν 5. τόμ. τὰ βιβλία 14 καὶ 15 τῶν *Στοιχείων*, ὄψιμες προσθῆκες τοῦ Ὑψικλῆ ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια (2. αἰ. π.Χ.) καὶ τοῦ Ἰσίδωρου ἀπὸ τὴν Μίλητο (6. αἰ. μ.Χ.). Ἀγγλ. μετάφρ. τῶν *Στοιχ.* μὲ διασαφ.: TH. L. HEATH, 3 τόμοι 2. ἔκδ. Cambr. 1926· ξανατύπ. 1956. Γερμανικά: C. THAER 1-5, Λειψ. 1933-1937. P. VER EECKE, *Euclide*: *L'optique et la catoptrique*. Γαλλ. μετάφρ. μὲ εἰσαγ. καὶ παρατηρ. Bruges 1938· ξανατύπ. Παρίσι 1959. E. J. DIJKSTERHUIS, *The first book of Eucl. El. with glossary*. Leiden 1955. M. STECK, ‹Die geistige Tradition der frühen Euklid-Ausgaben›, *Forsch. u. Fortschr.* 31, 1957, 113.

2. R. C. ARCHIBALD, *Euclids book on divisions of figures*. Cambr. 1915.

3. Ἔκδοση: J. L. HEIBERG, 2. ἔκδ. 3 τόμ. Λειψ. 1910-15 (μὲ λατ. μετάφρ. καὶ σχόλ.).

ἀναφέρουμε ἐδῶ τὸν *Ψαμμίτην*, στὸν ὁποῖο μὲ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν κόκκων τοῦ ἄμμου ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ γεμίσουν τὸν κόσμο, δαμάζει τὸ πρόβλημα τῶν μεγάλων ἀριθμῶν, ποὺ ἦταν δύσκολο γιὰ τοὺς Ἕλληνες, καὶ τὸ ἔργο *Περὶ κωνοειδέων καὶ σφαιροειδέων* (γιὰ τὶς τρεῖς κωνικὲς τομὲς καὶ τὰ σώματα ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν περιστροφή τους), ποὺ δείχνει τέλεια γνώση τῆς θεωρίας τῶν κωνικῶν τομῶν. Πολὺ σπουδαῖο εἶναι τὸ μεθοδικὸ σύγγραμμα ποὺ ἀνακαλύφθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1907 σ' ἕνα παλίμψηστο τῆς Ἱερουσαλήμ, *Περὶ τῶν μηχανικῶν θεωρημάτων πρὸς Ἐρατοσθένην ἔφοδος*, στὸ ὁποῖο ὁ Ἀρχιμήδης ἀποδείχνεται πρόδρομος τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ λογισμοῦ[1]. Ὁ μεγαλοφυὴς καὶ ἰδιόρρυθμος αὐτὸς ἄνθρωπος δὲν ἔγραψε στὴν Κοινή, ἀλλὰ στὴν δωρικὴ διάλεκτο τῆς πατρίδας του, ποὺ ὁπωσδήποτε στὴν παράδοση ξεθώριασε σὲ διαφορετικὸν βαθμό. Πολὺ μεγάλην σημασία γιὰ νὰ κρίνουμε ὄχι μονάχα τὸν Ἀρχιμήδη, ἀλλὰ καὶ ὅλην τὴν σύγχρονή του ἐπιστήμη ἔχει τὸ πῶς ἔκρινε ὁ ἴδιος σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο (*Μάρκελλος* 17) τὶς δυὸ πλευρὲς τῆς δραστηριότητάς του: ἡ μηχανική του τέχνη ἦταν γι' αὐτὸν ἕνα παραβλάσταρο τῆς ἐργασίας του, ποὺ τὴν πραγματικὴ οὐσία της τὴν ἔβλεπε πάντοτε στὴν πνευματικὴ καθυπόταξη τῶν προβλημάτων.

Ἡ θεωρία τῶν κωνικῶν τομῶν, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε πρὸς τὰ πίσω ὡς τὸν Μέναιχμο (σ. 750), ὁλοκληρώθηκε καὶ περιγράφηκε συστηματικὰ στὰ ὀκτὼ βιβλία τῶν *Κωνικῶν* τοῦ Ἀπολλώνιου ἀπὸ τὴν Πέργη τῆς Παμφυλίας. Τὴν δραστηριότητά του τὴν μοίραζε ἀνάμεσα στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴν Πέργαμο, ἡ ὁποία καὶ σ' αὐτὸ τὸ πεδίο ἔδειξε φιλοδοξίες. Τὰ τέσσερα πρῶτα βιβλία τὰ ἔχουμε στὴν ἔκδοση τοῦ Εὐτόκιου (6. αἰ.), στὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ποὺ καὶ γλωσσικὰ ἀποτελοῦν ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία γιὰ τὴν Κοινή, τὰ τρία ἀκόλουθα σὲ ἀραβικὴ μετάφραση[2]. Ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ χάθηκαν, ἕνα γιὰ τὶς βάσεις τῆς γεωμετρίας, ἀκόμα καὶ

A. Czwalina, *Archimedes Werke übers. und mit Anm. vers.* ἀναπαρ. Darmstadt 1967. Ἀγγλ. μετάφρ. μὲ θαυμάσια εἰσαγωγή: Th. L. Heath, *The Works of A.* Cambr. 1897 μὲ Παράρτ. 1912, τώρα σὲ μιὰν *Dover Edition,* 3 τόμ. Νέα Ὑόρκη 1956. Ὁ Heath μετατρέπει τὸν Ἀρχιμήδη στὴν γλώσσα τῶν μαθηματικῶν τύπων τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ἡ καλύτερη παρουσίαση μὲ μετάφρ.: E. J. Dijksterhuis, *Archimedes.* Κοπεγχ. 1956. Τοῦ ἴδ. *Archimedes. The Arenarius. The Greek Text with Glossary.* Leiden 1956. P. ver Eecke, *Les oeuvres complètes d'Archimède. Trad. avec une introd. et des notes. Suivies des Commenteaires d'Eutocius d'Ascalon.* 2 τόμ. Βιέννη 1961. Marshall Clagett, *Archimedes in the middle Ages.* 1. *The Arabo-Latin Tradition.* Wisconsin Un. Pr. 1964.

1. Σώζονται ἀκόμα: *Περὶ σφαίρας καὶ κυλίνδρου. Κύκλου μέτρησις. Περὶ ἰσορροπιῶν. Περὶ ἑλίκων. Τετραγωνισμὸς παραβολῆς. Περὶ τῶν ὀχουμένων. Στομάχιον.* Αἴνιγμα σὲ δίστιχα εἶναι τὸ *Πρόβλημα βοεικόν.* Ἐνμέρει περιέχουν προιόντα τοῦ Ἀρχιμήδη τὰ *Λήμματα* (βοηθητικὲς φράσεις), ποὺ σώζονται σὲ ἀραβικὴ μετάφραση.

2. Ἑλληνικὸ κείμενο στὸν J. L. Heiberg, 2. τόμ. Λειψ. 1891/93 (μὲ λατ. μετάφρ.). Γερμανικά: A. Czwalina, Μόναχο 1926· ξανατ. Darmstadt 1967. Ἀγγλ.: Th. L. Heath, Cambr. 1896· ξανατύπ. 1959. Γαλλ. P. ver Eecke. Παρίσι 1963. Μὲ λατ. μετάφραση τῶν ἀραβικῶν βιβλίων (5-7): E. Halley. Ὀξφ. 1710.

στὰ λείψανα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Πρόκλου στὸν Εὐκλείδη, προκαλεῖ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

Τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνιστικῆς ἀστρολογίας τὸ χάραξε εὔστοχα ὁ Σωσιγένης, ὁ δάσκαλος τοῦ Ἀλέξανδρου ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα[1], ποὺ ἐπιτομὲς τῆς κριτικῆς του γιὰ τὴν θεωρία τῶν σφαιρῶν ἔχουμε στὸν Σιμπλίκιο: ἡ παραδοχὴ ὁμόκεντρων σφαιρῶν ἀπὸ τὸν Εὔδοξο καὶ τοὺς πολυάριθμους ὀπαδούς του δὲν μποροῦσε νὰ ἑρμηνεύση μιὰν ὁλόκληρη σειρὰ γνωστῶν τότε κιόλας φαινομένων. Ἡ ἐποχὴ ὡρίμασε γιὰ τὸ μεγαλεπήβολο καὶ τολμηρὸ βῆμα τοῦ Ἀρίσταρχου ἀπὸ τὴν Σάμο. Τὸ ἔργο του ἀνήκει ἀκόμα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3. αἰώνα, στὴν ἀκμὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ὁ Στράτωνας ὁ Λαμψακηνός, ὁ περιπατητικὸς φυσικός (βλ. σ. 954), ἦταν δάσκαλός του. Μὲ τὸν Ἀρίσταρχο βλέπουμε τὸ ἡλιοκεντρικὸ σύστημα στὴν τέλεια καθαρότητά του. Τὸ ὅτι δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιβληθῆ, ὅτι ξέρουμε μόνο τὸν Σέλευκο ἀπὸ τὴν Σελεύκεια (γύρω στὰ 150 π.Χ.) σὰν ὑπερασπιστὴ τῆς θεωρίας του, αὐτὸ ἔχει σχέση μὲ τὶς βαθιὲς ρίζες τοῦ γεωκεντρικοῦ συστήματος καὶ τῆς ἀστρονομίας τῶν σφαιρῶν στὴν θρησκευτικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διαμαρτυρία τοῦ Κλεάνθη τοῦ στωικοῦ, ἐναντίον τοῦ Ἀρίσταρχου. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου ἀστρονόμου μᾶς σώθηκε μόνο τὸ μικρὸ σύγγραμμα *Περὶ μεγεθῶν καὶ ἀποστημάτων* (=ἀποστάσεων) *ἡλίου καὶ σελήνης*[2].

Σπουδαῖοι ἀστρονόμοι προσπάθησαν, στηριγμένοι στὴν γεωκεντρικὴ θεωρία τῶν σφαιρῶν, νὰ ξεκαθαρίσουν τὶς ἀνωμαλίες ποὺ παρατηροῦνταν. Στὸν μαθηματικὸ Ἀπολλώνιο ἀπὸ τὴν Πέργη ἀνάγεται ἡ θεωρία τῶν ἐπικύκλων, ποὺ δέχεται μιὰν πρόσθετη κυκλικὴ κίνηση γύρω ἀπὸ ἕνα κέντρο ποὺ βρίσκεται ἐπάνω στὴν κύρια σφαίρα. Μὲ αὐτὸ καὶ μὲ τὴν ἐκκεντρότητα τῶν κύριων κύκλων ζητοῦσε νὰ βρῆ τὴν λύση ὁ Ἵππαρχος ἀπὸ τὴν Νίκαια (μέσα τοῦ 2. αἰ.). Παρ' ὅλο ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ λαθεμένες βασικὲς ὑποθέσεις καὶ παρ' ὅλες τὶς ἐλλείψεις τῶν ὀργάνων του, αὐτὰ ποὺ σὲ ἐξακριβωμένη γνώση πέτυχε ὁ Ἵππαρχος γιὰ τὴν θέση καὶ κίνηση τῶν ἄστρων, γιὰ τὴν μετάπτωση καὶ τὶς ἐκλείψεις, καὶ τὶς ἔθεσε στὴν διάθεση τῆς γεωγραφίας καθὼς καὶ τῆς ἡμερολογιακῆς τέχνης, ἀξίζει νὰ ἐκτιμηθοῦν πάρα πολύ. Σώθηκε μονάχα τὸ πρώιμο ἔργο του μὲ πολεμικὴν ἐναντίον τοῦ Ἄρατου *(Τῶν Ἀράτου καὶ Εὐδόξου φαινομένων ἐξήγησις)*[3]. Ὁ Ἵππαρχος χωρὶς ἀμφιβολία δούλεψε μὲ ὑλικὸ βαβυλωνιακῶν παρατηρήσεων, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ βλέπουμε ὅτι ἡ βαβυλωνιακὴ ἀστρονομία στὶς σχολὲς τῶν Βορσίππων, τῶν Σιπ-

1. Ἕνας ἄλλος Σωσιγένης ἦταν σύμβουλος τοῦ Καίσαρα στὴν μεταρρύθμιση τοῦ ἡμερολογίου, πβλ. A. REHM, *RE* A 3, 1927, 1157. Γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ σημειώνουμε ἐδῶ: J. MITTELSTRASS, *Die Rettung der Phanomene*. Βερολ. 1963

2. TH. L. HEATH, *A. of Samos, the ancient Copernicus. A History of Greek Astronomy together with A.s. Treatise on the Sizes and Distances of the Sun and Moon. A new Greek Text with Transl. and Notes*. Ὀξφ. 1913· ξανατύπ. 1959.

3. Ἔκδοση: K. MANITIUS, Λειψ. 1894. Γιὰ τὸν κατάλογο τῶν ἄστρων τοῦ Ἱππάρχου: *Ἐκ τῶν Ἱππάρχου περὶ τῶν ἀστέρων* στὸν *Catal. Cod. Astrolog. Gr*. 9/1. Βρυξ. 1951, 189.

πάρων καὶ τοῦ Οὐρούκ· βρίσκεται σὲ νέαν ἄνθηση στὴν ἐποχὴ τῶν Σελευκιδῶν[1]. Οἱ ἐπιδράσεις πηγαινοέρχονταν μὲ ἔντονη ἐναλλαγὴ πρὸς τὰ ἐδῶ καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ. Σὰν γεωγράφος ὁ Ἵππαρχος ἀντιμετώπισε ἐπικριτικὰ προπάντων τὸν Ἐρατοσθένη σ' ἕνα ἔργο ποὺ περιλάμβανε τρία βιβλία. Ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀναγνωρίζουμε στὸν Στράβωνα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐπίσης μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε μὲ πιθανότητα τὸν τίτλο ἔργου: *Πρὸς τὴν Ἐρατοσθένους γεωγραφίαν*[2].

Στὸ πρυμναύλακο τῶν μεγάλων ἔλαμναν πολυάριθμοι προκομμένοι ἐργάτες. Ἀναφέρουμε τὸν Ὑψικλή (πρῶτο μισὸ τοῦ 2. αἰώνα), ποὺ στὸ σύγγραμμά του *Γιὰ τὴν ἀνατολὴ τῶν ἄστρων* (*Ἀναφορικός*)[3] γιὰ πρώτη φορὰ βρίσκουμε τὴν διαίρεση τῆς ἐκλειπτικῆς σὲ 360°, ὕστερα τὰ *Σφαιρικὰ*[4] τοῦ σχεδὸν σύγχρονου Θεοδόσιου ἀπὸ τὴν Βιθυνία, καὶ τὴν *Εἰσαγωγὴν εἰς τὰ φαινόμενα*[5] τοῦ Γέμινου (1. μισὸ τοῦ 1. αἰ. π.Χ.), μέσα στὴν ὁποία μᾶς σώθηκε ἡ ἐπιτομὴ ἀπὸ ἕνα ὑπόμνημα αὐτοῦ τοῦ Ρόδιου Στωικοῦ στὸ ἔργο τοῦ Ποσειδώνιου *Περὶ μετεώρων*.

Γιὰ τὴν δημιουργία τῆς μαθηματικῆς γεωγραφίας σὰν μιᾶς ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐπιτυχίες τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἔχουμε μιλήσει σχετικὰ μὲ τὸν Ἐρατοσθένη. Κάμαμε ἐπίσης λόγον καὶ γιὰ τὰ πολύπλευρα ἐνδιαφέροντα τοῦ Ποσειδώνιου στὴν περιγραφὴ τῶν ξένων χωρῶν, καὶ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἱστοριογραφία περιλάβαμε ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν γεωγραφικὴ περιοχή. Ὑπενθυμίζουμε ἀκόμα ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ γνώρισε ἀπὸ μετάφραση[6] τὴν διήγηση τοῦ Ἄννωνα γιὰ τὸ τολμηρό του ταξίδι στὶς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Ἀφρικῆς (βλ. σ. 322), κι ἀναφέρουμε ἀκόμα τὸν τελείως ἀλογοτέχνητο, πολύτιμον ὅμως ἐξαιτίας τῆς ἀνοιχτομαTιᾶς τοῦ ἀνώνυμου συγγραφέα του, *Περίπλουν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης*, καθὼς καὶ τὶς ταξιδιωτικὲς εἰκόνες, ποὺ ἔχουν συγγραφῆ στὸ εἶδος τῶν τουριστικῶν ὁδηγῶν, ἑνὸς Ἡρακλείδη Κριτικοῦ (παραδίνεται: Κρητικός), ποὺ ἀντανακλοῦν κυρίως τὶς συν-

1. J. Bidez, <Les écoles chaldéennes sous Alexandre et les Séleucides>, *Annuaire de l'Institut de philol. et d'hist. orient.* 3, 1935, 41. G. Sarton, <Chaldaean Astronomy of the last three centuries B. C.>, *Journ. Am Or. Soc.* 75, 1955, 166.

2. D. R. Dicks, *The Geographical Fragments of Hipparchus*. Ἔκδ. καὶ μετάφρ. μὲ εἰσαγ. καὶ ὑπόμνημα. Λονδ. 1960.

3. K. Manitius, Progr. Δρέσδη 1888. V. de Falco καὶ M. Krause, *Die Anfangszeiten der Gestirne*. Μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ O. Neugebauer, *Abh. Ak. Gottingen* 3. Σειρὰ 62, 1966 (μὲ μετάφρ.).

4. J. L. Heiberg, *Abh. Gott. Ges. Phil.-hist. Kl.* N. F. 19, 1927· ἐκεῖ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θεοδόσιου, *Περὶ οἰκήσεων*, ἐκδομένο ἀπὸ τὸν R. Fecht. Τὸ *Περὶ νυκτῶν καὶ ἡμερῶν* εἶναι δημοσιευμένο μόνο στὴν λατ. μετάφραση τοῦ G. Auria. Ρώμη 1591. Ἡ γαλλ. μετάφραση τῶν *Σφαιρικῶν* ἀπὸ τὸν P. ver Eecke μὲ εἰσαγ. καὶ σημ. Bruges 1927· ξανατύπ Παρίσι 1959.

5. K. Manitius, Λειψ. 1898 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπόμν.). E. J. Dijksterhuis, *Gemini elementorum astronomiae capita I. III-VI. VIII-XVI, with a Glossary*. Leiden 1957.

6. *Geogr. Graeci min.* 1, 1, W. Aly, *Herm.* 62, 1927, 321. R. Gungerich, *Die Küstenbeschreibung in der griech. Lit.* Munster 1950, 17. L. del Turco, *Periplus Hannonis*. Φλωρεντ. 1958. Μετάφρ.: O. Seel, *Antike Entdeckerfahrten* Ζυρίχη 1961. (Lebendige Antike).

θῆκες τοῦ ὄψιμου 3. αἰώνα[1]. Στὰ δικά του πόδια στεκόταν σὰν γεωγράφος ὁ Ἀρτεμίδωρος ὁ Ἐφέσιος, ποὺ ἔγραψε γύρω στὰ 100 π.Χ. Ἡ πατρίδα του τὸν ἔστειλε πρεσβευτὴ στὴν Ρώμη, καὶ ἄλλα ταξίδια τὸν ἔφεραν σὲ πολλὰ μέρη τῆς Οἰκουμένης. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν μελετῶν του τὰ συγκέντρωσε σ' ἕνα ἔργο ἀπὸ 11 βιβλία, ποὺ πιθανῶς εἶχε τὸν τίτλο *Γεωγραφούμενα*.

Ἡ τεχνικὴ ἐξέλιξη, γιὰ τὴν ὁποία τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ μηχανικὴ ἄνοιξαν σημαντικὲς δυνατότητες, ὁλοκληρώθηκε σὲ δυὸ κατευθύνσεις: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ τὴν βλέπουμε, ὅπως σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, στὴν ὑπηρεσία τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη κινεῖται πρὸς τὰ πιὸ ἀπίθανα παιχνίδια τῆς φαντασίας. Γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῆς ἀνθρώπινης δύναμης μὲ τὴν μηχανή, γιὰ τὴν τεχνικοποίηση μὲ τὸ σύγχρονο νόημα, μόλις βλέπουμε κάποια ξεκινήματα, κι ὅπου ἀναγνωρίζουμε τέτοια, ὅπως γιὰ τὸν νεροκοχλία τοῦ Ἀρχιμήδη, δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτε γιὰ τὴν ἀξιοποίησή τους. Διάφοροι παράγοντες δὲν τοὺς ἐπέτρεψαν νὰ φτάσουν σὲ μιὰν τεχνικὴ ἐξέλιξη, ποὺ θὰ εἶχε ἐπηρεάσει τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ ἀλλάξει τὴν ὄψη τῆς ἐποχῆς. Ἡ δυνατότητα ποὺ εἶχαν νὰ ἐκμεταλλεύωνται τὴν ἀνθρώπινη ἐργατικὴ δύναμη μὲ ἐλάχιστα ἔξοδα ὣς τὸ ἀκρότατο σημεῖο, μάραινε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς μηχανῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ φορεῖς τῆς τεχνικὰ ἀξιοποιήσιμης γνώσης ἦταν συμπατριῶτες τοῦ Πλάτωνα, στραμμένοι πρὸς τὴν καθαρὴ γνώση μὲ ἕναν τρόπο ποὺ τὸν εἴδαμε τώρα δὰ καὶ στὸν Ἀρχιμήδη.

Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἡ τεχνικὴ τοῦ 3. αἰώνα πέτυχε στὶς δυὸ κατευθύνσεις ποὺ ἀναφέραμε, στὸν πόλεμο καὶ τὸ παιχνίδι, συνδέονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κτησίβιου, ὁ ὁποῖος ἔδρασε στὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλάδελφου. Τὰ περισσότερα ἀπὸ ὅσα διαβάζουμε ἀκόμα στὸν Ἥρωνα, πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στὴν ἴδια ἐποχή. Τότε ἄρχισε ὁ συστροφικὸς καταπέλτης μὲ τὶς κλωσμένες δεσμίδες νεύρων νὰ ἀντικαθιστᾶ τὸ πρωτόγονο τόξο. Ἐπίσης τελειοποίησαν σὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες τὴν πολὺ ἐξελιγμένη ἤδη τὸν 4. αἰώνα τεχνικὴ τῆς πολιορκίας καὶ ἄμυνας. Ὁ Ἀθήναιος, ὁ μηχανικός, ποὺ ἡ χρονολόγησή του ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, δίνει μερικὲς πληροφορίες στὸ σύγγραμμά του *Περὶ μηχανημάτων*. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Βίτωνας, ποὺ τὸ ἔργο του γιὰ πολεμικὲς μηχανὲς καὶ καταπέλτες τὸ ἀφιέρωσε στὸν Ἄτταλο τὸν Α' ἢ τὸν Β'[2]. Ἰδιαίτερα ἐπιτεύγματα τοῦ Κτησίβιου θεωροῦνται οἱ πυροσβεστικὲς ἀντλίες καὶ τὰ ὑδραυλικὰ ἁρμόνια· πολὺ μυαλὸ καὶ πολὺν κόπον ἔβαλε ὁ ἴδιος, γιὰ νὰ τελειοποιήση τὰ ὑδραυλικὰ ρολόγια καὶ νὰ τὰ ἐφοδιάση μὲ ὄργανα ποὺ νὰ ἀναγγέλλουν τὴν ὥρα. Ὁ Κτησίβιος δούλεψε πολὺ μὲ τὸν πιεσμένο ἀέρα καὶ μάλιστα ἔκαμε πειράματα μὲ ἕνα ὅπλο μὲ πιεσμένον

1. Ὑπομνηματισμένη ἔκδοση τοῦ *Περίπλου*, ἡ ὁποία μάλιστα κάμνει προσιτὴ τὴν Κοινὴ τοῦ συγγράμματος, ἀπὸ τὸν H. FRISK, *Gotteborgs Hogskolas Årsskrift* 33/1, 1927, GUNGERICH (βλ. προηγ. σημ.), 18.—F. PFISTER, *Die Reisebilder des Herakleides. Sitzb. Öst. Ak. Phil.-hist. Kl.* 227/2, 1951 (μὲ ὑπόμν.).

2. Καὶ οἱ δυὸ στοῦ C. WESCHER, *Poliorcétique des Grecs*. Παρίσι 1867. R. SCHNEIDER, *Gr. Poliorketiker. Abh. Gött. Ges. Phil.-hist. Kl.* 1908-12.

ἀέρα. Ἡ πιὸ καταπληκτικὴ ἔνδειξη γιὰ τὸ πόσο κοντὰ βρίσκονταν τότε σὲ ἐφευρέσεις μὲ μεγάλες συνέπειες, εἶναι ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἀτμοῦ, ποὺ τὴν γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Ἥρωνα. Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐδῶ σταματοῦμε στὸ παιχνίδι, ἕνα παιχνίδι ποὺ ἔχει μέλλον, ὅταν βλέπουμε ὅτι ἡ διαφυγὴ τοῦ ἀτμοῦ προκαλοῦσε κίνηση.

Ἀπὸ τὸν Κτησίβιο δὲν ἔχουμε τίποτε, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ὀκτὼ βιβλία τῆς *Μηχανικῆς (Μηχανικὴ σύνταξις)* τοῦ ὀπαδοῦ του Φίλωνα τοῦ Βυζάντιου σώθηκε τὸ τέταρτο γιὰ τὶς πολεμικὲς μηχανὲς καὶ κάτι ἄλλα σὲ ἀραβικὴ καὶ λατινικὴ μετάφραση[1]. Ἔχουμε ἄφθονα συγγράμματα τοῦ Ἥρωνα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ποὺ καταπιάστηκε νὰ παρουσιάση ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τῆς μηχανικῆς, χωρὶς νὰ ἀναζητᾶ ὁ ἴδιος νέους δρόμους. Ἡ χρονολόγησή του ἀποτελεῖ δύσκολο πρόβλημα· σήμερα κλίνουν μᾶλλον πρὸς μιὰν ὄψιμη τοποθέτηση στὸν 1. αἰώνα μ.Χ., ἂν ὄχι ὕστερα ἀπὸ τὸν Κλαύδιο Πτολεμαῖο, παρὰ σὲ μιὰν τοποθέτηση στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή[2]. Αὐτὰ ποὺ σώθηκαν[3], ἀφήνουν νὰ φανοῦν καθαρὰ οἱ δυὸ τάσεις τῆς ἑλληνιστικῆς μηχανικῆς, ποὺ τὶς ἀναφέραμε πρωτύτερα. Ἐδῶ πραγματεύεται γιὰ βλητικὲς *(Βελοποιικὰ)* καὶ ἀνυψωτικὲς μηχανὲς *(Βαρουλκός)*, ἐνῶ ἄλλες ἐργασίες ὅπως τὰ δυὸ βιβλία *Πνευματικά*, περιγράφουν τὰ πιὸ διαφορετικὰ μηχανικὰ παιχνίδια, κι ἕνα ἰδιαίτερο σύγγραμμα *Περὶ αὐτοματοποιητικῆς* διδάσκει τὴν κατασκευὴ μικρῶν θεάτρων μὲ αὐτόματα. Στὴν *Διόπτρα* περιγράφεται ἕνα τελειοποιημένο ὀπτικὸ ὄργανο, καὶ σ' ἕνα παράρτημα ἕνας αὐτόματος ὁδομετρητής, ποὺ θὰ εἶχε γλυτώσει τοὺς βηματιστὲς ποὺ παρακολουθοῦσαν τὸν Ἀλέξανδρο ἀπὸ τὸν πολὺν κόπο νὰ μετροῦν τὰ βήματα. Ὁπουδήποτε κι ἂν τοποθετηθῆ ὁ Ἥρωνας, αὐτὰ ποὺ μαθαίνουμε ἀπὸ αὐτὸν εἶναι ἑλληνιστικὴ τεχνικὴ στὴν ἀκμή της, μὲ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ τῆς ἐπιβάλλονταν καὶ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχή.

Οὔτε οἱ ζωολογικὲς μελέτες τοῦ Ἀριστοτέλη οὔτε οἱ βοτανικὲς τοῦ Θεόφραστου βρῆκαν ἀντάξιους συνεχιστὲς στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Πιὸ ζωηρὴ ἦταν ἡ κίνηση στὸ πεδίο τῆς ἰατρικῆς. Ἀκόμα στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, προπάντων στὴν βασιλεία τοῦ Φιλάδελφου, πέφτει ἡ δράση δυὸ μεγάλων γιατρῶν, τοῦ Ἡρόφιλου ἀπὸ τὴν Χαλκηδόνα καὶ τοῦ Ἐρασίστρατου ἀπὸ τὴν Ἰουλίδα τῆς Κέας. Κι οἱ δυὸ ἵδρυσαν σχολὲς μὲ σημαντικὴ δραστηριότητα. Κοινὴ καὶ στοὺς δυὸ εἶναι ἡ ἀποφασιστικὴ στροφὴ πρὸς τὴν ἀνατομία, ποὺ τώρα μποροῦσε νὰ στηρίζεται ἄφθονα στὴν νεκροτομία, καμιὰν φορὰ μάλιστα καὶ στὴν ζωντανοτομία ἐπάνω σὲ ἐγκληματίες. Ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία ὅτι ἡ καρδιὰ εἶναι κεντρικὸ

1. 4. βιβλίο καὶ ἀποσπάσματα: R. Schone, Βερολ. 1893. H. Diels καὶ E. Schramm, *Abh. Ak. Berl. Phil.-hist. Kl.* 1918/16 καὶ 1919/12. Τὰ *«Πνευματικὰ»* ἀπὸ τὰ ἀραβικά: Carra de Vaux, *Notices et extraits*, 38. Παρίσι 1902.

2. Βιβλιογρ. στοῦ Rehm-Vogel (βλ. παραπ.), 74. Van der Waerden (βλ. σ. 1079 σημ. 1), 276, 1.

3. Ἔκδοση W. Schmidt - L. Nix - H. Schone-J. L. Heiberg, Λειψ. 1899-1914. E. M. Bruins, *Heron. Metrica. Codex Constantinopolitanus, Palatii Veteris 1, containing Heron's Metrica in Facsimile, Transcription of Text and Scholia, with Transl. and Comm. Janus* Παράρτ. 2, 1960· τοῦ ἴδ. *Heronis Alexandrini Metrica*. Leiden 1964.

ὄργανο, ξεπερνιέται, ἡ σημασία τοῦ ἐγκεφάλου ἀξιολογεῖται σωστά. Ὁ Ἡρόφιλος ἀνάμεσα σὲ ἄλλα τελειοποίησε τὶς παρατηρήσεις τοῦ δασκάλου του Πραξαγόρα γιὰ τὸν σφυγμὸ καὶ προχώρησε ὡς τὸν χωρισμὸ αἰσθησικῶν καὶ κινητικῶν νεύρων[1]. Ἐνῶ γι' αὐτὸν ἡ θεωρία τῶν χυμῶν ἔμεινε βασική, ὁ Ἐρασίστρατος ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ αὐτὴν καὶ πῆγε, ἐπηρεασμένος ἴσως ἀπὸ τὸν Διοκλή (σ. 798), μὲ τὸ μέρος τῶν Πνευματικῶν. Καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Περίπατο μέσο τοῦ δασκάλου του Μητρόδωρου καὶ τοῦ φυσικοῦ Στράτωνα εἶναι σημαντικές. Τὸ ὅτι αὐτὸς ξεχώριζε τὶς ἀρτηρίες σὰν διόδους τῆς πνοῆς *(πνεῦμα)*, ἀπὸ τὶς φλέβες σὰν φορεῖς τοῦ αἵματος, αὐτὸ ἦταν τὸ πιὸ σημαντικὸ ἐμπόδιο στὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος.

Δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε τὸ ὅτι αὐτοὶ οἱ δυὸ σπουδαῖοι ἐρευνητὲς δὲν μπόρεσαν νὰ ἐμφυσήσουν ἀνατομικὴ σκέψη μεγάλης διάρκειας στὴν ἑλληνικὴ ἰατρική. Ὁ H. E. Sigerist[2] συγκρίνει τὴν ἀπομάρανση αὐτῶν τῶν ξεκινημάτων μὲ τὴν ἀδυναμία τοῦ Ἀρίσταρχου νὰ δώση γενικὴν ἀναγνώριση στὸ ἡλιοκεντρικό του σύστημα, καὶ σημειώνει ὅτι οἱ δυὸ πιὸ πετυχημένες σχολὲς τῆς ἀρχαιότητας, δηλ. καὶ ἡ σχολὴ τῶν Ἐμπειρικῶν, ποὺ θὰ τὴν ἀναφέρουμε ἀμέσως, καὶ ἡ σχολὴ τῶν Μεθοδικῶν, ποὺ ἄκμασε στὴν Ρώμη, ἀρνοῦνται προκαταβολικὰ τὴν ὠφέλεια τῆς ἀνατομίας γιὰ τὴν ἰατρική. Εἶναι μιὰ σημαντικὴ διαπίστωση ὅτι οἱ παλιοὶ πολιτισμένοι λαοὶ καλλιεργοῦσαν τὴν ἀνατομία σὰν τμῆμα τῆς ἔρευνας τῆς φύσης, δὲν τὴν ἔκαμαν ὅμως βάση ἑνὸς ἰατρικοῦ συστήματος. Ἔτσι οἱ σημαντικὲς γνώσεις τῶν ἑλλήνων ἐρευνητῶν σ' αὐτὸν τὸν τομέα δὲν ὑπῆρξαν καρποφόρες στὸν καθαυτὸ ἰατρικὸν τομέα. Πρέπει ἄραγε νὰ παραλληλίσουμε μὲ αὐτὸ τὰ μεγαλόπνοα μαθηματικὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἑλλήνων σοφῶν, τὰ ὁποῖα συμβαδίζουν μὲ τὴν ἔλλειψη μιᾶς τεχνικῆς ἐξέλιξης, ποὺ νὰ στηρίζεται σ' αὐτὰ καὶ νὰ ἔχη μεγάλες συνέπειες;

Χαρακτηριστικὸ γεγονὸς γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἦταν ὅτι στὰ μέσα τοῦ 3. αἰ. ὁ Φιλίνος ἀπὸ τὴν Κώ, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν σκεπτικισμὸ τοῦ Πύρρωνα τοῦ Ἠλείου καὶ τοῦ Τίμωνα ἀπὸ τὸν Φλειούντα, ἔφυγε ἀπὸ τὸν δάσκαλό του Ἡρόφιλο καὶ ἵδρυσε τὴν ἐμπειρικὴ σχολή, ποὺ ἤθελε νὰ εἶναι περισσότερο μιὰ κατεύθυνση *(ἀγωγή)* παρὰ σχολή. Ἐδῶ, μὲ ὁλοφάνερη ἐπανάσταση ἐναντίον τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Λόγου, ἀπορριπτόταν κάθε δογματικὴ βασικὴ θεωρία, πέρα ἀπὸ αὐτὸ ὅμως καὶ ἡ κατεύθυνση τῆς ἰατρικῆς ἔρευνας πρὸς τὴν αἰτιολογία. Γι' αὐτοὺς μόνο τὰ γεγονότα τῆς ἐμπειρίας εἶχαν ἀξία, καὶ ἡ συγκέντρωση ἐμπειριῶν ἦταν ἡ μέθοδος ποὺ

1. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν νεύρων σὰν μιᾶς χειροπιαστῆς ἀνατομικῆς πραγματικότητας ἔχει προϊστορία ποὺ πάει πολὺ πίσω στὴν φιλοσοφικὴ θεωρία τῶν Προσωκρατικῶν. Αὐτὸ τὸ ἀποδείχνει ὁ F. Solmsen, ‹Greek Philosophy and the Discovery of the Nerves›, *Mus. Helv.* 18, 1961, 150.

2. ‹Die historische Betrachtung der Medizin›, *Archiv f. Geschichte d. Med.* 18, 1926, 1 (ἰδιαίτ. 13). Σημαντικὸ ἐπίσης τὸ ‹Die Geburt der abendlandischen Medizin›, στὰ *Essays on the History of Medicine. Pres. to Karl Sudhoff.* Ζυρίχη 1924, 185.

ἐπακολουθοῦσε. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Φιλίνο ἀναφέρεται ἐπίσης κι ὁ Σεραπίωνας ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια σὰν θεμελιωτὴς τῆς κίνησης. Αὐτὴ βρῆκε πολλοὺς ὑποστηρικτές, ὅπως στὸν 1. αἰώνα π.Χ. τὸν Ἡρακλείδη ἀπὸ τὸν Τάραντα καὶ τὸν Ἀπολλώνιο ἀπὸ τὸ Κίτιο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχουμε ἕνα ὑπόμνημα σὲ τρία βιβλία στὸ *Περὶ ἄρθρων* τοῦ Ἱπποκράτη[1].

Γιὰ τὴν γενικὴ βιβλιογρ. παραπέμπουμε στὴν σ. 325-26 καὶ δίνουμε μερικὲς προσθῆκες. Χρήσιμες ὑποδείξεις βρίσκονται στοῦ H. Bengtson, *Griech. Gesch.* 2. ἐκδ. Μόναχο 1960, 456. Εἰδικὴ βιβλιογρ. στοῦ J. Mau, *Der Hellenismus in der deutschen Forschung 1938-1948.* Wiesbaden 1956, 149. Μεγάλες συνθέσεις δίνουν οἱ J. L. Heiberg, *Gesch. d. Math. u. Naturwiss. im Altertum.* Μόναχο 1925 (*Handb. d. Altertumswiss.* 5/1/2), τὸ θαυμάσιο, ἐφοδιασμένο μὲ πλούσια βιβλιογραφικὰ δεδομένα, ἐγχειρίδιο τῶν A. Rehm, καὶ K. Vogel, *Exakte Wissenschaften.* Λειψ. 1933 (*Einl. in die Altertumswiss.* 2/5, 4. ἐκδ.) καὶ B. Farrington, *Greek Science.* Λονδ. 1953. Ἀκόμα: Cl. Marshall, *Greek Science in Antiquity.* Νέα Ὑόρκη 1955. *Histoire générale des sciences, publiée sous la direction de* René Taton. I. Παρίσι 1957· ἐδῶ ὁ J. Itard πραγματεύθηκε τὰ μαθηματικά, ὁ J. Beaujeu τὴν ἰατρικὴ τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαικῆς ἐποχῆς. G. Sarton, *A History of Science II. Hellenistic Science and·Culture in the last three Centuries B.C.* Cambr. Mass. 1959.—Γιὰ τὴν μηχανική: A. B. Drachmann, *Ktesibios, Philon and Heron. Acta Hist. Scientiarum Natur. et Medic.* 4. Κοπεγχάγη 1948.—Γιὰ τὰ Μαθηματικά: Th. L. Heath, *A History of Greek Mathematics.* 2 τόμ. Ὀξφ. 1921. K. Reidemeister, *Das exakte Denken der Griechen.* Ἀμβ. 1949. O. Becker, *Das math. Denken der Antike.* Γοττ. 1957 (*Studienh. zur Altertumswiss.* 3). Per Waldal, *Das Sieb des Eratosthenes. Eine Studie über die natürlichen Zahlen.* Dielsdorf 1960. Ἕνα χρήσιμο ἔργο πηγῶν μὲ ἀγγλ. μετάφραση προσφέρει ὁ Ivor Thomas, *Selections illustrating the History of Greek Mathematics.* 2 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1951.—Τεχνική: H. Diels, *Antike Technik.* 3. ἐκδ. Λειψ. 1924. F. M. Feldhaus, *Die Technik der Antike und des Mittelalters.* Potsdam 1931. Τοῦ ἴδ. *Die Maschine im Leben der Völker.* Βασιλεία 1954. D. A. Neuburger, *Die Technik des Altertums.* Λειψ. 1929· *Technical Arts and Sciences of the Ancients.* Λονδ. 1930. H. Strauss, *Die Geschichte der Bauingenieurkunst.* Βασιλεία 1949.—Ἰατρική: K. Deichgräber, *Die griech. Empirikerschule.* Βερολ. 1930. Φωτοτυπ. ἐπανέκδ. μὲ προσθῆκες 1965. G. Spanopoulos, *Erasistratos. Der Arzt und Forscher. Abh. zur Gesch. d. Med. u. Naturwiss.* Τεῦχ. 32. Βερολ. 1939. P. Diepgen, *Gesch. d. Medizin* I. Βερολ. 1949. M. Michler, *Die Spezialisierung der antiken Chirourgie.* Βέρνη-Στουττγ. 1969. —Ἐκδόσεις καὶ βιβλιογρ. γιὰ τὸν κάθε συγγραφέα δίνουν οἱ σημειώσεις.

10. ΨΕΥΔΟΠΥΘΑΓΟΡΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ὕστερα ἀπὸ τὴν πραγμάτευση τῶν ἐπιστημῶν ἐπισυνάπτουμε τὴν ἀνάλυση ἔργων ποὺ βρίσκονται σὲ ἀρκετὰ μεγάλην ἀντίθεση πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀλεξανδρινῆς ἔρευνας καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν συγχρόνως νὰ κοιτάξουμε ἐκεῖνο τὸ πλατὺ ὑπό-

---

1. H. Schone, Λειψ. 1896. Jutta Kolesch καὶ F. Kudlien, *CMG* 11/1/1, 1965 (μὲ μετάφρ.)· πβλ. τῶν ἴδ. *Herm.* 89, 1961, 322.

στρωμα, πού μολονότι ὑπῆρχε πάντα, ἀκριβῶς στὴν ὀψιμότερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ βγῆκε ἔντονα στὴν ἐπιφάνεια. Ὁ Holger Thesleff καὶ ὁ Walter Burkert μὲ λαμπρὲς ἔρευνες τοποθέτησαν αὐτὴν τὴν γραμματεία σὲ νέες συνάφειες, μέσα στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή [1].

Ὡς πίσω στὸν Ἀριστόξενο τὸν Ταραντίνο[2] ἀνάγεται ἡ παράδοση, ὅτι ἡ σχολὴ τοῦ Πυθαγόρα πέθανε ὕστερα ἀπὸ μερικὲς γενεές. Ἡ νεότερη φιλοσοφία τὸ ἔχει δεχτῆ καὶ τοποθέτησε τὸ τέλος της ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4. αἰώνα[3]. Αὐτὸ εἶχε σὰν συνέπεια νὰ ἀποκτήση ὁ Νεοπυθαγορισμός, πού ἀπὸ τὸν 1. π.Χ. αἰώνα διαδόθηκε ἔντονα προπάντων στὴν Ρώμη χάρη στὸν Nigidius Figulus καὶ ὕστερα χάρη στοὺς Σέξτιους (Sextii), τὴν εἰκόνα μιᾶς πραγματικῆς ἀνανέωσης (renovatio), κι ἔτσι ἐκφράζεται καὶ ὁ Κικέρωνας (*Tim.* 1) γιὰ τὸν πρῶτο ἀπὸ αὐτούς. Ὅλα αὐτὰ εἶναι γεγονότα ἀναμφισβήτητα. Μὲ αὐτὰ ὅμως συνδέεται τὸ πρόβλημα ἂν ἀνάμεσα στὸν ἀρχαῖο καὶ τὸν νέο πυθαγορισμὸ ὑπάρχουν κάποιες σχέσεις. Οἱ ἀκραῖες θέσεις ἀντιπροσωπεύονται ἐδῶ ἀπὸ τὰ ὀνόματα τοῦ Zeller καὶ τοῦ Carcopino. Ὁ Zeller ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι πραγματικὰ ἡ φιλοσοφία τοῦ Πυθαγόρα δὲν ἔζησε πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4. αἰώνα, ἡ θρησκευτικὴ κίνηση ὅμως συνεχίσθηκε σὲ λατρευτικὲς κοινότητες ὀρφικο-μυστικοῦ τύπου. Ὁ Carcopino[4] ἀντίθετα δὲν ἤθελε νὰ δεχτῆ διάσπαση τῆς πυθαγορικῆς παράδοσης, δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ προσφέρη σίγουρο ὑλικὸ γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή[5]. Στοὺς δυὸ συγγραφεῖς πού μνημονεύσαμε στὴν ἀρχὴ ἀνήκει ἡ τιμὴ ὅτι συσχέτισαν δραστήρια τὰ ψευδοπυθαγορικὰ συγγράμματα μὲ αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Στὸν Thesleff χωστοῦμε ἕναν ἐκπληκτικὰ ὀγκώδη κατάλογο, στὸν ὁποῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λίγα πού σώζονται, σημειώνεται ὁ μεγάλος ἀριθμὸς μαρτυρημένων συγγραμμάτων αὐτοῦ τοῦ εἴδους[6].

1. H. Thesleff, *An Introduction to the Pythagorean Writings of the Hellenistic Period. Acta Academiae Aboensis Humaniora* 24/3, 1961· μὲ πλούσια βιβλιογραφία· τοῦ ἴδ., *The Pythagorean Texts of the Hellenistic Period. Acta Academiae Aboensis.* Σειρ. A. τόμ. 30/1, Åbo 1965. W. Burkert, ‹Hellenistische Pseudopythagorica›, *Phil.* 105, 1961, 16. 226. Παραπέμπουμε ἐπίσης ἐδῶ στὸ σημαντικὸ βιβλίο τοῦ W. Burkert, *Weisheit und Wissenschaft. Studien zu Pythagoras, Philolaos und Platon. Erlanger Beitr. zur Sprach- u. Kunstwiss.* 10. Νυρεμβ. 1962.

2. Ἀπ. 18 Wehrli. Διογ. Λαέρτ. 8, 46. Ἰάμβλ., *Βίος Πυθ.* 251· πρόσθ. Διόδωρο 10, 10, 2. 15, 76, 4.

3. Ἔτσι ὁ E. Zeller στὴν *Philosophie der Griechen* 3/2. 5. ἔκδ. Λειψ. 1923, 103.

4. J. Carcopino, *La basilique pythagoricienne de la Porte Majeure.* Παρίσι 1927. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ πυθαγορικοῦ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ὑπόγειου λατρευτικοῦ χώρου, βιβλιογρ. στὸν Burkert, ἔ.ἀ. 227, 2.

5. Ὅτι ἡ ἀπόπειρα τῶν A. Láscaris Comneno καὶ A. Manuel de Guadan, ‹Contribución a la historia de la difusión del Pitagorismo›, *Rev. d. filos.* 15. Μαδρίτη 1956, 181, νὰ βγάλουν συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἐξάπλωση τοῦ πεντάγραμμου γιὰ πυθαγορικὲς κοινότητες, εἶναι τελείως ἀποτυχημένη, τὸ παρατηρεῖ σωστὰ ὁ Burkert, ἔ.ἀ. 230.

6. Παλιότερες ἐπισκοπήσεις τῶν ψευδεπίγραφων στοῦ Ueberweg-Praechter, *Philosophie des Altertums,* 14. ἔκδ. Βασιλεία 1957, 45*, καὶ E. Zeller, *Philosphie der Griechen* 1, 7. ἔκδ. Λειψ. 1923, 366 καὶ 3/2, 5. ἔκδ. Λειψ. 1923, 92. 115.

Γιὰ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ διαπιστώνεται ὅτι γράφτηκαν σὲ μιὰν λογοτεχνικὴ δωρικὴ διάλεκτο, κι ἔτσι μποροῦμε ἐδῶ νὰ μελετήσουμε τὴν ἐξέλιξη ἑνὸς δωρικοῦ πεζοῦ λόγου σὲ ὁρισμένα σύνορα. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή, ἂν παραμερίσουμε τὸ προβληματικὸ *ἔχοντι* τοῦ Ἀλκμαίωνα τοῦ Κροτωνιάτη (VS 24 B 1), φτάνει ἀπὸ τὸν Φιλόλαο τὸν Κροτωνιάτη τοῦ τέλους τοῦ πέμπτου ὡς τὰ μαθηματικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀρχιμήδη στὰ μέσα καὶ τὸ τέλος τοῦ τρίτου αἰώνα. Τὴν ἱστορία της, ποὺ μαζὶ μὲ ἄλλα ὁδήγησε στὴν «δωρικοποίηση» τοῦ Ἴωνα Πυθαγόρα, τὴν ἔγραψε ὁ THESLEFF σ' ἕνα ἀξιόλογο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του.

Ἀποφασιστικὴ γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ θίξαμε, ἦταν ἡ ἀναγνώριση ὅτι πολλὰ πυθαγορικὰ συγγράμματα, ἀντίθετα μὲ προηγούμενες ὄψιμες χρονολογήσεις, πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν ἤδη στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἰδιαίτερα στὸν 3. καὶ 2. αἰώνα. Ἐδῶ θὰ ποῦμε μόνο τὰ πιὸ σημαντικά· ὅλα τὰ ἄλλα τὰ βρίσκει κανεὶς στὸν THESLEFF, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀποκτήσαμε καὶ τὴν ἔκδοση ἑνὸς Corpus αὐτῶν τῶν προϊόντων.

Ἔχουμε ἀρχαῖες πληροφορίες [1] ὅτι ὁ Πυθαγόρας δὲν ἔγραψε τὴν διδασκαλία του, ἀλλὰ τὴν δίδασκε σὲ μυημένους. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν προϋπόθεση ξεκινᾶ μιὰ ἐπιστολὴ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Λύση, ἴσως ἐκείνου τοῦ Πυθαγόρειου ποὺ γλύτωσε ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Κρότωνα κι ἔγινε ἀργότερα δάσκαλος τοῦ Ἐπαμεινώνδα. Τὸ κείμενο αὐτό, ποὺ τὸ ἔχουν μεταφράσει ὁ Κοπέρνικος κι ὁ Matthias Claudius [2], συνδυάζει μαζὶ μὲ προτρεπτικὲς περιγραφὲς γιὰ τὸν πυθαγορικὸ τρόπο τῆς ζωῆς, ποὺ προϋποθέτει τὸν καθαρμὸ τῆς ψυχῆς, μιὰν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Ἵππαρχου, ὁ ὁποῖος παραβαίνοντας τὴν ἐντολὴ τοῦ Πυθαγόρα γιὰ μυστικότητα φιλοσοφοῦσε δημόσια. Ἀπὸ δυὸ παραλλαγὲς τῆς ἐπιστολῆς, μιὰν στὸν *Βίον Πυθαγόρου* τοῦ Ἰάμβλιχου (75-78) καὶ μιὰν ποὺ παραδόθηκε σὲ χειρόγραφα ἐπιστολῶν (Hercher, *Epistologr.* 601), μόνο ἡ δεύτερη περιέχει πληροφορίες γιὰ *Ὑπομνήματα*, ποὺ τὰ κληροδότησε τάχα ὁ Πυθαγόρας στὴν κόρη του. Ὁ BURKERT μὲ στοχαστικὴ ὅσο κι ἔξυπνη ἐπιχειρηματολογία ἔκαμε πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι ἀντίθετα μὲ τὴν σημερινὴ ἀντίληψη, αὐτὴ ποὺ θεωρεῖται δεύτερη μορφὴ εἶναι ἡ ἀρχική, καὶ ὅτι πρόθεσή της ἦταν νὰ παρουσιάση ἀκριβῶς ἐκεῖνα τὰ *Ὑπομνήματα*, ποὺ εἶχαν δημοσιευθῆ σὰν σοφία τοῦ Πυθαγόρα. Ἡ νόθευση αὐτή, σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Λύση, ἡ ὁποία ἀπομακρύνεται ἀπὸ μιὰν αὐστηρὴ ὡς τότε τήρηση τῆς μυστικότητας, πρέπει νὰ εἶναι παλιότερη ἀπὸ τὰ τρία πολὺ διαδομένα βιβλία ποὺ ἐπίσης ἀποδίδονταν στὸν Πυθαγόρα, αὐτὰ ποὺ τὰ λὲν *Tripertitum: Παιδευτικόν, Πολιτικόν, Φυσικόν*. Μὲ ὅσο ποσοστὸ πιθανότητας μπορεῖ νὰ πετύχη κανεὶς σ' αὐτὰ τὰ πάρα πολὺ δύσκολα προβλήματα, ὁ BURKERT ἐταύτισε τὰ *Ὑπομνήματα* αὐτὰ μ' ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔκαμε ἀπάνθισμα ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Πολυΐστορας (F Gr Hist 273 ἀπ. 93). Τὰ τοποθετεῖ στὸν 3. αἰώνα, μὲ καλὰ ἐπιχειρήματα ὅμως

1. Τὰ χωρία στοῦ E. ZELLER, ἔ.ἀ. 1, 7. ἔκδ. Λειψ. 1923, 409, 2.
2. Οἱ ἀποδείξεις στοῦ BURKERT, ἔ.ἀ. 18, 2.

ὕστερα ἀπὸ τὸν 'Αριστοτέλη, ἐνῶ τὸ *Tripertitum* (= τριμερὲς) τὸ βάζει γύρω στὸ 200 π.Χ. 'Ολωσδιόλου ἀνεξάρτητα ὁ THESLEFF ἔφτασε σὲ μιὰν χρονολόγηση ποὺ συμφωνεῖ χονδρικὰ μὲ τὴν προηγούμενη.

Ψευδεπίγραφα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἴδιου τοῦ Πυθαγόρα ἂς ἀναφέρουμε ἀκόμα ἐδῶ ἕναν *'Ιερὸν λόγον* σὲ ἑξάμετρους κι ἕναν *'Ιερὸν λόγον περὶ θεῶν* σὲ δωρικὸν πεζὸ λόγο. Μᾶς σώθηκαν ὁλόκληρα δυὸ συγγράμματα κάτω ἀπὸ ἄλλα ὀνόματα. Κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὄκελλου[1] ἀπὸ τὴν Λευκανία, ἡ πραγματεία *Περὶ τῆς τοῦ παντὸς φύσεως*, ποὺ ὁ HARDER τὴν χρονολογεῖ στὸν 2. αἰώνα π.Χ., ἴσως ὅμως εἶναι λίγο παλιότερη. Εἶναι φανερὸς ὁ ἔντονος περιπατητικὸς ἐμπλουτισμός της. Τὸ ἔργο σώθηκε γραμμένο στὴν Κοινή, ἡ ἀρχική του μορφὴ ὅμως ἦταν δωρική, ὅπως κι ἐκείνου ποὺ τὸ ἀποδίδουν στὸν Τίμαιο ἀπὸ τοὺς Λοκρούς, *Περὶ ψυχᾶς κόσμω* (= - ου) *καὶ φύσιος*[2], ποὺ χρονικὰ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ προηγούμενο καὶ χρησιμοποιεῖ οὐσιαστικὰ τὸν Τίμαιο τοῦ Πλάτωνα.

Γιὰ τὴν ἔνταξη αὐτῆς τῆς γραμματείας στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος ἔχει σημασία ὁ παραλληλισμὸς ποὺ ἔκαμε ὁ BURKERT μὲ σχεδὸν σύγχρονα προϊόντα, ὅπως π.χ. μὲ τὸ σύγγραμμα τοῦ Νεχεψῶ-Πετόσιρη (βλ. σ. 965) ἢ μὲ τὰ ψευδοδημοκρίτεια, στὰ ὁποῖα ἦταν ἀνακατωμένος ὁ Βῶλος ἀπὸ τὴν Μένδη, ποὺ στὴν *Σούδα* ὀνομάζεται Πυθαγόρειος. Ὅ,τι ἐμφανιζόταν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Πυθαγόρα καὶ τῶν ὀπαδῶν του δὲν ἦταν ὁλωσδιόλου καθαρὰ πυθαγορικό. Πόσο μεγάλο ποσοστὸ πλατωνικῶν καὶ περιπατητικῶν στοιχείων ὑπῆρχε μέσα σ' αὐτὰ φάνηκε κι ἀπὸ τὴν σύντομή μας ἐπισκόπηση. 'Η προσφορὰ αὐτῆς τῆς ἀπόκρυφης φιλολογίας ἦταν μιὰ ψευτοεπιστήμη ποὺ ἔπαιρνε φιλοσοφικὸ ὕφος, στὴν ὁποία ἡ ὁρμὴ πρὸς τὸ ἄλογο στοιχεῖο ἔψαχνε νὰ βρῇ μιὰν διατύπωση ποὺ νὰ νομιμοποιῆται μὲ φαινομενικὴν ἐμβρίθεια. 'Εδῶ δροῦν ἐκεῖνες οἱ δυνάμεις, οἱ ὁποῖες, ὅπως ἔγινε καὶ σὲ ἄλλες ἐποχές, ἐμφανίσθηκαν σὰν ἀνταγωνίστριες τῆς ἐφαρμοσμένης ἐπιστήμης καὶ τῆς σοβαρῆς φιλοσοφίας, μιμοῦνταν τὸ ὕφος τοῦ λόγου ἐκείνων κι ἐξασφάλιζαν γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὴν ἐπιτυχία. Ἔτσι αὐτὰ τὰ ψευδοπυθαγορικὰ ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ, κρατοῦν μιὰν θέση ὑποφιλοσοφικῆς Κοινῆς. Προφανῶς δὲν ἔχουν καμιὰν σχέση μὲ τὴν λατρεία καὶ τὴν κοινότητα τοῦ πυθαγορικοῦ μοναχισμοῦ, καὶ ἡ φράση τοῦ BURKERT μπορεῖ νὰ εἶναι εὔστοχη: «'Η ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ πλημμυρίζει κυριολεκτικὰ ἀπὸ πυθαγορικὴ γραμματεία, Πυθαγόρειοι ὅμως δὲν ὑπάρχουν».

Ὅσα εἴπαμε γιὰ τὴν σχέση τῆς λογοτεχνίας αὐτοῦ τοῦ εἴδους πρὸς τὴν ἐπιστήμη, ἂς τὰ διαφωτίσουμε μὲ ἕνα τουλάχιστο παράδειγμα ποὺ τὸ χρωστοῦμε ἐπί-

---

1. 'Ο τύπος τοῦ ὀνόματος εἶναι ἀβέβαιος· παραδίνεται καὶ *Ὄκκελος* καὶ *Ὄκελος*. Γι' αὐτὰ καθὼς καὶ γιὰ τὴν σχέση πρὸς τὸν Ἔκκελο βλ. R. BEUTLER, *RE* 17, 1937, 2361. Τὸ σύγγραμμα τὸ πραγματεύθηκε θαυμάσια ὁ R. HARDER, *N. Phil. Unt.* 1, 1926. Πβλ. W. THEILER, *Gnom.* 2, 1926, 585.

2. Πβλ. R. HARDER, *RE* 6 A, 1936, 1203. Κείμενο στοῦ H. THESLEFF (βλ. παραπ.) σύμφωνα μὲ ἀντιβολὲς τοῦ W. MARG, σ. 203. Σύμφωνα μὲ τὸν J D. P. BOLTON, *Class. Rev.* n.s. 13, 1963, 35, ὁ 2. αἰ. π.Χ. εἶναι ἡ πιὸ πρώιμη δυνατὴ τοποθέτηση

σης στὸν Burkert. Ὁ C. Sulpicius Gallus ποὺ στὰ 168 πῆρε μέρος στὴν μάχη τῆς Πύδνας σὰν χιλίαρχος, ἔγραψε ἕνα βιβλίο ἀστρονομίας. Ὁ Πλίνιος (*nat. hist.* 2,83) παίρνει ἀπὸ αὐτὸ τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Sulpicius συμφωνώντας μὲ τὸν Πυθαγόρα ἔλεγε ὅτι ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν γῆ στὸ φεγγάρι ἦταν 126.000 στάδια, ἀπὸ τὸ φεγγάρι στὸν ἥλιο διπλάσια, κι ἀπὸ ἐκεῖ ὡς τὸν ζωδιακὸ κύκλο τριπλάσια. Ὁ Burkert σὲ μιὰν λεπτὴ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι διάφορες πηγὲς ὁδηγοῦν πρὸς ἕνα σύγγραμμα τῆς μεσαίας ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ποὺ οἰκειοποιόταν τὸ ὄνομα τοῦ Πυθαγόρα. Αὐτὸ ἦταν γιὰ τὸν Sulpicius Gallus ἡ πηγὴ τῶν στοιχείων του γιὰ τὶς ἀποστάσεις. Μπόρεσε ἀκόμα νὰ κάμη πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Πυθαγόρα, ἴσως στὸ ἴδιο σύγγραμμα, εἶχε πάρει συγκεκριμένην μορφὴ ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ μουσικὴ τῶν σφαιρῶν εἶναι φορέας τοῦ ἤχου τῶν οὐράνιων σωμάτων, καὶ εἶχε συνδυασθῆ μὲ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀπόστασης τῶν ἄστρων. Γι' αὐτὸν τὸν φορέα τοῦ ἤχου τῆς μουσικῆς τῶν σφαιρῶν ὁ πιὸ παλιὸς χειροπιαστὸς πληροφοριοδότης μας εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος, μὲ τὸ παρατσούκλι ὁ Λύχνος, ποὺ ἀπὸ τὸ γεωγραφικο-ἀστρονομικὰ προσανατολισμένο διδακτικό του ποίημα ἔχουμε μερικὰ ἀποσπάσματα [1]. Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι προπάντων τὸ ἑξῆς: ἤδη ὁ P. Tannery[2] ἔκαμε τὴν ἐκπληκτικὴ παρατήρηση, ὅτι ὁ ἀριθμὸς 126.000 στάδια ποὺ ἀποτελεῖ τὴν βάση τῶν κοσμικῶν ἀποστάσεων, ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὸ μισὸ τῆς περιφέρειας τῆς γῆς, μὲ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ Ἐρατοσθένη. Ἔτσι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ μεγαλόπρεπα ἐπιτεύγματα τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐπιστήμης σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἔγινε βάση ἑνὸς κοσμικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο μὲ τὸ ἐρασιτεχνικό του παιχνίδι τῶν ἀριθμῶν περιφρονοῦσε ὁλότελα τὸ ἐπίπεδο τῆς γνώσης στὸ ὁποῖο εἶχε φτάσει ἡ ἀστρονομία τῆς ἐποχῆς.

11. ΙΟΥΔΑΙΟ-ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Στὸ πολύχρωμο ἀνακάτωμα τῶν λαῶν τῆς κοσμόπολης Ἀλεξάνδρειας οἱ Ἰουδαῖοι ἔπαιζαν σημαντικὸν ρόλο [3]. Ἤδη στοὺς προελληνιστικοὺς αἰῶνες αὐτοὶ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν Αἴγυπτο, καὶ τώρα ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τοῦ κέντρου τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων ἔφερνε καινούργια τμήματα τοῦ λαοῦ τους κοντὰ

1. Ἀποδείξεις στὸν Burkert, ἔ.ἀ. 32, 1· πβλ. σ 1034.
2. *Recherches sur l'histoire de l'astronomie ancienne.* Παρίσι 1893, 332.
3. H. I. Bell, *Jews and Christians in Egypt.* Λονδ. 1924. Τοῦ ἴδ. *Juden und Griechen im röm. Alexandreia.* Beih. z. Alt. Orient 9, Λειψ. 1926 (μὲ βιβλιογρ.). V. A. Tcherikover σὲ συνεργασία μὲ τὸν A. Fuks, *Corpus papyrorum Judaicarum* 1. Harvard 1957 (στὴν εἰσαγωγή, ἱστορία τῶν Ἰουδαίων στὴν Αἴγυπτο). Τοῦ ἴδ., *Hellenistic Civilization and the Jews.* Μετάφρ. ἀπὸ τὸν S. Applebaum, Φιλαδέλφεια 1959. Th. Boman, *Das hebräische Denken im Vergleich mit dem Griechischen.* 3. ἔκδ. Γοττίγγη 1959. M. Hadas, *Hellenistic Culture, Fusion and Diffusion.* Νέα Ὑόρκη 1959. Τὸ βιβλίο τοῦ Th. Reinach, *Textes d'auteurs Grecs et Romains relatifs au Judaisme.* Παρίσι 1895, ξανατυπώθηκε στοῦ Olms/Hisdesheim 1963.

στὸν Νεῖλο. Ἀπὸ τὶς πέντε συνοικίες τῆς Ἀλεξάνδρειας δυὸ θεωροῦνταν ἰουδαϊκές, καὶ ὁ Φίλωνας (*εἰς Φλ.* 43) λογαριάζει ἕνα ἑκατομμύριο τοὺς Ἑβραίους τῆς Αἰγύπτου. Στὸν ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἀνταγωνισμὸν ἀνάμεσα στὶς ἀφομοιωτικὲς τάσεις καὶ στὶς δυνάμεις τῆς ὀρθόδοξης συντηρητικότητας ἡ Ἀλεξάνδρεια ἀποτελεῖ μιὰν ἐνδιαφέρουσα μεσοκατάσταση. Στὴν ἰδιορρυθμία της ὀφείλεται τὸ ὅτι ἀσχολούμαστε μὲ αὐτὴν μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο θὰ συνάψουμε μὲ αὐτὴν καὶ ἐκδηλώσεις τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς.

Οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Ἀλεξάνδρειας εἶχαν σὲ μεγάλον βαθμὸ χάσει τὴν γνώση τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσας. Ἡ μετάφραση τῶν ἱερῶν κειμένων ἔγινε ἀναγκαία, ἂν ἐπρόκειτο ἡ γνώση τους νὰ μὴν μείνη περιορισμένη σ' ἕναν στενὸ κύκλο. Ἀπὸ τὶς ἀνάγκες αὐτὲς βγῆκε ἡ μετάφραση *τῶν Ἑβδομήκοντα*, ποὺ γιὰ τὴν γένεσή της ἔχουμε τὴν προπαγανδιστικὴ διήγηση στὴν *Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀριστέα στὸν Φιλοκράτη* [1], τοῦ ὄψιμου 2. αἰ.π.Χ. Καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ τίτλου καὶ τὸ περιεχόμενο εἶναι φανταστικά. Ὁ Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος τάχα μὲ εἰσήγηση τοῦ διευθυντῆ τῆς βιβλιοθήκης Δημήτριου ἀπὸ τὸ Φάληρο (ὁ ὁποῖος ποτὲ δὲν εἶχε αὐτὸ τὸ ἀξίωμα κι ἔπεσε σὲ δυσμένεια ὅταν ἀνέβηκε στὸν θρόνο ὁ Πτολεμαῖος ὁ Β') ἔφερε ἀπὸ τὴν Ἰερουσαλὴμ ἑβδομηνταδυὸ λογίους, ποὺ τοὺς τίμησε πολὺ ὁ βασιλιάς, καὶ τελείωσαν τὴν μετάφραση τοῦ Νόμου (Thora) σὲ ἑβδομηνταδυὸ μέρες.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη ποὺ ἐπικρατεῖ, ἡ *Πεντάτευχος* μεταφράσθηκε ἤδη τὸν 3. αἰώνα· εἶναι δυνατὸ νὰ προηγήθηκαν τμηματικὲς μεταφράσεις, ποὺ ἑνώθηκαν στοὺς *Ἑβδομήκοντα*. Μέσα στὰ ἑπόμενα ἑκατὸ χρόνια, καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ κανόνα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης βρῆκαν τὸν δρόμο τους στὴν ἑλληνικὴ Βίβλο.

Σχετικὰ μὲ τὴν γλώσσα τῶν *Ἑβδομήκοντα* ἡ νεότερη ἔρευνα[2] ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ περιόρισε πολὺ σὲ ὑφολογικὰ καὶ σημασιολογικὰ σημεῖα τὴν σημασία τῶν σημιτισμῶν, ἀφήνοντας ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ προβάλη ἐντονότερα ὁ ἑλληνικὸς χαρακτήρας τῆς Κοινῆς.

Τὰ πλαίσια τοῦ κανόνα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπως τὰ εἶχε καθορίσει ἡ συναγωγή, δὲν θεωροῦνταν στὸν ἴδιο βαθμὸ ὑποχρεωτικὰ ἀπὸ τὸν ἑλληνιστικὸ ἰουδαϊσμό. Ἔτσι περιλήφθηκαν στὴν ἑλληνικὴ Βίβλο ἄλλοτε συμπληρώσεις κανονικῶν

---

1. Ἔκδοση τῆς συγγραφῆς, ποὺ εἶναι σημαντικὴ καὶ γιὰ τὴν Κοινή, ἀπὸ τὸν T. Wendland. Λειψ. 1900. Ἔκδοση μὲ ἀγγλ. μετάφραση: M. Hadas, Νέα Ὑόρκη 1951. A. Pelletier, S. J., Παρίσι 1962 (Εἰσαγ., κριτ. κείμ., μετάφρ. καὶ σημ., λεξιλόγιο τῶν ἑλλ. λέξ.). Ἀγγλ. μετάφραση τοῦ H. St. J. Thakeray, 2. ἔκδ. Λονδ. 1917. H. G. Meecham, *The Letter of Aristeas. A Linguistic Study with Special Reference to the Greek Bible.* Manchester Un. Press. 1935. B. H. Stricker, *De brief van Aristeas. Verh. Kon. Nederl. Acad. Afd. Lett.* N. R. 62/4. 1955/56. G. Zuntz, <Zum Aristeas-Text>, *Phil.* 102, 1958, 240. Τοῦ ἴδ., <Aristeas-Studies>. I, *Journ. of Semitic Stud.* 4, 1959, 21. II, *αὐτ.* 109 A. Pelletier, S. J., *Flavius Josèphe adapteur de la lettre d'Aristée.* Παρίσι 1962.

2. E. Schwyzer, *Griech. Gramm.* 1. Μόναχο 1939, 126· βιβλιογρ. στὴν σ. 117· πρόσθ. R. Meister, <Prolegomena zu einer gramm. der Sept.>, *Wien. Stud.* 29, 1907, 228.

βιβλίων, ἄλλοτε αὐτοτελῆ συγγράμματα. Ἀναφέρουμε ἐδῶ μόνο μερικὰ ἀπὸ μιὰν πολὺ μεγάλη καὶ πολὺ διαφορετικὴ γραμματεία. Ἡ *Προσευχὴ τοῦ Μανασσῆ* μπορεῖ νὰ χρησιμεύση σὰν παράδειγμα γιὰ τὰ ἔργα ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γράφτηκαν ἑλληνικά, ἐνῶ τὸ βιβλίο τοῦ *Ἰησοῦ Σειράχ*, μὲ τὴν ἀποφθεγματική του σοφία (*Σοφία Σειράχ*), μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύση τὴν πολὺ μεγαλύτερη ὁμάδα μεταφρασμένων βιβλίων. Ὁ ἐγγονὸς τοῦ συγγραφέα, ποὺ ἦρθε στὴν Αἴγυπτο στὰ 132 π.Χ., τὸ μετάφρασε ἀμέσως ὕστερα.

Ἰδιαίτερη θέση διεκδικοῦν σ' αὐτὴν τὴν φιλολογία σὰν ἀξιοπρόσεκτες ἱστορικὲς πηγὲς τὰ δυὸ πρῶτα βιβλία τῶν *Μακκαβαίων*, ποὺ μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν στὴν στροφὴ ἀπὸ τὸν 2. στὸν 1. αἰώνα. Τὸ πρῶτο μεταφράσθηκε ἀπὸ τὰ ἑβραϊκά, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἐμφανίζεται σὰν ἐπιτομὴ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰάσονα ἀπὸ τὴν Κυρήνη, ποὺ εἶχε πέντε βιβλία. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ τὸ πρωτότυπο καὶ ἡ ἐπιτομὴ εἶχαν ἑλληνικὴν ἀρχικὴ μορφή. Τὸ περιεχόμενο τῶν δυὸ διηγήσεων διαφέρει σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα κεφάλαια τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἱερατικοῦ κράτους. Αὐτὸ ὑποτάχθηκε στὰ 200 π.Χ. στοὺς Σελευκίδες, οἱ ὁποῖοι ὡστόσο δὲν ἄγγιξαν στὴν ἀρχὴ τὴν θρησκευτικὴ καὶ πολιτική του ἰδιορρυθμία. Πρῶτος ὁ Ἀντίοχος ὁ Δ' ὁ Ἐπιφανὴς θέλησε νὰ σπάση τὶς κλειδαριὲς καὶ νὰ κάμη τὴν Ἱερουσαλὴμ ἑλληνικὴ πόλη. Ἡ ἀντικατάσταση τῆς λατρείας τοῦ Ἰεχωβᾶ στὸν Ναὸ ἀπὸ τὴν λατρεία τοῦ Ὀλύμπιου Δία σημείωνε στὰ 167 τὸ ἀποκορύφωμα ἑνὸς ἐξελληνισμοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ ἔδαφος ἦταν κάπως ἕτοιμο στὶς ἀνώτερες τάξεις. Στὸν Ἰησοῦ Σειρὰχ καὶ στὸ βιβλίο τοῦ προφήτη Δανιήλ, ποὺ ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τῶν Μακκαβαίων, ἀκοῦμε προειδοποιητικὲς φωνὲς ἐναντίον αὐτῆς τῆς κίνησης. Νίκησαν οἱ ὀπαδοὶ τῆς παλιᾶς πίστης καὶ τοῦ παλιοῦ τρόπου, ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τῶν Μακκαβαίων. Ἤδη στὰ 164 ὁ Ἰούδας Μακκαβαῖος μπόρεσε νὰ πραγματοποιήση ξανὰ τὴν καθιέρωση τοῦ ναοῦ καὶ νὰ ἀρχίση ἐκείνην τὴν ἐξέλιξη, ποὺ μέσα σὲ λίγες δεκαετίες ὁδήγησε στὴν τέλεια ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Σελευκίδες. Μαζὶ ὅμως κόπηκε καὶ ὁ δρόμος τοῦ ἰουδαϊσμοῦ πρὸς τὰ ἐμπρός, κι ἔτσι ἡ ἰουδαιο-ἑλληνικὴ γραμματεία ἔμεινε ἕνα ἐπεισόδιο. Ἡ μετάφραση τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης*, τὸ καύχημα τῶν Ἰουδαίων τῆς Ἀλεξάνδρειας, ποὺ γι' αὐτοὺς μιλᾶ ὁ Ἀνώνυμος μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀριστέα, ἀγνοήθηκε καὶ ἀποδοκιμάσθηκε. Ὅσην ἰουδαιο-ελληνικὴ γραμματεία ἔχουμε, τὴν χρωστοῦμε στὸ ρεῦμα τῆς χριστιανικῆς παράδοσης.

Τελείως διαφορετικὸ εἶναι τὸ περιεχόμενο τοῦ *Τρίτου βιβλίου τῶν Μακκαβαίων*, ποὺ διηγεῖται σὰν παραμύθι γιὰ μιὰν «ἐπιβουλὴ» τοῦ Πτολεμαίου Δ' τοῦ Φιλοπάτορα ἐναντίον τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ γιὰ τὸν διωγμὸ τῶν Ἰουδαίων τῆς Αἰγύπτου τὸν καιρὸ τῆς βασιλείας του. Ὁλωσδιόλου ἀνεξάρτητο εἶναι τὸ *Τέταρτο βιβλίο τῶν Μακκαβαίων*. Γράφτηκε ἀρκετὰ ἀργότερα, ἴσως ὄχι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Ἱερουσαλήμ, καὶ περιέχει μιὰν διατριβή, ποὺ ἀναπτύσσει τὴν στωικὴ ρήση γιὰ τὴν κυριαρχία τοῦ λογικοῦ ἐπάνω στὰ πάθη καὶ τὴν ἐπιβεβαιώνει μὲ παραδείγματα τῆς ἰουδαϊκῆς ἱστορίας. Τὸ σύγγραμμα, ποὺ καμιὰν φορὰ νοθεύό-

ταν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰώσηπου, ἀποτελεῖ, στὸ δεύτερό του μέρος, ποὺ περιγράφει καρτερικοὺς μάρτυρες τῆς πίστης, ἀξιοσημείωτο παράδειγμα ἀσιανοῦ ὕφους [1].

Ἐδῶ θὰ συνάψουμε ἕνα παράξενο κομμάτι λαϊκῆς προπαγανδιστικῆς φιλολογίας. Ἀπὸ παπυρικὰ εὑρήματα (ἀρ. 2215-2242P.) γνωρίσαμε κείμενα, ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καλιγούλα ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Κόμμοδου[2]. Αὐτὰ τὰ φανταστικὰ πρωτόκολλα δείχνουν πρεσβευτὲς τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἡ ὁποία ἔχει τὴν αἴσθηση ὅτι βρίσκεται στὸ περιθώριο τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, νὰ μιλοῦν μὲ ἐκπληκτικὴ ἐλευθεροστομία στοὺς ρωμαίους αὐτοκράτορες. Στὶς διαπραγματεύσεις αὐτὲς οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀλεξάνδρειας καλοῦνται νὰ ἀπολογηθοῦν στὴν Ρώμη γιὰ τὴν ἔχθρα τους ἐναντίον τῶν Ἰουδαίων τῆς πόλης, αὐτὲς ὅμως οἱ ἀφορμὲς χρησιμεύουν γιὰ νὰ ἐκθέσουν τὴν ἀντιρωμαϊκὴ διάθεση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου.

Καὶ οἱ Ἰουδαῖοι μισοῦσαν καὶ περιφρονοῦσαν τὴν καινούργια κοσμοκρατόρισσα. Ἐντυπωσιακὲς μαρτυρίες γι' αὐτὸ βρίσκονται στὴν μεγάλη συλλογὴ *Σιβυλλικῶν χρησμῶν*[3], ποὺ περιλαμβάνει δεκατέσσερα βιβλία. Αὐτὸ τὸ τετράμορφο Corpus ἔχει κάπως μακριὰν ἱστορία. Ἀρχίζει μὲ τὰ λόγια τοῦ Ἡράκλειτου (VS 22 B 92) γιὰ τὴν Σίβυλλα, ποὺ τὴν ἀναγκάζει ὁ θεὸς «*ἀγέλαστα καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἀμύριστα φθέγγεσθαι*». Ἡ μορφὴ αὐτὴ ἦρθε στοὺς Ἕλληνες μᾶλλον ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ διαδόθηκε ἔντονα ἀπὸ τὴν Μικρασία καὶ μάλιστα ἀπὸ τὶς Ἐρυθρές, ὅπου ἔχει τὴν ἕδρα της. Ἡ σύνδεση μὲ τὴν λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα εἶχε μεγάλη σημασία γι' αὐτὴν τὴν διάδοση. Ὁ Varro (στὸν Lactant., *Div. inst.* 1,6) καταρτίζει ἕνα εἶδος Κανόνα τῶν πιὸ περίφημων Σιβυλλῶν. Τὴν Κύμη (Cumae) καὶ τὸν ρόλο τῶν σιβυλλικῶν βιβλίων τὸν ἀναφέρουμε ἐδῶ μόνο διαβατικά. Τέλος ἡ ἰουδαϊκὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ προπαγάνδα ἅδραξαν τὴν μορφὴ τῆς Σίβυλλας καὶ τὸν τύπο αὐτῶν τῶν ἀποφθεγμάτων. Ἡ συλλογὴ ποὺ σώθηκε συγκεντρώνει τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς πορείας, ποὺ διαδραματίσθηκε κυρίως στὴν ὄψιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ στοὺς πρώτους αὐτοκρατορικοὺς αἰῶνες. Ποῦ καὶ ποῦ παραλαμβάνει μαζὶ παλιότερο ἀπόθεμα χρησμῶν, ποῦ καὶ ποῦ τοὺς μιμεῖται· ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων εἶναι δύσκολη. Ὁ συντάκτης τοῦ Corpus ποὺ ἔχουμε, ἔβαλε μπροστὰ ἕναν πρόλογο, ποὺ ἀποδείχνεται ὅτι εἶναι σὲ μεγάλα τμήματα ἐπιτομὴ ἀπὸ τὴν *Θεοσοφία τῆς Τυβίγγης*[4], ὅπως τὴν ὀνομάζουν. Ἐπειδὴ αὐτὴ ἀνήκει στὸ τελευταῖο τμῆμα

---

1. E. Norden, *Die antike Kunstprosa* 1, 4. ξανατ. Βερολ. 1923, 418.

2. Βιβλιογρ. στοῦ P(ack), καὶ στὴν *Cambr. Anc. History* 10, 1934, 929. H. Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt.* Βερολ. 1938, 57. H. I. Bell, *Journ Rom. Stud.* 31, 1941. 11. H. Bengtson, *Griech. Gesch.* 2. ἔκδ. Μόναχο 1960, 509. H. A. Musurillo, S. J., *The Acts of the Pagan Martyrs.* Ὀξφ. 1954 (ὁλοκληρωμένη συλλογὴ κειμένων μὲ ὑπόμν.).

3. A. Kurfess, *Sibyllinische Weissagungen.* Μόναχο 1951 (Tusculum-Bücherei), ἐκλογὴ μὲ μετάφραση, διασαφήσεις κι ἕνα κεφάλαιο γιὰ τὴν μετεπίδραση. Στὴν σ. 364 οἱ ἐκδόσεις κι ἡ βιβλιογρ. Γιὰ τὰ ἀντιρωμαϊκὰ κόμματα πβλ. τὸ βιβλίο τοῦ Fuchs, τῆς προηγ. σημ.

4. K. Mras, *Wien. Stud.* 28, 1906, 43. H. Erbse, *Fragmente griech. Theosophie.* Ἀμβοῦργο 1941.

τοῦ 5. αἰώνα μ.Χ., ἡ συγκρότηση τῆς συλλογῆς ποὺ σώθηκε, πηγαίνει στὴν ἐποχὴ τῆς ὄψιμης ἀρχαιότητας.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἰουδαϊκὴ σιβυλλικὴ ποίηση, ποὺ παρουσιάζει ὀρθόδοξην ἰουδαϊκὴ διδασκαλία σὲ στίχους σὰν ἔργο διάφορων Ἑλλήνων ποιητῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν μποροῦσαν νὰ λείπουν φυσικὰ πλαστοὶ στίχοι τοῦ Ὀρφέα.

Κάπως διαφορετικὰ ἦταν τὰ πράγματα, ὅταν Ἰουδαῖοι συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦσαν ἑλληνικοὺς τύπους, γιὰ νὰ διηγηθοῦν ἢ νὰ ἐξυμνήσουν τὴν ἱστορία τοῦ λαοῦ τους. Ὁ δραματουργὸς Ἐζεκιὴλ (βλ. σ. 1025) μπορεῖ νὰ ἀποτελέση ἕνα καλὸ παράδειγμα γιὰ μιὰν ὁμάδα συγγραφέων. Τοῦ Φίλωνα τοῦ παλιότερου καὶ τοῦ Θεόδοτου μᾶς σώζονται μερικοὶ ἑξάμετροι στὸ 9. βιβλίο τῆς *Εὐαγγελικῆς Προπαρασκευῆς* τοῦ Εὐσέβιου, ἀπὸ ἐπικὲς περιγραφὲς ἰουδαϊκῆς ἱστορίας. Προσθέτουμε τὸν πεζογράφο Δημήτριο, ποὺ ἔγραψε *Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ βασιλέων,* ὅταν βασίλευε ὁ Πτολεμαῖος ὁ Δ'. Βάση του ἦταν ἡ Βίβλος, ποὺ τὴν χρησιμοποίησε ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν *Ἑβδομήκοντα*. Μισὸν αἰώνα περίπου παλιότερο εἶναι ἕνα ἔργο τοῦ Εὐπόλεμου μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, τὰ λείψανα ὅμως μᾶς ἀφήνουν νὰ ἰδοῦμε ὅτι ἀπέναντι στὴν παράδοση τῆς Βίβλου αὐτὸς ἔπαιρνε σημαντικὲς ἐλευθερίες γιὰ προπαγανδιστικοὺς σκοπούς. Αὐτὸ ὁδηγεῖ σὲ ἰουδαίους ἱστορικούς, γιὰ τοὺς ὁποίους παίρνουμε μιὰν ἰδέα ἀπὸ τὰ λείψανα ἐκείνων τῶν ἀπανθισμάτων ποὺ ἔκαμε ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Πολυΐστορας (F Gr Hist 273). Ἐδῶ γνωρίζουμε ἕναν Ἀρτάπανο (ἀπόσπ. 19), ποὺ συγχώνευσε ἰουδαϊκὲς παραδόσεις μὲ αἰγυπτιο-ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ ἀποδείξῃ ἔτσι τὴν ὑπεροχὴ καὶ τὴν μεγάλη ἀρχαιότητα τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ λαοῦ του. Ὅμοιαν ἀνάμειξη καὶ τάση μαρτυρεῖ ὁ Ἀλέξανδρος Πολυΐστορας (ἀπόσπ. 102) γιὰ τὸν Κλεόδημο, ποὺ λέγεται καὶ Μάλχος. Εἶναι χωρὶς ἄλλο φανερὸ ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς *Ἐπιστολῆς τοῦ Ἀριστέα* ἀνήκει ἐδῶ.

Τὸ πιὸ ἰδιότυπο γεγονὸς σ' αὐτὸ τὸ πεδίο εἶναι ἡ ἀντιπαράθεση τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ὁ Ἀριστόβουλος μένει στὸ σκοτάδι γιὰ μᾶς. Ἂν πιστέψουμε τὶς μαρτυρίες, αὐτὸς τὸν 2. αἰώνα π.Χ. σὲ μιὰν ἀλληγορικὴ ἐξήγηση τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* θέλησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Πολλὲς φορὲς διατυπώθηκαν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν γνησιότητα τῶν ἀποσπασμάτων καὶ πολλοὶ ἤθελαν νὰ θεωρήσουν τὸ σύγγραμμά του σὰν χριστιανικὴ παραχάραξη, οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς ἀθέτησης ὅμως δὲν πέτυχαν μιὰν πειστικὴ ἀπόδειξη.

Χάρη σ' ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ ἔργων του ποὺ σώζονται, μᾶς εἶναι γνωστὸς ὁ πιὸ σπουδαῖος ἐκπρόσωπος τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἰουδαϊσμοῦ: ὁ Φίλωνας ὁ Ἀλεξανδρινός. Καταγόταν ἀπὸ πλούσιαν οἰκογένεια, ποὺ εἶχε πολλοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς μεγάλους Ρωμαίους τῆς ἐποχῆς. Τὸν χρονολογοῦμε ἀπὸ μιὰν ἀποστολὴ στὴν Ρώμη, ὅπου πῆγε ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια τὸν χειμώνα τοῦ 39 μ.Χ., γιὰ νὰ πετύχῃ μιὰν ἀπόφαση τοῦ Καλιγούλα στὴν σύγκρουση ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ἰουδαίους. Ὁ Φίλωνας τότε ἦταν ἀρχηγὸς τοῦ ἰουδαϊκοῦ τμήματος τῆς ἀποστολῆς, καὶ στὴν

διήγηση τοῦ ἐγχειρήματος χαρακτηρίζει τὸν ἑαυτό του σὰν ἄνθρωπον προχωρημένης ἡλικίας.

Ἡ ἀντίληψή μας γιὰ τὸν πνευματικὸ κόσμο τοῦ Φίλωνα γνώρισε στὴν νεότερη ἐποχὴ σημαντικὴν ἐμβάθυνση, κυρίως χάρη στὸν Hans Leisegang. Θὰ ἀδικοῦσε κανεὶς τὸν Φίλωνα, ἂν ἤθελε νὰ τὸν τοποθετήση στὴν σειρὰ ἐκείνων τῶν ἑλληνιστικο-ἰουδαίων συγγραφέων, ποὺ μὲ προπαγανδιστικὴ διάθεση κάθε τι ξένο θὰ ἤθελαν νὰ τὸ παραγάγουν ἀπὸ τὴν δική τους διδασκαλία. Ἡ ἑλληνικότητα τοῦ Φίλωνα δὲν εἶναι παράλληλο συνθετικὸ στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς του συγκρότησης, ἀλλὰ ἡ στέρεη βάση τῆς ἀναμέτρησής του μὲ τὴν θρησκευτικὴ παράδοση τοῦ λαοῦ του. Δὲν συνάγει ἀπὸ αὐτὴν φιλοσοφικὲς θεωρίες, ἐπειδὴ τὶς χρειάζεται γιὰ ὁρισμένους σκοπούς· πιὸ πολύ, τὸ νὰ σκέφτεται μὲ τὶς κατηγορίες τους εἶναι γι᾿ αὐτὸν μιὰ ἀνάγκη δοσμένη μαζὺ μὲ τὴν μόρφωσή του.

Ἂν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε μὲ πιθανότητα ὅτι ἡ ἐξέλιξη τοῦ Φίλωνα ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνφν πέρασε στὴν θεολογία τοῦ λαοῦ του, τότε θὰ βάλουμε στὴν ἀρχὴ τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητας μιὰν σειρὰ φιλοσοφικῶν πραγματειῶν πού, κοντὰ στὴν στωικὴ βασική του στάση, μαρτυροῦν ἐπίσης οἰκείωση μὲ τὶς μορφὲς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Δυὸ ἀπὸ τὰ πιὸ πρώιμα ἔργα του, ποὺ σώθηκαν σὲ ἀρμενικὴ μετάφραση, ἔχουν διαλογικὴ μορφή· καὶ τὶς δυὸ φορὲς ὁ Φίλωνας συζητᾶ μὲ τὸν ἀνιψιό του Ἀλέξανδρο· καὶ στὸν πρῶτο διάλογο, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐδῶ, γιὰ τὸ πρόβλημα ἂν τὰ ζῶα ἔχουν λογικό, καὶ στὸν δεύτερο *Περὶ προνοίας*, συζητιέται μιὰ κεντρικὴ ἔννοια τῆς στωικῆς φιλοσοφίας. Τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀφθαρσίας κόσμου* εἶναι ἀνεπεξέργαστο—μόνο σὰν πρῶτο μέρος—,ποὺ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Στοὰ ὑποστηρίζει τὴν ἀφθαρσία τοῦ σύμπαντος. Ἐπειδὴ στὸ τέλος ὑπόσχεται ὅτι θὰ ἐκθέση τὰ ἀντεπιχειρήματα, ἡ πιὸ πιθανὴ λύση ἀπέναντι σὲ ὅλες τὶς ἀθετήσεις καὶ τὶς ἀπόπειρες ἑρμηνείας εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Φίλωνας συγκεντρώνει σ᾿ αὐτὸ τὸ σημεῖο τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν ἀντιπάλων, ποὺ τὴν ἀντίκρουε ἢ σκεφτόταν νὰ τὴν ἀντικρούση σ᾿ ἕνα δεύτερο μέρος. Τὸ σύγγραμμα *Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον εἶναι ἐλεύθερον* (=κάθε ἠθικὰ ἀνώτερος ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος) ἔχει κιόλας στὸν τίτλο του τὸ στωικὸ πρόγραμμα.

Φιλοσοφικὸ παιδευτικὸ κεφάλαιο ἐπηρεάζει καὶ τὴν παρουσίαση τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας ἀπὸ τὸν Φίλωνα. Μολαταῦτα αὐτός, ἂν καὶ πιστεύει βαθιὰ στὸ πνεῦμα τοῦ ἰουδαϊκοῦ μονοθεϊσμοῦ καὶ στὴν σπουδαιότητα τοῦ Νόμου, δὲν κάμνει μεροληπτικὴ προπαγάνδα ἀλλὰ μιὰν πνευματικὴ πρόσκτηση τῆς παράδοσης τοῦ λαοῦ του μὲ τὰ μέσα τῆς φιλοσοφίας. Τὸ κύριο ἔργο αὐτῆς τῆς ὁμάδας εἶναι τὸ *Περὶ τῆς κατὰ Μωυσέα κοσμοποιίας*, μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Φίλωνα, στὴν ὁποία δὲν λείπουν πλατωνικὰ στοιχεῖα. Ἀπὸ τοὺς βίους τῶν Πατριαρχῶν, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν διαγωγή τους ἐπιβεβαιώνουν τὸν νόμο, σώζονται μόνο τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Ἰωσήφ. Σ᾿ αὐτοὺς συνάπτεται ἕνα ἔργο *Περὶ τῶν δέκα λόγων*, ἐνῶ στὰ τέσσερα βιβλία [1] *Περὶ τῶν ἐν μέρει διαταγμάτων* δικαιολογοῦνται οἱ ἰδιαίτερες

1. Γιὰ τὴν δύσκολη παράδοση (στὰ περισσότερα χειρόγραφα τὰ τέσσερα βιβλία ἔχουν

διατάξεις τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου.

Κοντὰ σ' αὐτὰ ὑπάρχουν συγγράμματα, στὰ ὁποῖα προβάλλεται πιὸ καθαρὰ ἡ πρόθεση τοῦ Φίλωνα νὰ δημιουργήση κατανόηση γιὰ τὴν ἰουδαϊκὴ θρησκεία σὲ εὐρύτερους κύκλους. Μερικά, ὅπως ἡ *'Απολογία ὑπὲρ 'Ιουδαίων*, χάθηκαν, σώθηκε ὅμως τὸ *Περὶ βίου Μωυσέως*, ποὺ πλησιάζει στὸν τύπο τῶν ἑλληνικῶν βίων τῶν φιλοσόφων.

Μεγάλο μέρος τῆς ἐργασίας τῆς ζωῆς του τὸ ἀφιέρωσε ὁ Φίλωνας στὰ ἑρμηνευτικὰ συγγράμματα τῆς *Πεντατεύχου*. Σ' αὐτὰ δὲν ὑπῆρχε πρόθεση νὰ συνταχθῆ ἕνα ὑπόμνημα ποὺ νὰ παρακολουθῆ στίχο στίχο τὴν Βίβλο· μᾶλλον αὐτὲς οἱ *Νόμων ἱερῶν ἀλληγορίαι* χωρίζονται σὲ πραγματεῖες, ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἐπιμέρους χωρία τῆς βίβλου. 'Εκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχει μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ αὐτοτελῶν μελετῶν. 'Ανεξάρτητο εἶναι ἕνα ἔργο σὲ πέντε βιβλία *Περὶ ὀνείρων*, ποὺ ἐξετάζει τὰ διάφορα εἴδη ὀνείρων καὶ τὰ τεκμηριώνει μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Βίβλο. 'Απὸ ἕνα δεύτερο ὑπόμνημα στὴν *Γένεση* καὶ τὴν *"Εξοδο*, ποὺ ἴσως ὅμως ἤθελε νὰ περιλάβη ὅλην τὴν *Πεντάτευχο*, ἔχουμε, ἐκτὸς ἀπὸ ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ ἀποσπάσματα, μεγάλα τμήματα σὲ λατινικὴ μετάφραση.

Σὲ διαφορετικὸν βαθμό, μὲ ἑνιαίαν ὅμως στάση ὁ Φίλωνας χρησιμοποίησε στὶς ἐργασίες του τὴν μέθοδο τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας. Οἱ "Ελληνες τὴν ἤξεραν ἀπὸ πολὺν καιρό, καὶ ὁ ἴδιος τὴν ἔμαθε ἀπὸ τοὺς Στωικούς.

'Ο Φίλωνας μᾶς δείχνει ὄχι μόνο τὴν οἰκειότητά του μὲ τὰ διδάγματα τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν ἱκανότητά του νὰ ἐργάζεται μὲ αὐτά· τὰ συγγράμματά του μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κατανοήσουμε καὶ μιὰν πορεία τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος, ποὺ εἶχε μεγάλες συνέπειες [1]. Στὴν 'Αλεξάνδρεια προπάντων, ἡ φιλοσοφικὴ παράδοση στὴν ὁποία μόνιμα καὶ ἔντονα τὰ πλατωνικὰ στοιχεῖα ἀνέβαιναν στὴν ἐπιφάνεια, ἦρθε σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμο τῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν. Σὲ ἀμοιβαίαν ἀναμέτρηση καὶ ἐπίδραση ἡ φιλοσοφικὴ ἀναζήτηση τοῦ θεοῦ δέχτηκε διάφορες ἔννοιες ἀπὸ τὰ μυστήρια (ὅπως τὸ εἶχε ἀρχίσει ἀποφασιστικὰ ὁ Πλάτωνας), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ αὐτὲς οἱ ἔννοιες γέμισαν τώρα μὲ καινούργια περιεχόμενα. 'Η ἀποκαλυπτικὴ θέαση τοῦ θεοῦ γίνεται ὁ πραγματικὸς σκοπὸς τῆς ἀνθρώπινης πορείας, καὶ τὴν θέα αὐτὴν τὴν γνωστοποιοῦν διάφορες θεωρίες μὲ πολλῶν εἰδῶν παραλλαγές, σὲ τελευταίαν ἀνάλυση ὅμως μὲ μιὰν ἑνιαία στάση. 'Ο Φίλωνας περιλαμβάνει μέσα σ' αὐτὸν τὸν νοηματικὸ κύκλο τὴν διδασκαλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γιὰ τὴν ἀπο-

---

χωρισθῆ καὶ τὰ ἐπιμέρους κεφάλαια πῆραν ἰδιαίτερους τίτλους) βλ. CHRIST-SCHMID-STAHLIN, *Gesch. d. griech. Lit.* 2/1, 6. ἔκδ. Μόναχο 1920, 641.

1. Αὐτὸ τὸ ἔδειξε διεισδυτικὰ ἡ ANTONIE WLOSOK στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Φίλωνα τοῦ βιβλίου της *Laktanz und die philosophische Gnosis. Abh. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1960/2, 48, ἡ ὁποία παρακολουθεῖ τὸν δρόμο αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων στὴν ἑρμητικὴ γνώση, στὸν Κλήμεντα καὶ τὸν Λακτάντιο. Σὲ προπαρασκευή: F. N. KLEIN, *Die Lichtterminologie bei Philon von Al. und in den hermetischen Schriften. Untersuchungen zur Struktur der Sprache der hellenistischen Mystik.*

κάλυψη, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως δὲν παραγνωρίζει τὴν προπαρασκευὴ τῆς γνωστικῆς διδασκαλίας σὲ ἀρκετὲς σκέψεις καὶ εἰκόνες.

Γιὰ τὴν βιογραφία τοῦ Φίλωνα καὶ τὴν ἱστορία τῶν Ἰουδαίων τῆς Ἀλεξάνδρειας εἶναι σημαντικὰ δυὸ συγγράμματα, ποὺ πραγματεύονται τὴν διαφωνία μὲ τὴν Ρώμη. Τὸ ἕνα, «ἐναντίον τοῦ Φλάκκου» *(Εἰς Φλάκκον)*, δείχνει τὸν ἔπαρχο τῆς Αἰγύπτου A. Avillius Flaccus σὰν παράδειγμα τῆς πρόνοιας ποὺ φροντίζει γιὰ τοὺς Ἰουδαίους: ὁ ἔπαρχος αὐτός, ποὺ ἦταν καλὸς στὴν ἀρχή, ἀπὸ τότε ποὺ ἀνέβηκε στὸν θρόνο ὁ Καλιγούλας, κυνηγᾶ τοὺς Ἑβραίους, γρήγορα ὅμως ἐξορίζεται καὶ καταδικάζεται σὲ ἄσχημον θάνατο. Ἡ ἔκθεση γιὰ τὴν πρεσβεία του στὸν Γάιο *(Φίλωνος περὶ ἀρετῶν πρῶτον, ὅ ἐστι τῆς αὐτοῦ πρεσβείας πρὸς Γάιον)* [1] περιγράφει στὸ ἀνεπεξέργαστο σχέδιο ποὺ σώζεται, τὶς ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες ἐκείνης τῆς πρεσβείας πρὸς τὸν Καλιγούλα στὴν Ρώμη, τὸ 39, ποὺ ἀρχηγός της ἦταν ὁ Φίλωνας. Τὴν ἑλληνικὴ ὁμάδα, ποὺ ἦταν ἐχθρικὴ πρὸς τοὺς Ἑβραίους, τὴν ἀντιπροσώπευσε ὁ Ἀπίωνας, μαθητὴς καὶ θετὸς γιὸς τοῦ Δίδυμου, ἕνας πολυγράφος, ποὺ ἤθελε νὰ διαφυλάξη τὴν γραμμὴ τῆς ἀριστάρχειας ἐπιστήμης, χωρὶς νὰ τὸ μπορῆ. Αὐτὸς ἐκτὸς ἀπὸ γραμματικὰ ἔγραψε κι *Αἰγυπτιακὰ* σὲ πέντε βιβλία.

Ἡ γλώσσα τοῦ Φίλωνα εἶναι σὰν τὴν σκέψη του ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση. Λείπουν σημιτισμοί, καὶ μάλιστα δὲν ξέρουμε κἂν ἂν αὐτὸς ἤξερε ἑβραϊκά. Τὸ λεξιλόγιο δείχνει τὴν πλούσια λογιότητά του, ἐπιδιώκει τὰ ρητορικὰ στολίδια καὶ τὸν ἀττικὸ χρωματισμό, ὅπως π.χ. στὴν ἄφθονη χρήση τῆς εὐκτικῆς, στὸ σύνολο ὅμως αὐτὸ ποὺ διαβάζουμε σ' αὐτὸν εἶναι μιὰ στεγνὴ λόγια γλώσσα.

Ἐπειδὴ μὲ τὸν Φίλωνα μπήκαμε κιόλας στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, μποροῦμε νὰ βάλουμε ἐδῶ καὶ τὸν πιὸ σημαντικὸ ἰουδαῖον ἱστορικό, τὸν Ἰώσηπο. Γεννήθηκε στὰ 37/38 μ.Χ. στὴν Ἰερουσαλὴμ καὶ καταγόταν ἀπὸ μεγάλην ἱερατικὴ γενιά. Στὰ 64 ἦρθε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ρώμη. Ἐκεῖ μπόρεσε νὰ πλησιάση τὴν Ποππαία, τὴν γυναίκα τοῦ Νέρωνα, ἡ ἐπανάσταση ὅμως τῆς Γαλιλαίας στὰ 66 τὸν βρῆκε στὸ πλευρὸ τῶν συμπατριωτῶν του σὲ ἡγετικὴ θέση. Στὰ 67 βρέθηκε αἰχμάλωτος στὴν Ρώμη, ἐλευθερώθηκε ὅμως δυὸ χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν Βεσπασιανό, στὸν ὁποῖο εἶχε προφητέψει τὸν θρόνο. Ἀπὸ τότε ὀνομάσθηκε Flavius. Στὴν πολιορκία καὶ τὴν ἅλωση τῆς Ἰερουσαλὴμ ἦταν στὸ στρατόπεδο τοῦ Τίτου, ἔζησε ὕστερα πολλὰ χρόνια συγγράφοντας στὴν Ρώμη καὶ πέθανε ἴσως ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν στροφὴ τοῦ αἰώνα.

Στὰ ἑπτὰ βιβλία *Περὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ πολέμου*, στὰ εἰσαγωγικὰ μέρη πηγαίνει πίσω ὣς τὴν σύγκρουση τῶν Ἑβραίων μὲ τὸν Ἀντίοχο τὸν Δ' τὸν Ἐπιφανή, περιγράφει ὅμως κυρίως τὰ γεγονότα ποὺ εἶδε μὲ τὰ μάτια του. Τὸ ἔργο γράφτηκε πρῶτα ἀραμαϊκὰ καὶ ὕστερα μεταφράσθηκε στὰ ἑλληνικά, ὄχι χωρὶς τὴν βοήθεια ἄλλων. Ὅτι αὐτὰ δὲν ἦταν ἡ μητρική του γλώσσα, ὁ Ἰώσηπος δὲν

1. Μιὰν ἀποκατάσταση τοῦ χαμένου δεύτερου μέρους, ποὺ δικαιολογεῖ ἐπίσης τὸν τίτλο αὐτοῦ ποὺ σώθηκε, δίνει ὁ H. LEISEGANG, <Philons Schrift über die Gesandschaft der alexandrinischen Juden an den Kaiser Gaius Caligula>, *Journ. of Bibl. Lit.* 57, 1938, 377.

μπορεῖ νὰ τὸ διαψεύση, παρ' ὅλην τὴν προσπάθειά του γιὰ στιλιστικὴν ἄνεση καὶ ρητορικὰ στολίδια.

Ξέρουμε ὅτι κι ἕνας ἄλλος ἑβραῖος ἱστορικὸς καὶ σύγχρονος τοῦ Ἰώσηπου, ὁ Justus ἀπὸ τὴν Τιβεριάδα, ἔγραψε ἐπίσης *Ἱστορίαν τοῦ ἰουδαϊκοῦ πολέμου*, στὴν ὁποία ἐπέκρινε τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἰώσηπου. Αὐτὸς ἀπάντησε στὴν αὐτοβιογραφία του (*Ἰωσήπου βίος*). Σ' αὐτὴν τὸ μεγαλύτερο βάρος τὸ ἔρριξε στὸ νὰ ἀποδείξη τὴν νομιμοφροσύνη του πρὸς τοὺς Ρωμαίους, κι ἔτσι αὐτὸ τὸ σύγγραμμα δημιουργεῖ μιὰν δυσάρεστη ἐντύπωση, ὅπως συμβαίνει γενικὰ μὲ τὰ πολιτικὰ ἀπολογητικὰ συγγράμματα.

Τὸ κύριο ἔργο τοῦ Ἰώσηπου εἶναι ἡ *Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία* σὲ εἴκοσι βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πρῶτα ἕνδεκα διηγοῦνται τὴν ἀρχαία ἑβραϊκὴ ἱστορία, οὐσιαστικὰ σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῆς Βίβλου ἀλλὰ μὲ πολὺ πιὸ ἐλεύθερη φαντασία καὶ διακόσμηση, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ἔργο μὲ χρησιμοποίηση διάφορων ἱστορικῶν πηγῶν φτάνει ὣς τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα.

Ὅσο κι ἂν ὁ Ἰώσηπος ἐνδιαφερόταν γιὰ τὶς καλές του σχέσεις μὲ τὴν Ρώμη, ὡστόσο ποτὲ δὲν ἔχασε ἀπὸ τὰ μάτια του τοὺς σκοποὺς τῆς ἰουδαϊκῆς ἀπολογητικῆς. Ὁλωσδιόλου στὴν ὑπηρεσία της βρίσκεται τὸ σύγγραμμα *Κατὰ Ἀπίωνος*, ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα ἔργα βλέπουμε διαρκῶς αὐτὴν τὴν πρόθεση τοῦ συγγραφέα.

Βιβλιογραφία γιὰ τὸν Φίλωνα στοῦ E. R. Goodenough, *Politics of Philo Judaeus*. New Haven 1938. Βιβλιογρ. ἐπίσης στὴν A. Wlosok, *Abh. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1960/2, 50, 1. Ἡ κύρια ἔκδοση εἶναι τῶν L. Cohn, P. Wendland καὶ S. Reiter, σὲ 6 τόμ. μὲ ἕναν τόμο λεξιλογίου ἀπὸ τὸν H. Leisegang. Βερολ. 1896-1930. Στὴν εἰσαγωγὴ περιγράφεται ἡ πλούσια παράδοση, ποὺ ἀλλάζει ἀπὸ ἔργο σὲ ἔργο, καὶ σὲ τελευταίαν ἀνάλυση πηγαίνει πίσω στὴν βιβλιοθήκη τῆς Καισάρειας. Editio Minor σὲ 6 τόμ. Βερολ. 1896-1915. R. Box, *Phil. Alex in Flaccum*. Ὀξφ. 1939 (μὲ ὑπομν.). R. Cadiou, *Phil. d'Alex. La migration d'Abraham. Sources Chrétiennes* 47. Παρίσι 1957 (δίγλ. μὲ ὑπόμν.). E. Mary Smallwood, *Phil. Alex. Legatio ad Gaium*. Leiden 2. ἔκδ. 1970 (δίγλ. μὲ ὑπόμν). Πάπυροι: ἀρ. 1344-1346 P. Μὲ ἀγγλ. μετάφρ.: F. H. Colson καὶ G. H. Whitaker *Loeb Class. Libr.* 10 τόμ. καὶ 2 συμπληρ. Λονδ. 1929-1962. Γερμανικὴ μετάφραση· L Cohn καὶ I. Heinemann, 6 τόμ. Breslau 1909-1938, ξανατυπ. 1960. τόμ. 7 ἔκδ. W. Theiler (μὲ πίνακα πραγμάτων στὸν Φίλωνα). Βερολ. 1964. Κείμενο μὲ γαλλικὴ μετάφραση: R. Arnaldez, J. Pouilloux, Cl. Mondésert, *Les oeuvres de Phil. d'Alex. publiées sous le patronage de l'Univ. de Lyon*. Τὸ ἐγχείρημα ὑπολογίσθηκε σὲ 35 τόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροι ἐμφανίσθηκαν. Μιὰν ἐπισκόπηση προσφέρει ἡ Monique Alexandre στὸν τόμ. 16: *De congressu eruditionis gratia*. Παρίσι 1967.

Ἀπὸ νεότερη βιβλιογρ L. H. Feldmann, *Scholarship on Philo and Josephus (1937-1962)*. Νέα Ὑόρκη 1963. W. Theiler, <Ph. von Alexandria und der Beginn des kaiserzeitlichen Platonismus>, *Parusia. Festgabe f. Joh. Hirschberger*. Frankfurt a. M. 1965, 199. Kl. Otte, *Das Sprachverständnis bei Ph. von Alexandrien*. Tubingen 1967. *Colloques nationaux du Centre nat. de la recherche scient. Lyon 11.-15. IX. 1966*. Παρίσι 1967 (μὲ πολλὲς συμβολές). Ursula Fruchtel, *Die kosmologischen Vorstellungen bei Ph. von Alexandrien. Ein Beitrag zur Geschichte der Genesis-Exegese*. Leiden 1968. R. A. Baer, *Philo's Use of the Categories Male and Female*. Leiden 1969. Irmgard Christiansen,

Die Technik der allegorischen Auslegungswissenschaft bei Ph. von Alexandrien. Tübingen 1969. Ἀπὸ τὰ συγγράμματα ποὺ σώζονται σὲ ἀρμενικὴ γλώσσα, λατινικὲς μεταφράσεις τοῦ J. B. Aucher, Βενετία 1822 καὶ 1826. Οἱ *Quaestiones et solutiones in Genesim et Exodum* τώρα ἀγγλικὰ ἀπὸ τὸν R. Marcus, 2 τόμ. *Loeb Class. Libr.* Λονδ. 1953. Γιὰ τὰ ἀποσπάσματα σημαντικὴ μένει ἡ ἔκδοση τοῦ Th. Mangey, Λονδ. 1742· πρόσθ. J. R. Harris, *Fragments of Ph. J.* Cambr. 1886. Ἔκδοση τῶν ἀρμενικῶν ἔργων ἀπὸ τὸν F. C. Conybeare, Βενετία 1892.—Μιὰν καλὴ μονογραφία ἀποτελεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ H. Leisegang στὴν *RE* 20, 1941, 1. Ἀκόμα: I. Heinemann, *Philons griechische und jüdische Bildung. Kulturvergleichende Untersuchung zu Philons Darstellung der jüdischen Gesetze.* Breslau 1932. Ξανατύπ. μὲ προσθῆκες στοῦ Olms/Hildesheim 1962. M. Pohlenz, *Ph. von Alexandreia. Nachr. Ak. Gott. Phil. hist. Kl.* 1942, 409. H. A. Wolfson, *Philo. Foundations of religious philosophy in Iudaism, Christianity and Islam.* 2 τόμ. Cambr. Mass. 1948. K. Bormann, *Die Ideen-und Logoslehre Phil. von Alex. Eine Auseinandersetzung mit H. A. Wolfson.* Διδ. διατρ. Κολωνία 1955 (δακτυλογρ.) A.-J. Festugière, *La Révélation d' Hermès Trismégiste* 3. ἔκδ. 2. Παρίσι 1949, 519-572. E. Bréhier, *Les idées philosophiques et réligieuses de Phil d'Alex* Παρίσι 1950. H. Thyen, *Der Stil der jüdisch-hellenistischen Homilie. Ein Rekonstruktionsversuch. Forsch. zu Rel. u. Lit. des Alten u. Neuen Test.* 47. Γοττ. 1955 (γιὰ τὸ ἀλληγορικὸ ὑπόμνημα τοῦ Φίλωνα στὴν Γένεση). J. Daniélou, *Phil. d'Alex.* Παρίσι 1958.

Ἰώσηπος: Ἡ βασικὴ κριτικὴ ἔκδοση προέρχεται ἀπὸ τὸν B. Niese, 7 τόμ. Βερολ. 1887-95· ed. minor σὲ 6 τόμ. Βερολ. 1888-95· 2. ἀνάλλ. ἔκδ. Βερολ. 1955. Μὲ βάση τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Niese: S. A. Naber, 6 τόμ. Λειψ. 1888-96. Μὲ ἀγγλ. μετάφραση: H. St. J. Thakeray καὶ R. Marcus, A. Wikgren, L. H. Feldmann, 9 τόμ. *Loeb Class. Libr.* Λονδ. 1926-65. *Κατὰ Ἀπίωνος:* Th. Reinach καὶ L. Blum, *Coll. des Un. de Fr.* 1930 (δίγλ.). *Αὐτοβιογραφία:* A. Pelletier, αὐτ. 1959. O. Bauernfeind καὶ O. Michel, *Flav. Jos. De bello Jud. I.* (βιβλ. 1-3). 2. ἔκδ. 1962. II/1 (βιβλ. 4-5) Μόναχο 1964 (δίγλ. μὲ ὑπόμν.). Μετάφρ. μὲ εἰσαγ. τοῦ H. Clementz, *Gesch. d. jud. Kr.* Κολωνία 1959. *Die jud. Altertümer.* 2. τόμ. Κολωνία 1959. H. Endros, *Der judische Krieg.* 2 τόμ. Μόναχο 1965 (κίτρινα βιβλία τσέπης Goldmann).—W. Whiston, *The Life and Works of Flav. Jos.* Φιλαδέλφ. 1957. M. Hengel, *Die Zeloten. Arbeiten zur Geschichte des Spatjüdentums und Urchristentums* 1, 1961 (δίνει μιὰν ἐπικριτικὴ ἐκτίμηση τοῦ Ἰώσηπου σὰν πηγῆς). A. Pelletier, S.J., *Flavius Josèphe, adapteur de la lettre d'Aristée.* Παρίσι 1962.—Λεξικό: H. St. J. Thakeray καὶ R. Marcus, 4 τεύχ. *Α-Εμ.* Παρίσι 1930-55 ξανατ. στοῦ Hakkert. Ἄμστερντ. 1966. A. Schalit, *Namenswörterbuch zu Flavius Josephus.* Leiden 1968. H. Schreckenberg, *Bibliographie zu Flavius Josephus.* Leiden 1968. *A Complete Concordance to Flavius Josephus* ἀπὸ τὸν K. H. Bengstorf πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ στοῦ Brill, Leiden.

VII

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Α. ΠΟΙΗΣΗ

Πρὶν ἀρχίσουμε τὴν ἔκθεση τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, ὑπενθυμίζουμε τὸ σχέδιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ὅπως τὸ ἐκθέσαμε στὴν εἰσαγωγή. Ἐκεῖ δικαιολογοῦμε γιατὶ σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο βρισκόμαστε στὴν ἀνάγκη νὰ κρατήσουμε διαφορετικὸ μέτρο καὶ νὰ περιορισθοῦμε σὲ μιὰν σύντομη ἐπισκόπηση. Ὅσο λίγο δηλαδὴ κι ἂν πρέπει νὰ σκέφτεται κανεὶς νὰ αὐξήση τὸ πλῆθος τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων ἢ τῶν χαμένων, καὶ στὸ μεγαλύτερο μέρος τελείως ἀσήμαντων, ἔργων, μολαταῦτα πρέπει νὰ παρακολουθήση τὶς δυὸ ἀντίδρομες γραμμές, ποὺ ὁρίζουν τὴν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς ἀνάμεσα στὴν πτώση τῆς Ἀλεξάνδρειας (30 π.Χ.) καὶ τὸ κλείσιμο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ (τὸ 529 εἶναι ἡ χρονιὰ τῆς ἵδρυσης τοῦ Monte Cassino). Ἀπὸ τὴν μιὰν μεριὰ μιὰ ἀπονάρκωση, ποὺ ὄχι μόνο ὀφείλεται στὸ στέρεμα τῶν πηγῶν τῆς δύναμης, ἀλλὰ καὶ γίνεται ἔμβλημα μιᾶς ρητορικῆς ποὺ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν κλασσικισμό· ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἐμφάνιση ἑνὸς καινούργιου κόσμου ἰδεῶν ποὺ συνεπηρεάζεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἑνὸς κόσμου ποὺ ἀναπτύσσεται μὲ ἐσωτερικὴ προσέγγιση κι ἐξωτερικὴν ἄμυνα παράλληλα πρὸς τὸν χριστιανισμὸ ποὺ προχωρεῖ ἀσυγκράτητος.

Ὁ χρόνος τῆς μισῆς χιλιετίας καὶ περισσότερο, τὸν ὁποῖον περιλαμβάνει αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, προκάλεσε στὸν ἑλληνισμὸ ἐναλλασσόμενες τύχες μέσα στὰ πλαίσια τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας. Μερικὲς ἐνδείξεις πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἀρκετές [1]. Ἀκόμα πιὸ ἔντονα ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα περνᾶ στὸ δεύτερο πλάνο. Βέβαια ἡ Ἀθήνα γνωρίζει τὴν ἀδριάνειά της ἀναγέννηση, βέβαια ἡ Σπάρτη μπορεῖ μὲ κάποιαν ἡσυχία νὰ διατηρῆ ὡς τὸν 3. αἰώνα τουλάχιστο τὴν ἐπίφαση τῶν παλιῶν της τύπων, ὑπάρχει ἐπίσης σὲ μερικοὺς τόπους ὅπως στὴν Νικόπολη, Κόρινθο καὶ Πάτρα ζωηρὸ ἐμπόριο, συνολικὰ ὅμως ἡ σιωπὴ κάθεται ἐπάνω στὶς ἑλληνικὲς χῶρες, ποὺ ἀπὸ τὸ 27 π.Χ. ἀνήκουν στὴν γερουσιαστικὴ ἐπαρχία τῆς Ἀχαΐας. Μεγάλες περιοχὲς ὑποφέρουν ἀπὸ ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ ἡ φτώχεια ἀρκετῶν ἱερῶν ἀποτελεῖ δεῖγμα τῶν οἰκονομικῶν δυσκολιῶν.

---

1. Βασικό: M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire.* Ὀξφ. 1926 (γερμανικὴ ἀπόδοση τοῦ L. Wickert, Λειψ. 1929, ἰταλικὴ τοῦ G. Sanna, Φλωρεντ. 1933). Βιβλιογρ. στὴν *Cambr. Anc. Hist.* 10, 1934, 922 κέ. 11, 1936, 914 κέ. U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit. Kleinstadt, Villa und Domäne. Diss. Bernenses.* Ser. 1/7. 1954.

Στὴν Αἴγυπτο οἱ Ρωμαῖοι παρέλαβαν τὸ διοικητικὸ σύστημα τῶν Πτολεμαίων, γιὰ νὰ ἐκμεταλλεύωνται τὴν χώρα γιὰ τὸ συμφέρον τῆς Ρώμης. Βέβαια ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐπιζοῦσε καὶ μεταδινόταν μὲ ἀρκετὴν ἔνταση ἀπὸ τὴν τάξη «ἐκείνων ποὺ ἀνῆκαν στὸ Γυμναστήριο» *(οἱ ἀπὸ τοῦ γυμνασίου)*, ἡ παγκοσμιότητα ὅμως τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀνῆκε στὸ παρελθόν, καὶ ἀκριβῶς ἡ πόλη αὐτὴ ἔγινε κέντρο ἀντιρωμαϊκοῦ πνεύματος· στὸ προηγούμενο κεφάλαιο μιλήσαμε γιὰ τὰ «ἐθνικὰ μαρτυρολόγια» σὰν δείγματα αὐτῆς τῆς διάθεσης. Σὲ πιὸ ἥσυχη ἐξέλιξη βρίσκουμε τὶς ἑλληνικὲς πόλεις τῆς Μικρασίας, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε καὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ ἀποτέλεσαν τὰ κέντρα τῆς ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς ζωῆς. Σ' αὐτὸν τὸν χῶρο πραγματοποιόταν σὲ ἐξαιρετικὴ κλίμακα ἡ τάση τῶν αὐτοκρατόρων νὰ ἀφήνουν στὶς πόλεις δημαρχιακὴν ἐλευθερία καὶ μαζὶ μιὰν ἀμυδρὴ ἀκτίνα ἀπὸ τὴν παλιὰ αὐτονομία τῶν ἑλληνικῶν κρατουπόλεων· ἡ Ρώμη εἶχε παντοῦ μάτια, καὶ τὸ χέρι της ἦταν ἕτοιμο νὰ ἐπέμβη γρήγορα, ἂν κάπου δὲν συμμορφωνόταν κανένας μὲ τὴν θέλησή της. Στὶς πόλεις, στὶς ὁποῖες προσαρτήθηκαν, ὅπου ἦταν δυνατό, μεγαλύτερες περιοχὲς μὲ χωριά, ἀναπτύχθηκε μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν γεωργία μιὰ πλούσια ἀστικὴ τάξη, ποὺ μὲ πολλὴν σοβαρότητα, πολὺ συχνὰ καὶ μὲ πραγματικὴν αὐτοθυσία ἀναλάμβανε τὰ δημαρχιακὰ καθήκοντα, τὰ κτήρια, τὴν λατρεία, τὰ γυμναστήρια καὶ τοὺς ἀγῶνες καί, σὲ δίσεχτα χρόνια, τὴν προμήθεια λαδιοῦ καὶ δημητριακῶν. Αὐτὴ ἦταν ἡ τάξη ἐπάνω στὴν ὁποία στηρίχθηκε ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία, καὶ ἡ ὁποία συγχρόνως ἔμεινε ὁ φορέας τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀφιερωτικὰ κι ἐπιτύμβια ποιήματα, ποὺ εἶναι τόσο πολλὰ στὶς ἐπιγραφὲς τῆς ἐποχῆς, μαρτυροῦν μὲ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη ἐπιτυχία τὸν μορφωτικὸ ζῆλο αὐτῆς τῆς τάξης.

Δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε τὶς σκοτεινὲς πλευρὲς αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Ὁ ὄγκος τῶν ἀκτημόνων ἦταν χωρισμένος μὲ βαθὺ χάσμα ἀπὸ ἕναν περιορισμένο ἀριθμὸ πλουσίων. Τὸ κοινωνικὸ συγκρότημα ὑπέφερε ἀπὸ δυνατὲς ἐντάσεις, οἱ ὁποῖες μὲ τὶς οἰκονομικὲς κρίσεις εὔκολα ξεσποῦσαν σὲ ταραχές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ρώμη στηριζόταν στὴν τάξη τῶν εὐπόρων, ἀποτελοῦσε γι' αὐτοὺς ἕνα μεγάλο βάρος, ποὺ κάπου κάπου ἀπειλοῦσε τὴν ἴδια τὴν ὕπαρξή τους. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ὁ πλούσιος πρόσφερε γιὰ τὴν κοινότητά του, προσθετόταν πάντα κι αὐτὸ ποὺ τοῦ ζητοῦσε τὸ κράτος. Ἡ Αἴγυπτος μὲ τὸ τελειοποιημένο της σύστημα τῶν λειτουργιῶν ἔδινε τὸ ὑπόδειγμα γιὰ τὶς ὑποχρεωτικὲς εἰσφορές, ποὺ ἀπὸ τὸν 2. αἰ. καὶ πέρα ἔφτασαν στὸ ἀπροχώρητο. Τὰ ταξίδια τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν ὑπαλλήλων τους, ἐγγυήσεις γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων, ὑποχρεωτικὴ μίσθωση γῆς ποὺ ἔμενε ἀκαλλιέργητη καὶ ἄλλα, κατάτρωγαν τὶς περιουσίες κι ἔβαζαν σὲ κίνδυνο τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ συγκρότηση.

Γιὰ τὴν θέση καὶ τοὺς ὅρους ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἡ στάση τοῦ κάθε αὐτοκράτορα ἀσκοῦσε φυσικὰ μεγάλην ἐπίδραση. Οἱ διακυμάνσεις ἦταν σημαντικές. Ἡ γενικὰ φιλελληνικὴ στάση τῶν πρώτων αὐτοκρατόρων (ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶναι ξεχωριστὴ περίπτωση) ἔφτασε σὲ μιὰν ἰδιόρρυθμη ἀποκορύφωση μὲ τὶς καλλιτε-

χνικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ Νέρωνα καὶ μὲ τὴν θεατρικὴ ἀνακήρυξη τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων, ποὺ τὴν ἀντέγραψε ἀπὸ τὸν Φλαμινίνο. Οἱ Φλάβιοι κοίταζαν πιὸ ἔντονα πρὸς τὴν Δύση· γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀντίθεση, ποὺ ἐκδηλώθηκε προπάντων στὴν βασιλεία τοῦ Δομιτιανοῦ, θὰ ποῦμε κάτι ὅταν μιλήσουμε γιὰ τὸν Δίωνα ἀπὸ τὴν Προύσα. Ὁ Τραϊανὸς καὶ ὁ Ἀδριανὸς προκάλεσαν τὴν μεγάλη στροφή. Τοῦ πρώτου οἱ πόλεμοι ἐναντίον τῶν Δακῶν καὶ τῶν Πάρθων δημιούργησαν νέους χώρους στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ ὁ παράφορος φιλλεληνισμὸς τοῦ Ἀδριανοῦ ἐξασφάλιζε στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ τὴν πρώτη θέση μέσα στὴν αὐτοκρατορία. Ἔτσι δημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἄνθησή του στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων (138-180), μιὰν ἄνθηση ποὺ πολιτιστικὰ ἀποτελεῖ τὸ ἀπόγειο ὅλης τῆς χρονικῆς περιόδου ποὺ περιλαμβάνουμε ἐδῶ. Ἤδη ὅμως μὲ τὸ τέλος τοῦ 2. αἰώνα ἀλλάζει ἡ εἰκόνα, ἡ ὁποία στὸν καταστρεπτικὸ τρίτον γίνεται ἀκόμα σκοτεινότερη. Θανατικά, πεῖνες μὲ ἐπακόλουθο τὶς κοινωνικὲς ἀναταραχές, λεηλασίες ἀπὸ βαρβαρικὲς ὀρδές, ἐκμετάλλευση ἀπὸ τοὺς κυρίαρχους, ποὺ χρειάζονταν χρήματα γιὰ τοὺς πολέμους τους, ἐξανέμισαν πολὺν ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῆς προηγούμενης ἐποχῆς κι ἐχτύπησαν πάρα πολὺ σοβαρὰ τὴν πολιτιστικὴ ζωή. Ἕνα φιλικὸ γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐπεισόδιο ἀποτέλεσε ἡ βασιλεία τοῦ Γαλλιηνοῦ (260-268), ὁ ὁποῖος πλησίασε τὸν ἑλληνισμὸ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θρησκείας, ἰδιαίτερα τῶν ἐλευσίνιων μυστηρίων. Ἡ βασιλεία του συμπίπτει μὲ τὴν τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς τοῦ Πλωτίνου. Τελείως νέες σχέσεις δημιούργησε ὁ Διοκλητιανός (284-305), ποὺ στὸ ὑπαλληλικό του κράτος χάθηκαν καὶ τὰ τελευταῖα λείψανα τῆς αὐτόνομης πόλης. Τὸ διάταγμα ἀνεξιθρησκείας τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ 313, καὶ ἡ ἵδρυση τῆς πόλης ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του, τῆς Νέας Ρώμης, στὸ ἔδαφος τοῦ παλιοῦ Βυζαντίου, ἀποτελοῦν καινούργιους ἄξονες μιᾶς ἐξέλιξης, ποὺ προκαλεῖ τὸν θάνατο τοῦ παλιοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ὁδηγεῖ στὸ κατώφλι τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Ὅποιος ἱκανοποιεῖται μὲ κάποιαν ἁπλούστευση, θὰ μποροῦσε νὰ πῆ ὅτι τὰ μεγάλα εἴδη τῆς ἑλληνικῆς ποίησης ἔχασαν τὴν ἐσωτερική τους ζωὴ καὶ σημασία μὲ τὴν ἀνάποδη σειρὰ τῆς γέννησής τους. Μὲ τὴν ἔξοδο τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς οἱ πληροφορίες γιὰ δραματικὴν ποίηση μὲ τὶς παλιὲς μορφὲς γίνονται σπάνιες. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε καὶ σ' αὐτὸ τὸ πεδίο μιὰν προσπάθεια γιὰ ἀνανέωση, αὐτὸ ὅμως δὲν βαστᾶ πολύ. Ὅσες τραγωδίες γράφτηκαν στοὺς πρώτους αὐτοκρατορικοὺς αἰῶνες, προορίζονταν μᾶλλον οἱ περισσότερες γιὰ διάβασμα. Καὶ οἱ Ρωμαῖοι δοκίμασαν τὰ ἴδια: Ξέρουμε ὅτι ὁ Asinius Pollio καὶ ὁ Πλίνιος ὁ Νεότερος ἔγραψαν ἑλληνικὲς τραγωδίες. Ἡ ἐποχὴ ὅμως αὐτῆς τῆς μορφῆς τέχνης εἶχε περάσει· γι' αὐτὸ μιλοῦν καθαρὰ εἰδήσεις ποὺ μαρτυροῦν τὴν παρακμή της. Σύμφωνα μὲ τὸν Δίωνα ἀπὸ τὴν Προύσα (19,5) στὰ θέατρα ἀπαγγέλλονταν τμήματα ἀπὸ τὰ ἰαμβικὰ μέρη τῶν τραγωδιῶν, παραλείπονταν ὅμως τὰ χορικά. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιδείχνονταν μὲ τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας μαρτυρεῖται ἀπὸ μιὰν ἐπιγραφὴ τοῦ 2. αἰώνα μ.Χ. [1], ποὺ βρέθηκε στὸν Ἰσθμὸ καὶ

1. K. Latte, <Zur Geschichte der griech. Tragödie in der Kaiserzeit>, *Eranos* 52, 1954, 125 = *Kl. Schr.* 590.

τιμᾶ ἕναν Γ.Αἴλιον Θεμίσωνα, ὁ ὁποῖος πῆρε τὸν Εὐριπίδη, τὸν Σοφοκλή, καὶ τὸν Τιμόθεο, τὸν ποιητὴ τῶν «Νόμων» σὰν βάση τῶν δικῶν του συνθέσεων. Ἀπὸ ἐδῶ φωτίζεται ἡ σημασία αὐτοῦ ποὺ λέει ὁ Σουετώνιος γιὰ τὸν Νέρωνα (*Nero* 21), ὅτι «τραγουδοῦσε τραγωδίες». Εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ἀπαντήσουμε ἂν πρόκειται γιὰ μέρη κλασσικῶν τραγωδιῶν ἢ γιὰ προϊόντα τοῦ ἴδιου τοῦ ἐρασιτέχνη αὐτοκράτορα[1].

Ἡ θεατρικότητα αὐτῶν τῶν μοναχικῶν σκηνῶν (solo) δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ λέη τίποτε σ' ἕνα εὐρύτερο κοινό, γιατὶ στὰ θέατρά του κυριαρχοῦσε σχεδὸν ἀπεριόριστα ὁ μίμος. Οἱ ἀρχές του πηγαίνουν πολὺ πίσω (βλ. σ. 343. 348), καὶ ἤδη στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ παρατηροῦμε τὴν μεγάλη του πρόοδο. Τὰ λίγα ὀνόματα καὶ λείψανα παπύρων[2] ποὺ διαθέτουμε, δὲν ἔχουν καμιὰν σχέση μὲ τὸ πλῆθος αὐτῆς τῆς ἐφήμερης παραγωγῆς. Πάρα πολλὰ θὰ ἦταν ἐπίσης ἁπλοὶ αὐτοσχεδιασμοί. Περίφημος ἔμεινε ὡς τὴν ἔξοδο τῆς ἀρχαιότητας ὁ Φιλιστίωνας ἀπὸ τὴν Νίκαια, ποὺ ζοῦσε στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου. Ἔχουμε σὲ τέσσερις παραλλαγὲς μιὰν *Μενάνδρου καὶ Φιλιστίωνος σύγκρισιν*[3] καὶ ἀποφθέγματα μὲ τὸ ὄνομά του, ποὺ ἡ γνησιότητά τους μολαταῦτα εἶναι τελείως ἀμφίβολη. Ὄχι λιγότερο ἀβέβαιη εἶναι ἡ γραμμὴ ποὺ ἤθελαν νὰ χαράξουν ἀπὸ τὸν Φιλιστίωνα στὸν *Φιλόγελων*, μιὰν συλλογὴ ἀπὸ ἔξυπνα ἀστεῖα[4] τῆς ὄψιμης ἀρχαιότητας μὲ λογῆς λογῆς διηγήσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν, κι εὔθυμες ἱστορίες ἀπὸ τὸν Σχολαστικό, τὸν ἀφηρημένο, ἀλλὰ καὶ πότε πότε εὔστοχα ἔξυπνον ἄνθρωπο τῶν σπουδῶν.

Σὲ λείψανα μίμων ὑπερέχει ὁ Πάπ. Ὀξυρύγχου ἀρ. 413 (ἀρ. 1715 P.)[5]. Ὁ πάπυρος περιέχει μάλιστα, ἐνμέρει σὲ δυὸ παραλλαγές, ἕνα παιχνίδι μὲ πολλὲς εἰκόνες, ποὺ μιμεῖται μὲ πολὺ βαρβαρικὸν τρόπο τὴν *Ἰφιγένεια στοὺς Ταύρους*. Ἡ Χαρίτιον, μιὰ νέα Ἑλληνίδα, ἔπεσε στὰ χέρια βαρβάρων στὸν Ἰνδικὸ Ὠκεανό. Ὁ βασιλιὰς θέλει νὰ τὴν θυσιάση στὴν Σελήνη, ὁ ἀδελφός της ὅμως, ποὺ μαζὶ μὲ ἄλλους Ἕλληνες ἔφτασε μὲ τὸ πλοῖο, τὴν σώζει ἀφοῦ μέθυσε τοὺς βαρβάρους. Μιὰ κωμικὴ μορφὴ καὶ βαρβαρικὰ ψελλίσματα (μερικοὶ θέλουν νὰ ἀναγνωρίσουν ἀπηχήσεις ἀπὸ μιὰν ἰνδικὴ διάλεκτο) προμηθεύουν τὸ χοντροκομμένο καὶ πρωτόγονο χιοῦμορ. Ἡ μετρικὴ μορφὴ τοῦ τέλους δείχνει σωτάδειους, ἰαμβικοὺς καὶ τροχαϊκοὺς στίχους. Ἄλλο τόσο λίγο ἐποικοδομητικό, ἀλλὰ ὄχι λιγότερο ἐνδια-

1. Πβλ. A. Lesky, *Ann. de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Orientales et Slaves* 9, 1949, 396=*Ges. Schr.* 396.

2. Εὔχρηστες συνοψίσεις στοῦ O. Crusius, *Herondas*, 5. ἔκδ. Λειψ. 1914. D. L. Page, *Lit. Pap.* Λονδ. 1950, 328. P(Ack) ἀρ. 1743 κέ. καὶ 2434 κέ. Γιὰ γενικὴ βιβλιογρ. βλ. σ. 1030-31.

3. W. Studemund, *Index lect. Vratislav.* 1887. W. Meyer, *Bayer. Ak. Phil.-hist. Kl.* 19/1, 1891, J. Irmscher, ‹Philistion-Philemon. Eine Namenverwechslung und ihre Folgen›, *Omagiu lui P. Constantinescu-Jasi.* Βουκουρ. 1965, 19.

4. Ἔκδοση τοῦ A. Eberhard, Βερολ. 1869. A. Thierfelder, *Der Lachfreund von Hierokles und Philogelos.* Μόναχο 1968 (Tusculum· δίγλ. μὲ ὑπομν.).

5. Page (βλ. σ. 1040 σημ. 2), 336.

φέρον, εἶναι τὸ δεύτερο κείμενο τοῦ παπύρου μας. Σὲ ὀχτὼ σκηνές, μὲ σφιχτὴ σύλληψη καὶ πολὺ ἐπιδέξια δραματικὴ σύνθεση, δρᾶ μιὰ πρόστυχη γυναίκα, ποὺ καταδικάζει σὲ θάνατον ἕναν ἀπελπισμένο σκλάβο, καὶ θέλει νὰ δηλητηριάση τὸν ἄνδρα της. Ὅλα μοιάζουν πὼς πᾶν καλά, στὸ τέλος ὅμως ἀποτυχαίνουν. Ἡ ὑπόθεση ὅτι μιὰ μόνο ἠθοποιός, ἡ «ἀρχιμίμα», ἔκαμνε ὅλους τοὺς ρόλους εἶναι πολὺ πιθανή. Ὁ πάπυρος γράφτηκε τὸν 2. αἰώνα μ.Χ., καὶ τὰ κείμενα εἶναι ὄχι πολὺ παλιότερα. Ἐξαιτίας τῆς μετρικῆς ποικιλίας ἀναφέρουμε ἀκόμα τὸ ἀπόσπασμα ἑνὸς μίμου σ' ἕναν πάπυρο τοῦ Λονδίνου (ἀρ. 1717P.) [1]: ἐδῶ φαίνεται ὅτι μιὰ νέα κοπέλλα βρίσκεται σὲ δυσκολίες, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὴν Νέα Κωμωδία.

Γιὰ τὴν φύση τοῦ παντόμιμου καὶ τὴν ἄνθησή του στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ μιλήσαμε ἤδη (σ. 1030). Στὸν Πυλάδη ποὺ ἀναφέραμε ἐκεῖ, προσθέτουμε ἀκόμα γιὰ τὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ τὸν ἀλεξανδρινὸ Βάθυλλο, ποὺ ἀντίθετα μὲ τὸν Πυλάδη ἔγινε διάσημος σὲ μιμικοὺς χοροὺς κωμικοῦ τύπου. Ἡ ἀστεροποίηση συνεχίσθηκε αἰῶνες· στὸν πέμπτο ἀκόμα ἕνας Καράμαλλος ἦταν εἴδωλο τόσο τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ὅσο καὶ τῆς λατινικῆς Δύσης.

Ὁ λυρισμός, ὅσο μποροῦμε νὰ τὸν ἐπισκοπήσουμε, πιάνει μικρὸν χῶρο μέσα στὴν ποίηση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἔστω κι ἂν συνυπολογίσουμε τὸ ἐπίγραμμα σὰν ὑποκειμενικὴν ἔκφραση. Ὁπωσδήποτε καὶ σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἐμφανίζεται ἀκόμα μιὰ ζωηρὴ κίνηση, ποὺ μὲ τὰ διάφορα χρώματά της ἀντανακλᾶ ἀρκετὰ πιστὰ τὰ ἀνεβοκατεβάσματα μέσα στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή. Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου, στὸ ὁποῖο παρακολουθήσαμε τὴν ἱστορία τοῦ ἐπιγράμματος ὣς τὸν Φιλόδημο[2], τοποθετήσαμε ἤδη τὸν Κριναγόρα σὰν φορέα νεωτερισμοῦ. Ὁ Μυτιληναῖος αὐτὸς ποιητής, ποὺ ἡ πόλη του τὸν ἔστειλε πρεσβευτὴ στὴν Ρώμη στὰ 45 καὶ 25 π.Χ. καὶ ὁ ὁποῖος ἦταν ὑποτακτικὸς (cliens) τῆς Ὀκταβίας, τῆς ἀδελφῆς τοῦ Αὐγούστου, δημιούργησε σχολὴ μὲ μιὰν ἐπιγραμματικὴ ποίηση, ποὺ πέρα ἀπὸ τὸν παλιὸ θεματικὸ κύκλο ἁπλωνόταν σὲ ὅλην τὴν ἔκταση τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Καὶ στὰ βουκολικο-εἰδυλλιακὰ στοιχεῖα, στὸ ἐγκώμιο τοῦ ἡρωϊκοῦ παρελθόντος ἢ τοῦ μεγαλείου τῆς Ρώμης, διαπιστώνουμε ἀνταύγειες τῆς πολιτιστικῆς πολιτικῆς τοῦ Αὐγούστου καὶ σὲ ποιητὲς σὰν τὸν Ἀντίπατρο ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, τὸν φίλο τοῦ L. Calpurnius Piso, ἢ τὸν Φίλιππο ἀπὸ τὴν ἴδια πόλη, ποὺ τὸν συναντήσαμε (σ. 1020) σὰν συλλογέα ἑνὸς «στεφάνου». Τὶς σκωπτικὲς ἀπόπειρες, ποὺ περιλαμβάνονταν καὶ πρωτύτερα σ' αὐτὸ τὸ εἶδος, τὶς ἀνάπτυξε ἕνας Λουκίλλιος τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα σὲ σύντομο σκωπτικὸ ἐπίγραμμα ἐναντίον καταστάσεων καὶ τύπων. Δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτε γιὰ τὴν ζωὴ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου (δὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν γραμματικὸ ἀπὸ τὴν Τάρρα), ὑποθέτουμε ὅμως ὅτι ἡ εὐχαρίστηση ποὺ εὕρισκαν οἱ Ἰταλοὶ στὴν γελοιογραφία, ἔπαιξε τὸν ρόλο της σ' αὐτό. Τὴν ὁλοκλήρωσή

1. Page, ἔ.ἀ. 366.
2. Ἐκεῖ σ. 1020 γιὰ τὴν συγκρότηση τῶν συλλογῶν ἐπιγραμμάτων καθὼς καὶ ἐκδόσεις καὶ βιβλιογρ.

της ὅμως αὐτὴ ἡ ἐπιγραμματοποιία τὴν βρῆκε μὲ τὸν Martialis [1].

Ἡ ἴδια ἐποχὴ φέρνει ἀνησυχητικὲς ἐκδηλώσεις γηρατειῶν αὐτοῦ τοῦ ποιητικοῦ εἴδους: ὁ Λεωνίδας ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια συνθέτει ἐπιγράμματα ποὺ οἱ στίχοι τους δίνουν τοὺς ἴδιους ἀριθμούς, ἂν λογαριάση κανεὶς τὰ γράμματα σὰν ἀριθμοὺς (*ἰσόψηφοι*). Ὁ Νικόδημος ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια συνθέτει τέτοια, ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ διαβάση καὶ ἀνάποδα (*ἀνακυκλικά*).

Τὸ ἀδριάνειο ὀψιμοκαλόκαιρο τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ἔδωσε ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα τὴν συλλογὴ ἐπιγραμμάτων τοῦ Στράτωνα ἀπὸ τὶς Σάρδεις, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται στὸ 11. καὶ 12. βιβλίο τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας*. Ἔρωτας γιὰ ἀγόρια εἶναι τὸ κύριο θέμα τῶν ποιημάτων, τὰ ὁποῖα ἑνώνουν τὴν σιγουριὰ καὶ τὴν κομψότητα τῆς μορφῆς μὲ τὸν πρωτόγονον αἰσθησιασμό. Ἡ Βάλβιλλα, μιὰ κυρία τῆς Αὐλῆς τῆς γυναίκας τοῦ Ἀδριανοῦ, ἔγραψε ἐπιγράμματα, ποὺ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ χαράχτηκαν σ' ἕνα σκέλος τῆς στήλης τοῦ Μέμνονα στὴν Πάνω Αἴγυπτο.

Ὁ τρίτος αἰώνας μένει καὶ σ' αὐτὸ τὸ πεδίο σχεδὸν ὁλότελα βουβός. Στὸν τέταρτο ἀρχίζει ἤδη ὁ χριστιανισμὸς νὰ χρησιμοποιῆ αὐτὴν τὴν μορφή, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο τὸν Γρηγόριο ἀπὸ τὴν Ναζιανζό· μολαταῦτα ἡ ἀρχαιότητα ποὺ πάει νὰ βασιλέψη, φέρνει μιὰν ἔντονη δεύτερη ἄνθηση τῆς ἐθνικῆς ἐπιγραμματοποιίας. Ὁ Παλλάδας (ἢ Παλλαδᾶς), ἕνας φτωχὸς δάσκαλος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ποὺ ἔγραφε γύρω στὰ 400, παραμερίζει ὁλωσδιόλου τὸν ἐρωτισμὸ καὶ μαζὶ μὲ λογῆς λογῆς γνωμικὴν καὶ λαϊκὴ φιλοσοφία ντύνει τὴν στενοχώρια του γι' αὐτὸν τὸν κόσμο σὲ στίχους ποὺ ἔχουν αὐθύπαρκτη σφραγίδα [2]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐλεγειακὰ δίστιχα ἐμφανίζονται πιὸ ἔντονα ὁ ἑξάμετρος (ὁ ὁμηρικός, ὄχι τοῦ Νόννου) καὶ ὁ ἀρχαϊκὰ συνθεμένος ἰαμβικὸς τρίμετρος. Παιχνιδιάρικην ἐρωτικότητα καλλιεργοῦν παρ' ὅλο τὸ ἀναμφισβήτητα χριστιανικό τους θρήσκευμα, ὁ Παῦλος Σιλεντιάριος, αὐλικὸς ὑπάλληλος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ ὁ φίλος του δικηγόρος Ἀγαθίας [3]. Τὸ 5. βιβλίο τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας* (ἀρ. 216-302) προσφέρει ἄφθονες εὐκαιρίες γιὰ νὰ μελετήση κανεὶς τὴν αἰσθησιακὴ χαρὰ αὐτῶν τῶν στερνοπαιδιῶν ἀλλὰ καὶ τὴν αὐστηρὴ μορφὴ τοῦ στίχου τους, τὴν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Νόννο.

Ἡ συγγένεια τοῦ περιεχομένου πρὸς τὸ ἐρωτικὸ ἐπίγραμμα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὰ Ἀνακρεόντεια (βλ. σ. 266), ποὺ καλλιεργήθηκαν πολὺ στὴν ὄψιμη ἀρχαιότητα.

Τὸ μέτρο ἀποτελεῖ ἀρκετὴ δικαιολογία γιὰ νὰ συνάψουμε ἐδῶ τὰ ἐλεγειακὰ δίστιχα ἑνὸς Ποσείδιππου ἀπὸ τὶς Θῆβες (ἴσως τὶς αἰγυπτιακές)[4], ποὺ προέρχον-

1. Σημαντικὸ γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὰ ἑλληνικά: K. PRINZ, *Martial und die griech. Epigrammatik*. Βιέννη 1911.

2. C. M. BOWRA, «Palladas on Tyche», *Class. Quart.* N. S. 10, 1960, 118. J. IRMSCHER, «Palladas Probleme», *Wiss. Ztschr. d. Univ. Rostock* 12, 1963. Gesellschafts- und Sprachwiss. Reihe τεῦχ. 2 (ἐναντίον τῆς πρώιμης χρονολόγησης τοῦ BOWRA, καὶ ἀμφισβήτηση τοῦ ἐπιγράμματος τοῦ ἀνακτόρου τῆς Marina).

3. G. VIANNINO, *Paolo Silenziario. Epigrammi*. Τορίνο 1963. A. CAMERON, *Agathias*. Ὀξφ. 1970.

4. PAGE (βλ. σ. 1040 σημ. 2), 470. Κείμενο καὶ στοῦ E. HEITSCH, *Die griech. Dichter-*

ται ἀπὸ πιττάκια. Μαζὶ μὲ τὸν θρῆνο γιὰ τὰ γηρατειὰ συνδυάζουν μιὰν προσευχὴ στὶς Μοῦσες καὶ τὸν Ἀπόλλωνα. Οἱ στίχοι, ποὺ ἀνήκουν ἴσως ἀκόμα στὸν 1. αἰώνα μ.Χ., εἶναι πολὺ ἀδέξιοι, δὲν τοὺς λείπει ὅμως μιὰ προσωπικὴ σφραγίδα.

Ἀπὸ τὶς παλιὲς λυρικὲς μορφές, σχετικὰ πιὸ ἔντονη δική της ζωὴ δείχνει σ' αὐτὴν τὴν χρονικὴ περίοδο ἡ *ποίηση ὕμνων*. Αὐτὸ τὸ μαρτυρεῖ ἡ συλλογὴ κειμένων ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα, ἀπὸ τὸν E. Heitsch, μὲ πολλὰ παραδείγματα, ποὺ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ δικαιολογημένα περιλαμβάνονται οἱ ὕμνοι τῶν μαγικῶν παπύρων. Ἀπὸ τὸν Μεσομήδη [1], ἕναν κρητικό, ἀπελεύθερον τοῦ Ἀδριανοῦ, ἦταν γνωστὰ στὴν ἀρχὴ τρία ποιήματα, ἕνα προοίμιο στὴν Καλλιόπεια καὶ Ὕμνοι στὸν Ἥλιο καὶ τὴν Νέμεση, ἀπὸ χειρόγραφα ποὺ εἶχαν καὶ νότες. Στὰ 1906 ἀπὸ τὸν κώδικα Ottobonianus 59(13 αἰ.) ἦρθαν στὸ φῶς ὀκτὼ ποιήματα σὲ διάφορα λυρικὰ μέτρα. Ἐνμέρει εἶναι ὕμνοι, ὅπως ὁ Ὕμνος στὴν Φύση καὶ τὴν Ἴσιδα, ἐνμέρει περιγραφές, ὅπως τὰ δυὸ ποιήματα γιὰ ἡλιακὰ ρολόγια· τὰ πιὸ χαριτωμένα ποιήματα περιγράφουν ἕνα ταξίδι στὸν Ἀδρία, κι ἕνα σφογγάρι ποὺ ὁ ποιητὴς τὸ χαρίζει στὴν ἀγαπημένη του. Ἡ πολὺ ἁπλὴ γλώσσα, «ποὺ εἶναι δανεισμένη ἀπὸ παντοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαία λυρικὴ ποίηση», εἶναι «τονισμένη μὲ δωρισμούς» (Wilamowitz).

Παρορμήσεις ἀπὸ τὸν Μεσομήδη δέχτηκε ὁ Συνέσιος ἀπὸ τὴν Κυρήνη, ὁ νεοπλατωνικὸς καὶ ἀργότερα ἐπίσκοπος (γενν. ἀνάμεσα στὸ 370 καὶ 375), ὅταν ἔγραφε τοὺς *Ὕμνους*[2] του, στοὺς ὁποίους νεοπλατωνικὰ καὶ χριστιανικὰ στοιχεῖα συνενώθηκαν, γιὰ νὰ ἐκφράσουν γνήσιο θρησκευτικὸ αἴσθημα.

Ἐδῶ κατατάσσονται οἱ *Ὕμνοι*, ὅσοι σώζονται, τοῦ Πρόκλου[3], ποὺ θὰ τὸν συναντήσουμε στοὺς Νεοπλατωνικούς. Ξαναπιάνουν τὴν ἑξάμετρη παράδοση τῆς ποίησης τῶν Ὕμνων καὶ μαρτυροῦν ἐπίσης τὴν ἀπόπειρα νὰ ἐντάξουν τὸν ἀρχαῖο πολυθεϊσμὸ μέσα στὸ σύστημα, σὰν νὰ πρόκειται γιὰ γνήσια νεοπλατωνικὴ κίνηση τῆς

---

fragmente der röm. Kaiserzeit. 2 τόμ. *Abh. Ak. Gött. Phil.-hist. Kl.* 3. σειρά, ἀρ. 49. 58. I 2. ἔκδ. 1964, ἕνα πολὺ σημαντικὸ ἔργο γιὰ ὁλόκληρο τὸ κεφάλαιο· τοῦ ἴδ. *Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen zu Andromachos, Markellos von Side und zum Carmen de viribus herbarum.* Nachr. Ak. Gott. 1, 1963, 2.

1. Τὰ κείμενα μὲ ἑρμηνεία: v. Wilamowitz, *Griech. Verskunst.* Βερολ. 1921, 595. K. Horna, *Die Hymnen des M. Sitzb. Ak. Wien. Phil.-hist. Kl.* 207/1. 1928. Καὶ *Ἀνθ. Παλ.* 14, 63 καὶ *Ἀνθ. Πλαν.* 323 ἀνήκουν στὸν Μεσομήδη. Γιὰ τὸν ὕμνο στὸν Ἥλιο: E. Heitsch, *Herm.* 88, 1960, 144. Ὁ ἴδ., στὸ *Die griech. Dichterfragmente der röm. Kaiserzeit* (βλ. τὴν προηγ. σημ.), 23, δίνει τὸ κείμενο τῶν ὕμνων μὲ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ τὴν βιβλιογρ. Πβλ. ἐπίσης καὶ τὴν ἔρευνά του <Die Mesomedes-Überlieferung>, *Nachr. Ak. Gött. Phil.-hist. Kl.* 1959/3.

2. Ἔκδοση: N. Terzaghi, Ρώμη 1939· ξανατύπ. 1949. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία: V. Wilamowitz, *Sitzb. Ak. Berl.* 1907, 272· τώρα *Kl. Schr.* 2, 163. A. dell' Era, *Sinesio di Cirene. Inni. Pref., trad. e note.* Ρώμη 1968· τοῦ ἴδ. *Appunti sulla tradizione manoscritta degli inni di Sinesio.* Ρώμη 1969.

3. Ἔκδοση τοῦ E. Vogt, *Klass.-phil. Studien herausg. von H. Herter und W. Schmid.* τεῦχος 18, Wiesbaden 1957. Τοῦ ἴδ., <Zu den Hymnen des Pr.>, *Rhein. Mus.* 100, 1957, 358. D. Giordano, Φλωρεντ. 1957 (κείμενο καὶ μετάφρ.).

ψυχῆς. Τίποτε τέτοιο δὲν μποροῦμε νὰ διακρίνουμε στοὺς *'Ορφικοὺς Ὕμνους*[1] μιὰν συλλογὴ ὀγδονταεπτὰ ποιημάτων γιὰ διάφορους θεούς. Τὰ περισσότερα εἶναι μεγαλόπνοες ἐπικλήσεις μὲ πολλὰ ἐπίθετα· τὴν παρουσία τῆς ποίησης τὴν νιώθουμε μόνο σπάνια, καὶ πιὸ καλὰ στὴν προσευχὴ πρὸς στὸν Ὕπνο. 'Ορφικὴ στάση ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ θέση ποὺ κρατᾶ ὁ Διόνυσος, ἀλλοῦ ὅμως μόνο σὲ μερικὲς λεπτομέρειες. Θεὲς σὰν τὴν Ἴπτα καὶ τὴν Μίση δείχνουν ὅτι ἔχουμε μπροστά μας τὸ βιβλίο τῶν ὕμνων μιᾶς μικρασιατικῆς κοινότητας· δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἦταν ἡ Πέργαμος, παρὰ τὴν ἀντίθετη γνώμη τοῦ KERN. Ἡ γλώσσα ἐπιτρέπει νὰ τοὺς τοποθετήσουμε τὸ ἐνωρίτερο στὸν 2. αἰώνα μ.Χ., ἡ συλλογὴ ὅμως μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρκετὰ πιὸ ὄψιμη. Στὴν λογοτεχνία αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ποὺ δανειζόταν τὸ ὄνομα τοῦ 'Ορφέα (βλ. σ. 243), ἀνήκουν καὶ τὰ *'Αργοναυτικά*, ἕνα πολὺ ἀνούσιο καταστάλαγμα τοῦ ἀρχαίου θρύλου, μὲ τὴν προσπάθεια νὰ προβληθῇ ὁ 'Ορφέας ἔντονα στὸ προσκήνιο καὶ νὰ δημιουργηθοῦν παραλλαγὲς ἀπέναντι στὸν 'Απολλώνιο[2]· ἐπίσης τὰ *Λιθικά*[3], ἕνα εἶδος διδακτικοῦ βιβλίου γιὰ τὴν μαγικὴ δύναμη διάφορων λίθων. Αὐτὰ δὲν ἔχουν καμιὰν σχέση μὲ τὴν ὀρφικὴ διδασκαλία, καὶ μᾶλλον ἔχουμε ἐδῶ ἕνα δεῖγμα ἐκείνης τῆς φιλολογίας ποὺ ἔμμετρα καὶ πεζὰ μεταβίβαζε τέτοιες δεισιδαιμονίες καὶ πού, μεταφρασμένη λατινικά, ἐπηρέαζε ὣς βαθιὰ στὸν Μεσαίωνα. Πρωτύτερα (σ. 243) μιλήσαμε γιὰ τὴν *Ραψωδικὴ θεογονία* σὰν μιὰν ὄψιμη πιθανῶς ποίηση μὲ προγόνους ποὺ φτάνουν πολὺ ψηλά.

Μὲ σημαντικὴ πυκνότητα ἐμφανίζεται ἡ ἐπικὴ ποίηση σὲ διάφορα εἴδη παιχνιδιοῦ· μάλιστα στὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας βρίσκουμε καὶ πάλι ἕνα ἐπικὸ ἐπίτευγμα σημαντικῆς ἀξίας. Πρῶτα ὅμως ἂς ρίξουμε μιὰν ματιὰ στὴν ἐπιβίωση τοῦ διδακτικοῦ ποιήματος, ποὺ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ τὸ καλλιεργοῦσε μὲ τὸν ἴδιο ζῆλο ὅπως καὶ ἡ ἑλληνιστική. Κι ἐδῶ ὁ 2. αἰώνας ἦταν ἰδιαίτερα παραγωγικός. Χάθηκαν τὰ σαρανταδυὸ βιβλία *'Ιατρικῶν* τοῦ Μάρκελλου ἀπὸ τὴν Σίδη, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἔγραφε ποιήματα γιὰ τὸν προστάτη του Ἡρώδη τὸν 'Αττικό, ἂν κρίνουμε ὅμως ἀπὸ τὰ δείγματα ποὺ σώζονται[4], δὲν πρέπει νὰ λυπούμαστε πολὺ γι' αὐτό. Θὰ προτιμούσαμε νὰ εἴχαμε κάτι περισσότερο ἀπὸ τὰ ὁπωσδήποτε ὄχι εὐκαταφρόνητα ἀποσπάσματα τοῦ ἀστρολογικοῦ ποιήματος τοῦ Δωρόθεου ἀπὸ τὴν Σιδώνα, τὸ ὁποῖο ἄσκησε μεγάλην ἐπίδραση[5]. Ὁ Διονύσιος ὁ Περιηγητὴς ἔγραψε *Περιήγησιν*

1. Ἔκδοση τοῦ G. QUANDT, 3. ἔκδ. Βερολ. 1962. Πβλ. O. KERN, *RE* 16,1 936, 1283· v. WILAMOWITZ, *Glaube der Hellenen* 2. Βερολ. 1932, 513. R. KEYDELL, *RE* 18/1. 1942, 1321.

2. Κείμενο: G. DOTTIN, Παρίσι 1930.—H. VENZKE, *Die orph. Argonautika in ihrem Verhältnis zu Ap. Rhod. Neue Deutsche Forsch.* 292. Βερολ. 1941. Πβλ. H. HERTER, *Gnom.* 21, 1949, 68. Γιὰ τὴν μετόπη τῶν Δελφῶν, μιὰν πρώιμη μαρτυρία γιὰ τὸν 'Ορφέα ἀνάμεσα στοὺς 'Αργοναῦτες: P. DE LA COSTE-MESSELIÈRE, *Au musée de Delphes.* Παρίσι 1936, 177.

3. Ἔκδοση τοῦ E. ABEL, Βερολ. 1881.

4. 'Εκδομένο ἀπὸ τὸν M. SCHNEIDER, *Commentationes philologae quibus O. Ribbeckio...congratulantur discipuli.* 1888, 124. Τώρα μαζὶ μὲ τὴν *Γαλήνη* τοῦ 'Ανδρόμαχου καὶ τὸ *Τραγούδι γιὰ τὶς δυνάμεις τῶν φυτῶν* στοῦ HEITSCH II (βλ. παραπ.).

5. W. KROLL, *Catal. cod. astrol. Graec.* 6. Βρυξέλλ. 1903, 91. V. STEGEMANN, *Dorotheos von Sidon. Die Fragmente.* Χαϊδελβ. 1939 καὶ 1943.

τῆς οἰκουμένης[1] σὲ 1187 ἑξάμετρους, κρύβοντας χαριτωμένα σὲ δυὸ ἀκροστιχίδες (109.513) τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴν δράση του στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ. Τὸ μικρὸ ἔργο, μὲ τοὺς εὐκολονόητους στίχους, καλοφτειαγμένους μὲ τὸν τρόπο τοῦ Καλλίμαχου, εἶχε μεγάλην ἐπιτυχία. Ἔγινε σχολικὸ βιβλίο καὶ μεταφράσθηκε πολὺ καὶ ὑπομνηματίσθηκε. Ἔχουμε λατινικὲς ἀποδόσεις τοῦ Ἀβιηνοῦ καὶ Πρισκιανοῦ, ἕνα μεγάλο ὑπόμνημα τοῦ Εὐστάθιου, παραφράσεις καὶ σχόλια. Ἀπὸ ἄλλα ποιήματα αὐτοῦ τοῦ Διονύσιου ξέρουμε ἕνα γιὰ πουλιὰ (3 βιβλ.) παραφρασμένο σὲ πεζὸν λόγο[2]. Τὸν συγγραφέα τῶν *Ἁλιευτικῶν*[3], τὸν Ὀππιανὸ ἀπὸ τὴν κιλικικὴ πόλη Ἀνάζαρβο, ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δυὸ βιογραφίες ποὺ σώζονται τὸν τοποθετεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου καὶ τοῦ Καρακάλλα, ἡ σύγχυση ὅμως ἐδῶ εἶναι μεγάλη. Μαζὶ μὲ τὴν *Σούδα* θὰ ἀποδώσουμε τὴν ἀφιέρωση τοῦ ἔργου στὸν Μάρκο Αὐρήλιο. Τὰ πέντε βιβλία τοῦ ποιήματος δίνουν πληροφορίες γιὰ τὸ ψάρεμα, δείχνουν μιὰν ὁμαλὴ στιχοποιία, στὴν ὁποία κάμνει ἐντύπωση ὁ πλοῦτος τῶν σπονδείων, ὡστόσο αὐτὴ ἡ στιχοποίηση παραδοσιακοῦ ὑλικοῦ παρ' ὅλα τὰ παραγεμίσματα δὲν μπορεῖ νὰ κρατήσῃ ζωντανὸ τὸ ἐνδιαφέρον μας. Ἕνα σκαλοπάτι πιὸ χαμηλὰ βρίσκονται τὰ *Κυνηγετικὰ* (4 βιβλ.)[4] ἑνὸς Ὀππιανοῦ ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια τῆς Συρίας, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε τὸ ἔργο του στὸν Καρακάλλα. Τὸ θέμα, ποὺ σὲ πεζὸν λόγο ἀπὸ πολὺν καιρὸ ἦταν ἀγαπητὸ στοὺς Ἕλληνες (βλ. σ. 855), μεταφέρεται ἐδῶ σὲ στίχους μὲ μεγάλη χρήση παρηχητικῶν σχημάτων, ἰδιαίτερα ὁμοιοκαταληξιῶν. Χάθηκαν τὰ *Ἰξευτικά*, ποὺ πραγματεύονταν τὸ πιάσιμο τῶν πουλιῶν μὲ ξόβεργες. Ὄψιμα παραβλάσταρα τοῦ διδακτικοῦ ποιήματος μνημονεύουμε ἀπὸ τὸν 4. αἰώνα τὸν Ἑλλάδιο ἀπὸ τὴν Ἀντινοούπολη (Ἀντινόεια) μὲ τὰ τέσσερά του βιβλία *Χρηστομαθείας*, ποὺ τὴν ξέρουμε ἀπὸ μιὰν περίληψη τοῦ Φωτίου. Ἐδῶ τὸ ἑξάμετρο ὑποχώρησε μπροστὰ στὸ ἰαμβικὸ τρίμετρο, κι αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ μιὰν ἐποχὴ ποὺ προτιμοῦσε τὸ πιὸ εὔκολο καὶ πιὸ κατάλληλο γιὰ τὶς νέες τονικὲς συνθῆκες μέτρο. Ἔτσι ἕνας Μαριανὸς γύρω στὰ 500 μετάγραψε σὲ ἰαμβικὰ τρίμετρα πολλοὺς Ἀλεξανδρινούς, ὅπως τὸν Θεόκριτο, τὸν Ἀπολλώνιο, τὸν Ἄρατο.

1. C. Muller, *Geogr. Gr. min.* 2. Παρίσι 1861, 102.

2. Ἔκδοση τοῦ A. Garzya, *Byzantion*, 25-27, 1955-57, 195. Ἕνα μέρος τῆς παράδοσης δίνει τὴν παράφραση σὰν παράδοση τῶν *Ἰξευτικῶν* (πιάσιμο πουλιῶν μὲ ξόβεργες) τοῦ Ὀππιανοῦ. Πβλ. Garzya, <Sull'autore e il titolo del perduto poema Sull'aucupio, attribuito ad Oppiano>, *Giorn. ital. di filol.* 10, 1957, 156. Πβλ. ἐπίσης R. Keydell, *Gnom.* 33, 1961, 283.

3. Ἔκδοση: F. S. Lehrs, στοὺς *Poetae bucolici et didactici*. Παρίσι 1851. A. W. Mair, *Oppian, Colluthus, Tryphiodor* (*Loeb Class. Libr.*). Λονδ. 1928· ξανατ. 1958. A. W. James, <A Vienna manuscript of the Halieutica of Oppian>, *Herm.* 93, 1965, 429. Τοῦ ἴδ., *Studies in the Language of Oppian of Cilicia*. Ἄμστερντ. 1970. Isabella Gualandri, *Incerti auctoris in Oppiani Halieutica paraphrasis*. Μιλάνο 1968. Fr. Fayen, *Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen zu den Halieutica des Oppian*. Meisenheim 1969.

4. Ἔκδοση τοῦ P. Boudreaux, Παρίσι 1908. A. W. Mair, ἔ.ἀ. Σχόλια: U. C. Bussemaker, Παρίσι 1849.

Μὲ χαλαρότερη κατάταξη βάζουμε ἐδῶ τὴν ἔμμετρη συλλογὴ μύθων τοῦ Βάβριου[1]. Αὐτὸς ἴσως εἶναι κάποιος Ἰταλιώτης, ποὺ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 2. αἰώνα ζοῦσε στὴν Ἀσία. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ προέρχεται ἕνας ἀπὸ τοὺς παπύρους (ἀρ. 173P.) ποὺ ἔσωσαν στίχους του. Ὕστερα ἀπὸ τὶς νεότερες ἔρευνες εἶναι ἀμφίβολο ἂν ὁ κανονικὸς τονισμὸς τῆς προτελευταίας συλλαβῆς στοὺς χωλίαμβους ὀφείλεται πραγματικὰ στὴν ἐπίδραση τῶν συνθηκῶν τῆς ποσότητας καὶ τοῦ τονισμοῦ, οἱ ὁποῖες ἤδη ἀλλάζουν[2]. Ὁ Βάβριος ἀποδείχνεται εὐχάριστος ἀφηγητής· θεματικὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συλλογὴ τῶν μύθων τοῦ Αἰσώπου, παρεμβάλλει ὅμως καὶ μυθιστοριακὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλες πηγές.

Ἡ ἐπικὴ μορφὴ εἶχε πλούσια ζωὴ καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ διδακτικὸ ποίημα. Ἀπὸ τρία ἀποσπάσματα στὸν Στοβαῖο μποροῦμε νὰ συγκροτήσουμε 73 ἑξάμετρους ἑνὸς Ναυμάχιου[3], γνωμικὴν ποίηση ποὺ βρίσκεται μέσα στὴν παράδοση τῆς φιλολογίας τῶν «ὑποθηκῶν». Ἡ κοπέλλα ποὺ χάνει τὴν παρθενία της καὶ διαλέγει τὸν δρόμο τοῦ γάμου (τὸ μικρότερο κακὸ σύμφωνα μὲ τὸν Ναυμάχιο), παίρνει ὁδηγίες γιὰ τὴν σωστὴ συμπεριφορά της σὰν συζύγου. Οἱ στίχοι κυλοῦν ὁμαλά, τὸ περιεχόμενό τους ὅμως εἶναι στὸ μεγαλύτερο μέρος πολὺ ἁπλοϊκό. Ὁ P. KEYDELL[4] ἀκολουθώντας τὸν E. RHODE σκέφτεται νὰ ταυτίση τὸν συγγραφέα μ' ἐκεῖνον τὸν ἠπειρώτη ποὺ, σύμφωνα μὲ τὸν Πρόκλο (*Εἰς τὰς πολιτ. Πλάτ.* Ὑπομν. 329 Kr.), ἔγραψε γιὰ δυὸ προβλήματα τοῦ μύθου τοῦ Ἥρα. Ἐπειδὴ ὁ Ναυμάχιος ζοῦσε δυὸ γενεὲς πρὶν ἀπὸ τὸν Πρόκλο, γι' αὐτὸ θὰ τὸν τοποθετήσουμε στὰ μέσα τοῦ 4. αἰώνα.

Μοναχοί τους στέκουν 78 στίχοι ἑνὸς παπύρου τοῦ Στρασβούργου[5], ἐνμέρει πολὺ καταστρεμμένοι. Μὲ μιὰν ἐντυπωσιακὴ σύλληψη περιγράφεται ἐδῶ ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου, ποὺ τὴν ἐκτελεῖ ὁ Ἑρμῆς ὁδηγημένος ἀπὸ τὸν θεϊκό του πατέ-

---

1. 123 μύθους μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν ἀρχικῶν λέξεων ὡς περίπου τὸ μέσο τοῦ *O* ἀνακάλυψε στὰ 1843 ὁ *Μινωΐδης Μινᾶς* σ' ἕναν κώδικα τοῦ Ἄθω· λιγότερο εὐχάριστο εἶναι ὅτι αὐτὸς ἀργότερα ἐνόθευσε ἄλλους 95. Ἀπὸ τὸν κώδ. Vatic. gr. 777 προστέθηκαν ἀκόμα 12, ἀπὸ κηροπιττάκια τῆς Παλμύρας ἄλλοι 4, κι ἀπὸ ἕνας ἀπὸ τὸν ψευδο-Δωσίθεο καὶ τὸν Natalis Comes. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς ὑπάρχουν παραφράσεις σὲ πεζὸν λόγο, στὶς ὁποῖες διαφαίνεται ἡ στιχηρὴ μορφή. Ἐκδόσεις: O. CRUSIUS, Λειψ. 1897, μὲ λείψανα ἄλλων ἑξάμετρων καὶ ἐλεγειακῶν μύθων. Ὑπόμν. καὶ Λεξ. στὴν ἔκδοση τοῦ W. G. RUTHERFORD, Λονδ. 1883. B E. PERRY, *Babrius and Phaedrus. Loeb. Class. Libr.* 436. Λονδ. 1965 (δίγλωσση, μὲ ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ καὶ συνολικὴ θεώρηση ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν μύθων τῆς αἰσωπικῆς παράδοσης)· μὲ τὴν χρησιμοποίηση τοῦ ἀρχαιότατου κώδικα G—ὁ ὁποῖος ξαναβρέθηκε στὰ 1908 καὶ βρίσκεται ἀπὸ τότε στὴν Grottaferrata—τοῦ Αἰσώπου, ἡ ἔκδοση αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ σημαντική, κοντὰ στὴν ὁποία ὅμως ἐκείνη τοῦ O. CRUSIUS ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου κριτικοῦ ὑπομνήματος, τῶν παραφράσεων σὲ πεζὸ μὲ ἔμμετρα ἀποσπάσματα, καὶ τοῦ Λεξιλογίου, διατηρεῖ τὴν ἀξία της. Σημαντικὸ γιὰ τὸν Βάβριο σὰν ποιητή: M. NOJGAARD: *La fable antique II.* Κοπεγχάγη 1967.

2. Πβλ. E. SCHWYZER, *Griech. Gramm.* 1. Μόναχο 1939, 394.

3. HEITSCH (βλ. σ. 1110 σημ. 4), 92.

4. *RE* 16, 1935, 1974.

5. PAGE (βλ. σ. 1040 σημ. 2), 544. HEITSCH (βλ. σ. 1110 σημ. 4), 82. H. SCHWABL, ‹Weltschöpfung›, *RE* S 9, 1962, 1557.

ρα. Καθησυχάζει τὴν φιλονεικία τῶν στοιχείων καὶ σχηματίζει ἀπὸ αὐτὰ τὸ σύμπαν. Μαζί του συνεργάζεται ὁ γιός του ὁ Λόγος. Στὸ τέλος αὐτῶν ποὺ σώζονται, γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἵδρυση μιᾶς πόλης, πράγμα ποὺ κάμνει πιθανὴ τὴν συσχέτιση μὲ τὴν Μεγάλη Ἑρμούπολη (Hermupolis Magna). Αἰγυπτιακὰ στοιχεῖα ὑποτάχθηκαν ἐδῶ ποιητικὰ καὶ συνδέθηκαν μὲ ἑλληνικὰ διάφορων προελεύσεων (*Δημιουργός, Λόγος*). Ὑπάρχει κάποια πιθανότητα νὰ μπορέσουμε νὰ ὀνοματίσουμε τὸν συγγραφέα τους. Ὁ B. WYSS[1] ἐπισήμανε στὴν *Σούδα* ἕναν Ἀντίμαχο (*Ἀντ. ἕτερος*), ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἡλιούπολη κι ἐσύνθεσε μιὰν «*Κοσμοποιία*» σὲ 3700 ἑξάμετρους. Ὁ πάπυρος ἔχει γραφτῆ τὸν 4. αἰώνα καὶ δύσκολα θὰ εἶναι πολὺ πιὸ μεταγενέστερος ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ποίημα. Καὶ πρὶν καὶ μετὰ οἱ ἄνθρωποι πραγματεύονταν ἱστορικὰ θέματα σὲ ἑξάμετρους. Ἕνας δυσκολοχρονολόγητος, πιθανῶς ἀρκετὰ ὄψιμος ἐπικὸς Ἀρριανός, ποὺ εἶναι ἀξιοθαύμαστος γιατὶ μετάφρασε σὲ στίχους τὰ *Georgica* τοῦ Βεργίλιου[2], ἔγραψε μιὰν *Ἀλεξανδριάδα* σὲ εἰκοσιτέσσερα βιβλία. Ἡ ἀλεξανδρινὴ ἐπικὴ ποίηση γιὰ τὴν ἵδρυση τῶν πόλεων συνεχίσθηκε μὲ ποιήματα ἑνὸς Κλαυδιανοῦ γιὰ τὴν Ταρσό, τὴν Ἀνάζαρβο, τὴν Βηρυτό, τὴν Νίκαια· δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ ἴδιος μὲ ἐκεῖνον τὸν Claudius Claudianus, ποὺ μαζὶ μὲ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Ἰταλία (394) ἄλλαξε καὶ τὴν γλώσσα τῶν ποιημάτων του. Ἀπὸ τὸν περίφημο Claudianus προέρχονται ὁπωσδήποτε ἀποσπάσματα ἀπὸ ἕνα ἔπος *Γιγαντομαχία* κι ἑπτὰ ἐπιγράμματα σὲ ἑλληνικὴ γλώσσα. Αὐτὴ ἡ ἐπικὴ ποίηση διάλεγε μὲ ἰδιαίτερη προτίμηση σύγχρονα θέματα, καὶ ἀναγκαστικὰ ἔτσι μετατρεπόταν σὲ ἐγκώμιο τοῦ ἡγεμόνα. Ἕνας πάπυρος τοῦ 2. αἰώνα (ἀρ. 1335P.)[3] μὲ τὸν Ἀδριανὸ καὶ τὸν Ἀντίνοο σὲ κυνήγι λιονταριῶν ἀνήκει πιθανῶς σ' ἕνα ἔπος τοῦ Παγκράτη, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλᾶ ὁ Ἀθήναιος (15,677d), τὸ ὁποῖο προοριζόταν γιὰ τὸν αὐτοκράτορα. Παράδειγμα ἑνὸς τέτοιου τύπου εἶναι τὸ ποίημα γιὰ τὸν πόλεμο τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ Γαλέριου ἐναντίον τῶν Πάρθων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουμε εἰκοσιέναν στίχους σ'ἕναν πάπυρο τοῦ Στρασβούργου, τῶν ἀρχῶν τοῦ 4. αἰώνα (ἀρ. 1848P.)[4]. Ἡ ἀπόδοσή τους στὸν Σωτήριχο, ποὺ πραγματεύθηκε ἐπικὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Θηβῶν (335) καὶ τὴν ζωὴ τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Τυανέα, δὲν στηρίζεται πουθενά. Καὶ ρωμαῖοι στρατηγοὶ πρέπει νὰ ἀπολάμβαναν τέτοιες ἑξάμετρες τιμές, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ παπύρους τοῦ 5. αἰώνα (ἀρ. 1850, 1852, 1857 P.)[5].

Πλούσια ἀντιπροσωπευόταν καὶ τὸ μυθολογικὸ ἔπος, καὶ ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ πεδίο ἀναπτύχθηκε μιὰ ἄνθηση ὄψιμης ἐπιβλητικότητας. Μὲ αὐτὸ δὲν ἐννοοῦμε

1. *Mus. Helv.* 6, 1949, 194.

2. Οἱ Ἕλληνες νοιάζονταν λίγο, σύμφωνα μὲ τὴν τρεχούμενη ἀντίληψη, γιὰ τὴν ρωμαϊκὴ λογοτεχνία· μολαταῦτα ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς ἐξαιρέσεις· πβλ. F. DORNSEIFF, *L'antiquité class.* 6, 1937, 232, 4· τώρα στὸ *Antike und alter Orient.* Λειψ. 1956, 36, 6. Βλ. καὶ στὸν Κόιντο τὸν Σμυρναῖο.

3. PAGE, ἔ.ἀ., 516. HEITSCH, ἔ.ἀ. 51.

4. PAGE, ἔ.ἀ. 542. HEITSCH, ἔ.ἀ. 79.

5. PAGE, ἔ.ἀ. 588 κἑ. HEITSCH, ἔ.ἀ. 99. 104. 120.

ὁπωσδήποτε τὸ ἔπος ποὺ ἀναμασοῦσε θέματα τοῦ τρωικοῦ κύκλου. Αὐτὸ ἔδινε ἀφορμὴ γιὰ τόσο κούφια παιχνίδια, ὅπως γιὰ μιὰν *Ἰλιάδα λειπογράμματον* τοῦ Νέστορα ἀπὸ τὰ Λάρανδα τῆς Λυκίας, ποὺ στὴν κάθε της ραψωδία ἔλειπε κι ἀπὸ ἕνα γράμμα. Ἀπὸ τὸν ἴδιο προέρχονται καὶ *Μεταμορφώσεις*. Μᾶς σώθηκαν τὰ δεκατέσσερα βιβλία *Τῶν μεθ' Ὅμηρον*[1] τοῦ Κόιντου τοῦ Σμυρναίου, ποὺ μὲ τὸ ἔπος του ἤθελε νὰ γεμίση τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσσεια*. Τὴν ἐποχή του εἶναι δύσκολο νὰ τὴν προσδιορίσουμε, ὁ 4. αἰώνας ὅμως φαίνεται ὁ πιθανότερος. Γι' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ποίηση ὁ παλιὸς ἐπικὸς πλοῦτος ἀπὸ καιρὸν ἀνήκει στὸ παρελθόν, κι αὐτὸς ὁ στιχοπλόκος δουλεύει ἀπὸ μυθογραφικὰ ἐγχειρίδια, ἔστω κι ἂν διηγεῖται γιὰ τὴν ποιητική του μύηση (12,306) μὲ τὸν τρόπο τοῦ Ἡσίοδου. Ἕνα πολὺ ἐνδιαφέρον πρόβλημα θέτουν οἱ θεματικὲς συμφωνίες του μὲ τὸν Βεργίλιο· ἡ ἄποψη τοῦ R. HEINZE[2] ὅτι αὐτὲς ἀνάγονται σὲ κοινὲς πηγές, βρῆκε πολλοὺς ὀπαδούς· μολαταῦτα ὁ R. KEYDELL ἔστρεψε τὴν προσοχή μας τελευταῖα σὲ συμφωνίες ποὺ, ἂν δὲν δεχτοῦμε ὅτι ὁ Κόιντος γνώριζε καὶ χρησιμοποίησε τὸν Βεργίλιο, δύσκολα μποροῦν νὰ ἑρμηνευθοῦν.

Διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Κόιντο, ὁ Τριφιόδωρος[3] καὶ ὁ Κόλλουθος φαίνονται ἤδη ἐπηρεασμένοι στὴν στιχοποιία ἀπὸ τοὺς αὐστηροὺς κανόνες τοῦ Νόννου. Ὁ Τριφιόδωρος, ποὺ ἔπαιξε μὲ μιὰν *Ὀδύσσειαν λειπογράμματον*, μᾶς ἄφησε ἕνα σύντομο ἔπος (691 στίχοι) γιὰ τὴν *Ἅλωση τῆς Τροίας (Ἰλίου ἅλωσις)*, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Κόλ-

---

1. Ἔκδοση A. ZIMMERMANN, Λειψ. 1891. F. VIAN, I (βιβλ. 1-4) *Coll. des Un. de Fr.* 1963· II (5-9) 1966· III (10-14) 1969 (δίγλ.). Τοῦ ἴδ., *Histoire de la tradition manuscrite de Qu. de Sm.* Παρίσι 1959. Τοῦ ἴδ., *Recherches sur les «Posthomerica» de Quintus de Smyrne.* Παρίσι 1959. Τοῦ ἴδ., <Nouvelles remarques sur les manuscrits de Qu. de Smyrne>, *Rev. Phil.* 39, 1965, 48. Μιὰν διεισδυτικὴ μονογραφία, ποὺ ἐξετάζει θέματα, ὕφος καὶ τὴν μετρική, τὴν χρωστοῦμε στὸν ΦΑΝΗ Ι. ΚΑΚΡΙΔΗ, *Κόιντος Σμυρναῖος*. Ἀθήνα 1962. Ἕνα ἀξιόλογο ἄρθρο στὴν *RE* (24, 1963, 1271) ἀπὸ τὸν R. KEYDELL.

2. *Vergils epische Technik*. 3. ἐκδ. Λειψ. 1915, 63. Καὶ ὁ F. VIAN, *Recherches sur les «Posthomerica» de Qu. de Sm.* Παρίσι 1959 (Et. et Comm. 30) δὲν δέχεται τὴν χρησιμοποίηση τοῦ Βεργίλιου· ὑποθέτει ὅτι ἡ πηγή του ἦταν μιὰ ἑλληνιστικὴ *Ἰλίου Πέρσις*, παράλληλα μὲ ἕνα μυθογραφικὸ ἐγχειρίδιο. Μολαταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀρνηθῆ κανεὶς τὶς σημαντικὲς πότε-πότε συμφωνίες, ποὺ τὶς δείχνει ὁ R. KEYDELL, *Gnom.* 33, 1961, 279. Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὸ εἶναι τὸ μέρος μὲ τὴν *testudo* (=χελώνη, *Aen.* 9, 503-520), ἂν τὴν συγκρίνουμε μὲ τὰ *Μεθ' Ὅμ.* 11, 358-408 (πβλ. KEYDELL, *Herm.* 82, 1954, 254). Κι ὁ BUCHNER, *RE* A 8, 1958, 1475, νομίζει ὅτι ὁ Κόιντος χρησιμοποίησε τὸν Βεργίλιο. Ὁ KEYDELL προχωρεῖ ἀκόμα λίγο καὶ προϋποθέτει ὅτι ὁ Κόιντος γνώριζε καὶ τὸν Ὀβίδιο καὶ τὸν Σενέκα. Μόνο ἀπὸ λατινικὰ πρότυπα νομίζει ὅτι μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθῆ ἡ σειρὰ τῶν οἰωνῶν *Μεθ' Ὅμ.* 12, 503-520. Πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι ἡ διαδομένη ἄποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ μεταγενέστεροι Ἕλληνες ἀγνοοῦσαν τὴν λατινικὴ λογοτεχνία, πρέπει νὰ διορθωθῆ τουλάχιστο σὲ σημαντικά της μέρη.—MARIALUISA MONDINO, *Su alcune fonti di Qu. Sm. Saggio critico.* Τορίνο 1958. Ὁ R. KEYDELL τελευταῖα ἐναντίον τοῦ F. VIAN, *Gnom.* 40, 1968, 575· ὁ ἴδ. γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ Κόιντου, *Gnom.* 37, 1965, 40.

3. Αὐτὴ ἡ γραφὴ τοῦ ὀνόματος βεβαιώνεται ἀπὸ ἐπιγραφὲς καὶ παπύρους· πβλ. R. KEYDELL, *RE* A 7, 1939, 178.

λουθο έχουμε ένα ἀκόμα πιὸ σύντομο ἔπος (394 στίχοι) γιὰ τὴν *Ἁρπαγὴ τῆς Ἑλένης*[1]. Καλύτερα θὰ ἦταν νὰ μὴν τὰ εἴχαμε.

Κι ἐδῶ ἡ χρονολόγηση εἶναι δύσκολη. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Τριφιόδωρος ἀφήνει νὰ διακρίνουμε τὴν ἐπίδραση τοῦ Νόννου, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Κόλλουθος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν Τριφιόδωρο, ὁ τελευταῖος πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ἀνάμεσα στοὺς δυό, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5. αἰώνα.

Ἀποσπάσματα ἐπικῆς ποίησης ἀπὸ τὴν συνέχεια τοῦ Κύκλου ἀναφέρουμε τὰ λείψανα εἰκοσιενὸς ἑξάμετρων, ποὺ τὰ διαβάζουμε στὸν *Ox. Pap.* 2,1899, ἀρ. 214[2]. Ὁ ὁμιλητὴς ἀναφέρεται στὴν ἱστορία τοῦ Τήλεφου, ποὺ ὁ Διόνυσος θυμωμένος τὸν κάμνει νὰ σκοντάψη ἐπάνω σ' ἕνα κλῆμα, στὴν μάχη μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς ποὺ ἔχουν ἀποβιβασθῆ, καὶ παρακαλεῖ τοὺς θεοὺς νὰ κάμουν εἰρήνη ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Τρῶες. Ὑπέθεσαν ὅτι αὐτὰ εἶναι λόγια τῆς Ἀστυόχης, ἡ ὁποία ἀνησυχεῖ γιὰ τὸν Εὐρύπυλο. Ἂν τὰ φτωχικὰ λείψανα 22 ἑξάμετρων τῆς ἀνάποδης σελίδας (*verso*) τοῦ παπύρου ἀνήκουν στὸ ἴδιο ποίημα, τότε ὅλοι οἱ συνδυασμοὶ ἀδυνατίζουν, γιατὶ ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ θαλασσινὸ ταξίδι.

Ἐνῶ ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ καλλιέργεια θεμάτων τοῦ κύκλου δὲν ξεπερνᾶ τὴν σχολικὴ παράδοση, ἕνας ἄλλος θεματικὸς κύκλος ἀποδείχνεται πολὺ πιὸ γόνιμος. Ὁ διονυσιακὸς μύθος, μὲ τὴν τάση του πρὸς τὴν ἐκστατικὰ κλιμακωμένη χειρονομία, πρὸς τὴν διάσπαση ὅλων τῶν συνόρων, μὲ τὶς πλούσιες δυνατότητες ποὺ εἶχε νὰ συνδέη τὸν μυστικισμό, τὴν μαγεία καὶ τὴν ἀστρολογία μὲ τὶς μεγάλες του γραμμές, ἀνταποκρινόταν στὴν διάθεση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς σὲ διαφορετικὸν βαθμὸ ἀπὸ ὅ,τι ὁ κόσμος τῆς παλιᾶς ἐκείνης ἐπικῆς ποίησης, μὲ τοὺς αὐστηροὺς του κανόνες. Τὸ ἴδιο ἰσχύει ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ γιὰ ἕνα θέμα σὰν τὴν Γιγαντομαχία, ποὺ τὸ πραγματεύθηκε ὁ Σοφιστὴς Σκοπελιανὸς στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ. Μιὰν *Γιγαντιάδα* ἔγραψε ἐπίσης ἕνας Διονύσιος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἕνας πάπυρος ἀπὸ τὰ *Βασσαρικὰ* (ἀρ. 343P.)[3] μᾶς δίνει ἕνα σημαντικὸ κομμάτι διονυσιακοῦ ἔπους πρὶν ἀπὸ τὸν Νόννο. Ἐδῶ κιόλας τὸ ταξίδι τοῦ θεοῦ στὶς Ἰνδίες ἀποτελεῖ τὸ θέμα, καὶ ὁ Δηριάδης ἐμφανίζεται σὰν ἐχθρικὸς βασιλιάς. Οἱ στίχοι, ποὺ δὲν πρέπει νὰ τοὺς ἀρνηθοῦμε ποιητικὴν δύναμη, διηγοῦνται τὸ παράξενο ἐπεισόδιο, πῶς οἱ ἀκόλουθοι τοῦ Διόνυσου στριμώχνουν ἕναν ἀντίπαλο μέσα σ' ἕνα δέρμα ἐλαφιοῦ καὶ πῶς ὁ θεὸς παρασύρει τοὺς ἐχθροὺς νὰ ξεσχίσουν τὸ δῆθεν ζῶο καὶ νὰ τὸ καταβροχθίσουν. Μιὰ παράξενη ἀντανάκλαση τοῦ παμπάλαιου διονυσιακοῦ θέματος τῆς ὠμοφαγίας. Δυστυχῶς δὲν μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε ἀκριβέστερα αὐτὸν τὸν Διονύσιο· ὁ πάπυρος εἶναι τοῦ τέλους τοῦ τρίτου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ πρώιμου τέταρτου αἰώνα,

---

1. Ἐκδόσεις τοῦ Τριφιόδωρου καὶ Κόλλουθου ἀπὸ τὸν W. Weinberger, Λειψ. 1896· πβλ. σ. 1113 σημ. 3. E. Livrea, *Colluto. Introd., testo critico, traduzione e commentario.* Βολων. 1968

2. Page (βλ. σ. 1040 σημ. 2), 534. Heitsch (βλ. σ. 1110 σημ. 4), 58.

3. Page, ἔ.ἀ. 536. Ὁ Heitsch, ἔ.ἀ. 60 δίνει ὅλα τὰ ἀποσπάσματα καὶ τῶν δύο ποιημάτων. Ἡ ταύτιση μὲ τὸν περιηγητὴ στὸν P(ack) εἶναι ἀδικαιολόγητη.

τὸ ποίημα ὅμως μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρκετὰ παλιότερο ἀπὸ τὸν Νόννο. Κι ὁ Σωτήριχος, ποὺ τὸν μνημονεύσαμε πρωτύτερα, ἔγραψε *Βασσαρικὰ ἤτοι Διονυσιακὰ* (4 βιβλ.) στὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ· πενηνταεπτὰ στίχοι ἀπὸ ἕνα ἑξάμετρο ποίημα γιὰ τὴν τιμωρία τοῦ Λυκούργου (ἀρ. 1861P.)[1], ἴσως ἀπὸ ἕναν ὕμνο, ἀνήκουν πιθανῶς στὴν ἴδια ἐποχή. Οἱ στίχοι, ποὺ εἶναι ποιητικὰ ἀσήμαντοι κι ἔχουν συντεθῆ σὲ μιὰν ἐνμέρει ἀδέξια γλώσσα, πρόσφεραν τὸ ἄγνωστο μοτίβο, ὅτι στὸν Ἅδη ὁ ἀσεβὴς Λυκοῦργος εἶναι καταδικασμένος νὰ παίρνη νερὸ μὲ ἕνα σπασμένο πιθάρι.

Ἔτσι δὲν ἔλειπαν οἱ προεισαγωγὲς γιὰ τὸ τελευταῖο μεγάλο ποίημα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα: τὰ 48 βιβλία τῶν *Διονυσιακῶν* τοῦ Νόννου[2], ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ Πανόπολη. Ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγησή του εἶναι δύσκολη· μπορεῖ κανεὶς μὲ ἐμπιστοσύνη νὰ τὸν τοποθετήση στὸν 5. αἰώνα καὶ νὰ προτιμήση τὸ δεύτερο μισό του[3].

Μὲ ἕναν πάρα πολὺ μεγάλον ἀπόγυρο τὸ πελώριο αὐτὸ ἔπος διηγεῖται τὴν ἐκστρατεία τοῦ Διόνυσου στὶς Ἰνδίες καὶ τὶς μάχες του ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ Δηριάδη, ἕναν θρύλο μέσα στὸν ὁποῖο ἡ πελωριότητα τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλέξανδρου ἀρκετὸν καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὸν Νόννο εἶχε βρεῖ τὸ μυθικό της ἀντικαθρέφτισμα. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τὸ ἔπος περιέχει μιὰν πλήρη ἱστορία τοῦ θεοῦ. Μεγάλα προεισαγωγικὰ τμήματα διηγοῦνται τὰ γεγονότα πρὶν ἀπὸ τὴν γέννηση, αὐτὴν τὴν ἴδια (μόλις στὸ 8. βιβλίο!), καὶ τὰ νιάτα του, ὥσπου στὸ 13. βιβλίο ἀρχίζουν οἱ προετοιμασίες γιὰ τὶς Ἰνδίες. Τὴν πτώση τοῦ Δηριάδη (40. βιβλ.) τὴν ἀκολουθοῦν πλούσιες περιπέτειες τοῦ γυρισμοῦ, καινούργιες ἀποδείξεις τῆς θεϊκῆς δύναμης, ὅπως ἡ τιμωρία τοῦ Πενθέα, καὶ τέλος ἡ ἀποδοχή του στὸν Ὄλυμπο.

Ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸ τὸ μπερδεμένο καὶ παρδαλὸ ὑφαντὸ φαίνεται τὸ στημόνι τῆς ὁμηρικῆς προέλευσης τόσο στὰ θέματα ὅσο καὶ στὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἐπίκληση τῶν Μουσῶν στὴν ἀρχή, ἕνας κατάλογος τῶν ἐκστρατευτικῶν δυνάμεων τοῦ θεοῦ, ἡ κατασκευὴ λαμπρῶν ὅπλων, ὁμηρικὲς σκηνὲς μάχης, ἐπιτάφιοι ἀγῶνες, ἀκόμα καὶ μιὰ ἀπάτη τῆς Ἥρας σὲ βάρος τοῦ Δία, ὅλα ὑπάρχουν. Ἐπίσης αὐτὸ τὸ ὄψιμο ἔπος ξέρει τὰ κοσμητικὰ ἐπίθετα, μέσα στὰ ὁποῖα σχεδὸν κολυμπᾶ, καὶ φράσεις ποὺ ἐπαναλαμβάνονται συχνά. Πόσο διαφορετικὰ ὅμως εἶναι τὰ ὑφάδια, κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ὁμηρικὰ στοιχεῖα χάνονται ὁλότελα! Ἐδῶ ἐπενεργεῖ ἡ τραγωδία μὲ τὸ πάθος της καθὼς καὶ ἡ ἀλεξανδινὴ ποίηση μὲ τὴν τάση της πρὸς τὸ εἰδυλλιακὸ ἢ τὴν αἰνιγματικὴ περίφραση. Θὰ ἀδικούσαμε ὅμως τὸν Νόννο, ἂν θέλαμε νὰ ἐξαντλήσουμε τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου του στὴν ἀνάλυση αὐτῶν τῶν στοιχείων. Τὰ *Διονυσιακὰ* παρ' ὅλον τὸν πλοῦτο θεματικῶν καὶ μορφολογικῶν προϋποθέσεων εἶναι μολαταῦτα ἕνα ἔργο μὲ ἰδιαίτερη σφραγίδα. Εἶναι τέτοιο χάρη στὸ στοιχεῖο τοῦ διονυσιακοῦ-μεθυστικοῦ ὀργασμοῦ, ποὺ διαπερνᾶ ὁλόκληρο τὸ ποίημα. Ἡ

1. Page, ἔ.ἀ. 520. Heitsch, ἔ ἀ. 172.

2. Τὸ ὄνομα δὲν εἶναι αἰγυπτιακὸ ἀλλὰ κελτικό. Παραπομπὴ στοῦ Fr. Zucker, *DLZ* 81, 1960, 120, 3.

3. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ P. Friedländer, *Herm.* 47, 1912, 43, μένουν ἀξιοπρόσεχτα.

κλασσικιστικὴ τεχνοκριτικὴ τὰ κατάφερε νὰ δῆ ἐδῶ μόνο στόμφον καὶ ὑπερβολή. Ἀσφαλῶς ὑπάρχουν καὶ μέρη γιὰ τὰ ὁποῖα ταιριάζει μιὰ τέτοια κρίση, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ὅμως ὄχι λίγα ἄλλα, ποὺ τὰ διαπερνᾶ μεγάλη κίνηση, ποὺ κάμνει νὰ σπάσουν ὅλα τὰ σύνορα. Μὲ πόσην θεατρικὴ κίνηση ἀρχίζει ὡστόσο τὸ σύνολο! Τὸ Σύμπαν βρίσκεται σὲ ἀναταραχή· ὁ Τυφωέας, κατέχοντας τὸν κεραυνό, ἀπειλεῖ τὸν κόσμο τοῦ Δία μὲ καταστροφή. Ὁ Κάδμος θὰ γίνη ὁ σωτήρας, γιατὶ ἡ κόρη του ἡ Σεμέλη θὰ γεννήση τὸν Διόνυσο. Καὶ ἡ ἅπλα τοῦ χώρου ἀκόμα ἀνήκει στὰ μπαροκικὰ στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ ποιήματος: τὰ σύνορα τῆς Οἰκουμένης εἶναι στενὰ γι' αὐτό.

Ἡ σύνθεση θυσιάστηκε στὸν ἐκστατικὸ τύπο αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ προπαρασκευὴ καὶ προοικονομία. Πλῆθος ἱστορίες θεῶν καὶ ἡρώων, μάλιστα καὶ ἀστρικοὶ θρύλοι τοῦ ἀλεξανδρινοῦ τύπου μπλέκονται μέσα στὴν δράση, ποὺ οἱ γραμμές της ποῦ καὶ ποῦ κοντεύουν νὰ χαθοῦν κάτω ἀπὸ τὰ παραγεμίσματα.

Σὲ παράξενην ἀντίθεση μὲ αὐτὴν τὴν χαλαρότητα βρίσκεται ἡ αὐστηρότητα τῆς δομῆς τοῦ ἑξάμετρου. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Νόννου οἱ ποσοτικὲς διαφορὲς τῶν ἑλληνικῶν φωνηέντων ἔσβηναν πιά, κι ἔχει μεγάλην σημασία ὄχι μόνο τὸ ὅτι αὐτὸς κατασκευάζει ἑξάμετρους μὲ σωστὲς ποσότητες, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἱδρύει σχολὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Μάλιστα αὐτὸς συνέχισε τὴν ἐξέλιξη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο στὸν Καλλίμαχο, καὶ μὲ μιὰν σειρὰ ἀπὸ περιορισμοὺς λιγόστεψε ἀκόμα περισσότερο τοὺς ἐπιτρεπτοὺς δομικοὺς τύπους τῶν ἑξάμετρών του. Ὁ πλοῦτος τῶν δακτύλων καὶ ἡ ὑπεροχὴ τῆς θηλυκῆς τομῆς στὸ μέσο (τομὴ στὸν τρίτο τροχαῖο) δίνουν στοὺς στίχους κίνηση μαζὶ καὶ ἀπαλότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι ἀξιοσημείωτη σ' αὐτὸν ἡ μεταβολὴ τοῦ τονισμοῦ καὶ τῆς ποσότητας μὲ τὸν ὑποχρεωτικὸ τόνο στὴν τελευταία ἢ τὴν προτελευταία συλλαβὴ τοῦ ἑξάμετρου (ἀποκλεισμὸς τῶν προπαροξύτονων).

Μὲ τὸ πρόβλημα ποὺ ἐξετάσαμε πρωτύτερα στὸν Κόιντο τὸν Σμυρναῖο σχετίζεται τὸ ἐρώτημα, κατὰ πόσο πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Νόννος γνώριζε τὴν ρωμαϊκὴ ποίηση καὶ ὑποκινήθηκε ἀπὸ αὐτήν. Ἐδῶ πρόκειται κυρίως γιὰ τὶς *Μεταμορφώσεις* τοῦ Ὀβίδιου[1], οἱ ὁποῖες δείχνουν ἐντυπωσιακὲς συμφωνίες μὲ διηγήσεις *τῶν Διονυσιακῶν*, μολονότι σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ ἄντληση ἀπὸ κοινὴν πηγὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῆ. Ὁ R. Keydell ὑποθέτει ὅτι χρησιμοποιήθηκε ὁ Κλαυδιανός[2].

Ἕνα ἐπίγραμμα (*Ἀνθ. Παλ.* 9, 198) μιλώντας γιὰ τὸν ποιητὴ τὸν συσχετίζει μὲ Γίγαντες, ἐπειδὴ ὅμως ἔτσι ὀνομάζονται οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Διόνυσου, ἔχουμε μᾶλλον περίφραση γιὰ τὰ *Διονυσιακὰ* παρὰ ὑπαινιγμὸν σὲ μιὰν *Γιγαντομαχία*. Σώθηκε μιὰ *Παράφραση* τοῦ *κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, ποὺ δείχνει ὅλα τὰ οὐσια-

1. J. Braune, *Nonnos und Ovid*. Greifswalder Beitr. zur Literatur und Stilforschung 11, 1935. R. Keydell, *Gnom*. 11, 1935, 597. G. D'Ippolito στὸ βιβλίο ποὺ ἀναφέρουμε παρακάτω.

2. *Gnom*. 11, 1935, 504· πρόσθ. J. Braune, *Maia* 1, 1948, 176.

στικὰ γνωρίσματα τοῦ ὕφους τοῦ ποιήματος γιὰ τὸν Διόνυσο. Ἄραγε τὴν ἔγραψε ὁ Νόννος ὅταν ἦταν πιὰ χριστιανός, ἢ μήπως ἡ μεταστροφή του στὴν νέα πίστη βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ δυὸ ποιήματα; Οἱ κρίσεις γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι διαφορετικές· μολαταῦτα στὰ *Διονυσιακὰ* τὰ στοιχεῖα τῆς μαγείας καὶ τῆς ἀστρολογίας ἔχουν τόσο βαθιὲς ρίζες, ὥστε θὰ προτιμοῦσε κανεὶς νὰ τοποθετήση τὴν συγγραφή τους στὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Νόννος ἦταν ἀκόμα ἐθνικός[1].

Ἀπὸ τὴν σειρὰ τῶν Νοννιακῶν μνημονεύσαμε ἤδη τὸν Τριφιόδωρο καὶ τὸν Κόλλουθο· προσθέτουμε τώρα καὶ τὸν Μουσαῖο, ποὺ μᾶς σώθηκε τὸ ἐπύλλιό του γιὰ τὴν *Ἡρὼ καὶ τὸν Λέανδρο (Τὰ καθ' Ἡρὼ καὶ Λέανδρον)*. Σ' αὐτὴν τὴν ἐρωτικὴ μυθιστορία μὲ τραγικὸ τέλος, ἤδη ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ εἶχε δώσει ποιητικὴ μορφή, ὅπως ξέρουμε τώρα χάρη σ' ἕναν πάπυρο (ἀρ. 1783P., βλ. παραπ. σ. 1042 σημ. 4). Ὁ Μουσαῖος εἶναι μαθητὴς τοῦ Νόννου στὰ μετρικὰ καὶ σὲ ἀρκετὰ γλωσσικὰ χαρακτηριστικά, δὲν ἰσχύει ὅμως τὸ ἴδιο γιὰ τὸν οὐσιαστικὰ πιὸ ἁπλὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διηγεῖται. Στὴν ἀκολουθία τοῦ Νόννου βρίσκονται ἐπίσης δυὸ ποιήματα ἑνὸς βιεννέζικου παπύρου (ἀρ. 1334P.)[2]. Τὸ πρῶτο, ὕστερα ἀπὸ ἕναν σύντομο ἰαμβικὸν πρόλογο, δίνει μιὰν πολὺ πετυχημένη «ἔκφραση» τῶν ὡρῶν τῆς ἡμέρας καὶ τῶν ἀνθρώπινων δραστηριοτήτων ποὺ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτές. Ὁ ἀγώνας τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ σκοταδιοῦ, τῆς ζέστης τοῦ ἥλιου καὶ τῆς ὑγρῆς ψύχρας δίνει κίνηση στὸ σύνολο. Τὸ δεύτερο ποίημα τοῦ παπύρου εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ ἕνα ἐγκώμιο στὸν πατρίκιο Θεαγένη, ἄρχοντα στὴν Ἀθήνα καὶ προστάτη τῆς τέχνης στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5. αἰώνα. Ὁ H. Gerstinger στὴν ἔκδοσή του ὑποστήριξε βάσιμα τὴν δυνατότητα νὰ ἀναγνωρίσουμε σὰν συγγραφέα τῶν ποιημάτων αὐτῶν τὸν Παμπρέπιο, ποὺ γεννήθηκε γύρω στὰ 445 στὴν Πανόπολη τῆς Αἰγύπτου, ἀπὸ δάσκαλος τοῦ δημοτικοῦ σχολειοῦ ἔγινε καθηγητὴς στὴν Ἀθήνα καὶ ἀργότερα αὐτοκρατορικὸς διπλωμάτης, βρῆκε ὅμως βίαιον θάνατον στὰ 488.

Μὲ τὸν Χριστόδωρο ἀπὸ τὴν Κόπτο ἔχουμε γύρω στὴν στροφὴ τοῦ 5. πρὸς τὸν 6. αἰώνα ἕναν ἱστορικὸ ἐπικὸν ποιητὴ σ' αὐτὸν τὸν κύκλο. Ἐκτὸς ἀπὸ *Ἰσαυρικὰ* καὶ *Λυδιακὰ* ἔγραψε διάφορες ἱστορίες πόλεων *(Πάτρια)*. Τὸ 2. βιβλίο τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας* ἀποτελεῖται ἀπὸ 416 ἑξάμετρους μὲ τὴν πολὺ ἀσήμαντη περιγραφὴ ἀγαλμάτων τοῦ γυμναστηρίου τοῦ Ζεύξιππου (Κωνσταντινούπολη). Πιὸ μεγάλην ἱκανότητα ἀναπτύσσει ὁ Παῦλος Σιλεντιάριος, ποὺ τὸν εἴδαμε σὰν ἐπιγραμματοποιόν, ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ τὸν ἀναφέρουμε σὰν Νοννιακόν, μὲ τὴν *Ἔκφραση τῆς Ἁγίας Σοφίας* καὶ τοῦ ἄμβωνά της, ποὺ εἰσάγονται μὲ ἰαμβικὰ τρίμετρα[3]. Τὸ θέμα, περιγραφὴ ἑνὸς ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα, εἶναι

---

1. Ἔτσι ὁ H. Bogner, <Die Religion des N. von Panopolis>, *Phil.* 89, 1934, 320.
2. H. Gerstinger, *Pamprepios von Panopolis. Sitzb. Ak. Wien. Phil.-hist. Kl.* 208/3. 1928. Page (βλ. σ. 1040 σημ. 2), 560. Heitsch (βλ. σ. 1110 σημ. 4), 108.
3. P. Friedländer, *Ioh. von. Gaza und Paul. Sil.* Λειψ. 1912 (μὲ ἱστορία τῆς ποιητικῆς «ἔκφρασης»). Ἡ περιγραφὴ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπαγγέλθηκε στὶς 6 Ἰανουαρίου τοῦ 563· τοῦ ἄμβωνα ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ αὐτήν.

μοναδικὸ στὸ εἶδος του, καὶ ἡ ἐκτέλεσή του ἄξια πρὸς τὸ ἔργο. Ὁ PAUL FRIEDLÄNDER μᾶς δίδαξε πῶς νὰ καταλάβουμε αὐτὴν τὴν τέχνη[1]. Μιὰ περιγραφὴ τῶν θερμοπηγῶν τῆς Βιθυνίας (*Εἰς τὰ ἐν Πυθίοις θερμὰ*) προέρχεται ἀπὸ αὐτόν. Πιὸ μέτριος σὰν ποιητὴς εἶναι ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὴν Γάζα, ποὺ σὲ δυὸ βιβλία ἑξάμετρων στίχων μὲ ἰαμβικὴ εἰσαγωγὴ ἔδωσε μιὰν περιγραφὴ ἑνὸς πίνακα τοῦ κόσμου, ποὺ βρισκόταν στὸν χειμωνιάτικο κῆπο τῆς Γάζας.

Μόνο γιὰ νὰ δώσουμε ἕνα παράδειγμα, θὰ ρίξουμε μιὰν ματιὰ στὴν κατάπτωση τῆς ἑλληνικῆς ποίησης πέρα ἀπὸ τὰ χρονικὰ σύνορα ποὺ χαράξαμε. Πάπυροι[2] μᾶς φύλαξαν (νὰ λέγαμε «μᾶς χάρισαν», θὰ ἦταν ὑπερβολὴ) μερικὰ εὐκαιριακὰ ποιήματα ἑνὸς δικηγόρου ἀπὸ τὴν Ἀφροδιτὼ τῆς Ἄνω Αἰγύπτου, ποὺ λεγόταν Διόσκορος: Ἐγκώμια σὲ ἑξάμετρους καὶ ἰάμβους, γαμήλια τραγούδια, καὶ μερικὰ ἀπὸ τὴν μυθολογία στὸν τύπο τῆς ἠθοποιίας. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ποὺ ἡ ζωή του πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ἀνάμεσα στὸ 520 καὶ τὸ 585, ἦταν Κόπτης ἀπὸ τὴν γέννηση καὶ τὴν μητρική του γλῶσσα. Ἡ φιλοδοξία του νὰ γράφη ἑλληνικὰ ποιήματα δὲν εἶναι χωρὶς ὑπολογισμόν, ἐκεῖ ὅπου ἐγκωμιάζει προσωπικότητες ποὺ ἔχουν μεγάλη θέση. Μόνο ποὺ στὴν γλῶσσα καὶ τὴν στιχοποιία ἡ παρακμὴ εἶναι πολὺ καθαρή.

Νόννος: Ἐκδόσεις: A. LUDWICH, 2 τόμ. Λειψ. 1909/11. W. H. D. ROUSE, 3 τόμ. (*Loeb Class. Libr.*) Λονδ. 1939-41 (μὲ ἀγγλ. μετάφρ.). Τὴν ἡγετικὴ ἔκδοση τὴν χρωστοῦμε σ' ἕναν λόγιο ποὺ πρόσφερε μεγάλες ὑπηρεσίες σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ φιλολογικὸ πεδίο, τὸν R. KEYDELL, *Nonni Panapolitani Dionysiaca*. 2 τόμ. Βερολ. 1959. Τὰ Προλεγόμενα περιέχουν σημαντικὰ κεφάλαια γιὰ τὴν γλῶσσα καὶ τὴν μετρικὴ καθὼς καὶ μιὰν λεπτομερειακὴ περιγραφὴ τοῦ κώδ. Laur 32, 16, ποὺ ὁ LUDWICH τὸν θεώρησε σὰν βάση τοῦ κειμένου· ὁ πάπυρος τοῦ Βερολίνου ἀρ. 10567 ἀξιολογεῖται ἀνάλογα μὲ τὴν σημασία του γιὰ τὴν κριτική. Πολύτιμος εἶναι ἐπίσης ὁ πλούσιος βιβλιογραφικὸς κατάλογος· πρόσθεσε: KEYDELL, ‹Mythendeutung in den Dionysiaca des N.›, *Gedenkschrift Georg Rohde. Aparchai* 4. Τυβίγγη 1961, 105. Γερμανικὴ μετάφραση τοῦ TH v. SCHEFFER, Μόναχο 1926 κέ. 2. ἐκδ. Βρέμη 1955 (Συλλογὴ Dieterich 98). *Lexikon zu den Dionysiaka des Nonnos*. Ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν ὁμάδα ἐργασίας τοῦ Ἰνστ. Κλασ. Φιλολ. τοῦ Πανεπ. Halle-Wittenberg μὲ τὴν διεύθυνση τοῦ W. PEEK, τεῦχ. 1 (Α-Δ) Βερολ. 1968.—V. STEGEMANN, *Astrologie und Universalgeschichte*; *Studien u. Interpretationen zu den Dion. des N.* Λειψ. 1930. I. CAZZANIGA, ‹Temi poetic alessandrini in Nonno Panopilitano›, *Miscellanea di studi alessandrini* 1963, 626 V. BULLA, *Le Dionisiache e l'ermetismo*. Κατάνη 1964. G. GIANGRANDE, ‹Beiträge zu den Dionysiaka des Nonnos›, *Herm.* 92, 1964, 481. G. D'IPPOLITO, *Studi Nonniani. L'epillio nelle 'Dionisiache'*. Παλέρμο 1964 (μὲ διεξοδικὴ βιβλιογραφία). M. STRING, *Untersuchungen zum Stil der Dionysiaka des Nonnos von Panopolis*. Διδ. διατρ. Ἀμβοῦργο 1966. J.-FR. SCHULZE, ‹Beobachtungen zur Geschichte von Hymnos und Nikaia bei Nonnos (*Dion.* 15, 169-422)›, *Ziva Antika* 18, 1968, 3· τοῦ ἴδ., ‹Eros und Hymenaios beim

1. Σύμφωνα μὲ ἐπιστολικὴν ἀνακοίνωση τῶν R. KEYDELL καὶ W. BUCHWALT τὸ ποίημα γιὰ τὶς θερμοπηγὲς (*Εἰς τὰ ἐν Πυθίοις θερμὰ*) δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Παῦλο Σιλεντιάριο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Λέοντα τὸν Μάγιστρο (9. αἰ.): S. G. MERCATI, *Riv. Stud. Orient.* 10, 1923-25, 2/2· πβλ. P. MAAS, *Byz. Ztschr.* 25, 1925, 358.

2. HEITSCH, (βλ. σ. 1110 σημ. 4), 127.

Kottabosspiel (*Dion.* 33, 64-104)>, *Wiss. Ztschr. Univ. Halle* 18, 1969, 223· τοῦ ἴδ., <Nonniana>. Αὐτ. 227. W. Peek, *Kritische und erklarende Beiträge zu den Dionysiaka des Nonnos. Abh. D. Akad. Berlin.* Klasse für Sprache, Literatur und Kunst. 1969/1. —Μετρικὴ καὶ γλῶσσα: A. Wifstrand, *Von Kallimachos zu N.* Lund 1933. J. Opelt, <Alliteration im Griechischen; Untersuchungen zur Dichtersprache des N. von Pan.>, *Glotta* 37, 1958, 205.—Μουσαῖος: Ἐκδόσεις: A. Ludwich, Βόννη 1912 (Kl. Texte 98). Enrica Malcovati, Μιλάνο 1947. H. Färber, Μόναχο 1961 (Heimeran, δίγλ.) μὲ τὸν πάπ. 486 τῆς Ryland Libr. καὶ τὶς ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ ποιήματος ὡς τὸ γερμανικὸ λαϊκὸ ποίημα γιὰ τὰ δυὸ βασιλόπουλα. F. Orsini, *Coll. des Un. de Fr.* 1968. K. H. Kost, *Musaios, Hero und Leander.* Βόννη 1971 (μὲ μετάφρ. καὶ ἐκτεταμένον ὑπομνηματισμό), Th. Gelzer <Bemerkungen zu Sprache und Text des Epikers Musaios>, *Mus. Helv.* 24, 1967, 129· 25, 1968, 11.—Λεξιλόγιο στὴν ἔκδοση τοῦ A. M. Bandini, Φλωρεντία 1765.—G. Schott, *Hero und Leander bei Musaios und Ovid.* Διδ. διατρ. Κολωνία 1957.

Β. ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

Ὁ Πλούταρχος χρειάζεται μιὰν ἰδιαίτερη τοποθέτηση σ' αὐτὴν τὴν ἐπισκόπηση, γιατὶ κρατᾶ περιθωριακὴ θέση ἀπέναντι στὰ ρεύματα ποὺ κυριαρχοῦν σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ποὺ ποτὲ δὲν δοκίμασε μὲ πρωτότυπες ἰδέες νὰ κατακτήση ἄγνωστες χῶρες οὔτε κἂν νὰ ταράξη τὰ πλαίσια τοῦ αἰώνα του, ἔδωσε ὡστόσο στὸν πελώριο ὄγκο τῆς παράδοσης, ποὺ τὴν ἐπεξεργάσθηκε ἐπιδέξια, τόσο πολὺ τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητάς του, ὥστε ἀπὸ αὐτὴν βγῆκαν πολλὰ ἀνεξάρτητα πράγματα ποὺ ἄσκησαν ἐπίδραση ἀψηφώντας τὸν χρόνο.

Τὰ σύνορα τῆς ζωῆς του βρίσκονται λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 50 κι ἄλλα τόσα ὕστερα ἀπὸ τὸ 120 μ.Χ., πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἔζησε τὴν κυριαρχία τῶν Φλαβίων, τὴν παρακμή της μὲ τὸν Δομιτιανὸ καὶ τὴν καινούργια ἄνθηση τοῦ κράτους μὲ τὸν Τραϊανό. Γεννήθηκε στὴν Χαιρώνεια τῆς Βοιωτίας, ὅπου ἡ οἰκογένειά του εἶχε μεγάλην ἐκτίμηση[1]. Οἱ σπουδὲς στὴν Ἀθήνα ἦταν σχεδὸν αὐτονόητες. Ἐκεῖ προσκολλήθηκε, προπάντων χάρη στὸν δάσκαλό του Ἀμμώνιο, στὴν Ἀκαδημία, καὶ τίμησε μὲ πραγματικὴ λατρεία τὸν ἱδρυτή της σὲ ὅλην του τὴν ζωή. Ὁ ἴδιος μιλᾶ (ἀρ. 24,7. 387 κέ.)[2] γιὰ τὶς ἐπιμελημένες μαθηματικές του σπουδές, ἐνῶ τὴν ὄχι λιγότερο ζωηρὴ ἀπασχόλησή του μὲ τὴν ρητορικὴ μαρτυροῦν διάφορα συγγράμματά του. Ἡ ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας τὸν καλοῦσε νὰ ταξιδέψη, καὶ τὰ ταξίδια αὐτὰ τὸν ἔφερναν στὴν Ἀσία καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια, προπάντων ὅμως στὴν Ἰταλία. Δὲν ἔχουμε καλὲς πληροφορίες γιὰ τὴν διάρκεια καὶ τὴν χρονολογία τῶν διαμονῶν του στὴν Ρώμη, εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι βρισκόταν ἐκεῖ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ

1. K. Ziegler, <Plutarchs Ahnen>, *Herm.* 82, 1954, 499.
2. Τὰ ἐπιμέρους συγγράμματα τῶν *Ἠθικῶν* τὰ δίνουμε μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τοῦ καταλόγου ποὺ παραθέτουμε στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου.

80 κι ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ 90. Ὁπωσδήποτε αὐτὲς δὲν βάστηξαν πολύ, γιατὶ στὸν *Βίο τοῦ Δημοσθένη* (2) ὁ Πλούταρχος λέει ὅτι στὴν Ρώμη ἀπασχολήθηκε τόσο πολὺ μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν φιλοσοφία, ὥστε δὲν μπόρεσε νὰ μάθη κανονικὰ τὰ λατινικά, καὶ γι' αὐτὸ μόνο ἀργότερα γνώρισε τὴν ρωμαϊκὴ λογοτεχνία. Ἡ σχέση του μὲ τὴν Ρώμη ἦταν νομιμόφρονη καὶ χωρὶς προβλήματα· αὐτός, ποὺ στὴν ζωή του οἱ φίλοι ἔπαιξαν τόσο σπουδαῖον ρόλο, ἔκαμε φίλους καὶ σπουδαίους Ρωμαίους, ὅπως τὸν L. Mestrius Florus, ποῦ τοῦ φρόντισε τὸ δικαίωμα τοῦ Ρωμαίου πολίτη καὶ μαζὶ τὸ γενεαλογικὸ ὄνομα Mestrius, καὶ τὸν Q. Sosius Senecio, τὸν ἔμπιστο τοῦ Τραϊανοῦ. Σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα* ὁ Τραϊανὸς τοῦ παραχώρησε τὸ ὑπατικὸ ἀξίωμα καὶ διέταξε τοὺς ἐπάρχους τῆς Ἰλλυρίας νὰ ἐκτελοῦν τὶς ἐπιθυμίες του, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν Εὐσέβιο (στὸ 119 μ.Χ.) τὸν ἔκαμε μάλιστα ἔπαρχο τῆς Ἑλλάδας. Καὶ οἱ δυὸ εἰδήσεις δὲν μποροῦν νὰ ὑποστηριχθοῦν σ' αὐτὴν τὴν διατύπωση[1], καὶ εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφασίσουμε ἂν πίσω ἀπὸ αὐτὲς κρύβεται μιὰ ἰδιαίτερη τιμὴ στὸν Πλούταρχο γέρο.

Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ποὺ γνώρισε σημαντικὰ τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας χάρη στὰ ταξίδια του καὶ ποὺ γι' αὐτὸν ἦταν ἀνοιχτὲς οἱ πόρτες τῶν ἰσχυρῶν, πέρασε τὸ πολὺ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του στὴν μικρὴ κωμόπολη, ποὺ ἦταν ἡ πατρίδα του. Μὲ τὴν ζωή του συμβαίνει ὅ,τι καὶ μὲ τὸ ἔργο του: ἡ ματιά του ἀγκάλιασε μεγάλες ἐκτάσεις, αὐτὸς ὅμως εἶχε πάντα συνείδηση τῶν συνόρων ποὺ περίκλειναν τὴν φύση του, καὶ μέσα σ' αὐτὰ πρόσφερε ὅ,τι καλύτερο εἶχε, χωρὶς νὰ ἁπλώνη τὸ χέρι του σ' ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ἀπαγόρευε ὁ δαίμονάς του. Αὐτὸ ποὺ μᾶς κάμνει τὸν Πλούταρχο τόσο ἀξιαγάπητον, εἶναι ὁ ἀνθρώπινος πλοῦτος ποὺ ἀναπτύχθηκε μέσα σ' ἕναν τέτοιον περιορισμό. Ἡ κύρια πηγή του ἦταν μιὰ πολὺ ἐσωτερικὴ οἰκογενειακὴ ζωή, γιὰ τὴν ὁποία μᾶς δίνει μιὰν πολὺ ὡραία μαρτυρία τὸ παρηγορητικὸ ἔργο πρὸς τὴν γυναίκα του Τιμοξένα γιὰ τὸν θάνατο τῆς ὁμώνυμής της κορούλας τους (ἀρ. 45). Ἀκολουθώντας τὴν παλιὰ παράδοση γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ πολίτη ὁ Πλούταρχος δὲν ἀπέφυγε τὶς ὑποχρεώσεις του πρὸς τὴν πόλη του, ὅπου ἐπιστάτησε στὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες κι ἔγινε καὶ ἐπώνυμος ἄρχοντας. Ὅλα αὐτὰ ἐκτελοῦνται σὲ μικρὴ κλίμακα, ἐνῶ πολὺ περισσότερα τοῦ πρόσφεραν χωρὶς ἀμφιβολία οἱ σχέσεις του μὲ τὸ ἀρχαῖο κέντρο τῆς ἑλληνικῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, τοὺς Δελφούς, ποὺ δὲν ἀπεῖχαν πολὺ ἀπὸ τὴν Χαιρώνεια. Οἱ σχέσεις αὐτὲς ὁρίζονται ἀπὸ τὴν ζωή του καὶ τὰ συγγράμματά του, καὶ στεφανώθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη γιὰ πολλὰ χρόνια τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δυὸ θέσεις ἱερέων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν πιὸ μεγάλη ἀρχὴ τῶν Δελφῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὴν κοινοτικὴ δραστηριότητα καὶ τὴν ὑπηρεσία στοὺς Δελφούς, τὸν πλοῦτο αὐτῆς τῆς ζωῆς τὸν ἀποτελοῦσε ἕνας πολὺ μεγάλος κύκλος φίλων. Τὸ σπίτι τοῦ Πλουτάρχου σπάνια θὰ ἦταν χωρὶς φιλοξενούμενους, μάλιστα ὁ Πλούταρχος στὸ σπίτι του εἶναι κάτι σὰν ἀρχηγὸς σχολῆς ἑνὸς πολύπλευρου κύκλου μὲ φιλοσοφικὰ κυρίως ἐνδιαφέροντα.

1. Βλ. τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ K. Latte στοῦ Ziegler, *RE* (βλ. παρακ.), 658, 1.

Ἡ πολλαπλότητα τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Πλουτάρχου ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ὄγκο τῶν συγγραμμάτων του, ποὺ τὰ συγκεντρώνουν κάτω ἀπὸ τὸν ὄχι πολὺ πετυχημένον τίτλο *Ἠθικά*. Ἂν λογαριάσουμε καὶ τοὺς *Βίους*, μᾶς σώθηκε μόνο τὸ ἕνα τρίτο ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Πλουτάρχου, ὅπως μᾶς διδάσκει ὁ κατάλογος, ποὺ λέγεται τοῦ Λαμπρία, ἕνας πολὺ ἀφρόντιστος καὶ μάλιστα ὄχι πλήρης κατάλογος, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ ἕναν Λαμπρία, γιὸν τοῦ Πλουτάρχου, γιατὶ ἁπλούστατα γιὸς Λαμπρίας δὲν ὑπῆρξε[1]. Ἐπειδὴ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐκθέσουμε ἐδῶ τὸ πλῆθος τῶν θεμάτων ποὺ ἐξετάζονται στὰ *Ἠθικά*, θὰ προσπαθήσουμε νὰ προσφέρουμε μιὰν συνολικὴ ἐπισκόπηση μέσα ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν τίτλων ποὺ ἀκολουθεῖ (σ. 1130 κέ.), καὶ νὰ ὑπογραμμίσουμε μερικὰ παρακολουθώντας τον διαρκῶς.

Μιὰ ὄχι μικρὴ ὁμάδα ξεχωρίζει χάρη στὴν ἔντονη ρητορικότητά της, κάμνοντας ἔτσι πιθανὴ τὴν πρώιμη γένεσή της, ὅταν ἀκόμα ὁ Πλούταρχος δὲν εἶχε πάρει τὴν μετρημένη κι ἐπιφυλακτικὴ στάση ἀπέναντι στὴν ρητορική. Ὑπάρχουν πολλὰ ἐπιδεικτικὰ δοκίμια γιὰ τὴν Τύχη, γιὰ τὸν ρόλο της στὴν ζωὴ τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ στὴν ἱστορία τῆς Ρώμης, γιὰ τὶς βάσεις τῆς ἀθηναϊκῆς δόξας καὶ γιὰ διάφορα ἄλλα (ἀρ. 8. 20-22. 27· πρόσθ. 32-34. 62). Μερικὰ εἶναι τόσο διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν συμμετρία ἄλλων συγγραμμάτων, ὥστε ἑρμηνευτὲς σὰν τὸν Pohlenz καὶ τὸν Ziegler ἀντιμετώπισαν τὴν πιθανότητα νὰ τὰ θεωρήσουν ὥριμα προϊόντα, ποὺ ἐκδόθηκαν μόνο ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του. Μεγάλον χῶρο πιάνουν λαϊκοφιλοσοφικὲς πραγματεῖες, ποὺ τὸν βασικό τους τόνο τὸν δίνει χτυπητὰ ἡ πραγματεία γιὰ τὴν ἡσυχία τῆς ψυχῆς (ἀρ. 30). Ἐδῶ καὶ σὲ μερικὰ ἄλλα μέρη βλέπουμε ὅτι ὁ μεγάλος θαυμαστὴς τοῦ Πλάτωνα εἶναι πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν Στοά. Τὸν σκοπὸ τῆς ἱλαρῆς ψυχικῆς γαλήνης, πρὸς τὸν ὁποῖο τείνουν ὅλα τὰ ἑλληνιστικὰ συστήματα, τὸν ἐγκωμιάζει ἐδῶ ἕνας ἄνθρωπος, ποὺ εἶχε μέσα στὴν ψυχή του ὅ,τι καλύτερο εἶχαν αὐτά. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ὁ Πλούταρχος ἔχει νὰ πῆ χρήσιμα πράγματα καὶ γιὰ τὸν γάμο (ἀρ. 12), καὶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι στὸν *Ἐρωτικό* του (ἀρ. 47), ἀκολουθώντας τὸν Πλάτωνα, ἐγκωμιάζει τὸν Ἔρωτα σὰν ὁδηγητὴ πρὸς τὰ πιὸ ὑψηλά, παράλληλα ὅμως περιορίζει ἔντονα τὸν ὁμοφυλόφιλο ἔρωτα[2]. Σὲ κάθε βῆμα μέσα στὰ συγγράμματα τοῦ Πλουτάρχου διαπιστώνουμε μιὰν ἰσχυρὴ διδακτικὴ διάθεση· γι' αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου παράξενο τὸ ὅτι διατύπωσε τὴν γνώμη του καὶ ἀπευθείας γιὰ παιδαγωγικὰ ζητήματα (ἀρ. 2 κέ.).

Ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ συγγράμματα τοῦ τύπου τῆς διατριβῆς, ὑπάρχουν ἄλλα, στὰ ὁποῖα ὁ Πλούταρχος καταπιάνεται μὲ σοβαρὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση. Χωρὶς νὰ μπαίνη στὰ ἐσώτατα βάθη τῶν προβλημάτων, μᾶς μεταδίνει ἀξιοπρόσεκτο πλῆθος ἀπὸ ὑλικὸ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας. Τὸ σύγγραμμα γιὰ τὴν θεωρία τῆς ψυχῆς τοῦ πλατωνικοῦ *Τίμαιου* (ἀρ. 68 κέ.) δίνει αὐθαίρετη καὶ συμβιβα-

1. Ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ ποὺ προτάσσεται σὲ μερικὰ χειρόγραφα ἀποτελεῖ μιὰν μεσαιωνικὴ παραχάραξη: K. Ziegler, *Rhein. Mus.* 63, 1908, 239, καὶ 76, 1927, 20.

2. Ἄλλα συγγράμματα λαικῆς φιλοσοφίας 4-7, 9, 11, 28 κέ., 31, 35-40.

στικὴ ἑρμηνεία, εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον ἐξαιτίας τῆς συζήτησης τοῦ προβλήματος τῆς κακῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου. Τὰ *Πλατωνικὰ προβλήματα* (ἀρ. 67) πραγματεύονται μεμονωμένα χωρία, στὰ ὁποῖα πάλι ὁ *Τίμαιος* βρίσκεται στὸ προσκήνιο[1]. Κάμνει ἐντύπωση τὸ ὅτι μᾶς σώθηκαν ἀπὸ τρία ἐριστικὰ συγγράμματα τοῦ Πλουτάρχου ἐναντίον τῶν Στωικῶν καὶ τῶν Ἐπικούρειων (ἀρ. 70-72, 73-75). Ἡ ὑπόθεση τοῦ ZIEGLER ὅτι αὐτὸ ὀφείλεται σὲ ἐπιλογή, εἶναι ἑλκυστική.

Ὁ Πλούταρχος δὲν ἔγραψε μόνο γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ψυχή—ἔχουμε ἀποσπάσματα ἀπὸ ἕνα μεγάλο ἔργο του γιὰ τὸ θέμα—,ἀλλὰ τράβηξε στὸν κύκλο τῶν ἐνδιαφερόντων του καὶ προβλήματα ψυχολογίας τῶν ζώων (ἀρ. 63). Ἕνα παράξενο ἔργο, ποὺ ἡ γνησιότητά του ἀμφισβητεῖται, εἶναι ὁ διάλογος γιὰ τὸ λογικὸ τῶν ζώων μὲ τὴν μυθολογική του ἐπένδυση (ἀρ. 64), ὁ ὁποῖος μὲ τὴν σατιρική του στάση θυμίζει κυνικὸν τρόπο. Κοντὰ στὰ ρητορικὰ πρώιμα ἔργα βρίσκονται τὰ δυὸ βιβλία ἐναντίον τῆς κρεοφαγίας (ἀρ. 65 κέ.), στὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ διακρίνουμε πυθαγορικὴν ἐπίδραση.

Ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ περιοχή, ποὺ εἶχε τόσην σημασία γιὰ τὸν Πλούταρχο, προέρχονται οἱ πυθικοὶ διάλογοι γιὰ τὸ αἰνιγματικὸ *E* τῆς εἰσόδου τοῦ δελφικοῦ ναοῦ (ἀρ. 24), ἡ μορφὴ τῶν χρησμῶν (ἀρ. 25) καὶ ἡ παρακμή τους (ἀρ. 26). Ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα συγγράμματα εἶναι τὸ *Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος* (ἀρ. 23)[2], στὸ ὁποῖο ὁ Πλούταρχος, ποὺ καὶ ὁ ἴδιος ἦταν διονυσιακὸς μύστης (ἀρ. 45, κεφ. 10·611d), δίνει μιὰν ἑρμηνεία ἢ καλύτερα ἕναν λαβύρινθο ἀπὸ συγκρητιστικὲς καὶ ἀλληγορικὲς ἑρμηνεῖες τῆς μυστηριακῆς θρησκείας τοῦ Ὄσιρη. Ἀπὸ αὐτὰ ὁ Ὄσιρης προβάλλει σὰν κύριος θεός, ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸν Λόγο καὶ τὴν Ὕπαρξη μέσα στὸν κόσμο τῆς γένεσης. Ἡ Ἴσιδα, σὰν θεὰ τῆς σοφίας, ἐξασφαλίζει στοὺς ἀνθρώπους τὴν εἴσοδο στὴν γνώση τοῦ Ὕψιστου, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ Τυφώνας εἶναι ἡ ἐχθρικὴ ἀρχὴ τοῦ ψέματος καὶ τῆς διαφθορᾶς, καταστροφέας τοῦ δρόμου γιὰ τὴν φρόνηση. Ἔτσι τὸ σύγγραμμα εἶναι μιὰ σπουδαία μαρτυρία γιὰ μιὰν μυστηριακὴ θρησκεία, ποὺ πῆρε πλατωνιστικὰ θέματα κι ἔβαλε σὰν σκοπόν της *τὴν τοῦ πρώτου καὶ κυρίου καὶ νοητοῦ γνῶσιν* (352a)[3]. Λιγότερες προϋποθέσεις περιέχει ὁ διάλογος *Γιὰ τὴν καθυστέρηση τῆς θεϊκῆς τιμωρίας* (ἀρ. 41), ποὺ παίζεται στοὺς Δελφοὺς κι ἐξετάζει τὸ παλιὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας. Κι ἐδῶ δὲν ὑπάρχει πολὺ βάθος, ἡ εὐλαβικὴ ὅμως πίστη τοῦ Πλουτάρχου στὴν δικαιοσύνη τοῦ θεοῦ, τὴν ἀπρόσβλητη ἀπὸ ὅλες τὶς ἀνθρώπινες ἐπιθέσεις, ὑποστηρίζεται μὲ τὴν θέρμη μιᾶς προσωπικῆς ὁμολογίας. Ὁ τελικὸς μύθος μὲ τὴν μεταφυσική του προοπτικὴ στηρίζεται φανερὰ στὸ τέλος τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας*.

1. Γιὰ τὴν στενότητα τῆς προσέγγισης πρὸς τὸν Πλάτωνα: H. DÖRRIE, *Gnom.* 29, 1957, 188.

2. TH. HOPFNER, *P. über Isis und Osiris. I. Die Sage. Monogr. des Archivs Orientální* 9 Πράγα 1940 (Κείμενο, μετάφρ. ὑπόμν.)· *II. Die Deutungen der Sage.* 1941.

3. Αὐτὸ τὸ ἐπεξεργάζεται καλὰ ἡ ANTONIE WLOSOK, *Abh. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1960/2, 56.

Ἐπάνω στὴν παιδαγωγικὴ γραμμὴ[1] ποὺ περνᾶ ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Πλουτάρχου βρίσκονται καὶ γραμμὲς γιὰ τὴν πολιτική, ὅπως οἱ συμβουλὲς γιὰ τὸν πολιτικό (ἀρ. 52, βλ. ἀρ. 49-51). Τὸ ἀπόσπασμα γιὰ τοὺς τύπους τοῦ πολιτεύματος (ἀρ. 53) ἀφήνει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν γνησιότητά του.

Καὶ μὲ προβλήματα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀσχολήθηκε μὲ τὸν τρόπο του ὁ Πλούταρχος. Τὸ σύγγραμμα *Γιὰ τὸ πρόσωπο ποὺ φαίνεται στὸ φεγγάρι* (ἀρ. 60, βλ. 59. 61), συνδέει διάφορες θεωρίες γι' αὐτὸ τὸ οὐράνιο σῶμα σὲ μιὰν πολύχρωμη ἀνθοδέσμη. Στὸ τελικὸ μέρος, ποὺ δίνει θέση στὸν μύθο, προβάλλει ἔντονα ἡ πίστη σ' ἕνα ἐνδιάμεσο κράτος τῶν δαιμόνων[2]. Ἐδῶ ὁ Πλούταρχος βρίσκεται σὲ μιὰν ἀκαδημαϊκὴ παράδοση, ποὺ κυρίως συνδέεται μὲ τὸν Ξενοκράτη.

Σύμφωνα μὲ τὸν ἑλληνιστικὸ τρόπο συνεχίζεται ἡ ἀρχαιογνωστικὴ ποικίλη γραμματολογία στὰ *Ρωμαϊκὰ καὶ ἑλληνικὰ αἴτια* (ἀρ. 18). Στὰ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ νόημα καὶ τὴν ἀρχὴ διάφορων ἐθίμων φυσικὰ ἡ λατρεία πιάνει πάρα πολὺ μεγάλη θέση. Ἡ χαρὰ γιὰ τὸ ἀνέκδοτο, ποὺ ἀποτυπώνει τὴν σφραγίδα της στοὺς *Βίους*, ἐκδηλώνεται καὶ στὸ σύγγραμμα *Γυναικῶν ἀρεταὶ* (ἀρ. 17) καὶ στὴν συλλογὴ «λακωνικῶν ἀποφθεγμάτων» (ἀρ. 16). Μιὰ ἄλλη συλλογὴ ἀποφθεγμάτων (ἀρ. 15) εἶναι ψευδεπίγραφη, μᾶς δίνει ὅμως μιὰν ἰδέα γιὰ τὶς συλλογὲς ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ Πλούταρχος. Ἐξαιτίας τῆς ποικιλίας τοῦ περιεχομένου, ποὺ ἀφορᾶ σχεδὸν ὅλους τοὺς θεματικοὺς κύκλους τοῦ Πλουτάρχου, ἂς προσθέσουμε ἐδῶ τὸ *Ἑπτὰ σοφῶν συμπόσιον* (ἀρ. 13, βλ. σ. 240) καὶ τὰ ἐννιὰ βιβλία *Συμποσιακῶν* (ἀρ. 46).

Ὁ Πλούταρχος, ποὺ ἦταν ἐπιμελὴς ἀναγνώστης, ἀφιέρωσε καὶ στοὺς μεγάλους συγγραφεῖς τοῦ λαοῦ του ἕνα μέρος τοῦ ἐνδιαφέροντός του. Ξέρουμε γιὰ ἑρμηνευτικὰ συγγράμματα στὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο[3], μὲ τὸν Ἡρόδοτο δὲν ἦταν εὐχαριστημένος (ἀρ. 57) ἐξαιτίας τοῦ ρόλου ποὺ παίζει ἡ Βοιωτία στὸ ἔργο του, καὶ σὲ μιὰν κριτικὴ σύγκριση τοῦ Μενάνδρου μὲ τὸν Ἀριστοφάνη (ἀρ. 56)[4] δίνει τὴν προτίμησή του στὸν πρῶτο, γιατὶ τὴν ἰδιοφυΐα τοῦ δευτέρου δὲν μποροῦσε νὰ τὴν προσεγγίση. Ὑπάρχουν οἱ *Βίοι τῶν δέκα ρητόρων* (ἀρ. 55) καὶ τὸ σύγγραμμα γιὰ τὸν βίο καὶ τὴν ποίηση τοῦ Ὁμήρου (Βερναρδακης VII 329) μὲ πάρα πολὺ ὑλικὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ὁμηρικὴ φιλολογία. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ «ἀπόκρυφα» εἶναι τὸ σύγγραμμα *Περὶ μουσικῆς* (ἀρ. 76), γιὰ μᾶς μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς πηγὲς γιὰ τὸ θέμα. Σ' αὐτὸ ὄχι μονάχα χρησιμοποιεῖ πάρα πολὺ

---

1. Τὸ σύγγραμμα *Περὶ παίδων ἀγωγῆς* (ἀρ. 1) δὲν εἶναι βέβαια γραμμένο ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, ἐπειδὴ ὅμως εἶναι τὸ μοναδικὸ εἰδικὸ σύγγραμμα γιὰ τὸ θέμα, γι' αὐτὸ ἔχει κάποιαν σημασία. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν πηγῶν βλ. E. G. Berry, ‹The De liberis educandis of Pseudo-Plutarch›, *Harv. Stud.* 63, 1958 (*Ἀφιέρωμα Jaeger*), 387.

2. G. Soury, *La démonologie de P.* Παρίσι 1942.

3. Τυπώθηκαν στοῦ Βερναρδακης, VII.

4. Τὸ σύγγραμμα ποὺ σώζεται, εἶναι ἐπιτομὴ ἀπὸ μιὰν πραγματεία, ποὺ ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸν Πλούταρχο καὶ ὁπωσδήποτε ἀποδίνει τὴν ἄποψή του.

τὸν Ἀριστόξενο καὶ τὸν Ἡρακλείδη τὸν Πόντιο, ἀλλὰ καὶ ἀντιγράφει κατὰ λέξη μεγάλα μέρη τους.

Ποικίλη σὰν τὸ περιεχόμενο εἶναι καὶ ἡ μορφὴ τῶν *Ἠθικῶν*. Πολλὰ ἔχουν διαλογικὴ μορφή. Στὴν τοποθέτηση τοῦ σκηνικοῦ πλαισίου, στὴν προσπάθεια νὰ βάλη κάποιον τρίτο νὰ διηγηθῆ τὸν διάλογο, στὴν εὐκαιριακὴ εἰσαγωγὴ μύθων δείχνεται ἡ διάθεσή του νὰ μιμηθῆ τὸν Πλάτωνα, ἡ ἐκτέλεση ὅμως τῶν διαλογικῶν μερῶν ἀφήνει νὰ δοῦμε μεγάλες διαφορές, καὶ ὄχι πολὺ σπάνια ἡ συνεχὴς διδασκαλία ἀντικαθιστᾶ τὸν διάλογο. Μιὰν ὁμάδα ξεχωριστοῦ τύπου ἀποτελοῦν οἱ ρητορικὲς ἐπιδείξεις, ἴσως προϊόντα νεαρῆς ἡλικίας. Ἄλλα συγγράμματα ἔχουν χαρακτῆρα πραγματείας ποὺ ἐνδιαφέρεται μόνο μὲ τὰ ἀντικειμενικὰ γεγονότα, ἐνῶ στὶς λαϊκοφιλοσοφικὲς μελέτες ἐμφανίζονται χαρακτηριστικὰ τῆς διατριβῆς.

Τὴν φήμη τοῦ Πλουτάρχου δὲν τὴν θεμέλιωσαν τὰ *Ἠθικά* του, ἀλλὰ περισσότερο ἡ βιογραφική του δραστηριότητα. Ἄλλοι τὸν ὁδήγησαν σ' αὐτήν, ὅπως μᾶς λέει ὁ ἴδιος (Προοίμ. στὸν *Αἰμιλ.*), ὡστόσο ὅμως μὲ εὐχαρίστηση ἀσχολήθηκε μὲ αὐτὸ τὸ πεδίο. Στὸ ἴδιο μέρος ἐξηγεῖ καὶ τὸ νόημα αὐτῆς τῆς δραστηριότητας: ἡ συναναστροφὴ μὲ μεγάλους ἄνδρες τοῦ παρελθόντος θὰ ἐπιτρέψη νὰ ἐπηρεάσουν τὸν χαρακτῆρα μας οἱ ἀνώτερες ἰδιότητές τους. Ἂν ὅμως καμιὰν φορὰ μᾶς παρουσιάζει ἕνα ζευγάρι ἀμφίβολης ἠθικότητας, ὅπως τὸν Δημήτριο καὶ τὸν Ἀντώνιο (ὡς πρὸς τὰ ἄλλα μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ λαμπρὲς συζυγίες του), τότε μᾶς διαβεβαιώνει στὴν εἰσαγωγὴ μὲ πολὺν ζῆλο τὴν μεγάλη ὠφέλεια ποὺ μπορεῖ νὰ χαρίση καὶ τὸ ἀρνητικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν σωστὴ ἀγωγὴ τῆς ζωῆς. Ὁ ALBRECHT DIHLE ἔχει ἐκθέσει πόσο ἡ βιογραφικὴ παράδοση, μέσα στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ Πλούταρχος, εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν περιπατητικὴ διδασκαλία, ἡ ὁποία μέσα στὸ ἠθικό της σύστημα ἀποδίνει ἀποφασιστικὴ σημασία στὶς πράξεις ἑνὸς ἀνθρώπου. Καὶ ὁ FR. LEO ὑπόδειξε τὴν σημασία τοῦ Περίπατου γιὰ τὴν βιογραφία. Μὲ αὐτὸ δὲν ἐννοεῖται τὸ αὐτονόητο, ὅτι μὲ τὶς πράξεις γίνονται ὁρατὲς οἱ ἠθικὲς ἰδιότητες, ἀλλὰ ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία[1], ὅτι τὶς «ἠθικὲς ἀρετὲς» δὲν τὶς ἔχουμε κληρονομικὲς πρὶν νὰ ἐκδηλωθοῦν, ἀλλὰ γεννιοῦνται σὰν τρόποι συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὴν συνήθεια (μὲ τὴν προδιάθεση ὁπωσδήποτε ἀπαραίτητην προϋπόθεση) μαζὶ μὲ τὴν δράση καὶ χάρη σ' αὐτήν. Αὐτὴ ἡ ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα στὰ *ἤθη* καὶ τὶς *πράξεις* ἐπιβάλλει στὶς βιογραφίες τοῦ Πλουτάρχου μιὰν περιγραφὴ τοῦ χαρακτῆρα, ποὺ ἐκπορεύεται πάντα ἀπὸ τὴν δράση τῶν ἡρώων του· συγχρόνως ὅμως τὸ ἱστορικὸ ὑλικὸ ποὺ χρησμοποιεῖται εἶναι τεράστιο. Συχνὰ κατηγόρησαν τὸν Πλούταρχο γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ χρησιμοποίησε. Θὰ ἦταν ἐπίσης πραγματικὰ δύσκολο νὰ τὸν κάμουμε ἱστορικὸν μεγάλης σειρᾶς, ἀλλὰ καὶ ὁ Πλούταρχος ὁ ἴδιος δὲν ἤθελε

1. Γι' αὐτὴν εἶναι προπάντων σημαντικὰ τὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ δεύτερου βιβλίου τῶν *Ἠθ. Νικ.* Δικαιολογημένα τονίζει ὁ K. v. FRITZ, *Gnom.* 28, 1956, 330, πόσο παράξενο εἶναι, ὅτι ἀκριβῶς ὁ Ἀριστοτέλης τὴν μόρφωση τοῦ ἤθους χάρη στὴν δράση τὴν ξεχωρίζει τόσο ἔντονα ἀπὸ τὴν φύση. Ἐδῶ ἐγκαταλείπεται μιὰ παράδοση, ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ τὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Σοφοκλή. Πόσο προβληματικὴ γίνεται, αὐτὸ φαίνεται στὸν Εὐριπίδη.

καθόλου νὰ εἶναι τέτοιος. Πολὺ καθαρὰ εἶπε τὴν γνώμη του πάνω σ' αὐτὸ στὸν πρόλογο τοῦ βίου τοῦ *'Αλέξανδρου*, ὅπου τὴν ἀσχολία του τὴν χαρακτηρίζει βιογραφία κι ὄχι ἱστορία. Αὐτὸς δὲν ἐνδιαφέρθηκε ποτὲ γιὰ τὶς ἱστορικὲς ἀλληλεξαρτήσεις ἢ τὶς πολιτικὲς αἰτιολογίες, σὰν τὸν Θουκυδίδη· τὸν ἐνδιαφέρουν μόνο οἱ μεγάλες ἀνθρώπινες μορφές. Τὰ χαρακτηριστικά τους—ὅπως λέει στὸ χωρίο ποὺ μνημονεύσαμε—δὲν ἐμφανίζονται μόνο μὲ τὰ μεγάλα κατορθώματα, ἀλλὰ ἀκόμα καλύτερα σὲ μερικὲς μικρὲς χειρονομίες, σὲ μερικὰ λόγια *(ἀλλὰ πρᾶγμα βραχὺ πολλάκις καὶ ῥῆμα καὶ παιδιά τις ἔμφασιν ἤθους ἐποίησε μᾶλλον ἢ μάχαι μυριόνεκροι καὶ παρατάξεις αἱ μέγισται καὶ πολιορκίαι πόλεων)*. Αὐτὸς εἶναι ὁ Πλούταρχος τῶν ἀνεκδότων, ποὺ εἶναι πάντα ἕτοιμος νὰ χρησιμοποιήση τὰ μεγάλα του ἀποθέματα, καὶ μὲ ἀναρίθμητες μικρὲς ἱστορίες νὰ δώση στὶς βιογραφίες του ἐκείνην τὴν ποικιλία, ποὺ μᾶς γοητεύει. Δὲν στηρίζεται λιγότερο σ' αὐτὸ ἡ ἐπίδρασή τους μέσα ἀπὸ τοὺς αἰῶνες, ἔτσι ποὺ ἡ ἐπιβίωση τους ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας. Ἂν προσθέσουμε σ' αὐτὰ καὶ τὴν μεγάλη ἱκανότητα τοῦ Πλουτάρχου γιὰ τὴν δραματοποιημένη διήγηση καὶ τονίσουμε, ὅπως ταιριάζει, ὅτι μιὰ ζεστὴ κατανόηση γιὰ τὰ ἀνθρώπινα καὶ μιὰ συμπαθητικὴ ἠθικὴ αἰσιοδοξία δίνει καὶ στὶς βιογραφίες τὴν σφραγίδα τους, θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι εἴπαμε κάτι σημαντικὸ γιὰ τὸν χαρακτηρισμό τους. Γιὰ τὸ πρόβλημα, κατὰ πόσο ὁ Πλούταρχος χρησιμοποιοῦσε ἀνεξάρτητα καὶ πηγές, ἢ ἂν στηριζόταν σὲ ἕτοιμες ἐπιτομές, ἡ ἔρευνα σήμερα κλίνει περισσότερο νὰ ἀναγνωρίση τὴν προσωπική του συμβολή[1]. Φυσικὰ ὅμως πρέπει νὰ προϋποθέτουμε ὅτι παράλληλα εἶχε στὴ διάθεσή του συλλογὲς ποὺ τοῦ πρόσφεραν ἕτοιμα ἀποφθέγματα, ἀνέκδοτα, καὶ ποιητικὰ παραθέματα. Καὶ ὁ ἴδιος μπορεῖ νὰ δημιούργησε γιὰ λόγου του τέτοια βοηθητικὰ μέσα.

Μᾶς σώθηκαν εἰκοσιδυὸ *Βίοι Παράλληλοι*, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ δώσουμε μιὰν ἐπισκόπηση μαζὶ μὲ τὴν ἀπαρίθμησή τους[2]· χάθηκε τὸ ζευγάρι *'Επαμεινώνδας-Σκιπίων*, (αὐτὸς εἶναι μᾶλλον ὁ πρεσβύτερος Σκιπίωνας παρὰ ὁ Αἰμιλιανός). Μεμονωμένες βιογραφίες ἔχουμε τοῦ *Ἄρατου* καὶ τοῦ *'Αρταξέρξη* καὶ ἀκόμα τοῦ *Γάλβα* καὶ τοῦ *Ὄθωνα*. Μιὰν ὁλόκληρη σειρὰ ἄλλων ἀναφέρει ὁ κατάλογος τοῦ Λαμπρία, ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ ποιητῶν ('Ησίοδου, Πινδάρου, Ἄρατου), καὶ μιὰν τοῦ Κράτητα τοῦ φιλοσόφου, ποὺ ἦταν βέβαια Βοιωτὸς σὰν τὸν 'Ησίοδο καὶ τὸν Πίνδαρο.

'Η σκέψη νὰ ἑνώση σὲ ζευγάρια ἀπὸ ἕναν Ἕλληνα κι ἕναν Ρωμαῖο, ἀντιστοι-

1. Μιὰν διδακτικὴ βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα σὲ συνάρτηση μὲ τὸν βίο τοῦ Περικλῆ δίνει ὁ E. Buchner, *Gnom.* 32, 1960, 306.

2. 'Ο Ἄγης κι ὁ Κλεομένης τοποθετήθηκαν μαζὶ μὲ τοὺς δυὸ Γράκχους σὲ μιὰν τετράδα. Δὲν μπαίνουμε στὸ ζήτημα τῆς σχετικῆς χρονολόγησης τῶν *Βίων*. Αὐτὴ γίνεται πολὺ δύσκολη μὲ τὰ ἀμοιβαῖα παραθέματα, γιὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ὑπολογίζουμε ὑστερινὲς προσθῆκες, βλ. Ziegler *RE* (βλ. παραχ.), 899. C. Theander, <Zur Zeitfolge der Biographien Pl.s>, *Eranos* 56, 1958, 12.

χεῖ τόσο στὴν ἐποχή, στὴν ὁποία ἡ ἑλληνικὴ παράδοση ζητοῦσε νὰ διακριθῆ κοντὰ στὴν ρωμαϊκὴ δύναμη, ὅσο καὶ στὴν συμβιβαστικὴ φύση τοῦ Πλουτάρχου, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ ἑνώση τὰ ἱστορικὰ δεδομένα μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ κοσμοείδωλού του. Ὁ Πλούταρχος, ποὺ δὲν ὑποψιαζόταν ἀκόμα καθόλου τὴν σκεπτικιστικὴ πεποίθηση σύγχρονών μας ἱστορικῶν, ὅτι δὲν ὑπάρχουν πραγματικὲς παραλληλίες, στὶς συγκρίσεις του στάθηκε ποῦ καὶ ποῦ πολὺ τυχερός, ὅπως π.χ. στὸν *Δημήτριο* καὶ τὸν *Ἀντώνιο,* ἐνῶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις οἱ δυνατότητες σύγκρισης εἶναι πολὺ λίγες καὶ σχεδὸν λείπουν. Ἀκόμα καὶ στὸν *Περικλὴ* καὶ τὸν *Φάβιο Μάξιμο* μπορεῖ νὰ θεωρήση κανεὶς τὴν ὑπογράμμιση τῆς ἀμυντικῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου σὰν μέτριο συνδετικὸ μέλος. Ὅταν ὁ Πλούταρχος κλείνη κανονικὰ τὸ βιογραφικὸ ζευγάρι μὲ μιὰν ἀνακεφαλαιωτικὴ «σύγκρισιν»[1], τότε σ' αὐτὴν ἀναγνωρίζουμε ρητορικὴ παράδοση. Ἀρκετὰ εἶναι τραβηγμένα, ἄλλα κυλοῦν χωρὶς περιεχόμενο, κανένας ὅμως δὲν σκέφτεται πιὰ σήμερα, σὰν τὸν RUDOLF HIRZEL, νὰ ἀπαλλάξη τὸν Πλούταρχο ἀπὸ τὴν εὐθύνη αὐτῶν τῶν τμημάτων.

Ὅταν ἔγραφε ὁ Πλούταρχος, ὁ ἀττικισμὸς βρισκόταν στὴν ἀκμή του· μολαταῦτα κι ἐδῶ αὐτὸς δείχθηκε ἄνθρωπος τοῦ μέτρου. Ὁ ἐπίτιμος δημότης τῆς Ἀθήνας ἤξερε νὰ ἐκτιμᾶ τὴν ἀττικὴ παιδεία καὶ γλώσσα, ἀλλὰ οὔτε πῆρε μέρος στὸ κυνήγι σπάνιων ἀττικῶν λέξεων οὔτε ἐμπόδισε στοιχεῖα τῆς Κοινῆς νὰ μποῦν στὸ ἰδίωμά του, κι ἔτσι ἡ γλώσσα του ἐντάσσεται μέσα στὴν παράδοση τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Τὴν ἴδια μετρημένη στάση παίρνει καὶ ἀπέναντι στὴν ρητορική, ἀφότου ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς ποὺ εἶναι αἰσθητοὶ στὶς πρώιμες ἐπιδεικτικὲς ρητορεῖες. Στὴν ἀποφυγὴ τῆς χασμωδίας εἶναι τόσο προσεκτικός, ὥστε θέλησαν αὐτὸ τὸ στοιχεῖο νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν σὰν κριτήριο γνησιότητας. Ἡ προσπάθεια γιὰ ρυθμοποιία φαίνεται ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν συνηθισμένων τύπων ἀπόληξης (clausula)[2]. Τὴν προσωπική της σφραγίδα ἡ γλώσσα τοῦ Πλουτάρχου τὴν ἀποκτᾶ προπάντων χάρη στὶς μεγάλες περιόδους, ποὺ ἡ ὕπαρξή τους ὀφείλεται τόσο στὴν τάση νὰ ἀνακοινώση περισσότερα, ὅσο καὶ στὴν διάθεση τῆς ἐξελιγμένης ἐγγραμματωσύνης νὰ ἐντάξη ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερα νοητικὰ στοιχεῖα μέσα στὸ πλαίσιο ἑνὸς συγκροτήματος προτάσεων.

Στοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες πολλὰ ἀπὸ τὸν Πλούταρχο χάθηκαν, ὅπως δείχνει ἡ σημαντικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν κατάλογο τοῦ Λαμπρία[3] καὶ σὲ ὅσα σώθηκαν. Γιὰ τοὺς *Βίους* διαπιστώνουμε τὴν ὕπαρξη μιᾶς δίτομης ἔκδοσης μὲ χρονολογικὴ κατάταξη (σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴ χρονολογία), ποὺ ἴσως δημιουργήθηκε πρὸς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας. Τὴν μαρτυροῦν ἕνα χειρόγραφο τοῦ Seitenstetten (11/12.) καὶ ἕνα τῆς Μαδρίτης (Madrit. 55· 14. αἰ.). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν δίτομη ἐμφανίσθηκε στὴν πρώιμη βυζαντινὴ ἐποχὴ μιὰ τρίτομη, ποὺ κατάτασ-

---

1. Γιὰ τὴν ἔννοια: F. FOCKE, ‹Synkrisis›, *Herm.* 58, 1923, 327. Γιὰ τὸν Πλούταρχο: H. ERBSE, ‹Die Bedeutung der Synkrisis in den Parallelbiographien Plutarchs›, *Herm.* 84, 1956, 398.
2. Διτροχαῖος, κρητικὸς καὶ τροχαῖος, δυὸ κρητικοί, ὑποδόχμιος.
3. Τώρα στοῦ F. H. SANDBACH, *Plutarch Mor.* 7. Λειψ. 1967, 1.

σε τὸ ὑλικὸ πρῶτα σύμφωνα μὲ τὸν τόπο καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ σὲ δεύτερον λόγο σύμφωνα μὲ τὴν χρονική τους σειρά. Ἀπὸ αὐτὴν ἔχουμε ἤδη χειρόγραφα τοῦ 10. αἰ.: Vat. gr. 138, Laur. conv. soppr. 206, Laur. pl. 69,6, ἀπὸ ἕνα βιβλίο τὸ καθένα. Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ κώδ. Par. gr. 1674 (13. αἰ.) γιὰ τὴν τρίτομη ἔκδοση ὑπογραμμίζεται στὴν ἔκδοση τῆς *Coll. des Univ. de Fr.* (βλ. παρακ.), γιὰ τὴν ὁποία ὁ M. Juneaux ἐπιμελήθηκε τὶς ἀντιβολές. Γιὰ τὴν παράδοση τῶν *Ἠθικῶν* ἀποφασιστικὴν σημασία εἶχε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μάξιμος Πλανούδης, σὲ μιὰν ἐργασία ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13. ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 14. αἰ., συνένωσε σ' ἕνα Corpus ὅλα τὰ ἔργα ποὺ παραδίνονταν σὲ ἐπιμέρους ὁμάδες. Σ' αὐτὸ τὸ Corpus ὁ Πλανούδης ἐπρόταξε τὰ *Ἠθικά*, κι αὐτὸ ἦταν ἡ ἀφορμὴ νὰ πάρη ὅλη ἡ συλλογὴ αὐτὸν τὸν ἀκατάλληλο τίτλο. Γιὰ τὶς διάφορες βαθμίδες τῆς συλλεκτικῆς δραστηριότητας, στὴν διάρκεια τῆς ὁποίας ὁ Πλανούδης περίλαβε καὶ τοὺς *Βίους*, ἔχουμε λαμπροὺς μάρτυρες τοὺς κώδ. Ambros. 859 (C 126 inf. λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1296)· Paris. 1671 (τελειωμένος στὰ 1296)· Paris. 1672 (ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ 1302). Ἡ παράδοση τῶν *Ἠθικῶν* εἶναι πολὺ πλούσια καὶ διαφορετικὴ γιὰ τὰ ἐπιμέρους συγγράμματα. Σχετικὴ βιβλιογρ. στὸν 11. τόμ. τῆς ἔκδοσης τῶν *Ἠθικῶν* στὴν *Loeb Class. Libr.* 1965, 6.

Ἡ παλιὰ ἔκδοση τῶν *Ἠθικῶν* στοῦ Teubner ἀπὸ τὸν Γ. Ν. Βερναρδάκη σὲ 7 τόμ. (Λειψ. 1888-96) σχεδὸν ὁλόκληρη ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν νέα, γιὰ τὴν ὁποία δούλεψαν οἱ C. Hubert, W. Nachstadt, W. R. Paton, M. Pohlenz, W. Sieveking, I. Wegehaupt, K. Ziegler καὶ F. H. Sandbach (7 τόμ., ἀπὸ αὐτοὺς ὁ 5. ὄχι ἀκόμα πλήρης, Λειψ. 1908-1967· σὲ καινούργιο τύπωμα, μὲ πολλὲς προσθῆκες τοῦ H. Drexler κυκλοφόρησαν τὰ τεύχη V/1. 3· VI/1-3, 1957-66). Γιὰ τοὺς *Βίους* ἡ ἔκδοση τοῦ C. Sintenis ἀπὸ τὸν οἶκο Teubner (5 τόμ. Λειψ. 1852-55, ξανατυπωμένη συχνὰ) ὑποχώρησε μπροστὰ στὴν ἐκδ. τῶν C. Lindskog καὶ K Ziegler (4 τόμ. σὲ 8 μέρη Λειψ. 1914-39, ὁ 1. σὲ 3. ἐκδ. ἀπὸ τὸ 1960). Στὴν *Coll. des Univ. de Fr.* (δίγλ.): R. Flacelière, M. Juneaux, E. Chamby, *Plut. Les vies parallèles.* 1 (*Thésée-Romulus. Lycurgus-Numa*) 1957· 2 (*Solon-Publicola. Thémistocle-Camille*) 1961· 3 (*Périclès-Fab. Max., Alcibiade-Coriolan*) 1964· 4 (*Timoléon-Paul Emile. Pélopidas-Marcellus*) 1966· 5 (*Aristidês-Caton Philopoemen-Flamininus*) 1969. Παρακάτω δίνουμε μιὰν συνολικὴ ἐπισκόπηση τῶν ἔργων ποὺ σώζονται. Οἱ ἀριθμοὶ μέσα σὲ παρένθεση ἀναφέρονται στὶς νέες ἐκδόσεις ποὺ μνημονεύσαμε, καὶ μόνο γιὰ ἕνα μικρὸ τμῆμα τῶν *Ἠθικῶν* παραπέμπουμε ἀκόμα στὸν Βερναρδάκη. Τὰ ψευδεπίγραφα σημειώνονται μὲ ἐγκλεισμὸ τοῦ αὐξητικοῦ ἀριθμοῦ σὲ παρένθεση, ἐνῶ τὰ ἀμφίβολα μὲ ἕνα ἐρωτηματικό (;) ποὺ ἀκολουθεῖ· σχετικὰ ὅμως πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε τὴν ἀβεβαιότητα ποὺ ἐπικρατεῖ ἀκόμα γιὰ τὴν ἀποτίμηση μερικῶν συγγραμμάτων.

Ἠθικά:

1. *Περὶ παίδων ἀγωγῆς.* De liberis educandis (I 1).—2. *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν.* De audiendis poetis (I 28).—3. *Περὶ τοῦ ἀκούειν.* De audiendo (I 75).—4. *Πῶς ἄν τις διακρίνειε τὸν κόλακα τοῦ φίλου.* De adulatore et amico (I 97).—5. *Πῶς ἄν τις αἴσθοιτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ.* De profectibus in virtute (I 149).—6. *Πῶς ἄν τις ἀπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο.* De capienda ex inimicis utilitate (I 172).—7. *Περὶ πολυφιλίας.* De amicorum multitudine (I 186).—8. *Περὶ τύχης.* De fortuna (I 197).—9. *Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας.* De virtute et vitio (I 204).—10. *Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον.* Consolatio ad Apollonium (I 208).—11. *Ὑγιεινὰ παραγγέλματα.* De tuenda sanitate praecepta (I 253).—12. *Γαμικὰ παραγγέλματα.* Coniugalia praecepta (I 283).—13. *Τῶν ἑπτὰ σοφῶν συμπόσιον.* Septem sapientium convivium (I 300).—14. *Περὶ δεισιδαιμονίας.* De superstitione (I 338).—15. *Βασιλέων ἀποφθέγματα καὶ στρατηγῶν.* Regum et imperatorum apophthegmata (II/1,1).—16. *Ἀποφθέγματα Λακωνικά.* Apophthegmata Laconica. Instituta Laconica. Apophth. Lacaenarum (II/1, 110. 204. 216).—17. *Γυναικῶν ἀρεταί.*

Mulierum virtutes (II/1, 225).—18 *Αἴτια Ῥωμαϊκὰ καὶ Ἑλληνικά.* Aetia Romana. Aetia Graeca (II/1, 273. 337).—(19). *Συναγωγὴ ἱστοριῶν παραλλήλων Ἑλληνικῶν καὶ Ρωμαϊκῶν.* Parallela minora (II/2, 1).—20. *Περὶ τῆς Ῥωμαίων τύχης.* De fortuna Romanorum (II/2, 43).—21. *Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς λόγος α', β'.* De Alexandri Magni fortuna aut virtute or. I et II (II/2, 75. 93).—22. *Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι.* De gloria Atheniensium (II/2, 121).—23. *Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος.* De Iside et Osiride (II/3, 1).—24. *Περὶ τοῦ Εἶ τοῦ ἐν Δελφοῖς.* De E apud Delphos (III 1).—25. *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* De Pythiae oraculis (III 25).—26. *Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων.* De defectu oraculorum (III 59).—27. *Εἰ διδακτὸν ἡ ἀρετή·* An virtus doceri possit (III 123).—28. *Περὶ ἠθικῆς ἀρετῆς.* De virtute morali (III 127.) 29. *Περὶ ἀοργησίας.* De cohibenda ira (III 157).—30. *Περὶ εὐθυμίας.* De tranquillitate animi (III 187).—31. *Περὶ φιλαδελφίας.* De fraterno amore (III 221).—32. *Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔγγονα φιλοστοργίας.* De amore prolis (III 255).—33 *Εἰ αὐτάρκης ἡ κακία πρὸς κακοδαιμονίαν.* An vitiositas ad infelicitatem sufficiat (III 268).—34. *Περὶ τοῦ πότερον τὰ ψυχῆς ἢ τὰ σώματος πάθη χείρονα.* Animine an corporis affectiones sint peiores (III 273). —35. *Περὶ ἀδολεσχίας.* De garrulitate (III 279).—36. *Περὶ πολυπραγμοσύνης.* De curiositate (III 311).—37. *Περὶ φιλοπλουτίας.* De cupiditate divitiarum (III 332).—38. *Περὶ δυσωπίας.* De vitioso pudore (III 346).—39. *Περὶ φθόνου καὶ μίσους.* De invidia et odio (III 365).—40. *Περὶ τοῦ ἑαυτὸν ἐπαινεῖν ἀνεπιφθόνως.* De laude ipsius (III 371·.—41. *Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων.* De sera numinis vindicta (III 394).—(42.) *Περὶ εἱμαρμένης.* De fato (III 445).—43. *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου.* De genio Socratis (III 460).—44. *Περὶ φυγῆς.* De exilio (III 512).—45 *Παραμυθητικὸς πρὸς τὴν γυναῖκα.* Consolatio ad uxorem (III 533).—46. *Συμποσιακῶν βιβλία θ'.* Quaestionum convivalium libri IX (IV 1).—47. *Ἐρωτικός.* Amatorius (IV 336).—(48) *Ἐρωτικαὶ διηγήσεις.* Amatoriae narrationes (IV 396).—49. *Περὶ τοῦ ὅτι μάλιστα τοῖς ἡγεμόσι δεῖ τὸν φιλόσοφον διαλέγεσθαι.* Maxime cum principibus philosopho esse disserendum (V/1, 1).—50. *Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαίδευτον.* Ad principem ineruditum (V/1, 11).—51. *Εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον.* An seni sit gerenda res publica (V/1, 20).—52. *Πολιτικὰ παραγγέλματα.* Praecepta gerendae rei publicae (V/1, 58).—53. (;) *Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας.* De tribus rei publicae generibus (V/1, 127).—54. *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι.* De vitando aere alieno (V/1, 131).—(55) *Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων.* X oratorum vitae (Βερν. V 146).—56. (;) *Συγκρίσεως Ἀριστοφάνους καὶ Μενάνδρου ἐπιτομή* Aristophanis et Menandri comparatio (Βερν. V 203).—57. *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας.* De Herodoti malignitate (Βερν. V 208).—(58.) *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων βιβλία ε'.* De placitis philosophorum (Βερν. V 264).—59. *Αἴτια φυσικά.* Aetia physica (V/3,1).—60. *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης.* De facie in orbe lunae (V/3, 31). —61. *Περὶ τοῦ πρώτως ψυχροῦ.* De primo frigido (V/3, 90).—62 *Πότερον ὕδωρ ἢ πῦρ χρησιμώτερον.* Aqua an ignis utilior (VI/1, 1).—63. *Πότερα τῶν ζῴων φρονιμώτερα.* De sollertia animalium (VI/1, 11) —64 (;) *Περὶ τοῦ τὰ ἄλογα λόγῳ χρῆσθαι.* Bruta ratione uti (VI/1, 76).—65. *Περὶ σαρκοφαγίας α'.* De esu carnium I (VI/1, 94).—66. *Περὶ σαρκοφαγίας β'.* De esu carnium II (VI/1, 105).—67. *Πλατωνικὰ ζητήματα.* Platonicae quaestiones (VI/1, 113).—68. *Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας.* De animae procreatione in Timaeo (VI/1, 143).—(69) *Ἐπιτομὴ τοῦ περὶ τῆς ἐν τῷ Τιμαίῳ ψυχογονίας.* Epitome libri de animae procreatione in Timaeo (VI/1, 189).—70. *Περὶ Στωικῶν ἐναντιωμάτων.* De Stoicorum repugnantiis (VI/2, 1).—71. *Ὅτι παραδοξότερα οἱ Στωικοὶ τῶν ποιητῶν λέγουσιν.* Stoicos absurdiora poetis dicere (VI/2, 59).—72. *Περὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν πρὸς τοὺς Στωικούς.* De communibus notitiis contra Stoicos (VI/2, 62).—73. *Ὅτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον.* Non posse suaviter vivi secundum Epicurum (VI/2, 124).—74. *Πρὸς Κω-*

λώτην. Adversus Colotem (VI/2, 173).—75. *Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ λάθε βιώσας*. De latenter vivendo (VI/ 2, 216).—(76.) *Περὶ μουσικῆς*. De musica (VI/3,1).—77. (;) *Πότερον ψυχῆς ἢ σώματος ἐπιθυμία καὶ λύπη*. De libidine et aegritudine (VI/3, 37).—(78.) *Εἰ μέρος τὸ παθητικὸν τῆς ἀνθρώπου ψυχῆς ἢ δύναμις*. Parsne an facultas animi sit vita passiva (VI/ 3, 46).—Διάφορα ἀπανθίσματα καὶ ἀποσπάσματα στοῦ Βερν. VII.

Βίοι:

I/1: *Θησεὺς—Ρωμύλος. Σόλων—Ποπλικόλας. Θεμιστοκλῆς—Κάμιλλος. Ἀριστείδης—Μάρκος Κάτων. Κίμων—Λούκουλλος.*

I/2: *Περικλῆς—Φάβιος Μάξιμος. Νικίας—Κράσσος. Κοριολανός—Ἀλκιβιάδης. Δημοσθένης—Κικέρων.*

II/1. *Φωκίων—Κάτων. Δίων—Βροῦτος. Αἰμίλιος Παῦλος—Τιμολέων. Σερτώριος—Εὐμένης.*

II/2: *Φιλοποίμην—Τ. Φλαμίνιος. Πελοπίδας—Μάρκελλος. Ἀλέξανδρος—Καῖσαρ.*

III/1: *Δημήτριος—Ἀντώνιος, Πύρρος—Μάριος. Ἄρατος—Ἀρταξέρξης. Ἆγις καὶ Κλεομένης—Τιβέριος καὶ Γ. Γράκχοι.*

III/2: *Λυκοῦργος—Νουμᾶς. Λύσανδρος—Σύλλας. Ἀγησίλαος—Πομπήιος.*

VI/1: *Γάλβας—Ὄθων.*

Ὁ ZIEGLER στὸ ἄρθρο του τῆς *RE* ἀναφέρει ὑπομνηματισμένες εἰδικὲς ἐκδόσεις στὰ ἐπιμέρους συγγράμματα τῶν *Ἠθικῶν*, ἐνῶ γιὰ τοὺς *Βίους* τὶς δίνει συγκεντρωμένες (960). Πρόσθ. R. FLACELIÈRE, *P. Dialogue sur l'Amour*. Παρίσι 1953 J. DERFADAS, *P. Le Banquet des Sept Sages*. Παρίσι 1954. F. LASSERRE, *P. de la Musique*. Olten-Λωζάνη 1954. V. CILENTO, *Plutarco. Diatriba isiaca e dialoghi*. Φλωρεντία 1962 (*Π. Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος* καὶ *Π. τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων·* δίγλ.). E. VALGIGLIO, [*Plut.*] *de fato*. Ρώμη 1964 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπομν.). H. GORGEMANNS, *Das Mondgesicht*. Ζυρίχη 1968 (*Lebendige Antike*. Μετάφρ.). J. G. GRIFFITH, *Plutarch, De Iside et Osiride*. Leiden 1970 (Εἰσαγωγή, Μετάφρ. Ὑπόμν.). W. H. PORTER, *Life of Dion*. Δουβλίνο 1952. S. GEREVINI, *Vita di Flaminino*. Μιλάνο 1952 (μὲ μετάφρ.). EUG. MANNI, *Vita Dem. Pol.* Φλωρεντ. 1953. A. GARZETTI, *Vita Caesaris*. Φλωρεντ. 1954. R. DEL RE, *Vita di Bruto*. 3. ἔκδ. Φλωρεντ. 1955. E. VALGIGLIO, *Vita di Mario*. Φλωρεντ. 1956 *Vita dei Gracchi*. Ρώμη 1957. D. MAGNINO, *Plutarchi Vita Ciceronis*. Bibl. di studi superiori 44. Φλωρεντία 1963. IDA CALABI LIMENTANI, *Vita Aristidis*. Φλωρεντία 1964. J. R. HAMILTON, *Alexander*. Ὀξφόρδη 1969 (μὲ ὑπόμν.).—Λεξικό: D. WYTTENBACH. Λειψ. 1843· γιὰ τὸν Index Graecitatis τῶν *Ἠθικῶν* (τόμ. 8. τῆς ἔκδοσης τοῦ D. WYTTENBACH, Ὀξφ. 1830 ἑτοιμάζεται ξανατύπωμα στοῦ Olms/Hildesheim.—Ὁ Πλούταρχος μεταφράσθηκε πολύ, ἐδῶ δίνουμε μόνο νεότερες μεταφράσεις σὲ ἐπιλογή: BR. SNELL, *Von der Ruhe des Gemütes und andere philos. Schriften*. Ζυρίχη 1948. K. ZIEGLER, *P. über Gott und Vorsehung, Dämonen und Weissagung*. Ζυρίχη 1952. Τοῦ ἴδ. *Grosse Griechen und Römer* 1-6. Ζυρίχη 1954-65 (ὅλες οἱ μεταφράσεις ποὺ μνημονεύσαμε ὡς ἐδῶ, συνολικὰ στὴν *Bibl. der Alten Welt*).W. AX, *Griech. Heldenleben*. 6. ἔκδ. Στουττγ. 1953. Τοῦ ἴδ. *Röm. Heldenleben*. 5. ἔκδ. Στουττγ. 1953. *Pl. Lebensbeschreibungen*. Σύμφωνα μὲ τὴν μετάφρ. τοῦ J. F. KALTWASSER, ξαναδουλεμ. ἀπὸ τὸν H. FLOERKE, τόμ. 1-5. Μόναχο 1964-1965 (κίτρινα βιβλία τσέπης Goldman 1438/1439). Γαλλικά: R. FLACELIÈRE, *Sagesse de Plutarque*: Παρίσι 1964 (μὲ μετάφρ. ἐκλογῆς ἀπὸ τὰ 10 συγγράμματα). B. LATZARUS, *Vies parallèles*. 5 τόμ. Παρίσι 1951-55. Ἀγγλικὴ μετάφρ. στὴν δίγλωσση ἔκδοση τῆς *Loeb Class. Libr.* F. C. BABBITT, H. CHERNISS, W. C. HELMBOLD. L. PEARSON, F. H. SANDBACH, κ.ἄ. *Moralia*, 15 τόμ. Λονδ. 1927-1969. B. PERRIN, *The Parallel Lives*. 11 τόμ. Λονδ. 1914-26· ξανατυπώματα ὡς τὰ 1959. Ἰταλ.: C. CARENA, *Vite parallele*. Μιλάνο 1966.—L. CLARE,

<La première traduction en Occident des Vies parallèles de Plutarque>, *Bull. Budé* 27, 1968, 405. —Μιὰν συνολικὴ πλούσια μονογραφία ἔχουμε στὸ μεγάλο ἄρθρο τοῦ K. ZIEGLER στὴν *RE* 21, 1951, 636,-962. Ἰταλ. Brescia 1965. Ὡραῖος χαρακτηρισμὸς στοῦ M. POHLENZ, *Gestalten aus Hellas*. Μόναχο 1950, 671. Σημαντικὸ γιὰ τὴν θρησκευτικότητα τοῦ Πλουτάρχου: M. P. NILSSON, *Gesch. d. gr. Rel* 2, 2. ἐκδ. Μόναχο 1961, 402.—Γιὰ τὴν βιογραφία σὰν εἶδος: W. STEIDLE, *Sueton und die ant. Biographie. Zet.* 1. Μόναχο 1951. A. DIHLE, *Stud. z. griech. Biogr. Abh. Ak. Gott. Phil.-hist. Kl.* 3. F 37, 1956, μὲ σπουδαῖα κεφάλαια γιὰ τὸν Πλούταρχο καὶ ἀνάλυση τοῦ Βίου τοῦ Κλεομένη.—Ἔρευνες: H. SCHLAEPFER, *Pl. und die klass. Dichter*. Ζυρίχη 1950. M. A. LEVI, *Pl. e il V. secolo*. Μιλάνο 1955. R. WESTMANN, *Pl. gegen Kolotes. Seine Schrift «Adversus Colotem» als philosophiegeschichtliche Quelle. Acta Philos. Fennica*. 7. Ἑλσίνκι 1955. E. MEINHARDT, *Perikles bei Pl.* Διδ. διατρ. Fulda 1957. R FLACELIÈRE, <Pl. et l'epicurisme>, στὸ συλλογικὸ ἔργο *Epicurea in mem. H. Bignone*. Γένοβα 1959, 197. W. CL. HELMBOLD καὶ E. N. O'NEIL, *Pl.s Quotations*. Βαλτιμόρη 1959. H. WEBER, *Die Staats- und Rechtslehre Pl.s von Chaironeia*. Βόννη 1959. A. M. TAGLIASACCHI, <Le teorie estetiche e la critica letteraria in Plutarco>, *Acme* 14, 1961, 71. LISETTE GOESSLER, *Pl s Gedanken uber die Ehe*. Διδ. διατρ. Βασιλεία. Ζυρίχη 1962. FR FUHRMANN, *Les images de Plutarque*. Παρίσι 1964. PH. A STADTER, *Plutarch's Historical Methods. An Analysis of the Mulierum Virtutes*. Cambridge, Mass. Harvard Un. Pr. 1965. R. H. BARROW, *Plutarch and his Times*. Λονδίνο 1967. D. BABUT, *Plutarque et le stoicisme*. Παρίσι 1969. Περισσότερες ἔρευνες: *Association Guillaume Budé; Actes du 8e Congrès*. Παρίσι 1969.—Ἐπιβίωση: R. HIRZEL, *Plutarch. Erbe der Alten* 4. Λειψ. 1912.

2΄ Η ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗΣ

Μὲ τὸν Ἰσοκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα ἔχουμε μιὰν παιδαγωγικὴ ἀντινομία, ποὺ ἐπηρέασε τὴν πνευματικὴ ζωὴ μὲ ἐναλασσόμενη ἔνταση ὡς τὸ ἡλιοβασίλεμα τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Στὴν μάχη αὐτὴν γιὰ τὰ πρωτεῖα στὴν ἀγωγὴ τῶν νέων ἔγιναν κι ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς ὑπερπηδήσεις συνόρων καὶ συμβιβαστικὲς προσπάθειες, ἐπειδὴ καὶ ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ρητορικὴ διεκδικοῦσαν γιὰ λογαριασμόν τους ὁλόκληρη τὴν παιδεία. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ὅπως χαράξαμε τὰ σύνορά της, οἱ παλιὲς καὶ οἱ νέες φιλοσοφικὲς σχολὲς ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὲς γὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὶς διεκδικήσεις τους. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ πολλὰ καὶ ὄχι λιγότερο ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα τοῦ Κικέρωνα νὰ συμβιβάση τὶς ἀπαιτήσεις καὶ τῶν δυὸ πλευρῶν. Ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετικὴ στοὺς δυὸ πρώτους αἰῶνες τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, πρὶν ὁ Νεοπλατωνισμὸς ξαναθέση σὲ κίνηση τὴν πνευματικὴ ζωή. Τώρα ἡ φιλοσοφία εἶχε ἀφήσει μεγάλα τμήματα τοῦ ἐπίμαχου πεδίου στὴν ρητορική, ἡ ὁποία κυριαρχοῦσε στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης κι ἐπηρέαζε τὸν χαρακτήρα τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς[1]. Ἡ μάχη μὲ τὴν φιλοσοφία εἶχε χάσει τὴν

1. H. I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. 5 ἐκδ. Παρίσι 1960 (γερμανικὰ Freiburg/Μόναχο 1957). D. L CLARK, *Rhetorik in Greco-Roman education*. Νέα Ὑόρκη 1957, μὲ πλούσια βιβλιογρ. Μιὰν καλὴ καθοδήγηση προσφέρει ὁ W. KROLL, *RE* S 7, 1940, 1039 (ἰδιαίτ. 1105 κέ.)· πβλ. ἐπίσης A. D. NOCK, *Sallustius*. Cambr. 1926, XVII.

ὀξύτητά της, καὶ μάλιστα καμιὰν φορὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ δημιουργήση φιλικὲς σχέσεις μαζί της. Ἡ πολιτεία ἔδινε τὶς εὐλογίες της σ' αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη, ὅταν ὁ Βεσπασιανὸς μὲ ἕνα διάταγμα τοῦ 74 μ.Χ. παραχωροῦσε στοὺς γραμματικοὺς καὶ τοὺς ρήτορες ἀλλὰ καὶ στοὺς γιατρούς, ξεχωριστὰ προνόμια[1]. Ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας ἔκαμε τὴν ἀρχὴ στὴν Ρώμη μὲ τὴν ἵδρυση ἑδρῶν διδασκαλίας τῆς ρητορικῆς, ποὺ πληρώνονταν ἀπὸ τὸ κράτος. Ἀργότερα ἱκανοποιήθηκε καὶ ἡ φιλοσοφία, γιατὶ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ἵδρυσε στὴν Ἀθήνα τέσσερις ἕδρες, κι ἔτσι τὸ κάθε μεγάλο σύστημα εἶχε τὰ ἴδια δικαιώματα[2]. Ὅποιος ὅμως συγκρίνει τὴν πυκνότητα καὶ τὴν ἔνταση τῆς ρητορικῆς διδασκαλίας μέσα στὴν αὐτοκρατορία μὲ τὴν σημασία τῆς φιλοσοφίας στὴν ἴδια ἐποχή, βλέπει ἀμέσως πρὸς ποιὰν πλευρὰ ἔκλινε ἡ πλάστιγγα. Ὅποιος ἤθελε νὰ πάρη ἀνώτερη μόρφωση, ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήση τὸν δρόμο τῆς ρητορικῆς. Ἂν εἶχε περάσει τὴν στοιχειακὴ μόρφωση,τότε ἡ γραμματικὴ διδασκαλία τὸν ἔμπαζε μὲ περισσότερα διαβάσματα στὴν θεωρία τῆς τέχνης τοῦ λόγου καὶ τὸν ἀσκοῦσε μὲ προασκήσεις (*προγυμνάσματα*)[3] διαφορετικοῦ εἴδους: μὲ τὴν ἀποστήθιση, τὴν *χρείην*, ἡ ὁποία μὲ λεπτολόγα διάταξη ἐπεκτείνεται σὲ ὁποιανδήποτε ἠθικολογία, τὴν περιγραφὴ (*ἔκφρασις*), τὸν ἀποδεικτικὸ ἔλεγχο ἢ τὴν ἀντίκρουση ἑνὸς ὑποθετικοῦ θέματος, γιὰ νὰ μνημονεύσουμε μόνο αὐτά. Πόσο ἐπηρεαζόταν ἀκόμα καὶ τὸ σχολεῖο τῆς ἐποχῆς μας ἀπὸ αὐτό, πρὶν νομίσουν καλύτερο νὰ ἀφήσουν τὰ παιδιὰ νὰ δημιουργοῦν μόνα τους φανταστικὲς ἱστορίες μὲ πέννα καὶ μολύβι, τὸ βλέπει ὁ καθένας. Ὕστερα ἀπὸ τὴν γραμματικὴ διδασκαλία ἀκολουθοῦσε ἡ ρητορική, ποὺ ἔπρεπε νὰ διαπλάση τὸν ἐπιδέξιο ρήτορα, καὶ τὴν τελευταία φάση τὴν ἀποτελοῦσε ἡ ρητορικὴ ἐπίδειξη ἐπάνω σ' ἕνα φανταστικὸ θέμα[4]. Οἱ *Suasoriae* (*παραινέσεις*) καὶ *Controversiae* (*ἀντιλογίες*) τοῦ Σενέκα τοῦ πρεσβύτερου μᾶς δίνουν μιὰν κυριολεκτικὰ συνταρακτικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἀπίστευτη φαντασία μὲ τὴν ὁποία ἀνακάτωναν ἐκεῖ τὶς πιὸ ἔξαλλες ἱστορίες καὶ τὶς ἔδιναν γιὰ θέματα αὐτῶν τῶν ἀσκήσεων.

Τὴν ποίηση τῆς ἐποχῆς ἡ ρητορικὴ τὴν ἐπηρέασε μὲ δυὸ τρόπους. Πρῶτα πρῶτα δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν ἔχη συνέπειες τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ περισσότεροι ποιητὲς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶχαν φοιτήσει οἱ ἴδιοι στὴν ρητορικὴ σχολή. Ὕστερα—κι αὐτὸ εἶναι πιὸ σημαντικὸ—ἡ ρητορικὴ μὲ τὶς ἀπαιτήσεις της ἔμπαινε στὰ χωράφια τῆς ποίησης. Μιὰ ἐξέλιξη, ποὺ εἴδαμε ὅτι ἄρχισε μὲ τὸν Γοργία, ὁλοκληρώνεται

---

1. Ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Πέργαμο: R. HERZOG, *Sitzb. Akad Berl. Phil.-hist Kl.* 1935, 967. S. RICCOBONO, *Fontes Iuris Anteiustiniani* 1, 2. ἔκδ. 1941, 420.

2. Λουκιανοῦ, *Εὐνοῦχος* 3.

3. Γιὰ τὸ πῶς οἱ γραμματικοὶ κυρίευσαν ἕνα μέρος τῆς ρητορικῆς διδασκαλίας, KROLL, (βλ. σ. 1133, σημ. 1), 1119, 33.

4. W. HOFRICHTER, *Stud z. Entwicklungsgesch d. Deklamation*. Διδ. διατρ. Breslau 1935. Ἀπαρίθμηση τῶν γυμνασμάτων στῶν CHRIST-SCHMID, *Gesch. d. griech. Lit.* 2. μέρ./1, 6. ἔκδ. Μόναχο 1920, 461 καὶ μέρ./2, Μόναχο 1924, 931. Τρία θέματα γιὰ ρητορικὲς μελέτες μὲ ψευτοιστορικὸ περιεχόμενο, τώρα στοὺς *Ox. Pap.* 24, 1957, ἀρ. 2400.

τώρα: ὁλόκληρα εἴδη ὅπως τὸ ἐγκώμιο καὶ τὸ ἐπιθαλάμιο, ποὺ ἄλλοτε ἀνῆκαν στὴν ποίηση, γίνονται σταθερὸ κτῆμα τῆς ρητορικῆς.

Ἀκόμα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, στὰ μέσα τοῦ πρώτου προχριστιανικοῦ αἰώνα, ἀρχίζει ἡ ἀντίδραση ποὺ προετοιμαζόταν ἀπὸ πολὺν καιρό, ἐναντίον τοῦ ἀσιανισμοῦ, ἀντίδραση ποὺ ἐμφανίζεται σὰν ἐπιστροφὴ στὰ παλιὰ ὑποδείγματα τοῦ ἀττικοῦ ὕφους[1]. Τὸν ἀττικισμὸ αὐτὸν τὸν συναντοῦμε καὶ στὴν πολεμικὴ τοῦ Κικέρωνα ὅπως καὶ στὸν Καικίλιο ἀπὸ τὴν Καλὴ Ἀκτὴ τῆς Σικελίας καὶ στὸν Διονύσιο τὸν Ἁλικαρνασσέα. Ἀπὸ τὴν πλούσια συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Καικίλιου, ἡ ὁποία ἐκτὸς ἀπὸ ἔργα ρητορικῆς τέχνης, ἐξηγητικὰ καὶ λεξικογραφικά, περιλάμβανε καὶ μιὰν ἔκθεση τοῦ πολέμου τῶν δούλων, ἔχουμε μόνο ἀποσπάσματα[2]. Τὸ βιβλίο του *Περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν δέκα ῥητόρων* καταρχὴν ἴσως δημιούργησε τὸν Κανόνα, ὁπωσδήποτε ὅμως ἐπηρέασε πολὺ τὴν εἰκόνα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Αὐτὸς ὁ αὐστηρὸς ἐχθρὸς τοῦ ἀσιανισμοῦ (*Κατὰ Φρυγῶν. Τίνι διαφέρει ὁ Ἀττικὸς ζῆλος τοῦ Ἀσιανοῦ*) ἐκτιμοῦσε κυρίως τὸν Λυσία, ἐνῶ δὲν ἔδειχνε καμιὰν κατανόηση γιὰ τὸ μεγαλεῖο τοῦ πλατωνικοῦ ὕφους. Ἐδῶ ἐπιδρᾶ τὸ πνεῦμα τοῦ αὐστηροῦ καὶ σχολαστικοῦ Ἀπολλόδωρου ἀπὸ τὴν Πέργαμο[3], ὁ ὁποῖος ἴσως ἦταν δάσκαλός του, ὅπως ἦταν ἄλλωστε καὶ τοῦ Αὐγούστου. Ἐναντίον του στράφηκε στὴν ἑπόμενη γενεὰ ὁ Θεόδωρος ἀπὸ τὰ Γάδαρα, δάσκαλος τοῦ Τιβέριου, μὲ μιὰν πιὸ ἐλεύθερη ἀντίληψη. Ἡ ἀντιδικία τῶν δυὸ ἀνδρῶν, στὴν ὁποία καὶ πάλι δρᾶ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀναλογία καὶ τὴν ἀνωμαλία, συνεχίστηκε μὲ ἀξιοσημείωτον τρόπο στοὺς νεότερούς τους. Ὁ Καικίλιος ἔγραψε *Περὶ ὕψους*, ποὺ τὸ ἐννοοῦσε σὰν στιλιστικὴν ἔννοια καὶ τὸ πραγματευόταν καθαρὰ τεχνικο-περιγραφικά. Μὲ ἕνα σύγγραμμα τοῦ ἴδιου τίτλου, ποὺ μᾶς σώθηκε ἀποσπασματικό, τοῦ ἀπάντησε γύρω στὰ 40 μ.Χ. ἕνας Ἀνώνυμος[4], ποὺ ἦταν μαθητὴς τοῦ Θεόδω-

1. Γιὰ τὴν κατανόηση αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης μένουν σημαντικὲς οἱ ἀπόψεις τοῦ v. WILAMOWITZ, *Herm.* 35, 1900, 1· βιβλιογρ. E. RICHTSTEIG, *Bursians Jahresb.* 234, 1932, 1. A. BOULANGER, *Aelius Aristide*. Παρίσι 1923, 66.

2. E. OFENLOCH, Λειψ. 1907.

3. G. BALLAIRA, <La dottrina delle figure retoriche in Apollodoro di Pergamo>, *Quad. Urb.* 5, 1968, 37.

4. Σύμφωνα μὲ μιὰν ψεύτικη ἀπόδοση ποὺ ὀφείλεται στὴν ἐπιγραφὴ *Διονυσίου ἢ Λογγίνου*, μιλοῦν συχνὰ γιὰ τὸν Ψευδο-Λογγίνο. O. JAHN-J. VAHLEN, Βόννη 1910. Ἔκδ. στερεότ. μὲ βιβλιογρ. καὶ πίνακες ἀπὸ τὸν H. -D. BLUME, Στουττγ. 1967. A. O. PRICKARD, 2. ἔκδ. Ὀξφ. 1947. H. LEBÈGUE, 2. ἔκδ. *Coll. des Un. de Fr.* 1952 (δίγλ.). D. A. RUSSELL, *On the Sublime*. Ὀξφόρδη 1964 (μὲ ὑπόμν. καὶ βιβλιογρ.). R. BRANDT, *Pseudo-Longinus, Vom Erhabenen*. Darmstadt 1966 (δίγλωσσο). Μετάφρ.: H. F. MULLER, Χαϊδελβ. 1911. R. v. SCHELIHA, Βερολ. 1938. D. A. RUSSELL, <*On Sublimity*>. Μετάφρ. μὲ εἰσαγωγή. Ὀξφ. 1965 (στὴν σ. XX κατάλογος τῶν περιπτώσεων στὶς ὁποῖες ὁ R. τροποποίησε τὴν ἄποψή του). Λεξιλόγιο: R. ROBINSON, *Indices tres etc.* Ὀξφ. 1772. D. ST. MARIN, *Bibliography of the <Essay on the Sublime>*, Leiden 1967. Ἐπίδραση τῆς θεωρίας τοῦ Δημόκριτου γιὰ τὸν ἐνθουσιασμὸ ὑποθέτει ὁ F. WEHRLI, *Phyllobolia für P. von der Mühll*. Βασιλεία 1946, 11. 23. Γιὰ τὸ ἔργο: J. W. H. ATKINS, *Literary Criticism in Antiquity*, 2 τόμ. Λονδ. 1952 (ἀρχικὰ Cambr. Un. Press 1934), 2. 210. G. M. A. GRUBE, <Notes on the Περὶ ὕψους>, *Am. Journ.*

ρου. Σύμφωνα μὲ αὐτόν, τὸ ὕψος δὲν τὸ πετυχαίνουμε μὲ κανόνες, ἀλλὰ ὑπάρχει παντοῦ ὅπου τὸ μεγάλο φρόνημα, ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὰ καθημερινά, μπορεῖ νὰ ἐκφρασθῆ ἔτσι ποὺ νὰ αἰχμαλωτίζῃ τὴν ψυχή μας. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβῆ καὶ μὲ τὸ δημοσθενικὸ πάθος, ὅπως καὶ μὲ τὴν τραγικὴ σοβαρότητα ἢ μὲ τὸν πλατωνικὸ ὁραματισμό. Ὁ συγγραφέας μας δὲν νοιάζεται γιὰ ἀκριβέστερες διαφοροποιήσεις. Μιὰ ποὺ δὲν νομίζει ὅτι ἀξίζει νὰ θαυμάζωνται τὰ μικρὰ ρεματάκια, ἂς εἶναι καὶ καθαρὰ καὶ χρήσιμα, ἀλλὰ τὰ ὁρμητικὰ ποτάμια, τὸν βλέπουμε νὰ ἐγκωμιάζῃ τὸ μεγαλοφυὲς στὶς πελώριες διαστάσεις του, ἀκοῦμε ὅμως καὶ τὴν ἀπάντηση στὴν ἀρχὴ τοῦ Καλλίμαχου, ποὺ διατυπώθηκε μὲ τὴν ἴδια εἰκόνα ἀλλὰ μὲ ἀντίθετο νόημα (βλ. σ. 982).

Δυσκολίες δημιουργεῖ τὸ τέλος τοῦ συγγράμματος, μὲ τὴν δυσκολονόητη μετάβαση σὲ μιὰν περιγραφὴ τῶν παθῶν. Αὐτὴ ἡ ἀπροειδοποίητη ἀναγγελία μοιάζει σὰν ἀποτέλεσμα μετάθεσης ἢ ἀθέτησης, χωρὶς νὰ μπορῆ νὰ θεωρηθῆ ὅτι τὸ πρόβλημα λύεται ἔτσι.

Αὐτὸς ὁ Ἀνώνυμος, ποὺ πολὺ θὰ θέλαμε νὰ ξέρουμε τὸ ὄνομά του, εἶναι ἕνας μεγαλοφυὴς μοναχικὸς πρωτοπόρος, ποὺ προηγεῖται πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχή του χάρη στὴν κατανόηση τῆς ἀξίας τῆς μεγάλης ποίησης, κατανόηση ποὺ μιλᾶ ἄμεσα στοὺς συγχρόνους μας. Ἂν τὸν κοιτάξουμε ἀναδρομικά, θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς φανῆ ὅτι ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο τῆς τομῆς ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο στὸ σύγχρονο πνεῦμα, στὴν πραγματικότητα ὅμως τὸ σύγγραμμά του δὲν μποροῦσε ἀκόμα νὰ προξενήσῃ μιὰν τέτοιαν ἀλλαγή. Ὁσοδήποτε ἰσχυρὴ κι ἂν ἦταν ἡ ἐπίδρασή του στὴν νεότερη ἐποχή, ὅπως περίπου στὴν *Querelle des anciens et des modernes* ποὺ εἶχε τόσες συνέπειες γιὰ τὸν Ὅμηρο[1], στὴν ἀρχαιότητα ἄφησε ἀναγκαστικὰ τὸ πεδίο σ' ἐκείνους ποὺ τὸν δρόμο τους τὸν καθόριζε ὁ «κανόνας» καὶ ἡ «μίμηση». Ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὴν Ἁλικαρνασσό, ποὺ ἦρθε στὴν Ρώμη στὸ 30 π.Χ. κι ἔδρασε ἐκεῖ εἰκοσιδυὸ χρόνια σὲ στενὸν σύνδεσμο μὲ τοὺς ἡγετικοὺς πολιτικοὺς καὶ πνευματικοὺς κύκλους, ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸν Καικίλιο ἕτοιμος νὰ πάρῃ μιὰν συμβιβαστικὴ στάση. Ὅσο λίγο κι ἂν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸν ἀσιανισμό, ἄλλο τόσο ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὸ τιμημένο του πρότυπο δὲν εἶναι ὁ Λυσίας ἀλλὰ ὁ Δημοσθένης (*Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως*. 1. *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμμαῖον*. *Ἐπιστολὴ πρὸς Πομπήιον Γέμινον*)[2]. Σ' αὐτὸ καὶ

Phil 78, 1957, 355. HANS SELB, *Probleme der Schrift Περὶ ὕψους, Untersuchungen zur Datierung und Lokalisierung der Schrift sowie textkr. Erl.* Διδ. διατρ. Χαιδελβ. 1957 (δακτυλογρ.). H.-D. BLUME, *Untersuchungen zu Sprache und Stil der Schrift Περὶ ὕψους*. Göttingen 1963 (δακτυλογρ.). E. W. BUHLER, *Beitrage zur Erklarung der Schrift vom Erhabenen*. Gottingen 1964, ὁ ὁποῖος στὸν *Gnom.* 40, 1968, 240 συζητεῖ τὸ πρόβλημα τοῦ τέλους. G. LUCK, ‹Die Schrift vom Erhabenen und ihr Verfasser›, *Arctos* 5, 1967, 97.

1. Μεγάλη συζήτηση γιὰ τὴν ἀξία τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας σὲ σχέση μὲ τὴν νέα στὸ τέλος τοῦ 17. αἰ., στὴν Γαλλία καὶ Ἀγγλία, μὲ πολλὴν ὀξύτητα καὶ συμμετοχὴ ἀξιόλογων προσώπων, βλ. G. HIGHET, *The Classical Tradition*. Ὀξφ. 1949, σ. 261-288 κ.ά. (Σημ. τ. Μετ.).

2. Τὰ κείμενα στοῦ H. USENER-L. RADERMACHER, 2 τόμ. Λειψ. 1899. 1904 μὲ πίνα-

σὲ μερικὰ ἄλλα συμπίπτει μὲ τὸν Κικέρωνα. Καὶ ὁ Διονύσιος καταλαβαίνει τὴν ἄμεση ἐπίδραση ἀπὸ τὰ μεγάλα ἔργα τῆς τέχνης τοῦ λόγου[1], γενικὰ ὅμως ἔγινε ὁ βηματοδότης ἑνὸς κλασσικισμοῦ δεμένου στὰ ἀττικὰ πρότυπα. Ὅπου μιλᾶ γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ παρελθόντος (*Περὶ μιμήσεως*. *Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων*), τοὺς προσέχει προπάντων σὰν πρότυπα ὕφους. Παράλληλα χαιρόμαστε μερικὲς φρόνιμες κρίσεις, δικές του ἢ ξένες, τὸν βλέπουμε ὅμως αἰχμάλωτον στενῶν ἀντιλήψεων μπροστὰ σ' ἕνα φαινόμενο σὰν τὸν Θουκυδίδη (*Περὶ τοῦ Θ. χαρακτῆρος*. 2. *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμμαῖον*). Στιλιστικὲς ὁδηγίες θέλει νὰ δώσῃ καὶ τὸ πιὸ σημαντικό του ἔργο *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων*[2], ποὺ ἀπὸ τὰ δυὸ στοιχεῖα τοῦ ὕφους, τὴν ἐκλογὴ τῶν λέξεων (*ἐκλογὴ*) καὶ τὸ συνταίριασμά τους (*σύνθεσις*), πραγματεύεται τὸ δεύτερο μὲ πλῆθος παραδείγματα. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις, προπάντων ὅσες ἀφοροῦν τοὺς συνδυασμοὺς τῶν φθόγγων, μᾶς κάμνουν νὰ ἀναλογισθοῦμε πόσα πράγματα ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἀρχαίας ἔντεχνης γλώσσας δὲν μᾶς εἶναι πιὰ προσιτά. Ψευδεπίγραφη μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Διονύσιου εἶναι μιὰ *Τέχνη ῥητορική*, ἕνα δημιούργημα μὲ ποικίλο περιεχόμενο, ὄχι ὅμως ἀσήμαντο, ποὺ ἴσως ἀνήκει στὸν 3. αἰώνα μ.Χ. Γιὰ τὸν Διονύσιο τὸν «ἱστορικὸ» ἀργότερα.

Τὸν ἀττικισμὸ πρέπει νὰ τὸν ἐννοήσουμε στὴν ἀρχὴ σὰν ἀντίδραση ἐναντίον τοῦ ἀσιανοῦ κόμπου, τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι δὲν εἶχε νὰ ἀντιτάξῃ σ' αὐτὸν παρὰ ἕναν γλωσσικὸ καὶ ὑφολογικὸ τύπο, ποὺ ναὶ μὲν πρὶν ἀπὸ αἰῶνες εἶχε ἐκφράσει σημαντικὲς ἀξίες, δὲν μποροῦσε ὅμως νὰ τὶς ἐκφράσῃ καὶ τώρα, ἀποτελεῖ ἕνα τεκμήριο ἀδυναμίας καὶ ἀπονάρκωσης. Ἐδῶ δὲν ἄρχιζε μιὰ ἐξέλιξη ποὺ ὑπότασσε ἀρχαίους τύπους στὴν νέα ζωή· τώρα πιὰ φαινόταν ὅτι πιὸ οὐσιαστικὴν σημασία εἶχε ἡ μουσειακὴ φροντίδα τοῦ ὕφους.

Τὴν ἀδιάλλακτη ἔκφρασή του ὁ ἀττικισμὸς τὴν βρῆκε στὴν λεξικογραφικὴ ἐπεξεργασία τοῦ καθιερωμένου γλωσσικοῦ πλούτου. Ἡ ἐργασία τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ τὸ κυνήγι σπάνιων λέξεων (*γλῶσσαι*), ποὺ εἶχε ἄλλες αἰτίες, βρῆκαν ἐδῶ μιὰν ἰδιότυπη συνέχιση. Δυὸ σημαντικὰ κέντρα ἀκτινοβολίας σ' αὐτὴν τὴν σύγχυση ἦταν οἱ ἀττικιστικὲς συλλογὲς τοῦ Αἴλιου Διονύσιου ἀπὸ τὴν Ἁλικαρνασσὸ καὶ τοῦ Παυσανία, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Συρία, στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ[3]. Αὐτές, ποὺ μὲ τὴν σειρά τους ἔχουν ἀντλήσει ἀπὸ τὸν Διογενιανὸ ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια[4],

---

κα τοῦ L. BIELER, 1929. Ἀνάλυση στοῦ ATKINS (βλ. προηγ. σημ.), 2, 104. G. PAVANO, *Dion. d'Alic. Saggio su Tucidide*. Παλέρμο 1958 (κείμ., μετάφρ., ὑπόμν.).

1. Πβλ. WEHRLI, ἔ.ἀ 16.

2. Ἔκδοση μὲ μετάφρ. καὶ ὑπόμν. W. RHYS ROBERTS, Λονδ. 1910· τοῦ ἴδ. *Three Literary Letters*. Cambr. 1901.

3 Καὶ γιὰ τοὺς δυὸ βλ. τὴν συλλογὴ ἀποσπασμάτων τοῦ H. ERBSE, *Untersuchungen zu den attız. Lexika. Abh. d. Deutsch. Akad. Phil.-hist. Kl.* 1949/2. Βερολ. 1950. Τὸ ἔργο προσφέρει πλῆθος ἀπὸ σημαντικὲς διαπιστώσεις γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν παράδοση τῶν ἀττικιστικῶν «γλωσσῶν». Θησαυρὸς μένει τοῦ W. SCHMID, *Atticismus* 1-4. Στουττγ. 1887-96, ἔστω κι ἂν οἱ ἀναγκαστικὰ ἀτελεῖς βάσεις γιὰ τὰ χειρόγραφα συνιστοῦν προσοχή.

4. ERBSE, ἔ.ἀ. 36. K. LATTE, ‹Glossographica I: Ein vergessenes Diogenianexzerpt›,

πού κι αὐτὸς μέσο τοῦ Julius Vestinus πηγαίνει πίσω στὸν ἀριστάρχειο Πάμφιλο ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, χρησιμοποιήθηκαν μὲ ἁπλοχεριὰ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἀττικιστές. Ὁ Πάμφιλος στὰ μέσα τοῦ 1. αἰώνα μ.Χ., σ' ἕνα λεξικὸ «*γλωσσῶν*» ἀπὸ ἐνενηνταπέντε βιβλία ἐπεξεργάσθηκε τὴν λεξικογραφικὴ παράδοση, καὶ ὑπερπηδώντας τὸν Δίδυμο πηγαίνει πίσω στὴν μεγάλη ἐποχὴ τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐπιστήμης. Ὁ Διογενιανὸς εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες πηγὲς τοῦ πολύτιμου γιὰ μᾶς Λεξικοῦ τοῦ Ἡσύχιου τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ (5 αἰ.)[1]. Παρεμβάλλουμε ἐδῶ μιὰν μνεία τῆς Βυζαντινῆς *Σούδας* (10. αἰ.)[2], πού ἀποτελεῖ ἀκόμα γιὰ μᾶς τὴν τελευταία, πολλαπλὰ ἀμφίβολην καὶ μολαταῦτα ἀπαραίτητη δεξαμενὴ τῆς ἀρχαίας συλλεκτικῆς φιλολογίας.

Μόνο στὸ περιθώριο αὐτῆς τῆς συσχέτισης μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ τὰ βυζαντινὰ *Ἐτυμολογικά*. Τὸ πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τὸ *Etymologicum Genuinum*, ἡ βασικὴ πηγὴ ὅλων τῶν μεταγενέστερων Ἐτυμολογικῶν: *Et. Gudianum, Et. Magnum (Μέγα Ἐτυμολογικόν), Et. Symeonis, Lexicon Vindobonense*. Τὸ ἴδιο ὅπως καὶ ὁ ὄγκος τῶν Σχολίων, κι αὐτὲς οἱ συμπιλήσεις φέρνουν μαζί τους ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἀρχαῖο ὑλικὸ διάφορων προελεύσεων[3].

Ἀπὸ τὴν ἀττικιστικὴ λεξικογραφία, γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε σ' αὐτήν, μᾶς σώθηκαν μερικὰ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 2. αἰώνα μ.Χ. Τὰ σύνορα αὐτῶν πού ἐπιτρέπονται γλωσσικά, παραλλάζουν. Πιὸ αὐστηρὸς εἶναι ὁ Μοίρης (Μοῖρις) στὸ ἔργο του *Ἀττικαὶ λέξεις*[4]. Αὐστηρὸς Ἀττικιστὴς ἦταν κι ὁ Φρύνιχος, πού ἀπὸ τὰ τὰ δυό του ἔργα (*Ἀττικιστής*, 2 βιβλ., καὶ *Σοφιστικὴ προπαρασκευή*, 37 βιβλ., ἀφιερωμένο στὸν Κόμμοδο) ἔχουμε περιλήψεις[5]. Λιγότερο ὀρθόδοξος στὰ γλωσσικὰ πράγματα καὶ μὲ πολὺ πιὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ πραγματολογικὰ ζητήματα ἦταν ὁ πιὸ ἀποτελεσματικὸς ἀντίπαλός του στὴν ἀθηναϊκὴ ἕδρα τῆς σοφιστικῆς Ἰούλιος Πολυδεύκης (Pollux) ἀπὸ τὴν Ναύκρατη. Τὸ *Ὀνομαστικόν*[6] του μᾶς σώθηκε σὲ ἐπιτομή, καὶ γιὰ μερικά, γιὰ νὰ ὀνοματίσουμε μόνο τὸ θέατρο καὶ τὶς μάσκες, εἶναι μιὰ πολύτιμη πηγή. Τὸ λεξικὸ τοῦ Ἁρποκρατίωνα *(Λέξεις τῶν δέκα*

Phil. 80, 1925, 1=*Kl. Schr.* 631. Τὸ III. μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης ἀποτελεῖ ἡ πλούσια σύνοψη <Die hellenistische Glossographie>.

1. Ἡ ἔκδοση τοῦ M. Schmidt, 4 τόμ. Ἰένα 1858-68 (ed. min. 1867) ξανατ. Ἄμστερντ. 1965. K. Latte: I (*Α-Δ*) Κοπεγχάγη 1953· II (Ε-Ο) 1966.

2. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ τίτλου σύμφωνα μὲ τὸν F. Dolger, *Der Titel des sog. Suidaslexikons. Sitzb. Bayer. Akad. Phil.-hist. Kl.* 1936/6. Ἔκδοση: A. Adler, 5 τόμ. Λειψ. 1928-38.

3. Γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ θέση αὐτῆς τῆς φιλολογίας δίνει πληροφορίες ὁ K. Alpers, *Gnom.* 42, 1970, 120 στὴν βιβλιοκρισία τοῦ H. Sell, *Das Etymologicum Symeonis (α-αἰω).* Meisenheim am Glan, 1968 .

4. I. Bekker, Βερολ. 1833 μαζὶ μὲ τὸν Ἁρποκρατίωνα.

5. *Ἐκλογὴ ἀπὸ τὸν Ἀττικιστή:* W. G. Rutherford, Λονδ. 1881. Περίληψη ἀπὸ τὴν *Σοφιστικὴ προπαρασκευή:* J. v. Borries, Λειψ. 1911.

6. E. Bethe, 3 τόμ. Λειψ. 1900-37. ἐκδ. στερεότ. Στουττγ. 1967.

ρητόρων)[1] τῆς ἴδιας ἐποχῆς χρησιμοποιεῖ καλὲς πηγὲς καὶ προσφέρει μὲ τὴν στροφὴ τῆς προσοχῆς του πρὸς τὰ πραγματολογικὰ σπουδαῖο ὑλικὸ γιὰ τὰ ἀττικὰ δικαστήρια.

Ὁ ἀττικισμὸς δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀντίθεση. Ἕνα ἀνώνυμο λεξικό, ὁ *Ἀντιαττικιστής*[2], ἐπεκτείνει συνειδητὰ τὸν κύκλο τῶν δόκιμων συγγραφέων καὶ γλωσσικῶν φαινομένων. Ὁ Λουκιανὸς κοροϊδεύει γενναῖα τὴν ὑπερκαθαρευουσιάνικη συνήθεια, ποὺ οἰκειοποιόταν πρὸς ὄφελός της μιὰν φούχτα ἀρχαιοαττικὲς χτυπητὲς λέξεις, γιὰ νὰ κάμνη ἐντύπωση (*Ρητ. διδ.* 16 κέ.). Ἡ ἔσχατη ἀνύψωση αὐτῆς τῆς προσπάθειας εἶναι ἐκεῖνος ὁ *Κειτούκειτος* (Ἀθήν. 1,2e), ποὺ ἡ πνευματική του ὕπαρξη ἐξαντλιόταν στὸ πρόβλημα ἂν μαρτυρεῖται ἢ ὄχι στοὺς Ἀττικοὺς μιὰ κάποια λέξη *(κεῖται ἢ οὐ κεῖται;)*.

Παρὰ τὸ ὅτι ὑπῆρξε κάποια ἀντίσταση ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἀττικισμοῦ, ὁ ὁποῖος διασποῦσε τὴν σύνδεση μὲ τὴν ζωντανὴ γλώσσα *(συνήθεια)*, μολαταῦτα ἡ ἐπίδρασή του ἦταν ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἀπονάρκωση τῆς γλωσσικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς μέσα σ' ἕναν κλασσικισμό, ποὺ στὸ ἔδαφός του δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ προκόψουν καινούργιοι καρποί. Ἂν κάποιος σὰν τὸν ἀστρολόγο Vettius Valens ἔγραψε τὴν διδασκαλία του γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἄστρων (*Ἀνθολογίαι*, 9 βιβλ.)[3] χωρὶς ἀττικιστικὸν χρωματισμό, αὐτὸς ἀποτελοῦσε ἐξαίρεση.

Γιὰ τὴν πραγμάτευση τῆς ρητορικῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ἡ ἐξέταση τοῦ ἀττικισμοῦ ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση. Μολαταῦτα θὰ ἦταν λάθος νὰ μιλοῦμε γιὰ τὴν παντοκρατορία του καὶ νὰ θέλουμε μόνο ἀπὸ αὐτὸν νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν δεύτερη σοφιστική. Ὄχι λιγότερο μονόπλευρο εἶναι, νὰ χαρακτηρίζουμε αὐτὴν τὴν περίοδο ἁπλῶς σὰν ἀσιανή. Ἡ διασταύρωση διάφορων γραμμῶν σ' αὐτὴν ἐγέννησε ἀπὸ πολὺν καιρὸ σύγχυση. Στὸν NORDEN χρωστοῦμε τὸ ὅτι στὸ βιβλίο του *Die antike Kunstprosa*[4] ἔδειξε ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα «ἢ αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο», ἀλλὰ γιὰ ἕναν ἀνταγωνισμό, ποὺ συνεχίσθηκε μέσα ἀπὸ τὴν ὄψιμη ἀρχαιότητα, ἀνάμεσα στὸν κλασσικιστικὸ ἀττικισμὸ καὶ τὴν κληρονομιὰ τοῦ ἀσιανισμοῦ, ἀνταγωνισμὸν ποὺ δὲν ἔσβησε ποτέ. Στὴν θεωρία καὶ τὴν πράξη τοῦ ρητορικοῦ ὕφους αὐτὸ ἀφορᾷ προπάντων τὴν σύνταξη τῶν λέξεων *(σύνθεσις)*, ἐνῷ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν λέξεων *(ἐκλογή)* ὁ ἀττικισμὸς μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίζη πλατὺν χῶρο. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ κάθε συγγραφέας χρειάζεται, ὅπως τὸ ἔδειξε ὁ NORDEN, ἰδιαίτερην ἀνάλυση τῶν ρευμάτων ποὺ ἐπενεργοῦν σ' αὐτόν.

Τὸν ὅρο «δεύτερη σοφιστική» τὸν χρησιμοποιεῖ ὁ Φιλόστρατος στοὺς *Βίους*

---

1. W. DINDORF, 2 τόμ. Ὀξφ. 1853, πβλ. σ. 1138, σημ. 4. Ἀπὸ τὸν Ἁρποκρατίωνα ἐξαρτᾶται τὸ *Lexikon rhetoricum Cantabrigiense*, E. O. HOUTSMA, Lugd. Bat. 1870.

2. Στοῦ I. BEKKER, *Anecdota*. Βερολ. 1814/21, 78. Ὁ K. LATTE, <Zur Zeitbestimmung der Antiatticista>, *Herm.* 50, 1915, 373 = *Kl. Schr.* 612, τὸν τοποθετεῖ στὸ 2. μισὸ τοῦ 2. αἱ., σύγχρονον μὲ τὸν Φρύνιχο. Ἡ ἔρευνά του εἶναι καὶ γιὰ τὸν Ἀττικισμό σημαντική.

3. W. KROLL, Βερολ. 1908.

4. 1. τόμ., 4. ξανατύπ. Βερολ. 1923. Ἐκεῖ, 353, 1, βιβλιογρ. γιὰ τὴν παλαιότερη διαμάχη.

σοφιστῶν. Στὸ βάθος εἶναι παραπλανητικός, γιατὶ ἀπὸ τὴν μιὰ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο τὸ χωρίζουν πάρα πολλὰ ἀπὸ τὴν παλιὰ σοφιστική, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν πρόκειται γιὰ εἰσβολὴ νέων πραγμάτων, ἀλλὰ γιὰ μιὰν ἐξέλιξη ποὺ ἀπὸ τὸν Γοργία, μὲ δράση καὶ ἀντίδραση, μέσο τοῦ Ἰσοκράτη, τοῦ Περίπατου καὶ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὁδηγεῖ στὴν αὐτοκρατορική. Γιὰ τὸν Φιλόστρατο (1,19), ὁ Νικήτης τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέρωνα εἶναι ὁ ἀνανεωτὴς τῆς σοφιστικῆς, ὁ ὁποῖος βρῆκε τὸν συνεχιστή του στὸ πρόσωπο τοῦ μαθητῆ του Σκοπελιανοῦ. Ὁ Νικήτης καταγόταν ἀπὸ τὴν Σμύρνη, ἐνῶ ὁ μαθητής του, ποὺ ἦταν ἀπὸ τὶς Κλαζομενές, δίδαξε στὴν πατρίδα τοῦ δασκάλου του· καὶ οἱ δυὸ ρήτορες βρίσκονται μέσα στὴν ἀσιανὴ παράδοση. Ἐνμέρει ἰσχύει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν Πολέμωνα, μὲ τὸν ὁποῖο κιόλας φτάνουμε στὴν ἐποχὴ τῶν προσπαθειῶν τοῦ Ἀδριανοῦ γιὰ ἀνανέωση. Μὲ ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορα ὁ Πολέμωνας θὰ ἐκφωνοῦσε στὰ 131 μπροστὰ στὸ Ὀλυμπιεῖο τῆς Ἀθήνας τὸν πανηγυρικὸ γιὰ τὰ ἐγκαίνιά του. Ἔχουμε δυὸ *ἐπιδεικτικοὺς λόγους* του[1], στοὺς ὁποίους βάζει δυὸ πατέρες σκοτωμένων ἀγωνιστῶν τοῦ Μαραθώνα νὰ διεκδικοῦν τὴν τιμή, ποιὸς θὰ ἀπαγγείλῃ τὸν ἐπιτάφιο. Μᾶς ἀρέσει καλύτερα στὰ *Φυσιογνωμονικά* του[2], ποὺ τὰ ξέρουμε βέβαια μόνο ἀπὸ μιὰν ἀραβικὴ μετάφραση κι ἀπὸ τὴν παράφραση τοῦ γιατροῦ Ἀδαμάντιου. Ἀπὸ τὴν παλιότερη ὁμάδα αὐτῶν τῶν σοφιστῶν πρέπει νὰ μνημονεύσουμε ἀκόμα τὸν Λολλιανὸ ἀπὸ τὴν Ἔφεσο[3], ποὺ παράλληλα πρὸς τὴν ρητορική του πράξη ἔγραψε καὶ μιὰν *Τέχνην*, στὴν ὁποία ἐτελειοποίησε τὴν θεωρία τῆς «στάσης».

Ἀπὸ τὴν πρώιμη νεοσοφιστικὴ βγῆκε ἕνας ἄνθρωπος, ποὺ ἡ πνευματική του προέλευση ἀπὸ αὐτὴν τὴν περιοχὴ ἐπηρεάσθηκε καὶ ἀπὸ ἄλλες καλύτερες προσπάθειες. Ὁ Δίωνας ἀπὸ τὴν Προύσα τῆς Βιθυνίας (περίπου 40-120 μ.Χ.)[4], ὁ Cocceianus (ἐξαιτίας τῆς πολιτογράφησής του στὴν βασιλεία τοῦ Νέρβα), ποὺ ἐπονομάσθηκε Χρυσόστομος ἀπὸ τὸν 3. αἰώνα, ἄρχισε τὴν πολυκύμαντη ζωή του σὰν ρήτορας κι ἔγραψε εὐκαιριακὰ ἐναντίον τῶν φιλοσόφων. Ὁ Συνέσιος στὸ *Φαλακρίας ἐγκώμιόν* του μᾶς ἔσωσε ἕνα παιχνίδι *(παίγνιον)* τοῦ Δίωνα, τὸ *Ἐγκώμιον τῆς κόμης*.

---

1. H. Hinck, Λειψ. 1873.

2. G. Hoffmann στοῦ R. Forster, *Physiognomonici Graeci et Latini* 1. Λειψ. 1893, 98· Forster, αὐτ. 295.

3. Γιὰ τὴν πόλη αὐτὴν στὴν πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς βλ. J. Keil, <Vertreter der zweiten Sophistik in Ephesos>, *Öst. Jahrh.* 40, 1953, 5. Ἐκεῖ δίδασκε ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὴν Μίλητο, ὁ Φαβωρῖνος ἀπὸ τὸ Arelate διεξήγαγε ἕνα μέρος τῆς ἀνταγωνιστικῆς του μάχης μὲ τὸν Πολέμωνα, ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης κέρδισε στεφάνια νίκης κι ὁ Ἀδριανὸς ἀπὸ τὴν Τύρο εἶχε πολὺν καιρὸ σχολή. Ἕνας ἐξαιρετικὸς εὐεργέτης τῆς πόλης ἦταν ὁ σοφιστὴς Τ. Φλάβιος Δαμιανός.

4. Ἐκδόσεις: J. v. Arnim, 2 τόμ. Βερολ. 1893/96, ξανατύπ. 1962. G. de Budé, 2 τόμ. Λειψ. 1916/19. Μὲ ἀγγλ. μετάφρ. J. W. Cohoon-H. L. Crosby, 5 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1932-50. Βασικό, ὅπως καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ v. Arnim, μένει τὸ βιβλίο του: *Leben und Werk des Dio von Prusa*. Μὲ εἰσαγωγή: *Sophistik, Rhetorik, Philosophie in ihrem Kampfe um die Jugendbildung*. Βερολ. 1898. Μετάφρ. W. Elliger, *Dio Chrysostomus. Sämtliche Reden*. Ζυρίχη 1967 (Bibl. d. Alten Welt).

Ἐγκώμια στοὺς παπαγάλους καὶ τὰ κουνούπια χάθηκαν. Ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις ἔδωσαν στὴν ζωὴ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου μιὰν ἄλλη κατεύθυνση. Ὁ Musonius Rufus, ποὺ ἦταν δάσκαλος καὶ τοῦ Ἐπίκτητου καὶ ποὺ ὁ Δίωνας ὁ νεότερος εἶχε γράψει ἐναντίον του (*Πρὸς Μουσώνιον*), τὸν κέρδισε γιὰ τὴν Στοά, ποὺ γι' αὐτὸ ἐπηρέασαν προπάντων τὸν Δίωνα τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχαν συγγένεια πρὸς τὸν Κυνισμό. Στὰ 82 μ.Χ. ἴσως ἐξαιτίας τῆς καταστροφῆς τοῦ προστάτη του Flavius Sabinus τιμωρήθηκε μὲ καταδίκη σὲ ἐξορία ἀπὸ τὸν Δομιτιανό, ἡ ὁποία τοῦ ἀπαγόρευε νὰ ζῆ στὴν Ἰταλία καὶ στὴν βιθυνική του πατρίδα. Ὥς τὸν θάνατο αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορα ζοῦσε φτωχικὰ σὲ περιπλάνηση, ποὺ τὸν ἔφερε σὲ μακρινοὺς δρόμους, προπάντων μέσα ἀπὸ τὰ βορειοανατολικὰ τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας. Στὴν ζωὴ τοῦ κυνικοῦ ζητιάνου φιλοσόφου ἀντιστοιχοῦν οἱ λόγοι του αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Στὴν βασιλεία τοῦ Nerva καὶ τοῦ Τραϊανοῦ ξαναπῆρε μεγάλες τιμές, ἔμεινε ὅμως πιστὸς στὴν ἠθική του ἀποστολή. Τὴν δόξα τῆς ἠθικότητας τὴν συνδύαζε μὲ τὴν δόξα ἑνὸς ἑλληνισμοῦ, ποὺ τὰ χαρακτηριστικά του κατάγονταν ἀπὸ ἕνα ρομαντικὰ διαφωτισμένο παρελθόν. Ἔτσι ἀκολούθησε καὶ τὰ ἀττικὰ πρότυπα, μὲ μέτρο ὅμως, γιατὶ γι' αὐτὸν ἐκεῖνο προπάντων ποὺ εἶχε νὰ πῆ, ἦταν πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὴν γλωσσικὴ ἐπιτήδευση. Τὴν στροφὴ τοῦ ὕφους του πρὸς τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν σοβαρότητα, ποὺ ἦταν συνδεμένη μὲ τὸν δρόμο του πρὸς τὴν φιλοσοφία, τὴν χαρακτηρίζει ὁ Συνέσιος σ' ἕνα σημαντικὸ χωρίο τοῦ *Δίωνά* του[1]. Μὲ τὸ ὄνομά του ἔχουμε ὀγδόντα λόγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὡστόσο τὰ *Κορινθιακὰ* καὶ ὁ δεύτερος ἐπιδεικτικὸς λόγος *γιὰ τὴν Τύχη* ἀνήκουν στὸν μαθητή του Φαβωρίνο ἀπὸ τὸ Arelate[2]. Τὸ κομπαστικὸ ὕφος αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ σοφιστῆ, μὲ τὰ παρηχητικὰ σχήματα καὶ τὴν ρυθμικότητά του, ποὺ ἔγραψε ἐπίσης *Ἀπομνημονεύματα* καὶ ἕνα συλλεκτικὸ ἔργο *Παντοδαπὴ ἱστορία* (24 βιβλ.), βρίσκεται σὲ ἐντυπωσιακὴν ἀντίθεση πρὸς τὸν ἁπλὸ τρόπο τοῦ Δίωνα. Ἀπὸ τὰ 1931 ἕνας πάπυρος τοῦ Βατικανοῦ μὲ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ σύγγραμμα *γιὰ τὴν ἐξορία* (*Περὶ φυγῆς*· ἀρ. 456 P.) μᾶς ἔδωσε ἐπίσης μιὰν εἰκόνα τοῦ περίτεχνου τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο γράφει ὁ Φαβωρίνος, ποὺ ἐδῶ εἶναι παραφορτωμένος μὲ παραθέματα. Οἱ γνήσιοι λόγοι τοῦ Δίωνα εἶναι σπουδαῖα μνημεῖα τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, προπάντων ἐκεῖνοι ποὺ ἀπευθύνονται πρὸς πόλεις ὅπως τὴν Ρόδο, Ἀλεξάνδρεια, Ταρσό, Κελαινές (31-35). Ὁ *Εὐβοϊκός* (7), μὲ τὴν εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς φτώχειας στὴν Ἑλλάδα, κατατάσσεται ἐδῶ, ἔχει ὅμως ἀναγνῶστες προπάντων ἐξαιτίας τοῦ εἰδυλλίου τῆς

1. Στοῦ NORDEN (βλ. σ. 1139 σημ. 4), 355.

2. Αὐτὸ εἶναι βέβαιο γιὰ τὰ *Κορινθιακά*, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ NORDEN (βλ. σ. 1139 σημ. 4), 422, δίνει μιὰν σπουδαία ἀνάλυση. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ λόγου *Περὶ Τύχης* στὸν Φαβωρίνο συνηγοροῦν ἀρκετά. Ὕποπτος γιὰ μὴ γνησιότητα εἶναι ἐπίσης ὁ 30. λόγος, *ὁ Χαρίδημος*· πβλ. M. P. NILSSON, *Gesch. d. gr. Rel.* τόμ. 2. 2. ἐκδ. Μόναχο 1961, 401, 2. E. MENSCHING, *Favorin von Arelate. Der erste Teil der Fragmente· Memorabilien und Omnigena historia.* Βερολ. 1963 (ἐκδ. μὲ ὑπομν.). A. BARIGAZZI, *Favorino di Arelate. Opere. Introd., testo crit. e comm.* Φλωρεντ. 1966.

οἰκογένειας τοῦ κυνηγοῦ, ποὺ ἡ ἁπλή, ἥσυχη ζωή της ζωγραφίζεται σὰν ἀντίθεση στὴν ἀνησυχία καὶ διαφθορὰ τῆς πόλης[1]. Ὁ *Τρωικὸς* (11) ἀνήκει στὴν σειρὰ ἔργων ποὺ διόρθωναν τὸν Ὅμηρο, κάτι ποὺ ἄρεσκε πολὺ στὸ ἐλεύθερο παιχνίδι τῆς ἐποχῆς μὲ τὸν μύθο. Μιὰ παρουσίαση τοῦ τρωικοῦ πολέμου ποὺ ἀρνιόταν τὴν ἅλωση τῆς πόλης, θὰ ἦταν καλόδεχτη ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ κοινό. Οἱ τέσσερις *βασιλικοὶ λόγοι* (1-4) ἀνήκουν στὴν φιλοσοφικὴ συζήτηση γιὰ τὸν ἰδανικὸ βασιλιά· τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα τοῦ Δίωνα φανερώνεται ἤδη στὸν *Ὀλυμπικόν* (12), ποὺ περιέχει ἀξιόλογα πράγματα γιὰ τὴν σημασία τῆς τέχνης στὴν ἀπεικόνιση τοῦ θεοῦ. Πάρα πολὺ ἀξιαγάπητος εἶναι ἐκεῖ ὅπου μὲ τὴν ἐξευγενισμένη μορφὴ τῆς «διατριβῆς», ἀπὸ γνήσιαν πίστη κάμνει ἐπίκληση γιὰ τὸ μέτρο καὶ τὴν αὐτοκυριαρχία. Ἡ τελευταία πληροφορία ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ Δίωνα, ἀφορᾶ μιὰν δίκη, ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ τὴν διεξαγάγη ἐναντίον κακόβουλων κατηγόρων στὰ 111/12 μπροστὰ στὸν Πλίνιο τὸν νεότερο, τὸν ἔπαρχο τῆς Βιθυνίας. Σώζεται ἡ ἐπιστολὴ (*ep.* 81) ποὺ ἔγραψε ὁ Πλίνιος μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴν στὸν Τραϊανό, καθὼς καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ αὐτοκράτορα, ὡραῖες μαρτυρίες ὑψηλοφροσύνης.

Στὴν ἀκμὴ τῆς νέας σοφιστικῆς, ποὺ συμπίπτει μὲ τὶς εὐνοϊκὲς οἰκονομικὲς συνθῆκες τοῦ 2. αἰώνα, συναντοῦμε πρῶτα τὴν ἔξοχη μορφὴ τοῦ Τιβέριου Κλαύδιου Ἀττικοῦ Ἡρώδη ἀπὸ τὸν Μαραθώνα (101-177). Αὐτός, ποὺ ἀνάμεσα στοὺς δασκάλους του περιλαμβάνονταν ὁ Φαβωρίνος καὶ ὁ Πολέμωνας, καὶ εἶχε μαθητὲς ἐκτὸς ἀπὸ πετυχημένους ρήτορες σὰν τὸν Αἴλιο Ἀριστείδη, καὶ τὰ βασιλόπουλα Marcus καὶ Lucius, βρίσκεται μέσα στὴν παράδοση μιᾶς ρητορικῆς, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ κρατήση τὸν σύνδεσμο μὲ τὴν φιλοσοφία. Μὲ τὴν φήμη τοῦ ρήτορα συμβαδίζει ἡ φήμη τοῦ μαικήνα. Ὁ πλούσιος κι ἐπιφανὴς ἄνθρωπος, ποὺ ἀνάλαβε στὰ 143 τὴν ὑπατεία στὴν Ρώμη, ἔστησε σὲ πολλοὺς τόπους τῆς Ἑλλάδας, προπάντων φυσικὰ στὴν Ἀθήνα, ὅπου τὸ Ὠδεῖο του στὶς μέρες μας προσφέρει τὸ πλαίσιο γιὰ συναυλίες καὶ παραστάσεις, ἀστραφτερὰ μνημεῖα μὲ τὴν γενναιοδωρία του. Ὁ Ἀττικός, ποὺ ὀνόμαζε «μεθυσμένο» τὸ ἀσιανὸ ὕφος τοῦ Σκοπελιανοῦ, ἤξερε τὴν σημασία τοῦ μέτρου, κι ἐπέμεινε σ' αὐτὸ ἀκόμα καὶ σὰν ἀττικιστής, ὑποβοήθησε ὅμως στὴν ἐπικράτηση τῆς ἀρχαϊστικῆς καθαρολογίας. Ἔγραψε πολλά, ἐπιστολές, διατριβὲς καὶ ἄλλα· σώθηκε ἕνας του λόγος *Περὶ πολιτείας*[2], ποὺ εἶχε ὑπόδειγμά του τὸν λόγο τοῦ Θρασύμαχου γιὰ τοὺς Λαρισαίους (βλ. σ. 503). Τόσο πολὺ πετυχημένο εἶναι τὸ ἀρχαῖο ὕφος αὐτοῦ τοῦ λόγου, ποὺ ἤθελαν πάντα νὰ τὸν τοποθετοῦν στὸν 5. αἰώνα[3].

1. Τὸ ἐνδιαφέρον καὶ πολὺ πετυχημένο πείραμα μιᾶς μετάφρασης τοῦ πεζοῦ λόγου τοῦ *Εὐβοϊκοῦ* σὲ ἑξάμετρους στὰ γερμανικὰ τὸ ἔκαμε ὁ H. Hommel, *Dion Chrys. Euboische Idylle.* Ζυρίχη 1959 (Lebendige Antike).

2. Ἔκδοση· E. Drerup, Paderborn 1908. Ὁ U. Albini, *Περὶ Πολιτείας, Introd., testo crit. e comm.* Φλωρ. 1968, τοποθετεῖ τὸν λόγο μὲ διεξοδικὴ ἐπιχειρηματολογία ἐναντίον τοῦ Beloch καὶ συντροφίας στὸν 2. αἰ. μ. Χ., τὸν ἀποκλείει ὅμως ἀπὸ τὸν Ἡρώδη ἐξαιτίας τῆς μέτριας ποιότητάς του.

3. Ἔτσι κι ὁ H. T. Wade-Gery, *Class. Quart.* 39. 1945, 19 μὲ ἐπισκόπηση τῆς διαμάχης.

Ὁ 2. αἰώνας εἶναι ἡ πιὸ μεγάλη ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς ἐκείνων τῶν ρητόρων, ποὺ ὁ LUDWIG RADERMACHER μὲ μιὰν ἀπαράμιλλη ἔκφραση τοὺς ὀνόμασε ρήτορες τῆς πολυφωνίας. Τὸ προγονικό τους δένδρο ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη φτάνει ὡς πίσω στὸν Γοργία, γιατὶ αὐτοὶ διακρίνονται καὶ στὶς δυὸ μορφὲς ποὺ καλλιεργοῦσε ἐκεῖνος, στὸν αὐτοσχεδιασμὸ ὅπως καὶ στὴν προσεκτικὰ ἑτοιμασμένην ρητορικὴ ἐπίδειξη (declamatio). Ἡ λατρεία ποὺ δειχνόταν σ' αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὴν παράκρουση γιὰ τοὺς ἀστέρες τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ποὺ δοξάσθηκε πάρα πολὺ ὄχι σὰν αὐτοσχεδιαστής, ἀλλὰ σὰν μάστορης τοῦ ἔντεχνου λόγου ἦταν ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης. Γεννήθηκε στὰ 129[1] στὶς Ἀδριανοῦ Θῆρες τῆς Μυσίας. Νέος ταξίδεψε στὴν Αἴγυπτο. Τὰ ταξίδια του, στὰ ὁποῖα ἔδινε διαλέξεις, τὸν ὁδήγησαν ὕστερα σὲ ὅλην τὴν ἔκταση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ στὴν Ρώμη. Πολὺν καιρὸ ἔμεινε στὴν Σμύρνη, καὶ ἦταν τὸ καμάρι της. Πέθανε γύρω στὸ 189. Ὁ Ἀριστείδης εἶναι ὀπαδὸς τοῦ Ἰσοκράτη, γιατὶ κι αὐτὸς διεκδικοῦσε ὁλόκληρη τὴν παιδεία γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ ἤθελε μάλιστα ἐπάνω σ' αὐτὴν τὴν γραμμὴ νὰ ἀναλάβη τὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα. Ὁ λόγος του *Περὶ ρητορικῆς* (45D.) στρέφεται προπάντων ἐναντίον τοῦ *Γοργία* τοῦ Πλάτωνα καὶ θέλει νὰ ἀποδείξη τὴν ὑπεροχὴ τῆς ρητορικῆς καθὼς καὶ τὸν χαρακτήρα της σὰν τέχνης. Τὶς ἐπιθέσεις αὐτὲς οἱ νεοπλατωνικοὶ κύκλοι τὶς ἔπαιρναν πολὺ στὰ σοβαρά· ξέρουμε ἀπὸ τὴν *Σούδα* ὅτι ὁ Πορφύριος ἀπάντησε. Στὸν λόγο *Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ τῶν τεττάρων* (46D.) ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης ἐπεμβαίνει ἐναντίον τῆς ὑποτίμησης τοῦ Μιλτιάδη, Κίμωνα, Θεμιστοκλῆ καὶ Περικλῆ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ἡ ἴδια ρομαντικὴ ὡραιοποίηση τοῦ ἀττικοῦ παρελθόντος ὑποβαστάζει καὶ τὸν *Παναθηναϊκό* του (13 D.)[2]. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἦταν ἀττικιστὴς ἀπὸ πεποίθηση, ὅπως δείχνει ἡ *Μονῳδία* του (18 K.) γιὰ τὴν Σμύρνη, ποὺ καταστράφηκε στὰ 178 ἀπὸ σεισμόν[3]. Γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς πόλης, ποὺ εἶναι τὸ θέμα τοῦ *Σμυρναϊκοῦ* του (17 K.), ἔριξε ὅλην του τὴν ἐπιρροή, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ μήνυμά του (19 K.) πρὸς τοὺς αὐτοκράτορες τῆς Ρώμης.

Ἡ ὑψηλὴ τέχνη τῆς μορφῆς δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐμποδίση νὰ δοῦμε ὅτι τὸ νοηματικὸ ὑλικὸ αὐτῶν τῶν λόγων στὸ μεγαλύτερό του μέρος προέρχεται ἀπὸ τὴν παράδοση· θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ μιλήση γιὰ ἕναν ἀττικισμὸ τῶν θεμάτων. Μολαταῦτα οἱ συσχετίσεις μὲ τὴν ἱστορικὴ κατάσταση δὲν λείπουν ὁλότελα. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὸν *Λόγο γιὰ τὴν Ρώμη* (26 K.), ποὺ ὁ MICHAEL ROSTOVTZEFF[4]

1. Ἡ πληροφορία του γιὰ τὸν ἀστερισμὸ τῆς γέννησής του (50, 58 K.) θὰ μποροῦσε νὰ συμφωνήση καὶ μὲ τὸ 117· μολαταῦτα ἡ ὀψιμότερη χρονολογία εἶναι πιὸ πιθανή.

2. J. H. OLIVER, *The Civilizing Power. A Study of the Panath.* Philadelphia (*Trans. Am. Phil. Soc.* 58, 1), 1968 (μὲ κείμ. μετάφρ. καὶ ὑπομν.). G. M. BROWNE-A. HENRICHS, <A papyrus of Aristeides Panathenaikos (P. Mich. inv. 6651)>, *Ztschr. f. Pap.* 2, 1968, 171.

3. Σημαντικὸ NORDEN (βλ. σ. 1139 σημ. 4), 420.

4. *Gesellschaft und Wirtschaft im röm. Kaiserreich* 1. Λειψ. 1929, 112. Μονογραφία μὲ κείμενο, μετάφρ. καὶ βιβλιογρ.: JAMES H. OLIVER, *Trans. of Am. Philos. Soc.* N. Ser.

μᾶς δίδαξε ὅτι εἶναι ἡ πιὸ καλὴ περιγραφὴ τῆς αὐτοκρατορίας στὸν 2. αἰώνα. Ἡ Ρώμη ἐμφανίζεται ἐδῶ σὰν ἡ μεγάλη εἰρηνεύτρια μέσα σὲ ἕναν γιγαντιαῖο σύνδεσμο κρατουπόλεων, ποὺ κι αὐτὸς ἀποτελεῖ μιὰν κρατούπολη.

Οἱ πενηνταπέντε λόγοι ἀποτελοῦν μιὰν ποικίλη εἰκόνα. Κοντὰ σὲ ἐγκώμια πόλεων ὑπάρχουν ἐπιδεικτικὲς ρητορεῖες γιὰ θέματα τῆς κλασσικῆς ἱστορίας, εὐκαιριακοὶ λόγοι καὶ μηνύματα. Ὁ ρήτορας θέλει παντοῦ νὰ ἀντικαταστήσει τὸν ποιητή, ὅπως δείχνουν οἱ *λόγοι τῶν θεῶν* (37-46 Κ.), ποὺ ἔπρεπε νὰ προηγοῦνται στοὺς μεγάλους λόγους, ὅπως ἄλλοτε οἱ «ὁμηρικοὶ» ὕμνοι στὶς ἀπαγγελίες τῶν ραψωδῶν[1]. Ἕνα ἰδιαίτερο, περισσότερο ἐνδιαφέρον παρὰ ἑλκυστικό, κεφάλαιο ἀποτελοῦν οἱ ἕξι *Ἱεροὶ λόγοι* (47-52 Κ.)[2]. Ὁ Ἀριστείδης ὑπέφερε δεκαεπτὰ χρόνια ἀπὸ μιὰν ἀρρώστεια, γιὰ τὴν ὁποία οἱ γιατροὶ ἀπελπίστηκαν, κι ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνιες θεραπεῖες τὴν γιάτρεψε ὁ Ἀσκληπιός. Νιώθει σὰν ἕνας διαλεχτὸς κάτω ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη προστασία τοῦ θεοῦ, ποὺ τοῦ ξανάδωσε τὴν ὑγειά του στὴν Πέργαμο καὶ τοῦ ἐξασφάλισε τὸν ἔνδοξο δρόμο του. Αὐτὲς οἱ σημειώσεις ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ μᾶς σὰν μαρτυρίες τῆς προσωπικῆς σχέσης ἑνὸς πολὺ μορφωμένου ἀνθρώπου τοῦ 2. αἰ. πρὸς ἕναν θεό· μολαταῦτα ἡ ματαιοδοξία τοῦ Ἀριστείδη, ἡ ὑποχονδρία του καὶ μιὰ ἀπλοϊκότητα ποὺ περιορίζεται στὴν πίστη τῶν θαυμάτων τῆς Ἐπιδαύρου, εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ εὐχάριστα.

Ἕνα ρητορικὸ διδακτικὸ βιβλίο γιὰ τὸν πολιτικὸ καὶ τὸν ἁπλὸ λόγο, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ διαφορετικὰ μέρη, νοθεύθηκε, πιθανῶς ὄψιμα, μὲ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστείδη.

Πιὸ πολύχρωμος καὶ πιὸ ἐνδιαφέροντας ἀπὸ τὸν Ἀριστείδη, ποὺ ξέρει τὶ μορφὴ νὰ δώση στὰ γραφτά του, εἶναι ὁ Φιλόστρατος. Ὅταν ὅμως ρωτήσουμε κιόλας: ποιός ἀπὸ ὅλους; τότε ἀμέσως προβάλλλει ἕνα πάρα πολὺ δύσκολο πρόβλημα. Ἡ *Σούδα* σὲ μπερδεμένα ἄρθρα μᾶς δίνει τρεῖς Φιλόστρατους ποὺ συγγενεύουν μεταξύ τους, σ' αὐτοὺς ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε, θὰ προστεθῇ ἕνας τέταρτος. Ὅταν ἀκοῦμε ἐδῶ ὅτι ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτούς, συγγραφέας πολλῶν λόγων, εἶχε ζήσει στὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα καὶ ἦταν πατέρας τοῦ δεύτερου Φιλόστρατου, ὁ ὁποῖος ἔδρασε στὴν Ρώμη στὴν ἐποχὴ τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου, ἀμέσως βρισκόμαστε μέσα σὲ μιὰν φοβερὴ σύγχυση. Ὁ τρίτος Φιλόστρατος εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα* μικρανιψιὸς καὶ γαμπρὸς τοῦ δεύτερου. Παρ' ὅλην τὴν δυσπιστία μπορεῖ νὰ παραδεχτῇ κανεὶς ὅτι αὐτὴ ἡ διπλὴ συγγένεια εἶναι δυνατή. Ἐπειδὴ ὁ Φιλόστρατος ποὺ ἔγραψε τὶς ὀψιμότερες *Εἰκόνες* δηλώνει ὅτι ἐκεῖνος ποὺ ἔγραψε τὶς πρῶτες (αὐτὸς νομί-

---

43/4, 1953, 871-1003. J. BLEICKEN, ‹Der Preis des Aelius Aristides auf das rom. Weltreich›, *Nachr. Ak Gottingen*. 1966/67, 225.

1. W. UERSCHELS, *Der Dionysoshymnos des Ailios Aristeides*. Διδακτ. διατρ. Βόννη 1962 (δακτυλ).

2. Μιὰ θαυμάσια παρουσίαση στοῦ A.-J. FESTUGIÈRE, *Personal Religion among the Greeks*. Univ. of Calif. Press. Berkeley 1954, 85. C. A. BEHR, *Aelius Aristides and the Sacred Tales*. Ἄμστερντ. 1968.

ζουμε ὅτι ἦταν ὁ δεύτερος Φιλόστρατος) ἦταν παππούς του ἀπὸ τὴν μητέρα, γι' αὐτὸ πρέπει νὰ λογαριάσουμε ἕναν ἀκόμα μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα.

Μὲ τὸ ὄνομα τώρα τοῦ Φιλόστρατου μᾶς σώθηκαν διάφορα συγγράμματα, ποὺ ἡ κατανομή τους στὰ διάφορα πρόσωπα ἀποτελεῖ ἕνα πρόβλημα τῆς ἱστορίας τῆς φιλολογίας. Ἡ λύση ποὺ συγκεντρώνει ἕναν μεγάλο βαθμὸ πιθανότητας (καὶ τίποτε περισσότερο), ἀποδίδει ὅσα σώζονται, μὲ δυὸ ἐξαιρέσεις, στὸν δεύτερο Φιλόστρατο, ἐνῶ ὁ πρῶτος μένει τελείως στὴν σκιά. Αὐτὸς ὁ δεύτερος Φιλόστρατος γεννήθηκε ἀνάμεσα στὸ 160 καὶ 170, εἶχε δασκάλους περίφημους ρήτορες ὅπως τὸν Δαμιανὸ ἀπὸ τὴν Ἔφεσο[1] καὶ τὸν Ἀντίπατρο ἀπὸ τὴν Ἱεράπολη, τὸν παιδαγωγὸ τοῦ Γέτα καὶ τοῦ Καρακάλλα, καὶ ἦρθε στὴν Ρώμη ὅταν βασίλευε ὁ Σεπτίμιος Σεβῆρος. Ἴσως ἦταν ὁ δάσκαλός του ὁ Ἀντίπατρος ποὺ τὸν παρουσίασε στὴν αὐλή, ὅπου ἡ Ἰουλία Δόμνα ἀπὸ τὴν Συρία, ἡ φιλόδοξη γυναίκα τοῦ Σεπτίμιου, προσδιόριζε τὸν τόνο καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα. Ὕστερα ἀπὸ τὸ δραματικὸ τέλος τῆς προστάτισσάς του καὶ τοῦ γιοῦ της Καρακάλλα στὰ 217, ὁ Φιλόστρατος γύρισε πιθανῶς στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ δράση ἐκεῖ σὰν σοφιστής. Πέθανε σύμφωνα μὲ τὴν *Σούδα* στὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ἄραβα (244-249).

Μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ἀποδίδουμε σ' αὐτὸν τὸν Φιλόστρατο τοὺς *Βίους σοφιστῶν* (2 βιβλ.), ποὺ γιὰ τὴν προγραμματική τους σημασία μιλήσαμε ἤδη. Τὸ ἔργο ἀρχίζει μὲ τοὺς ἱδρυτὲς τῆς ἀρχαίας σοφιστικῆς ρητορικῆς, ὅπου ὁ Γοργίας ἔχει τὴν τιμητικὴ θέση, καὶ περνώντας ἀπὸ τοὺς ἱδρυτὲς τῆς νέας κατεύθυνσης φτάνει ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ συγγραφέα.

Τὸ ἴδιο βέβαιη εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς *Περιγραφῆς τῆς ζωῆς τοῦ Ἀπολλώνιου ἀπὸ τὰ Τύανα* (*Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*, 8 βιβλ.)[2]. Τὸ τερατικό, ἀλλὰ ἐνδιαφέρον ἔργο, ποὺ χρονικὰ προηγήθηκε ἀπὸ τοὺς *Βίους τῶν σοφιστῶν*, εἶναι σφραγισμένο ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς Ἰουλίας Δόμνας καὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ κύκλου της. Ὁ ἱστορικὸς Ἀπολλώνιος ἔζησε τὸν 1. αἰώνα μ.Χ., ἔγραψε εἰδῶν εἰδῶν νεοπυθαγορικά, καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ μιὰν βιογραφία τοῦ Δασκάλου. Ἀνάμεσα στὶς ἑβδομηνταεπτὰ ἐπιστολές του ποὺ σώζονται, μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν καὶ γνήσιες[3]. Νωρὶς προσκολλήθηκαν σ' αὐτὸ τὸ πρόσωπο θαυματικὲς διηγήσεις, ποὺ ἔκαμναν τὸν Ἀπολλώνιο τρομερὸν μάγο. Ὁ Φιλόστρατος ὅμως θέλει νὰ τὸν ἀνεβάση ἀπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ γόητα κατώτερης σειρᾶς σὲ νεοπυθαγόρειον ἀσκητὴ καὶ θαυματοποιό, σὲ πραγματικὸν *θεῖον ἄνδρα*. Καὶ καθὼς μὲ αὐτὴν τὴν «ἀρεταλογία» συνδυάζει μοτίβα τοῦ παραμυθένιου ταξιδιωτικοῦ μυθιστορήματος, βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ τονίση μὲ ἀσιανὸν τρόπο ὁρισμένα μέρη, ὅπως τὴν παραμονὴ τοῦ σοφοῦ στὶς Ἰνδίες, ἱκανοποιώντας ἔτσι τὸ γοῦστο τῆς ὑψηλῆς προστάτισσάς του.

1. Πβλ. σ. 1140 σημ. 3.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάλυση στὸν F. Solmsen, *RE* 20, 1941, 139, βλ. ἐπίσης R. Helm, *Der ant. Roman*. 2. ἔκδ. Γοττίγγη 1956, 62. Γιὰ τὸν τύπο: L. Bieler, *Θεῖος ἀνήρ*. 2 τόμ. Βιέννη 1935/36.

3. Γιὰ τὶς ἐπιστολὲς βλ. v. Wilamowitz, *Herm*. 60, 1925, 307· τώρα *Kl. Schr*. 4, 394. Τὸ κείμενο στοῦ R. Hercher, *Epistolographi Gr*. 1873, 78.

Μόνο περισσότερην πιθανότητα, ἴσως ὄχι λίγην, διεκδικοῦν οἱ ἄλλες ἀποδόσεις. Ἔχουμε τὸν *Ἡρωϊκόν*, αὐτὸν τὸν παράξενο καὶ ὄχι ἀκόμα ἀρκετὰ ἀξιοποιημένον διάλογο γιὰ ἥρωες τοῦ τόπου, ἀνάμεσα σ' ἕναν ἀμπελουργὸ τῆς θρακικῆς χερσονήσου κι ἕναν ταξιδιώτη ἀπὸ τὴν Φοινίκη. Ἐπανορθώσεις τοῦ Ὁμήρου, ποὺ ἐμφανίζονται ἐκεῖ, ἀποτελοῦν φιλολογικὸ παιχνίδι, δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἀγνοήση κανεὶς τὴν ὑπεράσπιση τῆς πίστης στοὺς ἥρωες[1]. Ἡ ἀπόδοση σημασίας στὸ παλιὸ ὑλικὸ τῆς παράδοσης μὲ τὴν τέχνη τοῦ λόγου εἶναι ἐπίσης ὁ στόχος τοῦ *Γυμναστικοῦ*, ποὺ μᾶς εἶναι πολύτιμος ἐξαιτίας τῶν πολλῶν πληροφοριῶν γιὰ τοὺς ἀγῶνες, τὰ εἴδη τῶν ἀθλημάτων καὶ τὶς μεθόδους τῆς προπόνησης. Ἴσως τὸ πιὸ ἀξιαγάπητο ἔργο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Φιλόστρατου εἶναι οἱ *Εἰκόνες* (2 βιβλ., ὑπάρχει παράλληλα μιὰ διαίρεση σὲ τέσσερα), δηλαδὴ ἡ περιγραφὴ μιᾶς ζωγραφικῆς συλλογῆς στὴν Νεάπολη, στὴν ὁποία ἡ «ἔκφρασις», μιὰ μόνιμη ἄσκηση στὶς ρητορικὲς σχολές, ἀνυψώνεται σὲ «ἐπίδειξη» τοῦ Δασκάλου. Φυσικὰ ὁ Φιλόστρατος ἐνδιαφέρεται περισσότερο, μὲ περίτεχνες συσχετίσεις, ἑρμηνεῖες καὶ ὑπαινιγμοὺς νὰ ἀφήση τὸ πνεῦμα του, τὴν *σοφίαν* του, νὰ παίξη ἐλεύθερα, ἀλλὰ—εἴτε ὑπῆρξε ἡ συλλογὴ εἴτε ὄχι—δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῆ ἡ σχέση πρὸς πραγματικὲς εἰκόνες[2]. Ὁ πεζὸς λόγος τοῦ Φιλόστρατου, ποὺ ἂν καὶ εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν ἀττικιστικὴ καθαρολογία, διατηρεῖ ὅμως παιχνιδιάρικην ἐλευθερία, καὶ στὶς καλύτερές του διατυπώσεις παρ' ὅλα του τα καμώματα πετυχαίνει καὶ χάρη, μπορεῖ νὰ μελετηθῆ καλύτερα σ' αὐτὸ τὸ ἔργο.

Μέσα στὴν παράδοση τοῦ Λουκιανοῦ πέρασε ὁ μικρὸς διάλογος *Νέρων*, στὸν ὁποῖο ὁ φιλόσοφος Μουσώνιος περιγράφει τὴν «ὕβριν» τοῦ τυράννου. Δύσκολη εἶναι ἡ κρίση τῆς *Συλλογῆς ἐπιστολῶν*, ποὺ παραδίνεται σὲ τρεῖς παραλλαγές, καὶ περιέχει ἐρωτικὰ παιχνίδια καὶ γράμματα πρὸς διάφορους παραλῆπτες. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὴν 73. *ἐπιστολὴ* ποὺ ὑπερασπίζει τὴν σοφιστική, καὶ ἀπευθύνεται στὴν Ἰουλία Δόμνα. Τόσο μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι δὲν προβλήθηκαν ἀποφασιστικὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς γνησιότητάς της.

Στὸν τρίτο Φιλόστρατο, ποὺ γεννήθηκε στὸ 190/91 καὶ φημίστηκε πολὺ σὰν ρήτορας, μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε μόνο τὸ *μήνυμα στὸν Ἀσπάσιο ἀπὸ τὴν Ραβέννα*, αὐτοκρατορικὸν γραμματέα καὶ κάτοχον τῆς ἕδρας τῆς ρητορικῆς στὴν Ρώμη, γιὰ τὸ ἐπιστολικὸ ὕφος. Ἡ *Διάλεξις*, ποὺ εἶναι προσαρτημένη στὴν ἔκδοση τοῦ KAYSER, προσπαθεῖ νὰ συμβιβάση τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν νόμο καὶ τὴν φύση, μένει ὅμως γιὰ μᾶς ἀνώνυμη. Στὸν τέταρτο Φιλόστρατο ἀνήκει μιὰ νεότερη συλλογὴ *Εἰκόνων*, στὴν ὁποία αὐτὸς ἀντιγράφει ἀνιαρὰ τὸν παππού του.

Τὰ πιὸ πολυθαυμασμένα χωρία δοξασμένων τεχνιτῶν τοῦ λόγου, ἡ ἀτέλειωτη

---

1. Γιὰ τὸν *Ἡρωϊκὸ* σὰν ἀντίκρουση τοῦ Δίκτη, βλ. βιβλιογρ. στὸν W. KULLMANN, *Die Quellen der Ilias. Herm.* E 14, 1960, 104, 1.

2. Γιὰ τὸ ἐπίμαχο πρόβλημα SOLMSEN, ἔ.ἀ. 168. Ἀκόμα A. LESKY, <Bildwerk und Deutung bei Ph. und Homer>, *Herm.* 75, 1940, 38, ὅπου ἀξιοποιεῖται ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς ἑρμηνεῖες τοῦ Φ. κι ἕνα προφανῶς ὑπαρκτὸ ἀντικείμενο. Τώρα *Ges. Schr.*, 11.

φιλονεικία ἀνάμεσα στὶς φιλοσοφικὲς σχολὲς τῶν κρατῶν τῶν Διαδόχων, ἡ σταθερὴ διείσδυση τοῦ ἄλογου στοιχείου μὲ τὴν μορφὴ τοῦ μοναχικοῦ μυστικισμοῦ ἢ τῆς χαμηλῆς δεισιδαιμονίας, ὅλα αὐτὰ στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων συνοδεύονται ἀπὸ τὸ γέλιο ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ κοίταζε τὸν κόσμο μὲ σκεπτικισμὸν καὶ εἶχε γιὰ ἐπάγγελμά του τὴν κοροϊδία. Τὰ Σαμόσατα, ὅπου γεννήθηκε ὁ Λουκιανὸς γύρω στὸ 120, βρίσκονταν στὸν πάνω Εὐφράτη καὶ ἦταν πρωτεύουσα τῆς Κομμαγηνῆς· ὁ ἴδιος ὀνομάζει κάπου κάπου τὸν ἑαυτό του Σύρον, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ βιογραφικὸ στοιχεῖο εἶναι σημαντικὴ ἡ διαπίστωση ὅτι αὐτὸς ἦρθε στὸν ἑλληνικὸ κόσμο ἀπὸ ἔξω, κι ἔμαθε τὴν γλώσσα του μόνο στὸ σχολεῖο (*Δὶς κατηγ.* 27). Ἄρχισε τὴν ζωή του σὰν μαθητευόμενος γλύπτης κοντὰ στὸν θεῖο του, ὅπως διηγεῖται ὁ ἴδιος στὸ *Ἐνύπνιον*, αὐτὴ ὅμως ἡ περιπέτεια τελείωσε γρήγορα καὶ ὀδυνηρά. Ὁ δρόμος του τὸν ὁδήγησε στὴν ρητορικὴ σχολή, ἡ μόρφωσή του ὅμως τοῦ ἔδωσε περισσότερα ἀπὸ τὸν ἐπιδέξιο χειρισμὸ τῶν ρητορικῶν κανόνων. Ἐκτεταμένα διαβάσματα τὸν ἔκαμαν τέλειον κάτοχο τῶν ἄφθονων τύπων τοῦ ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου καὶ τοῦ ἐξασφάλισαν μιὰν ἐσώτατη γνωριμία μὲ τὴν ἑλληνικὴ ποίηση ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὣς τοὺς Ἀλεξανδρινούς. Ὄχι ὅτι μπῆκε στὰ προβλήματα τῆς μεγάλης ποίησης· αὐτὸ ποὺ ξέρει καλὰ εἶναι ἡ θεματολογία καθὼς καὶ τὰ ἐξωτερικὰ περιγράμματα. Παραθέματα καὶ ἀκόμα πιὸ πολὺ ὑπαινιγμούς, τοὺς ἔχει ἄφθονους καὶ πρόχειρους. Τὸ παρελθὸν τοῦ ἀποκαλύπτεται πλουσιότατο μέσα στὸν κόσμο τῆς Νέας κωμωδίας. Πολὺ ὡραῖα εἶπαν ὅτι κοντὰ στὸν γλωσσικὸν ἀττικισμὸ τοῦ Λουκιανοῦ ὑπάρχει κι ἕνας πραγματολογικός, ὅπου φυσικὰ αὐτὴ ἡ ἀρχαιογνωστικὴ στάση δὲν ἀποκλείει τὴν διείσδυση σύγχρονων στοιχείων[1]. Στὸν γλωσσικὸ τομέα ἡ ἐπιμέλεια καὶ τὸ γοῦστο ἔδωσαν σ' αὐτὸν τὸν μὴ Ἕλληνα μιὰν καταπληκτικὴ κατοχὴ τῆς ἀττικῆς γλώσσας, ἡ ὁποία μὲ τὴν ὁμαλὴ χάρη τοῦ ὕφους του παίρνει κοντά του κάποιαν ζωή. Αὐτὸς εἶχε τὸ δικαίωμα, στὸν *Λεξιφάνην* καὶ τὸν *Ψευδολογιστήν*, νὰ καταγγέλλη τὸν ἀδιάλλακτο ὑπεραττικισμό, γιατὶ ἀκριβῶς στὸ μέτρο ποὺ ἤξερε νὰ κρατᾶ ὁ Λουκιανός, στηρίζεται ἡ ἐπίδραση τοῦ ὕφους του.

Ὁ Λουκιανὸς ἀκολούθησε στὴν ἀρχὴ τὸν δρόμο τοῦ σοφιστικοῦ μεγαλόσχημου ρήτορα μὲ μεγάλη ἐπιτυχία. Μεγάλα ταξίδια τὸν ὁδήγησαν σὲ μεγάλα τμήματα τῆς οἰκουμένης, μέσο Μικρασίας, Ἑλλάδας καὶ Ἰταλίας ὣς τὴν Γαλατία, ὅπου ἔμεινε περισσότερο. Μερικὲς μαρτυρίες αὐτῆς τῆς ρητορικῆς δραστηριότητας σώθηκαν: Γυμνάσματα, *Ἀποκηρυττόμενος, Φάλαρις, Τυραννοκτόνος*, περίτεχνες περιγραφὲς (*Περὶ τοῦ οἴκου*, μὲ τὴν «ἔκφραση» μιᾶς φανταχτερῆς αἴθουσας, *Ἱππίας*, μὲ τὴν «ἔκφραση» ἑνὸς λουτροῦ), τὸ καθαρὰ σοφιστικὸ *Μυίας ἐγκώμιον* κι ἐκεῖνες οἱ «προλαλιές», μικρὰ ρητορικὰ ὀρεκτικά, ποὺ προσφέρονταν πρὶν ἀπὸ μιὰν μεγαλύτερη ἐπίδειξη[2]. Ἀπὸ αὐτὲς ἀνήκουν πιθανῶς σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἡ

1. Αὐτὸ τὸ δείχνει ὁ Delz (βλ. παρακ.).

2. K. Mras, <Die προλαλιὰ bei den griech. Schriftstellern>, *Wien. Stud.* 64, 1949, 71, ὁ ὁποῖος ἀναλύει αὐτὸν τὸν τύπο στὸν Λουκιανό, Ἀπουλήιο, Δίωνα ἀπὸ τὴν Προύσα, Ἱμέριο καὶ Χορίκιο κι ἐξαίρει τὴν μορφολογικὴ συγγένεια τῶν δυὸ πρώτων συγγραφέων· πβλ.

Περὶ ἠλέκτρου, *Ἁρμονίδης*, *Ἡρόδοτος καὶ Σκύθης*, εἶναι ὅμως δυνατὴ αὐτὴ ἡ τοποθέτηση καὶ γιὰ ἄλλες προλαλιές (*Βάκχος*, *Περὶ διψάδων*, *Ζεῦξις*)· μολαταῦτα ὁ *Ἡρακλῆς*, ποὺ δικαιολογεῖ τὴν ἀνανέωση τῆς σοφιστικῆς δραστηριότητας τοῦ Λουκιανοῦ, δείχνει ὅτι αὐτὸς καὶ στὰ γηρατειά του ἔγραφε τέτοια.

Αὐτὸ τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα, ποὺ ἦταν ἕτοιμο πάντα γιὰ τὴν ἀντιλογία, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ βρῆ διαρκὴ ἱκανοποίηση στὸ σοφιστικὸ ἐπάγγελμα. Στὸν *Δὶς κατηγορούμενόν* του ὑπερασπίζεται τὸν ἑαυτό του ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν ἐναντίον τῆς ρητορικῆς, ποὺ τὴν ἄφησε, ὅπως λέει ὁ ἴδιος (32), ὅταν ἦταν 40 χρονῶν. Ὁλόκληρη τὴν κοροϊδία του τὴν ἔχυσε ἀργότερα (στὸν *Ρητόρων διδάσκαλον*) ἐπάνω σ'ἕνα ἐπάγγελμα ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπιτυχία σὲ ἀδιάντροπους κατεργάρηδες. Τὴν σοβαροφάνεια σὲ γλωσσικὰ πράγματα τὴν βάζει στόχον στὸν *Ψευδοσοφιστή*, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὰ προηγούμενα συγγράμματα ποὺ ἀναφέραμε, ἐναντίον τοῦ ὑπεραττικισμοῦ.

Στὸν *Δὶς κατηγορούμενον*, ποὺ ἔχει σημασία ἀπὸ βιογραφικὴ ἄποψη, ὁ Λουκιανὸς μιλᾶ, στὸ χωρίο ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα, γιὰ σχέσεις του μὲ τὴν Ἀκαδημία ἢ τὸ Λύκειο. Ἀπὸ αὐτὸ νομίζουν ὅτι βλέπουν τὴν ἀρχὴ μιᾶς φιλοσοφικῆς περιόδου καὶ προσπάθησαν νὰ χρησιμοποιήσουν ἰδιαίτερα τὸν *Νιγρῖνον* γιὰ μιὰν ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ὁ δύσκολος αὐτὸς διάλογος περιγράφει μιὰν ἐπίσκεψη τοῦ Λουκιανοῦ στὸν πλατωνικὸ φιλόσοφο Νιγρίνο στὴν Ρώμη. Ἡ διήγηση πλαισιώνεται ἀπὸ διάλογον, καὶ προτάσσεται μιὰ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν φιλόσοφο. Ὑπέθεσαν, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὸ βεβαιώσουν, ὅτι συντομεύθηκε ὁ λόγος αὐτοῦ ἐδῶ καὶ προστέθηκε ἀργότερα τὸ διαλογικὸ πλαίσιο. Ἀπεναντίας αὐτὸ εἶναι δυνατὸ γιὰ δυὸ λόγους: πρῶτα ἀπὸ τὴν τάση τοῦ λόγου τοῦ Νιγρίνου νὰ ἀντιπαραβάλη μιὰν ἰδανικὴ Ἀθήνα στὴν ματαιόδοξη ἀσημαντότητα τῆς Ρώμης[1], ὕστερα πάλι, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Νιγρίνος (δύσκολο νὰ εἶναι ψευδώνυμο) ἔκαμε ἐντύπωση στὸν Λουκιανό. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἦταν ἀρκετὸ νὰ τὸν κάμη καὶ φιλόσοφο, ὅπως καὶ δὲν ἦταν ποτέ. Νεότερες ἔρευνες[2] παράτησαν δικαιολογημένα τὴν εἰκόνα ἑνὸς Λουκιανοῦ ποὺ πέρασε τάχα ἀπὸ βαθιὲς μεταβολές. Φυσικὰ ὁ ζωηρὸς αὐτὸς ἄνθρωπος, ποὺ πάντα του ὅμως ἔμεινε στὴν ἐπιφάνεια, εἶχε σχέσεις καὶ μὲ τὴν φιλοσοφία. Οἱ Κυνικοὶ καὶ οἱ Ἐπικούρειοι μποροῦσαν νὰ προσφέρουν ἀρκετὰ στὸν σκεπτικισμό του, ἄλλοι σὰν τοὺς Στωικοὺς τὸν ἀπωθοῦσαν, πουθενὰ ὅμως δὲν ἔφτασε σὲ γνήσιαν ἀναμέτρηση.

Πολὺ περισσότερο ἐπιδροῦσε ἡ κυνικὴ λαϊκὴ φιλοσοφία στὸν Λουκιανό. Διαλόγους εἶχε γράψει πρὶν νὰ γίνη πρότυπό του ὁ Μένιππος, καὶ μάλιστα ἔνιωθε σὰν

τοῦ ἴδ. <Apuleius' Florida im Rahmen ähnlicher Lit.>, *Anz. Österr. Akad. Phil.-hist. Kl.* 1949, 205.

1. Αὐτὸ τὸ ἔφερε ἔντονα στὸ προσκήνιο ὁ AUR. PERETTI, *Luciano, un intellettuale greco contro Roma*. Φλωρεντ. 1946. Ἐκεῖ σ. 147 βιβλιογρ., πρόσθεσε CASTER, *Luc.* (βλ. παρακ.), 374. A. QUACQUARELLI, *La retorica antica al bivio*. Ρώμη 1956.

2. Ἰδιαίτ. CASTER, *Luc.* (βλ. παρακ.).

δικό του ξεχωριστὸ ἐπίτευγμα τὴν ἐφεύρεση σατιρικῶν διαλόγων, στοὺς ὁποίους χρησιμοποιοῦνταν στοιχεῖα τῶν διαλόγων τῶν Σωκρατικῶν καὶ τῆς κωμωδίας (*Προμ. ἐν λόγ.*, *Δὶς κατηγ.*, *Βάκχος*, *Ζεῦξις*). Σ' αὐτὸ τὸ πρώιμο στρῶμα διαλογικῶν συγγραμμάτων ἀνήκουν οἱ *Θεῶν διάλογοι*· μὲ αὐτοὺς συγγενεύει ὁ *Προμηθεύς*, καὶ συνεχίζονται μὲ τοὺς *διαλόγους τῶν θαλασσινῶν θεῶν* (*Ἐνάλιοι διάλογοι*). Παντοῦ μὲ εἰρωνικὴ ἁπλοϊκότητα παίζει μὲ θέματα ποὺ πρόσφερε μὲ ἀφθονία ἡ κλασσικὴ ποίηση, χωρὶς νὰ γίνεται φανερὴ ἡ καταστρεπτικὴ τάση. Ὁ μύθος γιὰ τὸν Λουκιανὸ σημαίνει τόσο λίγην πραγματικότητα, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς ποιητές. Στὸ θεματικὸ μέρος ὅμως μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε μιὰν χαρακτηριστικὴ διαφορά. Ἐνῶ οἱ ἑλληνιστικοὶ ποιητὲς προτιμοῦσαν νὰ ξετρυπώνουν ἀπομακρυσμένους τοπικοὺς θρύλους γιὰ νὰ πραγματώσουν μὲ αὐτοὺς τὸ λόγιο παιχνίδι τους, ὁ Λουκιανὸς μένει στὴν λεωφόρο τῶν πασίγνωστων πραγμάτων. Πλούσια θρεμμένοι ἀπὸ τὴν κωμωδία εἶναι οἱ *Ἑταιρικοὶ διάλογοι*· καὶ ὁ *Τίμων* μὲ τὴν ἱστορία του γιὰ τὰ ξαναποκτημένα πλούτη καὶ τὴν ἀπόκρουση τοῦ παράσιτου χρωστᾶ πολλὰ στὴν κωμωδία, προετοιμάζει ὅμως ἐκείνους τοὺς διαλόγους, ποὺ τοὺς ἔγραψε ὁ Λουκιανὸς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν λαϊκοφιλοσοφικὴ διατριβὴ τοῦ Μένιππου ἀπὸ τὰ Γάδαρα (βλ. σ. 929)[1]. Ἐδῶ ὁ σκεπτικιστὴς καὶ σκώπτης, ὁ ἐχθρὸς τῆς ἀκρισίας στὴν παραδοχὴ τῆς παράδοσης βρῆκε τὸ κατάλληλο γι' αὐτὸν ὄργανο. Στὸν *Δὶς κατηγορούμενον* (33) ὁ ἴδιος ὁ προσωποποιημένος διάλογος μιλᾶ γιὰ τὸ πῶς τὰ διαλογικὰ συστήματα ποὺ παράλαβε ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ὁ Λουκιανός, βρῆκαν τὴν ὁλοκλήρωσή τους στὰ Μενιππικά. Στοὺς διαλόγους τῶν ἐτῶν 161-165 φαίνεται πόσο πιὸ δαγκανιάρης καὶ πιὸ εὐκίνητος ἔγινε ὁ Λουκιανός.

Τὰ πιὸ ἀκονισμένα βέλη τὰ ρίχνει ὁ ὀρθολογισμός του ἐναντίον τῆς θρησκείας. Στὸν *Ἰκαρομένιππο* ὁ κυνικὸς πετᾶ στὸν οὐρανό, γιὰ νὰ βρῆ μιὰν ἄκρη μέσα στὴν σύγχυση τῶν γνωμῶν, ὁ *Ζεὺς ἐλεγχόμενος* μᾶς δείχνει τὸν ὕψιστο θεὸ στὴν ἀμφίβολη θέση του μπροστὰ στὴν Μοίρα, ὁ *Ζεὺς τραγῳδὸς* δείχνει μιὰν συνέλευση τῶν θεῶν ταραγμένην, γιατὶ μιὰ συζήτηση Ἐπικούρειων καὶ Στωικῶν πρόκειται νὰ ἀποδείξη τὴν ἀνυπαρξία τους, καὶ στὴν *Θεῶν ἐκκλησίαν* ὁ Μῶμος θρηνεῖ γιὰ τὴν συρροὴ νέων θεῶν. Κάμποσο ἀργότερα ὁ Λουκιανὸς συνέχισε στὰ *Τὰ πρὸς Κρόνον* τὴν ἴδια κοροϊδία. Πόσο πολὺ ἐξαρτᾶται ἴσως σὲ ὅλα αὐτὰ ἀπὸ φιλολογικὲς ἐπιρροές, τὸ δείχνει ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ ἐπιθέσεις του δὲν στοχεύουν τόσο πολὺ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ καιροῦ του, σὰν τὴν Ἀστρολογία, τὴν πίστη στοὺς δαίμονες ἢ τὸν νέο μυστικισμό, ὅσο τὴν παραδοσιακὴ εἰκόνα τῆς θρησκείας, ποὺ πρόσφερε ἡ ποίηση.

Μιὰν εἰδικὴ κυνικὴ στροφὴ παίρνει αὐτὴ ἡ φιλολογία ἐκεῖ ὅπου στὸ τολμηρὸ παιχνίδι μὲ τὸν μύθο ἀντιθέτει τὴν εὐτυχία αὐτῶν ποὺ εἶναι ὀλιγαρκεῖς, πρὸς τὴν ξυπασιὰ καὶ τὴν ἰδιοτροπία τῶν πλούσιων. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔσχατη σοφία τὴν ὁποία πληροφορεῖται στὸν *Μένιππο* (*Μ. ἢ νεκυομαντεία*) ὁ σκόπιμα διαλεγμένος ἥρωας

1. Τὸ βιβλίο τοῦ HELM (βλ. παραχ.) δίνει τὶς λεπτομέρειες.

τοῦ τίτλου στὸ ταξίδι του στὸν Ἅδη. Ὁ *Κατάπλους, Χάρων, Νεκρικοὶ διάλογοι* καὶ ὁ *Ὄνειρος ἢ ἀλεκτρυὼν* κινοῦνται στὴν ἴδια γραμμή, ἐνῶ στὸ *Πλοῖον ἢ εὐχαί,* ποὺ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ κάπως ἀργότερα, ὁ Λουκιανὸς γελᾶ μὲ τὴν ἀνοησία τῶν ἀνθρώπινων ἐπιθυμιῶν. Ὁ πικρὸς χλευασμός, μὲ τὸν ὁποῖο τὰ εἴδωλα τοῦ κάτω κόσμου περιγράφουν τὴν τύχη τῶν πλούσιων καὶ τῶν ἰσχυρῶν, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ νιώσουμε τὶς φωνὲς τῶν φτωχῶν καὶ πιεσμένων, ποὺ δημιουργοῦσαν τὸν πλοῦτο τῆς ἐποχῆς χωρὶς νὰ ἔχουν μερίδιο σ'αὐτόν.

Καὶ ἡ φιλοσοφία παίρνει τὸ μεριδιό της, ὅπως στὸν *Δὶς κατηγορούμενον,* ποὺ τὸν μνημονεύσαμε συχνά, στὸ *Συμπόσιον ἢ Λαπίθαι* μὲ τὴν μαστίγωση τῶν φιλοσόφων, στὴν *Βίων πρᾶσιν* μὲ τὴν δημοπρασία τῶν τύπων ζωῆς τῶν φιλοσόφων. Μιὰν μικρὴ παλινωδία περιέχει ὁ *Ἁλιεὺς ἢ ἀναβιοῦντες,* στὸν ὁποῖο ὁ Λουκιανὸς ἀπολογεῖται μπροστὰ στὴν φιλοσοφία ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη: ἡ ἐπίθεσή του ἀφορᾶ μόνο τοὺς ξεπεσμένους ἐπίγονους τῶν μεγάλων φιλοσόφων. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα εἶναι γραμμένοι καὶ οἱ *Δραπέται.* Γεμάτος κακεντρέχεια στὸν *Φιλοψευδῆ*[1] ὁ Λουκιανὸς βάζει ἀκριβῶς τοὺς φιλοσόφους νὰ διηγοῦνται περιπετειακὲς ἱστορίες φαντασμάτων (ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ τοῦ μαθητευόμενου μάγου).

Ἀπὸ τοὺς διαλόγους ποὺ δὲν ἔχουν μενιππικὸν χαρακτῆρα, προσθέτουμε τὸν *Τόξαριν,* ἐπειδὴ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ *Φιλοψευδής,* προσφέρει μιὰν συλλογὴ ἱστοριῶν, ποὺ ἐδῶ τὶς ἑνώνει τὸ θέμα τῆς φιλίας. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς διαλόγους παρουσιάζουν τὸν συγγραφέα μὲ τὸν ἐξελληνισμένο τύπο «Λυκῖνος». Ὁ πιὸ σημαντικὸς ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ὁ *Ἑρμότιμος,* ποὺ βέβαια χωρὶς φιλοσοφικὸ βάθος, μὲ πιὸ μεγάλην ὅμως σοβαρότητα, ἀποκρούει μὲ τὸ ἔμβλημα τοῦ σκεπτικισμοῦ κάθε δογματικὴ φιλοσοφία, καὶ προπάντων τὴν Στοά. Τὸ παλιὸ βιολὶ παίζει ὁ *Εὐνοῦχος,* ὅταν ὁ Λυκίνος περιγράφει τὸν καβγὰ γιὰ τὴν ἕδρα τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἀθήνα μὲ ὅλες τὶς θλιβερότητές του (στὰ 176). Ἡ συμπεριφορὰ ὅμως καὶ τοῦ Λουκιανοῦ δὲν ἦταν καθόλου καλύτερη, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ δυὸ διαλόγους (*Εἰκόνες, Ὑπὲρ τῶν εἰκόνων*) γεμάτους κολακεία γιὰ τὴν Πάνθεια, τὴν ἐρωμένη τοῦ αὐτοκράτορα Verus. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἀπὸ τοὺς διαλόγους τοῦ Λυκίνου ὁ *Περὶ ὀρχήσεως,* ποὺ μᾶλλον ἄδικα ἀθετεῖται πότε πότε.

Ὁ Λουκιανός, ποὺ σὲ μιὰν ἐπιστολὴ (*Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων*) συμβουλεύει ζωηρὰ ἕναν Τιμοκλὴ νὰ μὴν δεχτῆ μιὰν ὑποτακτικὴ ζωὴ αὐλάρχη, τράβηξε κι ὁ ἴδιος στὰ γηρατειά του στὸ παχνί, ὅταν δέχτηκε στὴν Αἴγυπτο μιὰν καλοπληρωμένη ὑπαλληλικὴ θέση[2]. Στὴν *Ἀπολογία* του δικαιολογεῖ αὐτὸ τὸ διάβημα. Στὴν ὀψιμότερη περίοδο τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητας πέφτουν ἀκόμα μερικὰ ποὺ ἔχουν σημασία, στὰ ὁποῖα ὁ διάλογος ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὸν ἐπιστολικὸ τύπο. Ἔτσι εἶναι γραμμένο τὸ σύγγραμμα *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγρά-*

1. J. Schwartz, *Phil. et De morte Peregrini.* Παρίσι 1951 (μὲ ὑπόμν.).
2. Πιθανῶς τοῦ γραμματέα a cognitionibus (=γιὰ τὶς ἀνακρίσεις)· πβλ. Caster, *Luc.* (βλ. παρακ.), 369, 11.

φειν[1], πού στρέφεται ἐναντίον τοῦ εἴδους τῆς ἱστορίας πού εἶχε φουντώσει τὴν ἐποχὴ τοῦ δεύτερου Παρθικοῦ πολέμου· τὸ σύγγραμμα αὐτὸ προσδιορίζει σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνιστικῆς συζήτησης τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ ὅρια τοῦ εἴδους. Παράλληλα βαστοῦν τὸ ἴσο καὶ τὰ δυὸ βιβλία *Ἀληθοῦς ἱστορίας α'*, *β'*, πού μὲ διασκεδαστικὸν τρόπο παρωδοῦν τὴν φαντασιοκοπία τῶν περιπετειακῶν μυθιστορημάτων. Ἐπιστολικὸν τύπο ἔχουν δυὸ συγγράμματα, στὰ ὁποῖα ὁ Λουκιανὸς συνεχίζει τὸν ἀγώνα του ἐναντίον τοῦ ἄλογου στοιχείου,—τώρα ὅμως μὲ συσχετισμὸν πρὸς τὴν ἐποχή του. Τὸ πρῶτο, *Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς*[2], περιγράφει τὸν θεατρικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κάηκε μοναχός του ὁ βακχικὸς Περεγρίνος Πρωτέας στὴν Ὀλυμπία (στὰ 165 ἢ 167), ἐνῶ τὸ δεύτερο, ὁ *Ἀλέξανδρος ἢ ψευδομάντις*[3], τὴν ζωὴ καὶ τὴν δράση τοῦ Ἀλέξανδου ἀπὸ τὸ Ἀβώνου Τεῖχος, ἀγυρτοπροφήτη καὶ ἱδρυτῆ λατρείας, ἀκριβῶς τὸ ἀντίβαρο στὸν *Βίο τοῦ Ἀπολλώνιου* τοῦ Φιλόστρατου μὲ τὴν πίστη του στὰ θαύματα. Τὸ σύγγραμμα προϋποθέτει τὸν θάνατο τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου (180)· δὲν ξέρουμε πόσον καιρὸ ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ πέθανε ὁ Λουκιανός.

Ὁ Λουκιανὸς διάβασε πολλὰ κι ἔμαθε πολλὰ στὶς ρητορικὲς σχολές, δὲν εἶχε ὅμως τὸ χάρισμα νὰ ἀφομοιώνη αὐτὰ πού ἔπαιρνε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ἡ γνώμη μερικῶν νεότερων ὅτι δὲν εἶχε καθόλου φαντασία, εἶναι κάπως ὑπερβολική. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν σκηνοθεσία καὶ τὴν σύνθεση τῶν συγγραμμάτων ἀποτελοῦν εὐνοϊκὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν συγγραφέα. Πόσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν φιλολογία, τὸ τονίσαμε ἤδη μιλώντας γιὰ τὴν στάση του πρὸ τὸν μύθο καὶ τὴν θρησκεία.

Ἐδῶ ἀνήκει μιὰ παρατήρηση, πού ἀφορᾶ τὸν κόσμο τῶν πραγμάτων, μέσα στὸν ὁποῖο ὁ Λουκιανὸς τοποθετεῖ τὰ περισσότερα συγγράμματά του[4]. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅπως καὶ στὴν γλώσσα ὁ Λουκιανὸς εἶναι ἀττικιστής, εἶναι ὅμως φανερὸ ὅτι ἡ γνώση του γιὰ τὸν ἀττικὸ κόσμο ἐξαντλεῖται σὲ μερικὲς λεπτομέρειες παρμένες ἀπὸ τὴν λογοτεχνία χωρὶς νὰ φτάνη πιὸ βαθιά. Ὅταν ἀνακατεύη μαζὶ μὲ αὐτὲς στοιχεῖα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφασίσουμε ἂν αὐτὸ γίνεται χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνη ἢ ἂν ἐδῶ παίζεται ἕνα εἰρωνικὸ παιχνίδι. Καὶ στὴν ἐπανάληψη λέξεων καὶ φράσεων προδίνεται ὁ ἐξασκημένος ἐπαγγελματίας, πού ζεῖ ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ ξέρει νὰ δουλεύη ἐπιδέξια μὲ αὐτήν.

Σὰν ἰδιόρρυθμον ἀττικιστὴ βάζουμε ἐδῶ τὸν Ἀρτεμίδωρο ἀπὸ τὴν Δάλδη τῆς Λυδίας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχουμε ἕνα *Ὀνειροκριτικόν* (5 βιβλ.)[5]. Ὁ ἄνθρωπος

1. G. Avenarius, *Lukians Schrift zur Geschichtschreibung*. Διδ. διατρ. Φραγκφ. 1954, δημοσιευμ. στὸ Meisenheim a. Glan 1956, μὲ πλούσια βιβλιογρ. H. Homeyer, *Lucianus. Wie man Geschichte schreiben soll*. Μόναχο 1965 (δίγλ. μὲ ὑπομν.).

2. Βλ. σ. 1150 σημ. 1.

3. M. Caster, *Etudes sur Al. ou le faux prophète de L.* Παρίσι 1938 (κείμ., μετάφρ.).

4. Πβλ. Delz στὴν διδ. διατριβὴ πού ἀναφέρουμε παραπ.

5. R. Hercher, Λειψ. 1864. R. A. Pack, Λειψ. 1963. Μετάφρ.: F. S. Kraus-M. Kaiser, *Art. von Daldis Traumbuch*. Βασιλεία 1965.—Μιὰ ἀξιόλογη συλλογὴ ὀνειροκριτικῶν ἀποσπασμάτων καὶ οἱ συγγραφεῖς τους: D. del Corno, *Graecorum de re onirocritica*

αὐτὸς ἦταν πιθανῶς στωικός· σ' ἕναν τέτοιον ἐπιτρεπόταν νὰ συγκεντρώση σὲ σύστημα τὴν πίστη στὰ ὄνειρα καὶ νὰ τὸ συνοδεύση μὲ παραδείγματα.

Ἡ φιλόπονη καλλιέργεια τῆς σοφιστικῆς ἐπίδειξης κι ὄχι λιγότερο ἡ ὑποχρεωτικὴ γιὰ μιὰν ἀνώτερη σταδιοδρομία διδασκαλία τῆς ρητορικῆς δὲν εἶναι νοητὲς χωρὶς μιὰν πλούσια θεωρητικὴ γραμματεία, ποὺ γιὰ τὴν ἀφθονία της μαρτυροῦν οἱ εἰδήσεις της καὶ τὰ βιβλία ποὺ σώζονται[1]. Γιὰ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Ἀπολλόδωρο ἀπὸ τὴν Πέργαμο καὶ τὸν Θεόδωρο ἀπὸ τὰ Γάδαρα καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐπιβίωσή της στὶς σχολές τους μιλήσαμε στὸ πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Ἐκεῖ σκιαγραφήσαμε σύντομα καὶ τὰ γυμνάσματα τῶν ρητορικῶν σχολῶν. Ἡ πιὸ παλιὰ καὶ συγχρόνως πιὸ σπουδαία συλλογὴ τέτοιων *Προγυμνασμάτων* ποὺ ἔχουμε, εἶναι τοῦ Αἴλιου Θέωνα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια[2], ποὺ ἡ τοποθέτησή του ἀργὰ στὸν 1. αἰώνα μ.Χ. εἶναι ἡ πιὸ πιθανή. Ἡ ἐπίδρασή της ἦταν μεγάλη καὶ στὴν βυζαντινὴ ἐποχή.

Ὁ πιὸ σημαντικὸς συγγραφέας στὸν τομέα τῆς ρητορικῆς θεωρίας ἦταν στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ ὁ Ἑρμογένης ἀπὸ τὴν Ταρσό[3]. Γεννήθηκε γύρω στὰ 160 καὶ διακρίθηκε πρῶτα σὰν εὔγλωττο παιδὶ-θαῦμα, ὅταν ἀνδρώθηκε ὅμως παράτησε αὐτὴν τὴν δραστηριότητα τῆς μόδας, καὶ διακρίθηκε σὰν θεωρητικὸς μὲ πνεῦμα καὶ καλὸ γοῦστο. Κι αὐτὸς ἔγραψε *Προγυμνάσματα*. Τὰ πιὸ σπουδαῖα ἐπιτεύγματά του ἦταν μολαταῦτα ἡ ἀναμόρφωση τῆς θεωρίας τοῦ Ἑρμαγόρα γιὰ τὶς *στάσεις* (βλ. σ. 1083) στὸ σύγγραμμα *Περὶ στάσεων*, καὶ ἡ συστηματικὴ πραγμάτευση τῶν μορφῶν καὶ μέσων τοῦ λόγου στοὺς δυὸ τόμους τοῦ ἔργου του *γιὰ τὴν θεωρία τοῦ ὕψους (Περὶ ἰδεῶν)*. Αὐτὴ στηρίζεται πέρα πέρα στὴν ἀνάλυση τῶν κλασσικῶν ὑποδειγμάτων, προπάντων τοῦ Δημοσθένη, κι ἔτσι θὰ μποροῦσε νὰ μιλήση κανεὶς γιὰ ἕναν ρητορικὸ ἀττικισμό. Ὁ Ἑρμογένης στηρίζεται στοὺς ὤμους τῶν προδρό-

---

scriptorum reliquiae. Testi e documenti 26. Μιλάνο 1969· τοῦ ἴδ., ‹Ricerche sull'Onirocritica Graeca›, *Ist. Lombardo*: *Rendiconti. Class. di Lettere* 96, 1962, 334, καὶ *Gnom.* 37, 1965, 669.

1. Τοῦ R. Volkmann, *Die Rhetorik der Griechen und Römer*. 2. ἐκδ. Λειψ. 1885 (3. ἐκδ. 1901) δὲν ἔχει ἀκόμα ἀντικατασταθῆ. Ἄλλα σ. 1133 σημ. 1· πβλ. καὶ σ. 807 σημ. 3. Πρόσθ. G. A. Kennedy, ‹The Earliest Rhetorical Handbooks›, *Am. Journ. Phil.* 80, 1959, 169. Στὸν Kroll, *RE* S 7, 1940, 1132, 42 μιὰ διδακτικὴ συγκέντρωση τῶν εὐκαιριῶν γιὰ τὴν ρητορικὴ ἐπίδειξη.

2. L. Spengel, *Rhet. gr.* 2. Λειψ. 1854, 59. Τὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ Θέωνα διαβάζονταν στὴν Ἀρμενία στὸν πρώιμο Μεσαίωνα. Ἔκδοση μιᾶς ἀρμενικῆς μετάφρασης μὲ τὸ ἑλλην. πρωτότυπο ἀπὸ τὸν Ja. A. Manandjan, Ἐριβὰν 1938. Ἀνακοινώσεις γιὰ τὰ χειρόγραφα στὸ *Wjestnik Matenadarana* 3. Ἐριβάν, Ἀκαδ. τῶν Ἐπιστ. τῆς Σ.Σ.Δ. τῆς Ἀρμενίας 1956, 451. Italo Lana, *I ‹progimnasmi› di Elio Teone* 1. *La storia del testo*. Τορίνο 1959. Ἕνας 2. τόμος πρόκειται νὰ ἀφιερωθῆ στὴν ἀρμενικὴ μετάφραση, ἡ ὁποία προσφέρει ὅλα τὰ προγυμνάσματα ποὺ λείπουν ἀπὸ τὴν ἑλλην. παράδοση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τελευταῖο.

3. H. Rabe, *Rhet. gr.* 6. Λειψ. 1913· πβλ. Kroll (βλ. ἐδῶ σημ. 1), 1127, 1135. W. Madyda, ‹Über die Voraussetzungen der Hermogenischen Stillehre›, *Aus d. Altertumswiss. Arbeit Volkspolens. D. Ak. d. Wiss. Berlin. Sekt. f. Altertumswiss.* 13, 1959, 44. D. Hagedorn, *Zur Ideenlehre des Hermogenes*. Hypomn. 8. Γοττ. 1964.

μων του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς συμφωνίες μὲ τὴν *Ρητορικὴ Τέχνη*[1], ποὺ ἀποδίνεται λαθεμένα στὸν Ἀριστείδη (βλ. σ. 1144), ποὺ τὴν εἶχε ὑπόψη του ὁ Ἑρμογένης, δὲν ἦταν ὅμως ἡ μόνη πηγή του. Ἀπὸ τὰ συγγράμματά του ἀναφέρουμε ἀκόμα τὸ *Περὶ εὑρέσεως* (πῶς νὰ βρίσκης τὸ θέμα, 4 τόμοι) καὶ *Περὶ μεθόδου δεινότητος* (γιὰ τὰ μέσα τοῦ ρωμαλέου ὕφους). Τὰ *Προγυμνάσματα* ποὺ τοῦ ἀποδίδονται σ' ἕνα τμῆμα τῆς παράδοσης, μᾶλλον δικαιολογημένα τὰ θεώρησαν ψευδεπίγραφα. Ὁ Ἑρμογένης ἄργησε νὰ ἐπιβληθῆ, ἔγινε ὅμως κανόνας γιὰ τὴν ὀψιμότερη ἀρχαιότητα. Ὁ Ἀφθόνιος ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια, ὁ μαθητὴς τοῦ Λιβάνιου[2], ἔκαμε στὸν 4. αἰώνα στὰ *Προγυμνάσματά* του μιὰν καινούργια ἐπεξεργασία τοῦ συστήματος τοῦ Ἑρμογένη, ἡ ὁποία ἐνμέρει ἀντικατάστησε τὸ πρότυπο κι ἐπηρέασε δυνατὰ τοὺς βυζαντινούς. Τὰ *Ὑπομνήματα στὸν Ἑρμογένη*[3] ἀποτελοῦν μιὰν ἰδιαίτερη φιλολογία, ποὺ ἀπὸ τὴν ὄψιμη ἀρχαιότητα φτάνει ὣς τὴν βυζαντινὴ ρητορική.

Ὁ ἄτυχος 3. αἰώνας ἦταν ἀκόμα πολὺ γόνιμος στὸν τομέα τῆς ρητορικῆς, ἂν ἔχει ἐδῶ τὴν θέση της ἡ λέξη γονιμότητα. Ὁ Ἀνώνυμος Seguerianus *(Τέχνη τοῦ πολιτικοῦ λόγου)*[4] εἶναι σημαντικὸς γιὰ τὴν συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν ἀναλογία καὶ τὴν ἀνωμαλία μέσα στὴν ρητορική. Οἱ πραγματεῖες τοῦ Μενάνδρου ἀπὸ τὴν Λαοδίκεια *(Περὶ ἐπιδεικτικῶν)*[5] κι ἡ *Τέχνη* τοῦ (ψευδο-) Διονύσιου, ποὺ τὴν μνημονεύσαμε πρωτύτερα (σ. 1137) δίνουν κανόνες γιὰ τὰ διάφορα εἴδη τοῦ λόγου. Ὁ Κάσσιος Λογγίνος, φιλόλογος, ρήτορας καὶ ἄνθρωπος μὲ φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέροντα, ἀντιρωμαῖος σύμβουλος τῆς Ζηνοβίας τῆς Παλμύρας καὶ θύμα τῆς πτώσης της, ἀποκτᾶ γιὰ μᾶς σὰν προσωπικότητα κάπως πιὸ καθαρὰ περιγράμματα· ἐκτὸς ἀπὸ μιὰν ἐπιστολὴ στὸν *Βίο τοῦ Πλωτίνου* τοῦ Πορφύριου σώθηκαν μόνο ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ *Ὑπόμνημά του στὸν μετρικὸ Ἡφαιστίωνα* καὶ τμήματα τῆς *Ρητορικῆς* του[6]. Ἐπίσης στὸν 3. αἰώνα ἀνήκει ὁ Ἀψίνης ἀπὸ τὰ Γάδαρα μὲ τὴν *Τέχνη* του[7], ποὺ ἔχει σωθῆ σὲ διασκευή.

Αἴλιος Ἀριστείδης:

Ἡ παράδοση φαίνεται πὼς ὁδηγεῖ πρὸς παλιὲς ἐκδόσεις σὲ ὁμάδες. Τὸ καλύτερο χειρόγραφο εἶναι ὁ κώδ. Laurentianus 60, 3 (γραμμένος στὰ 917)· τὸ 1. του μισὸ τὸ βρῆκε ὁ B. Keil

1. W. Schmid, *Rhet. gr.* 5. Λειψ. 1926.
2. H. Rabe, *Rhet. gr.* 10. Λειψ. 1926. Τοῦ ἴδ. *Jo. Sardianus, Commentarius in Aphth. progymn. Rhet. gr.* 15. Λειψ. 1928.
3. Γιὰ τὰ κείμενα ἐξαρτιόμαστε ἀκόμα πολὺ ἀπὸ τοὺς *Rhetores gr.* τοῦ Chr. Walz, 9 τόμ. Στουττγ. 1832-36· τὸν Συριανὸ τὸν ἐξέδωσε ὁ H. Rabe, Λειψ. 1892/93. Ἐπισκοπήσεις στῶν Christ-Schmid, *Geshchichte d. gr. Lit.* 2. T./2, 6. ἔκδ. Μόναχο 1924, 935, καὶ Kroll, (βλ. σ. 1152 σημ. 1), 1137.
4. Τὸ κείμενο στοῦ L. Spengel- C. Hammer, *Rhet. gr.* 1. Λειψ. 1894, 352.
5. L. Spengel, *Rhet. gr.* 3. Λειψ. 1856, 331. Ποιὰ ὅμως ἀπὸ τὶς δυὸ πραγματεῖες ἀνήκει στὸν Μένανδρο, δὲν εἶναι βέβαιο. Ὁ G. Bursian, *Der Rhetor Menander und seine Schriften. Abh. Bayer. Ak. I. Cl.* 16/3, 1882 (μὲ κείμενο), ἀποδίδει τὶς *Διαιρέσεις τῶν ἐπιδεικτικῶν* στὸν Μένανδρο, καὶ τὸ *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* σ' ἕναν ἀνώνυμο.
6. L. Spengel-C. Hammer, *Rhet. gr.* 1. Λειψ. 1894, 179.
7. L. Spengel-C. Hammer, ἔ.ἀ. 217· πβλ. Kroll (βλ. σ. 1152 σημ. 1), 1123.

στὰ 1887 στὸν κώδ. Parisinus 2951. Ἐκδόσεις: W. Dindorf. 3 τόμ. Λειψ. 1829 (στὸν 3. τόμ. σχόλια)· μόνο μερικὰ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τοῦ B. Keil, 2. τόμ. Βερολ. 1898. ξανατύπωμα 1958 (17-53 μὲ καινούργια ἀρίθμηση). Τὰ ψευδεπίγραφα ρητορικά: W. Schmid, Λειψ. 1926. F. W. Lenz, *The Aristeides Prolegomena*. Leiden 1959· τοῦ ἴδ. *Aristidesstudien*. D. Ak. d.W. Βερολ. 1964. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ πραγματεῖες γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ρήτορα, ποὺ ὡς τώρα δὲν τὶς εἶχαν προσέξει.—Παρουσιάσεις: A. Boulanger, *Ael. Ar. et la sophistique dans la province d'Asie au IIe siècle de notre ère*. Παρίσι 1923. U. v. Wilamowitz, <Der Rhetor Ar.>, *Sitzb. Berl. Ak. Phil.-hist. Kl.* 30, 1925, 333. C. A. de Leeuw, *Ael. Ar. als bron voor de kennis van zijin tijd*. Ἄμστερντ. 1939.

Οἱ Φιλόστρατοι:

Ἡ παράδοση, ποὺ ἀλλάζει ἀπὸ ἔργο σὲ ἔργο, στὶς ἐκδόσεις τοῦ K. L. Kayser, 2 τόμ. Ζυρίχη 1844/53, ὕστερα Λειψ. 1870/71. ἔκδ. στερεότ. Hildesheim 1964. Ἰδιαίτερες ἐκδόσεις: *Γυμν.*: J. Juthner, Λειψ. 1909 (μὲ ὑπόμν. καὶ λεξιλόγιο)· ξανατ. Ἄμστερντ. 1969. V. Noccelli, *La ginnastica*. Μετάφρ. καὶ ὑπόμν. Νεάπολη 1955. F. Fetz καὶ L. Fetz, *Gymnastik bei Philostratos und Galen*. Studientexte zur Leibeserziehung. Φραγκφ. 1969. *Εἰκόνες:* Seminariorum Vindob. sodales, Λειψ. 1898 (μὲ σπουδαίους πίνακες). Οἱ νεότερες *Εἰκόνες:* C. Schenkel καὶ E. Reisch, Λειψ. 1902 (συνάπτονται καὶ οἱ 14 περιγραφὲς ἀγαλμάτων τοῦ Καλλίστρατου, τοῦ 4. αἰ. μ.Χ.). Στὴν *Loeb Class. Libr.* (μὲ ἀγγλ. μετάφρ.): *Βίος Ἀπ.:* F. C. Conybeare, 2 τόμ. 1912/17. *Βίοι Σοφ.* (μαζὶ μὲ τὸν Εὐνάπιο): W. C. Wright, 1922· ξανατ. 1952. Οἱ παλιότερες καὶ νεότερες *Εἰκόνες* (μαζὶ τὸν Καλλίστρατο): A. Fairbanks, 1931. O. Schonberger, *Philostratos. Die Bilder*. Ὕστερα ἀπὸ προεργασίες τοῦ E. Kalinka, Μόναχο 1968 (Tusculum. δίγλ.). Οἱ *Ἐπιστολὲς* (μαζὶ μὲ τὸν Ἀλκίφρονα καὶ τὸν Αἰλιανό): A. R. Benner καὶ F. H. Fobes, 1949.—Τὴν καλύτερη μονογραφία τὴν ἀποτελεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ F. Solmsen, *RE* 20, 1941, 124.—Γιὰ τὴν γλώσσα W. Schmid βλ. σ. 1137, σημ. 3.

Λουκιανός:

Συμπληρώνουμε πρῶτα τὴν προηγούμενη παρουσίαση μὲ τὰ συγγράμματα ποὺ δὲν μνημονεύονται ἐκεῖ: *Πρὸς τὸν ἀπαίδευτον*. *Ἀνάχαρσις*. *Περὶ διαβολῆς*. *Διάλεξις πρὸς Ἡσίοδον*. *Δίκη φωνηέντων*. *Ὑπὲρ τοῦ ἐν τῇ προσαγορεύσει πταίσματος*. *Περὶ πένθους*. *Περὶ θυσιῶν*.

Μέσα στὴν παράδοση μπῆκαν πολλὰ νόθα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δυὸ ἔργα παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τὸ *Περὶ τῆς Συρίης θεοῦ* πραγματεύεται σὲ ἰωνικὴ διάλεκτο καὶ στὸ ὕφος τοῦ Ἡρόδοτου τὴν λατρεία τῆς Ἀταργάτιδας στὴν Ἱεράπολη τῆς Συρίας. Ὅποιος δὲν θέλει μὲ κάθε θυσία νὰ βρῇ ἀνάμεσα στὶς γραμμὲς παρωδία καὶ εἰρωνεία, ὅπως κάμνει ξανὰ ἐνμέρει ὁ Bompaire (βλ. παραπ.), θὰ ἀρνηθῇ ὅτι τὸ σύγγραμμα αὐτό, τὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας, εἶναι τοῦ Λουκιανοῦ, πράγμα ποὺ τὸ θεωρεῖ τελευταῖα ἀναγκαῖο καὶ ὁ J. Delz, *Gnom.* 32, 1960, 761. Αὐτὸ ἰσχύει παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες σωτηρίας καὶ γιὰ τὸν *Λούκιον ἢ ὄνον*, γιὰ γλωσσικοὺς λόγους. Ἡ διασκεδαστικὴ ἱστορία ἑνὸς ἀδιάντροπου νέου ποὺ μεταμορφώθηκε σὲ γάιδαρο, εἶναι μιὰ ἐπιτομὴ ἀπὸ τὶς χαμένες *Μεταμορφώσεις* τοῦ Λούκιου ἀπὸ τὴν Πάτρα, ποὺ τὶς μιμήθηκε ὁ Ἀπουλήιος στὸ μυθιστόρημά του γιὰ τὸν γάιδαρο. Γιὰ τὴν σχέση τῶν διασκευῶν βλ. A. Lesky, <Apuleios von Madaura und Lukios von Patra>, *Herm.* 76, 1941, 43, μὲ ἐπισκόπηση τῆς ἔρευνας· Q. Cataudella, *La novella Greca*. Νεάπολη (χωρὶς χρονολ.), 152. Ἄλλα ψευδεπίγραφα συγγράμματα (ἐδῶ ἀκολουθοῦμε τὸν Helm): *Ἔρωτες*. *Περὶ ἀστρολογίας*. *Χαρίδημος*. *Κυνικός*. *Δημοσθένους ἐγκώμιον*. *Ἀλκυών*. *Μακρόβιοι*. *Νέρων* (βλ. στὸν Φιλόστρατο). *Ὠκύπους*. *Περὶ Παρασίτου*. *Πατρίδος ἐγκώμιον* (ἡ ἀθέτηση ἀβέβαιη). *Φιλόπατρις*. *Τραγῳδοποδάγρα*. Ἀμφισβητοῦνται καὶ τὰ *Ἐπιγράμματα*.—Γιὰ τὴν παράδοση ἀποφασιστικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ K. Mras, *Die Überlieferung Lukians*.

Sitzb. Akad. Wien. Phil.-hist. Kl. 167/7, 1911. Τὴν παράδοσή μας τὴν ἀνεβάζει σὲ μιὰν ἀρχαία συνολικὴ ἔκδοση καὶ μιὰν ἐκλογὴ τῶν πιὸ ἀγαπητῶν συγγραμμάτων. Καλὴ βιβλιογραφία στοῦ H. D. BETZ, *Lukian von Samosata und das Neue Testament. Religionsgeschichtliche und paranetische Parallelen.* Βερολ. 1961, μὲ συμπλήρωμα τοῦ J. SCHWARZT στὴν *Biographie de Lucien,* ποὺ ἀναφέρουμε παραχ.—Ἐκδόσεις: Πλήρης μόνο τοῦ C. JACOBITZ, 4 τόμ. (μὲ λεξιλόγιο). Λειψ. 1836-41, ed. min. 1871-74. Ἀτελεῖς ἔμειναν οἱ ἐκδόσεις τοῦ F. FRITZSCHE, 3 τόμ. Rostock 1860-82, καὶ τοῦ J. SOMMERBRODT, 3 τόμ. Βερολ. 1886-99. Στὴν ἀρχὴ σταμάτησε ὁ F. N. NILÉN: τεῦχ. 1/2, Λειψ 1906/23. Ἰδιαίτερες ἐκδόσεις στὶς σημ., πρόσθ. K. MRAS, *Ἑταιρ διάλ* Βερολ. 1930. Τοῦ ἴδ., *Die Hauptwerke des L. griechisch und deutsch.* Μόναχο 1954 (μὲ σημειώσεις κριτικῆς τοῦ κειμένου· στὴν σ. 539 σύντομη ἱστορία τοῦ κειμένου κι ἐπισκόπηση τῶν χειρογράφων). Στὴν *Loeb Class. Libr.*: A. M. HARMON, 8 τόμ. 1913 κέ. Ξανατυπώματα ὡς τὰ 1967 (μὲ ἀγγλ. μετάφρ.). E. STEINDL, *Lucianus, Scytharum colloquia.* Λειψία 1970.—*Lucian. Parodien und Burlesken. Auf Grund der Wielandschen Übertragung* τῶν E. ERMATINGER καὶ K. HONN Ζυρίχη 1948 (Bibl. der Alten Welt). *Lukian. Der wahrhaftige Lugenfreund und andere fragwurdige Geschichten von Toten, Gottern und Tyrannen.* Μετάφρ. WIELAND, ἐπεξεργ. H. FLOERKE, ἔκδ. J WERNER, Βερολίνο 1963. KL. BARTELS, *Der Ikaromenippos.* Ζυρίχη 1967 (*Lebendige Antike*).—Σχόλια: H. RABE, Λειψ. 1906.—Σημαντικὸ μένει τοῦ R. HELM, *L. und Menipp.* Λειψ. 1906. Δικό του ἐπίσης εἶναι τὸ ἄρθρο τῆς *RE,* 13, 1927, 1725. Πολύτιμο εἶναι τοῦ M. CASTER, *L. et la pensée religieuse de son temps.* Παρίσι 1936. AUR. PERETTI, *Luciano. Un intellettuale Greco contro Roma.* Φλωρεντ. 1946. Χρήσιμα: J. DELZ, *L.s. Kenntnis der athenischen Antiquitäten.* Διδ. διατρ. Βασιλεία 1950. J. BOMPAIRE, *Lucien écrivain. Imitation et création.* Bibl. Ec. Franç d'Ath. et de Rome 190. 1958. J. SCHWARTZ, ‹La «conversion» de Lucien de Samosate›, *L'Ant. Class.* 33, 1964, 384. Τοῦ ἴδ., *Biographie de Lucien de Samosate.* Βρυξέλλες 1965 (*Coll. Latomus* 83). A. BENEGIANO, *Luciano letterato, satirista, costruttore.* Galatina 1967. C. C. REITZ, *Index verborum ac phrasium Luciani.* Utrecht 1746. Ξανατύπ. στοῦ Hakkert, Ἄμστερνταμ. —Ἐπιβίωση: A. v. COLL, *Luciano de Samosata en España (1500-1700).* La Laguna 1959.

Βιβλιογρ. γιὰ τὴν 2. Σοφιστική: K. L. GERTH στοῦ *Bursian Jahrb.* 272, 1942, 72-252 (γιὰ τὸ 1931-1938)· τοῦ ἴδ. *RE* S 8, 1956, 719.—H. VAN THIEL, *Der Eselroman I. Untersuchungen, Zet.* 54/I. Μόναχο 1971. *Lukian, Gotter, Tote und Hetaren.* Μετάφρ. WIELAND, ἐκδομένη ἀπὸ J. WERNER. Λειψ 1970 (Reclam).

3. ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ ΚΑΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ

Στὴν ἔκθεσή μας χωρίζουμε τὸν Διονύσιο τὸν Ἁλικαρνασσέα μὲ μιὰν ἔντονη τομὴ ἀπὸ τὸν Διόδωρο, μολονότι καὶ οἱ δυὸ εἶναι σχεδὸν συνομήλικοι καί, σὰν ἱστορικοί, ἂν θέλει κανεὶς νὰ τοὺς ὀνομάση ἔτσι, εἶναι συμπιλητές. Ἐνῶ ὅμως ὁ Διόδωρος ἀσχολεῖται προπάντων μὲ τὴν συλλογὴ τοῦ ὑλικοῦ, ποὺ τὸ ἐπεξεργάζεται χωρὶς μεγάλες στιλιστικὲς ἀπαιτήσεις, ὁ κριτικὸς τοῦ ὕφους καὶ χειραγωγὸς τοῦ ἀττικισμοῦ θέλει νὰ πραγματοποιήση τὸ πρόγραμμά του καὶ στὸ ἱστορικὸ ἔργο. Ὅταν ἔγραφε τὴν *Προϊστορία* του τῆς Ρωμης (*Ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία*)[1]

1. C. JACOBY, 5. τόμ. Λειψ. 1885-1925. Μὲ ἀγγλ. μετάφρ. E. CARY, 7 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1937-50. Τὰ ἀποσπάσματα μιᾶς προεργασίας *Περὶ χρόνων,* F Gr Hist 251.

καὶ τὴν δημοσίευε στὸ 7 π.Χ., δὲν σκέφτηκε καθόλου τὶ δύσκολο ἐγχείρημα ἦταν νὰ συμπληρώση πρὸς τὰ πάνω τὸν Πολύβιο μὲ μιὰν παρουσίαση τῆς πρώιμης ἐποχῆς τῆς Ρώμης ὣς τὸ 264 π.Χ.. Ἐκεῖ ὅπου ἐμεῖς ἀκόμα καὶ σήμερα ψάχνουμε πολλὲς φορὲς στὸ σκοτάδι, αὐτὸς ἀδίστακτα ἔδωσε ἐμπιστοσύνη στοὺς ρωμαίους χρονικογράφους[1]. Ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ κριτικὴ βρισκόταν πολὺ μακριά· μὲ ἀνεπιφύλακτον σεβασμὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἀρετῆς (virtus) ἀνύψωσε γι' αὐτὴν ἕνα μνημεῖο, ποὺ θὰ τὸ ἔβλεπαν κι οἱ συμπατριῶτες του, ποὺ σκέφτονταν τόσο πολὺ διαφορετικά. Φυσικὰ ἡ ρητορική του στάση ἐκδηλώνεται μὲ τοὺς πολλοὺς καὶ μεγάλους λόγους. Εὐκαιριακὲς ἀπόπειρες γιὰ δραματοποίηση προδίνουν ἑλληνιστικὴ παράδοση. Ἡ γλώσσα, ἡ ὁποία δανείζεται πλούσια ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἱστορικοὺς καὶ ρήτορες, τείνει πρὸς ἕναν ἀττικὰ χρωματισμένον κλασσικισμό[2]. Ἀπὸ τὰ εἴκοσι βιβλία μᾶς σώθηκαν τὰ πρῶτα δέκα ὁλόκληρα καὶ τὸ ἑνδέκατο μὲ κενά, ἐνῶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα στηριζόμαστε στὴν ἐπιτομὴ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου καὶ σὲ μιὰν ἐπιτομὴ τοῦ Μιλάνου[3].

Περισσότερο ἀπὸ ἑνάμισην αἰώνα ἀργότερα, πάλι ἕνας Ἕλληνας καταπιάστηκε μὲ τὴν παρουσίαση τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, τῆς συνολικῆς ὅμως τώρα. Ὁ Ἀππιανὸς ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἐργαζόταν σὰν δικηγόρος στὴν Ρώμη, ὅταν βασίλευε ὁ Ἀδριανός, εἶχε ἐκεῖ φίλον τὸν Fronto, τὸν ὑπέρμαχο τοῦ λατινικοῦ ἀρχαϊσμοῦ, κι ἔγινε ἐπίτροπος πιθανῶς στὴν Αἴγυπτο. Τὴν *ρωμαϊκὴ ἱστορία* του *(Ρωμαϊκά)*[4] τὴν ἔγραψέ στὰ γηρατειά του· μπορεῖ νὰ τὴν εἶχε συμπληρώσει γύρω στὰ 160[5]. Ἀπὸ τὸν Διονύσιο τὸν χωρίζουν πολλά: τὸ ὕφος τῆς σφιχτῆς ἔκθεσής του ἔχει οὐσιαστικὰ λιγότερες ἀπαιτήσεις, γιὰ τὸ περιεχόμενο ὅμως μπορεῖ νὰ διεκδικήση, ἂν ὄχι δικήν του σύλληψη καὶ κριτικὴ διείσδυση, ὁπωσδήποτε ὅμως ἀνεξάρτητη καὶ ὄχι ἄσχημα μελετημένην κατάταξη. Ἀπὸ τὰ εἰκοσιτέσσερα βιβλία ποὺ ἤξερε ἀκόμα ὁ Φώτιος, τὰ πρῶτα τρία πραγματεύονταν τὴν πρώιμη ἱστορία: 1. *Ἐποχὴ τῶν βασιλιάδων*, 2. *Ἰταλική*, 3. *Σαυνιτική*. Ἀκολουθοῦσε ὕστερα ἡ ξεχωριστὴ πραγμάτευση τῶν ἐπιμέρους λαῶν καὶ χωρῶν, ὅπως εἶχαν συγκρουσθῆ

1. Σημαντικὸ μένει τοῦ E. SCHWARTZ, *RE* 5, 1903, 934· τώρα *Griech. Geschichtschreiber*. Λειψ. 1957, 319. E. GAIDA, *Die Schlachtschilderungen in den Ant. Rom. des D. v. H.* Breslau 1934. A. KLOTZ, ‹Zu den Quellen der Arch. des D. v. H.›, *Rhein. Mus.* 87, 1938, 32· τοῦ ἴδ., *Livius und seine Vorgänger* III. Λειψ. 1941.

2. S. EK, *Herodotismen in der Arch. des D. v. H.* Lund 1942· τοῦ ἴδ., ‹Eine Stiltendenz in der röm. Arch. des D. v. H.›, *Eranos* 43, 1945, 198.

3. Ambros. Q. 13 sup. ANGELO MAI, *Romanarum antiquitatum pars hactenus desiderata*. Μιλάνο 1816.

4. Ἔκδοση Teubner: I. P. VIERECK-A. G. ROOS, 1939. II. L. MENDELSSOHN-P. VIERECK, 1905. Ἕνας πάπυρος ἀρ. 113 P. Μὲ ἀγγλ. μετάφρ. H. WHITE, 4 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1912/13· ξανατυπ. ὡς τὰ 1955. E. GABBA, *App. bellorum civilium l. 1. Bibl. di studi sup.* 37. Φλωρεντία 1958 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπομν.). P. J. CUFF, ‹Prolegomena to a critical edition of Appian›, *Historia* 16, 1967, 77.

5. Στὸ προοίμιο ὁ Ἀππιανὸς χαρακτηρίζει τὸν ἑαυτό του ἐπίτροπον τῶν αὐτοκρατόρων Μάρκου Αὐρήλιου καὶ Verus· μὲ τὴν δήλωση αὐτὴν βρισκόμαστε στὸ 161-169.

μὲ τοὺς Ρωμαίους στὴν ἱστορικὴ ροή: 4. *Κελτική*, 5. *Σικελικὴ καὶ νησιωτική*, 6. *Ἰβηρική*, 7. *Ἀννιβαϊκή*, 8. *Λιβυκή*, 9. *Μακεδονικὴ καὶ Ἰλλυρική*, 10. *Ἑλληνικὴ καὶ ἰωνική*, 11. *Συριακή*[1], 12. *Μιθριδάτειος*. Ἐδῶ παρεμβάλλονταν πέντε βιβλία γιὰ τοὺς ἐμφύλιους πολέμους (13-17 *Ἐμφυλίων*), ποὺ ἔχουν δικό τους προοίμιο, ἀκολουθοῦσε ἡ πραγμάτευση τῆς Αἰγύπτου (18-21 *Αἰγυπτιακῶν*) καὶ τέλος: 22. *Ἑκατονταετία*, 23. *Δακική*, 24. *Ἀράβιος*, ποὺ ἔφτανε ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ συγγραφέα.

Μᾶς σώθηκαν ὁλόκληρα τὰ βιβλία 6-8, τὸ 2. μέρος τοῦ 9 καὶ τὰ 11-17, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ δηλαδὴ καὶ τὰ πέντε βιβλία τῶν ἐμφύλιων πολέμων. Σώθηκε ἐπίσης ἡ εἰσαγωγὴ στὸ 4. βιβλίο, ἕνα κομμάτι γιὰ τὴν Μακεδονία ἀπὸ τὸ 9., καὶ διάφορα ἀποσπάσματα. Ἰδιαίτερη δυσκολία παρουσιάζουν τὰ προβλήματα τῶν πηγῶν[2]. Ἡ ἐπιθυμία νὰ ἀναφερθοῦν συγκεκριμένα ὀνόματα, ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ ἀβέβαιες ὑποθέσεις. Ὁπωσδήποτε ἔχει ἀποδειχθῆ ὅτι ὁ Ἀππιανὸς στὰ διάφορα μέρη τοῦ ἔργου του δὲν στηρίχθηκε σὲ μιὰν μόνο πηγή. Δὲν θὰ τὸν κατατάξουμε μὲ τοὺς σπουδαίους ἱστορικούς, ὡστόσο ὅμως ὁ τρόπος τῆς ἐργασίας του δὲν φαίνεται νὰ ἦταν τόσο πρωτόγονος ὅσο πίστευαν πότε πότε.

Καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμα τὴν ἐποχή, μὲ τὴν ματιά της γυρισμένην πρὸς τὰ πίσω καὶ μὲ τὴν στενότητα τοῦ γλωσσικοῦ της καθαρευουσιανισμοῦ μποροῦσε νὰ γεννηθῆ κάτι ἀξιόλογο, ἂν ἕνας προκομμένος ἄνθρωπος μὲ καθάρια σκέψη δὲν ἀφηνόταν νὰ παρασυρθῆ ἀπὸ στιλιστικὲς τάσεις. Ὁ Φλάβιος Ἀρριανὸς ἀπὸ τὴν Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας[3] (περίπου 95-175) ζήτησε ὅπως καὶ ἄλλοι τὸ πρότυπό του σ' ἕνα παρελθὸν ποὺ ἦταν ἀπομακρυσμένο μισὴν χιλιετία. Ἤθελε νὰ εἶναι ἕνας καινούργιος Ξενοφώντας, ὅπως τονίζει πολλὲς φορὲς ὁ ἴδιος[4]. Σὰν τὸ πρότυπό του, νέος

1. Ἡ *Παρθική*, ποὺ ἔχει προσαρτηθῆ στὸ σημεῖο αὐτὸ στὰ χειρόγραφα, εἶναι μιὰ βυζαντινὴ προσθήκη, ποὺ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀππιανὸς (11, 51. 14, 18. 17, 65) εἶχε σκοπὸν νὰ γράψη μιὰν παρθικὴ ἱστορία.

2. Σημαντικὸ μένει τοῦ E. Schwartz, *RE* 2, 1895, 216=*Griech. Geschichtschreiber*, Λειψ. 1957, 361, ὁ ὁποῖος δέχτηκε πέρα πέρα ρωμαϊκὲς πηγές, ἐφιστοῦσε ὅμως τὴν προσοχὴ μπροστὰ σὲ βιαστικὸ ὀνομάτισμα. Νεότερες ἐργασίες στὸ *Fifty Years of Class. Scholarship*, Ὀξφ. 1954· 2. ἔκδ. 1968. P. Meloni, *Il valore storico e le fonti del libro maced. di A. Ann. fac. lett. Cagliari* 23. Ρώμη 1955. E. Gabba, *A. e la storia delle guerre civili*. Φλωρεντ. 1956. Ἐναντίον τῆς πολὺ ὑψηλῆς ἐκτίμησης τοῦ Asinius Pollio σὰν πηγῆς γι' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, βλ. M. Gelzer, *Gnom.* 30, 1958, 216

3. A. G. Roos, *Flavii Arriani quae exstant omnia*, 2 τόμ. Λειψ. 1907/28 (χωρὶς τὸν Ἐπίκτητο, ποὺ τὶς ἐκδόσεις του τὶς μνημονεύουμε στὴν βιβλιογρ. τῆς φιλοσοφίας). Δίγλωσσο: P. Chantraine, *L'Inde*. 2. ἔκδ. *Coll. des Un. de Fr.* 1952. E. Iliff Robson, *Anab. and Ind.* 2 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1929/33. F Gr Hist 156.—Ὁ K. Latte, *Nachr. Akad. Gött. Phil.-hist. Kl.* 1950, 23=*Kl. Schr.* 595, ἀπέδειξε ὅτι ὁ πάπυρος ἀρ. 1284 τοῦ 12. τόμ. τῶν *Pap. Soc. It.*, εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ *Τὰ μετ' Ἀλέξανδρον*. Τὴν καλύτερη παρουσίαση τὴν προσφέρει τὸ ἄρθρο τοῦ E. Schwartz, *RE* 2, 1895, 1230=*Griech. Geschichtschreiber*. Λειψ. 1957, 130. H. Montgomery, *Gedanke und Tat. Zur Erzahlhungstechnik bei Herodot, Thucydides, Xenophon und Arrian*. Lund 1965.

4. *Περίπλ.* 1, 1. 12, 5. 25, 1. *Τακτ.* 29, 8. *Κυνηγ.* 1, 4.

πλησίασε τὴν φιλοσοφία, ὅταν ἄκουσε στὴν Νικόπολη τὸν Ἐπίκτητο. Ὅ,τι ξέρουμε γι' αὐτοῦ ἐδῶ τὴν διδασκαλία, τὸ χρωστοῦμε σ' αὐτὸ τὸ γεγονός[1]. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἐπίκτητου ἀναρμόδιοι ἄνθρωποι κυκλοφόρησαν τὶς σημειώσεις ποὺ ὁ Ἀρριανὸς εἶχε κρατήσει στὴν διάρκεια τῆς στωικῆς μαθητείας του, ἀποφάσισε νὰ τὶς δημοσιεύση ὁ ἴδιος. Ἀπὸ τὰ ὀκτὼ βιβλία *Διατριβῶν* σώθηκαν τέσσερα καὶ τὸ *Ἐγχειρίδιον*, ἡ περίληψη τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἐπίκτητου, ἀφιερωμένη σὲ ἕναν Messalinus. Ὁ Φώτιος ἀναφέρει 12 βιβλία *Ὁμιλιῶν*, ποὺ ἴσως πρέπει νὰ τὰ ἐννοήσουμε ἔτσι: ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 8 βιβλία τῶν *Διατριβῶν* ὑπῆρχαν καὶ 4 βιβλία *Ἀπομνημονευμάτων*, ποὺ ἔκαμναν συνολικὰ ἕνα Corpus ἀπὸ 12 βιβλία. Σ' αὐτὰ ποὺ σώζονται διατηρήθηκε ὁ καθημερινὸς ἐκφραστικὸς τρόπος τοῦ Ἐπίκτητου· ἔχουμε ἐπομένως μπροστά μας μιὰν πολύτιμη παράδοση, ὄχι ὅμως συγγραφικὴ προσφορὰ τοῦ Ἀρριανοῦ.

Ὁ Βιθυνὸς αὐτὸς ἀπὸ ἀρχοντικὸ σπίτι, ὁ ὁποῖος τιμήθηκε ἀπὸ τὴν πατρίδα του μὲ τὴν ἰσόβια ἱερωσύνη τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, ἀκολούθησε μιὰν λαμπρὴ σταδιοδρομία τὴν ἐποχὴ ποὺ στὸν θρόνο βρισκόταν ὁ πιὸ μεγάλος φιλέλληνας αὐτοκράτορας. Ἔφτασε ὣς τὸν βαθμὸ τοῦ ἀναπληρωτῆ τοῦ ὑπάτου (consul suffectus) καὶ διοίκησε σὰν ἐκπρόσωπος τοῦ Αὐγούστου στὴν θέση στρατηγοῦ (legatus Augusti pro praetore) τὴν ἐπαρχία τῆς Καππαδοκίας. Πρέπει νὰ ἀνάλαβε τὴν ὑπηρεσία γύρω στὰ 130 καὶ μαρτυρεῖται ἀκόμα ἐπιγραφικὰ στὰ 137 στὴν ἴδια θέση. Στὴν αὐτοκρατορικὴ ὑπηρεσία ταξίδεψε πολύ, γνώρισε καὶ τὸ Νωρικὸν (στὴν Αὐστρία) καὶ τὴν Παννονία (πιὸ νότια ἀπὸ τὴν Αὐστρία) καὶ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίση τόσο σοβαρὰ καθήκοντα, ὅσο τὸ νὰ προστατεύση τὴν ἐπαρχία του ἀπὸ τοὺς Ἀλανούς. Μὲ τὰ καθήκοντά του σχετίζεται τὸ πιὸ πρώιμο ἔργο του ποὺ ξέρουμε, ὁ *Περίπλους Εὐξείνου Πόντου*[2], ποὺ στὰ 130/31 τὸ ἀφιέρωσε στὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανό. Ἐδῶ μιὰ ἀναφορὰ ἑνὸς ὑπηρεσιακοῦ ταξιδιοῦ ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα ὣς τὴν Διοσκουριάδα στὴν ἀνατολικὴ γωνιὰ τοῦ Πόντου, ποὺ γιὰ ὑπηρεσιακοὺς λόγους εἶχε γραφτῆ στὴν ἀρχὴ λατινικά, δουλεύτηκε μαζὶ μὲ δυὸ μέρη ποὺ συμπλήρωναν τὴν γραμμὴ τοῦ ταξιδιοῦ του, σὲ ἕναν ὁλοκληρωμένο περίπλουν τῆς Μαύρης θάλασσας. Πηγή του ἦταν ὁ Μένιππος ἀπὸ τὴν Πέργαμο. Ἐπίσης τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν ἔπαρχος δημοσίευσε τὰ *Τακτικά* του (*Τέχνη τακτική*) στὰ 136. Κι ἐδῶ ἡ ἀνάλυση διαπίστωσε ὅτι ὑλικὸ ἀπὸ μιὰν ὑπηρεσιακὴ ἀναφορὰ γιὰ γυμνάσια τοῦ πεζικοῦ συνδυάστηκε μὲ φιλολογικὴ παράδοση, ποὺ τὴν βρίσκουμε στὰ *Τακτικὰ* τοῦ Αἰλιανοῦ καὶ ἡ ὁποία πηγαίνει πίσω στὸν Ἀσκληπιόδοτο (βλ. σ. 1073, σημ. 3). Πιθανῶς ἀνήκει στὸν κύκλο αὐτῶν τῶν συγγραμμάτων καὶ ἡ

1. TH. W. WIRTH, ‹Arrians Erinnerungen an Epiktet›, *Mus. Helv.* 24, 1967, 149 καὶ 197.

2. Πβλ. R. GÜNGERICH, *Die Küstenbeschr. i. d. griech. Lit.* Münster 1950, 19. Ἕνας ἄλλος *Periplus Ponti Euxini* (*Geogr. Gr. min.* 1, 402) εἶναι μιὰ ὄψιμη συμπίληση. Ἡ ἐπιγραφὴ μὲ τὴν ἐπαρχία του στὸν DESSAU, *Inscr. Lat. sel.* II, 2. Βερολ. 1906, ἀρ. 8801. G. MAZENGHI, *Arriano, Periplo del Ponto Eusino*. Νεάπ. 1958 (*Collana di Studi Greci* 29).

'Αλανική, μιὰ καὶ ὁ 'Αρριανὸς σὰν ἔπαρχος ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίση τὴν ἐπαρχία του ἀπὸ τὴν ἐπίθεση τῶν 'Αλανῶν. 'Ο Φλωρεντινὸς κώδικας τῶν Τακτικογράφων (Laur. 55,4) ἔσωσε ἕνα κομμάτι ἀπὸ αὐτὴν (*"Εκταξις κατ' 'Αλανῶν)*.

Πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ 'Αδριανοῦ (138) ὁ 'Αρριανὸς ἔφυγε ἀπὸ τὴν Καππαδοκία. Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν βρίσκουμε στὴν 'Αθήνα σὲ τελείως διαφορετικὲς συνθῆκες ζωῆς. 'Εκεῖ πῆρε πολιτικὰ δικαιώματα στὸν δῆμο τῆς Παιανίας, ἦταν στὸ 147/48 ἐπώνυμος ἄρχοντας καὶ ἀργότερα πρύτανης τῆς Πανδιονίδας φυλῆς[1]. Δὲν ξέρουμε τί ρόλον ἔπαιξε σ' αὐτὴν τὴν ἀλλαγὴ ἡ προσωπική του θέληση ἢ οἱ πολιτικὲς συνθῆκες. Εἶναι ὅμως φανερὸ ὅτι ἡ 'Αθήνα, τὸ ἀρχαῖο, μουσειακὸ πιὰ πολιτιστικὸ κέντρο, ἦταν γιὰ τὸν 'Αρριανὸ ἀπὸ κάποιαν ἄποψη μιὰ ὁλοκλήρωση: ἐκεῖ μποροῦσε νὰ ἐπιδοθῆ μὲ ὅλες του τὶς δυνάμεις στὴν συγγραφικὴ δραστηριότητα. 'Ο *Κυνηγετικός*, ποὺ σώζεται, προδίνει κιόλας μὲ τὸν τίτλο του τὴν μίμηση τοῦ Ξενοφώντα. 'Η φιλοδοξία του ὅμως ἔφτανε πιὸ μακριά· τώρα προγύμνασε τὸ ὕφος του ἐπάνω στὸν 'Ηρόδοτο καὶ τὸν Θουκυδίδη, κι ἔβαλε σκοπὸν νὰ γίνη ἱστορικὸς ἀποφασιστικῶν χρονικῶν περιόδων καθὼς ἐπίσης καὶ τῆς πατρίδας του. "Ισως οἱ βιογραφίες τοῦ Τιμολέοντα καὶ τοῦ Δίωνα, μαζὶ μὲ τὶς ὁποῖες προσθέτεται ἀπροσδόκητα μιὰ τοῦ ληστῆ Τιλλόβορου[2], ἦταν προγυμνάσματα γιὰ ἐγχειρήματα μὲ πλατύτερους στόχους. Σ' αὐτὴν τὴν ὁμάδα ἐργασιῶν τῶν πρώτων ἀθηναϊκῶν χρόνων ἀνήκει καὶ τὸ ἔργο ποὺ ἔσωσε τὸ ὄνομα τοῦ 'Αρριανοῦ μέσα στοὺς αἰῶνες, ἡ *'Ανάβασις 'Αλεξάνδρου*. 'Ο τίτλος ἀποτελεῖ μιὰν εὐλαβικὴ χειρονομία ἀπέναντι στὸν Ξενοφώντα, καὶ τὸ ἴδιο νόημα ἔχει καὶ ἡ διαίρεση σὲ ἑπτὰ βιβλία, τὸ περιεχόμενο ὅμως δείχνει ὅτι ἡ ἱστορική του ἱκανότητα εἶναι τουλάχιστο ἰσοδύναμη μὲ τὸ πρότυπό του. Εἶχε ἐπιτυχία ἤδη στὴν ἐκλογὴ τῶν πηγῶν του (κυρίως τοῦ Πτολεμαίου κι ὕστερα τοῦ 'Αριστόβουλου), καὶ καθὼς ἦταν σὲ θέση νὰ ξεχωρίζη τὴν λαϊκὴ παράδοση ἀπὸ τὴν σοβαρή, πρόσφερε τὴν μεγάλη ὑπηρεσία νὰ προφυλάξη τὴν εἰκόνα τοῦ 'Αλέξανδρου ἀπὸ τὴν ἐξαφάνισή της μέσα στὴν ρομαντικὴ ὁμίχλη. Σὰν συμπλήρωση στὴν *'Ανάβαση* ἔγραψε ὁ 'Αρριανὸς τὴν *'Ινδική*. Κι ἐδῶ ἐπίσης ἤξερε νὰ ἀναζητήση τὶς κατάλληλες πηγές, διαλέγοντας τὸν Νέαρχο (σ. 799), τὸν Μεγασθένη (σ. 1047) καὶ τὸν 'Ερατοσθένη. 'Η μίμηση τοῦ 'Ηρόδοτου ἐδῶ ἔφτασε ὡς τὴν μίμηση τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου. Χάθηκαν τὰ μεγάλα ἱστορικά του ἔργα, ὅπως τὰ *Βιθυνικά*, ποὺ σὲ ὀχτὼ βιβλία περίγραφαν τὴν ἱστορία τῆς πατρίδας του ἀπὸ τὶς μυθικὲς ἀρχὲς ὡς τὸν θάνατο τοῦ Νικομήδη Φιλοπάτορα (74 π.Χ.). Οἱ βυζαντινοὶ εἶχαν ἀκόμη διαβάσει τὸ ἔργο. Χάθηκαν ἐπίσης καὶ τὰ *Παρθικὰ* (17 βιβλ.) καὶ ἡ *'Ιστορία τῶν Διαδόχων (Τὰ μετ' 'Αλέξανδρον)*. "Αν πρέπει νὰ στηριχθοῦμε στὸν Φώτιο, τὸ ἔργο εἶχε δέκα βιβλία καὶ τελείωνε κιόλας μέσα στὰ γεγονότα τοῦ 321, ἔμεινε ἑπομένως μᾶλλον ἀτελείωτο.

'Ο 'Αρριανὸς ἦταν βέβαια ἀττικιστής· ὁ ἄνθρωπος ὅμως ποὺ εἶχε γιὰ ὑπό-

1. Τὰ ἐπιγραφικὰ παραθέματα στοῦ SCHWARTZ (βλ. σ. 1158 σημ. 2).

2. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ὀνόματος L. RADERMACHER, *Anz. Akad. Wien, Phil.-hist. Kl.* 1935, 19· 1936, 8.

δειγμα τὴν ἁπλότητα τοῦ Ξενοφώντα, ἀπέφυγε κάθε ὑπερβολή, ὅπως ἀπέφυγε καὶ τὰ στολίδια τῶν ρητορικῶν σχημάτων, καὶ μίλησε σὲ μιὰν γλώσσα ποὺ ἴσως ταιριάζει μὲ ὅλα ὅσα ξέρουμε γι' αὐτόν.

Λίγο περισσότερο ἀπὸ μισὸν αἰώνα ἀργότερα ἕνας Βιθυνὸς πάλι, ποὺ κι αὐτὸς πῆρε μεγάλες θέσεις στὴν αὐτοκρατορία, ἔγινε ἱστορικός. Ὁ Κάσσιος Δίωνας Κοκκηιανὸς[1] (Cocceianus) (περίπου 155-235) ἀπὸ τὴν Νίκαια, συγγενὴς ἄλλωστε τοῦ Δίωνα ἀπὸ τὴν Προύσα, ἦταν ἤδη, χάρη στὸν βαθμὸ τοῦ συγκλητικοῦ ποὺ εἶχε ὁ πατέρας του Κάσσιος Apronianus καὶ τὴν ἰδιότητά του ὡς ἐπάρχου, ὑποψήφιος γιὰ μιὰν ἐξαιρετικὴ σταδιοδρομία. Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ ἀνέβασμα τοῦ Κόμμοδου στὸν θρόνο (180) ὁ Δίωνας ἦρθε στὴν Ρώμη, κι ἔγινε συγκλητικὸς ὅταν ἀκόμα κυβερνοῦσε αὐτὸς ὁ αὐτοκράτορας. Στὴν βασιλεία τοῦ Pertinax ὀνομάσθηκε πραίτωρας, στοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου ἔγινε ἀναπληρωτὴς ὕπατος, στὰ 216 συνόδεψε τὸν Καρακάλλα στὴν ἐκστρατεία του στὴν Ἀνατολή, ὁ Macrinus τοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴν θέση τοῦ «ἐπιμελητῆ γιὰ τὴν διόρθωση τῆς κατάστασης τῶν πόλεων» (curator ad corrigendum statum civitatium), γιὰ νὰ τακτοποιήσῃ τὴν κατάσταση στὴν Πέργαμο καὶ τὴν Σμύρνη, εἶχε ὅμως τὴν ἰδιαίτερη εὔνοια τοῦ Septimius Severus. Στὴν βασιλεία αὐτουνοῦ (222-235) διοίκησε τὴν ἀνθυπατεία τῆς Ἀφρικῆς καθὼς καὶ τὶς αὐτοκρατορικὲς ἐπαρχίες τῆς Δαλματίας καὶ τῆς Ἄνω Παννονίας κι ἔγινε στὰ 229 τακτικὸς ὕπατος (consul ordinarius), συνάρχοντας τοῦ αὐτοκράτορα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως τελείωσε ἡ σταδιοδρομία του. Ἡ αὐστηρὴ πειθαρχία τὴν ὁποία ἐφάρμοζε, τὸν ἔκαμε ἀντιπαθητικὸν στὰ στρατεύματα καὶ τὴν φρουρά, ἔτσι ποὺ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας τὸν συμβούλευσε νὰ μὴν περάσῃ στὴν Ρώμη τὴν περίοδο τῆς δεύτερης ὑπατείας του. Ἄφησε καὶ τὴν πόλη καὶ τὴν κρατικὴ ὑπηρεσία καὶ ἀποσύρθηκε στὴν βιθυνική του πατρίδα, ὅπου πέρασε τὰ τελευταῖα του χρόνια.

Τὴν συγγραφική του δραστηριότητα τὴν ἄρχισε στὴν ὑπηρεσία τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου, στὸν ὁποῖο μαζὶ μὲ ἄλλους στήριξε στὴν ἀρχὴ μεγάλες ἐλπίδες. Ἔγραψε γιὰ τὰ ὄνειρα καὶ τὰ σημάδια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεκίνησε ἡ πρόσκληση τοῦ Σεπτίμιου νὰ γίνῃ αὐτοκράτορας, καὶ δὲν χρειάστηκε γι' αὐτὸ νὰ θυσιάσῃ καθόλου τὶς πεποιθήσεις του (sacrificium mentis), γιατὶ μαζὶ μὲ τὴν ἀνενόχλητη ἀπὸ φιλοσοφικὲς ἀμφιβολίες πίστη σὲ μιὰν πρόνοια ποὺ κυβερνᾶ, συνδύαζε καὶ τὴν πίστη στὰ προμηνύματα. Πολὺ γρήγορα συνέχισε μὲ ἕνα σύγγραμμα γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Κόμμοδου καὶ γιὰ τὰ σχετικὰ γεγονότα, κι αὐτὸ γιὰ νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν αὐτοκράτορα. Καὶ τὶς δυὸ ἐργασίες τὶς ἔβαλε σὰν ἐπιτομὲς στὸ μεγάλο του ἔργο.

---

1. Ἡ δικαιολογημένα περίφημη ἔκδοση τοῦ U. Ph. Boissevain (5 τόμ. Βερολ. 1895-1931, οἱ 4 πρῶτοι τόμ. ξανατυπώθηκαν ἀνάλλαγοι στὰ 1955) περιλαμβάνει στὸν τόμ. 4 τὸν *Index historicus* τοῦ H. Smilda, στὸν τόμ. 5 τὸν *Index Graecitatis* τοῦ W. Nawijn. Στὸν Boissevain ἐπίσης ἡ παρουσίαση τῆς παράδοσης. Ἔκδοση Teubner τοῦ J. Melber. 3 τόμ. 1890-1928. Μὲ ἀγγλ. μετάφρ. E. Cary, 9 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1914-26. F. Millar, *A Study of Cassius Dio.* Ὀξφ. 1964.

Ὅταν ἀκοῦμε γιὰ ὄνειρα, χάρη στὰ ὁποῖα ὁ Κάσσιος Δίωνας ἔπαιρνε τὸ χρίσμα τοῦ ἱστορικοῦ (72, 23), πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν πληροφορία μᾶλλον σὰν μαρτυρία τῶν δισταγμῶν ποὺ ἔπρεπε νὰ ὑπερπηδηθοῦν. Ἡ συγγραφὴ τῆς ἱστορίας τῆς Ρώμης ἀπὸ τὶς ἀρχές της ἦταν ἕνα γιγαντιαῖο ἐγχείρημα, καὶ εἴμαστε πρόθυμοι νὰ πιστέψουμε τὸν Δίωνα ὅτι δέκα χρόνια συγκέντρωνε ὑλικὸ καὶ δώδεκα ἔγραφε, ὥσπου ἔφτασε στὸν θάνατο τοῦ Σεβήρου (211). Συνέχισε ἀκόμα ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα τὸ ἔργο του κι ἔκαμε τελικὸ σημεῖο τὴν ὑπατεία του (229). Στὸ τέλος ἡ *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* του ἔφτασε τὰ ὀγδόντα βιβλία. Ἡ τεκτονικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ χρονογραφική, ὅπως τὴν πρόσφερε ἤδη ἕνα σημαντικὸ τμῆμα τῶν πηγῶν. Μολαταῦτα αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ διατηρήσῃ αὐτὰ ποὺ συνανήκουν χρονικὰ καὶ τοπικά, καὶ νὰ τὰ ἑνώσῃ ὅσο μπορεῖ. Γιὰ τὴν ἔκθεση τῶν ἐπιμέρους τμημάτων σημαντικὲς διαφορὲς εἶναι συνυφασμένες μὲ τὴν φύση τῶν πραγμάτων. Ἕνα μεγάλο πρῶτο μέρος (51 βιβλ.) ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν Αἰνεία ὣς τὸν Αὔγουστο σὰν ἱδρυτὴ τῆς μοναρχίας. Ἐδῶ πραγματοποιεῖται προπάντων ἡ πεποίθηση τοῦ Δίωνα ὅτι τὸ λεπτομερειακὸ ζωγράφισμα δὲν μπορεῖ νὰ συνδυασθῆ μὲ τὴν μεγαλοπρέπεια (*ὄγκος*) τῆς ἱστορίας (72, 18) καὶ μὲ τὸ καθῆκον της, ποὺ εἶναι νὰ προβάλλῃ τὰ κύρια χαρακτηριστικά. Ἡ ἐποπτικότητα τῆς διήγησης δὲν ἦταν ἡ δύναμή του· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν ἀπέφυγε ὁλότελα τὴν δραματοποίηση, ὅπως π.χ. δείχνουν οἱ σκηνὲς τοῦ Vercingetorix. Κι ἂν ἀκόμα εἶναι πολὺ σκληρὴ ἡ κρίση τοῦ SCHWARTZ, συνολικὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ ὅτι ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα φαίνονται τὰ σύνορα τῆς πλαστικῆς δύναμης τοῦ Δίωνα. Στὴν περιγραφὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ὣς τὸν θάνατο τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου τὸ πνευματικὸ δάμασμα τοῦ ὑλικοῦ ζημιώθηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸς ὁ νομιμόφρονας ὀπαδὸς τῆς μοναρχίας τὴν ἔβλεπε προκαταβολικὰ σὰν ἕνα σταθερὸ δεδομένο, κι ἔτσι δὲν φάνηκε πολὺ δίκαιος σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἡγεμονίας (Prinzipat). Ὁ λόγος ποὺ ἀπαγγέλλει ὁ Μαικήνας στὸ 52. βιβλίο ὑπὲρ τῆς μοναρχίας ἐκφράζει τόσο πολὺ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Δίωνα, ὥστε ὑπόθεσαν ὅτι ἔχουμε ἐδῶ σκόπιμην ὑποβολὴ μιᾶς πολιτικῆς διακήρυξης[1]. Πιὸ χρωματικὴ καὶ πιὸ ἄμεση γινόταν ἡ ἔκθεση φυσικὰ ἐκεῖ ὅπου ὁ Δίωνας μιλᾶ γιὰ σύγχρονα γεγονότα, ποὺ τὰ ἔζησε. Αὐτὸ τὸ ἤξερε καὶ ὁ ἴδιος καὶ νόμισε ὅτι ἔπρεπε νὰ τὸ δικαιολογήσῃ (72, 18).

Τὰ προβλήματα τῶν πηγῶν σ' αὐτὸ τὸ γιγαντιαῖο ἔργο εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολα· ἀκόμα καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν διεισδυτικὴ πραγμάτευσή τους στὸ ἄρθρο τοῦ E. SCHWARTZ μένουν ἄλυτα προβλήματα. Γιὰ τοὺς πρώτους ἔξι αἰῶνες τῆς Ρώμης φαίνεται ὅτι στὸ προσκήνιο στέκουν χρονικογραφικὲς πηγές, ἐνῶ ἀπὸ τὸ βιβλίο 36 καὶ πέρα ὁ Λίβιος ἀποκτᾶ σημασία· δύσκολο εἶναι νὰ ἀξιολογήσουμε τὴν σημασία τοῦ Τάκιτου. Ὁ SCHWARTZ ἴσως προχώρησε πολύ, ὅταν ἀμφισβητεῖ τὴν πρωτοτυπία τοῦ Ρωμαίου στὴν ἀπεικόνιση τοῦ Τιβέριου, γιὰ νὰ ξεχωρίσῃ ἀπὸ αὐτὸν ὁλότελα τὸν Δίωνα, ποὺ στὸ ἔργο του ὡστόσο ἐμφανίζονται τὰ ἴδια χαρακτηριστικά.

1. M. HAMMOND, ‹The significance of the speech of Maecenas in Dio Cassius Book LII›, *Trans. Am. Phil. Ass.* 63, 1923, 88.

Ἐδῶ πολλὰ μένουν ἀβέβαια, καὶ αὐτὴ ἡ ὑπογράμμιση ὁρισμένων σημείων δὲν πρέπει νὰ σκεπάση τὴν πολλαπλότητα τῶν προβλημάτων τῶν πηγῶν[1].

Ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό, ποὺ οἱ Βυζαντινοὶ τὸ εἶχαν ἀκόμα στὸ μεγαλύτερό του μέρος, σώθηκαν ἀκρωτηριασμένα στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τὰ βιβλία 36-60, ποὺ ἀπὸ τὸ 68 π.Χ. φτάνουν ὣς τὸ 47 μ.Χ.· ἐκτὸς ἀπὸ αὐτά, ὑπάρχουν λείψανα τοῦ 79. καὶ 80. βιβλίου σὲ δώδεκα φύλλα περγαμηνῆς τοῦ κώδ. Vat. gr. 1288. Κάποιο ἀντιστάθμισμα γι' αὐτὰ ποὺ χάθηκαν προσφέρουν οἱ Βυζαντινοὶ ποὺ χρησιμοποίησαν τὸν Δίωνα. Στὸν 11. αἰώνα ὁ Ἰωάννης Ξιφιλίνος ἐπεξεργάσθηκε τὰ βιβλία 36-80 σὲ μιὰν ἱστορία ποὺ εἶχε καταταχθῆ σύμφωνα μὲ τὴν σειρὰ τῶν αὐτοκρατόρων. Γιὰ τὸν Antoninus Pius καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς βασιλείας τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου ὁ ἴδιος λέει (70,2) ὅτι βρῆκε ἤδη κενό. Ἀργότερα, στὸν 12. αἰώνα, ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς στὰ βιβλία 7-12 τῆς δικῆς του *Ἐπιτομῆς ἱστοριῶν* συνόψισε τὰ βιβλία 1-21 καὶ 44-80 τοῦ Δίωνα. Ἀπὸ τὰ ἄλλα βοηθήματα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση μνημονεύουμε πάλι τὴν ἐπιτομὴ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου.

Τὸ ὕφος τοῦ Δίωνα Κάσσιου[2] χρειάζεται νέες ἔρευνες, προπάντων γιὰ τὸ πρόβλημα κατὰ πόσο οἱ διαφορὲς ὀφείλονται στὴν ἐπίδραση τῶν πηγῶν. Ὑπάρχει προσπάθεια γιὰ ἀττικιστικὸν ἀρχαϊσμό, πρότυπα εἶναι ὁ Θουκυδίδης κι ὁ Δημοσθένης, δηλ. τελείως διαφορετικοὶ συγγραφεῖς· τὰ ρητορικὰ τεχνικὰ μέσα καθὼς καὶ τὰ παρηχητικὰ σχήματα, διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὸν Ἀρριανό, πιάνουν ἀρκετὸν χῶρο ἰδιαίτερα στοὺς συχνοὺς καὶ μεγάλους λόγους.

Ἀρκετὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὸν Δίωνα Κάσσιο βρίσκεται σὰν ἱστορικὸς ὁ Ἡρωδιανός[3], ἕνας ἐξελληνισμένος Σύρος, ποὺ εἶναι περίπου δυὸ δεκαετίες νεότερός του. Κι αὐτὸς ὑπηρέτησε στὸ κράτος, ὄχι ὅμως σὲ τόσο ἀνώτερες θέσεις ὅπως ὁ Δίωνας. Τὸ ἔργο του *Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίαι* (8 βιβλ.) φτάνει ὣς τὴν ἄνοδο τοῦ Γορδιανοῦ Γ' στὸν θρόνο (238). Ἡ διήγηση αὐτῆς τῆς θλιβερῆς χρονικῆς περιόδου διανθισμένη μὲ ρηχὰ γνωμικά, δὲν ἔχει γόνιμες ἀπόψεις καὶ ἀξίζει μόνο σὰν πηγή. Ἡ γλώσσα θέλει νὰ εἶναι ἀττική, χωρὶς νὰ τὸ κατορθώνη καλά, καὶ προδίνει τὴν ἐπίδραση τῆς σύγχρονής της σοφιστικῆς ρητορικῆς.

Ἡ ἀνεύρεση ἑνὸς Ἀττικοῦ ἀνάμεσα στοὺς ἱστορικοὺς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς εἶναι σχεδὸν θαῦμα. Ὁ P. Herennius Δέξιππος (F Gr Hist 100), ποὺ γεννήθηκε στὸ 20 περίπου κι ἔζησε ὣς τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐρηλιανοῦ, περιβάλλεται ἀπὸ τὴν λάμψη τῆς ἀρχαίας ἀττικῆς παράδοσης. Ἀνῆκε στὴν γενιὰ τῶν Κηρύκων, ἦταν κάτοχος ὑψηλοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος *(ἱερεὺς παναγής)*, ἔγινε βασιλέας,

1. Μερικὴ βιβλιογρ. στὸ *Fifty Years* (βλ. σ. 1157 σημ. 2).

2. Βιβλιογρ. στὸ *Fifty Years* (βλ. προηγ. σημ.).

3. Ἔκδοση : K. Stavenhagen, Λειψ. 1922· ἔκδ. στερεότ. Στουττγ. 1967. Μιὰ κάποια ὑπερτίμηση τοῦ συγγραφέα στοῦ F. Altheim, *Lit. u. Gesellsch. im ausgehenden Altert.* 1, Halle 1948, 165. Ἀντίθετα, μὲ ἀνάλυση τοῦ πρώτου βιβλίου ὁ E. Hohl, *Kaiser Commodus und Her. Sitzb. Akad. Berl. Kl. f. Gesellschaftswiss.* 1954/1· πβλ. A. Betz, *AfdA* 10,1957, 255. Ἔκδ. C. R. Whittaker στὴν *Loeb Class. Libr.* (δίγλ.) τόμ. 1 (I-IV) Λονδ. 1969· 2 (V-VIII) 1970.

ἐπώνυμος ἄρχοντας, καὶ ξόδεψε χρήματα γιὰ τὶς μεγάλες γιορτές (μαρτ. 4 IG II/III². 3669). Διακρίθηκε ὅμως καὶ στὸν κίνδυνο, ὅταν ἀπόκρουσε (γύρω στὰ 267) τοὺς Ἕρουλους ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μὲ ἕνα στράτευμα ποὺ τὸ συγκέντρωσε βιαστικά.

Τὸ κύριο ἔργο του ἦταν τὸ μεγάλο *Χρονικὸ* (*Χρονικὴ ἱστορία*, τουλάχιστο σὲ 12 βιβλ.), ποὺ ἔφτανε ἀπὸ τὴν προϊστορία ὣς τὸ 269/70. Ἐδῶ γίνεται φανερὴ ἡ γραμμὴ ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν παγκόσμια ἱστορία τοῦ Ἐφόρου καὶ περνώντας ἀπὸ ἔργα σὰν τὴν *Βιβλιοθήκη* τοῦ Διόδωρου φτάνει τέλος στὶς βυζαντινὲς παγκόσμιες χρονογραφίες τοῦ τύπου τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα (6. αἰ.) ἢ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Ἀντιοχηνοῦ (7. αἰ.).

Ὁ Δέξιππος ἔγραψε ἀκόμα *Σκυθικά*, στὰ ὁποῖα πραγματευόταν τὶς γερμανικὲς ἐπιδρομὲς ἀπὸ τὸ 238 ὣς τουλάχιστο τὸ 270. Τὰ τέσσερα βιβλία *ἱστορίας τῶν Διαδόχων* (*Τὰ μετ' Ἀλέξανδρον*) μποροῦμε μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα νὰ τὰ θεωρήσουμε ἐπιτομὴ ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Ἀρριανοῦ.

Τὸ ὕφος τοῦ Δέξιππου ὁ Φώτιος τὸ ἔχει ἐγκωμιάσει (F Gr Hist 100, μαρτ.5), ὁ NIEBUHR[1] τὸ καταδίκασε μὲ αὐστηρότητα, ὁ NORDEN[2] τὸ ἐπαίνεσε θερμά, ὁ SCHWARTZ τὸ κατηγόρησε σὰν σκοτεινὸ καὶ στριμμένο, ἐνῶ ὁ JACOBY εἶναι ἐπιφυλακτικός. Ὅπως βλέπουμε, δὲν ἔχουμε ἀκόμα κανόνες ποὺ νὰ ἀπομακρύνουν τὴν κρίση μας τουλάχιστο ἀπὸ τὸν πιὸ χονδρικὸ ὑποκειμενισμό. Ὁ Δέξιππος, ποὺ σὰν στιλίστας δὲν εἶναι ἀξοκαταφρόνητος, εἶναι φανερὸ ὅτι θεωρεῖ τὸν Θουκυδίδη ὑπόδειγμά του[3]. Ἄλλο τόσο φανερὸ εἶναι ὅτι κάθε κρίση τῶν νεότερων στηρίζεται ἐπάνω σὲ περιορισμένη βάση, γιατὶ οὐσιαστικὰ μᾶς σώθηκαν μόνο ἀγορεύσεις.

Τὴν *Χρονικὴ ἱστορία* τοῦ Δέξιππου τὴν συνέχισε ὁ Εὐνάπιος ἀπὸ τὶς Σάρδεις (περίπου 345-420)[4] μὲ τὰ δεκατέσσερα βιβλία τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου (*Ὑπομνήματα ἱστορικά*), τὸ ὁποῖο πραγματευόταν τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸ 270 ὣς τὸ 404.

---

1. *Ant. Kunstpros*. 1, 4. Ἀποτύπ. Λειψ. 1923, 398.

2. *RE* S 5, 1930, 293=*Griech. Geschichtschreiber*. Λειψ. 1957, 290. Γιὰ τὸν Δέξιππο ἐπίσης ὁ ALTHEIM (βλ. σ. 1162 σημ. 3), 175.

3. Πβλ. F. J. STEIN, *Dexippus et Herodianus rerum scriptores quatenus Thucydidem secuti sint*. Διδ. διατρ. Βόννη 1957.

4. Τὰ ἱστορικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Εὐνάπιου καθὼς καὶ τῶν ἱστοριογράφων ποὺ ἀκολουθοῦν, στὸν 4 τόμ. τῶν παλιῶν *Fragm. Hist. Gr.* τοῦ MULLER. Οἱ βιογραφίες τῶν σοφιστῶν: Στὴν *Loeb Class. Libr.* W. C. WRIGHT (μὲ τοὺς *Βίους Σοφ.* τοῦ Φιλόστρατου), 1922· ξανατυπ. 1952 (μὲ ἀγγλ. μετάφρ.). J. GIANGRANDE, Ρώμη 1956, μὲ καινούργια χειρόγραφη βάση καὶ χρησιμοποίηση τοῦ σπουδαίου κώδ. Laur. 86/7 (12/13. αἰ.). Ὁ G. ἀντικρούει τὴν θέση τοῦ V. LUNDSTROM, ὅτι ὁ *Βίος τοῦ Λιβάνιου*, ποὺ παραδίνεται χωριστά, ἀποτελεῖ δικήν του σύνθεση. Τοῦ ἴδ., ‹Vermutungen und Bemerkungen zum Text der Vit. Soph. des Eun.›, *Rhein. Mus.* 99, 1956, 133. ‹Herodianismen bei Eun› *Herm.* 84, 1956, 320· ‹Caratteri stilistici delle Vit. Soph. di Eun.›, *Boll. del Com. per la prepar. della Ed. Naz. dei Class. Gr. e Lat.* N. S. 4, 1956, 59. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς τὰ ἀπανθίσματα τοῦ Κωνστ. Πορφυρογέννητου εἶναι σημαντικά, ἔκδοση τῶν PH. U. BOISSEVAIN, C. DE BOOR, TH. BUTTNER-WOBST, 4 τόμ. Βερολ. 1903-1906.

Ὁ χριστιανομάχος αὐτὸς ἀφιέρωσε τὸ ἔργο του στὸν Ὀρειβάσιο, ἕναν ἰατρικὸ συγγραφέα καὶ προσωπικὸν γιατρὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ. Σώθηκαν μόνο ἐπιτομὲς στὸν Φώτιο, στὸ ἐπιτομικὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου καὶ στὴν *Σούδα*. Ἔχουμε ὁλόκληρο τὸ ἔργο γιὰ τοὺς *Βίους σοφιστῶν*, ποὺ πραγματεύεται κυρίως νεοπλατωνικούς. Εἶναι γραμμένοι σὲ περίτεχνο ὕφος, δίνουν ὅμως μιὰν εἰκόνα τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσης τῶν ρητόρων καὶ φιλοσόφων στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὶς μικρασιατικὲς ἑλληνικὲς πόλεις στὸν 4. αἰώνα.

Ἑνωμένο σχεδὸν χρονικὰ στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Εὐνάπιου, ἀκολουθοῦσε τὸ ἔργο τοῦ Ὀλυμπιόδωρου ἀπὸ τὶς Θῆβες τῆς Αἰγύπτου, τὸ ὁποῖο σὲ εἰκοσιδυὸ βιβλία περίγραφε τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸ 407 ὡς τὸ 425 καὶ ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Θεοδόσιο τὸν Β′ (408-450)[1]. Τὸν καιρὸ ποὺ βασίλευε αὐτὸς καὶ ἀκόμα λίγο πιὸ πέρα, ζοῦσε ὁ σοφιστὴς Πρίσκος ἀπὸ τὸ θρακικὸ Πάνιο. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐπιστολὲς καὶ λόγους γιὰ ἀσκήσεις ἔγραψε μιὰν *Βυζαντινὴ ἱστορία* (8 βιβλ.), ποὺ ἔφτανε πιθανῶς ὡς τὸ 472. Σώθηκαν μόνο ἀποσπάσματα· τὸ πιὸ πολύτιμο ἀπὸ αὐτά, ποὺ περιγράφει τὴν πρεσβεία στὸν Ἀττίλα, στὰ 448, στὴν ὁποία πῆρε κι ὁ ἴδιος μέρος, ὑπάρχει στὰ ἀπανθίσματα τοῦ Κωνσταντίνου. Αὐτά, καὶ ὁ Φώτιος, μᾶς διαφύλαξαν ἐπίσης ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ *Βυζαντιακὰ* (7 βιβλ.) τοῦ Μάλχου, ὁ ὁποῖος συνέχιζε τὴν ἱστορικὴ ἔκθεση ὡς τὸ 480.

Σώθηκαν ὡς ἐμᾶς τὰ ἕξι βιβλία τῆς *Νέας ἱστορίας* τοῦ Ζώσιμου[2], ποὺ ἔγραψε στὸ τέλος τοῦ 5. αἰώνα. Προσφέρουν μιὰν σύντομη ἐπισκόπηση τῶν αὐτοκρατόρων ὡς τὸν Διοκλητιανὸ καὶ μιὰν διεξοδικὴ ἔκθεση τῶν ἐτῶν 270 ὡς 410. Τὸ ἔργο, φτωχὸ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐπεξεργασίας τῶν πηγῶν καὶ τοῦ ὕφους, εἶναι ἀξιοπρόσεκτο γιὰ τὴν τάση του: ὁ συγγραφέας του ἑρμηνεύει τὴν δύση τῆς ρωμαϊκῆς δύναμης μὲ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν θρησκεία τῶν πατέρων.

Ἀπὸ πολὺ μακριά, στὸ ὕφος τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ξεκινοῦσε ὁ Ἡσύχιος Ἰλλούστριος ἀπὸ τὴν Μίλητο (F Gr Hist 390), ὁ ὁποῖος ἄρχιζε τὸ *Χρονικό* του μὲ τὸν Βῆλο ἀπὸ τὴν Βαβυλώνα κι ἔφτανε ὡς τὴν βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐπειδὴ ὁ ἱκανὸς ἱστοριογράφος τοῦ τελευταίου, ὁ Προκόπιος ἀπὸ τὴν Καισάρεια, μὲ τὰ ὀχτώ του βιβλία, ποὺ σώζονται, γιὰ τοὺς πολέμους τοῦ αὐτοκρατορικοῦ του κυρίου, ἀνήκει πιὰ στὴν βυζαντινὴ ἐποχή, γι' αὐτὸ κλείνουμε μὲ τὸν Ἡσύχιο τὴν σειρὰ τὴν ὁποία ἀρχίσαμε μ' ἕναν ἄλλο Μιλήσιο, τὸν Ἑκαταῖο.

Μὲ τὴν περιοριστικὴ παρατήρηση «σχεδὸν-ἱστορικὰ» κατατάσσουμε ἐδῶ τὰ *Στρατηγήματα* (8 βιβλ.) τοῦ Πολύαινου ἀπὸ τὴν Μακεδονία[3]. Αὐτὴν τὴν συλλογὴ στρατιωτικῶν τεχνασμάτων τὴν ἀφιέρωσε στὰ 162 στοὺς αὐτοκράτορες Lucius Verus καὶ Μάρκον Αὐρήλιο σὰν ἕνα εἶδος τακτικοῦ βοηθήματος· μολαταῦτα αὐτὸς ποὺ τὰ γράφει δὲν εἶναι στρατιωτικὸς ἀλλὰ ρήτορας, ποὺ τὰ συμμάζεψε ἀπὸ

1. Τὰ ἀποσπάσματα, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ μιὰ ἐπιτομὴ τοῦ Φωτίου, κώδ. 80, κι ἕνα παράθεμα στὸν Ζώσιμο 5, 27, 1. στοῦ Muller, *Fragm. Hist. Gr.* 4, 1885, 58.

2. L. Mendelssohn, Λειψ. 1887· ξανατύπ. στοῦ Olms/Hildesheim 1963.

3. J. Melber, Λειψ. 1887.

διαβάσματα μὲ ὅλην τὴν σημασία τῆς λέξης καὶ τὰ πρόσφερε μὲ ἀξιοθρήνητες ἀττικιστικὲς προσπάθειες. Δὲν εἶναι ἐπίσης πραγματικὰ εἰδικὰ ἔργα ὁ *Στρατηγικὸς* τοῦ Ὀνάσανδρου[1], ποὺ ἔγραφε στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαύδιου, οὔτε τὰ *Τακτικὰ* ἑνὸς Αἰλιανοῦ, ποὺ ἔγραφε στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ κι ἐξαρτᾶται σὲ πολλὰ ἀπὸ τὸν Ἀσκληπιόδοτο[2]. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις διαβασματικὴ γνώση διαδίδεται μὲ σχολικὲς ἀπόψεις.

Βασικὰ τὰ *Στρατηγήματα* εἶναι μιὰ συλλογὴ ἀπὸ ἀξιοπερίεργα στρατιωτικὰ πράγματα, μὲ τὰ ὁποῖα καταπιανόταν πρόθυμα μιὰ φιλολογία ποὺ εἶχε ἐξαντληθῆ μὲ τὴν παραδοσιακότητά της κι ἔψαχνε νὰ βρῆ ἐρεθίσματα στὰ ἐξωτικά. Τὸ ὅτι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ βάλουμε ἐδῶ τὸν Φλέγωνα ἀπὸ τὶς Τράλλεις, ἕναν ἀπελεύθερο τοῦ Ἀδριανοῦ (F Gr Hist 257), αὐτὸ ὀφείλεται στὴν δυσμένεια τῆς παράδοσης. Χάθηκε τὸ μεγάλο χρονικὸ τῶν *Ὀλυμπιάδων (Ὀλυμπιονικῶν καὶ χρόνων συναγωγή,* 16 βιβλία· παράλληλα ὑπῆρχε μιὰ ἔκδοση σὲ 8 καὶ μιὰ ἐπιτομὴ σὲ 2 βιβλ.), ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν Ὀλυμπιάδων ἔφτανε ὡς τὸν θάνατο τοῦ Ἀδριανοῦ· χάθηκαν οἱ ἐργασίες του γιὰ τὴν ρωμαϊκὴ τοπογραφία καὶ γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ ἑορτολόγιο καθὼς καὶ μιὰ περιγραφὴ τῆς Σικελίας. Ἔχουμε ὅμως τὸ σύγγραμμα *Περὶ θαυμασίων* (γιὰ παράξενα πράγματα) *καὶ μακροβίων*[3]; στὸ ὁποῖο διαβάζει κανεὶς εἰδῶν εἰδῶν πράγματα γιὰ φαντάσματα, ἀλλαγὲς φύλου, ἀνθρώπους γίγαντες, γεννήσεις τεράτων, καὶ ἄλλα τέτοια.

Ἕνα χαϊδεμένο παιδὶ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἦταν ἡ ποικιλογραφία, ποὺ μνημονεύσαμε ἤδη (σ. 1141) σὰν ἐκπρόσωπόν της τὸν Φαβωρίνο ἀπὸ τὸ Arelate. Αὐτὸ τὸ μέσο διασκέδασης, ποὺ φαίνεται ὅτι τὸ χρειάζονται ἐποχὲς χωρὶς στέρεη πνευματικὴ συγκρότηση, τὸ γνωρίζουμε καλὰ ἀπὸ τὸν Κλαύδιο Αἰλιανὸ (περίπου 175-235)[4]. Αὐτὸς καταγόταν ἀπὸ τὸ Praeneste, μαθήτευσε στὴν Ρώμη κοντὰ στὸν

1. Ἡ ἔκδοση τοῦ H. Köchly, Λειψ. 1860 ἔχει ξεπεραστῆ ἀπὸ τοῦ W. A. Oldfather, *Aeneas Tacticus, Asclepiodotus and Onasander*. Λονδ. 1923. A. Dain, *Les manuscrits d'Onésandros*. Παρίσι 1930. Γιὰ βιβλιογρ. σχετικὴν μὲ τοὺς πολεμικοὺς συγγραφεῖς πβλ. στὸν Βίτωνα σ. 1088 σημ. 2 καὶ M. Fuhrmann, *Das systematische Lehrbuch*. Γοττίγγη 1960, 182, 3.

2. H. Kochly-W. Rustow, *Griech. Kriegsschriftst.* 2/1. Λειψ. 1855. A. Dain, *Histoire du texte d'Elien le tacticien des origines à la fin du moyen âge*. Παρίσι 1946. J. Stolpe, <Un nouveau manuscrit de la Tactica theoria d'Elien le Tacticien et de l'Extrait tactique tiré de Léon VI le Sage: le Marcianus 522>, *Eranos* 66, 1968, 52.

3. Μαζὶ μὲ τὸν Jacoby, ποὺ στὰ F Gr Hist 257 δίνει τὸ κείμενο, δεχόμαστε ἕνα ἔργο μὲ διπλὸν τίτλο· αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ τελείως βέβαιο . A. Giannini, *Paradoxographorum Graecorum reliquiae*. Μόναχο 1965, 169.

4. R. Hercher, 2 τόμ. Λειψ. 1864/66. Οἱ ἐπιστολὲς μὲ ἀγγλ. μετάφρ. (μαζὶ μὲ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀλκίφρονα καὶ τοῦ Φιλόστρατου): A. R. Benner καὶ F. H. Fobes, *Loeb Class. Libr.* 1949. Τὸ *περὶ ζώων ἰδιότητος* μὲ ἀγγλ. μετάφρ. A. F. Scholfield, 3 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1958/59 (ὁ 3. ἑτοιμάζεται). Ἕναν κατάλογο τῶν ζώων στὸν Αἰλιανὸ δίνει ὁ H. Gossen, *Quellen und Stud. z. Gesch. d. Naturwiss. u. d. Medizin* 4, 1935, 18. M. R. Dilts, <The manuscript tradition of Aelian's Varia Historia and Heraclides' Politiae>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 96, 1965, 57.

σοφιστὴ Παυσανία κι ἔμαθε κάπως νὰ γράφη ἀττικιστικὰ ἑλληνικά, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν περηφανευόταν λίγο[1]. Ἀποτέλεσμα φιλόπονων ἀπανθισμάτων καὶ συμπιλήσεων, οἱ ὁποῖες ὅμως δύσκολα ἔφταναν σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς, καὶ σταματοῦσαν περισσότερο σὲ συλλογές, ἔχουμε τὰ δεκαεπτὰ βιβλία *ἱστοριῶν γιὰ τὰ ζῶα (Περὶ ζῴων ἰδιότητος)*. Σὰν στημονικὴ γραμμὴ σ' αὐτὴν τὴν συσσώρευση ζωολογικῶν περιεργοτήτων εἶναι ἡ στωικιστικὴ τάση νὰ δείξη τὴν σοφία τῆς φύσης. Ὅτι ὁ Αἰλιανὸς ἀντλεῖ ἀπὸ ἕνα εἶδος παραδοξογραφικῆς Κοινῆς (Vulgata), τὸ δείχνουν οἱ σχέσεις μὲ τὸν *Φυσιολόγο*[2]. Αὐτὴ ἡ συλλογὴ ἀξιοθαύμαστων πραγμάτων τῆς φυσικῆς ἱστορίας πρέπει στὴν πιὸ παλιά της μορφὴ νὰ γεννήθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὸν 2. αἰώνα μ.Χ. Ἀργότερα, σὲ λατινικὴ μορφὴ καὶ μὲ χριστιανικὸν συμβολισμό, κυριάρχησε πολὺ στὸν κόσμο τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Μεσαίωνα.

Στὶς *ἱστορίες γιὰ τὰ ζῶα* σὰν νὰ ἀποτελοῦν ἀντίβαρο οἱ *διάφορες ἱστορίες* ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη περιοχὴ (*Ποικίλη ἱστορία*, 14 βιβλ.), ποὺ ὅμως τὸ πρῶτο τους μέρος πραγματεύεται πάλι ἀντικείμενα τῆς φύσης. Ἡ πιὸ ὁλοκληρωμένη μορφὴ μερικῶν τμημάτων στὸν Στοβαῖο καὶ τὴν *Σούδα* δείχνει ὅτι ἔχουμε μπροστά μας ποικίλες ἐπιτομές. Εἴκοσι *ἐπιστολὲς γεωργῶν (Ἀγροικικαὶ ἐπιστολαί)*, ἀττικιστικὲς στὴν μορφὴ καὶ στὸ περιεχόμενο, ἔφτασαν ἐπίσης ὡς ἐμᾶς. Στωικιστικὰ συγγράμματα *(Περὶ προνοίας, Περὶ θείων ἐναργειῶν)* χάθηκαν.

Ἂν βάζουμε τὸν Ἀθήναιο ἀπὸ τὴν Ναύκρατη, μὲ τοὺς *Δειπνοσοφιστές* του (15 βιβλ.)[3], ὕστερα ἀπὸ τὸν Αἰλιανό, αὐτὴ ἡ προσέγγιση δὲν πρέπει νὰ σκεπάση

1. Πβλ. τὸ τέλος τοῦ *Περὶ ζῴων ἰδιότητος*. Ὁ Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφ.* 2, 31, 1 τὸν παινεύει. Τὸ στιλιστικό του ἰδανικὸ ἦταν ἡ ἀφέλεια, ἡ ἔντεχνη ἁπλότητα.

2. Ἔκδοση: F. Sbordone, Μιλάνο 1936· πβλ. M. Wellmann, *Der Physiol. Phil.* Παράρτ. 22. 1930. O. Seel, *Der Physiologus*. Ἀπόδ. καὶ διασαφ. Ζυρίχη 1960 (Lebendige Antike). D. Offermanns, *Der Physiologus nach den Handschriften G und M.* Meisenheim a. Glan 1966.

3. Τὸ 1. βιβλίο ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ 3. ὑπάρχει μόνο σὲ ἐπιτομές. Σημειώσεις στὸ κύριο χειρόγραφο (Μαρκιανὸς κώδ. A, 10. αἰ., ποὺ τὸ πῆγε στὰ 1423 ὁ G. Aurispa ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη), φαίνεται ὅτι ὁδηγοῦν στὴν ὕπαρξη καὶ μιᾶς ἔκδοσης σὲ 30 βιβλ. Ἐναντίον τῆς ἄποψης, ποὺ ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τοὺς γάλλους ἐκδότες, ὅτι δηλ. ὁ Ἀθήναιος ποὺ ἔχουμε, μὲ τὰ 15 βιβλία, ἀποτελεῖ ἐπιτομὴ ἀπὸ ἕνα ἔργο μὲ ἀρχικὰ διπλάσιαν ἔκταση 30 βιβλίων, στρέφεται τώρα ὕστερα ἀπὸ τὸν G. Wissowa (*GGN* 1913, 325) κι ὁ H. Erbse, *Gnom.* 29, 1957, 290. Ὁ Erbse ὑποστηρίζει ἐπίσης σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς γάλλους ἐκδότες τὴν θέση τοῦ Paul Maas, ὅτι ἡ ἐπιτομὴ τοῦ Ἀθήναιου προέρχεται ἀπὸ τὸν Μαρκιανὸ κώδ. A καὶ ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο. Τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου τοῦ Ἀθήναιου ἀπὸ τὸν Aurispa καὶ ὕστερα ἐκθέτει ὁ A. S. F. Gow στὸ 3. κεφ. τῆς ἔκδοσής του *Machon: The fragments*. Cambridge 1965 (*Cambr. Class. Texts and Comm.* 1). (Γιὰ τὸν Μάχ. βλ. σ. 1022). J. Irigoin, «L'édition princeps d'Athénèe et ses sources», *Rev. Et. Gr.* 80, 1967, 418. Ἐκδόσεις: G. Kaibel, 3 τόμ. Λειψ. 1887-90 (μὲ σημαντικοὺς πίνακες). S. P. Peppink, 2 τόμ. Leiden 1936/39. Μὲ ἀγγλ. μετάφρ. C. B. Gulick, 7 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1933-41. Μὲ γαλλ. μετάφρ.: A. M. Desrousseaux-Ch. Astruc (βιβλ. 1-2), *Coll. des Un. de Fr.* 1956.—Lajos Nyikos, *Ath. quo consilio quibusque usus subsidiis dipnosophistarum libros composuerit*. Διδ. διατρ. Βασιλεία 1941.

τὶς βαθιές τους διαφορές. Τίνος πνεύματος παιδὶ ἦταν ὁ Ἀθήναιος, τὸ προδίνει ὁ ἴδιος οἰκοδομώντας τὸ τεράστιο συλλεκτικό του ἔργο σὰν συμπόσιο πολυάριθμων (29!) λόγιων ἀνθρώπων μὲ διαφορετικὲς τάσεις, στὸ σπίτι τοῦ ἔγκριτου Ρωμαίου Λαρήνσιου, καὶ σπρώχνοντας τὴν μίμηση τοῦ Πλάτωνα ὡς τὸ σημεῖο νὰ βάλῃ ἕναν πλαισιωτικὸ διάλογο, ὅπως ἐκεῖνος στὸ *Συμπόσιο*. Ἐπίσης στὸ μεγάλο πλῆθος ἀρχαιογνωστικῶν, γραμματικῶν καὶ φιλολογικῶν λεπτομερειῶν δὲν φαίνονται οὔτε ἀπόψεις μὲ κάποιαν βαρύτητα, αὐτὸ ὅμως ποὺ μᾶς σκορπᾶ μὲ ἀπλοχεριὰ ἀπὸ τὰ γεμάτα πανέρια εἶναι γιὰ μᾶς πολυτιμότατο ὑλικό. Ὁ Ἀθήναιος χρησιμοποίησε μὲ ἐπιμέλεια τὴν βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ μᾶς διέσωσε ἕνα ἀφάνταστο πλῆθος ἀξιόλογων πραγμάτων. Πρέπει νὰ τὸν παινέψουμε γιὰ τὴν μανία του νὰ παραθέτῃ, καὶ ἀκόμα γιατὶ τὰ παραθέματά του εἶναι πολὺ προσεγμένα. Καὶ τί δὲν μᾶς φύλαξε—γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο αὐτὸ—ἀπὸ ἀποσπάσματα τῆς κωμῳδίας! Βέβαια δὲν πρόκειται νὰ τὸν προβιβάσουμε σὲ ἐρευνητὴ ποὺ ἔφτανε ὡς τὶς πηγές, γιατὶ αὐτὸς ἔχει ἀντλήσει κυρίως ἀπὸ τὰ μεγάλα ρεύματα τῆς παράδοσης, ὅπως τὴν χαρακτηρίζουν τὰ ὀνόματα ἑνὸς Δίδυμου ἢ ἑνὸς Τρύφωνα. Γιὰ τὴν ζωή του δὲν ξέρουμε τίποτε· γιὰ τὴν δημοσίευση τοῦ ἔργου, ἡ γελοιοποίηση τοῦ Κόμμοδου (12,537f) ὁδηγεῖ στὴν ἐποχὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο αὐτουνοῦ.

Μολονότι τὸ ὑλικό του εἶναι διαφορετικό, κατατάσσουμε ἐδῶ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο (=ἀπὸ τὴν Λαέρτη)[1]. Στὰ δέκα βιβλία του γιὰ *ἱστορίες τῶν φιλοσόφων (Φιλοσόφων βίων καὶ δογμάτων συναγωγή)*[2] μετάδωσε κι αὐτὸς ἕναν τεράστιο ὄγκο ἀπανθισμάτων χωρὶς πνευματικὴ ἐμβάθυνση, μᾶς διαφύλαξε ὅμως ἀνεκτίμητο ὑλικό. Συνεπεξεργάσθηκε συγγράμματα γιὰ τὴν διαδοχὴ τῶν διευθυντῶν στὶς διάφορες φιλοσοφικὲς σχολές, δοξογραφικὰ ἔργα, συλλογὲς ἀποφθεγμάτων καὶ καταλόγους βιβλίων, χωρὶς κι αὐτὸς νὰ εἶναι κανένας ἐρευνητὴς τῶν πηγῶν, ἀλλὰ ἕνα ὁλοφάνερο γιὰ μᾶς παράδειγμα μιᾶς μεγάλης καὶ χαμένης πιὰ παράδοσης.

1. Τὴν μικρασιατικὴ πόλη Λαέρτη τὴν ἀναφέρει ὁ Στέφ. Βυζ. Ὁ WILAMOWITZ, *Herm.* 34, 1899, 629 (=*Kl. Schr.* 4, 1962, 100) σκέφτηκε δοκιμαστικὰ σὲ παρατσούκλι «διογενὴς Λαερτιάδης». Κείμενο ἐξακολουθεῖ C. G. COBET, Παρίσι 1862. R. D. HICKS, 2 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1950. H. S. LONG, *Diogenis Laertii Vitae Philosophorum.* 2 τόμ. Ὀξφόρδη 1964.—Μετάφρ.: M. GIGANTE, *Diogene Laerzio. Vite dei filosofi.* Bari 1962. R. GENAILLE, I (βιβλ. 1-5) Παρίσι 1965 (*Coll. Garnier - Flammarion* 56). O. APELT, νέα ἔκδ. ἀπὸ KL. REICH. Ἀμβοῦργο 1967 (*Philos. Bibl.* 53/54). O. APELT, *Diog. Laert.* βιβλ. 10. *Epikur,* Ἑλλην. καὶ γερμ. ἐκδίδ. ἀπὸ KL. REICH καὶ H. G. ZEKL. Ἀμβοῦργο 1968 (*Philos. Bibl.* 266).—R. HOPE, *The Book of Diogenes Laertius. Its Spirit and its Method.* Νέα Ὑόρκη 1930. A. BIEDL, *Zur Textgeschichte des Laertios Diogenes. Das grosse Exzerpt* Φ. Πόλη τοῦ Βατικανοῦ 1955. P. MORAUX, ‹La composition de la «Vie d'Aristote» chez Diog. Laerce›, *Rev. Et. Gr.* 68, 1955, 124. O. GIGON, ‹Das Prooemium des Diog. Laert. Struktur und Probleme›, *Horizonte der Humanitas.* (*Freundesgabe Wili*). 1960, 37-64. G. DONZELLI, ‹Per una edizione critica di Diog. Laerzio. I Codici VUDGS›, *Boll. per la prepar. della Ed. Naz. dei Class. Gr. e Lat.* N. S. 8, 1960, 93. Τοῦ ἴδ., ‹I codici PQWCo HIEYJb nella tradizione di Diog. Laerzio›, *Stud. It.* 32, 1960, 156.

2. Ἄλλες μορφὲς τοῦ τίτλου στὸν SCHWARTZ, *RE* 5, 1903, 738 (=*Griech. Geschichtschreiber.* Λειψ. 1957, 453), τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἀναφέρουμε καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν.

Προσωπικὰ φαίνεται ὅτι συγγένευε μὲ τοὺς Σκεπτικιστές, καὶ προδίνει ἐπίσης κάτι ἀπὸ τὴν φυσιογνωμία του τὸ ὅτι ἀφιερώνει ἕνα ὁλόκληρο βιβλίο (10) γιὰ τὸν Ἐπίκουρο, κάτι ποὺ τὸ κάμνει μόνο γιὰ τὸν Πλάτωνα (3). Τὸ ἔργο ἴσως ἔμεινε ἀτέλειωτο, γιατὶ ὄχι λίγα μέρη δίνουν τὴν ἐντύπωση ἄμορφα συγκεντρωμένων ἀπανθισμάτων. Ὑπολογίζεται ὅτι τὸ ἔργο γράφτηκε μᾶλλον στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 3. αἰώνα, πρὶν ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Ὁ Διογένης ἐξέδωσε καὶ μιὰν συλλογὴ *Ἐπιγραμμάτων*, ποὺ τὸ πρῶτο της βιβλίο (*Πάμμετρος*) διηγόταν σὲ διαφορετικὰ μέτρα τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους πέθαναν διάσημοι ἄνδρες. Ὅσα ἀπὸ αὐτὰ ἀφοροῦν φιλοσόφους, τὰ μνημονεύει στὴν ἱστορία τῶν φιλοσόφων.

Εὔκολα καταλαβαίνει κανεὶς ὅτι μιὰ ἐποχὴ ποὺ παρῆγε τέτοιαν φιλολογία, καλλιεργοῦσε ἰδιαίτερα τὸν τύπο τῆς ἀνθολογίας, ποὺ ἦταν ἤδη ἀγαπητὸς στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Κι ἐδῶ, πίσω ἀπὸ ἕνα ἔργο ποὺ σώζεται, ὑπάρχει ἕνα μεγάλο πλῆθος ἀπὸ χαμένα. Τὸν 5. αἰώνα ὁ Ἰωάννης Στοβαῖος[1], ποὺ χρωστᾶ τὸ ὄνομά του στοὺς Στόβους τῆς Μακεδονίας, συγκέντρωσε στὴν *Ἀνθολογία* του διαλεχτὰ χωρία ἀπὸ πολυάριθμους ποιητὲς καὶ πεζογράφους. Κι ἐδῶ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ συλλέκτης χρησιμοποίησε συλλογὲς ποὺ προϋπῆρχαν ἤδη. Ἡ κατάταξη τῶν τεσσάρων βιβλίων τῆς *Ἀνθολογίας* εἶναι ἑνιαία, γιατὶ κάθε φορά, ὕστερα ἀπὸ τὴν δήλωση τοῦ θέματος ἀκολουθοῦν τὰ χωρία ἀπὸ τοὺς ποιητὲς κι ὕστερα ἀπὸ τοὺς πεζογράφους. Τὸ ἔργο παραδόθηκε στὸν Μεσαίωνα σὲ δυὸ χωριστὰ τμήματα ἀπὸ δυὸ βιβλία τὸ καθένα (*Eclogae* καὶ *Florilegium*), αὐτὸ ὅμως ὀφείλεται σὲ κατοπινὸν χωρισμό.

Στὸν 2. αἰώνα πέφτει τὸ μοναδικὸ ἔργο περιηγητικῆς ποὺ μᾶς σώζεται, ἡ *Ἑλλάδος περιήγησις* τοῦ Παυσανία (10 βιβλ.)[2], ὅσο ξέρουμε, τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ὁ συγγραφέας μένει γιὰ μᾶς στὸ σκοτάδι· οὔτε ἡ ταύτιση μὲ τὸν ἱστορικὸ Παυσανία ἀπὸ τὴν Δαμασκὸ οὔτε μὲ τὸν σοφιστὴ ἀπὸ

---

1. Ἔκδοση: C. Wachsmuth - O. Hense, 5 τόμ. μὲ παράρτημα Λειψ. 1884-1923· 2. ἀνάλλ. ἔκδ Βερολ. 1958.

2 Κείμενο: F. Spiro, 3 τόμ. Λειψ. 1903· ξανατύπ 1959. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση χρήσιμη μένει ἡ ἔκδοση τῶν J. H. Chr Schubart καὶ Chr Walz, Λειψ. 1838/39. Βασικὴ γιὰ τὴν κριτικὴ καὶ τὴν ἑρμηνεία, ἔστω καὶ παλιωμένη σὲ πολλὲς λεπτομέρειες: H. Hitzig καὶ H. Blumner 3 τόμ σὲ 6 μέρη. Λειψ. 1896-1910. Δίγλωσση: W. H. S. Jones καὶ H. A. Ormerod, 5 τόμ *Loeb Class. Libr.* 1931-35. Πλούσιο ὑλικὸ (πολὺ ἐθνογραφικὸ) στὸ ὑπόμνημα τῆς μετάφρασης τοῦ J. G. Frazer, 6 τόμ. Λονδ. 1898· ἡ 2. ἔκδ. ἔχει μόνο τὶς προσθῆκες τῆς 1 ἔκδ. στὸ κείμενο. G. Roux, *Paus en Corinthe* (2, 1-15). Παρίσι 1958 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπόμν). Μιὰν θαυμάσια (συντομευμένη) μετάφραση μὲ σημαντικὲς παρατηρήσεις προσφέρει ὁ Ernst Meyer, 2. συμπληρ. ἔκδ. Ζυρίχη 1967 (*Bibl. d. Alten Welt*)· τοῦ ἴδ., *Paus. Fuhrer durch Athen und Umgebung.* Ζυρίχη 1959 (*Lebenbige Antike*) Τὴν καλύτερη μονογραφία προσφέρει ὁ O. Regenbogen, *RE* S 8, 1956, 1008. Ἐκεῖ καὶ στὸν Meyer, ἔ.ἀ. 726, βιβλιογρ. Πρόσθ.: A. Diller, <The Manuscripts of Paus.>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 88, 1957, 169. Ν. Δ. Παπαχατζης, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, βιβλ. 2-3, 1963· 4-6, 1965, 7-8, 1967, 9-10, 1969 μὲ ἐκτεταμένες καὶ σημαντικὲς ἱστορικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες, κείμενο καὶ μετάφρ.

τὴν Καππαδοκία, ποὺ τὸν ξέρουμε ἀπὸ τὸν Φιλόστρατο (*Βίοι σοφιστ.* 2, 13), φτάνουν πέρα ἀπὸ ἀόριστες δυνατότητες. Ὁ περιηγητής μας ὅμως ξέρει καλὰ τὴν Μικρασία, κι αὐτὸ ἴσως δείχνει ὅτι καταγόταν ἀπὸ ἐκεῖ, ἴσως ἀπὸ τὴν Λυδία. Πολύτιμο βοήθημα γιὰ τὴν χρονολόγηση ἀποτελεῖ ἡ πληροφορία (5, 1, 2) ὅτι ἡ Κόρινθος ἀπὸ 217 χρόνια ἦταν ρωμαϊκὴ ἀποικία, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ἡ συγγραφὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἔγινε στὰ 173. Ἐπειδὴ ἀκόμα τὸ ὀψιμότερο γεγονὸς ποὺ ἀναφέρεται εἶναι ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Κοστώβωκων (γύρω στὸ 175), μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνῃ ὅτι τὸ ἔργο αὐτό, γιὰ τὸ ὁποῖο φυσικὰ ὁ Παυσανίας δούλευε πολὺν καιρό, συμπληρώθηκε στὰ χρόνια τὰ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸ 180. Ὁ Παυσανίας ἀρχίζει τὸ πρῶτο βιβλίο, ποὺ ἡ ἀρχική του αὐτοτέλεια δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ, μὲ τὴν Ἀττικὴ καὶ ἁπλώνει στὰ παρακάτω τὴν περιήγησή του στὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τόπων καὶ μνημείων, ποὺ τὴν περιμένει κανεὶς σ' ἕνα τέτοιο ἔργο, ὑπάρχουν πλῆθος παρεκβάσεις μὲ πολὺ διαφορετικὸ περιεχόμενο γιὰ θέματα γεωγραφικά, ἱστορικά, καὶ μυθολογικά. Ἐπειδὴ τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ἀνακοινώσεων καὶ ἡ καθαυτὸ περιήγηση εἶναι σχεδὸν ἰσόρροπα, δὲν εἶναι καὶ τόσο εὔκολο νὰ καθορισθοῦν ἡ φύση καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ ἔργου. Ὁ χαρακτηρισμός του «ἀρχαῖος Baedeker» εἶναι τουλάχιστο ἀνεπαρκής, ἔστω κι ἂν ὁ Παυσανίας μπορεῖ κάπως νὰ κάμῃ τὸν ὁδηγὸ στὸν ταξιδιώτη. Αὐτὸς ὅμως σκεφτόταν προπάντων τοὺς ἀναγνῶστες, καὶ γιὰ χάρη τους κοπίασε ὄχι λίγο στὸ ζήτημα τοῦ ὕφους. Ἡ προσπάθειά του γιὰ ποικιλία ἀρχίζει μὲ τὴν σύνθεση τῶν ἐπιμέρους βιβλίων, συνεχίζεται μὲ τὴν προσφορὰ τοῦ ὑλικοῦ, προπάντων μὲ τὶς ὑποχρεωτικὲς ἀπαριθμήσεις, καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἐπιμέρους περιγραφή. Μὲ αὐτὸ ἔχει σχέση ἡ τάση του νὰ χρησιμοποιῇ περιφράσεις γιὰ τὰ ὀνόματα καὶ τὰ πράγματα καθὼς καὶ ἡ κάποια περιτεχνία στὴν θέση τῶν λέξεων, ἐνῶ στὴν σύνταξη ἐπιτηδεύεται ἁπλότητα καὶ ἀποφεύγει τὶς μεγάλες περιόδους· ἡ προτίμηση γιὰ τοὺς ἀρχαϊσμοὺς ὀφείλεται στὸ ὅτι μιμεῖται τὸν Ἡρόδοτο, μὲ τοῦ ὁποίου τὸν πλοῦτο τῶν δυνατοτήτων ὁπωσδήποτε ὁ συγγραφικός του τρόπος δὲν ἔχει σχεδὸν τίποτε κοινό.

Ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ τέλους τοῦ 19. αἰώνα ἔκαμε τὸν Παυσανία ἕναν θλιβερὸ ἀντιγραφέα, ποὺ ἤξερε τόσο λίγα γιὰ τὰ πράγματα ὅσο κι ὁ Πολύαινος τὴν στρατηγικὴ ἢ ὁ Αἰλιανὸς τὴν ζωολογία. Σήμερα τὸ πρόβλημα τοῦ Παυσανία ἀποδείχθηκε πὼς ἦταν ἀνύπαρκτο. Ὁ περιηγητὴς αὐτὸς εἶναι ἕνας πολυταξιδεμένος ἄνθρωπος, ποὺ μιλᾶ ἀπὸ αὐτοψία γιὰ πολυάριθμα πράγματα· βέβαια ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ εἶναι πολυδιαβασμένος, ἀλλὰ μὲ καλύτερο νόημα ἀπὸ ὅ,τι οἱ συγγραφεῖς ποικίλων θεμάτων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἔργο του ἢ μεγάλα τμήματά του θὰ τὰ εἶχε ἀντιγράψει ἀπὸ κάπου, ἡ δομὴ ὅμως καὶ ἡ κατάταξη τῶν καθέκαστων ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ὅ,τι εἶδε καὶ ρώτησε στὰ ταξίδια του, τὸ δουλεύει μαζὶ μὲ τοὺς καρποὺς τῶν διαβασμάτων του, ποὺ δὲν περιορίζονταν σὲ ἐγχειρίδια. Μπορεῖ κανεὶς νὰ διερωτηθῇ μήπως ἡ συχνὴ μνημόνευση τῆς Περγάμου ἔχει σχέση μὲ τὴν σημασία τῆς βιβλιοθήκης της γιὰ τὸν Παυσανία. Κάπου κάπου μᾶς ἀφήνει νὰ δοῦμε καὶ κάτι ἀπὸ

τὴν προσωπικότητά του, ὅπως στὸ 8,2,5, ὅπου ἀποκρούει τὴν θεοποίηση τῶν ἀνθρώπων (διάβαζε: αὐτοκρατόρων!), καὶ στὸ 8,8,3, γιὰ τὴν στροφὴ ποὺ ἔγινε τὸν καιρὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου του ἀπὸ τὴν ὀρθολογιστικὴ κριτικὴ τῶν μύθων στὴν συμβολικὴ ἑρμηνεία τους. Χαρακτηριστικὸ γι' αὐτὸν καὶ γιὰ τὴν ἐποχή του εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ λατρευτικὰ θέματα, τὸ ὁποῖο τείνει προπάντων στὰ πρωτόγονα καὶ ἀρχαιόπρεπα.

Ἀπὸ τὴν μυθογραφικὴ φιλολογία, ποὺ πρέπει νὰ τὴν φαντασθοῦμε πολὺ πλούσιαν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ κι ὕστερα, μᾶς σώθηκε ἡ *Βιβλιοθήκη*[1], ποὺ κυκλοφορεῖ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου γραμματικοῦ Ἀπολλόδωρου τοῦ Ἀθηναίου (βλ. σ. 1079). Αὐτὸ εἶναι ἀπάτη, ὅπως ἔχει ἀποδείξει ἀπὸ καιρὸν ὁ C. ROBERT στὴν διδακτορική του διατριβή[2]. Ἐπειδὴ ἡ γλώσσα τῆς *Βιβλιοθήκης* δὲν εἶναι ἀττικιστική, ὑπόθεσαν ὅτι αὐτὴ γράφτηκε τὸν πρῶτο αἰώνα μ.Χ., ἴσως ὅμως πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη καὶ τὸν δεύτερο, γιατὶ οἱ τάσεις τοῦ ὕφους, τουλάχιστο σὲ βιβλία αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ὁμοιόμορφες. Τὸ βιβλίο ποὺ σώθηκε, ἀρχίζει μὲ τὴν θεογονία καὶ συμπληρώνοντας διάφορους μυθικοὺς κύκλους σταματᾶ στὴν μυθικὴ γενεαλογία τῆς Ἀττικῆς. Ἡ ἐπιτομὴ στὸν κώδικα τοῦ Βαττικανοῦ ἀρ. 950 (ἀνακαλύφθηκε στὰ 1885 ἀπὸ τὸν R. WAGNER) καὶ τὰ σαββαϊτικὰ ἀποσπάσματα (βρέθηκαν στὰ 1887 ἀπὸ τὸν Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ στὴν Ἱερουσαλήμ) μᾶς δίνουν μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ ὑπόλοιπο, ποὺ ἡ διήγησή του παρακολουθοῦσε τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Κύκλο. Τὸ ἔργο κάμνει ἐπίδειξη ὀνομάτων ἀρχαίων συγγραφέων, ἀντλεῖ ὅμως ἀπὸ ἕνα ἐγχειρίδιο τῆς ὄψιμης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

4. ΤΟ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ

Δὲν ὑπάρχει κανένα ἄλλο εἶδος τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ποὺ νὰ ἄλλαξε τόσο βασικὰ ἡ παραδοσιακὴ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξής του χάρη στοὺς παπύρους, ὅσο τὸ μυθιστόρημα. Γιὰ πολὺν καιρὸ τὸ βιβλίο τοῦ ERWIN ROHDE ἦταν κυρίαρχο. Τότε σίγουρα στηρίγματα χρονολόγησης ὑπῆρχαν μόνο γιὰ τὸν Ἰάμβλιχο, ποὺ γεννήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 115 κι ἔγραψε ὕστερα ἀπὸ τὸ 165, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν μνεία τοῦ Σόαιμου, τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἀρμενίων, ποὺ ἀποκαταστάθηκε ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Τὸν Ἰάμβλιχο αὐτὸν ὁ ROHDE τὸν τοποθετοῦσε στὴν ἀρχὴ μιᾶς ἐξέλιξης, ποὺ τὴν ἔκαμνε νὰ τελειώνη στὸν 6. αἰώνα μὲ τὸν Χαρίτωνα. Ἔτσι τὸ μυθιστόρημα γινόταν ἕνα ὄψιμο προϊὸν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, καὶ σὰν τέτοιο τὸ ὑποτιμοῦσαν πάρα πολύ. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ ἐπέβαλλε ἀκόμα νὰ τὸ θεωροῦμε σὰν γέννημα τῆς

1. Κείμενο: R. WAGNER, *Mythogr. Gr.* 1, 2. ἔκδ. Λειψ. 1926· ἔκδ. στερεότ. Στουττγ. 1965. Δίγλωσσο μὲ ἐθνογραφικὸ πλούσιο ὑπόμνημα: J. G. FRAZER, 2 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1921. Ἀνάλυση: v. WILAMOWITZ, <Die griech. Heldensage>. 1: *Sitzb. Akad. Berl. Phil.-hist. Kl.* 1925, 41· 2. αὐτ. 214 (=*Kl. Schr.* 5/2, 54). M. VAN DER VALK, <On Apoll. Bibliotheca>, *Rev. Et. Gr.* 71, 1958, 100.

2. Βερολ. 1873.

δεύτερης σοφιστικῆς. Τὴν ἄποψη αὐτὴν ὕστερα ἀπὸ ἄλλους[1] ὁ ROHDE τὴν ὑποστήριξε μὲ ἔμφαση.

Ἡ σειρὰ αὐτὴ ἀναποδογυρίστηκε ἀποφασιστικὰ χάρη σὲ παπύρους μὲ ἀποσπάσματα τοῦ Χαρίτωνα ἀπὸ τὸν 2./3. αἰώνα μ.Χ. (ἀρ. 241 κέ. P.), στοὺς ὁποίους προστέθηκε τελευταῖα ἕνας πάπυρος τοῦ 2. αἰώνα μ.Χ.[2]. Ἡ γλώσσα καὶ ἡ στήριξη σὲ ἱστορικὰ στοιχεῖα (βλ. παρακ.) κάμνουν δυνατὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ δημιουργήθηκε ἀκόμα νωρίτερα, στὸν 1. κιόλας προχριστιανικὸν αἰώνα. Γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ εἴδους εἴμαστε ὁπωσδήποτε ὑποχρεωμένοι νὰ πᾶμε πίσω στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, γιατὶ ἤδη λείψανα τοῦ *μυθιστορήματος τοῦ Νίνου* (βλ. παρακ.) μᾶς ὁδηγοῦν σὲ μιὰν τέτοια τοποθέτηση. Μιὰν ἀκόμα καθίζηση τὴν προκάλεσαν πάπυροι ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀχιλλέα Τάτιου (βλ. παρακ.), ποὺ διόρθωναν τὴν ὄψιμή του τοποθέτηση (ὡς τὸν 5. αἰ.) καὶ συγχρόνως ἔριξαν τὴν ἄποψη ποὺ ἐπικρατοῦσε ἀπὸ καιρόν[3], ὅτι ὁ συγγραφέας αὐτὸς ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸν Ἡλιόδωρο.

Σὰν ἐποχὴ τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος ἀποδείχθηκε ἡ ὄψιμη ἑλληνιστική· τὴν ζωή του μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε ὡς τὸν 3. αἰώνα μ.Χ. Θὰ εἶναι δικαιολογημένη ἡ ἐπιφυλακτικότητα ἀπέναντι στὴν ἄποψη ὅτι αὐτὸς ὁ αἰώνας σήμαινε τὸ τέλος τῆς παραγωγῆς. Ἡ κακοτυχία τῆς παράδοσης μπορεῖ νὰ μᾶς στέρησε ἀρκετά, ἐνῶ ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ μυθιστοριογραφία καὶ τὴν δυναμικὴ ἀναβίωσή της στὸ βυζαντινὸ μυθιστόρημα μπορεῖ νὰ εἶναι πιὸ μικρὴ ἀπὸ ὅσο νομίζουμε.

Ὅπως καὶ νἆναι, οἱ νέες ἀπόψεις γιὰ τὴν χρονολογία τοῦ ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος ἀπομάκρυναν μιὰν ὑπόθεση γιὰ τὴν γένεσή του, ποὺ ἤθελε νὰ τὸ παραγάγη ἀπὸ τὴν ρητορικὴ πράξη τῆς δεύτερης σοφιστικῆς. Ὁ OTTO WEINREICH σ' ἕνα λαμπρὸ σκίτσο, ποὺ τὸ ἐπισύναψε στὴν μετάφραση τοῦ Ἡλιόδωρου ἀπὸ τὸν REYMER, χαρακτηρίζει ἀστεῖα τὸ ἑλληνικὸ ἐρωτικὸ μυθιστόρημα σὰν ἕναν μπάσταρδο, ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὴν ἕνωση τοῦ γηρασμένου πιὰ ἔπους μὲ τὴν ἰδιότροπη ἑλληνιστικὴ ἱστοριογραφία. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο προσδιορίζονται οὐσιαστικὰ συνθετικὰ στοιχεῖα. Πρέπει ὅμως, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ WEINREICH, νὰ δεχτοῦμε καὶ ἄλλα, γιατὶ ὁ θεματικὸς κύκλος αὐτοῦ τοῦ ὄψιμου εἴδους μεγαλώνει ἐξαιρετικά.

Ταξιδιωτικὲς περιπέτειες κι ἐρωτικὸ πάθος προσδιορίζουν τὸ ἑλληνικὸ μυθιστόρημα στὴν πιὸ μεγάλη του ἔκταση. Οἱ τόνοι εἶναι μοιρασμένοι ἄνισα, καὶ μολαταῦτα δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ξεχωρίσουμε τὸ ταξιδιωτικὸ ἀπὸ τὸ ἐρωτικὸ μυθιστόρημα σὰν ἰδιαίτερο εἶδος, ἐπειδὴ τὶς περισσότερες φορὲς οἱ δυὸ θεματικὲς ὁμάδες εἶναι ἑνωμένες. Ἡ παραμυθικὴ ταξιδιωτικὴ ἱστορία ἔχει μιὰν μεγάλη σειρὰ προγόνων. Σ' αὐτὴν ἡ *Ὀδύσσεια* κρατᾶ τιμητικὴ θέση, πρέπει ὅμως νὰ ὑποχωρήσουμε ἀκόμα πιὸ πολύ. Αἰγυπτιακὲς ἱστορίες, σὰν ἐκείνην τῆς Μέσης αὐτοκρατο-

1. Ἀπὸ τοὺς ξεχασμένους σήμερα προδρόμους πρέπει νὰ μνημονεύσουμε ἰδιαίτερα τὸν A. NICOLAI, *Über Entstehung und Wesen des griech. Romans*. Βερολ. 1867.
2. *Papyri Michaelidae*. Aberdeen 1955, ἀρ. 1 (242 P.).
3. Ὁ HELM (βλ. παρακ.), 47, τὴν ὑποστηρίζει ἀκόμα.

ρίας, πού πραγματεύεται γιά τόν θαλασσινό πού ναυαγεῖ στό νησί τοῦ ὑπερφυσικοῦ φιδιοῦ[1], μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἀναγνωρίσουμε ἀρχαῖες μεσογειακές διηγήσεις. Αὐτό πού εἴπαμε πρωτύτερα (σελ. 321) γιά τό ἄγρυπνο ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων, προπάντων τῶν Ἰώνων, γιά μακρινές χῶρες, ἐξηγεῖ τό ὅτι ἡ γνήσια ἐξερεύνηση καί ἡ παραμυθική διήγηση, εὕρισκαν πρόθυμα αὐτιά καί γιά τά δυό. Καί τά δυό κατάκλυσαν σέ ἀφάνταστο πλῆθος τόν ἑλληνικό κόσμο ὕστερα ἀπό τήν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλέξανδρου, ἀπό αὐτά ὅμως τό παραμυθικό στοιχεῖο ἦταν πολύ πιό ἄφθονο. Τί εἴδους ξεκινήματα γιά τήν κατοπινή φιλολογία τοῦ μυθιστορήματος προσφέρονταν ἐδῶ, τό βλέπουμε ἀμέσως ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἀλέξανδρου ἔγινε μυθιστόρημα, πού ἡ ἔκταση τῆς ἐπίδρασής του ἦταν ἀπαράμιλλη.

Τήν ἐξήγηση τῆς ἀπεριόριστης δύναμης μέ τήν ὁποία στό μυθιστόρημα ὁ ἔρωτας κυβερνᾶ, πρέπει νά τήν ζητήσουμε στήν δυναμική διείσδυση τῶν ἐρωτικῶν θεμάτων στήν ἑλληνιστική ποίηση. Ἡ καθαρή διαπίστωση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος μένει μιά ὑπηρεσία τοῦ βιβλίου τοῦ ROHDE, στό ὁποῖο ἐπίσης ἀξιολογεῖται δίκαια ἡ προπαρασκευή αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἀπό τόν Εὐριπίδη. Ἐκτός ἀπό αὐτό ὁ ἔρωτας στό ἑλληνικό μυθιστόρημα εἶναι ἰδιότυπος. Σχεδόν πάντα εἶναι τό πάθος τῆς μεγάλης ἀγάπης, τό ὁποῖο βρίσκεται ὁλωσδιόλου πάνω στήν γραμμή πού ξεκινᾶ ἀπό τόν Εὐριπίδη. Μολαταῦτα στό μυθιστόρημα τό ἐγκληματικό πάθος δείχνεται στά δευτερότερα πρόσωπα[2], πού οἱ πράξεις τους προκαλοῦν τήν περιπλοκή τῆς δράσης, ἐνῶ ὁ δεσμός τοῦ κεντρικοῦ ζευγαριοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα μεγάλης καί καθαρῆς ἀγάπης. Αὐτή ἀνάβει μέ τήν πρώτη ματιά πού ἀνταλλάσσουν αὐτοί πού προορίζονται ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλο, καί ὁ σκοπός πού πετυχαίνεται ὕστερα ἀπό τόσες παρεξηγήσεις καί περιπλοκές, δέν εἶναι ἡ περαστική ἀπόλαυση, ἀλλά ἡ διαρκής ἕνωση σάν ἀναγκαιότητα τῶν καρδιῶν τους.

Ἤδη αὐτά πού εἴπαμε ξεχωρίζουν τό ἑλληνικό μυθιστόρημα ἀπό τίς μυθιστορίες τοῦ εἴδους τῶν *Μιλησιακῶν διηγήσεων* (βλ. σ. 1048) μέ τήν ζαβολιάρικη ἐλαφρότητά τους. Πρέπει νά ἀποκλεισθῆ ὁπωσδήποτε ἡ συμπερίληψη τῆς μυθιστορίας στίς προβαθμίδες τοῦ μυθιστορήματος. Οἱ βαθιές θεματικές διαφορές τῶν δυό εἰδῶν μόνο καμιάν φορά ἐπιτρέπουν τήν ἐναλλαγή τῶν μοτίβων. Πρέπει ὅμως νά ἀντιμετωπίσουμε σοβαρά τό πρόβλημα, ἀπό ποῦ προέρχονται τά χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ ἔρωτα, πού συνδυάζει τήν πιό μεγάλη ἔνταση μέ τήν πιό μεγάλη κοσμιότητα. Μέ πόσην προσοχή π.χ. ὁ Ἡλιόδωρος (5, 18, 8) φροντίζει νά κοιμοῦνται χωριστά οἱ ἐρωτευμένοι Βέβαια ἤδη τό ὁμηρικό ἔπος παρ' ὅλην τήν ἐλευθεριότητα στά γενετήσια ζητήματα ἔχει πολύ ὑψηλήν ἀντίληψη γιά τήν τιμή τῶν γυναι-

---

1. Πβλ. L. RADERMACHER, *Die Erzählungen der Odyssee. Sitzb. Akad. Wien. Phil.-hist. Kl.* 178/1, 1915, 38. J. W. B. BARNS, <Egypt and the Greek Romance>, *Mitt. aus der Papyrussamml. der Österr. Nationalbibl.* 5. Βιέννη 1956, 29.

2. Τό θέμα Πετεφρῆ παρακολουθεῖ ὁ M. BRAUN, *Griech. Roman und hellenistische Geschichtschreibung*. Φραγκφ. 1934· *History and Romance in Greco-Oriental Lit.* Ὀξφ. 1938.

κῶν. Μορφὲς σὰν τὴν Πηνελόπη καὶ τὴν Ναυσικὰ τὸ μαρτυροῦν. Μολαταῦτα ἡ ἑλληνικὴ ποίηση τῆς προηγούμενης ἐποχῆς δείχνει τὸν ἄντρα πολὺ περισσότερο μὲ τὴν ἀφύσικη ἀπομάκρυνση ἀπὸ κάθε τὶ ἀφροδισιακό, ὅπως τὸν Ἱππόλυτο, παρὰ μὲ τὴν τρυφερὴ καὶ παρ' ὅλην τὴν σφοδρότητα της ἁγνὴν καὶ συγκρατημένη ἀγάπη ἑνὸς νέου. Δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ποῦμε ἀπὸ ποῦ ἔρχονται αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ στὴν εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς ἐρωτικότητας. Σὲ ὄχι μικρὸν βαθμὸ εἶναι δυνατὸ ἡ καινούργια ἀντίληψη γιὰ τὴν φύση τοῦ ἔρωτα νὰ ὀφείλεται στὴν φιλοσοφία, τὴν πλατωνικὴ προπάντων. Δὲν μποροῦμε ὅμως παράλληλα νὰ ὑποτιμήσουμε τὴν ἐπίδραση τῶν ἀνατολίτικων ἀφηγήσεων, γιὰ τὶς ὁποῖες ἡ *Κύρου παιδεία* τοῦ Ξενοφώντα μὲ τὴν ἱστορία μιᾶς ἀπεριόριστης ἀγάπης μιᾶς ὑψηλῆς κυρίας μᾶς δίνει ἕνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα. Ἐδῶ ἀναγκαστικὰ θὰ δημιουργοῦνταν ἐπίσης κανόνες καὶ γιὰ τὸ πάθος τοῦ ἄντρα, οἱ ὁποῖες ἀπόκλειαν τὴν ἐλαφρότητα καὶ τὸν πόθο.

Τὸ δράμα, ἐκτὸς ἀπὸ ὅ,τι πρόσφερε ὁ Εὐριπίδης, ὑπῆρξε ἀκόμα μὲ δυὸ τρόπους σημαντικὸ γιὰ τὸ μυθιστόρημα. Πρῶτα μὲ τὰ θέματα: οἱ ἱστορίες ἐκεῖνες γιὰ ἔκθετα καὶ ξαναευρημένα παιδιά, γιὰ ἀνθρώπους ποὺ ἀναγνωρίζονται ὕστερα ἀπὸ μεγάλον καὶ ὀδυνηρὸ χωρισμὸ—κληρονομιὰ ἀπὸ τὴν τραγωδία, ποὺ τὴν υἱοθέτησε ἡ Νέα κωμωδία—δὲν παίζουν μικρὸν ρόλο στὸ μυθιστόρημα. Κι ἂν ξέραμε περισσότερα γιὰ τὸν μίμο, μὲ τὶς ἀπαγωγές, τὶς πειρατεῖες καὶ τὶς δολοφονικές του ἐπιθέσεις, τότε οἱ συμφωνίες τῶν θεμάτων θὰ πρόβαλλαν καθαρότερα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ἕνα σημαντικὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἀφηγηματικὴ τεχνικὴ αὐτῶν τῶν προϊόντων εἶναι ἡ δραματοποίηση. Ἡ ἔνταση προκαλεῖται μὲ ὅλα τὰ μέσα· ἡ ἀρχὴ τοῦ Ἡλιόδωρου μᾶς δίνει ἕνα ἐξαιρετικὸ παράδειγμα. Περιπέτειες ἀκολουθοῦν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, δραματικοὶ διάλογοι ὑπάρχουν κοντὰ σὲ μονόλογους γεμάτους πάθος[1]. Μολαταῦτα πρέπει νὰ λογαριάσουμε ὅτι τὸ δράμα ἐπηρέασε ὄχι μόνο ἄμεσα ἀλλὰ καὶ ἔντονα τὴν δραματοποιημένη ἑλληνιστικὴ ἱστορία, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε πρωτύτερα (σ. 1050). Στὴν ἱστοριογραφία μὲ πλατιὰν ἔννοια μποροῦμε νὰ κατατάξουμε καὶ τὴν βιογραφία, ἡ ὁποία σὲ ὁρισμένους ἑλληνιστικοὺς παιχνιδιάρικους τύπους ἄφηνε μεγάλον χῶρο σὲ μυθιστορηματικὰ στοιχεῖα.

Ἀποκρούσαμε πρωτύτερα μιὰν θεωρία ποὺ ἤθελε νὰ παραγάγη τὸ μυθιστόρημα ἀπὸ τὶς ρητορικὲς σχολὲς τῆς δεύτερης σοφιστικῆς περιόδου. Αὐτὸ ἤδη δὲν ταιριάζει χρονικά. Μὲ αὐτὸ ὅμως δὲν θέλουμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ρητορικὴ διδασκαλία τῶν προγυμνασμάτων, ποὺ ζητοῦσε ἀπὸ τὸν μαθητὴ μὲν τὴν ρητορικὴ ἐπεξεργασία διάφορων περιστατικῶν τῆς ἱστορίας, τοῦ μύθου ἢ τῆς ἐλεύθερης φαντασίας, ἀπὸ τὸν δάσκαλο ὅμως ὑποδείγματα τέτοιων θεμάτων, ὅτι δὲν εἶχε κάποιαν σημασία γιὰ τὸ μυθιστόρημα. Ἀναγκαστικὰ μιὰ διδακτικὴ πράξη τέτοιου εἴδους θὰ ὁδηγοῦσε τοὺς πιὸ ἔξυπνους σὲ μεγαλύτερην ἐμβάθυνση τῶν ψυχικῶν γεγονότων καὶ σὲ πιὸ λεπτὴν ἐπεξεργασία ψυχολογικῶν λεπτομερειῶν. Ἔτσι καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν

1. Παραδείγματα στοῦ H. Riefstahl, *Der Roman des Apuleius*. Φραγκφ. 1938, 86, 22. Γιὰ τὸν Ἡλιόδωρο παραπέμπουμε π.χ. στὸν μεγάλο τραγικὸ μονόλογο τῆς Χαρίκλειας (6, 8, 3).

πλευρὰ ἔγινε προεργασία γιὰ τὸ μυθιστόρημα[1]. Βέβαια ἡ ἄποψη ὅτι ὁρισμένοι χαρακτηρισμοὶ ἀφηγηματικῶν τύπων στὸν Κικέρωνα καὶ σὲ ἑλληνικὰ ρητορικὰ συγγράμματα ἔχουν σχέση μὲ τὸ μυθιστόρημα, ἀποδείχθηκε ἀπατηλή[2]. Μὲ τὴν εὐκαιρία πρέπει νὰ ποῦμε ἐπίσης ὅτι ἡ ἀρχαιότητα δὲν εἶχε διατυπώσει ἕναν σταθερὸ χαρακτηρισμὸ γι' αὐτὸ τὸ εἶδος. Ὅταν π.χ. ὁ Φώτιος μιλᾶ πότε πότε γιὰ *δρᾶμα, δραματικὸν* ἢ γιὰ *κωμῳδία*, ἐνῶ ἐννοεῖ τὸ μυθιστόρημα, σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ζητᾶ βοήθεια ἀπὸ τὴν ὀνομασία ἑνὸς καλὰ προσδιορισμένου εἴδους. Ἡ λέξη «Roman» πῆρε τὴν κοινὴ σημασία τοῦ μυθιστορήματος στὴν μεσαιωνικὴ Γαλλία, ὅπου χαρακτήριζε μιὰν ποιητικὴ ἀφήγηση σὲ λαϊκὴ γλώσσα, τὴν lingua romana, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν λατινικὴ τῶν λογίων. Ἀπὸ τὴν ἔξοδο τοῦ 13. αἰώνα ἡ σημασία περιορίστηκε σὲ πεζὰ ποιήματα.

Ἐπιχείρησαν νὰ παραγάγουν τὸ ἑλληνικὸ μυθιστόρημα στὸ σύνολό του ἀπὸ ἀνατολίτικους μύθους τῶν θεῶν, κυρίως τῆς Ἴσιδας καὶ τοῦ Ὄσιρη, καὶ εἰδικὰ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῶν παθῶν καὶ τοῦ θανάτου τοῦ θεοῦ[3]. Ἡ θεωρία δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ μὲ αὐτὴν τὴν ὑπερβολή, ὅσο λίγο κι ἂν ὑποτιμήσῃ κανεὶς τὴν ἐπίδραση ἀνατολίτικων στοιχείων στὸ μυθιστόρημα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ παραγνωρίσουμε ὅτι ὁ ἐρωτικὸς κόσμος τοῦ μυθιστορήματος σχετίζεται πολὺ μὲ θέματα τῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν, καὶ ὅτι καὶ γλωσσικὰ ἀκόμα στοιχεῖα εἶναι δανεισμένα ἀπὸ ἐκεῖ· αὐτὰ ὅλα ὅμως δὲν φτάνουν γιὰ νὰ παραγάγουμε χωρὶς ἄλλο τὸ μυθιστόρημα ἀπὸ τὰ μυστήρια.

Διαφορετικὲς εἶναι οἱ σχέσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐγκοσμιοποίηση τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου καὶ τὴν ἐξέλιξή του πρὸς τὴν μυθιστορηματικότητα.Σημειώσαμε ἤδη τὸν Διονύσιο τὸν Σκυτοβραχίονα (σ. 1073), στὸν ὁποῖο ἐμφανίζεται ἡ ἐλεύθερη μετατροπὴ τοῦ μύθου παράλληλα πρὸς τὸ ἁπλὸ μυθογραφικὸ ἐγχειρίδιο. Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ συνέχισε τέτοια πράγματα. Γύρω στὸ 100 μ.Χ. ὁ Πτολεμαῖος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ποὺ τὸν παρονομάτιζαν Χέννο, ἔγραψε ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα τὸ ἔπος του *Ἀνθόμηρος*, ποὺ ὁ τίτλος του δηλώνει τὴν πρόθεση νὰ διορθώσῃ τὸν Ὅμηρο (=ἀντὶ-Ὅμηρος), καὶ τὴν *Καινὴν ἱστορίαν* του (6 βιβλ.· στὴν *Σούδα*: *Παράδοξος ἱστορία*)[4]. Σὰν νὰ μὴν ἔφταναν ὅλα τὰ φανταστικὰ στοιχεῖα, ἐφευρέθηκαν

1. Συγκέντρωση τέτοιων χαρακτηριστικῶν στοῦ Riefstahl, ἔ ἁ. 88, 25.

2. K. Barwick, *Herm.* 63, 1928, 261.

3. K. Kerényi, βλ. παραχ. Τελευταῖα ὁ R. Merkelbach υἱοθέτησε ζωηρὰ τὴν θέση γιὰ τὴν προέλευση τοῦ μυθιστορήματος ἀπὸ τὰ μυστήρια, στὸ βιβλίο ποὺ ἀναφέρουμε παρακάτω. Σκοπός του εἶναι νὰ ἀποδείξῃ «ὅτι τὰ μυθιστορήματα εἶναι στὴν πραγματικότητα κείμενα μυστηρίων». Ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἄποψης: G. Freymuth, <Zum Hieros Gamos in den antiken Mysterien>, *Mus. Helv.* 21, 1964, 86, ὁ ὁποῖος δείχνει ὅτι οὔτε στὰ μυστήρια τῆς Ἴσιδας οὔτε στοῦ Διόνυσου γιορταζόταν πραγματικὰ ἢ συμβολικὰ τελετουργικὸς ἱερὸς γάμος τοῦ μύστη ἢ τῆς μύστιδας μὲ τὴν θεότητα.

4. Ὁ W. Kullmann, *Die Quellen der Ilias. Herm.* E 14, 1960, 141, 1 ξεχωρίζει, ἐξαιτίας τῆς προσεκτικότερης χρησιμοποίησης τῶν πηγῶν, τὸν Πτολεμαῖο Χέννο ἀπὸ τὴν ἐξαπατητικὴ φιλολογία τῆς ἐποχῆς του. K.-H. Thomberg, *Die Kaine Historia des Ptolemaios*

ἐπίσης καὶ οἱ πληροφοριοδότες, κι αὐτὸ εἶναι μέσα στὸ ὕφος αὐτῆς τῆς φιλολογίας. Μιὰ γραμμή, ποὺ τὴν χαράζουν στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ τὰ *Τρωϊκὰ* τοῦ Ἡγησιάνακτα ἀπὸ τὴν Τρωάδα, συνεχίζεται στὰ τρωικὰ μυθιστορήματα τοῦ Δίκτη (Δίκτυς) καὶ τοῦ Δάρητα. Καὶ οἱ δυὸ ὡς πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰώνα ἦταν γνωστοὶ μόνο σὲ λατινικὲς παραφράσεις τῆς ὄψιμης ἀρχαιότητας[1] κι ἐπηρέασαν ἔντονα μὲ αὐτὴν τὴν μορφὴ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν νεότερη ἐποχή. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξε τὸ τρωικὸ μυθιστόρημα στὸ σχεδίασμα τοῦ Γκαῖτε γιὰ τὸ κλείσιμο τῆς *Ἀχιλληίδας*. Ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς λατινικὲς παραφράσεις ὑπῆρχαν ἑλληνικὰ πρότυπα, ἔπρεπε ἀπὸ μιὰν ἀρχὴ νὰ τὸ περιμένουμε. Γιὰ τὸν Δίκτη τὴν βεβαιότητα τὴν ἔφερε στὰ 1907 ἕνας πάπυρος τοῦ πρώιμου 3. αἰώνα μ.Χ. (ἀρ. 338 P.). Μπορεῖ νὰ χρονολογήση κανεὶς καὶ τοὺς δυὸ συγγραφεῖς στὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ ἐποχή. Τὸ ὅτι παρουσιάζονται σὰν σύγχρονοι μὲ τὰ γεγονότα ποὺ διηγοῦνται—ὁ Δάρητας εἶναι Φρύγας καὶ μὲ τὸ μέρος τῶν Τρώων—,τὸ ὅτι τὸ μυθιστόρημα τοῦ Δίκτη πιστοποιεῖται ἀπὸ ξύλινες πινακίδες, ποὺ βρέθηκαν τάχα στὸν τάφο τοῦ Δίκτη στὴν Κνωσσὸ ὕστερα ἀπὸ ἕναν σεισμὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέρωνα, ὅλα αὐτὰ εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ εἴδους[2].

Τὸ μυθιστόρημα θεματικὰ καὶ μορφολογικὰ εἶναι ἀπόγονος μιᾶς ἐπιβλητικῆς σειρᾶς προγόνων. Ἡ ἀνάλυση μπόρεσε νὰ βρῆ ποικίλα νήματα, ποὺ ὁδηγοῦν σὲ ἄλλες λογοτεχνικὲς περιοχές. Πιὸ σπουδαία ὅμως εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι σ' αὐτὸ ἐκφράζεται μιὰ ἀλλαγμένη αἴσθηση τῆς ζωῆς[3]. Ὁ μύθος ἔπαψε νὰ εἶναι μιὰ ζωντανὴ δύναμη· ἡ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἀπέκρουσαν τὸν Πέρση ἢ πολέμησαν γιὰ τὴν ἡγεμονία στὸν ἀδελφοκτόνο πόλεμο, ἔγινε ἤδη «ἀρχαία ἱστορία» γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἡ σύγχρονη πολιτικὴ διεξαγόταν ἀπὸ μερικοὺς μεγάλους, καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ ἢ τὴν ἀσφάλεια τῆς ἀστικῆς ὕπαρξης τοῦ καθενὸς δὲν ἀποκάλυπτε κανένα εὐρύτερο νόημα. Ριζικὰ καὶ ὁριστικὰ ἡ περιοχὴ τῆς φαντασίας

Chennos. Eine literarhistorische und quellenkritische Untersuchung. Διδ. διατρ. Βόννη 1967, σημαντικὸ ἐπίσης γιὰ τὴν ἐπίτομη μυθολογικὴ φιλολογία τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς.

1. Ἐκδόσεις: F. MEISTER, Λειψ. 1872 καὶ 1873. W. EISENHUT, *Dictyis Cretensis Ephemeridos belli Troiani libri a Lucio Septimio ex Graeco in Latinum sermonem translati. Accedit papyrus Dictyis Graeci ad Tebtunim inventa*. Λειψ. 1958. Γιὰ ἕνα καινούργιο ἑλληνικὸ ἀπόσπασμα (*Ox. Pap.* 31, 1966, ἀρ. 2539): W. EISENHUT, ‹Zum neuen Diktys-Papyrus›, *Rhein. Mus.* 112, 1969, 114. W. SPEYER, ‹Die unbekannte Epitome des Dictys Cretensis im Codex Brixiensis 691›, *Rhein. Mus.* 107, 1964, 76. Χαρακτηρισμὸς τοῦ «Δίκτη»: JOHN FORSDYKE, *Greece before Homer*. Λονδ. 1956. 153. Γιὰ τὴν *Ἀχιλληίδα* τοῦ Goethe: K. REINHARDT, *Von Werken und Formen*. Godesberg 1948, 311· τώρα στὸ *Tradition und Geist*. Γοττίγγη 1960, 283. W. SCHADEWALDT, ‹Goethes Achilleis. Rekonstruktion der Dichtung›, στὰ *Goethe-Studien*. Ζυρίχη 1963, 301.

2. Γιὰ τὶς φανταστικὲς τεκμηριώσεις στὴν ἁγιογραφία: A. J. FESTUGIÈRE, *Révélation d'Hermès Trismégiste* 1, 2. ἔκδ. Παρίσι 1950, 309. Γιὰ τὶς τεκμηριώσεις χάρη σὲ εὕρημα στὸν τάφο W. BURKERT, *Phil.* 105, 1961, 240.

3. Ὁ F. ALTHEIM (βλ. παραχ.) νομίζει ὅτι τὸ μυθιστόρημα εἶναι πολὺ κατάλληλο γιὰ νὰ ἐκφράση ἐποχὲς ἀναστατώσεων καὶ κρίσεων.

εἶχε χωρισθῆ ἀπὸ τὴν ἀτομική, τὴν καθημερινὴ ζωή. Τὰ θαυματικὰ πράγματα ὑπῆρχαν μόνο πέρα ἀπὸ τὰ στενά της σύνορα. Ἐκεῖ, σὲ ξένες χῶρες καὶ στὶς τύχες τῶν ἐρωτευμένων ποὺ ἀναδείχνονται σὰν ἰνδάλματα πίστης καὶ σταθερότητας, τὰ ἀναζήτησαν καὶ τὰ βρῆκαν μὲ ζῆλον. Ἐντονότερα ἀπὸ ἄλλοτε εἶναι τώρα δυνατὸ ἡ γυναίκα νὰ ἔχη ἐπηρεάσει τὶς ἐπιθυμίες τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Δύσκολα μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ἡ Γοργὼ ἢ ἡ Πραξινόα τῶν *Ἀδωνιαζουσῶν* τοῦ Θεόκριτου παρακολουθοῦν μιὰν τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ, τοὺς δίνουμε ὅμως πρόθυμα ἕνα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ μυθιστορήματα στὸ χέρι.

Ἀπὸ τὸν πιὸ παλιὸ ἐφικτὸν ἐκπρόσωπο τοῦ εἴδους, τὸ *μυθιστόρημα τοῦ Νίνου,* δυὸ πάπυροι τοῦ Βερολίνου (ἀρ. 2616 κἑ. P.) μᾶς δίνουν μιὰν ἀποσπασματικὴ ἰδέα. Ὁ Νίνος, ποὺ γιὰ τὸν Κτησία βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῶν ἀσσύριων βασιλιάδων (βλ. σ. 858), καὶ ἡ Σεμίραμη, ποὺ τὸ ὄνομά της ὁπωσδήποτε δὲν βρίσκεται στὰ ἀποσπάσματα, ἀποτελοῦν τὸ ἐρωτικὸ ζευγάρι, ποὺ οἱ ἐναλλασσόμενες τύχες τους —ἐδῶ κιόλας μὲ εὐτυχισμένο τέλος—προσδιορίζουν τὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης. Τὸ ἕνα ἀπόσπασμα διηγεῖται πῶς οἱ ἐρωτευμένοι, ποὺ εἶναι πρῶτα ξαδέρφια, μὲ τὴν θερμή τους ἐπιθυμία νὰ ἑνωθοῦν, πηγαίνουν ὁ καθένας στὴν μητέρα τοῦ ἀλλουνοῦ. Ἡ μυαλωμένη ρητορικὴ τοῦ νέου, ὁ ὁποῖος τονίζει τὴν ἁγνότητά του, καὶ ἡ ντροπαλὴ συστολὴ τῆς κοπέλλας ἀντιθέτονται ὄχι χωρὶς ἀποτέλεσμα. Τὸ ἄλλο ἀπόσπασμα δείχνει τὸν Νίνο πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη ἐναντίον τῶν Ἀρμενίων. Τὸ ὅτι ἔχει μαζί του ἐλέφαντες κι ἕνα ἑλληνικὸ σῶμα, αὐτὸ ἀνήκει στοὺς ἀναχρονισμοὺς ποὺ συναντοῦμε συχνὰ στοὺς ἕλληνες μυθιστοριογράφους. Τὰ ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπὸ τὸν 1. αἰώνα μ.Χ. Ἡ σύνθεση τοῦ μυθιστορήματος βρίσκεται κάμποσο πρωτύτερα· ἡ στήριξη στὴν ἱστοριογραφία, καὶ μερικὲς γλωσσικὲς λεπτομέρειες ὅπως ἡ ἔντονη ἀποφυγὴ τῆς χασμωδίας, συνιστοῦν νὰ πᾶμε πίσω ὣς τὸν 2. αἰώνα π.Χ.

Τὸ ἐρωτικὸ θέμα εἶναι ἤδη σταθερὸ στὸ *μυθιστόρημα τοῦ Νίνου,* φαίνεται ὅμως ὅτι λείπει ἀπὸ τὸ ταξιδιωτικὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἰαμβούλου. Ξέρουμε τὰ περιγράμματά του ἀπὸ τὰ ἀπανθίσματα τοῦ 2. βιβλίου τοῦ Διόδωρου (κεφ. 55-60), ὁ ὁποῖος δίνει τὸ σύνορο πρὸς τὰ πάνω (terminus ante). Κι ἐδῶ πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθῆ ἡ χρονολόγηση στὸν 2. αἰώνα π.Χ. Οἱ περιπέτειες τοῦ Ἰαμβούλου (τὸ ὄνομα εἶναι συριακὸ) τὸν φέρνουν μέσο Αἰθιοπίας μακριὰ στὸν Νότο σ' ἕνα μακρινὸ νησί, στὸ ὁποῖο παράξενοι κάτοικοι ζοῦν σ' ἕνα παραμυθένιο περιβάλλον. Χαρακτηριστικά, σὰν τὴν κοινοκτημοσύνη τῶν γυναικῶν, ἀνήκουν στὰ στοιχεῖα τοῦ οὐτοπικοῦ ἰδανικοῦ κράτους, ποὺ τότε εἶχαν κιόλας μιὰν παράδοση. Ἑπτὰ χρόνια συμμερίζεται ὁ Ἰαμβοῦλος τὴν εὐτυχία αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ τῆς νότιας θάλασσας, καὶ ὕστερα, διωγμένος ἀπὸ τοὺς νησιῶτες, γυρίζει μέσο Ἰνδιῶν στὴν πατρίδα του. Ὁ Λουκιανός, ποὺ ἔγραψε τὶς *Ἀληθινὲς ἱστορίες* του (*Ἀληθοῦς ἱστορίας α', β'*) (βλ. σ. 1151) σὰν λίβελλον ἐναντίον τῶν ταξιδιωτικῶν μυθιστορημάτων, ἀναγνωρίζει (1,3) ὡστόσο τὴν χαριτωμένη διεξαγωγὴ τῶν φαντασιοκοπιῶν τοῦ Ἰαμβούλου.

Ἡ ἐπιτομὴ τοῦ Διόδωρου δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἰαμβούλου περιλάμβανε ἐρωτικὰ θέματα, ἔστω κι ἂν αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται.

Τέτοια ὅμως ὑπάρχουν μαζὶ μὲ ἀσύλληπτες ταξιδιωτικὲς περιπέτειες στὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀντώνιου Διογένη, *Τὰ ὑπὲρ Θούλην ἄπιστα* (24 βιβλ.). Ἔχουμε μιὰν ἐπιτομή τους στὴν *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου (κώδ. 166), στὴν ὁποία προσθέτονται ἀκόμα ἀπανθίσματα στὸν *Βίον Πυθαγόρου* τοῦ Πορφύριου, κι ἕνας πάπυρος (ἀρ. 50P.· 2./3. αἰ. μ.Χ.). Ὁ Λουκιανός, ὅπως τὸ παρατήρησε ἤδη ὁ Φώτιος, παρώδησε τὸ ἔργο στὶς *Ἀληθινὲς ἱστορίες* του. Ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ μετάθεση τῆς δράσης στὴν ἐποχὴ τοῦ Πυθαγόρα καὶ τὰ λογῆς λογῆς πράγματα ποὺ ἀναφέρονται γι' αὐτὸν ταιριάζουν καλὰ μὲ τὸ νέο πυθαγορικὸ κύμα τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς,θὰ τοποθετήση κανεὶς μὲ κάποιαν ἐμπιστοσύνη τὸ μυθιστόρημα στὸν 1. αἰώνα μ.Χ. Τὸν Δίκτη θυμίζει ἡ παραλλαγὴ τῶν ἀποδεικτικῶν στοιχείων, ὅτι δηλ. τὸ μυθιστόρημα ἦταν γραμμένο σὲ πινακίδες ποὺ ὑπῆρχαν μέσα σ' ἕνα σεντουκάκι ἀπὸ κυπαρισσόξυλο, ποὺ βρέθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν κυρίευση τῆς Τύρου ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο. Αὐτὲς περιεῖχαν τὴν ἔκθεση τοῦ Δεινία γιὰ τὰ περιπετειακὰ ταξίδια του, ποὺ τὸν παράσυραν πολὺ μακριὰ ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς οἰκουμένης καὶ μάλιστα καὶ στὸ φεγγάρι. Ἡ ἱστορία τῶν δυὸ ἀδερφιῶν, ποὺ δραπετεύουν ἀπὸ ἕναν κακὸ αἰγύπτιον μάγο, ἡ ὁποία πλέκεται μὲ τὶς περιπέτειες τοῦ Δεινία, παίρνει παραμυθικὰ μοτίβα, ἡ μαγεία παίζει μεγάλον ρόλο καὶ χρησιμοποιοῦνται πολλὰ τυπικὰ μοτίβα τοῦ μυθιστορήματος, ὅπως ὁ χωρισμὸς καὶ ἡ ξαναεύρεση, ἡ νεκροφάνεια καὶ οἱ ἀπόπειρες δηλητηρίασης. Ἐρωτικὰ στοιχεῖα ἐνυφαίνονται χωρὶς νὰ βρίσκωνται στὸ κέντρο, ὅπως συμβαίνει στὸ ἐρωτικὸ μυθιστόρημα ποὺ θὰ μνημονεύσουμε σὲ λίγο. Ἡ ἐπιτομὴ τοῦ Φωτίου μᾶς ἐπιτρέπει ἀκόμα νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ἐπιτηδευμένη τεχνικὴ μὲ τὴν ὁποία ἦταν μπλεγμένα τὰ ἐπιμέρους νήματα τῆς δράσης. Στὴν διήγηση τοῦ Δεινία, ποὺ γίνεται σὲ πρῶτο πρόσωπο, ἐντάσσονταν οἱ ἀφηγήσεις ἄλλων προσώπων μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.

Μιλήσαμε ἤδη γιὰ τὰ παπυρικὰ εὑρήματα, ποὺ ἐπέβαλαν μιὰν βασικὴ ἀλλαγὴ στὴν χρονολόγηση τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Χαρίτωνα ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα τῆς Καρίας, καὶ κάμνουν μάλιστα πιθανὴ τὴν τοποθέτησή του στὴν ὄψιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχή[1]. Ἡ ἱστορία τοῦ *Χαιρέα καὶ τῆς Καλλιρόης* (8 βιβλ.) περιέχει ἐλεύθερη φαντασία, προσπαθεῖ ὅμως ἀκόμα νὰ συναφθῆ μὲ ἱστορικὰ στοιχεῖα. Στὴν ἀρχὴ τοῦ μυθιστορήματος βρίσκεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἑρμοκράτη, τοῦ Συρακούσιου στρατηγοῦ ποὺ ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ νικηφόρου ἀγώνα ἐναντίον τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος (βλ. σ. 649). Κόρη του εἶναι ἡ ὄμορφη Καλλιρόη, ποὺ ὁ Χαιρέας, γιὸς ἑνὸς πολιτικοῦ ἀντίπαλου τοῦ Ἑρμοκράτη, τὴν παίρνει γυναίκα του μὲ τὴν βοήθεια τῆς λαϊκῆς θέλησης, ὕστερα τὴν χάνει ἀπὸ τὶς δολοπλοκίες τῶν ἀντιπάλων του καὶ ἀπὸ δικήν του ἀνοησία, τὴν ξαναβρίσκει ὅμως ὕστερα ἀπὸ ἀπίστευτες

1. Ὁ B. E. PERRY (βλ. παραχ. βιβλιογρ.) χρονολογεῖ τὸν Χαρίτωνα στὸν 1. αἰ. μ.Χ. Ὁ R. MERKELBACH, *Gnom.* 40, 1968, 656, 1, τὸν τοποθετεῖ ὕστερα ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα ἀπὸ τὴν Ἔφεσο, τὸν Ἀχιλλέα Τάτιο καὶ τὸν Ἰάμβλιχο, δηλ. ἀργότερα ἀπὸ τὸ 165 μ.Χ.—R. PETRI, *Über den Roman des Chariton.* Meisenheim a. Glan 1963 (διδ. διατρ. Erlangen Beitr. z. Klass. Phil. τεῦχ. 11). A. PAPANIKOLAOU, *Zur Sprache Charitons,* διδ. διατρ. Κολωνία 1963.

περιπλανήσεις καὶ ζεῖ εὐτυχισμένος μαζί της. Καὶ ὁ 'Αρταξέρξης ὁ Β' καὶ οἱ σατράπες του Φαρνάκης καὶ Μιθριδάτης παίρνουν μέρος στὴν δράση, μιὰ ἐπανάσταση τῶν Αἰγύπτιων ἐναντίον τῆς περσικῆς κυριαρχίας ὁδηγεῖ στὴν λύση, ὅλες ὅμως αὐτὲς οἱ ἱστορικὲς μορφὲς καὶ τὰ γεγονότα εἶναι ἀσήμαντα στοιχεῖα μέσα στὸ ποικίλο παιχνίδι τῆς φαντασίας. Τὰ θέματα, ποὺ σ' αὐτὰ τὰ μυθιστορήματα ἀνακατώνονται σὰν τραπουλόχαρτα, βρίσκονται κιόλας σχεδὸν ὅλα στὸν Χαρίτωνα. Ἔρωτας μὲ τὴν πρώτη ματιά, ἡ ὑποψία τῆς ἀπιστίας ποὺ τὴν ὑποβάλλουν οἱ φθονεροί, ποὺ ἐξαιτίας της ὁ Χαιρέας φτάνει στὸ σημεῖο νὰ κακομεταχειρισθῆ τὴν γυναίκα του, νεκροφάνεια καὶ ταφή, ληστές, ποὺ ληστεύουν τὸν τάφο καὶ ἀπάγουν τὴν νεκραναστημένη. Μὲ μυστικὴ δύναμη ἡ 'Ανατολὴ τραβᾶ κοντά της τὴν δράση. Μέσο Μιλήτου πηγαίνουν στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Περσῶν, ἡ αἰγυπτιακὴ ἐπανάσταση φέρνει τὴν λύση. Πάντα σ' αὐτὰ τὰ μυθιστορήματα ἡ ἐξαίσια ὀμορφιὰ τῆς ἡρωίδας εἶναι ποὺ τῆς δημιουργεῖ τὴν πιὸ φοβερὴ δυστυχία. Ἄνθρωποι μὲ μεγάλες θέσεις, ἀκόμα κι ὁ μεγάλος βασιλιάς, τὴν ὀρέγονται καὶ ὑφαίνουν περίτεχνες δολοπλοκίες, ὥσπου ἡ μεγάλη κυβερνήτρα, ἡ Τύχη, ἐξασφαλίζει στὸ πολυβασανισμένο ζευγάρι τὴν βέβαιη εὐτυχία τῆς ἀμοιβαίας ἀπόκτησης.

Ἡ δραματοποίηση τῆς διήγησης σπρώχνεται στὴν ὑπερβολή. Στὴν περιγραφὴ τῆς ἐντυπωσιακῆς δίκης μπροστὰ στὸν μεγάλο βασιλιά, στὸ 5. βιβλ., ὁ ἴδιος ὁ Χαρίτωνας δείχνει ὁλοκάθαρα ὅτι ἐδῶ τὸ θέατρο πρόκειται νὰ ξεπεραστῆ. 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ διήγηση προχωρεῖ ἀπὸ ἐπεισόδιο σὲ ἐπεισόδιο σχεδὸν εὐθύγραμμη. 'Εκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ἡ τεχνικὴ τοῦ 'Ηλιόδωρου παρουσιάζει ἰσχυρὴν ἀντίθεση. Ἡ προσοχὴ γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς χασμωδίας ὑποστηρίζει τὴν πρώιμη τοποθέτηση τοῦ ἔργου. Γλωσσικὰ δάνεια ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς ἱστορικοὺς ἀνταποκρίνονται στὴν θεματικὴ στήριξη σὲ ἱστορικὰ στοιχεῖα. 'Αξιοπρόσεκτοι εἶναι οἱ στίχοι ποὺ παρεμβάλλονται πότε πότε. Κάτι μακρινὰ παρόμοιο βρίσκουμε στὸν Ξενοφώντα τὸν 'Εφέσιο. Τὸ ὑλικό μας δὲν εἶναι ἀρκετό, γιὰ νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἰδιότητα τοῦ παλιότερου μυθιστορήματος.

Ὁ δεύτερος μεταχριστιανικὸς αἰώνας, ἡ ἐποχὴ τῆς σημαντικῆς εὐημερίας, ἦταν ἐπίσης μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὸ μυθιστόρημα διαβαζόταν πολύ, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε τὸ ἐξαιρετικὸ πλῆθος σχετικῶν παπύρων. Τὰ μυθιστορήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουμε τέτοια ἀποσπάσματα μποροῦν φυσικὰ νὰ ἔχουν γεννηθῆ ἀρκετὰ νωρίτερα. Ἕνα ἀπόσπασμα (ἀρ. 2621 P.) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν χωρισμὸ τῶν ἐρωτευμένων: τὸ πλοῖο τῆς 'Ερπυλλίδας ἐμποδίζεται στὸ ξεκίνημα ἀπὸ τρικυμία, ἐνῶ ὁ ἀγαπημένος της, ποὺ βρίσκεται σ' ἕνα ἄλλο, παραδέρνει μέσα στὴν καταιγίδα. 'Αποσπάσματα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ *Μητίοχου καὶ τῆς Παρθενόπης* (ἀρ. 2622 P.) παρουσιάζουν τὸν ἥρωα σὰν περιφρονητὴ τοῦ ἔρωτα, κι αὐτὸς φυσικὰ τὸν χτυπᾶ μὲ μεγαλύτερη δύναμη. Ἕνα ἄλλο ἀπόσπασμα διηγεῖται μιὰν ἐξαγορὰ τῆς Παρθενόπης στὴν Κέρκυρα. Τὸ συχνὸ μοτίβο τῆς αὐτοκτονίας ποὺ παρεμποδίζεται βρίσκεται σ' ἕνα ἀπόσπασμα (ἀρ. 2628 P.) ποὺ περιγράφει τὴν ἀπελπισία μιᾶς Καλλιγόνης. Ὅταν ἐδῶ μάχες ἀνάμεσα στοὺς Σαυρομάτες καὶ

τοὺς Σκύθες χωρίζουν τοὺς ἐρωτευμένους, βρισκόμαστε στὴν σχεδὸν ἱστορικὴ σφαίρα τοῦ ἀρχαιότερου μυθιστορήματος. Ἀπὸ δυὸ μικρὰ σπαράγματα (ἀρ. 2627. 2631 P.), ποὺ γράφτηκαν στὸ γύρισμα τοῦ 2. πρὸς 3. αἰώνα, τὸ πρῶτο δείχνει μιὰν Ἄνθεια, ποὺ θέλει νὰ δηλητηριασθῆ· ὅλο καὶ σχεδιάζεται αὐτοκτονία σ' αὐτὲς τὶς ἱστορίες. Μιὰ παλίμψηστη περγαμηνὴ (ἀρ. 244 P.) τοῦ 7. αἰώνα μαζὶ μὲ ἕνα κομμάτι τοῦ Χαρίτωνα περιλαμβάνει κι ἕνα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τῆς Χιόνης, ποὺ παρ' ὅλους τοὺς ὁρμητικοὺς μνηστῆρες της, ἐπιμένει στὸν ἀγαπημένο της. Νομίζει κανεὶς ὅτι ἀναγνωρίζει ὁμοιότητες μὲ τὸν Χαρίτωνα, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ σκεφθῆ ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ συγγραφέας· μολαταῦτα εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ μυθιστόρημα ἀνήκει στὴν παλιότερη ὁμάδα. Ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ἂς μνημονεύσουμε ἀκόμα ἐκεῖνο ποὺ σώζει κάτι ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Σεσόγχωση (ἀρ. 2619 P.). Στὸ κομμάτι ποὺ σώθηκε μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν βασιλιὰ καὶ τὸν γιό του, ὁ ὁποῖος—ἀσφαλῶς ἐξαιτίας μιᾶς ἄλλης ἀγάπης—ἀποκρούει τὸν γάμο ποὺ σχεδιάζει γι' αὐτὸν ὁ πατέρας του. Ὁ πάπυρος ἔχει γραφτῆ τὸν 3. ἢ 4. αἰώνα, ὁ ἱστορικόμορφος χαρακτήρας του ὅμως μοιάζει νὰ τείνη πρὸς μιὰν πρωιμότερη γέννηση.

Στὴν ἔνταξη τῶν πέντε βιβλίων τῶν *Ἐφεσιακῶν (Τῶν κατ' Ἄνθειαν καὶ Ἁβροκόμην Ἐφεσιακῶν λόγων βιβλία ε')* τοῦ Ξενοφῶντα τοῦ Ἐφέσιου μένουν ἀνοιχτὰ προβλήματα. Ὁ Ἁβροκόμης, ποὺ θέλει νὰ ὑψωθῆ πιὸ πάνω ἀπὸ τὸν ἔρωτα (χωρὶς νὰ γονιμοποιῆται πιὸ πέρα τὸ μοτίβο), καὶ ἡ Ἄνθεια βλέπονται στὴν πομπὴ τῆς Ἄρτεμης, πέφτουν σὲ ἔρωτα, καὶ παραδίνονται ὁ ἕνας στὸν ἄλλον. Τὸ μαντεῖο τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Κολοφώνα παίζει ἐδῶ κάποιον ρόλο, γιατὶ ὑπαινίσσεται κινδύνους ποὺ ἐπικρέμονται. Γιὰ νὰ τοὺς ἀποτρέψουν, οἱ συγγενεῖς στέλλουν τὸ ζευγάρι σὲ ταξίδι. Ἔτσι ἐξαπολύεται ἡ συνηθισμένη σειρὰ περιπετειῶν: κακοκαιρία, ναυάγιο, πειρατεία καταδιώκουν τοὺς ἐρωτευμένους ποὺ χωρίστηκαν, κι ὅλο καὶ προκαλοῦν στὸν δρόμο τους μὲ τὴν ὀμορφιά τους ἐπικίνδυνα πάθη. Στὶς περιπέτειες τοῦ Ἁβροκόμη τὸ θέμα τοῦ Πετεφρῆ (βλ. σ. 523) παίζει ἕναν ρόλο, ἐνῶ ἀνάμεσα στὶς πολλὲς περιπέτειες ποὺ βρίσκουν τὴν Ἄνθεια, εἶναι καὶ τὸ νὰ γίνη γυναίκα ἑνὸς φτωχοῦ βοσκοῦ. Ἡ εὐγένεια ὅμως αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ κατώτατη τάξη τῆς ἐπιτρέπει νὰ διατηρήση τὴν ἁγνότητά της. Ἡ ξαναεμφάνιση ἑνὸς στοιχείου, ποὺ ὁ Εὐριπίδης τὸ εἶχε εἰσαγάγει μὲ τολμηρὸν νεωτερισμὸ στὸν μύθο τῆς Ἠλέκτρας, εἶναι ἀξιοπρόσεκτη.

Γιὰ τὴν χρονολόγηση ἔχει πρῶτα σημασία ὅτι τὸ μυθιστόρημα προϋποθέτει τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν «εἰρηνάρχων» ἀπὸ τὸν Τραιανό. Ἕνα σύνορο πρὸς τὰ πάνω φαίνεται ὅτι μπορεῖ νὰ δοθῆ ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἄρτεμης τῆς Ἐφέσου, ποὺ καταστράφηκε στὰ 263, παίζει σημαντικὸν ρόλο στὴν ἱστορία. Βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωση νὰ ἔχη ὁ συγγραφέας μεταθέσει τὴν δράση πρὸς τὰ πίσω καὶ νὰ ἔχη ἀγνοήσει αὐτὸ τὸ γεγονός· μολαταῦτα τὰ *Ἐφεσιακὰ* βρίσκονται τόσο κοντὰ στὴν μορφὴ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Χαρίτωνα, ὥστε δύσκο-

λα μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεπεράση πολὺ τὸ τέλος τοῦ πρώτου μεταχριστιανικοῦ αἰώνα[1]. Ἡ *Σούδα*, ποὺ ἀναφέρει κι ἕνα ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Ξενοφώντα *Περὶ τῆς Ἐφεσίων πόλεως*, λέει ὅτι τὰ *Ἐφεσιακὰ* εἶχαν δέκα βιβλία. Λοιπὸν ἡ σύνθεση τοῦ μυθιστορήματος, στὸ ὁποῖο τὸ πλῆθος τῶν περιπετειῶν ἀραδιάζεται πολὺ ἄτεχνα, δείχνει σὲ ἀρκετὰ μέρη μιὰν ἐντυπωσιακὴ συντομία. Ἔτσι ἡ ὑπόθεση τοῦ ROHDE[2] ὅτι ἔχουμε μπροστά μας μιὰν ἐπιτομή, ἔχει πολλὰ μὲ τὸ μέρος της. Μολαταῦτα, σ' αὐτὸν τὸν θλιβερὸ καλαμαρὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ μπορῆ νὰ ἐξηγήση κανεὶς τὰ φαινόμενα ποὺ εἴπαμε, μόνο ἀπὸ τὶς περιορισμένες του ἱκανότητες.

Τὰ *Βαβυλωνιακὰ* τοῦ σύρου Ἰάμβλιχου μποροῦμε νὰ τὰ τοποθετήσουμε χάρη στὶς δικές του βιογραφικὲς πληροφορίες στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 2. αἰώνα, ὅπως εἴπαμε ἤδη. Γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν δομὴ τοῦ ἔργου ἀποκτοῦμε μιὰν ἀρκετὰ καλὴν ἰδέα χάρη τὴν περίληψη, ποὺ ὁ πολυδιαβασμένος Φώτιος δίνει στὴν *Βιβλιοθήκη* του (κώδ. 94) γιὰ τὸ «δραματικόν»[3]. Ἡ δράση τοῦ ἔργου γίνεται στὴν Μεσοποταμία, πρὶν ἀπὸ τοὺς Πέρσες. Ἐδῶ λείπει ἡ θάλασσα μὲ τρικυμίες, ναυάγια καὶ πειρατές, τὰ ἄλλα ὅμως θέματα ἀντιπροσωπεύονται πλούσια, ἐπαυξημένα μὲ ἕναν ἀνθρωποφάγο ληστὴ καὶ μὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλην συμμετοχὴ φαντασμάτων καὶ μαγείας. Αὐτὸς ὁ πραγματικὸς κυκεώνας ἀπὸ κυνηγητά, ἐγκλήματα καὶ μεταμορφώσεις προκαλεῖται ἐπειδὴ ὁ Γάρμος, ὁ φοβερὸς βασιλιὰς τῆς Βαβυλώνας, θέλει νὰ κάμη δικήν του τὴν Σινωνίδα, τὴν γυναίκα τοῦ Ροδάνη. Ἡ σύνθεση εἶναι πολὺ χαλαρή· ὁ Φώτιος ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε παρενθῆκες τοῦ τύπου τῆς μυθιστορίας καὶ παρεκβάσεις γιὰ διάφορα ἔθιμα· ἐπίσης οἱ τύχες ὁρισμένων δευτερότερων προσώπων δένονται πολὺ ἐπιδέξια μὲ τὴν κύρια δράση. Ἡ γλώσσα τῶν ἀποσπασμάτων δείχνει μεγάλον ἐπηρεασμὸ ἀπὸ τὴν ρητορική. Ἡ *Σούδα* λέει ὅτι τὸ ἔργο εἶχε 39 βιβλία, ἐνῶ ὁ Φώτιος τελειώνει μὲ τὸ 16. βιβλίο, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ μαντέψουμε τί συνέχεια θὰ εἶχε ἡ διήγηση ὕστερα ἀπὸ τὴν εὐτυχισμένη ἕνωση τοῦ ζευγαριοῦ. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέση ὅτι ὑπῆρχαν δυὸ ἐκδόσεις μὲ διαφορετικὴ ἔκταση, δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνᾶ καὶ τὴν ἀβεβαιότητα τῶν ἀριθμητικῶν πληροφοριῶν τῆς χειρόγραφης παράδοσής μας.

Στὸν 2. αἰώνα ἀνήκουν ἐπίσης τὰ μυθιστορήματα τοῦ σοφιστῆ Νικόστρατου ἀπὸ τὴν Μακεδονία, ποὺ δὲν ξέρουμε κἂν τοὺς τίτλους τους, καὶ οἱ *Μεταμορφώσεις* τοῦ Λούκιου ἀπὸ τὴν Πάτρα (βλ. σ. 1154). Ἴσως μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε στὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο τῆς *Historia Apollonii regis Tyrii*, κι

1. HELM (βλ. παραχ.), 45 ὑποστηρίζει τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Ἡλιόδωρο καὶ χρονολογεῖ τὸν Ξενοφώντα στὸ τέλος τοῦ 4. αἰώνα. Καὶ τὰ δυὸ δὲν εἶναι πειστικά.

2. *Griech. Roman* (βλ. παραχ.), 429· πβλ. R. M. RATTENBURY, *Gnom.* 22, 1950, 75. ὁ T. HAGG, ‹Die Ephesiaka des Xenophon Ephesios—Original oder Epitome›, *Class. et Med.* 27, 1966, 118 ἐκφράζεται διεξοδικὰ ἐναντίον τῆς ὑπόθεσης γιὰ ἐπιτομὴ (πολλὴ βιβλιογρ.). Πβλ. τὸ ἄρθρο τῆς *RE* (IX A2, 2057) τοῦ H. GARTNER, ὁ ὁποῖος ἐπίσης παίρνει θέση καὶ γιὰ τὴν θεωρία τῶν KERÉNYI-MERKELBACH γιὰ τὴν γένεση τοῦ μυθιστορήματος.

3. Μερικὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώθηκαν σὲ χειρόγραφα τὰ ἀπαριθμεῖ ἡ URSULA SCHNEIDER-MENZEL (βλ. παραχ. στὸν Ἰάμβλιχο).

αὐτὸ τὸ συνιστοῦν οἱ σχέσεις μὲ τὰ *Ἐφεσιακὰ* τοῦ Ξενοφῶντα. Ἡ ἱστορία τοῦ βασιλιᾶ Ἀπολλώνιου, ποὺ ὕστερα ἀπὸ λογῆς λογῆς περιπλανήσεις παντρεύεται τὴν βασιλοπούλα τῆς Κυρήνης, ὕστερα ὅμως μὲ παράξενες συνθῆκες χάνει τὴν γυναίκα του καὶ τὸ παιδί του καὶ τοὺς ξαναβρίσκει ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια μὲ θαυματικὸν τρόπο, μεταφράσθηκε σὲ πολλὲς γλῶσσες κι ἔγινε λαϊκὸ βιβλίο προπάντων μὲ μιὰν λατινικὴ ἀπόδοση τοῦ 5. ἢ 6. αἰώνα.

Μόνο χαλαρὰ μπορεῖ νὰ ἐνταχθῆ ἐδῶ ἐξαιτίας τῶν μυθιστορηματικῶν της στοιχείων ἡ ἱστορία τοῦ Secundus, τοῦ σιωπηλοῦ φιλοσόφου. Ἦταν διαδομένη σὲ διάφορες παραλλαγές, συριακήν, ἀρμενική, ἀραβική, αἰθιοπική, ἀλλὰ καὶ σὲ μιὰν μεσαιωνικὴ-λατινική, ἡ ὁποία μὲ τὴν σειρά της μεταφράσθηκε σὲ πολλὲς γλῶσσες. Τὸ πρωτότυπο ἦταν μολαταῦτα ἑλληνικὸ καὶ γεννήθηκε πιθανῶς ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀδριανό[1]. Ὁ Secundus δοκιμάζει τὴν ἁγνότητα τῶν γυναικῶν ἐπάνω στὴν ἴδια τὴν μητέρα του, ἔτσι ὅμως τὴν σπρώχνει στὸν θάνατο. Γι' αὐτὸ ὁρκίζεται νὰ μὴν ξαναμιλήση ποτὲ πιά, καὶ κρατᾶ τὸν ὅρκο του κάτω ἀπὸ κάθε ἐξαναγκασμόν, ἀκόμα καὶ μπροστὰ στὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανό. Σὲ εἴκοσι ἐρωτήσεις τοῦ αὐτοκράτορα ἀπαντᾶ μόνο ἐγγράφως. Ἡ ἱστορία στὸ τέλος παίρνει τὴν μορφὴ ἑνὸς βιβλίου σοφίας.

Αὐτὰ ποὺ σώθηκαν εἶναι ἀρκετά, γιὰ νὰ μᾶς δώσουν τὴν εἰκόνα μιᾶς παραγωγῆς μυθιστορημάτων ποὺ ἔχει ἔκταση, εἶναι ὅμως ρηχή. Κάπως ξεχωρίζουν δυὸ ἔργα, ποὺ ἡ θεματική τους ὑπόσταση μένει ὁπωσδήποτε μέσα στὰ τυπικὰ πλαίσια. Γιὰ τὸ *Κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα* (8 βιβλ.) τοῦ Ἀχιλλέα Τάτιου (στὸ ὄνομα αὐτὸ κρύβεται ἴσως ὁ αἰγυπτιακὸς θεὸς «Τὰτ») οἱ πάπυροι[2], ὅπως εἴπαμε ἤδη, μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ ἀναθεωρήσουμε βασικὰ τὴν χρονολόγηση. Τὰ εὑρήματα συμφωνοῦν μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ F. ALTHEIM[3]. Αὐτός, στηριγμένος σὲ ἱστορικὲς ἐνδείξεις, ποὺ βέβαια δὲν εἶναι ἀποφασιστικὲς ὅταν λάβη κανεὶς ὑπόψη του τὸν τρόπο ἐργασίας τῶν μυθιστορηματογράφων, ἤθελε νὰ τοποθετήση τὸ μυθιστόρημα ἀνάμεσα στὸ 172 καὶ 194.

Ὁ ἀλεξανδρινὸς αὐτὸς ρήτορας, στὸν ὁποῖο ἡ *Σούδα* δίνει ἀκόμα διάφορα

1. B. E. PERRY, *Secundus the Silent Philosopher. The Greek Life of Secundus.* Ithaca, Cornell Pr. 1964 (μὲ μετάφρ. τῶν ἀνατολικῶν κειμένων καὶ τοῦ λατινικοῦ).

2. Βλ. παραπ. σ. 1171. Τὴν πρώτη κίνηση τὴν προξένησε ὁ πάπ. Ὀξ. ἀρ. 1250 τοῦ ὄψιμου 3. ἢ πρώιμου 4. αἰώνα. Σημαντικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα δημιουργοῦν ἕνα πρόβλημα. Ὁ C. F. RUSSO, ποὺ δίνει καὶ τὴν βιβλιογρ. ἔκαμε (*Accad. dei Lincei, Rendic. d. classe di scienze mor. stor. e filol.* Ser. VIII, τόμ. X, 1955, 397) πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ πάπυρος, γιὰ νὰ συντομεύση τὸ κείμενο, τὸ ἄλλαξε. Προσεκτικὰ κρίνει ὁ VILBORG στὴν ἔκδοση (βλ. παραχ.), LXI. Μιὰν ἀκόμα πιὸ πρώιμη χρονολόγηση ἐπέβαλε ὁ πάπυρος τοῦ Μιλάνου (2. αἰ. μ.Χ.), ποὺ τὸν ἐξέδωσε ὁ A. VOGLIANO, *Studi it. fil. class.* 15, 1938, 121. Γιὰ τοὺς δυὸ παπ., βιβλιογρ. στοῦ QU. CATAUDELLA, *Parola del passato,* τεῦχ. 34, 1954, 37, 1. Πρόσθ. ἀκόμα ἕναν πάπυρο ποὺ πρὸς τὸ παρὸν ἔχει ἐξαφανισθῆ: W. SCHUBART, *Griech. Lit. Pap.* (*Ber. Sächs. Akad. Phil.-hist. Kl.* 97/5). Βερολ. 1950, ἀρ. 30, ποὺ ὁ ἐκδότης τὸν τοποθετεῖ ὑποθετικὰ στὸν 3. αἰώνα.

3. *Lit. u. Gesellsch.* (βλ. παραχ.), 121.

συγγράμματα μὲ ἀνάμεικτο περιεχόμενο θέλει νὰ ξεπεράσῃ τὴν στερεοτυπία, ὅπως τὸ δείχνει ἰδιαίτερα στὴν εἰσαγωγή. Ὁ συγγραφέας ὕστερα ἀπὸ ἕνα τρικυμισμένο θαλασσινὸ ταξίδι ἔρχεται στὴν Σιδώνα καὶ θαυμάζει ἐκεῖ μιὰν ζωγραφιὰ μὲ τὴν ἀπαγωγὴ τῆς Εὐρώπης, ποὺ μὲ φανερὴ εὐχαρίστηση γιὰ τὴν ρητορικὴ «ἔκφραση» τὴν περιγράφει στὸ ὕφος τοῦ Φιλόστρατου. Τέτοιες περιγραφὲς εἶναι ἄφθονες σ' αὐτόν. Ὁ Ἔρωτας ποὺ ὁδηγεῖ τὸν ταῦρο, δίνει τὴν εὐκαιρία γιὰ ἕναν διάλογο μὲ ἕναν νέο· εἶναι ὁ Κλειτοφώντας, ποὺ τώρα σ' ἕνα ἄλσος ἀπὸ πλατάνια, κοντὰ σ' ἕνα καθαρὸ νερό, διηγεῖται σὰν τὸν Φαῖδρο γιὰ τὴν δύναμη τοῦ ἔρωτα, ὅπως τὴν γνώρισε σὲ ἔξαλλες περιπέτειες. Τὸ μυθιστόρημα ἔχει καὶ σ'αὐτό, ὅσο μποροῦμε νὰ δοῦμε, δικά του χαρακτηριστικά, στὸ ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἔρωτα ἀνάμεσα στὸν Κλειτοφώντα καὶ τὴν καλή του, ὥσπου νὰ φύγουν μαζί, εἶναι διηγημένη ἄνετα καὶ μὲ λεπτὲς ἀποχρώσεις. Βέβαια κοντὰ σὲ στοιχεῖα πραγματικῆς ψυχικῆς περιγραφῆς ὑπάρχουν γνῶμες γιὰ τὸν Ἔρωτα, ποὺ τὶς χαρακτηρίζει σχολικὴ ἀπλοϊκότητα. Μιὰ τρικυμία ρίχνει τοὺς φυγάδες στὰ χέρια αἰγύπτιων ληστῶν, κι ἀνοίγει τὴν σειρὰ τῶν περιπετειῶν μὲ τὰ συμβατικά της μοτίβα καὶ μὲ τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ δραματικότητα. Ξανὰ καὶ ξανὰ πρέπει νὰ πεισθῇ ὁ Κλειτοφώντας ὅτι ἡ ἀγαπημένη του σκοτώνεται· μιὰν φορὰ μάλιστα παρευρίσκεται στὸ σφάξιμό της, χωρὶς νὰ ὑποψιάζεται ὅτι ὅλα εἶναι πλαστὰ μὲ τὴν βοήθεια πρόσθετων ἐντέρων κι ἑνὸς σπαθιοῦ τοῦ θεάτρου, κι αὐτὸ μπορεῖ νὰ δώσῃ ἕνα παράδειγμα γιὰ τὸ ποῦ ὁδηγεῖ ὁ ζῆλος νὰ ἐπαυξήσουν ἀκόμα τὰ παρατραβηγμένα θέματα. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ μυθιστόρημα ὁ πιστὸς ἔρωτας ἀνταμείβεται, ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ εἶδος· διαφορετικὰ ὅμως ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὸν Ἡλιόδωρο, ἐδῶ κι ἐκεῖ ἐμφανίζεται κάποια δόση λαγνείας στὴν διήγηση, καὶ εἶναι ἐξαίρεση τὸ ὅτι μιὰν φορὰ ὁ Κλειτοφώντας ἀναγκάζεται νὰ ὑποκύψῃ στὴν γυναίκα, ποὺ τὸ πάθος της προσδιορίζει πλατιὰ τὴν δράση τοῦ δεύτερου μέρους. Ἡ πορεία τῆς δράσης εἶναι σχεδὸν εὐθύγραμμη, παρὰ τὶς διάφορες παρενθῆκες, καὶ οἱ πράξεις τῶν παραπροσώπων (κομπάρσων) ἔχουν πολλὴν συνοχὴ μὲ τὸ κύριο θέμα. Ἡ τεχνητὰ ἁπλὴ γλωσσικὴ μορφὴ *(ἀφέλεια)* καὶ τὰ πολλὰ σχήματα λόγου δείχνουν ὅτι τώρα οἱ ὑφολογικὲς τάσεις τῆς δεύτερης σοφιστικῆς κυρίευσαν καὶ τὸ μυθιστόρημα.

Ἡ νέα χρονολογία ποὺ βγαίνει ἀπὸ τοὺς παπύρους ἔδειξε ὅτι ἀπέναντι στὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀχιλλέα Τάτιου ὁ Ἡλιόδωρος ἀπὸ τὴν Ἔμεσα μὲ τὰ *Αἰθιοπικά* του (*Σύνταγμα τῶν περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν Αἰθιοπικῶν*, 10 βιβλ.) εἶναι ὁ μεταγενέστερος. Ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγησή του ἀκόμα συζητεῖται. Ὁ F. ALTHEIM[1] μᾶς ἔκαμε νὰ προσέξουμε τὴν περιγραφὴ τῆς μάχης ἀνάμεσα στοὺς Πέρσες καὶ τοὺς Αἰθίοπες, στὴν ὁποία παίζουν ρόλο οἱ *κατάφρακτοι*, οἱ Πέρσες θωρακισμένοι ἱππεῖς· αὐτὸ εἶναι βέβαια ἕνας ἔντονος ἀναχρονισμός, γιατὶ ἡ δράση εἶναι μετατοπισμένη στὴν ἐποχὴ τῆς περσικῆς κυριαρχίας στὴν Αἴγυπτο. Αὐτοὶ ὅμως οἱ κατάφρακτοι συγκρούσθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τοὺς Ρωμαίους στὸν πόλεμο τοῦ Ἀλέξανδρου Σεβήρου ἐναντίον τῶν Περσῶν (232/33), καὶ δίνουν ἔτσι γιὰ τὸ πρό-

1. Βλ. προηγ. σημ., 108.

βλημά μας μόνο ἕνα σύνορο πρὸς τὰ κάτω. Οὔτε ἡ περιγραφὴ τῶν Βλεμμύων σὰν πειθαρχικῶν ὑπηκόων ἀπὸ τὴν Μερόη οὔτε ἡ ἱστορία τῆς λατρείας τοῦ Ἥλιου καὶ ἡ σημασία του (πότε πότε ὑπερτιμημένη) στὸ μυθιστόρημα δίνουν ἕνα βέβαιο κατώτερο σύνορο. Ἡ τοποθέτηση στὸ 2. τέταρτο τοῦ 3. αἰώνα πρέπει, μὲ βάση νεότερες ἔρευνες, νὰ ὑποχωρήση μπροστὰ στὴν τοποθέτηση στὸν 4. αἰ[1].

Εἶναι καλύτερα νὰ ἀφήσουμε ἀσχολίαστη τὴν εἴδηση ποὺ ἐμφανίζεται πρώτην φορὰ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ Σωκράτη (5. αἰ. 5, 22), ὅτι ὁ Ἡλιόδωρος, ποὺ στὰ νιάτα του ἔγραψε τὰ *Αἰθιοπικά*, ἔγινε ἀργότερα ἐπίσκοπος τῆς Τρίκκης κι εἰσήγαγε τὴν ἀγαμία τοῦ κλήρου στὴν Θεσσαλία. Αὐτὸ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ Νικηφόρου Κάλλιστου (γύρω στὰ 1320· 12, 34) γίνεται παραμύθι, ὅτι μιὰ σύνοδος ἔθεσε στὸν Ἡλιόδωρο τὸ δίλημμα ἢ νὰ κάψη τὸ ἔργο ἢ νὰ καταθέση τὸ ἐπισκοπικὸ ἀξίωμα. Καὶ ὁ Ἀχιλλέας Τάτιος στὴν *Σούδα* γίνεται χριστιανός, καὶ εἶναι σημαντικὸ μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο[2] ὅτι στὴν παράδοση τοῦ Ἁγίου Γαλακτίωνα καὶ τῆς Ἁγίας Ἐπιστήμης (Migne 116, 93) γονιοί τους ἐμφανίζονται ὁ Κλειτοφώντας καὶ ἡ Λευκίππη, τὸ ζευγάρι τοῦ μυθιστορήματος. Ὅλα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν σειρὰ τῶν προσπαθειῶν νὰ νομιμοποιήσουν κάπως τὰ δυὸ πιὸ πολυδιαβασμένα μυθιστορήματα συσχετίζοντάς τα πρὸς χριστιανικὰ πράγματα. Γιὰ τὴν πλούσια χρησιμοποίηση μοτίβων τοῦ μυθιστορήματος στὴν χριστιανικὴ ἀφηγηματικὴ λογοτεχνία πρέπει νὰ ποῦμε τουλάχιστο δυὸ λόγια[3].

Δυὸ ἰδιότητες δίνουν ἰδιαίτερη θέση στὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἡλιόδωρου. Πρῶτα ἡ ἀσυνήθιστη δεξιότητα στὴν τεχνικὴ τῆς ἀφήγησης. Ὁλωσδιόλου ἀσυνήθιστη εἶναι ἡ εἰσαγωγή: ληστὲς κατασκοπεύουν μὲ τὸ πρῶτο φῶς τῆς μέρας ἀπὸ ἕνα ψήλωμα στὸ Ἡρακλεωτικὸ στόμιο τοῦ Νείλου καὶ βλέπουν μιὰν παράξενη εἰκόνα: ἕνα κατάφορτο ἐμπορικὸ πλοῖο χωρὶς πλήρωμα, βάρκες καὶ βαριὰ πληγωμένους ἀνθρώπους, τὰ ὑπολείμματα ἑνὸς συμποσίου καὶ μιὰν κοπέλλα ποὺ περιποιεῖται ἕναν πληγωμένο νέο. Τὸ ζευγάρι Θεαγένης καὶ Χαρίκλεια μᾶς δείχνεται χωρὶς καμιὰν παρουσίαση σὲ μιὰν ἐξαιρετικὰ δραματικὴ θέση καὶ προκαλεῖ ἔτσι μιὰν ἔνταση, ποὺ μόνο ὕστερα ἀπὸ πολλὲς περίτεχνα τοποθετημένες βαθμίδες

1. Γιὰ τὴν ὀψιμότερη τοποθέτηση: M. VAN DER VALK, <Remarques sur la date des Ethiopiens d'Héliodore>, *Mnem.* 9, 1941, 97, δέχεται ὅτι ὁ Ἡλιόδωρος σὲ πολλὰ χωρία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν Ἰουλιανό· ὁ A. WIFSTRAND, *Bull. Société des Lettres Lund,* 1944/45, 2, 36 κέ. μὲ βάση γλωσσικὲς παρατηρήσεις· M. P. NILSSON, *Gesch. d. gr. Rel.* 2, 2. ἐκδ. Μόναχο 1961, 565. Ὁ R. KEYDELL, <Zur Datierung der Aithiopika Heliodors>, *Polychronion. Festschrift Fr. Dölger.* Χαϊδελβέργη 1966, 345, ἀπὸ τὴν σύγκριση μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ Ἰουλιανοῦ γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Νίσιβης ἀπὸ τὸν Σάπωρα Β' στὸν λόγο 1. τοῦ 356 καὶ λόγο 3. πιθανῶς τοῦ 358, καὶ ἀπὸ τὴν διήγηση τοῦ Ἡλιόδωρου γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Συήνης, προπάντων ἀπὸ θέματα ποὺ στὸν Ἡλιόδωρο ἔχασαν τὴν λειτουργικότητά τους, ἀποδείχνει πειστικὰ ὅτι ὁ Ἡλιόδωρος εἶναι ὁ μεταγενέστερος καὶ ἀνήκει στὸν 4. αἰ. Τὴν ταυτότητα τοῦ μυθιστοριογράφου μὲ τὸν ἐπίσκοπο τὴν θεωρεῖ πιθανή.

2. Πβλ. H. DORRIE, <Die griech. Romane und das Christentum>, *Phil.* 93, 1938, 273.

3. Πολλὰ στοῦ HELM (βλ. παρακ.), 53.

διαλύεται, καθὼς μαθαίνουμε τὴν πολὺ μπερδεμένη προϊστορία. Ἡ Χαρίκλεια εἶναι κόρη τοῦ βασιλικοῦ ζευγαριοῦ τῆς Αἰθιοπίας, ποὺ τὴν ἔχει ἐκθέσει ἡ μητέρα της. Μεγαλώνει στοὺς Δελφούς, ὅπου τὴν ἐρωτεύεται ὁ Θεαγένης κι αὐτὴ ἀνταποκρίνεται. Μαζὶ μὲ τὸν νέο καὶ μὲ τὸν γέρο Καλάσιρη, ποὺ ἡ βασίλισσα τῆς Αἰθιοπίας τὸν εἶχε στείλει, γιὰ νὰ βρῆ τὸ κορίτσι, πηγαίνει σὲ μακρινὰ μέρη, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλᾶ ἕνας χρησμὸς μὲ λόγια σκοτεινὰ ποὺ ὑπόσχονται εὐτυχία. Ἀκολουθεῖ μιὰ σειρὰ ἀπὸ κινδύνους καὶ περιπέτειες, ὥσπου ἡ Χαρίκλεια, τὴν στιγμὴ ποὺ ἑτοιμάζονται νὰ θυσιάσουν τὸν Θεαγένη, βρίσκει τοὺς γονεῖς της στὴν Αἰθιοπία κι ἐκεῖ μαζὶ μὲ τὸν ἀγαπημένο της παίρνει τὸ ἀξίωμα τῆς ἱερωσύνης. Ἡ ποικιλία τῆς δράσης ἀνυψώνεται πάρα πολὺ ἐπιδέξια μὲ παραπρόσωπα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ καθένα ἔχει τὴν δική του πολὺ δραματικὴν ἱστορία. Ὑπάρχει ὁ Κνήμωνας, ποὺ μπερδεύεται σὲ μιὰν ἱστορία Πετεφρῆ καὶ παίρνει τῶν ὀμματιῶν του, ὑπάρχει ὁ εὐγενὴς λήσταρχος Θύαμης, ποὺ βγαίνει νὰ εἶναι γιὸς τοῦ Καλάσιρη. Μιὰ ἐχθρικὴ μοίρα, ποὺ γιὰ λίγον καιρὸ συνδέεται μὲ τὴν τύχη τοῦ ζευγαριοῦ, τὸν ἔβγαλε ἔξω ἀπὸ τὸν δρόμο του, ὡστόσο ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πατέρα του ξαναβρίσκει καὶ μιὰν ἔντιμη ζωή.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὰ *Αἰθιοπικὰ* ἀποτελοῦν μιὰν σπουδαία μαρτυρία γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ νέες θρησκευτικὲς δυνάμεις διαπερνοῦν τὴν ἐποχή. Ἡ ἁγνότητα δὲν εἶναι ἐδῶ πόζα, ἀλλὰ γνήσια ἐσωτερικὴ προσφορά· οἱ Αἰθίοπες γυμνοσοφιστὲς κατορθώνουν νὰ ἀπορρίψουν τὶς αἱματηρὲς θυσίες· στὴν ροὴ τῶν ἀνθρώπινων τυχῶν ἀναγνωρίζεται ἡ θεϊκὴ δικαιοσύνη. Ἀπὸ τὴν χρονολόγηση τοῦ μυθιστορήματος ἐξαρτᾶται ἡ ἐνδεχόμενη ἀνεύρεση νεοπυθαγορικῶν ἢ νεοπλατωνικῶν κιόλας στοιχείων[1]. Ἡ Ἀνατολὴ ἐπηρεάζει τὴν ὑψηλὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν θεὸ Ἥλιο, ποὺ νιώθεται σὰν παγκόσμιος καὶ ταυτίζεται μὲ τὸν Ἀπόλλωνα. Ἀστρολογία, πίστη στὰ ὄνειρα καὶ μαγεία δὲν λείπουν, ἡ κατώτερή τους μορφὴ ὅμως διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν σοφία τῶν ἱερέων.

Ἡ γλώσσα αὐτῶν τῶν μυθιστορημάτων εἶναι τεχνητὸ προϊόν, ὅπως γίνεται φανερὸ ἰδιαίτερα στὸν Ἡλιόδωρο. Ὅλα τὰ μέσα τῆς ρητορικῆς τέχνης καὶ τὰ δάνεια ἀπὸ τὴν ποίηση δὲν μποροῦν νὰ κρύψουν τὴν ἐπιφανειακότητα αὐτοῦ τοῦ ὕφους. Ἐπιβλητικὲς περίοδοι χτίζονται, ἀλλὰ δὲν δαμάζονται. Ὁ τρόπος προπάντων μὲ τὸν ὁποῖο οἱ προτάσεις παραφορτώνονται μὲ συσσώρευση μετοχῶν ὁδηγεῖ σὲ τερατικὰ κατασκευάσματα.

Λίγο παράμερα ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν ἐρωτικῶν καὶ περιπετειακῶν μυθιστορημάτων ποὺ περιγράψαμε ὡς τώρα βρίσκεται τὸ ποιμενικὸ μυθιστόρημα *Δάφνις καὶ Χλόη* (4 βιβλ.) τοῦ Λόγγου ἀπὸ τὴν Λέσβο. Πολὺ διαφορετικὰ στοιχεῖα συνενώθηκαν ἐδῶ χάρη στὴν συγγραφική του ἱκανότητα σ' ἕνα σύνολο ποὺ προξένησε μεγάλην ἐπίδραση καὶ προκάλεσε τὴν ἐπιδοκιμασία καὶ τοῦ Γκαῖτε[2]. Ἐδῶ ἡ ξενιτιὰ ἔχει ἀποκλεισθῆ, καὶ τὸ μυθιστόρημα διαδραματίζεται στὸ νησὶ τοῦ συγγραφέα,

1. Γιὰ τὸ τελευταῖο, ὕστερα ἀπὸ τὸν GEFFCKEN, τώρα ὁ NILSSON, ἔ.ἀ. 565, 5.
2. Συνομιλία μὲ τὸν Eckermann τῆς 20-3-1831.

καὶ κοντὰ στὴν Μυτιλήνη. Οἱ περιπέτειες, ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Χλόης, ἀπόπειρες νὰ ἀπαγάγουν τὸν Δάφνη καὶ ὕστερα τὴν Χλόη, μένουν ἐπεισοδιακὰ παραγεμίσματα, καθὼς καὶ τὰ διάφορα ἐμπόδια ποὺ μπαίνουν στὸν δρόμο τῶν δυό, ὅσο νὰ ἑνωθοῦν. Μὲ ἄνεση καί, παρ' ὅλην τὴν ἐπιτήδευση, μὲ χάρη περιγράφεται ὁ βουκολικὸς κόσμος μέσα στὸν ὁποῖο παίζεται ἡ δράση. Ὅταν κανεὶς θυμᾶται τὰ *Εἰδύλλια* τοῦ Θεόκριτου, δὲν πρέπει νὰ παραβλέπῃ τὴν ἀπόσταση ποὺ χωρίζει αὐτὲς τὶς φλυαρίες ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ. Στὸν Λόγγο ὅλα εἶναι εἰδυλλιακὰ μὲ τὸ πνεῦμα ἐκείνης τῆς ποίησης τῶν βοσκῶν, ἡ ὁποία οἰκοδομήθηκε κοντὰ στὸν κόσμο αὐτοῦ τοῦ μυθιστορήματος. Σ' αὐτὴν τὴν εἰδυλλιακὴ σκηνογραφία τοποθετεῖ ὁ συγγραφέας δυὸ ἔκθετα παιδιά, ποὺ εἶναι βοηθοὶ τῶν βοσκῶν. Τὸ ξύπνημα τῆς συμπάθειάς τους, ἡ ἁπλοϊκότητα τοῦ πόθου τους, ποὺ γιὰ πολὺν καιρὸ δὲν ξέρει νὰ βρῇ τὸν δρόμο τῆς ἱκανοποίησης, εἶναι τὸ πραγματικό του θέμα. Τὴν ἀθωότητα αὐτῶν τῶν δυὸ νέων, τὴν φυσικὴ τους ἕλξη καὶ τὸν πόθο τους ὁ συγγραφέας τὰ παρατηρεῖ μὲ περιπάθεια καὶ τὴν περιγράφει ἀνάλογα, κι ἔτσι πετυχαίνεται ἡ μεσοκατάσταση αὐτοῦ τοῦ μυθιστορήματος ἀνάμεσα στὴν μαργιολιὰ καὶ τὴν φυσικότητα. Ἡ λύση ἔρχεται μὲ τὸν τρόπο τῆς Νέας κωμῳδίας: ὁ Δάφνης κι ἡ Χλόη βρίσκουν τοὺς γονιούς τους, εὔπορους ἀστοὺς τῆς Μυτιλήνης, καὶ μποροῦν νὰ παντρευτοῦν. Ἀντὶ ὅμως γιὰ τὴν ζωὴ τῆς πόλης, προτιμοῦν τὴν εὐτυχία τοῦ ποιμενικοῦ κόσμου μέσα στὸν ὁποῖο μεγάλωσαν.

Τὸ τελικὸ μέρος μὲ τὴν ἀφοσίωσή τους στὴν ἀθώα ζωὴ τῆς φύσης θυμίζει τὸν *Εὐβοϊκὸ* τοῦ Δίωνα (βλ. σ. 1141). Σήμερα ἀποκλίνουν νὰ μὴ χωρίσουν πολὺ τὸν Λόγγο ἀπὸ αὐτόν, καὶ νὰ τὸν τοποθετήσουν ἀκόμα στὸν 2. αἰώνα. Παλιότερες ὄψιμες τοποθετήσεις δὲν γίνονται πιὰ πιστευτὲς τώρα· μολαταῦτα πρέπει κανεὶς νὰ λογαριάζῃ καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3. αἰώνα. Τὸ ὕφος, ποὺ στηρίζεται στὴν συμμετρία καὶ στὴν ἐπιτηδευμένη ἁπλότητα, ταιριάζει μὲ αὐτὴν τὴν τοποθέτηση[1].

Ἡ ἐπιστολογραφία, ἕνα χαϊδεμένο παιδὶ τῆς ρητορικῆς, ποὺ καλλιεργοῦσε τὶς ἐπιστολὲς σὰν γυμνάσματα ὕφους, εἶναι ἕνα ξεχωριστὸ εἶδος ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα[2]. Στὶς ἐρωτικές της ὅμως παιχνιδιάρικες μορφὲς ὑπάρχουν θεματικὲς σχέσεις, κι αὐτὸ μᾶς δικαιολογεῖ ποὺ θὰ ποῦμε λίγα λόγια ἐδῶ. Μνημονεύσαμε ἤδη τὶς ἐρωτικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Φιλόστρατου (σ. 1146) καὶ τὶς γεωργικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Αἰλιανοῦ (σ. 1166). Χάθηκε ἡ συλλογὴ ἐρωτικῶν ἐπιστολῶν τοῦ ρήτορα Λεσβώνακτα τοῦ 2. αἰώνα. Ἴσως εἶναι ὁ ἴδιος ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχουμε τρεῖς ἀξιοθρήνητες ρητορικὲς ἐπιδείξεις[3]. Σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, δυὸ ἀπὸ αὐτὲς προϋποθέτουν ἱστορικὲς καταστάσεις τοῦ 5. αἰώνα π.Χ. Τὰ πιὸ εὐχάριστα

1. Σ' ἕναν πρόδρομο τοῦ βιβλίου του, ποὺ ἀναφέρουμε παρακ., ὁ Merkelbach ἤθελε νὰ ἀποδείξῃ σχέσεις μὲ μυστήρια, προπάντων τοῦ Διόνυσου: ‹Daphnis und Chloe›, *Antaios. Zeitschr. fur eine freie Welt*. 1, 1959, 47· τοῦ ἴδ. *Roman und Mysterium* (βλ. παρακ.), 192.

2. Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ καὶ γιὰ τὴν θεωρία της· H. Koskenniemi, ***Studien zur Idee und Phraseologie des griech. Briefs bis 400 n. Chr.*** Ἑλσίνκι 1956

3. Ἔκδοση: F. Kiehr, Λειψ. 1907.

προϊόντα σ' αὐτὸ τὸ πεδίο εἶναι τὰ γράμματα τοῦ Ἀλκίφρονα, ὁ ὁποῖος ἀνήκει ἐπίσης στὸν 2. αἰώνα. Στὰ τέσσερα βιβλία (*Ἁλιευτικαὶ ἐπιστολαί, Γεωργικαὶ ἐπιστολαί, Ἐπιστολαὶ παρασίτων, Ἑταιρικαὶ ἐπιστολαὶ*) δὲν ἐκδηλώνεται μόνο ἡ γλωσσικὴ προσπάθεια τοῦ ἀττικιστῆ (ἡ ὁποία βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγη τὰ γλιστρήματα) καὶ ἡ ἀρχαιογνωστικὴ φροντίδα, ἀλλὰ γίνεται αἰσθητὴ καὶ ἡ θερμὴ ἀγάπη τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν Ἀθήνα του μὲ τὴν ρομαντική της λάμψη, ὁ ὁποῖος μάλιστα ὄχι σπάνια πετυχαίνει νὰ συλλάβη μέσα στὰ γράμματά του κάτι ἀπὸ τὴν ἀσύγκριτη χάρη ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Αὐτὸ ἰσχύει προπάντων γιὰ τὴν πλαστὴ ἀλληλογραφία τοῦ Μενάνδρου μὲ τὴν Γλυκέρα του, γιὰ τὴν ὁποία εἴχαμε ἤδη εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε (σ. 886). Μπορεῖ νὰ χαρῆ κανεὶς ἐπίσης ἀρκετὲς δροσερὲς περιγραφὲς τῆς φύσης, ὅπως στὴν πρώτη ἁλιευτικὴ ἐπιστολὴ καὶ στὴν περιγραφὴ τῆς ἐκδρομῆς στὴν ἐξοχή (4, 13). Ἡ ἐρωτολογία του εἶναι συμβατικὴ κι ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὰ δάνεια ἀπὸ τὴν κωμωδία, τὰ ὁποῖα καὶ ἀλλοῦ εἶναι συχνά. Κι ἐδῶ ὅμως ὑπάρχουν πολὺ ὡραῖα πράγματα, ὅπως τὸ γράμμα τῆς Λάμιας στὸν Δημήτριο (4,16)[1].

Ἕνα πολὺ ἀργοπορημένο στερνοπαίδι αὐτῆς τῆς φιλολογίας εἶναι ὁ Ἀρισταίνετος, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν μνημόνευση τοῦ παντόμιμου Καράμαλλου (1,26 μαζὶ μὲ τὸν Apollinaris Sidonius 23, 268) ἀνήκει στὸν 5. αἰώνα. Ἡ χρησιμοποίηση ἐπιτονισμένων ἀπολήξεων (clausulae) συμφωνεῖ μὲ αὐτό. Στὶς *Ἐρωτικές* του *ἐπιστολὲς* (2 βιβλ.) προσπαθώντας νὰ γράψη ἀττικιστικά, ἀντιγράφει ὁλόκληρες φράσεις ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τοὺς μυθιστοριογράφους, τὸν Λουκιανό, τὸν Φιλόστρατο καὶ τὸν Ἀλκίφρονα, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο αὐτούς. Ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅμως τῆς ὕλης ἔχει ἐνδιαφέρον ὅτι συγκεντρώνει ἀπὸ παντοῦ (1,10 καὶ 15 ἀντλοῦν ἀπὸ τὰ *Αἴτια* τοῦ Καλλίμαχου) τὰ ἐρωτικὰ θέματα τῆς ἀρχαιότητας.

Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσουμε μιὰν ἀναφορὰ στὴν μὴ ἐρωτικὴ μορφὴ τοῦ ἐπιστολικοῦ μυθιστορήματος ποὺ ἀντιπροσωπεύεται μόνο μὲ μιὰν συλλογὴ 17 ἐπιστολῶν, ποὺ ἀποδίνεται στὸν Χίωνα ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια[2]. Ὁ Χίωνας ὅπως καὶ ὁ συνωμότης του Λεωνίδης εἶχαν προέλθει ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία, καὶ τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὸν Κλέαρχο, τὸν τύραννο τῆς Ἡράκλειας τοῦ Πόντου, ἐναντίον τοῦ ὁποίου στράφηκε ἡ φονικὴ ἐπίθεση τῶν δυὸ στὰ Διονύσια τοῦ 352. Ἀπὸ τὸν παλιὸ καιρὸ θυμόμαστε ὅτι ὁ Δίωνας, ὁ φίλος τοῦ Πλάτωνα, ἔπεσε θύμα μιᾶς συνωμοσίας στὶς Συρακοῦσες, ποὺ ἦταν ἔργο τοῦ ἀκαδημεικοῦ Κάλλιππου. Ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ ἐπιστολές, ποὺ περιγράφουν τὰ γεγονότα πρὶν ἀπὸ τὴν πράξη, προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χίωνα, ἔχει δικαιολογημένα ἐγκαταλειφθῆ. Παραβλέποντας μερικὲς

1. Κείμενο μὲ μετάφρ.: v. WILAMOWITZ, *Herm.* 44, 1909, 467=*Kl. Schr.* 4, 244.

2. Σὰν ἕνα ἀκόμα παράδειγμα δίνει ὁ K. LATTE, *Gnom.* 25, 1953, 46=*Kl. Schr.* 786, τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀλέξανδρου, ποὺ τὸ συζήτησε ὁ R. MERKELBACH, *Aegyptus* 27, 1947, 144· τὸν Χίωνα τὸν τοποθετεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Δομιτιανοῦ. Ἔρευνες στὴν ἐπιστολογραφία ὕστερα ἀπὸ τὴν συνολικὴ ἔκδοση τοῦ R. HERCHER (Παρίσι 1871) στὸν HEITSCH, *Gnom.* 36, 1964, 44 καὶ B. KYTZLER, *Gnom.* 42, 1970, 92, 3.

ἱστορικὲς γνώσεις, ποὺ στηρίζονται σὲ καλὴν παράδοση, ὁ συγγραφέας αὐτῶν τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ἕνας ἄνθρωπος μέτριων ἱκανοτήτων. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή του εἶναι δύσκολη· ἡ ὄψιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἢ ὁ πρῶτος μεταχριστιανικὸς αἰώνας συζητιοῦνται[1].

Γενικὴ βιβλιογρ. γιὰ τὸ μυθιστόρημα: E. ROHDE, *Der griech. Roman.* Λειψ. 1876· 3. ἔκδ 1914· ξανατύπωμα μὲ πρόλογο τοῦ K. KERÉNYI, Hildesheim 1961. E. SCHWARTZ, *Fünf Vorträge über den griech. Roman.* Βερολ. 1896. K. KERÉNYI, *Die griech.-orient. Romanliteratur in religionsgeschtlicher Beleuchtung.* Τυβίγγη 1927. F. ZIMMERMANN, <Aus der Welt des griech. Romans>, *Die Antike,* 11, 1935, 292 (μὲ μεταφραστικὰ δείγματα). E. H. HAIGTH, *Essays on the Greek Romances.* Νέα Ὑόρκη 1943. F. ALTHEIM, *Lit. u. Gesellschaft im ausgehenden Altertum.* Halle 1948· *Roman und Dekadenz.* Τυβίγγη 1951. R. HELM, *Der antike Roman* Βερολ. 1948. 2. ἔκδ. Γοττίγγη 1956. BR. LAVAGNINI, *Studi sul. romanzo greco* Μεσσήνη-Φλωρεντ. 1950. O. WEINREICH, *Nachwort zur Heliodor-Übers.* VON R. REYMER Ζυρίχη (Bibl. d. Alten Welt) 1950. R. MERKELBACH, *Roman und Mysterium in der Antike.* Μόναχο 1962. G. GIANGRANDE, <On the origins of the Greek romance: the birth of a literary form>, *Eranos* 60, 1962, 132. O. MAZAL, <Der griechische und byzantinische Roman in der Forschung von 1945 bis 1960>, *Jahrb. der Österr. Byzant. Ges.* 11/12, 1962/63, 9· 13, 1964, 29· 14, 1965, 83. F. WEHRLI, <Einheit und Vorgeschichte der griechisch-romischen Romanliteratur>, *Mus. Helv.* 22, 1965, 133 (δείχνει θεματικὲς συμφωνίες ἀνάμεσα στὸ μυθιστόρημα καὶ τὴν μυθιστορία [Novelle]). B. E. PERRY, *The Ancient Romances. A Literary Historical Account of their Origins. Sather Class. Lectures* 37. Berkeley 1967. C. CORBATO, <Da Menandro a Carione. Studi sulla genesi del romanzo Greco e i suoi rapporti con la commedia nuova>, *Quaderni Triestini sul teatro antico* 1, 1968, 4 μὲ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία.—Συνολικὲς ἐκδόσεις: W. A. HISRCHIG, *Erotici scriptores.* Παρίσι 1856. R. HERCHER, *Erotici scriptores Graeci.* 2 τόμ. Λειψ. 1858/59. P. GRIMAL, *Romans grecs et latins. Textes présentés, trad. et annotés.* Παρίσι 1958. Q. CATAUDELLA, *Il romanzo classico.* Ρώμη 1958. F. ZIMMERMANN, *Griech.-Roman Papyri.* Χαιδελβ. 1936· βλ. P(ack) ἀρ. 2616-2641 καὶ στοὺς ἐπιμέρους συγγραφεῖς —Παράδοση: H. DORRIE, *De Longi Achillis Tatii Heliodori memoria.* Διδ. διατρ. Γοττίγγη 1935 (πβλ. R M RATTENBURY, *Gnomon* 13, 1937, 357).

Χαρίτωνας: W. E. BLAKE, Ὀξφ. 1938, Ἰταλ. μετάφρ. A. CALDERINI, Μιλάνο 1913. B. E. PERRY, <Ch. and his Romance from a Literary-Historical Point of View>, *Am. Journ. Phil.* 51, 1930, 93. —Ξενοφ. Ἐφέσ.: G. DALMEYDA, *Coll. des Un. de Fr.* 1936 (δίγλωσσο). Μετάφρ.: B KYTZLER, *Die Waffen des Eros oder Anthia und Habrokomas.* Βερολίνο 1968 —Ἰάμβλιχος. E HABRICH, *Iamblichi Babyloniacorum reliquiae.* Λειψ. 1960. Ἀνάλυση τῆς URSULA SCHNEIDER-MENZEL στοῦ ALTHEIM, *Lit. u. Gesellsch.* (βλ. παραπ.), 48.—*Historia Apollonii:* A RIESE. Λειψ. 1893.—Ἀχ. Τάτιος: S. GASELEE, *Loeb Class. Libr.* (μὲ ἀγγλ. μετάφρ.) Λονδ. 1917. E. VILBORG, Στοκχόλμη 1955 (μὲ ἱστορία τῆς παράδοσης καὶ βιβλιογρ.· πβλ. C. F. RUSSO *Gnom.* 30, 1958, 585). Τοῦ ἴδ., *Achilles Tatius Leucippe and Clitophon A Commentary. Studia Graeca et Latina Gotoburgensia.* Στοκχόλμη 1962 D SEDELMEIER, <Studien zu Ach. T.>, *Wien. Stud.* 72, 1959, 113. D. HA-

1 Μιὰν θαυμάσια ἔκδοση μὲ μετάφραση καὶ ὑπόμνημα (σπουδαῖο καὶ γιὰ τὴν γλώσσα) τὴν χρωστοῦμε στὸν I. DURING, Goteborg 1951 (*Acta Univ. Gotoburg. 57.*), ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὴν γένεση τῆς συλλογῆς ἀνάμεσα στὴν πρώιμη αὐγουστιανὴ ἐποχὴ καὶ τὸν Πλούταρχο. Ὁ O. GIGON, *Gymn.* 69, 1962, 209 τὶς χρονολογεῖ πίσω στὸ τέλος τοῦ 2. αἰώνα π.Χ.

GEDORN-L. KOENEN, <Eine Handschrift des Achilleus Tatios>, *Mus. Helv.* 27, 1970, 49. —Ἡλιόδωρος: A. COLONNA, Ρώμη 1938, R. M. RATTENBURY καὶ T. W. LUMB, *Coll. des Un. de Fr.* (μὲ μετάφρ. τοῦ J. MAILLON), 3 τόμ. Παρίσι 1935, 1938, 1943. 2. ἔκδ. 1960. F. ALTHEIM, *Lit. u. Gesellsch.* (βλ. παραπ.), 93. V. HEFTI, *Zur Erzahlungstechnik in H.s Aeth.* Διδ. διατρ. Βασιλείας. Βιέννη 1950 (μὲ βιβλιογρ.). O. MAZAL, <Die Satzstruktur in den Aith. des Hel. v. Emesa>, *Wien. Stud.* 71, 1958, 116. E. FEUILLATRE, *Etudes sur les Ethiopiques d'Héliodore. Contribution à la connaissance du roman Grec.* Παρίσι 1966. Μετάφρ.: R. REYMER, Ζυρίχη 1950. H. GRASSE, *Die äthiopischen Abenteuer von Theagenes und Charikleia.* Λειψία 1966 (*Samml. Dieterich* 196). Ἀγγλική: M. HADAS, Ann Arbor, Univ. of Mich Press 1957.—Λόγγος: W. D. LOWE, Cambr. 1908 G. DALMEYDA, *Coll. des Un. de Fr.* 1934· ξανατύπ. 1960 (δίγλωσσο). Μαζὶ μὲ τὸν Παρθένιο: J. M. EDMONDS, *Loeb Class. Libr.* Λονδ. 1955 (δίγλωσσο). O. SCHONBERGER, *Longus* (ἑλλην. κείμ. μετάφρ. καὶ διασαφήσεις). Βερολ. 1960. Γερμ. μετάφρ.: L. WOLDE, Λειψ. 1939. E R. LEHMANN, Wiesbaden 1959. G. VALLEY, *Über den Sprachgebrauch des L.* Διδ. διατρ Οὐψάλα 1926. D. C. C. YOUNG, <Author's variants in the manuscript Tradition of Longus>. *Proc. Cambridge Philol. Soc.* 194, 1968, 65. —Ἀλκίφρονας: M. A. SCHEPERS, Λειψ. 1905. Ἑταιρικὲς ἐπιστολές: W. PLANKL, Μόναχο 1942 (δίγλωσσο). Μὲ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Αἰλιανοῦ καὶ τοῦ Φιλόστρατου: A. B. BENNER καὶ F. H. FOBES, *Loeb Class. Libr.* Λονδ. 1949 (δίγλωσσο). L. FIORE, Φλωρεντία 1957 (δίγλωσσο). Μιὰ ἀγγλικὴ μετάφραση τῶν F. καὶ B. WRIGHT, Λονδ. 1958.—Ἀρισταίνετος: Γιὰ τὸ κείμενο στηριζόμαστε στοὺς *Epistolographi Graeci* τοῦ R. HERCHER, Παρίσι 1873 (μὲ λατ. μετάφρ.), ὁ ὁποῖος συμπεριφέρεται πολὺ αὐθαίρετα μὲ τὴν παράδοση. Γαλλ. μετάφρ.: J. BRENOUS, Παρίσι 1938. Γερμ. μετάφρ. μὲ εἰσαγ. καὶ σημ.: A. LESKY, Ζυρίχη 1951 (*Bibl. d. Alten Welt*). Τοῦ ἴδ., <Zur Überlieferung des A>, *Wien. Stud.* 70, 1957, 219. Ἑτοιμάζεται ἔκδοση *Teubner* ἀπὸ τὸν O. MAZAL.

5. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΟΨΙΜΗ ΕΠΟΧΗ

Ὁ 4. αἰώνας εἶναι γεμάτος ἀπὸ φαινόμενα ποὺ δείχνουν τὴν ἀλλαγὴ τῶν καιρῶν καὶ προετοιμάζουν ἐκεῖνο τὸ γεγονὸς ποὺ ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς ἕνα σύνορο, τὸ κλείσιμο τοῦ ἀθηναϊκοῦ πανεπιστημίου. Οἱ παλιὲς οἰκογένειες ἐξαφανίσθηκαν, κυρίως μέσα στὶς ταραχὲς τοῦ 3. αἰώνα, ἐνῶ ἡ ἀπώλεια τῶν ἀγροκτημάτων ἦταν ἕνα βαρὺ χτύπημα ἐναντίον τῶν πόλεων. Ἡ ἐφηβεία, ὁ πυρήνας τῆς ἑλληνικῆς ἀγωγῆς, εἶχε πεθάνει τελείως· στὰ 393 σταματοῦν οἱ ἀγῶνες στὴν Ὀλυμπία, ὅπου στὰ 385 ὁ ἀρμένιος πρίγκηπας Βαρζδάτης εἶναι ὁ τελευταῖος ὀλυμπιονίκης ποὺ ξέρουμε.

Ἀκόμα ὅμως ἡ ρητορικὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἡ μεγάλη, ἀπὸ καιρὸν σχεδὸν ἡ μοναδική, παιδευτικὴ δύναμη. Αὐτὸς ποὺ τὴν δίδασκε, ὁ σοφιστής, ἐπηρέαζε σὲ μεγάλο μέρος τὴν πνευματικὴ ζωή. Ὅ,τι βλέπουμε ἐδῶ εἶναι νάρκωση κι ἐρήμωση, δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνοῦμε πόσο μεγάλη ἦταν ἡ συμβολὴ αὐτοῦ τοῦ ἐπαγγέλματος στὴν διατήρηση τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης. Οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς τοῦ παρελθόντος ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν τὴν βάση τῆς διδασκαλίας καὶ τὰ ἰδεατὰ πρότυπα [1].

---

1. Γιὰ τὶς μορφὲς τῆς μεταγενέστερης διδασκαλίας σημαντικὸ εἶναι τὸ 6. κεφάλαιο

Ἡ ρητορικὴ αὐτὴ στὸν 4. αἰώνα, ποὺ κύλησε πιὸ ἥρεμα, πῆρε μιὰν καινούργια, τελευταίαν ἄνθηση. Δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζουμε ὅτι αὐτὴ ἔχει στενὴν σχέση μὲ τὴν ἀντίθεση ἐναντίον τοῦ χριστιανισμοῦ, ποὺ ἦταν δεμένη μὲ τὴν παράδοση. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἐπιδοκιμασία αὐτῶν τῶν κύκλων γιὰ τὸν Ἰουλιανό. Γενικὰ ὅμως ἤξεραν νὰ συμβιβάζωνται μὲ τοὺς χριστιανοὺς κυβερνῆτες.

Ὁ πιὸ πετυχημένος ρητοροδιδάσκαλος στὴν ἐποχή του, ὁ τύπος τοῦ σοφιστῆ, ἦταν ὁ Λιβάνιος ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας (314 ὡς 393 περίπου). Ὕστερα ἀπὸ τὶς σπουδὲς στὴν Ἀθήνα κι ἕνα μεγαλύτερο ταξίδι, ἄνοιξε στὸ 340/41 τὴν σχολή του στὴν Κωνσταντινούπολη, γλύτωσε ἀπὸ τὶς δολοπλοκίες τῶν ἀντιπάλων του στὰ 346 φεύγοντας στὴν Νικομήδεια καί, ὕστερα ἀπὸ μιὰν σύντομη ἐπιστροφὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, ξαναγύρισε στὰ 354 ὁριστικὰ στὴν πατρίδα του. Ἀνάμεσα στοὺς μαθητές του, ποὺ κατάγονταν ἀπὸ ὅλες τὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς, ὑπῆρχαν πολὺ σπουδαῖοι χριστιανοί, σὰν τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, τὸν Μεγάλο Βασίλειο καὶ τὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό. Ὁ Λιβάνιος, ὁ ὀπαδὸς τῆς παράδοσης, ἔμεινε ὡστόσο μακριὰ ἀπὸ τὸν καινούργιο κόσμο· γι' αὐτὸν ἡ ἀπόπειρα τοῦ Ἰουλιανοῦ γιὰ ἀποκατάσταση ἐσήμαινε τὴν ἐκπλήρωση τῶν πόθων του. Τὸν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ὁπωσδήποτε δὲν θὰ μπόρεσε νὰ τὸν ἀκούση στὴν Νικομήδεια ἔφηβος, τὸν ἔνιωθε σὰν μαθητή του. Ὅταν ὁ Ἰουλιανὸς σκοτώθηκε στὰ 363 πολεμώντας τοὺς ἐχθροὺς τῆς αὐτοκρατορίας στὴν Ἀνατολή, τοῦ ἀφιέρωσε τὴν *Μονῳδίαν ἐπὶ Ἰουλιανῷ* (17 F.) καὶ τὸν πιὸ μεγάλο ἀπὸ τοὺς λόγους του, τὸν *Ἐπιτάφιον ἐπὶ Ἰουλιανῷ* (18 F.), στὸν ὁποῖο νιώθουμε ἰσχυρότερα ἀπὸ ἀλλοῦ προσωπικούς του τόνους. Ὁ στενὸς δεσμός του μὲ τὴν πατρίδα του διατυπώθηκε στὸ ἐγκώμιο γι' αὐτήν, στὸν *Ἀντιοχικόν* (11 F.)[1]. Ὁ Λιβάνιος ἀπάγγειλε αὐτὸν τὸν λόγο, ποὺ ἔχει καὶ ἱστορικὴ σημασία, στὴν Ἀντιόχεια, στὴν γιορτὴ τῶν Ὀλυμπίων.

Τὰ φιλολογικὰ κατάλοιπα τοῦ ρήτορα καὶ δασκάλου, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα βρίσκεται καὶ μιὰ αὐτοβιογραφία (1 F.), ἔχουν ἐπιβλητικὸν ὄγκο, χωρὶς νὰ ἔχουν σωθῆ ὅλα. Ἀνάμεσα στοὺς λόγους ποὺ προορίζονται γιὰ διάφορες εὐκαιρίες, ὑπάρχουν πολυάριθμες *σχολικὲς ρητορικὲς ἐπιδείξεις* καὶ *προγυμνάσματα* γιὰ τὶς διάφορες ἀσκήσεις ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ ρητορικὲς σχολές. Γιὰ ἕναν θαυμαστὴ τοῦ Δημοσθένη, τὸν ἀνθύπατο Montius, συντέθηκαν οἱ *Ὑποθέσεις* τῶν λόγων τοῦ Δημοσθένη, τὸ πιὸ μεγάλο ὅμως τμῆμα αὐτῶν ποὺ σώζονται, τὸ ἀποτελεῖ ἡ πελώρια συλλογὴ *Ἐπιστολῶν*, ποὺ ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν ὄψιμη ἀρχαιότητα, μόνο μὲ τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ μὲ τοῦ πλατωνικοῦ καὶ κατοπινοῦ ἐπισκόπου Συνέσιου ἀπὸ τὴν Κυρήνη μποροῦν νὰ συγκριθοῦν.

Δὲν εἶναι ἁπλὴ ρητορεία ὅλα ὅσα διαβάζουμε ἀπὸ τὸν Λιβάνιο. Ἡ πίστη του στὴν ὑπεροχὴ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας εἶναι γνήσια πεποίθηση. Ἔστω κι ἂν ὁ πνευματικός του κόσμος εἶναι οἰκοδομημένος τόσο πολὺ ἀπὸ στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος,

---

«Paideia Grecque et Education Chrétienne» τοῦ βιβλίου τοῦ FESTUGIÈRE, γιὰ τὴν Ἀντιόχεια (βλ. παρακ.).

1. Βιβλιογρ. βλ. παρακ.

μολαταῦτα ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ πού μαθαίνουμε, προέρχονται ἀπὸ τὴν ζωὴ τῆς ἐποχῆς. Σ' αὐτὸ οἱ *'Επιστολὲς* προηγοῦνται, ἐξαιτίας τῆς ἀξίας τους σὰν πηγῶν. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ ξεχνοῦμε ὅτι αὐτὸς πότε πότε μπόρεσε νὰ πῆ πιὸ ἐλεύθερα λόγια ἐναντίον τῶν κακῶν τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας. Σὰν στιλίστας εἶναι ἀντίθετος τοῦ ἀσιανισμοῦ κι ἐπιμένει στὰ ἀρχαῖα μεγάλα ὑποδείγματα. Τὸ πρότυπο πού ὁ Λιβάνιος θαυμάζει περισσότερο εἶναι ὁ Αἴλιος 'Αριστείδης, ὁ ὁποῖος γι' αὐτὸ τὸ στερνοπαίδι ἦταν κιόλας σχεδὸν κλασσικός.

'Ο Λιβάνιος ἀποποιήθηκε στὰ 353 μιὰν πρόσκληση γιὰ τὴν 'Αθήνα, ἀφήνοντας σὲ ἄλλους αὐτὸ τὸ πεδίο. Στὴν ἐποχή του φημιζόταν ἐκεῖ σὰν ρήτορας ὁ 'Ιμέριος ἀπὸ τὴν Βιθυνία. Γεννήθηκε γύρω στὰ 310 καὶ πέθανε πολὺ γέρος.Σπούδασε στὴν 'Αθήνα κι ἐκεῖ ἄρχισε τὴν δραστηριότητά του σὰν σοφιστής. Ἔφυγε γιὰ λίγον καιρὸ ἀπὸ τὴν πόλη, κι αὐτὸ μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ μιὰν ἥττα πού ἔπαθε σ' ἕναν ρητορικὸ διαγωνισμὸ μὲ τὸν Προαιρέσιο. 'Ο 'Ιουλιανὸς τὸν κάλεσε στὰ 362 στὴν 'Αντιόχεια, καὶ στὰ 368 ξαναγύρισε στὴν 'Αθήνα. Οἱ ὀγδόντα *λόγοι* του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἰκοσιτέσσερις σώζονται ὁλόκληροι—μερικοὶ ἄλλοι μᾶς εἶναι γνωστοὶ χάρη σὲ περιλήψεις τοῦ Φωτίου—,ἀπέχουν ἀπὸ κάθε εἶδους πολιτική. Χάρη στὸν Φώτιο ξέρουμε προγυμνάσματα μὲ τὰ παιχνιδιάρικα φανταστικὰ πλάσματα τῶν ρητορικῶν σχολῶν: ὁ Δημοσθένης ἐπεμβαίνει γιὰ τὴν ἀνάκληση τοῦ Αἰσχίνη, ὁ 'Επίκουρος κατηγορεῖται γιὰ ἄθεος καὶ ἄλλα τέτοια. Σώθηκε ὁ *Πολεμαρχικός*, ἕνας ἐπιδεικτικὸς λόγος πού θὰ μποροῦσε νὰ ἐκφωνηθῆ ἀπὸ τὸν πολέμαρχο στὴν ἀττικὴ ἐπιτάφια γιορτή. Κυρίως ὅμως ἔχουμε εὐκαιριακοὺς λόγους, προσφωνήσεις πρὸς ἀνώτερους ὑπαλλήλους καὶ πολλὰ ἀπὸ τὴν ζωὴ τῆς σχολῆς του. 'Απέναντι στὸν καθαρευουσιανισμὸ τοῦ Λιβάνιου ὁ 'Ιμέριος, ὁ «φίλος τοῦ θεϊκοῦ χοροῦ τῶν ποιητῶν» (*λόγ.* 4,3), ἐμφανίζει μιὰν προσέγγιση στὴν γλῶσσα τῆς ποίησης, πού εἶναι χωρὶς προηγούμενο γι' αὐτὴν τὴν ἐποχή[1]. 'Εδῶ ἡ ρητορικὴ πού συναγωνίζεται τὴν ποίηση φτάνει πραγματικὰ ὣς τὰ ἄκρα. Οἱ λόγοι αὐτοὶ θέλουν νὰ εἶναι ὕμνοι καὶ ὠδές, καὶ ὁ συγγραφέας τους νιώθει τὸν ἑαυτό του πιὸ κοντὰ στοὺς ποιητές, προπάντων τοὺς Λέσβιους, παρὰ στὰ φυσικά του πρότυπα, τοὺς ἀρχαίους ρήτορες. Τὸ ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο μᾶς ἔσωσε ἀρκετὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ποίηση, ἂς θεωρηθῆ ἐλαφρυντικό του, παρ' ὅλην τὴν ἀνυπόφορη προσποίηση.

Κανένας ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς πού ἀναφέραμε, δὲν πῆρε ἐχθρικὴ στάση ἀπέναντι στὴν φιλοσοφία· ὁ Λιβάνιος μάλιστα μιλᾶ γι' αὐτὴν μὲ ἰδιαίτερην ὑπόληψη[2]. 'Η ἀντιζηλία ὑπάρχει, κανένας ὅμως δὲν ἀμφισβητεῖ στὴν φιλοσοφία τὸ δικαίωμά της νὰ ζήση· ἀπεναντίας ὅλοι προσποιοῦνται ὅτι εἶναι φιλόσοφοι. Πιὸ κοντὰ σ' αὐτὴν βρίσκεται ὁ Θεμίστιος ἀπὸ τὴν Βιθυνία, πού ὑποθέτουμε ὅτι ἔζησε ἀνάμεσα στὸ 317-388. Μέσα στὰ σύνορά του ἔμεινε πιστὸς στοὺς φιλοσόφους, τοὺς ὁποίους εἶχε ἤδη γνωρίσει χάρη στὸν πατέρα του. 'Αγνόησε τὴν νέα πνευματικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς

1. Μιὰ διδακτικὴ συγκέντρωση τῶν χωρίων στοῦ E. NORDEN, *Ant. Kunstprosa*. 4. ξανατ. Λειψ. 1923, 429.

2. Π.χ. *λόγ* 1, 131. 13, 13· *ἐπ.* 1051. 1496.

του καὶ θαύμαζε τὸν λογικὸ Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ψάχνει νὰ βρῆ τὴν γέφυρα γιὰ τὸν Πλάτωνα, τὸν ὁποῖο παραθέτει συχνά. Ἔγραψε παραφράσεις καὶ στοὺς δυὸ φιλοσόφους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μᾶς σώζονται τέτοιες γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὁ ἴδιος ὁ Θεμίστιος ὅμως, πρῶτα στὴν πατρίδα του καὶ ὕστερα στὴν Κωνσταντινούπολη, πέρασε ἀπὸ τὴν ρητορικὴ σχολὴ καὶ ἄρχισε μάλιστα στὰ 345 νὰ διδάσκη στὴν νέα πρωτεύουσα. Κι ἐπειδὴ δοκίμασε νὰ ὑπηρετήση δυὸ κυρίους, δέχτηκε, ὅπως συμβαίνει πάντα, ἐπιθέσεις καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές. Σὲ μιὰν σειρὰ λόγων, ποὺ ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ὁ *Βασανιστὴς ἢ φιλόσοφος* (*λόγ.* 21), ὑπεράσπισε τὴν θέση του μέσα σ' αὐτὸν τὸν διμέτωπο πόλεμο. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ὅμως ἡ θέση του μεγάλωσε καὶ ξεπέρασε αὐτὲς τὶς φιλονεικίες. Ὁ ἐθνικός, γιὰ τὸν ὁποῖο, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Λιβάνιο, ὁ Ἰουλιανὸς ἐσήμαινε τὴν ἐκπλήρωση τῶν πόθων του, τὰ κατάφερε νὰ συνεννοηθῆ θαυμάσια μὲ τοὺς χριστιανοὺς αὐτοκράτορες ἀπὸ τὸν Κωνστάντιο τὸν Β' ὡς τὸν Θεοδόσιο τὸν Α'. Ὅταν βασίλευε ὁ πρῶτος, αὐτὸς μπῆκε στὴν σύγκλητο τῆς Κωνσταντινούπολης στὰ 355[1], ἐνῶ ὁ δεύτερος τὸν ἔκαμε ἔπαρχον τῆς πόλης καὶ τοῦ ἀνάθεσε τὴν διαπαιδαγώγηση τοῦ διαδόχου Ἀρκάδιου. Μεγάλο μέρος ἀπὸ τοὺς τριαντατρεῖς λόγους ποὺ σώζονται, ἀποτελεῖται ἀπὸ προσφωνήσεις πρὸς τοὺς αὐτοκρατορικοὺς κυρίους. Κολακεία, ποὺ ἀποβλέπει σὲ κάποιον σκοπό, ἀνακατώνεται στοὺς λόγους αὐτοὺς μαζὶ μὲ τὴν ἐξαγγελία ἑνὸς βασιλικοῦ ἰδανικοῦ, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὴν φιλοσοφία· καὶ γιὰ τὶς πολιτικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς ἔχουν σημασία οἱ λόγοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐξαίρουμε ἰδιαίτερα δυὸ προσφωνήσεις στὸν Κωνστάντιο (*λόγ.* 1. 4). Ὑφολογικὰ ὁ Θεμίστιος ἦταν καθαρὸς ἀττικιστής, πράγμα ποὺ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν συνολική του συμπεριφορά.

Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ κατάλληλος τόπος, γιὰ νὰ σχεδιάσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ καὶ νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη, ποὺ τὸν πρίγκηπα, τὸν καταπιεσμένο καὶ καταδιωγμένο ἀπὸ τὸν Κωνστάντιο, τὸν ἔκαμε ἐχθρὸν τῶν χριστιανῶν, νικηφόρον στρατηλάτη στὴν Δύση καὶ τέλος αὐτοκράτορα. Οἱ μεταρρυθμιστικές του ἀπόπειρες, ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν ἀνανέωση τοῦ παλιοῦ ἐθνισμοῦ, καὶ ὑποστηρίζονταν ἀπὸ νεοπλατωνικὲς ἰδέες, ἀποτελοῦν ἕνα γοητευτικὸ κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας καὶ ἀνήκουν ἐκεῖ. Ὅμως ὁ λόγιος Ἰουλιανὸς χρειάζεται ἀκόμα λίγα λόγια. Τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Κωνστάντιου εἶχαν ἐμποδίσει τὴν πέννα του, καὶ μάλιστα χρειάσθηκε νὰ γράψη δυὸ ἐγκώμια (*λόγ.* 1 κἑ.) γι' αὐτὸν τὸν ὁποῖο μισοῦσε, στὰ ὁποῖα προσθέτεται κι ἄλλο ἕνα γιὰ τὴν αὐτοκράτειρα Εὐσεβία (*λόγ.* 3). Ὅταν ἡ ἀνύψωσή του σὲ Αὔγουστον (360) τοῦ ἔδωσε καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου, τὴν χρησιμοποίησε πλούσια στὸν ἀγώνα γιὰ τὶς ἰδέες του. Ὁ ἡγεμόνας ποὺ ἤθελε νὰ ἀντιστρέψη τὸν τροχὸ τοῦ χρόνου, κι ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ εἶχε τὰ χέρια του τελείως ἀπασχολημένα ἀπὸ πιεστικὲς ὑποθέσεις τοῦ κράτους, ἀνέπτυξε σὲ βιαστικὰ σχεδιασμένα συγγράμματα μιὰν πλούσια παραγωγή, ποὺ μόνο ἐνμέρει μᾶς σώθηκε. Λίγα πράγματα λέει μιὰ σάτιρα στὸ εἶδος τοῦ Μένιππου, τὸ *Συμπόσιον*, ποὺ δείχνει μεγάλους αὐτοκράτορες στὴν γιορτὴ τῶν Κρονίων σ' ἕνα ὀλυμπικὸ τραπέζι

1. Τὸ αὐτοκρατορικὸ ἔγγραφο καὶ ὁ λόγος μὲ τὶς εὐχαριστίες (ἀρ. 2) σώθηκαν.

καὶ τοὺς συγκρίνει μὲ τό βασιλικὸ ἰδανικὸ τῆς ἐποχῆς. Τὸν πάρα πολὺ μπερδεμένο συγκρητισμὸ τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τὶς θεοσοφικές του σκέψεις ποὺ ἦταν ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὸν νεοπλατωνισμό, τὶς φανερώνουν ὁ λόγος *εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον* (25. XII. 362) καὶ *εἰς τὴν Μητέρα τῶν θεῶν*. Ὅταν ὁ αὐτοκράτορας προχωροῦσε, πολὺ ἀργὰ στὴν ἀρχή, ἐναντίον τῶν Πάρθων, ὁ λογοτεχνικός του ζῆλος ἔμεινε ὁ ἴδιος. Γιὰ τὸ ἐριστικὸ σύγγραμμα *ἐναντίον τῶν χριστιανῶν* (*Κατὰ Γαλιλαίων*, 3 βιβλ.) παίρνουμε μιὰν ἰδέα ἀπὸ τὸ ἀντιλογικὸ σύγγραμμα τοῦ Κύριλλου ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια· ἔφτασε ὡς ἐμᾶς ὁ *Ἀντιοχικὸς ἢ Μισοπώγων* (ποὺ μισεῖ τὰ γένεια), μιὰ σάτιρα, ποὺ τὴν σύνθεσε ὁ αὐτοκράτορας πλήττοντας στὴν Ἀντιόχεια, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του στὸ πεδίο τῆς μάχης, σὰν ἕνα σημαντικὸ κομμάτι αὐτοπαρουσίασης. Ὁ αὐτοκράτορας μὲ τὴν φιλοσοφικὴ γενειάδα εἶχε πολλὴν συμπάθεια γιὰ τὸν κυνισμό, κι ἐπιτίθεται πιὸ σφοδρὰ σ' ἐκείνους ποὺ τοῦ φαίνονται ὅτι νοθεύουν τὰ κυνικὰ ἰδανικά. Ἔτσι στὰ 362 σ' ἕναν λόγο του ἐπιτέθηκε *Εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους κύνας*, ἐνῶ ὁ λόγος *Πρὸς Ἡράκλειον κυνικὸν* ἔχει προσωπικὸ ὑπόβαθρο. Γιὰ τὶς *Ἐπιστολὲς* τοῦ Ἰουλιανοῦ ὅπως καὶ γιὰ μερικὰ ἐπιγράμματα ποὺ παραδίνονται μὲ τὸ ὄνομά του, μένουν προβλήματα γνησιότητας ἀνοιχτά. Μολαταῦτα ἀνάμεσα στὶς ἐπιστολὲς ὑπάρχουν αὐθεντικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς, ὅπως π.χ. τὸ γράμμα στὸν Θεμίστιο μὲ τὴν ἐπισκόπηση τῶν προβλημάτων τῆς ἀντιβασιλείας του καὶ τὸ μήνυμα πρὸς τοὺς Ἀθηναίους μὲ τὸν αὐτοβιογραφικὸ ἀπολογισμό του.

Τὰ κατάλοιπα τοῦ Ἰουλιανοῦ ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς καθὼς καὶ γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς προβληματικῆς καὶ τραγικῆς μορφῆς του. Ὑφολογικὰ σχεδὸν δὲν μποροῦν νὰ μᾶς ποῦν τίποτε αὐτὰ τὰ προϊόντα, ποὺ ἔχουν συντεθῆ βιαστικὰ κι ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὰ ὑποδείγματα τῆς ἐποχῆς.

Μόνο παραρτηματικὰ ἂς ἀναφέρουμε ἀκόμα τὴν ρητορικὴ σχολὴ τῆς Γάζας, ποὺ ἄνθισε μόνο μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ 6. αἰώνα καὶ ποὺ ὅλοι οἱ σημαντικοί της ἐκπρόσωποι ἦταν χριστιανοί: ὁ Προκόπιος, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ θεολογικὰ ἔγραψε καὶ αὐστηρὰ ἀττικιστικὲς ρητορικὲς ἐπιδείξεις, προγυμνάσματα καὶ ἐπιστολὲς καὶ ὕμνησε τὸν αὐτοκράτορα Ἀναστάσιο σ' ἕναν *Πανηγυρικό*· ὁ μαθητής του ὁ Χορίκιος, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως χάρη σὲ ἕναν λόγο γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν ἠθοποιῶν καὶ χάρη στὶς περιγραφὲς ἐκκλησιῶν τῆς Γάζας στοὺς λόγους του γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Μαρκιανό· ὁ Αἰνείας, ποὺ ἔχουμε ἐπιστολές του κι ἕναν διάλογο *Θεόφραστο*, στὸν ὁποῖο ὁ φιλόσοφος προσηλυτίζεται στὸν χριστιανισμό.

Ἐργασίες γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς ρητορικῆς, ποὺ τὶς παρακολουθήσαμε (σ. 1152) ὡς τὸν 3. αἰώνα, προχώρησαν ὡς τὴν ἔξοδο τῆς ἀρχαιότητας. Γιὰ τὸν Λαχάρη τὸν Ἀθηναῖο, ποὺ ἀνήκει στὸν 5. αἰώνα, ξέρουμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα ἔγραψε καὶ γιὰ τὸν ρυθμὸ τοῦ πεζοῦ λόγου. Ὁ πιὸ πετυχημένος μαθητής του ἦταν ὁ Νικόλαος ἀπὸ τὰ Μύρα τῆς Λυκίας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχουμε *Προγυμνάσματα*. Αὐτοὶ ἔχουν κάποιαν ἀξία γιὰ νὰ γνωρίσουμε μιὰν παράδοση, ἡ ὁποία χωρὶς νὰ πλάθη νέες μορφές, κάμνει τὴν δουλειά της μὲ αὐτὰ ποὺ ἔχουν παραδοθῆ.

J. Geffcken, *Der Ausgang des griech.-röm. Heidentums*. 2. ἐκδ. Χαϊδελβ. 1929.—Λιβάνιος: R. Förster, 12 τόμ. Λειψ. 1903-27· ξανατ. 1963. J. Bidez, *Themistius in L.'s Brieven*. Παρίσι 1936 (ἔκδοση 52 ἐπιστολῶν μὲ ὑπόμν.). L. Harmand, *L. discours sur les patronages*. Παρίσι 1955 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπόμν.). A. F. Norman, *Libanius' Autobiography* (*Or.* 1). Λονδίνο 1965 (δίγλ.). Τοῦ ἴδ., *Libanius. Selected works. With an English transl., introd. and notes.* 1: *The Julianic orations*. Λονδίνο 1969. O. Seeck, *Die Briefe des Libanius. Zeitlich geordnet*. Λειψία 1906· φωτοτ. Hildesheim 1966. P. Wolf, *Vom Schulwesen der Spätantike. Studien zu L.* Baden-Baden 1952 (μὲ βιβλιογρ.). <L. und sein Kampf um die hellenische Bildung>, *Mus. Helv.* 11, 1954, 231· *Libanius. Autobiographische Schriften. Eingel., übers. und erl* Ζυρίχη 1967 (*Bibl. d. Alten Welt*). P. Petit, *L. et la vie municipale d'Antioche au IVe siècle après J.-C.* Παρίσι 1956· <Recherches sur la publication et la diffusion des discours de L.>, *Historia* 5, 1956, 479· *Les étudiants de L.* Παρίσι 1957. A. J. Festugière, *Antioche païenne et chrétienne. L., Chrysostome et les moines de Syrie*. Παρίσι 1959. Αὐτὸ τὸ πολύτιμο βιβλίο προσφέρει μετάφραση τοῦ *'Αντιοχικοῦ* μὲ ἀρχαιολογικὸ ὑπόμνημα τοῦ R. Martin, τὴν περιγραφὴ τῆς δραστηριότητας τοῦ Λ. στὴν 'Αντιόχεια καὶ ἐκλογὴ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς σὲ μετάφραση, μὲ χρονολογικὴ κατάταξη· τοῦ ἴδ. <L'autobiographie de Libanius>, *Rev. Et. Gr.* 78, 1965, 623.—'Ιμέριος: A. Colonna, Ρώμη 1951· τοῦ ἴδ. <Himeriana>, *Boll. del com. per la prepar. della ed. naz. dei class. Gr. e Lat* 9, 1961, 33. S. Eitrem - L. Amundsen, <Fragments from the speeches of Him.>, *Class. et Med.* 17, 1956, 23.—Θεμίστιος: Οἱ παραφράσεις τοῦ 'Αριστοτέλη στὸν 5. τόμ. τῶν *Commentaria in Aristotelem Graeca* (βλ. σ. 802). Οἱ λόγοι: W. Dindorf, Λειψ. 1832· ξανατύπ. στοῦ Olms/Hildesheim 1961. H. Kesters, *Antisthène de la dialectique*. Louvain 1935· τοῦ ἴδ., *Plaidoyer d'un Socratique contre le Phèdre de Platon. XXVI*e *discours de Th. Introd., texte et trad.* Louvain 1959. 'Η ἔκδοση εἶναι χρήσιμη, ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Θεμίστιος οἰκειοποιεῖται ἐδῶ τὸ σύγγραμμα ἑνὸς σωκρατικοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ· πβλ. O. Gigon, *Mus. Helv.* 18, 1961, 239· O. Regenbogen, *Gnom.* 34, 1962, 28 G. Downey, <Education and Public Problems as seen by Th.>, *Trans. Am. Phil. Ass.* 86, 1955, 291· 'Απὸ τὸν ἴδιο, ὁ 1. τόμ. μιᾶς ἔκδοσης τῶν λόγων 1-19, Λειψ. 1965, ὅπου ὅμως οἱ προεργασίες τοῦ H. Schenkl δὲν ἀξιοποιήθηκαν ὁλότελα. H. Schneider, *Die 34. Rede des Themistios*. Winterthur 1966 (δίγλ., ὑπομν.).—'Ιουλιανός: J. Bidez, καὶ F. Cumont, *J. imperatoris epistulae leges poematia fragmenta varia*. Παρίσι 1922. J Bidez, I/1: *Discours*· I/2: *Lettres* II/1 G. Rochefort, *Discours de Julien Empereur*· II/2: Ch. Lacombrade, *Discours de Julien Empereur. Coll. des Un. de Fr.* 1932 καὶ 1924. 1963. 1964 (δίγλ.). W. C. Wright, 3 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1913-23. B. A. Groningen, *I. imp. epistulae selectae. Textus min.* 27. Leiden 1960. F. Boulanger, *Essai critique sur la syntaxe de l'empereur Julien* Λίλλη-Παρίσι 1922. J. Bidez, *La vie de l'empereur J.* Παρίσι 1930 (γερμ. μετάφρ. 3. ἐκδ. 1942· ξανατ. 1965). Γιὰ τὸ θρησκευτικό του πρόγραμμα M. P. Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.* 2, 2. ἐκδ. Μόναχο 1961, 455. J. Kabiersch, *Untersuchungen zum Begriff der Philanthropia bei dem Kaiser J. Klass. phil. Stud.* 21. Wiesbaden 1960.—Γιὰ τοὺς Γαζαίους παραπέμπουμε στὶς παλιὲς ἐκδόσεις ποὺ ἀναφέρονται στῶν Christ-Schmid, *Lit.-Gesch.* Πρόσθεσε τὶς ἐκδόσεις τοῦ Αἰνεία, *Theophrastus sive de immortalitate animi* τῆς Maria E. Colonna, Νεάπολη 1958. L. Massa Positano, *Enea di Gaza. Epistole*. Νεάπολη 1950. 2. ἐκδ. 1962. M. Wacht, *Aeneas von Gaza als Apologet*. Βόννη 1969. —Νικόλαος: J. Felten, Λειψ. 1913.

6. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Στὴν φιλοσοφία οἱ δυὸ πρῶτοι αἰῶνες τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς προσδιορίζονται ἀπὸ μιὰν παραδοσιακότητα, ἡ ὁποία μολαταῦτα ἐπιτρέπει ἀγωνίσματα μὲ σημαντικὴ ἔκταση. Παράλληλα πρὸς τὴν κλειστὴ καλλιέργεια τῆς παράδοσης ὑπάρχει ἡ ἐκπλήρωση τῶν ἀρχαίων διδαγμάτων μὲ γνήσιαν ἐσωτερικὴ ζωή. Καὶ ἡ συλλεκτικὴ δραστηριότητα, ὅπως τὴν εἶχαν ἀρχίσει σὲ μεγάλη κλίμακα οἱ Περιπατητικοί, συνεχίζεται. Ξαναβρέθηκαν μεγάλα τμήματα ἑνὸς ἐγχειριδίου τῶν θεωριῶν *(Συναγωγὴ τῶν ἀρεσκόντων)*, ποὺ τὸ σύνθεσε ὁ Ἀέτιος τὸν 1. ἢ 2. αἰώνα[1]. Αὐτὰ εἶναι ἀνεκτίμητα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, καὶ ὄχι λιγότερο γιατὶ ὁ Ἀέτιος δίνει μόνο πληροφορίες χωρὶς καὶ νὰ ριψοκινδυνεύη δικές του ἐξηγήσεις.

Ὁ Περίπατος συνεχίζει τὴν στενή του σχέση μὲ τὴν λόγια ἐργασία. Ἡ ἀνεύρεση τῶν ἀριστοτελικῶν διδακτικῶν συγγραμμάτων καὶ ἡ ἔκδοσή τους (βλ. σ. 800) ἔβαλε τὶς βάσεις γιὰ μιὰν πλατιὰ δραστηριότητα ὑπομνηματιστῶν. Γι' αὐτὴν εἴπαμε λίγα λόγια σχετικὰ μὲ τὸν Θεμίστιο κι ἐξαίρουμε ἀκόμα ἀπὸ ἕναν μεγαλύτερο ἀριθμὸ τὸν Ἀλέξανδρο ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα (πρώιμος 3. αἰ.)[2] σὰν λόγιον ποὺ ὑπηρετοῦσε μὲ αὐταπάρνηση τὸν δάσκαλό του. Δάσκαλός του ἦταν ὁ Ἀριστοκλῆς ἀπὸ τὴν Μεσσήνη τῆς Σικελίας, ποὺ σὰν συγγραφέας ἑνὸς μεγάλου ἔργου ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας *(Περὶ φιλοσοφίας βιβλία ι')*[3] βρίσκεται μέσα στὴν γνήσια ἀριστοτελικὴ παράδοση. Ὅ,τι μποροῦμε νὰ καταλάβουμε ἀκόμα ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα, ποὺ τὰ διαφύλαξε προπάντων ἡ *Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευὴ* τοῦ Εὐσέβιου, δίνει τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ἔργου γραμμένου μὲ λογιότητα κι ἐπιστημονικὴν ἀκρίβεια, ποὺ μὲ τὴν προσπάθειά του νὰ παρακολουθήση τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐπιμέρους θεωριῶν ἦταν ἀρκετὰ ἀνώτερο ἀπὸ τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου. Ὁ Ἀέτιος ἔγραψε καὶ γιὰ τὴν ρητορικὴ *(Τέχναι ρητορικαί)*.

Ὁ σκεπτικισμὸς πυρρωνικοῦ τύπου, πρὸς τὸν ὁποῖο ἡ Ἀκαδημία κάποτε εἶχε

---

1. Ὁ H. Diels ἀναγνώρισε ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Ἀέτιου εἶναι κοινὴ πηγὴ τῆς *Ἐπιτομῆς* τοῦ Ψευδο-Πλουτάρχου (γι' αὐτὴν βλ. K. Ziegler, *RE* 21, 1951, 879), ἀπανθισμάτων τοῦ Στοβαίου στὶς: *Ἐκλογαὶ φυσικαὶ καὶ ἠθικαί*, καὶ τοῦ *Περὶ φιλοσ. ἱστορίας* τοῦ Ψευδο-Γαληνοῦ, καὶ τὸ ἀποκατάστησε στοὺς *Doxographi Graeci*. Βερολίνο 1879, 273-444.

2. P. Moraux, *Alexandre d'Aphrodise. Exègéte de la Noétique d'Aristote*. Παρίσι 1942. F. E. Cranz, <The Prefaces to the Greek editions and Latin translations of Al. of Aphr. 1450 to 1575>, *Proc. of the Am. Philos. Soc.* 102, 1958, 510. Γιὰ τὴν παράδοση μέσα στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ Ἀλέξανδρος σημαντικὸ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ἑνὸς ὑπομνήματος τῶν *Τοπικῶν*, τὸ ὁποῖο εἶναι τουλάχιστο 100 χρόνια πιὸ παλιὸ ἀπὸ τοῦ Ἀλέξανδρου: Πάπ. Fayum 3 (γύρω στὰ 100 μ.Χ.). A. Dietrich, *Die arabische Version einer unbekannten Schrift des Alexander von Aphrodisias über die differentia specifica*. Nachr. Ak. Gött. 1964/2.

3. Τὰ ἀποσπάσματα ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ Mullach, Fr. Phil. Gr. 3, 206, καὶ στοῦ H. Heiland, *Aristoclis Messanii Reliquiae*. Διδ. διατρ. Giessen 1925. F. Trabucco, <Il problema del De philosophia di Aristocle di Messene e la sua dottrina>, *Acme* 11, 1958 (1960), 97.

φτάσει σὲ κάποιαν προσέγγιση, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὅμως ξαναπομακρύνθηκε μὲ ἐκλεκτικὴ στάση (βλ. σ. 949), εἶχε γνωρίσει ἤδη στὸ τέλος τοῦ 1. αἰώνα π.Χ. μιὰν ἀνανέωση χάρη στὸν Ἀρισταίνετο ἀπὸ τὴν Κνωσσό. Αὐτὸς κάποτε βρισκόταν καὶ ὁ ἴδιος κοντὰ στὴν Ἀκαδημία, τὴν πολέμησε ὅμως ἐξαιτίας τῆς ἀπομάκρυνσής της ἀπὸ τὸν σκεπτικισμό. Ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός, ἕνας διάσημος ἐκπρόσωπος ἐκείνης τῆς ἐμπειρικῆς ἰατρικῆς σχολῆς μὲ τὴν ὁποία συγγένευε κι ὁ Αἰνησίδημος, εἶναι ὁ κύριος μάρτυράς μας γιὰ τὸν πόλεμο αὐτῆς τῆς τάσης ἐναντίον κάθε δογματισμοῦ. Ἔγραψε στὸ τέλος τοῦ 2. αἰώνα καὶ μᾶς ἄφησε ἕνα *ἐγχειρίδιο τῆς διδασκαλίας τοῦ Πύρρωνα* (*Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις*, 3 βιβλ.) καὶ *Σκεπτικά*, ποὺ συναποτελοῦνται ἀπὸ ἕξι βιβλία *Πρὸς μαθηματικοὺς* καὶ πέντε *Πρὸς δογματικούς*[1]. Βέβαια δὲν ἦταν μέσα στὶς προθέσεις τῶν ὑπερασπιστῶν της τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σκεπτικιστικὴ καταπολέμηση τῶν ἀποκτημάτων τοῦ ὀρθολογισμοῦ βοήθησε νὰ προετοιμασθῆ ὁ δρόμος τοῦ μυστικισμοῦ.

Ὅτι ὁ Ἐπικουρισμὸς εἶχε ἀκόμα ὀπαδούς, τὸ δείχνουν πληροφορίες ὅπως ἐκείνη γιὰ τὰ ἐπικούρεια ἐνδιαφέροντα τῆς Πλωτίνας, τῆς γυναίκας τοῦ Τραϊανοῦ, ἢ μαρτυρίες ὅπως ἡ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὰ Οἰνόανδα (βλ. σ. 946). Ὡστόσο δὲν μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε παραπέρα ἐξέλιξη τῆς διδασκαλίας, ἡ ὁποία ὑποχώρησε πολὺ στὴν μεταγενέστερη ἀρχαιότητα.

Τὴν πιὸ ἔντονη ἐσωτερικὴ ζωὴ τὴν ἀνάπτυξε αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἡ Στοά. Ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν ἐπίδρασή της ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι κέρδισε τὸν ρωμαϊκὸ κόσμο. Ποιός θὰ ἤθελε π.χ. νὰ ἐκτιμήση τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁ στωικὸς μὲ τὶς πλατωνικὲς τάσεις Ἄρειος Δίδυμος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, σὰν αὐλικὸς φιλόσοφος τοῦ Αὐγούστου καὶ φίλος τοῦ Μαικήνα[2]; Δάσκαλος τοῦ Lucanus καὶ τοῦ Persius ἦταν ὁ L. Annaeus Cornutus ἀπὸ τὴν Leptis τῆς Ἀφρικῆς. Ἀπὸ αὐτὸν ἔχουμε μιὰν *σύντομη ἑλληνικὴ θεολογία (Ἐπιδρομὴ τῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν παραδεδομένων)*, ἡ ὁποία βρίσκεται τελείως μέσα στὴν παράδοση τῆς στωικῆς ἀλληγορίας, ὅπως τὴν εἴδαμε ἀπὸ ἕνα σχεδὸν σύγχρονο σύγγραμμα ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα (σ. 935) ἑνὸς Ἡράκλειτου. Μιὰ μορφὴ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν σύνδεση πλατύτερων μορφωτικῶν χώρων εἶναι ὁ φιλόσοφος μὲ στωικὲς τάσεις Χαιρήμονας[3], ποὺ ἴσως ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀπίωνα (σ. 1102) διεύθυνε τὸ ἀλεξανδρινὸ Μουσεῖο. Ὕστερα ἀπὸ τὸ 49 ἔφτασε στὴν βασιλικὴ αὐλὴ σὰν παιδαγωγὸς τοῦ Νέρωνα κι ἔγραψε ἱστορικὲς καὶ γραμματικὲς πραγματεῖες. Τοποθετώντας τὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώθηκαν ἀπὸ μιὰν *Αἰγυπτιακὴ ἱστορία* καὶ ἀπὸ τὰ *Ἱερογλυφικὰ* (γιὰ τὴν

1. Τὰ αὐτοπαραθέματα δίνουν τὶς ἀκόλουθες χρονολογίες: *Πυρρ. ὑπ.*, ὕστερα *Πρὸς Δογμ.* 7-11 (ἐναντίον τῶν δογματικῶν, λογικῶν, φυσικῶν, ἠθικῶν), ὕστερα μεγαλύτερη ἐπεξεργασία τῶν *Πυρρ. ὑπ.* 2. 3, καὶ τέλος *Πρὸς Μαθημ.* 1-6 (γιὰ τὴν γραμματική, ρητορική, γεωμετρία, Ἀριθμητική, Ἀστρολογία καὶ μουσική).

2. Ἐπιτομὲς ἀπὸ τὰ δοξογραφικά του ἔργα γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ Πυθαγόρα στὸν Στοβαῖο, πβλ. H. Diels, *Doxographi*, 447.

3. Μιὰ ὑπομνηματισμένη συλλογὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸν H. R. Schwyzer, Διδ. διατρ. Βόννης (*Klass. phil. Stud.* 4), 1932. Τὰ ἀποσπάσματα ἐπίσης F Gr Hist 618.

συμβολική γραφή τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων) κοντὰ στὴν πληροφορία ὅτι ἦταν ἱερογραμματέας σ' ἕνα αἰγυπτιακὸ ἱερατεῖο, βλέπουμε ὅτι αὐτὸς ἐκπροσωπεῖ ἐκεῖνον τὸν αἰγυπτιοαλεξανδρινὸ συγκρητισμό, ποὺ μὲ ρομαντικὴ στάση στρεφόταν πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ δεχόταν καὶ πλατωνικὰ καὶ πυθαγορικὰ στοιχεῖα. Στὸν 1. αἰώνα μ.Χ. πιθανῶς ἀνήκει καὶ ὁ *Πίνακας* τοῦ Κέβητα, ποὺ σώθηκε, μιὰ ἀλληγορικὴ παρουσίαση τῶν διάφορων δρόμων τῆς ζωῆς[1]. Οἱ ρωμαῖοι στωικοὶ τόσο συχνὰ ἔγραφαν ἑλληνικά, ὥστε ὁ Σενέκας σχεδὸν ἐμφανίζεται σὰν ἐξαίρεση. Τὰ ἑλληνικὰ χρησιμοποίησε κι ὁ C. Musonius Rufus, ποὺ ἀνῆκε στὸ γένος τῶν ἱππέων, ἀπὸ τὴν πόλη Volsinii.[2]. Ὁ Στοβαῖος διαφύλαξε μερικὰ σχεδιάσματα τοῦ μαθητῆ του Λούκιου. Ὅ,τι μαθαίνουμε ἀπὸ αὐτά, δείχνει ὅτι αὐτὸς βρίσκεται ὁλότελα μέσα στὴν παράδοση. Πιὸ ἰσχυρὴ πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἐπίδραση τῆς προσωπικότητάς του. Στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Νέρωνα σὰν μέλος τῆς φιλοσοφικῆς ἀντιπολίτευσης ἐξορίσθηκε στὴν νῆσο Γυάρο, ξαναγύρισε ὅμως ὅταν βασίλευε ὁ Γάλβας. Μὲ τὸν Βεσπασιανὸ καὶ τὸν Τίτο ἐπαναλήφθηκε τὸ παιχνίδι τῆς ἐξορίας καὶ τῆς ἀνάκλησης. Σημαντικὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν του· ἀνάμεσα σ' αὐτούς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Δίωνα ἀπὸ τὴν Προύσα, βρίσκουμε ἐπίσης τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔδωσε στὴν στωικὴ ὑπερνίκηση τῆς ζωῆς μιὰν ἀξέχαστη προσωπικὴ σφραγίδα.

Ὁ Ἐπίκτητος γεννήθηκε στὴν Ἱεράπολη τῆς Φρυγίας στὰ μέσα τοῦ 1. αἰώνα μ.Χ. Ἦταν δοῦλος καὶ σωματικὰ ἀνάπηρος. Στὸν κύριό του, τὸν αὐλικὸ Ἐπαφρόδιτο, χρωστοῦσε τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν δυνατότητα νὰ ἀκούσῃ τὸν Musonius. Κι αὐτὸς δίδαξε πρῶτα στὴν Ρώμη, ὕστερα ὅμως ἐξαιτίας τῆς ἐκδίωξης τῶν φιλοσόφων, στὴν βασιλεία τοῦ Δομιτιανοῦ, ἔφυγε καὶ συγκέντρωσε μεγάλον κύκλο μαθητῶν στὴν Νικόπολη τῆς Ἠπείρου. Ὁ θάνατός του πέφτει πιθανῶς στὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀδριανοῦ.

Περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀρχαία Στοὰ ὁ Ἐπίκτητος ἔριχνε τὸ βάρος τῆς διδασκαλίας του στὰ προβλήματα τῆς ἠθικῆς. Ὅπως τὸ διατύπωσε λαμπρὰ ὁ W. Theiler[3], μὲ τὴν ἐλάχιστη μεταφυσικὴ προσφέρει τὸ μέγιστο τῆς ἠθικῆς δύναμης. Μὲ τὴν παράλληλη ἔντονη προσέγγισή του στὸν κυνισμό, ξαναπιάνει σὲ μεγαλύτερον βαθμὸ νήματα ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχαν σημασία γιὰ τὴν Στοά. Ὁ κυνισμός του ὅμως εἶναι χωρὶς ὀξύτητα. Δὲν ἀκοῦμε τὸν ζηλωτὴ καὶ πολέμιον τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ τὸν σοφὸν ἄνθρωπο, ποὺ μὲ ἤρεμη ἀνωτερότητα συμβουλεύει τὴν ἀποχή. Καὶ γι' αὐτὸν τὸ «*fata sequi*» (=νὰ ἀκολουθῇς τὸ πεπρωμένο) εἶναι ὁδηγητικὸς λόγος, δὲν τὸ λέει ὅμως μὲ τὸ ἡρωικὸ πάθος ἑνὸς Σενέκα, ἀλλὰ μὲ ταπεινόφρονη ὑποχώρηση στὴν θέληση τῆς πρόνοιας. Διδάσκει τὸν παλιὸ στωικὸ κοσμοπολιτισμὸ μὲ τόνους γνήσιας ἀγάπης τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι εὐεξήγητο ὅτι

1. A. Carlini, <Sulla composizione de la Tabula di Cebete>, *Studi Classici e Orientali* 12, 1963, 164. R. Joly, *Le tableau de Cébès et la philosophie religieuse* Βρυξ.-Berchem 1963 (Coll. Latomus 61).
2. Ἔκδοση τοῦ O. Hense, Λειψ. 1905.
3. *Gnom.* 32, 1960, 500.

ἤθελαν νὰ βροῦν χριστιανικὰ στοιχεῖα σ' αὐτόν. Δὲν ἔγραψε τίποτε. Ὅ,τι δικό του διαβάζουμε, τὸ χρωστοῦμε στὸν Ἀρριανό (βλ. σ. 1145). Αὐτὸς καὶ στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή του στὶς *Διατριβὲς* μᾶς ἔδωσε ἐπίσης μιὰν ἔντονη καὶ ἄμεση ἐπίδραση τῶν μαθημάτων τοῦ Ἐπίκτητου.

Ὁ τελευταῖος Στωικὸς ποὺ ἦταν ἀκόμα σὲ θέση νὰ γράψη κάτι οὐσιαστικό, ἦταν ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, σύμφωνα μὲ τὸν W. THEILER. Χάρη στὴν ἀλληλογραφία τοῦ μελλοντικοῦ ἡγεμόνα μὲ τὸν δάσκαλό του Fronto[1] μποροῦμε ἀκόμα νὰ γνωρίσουμε τὴν σημαντικὴ στροφὴ στὴν ζωή του. Ὁ Fronto καὶ ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς εἶχαν προσπαθήσει πολὺ νὰ κερδίσουν τὸν πρίγκηπα γιὰ τὴν ρητορική, ἡ σοβαρότητα ὅμως μὲ τὴν ὁποία αὐτὸς ἔνιωθε τὴν ζωὴ τὸν ὁδήγησε στὸν ἄλλο δρόμο, τὸν δρόμο τῆς φιλοσοφίας. Αὐτὴ ἔγινε ἡ συντρόφισσα τοῦ βασιλιᾶ πού, ὕστερα ἀπὸ μακριὰν περίοδον εἰρήνης κάτω ἀπὸ τοὺς πιὸ τυχεροὺς προδρόμους του ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ σηκώση τὶς βαριὲς φροντίδες τοῦ κράτους. Οἱ Πάρθοι, τὸ θανατικό, οἱ Μαρκομάννοι καὶ Κούαδοι, μιὰ ἐπανάσταση τοῦ Avidius Cassius τὸν κρατοῦσαν σὲ διαρκὴ κίνηση στὴν διάρκεια τῆς ἀντιβασιλείας του (161-180). Ἡ φιλοσοφία του τὸν βοήθησε γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἠρεμία, ποὺ τοῦ χρειαζόταν γιὰ νὰ ἐκπληρώση τὰ καθήκοντά του. Μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ δώδεκα βιβλία τῶν σκέψεών του, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, γράφτηκαν στὸ στρατόπεδο, ὅπως π.χ. τὸ δεύτερο στὴν χώρα τῶν Κούαδων, τὸ τρίτο στὸ Carnuntum. Ὁ ἀφοριστικὸς χαρακτήρας ποὺ ἔχουν ὅλα τὰ βιβλία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο, ποὺ πιθανῶς γράφτηκε τελευταῖο, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν φύση τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γεννήθηκαν.

Τὸ ὅτι ἡ στωικὴ διδασκαλία στὸν Μάρκο Αὐρήλιο ἔχει διαφορετικὴν ὑφὴ ἀπὸ ὅ,τι στὸν Ἐπίκτητο, αὐτὸ ὀφείλεται ἐλάχιστα στὸ ὅτι χρησιμοποιεῖ καὶ ἄλλες πηγές, ὅπως τὸν Ποσειδώνιο. Καὶ ἡ διαφορὰ τῆς θέσης δὲν εἶναι μονάχη της ἀποφασιστική· ἐδῶ μᾶς μιλᾶ μιὰ διαφορετικὴ ἰδιοσυγκρασία. Ἐνῶ στὸν Ἐπίκτητο νιώθουμε ζεστὸ αἴσθημα καὶ ὄμορφην ἐμπιστοσύνη, ἐδῶ ἡ βαθιὰ ἐγκαρτέρηση δίνει τὴν ἀπήχησή της στὸ σύνολο. Ἡ Historia Augusta (4, 27, 7) βάζει στὸ στόμα τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου τὸν πλατωνικὸ λόγο γιὰ τοὺς φιλοσόφους-βασιλιάδες, ὁ αὐτοκράτορας ὅμως τὰ γράφει διαφορετικά (9,29): «μὴν περιμένης τὴν πλατωνικὴ πολιτεία, ἀλλὰ νὰ εἶσαι εὐχαριστημένος, ἂν καὶ τὸ πιὸ μικρὸ προχωρήση πρὸς τὰ ἐμπρός»[2]. Ἔτσι μιλᾶ ὁ ἄνθρωπος πού, χωρὶς ψευδαισθήσεις, ἀνέγγιχτος ἀπὸ τὸν πειρασμὸ νὰ ζητήση καταφύγιο στὸν μυστικισμό, ἀκολουθοῦσε στὸν δρόμο τοῦ καθήκοντος τὸν θεὸ ποὺ εἶχε μέσα του, ποὺ τοῦ τὸν εἶχε διδάξει ἡ θεωρία τῆς Στοᾶς.

Ἕνας πάπυρος τοῦ Βερολίνου[3] μᾶς ἔσωσε μεγάλα τμήματα ἀπὸ τὰ *στοιχεῖα ἠθικῆς (Ἠθικὴ στοιχείωσις)* τοῦ Ἱεροκλῆ ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ποὺ ἦταν σχεδὸν

---

1. Ἰδιαίτερα 1, 214 στοῦ C. R. HAINES, *The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto. Loeb Class. Libr.* 1919, τοῦ ἔτους 146· μιὰ ὡραία μετάφραση στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ THEILER (βλ. παρακ.), 9.
2. *«Μὴ τὴν Πλάτωνος πολιτείαν ἔλπιζε· ἀλλὰ ἀρκοῦ, εἰ τὸ βραχύτατον πρόεισι...»*
3. Ἀρ. 586 P.: ἡ ὑποδειγματικὴ ἔκδοση τοῦ H. v. ARNIM, *Berl. Klass. Texte* 4, 1906.

σύγχρονος τοῦ 'Επίκτητου. Αὐτὴ ἡ ἐκλαΐκευση τῆς ἠθικῆς τῆς ἀρχαίας Στοᾶς δὲν μᾶς λέει πολλά.

Τὸ τελευταῖο μεγάλο καὶ μὲ τεράστια ἀποτελέσματα ἐπίτευγμα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Πλωτίνου. Τὸ ἔργο του εἶναι τόσο λίγο ἀπομονωμένο μέσα τὸν χρόνο, ὅσο καὶ τῶν ἄλλων ἑλλήνων φιλοσόφων· ἀκόμα κι ἐμεῖς μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς γραμμὲς ποὺ ἑνώνονται μέσα στὴν φιλοσοφία του σὰν σ' ἕνα ἑστιακὸ σημεῖο, γιὰ νὰ ἐπιδράσουν ἀπὸ ἐκεῖ, ἀκολουθώντας διαφορετικοὺς δρόμους, πλατιὰ μέσα στοὺς αἰῶνες. Ὁριστικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ παραμερισθῆ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ νεοπλατωνισμὸς ἐσήμαινε ἁπλῶς τὴν ἧττα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴν 'Ανατολή, ἕνα εἶδος ἐκδίκησης ποὺ ὁ Μύθος πῆρε τάχα ἀπὸ τὸν δεσπότη του, τὸν Λόγο. 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμοῦμε τὰ ἀνατολίτικα στοιχεῖα, ποὺ δροῦσαν προπάντων στὴν ὄψιμη ἐποχή. Ἡ ἔρευνα στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι πολὺ ρευστή. Γιὰ τὸν Πλωτίνο ὅμως ἰσχύει τὸ ὅτι τὸ οἰκοδόμημά του εἶναι στημένο ἐπάνω σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος καὶ εἶναι χτισμένο ἀπὸ ὑλικὸ τῆς ἴδιας προέλευσης.

Ἡ φιλοσοφία του εἶναι πρὶν ἀπὸ ὅλα πραγματικὰ καὶ ἀληθινὰ ἀνανεωμένος πλατωνισμός. Βέβαια ὁ πλατωνισμὸς δὲν υἱοθετήθηκε σὲ ὅλην του τὴν ἔκταση. Ἡ διαλεκτικὴ τῶν πρώιμων διαλόγων δὲν εἶχε σχεδὸν σημασία γιὰ τὴν νέα κίνηση, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν πολιτειακὸ φιλόσοφο Πλάτωνα, ποὺ τὰ λόγια του δὲν ἔβρισκαν ἀπήχηση τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή. Ὁ ἀπόλυτος ὅμως χωρισμὸς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἀπὸ ἕναν ἄλλον, ποὺ μόνο στὸ πνεῦμα εἶναι προσιτός, καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ μόνου πράγματος ποὺ ἀξίζει στὸν ἄνθρωπο στὴν περιοχὴ τοῦ πνευματικοῦ, αὐτὰ ἔμειναν οἱ ἀποφασιστικὲς καὶ ἀσάλευτες προϋποθέσεις τοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Σημαντικὰ στοιχεῖα τοῦ πλατωνικοῦ συστήματος ἀναγνωρίζουμε ὅτι ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Μὲ τὸ ὂν πέρα ἀπὸ τὸ ὄν (*ἐπέκεινα τῆς οὐσίας*), ποὺ στὴν *Πολιτεία* (509 b) ἀποδίδεται στὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, προετοιμάζεται ἡ ὑπέρβαση κάθε ὄντος ἀπὸ τὸ Ἕνα· καὶ τὸ παράξενο χωρίο τῆς 7. *ἐπιστολῆς* (341 c· πβλ. σ. 711) γιὰ τὸ φῶς τῆς ὕψιστης γνώσης, ποὺ ἀνάβει ξαφνικὰ ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνια προσπάθεια, μπορεῖ νὰ συγκριθῆ, παρὰ τὶς κάποιες διαφορές, μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Πλωτίνος προβάλλει τὴν ἐπίτευξη τοῦ ὕψιστου σκοποῦ.

Οἱ συνδετικὲς γραμμὲς ποὺ τραβήξαμε ἐδῶ, δὲν πρέπει ὡστόσο νὰ συσκοτίσουν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀνανεωμένος πλατωνισμὸς δὲν βγῆκε ἄμεσα ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς 'Ακαδημίας, ἀλλὰ ἦρθε στὸν ἀρχαῖο κόσμο σὰν κάτι καινούργιο ποὺ προετοιμάσθηκε ἀπὸ ἄλλες πλευρές. 'Αντὶ γιὰ μιὰν ἀπὸ τὴν φύση της ἀτελείωτη διαλεκτικὴ πάλη ἐμφανίζεται τώρα ἡ ἐξαγγελία καὶ ἡ συζήτηση γνώσεων, ποὺ ἀποκτήθηκαν μὲ τὴν ὀφθαλμοφάνεια τῆς ἐσωτερικῆς θεώρησης. Μποροῦν μέσα στὸν κύκλο τῶν Νεοπλατωνικῶν νὰ συζητοῦν γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ πιὸ διαφορετικὰ προβλήματα ἐντάσσονται ἢ ὑποτάσσονται σ' αὐτὲς τὶς γνώσεις, οἱ ἴδιες ὅμως μένουν ἀναμφισβήτητες. Ἡ καινούργια αὐτὴ βεβαιότητα μπορεῖ νὰ φτάση ὡς τὴν ἔλλειψη ἀνοχῆς. Ὁ ἔσχατος σκοπὸς δὲν εἶναι ἡ ἁπλὴ γνώση τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ ἡ

ἕνωση μὲ αὐτὸν σὲ μιὰν μυστικιστικὴ πράξη. Ἡ φιλοσοφία ἔγινε θρησκεία.

Ὁ δρόμος αὐτὸς εἶχε προετοιμασθῆ χάρη σὲ διάφορα ρεύματα. Μόνο ὅμως σὲ περιορισμένον βαθμὸ μέσα στὴν ἴδια τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκαδημία. Βέβαια μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸν Σπεύσιππο καὶ τὸν Ξενοκράτη σημαντικὲς ἀφετηρίες γιὰ τὴν κατοπινὴ διδασκαλία[1], ἡ ἐξέλιξη ὅμως τῆς Σχολῆς στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ περιλάμβανε μόνο λίγες γόνιμες ὠθήσεις. Ὁπωσδήποτε ὁ ἐκλεκτικισμὸς σημαίνει ὅτι καὶ τὰ ἄλλα ρεύματα γίνονται δεκτά. Αὐτὸ τὸ ἔκαμε ὁ Πλατωνισμὸς κι ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία. Στὸν Εὔδωρο ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ὁ ὁποῖος ἔχει σημασία γιὰ τὴν ξαναενίσχυση τῆς πλατωνικῆς παράδοσης τὸν 1. αἰώνα π.Χ., διαπιστώθηκε πυθαγορικὴ ἐπίδραση[2]. Ἐκτὸς ἀπὸ στοιχεῖα τοῦ Περίπατου, στοιχεῖα τῆς Στοᾶς ἔπαιξαν σημαντικὸν ρόλο στὴν Σχολὴ τοῦ Γάιου, ἑρμηνευτῆ τοῦ Πλάτωνα (1. μισὸ τοῦ 2. αἰ. μ.Χ.), ποὺ τὸν συλλαμβάνουμε ἀπὸ τὰ εἰσαγωγικὰ συγγράμματα στὸν Πλάτωνα (*Πρόλογος* καὶ *Διδασκαλικός*) τοῦ μαθητῆ του Ἀλβίνου[3]. Ὁ Γάιος διατύπωσε τὴν φράση, σημαντικὴν γιὰ κάθε εὐρύτερη ἑρμηνεία τοῦ Πλάτωνα, ὅτι οἱ γνῶμες τοῦ Δασκάλου πρέπει νὰ νοηθοῦν ἄλλοτε *ἐπιστημονικῶς*, ἄλλοτε *εἰκοτολογικῶς*[4], δηλ. πότε καθαρὰ ἐπιστημονικά, πότε μὲ ὑπαινιγμοὺς καὶ ἀλληγορίες. Τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀλβίνου μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε τὴν διείσδυση ἑνὸς πλατωνισμοῦ ποὺ προβάλλει τὸν Δημιουργὸ σὰν ἀρχὴν ἀνώτερη ἀπὸ τὶς ἰδέες, οἱ ὁποῖες εἶναι μόνο συναίτιες τοῦ ὄντος, χρησιμοποιεῖ τὸ ἐννοιολογικὸ ζευγάρι *δύναμις-ἐνέργεια*, καὶ εἰσάγει στὸ πλατωνικὸ σύστημα τὴν διαβάθμιση τῆς θεότητας. Μὲ αὐτὸν τὸν κύκλο συγγένευε καὶ ὁ Κέλσος, ὁ ὁποῖος στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δεκαετίας 170-180 ἐπιτέθηκε ἐναντίον τῶν χριστιανῶν στὸ σύγγραμμά του ὁ *Ἀληθὴς λόγος*. Ἡ διεξοδικὴ ἀπολογία τοῦ Ὠριγένη (*Κατὰ Κέλσου*, 8 βιβλ.)[5] ἐπιτρέπει τὴν ἀποκατάστασή του σὲ μεγάλη ἔκταση.

1. PH MERLAN, *From Platonism to Neoplatonism*. Χάγη 1953. Πβλ. H. DÖRRIE, *Philos. Rundschau* 3, 1955, 14· <Zum Ursprung der neuplat. Hypostasenlehre>, *Herm.* 82, 1954, 331. Νεότερες ἐργασίες ἐπιδιώκουν ξανὰ νὰ παραγάγουν τὸν νεότερο πλατωνισμὸ ἀπὸ τὸν παλαιότερο: H. J. KRÄMER, *Der Ursprung des Geistesmetaphysik. Untersuchungen zur Geschichte des Platonismus zwischen Platon und Plotin*. Ἄμστ. 1964. W. THEILER, *Forschungen zum Neoplatonismus*. Βερολ. 1966 (Συλλογὴ ἄρθρων).

2. H. DORRIE, <Der Platoniker Eud. von Alexandreia>, *Herm.* 79, 1944, 25. Γιὰ τὴν κίνηση ποὺ ἀρχίζει στὴν Ἀλεξάνδρεια, βλ. A. WLOSOK, *Laktanz und die philos. Gnosis. Abh. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1960/2, 52. W. THEILER, *Parusia, Festschrift f. J. Hirschenberger* 1965, 209, ἀποδίνει στὸν Εὔδωρο τὸν ἀνώνυμο *Βίο* τοῦ Πυθαγόρα (Φωτ., *Βιβλ.* 249) καὶ τοποθετεῖ κοντά της τὸ σύγγραμμα γιὰ τὶς *Κατηγορίες*, ποὺ ἀποδίνεται στὸν Ἀρχύτα. Γιὰ τὸν μεσαῖο πλατωνισμό: J. H. WASZNIK, *Vigiliae Christianae* 19, 1965, 139, μὲ πολλὴ βιβλιογρ.

3. Γιὰ τὴν σχέση του μὲ τὸν Γάιο: K. PRAECHTER, <Zum Platoniker G.>, *Herm.* 51, 1916, 510. Γιὰ τὸν χαρακτηρισμό του, βλ. τὴν συμβολὴ τοῦ H. DORRIE, <Die Frage nach dem Transzendenten im Mittelplatonismus>, στὸ *Sources de Plotin. Entretiens sur l'ant. class.* 5. Ἵδρυμα Hardt. Vandoeuvres-Γενεύη 1960.

4. Πρόκλος στὸν *Τίμ.* 1, 340, 25 DIEHL.

5. Ἔκδοση τοῦ P. KOETSCHAU, Λειψ. 1899. M. BORRET (I-IV σὲ 2 τόμ.) Παρίσι 1967.

Όταν τώρα μιλούσαμε γιὰ στωικὲς ἐπιδράσεις, πρέπει νὰ σκεφθοῦμε καὶ τὸν Ποσειδώνιο[1]. Πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Θέωνας ἀπὸ τὴν Σμύρνη, ποὺ ἔγραφε στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ, στὴν *Μαθηματική του εἰσαγωγὴ στὸν Πλάτωνα (Περὶ τῶν κατὰ τὸ μαθηματικὸν χρησίμων εἰς τὴν Πλάτωνος ἀνάγνωσιν)*[2] χρησιμοποίησε πιθανῶς ἕνα ὑπόμνημα στὸν *Τίμαιο* τοῦ περιπατητικοῦ Ἄδραστου, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν σειρά του ἀντλοῦσε ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο.

Γιὰ τὸ σβήσιμο τῶν συνόρων ἀνάμεσα στὰ συστήματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συμβιβαστικὴ στάση τοῦ Πλουτάρχου καὶ ὁ Μάξιμος ἀπὸ τὴν Τύρο ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα. Πλανόδιος ρήτορας καὶ φιλόσοφος, ἀνοίγει τὸν πλατωνισμό του σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ συστήματα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐπικούρειο καὶ βάζει κοντὰ στὴν ἰδέα τοῦ θεοῦ, ποὺ τὴν ἐξυψώνει ὡς τὴν ὑπερβατικότητα, ἕναν σφριγηλὸ δαιμονισμό. Ἀπὸ τὰ μαθήματα ποὺ ἔκαμε στὴν ἐποχὴ τοῦ Κόμμοδου, μᾶς σώθηκαν σαρανταμιὰ *Διαλέξεις*, πραγματεῖες ποὺ δουλεύτηκαν γιὰ ἐπίδειξη καὶ γράφτηκαν μὲ περίτεχνο ὕφος· οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ἀσχολοῦνται μὲ θέματα λαϊκῆς φιλοσοφίας.

Τὸ πιὸ σπουδαῖο φαινόμενο στὴν προϊστορία τοῦ νεοπλατωνισμοῦ εἶναι ἡ ἀνανέωση τοῦ Πυθαγορισμοῦ. Μιλήσαμε σ' ἕνα προηγούμενο κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀπόκρυφη μορφή του στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, γιὰ τὴν κίνηση ποὺ στὴν Ρώμη τῆς τελευταίας φάσης τῆς δημοκρατίας συνδέεται μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Nigidius Figulus καὶ Q. Sextius. Συλλογὲς ἀποφθεγμάτων, σὰν τὰ *Χρυσᾶ ἔπη*[3] τοῦ Πυθαγόρα, ποὺ ἡ χρονολόγησή τους εἶναι δύσκολη καὶ ποὺ ἴσως πλουτίζονταν μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, μεταδίνουν σοφία ποὺ θέλει νὰ περνᾶ γιὰ πυθαγορική, ὅμως σὲ φτηνὸ νόμισμα παρ' ὅλον τὸν ἀπαιτητικὸ τίτλο.

Τὴν πιὸ καταπληκτικὴ μορφὴ τοῦ ἀνανεωμένου πυθαγορισμοῦ στὸν 1. αἰώνα μ.Χ. τὴν γνωρίσαμε ἤδη μὲ τὸν Ἀπολλώνιο ἀπὸ τὰ Τύανα (βλ. σ. 1145 κέ.). Περίπου τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀπολλώνιου ἔγραφε ὁ Μοδεράτος ἀπὸ τὰ Γάδειρα, ποὺ συγγένευε μὲ τὸν Πλατωνισμὸ καὶ παρουσίαζε τὴν πυθαγορικὴ σειρὰ τῶν ἀριθμῶν σὰν μεταφυσικὴ σὲ σύμβολα. Σημαντικὴ γιὰ τὴν προπαρασκευὴ μιᾶς κεντρικῆς σκέψης στὸν νεοπλατωνισμὸ εἶναι ἡ θεωρία τὴν ὁποία δίδασκε, ὅτι τὸ *ἕνα* εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὴν *ὕπαρξη (τὸ πρῶτον ἓν ὑπὲρ τὸ εἶναι)*[4]. Πρὸς τὰ πάνω ἔχουμε ἔτσι μιὰν σύνδεση μὲ τὴν εἰκόνα τῆς ἐσωτερικῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα, ποὺ τελευταῖα βρίσκεται σὲ συζήτηση. Τὸν 2. αἰώνα μ.Χ. ὁ Νικόμαχος ἀπὸ τὰ Γέρασα τῆς Ἀραβίας, συγγραφέας ἐπίσης ἑνὸς βίου τοῦ Πυθαγόρα, ἔγραψε μιὰν *εἰσαγωγὴ*

1. Τὴν σημασία του γιὰ τὸν Νεοπλατωνισμὸ προσπάθησε νὰ ἀποδείξη ὁ W. Theiler: *Die Vorbereitung des Neuplatonismus. Problemata* 1. Βερολ. 1930. Σκεπτικιστὴς εἶναι ὁ H. R. Schwyzer, *RE* 21, 1951, 577.

2. E. Hiller, Λειψ. 1878. J. Dupuis, Παρίσι 1892 (μὲ μετάφρ.).

3. D. τεῦχ. 2, 82· τώρα D. Young, *Theognis* κλπ. Λειψ. 1961, 86. Ὑπῆρξαν ἄλλες συλλογὲς ἀποφθεγμάτων τοῦ Σέξτου (A. Elter, Βόννη 1891/92), Σεκούνδου, Δημόφιλου, Εὐσέβιου· ἀπὸ τὰ λείψανα, ὅλα φαίνονται πολὺ ἄχρωμα.

4. Στοῦ Σιμπλίκιου, *εἰς Φυσ.* 1, 7· πβλ. E. R. Dodds, *Class. Quart.* 22, 1928, 140.

στὴν θεωρία τῶν ἀριθμῶν ('Ἀριθμητικὴ εἰσαγωγή)[1], ποὺ τὴν πρόσεξαν πολὺ οἱ νεοπλατωνικοὶ καὶ τὴν ὑπομνημάτισαν. Γιὰ τὸν στενὸ σύνδεσμο πυθαγορικῶν καὶ πλατωνικῶν στοιχείων, γιὰ τὴν ἀνύψωση τῆς ὑπερβατικότητας τοῦ θεοῦ, γιὰ τὴν ὑποτίμηση τῆς ὕλης μέσα σ' ἕνα δυαδικὸ κοσμοείδωλο κανένας στοχαστὴς τοῦ 2. αἰώνα μ.Χ. δὲν εἶναι τόσο σημαντικὸς ὅσο ὁ Νουμήνιος ἀπὸ τὴν 'Απάμεια τῆς Συρίας[2]. Σύγχρονοι κατηγοροῦσαν τὸν Πλωτίνο ὅτι ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸν Νουμήνιο[3]· ἡ κατηγορία αὐτὴ εἶναι ἐπιπόλαιη, ὄχι ὅμως τελείως ἀκατανόητη. 'Ο πλατωνισμός, ὅπως τὸν καταλάβαινε ὁ Νουμήνιος, ἐσήμαινε ἀπόκρουση τῶν στοιχείων ποὺ εἶχαν διεισδύσει ἀπὸ τὸν Περίπατο, στὰ ὁποῖα ὁ ἐκλεκτισμὸς ἑνὸς 'Αντίοχου ἀπὸ τὴν 'Ασκάλωνα (βλ. σ. 949) εἶχε ἀνοίξει διάπλατα τὶς πύλες. Στὴν ἴδια ἀντίθεση πρὸς τὸν 'Αριστοτέλη βλέπουμε καὶ τὸν πλατωνικὸ 'Αττικό[4], ποὺ ἔζησε στὸ 2. μισὸ τοῦ 2. αἰώνα. 'Ενῶ ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ἀπέκρουε ἕναν ἐκλεκτισμὸ ποὺ συγγένευε μὲ τὸν 'Αριστοτέλη, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἄφησε ἐλεύθερη τὴν εἴσοδο σὲ ἀρκετὰ στοιχεῖα τῆς Στοᾶς.

Τὴν τόσο σημαντικὴ στάση τῶν Πυθαγόρειων γιὰ τὸν ἀνανεωμένο Πλατωνισμό, τὴν τάση τους πρὸς μιὰν ὁρισμένη μορφὴ ζωῆς ποὺ σκοπόν της εἶχε τὴν γνώση τοῦ θεϊκοῦ, πρέπει νὰ τὴν δοῦμε μέσα στὸ εὐρύτερο πλαίσιο μιᾶς κίνησης, ποὺ εἶχε τὶς ρίζες της στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ κέρδισε ἔδαφος στοὺς πρώτους αὐτοκρατορικοὺς αἰῶνες. Αὐτὸν τὸν ἀπόκοσμο δυαδισμό, ποὺ ἐπιδιώκει τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴν γνώση τοῦ θεοῦ καὶ τὴν ἕνωση μὲ αὐτόν, τὸν βλέπουμε καθαρὰ στὴν σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας συλλογή, ποὺ ἑνώνει ἀρκετὲς πραγματεῖες κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ 'Ερμῆ τοῦ τρισμέγιστου. Τὸ πιὸ σπουδαῖο ἀπὸ αὐτὰ τὰ *'Ερμητικὰ συγγράμματα*, ποὺ παρουσιάζουν ποικίλες διαφορὲς ἀναμεταξύ τους, εἶναι ὁ *Ποιμάνδρης*. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ κατάλληλη θέση γιὰ νὰ ἐξετάσουμε τὸν ἑρμητισμό, αὐτὸν τὸν εἰδωλολατρικὸ ἀδελφὸ τοῦ χριστιανικοῦ γνωστισμοῦ· μολαταῦτα μέσα στὸ πνευματικὸ περιβάλλον τοῦ νεοπλατωνισμοῦ ποὺ γεννιέται, θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ δοθῇ μιὰ θέση[5]. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς

1. Ἔκδοση τοῦ R. Hoche, Λειψ. 1866. 'Απὸ αὐτὸν σώθηκε κι ἕνα *'Αρμονικὸν ἐγχειρίδιον*: C. Jan, *Musici Script. Graeci*. Λειψ. 1895, 237. L. Tarán, *Asclepius of Tralles. Commentary to Nicomachus' Introd. to Arithmetic*. Μὲ εἰσαγ. καὶ σημ. *Trans. Am. Phil. Soc.* 59, 1969.

2. G. Martano, *Numenio d'Apamea*. Νεάπολη 1960. Βιβλ. στοῦ J. H. Waszink, *Vigiliae Christianae* 19, 1965, 129, 2. R. Beutler, *Numenios, RE* S 7, 664.

3. Πορφύριου, *Βίος Πλωτίνου*, 17, 1. Τοὺς λόγους ποὺ κάμνουν αὐτὴν τὴν κατηγορία νοητή, τοὺς ἀναπτύσσει ὁ E. R. Dodds, στὴν συμβολή του <Numenius and Ammonius>, στὶς *Sources de Plotin*, ποὺ τὶς μνημονεύσαμε στὴν βιβλιογρ. τοῦ Πλωτίνου.

4. Τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀποσπάσματα τὰ προσφέρει ὁ Εὐσέβιος στὴν *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ* 11, 1 κέ. 15, 4-9. 12 κέ. J. Baudry, *Atticos. Fragm. de son oeuvre avec introd. et notes*. Παρίσι 1931.

5. Γιὰ βασικὰ προβλήματα τοῦ Γνωστισμοῦ ἡ συζήτηση τοῦ E. Haenchen (*Gnom.* 40, 1968, 447) μὲ τὸ κατάλοιπο βιβλίο τοῦ H. Langerbeck (*Aufsätze zur Gnosis*. Γοττίγγη 1967) εἶναι σημαντική· αὐτὸς ἐννοοῦσε τὸν γνωστισμὸ σὰν «νόμιμη ἀπόπειρα μὲ τὰ μέσα τῆς

χαλδαιικοὺς χρησμούς (Χαλδαϊκὰ λόγια), ποὺ οἱ νεοπλατωνικοὶ τοὺς ἐκτιμοῦσαν πολύ. Ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου, κι ἔχουν πιθανῶς γραφτῆ ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ τὸν θεουργό. Τὰ λείψανα αὐτῶν τῶν ἑξάμετρων ἀποφθεγμάτων *(λόγια)* δείχνουν ὅτι ἀνατολικὰ στοιχεῖα ἔχουν ἀναμφισβήτητα ἑνωθῆ μὲ πυθαγορικά, πλατωνικὰ καὶ στωικά[1].

Ὁ Πλωτίνος, ποὺ κατόρθωσε νὰ δημιουργήση τὸ σύστημά του μέσα ἀπὸ ὅλην τὴν πληθωρικὴ σύγχυση σὰν τελευταίαν μεγάλη δημιουργία τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, γεννήθηκε στὰ 205. Δὲν ξέρουμε ποῦ· μιὰ πληροφορία τοῦ Εὐνάπιου, ποὺ μιλᾶ γιὰ τὴν Λυκόπολη τῆς Ἐπάνω Αἰγύπτου, εἶναι ἀβέβαιη[2]. Στὰ 28 του χρόνια, δηλ. ἀρκετὰ ἀργά, στράφηκε πρὸς τὴν φιλοσοφία· ἀπογοητεύθηκε πρῶτα ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τῆς σχολῆς στὴν Ἀλεξάνδρεια, βρῆκε ὅμως γρήγορα στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀμμώνιου τὸν δάσκαλο ποὺ προσδιόρισε τὸν δρόμο του[3]. Ὁ Ἀμμώνιος, ποὺ ἀργότερα ἐπονομάσθηκε ὁ Σακκᾶς, δὲν ἔγραψε ὁ ἴδιος τίποτε. Ὅ,τι ξέρουμε γι' αὐτόν, προπάντων χάρη στὸν Πορφύριο, δείχνει τὴν ἕνωση πυθαγορικῶν καὶ πλατωνικῶν στοιχείων. Χωρὶς ἀμφιβολία ὑπῆρξε ὁ πνευματικὸς ξυπνητὴς τοῦ Πλωτίνου, ὁ ὁποῖος ἔμεινε ἕντεκα χρόνια μαθητής του, μὲ τὸ νόημα τῆς πλατωνικῆς κοινότητας ζωῆς καὶ πνεύματος, καὶ ὕστερα πῆρε μέρος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Γορδιανοῦ τοῦ Γ' ἐναντίον τῆς Περσίας (243), γιὰ νὰ γνωρίση τὴν σοφία τῶν Ἰνδῶν φιλοσόφων[4]. Ὁ αὐτοκράτορας ὅμως δολοφονήθηκε τὴν ἄνοιξη τοῦ 244, καὶ ὁ Πλωτίνος βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ καταφύγη στὴν Ἀντιόχεια· τὴν ἴδια χρονιὰ πῆγε στὴν Ρώμη. Ἐκεῖ ἄρχισε τὴν φιλοσοφικὴ διδακτική του δραστηριότητα, ποὺ τὴν συνέχισε εἰκοσιέξι χρόνια καὶ τὴν ὁλοκλήρωσε μὲ τὸν γραπτὸ λόγο ὕστερα ἀπὸ δέκα χρόνια προφορικῆς διδασκαλίας. Τὸ 269 ἀποσύρθηκε ἄρρωστος βαριὰ στὴν Καμπανία, ὅπου πέθανε τὸ 270.

Προσπαθήσμε ἤδη νὰ κατανοήσουμε τὶς ἱστορικὲς προϋποθέσεις τῆς θεωρίας τοῦ Πλωτίνου, καὶ μποροῦμε νὰ προσθέσουμε μόνο μερικὰ οὐσιαστικὰ στοιχεῖα. Ἀποφασιστικὸ εἶναι ὅτι ξεπερνιοῦνται ὅλες οἱ μορφὲς καὶ βαθμίδες τῆς πραγμα-

---

ἑλληνικῆς φιλοσοφίας νὰ διδάξουμε τὴν κατανόηση τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος».

1. Βιβλιογρ. στοῦ M. P. Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.* 2, 2. ἐκδ. Μόναχο 1961, 479, 1.

2. Ὁ Fr. Zucker, ‹Plotin und Lykopolis›, *Sitzb. D. Ak Berlin* 1950/1, θεωρεῖ σωστὴν τὴν πληροφορία καὶ παραπέμπει σὲ ἔντονα ἑλληνικὰ μορφωτικὰ στοιχεῖα μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἑλληνοαιγυπτιακὸ κόσμο. Μιλᾶ ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ σύγγραμμα, ποὺ σώζεται, τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὴν Λυκόπολη, ἑνὸς νεοπλατωνικοῦ, ποῦ ἔγραψε ἐναντίον τῶν ἀντιλήψεων τῶν Μανιχαίων *(Πρὸς τὰς Μανιχαίων δόξας)*.

3. H. Dörrie, ‹Ammonios der Lehrer Plotins›, *Herm.* 83, 1955, 439. Ἀντίθετα μὲ προηγούμενον σκεπτικισμὸ ὁ W. Theiler ἐπιχειρεῖ νὰ εἰσδύση στὸν Ἀμμώνιο ἀπὸ συμφωνίες ἀνάμεσα στὸν Ὠριγένη καὶ τὸν Ἱεροκλή: *Forschungen zum Neoplatonismus.* Βερολ. 1966, 1, καὶ ἡ συμβολή του στὰ *Entretiens sur l'antiquité classique* 12 (βλ. παραχ. βιβλ.).

4. Πορφύριου, *Βίος Πλωτίνου* 3, 17. Δὲν ὑπάρχει κανένα στήριγμα γιὰ τὴν ἄποψη τοῦ E. Bréhier, *La philos. de Pl.* Παρίσι 1928, 107, ὅτι ὁ Πλωτίνος πῆρε οὐσιαστικὲς σκέψεις ἀπὸ τὶς Ἰνδίες.

τικότητας χάρη στὸ Ἕνα, ποὺ ὡστόσο δὲν θὰ νοηθῆ σὰν μιὰ ἀριθμητικὴ ἔννοια. Ἀπεναντίας αὐτὸ ξεφεύγει ἀπὸ κάθε θετικὴν περιγραφή, καὶ εἶναι ἡ ὕψιστη θεότητα καὶ ἡ βασικὴ αἰτία ὅλων τῶν ὄντων. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ βρίσκεται ἡ περιοχὴ τοῦ πνεύματος, ποὺ σὰν καθαρὴ νοητικὴ δύναμη εἶναι ἕνα, καὶ μολαταῦτα ἤδη εἶναι μοιρασμένο σὲ πολλά. Ἐδῶ εἶναι ἡ θέση τῶν ἰδεῶν, οἱ ὁποῖες στὸν Πλωτίνο δὲν βρίσκονται πιὰ στὸ κέντρο τῆς θεωρίας, μὲ τὸν ἴδιο βαθμὸ ὅπως στὸν Πλάτωνα. Σ' αὐτὴν τὴν διαβάθμιση, ποὺ τὴν διατρέχουμε πρὸς τὰ κάτω, ἀκολουθεῖ τὸ βασίλειο τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι οὔτε σωματικὴ (Στοὰ) οὔτε ἁρμονία (Πυθαγόρειοι) οὔτε ἐντελέχεια (Περίπατος). Εἶναι ἡ ὀργανωτικὴ ἀρχὴ ὅλων τῶν ζωντανῶν ὀργανισμῶν, τοῦ κόσμου σὰν συνόλου καθὼς καὶ κάθε ζωντανοῦ ὄντος. Μάλιστα καὶ ἡ ὕλη ἀκόμα, ποὺ μὲ τὸ νόημα τῆς πλωτινικῆς πραγματικότητας εἶναι τὸ μὴ ὄν, παίρνει τὴν μορφή της (τὸ ἀριστοτελικὸ *εἶδος*) ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ψυχῆς. Οἱ ἐπιμέρους βαθμίδες τῆς ὕπαρξης δὲν προῆλθαν ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μέσα στὸν χρόνο· ἡ ἀπόρροια καὶ ἡ γένεση σ' αὐτὸ τὸ σύστημα εἶναι μόνο μεταφορικές, καὶ μᾶλλον ὅλες αὐτὲς οἱ σφαῖρες ἢ ὑποστάσεις συνδέονται μεταξύ τους (ἕνα σημαντικὸ χωρίο 6,5,4,23) καὶ ἀποτελοῦν ἕνα μεγάλο, τελικὰ ἑνιαῖο συγκρότημα. Μὲ αὐτὰ προσδιορίζονται ἡ δυνατότητα καὶ τὸ καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου ποὺ φιλοσοφεῖ. Ἀπὸ τὴν ἐμπλοκὴ μέσα στὴν πολλαπλότητα τῶν γήινων πραγμάτων, μπορεῖ ἡ ἐργασία τοῦ πνεύματός του νὰ ξαναοδηγήση τὴν ψυχὴ στὸ Ἕνα. Καθαρότητα τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς εἶναι ὅπως καὶ γιὰ τοὺς Πυθαγόρειους αὐτονόητες προϋποθέσεις· μολαταῦτα τελικὸς σκοπὸς γιὰ τὸν Πλωτίνο δὲν εἶναι πιὰ ἡ ἁπλὴ γνώση, ἀλλὰ ἡ ἕνωση μὲ τὴν ὕψιστη ἀρχή, ἡ *μυστικὴ ἕνωση* (unio mystica). Αὐτὸ πετυχαίνεται, ὕστερα ἀπὸ μακριὰν προπαρασκευή, στὶς σπάνιες στιγμὲς ποὺ ὁ ἄνθρωπος χάρη στὴν ἔκσταση βγαίνει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Τέσσερις φορές, ἔτσι πληροφορεῖ ὁ Πορφύριος (*Βίος* 23, 16), ὁ Πλωτίνος γνώρισε αὐτὴν τὴν πλήρωση.

Ἴσως ὁ Πλωτίνος ἔκαμε προσιτὰ τὰ συγγράμματά του στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του, ὅσο ζοῦσε ὅμως δὲν ὑπῆρχε καμιὰ βιβλιοπωλικὴ ἔκδοση. Στὸν *Βίο* ποὺ ἔγραψε ὁ Πορφύριος (4-6), ὑπάρχει μιὰ ἀπαρίθμηση τῶν ἐργασιῶν τοῦ Πλωτίνου μὲ χρονολογικὴ σειρά, ποὺ ἀξίζει νὰ τὴν ἐμπιστευόμαστε. Ἀπὸ αὐτὴν φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ Πλωτίνος δὲν προχώρησε συστηματικὰ ἀλλά, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς διδασκαλίας, καταπιανόταν μὲ ἐπείγοντα ἐπιμέρους προβλήματα. Ἀπὸ ἕνα σχόλιο (σὲ μερικὰ χειρόγραφα ὕστερα ἀπὸ τὸ 4, 4, 29) πληροφορούμαστε γιὰ μιὰν ἔκδοση ποὺ τὴν ἐπιμελήθηκε ὁ Εὐστόχιος, γιατρὸς κι ἀπὸ τοὺς πιὸ στενοὺς μαθητὲς τοῦ Δασκάλου. Ἀρκετὰ συνηγοροῦν γιὰ τὸ ὅτι τὰ πολύτιμα γιὰ τὴν παράδοση παραθέματα τοῦ Πλωτίνου στὸν Εὐσέβιο ἀνάγονται σ' αὐτὴν τὴν ἔκδοση. Ἐπικράτησε ὅμως ἡ ἔκδοση τοῦ Πορφύριου, ποὺ δημοσιεύθηκε λίγο ἀργότερα, ἀνάμεσα στὸ 301 καὶ 305. Ἐδῶ τὰ συγγράμματα κατατάχθηκαν σύμφωνα μὲ τὶς πραγματολογικὲς ὁμάδες, καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν κατάταξη βγῆκαν 3 κομμάτια (*σωμάτια*) ἀπὸ 27, 18 καὶ 9 συγγράμματα τὸ καθένα, συνολικὰ δηλαδὴ ἔξι ὁμάδες ἀπὸ ἐννιὰ συγγράμματα: ἀπὸ αὐτὸ προῆλθε ὁ συνηθισμένος τίτλος *Ἐννεάδες*. Ἡ *Θεολογία*,

ὅπως τὴν λέν, ποὺ παραδίνεται ἀραβικά, εἶναι μιὰ ἔκθεση τῆς θεωρίας, παραφορτωμένη μὲ παραφράσεις. Ἡ προσπάθεια νὰ τὴν ἑνώσουν μὲ τὰ *«σχόλια ἐκ τῶν συνουσιῶν»*, ποὺ τὰ ἔγραψε ὁ Ἀμέλιος, ἕνας ἄλλος μαθητὴς καὶ σύντροφος τοῦ Πλωτίνου, σὲ ἑκατὸ περίπου βιβλία, δὲν ἔχει ἀξιόπιστα στηρίγματα[1].

Ὁ πιὸ σημαντικὸς μαθητὴς τοῦ Πλωτίνου, ὁ Πορφύριος, Σύρος ἀπὸ τὴν Τύρο, ποὺ ὀνομαζόταν πρωτύτερα Μάλκος, ἦταν πιὸ πολὺ ἕνας λόγιος μὲ πλατιὰ ἐνδιαφέροντα, παρὰ ἕνας δημιουργικὸς φιλόσοφος. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ τελικό του ἐνδιαφέρον ἦταν θεολογικό, ἡ κάθαρση δηλ. καὶ ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς, αὐτὸ τὸν σύνδεσε μὲ τὴν θεωρία τοῦ Πλωτίνου. Γεννήθηκε στὰ 234 στὴν Τύρο, σπούδασε στὴν Ἀθήνα, καὶ τὸ 263 πῆγε στὴν Ρώμη καὶ στὸν Πλωτίνο, τὸν ὁποῖο ἄφησε στὰ 268 ὕστερα ἀπὸ μιὰν σοβαρὴ ἐσωτερικὴ κρίση, χωρὶς νὰ ἀποχωρισθῆ ἀπὸ τὴν θεωρία του. Ὕστερα ἀπὸ ἀρκετὰ μακριὰν παραμονὴ στὴν Σικελία ξαναγύρισε στὴν Ρώμη. Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι διεύθυνε ἐκεῖ τὴν Σχολὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν Πλωτίνο.

Γιὰ τὴν ἐξέλιξή του σημαντικὰ εἶναι τὰ λείψανα ἑνὸς συγγράμματος *Γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ κέρδος ἀπὸ τοὺς χρησμούς (Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας)*, ποὺ τὸ εἶχε γράψει ὅταν ἀκόμα βρισκόταν στὴν πατρίδα του. Σ' αὐτὸ κυριαρχεῖ ἡ ὁλόψυχη πίστη στοὺς δαίμονες καὶ ὁ μαγικὸς ἐξαναγκασμὸς τῶν θεῶν μὲ τὴν «θεουργία». Μεταγενέστερα συγγράμματα, ὅπως τὸ *Περὶ ἀγαλμάτων* ἢ ἡ *Πρὸς Ἀνεβὼ ἐπιστολή*[2], ἕναν αἰγύπτιο ἱερέα, ποὺ τὰ ξέρουμε καὶ τὰ δυὸ μόνο ἀπὸ ἀποσπάσματα, δὲν δείχνουν τὸ πρόβλημα αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν κατάταξη καὶ τὴν ὑπόταξή τους στὸ σύστημα τοῦ Πλωτίνου. Γνωρίσαμε ἤδη τὸν Πορφύριο σὰν βιογράφον τοῦ δασκάλου του καὶ ἐκδότη τῶν συγγραμμάτων του· χαρακτηριστικὸς γιὰ τὸν Νεοπλατωνικὸ εἶναι ἕνα *Βίος Πυθαγόρου*, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* ἔφτασε ὡς ἐμᾶς. Ποιὰν σημασία μποροῦσε νὰ πάρη τὸ παλιὸ ἐργαλεῖο τῆς ἀλληγορίας μέσα σ' αὐτὸ τὸ κοσμοείδωλο, τὸ βλέπουμε ἀπὸ τὴν πραγματεία *Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσείᾳ τῶν Νυμφῶν ἄντρου*, ποὺ θεωρεῖ ὅτι οἱ στίχοι *ν* 102-112 τῆς *Ὀδύσσειας* ἀποτελοῦν ἀλληγορία τοῦ κόσμου καὶ τῆς τύχης τῆς ψυχῆς. Πιὸ προσωπικὰ μᾶς μιλᾶ ὁ Πορφύριος στὸ ὄψιμο γράμμα του *Πρὸς Μαρκέλλαν*, τὴν γυναίκα του, στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσει τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς του. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς μὲ τὴν θρησκευτικὴ δόνηση, ποὺ στὸν κόσμο τῶν παραστά-

---

1. H. R. Schwyzer, *RE* 21, 1951, 505. A. N. Subos (Ζουμπος), *Amelius von Etrurien*. Διδ. διατρ. Μόναχο 1954. Τοῦ ἴδ. *Amelii Neoplatonici fragmenta*. Ἀθήνα 1956. Σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ Πορφύριου ὡς ἐκδότη μὲ ἕνα διδακτικὸ παράδειγμα H. Dorrie, *Gnom.* 36, 1964, 464· ἐκεῖ (466) καὶ γιὰ τὴν προβληματικὴ τῶν χωρίων ποὺ παραδίδονται στὸν Εὐσέβιο, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Dörrie, κλίνει νὰ δεχθῆ φθορὰ τοῦ κειμένου ποὺ παραδίνεται ἀπὸ τὸν Πορφύριο.

2. A. R. Sodano, *Lettera ad Anebo*. Νεάπολη 1958. Οἱ F. Altheim καὶ R. Stiehl, *Porphyrios und Empedokles*. Τυβίγγη 1954, δημοσίευσαν ἀπὸ ἕνα ἀραβικὸ σύγγραμμα τοῦ Šahrastāni περιλήψεις ἀπὸ συγγράμματα τοῦ Πορφύριου· ἀνάμεσα σ' αὐτὲς κι ἕνα ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς στὸν Ἀνεβώ, ποὺ ἔχει σημασία γιὰ τὴν προϊστορία τοῦ *Περὶ μυστηρίων* τοῦ Ἰάμβλιχου· σχετικὰ βλ. Altheim-Stiehl, *Philologia sacra* 1958, 100.

σεών του ὁ δαιμονισμὸς ἔπαιζε σπουδαῖον ρόλο, πρόσφερε σοβαρὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία σὲ διάφορα πεδία. Στὸ μεγάλο καὶ πολύμορφο ἔργο του ὑπῆρχαν πολλὰ ἑρμηνευτικὰ συγγράμματα γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Οἱ ἐργασίες του στὴν ἀριστοτελικὴ λογική, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχουμε ἀκόμα τὴν *Εἰσαγωγή*, ἔγιναν ἕνα σημαντικὸ κεφάλαιο πνευματικῆς παράδοσης. Ἀπὸ τὰ πολλὰ ἄλλα ποὺ χάθηκαν, λυπούμαστε ἰδιαίτερα γιὰ τὸν χαμὸ τοῦ ἔργου του *Κατὰ Χριστιανῶν*, ποὺ σὲ δεκαπέντε βιβλία ἀνάπτυσσε διεξοδικὴν κριτική.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ νεοπλατωνισμοῦ πῆρε γρήγορα τεράστιαν ἔκταση. Ἄρχισαν νὰ σχηματίζωνται σχολές, ποὺ χωρὶς νὰ γκρεμίζουν τὰ θεμέλια, ἀνάπτυσσαν διάφορες παραλλαγές. Πάρα πολὺ μεγάλη σημασία γι' αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη εἶχε ὁ Ἰάμβλιχος ἀπὸ τὴν Χαλκίδα τῆς Συρίας (περίπου 275-330). Στὴν Ρώμη ἄκουσε τὸν Πορφύριο, χώρισε ὅμως σημαντικὰ τὸν δρόμο του ἀπὸ τοῦ δασκάλου του. Ἀντιθέσεις ποὺ τὶς κουβαλοῦσε μαζί του ὁ νεοπλατωνισμός, προβάλλουν σ' αὐτὸν ἐντονότερες. Τώρα ἀνοίγουν ὅλες οἱ βρύσες, ἡ δεισιδαιμονία καὶ τὰ μάγια μπαίνουν ἀνεμπόδιστα, τὰ ἀνατολίτικα στοιχεῖα εἰσβάλλουν σὲ μεγαλύτερον βαθμό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅλα συνταιριάζονται προσεκτικὰ μέσα σ' ἕνα σύστημα, ποὺ εἶχε σὰν συνέπεια τὴν οἰκοδόμηση μιᾶς σκοτεινῆς καὶ σοφιστευμένης θεωρίας, κυρίως μὲ τὴν βοήθεια τριαδικῶν διαιρέσεων. Τὰ συγγράμματα ποὺ σώζονται, ἂν ἐξαιρέσουμε ἕνα, εἶναι λείψανα μιᾶς *Συναγωγῆς τῶν Πυθαγορείων δογμάτων* (10 βιβλ.). Κοντὰ σὲ μιὰν *βιογραφία τοῦ Πυθαγόρα (Περὶ τοῦ Πυθαγορικοῦ βίου)*[1] ἐμφανίζεται ἕνας *Προτρεπτικὸς λόγος ἐπὶ φιλοσοφίαν*[2] καὶ τρία ἄλλα συγγράμματα γιὰ τὴν θεωρία τῶν ἀριθμῶν σύμφωνα μὲ τὸ πυθαγορικὸ-νεοπλατωνικὸ πνεῦμα. Ξεχωριστὸ εἶναι τὸ σύγγραμμα *Περὶ μυστηρίων*, ποὺ γιὰ τὴν γνησιότητά του δὲν ἀμφιβάλλουν πιὰ σήμερα καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Marcello Ficino ἔχει μεταφράσει (στὰ 1497) ἐπιλογὲς στὰ λατινικά. Αὐτὸ παρουσιάζεται σὰν ἀπάντηση τοῦ αἰγύπτιου ἱερέα Ἀβάμμωνα στὸ γράμμα τοῦ Πορφύριου στὸν Ἀνεβώ, καὶ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα ἔγγραφα τῆς ὄψιμης ἀρχαιότητας. Ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους ἐκείνης τῆς συριακῆς τάσης τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, ἡ ὁποία βγῆκε ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιχο, ἀναφέρουμε τὸν ὀπαδό του Θεόδωρο ἀπὸ τὴν Ἀσίνη, ποὺ ἐπεκτείνει ἀκόμα τὸ τριαδικὸ σύστημα τοῦ δασκάλου του.

Ἡ πολυθεϊστικο-δεισιδαιμονικὴ γραμμὴ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ διαγράφεται πολὺ ἔντονα στὴν σχολὴ τῆς Περγάμου, ποὺ τὴν ἵδρυσε ὁ μαθητὴς τοῦ Ἰάμβλιχου Αἰδέσιος ἀπὸ τὴν Καππαδοκία. Χάρη στὸν Μάξιμο, τὸν μαθητὴ τοῦ Αἰδέσιου, αὐτὴ ἐπηρέασε δυνατὰ τὸν συγκρητιστικὸ πολυθεϊσμὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ. Αὐτὴν τὴν τάση

1. M. von Albrecht, *Iamblichos, Pythagoras, Legende, Lehre, Lebensgestaltung*. ἑλλ. καὶ γερμ. Ζυρίχη 1963, 8, τονίζει, ὅτι δὲν πρόκειται στὴν πραγματικότητα νὰ γίνη λόγος γιὰ βιογραφία τοῦ Πυθαγόρα, ἐνῶ ὁ τίτλος *«περὶ τοῦ Πυθαγορείου (-ικοῦ) βίου»* ὁδηγεῖ πρὸς πυθαγορικὸν τρόπο ζωῆς.

2. H. Flashar, ‹Platon und Aristoteles im 'Protreptikos' des Iamblichos›, *Arch. Gesch. Phil.* 47, 1965, 53.

ἐξυπηρετεῖ μιὰ εὐκολονόητη εἰσαγωγὴ στὸν νεοπλατωνισμό, ποὺ τὴν πρόσφερε ὁ Σαλούστιος μὲ τὸ σύγγραμμά του ποὺ μᾶς σώθηκε, *Περὶ θεῶν καὶ κόσμου*. Σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς πιθανότητες ὁ συγγραφέας εἶναι ἐκεῖνος ὁ φίλος τοῦ αὐτοκράτορα, στὸν ὁποῖο ὁ τελευταῖος ἀφιέρωσε τὸν *τέταρτο λόγο* του καὶ γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ὁποίου παρηγορεῖ τὸν ἑαυτό του στὸν *ὄγδοο*[1].

Σὲ ἀξιοσημείωτην ἀντίθεση πρὸς τὶς τάσεις ποὺ ἀναφέραμε βρίσκεται ἡ ἀλεξανδρινὴ σχολή. Τὰ θρησκευτικο-μεταφυσικὰ στοιχεῖα ὑποχωροῦν ἐδῶ πρὸς ὄφελος τῶν εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν. Ἀκόμα ἐπιδρᾶ τὸ πνεῦμα τοῦ Μουσείου. Ἔτσι σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος ἔγιναν μπορετοὶ οἱ δεσμοὶ μὲ τὸν Χριστιανισμό. Ἀπὸ ἐδῶ πῆρε ὁ Συνέσιος ὁ Κυρηναῖος, ὁ κατοπινὸς ἐπίσκοπος, τὸ πνευματικό του ξεκίνημα. Τὸν γνωρίσαμε ἤδη (σ. 1111) σὰν ποιητὴ ὕμνων καὶ θέλουμε, ρίχνοντας μιὰν ματιὰ στὰ πεζογραφικὰ συγγράμματά του, νὰ συμπληρώσουμε τὴν εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ ἀξιαγάπητου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος σὲ μιὰν ἰδιόρρυθμη σύνθεση ὑπέταξε στὴν προσωπικότητά του[2] αὐτὰ ποὺ σύγκλιναν μεταξύ τους. Δασκάλα του ἦταν ἡ φιλόσοφος Ὑπατία, ἡ κόρη τοῦ φιλοσόφου καὶ μαθηματικοῦ Θέωνα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ἡ ὁποία σκοτώθηκε στὰ 415 ἀπὸ φανατισμένους χριστιανούς. Ἡ διδασκαλία ποὺ πῆρε ἀπὸ αὐτὴν ὁ Συνέσιος—ὁ ὁποῖος γεννήθηκε ἀνάμεσα στὸ 370 καὶ 375—γιὰ τὴν νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία, τὴν ἀστρονομία καὶ τὰ μαθηματικά, ἦταν ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν διαμόρφωσή του, ἐνῶ τίποτε δὲν μποροῦσε νὰ τοῦ προσφέρῃ ἡ τοτινὴ ἐνασχόληση τῶν ἀθηναϊκῶν σχολῶν. Τὸ Βυζάντιο καὶ τὴν αὐλή του τὸ γνώρισε ἀπὸ αὐτοψία καὶ εἶχε ἤδη ἀποκτήσει πολὺ μεγάλη πεῖρα στὴν προσωπική του σύνδεση τοῦ «θεωρητικοῦ» καὶ τοῦ «πρακτικοῦ βίου», ὅταν τὸν ἐξέλεξαν στὴν πατρίδα του μητροπολίτη τῆς Πεντάπολης. Πρέπει νὰ πιστέψουμε τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς[3] ὅτι βαφτίστηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκλογή του. Οἱ ὕμνοι ὅμως, ποὺ ἕνα μέρος τους γεννήθηκε πρωτύτερα κιόλας, ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε καθαρὰ τὸν δρόμο του πρὸς τὴν χριστιανικὴ πίστη. Μολαταῦτα καὶ σ' αὐτὸν τὸν δρόμο δὲν ἄφησε ποτὲ τὸν στενό του σύνδεσμο μὲ τὴν φιλοσοφία. Τίποτε δὲν εἶναι τόσο χαρακτηριστικὸ γι' αὐτὸ ὅσο τὸ χωρίο μιᾶς ἐπιστολῆς του (*ἐπ.* 11 σ. 648 Η.), ὅπου αὐτὸς λέει ὅτι τὴν ἐκκλησιαστική του ὑπηρεσία δὲν τὴν ἔνιωθε σὰν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν φιλοσοφία ἀλλὰ σὰν πραγματικὴν ἐπιστροφὴ σ' αὐτήν. Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του δὲν εἶναι σταθερό, δὲν ἀπέχει ὅμως πολὺ ἀπὸ τὸ 415.

Τὸ πιὸ παλιὸ ἀπὸ τὰ πεζογραφικά του ἔργα ποὺ σώζονται εἶναι ὁ λόγος *Περὶ βασιλείας*[4], στὸν ὁποῖο σὰν ἀπεσταλμένος ἀναπτύσσει μπροστὰ στὸν αὐτοκράτορα Ἀρκάδιο τὸ ἰδανικό του γιὰ τὸν βασιλιά. Πολλὰ ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του απο-

1. Σχετικὰ βλ. Nock (βλ. παρακ.) CI.

2. N. Terzaghi, *Synesii Cyrenensis opuscula*. Ρώμη 1944.

3. Εὐάγρ., *Ἐκκλησ. ἱστ.* 1, 15. Νικηφόρου Καλλ., *Ἐκκλησ. ἱστ.* 14, 55, Φωτίου, *Βιβλ.* καν. 26.

4. Ch. Lacombrade, *Le discours sur la royauté de Synésios de Cyrène. Trad. nouv. avec introd., notes et comm.* Παρίσι 1951.

καλύπτονται παρὰ τὴν λογοτεχνική του τάση, ἐνμέρει μάλιστα ἀκριβῶς χάρη σ' αὐτήν, στὸν *Δίωνά* του (*Δίων ἢ περὶ τῆς κατ' αὐτὸν διαγωγῆς*)[1], ὅπου ὑπερασπίζει τὴν φιλοσοφικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητά του, ἐναντίον κάθε φανατισμοῦ καὶ παίρνει σὰν πρότυπο τὸν Δίωνα ἀπὸ τὴν Προύσα. Τὶς τύχες τοῦ προστάτη του Αὐρηλιανοῦ τὶς παρουσίαζε στοὺς *Αἰγυπτίους λόγους ἢ περὶ προνοίας*[2] κάτω ἀπὸ τὸ κάλυμμα τοῦ μύθου τοῦ Ὄσιρη-Τυφώνα· τὸ σύγγραμμα *Περὶ τοῦ δώρου* συνόδευε μιὰν οὐράνια σφαίρα ποὺ ἔβαλε νὰ τοῦ κατασκευάσουν, στὸ *Περὶ ἐνυπνίων* πραγματεύεται τὴν ζωὴ τῶν ὀνείρων, ἰδιαίτερα τὴν μαντική τους σημασία· τὸ παιχνιδιάρικο *Φαλακρίας ἐγκώμιον* τὸ μνημονεύσαμε ἤδη (σ. 1140). Γράμματα[3] ἔγραφε σὲ κάθε βῆμα τῆς ζωῆς του. Γι' αὐτὸ ἡ συλλογὴ ποὺ περιλαμβάνει 156 ἀπὸ αὐτά, ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς ἕνα κομμάτι τῆς βιογραφίας του καὶ τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας, πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ἡ σεβάσμια προσωπικότητα τοῦ μορφωμένου συγγραφέα. Ἐνῶ στοὺς ὕμνους του δίνει δωρικὸν χρωματισμό, ἐπειδὴ ἡ σύνθεσή τους συνδέεται μὲ ἕνα λυρικὸ εἶδος, στὸν πεζό του λόγο προσπαθεῖ νὰ γράψῃ καθαρὴν ἀττικὴ διάλεκτο.

Στὴν μόνιμη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ πολιτιστικὸ κόσμο καὶ τοὺς «βαρβαρικοὺς» λαοὺς ὁ Συνέσιος, διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Θεμίστιο π.χ., υἱοθέτησε στάση ἀδιάλλακτης ἀντίθεσης[4].

Ἀπὸ τὸν Ἱεροκλὴ τὸν Ἀλεξανδρινὸ (5. αἰ.) ἔχουμε ἕνα ὑπόμνημα στὰ *Χρυσᾶ ἔπη* τοῦ Πυθαγόρα[5] καὶ ἀξιόλογα λείψανα τοῦ ἔργου του *Περὶ προνοίας καὶ εἱμαρμένης*. Πάρα πολὺ ἐντυπωσιακὰ ἀντιπροσωπεύουν αὐτὴν τὴν λόγια τάση οἱ πολυάριθμοι ὑπομνηματιστὲς τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ τὴν μαρτυροῦν ἐδῶ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀμμώνιου, τοῦ Ὀλυμπιόδωρου καὶ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Φιλόπονου, ποὺ ἀργότερα ἔγινε χριστιανός (πβλ. σ. 801)[6].

Ἡ ἀθηναϊκὴ σχολή, ἡ ὁποία δέχτηκε ἰσχυρὲς ὠθήσεις ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιχο γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς πλατωνικῆς ἑρμηνείας καὶ γιὰ τὴν σχολαστικὴ οἰκοδόμηση τοῦ συστή-

1. K. Treu, *Synesios von Kyrene. Ein Kommentar zu seinem 'Dion'*. Βερολ. 1958. Τοῦ ἴδ. *Syn. v. Kyr. Dion Chrysostomos oder Vom Leben nach seinem Vorbild*. Βερολ. 1959 (κείμ. καὶ μετάφρ.).

2. S. Nicolosi, *Il 'De Providentia' di Sinesio di Cirene*. Padova 1959.

3. A. Garzya, ‹Per l'edizione delle epistole di Sinesio›, *Accad. dei Lincei. Bollettino del Comit. per la prepar. della Ediz. Naz.* N. S. 6, 1958, 29, καὶ ‹Nuovi scoli alle epistole di Sinesio›, Αὐτ. 8, 1960, 47. Πβλ. ἐπίσης *Rendic. Accad. Linc.* 8/13, 1958, 1, καὶ *Rendic. Accad. di Napoli* 33, 1958, 41.

4. Πβλ. J. Vogt, *Kulturwelt und Barbaren*. Abh. Ak. Mainz 1967/1.

5. F. W. Kohler, *Textgeschichte von Hierokles' Kommentar zum Carmen aureum des Pythagoras*. Διδ. διατρ. Mainz. Munster 1965.

6. Kl. Kremer, *Der Metaphysikbegriff in den Aristoteles-kommentaren der Ammonios-Schule. Beitr. z. Gesch. u. Theol. des Mittelalters* 39/1. Münster 1961. Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν *Ὑπομνημάτων* τοῦ Ὀλυμπιόδωρου στὸν Πλάτωνα ἐξαιρετικὰ πολύτιμη εἶναι τοῦ L. G. Westerink, *O. Comm. on the First Alcib. of Pl.* Ἄμστερνταμ 1956. Τὰ ὑπομν. στὸν *Φαίδωνα* καὶ *Γοργ.* τὰ ἐξέδωσε ὁ W. Norvin, Λειψ. 1913, 1936· βλ. καὶ στὸν Δαμάσκιο.

ματος, ἀρχίζει μὲ τὸν Πλούταρχο τὸν Ἀθηναῖο. Ἕνας ἀπὸ τοὺς βοηθούς του, ὁ Συριανός, εἶναι ἀξιοπρόσεκτος, γιατὶ ἔφερε τὴν ρητορικὴ μέσα στὸν κύκλο τῆς διδακτικῆς δραστηριότητας. Ὑπομνημάτισε τὰ *Μεταφυσικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη καθὼς καὶ τὸν Ἑρμογένη[1]. Μαθητὴς καὶ τῶν δυὸ αὐτῶν ἦταν ὁ πιὸ πετυχημένος ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς τάσης, ὁ Πρόκλος (περίπου 410-484), ποὺ γεννήθηκε στὸ Βυζάντιο, μεγάλωσε στὴν Λυκία καὶ νέος βρῆκε στὴν σχολὴ τῆς Ἀθήνας τὸν τόπο τῆς δράσης του. Τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν ζωή του τὶς ἔχουμε ἀπὸ μιὰν βιογραφία, ποὺ τὴν ἔγραψε ὁ ἐνθουσιώδης μαθητὴς καὶ διάδοχός του Μαρίνος. Ὁ Πρόκλος σὲ μιὰν σειρὰ συγγραμμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑπογραμμίζουμε τὴν *Στοιχείωσιν θεολογικὴν καὶ Στοιχείωσιν φυσικὴν* (=*στοιχεῖα θ.*, *φ.*), ποὺ σώζονται, καθὼς καὶ στὰ πολυάριθμα *ὑπομνήματα στὸν Πλάτωνα*, ποὺ θεολογικό τους ἐπιστέγασμα εἶναι τὸ σπουδαῖο σύγγραμμα *Εἰς τὴν Πλάτωνος θεολογίαν*, ἐπρόσθεσε καινούργια στοιχεῖα στὸ νεοπλατωνικὸ σύστημα. Αὐτὸ τὸ ἔκαμε ἀκολουθώντας ὅλο καὶ πιὸ λεπτομερειακὲς ὑποδιαιρέσεις καὶ παρεμβολές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἀθηναικὴ σχολὴ εἶναι ἡ παρεμβολὴ «ἑνάδων» ἀνάμεσα στὸ ἀρχικὸ-Ἕνα καὶ στὸ Νοητό. Μὲ τὴν πολυμέρειά του, ὄχι βέβαια μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ποιότητα, ὁ Πρόκλος θυμίζει ἀρκετοὺς Ἀλεξανδρινούς. Ἔγραψε μαθηματικὰ (ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἕνα *ὑπόμνημα στὸν Εὐκλείδη*) καὶ ἀστρονομικά, καὶ ὑπομνημάτισε ἐπίσης τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο. Ἀπὸ τὶς ἑρμηνεῖες του στὸν τελευταῖο ἔχουμε ἀκόμα λείψανα. Εἶναι τουλάχιστο ἀμφίβολο ἂν εἶναι δική του καὶ ἡ *Χρηστομάθεια* (βλ. σ. 135 σημ. 1). Γιὰ τοὺς *Ὕμνους* του μιλήσαμε πρωτύτερα (σ. 1111).

Οἱ τελευταῖοι ἐκπρόσωποι τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς, ὁ Δαμάσκιος[2], στὸν ὁποῖο ἄλλην μιὰ φορὰ μὲ ἰδιόρρυθμον τρόπο διασταυρώνονται ἡ διαλεκτικὴ καὶ ὁ μυστικισμός, καὶ ὁ ἄριστος ὑπομνηματιστὴς τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ Σιμπλίκιος, ἦταν ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ φιλοσόφους ποὺ, ὕστερα ἀπὸ τὸ κλείσιμο τῆς σχολῆς ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό (529), πῆγαν στὴν Ἀνατολή, στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Περσίας. Ἡ εἰρήνη τοῦ 533 τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ξαναγυρίσουν σὲ μιὰν Ἀθήνα ποὺ δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ εἶναι ἡ πόλη τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας.

Σέξτος Ἐμπειρικός: H. MUTSCHMANN, I: *Πυρρ. Ὑποτ.* Λειψ. 1912, ξανατύπ. 1958· II: *Πρὸς δογματικοὺς* (7-11) 1914· III: *Πρὸς μαθηματικούς* (1-6) ἐκδ. J. MAI, 2. ἔκδ. 1961. (IV Πινακ[illegible] K. JANACEK 1962. Μὲ ἀγγλ. μετάφρ.: R. G. BURY, 4 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1933-49. Σημαντικὸ γιὰ τὸ κείμενο: W. HEINTZ, *Studien zu Sextus Emp. Schr. d. Konigsb. Gel Ges.* Ἰδιαίτερη σειρὰ 2, 1932.—Κορνοῦτος: C. LANG, Λειψ. 1881.—Ἡράκλειτος: Ἔκδ. τῆς φιλολ. ἑταιρείας τῆς Βόννης, Λειψ. 1910 —Κέβητας: K. PRAECHTER, Λειψ. 1893. Α. Φ. ΦΛΩΡΟΣ, <Ὁ Κ πίναξ>, *Πλάτων* 7, 1955, 287. C. E. FINCH, <The Place of

1. H. RABE, *Syr. in Hermog. commentaria.* Λειψ. 1892/93.

2. Ὁ L. G. WESTERINK στὴν ἔρευνά του *Damascius, Lectures on the Philebus wrongly attributed to Olympiodorus.* Ἄμστερνταμ 1959, ἔχει ἀποδείξει ὅτι οἱ διασαφήσεις στὸν *Φαίδωνα* καὶ τὸν *Φίληβο*, ποὺ ὑπάρχουν στὸν κώδ. Marc. gr. 196 φύλλ. 242-337, στὴν πραγματικότητα ἀνήκουν στὸν Δαμάσκιο, κι ἐξέδωσε ξανὰ καὶ ὑπομνημάτισε αὐτὰ τὰ κείμενα μὲ μετάφραση.

Codex Vat. gr. 1823. in the Cebes Manuscript Tradition>, *Am. Journ. Phil.* 81, 1960, 176.—Ἐπίκτητος: W. A. Oldfather, *Contributions toward a Bibliography of Epictetus.* Univ. of Illinois 1927. *A suppl.* ed. by M. Harmann, *with a preliminary list of Epictetus manuscripts* by W. H. Friederich and C. U. Faye, αὐτ. 1952. Σημαντικὸ γιὰ τὸ κείμενο: Revilo Pendleton Oliver, *Nicolò Perotti's Version of Enchiridion of Ep.* Urbana 1954· πβλ. K. Mras, *AfdA* 12, 1959, 107. Κείμενο: H. Schenkl, 2. ἐκδ. Λειψ. 1916· ἐκδ. στερεότ. Στουττγ. 1965. Δίγλωσσα: W. A. Oldfather, *Discourses.* 2 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1926 (ξανατύπ. 1952/59). J. Souilhé καὶ A. Jagu, *Entretiens. Coll. des Un. de Fr.* 4 τόμ 1948/65. Pablo-Jordán de Urries y Azara. I Βαρκελώνη 1957· II 1963. H. W. F. Stellwag, *Het.* 1, *B. der Diatriben.* Ἄμστερντ. 1933 (μετάφρ. μὲ καλὸ ὑπόμν.). Μεταφράσεις: W. Capelle, Ἰένα 1925. J. Bonforte, Νέα Ὑόρκη 1955. R. Laurenti, *Epitteto. Le diatribe e i frammenti.* Bari 1960. Ἑρμηνεία· B. L. Hijmans Jr., *Ἄσκησις-Notes on Epictetus'Educational System.* Assen 1959. Ἕνα διεξοδικὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Ἐπίκτητο τοῦ M. Spanneut στὸ *Reallex. f. Ant. u. Chr.* 5, 1961, 599. G. Germain, *Epictète et la spiritualité stoicienne.* Παρίσι 1964. A. Bodson, *La morale sociale des derniers stoiciens, Sénèque, Epictète et Marc Aurèle.* Παρίσι 1967. A. Bonhoffer, *Epictet und die Stoa. Untersuchungen zur stoischen Philosophie.* 1890· ξανατ. Στουττγ. 1968. Τοῦ ἴδ., *Die Ethik des Stoikers Epiktet* 1894· ξανατ. Στουττγ. 1968.—Μάρκος Αὐρήλιος: H. Schenkl, Λειψ. 1913. Δίγλωσσες οἱ παρακάτω τέσσερις ἐκδόσεις: C. R. Haines, *Loeb Class. Libr.* 1916. A. J. Trannoy, *Coll. des Un. de Fr.* 1925. A. S. L. Farquharson, 2 τόμ. (μὲ ὑπόμν.), Ὀξφ. 1944. W. Theiler, Ζυρίχη 1951 (δίγλ., μὲ ἄριστες παρατηρ.· ἐκεῖ σ. 300 καὶ βιβλιογρ.)· τοῦ ἴδιου μιὰ μετάφραση. Ἀμβοῦργο 1965 Rowohlts Klassiker 181). Μιὰ μετάφρ. τοῦ A. Mauersberger σὲ 8. ἐκδ. Λειψ. 1967 (*Συλλογὴ Dieterich* 50) A. Wittstock, 2. ἐκδ. Λειψ 1969 (Reclam). Παρουσιάσεις καὶ ἔρευνες: H. R. Neuenschwander, *Mark Aurels Beziehungen zu Seneca und Poseidonios. Noctes Romanae* 3. Βέρνη 1951. A. S. L. Farquharson, *Marcus Aurelius. His Life and his World.* 2. ἐκδ Ὀξφ. 1952. F. C. Thomes, *Per la critica di Marco Aurelio.* Τορίνο 1955 (Pubbl. d. Fac. di Lett. e Filos. 7, 5). Ch. Parain, *Marc-Aurele. Portraits d'histoire.* Παρίσι 1957. J. Dalfen, *Formgeschichtliche Untersuchungen zu den Selbstbetrachtungen Marc Aurels.* Διδ. διατρ. Μόναχο 1967 (στοῦ Habelt, Βόννη).—Ἐπίκτητος καὶ Μάρκος Αὐρήλιος: M. Pohlenz, *Die Stoa* 2. ἐκδ. Γοττίγγη 1959.—Ἀλβίνος: P. Louis, Παρίσι 1945. Μιὰν νέα ἔκδοση ἑτοιμάζει ὁ H. Dorrie. Βιβλιογρ. R. E. Witt, *Albinus and the history of Middle Platonism.* Cambr. 1937. J. H. Loenen, <Albinus Metaphysics>, *Mnem.* S. 4, 9, 1956, 296. 10, 1957, 35 —Κέλσος: O. Clockner, *Kl. Texte.* Βόννη 1924. R. Bader, *Der ἀληθὴς λόγος des Kelsos.* Tub. Beitr. 33, 1940. A. Wifstrand, <Die Wahre Lehre des Kelsos>, *Bull. de la Soc. Royale des Lettres de Lund* 1941/42, 391. H. Chadwick, *Orig. Contra Celsum. Transl. with introd. and notes.* Cambr. 1953. C. Andresen, *Logos und Nomos. Die Polemik des Kelsos wider das Christentum.* Abh. z. Kirchengesch. 30. Βερολ. 1955. (Παρουσίαση τῆς φιλοσοφικῆς προσωπικότητας τοῦ Κέλσου μὲ χρησιμοποίηση τῆς ἀτύπωτης συλλογῆς ἀποσπασμάτων τοῦ H. O. Schroder, ποὺ εἶχε κατατεθεῖ τὸ 1939 στὸ Giessen σὰν διατριβὴ γιὰ ὑφηγεσία). Μετάφρ.: L. Rongier, *Celsus. Discours vrai contre les chrétiens.* Παρίσι 1965. —Μάξιμος Τύριος: H. Hobein, Λειψ. 1910.—Νουμήνιος: E. A. Leemans, *Studie over den wijsgeer Numenius van Apamea met uitgave der fragmenten.* Βρυξέλλ. 1937. R. Beutler, *RE* S 7, 1940, 664.—Γιὰ τὸ πνευματικὸ ὑπόβαθρο τοῦ νεοπλατωνισμοῦ καὶ γι' αὐτὸν τὸν ἴδιο σημαντικὰ εἶναι τὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια στοῦ M. P. Nilsson, *Gesch. d. gr. Rel.* 2, 2. ἐκδ. Μόναχο 1961, 415. 426. 435.—Ἑρμητική: Τὰ κείμενα: W. Scott-A. S. Ferguson, 4 τόμ. Ὀξφ. 1924-36. A. D. Nock-A. J. Festugière, 4 τόμ. *Coll. des Un.*

de Fr. 1945-54· 1. καὶ 2. ξανατύπ. 1960. Σὲ ἀρμενικὴ μετάφραση ἔγινε γνωστὴ μιὰ πραγματεία ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ Corpus τῶν ἑρμητικῶν συγγραμμάτων, χάρη στὸ *Der Bote aus dem Matenadaran* 3. Ἐριβάν. Ἀκαδ. τῶν Ἐπιστ. τῆς Ἀρμενικῆς Σ.Σ.Δ.1956· τὸ κείμενο τὸ δίνει ὁ Ja. Manandjan ἀρμενικά, ὁ S. Arefschatjan ρωσσικά. Πρβλ. H. Dorrie, *Gnom.* 29, 1957, 446. Γιὰ ὅλο τὸ κεφάλαιο βασικὴν σημασία ἔχει τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ A. J. Festugière, *La révélation d'Hermès Trismégiste. I: L'astrologie et les sciences occultes· II: Le dieu cosmique· III: Les doctrines de l'âme· IV: Le dieu inconnu et la gnose.* Παρίσι 1944-54. A. Wlosok, *Laktanz und die philos. Gnosis. Abh. Ak. Heidelb. Phil.-hist. Kl.* 1960/2, 115.—Πλωτῖνος: Βιβλιογραφία τοῦ B. Marien στὴν μετάφραση τοῦ Cilento (βλ. παραχ.). Αὐτὴ καὶ Ἐπιλεγόμενα στοῦ J. M. Rist, βλ. παραχ.). Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου: P. Henry, *Les états du texte de Plotin.* Βρυξέλλ. 1938· *Les manuscripts des Ennéades.* Αὐτ. 1941· 2. ἔκδ. 1948. H. R. Schwyzer, *Gnom.* 32, 1960, 32, γιὰ τὰ χωρία τοῦ Πλωτίνου ποὺ παραθέτονται στὴν *Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευὴ* τοῦ Εὐσέβιου. Ἐκδόσεις: E. Bréhier, 6 τόμ. *Coll. des Un. de Fr.* 1924-38· 2. ἔκδ. ἀπὸ τὸ 1954 (δίγλωσση). Νέα κριτική, μόνη ὑποδειγματικὴ ἔκδοση: P. Henry-H. R. Schwyzer, I (*Ἐνν.* 1-3). Βρυξέλλ. 1951· II (*Ἐνν.* 4-5) 1959. Μεταφράσεις: R. Harder, Λειψ. 1930-37· Νέα μὲ ἑλλην. κείμενο (ποὺ στηρίζεται στοῦ Henry-Schwyzer) καὶ σημ. I a/b (συγγρ. 1-21) Ἀμβοῦργο 1956. II a/b (συγγρ. 22-29) ἐκδότες Beutler-Theiler (καθὼς καὶ τὰ ἑπόμενα μέρη) 1962. III a/b (συγγρ. 30-38) 1964. IV a/b (συγγρ. 39-45) 1967. V a/b (συγγρ. 46-54) V c Παράρτημα: ὁ Πορφύριος γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ Πλωτίνου καὶ γιὰ τὴν κατάταξη τῶν συγγραμμάτων του. Ἐκδ. Marg, 1958. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα δυὸ ἐκδόσεις γιὰ μελέτη, μὲ ἐκλογή. Ἀμβοῦργο 1960. Ἀπὸ τὸν Harder μιὰ ἐπιλογὴ στὴν Fischer-Bucherei 1958, μὲ ὡραία εἰσαγωγὴ καὶ καλὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐπιβίωση. Μιὰ ἀγγλικὴ ἐπιλογὴ σὲ μετάφρ.: H. A. Armstrong, *Plotinus* 3 τόμ. (*Loeb Class. Libr.*) 1966/67. Τὸ ἴδιο ἰταλ. V. Cilento, *Antologia Plotiniana.* Bari 1955, τοῦ ἴδιου ἐπίσης ἡ πολύτιμη ἰταλ. μετάφρ. τοῦ Πλωτίνου. Bari 1947-49. Ἡ ἀγγλ. μετάφρ. τοῦ St. Mac Kenna, 2. ἔκδ. ἀναθεωρ. ἀπὸ τὸν B. S. Page. Λονδ. 1957. Μιὰν ἐξαιρετικὴ μονογραφία προσφέρει τὸ ἄρθρ. τοῦ H. R. Schwyzer στὴν *RE* 21, 1951, 471-592, μὲ βιβλιογρ. κι ἕνα πολύτιμο κεφάλαιο γιὰ τὴν ἐπιβίωση. Ph. V. Pistorius, *Pl. and Neoplatonism. An introductory Study.* Cambr. 1952. J. Trouillard, *La procession Plotinienne.* Παρίσι 1955. *La purification Plotinienne.* Παρίσι 1955. H. Fischer, *Die Aktualität Pl.s.* Μόναχο 1956. K. H. Volkmann - Schluck, *Pl. als Interpret der Ontologie Platons.* 3. ἐπαυξ. ἔκδ. Φραγκφ. 1966. W. Himmerich, *Eudaimonia. Die Lehre des Pl. von der Selbstverwirklichung des Menschen. Forsch. z. neueren Philos. und ihrer Gesch.* N. F. 13. Wurzburg 1959. *Sources de Plotin. Dix exposés et discussions par* A. H. Armstrong, P. V. Cilento, E. R. Dodds, H. Dorrie, P. Hadot, R. Harder, P. P. Henry, H. Ch. Puech, H. R. Schwyzer, W. Theiler, *Entretiens sur l'ant. class.* 5. Ἵδρυμα Hardt. Vandoeuvres-Γενεύη 1960. E. Bréhier, *La philosophie de Pl.* 2. ἔκδ. Παρίσι 1961· σὲ ἀγγλ. μετάφρ. τοῦ J. Thomas, Σικάγο 1958. C. Rutten, *Les Catégories du monde sensible dans les Ennéades de Pl.* Bibl. de la Fac. de Phil. et Lettr. de Liège 160. 1961. H. Dorrie, «Plotin. Philosoph und Theologe», *Die Welt als Geschichte* 1963, 1. P. Hadot, *Plotin ou la simplicité du regard.* Παρίσι 1963. P. P. Matter, *Zum Einfluß des platonischen 'Timaios' auf das Denken Plotins.* Winterthur 1964. R. Ferwerda, *La signification des images et des métaphores dans la pensée de Plotin.* Διδ. διατρ. Ἄμστερνταμ. Groningen 1965. O. Hoppe, *Die Gene in Plotins Enn. VI 2. Interpretationen zu Quelle, Tradition, Bedeutung der πρῶτα γένη bei Plotin.* Διδ. διατρ. Göttingen 1965. M. Gaudillac, *La sagesse de Plotin.* 2. ἔκδ. Παρίσι 1966. H. R. Schlette, *Das Eine und das Andere. Studien zur Problematik des Negativen in der Metaphysik Plotins.* Μό-

ναχο 1966. R. ARNOU, *Le désir de dieu dans la philosophie de Plotin*. 2. ἐκδ. Ρώμη 1967. W. BEIERWALTES, *Plotin uber Ewigkeit und Zeit. Enneade* 3, 7, μετάφρ., εἰσαγωγὴ καὶ ὑπόμν. Frankfurt 1967. J. N. DECK, *Nature, Contemplation and the One*. Toronto 1967. J. M. RIST, *Plotinus: the Road to Reality. Cambridge* 1967 (προσθέτει στὴν βιβλιογραφία τοῦ B. MARIÈN (στὴν μετάφραση τοῦ CILENTO, βλ. παραπ.) ἕναν πλούσιο κατάλογο νεότερων ἐργασιῶν).—Πορφύριος: Οἱ ἐκδόσεις τῶν ἐπιμέρους συγγραμμάτων στοῦ R. BEUTLER, *RE* 22, 1953, 278 κέ. W. THEILER, *P. und Augustin*. Halle 1933 (Schr. d. Königsb. Gel. Ges. 10/1). Γιὰ τὸ πρόβλημα ἐπίσης P. COURCELLE, *Recherches sur les Confessions de S. Augustin*. Παρίσι 1950. Ὁ J. J. O'MEARA, *Porphyry's Philosophy from Oracles in Aug*. Παρίσι 1959, θέλει νὰ ἀποδείξῃ ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνο ὅτι τὸ *Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας* τοῦ Πορφύριου καὶ τὸ *De regressu animae* στὸ *Civ. Dei* 10, 29 καὶ 32 εἶναι τὸ ἴδιο ἔργο, ποὺ ἐπηρέασε ἰδιαίτερα τὸν Αὐγουστίνο· ἀμφιβολίες στὸν H. DORRIE, *Gnom*. 32, 1960, 320. Γιὰ τὸν Πορφύριο ἀκόμα: J. TRICOT, *Porphyre, Isagoge*. Μετάφρ. καὶ σημ. Παρίσι 1947. H. DÖRRIE, *Porphyrios' «Symmikta Zetemata». Zet*. 20. Μόναχο 1959 (μὲ μιὰν ἀνασυγκρότηση τῶν *Σύμμ. Ζητ*. κυρίως ἀπὸ τὸν Νεμέσιο καὶ τὸν Πρισκιανό). *Porphyre. Entretiens sur l'ant. class*. 12. Vandoeuvres-Genève 1966 (μὲ συμβολὲς τῶν H. DORRIE, J. H. WASZINK, W. THEILER, P. HADOT, A. R. SODANO, J. PEPIN, R. WALZER). W. POTSCHER, *Porphyrios. Πρὸς Μαρκέλλαν*. Leiden 1969 (μὲ μετάφρ., εἰσαγ. καὶ ὑπόμν.).—Ἰάμβλιχος: L. DEUBNER, *De vita Pythagorica*. Λειψ. 1937. M. v. ALBERCHT, *Iamblichi Chalcidensis ex Coele-Syria. De vita Pythagorica liber*. Ζυρίχη 1963 (δίγλωσσο). Ἡ ἔκδοση τοῦ A. NAUCK (μὲ παράρτημα γιὰ τὰ *Χρυσᾶ ἔπη* τοῦ Πυθαγόρα). Πετρούπολη 1884, ξανατυπ. Ἄμστερνταμ 1966. E. DES PLACES, *Iamblique, Des mystères d'Egypte. Coll. des Un. de Fr*. 1966 (δίγλωσσο). Ἡ ἔκδοση τοῦ G. PARTHEY, Βερολίνο 1857, ξανατυπ. Ἄμστερνταμ 1966.—FR. W. CREMER, *Die chaldaischen Orakel und Iamblich de mysteriis*. Meisenheim a. Glan 1969. Οἱ παλιότερες ἐκδόσεις τῶν ὑπόλοιπων συγγραμμάτων στῶν CHRIST-SCHMID, *Gesch. d. gr. Lit*. II/2, 6 ἐκδ. Μόναχο 1924, 1054. Γιὰ τὸν *Προτρεπτικό*: W. JAEGER, *Aristoteles*. 2. ἐκδ. Βερολ. 1955, 60. Γιὰ τὴν παράδοση σημαντικὲς εἶναι οἱ ἐργασίες τοῦ M. SICHERL: *Die Handschriften, Ausgaben und Übersetzungen von J. de mysteriis*. Βερολ. 1957 (Texte u. Unters. zur Gesch. d altchristl. Lit. 62); <Bericht über den Stand der krit. Ausgabe von J. de mysteriis>, *Arch. f. Gesch. d. Philos*. 42, 1960, τεῦχ. 3· <Ein ubersehener Jambl.-Codex (Matrit O 46)>, *Emerita* 28, 1960, 87.—Σαλούστιος: A. D. NOCK, Cambr. 1926 (μὲ σημαντικὴ εἰσαγ , μετάφρ. καὶ ὑπομν.). G. ROCHEFORT, *S. Des dieux et du monde. Coll. des Un. de Fr*. 1960 (δίγλ.). Μετάφραση καὶ στοῦ G. MURRAY, *Five Stages of Gr. Rel*. 3. ἐκδ. Βοστώνη (χωρὶς χρον.), 200.—Πρόκλος: Οἱ ἐκδόσεις τῶν ἐπιμέρους ἔργων στὸ περιεκτικὸ ἄρθρο τοῦ R. BEUTLER στὴν *RE* 23, 1957, 185. L. G. WESTERINK, *Proclus Diadochus. Comm. on the First Alcibiades of Plato. Crit. text and indices*. Ἄμστερντ. 1954. W. O. NEILL, *Alcibiades I*. (μετάφρ. καὶ ὑπομνημ.). Χάγη 1965. E. TUROLLA, *Pr. La teologia Platonica*. Bari 1958. J. TROUILLARD, *Eléments de Théologie. Trad., introd. et notes*. Παρίσι 1965. H. D. SAFFREY-L. G. WESTERINK, *Théologie platonicienne. I. Coll. des Un. de Fr*., 1968 (δίγλωσσο). H. BOESE, *Die mittelalterliche Übersetzung der στοιχείωσις φυσικὴ des Proclus* Βερολ. 1958·—τοῦ ἴδ. *Procli Diadochi tria opuscula (De providentia, libertate, malo). Latine Guil. de Moerbeca vertente ex Isacii Sebastocratoris aliorumque scriptis collecta. Quellen u. Stud. z. Gesch. d. Philos*. 1. Βερολ. 1960. A.-J. FESTUGIÈRE, *Proclus. Commentaire sur le Timée. Trad. et notes*. 5 τόμ. Παρίσι 1966-1968. Ἡ ἔκδοση τοῦ E. DIEHL σὲ 3 τόμ., Λειψία 1903-1906, ξανατ. Ἄμστερνταμ 1965. A.-J. FESTUGIÈRE, *Proclus. Commentaire sur la république. Trad. et notes*, 3 τόμ. Παρίσι 1970. Ἡ ἔκδοση τοῦ W. KROLL σὲ 2 τόμ., Λειψία 1899-1901,

ξανατ. Ἄμστερνταμ 1965. P. Lévêque, *Aurea catena Homeri. Une étude sur l'allégorie grecque*. Παρίσι 1959 (γιὰ τὸν Πρόκλο σημαντικό). Th. Whitaker, *The Neo-Platonists. A Study in the History of Hellenism. With a Suppl. on the Comm. of Proclus*. 1928, ξανατύπ. 1961 Olms/Hildesheim. Τοῦ V. Cousin, *Procli Diad. comm. in Platonis Parmenidem* ξανατυπώθηκε σύμφωνα μὲ τὴν 2. ἔκδ. (Παρίσι 1864), Hildesheim 1961. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *In Platonis Theologian* τοῦ Ae. Portus, Ἀμβοῦργο 1618, ἡ Minerva G. m. b. H. Φραγκφ. ἑτοιμάζει ξανατύπωμα. Ἐκεῖ ἐπίσης ἐμφανίσθηκαν ξανατυπώματα τοῦ V. Cousin, *Procli philosophi Platonici opera inedita* (σύμφωνα μὲ τὴν 2. ἔκδ. τοῦ 1864) καὶ A.-E. Chaignet, *Pr. Comm. sur le Parménide*. 3 τόμ. (1 ἐκτύπωση Παρίσι 1900-1903). W. Beierwaltes, *Proclos Grundzuge seiner Metaphysik*. Frankfurt a. M. 1965. Th. Gelzer, «Die Epigramme des neuplatonikers Proklos», *Mus. Helv*. 23, 1966, 1. P. Bastid, *Proclus et le crépusche de la pensée grecque*. Παρίσι 1969.

7. ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ἡ ὁρμὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ποὺ χαρακτηρίζει κυρίως τὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ὑποχωρεῖ στὴν αὐτοκρατορικὴ σὲ μιὰν ἐξέλιξη σὲ πλάτος, ἡ ὁποία ἀναγκαστικὰ σημαίνει ἀδυνάτισμα. Καὶ σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἐπίσης φαίνεται πολὺ καθαρὰ πόσο ἡ ἑλληνικὴ παιδεία αὐτῆς τῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ ἐξετάζεται σὲ συνδυασμὸν μὲ τὴν Ρώμη. Ἐκεῖ ἡ καθαρὴ θεωρία δὲν βρίσκει καλὸ ἔδαφος. Γιὰ τοὺς αὐθέντες τοῦ κόσμου ἡ ἀστρονομία ἔχει νόημα ὅταν βοηθᾶ γιὰ ἕνα χρήσιμο ἡμερολόγιο, ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ὅταν καλυτερεύη τὴν γεωργία, ἡ γεωμετρία ὅταν βοηθᾶ γιὰ τὴν μέτρηση ἐπαρχιῶν καὶ τὸ σχεδίασμα χαρτῶν. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη εἶχε ἄλλους σκοπούς. Αὐτοὺς ὁρισμένοι ἄνθρωποι δὲν τοὺς ἔχασαν ἀπὸ τὰ μάτια τους καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἐποχή, αὐτοὶ ὅμως εἶναι οὐραγοί.

Μὲ τὴν γραμματικὴ ἀσχολήθηκαν πολλοί. Σὰν κάτι περίεργο ἂς μνημονευθῆ ἡ λόγια ἐρανίστρια Παμφίλα, ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα ἔγραψε τριαντατρία βιβλία *ἀνάμεικτων ἱστορικῶν σημειώσεων*. Τὴν σημαντική, ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη, δραστηριότητα τῶν λεξικογράφων τὴν ἐπισκοπήσαμε μαζὶ μὲ τὸν Ἀττικισμό (σ. 1137).

Παρεμβάλλουμε ἐδῶ τὸν Ἑρέννιο Φίλωνα ἀπὸ τὴν Βύβλο, ποὺ τὸν γνωρίσαμε ἤδη σὲ τελείως διαφορετικὴν συνάφεια (σ. 153) σὰν ἀποκαταστημένον τώρα πιὰ συγγραφέα τῶν *Φοινικικῶν ἱστοριῶν*. Αὐτὸς ἔγραψε καὶ γραμματικὰ καὶ ἱστορικά. Σ' αὐτὸν ἀνάγεται, τουλάχιστο στὸν βασικό του κορμό, τὸ λεξικὸ τῶν συνωνύμων[1], ποὺ τοποθετήθηκε κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀμμώνιου. Αὐτὸς ἦταν ἐκεῖνος ὁ ἀλεξανδρινὸς γραμματικός (ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἦταν καὶ ἱερέας τοῦ θεοῦ-πιθήκου), ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν ἐθνικῶν ναῶν πῆγε μὲ τὸν Ἑλλάδιο στὴν Κωνσταντινούπολη.

---

1. Kl. Nickau, *Das sogenannte Ammonioslexikon. Vorarbeiten zu einer textkritischen Ausgabe*. Διδ. διατρ. Ἀμβοῦργο 1959 (δακτυλογρ.)· τοῦ ἴδ., *Ammonii qui dicitur liber de adfinium vocabulorum differentia*. Λειψ. 1966.

Ὁ 2. αἰώνας ἔφερε καὶ γιὰ τὴν γραμματικὴ ἕνα μικρὸ ὀψιμοκαλόκαιρο. Ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος, ποὺ ἐργάσθηκε κυρίως στὴν πατρίδα του τὴν Ἀλεξάνδρεια, πραγματεύθηκε σὲ πάρα πολλὰ συγγράμματα, ποὺ ἀναγράφονται ἀπὸ τὴν *Σούδα* καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο, τὰ μέρη τοῦ λόγου. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς μικρότερες ἐργασίες ἔχουμε μονάχα τρεῖς, μαζὶ μὲ αὐτὲς ὅμως τὰ τέσσερα βιβλία τοῦ ἔργου του *Περὶ συντάξεως*, στὰ ὁποῖα πρῶτος αὐτὸς δίνει μιὰν συστηματικὴ σύνθεση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ. Ὁ Ἀπολλώνιος δὲν ἄνοιξε καινούργιους δρόμους· ξεκινᾶ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ λόγου καὶ ἀποδείχνεται, ὅπως ταιριάζει σ' ἕναν πραγματικὸν «δύσκολο», ἕνας πληκτικὸς ὀπαδὸς τῆς ἀναλογίας. Περιληπτικὴν ἐργασία πρόσφερε ἐπίσης σὲ μιὰν ἄλλη περιοχὴ τῆς γλώσσας ὁ γιὸς καὶ μαθητής του Ἡρωδιανός. Ἡ *Καθολικὴ Προσῳδία* του γεννήθηκε στὴν Ρώμη, ὅταν βασίλευε ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, στὸν ὁποῖο τὴν εἶχε ἀφιερώσει. Ἀπὸ αὐτὴν μᾶς σώθηκαν ἐπιτομές. Χάθηκαν οἱ πάρα πολλὲς μονογραφίες ἐκτὸς ἀπὸ μιὰν γιὰ τὶς μορφολογικὲς ἀνωμαλίες (*Περὶ μονήρους λέξεως*), κι ἀπὸ ἕνα μικρό, ἴσως ψευδεπίγραφο ἀττικιστικὸ λεξικὸ *Φιλέταιρος*[1]. Ἕνας τρίτος συστηματικὸς ἔκαμε ἀνάλογην ἐργασία στὴν περιοχὴ τῆς μετρικῆς. Ὁ Ἡφαιστίωνας ἔγραψε σύμφωνα μὲ τὴν ἀλεξανδρινὴ παράδοση τὸ μεγάλο του ἔργο *Περὶ μέτρων* (48 βιβλ.), καὶ καταπιάστηκε ὁ ἴδιος μὲ τὴν ἐργασία τῆς ἐπιλογῆς, ποὺ ἄλλοι τὴν εἶχαν ἀφήσει στὸν χρόνο. Τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα στὸ ὁποῖο ἔφτασε ὕστερα ἀπὸ πολλὰ στάδια, τὸ *Ἐγχειρίδιον*, μᾶς σώθηκε.

Καὶ στὸ πεδίο τῆς θεωρίας τῆς μουσικῆς βασικὲς δραστηριότητες εἶναι ἡ περίληψη καὶ τὸ ἀπάνθισμα. Μᾶς σώθηκε μιὰ *εἰσαγωγὴ στὴν θεωρία τῆς ἁρμονίας* (*Εἰσαγωγὴ ἁρμονική*)[2], ποὺ γιὰ συγγραφεῖς της ἀναφέρονται, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μαθηματικοὺς Εὐκλείδη καὶ Πάππο, κι ἕνας Κλεωνίδης. Τὸ ὄνομα ποὺ δὲν μᾶς λέει τίποτε, θὰ εἶναι τὸ σωστό. Τὸ σύγγραμμα προσφέρει μὲ κολλαριστὴ συμβατικὴ σχηματοποίηση θεωρίες ποὺ ἀνάγονται στὸν Ἀριστόξενο τὸν Ταραντίνο. Ἕνας κώδικας τοῦ Ἀριστόξενου στὸ Leiden, ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε ἕνα μεγαλύτερο ἐγχειρίδιο, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ βρίσκεται ἀνάμεσα στὸν Ἀριστόξενο καὶ τὴν *Εἰσαγωγή*. Τὴν χρονολογία της εἶναι δύσκολο νὰ τὴν προσδιορίσουμε. Ἡ τοποθέτηση στὶς ἀρχὲς τοῦ 2. αἰώνα μένει ὑπόθεση.

Μέσα στὴν γεωγραφία τόσο ὁ περιγραφικὰ ἱστορικὸς ὅσο κι ὁ μαθηματικὸς κλάδος βρῆκαν μιὰν συνέχιση, ποὺ ὁ τελικός της ἀπολογισμὸς κλείνει μὲ παθητικό. Τὸν Στράβωνα ἀπὸ τὴν Ἀμάσεια τοῦ Πόντου (περίπου 64 π.Χ.–19 μ.Χ.) τὸν συναντήσαμε ἤδη σὰν ἱστορικὸν (σ. 1067). Τὸ μεγάλο ἱστορικό του ἔργο ἔχει χαθῆ, μᾶς σώθηκαν ὅμως (μὲ κενὰ) τὰ δεκαεπτὰ βιβλία τῶν *Γεωγραφικῶν* του. Τὰ δυὸ

1. A. Dain, *Le <Philétaeros> attribué à Hérodien*. Παρίσι 1954. H. Hunger, <Palimpsest-Fragmenta von Herodians Καθολικὴ προσῳδία Buch 5-7 (Cod. Vind. Hist. gr. 10)>, *Jahrb. Öst. Byz. Ges.* 16, 1967, 1.

2. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ C. Jan στοὺς *Musici Scriptores Graeci* 1895, 179, τὸ κείμενο ἔχει ἐκδοθῆ στὸν 8. τόμ. τῆς ἔκδοσης τοῦ Εὐκλείδη τῶν J. L Heiberg καὶ H. Menge, Λειψ. 1916, 185, μὲ λατινικὴ μετάφραση. Ἀνάλυση στοῦ M. Fuhrmann, *Das systematische Lehrbuch*. Γοττίγγη 1960, 34.

πρῶτα βιβλία, στὰ ὁποῖα συζητᾶ μὲ προδρόμους του, ὅπως τὸν Ἐρατοσθένη, τὸν Πολύβιο καὶ τὸν Ποσειδώνιο, γιὰ τὰ μαθηματικὰ στοιχεῖα τῆς γεωγραφίας ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε ὅτι ἐκεῖ δὲν ἦταν πολὺ δυνατός. Ἤδη τὸ γεγονός, ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Στοᾶς ὁ Ὅμηρος εἶναι γι' αὐτὸν αὐθεντία, τὸν ἐμποδίζει νὰ διεισδύση πιὸ βαθιά. Τὸ πολὺ μεγαλύτερο τμῆμα, τὸ γεωγραφικό, γιὰ τὴν Εὐρώπη (3-10), τὴν Ἀσία (11-16), καὶ τὴν Ἀφρικὴ (17) στηρίζεται μόνο σὲ περιορισμένον βαθμὸ σὲ προσωπικὴ ἐμπειρία τοῦ Στράβωνα, ὁ ὁποῖος ὁπωσδήποτε εἶχε ταξιδέψει ἀρκετά· τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς πηγές του, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἀναφέραμε, πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε τὸν Ἀρτεμίδωρο ἀπὸ τὴν Ἔφεσο (11 βιβλ. *Γεωγραφούμενα,* γύρω στὰ 100 π.Χ.). Ὁ Στράβωνας γράφει ἁπλά, χωρὶς ἔντονη ἀττικιστικὴ τάση. Δὲν εἶναι ἀπὸ καμιὰν ἄποψη σημαντικός, καὶ μολαταῦτα πρέπει νὰ εἴμαστε εὐγνώμονες γιατὶ σώθηκε αὐτὴ ἡ γεωγραφία, ποὺ περιέχει πλούσιες ἱστορικὲς πληροφορίες καὶ διάφορες παρεκβάσεις.

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς περιγραφικῆς γεωγραφίας ἀναλύσαμε ἤδη τὸν Διονύσιο τὸν Περιηγητὴ (σ. 1112) καὶ τὸν Ἀρριανὸ (σ. 1157-58) καὶ κατατάσσουμε ἐδῶ τὸν ***Ἀνάπλουν Βοσπόρου*** τοῦ Διονύσιου ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ὁ ὁποῖος πιθανῶς ἔγραφε ἀκόμα στὸν 2. αἰώνα. Τὸ σύγγραμμα θέλει νὰ εἶναι λογοτεχνικὸ καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐπιδείξη ὅλες τὶς τέχνες τῆς ἀττικιστικῆς ρητορικῆς.

Ἡ ἀρχαία ἐποχή, ποὺ φεύγει, ζεῖ καὶ σ' αὐτὸν τὸν τομέα μὲ συρραφές, ποὺ δείγματά τους μᾶς ἄφησε ὁ Μαρκιανὸς ἀπὸ τὴν Ποντοηράκλεια (γύρω στὰ 400)[1]. Τὸ μεγάλο λεξικὸ τοῦ Στέφανου ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, τὰ *Ἐθνικά,* ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουμε μερικὰ ἄρθρα στὸ πρωτότυπο καὶ πολλὰ σὲ περιλήψεις, γεννήθηκε πιθανῶς τὸν 6. αἰώνα, ἴσως μάλιστα πέρα ἀπὸ τὰ χρονικά μας σύνορα.

Συνόψιση μὲ παθητικό, ἔτσι μπορεῖ κανεὶς νὰ χαρακτηρίση καὶ τὴν ἐργασία ποὺ πρόσφερε ὁ Πτολεμαῖος ἀπὸ τὴν Πτολεμαΐδα τῆς Ἐπάνω Αἰγύπτου (περίπου 100-170) στὸ πεδίο τῶν ἐφαρμοσμένων μαθηματικῶν. Μολαταῦτα εἶναι δίκαιο νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἐδῶ τὸ αἴτημα γιὰ τὴν πνευματικὴ κατανόηση τοῦ δύσκολου ὑλικοῦ ἦταν πιὸ ἐπιτακτικὸ ἀπὸ ἀλλοῦ. Ὁ Πτολεμαῖος, ποὺ ἔζησε στὴν Ἀλεξάνδρεια, διοίκησε μὲ ἀξιοπρέπεια τὴν μεγάλη κληρονομιὰ τοῦ Μουσείου καὶ μᾶς πληροφόρησε ἐπίσης γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ θεμέλια τῆς δράσης του. Τὸ μικρὸ σύγγραμμα γιὰ τὴν θεωρία τῆς γνώσης, ***Περὶ κριτηρίου καὶ ἡγεμονικοῦ,*** τὸν δείχνει νὰ βρίσκεται μέσα στὴν περιπατητικὴ παράδοση, μὲ τὴν ὁποία ἀνακατεύει πλατωνικὰ καὶ στωικὰ στοιχεῖα. Σχετικὰ νωρὶς—οἱ ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις ποὺ μνημονεύονται πέφτουν ἀνάμεσα στὸ 127-147—ἔγραψε τὴν *Μαθηματικὴν σύνταξιν,* τὸ ἔργο δηλαδὴ ποὺ περιλαμβάνει γιὰ μᾶς τὴν ἀρχαία ἀστρονομία. Ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης (9. αἰ.), ποὺ μὲ τὴν σειρά του προϋποθέτει ἕναν τίτλο *Με-*

1. Γιὰ τὰ λείψανα τῆς ἐπιτομῆς του ἀπὸ τὸν Ἀρτεμίδωρο τὸν Ἐφέσιο καὶ τὶς περιγραφές του τῶν παραλίων: R. GUNGERICH, *Die Küstenbeschreibung in der ant. Lit.* Munster 1950, 22. Τὰ κείμενα: *Geogr. Gr. min.* 1, 515.

γίστη σύνταξις (ἢ κάτι τέτοιο), γεννήθηκε ἡ τρεχούμενη ὀνομασία *Almagest*. Τὸ κοσμοείδωλο ποὺ παραδίνεται ἐδῶ εἶναι τὸ γεωκεντρικό, σύμφωνα μὲ τὸν Ἵππαρχο καὶ ἄλλους. Ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σαμιώτης ἐπρόκειτο νὰ ξαναεμφανισθῆ μόνο στὸ κοσμοείδωλο τοῦ Κοπέρνικου. Σὰν ἕνα εἶδος ἀστρολογικοῦ παραρτήματος στὸ μεγάλο ἔργο μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήση τὴν *Τετράβιβλο (Μαθηματικὴ ἢ Ἀποτελεσματικὴ σύνταξις τετράβιβλος)*. Ἀπὸ τοὺς ἀστρονομικοὺς πρόχειρους πίνακες μᾶς σώθηκε ἕνας *Κανὼν βασιλειῶν* χάρη στὴν συμπερίληψή του στὸ χρονικὸ τοῦ βυζαντινοῦ Γεώργιου Σύγκελλου. Ὄχι λιγότερο σπουδαία ἀπὸ τὸ ἀστρονομικὸ ἔργο εἶναι γιὰ μᾶς ἡ *Γεωγραφικὴ ὑφήγησις* (8 βιβλ.), ποὺ προσπαθεῖ νὰ συμπληρώση ὅσο εἶναι δυνατὸ ἕνα αἴτημα ποὺ ὑπῆρχε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἵππαρχου. Σὰν βάση γιὰ τὴν συγκρότηση χαρτῶν ὁ Πτολεμαῖος δίνει τὸν προσδιορισμὸ 8000 τόπων σύμφωνα μὲ τὸ γεωγραφικὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος τους. Μόνο ὅμως ἕνα μικρὸ τμῆμα τῶν δεδομένων στηρίζεται σὲ ἀκριβεῖς παρατηρήσεις· ὄχι λίγα πῆρε ὁ Πτολεμαῖος ἀπὸ τὸν πρόδρομό του τὸν Μαρίνο ἀπὸ τὴν Τύρο, ἐνῶ ἀρκετὰ ὀφείλονται σὲ ἀμφίβολα δεδομένα καὶ συνδυασμούς. Πολύτιμην μεταβιβαστικὴ ἐργασία πρόσφερε ὁ Πτολεμαῖος στὴν *Ἁρμονικὴ* (3 βιβλ.) καὶ τὴν *Ὀπτική*. Ἀπὸ αὐτὴν ἔχουμε μόνο τὰ βιβλία 2-5 σὲ μιὰν λατινικὴ μετάφραση, ποὺ μὲ τὴν σειρά της στηρίζεται σὲ ἀραβική. Ἀπὸ μικρότερα ἀστρονομικὰ συγγράμματα, ἀπὸ ἕνα μετεωρολογικὸ ἡμερολόγιο, ἀπὸ μιὰν ἐργασία γιὰ τὴν κίνηση τῶν πλανητῶν, μιὰν ἄλλη γιὰ τὸ ἡλιακὸ ρολόι καὶ μιὰν ἐπίπεδη ἀνάπτυξη *(ἅπλωσιν, Σούδα)* τῆς σφαίρας ἔχουμε μόνο ἀποσπάσματα ἢ λατινικὲς καὶ ἀραβικὲς μεταφράσεις.

Ἕνας κάπως νεότερος σύγχρονος τοῦ Πτολεμαίου μπορεῖ νὰ ἦταν ὁ Κλεομήδης, ποὺ μόνο δύσκολα τὸν χρονολογοῦμε. Ἡ *Ἐγκυκλοπαιδεία* του *τῶν οὐράνιων σωμάτων (Κυκλικὴ θεωρία μετεώρων)*[1] ἦταν διδακτικὸ βιβλίο καὶ σὰν τέτοιο ἐπέδρασε ὡς βαθιὰ στὸν Μεσαίωνα. Γιὰ μᾶς εἶναι πολύτιμο, γιατὶ ὁ συγγραφέας του, ποὺ ἔχει στωικὴν κατεύθυνση κι ἐχθρεύεται τοὺς ἐπικούρειους, ἐξαρτᾶται σὲ πολλὰ ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο καὶ ἀποτελεῖ μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς πηγὲς γι' αὐτόν.

Ἡ τόσο κορακοζώητη μέσα στὴν κατάπτωσή της νόθη ἀδελφὴ τῆς ἀστρονομίας, ἡ ἀστρολογία, ἐξαπλώθηκε στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ σὲ μιὰν ἔκταση, ποὺ οἱ πηγὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὴν μαντεύσουμε περισσότερο παρὰ νὰ τὴν δοῦμε. Ὁ Παῦλος ὁ Ἀλεξανδρινός, ἕνας Αἰγύπτιος, ποὺ ἔζησε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ πῆρε πλατιὰν ἑλληνικὴ μόρφωση, ἔγραψε στὸ 2. μισὸ τοῦ 4. αἰώνα μιὰν εἰσαγωγὴ στὴν ἀστρολογία, ποὺ ὁ τίτλος της πιθανῶς ἦταν *Εἰσαγωγικά* [2]. Μᾶς σώθηκαν μεγάλα τμήματα, ποὺ ἐπιτρέπουν μέσα σ' αὐτὸ τὸ ψευτοεπιστημονικὸ ἀνακάτωμα νὰ διακρίνουμε καὶ ἀρχαίαν παράδοση ὅσο καὶ νέες θεωρίες τοῦ Πτολεμαίου.

Ἀπὸ τοὺς μαθηματικοὺς ὁ Μενέλαος ἀκόμα βρίσκεται μέσα σὲ σημαντικὴν

---

1. Ἔκδοση H. Ziegler, Λειψ. 1891. Γιὰ τὴν σχέση μὲ τὸν Ποσειδώνιο βλ. A. Rehm, *RE* 11, 1921, 683.

2. Ἔκδοση E. Boer, *Elementa apotelesmatica. Interpretationes astronomicas add.* O. Neugebauer, Λειψ. 1958.

ἑλληνιστικὴ παράδοση. Τὴν συμβολή του στὴν σφαιρικὴ τριγωνομετρία μποροῦμε νὰ τὴν ὑπολογίσουμε στηριγμένοι σὲ μιὰν ἀραβικὴ μετάφραση[1], ποὺ μὲ τὴν σειρά της ἀποτέλεσε τὴν βάση ἀποδόσεων στὰ λατινικὰ καὶ ἑβραϊκά. Τὰ ἑλληνικὰ μαθηματικὰ ἦταν πολὺν καιρὸ προπάντων γεωμετρία. Γι' αὐτὸ ὁ Νικόμαχος ἀπὸ τὴν Γέρασα τῆς Ἀραβίας, ποὺ ἔγραψε γύρω στὸ 100 μ.Χ. πιάνει γιὰ μᾶς μιὰν σημαντικὴ θέση στὴν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ κλάδου, ἔστω κι ἂν δὲν ἦταν ἐρευνητὴς μὲ αὐθύπαρκτη σημασία. Ἴσως ὅμως εἶναι ὁ πρῶτος γιὰ τὸν ὁποῖο ξέρουμε ὅτι πραγματεύθηκε μὲ συνέπεια τὴν ἀριθμητική. Ἐπειδὴ ἦταν νεοπυθαγόρειος, συνόψισε στὴν *Εἰσαγωγὴν ἀριθμητικήν*[2] του τὴν γνώση ποὺ εἶχε ἀποκτηθῆ στὸν Πυθαγορισμὸ γι' αὐτὸν τὸν κλάδο. Ὁ Ἀπουλήιος ἀπὸ τὰ Μάδαυρα καὶ ἀργότερα ὁ Boëthius μετάφρασαν τὸ διδακτικὸ αὐτὸ βιβλίο στὰ λατινικά. Ὁ μυστικισμός του γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς (*Θεολογούμενα τῆς ἀριθμητικῆς*)[3] μᾶς σώθηκε σὲ ἀποσπάσματα, ἀνακατωμένα μαζὶ μὲ ἄλλες πραγματεῖες.

Καλὰ μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε ἀπὸ πρωτότυπη παράδοση τὸν Διοφάντη ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια (3. αἰ.)[4], γιατὶ ἀπὸ τὸ κύριο ἔργο του, τὴν *Ἀριθμητικὴν Στοιχείωσιν* (13 βιβλ.), ἔχουμε τὰ πρῶτα ἔξι βιβλία· ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ἔχουμε ἕνα μικρὸ σύγγραμμα γιὰ τοὺς *Πολυγωνικοὺς ἀριθμούς*. Ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία τῆς *Ἀριθμητικῆς στοιχείωσης*, μιᾶς συλλογῆς προβλημάτων μὲ συστηματικὴ κατάταξη, πιστεύουμε ὅτι στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀλγεβρικὰ προβλήματα ποὺ ἐξετάζονται ἐδῶ δὲν ἔχουν σχεδὸν προδρόμους στὴν περιοχὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἡ μεταγενέστερη ἀρχαιότητα ἔδειξε μεγάλον ζῆλο καὶ στὸ πεδίο τοῦ ὑπομνηματισμοῦ τῶν μαθηματικῶν. Οἱ δυὸ Ἀλεξανδρινοί, ὁ Πάππος (πιθανῶς στὴν βασιλεία τοῦ Διοκλητιανοῦ) κι ὁ Θέωνας (βλ. σ. 1206), ἔγραψαν καὶ οἱ δυό, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα, καὶ ὑπομνήματα στὴν *Μεγίστη Σύνταξη (Almagest)*[5]. Καὶ ὁ Εὐτόκιος (γενν. γύρω στὸ 480)[6], ποὺ ἑρμήνευσε τὸν Ἀρχιμήδη καὶ τὸν Ἀπολλώνιο, ἀνήκει σ' αὐτὴν τὴν σειρά. Δὲν ἐγράφτηκαν ὅμως μόνο ὑπομνήματα. Ἀπὸ τὸν Σερῆνο (4. αἰ.) ἔχουμε δυὸ συγγράμματα γιὰ τὴν τομὴ τοῦ κώνου καὶ τοῦ κυλίνδρου, ἀπὸ τὸν Δομνίνο (5. αἰ.) μιὰν εἰσαγωγὴ στὴν ἀριθμητική, ποὺ πηγαίνει πίσω στὸν Εὐκλείδη.

Εἴπαμε πρωτύτερα (σ. 1089) ὅτι ἐξαιτίας τῆς προβληματικῆς χρονολόγησης τοῦ μηχανικοῦ Ἥρωνα πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε μιὰν τοποθέτησή του στὴν αὐ-

---

1. M. KRAUSE, *Die Spharik von Menelaos aus Alexandrien in der Verbesserung von Abu Nasr Mansur b 'Ali b 'Iraq*. Βερολ. 1936.

2. Ἔκδοση R. HOCHE, Λειψ. 1866. Μετάφρ. τῶν 6. εἰσαγωγικῶν κεφαλαίων: M. SIMON, *Ἀφιέρωμα M. Cantor* 1909. Ἀγγλικὴ ἀπόδοση: M. L. D' OOGE. Νέα Ὑόρκη 1926.

3. Στὴν παλιὰ ἔκδοση καὶ τῶν δυὸ συγγραμμάτων ἀπὸ τὸν AST. 1817.

4. TH. L. HEATH, *Diophantes of Alexandreia*. 2. ἔκδ. Νέα Ὑόρκη 1964.

5. Ἡ *Συναγωγὴ* τοῦ Πάππου: F. HULTSCH, Λειψ. 1876-78 (μὲ λατ. μετάφρ.)· ξανατ. Ἄμστ. 1966. Γαλλ. μετάφρ. μὲ εἰσαγ. καὶ σημ. τοῦ P. VER EECKE, Bruges 1933, ξανατυπ. Παρίσι 1959. Θέωνας: N. HALMA, Παρίσι 1821 (μὲ μετάφρ.).

6. Γιὰ τὸν Εὐτόκιο, Σερῆνο καὶ Δομνίνο βιβλιογρ. στοῦ REHM-VOGEL (βλ. παρακ. στὸν Γαληνό).

τοκρατορική ἐποχή. Ἡ συμβολὴ τῆς τεχνικῆς ἦταν καὶ τότε σπουδαία γιὰ τὸν πόλεμο. Ἡ ἑλληνιστικὴ φιλολογία γιὰ τὴν πολιορκητικὴ τέχνη συνεχίσθηκε καὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή. Ὁ Ἀπολλόδωρος ἀπὸ τὴν Δαμασκό, ὁ πιὸ ἄξιος ἀρχιτέκτονας τοῦ Τραϊανοῦ, ἀφιέρωσε τὰ *Πολιορκητικά*[1] του στὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανό. Μόλις πέφτει μέσα στὰ χρονικά μας σύνορα ὁ μηχανικὸς καὶ ἀρχιτέκτονας Ἀνθέμιος ἀπὸ τὶς Τράλλεις, ποὺ ἀπὸ τὸ 532 ὡς τὸν θάνατό του στὰ 534 συνεργαζόταν μὲ τὸν Ἰσίδωρο τὸν Μιλήσιο γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἔχουμε ἕνα ἀπόσπασμα γιὰ τοὺς ἐμπρηστικοὺς (κοίλους) καθρέφτες[2] ἀπὸ τὴν ἐργασία του *Περὶ παραδόξων μηχανημάτων*.

Πιὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἄλλους κλάδους τῆς ἐπιστήμης ἀναπτύχθηκε ἡ ἰατρικὴ στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, ἔστω κι ἂν ἐδῶ ἡ προσφορὰ τοῦ παρελθόντος διατηροῦσε τὴν ἀποφασιστική της σημασία. Γιὰ τοὺς Μεθοδικούς, ποὺ ἡ σχολή τους στὶς ἀρχὲς τοῦ 1. αἰώνα μ.Χ. σημείωσε ἀρκετὲς ἐπιτυχίες ἐναντίον τῶν Ἐμπειρικῶν καὶ τῶν Δογματικῶν, μποροῦμε παρ' ὅλην τὴν ἀβεβαιότητα στὶς λεπτομέρειες νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἑξῆς γραμμή[3]: ὁ Ἀσκληπιάδης ἀπὸ τὴν Προύσα τῆς Βιθυνίας, ποὺ ἦρθε στὴν Ρώμη τὸ ἀργότερο στὸ 91 π.Χ., οἰκοδόμησε τὴν θεωρία του, σὲ ἀπότομην ἀντίθεση πρὸς τὴν θεωρία τῶν χυμῶν τῆς ἱπποκρατικῆς σχολῆς, ἐπάνω σ' ἕναν γενικὸ ἀτομισμό. Ὁ μαθητής του Θεμίσωνας ἀπὸ τὴν Λαοδίκεια ἀπομακρύνθηκε (πιθανῶς ἀκόμα πρὶν ἀπὸ τὸ 23 π.Χ.)[4] ἀπὸ τὸν δάσκαλό του τόσο μόνο, ὅτι τοποθετοῦσε στὸ κέντρο τῆς θεωρίας του τὶς καταστάσεις τῶν ἀγγειακῶν τοιχωμάτων (ἔνταση, χαλάρωση, ἀνάμειξη καὶ τῶν δυὸ καταστάσεων)[5]. Ἀπεναντίας ὁ Θεσσαλὸς ἀπὸ τὶς Τράλλεις, ἕνας γιατρὸς ποὺ νοιαζόταν πολὺ γιὰ τὴν δημοσιότητα, ποὺ ἔδρασε τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα στὴν Ρώμη, τελειοποίησε τὴν θεραπευτικὴ τῆς μεθοδικῆς σχολῆς καὶ μπορεῖ νὰ θεωρῆται ὁλοκληρωτὴς τοῦ συστήματος. Παρὰ τὸν κάποιο πρωτογονισμὸ στὴν αἰτιολογία καὶ τὴν θεραπεία, ἀπὸ αὐτὴν τὴν σχολή, ποὺ τὴν ἀπομάκρυνσή της ἀπὸ τὴν ἀνατομία τὴν ἀναφέραμε πρωτύτερα (σ. 1090), βγῆκε ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους γιατροὺς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, ὁ Σωρανὸς ἀπὸ τὴν Ἔφεσο. Σπούδασε στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἔδρασε ἐκεῖ καὶ στὴν Ρώμη τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ. Στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς ἔχει μπῆ σὰν συγγραφέας τῆς καλύτερης ἀρχαίας παρουσίασης τῆς γυναικολογίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ *Γυναικεῖα* (4 βιβλ.), ποὺ σώζονται ἑλληνικὰ (σὲ δύσκολη ὁπωσδήποτε

1. R. Schneider, *Abh. Gött. Ges. phil.-hist. Kl.* N. F. 10/1, 1908 (μὲ μετάφρ.).

2. Στοῦ A. Westermann, *Paradoxographi.* Brunsv. 1839, 149. G. L. Huxley, *Anthemius of Tralles. A study in Later Greek Geometry.* Cambr. 1959 καὶ *Greek-Roman and Byzantine Monographs* 1. Duke University 1963.

3. Ἐναντίον τῆς ἀπόπειρας τοῦ L. Edelstein (*RE* S 6, 1935, 358, ‹Methodiker›) νὰ βγάλη τὸν Θεμίσωνα ἀπὸ αὐτὴν τὴν σειρά: K. Deichgräber, *RE* 5 A, 1934, 1632 (‹Themison›) καὶ H. Diller, *RE* 6 A, 1936, 168 (‹Thessalos›).

4. Πβλ. Deichgräber, ἔ.ἀ. 1634, 8.

5. *Γένος στεγνόν, ῥοῶδες, ἐπιπεπλεγμένον.* Τὸ μερίδιο στὴν διαμόρφωση τῶν λεπτομερειῶν αὐτῆς τῆς θεωρίας μένει ἐπίμαχο ἀνάμεσα στὸν Θεμίσωνα καὶ τὸν Θεσσαλό.

παράδοση), ἐπρόσφερε τὸ ὑλικό του σὲ δυὸ βιβλία *Γυναικείων κατ' ἐπερώτησιν*, σὰν ὁδηγίες πρὸς τὶς μαμμὲς σὲ τύπον ἐρωτήσεων· ἔφτασε ὡς ἐμᾶς μιὰ λατινικὴ ἀπόδοση. Ἐπίσης σὲ μετάφραση μᾶς μετάδωσε ὁ Caelius Aurelianus[1] τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Σωρανοῦ *Περὶ ὀξέων καὶ χρονίων παθῶν*. Σώθηκαν ἀκόμα στὰ ἑλληνικὰ μιὰ *βιογραφία τοῦ Ἱπποκράτη* ἀπὸ ἕνα βιβλίο γιὰ σπουδαίους γιατρούς, κι ἕνα σύγγραμμα *Περὶ ἐπιδέσμων* μὲ εἰκονογράφηση.

Στὸ πίσω πλάνο τῆς σχολῆς τῶν Μεθοδικῶν βρίσκεται ὁ σκεπτικισμός, ποὺ τὸν ἀνανέωσε ὁ Αἰνησίδημος (σ. 1195). Ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν Στοὰ πῆρε ἰσχυρὲς ὠθήσεις ἡ σχολὴ τῶν Πνευματικῶν, ποὺ τὴν ἵδρυσε ἀπὸ τὸν 1. κιόλας αἰώνα[2] στὴν Ρώμη ὁ Ἀθήναιος ἀπὸ τὴν Ἀττάλεια. Ὁ ρόλος τοῦ «πνεύματος» στὴν ἰατρικὴ θεωρία δὲν εἶναι νέος· ὑπενθυμίζουμε τὸν Φιλιστίωνα, τὸν Διοκλὴ (βλ. σ. 798) καὶ τὸν Ἐρασίστρατο (βλ. σ. 1090). Ὁ Ἀθήναιος ὅμως δὲν ταύτιζε πιὰ τὸ πνεῦμα μὲ τὸν ἀέρα, ἀλλὰ τὸ ἀντιλαμβανόταν ὅπως οἱ Στωικοὶ σὰν θερμὴ πνοή, ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὸν ἀέρα τῆς ἀναπνοῆς, ἔχει τὴν ἕδρα του στὴν καρδιὰ καὶ εἶναι ὁ πραγματικὸς φορέας τῆς ζωῆς, ποὺ οἱ μεταβολές του προκαλοῦν τὰ φυσιολογικὰ καθὼς καὶ τὰ παθολογικὰ φαινόμενα. Στὶς ἀκόλουθες δυὸ γενεὲς μαθητῶν, ποὺ τὶς χαρακτηρίζουμε μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀγαθίνου καὶ τοῦ Ἀρχιγένη, ὁ ὁποῖος ἦταν καὶ σπουδαῖος χειροῦργος[3], πάνω ἀπὸ τὶς διαμάχες τῶν αἱρέσεων προβάλλει σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερον βαθμὸ ἡ τάση γιὰ ἕναν ἐκλεκτικὸ συμβιβασμό, ὁ ὁποῖος ἐπηρεάζει πολὺ τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ἀρχαίας ἰατρικῆς. Αὐτὸ γίνεται φανερὸ σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σπουδαίους γιατροὺς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, τὸν Ροῦφο ἀπὸ τὴν Ἔφεσο[4], ὁ ὁποῖος ἴσως ἀνήκει ἀκόμα στὸν 1. αἰώνα μ.Χ. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἔργα του ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς, ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἀποσπάσματα, καὶ μερικὰ μικρότερα συγγράμματα *Περὶ ὀνομασίας τῶν τοῦ ἀνθρώπου μορίων*. *Περὶ τῶν ἐν νεφροῖς καὶ κύστει παθῶν* καὶ *Ἰατρικὰ ἐρωτήματα*. Τὸ ἴδιο καὶ στὸν Ἀρεταῖο, ἕναν «πνευματικὸ» τοῦ 1. αἰώνα, μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν τάση πρὸς τὸν ἐκλεκτισμό. Σώζονται δυὸ ἔργα του ἀπὸ τέσσερα βιβλία τὸ καθένα γιὰ τὴν διάγνωση καὶ θεραπεία ἀπότομων καὶ χρόνιων ἀσθενειῶν. Ὁ Ἀρεταῖος γράφει μὲ ἰωνικὴν ἐπιτήδευση χρησιμοποιώντας ἄφθονους ὁμηρισμούς[5].

1. E. Drabkin, *Cael. Aur.* Univ. of Chicago χωρὶς χρονολ. (1950) μὲ ἀγγλ. μετάφρ.

2. Ὁ F. Kudlien, ‹Poseidonios und die Ärzteschule der Pneumatiker›, *Herm.* 90, 1962, 419 (421), ἀπέδειξε ὅτι ὁ Ἀθήναιος. ἀντίθετα μὲ τὴν περισσότερο διαδομένη τοποθέτηση τοῦ Wellmann (στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαύδιου), πρέπει νὰ μετακινηθῆ πρὸς τὰ πάνω κατὰ 100 ὁλόκληρα χρόνια. E. Kulf, *Untersuchungen zu Athenaios von Attaleia.* Διδ. διατρ. Γοττ. 1970. Γιὰ τὴν σχολὴ τῶν πνευματικῶν»: F. Kudlien, *RE* S 11, 1968, 1097.

3. C. Brescia, *Frammenti medicinali di Archigene.* Νεάπολη 1955. G. Larizza Calabro, ‹Frammenti inediti di Archigene›, *Boll. del comit. per la prepar. della ed. Naz. dei class. Gr. e Lat.* 9, 1961, 67.

4. Ἔκδοση: Ch. Daremberg-E. Ruelle, Παρίσι 1879. G. Kowalski, *Rufi Efesii de corporis humani partium appellationibus.* Corp. Med. Gr. Suppl. IV. Βερολ. 1962 (μὲ μετάφρ. καὶ ὑπομν.).

5. Μολαταῦτα εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ ἐξηγήση κανεὶς σύμφωνα μὲ

Ὅταν μιλήσαμε σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο γιὰ συνόψιση μὲ παθητικὸ σὲ μερικοὺς τομεῖς, ἡ διατύπωση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὸν πιὸ ἀξιόλογο γιατρὸ τῆς μεταγενέστερης ἀρχαιότητας. Ἀσφαλῶς καὶ ὁ Γαληνός, ὁ ἐκλεκτικός, πρόσφερε συνοψίσεις σὲ πολὺ μεγάλην ἔκταση, αὐτὸς ὅμως ἐπεξεργάσθηκε πραγματικὰ τὰ ὅσα παράλαβε, τὰ ἔλεγξε κριτικὰ καὶ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τὰ ἔσπρωξε πιὸ πέρα. Γεννήθηκε στὰ 129 (130;) στὴν Πέργαμο, τὴν πόλη τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ὅταν ἀκόμα βρισκόταν στὴν πατρίδα του, ἄκουσε φιλοσόφους διάφορων τάσεων, στράφηκε ὅμως ἐκεῖ κιόλας στὴν ἰατρική. Μορφωτικὰ ταξίδια μέσα στὴν Μικρασία, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίση διάφορες τάσεις καὶ δασκάλους. Στὰ 157 γίνεται γιατρὸς τῶν μονομάχων στὴν πατρίδα του, ὕστερα ὅμως ἀπὸ τέσσερα χρόνια ἀποζητᾶ τὴν πρωτεύουσα, ποὺ μόνο αὐτὴ μποροῦσε νὰ προσφέρη μεγάλη σταδιοδρομία. Ξανὰ ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια (166), παρὰ τὶς ἐπιτυχίες του, ξαναγυρνᾶ ἀπὸ τὴν Ρώμη στὴν Πέργαμο, ἴσως φεύγοντας μπροστὰ στὴν ἐπιδημία ποὺ μάστιζε τότε τὴν Ἰταλία. Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ὅμως δὲν ἤθελε νὰ στερηθῆ τὸν διάσημο κιόλας γιατρό, κι ἔτσι ὁ Γαληνὸς χρειάστηκε νὰ συνοδεύση τὸν αὐτοκράτορα στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Μαρκομάννων. Κατόρθωσε ὅμως νὰ πετύχη αὐτὸ ποὺ τοῦ ταίριαζε καλύτερα ἀπὸ τὴν ζωὴ τοῦ στρατοπέδου: ὁρίσθηκε ἰατρικὸς σύμβουλος τοῦ διαδόχου Κόμμοδου. Ἀργότερα ὁ Μάρκος Αὐρήλιος τὸν ἔκαμε προσωπικὸν γιατρό του. Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς ζωῆς του εἶναι λειψές· πέθανε γύρω στὰ 200.

Ἡ φιλολογικὴ παραγωγὴ τοῦ Γαληνοῦ εἶναι σχεδὸν ἀπέραντη. Σὲ συγγράμματα τῆς γεροντικῆς ἡλικίας ἐπιμελήθηκε τὴν προσωπική του βιβλιογραφία (*Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων, κ. ἄ.*) καὶ ἀπαριθμεῖ ἐκεῖ ἑκατὸν πενήντα τρία ἔργα σὲ πεντακόσια βιβλία. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι πλήρης, γιατὶ λείπουν ἀρκετὰ δικά του, ποὺ μᾶς σώθηκαν. Ἔχουμε ἀπὸ αὐτὸν ὁλόκληρα ἢ σὲ μεγάλα μέρη ἑκατὸν πενήντα συγγράμματα, κι ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ μερικὰ σὲ λατινικὴ ἢ ἀραβικὴ μετάφραση. Στὸ σύγγραμμα ποὺ ἀναφέραμε τωραδά, ὁ Γαληνὸς καταπιάνεται μὲ τὴν κατάταξη τῶν ἐργασιῶν του. Μιὰ ὁμάδα περιλαμβάνει φιλοσοφικά, τὰ ὁποῖα κι ἐδῶ ἐπίσης τὸν δείχνουν ἐκλεκτικόν, ποὺ ἀποκρούει μόνο τὸν Ἐπίκουρο καὶ τὸν σκεπτικισμό. Ἔμβλημά του εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐξαγγέλλει ὁ τίτλος ἑνὸς συγγράμματος: *Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος*. Καὶ ὁ *Προτρεπτικὸς ἐπ' ἰατρικὴν τέχνην* καὶ τὸ μεγάλο δογματικό του ἔργο *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων* (9 βιβλ.) δείχνουν τὸν γιατρὸ ποὺ θέλει νὰ εἶναι φιλόσοφος, ἀφοῦ ἄλλωστε ἔγραψε καὶ γιὰ τὴν λογικὴ καὶ γιὰ τὴν θεωρία τῆς γνώσης. Ἀπὸ τὰ γραμματικὰ καὶ ρητορικά του συγγράμματα οὐσιαστικὰ ξέρουμε μόνο τίτλους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο βι-

τὸν C. J. Ruijch, *L'élement Achéen dans la langue épique*. Assen 1957, 85, ἀπὸ μιὰν παράδοση ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα διδακτικὰ ποιήματα. Ὁ F. Kudlien, *Untersuchungen zu Aretaios von Kappadokien*. Abh. Ak. Mainz 1963, 11. 1151, θεωρεῖ τὸν Ἀρεταῖο σύγχρονον τοῦ Διοσκουρίδη καὶ τοῦ Ἀνδρόμαχου, ἰδιαίτερου γιατροῦ τοῦ Νέρωνα, στὸ μέσο τοῦ 1. αἰ. μ.Χ.

βλίο τοῦ ἔργου *Γιὰ τὰ ἰατρικὰ ὀνόματα*, ποὺ τὸ ἔχουμε σὲ μιὰν ἀραβικὴ ἀπόδοση μιᾶς ἐνδιάμεσης συριακῆς μετάφρασης[1]. Ὁ κατάλογος τῶν συγγραμμάτων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε ὅτι ἀσχολήθηκε πάρα πολὺ μὲ τὸ λεξιλόγιο τῶν ἀττικῶν πεζογράφων καὶ κωμικῶν. Ὑπῆρχε καὶ μιὰ ἐργασία του *Τῶν παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς συγγραφεῦσιν ὀνομάτων*. Ὡστόσο στὸ σύγγραμμα γιὰ τὴν σειρὰ μὲ τὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ διαβάζωνται τὰ βιβλία του (*Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων πρὸς Εὐγενειανόν*), ὁ Γαληνὸς διατυπώνει αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε γιὰ τὸ ὕφος του: δὲν θέλει νὰ εἶναι ἕνας φοβερὸς ἀττικιστής, καὶ ἡ ὑπέρτατη ἀρχή του εἶναι ἡ καθαρότητα τῆς ἔκφρασης (*σαφήνεια*)[2]. Τὸ ὅτι αὐτὸ προσπαθεῖ συχνὰ νὰ τὸ πετύχῃ μὲ ὑπερβολικοὺς πλατειασμούς, κάμνει λίγο εὐχάριστη τὴν ἀνάγνωσή του.

Ἡ ἰατρικὴ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Γαληνοῦ περιλαμβάνει μέσα στὶς πελώριες διαστάσεις της σχεδὸν ὅλες τὶς ἐπιμέρους περιοχὲς ποὺ τότε ἦταν ἀντικείμενο μελέτης. Τὸ θεμέλιο γι' αὐτὸν τὸ ἀποτελεῖ ἡ πίστη του στὸν Ἱπποκράτη, καὶ αὐτὸ σημαίνει, στὴν θεωρία τῶν χυμῶν. Μαζὶ ὅμως ἕνωσε σκέψεις ἀπὸ τὰ ἄλλα συστήματα, χωρὶς μάλιστα νὰ ἀποκλείσῃ οὔτε τοὺς Μεθοδικούς, ποὺ τοὺς πολεμᾶ πολὺ βίαια. Τὰ συγγράμματά του εἶναι γεμάτα ἀπὸ ἄφθονη πολεμική, γιατὶ ἦταν ἐριστικὸς σὲ ὅλην του τὴν ζωή. Ἦταν ἐπίσης αὐτάρεσκος καὶ κομπαστικὸς ὡς τὴν ὑπερβολή. Καὶ μολαταῦτα θὰ μποροῦσε νὰ φανῇ ὅτι μιὰ εἰκόνα τοῦ Γαληνοῦ, στηριγμένη σὲ ἀκριβὴ ἑρμηνεία (στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει τίποτε περισσότερο ἀπὸ δοκιμές), θὰ δείξῃ καὶ ἄλλα χαρακτηριστικά, ποὺ δείχνουν τὸν ἄνθρωπο ποὺ μοχθεῖ τίμια γιὰ τὴν γνώση καὶ γιὰ τὸν ἀπολογισμὸ τοῦ δρόμου του. Ὁ Κ. DEICHGRÄBER[3] ἀξιοποίησε τὶς αὐτοβιογραφικὲς ἀνακοινώσεις τοῦ Γαληνοῦ στὸ ἔργο του *Περὶ διαγνώσεως σφυγμῶν*, μὲ τρόπον ποὺ πλουτίζει καὶ διευρύνει τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ ὑποδείξαμε.

Στὴν ἰατρικὴ γραμματεία ἐμφανίζονται τώρα οἱ συμπιλητές, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ἐξάρουμε ἕναν, ἐξαιτίας τῆς καθαρότητας τῆς ἐργασίας του καὶ τῆς σημασίας του σὰν μεταδότη: Τὸν Ὀρειβάσιο, τὸν προσωπικὸ γιατρὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ, ποὺ ἀπὸ τὴν πελώρια συνόψισή του, *Ἰατρικαὶ συναγωγαί*, σὲ ἑβδομήντα βιβλία, εἰκοσιτρία μᾶς σώθηκαν ὁλόκληρα, στὰ ὁποῖα προσθέτονται περιλήψεις ἀπὸ ἄλλα. Ἐπίσης ἔχουμε μιὰν συντομευμένη ἔκδοση τοῦ μεγάλου του ἔργου *Σύνοψις πρὸς Εὐστάθιον τὸν υἱὸν* (9 βιβλ.) καὶ τέσσερα βιβλία *Εὐπόριστα*, ἕνα εἶδος πρόχειρου σπιτικοῦ συνταγολόγιου.

Πρέπει ἀκόμα νὰ μνημονεύσουμε τὸ πιὸ σπουδαῖο φαρμακολογικὸ ἔργο ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, τὸ *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* τοῦ Πεδάνιου Διοσκουρίδη

---

1. M. MEYERHOF καὶ J. SCHACHT στὰ *Abh. Preuss. Akad. Phil.-hist. Kl.* 1931/3. Πρόσθ. K. DEICHGRÄBER, *Sitzb. D. Akad. Klasse f. Sprachen, Lit. u. Kunst* 1956/2, 4.

2. Γιὰ τὴν ἀνεκτικὴ ἀντίληψη τοῦ Γαληνοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ἀνώτερη ἐκτίμηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας εἶναι σημαντικὴ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ 2. βιβλίου *Περὶ διαφορᾶς σφυγμῶν* (8, 567 K.). Πβλ. DEICHGRÄBER, ἔ.ά. 26.

3. *Sitzb. D. Akad. Klasse für Sprachen. Lit. und Kunst* 1956/3.

(5 βιβλία· τὸ 6 καὶ 7 εἶναι μεταγενέστερες προσθῆκες). Αὐτὸ γράφτηκε στὸ 2. μισὸ τοῦ 1. αἰώνα μ.Χ., καὶ ὁ συγγραφέας του εἶναι σχεδὸν σύγχρονος τοῦ Πλίνιου τοῦ πρεσβύτερου. Μὲ μεγάλα ταξίδια πλούτισε τὶς φυτολογικές του γνώσεις, ποὺ τὶς ἀναπτύσσει στὴν περιγραφὴ τῆς θεραπευτικῆς ἐνέργειας 600 περίπου φυτῶν. Ἐδῶ τὸ ἰατρικὸ ἐνδιαφέρον μπαίνει ὁλότελα στὸ προσκήνιο, πρὶν ἀπὸ τὸ φυσιογνωστικό. Μὲ τὸν Διοσκουρίδη ἐμφανίζεται ἕνας ἐξαιρετικὸς θησαυρὸς στὸ τέλος τῆς ἔκθεσής μας. Χειρόγραφα, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Vindobonensis Med. Gr. 1[1], ἔχουν διαφυλάξει εἰκόνες ποὺ σὲ τελευταίαν ἀνάλυση φτάνουν πίσω στὸν Κρατεύα, τὸν εἰδικὸ γιὰ τὰ φάρμακα σύμβουλο τοῦ Μιθραδάτη τοῦ Ϛ' τοῦ Εὐπάτορα[2].

Γιὰ γενικὴν βιβλιογραφία παραπέμπουμε στὶς σ.325 κέ. καὶ 1091.—Ἀπολλώνιος Δύσκολος: R. Schneider καὶ G. Uhlig, 3 τόμ. Λειψ. 1878-1910. P. Maas, *A. D. de pronominibus. Pars generalis*. Βόννη 1911 (Kl. Texte 82). A. Thierfelder, *Beitr. z. Krit. u. Erkl. des A. D. Abh. Sachs. Ak. Phil.-hist. Kl.* 43/2, 1935.—Ἡρωδιανός: A. Lentz, 2 τόμ. Λειψ. 1867-70. Ἐναντίον τῶν ἀποκαταστάσεών του βλ. R. Reitzenstein, *Gnom.* 5, 1929, 243. Ὁ *Φιλέταιρος* μόνο στὸ παράρτημα τῆς ἔκδοσης τοῦ Μοίριδα ἀπὸ τὸν J. Pierson, 1759.—Ἡφαιστίωνας: M. Consbruch, Λειψ. 1906.—Στράβωνας: Σημαντικὴ γιὰ τὴν παράδοση εἶναι ἡ ἔκδοση τοῦ παλίμψηστου τοῦ Βατικανοῦ: W. Aly, *De Strabonis codice rescripto*. Βατικανὸ 1956, μὲ παράρτημα γιὰ τὰ πιὸ σημαντικὰ χειρόγραφα ἀπὸ τὸν F. Sbordone. W. Aly, ‹Zum neuen Strabon-Text›, *Parola del passato* 5, 1950, 228. Ἐκδόσεις: A. Meineke, 3 τόμ. Λειψία 1851/52. G. Kramer, 3 τόμ. Βερολ. 1844-52 (μὲ κριτ. ὑπόμν.). C. Muller, Παρίσι 1858. Μὲ ἀγγλ. μετάφραση: H. L. Jones—J. R. S. Sterrett 8 τόμ. *Loeb Class. Libr.* 1917-32 (ξανατυπ. πολλὲς φορές). A. Schulten, *Estrabon. Geografia de Iberia*. ἔκδ. μετάφρ., καὶ ὑπόμν. Βαρκελώνα 1952 (*Fontes Hispaniae antiquae* 6). W. Aly, *Strabon von Amaseia. Geographika*. Κείμενο, μετάφρ. καὶ διασαφητ. σημ. Τόμ. 4: *Unters. uber Text, Aufbau und Quellen der Geographika*. Βόννη 1957. (*Antiquitas* R. 1/5). Ἐπικριτικοὶ σ' αὐτὸ A. Diller, *Gnom.* 30, 1958, 530· W. Hering, *DLZ* 80, 1959. F. Sbordone, *Strabonis Geografica* I (1-2). Ρώμη 1963. Fr. Lasserre, G. Aujac, R. Balladié, *Strabon. Géographie,* ὡς τώρα I/1· I/2· II· III (βιβλ. 1-6)· VII (6-10). *Coll. des Un. de Fr.* 1966-1971. Ἡ ἀρχινημένη ἀπὸ τὸν W. Aly μετάφραση μὲ διασαφήσεις θὰ συνεχισθῆ ἀπὸ τοὺς E. Kristen καὶ Fr. Lapp: τόμ. 1. Βόννη 1968. —Διονύσιος Βυζάντιος: R. Gungerich, Βερολ. 1927 (2. ἀνάλλ. ἔκδ. 1958· θαυμάσια κριτικὴ ἔκδοση).—Στέφανος Βυζάντιος: A. Meineke, Βερολ. 1849, Ξανατύπ. Γκρὰτζ 1956.—Πτολεμαῖος: Ἔκδοση Teubner: I: J. L. Heiberg, *Almagest* 1898· II: Τοῦ ἴδ., *Μικρότερα ἀστρονομ. συγγρ.* 1907· III/1: F. Boll-Ae. Boer, *Τετράβιβλος* 1940· III/2: F. Lammert, *Περὶ κριτ.* 1952, 2. ἔκδ. μὲ πίνακες, 1960. *Almagest* γερμανικὰ μὲ σημ.: K. Manitius, 2 τόμ. Λειψ. 1912/13· διορθωμένη μὲ πρόλογο τοῦ O. Neugebauer, 2. ἔκδ. Λειψ. 1963. *Τετράβιβλος* μὲ τὸν Μανέθωνα: W. G. Waddell καὶ F. E. Robbins. *Loeb. Class. Libr.* 1940 (μὲ ἀγγλ. μετάφρ.). *Ἁρμονική:* I. During, Goteborg 1930 (μὲ ὑπόμν.). B. Alexanderson, *Textual Remarks on Ptolemy's Harmonica and*

1. Ὁ ἀνεκτίμητος αὐτὸς κώδικας, ποὺ γράφτηκε γιὰ τὴν βυζαντινὴ βασιλοπούλα Anicia Juliana, εἶναι τώρα φυλαγμένος στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Αὐστρίας, μὲ πάρα πολὺ εἰδικὲς μεθόδους συντήρησης ἀπὸ τὴν φθορὰ ποὺ τὸν ἀπειλεῖ.

2. Ὁ 3. τόμ. τῶν *Antinoopolis Pap.* (Λονδ. 1967) προσφέρει ἀπὸ ἕναν παπυρικὸ κώδικα (ἀρ. 123) τοῦ 6. αἰ. μ.Χ. ἀποσπάσματα μιᾶς ἀνώνυμης ἰατρικῆς ὕλης. Τὸ νέο κείμενο συμφωνεῖ πλατιὰ μὲ τὸν Διοσκουρίδη.

Porphyry's Commentary. Στοκχόλμη 1969. *Ὀπτική:* G. Govi, Τορίνο 1885. A. Lejeune, *L'optique de Claude Ptolemée dans la version latine d'après l'arabe de l'émir Eugène de Sicile*. Louvain 1956. *Γεωγραφία:* F. A. Nobbe, 3. τόμ. Λειψ. 1843-45· ἀναπαρ. Hildesheim 1966. Μόνο ὡς τὸ 5. βιβλίο φτάνουν οἱ C. Muller-K. Fischer, Παρίσι 1883/1901. Λείπει μιὰ εὔχρηστη συνολικὴ ἔκδοση· γι' αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικὴ ἡ μερικὴ ἐπεξεργασία πολλῶν δυτικῶν χωρῶν ἀπὸ τὸν O. Cuntz, *Die Geographie des Pt.* Βερολ. 1923. E. Polaschek, <Ptolemy's Geography in a New Light>, *Imago Mundi* 14, 1959, 17.—Διόφαντος: P. Tannery, 2 τόμ. Λειψ. 1893/95. Γαλλ. μετάφρ. μὲ εἰσαγ. καὶ σημ.— τοῦ P. ver Eecke, Bruges 1926, ξανατυπ. Παρίσι 1959.

Γιὰ τὴν ἰατρικὴ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς παραπέμπουμε ἰδιαίτερα στοῦ P. Diepgen, *Gesch. d. Medizin* 1, Βερολ. 1949. Γιὰ τὶς ἐπιμέρους ἐκδόσεις ποὺ βγῆκαν στὸ *Corpus Medicorum Graec.* (*CMG*) πολὺ χρήσιμη εἶναι ἡ ἄνετη ἐπισκόπηση ποὺ προσφέρει ὁ K. Deichgräber, *D. Akad. d. Wiss. Schriften der Sektion f. Altertumswiss.* τεῦχ. 8, Βερολ. 1957, 116. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ μνημονεύονται στὰ παρακάτω ἐκδόσεις καὶ ἔρευνες μόνο σὲ περιορισμένην ἐπιλογή, ἄλλα στὶς σημειώσεις τοῦ κειμένου.—Σωρανός: συνολικά: *CMG* 4.—Ροῦφος: C. Daremberg-C. E. Ruelle, Παρίσι 1879 (μὲ ἀποσπάσματα). H. Gartner, *Rufus von Eph. Die Fragen des Arztes an den Kranken (Ἰατρικὰ ἐρωτήματα)*. Διδ. διατρ. Γοττίγγη 1960· τώρα *CMG* 1962. G. Kowalski, *Rufi Ephesii De corporis humani appellationibus (Ὀνομασίαι τῶν τοῦ ἀνθρώπου μορίων)*. Διδ. διατρ. Γοτίγγη 1960 (ἔκδοση μὲ πίνακα λέξεων)—Γιὰ τοὺς «πνευματικοὺς» εἶναι ἀκόμα ἀπαραίτητο: M. Wellmann, *Die pneum. Schule. Philol. Unters.* 14, Βερολ. 1895.—Ἀρεταῖος: *CMG* 2 (τώρα 2. ἔκδ. 1958).—Γαληνός: Γιὰ τὴν παράδοση: H. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte I. II. Abh. Ak. Berlin* 1905-1906. 1. *Nachtrag Abh. Ak. Berlin* 1907-1908. <Corrigenda et Addenda to Diels' Galenica> ἀπὸ τὸν R. J. Durling, *Traditio*, 23, 1967, 461. Λείπει μιὰ εὔχρηστη συνολικὴ ἔκδοση· τέτοια δὲν εἶναι οἱ 20 τόμ. τοῦ C. G. Kuhn, Λειψ. 1821-1833· (ξανατ. Hildesheim 1964/65 μὲ ἐπίλογο καὶ βιβλιογραφία ἀπὸ τὸν K. Schubring). Πολλὰ ἔργα στὸ *CMG* 5 (βλ. παραπ. Deichgräber), πρόσθεσε: F. Pfaff, *Gal. Kommentare zu den Epidemien des Hippokrates. Indices der aus dem Arabischen übersetzten Namen u. Wörter. CMG* 5/10, 2, 4, Βερολ. 1960, μὲ ἔκδ. τοῦ *Πῶς δεῖ ἐξελέγχειν τοὺς προσποιουμένους νοσεῖν*, τοῦ Γ. ἀπὸ τοὺς K. Deichgräber καὶ F. Kudlien. Ἄλλες ξεχωριστὲς ἐκδόσεις στοῦ A. Rehm-K. Vogel, *Exakte Wissenschaften*. Gercke-Norden, *Einl.* 2/5. 4. ἔκδ. Λειψ. 1933, 77. Πρόσθ. A. J. Brock, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων. Loeb Class. Libr.* 1952 (μὲ ἀγγλ. μετάφρ.). Γιὰ τὴν ἀραβικὴ παράδοση σημαντικά: R. Walzer, ἔκδ. τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἑπταμήνων: Rivista di studi Orientali* 15. Ρώμη 1935, 323. Τοῦ ἴδ. *Galen, On medical experience. First Edition of the Arabic Version with English Translation and Notes*. Λονδ. 1944. *Galen on Jews and Christians*. Ὀξφ. 1949. Ch. Singer, *Galen. De anatomicis administrationibus*. Μετάφρ. μὲ εἰσαγ. καὶ σημειώσεις: *Wellcome Hist. Med. Mus. Publ.* 7. Λονδ. 1956. E Coturri, *Galenus de theriaca ad Pisonem*. Λατιν. κείμ , μετάφρ. εἰσαγ. Φλωρεντία 1959. J. Ehlert, *Galeni de purgantium medicamentorum facultate*. Παράδοση καὶ ἔκδοση. Διδ. διατρ. Γοττίγγη 1960 (δακτυλογρ.). F. Kudlien, *Die handschr. Überlieferung des Galenkommentars zu Hippokrates De articulis*. Βερολ. 1960 (*D. Ak. d. Wiss. Berl. Schriften der Sektion f. Altertumswiss.* 27). J. Wille, *Die Schrift Galens Περὶ τῶν ἐν ταῖς νόσοις καιρῶν und ihre Überlieferung*. Διδ. διατρ. Κίελο 1960 G. Kaibel, *GaleniiProtreptici quae supersunt*. Βερολίνο 1894· ξανατ. 1963. M. Lyons, *Galeni in Hippocratis De officina medici commentariorum versionem Arabicam. CMG Suppl. Orient.* 1. 1963 (μὲ ἀγγλ. μετάφρ.). J. Kollesch, *Galen uber das Riechorgan*. Κείμ., μετάφρ. καὶ ὑπομν. *CMG Suppl.* 5, 1964. P. Bachmann, *Abhandlung darüber, daß der vorzugliche Arzt Philosoph sein muß*. Gottingen 1966 (*Ausgabe. Nachr. Ak. Gott.* 1965/1).

B. Alexanderson, *Περὶ κρίσεων*. Στοκχόλμη 1967 (*Studia Gr. et Lat. Gothoburgensia* 23). J. Kollesch, D. Nickel, G. Strohmaier, *CMG Suppl. Orient.* 2. 1968 (Ἀραβικὴ καὶ λατινικὴ μετάφραση μερικῶν συγγραμμάτων, ἐπανέκδ.). M. Tallmadge, *On the usefullness of the parts of the body. Περὶ χρείας μορίων. De usu partium.* 2 τόμ. Ithaca 1968 (μετάφρ. μὲ ὑπόμν.). Πρέπει ἀκόμα νὰ ἐξάρουμε 2 ἔρευνες: A. Wifstrand, *Eikota* VII καὶ VIII. Lund 1958. 1964. O. Temkin, <A Galenic Model for Quantitative Physiological Reasoning?>, *Bull Hist. Med.* 35, 1961, 470. R.E. Siegel, *Galen's System of Physiology and Medicine.* Βασιλεία/Νέα Ὑόρκη 1968. Τοῦ ἴδ., *Galen on Sense Perception.* Βασιλεία/Νέα Ὑόρκη 1970. F. Fetz καὶ L. Fetz, *Gymnastik bei Philostratos und Galen. Studien zur Leibeserziehung.* Frankfurt a. M. 1969. Γιὰ εἰσαγωγή: J. Mewaldt, *RE* 7, 1910, 578. G. Sarton, *G. of Pergamon.* Univ. of Kansas Press 1954.—Ὀρειβάσιος: Ch. Daremberg-U. C. Bussemaker, Παρίσι 1851-1876, ξανατύπ. Ἄμστερντ. 1962 (μὲ μετάφρ. καὶ σημειώσεις). J. Raeder, *CMG* 6. H. Morland, *Die lat. Oribasiusübersetzungen. Symb. Osl. Suppl.* 5, 1932.—Διοσκουρίδης: M. Wellmann, 3 τόμ. Βερολ. 1906-14· ξανατύπ. 1958. *Codices selecti XII. Dioscurides. Codex Vindobonensis Medicus graecus* 1. Graz 1970 (τόμος μὲ φωτοτυπίες καὶ ὑπομν. Εἰσαγ. ὑπὸ H. Gerstinger. Πρώτη φωτοτυπικὴ ἔκδοση ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ χειρογράφου).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Οἱ μαῦροι ἀριθμοὶ δηλώνουν τὶς κύριες σελίδες

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ